शब्दकल्पद्रुमः।

अर्थात्

एतद्देशप्रचलितसमस्तकोषाद्यशेषशास्त्रसङ्कलिताकारादिवर्णक्रमविन्यस्तशब्द-तल्लिङ्ग-नानार्थ-पर्य्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-
सहित-तत्तच्छब्दप्रसङ्गोत्थित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-सूपकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-छन्दःप्रभृति-नाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
स्मृत्युक्तव्यवस्थादिसंयुक्त-सर्व्वदर्शनमतानुसारि-सङ्कलनाभिधानग्रन्थः।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-बाहादुरेण

विरचितः।

पाणिनिमतानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलग्रन्थातिरिक्तबहुतरशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्य्याय-धातुपरिशिष्टाद्यैः
नूतनसङ्कलितबहुलशब्द-तदर्थ-तत्प्रमाण-प्रयोगादिसहित-
सुप्रशस्तपरिशिष्टेन च सार्द्धम्

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

अशेषशास्त्रविशारदकोविदवृन्दसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः। नागराक्षरैः प्रकाशितश्च।

चतुर्थः काण्डः।

अन्तर्गतवर्णाः। य—व।

कलिकाता-राजधान्यां

रामनारायण-यन्त्रे मुद्रित। ७१ नं० पाथुरियाघाट-ष्ट्रीट्-शिवभवनात् प्रकाशितश्च। शकाब्दाः १८१४

PRINTED BY K. P. BASU, RAMNARAYAN PRESS; AND CONSIDERABLY IMPROVED, CAREFULLY REVISED AND PUBLISHED BY BARADA PRASAD BASU, AND HARI CHARAN BASU. 71, PATHURIAGHATA STREET. CALCUTTA:

To be had at the Sabdakalpadruma Office, No. 71. Pathuriaghata Street, Calcutta: and at the Baptist Mission Press. No. 24 Lower Circular Road Calcutta: Price for Subscribers in India, Re. 1. and Countries out of India 3s. for each number.

PRINTED BY
K. P. BASU, AT THE RAMNARAYAN PRESS
71, PATHURIAGHATTA STREET
CALCUTTA.

शब्दकल्पद्रुमः।

चतुर्थकाण्डम्।

य, अन्तःस्थयकारः। स च षड्विंशव्यञ्जनवर्णः॥ अस्योच्चारणस्थानं तालु। (यदुक्तं सिद्धान्त-कौमुद्याम्। "इचुयशानां तालु॥" तथा च शिक्षायाम्। १७।
"कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू॥")
तस्य स्वरूपं यथा,—
"यकारं शृणु चार्वङ्गि! चतुष्कोणमयं सदा।
पलालधूमसङ्काशं स्वयं परमकुण्डली॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं तथा।
प्रणमामि सदा वर्णं मूर्त्तिमन्मोक्षमव्ययम्॥"
इति कामधेनुतन्त्रे ५ पटलः॥
वङ्गीयवर्णमालायामस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"ऊर्द्ध्वाधःक्रमतो रेखा चतुष्कोणमयी शुभा।
नारायणशिवब्रह्माणस्तासु तिष्ठन्ति नित्यशः॥
मात्रा तु कुण्डली ज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्ष्यते॥"
तस्य ध्यानं यथा,—
"धूम्रवर्णां महारौद्रीं षड्भुजां रक्तलोचनाम्।
रक्ताम्बरपरीधानां नानालङ्कारभूषिताम्॥
महामोक्षप्रदां नित्यामष्टसिद्धिप्रदायिनीम्।
एवं ध्यात्वा यकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"॥
तत्प्रणाममन्त्रो यथा,—
"त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं सदा।
प्रणमामि सदा वर्णं शक्तिमामोक्षमव्ययम्॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥
अस्य नामानि यथा,—
"यो वायौ वसुधा वायुर्विक्रान्तिः पुरुषोत्तमः।
युगान्तः श्वसनः शीघ्रो धूमार्च्चिः प्राणिसेवकः॥
सर्व्वाङ्गमो नटी लोला वायुवेगी यशस्करी।
चण्डः बला बालो हृदयं कपिलाप्रभुः॥
आग्नेयो वापकश्यामो होमो यानं प्रभा सुखम्।
चण्डः सर्व्वेश्वरी धूम्रवालुका सुरसेश्वरी॥
जनालयः सशयो माता हंसिनी भङ्गिनायकः।
वैगमः शोषको मीनो चण्डिकानन्दवेदिनी।
मेढ़ः सोमः पश्चिमाशा पापघ्ना प्राणसंज्ञकः॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम्॥

(धात्वनुबन्धविशेषः। स तु दिवादिगणसूचकः। तथा च कविकल्पद्रुमे। "दिवाद्यो यानुबन्धकः॥" छन्दःशास्त्रान्तर्गतगणविशेषः। तथा च छन्दोमञ्जर्य्याम्।
"आदिगुरुः पुनरादिलघुर्यः॥"
अस्य साङ्केतिकचिह्नं यथा, ।ऽऽ ;
काव्यादौ अस्य प्रथमप्रयोगे अश्रीलाभः फलम्। यथा, वृत्तरत्नाकरटीकायाम्।
"यो लक्ष्मीं रसु दाहं खवगमधु क्वौ सः सुखं मस्तु खेदम्॥")
यः, पुं (याति वातीति। या गतौ + डः।) वायुः। यशः। यीगः। यानम्। याता। इति शब्द-रत्नावली॥ सर्व्वनाम। यच्छब्दार्थे इति यावत्। इति विश्वः॥
यकः, त्रि, यः। ये इति भाषा। अव्ययसर्व्वनाम्नां टेः पूर्व्वं अकागमेन निष्पन्नः॥ ("अव्ययसर्व्व-नाम्नामकच् प्राक् टेः।" ५।३।७१। इति पाणिनिसूत्रम्। यथा, ऋग्वेदे। ८।२१।१८।
"चित्र इद्राजा राजका इदन्यके यके सरस्वतीमनु॥")
यकृत्, क्ली, (यज् + "शकेर्ऋतिन्।" उणा० ४।५८। इत्यत्र "बाहुलकात् यजेः कश्च।" इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या ऋतिन् जस्य च कः।) कुक्षेर्दक्षिणभागस्थमांसखण्डकम्। तत्पर्य्यायः। काल-खण्डम् २। इत्यमरः। २।६।६६॥ काल-खञ्जम् ३ कालेयम् ४ कालकम् ५। इति हेमचन्द्रः॥ कारका ६ महाकायुः ७। इति रभसः॥॥ (यथा, ऋग्वेदे। १०।१६३।३।
"यक्ष्मं मतस्नाभ्यां यक्नः प्लाशिभ्यो विवृहामि ते।"
"यक्नः हृदयसमीपे वर्त्तमानः कालमांसविशेषो यकृत् तस्मात्।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)
अथ शरीरावयवविशेषस्य यकृतः स्वरूपमाह।
"अधो दक्षिणतश्चापि हृदयाद्यकृतः स्थितिः।
तत्तु रञ्जकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम्॥"
अथ यकृद्रोगमाह।
"प्लीहामयस्य हेत्वादि समस्तं यकृदामये।
किन्तु स्थितिस्तयोर्ज्ञेया वामदक्षिणपार्श्वयोः॥"
अथ यकृद्रोगचिकित्सा।
"प्लीहोद्दिष्टाः क्रियाः सर्व्वा यकृत्यपि समाचरेत्।
कार्य्यञ्च दक्षिणे बाहौ तत्र शोणितमोक्षणम्॥
क्षारञ्च त्रिवृताभ्यां पूतिकक्षाम्बु निःसृतम्।
पिबेत् प्रातर्यथावह्नि यकृत्प्लीहप्रशान्तये॥"
इति भावप्रकाशः॥
(तथा च।
"वातेनोद्धीरितं रक्तं कफेन च घनीकृतम्।
पित्तेन पाकतां प्राप्तं त्रिदोषजनितं यकृत्॥
लक्षणं तस्य वक्ष्यामि तेन तच्चापि लक्षयेत्।
क्षीयते तेन मनुजो मृत्युराशु प्रवर्त्तते॥
वमिकम्पस्तथोद्गारो हृल्लासः श्वसनं भ्रमः।
दाहोऽरुचिस्तृषा मूर्च्छा कण्ठे शोषः शिरो-व्यथा॥
कृच्छ्रूलञ्च प्रतिश्यायः शोषणं कटुकास्यता।
सशल्यं हृदि शूलञ्च निद्रानाशः प्रतापनः॥
हृदये मथ्यते वायुः उदरं गच्छते भृशम्।
एतैर्लिङ्गैर्विजानीयात् यकृत् कोष्ठे च वर्त्तते॥"
अथास्य चिकित्सा।
"निम्बगौ पधवपित्तनं निशा
काश्मरी च तुलसी च चित्रिका।
क्वाथ एष हृदयामयापहः
आशु शूलयकृतश्च नाशकृत्॥
शीतपुष्कराशीसहौषधादि
दुरालभातिप्रवालकश्च।
दार्व्वी यमानी ककुभः समङ्गा
क्वाथः समर्पितयकृदाशु हन्ति॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्थेऽध्याये॥
"शीतवद्दक्षिणात् पार्श्वात् कुर्य्याद्यकृदपि च्युतम्॥"
इति वाभटे निदानस्थाने द्वादशेऽध्याये॥)
यकृदात्मिका, स्त्री, (यकृत इवात्मा स्वरूपं यस्याः। बहुव्रीहौ कः। टापि अत इत्वम्।) तैल-पायिका। इति शब्दचन्द्रिका॥

यक्षवैरी, [न्] पुं, (यक्षस्य वैरी नाशकः ।) रोहितकवृक्षः । यथा,—

"प्लीहघ्नो मांसदलनो यक्षवैरी चलच्छदः ।"

इति शब्दचन्द्रिका ॥

यक्ष, क उ मह । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) क उ, यक्षयते । महि पूजायाम् । इति दुर्गादासः ॥

यक्षः, पुं, (यक्ष्यते पूज्यत इति । यक्ष+घञ् । यद्वा, ईं लक्ष्मीमश्नोतीति । अश+अच् ।) गुह्यकनामम् । गुह्यकेश्वरः । इति मेदिनी । षे, २९ ॥ इन्द्रगृहम् । क्षपणकः । इति संक्षिप्तसारः ॥ यक्षस्वरूपं यथा,—

"आजानुधृतपिङ्गकाः कुबेरवरकिङ्कराः ।
शैलप्रस्तरकरा अङ्गनाकारमूर्त्तयः ॥
विकृताकारवदनाः पिङ्गलाक्षा महोदराः ।
स्फटिका रक्तवर्णाश्च दीर्घस्कन्धाश्च केचन ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १७ अध्यायः ॥ यक्षगणो यथा,—

"प्रचेतसः सुता यक्षास्तेषां नामानि मे शृणु ।
केवलो हरिकेशश्च कपिलः काञ्चनस्तथा ।
मेघमाली च यक्षाणां गण एष उदाहृतः ॥"

तस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—

"धातुर्यक्षत्ययोक्तश्च्छदहनेत्यपर्यौ क्षयः ।
यद्दृयक्षयुक्तवानेष तस्माद्यक्षो भवत्ययम् ॥"

इति वह्निपुराणे काश्यपीयवंशः ॥

(अपरा निरुक्तिर्यथा, विष्णुपुराणे ।१।५।४१।
"मैवं भो रक्ष्यतामेष यैरुक्तं राक्षसास्तु ते ।
ऊचुः खादाम इत्यन्ये ये ते यक्षास्तु जक्षणात् ॥"
[illegible], क्ली, पूजा । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६१ । ५ ।

"[illegible] चित्रा इमया विभा.[illegible]
न [illegible] चित्रं ददृशे न यक्षम् ॥"

"न यक्षं न पूजा लभ्यते ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ तथाच अथर्व्ववेदे । ११ । २ । २४ ।

"तव यक्षं पशुपते अप्स्व[illegible]न्तः ॥")

यक्षकर्द्दमः, पुं, (यक्षप्रियः कर्द्दमः ।) कर्पूरागुरुकस्तूरीकक्कोलानां मिश्रितसमभागः । इत्यमरः । २ । ६ । १३३ ॥ "कर्पूरादिभिर्गन्धद्रव्यैः समभागैः साधितोऽनुलेपनभेदो यक्षकर्द्दम उच्यते । यक्षप्रियः कर्द्दमो यक्षकर्द्दमः ।

'कुङ्कुमागुरुकस्तूरीकर्पूरं चन्दनन्तथा ।
महासुगन्धमित्युक्तं नामतो यक्षकर्द्दमः ॥'

इति धन्वन्तरिः ।

अन्यच्चापि ।

कर्पूरागुरुकस्तूरीकक्कोलघुसृणादि यत् ।
एकीकृतमिदं सर्व्वं यक्षकर्द्दम इष्यते ॥"

इति तट्टीकायां भरतः ॥

यक्षतरुः, पुं, (यक्षप्रियो यक्षाश्रितो वा तरुः । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) वटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य वटशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

यक्षधूपः, पुं, (यक्षप्रियो धूपः ।) धूपविशेषः । धूनकधूपः । इति केचित् । धुना इति ख्यात इति केचित् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । सर्ज्जरसः २ अरालः ३ सर्व्वरसः ४ बहुरूपः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । १२७ ॥ रालः ६ धूनकः ७ वह्निवल्लभः ८ । इति रभसः ॥ सालसारः ९ सालजः १० सालनिर्य्यासः ११ सर्ज्जः १२ । इति रत्नमाला ॥ (अस्य पर्य्यायान्तरं यथा,—

"रालस्तु शालनिर्यासस्तथा सर्ज्जरसः स्मृतः ।
देवधूपो यक्षधूपस्तथा सर्व्वरसश्च सः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

एतेन माधवपूजननिषेधो देवीपूजा चोक्ता यथा कालिकापुराणे ६८ अध्याये ।

"न यक्षधूपं वितरेत् माधवाय कदाचन ।"
"यक्षधूपेन वा देवीं महामायां प्रपूजयेत् ।")

सरलद्रवरसः । टारपिन तैल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पायसः २ श्रीवासः ३ वरकण्टकः ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३११ ॥

यक्षरसः, पुं, (यक्षप्रियो रसः । शाकपार्थिववत् समासः ।) पुष्पमद्यम् । तत्पर्य्यायः । मध्वासवः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यक्षराजः, पुं, (यक्षाणां राजा । "राजाहःसखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति समासान्तष्टच् ।) कुबेरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १६४ । ४९ ।

"इत्युक्तो भगवान्देवो यक्षराजः सुपूजितः ।
प्रययौ सहितः सर्व्वैर्निमेषान्तरचारिभिः ॥")

यक्षराट्, [ज्] पुं, (यक्षेषु राजते इति । राज्+"सत्सूद्विषद्रुहेति ।" ३।२।६१ । इति क्विप् ।) कुबेरः । (यथा, भागवते । ६ । १८ । १७ ।

"तस्मा इत्युपनीताय यक्षराट् पात्रिकामदात् ॥"

यक्षराजनामकम् । मणिभद्रः । यथा, महाभारते । ३ । ६४ । १२७ ।

"तथा नो यक्षराडद्य मणिभद्रः प्रसीदतु ।"॥ यक्षा इव महा राजन्तेऽत्र । राज्+क्विप् ।) इन्द्रमहः । इति मेदिनी । जे, ३५ ॥

यक्षराट्पुरी, स्त्री, (यक्षराजः पुरी ।) अलका । सा च कैलासपर्व्वतस्थितकुबेरपुरी । इति जटाधरः ॥

यक्षरात्रिः, स्त्री, (यक्षप्रिया यक्षाणां वा रात्रिः ।) कार्त्तिकी पूर्णिमा । तत्पर्य्यायः । दीपाली २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यक्षसाधनं, क्ली, (यक्षाणां साधनम् ।) यक्षोपासना । यथा, वाराहीतन्त्रे ।

"यक्षाणां यक्षिणीनाञ्च पैशाचीनाञ्च साधनम् ।
भूतवेतालनागानां मारणोच्चाटनानि च ।
अघोरमन्त्रमेतेषां साधने ऐहिकं हितम् ॥"

यक्षामलकं, क्ली, (यक्षाणामामलकम् ।) पिण्डखर्ज्जूरफलम् । इति शब्दमाला ॥

यक्षावासः, पुं, (यक्षाणामावासो वासस्थानम् ।) वटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यक्षिणी, स्त्री, (यक्षः पूजा अस्त्यस्याः । यक्ष+इनिः । ङीप् ।) कुबेरपत्नी । इति शब्दरत्नावली । यक्षभार्य्या च ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १० । १७८ ।

"सोऽपि तुष्टाशु विजने भ्रातुः पुत्रं तमभ्यधात् ।
अधृतिं मा कृथाः पुत्र ! मम विद्धा हि यक्षिणी ॥") ।

यक्षी, स्त्री, (यक्षस्य भार्य्या । यक्ष+पुंयोगादिति ङीष् ।) कुबेरपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यक्षभार्य्या । यथा, महाभारते । ३ । ६४ । १२७ ।

"यक्षी वा राक्षसी वासि उताहोस्वित् सुराङ्गना ।
सर्व्वथा कुरु नः [illegible]
[illegible]ति ! ॥")

यक्षोडुम्बरकं, क्ली, (यक्षप्रियमुडुम्बरम् । ततः स्वार्थे कन् ।) अश्वत्थफलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यक्ष्माग्नी, स्त्री, (यक्ष्माणं हन्ति । हन्+"अमनुष्यकर्त्तृके च ।" ३ । २ । ५३ । इति टक् । ततो ङीप् ।) द्राक्षा । इति शब्दमाला ॥

यक्ष्मा, [न्] पुं, (यक्ष+"सातिभ्यां मनिन्मनिणौ" "अन्येभ्योऽपि दृश्यते" इति उणा० ४।१४५ । इत्यत्र उज्ज्वलदत्तोक्त्या मनिन्प्रत्ययेन साधुः ।) रोगविशेषः । तत्पर्य्यायः । क्षयः २ शोषः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ५१ ॥ राजयक्ष्मा ४ रोगराट् ५ ॥ अथ राजयक्ष्माधिकारः । "तत्र राजयक्ष्मणो विप्रकृष्टं सन्निकृष्टञ्च निदानमाह ।

'वेगरोधात् क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाशनात् ।
त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात् ॥'

वेगोऽत्र वातमूत्रपुरीषरूपाणाम् ।

'वातमूत्रपुरीषाणि निगृह्णाति यदा नरः ॥'

इति चरकवचनात् ॥

क्षयात् क्षीयतेऽनेनेति क्षयः तेनातिव्यवायानशनैर्ष्यादयो धातुक्षयहेतवः क्षयशब्देनोच्यन्ते । साहसात् बलवता समं मल्लयुद्धादितः । विषमाशनात् बहु स्तोकमकाले वा भुक्तं तत् विषमाशनम् । तस्मात् । त्रिदोषः सान्निपातिकः । हेतुचतुष्टयात् अन्येऽपि हेतवः हेतुचतुष्टय एवान्तर्भवन्ति । यक्ष्मणः पर्य्यायाः राजयक्ष्मक्षयशोषाः ॥ * ॥ यक्ष्मादीनां शब्दानां निरुक्तिमाह ।

'वैद्यो व्याधिमतां यस्मात् [illegible] यक्ष्यते ।
स यक्ष्मा प्रोच्यते लोके शब्दशास्त्रविशारदैः ॥'

यक्ष्यते पूज्यते ।

'द्विजराजचन्द्रमसो यस्मादभूदेष किलामयः ।
तस्मात्तं राजयक्ष्मेति केचिदाहुर्मनीषिणः ॥
क्रियाक्षयकरत्वात्तु क्षय इत्युच्यते बुधैः ।
संशोषणाद्रसादीनां शोष इत्यभिधीयते ॥' * ॥

संप्राप्तिमाह ।

'कफप्रधानैर्दोषैस्तु रुद्धेषु रसवर्त्मसु ।
अतिव्यवायिनो वापि क्षीणे रेतस्यनन्तरा ।
क्षीयन्ते धातवः सर्व्वे ततः शुष्यति मानवः ॥'

कफप्रधानैर्दोषैः रसवर्त्मसु रुद्धेषु अनन्तरा सर्व्वे धातवः क्षीयन्ते ततो मानवः शुष्यति ।

ारणभूतस्य रसस्य क्षये कार्य्याणां रक्तादी-
ामनुक्रमेण क्षीयमाणत्वात् ॥ * ॥ मार्गाव-
ोधे रसक्षयहेतुमाह चरकः ।
स्रोतःसु वहेषु स्वस्थानस्थो विदह्यति ।
ऊर्द्ध कासवेगेन बहुरूपः प्रवर्त्तते ॥'
स्थानस्थः हृदयस्थः । कासं विनापि दृश्यते यो
वति मार्गावरोधकुपितवातेन रसेन शोष-
ात् । उक्तञ्च ।
ायोर्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन च ।
नुलोमक्षयं दृष्ट्वा प्रतिलोमक्षयाच्च ॥'
नुलोमक्षयं दर्शयित्वा प्रतिलोमक्षयमप्याह ।
ातिव्यवायिनो वा रेतसि क्षीणे प्रतिलोमक्रमे-
ानन्तरा सर्व्वे धातवो रसपर्य्यन्ताः क्षीयन्ते ।
दृयथा । शुक्रे क्षीणे मज्जा क्षीयते मज्जनि
ीणेऽस्थि क्षीयते । एवं पूर्व्वं पूर्व्वं क्षीयते ।
नु कार्य्यस्य शुक्रस्य क्षये कथं कारणभूतानां
ज्जादीनां क्षयः । उच्यते । शुक्रक्षयाद्वायुः
ुप्यति । यदुक्तम् ।
ायोर्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन चेति ।'
। वायुः सान्निध्यक्रमेण मज्जादीन् सर्व्वान्
ातून् संशोषयति । ततस्तदनन्तरं मानवः
ुष्यति ॥ * ॥ पूर्व्वरूपमाह ।
'श्वासाङ्गसादकफसंस्रवतालुशोष-
वम्यग्निसादमदपीनसकासनिद्राः ।
शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः
शुक्लेक्षणो भवति मांसपरो रिरंसुः ॥
स्वप्नेषु काकशुकशल्लकिनीलकण्ठ-
गृध्रास्तथैव कपयः कृकलासकाश्च ।
तं वाहयन्ति स नदीर्विजलाश्च पश्येत्
शुष्कांस्तरून् पवनधूमदवार्द्दितांश्च ॥' * ॥
ूपाणो लक्षणमाह ।
ंसस्याभितापश्च सन्तापः करपादयोः ।
रः सर्व्वाङ्गगश्चेति लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥'
ंसयोः पार्श्वयोः अभितापः पीडा अत्र
कलधातुक्षयपूर्व्वकः सकलशरीरशोषोऽपि
क्तः । क्षीयन्ते धातवः सर्व्वे ततः शुष्यति
नव इति संप्राप्तिः । एवं वृहद्रूपे एकादश-
ोच बोद्धव्यम् । एतानि त्रीणि लक्षणानि
शोभावित्वेन चरकोक्तानि । सुश्रुतेन
ापि षट्लक्षणान्युक्तानि ।
क्तश्चो ज्वरः कासः श्वासः शोणितदर्शनम् ।
भेदश्च जायेत षडूपे राजयक्ष्मणि ॥' * ॥
षयता दोषाणां भेदादेकादशलक्षणा-
ाह ।
रभेदोऽतिसारश्च शूलं स्रोतश्चांसपार्श्वयोः ।
रो दाहोऽतिसारश्च पित्ताद्रक्तस्य चागमः ॥
रसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च ।
सः कफस्य चोद्धर्षो विज्ञेयः कफकोपतः ।'
ानिलादुच्यात् एवं पित्तात् कफाच्च । यत
ाह सुश्रुतः ।
क एवमतः शोषः सन्निपातात्मको गदः ।
ोत्कटाच्च लिङ्गानि दोषाणां निपतन्ति च ॥'

असाध्यलक्षणमाह ।
'एकादशभिरेभिर्वा षड्भिर्वापि समन्वितम् ।
त्रिभिर्वा पीडितं लिङ्गैर्ज्वरकासासृगामयैः ।
जह्यात्शोषार्द्दितं जन्तुमिच्छन् सुविपुलं यशः ॥'
तत्र विशेषमाह ।
'सर्व्वैरर्द्धैस्त्रिभिर्व्वापि लिङ्गैर्मांसबलक्षये ।
युक्तो वर्ज्ज्यश्चिकित्स्यस्तु सर्व्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ॥'
सर्व्वैर्लिङ्गैरेकादशभिः । अर्द्धैः षड्भिः त्रिभि-
र्ज्वरकासशोणितवमनैः । अतोऽन्यथा मांसे बले
सति सर्व्वरूपोऽपि प्रत्याख्याय चिकित्स्यः ।
'महाशनं क्षीयमाणमतीसारनिपीडितम् ।
शूनमुष्कोदरञ्चैव यक्ष्मिणं परिवर्जयेत् ॥'
महाशनं क्षीयमाणमित्येकमसाध्यलक्षणम् ।
अतीसारनिपीडितमिति द्वितीयम् । यत
उक्तम् ।
'मलायत्तं बलं पुंसां शुक्रायत्तन्तु जीवनम् ।
तस्माद्यत्नेन संरक्षेद्यक्ष्मिणो मलरेतसी ॥'
शूनमुष्कोदरमिति तृतीयम् ॥ * ॥ अरिष्ट-
माह ।
'शुक्लाक्षमन्नद्वेष्टारमूर्द्ध्वश्वासनिपीडितम् ।
कृच्छ्रेण बहु मेहन्तं यक्ष्मा हन्तीह मानवम् ॥'
मेहन्तं शुक्रं क्षरन्तम् । शुक्लाक्षत्वादीनि
एकैकशोऽरिष्टलक्षणानि ॥ * ॥ अवधिमाह ।
'परं दिनसहस्रन्तु यदि जीवति मानवः ।
सुभिषग्भिरुपक्रान्तस्तरुणः शोषपीडितः ॥'
शोषपीडितो मानवश्चेत्तरुणो भवति सुभि-
षग्भिरुपक्रान्तो भवति । तदा परं दिनसह-
स्रम् । द्वितीयदिनसहस्रं यदि जीवति तत्र
नो नविकल्प इत्यर्थः । एतेन शोषपीडितो
मानवश्चेत्तरुणो भवति । सद्वैद्यचिकित्स्यो
भवति । तदा प्रथमदिनसहस्रं जीवेदेव इत्युक्ता
चिकित्स्यमाह ।
'ज्वरानुबन्धरहितं बलवन्तं क्रियासहम् ।
उपक्रमेदात्मवन्तं दीप्ताग्निमकृशं नरम् ॥'
आत्मवन्तं यत्नवन्तं धृतिमन्तं वा ॥ * ॥
अथ निदानविशेषैः शोषविशेषानाह ।
'व्यवायशोकवार्द्धक्यव्यायामाध्वप्रशोषितान् ।
व्रणोरःक्षतसंज्ञौ च शोषिणौ लक्षयेत् पृथक् ॥'
व्रणोरःक्षतसंज्ञौ शोषिणौ । व्रणशोषी उरः-
क्षतशोषी च ॥ * ॥ तत्र व्यवायशोषिणो
लक्षणमाह ।
'व्यवायशोषी शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरुपद्रुतः ।
पाण्डुदेहो यथापूर्व्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः ॥'
शुक्रस्य क्षयलिङ्गैः सुश्रुतोक्तैः । तानि यथा,
शुक्रक्षये मेढ्रवृषणयोर्वेदना अशक्तिर्मैथुने
चिराद्वा प्रसेकः प्रसेके चाल्पशुक्रदर्शनमिति ।
यथापूर्व्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः प्रथमं शुक्रं
क्षीयते पश्चात् शुक्रक्षयजनितवायुना मज्जा-
द्योऽपि धातवो यथापूर्व्वं क्षीयन्ते ॥ * ॥
शोकशोषिणो लक्षणमाह ।
'प्रध्यानशीलः स्रस्ताङ्गः शोकशोष्यपि तादृशः ।
विना शुक्रक्षयकृतैर्व्विकारैरुपलक्षितः ॥'

प्रध्यानशीलः यक्ष्माभावेन शोको जनितस्त-
द्ध्यानपरः । स्रस्ताङ्गः शिथिलाङ्गः । तादृशः
व्यवायशोषिसदृशः । तेन शुक्रादिसर्व्वधातुक्षय-
युक्तो भवति । परं शुक्रक्षयकृतैर्व्विकारैर्मेढ्र-
वृषणवेदनादिभिर्व्वर्जितो भवति । व्याधिस्व-
भावात् ॥ * ॥ जराशोषिणो लक्षणमाह ।
'जराशोषी कृशो मन्दवीर्य्यबुद्धिबलेन्द्रियः ।
कम्पनोऽरुचिमान् भिन्नकांस्यपात्रहतस्वरः ॥
ष्ठीवति श्लेष्मणा हीनं गौरवारुचिपीडितः ।
सम्प्रस्रुतास्यनासाक्षः शुष्करूक्षमलच्छविः ॥'
मन्दशब्दः सर्व्वार्थः । शुष्करूक्षमलच्छविः
शुष्करूक्षे मलच्छवी यस्य सः ॥ * ॥ अध्व-
शोषिणो लक्षणमाह ।
'अध्वप्रशोषी स्रस्ताङ्गः संभृष्टपरुषच्छविः ।
प्रसुप्तगात्रावयवः शुष्कक्लोमगलाननः ॥'
संभृष्टस्येव परुषा छविर्यस्य सः । प्रसुप्तगात्रा-
वयवः प्रसुप्तः स्पर्शाज्ञः । क्लोम तिलकं पिपासा-
स्थानम् ॥ * ॥ व्यायामशोषिणो लक्षणमाह ।
'व्यायामशोषी भूयिष्ठमेभिरेव समन्वितः ।
लिङ्गैरुरःक्षतकृतैः संयुक्तश्च क्षतं विना ॥'
एभिरेव स्रस्ताङ्गत्वादिभिरध्वशोषिणो लक्षणै-
रेव । भूयिष्ठं अत्यर्थम् ॥ * ॥ सनिदानं व्रणशोष-
माह ।
'रक्तक्षयाद्वेदनाभिस्तथैवाहारयन्त्रणात् ।
व्रणितस्य भवेच्छोषी याप्योऽसाध्यश्च स स्मृतः ॥'
उरःक्षतस्य निदानमाह ।
'धनुषायस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्वहतो गुरुम् ।
युध्यमानस्य बलिभिः पततो विषमोन्नतात् ॥
वृषं हयं वा धावन्तं दम्यं चान्यं निगृह्णतः ।
शिलाकाष्ठाश्मनिर्घातान् क्षिपतो निघ्नतः
परान् ॥
अधीयानस्य चात्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो द्रुतम् ।
महानदीं वा तरतो हयैर्वा सह धावतः ॥
सहसोत्पततो दूरं तूर्णञ्चातिप्रनृत्यतः ।
तथान्यैः कर्म्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य वा ॥
स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रूक्षाल्पप्रमिताशिनः ।
विक्षते वक्षसि व्याधिर्बलवान् समुदीर्य्यते ॥'
आयास्यतः आयासं कुर्व्वतः । दम्यं वृषादिकम् ।
अन्यच्च गजोष्ट्रादिकम् । शिला दीर्घपाषाणः ।
अश्म प्रस्तरखण्डः । निर्घातोऽभिघातः ।
व्याधिरुरःक्षताख्यः ॥ * ॥ उरःक्षतस्य लक्षण-
माह ।
'उरो विरुज्यतेऽत्यर्थं भिद्यते च विभज्यते ।
शूलं भवति तस्यादं शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते ॥
प्रपीड्यते ततः पार्श्वं शुष्यत्यङ्गं प्रकम्पते ।
क्रमाद्वीर्य्यं बलं वर्णो रुचिरग्निश्च हीयते ॥
ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं विड्भेदोऽग्निवधस्तथा ॥
दुष्टः श्यावः सुदुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बहु ।
कासमानस्य चाभीक्ष्णं कफः सास्रक् प्रवर्त्तते ॥
स क्षतः क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः क्षयात् ।
अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्व्वरूपमिति स्मृतम् ॥'
विरुज्यते पीड्यते । भिद्यते विदार्य्यत इव ।

विभज्यते द्विधा क्रियत इव । स पुरुषः । क्षतः उरःक्षतवान् । अतएव क्षीयते क्षीणो भवति । न केवलं सप्तकफक्षयादेव क्षीणो भवति । तथा शुक्रौजसोः क्षयात् । अत्यतिसेवनादिना शुक्रौजसोः क्षयादपि क्षीणो भवति ॥ * ॥ उरःक्षतस्य विशिष्टं लक्षणमाह ।

'उरोरुक् शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः क्षते । क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटिग्रहः ॥'

क्षते उरःक्षतवति । उरोरुक् शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः विशेषतो भवत्येव । क्षीणे क्षीणोरःक्षतवति सप्तकफशुक्रौजसां क्षयात् क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटिग्रहश्च भवति ॥ * ॥ निदानविशेषेणोरःक्षतस्य लक्षणविशेषमाह ।

'व्यवायशोषात् क्षयाच्चैव कोष्ठात् प्रतिमलात्तथा । क्षतोरस्कस्यान्नपाके निःश्वासो वाति पूतिकः ॥'

क्षयात् धातुक्षयहेतोरतिव्यवायादितः कोष्ठात् प्रतिमलात् कोष्ठात् प्रतिमलवातेन प्रतिलोममलात् पूतिकः पूतिगन्धः ॥ * ॥ उरःक्षतस्य साध्यत्वासाध्यत्वलक्षणमाह ।

'अल्पलिङ्गस्य दीप्ताग्नेः साध्यो बलवतो नवः । परिसंवत्सरो याप्यः सर्वलिङ्गन्तु वर्जयेत् ॥' * ॥

अथ राजयक्ष्मचिकित्सा ।

'बलिनो बहुदोषस्य पञ्च कर्म्माणि कारयेत् । यक्ष्मिणः क्षीणदेहस्य तत्कृतं स्याद्विषोपमम् ॥ मलायत्तं बलं पुंसां शुक्रायत्तन्तु जीवनम् । तस्माद्यत्नेन संरक्षेत् यक्ष्मिणो मलरेतसी ॥ शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्गादयो हिताः । मद्यानि जाङ्गलाः पक्षिमृगाः शस्ता विशोषिणः ॥

सपिप्पलीकं सयवं सकुलत्थं सनागरम् । दाडिमामलकोपेतं स्निग्धमाजं रसं पिबेत् ॥ तेन षड् विनिवर्त्तन्ते विकाराः पीनसादयः ॥ द्रव्यतो द्विगुणं मांसं सर्व्वतोऽष्टगुणं जलम् । पादस्थं संस्कृतञ्चाज्ये षडङ्गो यूष उच्यते ॥'

तद्यथा । यवपल १ कुलत्थपल १ छागमांसपल ४ जलपल ४८ शेषपल १२ ततः पलमिते घृते संस्करणीयम् । तत्र कर्षमितं सैन्धवं देयं सौरभार्थं हिङ्गु च देयम् । पिप्पली नागरञ्च पृथक् माषमितं कल्कीकृत्य देयम् । दाडिमामलकाभ्यामम्लत्वं साध्यम् । षडङ्गयूषः ॥ * ॥

'ककुभत्वङ् नागबला वानरीबीजं विचूर्णितं पयसा । पक्वं मधुघृतयुक्तं सवितं यक्ष्मादिकासहरम् ॥ छागमांसं पयश्छागं छागं सर्पिश्च नागरम् । छागोपसेवा शयनं छागमध्ये तु यक्ष्मनुत् ॥ मधुताप्यविडङ्गाश्मजतुलोहघृताभयाः । घ्नन्ति यक्ष्माणमत्युग्रं सेव्यमाना हिताशिनः ॥'

ताप्यं सुवर्णमाक्षीकम् ।

'शर्करामधुसंयुक्तं नवनीतं लिहन् क्षयी । क्षीराशी लभते पुष्टिमतुल्ये चाज्यमाक्षिके ॥ सितोपलातुगाक्षीरीपिप्पलीबहुलात्वचः । अन्त्यादूर्द्ध्वं द्विगुणितांशचूर्णिता मधुसर्पिषा ॥ लेहयेद्यक्ष्मरोगार्त्तं कासश्वासक्षयातुरम् । पार्श्वशूलिनमल्पाग्निं सुप्तजिह्वं कफच्युतम् । हस्तपादाङ्गदाहे च ज्वरे रक्ते तथोर्द्ध्वगे ॥'

सितोपला मिश्री । बहुला सूक्ष्मैला । इति सितोपलादिरवलेहः ॥ * ॥

'जातीफलं विडङ्गानि चित्रकं तगरं तिला । तालीशं चन्दनं शुण्ठी लवङ्गमुपकुञ्चिका ॥ कर्पूरञ्चाभया धात्री मरीचं पिप्पली तुगा । एषामक्षसमा भागाश्चातुर्जातकसंयुताः ॥ फलानि सप्त भङ्गायाः सिता सर्व्वसमा मता । चूर्णमेतत् क्षयं कासं श्वासञ्च ग्रहणीगदम् । अरोचकं प्रतिश्यायं तथा चानलमन्दताम् । एतान् रोगान् निहन्त्येव दृष्टमिन्द्राशनिर्यथा ॥ बालरोगाधिकारोक्तं तैलं लाक्षादि योजयेत् । अभ्यङ्गे यक्ष्मिणो नित्यं वृद्धवैद्योपदेशतः ॥'

इति जातीफलाद्यं चूर्णम् ॥ * ॥

'वासकस्य रसप्रस्थं माक्षिकासितशर्करा । पिप्पली द्विपलं तावत् सर्पिषश्च शनैः पचेत् ॥ तस्मिन् लेहत्वमायाते शीते क्षौद्रपलाष्टकम् । दत्त्वावतारयेद्वैद्यो लीढ़ो लेहोऽयमुत्तमः ॥ निहन्ति राजयक्ष्माणं कासं श्वासञ्च दारुणम् । पार्श्वशूलञ्च हृच्छूलं रक्तपित्तं ज्वरन्तथा ॥'

इति वासावलेहः ॥ * ॥

अथ व्यवायादिहेतुकशोषचिकित्सा । तत्र व्यवायशोषचिकित्सा ।

'व्यवायशोषिणं क्षीररसमांसाज्यभोजनैः । सुकूलैर्मधुरैर्हृद्यैर्जीवनीयैरुपाचरेत् ॥'

रसो मांसरसः सुकूलैर्हितैः ॥ * ॥ शोकशोषचिकित्सा ।

'हर्षणाश्वासनैः क्षीरैः स्निग्धैर्मधुरशीतलैः । दीपनैर्लघुभिश्चान्नैः शोकशोषमुपाचरेत् ॥' * ॥

व्यायामशोषचिकित्सा ।

'व्यायामशोषिणं स्निग्धैः क्षतक्षयहितैर्हिमैः । उपाचरेज्जीवनीयैर्विधिना श्लेष्मिकेण तु ॥' * ॥

अध्वशोषचिकित्सा ।

'आस्यासुखैर्दिवास्वप्नैः शीतैर्मधुरहृद्यैः । अन्नमांसरसाहारैरध्वशोषमुपाचरेत् ॥' * ॥

व्रणशोषचिकित्सा ।

'व्रणशोषं जयेत् स्निग्धैर्दीपनैः स्वादुशीतलैः । ईषदम्लैरनम्लैर्वा यूषमांसरसादिभिः ॥' * ॥

अथोरःक्षतचिकित्सा ।

'बलाश्वगन्धा श्रीपर्णी बहुपुत्री पुनर्नवा । पयसा नित्यमभ्यस्ताः शमयन्ति क्षतक्षयम् ॥'

श्रीपर्णी गम्भारी । बहुपुत्री शतावरी । इति बलादिचूर्णम् ॥ * ॥

'एला पत्रत्वचो भागा पिप्पल्यर्द्धपलं पृथक् । सितामधुकखर्ज्जूरमृद्वीकाश्च पलोन्मिताः ॥ संचूर्ण्य मधुना युक्ता वटिका संप्रकल्पयेत् । अक्षमात्रा ततश्चैव भक्षयेच्च दिने दिने ॥ क्षतक्षयं ज्वरं कासं श्वासं हिक्कां वमिं भ्रमम् । मूर्च्छां मदं तृषां शोषं पार्श्वशूलमरोचकम् ॥ प्लीहानमाढ्यवातञ्च रक्तपित्तं स्वरक्षयम् । एलादिगुटिका हन्ति तथा सन्तर्पणी पर

द्राक्षायाः प्रस्थमेकन्तु मधूकस्य पलाष्टकम् । पचेत्तोयाढके शुद्धे पादशेषेण तेन तु ॥ पलिकैर्मधुकद्राक्षे पिष्टे लाक्षापलद्वयम् । प्रस्थं सर्पिषः प्रस्थं पचेत् क्षीरे चतुर्गुणे । सिद्धे शीते पलान्यष्टौ शर्करायाः प्रदापये[illegible] एतद्द्राक्षाघृतं सिद्धं क्षतक्षीणे सुखावहम् वातपित्तज्वरश्वासविस्फोटकहलीमकान् । प्रदरं रक्तपित्तञ्च हन्यान्मांसबलप्रदम् ॥'

इति द्राक्षादिघृतम्

'क्षीरे धात्रीविदारीक्षुवरीरसाच्च तथा र[illegible] पचेत् समे घृतप्रस्थं मधुरैः कर्षसम्मितैः ॥ द्राक्षार्द्धचन्दनोशीरशर्करोत्पलपद्मकैः । मधूकपुष्पमाकन्ताकोलरौहिषसंयकैः ॥ प्रस्थार्द्धं मधुनः शीते शर्करार्द्धतुलान्वया । पलार्द्धकाश्च संचूर्ण्य त्वगेलापत्रकेशराः । विनीय तत्र संलिह्यान्मात्रां नित्यं सुयन्त्रि[illegible] अमृतप्राशमित्येतदश्विभ्यां परिकीर्त्तितम् क्षीरमांसाशिनां हन्ति रक्तपित्तक्षतक्षय[illegible] तृष्णारुचिश्वासकासच्छर्दिमूर्च्छाप्रमर्दनम् मूत्रसक्छ्रज्वरघ्नञ्च बल्यं क्षीरतिवर्द्धनम् ॥'

इति अमृतप्राशावलेहः

'यद्यच्च तर्पणं शीतमविदाहि हितं लघु अन्नपानं निषेव्यन्तत् क्षतक्षीणैः सुखार्थि[illegible]

शोकं स्त्रियः क्रोधमसूयताञ्च
त्यजेदुदारान् विषयान् भजेच्च ।
तथा द्विजातींस्त्रिदशान् गुरूंश्च
वाचश्च पुण्याः शृणुयाद्विजेभ्यः ॥'

अथ राजयक्ष्मणि रसाः । मृगाङ्कतैलरो[illegible] राजयक्ष्मणि रसेन्द्रचिन्तामणौ ।

'रसभस्मामृताभस्म लौहं मधुघृतान्वितम् अमृतेश्वरनामायं वल्लभुजो राजयक्ष्म[illegible]

इति अमृतेश्वरो र[illegible]

रसभस्म मारितो रसः । अमृताभस्म गु[illegible] सत्त्वम् । लौहं मारितम् ॥ * ॥ —

'चतुर्थोंऽशा मारितात् स्वर्णादेकोंऽशो [illegible] भस्म

एकोंऽशो मुक्ताचूर्णस्य शिला गन्धस्य ता[illegible] प्रत्येकं भागयुग्मं स्यादेतत् सर्व्वं विचूर्णये[illegible] वराटीः पूरयेत्तेन छागीक्षीरेण टङ्कणम् पिष्ट्वा तेन मुखं रुद्ध्वा मृद्भाण्डे तांश्च पूर[illegible] ततो गजपुटे पक्त्वा चूर्णयेत् स्वाङ्गशीत[illegible] रसो राजमृगाङ्कोऽयं चतुर्गुञ्जः क्षयाप[illegible] मरिचैरेकोनविंशत्या कणाभिर्दशभिस्तथा मधुना सर्पिषा चापि दद्यादेनं रसं भि[illegible] अनेन नश्यति क्षिप्रं वातश्लेष्मभवः [illegible] इति राजमृगाङ्को रसो राजयक्ष्म[illegible] चिन्तामणौ ॥ * ॥

'शुद्धसूतं द्विधा गन्धं कुर्य्यात् खल्वेन क[illegible] तयोः समं तीक्ष्णचूर्णं मर्द्दयेत् कन्यका[illegible] यामद्वयातपे मोक्ष्यं ताम्रपात्रे विचार[illegible]

आच्छादैरक्तपत्रैश्च स्यादुष्णं याममुन्मतः ॥
शाल्वरायां वसेत् पश्चाद्दोराशानुदुद्धरेत् ।
संचूर्ण्य गालयेद्वस्त्रे सत्वं वारितरं भवेत् ॥
त्रिकटुत्रिफलैलाभिर्जातीफललवङ्गकैः ।
नवभागोन्मितैरेतैः सम एव रसो भवेत् ॥
निष्कद्वयमितं नित्यं मधुना सह लेहयेत् ।
अयमग्निरसो नाम्ना कासक्षयहरः परः ॥
इति अग्निरसः शार्ङ्गधरे ॥"
इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे द्वितीयभागे राजयक्ष्माधिकारः ॥ * ॥ (अथास्य पौराणिकं विवरणं यथा,—
"दिवौकसां कथयतामृषिभिर्वै श्रुता कथा ।
कामव्यसनसंयुक्ता पौराणी शशिनं प्रति ॥
रोहिण्यामतिसक्तस्य शरीरं नानुरक्षतः ।
आजगामाल्पतामिन्दोर्देहः स्नेहपरिक्षयात् ॥
दुहितॄणामसम्भोगाच्छेषाणाञ्च प्रजापतेः ।
क्रोधो निश्वासरूपेण मूर्त्तिमान्निःसृतो मुखात् ॥
प्रजापतेर्हि दुहितॄरष्टाविंशतिमंशुमान् ।
भार्य्यार्थं प्रतिजग्राह न च सर्व्वास्ववर्त्तत ॥
गुरुणा तमवध्यातं भार्य्यास्वसमवर्त्तिनम् ।
रजोऽन्वमवलं दीनं यक्ष्मा शशिनमाविशत् ॥
सोऽभिभूतोऽतिगुरुणा गुरुक्रोधेन निष्प्रभः ।
देवदेवर्षिसहितो जगाम शरणं गुरुम् ॥
अथ चन्द्रमसः शुद्धां मतिं बुद्ध्वा प्रजापतिः ।
प्रसादं कृतवान् सोमस्ततोऽश्विभ्यां चिकित्-
सितः ॥
स विमुक्तग्रहश्चन्द्रो विरराज विशेषतः ।
ओजसा वर्द्धितोऽश्विभ्यां शुद्धं सत्वमवाप च ॥
क्रोधो यक्ष्मा ज्वरो रोग एकोऽर्थो दुःखसंज्ञितः ।
यस्मात् स राज्ञः प्रागासीद्राजयक्ष्मा ततो
मतः ॥
स यक्ष्मा हुङ्कृतोऽश्विभ्यां मानुषं लोकमागतः ।
लब्ध्वा चतुर्व्विधं हेतुं समाविशति मानवान् ॥
अयथाबलमारम्भं वेगसन्धारणं क्षयम् ।
यक्ष्मणः कारणं विद्यात् चतुर्थं विषमाशनम् ॥"
तस्य विशेषहेतुर्यथा,—
"युद्धाध्ययनभाराध्वलङ्घनप्लवनादिभिः ।
पतनैरभिघातैर्वा साहसैर्वा तथापरैः ॥
अयथाबलमारम्भैर्जन्तोरुरसि विक्षते ।
वायुः प्रकुपितो दोषावुदीर्य्योभौ विधावति ॥"
तस्य लक्षणादिकं यथा,—
"शिरःस्थः शिरःशूलं करोति गलमाश्रितः ।
कण्ठोद्ध्वंसञ्च कासञ्च स्वरभेदमरोचकम् ॥
पार्श्वशूलञ्च पार्श्वस्थो वर्च्चोभेदं गुदे स्थितः ।
जृम्भां ज्वरञ्च सन्धिस्थ उरःस्थश्चोरसो रुजम् ॥
स्वनाच्चोरसो रक्तं कासमानः कफानुगम् ।
उरसोरसा जर्ज्जरोरःशूली निरस्यति ॥
इति षाड्विधं यक्ष्मा कर्म्मभिरेतैः प्रपद्यते ।
कारणैरभिरालब्धो भवेत्तस्मात् षाड्रूपम् ॥
ओमात्रा हविर्मात्रा भवात्रा वैसमागतम् ।
तच्छरीरस्थं नियच्छति सदा नरः ॥
रा वैसम्यीभावात् कफपित्ते समीरणम् ।

ऊर्द्ध्वं तिर्य्यगधः कुर्य्याद्विकारान् कुपितोऽनिलः ॥
प्रतिश्यायञ्च कासञ्च स्वरभेदमरोचकम् ।
पार्श्वशूलं शिरःशूलं ज्वरमंसावमर्द्दनम् ॥
अङ्गमर्द्दं मुहुश्छर्द्दिं वर्च्चोभेदं त्रिलक्षणम् ।
रूपाण्येकादशैतानि यक्ष्मा येनच्यते महान् ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने अष्टमेऽध्याये ॥
अस्य चिकित्सा यथा,—
"काञ्चनं रससिन्दूरं मौक्तिकं लौहमभ्र-
कम् ।
विद्रुमं क्षतवैक्रान्तं तारं ताम्रञ्च वङ्गकम् ॥
कस्तूरिका लवङ्गञ्च जातिकोषैलवालुका ।
प्रत्येकं बिन्दुमात्रञ्च सर्व्वं मर्द्द्यं प्रयत्नतः ।
कन्याक्षीरेण संमर्द्द्य केशराजरसेन च ।
अजाक्षीरेण संभाव्य प्रत्येकं दिवसत्रयम् ॥
चतुर्गुञ्जाप्रमाणेन वटिकां कारयेद्भिषक् ।
अनुपानं प्रदातव्यं यथादोषानुसारतः ॥
नानारोगप्रशमनं सर्व्वोपद्रवसंयुतम् ।
क्षयं हन्ति तथा कासं यक्ष्माणं श्वासमेव च ॥
प्रमेहान् विंशतिञ्चैव दोषत्रयसमुत्थितान् ।
सर्व्वान् रोगान् निहन्त्याशु भास्करस्तिमिरं
यथा ॥"
इति हृत्काञ्चनाभ्रवटी ॥
"शिलाजतुमधुव्योषताप्यलौहरजांसि च ।
क्षीरेणालोड्तस्याशु यक्ष्मा क्षयमवाप्नुयात् ॥"
इति शिलाजत्वादिलौहम् ॥ * ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे राजयक्ष्माधि-
कारे ॥ * ॥)

यच्छत्, [त्] त्रि, दानकर्त्ता । उपरमकर्त्ता । दाणधातोर्यमधातोश्च शतृप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

यज, ऐ ञ औ देवार्च्चादानसङ्गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) सङ्गस्य कृतिः सङ्गकृतिः । ऐ, इज्यात् । ञ, यजति यजते विष्णुं सुधीः पूजयतीत्यर्थः । पशुना रुद्रं यजते पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः । यजति सन्तं सन् सता सह सङ्गं करोतीत्यर्थः । औ, यष्टा । इति दुर्गादासः ॥

यजतः, पुं, (यजतीति । यज् + "भृमृदृशियजि-पर्व्विपच्यमितमिनमिहर्य्यिभ्योऽतच् ।" उणा० ३।११०।इति अतच् ।) ऋत्विक् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (ऋषिविशेषः । स तु ऋग्वेदस्य ५ म० ६७।६८। सूक्तयोः ऋषिः ॥ त्रि, यष्टव्यः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १८१ । ३ ।
"सुहस्पूर्व्वो यजतो धिष्ण्या यः ॥"
"यजतो यष्टव्यः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ तथा च तत्रैव । २ । ५ । ८ ।
"यथा विद्वाँ अरं करद्विश्वेभ्यो यजतेभ्यः ।"
"यजतेभ्यः सर्व्वेभ्यो यजनीयेभ्यो देवेभ्यः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

यजतिः, पुं, (यज् + बाहुलकात् अतिः ।) यागः । यथा,—
"यजतिषु येयजामहं कुर्य्यान्नानुयाजेषु ।"
इति मखमावसत्सहिता श्रुतिः ॥

यजत्रः, पुं, (यजतीति । यज् + "अमिनक्षियजि-वधिपतिभ्योऽत्रन् ।" उणा० ३ । १०५ । इति अत्रन् ।) अग्निहोत्री । इत्युणादिकोषः ॥ (यजनशीले, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।७।५२।१६।
"पिता च तन्नो महान् यजत्रो
विश्वेदेवाः समनसो जुषन्त ॥"
"यजत्रः यजनशीलः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

यजत्, [त्] पुं, यागकर्त्ता । यजधातोः शतृप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

यजनं, क्ली, (इज्यते इति । यज् + ल्युट् ।) यागः । (यथा, महाभारते । ७ । ५३ । ३७ ।
"यस्य सेन्द्रामरगणा हव्यातिपुरोगमाः ।
देवा विश्वसृजः सर्व्वे यजनान्ते समासते ॥")
तत्तु ब्राह्मणस्य षट्कर्म्मान्तर्गतकर्म्मविशेषः ।
यथा, मानवे १ अध्याये ।
"अध्यापनं अध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिग्रहञ्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥"
अस्य लक्षणं यथा । पशुक्षीराज्यपुरोडाश-सोमौषधिचरुप्रभृतिभिर्हविर्भिः खदिरपलाशा-श्वत्थन्यग्रोधोडुम्बरप्रभृतिभिः समिद्भिः स्रुक्स्रुवो-लूखलमुषलकुठारस्फ्यजूपदारुदर्भचर्म्मग्राव-पवित्रभाजनादिभिर्यज्ञोपकरणैर्वह्न्याह्वानार्घ्य-मन्त्रादिभिर्ऋत्विग्भिः काम्यनैमित्तिकानां पश्वादिपूर्व्वकाणां यथोक्तदक्षिणानां समापनं यजनम् । इति श्राद्धविवेकधृतदेवलवचनम् ॥ (इज्यतेऽस्मिन्निति । यज् + अधिकरणे ल्युट् । यज्ञ-स्थानम् । यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । ४ । ६ ।
"ब्रह्मर्षिः काञ्चनदर्भचर्म्मभि-
र्निसृष्टभाण्डं यजनं समाविशत् ॥"
"यजनं यज्ञस्थानम् ।" इति तट्टीकायां श्रीधर-स्वामी ॥)

यजन्तः, पुं, यागकर्त्ता । यजधातोर्झच्प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

यजमानः, पुं, (यजतीति । यज् + शानच् ।) अध्वरे आदेष्टा । तत्पर्य्यायः । व्रती २ यष्टा ३ । इत्यमरः ।२।७।८॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ३।१६।८ ।
"नाहं तथाद्मि यजमानहविर्वितान
श्च्योतद्घृतप्लुतमदन् हुतभुङ्मुखेन ॥")
"अध्वादिषयं यजमाने । अध्वरे यागविषये मम इदमभ्यादधाय यथार्थं कर्म्म कुरु इति ऋत्विजामादेशको यागस्वामी ब्रह्मादिशब्दत्रयवाच्य इत्यर्थः । व्रतमेषामग्निनादिधारणं विद्यतेऽस्य व्रती इन् । यजति इति तृनि यष्टा । शाने यजमानः । स व्रती सोमपानवति अध्वरे यजमानः सन् दीक्षित उच्यते अध्वराप्युपचारात् । दीक्षा मौञ्ज्युपनयनव्रतादेषेष्वस्य सः दीक्षा-शब्दादितो वा ।" इति भरतः ॥

यजाकः, त्रि, (यजतीति । यज् दाने + आकन् ।) दानकर्त्ता । इत्युणादिकोषः ॥

यजिः, पुं, (यजतीति । यज् + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणा० ४।११७। इति इन् ।) यष्टा । इत्युणादिकोषः ॥

यजुः, [स्] क्ली, (इज्यतेऽनेनेति । यज् + "अर्त्ति-पृवपियजीति ।" उणा० २ । ११८ । इति उसिः ।) वेदविशेषः । इत्यमरः । १ । ६ । ३ ॥ "इज्यतेऽनेनेति यजुः । यजो श्री देवार्च्चादानसङ्गतौ । चाज्जुसिस् इति उस् ।" इति भरतः ॥ * ॥ अपि च । यजुराह जैमिनिः । शेषे वा यजुःशब्दः । शेषे ऋक्सामभिन्ने मन्त्रजाते ततश्च यन्मन्त्रजातं प्रश्लिष्य पठितं गानादिविच्छेदरहितं तत् यजुरिति । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ यजुर्व्वेदस्य षड्शीतिर्भेदा भवन्ति । तत्र चरका नाम द्वादश भेदा भवन्ति । चरकाः १ आह्वरकाः २ कठाः ३ प्राच्यकठाः ४ कपिष्ठलकठाः ५ औपमन्याः ६ आलानकठाः ७ चारायणीयाः ८ वारायणीयाः ९ वार्त्तान्तवेयाः १० श्वेताश्वतराः ११ मैत्रायणीयाश्चेति १२ । तत्र मैत्रायणीया नाम सप्त भेदा भवन्ति । मानवाः १ दुन्दुभाः २ चैकेयाः ३ वाराहाः ४ हारिद्रवेयाः ५ श्यामाः ६ श्यामायनीयाश्चेति ७ । तेषामध्ययनमष्टौ शतम् । यजुःसहस्राण्यधीत्य शाखापारो भवति । तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो भवति । तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो भवति । षडङ्गान्यधीत्य षडङ्गविद्भवति । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमित्यङ्गानि । तत्र प्राच्योदीच्यां नैर्ऋत्यां निर्द्देश्यः । तत्र वाजसनेया नाम सप्तदश भेदा भवन्ति । जाबालाः १ बौधेयाः २ काण्वाः ३ माध्यन्दिनाः ४ शापेयाः ५ तापायनीयाः ६ कापालाः ७ पौण्ड्रवत्साः ८ आवटिकाः ९ परमावटिकाः १० पाराशर्य्याः ११ वैधेयाः १२ वैनेयाः १३ औधेयाः १४ गालवाः १५ वैजवाः १६ कात्यायनीयाश्चेति १७ । प्रतिपदमनुपदं छन्दो भाषा धर्म्मो मीमांसा न्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानि भवन्ति । उपज्योतिषम् १ लाङ्गलचयम् २ प्रतिज्ञा ३ अनुवाक्यम् ४ परिसंख्या ५ चरणव्यूहम् ६ श्राद्धकल्पः ७ प्रवराध्यायश्च ८ शाखम् ९ क्रतुः १० संख्या ११ अनुगमः १२ यज्ञम् १३ पार्षदः १४ होत्रकम् १५ पशवः १५ उक्थानि १७ कूर्म्मलक्षणम् १८ । इत्यष्टादशपरिशिष्टानि ।

"द्वे सहस्रे शते न्यूने मन्त्रे वाजसनेयके ।
इत्युक्तं परिसंख्यातमेतत् सकलं सशुक्रियम् ॥
ग्रन्थानां परिसंख्यातं ब्राह्मणञ्च चतुर्गुणम् ।
आदावारभ्य वेदान्तं अक्षयाहुतिपूर्व्वकम् ।
वेदमध्याय एतेषां होमान्ते तु समारभेत् ॥"

तत्र तैत्तिरीयका नाम द्विभेदा भवन्ति । औख्याः खाण्डिकेयाश्चेति । तत्र खाण्डिकेया नाम पञ्च भेदा भवन्ति । आपस्तम्बी १ बौधायनी २ सत्याषाढी ३ हिरण्यकेशी ४ औधेयाश्चेति ५ । तत्र कठानामुपगानविशेषः । चतुश्चत्वारिंशदुपग्रन्थान् ।

"मन्त्रब्राह्मणयोर्व्वेदस्त्रिगुणं यत्र पठ्यते ।
यजुर्व्वेदः स विज्ञेयोऽन्ये शाखान्तराः स्मृताः ॥"

यजुर्व्वेदस्य धनुर्व्वेद उपवेदः । यजुर्व्वेदस्य भारद्वाजगोत्रम् । रुद्रदैवत्यम् । त्रैष्टुभं छन्दः । यजुर्व्वेदः कृशः । दीर्घः । कपाली । ताम्रवर्णः । कमलनयनः । आदित्यवर्णः वर्णेन । पञ्चारत्निमात्रः । अस्य ध्यानम् ।

"वन्दे रौद्रं त्रैष्टुभं ताम्रवर्णं
भारद्वाजं कमलनेत्रं कृशाङ्गम् ।
यजुर्व्वेदं दीर्घमादित्यवर्णं
कापालीनं पञ्च चारत्निमात्रम् ॥"

य इदं दैवतं रूपं गोत्रं प्रमाणं छन्दो वर्णं वर्णयति स विद्यां लभते स विद्यां लभते । जन्मजन्मनि वेदपारो भवति । जन्मजन्मनि वेदधारी भवति । अव्रतो व्रती भवति । अप्रयतः प्रयतो भवति । अब्रह्मचारी ब्रह्मचारी भवति । जातिस्मरो जायते । इति चरणव्यूहम् ॥ (ऋक्सामभिन्नो मन्त्रविशेषः । इति केचित् ॥)

यजुर्व्वेदः, पुं, (यजुरेव वेदः । यजुषां वेद इति वा ।) वेदविशेषः । तस्याधिपतिर्यथा,—

"ऋग्वेदाधिपतिर्जीवः सामवेदाधिपः कुजः ।
यजुर्व्वेदाधिपः शुक्रः शशिजोऽथर्व्ववेदराट् ॥"
इति ज्योतिषम् ॥

अस्य वक्ता वैशम्पायनः । स तु आदावेक एवासीत् । यथा,—

"ऋग्वेदश्रावकं पैलं जग्राह स महामुनिः ।
यजुर्व्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च ॥
जैमिनिं सामवेदस्य श्रावकं सोऽन्वपद्यत ।
तथैवाथर्व्ववेदस्य सुमन्तुमृषिसत्तमम् ॥
एक आसीद्यजुर्व्वेदस्तच्चतुर्धा व्यकल्पयत् ।
चातुर्होत्रमभूद्यस्मिंस्तेन यज्ञमथाकरोत् ॥
आध्वर्य्यवं यजुर्भिः स्यादृग्भिर्हौत्रं द्विजोत्तमाः ।
उद्गात्रं सामभिश्चक्रे ब्रह्मत्वञ्चाप्यथर्व्वभिः ॥
ततः स ऋच उद्धृत्य ऋग्वेदं कृतवान् प्रभुः ।
यजूंषि च यजुर्व्वेदं सामवेदञ्च सामभिः ॥
एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदं कृतवान् पुरा ।
शाखानान्तु शतेनाथ यजुर्व्वेदमथाकरोत् ॥
सामवेदं सहस्रेण शाखानाञ्च विभेदतः ।
अथर्व्वाणमथो वेदं बिभेद नवकेन तु ॥"
इति कौर्म्मे ४९ अध्यायः ॥

यज्ञः, पुं, इज्यते हविर्दीयतेऽत्र । (इज्यन्ते देवता अत्र इति वा । यज् + "यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ।" ३।३।९० । इति नङ् ।) यागः । तत्पर्य्यायः । सवः २ अध्वरः ३ यागः ४ सप्ततन्तुः ५ मखः ६ क्रतुः ७ । इत्यमरः ।२।७।१३॥ इष्टिः ८ इष्टम् ९ वितानम् १० मन्युः ११ आहवः १२ सवनम् १३ हवः १४ अभिषवः १५ होमः १६ हवनम् १७ महः १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ स त्रिविधः । सात्त्विको राजसिकस्तामसिकश्च । सात्त्विकयज्ञो यथा,—

"अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।
यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥"

राजसिकयज्ञो यथा,—

"अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ ! तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥"

तामसिकयज्ञो यथा,—

"विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १७ अध्यायः ॥ * ॥

स च नानाविधः । यथा,—

"द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् ४ अध्यायः ॥ * ॥

पञ्च यज्ञा यथा,—

"अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥"
इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥ * ॥

(तथाच मनुः । ४ । २१—२२ ।
"ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञञ्च सर्व्वदा ।
नृयज्ञं पितृयज्ञञ्च यथाशक्ति न हापयेत् ॥
एतानेके महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जनाः ।
अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति ॥"

अपरपञ्चयज्ञा उक्ता यथा, शिवपुराणे वा[यवीय]-संहितायामुत्तरभागे । १८ । ८९—१०६ ।

"कर्म्मयज्ञस्तपोयज्ञो जपयज्ञस्तदुत्तरः ।
ध्यानयज्ञो ज्ञानयज्ञः पञ्च यज्ञाः प्रकीर्त्तिताः ।
कर्म्मयज्ञरताः केचित्तपोयज्ञरताः परे ।
जपयज्ञरतास्त्वन्ये ध्यानयज्ञरतास्तथा ॥
ज्ञानयज्ञरतास्त्वन्ये विशिष्टाश्चोत्तरोत्तरम् ।
कर्म्मयज्ञो द्विधा प्रोक्तः कामाकामविभेदतः ।
कामात् कामी ततो भुक्त्वा कामासक्तः पुनर्भवे[त्] ।
अकामो रुद्रभवने भोगान् भुक्त्वा ततश्च्युतः ॥
तपोयज्ञरतो भूत्वा जायते नात्र संशयः ।
तपस्वी च पुनस्तस्मिन् भोगान् भुक्त्वा ततश्च्यु[तः] ।
जपध्यानरतो भूत्वा जायते भुवि मानवः ।
जपध्यानरतो मर्त्त्यस्तद्वैशिष्ट्यवशादिह ॥
ज्ञानं लब्ध्वा चिरादेव शिवसायुज्यमाप्नुया[त्] ।
तस्मान्मुक्तौ शिवाज्ञप्तः कर्म्मयज्ञोऽपि देहि[नाम्] ।
अकामः कामसंयुक्तो बन्धायैव भविष्यति ।
तस्मात् पञ्चसु यज्ञेषु ध्यानज्ञानपरो भवेत् ।
ध्यानं ज्ञानञ्च यस्यास्ति तीर्णस्तेन भवार्णवः ।
हिंसादिदोषनिर्म्मुक्तो विशुद्धश्चित्तसाधनः ।
ध्यानयज्ञः परस्तस्मादपवर्गफलप्रदः ।
बहिः कर्म्मकरा यद्वन्नातीवफलभागिनः ॥
दृष्टा नरेन्द्रभवने तद्वदत्रापि कर्म्मिणः ।
ध्यानिनां हि वपुः सूक्ष्मं भवेत् प्रत्यक्षमैश्वर[म्] ।
तथेह कर्म्मिणां स्थूलं मृत्काष्ठाद्यैः प्रकल्पित[म्] ।
ध्यानयज्ञरतास्तस्माद्देवान् पाषाणमृण्मया[न्] ।
नात्यन्तं प्रतिपद्यन्ते शिवयाथात्म्यवेदना[त्] ।
आत्मस्थं यः शिवं त्यक्त्वा बहिरभ्यर्च्चयेन्नरः ।
हस्तस्थं फलमुत्सृज्य लिहेत् कूर्परमात्मनः ।
ज्ञानात् ध्यानं भवेत् ध्यानाज्ज्ञानं भूयः प्रव[र्त्तते] ।
तदुभाभ्यां भवेन्मुक्तिस्तस्मात् ध्यानरतो भ[वेत्] ।
द्वादशान्ते तथा कुक्षौ ललाटे भ्रूयुगान्तरे

नासाग्रे वा तथास्ये वा कन्धरे हृदये तथा ।
नाभौ वा शम्भुसंस्थाने श्रद्धाविष्टेन चेतसा ॥
बहिर्य्यागोपचारेण देवं देवीञ्च पूजयेत् ।
अथवा पूजयेन्नित्यं लिङ्गे वा जलकेऽपि वा ॥
वह्नौ वा स्थण्डिले वाथ भक्त्या वित्तानुसारतः ॥
अथवान्तर्हृदि ह्येव पूजयेत् परमेश्वरम् ।
अन्तर्य्यागरतः पूजां बहिः कुर्व्वीत वा न वा ॥”)
अस्योत्पत्तिर्यथा,—

ऋषय ऊचुः ।

“कथं यज्ञवराहस्य देहो यज्ञत्वमाप्तवान् ।
त्रेतात्वमगमन् पुत्त्रा वराहस्य कथं त्रयः ।
तन्नोऽद्य श्रोष्यमाणानां कथयस्व महामते ! ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

शृणुध्वं द्विजशार्दूला यत् पृष्टोऽहं महाद्भुतम् ।
यज्ञेषु देवास्तिष्ठन्ति यज्ञे सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ॥
यज्ञेन ध्रियते पृथ्वी यज्ञस्तारयति प्रजाः ।
अन्नेन भूता जीवन्ति पर्ज्जन्यादन्नसम्भवः ॥
पर्ज्जन्यो जायते यज्ञात् सर्व्वं यज्ञमयं ततः ।
स यज्ञोऽभूद्वराहस्य कायात् शम्भुविदारितात् ॥
यथाहं कथये तद्वः शृणुध्वमवहिता द्विजाः ।
विदारिते वराहस्य काये भर्गेण तत्क्षणात् ॥
ब्रह्मविष्णुशिवा देवाः सर्व्वैश्च प्रमथैः सह ।
निन्युर्जलात् समुद्धृत्य तच्छरीरं नभः प्रति ॥
तद्बिभेदुः शरीरन्ते विष्णोश्चक्रेण खण्डशः ।
तस्याङ्गसन्धयो यज्ञा जातास्ते वै पृथक् पृथक् ॥
यस्माद्यस्माच्च ये यज्ञास्तत् शृणुत महर्षयः ।
भ्रूनासासन्धिना जातो ज्योतिष्टोमो महाध्वरः ॥
हनुश्रवणसन्ध्योस्तु वह्निष्टोमो व्यजायत ।
चक्षुर्भ्रुवोः सन्धिना तु व्रात्यष्टोमो व्यजायत ॥
राजः पौनर्भवष्टोमस्तस्य पोत्त्रोष्ठसन्धिना ।
वृद्धष्टोमवृहष्टोमौ जिह्वामूलादजायत ॥
अतिरात्रं सवैराजमधोजिह्वान्तरादभूत् ॥
अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥
स्नानं तर्पणपर्य्यन्तं नित्ययज्ञाश्च सर्व्वशः ।
कण्ठसन्धेः समुत्पन्ना जिह्वातो विधयस्तथा ॥
वाजिमेधो महामेधो नरमेधस्तथैव च ।
प्राणिहिंसाकरा येऽन्ये ते जाताः पादसन्धितः ॥
राजसूयोऽथ कारीषो वाजपेयस्तथैव च ।
पृष्ठसन्धौ समुत्पन्ना ग्रहयागास्तथैव च ॥
प्रतिष्ठोत्सर्गयागाश्च दानश्राद्धादयस्तथा ।
हृत्सन्धितः समुत्पन्नाः सावित्रीयज्ञ एव च ॥
सर्व्वेषां साधका यज्ञाः प्रायश्चित्तकराश्च ये ।
ते मेढ्रसन्धितो जाता यज्ञास्तस्य महात्मनः ॥
रक्षःसत्रं सर्पसत्रं सर्व्वञ्चैवाभिचारिकम् ।
गोमेधो वृषजापश्च खुरेभ्यो ह्यभवन्निमे ॥
मायेष्टिः परमेष्टिश्च गोष्पतिर्भोगसम्भवः ।
लाङ्गूलसन्धौ संजाता अग्निष्टोमस्तथैव च ॥
नैमित्तिकाश्च ये यज्ञाः संक्रान्त्यादौ प्रकीर्त्तिताः ।
लाङ्गूलसन्धौ ते जातास्तथा द्वादशवार्षिकम् ॥
तीर्थप्रयोगसामौञ्जमनुःसङ्घैवस्तथा ।
आकर्म्मावर्त्तनञ्चैव नाभिसन्धेः समुद्गताः ॥
कपोतकर्णः श्रीयज्ञः पञ्चमार्गोऽतियोजनः ।
लिङ्गसंस्थानहेरम्बयज्ञा जाताश्च जानुनि ॥
एवमष्टाधिकं जातं सहस्रं द्विजसत्तमाः ॥
यज्ञानां सततं लोका यैर्भाव्यन्तेऽधुनापि च ।
स्रुगस्य पोत्रात् संजाता नासिकायाः स्रुवोऽभवत् ॥
अन्ये स्रुक्स्रुवभेदा ये ते जाताः पोत्रनासयोः ।
ग्रीवाभागेन तस्याभूत् प्राग्वंशो मुनिसत्तमाः ॥
इष्टापूर्त्तं यजुर्धर्म्मो जाताः श्रवणरन्ध्रतः ।
दंष्ट्राभ्यो ह्यभवन् यूपाः कुशा रोमाणि चाभवन् ॥
उद्गाता च तथाध्वर्य्युर्होता शमित्र एव च ।
अग्रदक्षिणवामाङ्गपश्चात्पादेषु सङ्गताः ॥
पुरोडाशाः सचरवो जाता मस्तिष्कसञ्चयात् ।
कर्णनेत्रयुगाज्जाता यज्ञकेतुस्तथा खुरात् ॥
मध्यभागोऽभवद्वेदी मेढ्रात् कुण्डमजायत ।
रेतोधारास्तथैवाज्यं स्वधाकाराः समुद्गताः ॥
यज्ञालयः पृष्ठभागात् हृत्पद्मात् यज्ञ एव च ।
सदात्मा यज्ञपुरुषो सुष्ठाः कक्षात् समुद्गताः ॥
एवं यावन्ति यज्ञानां भाण्डानि च हवींषि च ।
तानि यज्ञवराहस्य शरीरादेव चाभवन् ॥
एवं यज्ञवराहस्य शरीरं यज्ञतामगात् ।
यज्ञरूपेण सकलमाप्यायितुमिदं जगत् ॥
एवं विधाय यज्ञन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
सुष्टृत्तं कनकं घोरमासेदुर्यत्नतत्पराः ॥
ततस्तेषां शरीराणि पिण्डीकृत्य पृथक् पृथक् ।
त्रिदेवास्त्रिशरीराणि अधमञ्जुखवायुभिः ॥
सुष्टृत्तस्य शरीरन्तु अधमञ्जुखवायुना ।
स्वयमेव जगत्स्रष्टा दक्षिणाग्निस्ततोऽभवत् ॥
कनकस्य शरीरन्तु ध्मापयामास केशवः ।
ततोऽभूद्गार्हपत्याग्निः पञ्चवैतानभोजनः ॥
घोरस्य तु वपुः शम्भुर्ध्मापयामास वै स्वयम् ।
तत आहवनीयोऽग्निस्तत्क्षणात् समजायत ॥
एतैस्त्रिभिर्जगत् व्याप्तं निर्म्मलं सकलं जगत् ।
एतत् यत्र त्रयं नित्यं तिष्ठति द्विजसत्तमाः ।
समस्ता देवतास्तत्र वसन्त्यनुचरैः सह ॥
एतद्ब्रह्मपदं नित्यमेतदेव त्रयात्मकम् ।
एतत् त्रयीविधिस्थानमेतत् पुण्यकरं परम् ॥
यस्मिन् जनपदे चैते वर्त्तन्ते अग्नयस्त्रयः ।
तस्मिन् जनपदे नित्यं चतुर्व्वर्गो विवर्द्धते ॥
एतद्वः कथितं सर्व्वं यत् पृष्टं द्विजसत्तमैः ।
यथा यज्ञवराहस्य देहो यज्ञत्वमाप्तवान् ।
तथा च तस्य पुत्त्राणां देहास्त्रेतात्वमागमन् ॥”

इति कालिकापुराणे ३० अध्यायः ॥*॥

ब्रह्मण आदियज्ञा यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

“पूर्व्वमेव मया ख्यातं यदा स्वायम्भुवो मनुः ।
आद्यः परमधर्म्मात्मा शतरूपापतिः स्वयम् ॥
स्रष्टा प्रजापतिः पूर्व्वं सृष्टिकर्म्मण्ययोजयत् ।
वत्स ! त्वमेव संकल्प्य सर्व्वां सृष्टिं कुरु व्रज ॥
स्वयं तु पुष्करं गत्वा तत्र यज्ञस्य विस्तरम् ।
ब्रह्मोद्गाता होताध्वर्य्युश्चत्वारो यज्ञवाहकाः ।
एकैकस्य त्रयश्चान्ये परिवाराः स्वयं कृताः ॥
एते वै षोडश प्रोक्ता ऋत्विजो वेदचिन्तकाः ।
शतानि त्रीणि षड्भिश्च यज्ञाः सृष्टाः स्वयम्भुवा ॥

भीष्म उवाच ।

यज्ञस्य ब्रह्मणो विप्र ! समाप्तिं वद साम्प्रतम् ॥

पुलस्त्य उवाच ।

मन्वन्तरे व्यतीते तु यज्ञस्यावभृथोऽभवत् ।
दक्षिणा ब्रह्मणा दत्ता प्राची होतुस्तु दक्षिणा ॥
अध्वर्य्यवे प्रतीची तु उद्गातुश्चोत्तरा तथा ।
त्रैलोक्यं सकलं ब्रह्मा ददौ तेषान्तु दक्षिणाम् ॥
धेनूनाञ्च शतं सार्द्धं दातव्यं यज्ञसिद्धये ।
अध्वर्य्यूणां सहस्राणि स्वेच्छया दानमिष्यते ॥”

इति पाद्मे सृष्टिखण्डे ३१ अध्यायः ॥*॥

ब्राह्मणादीनां स्वधर्म्मयज्ञा यथा,—
“आरम्भयज्ञाः क्षत्राः स्युर्हविर्यज्ञा विशः स्मृताः ।
परिचारयज्ञाः शूद्रास्तु जपयज्ञास्तु ब्राह्मणाः ॥”

इति मात्स्ये ११८ अध्यायः ॥*॥

हिंसायज्ञस्य अधर्म्मजनकत्वं यथा,—
“तथा विश्वभुगिन्द्रस्तु यज्ञं प्रावर्त्तयत् प्रभुः ।
दैवतैः सह संहृत्य सर्व्वसाधनसंभृतम् ॥
तस्याश्वमेधे वितते समाजग्मुर्महर्षयः ।
महर्षयश्च तान् दृष्ट्वा दीनान् पशुगणांस्तदा ॥
विश्वंभुजन्तमपृच्छन् कोऽयं यज्ञविधिस्तव ।
अधर्म्मो बलवानेष हिंसाधर्म्मेप्सया तव ॥
न नः पशुवधस्त्विष्टस्तव यज्ञेश्वरोत्तम ! ।
अधर्म्मो धर्म्मघाताय प्रारब्धः पशुभिस्त्वया ॥
नायं धर्म्मो ह्यधर्म्मोऽयं न हिंसा धर्म्म उच्यते ।
आगमेन भवान् धर्म्मं प्रकरोतु यदीच्छति ॥
विधिदृष्टेन यज्ञेन धर्म्मेणाव्ययहेतुना ॥
एवं विश्वभुगिन्द्रस्तु ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
उक्तो न प्रतिजग्राह मानमोहसमन्वितः ॥
तेषां विवादः सुमहान् जज्ञे इन्द्रमहर्षिणाम् ।
जङ्गमैः स्थावरैः केन यष्टव्यमिति चोच्यते ॥
ते तु खिन्ना विवादेन तत्त्वयुक्ता महर्षयः ।
सन्धाय वाक्यमिन्द्रेण पप्रच्छुः खेचरं वसुम् ॥

ऋषय ऊचुः ।

महाप्राज्ञ कथं दृष्टस्त्वया यज्ञविधिर्नृप ! ।
उत्तानपादे ! प्रब्रूहि संशयं नो नुद प्रभो ! ॥

सूत उवाच ।

श्रुत्वा वाक्यं वसुस्तेषामविचार्य्य बलाबलम् ।
वेदशास्त्रमनुस्मृत्य यज्ञतत्त्वमुवाच ह ॥
यष्टव्यं पशुभिर्मेध्यैरथ मूलफलैरपि ।
हिंसा स्वभावो यज्ञस्य इति मे दर्शनागमः ॥
एवं सतोत्तराक्ते तु युक्तात्मानं ततो धिया ।
अवश्यं भाविनं दृष्ट्वा तमथो ह्यशपंस्तदा ॥
इत्युक्तमात्रो नृपतिः प्रविवेश रसातलम् ।
धर्म्माणां संशयच्छेत्ता राजा वसुरधो गतः ॥

तस्मान्न वाच्यो ह्येकेन बहुज्ञेनापि संशयः ।
"तस्मान्न हिंसा यज्ञस्य यदुक्तमृषिभिः पुरा ॥"
इति मात्स्ये ११६ अध्यायः ॥
तद्वैदिकपर्य्यायः । वेनः २ अध्वरः ३ मेधः ४ विदथः ५ नार्य्यः ६ सवनम् ७ होत्रा ८ इष्टिः ९ देवताता १० मखः ११ विष्णुः १२ इन्दुः १३ प्रजापतिः १४ घर्म्मः १५ । इति पञ्चदश यज्ञनामानि । इति वेदनिघण्टौ । ३ । १७ ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते ।१३।१४९।११७।
"यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा यज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः ॥")

यज्ञकृत्, त्रि, (यज्ञं करोतीति । कृ + क्विप् ।) यागकर्त्ता । (यथा, श्रीमद्भागवते ।४।४।७।
"तामागतां तत्र न कश्चनाद्रियद्-
विमानितां यज्ञकृतो भयाज्जनः ।
ऋते स्वसॄर्वै जननीञ्च सादराः
प्रेमाश्रुकण्ठ्यः परिषस्वजुर्मुदा ॥"
पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ११८ ।
"यज्ञभृद्यज्ञकृद्यज्ञी यज्ञभुग् यज्ञसाधनः ॥")

यज्ञपशुः, पुं, (यज्ञार्थः पशुः ।) घोटकः । इति शब्दमाला ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । १९ । ११ ।
"चरमेणाश्वमेधेन यजमाने यजुष्पतिम् ।
वैन्ये यज्ञपशुं स्पर्द्धन्नपोवाह तिरोहितः ॥")
छागश्च ॥

यज्ञपुरुषः, पुं, (यज्ञरूपी पुरुषः ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३ ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । २ । ७ । ११ ।
"सत्रे ममास भगवान् हयशीरषाथो
साक्षात् स यज्ञपुरुषस्तपनीयवर्णः ।
छन्दोमयो मखमयोऽखिलदेवतात्मा
वाचो बभूवुरुशतीः श्वसतोऽस्य नस्तः ॥")

यज्ञभाजनं, क्ली, (यज्ञस्य भाजनम् ।) यज्ञपात्रम् । इति जटाधरः ॥

यज्ञभूषणः, पुं, (यज्ञं भूषयतीति । भूष + णिच् + ल्युः ।) श्वेतदर्भः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुशमात्रम् । यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"कुशो दर्भस्तथा बर्हिः सूच्यग्रो यज्ञभूषणः ।
ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात् क्षुरपत्रस्तथैव च ॥")

यज्ञयोग्यः, पुं, (यज्ञे योग्यः उचितः ।) उडुम्बरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ यागार्हे, त्रि ॥

यज्ञवल्ली, स्त्री, (यज्ञस्य वल्ली ।) सोमवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्याः सोमलताशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

यज्ञवाटः, पुं, (यज्ञस्य वाटो यत्र ।) यज्ञस्थानम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । १० । २३ । ३३ ।
"इत्युक्ता मुनिपत्न्यस्ता यज्ञवाटं पुनर्गताः ।
ते चानसूयवः स्वाभिः स्त्रीभिः सत्रमपारयन् ॥")

यज्ञवृक्षः, पुं, (यज्ञस्य वृक्षः ।) वटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विकङ्कतः । तत्पर्य्यायो यथा,
"विकङ्कतः स्रुवावृक्षो ग्रन्थिलः स्वादुकण्टकः ।
स एव यज्ञवृक्षश्च कण्टकी व्याघ्रपादपि ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

यज्ञश्रेष्ठा, स्त्री, (यज्ञे श्रेष्ठा ।) सोमवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

यज्ञसाधनः, पुं, (यज्ञं साधयतीति । सिध + णिच् + ल्युः ।) विष्णुः । इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् । १३ । १४९ । ११८ ॥ (यज्ञसाधके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । २।१४५।३।
"पुरुप्रेषस्तुरिर्यज्ञसाधनः ।"
"यज्ञसाधनः यज्ञसाधकः अस्याधीनत्वात् यज्ञस्य ।"
इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

यज्ञसारः, पुं, (यज्ञे सारः उत्कृष्टः ।) यज्ञोडुम्बरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यज्ञसूत्रं, क्ली, (यज्ञे धृतं सूत्रम् ।) यज्ञोपवीतम् । यथा,—
"पवित्रं यज्ञसूत्रञ्च यज्ञोपवीतमित्यपि ।
यज्ञसूत्रं तदेवोपवीतं स्याद्दक्षिणे भुजे ॥
उद्धृते वामबाहौ तु प्राचीनावीतमन्यदः ।
निवीतन्तु तदेव स्यादूर्द्ध्वकण्ठे लम्बितम् ॥"
इति जटाधरः ॥
तस्य प्रमाणं यथा,—
"ऊर्द्ध्वन्तु त्रिवृतं सूत्रं सधवानिर्म्मितं शनैः ।
तन्तुत्रयमधोवृत्तं यज्ञसूत्रं विदुर्बुधाः ॥
त्रिगुणं तद्ग्रन्थियुक्तं वेदप्रवरसम्मितम् ।
शिरोधरान्नाभिमध्यात् पृष्ठार्द्धपरिमाणकम् ॥
यजुर्व्विदां नाभिमितं सामगानामयं विधिः ।
वामस्कन्धेन विधृतं यज्ञसूत्रं बलप्रदम् ॥"
इति कल्किपुराणे ४ अध्यायः ॥
अस्य धारणे मन्त्रो यथा,—
"यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वोपवीतेनोपनह्यामि ।"
इति संस्कारतत्त्वधृतभट्टभाष्यम् ॥
अन्यच्च,—
"यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं
बृहस्पतेर्यत् सहजं पुरस्तात् ।
आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं
यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ॥"
इति पशुपतिः ॥
युगभेदे तत्सूत्रनियमो यथा,—
"सत्ये स्वर्णमयं सूत्रं त्रेतायां राजतं तथा ।
द्वापरे ताम्रजं प्रोक्तं कलौ कार्पाससम्भवम् ॥"
इति हरिहरार्णवमार्कण्डेयः ॥
अन्यच्च ।
"यज्ञार्थं धार्य्यते सूत्रं यज्ञं ब्रह्मण्यमिष्यते ।
स्वर्णं रौप्यं ताम्रमयं पट्टं कार्पासवार्क्षिकम् ॥
मृगाजिनं गुडं शाणं यथालाभं निधाय च ।
यज्ञसूत्रं परिचरेद्ब्रह्मविद्गक्रियात्मकम् ॥
न तत्र नियमो ग्राह्यः सूत्रब्रह्मण्यगृह्यया ॥"
इति हलादिब्रह्मसंहिता ॥

यज्ञस्थानं, क्ली, (यज्ञस्य स्थानम् ।) यज्ञवाटः । इति जटाधरः ॥

यज्ञाङ्गः, पुं, (यज्ञं अङ्गति प्राप्नोतीति । अङ्ग + अच् ।) उडुम्बरः । इत्यमरः । २ । ४ । २२
(अस्य पर्य्यायो यथा,—
"यज्ञाङ्गो जन्तुवृक्षश्च हेमदुग्धोऽप्युडुम्बरः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"उडुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
खदिरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वेतः यष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यज्ञ एव अ... यस्य । विष्णुः । यथा, महाभारते ।१३।१४... ११७ ।
"भूर्भुवःस्वस्तरुस्तारः सविता प्रपितामहः ।
यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा यज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः ॥"
यज्ञस्याङ्गमिति ।) यागावयवे यज्ञसाधने क्ली ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । १ । १७ ।
"यज्ञाङ्गयोनित्वमवेक्ष्य यस्य
सारं धरित्रीधरणक्षमञ्च ॥")

यज्ञाङ्गा, स्त्री, (यज्ञमङ्गति प्राप्नोति वा । अङ्ग + अच् । टाप् ।) सोमवल्ली । इति राजनिर्घण्ट... (विषयोऽस्याः सोमवल्लीशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

यज्ञान्तः, पुं, (यज्ञस्य अन्तोऽवसानं यस्मिन्) अवभृथः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४९८ ॥ या... शेषश्च ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४... ११८ ।
"यज्ञान्तकृत् यज्ञगुह्यमन्नमन्नाद एव च ॥")

यज्ञारिः, पुं, (यज्ञस्य दक्षयज्ञस्य अरिर्नाशक... शिवः । इति धनञ्जयः ॥ राक्षसश्च ॥

यज्ञिकः, पुं, पलाशवृक्षः । इति जटाधर... (अनुकम्पितो यज्ञदत्तः । "बह्वचो मनु... ष्याण्ठच् वा ।" ५ । ३ । ७८ । इति ठ... "ठाजादावूर्द्ध्वं द्वितीयादचः ।" ५।३।८३। ... प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्द्ध्वस्य लोपः । यज्ञदत्त... इति काशिका ॥)

यज्ञियं, त्रि, (यज्ञमर्हतीति । यज्ञ + "यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ ।" ५।१।७१। इति घः ।) यज्ञक... र्हम् । इत्यमरः । २।७।२७ ॥ (यथा, हरिवं... २९ । १६ ।
"कृतो यज्ञविभागो हि यज्ञियैर्हि सुरैः पुरा...
यज्ञाय हितम् । इति मुग्धबोधव्याकरण...
(यथा, मनुः । २ । २३ ।
"कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।
स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परः ॥

यज्ञियः, पुं, (यज्ञाय हितः । यज्ञ + घः ।) द्वा... युगम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (खदिरवृ... तत्पर्य्यायो यथा,—
"खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः ।
कण्टकी बालपत्रश्च बहुशल्यश्च यज्ञियः ॥
इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भा...
पलाशः । तत्पर्य्यायो यथा,—
"पलाशः किंशुकः पर्णो यज्ञियो रक्तपुष्पक...
क्षारश्रेष्ठो वातहरो ब्रह्मवृक्षो समिद्वरः ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे

यज्ञियदेशः, पुं, (यज्ञियश्चासौ देशश्चेति ।) यागकरणोपयुक्तदेशः । यथा, मनुः ।२।२३ ।
"कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।
स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परः ॥"

यज्ञियशाला, स्त्री, (यज्ञिया शाला ।) यागमण्डपम् । इति जटाधरः ॥

यज्ञीयः, पुं, (यज्ञे भवः इति । यज्ञ + "गहादिभ्यश्च ।" ४ । २ । १३८ । इति छः ।) उडुम्बरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ यागसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १२४ । ६ ।
"प्रशस्तेऽहनि यज्ञीये सर्व्वकामसमृद्धिमत् ।
कारयामास शर्यातिर्यज्ञायतनमुत्तमम् ॥")

यज्ञीयब्रह्मपादपः, पुं, (यज्ञीयश्चासौ ब्रह्मपादपश्चेति ।) विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यज्ञेश्वरः, पुं, (यज्ञानामीश्वरः ।) विष्णुः । यथा,
"यज्ञेश्वरो हव्यसमस्तकव्य-
भोक्ताव्ययात्मा हरिरीश्वरोऽत्र ।
तत्सन्निधानादपयान्तु सद्यो
रक्षांस्यशेषाण्यसुराश्च सर्व्वे ॥"
इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

यज्ञेष्टं, क्ली, (यज्ञे इष्टम् ।) दीर्घरोहिषकतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

यज्ञोडुम्बरः, पुं, (यज्ञोचितः उडुम्बरः ।) उडुम्बरवृक्षः । यज्ञडुमुर इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । हेमदुग्धी २ यज्ञफलः ३ यज्ञाङ्गः ४ हेमदुग्धकः ५ उडुम्बरः ६ जन्तुफलः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः यथा, भावप्रकाशे ।
"उडुम्बरो हिमो रूक्षो गुरुः पित्तकफास्रनुत् ।
मधुरस्तुवरो वर्ण्यो व्रणशोधनरोपणः ॥"

यज्ञोपवीतं, क्ली, (यज्ञपूतं उपवीतम् ।) यज्ञसूत्रम् । पैता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पवित्रम् २ ब्रह्मसूत्रम् ३ द्विजायनी ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य निरूपणं यथा । उपवीतमाह गोभिलः । यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रं वस्त्रं वा अपि वा कुशरज्जुमेव । यज्ञोपवीतं विशिष्टविन्यासधारणकर्म्मतया कुरुते । किं तत् सूत्रम् । सूत्रं विशेषयति छन्दोगपरिशिष्टम् ।
"ऊर्द्धन्तु त्रिवृतं कार्य्यं तन्तुत्रयमधोवृतम् ।
त्रिवृतञ्चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते ॥"
वामावर्त्तवलितं तन्तुत्रयं त्रिगुणं कृत्वा दक्षिणावर्त्तवलितं कार्य्यं एवं त्रिवृतं त्रिसवं उपवीतं स्यात् । एको ग्रन्थिरिति नानात्वनिषेधार्थम् । तथा बौधायनः ।
"कौषं सौत्रं त्रिस्त्रिवृतं यज्ञोपवीतमानाभेः ॥"
कौषं कृमिकोषोद्भवं पट्टसूत्रादिमयमित्यर्थः । सौत्रं कार्पासोद्भवम् । तथा मनुः ।
"कार्पासमुपवीतं स्यात् विप्रस्योर्द्धवृतं त्रिवृत् ।
शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम् ॥"
त्रिस्त्रिवृतमित्युक्तत्वात् मनुवचनेऽपि त्रिवृत्त्वं त्रिसवत्वेन विशेष्यम् । यत्तु पैठीनसिवचनम् । कार्पासमुपवीतं षट्तन्तु त्रिवृतं ब्राह्मणस्य । क्षौमं राजन्यस्य । आविकं वैश्यस्य । तत्तत्सम्भवे षट्तन्तुविधायकम् । नवतन्तुत्वं चक्रमाह देवलः ।
"यज्ञोपवीतं कुर्व्वीत सूत्राणि नव तन्तवः ।
एकेन ग्रन्थिना तन्तुर्द्विगुणस्त्रिगुणोऽथवा ॥"
एकेन ग्रन्थिना युक्त इति शेषः । द्विगुणस्त्रिगुणोऽथवेति । तन्तुबलेन द्विसवस्त्रिसवो वा कर्त्तव्यः । द्विसवत्वं त्रिसवत्वासम्भवे । गोभिले वाशब्दो विकल्पार्थः । अपिशब्दो वस्त्रकुशरज्ज्वोः सूत्रानुकल्पत्वप्रदर्शनार्थः । एवकारस्त्रिसवत्वव्यवच्छेदार्थः । द्वितीयो वाशब्दः अनुक्तमौञ्जबालादिसमुच्चयार्थः । तथा निगमपरिशिष्टम् । वाससा यज्ञोपवीतानि कुरुते तदभावे त्रिवृता सूत्रेण । कुशमुञ्जबालप्रतिसररज्जुभिर्व्वा । बालोऽत्र गोबालः । यथा देवलः ।
"कार्पासक्षौमगोबालशणवल्कतृणोद्भवम् ।
सदा सम्भवतो धार्य्यमुपवीतं द्विजातिभिः ॥"
तदभाव इति करणादस्याभावे कुशरज्जुभिरिति बोद्धव्यम् । इति श्राद्धविवेकः ॥ * ॥ अथोपनयनदिनम् । तत्र गर्भाष्टमेऽब्दे ब्राह्मणस्योपनयनं शस्तम् । क्षत्त्रियस्य गर्भैकादशे । गर्भद्वादशे वैश्यस्य शस्तम् । असामर्थ्ये ब्राह्मणस्य षोडशवर्षपर्य्यन्तमेव । क्षत्त्रियस्य द्वाविंशतिवर्षपर्य्यन्तम् । वैश्यस्य चतुर्व्विंशतिवर्षपर्य्यन्तं तदनुष्ठानकालः । तत्र मासाः माघफाल्गुनचैत्रवैशाखज्यैष्ठाषाढ़ा विहिताः । तत्र तिथयः द्वितीयैकादशीद्वादशीपञ्चमीदशमीतृतीया विहिताः । तत्र वाराः बृहस्पतिशुक्ररवीणां प्रशस्ताः । सामगानां मङ्गलवारोऽपि । तत्र नक्षत्राणि । स्वाती ज्येष्ठा धनिष्ठा अश्विनी अनुराधा हस्ता रेवती पुष्या चित्रा श्रवणा मृगशिरः शतभिषा पूर्व्वफल्गुनी उत्तरफल्गुनी पूर्व्वभाद्रपदा उत्तरभाद्रपदा रोहिणी पूर्व्वाषाढ़ा । तत्र लग्नानि वृषसिंहतुलाधनुर्मीनसंज्ञकानि । तत्र पक्षः शुक्लः । तत्कृष्णादिशोभने अनध्यायादीन् परित्यज्य कर्त्तव्यम् । इति ज्योतिषतत्त्वमतम् ॥ * ॥ अथोपनयनम् । तत्र गोभिलः । गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेत् गर्भैकादशेषु क्षत्त्रियं गर्भद्वादशेषु वैश्यम् । आषोड़शात् ब्राह्मणस्यानतीतः कालो भवति आद्वाविंशात् क्षत्त्रियस्य आचतुर्व्विंशात् वैश्यस्य । अत ऊर्द्धं पतितसावित्रीका भवन्ति । नैतानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्न एभिर्व्विवाहयेयुः ॥ आषोड़शादित्यभिविधावाङ् ॥ यथा च विष्णुधर्म्मोत्तरम् ।
"षोड़शाब्दो हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः ।
विंशतिः सचतुर्थी च वैश्यस्य परिकीर्त्तिता ॥
सावित्री नातिवर्त्तेत अत ऊर्द्धं निवर्त्तते ॥"
अत्र षोड़शवर्षाणामुपनयनाकृतता प्रतीयते ।
"पतिता यस्य सावित्री दश वर्षाणि पञ्च च ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ॥
प्रायश्चित्तं भवेदेषां प्रोवाच वदतां वरः ॥"
इति यमवचनेन तदनन्तरता प्रतीयते अनयोर्गर्भजन्मनाभ्यामविरोधः । तथा च माधवः ।
"व्रतबन्धविवाहे च वत्सरपरिगणनं मातुराचार्याः ।
आधानपूर्व्वकमेके प्रसूतिपूर्व्वं सदान्ये तु ॥"
यत्तु द्विजानामित्युपक्रम्य पैठीनसिवचनम् । द्वादशषोड़शविंशतिर्व्वेदतीता अवरुद्धकाला भवन्ति । तद्द्वादशवर्षाद्युपरि ब्राह्मणादीनां महाव्याहृतिहोमप्रायश्चित्तार्थं षोड़शवर्षोपरि गुरुप्रायश्चित्तमिति । तथा च शङ्खलिखितौ । व्रात्यचान्द्रायणं चरेत् गोप्रदानञ्च कुर्य्यात् । चान्द्रायणाशक्तौ धेन्वष्टकं तन्मूल्यं वा सार्द्धद्वाविंशतिकार्षापणाः गोमूल्यं कार्षापण एकः मिलित्वा सार्द्धत्रयोविंशतिकार्षापणाः देयाः । पितृमातृरहितस्य निःस्वस्य देशोपप्लवादिना पतितसावित्रीकस्य वा विषये तु मनुविष्णू ।
"येषां द्विजानां सावित्री नानुतिष्ठेद् यथाविधि ।
तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेत् ॥"
कृच्छ्रं प्राजापत्यम् । तदशक्तौ धेनुत्रयं तन्मूल्यं वा नव कार्षापणाः । अकृतप्रायश्चित्तं प्रत्याह नैतानित्यादि । तत्र बहुवचनं तत्कर्त्तृसंसर्गिणां प्रायश्चित्तप्रदर्शनार्थम् । तथा च स्मृत्यन्तरम् ।
"व्रात्याचार्य्यस्य भुक्तान्नं कृच्छ्रपादेन शुध्यति ।
यश्चोपनयते व्रात्यान् त्रिभिः कृच्छ्रैः स शुध्यति ॥"
भुजबलभीमकृत्यचिन्तामण्योः ।
"स्वातीशक्रधनाश्विमित्रकरभे पौष्ण्यचित्राहरि-
त्विन्दौ तोयपतौ भगेऽदितिसुते भाद्रद्वये सागरे ।
केन्द्रस्थे भृगुजेऽङ्गिरःशशिसुते चन्द्रे च तारे शुभे
कर्त्तव्यं व्रतकर्म्म मङ्गलतिथौ वाराः सितार्केज्यकाः ॥"
अदितिसुत उत्तरफल्गुनी । सागरः पूर्व्वाषाढ़ा । दीपिकायाम् ।
"जीवार्केन्दुबुधशुक्रौ हरिशयनबहिर्भास्करे चोत्तरस्थे
स्वाध्याये वेदवर्णाधिप इह शुभदे चौरिमे नादितौ च ।
शुक्रार्केज्यर्द्धलग्ने रविमदनतिथिं प्रोज्झ्य षष्ठाष्टमेन्दुं
नो जीवास्तातिचारेऽर्कसितगुरुदिने कार्त्तशुद्धौ व्रतं स्यात् ॥"
रविमदनतिथिं सप्तमीं त्रयोदशीम् । षष्ठाष्टमेन्दुं लग्नापेक्षया । कृत्यचिन्तामणौ ।
"माघे द्रविणशीलाढ्यः फाल्गुने च दृढ़व्रतः ।
चैत्रे भवति मेधावी वैशाखे कोविदो भवेत् ॥
ज्यैष्ठे गहनगीतिज्ञ आषाढ़े क्रतुभाजनः ।
शेषेष्वन्येषु रात्रिः स्यान्निषिद्धं निशि च व्रतम् ॥"
राजमार्त्तण्डः ।
"पुनर्व्वसौ कृतो विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति ॥"
आश्वलायनः । उदगयने आपूर्य्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चूड़ोपनयनगोदानविवाहाः । विवाहः सार्व्वकालिक इत्येके । आपूर्य्यमाणे पक्षे शुक्ले पक्षे । इति गर्गः ।

"स्मृतिषूक्तानमध्यायान् सप्तमीञ्च त्रयोदशीम् ।
पञ्चयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्ज्जयेत् ॥"
श्रीपतिव्यवहारसमुच्चये ।
"कार्त्तिकस्याश्विनस्यापि फाल्गुनाषाढयो-
रपि ।
कृष्णपक्षे द्वितीयायामनध्यायं विदुर्बुधा: ॥"
भुजबल: ।
"चैत्रकृष्णद्वितीयायां तिथ्ष्वेवाष्टकासु च ।
मार्गे च फाल्गुने चैव आषाढे कार्त्तिके तथा ॥
पञ्चयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्ज्जयेत् ।
नाकालवृष्टौ कुर्व्वीत व्रतबन्धंशुभक्रियाम् ॥"
उपनयने उत्तरायणशुक्लपक्षयोर्विधानात् कार्त्ति-
कादौ कृष्णपक्षे च द्वितीयानिषेध: पुन:-
संस्कारमर्हतीति इत्युक्तप्रायश्चित्तरूपोपनयनपर:।
वैश्योपनयनपरश्च । तथा च गर्ग: ।
"विप्रस्य क्षत्रियस्यापि मौञ्जी स्यादुत्तरायणे ।
दक्षिणे च विशां कार्य्यं नानध्याये न संक्रमे ।
अनध्यायेऽपि कुर्व्वीत यस्य नैमित्तिकं भवेत् ॥"
अपिना दक्षिणायनकृष्णपक्षयो: समुच्चय: ।
नैमित्तिकं प्रायश्चित्तरूपम् । चैत्रशुक्लतृतीया
आषाढशुक्लदशमी मन्वन्तरादित्वेन निषिद्धा ।
वैशाखशुक्लतृतीया युगादित्वेन निषिद्धा ।
षष्ठ्यामशुचिरनभार्य्यो रिक्तासु बहुदोषभाक् ।
सामगानां कुजवारेऽप्युपनयनम् । शाखाधि-
पत्वात् । यथा च ।
"शाखाधिपे बलिनि केन्द्रगतेऽथवास्मिन्
वारेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम् ।
नीचस्थितेऽरिगृहगेऽथ पराजिते वा
जीवे भृगावुपनय: स्मृतिकर्म्महीन: ॥"
अस्य शाखाधिपस्य । ज्योतिश्चिन्तामणौ ।
"जन्मोदये जन्मसु तारकासु
मासेऽथवा जन्मनि जन्मभे वा ।
व्रतेन विप्रो न बहुश्रुतोऽपि
विद्याविशेषै: प्रथित: पृथिव्याम् ॥
अस्तं गते दैत्यगुरौ गुरौ वा
क्षयेऽपि वा पापयुतेऽप्युडुस्ते ।
व्रतोपनीतो दिवसे: प्रणाशं
प्रयाति देवैरपि रक्षितो य: ॥"
उदये लग्ने । व्रतेन उपनयनेन । इति संस्कार-
तत्त्वम् ॥
यज्यु:, त्रि, (यजतीति । यज्+"यजिमनिशुन्धि-
दसिजनिभ्यो युच् ।" उणा० ३ । २० । इति
युच् ।) यजुर्व्वेदवेत्ता ब्राह्मण: । इत्युणादि-
कोष: ॥ यजमान: । इति संक्षिप्तसारोणादि-
वृत्ति: ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ३१ । १३ ।
"त्वमग्ने यज्यवे पायुरन्तरोऽनिषङ्गाय ।"
"हे अग्ने त्वं यज्यवे यज्वोर्यजमानस्य पायु:
पालक: ।" इति तद्भाष्ये सायण: ॥)
यज्वा, [न्] पुं, (यज्+"सुयजोर्ङ्वनिप् ।" ३ ।
२ । १०३ । इति ङ्वनिप् ।) विधिना इष्टवान् ।
वेदविधानेन कृतयाग: । इत्यमर: । २ । ७ । ८ ॥
(यथा, नैषधचरिते । १ । २४ ।
"राजा स यज्वा विबुधव्रजत्रा
कृत्वाध्वराज्योपमयेव राज्यम् ।
भुङ्क्ते श्रितश्रोत्रियसात्कृतश्री:
पूर्व्वं त्वहो शेषमशेषमन्त्यम् ॥")
यज्वनांपति:, पुं, चन्द्र: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥
यत्, ई ङ यत्ने । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा०-
आत्म०-अक०-सेट् । अनिट्निष्ठ: ।) ई, यत्त: ।
ङ, यतते पठितुं शिष्य: । इति दुर्गादास: ॥
यत्, क खेदोपस्कारयो: । इति कविकल्पद्रुम: ॥
(चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) खेद इह ताडनम् ।
क, यातयति पुत्त्रं पिता ताडयति इत्यर्थ: ।
यातयति गृहं गृहिणी उपस्करोति इत्यर्थ: ।
निर: प्रत्यर्पणे । प्रत्यर्पणं परीवर्त्त: । निर्यात-
यति धान्येन माषान् लोक: धान्यं दत्त्वा माषान्
गृह्णाति इत्यर्थ: । इति दुर्गादास: ॥
यत्, व्य, हेतु: । यस्मात् । इत्यमर: । ३ । ४ । ३ ॥
(यथा, उत्तररामचरिते ।
"अत्र स्थिता तृणमदात् बहुशो यदेभ्य:
सीता ततो हरिणकैर्न विमुच्यते स्म ॥")
यत्, [द्] त्रि, (यजति सर्व्वै: पदार्थै: सह सङ्गतो
भवतीति । यज्+"त्यजितनियजिभ्यो डित् ।"
उणा० १ । १३१ । इति अदि: डित् ।) बुद्धिस्थ-
त्वोपलक्षितधर्म्मावच्छिन्नम् । इति न्यायमतं
सिद्धान्तकौमुद्युणादिवृत्तिश्च ॥ ये इति भाषा ॥
(एकविंशतिविभक्तिषु पुंलिङ्गे तस्य रूपाणि
यथा, य: १ यौ २ ये ३ । प्रथमा । यम् ४ यौ ५
यान् ६ । द्वितीया । येन ७ याभ्याम् ८ यै: ९ ।
तृतीया । यस्मै १० याभ्याम् ११ येभ्य: १२ ।
चतुर्थी । यस्मात् १३ याभ्याम् १४ येभ्य: १५ ।
पञ्चमी । यस्य १६ ययो: १७ येषाम् १८ ।
षष्ठी । यस्मिन् १९ ययो: २० येषु २१ ।
सप्तमी ॥ * ॥ स्त्रीलिङ्गे तस्य रूपाणि यथा,
या १ ये २ या: ३ । प्रथमा । याम् ४ ये ५
या: ६ । द्वितीया । यया ७ याभ्याम् ८
याभि: ९ । तृतीया । यस्यै १० याभ्याम् ११
याभ्य: १२ । चतुर्थी । यस्या: १३ याभ्याम् १४
याभ्य: १५ । पञ्चमी । यस्या: १६ ययो: १७
यासाम् १८ । षष्ठी । यस्याम् १९ ययो: २०
यासु २१ । सप्तमी ॥ * ॥ क्लीवलिङ्गे तस्य
रूपाणि । यत् १ ये २ यानि ३ । प्रथमा ।
यत् ४ ये ५ यानि ६ । द्वितीया । शेष: पुंवत् ॥)
यत:, व्य, (यद्+"पञ्चम्यास्तसिल् ।" ५ । ३ । ७ ।
इति तसिल् । "तद्धितश्चासर्व्वविभक्ति: ।" १ । १ ।
३८ । इति तसिल्प्रत्ययान्तस्याव्ययत्वम् ।)
हेतु: । यस्मात् । इत्यमर: । ३ । ४ । ३ ॥ (यथा,
मनु: । २ । ११७ ।
"लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव च ।
आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्व्वमभिवादयेत् ॥"
यद्+"इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ।" ५ । ३ । १४ ।
इति तसिल्प्रत्ययेन । येन । यथा, भागवते ।
२ । ५ । २ ।
"यद्रूपं यदधिष्ठानं यत: सृष्टमिदं प्रभो ! ॥"
येभ्य: । यथा, भागवते । १ । १५ । २१ ।
"तद्वै धनुस्त इषव: स रथो हयास्ते
सोऽहं रथी नृपतयो यत आनमन्ति ॥"
यत्र । यथा, अभिज्ञानशकुन्तले ।
"यतो यत: षट्चरणोऽभिवर्त्तते
ततस्तत: प्रेरितवामलोचना ॥")
यतम:, त्रि, (यत्+"वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने
डतमच् ।" ५ । ३ । ९३ । इति डतमच् ।)
बहूनां मध्ये निर्द्धारित एक: । एषां मध्ये य:
यच्छब्दात् डतमप्रत्ययेन निष्पन्न: । इति मुग्ध-
बोधव्याकरणम् ॥ ("यतमो भवतां कठ: ।"
इति काशिका ॥)
यतर:, त्रि, (यत्+"किं यत्तदो निर्द्धारणे द्वयो-
रेकस्य डतरच् ।" ५ । ३ । ९२ । इति डतरच् ।
द्वयोर्मध्ये निर्द्धारित एक: । अनयोर्मध्ये य:
यच्छब्दात् डतरप्रत्ययेन निष्पन्न: । इति मुग्ध-
बोधव्याकरणम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०४ । १२
"तयोर्यत् सत्यं यतरदृजीयस्तदित्सोमोऽवति
हन्त्यासत् ॥")
यति, त्रि, बहुवचनान्तयावच्छब्दार्थक: । यतगुलि
इति भाषा । यच्छब्दात् निपातनात् डतिप्रत्य-
येन निष्पन्नम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम्
(यथा, ऋग्वेदे । १० । १५ । १३ ।
"त्वं वेत्थ यति ते जातवेद: ।"
"यति ते यावन्तस्ते भवन्ति ।" इति तद्भाष्ये
सायण: ॥)
यति:, पुं, (यतते चेष्टते मोक्षार्थमिति । यत्+
"सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणा० ४ । ११७ । इति
इन् ।) निर्ज्जितेन्द्रियग्राम: । तत्पर्य्याय:
यती २ । इत्यमर: । २ । ७ । ४४ ॥ भिक्षु:
संन्यासिक: ४ कर्म्मन्दी ५ रक्तवसन: ६ परि-
व्राजक: ७ तापस: ८ पराशरी ९ परिकाङ्क्षी
१० मस्करी ११ पारिरक्षक: १२ । इति हेम-
चन्द्र: ॥ निकार: । विरति: । इति शब्द-
नानार्थ ॥ * ॥ तस्य वाराणस्यां वासो यथा,—
"अष्टौ मासान् विहारस्य यतीनां संयतात्म-
नाम्
एकत्र चतुरो मासानब्दं वा निवसेत् पुन: ॥
अविमुक्ते प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते ।
यतिभिर्मोक्षकामैश्च अविमुक्तं निषेव्यते ॥"
इति मात्स्ये अविमुक्तमाहात्म्ये १५९ अध्याय:
यतिधर्म्मो यथा,—
"अलाबुं दारुपात्रञ्च मृण्मयं वैदलं तथा ।
एतानि यतिपात्राणि मनु: स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥
एककालं चरेद्भैक्ष्यं न प्रसज्जेत विस्तरे ।
भैक्ष्ये प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥
विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥
अलाभे न विषादी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत् ।
प्राणयात्रिकमात्र: स्यान्मात्रासङ्गाद्विनिर्गत: ॥
अभिपूजितलाभांस्तु जुगुप्सेतैव सर्व्वश: ।
अभिपूजितलाभैश्च यतिर्मुक्तोऽपि बध्यते ॥

ध्यानाभ्यवहारेण रहःस्थानाशनेन च ।
ह्रयमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्त्तयेत् ॥
न्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ।
हिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥
वेक्षेत गतीर्नृणां कर्म्मदोषसमुद्भवाः ।
रये चैव पतनं यातनाश्च यमक्षये ॥
प्रयोगं प्रियैश्चैव संयोगञ्च तथाप्रियैः ।
रया चाभिभवनं व्याधिभिश्चोपपीडनम् ॥
हादुत्क्रमणञ्चास्मात् पुनर्गर्भे च सम्भवम् ।
निकोटिसहस्रेषु स्रुतीश्चास्यान्तरात्मनः ॥
धर्म्मप्रभवञ्चैव दुःखयोगं शरीरिणाम् ।
धर्मार्थप्रभवञ्चैव सुखसंयोगमक्षयम् ॥
त्मताञ्चान्ववेक्षेत योगेन परमात्मनः ।
देहेषु च समुत्पत्तिमुत्तमेष्वधमेषु च ॥
षितोऽपि चरेद्धर्म्मं यत्र तत्राश्रमे रतः ।
मः सर्व्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्म्मकारणम् ॥
लं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम् ।
नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति ॥
रक्षणार्थं जन्तूनां रात्रावहनि वा सदा ।
शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ॥
ह्ना रात्र्या च यान् जन्तून् हिनस्त्यज्ञानतो यतिः ।
षां स्नात्वा विशुद्ध्यर्थं प्राणायामान् समाचरेत्॥
णायामा ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत् कृताः ।
व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमं तपः ॥
ह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।
थेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात्॥
प्राणायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषम् ।
प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान्॥
च्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः ।
ध्यानयोगेन सम्पश्येत् गतिमस्यान्तरात्मनः ॥
सम्यग्दर्शनसम्पन्नः कर्म्मभिर्न निबध्यते ।
दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते ॥
अहिंसयेन्द्रियासङ्गैर्वैदिकैश्चैव कर्म्मभिः ।
तपसश्चरणैश्चोग्रैः साधयन्तीह तत् पदम् ॥
अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ।
चर्म्मावनद्धं दुर्गन्धिपूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥
जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
रजस्वलमनित्यञ्च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥
नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।
तथा त्यजन्निमं देहं कृच्छ्राद्ग्राहाद्विमुच्यते ॥
प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ।
विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनातनम् ॥
यदा भावेन भवति सर्व्वभावेषु निस्पृहः ।
तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥
अनेन विधिना सर्व्वांस्त्यक्त्वा सङ्गान् शनैः शनैः ।
सर्व्वद्वन्द्वविनिर्म्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥
ध्यानिकं सर्व्वमेवैतत् यदेतदभिशब्दितम् ।
न ह्यनध्यात्मवित् कश्चित् क्रियाफलमुपाश्नुते ॥
अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च ।
आध्यात्मिकञ्च सततं वेदान्ताभिहितञ्च यत् ॥
इदं शरणमज्ञानामिदमेव विजानताम् ।
इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानन्त्यमिच्छताम् ॥
अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः ।
स विधूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥”

इति मानवे ६ अध्यायः ॥

(ब्रह्मा । पुरुषविशेषः । यथा, श्रीमद्भागवते ।४। ८।१।
“सनकाद्या नारदश्च ऋभुर्हंसोऽरुणिर्यतिः ।
नैते गृहान् ब्रह्मसुता ह्यावसन्नूर्द्ध्वरेतसः ॥”
नहुषपुत्त्रः । यथा, महाभारते ।१।७५।३०।
“यतिं ययातिं संयातिमायातिमयतिं ध्रुवम् ।
नहुषो जनयामास षट्सुतान् प्रियवाससि ॥”
विश्वामित्रपुत्त्रः । यथा, महाभारते ।१३।४।५७।
“आराधिर्नाचिकश्चैव चाम्पेयोज्जयनौ तथा ।
नवतन्तुर्वकनखः श्यवनो यतिरेव च ॥”
त्रि । कर्म्मसु परतोऽयज्वा । यथा, ऋग्वेदे । ८।३।६।
“येनायतिभ्यो भृगवे धने हिते
येन प्रस्कण्वमाविथ ॥”
“येन सुवीर्य्येण यतिभ्यः कर्म्मसु परतेभ्योऽयज्वभ्यो जनेभ्यः सकाशात् धनमाहृत्य भृगवे महर्षये प्रयच्छसि ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

यतिः, स्त्री, (यम्यते रसनाचेति । यम् + “स्त्रियां क्तिन् ।” ३ । ३ । ९४ । इति क्तिन् । “अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामिति ।” ६ । ४ । ३७ । इति मकारलोपः ।) पाठविच्छेदः । इति मेदिनी । ते, ४६ ॥ जिह्वेष्टविश्रामस्थानम् । यथा,—
“यतिर्जिह्वेष्टविश्रामस्थानं कविभिरुच्यते ।
सा विच्छेदविरामाद्यैः पदैर्वाच्या निजेच्छया ॥
क्वचिच्छन्दस्यास्ते यतिरभिहिता पूर्ब्बकृतिभिः
पदान्ते सा शोभां व्रजति पदमध्ये त्यजति च ।
पुनस्तत्रैवासौ स्वरविहितसन्धिः श्रयति तां
यथा लक्ष्म्याः पुष्पायुधतुलमसीमा मां करुणया ॥
प्सीतमाध्वयसुखास्तु नेच्छन्ति सुमयो यतिम् ।
इत्याह भट्टः स्वग्रन्थे गुरुर्मे पुरुषोत्तमः ॥”

इति च्छन्दोमञ्जरी । १ । १६—१८ ॥

(नियम्यते इति । यम् + क्तिन् । यतते चेष्टते व्रतादिरक्षार्थे इति वा । यत + “सर्व्वधातुभ्य इन् ।” उणा० ४।११७। इति इन् ।) विधवा । रागः । सन्धिः । इति शब्दरत्नावली ॥ वाद्याङ्गप्रबन्धविशेषः । यथा,—
“यतिरोडायविच्छेदो गजरो रूपकं ध्रुवम् ।
गम्पः सारिगीणी च नादश्च कथितं तथा ।
प्रहरणं हुदुन्तञ्च प्रबन्धाश्चैव द्वादश स्मृताः ॥”
यथा इं याताः । द्वितीयताल्यां यतिः । इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (सा त्रिविधा । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । २३ । ५३ ।
“चतुर्विधं पदं तालं त्रिःप्रकारं लयत्रयम् ।
यतित्रयं तथा तोद्यं मया दत्तं चतुर्विधम् ॥”)

यतिचान्द्रायणं, क्ली, (यतिभिरनुष्ठेयं चान्द्रायणम् ।) व्रतविशेषः । यथा,—
“अष्टावष्टौ समश्नीयात् पिण्डान् मध्यंदिने स्थिते ।
नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणं चरन् ॥”

इति मानवे ११ अध्यायः ॥

यतिचान्द्रायणे पादोनधेनुचतुष्टयं तदशक्तौ सपादैकादशकार्षापणाः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

यतिनी, स्त्री, (यतं संयमोऽस्या अस्तीति । यत + इनिः । स्त्रियां ङीप् ।) विधवा । यथा,—
“विधवा नालिका रण्डा विश्वस्ता यतिनी यतिः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

यतिमैथुनं, क्ली, (यतीनां दुष्टयतीनामिव गोपनीयं मैथुनम् ।) यतिगोप्यरतिः । तत्पर्य्यायः । खञ्जनरतम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यती, स्त्री, (यतिः । कृदिकारादिति स्त्रियां ङीष् ।) विधवा । इति शब्दरत्नावली ॥

यती, [न्] पुं, (यतं संयमोऽस्यास्तीति । यत + इनिः ।) यतिः । जितेन्द्रियः । इत्यमरः । २ । ७ । ४४ ॥ (यथा, मुग्धबोधे कारकप्रकरणे ।
“दृष्ट्वा दधि प्रादकमेतदर्थिका-
मुमोत्तवन्तं यतिभिः सुदर्शनम् ॥”)

यतुका, } स्त्री, (यत् + वाहुलकात् उकन् पक्षे
यतूका, } ऊक । स्त्रियां टाप् ।) वृक्षविशेषः । यथा,—
“रजनी स्यात् यतुका यतूका जननीति च ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

यत्नः, पुं, (यत + “यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ।” ३ । ३ । ९० । इति नङ् ।) रूपादिचतुर्विंशतिगुणान्तर्गतगुणविशेषः । स च त्रिविधः । प्रवृत्तिः १ निवृत्तिः २ जीवनयोनिः ३ । यथा,—
“प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनयोनयः ।
एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिकीर्त्तितम् ॥”
तेषां कारणं यथा,—
“चिकीर्षा कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा ।
उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् ॥
निवृत्तिस्तु भवेद्द्वेषाद्विष्टसाधनताधियः ।
यत्नो जीवनयोनिस्तु सर्व्वदातीन्द्रियो भवेत् ।
शरीरे प्राणसञ्चारे कारणं तत् प्रकीर्त्तितम् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

उद्योगः । यथा,—
“उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
र्दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।
दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥”

इति हितोपदेशः ॥

यत्नवान्, [त्] त्रि, यत्नविशिष्टः । यत्नशब्दात् मतुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, हरिवंशे । ८६।६।
“कंसेनापि समाज्ञप्ता चाणूरः पूर्ब्बमेव तु ।
योद्धव्यं सह कृष्णेन त्वया यत्नवतेति वै ॥”)

यत्र, इ क संकोचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) दन्त्यवर्गाद्योपधः । इ क, यन्त्रयति मन्त्रैः सर्पं जाङ्गलिकः । यन्त्र

इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ इदशुवर्ज्जो वैदेपूजारम्भेदार्थः।
इति दुर्गादासः॥

यत्र, व्य, यस्मिन्। येस्थाने इति भाषा। यच्छब्दात् सप्तम्यास्त्रल्प्रत्ययेन निष्पन्नम्। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम्।
"यत्र यत्र मनो देही धारयेत् सकलं धिया।
स्नेहाद्वा यदि वा लोभाद् याति तत्तत् सरूपताम्॥")

यथा, व्य, सादृश्यम्। साम्यम्। तत्पर्य्यायः। वत् २ वा ३ तथा ४ एव ५ एवम् ६। इत्यमरः। ३। ४। ९॥ (यथा, उत्तररामचरिते। २। ४।
"वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जडे
न च खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति च।
भवति च तयोर्भूयान् भेदः फलं प्रति तद्यथा
प्रभवति शुचिर्बिम्बोद्ग्राहे मणिर्न मृदां चयः॥")

यथाकामी, [न्] त्रि, (यथा कामयते इति। कामि+णिनिः। यद्वा, काममनतिक्रम्य प्रवृत्तिरस्यास्तीति। यथाकाम+अत इनिठनाविति इनिः।) स्वेच्छाचारी॥ तत्पर्य्यायः। स्वरुचिः २ स्वच्छन्दः ३ स्वैरी ४ अपावृतः ५ स्वतन्त्रः ६ निरवग्रहः ७। इति हेमचन्द्रः। ३। १९॥ निर्यन्त्रणः ८। इति जटाधरः॥ (यथा, याज्ञवल्क्यसंहितायाम्। १। ८१।
"यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन्।
स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृताः॥")

यथाक्रमं, व्य, क्ली, क्रमानुरूपम्। क्रममनतिक्रम्येति व्याकरणम्॥ (यथा, रघुवंशे। ३। १०।
"यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रियाः
धृतेश्च धीरः सदृशीर्व्यधत्त सः॥")
अपि च।
"यथाक्रमेण पुत्त्रैश्च कार्य्या प्रेतक्रिया सदा।
पतितापतिता वापि एकोद्दिष्टविधानतः॥"
इति श्राद्धतत्त्वम्॥

यथाजातः, त्रि, (यथा न जातः इति यथाजातः। जातोऽपि पुत्त्रादिरजात इव प्रतीयते विद्यया शौर्य्येण वा न कैरपि विदितत्वात्।) मूर्खः। इत्यमरः। ३। १। ४८॥ नीचः। इति जटाधरः॥

यथातथं, व्य, क्ली, (यथा वर्त्तते तथानतिक्रम्य इति अनतिवृत्तौ अव्ययीभावः। अव्ययीभावश्च। २। ४। १८। इति नपुंसकत्वम्। "ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य।" १। २। ४७। इति ह्रस्वः। "नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः।" २। ४। ८३। इति प्रथमाविभक्तेरमादेशः।) यथार्थम्। इति हारावली॥ (यथा, श्रीमद्भागवते। ६। ९। ४१।
"येन स्वधाम्न्यमी भावा रजःसत्त्वतमोमयाः।
गुणनामक्रियारूपैर्विभाव्यन्ते यथातथम्॥")

यथापूर्व्वं, व्य, क्ली, (पूर्व्वमनतिक्रम्य इत्यव्ययीभावः।) पूर्व्वदिग्देशकालानुरूपम्। यथा,—
"अक्षतायां प्रतिष्ठायां प्राणानां प्रतिमासु च।
यथापूर्व्वं यथा भावः स्वर्णादीनां न विष्णुता॥"
इति तिथ्यादितत्त्वधृतकालिकापुराणवचनम्॥

यथासुखीनः, त्रि, (यथासुख+"यथासुखसंमुखस्य दर्शनः खः।" ५। २। ६। इति खः।) सुखप्रतिबिम्बाश्रयः। मुखस्य सदृशं यथामुखं प्रतिबिम्बं निपातनात् सादृश्येऽव्ययीभावः। यथामुखं दर्शनः यथामुखीनः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ अपि च।
"ततश्चिक्रीयमाणोऽसौ हेमरत्नमयो मृगः।
यथामुखीनः सीतायाः पुप्लुवे बहु लोभयन्॥"
इति भट्टिः॥
मुखस्य सदृशं यथामुखं दर्पणादिस्थप्रतिबिम्बमुच्यते। सादृश्यार्थेऽव्ययीभावः। इति भरतः॥ निर्म्मलत्वात् सीताया अग्रतो यथामुखीनः प्रतिबिम्बाश्रय इव भूत्वा पुप्लुवे भ्रमति स्म इवशब्दलोपो द्रष्टव्यः। इति जयमङ्गलः॥

यथायथं, व्य, क्ली, ("यथास्वे यथायथम्।" ८। १। १४। योऽयमात्मा यच्चात्मीयं तद्यथास्वम्। तस्मिन् यथाशब्दस्य द्वित्वं क्लीवत्वञ्च निपात्यते। यथायथं ज्ञाता यथास्वभावमित्यर्थः यथात्मीयमितिवेति। इति सिद्धान्तकौमुदी।) यथास्वम्। इत्यमरः। ३। ४। १५॥ (अनुरूपम्। यथा, श्रीमद्भागवते। १०। १८। १९।
"तत्रोपाहूय गोपालान् कृष्णः प्राह विहारवित्।
हे गोपा विहरिष्यामो द्वन्द्वीभूय यथायथम्॥"
"यथायथं वयोवर्णाद्यनुरूपम्।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ यथा च,—
"लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वात् व्याधीनां तद्यथायथम्॥"
इति वाग्भटे निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये॥
"यथायथं यस्य व्याधेर्यद्रूपं तदेवाव्यक्तम्।"
इति तद्व्याख्याने विजयरक्षितः॥)

यथार्थं, व्य, क्ली, यथातथम्। इत्यमरः। ३। ४। १५॥
"द्वे अव्यभिचारिणि। अर्थमनतिक्रान्तं यथार्थं यथास्वरूपं यथातथं उभयत्र अव्ययीभावः। यथार्थमेवेदम्। यथातथं वक्ति सभासु विद्वान्।"
इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः।
"सत्यं सम्यक् समीचीनमृतं तथ्यं यथातथम्।
यथास्थितञ्च सद्भूतेऽलीके तु वितथानृते॥"
इति हेमचन्द्रः॥
(यथा, महाभारते। १३। ६। १८।
"कृतञ्चाप्यकृतं किञ्चित् कृते कर्म्मणि सिध्यति।
सुकृतं दुष्कृतं कर्म्म न यथार्थं प्रपद्यते॥")

यथार्हं, व्य, क्ली, (अर्हं योग्यमनतिक्रम्य इत्यव्ययीभावः।) यथायोग्यम्। यथा,—
"कृत्वा तु तौ यथान्यायं यथार्हेण संविदम्।
उपविष्टौ कथाः काश्चिच्चक्रतुर्वैश्यपार्थिवौ॥"
इति देवीमाहात्म्यम्॥

यथार्हवर्णः, पुं, (यथार्हं यथायोग्यं वर्णयतीति। वर्ण+अच्।) चरः। इत्यमरः। २। ८। १३॥ यथायोग्यमन्तरं रूपं जातिश्च॥

यथाशक्ति, व्य, क्ली, शक्त्यनुसारेण। शक्तिमनतिक्रम्य। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (यथा, श्रीमद्भागवते। ६। १२। १६।
"पश्य मां निर्जितं शक्र! वृकव्याघ्रमुखं ...
घटमानं यथाशक्ति तव प्राणजिहीर्षया॥")

यथाशास्त्रं, व्य, क्ली, शास्त्रानुसारेण। शास्त्रमनतिक्रम्य। यथा, मलमासतत्त्वे।
"यथाशास्त्रञ्च निर्णीतो यथाव्याधि चिकित्सितः।
न शमं याति यो व्याधिः स ज्ञेयः कर्म्मजो बुधैः ..."

यथास्थितं, त्रि, सत्यम्। इति हेमचन्द्रः। २। १ ...

यथास्वं, व्य, क्ली, (स्वमनतिक्रम्येत्यव्ययीभावः ...) यथावाञ्छितम्। इत्यमरः॥ (यथा, सु... चिकित्सास्थाने ८ अध्याये।
"बन्धं ततोऽनुकुर्व्वीत परिषिकन्तु सर्पिषा।
तृतीये दिवसे मुक्त्वा यथास्वं शोधयेद्भिषक्॥")

यथेप्सितं, व्य, क्ली, (ईप्सितमनतिक्रम्येति।) य... वाञ्छितम्। (यथा, भट्टिकाव्ये। २। २८।
"तान् प्रत्यवादीदथ राघवोऽपि
यथेप्सितं प्रस्तुतकर्म्म धर्म्म्यम्।
तपो मरुद्भिर्भवतां शराग्निः
सन्धुक्ष्यतां नोऽरिसमिन्धनेषु॥")
तत्पर्य्यायः। कामम् २ प्रकामम् ३ पर्य्याप्त... निकामम् ५ इष्टम् ६। इत्यमरः। २। ९। ५... षट् इच्छानतिक्रमे स्वच्छन्दप्रवृत्तौ कामा... प्रायः क्रियाविशेषणानि क्रियाविशेषणा... क्लीवत्वमेषाम्। ईप्सितस्यानतिक्रमो यथे... मित्यव्ययीभावः। इति भरतः॥

यथेष्टं, व्य, क्ली, इष्टमनतिक्रम्य। यथेप्सित... यथा,—
"कुर्य्युर्यथेष्टं तत् सर्व्वमीशास्ते स्वधनस्य वै।"
इति दायभाग...

यथेष्टचारी, [न्] पुं, (यथेष्टं चरतीति। च... णिनिः।) पक्षी। इति शब्दचन्द्रिका॥

यथेष्टाचरणः, त्रि, (यथेष्टं आचरणं यस्य...) यथेष्टाचारी। यथा,—
"क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च
यथेष्टाचरणस्याहुर्मरणान्तमशौचकम्॥"
यथेष्टाचरणस्य दूरतवेश्याद्यासक्तस्य।
शुद्धितत्त्वम्॥

यथेष्टाचारी, [न्] पुं, स्वेच्छाचारी। य... माचरितुं शीलमस्य इत्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्प...

यथोचितं, व्य, क्ली, (उचितमनतिक्रम्येति...) यथायोग्यम्। यथाप्राप्तम्। यथा। "... भ्रंशो यथोचितात्।" इत्यमरः। २। ८। १... (यथा च श्रीमद्भागवते। ४। २२। ५०।
"कर्म्माणि च यथाकालं यथादेशं यथाब...
यथोचितं यथावित्तमकरोद्ब्रह्मसात्कृतम्॥"...)
त्रि, यथोचितमस्यास्तीति। अर्श आद्... यथार्हः। यथा, मार्कण्डेये। १६। १८।
"वयमाप्यायिता मर्त्त्यैर्यज्ञभागैर्यथोचितैः।
इच्छाम तानशुश्रूषामो मर्त्त्यान् शस्त्रादिविह..."

ादितं, व, क्ली, (उदितं कथितमनतिक्रम्य
(त्ययीभावः।) यथोक्तम्। यथा,—
'यथोदितन्ते पितृभिः कुरु दारपरिग्रहम्।"
इति मार्कण्डेयपुराणे रुचिस्तोत्रम्॥
, व, (यस्मिन् काले इति। यद्+"सर्व्वै-
ान्यकिंयत्तदः काले दा।"५।३।१५। इति दा।)
ास्मिन् काले। यथा,—
'यदा यदा सतां हानिर्व्वेदमार्गानुसारिणाम्।
ादा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया विचक्षणैः॥"
इति तिथ्यादितत्त्वधृतवचनम्॥
, व, पक्षान्तरम्। सम्भावना। तत्पर्य्यायः।
ेत् २ यद्युत ३। यथा,—
'यदीच्छसि विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्य्यग्रहोपमान्।
ातःस्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ॥"
इति मलमासतत्त्वम्॥
'अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्।
ाधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः॥"
इति श्रीभगवद्गीता॥
यद्युताल्पतरसम्भारः स्यादपि पशुनैव कुर्य्यात्
ःति। यद्युतेति निपातसमुदायो यद्यर्थे।" इति
तिथ्यादितत्त्वम्॥
यं, त्रि, (यस्येदमिति। यद्+"वृद्धाच्छः।"
।२।११४। इति छः।) यत्सम्बन्धि। यथा,
"यदीयहलतो विलोक्य विपदं
कलिन्दतनया जलोल्लसगतिः।
विलासविपिनं विवेश सहसा
करोतु कुशलं हली स जगताम्॥"
इति छन्दोमञ्जर्य्यां द्वितीयस्तबकः॥
, पुं, (यजते इति। यज्+उः। पृषोदरादि-
ात् जस्थाने दकारः।) देवयान्यां जातो
यातेर्ज्येष्ठपुत्त्रः। तस्य वंशे पितृशापात् राजा-
क्रवर्त्ती नासीत्। तद्वंशे द्वापरयुगस्यान्ते
ीकृष्णोऽवतीर्णः। इति श्रीभागवतमतम्॥
स्य मातुलकन्याविवाहकारणं यथा,—
ारीं प्राप्य ययातिस्तु स्वपुरं प्राप्य चैव हि।
त्रं ज्येष्ठं वरिष्ठञ्च यदुमित्यब्रवीद्वचः॥
ां यदो! प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह।
ैतेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम्॥
र्षे वर्षसहस्रे तु पुनस्ते यौवनं त्वहम्।
त्वा संप्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह॥
यदुरुवाच।
सितश्मश्रुधरो दीनो जरया शिथिलीकृतः।
ीसन्ततगात्रश्च दुर्द्दर्शो दुर्ब्बलः कृशः॥
ाशक्तः कार्य्यकरणे परिभूतः स यौवने।
ोपजीविभिश्चैव तां जरां नैव कामये॥
ान्ति ते बहवः पुत्त्रा मत्तः प्रियतरा नृप!।
रां ग्रहीतुं धर्म्मज्ञ! पुत्त्रमन्यं वृणीष्व वै॥
ययातिरुवाच।
ो मे त्वं हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि।
ाराज्यासुखसम्भोक्ता प्रजा वै ते भविष्यति॥"
इति मात्स्ये ३१ अध्यायः॥ *॥
हर्म्यश्वराजपुत्त्रः। यथा, हरिवंशे।८३।३३॥

"तस्यैवं सुप्रसन्नस्य पुत्त्रकामस्य धीमतः।
मधुमत्यां सुतो जज्ञे यदुर्नाम महायशाः॥")
यदुनाथः, पुं, (यदूनां नाथः।) श्रीकृष्णः। इति
हेमचन्द्रः। २। १३३॥
यदुपतिः, पुं, (यदूनां पतिः।) श्रीकृष्णः। यथा,—
"यदुपतेः क्व गता मथुरापुरी
रघुपतेः क्व गतोत्तरकोशला।
इति विचिन्त्य कुरुष्व मनः स्थिरं
न सदिदं जगदित्यवधारय॥"
इति रूपसनातनगोस्वामिनौ॥
यदृच्छा, स्त्री, स्वातन्त्र्यम्। तत्पर्य्यायः। स्वैरिता २।
इत्यमरः। ३।२।२॥ स्वैरिता ३। इति तट्टीका॥
(यथा, गीतायाम्। २। ३२।
"यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम्।
सुखिनः क्षत्त्रियाः पार्थ! लभन्ते युद्धमीदृशम्॥")
यद्युत, व, यदि। यथा। "यद्युताल्पतरसम्भारः
स्यादपि पशुनैव कुर्य्यात्। यद्युतेति निपातसमु-
दायो यद्यर्थे।. अपि च। यद्युत "उभयं
चिकीर्षेच्चौचं प्रक्षाल्य इति तेनैव कल्पेन
छत्रमुत्तरासङ्गं सोदकं कमण्डलुं दर्भवटुं वा
प्रक्षासने निधाय तेनैव प्रत्याहृत्याभ्यर्च्चयेत्।"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
यद्वा, व्य, बुद्धिः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥
पक्षान्तरञ्च॥
यन्ता, [ऋ] पुं, (यम्+तृच्।) सारथिः। (यथा,
रघौ। ७। ४४।
"प्रहारमूर्च्छापगमे रथस्था
यन्तॄनुपालभ्य निवर्त्तिताश्वान्।
यैः सादिता लक्षितपूर्व्वकेतून्
तानेव सामर्षतया निजघ्नुः॥)
हस्तिपकः। इत्यमरः। २। ८। ५९॥ (यथा,
माघे। ५। ४२।
"सेव्योऽपि सानुनयमाकलनाय यन्त्रा
नीतेन वन्यकरिदानकृताधिवासः।
नाभाजि केवलमभाजि गजेन शाखी
नान्यस्य गन्धमपि मानभृतः सहन्ते॥")
विरतिकारके, त्रि॥
यन्त्रं, क्ली, (यन्त्र्यतेऽनेनेति। यम+"गुधृवीपचिवचि-
यमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः।" उणा० ४। १६६।
इति त्रः।) देवाद्यधिष्ठानम्। (यथा, देवी-
भागवते। ३। २६। २१।
"अर्च्चाभावे तथा यन्त्रं नवार्णमन्त्रसंयुतम्।
स्थापयेत् पीठपूजार्थं कलशं तत्र पार्श्वतः॥")
पात्रभेदः। नियन्त्रणम्। इति हेमचन्द्रः॥
अभियन्त्रणम्। इति महाभारतटीकायां नील-
कण्ठः॥ कामान् बन्धूक इत्यादि भाषा॥ *॥
तालम्। यथा,—
"यन्त्रस्य गुणदोषौ न विचार्य्यौ मधुसूदन!।
अहं यन्त्रं भवान् यन्त्री न मे दोषो न मे गुणः॥"
इति महाभारतम्॥
दारुयन्त्रादि। कल इति भाषा। यथा,—
"ईश्वरः सर्व्वभूतानां हृद्देशेऽर्ज्जुन! तिष्ठति।
भ्रामयन् सर्व्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम्। १८। ६१॥
अस्यार्थः।"सर्व्वभूतानां हृद्देशे ईश्वरोऽन्तर्यामी
तिष्ठति। किं कुर्व्वन् सर्व्वाणि भूतानि मायया
निजशक्त्या भ्रामयंस्तत्तत्कर्म्मसु प्रवर्त्तयन् यथा
दारुयन्त्रमारूढानि कृत्रिमाणि भूतानि सूत्र-
धारो लोके भ्रामयति तद्वदिति। यद्वा यन्त्राणि
शरीराणि आरूढानि भूतानि देहाभिमानिनो
जीवान् भ्रामयन्नित्यर्थः।" इति श्रीधरस्वामी॥
अथ पूजाधारयन्त्रम्। तत्र नारदीये।
"आपोऽग्निर्हृदयं चक्रं विष्णोः चैवसमुद्भवम्।
यन्त्रञ्च प्रतिमाख्यानमर्च्चने सर्व्वदा हरेः॥"
गौतमीये।
"शालग्रामे मणौ यन्त्रे प्रतिमामण्डलेषु च।
नित्यं पूजा हरेः कार्य्या न तु केवलभूतले॥"
योगिनीतन्त्रे।
"लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं पुस्तकस्थां तथैव च।
मण्डलस्थां महामायां यन्त्रस्थां प्रतिमासु च।
जलस्थां वा शिलास्थां वा पूजयेत् परमेश्वरीम्॥"
एतत् सर्व्वं यन्त्राभावे। कौलावलीये।
"यत्रापराजितापुष्पं जवापुष्पञ्च विद्यते।
करवीरे शुक्लरक्ते द्रोणं वा यत्र तिष्ठति।
तत्र देवी वसेन्नित्यं तद्यन्त्रे चण्डिकार्च्चनम्॥"
एतत् सर्व्वयन्त्राभावे। तथा च।
"यन्त्रं मन्त्रमयं प्रोक्तं मन्त्रात्मा देवतैव हि।
देहात्मनोर्यथा भेदो यन्त्रदेवतयोस्तथा॥"
तथा।
"आदौ त्रिविद्यन्त्राणां देवतायाश्च विग्रहम्।
कामक्रोधादिदोषोत्थसर्व्वदुःखनियन्त्रणात्॥
यन्त्रमित्याहुरेतस्मिन् देवः प्रीणाति पूजितः।
विना यन्त्रेण पूजायां देवता न प्रसीदति॥
दुःखनियन्त्रणाद्यन्त्रमित्याहुस्तत्त्ववेदिनः॥"
इति यन्त्रपूजाप्राधान्यम्॥ *॥
अथ धारणयन्त्राणि। तत्रादौ भुवनेश्वरी-
यन्त्रम्। शारदायाम्।
"आलिख्याष्टदिगर्गलान्युदरगं पाशादिकं
चाचरं
कोष्ठेष्वष्टसु तत्परेषु विलिखेद्धात्रीमनुद्वयम्।
अथ पूर्व्वापरषट्कयुग् स्वयवरान् व्योमास-
नागार्णवे-
ष्वालिख्याम्बुजबाधिपादिगुणशः पंक्तिद्वयात्तत्-
परम्॥
कोष्ठेष्वष्टयुगार्णमालसहितां युग्मस्वरान्तर्गतां
मायां केशरगां दलेषु विलिखेन्मन्त्रं त्रिपंक्ति-
क्रमात्।
त्रिः पाशाङ्कुशवेष्टितञ्च लिपिभिर्व्वीतं क्रमाद्-
युत्क्रमात्
पश्चाच्छिव घटेन पञ्चजलकेनावेष्टितं तद्बहिः॥"
घटार्णमिदं यन्त्रं मन्त्रिणां श्रीप्रदं महत्।
पाशश्रीशक्तिकन्दर्पकामशक्तीन्दिराङ्कुशाः॥
प्रथमोऽष्टाक्षरो मन्त्रस्ततः कामिनि रञ्जिनि।
स्वाहान्तोऽष्टाक्षरः पश्चाद्द्विरपरः परिकीर्त्तितः॥

ह्रीं गौरि रुद्रदयिते योगेश्वरि हुंफट् ।
द्विठान्तः षोड़शार्णोऽयं मन्त्रः सद्भिरुदीरितः ॥”
इति घटार्गलयन्त्रम् ॥*॥

“तारे हुं विलिखेत् सरोजकुहरे साध्याभि-
धानान्वितं
मन्त्रार्णान् वसुसंख्यकान् वसुदलेष्वालिख्य
तद्बाह्यतः ।
शक्त्या त्रिः परिवेष्टितं घटगतं पद्मस्थमब्जा-
ननं
यन्त्रं वश्यकरं ग्रहादिभयहृल्लक्ष्मीप्रदं
कीर्त्तिदम् ॥”
इति त्वरितायन्त्रम् ॥ * ॥

“पद्मं भानुदलान्वितं प्रविलिखेत् तत्कर्णिकायां पुन-
स्तारं शक्तिगबीजसाध्यसहितं तत्केशरेषु
क्रमात् ।
मद्दिग्भ्यामनुसम्भवान् युगलशो वर्णान् पुनः
पत्रगान्
मन्त्रार्णान् युगशो विधाय विलिखेदन्यं
तदन्ये दले ॥”
मन्त्रस्तु । [स्थितम् ।
“उत्तिष्ठ पुरुषि किं स्वपिषि भयं मे समुप-
यदि शक्यमशक्यं वा तन्मे भगवति शमय
स्वाहा ॥
मातृकार्णेन संवीतं भूपुरद्वयमध्यगम् ।
यन्त्रञ्च विन्ध्यवासिन्याः प्रोक्तं सर्व्वसमृद्धिदम् ॥
रक्षाकरं विशेषेण क्षुद्रभूतादिनाशनम् ।
राज्यदं भ्रष्टराज्यानां वश्यदं वश्यमिच्छताम् ॥
सुतार्थिनीनां सुतदं रोगिणां रोगशान्तिदम् ।
बहुना किमिहोक्तेन यन्त्रं यत् कामदो मणिः ॥”
इति वनदुर्गायन्त्रम् ॥*॥

अथ लक्ष्मीयन्त्रम् ।
“वेदादिस्थितसाध्यनामयुगशः श्रीशक्ति-
मारान्वितं
किञ्जल्केषु दिनेशपत्रविलसत्पद्मस्य चारं तद्बहिः ।
पद्मं चाष्टदलेशरं स्वरलसत्पत्राष्टयुग्मं धरा-
बिम्बाभ्यां वसुकन्यया त्वरितया यन्त्रं लिखेद्
वेष्टितम् ।
भूपुरद्वयकोणेषु श्रीं लक्ष्मीं पुनः पुनः ।
महालक्ष्मीयन्त्रमिदं सर्व्वैश्वर्य्यफलप्रदम् ॥
सर्व्वदुःखप्रशमनं सर्व्वापद्विनिवारकम् ।
बहुना किमिहोक्तेन परमस्मान्न विद्यते ॥”*॥

अथ त्रिपुरभैरवीयन्त्रम् । [स्त्रिशो
“मध्याद्यं नवयोनिषु प्रविलिखेद्बीजानि वर्णा-
गायत्र्याः पुनरष्टपत्रविवरेष्वालिख्य त्रिध्या-
वृतम् ।
भूविम्बद्वितयेन मन्मथयुजा कोणेषु संवेष्टितं
यन्त्रं त्रैपुरमीरितं त्रिभुवनप्रक्षोभणं श्रीप्रदम् ॥”
गायत्री तु ।
“मन्मथं त्रिपुरादेवि विद्महे पदमुद्धरेत् ।
उक्त्वा कामेश्वरिपदं प्रवदेदथ धीमहि ॥
अन्ते च प्रवदेत्तन्नः क्लिन्ने प्रचोदयात् ।
गायत्र्येषा समाख्याता त्रैपुरी सर्व्वसिद्धिदा ॥”
यन्त्रान्तरम् ।
“वह्नेर्गेहयुगान्तरस्थमदने मायां लिखेद्वाग्भवं
षट्कोणेष्वथ सन्धिषु प्रविलिखेत् हुंकार-
मावेष्टितम् ।
स्त्रीबीजेन समीरितं त्रिभुवनप्रक्षोभणं त्रैपुरं
यन्त्रं पञ्चमनोभवात्मकमिदं सौन्दर्य्यसम्पत्-
करम् ॥”
इति त्रिपुरायन्त्रम् ॥*॥

अथ श्रीविद्यायन्त्रम् ।
“विशेषं धारणं यन्त्रं प्रसङ्गात् कथयामि ते ॥
रेफहकारयोर्मध्ये देवीनामभिसंयुतम् ।
साध्यनाम द्वितीयान्तं तस्योर्द्ध्वे विलिखेच्छुभम् ॥
तत्रैव मातृका सर्व्वा विलिखेच्चक्रबाह्यतः ।
पञ्चगव्यान्वितेनैव सूत्रेण परिवेष्टयेत् ॥
तत्र प्राणं प्रतिष्ठाप्य विद्यामष्टोत्तरं शतम् ।
तत् स्पृष्ट्वा प्रजपेन्मन्त्रं देवीध्यानपरायणः ॥
स्वर्णमध्यगतं कृत्वा रजतस्याथवा पुनः ।
करे धृत्वा जगद्वश्यं हृदये स्त्रीषु वल्लभम् ॥
कण्ठे धनं लभेत्प्राज्ञो स्तम्भनं जृम्भणं भवेत् ।
शिखायां मोक्षमाप्नोति तस्माद्यत्नेन धार-
येत् ॥”*॥

अथ गणेशयन्त्रम् ।
“बीजं षट्कोणमध्ये स्फुरदनलपुरे तारकं
दिक्षु लक्ष्मी-
मायाकन्दर्पभूमीस्तदनुरसपुटेष्वालिखेद्बीज-
षट्कम् ।
तत्सन्धिष्वङ्गमन्त्रान् वसुदलकमले मूलमन्त्रस्य
वर्णान्
शिष्टान् पत्रेषु विद्वान् विलिखतु गुणशस्त्वान्त्य-
मन्त्ये पलाशे ॥
आवीतं लिपिभिः क्रमोत्क्रमवशात् पाशा-
ङ्कुशाभ्यामपि
भूविम्बद्वितयेन वेष्टितमिदं यन्त्रं गणाधीशितुः ।
लाक्षाकुङ्कुमरोचनामृगमदैर्भूर्जोदरे हेम्नि वा
संलिख्याभि[illegible] लभेत सकलैः संप्रार्थनीयां
श्रियम् ॥
उक्तं महागणपतेर्व्विधानं सुरपूजितम् ।
सर्व्वसिद्धिकरं पुंसां समस्तपुरुषार्थदम् ॥”*॥

अथ श्रीरामयन्त्रम् ।
“तारं मध्ये विलिखतु मनुं षट्सु कोणेषु सन्धि-
ष्वङ्गं मायां स्मरमपि लिखेत् कोणगण्डेषु
पश्चात् ।
किञ्जल्केषु स्वरगणमतो पत्रमध्येषु माला-
मन्त्रस्यार्णान् गुहमुखमितानष्टमे पञ्चवर्णान् ॥
दशाक्षरेण संवेष्ट्य कादिवर्णैश्च भूपुरे ।
दिग्विदिक्षु लिखेद्बीजे नरसिंहवराहयोः ॥
नमो भगवते भूयाच्चतुर्थ्या रघुनन्दनम् ।
रक्षोघ्नविषदायान्ते मधुरेति समीरयेत् ॥
प्रसन्नवदनायेति पश्चादमिततेजसे ।
बलाय पश्चाद्रामाय विष्णवे तदनन्तरम् ।
प्रणवादिनमोऽन्तोऽयं मालामन्त्रः प्रकीर्त्तितः ॥”

अथ नृसिंहयन्त्रम् ।
“बीजं साध्यसमन्वितं प्रविलिखेन्मध्येऽष्टपत्रेष्व
मन्त्रार्णान् श्रुतिशो विभज्य विलिखेत्त्रिष्या
वहिर्व्वेष्टयेत्
बाह्ये कोणगबीजवह्निवसुधागेहद्वयेनावृतं
यन्त्रं क्षुद्रविषग्रहामयरिपुप्रध्वंसनं श्रीप्रदम् ॥”
अथ गोपालयन्त्रम् । [वक्ष्य
“पिण्डं मूलेन वीतं दहनपुरयुगे कोणराजत्
कुर्य्यात् पद्मं दशार्णस्फुरितदशदलं कामबीजे
वीतम् ।
पद्मं किञ्जल्कसंस्थस्वरविलसितदलप्रोल्लसत्-
षोड़शार्ण
किञ्जल्कचक्रनाठाः विलसितयुगलेष्वर्पितानष्ट-
वर्णान् ।
पाशाङ्कुशाभ्यामावीतं क्षौणीपुरयुगास्त्रिषु ।
अष्टाक्षरेण लसितं यन्त्रं गोपालदैवतम् ॥
धर्म्मार्थकामफलदं सर्व्वरक्षाकरं स्मृतम् ।
पञ्चान्तको धरासंस्थो मनुबिन्दुविभूषितः ॥
पिण्डबीजमिदं प्रोक्तं सर्व्वसिद्धिकरं परम् ।
स्मरः कृष्णाय ठद्वन्द्वं षड़र्णो मनुरीरितः ॥
गोपीजनान्ते प्रवदेद्वल्लभायाग्निवल्लभा ।
अयं दशाक्षरो मन्त्रो इष्टादृष्टफलप्रदः ॥
प्रणवं हृदयं कृष्णं ङेऽन्तसुक्ता ततः परम् ।
तादृशं देवकीपुत्रं हुं फट्स्वाहासमन्वितम् ।
षोड़शाक्षरमन्त्रोऽयं गोविन्दस्य जगत्पतेः ॥
पिण्डं रतिपतेर्व्वीजं नमो भगवते ततः ।
नन्दपुत्राय बालादिवपुषे श्यामलाय च ॥
गोपीजनपदस्यान्ते वल्लभाय द्विठावधि ।
अनुष्टुप् मन्त्र आख्यातो गोपालस्य जगत्पतेः
अनङ्गः कृष्णगोविन्दौ ङेऽन्तावष्टाक्षरो मनुः
इति गोपालयन्त्रम् ॥ *

अथ गोपालस्य यन्त्रान्तरम् ।
“प्राक् प्रत्यक् दक्षिणोदक् विधिवदभिलिखेत्
सूत्ररेखाचतु
कोणोद्यच्छूलयुक्तं बलययुगयुतं मध्यपूर्व्वं
तदन्तम्
श्लोकस्यार्णान् पुरस्तात्तसपदविवरेष्वष्टवर्णं
लिखेत्
तद्वाह्ये द्वादशार्णैस्तदनुपरिवृतं देवकीपुत्र-
यन्त्रम्
तं सुकी देव देवेतं तं वेदे वरतो वतम् ।
तं वतो रूढ़तो ख्यातं तं ख्यातो देवकीसुत
लिखितं भूर्ज्जपत्रादौ यन्त्रमेतद्यथाविधि ।
विधृतं बाहुना नित्यं सर्व्वकामफलप्रदम् ॥
पलाशच्छदफलके लिखितं साधु साधितम् ।
गोस्थाने निखनेदेतत् गवां वृद्धिर्भवेत्तदा ॥”*

अथ शिवयन्त्रम् । तत्रादौ षट्कोणम
कृत्वा तदन्तः साध्यनामयुक्तं प्रासादबी
विलिख्य षट्कोणेषु प्रणवसहितपञ्चाक्षरवर्ण
विलिख्य विवरेषु षड़ङ्गमन्त्रान् तद्बहिः प
दलानि विरचय्य तद्दलेषु ॐ ईशानाय न
ॐ तत्पुरुषाय नमः ॐ अघोराय न

ॐ सद्योजाताय नमः ॐ वामदेवाय नमः।
इति पञ्चमन्त्रान् प्रागादिक्रमेण लिखेत्।
तद्बहिरष्टदलानि रचयित्वा तद्दलेषु मातृका-
वर्णान् लिखेत्। तद्बहिर्वृत्तं चन्द्रकेण वेष्टयेत्।
एतद्यन्त्रं जपहोमादिना सम्पूज्य धारयेत्।
आयुरारोग्यैश्वर्य्यादिवृद्धिर्भवति॥ * ॥ अथ
मृत्युञ्जयस्य यन्त्रम्।
"मध्ये साध्याक्षराढ्यं भुवनमभिविलिख्यान्तमध्यमं
दिग्दलेषु
कोणेष्वन्त्यं मनोस्तत् क्षितिभुवनमयो दिक्षु
वज्रं विदिक्षु।
टान्तं यन्त्रं तदुक्तं सकलभयहरं पीड़भूतापमृत्यु
व्याधिव्यामोहदुःखप्रशमनसुहितं श्रीप्रदं
कीर्त्तिदायि॥"*॥
अथकालीयन्त्रम्। यामले।
'आद्यं बीजं ससाध्यं प्रथमवसुपुटे तद्बहि-
श्चाष्टकोणे
पूर्व्वाद्यं चाष्टबीजं तदनु वसुदलद्वन्द्वके
बीजषट्कम्।
किञ्जल्कं तत् स्वराढ्यं वसुदलविवरे स्वाहया
बीजषट्कं
कूर्च्चाभ्यामेव वीतं क्षितिगृहयुगयोरन्तरे
यन्त्रराजम्॥
देवीबीजत्रयं तत् प्रतिदिशमपरं शक्तिबीज-
द्वयं तत्
कोणे कोणे लिखेद्यस्त्रिजगति स गुरुः
शङ्करस्यापि विष्णोः॥"
अथ शान्तिकादौ ताराधारणयन्त्रम्। तदुक्तं
तन्त्रकारीये।
योनियुग्मे लिखेन्मन्त्रं मन्त्री हेमशलाकया।
तद्बहिर्नाम दीर्घवर्णान् षट्कोणे विलिखेत्ततः॥
अष्टपत्रेष्वष्टवर्णान् तद्बहिर्भूपुरद्वयम्।
अष्टवज्रं भूपुरे च विलिख्य साधकोत्तमः॥
स्वर्णपट्टे भूर्ज्जे वा रूप्ये वाप्यथ सुव्रते।
विलिखेद्धेमलेखन्या गन्धाष्टकसमन्वितम्॥
काकार्केण वालिख्य कुशमूलेन वा पुनः॥"
कवीराकल्पे।
वेष्टितं पीतवस्त्रेण जतुना परिवेष्टयेत्॥
धारयेत् पट्टसूत्रेण शिरसा कण्ठभूषणम्।
नारी वामभुजे चैवमन्येषां दक्षिणे भुजे।
वन्ध्यापि लभते पुत्रं निर्धनो धनवान् भवेत्॥
इमां रक्षां पुरा बध्वा शान्त्यर्थं गौतमादिभिः।
जयार्थं पार्थिवैश्चान्यैः संग्रामे जयकाङ्क्षिभिः॥"
अस्यार्थः। योनियुग्मे षट्कोणे। तस्य मध्ये
हेमशलाकादिना भूर्ज्जपत्रादौ कुङ्कुमरोचना-
चन्दनजटामांसीनां समांशं विधाय पङ्क्ति
क्रमेण मूलमन्त्रं लिखित्वा तस्य हल्लेखारेफ-
मध्ये अमुकस्य रक्षां कुरु कुरु अमुकीनां शुभं
समुत्पादयेति वा अस्य ज्ञानं कुरु कुरु
इत्यादि वा साध्यसहितं विलिख्य षट्कोणे
नामभिन्नान् दीर्घवर्णान् आ ई ऊ ऐ औ अः
एकैकं लिखेत्। तदुक्तम्।
"स्वराणां मध्यगं यच्च तच्चतुष्कं नपुंसकमिति।"
अष्टपत्रेष्वष्टवर्णान्। ऐं ह्रीं ॐ ऐं ह्रीं फट्
स्वाहेति लिखेत्। तदुक्तम्।
"वाग्भवं कुलदेवीञ्च तारकं वाग्भवं तथा।
हृल्लेखा चास्त्रमन्त्रान्ते वह्निजायावधिर्मनुः॥
अष्टाक्षरो मनुः प्रोक्तो मन्त्राणां सार ईरितः॥"
अथ यन्त्रलिखनद्रव्यम्।
"काश्मीररोचनालाक्षाकस्तूरीमदचन्दनैः।
विलिखेद्धेमलेखन्या यन्त्राण्येतानि देशिकः॥
भूमिस्पृष्टं शवस्पृष्टं यन्त्रं निर्म्माल्यसङ्गतम्।
विदीर्णं लङ्घितं मन्त्री यन्त्रं नैव च धारयेत्॥
सौवर्णे राजते पात्रे भूर्ज्जे वा सम्यगालिखेत्।
अथवा ताम्रपट्टे वा गुटिकां कृत्य धारयेत्॥
यावज्जीवं सुवर्णे स्यात् रौप्ये विंशतिवार्षिकम्।
भूर्ज्जे द्वादश वर्षाणि तदर्द्धं ताम्रपट्टके॥"
इति तन्त्रसारः॥ * ॥
अन्यत् कालिकापुराणे ७७।७८।७९ अध्यायेषु
द्रष्टव्यम्॥ * ॥ अथ यन्त्रसंस्कारः। वीरमहे-
श्वरतन्त्रे।
"स्नात्वा संकल्पयेन्मन्त्री गुरोरर्च्चनमाचरेत्।
पञ्चगव्यं ततः कृत्वा शिवमन्त्रेण मन्त्रितम्॥
तत्र यन्त्रं क्षिपेन्मन्त्री प्रणवेन समाकुलम्।
तदुद्धृत्य ततश्चक्रं स्थापयेत् स्वर्णपात्रके॥
पञ्चामृतेन दुग्धेन शीतलेन जलेन च।
चन्दनेन सुगन्धेन कस्तूरीकुङ्कुमेन च॥
पयोदधिघृतक्षौद्रशर्कराद्यैरनुक्रमात्।
तोयधारान्तरैः कुर्य्यात् पञ्चामृतविधिं बुधः॥
हाटकैः कलसैर्देवीमष्टभिर्व्वारिपूरितैः।
कषायजलसम्पन्नैः कारयेत् स्नानमुत्तमम्॥
स्नानं समाप्य तां देवीं स्थापयेत् स्वर्णपाठके।
यन्त्रराजाय विद्महे महायन्त्राय धीमहि तन्नो
यन्त्रं प्रचोदयात्॥
स्पृष्ट्वा यन्त्रं कुशाग्रेण गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत्।
अष्टोत्तरशतं देवि! देवताभावसिद्धये॥
आत्मशुद्धिं ततः कृत्वा षड़ङ्गैर्देवतां यजेत्।
तत्रावाह्य महादेवीं जीवन्यासञ्च कारयेत्॥
उपचारैः षोड़शभिर्म्मांसमद्यादिभिः सदा।
फलताम्बूलनैवेद्यैर्देवीं तत्र समर्च्चयेत्॥
पट्टसूत्रादिकं दद्यात् वस्त्रालङ्कारमेव च।
अगुरुं चामरं घण्टां यथायोग्यं महेश्वरि!।
सर्व्वमेतत् प्रयत्नेन दद्यादात्महिते रतः॥
ततो जपेत् सहस्रञ्च सकलेप्सितसिद्धये।
बलिदानं ततः कृत्वा प्रणमेच्चक्रराजकम्॥
अष्टोत्तरशतं हुत्वा सम्पाताज्यं विनिःक्षिपेत्।
होमकर्म्मण्यशक्तश्चेत् द्विगुणं जपमाचरेत्॥
धेनुमेकां समानीय स्वर्णघण्टाद्यलङ्कृताम्।
गुरवे दक्षिणां दद्यात् ततो देव्या विसर्ज्जनम्॥"
अस्य प्रयोगः। कृतनित्यक्रियः स्वस्तिवाचन-
पूर्व्वकं सङ्कल्पं कुर्य्यात्। आद्येत्यादि अमुक-
गोत्रः श्रीअमुकदेवशर्म्मा अमुकदेवतायाः
पूजार्थं अमुकयन्त्रसंस्कारमहं करिष्ये। इति
संकल्प्य पञ्चगव्यमानीय ह्रौमितिमन्त्रेणाष्टोत्तर-
शतं अभिमन्त्र्य प्रणवेन यन्त्रं तत्र क्षिपेत्।
तत उत्तोल्य स्थापयेत्। ततः शीतलजलचन्दन-
गन्धकस्तूरीकुङ्कुमैः स्नापयित्वा पञ्चगव्यमानीय
ह्रौमिति मन्त्रेणाष्टोत्तरशतमभिमन्त्र्य प्रणवेन
पूर्व्ववत् शोधयित्वा स्नापयेत्। तत्र क्रमः।
प्रथमं क्षीरेण स्नापयित्वा धूपं दद्यात्। एवं
दध्ना घृतेन मधुना शर्करया च। ततोऽष्टभिः
कलसैः कुङ्कुमगोरोचनाचन्दनमिश्रितैस्तोयैः
स्नापयेत्। सर्व्वत्र स्नानं मूलमन्त्रेण ततो
यन्त्रमुत्तोल्य कुशाग्रेण तत् स्पृष्ट्वा यन्त्रराजाय
विद्महे महायन्त्राय धीमहि तन्नो यन्त्रं प्रचो-
दयात्। इत्यष्टोत्तरशतमभिमन्त्र्य प्राणप्रतिष्ठां
कुर्य्यात्। अस्य प्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्य ब्रह्मविष्णु-
महेश्वरा ऋषय ऋग्यजुःसामानि छन्दांसि
चैतन्यं देवता प्राणप्रतिष्ठायां विनियोगः।
तद्यथा। आं ह्रीं क्रौं यं रं लं वं शं षं सं ह्रौं
हं सः अमुकदेवतायाः प्राणा इह प्राणाः।
एवं आमित्यादि अमुकदेवतायाः जीव इह
स्थितः। एवं आमित्यादि अमुकदेवतायाः सर्व्वे-
न्द्रियाणि। एवं आमित्यादि अमुकदेवतायाः
वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रघ्राणप्राणा इहागत्य सुखं चिरं
तिष्ठन्तु स्वाहा। इति प्राणान् प्रतिष्ठाप्य तत्र
प्रकृतदेवतामावाह्य षोड़शोपचारैः पञ्चोप-
चारैर्व्वा पूजयेत्। ततः पट्टसूत्रादिकं दत्वा
अष्टोत्तरशतं जप्त्वा शक्तश्चेत् बलिं दद्यात्।
ततोऽष्टोत्तरशतहोमं कृत्वा प्रत्याहुतिसम्पातं
दद्यात्। होमाभावे द्विगुणजपः कार्य्यः। ततो
दक्षिणां दत्वा अच्छिद्रावधारणं कुर्य्यात्।
इति तन्त्रसारः॥ * ॥ औषधपाकार्थयन्त्राणि
यथा,—
"भाण्डे वितस्तिगम्भीरे मध्ये निहितकूपिके।
कूपिकाकण्ठपर्य्यन्तं वालुकाभिश्च पूरिते॥
भेषजं कूपिकासंस्थं वह्निना यत्र पच्यते।
वालुकायन्त्रमेतद्धि यन्त्रतन्त्रबुधैः स्मृतम्॥"
इति वालुकायन्त्रम्॥
"निबद्धमौषधं सूतं भूर्ज्जे तत्त्रिगुणाम्बरे।
रसपोटलिकां काष्ठे दृढं बद्धा गुणेन हि॥
सन्धानपूर्णकुम्भान्तः स्वावलम्बनसंस्थितम्।
अधस्ताज्ज्वालयेदग्निं तत्तदुक्तक्रमेण हि।
दोलायन्त्रमिदं प्रोक्तं स्वेदनाख्यं तदेव हि॥"
सन्धानं काञ्जिकादि। इति दोलायन्त्रम्॥ * ॥
"साम्बुस्थालीमुखे बद्धे वस्त्रे स्वेद्यं निधाय च।
पिधाय पच्यते यत्र तद्यन्त्रं स्वेदनं स्मृतम्॥"
इति स्वेदनयन्त्रम्॥
"अधःस्थाल्यां रसं क्षिप्त्वा निदध्यात्तन्मुखोपरि।
स्थालीमूर्द्धमुखीं सम्यक् निरुध्य मृदुमृत्स्नया॥
ऊर्द्धस्थाल्यां जलं क्षिप्त्वा चुल्ल्यामारोप्य यत्नतः॥
अधस्ताज्ज्वालयेदग्निं यावत् प्रहरपञ्चकम्।
स्वाङ्गशीतं ततो यन्त्रादुद्गृह्णीयाद्रसमुत्तमम्।
विद्याधराभिधं यन्त्रमेतत्तज्ज्ञैरुदाहृतम्॥"
इति विद्याधरयन्त्रम्॥
"वालुकासु समस्ताङ्गं गर्त्ते मूषारसान्विता।

दीप्तोपलैः मंदशुष्याद्‌यन्त्रं भूधरनामकम् ॥”

इति भूधरयन्त्रम् ॥

“यन्त्रं डमरुसंज्ञं स्यात्तत् स्थाल्योर्मुद्रिते मुखे ॥”

इति डमरुयन्त्रम् । इति भावप्रकाशः ॥ (तथाच ।

“अन्धमूषा तु कर्त्तव्या गोस्तनाकारसन्निभा ।
सैव छिद्रान्विता मध्ये गम्भीरामारणोचिता ॥”

इति अन्धमूषायन्त्रम् ॥

“द्वौ भागौ तु सदुग्धस्य एकावल्मीकमृत्तिका ।
लोहकिट्टस्य भागैकं श्वेतपाषाणभागिकम् ॥
नरकेशसमं किञ्चित् छागीदुग्धेन पेषयेत् ।
माषद्वयं दृढं मर्द्द्य तेन मूषां सुसम्पुटाम् ॥
शोषयित्वा रसं क्षिप्त्वा तत्कल्कैः सन्धि लेपयेत् ।
रौद्रमूषा समाख्याता सम्यक्‌पारदसाधिका ॥”

इति मूषायन्त्रम् ॥ * ॥

“वालुकापूरितं भाण्डं तन्मध्ये सूतकं क्षिपेत् ।
रसं मूषागतञ्चैव भाण्डं भावेन रोधयेत् ॥
लिप्त्वा मृल्लवणैः सन्धिं पाचयेद्वह्निकाग्निना ।
वालुकायन्त्रमेतद्धि योजयेद्रसकर्म्मणि ॥”

इति वालुकायन्त्रम् ॥

“निर्य्यक्‌कण्ठं काचकुप्यां निलयेत् स्वल्पभाण्डकेः ।
तिर्य्यक्‌कृत्वा पचेत् भाण्डं वकयन्त्रमिति स्मृतम् ॥”

इति वकयन्त्रम् ॥

“ऊर्द्ध्वाधः संपुटाकारं तन्मध्ये रससंस्थितम् ।
कच्छपीयन्त्रमेतद्धि रसादिद्रव्यसाधनम् ॥”

इति कच्छपीयन्त्रम् ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणाद्यधिकारे ॥

चिकित्सोपयुक्तयन्त्रविवृतिर्यथा,—

“यन्त्रशतमेकोत्तरमत्र हस्तमेव प्रधानतमं यन्त्राणामवगच्छ । किं कारणम् । यस्माद्धस्ताद्दृते यन्त्राणामप्रवृत्तिरेव तदधीनत्वाद्‌यन्त्रकर्म्मणाम् । तत्र मनःशरीराबाधकराणि शल्यानि तेषामाहरणोपायो यन्त्राणि । तानि षट्‌प्रकाराणि । तद्‌यथा । स्वस्तिकयन्त्राणि । सन्दंशयन्त्राणि । तालयन्त्राणि । नाडीयन्त्राणि । शलाकायन्त्राणि । उपयन्त्राणि चेति ॥

तत्र चतुर्व्विंशतिः स्वस्तिकयन्त्राणि । द्वे सन्दंशयन्त्रे । द्वे एव तालयन्त्रे । विंशतिर्नाड्यः । अष्टाविंशतिः शलाकाः । पञ्चविंशतिरुपयन्त्राणि ॥ तानि प्रायशो लौहानि भवन्ति तत्प्रतिरूपकाणि वा तदलाभे । तत्र नानाप्रकाराणां व्यालानां मृगपक्षिणां मुखैर्मुखानि यन्त्राणां प्रायशः सदृशानि तस्मात् तत्सारूप्यादागमादुपदेशादन्ययन्त्रदर्शनाद्‌युक्तितश्च कारयेत् ।
समाहितानि यन्त्राणि खरश्लक्ष्णमुखानि च ।
सुदृढानि सुरूपाणि सुग्रहाणि च कारयेत् ॥

तत्र स्वस्तिकयन्त्राण्यष्टादशाङ्गुलप्रमाणानि सिंहव्याघ्रवृकतरक्ष्वृक्षद्वीपिमार्ज्जारशृगालमृगैर्व्वारुककाककङ्कुररचासभासशशघातुलूकचिल्लिश्येनगृध्रक्रौञ्चभृङ्गराजाञ्जलिकर्णावभञ्जननन्दिमुखमुखानि मसूराकृतिभिः कीलैरवबद्धानि मूलेऽङ्कुशवदावृत्तवारङ्गाण्यस्थिविलग्नशल्योद्धरणार्थमुपदिश्यन्ते ॥ * ॥ सनिग्रहोऽनिग्रहश्च सन्दंशौ षोडशाङ्गुलौ भवतस्त्वङ्मांसशिरास्नायुगतशल्योद्धरणार्थमुपदिश्येते ।

तालयन्त्रे द्वादशाङ्गुले मत्स्यतालुवदेकतालद्वितालके कर्णनासानाडीशल्यानामाहरणार्थम् ।

नाडीयन्त्राण्यनेकप्रकाराण्यनेकप्रयोजनान्येकतोमुखान्युभयतोमुखानि च तानि स्रोतोगतशल्योद्धरणार्थं रोगदर्शनार्थमाचूषणार्थं क्रियासौकर्य्यार्थञ्चेति तानि स्रोतोद्वारपरिणाहानि यथायोगपरिणाहदीर्घाणि च ।

भगन्दरार्शोऽर्व्वुदव्रणवस्त्युत्तरवस्तिमूत्रवृद्धिदकोदरधूमनिरुद्धप्रकशसन्निरुद्धगुदयन्त्राण्यलाबुशृङ्गयन्त्राणि चोपरिष्टाद्वक्ष्यामः ।

शलाकायन्त्राण्यपि नानाप्रकाराणि नानाप्रयोजनानि यथायोगपरिणाहदीर्घाणि च तेषां गण्डूपदशरपुङ्खसर्पफणवड़िशमुखे द्वे द्वे एषणव्यूहनचालनाहरणार्थमुपदिश्येते । मसूरदलमात्रमुखे द्वे किञ्चिदानताग्रे स्रोतोगतशल्योद्धरणार्थम् । षट्‌कार्पासकृतोष्णीषाणि प्रमार्ज्जनक्रियासु । त्रीणि दर्व्वाकृतीनि खल्लमुखानि क्षारौषधप्रणिधानार्थम् । त्रीण्यन्यानि जाम्बववदनानि त्रीण्यङ्कुशवदनानि षड़ग्निकर्म्मस्वभिप्रेतानि । नासार्व्वुदहरणार्थमेकं कोलास्थिदलमात्रमुखं खल्लतीक्ष्णोष्ठम् । अञ्जनार्थमेकं कलायपरिमण्डलमुभयतो मुकुलाग्रम् । मूत्रमार्गविशोधनार्थमेकं मालतीपुष्पवृन्ताग्रप्रमाणपरिमण्डलमिति ।

उपयन्त्राण्यपि रज्जुवेणिकापट्टचर्म्मान्तवल्कलतावस्त्राष्ठीलाश्म-मुद्गर-पाणिपाद-तलाङ्गुलिजिह्वा-दन्तनखमुख-बालाश्वकटकशाखाष्ठीवनप्रवाहणहर्षायस्कान्तमयानि क्षाराग्निभेषजानि चेति ।
एतानि देहे सर्व्वस्मिन् देहस्यावयवे तथा ।
सन्धौ कोष्ठे धमन्याञ्च यथायोगं प्रयोजयेत् ॥

यन्त्रकर्म्माणि तु निर्घातनपूरणबन्धनव्यूहनवर्त्तनचालनविवर्त्तनविवरणपीड़नमार्गविशोधनविकर्षणाहरणाञ्छनोन्नमनविनमनभञ्जनोन्मथनाचूषणैषणदारणर्ज्जूकरण[illegible]क्षालनप्रधमनप्रमार्ज्जनानि चतुर्विंशतिः ॥
स्वबुद्ध्या चापि विभजेद्‌यन्त्रकर्म्माणि बुद्धिमान् ।
असंख्येयविकल्पत्वाच्छल्यानामिति निश्चयः ॥

तत्रातिस्थूलमसारमतिदीर्घमतिह्रस्वमग्राहि विषमग्राहि वक्रं शिथिलमत्युन्नतं मृदुकीलं मृदुमुखं मृदुपाशमिति द्वादश यन्त्रदोषाः ।
एतैर्दोषैर्विनिर्म्मुक्तं यन्त्रमष्टादशाङ्गुलम् ।
प्रशस्तं भिषजा ज्ञेयं तद्धि कर्म्मसु योजयेत् ॥
दृश्यं सिंहमुखाद्यैस्तु गूढं कङ्कमुखादिभिः ।
निर्हरेत्तु शनैः शल्यं शल्ययुक्त्यपेक्षया ॥

विवर्त्तते साध्ववगाहते च
शल्यं निगृह्योद्धरते च यस्मात् ।
यन्त्रेष्वतः कङ्कमुखं प्रधानं
स्थानेषु सर्व्वेष्वधिकारि चैव ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥ * ॥

गोलाध्यायोक्तयन्त्राणि यथा,—

“अथ यन्त्राध्यायो व्याख्यायते । तत्रादौ त
रम्भप्रयोजनमाह ।
दिनगतकालावयवा ज्ञातुमशक्या यतो विन
यन्त्रैः
वक्ष्ये यन्त्राणि ततः स्फुटानि संक्षेपतः कति
चित्
गोलो नाड़ीवलयं यष्टिः शङ्कुर्घटी चक्रम् ।
चापं तुर्य्यं फलकं धीरेकं पारमार्थिकं यन्त्रम्
“अथ प्रथमं गोलयन्त्रमाह ।
अपवृत्तगवृत्तचिह्नं क्षितिजे धृत्वा कुजे
संसक्ते
नाड़ीवृत्ते चिह्नं कृत्वा धृत्वाथ जलसमं क्षि
जम्
रविचिह्नस्य च्छाया पतति कुमध्ये यथा तथ
विधृते
उन्नगोले कुजचिह्नयोर्मध्ये नाड्यो द्युयाताः स्युः
“अथ नाड़ीवलयमाह ।
अपवृत्त कुजलग्ने लग्नं चाथो खगोलनलिकाभ
भूस्थं ध्रुवयष्टिस्थं चक्रं षष्ट्या निजोदयैश्चाङ्कय
यत्तैर्यष्टीभायामुदयेऽर्के न्यस्य नाड़िका ज्ञेय
इष्टच्छायासूर्य्यान्तरेऽथ लग्नं प्रभायाञ्च ॥
केनचिदाधारेण ध्रुवाभिमुखकीलकेऽत्र धृते
अथवा कीलच्छायातलमध्ये स्युर्नता नाड्यः
घटिकायन्त्रलक्षणादिकं घटीयन्त्रशब्दे द्रष्टव्य
“अथ शङ्कुमाह । [शङ्कु
समतलमस्तकपरिधिर्भ्रमसिद्धो दन्तिदन्त
तच्छायातः प्रोक्तं ज्ञानं दिग्देशकालानाम्
इति शङ्कुयन्त्रम्
अथ चक्रमाह ।
चक्रं चक्रांशाङ्कं परिधौ स्थगद्वृत्तादिकाधार
धात्रा त्रिभ आधारात् कल्प्या भार्द्धेऽत्र
स्वाद्धेश्च
तन्मध्ये सूक्ष्माक्षं क्षिप्त्वार्काभिमुखनेमिकं धार्य्यं
भूमेरुन्नतभागास्तत्राक्षच्छायया भुक्ताः ॥
तत्खार्द्धान्तश्च नता उन्नतलवसंगुणीकृतं द्यु
लम्
व्युदलोन्नतांशभक्तं नाड्यः स्थूलाः परैः प्रोक्ताः
“अथ वेधेन ग्रहज्ञानमाह ।
“चैत्रचंपुष्यान्तिमवारुणाना-
मन्यतरं नेमिगतं यथा स्यात् ।
दूरेऽन्तरेऽप्यशुभखेचरौ वा
तथात्र यन्त्रं सुधिया प्रधार्य्यम् ॥
नेमिस्थदृश्यान्तगतं प्रपश्येत्
खेटञ्च धिष्ण्यस्य च योगताराम् ।
नेम्यङ्कयोरन्तरयोस्तु मध्ये
येंऽशाः स्थिता भध्रुवको युतस्तैः ॥
प्रत्यक् स्थिते भेऽथ पुरःस्थिते तै-
र्हीनो ध्रुवः स्यात् खचरस्य भस्य ॥”
“अथ चापं तुर्य्यगोलं चाह ।
दलीकृतं चक्रमुशन्ति चापं
कोदलखण्डं खलु तुर्य्यगोलम् ॥”

"अथ फलकयन्त्रार्थमाह ।
इष्टाखवेऽथ स्फुटकाल उन्नतः
सुखेन नाम्भेर्युतितं मयातः ।
यन्त्रोत्तमं संचितसार्थ सारं
अहं प्रवक्ष्ये फलकाख्ययन्त्रम् ।"
"इदानीं यन्त्रलक्षणमाह ।
कर्णयुं चतुरस्रकं सुफलकं ज्याङ्गा-९० कुले-
र्विस्तृतं
विस्तारद्विगुणा-१८० यतं सुगणकेनायाममध्ये
तथा ।
आधारः सयत्नक्षिलादिघटितः कार्य्या च
[illegible]ला तत-
स्त्वाधारादवलम्बकस्य सदृशी वा लम्बरेखोच्यते ॥
लम्बं नवत्न-९० कुलकैर्विभज्य
प्रत्यङ्गुलं तिर्य्यगतः प्रसार्य ।
क्रमाज्जि तन्नायतसूत्ररेखा
जीवाभिधाना: सुधिया विधेयाः ॥
आधारतोऽथः खगुणा-३० कुलेषु
व्यासाम्बयोगे सुषिरच्च सूक्ष्मम् ।
इष्टप्रमाणा सुषिरे शलाका
क्षेप्याक्षसंज्ञा खलु सा प्रकल्प्या ॥
पष्ट्यङ्गुलव्यासमतच्च रन्ध्रात्
कृत्वा सुवृत्तं परिधौ तदङ्कम् ।
षष्ट्या घटीनां भगणांश-३६० कैश्च
प्रत्यंशकं चाप्युपलैश्च दिग्भिः ॥
अघे सरन्ध्रा तनुपट्टिकैका
षष्ट्यङ्गुला दीर्घतया तथाङ्क्या ।"
इदानीं यन्त्रोपकरणमाह ।
यत् खकके: स्थूलचरं पलाव्यं
तन्नोक्त-१९ हृत् स्याच्चरशिञ्जिनीह ।"
इदानीं यष्टिसाधनमाह ।
वेदाः ४ भवाः ११ शैलभुवो १७ धृतिश्च १८
विश्वे १३ च बाणाः ५ पलकर्णनिघ्नाः ।
अर्कोद्धृताः स्युः क्रमशः स्वदेशे
राश्यङ्कलग्नानि हि खण्डकानि ॥
तैः क्रान्तिपाताद्यरवेर्भुजज्या
षड्गुणताश्च प्रवयेन युक्ता ।
द्विघ्नी हृताप्ता भवतीह यष्टि
सा पट्टिकायां सुषिरात् प्रदेया ।"
इदानीं यष्टिप्रयोजनमाह ।
र्थं तथा फलकयन्त्रमिदं यथैव
सार्धयोर्नगति तुल्यमितस्य तिजः ।
ायाञ्जा भ्रमति तत्परिधौ यमंशं
नांशके मतिमता तरणिः प्रकल्प्यः ॥
चप्रोता रविलग्नमता पट्टिका यस्य तस्माद्-
देरयादुपरि पतत्यथ गोलक्रमेण ।
ादियचरदलगुणकास्य या ज्या तयाम्न
ं इति नतगघटिकाः स्युर्नता नम्रकाम्ता: ।"
अथ यष्टियन्त्रमाह ।
व्याविष्कम्भार्द्धं वृत्तं कृत्वा दिगङ्कितं तत्र ।
ायां प्राक् पश्चाद्युम्नद्दृतस्य तत्राग्रे ॥
परिधौ षष्ट्यङ्कं यष्टिर्दक्षुतिवृतः कृत्रे ।
चिच्चाङ्गुला निधेया षष्ट्याद्यान्तरं यावत् ॥
तावन्ना मौर्वी यद्वितीयदत्ते धनुर्भवेत् तत्र ।
दिग्गतघ्नी गाथः प्राक् पश्चात् स्युः क्रमेणैवम् ॥"
"इदानीं धीयन्त्रं विवक्षुराहौ तत्प्रशंसामाह ।
अथ किमु पृथुतन्त्रैर्धीमतो भूरियन्त्रैः
स्वकरकलितयष्टेर्दत्तमूलाग्रदृष्टेः ।
न तदविदितमानं वस्तु यद्दृश्यमानं
दिवि भुवि च जलस्थं प्रोच्यतेऽथ स्थलस्थम् ॥
अथ प्रश्नः ।
वंशस्य मूलं प्रविलोक्य चाग्रं
तत्स्थान्तरं तस्य समुच्छ्रयञ्च ।
यो वेत्ति यष्ट्यैव करस्थयासौ
धीयन्त्रवेदी वद किं न वेत्ति ॥"
"अथ यष्ट्या भुजवेधेन पलभामाह ।
यष्ट्यग्रमूलसंस्थं विदृध्वा ध्रुवमग्रमूलयोर्लम्बौ ।
बाह्वलम्बान्तरभूलम्बोच्छ्रायान्तरं कोटिः ॥
कोटिर्द्वादशगुणिता बाहुविभक्ता पलप्रभा
ज्ञेया ॥"
"इदानीं वंशादिवेधमाह ।
विदृध्वेवं वंशतलं दृगुच्छ्रायाहताद्वाहोः ।
कोभ्या लब्धं ज्ञेयं स्ववंशमध्ये महीमानम् ॥
विद्धायो वंशाग्रं भूमानं कोटिसंगुणं भक्तम् ।
दोष्णा वंशोच्छ्रायो दृगुच्छ्रायेण संयुतो ज्ञेयः ॥
उदाहरणम् ।
पञ्चघ्नाङ्गुला १४५ यष्टिरष्टयष्टिर्दृगुच्छ्रयः ।
षट्करासनवेधे दीः कोटिः सप्तदशाङ्गुला ॥
अग्रवेधे रसेशा ११६ दोः कोटिस्तुरगकुञ्जराः ।
वंशस्य यस्य तन्मानं चालवंशान्तरं वद ।"
"अथ केवलाग्रवेधेनाह ।
अग्रं विध्वोर्ध्वस्य पुनरपविश्य तद्विद्धेत् ॥
निजभुजभक्ते कोटी तदन्तरहृतो दृगौच्च्यविश्लेषः
भूमिर्वंशोच्चमतः पृथक् पृथक् पूर्ववज्ज्ञेयम् ॥
अथ प्रश्नः ।
ऊर्ध्वस्थस्य ग्रहादिभिर्यवहितस्याप्यग्रमात्रं सखे ।
वंशस्य प्रगुणस्य यस्य सुसमे देशे समालोक्यते ।
अत्रैव समवस्थितो [illegible] वदस्याप्यान्तरं चोच्छ्रयं
मन्ये यन्त्रविदां वरिष्ठ [illegible]रवीं यातोऽसि धीयन्त्र-
वित् ॥
उदाहरणम् ।
इष्टयष्ट्योर्ध्वंसंस्थेन वंशाग्रं विद्धता भुजः ।
दृष्टश्चतुष्करोऽथाग्रयष्ट्या व्याङ्गाङ्गुलः सखे ॥
निविष्टेन तथा कोटिरङ्गुलं वेधयोरपि ।
स्थालवंशान्तरं ब्रूहि वंशोच्छ्रायञ्च वेधवित् ॥"
"अथ जलान्तर्वेधमाह ।
एवं तोयेऽप्यौच्च्यं तत्र दृगौच्च्योनितं भवति ।
किंवा षष्ट्या कोटौ दृगुच्छ्रायौ जलान्तरे
नाह्र ॥
अथ प्रश्नः ।
दूरस्थस्य न दूरगस्य यदि वाऽदृश्य दृश्य वा
वंशस्य [illegible] वसिके दृश्यमानं सखे ।
अत्रैव समवस्थितो यदि वदस्याप्यान्तरं चोच्छ्रयं
त्वां सर्वज्ञमतीन्द्रियज्ञमनुजव्याजेन मन्ये भुवि ॥
उदाहरणम् ।
दृष्टा पैत् षडङ्गुला कोटिर्बाहुश्च चतुरङ्गुलः ।
ऊर्ध्वस्थेनोपविष्टेन बाहुरेकादशाङ्गुलः ॥
कोटिरष्टाङ्गुला तोये वंशाग्रं विध्यता सखे ।
नरकहस्तौ दृगुच्छ्रायौ वंशौच्च्यं चान्तरं वद ॥"
"किंवा यष्ट्यैवाख्योदाहरणम् ।
षड्ङ्गैरमरैस्तुल्यान्यङ्गुलान्यथवा क्रमात् ।
स्थालतोयान्तरं दृष्ट्वा वंशौच्च्यं चान्तरं वद ॥"
"अथ स्वयंवहमाह ।
लघुदारुजनेमिचक्रे समसुषिरारा: समान्तरा
श्चैव्याम् ।
किञ्चिद्वक्रास्तोभ्या: सुषिरस्यार्धे पृथक् तासाम् ॥
रसपूर्णे तच्चक्रं द्वयाधारास्थितं स्वयं भ्रमति ॥"
"अथान्यदाह ।
उत्कीर्य्य नेमिमथवा परितो मदनेन संलग्नम् ।
तदुपरि तालदलाद्यं कृत्वा सुषिरे रसं क्षिपेत्
तावत् ॥
यावन्नस्यैकपार्श्वे छिद्रजलं नाम्यतो याति ।
पिहितच्छिद्रं तदतच्चक्रं भ्रमति स्वयं जला-
कृष्टम् ॥"
"अथान्यदाह ।
ताम्रादिमयस्याङ्कुशरूपनलस्याम्बुपूर्णस्य ॥
एकं कुण्डजलान्तर्द्वितीयमग्रं त्वधोमुखञ्च
बहिः ।
युगपन्मुक्तं पैत् कं नलेन कुण्डाद्वहिः पतति ॥
नेम्यां बद्ध्वा घटिकाचक्रं जलयन्त्रवत् तथा
धार्य्यम् ।
नलकप्रच्युतसलिलं पतति यथा तद्घटीमध्ये ॥
भ्रमति ततस्तत् सततं पूर्णघटीभिः समाकृष्टम् ।
चक्रच्युतं तदुदकं कुण्डे याति प्रणालिकया ॥"
"इदानीमन्येषां स्वयंवहसुपहसन्नाह ।
यदधोरसमनं तत् चापिचलात् स्वयंवहं ग्राम्यम् ।
चतुरचमत्कारकरी युक्तियेन्न गहि ग्राम्या ॥
एवं बहुधा यन्त्रं स्वयंवहं कुहकविद्यया भवति ।
नैवं गोलाभिनया पूर्वोक्तत्वाच्छयाप्युक्तम् ॥"
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोले यन्त्राध्यायः ॥)

यन्त्रकं, क्ली, यन्त्रकाष्ठम् । (कुन्दम् । इति हेमचन्द्रः ।
४।५७१ ॥) कुँद इति भाषा । यन्त्यते काष्ठमने-
नेति यन्त्रधातोष्ट्रप्रत्ययेन यन्त्रं ततः स्वार्थे कप्रत्य-
येन निष्पन्नम् । (यथा, सुश्रुते । ४ । २ ।
"काष्ठो लोपविकादन्य: कन्धोमावेश्य यन्त्रकम् ।
न कुर्य्यात् कण्ठविक्षिप्त तेन क्लिश्यति हि व्रणः ॥"
यन्त्रयति बध्नाति सेतुप्रभृतीनीति । यन्त्र+
ण्वुल् । सेतुप्रभृतिनिर्म्मातरि, त्रि । यथा, रामा-
यणे । २ । ८० । १ ।
"खनकर्म्माभिरता: शूरा: खनका यन्त्रकास्तथा ।"
"यन्त्रका जलप्रवाहादियन्त्रणसमर्था: ।" इति
तट्टीका ॥)

यन्त्रगृहं, क्ली, (यन्त्रस्य गृहम् ।) तैलिशाला ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ६२ ॥ घानिघर इति
भाषा ॥

यन्त्रगोलः, पुं, कलायविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मटर् इति भाषा ॥

यन्त्रणं, क्ली, (यन्त्र + ल्युट् ।) रक्षणम् । बन्धनम् । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने अष्टादशाध्याये । "यन्त्रणमत ऊर्द्धमधस्तिर्य्यक् ॥") नियमनम् । इति मेदिनी । णे, ७१ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४१ अध्याये ।
"रक्तक्षयाद्वेदनाभिस्तथैवाहारयन्त्रणात् ।
शोषितस्य भवेच्छोषः स चासाध्यतमस्ततः ॥")

यन्त्रणा, स्त्री, (यन्त्र + "ण्यासश्रन्थो युच् ।" ३ । ३ । १०७ । इति युच् । टाप् ।) पीडा । यथा, नैषधे । ४ । १० ।
"मदनतापभरेण विदीर्य्य नो
यदुदयासि हृदा दमनस्वसः ।
निबिडपीनकुचद्वययन्त्रणा
तमपराधमधात् प्रतिबध्नती ॥"
(पीडाशब्देऽस्या विशेषो विज्ञेयः ॥)

यन्त्रपेषणी, स्त्री, (पिष्यतेऽनयेति । पिष् । करणे ल्युट् । ङीप् । यन्त्रमेव पेषणी ।) पेषणार्थयन्त्रम् । इति जटाधरः ॥ जाँता इति भाषा ॥

यन्त्रिका, स्त्री, (यन्त्रयति ज्ञातकौतुका पीडयतीति । यन्त्र + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) पत्न्याः कनिष्ठा भगिनी । यथा, हेमचन्द्रे ।
"कनिष्ठा श्यालिका स्यात्तौ यन्त्रिका केलि-
कुञ्चिका ॥"

यन्त्रितः, त्रि, (यन्त्र + क्तः ।) बद्धः । इति धरणिः ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । १७ । १७ ।
"ते भ्रात्रा जगृहुर्धेनुं बलादाक्रम्य यन्त्रिताम् ।
वेगमाना मुनिं प्राह सुरभिः साश्रुलोचना ॥")

यन्त्री, [न्] त्रि, यन्त्रविशिष्टः । यन्त्रशब्दादस्त्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यन्त्रयति बध्नातीति । यन्त्र बन्धने + णिनिः । बन्धनकारकः । यथा, रामायणे । १ । १ । ७६ ।
"अक्षयोऽप्यस्त्रमाहात्म्यं ज्ञात्वा पैतामहाद्-
वरात् ।
मर्षयन् राक्षसान् वीरो यन्त्रिणस्तान् यद्-
च्छया ॥")

यभ, ऌ मैथुने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ऌ, अयाप्सीत् । यभति युवा । इति दुर्गादासः ॥

यम, उ उपरतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-अनिट् । क्त्वावेट् ।) उ, यन्त्वा । उ, यमित्वा यत्वा । विरतिर्निवृत्तिः । यच्छति पापात् साधुः । इति दुर्गादासः ॥

यम, क भि परिवेषणे । तदभावे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क भि, यमयति संयमयति । परिवेषणं अन्नादेरर्पणम् । वैष्णवमिश्रास्तु विवक्षयाभावविवक्षायां रूपमिति रमानाथः । केचित्तु परिवेषणे एवायं धातुरस्य । यमयत्यन्नं द्विजाय गृही । अन्ये च नियामयति संयामयति इत्याहुः । अन्ये तु अपरिवेषणे एवायं धातुरस्य । 'नियमयति विमार्गप्रस्थितानात्तदण्डः ।' इति शाकुन्तले । परिवेषणे तु यामयत्यन्नं द्विजाय गृही इत्याहुः । तेन उभयस्य प्रामाणिकत्वादुभयत्र विकल्पनायमनार्थत्वादुपस्थः कृतः । इति दुर्गादासः ॥

यमः, पुं, (यमयति नियमयति जीवानां फलाफलमिति । यम् + अच् ।) दक्षिणदिक्पालः । तत्पर्य्यायः । धर्म्मराजः २ पितृपतिः ३ समवर्त्ती ४ परेतराट् ५ कृतान्तः ६ यमुनाभ्राता ७ शमनः ८ यमराट् ९ कालः १० दण्डधरः ११ श्राद्धदेवः १२ वैवस्वतः १३ अन्तकः १४ । इत्यमरः । १ । १ । ६१ ॥ धर्म्मः १५ धर्म्मराट् १६ जीवितेशः १७ महिषध्वजः १८ औडुम्बरः १९ दण्डधारः २० कीनाशः २१ हरः २२ महिषवाहनः २३ शीर्णपादः २४ भीमशासनः २५ काद्रुः २६ हरिः २७ । इति शब्दरत्नावली ॥ कर्म्मकरः २८ । इति जटाधरः ॥ * ॥ चतुर्द्दशयमतर्पणं यथा,—
"यां काञ्चित् सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्द्दशीम् ।
यमुनायां विशेषेण नियतस्तर्पयेद्यमान् ॥
यमाय धर्म्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
वैवस्वताय कालाय सर्व्वभूतक्षयाय च ॥
औडुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।
वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥
एकैकस्य तिलैर्मिश्रांस्त्रींस्त्रीन् दद्यात् जला-
ञ्जलीन् ।
संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वधृतभविष्यपुराणवचनम् ॥
तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"संज्ञा च रविणा दृष्टा निमीलयति लोचने ।
यतस्ततः सरोषोऽर्कः संज्ञां निष्ठुरमब्रवीत् ॥
मयि दृष्टे सदा यस्मात् कुरुषे नेत्रसंयमम् ।
तस्माज्जनिष्यसे मूढे ! प्रजासंयमनं यमम् ॥"
मार्कण्डेय उवाच ।
"ततस्तस्यास्तु संजज्ञे भर्त्तृशापेन तेन वै ।
यमश्च यमुना चेयं प्रख्याता सुमहानदी ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्वन्तरे ७७ अः ॥
पुण्यात्मनां सम्बन्धे तस्य रूपं यथा,—
"तानागतांस्ततो दृष्ट्वा नरान् धर्म्मपरायणान् ।
भास्करिः प्रीतिमासाद्य स्वयं नारायणो भवेत् ॥
चतुर्ब्बाहुः श्यामवर्णः प्रफुल्लकमलेक्षणः ।
शङ्खचक्रगदापद्मधारी गरुडवाहनः ॥
स्वर्णयज्ञोपवीती च स्मेरचारुतराननः ।
किरीटी कुण्डली चैव वनमालाविभूषितः ॥"
पापिनां सम्बन्धे तस्य रूपं यथा,—
"त्रिंशद्योजनदीर्घाङ्गो वापीसदृशलोचनः ।
धूम्रवर्णो महातेजाः प्रलयाम्भोधरध्वनिः ॥
दृढाधिराजलोमा च ज्वलदग्निशिखाग्रवत् ।
नासारन्ध्रस्फुरच्छ्वासस्वनैर्ज्जितमहानिलः ॥
सुदीर्घदशनश्रेणिः शूर्पोपमनखावलिः ।
प्रचण्डमहिषारूढः संदष्टदशनच्छदः ॥
दण्डहस्तश्चर्म्मवासा भ्रूकुटीकुटिलाननः ॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारे २२ अध्यायः ॥

अस्यानधिकारो यथा,—
"प्रोवाच धर्म्मं वरदं ब्रवीमि
कार्य्यं मया तत् खलु धर्म्मराज ! ॥
ब्रह्मोवाच ।
ये भक्ताः पुण्डरीकाक्षे कर्म्मणा मनसा गिर
स्वकर्म्मनिरता दान्ता न नियम्या हि ते त्वय
स्वयं संपूजितो येस्तु यैः सदा समुपासित
येषां नित्यं स्मृतः कृष्णो न ते त्वद्विषयोपगाः
नमः कृष्णाच्युतानन्त वासुदेवेत्युदीरितम् ।
यैर्भावभावितो धर्म्म ! न ते त्वद्विषयोपगाः
दानं ददद्भिर्यैस्तस्मादच्युतः प्रीयतामिति ।
ब्रह्मापुरन्दरैर्द्धर्म्म ! न ते त्वद्विषयोपगाः ।
उत्तिष्ठद्भिः स्वपद्भिश्च व्रजद्भिश्च जनार्द्दनः ।
यैः स्मृतस्तु सदा धर्म्म ! न ते त्वद्विषयोपगा
सर्व्वबाधासु ये कृष्णं संस्मरन्त्युच्चरन्ति च ।
तद्भावभाविनो ये च न ते त्वद्विषयोपगाः ॥
स एव धाता सर्व्वस्य तन्नियोगकरा वयम् ।
यमसंयमने व्यक्तः सौऽव्यक्तसंयमको हरिः ॥
इति वह्निपुराणे नरसिंहप्रादुर्भावाध्यायः ॥
अपि च ।
ब्राह्मण उवाच ।
"यत् कृत्वा सुमहत् पुण्यं धर्म्माधर्म्मविनिश
प्रमाणं त्वं हि लोकानां फलं मे ब्रूहि तद्-
यम ! ।
यम उवाच ।
यमो यम इति श्रुत्वा तथा कुद्विजति ज
आत्मा च यमितो येन न तस्यैव यमः स्मृत
आनृशंस्यं क्षमा सत्यमहिंसा दम आर्जवम्
ध्यानं प्रसादो माधुर्य्यं सन्तोषश्च यमा दश
यमैश्च नियमैश्चैव यः करोत्यात्मसंयमम् ।
स चाहत्वा तु मां याति परं ब्रह्म सनातनम्
इति तत्रैव यमद्विजोपाख्यानम् ॥ *
सावित्रीकृतं यमाष्टकं स्तोत्रं यथा,—
सावित्र्युवाच ।
"तपसा धर्म्ममाराध्य पुष्करे भास्करः पुरा
धर्म्मांशं यं सुतं प्राप धर्म्मराजं नमाम्यहम्
समता सर्व्वभूतेषु यस्य सर्व्वस्य साक्षिणः ।
अतो यन्नाम शमनमिति तं प्रणमाम्यहम् ।
येनान्तश्च कृतो विश्वे सर्व्वेषां जीविनां परम्
कर्म्मानुरूपकाले च तं कृतान्तं नमाम्यहम्
बिभर्त्ति दण्डं दण्डाय पापिनां शुद्धिहेतवे ।
नमामि तं दण्डधरं यः शास्ता सर्व्वजीविनाम्
विश्वे च कलयत्येव यः सर्व्वायुश्च सन्ततम् ।
अतीव दुर्निवार्य्यञ्च तं कालं प्रणमाम्यहम् ।
तपस्वी वैष्णवो धर्म्मी संयमी विजितेन्द्रियः ।
जीविनां कर्म्मफलदस्तं यमं प्रणमाम्यहम् ।
स्वात्मारामश्च सर्व्वज्ञो मित्रः पुण्यकृतां भवे
पापिनां क्लेशदो यस्तं पुण्यमित्रं नमाम्यहम्
यज्जन्म ब्रह्मणो वंशे ज्वलन्तं ब्रह्मतेजसा ।
यो ध्यायति परं ब्रह्म तमीशं प्रणमाम्यहम् ।
इत्युक्त्वा सा च सावित्री प्रणनाम यमं मुने ।
यमस्तां विष्णुभजनं कर्म्मपाकमुवाच ह ॥

इदं यमाष्टकं नित्यं प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।
यमात्तस्य भयं नास्ति सर्व्वपापात् प्रमुच्यते ॥
महापापी यदि पठेत् नित्यं भक्त्या च नारद ! ।
यमः करोति तं शुद्धं कायव्यूहेन निश्चितम् ॥".
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २६ अध्यायः ॥ * ॥
पारिभाषिकयमयथा यथा,—
"कार्त्तिकस्य द्वितीयायां शुक्लायां यमपूजनम् ।
यमस्य इयमा इति अस्याचारी स जीवति ॥"
इति वैद्यकम् ॥ * ॥
("पञ्चमङ्गलयवानैस्तु तत्तम्नाय ये नराः ।
महाम्नायं वै यान्ति सम्यक्तस्य समाश्रयम् ॥
एका ललाटमासाद्य बलिं नावनि यावताः ।
येषां चापि इतरेषांच यासां तस्य समाश्रयम् ॥"
इति सुश्रुते उत्तरस्थाने ३९ अध्यायः ॥
अस्य प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्ततत्त्वे यमराजप्रकरणे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥). शरीरसाधनापेक्षनित्यकर्म्म । इत्यमरः । २ । ७ । ४८ ॥
"उपायान्तरनिरपेक्षं शरीरमात्रसाध्यं नित्यं यावज्जीवमवश्यकार्य्यं यत्कर्म्म अहिंसादि तद्यमः । यमैरेत् ।
'अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्य्यमकल्कता ।
अस्तेयमिति पञ्चैते यमाश्चैव व्रतानि च ॥'
इति मनुः ।" इति तट्टीकायां भरतः ॥
स च अष्टाङ्गयोगान्तर्गताङ्गविशेषः । स तु दशविधो यथा,—
"ब्रह्मचर्य्यं दया क्षान्तिर्ध्यानं सत्यमकल्कता ।
अहिंसास्तेयमाधुर्य्ये दमश्चेति यमाः स्मृताः ॥"
इति गारुडे १०८ अध्यायः ॥ * ॥
स च पञ्चविधो यथा,—
"अहिंसासत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्य्यापरिग्रहौ ।
यमाः पञ्चाथ नियमाः शौचं द्विविधमीरितम् ॥"
इति तत्रैव २३० अध्यायः ॥
"अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्य्यापरिग्रहा यमाः ।"
इति पातञ्जले साधनपादे ।३०। यच्छति नियच्छति इन्द्रियग्रामममेनेति । यम + घञ् ।) संयमः । यथा, अमरः । ३ । २ । १८ ।
'निग्रामो नियमो यामो यमः संयामसंयमौ ॥"
काकः । शनिः । इति मेदिनी ।· मे, २३ ।
विष्णुः । यथा, महाभारते ।१३।१४९।३०।
"सतीर्थः संयमः यतो भूताङ्गो नियमो यमः ॥"
'अन्तयेच्छतीति यमः ।"इति तद्भाष्ये शङ्कराचार्य्यः ॥)
, त्रि, (यच्छति एकत्र गर्भाशये निरतो भवतीति । यम् + अच् ।) यमजः । इति मेदिनी । मे, २३ ॥ तयोर्ज्येष्ठत्वनिरूपणं यथा,
"वहिर्वैश्व चारिताद्यमयोः पूर्व्वजन्मतः ।
य जातस्य यमयोः मन्नन्ति प्रथमं सुतम् ।
त्वाद पितरश्चैव तस्मिन् ज्येष्ठं प्रतिष्ठितम् ॥
पूर्व्वप्राप्यत्वात् ज्येष्ठं यमयोः न तु निषेकावस्थात् अन्यप्राप्यत्वादिति सुबस्वार्थप्राप्यात् ।" इति उद्वाहतत्त्वम् ॥ (यथा,—
वैधेऽश्विनोश्च सिद्धे तौ जोनौ अप्यकालनौ ।
यमाविमभिषीयेते धर्म्मेतरपुरःसरौ ॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥
अनयोरेकस्य हानिरपरस्य जीवनादयमित्यत आह ।
"कर्म्मणात्मनस्तविषमात्प्रमेदात्
शुक्रार्त्तवं हानिमुपैति कुक्षौ ।
एकोऽधिको न्यूनतरो द्वितीये
एवं यमेऽप्यभ्यधिको विशेषः ॥"
इति चरके शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)
यमकं, क्ली, (यमं युग्मभावं कायति प्राप्नोतीति । कै + कः ।) शब्दालङ्कारः । तस्य लक्षणादि यथा,—
"सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः ।
क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ॥
अत्र द्वयोरपि पदयोः क्वचित् सार्थकत्वं क्वचिन्निरर्थकत्वं क्वचिदेकस्य सार्थकत्वमपरस्य निरर्थकत्वमत उक्तं सत्यर्थे इति । तेनैव क्रमेणेति दमो मोद इत्यादिविभक्तविषयत्वं सूचितम् । एतच्च पदपादार्द्धश्लोकावृत्तित्वेन पादाद्यावृत्तेश्चानेकविधतया प्रभूततमभेदं दिङ्मात्रमुदाह्रियते ।
'नवपलाशपलाशवनं पुरः
स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।
मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत्
स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः ॥'
इति माघे । ६ । २ ॥
अत्र पलाशेति पलाशपलाशेति सुरभिं सुरभिमित्यत्र च द्वयोः सार्थकत्वम् । लतान्तलतान्तेत्यत्र प्रथमस्य निरर्थकत्वं परागपरागेत्यत्र द्वितीयस्य एवमन्यत्राप्युदाहार्य्यम् । यमकादौ भवेदैक्यं डलोर्ब्बवोर्लरोस्तथा । इत्युक्तनयात् ।० भुजलतां जडतामबलाजन इत्यत्र न यमकत्वहानिः ।" इति साहित्यदर्पणे दशमः परिच्छेदः । १० । (यमकालङ्कारस्तु युग्मपादयमकायुग्मपादयमकाद्यन्तयमक-पादमध्ययमक-पादान्तयमक-पादादियमक-पादादिमध्ययमक-पादाद्यन्तयमक-मध्यान्तयमक-काञ्चीयमकसमुद्गयमकचक्रवालयमकसंदष्टयमकमहायमकमिथुनयमकावृत्तयमकविपथयमकसमुद्गयमकसन्दंशयमकश्रमकावलीभेदात् बहुविधः । तत्तल्लक्षणोदाहरणादिकं भट्टिकाव्ये दशमसर्गे, वैमकचक्रे कोषाद्युपेते इत्यमपरिच्छेदे च द्रष्टव्यम् ।) युद्धविशेषः । यथा, महाभारते । ४ । ५५ । ४९ ।
"ततो विराटस्य सुतः सव्यमास्थाय वाजिनः ।
यमकं मण्डलं कृत्वा तान् योधान् प्रत्यवारयत् ॥"
"यमकं युग्मकं निरोधकं मण्डलं कृत्वा ।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥ वक्ष्यम् । यथा, महाभारते । ३ । १९ । ८ ।
"मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च ।
अवानि च विचित्राणि दर्शयामास सर्व्वशः ॥"
"यमकानि बन्धानि ।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥) त्रि, यमजः । इति मेदिनी । के, १४२ ॥
यमकः, पुं, (यम + भावे घञ् । स्वार्थे कन् ।) संयमः । इति मेदिनी । के, १४२ ॥
यमकालिन्दी, स्त्री, (यमः कालिन्दी च सुतः सुता च यस्याः ।) संज्ञा । सा च सूर्य्यपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥
यमकीटः, पुं, (यमप्रियः कीटः ।) शुर्षुरनामा कीटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
यमकोटिः, स्त्री, लङ्कायाः पूर्व्वे पृथिव्याश्चतुर्थभागे देशविशेषः । यथा,—
'लङ्का कुमध्ये यमकोटिरस्याः
प्राक्पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च ।
अधस्ततः सिद्धपुरं सुमेरुः
सौम्येऽथ याम्ये वडवानलश्च ।
कुवृत्तपादान्तरितानि तानि
स्थानानि षड्गोलविदो वदन्ति ॥"
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥
यमघण्टः, पुं, (यमं घण्टयतीति । घण्ट + अण् ।) योगविशेषः । यथा,—
"द्वे मघापूर्व्वफल्गुण्यौ पुष्याश्विन्यौ च चन्द्रयोः ।
ज्येष्ठानुराधा भरणी चाश्विनी बुधवासरे ॥
हस्तार्द्रा चन्द्रके मूला पूर्व्वाषाढ़ा च रेवती ।
जीवे शुक्रस्य भाद्रश्च शुक्रार्के स्वातिरोहिणी ।
शनिवारे शतभिषा अवणा यमघण्टकः ॥"
इति सारसंग्रहः ॥
अपि च ।
"घण्टोऽर्कमघचन्द्रविशुखे सन्ध्यपतिदिने सौम्यवारेऽर्थ्यमादि ।"
अस्य वर्ज्जकालनिर्णयो यथा,—
"यमघण्टे त्यजेदष्टौ मृत्यौ द्वादश नाड़िकाः ।
अन्येषां पापयोगानां मध्याह्नात् परतः शुभम् ॥"
अस्य दोषा यथा,—
"यमजातो न जीवेत यदि शक्रसमो भवेत् ।
विवाहे विधवा नारी यात्रायां मरणं भवेत् ॥
नियतं क्षिविवाहिन्यं विद्यारम्भे च मूर्खता ।
गृहप्रवेशे भङ्गः स्यात् कूपार्यां मरणं ध्रुवम् ॥
व्रतदाने फलं नास्ति व्रतदाने च निष्फलं ।
शुभकर्म्माण्यपि सर्व्वाणि नैव कुर्य्याद्विचक्षणः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
रविवारे १० । ११ । सोमवारे ७ । ८ । मङ्गलवारे १७ । १८ । १ । २ । बुधवारे ११ । ६ । बृहस्पतिवारे १९ । २० । २६ । २७ । शुक्रवारे १५ । ४ । शनिवारे २४ । २२ । इति यमघण्टयोगः ॥
यमजः, त्रि, (यमो यमकः सन् जायते इति । जन् + डः ।) एककालीनैकगर्भजातसन्तानद्वयम् । यथा, मेदिनी । मे, २३ ।
"यमोऽप्यनिश्चे यमके ना काके शमने शनौ ।"
(यथा च कथासरित्सागरे । २३ । ८९ ।
"शशिकरोऽपि पुरोधा आर्ज्जतं शानि-सोममपरच ।
वैश्वानरमप्येतयान् पिङ्गलिकापुत्रकौ यमजौ ॥")

अस्य ज्येष्ठत्वं यमशब्द द्रष्टव्यम् । (अश्वविशेषे, पुं । यथा, अश्ववैद्यके । १ । १५२ ।
"एकैनाङ्गेन हीनेन भिन्नेन च विशेषतः ।
यमजं वाजिनं विन्द्यात् वामनं वामना-
ङ्गतिम् ॥")

यमदग्निः, पुं, (अमन् हुतभक्षणशील: प्रज्ज्वलितो ऽग्निरिव ।. पृषोदरादित्वात् जस्य यः ।) जमदग्निमुनिः । स तु परशुरामपिता । इति भरतद्विरूपकोषः ॥ (विवृतिरस्य जमदग्निशब्दे द्रष्टव्या ॥)

यमदूतः, पुं, (यमस्य दूतः ।) यमस्य चरः । यथा,—
"यमदूतपिशाचाद्यैर्यत् परासुरुपास्यते ।
सद्भिरौषधवीर्य्याणि तस्मात्तं परिवर्ज्जयेत् ॥"
इति वाग्भटे शरीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)
धर्म्मस्य उवाच ।
"के यूयं विकृताकाराः पाशमुद्गरपाणयः ।
दंष्ट्राकरालवदना अङ्गारसदृशप्रभाः ॥
यूयं सर्व्वे महावीराः ज्वलत्पावकलोचनाः ।
ज्ञाता तथापि युष्माकमियं केन सुदुर्गतिः ॥"
यमदूता ऊचुः ।
यमदूता वयं सर्व्वे यमाज्ञाकारिणः सदा ।
त्वद्दूतोऽयं दिनानाकं सुमहान् कश्मलो-
दयः ॥"
इति पद्मपुराणे क्रियायोगसारे ६ अध्यायः ॥

यमदूतकः, पुं, (यमस्य दूत इवेति कन् ।) काकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यमदूत + स्वार्थे कन् ।) यमदूतश्च ॥

यमदूतिका, स्त्री, (यमस्य दूतिकेव ।) तिन्तिडी-वृक्षः । (यथा,—
"जीवनं जीवनं हन्ति प्राणान् हन्ति समीरणः ।
किमाश्चर्य्यं चारभूमौ प्राणदा यमदूतिका ॥"
इत्युद्भटः ॥)

यमदेवता, स्त्री, (यमो देवता अधिष्ठात्री यस्याः ।) भरणीनक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २२ ॥

यमद्रुमः, पुं, (यम इव भयावहो द्रुमः ।) शाल्मलि-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य शाल्मलिशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

यमद्वितीया, स्त्री, (यमप्रिया द्वितीया इति मध्य-पदलोपिकर्म्मधारयः ।) कार्त्तिकशुक्लद्वितीया । भ्रातृद्वितीया इति ख्याता । तत्कृत्यं यथा । लिङ्गपुराणे ।
"कार्त्तिके तु द्वितीयायां शुक्लायां भ्रातृपूजनम् ।
या न कुर्य्याद्विनश्यन्ति भ्रातरः सप्तजन्मनि ॥"
तस्या इति शेषः । महाभारते ।
"कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिर ! ।
यमो यमुनया पूर्व्वं भोजितः स्वगृहे स्वयम् ।
तस्मान्निजगृहे पार्थ ! न भोक्तव्यमतो बुधैः ॥
यत्नेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम् ।
दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विशेषतः ॥"
तथा ।
"यमञ्च चित्रगुप्तञ्च यमदूतांश्च पूजयेत् ।
अर्घ्यश्चात्र प्रदातव्यो यमाय सहजद्वये: ॥"
सहजद्वयैर्भगिनीभ्रातृभिः । अर्घ्यमन्त्रः ।
"एह्येहि मार्त्तण्डज पाशहस्त
यमान्तकालोकधरामरेश ।
भ्रातृद्वितीयाकृतदेवपूजां
गृहाण चार्घ्यं भगवन्नमस्ते ॥
धर्म्मराज नमस्तुभ्यं नमस्ते यमुनाग्रज ।
पाहि मां किङ्करैः सार्द्धं सूर्य्यपुत्र नमोऽस्तु ते ॥"
यमुनाञ्च संपूज्य नमस्कुर्य्यात् ।
"यमस्वसर्नमस्तेऽस्तु यमुने लोकपूजिते ।
वरदा भव मे नित्यं सूर्य्यपुत्रि नमोऽस्तु ते ॥"
अन्नं दत्त्वा पठेत् ।
"भ्रातस्तवानुजाताहं भुङ्क्ष्व भक्तमिदं शुभम् ।
प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषतः ॥"
ज्येष्ठा चेत् तदाग्रजाताहमिति वदेत् ॥ अत्र भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनं इति विधिसमभिव्याहृत-फलश्रुत्या भोजननियमस्य प्राधान्यात्तस्य मुख्य-कालोऽह्नधाविभक्तदिनपञ्चमांशो ग्राह्यः । यथा दक्षः ।
"पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः ।
पितृदेवमनुष्याणां कीटानाञ्चोपदिश्यते ॥
संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुग्भवेत् ।
इतिहासपुराणाद्यैः षष्ठञ्च सप्तमं नयेत् ॥"
संविभागो विभज्यान्नस्य प्रतिपादनम् । देवोऽत्र वैश्वदेवसम्बन्धी । पञ्चमांशालाभे तु ।
"न भुञ्जीतोद्धृतस्नेहं नातिसौहित्यमाचरेत् ।
नातिप्रगे नातिसायं नातिसन्ध्यासमीपतः ॥"
इति मनूक्तपर्य्युदस्तसूर्य्योदयास्ततरकालोऽपि ग्राह्यः । सौहित्यं तृप्तिः । अत्र भोजनस्य राग-प्राप्तत्वेऽपि तत्कालस्य ।
"मुनिभिर्द्दिरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्त्यवासिनां
नित्यम् ।
अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तः ॥"
इति कात्यायनीयेन नियमितत्वाद्भोजनकालस्य वैधत्वेन शास्त्रीयत्वात् न सामान्यशास्त्रप्राप्तप-र्य्युदासासङ्गतिः । अत्रानध्ययनं भ्राता-नाम् । प्रेतपक्षोत्तरद्वितीयायां तन्निषेधात् । यथा च राजमार्त्तण्डे ।
"प्रै को चे चा द्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते तु या ।
या तु कोजागरे याते चैत्रावल्याः परेऽपि च ॥
चातुर्मास्ये समाप्ते च द्वितीया या भवेत्तिथिः ।
महाखेतास्वनध्यायः पुराणैः परिकीर्त्तितः ॥"
ज्योतिषे । तथा यमद्वितीयायां यात्रायां मरणं भवेत् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ *॥ अस्या व्रत-विधानं यथा,—
नारद उवाच ।
"भगवन् ! प्रष्टुमिच्छामि त्वामहं विनया-
न्वितः ।
तद्व्रतं ब्रूहि मे स्वामिन् ! मृत्युं येन न पश्यति ॥
अल्पदोषं महत्पुण्यं शोभनं व्रतमुत्तमम् ।
प्रसादं कुरु मे स्वामिन् ! यथाहं तत् करोमि
भोः ॥
ब्रह्मोवाच ।
यदि चेच्छसि विप्रेन्द्र व्रतानां व्रतमुत्तमम् ।
व्रतं यमद्वितीयाख्यं शृणु त्वं मृत्युवारकम् ॥
कार्त्तिके मासि शुक्लायां द्वितीयायां मुनीश्व
कर्त्तव्यं तद्विधानेन अपमृत्युनिवारणम् ॥
ब्राह्मे मुहूर्त्ते चोत्थाय चिन्तयेदात्मनो हित
प्रातः स्नात्वा द्विजः स्नानं दन्तधावनपूर्व्वकम्
ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः ।
कृतनित्यक्रियो हृष्टः कुण्डलाङ्गदभूषितः ॥
विधिं विष्णुञ्च रुद्रञ्च संस्थाप्यौदुम्बरे शुभे ।
यमं चमरकं कृत्वा पूजयेत् सुसमाहितः ॥
चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमैर्द्विजसत्तम ! ।
*पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैर्नारिकेलादिभिः फलैः ॥
सरस्वतीञ्च वरदां वीणापुस्तकधारिणीम् ।
ध्यायेत् शुक्लाम्बरधरां हंसवाहनसंस्थिताम्
ततो मृत्युविनाशार्थं सालङ्कारां पयस्विनीम्
विप्राय वेदविदुषे गाञ्च दद्यात् सवत्सकाम्
अपमृत्युविनाशाय संसारार्णवतारिकाम् ।
विप्र तुभ्यमिमां रौद्रीं धेनुं सम्प्रददे स्वयम्
इति वाक्यविचारेण धेनुं दद्याद्द्विजातये ।
कुलीनाय सुशान्ताय रोगहीनद्विजाय वै
तदभावे चोदकुम्भं सवस्त्रं सहिरण्यकम् ।
औदुम्बरविधानेन सम्प्रदद्याद्द्विजातये ॥
तस्याप्यलाभे विप्रेन्द्र ! विप्राय स्वदुपानहौ
दद्यात् कार्त्तिकशुक्लायां द्वितीयायां विशेष
भ्रातिश्रेष्ठान् तथा वृद्धान् संपूज्य चाभिवाद
नारिकेलादिदानेन तोषयेत् स्वजनानपि ॥
ततः सोदरसम्पन्ना भगिनी याभवन्मुने ! ।
तस्या गृहं समागत्य श्रद्धानोऽभिराजयेत्
भद्रे भगिनि ! शुभगे त्वदङ्घ्रिसरसीरुहे ।
श्रेयसेऽद्य नमस्कर्त्तुमागतोऽहं तवालयम् ॥
इति श्रुत्वा भगिन्यादिः सोदरं विनयान्वित
मद्वाक्येस्ततस्तस्य पूजनं क्रियते महत् ॥
अद्य भ्रातृमती भ्रातस्त्वं नो वयसि बान्धव:
भोक्तव्यं भोऽद्य मद्गेहे त्वायुषे कुलदीपक !
कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां सहोदरः
यमो यमुनया पूर्व्वं भोजितः स्वगृहेऽर्च्चितः
अस्मिन् दिने यमेनापि पूजिता भगिनी शु
स्वसुर्गृहे यो न भुङ्क्ते
यमद्वितीयादिनमेव लब्ध्वा ।
तं पापिनं सर्व्वसुराः प्रवृध्य
संसारमार्गे रटयन्ति विप्र ! ॥
तस्माद्भ्राता स्वसुर्गृहे भोक्तव्यं मासि कार्त्ति
शुक्लायाञ्च द्वितीयायां सर्व्वैश्वर्य्याय भो द्विज
वर्षे वर्षे च कर्त्तव्यं यशसि आयुषि श्रिये ।
ततः सम्प्राप्य सुमति भगिन्यै सुविधानतः ॥
सर्व्वालङ्कारवस्त्रादिदानसत्कारमादरात् ।
प्रदद्यान्मुनिशार्दूल प्रणम्यावनतः सुधीः ॥
स आशीषं प्रयच्छाशा नमस्कृत्य क्षमापये
सर्व्वा भगिन्यः सर्व्वोध्या ज्येष्ठानुक्रमशस्तदा
वस्त्रान्नपानसत्कारैर्भोजनैः पुष्टिवर्द्धनैः ।
करोत्येवं नरो विद्वान् याति यमयातनाम् ॥

अपमृत्युं न चाप्नोति सत्यं सत्यं हि नान्यथा ॥
येऽभिगम्य: सुवासिन्यो वस्त्रालङ्कारतोषिता: ।
न तेषां वत्सरं यावत् कलहो न रिपोर्भयम् ॥
व्रतस्यास्य प्रसादेन भूता: प्रेताश्च राक्षसा: ।
दूराद्वै पलायन्ते धर्म्मराजेन ताडिता: ॥
यो देवो महिषारूढो दण्डमुद्गरधारक: ।
वेष्टित: किङ्करैर्दण्डैस्तस्मै कालात्मने नम: ॥
इत्थं त्वं द्विजशार्दूल ! कुरुष्व तद्व्रतं शुभम् ।
रम्यं यमद्वितीयाख्यमपमृत्युनिवारणम् ॥
व्रतस्यास्य प्रभावेन पुत्त्रपौत्त्रसमन्वित: ।
सत्यं वदामि ते विप्र ! यशस्य: स्यात् सदैव हि ॥
गार्हस्थ्येन समो धर्म्मो न भूतो न भविष्यति ।
सन्देहोऽत्र न कर्त्तव्य इह लोके परत्र च ॥
ये वै यमद्वितीयाख्यं व्रतं कुर्व्वन्ति मानवा: ।
सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
अपुत्त्रो लभते पुत्त्रं धनहीनो लभेद्धनम् ।
भार्य्याहीनो लभेद्भार्य्यां सुरूपां कुलसम्भवाम् ॥
यस्यां तिथौ यमुनया यमराजदेव:
संभोजित: सकललोकनिपातदक्ष: ।
तस्यां भुनक्ति सुतिथौ च गृहे भगिन्या:
प्राप्नोति वित्तमतुलं स चिरायुरेव ॥”
इति पाद्मे उत्तरखण्डे १२५ अध्याय: ॥

यमधार:, पुं, (यमा युग्मीभूता धारास्य । यद्वा, यमवत् विनाशिका धारा यस्य ।) पार्श्वद्वय-धारायुक्तास्त्रविशेष: । किरीच काटार इत्यादि भाषा ॥

यमनं, क्ली, (यम् + भावे ल्युट् ।) बन्धनम् । उपरति: । इति मेदिनी । ने, १११ ॥ (संयम: । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । १६ । ४८ ।
“अस्युर्व्वांमनवामासि यतस्त्वं वामनाख्यया ।
मननान्मुनिरेवासि यमनाद्यतिरुच्यसे ॥”)

यमन:, पुं, (यमयति नियमयतीति । यम् + ल्यु: ।) यम: । इति मेदिनी । ने, १११ ॥ (यमयति वशमानयतीन्द्रियग्राममिति । संयमकर्त्तरि, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ९ । २२ ।
“यन्तासि यमनो ध्रुवोऽसि धरुण: ।”
“यमन: स्वयं संयमनकर्त्ता भवसि ।” इति तद्भाष्ये महीधर: ॥ नियमकारिणि च त्रि । यथा, तत्रैव । १४ । २२ ।
“यन्त्री राड्यन्त्र्यसि यमनी ध्रुवासि धरित्री ।”
“यमनी सर्व्वेषां नियमकारिण्यसि ।” इति तद्भाष्ये महीधर: ॥)

यमनिका, स्त्री, (यच्छति आवृणोतीति । यम् + ल्यु: । कन् । टाप् ।) यवनिका । इत्यमरटीकायां रामाश्रम: ॥ कानात् इति भाषा ॥

यमपत्नी, स्त्री, (यमस्य पत्नी ।) यमस्य भार्य्या । यमस्य द्वे भार्य्ये । धूमोर्णा १ विजया २ । इति जटाधर: ॥

यमप्रिय:, पुं, (प्रीणातीति । प्री + क: । यमस्य प्रिय: ।) वटवृक्ष: । इति शब्दरत्नावली ॥

यमभगिनी, स्त्री, (यमस्य भगिनी स्वसा ।) यमुना । इति हेमचन्द्र: । ४ । १४९ ॥

यमराज:, पुं, (यमश्चासौ राजा चेति । “राजाह:सखिभ्यष्टच् ।” ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) यम: । इति हेमचन्द्र: । २ । ९९ ॥ अस्य पुर्य्यादि यथा,
“पुरी संयमनी तस्य चित्रगुप्तस्तु लेखक: ।
भृत्यौ चण्डमहाचण्डौ धूमोर्णाविजये प्रिये ।
विचारभूमिका नीचि: सहाया: कालपूरुषा: ॥”
इति जटाधर: ॥ * ॥
स च विमात्रा छायया शप्त: । (यथा, मार्कण्डेये । ७७ । २५—२९ ।
“छायासंज्ञा त्वपत्येषु यथा स्वेष्वतिवत्सला ।
तथा न संज्ञाकन्यायां पुत्त्रयोश्चान्ववर्त्तत ॥
लालनाद्युपभोगेषु विशेषमनुवासरम् ।
मनुस्तत्क्षान्तवानस्या यमस्तस्या न चक्षमे ॥
ताडनाय च वै कोपात् पादस्तेन समुद्यत: ।
तस्या: पुन: क्षान्तिमता न तु देहे निपातित: ॥
तत: शशाप तं कोपात् छायासंज्ञा यमं द्विज ।
किञ्चित् प्रस्फुरमाणोष्ठी विचलत्पाणिपल्लवा ॥
पितु: पत्नीममर्य्यादं यन्मां तर्ज्जयसे पदा ।
भुवि तस्मादयं पादस्तवाद्यैव पतिष्यति ॥”)
तच्छापान्तं यथा,—
“स्वरूपधारिणीं चैमामानिनाय निजाश्रमम् ।
संज्ञां भार्य्यां प्रीतिमतीं भास्करो वारितस्कर: ॥
तत: पूर्व्वसुतो योऽस्या: सोऽभूद्वैवस्वतो मनु: ।
द्वितीयस्तु यम: शापाद्धर्म्मदृष्टिरभूत् सुत: ॥
कृमयो मांसमादाय पादतस्ते महीतलम् ।
पतिष्यन्तीति शापान्तं तस्य चक्रे पिता स्वयम् ॥
धर्म्मदृष्टियतश्चासौ समो मित्रे तथाहिते ।
ततो नियोगं तं याम्ये चकार तिमिरापह: ॥
यमुना च नदी जज्ञे कलिन्दान्तरवाहिनी ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्वन्तरे । ७८ । २५—२९ ॥

यमराट्, [ज्] पुं, (प्राणिसंयमनात् यमप्रभृतय: किङ्करास्तेषु राजते यमेन संयमेन राजते इति वा । राज् + क्विप् । इत्यमरटीकायां रघुनाथ: ।) यम: । इत्यमर: । १ । १ । ६६ ॥

यमलं, क्ली, (यमं लातीति । ला + क: ।) युग्मम् । इति हेमचन्द्र: । ६ । ६० ॥ (त्रि, यमज: । यथा, देवीभागवते । ३ । २८ । ५ ।
“सुमित्रातनयौ जातौ यमलौ द्वौ मनोहरौ ।
ते जाता वै किशोराश्च धनुर्बाणधरा: किल ॥”)

यमलच्छद:, पुं, (यमलं यमलं छदमस्य । बहुव्रीहौ क: ।) अश्मन्तकवृक्ष: । कोविदारवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

यमलार्ज्जुनहा, [न्] पुं, (यमलार्ज्जुनौ हतवान् इति । हन् + क्विप् ।) श्रीकृष्ण: । इति हेमचन्द्र: ॥

यमलार्ज्जुनौ, पुं, (यमलौ च तावर्ज्जुनौ चेति कर्म्मधारय: ।) गोकुलस्थार्ज्जुनवृक्षद्वयम् । तौ कुवेरपुत्त्रौ नलकूवरमणिग्रीवौ । नारदशापात् वृक्षतां गतौ श्रीकृष्णेन उद्धारितौ । यथा,—
“इमौ श्रीदपतेरस्य पुत्त्रौ भूत्वा तम:प्लुतौ ।
न विवाससमात्मानं विजानीत: सुदुर्म्मदौ ॥
अतोऽर्हत: स्थावरतां स्यातां नैवं यथा पुन: ।
स्मृति: स्यान्मत्प्रसादेन तत्रापि मदनुग्रहात् ॥
वासुदेवस्य सान्निध्यं लब्ध्वा दिव्यशरच्छते ।
वृत्ते स्वर्लोकतां भूयो लब्धभक्ती भविष्यत: ॥
श्रीशुक उवाच ।
स एवमुक्त्वा देवर्षिर्गतो नारायणाश्रमम् ।
नलकूवरमणिग्रीवावासतुर्यमलार्ज्जुनौ ॥
ऋषेर्भागवतमुख्यस्य सत्यं कर्त्तुं वचो हरि: ।
जगाम शनकैस्तत्र यत्रास्तां यमलार्ज्जुनौ ॥
देवर्षिर्मे प्रियतमो यदिमौ धनदात्मजौ ।
तत्तथा साधयिष्यामि यद्गीतं तन्महात्मना ॥
इत्यन्तरेणार्ज्जुनयो: कृष्णस्तु यमयोर्ययौ ।
आत्मनिर्व्वेशमात्रेण तिर्य्यग्गतमुलूखलम् ॥
बालेन निष्कर्षतान्वगुलूखलं तत्
दामोदरेण तरसोत्कलिताङ्घ्रिबन्धौ ।
निष्पेततु: परमविक्रमितातिवेप-
स्कन्धप्रवालविटपौ कृतचण्डशब्दौ ॥
तत्र श्रिया परमया ककुभ: स्फुरन्तौ
सिद्धावुपेत्य कुजयोरिव जातवेदा: ।
कृष्णं प्रणम्य शिरसाखिललोकनाथं
बद्धाञ्जली विरजसाविदमूचतु: स्म ॥
वाणी गुणानुकथने श्रवणौ कथायां
हस्तौ च कर्म्मसु मनस्तव पादयोर्न: ।
स्मृत्यां शिरस्तव निवासजगत्प्रणामे
दृष्टि: सतां दर्शनेऽस्तु भवत्तनूनाम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।
तद्गच्छतं मत्परमौ नलकूवरसादनम् ।
संजातो मयि भावो वामीप्सित: परमोऽभव: ॥
श्रीशुक उवाच ।
इत्युक्तौ तं परिक्रम्य प्रणम्य च पुन: पुन: ।
बद्धोलूखलमामन्त्र्य जग्मतुर्दिशमुत्तराम् ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १० अध्याय: ॥

यमली, स्त्री, (यमल + स्त्रियां ङीष् ।) चोटिका-युग्मम् । इति मेदिनी । ले, १२६ ॥ चोटी घाटीपर्य्याये हेमचन्द्रेण गणिता सैव चोटिका ॥

यमवाहन:, पुं, (यमस्य वाहन: ।) महिष: । इति हेमचन्द्र: । ४ । ३४७ ॥ (तथास्य पर्य्याय: ।
“महिषो घोटकारि: स्यात् कासरश्च रजस्वल: ।
पीनस्कन्ध: कृष्णकायो लुलापो यमवाहन: ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

यमव्रतं, क्ली, (यमस्य धर्म्मराजस्येव व्रतम् ।) राजधर्म्मविशेष: । स तु पक्षपातं विना प्राणिनां शासनरूप: । इति पुराणम् ॥

यमस्वसा, [ऋ] स्त्री, (यमस्य स्वसा भगिनी ।) यमुना । दुर्गा । इति मेदिनी । से, ६० ॥ (यदुक्तं हरिवंशे आर्य्यास्तवप्रकरणे । ५८ । ४ ।
“जया च विजया चैव तुष्टि: पुष्टि: क्षमा दया ।
ज्येष्ठा यमस्य भगिनी नीलकौशेयवासिनी ॥”)

यमानिका, स्त्री, (यमानी + स्वार्थे कन् ।) यमानी । तत्पर्य्याय: । अजमोदा २ उग्रगन्धा ३ ब्रह्मदर्भा ४ । इत्यमर: । २ । ४ । १४५ ॥
“चत्वारि यमान्याम् । यमानी द्विविधा एका

वनयमानी या अजमोदा सैव ख्याता । अपरा यमानी सैव ख्याता गन्धविशेषात् दरोरपीति सुभूतिः । केचित्तु अजमोदादिदयं वनयमान्यां अजगन्धादिदयं यमान्यामित्याहुः । उग्रगन्धाजमोदाख्या ख्याता वनयमानिका इति । ‘यमानी दीपको दीप्यो भूतिकश्च यमानिका ।’ इति च रत्नः । यच्छति विरमति निवर्त्तते अग्निमान्द्यमनया यमानी । यमौ तु विरतौ मान्यौति अजट् ईप् यमानी स्वार्थे के यमानिका यमानी “पञ्चमवर्गपञ्चममध्या । यमानीति अन्तःस्थचतुर्थमध्या इति केचित् ।” इति भरतः ॥ * ॥ अस्या गुणाः । शूलमूलनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । पित्ताधिकारित्वम् । वायुकफशमिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

यमानी, स्त्री, (यच्छति विरमति निवर्त्तते अग्निमान्द्यमनयेति । यम + करणे ल्युट् । ङीप् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) यमानिका । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथास्याः पर्य्यायः ।
“यमानी दीपको दीप्यो भूतिकश्च यमानिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

यमान्तकः, पुं, (यमस्यान्तकः । मृत्युञ्जयत्वादेवास्य तथात्वम् ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यमश्च अन्तकश्च तौ इति विग्रहे । वैवस्वतकालौ । यथा, महाभारते । २ । १७ । १५ ।
“तेजसा सूर्य्यसङ्काशः क्षमया पृथिवीसमः ।
यमान्तकसमः क्रोधे श्रिया वैश्रवणोपमः ॥”
“यमो वैवस्वतः अन्तकः कालः ।” इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥)

यमी, स्त्री, यमुनानदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ८ । १३ । ९ ।
“छायायां वडवामेके तासां संज्ञासुतास्त्रयः ।
यमो यमी श्राद्धदेवश्छायायाश्च सुतान् शृणु ॥”)

यमुना, स्त्री, (यमयतीति । यमि + “अजियमिशीङ्भ्यश्च ।” उणा० ३ । ६१ । इति उनन् । टाप् ।) दुर्गा । यथा,—
“सर्व्वाणि हृदयस्थानि मङ्गलानि शुभानि च ।
ददाति चेप्सितान् लोके तेन सा सर्व्वमङ्गला ॥
सङ्गमात् गमनाद्गङ्गा लोके देवी विभाव्यते ।
यमस्य भगिनी जाता यमुना तेन सा मता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥
(यच्छति विरमति गङ्गायामिति ।) नदीविशेषः । सा तु हिमालयदक्षिणदेशात्निःसृत्य प्रयागे गङ्गायां मिलिता । तत्पर्य्यायः । कालिन्दी २ सूर्य्यतनया ३ शमनस्वसा ४ । इत्यमरः ।१।१०।३२॥ तपनतनूजा ५ कलिन्दकन्या ६ यमस्वसा ७ श्यामा ८ तापी ९ कलिन्दनन्दिनी १० यमनी ११ यमी १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ कलिन्दशैलजा १३ सूर्य्यसुता १४ । इति जटाधरः ॥ (यथा,—
“गङ्गा सरस्वती शोणयमुना सरयूः शची ।
सेवा इरावती नीला उत्तरात् पूर्व्ववाहिनी ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)
अस्या जलगुणाः । पित्तदाहवमनश्रमापहत्वम् । स्वादुत्वम् । वातजननत्वम् । पावनत्वम् । वह्निदीपनकरत्वम् । रोचनत्वम् । बलप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ सा यमस्य भगिनी । यथा,—
“सावर्णिर्मेरुपृष्ठे तु तपो घोरं चकार ह ।
अद्यापि भविता लोके मनुः सावर्णिकेऽन्तरे ॥
भ्राता शनैश्चरश्चास्य मन्दत्वं स तु लब्धवान् ।
तयोर्यवीयसी या तु यमस्य यमलस्वसा ।
अभवत् सा सरिच्छ्रेष्ठा यमुना लोकपावनी ॥”
इति वह्निपुराणे सावर्णोपाख्यानम् ॥ * ॥
सा च वृन्दावने सुषुम्नाख्या परा शक्तिः । यथा,
श्रीभगवानुवाच ।
“इदं वृन्दावनं रम्यं मम धामैव केवलम् ।
अत्र ये पशवः साक्षाद्वृक्षाः कीटा नराधमाः ।
ये वसन्ति ममाधिष्ठे मृता यान्ति ममान्तिकम् ॥
अत्र या गोपपत्न्यश्च निवसन्ति ममालये ।
योगिन्यस्तास्तु एवं हि मम सेवाः परायणाः ॥
पञ्चयोजनमेवं हि वनं मे देहरूपकम् ।
कालिन्दीयं सुषुम्नाख्या परमामृतवाहिनी ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डे ७ अध्यायः ॥ * ॥
अस्या जलस्य कृष्णवर्णत्वकारणं यथा,—
पुलस्त्य उवाच ।
“यदा दक्षसुता ब्रह्मन् ! सती याता यमक्षयम् ।
विनाश्य दक्षयज्ञं तं विचचार त्रिलोचनः ॥
ततो वृषध्वजं दृष्ट्वा कन्दर्पः कुसुमायुधः ।
अपत्नीकं तदास्त्रेण उन्मादेनाभ्यताडयत् ॥
ततो हरः शरेणाथ उन्मादेनाभिताडितः ।
विचचार तदोन्मत्तः काननानि सरांसि च ॥
स्मरन् सतीं महादेवस्तथोन्मादेन ताडितः ।
न शर्म्म लेभे देवर्षे बाणविद्ध इव द्विपः ॥
ततः पपात देवेशः कालिन्दीसरिते मुने ।
निमग्ने शङ्करे चापे दग्धा कृष्णत्वमागता ॥
तदाप्रभृति कालिन्द्या भृङ्गाञ्जननिभं जलम् ॥”
इति वामने ६ अध्यायः ॥ * ॥
ज्यैष्ठशुक्लद्वादश्यादिष्वस्यां स्नानपिण्डदानफलं यथा,—
“ज्यैष्ठामूलेऽमलद्वादश्यां स्नात्वा वै यमुनाजले ।
मथुरायां हरिं दृष्ट्वा प्राप्नोति परमां गतिम् ॥
यमुनासलिले स्नातः पुरुषो मुनिसत्तम ! ।
ज्यैष्ठामलामले पक्षे द्वादश्यामुपवासकृत् ॥
समभ्यर्च्याच्युतं सम्यक् मथुरायां समाहितः ।
अश्वमेधस्य यज्ञस्य प्राप्नोत्यविकलं फलम् ॥
ज्यैष्ठामले सिते पक्षे समभ्यर्च्य जनार्द्दनम् ।
धन्यो नः पिण्डनिर्व्वापं यमुनायां प्रदास्यति ॥”
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ८ अध्यायः ॥

यमुनाजनकः, पुं, (यमुनाया जनकः ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । ९ ॥

यमुनाभित्, [द्] पुं, (यमुनां भिनत्तीति । भिद् + क्विप् ।) बलदेवः । इति हेमचन्द्रः । २।१३८ ॥ (एतद्वृत्तान्तस्तूक्तं यथा, हरिवंशे । १०२ । २३—२६ ।
“स हलेनानताग्रेण कूले गृह्य महानदीम् ।
चकर्ष यमुनां रामो युवतिं वनितामिव ॥
सा विह्वलजलस्रोता ह्रदप्रस्थितसञ्चया ।
व्यावर्त्तत नदी भीता हलमार्गानुसारिणी ॥
लाङ्गलादिष्टमार्गा सा वेगगा वक्रगामिनी ।
सङ्कर्षणभयत्रस्ता योषिवाकुलतां गता ॥”)

यमुनाभ्राता, [ऋ] पुं, (यमुनाया भ्राता ।) यमः । इत्यमरः । १ । १ । ६१ ॥

यमेरुका, स्त्री, (यमं ईरयति प्रेरयतीति । ईरि + बाहुलकात् उकः । टाप् ।) दक्कढक्का । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ययातिः, पुं, नहुषराजपुत्त्रः । तत्पर्य्यायः । नाहुषि २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नाहुषः ३ । इति जटाधरः ॥ तस्योपाख्यानं यथा,—
“नहुषस्य प्रवक्ष्यामि पुत्त्रान् सप्तैव धार्म्मिकान् ।
यतिर्ययातिः संयातिरुद्भवः पाचिरेव च ।
शर्य्यातिर्मेघयातिश्च सप्तैते वंशवर्द्धनाः ।
ययातिरकरोद्राज्यं धर्म्मैकशरणस्सदा ॥
शर्म्मिष्ठा तस्य भार्य्याभूत् दुहिता वृषपर्व्वणः ।
भार्गवस्यात्मजा तद्वद्देवयानी च सुव्रता ॥
ययातेर्द्देवयान्यान्तु पुत्त्रावजनयन्नृप ! ।
यदुश्च तुर्व्वसुश्चैव शक्रविष्णू इवापरौ ॥
तस्मादेव तु राजर्षेः शर्म्मिष्ठा वार्षपर्व्वणी ।
द्रुह्युञ्चानुञ्च पूरुञ्च त्रीन् कुमारानजीजनत् ॥
ततः काले च कस्मिंश्चिद्देवयानी शुचिस्मिता ।
ययातिसहिता राजन् जगाम रहितं वनम् ॥
ददर्श च तदा तत्र कुमारान् देवरूपिणः ।
क्रीडमानान् सुविस्रब्धान् विस्मिता चेदमब्रवीत् ॥
किन्नामधेयं गोत्रं वः पुत्त्रकाः ! ब्राह्मणः पिता ।
विब्रूत मे यथातथ्यं श्रोतुमिच्छामि तं ह्यहम् ।
तेऽदर्शयन् प्रदेशिन्या तमेव नृपसत्तमम् ॥
श्रुत्वा च तत्वतो देवी शर्म्मिष्ठामिदमब्रवीत् ।
ममाधीना सती कस्मादकार्षीर्विप्रियं मम ॥
शर्म्मिष्ठोवाच ।
यदा त्वया वृतो राजा वृत एव तदा मया ।
भर्त्ता हि मे पूज्यतमो राजर्षिः किं न वेत्थ तत् ।
शौनक उवाच ।
श्रुत्वा तस्यास्ततो वाक्यं देवयान्यब्रवीदिदम् ।
राजन्नाद्येह वत्स्यामि विप्रियं मे त्वया कृतम् ।
अविद्रुवन्तीं किञ्चिच्च राजानं साश्रुलोचना ।
अचिरादेव संप्राप्ता काव्यस्योशनसोऽन्तिके ।
देवयान्युवाच ।
शर्म्मिष्ठयातिवृत्तास्मि दुहित्रा वृषपर्व्वणः ।
त्रयोऽस्यां जनिताः पुत्त्रा राज्ञानेन ययातिना ।
दुर्भगाया मम द्वौ तु पुत्त्रौ तात ! ब्रवीमि वः ।
शुक्र उवाच ।
धर्म्मज्ञः सन् महाराज ! योऽधर्म्ममकृथाः प्रियम् ।
तस्माज्जरा त्वामचिराद्धर्षयिष्यति दुर्ज्जया ।
ययातिरुवाच ।
ऋतुकामां स्त्रियं यस्तु गम्यां रहसि याचितः ।
नोपैति स च धर्म्मेषु भ्रूणहेत्युच्यते बुधैः ॥

...धर्म्मभयसंविग्नः शर्म्मिष्ठामुपजग्मिवान् ॥
...मो यौवनस्याहं हिंसयात्मा भस्मेव ! ।
...वाहं तव मे भगवन् जरेयं मा विशेत माम् ॥

शुक्र उवाच ।

...हं कथा मयोक्तं तत् जरां प्राप्तोऽसि भूमिप ! ।
...रां त्वेतां त्वमन्यस्मै संक्रामय यदीच्छसि ॥
...यो दास्यति पुत्रो वः स ते राजा भविष्यति ॥"

इति मात्स्ये ३२ अध्यायः ॥ * ॥

शौनक उवाच ।

...जरां प्राप्य ययातिस्तु स्वपुरं प्राप्य चैव हि ।
...ं ज्येष्ठं वरिष्ठञ्च यदुमित्यब्रवीद्वचः ॥
...ं यदो ! प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
...यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् ॥
...ं वर्षसहस्रे तु पुनस्ते यौवनं त्वहम् ।
...त्वा सम्प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥

यदुरुवाच ।

...न्ति ते बहवः पुत्रा मत्तः प्रियतरा नृप ! ।
...रां ग्रहीतुं धर्म्मज्ञ ! पुत्रमन्यं वृणीष्व वै ॥

ययातिरुवाच ।

...ो मे त्वं हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
...पाप्मानुषसम्बन्धात् दुष्प्रजा ते भविष्यति ॥
...र्वसो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
...यौवनेन चरेयं वै विषयांस्तव पुत्रक ! ॥

तुर्व्वसुरुवाच ।

...कामये जरां तात ! कामभोगप्रणाशिनीम् ।
...रूपान्तकरणीं बुद्धिमानविनाशिनीम् ॥

ययातिरुवाच ।

...त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
...मात् प्रजा समुच्छेदं तुर्व्वसो ! तव यास्यति ॥
...ह्यो ! त्वं प्रतिपद्यस्व वर्णरूपविनाशिनीम् ।
...रां वर्षसहस्राणि यौवनं स्वं प्रयच्छ च ॥

द्रुह्युरुवाच ।

...गजं न रथं चाश्वं जीर्णो भुङ्क्ते वराङ्गनाम् ।
...रोगश्चास्य भवति तां जरां ते न कामये ॥

ययातिरुवाच ।

...त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
...मात् द्रुह्यो ! प्रियः कामो न ते सम्पत्स्यते

क्वचित् ॥

...णो ! त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
...ं वर्षसहस्रन्तु चरेयं यौवनेन ते ॥

अनुरुवाच ।

...ः शिशुरिवादत्ते कालेऽन्नमशुचिर्यथा ।
...जुहोति च कालेऽग्निं तां जरां नैव कामये ।

ययातिरुवाच ।

...ं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
...रादोषस्त्वयोक्तो यस्तस्मात्त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥
...! मे त्वं प्रियः पुत्र ! त्वं वरीयान् भविष्यसि ।
...जरस्तोऽप्यनघः प्राणान् च कामोऽस्मि यौवने ।
...! त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
...त्कालं चरेयं वै विषयान् वयसा तव ।
... वर्षसहस्रे तु प्रतिदास्यामि यौवनम् ।
...व प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥

शौनक उवाच ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच पूरुः पितरमञ्जसा ।
यथात्थ त्वं महाराज ! तत् करिष्यामि ते वचः ॥

ययातिरुवाच ।

पूरो ! प्रीतोऽस्मि ते वत्स प्रीतश्चेदं ददामि ते ।
सर्व्वकामसमृद्धा ते प्रजा राज्ये भविष्यति ॥"

इति मात्स्ये ३३ अध्यायः ॥ * ॥

शौनक उवाच ।

"पौरवेणाथ वयसा ययातिर्नहुषात्मजः ।
प्रीतियुक्तो नरश्रेष्ठश्चचार विषयान् सुखी ॥
पूरुं मत्वा ततः कालं पूरुं पुत्रमुवाच ह ।
पूरो ! प्रीतोऽस्मि भद्रं ते गृहाणेदं स्वयौ-

वनम् ॥

राज्यञ्चापि गृहाणेदं यत् त्वयोपकृतं पुरा ॥

शौनक उवाच ।

एवं स नाहुषो राजा ययातिः पुत्रमीप्सितम् ।
राज्येऽभिषिच्य मुदितो वानप्रस्थोऽभवन्मुनिः ॥
उषित्वा वनवासं स ब्राह्मणैः सह संश्रितः ।
फलमूलाशनो दान्तो यथा स्वर्गमितो गतः ॥"

इति मात्स्ये ३५ अध्यायः ॥ * ॥

ययीः, पुं (यायते प्राप्यते भक्तैरिति । या + "यापोः कित् द्वे च" । उणा० ४ । १५८ । इति ईः द्वित्वञ्च ।) महादेवः । इत्युणादिकोषः । २ । ३५४ ॥ (याति द्रुतं गच्छतीति । अश्वः । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

ययुः, पुं, (यातीति । या + "यो द्वे च ।" उणा० १ । २२ । इति उः द्वित्वञ्च । यजत्यनेनेति । यज + उः । पृषोदरादित्वात् जस्य यत्वमित्यमरटीकायां रघुनाथः ।) अश्वमेधीयाश्वः । सामान्यघोटकः । इति मेदिनी । ये, ४७ ॥

यवः, पुं, (यूयते अन्यया इति । यु मिश्रणे + अप् ।) स्वनामख्यातशूकधान्यम् । तत्पर्य्यायः । सितशूकः २ । इत्यमरः । २ । ९ । १५ ॥ शितशूकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ मेध्यः ४ दिव्यः ५ अक्षतः ६ कञ्चुकी ७ धान्यराजः ८ तीक्ष्णशूकः ९ तुरगप्रियः १० शक्तुः ११ महेष्टः १२ पवित्रधान्यम् १३ । तस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । सुशीतलत्वम् । प्रमेहपित्तकफापहारकत्वञ्च । अमूकस्तु कषवगुणाः । बलप्रदत्वम् । रूक्षत्वम् । रूक्षं बहुवीर्य्यपुष्टिदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

"यवः कषायमधुरो बहुवातशकृद्गुरुः ।
रूक्षः स्थैर्य्यकरः शीतो मूत्रमेदकफापहः ॥"

इति राजवल्लभः ॥ * ॥

(अपि च ।

"यवः कषायो मधुरो हिमश्च
कटुर्विपाके कफपित्तहारी ।
व्रणेषु पथ्यस्तिलवच्च नित्यं
प्रबद्धमूत्रो बहुवातवर्चाः ॥
स्थैर्य्याग्निमेधा स्वरवर्णकृच्च
स पिच्छिलः स्थूलविलेखनश्च ।
मेदो मरुत्तृड्हरणोऽतिरूक्षः
प्रसादनः शोणितपित्तयोश्च ॥
एभिर्गुणैर्हीनतरास्तु किञ्चिद्-
विद्याद्यवेभ्योऽतियवान् विशेषैः ॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥

"रूक्षः शीतो गुरुः स्वादुर्बहुवातशकृद्यवः ।
स्थैर्य्यकृत् सकषायस्तु बल्यः श्लेष्मविकारनुत् ॥
रूक्षः कषायानुरसो मधुरः कफपित्तहा ।
मेदःक्रिमिविषघ्नश्च बल्यो वेणुयवः स्मृतः ॥"

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥

"कचिद्वाक्यशेषादपि शास्त्रार्थः यथा यवपदस्य कङ्गुप्रभृतौ म्लेच्छानां दीर्घशूके च शिष्टानां व्यवहारादेकमात्रशक्तेः परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् नानार्थत्वस्य चान्याय्यत्वात् यवमयश्चरुर्भवतीति श्रुतौ यवपदस्यार्थं सन्देहे ।

'वसन्ते सर्व्वशस्यानां जायते पत्रशातनम् ।
मोदमानास्तु तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः ॥'

इति विध्यर्थाकाङ्क्षया प्रवर्त्तमानाद्वाक्यशेषाद्दीर्घशूक एव यवपदस्य शास्त्रार्थः ।" इति शब्दशक्तिप्रकाशिकायां नैमित्तिकसंज्ञायाम् ॥ * ॥ हविष्ये यवानामेव मुख्यत्वम् । यथा,—

"हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु व्रीहयः स्मृताः ।
माषकोद्रवगौरादिसर्व्वालाभेऽपि वर्जयेत् ॥"

इति कात्यायनसंहिता । ९ । १० ॥

नवयवागमे तैरवश्यं श्राद्धं कार्य्यं अकरणे प्रत्यवायश्रवणात् । यथा,—

"नवसस्यविपाकेषु दुरस्य प्रावलोकने ।
इच्छाश्राद्धानि कुर्व्वीत नवसस्यागमे तथा ॥

इति विष्णुपुराणात् वचनान्तरवचनैश्च नवान्नश्रुतेः नवान्नागमत्वेनैव निमित्तं नाथवात् । अमावस्यास्तिथोऽष्टका माघी प्रौष्ठपद्यूर्द्धं तथा- ष्टयोदश्यो व्रीहियवपाकौ च ।

एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।
श्राद्धमेतेष्वकुर्व्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥"

इति श्राद्धतत्त्वे नवान्नश्राद्धे ॥)

परिमाणविशेषः । स तु चतुर्धान्यमानरूपः । इति शुभङ्करः ॥ षट्सर्षपपरिमाणात्मकश्च । यथा,—

"जालान्तरगते भानौ यत्राणु दृश्यते रजः ।
तैश्चतुर्भिर्भवेल्लिक्षा लिक्षाषड्भिश्च सर्षपः ।
षट्सर्षपैर्यवस्त्वेको गुञ्जैका तु यवैस्त्रिभिः ॥"

इति शब्दचन्द्रिका ॥ * ॥

अङ्गुलिस्थयवाकाररेखाविशेषः । यथा,—

"तर्ज्जनीमूलसंप्रष्ठौ यवौ पुत्रार्थदौ क्रमात् ।
मध्यमायां यवश्चैवाङ्गुष्ठेऽपूर्व्वधनप्रदः ॥"

अपि च सामुद्रके ।

"मध्यमायां यदि यवो दृश्यते च शुभाननः ।
तदाभ्यर्चितं द्रव्यं प्राप्नोत्यङ्गुष्ठके यवे ॥
यस्यापि चक्रमङ्गुष्ठे यवपूर्वं च दृश्यते ।
तदा पितामहादीनामर्ज्जितं लभते धनम् ॥"

(पूर्व्वपक्षः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १४ । ३१ । "यवाभिं शतास्तु वत प्रजा असृज्यन्त यवाश्चायवाश्चाधिपतय आसन् ।" "यवाः पूर्व्वपक्षाः अयवाः अपरपक्षाः ।" इति तट्टीकायां महीधरः ॥)

यवकः, पुं (यवप्रकारः। यव+"स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्।" ५।४।३। इति कन्।) यवः। इत्यमरटीकायां रामाश्रमः॥ (यथा,—
"यवका हायनाः पांशुवाप्यनैषधकादयः।
शालीनां शालयः कुर्व्वन्त्यनुकारं गुणा गुणैः॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये॥)

यवक्यं, त्रि, (यवकानां भवनं क्षेत्रमिति। यवक+"यवयवकषष्टिकाद्यत्।" ५।२।३। इति यत्।) यवभवनोचितक्षेत्रम्। इत्यमरः।२।९।७॥

यवक्षारः, पुं, (यवजातः क्षारः। शाकपार्थिववत् समासः।) क्षारविशेषः। यथा,—
"नरसारयवक्षारस्फटिकारित एव काचवकयन्त्रैः।
वडवः पाच्यं सत्त्वं तद्धि महाद्रावकनाम॥"
इति रसावली॥
तत्पर्य्यायः। यवाग्रजः २ पाक्यम् ३। इत्यमरः।२।९।१०८॥ यवनालः ४ यवशूकः ५ सारकः ६ रेचकः ७ यवनालकः ८। इति शब्दरत्नावली॥ यावशूकः ९ क्षारः १० तर्ज्जः ११ तीक्ष्णरसः १२ यवनालजः १३ इति रत्नमाला॥ यवजः १४ यवशूकजः १५ यवाह्वः १६ यवापत्यम् १७। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातोदरार्त्तिनाशित्वम्। आमशूलाश्मकृच्छ्रविषदोषहरत्वम्। सरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अर्शःश्वासगुल्माग्रहणीपाण्डुशोथानाहगलामयनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (तथा च।
"पाक्यः क्षारो यवक्षारो यवशूको यवाग्रजः।
यवक्षारो लघुः स्निग्धः सुसूक्ष्मो वह्निदीपनः॥
निहन्ति शूलवातामश्लेष्मश्वासगलामयान्।
पाण्ड्वर्शोग्रहणीगुल्मानाहप्लीहहृदामयान्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

यवक्षोदः, पुं, (यवानां क्षोदः।) यवचूर्णम्। तत्पर्य्यायः। चिक्कसः २। इति हेमचन्द्रः॥

यवगण्डः, पुं, (यूनां गण्डः स्फोटकः। पृषोदरादित्वात् यवादेशः।) युवगण्डः। इति शब्दरत्नावली॥ वयस्फोड़ा इति भाषा॥

यवजः, पुं, (यवाज्जायते इति। जन्+डः।) यवक्षारः। इति रत्नमाला॥ (यथास्य पर्य्यायः।
"यावशूको यवक्षारो यवशूको यवाग्रजः।
क्षारस्तीक्ष्णस्तीक्ष्णरसो यवजो यवनालजः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
यवानी। इति राजनिर्घण्टः॥

यवजोद्भवं, क्ली, (यवजादुद्भवोऽस्य।) तवक्षीरम्। इति राजनिर्घण्टः॥

यवतिक्ता, स्त्री, लताप्रभेदः। शङ्खिनीति यवेची इति च ख्याता। (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अः।
"यवतिक्तातैलं सर्व्वदोषप्रशमनमीषत्तिक्तम्।
अग्निदीपनं लेखनं मेध्यं पथ्यं रसायनञ्च॥")
तत्पर्य्यायः। महातिक्ता २ हट्पादविसर्पिणी ३ नाकुली ४ नेत्रमीना ५ शङ्खिनी ६ पत्रतण्डुली ७ तण्डुली ८ अक्षपीड़ा ९ कृष्णपुष्पी १० यशस्विनी ११ माहेश्वरी १२ तिक्तपत्रा १३ यावी १४ तिक्ता १५। अस्या गुणाः। सतिक्तात्वम्। दीपनत्वम्। रुचिकारित्वम्। क्रिमिकुष्ठविषव्रणासदोषनाशित्वम्। रेचनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

यवतैलं, क्ली, (यवनिर्म्मितं तैलम्।) यवचूर्णादियुक्तपक्वतैलविशेषः। तत्प्रकारं गुणश्चाह।
"यवचूर्णार्द्धकुडवं मञ्जिष्ठार्द्धपलेन तु।
तैलप्रस्थः शतगुणे काञ्जिके साधितो जयेत्।
ज्वरं दाहं महावेगमङ्गानाञ्च प्रहर्षणम्॥"
इति सुखबोधः॥

यवद्वीपः, पुं, (यवनामा द्वीपः इति मध्यपदलोपिकर्म्मधारयः।) उपद्वीपविशेषः। यावा इति भाषा। यथा,—
"यत्नवन्तो यवद्वीपं सप्तराज्योपशोभितम्।
सुवर्णरूप्यकं द्वीपं सुवर्णकरमण्डितम्॥"
इति वाल्मीकीये रामायणे किष्किन्ध्याकाण्डे ४० सर्गः॥*॥ "अतः परं यत्नवन्तो भूत्वा सप्तराज्योपशोभितं यवद्वीपं तथा सुवर्णद्वीपं विचेतव्यमिति शेषः। सुवर्णकरमण्डितमिति सुवर्णं कुर्व्वन्ति ये तैः शोभितम्।" इति रामायणतिलकनामतट्टीका॥

यवनः, पुं, देशविशेषः। (यथा, मात्स्ये।१२०।४३।
"तान् देशान् प्लावयन्ति स्म म्लेच्छप्रायांश्च सर्व्वशः।
सशैलान् कुकुरान् रौध्रान् वर्व्वरान् यवनान् खसान्॥")
वेगः। वेगाधिकाश्वः। इति मेदिनी॥ गोधूमः। गर्ज्जरत्वम्। तुरुष्कः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यौति मिश्रीभवतीति। यु+"जुयुवृञ्भ्यो युच्।" उणा० २। ७४। इति युच्।) जातिविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ स तु यवनदेशोद्भवययातिराजपुत्रतुर्व्वसुवंशः। यथा,—
"यदोस्तु जाता यदवस्तुर्व्वसोर्यवनाः सुताः।
द्रुह्योस्तु तनया भोजा अनोस्तु म्लेच्छजातयः।
पूरोस्तु पौरवो वंशो यत्र जातोऽसि पार्थिव!॥"
इति मात्स्ये ३४ अध्यायः॥*॥
सगरराजेनैषां सर्व्वशिरोमुण्डनं सर्व्वधर्म्मराहित्यञ्च कृतं ते चात्मधर्म्मपरित्यागात् म्लेच्छत्वं ययुरिति विष्णुपुराणोक्तत्वात् यवनः मोसलमानेङ्गरेजोभयजातिवाचकः। यवनशब्दश्चवर्गतृतीयादिरिति रघुनन्दनभट्टाचार्य्येण लिखितम्॥ यवनादीनान्तु सर्व्वधर्म्मराहित्यमुक्तं हरिवंशे यथा,—
"सगरस्तां प्रतिज्ञाञ्च गुरोर्वाक्यं निशम्य च।
धर्म्मं जघान तेषां वै वेशान्यत्वं चकार ह॥
अर्द्धं शकानां शिरसो मुण्डयित्वा व्यसर्ज्जयत्।
यवनानां शिरः सर्व्वं काम्बोजानान्तथैव च॥
पारदा मुक्तकेशाश्च पह्लवाः श्मश्रुधारिणः।
निःस्वाध्यायवषट्काराः कृतास्तेन महात्मना॥
शका यवनकाम्बोजाः पारदाः पह्लवास्तथा।
कोलिसर्पाः समहिषा दार्व्वाश्चोलाः सकेरलाः॥
सर्व्वे ते क्षत्रियास्तात धर्म्मस्तेषां निराकृतः।" (continued) वशिष्ठवचनाद्राजन्! सगरेण महात्मना॥"
शकानां शकदेशोद्भवानां क्षत्रियाणां एव... नादीनामिति। अत्र यवनशब्दस्तद्देश... वाची चवर्गतृतीयादिः। यवनो देशवि... रिति त्रिकाण्डशेषाभिधानदर्शनात्। म्लेच्छत्वमप्युक्तं विष्णुपुराणे। तथा ... जवनादीनुपक्रम्य। ते चात्मधर्म्मपरित्या... म्लेच्छत्वं ययुरिति। बौधायनः।
"गोमांसखादको यश्च विरुद्धं बहु भाषते।
सर्व्वाचारविहीनश्च म्लेच्छ इत्यभिधीयते॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥
यवनादीनां राज्यकालो यथा,—
"सप्त गर्द्दभिनश्चापि शकाश्चाष्टादश स्मृता...
यवनाष्टौ भविष्यन्ति तुषाराश्च भविष्यति॥
अष्टौ ते यवना राज्यं वर्षाणां परिसङ्ख्यया
भोक्ष्यन्त्यशीति तच्च येऽपि गर्द्दभिनः स्मृत...
शतानि त्रीणि वर्षाणां दशशीतीनि शतानि
शकानां राज्यकालः स्यादृषिभिर्निश्चयो गत...
शतस्यार्द्धं चतुर्णाञ्च वर्षाणां राज्यभागिन...
मरुत्तानां सुताः काला अष्टिन् भोक्ष्यन्ति...
मरुत्ता यवनैः सार्द्धं तथान्ये म्लेच्छसम्भवाः
भोक्ष्यन्ति राज्यं प्राप्येषु भविष्ये तद्विधारित...
शतानि त्रीणि वर्षाणां मौण्डा राज्यभुजः स्मृता...
अन्नन्ति पार्व्वतीयास्तु द्वे शते परिसङ्ख्यया।
शताद्वैमन्यच्च तथा राज्यं भोक्ष्यन्ति ते नृप...
सप्तषष्टिस्तु वर्षाणि दशातीवाहृतः स्मृताः।
तेषु च्छन्नेषु कालेषु ततः किलकिला नराः
भविष्यन्तीह यवना धर्म्मतः कामतोऽर्थतः
तैर्विमिश्रा जनपदा आर्य्या म्लेच्छाश्च सर्व्व...
विपर्य्ययेण वर्त्तन्ते जनयिष्यन्ति वै प्रजाः॥
लुब्धानिष्टवरश्चैव भवितारस्तदा नृपाः।
तेषां व्यतीते पर्य्याये बहुवर्षयुगास्तदा॥
राजानः संप्रणश्यन्ति कालेन महता ततः...
कल्किना ताड़िताः सर्व्वे आर्य्या म्लेच्छाश्च सर्व्वशः
अधार्म्मिकाश्च ये सर्व्वे पापकाश्चैव सर्व्वशः
कुष्टे नृपतिशब्दे वै सन्ध्यांशे च वै कलौ।
इति ब्रह्माण्डपुराणे ३९ अध्याय...
मुनिविशेषः। यथा,—
"जातं दिने दूषयति वशिष्ठ-
श्चाष्टौ च गर्गो यवनो दशाहम्।
जन्माख्यमासं किल भागुरिश्च
प्रति विवाहे क्षुरकर्म्मणी॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥*
कालयवनोत्पत्तिर्यथा,—
श्रीपराशर उवाच।
"गार्ग्यं गोष्ठे द्विजं स्यालः षण्ढ इत्युक्तवान् द्वि...
यदूनां सन्निधौ सर्व्वे जहसुर्यादवास्तदा॥
ततः कोपसमाविष्टो दक्षिणापथमेत्य सः।
सुतमिच्छंस्तपस्तेपे यदुचक्रभयावहम्॥

गाराधयन्महादेवं सोऽयश्चूर्णमभक्षयत् ।
दौ वरञ्च तुष्टोऽस्मै वर्षे द्वादशमे हरः ॥
भाजयामास च तं यवनेशो ह्यनात्मजः ।
द्योषित्सङ्गमाचास्य पुत्त्रोऽभूदलिसन्निभः ॥
ं कालयवनं नाम राज्ये स्वे यवनेश्वरः ।
अभिषिच्य वनं यातो वज्राग्रकठिनोरसम् ॥
स च वीर्य्यमदोन्मत्तः पृथिव्यां बलिनो नृपान् ।
पप्रच्छ नारदस्तस्मै कथयामास यादवान् ॥
म्लेच्छकोटिसहस्राणां सहस्रैः सोऽभिसंवृतः ।
गजाश्वरथसम्पन्नैश्चकार परमोद्यमम् ॥
प्रययौ चाव्यवच्छिन्नं छिन्नयानो दिने दिने ।
यादवान् प्रति सामर्षो मैत्रेय मथुरां पुरीम् ॥
कृष्णोऽपि चिन्तयामास क्षपितं यादवं बलम् ।
यवनेन रणे गम्यं मागधस्य भविष्यति ॥
मागधस्य बलं क्षीणं स कालयवनो बली ।
हन्ता तदिदमायातं यदूनां व्यसनं द्विधा ॥
तस्माद्दुर्गं करिष्यामि यदूनामतिदुर्जयम् ।
स्त्रियोऽपि यत्र युध्येयुः किं पुनर्वृष्णिपुङ्गवाः ॥”
ति सञ्चिन्त्य गोविन्दो योजनानि महोदधिम् ।
याचे द्वादशपुरीं द्वारकां तत्र निर्म्ममे ॥
थुरावासिनो लोकांस्तत्रानीय जनार्द्दनः ।
ासन्ने कालयवने मथुरां च स्वयं ययौ ॥
हिरावासिते सैन्ये मथुराया निरायुधः ।
गाम स गोविन्दो ददर्श यवनश्च तम् ॥
ज्ञात्वा वासुदेवं तं बाहुप्रहरणो नृपः ।
नुयातो महायोगिचेतोभिः प्राप्यते न यः ॥
नानुयातः कृष्णोऽपि प्रविवेश महागुहाम् ।
त्र शेते महावीर्य्यो मुचुकुन्दो नरेश्वरः ॥
ऽपि प्रविष्टो यवनो दृष्ट्वा शय्यागतं नरम् ।
देन ताडयामास कृष्णं मत्वा सुदुर्म्मतिः ॥
स्मोत्थितेनासौ जज्वाल यवनोऽग्निना ।
क्रोधजेन मैत्रेय ! भस्मीभूतश्च तत्क्षणात् ॥”
इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २३ अध्यायः ॥
, त्रि, (यौतीति । यु + “नन्दिग्रहीति ।” ३ ।
। १३४ । इति ल्युः ।) वेगी । इति मेदिनी ।
१११ ॥ (यथा, नैषधचरिते । १ । ६५ ।
“तमश्ववारा यवनाश्वयायिनं
प्रकामकृष्पा मनुचेऽमम्बयुः ॥”)
ष्टः, पुं, (यवनेष्टः । हिङ्गुप्रियत्वात्
त्वम् ।) गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
प्रियं, क्ली, (यवनानां प्रियम् ।) मरिचम् ।
हेमचन्द्रः । ३ । ४८ ॥ (विवरणमस्य
यशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
ाचार्य्यः, पुं, (यवनो नामाचार्य्यः ।) ज्योतिः-
शास्त्रवेत्तृमुनिविशेषः । इति वराहमिहिरः ॥
नी, स्त्री, (यवनानां लिपिः । “यवनाल्लि-
प्याम् ।” ४ । १ । ४९ । इति वार्त्तिकोक्त्या
आनुगागमश्च ।) यवनस्य लिपिः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यां दुर्गादासः ॥
रिः, पुं, (यवनानामरिः । यवनः कालयवनो-
ऽरिरिति वा ।) श्रीकृष्णः । इति त्रिकाण्ड-
।

यवनालः, पुं, (यवानां नाला इव नाला यस्य ।)
धान्यविशेषः । देधान् इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
योनालः १ जूर्णाह्वयः २ देवधान्यम् ३
जोन्नाला ४ बीजपुष्पिका ५ । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । २४४ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे
१५ अध्याये ।
“यवनालस्य चूर्णेन निकटोलवणस्य च ।
स्वेदयित्वा ततः पश्चाद्भेदयेत् कुशलो भिषक् ॥”)
यवनालजः, पुं, (यवानां नालेभ्यो जायते इति ।
जन् + डः ।) यवक्षारः । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
१० ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“क्षारस्त्वेकस्तोक्षारस्तो यवजो यवनालजः ॥”)
यवनिका, स्त्री, (युनात्याच्छादयत्यनया । यु + ल्युट् ।
ङीष् । स्वार्थे कन् । टाप् ।) जवनिका । इत्य-
मरटीका ॥ कानात् इति भाषा । (यथा,
भागवते । १ । ८ । १९ ।
“मायायवनिकाच्छन्नमज्ञाधोक्षजमव्ययम् ।
न लक्ष्यसे मूढदृशा नटो नाट्यधरो यथा ॥”)
यवनी, स्त्री, (यूयते मथ्यते भुक्तमनया । यु +
ल्युट् । ङीष् ।) यवानीनामकौषधिभेदः ।
इति मेदिनी । ने, ११२ ॥ (यवनस्य स्त्रीति ।
यवन + ङीष् ।) यवनभार्य्या ॥ (यथा, रघुः ।
४ । ६१ ।
“यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः ।
बालातपमिवाब्जानामकालजलदोदयः ॥”)
यवनेष्टं, क्ली, (यवनानां इष्टम् ।) सीसकम् ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । १०७ ॥ मरीचम् ।
गृञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
यवनेष्टः, पुं, (यवनानामिष्टः ।) लशुनः । राज-
पलाण्डुः । निम्बः । पलाण्डुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(तथास्य पर्य्यायः ।
“पलाण्डुर्यवनेष्टश्च दुर्गन्धो मुखदूषकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
यवप्रख्या, स्त्री, (यव इति प्रख्या यस्याः ।)
क्षुद्ररोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा, भावप्रकाशे ।
“यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांसमिश्रिता ।
पीडका श्लेष्मवाताभ्यां यवप्रख्येति सोच्यते ॥”
यवाकारा मध्ये स्थूला प्रान्ते सूक्ष्मा ॥ तच्चि-
कित्सा यथा,—
“अजगल्लीं यवप्रख्यां पूर्व्वं स्वेदैरुपाचरेत् ।
मनःशिलादेवदारुकुष्ठकल्कैः प्रलेपयेत् ।
पक्वां व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत् ॥”
यवफलः, पुं, (यववत् फलमस्य ।) वंशः । इत्य-
मरः । २ । ४ । १६१ ॥ जटामांसी । कुटजः ।
इति मेदिनी । ले, १६२ ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,
“कुटजः कुटजः कोटी वत्सको गिरिमल्लिका ।
कालिङ्गः शक्रशाखी च मल्लिकापुष्प इत्यपि ।
इन्द्रो यवफलः प्रोक्तो वृक्षकः पाण्डुरद्रुमः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥)
स्फटिकः । इति शब्दरत्नावली ॥
यवमध्यं, क्ली, (यववत् मध्यं यस्य ।) चान्द्रायण-
प्रभेदः । यथा,—

“पिपीलिकामध्यं प्रोक्तं यतिचान्द्रायणन्तथा ।
यवमध्यं तथा प्रोक्तं तथा पिपीलिकाकृति ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(पुं, यज्ञभेदः । यथा, शतपथब्राह्मणे । १३ । ६ ।
१ । ९ ।
“यवमध्यः पञ्चरात्रो भवति ॥”
यवाकारमध्ये, त्रि । यथा, सुश्रुते चिकित्सा-
स्थाने १ अध्याये ।
“शरावनिम्नमध्याश्च यवमध्यास्तथापरे ।
एवंप्रकारास्तत्रयो भवन्त्यागन्तवो व्रणाः ॥”)
यवमयः, त्रि, (यवस्य विकारोऽवयवो वा । यव +
“नवंशायां तिलयवाभ्याम् ।” ४ । ३ । १४९ । इति
मयट् ।) यवनिर्म्मितः । यवशब्दात् मयट्-
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । ३ ।
२ । ३ । १३ ।
“अर्कपलाशाभ्यां यवमयमपूपं कृत्वा यथा-
चमनीयमाधास्य न भवति तन्निदधाति ॥”)
यवलासः, पुं, (यवात् लासो यस्य ।) यवक्षारः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (विशेषोऽस्य यवक्षार-
शब्दे ज्ञातव्यः ॥)
यवशूकः, पुं, (यवानां शूकः क्षारत्वेनास्त्यस्य ।
अर्श आद्यच् ।) यवक्षारः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथास्य पर्य्यायः ।
“यावशूको यवक्षारो यवशूको यवाग्रजः ।
क्षारश्चोष्णश्चोष्णरसो यवजो यवनालजः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
यवशूकजः, पुं, (यवशूकात् जायते इति । जन् +
डः ।) यवक्षारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विवरणमस्य यवक्षारशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
यवसं, क्ली, (यौतीति । यु + “वहियुभ्यां णित् ।”
उणा० ३ । ११९ । इत्यसच् । संज्ञापूर्व्वकत्वान्न
वृद्धिः ।) तृणम् । घासः । इत्यमरः । २ । ४ । १६७ ॥
(यथा, मनौ । ७ । ७५ ।
“तत्स्यादायुधसम्पन्नं धनधान्येन वाहनैः ।
ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन च ॥”)
यवसुरं, क्ली, (यवनिर्म्मिता सुरा । “सुरासेना-
च्छायाशालानिशा विभाषा ।” लिङ्गानुशासने
नपुंसकाधिकारे १२ । इति क्लीवत्वम् ।) यव-
जातसुरा । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
यवागूः, स्त्री, (यूयते मिश्र्यते इति । यु + “यसु-
वचिभ्योऽन्युजागूजक्नुचः ।” उणा० ३ । ८१ । इति
आगूच् ।) बहुद्रवजलपक्वधान्यद्रव्यविशेषः ।
याउ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । उष्णिका २
श्राणा ३ विलेपी ४ तरला ५ । इत्यमरः । २ ।
९ । ५० ॥ “यूयते मिश्र्यते यावागूः यु ञ मिश्रणे
नाम्नीति आगूः गुणः । ओषति हिनस्ति
ज्वरादिरोगं उष्णिका उष दाहे दहि पूर्व्वेण
निक् । श्रायते पच्यते सा श्राणा श्रा पाके क्तः
मुखादोरिति नः । विलिम्पति विलेपी लिप
लिपो शप च लेपे पचादित्वादन् । नदादित्वात्
ङीप् । तरति प्लवति तरला त तरेऽभिभवे
मुका नाम्नीति पक्कः ।

IV.

'अन्नं पञ्चगुणे साध्यं विलेपी च चतुर्गुणे ।
मण्डश्चतुर्दशगुणे यवागूः षड्गुणेऽम्भसि ॥'
इति वैद्यकोक्तो भेद इह नादृतः ।" इति तट्टी-
कायां भरतः ॥ अस्या गुणाः ।
"यवागूर्ज्वरहृच्छ्रान्तौ लघ्वी वस्तिविशोधनी ।
अतीसारे ज्वरे दाहे हिता वह्निप्रदीपनी ॥"
इति राजवल्लभः ॥
(अथास्या गुणा अवस्थाश्च ।
"बह्निदीपनी स्वेदकरी यवागूः
सम्पाचनी दोषमलामयानाम् ।
सन्तर्पणी धातु बलेन्द्रियाणां
मुक्ता भवेत् या ज्वररोगिणाञ्च ॥
भागैकञ्च भवेत्तञ्च द्विभागेन जलं क्षिपेत् ।
छिन्नं पिप्पलीमूलं पिप्पलीचव्यनागरम् ॥
धान्यकञ्च समांशानि पिष्ट्वा चैतांश्च तण्डुलान् ।
संशुद्धा शिथिला किञ्चित् सा यवागूर्निगद्यते ॥
यवागूमुपसञ्जाने जनो नावश्यमाचरेत् ।
शाकमांसफलैर्युक्ता यवागूः स्याच्च दुर्जरा ॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने १२ अध्याये ॥
"यवागूः षड्गुणजले सिद्धा स्यात् छद्वरा घना ।
यवागूर्ग्राहिणी बल्या तर्पणी वातनाशिनी ॥"
इति मध्यखण्डे द्वितीयेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥)
यवाग्रजः, पुं, (यवाग्रात् जायते इति । जन् + डः ।)
यवक्षारः । इत्यमरः । २ । ९ । १०८ ॥
(यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"पाक्यः क्षारो यवक्षारो यावशूको यवा-
ग्रजः ॥")
यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥
यवानः, त्रि, (यवेन वेगेन अनिति जीवतीति ।
अन् + अच् ।) वेगी । इति मेदिनी । ने, ११३ ॥
यवानिका, } स्त्री, (दुष्टो यवः । "यवाद्दोषे ।"
यवानी, } ४ । १ । ४९ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या
ङीष् आनुगागमश्च । पक्षे स्वार्थे कन् ।)
ओषधिभेदः । योयानि इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
दीप्यकः २ दीप्यः ३ यवसाह्वः ४ यवाग्रजः ५
दीपनी ६ उग्रगन्धा ७ वातारिः ८ शूलहन्त्री-
कः ९ यवजः १० दीपनीयः ११ शूलहन्त्री १२
यवानिका १३ उग्रा १४ तीव्रगन्धा १५ ।
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्ण-
त्वम् । वातार्शःश्लेष्मशूलाध्मानक्रिमिच्छर्द्दिनाशि-
त्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि
च । अथ यवान्या नामगुणाः ।
"यवानिकोग्रगन्धा च ब्रह्मदर्भाजमोदिका ।
सैवोक्ता दीप्यका दीप्या तथा स्याद्यवसाह्वया ॥
यवानी पाचनी रुच्या तीक्ष्णोष्णा कटुका लघुः ।
दीपनी च तथा तिक्ता पित्तला शुक्रशूलहृत् ।
वातश्लेष्मोदरानाहगुल्मप्लीहक्रिमिप्रणुत् ॥
अथ अजमोदाया नामानि गुणाश्च ।
अजमोदा खराह्वा च मायूरी दीप्यकस्तथा ।
तथा ब्रह्मकुशा प्रोक्ता कारवी लोचमस्तका ॥
अजमोदा कटुस्तीक्ष्णा दीपनी कफवातहृत् ।
उष्णा विदाहिनी हृद्या वृष्या बलकरी लघुः ॥
नेत्रामयक्रिमिच्छर्द्दिहिक्कावस्तिरुजो हरेत् ।
अथ खुरासानीयवानीनामगुणाः ।
पारसीकयवानी तु यवानीसदृशी गुणैः ।
विशेषात् पाचनी रुच्या ग्राहिणी मादिनी
गुरुः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
यवापत्यं, क्ली, (यवस्यापत्यम् । तज्जातत्वात्तथा-
त्वम् ।) यवक्षारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
यवाभ्रजं, क्ली, (यवाभ्राभ्यां जायते इति । जन् +
डः ।) सौवीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
यवासः, पुं, (यौतीति । यु + "अतन्यक्षीति ।"
उणा० ४।२ । इत्यादिका आसः ।) दुरालभा ।
यथा,—
"यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासो दुरालभा ॥"
इति रत्नमाला ॥
खदिरभेदः । यथा,—
"कण्टकी वासपत्रश्च यवासः खदिरस्सर्पा ॥"
इति शब्दमाला ॥
यवासा इति ख्याता कण्टकीक्षुपविशेषः । तत्-
पर्य्यायः । यासः २ बहुकण्टकः ३ अल्पकः ४
क्षुद्रक्षुपी ५ रोदनिका ६ कच्छुरा ७ वास-
पत्रः ८ विषघ्नः ९ कण्टकालुकः १० शिक-
र्णिका ११ गान्धारी १२ अनन्ता १३ । अस्य
गुणाः । मधुरतिक्तत्वम् । शीतत्वम् । पित्तार्त्ति-
दाहनाशित्वम् । बलदीपनकारित्वम् । तृष्णा-
कफच्छर्द्दिविसर्पजित्त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
यवासकः, पुं, (यवास + स्वार्थे कन् ।) दुरालभा ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तर-
तन्त्रे ३९ अध्याये ।
"यवकासं सवल्वार्यं पार्श्वमूलानपास्यति ।
गुडूचीनिम्बलाशालायमालायवासकैः ॥")
यवासशर्करा, स्त्री, (यवासेन तन्नस्येन कृता शर्करा ।
शाकपार्थिववत् समासः ।) यवासरसघटित-
शर्करा । तत्पर्य्यायः । सुधामोदकः २ मोदकः ३
तवराजः ४ खण्डजः ५ खण्डजः ६ खण्ड-
मोदकः ७ । अस्या गुणाः । अतिमधुरत्वम् ।
पित्तश्लेष्मघ्नत्वम् । वृष्यत्वम् । विदाह-
मूर्च्छार्त्तिभ्रान्तिशान्तिकरत्वम् । वरत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६
अध्याये ।
"यवासशर्करा मधुरकषाया तिक्तानुरसा श्लेष्म-
हरी सरा चेति ॥")
यवासा, स्त्री, (यवास + टाप् ।) गुण्डासिनीवृक्षम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
यवाह्वः, पुं, (यवमाह्वयति सकारत्वादिति । आ
+ ह्वे + कः ।) यवक्षारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २० अध्याये ।
"यवाह्वगौरिकोत्भिन्नैः पादलेपः प्रशस्यते ॥"
गुणादिविशेषोऽस्य यवक्षारशब्दे विज्ञेयः ॥)
यविष्ठः, त्रि, (अयमेषामतिशयेन युवा इति ।
युवन् + इष्ठन् । "स्थूलदूरेति ।" यणादिलोपगुणौ ।)
अतिशययुवा । (यथा, ऋग्वेदे । १ । १४७ । २ ।
"बोधा मे अस्य वचसो यविष्ठ ।")
कनिष्ठभ्रातरि, पुं । इति हेमचन्द्रः । ३।२।
(त्रिष्वपि । यथा, भागवते । ३ । ३ । ५ ।
"भ्रातुर्यविष्ठस्य सुतान् विभ्वून्
प्रवेश्य लाक्षाभवने ददाह ॥")
यवीयान्, [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन यु
युवन् + "द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ
५।३।५७ । इति ईयसुन् ।) कनिष्ठः । (य
मनौ । २ । १२८ ।
"अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो
भवेत्
अतिशय युवा । इति मेदिनी । से, ६२ ॥
यवोत्थं, क्ली, (यवेभ्य उत्तिष्ठतीति । उद् +
कः ।) सौवीरकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
यव्यं, त्रि, (यवानां भवनं क्षेत्रम् । यव + "
यवयवकषष्टिकाद् यत् ।" ५।२।३ । इति यत्
यवादिभवनोचितक्षेत्रम् । तत्पर्य्यायः ।
यवम् २ षष्टिकम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ ।
यवोचितम् ४ यवकोचितम् ५ । इति श
रत्नावली ॥ (यवेभ्यो हितम् । यव + "
यवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ।" ५ । १ । ७ ।
यत् । यवहितः । इति व्याकरणम् ॥)
यव्यः, पुं, (यवेभ्यो हितः । यव + यत् ।) मा
यथा,—
"यव्यद्वयं श्रावणादि सर्व्वा नद्यो रजस्वलाः
तासु स्नानं न कुर्व्वीत वर्ज्जयित्वा समुद्रगाः
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे मत्स्यमाहात्म्य
(स्त्री, नदीभेदः । यथा, ऋग्वेदे । ८।९८।८
"यावीत्वा यव्याभिर्व्वर्द्धन्ति शूरब्रह्माणि ।"
"यव्याभिः नदीभिः ।' अवनयः यव्याः
नदीनामसु पाठात् ।" इति तद्भाष्ये सायण
यशः, [स्] क्ली, (अश्नुते व्याप्नोतीति । अश
"अशेर्देवने युट् च ।" उणा० ४ । १९० ।
सुन् युट् च ।) सुख्यातिः । तत्पर्य्यायः । की
२ समज्ञा ३ । इत्यमरः ।१।६।११॥ समाज्ञ
कीर्त्तना ५ अभिख्यानम् ६ आज्ञा ७ सम
८ । इति शब्दरत्नावली ॥
"दानादिप्रभवा कीर्त्तिः शौर्य्यादिप्रभवं यशः
इति माधवी
अतएव यशःकीर्त्त्योर्भेदस्यापि दर्शनात्
कीर्त्तिपरिभ्रष्टो जीवन्नपि न जीवति ।
कस्यचित् प्रयोगः । जीवतः ख्यातिर्यशो
ख्यातिः कीर्त्तिरिति केचित् । तन्न साधु कीर्त्ति
नृप कूर्त्तिकेति प्रयोगदर्शनात् ।" इत्यमरटीका
भरतः ॥ कीर्त्तिनाशे दोषो यथा,—
"हन्ति यः परकीर्त्तिञ्च स्वकीर्त्तिं मानवाध
स स्नातः इति ख्यातस्तृपश्च निशामन ।
अन्धकूपे वसेत् सोऽपि यावदिन्द्राश्चतुर्दश ।
कीटैर्नकुलमानैश्च भक्षितः सततं नृप ! ।
तप्तक्षारोदकं पापी नित्यं पिबति कालतः ।
ततः सर्पो जन्म सप्त काकः सप्त ततः शुचि
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ४९ अध्याय

नाम। यथा, ऋग्वेदे। ४। ५२। ११।

"वयं स्याम यशसो जनेषु।"

यशसः कीर्त्तेरन्नस्य वा।" इति तद्भाष्ये सायणः॥ त्रि, यशस्वी। यथा, ऋग्वेदे। ८। ७८। ५।

"त्वमिन्द्र यशा अस्यृजीषी शवसस्पते।"

"त्वं यशाः यशस्वानसि भवसि।" इति तद्भाष्ये सायणः।)

यशःपटहः, पुं, (यशःसूचकः पटहः। शाकपार्थिववत् समासः।) ढक्का। इत्यमरः। १। ७। ६॥

यशःशेषः, त्रि, (यश एव शेषोऽस्य।) मृतः। इति हेमचन्द्रः। ३। १८॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ४१। ४४।

"ततः क्रमेण तेनैव ज्वरज्वरभरोऽगमत्। प्रद्युम्नदेवः प्रययौ च यशःशेषतां नृपः॥")

मरणी, पुं॥

यशदं, क्ली, धातुविशेषः। दस्ता इति भाषा। यथा,

"यशदं रङ्गसदृशं रीतिहेतुश्च तन्मतम्।

यशदं तुवरं तिक्तं शीतलं कफपित्तहृत्।

चक्षुष्यं परमं मेहान् पाण्डुं श्वासञ्च नाशयेत्॥"

इति भावप्रकाशः॥

यशस्करः, त्रि, कीर्त्तिकारकः। सुख्यातिजनकः। यशस्करोति य इत्यर्थे ("कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु।" ३।२।२०।) इति टप्रत्ययेन निष्पन्नः। यशस्करी विद्या इति व्याकरणम्॥ (यथा, मनौ। ८। ३८३।

"एतेषां निग्रहो राज्ञः पञ्चानां विषये स्वके। साम्राज्यकृत् सजात्येषु लोके चैव यशस्करः॥"

विद्युत्प्रभविशेषे, क्ली। यथा, नारसिंहे ६२ अः।

"विरजं पुण्यवत्यायां वासवामीकरे विदुः। यशस्करं विपाशायां माहिष्मत्यां हुताशनम्॥"

शोभावतीपुर्य्यां जाते ब्राह्मणविशेषे, पुं। यथा, कथासरित्सागरे। १०४। १६।

"तस्यां यशस्करो नाम विप्रोऽभूद्वेदपारगः। ब्राह्मणोऽभूद्भूतस्य सपत्नी मेखलेति च॥")

यशस्या, स्त्री, (यशसे हिता। यशस्+यत्।) जीवन्ती। ऋद्धिनामौषधिः। इति राजनिर्घण्टः॥

यशस्वान्, [त्] त्रि, (यशोऽस्यस्य। यशस्+मतुप्। मस्य वः।) कीर्त्तिविशिष्टः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, अथर्ववेदे। ६। ५८। २।

"यथेन्द्रो द्यावापृथिव्योर्यशस्वान् यथाप ओषधीषु यशस्वतीः॥")

यशस्विनी, स्त्री, (यशस्विन्+ङीप्।) वनकार्पासी। इति शब्दरत्नावली॥ महाज्योतिष्मती। इति राजनिर्घण्टः॥ (यशस्वतस्त्री। यथा, कथासरित्सागरे। ७३। २५७।

"अहं यशस्वती नाम राजसेवातुरोऽभिगः। यशस्वी मस्त्यकस्य विप्रस्य पातालवासया॥"

इत्यादि। यथा, मार्कण्डेये बलभद्रनामचयने। ८८। १३१।

"यशस्विनी यशोदा च योग्या युक्ताक्षुविता॥")

यशस्वी, [न्] त्रि, (यशोऽस्यास्तीति। यशस्+"अस्मायामेधास्रजो विनिः।" ५। २। १२१। इति विनिः।) यशोविशिष्टः। कीर्त्तिमान्। इति व्याकरणम्॥ (यथा, मनौ। ८। १३४।

"विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्विनाम्।

शुश्रूषैव तु शूद्रस्य धर्म्मो नैःश्रेयसः परः॥")

यशोदः, पुं, (यशो ददातीति। दा+कः।) पारदः। इति राजनिर्घण्टः॥ (क्लीवेऽपि दृश्यते। यथा, वाराहे।

"सुवर्णं रजतं ताम्रं रङ्गं यशोदमेव च। सीसं लौहञ्च सप्तैते धातवो गिरिसम्भवाः॥")

यशोदातरि, त्रि॥

यशोदा, स्त्री, (यशो ददातीति। दा+कः। टाप्।) नन्दपत्नी। यथा, श्रीभागवते १० स्कन्धे।

"नन्दः किमकरोद्ब्रह्मन् श्रेय एवं महोदयम्। यशोदा वा महाभागा पपौ यस्याः स्तनं हरिः॥"

(दिलीपमाता। यथा, हरिवंशे। १८। ६०।

"तेषान्तु मानसी कन्या यशोदा नाम विश्रुता। पत्नी सा विश्वमहतः स्नुषा वै हव्यवाहनः। राजर्षेर्जननी चापि दिलीपस्य महात्मनः॥"

यशोदातरि, त्रि। यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम्। ४। ४। ६। २।

"यशोदां त्वा यशसि तेजोदां त्वा तेजसीति॥")

यष्टा, [ऋ] पुं, (यजते इति। यज्+तृच्।) यागकर्त्ता। तत्पर्य्यायः। यजमानः २ इत्यमरः। २। ७। ८॥ (यथा, मार्कण्डेये। १२०। २।

"न दानशीलो यष्टा च यज्ञानामवनीपतिः॥")

यष्टिः, पुं, (इज्यते इति। यज्+बाहुलकात् तिः। इति उणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्तः। ४।१७८।) ध्वजदण्डः। इति विश्वशब्दरत्नावल्यौ॥ भुजदण्डः। इति मेदिनी। टे, २६॥

यष्टिः, पुं, स्त्री, (यजति सङ्गच्छते। यज्+तिः।) तन्तुः। इति शब्दमाला॥ हारलता। (हारावलिः। यथा, रघौ। १३। ५४।

"क्वचित्प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैर्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा। अन्यत्र माला सितपङ्कजानामिन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव॥"

"यष्टिः हारावलिः।" इति मल्लिनाथः॥) भार्गी। मधुका। शाखाभेदः। इति मेदिनी। टे, २६॥ शेषस्य पर्य्यायः। दण्डः २। लगुडः ३ इति हेमचन्द्रः। ३। ४४८॥ तद्धारणफलं यथा, वह्निपुराणे।

"यष्टिं ये तु प्रयच्छन्ति नेत्रहीने सुदुर्बले। तेषान्तु विपुलः पुंसां सन्तानो मोदवर्ज्जितः॥"

(स्त्री, शाखा। यथा, कुमारे। ६। २।

"चूतयष्टिरिवाभ्यासे मधौ परभृतोन्मुखी॥"

"चूतयष्टिः चूतशाखा इव।" इति तत्र मल्लिनाथः॥ यष्टिमधु। तत्पर्य्यायः। यथा,

"यष्ट्याह्वं मधुकं यष्टिः क्लीतकं मधुयष्टिका।

यष्टिमधु स्मृतो जाता जलजातिरसा पुरा॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

यष्टिकः, पुं, (यष्टिरिव। कन्।) जलकुक्कुटः। इति शब्दरत्नावली॥ (यष्टि+स्वार्थे कन्।) दण्डः॥

यष्टिका, स्त्री, (यष्टि+स्वार्थे कन्। टाप्।) हारभेदः। यथा,—

"यष्टिका इष्टिका चैव तिलका नारिकेलपि॥"

इति जटाधरः॥

वापी। यथा,—

"मज्जनं दीर्घिका वापी यष्टिका भीमशोभिका॥"

इति त्रिकाण्डशेषः॥

यष्टिमधुका। यथा,—

"अथ यष्टीमधुकं स्याज्मधुयष्टी तु यष्टिका॥"

इति शब्दरत्नावली॥

लगुडः। यथा,—

"अथ प्रक्षिप्य प्रासो च यष्टिर्यष्टी च यष्टिका। दण्डः काष्ठोऽपि लगुडः पशुघ्नो दण्डकोऽपि च॥"

इति शब्दरत्नावली॥

यष्टिग्रहः, पुं, (यष्टिं गृह्णातीति। यष्टि+ग्रह+"शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरेति।" ३। २। ९। इत्यस्य वार्त्तिं० अच्।) यष्टिधारकः। लगुडग्राही। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥

यष्टिमधु, क्ली, (यष्ट्यां मधु माधुर्य्यमस्य।) यष्टिमधुका। इति हलायुधः॥ (यथास्य पर्य्यायः।

"यष्ट्याह्वं मधुकं यष्टिः क्लीतकं मधुयष्टिका। यष्टिमधु स्मृतो जाता जलजातिरसा पुरा॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

यष्टिमधुका, स्त्री, (यष्टिमधुवत् कायतीति। कै+कः।) यष्टिमधु। तत्पर्य्यायः। क्लीतकम् २ मधुकम् ३ मधुयष्टिका ४। इत्यमरः। २।४।१०८॥ यष्ट्याह्वम् ५ यष्टिः ६ स्थलेजातं चेत् यष्टिमधु ७ जलजा चेत् अतिरसा ८। इति रत्नमाला॥ अपि च।

"यष्टीमधु तथा यष्टीमधुकं क्लीतकं तथा। अन्यक्लीतनकं तत्तु भवेत्तोये मधूलिका॥"

अस्या गुणाः।

"यष्टी हिमा गुरुः स्वाद्वी चक्षुष्या बलवर्णकृत्। सुस्निग्धा शुक्रला केश्या स्वर्य्या पित्तानिलास्रजित्। व्रणशोथविषच्छर्दितृष्णाग्लानिक्षयापहा॥"

इति भावप्रकाशः॥

यष्टी, स्त्री, (यष्टि+"कृदिकारादक्तिनः।" इति ङीष्।) यष्टिमधु। इति भावप्रकाशः॥ (यथास्याः पर्य्यायः।

"यष्टी यष्ट्याह्वयं प्रोक्तं मधुकं मधुयष्टिका।"

इति गारुडे २०८ अध्यायः॥

तथास्या गुणाः। भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १।

"यष्टी हिमा गुरुः स्वाद्वी चक्षुष्या बलवर्णकृत्।

सुस्निग्धा सुश्लक्ष्णा केश्या स्वर्ण्या पित्ताग्निजा-
त्वजित् ।
"यवग्रीयविषघ्नीं हिंस्याख्यामिश्रयापहा ।"
(हारभेदः । तल्लक्षणं यथा, हस्तरत्नसंहितायाम् । ८१ । ३६ ।
"संयोजिता या मणिना तु मध्ये
यष्टीति सा भूषणविद्भिरुक्ता ॥")

यष्टीकं, क्ली, (यष्टी+कन् ।) यष्टिमधु । इति राजनिर्घण्टः ॥

यष्टीपुष्पः, पुं, (यष्टीपुष्पमिव पुष्पं यस्य ।) पुत्रजीवद्रुमः । इति भावप्रकाशः ॥

यष्टीमधु, क्ली, (यष्ट्यां मधु माधुर्य्यमस्य ।) मिष्टमूलविशेषः । जेठीमधु इति मूलहटी इति च हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । मधुयष्टी २ मधुवल्ली ३ मधुस्रवा ४ मधूकम् ५ मधु ६ यष्टीकम् ७ यष्ट्याह्वम् ८ ॥ (तथा च ।
"यष्टीमधु तथा यष्टी मधुकं क्लीतकन्तथा ।
अन्यत् क्लीतनकन्तत्तु भवेत्तोये मधूलिका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । किञ्चित्तिक्तत्वम् । शीतलत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । पित्तहरत्वम् । वर्ण्यत्वम् । शोषतृष्णाव्रणापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २७ अध्याये । "तत्र विडङ्गतण्डुलचूर्णमाहृत्य यष्टीमधुयुक्तं यथाबलं शीततोयेनोपयुञ्जीत ।")

यष्ट्याह्वं, क्ली, (यष्ट्याह्वा यस्य ।) यष्टिमधु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने १६ अध्याये ।
"यवाश्वगन्धा यष्ट्याह्वैस्तिलैश्चोद्वर्त्तनं
हितम् ॥")

यस, इर् य उ यतने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-अक०-सेट् । क्त्वावेट् ।) इर्, अयसत् अयासीत् अयसीत् । अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये । य, प्रेयस्यति । श्रम क्रम इत्यादिना केवलात् संपूर्व्वाच्च अस्मात् श्यन् विकल्पात् यसति यस्यति संयस्यति संयसति । उ, यसित्वा यस्त्वा । यसनं यत्नः । इति दुर्गादासः ॥

यस्कः, पुं, (यसति मोचयतीति । यसु+क्विप् । संज्ञायां कन् ।) मुनिविशेषः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, आश्वलायनश्रौतसूत्रे उत्तरार्द्धे । १२।१०।१२। "यस्कवाधूलमौनमौकशार्कराक्षिवाहिसावर्णिशालङ्कायनजैमिनिदेवन्त्यायनानां भार्गववैतहव्यसावेतसेति ।")

यह्वः, पुं, (यजतीति । यज+"शेवायह्वजिह्वाग्रीवाप्वमीवाः ।" उणा० १ । १५४ । इति बहुवचनेन निपातितः ।) यजमानः । इत्युणादिकोषः ॥ (त्रि, महान् । यथा, ऋग्वेदे । ३ । १ । १२ ।
"उदुस्रिया जनिता यो जजानापां गर्भो नृतमो
यह्वो अग्निः ।"
"यह्वो महान् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

या, ल गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ल, याति । इति दुर्गादासः ॥

यागः, पुं, (इज्यते इति । यज्+घञ् ।) यज्ञः । इत्यमरः । २ । ७ । १३ ॥ तत्र श्रौताग्निसाध्यहविर्यज्ञाः सप्त । यथा । आग्न्याधानं तदेवाग्निहोत्रम् १ दर्शपौर्णमासौ २ पिण्डपितृयज्ञः ३ आग्रयणम् ४ चातुर्म्मास्यः ५ निरूढपशुबन्धः ६ सौत्रामणिः ७ । स्मार्त्ताग्निसाध्यपाकयज्ञाः सप्त । यथा । औपासनम् १ वैश्वदेवः २ स्थालीपाकः ३ आग्रयणम् ४ सर्पबलिः ५ ईशानबलिः ६ अष्टकान्वष्टका ७ । श्रौताग्निसप्तसंस्थाः । यथा । सोमयागः स एवाग्निष्टोमः १ अत्यग्निष्टोमः २ उक्थ्यः ३ षोडशी ४ वाजपेयः ५ स द्विविधः संस्थाक्रतुश्च । अतिरात्रः ६ अप्तोर्य्यामः ७ । उत्तरक्रतवो बहवः । यथा । महाव्रतम् १ सर्व्वतोमुखम् २ राजसूयः ३ पौण्डरीकम् ४ अभिजित् ५ विश्वजित् ६ अश्वमेधः ७ बृहस्पतिसवः ८ आङ्गिरसः ९ अयनान्यष्टादश १० । इत्यादि श्रौतसूत्रम् ॥ * ॥ सर्व्वदेवानां यागकालो यथा,

स्कन्द उवाच ।
"स्वल्पेनैव तु द्रव्येण महापुण्यं यथा भवेत् ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि ग्रहयागं सुरेश्वर ! ॥
ब्रह्मोवाच ।
शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि यथा त्वं परिपृच्छसि ।
अल्पकेन महापुण्यं ग्रहर्क्षतिथियौगिकम् ॥
भृगुपूर्णाष्टमीयोगं शिवयागेषु चोत्तमम् ।
रुद्रवर्गश्च भाग्यश्च उमाया भृगुवासरे ॥
दैवयोगात् यदा षष्ठी पुष्यर्क्षं रविवासरम् ।
स्कन्दयागस्तदा कार्य्यः सर्व्वकामप्रसाधकः ॥
वारेण वा यदा सूर्य्यः सप्तमी विजया मता ।
तदा तु भवति भानोर्य्यागः सर्व्वसुखावहः ॥
शशिरिक्तासुसंयोगे अर्कर्क्षे सोत्तरासु च ।
नवम्यां मङ्गलायोगो भानुमल्लदिनं यदा ॥
अष्टम्यां वाथ चन्द्राह्ने श्रवणेन शुभावहम् ।
अर्च्चयेद्ब्रह्म कृष्णादि तु गणेशे तस्य वासरे ।
पुनर्व्वसौ गुरोर्व्वारे द्वादश्यां श्रवणेन वा ।
सोमयस्तं यदा योगं विष्णोः सर्व्वार्थसाधनम् ॥
द्वितीयायां यदा सौम्ये कृत्तिकर्क्षं भवेत् क्वचित् ।
ग्रहयागस्तदा कार्य्यः सर्व्वशान्तिप्रदायकः ॥
स्वातीसौम्ये चतुर्थी च उमायागे वरा स्मृता ॥
उत्तरासु च सर्व्वासु भानुपौर्णाष्टमीषु च ।
शान्त्यभिषेकयागेषु सर्व्वकामार्थदाष्टमी ॥
गुरावेकादशी पुष्ये रोहिण्या वा यदा शनिः ।
सुतसौभाग्यकामाय यागो रुद्रविनायके ॥
पूर्णिमासु च सर्व्वासु अष्टमीद्वादशीषु च ।
चतुर्द्दश्यां तृतीयासु ग्रह ऋक्षे शुभेषु च ।
सर्व्वेषां भवति यागो भक्तिपूर्व्वो महामुने ! ॥
मन्त्रसाधनद्रव्याद्यो रुद्रयामादवाप्यते ।
श्रीमेधाज्ञानवात्सल्यसमायामाश्रयान्मुने ॥
सोमज्ञानयशःसिद्धिं महादेवादवाप्नुयात् ।
आरोग्यं च प्रतापत्वं भास्करात् प्राप्यते ध्रुवम् ।
गतिमिष्टां यथाकामं प्रयच्छति त्रिविक्रमः ।
विघ्नो न भवति तस्य यस्तु पश्येद्विनायकम् ॥
निगतारिर्भवेत् षष्ठ्यां दृष्ट्वा स्कन्दं मखे ध्रुवात् ।
मातृयागान्महासिद्धिः सर्व्वेषामपि जायते ॥
भवति धनवान् पुंसः प्रथमादि कृताध्वगात् ।
स्वर्गापवर्गसंसिद्धिर्दुर्गायागात् प्रजायते ॥
मायाद्यैर्मङ्गलाशीत्या ज्येष्ठाद्यैश्च जायते ।
ईशाद्यैः कालिकाद्यास्तु यष्टव्या विधिना मुने ॥"
इत्याद्यं देवावतारे उदयतिथ्यृक्षयोगमाहात्म्यकीर्त्तनम् ॥ * ॥

अथ ग्रहयागविधिः ।
"प्रणम्य नव रव्यादीन् शुभाशुभफलप्रदान् ।
ग्रहयागविधिं सम्यक् वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥

अथ ग्रहयागप्रयोगः ।
तत्र रविसोमबुधगुरुशुक्रवारेषु चित्रानुराधामृगशिरोरेवतीपुष्याश्विनीहस्तारोहिण्युत्तरात्रयेषु चन्द्रताराशुद्धौ शुभकाले यागः कार्य्यः । अत्र बालग्रहभूतग्रहप्रबलतरग्रहाधिपप्रदुःस्वप्नरोगाभिभवाद्भूतदुःस्वप्नावलोकनग्रहदोषाद्यादिनिमित्तकं शान्तिकं मलमासादावपि कर्त्तव्यम् । अथ ग्रहं विना केवलहृदायुःपुष्टिपुत्रश्रीकामादिपौष्टिकन्तु मलमासादीतरकाले या कार्य्यम् ॥ * ॥ तत्र यजमानः स्नातकाचान्तः गोमयोपलिप्ते देशे सदर्भासनोपविष्ट उदङ्मुखः स्वस्तिवाच्यः सूर्य्यः सोम इति पठित्वा फलपुष्पतिलदर्भयवसहितजलपूर्णताम्रपात्रं गृहीत्वा, ॐ तद्विष्णोरिति विष्णुं संस्मृत्य ॐ तत् सदित्युच्चार्य्य ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्म्मा अमुककामो ग्रहयज्ञमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य तज्जलमैशान्यां निःक्षिपेत् । अन्यार्थत्वे गोत्रनाम्नोः षष्ठ्यन्तता । करिष्ये इत्यत्र करिष्यामीति विशेषः । ततः श्वेतसर्षपानादाय ।
ॐ वेतालाश्च पिशाचाश्च राक्षसाश्च सरीसृपाः ।
अपसर्पन्तु ते सर्व्वे ये चान्ये विघ्नकारकाः ॥
ॐ विनायका विघ्नकरा महोग्रा
यज्ञद्विषो ये पिशिताशनाश्च ।
सिद्धार्थकैर्वज्रसमानकल्पै-
र्मया निरस्ता विदिशः प्रयान्तु ॥
इत्येताभ्यां मन्त्राभ्यां श्वेतसर्षपप्रक्षेपैर्विघ्नकारकानपसारयेत् । ततः गणाधिपगौरीप्रभृतिमातृकापूजा वसोर्धारा आयुष्यजपं तदङ्गत्वेन गायत्रीजपं इत्याद्यं कृत्वा तदशक्तौ ओम् सतुरम्य मातृकान् परितोष्य ततः स्वमशक्तौ कर्त्ता प्राङ्मुखं गुरुम् ॐ साधु भवानास्तामिति वदेत् ॐ साध्वहमासे इति प्रतिवचनम् । ततो गन्धपुष्पवस्त्राङ्गुरीयकादिना गुरुमलङ्कृत्य इत्थं वाक्यं कृत्वा ॐ अद्येत्यादि सुरग्रहस्थितग्रहयागकर्म्मणि ग्रहपूजाहोमकर्म्मकरत्वेन अमुकगोत्रं अमुकदेव

पूर्व्वोक्तं गन्धादिभिरभ्यर्च्य भवन्तमहं वृणे। ॐ वृतोऽस्मीति प्रतिवचनम्। ॐ यथाविहितं पूजादिकर्म्म कुरु। ॐ यथाज्ञानं करवाणीति प्रतिवचनम्॥ *॥ ततो मण्डपोत्तरपूर्व्वभागे वितस्तिद्वयविस्तृतायां वितस्त्युच्छ्रितायां उदक्प्लवायां वेद्यां गोमयेनोपलिप्तायां रक्तचन्दनादिना मध्ये वर्त्तुलं सूर्य्यम्। आग्नेय्यां श्वेतमर्द्धचन्द्राकारं सोमम्। दक्षिणस्यां त्रिकोणं रक्तं मङ्गलम्। ऐशान्यां पीतं धनुराकारं बुधम्। उत्तरस्यां पीतं पद्माकारं बृहस्पतिम्। प्राच्यां श्वेतं चतुष्कोणं शुक्रम्। प्रतीच्यां श्यामं सर्पाकारं शनिम्। नैरृत्यां श्यामं मकराकारं राहुम्। वायव्यां धूम्रवर्णान् खड्गाकारान् केतून् विलिख्य स्वगृह्योक्तविधिना अग्निस्थापनादिब्रह्मस्थापनपर्य्यन्तं कर्म्म कृत्वा मण्डपे ग्रहानावाहयेत्॥ *॥ तत्र क्रमः। मध्ये।

ॐ क्षत्त्रियं काश्यपं रक्तं कालिङ्गं द्वादशाङ्गुलम्।
पद्महस्तद्वयं पूर्व्वाननं सप्ताश्ववाहनम्।
शिवाधिदैवतं ध्यायेद्वह्निप्रत्यधिदैवतम्॥

माघ्यां जायमानं विशाखानक्षत्रं रक्तमाल्याम्बरधरम्। इति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः सूर्य्यग्रह इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलेरावाह्य स्थापयेत्॥ १॥ आग्नेये।

ॐ सामुद्रं वैश्यमात्रेयं हस्तमात्रं सिताम्बरम्।
श्वेतं द्विबाहुं वरदं दक्षिणं सगदेतरम्॥
दशाश्वं श्वेतपद्मस्थं विचिन्त्योमाधिदैवतम्।
जलप्रत्यधिदैवञ्च सूर्य्यास्यमाह्वयेत्तथा॥

चतुर्द्दश्यां जातं कृत्तिकानक्षत्रमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः सोमग्रह इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलेरावाह्य स्थापयेत्॥ २॥ दक्षिणस्याम्।

ॐ आवन्त्यं क्षत्त्रियं रक्तं मेषस्थं चतुरङ्गुलम्।
आरक्तमाल्यवसनं भारद्वाजं चतुर्भुजम्॥
दक्षिणोर्द्धक्रमात् शक्तिवराभयगदाकरम्।
आदित्याभिमुखं देवं तद्वदेव समाह्वयेत्।
स्कन्दाधिदैवतं भौमं क्षितिप्रत्यधिदैवतम्॥

अष्टम्यां जातं पूर्व्वाषाढ़ानक्षत्रमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः मङ्गलग्रह इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलेरावाह्य स्थापयेत्॥ ३॥ ऐशान्याम्।

ॐ मागधं द्व्यङ्गुलात्रेयं वैश्यं पीतं चतुर्भुजम्।
वामोर्द्धक्रमतश्चर्म्मगदावरदखड्गिनम्॥
सूर्य्यास्यं सिंहगं सौम्यं पीतवस्त्रं तथाह्वयेत्।
[illegible]वाधिदैवञ्च विष्णुप्रत्यधिदैवतम्॥

[illegible]म्यां जातं धनिष्ठानक्षत्रमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः बुधग्रह इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलेरावाह्य स्थापयेत्॥ ४॥ उत्तरस्याम्।

[illegible]माङ्गिरसं पीतं सैन्धवञ्च षडङ्गुलम्।
[illegible]त्वा पीताम्बरं जीवं सरोजस्थं चतुर्भुजम्॥
[illegible]दण्डवरदकरकादक्षमाह्वयेत्।
ब्रह्माधिदैवं सूर्य्यास्यमिन्द्रप्रत्यधिदैवतम्॥

एकादश्यां जातं उत्तरफल्गुनीनक्षत्रमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः बृहस्पते इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलेरावाह्य स्थापयेत्॥ ५॥ ततः प्राच्याम्।

ॐ शुक्रं भोजकटं विप्रं भार्गवञ्च नवाङ्गुलम्।
पद्मस्थमाह्वयेत् सूर्य्यमुखं श्वेतं चतुर्भुजम्॥
सदाक्षवरकरकादण्डहस्तं सिताम्बरम्।
शक्राधिदैवतं ध्यायेत् शचीप्रत्यधिदैवतम्॥

नवम्यां जातं पुष्यनक्षत्रमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः शुक्र इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलेरावाह्य स्थापयेत्॥ ६॥ पश्चिमायाम्।

सौराष्ट्रं काश्यपं शूद्रं सूर्य्यास्यं चतुरङ्गुलम्।
कृष्णं कृष्णाम्बरं गृध्रगतं सौरिं चतुर्भुजम्॥
तद्वद्वाणवरशूलधनुर्हस्तं समाह्वयेत्।
यमाधिदैवतं प्रजापतिप्रत्यधिदैवतम्॥

कृष्णचतुर्द्दश्यां जातं रोहिणीनक्षत्रमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः शनैश्चर इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलेरावाह्य स्थापयेत्॥ ७॥ नैरृत्याम्।

राहुं मलयजं शूद्रं पैठीनं द्वादशाङ्गुलम्।
कृष्णं कृष्णाम्बरं सिंहासनं ध्यात्वा तथाह्वयेत्॥
चतुर्ब्बाहुं खड्गवरशूलचर्म्मकरं तथा।
कालाधिदैवं सूर्य्यास्यं सर्पप्रत्यधिदैवतम्॥

पौर्णमास्यां जातं भरणीनक्षत्रमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः भगवन् राहो इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलेरावाह्य स्थापयेत्॥ ८॥ वायव्याम्।

कौशद्वीपं केतुगणं जैमिनीयं षडङ्गुलम्।
धूम्रं गृध्रगतं शूद्रमाह्वयेत् विकृताननम्॥
सूर्य्यास्यं धूम्रवसनं वरदं ग[illegible]ं तथा।
चित्रगुप्ताधिदैवञ्च ब्रह्मप्रत्यधिदैवतम्॥

अमावास्यायां जातं अश्लेषानक्षत्रमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः भगवन्तः केतव इहागच्छत इहागच्छत इह तिष्ठत इह तिष्ठत इति शुक्लतण्डुलेरावाह्य स्थापयेत्॥ ९॥ अधिदैवतप्रत्यधिदैवतपूजनञ्च अयुतहोमादौ। ततस्तत्तद्वर्णवस्त्रतत्तद्गन्धतत्तद्वर्णपुष्पं दद्यात्॥ धूपे विशेषः। रवये गुग्गुलुधूपम्। सोमाय सरलम्। मङ्गलाय देवदारुम्। बुधाय घृतमिश्रितदेवदारुम्। बृहस्पतये दशाङ्गम्। शुक्राय अगुरु। शनैश्चराय कालागुरु। राहवे गुड़त्वचम्। केतुभ्यो मधुमिश्रितगुड़त्वचम्। अभावे षोड़शाङ्गं वा॥ *॥ गन्धे विशेषः। सूर्य्याय रक्तचन्दनम्। सोमाय श्वेतचन्दनम्। मङ्गलाय कुङ्कुमम्। बुधाय सरलम्। गुरवे रक्तचन्दनश्वेतचन्दनकुङ्कुमसरलं मिश्रितसमभागत्वेन दद्यात्। शनैश्चराय कस्तूरीम्। राहवे पद्मकाष्ठम्। केतुभ्यश्च पद्मकाष्ठम्। अधिदैवताप्रत्यधिदैवताः पूजयेत्॥ *॥ अधिदैवता प्रत्यधिदैवता यथा। सूर्य्यस्य शिववह्नी। सोमस्य उमा जलम्। मङ्गलस्य स्कन्दः क्षितिः। बुधस्य नारायणविष्णू। बृहस्पतेः ब्रह्मा इन्द्रश्च। शुक्रस्य शक्रः शची। शनैश्चरस्य यमः प्रजापतिश्च। राहोः कालः सर्पश्च। केतूनां चित्रगुप्तः ब्रह्मा च। एतत्तु अयुतादिहोमे ज्ञेयम्॥ *॥ सूर्य्याय गुड़ौदनबलिः। एवं सोमादीनामपि। बलि सामर्थ्ये षोड़शोपचारादिना। बलौ तु। सूर्य्याय गुड़ौदनम्। सोमाय घृतपायसम्। मङ्गलाय संयावचूर्णात्मकयावकम्। बुधाय क्षीरान्नम्। गुरवे दध्योदनम्। शुक्राय घृतौदनम्। शनैश्चराय कृशरम्। राहवे छागमांसम्। केतुभ्यः अजाक्षीरसाधिताजकर्णरक्तमिश्रित-यव-तिल-तण्डुलरूपं चित्रौदनम् तत्तद्द्रव्यालाभे भक्ष्यान्तरं दद्यात्॥ *॥ ततश्चरुं श्रपयेत्। तत्र सामगानां क्रमः। अग्नेः पश्चिमायां दिशि प्रागग्रान् कुशानास्तीर्य्य तदुपरि प्रक्षालितवारणमुदूखलं वैणवञ्च शूर्पं वायव्यपमसस्यजलप्रोक्षितं संस्थाप्य व्रीहीन् यवान् वा अप्रक्षालिततण्डुलान् शूर्पे निधाय ॐ सूर्य्याय त्वा जुष्टं निर्व्वपामि इति गृहीत्वा उदूखले स्थापयेत्। एवं सोमाय। एवं मङ्गलादीनामपि निर्व्वपणं कृत्वा उदूखले स्थापयेत्। त्रिस्तूष्णीम्। ततो दक्षिणहस्तमुपरि कृत्वा मुषलेनावहत्य शूर्पेण प्रस्फोटयेत्। इत्थमेव वारत्रयम्। ततश्चरुस्थाल्याममन्त्रकं कृतोत्तराग्रं पवित्रं निःक्षिप्य तत्र प्रक्षालिततण्डुलान् निधाय तदुपरि दुग्धं दत्त्वा यथा पायसश्चरुर्भवति तथा स्तोकं स्तोकमुदकं दत्त्वा तन्मध्ये खदिरपलाशोडुम्बराणामन्यतमस्य प्रादेशप्रमाणं उभयथा साङ्गुष्ठप्रमाणं चतुष्कोणपुष्कलं मेक्षणं दक्षिणावर्त्तेन भ्रामयित्वा तथा पचेत् यथा अन्तरोष्मणा सम्यक् पाको भवति मक्षणागमं दाहश्च न भवति। सम्यक्पाके भूते चरुमध्ये घृतस्रुवं दत्त्वा प्रागादिदिक्चिह्नितं कृत्वा चरुमवतार्य्य अग्नेरुत्तरतः कुशोपरि स्थापयित्वा पुनर्मध्ये घृतस्रुवं दद्यात्। ततो भूमिजपादिस्रुवसंस्कारपर्य्यन्तं कर्म्म कृत्वा अग्नेः पश्चिमतः स्तरणकुशोपरि पूर्व्वमाज्यं पश्चाच्चरुं निधाय उदकाञ्जलिसेकं कृत्वा विरूपाक्षजपान्तां कुशण्डिकां समापयेत्॥ *॥ यजुर्व्वेदिनान्तु आज्यस्थाल्यामाज्यनिर्वपणानन्तरं शूर्पं पुरतो दक्षिणभागे संस्थाप्य तत्रोदूखलं विन्यस्य व्रीह्याद्यन्यतमं तत्र निधाय ॐ सूर्य्याय त्वा जुष्टं गृह्णामि इत्येकां मुष्टिं गृहीत्वा ॐ सूर्य्याय त्वा जुष्टं निर्व्वपामीति उदूखले स्थापयित्वा ॐ सूर्य्याय त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति प्रोक्षणीजलेन प्रोक्षयेत्। एवं सोमाय त्वा इत्यादि। तत ॐ अग्नये स्विष्टिकृते त्वा इत्यादिना गृहीतनिर्व्वपणप्रोक्षणानि कृत्वा त्रिस्तूष्णीं कुर्य्यात्। ततः पूर्व्ववत् श्रपणम्। पक्वं ज्ञात्वा स्वयदर्व्विं गृहीत्वा

चरुमध्ये दक्षिणावर्त्तेन भ्रामयित्वा तमग्निं तत्रैवाग्नौ क्षिपेत्। तत आधाराज्यभागान्तं कर्म्म कुर्य्यात्॥ * ॥ अग्नेर्दिगन्तु प्रोक्षणीपात्रस्थापनानन्तरं पवित्रान्तर्हिते ॐ सूर्य्याय त्वा जुष्टं निर्व्वपामीति शौचाद्यन्यतममुष्टिं प्रक्षिप्य ॐ सूर्य्याय त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति प्रणीताजलेन प्रोक्षयेत्। एवं सोमाय त्वा इत्यादि। ततः स्विष्टकृदर्थं किञ्चिदधिकं तूष्णीं तथा कृत्वा पवित्रान्तर्हितं कृत्वा पूर्व्वग्रीवोर्द्धलोमकृष्णाजिने उदूखलं निधाय तत्र सूर्य्यस्य शौचाद्यन्यतमं प्रक्षिप्य मुषलेनावहत्य शूर्पेण वितुषीकृत्य प्रक्षाल्य त्रिः प्रक्षाल्य पवित्रं चरुस्थाल्यां प्रक्षिप्य तथैव श्रापयित्वा उदीच्यां दक्षिणभागे ॐ सोमाय स्वाहेति होमपर्य्यन्तं कुर्य्यात्। ततः शान्तिकर्म्मणि अग्ने त्वं वरदनामासीति नाम कृत्वा।

ॐ पिङ्गभ्रूश्मश्रुकेशाक्षः पीनाङ्गजठरोऽरुणः।
छागस्थः साक्षसूत्रोऽग्निः सप्तार्चिः शक्तिधारकः॥

इत्यादिपुराणीयं ध्यात्वा ॐ वरदनामन्नग्ने इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इत्यावाह्य पाद्यादिना पूजयेत्॥ * ॥ पौष्टिककर्म्मणि तु बलदनामाग्निः। ग्रहहोमे अग्नीनाह गोभिलः।

आदित्ये कपिलो नाम पिङ्गलः सोम उच्यते।
धूमकेतुस्तथा भौमे जठरोऽग्निर्बुधे स्मृतः॥
बृहस्पतौ शिखी नाम शुक्रे भवति हाटकः।
शनैश्चरे महातेजा राहौ चैव हुताशनः।
केतुषु लोहितोऽग्निः स्यादिति वह्निविनिर्णयः॥

ततः स्वगृह्योक्तविधिनानेन चरुणा सूर्य्यादिग्रहेभ्यः प्रत्येकाहुतिं दद्यात्॥ * ॥ अत्र मन्त्राः। सूर्य्यस्य आकृष्णेनेतिमन्त्रस्य हिरण्यस्तूपाङ्गिरा ऋषिस्त्रिष्टुप् छन्दः सविता देवता आदित्यस्य पूजाहोमकर्म्मणि विनियोगः। ॐ आकृष्णेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्त्यञ्च हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् स्वाहा। इदं सूर्य्याय इति देवतोद्देशः सामगेतरैः कार्य्यः॥ १ ॥ सोमस्य इमन्देवेतिमन्त्रस्य वरुण ऋषिरग्निर्देवता सोमस्य पूजाहोमकर्म्मणि विनियोगः। ॐ इमन्देवा असपत्नं सुवध्वं महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय। इमममुष्य पुत्त्रममुष्यै पुत्त्रमस्यै विशे स्वाहा। इदं सोमाय॥ २ ॥ मङ्गलस्य अग्निर्मूर्द्धेतिमन्त्रस्य अपाङ्गिरा ऋषिर्गायत्री छन्दोऽग्निर्देवता मङ्गलस्य पूजाहोमकर्म्मणि विनियोगः। ॐ अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयमपां रेतांसि जिन्वति स्वाहा। इदं मङ्गलाय॥ ३ ॥ बुधस्य उद्बुध्यस्वेतिमन्त्रस्य परमेष्ठिर्ऋषिस्त्रिष्टुप् छन्दोऽग्निर्देवता बुधस्य पूजाहोमकर्म्मणि विनियोगः। ॐ उद्बुध्यस्वाग्ने प्रतिजागृहि त्वमिष्टापूर्त्ते संसृजेथामयञ्चास्मिन् सधस्थे अध्युत्तरस्मिन् विश्वेदेवा यजमानश्च सीदत स्वाहा। इदं बुधाय॥ ४॥ बृहस्पतेः बृहस्पते अतीतिमन्त्रस्य गृत्समद ऋषिस्त्रिष्टुप् छन्दो ब्रह्मा देवता जीवस्य पूजाहोमकर्म्मणि विनियोगः। ॐ बृहस्पते अतियदर्य्योऽर्हाद्द्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु। यद्दीदयच्छवस ऋतु प्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रं स्वाहा। इदं बृहस्पतये॥ ५॥ शुक्रस्य अन्नात् परिस्रुत इति मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिरतिजगती छन्दोऽग्निसरस्वतीन्द्रा देवताः शुक्रस्य पूजाहोमकर्म्मणि विनियोगः। ॐ अन्नात् परिस्रुतो रसं ब्रह्मणा व्यपिबत् क्षत्त्रं पयः सोमं प्रजापतिः। ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रमन्धस इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु स्वाहा। इदं शुक्राय॥ ६॥ शनैश्चरस्य शन्नो देवीतिमन्त्रस्य दध्यङ्ङाथर्व्वण ऋषिर्गायत्री छन्द आपो देवता शनैश्चरस्य पूजाहोमकर्म्मणि विनियोगः। ॐ शन्नो देवीरभीष्टये आपो भवन्तु पीतये शंयोरभिस्रवन्तु नः स्वाहा। इदं शनैश्चराय॥ ७॥ राहोः काण्डात् काण्डादिति मन्त्रस्य अग्निर्ऋषिर्गायत्री छन्दो दूर्व्वेष्टका देवता राहोः पूजाहोमकर्म्मणि विनियोगः। ॐ काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती परुषः परुषः परि। एवानो दूर्व्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च स्वाहा। इदं राहवे॥ ८॥ केतूनां केतुं कृण्वन्नितिमन्त्रस्य मधुच्छन्द ऋषिरनिरुक्तायत्री छन्दोऽग्निर्देवता केतूनां पूजाहोमकर्म्मणि विनियोगः। ॐ केतुं कृण्वन् केतवे पेशो मर्य्या अपेशसे। समुषद्भिरजायथा स्वाहा। इदं केतुभ्यः॥ ९॥ ततो मधुघृताक्तां घृताक्तां क्षीराक्तां वा प्रादेशप्रमाणां साग्रामर्कसमिधमादाय ॐ आकृष्णेन इत्यादिमन्त्रेण सूर्य्यायाष्टोत्तरशतं अष्टाविंशतिमष्टौ वा अशक्त्या। शक्त्या ग्रहस्यातिपीडाकरत्वाद्वा अष्टोत्तरसहस्रं जुहुयात्॥ * ॥ समिधमाह याज्ञवल्क्यः।

अर्कः पलाशः खदिरश्चापामार्गोऽथ पिप्पलः।
उडुम्बरः शमी दूर्व्वा कुशाश्च समिधः क्रमात्॥
होमो ग्रहादिपूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत्।
अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते।
अतिपीडाकरो यस्तु तन्तु यत्नेन पूजयेत्॥

ततो होमानन्तरं उदीच्यं कर्म्म कुर्य्यात्। ततो गुडौदनादीन् ऋत्विजो भोजयेत्। तत्तद्द्रव्यालाभे भोज्यान्तराणि वा दद्यात्। भोजनासामर्थ्ये तत्तद्द्रव्याणि पात्रेण प्रतिपादयेत्। ततो मत्स्यपुराणोक्तमन्त्रैर्दक्षिणां दद्यात्।

धेनुः शङ्खस्तथानड्वान् हेम वासो हयस्तथा।
कृष्णा गौरायसं छाग एता वै दक्षिणाः क्रमात्॥

तत्र।

कपिले सर्व्वदेवानां पूजनीयासि रोहिणी।
तीर्थदेवमयी यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे॥

इति पठित्वा ॐ अद्येत्यादि कृतैतत्सूर्य्यग्रहयज्ञकर्म्मणः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणां कपिलां धेनुं रुद्रदैवताकां अमुकगोत्राय अमुकदेवशर्म्मणे ब्राह्मणाय ऋत्विजे तुभ्यमहं संप्रददे। अन्य[illegible] चेत् ददानीति ब्रूयात्। कपिलाभावे गौर[illegible] वा। तदभावे काञ्चनम्। तदभावे रजतानि वा दद्यात्। काञ्चनादिकन्तु शङ्खादि दक्षिणाभावेऽपि दद्यात्॥ १ ॥ एवम्।

पुण्यस्त्वं शङ्खपुण्यानां मङ्गलानाञ्च मङ्गलम्।
विष्णुना विधृतो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे॥

इत्युच्चार्य्य पूर्व्वोक्तक्रमेण सोमग्रहयज्ञे [illegible] दद्यात्॥ २ ॥

ॐ धर्म्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः।
अष्टमूर्त्तेरधिष्ठानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे॥

इत्युच्चार्य्य मङ्गलयज्ञे वृषं दद्यात्॥ ३ ॥

ॐ हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेमबीजं विभावसोः।
अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे॥

इत्युच्चार्य्य बुधयज्ञे काञ्चनं दद्यात्॥ ४ ॥

ॐ पीतवस्त्रयुगं यस्माद्वासुदेवस्य वल्लभम्।
वरप्रदानात्तद्विष्णोरतः शान्तिं प्रयच्छ मे॥

इत्युच्चार्य्य गुरुयज्ञे पीतवस्त्रयुगं दद्यात् त[illegible]भावेऽन्यवर्णवासोयुगमपि दद्यात्॥ ५ ॥

ॐ विष्णुस्त्वमश्वरूपेण यस्मादमृतसम्भवः।
चन्द्रार्कवाहनस्त्वं वै अतः शान्तिं प्रयच्छ मे॥

इत्युच्चार्य्य शुक्रयज्ञे अश्वं दद्यात्॥ ६ ॥

ॐ यस्मात्त्वं पृथिवी सर्व्वा धेनुः केशवसम्भवा।
सर्व्वपापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे॥

इत्युच्चार्य्य शनैश्चरयज्ञे कृष्णां धेनुं अन्यवर्णां दद्यात्॥ ७ ॥

ॐ यस्मादायुधकर्म्माणि त्वदधीनानि सर्व्वदा।
लाङ्गलाद्यायुधादीनि ततः शान्तिं प्रयच्छ मे॥

इत्युच्चार्य्य राहुयज्ञे लौहं दद्यात्॥ ८ ॥

ॐ यस्मात्त्वं सर्व्वभूतानां मङ्गलाय व्यवस्थितः।
यागं विभावसोर्नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे।

इत्युच्चार्य्य केतुयज्ञे छागं दद्यात्॥ ९॥ दक्षिणा[illegible] शान्तिकुम्भजलेन संसिच्य शान्तिं कुर्य्या[त्]। ततः कृताञ्जलिः।

ॐ गच्छध्वममराः सर्व्वे गृहीत्वार्च्चां स्वमालयम्।
सन्तुष्टा वरमस्माकं दत्त्वेदानीं सुपूजिताः॥

इति विष्णुधर्म्मोत्तरीयं पठित्वा ग्रहान् विसर्जयेत्। दक्षिणा च प्रदातव्या ग्रहाणाञ्च विसर्जनमिति वशिष्ठवचनात्।" इति रघुनन्दनभट्टाचार्य्यविरचितग्रहयागप्रयोगः समाप्तः।

याच, टु डु ऋ ञ याचने। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा०-उभ०-द्विक०-सेट्।) याचनमाभि[illegible] दानार्थं प्रेरणम्। टु, याचथुः। डु, याचि[illegible]त्रिमम्। ऋ, अययाचत्। ञ, याचति याच[illegible] नृपं विप्रः। ग्रहणार्थं प्रेरणेऽपि याचति वि[illegible] गुरवे शिष्यः। इति दुर्गादासः॥

याचकः, त्रि, (याचत इति। याच्+ण्वुल्।) याच्ञाकर्त्ता। तत्पर्य्यायः। वनीयकः[illegible] याचनकः ३ मार्गणः ४ अर्थी ५। इत्यमर[illegible]

३ । १ । १९ ॥ वनीपकः ६ भिक्षुकः ७ भिक्षाकरः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य लघुत्वं यथा,—

"तृणादपि लघुस्तूलस्तूलादपि च याचकः ।
वायुना किं न नीतोऽसौ किन्त्वयं प्रार्थनशङ्कया ॥"
इति प्राचीनाः ॥

अपि च ।

"कुब्जस्य कीटघातस्य वाताग्निष्ठीवितस्य च ।
शिखरे वसतस्तस्य वरं जन्म न याचितम् ॥
जगत्पतिर्हि याचित्वा विष्णुर्वामनतां गतः ।
कोऽन्योऽधिकतरस्तस्य योऽर्थी याति न लाघवम् ॥"

इति गारुडे नीतिसारे ११५ अध्यायः ॥

याचन, [त्] त्रि, (याचतीति । याच् + शतृ ।) याचकः । यथा,—

"मुखभङ्गः स्वरो दीनो गात्रस्वेदो महद्भयम् ।
मरणे यानि चिह्नानि तानि चिह्नानि याचतः ॥"

इति गारुडे नीतिसारे ११५ अध्यायः ॥

याचनं, क्ली, (याच् + भावे ल्युट् ।) याच्ञा । (यथा, नैषधे । ५ । ११२ ।

"भीमजार्थयाचनवाचे
यूयमेव गुरवः करणीयाः ॥")

याचनकः, त्रि, (याचन + स्वार्थे कन् ।) याचकः । इत्यमरः । ३।१।४९ ॥ (यथा, मनौ । ३।१६५ ।
"आचारहीनः क्लीवश्च नित्यं याचनकस्तथा ॥")

याचना, स्त्री, (याच् + स्वार्थे णिच् + युच् । टाप् ।) याच्ञा । इत्यमरः । २ । ७ । ३२ ॥
यथा, रामायणे । २ । २७ । २३ ।
"नयस्व मां साधु कुरुष्व याचनाम् ॥")

याचमानः, त्रि, (याचते इति । याच् + शानच् ।) याचकः । यथा,—

"नवीनदीनभावस्य याचमानस्य मानिनः ।
चोजीवितयोरासीत् पुरोनिःसरणे रणः ॥"
इति वररुचिः ॥

अपि च ।

"द्विजेभ्यो याचमानेभ्यो यजमानः प्रयच्छति ।
याति चाक्षयान् लोकान् येभ्यो नावर्त्तते पुनः ॥
दिवर्षसहस्राणां सहस्राणि वसेद्दिवि ।
ऽशुमन्तापि भवति निरये प्रतिषेधकः ॥"

इति वह्निपुराणे वामनप्रादुर्भावो नामाध्यायः ॥

याचितं, क्ली, (याच् + क्तः ।) याचनवृत्तिः । तत्पर्यायः । मृतम् २ । यथा,—
"याचितायाचितयोर्यथासंख्यं मृतामृते ॥"
इत्यमरः । २ । ९ । ३२ ॥

"रे । याचनवृत्तिर्मरणमिव दुःखजनकत्वात् मृतम् । अयाचितं अमृतमिव अमृतम् । याचितायाचितयोर्भावे कर्म्मणि वा क्तः ।" इति भरतः ॥ प्रार्थितवस्तुनि, त्रि ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । २८ । ६७ ।
"पिता ते याचितः पूर्व्वं यथा मे लतुलते-
ऽनघे ! ॥")

याचितकं, क्ली, (याचितेन निर्वृत्तम् । याचित + "अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ ।" ४ । ४ । २१ । इति कन् ।) याच्ञाप्राप्तम् । इत्यमरः । २।९।४॥
"याच्ञया । प्रत्यर्पणीयत्वेन याच्ञया यत् प्राप्तमलङ्कारादिवस्तु तत् याचितकम् । कार्य्यान्तरं वस्तुस्वामी यत् पुनर्गृह्णाति तदित्यर्थः । याचितेन प्राप्तमिति ठञ्चे कादिति कः ।" इति भरतः ॥

याच्ञा, स्त्री, (याचनमिति । याच् + "यजयाच-यतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ।" ३ । ३ । ९० । इति नङ् ।) याचनम् । तत्पर्य्यायः । अभिशस्तिः २ याचना ३ अर्थना ४ भिक्षा ५ अर्द्दना ६ । इत्यमरः । २ । ७ । ३२ ॥ लालसा ७ । इति जटाधरः ॥ (यथा, भागवते । २ । ७ । १७ ।
"ज्यायान् गुणैरवरजोऽप्यदितेः सुतानां
लोकान् विचक्रम इमान् यदथाधियज्ञः ।
क्ष्मां वामनेन जगृहे त्रिपदच्छलेन
याच्ञामृते पथि चरन् प्रभुभिर्न चाल्यः ॥")
तद्वैदिकपर्य्यायः । ईमहे १ यामि २ मन्महे ३ दद्धि ४ शग्धि ५ पूर्द्धि ६ मिमिड्ढि ७ मिमीढ्हि ८ रिरिड्ढि ९ रिरीढ्हि १० पीपरत् ११ यन्तारः १२ यन्धि १३ इषुध्यति १४ मदेमहि १५ मनामहे १६ मायते १७ । इति सप्तदश याच्ञाकर्म्माणः । इति वेदनिघण्टौ ३ अः ॥

याजः, पुं, अन्नम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५९ ॥
(ऋषिभेदः । यथा, महाभारते ।१।१६८।७।
"याजोपयाजौ ब्रह्मर्षी शाम्यन्तौ परमेष्ठिनौ ।
संहिताध्ययने युक्तौ गोत्रतश्चापि काश्यपौ ॥")

याजकः, पुं, (यजतीति । यज् + ण्वुल् ।) याज्ञिकः । राज्ञो गजः । इति मेदिनी । के, १४२ ॥ मत्तहस्ती । इति जटाधरः ॥ ऋत्विक् । यथा,
"अग्नीध्राद्या धनैर्व्वार्य्या ऋत्विजो याजकाश्च ते ॥"
इत्यमरः । २ । ७ । १७ ॥

"यजमानेन धनैर्व्वार्य्याः धनानि दत्त्वा इष्टसम्पादनाय व्रियन्ते प्रार्थ्यन्ते ये अग्नीध्रप्रभृतयस्ते ऋत्विजो याचकाश्च कथ्यन्ते । अग्निं इन्धयन्ति दीपयन्ति अग्नीध्राः इन्धी ञि ध ङ दीप्तौ ञिः नाम्नीति रः मनीषादित्वान्नलोपः । आदिना ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्य्युब्राह्मणाच्छंसिप्रभृतयः षोडश गृह्यन्ते । वार्य्या इति वृङ्वृञोरिति ध्यण् इष्टजुषिवृञादौ इ च इति सानुबन्धनिर्द्देशात् अस्वरधातोर्न क्यप् ऋतौ यजन्ति ऋत्विजः क्विप् । यजन्ति याचकाः याजकाः ।" इति भरतः ॥ * ॥ बहुयाजकग्रामयाजकयोर्निन्दा यथा,—

"अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी ॥
तृतीयो बहुयाज्यः स्याच्चतुर्थो ग्रामयाजकः ।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च ॥
अनागतान्तु यः पूर्व्वां सादित्याञ्चैव पश्चिमाम् ।
नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः ॥"

इत्याह्निकतत्त्वे सन्ध्योपासनम् ॥

अपि च ।

"शूद्रसमोऽद्विजस्त्याजी ग्रामयाजीति कीर्त्तितः ।
शूद्रपाकोपजीवी यः सूपकारः प्रकीर्त्तितः ॥
सन्ध्यापूजाविहीनश्च प्रमत्तः पतितः स्मृतः ।
एते महापातकिनः कुम्भीपाकं प्रयान्ति ते ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥

याजनं, क्ली,(याज्यते इति । यज् + णिच् + ल्युट् ।) यागक्रियाकारणा । याग कराण इति भाषा । तत्तु ब्राह्मणस्य षट्कर्म्मान्तर्गतकर्म्मविशेषः । यथा,—

"अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनन्तथा ।
दानं प्रतिग्रहञ्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥"

इति मानवे १ अध्यायः ॥

याजिः, पुं, (यज् + "वसिवपियजिराजीति ।" उणा० ४ । १२४ । इति इञ् ।) यज्ञः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ यागकर्त्ता । इत्युणादिकोषः ॥

याजुषं, त्रि, (यजुष इदमिति । यजुस् + अण् ।) यजुर्व्वेदसम्बन्धि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

याज्ञवल्क्यः, पुं, (वल्कयतीति । वल्क + अच् । यज्ञस्य वल्को वक्ता । तस्य गोत्रापत्यम् । यज्ञवल्क + "गर्गादिभ्यो यञ् ।" ४ । २ । १०५ । इति यञ् ।) धर्म्मशास्त्रप्रयोजकमुनिविशेषः । तत्पर्य्यायः । ब्रह्मराशिः २ योगेशः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ योगीश्वरः ४ । इति मिताक्षरा ॥ (महर्षिरयं याज्ञवल्क्यः सूर्य्यात् शुक्लयजुर्व्वेदं प्राप्तवान् । तत्रादौ ब्रह्मपरम्परया प्राप्तं वेदं वेदव्यासो मन्दमतीन् मनुष्यान् विचिन्त्य तेषु कृपापरः चतुर्धा व्यस्य ऋग्यजुःसामाथर्व्वाख्यांश्चतुरो वेदान् पैलवैशम्पायनजैमिनिसुमन्तुभ्यः क्रमादुपदिदेश ते च स्वशिष्येभ्यः । तत्र वासशिष्यो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यादिभ्यः स्वशिष्येभ्यो यजुर्व्वेदमध्यापयत् । तत्र दैवात् केनापि हेतुना क्रुद्धो गुरुः शिष्यं याज्ञवल्क्यं अधीतवेदपरित्यागार्थमादिष्टवान् । याज्ञवल्क्योऽपि योगबलेन अधीतयजुर्विद्यां मूर्त्तिमतीं विधायोद्वाम । वान्तानि यजूंषि गृह्णीतेति गुरूक्त्या अन्ये शिष्यास्तित्तिरयो भूत्वा यजूंष्यभक्षयन् । तान्येव यजूंषि बुद्धिमालिन्यात् कृष्णानि जातानि । ततो वेदहीनोऽतिदुःखितो याज्ञवल्क्यः सूर्य्यमाराध्य शुक्लानि यजूंषि प्राप्तवान् तानि च जाबालगौधेयकाण्वमाध्यन्दिनादीन् पञ्चदशशिष्यानध्यापयामास । तथाहि भागवते द्वादशस्कन्धे ६ अध्याये ।

"तेनासौ चतुरो वेदांश्चतुर्भिर्वदनैर्विभुः ।
सव्याहृतिकान् सोङ्कारांश्चातुर्होत्रविवक्षया ॥
पुत्रानध्यापयत् तांस्तु ब्रह्मर्षीन् ब्रह्मकोविदान् ।
ते तु धर्म्मोपदेष्टारः स्वपुत्रेभ्यः समादिशन् ॥
ते परम्परया प्राप्तास्तत्तच्छिष्यैर्धृतव्रतैः ।

चतुर्युगेष्वथ व्यस्ता द्वापरादौ महर्षिभिः ॥
क्षीणायुषः क्षीणसत्त्वान् दुर्मेधान् वीक्ष्य कालतः ।
वेदान् ब्रह्मर्षयो व्यस्यन् हृदिस्थाच्युतचोदिताः ॥
अस्मिन्नप्यन्तरे ब्रह्मन् भगवान् लोकभावनः ।
ब्रह्मेशाद्यैर्लोकपालैर्याचितो धर्म्मगुप्तये ॥
पराशरात् सत्यवत्यामंशांशकलया विभुः ।
अवतीर्णो महाभाग वेदं चक्रे चतुर्व्विधम् ॥
ऋगथर्व्वयजुःसाम्नां राशीनुद्धृत्य वर्गशः ।
चतस्रः संहिताश्चक्रे मन्त्रैर्मणिगणा इव ॥
तासां स चतुरः शिष्यानुपाहूय महामतिः ।
एकैकां संहितां ब्रह्मन्नेकैकस्मै ददौ विभुः ॥
पैलाय संहितामाद्यां बह्वृचाख्यामुवाच ह ।
वैशम्पायनसंज्ञाय निगदाख्यं यजुर्गणम् ॥
साम्नां जैमिनये प्राह तथा छन्दोगसंहिताम् ।
अथर्व्वाङ्गिरसीं नाम स्वशिष्याय सुमन्तवे ॥"
"वैशम्पायनशिष्या वै चरकाध्वर्य्यवोऽभवन् ।
यच्चेरुर्ब्रह्महत्यांहःक्षपणं स्वगुरोर्व्रतम् ॥
याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्य आहाहो भगवन्
कियत् ।
चरितेनाल्पसाराणां चरिष्येऽहं सुदुश्चरम् ॥
इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याह्यलं त्वया ।
विप्रावमन्त्रा शिष्येण मदधीतं त्यजाश्विति ॥
देवरातसुतः सोऽपि छर्द्दित्वा यजुषां गणम् ।
ततो गतोऽथ मुनयो ददृशुस्तान् यजुर्गणान् ॥
यजूंषि तित्तिरा भूत्वा तल्लोलुपतयाददुः ।
तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन् सुपेशलाः ॥
याज्ञवल्क्यस्ततो ब्रह्मंश्छन्दांस्यधि गवेषयन् ।
गुरोरविद्यमानानि सूपतस्थेऽर्कमीश्वरम् ॥"
"एवं स्तुतः स भगवान् वाजिरूपधरो रविः ।
यजूंष्ययातयामानि मुनयेऽदात् प्रसादितः ॥
यजुर्भिरकरोच्छाखा दश पञ्च शतैर्विभुः ।
जगृहुर्वाजसन्यस्ताः काण्वमाध्यन्दिनादयः ॥"
अयमेव महर्षिर्मिथिलाख्य एव वामदेवःप्रभृतिभिः ऋषिभिर्वर्णाश्रमेतरधर्म्मज्ञानायैमादिष्ट आचारव्यवहारप्रायश्चित्ताख्यकाण्डत्रयात्मकं धर्म्मशास्त्रं प्रणीय तेभ्यः आदिशवान् । यदुक्तं याज्ञवल्क्यसंहितायां ग्रन्थारम्भे ।
"योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं संपूज्य मुनयोऽब्रुवन् ।
वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्म्मानशेषतः ।
मिथिलास्थः स योगीन्द्रः क्षणं ध्यात्वाब्रवीन्
मुनीन् ॥")
स्त्री, उपनिषद्विशेषः । यथा, मुक्तिकोपनिषदि ।
"गोपालतापनं कृष्णं याज्ञवल्क्यं वराहकम् ।")

याज्ञसेनी, स्त्री, यज्ञसेनस्य अपत्यम् ॥ (यज्ञसेन + अण् । ङीप् ।) सा च द्रौपदी । इति हेमचन्द्रः । ३ । २७५ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ४ । ५६ ।
"याज्ञसेनीं पुरस्कृत्य षडेवाथ प्रवव्रजुः ।"
अस्या विवरणं द्रौपदीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

याज्ञिकः, पुं, (यज्ञमर्हतीति यज्ञाय हितो वा । यज्ञ + ठक् ।) दर्भभेदः ॥ (यज्ञं यज्ञविद्यामधीते वेद वा । यज्ञ + ठक् ।) याजकः । यज्ञकर्त्ता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ११ । १० । २३ ।
"इष्ट्वेह देवता यज्ञैः स्वर्लोकं याति याज्ञिकः ॥")
रक्तखदिरः । पलाशः । अश्वत्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥

याज्ञिक्यं, क्ली, (याज्ञिकानां धर्म्म आम्नायो वा । याज्ञिक + "छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृच नटाञ्ञ्यः ।" ४ । ३ । १२९ । इति ञ्यः ।) यज्ञः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

याज्यं, क्ली, (इज्यत इति । यज् + ण्यत् । "यजयाचरुचप्रवचर्चश्च ।" ७ । ३ । ६६ । इति कुत्वनिषेधः ।) यागलब्धधनादि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ यजनीये, त्रि । (यथा, मनौ । ८ । ३१७ ।
"अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि पत्यौ भार्य्यापचारिणी ।
गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बि-
षम् ॥"
शिष्यः । प्रायकार्यः । यथा, देवीभागवते । ९ । १ । १८ । ६ ।
"याज्योऽस्ति जनकस्तत्र जीवन्मुक्तो नराधिपः ।
विदेहो लोकविदितः पाति राज्यमकण्टकम् ॥")

याज्या, स्त्री, (यजन्त्यनया । यज् + ण्यत् + टाप् ।) ऋक् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे गङ्गासहस्रनामकीर्त्तने । २९ । १४२ ।
"योगसिद्धिप्रदा याज्या यज्ञेशपरिपूजिता ॥")

यात्, त्र, आख्यातप्रत्ययविशेषः । स च विधिलिङाशीर्लिङः परस्मैपदप्रथमपुरुषैकवचनम् । स तु विध्याद्यर्थक आशीर्व्वादार्थकश्च । इति व्याकरणम् ॥ मुग्धबोधमते विध्याद्यर्थे अस्य स्रीसंज्ञा । आशीरर्थे टीसंज्ञा ॥

यातं, क्ली, (या + क्तः ।) निषादिनां पादकर्म्म । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६७ ॥ पुस्तकान्तरे यतमिति पाठः । यथा,—
"अपदव्यस्तुशस्त्राग्यं यातमङ्कुशवारणम् ।
निषादिनां पादकर्म्म या(य)तं वीतन्तु तद्द्वयम् ॥"

यातः, त्रि, गतः । याधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, मनुः । ४ । १७८ ।
"येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन् न
रिष्यते ॥")

यातना, स्त्री, (यत् + णिच् + "ण्यासश्रन्थो युच् ।" ३ । ३ । १०७ । इति युच् । टाप् ।) गाढवेदना । तत्पर्य्यायः । कारणा २ तीव्रवेदना ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ३ ॥ अतियथा ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ७ । १ । ४१ ।
"हिरण्यकशिपुः पुत्त्रं प्रह्लादं केशवप्रियम् ।
जिघांसुरकरोन्नानायातना मृत्युहेतवे ॥")
नरकदण्डः । इति केचिदिति भरतः ॥

यातयामं, त्रि, (यातो गतो याम उपभोगकालो वीर्य्यं वा यस्य ।) जीर्णम् । (यथा, भट्टिकाव्ये । ५ । ३६ ।
"तं भीतवद्वारमाकृष्य रावणः प्रत्यभाषत ।
यातयामं विजितवान् स रामं यदि किन्नरः ॥")
परिभुक्तम् । इत्यमरः । ३ । १ । १३५ । उच्छिष्टम् । इति मेदिनी । मे, ६२ ॥ (प्राप्तवीर्य्यम् । यथा, गीतायाम् । १७ । १० ।
"यातयामं गतरसं पूतिपर्य्युषितञ्च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥"
गतरसः । यथा, शतपथब्राह्मणे । ४ । ३ ।
"ब्रह्मवादिनो वदन्ति यातयामाः संवा अयातयामा इति ते नायातयामेति वक्तव्या
"यातयामः गतरसः ।" इति भाष्यम् ॥)

याता, [ऋ] स्त्री, (यततेऽन्योन्यमैत्रायेति । य "त्रन् ।" उणा० २ । ९८ । इति त्रन्) पतिभ्रातृपत्नी । इत्यमरः । २ । ६ । ३० । इति भाषा । (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ।
"स्वामी निःश्वसितेऽप्यसूयति मनो जिघ्रः सप
... ...
... दशरथिलब्धदैवतं नयनयोरोषाङ्गिलज्ञो यातः
या + तृच् । गमनकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, ह संहितायाम् । ११ । १३ । [यातु:
"उल्का शुभदा पुरतो दिवाकरविनिःसृता
सारथ्यादिः । यथा, मनौ । ८ । २९० ।
"यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च ।
दशातिवर्त्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते ॥"
"यातुः सारथ्यादेः ।" इति कुल्लूकः ॥ हन्त
यथा, ऋग्वेदे । १ । ३२ । १४ ।
"अहेर्यातारं कमपश्य इन्द्र ।"
"यातारं हन्तारम् ।" इति तद्भाष्ये सायण

यातायातं, क्ली, गमनागमनम् । यथा,—
"पृष्ठे भ्राम्यदमन्दमन्दरगिरिग्रावाग्रकण्डूयन
निद्रालोः कमठाकृतेर्भगवतः श्वासानिलाः
पान्तु वः
यत्संस्कारकलानुवर्त्तनवशाद्वेलानिभेनाम्भ
यातायातमतन्द्रितं जलनिधेर्नाद्यापि विश्रा
म्यति ।
इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १३ अध्यायः

यात्रिकः, पुं, (यातं गमनं प्राप्तवैनाच्छे यात + ठन् ।) पान्थः । इति शब्दरत्नावली

यातु, क्ली, (सर्व्वेषामन्नं यातीति । या + "कमिमनिजनि ।" उणा० १ । ७३ । इति तु राक्षसः । इत्यमरः । १ । १ । ६३ ॥ (यथा,
"यातु यातुप्रवीराणां प्रयाण्य चरकायली ।"
इत्यमरटीकायां रघुनाथचक्रवर्त्ती
(पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, ऋग्वेदे । ७ । २१
"न यातव इन्द्र जूजुवुर्नो न ।"
"यातवो राक्षसाः ।" इति तद्भाष्ये सायण

यातुः, पुं, (सर्व्वान् याति गच्छतीति । या + "कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च ।" उणा० १ । ७३ इति तुः ।) कालः । अध्वगः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ वायुः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (क्ली, यातना । ऋग्वेदे । ८ । ४९ । २० ।
"मा नो दभ आविष्ट्यावधोदासबन्धो मा यातु भावताम् ।

"यातुर्यातना पीड़ा।" इति सायणः॥ कर्म्म-नाशकरी हिंसा। यथा, तत्रैव।५।१२।२।
"नाहं यातुं सहसा न द्वयेन ऋतं शपाम्य-
रुषस्य वृष्णः।"
"यातुं कर्म्मणां नाशकरीं हिंसाम्।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)

ातु, त्रि, यातीति। या+"कमिमनीति।" उणा० १।७३। इति तुः।) गन्ता। इत्यु-णादिकोषः॥ क्रियापदं चेत् गच्छतु॥

ातुघ्नः, पुं, (यातु हन्तीति। हन्+"अमनुष्य-कर्त्तृके च।"३।२।५३। इति टक्।) गुग्-गुलुः। इति राजनिर्घण्टः॥

ातुधानः, पुं, (यातूनि रक्षांसि दधाति पुष्णा-तीति। धा+बहुलमन्यत्रापीति युच्। स्वजाति-पोषकत्वात्तथात्वम्।) राक्षसः। इत्यमरः।१।१।६३॥ (यथा, भट्टिकाव्ये। २। २६।
"दक्षिणदिष्टां क्रतमालिनीने-
स्तद्यातुधानैश्चिचिते प्रसर्पत्॥")

ाटकः, पुं, (यातवेति। यात्व+स्वार्थे कन्।) पान्थः। इति शब्दरत्नावली॥

ात्यं, त्रि, यतितव्यम्। यतनीयम्। यतधातोः कर्म्मणि ष्यण्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

त्रा, स्त्री, (या+"हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्।" उणा० ४।१६७। इति त्रन्। टाप्।) विजिगीषोः प्रयाणम्। तत्पर्य्यायः। व्रज्या १ अभिनिर्य्याणम् २ प्रस्थानम् ४ गमनम् ५ गमः ६। इत्यमरः।२।८।९५॥ प्रस्थितिः ७ यानम् ८ प्राणनम् ९। इति शब्दरत्नावली॥ यापनम्॥ (यथा, भागवते। १०।८६।१५।
"यात्रामात्रं त्वहरहर्दैवादुपनमत्युत॥")
उत्सवः। इति मेदिनी। रे, ७८॥ (यथा, कथा-सरित्सागरे। १०। ८७।
"यात्रासुपवने द्रष्टुं जगाम सखिभिः सह॥")
व्यवहारः। यथा, गीतायाम्। ३। ८।
"शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्म्मणः॥"
"शरीरयात्रा देहव्यवहारः।"इति तत्र नील-कण्ठः॥) उपायः। इति विश्वः॥*॥ अथ यात्रा-दिनम्। भाद्रपौषचैत्रेतरमासेषु दूरयात्रा कर्त्तव्या। पूर्व्वस्यां दिशि रविशुक्रवारस्य प्राश-स्त्यम्। दक्षिणस्यां मङ्गलवारस्य प्राशस्त्यम्। पश्चिमायां सोमशनिवारस्य प्राशस्त्यम्। उत्त-रस्यां वृहस्पतिवारस्य प्राशस्त्यम्। पूर्व्वस्यां दिशि सोमशनिवारे न गन्तव्यम्। दक्षिणस्यां वृहस्पतिवारे केचिच्छन्ति बुधवारे च न गन्त-व्यम्। पश्चिमायां रविशुक्रवारे। एवं उत्तरस्यां बुधमङ्गलवारे न गन्तव्यम्। द्वितीया तृतीया सप्तमी पञ्चमी दशमी एकादशी त्रयोदशी च ता यात्रायां प्रशस्ताः। अथोत्तमनक्षत्राणि। अश्विनी अनुराधा रेवती मृगशिरा मूला पुन-र्व्वसु पुष्या हस्ता ज्येष्ठा। मध्यमनक्षत्राणि। रोहिणी पूर्व्वात्रयं चित्रा स्वाती शतभिषा श्रवणा धनिष्ठा। अधमनक्षत्राणि। उत्तरात्रयं विशाखा मघा आर्द्रा भरणी कृत्तिका अश्लेषा। तत्र नक्षत्रशूलकथनम्। स्वात्यां ज्येष्ठायाञ्च पूर्व्वदिग्गमनं निषिद्धम्। एवं पूर्व्वभाद्रपदे अश्विन्याञ्च दक्षिणदिग्गमनं पुष्ये रोहिण्याञ्च पश्चिमदिग्गमनं उत्तरफल्गुन्यां हस्तायाञ्च उत्तरदिग्गमनं निषिद्धम्। तत्रानुक्तकरणानि। गरं वणिजं विष्टिः। गरमपि केचिच्छस्तं मन्यते। अथ उत्तमलग्नानि। सिंहवृषकुम्भ-कन्यामिथुनानि। तत्र योगिनीनिर्णयः। प्रति-पदि नवम्याञ्च प्राच्यां योगिनी। तृतीयायां एकादश्याञ्चाग्निकोणे। पञ्चम्यां त्रयोदश्याञ्च दक्षिणे। द्वादश्यां चतुर्थ्याञ्च नैरृतकोणे। षष्ठ्यां चतुर्द्दश्याञ्च पश्चिमे। सप्तम्यां पूर्णिमा-याञ्च वायुकोणे। द्वितीयायां दशम्याञ्च उत्तर-दिशि। अष्टम्याममावास्यायाञ्च ईशानकोणे। तां दक्षिणे सम्मुखे च कृत्वा न गन्तव्यम्। पापयोगग्रहस्पर्शमासदग्धादिषु यात्रा न कर्त्तव्या। वारवेलाकालवेलाकुलिकवेलावृष्टि-भद्रादिषु च यात्रा न कर्त्तव्या। द्विरागमनदिनं नववधूशब्दे द्रष्टव्यम्॥*॥ अथ नौयात्राप्रवेश-विक्रयाः। तत्र तिथयः। अमावस्याष्टमी-चतुर्द्दशीविष्टिभिन्नाः। तत्र नक्षत्राणि। रोहिणी पूर्व्वफल्गुनी पूर्व्वाषाढ़ा पूर्व्वभाद्रपत् उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढ़ा उत्तरभाद्रपत् श्रवणा भरणी चित्रा एतद्व्यतिरिक्तानि। योगाः। व्यतीपातभिन्नाः। वाराः। क्रूर-भिन्नाः॥*॥ अथ नौकायात्रा। तत्र विहित-नक्षत्राणि। अश्विनीहस्तापुष्यम्टगशिरःपूर्व्व-फल्गुनी-पूर्व्वाषाढ़ा-पूर्व्वभाद्रपदनुराधाधनिष्ठा-श्रवणाः। वाराः शुभग्रहाणाम्। तत्र लग्नं शोभनम्। तत्र शोभनश्चन्द्रः। तारा च शोभना विहिता। इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥*॥

अथ यात्रायां शुभजनकद्रव्यदर्शनादि यथा,—
"धेनुर्व्वत्सप्रयुक्ता वृषगजतुरगा दक्षिणावर्त्तवह्नि-
र्दिव्यस्त्रीपूर्णकुम्भा द्विजनृपगणिकाः पुष्पमाला
पताका।
सद्योमांसं घृतं वा दधि मधु रजतं काञ्चनं
शुक्लधान्यं
दृष्ट्वा श्रुत्वा पठित्वा फलमिह लभते मानवो
गन्तुकामः॥"
इति समयप्रदीपः॥

तत्राशुभजनकदर्शनं यथा,—
"सम्मुखे रजकं पश्चात् क्षुरिकं यदि पश्यति।
न गन्तव्यं तदा तस्मात् तैलवाप्यशुभोऽशुभः॥
अजो मुञ्चति गौः काष्ठी क्षुतं वा कुरुते नरः।
पश्यन् यात्रा न कर्त्तव्या क्लीवं पश्यति वाग्रतः॥"
इति ज्योतिराकरः॥

यात्राकाले विशेषदर्शनफलं यथा,—
"मृगाहिकपिमार्ज्जारश्वानः शूकरपक्षिणः।
नकुलो मूषिकश्चैव यात्रायां दक्षिणे शुभाः॥
विप्रकन्या शवो वस्त्रशक्तमेरीवसुन्धराः।
अम्बुकोदृक्षरायाञ्च यात्रायां वामके शुभाः॥
वेश्यास्त्रीपूर्णकुम्भानां यात्रायां दर्शनं शुभम्
यात्राकाले अशुभलक्षणं यथा,—
"कार्पासौषधतैलञ्च पङ्काङ्गारभुजङ्गमाः।
मुक्तकेशो रक्तमाल्यं नग्नाद्यशुभलक्षणम्॥
यात्राकाले छिक्कायाः फलं यथा,—
"छिक्काया लक्षणं वक्ष्ये लभेत् पूर्व्वे महाफ
आग्नेये शोकसन्तापौ दक्षिणे हानिमाप्नु
नैरृते शोकसन्तापौ मिष्टान्नञ्चैव पश्चिमे
अन्नं प्राप्नोति वायव्ये उत्तरे कलहो भवेत्।
ईशाने मरणं प्रोक्तं प्रोक्तं छिक्काफलाफलम्
अथ यात्रायां दिग्विशेषे विशेषनक्षत्राणि।
"कृत्तिकादौ तु पूर्व्वेण सप्त ऋक्षाणि वै व्रजे
मघादौ दक्षिणे गच्छेदनुराधादि पश्चिमे॥
प्रशस्ता चोत्तरे यात्रा धनिष्ठादिषु सप्तसु।
अश्विनीरेवतीचित्राधनिष्ठाः सर्व्वतः कृताः।
मृगाश्विचित्रापुष्याश्च मूलहस्तौ शुभौ सदा
यात्रादौ लग्नादिषु ग्रहस्थितिफलं यथा,—
"कन्याप्रदाने यात्रायां प्रतिष्ठादिषु कर्म्मसु।
शुक्रचन्द्रौ च लग्नस्थौ शुभदौ च द्वितीयगौ
शशिशुक्रजीवाश्च राशौ चाथ तृतीयके।
भौममन्दशशाङ्कार्का बुधः श्रेष्ठश्चतुर्थके॥
शुक्रजीवौ पञ्चमौ च श्रेष्ठौ वह्निवदाहृतौ।
मन्दार्केन्दुकुजाः षष्ठे गुरुचन्द्रौ च सप्तमे॥
शुक्रश्चाष्टमे श्रेष्ठौ नवमस्थौ गुरुः शुभः।
अर्क्किचन्द्रा दशमे एकादशेऽखिला ग्रहाः
बुधोऽथ द्वादशे चैवं भार्गवः सुखदो भवेत्।
इति गारुडे ६०। ६१ अध्यायौ॥*

अथ राजयात्रा।
"इदानीं सर्व्वधर्म्मज्ञ धर्म्मशास्त्रविशारद!।
यात्राकालविधानं मे कथयस्व महीक्षिताम्
यदा मन्येत नृपतिराक्रन्देन बलीयसा।
पार्ष्णिग्राहाभिभूतोऽरिस्तदा यात्रां प्रयोजये
योधाश्चला प्रभूताश्च प्रभूतञ्च बलं मम।
मूलरक्षासमर्थोऽस्मि तदा यात्रां प्रयोजयेत्
अशुद्धपार्ष्णिर्नृपतिर्न तु यात्रां प्रयोजयेत्।
पार्ष्णिग्राहाधिकं सैन्यं मूले निःक्षिप्य वा व्रजे
चैत्रं वा मार्गशीर्षं वा यात्रां यायान्नराधिप
चैत्री नश्यति नैदाघं हन्ति पुष्टिञ्च शारदी।
एतदेव विपर्य्यस्तं मार्गशीर्षं नराधिपः।
शत्रोर्म्मा व्यसने यायात् कालः स तु सुदुर्लभः
दिव्यान्तरीक्षक्षितिजैरुत्पातैः पीड़ितं परम्
षड्क्षपीड़ाखंतप्तं पीड़ितञ्च तथा ग्रहैः॥
ज्वलन्तीव तथैवोल्का दिशं यस्य प्रपद्यते।
भूकम्पोल्का दिशं यान्ति याञ्च केतुः प्रधूपयेत्
निर्घातश्च पतेद्यत्र तं यायाद्वसुधाधिपः।
सबलव्यसनोपेतं तथा दुर्भिक्षपीड़ितम्॥
सम्भूतान्तरकोपञ्च क्षिप्रं यायादरिं नृपः।
यूकमाक्षीकबहुलं बहुपङ्कं तथाविलम्॥
नास्तिकं भिन्नमर्य्यादं तथामङ्गलवादिनम्।
अपेतप्रकृतिश्चैव निरापञ्च तथा जयेत्॥
विद्विष्टनायकां सेनां तथा भिन्नां परस्परम्।
व्यसनासक्तनृपतिं बलं राजाभियोजयेत्॥

सैनिकानामशस्त्राणि स्फुरन्त्यङ्गानि यत्र च ।
दुःस्वप्नान्यपि पश्यन्ति बलात्तदभियोजयेत् ॥
उत्साहबलसम्पन्नश्चानुरक्तबलस्तथा ।
तुष्टपुष्टबलो राजा परानभिमुखो व्रजेत् ॥
शरीरस्फुरणे धन्ये तथा दुःस्वप्ननाशने ।
निमित्ते शकुने धन्ये जाते शत्रुपुरं व्रजेत् ॥
ऋक्षेषु षट्सु शुद्धेषु ग्रहेष्वनुगुणेषु च ।
प्रश्नकाले शुभे जाते परान् यायान्नराधिप: ॥
एवन्तु दैवसम्पन्नस्तथा पौरुषसंयुत: ।
देशकालोपपन्नान्तु यात्रां यायान्नराधिप: ॥
उलूकस्य निशि ध्वाङ्क्ष: स च तस्य दिवा वशी ।
एवं देशञ्च कालञ्च ज्ञात्वा यात्रां प्रयोजयेत् ॥
पदातिनागबहुलां सेनां प्रावृषि योजयेत् ।
हेमन्ते शिशिरे चैव रथवाजिसमाकुलाम् ॥
खरोष्ट्रबहुलां सेनां तथा ग्रीष्मे नराधिप: ।
चतुरङ्गबलोपेतां वसन्ते वा शरद्यथ ॥
सेना पदातिबहुला यस्य स्यात् पृथिवीपते: ।
अभियोज्यो भवेत्तेन शत्रुर्विषममाश्रित: ॥
गम्ये वृक्षावृते देशे स्थितं शत्रुं तथैव च ।
किञ्चित्पङ्के तथा यायाद्बहुनागो नराधिप: ॥
रथाश्वबहुलो यायात् शत्रुं समपथाश्रितम् ।
तदाश्रयन्तो बहुलास्तथा राजाभिपूजयेत् ॥
खरोष्ट्रबहुलो राजा शत्रुं बन्धनसंस्थितम् ।
बन्धनस्थोऽपि योज्योऽरिस्तदा प्रावृषि भूभुजा ॥
हिमपातयुते देशे स्थितं ग्रीष्मेऽभियोजयेत् ।
शरद्वसन्तौ धर्म्मज्ञ कालौ साधारणौ स्मृतौ ॥

> विज्ञाय राजा द्विजदेशकालौ
> दैवं त्रिकालञ्च तथैव बुद्ध्वा ।
> यायात् परं कालविदां मतेन
> सञ्चिन्त्य सार्द्धं द्विजमन्त्रविद्भि: ॥"

इति मात्स्ये २१४ अध्याय: ॥ * ॥

यात्राकाले माङ्गल्यद्रव्याणि यथा,—
"पौर्व्वापर्य्यं स्वस्त्ययनं तायुक्ता च शुभक्षणे ।
तेनैव सार्द्धं बलवान् बभूव गमनोन्मुख: ॥
ददर्श मङ्गलं राम: शुश्राव जयसूचकम् ।
बुबुधे मनसा सर्व्वं विजयं वैरिसंक्षयम् ॥
यात्राकाले च पुरत: शुश्राव सहसा मुनि: ।
हरिशब्दं शङ्खरवं घण्टादुन्दुभिवादनम् ॥
आकाशवाणीं सङ्गीतां जयस्ते भवितेति च ।
नरोक्तं तत्र कथायां मेघशब्दं जयावहम् ॥
चकार यात्रां भगवान् श्रुत्वैत्थमेवंविधं शुभम् ।
ददर्श पुरतो विप्रवन्दिदेवाभिभुकान् ॥
ज्वलत्प्रदीपं बिभ्रन्तीं पतिपुत्त्रवतीं सतीम् ।
पुरो ददर्श सैरन्ध्रीं नानाभूषणभूषिताम् ॥
शिवं शिवां पूर्णकुम्भं चासञ्च नकुलन्तथा ।
गच्छन् ददर्श रामेशो यात्रामङ्गलसूचकम् ॥
क्षत्रधारं गजं सिंहं तुरगं गण्डकं द्विपम् ।
चमरीं राजहंसञ्च चक्रवाकं शुकं पिकम् ॥
मयूरं खञ्जनञ्चैव शङ्खचिल्लचकोरकम् ।
पारावतं बलाकाञ्च कारण्डं चातकं चटम् ॥
सौदामिनीं शक्रचापं सूर्य्यं सूर्य्यप्रभां शुभाम् ।
सद्योमांसं सजीवञ्च मत्स्यं शङ्खं सुवर्णकम् ॥
माणिक्यं रजतं मुक्तां मणीन्द्रञ्च प्रवालकम् ।
दधि लाजं शुक्लधान्यं शुक्लपुष्पञ्च कुङ्कुमम् ॥
शुक्लच्छत्रं पताकाञ्च दर्पणं श्वेतचामरम् ।
धेनुं वत्सप्रयुक्ताञ्च रथस्थं भूमिपं तथा ॥
दुग्धञ्च रोचनामाज्यमन्नं पायसं तथा ।
शालग्रामं पक्वफलं स्वस्तिकं शर्करां मधु ॥
मार्ज्जारञ्च तुषेन्द्रञ्च मेघपर्व्वतमूर्षिकम् ।
मेघाच्छन्नस्य च रवेरुदयं चन्द्रमण्डलम् ॥
कस्तूरीं कज्जलं तोयं हरिद्रां तीर्थमृत्तिकाम् ।
सिद्धार्थं सर्षपं दूर्व्वां विप्रबालञ्च बालिकाम् ॥
मृगं वेश्याञ्च भ्रमरं कर्पूरं पीतवाससम् ।
गोमूत्रं गोपुरीषञ्च गोधूलिं गोपदाङ्कितम् ॥
गोष्ठं गवां वर्त्म रम्यं गोशालां गोरतिं शुभाम् ।
भूषणं देवप्रतिमां ज्वलदग्निं महोत्सवम् ॥
ताम्रं स्फटिकं रैत्यञ्च सिन्दूरं माल्यचन्दनम् ।
गन्धञ्च हीरकं रत्नं ददर्श दक्षिणे शुभम् ॥
सुगन्धि वायोराघ्राणं प्राप विप्राशिषं शुभम् ।
इत्येवं मङ्गलं ज्ञात्वा प्रययौ स मुदान्वित: ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ३३ अध्याय: ॥ * ॥

यात्राकाले अमङ्गलसूचकानि यथा,—
"राजा जगाम समरं हृदयेन विदूयता ।
सार्द्धं सैन्यसमूहैश्च वाद्यभाण्डैरसंख्यकै: ॥
ददर्शामङ्गलं राजा पुरो वर्त्मनि वर्त्मनि ।
ययौ तथापि समरं न जगाम गृहं पुन: ॥
मुक्तकेशीं छिन्ननासां रुदन्तीञ्च दिगम्बरीम् ।
छिन्नवस्त्रपरीधानामपरां विधवामपि ॥
मुखदुष्टां योनिदुष्टां व्याधियुक्ताञ्च कुट्टनीम् ।
पतिपुत्त्रविहीनाञ्च डाकिनीं पुंश्चलीमहो ॥
कुम्भकारं तैलकारं व्याधं सर्पोपजीविनम् ।
कुचेलमपि रूक्षाङ्गं नग्नं काषायवासिनम् ॥
वस्त्रविक्रयिणञ्चैव कन्याविक्रयिणं तथा ।
चितां दग्धशवं भस्म निर्व्वाणाङ्गारमेव च ॥
सर्पच्छत्रं सर्पं गोधाञ्च शशकं विषम् ।
श्राद्धपाकञ्च पिण्डञ्च मोदकञ्च तिलांस्तथा ॥
देवलं वृषवाहञ्च शूद्रश्राद्धान्नभोजिनम् ।
शूद्रान्नपाचकं शूद्रयाजकं ग्रामयाजकम् ॥
कुशपुत्तलिकाञ्चैव शवदाहनकारिणम् ।
शून्यकुम्भं चूर्णकुम्भं तैलं लवणमस्थि च ॥
कार्पासं कच्छपं चूर्णं कुक्कुरं शब्दकारिणम् ।
दक्षिणे च शृगालाञ्च कुर्व्वन्तं भैरवं रवम् ॥
कपर्द्दकञ्च चौरञ्च छिन्नकेशं नखं मलम् ।
कलहञ्च विलापञ्च विलापकारिणं जनम् ॥
अमङ्गलं वदन्तञ्च रुदन्तं शोककारिणम् ।
मिथ्यासाक्षिप्रदातारं चौरञ्च नरघातिनम् ॥
पुंश्चलीपतिपुत्त्रौ च पुंश्चल्योदनभोजिनम् ।
देवतागुरुविप्राणां वस्तुवित्तापहारिणम् ॥
दत्तापहारिणं दस्युं हिंसकं सूचकं खलम् ।
पितृमातृविरक्तञ्च द्विजाश्वत्थविघातिनम् ॥
सत्यघ्नञ्च कृतघ्नञ्च स्थाप्यापहारिणं जनम् ।
मित्रद्रुहं मित्रघ्नञ्च शठं विश्वासघातिनम् ॥
गुरुदेवद्विजानाञ्च निन्दकं स्वाङ्गघातकम् ।
जीवानां घातकञ्चैव स्वाङ्गहीनञ्च निर्दयम् ॥
व्रतोपवासहीनञ्च दीक्षाहीनं नपुंसकम् ।
गलितव्याधिगात्रञ्च गुरुलङ्घनमेव च ॥
पुष्कसं छिन्नलिङ्गञ्च सुरामत्तं सुरां तथा ।
छिन्नं वमन्तं रुधिरं महिषं गर्द्दभं तथा ॥
मूत्रं पुरीषं श्लेष्माणं काण्विनं वृकपालिनम् ।
भष्मावार्त्तं रक्तवृष्टिं वाद्यञ्च कुम्भघातकम् ॥
तृणञ्च शूकरं गृध्रं श्येनं कङ्कञ्च भल्लुकम् ।
पाशञ्च शुष्ककाष्ठञ्च वायसं मन्थकं तथा ॥
ब्रह्मदानिग्राह्यकञ्च तन्त्रमन्त्रोपजीविनम् ।
वैद्यञ्च रक्तपुष्पञ्चैवौषधस्तुषमेव च ॥
कुवार्त्तां मृतवार्त्ताञ्च विप्रशापञ्च दारुणम् ।
दुर्गन्धवातं दुःशब्दं राजा संप्राप वर्त्मनि ॥
मनश्च कुत्सितं प्राणा: क्षुभिताश्च निरन्तरम् ।
वामाङ्गस्पन्दनं देहजाड्यं राज्ञो बभूव ह ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्याय: ॥

श्रीकृष्णस्य मथुरायात्रा यथा,—
"राधिकायाञ्च सुप्तायां सुप्तासु गोपिकासु च ।
पुष्पचन्दनतल्पे च वायुना सुरभीकृते ॥
तृतीयप्रहरेऽतीते निशायाञ्च शुभक्षणे ।
शुभचन्द्रक्षयोगे चाप्यन्तयोगसमन्विते ॥
सौम्यस्वामियुते लग्ने सौम्यग्रहविलोकने ।
पापग्रहसमासक्तदृष्टिदोषादिवर्ज्जिते ॥
यशोदां बोधयामास कारयामास मङ्गलम् ।
नन्दमाश्वासयामास समुत्थाय हरि: स्वयम् ॥
वाद्यं निषेधयामास राधिकाभयभीतवत् ।
स्वतन्त्रो विश्वकर्त्ता च पाता भर्त्ता स्वतन्त्रवत् ॥
प्रक्षाल्य पादयुगलं धृत्वा धौते च वाससी ।
उवास संस्कृते स्थाने विलिप्ते चन्दनादिना ॥
फलपल्लवसंयुक्तं संस्कृतं चन्दनादिभि: ।
वामे कृत्वा पूर्णकुम्भं वह्निं विप्रं सुदक्षिणे ॥
पतिपुत्त्रवतीं दीपं दर्पणं पुरतस्तथा ।
दूर्व्वाकाण्डञ्च सुस्निग्धं पुष्पं धान्यं सितं शुभम् ॥
गुरुदत्तं गृहीत्वा च प्रददौ मस्तकोपरि ।
घृतं ददर्श माध्वीकं रजतं काञ्चनं दधि ।
चन्दनं लेपनं कृत्वा पुष्पमालां गले ददौ ॥
गुरुवर्गं ब्राह्मणञ्च वन्दयामास भक्तित: ।
शङ्खध्वनिं वेदपाठं सङ्गीतं मङ्गलाष्टकम् ॥
विप्राशीर्व्वचनं रम्यं शुश्राव परमादरम् ।
ध्यात्वा मङ्गलरूपञ्च सर्व्वेश मङ्गलप्रदम् ॥
चिक्षेप दक्षिणं पादं सुन्दरं स्वात्मविग्रहम् ।
विधृत्य नासिकावामभागं मध्यमया विभु: ॥
विरुध्य वायुमिडञ्च नासादक्षिणरन्ध्रत: ।
ततो ययौ नन्दनन्दो नन्दस्य प्राङ्गणं वरम् ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७१ अध्याय: ॥

अथ यात्रायुक्ति: । तत्र समय: ।
"यात्रायां द्विविध: कालो वैकार: सहजस्तथा ।
प्रोक्त आत्ययिके कार्य्ये विकारो नात्र निर्णय: ।
सहज: स्वेच्छया राज्ञां तस्य निर्णय उच्यते ।
यात्राजन्मभिं त्वमध्या शनैश्चरबुधोशनसां शुभे ॥

> भानौ कुजेऽरष्टमद्रक्षिकगोभिर्दीर्घां
> शस्तास्तु देवजमतेऽष्वनि पञ्चतोऽर्का: ॥

अश्विनी रेवती ज्येष्ठा तथा पुष्यपुनर्वसू ।

मैत्रं मृगशिरो हस्ता यात्रायामुत्तमाः स्मृताः ॥
भरणी कृत्तिकाश्लेषा विशाखा चोत्तरात्रयम् ।
मघा पशुपतिश्चैव यात्रायां मरणप्रदाः ॥
पूर्व्वे कुवेरे दहने निशाटे
यमे जलेशे पवने महेशे ।
त्वाष्ट्रं नरस्य प्रतिपत्‌क्रमेण
युग्मं तिथीनां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।
स्यात् संमुखे यानमसुक्षयाय
पश्चाद्भवेत् सर्व्वशुभाय पुंसाम् ॥
सूर्य्यः शुक्रः कुजो राहुर्मन्दश्चन्द्रो गुरुर्बुधः ।
यतः शोभना यात्रा पृष्ठतो मरणं ध्रुवम् ॥
पूर्व्वेणैन्द्रं दक्षिणे यानपादं
रोहिण्यं तत्वार्य्यमाख्याश्च मूलम् ।
कामं यायात् साम्परायेषु कार्य्ये-
ष्वन्यदापि प्रेक्ष्य मूलानि भानि ॥”
च दिक्‌शूलम् ।
षष्ठाष्टमी चतुर्थी च नवमी द्वादशी तथा ।
चतुर्द्दशी कुहूस्त्वाख्या यात्रायामशुभप्रदाः ॥
प्रायो जगुः सहजशत्रुदशाय संस्थाः
पापाः शुभाः सविलग्नं परिमुच्य खस्थम् ।
सर्व्वगाः शुभफलं जनयन्ति सौम्या-
स्यक्कारिसंस्थममरारिगुरुं जिगीषोः ॥
कालवर्षविद्युत्स्तनितेष्विष्टं कथञ्चिदपि यानम् ।
सप्राहात् दिव्यान्तरीक्षभौमैस्तथोत्पातैः ॥”
क्रमः ।
राज्ञां यात्राविधिं वक्ष्ये जिगीषूणां परावनीम् ।
राजनाविधिं कृत्वा सैनिकांश्चानयेत्ततः ।
जानन्यान् गजानन्यानिति यात्राक्रमो मतः ॥”
नत्र नीराजनाविधिः ।
“वर्षान्तेऽभ्युदिते शुक्रे चन्द्रे पूर्णे शुभग्रहे ।
अश्वनीराजनं कुर्य्यात् यथोक्तान्यैस्सत्तमैः ॥
उदीचीं प्रस्थिते भानौ संक्रान्त्यां वा शुभे दिने ।
गजनीराजनं कुर्य्यात् महीपालो जिगीषुर्विवान् ॥
वृश्चिकस्थे रवौ कुर्य्यात् पत्तिनीराजनाविधिम् ।
नौकानीराजनं कुर्य्यात् दक्षिणाशां प्रतिस्थिते ॥
अन्येषाञ्चैव यानानां विजयादशमीतिथिम् ।
ध्वजादीनाञ्च सर्व्वेषां शक्रोत्थाने नीराजनम् ॥
छत्रस्य नवदण्डस्य तथा सिंहासनस्य च ।
गृहस्य नगरस्यापि महाविषुवसंक्रमे ॥
आत्मनो युवराजस्य महिष्या मन्त्रिणान्तथा ।
जन्मदिवसे राजा कुर्य्यान्नीराजनाविधिम् ॥
अभिषेकदिनं प्रोक्तमेषां जन्मदिनं मया ।”
तद्‌यथा,—
“अश्वानां भास्करो देवो रेवन्तमिति संज्ञया ।
गजानां देवता शक्रः पत्तीनां कालिका मता ॥
नौकानां वरुणो देवो यानानाम् जयन्तकः ।
पताकानां देवता रामो यमः खड्गस्य पूज्यते ॥
छत्राणां हनुमान् पूज्यो हस्तातिरिति क्रमात् ।
तानं पूजयित्वा विधिवद्देवतान्नीराजयेन्नृपः ॥
दशमहिषैः पुष्टैश्चामरघण्टाखनादिभूषाद्यैः ।
शालैर्महिषविहगैः पुष्पैस्तद्गुणैश्चाच्चदीपि-
काभिः ॥
भक्ष्यं वा सहस्रां ... ने नीराजयेन्नाजा ।
द्वादशवार्षे रुधिरैः साङ्गोपाङ्गैरतोऽर्द्दतश्चोर्द्धः ॥
तस्मार्द्धतो चार्द्धैर्गजशतनीराजनं सम्भवति ।
छागशतं वृषभशतं शतञ्च मेषाणाम् ॥
तुरगा दश वृहदाज्ञा यात्राः पञ्च द्विपश्चैकः ।
भल्लुका हि कुक्कुराश्चैकैकाः पत्तिजन्मास्य ॥
नौकाशतकं साङ्गं नवदशकं काञ्चनादिभि-
र्घटितम् ।
वंशशतमपि जन्तुनां नौकानीराजने राज्ञाम् ॥
यद्वा द्विपदं यानं सर्व्वेषामिष्यते तुरगैः ।
सुदशावत्सरवर्त्तितैर्योग्याङ्गैर्योग्यवर्णैश्च ॥
अष्टाभिर्धातुभिः कुर्य्यादश्वनीराजनाविधिम् ।
गजाश्वनरनौकाभिर्द्विगुणाभिर्यथोत्तरम् ।
रत्नैर्नानाविधैरष्टैर्धातुभिर्वसनैस्तथा ॥
सिंहासनेन योग्येन कुर्य्यान्नीराजनाविधिम् ।
गृहनीराजनाप्येवं नरस्याथ निगद्यते ॥
त्रिभिः खरैः शृगालैश्च व्याघ्रैरश्वैस्तथोष्ट्रतैः ।
पुरं नीराजयेद्राजा चिरसम्पत्तिहेतवे ॥
श्वा दशाश्वस्तदर्द्धेन नरश्चैव तदर्द्धतः ।
व्याघ्रादीनां तथैवैकं रत्नं नानाविधन्तथा ॥
अस्त्राणि शातवच्चैव वस्त्राणि च फलानि च ।
ववजाः स्थलजाश्चैव जलजाश्चैव जन्तवः ॥
नवग्रहाश्च सूर्य्याद्याः शेषाः सप्त घटास्तथा ।
योग्यधातुसमुद्भूता नौकाश्चत्रयन्तथा ॥
निजदेहमितं स्वर्णं रजतं ताम्रमेव वा ।
आत्मनीराजने दद्याद्‌यदिच्छेच्चिरसंस्थितिम् ॥
अस्त्रैर्नानाविधैः कुर्य्याद्‌युवराजनीराजनम् ।
अलङ्कारैश्च विविधैर्देवीनीराजनं मतम् ॥
मन्त्रिनीराजनं राजा हयेनैव समाचरेत् ॥
अमात्यानां सैनिकानां विप्राणां वणिजान्तथा ।
वस्त्रैर्नीराजनं कुर्य्यादिति भोजस्य सम्मतम् ॥
नीराजनाया वस्तूनि न पश्येन्न पुनः स्पृशेत् ।
सप्ताहं परिभाव्य कुर्य्यान्नीराजनाविधिम् ॥
न्यसेद्वा परराष्ट्रेषु गहने वा जलेऽपि वा ।
देवब्राह्मणवैद्यादीनेभ्यः प्रयच्छेद्वा यथायथम् ॥
इति संक्षेपतः प्रोक्तो मया नीराजनाविधिः ।
अनेन विधिना राजा सुचिरं सुखमश्नुते ॥”
तथा हि गर्गः ।
“नीराजना महीन्द्राणां निघ्नन्ति विपदोऽखिलाः ।
सैव सन्नहनं राज्ञां कञ्चुकेनेव संयतः ॥
नीराजनावच्छिन्नानां न भयं विद्यते क्वचित् ।
नीराजनाविहीनानां नश्येयुः सर्व्वसम्पदः ॥”
तथा च वात्स्यः ।
“ये भूमिपालाः प्रतिवत्सरान्ते
कुर्व्वन्ति नीराजनकर्म्म सम्यक् ।
तेषां न लक्ष्मीः क्षयतामुपैति
साम्राज्यलक्ष्मीः करगैव तेषाम् ॥
एवं नीराजनं कृत्वा राजा प्रस्थानमाचरेत् ॥”
इति नीराजनाविधिः ॥ * ॥
अथ यात्रा ।
“गुणातिशयसम्पन्नः प्रभु यायाज्जिगीषया ।
यदि पश्चात् प्रकोपो न यदि राष्ट्रे न कण्टकाः ॥
संग्रामायाथवा यायाद्वा पार्ष्णिग्राहेण प्रभुणा ॥
राजाग्रुलूको विनिहन्ति काकान्
काकोऽप्युलूकान् रजनीव्यपाये ।
इति स्वकालं समुदीक्ष्य यायात्
कार्य्ये फलन्तीह समीहितानि ॥
प्रबलव्यसनोपेतं दुर्भिक्षादिप्रपीड़ितम् ।
सम्भूतान्तरकोपेतं न यायात् पृथिवीपतिः ॥
निजदैवानुकूल्ये हि प्रातिकूल्ये परस्य च ।
यायान्नृपो यतो दैवं बलमेतत् परं मतम् ॥”
अन्यच्च तु ।
“निरातङ्के निरुत्पाते निरुद्विग्ने निरामये ।
विपक्षे जयमिच्छन्ति राजानो विजिगीषवः ॥”
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
युद्धयात्रायाममङ्गलदर्शनं यथा,—
“तस्य निर्गच्छतो गेहात् श्वानोऽस्थि मुखतो-
ऽभवत् ।
ध्वजे ररोह कापोतः शिवा श्यामा च
दक्षिणा ॥
पिङ्गला चञ्चुगोधा च सूकरी केवली तथा ।
गजवानरसेनाजशिखिच्छिकाश्च वामतः ॥
पथं विभिन्दती सर्पः कुम्भोदकं वपीर्य्यत ।
रराव वानरो रूप्यो मार्जारो क्षतिभैरवम् ॥
तैलतक्रलवणकेशयुक्ताभ्यक्तादिदर्शनम् ।
वान्तोन्मत्तजड़मूकखञ्जुत्‌चामनक्रजं रवम् ॥
तुषकार्पासलवणानां निन्दितानाञ्च दर्शनम् ।
रक्ताम्बरधरो मुण्डः पक्वामिषं नया वसा ॥
ललाटं शक्रजश्चाप उल्कापातध्वजारवाः ।
दिशां दाहमहीकम्पाः सरजः कलुषं नभः ॥
निस्तेजस्तपती भानुर्नद्यः प्रतिमुखावहाः ।
उष्णोदकं महाकूपं दरणं दीर्घिकासु च ॥
अकालविकृतिः पुष्पफलानामन्वभूत्तदा ।
शीत उष्णविपर्य्यासा मेघनादाश्च दारुणाः ॥
आरण्यसत्त्वा ग्रामेषु ग्रामजारण्यवासिनः ।
क्रोष्टुसर्पसमूहाश्च शश्मशानः पिपीलिकाः ॥
करचारणां महती सेना स्वगाणाञ्च तथैव च ।
रते च पुरप्राकारे निपतन्त्युत्पतन्ति च ॥
दुर्गन्धः शार्करो वायुर्दीना योधा हतप्रभाः ।
शकृन्मूत्राश्रुपातानि गजा अश्वाः प्रचक्रिरे ।
ध्वजच्छत्रपताकानां स्फुटनं दण्डभिन्दनम् ।
कलङ्कमपि चक्रे च हता दुन्दुभिरेव च ॥
व्यासलाकूटनञ्चापि नाराचानाञ्च कुञ्चता ।
गदानां मुद्गराणाञ्च शीर्णता शस्त्रभिन्दता ॥
शुष्कप्ररोहणञ्चार्कसार्द्रपातस्तथैव च ।
प्रतिमारुदितं स्वेदो न्तकानाञ्च जल्पनम् ॥
गवां रासभमारोहः स्त्रीणाञ्च वक्रपलता ।
स्त्रीत्वते अविच्छागादि ह्यजावि शिशुशोभनम् ।
बालानां घातनं युद्धे निर्विशंशा; सकलाः प्रजाः ।
मक्षिकादंशमत्कूकबहुगोनासदर्शनम् ॥
निस्तेजा न वह्निर्हिः सधूमः स्फुटते मुहुः ॥
एवंविधान् तथोत्पातान् दृष्टान् घोरेण वासव ।
पप्रच्छ नारदं सोऽथ किमेतदिकृतं द्विज ! ॥”
इत्याद्ये देवव्रतारे घोरवधाध्यायः ॥

अथ द्वादश यात्रा ।

"प्रणम्य जगतां नाथं कलिकल्मषनाशनम् ।
द्वादशयात्रातत्त्वानि वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥"

तत्रादौ द्वादशयात्राकालस्य सुखोपादेयत्वात् आदौ स एव निरूप्यते । तद्यथा स्कन्दपुराणे ।

इन्द्रद्युम्न उवाच ।

"वैशाखादिषु मासेषु यात्रापूजाविधिं मुने ! ।
श्रोतुमिच्छामि देवेशे यथावद्वक्तुमर्हसि ॥

जैमिनिरुवाच ।

वैशाखादिषु मासेषु देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ।
या या द्वादश यात्राः स्युस्ता हि वक्ष्यामि ते शृणु ॥
वैशाखे चान्दनी यात्रा ज्यैष्ठे स्नापन्युदीरिता ।
आषाढ़े रथयात्रा स्यात् श्रावणे शयनी तथा ॥
भाद्रे दक्षिणपार्श्वीया आश्विने वामपार्श्विका ।
उत्थानी कार्त्तिके मासि छादनी मार्गशीर्षके ॥
पौषे पुष्याभिषेकः स्यान्माघे शाल्योदनी तथा ।
फाल्गुने दोलयात्रा स्याच्चैत्रे मदनभञ्जिका ॥
एकैका मुक्तिदा सर्व्वा धर्म्मकामार्थसाधना: ॥"

अथ यात्राविधिः । स्कान्दे ।

"वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाक्षयसंज्ञिता ।
तत्र मां लेपयेद्गन्धलेपनैरतिशोभनैः ॥
वैशाखस्यामले पक्षे तृतीया पापनाशिनी ।
स्वयमाविष्कृता चैषा प्राजापत्यर्क्षसंयुता ॥
यः पश्यति तृतीयायां कृष्णं चन्दनभूषितम् ।
वैशाखस्य सिते पक्षे स यात्यच्युतमन्दिरम् ॥
वैष्णवा जयशब्दैश्च पूजयित्वा तदा हरिम् ।
नानावक्त्रोपनिषदैर्व्विप्रेशं संस्तुवन्ति च ॥
वेणुवीणादिवाद्यैश्च तथा नानोपहारकैः ।
सन्तोषयन् जगन्नाथं तृतीयादौ विलेपयेत् ॥
वैशाखस्य तृतीयायां जलमध्ये विशेषतः ।
लेपनं मत्स्यपि कुर्य्याज्जलजे वा हृदन्ते ॥
चन्दनागुरुह्रीवेरं कुष्ठकुङ्कुमरोचनाः ।
जटामांसी मुरा चैव विष्णोर्गन्धाष्टकं विदुः ॥
एतैर्गन्धैस्तथान्यैश्च विष्णोर्गात्राणि लेपयेत् ।
इतश्च तुलसीकाष्ठं कुर्य्याल्लेपनकर्म्मणि ॥"१॥

अथ स्नानयात्रा । स्कन्दपुराणे ।

"ज्यैष्ठामहत्वावतीर्णस्त्वत् पूर्व्वं जन्मवासरम् ।
तस्माच्च स्नापनं कार्य्यं महास्नानविधानतः ।
तस्यां प्रातःस्नानकाले ब्रह्मणा सहितश्च माम् ।
रामं सुभद्रां संस्थाप्य मम लोकमवाप्नुयात् ॥"

तथा ।

"मासि ज्यैष्ठे तु संप्राप्ते नक्षत्रे शक्रदेवते ।
पौर्णमास्यां हरेः स्नानं सर्व्वकामफलप्रदम् ॥
सर्व्वतीर्थमयः कूपस्तदास्ते निर्म्मलः शुचिः ।
तदा भोगवती तत्र प्रत्यक्षं भवति द्विजाः ॥
तस्मात् ज्यैष्ठ्यां समुद्धृत्य होमाद्यैः कलशैर्ज्जलैः ।
स्नापयन्ति तदा कृष्णं सततं तं हलायुधम् ॥
अन्याहनि हरेः स्नानमुत्सवं परमाद्भुतम् ।
उत्सवो वै न हीयेत तस्मात्तद्यत्नतश्चरेत् ॥
अनन्ता क्षयकारिण्यां ज्यैष्ठयात्रा प्रतिष्ठिता ।
ज्यैष्ठस्नानं भगवतो वै पश्यन्ति सुरान्विताः ॥
न ते भवाब्धौ मज्जन्ति [illegible]यां यतमानसाः ।
ज्यैष्ठे च स्नपनं कुर्य्यात् श्रीविष्णोर्जन्मवासरे ॥
दैनन्दिनन्तु दुरितं पक्षमासर्त्तुवर्षजम् ।
ब्रह्महत्यासहस्राणि ज्ञानाज्ञानकृतानि च ॥
स्वर्णस्तेयसुरापानगुरुतल्पयुतानि च ।
कोटिकोटिसहस्राणि क्षुद्रपापानि यानि च ॥
सर्व्वाण्येव प्रणश्यन्ति पौर्णमास्यान्तु वासरे ।
पुरुषसूक्तमन्त्रेण पावमान्या तथैव च ॥
नारिकेलोदकेनाथ तथा तालफलाम्बुना ।
पञ्चामृतैः शीततोयैर्द्दूर्व्वाकर्पूरवासितैः ॥
यवोदकेन शुद्धेन तथा पुष्पोदकेन च ।
स्नापयित्वा जगन्नाथं पूजयेत् परमेश्वरम् ॥
ॐ घं घण्टायै नमः इति घण्टावाद्यं निवेदयेत् ।
य एवं कुरुते विद्वान् ब्राह्मणः क्षत्त्रियः शुचिः ।
सर्व्वपापैः प्रमुच्येत विष्णुलोकं स गच्छति ।
चतुर्द्दश्यां दृढं मञ्चं कारयित्वा सुशोभनम् ॥
सुगन्धिधूपसुरभिं चन्दनाम्भःसमुक्षितम् ।
एवं मञ्चं प्रतिष्ठाप्य कलसानधिवासयेत् ॥
सुवासितं जलपूर्णं पावकं कलसं न्यसेत् ।
जयशब्दैश्च स्तुतिभिर्नीयते जगदीश्वरः ॥
जयस्व राम कृष्णेति जयभद्रेति चोदिते ।
नीयते मञ्चदेशन्तु निशीथे ब्राह्मणादिभिः ॥"

अथ रथयात्रा । स्कन्दपुराणे ।

"गुण्डिकाख्यां महायात्रां प्रकुर्व्वीथाः क्षितीश्वर ! ।
आषाढ़स्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता ॥
तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह ।
यात्रोत्सवं प्रवर्त्त्याथ प्रीणयेच्च द्विजान् बहून् ॥
ऋक्षाभावे तिथौ कार्य्या सदा सा प्रीतये मम ।
सप्ताहं सरितस्तीरे मम यात्रा भविष्यति ॥
अष्टमे दिवसे सर्व्वान् रथान् माल्यैर्व्विभूषयेत् ।
नवम्यामानयेद्देवांस्तेषु प्रीतः सन्तु द्विजान् ॥
दक्षिणाभिमुखी यात्रा विष्णोरेषा सुदुर्लभा ।
यथा पूर्व्वा तथा चेयं ते द्वे मुक्तिप्रदायिके ॥
अष्टावेव विलम्बेच्छक्तं तदर्द्धेन तु पार्व्वतीम् ॥"

इतिवत् तिथिना एकाहो बोद्धव्यः ।

"तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रमासेन कीर्त्तितः ॥"

इति विष्णुधर्म्मोत्तरात् ॥

यत्तु ।

"आषाढ़स्य सिते पक्षे भद्रा सा पुष्यसंयुता ।
यात्रोत्सवं प्रकुर्व्वीयात्तदभावे पुष्य एव हि ॥"

इति ईश्वरसंहितायां वचनान्तरम् ॥

तद्वैकल्पिकप्रयोगान्तरविधायकम् । पाद्मे ।

"आषाढ़स्य द्वितीयायां रथं कुर्य्याद्विशेषतः ।
आषाढ़शुक्लैकादश्यां जपहोममहोत्सवम् ॥
नातः परं हि लभ्यस्य यात्रान्तरमपेक्षते ।
अत्र स्वयं त्रिलोकेशः स्यन्दनेन कुतूहलात् ॥
नाशयन् सर्व्वपापानि वर्षे वर्षे व्रजेदसौ ।
रथस्थितं व्रजन्तं तं महावेदीमहोत्सवे ॥
ये पश्यन्ति सदा भक्त्या वासस्तेषां हरेः पदे ।
सत्यं सत्यं पुनः सत्यं प्रतिज्ञातं द्विजोत्तमाः ॥
नातः श्रेयःपदो विष्णोरुत्सवः शास्त्रसम्मतः ।
रथयात्रैव यात्राणां मुख्येत्याह प्रजापतिः ।
महावेदीं व्रजन्तं तं रथस्थं पुरुषोत्तमम् ।
बलभद्रं सुभद्राञ्च दृष्ट्वा मुक्तिर्न चान्यथा ॥
आषाढ़स्य सिते पक्षे दिने विष्णोः शुभप्रदे
प्रतिष्ठाप्य सम्यक्तेन विधिना पूर्व्ववद्द्विजाः ॥
रथं नरो हरेः कुर्य्यात् स्नापनं सुपरिष्कृतम्
भूषयेद्विविधैर्भक्त्या वस्त्रालङ्कारमाल्यकैः ॥
मृदङ्गपणवाद्यैश्च भेरीढक्कादयस्तथा ।
नटनर्त्तकमुख्याश्च गायना बहवस्तथा ॥
वेश्या यौवनदर्पाढ्या रूपालङ्कारभूषिताः ।
ध्वजाश्च बहुवस्त्रत्र पताकाधिष्ठिताम्बराः ।
गरुडञ्च ध्वजं कुर्य्यात् रक्तचन्दनमिश्रितम्
दीर्घनासं पीतदेहं कुण्डलाभ्यां विभूषितम् ।
चतुर्दंष्ट्रभुजगं सर्व्वालङ्कारभूषितम् ।
देव्याः पद्मध्वजं कुर्य्यात् पद्मकाष्ठविनिर्म्मिता
सप्तच्छदमयं कुर्य्याच्छौरिणो लाङ्गलध्वजम्
सारथिं वाजिनश्चैव बलं बलसुदान्वितम् ।
क्षीरकैर्मङ्गलैर्दाम्नैर्व्वालवर्गैः सुशोभनम् ।
इत्थं सुघटितं तन्तु रथं देवत्रयस्य च ॥
अरुणोदयवेलायां देवं तस्मात् प्रपूजयेत् ।
आचार्य्यैर्व्वैष्णवैः सार्द्धं यतिभिश्च तपस्विभिः ।
विज्ञापयेद्देवदेवं यात्रायै स कृताञ्जलिः ।
ततः कर्पूरपर्णैश्च सुमनोभिरवाकिरत् ॥
पथि शोभनसूक्तानि प्रपठन्ति द्विजातयः ।
केचिन्मङ्गलगाथाश्च केचिज्जय जयेति च ।
जितन्तु इति मन्त्रं वै केचित् पुण्ये जपन्ति च
सूतमागधमुख्याश्च कीर्त्तिं कार्ष्णीं सुदा ज[illegible]
चर्च्चरीभर्झरीवेणुवीणामाधुरिकादयः ।
शब्दायन्ते सुमधुरं गोविन्दविजयान्तरे ।
एवं प्रवृत्ते समये कृष्णं रामपुरःसरम् ।
नयन्ति विप्रा भद्राश्च क्षत्त्रियाश्च विशस्तथा
करे धृत्वा जगन्नाथं भ्रामयित्वा रथत्रयम् ।
रामं भद्राञ्च कृष्णञ्च रथमध्ये निवेशयेत् ।
पूजयेदुपचारैस्तैः श्रद्धाभक्तिसुसंयतः ।
रथच्छायां समाक्रम्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।
तद्देशसंसक्ततनुस्तथैव पापसंहतिम् ।
घनाम्बुदृष्टिसिक्तेन स्वर्गङ्गास्नानजं फलम् ।
ये प्रणामं प्रकुर्व्वन्ति तेऽपि मोक्षमवाप्नुयुः ।
अनुगच्छन्ति ये कृष्णं ते देवतुल्यविग्रहाः ।
वेदैः स्तुवन्ति वेदानां वक्तारो मोक्षभागिनः ।
इतिहासपुराणाद्यैः स्तोत्रैर्व्वापि सुसंस्कृतैः ।
स्तुवन्ति पुण्डरीकाक्षं ये वै विगतकल्मषाः ।
ते वै जयन्ति पापानि जयशब्दैः स्तुवन्ति ये ।
नर्त्तनं कुरुते वापि गायन्त्यथ नरोत्तमाः ।
वैष्णवोत्तमसंसर्गान्मुक्तिं प्राप्नोत्यसंशयम् ।
नामानि कीर्त्तयिष्यन्ति न ते यान्ति यमालयम्
जयस्व रामकृष्णेति जयभद्रेति यो वदेत् ।
न मातृगर्भे वासोऽस्य स च देवत्वमाप्नुयात् ।
चामरैर्व्यजनैः पुष्पैः स्तवकैश्चीनचेलकैः ।
रथस्याग्रे स्थितो यो वै वीजयेत् पुरुषोत्तमम्
संवीज्यमानोऽप्सरोभिर्द्देवगन्धर्व्वयोषिताम् ।
सुङ्क्ते तु भोगानखिलान् यावदाभूतसंप्लवम् ।

स्नातः परतरो लोके महावेदीमहोत्सवात् ।
सर्व्वपापहरो योगः सर्व्वतीर्थफलप्रदः ॥
त्वामुद्दिश्य ये तत्र दानं ददति वै नराः ।
यत्किञ्चिद्द्रव्यपात्रं मेरुदानेन संमितम् ॥
गुण्डिचामण्डपे यान्तं भद्रासनं महाप्रभम् ।
तत्रातपत्रान्तमाद्यं दर्पणेष्वभिषेचयेत् ॥
पश्चात्तैः शीततोयैः पुष्पकर्पूरवासितैः ।
नारिकेलजलेनाथ तथा तालफलाम्बुना ॥
इक्षोदकेन शुद्धेन तथा पुष्पोदकेन च ।
सर्व्वाङ्गमनुलिम्पेच्च चन्दनेन्दुमदद्रवैः ॥
सुगन्धिमाल्याभरणैश्चीनचेलैः सुशोभनैः ।
चामरैश्च जलाभैश्च शीतलैर्व्यजनैस्तथा ॥
वीजयेत् पुण्डरीकाक्षं सुभद्रां बलमेव च ।
चित्राभिः पानकैर्हृद्यैस्तथा खण्डविकारकैः ॥
खर्ज्जूरैर्नारिकेलैश्च नानारम्भाफलादिभिः ।
तथा क्षीरविकारैश्च पनसैरिक्षुभिस्तथा ॥
वासितैः शीततोयैश्च गन्धताम्बूलपत्रकैः ।
सकर्पूरजपक्वाद्यैः पूजयेत् परमेश्वरम् ॥
रथत्रयस्थितं देवत्रयं ये पुरुषर्षभाः ।
प्रदक्षिणं प्रकुर्व्वन्ति त्रिचतुःसप्त एव च ॥
ततोऽपराह्णे देवेशं दक्षिणानिलवीजितम् ।
शनैः शनैर्नयेद्विष्णुं मण्डपस्यैव मध्यमे ॥
एवं व्रजति देवेशे सूर्य्यश्चास्तं गतोऽभवत् ।
दीपकानां सहस्राणि ज्वालितानि नरैस्तदा ॥
मण्डपे वासयेद्देवान् गुण्डिचाख्ये मनोहरे ।
चारुचन्द्रातपे चारुमाल्यचामरभूषिते ॥
पूजयित्वा जगन्नाथं तोषयेत् गीतनृत्यकैः ।
उपहारादिभिस्तत्र सप्ताहानि जनार्द्दनम् ॥
सप्ताहं ये प्रपश्यन्ति गुण्डिचामण्डपे स्थितम् ।
सार्द्धं रामं सुभद्राञ्च विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥
दिवा तद्दर्शनं पुण्यं रात्रौ दशगुणं भवेत् ।
यत्किञ्चित् कुरुते कर्म्म कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥
सर्व्वं मेरुसमं दानं सर्व्वे व्याससमा द्विजाः ।
महावेद्यां व्रते लब्धे योगोऽयं खलु दुर्लभः ॥
अर्द्धोदयादयो योगाः स्कन्देन परिभाषिताः ।
महावेद्याख्ययोगस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
षष्ठाब्दे च पुनः कृत्वा दक्षिणाभिमुखाञ्चनान् ।
दक्षिणाभिमुखी यात्रा विष्णोरेषा प्रकीर्त्तिता ॥
कार्य्या प्रयत्नतः सा हि भुक्तिमुक्तिप्रदा भवेत् ।
दक्षिणाभिमुखं यान्तं कृष्णं पश्यन्ति ये नराः ॥
न तेषां पुनरावृत्तिः सत्यमेतन्न संशयः ।
पुराविदो वदन्त्येतां यात्रां नवदिनात्मिकाम् ॥
तस्याः संकीर्त्तनादेव निर्म्मलो जायते नरः ।
तावत्तीर्थं महायात्रा यो यथा कर्त्तुमिच्छति ॥
सोऽपि विष्णुप्रभावेन वैकुण्ठभवनं व्रजेत् ।
उद्धृत्य सप्तपुरुषान् पापावलिसमन्वितान् ॥”४॥
अथ शयनयात्रा । स्कान्दे ।
“आषाढ़े शुक्लद्वादश्यां कुर्य्यात् शयनमहोत्सवम् ।
मण्डपे रचयेत्तत्र शयनागारमुत्तमम् ॥
देवस्य पुरतः शय्यां रत्नादिनिर्म्मितोपरि ।
आस्तीर्य्य मृदुचेलादि मृदुतूलोत्तरच्छदाम् ॥
कर्पूरधूलिविलिप्तां चारुचन्द्रातपां शुभाम् ।
पुष्पगन्धयुतां मुक्तारञ्जितां चन्दनाङ्किताम् ॥
चारुहारां शुभां स्निग्धां नानाचित्रोपशोभिताम् ।
एवं स्थापयितुं शय्यां निशीथे स्थापयेद्विभुम् ॥
संपूज्य भावभेदैश्च तेषां लक्ष्म्यादिभिः सह ।
एकीभूतैश्च संप्रार्थ्य स्वापार्थं परमेश्वरम् ॥
नयेच्छय्यागृहद्वारं चालयेत् घटिकाद्वयम् ।
पश्चात्तैः स्थापयेत्तान् पृथक्पञ्चशताधिकैः ॥
सुगन्धिचन्दनैर्लिप्तान् वस्त्रालङ्करणादिभिः ।
पूजयित्वा यथान्यायं प्राञ्जलिर्मन्त्रमुच्चरेत् ॥”
जगदन्द्य इत्यादि ।
“सुदृढं कारयेद्द्वारं विष्णोः शयनवेश्मनः ।
स्थापयित्वा जगन्नाथं लभते सुखमुत्तमम् ॥”५॥
अथ पार्श्वपरिवर्त्तनयात्रा ।
“अथ ते संप्रवक्ष्यामि पार्श्वस्य परिवर्त्तनम् ।
नभस्यसितके पक्षे संप्राप्ते हरिवासरे ॥
विष्णोः स्वापगृहद्वारं शनैर्गत्वा प्रविश्य च ।
नमस्कृत्य जगन्नाथं पर्य्यङ्कशयितं मुदा ॥
उद्घाट्य शनैर्द्वारं पूजयेदुपचारकैः ।
प्रणम्य भक्त्या तत्पादौ स्थापयेदुत्तरामुखम् ॥”
मन्त्रञ्चेमं पठेत् ।
“ॐ देवदेव ! जगन्नाथ ! कक्षायां परिकल्पय ।
परिवृत्तमिदं सर्व्वं यथा स्थावरजङ्गमम् ॥
यत् दृष्ट्वा पीडितैरेव जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभिः ।
जगद्धिताय सुप्तोऽसि पार्श्वेन परिवर्त्तय ॥
परिवर्त्तनकालोऽयं जगतः पालनाय ते ।
त्वदग्रजोऽयं शक्रोऽपि जले तिष्ठत् समुत्सुकः ।
इदं त्वत्पादकमलं विमुच्य मह्निं तज्जलम् ।
मही जलं प्लावयति प्रजापालनहेतुकम् ॥
इति संप्रार्थ्य देवेशं विनयात्तोषयेत्ततः ।
व्यजनैश्चामरैश्चैव वीजयेत् परमेश्वरम् ॥
सुगन्धिचन्दनैरस्य सर्व्वाङ्गं परिलेपयेत् ।
स्वादूनि भक्ष्यभोज्यानि पायसादीनि दापयेत् ॥
शय्यागृहद्वारि विभोः शनैर्भक्त्या निवेदयेत् ।
देवमुद्दिश्य यत् कुर्य्यात् सर्व्वमक्षयतां व्रजेत् ॥
पार्श्वे च जन्मदिवसे उपवासपरो भवेत् ।”
एवं आश्विनशुक्लैकादश्यां पूर्व्वोक्तविधानेन श्रीकृष्णस्य वामपार्श्वपरिवर्त्तनं कार्य्यम् ॥
मतान्तरे ।
“शुभे चैवाश्विने मासि महामायां प्रपूजयेत् ।
कौषकीं राजतीं मार्त्तीं विष्णुमायां महेश्वरीम् ।
हिंसा चैव न कर्त्तव्या कदाचिद्विष्णुपूजकैः ॥”६॥
अथोत्थानयात्रा ।
“एकादश्यान्तु कार्त्तिक्यां शुक्लायां पृथिवीपते ।
स्वापादुत्थापयेद्भक्त्या पूजयित्वा जगद्गुरुम् ।
पूर्व्ववत् पूजयित्वा तु मन्त्रमेनं समुच्चरेत् ॥”
मन्त्रस्तु ।
“ॐ उत्तिष्ठ देवदेवेश ! तेजोराशे जगत्पते ! ।
वीक्ष्यैतत् सकलं देव ! प्रसुप्तं तव मायया ॥
प्रफुल्लपुण्डरीकाक्ष ! श्रीहरे ! शयनेन वै ।
त्वया दृष्टं जगदिदं परमं सुखमेष्यति ॥
ये ते स्वाप्ताः क्रियाः सर्व्वाः प्रवर्त्तन्ते ततो ध्रुवम् ।
इत्युत्थाप्य जगन्नाथं वेणुवीणादिनिःस्वनैः ॥
जयशब्दैस्तथा देवं नयेन्नृत्यमण्डपम् ॥
तैलेनाभ्यज्य तोयेन स्नापयेत् पुरुषोत्तमम् ।
पश्चात्तैर्नारिकेलरसैः मधुरैस्तथा ॥
सुगन्धामलकेनाथ यवकल्केन लेपयेत् ।
घर्षयेत्तुलसीचूर्णैर्लेपयेद्गन्धचन्दनैः ॥
पुष्पवासिततोयैश्च कुङ्कुमोदकैस्तथा ।
स्नापयित्वा क्षयेत् पापं बहुजन्मोपपादितम् ॥
महोपचारैः संपूज्य विष्णुं नीराजयेत्ततः ।
कृताञ्जलिपुटो भूत्वा प्रार्थयेत् परया मुदा ॥”७
अथ प्रावरणयात्रा ।
“मार्गशीर्षे सिते पक्षे कुर्य्यात् प्रावरणोत्सवम्
कृत्वा दृष्ट्वा नरो भक्त्या वैष्णवं लोकमाप्नुयात् ॥
षष्ठ्योऽधिवासं कुर्व्वीत षष्ठ्यां विधिज्ञ कर्म्म-
वित् ।
प्रभाते मण्डलं कुर्य्यात् पद्ममष्टदलान्वितम् ॥
दिक्पालान् पूजयेद्दिक्षु क्षेत्रपालं गणाधिपम् ।
चक्रप्रचण्डौ च बहिश्चतुर्द्दिक्षु प्रपूजयेत् ॥
तन्मध्ये स्थापयेद्द्रव्यं क्षालयेदुष्णवारिणा ।
पूजयित्वा जगन्नाथं गन्धतैलेन दीपकम् ॥
दत्त्वा कृष्णाय भक्त्या तु गीतवाद्यैर्नयेन्निशाम् ।
प्रातः प्रपूजयेद्देवं नानाद्रव्यैः सुशोभनैः ॥
सप्तभिः सप्तभिर्देवान् वासोभिः परिवेष्टयेत् ।
सुखवर्णैश्च सर्व्वाङ्गे शीतप्रावरणैर्द्विजाः ॥
दूर्व्वाक्षतैः प्रपूज्याथ कुर्य्यान्नीराजनं विभोः ।
भगवन्तं समुद्दिश्य ब्राह्मणेभ्यः प्रदापयेत् ॥
गुरुभ्यश्चान्यदेवेभ्यो दीनानाथेभ्य एव च ।
शीतप्रावरणं दद्यात् सत्वत् परमया मुदा ॥
ददाति भगवान् प्रीतस्तस्मै वरमनुत्तमम् ।”८॥
अथ पुष्पस्नानयात्रा ।
“पुष्पस्नानोत्सवं वक्ष्ये यथोक्तं ब्रह्मणा पुरा ।
पुष्यर्क्षेण च संयुक्ता पौर्णमासी यदा भवेत् ।
पौषे मासि तु तत् कुर्य्यात् पुष्पस्नानोत्सवं हरेः ॥
चतुर्द्दश्यां निशायान्तु कुम्भानामधिवासनम् ।
रात्रौ जागरणं कृत्वा प्रातर्वह्निं प्रकीरयेत् ॥
ब्रह्मविष्णुशिवेभ्यश्च प्रत्येकं समिधं क्रमात् ।
जुहुयात् पूजयित्वा तु तदन्ते पुरुषोत्तमम् ॥
पूजयेदुपचारैस्तु आदर्शे प्रतिबिम्बितम् ।
ततः पुरुषसूक्तेन कुम्भांस्तानभिमन्त्रयेत् ।
क्रमात् देवस्य शिरसि स्नापयेद्विधिवत्ततः ॥”
स्कन्दमपरम् ।
“ततः पश्चात्तिलेनैव वासुदेवञ्च क्षालयेत् ।
जप्त्वा सूक्तं पुनर्विप्र उपचारैः प्रपूजयेत् ॥
दूर्व्वाङ्कुराद्यैः स्तुतिभिर्वाद्यैः संपूज्य केशवम् ।
समन्ताद्विकिरेद्देवं कर्पूराद्यैः सुतण्डुलान् ॥
नीराजयेज्जगन्नाथं कर्पूरघृतवर्त्तिभिः ।
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा दण्डवत् प्रणमेत् क्षितौ ॥
पुष्पस्नानोत्सवं पुण्यं ये पश्यन्ति मुदान्विताः ।
सर्व्वसम्पन्नकामास्ते व्रजेयुर्वैष्णवं पदम् ॥”९॥
अथ नवान्नयात्रा ।
“कुर्य्यादयनसंक्रान्त्यां नवान्नमहोत्सवम् ।
संक्रान्तेः पूर्व्वदिवसे नवं शालिं सकुङ्कुमम् ।
प्रासादपूर्व्वदेशे तु स्थापयित्वाधिवासयेत् ॥”

तथा च पाद्मे ।
"संक्रान्त्यां माघमासस्य साधिवासिततण्डुलान् ।
निवेद्य विष्णवे भक्त्या इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
त्वयि तुष्टे जगत् सर्व्वमन्नेन प्रभविष्यति ।
रक्ष सर्व्वं जगन्नाथ ! गृह्यतां पिष्टकं शुभम् ॥
ब्राह्मणान् भोजयेत् भक्त्या देवदेवपुर:स्थितान् ।"
अभ्यर्च्य भगवन्तञ्चानित्यादि ॥
"नवेन वाससावेष्ट्य दूर्व्वाक्षतपपुष्पकै: ।
पूजयित्वाभिमन्त्र्याथ क्षणमात्रमभिरक्षतु ॥
पुन: प्रभाते देवेशं प्रतिपेत्रन्धचन्दनै: ।
वस्त्रालङ्कारमाल्यैश्च पूजयित्वा यथाविधि ॥
नीराजयित्वा देवेशं तण्डुलानधिवासितान् ।
स्थालीषु पाकपात्रेषु मधुक्षौद्राज्यमिश्रितान् ॥
पड्क्तिश: स्थापयेदग्रे गन्धपुष्पाक्षतान्वितान् ।
सयूपं पायसं कृत्वा दद्याद्वै चक्रपाणये ।
इक्षुवर्णकपिष्टञ्च विष्णो: प्रियतरं परम् ॥
ॐ जीवनं सर्व्वभूतानां जनकस्त्वं जगद्गुरो ! ।
तन्मया: प्राणिनो सृष्टे त्वयैव जनिता: प्रभो ! ॥
लोकानुग्रहकार्य्याय गृहीत्वा चिन्तविग्रहम् ।
तव प्रीत्यै कृतानेतान् गृहाण परमेश्वर ! ॥
त्वयि तुष्टे जगत् सर्व्वमन्नेन प्रभविष्यति ।
स्वाहाकारस्वधाकारवषट्कारा दिवौकसाम् ॥
आप्यायना भविष्यन्ति तेनैवाप्यायितं जगत् ।
रक्ष सर्व्वं जगन्नाथ ! तन्मयं सचराचरम् ॥
इति संप्रार्थ्य देवेशं प्रार्थितान् विनिवेदयेत् ॥"१०॥
अथ दोलयात्रा ।
"फाल्गुने मासि कुर्व्वीत दोलारोहणमुत्तमम् ।
यत्र क्रीडति गोविन्दो लोकानुग्रहणाय वै ॥
प्रत्यर्ची देवदेवस्य गोविन्दाख्यान्तु कारयेत् ।
पञ्चमूर्त्तिं प्रकुर्व्वीत पञ्चाहानि त्र्यहानि वा ॥
फाल्गुन्या: पूर्व्वतो विप्राश्चतुर्द्दश्यां निशामुखे ।
वह्न्युत्सवं प्रकुर्व्वीत दोलमण्डपपूर्व्वत: ॥"
पाद्मे ।
"पौर्णमास्यां समारभ्य पञ्चम्याञ्च समापयेत् ॥"११॥
अथ मदनभञ्जिका यात्रा ।
"वासन्तिकां समासाद्य यात्रां मदनभञ्जिकाम् ।
यस्यां कृतायां हृष्टायां प्रीणाति पुरुषोत्तम: ॥
चैत्रशुक्लचयोदश्यामाहरेत्तत् समूलकम् ।
देवस्याग्रे विरचिते मण्डपे साधिवासितं ॥"१२॥
इति यात्रातत्त्वम् ॥
देवा: षोडशप्रकारोत्सव: । यथा,—
"वैशाखे मण्डयात्रा च चन्दनागुरुकल्पना ।
ज्यैष्ठे महास्नानयात्रा अम्बुवाचीदिनत्रयम् ॥
आषाढ़े रथयात्रा च दिग्दिनव्यापिनी परा ।
श्रावणे जलयात्रा च वस्त्रभूषणचामरै: ॥
भाद्रे यात्रा धूनगाख्या चण्डिकाया दिनत्रयम् ।
आश्विने च महापूजा यात्रा पशुबलिप्रिया ॥
कार्त्तिके दीपयात्रा च नवान्नमण्डपाकये ।
पौषे चाङ्गरागयात्रा वस्त्रालङ्कारभूषणै: ॥
माघे मासि महादेवी रटन्ती च चतुर्द्दशी ।
दोलाकेलि: फाल्गुने च चैत्रे यात्रा चतुष्टयी ।
दूतीयात्रा रासयात्रा वासन्ती नीलयात्रिका ।
एवं यात्रा मया प्रोक्ता षोड़शी भवमोचनी ॥"
इति वामकेश्वरतन्त्रे ५४ पटल: ॥
(रोगिदर्शनार्थं भिषजां यात्राविवरणम् । यथा,
"इदानीं निर्गमे पुत्र ! प्रवेशे वा गृहस्य च ।
शुभाशुभानि सर्व्वाणि वक्ष्यामि शकुनानि च ॥
राजा गजो द्विजमयूरकखञ्जरीटा-
श्चाष: शकुन्तरणक: सितवस्त्रयुक्त: ।
पुत्रान्विता च युवती गणिका च कन्या
श्रेय: सुखाय यशसां प्रतिदर्शयन्ति ॥
नटाश्चाषो भासहारीतचक्रौ
भारद्वाजोऽश्विकारश्चागसंज्ञ: ।
एते श्रेष्ठा दक्षिणे वाथ सव्ये
वैद्यावेशो निर्गमे श्रेयसे च ॥
सर्पोलूकौ वानर: शूकरश्च
गोधा कच्छ: शशकाश: शशश्च ।
एते दिष्टानिर्गमे वा प्रवेशे
कार्य्याघातो नोपकारेषु शस्ता: ॥
मृगो वा पिङ्गलो वापि प्रशस्ता दक्षिणे सदा ।
निर्गमे वा प्रवेशे च दक्षिणा: शुभदायका: ॥
एको वा त्रीणि वा पञ्च सप्त वा नवसंख्यया ।
भाग्यकाले नराणान्तु मृगा यान्ति प्रदक्षिणा: ॥
शिखिहयगणगोधारासभो भृङ्गराजो
सुखरपिककपोतो पोतकी शूकरी वा ।
तदनु विहगराजो मङ्गलाशंसिन: स्यु-
र्वदति शकुनवेत्ता वामतो निर्गमे व: ॥
तित्तिरि: कुरर: क्रौञ्च: सारसाभासमूकर: ।
वामे तु शुभशंसी च निर्गमे कार्य्यसिद्धये ॥
काको दक्षिणत: श्रेष्ठो निर्गमे शुभदायक: ।
प्रवेशे गदित: श्रेष्ठो वामत: सुखदायक: ॥
जालको हि शशकोऽपि कर्कटो-
कौलेनश्च गदितं न सुखाय ।
न शुभदर्शना अमी भवेयु:
सर्पगोधाशशकलापविकाशा: ॥
दर्शनं हितकरं प्रवदन्ति
खञ्जरीटमराजकिङ्किराणाम् ।
वामत: शुभकरा: प्रवदन्ति
दार्व्वाघाटवराटकशुकश्च ॥
इति शुभाशुभशकुनानि ॥"
इति हारीते द्वितीयस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥ * ॥
तथा च ।
"शवकाष्ठपलाशानां शुष्काणां पथि सङ्गमा: ।
नेष्यन्ते पतितात्यन्तदीनान्धरिपवस्तथा ॥
मृदुशीतोऽनुकूलश्च सुगन्धिश्चानिल: शुभ: ।
खरोष्णोऽनिष्टगन्धश्च प्रतिलोमश्च गर्हित: ।
ग्रन्थ्यर्ब्बुदादिषु सदा छेदशब्दश्च पूजित: ।
विद्रधुदरगुल्मेषु भेदशब्दस्तथैव च ।
रक्तपित्तातिसारेषु रुद्धशब्द: प्रशस्यते ।
एवं व्याधिविशेषेण निमित्तमुपधारयेत् ॥
तथैवाक्रुष्टहाकष्टमाक्रन्दरुदितस्वना: ।
छर्द्दां वातपुरीषाणां शब्दो वै गर्द्दभोष्ट्रयो: ॥
प्रतिषिद्धं तथा भग्नं क्षुतं स्खलितमाहतम्
दौर्म्मनस्यञ्च वैद्यस्य यात्रायां न प्रशस्यते ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने २९ अध्याय: ।)

यादईश:, पुं, (यादसां जलानां जलजन्तूनां ईश: ।) समुद्र: । इति हेमचन्द्र: । ४ । १३ ॥

याद:, [स्] क्ली, (यान्ति वेगेनेति । या + असुन् बाहुलकात् दागमश्च ।) जलजन्तु: । इत्यमर: । १।१०।२० ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् ।१०।२९ ।
"अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।")
जलम् । इति निघण्टु: । १ । १२ ॥)

याद:पति:, पुं, (यादसां पति: ।) समुद्र: । इत्यमर: ।१।१०।२०॥ वरुण: । इत्यजयपाल: ॥

यादव:, पुं, (यदोरपत्यम् । यदु + अण् ।) श्रीकृष्ण: । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । ११ । ४१ ।
"सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं
हे कृष्ण ! हे यादव ! हे सखेति ।
अजानता महिमानं तवेदं
मया प्रमादात् प्रणयेन वापि ॥")
ययातिर्ज्येष्ठपुत्रो यदुस्तस्य वंश: । यथा,—
"ययातिर्ज्येष्ठपुत्रस्य यदोर्वंशं नरर्षभ ! ।"
इत्युपक्रम्य ।
"माधवा वृष्णयो राजन् यादवाश्चेति संज्ञितम्
इति श्रीभागवते ९ स्कन्धे २३ अध्याय: ।
(यदुसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, भागवते । ११।१।४ ।
"मन्येऽवनेर्ननु गतोऽप्यगतं हि भारं
यद्यादवं कुलमहो अविसह्यमास्ते ॥")

यादवी, स्त्री, (यदोरियमिति । यदु + अण् । ङीप्) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (यदुवंशीयकन्यासामान्ये । यथा, महाभारते । १ । ९५ । १९ ।
"प्राचीन्वान् खल्वश्मकीमुपयेमे यादवीं तस्मस्य जज्ञे संयाति: ॥")

यादसांनाथ:, पुं, (यादसां जलजन्तूनां नाथ: । षष्ठ्या अलुक् ।) वरुण: । इति हलायुध: ॥

यादसांपति:, पुं, (यादसां जलजन्तूनां पति: । षष्ठ्या अलुक् ।) समुद्र: । इत्यमर: । १।१।६४ ॥ वरुण: । इति मेदिनी । ते, २६२ ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । ६ । ३५ ।
"अश्विनौ वसवस्त्वष्टा कुबेरो यादसांपति: ।"
क्वचित् विशेषणमपि । यथा, मार्कण्डेये ।२२।१ ।
"यावदन्तर्जले देवं वरुणं यादसांपतिम् ।")

यादृक्, [श्] त्रि, (य इव दृश्यते । दृश् + "त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च ।" ३।२।६० । इति चकारात् क्विन् । "आ सर्व्वनाम्न: ।" ६।३।९१ । इत्याकारादेश: ।) य इव दृश्यते स: । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ येमन इति भाषा । (यथा, भागवते । ४ । २९ । ६४ ।
"नानुभूतं क्वचानेन देहेनादृष्टमश्रुतम् ।
कदाचिदुपलभ्येत यद्रूपं यादृगात्मनि ॥")

यादृश:, त्रि, (य इव दृश्यते यमिव पश्यति वा दृश् + "दृशे: क्सश्च वक्तव्य: ।" ३।२।६० । इ

वार्त्तिकोक्तेः कः । "आसर्व्वनाम्नः ।" ६।३।९१ । इत्यत्र "दृशे चेति वक्तव्यम् ।" इत्यात्वम् ।) य इव दृश्यते यः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ येमन इति भाषा ॥

दृशः, त्रि, (य इव दृश्यते । दृश् + "त्यदादिषु दृशः इति ।" ३।२।६० । इति कञ् । "आसर्व्व-नाम्नः ।" ६।३।९१ । इत्याकारादेशः ।) य इव दृश्यते सः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ येमन इति भाषा । (यथा, मनुः । ४ । २५४ ।
'यादृशोऽस्य भवेदात्मा यादृशञ्च चिकीर्षितम् ।
यथा चोपचरेदेनं तथात्मानं निवेदयेत् ॥"
स्त्रियां यादृशी ॥)

यादोनाथः, पुं, (यादसां नाथः ।) समुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वरुणः । इति यादसां-नाथशब्ददर्शनात् ॥)

यादोनिवासः, पुं, (यादसां निवासः ।) जलम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३५ ॥

यानं, क्ली, (या + ल्युट् । अर्द्धर्च्चादित्वात् पुंलिङ्ग-मपि ।) राज्ञां सन्ध्यादिषड्गुणान्तर्गतगुण-विशेषः । तत्तु उपचितशक्तेः शत्रुमूलराष्ट्र-रक्षस्य शत्रोरास्कन्दनाय यात्रा । इति भरतः ॥ (यथा, देवीभागवते । ५ । ६ । ११ ।
"यानमप्यधुना नैवं कर्त्तव्यं सहसा पुनः ॥"
यात्यनेनेति । या + ल्युट् ।) हस्त्यश्वरथदोलादि । तत्पर्य्यायः । वाहनम् २ युग्यम् ३ पत्रम् ४ धोर-णम् ५ । इत्यमरः ।२।८।५८॥ विमानम् ६ चक्र-रम् ७ यापनम् ८ गतिमित्रकम् ९ । इति शब्द-रत्नावली ॥ *॥ (यथा, मनुः । ३ । ६४ ६५ ।
"शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः ।
गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया ॥
अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्म्मणाम् ।
कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः ॥")
अथ चतुष्पदयानोद्देशः ।
"ये मत्तनात्यादिविभेदतोऽमी
मया निवृत्ता इह वाजितुल्याः ।
दिशानया सर्व्वचतुष्पदानां
भेदो विधेयो विदुषादरेण ॥
तथा यथाश्वादिकपोषणेन
यानेन वा दोषगुणौ भवेताम् ।
तथा तथैवान्यचतुष्पदानां
प्रकीर्त्तितौ दोषगुणौ बुधेन ॥
वरमयानमपोषणमेव वा
वरमिवान्यशरीरमपोषणम् ।
न खलु दोषयुतं च चतुष्पदं
स्पृशति पश्यति शोभनचेतनः ॥
राविन्दुर्दूषयति पयोघटशतं यथा ।
था सर्व्वं दूषयति दोषदुष्टचतुष्पदः ॥"
इति चतुष्पदयानोद्देशः ॥ * ॥
थ द्विपदयानोद्देशः ।
मानुषैः पक्षिभिर्व्वापि तथान्यैर्द्विपदैरपि ।
नं स्याद्द्विपदं नाम तस्य भेदो ह्यनेकधा ॥
सामान्यश्च विशेषश्च तस्य भेदो द्विधा भवेत् ॥"

तत्र सामान्यं यथा,—
"यानं द्विपदाभ्यां यत् तद्दोलादिकमुच्यते ।
चतुर्भिर्युक्तिसंयुक्तैरेकधातुगुणाम्बरैः ।
दोलेति कथ्यते तेषां नियमोऽयं प्रदर्श्यते ॥"
तत्र सूत्रम् ।
"उपेन्द्रमूलाहिशिवाग्निवर्ज्जं
शस्तेन्दुताराति थियोगलग्ने ।
हृदिच्छमापुत्रयमाद्यवर्ज्जं
दोलाधिकारोद्यमामाद्यमिष्टम् ॥
दण्डकाष्ठस्य नियमे नियमश्चैकदण्डवत् ।
कनकं रजतं ताम्रं लौहं धातुचतुष्टयम् ॥
चतुर्विधानामुद्दिष्टं ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् ।
सुराणामसुराणाञ्च चातुर्व्वर्ण्यमुदाहृतम् ॥
त्रिहस्तसम्मितो मध्ये तदर्द्धं पार्श्वयोर्द्वयोः ।
विजया नाम दोलेयं विजयाय महीभुजाम् ॥
विजया मङ्गला क्रूरा शिवा शोभा शुभा क्रमात् ।
वितस्त्येकैकसंवृद्ध्या दोलाः षट् स्युः सुखप्रदाः ॥
भूमश्च पद्मकोषश्च शक्रः पर्व्वत एव च ।
चतुर्विधानां दोलासु कल्याणाय चतुष्टयम् ॥
हंसः केकी शुको भृङ्गश्चतुष्टयमिदं क्रमात् ।
कुम्भाद्यग्रे निधातव्यं चतुर्विधमहीभुजाम् ॥
अत्रापि वर्णविन्यासो विज्ञेयो नवदण्डवत् ॥"
भोजस्तु ।
"गजः प्रस्थानदोलायां रणदोलासु केशरी ।
मृगो भ्रमणदोलायां क्रीडादोलासु षट्पदः ॥
भुजङ्गमः शत्रुराज्ये वृषभो दानकर्म्मणि ।
दोलोपर्य्युपरि न्यस्तो बहुभिर्मुनिशासनम् ॥
यदेकदण्डं यानं स्यात् तत् पर्य्यङ्कमिति स्मृतम् ।
त्रिहस्तसम्मितो यानस्तदर्द्धपरिणाहवान् ।
पर्य्यङ्कः क्षेमनामायं भर्त्तुः सर्व्वार्थसाधकः ॥
क्षेमो मृत्युर्जयो दुःखश्चत्वारस्ते यथाक्रमम् ।
वितस्त्येकैकसंवृद्ध्या यथा चायुर्न सङ्गिनः ॥
मणिधातुगुणादीनां नियमः पूर्व्ववन्मतः ।
विशेषमथ वक्ष्यामि पर्य्यङ्कस्य यथाक्रमम् ॥
शुक्तिश्च गजदन्तश्च मृगशृङ्गन्तथैव च ।
अनूपादिकजातानां पर्य्यङ्केषु न्यसेत् क्रमात् ॥
पद्मशङ्खगजाश्वालिहंसकोकशुकान् क्रमात् ।
आदित्यादिदशानां मणिरूपेण विन्यसेत् ॥
महीन्द्राणां विशेषेण सिंहमानेव शस्यते ।
निर्म्माणे शुक्तिदन्ताभ्यां राज्यभोगसुखप्रदाः ॥
तदेवावक्रदण्डन्तु खट्वायानमिति स्मृतम् ॥
अस्यापि पूर्व्ववन्मानमणिधात्वादिनिर्णयः ॥
विशेषश्चरणोच्छ्रायः परिणाहार्द्धसम्मितः ।
तदेव चेन्निश्चरणं पीठयानमिति स्मृतम् ॥
तस्य भेदो द्विधा दण्डवक्रावक्रप्रभेदतः ।
मानादिकं पूर्व्ववत्तुल्यं विशेषाच्चतुरस्रता ॥
एवमन्यानि मिश्राणि यानानि विविधानि च ।
सामान्यार्थानि जानीयात् शिल्पिभिर्निर्म्मि-
तानि वै ॥
मनोहरत्वं लघुता दृढतेति गुणत्रयम् ।
प्रोक्तं द्विपदयानानां सहजं भोजभूभुजा ॥
इति सामान्यद्विपदयानकथनम् ॥"

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥ विशेषद्विपदयानन्तु चतुर्दोलशब्दे निम्नपदयानोद्देशस्तु नौकाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (फलप्राप्तिहेतौ, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । ११० । २ ।
"तनूनपात् पथ ऋतस्य यानान्
मध्वा समञ्जन् स्वदयासुजिह्व ॥"
"यानान् फलप्राप्तिहेतून् पथो मार्गान् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ या + भावे ल्युट् । गतिः । यथा, वाभटे शारीरस्थाने षष्ठेऽध्याये ।
"यानं खरोष्ट्रमार्ज्जारकपिशार्द्दूलसूकरैः ।
यस्य प्रेतैः शृगालैर्वा स म्रियेत्यर्न्नेति सुखे ॥")

यानपात्रं, क्ली, (यानसाधनं पात्रम् । शाकपार्थिव-वत् समासः ।) निम्नदयानविशेषः । जाहाज इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । वहित्रकम् २ पोहित्यम् ३ वहनम् ४ पोतः ५ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५३९ ॥ समुद्रयानम् ६ । इति वराहपुराणम् ॥ (यथा, हरिवंशे ।१४५।६३।
"समुच्छ्रितैः सितैः पोतैः यानपात्रैस्तथैव च ।
नौभिश्च भिन्निकाभिश्च शुशुभे वरुणालयः ॥")

यानमुखं, क्ली, (यानस्य मुखम् पुरोभागः ।) रथादेः पुरोभागः । तत्पर्य्यायः । धूः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५५ ॥

यापनं, क्ली, (या + णिच् + ल्युट् ।) वर्त्तनम् । कालक्षेपणम् ॥ (यथा, कामन्दकीये ।१७।३१।
"पूर्व्वसेनापतिर्नीचः कालयापनमाश्रितः ॥")
निरसनम् । इति मेदिनी । ने, ११२ ॥ (यापय-तीति । या + णिच् + ल्युः । प्रापके, त्रि । यथा, भागवते । ३ । २२ । ३३ ।
"अयातयामास्तस्यासन् यामाः स्वान्तर-
यापनाः ॥")

यापा, स्त्री, जटा । इति भूरिप्रयोगः ॥

याप्यः, त्रि, (यापि + यत् ।) अधमः । निन्दितः । इत्यमरः ।३।१।५४ ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । १९ । २२ ।
"यदशुभमशुभेऽब्दे माघजं तस्य वृद्धिः
शुभफलमपि चैवं याप्यमन्योऽन्यतायाम् ॥")
यापनीयः । (यथा, सुश्रुते निदानस्थाने प्रथमे अध्याये ।
"शोषितं तदसाध्यं स्यात् याप्यं संवत्सरोत्थि-
तम् ॥")
क्षेपणीयकालादिः । इति मेदिनी । ये, ४८ ॥ व्याधिविशेषः । यथा,—
"साध्या याप्या असाध्याश्च व्याधयस्त्रिविधाः
स्मृताः ।
सुखसाध्यः कष्टसाध्यो द्विविधः साध्य उच्यते ॥
याप्यलक्षणमाह ।
यापनीयन्तु तं विद्यात् क्रियां धारयते स्थिताम् ।
क्रियायान्तु निवृत्तायां सद्यो यश्च विनश्यति ॥
प्राप्ता क्रिया धारयति सुखिनं याप्यमातुरम् ।
प्रपतिष्यदिवागारं स्तम्भो यत्नेन योजितः ॥
साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्याश्चासाध्यतां तथा ।
घ्नन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम् ॥

अक्रियावतां चिकित्सारहितानाम् ।” इति भावप्रकाशः ॥

याप्ययानं, क्ली, (याप्यं अधमं यानम् ।) शिबिका । इत्यमरः । २ । ८ । ५३ ॥

यामः, पुं, (यम्यते इति । यम + घञ् ।) मैथुनम् । यथा । इवाचयोर्यामिर्ये यम् । इति सिद्धपादे वोपदेवः । ८४६ ॥ (यथा, भागवते । ६ । १६ । ६ ।

“पीवानं श्मश्रुलं प्रेष्ठं मीढ्वांसं यामकोविदम् ।
स एकोऽजवक्त्वानां वक्त्रीनां रतिवर्द्धकः ।
रेमे कामग्रहग्रस्त आत्मानं नावबुध्यत ॥”)

यामः, पुं, (याति यायते वा । या + “अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् ।” उणा० १।१४० । इति मन् । यम + घञ् वा ।) दिवारात्र्योश्चतुर्थभागैकभागः । तत्पर्य्यायः । प्रहरः २ । इत्यमरः । १।४।६ ॥ (यथा, मनौ । ७ । १४५ ।

“उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः ।
हुताग्निर्ब्राह्मणांश्चार्च्य प्रविशेत् स शुभां सभाम् ॥”)

संयमः । इति मेदिनी । मे, २४ ॥ (गमनम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४८ । ४ ।

“उषो ये ते प्र यामेषु युञ्जते ।”

“यामेषु गमनेषु ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥ गमनसाधनः । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ५१ । ४ ।

“कृणोत्तु देवी: वनयो नयो वा
यामो बभूयादुषसो वो अद्य ॥”

“यामो गमनसाधनः स रथः ।” इति सायणः ॥ देवगणभेदः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।१५।१८।

“यज्ञस्य दक्षिणायान्तु पुत्त्रा द्वादश जज्ञिरे ।
यामा इति समाख्याता देवाः स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥”)

यामघोषः, पुं, (यामे प्रतियामे घोषः रवोऽस्य । प्रतिप्रहरं इवकरत्वादेवास्य तथात्वम् ।) कुक्कुटः । इति शब्दमाला ॥

यामघोषा, स्त्री, (यामे यामे घोषोऽस्याः । यामान् प्रहरान् घोषति शब्दायते इति वा । घुष + अच् । टाप् ।) यन्त्रविशेषः । घड़ी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नाली २ घटी ३ यामनाली ४ समेदका ५ दण्डढक्का ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यामनाली, स्त्री, (यामस्य नालीव ।) यामघोषा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यामनेमिः, पुं, इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यामलं, क्ली, युगलम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६० ॥ तन्त्रशास्त्रविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“सृष्टिश्च ज्योतिषाख्यानं नित्यकृत्यप्रदीपनम् ।
क्रमसूत्रं वर्णभेदो जातिभेदस्तथैव च ।
युगधर्म्मश्च संख्यातो यामलस्याष्टलक्षणम् ॥”

तत्तु षड्विधम् । आदियामलम् १ ब्रह्मयामलम् २ विष्णुयामलम् ३ रुद्रयामलम् ४ गणेशयामलम् ५ आदित्ययामलम् ६ । इति वाराहीतन्त्रम् ॥ एषां श्लोकसंख्या तन्त्रशब्दे द्रष्टव्या ॥

यामवती, स्त्री, (यामः प्रहरः अस्त्यस्यामिति । याम + मतुप् । मस्य व ङीप् ।) रात्रिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यामाता, [ऋ] पुं, (जामाता पृषोदरादित्वात् । जस्य यः ।) जामाता । दुहितुः पतिः । इत्यमरटीका शब्दरत्नावली च ॥ यामातुर्विष्णुतुल्यत्वं तस्य गृहे कन्यादातुर्भोजननिषेधश्च यथा, कामधेनावादित्यपुराणम् ।

“विष्णुं यामातरं मन्ये तस्य मन्युं न कारयेत् ।
अप्रजायान्तु कन्यायां नाश्नीयात्तस्य वै गृहे ॥”

इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥

यामार्द्धं, क्ली, (यामस्यार्द्धम् ।) प्रहरस्यार्द्धम् । तस्याधिपा यथा,—

“वारेशाद्दद्मयामेषु राजाङ्गो: पञ्च षट्क्रमात् ।
अधिपाः सूर्य्यवारस्य यथार्काद्ये भवन्ति हि ॥
रवौ त्वेन्दुभृगुश्चाज्ञगुरुभौमरवयो निशि ।
रविशुक्रबुधाश्चेशगुरुभौम्यमुज्ञभास्कराः ॥
दिने तुल्याः परेष्वेवं तथाध्यायाश्चतुर्धेशाः ।
पापदण्डे भवेन्मृत्युः शुभदण्डे शुभं भवेत् ॥
शुभग्रहस्य दण्डे तु कर्म्मारम्भाच्छुभं भवेत् ।
आरम्भात् पापदण्डे तु कर्म्म निष्फलतां व्रजेत् ॥
यस्यार्द्धयामस्तस्यैव प्रागदण्डः समुद्राहृतः ।
षट् षट् परीत्य दण्डश्च भयो रात्रौ मतास्तथा ॥
यामार्द्धाधिपसंज्ञातो द्वितीयस्तु तदर्द्धतः ।
तदर्द्धात्तु तृतीयः स्यात्तदर्द्धात्तु तुरीयकः ॥
अष्टाभावे तु राहुः स्यात्तदङ्गो वसुसंज्ञकः ।
भयाङ्कस्य परित्यागाद्दिवादण्डाधिपा यथा ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

यामिः, स्त्री, (याति कुलात् कुलान्तरमिति । या + बाहुलकात् मिः ।) स्वसा । कुलस्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । १४२ ॥ “स्वसा भगिनी । कुलस्त्री कुलवधूः । प्रहरे संयमे यामो यामिः स्वसृकुलस्त्रियोरित्यन्तःस्थादौ रभसः । जिस्तु कुटिले जिम्बे जामिः स्वसृकुलस्त्रियोरिति चवर्गतृतीयादावजयः इति भरतसङ्गृहौ ॥ यथा,

जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः ॥ इति स्वामी । ये चाये बाहुलकात् जिः । यद्वा जसु अदने बाहुलकादिञ् जामिरिति । अन्तःस्थादौ वा प्रापको धातुर्बोध्यः ।” इति रामाश्रमः ॥ (यथा, मनौ । ३ । १८३ ।

“यामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ॥”)

यामिनी । इति शब्दरत्नावली ॥ धर्म्मस्य पत्नी । तस्याः कन्या नागवीथी । यथा,—

“अरुन्धती वसुर्यामिर्लम्बा भानुर्मरुत्वती ।
सङ्कल्पा च मुहूर्त्ता च साध्या विश्वा च नामतः ।
धर्म्मपत्न्यो दश त्वेतास्तास्वपत्यानि मे शृणु ।
यस्यायाश्चैव वीथीऽसौ नागवीथी तु यामिजा ॥”

इति वह्निपुराणे काश्यपीयप्रजासर्गः ॥

यामिकभटः, पुं, (यामे यामे नियुक्तः । याम + ठक् । स चासौ भटश्चेति ।) प्रहरिकः । चौकीदार इति भाषा । यथा,—

“उन्मादामुदयन्ति तान्यतमसः प्रभवन्ति दिक्षु ये
वाते वायदुदययामिकभटः प्राक्सङ्कोलाहले ।
कर्मस्यामुकदम्बवामवक्राङ्कैर्दन्तः पुरा-
दायाताश्च यदस्त्वनाचि ! तत्कं मन्ये भवं
मोषिताम् ॥”

इति कर्मकाण्डः ।

यामित्रं, क्ली, लग्नात् सप्तमराशिः । यथा,—

“धीस्थानं पञ्चमं प्रोक्तं यामित्रं सप्तमं स्मृतम् ।
तुर्य्यं सूनं तथास्तास्यं षट्कोणं रिपुमन्दिरम् ॥”

यामित्रवेधो यथा,—

“पापात् सप्तमगः शशी यदि भवेत् पापेन युक्तोऽथवा
यत्नेनापि विवर्जयेत्तमितो दोषोऽप्ययं कथ्यते ।
यात्रायां विपदो गृहे सुतवधः चौरेषु रोगोद्भवो-
ऽप्युद्वाहे विधवा व्रते तु मरणं मूलस्य पुंस्कर्म्मणि ।
रविमन्दकुजाक्रान्तं लग्नात् सप्तमं त्यजेत् ।
विवाहयात्राचूडासु गृहकर्म्मप्रवेशने ॥”

इति यामित्रवेधः ॥ * ॥

अस्य प्रतिप्रसवो यथा ।

“स्वलत्रिकोणनिजमन्दिरगोऽथ पूर्णो
मित्रर्क्षसौम्यग्रहगोऽथ तदीक्षितो वा ।
यामित्रवेधविहितानपहत्य दोषान्
दोषाकरः सुखमनेकविधं विधत्ते ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।

यामिनी, स्त्री, (यामाः सन्त्यस्याम् । याम + इनि । ङीप् ।) रात्रिः ॥ (यथा, महाभारते ।१२।५३।

“ततः शयनमाविश्य प्रसुप्तो मधुसूदनः ।
याममात्रार्द्धशेषायां यामिन्यां प्रत्यबुध्यत ॥”)

हरिद्रा । इत्यमरः । १ । ४ । ४ ॥ (कश्यपपत्नी । यथा, भागवते । ६ । ६ । २१ ।

“तार्क्ष्यस्य विनता कद्रुः पतङ्गी यामिनीति च ।
पतङ्ग्यसूत पतगान् यामिनी शलभानथ ॥”

प्रह्लादस्य द्वितीया तनया । यथा, कथासरित्सागरे । ४६ । २२ ।

“प्रह्लादो यामिनी नाम द्वितीया तनया इयं ।”)

यामिनीपतिः, पुं, (यामिन्याः पतिः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १० । ३५ । २५ ।

“यदुपतिर्द्विरदराजविहारो
यामिनीपतिरिवैष दिनान्ते ।
मुदितवक्त्र उपयाति दुरन्तं
मोचयन् व्रजगवां दिनतापम् ॥”)

कर्पूरम् । इत्यमरः ॥

यामी, स्त्री, (यमस्येयम् । यमी दिक्स्वामी वा । यम + अण् । ङीप् ।) दक्षिणदिक् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, ज्योतिषे ।

“————यान्यां गुरौ न व्रजेत् ।”

यामि + ङीप् ।) कुलस्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनौ । ४।१८० ।

“मातापितृभ्यां यामीभिर्भ्रात्रा पुत्त्रेण भार्य्यया ।
दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् ॥”

ाभिषश्री । यथा, विष्णुपुराणे ।१।१५।१०५।
बदन्ती वसुर्यामी जम्बा भानुमतवती ।
ाुभा च सुहूर्ता च साध्या विश्वा च
ता दश ॥")
र्न, क्ली, (यमुनायां भवम् । यमुना+अण् ।
मुनाया इदमित्यण् वा ।) स्रोतोऽञ्जनम् । इत्य-
ार: । २।६।१०० ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
अञ्जनं यामुनञ्चापि कापोताञ्जनमित्यपि ।
ा स्रोतोऽञ्जनं सम्यं सौवीरं श्वेतमीरितम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
:, जनपदभेदः । यथा, भागवते । १।१०।३४ ।
कुरुजाङ्गलपाञ्चालान् शूरसेनान् स यामुनान् ।
ावर्त्तं कुरुक्षेत्रं मत्स्यान् सारस्वतानथ ॥"
र्वतविशेषः । यथा, रामायणे । ४।४०।२१ ।
कालिन्दीं यमुनां रम्यां यामुनञ्च महा-
गिरिम् ।"
ीर्थभेदः । यथा, महाभारते । ३ । ८४ । ४९ ।
यमुनाप्रभवं गत्वा समुपस्पृश्य यामुनम् ।
अश्वमेधफलं लब्ध्वा स्वर्गलोके महीयते ॥")
ामुनासम्बन्धिनि, त्रि । (यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
भिः सारस्वतं तोयं सप्तभिश्चाथ यामुनम् ।
ाङ्गेयं दशभिर्मासैर्गाङ्गं वर्षेण जीर्य्यति ॥")
ेष्टकं, क्ली, (यामुनमिवेष्टकम् ।) सीसकम् ।
ति जटाधरः ॥ (विशेषोऽस्य सीसकशब्दे
ज्ञेयः ॥)
यः, पुं, भागिनेयः । यामिः स्वसृकुलस्त्रियोः-
त्वशब्दात् यामेरपत्यमित्यर्थे ढक्-(ढक्)
त्ययनिष्पन्नः ॥ (याम्या धर्म्मपत्न्या अपत्य-
मिति । यामिपुत्त्रः । यथा, भागवते । ६।६।६ ।
ककुदः सङ्कटस्तस्य कीकटस्तनयो यतः ।
ावो दुर्गाणि यामेयः स्वर्गो नन्दिस्ततोऽभवत् ॥")
:, पुं, (यामौ निवासोऽस्य । यामी+यत् ।)
ागस्त्यमुनिः । चन्दनद्रुमः । इति मेदिनी । ये,
८ । (यमस्यायमिति । यम+ण्यः । यमदूतः ।
ा, मार्कण्डेये । ११ । ३० ।
ब्धमायस्य याम्यैश्च नरकेषु च पात्यतः ।
च गर्भो जन्माथ मरणं नरकस्तथा ॥")
ा, क्ली, (यमस्येयं यमो देवतास्या इति वा ।
म+"यमाच्चेति वक्तव्यम् ।" ४।१।८५ । इति
ागिकोक्त्या ण्यः । टाप् ।) दक्षिणदिक् । (यथा,
ामायणे । २ । १०३ । २६ ।
प्रयस्य तु महीपालो जलपूरितमञ्जलिम् ।
दशं याम्यामभिमुखो रुदन् वचनमब्रवीत् ॥")
ारजनीचरम् । इति मेदिनी । ये, ४८ ॥
यमसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।२।८।१।
कथयिष्ये सभां याम्यां युधिष्ठिर ! निबोध ताम् ,
वस्वतस्य यां पार्थ ! विश्वकर्म्मा चकार ह ॥")
ायनं, क्ली, (याम्यायामयनं याम्यं अयन-
मिति वा ।) दक्षिणायनम् । यथा, मलमासतत्त्वे ।
याम्यायने हरौ सुप्ते सर्व्वकर्म्माणि वर्ज्जयेत् ॥"
ोद्भूतः, पुं, (याम्यायामुद्भूतः ।) श्रीतालवृक्षः ।
ति राजनिर्घण्टः ॥

यायजूकः, पुं, (पुनः पुनर्यजति । यज्+यङ् ।
"यजजपदशां यङः ।" ३ । २ । १६६ । इति
ऊकः ।) पुनःपुनर्यागकर्त्ता । तत्पर्य्यायः ।
इज्याशीलः । इत्यमरः । २ । ७ । ८ ॥ (यथा,
रामायणे । २ । ७२ । १५ ।
"या गतिः सर्व्वभूतानां तां गतिं ते पिता गतः ।
राजा महात्मा तेजस्वी यायजूकः सतां गतिः ॥")
यायावरः, पुं, (पुनःपुनरतिशयेन वा याति देशा-
द्देशान्तरं गच्छतीति । या+यङ् ।"यश्च यङः ।"
३।२।१७६। इति वरच् ।) अश्वमेधीयाश्वः । इति
जटाधरः ॥ जरत्कारुमुनिः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (ऋषीणां गणविशेषः । यथा, महा-
भारते । १२ । २४३ । १७ ।
"तात प्रब्रज्यधर्म्माणस्तथा यायावरा गणाः ॥"
जरत्कारुमुनिरेवैतद्वंशीयः । यथा, महाभारते ।
१ । १३ । ११ ।
"जरत्कारुरिति ख्यात ऊर्द्ध्वरेता महातपाः ।
यायावराणां प्रवरो धर्म्मज्ञः संशितव्रतः ॥")
त्रि, पुनःपुनर्गमनशीलः । यथा,—
"यायावराः पुष्पफलेन चान्ये
प्रापुर्नृरर्घ्यां जगदर्च्चनीयम् ॥"
इति भट्टिः । २ । २० ॥
(स्त्री, यायावरा । यथा, भागवते ।७।११।१६ ।
"वार्त्ता विचित्रा शालीनयायावरशिलोञ्छनम् ।
विप्रवृत्तिश्चतुर्द्धेयं श्रेयसी चोत्तरोत्तरा ॥"
"यायावरं प्रत्यहं धान्ययाच्ञा ।" इति तत्र
श्रीधरस्वामी ॥)
यावः, पुं, (यौति यूयते वा । यु+अच् अप् वा ।
ततः, प्रज्ञाद्यण् ।) अलक्तः । इत्यमरः । २ ।
६ । १२५ ॥ (तथास्य पर्य्यायः ।
"लाक्षा-पलङ्कषालक्तो यावो द्रुमामयो जतु ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
यथा, नैषधे । २२ । ४६ ।
"ततस्तदीयाधरयावयोगा-
दुदेति बिम्बारुणबिम्ब एषः ॥"
यव एव । स्वार्थेऽण् । यावः । यथा, तैत्तिरीय-
संहितायाम् । ४ । ३ । ६ । २ ।
"यावानां भागोऽस्य यावानामाधिपत्यमिति ॥")
यावकः, पुं, (यव एव यावः स इवेति इवार्थे कन् ।
यद्वा, याव एव । याव+"यावादिभ्यः कन् ।"
५ । ४ । २६ । इति स्वार्थे कन् ।) कुल्माषः ।
इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥ "द्वे वोरोध्यान्ये ।
कुलत्थ इत्यन्ये मापाकृतिपर्णे काश्मीरेषु तुल-
सीति ख्याते । इति सुभूतिः ॥ यव इव गुणेन
इति यवकः विकारसंघेति कः । यवक एव
यावकः स्वार्थे ष्णः । कुलेन मस्यति परिणमति
कुल्माषः मषीयं ई परिमाणे परीणामे चन्
मनीषादित्वादलुक् । कुल्माषो दन्त्यसकारवान्
मूर्द्धन्यषकारवांश्च । कुल्माषो रभसश्चेति
दन्त्यान्ते रचित इति मधुः ॥ कुल्माषो यावके
पुंसि काञ्जिके तु नपुंसकमिति मूर्द्धन्यान्ते
रभसः ।" इति भरतः ॥

"यवकः स्यात्तु कुल्माषः कुल्माषो यावकोऽपि च ।
चीरवाख्ये वटिके वा कुल्मे काश्मीरदेशजे ।
शालिधान्येषु चत्वार इति केचित् प्रचक्षते ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
यावान्नम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनौ ।११।
१२६ ।
"सङ्करापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम् ।
मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावकैस्त्र्यहम् ॥")
अलक्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
किराते । ५ । ३६ ।
"इह सनियमयोः सुरापगायाः
सुषसि सयावकसव्यपादरेखा ।
कथयति शिवयोः शरीरयोगं
विषमपदा पदवी विवर्त्तनेषु ॥")
यावज्जीवं, व्य, क्ली, (यावत् जीवतीति । जीव+
"यावति विन्दजीवोः ।" ३ । ४ । ३० । इति
णमुल् ।) यावदायुः । जीवनपर्य्यन्तम् । यथा,
"यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता ।
माता च मम वन्ध्यासीदपुत्त्रश्च पिता मम ॥"
इति व्याहतशब्दटीकायां भरतः ॥
यावत्, व्य, (यद्+डावतुः ।) साकल्यम् ।
अवधिः । मानम् । अवधारणम् । इत्यमरः ।
३ । ३ । २४५ । "साकल्ये निरवशेषे । यथा ।
यावद्दत्तं तावद्भुक्तं ॥ अवधौ मर्य्यादायाम् ।
मूलात् शाखां यावत् प्रकाण्डः ॥ मानं प्रमा-
णम् । यावद्गृह्णाति तावन्निचयः ॥ अवधारण-
मियत्तापरिच्छेदः । इयतो भाव इयत्ता परि-
माणं तस्य परिच्छेदो निश्चयः । यथा यावत्
पात्रं तावद्ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । यावत् कात्स्र्न्ये-
ऽवधारणे प्रशंसायां परिच्छेदे मानाधिकार-
सम्भ्रमे पक्षान्तरे चेति मेदिनी ।" इति भरतः ॥
(यत्परिमाणमस्य इत्यर्थे । यत्+"यत्तदेतेभ्यः
परिमाणे वतुप् ।" ५ । २ । ३९ । इति वतुप् ।
"आसर्व्वनाम्नः ।" ६ । ३ । ९१ । इत्यात्वम् ।)
यत्परिमिते, त्रि । तत्र यावान् यावती यावत्
इति रूपत्रयं भवति । यच्छब्दात् निपातनाद्वतु-
प्रत्ययनिष्पन्नः । इति तद्धितपादे वोपदेवः ॥
(यथा, भागवते । २ । ९ । ३१ ।
"यावानहं यथा भावो यद्रूपगुणकर्म्मकः ।
तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहात् ॥"
यथाच मनुः । ८ । १५५ ।
"यावती सम्भवेद्वृद्धिस्तावतीं दातुमर्हसि ॥"
तथाच याज्ञवल्क्यः । २ । २६४ ।
"यावत् शस्यं विनश्येत्तु तावत् स्यात् क्षेत्रिणः
फलम् ॥")
यावतिथः, त्रि, (यावतां पूरणः । यावत्+"तस्य
पूरणे डट् ।" ५।२।४८ । इति डट् । "वतोरि-
थुक् ।"५।२।५३। इति इथुगागमश्च ।) यावत्परि-
माणम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा,
मनुः । १ । २० ।
"आद्याद्यस्य गुणन्त्वेषामवाप्नोति परः परः ।
यो यो यावतिथश्चैषां स स तावद्गुणः स्मृतः ॥")

यावनः, पुं, (यवने यवनदेशे भवः । यवन+अण् ।) सिह्लकगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ।२।६। १२८॥ (विवृतिरस्य सिह्लकशब्दे ज्ञातव्या ॥)

यावनालः, पुं, (यवनाल एवेति । यवनाल+स्वार्थे अण् ।) धान्यविशेषः । जोयार इति भाषा । तत्पर्य्यायः । यवनालः २ शिखरी ३ वृत्ततण्डुलः ४ दीर्घनालः ५ दीर्घशरः ६ क्षेत्रेक्षुः ७ इक्षुपत्रकः ८ । तस्य गुणाः । मधुरत्वम् । गौल्यत्वम् । बल्यत्वम् । त्रिदोषजित्त्वम् । हृद्यत्वम् । रुच्यत्वम् । अर्शोगुल्मगुल्मव्रणनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

यावनालशरः, पुं, (यावनाल इव शरः ।) शरभेदः । जोन्हरी इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । नदीजः २ दृढत्वक् ३ वारिसम्भवः ४ यावनालनिभः ५ क्षुरपत्रः ६ । अस्य मूलगुणाः । ईषन्मधुरत्वम् । रुच्यत्वम् । शीतत्वम् । पित्ततृष्णानाशित्वम् । पशूनामबलप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

यावनाली, स्त्री, (यवनालस्य विकारः । यवनाल+अण् । ततो ङीप् ।) यावनालशर्करा । तत्पर्य्यायः । हिमोत्पन्ना २ हिमानी ३ हिमशर्करा ४ शुभ्रशर्करिका ५ शुभ्रा ६ गड़भा ७ जलबिन्दुजा ८ । अस्या गुणाः । गौल्यत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । अतिपिच्छिलत्वम् । वातघ्नत्वम् । सारकत्वम् । रुच्यत्वम् । दाहपित्तास्रदायित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

यावशूकः, पुं, (यवशूक एव । यवशूक+स्वार्थेऽण् । यद्वा, यावस्य यवस्य शूकः कारणत्वेनास्त्यस्येति । अर्श आद्यच् ।) यवक्षारः । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सास्थाने १ अध्याये ।

"क्षौमं प्लोतं पिचुं फेनं यावशूकं ससर्ज्जवम् ।

कर्कशाणि च पत्राणि लेखनार्थे प्रदापयेत् ॥")

यावकः, पुं, (यूयते इति । यु+"वहियुभ्यां णित् ।") उणा० ३।११६। इति असच् । तस्य णित्वञ्च । यद्वा, यवधान्यानां समूहः । यवस+"तस्य समूहः ।" ४।२।३७। इत्यण् ।) यवसमूहः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

याव्यं, त्रि, (यूयते इति । यु+"आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च ।" ३।१।१२६। इति ण्यत् ।) मिश्रणीयम् । यूयते यत् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

याशोधरेयः, पुं, (यशोधरस्यापत्यं पुमान् । यशोधर+ढक् ।) शाक्यमुनिपुत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

याष्टीकः, पुं, (यष्टिः प्रहरणमस्य । यष्टि+"शक्तियष्ट्योरीकक् ।" ४ । ४ । ५९ । इति ईकक् ।) यष्टिधारियोद्धा । लेठेरा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । याष्टिहेतिकः २ । इत्यमरः ।२।८।७०॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । २०३ ।

"आकालस्य हृतं दिष्ट्या समस्तञ्च प्रार्थनादिकम् ।

एते प्रत्युत याष्टीकास्तस्य दण्डं अचर्ज्जयन् ॥")

यासः, पुं, (यस+घञ् ।) दुरालभा । इत्यमरः । २ । ४ । ९१ ॥ (यथा,—

"यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ।

दुरालभा दुरालम्भा समुद्रान्ता च रोदिनी ॥

गान्धारी कच्छुरानन्ता कषाया हरविग्रहा ।

यासः स्वादुः सरस्तिक्तस्तुवरः शीतलो लघुः ॥

कफमेदोमदभ्रान्तिपित्तासृक्कुष्ठकासजित् ।

तृष्णाविसर्पवातास्रवमिज्वरहरः परः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

यासा, स्त्री, (यासः प्रयत्नोऽस्त्यस्या इति अर्श आद्यच् । टाप् ।) मदनशलाकापक्षी । इति शब्दमाला ॥

यु, ङ क निन्दने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ङ क, यावयते । इति दुर्गादासः ॥ ("यावयते बाला हृदम् ।" इति मनोरमा ॥)

यु, ञ श बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या०-उभ०-सक०-सेट् ।) ञ श, युनाति यो वयस्योऽपि न वेश्यावन्धकीजनैरिति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

यु, ल मिश्रणे । अमिश्रणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-पर०-अक०-सेट् ।) ल, यौति । मिश्रणे यथा,—

"यौति काले कुलस्त्रीभिः चन्द्रसन्तानशेखरये ॥"

इति हलायुधः ॥

अमिश्रणे समवायलक्षणे । अयुतसिद्धानामिति मिलितसिद्धानामित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

युक्, [ज्] त्रि, (युज्यते समाधत्ते इति । युज्ञ् इ समाधौ+क्विप् ।) समाधिमान् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (युज्यते परस्परमिति ।) युग्मम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ३ । २७७ ।

"युक्षु कुर्व्वन् दिनर्क्षेषु सर्व्वान् कामान् समश्नुते ।

अयुक्षु तु पितॄन् सर्व्वान् प्रजां प्राप्नोति पुष्कलाम् ॥")

युक्, अ, निन्दा । युज क ङ, निन्दे इत्यस्माद्भावे क्विप्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (एतच्चिन्त्यम् ॥)

युक्तं, त्रि, (युज्यते स्म इति । युज्+क्तः ।) न्याय्यम् । तत्तु न्यायागतद्रव्यादिकम् । इत्यमरः । २ । ८ । २४ ॥ (यथा, शाकुन्तले । १ अङ्के ।

"जन्म यस्य पुरोर्वंशे युक्तरूपमिदं तव ।

पुत्त्रमेवं गुणोपेतं चक्रवर्त्तिनमाप्नुहि ॥")

अपृथग्भूतम् । मिलितमित्यर्थः । इति मेदिनी । ते, ४७ ॥ (यथा, आनन्दलहर्य्याम् । १ ।

"शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि ।

अतस्त्वामाराध्यां हरिहरविरिञ्च्यादिभिरपि प्रणन्तुं स्तोतुं वा कथमकृतपुण्यः प्रभवति ॥")

युक्तं, क्ली, (युज्+क्तः ।) हस्तचतुष्टयम् । इति मेदिनी । ते, ४७ ॥

युक्तः, पुं, (युज्यते स्म योगेनेति । युज्+क्तः ।) अभ्यस्तयोगः । यथा,—

"योगस्थो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुञ्जानभेदतः ।

युक्तस्य सर्व्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपरः ।

इति भाषापरिच्छेदे । ६६

तस्य लक्षणं यथा, गीतायाम् । ६ । ८ ।

"ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः

युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।"

"योगारूढस्य लक्षणं श्रेष्ठं चोक्तमुपसंहर ज्ञानेति । ज्ञानमौपदेशिकं विज्ञानमपरोक्षा भवः ताभ्यां तृप्तो निराकाङ्क्ष आत्मा चि यस्य । अतः कूटस्थो निर्व्विकारः । अत विजितानि इन्द्रियाणि येन । अतएव समा लोष्टादीनि यस्य । मृत्तिकापाषाणसुव हेयोपादेयबुद्धिशून्यः स युक्तो योगारूढ इ च्यते ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

(रैवतमनोः पुत्त्रः । यथा, हरिवंशे । ७ । २

"अथ पुत्त्रानिमांस्तस्य निबोध गदतो मम ।

धृतिमानव्ययो युक्तस्तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः ।"

युक्तरसा, स्त्री, (युक्तः रसोऽस्याः ।) रास इत्यमरभरतौ । २।४।१४० ॥ काँटा आमर इति भाषा । (तथास्याः पर्य्यायः ।

"रास्ना युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रस एलापर्णी च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा ।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ।

युक्ता, स्त्री, (युक्त+टाप् ।) छन्दोविशे इति रत्नमाला ॥ एलानी इति भाषा ॥

युक्तिः, स्त्री, (युज्यते इति । युज्+क्तिन् न्यायः । इति मेदिनी । ते, ४७ ॥ (य पञ्चतन्त्रे । ३ । १६२ ।

"तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धर्म्मयुक्तिसमन्वितम् ।

उपगम्य ततोऽभ्येत्य कपोतः प्राह लुब्धकम् ।"

लोकव्यवहारः । इति व्यवहारमातृका ॥

"धर्म्मशास्त्राविरोधे तु युक्तियुक्तो विधिः स्मृतः ।

इति स्मृतिच

अनुमानम् । यथा,—

"युक्तिष्वप्यवसन्नासु शपथैरेनमर्द्दयेत् ॥

युक्तिरनुमानम् ।

अनुमानेन निर्णयं न स्यातां पक्षसाक्षिणौ ।

इत्येकवाक्यत्वादिति विवरणम् ॥ अथ युक्ति नारदः ।

उल्काहस्तोऽग्निदो ज्ञेयः शस्त्रपाणिश्च घातक केशाकेशिगृहीतश्च युगपत् पारदारिकः ।

कुद्दालपाणिर्विज्ञेयः सेतुभेत्ता समीपगः ।

तथा कुठारहस्तश्च वनच्छेत्ता प्रकीर्त्तितः ।

प्रत्यक्षचिह्नैर्विज्ञेयो दण्डपारुष्यकृन्नरः ।

असाक्षिप्रत्यया ह्येते पारुष्ये तु परीक्षणम् ।

प्रत्यक्षचिह्नैः रुधिराक्तखड्गादिभिः । पार वाक्पारुष्ये । शस्त्रः । लोप्त्रहस्तश्च चौर इ नारदः ।

अभीक्ष्णं दृश्यमानोऽपि प्रतिहन्यात तत्प निपतुःपक्षतो वा परतोऽर्थं समाचरेत् ।

यदा धनिकेनाधमर्णिकस्थितुःपक्षतो त्वं मे धनं धारयसीति पुनःपुनर्दृश्यमाणो

न तद्वाक्यं प्रतिहन्ति तदोत्तरकालमनेनाभ्युपगतोऽयमर्थ इत्यपगमार्थं तमर्थमभिधाय स्थापयेदित्यर्थः ।" इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ * ॥ नाट्यालङ्कारविशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा ।"युक्तिरर्थावधारणम् । उदाहरणं यथा,—

'यदि समरमपास्य नास्ति मृत्यो-
र्भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम् ।
अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः
किमिति मुधा मलिनं यशः कुरुध्वम् ॥'

इति वेणीसंहारः ।" इति साहित्यदर्पणम् ॥ (उपायः । यथा, कथासरित्सागरे । ३९ । ५६ ।
"तत्र ब्रह्मभुजो देशान्निर्व्वास्येताचिरात् यथा ।
तां पुत्र! चिन्तयेर्युक्तिं त्वमन्यैर्भ्रातृभिः सह ॥"
भोगः । यथा, सूर्य्यसिद्धान्ते । ७ । २४ ।
"चतुःशर्व्वयुक्ताभ्यामाप्ते लिप्ताश्चिन्त्यया हताः ।
स्फुटाः स्वकर्णलिप्ताप्ता भवेयुर्मानलिप्तिकाः ॥"
प्रमाणविशेषः । तद्यथा,—
"अत्रासां तन्त्रयुक्तीनां किं प्रयोजनमुच्यते
वाक्ययोजनमर्थयोजनञ्च ।"
"असद्वादिप्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिषेधनम् ।
स्ववाक्यसिद्धिरपि च क्रियते तन्त्रयुक्तितः ॥
व्यक्ता नोक्ताश्च ये ह्यर्था लीना ये चाप्यनिर्म्मलाः ।
लेशोक्ता ये क्वचित्तन्त्रे तेषाञ्चापि प्रसाधनम् ॥
यथाम्बुजवनस्यार्कः प्रदीपो वेश्मनो यथा ।
प्रबोधस्य प्रकाशार्थास्तथा तन्त्रस्य युक्तयः ॥"
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ६५ अध्यायः ॥)

।, इ वर्ज्जने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थादिः । इ, युङ्गते । इति दुर्गादासः ॥

ं, क्ली, (युज्यत इति । युज + घञ् । कुत्वम् । न गुणः । "युजेर्घञन्तस्य निपातनाद्गुणत्वं विशिष्टविषये च निपातनमिदमिष्यते । कालविशेषे रथाद्युपकरणे च युगशब्दस्य प्रयोगोऽन्यत्र योग एव भवति ।" इति काशिका । ६ । १ । १६० ।) युग्मम् । (यथा, शिशुपालवधे । ९ । ७२ ।

"उपनेतुमुन्नतिमतेव दिवं
कुचयोर्युगेन तरसा कलिताम् ।
रभसोत्थितामुपगतः सहसा
परिरभ्य कश्चन वधूमवधत् ॥")

कृतादिकालचतुष्टयम् । (यथा, गीतायाम् । ४ । ८ ।
"परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्म्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥")
वृद्धिनामौषधम् । हस्तचतुष्कम् । इति मेदिनी । गे, १९ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४९ । ३९ ।
"द्वे वितस्ती तथा हस्तो ब्राह्मतीर्थादिवेष्टनम् ।
चतुर्हस्तं धनुर्दण्डो नाडिका युगमेव च ।")
देवानां द्वादशसहस्रवत्सरैश्चतुर्युगं भवति । मनुष्यमानेन चतुर्युगपरिमाणं विंशतिसहस्राधिकचत्वारिंशल्लक्षम् । तत्र सत्ययुगस्य मानम् १७२८००० वर्षाः । त्रेतायुगस्य १२९६००० वर्षाः । द्वापरयुगस्य ८६४००० वर्षाः । कलियुगस्य ४३२००० वर्षाः । इति श्रीभागवतमतम् ॥ तेषां भारतवर्षवर्त्तित्वं विवरणञ्च यथा,—

"चत्वारि भारते वर्षे युगानि कवयोऽब्रुवन् ।
कृतं त्रेता द्वापरञ्च कलिश्चेति चतुर्युगम् ॥
पूर्व्वं कृतयुगं नाम ततस्त्रेता विधीयते ।
द्वापरञ्च कलिश्चैव युगानि परिकल्पयन् ॥
चत्वार्य्याहुः सहस्राणि वर्षाणान्तु कृतं युगम् ।
तस्य तावत् शती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः ॥
इतरेषु ससन्ध्येषु ससन्ध्यांशेषु च त्रिषु ।
एकापायेन वर्त्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥
त्रेता त्रीणि सहस्राणि युगसंख्याविदो विदुः ।
तस्यापि त्रिशती सन्ध्या सन्ध्यांशः सन्ध्यया समः ॥
द्वे सहस्रे द्वापरे तु सन्ध्यांशौ तु चतुःशते ।
सहस्रमेकं वर्षाणां दिव्यं कलौ प्रकीर्त्तितम् ॥
द्वे शते च तथान्ये वै संख्यातञ्च मनीषिभिः ।
एषा द्वादशसाहस्री युगसंख्या तु संज्ञिता ॥
कृतं त्रेता द्वापरञ्च कलिश्चेति चतुर्युगम् ।
तत्र संवत्सराः सृष्टा मानुषास्तान्निबोधत ॥
चत्वारिंशत्तथा त्रीणि कृतं युगमथोच्यते ।
विंशतिश्च सहस्राणि कालो ह्येष चतुर्युगः ॥
पृथक्त्वेनेह वक्ष्यामि युगानि तु निबोधत ।
नियुतानि दश द्वे च पञ्च चैवात्र संख्यया ॥
अष्टाविंशसहस्राणि कृतं युगमथोच्यते ।
अयुतन्तु तथा पूर्णं द्वे चान्ये नियुते पुनः ॥
षट्त्रिंशच्च सहस्राणि संख्यातानि तु संख्यया ।
त्रेतायुगस्य संख्येषा मानुषेण तु कीर्त्तिता ॥
अष्टौ शतसहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि तु ।
चतुःषष्टिसहस्राणि वर्षाणां द्वापरं युगम् ॥
चत्वारि नियुतानि स्युर्वर्षाणान्तु चतुर्युगम् ।
द्वात्रिंशच्च तथान्यानि सहस्राणि तु संख्यया ॥
एतत् कलियुगं प्रोक्तं मानुषेण प्रमाणतः ।
एषा चतुर्युगावस्था मानुषेण प्रकीर्त्तिता ॥
चतुर्युगस्य संख्याता सन्ध्या सन्ध्यांशकेन च ।
एषा चतुर्युगाख्या तु साधिका ह्येकसप्ततिः ।
कृतत्रेतादियुक्ता सा मनोरन्तरमुच्यते ॥"
इति मात्स्ये ११८ अध्यायः ॥ * ॥

युगधर्म्मो यथा,—
"ध्यानं परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमध्वरः ।
द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥
ब्रह्मा कृतयुगे देवस्त्रेतायां भगवान् रविः ।
द्वापरे दैवतं विष्णुः कलौ रुद्रो महेश्वरः ॥
ब्रह्मा विष्णुस्तथा सूर्य्यः सर्व्व एव कलिष्वपि ।
पूज्यते भगवान् रुद्रश्चतुर्ष्वपि पिनाकधृक् ॥
आद्ये कृतयुगे धर्म्मश्चतुष्पादः सनातनः ।
त्रेतायुगे त्रिपादः स्याद्द्विपादो द्वापरे स्थितः ।
त्रिपादहीनस्तिष्ये तु सत्तामात्रेण तिष्ठति ॥"
इति कूर्म्मपुराणे युगधर्म्मकीर्त्तनं नाम २८ अध्यायः ॥ * ॥ युगावतारा यथा,—
"कृते युगे परं ज्ञानं कपिलादिस्वरूपधृक् ।
ददाति सर्व्वभूतात्मा सर्व्वभूतहिते रतः ॥
चक्रवर्त्तिस्वरूपेण त्रेतायामपि स प्रभुः ।
दुष्टानां निग्रहं कुर्व्वन् परिपाति जगत्त्रयम् ॥
वेदमेकं चतुर्भेदं कृत्वा शाखाशतैर्विभुः ।
करोति बहुलं भूयो वेदव्यासस्वरूपधृक् ॥
वेदांस्तु द्वापरे व्यस्य कलेरन्ते पुनर्हरिः ।
कल्किस्वरूपी दुर्वृत्तान् मार्गे स्थापयति प्रभुः ॥
एवमेव जगत् सर्व्वं परिपाति करोति च ।
हन्ति चान्तेष्वनन्तात्मा नास्त्यस्माद्व्यतिरेकि
यत् ॥"
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे २ अध्यायः ॥ * ॥

युगधर्म्मान्तरं यथ,—

जैमिनिरुवाच ।

"कलौ युगे महाभाग ! समायाते सुदारुणे ।
भविष्यन्ति जनाः सर्व्वे कीदृशास्तद्वदस्व मे ॥

व्यास उवाच ।

आद्यं सत्ययुगं प्राहुस्ततस्त्रेताह्वयं युगम् ।
ततश्च द्वापरं विप्र ! कलिमन्त्यं विदुर्बुधाः ॥
कृते धर्म्मश्चतुष्पादः सर्व्वधर्म्मरता जनाः ।
वर्णाश्रमाचाररतास्तपोव्रतपरायणाः ॥
नारायणार्च्चनपराः शोकव्याधिविवर्ज्जिताः ।
सत्योक्तिभाषिणः सर्व्वे सदया दीर्घजीविनः ॥
धनधान्यादिसम्पन्ना हिंसादम्भविवर्ज्जिताः ।
परोपकारिणश्चैव सर्व्वशास्त्रविदस्तथा ॥
एवंविधाः सत्ययुगे सर्व्वे लोका द्विजोत्तम ! ।
राजधर्म्मपराश्चैव भूपाला जनपालिनः ॥
अहो सत्ययुगस्यास्ति कः संख्यातुं गुणान् क्षमः ॥
अधर्म्माचरणं तत्र जनाः केचिन्न कुर्व्वते ॥ * ॥
त्रेतायुगे समायाते धर्म्मः पादोनतां गतः ।
अधर्म्मलेशान्विता लोकाः केचित् केचिद्दयाशयाः ।
विष्णुध्यानरता लोका यज्ञदानपरायणाः ।
वर्णाश्रमाचाररताः सुखिनः सुस्थचेतसः ॥
क्षत्त्रा भूमिस्पृशः शूद्राः सर्व्वे ब्राह्मणसेविनः ।
ब्राह्मणाश्च महात्मानो वेदवेदाङ्गपारगाः ॥
प्रतिग्रहनिवृत्ताश्च सत्यसन्धा जितेन्द्रियाः ।
तपोव्रतरता नित्यं दातारो विष्णुसेविनः ॥
कान्तवर्णौ तद्भित्याश्च स्त्रियः सर्व्वाः पतिव्रताः ।
वसुन्धरा च शस्याढ्या पुत्राश्च पितृसेविनः ॥ * ॥
त्रेतायुगस्यावसाने द्वापरे युग आगते ।
द्विपादो भूतवान् धर्म्मः सुखदुःखान्विता नराः ॥
केचित् केचित् पापरताः केचिद्धर्म्मरतास्तथा ।
केचित् केचित् गुणैर्हीनाः केचित् केचिन्महा-
गुणाः ॥
स्वल्पदुःखिनः केचित् केचित् चातिधनास्तथा ।
प्रतिग्रहे ब्राह्मणाश्च कदाचित् कुर्व्वते स्पृहाम् ।
भूभुजा धनलोभेन कदाचिद्दण्ड्यते प्रजाः ।
विष्णुपूजापरा विप्राः शूद्राश्च द्विजसेविनः ॥
तदा विष्णुर्व्यासरूपी वेदभागं चकार ह ॥ * ॥
कलौ युगे तु विप्रेन्द्र ! सर्व्वपापैकमन्दिरे ।
एकपादोऽभवद्धर्म्मः सर्व्वे पापरता जनाः ।
ब्राह्मणाः क्षत्त्रिया वैश्याः शूद्राः पापपरायणाः ।
निजाचारविहीनाश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
विप्रा वेदविहीनाश्च प्रतिग्रहपरायणाः ।
अत्यन्तकामिनः क्रूरा भविष्यन्ति कलौ युगे ॥

पराम्नलोलुपा नित्यं तपोम्नपराङ्मुखाः ।
पाषण्डसङ्कुलाश्चापि भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
वित्तार्थं ब्राह्मणाः केचिच्छलव्याकपटधर्म्मिणः ।
वल्काधरा भविष्यन्ति जटिलाः श्मश्रुधारिणः ।
कलौ युगे भविष्यन्ति ब्राह्मणाः शूद्रधर्म्मिणः ॥
शूद्राश्च दीक्षागुरवो नित्यं ब्राह्मणधर्म्मिणः ।
कलौ यास्यन्ति निर्वृत्ता उत्तमा अपि नीचताम् ॥
नीचाश्च धनसम्पन्ना यास्यन्त्युच्चपदं प्रति ।
प्रदास्यन्त्युपकारिभ्यो दानानि सकला जनाः ॥
यत्नादपि च नेष्यन्ति वृषला विप्रवर्त्तनम् ।
मित्रद्रोहाद्धरिष्यन्ति कुलान्यपि कलौ जनाः ॥
अधर्म्मबुद्धिदातारो धर्म्मबुद्धिविलोपिनः ।
परोक्षनिन्दकाः क्रूराः संमुखप्रियवादिनः ॥
परस्त्रीहिंसकाश्चैव मिथ्यावचनभाषिणः ।
भविष्यन्ति कलौ विप्राः परवित्ताभिलाषिणः ॥
गृहमायान्तमतिथिं समाराध्य विधानतः ।
धनलोभाद्धनिष्यन्ति नरा नरकभागिनः ।
कन्योपजीविनश्चैव भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
स्त्रीजिताः पुरुषाः सर्व्वे स्त्रियोऽप्यत्यन्तचञ्चलाः ।
दुर्नीतिर्व्वर्धते नाशो स्वामिनश्च न संशयः ॥

जैमिनिरुवाच ।

मनःशुद्धिविहीनत्वात् सर्व्वेषां प्राणिनां मुने ! ।
अतः सर्व्वं त्वया प्रोक्तं मनो विस्मयदं मम ॥
कलौ सर्व्वे भविष्यन्ति मनःशुद्धिविवर्जिताः ।
तेषां यथा भवेत् कर्म्म सफलं ब्रूहि तद्गुरो ! ॥

व्यास उवाच ।

अनर्पितन्तु यत् कर्म्म तद्भवेन्निष्फलं खलु ।
एकेन मनसा विप्र ! सुदृढं कथ्यते मया ॥
विष्णुभक्तिमतां पुंसां न किञ्चिद्विफलं भवेत् ।
इति ते कथितं सर्व्वं यत्तं ब्राह्मणसत्तम ! ।
यत् श्रुत्वा भक्तिभावेन नरो मोक्षमवाप्नुयात् ॥”

इति पाद्मे क्रियायोगसारे २५ अध्यायः ॥ *॥

अपि च ।

“कृते धर्म्मश्चतुष्पाच्च सत्यं दानं तपो दया ।
धर्म्मपाता हरिः श्वेतः सन्तुष्टा ज्ञानिनो नराः ।
चतुर्व्वर्षसहस्राणि नरा जीवन्ति वै तदा ॥
कृतान्ते क्षत्त्रियैर्विप्रा विट्शूद्राश्च जिता द्विजैः ।
शूरस्य प्रकृतिः पुंसो विष्णुः पञ्चं जघान ह ॥ *॥
त्रेतायुगे त्रिपाद्धर्म्मः सत्यदानदयात्मकः ।
नरा यज्ञपरास्तस्मिंस्तथा क्षत्त्रोद्भवं जगत् ॥
रक्तो हरिर्नरैः पूज्यो नरा दशशतायुषः ।
तत्र विष्णुर्भीमरथः क्षत्त्रियो राक्षसानहन् ॥ *॥
द्विपाच्च द्वापरे धर्म्मः पीततापाच्युते गते ।
चतुःशतायुषो लोका द्विजक्षत्त्रोत्तराः प्रजाः ॥
तदा हृष्टाप्यबुद्धींश्च विष्णुर्व्यासस्वरूपधृक् ।
तदेकन्तु यजुर्व्वेदं चतुर्धा विभजत् पुनः ॥
शिष्यानध्यापयामास नामतस्तान्निबोध मे ।
ऋग्वेदमथ पैलञ्च सामवेदञ्च जैमिनिम् ॥
अथर्व्वाख्यं सुमन्तुन्तु यजुर्व्वेदं महामुनिम् ।
वैशम्पायनसंज्ञन्तु पुराणं सूतमेव च ।
अष्टादश पुराणानि येषु वै हरिरेव हि ।
सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ॥

वंशानुचरितञ्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥
ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतन्तथा ।
भविष्यं नारदीयञ्च पुराणं ञ्चेति विस्तरम् ॥
मार्कण्डेयं तथाग्नेयं ब्रह्मवैवर्त्तमेव च ।
कौर्म्मं मात्स्यं गारुडञ्च वायवीयमनन्तरम् ॥
अष्टादशं समुद्दिष्टं ब्रह्माण्डमिति संज्ञितम् ।
अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु ॥
आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमथापरम् ।
तृतीयं स्कान्दमुद्दिष्टं कुमारेण तु भाषितम् ॥
चतुर्थं शिवधर्म्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम् ।
दुर्व्वाससोक्तमाश्चर्य्यं नारदोक्तमतः परम् ॥
कापिलं वामनञ्चैव तथैवोशनसेरितम् ।
ब्रह्माण्डं वारुणञ्चाथ कालिकाह्वयमेव च ॥
माहेश्वरं तथा शाम्बं सौरसर्व्वार्थसञ्चयम् ।
पराशरोक्तमपरं मारीचं भार्गवाह्वयम् ॥
पुराणं धर्म्मशास्त्रञ्च वेदा अङ्गानि यन्मुने ! ।
न्यायः शौनक ! मीमांसा आयुर्व्वेदार्थशास्त्रकम् ।
गान्धर्व्वञ्च धनुर्व्वेदो विद्या ह्यष्टादश स्मृताः ।
द्वापरान्ते स च हरिर्भुवो भारमपाहरत् ॥ *॥
एकपादस्थिते धर्म्मे कृष्णताञ्चाच्युते गते ।
जनास्तदा दुराचारा भविष्यन्ति च निर्द्दयाः ॥
सत्त्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः ।
कालसञ्चोदितास्तेऽपि परिवर्त्तन्त आत्मनि ॥
प्रभूतञ्च यदा सत्त्वं मनोबुद्धीन्द्रियाणि च ।
तदा कृतयुगं विद्याज्ज्ञाने तपसि यद्रतिः ॥
यदा कर्म्मसु काम्येषु शक्तिर्यशसि देहिनाम् ।
तदा त्रेता रजोवृत्तिरिति जानीहि शौनक ! ॥
यदा लोभस्त्वसन्तोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः ।
कर्म्मणाञ्चापि काम्यानां द्वापरन्तद्रजस्तमः ॥
यदा सदानृतं तन्द्रीनिद्राहिंसादिसाधनम् ।
शोकमोहभयं दैन्यं स कलिस्तु तदा स्मृतः ॥
यस्मिन् जनाः कामिनोऽपि शश्वत्कटुकभाषिणः ।
दस्युक्लिष्टा जनपदा वेदाः पाषण्डदूषिताः ॥
राजानश्च प्रजाभक्षाः शिश्नोदरपरा द्विजाः ।
अव्रता वटवोऽशौचा भिक्षवश्च कुटुम्बिनः ॥
तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनो नित्यलोलुपाः ।
ह्रस्वकाया महाहाराश्चौर्य्यमायोरुसाहसाः ॥
त्यक्ष्यन्ति भृत्याश्च पतिं भृत्यं भर्त्तार एव च ।
शूद्राः प्रतिग्रहीष्यन्ति तपोवेशोपजीविनः ॥
उद्विग्नाश्चानलङ्काराः पिशाचसदृशाः प्रजाः ।
अस्नातभोजनेनाग्निदेवतातिथिपूजनम् ।
करिष्यन्ति कलौ प्राप्ते न च पिण्डोदकक्रियाम् ॥
स्त्रीपराश्च जनाः सर्व्वे शूद्रप्रायाश्च शौनक ! ।
बहुप्रजाल्पभाग्याश्च भविष्यन्ति कलौ स्त्रियः ॥
शिरःकण्डूयनपरा आज्ञां भेत्स्यन्ति सत्पतेः ।
विष्णुं न पूजयिष्यन्ति पाषण्डोपहता जनाः ॥
कलेर्द्दोषनिधेर्व्विप्र अस्ति ह्येको महान् गुणः ।
कीर्त्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परं व्रजेत् ॥
कृते यद्ध्यायतो विष्णुं त्रेतायां यजतः फलम् ।
द्वापरे परिचर्य्यायां कलौ तद्धरिकीर्त्तनात् ॥
तस्माज्ज्ञेयो हरिर्नित्यं ध्येयः पूज्यश्च शौनक ॥”

इति गारुडे युगधर्म्माः । २२७ अध्यायः ॥

युगः, पुं, (युज्यते बलीवर्द्दौ अस्मिन्निति, युज् + घञ् । युजेर्घञन्तस्य निपातनादगुणत्वम् इति काशिका । ६ । १ । १६० ।) रथादीनां व्यङ्गम् । इति मेदिनी । गे, १८ ॥ जोयाल इति भाषा । (यथा,—

“नावेव नः पारयतं युगेव
नभ्येव न उपधीव प्रधीव ॥”

इति ऋग्वेदे । २ । ३९ । ४ ।

“युगा इव यथा रथस्य युगे नभ्या इव ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥ तथा च कथासरित्सागरे । ६० । १२ ।

“तस्यैकदा वाणिज्यार्थं गच्छतो मथुरां पुरीम् । भारवोढा युगं कर्षन् भारेण युगभग्नतः ॥”)

युगकीलकः, पुं, (युगस्य कीलकः ।) युगकाष्ठकीलकः । जोयालेर खिल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शम्या २ । इत्यमरः । २ । ८ । १४ ॥

युगन्धरः, पुं, (युगं धारयतीति । धारि + “संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः ।” ३।२।४६ । इति खच् । “अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ।” ६।३।६७ । इति मुम् ।) यत्र रथस्य युगकाष्ठमासज्यते तत्र । रथस्याग्रे यत्र बध्यन्ते तद्युगकाष्ठं तद्युगं धरति युगन्धरः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । कूबरः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५७ ॥ पर्व्वतविशेषः । यथा,—

“निषधो माल्यवान् विन्ध्यो हेमकूटो युगन्धरः ।”

इति शब्दरत्नावली ।

(तूणिपुत्त्रः । स च सात्यकेः पौत्त्रः । यथा, हरिवंशे । १६० । ३१ ।

“तूणेर्युगन्धरः पुत्त्र इति वंशः समाप्यते ॥”)

युगपत्, व्य, एकदा । एककालीनम् । इत्यमरः । ३ । ४ । २२ ॥ (यथा, भागवते । ३ । ६ । २ ।

“कालसंज्ञां तदा देवीं बिभ्रच्छक्तिमुरुक्रमः । त्रयोविंशतितत्त्वानां गणं युगपदाविशत् ॥”)

युगपत्त्रः, पुं, (युगं पत्त्रमस्य ।) कोविदारवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११८ ॥ युग्मपर्णवृक्षमात्रञ्च ।

युगपत्त्रकः, पुं, (युगपत्त्र + स्वार्थे कन् ।) कोविदारवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २२ ॥ (यथास्य पर्य्यायः ।

“कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्त्रकः । कुण्डली ताम्रपुष्पश्च अश्मन्तकः स्वल्पकेशरी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

युगपत्त्रिका, स्त्री, (युगं पत्त्रमस्याः । कप् । टाप् । अकारस्येत्वञ्च ।) शिंशपावृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विवरणमस्याः शिंशपाशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

युगपार्श्वगः, पुं, (युगस्य पार्श्वं गच्छतीति । गम् + डः ।) अभ्यासार्थं लाङ्गलपार्श्वबद्धो गौः । पाँटे बाँधा गरु इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रष्ठवाट् २ । इत्यमरः । २ । ९ । ६३ ॥

युगलं, क्ली, (युज्यते परस्परं संगच्छत इति । युज् + वृषादिभ्यः कलच् । न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् ।) युग्मम् । इत्यमरः । २ । ५ । ३८ ॥ (यथा, भागवते । ४ । २९ । २० ।

“पञ्चर्षं पादयुगलमाहु चोतुबन्धावितान ॥”)

...ामन्त्रः, पुं, (युगलाख्यो मन्त्रः। शाकपार्थिववत् समासः।) लक्ष्मीनारायणमन्त्रः। यथा,—
"इदं रहस्यं परमं लक्ष्मीनारायणात्मकम्।
राजंस्तथापि वक्ष्यामि प्रपत्तिं शरणागतिम्॥
इयात् परतरो मन्त्रो नास्ति सत्यं ब्रवीमि ते।
इयात् परतरो धर्म्मो नास्ति लोकेषु कश्चन॥
सर्व्वेषां लक्ष्ममन्त्राणां मध्ये युगलसंज्ञकम्।
मन्त्रं हि सर्व्वतः श्रेष्ठं लक्ष्मणप्यमनुत्तमम्॥
सर्व्वतो युगलं मन्त्रं कार्य्यं परतरं नृप!।
गुह्याद्गुह्यतमं जातु श्रेयं तत्तदुपासकैः॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे २५ अध्यायः॥

...लाख्यः, पुं, (युगलमित्याख्या यस्य।) वम्बूर-वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ त्रि, युग्मनामकः॥

...ांशकः, पुं, (युगस्य अंशकः खण्डांशः इति।) वत्सरः। इति हारावली।१४॥ युगविभागकश्च॥

...ाद्या, स्त्री, (युगस्याद्यादिभूता।) युगारम्भ-तिथिः। यथा। "अथ युगाद्याः। तासु च।
'युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्व्वतीप्रिया।
रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता॥'
इत्यनेन व्यवस्था॥
ब्रह्मपुराणे।
'वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां कृतं युगम्।
कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेताथ नवमेऽहनि॥
अथ भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्यान्तु द्वापरम्।
माघे च पौर्णमास्यां वै घोरं कलियुगं स्मृतम्॥
युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन विश्रुताः॥'
अत्र वैशाखादयः पौर्णमास्यन्ता एव। ब्रह्म-पुराणे तथैव तिथिकृत्याभिधानात्। शुक्ल-वाचित्वे कार्त्तिके नवमेऽहनीत्यनेनैवोक्तिश्चौ शुक्ल-पक्ष इति व्यर्थं स्यात्। तेन भाद्रकृष्णत्रयोदशी अम्बुयुक्कृष्णपक्षीयेति मैथिलोक्तं निरस्तम्॥*॥
आसां प्रशंसामाह विष्णुपुराणम्।
'वैशाखमासस्य सिता तृतीया
नवम्यसौ कार्त्तिकशुक्लपक्षे।
नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे
त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे॥
एता युगाद्याः कथिताः पुराणै-
रनन्तपुण्यास्तिथयश्चतस्रः।
उपप्लवे चन्द्रमसो रवेश्च
त्रिष्वष्टकास्वप्ययनद्वये च॥'
उपप्लवे ग्रहणे।
'पानीयमप्यत्र तिलैर्व्विमिश्रं
दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः।
श्राद्धं कृतं तेन समाः सहस्रं
रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति॥'
आगमधिकृत्य भविष्ये।
संवत्सरफलं तत्र नवम्यां कार्त्तिके तथा।
मन्वादौ च युगादौ च माघत्रयफलं लभेत्॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

...न्तः, पुं, (युगस्यान्तो यत्र। युगस्यान्तो वा।) प्रलयः। इति हलायुधः॥ (यथा, महा-भारते। ५। ७८। ६५।
"उदर्त्तयन् दस्युसंघान् समेतान्
प्रवर्त्तयन् युगमन्यद्युगान्ते।
यदा धक्ष्यत्यग्निवत् कौरवेया-
स्तदा तप्ता धार्त्तराष्ट्रः सपुत्रः॥")
युगशेषश्च॥

युग्मं, क्ली, (युज्यते इति। युज्+"युजिरुचि-तिजां कुश्च।" उणा० १।१४५। इति मक्।) द्वयम्। जोड़ा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। द्वन्द्वम् २ युगलम् ३ युगम् ४। इत्यमरः।२।५।३८॥ (यथा, रामायणे। २। ६१। ७६।
"पादुकोपानहाश्चैव युग्मान्यथ सहस्रशः॥")
द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादशराशयः। यथा
"क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च
ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च।
चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया
मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥
(द्वितीया।) मेलनम्। यथा,—
"युग्माग्निकृतभूतानि षण्मुन्योर्व्वसुरन्ध्रयोः।
रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्द्दश्याथ पूर्णिमा॥
प्रतिपदाप्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम्।
एतद्व्यस्तं महाघोरं हन्ति पुण्यं पुराकृतम्॥
द्वितीयातृतीययोश्चतुर्थीपञ्चम्योः षष्ठीसप्तम्यो-रष्टमीनवम्योरेकादशीद्वादश्योः चतुर्द्दशीपौर्ण-मास्योः प्रतिपदमावास्ययोर्युग्मं मेलनम्। तत्त-त्तिथिमात्रनिमित्तके कर्म्मणि महाफलम्। एतत् प्रयोजनन्तु तिथिविशेषविहिते कर्म्मणि तिथिखण्डविशेषनियमनम्। अतिथ्या कर्म्मानि-र्व्वाहे सहायभावेनाप्यतिथ्यनुप्रवेशादुपवासा-द्याचरणञ्च।" इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ (द्वय-विशिष्टे, त्रि। यथा, मनुः। ३। ४८।
"युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु।
तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम्॥")

युग्मपत्रः, पुं, (युग्मं पत्रमस्य।) रक्तकाञ्चनवृक्षः। इति रत्नमाला॥ (युग्मं पत्रम्।) युगलपर्णे, क्ली॥

युग्मपत्रिका, स्त्री, (युग्मं पत्रमस्याः। "शेषाद्वि-भाषा।"५। ४। १५४। इति कप्। टापि अत इत्वम्।) शिंशपावृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ (विषयोऽस्याः शिंशपाशब्दे ज्ञातव्यः॥)

युग्मपर्णः पुं, (युग्मं पर्णमस्य।) कोविदारवृक्षः सप्तपर्णवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

युग्मफला, स्त्री, (युग्मं फलमस्याः।) इन्द्रचिर्भिटी। वृश्चिकाली। इति राजनिर्घण्टः॥ गन्धिका। इति रत्नमाला॥

युग्मादरः, पुं, (युग्मस्यादरः।) तिथिविशेषयोगेन तिथिखण्डविशेषस्यादरणम्। यथा। "पञ्चमी सप्तमी चैवैकादशी विशेषतः वायायुक्तापि तिथेर्म्महत्वादुपवासेऽपि न रात्रियुग्मादरः।" इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ अस्य विवरणं युग्मशब्दे द्रष्टव्यम्॥

युग्मादरणं, क्ली, (युग्मस्यादरणम्।) युग्मतिथि-पूज्यता। यथा,—
"त्रिसन्ध्यव्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः।
न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात्॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

युग्यं, क्ली, (युगाय हितम्। युग+"उगवादिभ्यो यत्।" ५। १। २। इति यत्। युगमर्हतीति वा। दण्डादित्वात् यत्। यद्वा, युज्यत इति। युज्+"युग्यं च पत्रे।" ३। १। १२१। इति कवर्गो निपातितः।) वाहनम्। यानम्। इत्यमरः।२।८।५८॥ (यथा, महाभारते। १। ५६। ६।
"हिरण्मयस्य सुवर्णस्य यानयुग्मस्य वाससाम्।
आविष्टः कलिना द्यूते जीयते स्म नलस्तदा॥"
यथा च मनौ। ८। २९३।
"यत्रापवर्त्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य तु।
तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमम्॥"
वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते। यथा, "युग्यो गौः। युग्योऽश्वः। युग्यो हस्ती।" इति काशिका। ३। १। १२१॥)

युग्यः, पुं, (युगं वहतीति। युग+"तद्वहति रथ-युगप्रासङ्गम्।"४। ४। ७६। इति यत्प्रत्ययः।) युगवोढ़ा। इत्यमरः।२।८।६४॥ ("रथं वहतीति रथ्यः युग्यः प्रासङ्ग्यः।" इति काशिका॥)

युज् [ज्] त्रि, (युजिर् योगे+क्विन्। "युजेर-समासे।" ७। १। ७१। इति नुमागमः।) योगकर्त्ता। मेलनकर्त्ता। इति मुग्धबोध-व्याकरणम्॥ (यथा, भट्टिकाव्ये। ६। ११८।
"गुहाया निरगाद्वाली सिंहो दृगमिव द्रावन्।
भ्रातरं युङ्भियः संख्ये घोषेणापूरयन्दिशः॥"
युग्मम्। यथा, मनौ। ३। २७७।
"युक्षु कुर्व्वन् दिनर्क्षेषु सर्व्वान् कामान् समश्नुते।
अयुक्षु तु पितॄन् सर्व्वान् प्रजां प्राप्नोति पुष्क-लाम्॥"
समः। स च छन्दसि द्वितीयचतुर्थपादरूपः। यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम्। १। १।
"विषमे यदि सौ सलगा दले
भौ युजि भाद्गुरुकावुपचित्रम्॥")

युञ्जी, [न्] पुं, वर्णसङ्करजातिविशेषः। स तु गङ्गापुत्रकन्यायां वेशधारिणो जातः। यथा,—
"गङ्गापुत्रस्य कन्यायां वीर्य्येण वेशधारिणः।
बभूव वेशधारी च पुत्रो युञ्जी प्रकीर्त्तितः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डम्॥

युच्छ, प्रमादे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) अन्तःस्थाद्यादिः पञ्चम-स्वरी। प्रमादोऽनवधानता। युच्छति पापि साधुः। ओष्ठ्यवर्गाद्यादिरिति रमानाथः। पवादित्वादनि पुच्छो लाङ्गूलम्। ओष्ठ्यवर्ग-शेषादिरिति गोविन्दः। बुच्छति। इति दुर्गादासः॥

युज, इर् ञ न औ युतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (रुधा०-उभ०-सक०-अनिट्।) इर्, अयुजत् अयौक्षीत्। ञ, युनक्ति युङ्क्ते इत्येतावत् लोकः, औ, योक्ता। इति दुर्गादासः॥

युज, कि संयमे । युती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पक्षे भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) ज्ञन्तः- क्ष्यादिः । कि, योजयति योजति । संयमो बन्धनम् । इति दुर्गादासः ॥

युज, उ क निन्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०- आत्म०-सक०-सेट् ।) उ क, योजयते । इति दुर्गादासः ॥

युज, य औ ङ समाधौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट् ।) समाधि- र्योग्यभावः । य ङ, स्वयमर्थे नियुज्यते । इति हलायुधः । औ, योक्ता । इति दुर्गादासः ॥

युजानः, पुं, सारथिः । इति संक्षिप्तसारोणादि- वृत्तिः ॥

युजौ, [ज्] पुं, (युज् + क्विप् ।) अश्विनीकुमारौ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नित्यद्विवचनान्तोऽयम् ॥

युञ्जानः, पुं, (युज् + शानच् ।) सारथिः । विप्रः । इति मेदिनी । नै, ११३ ॥ भावनासहकारेण सर्वज्ञः । यथा,—

"योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुञ्जानभेदतः ।
युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपरः ॥"
इति भाषापरिच्छेदे । ६५ ॥

"युक्तस्येति । योगाभ्यासवशात् यस्योत्पन्नसमाधि- समासादितो विविधसिद्धियुक्त इत्युच्यते अयमेव विप्रित्ययोगवत्त्वात् युक्त इत्युच्यते । सर्वदेति चिन्तासहकारं विनेत्यर्थः । भानं सर्वविषयाणां प्रत्यक्षम् । अपरो युञ्जानः । विषयव्यावृत्तात्मा मानससमाधिस्थः । अयञ्च युञ्जान उच्यते । चिन्ता ध्यानं तदेव कारणं तत्सहकारात् सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टान् अर्थान् मनः प्रत्यक्षीकरोतीत्यर्थः ।" इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

युत्, स्त्री, निन्दा । यु ङ क निन्दे इत्यस्माद्भावे क्विप्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

युत्, [ध्] स्त्री, (योधनमिति । युध् + क्विप् ।) युद्धम् । इत्यमरः ।२।८।१०६ ॥ (त्रि, युद्धकर्त्ता । यथा, भागवते । ६ । १२ । २३ ।

"इति ब्रुवाणावन्योन्यं धर्म्मजिज्ञासया नृप ! ।
युयुधाते महावीर्य्याविन्द्रवृत्रौ युधां पती ॥")

युत, ऋ ङ दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०- आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अयुयोतत् । ङ, योतते । इति दुर्गादासः ॥

युतं, क्ली, (यु + क्तः ।) हस्तचतुष्टयम् । इति मेदिनी । ते, ४७ ॥

युतः, त्रि, (यु + क्तः ।) युक्तः । अपृथग्- भूतः । इति मेदिनी । ते, ४७ ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये । १ । ७ ।

"लोभिर्युतान्यध्वरसामिवौघै-
र्मैरोः शिरांसीव यशांसि यस्याम् ॥")

युतकं, क्ली, संशयः । युगम् । नारीवस्त्राञ्चलम् । युक्तम् । चलनाग्रम् । यौतुकम् । इति विश्व- मेदिन्यौ । कै, १४३ ॥ मैत्रीकरणम् । इति शब्दरत्नावली । स्त्रीवस्त्रभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ संश्रयः । शूर्पाग्रम् । इति नानार्थरत्नमाला ॥

युद्, [ध्] स्त्री, (योधनमिति । युध् + क्विप् ।) युद्धम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०६ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ५१ । १० ।

"यो न देवासुरैः सर्व्वैः शक्यः प्रसहितुं युधि ।
तं पश्य सुखसंसुप्तं क्षितौ सह सीतया ॥")

युद्धं, क्ली, (युध्यते इति । युध् + भावे क्तः ।) योधनम् । लडाइ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । आयोधनम् २ जन्यम् ३ प्रधनम् ४ प्रविदारणम् ५ मृधम् ६ आस्कन्दनम् ७ संख्यम् ८ समीकम् ९ साम्परायिकम् १० समरम् ११ अनीकम् १२ रणः १३ कलहः १४ विग्रहः १५ संप्रहारः १६ अभिसम्पातः १७ कलिः १८ संस्फोटः १९ संयुगः २० अभ्यामर्द्दः २१ समाघातः २२ संग्रामः २३ अभ्यागमः २४ आहवः २५ समुदायः २६ संयत् २७ समितिः २८ आजिः २९ समित् ३० युत् ३१ । इत्यमरः ।२।८।१०३-१०६॥ संरावः ३२ आनाहः ३३ सम्परायकः ३४ विदारः ३५ दारणम् ३६ संवित् ३७ सम्परायः ३८ । इति शब्दरत्नावली ॥ तौलम् ३९ अमरीषम् ४० कलनम् ४१ आगर्त्तः ४२ अभिमरः ४३ समुदयः ४४ । इति जटाधरः ॥ * ॥ युद्धे वर्णनीयानि यथा । चर्म्म १ वर्म्म २ बलम् ३ चरः ४ धूलिः ५ तूर्य्यस्वनः ६ सिंहनादः ७ शवमत्तकम् ८ रक्तनदी ९ छिन्नच्छत्रम् १० रथः ११ चामरः १२ हस्ती १३ अश्वः १४ केतुः १५ विदीर्णकुम्भकहस्तिकुम्भमुक्ता १६ व्यूहरचनावस्थितसेना १७ सुरपुष्पवृष्टिः १८ । इति कविकल्पलता ॥ * ॥ अथ युद्धफलम् ।

"अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः ।
न तत् फलमवाप्नोति संग्रामे यदवाप्नुयात् ॥
इति यज्ञविदः प्राहुर्यज्ञकर्म्मविशारदाः ।
तस्मात्ते प्रवक्ष्यामि यत् फलं शस्त्रजीविनाम् ॥"

युद्धे मरणफलं यथा,—

"धर्म्मलाभोऽर्थलाभश्च यशोलाभस्तथैव च ।
यः शूरो वध्यते युद्धे विमृदन् परवाहिनीम् ॥
यस्य धर्म्मार्थकामौ च यशश्चैव तदक्षयः ।
परं ह्यभिमुखे हत्वा तयोः पन्थाधिरोहति ॥
विष्णोः स्थानमवाप्नोति एवं युध्यन् रणाजिरे ।
अश्वमेधानवाप्नोति चतुरस्तेन कर्म्मणा ॥
यस्तु शस्त्रं समुत्सृज्य वीर्य्यवान् वाहिनीमुखे ।
सम्मुखो वर्त्तते शूरः स स्वर्गान्न निवर्त्तते ॥
राजा वा राजपुत्त्रो वा सेनापतिरथापि वा ।
हतः क्षत्त्रेण यः शूरस्तस्य लोकोऽक्षयो ध्रुवः ॥
यावन्ति तस्य गात्राणि भिन्दन्ति शस्त्रमाहवे ।
तावतो लभते लोकान् सर्व्वकामदुहोऽक्षयान् ॥
वीरासनं वीरशय्या वीरस्थानस्थितिः स्थिरा ।
गवार्थे ब्राह्मणस्यार्थे गोस्वाम्यर्थे च ये हताः ।
ते गच्छन्त्यमरस्थानं यैः स्तुः सुरतिमन्तया ॥
अभग्नो यः परं सैन्यं भग्नञ्च परिरक्षति ।
पृष्ठस्थितः पालयति सोऽपि गच्छति तद्गतिम् ॥
अनुत्तीर्णस्तथा वधः प्राणान् संत्यजते युधि ।
हतश्च स्यतते युद्धे स स्वर्गान्न निवर्त्तते ॥
दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिश्चापि तथा म्लेच्छैश्च तस्करैः ।
स्वाम्यर्थे मे हता राजंस्तेषां स्वर्गो न संशयः ।
शस्त्राग्निना सुनिर्दग्धः स्वयं हि च च्युतो यदि ।
संग्रामान्म्रियते राजंस्तस्य स्वर्गो न संशयः ।
भयेन लज्जया वापि स्नेहेन च रणाजिरे ।
सम्मुखो म्रियते राजंस्तदा स्वर्गो न संशयः ।
यत्तु भिन्नीकृतं गात्रं शरशक्त्यृष्टितोमरैः ।
देवकन्यास्तु तं वीरं रामयन्ति रमन्ति च ।
वराप्सरःसहस्राणि शूरमायोधने हतम् ।
त्वरिताभ्यभिधावन्ति मम भर्त्ता भवेति च ।
यत्र तत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवेष्टितः ।
अक्षयान् लभते लोकान् यदि क्लीवं न भाषते ।
जितेन लभ्यते लक्ष्मीर्मृतेनापि सुराङ्गनाः ।
क्षणविध्वंसिनि काये का चिन्ता मरणे रणे ।
हतस्याभिमुखस्यास्य ये लोका न निवर्त्तिनः ।
हते गोस्वामिविप्रार्थे नरमेधफलं हि तत् ।

स्थानाभिघाते शरणागते च
राज्ञो विपत्तौ द्विजसार्थघाते ।
स्त्रीबालवृद्धाजनगोग्रहे च
शस्त्रं सुधीनामपि धारणीयम् ॥
यां यज्ञसंघैस्तपसा च विप्राः
स्वर्गैषिणो यत्र न वै प्रयान्ति ।
क्षणेन तामेव गतिं प्रयान्ति
महाहवे स्वां तनुं संत्यजन्तः ॥
सर्व्वांश्च वेदान् सुमहद्भिरङ्गैः
सांख्यञ्च योगञ्च वने निवासम् ।
एते गुणा एकपदे प्रविष्टा
महाहवे स्वां तनुं संत्यजेद् यः ॥
इमां गिरं वेदविदः शुभाक्षरां
सुभाषितां वृत्रभिदा दिवौकसाम् ।
चमूमुखे यः स्मरते दृढस्मृति-
र्न हन्यते हन्ति च सोऽपि वैरिणः ।

सदा पुण्यतमः स्वर्ग्यः सुयशः सर्व्वतो सुखः
सर्व्वेषामेव वर्णानां क्षत्त्रियस्य विशेषतः ।
भूयश्चैव तु वक्ष्यामि रणधर्म्मं सनातनम् ।
यादृशञ्च प्रवर्त्तव्यं यादृशं परिवर्जयेत् ॥
आततायिनमायान्तमपि वेदान्तगं द्विजम्
जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत्
कोदण्डशस्त्रपाणिस्तु प्रहरन्तं द्विजं यदि ।
हन्यात्तमासुरं भावं हत्वा न ब्रह्महा भवे
ब्रह्महा जायते येषु हतैस्तान् शृणुष्व मे
वच:संक्षेपं नृपश्रेष्ठ ! कापयशो सनातने ।
विरथं विगतं शस्त्रं विवर्णं विसुखस्थितम् ।
युद्धोत्साहहतं हत्वा ब्रह्महा जायते नरः
विशस्त्रं विधनुष्कञ्च तं भीतोऽस्मीति वादि
वर्णशाखायुतांस्तांस्तु हत्वा स ब्रह्महा भ
अभ्याहतो न हन्तव्यो बालो वृद्धो नपुंसक
तथाहं प्रवदन्मूकश्च जन्तुस्तोऽथ भैरवः ।
तस्मादेतान् परिहरेत्क्रूरो धर्म्मभृतां वरः
सम्यग्वधफलश्चैवम् हत्वायौ ब्रह्महा भ
शस्त्रहस्तैश्च सन्देहेषु यत्नैः कलुषैर्नृपाः
आत्मदेहपरित्यागः कर्त्तुं युद्धे सदुक्तः ।

स्तथा युध्यतेऽशुद्धो देवं व्रजेत रणाजिरे ।
न शुद्धो रणभग्नानां यत्र कश्चिन्महापगात् ॥
संग्रामे युध्यतो जयो: कीर्त्तिः स्यात् स्वर्गति-
स्तथा ।
भयस्य तेऽपि गच्छन्ति महासत्याश्च साहसात् ॥
तस्मात् सत्त्वेन यत्किञ्चित् क्रियते तच्छुभप्रदम् ।
यज्ञं दानं व्रतं वापि संग्रामे नृपसत्तम ! ॥”
इत्याग्नेये वह्निपुराणे संग्रामप्रशंसा ॥ * ॥
अथ युद्धनिर्णयः ।
“यथायुद्धे ध्रुवं नाशो युद्धे जीवितसंशयः ।
तं कालमेकं युद्धस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
आत्मोदये विगृह्णीयात् क्षोभो नात्मवशे यदि ।
शसने च प्रहर्त्तव्यं शत्रौ न तु विपर्य्यये ॥
स्वयं राज्ञा न योद्धव्यं येऽपि शस्त्रास्त्रको-
विदाः ।
हता युद्धेषु दृश्यन्ते शस्त्रेभ्यः शक्तिमत्तराः ॥
रथयुद्धं समे देशे विषमे हस्तिसङ्गरः ।
अश्वयुद्धं मरौ देशे पत्तियुद्धञ्च दुर्गमे ॥
अत्यये सर्व्वयुद्धं स्यान्नौकायुद्धं जलप्लुते ।
संहत्य योधयेदल्पान् कामं विस्तारयेद्बहून् ॥
सूचीमुखमनीकं स्यादल्पं हि बहुभिः सह ।
अपि पञ्चाशतः शूरान् निघ्नन्ति परवाहिनीम् ।
येऽपि वा पञ्चषट्सप्तसहिताः कृतनिश्चयाः ॥”
अथ युद्धासननिर्णयः ।
“अन्यद्वारा विपक्षन्तु विगृह्यासनमुच्यते ।
अरिं विगृह्य वा स्थानं विग्रहासनमुच्यते ॥
अरेश्च विजिगीषोश्च विग्रहे हीयमानयोः ।
सन्धाय यदवस्थानं सन्धायासनमुच्यते ॥
उदासीने मध्यमे वा समाने प्रतिशङ्कया ।
एकीभूय यदवस्थानं सम्भूयासनमुच्यते ॥
सर्व्वेषां प्रीतिजननं निजराष्ट्रस्य लक्षणम् ।
एतत् प्रीत्यासनं नाम सर्व्वासनमहत्तरम् ॥”
अथ दुर्गयुक्तिः ।
“राज्ञो बलं नहि बलं दुर्गमेव बलं बलम् ।
अप्यल्पबलवान् राजा स्थिरो दुर्गबलाद्भवेत् ॥”
तथा च ।
“एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्द्धरः ।
शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विशिष्यते ॥
अकृत्रिमं कृत्रिमञ्च तत् पुनर्द्विविधं भवेत् ॥
यद्दैवरचितं दुर्गं गिरिनद्यादिसंश्रयम् ।
अकृत्रिममिदं ज्ञेयं दुर्लङ्घ्यमरिभूभुजाम् ॥
प्राकारपरिखादन्यदसंश्रयं यन्नवेदिह ।
कृत्रिमं नाम विज्ञेयं तच्चाजय्यन्तु वैरिणाम् ॥”
अथाकृत्रिमदुर्गयुक्तिः ।
“अम्बुविस्तीर्णविपुला दुरारोहः सकाननः ।
सजलाश्रयसम्भारभोग्यद्रव्यसमाश्रयः ॥
सखनिःसरणो दुर्गः पर्व्वताख्यो महीभुजाम् ।
नद्यो गभीरविस्तीर्णाश्चतुर्दिक्षु व्यवस्थिताः ॥
तन्मध्ये भूप्रदेशो यो नदीदुर्गः स उच्यते ।
यत्राम्बुविरलालीनं दुर्लङ्घ्यविपिनादिकम् ।
तन्मध्यरचिता भूमिर्दुर्गत्वेनोपतिष्ठते ।
वनदुर्गमिति ख्यातं यथापूर्व्वं महत्तरम् ॥”

कृत्रिमदुर्गयुक्तिर्यथा,—
“यस्मिन्नाप्ये गिरिर्नास्ति नद्यो वा गहनोदकाः ।
तस्य मध्ये महीपालः कृत्रिमं दुर्गमारभेत् ॥
गभीरजलशून्या विस्तीर्णा गम्भीराः पूर्व्ववारयः ।
दुर्गत्वेन समादिष्टाः परिखा बहुधा दृढाः ॥
विशालशालं सुघनं बहुकण्टकि सङ्कटम् ।
दुर्गत्वेन समादिष्टं विस्तीर्णं विषमं वनम् ॥
अधोऽधो खन्यमानोऽपि कन्दरोऽल्पजलं खनन् ।
दुर्गत्वेन समुद्दिष्टः स दुर्लङ्घ्यो हि भूभुजाम् ॥
सर्व्वतः परिखां कृत्वा निवध्योपरि कन्दरम् ।
तज्जलावृतदेशत्वाज्जलदुर्गं तदुच्यते ॥
एषामभावे निम्नस्य भूप्रदेशस्य बन्धना ।
वर्षासूपगते वारि जलदुर्गं ततो भवेत् ॥
एतयोरपि संमिश्रात् संमिश्रं दुर्गमाचरेत् ।
आश्रित्य कृत्रिमं दुर्गं बलवद्वैरिणो दिशि ॥
अन्यत्र कृत्रिमं दुर्गं कृत्वा नरपतिर्विशेत् ।
रथपतिर्यदा वैरी स्थलदुर्गं तदाचरेत् ॥
गजाश्वनाथश्चेद्वैरी जलदुर्गं तदाचरेत् ।
गिरिदुर्गं नृपः सेवेत् यस्य स्याद्द्विविधो रिपुः ॥
सर्व्वं हि त्रिविधं युद्धं समासादुपदिश्यते ।
प्रतिराजस्य राज्यान्ते प्रकटे गुप्त एव च ॥
राज्यान्ते सैनिकान् रक्षेत् प्रकटे निवसेत् स्वयम् ।
गुप्ते क्लीकोषसम्भारं संरक्षेदिति निश्चयः ॥”
अथ सामान्यतो गुणाः । तथा हि नीति-
शास्त्रम् ।
“सप्रवेशापसरणं दुर्गमुत्तममुच्यते ।
अन्यत्र वन्दिशालेव न तादृग्दुर्गमाश्रयेत् ॥
धन्वदुर्गं महीदुर्गं गिरिदुर्गं तथैव च ।
मनुष्यदुर्गसंसर्गं वनदुर्गञ्च तानि षट् ॥”
अन्ये तु ।
“न दुर्गं दुर्गमित्याहुर्योद्धृदुर्गं प्रकीर्त्तितम् ।
योद्धृशून्यं हि यद्दुर्गं मृतकायसमं हि तत् ॥”
अथान्यत्रापि ।
“यावत्प्रमाणं नगरं हि राज्ञां
ततो भवेदुत्तममध्यमाख्यम् ।
त्रिंशज्जलस्थादगुणोत्तरेण
त्रिदेशजानां धरणीपतीनाम् ॥”
गर्गस्तु ।
“यदन्यद्द्विविधं दुर्गं प्रोच्यते धरणीभुजाम् ।
तेभ्य एवातिरिच्येत मन्त्रदुर्गं विशेषतः ॥
अन्येषु दैवाश्रितेषु मन्त्रदुर्गाश्रयेन्नृपः ।
मन्त्रदुर्गे हि भिन्ने हि न चान्यत् कार्य्यकारकम् ॥
यदेव वैरिदुर्लङ्घ्यं विस्तीर्णं विषमञ्च तत् ।
सप्रवेशापसरणं तद्दुर्गमुत्तमं विदुः ॥”
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
तद्वैदिकपर्य्यायः । रणः १ विवाक् २ विखादः ३
नदनुः ४ भरे ५ आक्रन्दे ६ आहवे ७ आजौ ८
पृतनाज्यम् ९ अभीके १० समीके ११ मम-
सत्यम् १२ नेमधिता १३ सङ्काः १४ समितिः १५
समनम् १६ मीळ्हे १७ पृतनाः १८ स्पृधः १९
मृधः २० पृत्सु २१ समत्सु २२ समर्य्ये २३
समरणे २४ समोहे २५ समिथे २६ सङ्खे २७
सङ्गे २८ संयुगे २९ सङ्गथे ३० सङ्गमे ३१ वृत्र-
तूर्य्ये ३२ पृक्षे ३३ आणौ ३४ शूरसातौ ३५
वाजसातौ ३६ समनीके ३७ खले ३८ खजे ३९
पौंस्ये ४० महाधने ४१ वाजे ४२ अज्म ४३
सद्म ४४ संयत् ४५ संवतः ४६ । इति षट्चत्वा-
रिंशत् संग्रामनामानि । इति वेदनिघण्टौ
२ । १७ ॥

युद्धरङ्गः, पुं, (युद्धे रङ्गो रागोऽस्य ।) कार्त्तिकेयः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (युद्धस्य रङ्गः । युद्ध-
स्थलम् । यथा, महाभारते । ७ । ९५ । १८ ।
“अन्योऽन्यं जघ्निरे क्रुद्धाः युद्धरङ्गगता नराः ॥”)

युद्धसारः, पुं, (युद्धस्य सारः ।) घोटकः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

युध, य ञौ ङ युद्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
आत्म०-अक०-हनने सक०-अनिट् ।) य ङ,
युध्यते । ञौ, योद्धा । संमुखस्थितयोर्द्वयोः
सांग्रामिकरीत्या परस्पराभिभवेच्छा युद्धम् ।
युध्यते योधः कदाचिदेकस्य सह भावविव-
क्षायां युध्यते योधः परेण । कदाचिद्धननेऽपि
युध्यते चौरं राजा हन्तीत्यर्थः । यो भक्त-
पिण्डस्य कृते न युध्येदिति अस्माद्भावे क्विपि
तमिच्छतीति क्ये तं करोतीति कण्ड्वादित्वात्
क्ये वा साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

युधानः, पुं, (युध्यतेऽसौ । युध् + “युधिबुधिदृशः
किच्च ।” उणा० २ । ९० । इति आनच् । स च
कित् ।) क्षत्रियः । इत्युणादिकोषः ॥ (रिपुः ।
इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

युधिकः, त्रि, योद्धा । युधशब्दात् ष्ठिकप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

युधिष्ठिरः, पुं, (युधि संग्रामे स्थिरः । “गवि-
युधिभ्यां स्थिरः ।” ८ । ३ । ९५ । इति षत्वम् ।
“हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ।” ६ । ३ । ९ ।
इति सप्तम्या अलुक् ।) पाण्डवराजः । स कुन्ती-
गर्भे धर्म्माज्जातः । तत्पर्य्यायः । अजातशत्रुः २
शल्यारिः ३ धर्म्मपुत्त्रः ४ अजमीढः ५ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ३७९ ॥ (मृगशापाभितप्तः
पाण्डुर्निरपत्यतया खिन्नचित्तः पुत्त्रार्थमेकदा
धर्म्मपत्नीं कुन्तीमुवाच । शुचिस्मिते ! अनपत्यो
हि न शुभलोकार्ह इति विचिन्त्य त्वं मदुपका-
रार्थं केनापि पुत्त्रमुत्पादयेति । एवमुक्ता कुन्ती
हृष्टा च पत्युराग्रहातिशयं धार्म्मिकपुत्त्रलाभाय
दुर्व्वाससः प्रदत्तमन्त्रबलेन धर्म्ममाहूय तेन सङ्गता
युधिष्ठिरं पुत्त्रमलभत । यदुक्तं महाभारते । १ ।
१२३ । ५—८ ।
“संयुक्ता सा हि धर्म्मेण योगमूर्त्तिधरेण ह ।
लेभे पुत्त्रं वरारोहा सर्व्वप्राणभृतां हितम् ॥
ऐन्द्रे चन्द्रसमायुक्ते मुहूर्त्तेऽभिजितेऽष्टमे ।
दिवा मध्यगते सूर्य्ये तिथौ पूर्णेऽतिपूजिते ॥
समृद्धयशसं कुन्ती सुषाव प्रवरं सुतम् ।
जातमात्रे सुते तस्मिन् वागुवाचाशरीरिणी ॥
एष धर्म्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः ॥
विक्रान्तः सत्यवाक् चैव राजा पृथ्व्यां भविष्यति ।

युधिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः सुतः ॥” अथ गच्छति काले धृतराष्ट्रेण यौवराज्ये स्थापितोऽयं दयादाक्षिण्यादिगुणपरम्परया प्रजासु लब्धकीर्त्तिरसहनैः सह सुखमुवास । अथ जतुगृहदाहानन्तरं त्यक्तराज्यो द्रुपदराज्यमभिगम्य द्रौपदीं स्वानुजः परिणीय पुनः स्वराज्यमागतवान् । ततः छात्ववधायो राजसूययज्ञकरणाय दुर्जयान् जरासन्धप्रभृतिनृपतीन् हत्वा राजसूयेष्टिं समापयामास । ततोऽसूयापरवशदुर्य्योधनमतानुसारिणा कैतवपटुना शकुनिना सह द्यूतं कृत्वा पराजितोऽनुजैर्भीमादिभिः पत्न्या द्रौपद्या च सहितो द्वादशवर्षं वनवासाय एकवर्षमज्ञातवासाय च प्रस्थितो द्वैतवनमध्युवास । ततो द्वादशवर्षैर्वनवासकालं महत् कष्टमनुभूय अज्ञातवासार्थं त्रयोदशवर्षं विराटनगरमधिवसन् पुनः स्वभ्रातृभिः सहायः स्वराज्यप्राप्त्यर्थं महतीं चेष्टां कृतवान् । कृतेऽपि यत्ने यदा विगुणग्रस्तो दुर्य्योधनो राज्यादिकं न दत्तवान् तदा लब्धसैन्यबलोऽसौ कुरुक्षेत्र महत् युद्धं कृत्वा विनाश्य च दुर्य्योधनादीन् हस्तिनाधिपतिः सम्राट् बभूव । अथाश्वमेधादिना सुरगणान् परितोष्य षट्त्रिंशद्वर्षं राज्यसुखमनुभूतवान् । ततः प्रभासे विप्रशापात् यदुवंशक्षयमाकर्ण्यातिनिर्विस्मः षट्त्रिंशद्वर्षवयस्कं अर्ज्जुनपौत्रं परीक्षितं स्वराज्येऽभिषिच्य उत्तरामार्गेण स्वर्गारोहणं कृतवानिति । तथाच देवीभागवते । २ । ८ । १५-१७ ।

“देहत्यागं हरेः श्रुत्वा यादवानां क्षयं तथा ।
गमनाय मतिं चक्रे राजा हैमाचलं प्रति ॥
षट्त्रिंशद्वार्षिकं राज्ये स्थापयित्वोत्तरासुतम् ।
निर्जगाम वनं राजा द्रौपद्या भ्रातृभिः सह ॥
षट्त्रिंशच्चैव वर्षाणि कृत्वा राज्यं गजाह्वये ।
गत्वा हिमालये षट् ते जहुः प्राणान्
पृथासुताः ॥”

अस्याभ्रिविशेषविवरणन्तु महाभारतादौ विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)

युधीवः, त्रि, योद्धा । युधधातोरीवप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

युध्मः, पुं, (युध्यते इति युध्यते येनेति वा । युध् + “इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक् ।” उणा० १।१४४। इति मक् ।) संग्रामः । धनुः । इति मेदिनी ॥ बाणः । इत्युणादिकोषः ॥ योद्धा । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ५५ । ५ ।

“स इन्महानि समिथानि मज्मना
कृणोति युध्म ओजसा जनेभ्यः ॥”

“युध्मः योद्धा ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥) शिवसंग्रामद्रष्टव्यः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

युप, श इर् विमोहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) विमोह आकुलीकरणम् । श, युप्यति । इर्, अयुपत् अयोपीत् । पुषादित्वात् ङ इरभ्ये । इति दुर्गादासः ॥

युयुक्खुरः, पुं, (युगिन्द्रितः युक् योजनमस्य । तादृशः खुरो यस्य ।) क्षुद्रव्याघ्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

युयुधानः, पुं, (युध्यतेऽसौ । युध + “सुपियुधिभ्यां सन्वच ।” उणा० २ । ९१ । इत्यानच् कित्वार्थं सन्वत्कार्य्यञ्च ।) सात्यकिः । यथा,—

“शैनेयस्तु शिनेर्नप्ता युयुधानश्च सात्यकिः ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

इन्द्रः । क्षत्रियः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ त्रि, योद्धा च ॥

युवकः, पुं, युवा । युवन्शब्दात् कन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

युवगण्डः, पुं, (यूनां गण्ड आश्रयत्वेनास्त्यस्य । युवगण्ड + अर्श आद्यच् ।) यूनो गण्डस्थव्रणविशेषः । वयस्फोड़ा इति भाषा । यथा,—

“युवगण्डो यवगण्डः स्यात् वयस्फोटाह्वये द्वयम् ।”
इति शब्दरत्नावली ॥

युवजानिः, पुं, (युवतिर्जाया यस्येति । “जायाया निङ् ।” ५।४।१३४। इति निङ् ।) युवतीपतिः । यथा,

“युवजानिर्धनुष्पाणिर्भूमिष्ठः स्वविचारिणः ।
रामो यज्ञद्रुहो हन्ति कालकल्पशिलीमुखः ॥”
इति भट्टिः । ५ । १९ ॥

युवतिः, स्त्री, (युवन् + “यूनस्तिः ।” ४ । १ । ७७ । इति तिः ।) प्राप्तयौवना ॥ (यथा, अभिज्ञानशाकुन्तले ४ अङ्के ।

“ शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्त्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः ।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥”)

युवती, स्त्री, (यु + शतृ + ङीप् । इति सिद्धान्तकौमुदी । ४ । १ । ७७ । उगिदिति ङीप् । इत्युज्ज्वलदत्तः । १ । १५६ ।) प्राप्तयौवना । यथा, बृहत्संहितायाम् । ७५ । ४ ।

“यो यं विचिन्तयति याति स तन्मयत्वं
यस्मादतः सुभगयेव गता युवत्यः ॥”)

तत्पर्य्यायः । युवतिः २ यूनी ३ तरुणी ४ तलुनी ५ दिकरी ६ धनिका ७ धनीका ८ मध्यमा ९ दृष्टरजाः १० मध्यमिका ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ दिक्करी १२ वर्य्या १३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४११ ॥ वयस्था १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्या लक्षणादि यथा,—

“आषोड़शाद्भवेद्बाला तरुणी त्रिंशता मता ।
पञ्चपञ्चाशतः प्रौढ़ा वृद्धा भवति तत्परम् ॥”
इति कालिदासः ॥

“बाला तु प्राणदा प्रोक्ता युवती प्राणहारिणी ।
प्रौढ़ा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत् ॥
निदाघशरदोर्बाला मौढ़ा वर्षावसन्तयोः ।
हेमन्ते शिशिरे योग्या न वृद्धा कापि शस्यते ॥”

योग्या युवती । इति राजवल्लभः ॥ स्त्रीमात्रम् । यथा । प्रमदा चेति विज्ञेया युवतिश्च तथा स्त्रियेति भागुरिः । प्राप्तयौवना युवतिरिति वाचस्पतिः । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ६ । ८ । ७ ॥ हरिद्रा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

युवतीष्टा, स्त्री, (युवतीनामिष्टा ।) स्वर्णयूथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

युवनाश्वः, पुं, सूर्य्यवंशीयराजविशेषः । स गौरीगर्भे प्रसेनजितो जातः मान्धातृपिता च । यथा,—

“तस्याः प्रसेनजिच्चक्रे स्वेमे भार्य्या पतिव्रता ।
गौरी नामाभिशप्ता या नदीभूता तरङ्गिणी ।
तस्यां प्रसेनजिच्चक्रे युवनाश्वं महीपतिम् ।
यावत् सूर्य्य उदेति स्म यावच्च प्रतितिष्ठति ।
सर्व्वं तद्यौवनाश्वस्य मान्धातुः क्षेत्रमुच्यते ॥”
इति वह्निपुराणे सगरोपाख्यानाध्यायः ।

युवनाश्वजः, पुं, (युवनाश्वात् जातः । जन + डः ।) मान्धातृराजः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६४ ।

युवराजः, पुं, भाविबुद्धविशेषः । तत्पर्य्यायः । मैत्रेयः २ अजितः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ राजपुत्त्रः । तत्पर्य्यायः । कुमारः २ भर्त्तृदारकः ३ । इत्यमरः । १ । ७ । १२ ॥ युवा चासौ राजा यूनां वा राजा युवराजः । स च यौवराज्य इति ख्यातः । कुमारयति कुमारः स्यात् कुमार क्रीड़ने तु च केलौ अच् । भर्त्तृदारकः पुत्त्रः भर्त्ता चासौ दारकश्चेति वा भर्त्तृदारकः । दारको भेदके शिशाविति निगमः । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते १ । ७३ । १६ ।

“मयि जायेत यः पुत्त्रः स भवेत्त्वदनन्तरम् ।
युवराजो महाराज ! सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥”

युवा, [न्] त्रि, (यौतीति । यु + “कनिन् युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः ।” उणा० १ । १५६ । इति कनिन् ।) तरुणः । (यथा, मनौ । २ । १२० ।

“ऊर्द्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥”)
श्रेष्ठः । निसर्गबलशाली । इति मेदिनी । ने, ११ ।

युवा, [न्] पुं, (यौतीति । यु + कनिन् ।) यौवनावस्थाविशिष्टः । षोड़शवर्षात् त्रिंशद्वर्ष पर्य्यन्तवयस्कः । इति केचित् ॥ षोड़शवर्षात् सप्ततिवर्षपर्य्यन्तवयस्कः । यथा,—

“आषोड़शाद्भवेद्बालस्तरुणस्तत उच्यते ।
वृद्धः स्यात् सप्ततेरूर्द्ध्वं वर्षीयान् नवतेः परम् ॥”
इति भरतधृतस्मृतिः ।

(“आषोड़शाद्भवेद्बालः पञ्चत्रिंशत् युवा नरः ।”
इति हारीते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ।)

तत्पर्य्यायः । वयस्थः २ तरुणः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥ वयःस्थः ४ तलुनः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ मर्य्यः ६ वैटकः ७ । इति जटाधरः ॥

युष, भजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ सौत्रधातुरयम् । (पर०-सक०-सेट् ।) योषति युक्ताः । इति दुर्गादासः ॥

युष्मद्, (योषति भजतीति । युष + “युषिभ्यां मदिक् ।” उणा० १ । १३८ । इति मदिक् ।

सर्व्वनामयुष्मच्छब्दः। तस्य त्रिषु लिङ्गेषु समानि रूपाणि। (एकविंशतिविभक्तिषु तस्य रूपाणि।) यथा। त्वम् १ युवाम् २ यूयम् ३। त्वाम् ४ युवाम् ५ युष्मान् ६। त्वया ७ युवाभ्याम् ८ युष्माभिः ९। तुभ्यम् १० युवाभ्याम् ११ युष्मभ्यम् १२। त्वत् १३ युवाभ्याम् १४ युष्मत् १५। तव १६ युवयोः १७ युष्माकम् १८। त्वयि १९ युवयोः २० युष्मासु २१। (द्वितीयाचतुर्थीषष्ठीनामेकवचनद्विवचनबहुवचनविभक्तिषु तस्य रूपान्तराणि यथा। द्वितीयैकवचने त्वा। चतुर्थीषष्ठ्योरेकवचने ते। आसां द्विवचने वाम्। आसां बहुवचने वः। श्लोकपादे वाक्यादौ च-वा-हा-ह-एव-शब्दयोगे अदृश्यमानप्रथमान्तधातुयोगे च न स्युः।) इति व्याकरणम्॥ यथा,—

"युष्मानृते खञ्जनगञ्जनाक्षि !
शिरो मदीयं यदि याति यातु।
नीतानि नाशं जनकात्मजार्थे
दशाननेनापि दशाननानि॥"
इति सूक्तिवादे गदाधरः॥)

…, स्त्री, यूकः। इति हेमचन्द्रः। ३। ६८॥

…कः, पुं, (यौतीति। यु + "अजियुधूनीभ्यो दीर्घश्च।" उणा० ३। ४७। इति कन् दीर्घश्च।) मत्कुणः। इति जटाधरः॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३१ अध्याये।
"यूका ललाटमायान्ति बलिं नाश्नन्ति वायसाः।
येषां वापि रतिर्नास्ति यातारस्ते यमालयम्॥")

…का, स्त्री, (यूक + स्त्रियां टाप्।) मत्कुणः। …णी इति उकुण इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। केशकीटः २ स्वेदजः ३ षट्पदः ४। इति राजनिर्घण्टः॥ पाली ५ बालकृमिः ६। इति जटाधरः॥ (यथा, मनौ। १। ४५।
"स्वेदजं दंशमशकं यूकामक्षिकमत्कुणम्।
…ष्मणश्चोपजायन्ते यच्चान्यत् किञ्चिदीदृशम्॥"
…कृमिविशेषः। तद्यथा,—
…नामतो विंशतिविधा बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः।
…तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः॥
…बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिख्याश्च नामतः।
…धा ते कोठपिडकाः कण्डूगण्डान् प्रकुर्व्वते॥"
…इति माधवकरसंगृहीतरुग्विनिश्चये क्रिम्यधिकारे॥
"…क्रिमयो द्विविधाः प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरसम्भवाः।
…बाह्या यूकाः प्रसिद्धाः स्युः किञ्चुलूकास्तथापराः॥
…धा हि भवेद्बाह्याः बहुधा चान्तःसमुद्भवाः।
…षां वक्ष्यामि संभूतिं बाह्यानाभ्यन्तरे वृषाम्॥
…स्वादति बलात् स्वेदाच्छिन्नथा शोचनादपि।
…धातुसमुद्भूतास्तौख्या यूका भवन्ति हि॥
…काः सूक्ष्माः पराः श्वेताश्चलीयाश्चर्म्मणि स्थिताः।
…ञ्चातिविकटा कृष्णाश्चर्म्माभाश्चर्म्मयूकिकाः॥
…चतुर्थी लिङ्की नाम वर्त्तुला सूक्ष्मसम्भवा।
मत्कुणाख्याश्च पञ्चान्यो वाग्रोपद्रवकारिकः॥
यूका मस्तकसंस्थाने श्वेता वक्षसि नाशिनी।
चर्म्मयूका नेत्रपक्ष्मे सूक्ष्मा रोमणि षड्विधा॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने पञ्चमेऽध्याये॥
यूकानाशकौषधं यथा, कामरत्ने।
"विडङ्गमश्चोत्पलकल्कयोगात्
गोमूत्रसिद्धं कटुतैलमेतत्।
अभ्यङ्गयोगेन शिरोरुहाणां
यूकादिलीक्षाप्रचयं निहन्ति॥
गोमूत्रेण वचाम्ललेपो यूकानिवारणः।
पारदं मर्द्दयेन्निष्कं धत्तूरपत्रद्रवैः॥
नागवल्लीद्रवैश्चाथ पश्चात्तत् प्रलेपयेत्।
तद्वस्त्रं वेष्टयेन्मौलौ धार्य्यं यामद्वयं तथा॥
यूका पतन्ति निःशेषास्तत्कालाश्च संशयः।
द्विनिशागवनीतेन लेपान्मौलौ प्रकण्डुनुत्॥
नीलोत्पलं तिलं यष्टि सर्षपं नागकेशरम्।
धात्रीफलं समं पिष्ट्वा लेपो यूकाविनाशनः॥
निशागन्धकगोमूत्रं विडङ्गकटुतैलकम्।
पारदेन समं मर्द्द्य लेपो यूकानिवारणः॥"
इति वैद्यके यूकादिनिवारणम्॥
परिमाणभेदः। यथा, मार्कण्डेये। ४९। ३७।
"परमाणुः परं सूक्ष्मं त्रसरेणुर्म्महीरजः।
बालाग्रञ्चैव लिक्षाच यूकी चाथ यवोदरम्॥")

यूतिः, स्त्री, (यु + "ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च।" ३।३।९७। इति क्तिन् निपातनाद्दीर्घत्वञ्च।) मिश्रणम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (यथा, भट्टिकाव्ये। ७। ६९।
"करोमि वो वह्नियूतीन् पिबध्वं पाणिभिर्हिमः॥")

यूथं, क्ली, (यु मिश्रणे + "तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः।" उणा० २। १२। इति थक्प्रत्ययेन निपातितम्।) सजातीयसमूहः। इत्यमरः।२।५।४१॥ (यथा, रामायणे। २। ५४। ४१।
"तत्र कुञ्जरयूथानि मृगयूथानि चैव हि।
विचरन्ति वनान्तेषु तानि द्रक्ष्यसि राघव !॥")

यूथनाथः, पुं, (यूथस्य नाथः।) वन्यकरिणां समूहस्य ईश्वरः। तत्पर्य्यायः। यूथपः २। इत्यमरः। २। ८। ३५॥

यूथपः, पुं, (यूथं पातीति। पा + कः।) अरण्यहस्तिनां प्रधानम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, श्रीमद्भागवते। ९। १५। २८।
"घोरमादाय परशुं सतूणं चर्म्मकार्म्मुकम्।
अन्वधावत दुर्म्मर्षो मृगेन्द्र इव यूथपम्॥"
प्रधानमात्रे च। यथा, महाभारते। १।११८।५।
"राजा पाण्डुर्महारण्ये मृगव्यालनिषेविते।
चरन् मैथुनधर्म्मस्थं ददर्श मृगयूथपम्॥")

यूथभ्रष्टः, पुं, (यूथाद्भ्रष्टश्चलितः।) यूथात् पलायितहस्ती। इति शब्दमाला॥ (यूथभ्रष्टमात्रे, त्रि। यथा, श्रीमद्भागवते। ४। २८। ४६।
"यदा नोपलभेताङ्घ्रावूष्माणं पत्युरर्च्चती।
आसीत् संविग्नहृदया यूथभ्रष्टा मृगी यथा॥")

यूथिका, स्त्री, (यूथं पुष्पगुच्छमस्या अस्तीति। यूथ + ठन्। टाप्।) पाठा। इति राजनिर्घण्टः॥ अम्बष्ठकः। इति मेदिनी। के, १४४॥ पुष्पविशेषः। युँइ फुल इति भाषा॥ (यथा, मेघदूते। १। २८।
"विश्रान्तः सन् व्रज वननदीतीरजातानि सिञ्चन्
उद्यानानां नवजलकणैर्यूथिकाजालकानि॥")
तत्पर्य्यायः। गणिका २ अम्बष्ठा ३ मागधी ४। सा पीता चेत् हेमपुष्पिका। इत्यमरः। २। ४। ७१॥ यूथी ५ प्रहसन्ती ६। इति त्रिकाण्डशेषः॥ शिखण्डिनी ७ बालन्ती ८। इति रत्नमाला॥ बालपुष्पिका ९ बहुगन्धा १० भृङ्गानन्दा ११। अस्या गुणाः। स्वादुत्वम्। शिशिरत्वम्। शर्करार्त्तिपित्तदाहव्रणानाहास्रग्दोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च।
"यूथीयुगं हिमं तिक्तं कटुपाकं सरं लघु।
मधुरं तुवरं हृद्यं पित्तघ्नं कफवातलम्।
व्रणास्यमुखदन्ताक्षिशिरोरोगविषापहम्॥"
इति भावप्रकाशः॥
(तथा च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४५ अध्यायः।
"पटोलशेलुसुनिषण्णयूथिका
वटातिमुक्ताङ्कुरमिन्दुवारणम्॥")

यूथी, स्त्री, (यूथ + अर्शआद्यच्। ततो ङीष्।) यूथिका। इति शब्दरत्नावली॥

यूथीनः, पुं, (यूथं पातीति। यूथ + खः।) यूथपः। इति शब्दचन्द्रिका॥

यूनिः, स्त्री, योगम्। मिश्रणम्। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

यूनी, स्त्री, (युवन् + ङीप्। "श्वयुवमघोनामतद्धिते।" ६। ४। १३३। इति वस्य उत्वम्।) युवती। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,—
"यूनी काममयी दुनोति हृदयं वैश्यस्य भावावधूः।"
इति कलापे श्वयुवमघोनाञ्चेतिसूत्रे कुलचन्द्रः॥)

यूपः, पुं क्ली, (यौति मिश्रयतीति। यूयते युज्यतेऽस्मिन्निति ऋग्भाष्ये सायणः। १। ५१। १४। यद्वा, यु + "कुयुभ्यां च। उणा० ३।२७। इति पः दीर्घत्वञ्च।) यज्ञे पशुबन्धनकाष्ठम्। इत्यमरः। २। ४। ४१॥ तस्य परिमाणादिर्यथा। स्मृतौ।
"चतुर्हस्तो भवेद्यूपो यज्ञदारुसमुद्भवः।
वर्त्तुलः शोभनः श्लक्ष्णः कर्त्तव्यो वृषमौलिकः॥"
भविष्ये।
"बिल्वस्य वकुलस्येव कलौ यूपः प्रशस्यते।"
इति सामवेदिवृषोत्सर्गतत्त्वम्॥

यूपः, पुं, (यु + पः। दीर्घश्च।) जयस्तम्भः। यागस्तम्भः। इत्युणादिकोषः॥ (यथा, रघुवंशे।६।३८।
"संग्रामनिर्व्विष्टसहस्रबाहु-
रष्टादशद्वीपनिखातयूपः।
अनन्यसाधारणराजशब्दो
बभूव योगी किल कार्त्तवीर्य्यः॥")

यूपकटक:, पुं, (यूपस्य कटक इव ।) यज्ञसमाप्ति-सूचकं पशुबन्धार्थं यज्ञभूमौ यत् काष्ठमारोप्यते स यूप: तस्य शिरसि वलयाकृतिर्लौहवलाकृतिर्वा य: काष्ठविकार: स: । यूपमूले निहितलौहवलय इति केचित् । इति भरत: ॥ तत्पर्य्याय: । चषाल: २ । इत्यमर: ।२।७।१८॥

यूपकर्ण:, पुं, (यूपस्य कर्ण इव ।) यूपैकदेश: । तत्पर्य्याय: । घृतावनि: २ । इति हेमचन्द्र: । ३ । ४८९ ॥

यूपद्रु:, पुं, (यूपाय द्रु: ।) खदिरवृक्ष: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

यूपद्रुम:, पुं, (यूपाय द्रुम: ।) खदिरवृक्ष: । इति शब्दरत्नावली ॥ रक्तखदिर: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

यूपवल्य: पुं, (यूपो वल्य उपवेशनार्थमस्य ।) पक्षी । इति शब्दमाला ॥

यूपाग्रं, क्ली, (यूपस्याग्रम् ।) यूपस्याग्रभाग: । तत्पर्य्याय: । तर्म्म २ । इत्यमर: । २ । ७ । १९ ॥

यूष, बधे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) मूर्द्धन्योष्मान्त: । यूषति । इति दुर्गादास: ॥

यूषं, पुं, क्ली, (यूष्+क: ।) मुद्गादिक्वाथरस: । इत्यमर: । ३ । ५ । ३५ ॥ यूषोऽन्त:स्यादि: । पवर्गादिश्चेति सुभूति: । इति भरत: ॥ * ॥

अथ मुद्गयूषगुणा: ।

"मुद्गयूषोऽमितो हृद्य: शुद्धानां व्रणिनामपि ।
पथ्यो बलाशपित्तघ्नो ज्वरघ्नश्च क्षताक्षत: ॥
अपोढलवणं वर्ज्जमकृतं कटुकैर्विना ।
विज्ञेयं लवणास्नेहकटुकै: संस्कृतं कृतम् ॥
स तु दाडिममृद्वीकायुक्त: स्याद्रागषाडव: ।
रुचिकृल्लघुपाकश्च दोषाणामविरोधकृत् ॥" * ॥

मकुष्ठयूषगुणा: ।

"मकुष्ठयूष: संग्राही हिमो स्वादु: प्रमेहजित् ।
पित्तश्लेष्मज्वरहरस्तथातीसारनाशन: ॥" * ॥

कुलत्थयूषगुणा: ।

"कुलत्थयूषोऽनिलहा श्वासपीनसनाशन: ।
तूणीप्रतूणीकासार्शोगुल्मोदावर्त्तनाशन: ॥" * ॥

अन्येन यव मावयूषगुणा: ।

"अन्नमाषो गुरुर्भेदी वातघ्नो दीपनो मत: ॥"

अथ खडयूष: ।

"तक्रं कपित्थचाङ्गेरीमरिचाजाजिचित्रकै: ।
सुपक्वं खडयूषोऽयमयं काम्बलिकोऽपर: ॥" * ॥

खडकाम्बलिकयूषगुणा: ।

"दध्यम्लो लवणस्नेहतिलमाषविपाचित: ।
खडकाम्बलिकौ यूषौ ग्राहिवातकफापहौ ॥"

इति राजवल्लभ: ॥ * ॥

अपि च । अथ यूषस्य विधिर्गुणाश्च ।

"अष्टादशगुणे नीरे शमीधान्यकृतो रस: ।
विरलो बन: किञ्चित् पेयातो यूष उच्यते ।
उक्त: स एव निर्यूषो रुचिकृच्च विशेषत: ॥"

यूषस्य प्रकारान्तरमाह ।

"कल्कद्रव्यपलं शुण्ठी पिप्पलीचार्द्धकार्षिकीम् ।
वारिप्रस्थेन विपचेत्तद्वदा यूष उच्यते ॥"

अयमर्थ: । यूषार्थं पलमितं तत् कल्कीकृतं शुण्ठी पिप्पली च समुदिताऽर्द्धकर्षमिता कल्कीकृता उभयमपि प्रस्थमितेन वारिणा पचेत् । तद्रसो यूष: ।

"यूषो बल्यो लघु: पाके वृष्य: कण्ठ्य: कफापह: ॥"

अथ मुद्गयूषविधि: । वृन्दटीकायां तन्त्रान्तरे ।

"मुद्गानां द्विपलं तोये प्रस्थमर्द्धाढकोन्मिते ।
पादस्थं मर्द्दितं पूतं दाडिमस्य फलेन तत् ॥
युक्तं सैन्धवविश्वाह्वधान्यकै: पादकार्षिकै: ।
कणाजीरकचोचूर्णात्छागकैश्चावचूर्णितम् ।
संस्कृतो मुद्गयूषोऽयं पित्तश्लेष्महरो मत: ॥" * ॥

अथ मुद्गयूषगुणा: ।

"मुद्गानामुत्तमो यूषो दीपन: शीतलो लघु: ।
शोषोर्द्ध्वगुदजदाहकफपित्तज्वरापहृत् ॥" * ॥

अथ मुद्गामलकयूषगुणा: ।

"मुद्गामलकयूषस्तु भेदी पित्तानिलापह: ।
तृड्दाहशमन: शीतो मूर्च्छाभ्रममदापह: ॥"

मकुष्ठयूषगुणा: पूर्व्ववत् । इति भावप्रकाश: ॥ (तथा च ।

"कुलत्थयूषो मधुर: कषाय:
कफं सपित्तं विनिहन्ति शीघ्रम् ।
मेहाश्मरी पीयुजमेदहन्ता
सन्दीपनो मूत्रविशोधनश्च ॥
आढक्ययूषं मधुरश्च शीतं
विशेषतो वातनिवारणाय ।
श्लेष्मापहं पित्तहरं नराणां
क्रिमिं निहन्यादपि दारुणाश्च ॥
शीतलं मधुरं मौद्गं यूषं पित्तविकारजित् ।
वातदोषहरं प्रोक्तं ज्वराणां शमनं परम् ॥
माष्करी ग्राहको यूषो हंसी स्वादु: प्रमेहजित् ।
पित्तश्लेष्मज्वरघ्न: स्यात्तथातीसारनाशन: ॥
कषायं कटुकश्चोष्णं वातघ्नं पुंस्त्वदोषकृत् ।
रक्तपित्तं निहन्त्याशु चणानां यूषमुच्यते ॥
यवं सवातं कफकृच्चाढक्यूषं स पित्तकृत् ।
आर्त्तं पर्य्युषितं तच्च शस्यते तैलपाचने ॥
अन्यानि चैव शस्तानि कौलत्थान्युषितानि च ।
मकुष्ठाश्चिपुटा मत्स्या: कलायाद्याश्च वर्ज्जिता: ॥"

इति यूषविधि: ॥ * ॥

इति हारीते प्रथमस्थाने नवमेऽध्याये ॥

"शेष: पथ्यतमश्चापि मुद्गयूष: क्षताक्षत: ।
स तु दाडिममृद्वीकायुक्त: स्याद्रागषाडव: ॥"
"पटोलनिम्बयूषौ तु कफमेदोविशोषिणौ ।
पित्तघ्नौ दीपनौ हृद्यौ क्रिमिकुष्ठज्वरापहौ ॥
श्वासकासप्रतिश्याय प्रसेकारोचकज्वरान् ।
हन्ति मूलकयूषस्तु कफमेदोगलामयान् ॥
कुलत्थयूषोऽनिलहा श्वासपीनसनाशन: ।
तूणी प्रतूणी कासार्शोगुल्मोदावर्त्तनाशन: ॥
दाडिमामलकैर्यूषो हृद्य: संशमनो लघु: ।
प्राणाग्निजननो मूर्च्छामेदोघ्न: पित्तवातजित् ॥
मुद्गामलकयूषस्तु ग्राही पित्तकफे हित: ।
यवकोलकुलत्थानां यूष: कण्ठ्योऽनिलापह: ॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याय: ।)

यूष:, पुं, (यूषतीति । यूष्+क: ।) ब्रह्मदारुवृक्ष: । इति शब्दरत्नावली ॥

येष, ऋ ङ यत्ने । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) अन्त:स्थादि: । ऋ, अयियेषत् । ङ, येषते यियेषे । इति दुर्गादास: ॥

योक्ता, [ऋ] त्रि, योगकर्त्ता । इति युजधातो: कर्त्तरि तृन्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ३० । १४ ।

"मन्यवेऽयस्तापं क्रोधाय निसरं योगाय योक्तारं शोकायाभिसर्त्तारम् ॥"

"योक्तारं योगकर्त्तारम् ।" इति तद्भाष्यम् ।)

योक्त्रं, क्ली, (युज्यतेऽनेनेति । युज्+"दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदेति ।" ३ । २ । १८२ । इति ष्ट्रन् ।) युगेन सह ईशादण्ड आवध्यते अनेन तत् । योत् दड़ि इति भाषा । तत्पर्य्याय: । आवन्ध: २ योत्रम् ३ । इत्यमर: । २ । ९ । १३ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ५ । ३३ । २ ।

"स त्वं न इन्द्र धियसानो अर्कैर्हरीणां वृषन् योक्त्रमश्रे: ।"

"योक्त्रं नियोजनरज्जुं अश्र: आश्रयसि ।" इति तद्भाष्ये सायण: ॥ मन्थनरज्जु: । यथा, रामायणे । १ । ४५ । १८ ।

"ततो निश्चित्य मथनं योक्त्रं कृत्वा च वासुकिम् ।
मन्थानं मन्दरं कृत्वा ममन्थुरमितौजस: ॥")

योग:, पुं, (युज समाधौ+भावादौ यथायथं घञ् ।) सन्नहन: । उपाय: । ध्यानम् । सङ्गति: । युक्ति: । इत्यमर: । ३ । ३ । २२ ॥ (प्रेम । यथा, देवीभागवते । ३ । १५ । १३ ।

"स्त्रीयान् गुणान् प्रविततान् प्रवदंस्तदासौ तां प्रेमदामनुचकार च योगयुक्त: ॥"

"योगयुक्त: प्रेमयुक्त: ।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठ: ॥ छलम् । इति मनु: । ८ । १६५ । अस्य प्रमाणं योगदानशब्दे द्रष्टव्यम् ।) अप्राप्तस्य प्राप्ति: । वपु:स्थैर्य्यम् । प्रयोग: । विष्कम्भादि: । भेषजम् । विश्रब्धघातक: । द्रव्यकार्म्मणम् । इति मेदिनी ॥ नैयायिक: । धनम् । इति हेमचन्द्र: ॥ चार: । कवचम् । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ * ॥ (येन वाक्यं युज्यते स योग: । यथा,—

"तैलं पिबेच्चामृतवल्लिनिम्ब-
हिंस्राभयावृक्षकपिप्पलीभि: ।
सिद्धं बलाभ्याञ्च सदेवदारु
हिताय नित्यं गलगण्डरोगी ॥

सिद्धं पिबेदिति प्रथमं वक्तव्ये तृतीयपादे निहितं प्रयुक्तमेवं दूरस्थानामपि पदानामेकीकरणं योग: ।" इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चषष्टितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ।) अथ ज्योतिषोक्तयोगानामानि । यथा,—

"विष्कम्भः प्रीतिरायुष्मान् सौभाग्यः शोभन-
स्तथा।
अतिगण्डः सुकर्म्मा च धृतिः शूलस्तथैव च ॥
गण्डो वृद्धिर्ध्रुवश्चैव व्याघातो हर्षणस्तथा।
वज्रश्चाथ सिद्धिर्व्यतीपातो वरीयान् परिघः शिवः।
सिद्धः साध्यः शुभः शुक्लो ब्रह्मैन्द्रो वैधृतिस्तथा॥"
तेषां वर्ज्जनीयभागा यथा,—
"परिघस्य त्यजेदर्द्धं शुभकर्म्म ततः परम्।
त्यजादौ पञ्च विष्कम्भे सप्त शूले च नाडिकाः ॥
गण्डव्याघातयोः षट् च नव हर्षणवज्रयोः।
वैधृतिव्यतिपातौ च समस्तौ परिवर्ज्जयेत् ॥
शेषा यथार्थनामानो योगाः कार्य्येषु शोभनाः ॥"
अथ विष्कम्भादियोगानयनक्रमः।
"रवीन्दुयोगलिप्ताभ्यो योगा भभोगभाजिताः।
गतगम्याश्च षष्टिघ्ना नाड्यो भुक्त्यन्तरोद्धृताः ॥"
इति सूर्य्यसिद्धान्तः ॥
विष्कम्भादिसप्तविंशतिसंख्यककालविशेषः। तत्-
साधनमाह।
"ग्रहकलाः सरवीन्दुकलाहृताः
खखगजैश्च भयोगमितौ क्रमात्।
अथ हृता खगतैष्यविलिप्तिका
निजजवेन गतागत नाडिकाः ॥"
इति भास्करीयसिद्धान्तशिरोमणौ योगाधिका-
ध्यायः ॥ * ॥ यस्य ग्रहस्य नक्षत्रं ज्ञातु-
मिष्यते तस्य कलाः कार्य्याः। तथा चन्द्रार्कयो-
र्योगस्य कलाः कार्य्याः। उभयत्र शताष्टकेन
हृते प्रथमस्थाने गतभानि। द्वितीयस्थाने गत-
योगाः। अथ यान्यवशिष्टानि गतानि खख-
हारच्युतानि गम्यानि स्युः तेषां गतानां सम्ब-
न्धिन्यो विकलाः खखगतिभिर्भाज्याः। यल्लभ्यते
ता गतनाडिका भवन्ति। यच्छेष्याणां विकला
भक्तास्तदैष्या घटिका भवन्ति। इति मिता-
क्षराख्यो तत्कृतटीका ॥ आनन्दयोगो
यथा। भीमपराक्रमे।
"अश्विनी सह सूर्य्येण सोमे मृगशिरस्तथा।
अश्लेषा भौमवारेण बुधे हस्तः प्रकीर्त्तितः ॥
अनुराधा गुरोर्वारे विश्वदेवस्तु भार्गवे।
वारुणं शनिसंयुक्तमानन्दोऽयं प्रकीर्त्तितः ॥"
योगवरा यथा। दीपिकायाम्।
"भूमिपुत्त्रार्कयोरह्नि नन्दा मघ-
द्वाशयार्द्रान्त्यचित्राहिमूलाश्विभिः।
भार्गवेन्द्वाह्वयोरह्नि भद्रा
भवेत् फल्गुयुग्मोडुसंयुता ॥
सोमपुत्त्रस्य वारे जया स्यान्मृगो-
पेन्द्रयुग्भिन्नयाम्याभिजिद्वाजिभिः।
गीष्पतेरह्नि रिक्ता च युक्ता यदा
विश्वशक्राश्विमुक्पित्र्यादित्यभैः ॥
सूर्य्यसूतस्य दिने यदि पूर्णा
नक्षत्रदिनाधिपतिप्रतिवेधैः स्यात्।
योगवराश्च इभिरेव समेताः
सर्व्वसमीहितसिद्धिनियुक्ताः ॥"
अयमेव आनन्दयोगः ॥*॥ अथामृतयोगः।

"ध्रुवगुरुकरमूलापौष्णभाग्यर्क्षवारे
हरिगुरुविधियुग्मे फल्गुनी भाद्रयुग्मे।
द्विपवकरतुरङ्गौ मन्दरौमार्यवारे
गुरुयुगमनभातोपान्त्यपौष्णानि सौम्ये
दहनविधिमृताख्याः शैत्रभं सौम्यवारे
मघदितिभपुष्याः शैत्रभं जीववारे।
भगयुगभयुगान्तो विष्णुमैत्रे सिताह्ने
श्रवणकमलयोनी सौरिवारेऽमृतानि ॥
यदि मिलितव्यतीपातौ दिनं चाप्यशुभं भवेत्।
हन्यतेऽमृतयोगेन भास्करेण तमो यथा॥
सर्व्वदेशाविशेषेण फलं स्याच्छुभयोगजम् ॥
अमृतं सिद्धियोगञ्च यद्येकस्मिन् दिने भवेत्।
तद्दिनन्तु भवेद्दुष्टं मधुसर्पिर्यथा विषम् ॥"*॥
अथ सिद्धिदग्धपापयमघण्टयोगाः। यथा,—
"नन्दाद्याः सिद्धियोगा भृगुज्ञबुधकुजार्कौष्ण्य-
वारैः प्रशस्ताः।
सूर्य्यशशाङ्किवक्त्रङ्कसुनिमिततिथयोऽर्कादि-
वारैः प्रदग्धाः ॥"
राजमार्त्तण्डे।
"मासा रुद्रादिशी रामा षट्पञ्चसुनयस्तथा।
दशम्यन्ते तिथयः सप्त रव्यादिसप्तभिर्ग्रहैः ॥"
अपि च।
"द्वादश्यर्कयुता भवेदशुभदा सोमेन चैकादशी
भौमे चापि युता तथैव दशमी नेष्टा तृतीया
बुधे।
षष्ठी नेष्टफलप्रदा सुरगुरौ शुक्रे द्वितीया तथा।
सर्व्वारम्भविनाशविघ्नजननी सूर्य्यात्मजे सप्तमी ॥
पापोऽर्काद्दि विशाखाचवयमसुकुपस्याद्दि
चित्राचतुष्कं
तोयं विश्वाभिजिच्च त्वथ कुजदिवसे स्वजयं
विश्वयन्मौ।
ज्ञाह्ने मूला विशाखा यमधनतुरगान्यानि जैवे-
ऽह्नि मित्रं
रोहिण्यार्द्रा यमेन्द्रूत्तभमथ भृमौरह्नि पुष्या-
श्वयेन्द्रौ ॥
सौराह्ने हस्तयुग्मार्य्यमयमजलयुक्पौष्णपुष्या-
श्रवानि
यष्टोऽप्युक्तर्क्षसंयुक्ते समयदपतिदिने सौम्यवारे
ऽर्य्यमापि ॥"*॥
अथोत्पाटादियोगाः।
"रव्यादिदिवसैर्युक्ता विशाखादिचतुष्कतः।
उत्पाटा मरणः काणा अमृतानि यथा-
क्रमम् ॥"
अथ करकचायोगः।
"वाजिचित्रोत्तराषाढा मूलपाशीश्च्यभान्तकाः।
सूर्य्यादिवारसंयुक्ता योगाः करकचाः स्मृताः॥"
अथ मृत्युयोगः।
"आदित्यभौमयोर्नन्दा भद्रा शुक्रशशाङ्कयोः।
बुधे जया गुरौ रिक्ता शनौ पूर्णा च मृत्युदा ॥"
अथ यमघण्टादीनां वर्ज्यकालनिर्णयः।
"यमघण्टे त्यजेदष्टौ मृत्यौ द्वादश नाडिकाः।
अन्येषां पापयोगानां मध्याह्नात् परतः शुभम् ॥"

अथ शुभचक्रेण करकचादिशान्तिः।
"अयोगेषु च सर्व्वेषु पूर्व्वयामं परित्यजेत्।
अयोगाश्च विनश्यन्ति चन्द्रशुद्धिहता इमे ॥
करकचा मृत्युयोगाश्च दिनं दग्धं तथा परे।
शुभे चन्द्रे प्रणश्यन्ति वृषा वज्रहता इव ॥"*॥
विरुद्धयोगानां देशविशेषे प्रतिप्रसवो यथा।
श्रीपतिः।
"विरुद्धसंज्ञाश्च तिथिवारयोगा
नक्षत्रवारप्रभवाश्च ये वै।
हूणाङ्गवङ्गेषु खशेषु वर्ज्याः
शेषेषु देशेषु न ते विरुद्धाः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
अथ क्रियायोगः। मुनय ऊचुः।
"दुःखाम्बुमग्नाः पुरुषाः प्राप्य ब्रह्म महाजयम्।
उत्तरेयुर्भवाम्भोधिं तथा त्वमनुचिन्तय ॥
इत्युक्तः स तदा प्राह क्रियायोगं महात्मनाम्।
नराणामुपकाराय दुःखविच्छित्तिकारकम् ॥
वह्निरुवाच।
आराधयध्वं विश्वेशं जगतां कारणं परम्।
केशवन्तन्निरापेक्षा इत्युक्त्वं प्रवाक्ष्यथ ॥
इष्ट्वा पूजानमस्कारैः शुश्रूषाभिरहर्निशम्।
व्रतोपवासैर्विविधैर्ब्राह्मणानाञ्च तर्पणैः ॥
तेस्तेश्चात्महितैः कामैर्ये सर्पेतपि तुष्टिदाः।
भवेयुरपरिच्छेदादाराधयत केशवम् ॥
तन्निष्ठास्तद्गतधियस्तत्कर्म्माणस्तदाश्रयाः।
तद्दृश्यस्तन्मनसः सर्व्वस्मिन् स इति स्थितः ॥
समस्तान्यथ कर्म्माणि तत्र सर्व्वात्मनात्मनि।
संन्यस्यध्वं स वः कर्त्ता समस्तावरणक्षयः ॥
परः पराणां परमः स एको
नरोत्तमो यस्य पदञ्च भिन्नम्।
चराचरं विश्वमिदं समस्ता-
दचिन्त्यरूपन्त्वपरिग्रहं यत् ॥
समाराध्य जगन्नाथं क्रियायोगेन वाड्वाः।
अमी मोक्षं परं जग्मुस्तस्मात्तन्मोक्षकारणम् ॥
संसारार्णवमग्नानां विषयाक्रान्तचेतसाम्।
विष्णुपोतं विना नान्यत् किञ्चिदस्ति परायणम् ॥
उत्तिष्ठंश्चिन्तय हरिं व्रजंश्चिन्तय केशवम्।
भुञ्जंश्चिन्तय गोविन्दं स्वपंश्चिन्तय माधवम् ॥
यूयमेकाग्रचित्ता हि संश्रिता मधुसूदनम्।
जन्ममृत्युजराग्राहं संसारं सन्तरिष्यथ ॥
क्रियायोगपराश्चैव मुक्तिकामास्तथैकशः।
समाराध्य जगन्नाथं राजानो मोक्षमाप्नुयुः ॥"
इति वह्निपुराणम् ॥ * ॥
अथ योगसाधनम्। केशिध्वज उवाच।
"योगस्वरूपं खाण्डिक्य! श्रूयतां गदतो मम।
यत्र स्थितो न च्यवते प्राप्य ब्रह्मलयं मुनिः ॥
मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः।
बन्धस्य विषयासङ्गि मुक्तेर्निर्व्विषयं तथा ॥
विषयेभ्यः समाहृत्य विज्ञानात्मा मनो मुने।
चिन्तयेन्मुक्तये तेन ब्रह्मभूतं परेश्वरम् ॥
आत्मभावं नयत्येनं तद्ब्रह्मध्यायिनं मुने।
विकार्य्यमात्मनः शक्त्या लोहमाकर्षको यथा ॥

आत्मप्रयत्नसापेक्षा विशिष्टा या मनोगतिः।
तस्या ब्रह्मणि संयोगो योग इत्यभिधीयते॥
एवमत्यन्तवैशिष्ट्ययुक्तधर्म्मोपलक्षणः।
यस्य योगः स वै योगी मुमुक्षुरभिधीयते॥
योगयुक् प्रथमं योगी युञ्जानः सोऽभिधीयते।
विनिष्पन्नसमाधिस्तु परब्रह्मोपलब्धिवान्॥
यद्यन्तरायदोषेण दुष्यते चास्य मानसम्।
जन्मान्तरैरभ्यसतो मुक्तिः पूर्व्वस्य जायते॥
विनिष्पन्नसमाधिस्तु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि।
प्राप्नोति योगी योगाग्निदग्धकर्म्मा च यो-
ऽचिरात्॥
ब्रह्मचर्य्यमहिंसाञ्च सत्यास्तेयापरिग्रहान्।
सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां स्वं मनो नयन्॥
स्वाध्यायशौचसन्तोषतपांसि नियतात्मवान्।
कुर्व्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन् प्रवणं मनः॥
एते यमाः सनियमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्त्तिताः।
विशिष्टफलदाः काम्या निष्कामानां विमु-
क्तिदाः॥
एकं भद्रासनादीनां समास्थाय गुणैर्युतः॥
यमाख्यैर्नियमाख्यैश्च युञ्जीत नियतो यतिः॥
प्राणाख्यमनिलं वश्यमभ्यासात् कुरुते तु यत्।
प्राणायामः स विज्ञेयः सबीजोऽबीज एव च॥
परस्परेणाभिभवं प्राणापानौ यदानिलौ।
कुरुतः सद्विधानेन तृतीयः संयमात्तयोः॥
तस्य चालम्बनवतः स्थूलरूपं द्विजोत्तम!।
आलम्बनमनन्तस्य योगिनोऽभ्यसतः स्मृतम्॥
शब्दादिष्वनुरक्तानि निगृह्याक्षाणि योगवित्।
कुर्य्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायणः॥
वश्यता परमा तेन जायतेऽतिचलात्मनाम्।
इन्द्रियाणामवश्यैस्तैर्न योगी योगसाधकः॥
प्राणायामेन पवनैः प्रत्याहारेण चेन्द्रियैः।
वशीकृतैस्ततः कुर्य्यात् स्थितं चेतः शुभाश्रये॥
श्रीखाण्डिक्य उवाच।
कथ्यतां मे महाभाग! चेतसो यः शुभाश्रयः।
यदाधारमशेषं तद्धन्ति दोषसमुद्भवम्॥
श्रीकेशिध्वज उवाच।
आश्रयश्चेतसो ब्रह्म द्विधा तच्च स्वभावतः।
भूप! मूर्त्तममूर्त्तञ्च परञ्चापरमेव च॥
त्रिविधा भावना विप्र विश्वमेतन्निबोध मे।
ब्रह्माख्या कर्म्मसंज्ञा च तथा चैवोभयात्मिका॥
ब्रह्मभावात्मिका ह्येका कर्म्मभावात्मिका परा।
उभयात्मिका तथैवान्या त्रिविधा भावभावना॥
सनन्दनादयो ब्रह्मभावभावनया युताः।
कर्म्मभावनया चान्ये देवाद्याः स्थावराश्चराः॥
हिरण्यगर्भादिषु च ब्रह्मकर्म्मात्मिका द्विधा।
बोधाधिकारयुक्तेषु विद्यते भावभावना॥
अक्षीणेषु समस्तेषु विशेषज्ञानकर्म्मसु।
विश्वमेतत् परं चान्यद्भेदभिन्नदृशां नृप!॥
प्रत्यस्तमितभेदं यत् सत्तामात्रमगोचरम्।
वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम्॥
तच्च विष्णोः परं रूपमरूपस्याजमक्षरम्।
विश्वस्वरूपवैरूप्यलक्षणं परमात्मनः॥

न तद्योगयुजा शक्यं नृप! चिन्तयितुं यतः।
ततः स्थूलं हरे रूपं चिन्त्यं विश्वगोचरम्॥
हिरण्यगर्भो भगवान् वासवोऽथ प्रजापतिः।
मरुतो वसवो रुद्रा भास्करास्तारका ग्रहाः॥
गन्धर्व्वयक्षदैत्याद्याः सकला देवयोनयः।
मनुष्याः पशवः शैलाः समुद्राः सरितो द्रुमाः॥
भूप भूतान्यशेषाणि भूतानां ये च हेतवः।
प्रधानादि विशेषान्तं चेतनाचेतनात्मकम्॥
एकपादं द्विपादञ्च बहुपादमपादकम्।
मूर्त्तमेतद्धरे रूपं भावनात्रितयात्मकम्॥
एतत् सर्व्वमिदं विश्वं जगदेतच्चराचरम्।
परं ब्रह्मस्वरूपस्य विष्णोः शक्तिसमन्वितम्॥
विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथापरा।
अविद्या कर्म्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते॥
यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टिता नृप! सर्व्वगा।
संसारतापानखिलानवाप्नोत्यनुसन्ततान्॥
तया तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता।
सर्व्वभूतेषु भूपाल! तारतम्येन लक्ष्यते॥
अप्राणवत्सु स्वल्पाल्पा स्थावरेषु ततोऽधिका।
सरीसृपेऽपि तेभ्योऽपि अतिशक्त्या पतत्रिषु॥
पतत्रिभ्यो मृगास्तेभ्यः स्वशक्त्या पशवोऽधिकाः।
पशुभ्यो मनुजाश्चातिशक्त्या पुंसः प्रभाविताः॥
एभ्योऽपि नागगन्धर्व्वा यक्षाद्या देवता नृप!।
शक्रः समस्तदेवेभ्यस्ततश्चापि प्रजापतिः॥
हिरण्यगर्भोऽपि ततः पुंसः शक्त्युपलक्षितः।
एतान्यशेषरूपस्य तस्य रूपाणि पार्थिव!॥
यतस्तच्छक्तियोगेन युक्तानि नभसा यथा।
द्वितीयं विष्णुसंज्ञस्य योगिध्येयं महामते॥
अमूर्त्तं ब्रह्मणो रूपं यत् सदित्युच्यते बुधैः।
समस्ताः शक्तयश्चैता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः॥
तद्विश्वरूपरूपं वै रूपमन्यद्धरेर्महत्।
समस्तशक्तिरूपाणि तत् करोति जनेश्वर!॥
देवतिर्य्यङ्मनुष्यादिचेष्टावन्ति स्वलीलया।
जगतामुपकाराय न सा कर्म्मनिमित्तजा।
चेष्टा तस्याप्रमेयस्य व्यापिन्यव्याहतात्मिका॥
तद्रूपं विश्वरूपस्य तस्य योगयुजो नृप!।
चिन्त्यमात्मविशुद्ध्यर्थं सर्व्वकिल्बिषनाशनम्॥
यथाग्निरुद्धतशिखः कक्षं दहति सानिलः।
तथा चित्ते स्थितो विष्णुर्योगिनां सर्व्वकिल्बिषम्।
तस्मात् समस्तशक्तीनामाधारे तत्र चेतसः।
कुर्व्वीत संस्थितिं सा तु विज्ञेया शुद्धधारणा॥
शुभाश्रयः स चित्तस्य सर्व्वगस्य तथात्मनः।
त्रिभावभावनातीतो मुक्तये योगिनां नृप॥
अन्ये च पुरुषव्याघ्र! चेतसो ये व्यपाश्रयाः।
अशुद्धास्ते समस्तास्तु देवाद्याः कर्म्मयोनयः॥
मूर्त्तं भगवतो रूपं सर्व्वापाश्रयनिःस्पृहम्।
एषा वै धारणा ज्ञेया यच्चित्तं तत्र धार्य्यते॥
तच्च मूर्त्तं हरे रूपं यादृक् चिन्त्यं नराधिप!।
तच्छ्रूयतामनाधारा धारणा नोपपद्यते॥
प्रसन्नचारुवदनं पद्मपत्रायतेक्षणम्।
सुकपोलं सुविस्तीर्णललाटफलकोज्ज्वलम्॥
समकर्णान्तविन्यस्तचारुकर्णविभूषणम्।

कम्बुग्रीवं सुविस्तीर्णश्रीवत्साङ्कितवक्षसम्॥
वलीत्रिभङ्गिना मग्ननाभिना चोदरेण वै।
प्रलम्बाष्टभुजं विष्णुमथवापि चतुर्भुजम्॥
समस्थितोरुजङ्घञ्च सुस्थिराङ्घ्रिकराम्बुजम्।
चिन्तयेद्ब्रह्मभूतं तं पीतनिर्म्मलवाससम्॥
किरीटचारुकेयूरकटकादिविभूषितम्।
शार्ङ्गशङ्खगदाखड्गचक्राक्षवलयान्वितम्॥
चिन्तयेत्तन्मयो योगी समाधायात्ममानसम्।
तावद्यावद्दृढीभूता तत्रैव नृप धारणा॥
व्रजतस्तिष्ठतोऽन्यद्वा स्वेच्छया कर्म्म कुर्व्वतः।
नापयाति तदा चित्तात् सिद्धां मन्येत तां तदा।
ततः शङ्खगदाचक्रशार्ङ्गादिरहितं बुधः।
चिन्तयेद्भगवद्रूपं प्रशान्तं साक्षसूत्रकम्॥
सा यदा धारणा तद्वदवस्थानवती ततः।
किरीटकेयूरमुखैर्भूषणै रहितं स्मरेत्॥
तदेकावयवं देवं चेतसापि पुनर्बुधः।
कुर्य्यात्ततोऽवयविनि प्रणिधानपरो भवेत्॥
तद्रूपप्रत्यये चैकसन्ततिश्चान्यनिःस्पृहा।
तद्ध्यानं प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निष्पाद्यते नृप॥
तस्यैव कल्पनाहीनं स्वरूपग्रहणं हि यत्।
मनसा ध्याननिष्पाद्यं समाधिः सोऽभिधीयते।
विज्ञानं प्रापकं प्राप्ये परे ब्रह्मणि पार्थिव!।
प्रापणीयस्तथैवात्मा प्रक्षीणाशेषभावनः॥
क्षेत्रज्ञः करणी ज्ञानं करणं तेन तस्य तत्।
निष्पाद्य मुक्तिकार्य्यं वै कृतकृत्यं निवर्त्तते॥
तद्भावभावमापन्नस्ततोऽसौ परमात्मना।
भवत्यभेदी भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत्॥
विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति॥
इत्युक्तस्ते मया योगः खाण्डिक्य! परिपृच्छतः।
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः॥ *।

ब्रह्मकृतयोगो यथा।

“सुखं योगासनं कृत्वा बभूव संपुटाञ्जलिः।
पुलकाङ्कितसर्व्वाङ्गः साश्रुनेत्रोऽतिदीनवत्॥
इडां सुषुम्नां मेध्याञ्च पिङ्गलां नलिनीं धुराम्
नाडीषट्कञ्च योगेन निरुध्य च प्रयत्नतः॥
मूलाधारं स्वाधिष्ठानं मणिपूरमनाहतम्।
विशुद्धं परमाज्ञाख्यं षट्चक्रञ्च निरुध्य च॥
लङ्घनं कारयित्वा च तं षट्चक्रं क्रमाद्विधिः।
ब्रह्मरन्ध्रं समानीय वायुबद्धं चकार ह॥
निरुध्य वायुं मेध्यान्तामानीय हृदयाम्बुजम्।
तं वायुं भ्रामयित्वा च योजयामास मेध्यया॥
एवं कृत्वा तु निष्पन्दो यो दत्तो हरिणा पुरा
जजाप परमं मन्त्रं तं तस्यैकादशाक्षरम्॥
मुहूर्त्तञ्च जपं कृत्वा ध्यायं ध्यायं पदाम्बुजम्
ददर्श हृदयाम्भोजे सर्व्वं तेजोमयं मुने।
तत्तेजसोऽन्तरे रूपमतीवसुमनोहरम्।
द्विभुजं मुरलीहस्तं भूषितं पीतवाससा।
श्रुतिमूलस्थलन्यस्तज्वलन्मकरकुण्डलम्।
ईषद्धास्यं प्रसन्नास्यं भक्तानुग्रहकातरम्॥
नवीनजलदाकारश्यामसुन्दरविग्रहम्।
स्थितं जगत्सु सर्व्वेषु निर्लिप्तं साक्षिरूपिणम्

स्वात्मारामं पूर्णकामं जगद्धामापि जगत्परम् ।
सर्व्वस्वरूपं सर्व्वेषां बीजरूपं सनातनम् ॥
सर्व्वाधारं सर्व्ववरं सर्व्वशक्तिसमन्वितम् ।
सर्व्वाराध्यं सर्व्वगुरुं सर्व्वमङ्गलकारणम् ॥
सर्व्वमङ्गलरूपञ्च सर्व्वसम्पत्करं वरम् ।
यद्दृष्टं ब्रह्मरन्ध्रे च हृदि तद्बहिरेव च ।
दृष्ट्वा च परमाश्चर्य्यं तुष्टाव परमेश्वरम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २० अध्यायः ॥ * ॥
अथ ध्यानयोगः । हरिरुवाच ।
“अथ योगं प्रवक्ष्यामि भुक्तिमुक्तिकरं परम् ।
ध्यायिभिः प्रोच्यते ध्येयो ध्यानेन हरिरीश्वरः ॥
तत् शृणुष्व महेशान ! सर्व्वपापविनाशनम् ।
विष्णुः सर्व्वेश्वरोऽनन्तो षड्भूमिपरिवर्ज्जितः ॥
वासुदेवो जगन्नाथो ब्रह्मात्मा अहमेव तु ।
देहिदेहस्थितो नित्यः सर्व्वदेहविवर्ज्जितः ॥
देहधर्म्मविहीनश्च क्षराक्षरविवर्ज्जितः ।
षड्विधेषु स्थितो द्रष्टा श्रोता घ्राता ह्यतीन्द्रियः ॥
तद्धर्म्मरहितः स्रष्टा नामगोत्रविवर्ज्जितः ।
मन्ता मनःस्थितो देवो मनसा परिवर्ज्जितः ॥
मनोधर्म्मविहीनश्च विज्ञानात्मक एव च ।
बोद्धा बुद्धिस्थितः साक्षी सर्व्वबोधविवर्ज्जितः ॥
बुद्धिधर्म्मविहीनश्च सर्व्वः सर्व्वगतोऽमलः ।
सर्व्वप्राणविनिर्मुक्तः प्राणधर्म्मविवर्ज्जितः ॥
प्राणिप्राणो महाशान्तो भयेन परिवर्ज्जितः ।
अहङ्कारादिहीनश्च तद्धर्म्मपरिवर्ज्जितः ॥
तत्साक्षी तन्नियन्ता च परमानन्दरूपकः ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिस्थस्तत्साक्षी तद्विवर्ज्जितः ॥
तुरीयः परमो धाता दृग्रूपो गुणवर्ज्जितः ।
मुक्तो बुद्धो जगद्व्यापी सत्य आत्मास्मरं शिवः ॥
एवं ये मानवा विप्रा ध्यायन्तीशपरं परम् ।
प्राप्नुयुस्ते च तद्रूपं नात्र कार्य्या विचारणा ॥
इति ध्यानं मया ख्यातं तव शङ्कर ! सुव्रत ! ।
पठेद्य एतत् सततं विष्णुलोकं स गच्छति ॥”
इति गारुडे १४ अध्यायः ॥
अथाष्टाङ्गयोगः ।
“भुक्तिरष्टाङ्गविज्ञानात् संक्षेपात्तद्वदे शृणु ।
यमाः पञ्च त्वहिंसाद्या अहिंसा प्राण्यहिंस-
नम् ॥
सत्यं भूतहितं वाक्यमस्तेयं स्वाग्रहं परम् ।
अमैथुनं ब्रह्मचर्य्यं सर्व्वत्यागोऽपरिग्रहः ॥
नियमाः पञ्च सत्याद्या वाह्यमाभ्यन्तरं द्विधा ।
शौचं तुष्टिश्च सन्तोषस्तपश्चेन्द्रियनिग्रहः ॥
स्वाध्यायः स्यान्मन्त्रजापः प्रणिधानं हरेर्यजिः ।
आसनं पद्मकाद्युक्तं प्राणायामो मरुज्जयः ॥
मन्त्रध्यानयुतो गर्भो विपरीतो ह्यगर्भकः ।
सगर्भात्तु सगर्भस्य प्राणायामस्ततोऽधिकः ॥
एवं द्विधा त्रिधाप्युक्तः पूरणात् पूरकः स च ।
कुम्भको निश्चलत्वात् स रेचकाद्रेचकस्त्रिधा ॥
लघुर्द्वादशमात्रः स्याच्चतुर्विंशतिकः परः ।
षट्त्रिंशन्मात्रिकः श्रेष्ठः प्रत्याहारश्च रोधनम् ॥
ध्यात्मचिन्ता ध्यानं स्याद्धारणा मनसो धृतिः ।
अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिर्ब्रह्मणः स्थितिः ॥
अहमात्मा परं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तकम् ।
विज्ञानमानन्दो ब्रह्म तत्त्वमसि केवलम् ॥
अहं ब्रह्मास्मि ब्रह्म अशरीरमनिन्द्रियम् ।
अहं मनो बुद्धिमहदहङ्कारादिवर्ज्जितम् ॥
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिमुक्तं ज्योतिस्तुरीयकम् ।
नित्यं शुद्धं बुद्धियुक्तं सत्यमानन्दमद्वयम् ॥
योऽसावादित्यपुरुषः सोऽसावहमखण्ड ॐ ।
इति ध्यायन् विमुच्येत ब्राह्मणो भवबन्धनात् ॥”
इति गारुडे ४९ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
“एतत्ते कथितं ज्ञानं योगश्चेमं निबोध मे ।
यं प्राप्य ब्राह्मणो योगी शाश्वतानन्ततां व्रजेत् ॥
प्राणात्मैवात्मना जेयो योगिनां स हि दुर्ज्जयः ।
कुर्व्वीत तज्जये यत्नं तस्योपायं शृणुष्व मे ॥
प्राणायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषम् ।
प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान्
गुणान् ॥
यथा पर्व्वतधातूनां ध्मातानां दह्यते मलम् ।
तथेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते प्राणनिग्रहात् ॥
प्रथमं साधनं कुर्य्यात् प्राणायामस्य योगवित् ।
प्राणापाननिरोधस्तु प्राणायाम उदाहृतः ॥
लघुमध्योत्तरीयाख्यः प्राणायामस्त्रिधोदितः ।
तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदलर्क ! शृणुष्व मे ॥
लघुर्द्वादशमात्रस्तु द्विगुणः स तु मध्यमः ।
त्रिगुणाभिश्च मात्राभिरुत्तरीय उदाहृतः ॥
निमेषोन्मेषणो मात्रा तालो लघ्वक्षरो मतः ।
प्राणायामस्य संख्यार्थं स्मृतो द्वादशमात्रकः ॥
प्रथमेन जयेत् स्वेदं मध्यमेन तु वेपथुम् ।
विषादं हि तृतीयेन जयेद्दोषाननुक्रमात् ॥
मृदुत्वं सेव्यमानास्तु सिंहशार्द्दूलकुञ्जराः ।
यथा यान्ति तथा प्राणो वश्यो भवति योगिनः ॥
वश्यं मत्तं यथेच्छातो नागं नयति हस्तिपः ।
तथैव योगी च्छन्देन प्राणं नयति साधितम् ॥
यथा हि साधितः सिंहो मृगान् हन्ति न
मानुषान् ।
तद्वन्निषिद्धः पवनः किल्बिषं न नृणां तनुम् ॥
तस्माद्युक्तः सदा योगी प्राणायामपरो भवेत् ।
श्रूयतां मुक्तिफलदं तस्यावस्थाचतुष्टयम् ॥
ध्वस्तिः प्राप्तिस्तथा संवित् प्रसादश्च महीपते ।
स्वरूपं शृणु वै तेषां कथ्यमानमनुक्रमात् ॥
कर्म्मणामिष्टदुष्टानां जायते फलसंक्षयः ।
चेतसो विकषायत्वं यत्र सा ध्वस्तिरुच्यते ॥
ऐहिकामुष्मिकान् कामान् लोभमोहात्मकांश्च
यान् ।
निरुध्यास्ते सदा योगी प्राप्तिः सा सार्व्व-
कालिकी ॥
अतीतानागतानर्थान् विप्रकृष्टतिरोहितान् ।
विजानातीन्दुसूर्य्यर्क्षग्रहाणां ज्ञानसम्पदा ॥
तुल्यप्रभावस्तु यदा योगी प्राप्नोति संविदम् ।
तदा संविदिति ख्याता प्राणायामस्य सा
स्थितिः ॥
यान्ति प्रसादं येनास्य मनः पञ्च च वायवः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स प्रसाद इति स्मृतः ।
शृणुष्व च महीपाल ! प्राणायामस्य लक्षणम् ।
युञ्जतश्च यथायोगं यादृग्विहितमासनम् ॥
पद्ममर्द्धासनं वापि तथा स्वस्तिकमासनम् ।
आस्थाय योगी युञ्जीत कृत्वा च प्रणवं हृदि ॥
समः समासनो भूत्वा संहृत्य चरणावुभौ ।
संवृतास्यस्तथा चोरू सम्यग्विष्टभ्य वाग्यतः ॥
पार्ष्णिभ्यां लिङ्गवृषणावस्पृशन् प्रयतः स्थितः ।
किञ्चिदुन्नामितशिरा दन्तैर्दन्तान्न संस्पृशेत् ।
संपश्यन्नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥
रजसा तमसो वृत्तिं सत्त्वेन रजसस्तथा ।
संछाद्य निर्म्मले सत्त्वे स्थितो युञ्जीत योगवित् ॥
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः प्राणादीन् मन एव च ।
निगृह्य समवायेन प्रत्याहारमुपक्रमेत् ॥
यस्तु प्रत्याहरेत् कामान् कूर्म्मोऽङ्गानीव सर्व्वशः ।
स त्वात्मरतिरेकस्थः पश्यन्नात्मानमात्मनि ॥
सवाह्याभ्यन्तरं शौचं निष्पाद्याकण्ठनाभितः ।
पूरयित्वा बुधो देहं प्रत्याहारमुपक्रमेत् ॥
प्राणायामा दश द्वौ च धारणा साभिधीयते ।
द्विधारणा स्मृतो योगो योगिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
तथा वै योगयुक्तस्य योगिनो नियतात्मनः ।
सर्व्वे दोषाः प्रणश्यन्ति स्वस्थश्चैवोपजायते ॥
वीक्षते च परं ब्रह्म प्राकृतांश्च गुणान् पृथक् ।
व्योमादिपरमाणूंश्च तथात्मानमकल्मषम् ॥
इत्थं योगी जिताहारः प्राणायामपरायणः ।
जितां जितां शनैर्भूमिमारोहेत यथा गृहम् ॥
दोषान् व्याधिं तथा मोहमाक्रान्ता भूरनि-
र्जिता ।
विवर्द्धयति नारोहेत्तस्माद्भूमिमनिर्ज्जिताम् ॥
प्राणानामुपसंरोधात् प्राणायाम इति स्मृतः ।
धारणेत्युच्यते चेयं धार्य्यते यन्मनोऽनया ॥
शब्दादिभ्यः प्रवृत्तानि यदक्षाणि जितात्मभिः ।
प्रत्याह्रियन्ते योगेन प्रत्याहारस्ततः स्मृतः ॥
उपायश्चात्र कथितो योगिभिः परमर्षिभिः ।
येन व्याध्यादयो दोषा न जायन्ते हि योगिनः ॥
यथा तोयार्थिनस्तोयं यन्त्रनालादिभिः शनैः ।
आपिबेयुस्तथा वायुं पिबेद्योगी जितश्रमः ॥
प्राग्नाभ्यां हृदये चाथ तृतीये च तथोरसि ।
कण्ठे मुखे नासिकाग्रे नेत्रभ्रूमध्यमूर्द्धसु ॥
किञ्चित्तस्मात् परस्मिंश्च धारणा परमा स्मृता ।
दशैता धारणाः प्राप्य प्राप्नोत्यक्षरसाम्यताम् ॥
नाध्मातः क्षुधितः श्रान्तो न च व्याकुलचेतनः ।
युञ्जीत योगं राजेन्द्र ! योगी सिद्ध्यर्थमात्मनः ॥
नातिशीते न चैवोष्णे द्वन्द्वे नानिलात्मके ।
कालेष्वेतेषु युञ्जीत न योगं ध्यानतत्परः ॥
सशब्देऽग्निजलाभ्याशे जीर्णे गोष्ठे चतुष्पथे ।
शुष्कपर्णचये नद्यां श्मशाने ससरीसृपे ॥
सभये कूपतीरे वा चैत्यवल्मीकसञ्चये ।
देशेष्वेतेषु तत्त्वज्ञो योगाभ्यासं विवर्ज्जयेत् ॥
सत्त्वस्यानुपपत्तौ च देशकालविवर्ज्जिते ।
नासतो दर्शनं योगी तस्मात्तं परिवर्ज्जयेत् ॥
दोषानेतानगाढृत्य मूढत्वाद्यो युनक्ति वै ।

गम्य विशसनाख्ये नरके बहुदुःखं प्राप्य जन्मान्तरे भगन्दररोगेणाक्रान्ता भवन्ति ॥

२२। मूत्रकृच्छ्रम्। येन मूढ़ेन विधवागमनं मद्यपानं वा कृतम्। स मृतो नरकं प्राप्य कर्म्मान्ते शरीरनाशकारिणा अनेन रोगेणाक्रान्तो भवेत्।

२३। मृतभार्य्यता। यस्तु ज्येष्ठं भ्रातरमतिक्रम्य उद्वहेत् स मृतभार्य्यो जायेत। यस्तु सम्यग्दत्तां स्पृशति तस्य ज्येष्ठा भार्य्या विनश्यति ॥

२४। मेहः। यदुक्तं पुराणेषु

"मेहाश्च विंशतिः ख्याताः पृथक्कर्म्मप्रभावजाः। तेषां नामान्यहं वक्ष्ये क्रमादुत्पद्यते यतः ॥
मधुमेहः सान्द्रमेहः सुरासुक्षोदकस्तथा। इक्षुः सिकतसीधुश्च सितमेहस्तथैव च ॥
फेनः क्षीरश्च नीलश्च हारिद्रः कालसंज्ञकः। क्षारकश्च माञ्जिष्ठो मज्जाख्योरक्तथा गजः ॥
वैद्यस्योपदेशेन ज्ञात्वा मेहान् पृथक् पृथक्। नामानुसारतः पूर्व्वं कर्म्म ज्ञात्वा विधिश्चरन्। पूर्व्वं मैथुनकृद्यस्तु शौकरीयोनिमाव्रजेत् ॥
तस्यान्ते मानुषीं प्राप्य जलमेहार्हितो भवेत् ॥
मातृगामी बलान्मोहात् मधुमेही भवेन्नरः। रजकीगमनाच्चैव क्षारमेही प्रजायते ॥
सतीविपर्य्ययं कृत्वा सान्द्रमेहान्वितो भवेत्। योगिणीगमनान्मर्त्यो भवेन्माञ्जिष्ठमेहवान् ॥
मित्रस्त्री धर्षिता येन स भवेच्छुक्रमेहवान् ॥ चतुष्पदादिगमने भवेत् सिकतमेहवान् ॥
सवर्णस्त्री क्षीरमेही सितमेही सुरारतः। कालमेही भवेत्सोऽपि पुष्पवत्याश्च धर्षणात् ॥
रजस्वलायां रतिकृत्ताम्रमेहार्हितो भवेत्। मज्जमेहयुतः सोऽपि योऽन्त्यजागमनश्चरन् ॥
इक्षुमेहातिदुर्वृत्तो विधवागतिदोषतः। भ्रातृपत्नीगमनाद्देही हस्तिमेहेन मेहति ॥
सुतागमनासक्तो हरिद्राभश्च मेहति ॥ मातरं येऽभिगच्छन्ति भगिनीमात्मनः सुताम् ॥
श्वश्रूञ्चैवानुतारञ्च भ्रातृभार्य्याञ्च मातुलीम्। गुरुस्त्रीं राजपत्नीञ्च मित्रस्त्रीं वा कुटुम्बिनीम्।
मृता वैवस्वतपुरीं यान्ति भूतैः प्रपीड़िताः ॥ तावन्ते तत्र दुर्व्वृत्ता भक्ताः शृणु वदामि ते ॥
अङ्गाररार्शौ प्रक्षिप्य तान् दहन्ति यमाज्ञया। दूताश्च महतीं घोरां ज्वलन्तीमायसीं शिलाम्।
खादयन्ति च तान् पश्चात् नरके च क्षिपन्ति वै ॥ नरकान्ते पुनस्तेऽपि मृताः स्युः शूकरा भुवम् ॥
शूकराः पञ्चवर्षाणि दशवर्षाणि कुक्कुराः। पिपीलिकास्त्रयो मासा वृश्चिकाश्चाब्दमात्रकम्।
भूत्वा प्रयान्ति गोयोनौ सवजा विकलेन्द्रियाः ॥ तत्राधर्म्मक्षयं कृत्वा ततो मानुषयोनिषु।
प्रमेहगदवन्तः स्युः प्राप्नुवन्ति मनोव्यथाम्" ॥

२५। यक्ष्मरोगः। विप्रहन्ता न्यासापहर्त्ता हस्तिच्छेदकारी प्रजापीड़को गुरुविद्रोही मूढ़ो यक्ष्माकासाक्रान्तो भवेत् ॥

२६। रक्तपित्तम्। अतिदुराचारी परद्रव्याभिलाषी पितृव्यवधूगन्ता अनेनैव रोगेण पीड़ितो भवेत् ॥

२७। योन्यशम्। या नारी मृते भर्त्तरि परपत्यभिलाषिणी सा मृता यमलोके तप्तं आयसं पुरुषमालिङ्गन्ती अतिघोरं नरकदुःखमनुभूय जन्मान्तरे वेश्या भूत्वा अशेषपुरुषैः रममाणा अशेषक्लेशमधिगच्छेत् ॥

२८। वैधव्यम्। या खलु यौवनेनातिगर्व्विता रमणी विरूपत्वात्स्वपतिं दिवा निन्दति रात्रौ शय्यां न भजते आत्मना च वशा भवति सा जन्मान्तरं प्राप्य वैधव्ययन्त्रणया पीड़िता भवेत् ॥

२९। श्वासकासः। श्वासकासस्तु महोर्द्ध्वच्छिन्नतमकक्षुद्रभेदात् पञ्चधा। १। यस्तु यज्ञमनसाद्य श्वासं निरुध्य पशुं हन्ति मोहात् तन्मांसादिकं भक्षयति स महाश्वासेन पीड्यते। २। पुराणकथासमये यस्तु अन्यवाक्यं वदेत् स ऊर्द्ध्वश्वासेन निगृह्यते। ३। निषिद्धदानग्रहणात् छिन्नश्वासयुतो भवेत्। ४। यो हि श्राद्धार्थं मृषा दूषयति स तमकश्वासैः पीड्यते। ५। पाकविघ्नतो हि जीवः क्षुद्रश्वासैर्गृह्यते ॥

३०। हृद्रोगः। यस्तु लोभात् द्वेषाद्वा परपीड़ाप्रदायको भवेत् यस्तु प्रजानां मर्म्मव्यथां जनयेत् स मृतो दुर्व्वहं नरकमधिगम्य कर्म्मान्ते अतिदारुणैर्हृद्रोगैः पीड़ितो भवेदिति ॥ * ॥)

कर्म्मशीलः, त्रि, (कर्म्म शीलं कर्म्मकरणरूपस्वभावो यस्य। कर्म्म शीलयतीति वा।) यः फलनिरपेक्षः स्वभावतः कर्म्म करोति सः। तत्पर्य्यायः। कार्म्मः २। इत्यमरः। ३। १। १८ ॥

कर्म्मशूरः, त्रि, (कर्म्मणि शूरः दक्षः।) कर्म्मठः। फलपर्य्यन्तकर्म्मसमापकः। इत्यमरः। ३।१।१८॥

कर्म्मसचिवः, पुं, (कर्म्मणि कर्म्मसु वा सचिवः सहायः।) कर्म्मोपयुक्तसचिवः। अक्षपटलाध्यक्षादिः। इत्यमरः। २। ८। ४ ॥

कर्म्मसन्न्यासिकः, पुं, (कर्म्मणां सन्न्यासः स अस्त्यस्य इति ठन्।) यतिः। सन्न्यासी। इति हलायुधः। २। २३९ ॥

कर्म्मसाक्षी, [न्] पुं, (कर्म्मणां साक्षी। यद्वा कर्म्म साक्षात् पश्यति प्रत्यक्षं करोतीति।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः ॥ (उक्तञ्च वैदिकक्रियापद्धतौ यथा,
"सूर्य्यः सोमो यमः कालो महाभूतानि पञ्च च। एते शुभाशुभस्येह कर्म्मणो नव साक्षिणः" ॥
क्रियासाक्षात्कारिणि, त्रि। यथा,—महाभारते। १। ४७। २९।
"हृदि स्थितः कर्म्मसाक्षी क्षेत्रज्ञो यस्य तुष्यति" ॥)

कर्म्मक्षमः, त्रि, (कर्म्मणि कर्म्मसु वा क्षमः समर्थः।) कर्म्मकरणसमर्थः। तत्पर्य्यायः। अलंकर्म्मीणः २। इत्यमरः। ३। १। १८ ॥

कर्म्मान्तः, पुं, (कर्म्मणः जीवकृतसुकृतदुष्कृतक्रियायाः अन्तो यत्र। कर्म्मणः कृषिकार्य्यस्य तत्फलस्य धान्यादिसंग्रहरूपक्रियायाः अन्तो यत्र वा।) कर्म्मभूः। कृष्टभूमिः। इति हेमचन्द्रः ॥
("अहन्यहन्यवेक्षेत कर्म्मान्तान् वाहनानि च" ॥ इति मनुः। ८। ४१९ ॥)

कर्म्मारः, पुं, (कर्म्म लौहनिर्म्माणादिकार्य्यं ऋच्छति गच्छति प्राप्नोति वा। कर्म्म + ऋ + अण्।) कर्म्मकारः। कामार इतिभाषा ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे। ३। ५। ६।
"ये धीवानो रथकाराः कर्म्मारा ये मनीषिणः" ॥
तथा, मनुः। ४। २१५।
"कर्म्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च" ॥)
वंशः। वाँश इति ख्यातः। कर्म्मरङ्गः। इति राजनिर्घण्टः। कामराङ्गा इति भाषा ॥

कर्म्मार्हः, पुं, (कर्म्म अर्हतीति। अर्ह + अण्।) पुरुषः। इति राजनिर्घण्टः। क्रियायोग्ये त्रि ॥

कर्म्मिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन कर्म्म कर्त्तुं समर्थः कर्म्मी वा। कर्म्म + इष्ठन्। इनेर्लुक्।) क्रियावान्। अतिशयकर्म्मविशिष्टः। इति व्याकरणम् ॥

कर्म्मी, [न्] त्रि, (कर्म्मास्त्यस्य "व्रीह्यादिभ्यश्च"। ५। २। ११६ इति इनिः।) कर्म्मविशिष्टः।
("यत्कर्म्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनातुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते" ॥ इति मुण्डकोपनिषदि। १। २। ९। यथा च, भागवते १। ३। ८।
"तृतीयमृषिसर्गञ्च देवर्षित्वमुपेत्य सः। तन्त्रं सात्वतमाचष्टे नैष्कर्म्म्यं कर्म्मिणां यतः" ॥)

कर्म्मीरः, पुं, (कर्म्म + ईरन्।) किर्म्मीरवर्णः। इत्यमरटीका ॥

कर्म्मेन्द्रियं, क्ली, (कर्म्मणां गमनादिपञ्चविधक्रियाणां सम्पादनाय इन्द्रियं कर्म्मनिमित्तं इन्द्रियं वा।) कर्म्मनिष्पादकविषयिपञ्चकम्। यथा। वाक् १ पाणिः २ पादः ३ पायुः ४ उपस्थः ५। इति वेदान्तः ॥ (यथा च, मनुः। २। ९१।
"बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्व्वशः। कर्म्मेन्द्रियाणि पञ्चैषां पाय्वादीनि प्रचक्षते" ॥)

कर्व्व दर्पे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-पं-अकं-सेट्।)

कर्व्वः, पुं, (किरति विक्षिपति चित्तं विषयेषु। कॄ + "कॄ-शॄ-दृभ्यो वः"। उणां। १। १५५ इति वः।) कामः। (शृणाति हिनस्तीति। कॄ + वः।) उन्दुरः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

कर्व्वटं, क्ली, (कर्व्वं सुन्दरत्वात् सर्व्वं अटति प्राप्नोतीति। शकन्ध्वादित्वात् अलोपे साधुः।) पुरम्। नगरम्। इति जटाधरः ॥

कर्व्वटः, पुं क्ली, (कर्व्व + अटन्प्रत्ययः।) द्विशतग्राममध्ये मनोरमस्थानम्। ग्रामशतस्य जनाः क्रयविक्रयादिना सेवादिना वा येन ग्रामेण जीवन्ति सः। इति केचित् ॥ चतुःसमग्रामः। इत्येके ॥ चतुःसमं गृहस्थानम्। इत्यपरे। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ चतुःशतग्रामसंग्रहस्थानम्। इति सारसुन्दरी ॥ (तथा हि याज्ञवल्क्यः। २। १६७।
"धनुःशतं परीणाहो ग्रामक्षेत्रान्तरं भवेत्। द्वे शते कर्व्वटस्य स्यात् नगरस्य चतुःशतम्" ॥
देशभेदः। यथा, महाभारते। २। ३०। २२।
"ताम्रलिप्तं च राजानं कर्व्वटाधिपतिं तथा। सुह्मानामधिपञ्चैव ये च सागरवासिनः" ॥)

कर्व्वुरः, पुं, (शृणाति हिनस्ति प्राणिनः। किरति विक्षिपति जीवानिति वा। कॄ + "कृगृशॄवृ-

तिभ्यः ष्वरच्” । उणां । २ । १२३ । इति ष्वरच् ।) राक्षसः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ व्याघ्रः । इति मेदिनी ॥ (यथा, उणादिटीका “कर्व्वुरो व्याघ्ररक्षसोः” । २ । १२३ ॥)

कर्व्वरी, स्त्री, (कर्व्वर + षित्वात् ङीष् ।) शिवा । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ हिङ्गुपत्री । इति जटाधरः ॥ (व्याघ्री । राक्षसी । इत्युणादिवृत्तिः । २ । १२३ ॥)

कर्व्वुरः, पुं, (कर्व्वति हिनस्ति सदर्पो भवति वा । कर्व्व दर्पे हिंसायाञ्च । “मद्गुरादयश्चेति” + उरच् ।) राक्षसः । इति शब्दार्णवः ॥ चित्रवर्णः । इत्यमरः । २ । ९ । ९४ ॥ शटी । इति भरतः ॥

कर्व्वूरः, पुं, (कर्व्व + खर्ज्जूरादित्वात् ऊरः । उणां १ । ८२ ।) राक्षसः । शटी । इत्यमरः ॥ २ । ९ । ९४ ॥

कर्श्यः, पुं, (कृश् + यत् ।) कर्चूरः । इति राजनिर्घण्टः । कचूर इति हिन्दीभाषा ॥

कर्षः, पुं स्त्री, (कृष विलेखने पचाद्यच् । कर्म्मणि करणे वा घञ् ।) षोड़शमाषकपरिमाणम् । अशीतिरत्तिकाः । तत्पर्य्यायः । अक्षः २ । इत्यमरः । २ । ९ । ८६ ॥ वैद्यकमते तोलकद्वयम् । तत्पर्य्यायः । सुवर्णम् २ अक्षः ३ विड़ालपदकम् ४ पिचुः ५ पाणितलम् ६ उडुम्बरम् ७ तिन्दुकम् ८ कवड़ग्रहः ९ । इति परिभाषा ॥ दशमाषकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“कोलद्वयञ्च कर्षः स्यात् स प्रोक्ता पाणिमानिका । अक्षः पिचुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम्” ॥ इति शार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे । १ अध्याये ॥)

कर्षः, पुं, (कृष + भावे घञ् ।) कर्षणम् । इति मेदिनी ॥ विभीतकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

कर्षकः, त्रि, (कर्षति भूमिमिति । कृष + ण्वुल् ।) कृषिजीवी । कृषाण इति भाषा ॥

(“सुखमापतितं सेवेत् दुःखमापतितं सहेत् । कालप्राप्तमुपासीत शस्यानामिव कर्षकः” ॥ इति महाभारते । ३ । २५८ । १५ ॥)

तत्पर्य्यायः । क्षेत्राजीवः २ कृषिकः ३ कृषीवलः ४ । इत्यमरः । २ । ९ । ६ ॥ कार्षकः ५ । इति तट्टीका ॥ आकर्षणकर्त्ता च ॥

कर्षणं, क्ली, (कृष + भावे ल्युट् ।) कृषिकर्म्म । लाङ्गलादिना भूम्यादिखननम् । इति हेमचन्द्रः । चास इति भाषा ॥ आकर्षणम् । टानन् इति भाषा ॥ (शोषणम् । पीड़नम् । यथा मनुः ७ । ११२ । “शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा । तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात्” ॥)

कर्षणिः, स्त्री, (कृष + अनिः ।) असती । इत्युणादिकोषः ॥

कर्षणी, स्त्री, (कर्षण + गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षीरिणीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्षफलः, पुं, (कर्षः कर्षमात्रं फलं यस्य ।) विभीतकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५८ ॥ (अस्य पर्य्यायाः यथा,—
“विभीतकस्त्रिलिङ्गः स्यादक्षः कर्षफलस्तु सः । कलिद्रुमो भूतवासस्तथा कलियुगालयः” ॥ गुणाश्चास्य विभीतकशब्दे ज्ञेयः । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे । १ भागे ॥)

कर्षफला, स्त्री, (कर्षफल + टाप् ।) आमलकीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (आमलकीशब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञातव्यम् ॥)

कर्षार्द्धं, क्ली, (कर्षस्य अर्द्धम् ।) तोलकपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ (“कर्षार्द्धं वा कणाशुण्ठ्योः” । “कर्षः कर्षार्द्धमथो पलं पलद्वयमथाकर्षञ्च” ॥ इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहज्वराधिकारकासाधिकारयोः ॥)

कर्षिणी, स्त्री, (कर्षति इति । कृष + णिनिस्ततो ङीप् ।) क्षीरिणीवृक्षः । अश्वमुखबन्धनरज्जुस्थितलौहम् । तत्पर्य्यायः । खलीनः २ कवीयम् ३ कविका ४ । इति जटाधरः ॥ (त्रि । मनोहारी । यथा रघुः १९ । ११ ।

“शायकान्तमधुगन्धकर्षिणीः
पानभूमिरचनाः प्रियासखः” ॥)

कर्षूः, पुं, (कृष + “कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः” । उणां १ । ८२ । इति ऊः ।) वार्त्ता । करीषाग्निः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२१ ॥ वार्त्ता अत्र कृषिः । इति रमानाथः ॥ जीविका । इति भरतः ॥

कर्षूः, स्त्री, (कृष विलेखने + “कृषिचमितमीति” ऊः उणां १ । ८२ ।) कुल्या । अल्पा कृत्रिमा सरित् । इत्यमरः । ३ । ३ । २२१ ॥ नदीमात्रम् । इति रत्नकोषः ॥ इष्टखातः । इति मेदिनी ॥ तद्यथा । चतुरङ्गुलपृथ्वीस्तावदन्त रास्तथाधः खाता वितस्त्यायतास्तिस्रः कर्षूः कुर्य्यात् कर्षूसमीपे अग्नित्रयमुपसमाधाय परिस्तीर्य्य तत्रैकैकस्मिन्नाहुतित्रयं जुहुयात् । इति श्राद्धविवेकधृतविष्णुसूत्रम् ॥

कर्हि, व्य, (किम् + “अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम्” । ५ । ३ । २१ इति । र्हिल् कादेशः ।) कदा । कस्मिन् काले । इति व्याकरणम् ॥ कखन कवे इति भाषा ॥ (यथा, ऋग्वेदे ६ । ३५ । २ ।

“कर्हिस्वित्तदिन्द्र यन्नृभिर्नॄन्वी-
रैर्वीरान् नीलयासे जयाजीन्” ॥)

कर्हिचित्, व्य, (कर्हि च चिच्चेति विग्रहः । पाणिनिमतानुसारेण भिन्नपदद्वयम् मुग्धबोधमते तु “किमः क्त्यन्ताच्चिच्चनौ” । इति चित् ।) कस्मिंश्चित् काले । कोनकाले इति भाषा । तत्पर्य्यायः । जातु २ कदाचित् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते १० । ८४ । १३ ।

“यस्यात्मबुद्धिः कुणपे त्रिधातुके
स्वधीः कलत्रादिषु भौम इज्यधीः ।
यत्तीर्थबुद्धिः सलिले न कर्हिचित्
जनेष्वभिज्ञेषु स एव गोखरः” ॥)

कल, त् क गतौ । सङ्ख्यायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) अन्त्यस्थलतीयोपधः । कलयति कालं धीरः । इति दुर्गादासः ॥

कल, ङ सङ्ख्यानतोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-अकं च-सेट् ।) ङ कलते दिवसं वृद्धः गणयतीत्यर्थः । शत् शब्दः । इति दुर्गादासः ॥

कल, क नुदौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क कालयति । नुदिरिति नुद क्षौद्र प्रेरणे इत्यस्य औणादिककिप्रत्यये रूपम् । इति दुर्गादासः ॥

कलं, क्ली, (कड़ति माद्यति अनेन । कड़ मदे + “हलश्च” । ३ । ३ । १२१ । इति घञ् । संज्ञापूर्व्वकत्वात् वृद्ध्यभावः । डलयोरैक्यत्वम् ।) शुक्रम् । इति मेदिनी ॥ कोलिवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कलः, पुं, (कल + भावे घञ् वृद्ध्यभावः ।) मधुरास्फुटध्वनिः । इत्यमरः । १ । ७ । २ ॥
(“जगौ कलं वामदृशां मनोहरम्” ॥ इति भागवतम् । १० । २९ । ३ ॥) सालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलः, त्रि, (कलयति मान्द्यं नयति जाठराग्निम् । कल + णिच् + अच् । धातूनामनेकार्थत्वात् विशेषतः कलिहलिरित्युक्तेश्च तथात्वम् ।) अजीर्णः । इति मेदिनी ॥ (अव्यक्तमधुरध्वनिः । यथा रघुः । १ । ४१ । “सारसैः कलनिर्ह्रादैः क्वचिदुन्नमिताननौ” ॥)

कलकः, पुं, (कलते इति । कल + ण्वुल् । स्वार्थे कन् वा ।) शकुलमत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ (शकुलशब्देऽस्य गुणादयोऽवगन्तव्याः ॥)

कलकण्ठः, पुं, (कलप्रधानः कण्ठो यस्य ।) कलध्वनिः । हंसः । पारावतः । पिकः । इति मेदिनी ॥ (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे ३ । “युष्माकं रतिकान्तकार्म्मुकलताझङ्कारकान्ते रते, सोत्कण्ठं कलकण्ठकण्ठकुहरोद्भूतेऽपि माभून्मनः” ॥)

कलकलः, पुं, (कलादपि कलः । युगपत्समुत्थितबहुलशब्दानामेकीभूततया तुमुलत्वात्तथात्वम् । कलशब्दे + घञ् । वृद्ध्यभावः । यद्वा कलः प्रकारः गुणवचनत्वात् प्रकारे द्वित्वम् ॥)
कोलाहलः । (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ३८ ।
“उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुरक्रीड़त्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः” ॥)
सालनिर्य्यासः । इति मेदिनी ॥

कलघोषः, पुं, (कलो मधुरो घोषो ध्वनिर्यस्य ।) कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥

कलङ्कः, पुं, (कलयति इति । कल + क्विप् । कल् चासौ अङ्कश्चेति ।) चिह्नम् । अपवादः । (“उत्तमस्य विशेषेण कलङ्कोत्पादको जनः” ॥ इति कथासरित्सागरे । २४ । २०४ ॥) लौहमलम् । इति मेदिनी ॥

कलङ्कषः, पुं, (करेण कषति हिनस्ति नाशयति वा । बाहुलकात् खच् मुम् च रस्य लः कलेन गर्ज्जनेन कषति वा ।) सिंहः । इति शब्दमाला ॥

कलङ्कषा, स्त्री, (कलङ्कष + टाप् ।) करताली । इति शब्दरत्नावली ॥

कलङ्की, [न्] त्रि, (कलङ्कोऽस्त्यस्य । इनिः ।) अपवादग्रस्तः । यथा,—तिथ्यादितत्त्वे ।
“कलङ्की जायते विल्वे तिर्य्यग्योनिश्च निम्बके” ।
चिह्नयुक्तः । लौहमलविशिष्टः ॥ चन्द्रः ॥

कलङ्कुरः, पुं, (कं जलं लङ्कयति गमयति भ्रामयतीत्यर्थः । लकि गतौ + णिच् + उरच् ।) आवर्त्तः । जलभ्रमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कलङ्कः, पुं, (कं लङ्कयति । लकि + अण् ।) विषाक्त-हतम्टगपक्षिणौ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ताम्र-कूटः । दोक्ता तामाक् इति भाषा । यथा । विष्णु-सिद्धान्तसारावल्यां वैद्यके । अथ धूमपर्णीधूम-पानगुणाः ।

"कलङ्कसंवेष्टनधूमपानात्
स्याद्दन्तशुद्धिर्मुखरोगहानिः ।
कफघ्नमामज्वरहानिकञ्च
गान्धर्वविद्याप्रवणैकसेव्यम्" ॥

कलटं, क्ली, (कं जलं लटति आच्छादयति । आच्छ-णोतीति वा । क + लट् + अच् ।) गृहाच्छादनम् । इति शब्दरत्नावली । चाल इति भाषा ॥ कुटल-मिति च पाठः ॥

कलतूलिका, स्त्री, (कं सुखं विषयत्वेन लाति गृह्णा-तीति कलः । कलं कामं तूलयति निष्कर्षति पूरयति वा या । कल + तूल निष्कर्षे पूरणे वा ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) इच्छावती । का-मुका । तत्पर्य्यायः । वाञ्छिनी २ लञ्जिका ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कलत्रं, क्ली, (गड़ सेचने + "गड़ेरादेश्च कः" । उणां । ३ । १०६ । अत्रन् गकारस्य ककारश्च । डलयो रैकत्वस्मरणात् डस्य लः । यद्वा कलं चायते । त्रै + कः । यद्वा कड्यते शिष्यते इति ।) कड़—शासने बाहुलकात् अत्रन् । श्रोणिः । भार्य्या । इत्यमरः । ३ । ३ । १७८ ॥ (यथा मेघदूते । ४० । "तां कस्याञ्चिद् भवनवलभौ सुप्तपारावतायां नीत्वा रात्रिं चिरविलसनात् खिन्नविद्युत्कलत्रः" ॥) राज्ञां दुर्गस्थानम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कलधूतं, क्ली, (कलेन अवयवेन धूतं शुद्धम् ।) रूप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलधौतं, क्ली, (कलेन अवयवेन धौतम् ।) स्वर्णम् । ('कन्येयं कलधौतकोमलरुचिः कीर्त्तिस्तु नातःपरा' । इति महानाटकम् ॥
महाभारते च ४ । गोहरणे ४० । ६ ।
"इमे च कस्य नाराचाः सहस्रं लोमवाहिनः ।
समन्तात्कलधौताग्रा उपासङ्गे हिरण्मये" ॥)
रजतम् । इति मेदिनी ॥ कलध्वनिः । इति विश्वः ॥

कलध्वनिः, पुं, (कलः अस्फुटमधुरः ध्वनिर्यस्य ।) पारावतः । कोकिलः । मयूरः । इति मेदिनी ॥ मधुराव्यक्तशब्दः । इति कलशब्दार्थे अमरः । १ । ७ । २ ॥ (यथा महानिर्व्वाणतन्त्रे । १ । ३ ।
"अप्सरोगणसङ्गीतकलध्वनिनिनादिते" ॥)

कलनं, क्ली, (कल्यते लक्ष्यते दुष्यते वा । कल + ल्युट् ।) चिह्नम् । दोषः । इति हलायुधः ॥ (कल्यते शुक्रशोणिताभ्यामन्योन्यं मिश्र्यते ।) गर्भे मिश्रितं शुक्रशोणितम् ॥ यथा, भागवते । ३ । ३१ । २ ।
"कललं त्वेकरात्रेण पञ्चरात्रेण बुद्बुदम् ।
दशाहेन तु कर्कन्धूः पेश्यण्डं वा ततः परम्" ॥
क्वचित् कललं इत्यपि पाठो दृश्यते । कलयति जानात्यनेन । कल गतौ गत्यर्था ज्ञानार्थाश्च । कल + करणे ल्युट् । ज्ञानम् ॥)

कलभः, पुं, (कं जलं लाति । तथा सन् नमति । क + ला + कः ।) वेतसवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलना, स्त्री, (कल + भावे युच् । टाप् च ।) वशी-भूतत्वम् । वशता । यथा,—आनन्दलहर्य्याम् । २९ ।
"करालं यत् क्ष्वेड़ं कवलितवतः कालकलना" ।
ग्रसना च ॥

कलन्दरः, पुं, (कलं शास्त्रविहितवाक्यं शिष्टाचारं वा दृणाति । कल + दॄ + खच् । मुम् च ।) वर्ण-सङ्करजातिविशेषः । स तु लेटात् तीवरकन्यायां जातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

कलन्दिका, स्त्री, (कं सुखं लाति विषयत्वेन इति । कलं कामं सर्व्वाभीष्टं ददाति । कल + दा + कः । संज्ञायां कन् । ततष्टाप् अत इत्वं पृषोदरा-दित्वात् मुम् च ।) सर्व्वविद्या । इति हेमचन्द्रः ॥

कलन्धुः, स्त्री, (कलायाः मात्रायाः अन्धुरिव । शक-न्ध्वादित्वात् अलोपे साधुः ।) घोलीशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलभः, पुं, (कलेन करेण शुण्डेनेति यावत् भाति । कल + भा + कः । यद्वा + कल् गतौ "दृशृशलि-कलिगर्द्दिभ्योऽभच्" । उणां । ३ । १२२ । इति । अभच् ।) करभः । हातिर छा इति भाषा । स तु पञ्चवर्षपर्य्यन्तम् । इति सुभूतिः ॥ तत्पर्य्यायः । करिशावकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३५ ॥ दुर्द्दान्तः ३ व्यालः ४ । (यथा रघौ । ३ । ३२ ।
"महोन्नतां वत्सतरः स्पृशन्निव
द्विपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव" ॥)
धस्तूरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलभवल्लभः, पुं, (कलभस्य हस्तिशावकस्य वल्लभः प्रियः ।) पीलुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलभी, स्त्री, (कं जलं आश्रयतया लभते । लभ + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) चञ्चुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलमः, पुं, (कलते कलयति वा अक्षरं प्रकाशयति जनयति वा । कल + "कलिकर्द्दोरमः" । उणां । ४ । ८४ इति अमः ।) स्वनामख्यातलिपिसाधनवस्तु । तत्पर्य्यायः । लेखनी २ वर्णतूली ३ अक्षरतूलिका ४ । इति जटाधरः ॥ स्वनामख्यातशालिधान्य-विशेषः । (यथा, रघुः । ४ । ३७ ।
"आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुम् ।
फलैः संवर्द्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः" ॥)
अस्य गुणाः । रक्तदोषत्रिदोषनाशित्वम् । चक्षु-र्हितकारित्वम् । कषायत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
"रक्तशालिर्महाशालिः कलमः षष्टिकोऽपरः" ।
इति हारीते प्रथमस्थाने १० अध्याये ॥
("शूकजेषु वरस्तत्र रक्तस्तृष्णात्रिदोषहा ॥
महांस्तस्यानुकलमस्तञ्चाप्यनु ततः परे" ॥
इति वाभटे सूत्रस्थाने ६ अध्याये ॥) चौरः । इति मेदिनी ॥

कलमोत्तमः, पुं, (कलमेभ्यः कलमेषु वा उत्तमः ।) गन्धशालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलम्बः, पुं, (कल्यते क्षिप्यते शत्रुं प्रति । कल क्षेपे + अम्बच् ।) शरः । शाकनाड़िका । इत्यमरः ॥ २ । ८ । ८७ । कदम्बः । इति विश्वः ॥

("कलम्बनालिका मार्षकुटिञ्जरकुतुम्बकम्" । इत्यादीनां समष्टिगुणा यथा,—
"शाकं गुरु च रूक्षञ्च प्रायो विष्टभ्य जीर्य्यति ।
मधुरं शीतवीर्य्यञ्च पुरीषस्य च भेदनम्" ॥
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)

कलम्बकः, पुं, (कलम्ब + संज्ञायां कन् ।) धार कदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलम्बिका, स्त्री, (कलम्बी एव स्वार्थे कन् टाप् अत इत्वम् ।) कलम्बीशाकः । इति शब्दरत्ना वली ॥ (यथा चक्रपाणिकृतद्रव्यगुणे शाकवर्गे ।
"कलम्बिका गुरुर्हृद्या कषायांस्तन्यवर्द्धिदा" ॥
कलम्बीव कायते प्रकाशते निधीयते वा । व लम्बी + कै + कः । टाप् इत्वञ्च । संज्ञा हेतुत्वा पृषोदरादित्वात् । ह्रस्वः ।) ग्रीवापश्चान्नाड़ी तत्पर्य्यायः । मन्या २ । इति हेमचन्द्रः ॥

कलम्बी, स्त्री, (के जले लम्बते । लवि स्रंसने + अ ङीष् ।) जलजलताशाकविशेषः । कलमी इ भाषा । तत्पर्य्यायः । कड़म्बी २ कलम्बूः ३ क म्बिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः स्तन्यदुग्धशुक्रश्लेष्मकारित्वम् । मधुरत्वम् । कष यत्वम् । गुरुतरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कलम्बुटं, क्ली, (के जले लम्बते भासते । क + लम्ब बाहुलकात् उटन् ।) हैयङ्गवीनम् । नवनीतम् इति हारावली ॥

कलम्बूः, स्त्री, (के जले लम्बते । लम्ब + बाहुलका ऊङ् ।) कलम्बीशाकः । इति शब्दरत्नावली ॥

कलरवः, पुं, (कलः मधुरास्फुटो रवः ध्वनिर्यस्य कपोतः । पायरा इति भाषा । इत्यमरः । २ । ५ । १४ ॥ (यथा आर्य्यासप्तशती ५९७ ।
"शीर्णप्रासादोपरि जिगीषुरिव कलरवः क्वणति"
कोकिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, ब्रह्म पुराणे ५२ । ३४ । "कोलिलैः कलरवैश्च" मधुराव्यक्तध्वनिः । इति कलशब्दार्थे अमरः (कलएव रवः । कर्म्मधारयः ॥ यथा कालि लासे १ । ६ ।
"नवबिसकिसलयकवलन-
कषायकलहंसकलरवो यत्र" ॥)

कललः, पुं क्ली, (कल्यते वेष्ट्यतेऽनेन । कल + वृष दिभ्यः कलच् ।) जरायुः । गर्भवेष्टनचर्म्म । इ मरः । २ । ६ । ३८ ॥
("ऋतुस्नाता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमावहेत् ।
आर्त्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि ॥
मासि मासि विवर्द्धेत गर्भिण्या गर्भलक्षणम् ।
कललं जायते तस्या वर्ज्जितं पैतृकैर्गुणैः" ॥
इति सुश्रुते शारीरस्थाने २ अध्याये ।)

कललजः, पुं, (कललमिव जायते । जन + ड राल । इति राजनिर्घण्टः । धुना इति भाषा ॥

कललजोद्भवः, पुं, (उद्भवत्यस्मात् उद्भवः । कलल जस्य उद्भवः ।) सालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

कलविङ्कः, पुं, (कलं मधुरास्फुटं वङ्कते रौति । व वा गतौ + अच् पृषोदरादित्वात् अत इ साधुः ।) चटकः । इत्यमरः । २ । ५ । १८

(यथा, मनुः। ५। १२।
"कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुक्कुटम्" ॥)
कलिङ्ककवृक्षः। इति मेदिनी ॥ कलङ्कः। श्वेतचामरः। इति सारस्वतः ॥ (त्वष्टृपुत्त्रविश्वरूपस्य शिरोभेदः। पुरा किल कदाचित् ऐश्वर्य्यमत्तेन सुरेश्वरेण यदा सभागतः सुराचार्य्यो गोष्पतिरसम्मानितोऽन्तरधीयत। तदा ब्रह्मोपदिष्टैरसुरप्रपीड़ितैरमरैस्त्वाष्ट्रं विश्वरूपं पौरोहित्ये वरयित्वा भूयः सम्बर्द्धैरसुरा बबाधिरे। विश्वरूपस्तु मातामहकुलस्यापेक्षया परोक्षमसुरेभ्योऽपि यज्ञभागं प्रददौ तदभिज्ञाय सुरपतिर्भीतः क्रुद्धश्च विश्वरूपस्य शिरांस्यछिनत्। तस्य खलु त्वाष्ट्रस्य कपिञ्जलः कलविङ्कस्तित्तिरिरिति त्रीणि शिरांस्यासन् तेषु सुरापायि शिर एव कलविङ्क इति बोध्यम्। एतद्विवरणन्तु श्रीमद्भागवते ६। ९ अध्याये सविस्तरं दर्शनीयम् ॥)

कलशः, त्रि, (कलं मधुरास्फुटशब्दं शवति जलपूरणसमये प्राप्नोति। कल + शु गतौ + डः।) जलाधारविशेषः। कलशी इति ख्यातः। (यथा आर्य्यासप्तशती ६९०।
"प्रबलो विदरयिष्यति जलकलशं नीरलेखेव" ॥)
तत्पर्य्यायः। घटः २ कुटः ३ निपः ४। इत्यमरः। २। ९। ३२ ॥ कलसः ५ कलसिः ६ कलसी ७ कलसम् ८ कलशिः ९ कलशी: १० कलशम् ११। इति तट्टीका ॥ कुम्भः १२ करीरः १३। इति हेमचन्द्रः। कलावतीदीक्षाप्रकरणोक्तं तस्य परिमाणं। यथा, तन्त्रसारे।
"पञ्चाशदङ्गुलव्याम उत्सेधः षोड़शाङ्गुलः।
कलशानां प्रमाणन्तु मुखमष्टाङ्गुलं स्मृतम् ॥
षट्त्रिंशदङ्गुलं कुम्भं विस्तारोन्नतिशालिनम्।
षोड़शं द्वादशं वापि ततो न्यूनं न कारयेत्" ॥

कलशिः, स्त्री, (कलं शरीरमालिन्यं श्यति नाशयति। कल + शो + बाहुलकात् इन्। कं जलं लाति आदत्ते तथा सती शीर्य्यते। क + ल + शॄ + डिः।) पृश्निपर्णी। चाकुलिया इति भाषा। इत्यमरः। २। ४। ९३ ॥ (पृश्निपर्णीशब्देऽस्या गुणावली ज्ञातव्या ॥) घटः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ यथा, माघे ११। ८।
"कलशिमुदधिगुर्व्वीं वल्लवा लोड़यन्ति" ॥)

कलशी, स्त्री, (कलशि कृदिकारान्तत्वात् वा ङीप्।) स्वनामख्यातजलपात्रम्। पृश्निपर्णी। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

कलसः, त्रि, (केन जलेन लसति शोभते। क + लस् + अच्।) कलशः। घटः। इति हेमचन्द्रः ॥ द्रोणपरिमाणे, पुं। इति वैद्यकपरिभाषा ॥ ("चतुर्भिराढ़कैर्द्रोणः कलसो नल्वणोन्मणः" ॥ इति शार्ङ्गधरे पूर्ब्बखण्डे १ अध्याये ॥
"स एव कलसः ख्यातो घटस्तून्मानमेव च" ॥ इति चरके कल्पस्थाने १२ अध्याये ॥)

कलसः, पुं, (केन जलेन लसतीति। लस् + अच्।) कुम्भः। अस्योत्पत्त्यादिर्यथा,—
'सागरे मथ्यमाने तु पीयूषार्थं सुरासुरैः।
पीयूषधारणार्थाय निर्म्मिता विश्वकर्म्मणा ॥
कलाः कलास्तु देवानामसितास्ताः पृथक् पृथक्।
यतः कृतास्तु कलसास्ततस्ते परिकीर्त्तिताः ॥
नवैव कलसाः प्रोक्ता नामतस्तान्निबोधत।
गोह्योपगोह्यो मरुतो मयूखश्च तथापरः ॥
मनोहा कृषिभद्रश्च विजयस्तनुशोधकः।
इन्द्रियघ्नोऽथ विजयो नवमः परिकीर्त्तितः ॥
तेषामेव क्रमाद्भूप नव नामानि यानि तु।
शृणु तान्यपराण्येव शान्तिदानि सदैव हि ॥
क्षितीन्द्रः प्रथमः प्रोक्तो द्वितीयो जलसम्भवः।
पवनाग्नी ततो द्वौ तु यजमानस्ततः परः।
कोषसम्भवनामा तु षष्ठः स परिकीर्त्तितः ॥
सोमस्तु सप्तमः प्रोक्तश्चादित्यस्तु तथाष्टमः।
विजयो नाम कलसो योऽसौ नवम उच्यते ॥
स तु पञ्चमुखः प्रोक्तो महादेवस्वरूपधृक्।
घटस्य पञ्चवक्त्रेषु पञ्चवक्त्राः स्वयं तथा ॥
यथा काष्ठास्थितः सम्यक् वामदेवादिनामतः।
मण्डलस्य च पद्मान्तः पञ्चवक्त्रघटं न्यसेत् ॥
क्षितीन्द्रं पूर्व्वतो न्यस्य पश्चिमे जलसम्भवम्।
वायव्ये वायवं न्यस्य आग्नेये ह्यग्निसम्भवम् ॥
नैर्ऋत्ये यजमानन्तु ऐशान्यां कोषसम्भवम्।
सोममुत्तरतो न्यस्य सौरं दक्षिणतो न्यसेत् ॥
न्यस्यैवं कलसांश्चैव तेषु चैतान् विचिन्तयेत्।
कलसानां मुखे ब्रह्मा ग्रीवायां शङ्करः स्थितः।
मूले तु संस्थितो विष्णुर्म्मध्ये मातृगणाः स्थिताः ॥
दिक्पाला देवताः सर्व्वे वेष्टयन्ति दिशो दश।
कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्तद्वीपाश्च संस्थिताः ॥
नक्षत्राणि ग्रहाः सर्व्वे तथैव कुलपर्व्वताः।
गङ्गाद्याः सरितः सर्व्वा वेदाश्चत्वार एव च।
कलसे संस्थिताः सर्व्वे तेषु तानि विचिन्तयेत् ॥
रत्नानि सर्व्ववीजानि पुष्पाणि च फलानि च ॥
वज्रमौक्तिकवैदूर्य्यमहापद्मेन्द्रस्फाटिकैः।
सर्व्वधाममयं विल्वं नागरोडुम्बरं तथा ॥
वीजपूरकजम्बीरकाम्राम्रातकदाड़िमान्।
यवं शालिञ्च नीवारं गोधूमं सितसर्षपम् ॥
कुङ्कुमागुरुकर्पूरमदनं रोचनं तथा।
चन्दनञ्च तथा मांसीमेलां कुष्ठं तथैव च ॥
कर्पूरपत्रचण्डञ्च जलं निर्यासकाम्बुदम्।
शैलेयं वदरं जातीपत्रपुष्पे तथैव च ॥
कालशाकं तथा एकां देवीं पर्णकमेव च।
वचां धात्रीं समञ्जिष्ठां तुरुष्कं मङ्गलाष्टकम् ॥
दूर्व्वां मोहनिकां भद्रां शतमूलीं शतावरीम्।
पर्णानां शवलां क्षुद्रां सहदेवां गजाङ्कुशाम् ॥
पूर्णकोषां सितां पाठां गुञ्जां सुरसिकालसौ।
श्यामकं गजदन्तञ्च शतपुष्पां पुनर्णवाम् ॥
ब्राह्मीं देवीं शिवां रुद्रां सर्व्वसन्धानिकां तथा।
समाहृत्य शुभानेतान् कलसेषु निधापयेत् ॥
कलसस्य यथा देवान् विधिं शम्भुं गदाधरम्।
यथाक्रमं पूजयित्वा शम्भुं मुख्यतया यजेत् ॥
प्रासादेन तु मन्त्रेण शम्भुतन्त्रेण शङ्करम्।
प्रथमं पूजयेन्मध्ये नानानैवेद्यवेदनैः ॥
दिक्पालानां घटेष्वेव दिक्पालानपि पूजयेत्।
पूर्व्वं वह्निःस्थापितेषु ग्रहाणां कलसेषु च ॥
नवग्रहान् पूजयेत्तु मातृर्मातृघटेषु च।
सर्व्वे देवा घटे पूज्या घटस्तेषां पृथक् पृथक् ॥
नवैव तत्र पूर्व्वोक्ताः स्मृता मुख्यतमा नृप।
भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च पुष्पैर्नानाविधैः फलैः ॥
यावकैः पायसैश्चापि यथासम्भवयोजितैः।
पुष्यस्नानाय नृपतिः पूजयेत् सकलान् सुरान्" ॥
इति कालिकापुराणे पुष्याभिषेकः ८७ अध्यायः ॥ * ॥ अन्यत् धारकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

कलसिः, पुं, (केन जलेन लसतीति। क + लस् + इन्।) पृश्निपर्णी। इत्यमरटीका शब्दरत्नावली च ॥ गर्गरी। इत्यमरटीका हारावली च ॥

कलसी, स्त्री, (कलस + स्त्रियां ङीप्।) पृश्निपर्णी। इति शब्दरत्नावली ॥ (कलसी वृहतीद्राक्षेत्यादिव्यस्या व्यवहारः ॥ इत्युत्तरतन्त्रे। ३९ अध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥) कलसः। इत्यमरटीका ॥ (स्वार्थे कन्प्रत्ययेनोक्तं यथा, नैषधे। २। ८।
"अलम्बितकर्णशष्कुलीकलसीकं रचयन्नवोचत" ॥)

कलसीसुतः, पुं, (कलस्यां जातः सुतः।) अगस्त्यमुनिः। इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः ॥

कलसोदधिः, पुं, कलस इव उदधिः। मन्थनाधारत्वात्। समुद्रः। इति महाभारतम् ॥

कलहः, पुं क्ली, (कलं कामं हन्त्यत्र। हन् + अधिकरणे डः।) विवादः। लड़ाइ झगड़ा इति भाषा ॥ (यथा मनुः ४। १२१।
"न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्गरे" ॥)
तथा विष्णुपुराणे १ मांशे ९। १४५।
"अलक्ष्मीः कलहाधारा न तेष्वास्ते कदाचन" ॥)
तत्पर्य्यायः। युद्धम् २ आयोधनम् ३ जन्यम् ४ प्रधनम् ५ प्रविदारणम् ६ मृधम् ७ आस्कन्दनम् ८ संख्यम् ९ समीकम् १० साम्परायिकम् ११ समरः १२ अनीकः १३ रणः १४ विग्रहः १५ सम्प्रहारः १६ अभिसम्पातः १७ कलिः १८ संस्फोटः १९ संयुगः २० अभ्यामर्द्दः २१ समाघातः २२ संग्रामः २३ अभ्यागमः २४ आहवः २५ समुदायः २६ संयत् २७ समितिः २८ आजिः २९ समित् ३० युध् ३१। इत्यमरः। २। ८। १०४ ॥ शमीकम् ३२ साम्परायकम् ३३ संस्फोटः ३४ युत् ३५। इति तट्टीका ॥

कलहः, पुं, (कल + हन् + "अन्येभ्योऽपीति" ३। २। १०१। डः।) वाटः। खड्गकोषः। भगड़नम्। इति मेदिनी ॥

कलहंसः, पुं, (कलेन मधुरास्फुटध्वनिना विशिष्टो हंसः। शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपि समासः।) हंसविशेषः। बालिहाँस इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कादम्बः २। इत्यमरः। २। ५। २३ ॥ कलनादः ३ मरालकः ४। इति राजनिर्घण्टः ॥ राजहंसः। (यथा भट्टिः। २। १८।
"कुन्दावदाताः कलहंसमालाः
प्रतीयिरे श्रोत्रसुखैर्निनादैः" ॥)
नृपोत्तमः। इति विश्वमेदिन्यौ ॥ परात्मा। ब्रह्म। इति शब्दरत्नावली ॥ (अतिजगती वृत्तिः। सा

च त्रयोदशाक्षरा। लक्षणमुक्तं यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ७।

“सजसाः सगौ च कथितः कलहंसः”।

अस्योदाहरणमुक्तं तत्रैव। यथा,

“यमुनाविहारकुतुके कलहंसो
व्रजकामिनीकमलिनीकृतकेलिः।
जनचित्तहारिकलकण्ठनिनादः
प्रमदं तनोतु तव नन्दतनूजः”॥

सिंहनादः क्वापि॥)

कलहनाशनः, पुं, (कलहं नाशयतीति। कलह + नश + णिच् + ल्युः। अस्य कलहनाशकता कामशास्त्रविद्यायां प्रसिद्धा।) पूतिकरञ्जः। इति शब्दमाला॥

कलहप्रियः, पुं, (कलहः प्रियो यस्य।) नारदः। इति महाभारतम्॥ (कलहप्रिये त्रि।) यथा गोः रामायणे ५। १७। २७।

“दुर्म्मुखीः कपिलाः कृष्णाः क्रोधनाः कलहप्रियाः”॥)

कलहप्रिया, स्त्री, (कलहस्य कलहे वा प्रिया।) शारिकापक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

कलहान्तरिता, स्त्री, (कलहादन्तरिता पश्चात् परितापमाप्ता।) नायिकाभेदः। अस्या लक्षणम्। पतिमवमन्य पश्चात् परितप्ता। अस्याः क्रिया। भ्रान्तिः। सन्तापः। सम्मोहः। निश्वासः। ज्वरः। प्रलापादिः। इति रसमञ्जरी॥ (तथा च साहित्यदर्पणे ३। ८६।

“चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य या।
पश्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा”॥

उदाहरणमाह तत्रैव। “नो चाटुश्रवणं कृतं न च दृशा हारोऽन्तिके वीक्षितः, कान्तस्य प्रियहेतवे निजसखीवाचोऽपि दूरीकृताः। पादान्ते विनिपत्य तत्क्षणमसौ गच्छन्मया मूढया, पाणिभ्यामवरुध्य हन्त! सहसा कण्ठे कथं नार्पितः”॥)

कला, स्त्री, (कलयति वृद्धितो धनं संगृह्णाति सञ्चिनोतीत्यर्थः। कल + अच् + टाप्।) मूलधनवृद्धिः। सुद इति भाषा। शिल्पादि। (यथा रामायणे १। ९। ८।

“गीतवादित्रकुशला नृत्येषु कुशलास्तथा।
उपायज्ञाः कलाज्ञाश्च वैशिके परिनिष्ठिताः”॥)

अंशमात्रम्। चन्द्रस्य षोडशांशः। (यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम्। “सालङ्कारतया त्वया मम कथं नेन्दोः कला दृश्यते, पश्यामीन्दुकलां स्फुटं पुनरिदं सङ्गारता नास्मि यत्”॥) कालमानः। स तु त्रिंशत्काष्ठात्मकः। इति मेदिनी॥ (“त्रिंशत् काष्ठाः कलाः”। इति सुश्रुते सूत्रे ६ अः॥ शरीरस्यांशविशेषो यथा,—

“मांसासृङ्मेदसां तिस्रो यकृत्प्लीह्नोश्चतुर्थिका।
पञ्चमी च तथान्त्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता।
रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्तकलाः स्मृताः”॥

इति पूर्व्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम्॥) स्त्रीरजः। नौका। कपटः। इति विश्वः। राशेस्त्रिंशद्भागोऽंशस्तस्य षष्टिभागः। यथा,—

“विकलानां कला षष्ट्या तत्षष्ट्या भाग उच्यते।
तत्त्रिंशता भवेद्राशिर्भगणो द्वादशैव ते”॥

इति सूर्य्यसिद्धान्तः॥ अथ शैवतन्त्रोक्ताश्चतुःषष्टिकला लिख्यन्ते। गीतम् १ वाद्यम् २ नृत्यम् ३ नाट्यम् ४ आलेख्यम् ५ विशेषकच्छेद्यम् ६ तण्डुलकुसुमबलिविकाराः ७ पुष्पास्तरणम् ८ दशनवसनाङ्गरागाः ९ मणिभूमिकाकर्म्म १० शयनरचनम् ११ उदकवाद्यम् १२ उदकघातः १३ चित्रायोगाः १४ माल्यग्रथनविकल्पाः १५ शेखरापीडयोजनम् १६ नेपथ्ययोगाः १७ कर्णपत्रभङ्गाः १८ गन्धयुक्तिः १९ भूषणयोजनम् २० ऐन्द्रजालम् २१ कौचुमारयोगाः २२ हस्तलाघवम् २३ चित्रशाकपूपभक्ष्यविकारक्रिया २४ पानकरसरागासवयोजनम् २५ सूचीवापकर्म्माणि २६ सूत्रक्रीडा २७ प्रहेलिका २८ प्रतिमाला २९ दुर्व्वचकयोगाः ३० पुस्तकवाचनम् ३१ नाटिकाख्यायिकादर्शनम् ३२ काव्यसमस्यापूरणम् ३३ पट्टिकावेत्रवाणविकल्पाः ३४ तर्कुकर्म्माणि ३५ तक्षणम् ३६ वास्तुविद्या ३७ रूप्यरत्नपरीक्षा ३८ धातुवादः ३९ मणिरागज्ञानम् ४० आकरज्ञानम् ४१ वृक्षायुर्व्वेदयोगाः ४२ मेषकुक्कुटलावकयुद्धविधिः ४३ शुकशारिकाप्रलापनम् ४४ उत्सादनम् ४५ केशमार्जनकौशलम् ४६ अक्षरमुष्टिकाकथनम् ४७ म्लेच्छितकविकल्पाः ४८ देशभाषाज्ञानम् ४९ पुष्पशकटिकानिमित्तज्ञानम् ५० यन्त्रमातृका ५१ धारणमातृका ५२ सम्पाठ्यम् ५३ मानसीकाव्यक्रिया ५४ क्रियाविकल्पाः ५५ छलितकयोगाः ५६ अभिधानकोषच्छन्दोज्ञानम् ५७ वस्त्रगोपनानि ५८ द्यूतविशेषः ५९ आकर्षक्रीडा ६० बालकक्रीडनकानि ६१ वैनायिकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६२ वैजयिकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६३ वैतालिकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६४। इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधरस्वामी॥ क्वचित् पुस्तके सूचीवापकर्म्मसूत्रक्रीडा इत्येकं पदं तदुत्तरं वीणाडमरुकवाद्यानि वैतालिकीनामित्यत्र वैयासिकीनामिति च पाठः॥ (जिह्वा। यथा हठयोगप्रदीपिकायाम् ३। ३७।

“कलां पराङ्मुखीं कृत्वा त्रिपथे परियोजयेत्”॥

“कलां जिह्वां पराङ्मुखमास्यं यस्याः सा तथा तां प्रत्यङ्मुखीं कृत्वा तिसृणां नाडीनां पन्थाः तस्मिन् कपालकुहरे संयोजयेत्”। इति तट्टीका॥ शिवः। यथा महाभारते १३। १७। १४०।

‘कलाःकाष्ठा लवा मात्रा मुहूर्त्ताहः क्षपाः क्षणाः’॥)

कलाकूलं, क्ली, (कलया मात्रयापि आकूलयति व्याकूलयतीति। आकूलि इति नामधातोः + अच्।) विषम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कलाकेलिः, पुं, (कलाभिः केलिः विलासो यस्य। कलासु केलिर्यस्य वा।) कामदेवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कलाङ्कुरः, पुं, (कलानां अङ्कुरो यत्र।) सारसपक्षी। (स्तेयशास्त्रप्रवर्त्तककर्णीसुतः।) कंसासुरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कलाचिका, स्त्री, (कलामचति गच्छति प्राप्नोति वा। कला + अच + उपपदे कर्म्मण्यण्। ततः स्वार्थे कन् ततष्टाप् अत इत्वञ्च।) प्रकोष्ठः। स तु कफो णेरधो मणिबन्धपर्य्यन्तः। इति हेमचन्द्रः॥

कलाची, स्त्री, (कलां अचति। कला + अच् + अण् गौरादित्वात् ङीष्।) कलाचिका। इति हारा वली॥

कलादः, पुं, (अलङ्कारनिर्म्माणाय गृहस्थैः समर्पितानां स्वर्णादीनां कलां अंशं आदत्ते गृह्णाति अलङ्कारनिर्म्माणहेतुना गृहस्थोपार्ज्जितधनांश वा आदत्ते। आ + दा + कः।) स्वर्णकारः। इत मरः। २। १०। ८॥

कलानिधिः, पुं, (कलाः निधीयन्तेऽस्मिन्। कला - नि + धा + अधिकरणे किः।) चन्द्रः। इत्यमर १। ३। १४॥ (यथाह कश्चित्।

“अहो महत्त्वं महतामपूर्व्वं
विपत्तिकालेऽपि परोपकारः।
यथाऽस्य मध्ये पतितोऽपि राहोः
कलानिधिः पुण्यचयं ददाति”॥)

कलानुनादी, [न्] पुं, (कलं अनुनदतीति। कल अनु + नद + णिनिः।) रोलम्बः। भ्रमरः। क विङ्कः। चटकः। कपिञ्जलः। चातकः। इ मेदिनी॥

कलान्तरं, क्ली, (अन्या कला अंशः। सुप्सुपे समासः।) वृद्धिः। लाभः। इति लीलावती॥ इ इति भाषा। (चन्द्रस्य अन्या कला। य कुमारे १। २५।

“पुपोष लावण्यमयान् विशेषान्
ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि”॥)

कलापः, पुं, (कलां मात्रां आप्नोति। कला + क + “कर्म्मण्यण्”। ३। २। १। इति अण्। य कला आप्यतेऽनेन “हलश्च”। ३। ३। १२ इति घञ्।) समूहः। (यथा भागवते ४।२४।६

“क्रियाकलापैरिदमेव योगिनः
श्रद्धान्विताः साधु यजन्ति सिद्धये”॥)

मयूरपिच्छः। (यथा, गोः रामायणे। ५।५२।

“संप्रदीप्तकलापाग्रा विप्रकीर्णाश्च बर्हिणः”॥)

काञ्ची। भूषणम्। (यथा कुमारे। १। ४२।

“कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य
मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य”॥

“मुक्ताकलापस्य मुक्ताभूषणस्य”। इति मल्लिना तूणः। (यथा हेः रामायणे २। ५२। ११।

“ततः कलापान् सन्नह्य खड्गौ बद्ध्वा च धन्विनौ”

चन्द्रः। विदग्धः। व्याकरणविशेषः। इति दिनी॥ (यथा, बृहत्कथासारः।

“अधुना स्वल्पतन्त्रत्वात् कातन्त्राख्यं भविष्यति
तद्वाहनकलापस्य नाम्ना कालापकं तथा”॥)

ग्रामविशेषः। यथा, भागवते। ९। १२। ६

“देवापिर्योगमास्थाय कलापग्राममाश्रितः।
सोमवंशे कलौ नष्टे कृतादौ स्थापयिष्यति”

(अस्त्रविशेषः। यथा महाभारते ४। ५। २

“खड्गांश्च दीप्तान् दीर्घांश्च कलापांश्च महाधन
विपाठान् क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्निदधुः सह”।

कलापकः, पुं, (कलाप + संज्ञायां कन्।) हस्तिन

बन्धः। इति हेमचन्द्रः॥ (स्वार्थे कन्। कलापार्थः। स्त्री, यस्मिन् काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स उपचारात् कलापी तत्र देयमृणम्। "कलाप्यश्वत्थयववुसाद्वुन्"। ४। ३। ४८। ऋणविशेषः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ पद्यविशेषः। यथा, साहित्यदर्पणे ६। ३१७।

"छन्दोबद्धपदं पद्यं तेनैकेन च मुक्तकम्।
द्वाभ्यान्तु युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते।
कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं स्मृतम्"॥)

कलापिनी, स्त्री, (कलापश्चन्द्रः अस्ति अस्याम्। कलाप+मत्वर्थे इनिः+ततो ङीप्।) रात्रिः। नागरमुस्ता। इति राजनिर्घण्टः॥

कलापी, [न्] पुं, (कलापाः फलपत्रसमूहाः सन्त्यस्मिन्। कलाप+इनिः।) प्लक्षवृक्षः। (कलापो बर्हः अस्ति अस्य इनिः।) मयूरः। इति मेदिनी॥ (यथा रघुः ६। ९।

"पुरोपकण्ठोपवनाश्रयाणां
कलापिनामुद्धतनृत्यहेतौ"॥)

कोकिलः। इति धरणी॥ (त्रि, तूणवान्। कलापव्याकरणाध्यायी॥)

कलापूर्णः, पुं, (कलाभिः पूर्णः।) चन्द्रः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (त्रि, कलापरिपूर्णः। यथा महाभारते। ४। ३७। १३।

"सदा भवान् फाल्गुनस्य गुणैरस्मान् विकत्थते।
न चार्ज्जुनः कलापूर्णो मम दुर्योधनस्य वा"॥)

कलाभृत्, पुं, (कलां बिभर्त्ति। कला+भृ+क्विप्। तुगागमश्च।) चन्द्रः। इति हेमचन्द्रः॥ (कलां गीतादिकं बिभर्त्तीति। गीतादिकलाभिज्ञे वाच्यलिङ्गत्वम्। यथा मनुः २। १३४॥

"दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम्।
त्र्यब्दपूर्ब्बं श्रोत्रियाणां स्वल्पेनापि स्वयोनिषु"॥)

कलामकः, पुं, (कलम+कनि पृषोदरात् साधुः।) कलमधान्यम्। इति हेमचन्द्रः॥ (कलमशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः॥)

कलाम्बिका, स्त्री, (कला अर्थः विकायते प्रयुज्यते अस्याम्। कला+वि+कै+क+टाप्। पृषोदरादित्वात् मुमि साधुः।) अर्थानां प्रयोगः। ऋणदानम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ धार देओया इति भाषा॥

कलायः, पुं, (कलां अयते। "कर्म्मण्यण्"। ३। २। १। इति अण्।) शमीधान्यविशेषः। मटर वाँटुला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सतीलकः २ हरेणुः ३ खण्डिकः ४। इत्यमरः। २। ९। १६॥ त्रिपुटः ५ अतिवर्त्तुलः ६। इति रत्नमाला॥ मुण्डचणकः ७ शमनः ८ नीलकः ९ कण्टी १० सतीलः ११ हरेणुकः १२ सतीनः १३ सतीनकः १४। (यथा, माघः। १३। २१। "विकसत्कलायकुसुमासितद्युतेः"॥) अस्य गुणाः। वातरुचिपुष्ट्यामदोषकारित्वम्। पित्तदाहकफनाशित्वम्। शीतत्वम्। कषायत्वञ्च॥ (अस्य पर्य्यायो गुणाश्च यथा, भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे धान्यवर्गे।
"कलायो वर्त्तुलः प्रोक्तः सतिलश्च हरेणुकः।
कलायो मधुरः स्वादुःपाके रूक्षश्च वातलः"॥)

अस्य शाकगुणाः। मधुरत्वम्। पित्तश्लेष्महरत्वम्। गुरुत्वम्। कषायानुरसत्वम्। रूक्षत्वम्। मलभेदित्वम्। वायुकोपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ ("भेदनं मधुरं रूक्षं कषायमतिवातलम्"॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने। ४६ अध्याये॥)

कलायनः, पुं, (कलानां नृत्यगीतादीनां अयनं प्राप्तिर्येन।) नर्त्तकः। इति शब्दरत्नावली॥

कलाया, स्त्री, (कलाय+स्त्रियां टाप्।) गण्डदूर्व्वा। इति राजनिर्घण्टः॥ (गण्डदूर्व्वाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

कलालापः, पुं, (कलं मधुरास्फुटं आलपतीति। कल+आ+लप्+उपपदे "कर्म्मण्यण्"। ३। २। १। इति अण्।) भ्रमरः। इति राजनिर्घण्टः॥ (मधुरालापकर्त्तरि त्रि॥)

कलावती, स्त्री, (कला गान्धर्व्वकलाः संगीतरागालापादयः सन्ति अस्याम्। कला+मतुप् मस्य वः स्त्रियां ङीप्।) तुम्बुरुगन्धर्व्वस्य वीणा। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा माघस्य १। १० श्लोकस्य टीकायां मल्लिनाथधृतवैजयन्तीवचनम्।

"विश्वावसोस्तु बृहती तुम्बुरोस्तु कलावती।
महती नारदस्य स्यात् सरस्वत्यास्तु कच्छपी"॥

स्वनामख्याता द्रमिलस्य राज्ञः पत्नी। यथा ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे। २०। १२।

"कान्यकुब्जे च देशे च द्रुमिलो नाम राजकः।
कलावती तस्य पत्नी बन्ध्या चापि पतिव्रता"॥)

श्रीराधामाता। सा तु वृषभानुपत्नी। इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥ अप्सरोविशेषः। यथा रतिस्तव कलावतीति श्लिष्टकाव्ये जयदेवः।
(कलाः चतुःषष्ठिकलाः विद्यन्ते यस्याः। गङ्गा। यथा, काशीखण्डे २९। ४७।

"कूटस्था करुणा कान्ता कूर्म्मयाना कलावती"॥)

दीक्षाविशेषः। तस्याः क्रमो मन्त्रं विना लिख्यते। शिष्यः पूर्ब्बमुपोषितः कृतनित्यक्रियः स्वस्तिवाचनपूर्ब्बकं सङ्कल्पं कुर्य्यात्। ततो गुरुं वृणुयात्। अथ गुरुराचम्य द्वारदेशे सामान्यार्घ्यं कुर्य्यात्। तदर्घ्यजलेन द्वारमभ्युक्ष्य द्वारपूजां कुर्य्यात्। ततो दक्षिणपादपुरःसरं द्वारवामशाखां स्पृशन् दक्षिणाङ्गं सङ्कोचयन् मण्डपान्तः प्रविश्य नैरृत्यां वास्तुपुरुषं ब्रह्माणञ्च संपूज्य देयमन्त्रेण दिव्यदृष्ट्यावलोकनेन दिव्यान् विघ्नानुत्सार्य्य अस्त्रमन्त्रेण जलेनान्तरीक्षगान् विघ्नानुत्सार्य्य वामपार्ष्णिघातत्रयेण भौमान् विघ्नानुत्सार्य्य सप्तधास्त्रमन्त्राभिमन्त्रितविकिरानादाय भूतनिवारणार्थमन्त्रेण तान् विकिरेत्। तत आसनशुद्धिं कृत्वा मन्त्रेण स्वस्तिकादिक्रमेणोपविशेत्। उपविश्य वा विघ्नानुत्सारयेत्। ततः पञ्चगव्येन मूलेन मण्डपं शोधयेत्। ततः स्वदक्षिणे पूजाद्रव्याणि वामे सुवासिताम्बुपूर्णकुम्भं हस्तप्रक्षालनार्थं पात्रमेकं पृष्ठदेशे स्थापयेत्। सर्व्वदिक्षु घृतप्रदीपांश्च स्थापयित्वा पुटाञ्जलिर्भूत्वा वामे गुरुपरमगुरुपरापरगुरून् प्रणम्य दक्षिणे गणेशं मध्ये स्वेष्टदेवताञ्च प्रणम्य अस्त्रमन्त्रेण गन्धपुष्पाभ्यां करौ संशोध्य ऊर्द्ध्वोर्द्ध्वतालत्रयं दत्त्वा छोटिकाभिर्दशदिग्बन्धनं कृत्वा वह्निवीजेन जलधारया वह्निप्राकारं विचिन्त्य भूतशुद्धिं कुर्य्यात्। ततो मातृकान्यासः प्राणायामः पीठन्यासः ऋष्यादिन्यासः मन्त्रन्यासः। ततो मुद्रां प्रदर्श्य ध्यानं मानसपूजां अर्घ्यस्थापनञ्च कुर्य्यात्। ततोऽर्घ्यपात्रात् किञ्चित् जलं प्रोक्षणीपात्रे निक्षिप्य तेनोदकेनात्मानं पूजोपकरणञ्च मूलेन त्रिरभ्युक्ष्य पीठमन्त्रेण शरीरे धर्म्मादीन् पूजयेत्। ततो हृत्पद्मस्य पूर्व्वादिकेशरेषु पीठशक्तीः संपूज्य मध्ये पीठमनुं यजेत। तत्र हृदये मूलदेवतां नैवेद्यं विना गन्धाद्यैः पूजयेत्। तत उत्तमाङ्गहृदयमूलाधारपादसर्व्वाङ्गेषु मूलेन पञ्चपुष्पाञ्जलीन् दत्त्वा यथाशक्ति मन्त्रं जप्त्वा जपं समर्पयेत्। सर्व्वमेतत् प्रोक्षणीपात्रस्थवारिणा विदध्यात्। ततः प्रोक्षणस्थतोयं विसृज्य पूर्व्ववदापूर्य्य वहिःपूजामारभेत। तत्र शारदोक्तसर्व्वतोभद्रमण्डलाद्यन्यतममण्डलं विधाय तत्र घटं संस्थाप्य मण्डलं संपूज्य शालिभिः कर्णिकामापूर्य्य तदुपरि तण्डुलानास्तीर्य्य तेषु दर्भानास्तीर्य्य विष्टरं चाक्षतसंयुक्तं तदुपरि न्यसेत्। ततो मण्डले पीठोक्तदेवताः पूजयेत्। ततो मण्डले प्रादक्षिण्येन वह्नेर्दशकला विन्यस्य पूजयेत्। ततो हेमादिरचितं कुम्भं अस्त्रमन्त्रेण प्रक्षाल्य चन्दनागुरुकर्पूरैर्धूपयित्वा त्रिगुणतन्तुना संवेष्ट्य कुम्भं संपूज्य तत्र विष्टराक्षतं नवरत्नानि च प्रक्षिप्य प्रणवमुच्चरन् कुम्भपीठयोरैक्यं विभाव्य पीठे स्थापयेत्। कुम्भे प्रादक्षिण्येन सूर्य्यस्य द्वादशकला विन्यस्य संपूजयेत्। ततः क्षीरिद्रुमकषायेण पलाशत्वग्भवेन वा तीर्थजलैर्व्वा सुवासितजलैर्व्वा आत्माभेदेन मातृकां मन्त्रञ्च प्रतिलोमतो जपन् पूरयेत् कुम्भं देवताधिया। ततश्चन्द्रस्यामृतादिषोड़शकला जले प्रादक्षिण्येन विचिन्त्य मन्त्रेण संपूज्य शङ्खान्तरं क्षीरिद्रुमकषायादिद्रव्येणापूर्य्य गन्धाष्टकं विलोड्य तस्मिन् जले सकलाः कला आवाह्य पूजयेत्। तत्रादौ वह्नेर्दशकलाः पूजयेत्। ततो मूलमन्त्रं प्रतिलोमेन जपन् मन्त्रस्य देवतां मनसा ध्यायन् आसां प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा गन्धादिभिः पूजयेत्। ततः प्रत्येकेन पूजयेत्। ततः सूर्य्यस्य तपिन्यादिद्वादशकलाः आवाहनादिकं कृत्वा संपूज्य प्रत्येकं पूजयेत्। ततश्चन्द्रस्यामृतादिषोड़शकलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत्। ततः पञ्चाशत्कलाः पूजयेत्। यथा सृष्ट्यादिकचवर्गदशकलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा पूर्व्ववत् संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत्। ततो जरादिटतवर्गदशकलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत्। ततस्तीक्ष्णादिपयवर्गदशकलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा संपूज्य प्रत्येकेन, पूजयेत्। ततः पीतादिषवर्गपञ्चकलाः (षं-सं-हं-क्षं) प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत्। ततो निवृत्त्यादिअवर्गषोड़कलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा पूजयेत्। शक्तश्चेत् प्रत्येकमावाह्य पाद्यादिभिः पूजयेत्।

ततः कलात्मकं तत्प्रस्थं क्वाथं कुम्भे निःक्षिपेत्। ततोऽश्वत्थपनसचूतपल्लवैरिन्द्रवल्लीवेष्टितैः कल्प-वृक्षबुद्ध्या कुम्भवक्त्रं पिधाय तस्मिन् वक्त्रे सफला-क्षतं चषकं कल्पवृक्षफलबुद्ध्या स्थापयेत्। ततः कुम्भं निर्म्मलेन क्षौमयुग्मेन संवेष्ट्य मूलेन कुम्भे मूर्त्तिं सङ्कल्प्य यथोक्तरूपेण देवतां ध्यात्वा तस्या-मावाहनादिकं कृत्वा पूजयेत्। देवताङ्गे षडङ्गन्यासं कृत्वा धेनुमुद्रापरमीकरणमुद्रे प्रदर्श्य प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा षोड़शोपचारादिभिः पूजयेत्। ततोऽष्टो-त्तरं सहस्रं शतं वा संजप्य जपं समर्पयेत्। ततो मन्त्रस्य दशसंस्कारान् कृत्वा गुरुः शिष्यमानीय मन्त्रेण शिष्यनेत्रं वस्त्रेणाच्छाद्य शिष्याञ्जलिं पुष्पैः पूरयित्वा गुरुः स्वयमेव मन्त्रं जपन् कलसे देव-ताप्रीत्यै क्षिपेत्। ततो नेत्रबन्धनं दूरीकृत्य दर्भा-स्तरे आसीनं शिष्यं स्वकृतपूजाक्रमाद्भूतशुद्ध्या-दिकं विधाय तत्तन्मन्त्रोक्तन्यासान् शिष्यस्य देहे कुर्य्यात्। कुम्भस्थां देवतां पुनः पञ्चोपचारैः संपूज्यालङ्कृतं शिष्यमन्यस्मिन्नुपवेशयेत्। ततो मङ्गलाचारपूर्व्वकं तत्कुम्भं समुद्धृत्य तन्मुखस्थान् सुरद्रुमरूपान् पल्लवान् शिष्यशिरसि निधाय मातृकां मनसा जपन् मूलेन साधितैस्तोयैर्वशिष्ठ-संहितोक्ताभिषेकमन्त्रैस्तमभिषिञ्चेत्। शिष्योऽव-शिष्टजलेनाचम्य वाससी परिधाय गुरोः सन्निधा-वुपविशेत्। ततस्तामेव गुरुरात्मनो देवतां शिष्य-संक्रान्तां तयोरैक्यं विभाव्य गन्धादिभिः पूजयेत्। ततो मन्त्रेण शिष्यस्य शिखां बद्धा संरक्ष्य शिष्य-शरीरे कलान्यासं कुर्य्यात्। ततः शिष्यशिरसि हस्तं दत्त्वा अष्टोत्तरशतं जप्त्वा अमुकमन्त्रं तेऽहं ददामीति शिष्यहस्ते जलं दद्यात्। ददस्वेति शिष्यो ब्रूयात्। तत ऋष्यादियुक्तं मन्त्रं गुरु-र्द्विजातीनां दक्षिणकर्णे त्रिः श्रावयेत् वामे सकृत्। स्त्रीशूद्राणां वामकर्णे त्रिः श्रावयेत् दक्षिणे सकृत्। ततः शिष्यो गुरुचरणे पतित एव तिष्ठेत्। ततो गुरुर्म्मन्त्रेण तमुत्थापयेत्। ततः शिष्यो लब्धमन्त्रं अष्टोत्तरशतं जपेत्। ततः शिष्यः कुशतिलजलान्यादाय गुरवे दक्षिणां सुवर्णं काञ्चनं वा दद्यात्। दीक्षाग्रहणसामग्रीञ्च निवे-दयेत्। अन्यांश्च ब्राह्मणान् परितोषयेत्। गुरुः स्वशक्तिरक्षणार्थाय अष्टाधिकं सहस्रं शतं वा मन्त्रं जपेत्। ततः शिष्यो मिष्टान्नपानादिना ब्राह्मणान् परितोष्य स्वयं भुञ्जीत। दीक्षादिवसे गुरुशिष्ययोरुपवासे दोषः। इति तन्त्रसारोक्ता कलावतीदीक्षा समाप्ता ॥

कलाविकः, पुं, (कलं आविकायति विशेषेण रौतीति कल + आ + वि + कै + कः।) कुक्कुटः। इति त्रि-काण्डशेषः ॥

कलाविकलः, पुं, (कलः मधुराव्यक्तः आविकलः रवो यस्य सः। यद्वा कलया कामावेशेन विकलः चञ्चलः।) चटकः। इति शब्दरत्नावली ॥

कलाहकः, पुं, (कलमाहन्तीति। कल + आ + हन् + डः। संज्ञायां कन्।) काहलवाद्यम्। इति शब्दरत्नावली ॥

कलिः, पुं, (कलते कलेराश्रयत्वेन वर्त्तते इति। कल + "सर्व्वधातुभ्य इन्"। उणां ४। ११७। इति इन्।) विभीतकवृक्षः। (विभीतकस्य कलिद्रुमत्व-कारणमुक्तं यथा, वामने २७ अध्याये।
"इत्येवमुक्तो देवेन ब्रह्मणा कलिरव्ययः।
दीनान् दृष्ट्वा च शक्रादीन् विभीतकवनं ययौ" ॥
अस्य गुणादिकं विभीतकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
कलते स्पर्द्धते इति कल + "सर्व्वधातुभ्यः इन्"। उणां-४।११७। इति इन्।) शूरः। (कलन्ते स्पर्द्ध-माना भाषन्तेऽस्मिन्निति। कल + "सर्व्वधातुभ्य इन्"। उणां ४। ११७। इति इन्।) विवादः। (यथा, भागवते ६। ६। ४४।
"तासां कलिरभूद्भूयांस्तदर्थेऽपोह्य सौहृदम्।
समानुरूपो नायं व इति तद्गतचेतसाम्" ॥)
युद्धम्। (कल्यते पापेषु निक्षिप्यते अनेन यद्वा कलयति पापेन जड़यति कलुषितं करोति। कल + इन्।) अन्त्ययुगम्। इति हेमचन्द्रः ॥

तस्योत्पत्तिर्यथा।

"प्रलयान्ते जगत्स्रष्टा ब्रह्मा लोकपितामहः।
ससर्ज्ज घोरं मलिनं पृष्ठदेशात् सपातकम् ॥
स चाधर्म्म इति ख्यातस्तस्य वंशानुकीर्त्तनात्।
श्रवणात् स्मरणाल्लोकः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥
अधर्म्मस्य प्रिया रम्या मिथ्या मार्ज्जारलोचना।
तस्याः पुत्त्रोऽतितेजस्वी दम्भः परमकोपनः ॥
स मायायां भगिन्यान्तु लोभं पुत्त्रञ्च कन्यकाम्।
निकृतिं जनयामास तयोः क्रोधः सुतोऽभवत् ॥
स हिंसायां भगिन्यान्तु जनयामास तत्कलिम्।
वामहस्तधृतोपस्थं तैलाभ्यक्ताञ्जनप्रभम् ॥
काकोदरं करालास्यं लोलजिह्वं भयानकम्।
पूतिगन्धं द्यूतमद्यस्त्रीसुवर्णकृताश्रयम् ॥
भगिन्यान्तु दुरुक्त्यां स भयं पुत्त्रञ्च कन्यकाम्।
मृत्युं संजनयामास तयोश्च निरयोऽभवत् ॥
यातनायां भगिन्यान्तु लोभपुत्त्रायुतायुतम्।
इत्थं कलिकुले जाता बहवो धर्म्मनिन्दकाः" ॥
इति कल्किपुराणे १ अध्यायः ॥ * ॥

कलिधर्म्मा यथा।

"यदा सदानृतं तन्द्रानिद्रा हिंसा विषादनम्।
शोकमोहभयं दैन्यं स कलिस्तु तदा स्मृतः ॥
यस्मिन् जनाः कामिनः स्युः शश्वत्कटुकभाषिणः।
दस्युकृष्टा जनपदा वेदाः पाषण्डदूषिताः ॥
राजानश्च प्रजाभक्षाः शिश्नोदरपरा द्विजाः।
अव्रता वटवोऽशौचा भिक्षवश्च कुटुम्बिनः ॥
तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनो ह्यर्थलोलुपाः।
ह्रस्वकाया महाहाराश्चौर्य्यमायोरुसाहसाः ॥
त्यक्ष्यन्ति भृत्याश्च पतिं तापसाश्चाखिलं व्रतं।
शूद्राः प्रतिग्रहीष्यन्ति तपोवेशोपजीविनः ॥
उद्विग्नाश्चानलङ्काराः पिशाचसदृशाः प्रजाः।
अस्नातभोजनेनाग्निदेवतातिथिपूजनम् ॥
करिष्यन्ति कलौ प्राप्ते न च पिण्डोदकक्रियाम्।
स्त्रीपराश्च जनाः सर्व्वे शूद्रप्रायाश्च शौनक ॥
बह्वप्रजाल्पभाग्याश्च भविष्यन्ति कलौ स्त्रियः।
शिरःकण्डूयनपरा आज्ञां भेत्स्यन्ति सत्पतेः ॥
विष्णुं न पूजयिष्यन्ति पाषण्डोपहता जनाः ॥
कलेर्दोषनिधेर्विप्र अस्ति ह्येको महान् गुणः।
कीर्त्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परं व्रजेत् ॥
कृते यद्ध्यायतो विष्णुं त्रेतायां यजतः फलम्।
द्वापरे परिचर्य्यायां कलौ तद्धरिकीर्त्तनात् ॥
तस्माद्ध्येयो हरिर्नित्यं ध्येयः पूज्यश्च शौनक" ॥
इति गारुड़े युगधर्म्मे २२७ अध्यायः ॥
(माघिपूर्णिमायां शुक्रवारे कलियुगोत्पत्तिः। तद्युगमानम्। द्वात्रिंशत्सहस्राधिकचतुर्लक्षवत्सराः (४३२०००)।
(आर्य्यभट्टमते ऽत्र १५७७९१७५० दिवसाः। सूर्य्यसिद्धान्तमते १५७७९१७८२। ४८ दिवसा ज्योतिषसैद्धान्तिकमते च १५७७९१७८२ दिवसा अतो वर्षमाणमार्य्यभट्टमते ३६५। १५। ३१। १५ दिवसाः।
सूर्य्यसिद्धान्तमते ३६५।१५।३१।३१।२४। दिवसा ज्योतिषसैद्धान्तिकमते च ३६५। १५। ३१। ३ दिवसाः ॥)
तस्यातीताब्दाः १८०९ शाकपर्य्यन्तं ४९८८ ॥
(कलेस्त्रिपञ्चाशदधिकषट्शतमितेषु (६५३ वत्सरेषु गतेषु युधिष्ठिरादयो जाताः। यदु राजतरङ्गिण्यां १। ५१।
"शतेषु षट्सु सार्द्धेषु त्र्यधिकेषु च भूतले।
कलेर्गतेषु वर्षाणामभवन् कुरुपाण्डवाः" ॥
ऋतुपक्षशरद्विमितेषु (२५२६) युधिष्ठिराब्दे कलेर्ग्रहसिन्ध्विन्दुनेत्रमितेषु (३१७९) वत्सरेषु गते च महाविषुवसंक्रान्त्यां शालिवाहनस्य रौ जन्मदिनमारभ्य शकाब्दः प्रवर्त्तितः। यदु तत्रैव १। ५६।
"आसन् मघासु मुनयः शासति पृथ्वीं युधिष्ठि नृपतौ। षड्द्विपञ्चद्वियुतः शककालस्तस्य र ज्यस्य" ॥ अयन्तु महाविषुवसंक्रान्तिमधिग परिगणितो भवति ॥
कलेश्चतुश्चत्वारिंशदधिकत्रिसहस्रपरिमि (३०४४) वत्सरेषु गतेषु चैत्रशुक्लप्रतिपदि उ यिनीपतेर्विक्रमादित्यस्य राज्यप्राप्तिकालमार संवत् इत्याख्यया प्रसिद्धो वत्सरः प्रचलित अयन्तु चैत्रशुक्लप्रतिपत्तिथिमधिगम्य परिगणि भवति ॥
कलेरेकोर्द्ध्वशताधिकत्रिसहस्रपरिमितेषु (०१) वत्सरेषु गतेषु प्रायशो सौरपौषस्य अ दशदिवसे यीशुख्रीष्टीयाब्दः प्रचलितः ॥
पञ्चनवत्यूर्द्ध्वषट्शताधिकत्रिसहस्रपरिमि (३६९५) कलेरतीताब्देषु सप्तदशाधिकप शतमिते (५१७) च शकाब्दे प्रचलति भाद्रशु द्वादश्यां उत्कलदेशप्रचलितः विलायति इत् ख्यया प्रसिद्धो वत्सरः प्रवर्त्तितः। अयन्तु भा शुक्लद्वादशीमधिगम्य परिगणितो भवति ॥
त्रयोविंशत्यूर्द्ध्वसप्तशताधिकत्रिसहस्रपरिमि (३७२३) कलेरतीताब्देषु पञ्चचत्वारिंशदधि पञ्चशतमिते (५४५) च शकाब्दे प्रचलति ज्यैष्ठ विंशतितमदिवसीय शुक्रवारात् महम्मदस्य म

प्रस्थानकालमारभ्य "हिज्‌रि" इति प्रसिद्धो ऽब्दः प्रचलितः। अयन्तु चान्द्रमासेन परिगणितो भवति। अतः प्रायशः सौरसप्तनवतितमवर्षैरस्य शततमा वत्सरा भवेयुः॥

पञ्चाशीत्यूर्द्ध्वपञ्चशताधिकचतुःसहस्रपरिमितेषु कलेरतीताब्देषु (४५८५) सप्ताधिकचतुर्द्दशशतपरिमिते (१४०७) च शकाब्दे प्रचरति फाल्गुनीयोनविंशदिवसे शुक्रवारे पूर्णिमायां भगवांश्चैतन्यदेवः प्रादुर्बभूव। अस्य जन्मदिनमारभ्य चैतन्याब्दः प्रचलितः॥)

अस्मिन् युगे धर्म्म एकपादः। अधर्म्मस्त्रिपादः। आयुः शतवर्षाणि। अवतारः श्रीकृष्णः। तद्युगशेषे पापिनां विनाशाय भगवद्दशमावतारः कल्किर्भविष्यति। तद्युगधर्म्मो यथा।

"कलौ तु धर्म्मपादानां तुर्य्यांशोऽधर्म्महेतुभिः।
एधमानैः क्षीयमाणो ह्यन्ते सोऽपि विनङ्क्ष्यति॥
तस्मिन् लुब्धा दुराचारा निर्दयाः शुष्कवैरिणः।
दुर्भगा भूरितर्षाश्च शूद्रदासोत्तराः प्रजाः"॥
"यदा मायानृतं तन्द्रा निद्रा हिंसा विषादनम्।
शोकमोहौ भयं दैन्यं स कलिस्तामसः स्मृतः॥
यस्मात् क्षुद्रदृशो मर्त्याः क्षुद्रभाग्या महाशनाः।
कामिनो वित्तहीनाश्च स्वैरिण्यश्च स्त्रियोऽसतीः॥
दस्यूत्कृष्टा जनपदा वेदाः पाषण्डदूषिताः।
राजानश्च प्रजाभक्षाः शिश्नोदरपरा द्विजाः॥
अव्रता वटवोऽशौचा भिक्षवश्च कुटुम्बिनः।
तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनो ह्यर्थलोलुपाः॥
ह्रस्वकाया महाहारा बह्वपत्या गतह्रियः।
शश्वत्कटुकभाषिण्यश्चौर्य्यमायोरुसाहसाः॥
पणयिष्यन्ति वै क्षुद्राः किराटाः कूटकारिणः।
अनापद्यपि मंस्यन्ते वार्त्तां साधुजुगुप्सिताम्॥
पतिं त्यक्ष्यन्ति निर्द्रव्यं भृत्या अप्यखिलोत्तमम्।
भृत्यं विपन्नं पतयः कौलं गाश्चापयस्विनीः॥
पितॄन् भ्रातॄन् सुहृद्ज्ञातीन् हित्वा सौरतसौहृदाः।
ननान्दृश्यालसम्वादा दीनाः स्त्रैणाः कलौ नराः॥
शूद्राः प्रतिग्रहीष्यन्ति तपोवेशोपजीविनः।
धर्म्मं वक्ष्यन्त्यधर्म्मज्ञा अधिरुह्योत्तमासनम्॥
नित्यमुद्विग्नमनसो दुर्भिक्षकरकर्षिताः।
निरन्ने भूतले राजन्ननावृष्टिभयातुराः॥
वासोऽन्नपानशयनव्यवायस्नानभूषणैः।
हीनाः पिशाचसन्दर्शा भविष्यन्ति कलौ प्रजाः॥
कलौ काकिणिकेऽप्यर्थे विगृह्य त्यक्तसौहृदाः।
त्यक्ष्यन्ति हि प्रियान् प्राणान् हनिष्यन्ति स्वकानपि॥
न रक्षिष्यन्ति मनुजाः स्थविरौ पितरावपि।
पुत्रान् भार्य्याञ्च कुलजां क्षुद्राः शिश्नोदरम्भराः॥
कलौ न राजन् जगतां परं गुरुं
त्रिलोकनाथानतपादपङ्कजम्।
प्रायेण मर्त्या भगवन्तमच्युतं
यक्ष्यन्ति पाषण्डविभिन्नचेतसः"॥ * ॥

कलिकृतदोषविनाशोपायः। यथा,

"यन्नामधेयं म्रियमाण आतुरः
पतन् स्खलन् वा विवशो गृणन् पुमान्।
विमुक्तकर्म्मार्गल उत्तमां गतिं
प्राप्नोति यक्ष्यन्ति न तं कलौ जनाः॥
पुंसां कलिकृतान् दोषान् द्रव्यदेशात्मसम्भवान्।
सर्व्वान् हरति चित्तस्थो भगवान् पुरुषोत्तमः॥
श्रुतः संकीर्त्तितो ध्यातः पूजितश्चादृतोऽपि वा।
नृणां धुनोति भगवान् हृत्स्थो जन्मायुताशुभम्॥
यथा हेम्नि स्थितो वह्निर्दुर्व्वर्णं हन्ति धातुजम्।
एवमात्मगतो विष्णुर्योगिनामशुभाशयम्॥
विद्यातपःप्राणनिरोधमैत्री
तीर्थाभिषेकव्रतदानजप्यैः।
नात्यन्तशुद्धिं लभतेऽन्तरात्मा
यथा हृदिस्थे भगवत्यनन्ते॥
तस्मात् सर्व्वात्मना राजन् हृदिस्थं कुरु केशवम्।
म्रियमाणो ह्यवहितस्ततो यासि परां गतिम्"॥
"कलेर्दोषनिधे राजन्नस्ति ह्येको महान् गुणः।
कीर्त्तनादेव कृष्णस्य मुक्तसङ्गः परं व्रजेत्॥
कृते यद्ध्यायतो विष्णुं त्रेतायां यजतो मखैः।
द्वापरे परिचर्य्यायां कलौ तद्धरिकीर्त्तनात्"॥
इति श्रीभागवते महापुराणे १२। ३ अध्यायः॥*॥
तद्युगशेषधर्म्माः यथोक्तास्तत्रैव १२। १। ३६-४७॥
"सौराष्ट्रावन्त्याभीराश्च शूरा अर्ब्बुदमालवाः।
व्रात्या द्विजा भविष्यन्ति शूद्रप्राया जनाधिपाः॥
सिन्धोस्तटं चन्द्रभागां कान्तीं काश्मीरमण्डलम्।
भोक्ष्यन्ति शूद्रा व्रात्याद्या म्लेच्छा अब्रह्मवर्च्चसः॥
तुल्यकाला इमे राजन् म्लेच्छप्रायाश्च भूभृतः।
एतेऽधर्म्मानृतपराः फल्गुदास्तीव्रमन्यवः॥
स्त्रीबालगोद्विजघ्नाश्च परदारधनादृताः।
उदितास्तमितप्राया अल्पसत्वाल्पकायुषः॥
असंस्कृताः क्रियाहीना रजसा तमसा वृताः।
प्रजास्ते भक्षयिष्यन्ति म्लेच्छा राजन्यरूपिणः॥
तन्नाथास्ते जनपदास्तच्छीलाचारवादिनः।
अन्योन्यतो राजभिश्च क्षयं यास्यन्ति पीड़िताः"॥
तत्रैव १२। २। १-१६।
"ततश्चानुदिनं धर्म्मः सत्यं शौचं क्षमा दया।
कालेन बलिना राजन् नङ्क्ष्यत्यायुर्ब्बलं स्मृतिः॥
वित्तमेव कलौ नॄणां जन्माचारगुणोदयः।
धर्म्मन्यायव्यवस्थायां कारणं बलमेव हि॥
दाम्पत्येऽभिरुचिर्हेतुर्मायैव व्यवहारिके।
स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च हि रतिर्विप्रत्वे सूत्रमेव हि॥
लिङ्गमेवाश्रमख्यातावन्योन्यापत्तिकारणम्।
अवृत्त्या न्यायदौर्ब्बल्यं पाण्डित्ये चापलं वचः॥
अनाढ्यतैवासाधुत्वे साधुत्वे दम्भ एव हि।
स्वीकार एव चोद्वाहे स्नानमेव प्रसाधनम्॥
दूरे वार्य्ययनं तीर्थं लावण्ये केशधारणम्।
उदरम्भरता स्वार्थः सत्यत्वे धार्ष्ट्यमेव हि॥
दाक्ष्ये कुटुम्बभरणं यशोऽर्थे धर्म्मसेवनम्।
एवं प्रजाभिर्दुष्टाभिराकीर्णे क्षितिमण्डले।
ब्रह्मविट्क्षत्रशूद्राणां यो बली भविता नृपः॥
प्रजा हि लुब्धै राजन्यैर्निर्घृणैर्दस्युधर्म्मभिः।
आच्छिन्नदारद्रविणा यास्यन्ति गिरिकाननम्॥
शाकमूलामिषक्षौद्रफलपुष्पाष्टिभोजनाः।
अनावृष्ट्या विनङ्क्ष्यन्ति दुर्भिक्षकरपीड़िताः॥
शीतवाततपप्रावृड्हिमैरन्योऽन्यतः प्रजाः।
क्षुत्तृड्भ्यां व्याधिभिश्चैव सन्तप्स्यन्ते च चिन्तया॥
त्रिंशद्विंशतिवर्षाणि परमायुः कलौ नृणाम्॥
क्षीयमाणेषु देहेषु देहिनां कलिदोषतः।
वर्णाश्रमवतां धर्म्मे नष्टे वेदपथे नृणाम्॥
पाषण्डप्रचुरे धर्म्मे दस्युप्रायेषु राजसु।
चौर्य्यानृतवृथाहिंसानानावृत्तिषु वै नृषु॥
शूद्रप्रायेषु वर्णेषु छागप्रायासु धेनुषु।
गृहप्रायेष्वाश्रमेषु यौनप्रायेषु बन्धुषु॥
अणुप्रायास्वोषधीषु शमीप्रायेषु स्थास्नुषु।
विद्युत्प्रायेषु मेघेषु शून्यप्रायेषु सद्मसु॥
इत्थं कलौ गतप्राये जनेषु खरधर्म्मिषु।
धर्म्मत्राणाय सत्वेन भगवानवतरिष्यति"॥
(देवगन्धर्व्वविशेषः। स तु कश्यपात् दक्षकन्यायां मुनौ जातः। यथा, महाभारते १। ६५। ४४।
"तथा शालिशिरा राजन् पर्ज्जन्यश्च चतुर्द्दश।
कलिः पञ्चदशस्तेषां नारदश्चैव षोड़शः"॥
शिवः। यथा महाभारते। १३। १७। ७८।
"दम्भोह्यदम्भो वैदम्भो वश्यो वशकरः कलिः"॥)

कलिः, स्त्री, (कलयति ईषत्प्रकाशते उद्भिद्यते वा कल् + ततः इन्।) कलिका। इति मेदिनी॥

कलिकः, पुं, (कलो मन्दगम्भीरध्वनिरस्यास्ति। कल + मत्वर्थे ठन्।) क्रौञ्चपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥

कलिका, स्त्री, (कलिरेव। स्वार्थे कन् टाप् च।) अस्फुटितपुष्पम्। तत्पर्य्यायः। कोरकः २। इत्यमरः। २। ४। १६॥ कलिः ३ कली ४। कोरकम्। ५ इति तट्टीका॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३। १६८।
"मुग्धामजातरजसं कलिकामकाले
व्यर्थं कदर्थयसि किं नवमालिकायाः"॥)
वीणामूलम्। इति हेमचन्द्रः॥ पदसन्ततियुक्तरचनाविशेषः। तद्विवरणम् यथा,—
"स्युर्म्महाकलिकारम्भे श्लोकास्तु युगशः स्मृताः।
अन्यासां कलिकानान्तु भवन्त्येकैकशो हि ते॥
पूर्त्तौ द्वौ कलिकाभिस्तु विरुदास्तुल्यसङ्ख्यकाः"॥*॥

कलिकालक्षणम्।

"कला नाम भवेत्तालनियता पदसन्ततिः।
कलाभिः कलिका प्रोक्ता तद्भेदाः षट् समीरिताः।
कलिका चण्डवृत्ताख्या द्विगादिगणवृत्तका।
तथा त्रिभङ्गी वृत्ताख्या मध्या मिश्रा च केवला"॥

चण्डवृत्ते दशधा संयुक्तवर्णाः।

"अत्र संयुक्तवर्णानां नियमो दशधा च ते।
मधुरं श्लिष्टविश्लिष्टशिथिलक्रादिनस्तमो॥
भिद्यन्ते ह्रस्वदीर्घाभ्यां ते दर्श्यन्ते स्फुटं यथा।
ह्रस्वाग्मधुरसंयोगाः शङ्कराङ्कुशकिङ्कराः॥
तस्मात् श्लिष्टसंयुक्ता दर्पकर्परसर्पवत्।
ततो विश्लिष्टसंयुक्ता भक्तकल्याणचिन्मयः॥
तथा शिथिलसंयुक्ताः पश्य कश्यप वश्यवत्।
प्रोक्ता क्रादियुता मह्यं सह्यं गुह्यं प्रसह्यवत्॥
गर्हादीन् क्रादिसंयुक्तभेदान् केचित् समूचिरे।
दीर्घास्तु क्राङ्कार्पासं बाल्यं वैश्यश्च वाह्यकम्"॥

कलापरिमाणमुक्तम्।

"अधिकाश्चेचतुःषष्ट्यूना द्वादश ताः कलाः ।
ताभ्यो नाधिकाः कार्य्या न्यूनाश्चापि न पण्डितैः" ॥
तत्र तावचण्डवृत्तकलिका द्विधा । नखो विशिख-
श्चेति भेदात् । तत्र रणादि-विंशतिभेदस्य नखस्येह
वर्द्धितादयो नव भेदा गृहीताः ।
"वर्द्धितं वीरभद्रश्च समग्रोऽच्युत उत्पलम् ।
तुङ्गः श्रीगुणारतिस्तथा मातङ्गखेलितम् ।
तिलकश्चेति कलिका नखस्येहोदिता नव"॥ इत्युक्तेः ॥
अथ विशिखः । पद्मकुन्दचम्पकवकुलभेदात् पञ्च-
विधः । तेष्वादिमं पद्मं पङ्केरुहसितकञ्जपाण्डूत्पले-
न्दीवरारुणाम्भोरुहकह्लारभेदात् षड्विधम् ।
अन्तिमं वकुलन्तु भासुरमङ्गलभेदात् द्विविधमित्ये
कादशभेदो विशिखः ।
"पङ्केरुहं सितकञ्जं तथा पाण्डूत्पलं परम् ।
इन्दीवरारुणाम्भोजे कह्लारश्चेति षड्विधम् ॥
इयच्छेदेन कथितं पद्ममेव मनीषिभिः ।
चम्पकं वकुलं कुन्दं वकुलं द्विविधं तथा" ॥
इति पञ्चविधस्यापि विशिखस्येश संख्यका इत्युक्तेः ।
एवं चण्डवृत्तकलिका विंशतिधा गृहीताः ॥ * ॥
अथ पञ्चधा द्विगादिगणवृत्तकाकलिका मञ्जरी-
त्यभिहिता क्रमात् कोरकगुच्छकसंफुल्लकुसुम-
गन्धाख्या । तस्याश्च कोरकगुच्छकुसुमानि
गृहीतानि । कोरको गुच्छकुसुमैर्मञ्जरी त्रिविधा च
तिव्युक्तेः । त्रिभङ्गी कलिका तु शिखरिण्यादि-
पूर्व्वा सोढ़ा । तस्याश्च दण्डकपूर्व्वा विदग्धपूर्व्वा
च गृहीता । दण्डकाख्या विदग्धाख्या त्रिभङ्गीह
द्विधा मतेत्युक्तेः ॥ * ॥ अथ मिश्रकलिका तु
कलिकागणसंपृक्ता सप्तविभक्तिका वा । अच्च-
मयी सर्व्वलघ्वी चेति द्विभेदा केवला चेत्यष्टौ ।
तदेवं षड्भ्यो महाकलिकाभ्यो ऽष्टाविंशतिरिह
कलिका गृहीताः । रणादय एकादश नखभेदाः ।
संफुल्लगन्धौ मञ्जरीभेदौ । शिखरिण्यादयः त्रिभ
ङ्गीभेदा मध्यकलिका च त्वक्ताश्चातताधिक्यविर-
क्षात् । इति रूपगोस्वामिकृतगोविन्दविरुदावली-
भाष्ये बलदेवविद्याभूषणः ॥ (छन्दोभेदः । यदुक्तं
वृत्तरत्नाकरे ४ अध्याये ।
"प्रथममपरचरणसमुत्थं
श्रयति स यदि लघ्म ।
इतरदितरगदितमपि यदि च तुर्य्यम्
चरणयुगलकमविकृतमपरमिति कलिका सा" ॥
कला । यथोक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ ।
"तन्मन्ते कलिका यस्मात्तस्मात्ताश्चिद्यः स्मृताः"॥)
कलिकापूर्व्वं, क्ली, (कलिकया अंशेन जन्यं अपूर्व्वं
अदृष्टम् ।) अङ्गप्रधानान्यतरबहुकर्म्मसाध्यस्वर्गा-
दिफलजनकापूर्व्वोत्पत्तौ तत्तत्प्रत्येककर्म्मजन्यमदृ-
ष्टम् । इति स्मृतिः ॥
कलिकारः, पुं, (कलिं किचिकुचीतिशब्देन कलहं
करोतीति । कलि + कृ + अण् ।) धूम्याटपक्षी ।
पीतमस्तकपक्षी । (कलिं स्वदेहस्थकण्टकैरनिष्टं
करोतीति ।) पूतिकरञ्जः । इति मेदिनी ॥
कलिकारकः, पुं, (कलिं कण्टकैरनिष्टं करोति ।
कलि + कृ + णिच् + ण्वुल् ।) पूतिकरञ्जः । काँटा-
करञ्ज नाटाकरञ्ज इति च भाषा । इत्यमरः । २ ।
४ । ४८ ॥ (कलिं कलहं कारयति । कलि + कृ +
णिच् + ण्वुल् ।) नारदमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥
कलिकारी, स्त्री, (कलिं गर्भपाताद्यनिष्टं करोतीति ।
कलि + कृ + अण् । जातित्वात् ङीष् ।) उप-
विषभेदः । विषलाङ्गलीया इति भाषा । तत्-
पर्य्यायः । लाङ्गली २ हलिनी ३ गर्भपातनी ४
दीप्ता ५ विशल्या ६ अग्निमुखी ७ हली ८ नक्ता
९ इन्द्रपुष्पिका १० विद्युज्ज्वाला ११ अग्निजिह्वा
१२ व्रणहृत् १३ पुष्पसौरभा १४ स्वर्णपुष्पा
१५ वह्निशिखा १६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।
उष्णत्वम् । कफवातनाशित्वम् । गर्भान्तःशल्यनि-
ष्क्रामकारित्वम् । परमसारित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥
कलिङ्गं, क्ली, (कलि + गम् + ड । निपातनात्
साधुः ।) इन्द्रयवम् ॥ इत्यमरः । २ । ४ । ६७ ॥
कलिङ्गः, पुं, (कलिं पूतिगन्धादिकं गच्छति प्राप्नोति
कलि + गम् + ड । निपातनात् साधुः ।) पूतिक-
रञ्जवृक्षः । (के मस्तके लिङ्गं पीतादिचिह्नमस्य ।)
धूम्याटपक्षी । देशविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
(स्वनामख्यातो नृपतिविशेषः । अस्य नामानुसारे-
णैव कलिङ्ग इति देशाख्या जाता । यदुक्तं महा
भारते । १ । १०४ । ४९,५० ।
"अङ्गो वङ्गः कलिङ्गश्च पुण्ड्रः सुह्मश्च ते सुताः ।
तेषां देशाः समाख्याताः स्वनामप्रथिता भुवि ॥
अङ्गस्याङ्गोऽभवद्देशो वङ्गो वङ्गस्य च स्मृतः ।
कलिङ्गविषयश्चैव कलिङ्गस्य च स स्मृतः" ॥)
मेदिनीमते जलपदार्थे पुं भूम्नि । (यदुक्तं तत्रैव
गत्रिके ३३ ।
"कलिङ्गः पूतिकरजे धूम्याटे भूम्नि नीवृति" ॥
अस्य प्रमाणं यथा, गोः रामायणे । ४ । ४० । २१ ।
"ततः शकपुलिन्दांश्च कलिङ्गांश्चैव मार्गतः" ॥
तद्देशवासिमानवादयः । यथा, महाभारते । ३ ।
११४ । ३ ।
"ततः समुद्रतीरेण जगाम वसुधाधिपः ।
भ्रातृभिः सहितो वीरः कलिङ्गान् प्रति भारत"॥)
कुटजवृक्षः । (अस्य पर्य्यायो यथा भावप्रकाशे
पूर्व्वखण्डे १ भागे ।
"उक्तं कुटजबीजन्तु यवमिन्द्रयवन्तथा ।
कलिङ्गञ्चापि कालिङ्गं तथा भद्रयवा अपि" ॥
इन्द्रयवशब्देऽस्य गुणावली ज्ञेया ॥
व्यवहारो यत्र तद्यथा ।
"विल्वं छागपयः सिद्धं सितामोचरसान्वितम् ।
कलिङ्गचूर्णसंयुक्तं रक्तातीसारनाशनम्" ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽतीसाराधिकारे ॥)
शिरीषवृक्षः । प्लक्षवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कलिङ्गकः, पुं, (कलिङ्ग + संज्ञायां कन् । कलिङ्ग
इव कायति वा । कै + कः ।) इन्द्रयवम् । इति
रत्नमाला ॥ (यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वरा-
धिकारे ।
"कलिङ्गकाः पटोलस्य पाठा कटुकरोहिणी" ।)
कलिङ्गा, स्त्री, (कं सुखं लिङ्गतीति । क + लिङ्ग
अच् टाप् ।) नितम्बिनी । महिला । इति मेदि
करहेमचन्द्रौ । त्रिवृत् । इति शब्दचन्द्रिका
तेउड़ि इति भाषा ॥
कलिञ्जः, पुं, (कं वातं लञ्जति तिरस्करोति रोधने
नेति यावत् । क + लजि भर्त्सने + "कर्म्मण्यण्
३ । २ । १ । इति अण् । निपातनात् साधुः ।
कटः । इति हेमचन्द्रः ॥ चाँच् दरमा इत्या
भाषा ॥
कलितं, त्रि, (कल + कर्म्मणि क्त ।) विदितम्
आप्तम् । इति मेदिनी ॥ भेदितम् । गणितम्
इति शब्दरत्नावली ॥ धृतम् यथा,—
"करकलितकपालः कुण्डली दण्डपाणिः" । इति
भैरवध्यानम् ॥
(प्राप्तः । यथा आर्य्यासप्तशती ३५५ ।
"विशिख इव कलितकर्णः प्रविशति हृदयं
निःसरति" ॥ भावे + क्त । ज्ञानम् ॥)
कलिद्रुमः, पुं, (कलिना आश्रितो द्रुमः शाकपार्थि
वादिवत् मध्यपदलोपः ।) विभीतकवृक्षः । इत्य
मरः । २ । ४ । ५८ । वयड़ा इति भाषा ॥ (अस्य
पर्य्यायो यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे । १ भागे
"विभीतकस्त्रिलिङ्गः स्यादक्षः कर्षफलश्च सः ।
कलिद्रुमो भूतवासस्तथा कलियुगालयः" ॥
विशेषविवरणमस्य विभीतकशब्दे ज्ञेयम् ।)
कलिन्दः, पुं, (कलिं ददाति द्यति वा खच् मुम् च ।
विभीतकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विभीतक
शब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥) सूर्य्यः । पर्व्वत
विशेषः । यस्मात् यमुना निर्गता । इति कालि
न्दीशब्दव्युत्पत्तौ भरतः ॥ (यथा रघुः ६ । ४८ ।
"कलिन्दकन्या मथुरां गतापि
गङ्गोर्म्मिसंसक्तजलेव भाति" ॥)
कलिन्दकन्या, स्त्री, (कलिन्दस्य पर्व्वतविशेषस्य कन्य
तदुत्पन्नत्वात् ।) यमुनानदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
("कलिन्दकन्यामथुरां गतापि
गङ्गोर्म्मिसंसक्तजलेव भाति" ॥
इति रघुः । ६ । ४८ ॥)
कलिन्दनन्दिनी, स्त्री, (कलिन्दं नन्दयति । कलिन्द +
नन्द + णिनिः ङीप् च । कलिन्दस्य नन्दिनी वा ।
यमुनानदी । इति शब्दरत्नावली ॥
कलिप्रियः, पुं, (कलिः कलहः प्रियो यस्य ।) नारद
मुनिः । यथा । "कलिप्रियस्य प्रियशिष्यवर्गः"
इति रघुः ॥ (कलेः प्रियः । दुष्टप्रकृतिकः ॥) वा
नरः । इति शब्दरत्नावली ॥
कलिमारकः, पुं, (कलीनां कलिकानां माला यत्र
लस्य रः कप् संज्ञायां कन् वा । यद्वा कलिन
स्वदेहस्थकण्टकाघातदुःखेन मारयतीति । कलि
+ मृ + णिच् + ण्वुल् ।) कलिकारकः । इत्यमर
टीकायां रमानाथः । २ । ४ । ४८ ॥
कलिमालकः, पुं, (कलीनां माला यत्र । कप् कलिन
मारयति वा रस्य लः ।) कलिकारकः । इति
स्वामी इत्यमरटीकायां भरतः ॥
कलिमाल्यः, पुं, (कलीनां माल्यं यत्र ।) पूतिकरञ्जः
इति राजनिर्घण्टः ॥

कलियुगं, क्ली, (कलिरेव युगम्। अग्नेः शिखा राहोः शिर इति वत् कलेर्युगं वा।) चतुर्थयुगम्। (यथा मनुः १। ८५।
"अन्ये कृतयुगे धर्म्मास्त्रेतायां द्वापरे परे।
अन्ये कलियुगे नृणां युगह्रासानुरूपतः" ॥)
तस्योत्पत्त्यादि यथा। माघीपूर्णिमायां शुक्रवारे कलियुगोत्पत्तिः। तत्र अवतारः कल्किः। पुण्यमेकपादम् ॥ पापं त्रिपादम्। गङ्गा तीर्थम्। ब्राह्मणो निरग्निः। अन्नगताः प्राणाः। सार्द्धत्रिहस्तपरिमितो मनुष्यदेहः। अष्टाधिकशतवर्षं परमायुः। भोजनपात्रस्य नियमो नास्ति। इति कलियुगस्य लक्षणम् ॥ कलियुगाब्दाः ४३२०००। आदौ कलिराजा धर्म्मपुत्त्रो युधिष्ठिरः। हरिश्चन्द्रः मुनिश्चन्द्रः तेजशेखरः विक्रमादित्यः विक्रमसेनः लाउसेनः बल्लालसेनः देवपालः भूपालः महीपालः। एते राजचक्रवर्त्तिनः ॥
तन्माहात्म्यं यथा,—
'धर्म्मः सङ्कुचितस्तपो विरहितं सत्यञ्च दूरं गतम्।
लोका धर्म्महता हिंसाश्चलुभिता नारीवशा मानवाः'॥
तत्र तारकब्रह्मनाम।
"हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे।
हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे"॥
इति केचित् ॥

कलियुगाद्या, स्त्री, (कलियुगस्य आद्या आद्यतिथिः।) माघीपौर्णमासी। तत्प्रमाणं युगाद्याशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

कलिलः, त्रि, (कल्यते मिश्र्यते इति। "सलिकलि" उणां १। ५५। इति इलच्।) गहनः। इत्यमरः। ३। १। ८५ ॥ (यथा गीतायाम् २। ५२।
"यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति" ॥)
मिश्रः। इत्युणादिकोषः ॥ (यथा भागवते ६। २। ४६।
"न यत्पुनः कर्म्मसु सज्जते मनो
रजस्तमोभ्यां कलिलं ततोऽन्यथा" ॥)

कलिवृक्षः, पुं, (कलेराश्रयरूपो वृक्षः।) कलिद्रुमः। वहेडुकवृक्षः। इति हेमचन्द्रः ॥

कली, स्त्री, (कल्+"सर्व्वधातुभ्य इन्" ततः वा ङीप्।) कलिका। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कलुषं, क्ली, (कं सुखं लुषति छिनत्ति। क+लुष्+अण्। यद्वा कल्+"पुनहिकलिभ्य उषच्"। उणां ४। ७५। इति उषच्।) पापम्। इत्यमरः। १। ४। २८ ॥ (यथा शङ्कराचार्य्यकृतात्मबोधे ५।
"अज्ञानकलुषं जीवं ज्ञानाभ्यासाद्विनिर्म्मलम्।
कृत्वा ज्ञानं स्वयं नश्येज्जलं कतकरेणुवत्" ॥
मालिन्यं यथा ऋतुसंहारे। ३। २३।
"विगतकलुषमम्भः श्यालिपक्का धरित्री।
विमलकिरणचन्द्रं व्योम ताराविचित्रम्" ॥)

कलुषः, पुं स्त्री, (कस्य जलस्य लुषः हिंसकः। आविलकारक इत्यर्थः। क+लुष्+क।) महिषः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (वङ्गः। यथा शकुन्तलायां "कण्ठः स्तम्भितवाष्पवृत्तिकलुषः" ॥ निन्दितः। यथा मनुः १। ५७।
"वर्णापेतमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजम्" ॥)

कलुषः, त्रि, (कल्+उषच्।) अनच्छः। आविलः। इत्यमरः। १। १०। १४ ॥ ("निर्भुग्नकलुषे नेत्रे" इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे। ३१ अध्याये ॥)

कलेवरं, क्ली, (कले शुक्रे वरं श्रेष्ठं देहोत्पत्तिहेतुत्वात् पवित्रम्। सप्तम्या अलुक्।) शरीरम्। इत्यमरः। २। ६। ७० ॥ (यथा गीतायाम्। ८। ६।
"यं यं भावं स्मरन् देही त्यजत्यन्ते कलेवरम्।
तं तमुपैति कौन्तेय ! सदा तद्भावभावितः" ॥)

कल्कः, पुं क्ली, (कल गतौ+"कृ दाधारार्चिकलिभ्यः कः"। उणां ३। ४०। इति कः।) घृततैलादिशेषः। (यथा याज्ञवल्क्यः। १। २७७।
"स्नपनं तस्य कर्त्तव्यं पुण्येऽह्नि विधिपूर्व्वकम्।
गौरसर्षपकल्केन साज्येनोत्सादितस्य च" ॥)
दम्भः। (यथा महाभारते १। १। २७१।
"तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः
स्वाभाविको वेदविधिर्न कल्कः।
प्रसह्य वित्ताहरणं न कल्कः
तान्येव भावोपहतानि कल्कः" ॥)
विभीतकवृक्षः। विष्ठा। किट्टम्। पापम्। इति मेदिनी ॥ (यथा भागवते २। २। २४।
"विधूतकल्कोऽथ हरेरुदस्तात्
प्रयाति चक्रं नृप ! शैशुमारम्" ॥
यस्य कस्यचित् वस्तुनो चूर्णम्। यथा कुमारे। ७। ९।
"तां लोध्रकल्केन हृताङ्गतैला-
माश्यानकालेयकृताङ्गरागाम्" ॥)
कर्णमलः। इति शब्दरत्नावली ॥ तुरुष्कनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ घृततैलादिपाके देयमौषधद्रव्यम्। तत्तु पञ्चकषायान्तर्गतदृषदि पेषितम्। अस्य पूर्णवीर्य्यं याममेकं तिष्ठति। यथा,—
"द्रव्यमात्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा जलमिश्रितम्।
तदेव सूरिभिः पूर्व्वैः कल्क इत्यभिधीयते" ॥
तत्पर्य्यायः। पिष्टः २ विनीयः ३। इति रत्नमाला ॥ आवापः ४ प्रक्षेपः ५। इति वैद्यकपरिभाषा ॥ ("द्रव्यमार्द्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा सजलं भवेत्।
प्रक्षेपावापकल्कास्ते तन्मानं कर्षसम्मितम् ॥
इति मध्यखण्डे। ५। १। शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥ यस्तु क्षतेषूपयुज्यते सभूयः कल्क इति संज्ञां लभते निरुद्धालेपनसंज्ञस्तेनास्रावसंनिरोधो मृदुता पूतिमांसापकर्षणमन्तर्निर्द्दोषताव्रणशुद्धिश्च भवति"॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने। १८ अध्याये ॥)
शाठ्यम्। इति मोक्षधर्म्मटीकायां नीलकण्ठः ॥

कल्कः, त्रि, (कलयति पापमाचरति। कल्+कः।) पापाशयः। पापात्मा। इति मेदिनी ॥

कल्कफलः, पुं, (कल्कस्य विभीतकस्य फलमिव फलं यस्य अवयवसादृश्यात्।) दाड़िमवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (दाड़िमशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

कल्किः, पुं, (कल्कः पापं हार्य्यतया अस्ति अस्य। कल्क+इन्।) विष्णोर्दशमावतारः। स तु कलिशेषे पापात्मनां विनाशाय सम्भलग्रामे भविष्यति। यथा,—
"सम्भलग्राममुख्यस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः।
भवने विष्णुयशसः कल्किः प्रादुर्भविष्यति" ॥
तस्य कर्म्म यथा,—
"अश्वमाशुगमारुह्य देवदत्तं जगत्पतिः।
असिनाऽसाधुदमनमष्टैश्वर्य्यगुणान्वितः ॥
विचरन्नाशुना क्षौण्यां हयेनाप्रतिमद्युतिः।
नृपलिङ्गच्छदो दस्यून् कोटिशो निहनिष्यति" ॥
इति श्रीभागवतम् ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"स्तुत्वा प्राह पुरो ब्रह्मा देवानां हृदयेप्सितम्।
तं श्रुत्वा पुण्डरीकाक्षो ब्रह्माणमिदमब्रवीत् ॥
सम्भले विष्णुयशसो गृहे प्रादुर्भवाम्यहम्।
सुमत्यां मातरि विभो धन्यायां त्वन्निदेशतः ॥
चतुर्भिर्भ्रातृभिर्देव करिष्यामि कलिक्षयम्।
भवन्तो बान्धवा देवाः स्वांशेनावतरिष्यथ ॥
इयं मम प्रिया लक्ष्मीः सिंहले संभविष्यति।
बृहद्रथस्य भूपस्य कौमुद्यां कमलेक्षणा।
भार्य्यायां मम भार्य्यैषा पद्मा नाम्नी जनिष्यति ॥
यात यूयं भुवं देवाः स्वांशावतरणे रताः ॥
राजानौ मरुदेवापी स्थापयिष्याम्यहं भुवि।
पुनः कृतयुगं कृत्वा धर्म्मान् संस्थाप्य पूर्व्ववत्।
कलिव्यालं संनिरस्य प्रयास्ये स्वालयं विभो ॥
इत्युदीरितमाकर्ण्य ब्रह्मा देवगणैर्वृतः।
जगाम ब्रह्मसदनं देवाश्च त्रिदिवं ययुः ॥
महीमाश्वास्य भगवान् निजजन्मकृतोद्यमः।
सम्भलग्रामविप्रर्षिमाविवेश परात्मकः ॥
सुमत्यां विष्णुयशसा गर्भमाधत्त वैष्णवम्।
ग्रहनक्षत्रराश्यादिसेवितश्रीपदाम्बुजम् ॥
सरित् समुद्रा गिरयो लोकाः सस्थाणुजङ्गमाः।
सहर्षा ऋषयो देवा जाते विष्णौ जगत्पतौ ॥
बभूव सर्व्वसत्त्वानामानन्दो विविधाश्रयः।
नृत्यन्ति पितरो हृष्टास्तुष्टा देवा जगुर्यशः ॥
चक्रुर्व्वाद्यादि गन्धर्व्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः।
द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य माधवे मासि माधवः।
जातो ददृशतुः पुत्त्रं पितरौ हृष्टमानसौ ॥
धात्री माता महाषष्ठी नाड़ीच्छेत्त्री तदाम्बिका।
गङ्गोदकक्लेदमोक्त्री सावित्री मार्ज्जनोद्यता ॥
तस्य विष्णोरनन्तस्य वसुधाऽदात् पयः सुधाम्।
मातृका माङ्गल्यवचः कृष्णजन्मदिनेऽभवन् ॥
ब्रह्मा तदुपधार्य्याशु स्वाशुगं प्राह सेवकम्।
याहीति सूतिकागारं गत्वा विष्णुं प्रबोधय ॥
चतुर्भुजमिदं रूपं देवानामपि दुर्लभम्।
त्यक्त्वा मानुषवद्रूपं कुरु नाथ विचारितम् ॥
इति ब्रह्मवचः श्रुत्वा पवनः सुरभिः सुखम्।
सुप्रीतः प्राह तरसा ब्रह्मणो वचनात्ततः।
तच्छ्रुत्वा पुण्डरीकाक्षस्तत्क्षणात् द्विभुजोऽभवत्।
तदा तत्पितरौ दृष्ट्वा विस्मयापन्नमानसौ ॥
भ्रमसंस्कारवत्तत्र मेनाते तस्य मायया।
ततस्तु सम्भलग्रामे सोत्सवा जीवजातयः ॥
मङ्गलाचारबहुलाः पापतापविवर्ज्जिताः।
सुमतिस्तं सुतं लब्ध्वा विष्णुं जिष्णुं जगत्पतिम् ॥
पूर्णकामा विप्रमुख्यानाहूयादाद्गवां शतम्।

हरेः कल्यायाश्चविष्णुयशाः शुद्धेन चेतसा ॥
सामर्ग्यजुर्व्विद्भिरग्रैराचन्नामकरणे रतः ।
तदा रामः कृपो व्यासो द्रौणिर्भिक्षुः शरीरिणः ॥
समायाता हरिं द्रष्टुं बालकत्वमुपागतम् ।
तानागतान् समालोक्य चतुरः सूर्य्यसन्निभान् ।
हृष्टरोमा द्विजवरः पूजां चक्रे स ईश्वरान् ॥
पूजितास्ते स्वासनेषु संविष्टाः स्वस्वकाश्रयाः ।
हरिं क्रोडगतं तस्य ददृशुः सत्त्वमूर्त्तयः ॥
तं बालकं नराकारं विष्णुं नत्वा मुनीश्वराः ।
कल्किं कल्कविनाशार्थमाविर्भूतं विदुर्बुधाः ।
नामाकुर्व्वंस्ततस्तस्य कल्किरित्यभिविश्रुतम् ॥
कृत्वा संस्कारकर्म्माणि ययुस्ते हृष्टमानसाः ।
ततः स ववृधे तत्र सुमत्या परिपालितः ॥
कालेनाल्पेन कंसारिः शुक्लपक्षे यथा शशी ।
कल्केर्ज्येष्ठास्त्रयः शूराः कविप्राज्ञसुमन्त्रकाः ॥
तातमातृप्रियकरा गुरुविप्रप्रतिष्ठिताः ।
कल्केरंशाः पुरो जाताः साधवो धर्म्मतत्पराः ॥
गार्ग्यभर्ग्यविशालाद्या ज्ञातयस्तदनुव्रताः ।
विशाखयूपभूपालपालितास्तापवर्ज्जिताः ।
ब्राह्मणाः कल्किमालोक्य परां प्रीतिमुपागताः ॥
ततो विष्णुयशाः पुत्रं धीरं सर्व्वगुणाकरम् ।
कल्किं कमलपत्राक्षं प्रोवाच पठनादृतम् ।
तात ते ब्रह्मसंस्कारं यज्ञसूत्रमनुत्तमम् ।
सावित्रीं वाचयिष्यामि ततो वेदान् पठिष्यसि ॥
इति श्रीकल्किपुराणेऽनुभागवते भविष्ये कल्किजन्मोपनयनम् २ अध्यायः ॥

कल्की, [न्] पुं, (कल्कः पापं नाशकतया अस्ति अस्य । कल्क + इनि ।) कल्किः । भगवतो दशावतारेषु चरमोऽवतारः । यथा पुराणे ।
"मत्स्यः कूर्म्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।
रामो रामश्च रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश" ॥
(अस्य जन्मादिविवरणन्तु कल्किशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कल्पः, पुं, (कल्प्यते विधीयते असौ । कृप् + कर्म्मणि घञ् ।) विधिः । (यथा मनुः ३ । १४७ ।
"एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः ।
अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः" ॥
(कल्पयति सृष्टिं नाशं वा अत्र । कृप् + णिच् + अधिकरणे अच् ।) प्रलयः ।
("युगानां सप्ततिः सैकामन्वन्तरमिहोच्यते" ।
"कृताब्दसंख्यस्तस्यान्ते सन्धिः प्रोक्तो जलप्लवः" ॥
"ससन्धयस्ते मनवः कल्पे ज्ञेयाश्चतुर्दश ।
कृतप्रमाणः कल्पादौ सन्धिः पञ्चदशस्मृतः" ॥
ते एकसप्ततियुगरूपा मनवः स्वायम्भुवाद्याः ससन्धयः स्वस्वसन्धिसहिताः कल्पकाले आलयाः । ससन्धिस्ते चतुर्द्दशमनुभिः कल्पो भवेदित्यर्थः । इति सूर्य्यसिद्धान्तोक्तकल्पपरिमाणम् ॥ अस्य कालिकनैमित्तिकदैनन्दिनमहाप्रलयानां विवृतिस्तु तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
कल्पते स्वक्रियायै समर्थो भवत्यत्र । कृप् + अधिकरणे घञ् ।) ब्राह्मं दिनम् । तत्तु दैवद्विसहस्रयुगम् । इत्यमरः । १ । ४ । २१ ॥ (यथा विष्णुपुराणे १ मांशे १ । १२ ।
"कल्पान् कल्पविकल्पांश्च चतुर्युगविकल्पितान् ।
कल्पान्तस्य स्वरूपञ्च युगधर्म्मांश्च कृत्स्नशः" ॥)
त्रिंशत्कल्पैर्ब्रह्मण एको मासो भवति तेषां नामानि यथा । श्वेतवाराहः १ नीललोहितः २ वामदेवः ३ गाथान्तरः ४ रौरवः ५ प्राणः ६ बृहत्कल्पः ७ कन्दर्पः ८ सत्यः ९ ईशानः १० ध्यानः ११ सारस्वतः १२ उदानः १३ गरुडः १४ कौर्म्मः १५ अयं ब्रह्मणः पौर्णमासी । नारसिंहः १६ समाधिः १७ आग्नेयः १८ विष्णुजः १९ सौरः २० सोमकल्पः २१ भावनः २२ सुप्रमाली २३ वैकुण्ठः २४ आर्च्चिषः २५ वल्मीकल्पः २६ वैराजः २७ गौरीकल्पः २८ माहेश्वरः २९ पितृकल्पः ३० अयं ब्रह्मणोऽमावास्या । इति क्रमसन्दर्भे प्रभासखण्डम् ॥ एतादृशैर्द्वादशमासैर्ब्रह्मणः सम्वत्सरो भवति । एवं वर्षशतं ब्रह्मण आयुः । तत्र पञ्चाशद्वर्षाणि व्यतीतानि एकपञ्चाशदारम्भे अधुना श्वेतवाराहकल्पः । इति महाभारतम् ॥ (कल्पारम्भकालश्च ब्रह्मसिद्धान्ते उक्तस्तद्यथा,—
"चैत्रसितादेर्भानोर्दिवसमासयुगकल्पाः ।
सृष्ट्यादौ लङ्कायामिह प्रवृत्ता दिनैर्वृत्स ?" ॥
चैत्रसितादेश्चैत्रशुक्लप्रतिपदमारभ्य इत्यर्थः ।
तथा च ब्रह्मपुराणम् ।
"चैत्रे मासि जगत् ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि ।
शुक्लपक्षे समग्रन्तु तदा सूर्य्योदये सति ।
प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि" ॥
इति कालसामान्यगणनायास्तदारभ्य कथनात् ॥
एवं चैत्रशुक्लप्रतिपदि कल्पारम्भेऽपि ।
"माघशुक्लतृतीयायां कृष्णायां फाल्गुनस्य च ।
पञ्चमी चैत्रमासाद्या यथैवाद्या तथा परा ।
शुक्ला त्रयोदशी माघे कार्त्तिकस्य तु सप्तमी ।
नवमी मार्गशीर्षस्य सप्तैताः संस्मराम्यहम् ।
कल्पनामादयो ह्येता दत्तस्याक्षयकारकाः" ॥
इति वराहवाक्यानि समूलानि चेत् तदा कल्पभेदादविरुद्धानि कल्पादित्वेन तत्तत् तिथिषु श्राद्धकर्त्तव्यतोपयोगिपारिभाषिकपरत्वेन वा समर्थनीयानि । अत एव सूर्य्यसिद्धान्ते उक्तम् । यथा,—
"सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रविपर्य्ययात् ।
यत् प्रोक्तं तद्भवेद्दिव्यं भानोर्भगणपूरणात् ॥
मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम् ।
न तत्र द्युनिशोर्भेदो ब्राह्मकल्पः प्रकीर्त्तितः" ॥
इत्यादीनां युगमन्वन्तरकल्पानां सौरत्वेन उक्तिः 'सौरमाणे च नियतयुगादिकालेषु अनियततिथिसम्भवेऽपि सर्व्वेषां कल्पानामादौ चैत्रसितादितिथिरेव नियता प्रागुक्तवचनप्रामाण्यात् । किन्तु प्रागुक्तमात्स्ये ब्राह्मकल्पानां चान्द्रत्वकथनात् तिथिभेदसम्भवः । इति सूर्य्यसिद्धान्तवाक्यं ग्रहस्पष्टीकरणोपयोगीत्यविरोधः ।) विकल्पः । कल्पसूत्रः । न्यायः । शास्त्रविशेषः । स तु वेदषडङ्गान्तर्गतो यागक्रियाणामुपदेशकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रघुः १ । ९४ ।
"कल्पवित् कल्पयामास वन्यामेवास्य संविधाम्" ॥)
व्याकरणस्य प्रत्ययविशेषः । स च स्याद्यन्ततिङन्तपदाभ्यामीषदूनार्थे भवति । तत्र स्याद्यन्तस्य यथा, ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः । ईषदूनं पचति पचतिकल्पम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् । (तथा महाभारते १ । १२६ । ५ ।
"ते परस्परमामन्त्र्य देवकल्पा महर्षयः" ॥)

कल्पकः, पुं, (कल्पयति क्षौरकर्म्मादिना वेशादिकं रचयतीति । कृप् + णिच् + ण्वुल् ।) नापितः । इति शब्दमाला ॥ कर्च्चूरः । इति भावप्रकाशः ॥ (कल्पयति गद्यपद्यादिकमुद्भाव्य रचयतीति वाक्यरचयिता । ग्रन्थकर्त्ता ॥)

कल्पनं, क्ली, (कृप् + भावे ल्युट् ।) कृन्तिः । छेदनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कल्पना, स्त्री, (कृप् + णिच् + भावे युच् टाप् ।) हस्तिसज्जना । वायकस्यारोहणार्थं गजसज्जीकरणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ४२ ॥ अनुमितिः । इति न्यायशास्त्रम् ॥ रचना । यथा "प्रबन्धकल्पना कथा" । इत्यमरः । १ । ६ । ६ ॥

कल्पनी, स्त्री, (कल्पयति केशादीन् छिनत्ति अनया । कृप् छेदने + करणे ल्युट् । ततो ङीप् ।) कर्त्तनी । इति हेमचन्द्रः ॥ काँचि इति भाषा ॥

कल्पपादपः, पुं, (कल्पयति सर्व्वकामं सम्पादयति । इति कल्पः । स चासौ पादपश्चेति कर्म्मधारयः ।) कल्पवृक्षः । यथा नैषधे । १ । १५ । "मृषा न चक्रेऽल्पितकल्पपादपः" ॥

कल्पपादपदानं, क्ली, (कल्पपादपस्य सुवर्णनिर्म्मितपादपाकृतेर्दानम् ।) महादानविशेषः । तद्विधानं यथा,
"कल्पपादपदानाख्यमतः परमनुत्तमम् ।
महादानं प्रवक्ष्यामि सर्व्वपातकनाशनम् ॥
पुण्यन्दिनमथासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
पुण्याहवाचनं कृत्वा लोकेशावाहनन्तथा ॥
ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।
काञ्चनं कारयेद्वृक्षं नानाफलसमन्वितम् ॥
नानाविहगवस्त्राणि भूषणानि च कारयेत् ।
शक्तितस्त्रिपलादूर्द्ध्वमासहस्रात् प्रकल्पयेत् ॥
अर्द्धकृप्तं सुवर्णस्य कारयेत् कल्पपादपम् ।
गुडप्रस्थोपरिष्टाच्च सितवस्त्रयुगान्वितम्" ॥
अर्द्धकृप्तं यावदुपात्तसुवर्णस्यार्द्धेन निर्म्मितम् ।
"ब्रह्मविष्णुशिवोपेतं पञ्चशाखं सभास्करम् ।
कामदेवमधस्ताच्च सकलत्रं प्रकल्पयेत् ॥
सन्तानं पूर्व्वतस्तद्वत्तुरीयांशेन कल्पयेत् ।
मन्दारं दक्षिणे पार्श्वे श्रिया सार्द्धं घृतोपरि" ॥
सन्तानं पूर्व्वतस्तद्वदिति गुडप्रस्थस्य सितवस्त्रयुगान्वितमित्यर्थः । कामदेवमधस्ताच्चेति सन्तानस्याधस्तात् सकलत्रं कामदेवं प्रकल्पयेदिति योजना मन्दारादिष्वेकैकदेवतासम्बन्धश्रुतेः ॥
"पश्चिमे पारिभद्रन्तु सावित्र्या सह जीरके ।
सुरभीसंयुतं तद्वत्तिलेषु हरिचन्दनम् ॥
तृतीयांशेन कुर्व्वीत सौम्येन फलसंयुतम् ।
कौषेयवस्त्रसंयुक्तानिक्षुमाल्यफलान्वितान्" ॥
तृतीयांशेन सन्तानघटनावशिष्टसुवर्णतृतीयभागेन सौम्येन उत्तरदिग्विभागेन ॥

"तथाष्टपूर्णकलसान् पादुकासनभाजनान् ।
दीपिकोपानहच्छत्रचामरासनसंयुतम्" ॥

पादुकासनभाजनान् पादुकासनभाजनसहितानित्यर्थः । आसनपदश्चात्र कलसावस्थानोचितासनपरम् । चामरासनसंयुतमिति पुनरासनपदश्रवणात् ।

"फलपङ्क्तियुतं तद्वदुपरिष्टाद्वितानकम् ।
तथाष्टादशधान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ॥
होमाधिवासनान्ते तु स्नापितो देवपुङ्गवैः ।
त्रिःप्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥
नमस्ते कल्पवृक्षाय चिन्तितान्नप्रदाय च ।
विश्वम्भराय देवाय नमस्ते विश्वमूर्त्तये ॥
यस्मात्त्वमेव विश्वात्मा ब्रह्मा स्थाणुर्दिवाकरः ।
मूर्त्तामूर्त्तपरं वीजमतः पाहि सनातन ! ॥
त्वमेवामृतसर्व्वस्वमनन्तपुरुषोऽव्ययः ।
सन्तानाद्यैरुपेतः सन् पाहि संसारसागरात् ॥
एवमामन्त्र्य तं दद्याद्गुरवे कल्पपादपम् ।
चतुर्भ्यश्चापि ऋत्विग्भ्यः सन्तानादीनि कल्पयेत्" ॥

. एतेन चत्वार एवर्त्विजः कर्त्तव्याः । कुण्डमयाश्चत्वारो ब्राह्मणा इत्युक्तं सम्भवति ॥

"स्वल्पेष्वेकाग्निवत् कुर्य्यात् गुरवेवाभिपूजितः ।
न वित्तशाठ्यं कुर्व्वीत न च विस्मयवान् भवेत्" ।

न च विस्मयवान् इदम्मया दत्तमिति नाहङ्कारवान् भवेदित्यर्थः ॥

"अनेन विधिना यस्तु महादानं निवेदयेत् ।
सर्व्वपापविनिर्मुक्तः सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
अप्सरोभिः परिवृतः सिद्धचारणकिन्नरैः ।
भूतान्भव्यांश्च मनुजांस्तारयेदात्मसम्मितान् ॥
स्तूयमानो दिवः पृष्ठे पुत्त्रपौत्त्रप्रपौत्त्रवान् ।
विमानेनार्कवर्णेन विष्णुलोकं स गच्छति ।
दिवि कल्पशतं तिष्ठेद्राजराजो भवेत्ततः ॥
नारायणबलोपेतो नारायणपरायणः ।
नारायणकथासक्तो नारायणपुरं व्रजेत् ॥

यो वा पठेत् कनककल्पतरुप्रदानं
यो वा शृणोति पुरुषोऽल्पधनः स्मरेद्वा ।
सोऽपीन्द्रलोकमधिगम्य सहाप्सरोभि-
र्म्मन्वन्तरं वसति पापविमुक्तदेहः" ॥ * ॥

अत्र यजमानः समुपजातकल्पपादपमहादानदानेच्छस्तुलापुरुषलिखितं खड्गचर्म्ममयाच्छन्नसभाहतुलास्थाप्यहरिप्रतिमालङ्कारतुलाहस्तग्राह्यप्रतिमाऋत्विक्चतुष्टयवरणादिदक्षिणासामग्रीवर्ज्जं सर्व्वसम्भारं अधिकत्वेन पलत्रयादूर्द्धसहस्रपलावधियथेष्टकाञ्चनमुपादाय तस्यार्द्धेन कल्पपादपमपरार्द्धेन समभागेन सन्तानं मन्दारं पारिभद्रं हरिचन्दनमेवं पञ्चतरून् पञ्चशाखान् सौवर्णनानाफलपङ्क्तिसुवर्णनिर्म्मितानेकवसनाकारसहितान् केयूरकुण्डलाद्यभिमतालङ्कारभूषितान् एषामाच्छादनार्थं श्वेतवस्त्रयुगपञ्चकं तदुत्तमवस्थापनार्थं गुड़प्रस्थद्वयं प्रत्येकं प्रस्थपरिमितान् पात्रस्थघृतजीरकतिलांश्च कल्पवृक्षाधःस्थापनार्थमभीष्टसुवर्णान्तरयन्त्रोत्खाटिता ब्रह्मविष्णुशिवभास्करप्रतिमाः यथोक्तक्रमतश्चतुष्टयाधःस्थापनार्थमभिमतसुवर्णान्तरयन्त्रोत्खाटिताः सरतिकामदेवलक्ष्मीसावित्रीसुरभिप्रतिमाश्च कल्पतरुपार्श्वस्थापनार्थमष्टौ कुम्भान् तदधःस्थापनार्थं कुशादिनिर्म्मितासनाष्टकं कुम्भाच्छादनार्थं कौषेयवस्त्राष्टकं कुम्भपार्श्वस्थापनार्थमिक्षुदण्डाष्टकं पुष्पमालाष्टकसामग्रीं यथेष्टफलाष्टक पादुकायुगाष्टकं कांस्यभाजनाष्टकञ्च कल्पतरुपार्श्वार्पणार्थं दीपिकोपानद्युगच्छत्रचामरासनाष्टादशधान्यानि च उत्पादयेत् । ततस्तुलापुरुषोक्तसमयानामन्यतमस्य पूर्व्वतरदिने यजमानगुर्व्वृत्विग्जापकास्तुलापुरुषवद्धविष्यभोजनादिकं कृत्वा निवेदनसङ्कल्पवाक्ययोस्तुलापुरुषपदस्थाने कल्पपादपपदं प्रक्षिप्य यथायथं निवेदनं सङ्कल्पञ्च कुर्य्युः । ततोऽपरदिने यजमानस्तुलापुरुषवद्गोविन्दाद्याराधनादिमधुपर्कदानान्तं गोविन्दाद्यभ्यर्च्चनब्राह्मणानुज्ञापनदानसङ्कल्पपुण्याहादिवाचनवरणवाक्येषु • तुलापुरुषपदस्थाने कल्पपादपपदं प्रक्षिप्य कुर्य्यात् । ततो गुर्व्वृत्विग्यजमानजापका उपवसेयुः । अपरदिने च कृतनित्यास्तुलापुरुषवदग्निस्थापनादिमध्यब्राह्मणवाचनान्तं कर्म्म यथायथं कुर्य्युः । एवञ्च मध्यब्राह्मणवाचनान्तं कर्म्म तुलापुरुषग्रन्थं अनुसन्धायानुष्ठातव्यम् । तत ऋत्विजः कल्पतरुमानीय प्रधानवेद्यां लिखितचक्रमध्ये गुड़प्रस्थं दत्त्वा तदुपरि स्थापयेयुः । ततस्तस्याधो गुड़प्रस्थोपरि पङ्क्तिक्रमेण सुवर्णयन्त्रोत्खाटिता ब्रह्मविष्णुशिवभास्करप्रतिमाः स्थापयेयुः । तत्पूर्व्वतः अधस्तादारोपितसरतिकामदेवप्रतिमां गुड़प्रस्थोपरि सन्तानं कल्पतरुदक्षिणतः अधःसमारोपितलक्ष्मीप्रतिमां घृतप्रस्थोपरि मन्दारं कल्पतरोः पश्चिमतः अधःसमारोपितसावित्रीप्रतिमां जीरकप्रस्थोपरि पारिभद्रं कल्पतरूत्तरतः अधःसमारोपितसुरभिप्रतिमां तिलप्रस्थोपरि हरिचन्दनञ्चारोपयेयुः । सर्व्वांश्च वृक्षान् प्रत्येकं सितवस्त्रयुगेनाच्छादयेयुः । अष्टासु दिक्षु प्रत्येकं कौषेयवस्त्राच्छादितान् इक्षुदण्डफलान्वितान् माल्यालङ्कृतानष्टौ पूर्णकुम्भान् पार्श्वारोपितपादुकायुगभाजनानासनेष्वारोप्य कल्पतरुपार्श्वे पूर्व्वोक्तदीपिकाद्युपकरणमारोपयेयुः । ततो मङ्गलतूर्य्यगीतवन्दिघोषेषु सत्सु ऋत्विजः कुण्डसमीपस्थकुम्भचतुष्टयजलेन यजमानं स्नापयेयुः । ततो यजमानः शुक्लमाल्याम्बरधरो धृतसर्व्वालङ्कारः पुष्पाञ्जलिमादाय कल्पपादपं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य नमस्ते कल्पवृक्षायेत्यादि पाहि संसारसागरादित्यन्तमन्त्रान् पठित्वा पुष्पाञ्जलिनाभ्यर्च्च गुर्व्वृत्विग्भ्यो यथायथं दद्यात् ॥ ॐ अद्यामुकामुकसगोत्रेभ्योऽमुकामुकवेदामुकामुकशाखाध्यायिभ्यः अमुकामुकदेवशर्म्मभ्यो युष्मभ्यं मत्स्यपुराणोक्तकल्पपादपमहादानदानफलप्राप्तिकामोऽहं मत्स्यपुराणोक्तभागव्यवस्थया एतं गुड़प्रस्थारोपितसौवर्णब्रह्मविष्णुमहेश्वरभास्करप्रतिमासितवसनयुगान्वितगुड़प्रस्थारोपितसौवर्णसरतिकामदेवप्रतिमासितवसनयुगान्वितसौवर्णसन्तानसहितं घृतप्रस्थारोपितसौवर्णलक्ष्मीप्रतिमासितवस्त्रयुगान्वितसौवर्णमन्दारसहितं जीरकप्रस्थारोपितसौवर्णसावित्रीप्रतिमासितवसनयुगलान्वितसौवर्णपारिभद्रसहितं तिलप्रस्थारोपितसौवर्णसुरभिप्रतिमासितवसनयुगान्वितसौवर्णहरिचन्दनसहितं कौषेयवस्त्रयुगवेष्टितग्रीवेक्षुमाल्यफलान्वितकुशासनपादुकायुगकांस्यभाजनयुतपूर्णकुम्भाष्टकदीपिकोपानद्युगच्छत्रचामरासनफलमाल्ययुतपञ्चवर्णवितानकाष्टादशधान्ययुतं कल्पपादपमहादानमहं ददे ॥ प्रतिग्रहीतारः स्वस्तीत्युक्त्वा सावित्रीं पठित्वा यथायथं अमुकपादपोऽयं विष्णुदैवतमित्युक्त्वा यथाशाखं कामस्तुतिं पठेयुः । ततो दक्षिणादानम् ।

ॐ अद्य कृतैतद्दानप्रतिष्ठार्थं युष्मभ्यमहन्दक्षिणामिमां यदुत्पत्तियोग्यां भूमिमेतानि च रत्नानि ददे ॥ प्रतिग्रहीतारः स्वस्तीत्युक्त्वा प्रत्येकं तरून् मूलेषु स्पृशेयुः । ततो यजमानस्तुलापुरुषवत् जापकेभ्यो दक्षिणादानं दीनानाथादितर्पणं ब्राह्मणवाचनञ्च कुर्य्यात् । ततः कल्पपादपं गुरवे सन्तानकादींश्चतुरो वृक्षान् ऋग्वेदादिक्रमेण चतुर्भ्य ऋत्विग्भ्यो निवेदयेत् । स्वल्पकल्पपादपदाने तु गुरवेवैकाग्निवत् स्वगृह्योक्तविधिना सर्व्वं ब्रह्माण्डदानवत् कुर्य्यात् । इति कल्पपादपमहादानं समाप्तम् ॥*॥ इति महाराजाधिराजनिःशङ्कशङ्करश्रीमद्बल्लालसेनदेवविरचिते श्रीदानसागरे महादानदानावर्त्तः ॥

कल्पलतादानं, क्ली, (महादानान्तर्गता सुवर्णकल्पिता लता तस्या दानम् ।) महादानविशेषः ॥

तस्य विधिर्यथा ।

"अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
महाकल्पलतं नाम पातकावलिनाशनम् ॥
पुण्यान्तिथिमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ॥
तुलापुरुषवत् कुर्य्यात् लोकेशावाहनादिकम् ।
चामीकरमयीः कुर्य्याद्दशकल्पलताः शुभाः ॥
नानापुष्पफलोपेता नानांशुकविभूषिताः ।
विद्याधरसुपर्णानां मिथुनैरुपशोभिताः" ॥

सुपर्णानां किन्नराणाम् ॥

"हारानादित्सुभिः सिद्धैः फलानि च विहङ्गमैः ।
लोकपालानुसारिण्यः कर्त्तव्यास्तासु देवताः" ॥

लोकपालानुसारिण्य इति लोकपालसमानाकृतयः ॥

"ब्राह्मीमनन्तशक्तिञ्च लवणस्योपरि न्यसेत् ।
अधस्ताच्च तयोर्मध्ये महाखड्गधरे शुभे" ॥

पद्मशङ्खकरे इति क्वचित् पाठः ॥

"स्वर्णासनस्था माहेन्द्री पूर्व्वतः कुलिशायुधा ।
रजनीसंस्थिताग्नेयी स्रुवपाणिरथाचला" ॥

रजनी हरिद्रा ॥

"याम्या तु महिषारूढ़ा गदिनी तण्डुलोपरि ।
नैरृत्यां नैरृती स्थाप्या सखड्गा च घृतोपरि ॥
वारुणे वारुणी क्षीरे सर्पस्था नागपाशिनी ।
पताकिनी च वायव्ये मृगस्था शर्करोपरि ॥
सौम्या तिलेषु संस्थाप्या कौवेरदिशि संस्थिता ।
माहेश्वरी वृषगता नवनीते तु शूलिनी ॥

मौलिन्यो वरदास्तद्वत् कर्त्तव्या बालकान्विताः ।
शक्त्या पञ्चपलादूर्द्ध्वमासहस्रात् प्रकल्पयेत्" ॥
मौलिन्यो मुकुटवत्यः । वरदाः प्रसन्नमूर्त्तयः । बालकान्विताः क्रोड़निहितपुत्रकाः । एतेन क्रोड़निविष्टवामकरधृतपुत्रका दक्षिणहस्तविधृतयथोक्तशस्त्राः प्रसन्नमूर्त्तयो बद्धमुकुटाः सवाहना घटनीयाः । अनुक्तवाहनानान्तु ब्राह्म्याग्नेयी नैर्ऋतीनान्तल्लोकपालवाहनानि । लोकपालानुसारिण्य इति श्रुतेः । तेन हंसारूढ़ा ब्राह्मी छागारूढ़ाग्नेयी नराकृढ़ा नैर्ऋती घटनीया । अनन्तस्य तु क्वचिद्वाहनादर्शनात् अनन्तशक्तिर्व्वाहनशून्यैव कर्त्तव्या ॥
"सर्व्वासामुपरिष्टाच्च पञ्चवर्णवितानकम् ।
धेनवो दशकुम्भाश्च वस्त्रपुष्पाणि चैव हि ॥
मध्यमे द्वे तु गुरवे ऋत्विग्भ्योऽन्यास्तथैव च ।
ततो मङ्गलशब्देन स्नातः शुक्लाम्बरो बुधः ।
त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रमेतमुदीरयेत्" ॥
"नमो नमः पापविनाशिनीभ्यो
ब्रह्माण्डलोकेश्वरपालनीभ्यः ।
आसंशिताधिक्यफलप्रदाभ्यो
दिग्भ्यस्तथा कल्पलतावधूभ्यः ॥
इति सकलदिगङ्गनाप्रदानं
भवभयसूदनकारि यः करोति ।
अभिमतफलदे स नाकलोके
वसति पितामहवत्सराणि त्रिंशत् ॥
पितृशतमथ तारयेद्भवाब्धे-
र्भवदुरितौघविघातशुद्धदेहम् ।
सुरपतिवनितासहस्रसंघः,
परिवृतमम्बुरुहोद्भवाभिनन्द्यम् ॥
इति विधानमिदं सदिगङ्गना
कनककल्पलताविनिवेदने ।
पठति यः स्मरतीह तथेक्षते
स पदमेति पुरन्दरसेवितम्" ॥ * ॥
अत्र यजमानः समुपजातमहाकल्पलतामहादानदानेच्छः तुलापुरुषलिखितं खड़्गचर्म्मम्याच्छन्नसन्नाहतुलापुरुषस्थापनीयहरिप्रतिमामालङ्कारतुलाहस्तग्राह्यप्रतिमावर्ज्जिः सर्व्वसम्भारमधिकत्वेन पलपञ्चकादूर्द्ध्वपलसहस्रावधियथेष्ट हेमनिर्म्मिताः स्थानस्थानघटितविद्याधरकिन्नरमिथुनसिद्धगणाः पल्लवाग्रनिर्म्मितयथेच्छाकृतिफलकुसुमफलग्रहशोभितपक्षिण्यः सिद्धहस्तासक्तयथेच्छसङ्ख्यमुक्ताहारसहिता नानाविधचित्रनेत्रादिवस्त्रोपशोभिता दशलताः । तासामधः स्थापनार्थं यथेच्छहेमयन्त्रोत्खाटिता यथोक्तरूपा ब्राह्म्यादिदशप्रतिमाः । तदारोपणार्थं लवणगुड़हरिद्रातण्डुलघृतक्षीरशर्करातिलनवनीतानि । लतापार्श्वस्थापनार्थं धेनुदशकं कुम्भदशकञ्च वस्त्रयुगदशकञ्चोत्पादयेत् । ततो यजमानस्तुलापुरुषोक्तसमयानामन्यतमस्य पूर्व्वतरदिने गुर्व्वृत्विग्यजमानजापकास्तुलापुरुषवत्हविष्यभोजनादिकं कृत्वा निवेदनसङ्कल्पवाक्ययोस्तुलापुरुषपदस्थाने महाकल्पलतापदं निवेश्य निवेदनं सङ्कल्पञ्च कुर्य्युः । अपरदिने च यजमानः पूर्व्ववद्गोविन्दाद्याराधनादिमधुपर्कदानान्तं कर्म्म गोविन्दाद्यभ्यर्च्चनब्राह्मणानुज्ञापनदानसङ्कल्पपुण्याहादिवाचनवरणवाक्येषु तुलापुरुषपदस्थाने महाकल्पलतापदं प्रक्षिप्य कुर्य्यात् । ततो गुर्व्वृत्विग्यजमानजापका उपवसेयुः । अपरदिने कृतनित्यास्तुलापुरुषवदग्निस्थापनादि मध्यब्राह्मणवाचनान्तं कर्म्म यथायथं कुर्य्युः । एवञ्च मध्यब्राह्मणवचनान्तं कर्म्म तुलापुरुषग्रन्थमनुसन्धायानुष्ठातव्यम् । तत ऋत्विजः प्रधानवेद्यां लिखितचक्रोपरि लतानां मध्ये पूर्व्वादिदिक्क्रमेणाष्टौ लताः समारोप्य लतामण्डलमध्ये लताद्वयञ्चारोप्य तदधो लवणं दत्त्वा तत्र ब्राह्मीमनन्तशक्तिञ्च आरोप्य पूर्व्वादिदिक्क्रमारोपिताष्टलताधःक्रमेण गुड़ादिद्रव्याणि दत्त्वा तेषु क्रमात् कुलिशायुधादिशक्तिप्रतिमाः समारोपयेयुः । लतापार्श्वे दशधेनूः पूर्णकुम्भदशकं दशवस्त्रयुगानि च स्थापयेयुः । ततो मङ्गलगीतवाद्यवन्दिघोषेषु सत्सु कुण्डसमीपस्थकुम्भचतुष्टयजलेन यजमानं स्नापयेयुः । ततो यजमानः शुक्लमाल्याम्बरधरो धृतसर्व्वालङ्कारः पुष्पाञ्जलिमादाय लताः त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य नमो नमः पापविनाशिनीभ्य इत्यादिमन्त्रेण पुष्पाञ्जलिनाभ्यर्च्च्य गुर्व्वृत्विग्भ्यो दद्यात् । तद्यथा । ॐ अद्यामुकामुकसगोत्रेभ्यः अमुकामुकवेदामुकामुकशाखाध्यायिभ्योऽमुकामुकदेवशर्म्मभ्यो युष्मभ्यं मत्स्यपुराणोक्तकल्पलतामहादानदानफलप्राप्तिकामोऽहं मत्स्यपुराणोक्तभागव्यवस्थयैता लवणगुड़हरिद्रातण्डुलघृतक्षीरशर्करातिलनवनीतार्पितकलधौतब्रह्मानन्तकुलिशायुधवह्निशमननिर्ऋतिवरुणवायुसोममहेश्वरशक्तिप्रतिमासहिताः पञ्चवर्णवितानकधेनुदशककुम्भदशकवसनयुगदशकान्विताः दशकल्पलता सम्प्रददे ॥ प्रतिग्रहीतारः स्वस्तीत्युक्त्वा सावित्रीं पठेयुः । ततो गुरुः कल्पलतेयं विष्णुदैवतेति ब्रूयात् । ऋत्विजस्तु प्रत्येकं कल्पलतेयं विष्णुदैवतेति ब्रूयुः । ततो यथाशाखं कामस्तुतिं पठेयुः । तत ॐ अद्य कृतैतद्दानप्रतिष्ठार्थं युष्मभ्यमहं दक्षिणामिमां यदुत्पत्तियोग्यां भूमिमेतानि च रत्नानि सम्प्रददे ॥ ब्राह्मणाः स्वस्तीत्युक्त्वा कल्पलताः स्पृशेयुः । ततस्तुलापुरुषवज्जापकेभ्यो दक्षिणां दीनानाथादितर्पणं ब्राह्मणवाचनं त्वरया कल्पलतानां यथायथं प्रतिपादनञ्च कुर्य्यात् । इति कल्पलतामहादानं समाप्तम् । इति दानसागरः ॥

कल्पवृक्षः, पुं, कल्पस्य सङ्कल्पस्य दाता वृक्षः । कल्पस्थायी वृक्ष इति वा । इति सारसुन्दरी । देवतरुः । इत्यमरः । १ । १ । ५३ ॥ (यथा, दानसागरे ।
"नमस्ते कल्पवृक्षाय चिन्तितान्नप्रदाय च ।
विश्वम्भराय देवाय नमस्ते विश्वमूर्त्तये" ॥)

कल्पान्तः, पुं, (कल्पस्य अन्तो यत्र ।) ब्रह्मणो दिनान्तः । प्रलयः । इत्यमरः । १ । ३ । २२ ॥ (यथा, गोः रामायणे ३ । १० । ४ ।
"उपवासरतांश्चैव जले कल्पान्तवासिनः" ॥)

कल्पितः, पुं, (कल्प्यते सज्जीक्रियते असौ । कृप् + णिच् + कर्म्मणि क्तः ।) सज्जितहस्ती । इति हेमचन्द्रः ॥ रचिते त्रि ॥ (यथा, महानिर्व्वाणोक्तात्मज्ञाननिर्णये ।
"ब्रह्मादितृणपर्य्यन्तं मायया कल्पितं जगत् ।
सत्यमेकं परं ब्रह्म विदित्वैवं सुखी भवेत्" ॥)

कल्मषं, क्ली, (कर्म्म शुभकर्म्म स्यति नाशयति रस्य लत्वे षत्वे च पृषोदरादित्वात् साधुः ।) पापम् । इत्यमरः । १ । ४ । २३ ॥ (यथा, मनुः १२ । २२ ।
"यामीस्ता यातनाः प्राप्य सजीवो वीतकल्मषः ।
तान्येव पञ्चभूतानि पुनरप्येति भागशः" ॥)
हस्तपुच्छम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (मालिन्यम् । यथा, हेः रामायणे २ । ३६ । २७ ।
"न हि कञ्चन पश्यामो राघवस्यागुणं वयम् ।
दुर्लभो ह्यस्य निरयः शशाङ्कस्येव कल्मषम्" ॥)

कल्मषः, पुं, (कर्म्म शुभकर्म्म स्यति नाशयति । कर्म्म + सो + कः । रस्य लः सस्य षत्वञ्च निपातनात् ।) नरकविशेषः । इति मेदिनी ॥ मलिने त्रि । इति जटाधरः ॥

कल्माषः, पुं, (कलयति इति क्विप् कल् । माषयति स्वभासा अभिभवति अन्यवर्णान् । मष् हिंसायां णिच् + अच् । कल् चासौ माषश्चेति ।) चित्रवर्णः । तद्वति त्रि । इत्यमरः । १ । ६ । १७ ॥ कृष्णपाण्डरवर्णः । कृष्णवर्णः । (कलं शुभकर्म्म माषयति हिनस्ति । कल + मष् + णिच् + अच् वा ।) राक्षसः । इति मेदिनी ॥ गन्धशालः । इति राजनिर्घण्टः । (नागविशेषः । यथा, महाभारते १ । ३५ । ७ ।
"नीलानीलौ तथा नागौ कल्माष शबलौ तथा" ॥)

कल्माषकण्ठः, पुं, (कल्माषः कृष्णवर्णः कण्ठो यस्य ।) शिवः । इति हारावली ॥

कल्माषपादः, पुं, (कल्माषौ शापजलप्रक्षेपणात् कृष्णवर्णौ पादौ यस्य ।) सौदासराजः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, महाभारते १ । १७७ । १ ।
"कल्माषपाद इत्येवं लोके राजा बभूव ह ।
इक्ष्वाकुवंशजः पार्थ तेजसासदृशो भुवि" ॥)
अस्य यथा कल्माषपादत्वं जातं तदुच्यते ।
नलसखस्य ऋतुपर्णस्य वंशजः सौदासनामा नृपतिः पुरा मृगयां चरन् एकं राक्षसमवधीत् । अस्य रक्षसो भ्राता तु वैरशोधनं चिकीर्षुः सूदरूपधरोऽस्य राज्ञो गृहं प्रत्युवास । एकदा तु असौ राक्षसः भोक्तुकामाय नृपतेः सौदासस्य गुरवे वशिष्ठाय नरामिषं पक्त्वा ददौ । वशिष्ठस्तु तदभोज्यं दृष्ट्वातिक्रुद्धः "राक्षसो भविष्यसीति" राजानमशपत् । राजा तु शापवृत्तान्तं विदित्वा विनापराधेन प्रदत्तः शापः इति विचिन्त्य जलमादाय गुरुं प्रतिशप्तुं समुद्यतः । एतस्मिन्नन्तरेऽस्य पत्नी मदयन्ती दृष्ट्वैवमकार्णीयोद्यतं पतिं निवारयामास । राजा तु तया निवारितः स्वपादयोः शापजलं प्रक्षिप्तवान् । एतदारभ्यायं पादयोः कल्माषतां प्राप्तवान् ॥ अस्य अन्या विस्तृतिस्तु भागवते ९ । ९ अध्याये, वा महाभारते १ । १७७ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

कल्यं, क्ली, (कल्यते आगम्यते । कल गतौ + कर्म्मणि यत् । प्रत्यूषः । इत्यमरः । १ । ४ । २ ॥ (यथा

भागवते ४ । २४ । ७८ ।
"इदं यः कल्य उत्थाय प्राञ्जलिः श्रद्धयान्वितः ।
शृणुयाच्छ्रावयेन्मर्त्यो मुच्यते कर्म्मबन्धनैः" ॥
कलयति मिश्रतां सम्पादयतीति । अघ्न्यादित्वात् यक् ।) मधु । इति हेमचन्द्रः ॥

कल्यः, त्रि, (कलासु साधुः इति यत् ।) सज्जः । (यथा, महाभारते १ । ५ । ३ ।
कथयस्व कथामेतां कल्याः स्म श्रवणे तव ।" ॥)
निरामयः । इत्यमरः । ३ । ३ । १५६ ॥ वाक्श्रुतिवर्जितः । दक्षः । कल्याणवचनम् । उपायवचनम् । इति मेदिनी ॥

कल्यजग्धिः, स्त्री, (कल्ये प्रातर्जग्धिर्भोजनम् ।) प्रातराशः । प्रातर्भोजनम् । इति जटाधरः ॥

कल्यत्वं, क्ली, (कल्य + भावे "त्व तलम्" । इति त्वम्) आरोग्यम् । इति जटाधरः ॥

कल्यपालः, पुं, (कल्यं मधु मद्यमित्यर्थः पालयतीति । कल्य + पाल् + अण् ।) शौण्डिकः । इति हेमचन्द्रः ॥

कल्यपालकः, पुं, (कल्यं पालयति । कल्य + पाल् + ण्वुल् ।) शौण्डिकः । इति शब्दमाला ॥

कल्यवर्त्तः, पुं, (कल्ये प्रातः वर्त्त्यते प्राप्यते गृह्यते इति वा यद्वा वर्त्तते जीव्यते अनेन । वृत् + णिच् + कर्म्मणि करणे वा अप् ।) प्रातर्भोजनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कल्या, स्त्री, (कडयति मादयति । कड मदे णिच् अघ्न्यादित्वात् यक् टाप् च । डस्य लत्वम् । कलयति मादयति वा । कल् + णिच् + यक् टाप् च ।) मद्यम् । इति मेदिनी ॥ शुभात्मिका वाणी । कल्याणवचनम् । इत्यमरः । १ । ६ । १८ ॥ हरीतकी । इति शब्दरत्नावली ॥

कल्याणं, क्ली, (कल्ये प्रातः अण्यते शब्द्यते इति । कल्य + अण् + "अकर्त्तरि चेति" ३ । ३ । १९ । घञ् ।) मङ्गलम् । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १२ । १०२ ।
"स्थानभ्रंशं न चाप्नोति दिवि वा यदि वा भुवि ।
सर्व्वकल्याणसंयुक्तो दीर्घकालञ्च जीवति" ॥)
तत्पर्य्यायः । श्वः २ श्रेयसम् ३ शिवम् ४ भद्रम् ५ शुभम् ६ भावुकम् ७ भविकम् ८ भव्यम् ९ कुशलम् १० क्षेमम् ११ शस्तम् १२ । तद्युक्ते त्रि । इत्यमरः । १ । ४ । २५,२६ ॥ (यथा, मनुः ८ । ३९२ ।
"प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे" ॥)
स्वर्णम् । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

कल्याणबीजः, पुं, (कल्याणं बीजं यस्य ।) मसूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मसूरशब्देऽस्य विशेषोऽस्य ज्ञेयः ॥)

कल्याणिका, स्त्री, (कल्याणा + संज्ञायां कन् ततष्टाप् अत इत्वम् ।) मनःशिला । इति राजनिर्घण्टः । (मनःशिलाशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कल्याणिनी, स्त्री, (कल्याणमस्यास्तीति इनिः ततः स्त्रियां ङीप् ।) बला । इति राजनिर्घण्टः ॥ कल्याणविशिष्टे त्रि ॥

कल्याणी, स्त्री, (कल्याण + स्त्रियां ङीप् । माषपर्णी । गौः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रघुः १ । ८७ ।
"उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्त्तित एव यत्" ॥

कल्याणवती । यथा महाभारते । ३ । ७४ । ५ ।
"दमयन्त्यपि कल्याणी प्रासादस्था ह्युपैक्षत" ॥)

कल्याणपालः, पुं, (कल्यां मद्यं पालयतीति । कल्या + पालि + अण् ।) शौण्डिकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कल्ल, उ कूजने । शब्दे । अशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) लदन्त्यान्तः । उ कल्लते लोकः अव्यक्तशब्दं करोति शब्दं न करोति वेत्यर्थः । कूजने इति चान्द्रा जौमराश्च ॥ शब्दमात्रे इति केचित् । अशब्दे इति कालापाः । इति दुर्गादासः ॥

कल्लः, त्रि, (कल्लते शब्दं न गृह्णाति इति । कल्ल + अच् ।) बधिरः । इति त्रिकाण्डशेषः । काला इति भाषा ॥

कल्लत्वं, क्ली, (कल्लस्य भावः । कल्ल + त्वम् ।) स्वरभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ बधिरता च ॥

कल्लोलः, पुं, (कल्ल + बाहुलकात् ओलच् । यद्वा कं जलं लोलं चपलं यस्मात् निपातनात् साधुः ।) महातरङ्गः । बड़ ढेउ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । उल्लोलः २ । इत्यमरः । १ । १० । ६ ॥
("कालिन्दीजलकल्लोलकोलाहलकुतूहली" ॥ इत्युद्भटः ॥) हर्षः । शत्रौ त्रि । इति मेदिनी ॥

कव, ऋ ङ स्तुतौ । वर्णे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् । ऋदित् ।) ऋ अचकावत् । ङ कवते । इति दुर्गादासः ॥

कवकं, क्ली, (कवते आच्छादयति विस्तारयति वा ॥ कव् + अच् । संज्ञायां कन् ।) छत्राकम् । यथा,—
"देवतार्थं हविः शिग्रुं लोहितान् व्रश्चनांस्तथा ।
अनुपाकृतमांसानि विड्जानि कवकानि च" ॥
कवकानि छत्राकाराणि । वर्ज्जयेदिति प्रत्येकमभिसम्बध्यते । इति मिताक्षरायामाचाराध्यायः ॥

कवकः, पुं, (कव + अच् + संज्ञायां कन् ।) कवलः । ग्रासः । इति हेमचन्द्रः ॥

कवचः, पुं क्ली, (कं देहं वञ्चति विपद्भ्यस्त्राणि वञ्चयित्वा रक्षति इति शेषः । क + वन्च् + अच् । कं वातं वञ्चति वा अन्तर्ण्यर्थो वा । यद्वा कवते-इति कुधातोरच् प्रत्यय इति केचित् इत्युणादिकोषः ४२ । २ ।) सन्नाहः । साँजोया इति भाषा । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १३ । ४० ।
"शराश्च दिव्या नभसः कवचञ्च पपात ह" ॥)
तत्पर्य्यायः । तनुत्रम् २ वर्म्म ३ दंशनम् ४ उरश्छदः ५ कङ्कटकः ६ जगरः ७ । इत्यमरः । २ । ८ । ६४ ॥ दंसनम् ८ जागरः ९ अजगरः १० । इति तट्टीका ॥ कटकः ११ योगः १२ सन्नाहः १३ कञ्चुकः १४ । इति जटाधरः ॥ * ॥ तस्य युक्तिर्यथा ।
खड्गादीनान्तु गणना पूर्व्वमेव निदर्शिता ।
अस्मात्मनैव निर्दिष्टकवचादिरपीष्यते ॥
तल्लक्षणं संग्रहेण प्रवक्ष्यामि निबोधत ।
काष्ठं चर्म्म च सकलं त्रयमेतत्तु दुस्तरम् ॥
यथोत्तरं गुणयुतं तथा पूर्व्वन्तु निन्दितम् ।
शरीरावरकत्वन्तु लघुत्वं दृढता तथा ॥
दुर्भेद्यतेति कथितः कवचे गुणसंग्रहः ।
सच्छिद्रतातिगुरुता तनुता सुखभेद्यता ॥
कवचानां विनिर्दिष्टः समासाद्दोषसंग्रहः ।
अथ वर्णो विनिर्दिष्टः क्रमादेवं चतुर्व्विधः ॥
सितो रक्तस्तथा पीतः कृष्णो ब्रह्मादिषु क्रमात् ।
केचित् कुर्व्वन्ति कुशलाः कवचं धातुसम्भवम् ॥
कनकं रजतं ताम्रं लौहं तेषु यथाक्रमम्" ॥
इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥
"यथा शस्त्रप्रहाराणां कवचं प्रति वारणम् ।
तथा दैवोपघातानां शान्तिर्भवति वारणम्" ॥
इति मलमासतत्त्वम् ॥ लौहादिवर्म्मवत् अङ्गादिरक्षार्थं देवतामन्त्रविग्रहम् । तत्तु पूजायां पाठ्यं भूर्ज्जे विलिख्य कण्ठादौ धार्य्यञ्च । इति तन्त्रम् ॥ गर्द्दभाण्डवृक्षः । पटहवाद्यम् । इति मेदिनी ॥

कवचपत्रं, क्ली, (कवचलेखनसाधनपत्रमिव पत्रं वल्कलं यस्य ।) भूर्ज्जपत्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कवटी, स्त्री, (कौति शब्दायते इति । कु + अटन् + गौरादित्वात् ङीष् ।) कवाटः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

कवयी, स्त्री, (कात् जलात् वयते गच्छति इति । क + वय् गतौ + इन् "कृदिकारान्तत्वात्" वा ङीष् ।) मत्स्यविशेषः । कयी माछ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । क्रकचपृष्ठी २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । बलकारित्वम् । वायुकफनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ किञ्चित्पित्तकरीति केचित् ॥ ("कवय्यः स्निग्धमधुराः" । इति चक्रपाणिकृतद्रव्यगुणे ॥)

कवरं, त्रि, (के मस्तके वरं शोभमानत्वात् श्रेष्ठम् ।) केशपाशः । इत्यमरटीका ॥ (यथा भागवते ५ । २ । ७ । "वल्गुस्पन्दनस्तनकलशकवरभाररशनां देवीम्" ॥) संपृक्तम् । खचितम् । इति हलायुधः ॥

कवरः, पुं स्त्री, (कं जलं वृणोति । क + वृ + अच् ।) लवणः । अम्लः । इति मेदिनी हेमचन्द्रश्च ॥ (कौतीति । कुशब्दे + "कोरन्" । उणां ४ । १५४ । इति अरन् । पाठकः । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥ कर्बुरवर्णः । इति हलायुधः । यथा, माघे ५ । १९ ।
"वृष्टैव निर्ज्जितकलापभरामधस्ताद्याकीर्णमाल्यकवरां कवरीं तरुण्याः" ॥)

कवरकी, स्त्री, (कवरं केशपाशं किरति विक्षिपति यत्र इति । कवर + कृ + बाहुलकात् ड गौरादित्वात् ङीष् । कारावासदुःखेन केशादिपारिपाट्यराहित्यात् तथात्वम् ।) कारागारबद्धः । इति हारावली । कयेदी इति भाषा ॥

कवरा, स्त्री, (कवर + अजादित्वात् टाप् ।) खरपुष्पा । इति शब्दचन्द्रिका । बाबुइ इति भाषा ॥

कवरी, स्त्री, (कं शिरः वृणोति आच्छादयति । क + वृ + अच् + जानपदेत्यादिना ङीष् । कु + अरन् ङीष् वा ।) केशविन्यासः । चुलेर खोपा टिकी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । केशवेशः २ कवरः ३ केशगर्भकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
("गोपीभर्त्तुर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराक्षी उन्मत्तेव स्खलितकवरी निःश्वसन्ती विशालम्" ॥ इति पदाङ्कदूते । १ ॥) वर्व्वरा । बाबुइ इति

भाषा। कारवी। इत्यमरो मेदिनी च॥ चिकुर माता इति भाषा॥

कवलः, पुं, (केन जलेन वलते चलतीति। वल + अच्।) ग्रासः। इत्यमरः। २। ९। ५४॥
("त्रिकटुकमजमोदा सैन्धवं जीरके द्वे
समधरणधृतानामष्टमो हिङ्गुभागः।
प्रथमकवलभुक्तं सर्पिषा चूर्णमेत-
ज्जनयति जठराग्निं वातरोगांश्च हन्ति"॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे अग्निमान्द्याधिकारे॥
"ग्रसन्त्रजन् कवलान्नागा गावोवत्सान् न पाययन्"।
इति श्रीरामायणे। २। ४१। ९॥) मत्स्यविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ वेले माछ इति भाषा॥

कवलितः, त्रि, (कवलं करोति। कवल + णिच् + कर्म्मणि क्तः।) भुक्तः। इति जटाधरः॥ ("ग्रस्यत् कवलितानेकजीवम्"। इति कथासरित्सागरः। २६। १४२॥)

कवसः, पुं, (कौति कवते वा। कुशब्दे + "अतमी-त्यादिना" उणां ४। २। असु।) कवचः। इत्युणादिकोषः॥

कवाटः, त्रि, (कुशब्दे + भावे अप्। कवं शब्दं अटतीति। कव + अट् + अच्। यद्वा कं वातं वटति वृणोति वारयतीत्यर्थः क + वट् + अण्।) कपाटः। इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः॥ (यथा श्रीरामायणे २। ७१। ३७।
"असंयतकवाटानि श्रीविहीनानि सर्व्वशः"॥)

कवाटवक्रं, क्ली, (कवाटं वक्रं यस्मात्।) वृक्षविशेषः। कवाटवेटु इति भाषा। कवाडवेगटुया इति केचित्॥ तत्पर्य्यायः। वक्रायम् २ कपोतवक्रम् ३ अस्त्रजित् ४। इति रत्नमाला॥

कवाटी, स्त्री, (कवाट + अल्पार्थे + ङीप्।) कपाटम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कवारं, क्ली, (कं जलं आश्रयत्वेन वृणोति। क + वृ + अण्।) पद्मम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कविः, पुं, (कवते सर्व्वं जानाति सर्व्वं वर्णयति सर्व्वं सर्व्वतो गच्छति वा। कव् इन्। यद्वा कुशब्दे + "अचः इः"। उणां ४। १३८। इति इः।) ब्रह्मा। इति हेमचन्द्रः॥ (अयमादिकविः यथा, "तेने ब्रह्महृदा य आदिकवये" इति भागवते। १। १॥) "वाल्मीकिमुनिः। (एकोऽभूनलिनात् ततस्तु पुलिनात् वल्मीकतश्चापरस्त एव प्रथिताः कवीन्द्रगुरवस्तेभ्यो नमस्कुर्म्महे"। इत्युद्भटः॥) शुक्राचार्य्यः। (यथा महाभारते १। ६६। ४२।
"ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा निःसृतो भगवान् भृगुः।
भृगोः पुत्त्रः कविर्विद्वान् शुक्रः कविसुतो ग्रहः"॥)
सूर्य्यः। काव्यकरः। (यथा रघुः १। ३।
"मन्दः कवियशः प्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम्"॥)
खलीने स्त्री। इति मेदिनी॥ (विष्णुः। यथा महाभारते १३। १४९। २७।
"वेदो वेदविदव्यङ्गो वेदाङ्गो वेदवित् कविः"॥)
कल्किदेवस्य ज्येष्ठभ्राता। यथा,—
"कल्केर्ज्येष्ठास्त्रयः शूराः कविप्राज्ञसुमन्त्रकाः।
तातमातृप्रियकरा गुरुविप्रप्रतिष्ठिताः"॥
इति कल्किपुराणे २ अध्यायः॥ * अपि च।
"विशाखयूपभूपालः प्रायात् साधुजनप्रियः।
कल्किं द्रष्टुं हरेरंशमाविर्भूतञ्च सम्भले॥
कविं प्राज्ञं सुमन्त्रञ्च पुरस्कृत्य महाप्रभम्।
गार्ग्यभर्ग्यविशालैश्च ज्ञातिभिः परिवारितम्।
विशाखयूपो दद्दृशे चन्द्रं तारागणैरिव"॥
इति तत्रैव ३ अध्यायः॥ * ॥ चौरयोद्धा। यथा।
"वेधस्थाने रणे भङ्गो दुर्गे खण्डः प्रजायते।
कविप्रवेशनं तत्र योधाघातश्च तत्र वै"॥
इति सर्व्वतोभद्रचक्रे ज्योतिस्तत्त्वम्॥

कविः, त्रि, (कवते श्लोकान् ग्रथते वर्णयति वा। कव् + इन्।) पण्डितः। इत्यमरः। २। ७। ५॥ (यथा मनुः २। १५१।
"अध्यापयामास पितॄन् शिशुराङ्गिरसः कविः"॥)

कविः, स्त्री, (कवति शब्दायते इति। कुशब्दे "अच् इः"। उणां। ४। १३८ इति इः। अश्वमुखे शब्दायमानत्वात्तथात्वम्।) खलीनः। इति मेदिनी। लागाम् इति भाषा॥

कविकं, क्ली, (कवि + स्वार्थे कन्।) खलीनः। इति हलायुधः॥

कविका, स्त्री, (कवि + स्वार्थे कन् टाप् च।) खलीनः। इत्यमरः। २। ८। ४९॥ लागाम इति भाषा। केविकापुष्पम्। इति राजनिर्घण्टः॥ कवयी मत्स्यः। इति भावप्रकाशः॥ (अस्या गुणा यथा,—
"कविका मधुरा स्निग्धा कफघ्ना रुचिकारिणी।
किञ्चित् पित्तकरी वात-नाशिनी वह्निवर्द्धिनी"॥
इति च भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे मांसवर्गे॥)

कविज्येष्ठः, पुं, (कविषु ज्येष्ठः।) वाल्मीकिमुनिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कविता, स्त्री, (कवेः रचयितुर्भावः तल्।) कवित्वम्। काव्यम्। यथा,—
"कविता वनिता वापि आयाता सुखदायिनी"।
इत्युद्भटः॥

कविवेदी, [न्] त्रि, (कविं कवित्वं वेत्ति। कवि + विद् + णिनिः।) कविः। इति जटाधरः॥

कवियं, क्ली पुं, (कं सुखं अजति। क + अज् + क। अजस्थाने विः।) खलीनः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कविरामायणः, पुं, (कविना कवितया कविषु काव्येषु वा रामः अयनं आश्रयो यस्य।) वाल्मीकिमुनिः। इति शब्दरत्नावली॥

कविलासिका, स्त्री, (कं सुखं विलासयति उद्दीपयतीति। क + वि + लस् + णिच् + ण्वुल् टाप् अत इत्वम्।) वीणाविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥

कविवाल्मीकिः, पुं, (कविश्चासौ वाल्मीकिश्चेति।) वाल्मीकिमुनिः। इति शब्दरत्नावली॥

कवी, स्त्री, (कवि वा ङीष्।) खलीनः। इति मेदिनी भरतश्च॥ [जटाधरः॥

कवीयं, क्ली, (कवि + स्वार्थे छः।) खलीनः। इति

कवेलं, क्ली, (कं जलं विलति स्तृणाति। क + विल् + अण्।) कुवलयम्। उत्पलम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

कवोष्णं, क्ली, (कुत्सितं उष्णं ईषदुष्णं वा।) ईषदुष्णम्। (यथा रघुः १। ६७।
"मत्परं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्जितं मया।
पयः पूर्व्वैः स्वनिश्वासैः कवोष्णमुपभुज्यते"॥)
तद्वति त्रि। इत्यमरः। १। ४। ३५॥

कव्यं, क्ली, (कूयते पितृभ्यः। पितुद्देशेन दीयते यदन्नादिकम्। कु + "अचो यत्" ३। १। ९७। इति यत्।) पित्रन्नम्। पितृसम्प्रदानकान्नम्। इत्यमरः। २। ७। २४॥ (यथा, मनुः १। ९५॥
"यस्यास्येन सदाश्नन्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः।
कव्यानि चैव पितरः किम्भूतमधिकं ततः"॥
कव्यानि तु वेदतत्त्वविदे ब्राह्मणाय दातव्यानि अन्यथा तद्दानं निष्फलं स्यात्‌यदुक्तं मनौ ३ अध्याये।
"श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभिः।
अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम्॥
एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत्।
पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञान् बहूनपि॥
दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम्।
तीर्थं तद्धव्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः॥
सहस्रं हि सहस्राणामनृचां यत्र भुञ्जते।
एकस्तान् मन्त्रवित् प्रीतः सर्व्वानर्हति धर्म्मतः॥
ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि च।
न हि हस्तावसृग्दिग्धौ रुधिरेणैव शुध्यतः॥
यावतो ग्रसते ग्रासान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित्।
तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तशूलर्ष्ट्ययोगुडान्॥
ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित् तपोनिष्ठास्तथापरे।
तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्म्मनिष्ठास्तथापरे॥
ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः।
हव्यानि तु यथान्यायं सर्व्वेष्वेव चतुर्ष्वपि॥
एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः।
अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः॥
मातामहं मातुलञ्च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम्।
दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत्।
येस्तेनपतितक्लीवा ये च नास्तिकवृत्तयः।
तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत्॥
चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा।
विपणेन च जीवन्तो वर्ज्याःस्युर्हव्यकव्ययोः"॥
इत्यादि। विस्तृतिस्तु तत्रैव द्रष्टव्या॥)

कव्यवालः, पुं, (कव्यं वल्यते दीयते अस्मै। कव्य + वल् दाने + सम्प्रदाने घञ्।) पितृगणविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, वायुपुराणे।
"कव्यवालोऽनलः सोमः यमश्चैवार्य्यमा तथा।
अग्निष्वात्ता वर्हिषदः सोमपाः पितृदेवताः"॥)

कश, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) कशति। इति दुर्गादासः॥

कशा, स्त्री, (कशति शब्दायते ताड़यति वा। कश् + करणस्य कर्तृविवक्षया कर्त्तरि अच् टाप् च। ताड़यत्यनया वा।) अश्वादिताड़नी। इत्यमरः। २।१०।३१। कोड़ा चावुक् इति च भाषा॥ ("जघान कशया मोहात् तदा राक्षसवन्मुनिम्"। इति महाभारते। १। १७७। १०॥) मांसरोहिणी। इति भावप्रकाशः॥

कशार्हः, त्रि, (कशां अर्हति इति। कशा + अर्ह +

र्ह ।) कशाघातयोग्यः । कोड़ा मारिवार उप-
क्त इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कश्यः २ । इत्यमरः ।
। १ । ४४ ॥

पुः, पुं, (कशति दुःखं कश्यते वा कशगति-
शासनयोः । कश + मृगय्वादित्वात् निपातनात्
साधुः ।) भक्तम् । आच्छादनम् । एकोत्पन्नवस्त्र-
युग्मम् इति द्विवचनान्तम् । इति मेदिनी ।
शय्या । यथा, भागवते २ । २ । ४ ।
"सत्यां क्षितौ किं कशिपोः प्रयासैः" ॥)

रु, क्ली पुं, (के देहे शीर्य्यते । क + शॄ + "केश्रे
र उ चास्य" । उणां १ । ६० । इति उः एरङ्-
तान्तादेशः ।) पृष्ठास्थि । पिठेर दाँड़ा इति
भाषा । इति हलायुधः ॥ (पुंसि उदाहरणं ।
"किं कुर्व्वता वराहेण खादन्ते हि कशेरवः" ।
इत्युणादिकावृत्तचन्द्रवचनम् ।)

रु, क्ली, (कं जलं वातं वा शृणाति । क + शॄ +
उणादित्वात् उः । एरङ्चान्तादेशः ।) कशेरुका ।
केशुर इति भाषा । इति रत्नमाला ॥
राजनिर्घण्टे दन्त्यसकारवान् पुंलिङ्गोऽप्ययं शब्दः ॥
"कशेरु द्विविधं तत्र महद्राजकशेरुकम् ।
मुस्ताकृतिलघुः स्यात् यत् तच्चिचोटमिति स्मृतम्" ॥
इति वैद्यकम् ।)

रुः, पुं, (क + शॄ + उ + एरङ् ।) जम्बुद्वीपस्य
खण्डविशेषः । इति शब्दमाला ॥

रुकं, क्ली, (कशेरु + स्वार्थे कन् ।) तृणकन्दः ।
केशुर इति भाषा । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् ।
विष्टम्भकारित्वम् । शीतलत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
"तत्पठविसशालूककौञ्चादनकशेरुकम् ।
शृङ्गाटकं कलोद्यञ्च गुरु विष्टम्भि शीतलम्" ॥
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)

रुका, स्त्री, (कशेरु + स्वार्थे कन् टाप् च ।)
पृष्ठास्थि । इति रत्नमाला । पिठेर दाँड़ा इति
भाषा ।

रूः, स्त्री, (क + शॄ + "केश्रे एरङ्चास्य" । उणां
। ६० । इति ऊः । एरङ्चान्तादेशः ।) तृणकन्दः
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ केशुर
इति भाषा ।

न, व्य, (किम् + चन् इति मुग्धबोधमतम् ।
पाणिनिमते पृथक्पदमिति भेदः ।) कश्चित् ।
इति व्याकरणम् ॥ कोन । केह इति च भाषा ।
(यथा माघः १६ । १ ।
"दमघोषसुतेन कश्चन　　:
प्रतिशिष्टः प्रतिभानवानथ" ॥)

चित्, व्य (किम् + चित् । पाणिनिमते पृथक्
पदम् ।) कश्चन । इति व्याकरणम् ॥ (यथा मेघ-
दूते १ ।
"कश्चित्कान्ता विरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः" ॥)

मलं, क्ली, (कश गतिशासनयोः + कल । "कुटि-
कशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट्" ॥ उणां १ । १०८
इति मुट् ।) मूर्च्छा । इत्यमरः । २ । ८ । १०६ ।
(मोहः । यथा, गीतायाम् २ । २ ।
"कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम्" ।)

पापम् । इति शब्दमाला ॥ मलिने त्रि । इति
हेमचन्द्रः ॥

काश्मीरः, पुं, (कश + "कशेर्मुट् च" । उणां ४ । ३०
इति ईरन् मुट् च ।) काश्मीरदेशः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥ (अस्य सीमादि यथा,—शक्ति सङ्ग-
मतन्त्रे ७ पटले ।
"शारदामठमारभ्य कुङ्कुमादितटान्तकः ।
तावत् काश्मीरदेशः स्यात् पञ्चाशद्योजनात्मकः" ॥)

काश्मीरजन्मा, [न्] पुं, (काश्मीरे काश्मीरदेशे जन्म
यस्य ।) काश्मीरजन्मा । कुङ्कुमम् । इत्यमरटी-
कायां रायमुकुटः ॥

कश्यं, क्ली, (कशां अर्हतीति । कशा + दण्डादित्वात् ।
५ । १ । ६६ । यत् ।) अश्वमध्यभागः । (कशति
अनेन । कश + बाहुलकात् करणे यत् ।) मद्यम् ।
यथा,—मार्कण्डेयपुराणे १०४ । ३ ।
"ब्रह्मणस्तनयो योऽभूत् मरीचिरिति विश्रुतः ।
कश्यपस्तस्य पुत्रोऽभूत् कश्यपानात् स काश्यपः" ॥
कशार्हे त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । ४४ ॥

कश्यपः, पुं, (कश्यं सोमरसादिजनितं मद्यं पिब-
तीति । कश्य + पा + क । अस्य नामनिरुक्ति-
र्यथा मार्कण्डेयपुराणे । १०४ । ३ ।
"ब्रह्मणस्तनयो योऽभूत् मरीचिरिति विश्रुतः ।
कश्यपस्तस्य पुत्रोऽभूत् कश्यपानात् स काश्यपः" ।)
मुनिभेदः । ब्रह्मणोंऽशे मरीचिमुनेरौरसः पुत्रः ।
अस्य भार्य्या दक्षस्य त्रयोदशकन्याः । तासां तत्-
सन्तानाञ्च नामानि यथा । अदितेर्देवाः १ दिते-
र्दैत्याः २ दनोर्दानवाः ३ काष्ठाया अश्वादयः ४
अरिष्टाया गन्धर्व्वाः ५ सुरसाया राक्षसाः ६
इलाया वृक्षाः ७ मुनेरप्सरोगणाः ८ क्रोधवशायाः
सर्पाः ९ ताम्रायाः श्येनगृध्रादयः १० सुरभेर्गो-
महिषाः ११ सरमायाः श्वापदाः १२ तिमेर्यादो-
गणाः १३ विनतायाः गरुड़ारुणौ १४ कद्रोर्नागाः
१५ पतङ्ग्याः पतङ्गाः १६ यामिन्याः शलभाः १७ ।
इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥
(मार्कण्डेयपुराणमते अस्य त्रयोदशभार्य्याः ।
यदुक्तं तत्रैव १०४ अध्याये । अदितिः १ दितिः २
दनुः ३ विनता ४ खसा ५ कद्रुः ६ मुनिः ७
क्रोधा ८ रिष्टा ९ इरा १० ताम्रा ११ इला १२
प्रधा १३ । महाभारतमतेऽपि अस्य त्रयोदश
भार्य्याः । यदुक्तं तत्रैव १ । ६५ । ११—१३ ।
"मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपात्तु इमाः प्रजाः ।
प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश ॥
अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा ।
क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः ।
कद्रुश्च मनुजव्याघ्र ! दक्षकन्यैव भारत" ! ॥
परमेश्वरस्यैव कश्यप इति नामान्ति । यथा,
"तेनैवेमाः सर्व्वाः प्रजाः उत्पादितास्तस्मात् सर्व्वा
इमाः प्रजाः काश्यप्य इत्युच्यन्ते । कश्यपः कस्मात्
पश्यको भवतीति निरुक्त्या पश्यतीति पश्यः
सर्व्वज्ञतया सकलं जगद्विजानाति स पश्यः ।
पश्य एव निर्भ्रमतयातिसूक्ष्ममपि वस्तु यथार्थं
जानात्येवातः पश्यक इति । आद्यन्ताक्षरविप-

र्य्ययात्सिंहः सिंहः कृतेस्तर्कुरित्यादिवत् कश्यप
इति हयवरट् इत्येतस्योपरि महाभाष्यप्रमाणेन
पदं सिध्यति" ॥ इति दयानन्दकृतायां वेदभाष्यो-
पक्रमणिकायां २६१ सङ्ख्यकपत्रे ॥ कश्यं अज्ञानं
अविद्यामित्यर्थः । तत्पिबति शोषयति नाश-
यति । यद्वा कश्यं विज्ञानघनम् पाति रक्षति
खात्मनीति । परब्रह्म । तथा च तापनिश्रुतिः
२ । ११ ॥
"सा होवाच गान्धर्व्वी ऋषिं वै दुर्व्वाससं कोऽयं
ब्रह्मन् ! वा एतस्य प्रजालोकस्य पालयिता भर्त्ता
वा जगतः । सहोवाच तत्त्ववित् प्रवरो महान्
दुर्व्वासाः । तदेव ब्रह्म वा आत्मा एतस्य पाता
हर्त्ता प्रजानां गोप्ता वावह कश्यपो ह योऽयम-
ज्ञानभोक्ता गान्धर्व्वि" ॥
कच्छपः । तथा च शतपथब्राह्मणे—
"स यत्कूर्म्मो नाम । प्रजापतिः प्रजा असृजत
यदसृजताकरोत्तद्यदकरोत्तस्मात् कूर्म्मः कश्यपो
वै कूर्म्मस्तस्मादाहुः सर्व्वाः प्रजाः काश्यप्यः" ॥
यथा यजुर्व्वेदे २४ । ३७ ।
"अपामुद्रो मासां कश्यपः" । "कश्यपः कच्छपः" ।
इति वेददीधितिः ॥ कश्यं मद्यं पिबतीति ।
कश्य + पा + क । "सुरापः श्यावदन्तः स्यात्" ।
इति वचनात्तथात्वम् । श्यावदन्ते त्रि,
यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे १० । २ । ३५ ।
"प्रसृप्तेभ्यश्चान्यत् कणवकश्यपयाचमानवर्ज्जम्" ॥)
मृगविशेषः । इति मेदिनी ॥ मत्स्यभेदः । इति
विश्वः ॥

कश्यपनन्दनः, पुं, (कश्यपस्य नन्दनः ।) गरुड़ः । इति
हलायुधः ॥ (देवासुरादयोऽपि ॥)

कष वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-
सेट् ।) कषति । अयमुभयपदीति चतुर्भुजमुकुटौ ॥
रमानाथरामौ तु इमं परस्मैपदिनं मत्वा उभ-
यपदिनं तालव्यान्तं अन्यं मन्येते । इति दुर्गा-
दासः ॥

कषः, पुं, (कषत्यत्र अनेन वा । कष् + अच् ।) कष-
पट्टिका । कष्टिपाथर इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
शाणः २ निकषः ३ । इत्यमरः । २ । १० । ३२ ॥

कषणः, त्रि, (कष्यते विखाद्यते । कष् + कर्म्मणि
ल्युट् ।) अपक्वः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पुं,
कषत्यत्र । अधिकरणे ल्युट् । निकषोपलम् ।
यथा, आर्य्यासप्तशती ४१८ ।
"भूषणतां भजतः सखि ! कषणविशुद्धस्य जात-
रूपस्य" ॥ भावे ल्युट् । क्ली, कण्डूयनम् ।
यथा किराते ५ । ४७ ।
"कषणकम्पनिरस्तमहाहिभिः
क्षणविमत्तमतङ्गजवर्जितैः" ॥
"इत्यादौ कषणेन कण्डूयणेन यः कम्पस्तेन निरस्ता
महाहयो येभ्यस्तैः" ॥ इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

कषा, स्त्री, (कष्यते ताड्यते अनया । कष् + बाहुल-
कात् करणे अप् । ततष्टाप् ।) कशा । इत्यमर-
टीकायां रमानाथः ॥ चावुक इति भाषा ॥ (यथा
शिशुपालवधे ६ । ३७ । ४१ ।

"उद्दाम् द्ययान् खरान् मातान् शम्बरदाकषायकृमीः" ॥)

कषाकुः, पुं, (कष + आकुः ।) सूर्य्यः । अग्निः । इत्यु-णादिकोषः ॥

कषायः, पुं क्ली, (कषति कण्ठम् । कष् + आयः ।) रसविशेषः । कषा इति भाषा । पृथिव्यनिलगुणा-बाहुल्यात्तस्योत्पत्तिः । इति शिवदासः ॥ (यथा, मनुः ११ । १५३ ।

"शुक्तानि च कषायांश्च पीत्वामेध्यान्यपि द्विजः" ॥) तत्पर्य्यायः । तुवरः २ तद्युक्ते त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । ६ ॥ कुवरः ३ तूवरः ४ । इति तट्टीका ॥ अस्य गुणाः । व्रणादिरोपणत्वम् । ग्राहित्वम् । शोषणत्वम् । वायुकोपकारित्वञ्च । अतियुक्तस्य तस्य गुणाः । मलमूत्रग्रहाध्मानहृत्पीड़ाक्षेपणादि-रोगकारित्वम् । अन्यच्च ।

"कषायः शोषणः स्तम्भी व्रणपाकार्त्तिनाशनः । कफशोणितवातघ्नो रूक्षः शीतो गुरुस्तथा" ॥

इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।

"कषायनामा निरगाद्धि शोफं
वर्णान्तनोर्दीपनपाचनस्य ।
सत्त्वापहो-ऽसौ शिथिलत्वकारी
निषेवितः पाण्डु करोति मात्रम्" ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ पाचनादिः । तस्य पूर्णा-वीर्य्यं याममेकं तिष्ठति । तत्पर्य्यायः । क्वाथः २ निर्य्यूहः ३ । स तु पञ्चविधो यथा । स्वरसः १ कल्कः २ क्वथितः ३ शीतः ४ फाण्टम् ५ । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ * ॥

("जिह्वां कण्ठं ग्रसति नितरां ग्राहकश्चातिसारे श्लेष्मव्याधेरुपशमकरः श्वासकासापहर्त्ता । हिक्कां शूलं हरति नितरां शोधनं स्याद्व्रणानां प्रोक्तश्चायं समधिकगुणो नाम श्रेष्ठः कषायः" ॥

इति हारीते प्रथम स्थाने ७ अध्याये ॥

"कषायो जड़येज्जिह्वां कण्ठस्रोतो विबन्धकृत्" ॥

"कषायः पित्तकफहा गुरुरस्रविशोधनः । पीड़नो रोपणः शीतः क्लेदमेदो विशोषणः । आमसंस्तम्भनो ग्राही रूक्षोऽतित्वक्प्रसादनः ॥ करोति शीलितः सोऽति विष्टम्भाध्मानहृद्रुजः । तृट्कार्श्य पौरुषभ्रंशस्रोतोरोधमलग्रहान्" ॥

इति वाभटे सूत्रस्थाने १० अध्याये ॥

"कषायो रसः संशमनः संग्राही सन्धारणः पीड़नो रोपणः शोषणः स्तम्भनः श्लेष्मरक्तपित्त-प्रशमनः शरीरक्लेदस्योपयोक्ता रूक्षः शीतो गुरुश्च ।

स एवं गुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपसेव्यमानः आस्यं शोषयति, हृदयं पीड़यति, उदरमाध्मापयति, वाचां निगृह्णाति, स्रोतांस्यवबध्नाति, श्यावत्व-मापादयति, पौंस्त्वमुपहन्ति, विष्टभ्य जरां गच्छति, वातमूत्रपुरीषाण्यवगृह्णाति, कर्षयति, ग्लापयति, तर्षयति, स्तम्भयति, खरविषद-रूक्षत्वात् पक्षवध-ग्रहापतानकार्दितप्रभृतींश्च वातविकारानुपजनयतीति" ।

"वैषद्यस्तम्भजाड्यैर्यो रसनं योजयेद्रसः । बध्नातीवच यः कण्ठं कषायः स विकास्यपि" ॥

"पवन पृथिव्यतिरेकात् कषायः" ॥

इति चरके सूत्रस्थाने २६ अध्याये ॥)

निर्य्यासः । (यथा, महाभारते अनुशासनपर्व्वणि ।

"द्वरो वटकषायेण अनुलिप्तः प्रियङ्गुणा । क्षीरेण षष्टिकान् भुक्त्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते" ॥)

विलेपनम् । (यथा कुमारे ७ । १७ ।

"कर्णार्पितो लोध्रकषायरूक्षे
गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरे" ॥

"लोध्रस्य वृक्षविशेषस्य कषायेण विलेपनेन" ॥

इति मल्लिनाथः ॥) अङ्गरागः । इति मेदिनी ॥

कषायः, पुं, (कष + आयः ।) श्योणाकवृक्षः । इति धरणी ॥ रागः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (यथा छान्दग्योपनिषदि ।

"आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः । स्मृतिलम्भे सर्व्वग्रन्थीनां विप्रमोक्ष-स्तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति" ।

"तस्मै मृदितकषायाय वार्त्तादिरिव कषायो रागद्वेषादिदोषः सत्त्वस्य रञ्जनरूपत्वात् ज्ञान वैराग्याभ्यासरूपक्षारेण क्षालितो मृदितो विना-शितो यस्य नारदस्य तस्मै" । इति भाष्यम् ॥)

कलियुगम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (निर्व्वि-कल्पसमाधेर्विघ्नभेदः । यथा, वेदान्तसारे समा-धिकल्पे ८१ ।

"लयविक्षेपाभावेऽपि चित्तवृत्ते रागादिवासनया स्तब्धीभावात् अखण्डवस्त्वनवलम्बनम्" । तथानेक जन्माभ्यस्तवाह्याभ्यन्तररागाद्यनुभवजनितसंस्कारैः कलुषीकृतं चित्तं कथञ्चित् श्रवणादिसाधनेनान्त-र्मुखमपि चैतन्यग्रहणसामर्थ्याभावात् मध्य एव स्तब्धीभवति यथा राजदर्शनाय स्वगृहान्निर्गत्य, राजमन्दिरं प्रविशतः कस्यचित् पुरुषस्य द्वार-पालनिरोधेन स्तब्धीभावः तथा परित्यक्त वाह्य-विषयस्य अखण्डवस्तुग्रहणप्रवृत्तस्योद्बुद्धरागादि-संस्कारैः स्तब्धीभावादखण्डवस्त्वग्रहणं कषायः ॥)

कषायः, त्रि, (कष + आयः ।) सुरभिः । (यथा मेघ-दूते ३३ ।

"प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः" ॥)

लोहितः । इति मेदिनी ॥ (यथा कुमारे ३ । ३२ ।

"चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठः
पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुकूज" ॥)

रक्तपीतमिश्रितवर्णः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ धववृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कषायकृत्, पुं, (कषायं कषायरागं करोति इति । कषाय + कृ + क्विप् तुगागमश्च ॥) रक्तलोध्रः । इति जटाधरः ॥

कषाययावनालः, पुं, (कषायः रक्तवर्णः यावनालः ।) तुवरयावनालधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कषाया, स्त्री, (कष + आय टाप् च ।) क्षुद्रदुरा-लभालता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ।

"यासोयवासो दुष्पर्शा धन्वयासः कुनाशकः । दुरालभादुरालम्भा समुद्रान्ता च रोदिनी ॥ गान्धारी कच्छुरानन्ता कषाया हरविग्रहा" ।)

कषायितः, त्रि, (कषायो रक्तपीतवर्णादिर्जातोऽस्य । कषाय + तारकादित्वात् इतच् ।) रक्तलोहि (यथा कुमारे ४ । ३४ ।

"अमुनैव कषायितस्तनी
सुभगेन प्रियगात्रभस्मना" ॥)

कषायी, [न्] पुं, (कषायो विद्यते अस्य । कषाय इनिः ।) शालवृक्षः । इति जटाधरः ॥ लकुचवृक्षः । खर्ज्जूरीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कषिः, त्रि, (कषति हिनस्ति यः । कष + "खष कषि" इत्यादिना इः । उणां ४ । १३९ ।) हिंसकः । इत्युणादिकोषः ॥

कषीका, स्त्री, (कषतीति । कष + "कषि दुषि ईकन्" । उणां ४ । १६ । इति ईकन् + टाप् च) पक्षिजातिः । यदुक्तं उणादिकोषे ॥

"कषीका पक्षिजातौ स्यात् दूषिका नेत्रयोर्म्मले" ॥

कषेरुका, स्त्री, (कष + एरक् + ततः उः । संज्ञा-कन् टाप् च ।) कशेरुका । पृष्ठास्थि । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

कष्टं, क्ली, (कष्यते इति । कष + भावे क्त "कृच्छ्रगहनयोः कषः" । ७ । २ । २२ । इति नेट् ।) पीड़ामात्रम् । तत्पर्य्यायः । पीड़ा २ बाधा यथा ४ दुःखम् ५ आमनस्यम् ६ प्रसूतिजम् कृच्छ्रम् ८ आभीलम् ९ । इत्यमरः । १ । ९ । ३ ॥ आबाधा १० वेदना ११ दुःखम् १२ आम-नस्यम् १३ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ कल-ङ्कलम् १४ । इति वाचस्पतिः ॥ अर्त्तिः १ आर्त्तिः १६ पीड़नम् १७ बाधनम् १८ आम-नस्यम् १९ विबाधनम् २० विहेठनम् २१ विध-नकम् २२ पीड़ितम् २३ । इति शब्दरत्नावली क्वाथः २४ अयम्मः २५ । इति जटाधरः ॥ (यथ महानिर्व्वाणोक्तात्मज्ञाननिर्णये ।

"कुर्व्वाणः सततं कर्म्म कृत्वा कष्टशतान्यपि । तावन्न लभते मोक्षं यावज्ज्ञानं न जायते" ॥)

कष्टः, त्रि, (कष्यतेऽसौ । कष + कर्म्मणि + क्तः ।) पीड़ायुक्तः । गहनः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथ मनुः १२ । ७८ ।

"बन्धनानि च कष्टानि परप्रेष्यत्वमेव च" ।

अतिकष्टकरम् । विषादादौ प्रयोक्तव्यम् । यथा महाभारते १ । १ । २१५ ।

"कष्टं ! युद्धे दशशेषाः श्रुता मे ।
त्रयोऽस्माकं पाण्डवानाञ्च सप्त" ॥)

कष्टकारकः, पुं, (कष्टं करोति उत्पादयति बन्धक-त्वात् । कष्ट + कृ + कर्म्मण्यण् । ततः कन् । कष्टं करोतीति । कृ + ण्वुल् वा । कष्टस्य कारको वा ।) संसारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पीड़ाकरे त्रि ।

कष्टस्थानं, क्ली, (कष्टं कष्टकरं स्थानम् ।) दुःखजनक-स्थानम् । इति हारावली ॥

कस ज गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्-ज्वलादिः ।) ज कासः कसः । विपूर्व्वोऽयं प्रफुल्लीभावे । तथा च ।

"प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोषविकचस्फुटाः । फुल्लश्चैते विकसिते" इत्यमरः । २ । ४ । ७-८ ।

ङ्कसित पङ्कजकलिका। इति दुर्गादासः॥
ढ ल उ ध्वंसे। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥
ाते च। (अदां-आत्मं-सकं-सेट्। इदित्।)
कंस्यते। ल ड कंसे ऋरिः कंसम्। चकारात्
तौ च। प्रात इह ध्वंसना। इति दुर्गादासः॥
ल ड ध्वंसे। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-
ाते च। आत्मं-सकं-सेट्।) ल ड कंसे ऋरिः
सम्। चकारात् गतौ च। प्रातं इह ध्वंसना।
ति दुर्गादासः॥
, पुं, (कसति विकसतीति। कस + अच्। कसति
कसति स्वर्गादिरत्र वा। कस + आधारे अच्।)
षः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ कट्फियालर इति
ाषा। पूर्व्वोक्तधात्वर्थोऽप्यत्र॥
यथा नैषधे २। ६९।
"कसपाषाणनिभे नभस्तले"॥)
त्पाटनः, पुं, (उत्पाटयतीति उत्पाटनः। उत्
पाटि + ल्युः। कसनस्य कासरोगस्य उत्-
ाटनः नाशकः।) वासकवृक्षः। इति शब्द-
न्द्रिका॥
ः, पुं, (कशति शास्ति दुःखम्। कश गति-
ासनयोः निपातनात् सिद्धम्।) कशिपुः। अन्नम्।
ति जटाधरः॥
ः, पुं, (कं प्रणातीति शृ हिंसायां बाहुलका-
प्रत्यये प्रकृतेरेरडादेशः। निपातनात् शस्य
वम्।) कशेरुः। केशुर इति भाषा। तत्पर्य्यायः।
ाडकन्दः २ चुद्रमुस्ता ३ कसेरुका ४ शूकरेष्टः ५।
ान्धिः ६ सुकन्दः ७ कसेरुकः ८। अस्य गुणाः।
षायत्वम्। अल्पमधुरत्वम्। अतिकटुत्वम्। रक्त
त्तप्रशमनत्वम्। शीतलत्वम्। दाहश्रमापहत्वञ्च।
ते राजनिर्घण्टः॥
का, स्त्री, (कसेरुरेव। स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप्।)
सेरुः। एकास्थि। इति राजनिर्घण्टः॥
ं, क्ली, रक्तम्। इति हेमचन्द्रः॥ (अस्य
र्यायो यथा,—वैद्यकरत्नमालायाम्।
ङ्क वङ्गञ्च काश्मीरं रक्तकं पुस्तपिचटम्"॥)
का, स्त्री, (कसति गन्धोऽस्याः दूरतः। कस
ऊर। तुट् च। स्वार्थे कन् टाप् च पृषोदरा-
त्वात् साधुः।) कस्तूरी। इति भूरिप्रयोगः॥
का, स्त्री, (कस्तूरी + स्वार्थे कन् टाप् पृषोद-
दित्वात् साधुः।) कस्तूरी। इति रत्नमाला॥
था, माघे। ४। ६१।
स्तूरिकामृगविमर्द्दसुगन्धिरेति"॥
शा गुणादयः कस्तूरीशब्दे ज्ञातव्याः। वैद्यक-
न्द्रसारसंग्रहे हरज्वरचूड़ामणिरसे अस्याः
ोगो यथा "कस्तूरिकाविद्रुमरौप्यलौहं"।
ादि॥)
, स्त्री, (कसति गन्धोऽस्याः। कस + खर्ज्जूरा-
वात् ऊरः। ङीप् तुटि पृषोदरादित्वात् साधुः।)
स्य नाभौजातसुगन्धिद्रव्यम्। तत्पर्य्यायः।
नाभिः २ मृगमदः ३। इत्यमरः। २।६।१२९।
४ मृगी ५ नाभिः ६ मदः ७। इति भरतः॥
ामोदः ८ योजनगन्धिका ९। इति रभसः॥

मदनी १० गन्धकेलिका ११ वेधमुख्या १२ मा-
र्जारी १३ सुभगा १४ बहुगन्धदा १५ सहस्रवेधी
१६ श्यामा १७ कामान्धा १८ मृगाण्डजा १९
कुरङ्गनाभिः २० ललिता २१ श्यामला २२ मोदिनी
२३ कस्तूरिका २४ कस्तुरिका २५ नाभी २६
लता २७ योजनगन्धा २८ मार्गी २९ गन्धबोधिका
३० कालाण्डी ३१ धूपसञ्चारी ३२ मिश्रा ३३
गन्धपिशाचिका ३४ इति शब्दरत्नावली॥ अस्या
गुणाः। सुरभित्वम्। तिक्तत्वम्। चक्षुर्हितत्वम्।
मुखरोगकिलासकफदौर्गन्ध्यवन्ध्यालक्ष्मीमलापह-
त्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ रक्तपित्तच्छर्दिनाशि-
त्वम्। इति राजवल्लभः॥ तद्भेदाः। खरिका १
तिलका २ कुलत्था ३ पिङ्गा ४ नायिका ५।
अपि च।
"कपिला पिङ्गला कृष्णा कस्तूरी त्रिविधा क्रमात्।
नेपालेऽपि च काश्मीरे कामरूपेऽपि जायते॥
कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नैपाली मध्यमा भवेत्।
काश्मीरदेशसम्भूता कस्तूरी ह्यधमा स्मृता"॥
इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्याः पर्य्याया गुणा उत्प-
त्तिश्च यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे।
"मृगनाभिर्मृगमदः कथितस्तु सहस्रभित्।
कस्तूरिका च कस्तूरी वेधमुख्या च सा स्मृता॥
काश्मीरीकपिलच्छाया कस्तूरी त्रिविधा स्मृता।
कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नैपाली मध्यमा भवेत्॥
कामरूपोद्भवा कृष्णा नैपाली नीलवर्णयुक्।
काश्मीरदेशसम्भूता कस्तूरी ह्यधमा मता॥
कस्तूरिका कटुस्तिक्ता क्षारोष्णा शुक्रला गुरुः।
कफवातविषच्छर्दिशीतदौर्गन्ध्यशोषहृत्"॥)
कस्तूरीमल्लिका, स्त्री, (कस्तूरीगन्धयुक्ता मल्लिका।)
मृगमदवासा। इति राजनिर्घण्टः॥
कश्मलं, क्ली, (कश गतिशासनयोः + कल + मुट् च।
निपातनात् शस्य सः।) कश्मलम्। मोहः। इत्य-
मरटीकायां रायमुकुटः॥
कह्लारं, क्ली, (कस्य जलस्य ह्लार इव के जले ह्लादते
वा इति। क + ह्लाद + पचाद्यच् पृषोदरादि-
त्वात् साधुः।) श्वेतोत्पलम्। सुँदि इति भाषा।
तत्पर्य्यायः। सौगन्धिकम् २। इत्यमरः। १। १०।
३६॥ (कल्हारम् ३। गन्धकञ्च ४। इति भाव-
प्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे॥ यथा, भागवते
४। ६। १८।
"कुमुदोत्पलकह्लारशतपत्रवनर्द्धिभिः"॥)
तत्पुष्पगुणाः। कषायत्वम्। मधुरत्वम्। शीतलत्वम्।
पित्तकफरक्तनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥
काङ्कः, पुं, (के जले कायति शब्दायते स्पर्द्धते वा। क +
कै + कः।) वकपक्षी। इत्यमरः॥ २। ५। २२॥
कांसीयं, क्ली, (कंसस्य विकारः इति छः।) कांस्यम्।
इति राजनिर्घण्टः॥
कांस्यं, क्ली, (कंसाय पानपात्राय हितं कंसीयं तस्य
विकारः इति। "कंसीयपरस्ययोरिति"। ४।३।
१६८ यञ् छस्य लुक् च। यद्वा कंसमेव इति स्वार्थे
यञ् प्रत्ययः।) ताम्ररङ्गमिश्रितधातुः। काँसा इति
भाषा। तत्पर्य्यायः। कंसम् २ कांसास्थि ३ ताम्रार्द्धम्

४। इति त्रिकाण्डशेषः॥ सौराष्ट्रकम् ५ घोषम् ६
कांसीयम् ७ वह्निलोहकम् ८ दीप्तिलोहम् ९
घोरपुष्पम् १० दीप्तिकांस्यम् ११ कास्यम् १२।
अस्य गुणाः। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। चक्षुर्हितका-
रित्वम्। वातकफविकारनाशित्वम्। रूक्षत्वम्।
कषायत्वम्। रुचिकारित्वम्। लघुत्वम्। दीपनत्वम्।
पाचनत्वम्। पथ्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अम्ल-
रसत्वम्। विशदत्वम्। लेखनत्वम्। सारकत्वम्।
पित्तनाशित्वम् इति राजवल्लभः॥ दृढ़देहायुर्वृद्धि-
कारित्वम्। इति सुखबोधः॥
("उपधातुर्भवेत् कांस्यं द्वयोस्तरणिरङ्गयोः।
कांस्यस्य तु गुणा ज्ञेयाः स्वयोनिसदृशा जनैः।
संयोगजप्रभावेण तस्यान्येऽपि गुणाः स्मृताः॥
कांस्यङ्कषायन्तिक्तोष्णं लेखनं विशदं सरम्।
गुरुनेत्रहितं रूक्षं कफपित्तहरम्परम्"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे॥)
तच्छोधनमारणमाह।
"अनेनैव विधानेन कांस्यं विड़गन्धलेपितम्।
मारयेद्बुद्धिमान् वैद्यो मृतं भवति चूर्णवत्"॥
अन्यच्च।
"हिङ्गुलं पञ्चलवणं सप्तधाम्लेन भावयेत्।
कांस्यारकूटपत्राणि तेन कल्केन लेपयेत्।
बद्धा गजपुटे पच्याच्छुद्धिमायाति नान्यथा"॥
अन्यच्च।
"ताम्रवच्छोधनं कृत्वा ताम्रवन्मारयेद्बुधः"॥
अन्यच्च।
"कज्ज्वलीं तत्समां दत्त्वा मर्द्दयेन्निम्बुकद्रवैः।
एवं पुटत्रयेणैव निरुत्थं भस्म जायते"॥
इति सुखबोधः॥
कांस्यकारः, पुं, (कांस्यं तत्पात्रं करोतीति। कांस्य
+ कृ + अण्।) कंसकारः। इति जटाधरः। काँ-
सारि इति भाषा॥
कांस्यनीलः, पुं, (कांस्येन कृतः नीलः।) अञ्जनभेदः।
नीलतुत्थम्। तत्पर्य्यायः। मूषातुत्थम् २ हेम-
तारम् ३ वितुन्नकम् ४ इति हेमचन्द्रः॥ (कांस्यो-
द्भवाञ्जनवन्नीलः इति विग्रहे वाच्यलिङ्गत्वम्। यथा,
रामायणे ४। ३९। २३।
"कांस्यनीलो हरिर्नीलः कोटिभिर्दशभिर्वृतः"॥
क्वचित् कांस्यनील इति पाठः॥)
काकं, क्ली, सुरतबन्धः। (काकस्य समूहः इति
समूहार्थे अण्।) काकसमूहः। इति मेदिनी॥
(ईषत्कं जलम् कोः कादेशः। ईषज्जलम्। इति
व्याकरणम्॥)
काकः, पुं, (कायते शब्दायते। कै शब्दे "इणभीका-
पाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्"। उणां-३। ४३। इति
कन्।) स्वनामख्यातपक्षिविशेषः। काग् इति
भाषा। तत्पर्य्यायः। करटः २ अरिष्टः ३ बलि-
पुष्टः ४ सकृत्प्रजः ५ ध्वाङ्क्षः ६ आत्मघोषः ७
परभृत् ८ बलिभुक् ९ वायसः १०। इत्यमरः।
। २। ५। २०॥ वातजवः ११ बलः १२ दीर्घायुः १३
सूचकः १४ कृष्णः १५ ग्रामीणः १६ पिशुनः १७
काटखादकः १८ द्विकः १९ कागः २०। इति

जटाधरः ॥ काणः २१ धूलिजङ्घः २२ निमित्तकृत् २३ कौशिकारिः २४ चिरायुः २५ मुखरः २६ खरः २७ महालोलः २८ चिरञ्जीवी २९ चलाचलः ३० करटकः ३१ नागवीरकः ३२ गाढ़मैथुनः ३३ लुराटाकः ३४ श्रावकः ३५ रतज्वरः ३६। इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अस्य शाकुनं काकचरित्रम्। तद्यथा।

"अथोच्यते काकरुतं रुतानां
मूर्द्धि स्थितं शाकुनभाषितानाम्।
अचिन्तितावेदितकार्य्यसिद्धिं
पूर्व्वादिकाष्ठाप्रहरक्रमेण ॥
ये ब्राह्मणक्षत्त्रियवैश्यशूद्राः
काका भवन्त्यन्त्यजपञ्चमास्ते।
वर्णाकृतिभ्यां ऋषिभाषिताभ्यां
सदाभियुक्तैरुपलक्षणीयाः ॥
बृहत्प्रमाणो गुरुदीर्घतुण्डो
दृढ़स्वरः कृष्णवपुः स विप्रः।
पिङ्गालनीलाक्षविमिश्रवर्णः
स्यात् क्षत्त्रियस्तीक्ष्णरवोऽतिशूरः ॥
यः पाण्डुनीलः सितनीलचञ्चु-
र्नात्यर्थरूढ़ो रटितस्तु वैश्यः।
भस्मच्छविर्भूरिककारशब्दः
शूद्रः कृशाङ्गश्चपलो निकृत्तः ॥
विकृत्तसूक्ष्मास्यतनुर्विशङ्को
यः कन्धरादीप्तनवं बिभर्त्ति।
स्थिरारवः स्थैर्य्यसमेतबुद्धिः
काकोऽन्त्यजातिः खलु पञ्चमोऽत्र ॥
द्रोणाभिधः कृष्णवपुर्द्विजो यो
ग्राह्यः स काकः खलु मुख्यवृत्त्या।
तस्मादृते श्यामगलो निरीक्ष्यः
श्वेतश्च निन्द्योऽद्भुतदर्शनोऽसौ ॥
विप्रः स्फुटे जल्पति पृच्छ्यमाने
न्यूनं ततः क्षत्त्रियजातिराङ्कः।
आख्यातिवैश्यस्त्वधिवासनेन
ब्रवीति शूद्रो बलिदानलोभात् ॥
प्रश्नं कृतं जल्पति कृष्णवर्णः
सदा समस्तं विहगोऽन्त्यजातिः।
सद्यस्त्रिसप्ताहदशाहपक्षैः
पञ्चापि काकाः फलदाः क्रमेण ॥
शान्ते प्रदीप्ते च रटन् विहङ्गः
शुभप्रदो दीप्तपराङ्मुखः सन्।
न क्वापि रौद्रो रटितः प्रशस्तः
सर्व्वत्र शान्तो मधुरश्च रक्तः ॥
दीप्तस्थितो यः परुषस्वरेण
विरौति दीप्ताभिमुखः स कार्य्यम्।
निष्पाद्य निर्णाशयते च सम्य-
ग्दीप्तोन्मुखः शान्तरवो हि सिद्धौ ॥
शान्तप्रदीप्ताभिमुखो विधाय
शब्दं प्रविश्याथ पुनः प्रदीप्तम्।
यो रौति काको मधुरस्वरेण
कृत्वा विरुद्धं स ददाति सिद्धिम् ॥
विधाय दीप्ताभिमुखो विरावं
ततः प्रशान्ताभिमुखो विरौति।
यो वायसोऽसौ विनिहन्त्यसम्यक्
कार्य्याणि सर्व्वाणि पुनः करोति ॥
सूर्य्योदये पूर्व्वदिशि प्रशस्त-
स्थाने स्थितो योऽभिमुखं विरौति।
नाशं रिपोश्चिन्तितकार्य्यसिद्धिं
स्त्रीरत्नलाभं स करोति काकः ॥
ध्वाङ्क्षः प्रभाते यदि वह्निभागे
विरौति तिष्ठन् रमणीयदेशे।
शत्रून् प्रणश्यत्यचिराद्विशङ्कः
प्रयाति योषित्समवाप्यते तत् ॥
रुवन् प्रभाते दिशि दक्षिणस्यां
काकः समावेदयतेऽतिदुःखम्।
रोगार्त्तिमृत्युं परुषस्वरेण
रम्येण चेष्टागमयोषिदाप्तिम् ॥
नैर्ऋत्यभागे यदि च प्रभाते
करोति काकः सहसा विरावम्।
क्रूरं ततः कर्म्म समभ्युपैति
दूतागमो मध्यमिका च सिद्धिः ॥
प्रातः प्रतीच्यां यदि रौति काको
ध्रुवं तदा वर्षति वारिवाहः।
स्त्रीवस्त्रभूभृत्पुरुषागमश्च
कलिः कलत्रेण समं तदा स्यात् ॥
ध्वाङ्क्षस्य शब्दे पवनालयस्थे
वस्त्रान्नयानाभिमतागमाः स्युः।
पान्थागमः प्राक्तनवस्तुनाशः
स्यादन्यदेशे गमनं स्वदेशात् ॥
दिश्युत्तरस्यां सुरवः प्रभाते
निरीक्ष्यमाणो बलिभुग् नराणाम्।
ददाति दुःखं भुजगाच्च भीतिं
दरिद्रतां नष्टधनेष्टलाभम् ॥
दिशीशवत्यां यदि रौति काक
आगच्छतस्त्वद्वनिताऽन्यजाती।
व्याधेर्निमित्तं प्रियवस्त्रलाभो
भवेत्तदा रोगबलेऽवसानम् ॥
ब्रह्मप्रदेशे स्थितवायसस्य
प्रभातकाले मधुरस्वरेण।
अभीप्सितार्थागमनं ध्रुवं स्यात्
स्वामिप्रसादो द्रविणस्य लाभः" ॥
इति वसन्तराजे दिक्प्रहरे सूर्य्योदयः ॥ * ॥
"पूर्व्वत्र यामे प्रथमे सशब्दः
काको भवेच्चिन्तितकार्य्यसिद्धौ।
अभीष्टलोकागमनं तथास्या-
न्नष्टार्थलाभो नियतं नराणाम् ॥
आग्नेयभागे यदि चाद्ययामे
स्त्रीलाभविद्वेषिवधौ भवेताम्।
कृतान्तभागे बलिभुग् विरावः
स्त्रीलाभसौख्यप्रियसङ्गकारी ॥
नैर्ऋत्यकोणे प्रिययोषिदाप्ति-
र्म्मिष्टान्नं सिध्यति चिन्तितोऽर्थः।
दिशि प्रतीच्यां विरुते भवेता-
मभ्यर्थनीयागमनाम्बुवृष्टी ॥
वायव्यकोणे करटः शुभः स्यात्
नृपप्रसादोऽध्वगदर्शनं च।
सौम्ये च भीत्युत्करशोकवार्त्ता
सौम्या च वार्त्ता धनलाभवार्त्ता ॥
ईशानदेशेऽभिमतेन संस-
र्गासो कलाशाद् बहुलोकसङ्गः।
ब्रह्मप्रदेशे सुखकामभोगः
सम्मानसम्पद्द्रविणाप्तसिद्धिः" ॥
इति प्रथम प्रहरः ॥ * ॥
"प्राच्यां द्वितीये प्रहरे विरावैः
काकस्य कश्चित् पथिकोऽभ्युपैति।
चौराद्भयं व्याकुलता च बह्नो
जायेत काचिन्महती च शङ्का ॥
कृतान्तदेशे नियतं कलिः स्यात्
प्रियागमाकर्णनयोषिदाप्तिः।
याम्ये तु वृष्टिर्महती च भीतिः
प्रियस्य चेष्टस्य समागमः स्यात् ॥
रक्षोदिशि प्राणभयं तदा स्युः
स्त्रीभोज्यलाभाखिलरुक्प्रणाशाः।
भवेत् प्रतीच्यां प्रबलाबलाप्ति-
र्योषागमो वृष्टि कुवर्षणाच्च ॥
समीरभागे ध्वजचौरसङ्गो
दूतागमस्त्रीपिशितान्नलाभः।
सौम्ये गणेष्टागमनं जयश्च
रम्ये रवे चौरभयं त्वरण्ये ॥
महेश्वराशाविरुतस्वकाक-
स्त्रीरामिसन्त्रासविरुद्धवार्त्ताः।
ब्रवीति रूक्षैरटनैररूक्षैः
सदार्थ्यगुर्व्वागमनं जयश्च ॥
ब्रह्मप्रदेशे प्रहरे द्वितीये
काकः सुशब्दो नृपतिप्रसादम्।
मिष्टान्नभोज्यञ्च ददाति पुंसां
करोत्यसौ चौरभयं कुशब्दः" ॥
इति द्वितीयप्रहरः ॥ * ॥
"ऐन्द्र्यां विरुत्तः प्रहरे तृतीये
वृद्धिं तथा चौरभयं ब्रवीति।
कृशानुस्तु राजागमनं जयञ्च
करोति यात्रां शुभकार्य्यसिद्धिम् ॥
यमेर्विभागेऽग्निभयं कलिश्च
विरुद्धवार्त्ता विफला च यात्रा।
भवेद्विरुद्धैर्ब्बलिभुग्विरावै-
र्जयादिवार्त्ता च भवेद्विशुद्धिः ॥
काकुभ्यवाच्यां कुरुतेऽतितूर्णं
रोगं तथाप्तागमनं विहङ्गः।
क्षुद्राणि कार्य्याणि च यान्ति सिद्धिं
सर्व्वाणि तन्मुख्यतया नराणाम् ॥
क्रव्याददेशे जलदागमः स्या-
न्मिष्टान्नलाभो रिपवो न सन्ति।
शूद्रागमः स्वामिविरुद्धवार्त्ता
भवन्ति यात्रासु च कार्य्यनाशः ॥
स्यात् पश्चिमे नष्टधनस्य लाभो
दूराध्वयानं सुहृदागमश्च।

यात्रागमोऽभीष्टजयादिवार्त्ता
यात्रासु रम्ये रटितेऽर्थसिद्धिः ॥
वातालये दुर्दिनमेव वार्त्ता
चौराभिनष्टार्थसमागमश्च ।
सन्तोषवार्त्ता वरयोषिदाप्ति-
र्यात्रा रवे स्यान्मधुरे प्रशस्ता ॥
यामे तृतीये विरुवन्युदीच्यां
कार्य्यार्थलाभो नृपसेवकानाम् ।
भोज्यप्रवृत्तौ शुभदा च वार्त्ता
प्रयाणकं वैश्यसमागमश्च ॥
दिश्यन्धकारैः कुरुते सुशब्दं
भोज्यं भयं हानिकली कुशब्दम् ।
ब्रह्मप्रदेशे तिलतण्डुलाभ्यां
भोज्यं च ताम्बूलयुतं ददाति" ॥
इति तृतीयप्रहरः ॥ * ॥
ऐन्द्र्यां तुरीयप्रहरेऽर्थलाभो
भूमीशपूजाभयवृद्धिरोगाः ।
वह्नेर्व्विभागे भयरोगमृत्युः
शिष्टागमो वायसरासितेन ॥
याम्ये रवे तस्कारवैरिभीती
स्यातां विशिष्टागमरोगमृत्युः ।
स्यात् यातुधान्यां महती प्रवृद्धि-
रभीष्टसिद्धिः पथि चौरयुद्धम् ॥
दिशि प्रतीच्यां प्रहरे चतुर्थे
द्विजातिरभ्येति ततोऽर्थलाभः ।
आयाति योषिद्विजयाम्बुवृष्टिः
सिद्धिः प्रयाणे नृपतेर्व्वरश्च ॥
वायव्यभागे करटस्य शब्दै-
रायाति योषित् प्रियमानिनी या ।
ध्रुवं प्रवासो दिनसप्तकेन
शीघ्रागमः स्यात् गमने कृते च ॥
कुबेरभागे पथिकोऽभ्युपैति
ताम्बूललाभः कुशलस्य वार्त्ता ।
वैशाङ्गनाप्तिस्तुरगादिरूढ़ा
यात्राविरुद्धे म्रियते च रोगी ॥
स्थाणौ स्थितश्चेद् बलिभुग् विरौति
सुवर्णवार्त्ता सखजो विनाशः ।
ब्रह्मप्रदेशे प्रहरे चतुर्थे
वार्त्ता भवेन्मध्यमिका च सिद्धिः" ॥
इति चतुर्थप्रहरः ॥ * ॥
"यद्भाषितं शाकुनिकैर्व्विमिश्रं
शुभाशुभं दिक्प्रहरक्रमेण ।
तत्राशुभं यच्छति दीप्तशब्दः
श्रेयस्करः शान्तरवश्च काकः ॥
रम्यं रवं दीप्तदिशि प्रसर्पन्
शान्तां दिशं भूरि फलं ददाति ।
तदेव तुच्छं वितरत्यसौ वै
दीप्तस्थितः पश्यति दीप्तकाष्ठाम् ॥
यथोपदिष्टं फलमत्र दुष्टं
तथैव तद्दीप्तदिशि स्थितः सन् ।
ध्वाङ्क्षोऽधिरूढ़ो विरुवन् करोति
निरीक्षमाणः ककुभं प्रदीप्ताम् ॥

काकः प्रशान्ताभिमुखोऽतितुच्छं
दीप्ताश्रितो दुष्टफलं ददाति ।
शाखाश्रितः शान्तदिगीक्षणेन
रुक्षारवोऽल्पं कथयत्यनिष्टम् ॥
शान्तस्वरः शान्तककुप्प्रदेशे
तिष्ठन् प्रदीप्तां ककुभञ्च पश्यन् ।
ददात्यभीष्टं फलमेवमल्पं
दीप्तां स पश्यंस्तु तदेव तूर्णम् ॥
आकारचेष्टारवभागविद्या-
श्चत्वारि काष्ठादिनयोः क्रमेण ।
सदाभियुक्ताश्च निरूपयन्ति
यस्माच्च ते काकरुतं मनुष्याः" ॥
इति काकरुते दिक्चक्रप्रकरणम् ॥ * ॥
"वर्षाकालमधिकृत्य किञ्चन
प्रोच्यते बलिभुजो यथाक्रमात् ।
आलयाण्डकविचारसुन्दरं
शाकुनं सकलशाकुनोत्तमम् ॥
वैशाखमासे निरुपद्रवेषु
द्रुमेषु काकस्य शुभाय नीड़म् ।
निन्द्येषु शुष्केषु सकण्टकेषु
द्रुमेषु दुर्भिक्षभयायहेतुः ॥
प्रशस्तवृक्षे यदि पूर्व्वशाखा-
माश्रित्य काकेन कृतं कुलायम् ।
तद्वृष्टिरिष्टाशकुनप्रमोदो
नीरोगता स्याद्विजयश्च राज्ञः ॥
आग्नेयशाखारचिते च नीड़े
स्याद्वृष्टिरिष्टाग्नि भयं कलिश्च ।
दुर्भिक्षशत्रूद्भवदेशभङ्गो
भवन्ति रोगाश्च चतुष्पदानाम् ॥
याम्यासु शाखासु च वायसेन
नीड़े कृतेऽल्पं जलपातमाहुः ।
व्याधिप्रकोपं मरणं समन्ता-
दन्नक्षयं शत्रुविरोधिताञ्च ॥
नैर्ऋत्यशाखारचिते च नीड़े
यस्माच्छनैर्वर्षति वर्षकाले ।
पीड़ा नृणां विड्वरचौरभीति-
दुर्भिक्षयुद्धानि भवन्त्यवश्यम् ॥
नीड़े कृते पश्चिमवृक्षशाखा-
माश्रित्य काकैः कथिता च वृष्टिः ।
नीरोगताक्षेमसुभिक्षवृद्धि-
सम्पत्प्रमोदाश्च भवन्ति लोके ॥
वायव्यशाखासु कृते च नीड़े
प्रभूतवाताल्पजलाश्च मेघाः ।
स्युर्मूषिकोपद्रवशस्यनाश-
पक्षद्वयोद्वेगमहाविरोधाः ॥
कौवेरशाखामधिकृत्य नीड़े
कृते भवेत् प्रावृषि वृष्टिरिष्टा ।
भवन्ति च क्षेमसुभिक्षसौख्य-
नीरोगतावृद्धिसमृद्धयोऽस्मिन् ॥
ईशानशाखासु च वृष्टिरल्पा
वैरं प्रजानामुपसर्गदोषः ।
स्याद्बान्धवानां कलहप्रवृत्ति-

र्म्मर्य्यादया क्षीयत एव लोकः ॥
वृक्षाग्रनीड़े त्वतिवर्षकाले
मध्ये पुनर्मध्यमतोयपातः ।
तुच्छापि वृष्टिर्न प्रवत्यधस्तात्
स्फुटं दिशोक्तं न दिशः स्फुटत्वम् ॥
अवृष्टिरोगादिभयादिवृद्धिं
विन्द्याच्च भूमौ बलिभुक्कुलाये ।
शुष्के च वृक्षे डमराग्निनाशौ
प्राकाररन्ध्रेषु भयं प्रभूतम् ॥
निम्नप्रदेशे तरुकोटरे वा
वल्मीकरन्ध्रे व्रततिष्वपीह ।
काकस्य नीड़े रणवृष्टिदोषै-
र्भवन्ति शून्या नियमेन देशाः" ॥
इति वसन्तराजे काकरुतप्रकरणम् ॥ * ॥
अथकाकाण्डविचारः ।
"एकं भवेद्दारुणमग्निसंज्ञं
द्वितीयकं मारुतकं तृतीयम् ।
ऐन्द्रं तथा नाम चतुर्थमेव-
मण्डानि काक्याः परिकीर्त्तितानि ॥
काक्या भवेद्दारुणमण्डकं चेत्
पृथ्वी तदा नन्दति सर्व्वशस्यैः ।
मन्दप्रवर्षोऽनलसंज्ञकेऽण्डे
नोप्तस्य वीजस्य भवेत् प्ररोहः ॥
जातानि शस्यानि समीरणेऽण्डे
खादन्ति कीटाः शलभाः शुकाद्याः ।
क्षेमं सुभिक्षं सुखिता धरित्री
स्यादैन्द्रजेऽण्डेऽभिमता च सिद्धिः" ॥
इत्यण्डप्रकरणम् ॥ * ॥
"यात्रा निमित्तानि च कीर्त्तयामः
सक्तप्रजानां शकुनानि तानि ।
विज्ञाय यानि प्रजहात्यनर्था-
नर्थांश्च सर्व्वान् कुरुतेऽध्वगीनः ॥
भुङ्क्ष्व बलिं पक्षिषु मन्त्रपूतं
त्वं प्राणिषु प्राणिषि वर्षलक्षम् ।
शुभेन च स्त्रीं भजसे नमोऽस्तु
तुभ्यं खगेन्द्राय सक्तप्रजाय ॥
विलोक्य काकं विनिवेद्य तस्मै
मन्त्रेण पूजां दधिभक्तयुक्ताम् ।
उदीर्य्य कार्य्यं निजमध्वगेन
विलोकनीयं शकुनं तदर्थम् ॥
वामेन शब्दं मधुरं विमुञ्चन्
व्रजंस्त्ववामेन करोति काकः ।
सर्व्वार्थसिद्धिं पुनरागमञ्च
शुभप्रदेशे तु तदन्यरूपः ॥
प्रदक्षिणं संप्रविधाय मार्ग
वामेन काको विनिवर्त्ततेऽसौ ।
यातुः करोतीप्सितकार्य्यसिद्धिं
क्षेमञ्च शीघ्रं पुनरागमञ्च ॥
वामे कणं रौत्यनुलोमयायी
यो वायसोऽसौ सकलार्थसिद्ध्यै ।
स्यातां क्रमाद्दक्षिणवामशब्दौ
सिद्ध्यै विरुद्धौ विपरीतभूतौ ॥

पृष्ठे विरावं मधुरं विमुञ्च-
न्ननुव्रजंश्चापि मतो हिताय ।
प्रायेण यातारमनुव्रजन्तः
सर्व्वेऽपि काकैः कथिता विहङ्गाः ॥
कृत्वा रवं यः पुरतः प्रयाति
उपस्थितो यो मुदमादधाति ।
कण्डूयते यः स्वशिरोऽङ्घ्रिणासौ
पुंसां तदाभीष्टफलं ददाति ॥
स्तम्भे गजानां नियतं गजाप्तिं
गजेऽधिरूढः पृथिवीपतित्वम् ।
तुरङ्गमे वाहनभूमिलाभं
करोति काको विजयं ध्वजेन ॥
प्रयाणलाभं विजयं च कूपे
क्षिप्रं नदीरोधसि कार्य्यसिद्धिम् ।
पूर्णे घटेन्द्रे च धनाप्तिवृद्धिं
ध्वाङ्क्षोऽधिरूढः कुरुते सशब्दः ॥
प्रासादधान्योच्चयहर्म्म्यपृष्ठ-
निष्पन्नशस्यावनिशाद्वलादौ ।
ध्वाङ्क्षोऽधिरूढो धनसाधनाय
रौति श्रियं यच्छति युग्मरावः ॥
पृष्ठे पुरो वा यदि गोमयस्थो
तथा वटाद्येषु तरुष्वपीह ।
स्थितो रुवन् भोजनपानमिष्टं
विष्ठां च कुर्व्वन् वितरत्यवश्यम् ॥
अन्नाद्यविष्ठाफलमूलपुष्प-
मत्स्यादिभिः पूर्णमुखः सदैव ।
संदृष्टमात्रोऽभिमतार्थसिद्धौ
मिष्टान्नभोज्याय सदैव काकः ॥
नारीशिरःपूर्णघटस्थितस्य
काकस्य शब्दैर्व्वनिताधनाप्तिः ॥
शय्याधिरूढस्य च तस्य शब्दैः
समागमः स्यात् सुजनेन सार्द्धम् ॥
गोपृष्ठदूर्व्वातृणगोमयेषु
तृणानि घर्षन्नवलोकिताग्रे ।
आहारमन्यस्य तथा ददानो
ददाति भोज्यं बलिभुग्विचित्रम् ॥
धान्यं यवं वा दधि वापि चाज्यं
विरौति पश्यन्निधिलाभकारी ।
करोति लाभं पुरतः स दृष्टो
यस्यास्ति वक्त्रे दृणमप्यशुष्कम् ॥
वृक्षेषु रम्याङ्कुरपत्रपुष्प-
च्छायाफलाढ्येषु सकृत्प्रजस्य ।
शब्देन सिध्यन्त्यसकृन्नराणां
सदैव सर्व्वाणि समीहितानि ॥
प्रशान्तनादः शिखरे तरूणां
स्त्रीसङ्गसौख्यं करटोऽभिधत्ते ।
धान्यादिकूटेषु तथान्नलाभो
गोपृष्ठगो गोषनिताधनाप्तिम् ॥
क्षेमं विधत्ते करभस्य पृष्ठे
खरस्य पृष्ठेऽरिभयं वधञ्च ।
क्रोडस्य पृष्ठे वधमर्थलाभं
तस्यैव पृष्ठे घनलाभपङ्के ॥

सद्यो ज्वरं सैरिभपृष्ठसंस्थो
मृताङ्गसंस्थो मरणं करोति ।
कार्य्यक्षतिं रिक्तघटस्य संस्थः
काकः कलिं काष्ठमधिष्ठितश्च ॥
यो दक्षिणं कूजति दक्षिणेन
प्रयाति यस्याभिमुखोऽभ्युपैति ।
यो याति पृष्ठे प्रतिलोमगत्या
कृतारवः पातयते स रक्तम् ॥
वामे रवो दक्षिणतस्ततो यः
सोऽनर्थहेतुर्ब्बलिभोजनस्य ।
वामप्रदेशे प्रतिलोमयानं
विज्ञाय लाभो गृह एव तेन ॥
प्रयाति पृष्ठे यदि दक्षिणेन
कृतारवस्तद्रुधिरं पुरः स्यात् ।
वल्लीवरत्रादि च यो गृहीत्वा
प्रदक्षिणं याति स सर्पभीत्यै ॥
गोपुच्छवल्मीकलतास्पदस्थ
रुवन् भवेत् सर्पविलोकनाय ।
स्यान्मृत्यवेऽङ्गारचिताखिसंस्थः
काकः प्रकुर्व्वन् करचर्व्वणं च ॥
नवन् पुरो हानिरुजौ करोति
मृत्युं पुनर्निष्ठुरपृष्ठशब्दः ।
प्रसार्य्य रिक्तं वदनं य आस्ते
सर्व्वत्र निन्द्यो बलिभोजनोऽसौ ॥
वामोऽप्यरण्यातभयं मृतिं वा
संताड़यित्वा रसचर्म्मखण्डम् ।
चञ्च्वास्थिभङ्गं ध्रुवमस्थिभङ्ग-
बन्धे वधं जल्पति युध्यमानः ॥
वामोऽपि रोगं कुरुते विशुष्के
तिक्तेऽपि वृक्षे कलिकार्य्यनाशौ ।
पक्षौ विधुन्वन् विरुवंश्च वृक्षं
सकण्टके मृत्युमुपाददाति ॥
वधो भवेद्भूरुहभग्नशाखे
बन्धो लताभिः परिवेष्टिते स्यात् ।
रम्ये तरौ कण्टकयुक्तवृक्षे
सदा भवेतां कलिकार्य्यसिद्धी ॥
छन्नाधिरूढो न रवेण यायात्
प्रयाति चेत् स्यात् खलु रक्तपातः ।
अवस्करं भूस्तृणकाष्ठकूप-
भस्मादिसंस्थो विनिहन्ति कार्य्यम् ॥
वल्लीवरत्राकचशुष्ककाष्ठ-
चर्म्मास्थिजीर्णाम्बरवल्कलानि ।
अङ्गाररक्तोत्पलकर्पराणि
वृष्टानि चेत् काकमुखे तदानीम् ॥
पुण्यक्षयः पापसमागमश्च
महद्भयं रोगसमुद्भवश्च ।
बन्धो वधः सर्व्वधनापहार
इत्यादिकं स्यात् पथि मन्दिरे च ॥
ऊर्द्धाननश्चञ्चलपक्षयुग्मः
काकः कुनादो विदधाति मृत्युम् ।
छायायुधच्छत्रघटास्थियान-
वादित्रकाष्ठादिककुट्टकानि ॥

सद्योचितैकाङ्घ्रिरुपेतवित्तो
दीप्तस्वरो भास्करमीक्षते च ।
काष्ठादिकं कुट्टयतेऽथवा यो
युद्धाधिकानर्थकरः खगोऽसौ ॥
तुण्डेन पिच्छं विलिखन् रवेण
यो रौति तूर्णञ्च निरीक्षते कम् ।
एकेन पादेन तथोपविष्टो
ब्रूते स बन्धं पुरतो जनस्य ॥
विष्ठोमयौ न्यस्यति यस्य मूर्द्धि
तस्याननत्रासरुजौ भवेताम् ।
यस्यास्थिखण्डं विसृजत्यसौ तु
प्रयाति तूर्णं नगरीं यमस्य ॥
अस्मप्रदेशे विरुवन् यियासोः
कलत्रदोषं जनयत्यवश्यम् ।
मनुष्यमातङ्गतुरङ्गमाणां
शिरोऽधिरूढो निधनाय तेषाम् ॥
नदीतटे वाथ रटन्नटव्यां
खरस्वरो व्याघ्रभयाय गन्तुः ।
नैवातुरः क्वापि मतो हिताय
न दुष्टचेष्टो वितनोति शान्तिम् ॥
यात्रोद्यमे सैन्यवधाय काको
दृष्टो रथे साश्वनृमस्तकेषु ।
आयाति यस्याभिमुखो बलस्य
युद्धोद्यमे तस्य पराजयः स्यात् ॥
सगृध्रकङ्कैः कटके नृपस्य
काकैः प्रविष्टैः पिशितं विनापि ।
संयुध्यमानैररिभिः समं स्या-
न्महाहवः सन्धिरयुध्यमानैः ॥
चिह्नध्वजच्छत्रकृताधिरोहैः
समुद्यतं शत्रुबलं प्रपश्यन् ।
आजौ जयं जल्पति भूमिपानां
कृतध्वनिः क्षीरतरौ च काकः ॥
गतिस्वरौ वायससंप्रयुक्तौ
प्राप्यां फलायोदितवैपरीत्यात् ।
एवं जनोऽप्याचरति प्रभूतौ
यथोदितं तत्र तथागमार्थम् ॥
दिग्यामचक्रेऽपि शुभाशुभानि
फलानि यानि प्रतिपादितानि ।
प्रतिष्ठमानस्य भवन्ति यानि
तथाविधानीति वदन्ति तज्ज्ञाः" ॥
इति काकरुते यात्राप्रकरणम् ॥ * ॥
"स्थानस्थितानां कथयन्ति काका-
श्चेष्टाविशेषेण शुभाशुभानि ।
प्रबोधिताः प्राक्तनकर्म्मभिर्ये
तल्लक्षणाय क्रियते प्रयत्नः ॥
निष्कारणं संवलिता रुवन्तो
ग्रामेऽन्ननाशाय भवन्ति काकाः ।
रोधञ्च चक्राकृतयो वदन्ति
सव्यापसव्यभ्रमणाद्भयञ्च ॥
विघातमाऊर्व्वंङ्कवर्गसंस्था
रात्रौ रुवन्तो जनताविनाशम् ।
लोकञ्च चञ्चूचरणप्रहारै-

वदेत्ययन्तः परचक्रवद्धिम् ॥
यः काति धूल्यान्तु विलोक्य रौति
वद्धिं समाशंसति वायसोऽसौ ।
जलस्थलप्राणिविपर्य्ययेण
वर्षासु वद्धिं भयमन्यदा तु ॥
मध्ये दिने वेश्मनि यस्य काको
विरौति रौद्रं विधुनोति वाङ्गे ।
हरन्ति चौरा द्रविणानि तस्य
ध्रुवं तथान्यो भवति प्रमादः ॥
ववप्रदत्तस्तूपूर्वकाको
कृताशभीतिं करटः करोति ।
स्यात् प्रस्थितस्याप्यथवा स्थितस्य
दुःखं प्रभूतं दिवसत्रयेण ॥
छायासु लाभं भुवि भूमिलाभं
विघ्नं जले यावति कार्य्यनाशम् ।
करोति काको विरुवन्नरस्य
प्राध्यायिनः स्थानगतस्य वापि ॥
द्वारप्रदेशेष्वधिरोलुलितो
विरौति काकः शिशुनाशनाय ।
पक्षौ विधुन्वन् विरुवंश्च रूक्षं
शान्ते च दीप्ते भवने न शस्तः ॥
भूयस्तयोर्द्धे प्रविधाय पक्षौ
काकः कुनादं प्रलयं करोति ।
कुड्योऽधिरूढः करटान्तरश्च
रोगेण मृत्युं कुरुते नराणाम् ॥
द्रव्ये हृते वापहृते खगेन
विनाशलाभावपि तादृशस्य ।
वस्त्रस्य पीते रजतस्य शुक्ले
चौलस्य कार्पासमये भवेताम् ॥
प्रश्ने कृते रोगविनाशबुद्ध्या
इत्यासु रोगं सुरवः प्रदीप्ते ।
शान्ते प्रदेशे करटस्थिरेण
वस्त्यारवो रोगमपाकरोति ॥
प्रश्ने शुभे शान्तदिगाश्रयस्थः
शान्तस्वरो यः शुभमादधाति ।
यो वायसस्तं शुभदं वदन्ति
तद्व्यत्यये व्यत्ययहेतुरुक्तः ॥
विरौति कुम्भे मणिकेऽथवा यः
स गर्भवत्याः सुतजन्महेतुः ।
उड्डीयते कण्टकिनीश्च शाखा-
मादाय राजागमनाय काकः ॥
अम्बादिविष्ठापिषितादिभिर्यः
पूर्णाननोऽभीष्टफलप्रदोऽसौ ।
मन्त्रादिभिन्नौ बलिनादिलाभे
शस्तो विवाहादिविधौ च काकः ॥
हस्त्यर्धदोऽश्वादिकवाहनस्थ-
स्तम्भादिसंस्थस्तदवाप्तकारी ।
वध्यागमं जल्पति तोरणस्थो
छायार्धदो छायतवस्थितश्च ॥
वायसः कुलकुलध्वनिं यदा
आचरेद्भवनसंमुखं तदा ।
अभ्युपैति पथिकस्तदा ध्वनिं
सर्व्वकार्य्यशुभदं वदन्त्यसौ ॥
इदं निमित्तोत्पातयुगं पृथिव्यां
महाभयं शाकुनिका वदन्ति ।
यदा यसो मैथुनसन्निविष्टो
दृश्येत यद्वा धवलः कदाचित् ॥
उद्वेगविद्वेषभयप्रवास-
धनक्षयव्याधिभयप्रहाराः ।
बुद्धिप्रणाशाकुलताप्रवादा
नृणां भवन्त्यद्भुतदर्शनेन ॥
प्रमाय तत्सूचितदुःखराशेः
स्नानं वहिस्तत्क्षणमेव कुर्य्यात् ।
आत्मीयशक्त्या च सदक्षिणानि
द्विजाय दद्यात् वसनानि तानि ॥
नयेदहः शेषमपुण्यवान्या
शयीत भूमावकृताम्रभक्तः ।
हविष्यभोजी न भजेच्च नारीं
दिनानि सप्त त्रिगुणानि यावत् ॥
अकालघातव्रतमादधीत
बलिं च दद्याद्बलिभोजनेभ्यः ।
स्नात्वा प्रभाते विदधीत शान्तिं
दद्यात् स्वशक्त्या द्रविणं गुणिभ्यः ॥
देशे तु यत्राद्भुतमेतदुग्र-
मालोक्यते तत्र समापतन्ति ।
अवृष्टिदुर्भिक्षभयोपसर्ग-
चौराग्निशत्रूद्भवधर्म्मनाशाः ॥
कर्म्माणि तस्योपशमाय राजा
प्रवर्त्तयेत् शान्तिकपौष्टिकानि ।
अन्नाश्वगोभूमिवसूनि दद्यात्
युद्धं विदध्यान्न च यावदब्दम्” ॥
इति काकरुते स्थानस्थितप्रकरणं पञ्चमम् ॥ * ॥
अथ स्वरविचारः ।
“ककामिति क्षेमविधौ विरावः
केकामितीष्टाशनयानहेतुः ।
करोति क्रूं क्रूमिति चार्थलाभं
क्रांक्रां ध्वनिः काञ्चनलाभमाह ॥
कें केमिति स्त्रीवरयोर्विवाहे
भोगाय कां कामिति शब्दितः स्यात् ।
अपत्यलाभः कु कु इत्यनेन
गन्तुः फलं केकव इत्यनेन ॥
कों कोमितीदं शुभलाभकारि
कुं कुं निनादः प्रियसङ्गमाय ।
क्रां क्रूमिति क्रामिति च त्रयोऽमी
क्रां क्रामिति द्वौ च रवौ रणाय ॥
क्रां क्रामिति क्रौमिति च त्रिवर्णं
क्रूं क्रूमिति क्रौ कुकु कू इतीदम् ।
वर्णं प्रदिष्टं मरणाय नृणां
गन्तुः प्रणाशं कुरुते खगाख्यः ॥
क्री क्रीमितीष्टार्थविनाशनाय
ज्वलज्वलेत्यभिमयाय शब्दः ।
कीकीति कोकाविति यः कथञ्चिन्-
मुहुर्मुहुः स्यात् स मतो वधाय ॥
स्यात् का इतीदं विषमं सदैव
मित्राप्तये स्यात् क इतीदृशश्च ।
काका इतीदं तु विघातकारि
करोति काको वदति खलुच्चैः ॥
आहारदोषाय च काकटीति
स्यादाकुलं कुक्कुनिभं रणाय ।
केकेध्वनिर्व्याकुटि किं टिकीति
चयं लिदं स्यात् पुरदूषणाय ॥
यत् का इति निस्वनदनुस्वरेण
शब्दद्वयं स्यान्महते रणाय ।
कामित्ययं वाहनलाभनाश
ददाति हर्षं कुकुकुर्व्वितीदम् ॥
यत्का इतीदं विरतं सुदीर्घं
क्षतस्वरेणोच्चरितं प्रमादात् ।
उत्साहहीनः श्रमदैन्ययुक्तः
स वायसः कार्य्यविनाशनाय ॥
सामिषं वकवकेति भोजये-
द्दारयेत् कलिकलीति दासनम् ।
अभ्युपैति खरदन्तभाषिते
प्रोषितः श्रवशवारवे शवः ॥
स्यात् कलिः कवकवध्वनौ नृणां
जायते कणकणाध्वनौ ज्वरः ।
आश्रयेत् कुलुकुलुध्वनौ प्रियः
सौदनं कटकटध्वनौ दधि ॥
एवं प्रकारा बहवोऽपरेऽपि
प्रशान्तदीप्ताबलिभोजनानाम् ।
भवन्ति शब्दाः खलु तेषु केचि-
दस्माभिरुक्ताः खलु लक्षणीयाः” ॥
इति काकरुते स्वरप्रकरणं षष्ठम् ॥ * ॥
“हितं नरेभ्यो मुनिभिः पुराणै-
र्ज्ञानं यदुक्तं बलिपिण्डयुक्त्या ।
तदुच्यते संप्रति येन काका
वदन्ति नित्यं बलिलाभतुष्टाः ॥
यदक्षिणस्यां दिशि यत्र काकै-
र्युतो भवेत् क्षीरतरुः प्रभूतौ ।
गत्वा निवृत्तेऽहनि तत्र काका
निमन्त्रणीया बलिपिण्डभाज्ये ॥
प्रातस्ततः क्षीरतरोरधस्ता-
द्विशोध्य लिम्पेत् सह गोमयेन ।
भूमिप्रदेशे चतुरस्रमस्य
मध्येऽर्चयेत् ब्रह्ममुरारिभानून् ॥
इन्द्राग्निवैवस्वतयातुधान-
जलेशवायुद्रविणेशशम्भून् ।
अभ्यर्चयेदस्य दिक्षु भक्त्या
क्रमेण चाष्टावपि लोकपालान् ॥
नमोयुतैः सप्रणवैश्च सर्व्वा-
न्निजाभिधानैः प्रयतो मनुष्यः ।
अर्घासनालेपनपुष्पधूप-
नैवेद्यदीपाद्युतदक्षिणाभिः ॥
आब्रह्मकाकांस्तवसन्निविष्टा-
नाध्याय तत्राह्वानमन्त्रयुक्त्या ।
ततस्तदर्थं बलिमाज्यसिक्तं
मन्त्रेण दद्यात् दधिपिण्डयुक्तम्” ॥

मन्त्रः। इन्द्राय यमाय वरुणाय धनदाय भूतवाय-
साय बलिं गृह्णातु मे स्वाहा ॥

"उदीर्य्य कार्य्यं समथावकृत्य
ततः प्रदेशे करटस्य चेष्टाः
स्पष्टीकृताङ्गानि शुभाशुभार्थं
संलक्षयेन्निश्चलपाणिपादः ॥
पूर्व्वेण खादन् सुखवित्तवृद्धिं
करोति वह्नेर्दिशि वह्निभीतिम् ।
काकोऽर्थनाशं दिशि दक्षिणस्यां
नैरृत्यगो दिग्वरकृत्यदिष्टः ॥
जलेशदेशेऽभिमतार्थसिद्धि-
र्व्वायोर्दिशीति प्रभवाल्पवृष्टिः ।
सौम्ये सुखारोग्यसमीहितार्थ-
मीशानदेशे वितरत्यभीष्टम् ॥
बलौ विलुप्ते करटः समन्तात्
कार्य्यं विमिश्रं परिभावनीयम् ।
बलिं विकीर्य्यापि न भक्षयन्ति
काकास्तदानीं भयदा भवन्ति ॥
क्षीरद्रुमारामचतुष्पदेषु
सरित्समीपे शिवशालयेषु ।
देयो बलिर्भूतदिनाष्टमीषु
कुल्माषदध्योदनतण्डुलाद्यैः" ॥

इति काकरुते पिण्डप्रकरणं सप्तमम् ॥ * ॥

"पिण्डत्रयस्याथ विधानमेत-
दाख्यायते यत् किल नारदाद्यैः ।
दृष्टं मुनीन्द्रैरशुभं शुभञ्च
यथावदस्मिन् कथयन्ति काकाः ॥
गत्वा शुभेऽह्नि प्रहरे चतुर्थे
देशेषु पूर्व्वप्रतिपादितेषु ।
नरेण पिण्डत्रयभोजनार्थं
काकाः प्रयत्नेन निमन्त्रणीयाः ॥
ततः प्रभाते ह्युपलिप्य भूमिं
तस्याञ्च पूर्व्वोदितमन्त्रयुक्त्या ।
ब्रह्माच्युतेशाश्च तिलोकपालाः
काकाश्च पुंसां क्रमतोऽर्च्चनीयाः ॥
दध्योदनाद्यैर्व्विहितं प्रवेश्य
पिण्डत्रये मण्डलकस्य मध्ये ।
अभ्यर्च्चयेदक्षतपुष्पधूपै-
र्मनोहरैर्यत्नपरो मनुष्यः ॥
तेषु क्षिपेत् प्राग्दिगनुक्रमेण
पिण्डेषु हैमप्रथमे द्वितीये ।
रूप्यं तथा लौहलवं तृतीये
शेषञ्च कुर्य्याद्बलिपिण्डतुल्यम् ॥
त्रिःसप्तकृत्वो विनिवेश्य पिण्ड
पिण्डा निवेश्या बलिभोजनेभ्यः ।
मन्त्रोक्तमावाहनतोषितेभ्यः
कार्य्यं विचार्य्यापसरेत्ततश्च" ॥

मन्त्रः। ॐ हिवि टिमि विटि काकचाण्डालाय
स्वाहा। इति पिण्डाभिमन्त्रणार्थम् ॥ ॐ ब्रह्मणे
विष्णाय काकचण्डालाय स्वाहा। काकाह्वानमन्त्रः ॥

"काकेन भुक्ते ससुवर्णपिण्डे
ज्ञेयं नरेणोत्तममात्मकार्य्यम् ।
भुक्ते सरूप्ये खलु मध्यमं स्याद्-
भुक्ते सलौहे त्वधमं प्रदिष्टम् ॥
विवादवाणिज्यविवाहवृष्टि-
क्षेमाश्च वित्ताः कृषिभोगरोगाः ।
संग्रामसेवाल्पकार्य्यदेशा
इत्यादयोऽस्मिन् परिभावनीयाः ॥
चेष्टामवामां विदधाति याति
प्रदक्षिणां दक्षिणपक्षमुच्चैः ।
ग्रीवां तथोच्चां कुरुते सशब्दः
स्थानं मनोज्ञं श्रयति द्रुमञ्च ॥
एवंविधां यो विदधाति चेष्टां
पिण्डं समादाय शुभं खगोऽसौ ।
अभीष्टकार्य्यादधिकं करोति
चेष्टाविपर्य्यासतयान्यथात्वम् ॥
पिण्डं समादाय यदि प्रधानं
शान्तं दिशं गच्छति काकपक्षी ।
पूर्णं फलं तत् कुरुते नराणां
चिकीर्षिते वस्तुनि यत्र तत्र ॥
काको गृहीत्वा यदि मुख्यपिण्डं
प्रयाति दीप्तां ककुभं तदानीम् ।
अत्युत्तमं कार्य्यफलं प्रदर्श्य
ततः समस्तं विनिहन्त्यवश्यम् ॥
द्वितीयकं यद्यपहृत्य पिण्ड-
मुड्डीयते शान्तदिगाश्रयेण ।
फलं तदानीं शुभदं नराणाम्
याप्यं खगो जल्पति कार्य्यजातम् ॥
काके समादाय जघन्यपिण्डं
याते प्रदीप्तां ककुभं वदन्ति ।
कार्य्यं जघन्यादधिकं जघन्यं
स्यान्मध्यमं मध्यमपिण्डभागे" ॥

इति वसन्तराजे पिण्डत्रयप्रकरणमष्टमम् ॥ * ॥

"महर्षयो वायसशाकुनस्य
वदन्ति सारादपि सारभूतम् ।
पिण्डाष्टकं यत्तदशेषमेत-
दाख्यायते कार्य्यविनिश्चयार्थम् ॥
शुभेऽह्नि काकानधिवास्य सायं
पिण्डाष्टकं भोक्तुमथ प्रभाते ।
तत्कालयोग्यानि समस्तवस्तू-
न्यादाय यायाद्बहिरप्रमत्तः ॥
एकान्तदेशे तरुपार्श्वभूमौ
मृद्गोमयाभ्यामुपलेपितायाम् ।
सत्पञ्चगव्येन समुक्षितायां
सौम्योपहारैरुपशोभितायाम् ॥
विधाय पूजां कुलदेवतानां
मध्ये ततोऽष्टस्वपि दिक्षु देयम् ।
भक्तेन सर्पिर्दधिमिश्रितेन
पिण्डाष्टकं प्राग्दिगनुक्रमेण ॥
पक्षीन्द्रवह्न्यन्तकराक्षसेन्द्रान्
विष्णुं विरिञ्चिं धनदं महेशम् ।
पूर्व्वादिकाष्ठाक्रमयोजितेषु
न्यसेत् क्रमादष्टसु पिण्डकेषु ॥
नमोयुतैस्तान् प्रणवश्च सर्व्वा-
नतोऽर्च्चयेत्तन्निजनाममन्त्रैः ।
अर्घ्यासनालेपनपुष्पधूपै-
र्नैवेद्यदीपाक्षतदक्षिणाभिः ॥
अभ्यर्च्चितेभ्यो विधिनोदितेन
पिण्डाष्टकं तत् ददतु द्विजेभ्यः ।
मन्त्रेण संमन्त्र्य निवेदनार्थं
कार्य्यं विचिन्त्यापसरेच्च किञ्चित्" ॥

अथ मन्त्रः। ॐ नमः खगपतये ग
रुडाय पक्षिराजाय स्वाहा ॥

"द्रोणाढकसमं पिण्डं गृहाण त्वमशङ्कितः
यथादृष्टं निमित्तं च कथयस्वाधमे स्फुटम् ।
काकेन पिण्डे प्रथमे गृहीते
तिष्ठन् भ्रमन् वापि भवेत् कृतार्थः ।
उद्वेगशोकौ विफलः प्रयाणे
हानिः कलिर्व्वा भवति द्वितीये ॥
याम्ये रुगापद्भयमृत्यवः स्युः
पिण्डे चतुर्थे विजयो रणेषु ।
स्याद्वैणवेऽभीष्टमकष्टसाध्यं
भवेत् प्रवासो विफलश्च षष्ठे ॥
नास्तीह तन्निश्चयमेव कार्य्यं
भुक्ते न यत् सिध्यति सौम्यपिण्डे ।
सन्तापशोकौ विफला च यात्रा
पिण्डेऽष्टमे वायसभक्षिते च ॥
पिण्डं न गृह्णात्यथवा न भुङ्क्ते
चञ्चूनखैर्व्विक्षिपति द्विजो यः ।
कार्य्येषु सर्व्वेषु स न प्रशस्तो
ब्रवीति घोरं समरं स पुंसाम्" ॥

इति वसन्तराजे काकरुते पिण्डाष्टकप्र
नवमम् ॥ * ॥

"आद्यं पञ्चाशता द्वाभ्यां वृत्तैर्दिक्चक्रमीरि
काकालयपरीक्षा च द्वितीये दशभिस्त्रिभिः
वृत्तैस्त्रिभिस्तृतीये च काकाण्डकनिरूपणम्
द्वाचत्वारिंशता वृत्तैर्याभा तुर्य्ये प्रकीर्त्तिता
वृत्तानि विंशतिस्त्रीणि स्थानं स्थाप्ये च पञ्च
स्वरप्रकरणं षष्ठं वृत्तैर्द्वादशभिस्ततः ॥
एकादशभिराख्यानं बलिसंज्ञञ्च सप्तमम् ।
पिण्डत्रयविधानाय चतुर्द्दशभिरष्टमम् ॥
पिण्डाष्टकविधानाय नवमे यदुदाहृतम् ।
अन्यप्रकरणं तत्र वृत्तान्येकादशैव तु ॥
वसन्तराजशाकुने सदागमार्थशोभने ।
समस्तसत्वकौतुके विचारितोऽत्र वायसः" ।
समुदायेन १८१ वृत्तानि । इति वसन्तराज
नान्तर्गतवायसशाकुननामकाकचरित्रं समा
काकमांसगुणाः। दोषत्रयापहत्वम्। चक्षुर्हित
वृंहणत्वम्। बलायुर्हितकारित्वम्। लघु
दीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

("काकः कोकिलसूकराश्च खरो-
ष्ट्राश्वादयो भक्षुका
व्यालाः सौरभयो वृकप्रभृतयो
ये चान्यजीवा न्तृणाम् ।
मण्डूकाश्च सरीसृपादिकगणा
यूका कलिङ्गाश्च ये

कोकः सारसशारिका शुक इमे
भक्ष्या न शस्ताख्तथा ॥
मद्गुचटकचकोराः काकजात्याश्च श्येनाः
पिकशुकविषघुङ्कीभृङ्गदात्यूहकल्काः ।
जलकरटकपोता पोतकी खञ्जरीटाः
कलविकमशकाद्या यूकपिङ्गादयोऽन्ये ॥
एते भक्ष्या नैव भक्ष्या न चेष्टा
ये चाप्यन्येऽज्ञातनामाण्डजाश्च ।
अन्ये चापि श्वापदा ये च निम्ना-
स्ते चाखाद्या वर्ज्जिताश्चात्र सर्व्वे" ॥
इति हारीते प्रथमस्थाने । ११ अः ॥
"काककङ्ककुररचाषभासशशघात्युलूकचिल्लिश्ये-
नगृध्रप्रभृतयः प्रसहाः ॥
"एते सिंहादिभिः सर्व्वे समाना वायसादयः ।
रसवीर्य्य विपाकेषु विशेषाच्छोषिणे हिताः" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अः ॥) पीठसर्पी । खोँड़ा इति भाषा ॥ द्वीपविशेषः ।परिमाणभेदः । वृक्षविशेषः । शिरोऽवक्षालनम् । इति हेमचन्द्र-मेदिनीकरौ ॥ तिलकः । अतिधृष्टः । इति शब्द-रत्नावली ॥

काककङ्गुः, स्त्री, (काकप्रियः कङ्गुः ।) चीनकः । इति हेमचन्द्रः ॥

काककला, स्त्री, (काकस्य कला अङ्कं जङ्घावयवः तद्वत् अङ्कं यस्याः ।) काकजङ्घावृक्षः । इति जटाधरः ॥

काकघ्नी, स्त्री, (काकं हन्तीति । काक + हन् + टः टित्वात् ङीप् ।) महाकरञ्जः । इति राज-निर्घण्टः ॥

काकचिञ्चा, स्त्री, (काकवर्णा चञ्चा प्रान्तभागः फले यस्याः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) गुञ्जा । इति शब्दरत्नावली । कूँच् इति भाषा । (गुञ्जाशब्दे-ऽस्या विवरणं बोद्धव्यम् ॥)

काकचिञ्चिः, स्त्री, (काकवर्णा चञ्चा प्रान्तभागः फले यस्याः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) गुञ्जा । इति शब्दरत्नावली ॥

काकचिञ्ची, स्त्री, (काकचिञ्चि + वा ङीप् ।) गुञ्जा । इत्यमरः । २ । ४ । ९८ ॥ (अस्याः पर्य्यायो भाव-प्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । यथा,—
"श्वेता रक्तोच्चटा प्रोक्ता कृष्णला चापि सा स्मृता ।
रक्ता सा काकचिञ्ची स्यात् काकानन्ती च रक्तिका ।
काकादनी काकपीलुः सा स्मृता काकवल्लरी" ॥
गुञ्जाशब्दे विवरणान्तरं ज्ञेयम् ॥)

काकच्छदः, पुं, (काकस्य छदः पक्ष इव छदो यस्य ।) खञ्जनपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

काकच्छदिः, पुं, खञ्जनपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (खञ्जरीटशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

काकजङ्घा, स्त्री, (काकस्य जङ्घेवाकृतिर्यस्याः ।) स्वनामख्यातवृक्षविशेषः । केउया ठेङ्गा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । काकाङ्गी२ काकाक्षी ३ काक-नासिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ कृषीवलः । इति रत्नमाला ॥ ध्वाङ्क्षजङ्घा ६ काकाङ्गा ७ सुलोमशा ८ पारावतपदी ९ दासी १० नदीकान्ता ११ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कृमिश्लेष्म-कफबाधिर्य्यजीर्णजीर्णविषमज्वरनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
("काकजङ्घा बला श्यामा ब्रह्मदण्डी कृताञ्जलिः ।
पृश्निपर्णी त्वपामार्गस्तथा भृङ्गरजोऽष्टमः ॥
एषामन्यतमं मूलं पुष्येणोद्धृत्य यत्नतः ।
रक्तसूत्रेण संवेष्ट्य बद्धमैकाहिकं जयेत्" ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥
मसीति लोके । अस्याः पर्य्याया गुणाश्च यथा,—
"काकजङ्घा नदीकान्ता काकतिक्ता सुलोमशा ।
पारावतपदी दासी काका चापि प्रकीर्त्तिता ॥
काकजङ्घा हिमा तिक्ता कषाया कफपित्तजित् ।
निहन्ति ज्वरपित्तास्रज्वरकण्डूविषक्रिमीन्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
गुञ्जा । इति रत्नमाला ॥

काकजम्बुः, स्त्री, (काकवर्णा जम्बुः ।) भूमिजम्बुः । क्षुद्रजम्बुः । इति शब्दमाला । वनजाम् इति भाषा ॥

काकजम्बूः, स्त्री, (कं जलं अकति आश्रयत्वेन गच्छ-तीति । क + अक + अण् + टाप् च । काका जम्बूः । यद्वा काकवर्णा जम्बूः ।) जम्बूप्रभेदः । तत्पर्य्यायः । काकफला २ नादेयी ३ काकवल्लभा ४ भृङ्गेष्टा ५ काकनीला ६ ध्वाङ्क्षजम्बूः ७ धन-प्रिया ८ । अस्या गुणाः । कषायत्वम् । अम्लत्वम् । पाके मधुरत्वम् । गुरुत्वम् । दाहश्रमातिसार-नाशित्वम् । वीर्य्यवृद्धिबलप्रदत्वञ्च । इति राज निर्घण्टः ॥

काकणं, क्ली, (कु ईषत् कणति निमीलति इति । अच् काकणं गुञ्जाफलं तद्वदाकृतिरस्यास्तीति कृष्णरक्तचिह्नितत्वादस्य तथात्वम् ।) कुष्ठविशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा,—
"यत् काकणन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम् ।
त्रिदोषलिङ्गं तत्कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति" ॥
इति माधवकरः ॥ ("काकणं तीव्रदाहरुक् ॥
"पूर्व्वं रक्तञ्च कृष्णञ्च काकणन्तीफलोपमम् ।
कुष्ठलिङ्गैर्युतं सर्व्वैर्नैकवर्णं ततो भवेत् ॥
दोषभेदीयविहितैरादिशेल्लिङ्गकर्म्मभिः" ॥
इति वाभटे निदानस्थाने १४ अः ॥
"काकणन्तिका वर्णान्यादौ पश्चात् सर्व्वकुष्ठ-लिङ्गसमन्वितानि पापीयसां सर्व्वकुष्ठलिङ्गसम्भवे नानेकवर्णानि काकणानीति विद्यात् ।
इति निदानस्थाने ५ अः । चरकेणोक्तम् ॥)

काकणन्तिका, स्त्री, (कु ईषत् कणन्ती निमीलन्ती । कन् निमीलने शतृ ङीप् कोःकादेशः । ततः कन् टाप् च पृषोदरादित्वात् साधुः ।) गुञ्जा । इति रत्नमाला । कुँच् इति भाषा ॥
("यत्काकणन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम्" ।
इति चरके चिकित्सास्थाने ७ अः ॥)

काकतिक्ता, स्त्री, (काकमांसवत् तिक्ता इति मध्यपद-लोपि समासः ।) काकचिञ्चा । इति रत्नमाला । कुँच् इति भाषा । (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"काकजङ्घा नदीकान्ता काकतिक्ता सुलोमशा ।
पारावतपदी दासी काका चापि प्रकीर्त्तिता" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

काकतिन्दुकः, पु, (कं जलं अकति इत्यण् । काकः तिन्दुकः काकवर्णो वा तिन्दुकः काकप्रियस्तिन्दुको वा ।) वृक्षविशेषः । माकड़ा केन्द् । माकड़ो गाव् । काकतेँदु इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । का-केन्दुः २ कुलकः ३ काकपीलुकः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ३९ ॥ काकपीलुः ५ काकाण्डः ६ काक स्फूर्ज्जः ७ काकाङ्कः ८ काकवीजकः ९ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । अम्लत्वम् । गुरुत्वम् । वातविकारनाशित्वञ्च । पक्वस्य तस्य गुणाः । मधुरत्वम् । किञ्चित्कफकारित्वम् । वान्तिपित्त-नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (काकाण्डशब्दे-ऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

काकतुण्डः, पुं, (काकतुण्डस्येव वर्णोऽस्त्यस्य । अर्श-आदित्वात् अच् ।) कालागुरु । इति हेमचन्द्रः ॥

काकतुण्डिका, स्त्री, (काकतुण्डस्येव वर्णः फलांशेऽस्याः इति ठन् । स्त्रियां टाप् च ।) काकचिञ्चा । गुञ्जा । इति हलायुधः ॥

काकतुण्डी, स्त्री, (काकं ईषद्दुःखं तुण्डते नाशयतीति । तुड़ि ङ वधे + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) राजरीतिः । राजपितल इति भाषा । इति राज-निर्घण्टः ॥ (काकतुण्डस्येवाकृतिर्विद्यते ऽस्याः । अर्श आदित्वादच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वृक्ष-विशेषः । कौआठोड़ी । इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । काकादनी २ काकपीलुः ३ काक-शिम्बी ४ रक्तला ५ ध्वाङ्क्षादनी ६ वक्रशल्या ७ दुर्म्मोहा ८ वायसादनी ९ ध्वाङ्क्षनखी १० वायसी ११ काकदन्तिका १२ ध्वाङ्क्षदन्ती १३ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । द्रव-त्वम् । रसायनत्वम् । वातदोषहारित्वम् । रुचि-कारित्वम् । पलितस्तम्भित्वञ्च । इति राज-निर्घण्टः ॥

काकध्वजः, पुं, (काकमीषज्जलं वासां ध्वज इवास्य ।) वाड़वाग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काकनामा, [न्] पुं, (काकस्य नाम नाम यस्य ।) वकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (काकशीर्षशब्दे-ऽस्य विवरणं बोध्यम् ॥)

काकनासः, पुं, (काकस्य नासाया वर्णः इव फले यस्य ।) विकण्टकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकनासा, स्त्री, (काकस्य नासा इव फलमस्याः ।) काकजङ्घावृक्षः । इति जटाधरः ॥ (अस्याःपर्य्याया गुणाश्च यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ।
"काकनासा तु काकाङ्गी काकतुण्डफला च सा ।
काकनासा कषायोष्णा कटुका रस पाकयोः ।
कफघ्नी वामनीतिक्ता शोथार्शः श्वित्रकुष्ठहृत्" ॥

काकनासिका, स्त्री, (काकनासा ततः स्वार्थे कन् टाप् अत इत्वम् ।) काकजङ्घावृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ११८ ॥ रक्तपित्तहृत् । इति राजनिर्घण्टः ।

काकपक्षः, पुं, (काकस्य पक्ष इव आकारोऽस्त्यस्य । काकपक्ष + अच् ।) मस्तकपार्श्वद्वये केशरचना-विशेषः । काणपाटा जुल्पी इति च भाषा ।

तत्पर्य्यायः। शिखण्डकः २। इत्यमरः। २। ६। ९६॥ शिखाण्डकः ३ शिखण्डः ४। इति तट्टीका॥ (यथा, रघुः। ११। १।

"कौशिकेन स किल क्षितीश्वरो
राममध्वरविघातशान्तये।
काकपक्षधरमेत्य याचित-
स्तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते"॥)

काकपदः, पुं, (बन्धस्य काकपदवदाकारवत्त्वात् काकपद इव आकृतिरस्यस्य।) रतिबन्धविशेषः तस्य लक्षणम्। यथा,—
"पादौ द्वौ स्कन्धयुग्मस्थौ कृत्वा लिङ्गं भगे न्यसेत्।
कामयेत् कामुकीं कामी बन्धः काकपदो मतः"॥
इति रतिमञ्जरी॥

काकपर्णी, स्त्री, (काक इव कृष्णां पर्णं यस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) मुद्गपर्णी। इति भावप्रकाशः॥ ("मुद्गपर्णी हिमा रूक्षा तिक्ता स्वादुश्च शुक्रला। चक्षुष्या क्षतशोथघ्नी ग्राहिणी ज्वरदाहनुत्। दोषत्रयहरी लघ्वी ग्रहण्यर्शोऽतिसारजित्"॥ इति च भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमभागे॥)

काकपीलुः, पुं, (काकप्रियः पीलुः।) काकतिन्दुकः। काकतुण्डी। श्वेतगुञ्जा। इति राजनिर्घण्टः। (पर्य्यायोऽस्य यथा, भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे १ भागे।
"श्वेता रक्तोच्चटा प्रोक्ता कृष्णला चापि सा स्मृता।
रक्ता सा काकचिञ्ची स्यात् काकानन्ती च रक्तिका।
काकादनी काकपीलुः सा स्मृता काकवल्लरी"॥
विशेषविवरणमस्य च गुञ्जाशब्दे ज्ञेयम्॥)

काकपीलुकः, पुं, (काकपीलु+संज्ञायां कन्।) काकतिन्दुकवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ३९। माकड़ाकेन्द इति भाषा॥

काकपुच्छः, पुं, (काकस्य पुच्छ इव पुच्छो यस्य।) कोकिलः। इति शब्दरत्नावली॥

काकपुष्टः, पुं, (काकेन पुष्टः। कोकिल्या हि निजाण्डस्फोटनाशक्ततया काकाण्डं तन्नीड़ात् निक्षिप्य तत्र स्वकीयाण्डं स्थापयित्वा काकद्वारा स्वापत्यपोषणात् अस्य तथात्वम्।) कोकिलः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

काकपुष्पं, स्त्री, (काकवत् कृष्णं पुष्पमस्य।) गन्धपर्णम्। इति राजनिर्घण्टः॥

काकफलः, पुं, (काकप्रियं फलमस्य।) निम्बवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (निम्बशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

काकबलिः, पुं, (काकेभ्यो देयो बलिरन्नादिकम्।) काकसम्प्रदानकान्नादि। तद्दानविधिर्यथा।
ॐ यमद्वारावस्थितनानादिग्देशीयवायसेभ्यो नमः। इति पाद्यादिभिरभ्यर्च्य प्रार्थयेत्।
"ॐ काक त्वं यमदूतोऽसि गृहाण बलिमुत्तमम्।
यमलोकगतं प्रेतं त्वमाप्यायितुमर्हसि॥
ॐ काकाय काकपुरुषाय वायसाय महात्मने।
अत्र पिण्डं प्रयच्छामि कथ्यतां धर्म्मराजनि"॥
इति पूरकपिण्डदानान्ते हलायुधः॥ *॥
बलिवैश्वदेवान्तर्गततद्विधिर्यथा,—
"ऐन्द्रवारुणवायव्याः सौम्या वै नैरृतास्तथा।
वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयार्पितम्"।
ॐ काकेभ्यो नमः। इति दद्यात् तदुपरि अद्भिः सिञ्चेत्। इत्याह्निकाचारतत्त्वम्॥ *॥
गयायां तद्विधिर्यथा,—
"बलिः काकशिलायाञ्च काकमोक्षणमोक्षदः"।
इति श्रीवायुपुराणे श्वेतवाराहकल्पे गयामाहात्म्ये ४ अध्यायः॥ तत्र तृतीयदिनकृत्ये काकबलिदानं यथा,—
"ततः काकबलिं दत्त्वा पुनः स्नानं समाचरेत्।
ऐन्द्रवारुणवायव्या याम्या वै नैरृतास्तथा॥
वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयार्पितम्"॥
इति श्रीवायुपुराणे ७ अध्यायः॥

काकभाण्डी, स्त्री, (काकस्य मुखोद्भवरसकारणस्य ईषज्जलस्य भाण्डी क्षुद्रभाण्डमिव। तत्फलभक्षणेन मुखात् ईषज्जलक्षरणात् अस्यास्तथात्वम्।) महाकरञ्जः। इति राजनिर्घण्टः॥

काकभीरुः, पुं, (काकात् भीरुर्भयशीलः।) पेचकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

काकमद्गुः, पुं, (काक इव कृष्णो मद्गुर्जलचरपक्षिविशेषः।) दात्यूहपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (डाउकपाखी इति भाषा॥ यथा, महाभारते १३। दानधर्म्मे संसारचक्रकथने १११। १२१।
"घृतं हृत्वा तु दुर्ब्बुद्धिः काकमद्गुः प्रजायते"॥)

काकमर्द्दः, पुं, (काकं मृद्नातीति। काक+मृद्+अण्।) महाकालवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

काकमर्द्दकः, पुं, (काकमर्द्द+संज्ञायां कन्।) महाकाललता। इति रत्नमाला। माकाल इति भाषा॥

काकमाचिका, स्त्री, (काकमाची+स्वार्थे कन्।) काकमाचीवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

काकमाची, स्त्री, (काकान् मचते अर्च्चयति फलदानेनेति। मचि+अण्+गौरादित्वात् ङीष् पृषोदरादित्वात् न लोपः।) क्षुद्रवृक्षविशेषः। गुड़कामाइ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वायसी २। इत्यमरः। २। ४। १५१॥ ध्वाङ्क्षमाची ३ वायसाह्वा ४ सर्व्वतिक्ता ५ बहुफला ६ कटफला ७ रसायनी ८ गुच्छफला ९ काकमाता १० स्वादुपाका ११ सुन्दरी १२ तिक्तिका १३ बहुतिक्ता १४। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। कफशूलार्शःशोथदोषकुष्ठकण्डूनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ त्रिदोषशमताकारित्वम्। वृष्यत्वम्। रसायनत्वम्। नातिशीतत्वम्। नात्युष्णत्वम्। हृद्यत्वम्। भेदकत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (तथाच भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे १ भागे॥
"काकमाची त्रिदोषघ्नी स्निग्धोष्णा स्वरशुक्रदा॥
तिक्ता रसायनी शोथकुष्ठार्शोज्वरमेहजित्।
कटुर्नेत्रहिता हिक्काच्छर्द्दिहृद्रोगनाशिनी"॥)

काकमाता, स्त्री, (काकस्य मातेव पोषिका। काकस्य तत्फलप्रियत्वात्।) काकमाची। इति राजनिर्घण्टः॥ (काकमाचीशब्दे पर्य्यायगुणादिकं द्रष्टव्यं॥

काकमुद्गा, स्त्री, (काकेन ईषज्जलेन मुदं गच्छतीति। काकमुद्+गम्+ड+टाप्।) मुद्गपर्णीवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ११३॥ मुगाणी इति भाषा॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"मुद्गपर्णी काकपर्णी सूर्य्यपर्ण्यल्पिका सहा।
काकमुद्गा च सा प्रोक्ता तथा मार्ज्जारगन्धिका"।
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥ गुणादयोऽस्या मुद्गपर्णीशब्दे ज्ञेयाः॥)

काकयवः, पुं, (काकमीषज्जलं यत्र तादृशो यव इव नीरसत्वात्, यद्वा काकवन्निर्गुणो यवः।) तण्डुलशून्यधान्यम्। आगड़ा इति भाषा॥
("यथा षण्ढाः षण्ढतिलाः यथा चर्म्ममया मृगाः।
तथैव पाण्डवाः सर्व्वे यथा काकयवा इव"॥ इति महाभारते सभापर्व्व॥ तथा पञ्चतन्त्रे २। ९५।
"यथा काकयवाः प्रोक्ता यथारण्यभवास्तिलाः।
नाममात्रा न सिद्धौ हि धनहीनास्तथा नराः"॥)

काकरुहा, स्त्री, (काक इव रोहति मूलशून्यतया वृक्षाद्यवलम्बनेन जायते इति। काक+रुह+कः। काकवत् परपुष्टतयास्यास्तथात्वम्। यद्वा काकपुरीषात् रोहति उत्पद्यते वृक्षोपरीत्यर्थः अतएव तत् संज्ञयाख्यायते।) वन्दावृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

काकरूकः, पुं, (कु कुत्सितं करोतीति। कु+कृ+ऊकः। कोः कादेशः।) स्त्रीजितः। उलूकः। दम्भः। दिगम्बरभीरुकनिर्धनेषु त्रि। इति हेमचन्द्रः॥

काकलं, स्त्री, (ईषत्कलो यस्मात्। कोः कादेशः।) कण्ठमणिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (ग्रीवास्योन्नतदेशः। इति सुश्रुतः॥ टुँटि इति भाषा।)

काकलः, पुं, (का इत्याकारः कलो यस्य।) द्रोणकाकः। इति शब्दरत्नावली॥

काकलकः, पुं, (काकलं ततः कप् पुंस्त्वञ्च।) कण्ठमणिः। इति हेमचन्द्रः॥

काकलिः, स्त्री, (कल्+इन् कलिः। कु ईषत् कलिः। कोः कादेशः।) सूक्ष्ममधुरास्फुटध्वनिः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ ("कोकिलकाकलिकूजितकुञ्जम्"। इति शिष्टप्रयोगः॥)

काकली, स्त्री, (काकलि+कृदिकारान्तत्वात् वा ङीष्।) सूक्ष्ममधुरास्फुटध्वनिः। इत्यमरः। १। ७। २॥ (यथा, गीतगोविन्दे। १। ४। ११।
"उन्मीलन् मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुरक्रीड़त्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः।
नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षणप्राप्तप्राणसमासमागमरसोल्लासैरमी वासराः"॥

काकलीद्राक्षा, स्त्री, (काकलीव सूक्ष्मा द्राक्षा।) द्राक्षाप्रभेदः। किस्मिस् इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। जम्बुका २ फलोत्तमा ३ लघुद्राक्षा ४ निर्वीजा ५ सुवृत्ता ६ रसाधिका ७। तस्या गुणाः। मधुरत्वम्। अम्लत्वम्। रसालत्वम्। रुचिकारित्वम्। शिशिरत्वम्। श्वासकासनाशित्वम्। जनवल्लभत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

काकलीरवः, पुं, (काकली मधुरास्फुटो रवो यस्य।) कोकिलः। इति राजनिर्घण्टः॥ (सूक्ष्ममधुरास्फुटध्वनौ तु कर्म्मधारयः॥).

काकवल्लरी, स्त्री, (काकप्रिया वल्लरी।) स्वर्णवल्ली।

इति राजनिर्घण्टः ॥

काकशीर्षः, पुं, (काकः शीर्षे अग्रेऽस्य । काकस्य तदग्रे वासयोग्यत्वात् ।) वकवृक्षः । इति जटाधरः ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"वकपुष्पः काकशीर्षः स्थूलपुष्पः शिवप्रियः ।
वसुकः काकनामा च वसुहट्टः खपूरकः" ॥)

काकस्फूर्ज्जः, पुं, (काकः स्फूर्ज्जति यत्र । काक + स्फूर्ज्ज + आधारे घञ् ।) काकतिन्दुकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काका, स्त्री, (काकवदाकारोऽस्त्यस्या इति अच् ततष्टाप् ।) काकनासालता । काकोलीवृक्षः ॥ काकजङ्घावृक्षः । पर्य्यायो यथा भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे १ भागे ।
"काकजङ्घा नदी कान्ता काकतिक्ता सुलोमशा ।
पारावतपदी दासी काका चापि प्रकीर्त्तिता" ॥
गुणादयोऽस्याः काकजङ्घाशब्दे बोद्धव्याः ॥) रक्तिकालता । मलपूवृक्षः । काकमाचीवृक्षः । इति मेदिनी ॥

काकाङ्गा, स्त्री, (काकस्य अङ्गं जङ्घेवाकारो यस्याः वा ङीष् । पक्षे टाप् ।) काकाङ्गीवृक्षः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

काकाङ्गी, स्त्री, (काकस्य अङ्गं जङ्घा इव आकृतिर्यस्याः । ङीष् ।) काकजङ्घावृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १८ ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे १ भागे ।
"काकनासा तु काकाङ्गी काकतुण्डफला च सा" ॥)

काकाञ्ची, स्त्री, (काकं तज्जङ्घाकारं अञ्चति गच्छतीति । काक + अन्च् + अण् + ङीप् ।) काकजङ्घावृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

काकाण्डः, पुं, (काक्या अण्ड इव फलं यस्य । काकीत्यस्य पुंवद्भावः ।) महानिम्बः । काकतिन्दुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
("माषैः समानं फलमात्मगुप्त-
मुक्तञ्च काकाण्डफलन्तथैव" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ॥ यस्मिन् व्यवह्रियते तद्यथा,—
"काकाण्डसुरसगवाक्षा
पुनर्नवा वायसी शिरीषफलैः ।
उद्बुद्धविषजलम्यते
लेपौषधमत्सपामामि" ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने । २५ अध्याये ॥)

काकाण्डा, स्त्री, (काकस्याण्डमिव वीजमस्याः ।) कोलशिम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकाण्डी, स्त्री, (काकाण्ड + गौरादित्वात् ङीष् ।) महाज्योतिष्मती लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महाज्योतिष्मतीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

काकाण्डोला, स्त्री, (काकाण्डमोरति तत्सादृश्यं वीजे प्राप्नोतीति । उर गतौ + अच् । रस्य लत्वम् ।) कोलशिम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकादनी, स्त्री, (काकैरद्यते भुज्यतेऽसौ इति । काक + अद + कर्म्मणि ल्युट् ततो ङीप् च ।) गुञ्जा । इति शब्दरत्नावली ॥ श्वेतगुञ्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृक्षविशेषः । कालियाकड़ा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । हिंस्रा २ गृध्रनखी ३ तुण्डी ४ काला ५ अहिंस्रा ६ कटुका ७ पाशिः ८ कापालः ९ कुलिकः १० । इति रत्नमाला ॥ (अस्या व्यवहारो यत्र तद्यथा,—
"विकङ्कतारग्वधकाकशान्ती
काकादनीतापसवृक्षमूलैः ।
आलेपयेदेनम्" ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे गण्डमालाद्यधिकारे ॥ अस्याः पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे १ भागे ॥
"श्वेता रक्तोच्चटा प्रोक्ता कृष्णला चापि सा स्मृता ।
रक्ता सा काकचिञ्ची स्यात् काकणन्तीच रक्तिका ॥
काकादनी काकपीलुः सा स्मृता काकवल्लरी" ॥)

काकायुः, पुं, (काकस्य आयुर्यस्मात् ।) स्वर्णवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकारिः, पुं, (काकः अरिर्यस्य । काकस्यारिर्व्वा ।) पेचकः । इति हेमचन्द्रः ॥

काकालः, पुं, (का इति शब्दं कलते रौति । का + कल + अण् ।) द्रोणकाकः । इति शब्दरत्नावली ॥

काकिणी, स्त्री, (ककलौल्ये । ककते गणनाकाले चञ्चलीभवतीति । कक + णिनि + ङीप् । पृषोदरादित्वात् नस्य णः ।) पणचतुर्थांशः । पाँच गण्डा कड़ि इति भाषा ॥ यथाह लीलावती ।
"वराटकानां दशकद्वयं यत् सा काकिणी" ॥)
मानदण्डः । काठा नल इत्यादि भाषा । कृष्णला । कुँच इति भाषा । एकवराटी । एक कड़ा इति भाषा ।
("तस्मात्पणं काकिणीं वा फलं पुष्पमथापि वा ।
प्रदद्याद् दक्षिणां यत्र यया स सफलो भवेत्" ॥
इति शुद्धितत्त्वे वृहस्पतिः ॥) उन्मानस्यांशकः । इति मेदिनी ॥

काकिनी, स्त्री, (ककलौल्ये । ककते गणनाकाले चञ्चलीभवतीति । कक + णिनि + ङीप् ।) काकिणी । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा,—पञ्चतन्त्रे २ । ७४ ।
"ईश्वरा भूरिदानेन यल्लभन्ते फलं किल ।
दरिद्रस्तच्च काकिन्या(ण्या)प्राप्नुयादिति नःश्रुतिः" ॥)

काकिलः, पुं, (कु—ईषत् किरतीति । कु + कॄ + कः । कोः कादेशः रस्य लत्वम् ।) काकलः । कण्ठमणिः । इति शब्दमाला ॥

काकुः, स्त्री, (कक लौल्ये + उण् ।) शोकभयादिभिर्ध्वनिविकारः । इत्यमरः । १ । ६ । १२ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । २ । २३ ।
"भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते" । इति काकुं लक्षीकृत्य उदाहरणं यथा, तत्रैव
"गुरुपरतन्त्रतया वत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् ।
अलिकुलकोकिलललिते नैष्यति सखि! सुरभिसमयेऽसौ ॥ नैष्यति, अपि तु एष्यति एवेति काका व्यज्यते" ॥) जिह्वा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काकुत्स्थः, पुं, (ककुत्स्थस्य नृपतेरपत्यम् । शिवादित्वात् ४ । १ । ११२ । अण् ।) श्रीरामचन्द्रः । इति रामायणम् ॥ (यथा, रघुः १२ । ४६ ।
"असज्जनेन काकुत्स्थः प्रयुक्तमथ दूषणम् ।
न चक्षमे शुभाचारः स दूषणमिवात्मनः" ॥
ककुत्स्थवंशोद्भवमात्रम् । अजराजार्थे यथा रघुवंशे ६ । २ ।
"काकुत्स्थमालोकयतां नृपाणां
मनो बभूवेन्दुमतीनिराशम्" ॥
दशरथार्थे यथा रामायणे ६ । १०५ । १ ।
"प्रतिप्रयाते काकुत्स्थे महेन्द्रः पाकशासनः" ॥
ककुत्स्थ एव स्वार्थे अण् । पुरा किल महोक्षरूपधारिणो महेन्द्रस्य ककुदि स्थित्वा असुरान् जितवानतोऽस्य तथात्वम् ।) पुरञ्जयराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विवरणन्तु ककुत्स्थशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

काकुदं, क्ली, (काकुं ददातीति । काकु + दा + क ।) तालु । इत्यमरः । २ । ६ । ९१ ॥

काकेक्षुः, पुं, (काकमीषज्ज्वलमक्षु कोः कादेशः । ततः कर्म्मधारयः ।) खग्गड़ः । इति रत्नमाला त्रिकाण्डशेषश्च ॥ खागड़ा आक् इति भाषा ॥ काशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकेन्दुः, पुं, (काकस्य इन्दुराह्लादकः ।) कुलकवृक्षः माकड़ा केन्दु इति ख्यातः । इत्यमरः । २ । ४ । ३९ ॥

काकेष्टः, पुं, (काकस्य इष्टः ।) निम्बवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (निम्बशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

काकोचिकः, पुं, (कु ईषत् कोचो सङ्कोचो । कुच + णिन् स्वार्थे कन् । कोः कादेशः ।) काकोची मत्स्यः । इति हारावली ॥ काउची इति भाषा ॥

काकोची, स्त्री, (काकोच + ङीष् ।) काकोचिमत्स्यः । इति हारावली ॥

काकोडुम्बरः, पुं, (काकप्रियः उडुम्बरः इति मध्यपदलोपी कर्म्मधारयः ।) काकोडुम्बरिका । इति शब्दरत्नावली । काकडुमुर इति भाषा ॥

काकोडुम्बरिका, स्त्री, (काकोडुम्बरस्ततः स्वार्थे कन् टाप् च अत इत्वम् ।) वृक्षविशेषः । कोठडुमुरि डुमुरि इति च ख्याता । काकडुमुर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । फल्गुः २ मलपूः ३ जघनेफला ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥ मलयुः ५ फल्गुफला ६ काकोडुम्बरः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ फलवाटिका ८ बहुफला ९ । इति जटाधरः ॥ अस्या गुणाः । काकोदुम्बरिकाशब्दे द्रष्टव्याः ॥ (अस्याः व्यवहारो यत्र तद्यथा,—वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे मुखरोगाधिकारे ।
"काकोडुम्बरिका गोजी पत्रैर्विस्रावयेद्भिषक् ।
क्षौद्रयुक्तैश्च लवणैः सव्योषैः प्रतिसाधयेत्" ॥)

काकोदरः, पुं, (कु कुत्सितं अकति । कु + अक वक्रगतौ + अच् । कोः कादेशः । काकं कुटिलगतिकारि उदरं यस्य बहुव्रीहिः ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ७ ॥ (यथा, राघवपाण्डवीये ।
"यः पूतनामारणलब्धवर्णः
काकोदरो येन विनीतदर्पः ।
यशोदयालङ्कृतमूर्त्तिरव्या-
प्रायो यदूनामथवा रघूणाम्" ॥)

काकोदुम्बरिका, स्त्री, (काकप्रिया कृष्णा वा उदुम्ब-

रिका ।) काकोडुम्बरिका । काकडुमुरि इति भाषा । अस्याः पर्य्यायः । कृष्णोदुम्बरिका २ खरपत्री ३ राजिका ४ फल्गूदुम्बरिका ५ कुष्ठघ्नी ६ फल्गुवाटिका ७ अजाक्षी ८ फल्गुनी ९ मलयू: १० चित्रभेषजा ११ ध्वाङ्क्षनाशी १२ । अस्या गुणाः । शीतलत्वम् । काषायत्वम् । व्रणनाशि-त्वम् । गर्भरक्षाहितत्वम् । स्तनदुग्धप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकोलं, क्ली, (काकयति लोलयति दुःखदत्वात् । कक लौल्ये + णिच् + ओल । काकेन उच्चायते भ-क्ष्यते अत्र वा आधारे घञर्थे कः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) नरकविशेषः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः ॥

"महानरककाकोलं सञ्जीवनमहापथम्" ॥)

काकोलः, पुं क्ली, (कु कुत्सितं तीव्रतरं यथा स्यात् तथा कोलति पीडयति विकलीकरोति वा-ऽनेन करणे घञ् ।) कृष्णवर्णस्थावरविषविशेषः । इत्यमरः ।१।८।१०॥

"काकोलमुग्रतेजः स्यात् कृष्णाच्छविमहाविषम्" । इति वैद्यकम् ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—

"काकोलो गरलक्ष्वेडो वत्सनाभः प्रदीपनः । शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्त्रो विषं स्याद्गरलो विषः" ॥ इति वैद्यकरत्नमाला ॥)

काकोलः, पुं, (कं जलमाकोलति संस्त्यायतीति । आ + कुल संस्त्याने + अण् ।) कुलालः । (कक लौल्ये स्वार्थे णिच् + बाहुलकात् ओल ।) द्रोणकाकः । इति मेदिनी । (यथा, मनुः ५ । १४ ।

"बकञ्चैव बलाकाञ्च काकोलं खञ्जरीटकम् । मत्स्यादान् विड्वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्व्वशः" ॥) सर्पः । शूकरभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ काकोली नामख्यातौषधिविशेषः । इति धरणी ॥

काकोली, स्त्री, (काकोल + गौरादित्वात् ङीष् ।) अष्टवर्गे प्रसिद्धौषधविशेषः । तत्पर्य्यायः । मधुरा २ काकी ३ कालिका ४ वायसोली ५ क्षीरा ६ ध्वाङ्क्षिका ७ वीरा ८ शुक्ला ९ धीरा १० मेदुरा ११ ध्वाङ्क्षोली १२ स्वादुमांसी १३ वयःस्था १४ जीवनी १५ शुक्लक्षीरा १६ पयस्विनी १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पयस्या १८ शीतपाकी १९ । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः । शीतलत्वम् । मधुरत्वम् । क्षयपित्तानिलास्रदाहज्वरनाशित्वम् । कफ-शुक्रवर्द्धकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्षीरकाकोलीशब्दे चास्या विशेषविवरणं ज्ञातव्यम् ॥ काकोल्यादिगणोयथा, "काकोली-क्षीरकाकोलीजीवकर्षभकमुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदा-महामेदाछिन्नरुहाकर्कटशृङ्गीतुगाक्षीरीपद्मकप्र-पौण्डरीकर्द्धिवृद्धिमृद्वीकाजीवन्त्योमधुकञ्चेति" । "काकोल्यादिरयं पित्तशोणितानिलनाशनः । जीवनो बृंहणो वृष्यः स्तन्यश्लेष्मकरस्तथा" ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३८ अध्याये ॥)

काकोलूकिका, स्त्री, (काकश्च उलूकश्च नित्यविरो-धित्वात् द्वन्द्वः । ततो वरे वुञ् स्त्रियां टाप् च ।) काकोलूकयोर्वैरता । इति शब्दरत्नावली ॥

काक्ष इ काङ्क्षे । आकाङ्क्षायामिति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट्-इदित् ।) इ काङ्क्षति धनं लोकः । नमश्चपाठेनैवेष्टसिद्धे इदनुबन्धो वेदेष्वाख्यभेदार्थः । इति दुर्गा-दासः ॥

काक्षः, पुं, (कु कुत्सितं अक्षं अत्र । "का पथ्यक्षयोः" ६ । ३ । १०४ । इति कोः कादेशः ।) कटाक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भट्टिः । ८ । २४ ।

"ज्वालाभोग्मुखो दूरात् काक्षेणागादरेक्षितः" ॥)

काक्षी, स्त्री, (कक्षे कक्षे भवः । "तत्र भवः" । ४ । ३ । ५३ । इत्यण् ततो ङीप् च ।) तुवरिका । फटकरि इति भाषा । सौराष्ट्रमृत्तिका । इति मेदिनी ॥

काक्षीवः, पुं, (कु ईषत् क्षीवयति । क्षीव + णिच् + अच् । कोः कादेशः ।) शोभाञ्जनवृक्षः इत्यमरः । (गौतमात् शूद्रायामौशीनर्य्यां जातः पुरुषविशेषः । यथा महाभारते २ पर्व्वणि ।

"शूद्रायां गौतमो यत्र महात्मा संशितव्रतः । औशीनर्य्यामजनयत् काक्षीवाद्यान् सुतान्मुनिः" ॥)

काक्षीवकः, पुं, (काक्षीव + स्वार्थे कन् । यद्वा ईषत् क्षीवयतीति । ण्वुल् ।) शोभाञ्जनः । इति शब्द-रत्नावली ॥

कागः पुं, (का इति शब्दं गायतीति । का + गै + कः ।) काकः । इति जटाधरः ॥

कागदं, क्ली, (कागः काकवर्णः मस्यादिर्दीयते अत्र इति । काग + दा + घञर्थे आधारे कः । कस्य चित्तस्य आगदो विस्तारितभाषणं यत्र वा ।) लेखन-पत्रविशेषः । कागज इति आरवी भाषा । यथा,

"भूर्जे वा वसने रक्ते क्षौमे वा तालपत्रके । कागदे चाष्टगन्धेन पञ्चगन्धेन वा पुनः ॥ त्रिगन्धेनाथवैकेन विलिख्य धारयेन्नरः । एष सप्तत्रिलोकेर्व्वा शोधितं कवचं शुभम्" ॥ इति श्रीघनानन्ददासविरचितमन्त्रकल्पद्रुमे हनू-मत्कवचम् ॥

काङ्गा, स्त्री, (कुत्सितं अङ्गं यस्याः । काङ्ग + टाप् ।) वधा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

काचं, क्ली, (कच्यते बध्यते अनेन इति । कच बन्धने + घञ् न कुत्वम् । तस्य बन्धनहेतुत्वात् तथात्वम् ।) सिक्थकम् । मोम इति भाषा । (काचः क्षार-मृत्तिकाऽस्त्यस्याकरत्वेन इति अच् ।) काचलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काचः, पुं, (कच दीप्तौ + णिच् + घञ् ।) मृत्तिका-विशेषः । काँच इति भाषा । तत्पर्य्यायः । क्षारः २ । इत्यमरः । २ । ९ । ९९ ॥ अस्य गुणाः । क्षार-रसत्वम् । उष्णवीर्य्यत्वम् । अञ्जनात् दृष्टिकारि-त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ शिक्यम् । शिका इति भाषा ॥ मणिविशेषः । (यथा,

"आकरे पद्मरागाणां जन्म काचमणेः कुतः" । इत्युद्भटः ।) नेत्ररोगविशेषः । इति मेदिनी ॥ तस्य लक्षणम् ।

"अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढ़े महागदे । चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरीक्षे च विद्युतः ॥ निर्म्मलानि च तेजांसि भाजिष्णूनीव पश्यति ।

स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः" ॥ इति माधवकरः ॥

("प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलाश्रिते । तेनोर्द्ध्वमीक्षते नाधस्तनुचेलावृतोपमम् ॥ यथावर्णञ्च रज्येत दृष्टिर्हीयेत च क्रमात् । तथाप्युपेक्ष्यमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः ॥ लिङ्गनाशं मनः कुर्व्वन् छादयेद्दृष्टिमण्डलम् । तत्र वातेन तिमिरे व्याविद्धमिव पश्यति ॥ चलाविलारुणाभासं प्रसन्नञ्चेक्षते मुहुः । जालानि केशान् मशकान् रश्मींश्चोपेक्षितेऽत्र च काचीभूते दृगरुणा पश्यत्यास्यमनासिकम् । चन्द्रदीपाद्यनेकत्वं वक्रमृज्वपि मन्यते ॥ वृद्धः काचो दृशं कुर्य्याद्रजोधूमवृतामिव । स्पष्टारुणाभां विस्तीर्णां सूक्ष्मां वा हतदर्शनाम् सलिङ्गनाशो वाते तु सङ्कोचयति दृक्शिराः । दृङ्मण्डलं विशत्यन्तर्गम्भीरा दृगसौ स्मृता ॥ पित्तजे तिमिरे विद्युत् खद्योतोद्योतदीपितम् । शिखितित्तिरिपिच्छाभं प्रायोनीलञ्च पश्यति ॥ काचे दृक् काचनीलाभा तादृगेव च पश्यति । अर्केन्दुपरिवेषाग्निमरीचीन्द्रधनूंषि च ॥ भृङ्गनीला निरालोका दृक्स्निग्धा लिङ्गनाशतः । दृष्टिःपित्तेन ह्रस्वाख्या सा ह्रस्वा ह्रस्वदर्शना ॥ भवेत्पित्तविदग्धाख्या पीतापीताभदर्शना । कफेन तिमिरे प्रायः स्निग्धं श्वेतञ्च पश्यति ॥ शङ्खेन्दुकुन्दकुसुमैः कुमुदैरिव चाचितम् । काचे तु निष्प्रभेन्द्वर्कप्रदीपाद्यैरिवाचितम् ॥ सिताभा सा च दृष्टिः स्याल्लिङ्गनाशे तु लक्ष्यते । मूर्त्तः कफो दृष्टिगतः स्निग्धोदर्शननाशनः ॥ बिन्दुर्जलस्येव चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः । उष्णे सङ्कोचमायाभिश्छायायां परिसर्पति ॥ शङ्खकुन्देन्दुकुमुदस्फटिकोपमशुक्लिमा । रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतञ्च पश्यति । काचेन रक्ता कृष्णा वा दृष्टिस्तादृक् च पश्यति" । इति वाभटे उत्तरस्थाने । १२ अध्याये ॥ विस्तृतविवरणमस्य नेत्ररोगशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

काचनं, क्ली, (कचबन्धने + स्वार्थे णिच् + भावे ल्युट् ।) पत्रनिबन्धनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ काचन इत्यपि पाठो दृष्टः ॥ (मुग्धबोधमते "किमः क्यन्ताचि-चनौ" इति । का + चनप्रत्ययेन) स्त्रीलिङ्गकिम् शब्दार्थे च । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, प्रबोध-चन्द्रोदये । "व्यूढ़ा काचन कन्यका खलु मया तेनास्मि वाताधिकः" ॥)

काचनकं, क्ली, काच्यते लेखो निबध्यते येन (काच + णिच् + ल्युट् । ततः स्वार्थे कन् ।) पत्रनिबन्धनम् इति हारावली ॥

काचनकी, [न्] पुं, (काचनक + अस्त्यर्थे इनिः ।) लिपिः । तत्पर्य्यायः । वर्णदूतः २ स्वस्तिमुखः ३ लेखः ४ वाचिकहारकः ५ ताञ्जिकः ६ । इति जटाधरः ॥

काचभाजनं, क्ली, (काचनिर्म्मितं भाजनम् ।) काच-पात्रम् । काँचेर वासन इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शिक्वानम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ाचमणं, स्त्री, (काचस्य क्षारमृत्तिकाया मणमिव ।) काचलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ाचलवणं, स्त्री, (काचात् क्षारमृत्तिकाया जातं लवणम् ।) लवणविशेषः । कालालुण इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नीलम् २ काचोद्भवम् ३ काचम् ४ मेचकम् ५ काचसम्भवम् ६ काचसौवर्च्चलम् ७ कृष्णलवणम् ८ पाक्यम् ९ काचोत्थम् १० हृयगन्धम् ११ कालवणम् १२ कुरुविन्दम् १३ काचमलम् १४ कृत्रिमम् १५ । अस्य गुणाः । रुचिकारित्वम् । ईषत्क्षारत्वम् । पित्तवृद्धिकारित्वम् । दाहदाहत्वम् । कफवातगुल्मशूलनाशित्वम् । अग्निदीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

ाचसम्भवं, स्त्री, (सम्भवत्यस्मादिति सम्भवः । काचः क्षारमृत्तिका सम्भव उत्पत्तिस्थानमस्य ।) काचलवणम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

ाचसौवर्च्चलं, स्त्री, (काचस्थानिकं सौवर्च्चलं लवणम् ।) काचलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ाचस्थाली, स्त्री, (काचस्य क्षारस्य स्थालीव ।) फलेरुहावृक्षः । पारुल गाछ इति भाषा । इत्यमरः । २ । ४ । ५४ ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा—
"पाटलिः पाटला मोघा मधुदूती फलेरुहा ।
कृष्णवृन्ता कुवेराक्षी कालस्थाल्यलिवल्लभा ॥
ताम्रपुष्पी च कथिता परा स्यात् पाटला सिता ।
मुष्कको मोक्षकोघण्टा पाटलिः काष्ठपाटला" ॥
कालस्थालीत्यत्र काचस्थालीत्येके ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणादयोऽस्याः पाटलिशब्दे ज्ञेयाः ॥ काचनिर्म्मिता स्थाली ।) काचपात्रम् ॥

ाचिघः, पुं, (काचते दीप्यते इति बाहुलकात् इन् । काचिं कान्तिं हन्ति गच्छति । हन गतौ + ड । पृषोदरादित्वात् हस्य घः ।) काञ्चनम् । क्षेमण्डः । क्षिमड़ा । इति भाषा । मूषिकः । इति मेदिनी ॥

ाचित्, अ (पाणिनिमते पदद्वयमेतत् । मुग्धबोधमते "किमःक्वन्ताश्चिचनौ" इति का + चित्प्रत्ययः ।) काचन । कापि स्त्री । इति व्याकरणम् । (यथा, पदाङ्कदूते १ ।
"गोपीभर्त्तुर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराक्षी
उन्मत्तेव स्खलितकवरी निःश्वसन्ती विशालम्" ॥)

ाचितं, त्रि, (काच्यते बध्यतेऽसौ । कच + णिच् + कर्म्मणि क्तः ।) शिक्यितम् । शिक्यारोपितवस्तु । इत्यमरः । ३ । १ । ८९ ॥ शिकाय तोला द्रव्य इति भाषा ॥

ाचिमः, पुं, (कच बन्धे + णिच् + इमन् ।) देवकुलोद्भववृक्षः । तत्पर्य्यायः । भङ्गुरः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ाचनं, क्ली, (काञ्चते दीप्यते इति । कचि उ दीप्तौ + ल्युः ।) स्वर्णम् । इत्यमरः । २ । ९ । ९५ ॥ (यथा मनुः । २ । २३९ ।
"अमिध्यादपि सद्वृत्तममेध्यादपि काञ्चनम्" ॥) पद्मकेशरम् । इति मेदिनी ॥ धनम् । नागकेशरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भावे ल्युट् । दीप्तिः । काञ्चनमये त्रि, यथा, मनुः । ५ । ११२ ।
"निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुध्यति" ॥)

काञ्चनः, पुं, (काञ्चते दीप्यते इति कर्त्तरि ल्युः ।) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षविशेषः । रक्तश्वेतभेदेन स द्विविधः । आद्यस्य पर्य्यायः । रक्तपुष्पः २ कोविदारः ३ युग्मपत्रः ४ कुद्दलः ५ ॥ द्वितीयस्य पर्य्यायः । काञ्चनालः २ कर्ब्बुदारः ३ पाकारिः ४ । इति रत्नमाला ॥ अस्य राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ कोविदारशब्दे द्रष्टव्यौ ॥ * ॥ चम्पकः । नागकेशरः । उदुम्बरः । धुस्तूरः । इति मेदिनी ॥ (पुरूरवसो वंश उद्भवस्य भीमस्य पुत्त्रः । यथा, भागवते । ९ । १५ । ३ ।
"भीमस्तु विजयस्याथ काञ्चनो होत्रकस्ततः" ॥)

काञ्चनकं, क्ली, (काञ्चन + संज्ञायां कन् ।) हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काञ्चनकः, पुं, (काञ्चन + स्वार्थे कन् ।) कोविदारवृक्षः । इति वैद्यकम् ॥
("काञ्चनारः काञ्चनको गणहारिः शोणपुष्पकः" । इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणादयोऽस्य कोविदारशब्दे ज्ञेयाः ॥)

काञ्चनकदली, स्त्री, (काञ्चनवर्णा कदली ।) सुवर्णकदली । इति राजनिर्घण्टः । चाँपाकला इति भाषा ॥

काञ्चनकारिणी, स्त्री, (काञ्चनं बद्धमूलेन बन्धनं करोति । काञ्चन + कृ + णिनिः । स्त्रियां ङीप् ।) शतमूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (शतावरी शब्दे ऽस्या विवरणं बोद्धव्यम् ॥)

काञ्चनक्षीरी, स्त्री, (काञ्चनमिव क्षीरमस्याः । गौरादित्वात् ङीष् । काञ्चनवृक्षस्य क्षीरमिव क्षीरमस्य वा ।) क्षीरिणीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

काञ्चनगिरिः, पुं, (काञ्चनमयो गिरिः । शाकपार्थिवादित्वात् समासः ।) सुमेरुपर्व्वतः । इति हेमचन्द्रः । (यथा भागवते । ५ । १६ । २८ ।
"जठरदेवकूटौ मेरुं पूर्ब्बेणाष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौ द्विसहस्रं पृथुतुङ्गौ भवतः । एवमपरेण पवनपारियात्रौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ प्रागायतौ एवमुत्तरतस्त्रिशृङ्गमकरौ अष्टाभिरेतैः परिसृतो ऽग्निरिव परितश्चकास्ति काञ्चनगिरिः" ॥ दानाय कृतः सुवर्णपर्व्वतः ॥)

काञ्चनपुष्पकं, क्ली, (काञ्चनमिव पीतं पुष्पं यस्य । काञ्चनपुष्प + कप् ।) आढ्कीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काञ्चनपुष्पी, स्त्री, (काञ्चनमिव पुष्पं यस्याः ङीप् ।) गणिकारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गणिकारिका शब्दे ऽस्या विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

काञ्चनारः, पुं, (काञ्चनं तद्वर्णं ऋच्छति पुष्पैः । काञ्चन + ऋ + अण् ।) कोविदारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कचनार इति हिन्दी भाषा ॥ ("काञ्चनारः काञ्चनकः" इत्यादि पर्य्यायाः काञ्चनकशब्दे गुणाश्च कोविदारशब्दे ज्ञातव्याः ॥ व्यवहार्य्यते यत्र तद्यथा,—
"काञ्चनारत्वचः क्वाथः शुण्ठीचूर्णेन नाशयेत् ।
गण्डमालान्तथाक्वाथः क्षौद्रेण वरुणत्वचः" ॥

इति मध्यखण्डे २ अः शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥)

काञ्चनालः, पुं, (काञ्चनं काञ्चनवर्णं अलति । काञ्चन + अल + अण् ।) कोविदारवृक्षः । इति शब्दरत्नावली । (काञ्चनारशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥ अस्य विवृतिः कोविदारशब्दे द्रष्टव्या ॥)

काञ्चनाह्वयः, पुं, (काञ्चनं स्वर्णं आह्वयते स्पर्द्धते स्वभासा । आ + ह्वे + कः । काञ्चन इत्याह्वयो नाम यस्य वा ।) नागकेशरवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६५ ॥

काञ्चनी, स्त्री, (काञ्चते दीप्यते अनया । करणे ल्युट् ङीप् ।) हरिद्रा । इति मेदिनी ॥ स्वर्णक्षीरीवृक्षः । गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥

काञ्चनीया, स्त्री, (काञ्चनाय हिता । काञ्चन + छः टाप् च ।) गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥

काञ्चिः, स्त्री, (काञ्चते इति "सर्व्वधातुभ्य इन्" । उणां ४ । ११७ । इति इन् ।) काञ्ची । इत्यमरादिकोषः ॥ (यथा आर्य्यासप्तशती ६९३ ।
"हृतकाञ्चिवल्लिबन्धोत्तरजघनादपरभोगमुक्तायाः ।
उल्लसति रोमराजिः स्तनशम्भोर्गरलरेखेव" ॥)

काञ्चिकं, क्ली, (काञ्चि + संज्ञायां कन् ।) काञ्जिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

काञ्ची, स्त्री, (काञ्चि, "कृदिकारादक्तिनः" वा ङीष् ।) स्त्रीकट्याभरणम् । चन्द्रहार गोट् इत्यादि भाषा । तत्पर्य्यायः ॥ मेखला २ सप्तकी ३ रसना ४ सारसनम् ५ । इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥ काञ्चिः ६ रशना ७ कक्षा ८ कक्ष्या ९ सप्तका १० सारशनम् ११ रसनम् १२ बन्धनम् १३ । इति शब्दरत्नावली ॥
("वीचिक्षोभस्तनितविहगश्रेणिकाञ्चीगुणायाः" ॥ इति मेघदूते । ३० ॥) केचित्तु
एकयष्टिर्भवेत् काञ्ची मेखला त्वष्टयष्टिका ।
रसना षोडश ज्ञेया कलापः पञ्चविंशकः" ॥
इति पठन्ति इह लभेदात् पर्य्यायता । इति तट्टीका ॥ मोक्षदसप्तपुर्य्यन्तर्गतपुरीविशेषः । इति मेदिनी ॥ (यदुक्तम् ।
"अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका ।
पुरी द्वारावती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः" ॥
इयं हि कूर्म्मविभागे दक्षिणस्यां दिशि स्थिते द्राविड़देशे अनुमीयते ॥) गुञ्जा । इति विश्वः ॥

काञ्चीपदं, क्ली, (काञ्च्याः पदं स्थानम् ।) जघनम् । इति हलायुधहेमचन्द्रौ ॥

काञ्जिकं, क्ली, (अन्ज + धात्वर्थनिर्द्देशे ण्वुल् + टाप् अत इत्वञ्च । अञ्जिका । कु कुत्सिता अञ्जिका व्यक्तिर्यस्य कोः कादेशः ।) वारिपर्य्युषितान्नाम्लजलम् । काँजी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । आरनालकम् २ सौवीरम् ३ कुल्माषम् ४ अभिषुतम् ५ अवन्तिसोमम् ६ धान्याम्लम् ७ कुञ्जलम् ८ । इत्यमरः । २।९।३९॥ कुल्मासम् ९ कुल्माषाभिषुतम् १० काञ्चिकम् ११ काञ्जीकम् १२ काञ्जिका १३ कञ्जिकम् १४ काञ्जी १५ भक्तवारि १६ धान्यमूलम् १७ धान्ययोनि १८ तुषाम्बु १९ । इति तट्टीका ॥ शुक्ताम्लम् २०

मधारसम् २१ । इति रत्नमाला ॥ तुषोदकम् २२ सुक्तम् २३ सुक्तम् २४ धातुघ्नम् २५ उन्नाहम् २६ रक्षोघ्नम् २७ कुण्डगोलकम् २८ सुवीराम्लम् २९ । इति हेमचन्द्रः ॥ वीरम् ३० अभिषवम् ३१ अवसारकम् ३२ । अस्य गुणाः । वातशोथपित्तज्वरदाहमूर्च्छाशूलाध्मानविबन्धनाशित्वम् ।
"काञ्जिकं दधि तैलन्तु वलीपलितनाशनम् ।
दाहकं गात्रशैथिल्यं वस्यं सन्तर्पणं परम्" ॥
मर्द्दनाच्च भक्षणात् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । भेदकत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । पित्तकृद्विबन्धशुद्धमिष्टरुचिकारित्वम् । स्पर्शे शीतलत्वम् । श्रमक्लमनाशित्वञ्च । पुरातनस्य तस्य गुणाः । हृत्पाण्डुकृमिरोगनाशित्वम् । अग्निवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
"कुल्माषधान्यमण्डेन चाप्लुतं काञ्जिकं भवेत् ॥
यन्मूलादिशुचौ भाण्डे स गुडत्तोदकाञ्जिकम् ।
धान्याम्लो चिरावस्थं शुक्तं शुक्तं तदुच्यते" ॥
इति वैद्यकपरिभाषा ॥

काञ्जिकवटकः, पुं, (काञ्जिकयोगेन कृतो वटकः ।) वटकविशेषः । काँजि वडा इति भाषा । तस्य पाकप्रकारो यथा,—
"मञ्जनी नूतना धार्य्या कटुतैलेन लेपिता ।
निर्म्मलेनाम्बुनापूर्य्य तस्याञ्चूर्णं विनिक्षिपेत् ॥
राजिकाजीरलवणहिङ्गुशुण्ठीनिशाकृतम् ।
निक्षिपेद्वटकांस्तत्र भाण्डस्यास्यञ्च मुद्रयेत् ॥
ततो दिनत्रयादूर्द्ध्वमस्याः स्युर्वटका ध्रुवम्" ॥
अस्य गुणाः ।
"काञ्जिकवटको रुच्यो वातघ्नः श्लेष्मकारकः शीतः ।
दाहं शूलमजीर्णं हरते नेत्रामयेष्वहितः" ॥
इति भावप्रकाशः ॥

काञ्जिका, स्त्री, (कुत्सिता ईषद्वा अञ्जिका ।) जीवन्तीलता । पलाशीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

काञ्जी, स्त्री (कं जलं अनक्ति । क + अन्ज + कर्म्मणि + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) महाद्रोणावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ काञ्जिकम् । इत्यमरटीका ॥ ("तुम्बीबीजं सौद्भिदञ्च काञ्जीपिष्टं गुडीत्रयम् ।
अर्शोहरं गदस्थं स्यादग्निमान्द्यमन्वतः" ॥
इति तु काञ्जिकार्थे ज्ञेयम् ॥ इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे अर्शोऽधिकारे ॥)

काठः, पुं, (काठ्यते तक्ष्यते इति । कठ + कर्म्मणि घञ् ।) पाषाणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काठिन्यं, क्ली, (कठिनस्य भावः । कठिन + ष्यञ् ।) कठिनता । यथा । "सीते मा कुरु सम्भ्रमञ्च मृदुना काठिन्यमङ्गीकृतम्" । इत्युद्भटः ॥ (यथा च कुमारे । ६ । ७३ ।
"काठिन्यं स्थावरे काये भवता सर्व्वमर्पितम्" ॥)

काठिन्यफलः, पुं, (काठिन्यं फले यस्य ।) कपित्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कपित्थशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)

काणः, पुं, (कणति एकचक्षुर्निमीलतीति । कण संज्ञायां कर्त्तरि घञ् ।) काकः । इति मेदिनी ॥

काणः, त्रि, (कणति एकचक्षुषा पश्यति । कण + घञ् ।) एकचक्षुः । इति मेदिनी ॥ काणा इति भाषा । (यथा, मनुः । ३ । २४२ ।
"खञ्जो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत्" ॥)

काणूकः, पुं, (कणति शब्दायते । कण शब्दे + "मूकशिम्बाभूकौकाणौ" । उणां ४ । ३९ । इत्यूकण् ।) काकः । इत्युणादिकोषः ॥

काण्डं, क्ली, (कणतीति । कण शब्दे + डः । बाहुलकात् दीर्घः ।) सन्धिविच्छिन्नैकखण्डास्थि । यथा ।
"भग्नं समासाद्द्विविधं हुताश-
काण्डे च सन्धौ च हि तत्र सन्धौ ।
उत्पिष्टविश्लिष्टविवर्त्तितञ्च
तिर्य्यग्गतं क्षिप्तमधश्च षट् च" ॥
इति रोगविनिश्चयः ॥ सन्धिविच्छिन्नमेकखण्डमस्थिकाण्डम् । काण्डे च नलकक्यपालवलयतरुणकचकानां ग्रहणम् । तत्र भग्नं काण्डभग्नम् । इति तट्टीकाव्याख्यामधुकोषः ॥

काण्डः, पुं क्ली, (कनि दीप्तौ + अमन्तात् डः । ञमादिभ्यः कित् अनुनासिकस्येति दीर्घः ।) दण्डः । (यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे ८ । ७ । २७ ।
"एषता वरणकाण्डेनाहन्ति" ।
"वरणकाण्डेन वंशदण्डेन" । इति कर्कः ॥) नालम् । वाणः । (यथा, महाभारते १३ । ५ । ३ ।
"विषये काशिराजस्य ग्रामान्निष्क्रम्य लुब्धकः ।
सविषं काण्डमादाय मृगयामास वै मृगम्" ॥)
शरवृक्षः । अर्व्वा । कुत्सितः । वर्गः । (वर्गश्च एकजातीयसमवायः । यथा, भागवते । ४ । २४ । ६ ।
"क्रियाकाण्डेषु निष्णातो योगेषु च कुरूद्वह ॥)
परिच्छेदः । (यथा, अथर्व्ववेदे १२ । ३ । ४५ ।
"इदं प्रापमुत्तमं काण्डमस्य यस्माल्लोकात्परमेष्ठी समाप" ॥) अवसरः । प्रस्तावः । वारि । जलम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ४३ ॥ (यथा, रामायणे २ । ८९ । १८ ।
"तास्तु गत्वा परं तीरमवरोप्य च तं जनम् ।
निवृत्ताः काण्डचित्राणि क्रियन्ते दाशबन्धुभिः" ॥
"क्रीडार्थं काण्डचित्राणि काण्डे जले चित्राणि चित्रगमनानि लघुत्वात् क्रियन्ते स्मेत्यर्थः" ॥
इति तट्टीका ॥) स्तम्बः । (यथा, अमरुशतके ९५ ।
"उरुद्वयं मृगदृशः कदलस्य काण्डौ
मध्यञ्च वेदिरतुलं स्तनयुग्ममस्याः" ॥)
इत्यादिगुच्छः । (यथा, भट्टिः ५ । १८ ।
"दूर्व्वाकाण्डमिव श्यामा न्यग्रोधपरिमण्डला" ॥)
तरुस्कन्धः । गुँड़ि इति भाषा । (यथा, रामायणे ।
"इक्षुकाण्डमितो भाति" ॥ वृक्षाणां शाखा । यथा, मनुः १ । ४६ ।
"उद्भिज्जाः स्थावराः सर्व्वे बीजकाण्डप्ररोहिणः" ।
"केचित्काण्डात् शाखा एव रोपिता वृक्षतां यान्ति" ॥
इति तट्टीका ॥ छन्दः । समूहः । रहः । निर्जनस्थानम् । इति मेदिनी ॥ श्लाघा । इति हेमचन्द्रः ॥ पापीयान् । इति धरणिः ॥

काण्डकटुकः, पुं, (काण्डे स्तम्भे लतायामित्यर्थः कटुकस्तिक्तः ।) कारवेल्लः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कारवेल्लशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

काण्डकाण्डकः, पुं, (काण्डस्य शरवृक्षस्य काण्डि काण्डं यस्य । काण्डकाण्ड + कप् ।) काशतृणम् इति राजनिर्घण्टः ॥

काण्डकारं, क्ली, (काण्डं स्तम्भं किरति दीर्घतया उत्क्षिपति । काण्ड + कॄ + अण् ।) गुवाकः । इ शब्दमाला ॥ (पुंसि तु काण्डं वाणं करोति इ काण्डकारः । वाणकारकः ॥)

काण्डकीलकः, पुं, (काण्डे स्कन्धे कीलकमिव यस्य काण्डकील + कप् ।) लोध्रः । इति राजनिर्घण्टः लोधकाठ इति भाषा ॥

काण्डगुण्डः, पुं, (काण्डेन गुण्डेन गुण्डयति वेष्टय भूमिम् । काण्ड + गुडि वेष्टने + अण् ।) गुण्डामतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काण्डगोचरः, पुं, (काण्डस्य वाणस्य गोचर इव गोचरो यस्य ।) नाराचः । लौहमयवाणः । इ त्रिकाण्डशेषः ॥

काण्डनी, स्त्री, (काण्डेन स्तम्बेन नीयतेऽसौ का नयति आत्मानं वा । काण्ड + नी + क्विप् । ए दरादित्वात् णत्वम् ।) सूक्ष्मपर्णलता । रामदूत इति ख्याता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

काण्डतिक्तः, पुं, (काण्डे स्कन्धे तिक्तः ।) भूनिम्बः । इ राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"किराततिक्तः कैरातः कटुतिक्तः किरातकः ।
काण्डतिक्तो नार्य्यतिक्तो भूनिम्बो रामसेनकः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणादयोऽस्य किराततिक्तशब्दे ज्ञेयाः ॥)

काण्डतिक्तकः, पुं, (काण्डतिक्त + स्वार्थे कन् ।) भूनिम्बवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । चिरता इति भाषा ।

काण्डनीलः, पुं, (काण्डे स्कन्धे नीलः ।) लोध्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काण्डपटः, पुं, (काण्डे काष्ठादिनिर्म्मितस्तम्भे आवरकत्वात् स्थितः पटः ।) यवनी । तिरस्करिणी । इति हेमचन्द्रः । कानात् इति भाषा ॥

काण्डपुङ्खा, स्त्री, (काण्डस्य वाणस्य पुङ्ख इव पुङ्खो यस्याः ।) शरपुङ्खा । इति राजनिर्घण्टः ॥

काण्डपुष्पं, क्ली, (काण्डात् स्कन्धं व्याप्य पुष्पं यस्याः ।) सुगन्धिपुष्पविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका । दोना इति भाषा ॥

काण्डपृष्ठं, क्ली, (काण्डं तरुस्कन्ध इव स्थूलं पृष्ठं यस्य ।) कर्णधनुः । इति महाभारतम् ॥

काण्डपृष्ठः, त्रि, (काण्डः वाणः पृष्ठे यस्य ।) काण्डस्पृक् । शस्त्राजीवः । इत्यमरटीकायां स्वामी ।
("स्त्रीपूर्व्वाः काण्डपृष्ठाश्च यावन्तो भरतर्षभ ।
अजया ब्राह्मणाश्चैव श्राद्धे नार्हन्ति केतनम्" ॥
इति महाभारते । १३ । २३ । २२ ॥) वैश्यापा पुं । इति दानधर्म्मः ॥

काण्डवारिणी, स्त्री, (काण्डान् संग्रामापतितान् वाणान् स्मरणादेव निवारयतीति । काण्ड + व णिच् + णिनिः ।) दुर्गा । यथा,—
"महागजघटाटोपसंयुगे नरवाजिनाम् ।
स्मरणादरते वाणान् तेन सा काण्डवारिणी" ।
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्तनाम ४५ अध्यायः ।

काण्डरुहा, स्त्री, (काण्डात् छिन्नस्कन्धात् रोहतीति। काण्ड+रुह+कः टाप् च।) कटुकी। इति रत्नमाला॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—

"कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा।
अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी॥
मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी"॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ अस्याः गुणाः कटुकाशब्दे ज्ञेयाः॥)

काण्डर्षिः, पुं, (काण्डस्य वेदविभागस्य ऋषिः। यद्वा काण्डेषु एकजातीयक्रियादिसमवायेषु ऋषिर्विचारकः।) वेदकाण्डविशेषाध्यापकमुनिभेदः। स तु जैमिन्यादिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (जैमिनिस्तु पूर्व्वमीमांसाशास्त्रप्रणयनेन क्रियाकाण्डस्य विचारकः। तथा वेदव्यासः उत्तरमीमांसारूपवेदान्तशास्त्रप्रणयनेन ज्ञानकाण्डस्य विचारकः। इत्यादि सूरिभिर्निरुक्तम्॥)

काण्डवान्, [त्] त्रि, (काण्डः शरःप्रहरणतया अस्यास्ति इति। काण्ड+मतुप्। मस्य वः।) काण्डीरः। इत्यमरः। २। ८। ६९॥ तीरान्दाज इति भाषा॥

काण्डसन्धिः, पुं, (काण्डस्य स्कन्धस्य सन्धिः मेलनस्थानम्।) ग्रन्थिः। इति राजनिर्घण्टः॥ पाव् गाँट इति च भाषा॥

काण्डस्पृष्टः, त्रि, (स्पृष्टं गृहीतं काण्डं येन निष्ठान्तत्वात् परनिपातः।) काण्डपृष्ठः। शस्त्राजीवी। इत्यमरः। २। ८। ६७॥

काण्डहीनं, क्ली, (काण्डेन स्कन्धेन हीनम्।) भद्रमुस्तकम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

काण्डिका, स्त्री, (काण्डः गुच्छः प्राशस्त्येन अस्ति अस्याः। काण्ड+ठन्+टाप्।) लङ्कानामकधान्यविशेषः। वालुकीनामककर्कटीभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥

काण्डीरः, त्रि, (काण्डः वाणः अस्त्यस्य। काण्ड+"काण्डाण्डादीरन्नीरचौ"। ५। २। १११। इति ईरन्।) काण्डवान्। इत्यमरः। २। ८। ६९॥ तीरान्दाज इति भाषा॥ (यथा भट्टिः ४। १०।

"काण्डीरः खाङ्गिकः शार्ङ्गी रक्षन् विप्रमनुप्रवान्"॥)

काण्डीरः, पुं, (काण्डः स्तम्बः अस्यास्तीति। काण्ड+"काण्डाण्डादीरन्नीरचौ"। ५। २। १११। इति ईरन्।) अपामार्गवृक्षः। लताभेदः। काण्डवेल इति ख्यातः। तत्पर्य्यायः। काण्डकटुकः २ मासासवेदनः ३ पटुः ४ अग्रकाण्डः ५ स्त्रीमवल्ली ६ कारवल्ली ७ सुकाण्डिका ८। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। सारकत्वम्। दुष्टव्रणलूतागुल्मोदरप्लीहशूलमन्दाग्निनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

काण्डीरी, स्त्री, (काण्डीर+गौरादित्वात् ङीष्।) मञ्जिष्ठा। इति रत्नमाला॥ काण्डीरा इत्यपि पाठः॥ (मञ्जिष्ठाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

काण्डेक्षुः, पुं, (काण्डे इक्षुरिव।) कोकिलाक्षवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। १०४॥ कुलिया खाड़ा इति भाषा॥ (अस्य पर्य्यायाः। यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे॥

"कोकिलाक्षस्तु काकेक्षुरिक्षुरः क्षुरकः क्षुरः।
भिक्षुः काण्डेक्षुरप्युक्त इक्षुगन्धेक्षुवालिका"॥

गुणाऽस्य क्षुरकशब्दे ज्ञेयाः॥) काशतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

काण्डेरी, स्त्री, (काण्डं वाणाकारं पुष्पं ईर्त्ते। काण्ड+ईरङ् गतौ+अण्। गौरादिराकृतिगणत्वात् ङीष्।) नागदन्तीवृक्षः। इति रत्नमाला॥

काण्डेरुहा, स्त्री, (काण्डे रोहति इति कः टाप्। सप्तम्या अलुक्।) कटुकी। इति रत्नमाला॥ (कटुकीशब्दे ऽस्या विशेषो बोध्यः॥)

कातरः, त्रि, (कु कष्टेन तरतीति। कु+तॄ+अच्। कोः कादेशः।) व्यसनाकुलचित्तः। व्याकुलः। तत्पर्य्यायः। अधीरः २। इत्यमरः। ३। १। २६॥ (यथा रघुः ११। ७८।

"कातरोऽसि यदि वोद्गतार्च्चिषा
तर्ज्जितः परशुधारया मम"॥)

कातरः, पुं, (कं जलं आतरति। क+आ+तॄ+अच्।) कातलमत्स्यः। इति शब्दरत्नावली॥

कातलः, पुं, (कातर एव रस्य लः। अयं हि रोहितादिवत् न तेजस्वी अतोऽस्य तथात्वम्। यद्वा, कस्य जलस्य तलं स्पृश्यत्वेन न अस्ति अस्य। अर्श आदित्वादच्।) मत्स्यविशेषः। कात्ला इति भाषा। तस्य गुणाः। उष्णत्वम्। मधुरत्वम्। गुरुपाकित्वम्। त्रिदोषकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (यथा, वैद्यके।

"कातलो मधुरश्चोष्णो गुरुपाकी त्रिदोषकृत्"॥)

कात्तृणं, क्ली, (कुत्सितं तृणं क्षुद्रं तृणं वा। कोः कादेशः।) रोहिषतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कात्यः, पुं, (कतस्य ऋषेर्गोत्रापत्यं। कत+"गर्गादिभ्यो यञ्"। ४।१।१०५। इति यञ्।) कात्यायनमुनिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कात्यायनः, पुं, (कतस्य गोत्रापत्यम्। गर्गादित्वात् यञ् यञन्तत्वात् यनिफः।) धर्म्मशास्त्रकर्त्तृमुनिविशेषः। (यथोक्तं याज्ञवल्क्ये १। ४। ५।

"मन्वत्रि विष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः।
यमापस्तम्बसम्बर्त्ताः कात्यायनबृहस्पती॥
पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगोतमौ।
शातातपो वशिष्ठश्च धर्म्मशास्त्रप्रयोजकाः"॥)

वररुचिः। इति मेदिनी॥

कात्यायनी, स्त्री, (कतस्यापत्यं स्त्री। "गर्गादिभ्यो यञ्"। ४। १। १०५। इति यञ्। "सर्व्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः"। ४। १। १८। इति ष्फः। षित्वात् ङीष्।) दुर्गा। (यथा मार्कण्डेये ९१। २३।

"एतत्ते वदनं सौम्यं लोचनत्रयभूषितम्।
पातु नः सर्व्वभूतेभ्यः कात्यायनि नमोऽस्तु ते"॥)

अर्द्धवृद्धा काषायवसना विधवा। इत्यमरः। २। ६। १७॥ (याज्ञवल्क्यमुनेः पत्नीरेका पत्नी। यदुक्तं बृहदारण्यकोपनिषदि। "याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्य्ये बभूवतुः मैत्रेयी कात्यायनी च। तयोर्हि मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायनी"॥ पत्न्यां ङीप्। कात्यायनस्य ऋषेः पत्नी"॥)

कादम्बः, पुं, (कदम्बे समूहे भवः। कदम्ब+अण्।) कलहंसः। वालि हाँस इति भाषा। इत्यमरः। २। ५। २३। (यथा रघुः। १३। ५५।

"क्वचित् खगानां प्रियमानसानां
कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्तिः"॥)

अस्य मांसस्य गुणाः। वायुरक्तपित्तनाशित्वम्। भेदकत्वम्। शुक्रकारित्वम्। शीतत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (कदम्ब एव। स्वार्थे अण्।) कदम्बवृक्षः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (कदम्बस्येदमिति व्युत्पत्त्या अण्। कदम्बसम्बन्धिनि, त्रि। कदम्बकुसुमम्। यथा रघुः १३। २७।

"गन्धश्च धाराहतपल्वलानां
कादम्बमर्द्धोद्गतकेसरञ्च"॥)

वाणः। इति मेदिनी॥

कादम्बकः, पुं, (कादम्ब+स्वार्थे कन्।) वाणः। इति धारावली॥

कादम्बरं, क्ली, (कादम्बम् कदम्बोद्भवं रसं लाति गृह्णातीति। कदम्ब+ला+कः। लस्य रः।) कादम्बपुष्पोद्भवमद्यम्। इति मेदिनी॥ (यथा, माघे।

"निषेव्य मधुमाधवाः सरसमत्र कादम्बरम्"॥)

दधिसारः। इति हेमचन्द्रः॥ शीधुः। इति विश्वः॥ (इक्षुजातगुडादि। इति मल्लिनाथः॥)

कादम्बरः, पुं, (कादम्बं कादम्बरसवत् लाति गृह्णातीति। ला+कः। लस्य रश्च।) दध्यग्रम्। दधिसरः। इति मेदिनी॥

कादम्बरी, स्त्री, (कु कृष्णावर्णं नीलवर्णमित्यर्थः अम्बरं वस्त्रं यस्य। कोः कादेशः। कादम्बरो बलरामस्तस्य प्रिया। कादम्बर+अण् ततः स्त्रियां ङीप्। यद्वा कदम्बे जाता रसः कादम्बः। "तत्र जातः"। ४। ३। २५। इत्यण्। कादम्बं राति ददातीति। रादाने+"आतोऽनुपसर्गे कः"। ३। २।३। इति कः। गौरादित्वात् ङीष्।) मदिरा। इति मेदिनी॥ (यथा,—

"कादम्बरीमदविघूर्णितलोचनस्य
युक्तं हि लाङ्गलभृतः पतनं पृथिव्याम्"॥

इत्युद्भटः॥) कोकिला। सरस्वती। शारिकापक्षिणी। इति मेदिनी॥ (वाणभट्टविरचितकाव्यविशेषः। स्वनायिकानाम्नैव प्रसिद्धोऽयं ग्रन्थः। इयं कादम्बरी तु वाणभट्टेनासमापिता पुनरस्य पुत्रेण समाप्तिं नीता॥ नायिकाविशेषः। सा तु तुम्बुरुप्रभृतीनां येषां गन्धर्व्वाणां ज्येष्ठस्य हंस इत्याख्यया प्रसिद्धस्य गन्धर्व्वस्य कन्या। अस्या जननी सोममयूखसम्भवाप्सरसां कुले जाता गौरीति नाम्ना प्रसिद्धा। अस्या अन्यद्विवरणन्तु कादम्बर्य्यां द्रष्टव्यम्॥)

कादम्बरीवीजं, क्ली, (कादम्बर्य्याः वीजं आसवः।) सुरावीजम्। इति रत्नमाला॥

कादम्बर्य्यः, पुं, (कादम्बर्य्यै हितः इति यत्।) कदम्बवृक्षः। इति जटाधरः॥

कादम्बा, स्त्री, (कादम्ब इव आचरति। कादम्ब+आचारे क्विप्+अच्+टाप्।) कदम्बपुष्पीवृक्षः।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ मुचिहरो इति भाषा ॥

कादम्बिनी, स्त्री, (कादम्बाः कलहंसाः सन्ति अस्यां । कादम्ब + इनि ङीष् ।) मेघमाला । मेघश्रेणिः । इत्यमरः । १ । ३ । ८ ॥

कादाचित्कं, क्ली, कदाचिद्भवम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ७ । १५ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३ ।२७ ।
"यद्यपि रसाभिन्नतया चर्व्वणस्यापि न कार्य्यत्वं तथापि तस्य कादाचित्कतया उपचरितेन कार्य्यत्वेन कार्य्यत्वमुपचर्य्यते" ॥)

काद्रवेयः, पुं, (कद्रोरपत्यं पुमान् । कद्रु + "शुभ्रादिभ्यश्च" । ४ । १ । १२३ । इति ढक् । "ढे लोपो-ऽकाद्र्वाः" । ६ । ४ । १४ । इति न लोपः ।) कद्रुसन्तानः । नागः । इत्यमरः । १ । ८ । ४ ॥
(यथा, महाभारते १ । ६५ । ४१ ।
"शेषोऽनन्तो वासुकिश्च तक्षकश्च भुजङ्गमः ।
कूर्म्मश्च कुलिकश्चैव काद्रवेयाः प्रकीर्त्तिताः" ॥)

कानकं, क्ली, (कनकं फलमिव उग्रं फलं अस्यस्य । कनक + अण् ।) जयपालबीजम् । अस्य गुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । सारकत्वम् । उत्क्लेदकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे हृद्रोगे हिङ्ग्वादगुग्गुलौ व्यवहारोऽस्य यथा ।
"सहस्रं कानकफलं सिद्धे संचूर्ण्य निक्षिपेत् ।
ततो माषद्वयं जग्ध्वा पिबेत्तप्तजलादिकम्" ॥)

काननं, क्ली, (कं जलं अननं जीवनमस्य । यद्वा कामयति दीपयति । कनदीप्तौ + णिच् + ल्युट् ।) वनम् । (यथा, मेघदूते ४४ ।
"शीतो वायुःपरिणमयिता काननोडुम्बराणाम्" ॥
कस्य ब्रह्मणः आननं मुखम् ।) ब्रह्मणो मुखम् । गृहम् । इति मेदिनी ॥

काननारिः, पुं, (काननस्य अरिरिव । शमीगर्भोत्थिताग्निना सर्व्वकाननस्य दहनात् तथात्वम् ।) शमीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अस्य गुणादयः शमीशब्दे बोद्धव्याः ॥)

कानीनः, पुं स्त्री, (कन्यायां अनूढायां जातः कन्याया जातो वा । कन्या + "कन्यायाः कनीन च" ।४।१। ११६ । इति अण् कनीनादेशश्च ।) अनूढापुत्त्रः । तत्पर्य्यायः । कन्यकाजातः २ । इत्यमरः । २ । ६ । २४ ॥ सा कन्या यद्यनूढा पितृगृह एव तिष्ठति तदा तत्पुत्त्रो मातामहस्यैव यथा,—
"कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः" ॥
इति याज्ञवल्क्यः ॥ यद्यूढा तदा वोढुरेव यथा,—
"पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्त्रं जनयेद्रहः ।
तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुःकन्यासमुद्भवम्" ॥
इति मनुः ॥ व्यासे कर्णे च पुं । इति मेदिनी ॥

कान्तं, क्ली, (कनते दीप्यते इति । कन + कर्त्तरि क्तः ।) कुङ्कुमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लौहविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
"स्वादुर्यत्र भवेन्निम्बकल्को रात्रिन्दिवोषितः ।
कान्तं तदुत्तमं यत्र रूप्येणावर्त्तितं मिलेत्" ॥
तस्य परीक्षा । यथा ।
पात्रे यस्मिन् विसरति जले तैलबिन्दुर्निषिक्तो
हिङ्गुर्गन्धं विसृजति निजं रूषितं निम्बकल्कैः ।
पाके दुग्धं भजति शिखराकारतां नैति भूमौ
कान्तं लौहं तदिदमुदितं लक्षणोक्तं न चान्यत्" ॥
इति सुखबोधः ॥ अपि च ।
"यत्पात्रे न प्रसरति जले तैलबिन्दुर्निषिक्तो
हिङ्गुर्गन्धं त्यजति भजते स्वादुतां निम्बकल्कः ।
पाच्यं दुग्धं भवति शिखराकृष्णवर्न्नैति भूमौ
कृष्णाङ्गः स्यात् सजलचणकः कान्तलौहं वदन्ति" ॥
इति वैद्यकम् ॥ (वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे सर्व्व-ज्वरहरलौहेऽस्य व्यवहारो यथा,—
"पारदं गन्धकं शुद्धं ताम्रमभ्रञ्च माक्षिकम् ।
हिरण्यं तारतालञ्च कर्षमेकं पृथक् पृथक् ॥
मृतं कान्तं पलं देयं सर्व्वमेकीकृतं शुभम्" ॥)

कान्तः, त्रि, (काम्यते इति । कम् + कर्म्मणि क्तः "यस्य विभाषा" । ७ । २ । १५ । इति नेट् । अनुनासिकस्येति दीर्घः ।) मनोरमः । शोभनः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा,
"मलिनमपि मृगाक्ष्या वल्कलं कान्तरूपं
न मनसि रुचिभङ्गं स्वल्पमप्यादधाति" ।
इति शाकुन्तले १ अङ्के ॥)

कान्तः, पुं, (कम् + क्तः ।) श्रीकृष्णः । चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ पतिः । (यथा मेघदूते । १०१ ।
'कान्तोदन्तः सुहृदुपनतः सङ्गमात् किञ्चिदूनः' ॥)
चन्द्रसूर्य्यायःपर्य्यायान्तःशिला । यथा । चन्द्रकान्तसूर्य्यकान्तायस्कान्तादयः । इति मेदिनी ॥ हिज्जलवृक्षः । वसन्त ऋतुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । १४९ । ८५ ।
"कामहा कामकृत् कान्तः कामः कामप्रदःप्रभुः" ॥
शिवः । यथा, तत्रैव १३ । १७ । १४८ ।
"गुहः कान्तो निजः सर्गः पवित्रं सर्व्वपावनः" ॥
कार्त्तिकेयः । यथा, तत्रैव २ । २३१ । ४ ।
"कामजित् कामदः कान्तः सत्यवाग्भुवनेश्वरः" ॥)

कान्तपक्षी, [न्] पुं, (कान्तस्य कार्त्तिकेयस्य पक्षी । मयूरस्य कार्त्तिकवाहनत्वात्तथात्वम् ।) मयूरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कान्तपुष्पः, पुं, (कान्तानि मनोरमाणि पुष्पाण्यस्य ।) कोविदारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कान्तलकः, पुं, (कान्तं लकयते आस्वादयते । कान्त + लक आस्वादने + घञर्थे कः । यद्वा काम्यते इति "मति बुद्धिपूजार्थेभ्यश्च क्तः" । ३ । २ । १८८ । इति क्तः । कान्तः । ततः लकतीति । लक + अच् । कान्तश्चासौ लकश्चेति ।) नन्दीवृक्षः । इत्यमरः ।२।४।१२८॥ तुँद इति भाषा ॥

कान्तलौहं, क्ली, (कान्तं लौहश्रेष्ठत्वात् कमनीयं लोहम् ।) अयस्कान्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य परीक्षादिकं कान्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ अस्य निरुत्थीकरणं यथा, ॥
"शुद्धस्य सूतराजस्य भागो भागद्वयं बलेः ।
द्वयोः समं लौहचूर्णं मर्द्दयेत् कन्यकाद्रवैः ॥
यामद्वयं ततो गोलं स्थापयेत्ताम्रभाजने ।
आच्छाद्यैरण्डजैः पत्रैर्यामद्वयाद्भवेत् ॥
त्रिदिनं धान्यराशिस्थं ततस्तोमर्द्दयेद्दृढम् ।
रजस्तद्वस्त्रगलितं नीरे तरति हंसवत् ॥
तीक्ष्णं मुख्यं कान्तलोहं निरुत्थं जायते ध्रुवम्"
"ततः कोटिसहस्रैर्वा कान्तलोहं महागुणम्"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)

कान्ता, स्त्री, (काम्यते असौ । कम् + णिच् + कर्म्मणि क्त + टाप् ।) नारी । (यथा शृङ्गारतिलके ६ ।
"झटिति प्रविश गेहं मा बहिस्तिष्ठ कान्ते !
ग्रहणसमयवेला वर्त्तते शीतरश्मेः ।
अयि ! सुविमलकान्तिं वीक्ष्य नूनं स राहुर्ग्रसति तव मुखेन्दुं पूर्णचन्द्रं विहाय" ॥) प्रियङ्गुवृक्षः । इति मेदिनी ॥ सर्व्वाङ्गसुन्दरी स्त्री इत्यमरः । २ । ६ । ३ ॥
(गङ्गा यथा, काशीखण्डे २९ । ४३ ।
"कूटस्था करुणा कान्ता कूर्म्मयाना कलावती" ॥)
वृहदेला । रेणुका । नागरमुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कान्ताङ्घ्रिदोहदः, पुं, (कान्तायाः अङ्घ्रिणा चरणस्पर्शेनैव दोहदः पुष्पोद्गमो यस्य । "पादाघातादशोको विकसति" इति कविप्रौढोक्तेस्तथात्वम् ।) अशोकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कान्ताचरणदोहदः, पुं, (कान्ताचरणेन रमणीचरणस्पर्शेन दोहदः पुष्पोद्गमो यस्य । "पादाघातादशोको विकसति" । इति कविप्रौढोक्तेस्तथात्वम् ।) अशोकवृक्षः । इति भूरिप्रयोगः ॥

कान्तायसं, क्ली, (अय एव आयसम् । कान्तं कमनीयं आयसम् ।) अयस्कान्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कान्तारं, क्ली, (कस्य सुखस्य अन्तं ऋच्छति गच्छतीति । कान्त + ऋ + "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) उपसर्गादि । (कान्तं मनोऽऋच्छति प्राप्नोतीति । कर्म्मण्यण् ।) काननम् । (यथा, हेः रामायणे २ । २८ । ५ ।
"सीते विमुच्यतामेषा वनवासकृता मतिः ।
बहुदोषं हि कान्तारं वनमित्यभिधीयते" ॥)
पद्मविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

कान्तारः, पुं, (कान्तं मनोज्ञं रसं ऋच्छति प्राप्नोति । कान्त + ऋ + अण् ।) इक्षुविशेषः । कतारे इति हिन्दी भाषा । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।
"कान्तार तापसाविक्षुवंशकाणुगुणौ मतौ" ।)
अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । शुक्लश्लेष्मकारित्वं बृंहणत्वम् । सारकत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ कोविदारवृक्षः । वंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कान्तारः, पुं, क्ली, (कस्य सुखस्य अन्तं ऋच्छति यत्र । हिंस्रसङ्कुलत्वात् । कान्त + ऋ + आधारे घञ् ।) महावनम् । (यथा, गौः रामायणे । ६ । ४३ । ११ ।
"कैकेयान् सिन्धुसौवीरान् कान्तारगिरयश्च ये गिरिजालावृतां दुर्गां मार्गध्वं पश्चिमां दिशम्" ॥)
दुर्गमपथः । इत्यमरः । ३ । ३ । १७१ ॥ (उक्तञ्च—
"सिंहव्याघ्रकरीन्द्रकपोलमूलगलितं रक्ताक्तमुक्ताफलम् कान्तारे बदरीभ्रमाद्द्रुतमगाद्भिल्ली मुदा" इति ।) बिलम् । छिद्रम् । इति मेदिनी ॥

कान्तारकः, पुं, (कान्तार + स्वार्थे कन् । इक्षुविशेषः । इत्यमरः । २।४।१६३॥ काजले आक इति भाषा ॥

कान्तारी, स्त्री, (कान्तार + गौरादित्वात् ङीष् ।) इक्षुभेदः । काजले आक इति भाषा । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । लघुत्वम् । क्षाररसत्वम् । कफवातकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कान्तिः, स्त्री, (कमु कान्तौ कन् दीप्तौ वा + भावे क्तिन् ।) दीप्तिः । तत्पर्य्यायः । शोभा २ द्युतिः ३ छविः ४ । इत्यमरः ।१।३।१०॥ शुभा ५ दीप्तिः ६ भा ७ श्रीः ८ भासा ९ भाः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ अभिख्या ११ । इति जटाधरः ॥ * ॥ (यथा, विष्णुपुराणे १ मांशे ८ । २३ ।

"शशाङ्कः श्रीधरः कान्तिः श्रीस्तस्यैवानपायिनी" ॥)

कान्तिकारकपर्य्याया यथा । इष्मि १ उश्मसि २ वेति ३ वेमति ४ वेसति ५ वाञ्छति ६ वष्टि ७ वनोति ७ जुषते ९ हर्य्यति १० आचके ११ उशिक् १२ मन्यते १३ छन्तसत् १४ चाकनत् १५ चकमानः १६ कमति १७ कानिषत् १८ इत्यष्टादश कान्तिकर्म्माणः । इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥ स्त्रीशोभा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे ।

"रूपयौवनलालित्यं भोगाद्यैरङ्गभूषणम् ।

शोभा प्रोक्ता सैव कान्तिर्मन्मथाप्यायिता द्युतिः" ॥)

इच्छा । स्पृहार्थकमधातोर्भावे क्तिन् प्रत्ययः । दुर्गा । यथा,—देवीपुराणे देवीनिरुक्तनाम ४५ अध्याये ॥

"स्तुतिः सिद्धिरिति ख्याता श्रिया संश्रयणाच्च या । लक्ष्मीर्वा ललना वापि क्रमात् सा कान्तिरुच्यते" ॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे गङ्गास्तोत्रे २९ । ४० ।

"कुमुद्वती कमलिनी कान्तिः कल्पितदायिनी" ।

"कान्तिश्चन्द्रतेजोरूपा" । इति तट्टीका ॥)

कान्तिदं, क्ली,(कान्तिं द्यति नाशयतीति । कान्ति + दो + क ।) पित्तम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कान्तिं ददातीति । कान्ति + दा + कः ।) शोभादायके त्रि ॥

कान्तिदा, स्त्री (कान्तिद + टाप् ।) वाकुचीवृक्षः । सोमराजी इति ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कान्तिदायकं, क्ली, (कान्तिं ददातीति । कान्ति + दा + ण्वुल् ।) कालीयकवृक्षः । इति जटाधरः ॥ शोभादायके त्रि ॥

कान्दविकः,त्रि, (कन्दौ संस्कृतं कान्दवं । कन्दु + अण् । कान्दवं पण्यं अस्य "तदस्य पण्यम्" । ४ । ४ ।५१ । इति ठक् ।) आपूपिकः । पूपविक्रयकर्त्ता । इत्यमरः । २ । ९ । २८ ॥

कान्दिग्भूतः,त्रि, (कां दिशं गच्छामि इत्याकुलीभूतः। कान्दिश् + भू + कर्त्तरि क्तः ।) भयेन पलायितः । इति पुराणम् ॥

कान्दिशीकः, त्रि, (कां दिशं यामि इत्याह । तदा हेति मा शब्दादिभ्य उपसङ्ख्यानमिति ठक् एषोदरादित्वात् साधुः ।) भयद्रुतः । भयेन पलायितः । इत्यमरः । ३ । १ । ४२ ॥

कान्यकुब्जं, क्ली, (कन्याः कुब्जा न्युब्जीकृता वायुना यत्र । ततः स्वार्थे अण् ।) गङ्गातीरस्थपुरविशेषः । कनज इति भाषा । तत्पर्य्यायः । महोदयम् २ कन्याकुब्जम् ३ गाधिपुरम् ४ कौशम् ५ कुशस्थलम् ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ३ । ११५ । १९ ।

"एतस्मिन्नेव काले तु पृथिव्याः पृथिवीपतिः । कान्यकुब्जे महानासीत् पार्थिवः सुमहाबलः । गाधीति विश्रुतो लोके वनवासं जगाम ह" ॥ एतद्विवरणं कन्याकुब्जशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कान्यजा, स्त्री, (कात् जलात् अन्यस्मिन् जायते । कान्य + जन + डः + टाप् ।) नलीनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कापटिकः, पुं, (कपटेन चरति इति ठक् ।) छात्रः । अन्यमर्म्मज्ञः । ("तत्र परमर्म्मज्ञः प्रगल्भश्छात्रः कपटव्यवहारित्वात् कापटिकः । तं स्वार्थमानाभ्यामुपगृह्य रहसि राजा ब्रूयात् यस्य दुर्वृत्तं पश्यसि तत् तदानीमेव मयि वक्तव्यम् । इति मनुसंहितायां ७ । १५४ । श्लोकस्य टीकायां कुल्लूकभट्टः ।) शठे त्रि । इति मेदिनी ॥

कापट्यं, क्ली, (कपटस्य कार्य्यं भावो वा । कपट + ष्यञ् ।) कपटता । शठता । कपटशब्दात् भावार्थे ष्यप्रत्ययः ॥ इति मुग्धबोधव्याकरणम् ।

कापथः, पुं, (कुत्सितः पन्थाः । कु + पथिन् + अच् । "कापथ्यक्षयोः" । ६ । ३ । १०४ । इति कादेशः ।) कुत्सितपथः । तत्पर्य्यायः । अध्वः २ दुरध्वः ३ विपथः ४ कदध्वा ५ । इत्यमरः । २ । १ । १६ ॥ कुपथः ६ असत्पथः ७ कुत्सितवर्त्म ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ ("आस्थातुं कापथं दुःखं विषमम् बहुकण्टकम्" ॥ इति हे रामायणे । २ । १०८ । ७ ॥)

कापालं, क्ली, (कपालमेव कापालस्येदं वा । कपाल + अण् ।) अष्टादशकुष्ठान्तर्गतवातिककुष्ठम् । इति माधवकरः ॥ अस्य निदानं कपालशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

कापालः, पुं, (कपाल + अण् ।) कर्कटी । इति शब्दचन्द्रिका रत्नमाला च ॥ काशिया काड़ा इति भाषा ॥

कापालिकः, पुं, (कपालेन नृकपालेन चरति अभ्यवहारादिकं करोतीति । कपाल + ठक् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । इति तन्त्रसारः ॥ कापालि इति भाषा । वामाचारिविशेषः । यथा,—

"अथ तीर्थकरायणोः प्रलस्थे
कापालिकजालकं विजेतुम्" ।

इति शङ्करविजयः ॥ (योगिविशेषः । यथा हठयोगदीपिकायां १ । ८ ।

"भानुकी नारदेवश्च खण्डः कापालिकस्तथा" ॥ तत्सम्प्रदायश्च यथा तत्रैव ३ । ९६ ।

"निषेव्यते शीतलमध्यधारा
कापालिके खण्डमते ऽमरोली" ॥

"कापालिकस्यायं कापालिकस्तस्मिन् कापालिके खण्डकापालिकसम्प्रदाये इत्यर्थः" ॥ इतितट्टीका ॥)

कापाली, स्त्री, (कपाल + ङीष् ।) विडङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शिवः । यथा महाभारते । १३ । १७ । १०२ ।

"अजैकपाच्च कापाली त्रिशङ्कुरजितः शिवः" ॥)

कापिलः, पुं, (कपिलेन प्रोक्तं शास्त्रं वेत्ति अधीते वा इति अण् ।) साङ्ख्यशास्त्रज्ञः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कपिलमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । अण् । कपिलाधिकारेण कृत उपपुराणभेदः । यथा कूर्म्मपुराणे ।

"कापिलं मानवञ्चैव तथैवोशनसेरितम्" ॥)

पिङ्गलवर्णः । तद्वति त्रि । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कापिशं, क्ली, (कापिशा माधवी तत्पुष्पमधूद्भवम् । कपिशा + अण् ।) मद्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कापिशायनं, क्ली, (कापिशैव स्वार्थे अण् । तत्र जातम् । "कापिशाः ष्फक्" । ४ । २ । ९९ । इति ष्फक् ।) मद्यम् । इति जटाधरः ॥ देवता । इति धरणी ॥

कापिशेयः,पुं,(कपिशायाः अपत्यम् । ढक् ।) पिशाचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कापुरुषः, पुं, (कुत्सितः पुरुषः । "विभाषा पुरुषे" । ६ । ३ । १०६ । इति कोः कादेशः ।) कुपुरुषः । कुत्सितपुरुषः । इति व्याकरणम् ॥ यथा हितोपदेशे ॥

"उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
र्दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति" ॥

कापेयः, त्रि, (कपेर्भावः कर्म्म वा । कपि + ढक् । कपिसम्बन्धी । इति हलायुधः ॥ (स्त्रियां प्रमाणं यथा, गोः रामायणे । ६ । १११ । १९ ।

"कच्चिन्न खलु कापेयी सैव ते चलचित्तता" ॥)

कापोतं, क्ली, (कपोतानां समूहः । अण् ।) कपोतगणः । इत्यमरः २ । ५ । ४७ । पायरार झाँक इति भाषा ॥ (कपोतस्येदम् । "तस्येदम्" । ४ । ३ । १२० । इत्यण् । यथा भागवते । ९ । १८ । २५ ॥

"दुर्म्मना भगवान् काव्यः पौरहित्यं विगर्हयन् । स्तुवन् वृत्तिं च कापोतीं दुहित्रा स ययौ पुरात्" ॥ कापोतीं कपोतसम्बन्धिनीं वृत्तिं परस्वत्वपजीवित्वमित्यर्थः ॥) सौवीराञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कापोतः, पुं, (कपोत + अण् ।) सर्जिकाक्षारः । इत्यमरः । २ । ९ । १०९ ॥ रुचकः । इति मेदिनी । कपोताभवर्णः । तद्वति त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥

कापोताञ्जनं, क्ली, (कापोतञ्च तत् अञ्जनञ्चेति ।) सौवीराञ्जनम् । स्रोतोञ्जनम् । इत्यमरः ।२।९।१००॥

काप्यकरः, पुं, (कुत्सितं आप्यं काप्यं पापं करोतीति । काप्य + कृ + ताच्छील्यादौ टः ।) स्वयं कृतं पापं चित्ते आधाय यः कथयति सः । इति शब्दरत्नावली ॥

काप्यकारः, पुं, (काप्यं करोतीति । काप्य + कृ + अण् । चित्ते पापं आधाय यः शंसति सः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्वपापवक्ता । इति शब्दरत्नावली ॥

काफलः, पुं, (कुत्सितं फलं यस्य । कोः कादेशः ।) कट्फलः । इति शब्दरत्नावली ॥

काम, व्य, अभ्यनुज्ञा । इति विश्वः ॥

कामं, क्ली, (कामाय हितम् । कम + अण् ।) रेतः । निकामः । काम्यम् । इति मेदिनी ॥ वाढ़म् । अनुमतिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा माघे २ । ४३ ।

"ममागमभ्यावक्त्या वा कामं क्षाम्यतु यः क्षमी)" ॥

कामः पुं, (काम्यते असौ कर्म्मणि घञ् ।) काम्य

इच्छा। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा मनुः २। ९४।
"न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते" ॥)
कामस्तु ब्रह्मणो हृदयाज्जातः। यथा।
"हृदि कामो भ्रुवोः क्रोधो लोभश्चाधरदच्छदात्"।
इति श्रीभागवतम् ॥ (काम्यते इति। कर्म्मणि घञ्।
वरः। यथा रघुः २। ६५।
"सन्तानकामाय तथेति कामं
राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा" ॥
कामं वरं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय इत्यर्थः ॥ मनोरथः।
यथा तत्रैव ३। ६७।
"तथेति कामं प्रतिशुश्रुवान्
रघोर्यथागतं मातलिसारथिर्ययौ" ॥
महादेवः। यथा महाभारते। १३। १७। ४१।
"गणकर्त्ता गणपतिर्दिग्वासाः काम एव च" ॥
विष्णुः। यथा तत्रैव १३। १४९। ४५।
"कामहा कामकृत् कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः"।)
बलदेवः। इति शब्दरत्नावली ॥ महाराजचूतः।
इति राजनिर्घण्टः ॥ कामदेवः। (यथा कुमारे
३। ६४।
"कामस्तु वाणावसरं प्रतीक्ष्य
पतङ्गवद्वह्निमुखं विविक्षुः" ॥)
स तु श्रीकृष्णपुत्त्रः। तत्पर्य्यायः। मदनः २ मन्मथः
३ मारः ४ प्रद्युम्नः ५ मीनकेतनः ६ कन्दर्पः ७
दर्पकः ८ अनङ्गः ९ पञ्चशरः १० स्मरः ११ शम्ब-
रारिः १२ मनसिजः १३ कुसुमेषुः १४ अनन्यजः
१५ पुष्पधन्वा १६ रतिपतिः १७ मकरध्वजः १८
आत्मभूः १९ ब्रह्मसूः २० विश्वकेतुः २१। इत्यमरः
१। १। २६-२८ ॥ * ॥ स तु पञ्चाशद्विधो यथा।
कामः १ कामदः २ कान्तः ३ कान्तिमान् ४
कामगः ५ कामचारः ६ कामी ७ कामुकः ८
कामवर्द्धनः ९ रामः १० रमः ११ रमणः १२
रतिनाथः १३ रतिप्रियः १४ रात्रिनाथः १५
रमाकान्तः १६ रममाणः १७ निशाचरः १८
नन्दकः १९ नन्दनः २० नन्दी २१ नन्दयिता २२
पञ्चवाणः २३ रतिसखः २४ पुष्पधन्वा २५ महा-
धनुः २६ भ्रामणः २७ भ्रमणः २८ भ्रममाणः २९
भ्रमोऽपरः ३० भ्रान्तः ३१ भ्रामकः ३२ भृङ्गः ३३
भ्रान्तचारः ३४ भ्रमावहः ३५ मोहनः ३६
मोहकः ३७ मोहः ३८ मोहवर्द्धनः ३९ मदनः
४० मन्मथः ४१ मातङ्गः ४२ भृङ्गनायकः ४३
गायनः ४४ गीतिजः ४५ नर्त्तकः ४६ खेलकः ४७
उन्मत्तोन्मत्तकः ४८ विलासः ४९ लोभवर्द्धनः ५० ॥
"दाडिमीकुसुमाभास्तु वामाङ्के शक्तिसंयुताः।
सौम्या रक्ताम्बराः सर्व्वे पुष्पवाणेक्षुकार्म्मुके ॥
बिभ्राणाः सर्व्वभूषाढ्याः कामाः पञ्चाशदीरिताः"।
इति शारदातिलकटीकायां राघवभट्टः ॥ तेषा-
मेकपञ्चाशत्प्रकारो रतिशब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥
तस्य स्थानानि यथा।
"पादे गुल्फे तथोरौ च भगे नाभौ कुचे हृदि।
कक्षे कण्ठे च ओष्ठे च गण्डे नेत्रे श्रुतावपि।
ललाटे शीर्षकेशेषु कामस्थानं तिथिक्रमात् ॥
दक्षे पुंसां स्त्रिया वामे शुक्ले कृष्णे विपर्य्ययः ॥
पादाङ्गुष्ठे प्रतिपदि द्वितीयायाञ्च गुल्फके।
ऊरुदेशे तृतीयायां चतुर्थ्यां भगदेशतः ॥
नाभिस्थाने च पञ्चम्यां षष्ठ्यान्तु कुचमण्डले।
सप्तम्यां हृदये चैव अष्टम्यां कक्षदेशतः ॥
नवम्यां कण्ठदेशे च दशम्यां चोष्ठदेशतः।
एकादश्यां गण्डदेशे द्वादश्यां नयने तथा ॥
श्रवणे च त्रयोदश्यां चतुर्द्दश्यां ललाटके।
पौर्णमास्यां शिखायाञ्च ज्ञातव्यञ्च इति क्रमात् ॥
यत्र स्थाने वसेत् कामस्तत्रैव नखचुम्बनम्।
मन्त्रेणानेन कर्त्तव्यं ज्ञातव्यं रतिकोविदैः" ॥
इति स्मरदीपिका ॥ मन्त्रस्तु प्रणवादिसविन्दुप्र-
त्येकषोडशस्वरयुक्तनमोऽन्तप्रत्येकचन्द्रषोडशकला-
रूपः ॥ उत्पन्नमात्रशरीरिषु कामस्यानुत्पत्ति-
कारणं यथा। मार्कण्डेय उवाच।
"ब्रह्मापि तनयां सन्ध्यां दृष्ट्वा पूर्व्वमथात्मनः।
कामायाशु मनश्चक्रे त्यक्त्वा सा च सुतेति वै ॥
तस्याश्च चलितं चित्तं कामवाणविलोड़ितम्।
ऋषीणां प्रेक्षतां तेषां मानसानां महात्मनाम् ॥
भर्गस्य वचनं श्रुत्वा सोपहासं विधिं प्रति।
आत्मनश्चलचित्तत्वममर्य्यादमृषीन् प्रति ॥
कामस्य तादृशं भावं मुनिमोहकरं मुहुः।
दृष्ट्वा सन्ध्या स्वयं तत्र त्रपामापातिदुःखिता ॥
ततस्तु ब्रह्मणा शप्ते मदने तदनन्तरम्।
अन्तर्भूते विधौ शम्भौ गते चापि निजास्पदे ॥
अमर्षवशमापन्ना सन्ध्या ध्यानपराभवत्।
ध्यायन्ती क्षणमेवात्र पूर्व्ववृत्तं मनस्विनी ॥
इदं विममर्श सन्ध्या तस्मिन् काले यथोदितम्।
उत्पन्नमात्रां मां दृष्ट्वा युवतीं मदनेरितः ॥
अकार्षीत्सानुरागोऽयमभिलाषं पितामहः।
दृष्ट्वैव माममर्य्यादं सकाममभवन्मनः ॥
ममापि मथितं चित्तं मदनेन दुरात्मना।
येन दृष्ट्वा मुनीन् सर्व्वांश्चलितं मन्मनो भृशम् ॥
फलमेतस्य पापस्य मदनः स्वयमाप्तवान्।
यत्तं शशाप कुपितः शम्भोरग्रे पितामहः ॥
ममोचितं फलमहमाप्नुमिच्छामि साम्प्रतम्।
यन्मां पिता भ्रातरश्च सकाममपरोक्षतः ॥
दृष्ट्वा चक्रुः स्पृहां तस्मान्न मत्तः कापि पापकृत्।
ममापि कामभावोऽभूदमर्य्यादं समीक्ष्य तान् ॥
पत्याविव स्वके ताते सर्व्वेषु सहजेष्वपि।
करिष्याम्यस्य पापस्य प्रायश्चित्तमहं स्वयम् ॥
आत्मानमग्नौ होष्यामि वेदमार्गानुसारतः।
किन्त्वेकां स्थापयिष्यामि मर्य्यादामिह भूतले ॥
उत्पन्नमात्रा न यथा सकामाः स्युः शरीरिणः।
एतदर्थमहं कृत्वा तपः परमदारुणम् ॥
मर्य्यादां स्थापयित्वैव पश्चात् त्यक्ष्यामि जीवितम्।
यस्मिन् शरीरे पित्रा मे ह्यभिलासः स्वयं कृतः ॥
भ्रातृभिस्तेन कायेन किञ्चिन्नास्ति प्रयोजनम्।
येन स्वेन शरीरेण तातेऽपि सहजे स्वके ॥
उद्भावितः कामभावो न तत्सुकृतसाधनम्।
इति संचिन्त्य मनसा सन्ध्या शैलवरं ततः।
जगाम चन्द्रभागाख्यं चन्द्रभागा यतः स्रुता ॥
तया स शैलः समधिष्ठितः सदा
सौवर्णगौर्य्यादिसमप्रभान्वितः।
सोमेन सन्ध्यासमयोदितेन
यथोदयाद्रिर्व्विरराज शश्वत्" ॥
इति कालिकापुराणे १९ अध्यायः ॥ * ॥
मार्कण्डेय उवाच।
"अथ तस्याः शरीरन्तु वल्कलाजिनसंवृतम्।
परिक्षीणं जटाजालैः पवित्रं मूर्ध्नि राजितम् ॥
हिमागमेऽर्द्दितम्भोजसदृशं वदनं तदा।
निरीक्ष्य कृपयाविष्टो हरिः प्रोवाच तामिदम्" ॥
श्रीभगवानुवाच।
"प्रीतोऽस्मि तपसा भद्रे भवत्याः परमेण वै।
स्तवेन च शुभे प्राज्ञे वरं वरय साम्प्रतम् ॥
येन ते विद्यते कार्य्यं वरेणास्ति मनोगतम्।
तत् करिष्ये च भद्रं ते प्रसन्नोऽहं तव व्रतैः" ॥
सन्ध्योवाच।
"यदि देव प्रसन्नोऽसि तपसा मम संप्रति।
वृतस्तदायं प्रथमं वरो मम विधीयताम् ॥
उत्पन्नमात्रा देवेश प्राणिनोऽस्मिन् भुवःस्थले।
न भवन्तु क्रमेणैव सकामाः सम्भवन्तु वै" ॥
श्रीभगवानुवाच।
"प्रथमं शैशवो भावः कौमाराख्यो द्वितीयकः।
तृतीयो यौवनो भावश्चतुर्थं वार्द्धकं तथा ॥
तृतीयेऽथ संप्राप्ते वयोभागे शरीरिणः।
सकामाः स्युर्द्वितीयान्ते भविष्यन्ति क्वचित् क्वचित्।
तपसा तव मर्य्यादा जगति स्थापिता मया।
उत्पन्नमात्रा न यथा सकामाः स्युः शरीरिणः"।
इत्यादि श्रीकालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥ * ॥
अभिलाषः। तस्य रजोगुणादुत्पत्तिर्यथा,—
"काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम्" ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां ३। ३७ ॥

कामकला, स्त्री, (कामस्य कला प्रिया।) रतिः।
कामदेवपत्नी। इति शब्दरत्नावली ॥ चन्द्रस्य या
षोड़शकलास्ता एव कामकलाः ॥

कामकूटः, पुं, (काम एव कूटं प्रधानं यस्य।) वेश्या-
प्रियः। वेश्याविभ्रमः। इति मेदिनी ॥

कामकेलिः, त्रि, (कामे तद्धेतुकरतौ केलिर्यस्य।)
विटः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कामनिमित्ता
केलिः।) सुरते पुं। इति हेमचन्द्रः ॥

कामखड्गदला, स्त्री, (कामं कमनीयं खड्ग इव दलं
पत्रं यस्याः।) स्वर्णकेतकी। इति राजनिर्घण्टः।

कामगामी, [न्] त्रि, (कामं यथेष्टं योनिविचारम-
कुर्व्वन्नेव वा गच्छतीति। काम+गम+णिनिः।)
कामङ्गामी। स्वेच्छागमनशीलः। इत्यमरटीका।

कामगुणः, पुं, (कामकृतो गुणः।) रागः। विषया-
भोगः। इति मेदिनी ॥

कामङ्गामी, [न्] त्रि, (कामं यथेष्टं गमनशीलः।
सुपीति णिनिः। काममव्ययम्।) स्वेच्छागमन-
शीलः। तत्पर्य्यायः। अनुकामीनः २। इत्यमरः ॥
२। ८। ७६ ॥

कामचारी, [न्] त्रि, (कामेन स्वेच्छया चरति

काम + चर + णिनिः ।) कामुकः । (यथा
"पुरन्दरं च जानीते परस्त्रीकामचारिणम्" ॥
इति महाभारतम् ॥) स्वच्छन्दः ॥ कलविङ्कः । इति मेदिनी ॥

कामचारी, [न्] पुं, (कामेन इच्छानुसारेण चरति विहरति । काम + चर + णिनिः ।) गरुडः । इति शब्दरत्नावली ॥

कामजानः, पुं, (कामं जनयति कुहूध्वनिना । काम + जन + णिच् + अच् । निपातनात् न ह्रस्वः । यद्वा कामजं कन्दर्पभावं आनयति । कामज + आ + नी + ड ।) कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥ कामजनि इति च पाठः ॥

कामतालः, पुं, (कामं तालयति प्रतिष्ठापयति । काम + तल प्रतिष्ठायां + णिच् + अण् ।) कोकिलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कामदः, त्रि, (कामं अभिलाषं ददाति । काम + दा + कः ।) कामदाता । अभिलाषदः । इति मेदिनी ॥ (यथा हे : रामायणे २ । ३३ । ७ ।
"ऐश्वर्य्यस्य रसज्ञः सन् कामानाञ्चैव कामदः" ॥
कामं कामस्य रूपं स्वसौन्दर्य्येण द्यति अवखण्डयतीति । यद्वा कामं मदनं द्यति नाशयतीति । ऊर्द्ध्वरेतस्त्वादस्य तथात्वम् । काम + दो + कः । कार्त्तिकेयः । यथा, महाभारते ३ । २३१ । ४ ।
"कामजित् कामदः कान्तः सत्यवाग्भुवनेश्वरः" ॥)

कामदा, स्त्री, (कामं अभीष्टं ददाति या । काम + दा + कः + टाप् ।) कामधेनुः । इति मेदिनी ॥

कामदुघा, स्त्री, (कामं दोग्धि । काम + दुह + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" । ३ । १ । १३५ । इति कः । ततष्टाप् ।) कामधेनुः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते १ । १० । ४ ।
"कामं ववर्ष पर्जन्यः सर्व्वकामदुघा मही" ॥)

कामदूतिका, स्त्री, (कामस्य उद्दीपकत्वात् दूतिकेव ।) नागदन्तीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कामदूती, स्त्री, (कामस्य दूतीव कामोद्दीपकत्वात् ।) पाटलावृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

कामधरः, पुं, (कामरूपं कामस्य संज्ञां वा धरति धारयति वा । काम + धृ + अच् ।) कामरूपस्य मत्स्यध्वजपर्व्वतस्थसरोवरः । यथा,—
"मणिकूटाचलात् पूर्व्वे मत्स्यध्वजकुलाचलः ।
निर्द्दग्धो यत्र मदनो हरनेत्राग्निना पुनः ॥
शरीरं प्राप्य तपसा समाराध्य वृषध्वजम् ।
तत्र मत्स्यस्वरूपस्तु कामदेवेन संस्थितः ॥
अधित्यकायां पृथिवीं वीक्ष्यमाणः समन्ततः ।
तदा तु शाश्वती नाम तत्रास्ते दक्षिणस्रवा ॥
सरः कामधरो नाम तस्मिन् शैले व्यवस्थितः ।
शाश्वतीं विधिवत् स्नात्वा पीत्वा कामधराम्भसि ॥
विमुक्तपापः शुद्धात्मा शिवलोके महीयते" ॥
इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥

कामधेनुः, स्त्री, (कामप्रतिपादिका धेनुः ।) स्वनामख्यातगौः । तस्या उत्पत्तिर्यथा,—
"दक्षस्य तनया याभूत् सुरभिर्नाम नामतः ।
गवां माता महाभागा सर्व्वलोकोपकारिणी" ॥
तस्यान्तु तनया जज्ञे कश्यपात्तु प्रजापतेः ।
नाम्ना सा रोहिणी शुभ्रा सर्व्वकामदुघा नृणाम् ॥
तस्यां जज्ञे शूरसेनाद्वसोरतितपोज्ज्वलात् ।
कामधेनुरिति ख्याता सर्व्वलक्षणसंयुता" ॥
"तस्यां जज्ञे मुनःशेपान्मुनेरतितमोज्ज्वलात्" । इति पुस्तकान्तरे पाठः ॥
"सा सिताभ्रप्रतीकाशा चतुर्व्वेदचतुष्पदा ।
जनेष्वतुर्भिर्धर्म्मार्थकामाप्रसवकारिणी" ॥ * ॥
तस्या गर्भे शिववाहनवृषोत्पत्तिर्यथा,—
"सा स्वयम्भुशरीरान्तु कालेन महता सती ।
निर्म्मलं यौवनं कामधेनुराप मनोहरम् ॥
तां चरन्तीं मेरुपृष्ठे चारुरूपां मनोहराम् ।
ददर्श स तु वेतालः कामुकश्चाभ्यपद्यत ॥
तं कामुकन्तु वेतालं विदित्वा कामधेनुका ।
पशुधर्म्मात् स्वयं भेजे तं पुत्रं शशिभृद्धृतः ॥
सोऽवाप तस्यां परममामोदं शङ्करात्मजः ।
सा चापि परमं तस्मिन् मदनात् प्रतिहर्षिता ॥
तयोः प्रवृत्ते सुरते तस्या गर्भोऽभवत्तदा ।
काले प्राप्ते तु सुसुवे कामधेनुर्म्महावृषम् ॥
सोऽचिरेणैव कालेन सुमहान् वृषभोऽभवत् ।
महाककुदसंयुक्तश्चारुशृङ्गद्वयान्वितः ॥
उत्क्षिप्तविचलत्कर्णयुगलो दीर्घवालधिः ।
ककुदेन च शृङ्गाभ्यां कर्णाभ्यां स सिताभवत् ॥
विचरन् ददृशे देवैः शृङ्गैरिव हिमाचलः ।
वेतालश्चकरोत्तस्य नाम भृङ्ग इति द्विजाः ! ॥
स तु भृङ्गो ज्ञानशाली समाराधयदीश्वरम् ।
सोऽपि तुष्टो वरं तस्मै ददाविष्टं महेश्वरः ॥
तमेव वाहनं चक्रे ज्ञात्वा देवतनुं वृषम् ।
स चिरायुश्च बलवान् पृथिवीधरसत्तमः ॥
भृङ्गो नाम महातेजाः केतुश्चाप्यभवत् पतेः ।
भृङ्गोऽभूद्वाहनो यस्माच्छङ्करस्य महावृषः ॥
अतो भृङ्गिरिति ख्यातिं स च प्राप महेश्वरात्" ॥
इति श्रीकालिकापुराणे ६१ अध्यायः ॥ * ॥
अभीष्टप्रदा धेनुः । तद्दानफलं यथा,—
"वर्षे हरिः सर्व्व एव पवित्र-
स्तत्रापि वर्षे शरदेव शुद्धा ।
तस्यां शुभः कार्त्तिको नाम मास-
स्तत्रापि पुण्यो हि बभूव दर्शः ॥
यस्यां हरेर्दैत्यभयाद्विमुक्ता
उरःस्थलं प्राप्य सुखं सुषीते ।
लक्ष्मीः पुराप्यपि विनिर्म्मिता वै
कामप्रदा धेनव एव यत्र ॥
अहर्मुखे यत्र दिने समस्ताः
सुधेनवो भूमितले भ्रमन्ति ।
गृहे न यस्मिन् कथयन्ति लोकां
हानिः क्षयश्च च प्रत्ययो मे ॥
तस्मात्त्वमेव च कामधेनुं
दद्याः समुद्दिश्य तु केशवस्य ।
विप्राय वै सर्व्वगुणोपपन्नां
कृत्वा व्रतं लक्ष्मतो हरेस्तु ॥
सम्यक् प्रदत्तैस्तु गवां सहस्रैः
सवत्सवस्त्रैः सहितैश्च हैमैः ।
काले फलं यल्लभते मनुष्यो
न कामधेनोश्च समं द्विजेभ्यः ॥
कन्यारथानां करिवाजियुक्तैः
शतैः सहस्रैः सततं द्विजेभ्यः ।
दत्तैः फलं यल्लभते मनुष्यः
समं तथा स्यान्नतु कामधेनोः" ॥ * ॥
तद्भेदाः तद्दानविधिश्च यथा,—
"नन्दा सुनन्दा सुरभी सुशीला सुमनास्तथा ।
निर्गता मथ्यमानेऽब्धौ उषःस्नानं शुभप्रदम् ॥
तत्र स्नात्वा समभ्यर्च्च्य धेनुं पूज्य प्रयत्नतः ।
गोदानफलमाप्नोति नरो विगतकल्मषः ॥
एकादश्यामुपोष्याथ नरो दिनचतुष्टयम् ।
घृतेन स्नापयेद्विष्णुं गव्येन पयसापि वा ॥
नक्ताशी गोरसैर्हृष्टैः पूजयेन्मधुसूदनम् ।
गन्धपुष्पैः सुनैवेद्यैर्वस्त्राभरणकुण्डलैः ॥
शङ्खासिचक्रोद्यतवाहुविष्णो-
र्गदाब्जहस्तस्य तु शार्ङ्गपाणेः ।
अर्घं प्रयच्छामि जनार्द्दनस्य
श्रिया युतस्यापि धराधरस्य ॥
श्रियः पतिं श्रीधरमेव कान्तं
श्रियाः सखायं हि श्रियोऽधिमूलम् ।
नमाम्यहं श्रीधरं श्रीनिवासं
समर्च्चितो मे प्रददातु कामान् ॥
एवं पूज्य विधानेन श्रिया युक्तन्तु नामभिः ।
पृथक् जागरणं कुर्य्यात् श्रिया सार्द्धं जगत्पतेः ॥
या देवी भार्गवं भेजे कुलं सर्व्वत्र पूजिता ।
आयातु सा गृहं नन्दा सुप्रीता वरदा मम ॥
याङ्गिरसञ्च सा देवी सुनन्दा प्रत्युपस्थिता ।
आयातु मे गृहे सा तु सुप्रीता वरदा सती ॥
सुरभी या भरद्वाजं कामधेनुः सुकामदा ।
सदाभवद्गृहं साच ममायातु सुरार्च्चिता ॥
सुशीला कश्यपं या तु भेजे सर्व्वत्र कामदा ।
सा मे भवतु सुप्रीता कामधेनुर्गृहे सदा ॥
सुमना या वशिष्ठन्तु संप्राप्य मुमुदे शुभा ।
सा मे गृहं सदायातु कामदा देवपूजिता ॥
एवं पूज्य विधानेन प्रभाते विमले शुभे ।
शुक्लाम्बरधरः स्नातः शुक्लमाल्यानुलेपनः ॥
कृतनित्यक्रियो हृष्टः कुण्डलाङ्गदभूषितः ।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिनसुसंस्कृते ॥
तिलप्रस्थेन चाकीर्णे चतुःस्वर्णविभूषिते ।
क्षौमवस्त्रान्विते शुभ्रे मध्वाज्यपात्रसंयुते ॥
शुभवस्त्रैः समावृत्य सर्व्वरत्नैरलङ्कृताम् ।
सुवर्णशृङ्गीं सखुरां चतुःस्वर्णां मनोरमाम् ॥
क्षीराब्धिपयसोपेतां धेनुं मन्त्रैः प्रपूजयेत् ।
या धेनुः सर्व्वदेवानां ऋषीणां भावितात्मनाम् ।
क्षीराब्धेर्निर्गता या च सा मे भवतु सुस्थिरा ।
घृतक्षीराभिषेकञ्च कृत्वा विष्णोः प्रयत्नतः ॥
समभ्यर्च्च्य यथान्यायं गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
गावो ममाग्रतः सन्तु गावः पार्श्वे च पृष्ठतः ॥
गावो मे हृदये नित्यं गवां मध्ये वसाम्यहम् ।
प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि सितयज्ञोपवीतिनाम् ॥
इमां त्वं प्रतिगृह्णीष्व देवदेव ! जगत्पते ! ।

सवत्सालङ्कृतां धेनुं गोविन्द ! प्रीयतामिति ॥
एवं विप्राय तां दद्यात् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
अनुव्रजेच्च गच्छन्तं पदान्यष्टौ नराधिप ! ॥
अनेन विधिना यस्तु कामधेनुं प्रयच्छति ।
सर्व्वकामसमृद्धार्थः स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥
किं दत्त्वा शतशोर्व्वीन्तु राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
तत्फलं प्राप्यते राजन् कामधेन्वा यदश्नुते” ॥
इत्याद्ये वह्निपुराणे कामधेनुप्रदाननामाध्यायः॥*॥
अन्यत् वाल्मीकीयरामायणे बालकाण्डे ५३ सर्गे महाभारते १ । १०१ अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

अथ कामधेनुमहादानम् ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि कामधेनुविधिं परम् ।
सर्व्वकामफलं नृणां महापातकनाशनम् ॥
लोकेशावाहनं तद्वद्धोमकर्म्माधिवासनम् ।
तुलापुरुषवत्कार्य्यं कुण्डमण्डपवेदिकम् ॥
स्वल्पे ह्येकाग्निवत् कुर्य्यात् गुरुरेव समाहितः ।
काञ्चनस्यातिशुद्धस्य धेनुं वत्सञ्च कारयेत्” ॥
धेनुं वत्सञ्चेत्यनेन धेन्वर्थोपात्तसुवर्णेनैव स्वेच्छया वत्सकल्पनमुक्तम् ॥
“उत्तमा पलसाहस्री तदर्द्धेन तु मध्यमा ।
कनीयसी तदर्द्धेन कामधेनुः प्रकीर्त्तिता ॥
शक्तितस्त्रिपलादूर्द्धमशक्तोऽपीह कारयेत् ।
वेद्यां कृष्णाजिनं न्यस्य गुड़प्रस्थसमन्वितम् ॥
न्यसेदुपरि तां धेनुं महारत्नैरलङ्कृताम् ।
कुम्भाष्टकसमोपेतां नानाफलसमन्विताम्” ॥
महारत्नैरत्युत्कृष्टरत्नैः ॥
“तथाष्टादश धान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ।
इक्षुदण्डाष्टकं तद्वन्नानाफलसमन्वितम् ।
भाजनञ्चासनं तद्वत्ताम्रदोहनकन्तथा ॥
कौषेयवस्त्रद्वयसंप्रयुक्तां
दीपातपत्राभरणाभिरामाम् ।
सचामरां कुण्डलिनीं सघण्टां
मणिच्छिकां चन्द्रकरौप्यपादाम्” ॥
मणिच्छिका अक्षमाला ।
“रसैश्च सर्व्वैः पुरतोऽभिजुष्टां
हरिद्रया पुष्पफलैरनेकैः ।
अजाजिकुस्तुम्बुरुशर्करामि-
र्व्वितानकञ्चोपरि पञ्चवर्णम्” ।
रसैः सर्व्वैरिति लवणादिभिः षड्भिः । अजाजी जीरकः । कुस्तुम्बुरु धन्याकम् ॥
“स्नातस्ततो मङ्गलवेदघोषैः
प्रदक्षिणीकृत्य सपुष्पहस्तः ।
आवाहयेत्तां गुडधेनुमन्त्रै-
र्द्दिजाय दद्यादथ दर्भपाणिः” ॥
बहुतरमत्स्यपुराणपुस्तकेषु गुड़धेनुमन्त्रैरिति पाठदर्शनात् गुड़धेनूक्तया लक्ष्मीरित्यादिमन्त्रपाठश्चात्र कर्त्तव्यः । द्विजाय दद्यादिति श्रुतेः सत्त्वेव कामधेनुर्गुरवे देया ऋत्विग्भ्यस्तु दक्षिणामात्रम् ॥
“त्वं सर्व्वदेवगणमन्दिरमङ्गभूता
विश्वेश्वरत्रिपथगोदधिपर्व्वतानाम् ।
तद्दानशस्त्रशकलीकृतपातकौघः
प्राप्तोऽस्मि निर्वृतिमतीव परां नमामि ॥
लोके यथेप्सितफलार्थविधायिनीं त्वा-
मासाद्य को हि भवदुःखमुपैति मर्त्यः ।
संसारदुःखशमनाय यतस्व कामं
त्वां कामधेनुमिति देवगणा वदन्ति ॥
आमन्त्र्य शीलकुलरूपगुणान्विताय
विप्राय यः कनकधेनुमिमां प्रदद्यात् ।
प्राप्नोति धाम स पुरन्दरदेवजुष्टं
कन्यागणैः परिवृतः पदमिन्दुमौलेः” ॥*॥

अत्र यजमानः समुपजातकामधेनुमहादानेच्छः तुलापुरुषलिखितं स्वकृचर्म्ममयाच्छमसन्नाहतुलापुरुषस्थापनीयहरिप्रतिमासालङ्कारतुलाहस्तप्राप्तप्रतिमावहिःसर्व्वसम्भारमधिकत्वेन सुवर्णपलसहस्रनिर्म्मितामुत्तमां सुवर्णपलशतपञ्चकनिर्म्मितां मध्यमां सुवर्णसार्द्धपलशतद्वयनिर्म्मितां कनीयसीं अशक्तौ पलत्रयादूर्द्धं यथाशक्त्युपात्तसुवर्णघटितामुत्कृष्टरत्नालङ्कृतां सवत्सां धेनुम् । धेन्वस्थापनार्थं कृष्णाजिनं गुड़प्रस्थञ्च धेन्वलङ्करणार्थं यथेच्छकाञ्चनघटितचन्द्रतिलकललाटपट्टिकाकुण्डलयुगघण्टारौप्यखुरचतुष्टयस्फाटिकाक्षमालाचामराणि । धेन्वाच्छादनार्थं कौषेयवस्त्रयुगम् । धेनुपार्श्वस्थापनार्थं कुम्भाष्टकातिप्रचुरविविधफलाष्टादशधान्येक्षुदण्डाष्टककांस्यपात्रासनताम्रदोहनदीपसामग्रीछत्रपादुकायुगानि । धेन्वग्रतः स्थापनार्थं मधुरादिरसषट्कहरिद्रानानाविधकुसुमार्द्रद्रव्यजीरकधन्याकशर्कराश्चोत्पादयेत् । ततस्तुलापुरुषोक्तसमयानामन्यतमस्य पूर्व्वतरदिने गुर्व्वृत्विग्यजमानजापकास्तुलापुरुषबद्धविष्यभोजनादिकं कृत्वा निवेदनसङ्कल्पवाक्ययोस्तुलापुरुषपदस्थाने हिरण्यकामधेनुपदं प्रक्षिप्य निवेदनं सङ्कल्पञ्च कुर्य्युः । अपरदिने च यजमानस्तुलापुरुषवद्गोविन्दाद्याराधनादिमधुपर्कदानान्तं गोविन्दाद्यभ्यर्च्चनब्राह्मणानुज्ञापनदानसंकल्पपुण्याहादिवाचनवरणवाक्येषु तुलापुरुषपदस्थाने हिरण्यकामधेनुपदं प्रक्षिप्य कुर्य्यात् । ततो गुर्व्वृत्विग्यजमानजापका उपवसेयुः । अपरदिने च कृतनित्यास्तुलापुरुषवदग्निस्थापनादिमध्यब्राह्मणवाचनान्तं कर्म्म यथायथं कुर्य्युः । एवञ्च मध्यब्राह्मणवाचनान्तं कर्म्म तुलापुरुषग्रन्थमनुसन्धायानुष्ठातव्यम् । तत ऋत्विजः सवत्सां धेनुं प्रधानवेदीमध्यलिखितचक्रोपरि कृष्णाजिनमास्तीर्य्य तदुपरि गुड़प्रस्थं निधाय तत्रारोप्य पूर्व्वोक्तालङ्कारैरलङ्कृत्य कौषेयवस्त्रयुगेनाच्छाद्य धेनुपार्श्वे च पूर्व्वकुम्भाष्टकं नानाविधफलानि अष्टादशधान्यानि रत्ननानाविधफलमिक्षुदण्डाष्टककांस्यभाजनपट्टिकाताम्रदोहनदीपातपत्रपादुकायुगान्यारोपयेयुः । धेन्वग्रतः मधुरादिरसषट्कहरिद्राविविधपुष्पार्द्रद्रव्यसामग्रीजीरकधन्याकशर्कराश्चारोप्य मङ्गलगीतवाद्यवन्दिघोषेषु यज्ञकुण्डसमीपस्थकुम्भचतुष्टयजलेन स्वस्ववेदोक्ताभिषेचनिकमन्त्रैर्यजमानं स्नापयेयुः । ततो यजमानः शुक्लमाल्याम्बरधरो धृतसर्व्वालङ्कारः कुशहस्तः पुष्पाञ्जलिमादाय कामधेनुं प्रदक्षिणीकृत्य या लक्ष्मीरित्यादि देवगणा वदन्त्यन्तं पठित्वा कामधेनुं पुष्पाञ्जलिना सम्पूज्य गुरवे दद्यात् । तद्यथा, ओँ अद्यामुकसगोत्रायामुकवेदामुकशाखाध्यायिने अमुकशर्म्मणे तुभ्यं मत्स्यपुराणोक्तहिरण्यकामधेनुमहादानफलप्राप्तिकामोऽहं एतां कृष्णाजिनन्यस्तगुड़प्रस्थारोपितउत्कृष्टरत्नसौवर्णचन्द्रतिलकपट्टककुण्डलयुगलघण्टारौप्यखुरस्फाटिकाक्षमालाचामरालङ्कृतां कौषेयवस्त्रयुगाच्छादितां पूर्णकुम्भाष्टकनानाफलाष्टादशधान्यफलसहितेक्षुदण्डाष्टककांस्यपात्रासनताम्रदोहनदीपछत्रपादुकायुगसर्व्वरसहरिद्रानानाविधकुसुमफलजीरकधन्याकशर्करायुतां पञ्चवर्णवितानकसहितां सवत्सां हिरण्यकामधेनुं ददे । गुरुः ॐ स्वस्तीत्युक्त्वा सावित्रीं पठित्वा हिरण्यकामधेनुरियं विष्णुदैवतेति उक्त्वा यथाशाखं कामस्तुतिं पठेत् । ततो गुर्व्वृत्विग्भ्यो दक्षिणान्दद्यात् । ओँ अद्य कृतैतद्दानदक्षिणामिमां उत्पत्तियोग्यां भूमिमेतानि च रत्नानि ददे । स्वस्तीति ब्राह्मणा ब्रूयुः । गुरुस्तु स्वस्त्यन्तरं धेनुपुच्छं गृह्णीयात् । ततो यजमानस्तुलापुरुषवज्जापकेभ्यो दक्षिणां दत्त्वा दीनानाथादींस्तर्पयित्वा ब्राह्मणवाचनञ्च कृत्वा त्वरया गुरवे कामधेनुं प्रतिपादयेत् । पलत्रयादूर्द्धं यथाशक्ति स्वल्पमहादानदाने तु गुरुरेव स्वगृह्योक्तविधिना सर्व्वं ब्रह्माण्डवत् कुर्य्यात् ॥ इति हिरण्यकामधेनुमहादानं समाप्तम् । इति दानसागरः ॥

कामध्वंसी, [न्] पुं, (कामं कन्दर्पं ध्वंसयतीति । काम + ध्वन्स् + णिच् + णिनिः ।) शिवः । इति हलायुधः ॥

कामनः, त्रि, (कामयति इति । कम् + णिङ् + युच् ।) कामुकः । इत्यमरः । २ । १ । २४ ॥

कामना, स्त्री, (कम + अनुदात्तादेश्चेति णिङन्तात् भावे युच् टाप् च ।) इच्छा । इति हलायुधः ॥

कामन्धमी, [न्] पुं, (कामं यथेष्टं धमति । काम + ध्मा + णिनिः । बाहुलकात् धमादेशः । निपातनात् मुमि साधुः ।) कांस्यकारः । इति जटाधरः ॥

कामपत्नी, स्त्री, (कामस्य पत्नी ।) रतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

कामपालः, पुं, (कामान् पालयति । काम + पालि + अण् ।) बलदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥

कामप्रदः, पुं, (कामं कामजरतिभेदं प्रददाति । काम + प्र + दा + कः ।) रतिबन्धविशेषः । यथा,—
“द्वौ पादौ स्कन्धसंलग्नौ क्षिप्ता लिङ्गं भगे तथा ।
कामयेत् कामुकः प्रीत्या बन्धः कामप्रदो हि सः” ॥
इति स्मरदीपिका ॥ (कामानां सर्व्वेषां पुरुषार्थानां प्रदः । विष्णुः । यथा महाभारते । १३ । १४९ । ४५ ।
“कामहा कामकृत् कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः” ॥)

कामफलः, पुं, (कामं यथेष्टं फलमस्य ।) महाराजचूतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामम्, व्य (कमेर्णिजन्तात् अमु ।) अकामानुमतिः । इत्यमरः । ३ । ४ । १३ ॥ (यथा, शाकुन्तले ५ अङ्के

"महाभागः कामं नरपतिरभिन्नस्थितिरसौ
न कश्चिद्वर्णानामपथमपकृष्टोऽपि भजते" ॥)
अनुमतिः। प्रकामम्। असूया। अनुगमनम्।
इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

काममहः, पुं, (कामस्य महः उत्सवो यत्र।) चैत्री पूर्णिमा। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कामयिता, [ऋ] त्रि, (कामयते। कम् + णिच् + तृच्।) कामुकः। इत्यमरः। ३। १। २४ ॥

कामरूपः, पुं, (मूलप्रकृतिर्भगवती कामरूपिणी सती यत्र देशे विराजमाना स देशस्तन्नाम्ना एव उच्यते।) स्वनामख्यातदेशः। तत्पर्य्यायः। प्रागज्योतिषः २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्र कामगिरौ योनिपीठे कामाख्या देवी वर्त्तते। यथा।
"योनिपीठं कामगिरौ कामाख्या तत्र देवता"।
"सर्व्वत्र विरला चाहं कामरूपे गृहे गृहे" ॥
इति तन्त्रचूड़ामणौ पीठमाला ॥ (अयं हि गणेशगिरिशिखरस्थो देशः। यदुक्तं तन्त्रे।
"कालेश्वरं श्वेतगिरिं त्रैपुरं नीलपर्व्वतम्।
कामरूपाभिधो देशो गणेशगिरिमूर्द्धनि" ॥
कालेश्वरं श्वेतगिरिं त्रैपुरं नीलपर्व्वतं यावत् ॥
अयं खलु वङ्गदेशस्य ईशानभागे आसामप्रदेशस्य पश्चिमभागे वर्त्तते ॥)

कामरूपः, त्रि, (कामं काम्यं मनोहरं रूपं यस्य।) मनोज्ञरूपः। स्वेच्छारूपः। (यथा महाभारते। १। सुपर्णस्तुतौ २३। ६।
"कामरूपः कामगमः कामवीर्य्यो विहङ्गमः" ॥)
तथा च। मेघदूते ६।
"जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्त्तकानां
जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः" ॥

कामरूपिणी, स्त्री, (कामं मनोज्ञं रूपं अस्त्यस्याः। कामरूप + इनि + ङीप्।) अश्वगन्धावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कामरूपी, [न्] पुं, (कामं कमनीयं रूपमस्यास्तीति। कामरूप + इनिः।) विद्याधरः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जाहकजन्तुः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (कामेन स्वेच्छया रूपं धार्य्यत्वेनास्त्यस्य इनिः।) मनोज्ञरूपिणि स्वेच्छारूपिणि च त्रि। यथा,—
"सर्व्वमाशु विचेतव्यं हरिभिः कामरूपिभिः" ॥
इति रामायणम् ॥

कामरेखा, स्त्री, (कामानां कामव्यापाराणां रेखा चिह्नं लक्षणं राजिर्वा यत्र।) वेश्या। इति शब्दमाला ॥

कामलः, पुं, स्त्री, (कम + णिच् + कलच्।) रोगविशेषः। काँवोल कामला इति च प्रसिद्धिः। इति मेदिनी ॥ तस्य निदानसम्प्राप्ती यथा,—
"पाण्डुरोगी च योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते।
तस्य पित्तमसृङ्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते" ॥
तस्य लक्षणम्।
"हारिद्रनेत्रः सुभृशं हारिद्रत्वङ्‌नखाननः।
रक्तपीतशकृन्मूत्रो भेकवर्णो हतेन्द्रियः ॥
दाहाविपाकदौर्ब्बल्यसदनारुचिकर्षितः।
कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता।
कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात्कुम्भकामला" ॥

तस्यारिष्टलक्षणम्।
"कृष्णपीतशकृन्मूत्रो भृशं शूनश्च मानवः।
सरक्ताक्षिमुखच्छर्द्दिविण्मूत्रो यश्च ताम्यति ॥
दाहारुचितृड़ानाहतन्द्रामोहसमन्वितः।
नश्यति श्वासकासार्त्तो विड्भेदी कुम्भकामली" ॥
इति माधवकरः ॥

कामलः, पुं, (कामयते अभीष्टमस्मिन्। कम + अधिकरणे + कलच्।) वसन्तकालः। मरुभूमिः। (कामं लाति गृह्णातीति। काम + ला + कः।) कामुके त्रि इति मेदिनी ॥

कामलता, स्त्री, (कामस्य लतेव।) शिश्नः। इति हेमचन्द्रः ॥

कामला, स्त्री पुं, (कामल + टाप्।) स्वनामख्यातरोगः। अथ पाण्डुरोगभेदस्य कामलाया निदानपूर्व्विकां संप्राप्तिमाह।
"पाण्डुरोगी तु योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते।
तस्य पित्तमसृङ्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते" ॥
पित्तं कर्त्तृ। दग्ध्वा संदूष्य। रोगाय कामलारूपाय। पाण्डुरोगिण एवातिशयितपित्तलसेवया कामला भवति। नायं नियमः। किन्तु कामला स्वतन्त्रापि भवति। यथा राजयक्ष्मा कासादुपेक्षिताद्भवति। नायं नियमः। किन्तु राजयक्ष्मा स्वतन्त्रापि भवति। तद्वदेषापि ॥ * ॥
कामलाया लक्षणमाह।
"हारिद्रनेत्रः सुभृशं हारिद्रत्वङ्‌नखाननः।
पीतरक्तशकृन्मूत्रो भेकवर्णो हतेन्द्रियः ॥
दाहाविपाकदौर्ब्बल्यसदनारुचिकर्षितः" ॥
हारिद्रं हरिद्रावर्णम्। पीतरक्तशकृन्मूत्रः। पीते रक्ते वा शकृन्मूत्रे यस्य सः। भेकवर्णः वृहद्भेकवर्णः। तस्या भेदावाह। "कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता"। एषा कोष्ठाश्रया अपरा शाखाश्रया। तत्र कोष्ठकामलामाह। "कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात् कुम्भकामला"। कालान्तरात् खरीभूता अतिरूक्षीकृतसर्व्वधातुः। कुम्भकामला कोष्ठकामलेत्यर्थः। सा कृच्छ्रा कष्टसाध्या ॥ * ॥ कुम्भकामलिनोऽरिष्टलक्षणमाह ॥
"छर्द्यरोचकहृल्लासज्वरक्लमनिपीड़ितः।
नश्यति श्वासकासार्त्तो विड्भेदी कुम्भकामली" ॥
उभयोरपि कामलयोररिष्टलक्षणमाह।
"कृष्णपीतशकृन्मूत्रो भृशं शूनश्च मानवः।
सरक्ताक्षिमुखच्छर्द्दिविण्मूत्रो यश्च ताम्यति ॥
दाहारुचितृड़ानाहतन्द्रामोहसमन्वितः।
नष्टाग्निसंज्ञः क्षिप्रं हि कामलावान् विपद्यते" ॥ * ॥
अथ कामलाचिकित्सा।
"त्रिफलाया गुडूच्या वा दार्व्या निम्बस्य वा रसः।
प्रातर्म्माक्षिकसंयुक्तः शीलितः कामलापहः ॥
अञ्जने कामलार्त्तानां द्रोणीपुष्पीरसो हितः।
गुड़ूचीपत्रकल्कं वा पिबेत्तक्रेण कामली ॥
धात्रीलोहरजोव्योषनिशाक्षौद्राज्यशर्कराः।
लीढ़ा निवारयन्त्याशु कामलामुद्धतामपि ॥
कुम्भाख्यकामलायान्तु हितः कामलिको विधिः।
गोमूत्रेण पिबेत् कुम्भकामलायां शिलाजतु ॥
दग्ध्वाक्षकाष्ठैर्मलमायसन्तु
गोमूत्रनिर्व्वापितमष्टवारान्।
विचूर्णलीढं मधुनाचिरेण
कुम्भाह्वयं पाण्डुगदं निहन्ति" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
"मरीचतिलपुष्पाभ्यामञ्जनं कामलापहम्" ॥
इति गारुड़े १८७ अध्यायः ॥
"तण्डुलीयकगोक्षुरमूलं पीतं पयोऽन्वितम्।
कामलादिहरं प्रोक्तं मुखरोगहरं तथा" ॥
इति तत्रैव १९८ अध्यायः ॥

कामवती, स्त्री, (कामः कमनीयता अस्त्यस्याः। काम + मतुप्। मस्य वः। ङीप् च।) दारुहरिद्रा। इति राजनिर्घण्टः। (कामः कन्दर्पभावः अस्त्यस्याः। मैथुनानुरागयुक्ता स्त्री। यथा महाभारते १। शान्तनूपाख्याने ९७। ५।
"त्यागः कामवतीनां हि स्त्रीणां सद्भिर्विगर्हितः" ॥)

कामवल्लभः, पुं, (कामः कमनीयः स्पृहणीय इत्यर्थः अत एव वल्लभः प्रियः। यद्वा कामस्य कन्दर्पस्य वल्लभः। कन्दर्पप्रियवसन्तकालोद्भवत्वात् तथात्वम्।) आम्रः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कामवल्लभा, स्त्री, (कामस्य कन्दर्पस्य वल्लभा प्रिया। कामोद्दीपकत्वात् तथात्वम्।) ज्योत्स्ना। इति राजनिर्घण्टः ॥

कामवृद्धिः, पुं, (कामस्य वृद्धिर्यस्मात्।) क्षुपविशेषः। कामज इति कर्णाटके प्रसिद्धः। तत्पर्य्यायः। स्मरवृद्धिसंज्ञः २ मनोजवृद्धिः ३ मदनायुधः ४ कन्दर्पजीवः ५ जितेन्द्रियाह्वः ६ कामैकजीवः ७ जीवसंज्ञः ८। अस्य वीजगुणाः। मधुरत्वम्। बलवर्द्धनत्वम्। कामवृद्धिरुचिकारित्वम्। बहलेन्द्रियवृद्धिदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

कामवृन्ता, स्त्री, (कामं कमनीयं वृन्तं यस्याः।) पाटलावृक्षः। इति शब्दमाला ॥

कामवृक्षः, पुं, (कामं यथेच्छं वीजाद्यनपेक्षतया उत्पन्नो वृक्षः।) वन्दाकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कामशरः, पुं, (कामस्य कन्दर्पस्य शर इव कामोद्दीपकत्वात्।) आम्रः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कामसखः, पुं, (कामस्य सखा। "राजाहःसखिभ्यष्टच्"। ५। ४। ९१। इति टच्।) वसन्तकालः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कामसुतः, पुं, (कामस्य सुतः।) अनिरुद्धः। इति हेमचन्द्रः ॥

कामाख्या, स्त्री, (कामयते भक्तानां कामं पूरयति यद्वा भक्तैः साधकैः काम्यतेऽसौ इति कामा। कामा आख्या यस्याः।) देवीविशेषः। तन्नामकारणं यथा।
श्रीभगवानुवाच।
"कामार्थमागता यस्मान्मया सार्द्धं महागिरौ।
कामाख्या प्रोच्यते देवी नीलकूटे रहोगता ॥
कामदा कामिनी कामा कान्ता कामाङ्गदायिनी।
कामाङ्गनाशिनी यस्मात् कामाख्या तेन चोच्यते ॥ * ॥
तत्पीठकारणं यथा,—
"अथ काले बहुतिथे व्यतीते प्राक्तिसर्ग्गने।

अप्रक्तां दक्षतनयां भार्य्यार्थेऽहं बधूवराम् ॥
सा मेऽभूत् प्रेयसी भार्य्या प्रदाय समयं पितुः ।
अनिष्टकारी त्वञ्चेत् स्याः प्राणांस्त्यक्ष्ये तदा त्वहम्॥
ततो यज्ञे समस्तन्तु स च वव्रे चराचरम् ।
न मां नापि सतीं वव्रे तदनिष्टान्मृता तु सा ॥
ततो मोहसमापन्नस्तामादाय मृतामहम् ।
प्राप्तः पीठवरं तन्तु भ्रममाणा इतस्ततः ॥
तस्यास्त्वङ्गानि पर्य्यायात् पतितानि यतो यतः ।
तत्तत् पुण्यतमं जातं योगनिद्राप्रभावतः ॥
तस्मिंस्तु कुब्जिकापीठे सत्यास्तद्योनिमण्डलम् ।
पतितं तत्र सा देवी महामाया व्यलीयत ॥
लीनायां योगनिद्रायां मयि पर्व्वतरूपिणि ।
स नीलवर्णः शैलोऽभूत् पतिते योनिमण्डले ॥
स तु शैलो महातुङ्गः पातालतलमाविशत् ।
तस्या आक्रमणाद्गाढ़ं ततस्तं द्रुहिणोऽभ्ययात् ॥
स तु पूर्व्वं ब्रह्मशक्तिशिलां धर्त्तुं चतुर्मुखः ।
शैलरूपोऽभवत्तेन शैलरूपेण मामधात् ॥
ब्रह्मा पर्व्वतरूपेण मयि पर्व्वतरूपिणि ।
संसक्तोऽधोऽगमद्गाढ़माक्रान्तो मायया विभुः ॥
ततो वराहः संसक्तो मयि मां स तु माधवः ।
शैलरूपः शैलरूपं धर्तुं समुपचक्रमे ॥
सोऽप्यधोऽयान्मया सार्द्धं तदा पर्व्वतरूपिणा ।
आक्रम्य देवीं पृथिवीं स्थितो भुवि निखातकः ॥
शतं शतं योजनानां तुङ्गमासीद्गिरित्रयम् ।
तदाक्रान्तं महादेव्या सर्व्वमेव ह्यधोगतम् ॥
क्रोशमात्रे स्थितं तुङ्गं शेषं तस्त्रितयस्य तु ।
एका समस्तजगतां प्रकृतिः सा यतस्ततः ॥
ब्रह्मविष्णुशिवैर्देवैर्धृता सा जगतां प्रसूः ।
तत्र पूर्व्वो ब्रह्मशैलः श्वेत इत्युच्यते बुधैः ॥
मद्रूपधारी शैलस्तु नील इत्युच्यते तथा ।
स तु मध्यगतः शैलस्त्रिकोणोद्गूखलाकृतिः ॥
विभ्राजमानः सततं मध्ये ब्रह्मवराहयोः ।
वराहः शैलरूपो यः स चित्र इति कथ्यते ॥
स सर्व्वेषां स्थितः पश्चात् दीर्घः सर्व्वेभ्य एव तु ।
ऐशान्यां योऽभवत् कूर्म्मः शैलरूपो महाद्युतिः ॥
मणिकर्णः स नाम्ना तु ख्यातो देवौघसेवितः ।
योऽनन्तरूपः शैलस्तु वायव्यां समवस्थितः ॥
मणिपर्व्वतसंज्ञोऽसौ पर्व्वतो माधवप्रियः ।
महामायागिरिर्यस्तु नैर्ऋत्यां समवस्थितः ॥
स गन्धमादनो नाम्ना सर्व्वदा शङ्करप्रियः ।
वराहपृष्ठभवने यत्र च्छिन्नौ महासुरौ ॥
हरिणा तत्र संजातः पाण्डुनाथ इति स्मृतः ।
ब्रह्मशक्तिशिलायास्तु पूर्व्वभागे तु मध्यतः ॥
यस्तु पर्व्वतरूपोऽहं स तु भस्माचलाह्वयः ।
एवं पुण्यतमे पीठे कुब्जिकापीठसंज्ञके ॥
नीलकूटे मया सार्द्धं देवी रहसि संस्थिता ।
सत्यास्तु पतितं तत्र विशीर्णं योनिमण्डलम् ॥
शिलात्वमगमत् शैले कामाख्या तत्र संस्थिता ।
संस्पृश्य तां शिलां मर्त्यो ह्यमर्त्यत्वमवाप्नुयात् ॥
अमर्त्यो ब्रह्मसदनं तत्स्थो मोक्षमवाप्नुयात् ।
तस्याः शिलाया माहात्म्यं यत्र कामेश्वरी स्थिता ॥
अद्भुतं यस्य शृङ्गे तु लोहं भस्म भवेद्द्रुतम् ।

सा चापि प्रत्यहं तत्र पञ्चमूर्त्तिधरा भवेत् ॥
मोहार्थं सर्व्वलोकानां ममापि प्रीतये शिवा।
अहं पञ्चमुखेनाशु पञ्चभागे व्यवस्थितः ॥
ईशानः पूर्व्वभागस्थः कामेश्वर्य्याः प्रधानतः ।
ऐशान्यां वै तत्पुरुषो ह्यघोरस्तस्य सन्निधौ ॥
सद्योजातोऽथ वायव्यां वामदेवस्तु सङ्गतः ।
देव्याश्चापि नरश्रेष्ठ पञ्चरूपाणि भैरव ! ॥
शृणु वेताल ! गुह्यानि देवैरपि सदैव हि ।
कामाख्या त्रिपुरा चैव तथा कामेश्वरी शिवा ॥
सारदाथ महोत्साहा कामरूपगुणैर्युता ।
मयि लिङ्गत्वमापन्ने शिलायां योनिमण्डले ॥
सर्व्वे शिलात्वमगमन् शैलरूपाश्च निर्ज्जराः ।
यथाहं निजरूपेण रेमे वै सह कामया ॥
शिलारूपप्रतिच्छन्नास्तदा सर्व्वास्तु देवताः ।
शिलारूपप्रतिच्छन्नाः शैले शैले व्यवस्थिताः ॥
रमन्ते च स्वरूपेण नित्यं रहसि सङ्गताः ।
ब्रह्माविष्णुरहश्चात्र दिक्पालाः सर्व्व एव ते ॥
अन्येऽप्यत्र स्थिता देवाः सानुकूलाः सदा मयि ।
उपासितुं तदा देवीं कामाख्यां कामरूपिणीम् ॥
नीलशैलस्त्रिकोणस्तु मध्ये निम्नः सदाशिवः ।
तन्मध्ये मण्डलं चारु षष्टिशक्तिसमन्वितम् ॥
गुहा मनोभवा तत्र मनोभवविनिर्म्मिता ।
योनिस्तस्यां शिलायान्तु शिलारूपा मनोहरा ॥
वितस्तिमात्रविस्तीर्णा एकविंशाङ्गुलायता ।
क्रमसूक्ष्मविनिर्म्माणभस्मशैलानुगामिनी ॥
सिन्दूरकुङ्कुमारक्ता सर्व्वकामप्रदायिनी ।
तस्यां योनौ पञ्चरूपा नित्यं तिष्ठति कामिनी ॥
महामाया जगद्धात्री मूलभूता सनातनी ।
तत्राष्टौ योगिनीर्नित्यं मूलभूताः सनातनीः ॥
पूर्व्वोक्ताः शैलपुत्र्याद्याः स्थिता देव्याः समन्ततः ।
तासान्तु पीठनामानि शृणु चैकत्र भैरव ! ॥
गुप्तकामा च श्रीकामा तथा च विन्ध्यवासिनी ।
कटीश्वरी धनस्था तु पाददुर्गा तथापरा ॥
दीर्घेश्वरी क्रमादेव प्रकटा भुवनेश्वरी ।
स्वयोगिन्यः पीठनाम्ना ख्याता अष्टौ च देवताः ॥
सर्व्वतीर्थानि चैकत्र जलरूपाणि भैरव ! ।
स्थितानि नाम्ना सौभाग्या वरेण्या प्राणिपुण्यदा ॥
विष्णुस्तु तीरे तस्याः स नाम्ना कमल इत्युत ।
कामुकायास्तु वटुकः कामाख्याभ्यर्णसंस्थितः ॥
लक्ष्मीः सरस्वती देव्यौ देव्या अङ्गे व्यवस्थिते ।
ललिताख्याऽभवल्लक्ष्मीर्मातङ्गी तु सरस्वती ॥
गणाध्यक्षः पूर्व्वभागे तस्य शैलस्य संस्थितः ।
सिद्धः स नाम्ना विख्यातो द्वारि देव्याः प्रियः सुतः॥
कल्पवृक्षः कल्पवल्ली तिन्तिड़ी चापराजिता ।
भूतास्तस्मिन्महाशैले स्थिते देव्या धृतप्रिये ॥
वराहः पाण्डुनाथाख्यः स्थितस्तत्र हरिर्यतः ।
जघने शिरसी कृत्वा जघान मधुकैटभौ ॥
तस्यासन्ने ब्रह्मकुण्डं ब्रह्मणा निर्म्मितं पुरा ।
ईशानाख्यं शिरोरत्नं तत् सिद्धेश्वरसंज्ञकम् ॥
शिलारूपं सिद्धकुण्डं मध्यस्थं विद्धि भैरव ! ।
तस्यासन्ने गयाक्षेत्रं क्षेमं वाराणसी तथा ॥
योनिमण्डलसङ्काशं कुण्डं भूत्वा व्यवस्थितम् ।

तत्रैवामृतकुण्डन्तु सुधासंघप्रपूरितम् ॥
मम प्रियार्थमिन्द्रेण स्थापितं सह निर्ज्जरैः ।
वामदेवाह्वयं शीर्षं श्रीकामेश्वरसंज्ञकम् ॥
कामकुण्डं महापुण्यं तस्यासन्ने व्यवस्थितम् ।
केदारसंज्ञकं क्षेत्रं मध्यस्थं सिद्धकामयोः ॥
दीर्घं चतुर्द्दशव्यामं छायाच्छत्राह्वयं तु तत् ।
तस्यासन्ने शैलपुत्री गुप्तकामाह्वया तु सा ॥
गुप्तकुण्डस्य मध्यस्था कामेशग्याम्बिया सङ्गता ।
कामेश्वरशिलासक्ता कामाख्यासंश्रिता सदा ॥
पूर्व्वभागेन संसक्ता योनेस्तु परभागतः ।
कामकामाख्ययोर्म्मध्ये कालरात्रिर्व्यवस्थिता ॥
पीठे दीर्घेश्वरी नाम्ना सीमाभागे प्रचण्डिका ।
कामाख्या प्रस्तरप्रान्ते कुष्माण्डी नाम योगिनी ॥
पीठे कोटीश्वरी नाम्ना योनिरूपेण संस्थिता ।
यश्चाघोराह्वयं शीर्षं तत् कामायास्तु दक्षिणे ॥
पीठे भैरवनामा तु गीयते परमार्थिभिः ।
चामुण्डाभैरवी नाम्ना भैरवासन्नसंस्थिता ॥
नायिका कामदा भक्ते चण्डमुण्डविनाशिनी ।
कामाभैरवयोर्म्मध्ये स्वयं देवी सुरापगा ॥
हिताय सर्व्वजगतां देव्यास्तु प्रीतये स्थिता ।
सद्योजाताह्वयं शीर्षं पीठे त्वाम्रातकेश्वरम् ॥
भैरवाख्ये गह्वरे तु स्थितं देवर्षिसेवितम् ।
विद्धि तत्रैव दुर्गाख्यां नायिकां योगरूपिणीम् ।
सिद्धकामेश्वरी नाम्ना ख्याता देवेषु नित्यशः ।
अजीर्णपत्रः सुच्छायो वृक्षास्तत्र तु संस्थितः ॥
आम्रातकः कल्पवृक्षः कल्पवल्लीसमन्वितः ।
पीठे तु सिद्धगङ्गाख्या स्वयं गङ्गा समुत्थिता ॥
आम्रातकस्य निकटे मम प्रीतिविवृद्धये ।
पुष्कराख्यन्तु तत् क्षेत्रं पीठे त्वाम्रातकाह्वयम् ॥
ऐशान्यां तत्पुरुषाख्यं मम शीर्षं व्यवस्थितम् ।
भुवनेश्वरनाम्ना तु पीठे ख्यातश्च भैरव ! ॥
गह्वरं भुवनेशस्य भुवनानन्दसंज्ञकम् ।
तस्यासन्ने तु सुरभिः शिलारूपेण संस्थिता ॥
कामधेनुरिति ख्याता पीठे कामप्रदायिनी ।
योऽसौ सरभमूर्त्तिर्म्मे मध्यखण्डः प्रचण्डकः ॥
महाभैरवनामाभूत् कोटिलिङ्गाह्वयस्तु सः ।
मूर्त्तिभिः पञ्चभिः पञ्चभागेषु सममास्थितः ॥
अहं पश्चादतिप्रीत्या भैरवाख्यः स्थितोऽधरे ।
महागौरी तु या देवी योगिनी सिद्धरूपिणी ॥
सा ब्रह्मपर्व्वते चास्ते शिलारूपेण चोर्द्धतः ।
अतीवरूपसम्पन्ना नाम्ना सा भुवनेश्वरी ॥
यत्र ब्रह्मा तु संसक्तो मयि पर्व्वतरूपिणि ।
कल्पवल्ली तु तत्रास्ते नाम्ना सा त्वपराजिता ॥
कामधेनोरदूरस्था पूर्व्वभागे महेश्वरी ।
श्रीकामाख्या योनिरूपा चण्डिका सा तु योगिनी।
आग्नेय्यां विद्धि तां संस्थां सर्व्वकामप्रदां शुभाम्।
योगिनी चण्डघण्टाख्या पीठेऽभूत् विन्ध्यवासिनी।
योगिनी स्कन्दमाता तत्पीठेऽभूद्वनवासिनी ।
कात्यायनी पीठनाम्ना पाददुर्गेति गद्यते ॥
नैर्ऋत्यां नीलशैलस्य प्रान्ते या संस्थिता शिवा ।
योऽसौ नन्दी मम तनुः स तु पाषाणरूपधृक् ॥
संस्थितः पश्चिमद्वारि हनूमान् पीठनामतः" ।*।

श्रीभैरव उवाच ।
"इति तस्य वचः श्रुत्वा शम्भोरमिततेजसः ।
भैरवस्तं तु पप्रच्छ वेतालोऽपि समुत्सुकः" ॥
श्रीवेतालभैरवावूचतुः ।
"श्रुतः पीठक्रमस्तात देव्याः पूजाक्रमस्ततः ।
श्रोतुमिच्छामि मूर्त्तीनां पञ्चानामपि शङ्कर ! ॥
रूपाणि पञ्चमूर्त्तीनां मन्त्राणि च समन्ततः ।
तथा यन्त्राणि तन्त्राणि वद नौ वृषभध्वज !" ॥
ईश्वर उवाच ।
"शृणु वक्ष्यामि वेताल मन्त्रं तन्त्रं पृथक् पृथक् ।
कामाख्यापञ्चमूर्त्तीनां रूपं कल्पञ्च भैरव ! ॥
कामस्थं काममध्यस्थं कामदेवपुटीकृतम् ।
कामेन कामयेत् कामी कामं कामे नियोजयेत् ॥
त्र्येतन्तु यन्मन्त्रं ब्रह्म न परः शस्त उच्यते ।
प्रथमं क्रमतः कुर्य्यात् तन्मंसक्तं सुधामयम् ॥
प्रजापतिस्तथा शक्तिवीजसंख्यादिसंयुतम् ।
चन्द्रार्द्धसहितं वीजं कामाख्यायाः प्रचक्षते ॥
इदं धर्म्मप्रदं काममोक्षार्थानां प्रदायकम् ।
इदं रहस्यं परममन्यच्च तु सुदुर्लभम् ॥
श्रोत्रेणेदं यः शृणुयाद्रुद्रवक्त्रान्नरोत्तमः ।
स कामानखिलान् प्राप्य शिवलोके महीयते ॥*॥
"श्रुतिसकलितसारं देवकण्ठौघहारं
सकलकलुषहारि श्रीधरामर्द्धकारि ।
सुनयशुभयशोभिर्योजयेद्यस्तु गोभि-
स्तदिह शिवसमस्तं विघ्नधर्म्माङ्कितास्तम् ॥
नयनकलितकारि ध्यानिनां दत्तपारि
प्रणयसुनयसंस्थं देवसत्यादिकस्थम् ।
परमपदविशीर्णं शुद्धदौर्भाग्यशीर्णं
शृणु शिवपदरूपं कामदेव्याः स्वरूपम् ॥
श्रवणगमनमात्रान्मार्गितं यस्य नाम
प्रभवति बहुभूत्यै नीतिमार्गैकधाम ।
सुरगणगणसंघा कुण्डली यस्य शक्ति-
स्तदिह परमरूपं चिन्तनीयं क्रतीशैः ॥
रविशशियुतकर्णा कुङ्कुमापीतवर्णा
मणिकनकविचित्रा लोलकर्णा त्रिनेत्रा ।
अभयवरदहस्ता साक्षसूत्रप्रशस्ता
प्रणतसुरवरेशा सिद्धकामेश्वरी सा ॥
अरुणकमलसंस्था रक्तपद्मासनस्था
नवतरुणशरीरा मुक्तकेशी सुहारा ।
शवहृदि पृथुतुङ्गस्तन्ययुग्मा मनोज्ञा
शिशुरविसमवस्त्रा सिद्धकामेश्वरी सा ॥
विपुलविभवदात्री स्मेरवक्त्रा सुकेशी
दलितकरकदन्ता सालिचन्द्रावनम्रा ।
मनसिजदृशदिस्था योनिमुद्रां वहन्ती
पवनगमनशक्ता संस्रुतस्थानभागा ॥
चिन्त्या चैवं दीप्यदग्निप्रकाशा
धर्म्मार्थाद्यैः साधिता वाञ्छितार्थैः ।
कार्य्यं तन्त्रं शृणुवेदं सम्यगर्थं
वेतालत्वं भैरवत्वं प्रतिष्ठम् ॥
तन्निर्म्माणं मण्डलं विद्धि पश्चात्
कार्य्यं तद्वै चन्दनैः पुष्पगन्धैः ।
तत्पर्य्याणे लेखने पूर्व्वमुक्तो
देवीतन्त्रे सोऽत्र पूर्व्वं विधेयः" ॥
इति श्रीकालिकापुराणे ६१ अध्यायः ॥

कामाग्निसन्दीपनमोदकं, क्ली, (सन्दीप्यते अनेनेति सन्दीपनम् । कामाग्नीनां सन्दीपनमुद्दीपकम् । कामाग्निसन्दीपनञ्च तत् मोदकञ्चेति ।) औषधविशेषः । यथा,—
"कर्षौ रसो गन्धकमभ्रकञ्च
हिङ्गुलारचिन्ते लवणानि पञ्च ।
शटी यमानीद्वयकीटहारि
तालीशपत्राख्यपरं त्रिकर्षम् ॥
जीरं चतुर्ज्जातलवङ्गजाती-
फलञ्च कर्षत्रयमेवमन्यत् ।
सदेवदारं कटुकत्रयञ्च
तथा चतुःकर्षमितं निबोध ॥
धन्याकयष्टीमधुकं कशेरु-
कर्षाः पृथक् पञ्च वरी विदारी ।
वरेभकर्णोभवलातगुप्ता-
वीजं तथा गोक्षुरवीजयुक्तम् ॥
सवीजपत्रेन्द्ररजःसमानं
समासिता चौदशतञ्च तुल्यम् ।
कर्षैकमिन्दोरथमोदकं तत्
कामाग्निसन्दीपनमेतदुक्तम्" ॥ * ॥
"हृष्यं ततः परतरं सततं न दृष्ट-
मेनं निषेव्य मनुजः प्रमदासहस्रम् ।
गच्छन्न लिङ्गशिथिलत्वमवाप्नुयाच्च
नागाधिपं विजयते बलतः प्रमत्तः ॥
कान्त्या जनाग्रनमपि स्वरतो मयूरान्
वाहं यवेन नयनेन महाविहङ्गम् ।
वातानशीतिमथपित्तगदं समग्रं
श्लेष्मोत्थविंशतिरुजः परमग्निमान्द्यम् ॥
दुर्नामकामलभगन्दरपाण्डुरोग-
मेहातिसारकृमिहृद्ग्रहणीप्रदोषान् ।
कासज्वरश्वसनपीनसपार्श्वशूल-
शूलास्रपित्तसहितांश्चिरजान् समस्तान् ॥
हत्वा गदानपि च तत् पुनरप्यकारि
सर्व्वर्त्तुपथ्यमथ सर्व्वसुखप्रदायि ।
हृष्यं वलीपलितहारि रसायनं स्यात्
श्रीमूलदेवकथितं परमं प्रशस्तम्" ॥
इति भैषज्यरत्नावली ॥

कामाङ्कुशः, पुं, (कामे कामोद्दीपने अङ्कुश इव । नखाघातेन कामोद्दीपनादस्य तथात्वम् ।) नखः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कामस्य अङ्कुश इव ।) शिश्नः । इति जटाधरः ॥

कामाङ्गः, पुं, (कामं कामोद्दीपकं अङ्गं मुकुलं यस्य ।) आम्रवृक्षः । इति जटाधरः ॥

कामातुरः, त्रि, (कामेन आतुरः ।) कामार्त्तः । यथा । "अर्थौलाघवमुक्तितो निपतनं कामातुरो लाभ्नम्" ॥ इति नवरत्नमध्ये धन्वन्तरिः ॥

कामान्धः, पुं, (कामेन अन्धयति निजध्वनिजनितमन्मथोद्दीपनेन हतज्ञानं करोतीति । काम + अन्ध + णिच् + अच् ।) कोकिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कामेन अन्धः । स्मरान्धः । कामवेगेन कर्त्तव्यताज्ञानशून्यः ।)

कामान्धा, स्त्री, (कामं यथेष्टं अन्धयति । अन्ध + णिच् + अच् + टाप् ।) कस्तूरी । इति राजनिर्घण्टः । (स्मरेण अन्धा । कर्त्तव्यज्ञानशून्या । प्रगल्भानायिकाविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ३ । ७० ।
"स्मरान्धा गाढ़तारुण्या समस्तरतकोविदा ।
भावोन्नता दरव्रीड़ा प्रगल्भाक्रान्तनायका" ॥
अस्या उदाहरणं यथा तत्रैव ।
"धन्यासि या कथयसि प्रियसङ्गमेऽपि
विश्रब्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु ।
नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण
सख्यः शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि" ॥)

कामायुः [स्] पुं, (कामं यथेष्टं आयुर्यस्य ।) गरुड़ः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कामायुधः, पुं, (कामस्य आयुधमिव मुकुले आकारोऽस्ति अस्य । अर्श आदित्वात् अच् ।) महाराजचूतः । आम्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कामदेवास्त्रे क्ली ॥

कामारण्यं क्ली, (कामं मनोहरं अरण्यम् ।) मनोज्ञवनम् । इति शब्दमाला ॥ (कामस्य अरण्यमिति विग्रहे कन्दर्पवनम् ॥)

कामारिः, पुं, (कामस्य अरिः ।) विटमाक्षिकधातुः । इति हेमचन्द्रः ॥ महादेवः कन्दर्पनाशकत्वात् ॥

कामार्त्तः, त्रि, (कामेन ऋतः ।) कामपीड़ितः । कामातुरः । यथा, मेघदूते ५ ।
"कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु" ॥

कामालुः, पुं, (कामं यथेष्टं अलति पुष्पविकाशेन पर्य्याप्नोतीति । अल पर्य्याप्तौ + उण् ।) रक्तकाञ्चनवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कामावसायिता, स्त्री, (कामेन स्वेच्छया अवसाययति सर्व्वाणि अविद्यावासनाजालानि । काम + अव + सो + णिच् णिनि ततो भावार्थे तल् ।) कामान् स्वेच्छया अवसाययितुं शीलमस्य कामावसायी तस्य भावः । इति सारसुन्दरी ॥ शिवस्याणिमाद्यष्टैश्वर्य्यान्तर्गतैश्वर्य्यविशेषः । इत्यमरः शब्दरत्नावली च ॥ सा तु सत्यसङ्कल्पता ॥ (अष्टैश्वर्य्याणि यथा,
"अणिमा लघिमा व्याप्तिः प्राकाम्यं गरिमा तथा ।
ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता" ॥)

कामावसायित्वं, क्ली (कामावसायिनो भावः । त्वप्रत्ययः ।) कामावसायिता । इति हेमचन्द्रः ॥

कामिः, पुं, (कामयते इति । कम् + णिच् + इन् ।) कामुकः । रत्यां स्त्री । इति मेदिनी ॥

कामिकः, पुं, (कामः अस्त्यस्य ठन् ।) कारण्डवपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ (कामेन निर्वृत्तम् । ठञ् ।) कामनिर्वृत्तकर्म्मणि क्ली । यथा, महाभारते अनुशासनपर्व्वणि ।
"देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामिकं तस्य सिध्यति" ॥)

कामिनी, स्त्री, (अतिशयेन कामः अस्या अस्ति इति । काम + इनिः + ङीप् ।) अतिशयकामयुक्ता नारी । इत्यमरः । २ । ६ । ३ ॥ (यथा, मनुः ८ । ११२ ।
"कामिनीषु विवाहेषु गवाम्भक्ष्ये तथेन्धने ।

ब्राह्मण्याभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम्” ॥)
भीरुस्त्री। वन्दा। इति मेदिनी ॥ दारुहरिद्रा। मदिरा। स्त्रीसामान्यम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशती २७० ।
“कर्णा इव कामिनीनां न शोभते निर्भरः प्रेमा” ॥)

कामिनीशः, पुं, (कामिन्याः कामिनीप्रियाञ्जनस्य ईशः तत्साधनत्वात्।) शोभाञ्जनवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

कामी, [न्] पुं, (अतिशयेन कामयते। कम + णिच् + णिनिः।) चक्रवाकः। पारावतः। कामुकः। इति मेदिनी ॥ (यथा, मेघदूते। ७४।
“सभ्रूभङ्गं प्रहितनयनैः कामिलक्ष्येष्वमोघैः” ॥)
चटकः। इति शब्दरत्नावली ॥ चन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ऋषभौषधिः। सारसपक्षी। इति राजनिर्घण्टः ॥ (सर्व्वकामवत्त्वात् विष्णुः। यथा, महाभारते १३। १४९। ८३।
“कामदेवः कामपालः कामी कान्तः कृतागमः” ॥)

कामीलः, पुं, (काममनुगच्छति इति खः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) रामगुवाकः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कामीन इत्यपि दृश्यते ॥)

कामुकः, त्रि, (कामयते इति। “लषपतपदेत्यादिना” ।३।२।१५४। उकञ्।) कामी। तत्पर्य्यायः। कमिता २ अनुकः ३ कम्रः ४ कामयिता ५ अभीकः ६ कमनः ७ कामनः ८ अभिकः ९। इत्यमरः। ३। १। २०॥ (यथा, भागवते ९। २३। १७।
“दुष्मन्तः स पुनर्भेजे स्ववंशं राज्यकामुकः” ॥)

कामुकः, पुं, (कम + उकञ्।) अशोकवृक्षः। अतिमुक्तकलता। इति मेदिनी ॥ चटकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कामुककान्ता, स्त्री, (कामुकानां कान्ता प्रिया।) अतिमुक्तकलता। इति राजनिर्घण्टः ॥

कामुका, स्त्री, (कम + उकञ् + स्त्रियां टाप्। न ङीप्।) धनादीच्छाविशिष्टा। तत्पर्य्यायः। इच्छावती २। इत्यमरः। २। ६। ९॥

कामुकी, स्त्री, (कम + उकञ् + “जानपदकुण्डेति” ।४।१।४२। ङीष्।) मैथुनेच्छावती। तत्पर्य्यायः। वृषस्यन्ती २। इत्यमरः। २। ६। ९॥ (यथा, नैषधे १९। २४।
“अभिशभवदत्यागादेनं जनः खलु कामुकी सुभगमभिधास्यत्युद्दामापराङ्गवदावदः” ॥)

कामेश्वरी, स्त्री, (काम्यन्ते इति कामा विषयास्तेषां भोग्यानां प्रदायित्वेन ईश्वरी।) कामाख्यापञ्चमूर्त्त्यन्तर्गतमूर्त्तिविशेषः। यथा,—
“देव्याश्चापि नरश्रेष्ठ! पञ्च रूपाणि भैरव!।
शृणु वेताल! गुह्यानि देवैरपि सदैव हि ॥
कामाख्या त्रिपुरा चैव तथा कामेश्वरी शिवा।
सारदाथ महोत्साहा कामरूपगुणैर्युता” ॥
इति कालिकापुराणे ६१ अध्यायः ॥ * ॥
अस्या मन्त्रं यथा, श्रीभगवानुवाच।
“देव्याः कामेश्वरीं मूर्त्तिं शृणु वक्ष्यामि भैरव!।
यस्याश्चिन्तनमात्रेण साधको लभते प्रियान् ॥
तन्त्रं तस्याः प्रथमतस्ततोऽनुध्यानगोचरम्।
ततः पूजाक्रमं वक्ष्ये क्रमाद्वेतालभैरव! ॥
प्रजापतिस्ततो वह्निरिन्द्रवीजं ततः परम् ॥
चूड़ाचन्द्रार्द्धसहितं चतुर्थस्वरसंयुतम्।
इदं कामेश्वरीमन्त्रं सर्व्वकामार्थसाधनम्” ॥ * ॥
तस्या ध्यानं यथा,—
“रूपन्तु चिन्तयेद्देव्याः कामेश्वर्य्या मनोहरम्।
प्रभिन्नाञ्जनसंकाशां नीलस्निग्धशिरोरुहाम् ॥
षड्वक्त्रां द्वादशभुजां अष्टादशविलोचनाम्।
प्रत्येकं षट्सु शीर्षेषु चन्द्रार्द्धकृतशेखराम् ॥
मणिमुक्तादिमाणिक्यकृतां मालामुरःस्थले।
कण्ठे च विभ्रतीं नित्यं सर्व्वालङ्कारमण्डिताम् ॥
पुस्तकं सिद्धसूत्रञ्च पञ्चवाणवरं तथा।
खड्गं शक्तिञ्च शूलञ्च विभ्रतीं दक्षिणैः करैः ॥
अक्षमालां महापद्मं कोदण्डञ्चाभयं तथा।
चर्म्म पश्चात् पिनाकञ्च विभ्रतीं वामपाणिभिः ॥
शुक्लं रक्तञ्च पीतञ्च हरितं कृष्णमेव च।
विचित्रं क्रमतः शीर्षं ऐशान्यां पूर्व्वमेव च ॥
दक्षिणं पश्चिमञ्चैव तथैवोत्तरशीर्षकम्।
मध्यञ्चेति महाभाग! क्रमात् शीर्षाणि वर्णतः ॥
शुक्लं माहेश्वरीवक्त्रं कामाख्यारक्तमुच्यते।
त्रिपुरापीतसंकाशं सारदाहरितं तथा ॥
कृष्णं कामेश्वरीवक्त्रं चण्डायाश्चित्रमिष्यते।
धम्मिल्लसंयतकचं प्रतिशीर्षं प्रकीर्त्तितम्।
सिंहोपरिसितप्रेतं तस्मिँल्लोहितपङ्कजम्।
कामेश्वरी स्थिता तत्र ईषत्प्रहसितानना ॥
विचित्रांशुकसंप्रीता व्याघ्रचर्म्माम्बरा तथा।
एवं कामेश्वरीं ध्यायेद्धर्म्मकामार्थसिद्धये” ॥
इत्यादि कालिकापुराणे ६३ अध्यायः ॥

कामोदकं, क्ली, (कामेन स्वेच्छया दत्तं उदकम्।) मृतोद्देशे स्वेच्छया दत्तोदकम्। इति मिताक्षरा ॥

कामोदा, स्त्री, (कुत्सितो मोदो आमोदो यस्याः। सहृदयमनोहरत्वाभावात्।) रागिणीविशेषः। इति हलायुधः ॥

काम्पिलः, पुं, (कम्पिलः नदीविशेषः तस्य अदूरे भवः अण्।) काम्पिल्यदेशः। इति शब्दरत्नावली ॥ (अयन्तु पाञ्चालस्य दक्षिणांशे वर्त्तते। इति हरिवंशः ॥)

काम्पिल्यः, पुं, (कम्पिल + जातार्थे ष्यञ्।) गुण्डारोचनीनामसुगन्धिद्रव्यम्। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (कम्पिलाया अदूरे भवः इति सङ्काशादित्वात् ण्यः।) उत्तरदेशविशेषः। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते। १। १३९। ६८।
“माकन्दीमथ गङ्गायास्तीरे जनपदायुताम्।
सोऽध्यवात्सीत् दीनमनाः काम्पिल्यञ्च पुरोत्तमम्।
दक्षिणांश्चापि पाञ्चालान् यावच्चर्म्मण्वती नदी” ॥)

काम्पिल्लः, पुं, (काम्पिल + अण् निपातनात् साधुः।) गुण्डारोचनी। कमलागुँड़ी इति भाषा। इत्यमरः। २। ४। १४६ ॥ तस्य रूपान्तराणि काम्पिल्लः। कम्पीलः। कम्पिलः। काम्पिल्यः। इति भरतः ॥

काम्पिल्लका, स्त्री, (काम्पिल्ल + स्वार्थे कन् टाप् च।) काम्पिल्लः। इति हारावली ॥ (क्वचित् क्लीवेऽपि दृश्यते। यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अः।
“चूर्णं काम्पिल्लकं वापि तत्पीतं गुटिकाकृतम्”।

काम्पीलः, पुं, (काम्पिल + अण् निपातनात् साधुः।) काम्पिल्लः। इति शब्दरत्नावली ॥ (“देवीं काम्पीलवासिनीम्”। इति यजुर्व्वेदे ॥)

काम्पीलकः पुं, (काम्पील + स्वार्थे कन्।) काम्पिल्लः। इति रत्नमाला ॥

काम्बलः, पुं, (कम्बलेनावृतः। कम्बल + अण्।) कम्बलावृतरथः। इत्यमरः। २। ८। ५४ ॥

काम्बविकः, पुं, (कम्बुः शङ्खं मूषणत्वेन शिल्पमस्य ठक्।) शङ्खकारः। इत्यमरः। २। १०। ८। शाँखारी इति भाषा ॥

काम्बुका, स्त्री, (कुत्सितं अम्बु यस्याः कप्। कोः कादेशः।) अश्वगन्धा। इति रत्नमाला ॥

काम्बोजः, पुं, (कम्बोजदेशे भवः इति। अण्।) कम्बोजदेशजघोटकः। इत्यमरः। २। ८। ४५ ॥ सोमवल्कः। पुन्नागवृक्षः। इति मेदिनी ॥ (कम्बोजः अभिजनो यस्य सिन्ध्वादित्वात् अण्।) म्लेच्छजातिविशेषः। स तु यवनतुल्यः सगरराजेनास्य सर्व्वशिरोमुण्डनं कृतम्। यथा। हरिवंशे।
“अर्द्धं शकानां शिरसो मुण्डयित्वा व्यसर्ज्जयत्।
यवनानां शिरः सर्व्वं काम्बोजानां तथैव च”।

काम्बोजी, स्त्री (कम्बोजेषु भवः कच्छादित्वात् अण् ङीप्।) माषपर्णी। माषाणी इति भाषा। इत्यमरः २।४।१३८॥ वलक्षखदिरः। इति मेदिनी ॥ पापड़ि खएर इति भाषा ॥ गुञ्जा। कुँच इति भाषा। वाकुची। हाकुच् इति भाषा। इति राजनिर्घण्टः ॥

काम्यं, त्रि, (काम्यते इति। कम् + णिच् + कर्म्मणि यत्।) कमनीयम्। सुन्दरम्। इति हेमचन्द्रः ॥ (“काम्यानां स्वफलार्थञ्च दोषघातार्थमेव च।
अतः काम्यं नैमित्तिकं प्रायश्चित्तमिति स्थितिः” ॥
इति जावालः ॥) कामनायुक्तव्यक्तिः। कर्त्तव्यकर्म्म। यथा, मुग्धबोधटीकाकृद्रामतर्कवागीशधृता स्मृतिः
“यत् किञ्चित् फलमुद्दिश्य यज्ञदानजपादिकम्।
क्रियते कायिकं यच्च तत्काम्यं परिकीर्त्तितम्” ॥

काम्यदानं, क्ली, (काम्यञ्च तत् दानञ्चेति।) कमनीयस्य वस्तुनो वरस्त्रीरत्नादिनो दानं कामनया वा दानं। इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः। प्रवारणम् २। इत्यमरः। ३। २। ३ ॥ (यथा, गरुड़पुराणे।
“अपत्यविजयैश्वर्य्यस्वर्गार्थं यत्प्रदीयते।
दानं तत् काम्यमाख्यातं ऋषिभिर्धर्म्मचिन्तकैः” ॥)

कायं, क्ली, मनुष्यतीर्थम्। इति मेदिनी ॥ (कः प्रजापतिर्देवतास्य। “कस्येत्” ।४।२।२५। इत्यण् इदन्तादेशस्य ततः आदिवृद्धिः।) प्राजापत्यतीर्थम्। तत्तु स्वल्पाङ्गुल्योर्मूलम्। कनिष्ठानामिकयोरधोभाग इति यावत्। इत्यमरभरतौ ॥ (यथा मनुः २। ५९।
“अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते।
कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरधः” ॥)

कायः, पुं, (को ब्रह्मास्य देवता “कस्येत्” ।४।२।

२५। इत्यत्र। इदन्तादेशश्च। यस्येतिलोपात् परस्वादादिशब्दैः कदैवतम्। स तु ब्राह्मतीर्थम्। (कायति प्रकाशते इति अच्।) मूर्त्तिः। ("कायः सन्निहितापायः सम्पदः पदमापदाम्। समागमाः सापगमाः सर्व्वमुत्पादि भङ्गुरम्" ॥ इति हितोपदेशः ॥) संघः। लक्ष्यः। स्वभावः। इति मेदिनी ॥ प्राजापत्यविवाहः। इति स्मृतिः॥ (यथा मनुः ३। ३८।

"आर्षोढाजः सुतस्त्रींस्त्रीन्
षट् षट् कायोढजः सुतः" ॥)

अस्य लक्षणं उद्वाहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ मूलधनम्। यथा,—नारदः।

"कायाविरोधिनी शश्वत् पणार्द्धाद्या तु कायिका" ॥

कायमानं, क्ली, (कायस्य मानमिव मानमस्य।) तृणकुटीरः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कायवलनं, क्ली, (कायो वल्यते आच्छाद्यते अनेन। वलस्ततो करणे ल्युट्।), कवचम्। इति हारावली। ७३ ॥

कायस्थः, पुं, (कायेषु सर्व्वभूतशरीरेषु अन्तर्यामितया तिष्ठतीति। काय + स्था + कः।) परमात्मा। (यथा उत्तरगीतायाम्।

"कायस्थोऽपि न कायस्थः कायस्थोऽपि न जायते। कायस्थोऽपि न भुञ्जानः कायस्थोऽपि न बध्यते" ॥

काये ब्रह्मकाये तिष्ठतीति। काय + स्था + कः।) नरजातिविशेषः। इति मेदिनी ॥ तत्पर्य्यायः। कूटकृत् २ पञ्जीकरः ३। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ करणः ४ पञ्जिकारकः ५। इति जटाधरः ॥ तस्योत्पत्त्यादिर्यथा*।

श्रीहर उवाच।

"भूयस्तेऽहं प्रवक्ष्यामि वगलेति मनूत्तमम्।
यस्य ग्रहणमात्रेण कायस्थो विप्रसेवकः ॥

पार्व्वत्युवाच।

अतीव चित्रं शम्भो! त्वमुक्तवानावयोरपि।
शूद्रात् कनीयसी जातिरभवद्विप्रसेवकः ॥
श्रोष्याम्यादौ हि कायस्थवृत्तान्तं ब्रूहि विस्तरात्।
कायस्थः क्षत्रविट्शूद्रान्तते विप्रार्चकः कथम् ॥
केन प्रकारेण च वा वगलेति गृहीतवान्।
ततश्च सिद्धविद्याया वगलाया वरेश्वर! ॥
श्रोष्यामि महिमानञ्च साधनं त्वत्त एव हि ॥

हर उवाच।

ब्रह्मपादांशतो जन्म चातः कायस्थनामभृत्।
ककारं ब्राह्मणं विद्यादाकारं नित्यसंज्ञकम् ॥
आयन्तु निकटं ज्ञेयं तत्र काये हि तिष्ठति।
कायस्थोऽतः समाख्यातो मसीशं प्रोक्तवांश्च यम् ॥
जीवेत्तृणे भृगुपदे जन्मत्वात् शोभना धियः।
शठश्च शूरता किञ्चिदनेकप्रतिपालकृत् ॥
जन्मावधि द्विजार्चायां मतिरेव निरन्तरम्।
कुशासनादि सकलं गृहीत्वा मस्तकोपरि ॥
अनुगच्छामि सततमिति चिन्तामनाः सदा।
शठत्वाच्चतुरत्वाच्च विप्रसेवामनुत्तमाम् ॥
वाञ्छत्येव मसीशः स सदोद्वेगीतिमावहन्।
ब्राह्मणं शीश्वरं ज्ञात्वा भक्त्या स्तौति पुटाञ्जलिः ॥
यं यं गच्छति विप्रश्च मसीशस्तानुगच्छति।
नद्यादौ गत्वा चेद्विप्रः स्नात्वा कुर्य्यात्तपोऽपि च ॥
यावत्तावच्च तिष्ठेत् स क्षुधया पीड़ितोऽपि च।
तथापि नासनं लाति शिरे धर्त्तुं, द्विजोऽपि च ॥
मसीशायादीक्षिताय क्षत्रवैश्योपमाय च।
अशूद्रायेति वोढ़ुं न दद्यात्वेवासनादिकम् ॥

पार्व्वत्युवाच।

चित्रं ब्रवीषि हे नाथ कायस्थोऽशूद्र एव किम्।
जाने शूद्रकनिष्ठं तं शूद्रतुल्यः कथं स न ॥
क्षत्रवैश्योपमो ह्युक्तस्त्वयैष कथमीश्वर! ॥

हर उवाच।

ब्रह्मपादांशतः शूद्रमसीशौ द्वौ बभूवतुः।
शूद्रात् परः कनिष्ठः स चातः कालि! कृतश्च तत् ॥
किन्तु सामादिवेदान् हि क्षत्रो विट् शूद्र एव हि।
गृहीतवान्न तत् किञ्चिन्मसीशोऽलसतः शिवे! ॥
अतो यज्ञोपवीती न ते हि यज्ञोपवीतिनः।
एते स्युर्वैदिकाचारा मसीशो हि स्वभावतः ॥
मस्या सह तु लेखन्या सर्व्वं लेखितुमीश्वरः।
लेखितुं नैव शक्नोति वैदिकं किञ्चितं किल ॥
अतो हृदि विचार्य्याथ खेदेन विप्रमीश्वरम्।
ज्ञात्वा भक्त्यानुगच्छेद्धि यत्र याति धरासुरः ॥
कृतत्रेताद्वापरेषु गतेष्वपि मसीशकः।
तदपि त्यक्तवान्नैव दृढ़ां भक्तिं द्विजेषु च ॥
ततो हि कृपया विप्रः कायस्थमनुगृह्य हि।
सानसं प्राददद्विद्यां वगलेति तव प्रिये! ॥
यतो दीक्षामात्रमेव पवित्रः कार्य्यसिद्धिता।
ततः कुशासनादींश्च वोढ़ुं प्रादात् शिरोपरि ॥
एवं प्रकारेण कालि! विप्राणामनुगाः कलौ ॥
कायस्थाः कालिके! देवि! पुनस्तद्विभवं शृणु ॥
कलिप्रथमतो राजा क्षत्रियाणां महाबलः।
सुयज्ञनामा गोमेधमखमारब्धवान् प्रिये ॥
आहूतवांश्च सर्व्वान् स चतुर्योजनमध्यतः।

---

* कायस्थोत्पत्त्यादौ ग्रन्थकृता राज्ञा यानि प्रमाणानि संगृहीतानि तदितराण्यधुना प्राप्तानि। कतिपयप्रशस्तप्रामाण्यप्रमाणान्यत्रोद्धृतानीति। तद् यथा,—

"क्षणं ध्यानस्थितस्यास्य सर्व्वकायाद्विनिर्गतः।
दिव्यरूपः पुमान् हस्ते मसीपात्रञ्च लेखनी ॥
चित्रगुप्त इति ख्यातो धर्म्मराजसमीपतः।
प्राणिनां सदसत्कर्म्मलेख्याय स निरूपितः।
ब्रह्मणातीन्द्रियज्ञानी देवाग्न्योर्यज्ञभक् स वै।
भोजनाच्च सदा तस्मादाहुतिर्दीयते द्विजैः ॥
ब्रह्मकायोद्भवो यस्मात् कायस्थो वर्ण उच्यते।
नानागोत्राश्च तद्वंश्याः कायस्था भुवि सन्ति वै" ॥

इति पद्मपुराणे सृष्टिखण्डम् ॥ * ॥

दत्तात्रेय उवाच।

"त्रिकालज्ञं महाप्राज्ञं पुलस्त्यमुनिपुङ्गवम्।
उपसङ्गम्य पप्रच्छ भीष्मः शन्तनुतात्मजः ॥
चतुर्णामपि वर्णानामाश्रमाणां तथैव च।
सम्भवः सङ्कराद्वीनां श्रुतो विस्तरतो मया ॥
कायस्थोत्पत्तयो लोकेऽज्ञाताश्चैव महामने।
भूय एव महाप्राज्ञ! श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥
वैश्यवत् दानशीलाश्च पितृयज्ञपरायणाः।
सुधियः सर्व्वशास्त्रेषु काव्यालङ्कारबोधकाः ॥
पोष्टारो निजवर्गाणां ब्राह्मणानां विशेषतः।
तानहं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महामुने! ॥
एतन्म संशयं विप्र! वक्तुमर्हस्यशेषतः।
इति पृष्टो मुनिश्रेष्ठः, गाङ्गेय! शृणु तत्त्वतः ॥

पुलस्त्य उवाच।

शृणु गाङ्गेय! वक्ष्यामि कायस्थोत्पत्तिकारणम्।
न श्रुतं यत् त्वया पूर्व्वं तन्मे कथयतः शृणु ॥
येनेदं सकलं विश्वं स्थावरं जङ्गमं तथा।
उत्पाद्य पाल्यते भूयो निधनाय प्रकल्पते ॥
अव्यक्तः पुरुषः शान्तो ब्रह्मा लोकपितामहः।
यथाऽसृजत् पुरा विश्वं कथयामि तव प्रभो" ॥
"मुखतोऽस्य द्विजा जाता बाहुभ्यां क्षत्रियास्तथा।
ऊरुभ्याञ्च तथा वैश्याः पद्भ्यां शूद्राः समुद्भवाः ॥
द्विचतुःषट्पदादींश्च सवक्त्रमसरीसृपान्।
एककालेऽसृजत् सर्व्वं चन्द्रसूर्य्यग्रहांस्तथा ॥
एवं बहुविधानेन विश्वमुत्पाद्य भारत!।
उवाच तं सुतं ज्येष्ठं काश्यपं चातितेजसम् ॥
प्रतियत्नेन भोः पुत्र जगत् पालय सुव्रत!।
इत्याज्ञाप्य सुतं ज्येष्ठं ऋषिसत्यवहेतुकम् ॥
ततस्तु ब्रह्मणा तेन यत् कृतं तन्निबोध मे" ॥
"दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च।
समाधिस्थोऽभवत् प्राणान् संयम्य शान्तमानसः ॥
ततः समाहितमतेर्यद्भूतं तद्वदामि ते।
तच्छरीरान्महाबाहुः श्यामः कमललोचनः ॥
कम्बुग्रीवो गूढ़शिराः पूर्णचन्द्रनिभाननः।
लेखनीच्छेदनीहस्तो मसीभाजनसंयुतः ॥
निःसृत्य दर्शने तस्थौ ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः।
उत्तमः सुविचित्राङ्गः ध्यानस्तिमितलोचनः ॥
त्यक्त्वा समाधिं गाङ्गेय! तं ददर्श पितामहः।
अधोऽर्द्धस्तच्छरीरोत्थाय पुरुषश्चाग्रतः स्थितः ॥
नामधेयं हि मे तात! वक्तुमर्हस्यतःपरम्।
यथोचितञ्च यत् कार्य्यं तत् त्वं मामनुशासय" ॥

पुलस्त्य उवाच।

"इत्याकर्ण्य ततो ब्रह्मा पुरुषं स्वशरीरजम्।
प्रहृष्य प्रत्युवाचेदमानन्दितमतिः पुनः ॥
स्थिरचित्तं समाधाय ध्यानस्थमतिसुन्दरम्।
मच्छरीरात् समुद्भूतस्तस्मात् कायस्थसंज्ञकः ॥
चित्रगुप्तेति नाम्ना वै ख्यातो भुवि भविष्यसि।
धर्म्माधर्म्मविवेकार्थं धर्मराजपुरे सदा ॥
स्थितिर्भवतु ते वत्स! ममाज्ञां प्राप्य निश्चलाम्।
क्षत्रवर्णोचितो धर्मः पालनीयो यथाविधि ॥
प्रजाः सृजस्व भोः पुत्र भुवि भारसमन्विताः।
तस्मै दत्त्वा वरं ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत" ॥

पुलस्त्य उवाच।

"चित्रगुप्तान्वये जाताः शृणु तान् कथयामि ते।
श्रीमद्रा नागरा गौराः श्रीवत्सश्चैव माथुराः ॥
अहिफणाः सौरसेनाः शैवसेनास्तथैव च।
वर्णावर्णद्वयञ्चैव अम्बष्ठाद्याश्च सत्तम! ॥
शृणु तेषाञ्च कर्माणि कुरुवंशविवर्द्धन!।
पुत्रान् वै स्थापयामास चित्रगुप्तो महीतले ॥
धर्माधर्मविवेकज्ञश्चित्रगुप्तो महामतिः।
भूस्थानं बोधयामास सर्व्वसाधनमुत्तमम् ॥
पूजनं देवतानाञ्च पितॄणां यज्ञसाधनम्।
वर्णानां ब्राह्मणानाञ्च सर्व्वदातिथिसेवनम् ॥
प्रजाभ्यः करमादाय धर्माधर्मविलोकनम्।
कर्त्तव्यं हि प्रयत्नेन पुत्राः स्वर्गस्य काम्यया ॥
या माया प्रकृतिः शक्तिश्चण्डी चण्डप्रमर्द्दिनी।
तस्यास्तु पूजनं कार्य्यं सिद्धिं प्राप्य दिवं गताः ॥
स्वर्गाधिकारमासाद्य यतो यज्ञभुजः सदा।
भवद्भिः सा सदा पूज्या ध्यातव्या सफलादिभिः ॥
भवन्ती सिद्धिदा नित्यं पुत्रदा सा तु चण्डिका।

ब्राह्मणान् भ्रान्तिवशतः केवलं सुतपसं विना ॥
प्रासाकागतद्विजान् यातो दृष्ट्वा सुतपसः प्रिया ।
धवं तिरस्कृतवती यथैतच्छृणु कालिके ! ॥
हे स्वामिंस्त्वां नृपो मूर्खं मत्वा नाहूतवान् मखे ।
केवलं तव पाण्डित्यं मत्समीपे न शोभते ॥

सुतपा उवाच ।

कान्ते ! ब्रवीमि विप्राणां यत् कर्त्तव्यं शृणुष्व तत् ।
याचामात्रं वहन्नन्नं काङ्क्षितव्यं न चाधिकम् ॥
विद्यां चेद्विद्या दातव्या क्वापि नाना विधं चरेत् ।
मूर्खश्चेत् केवला सन्ध्या सदोपास्या प्रयत्नतः ॥
प्रिये तेन च वक्तव्यमृतमेवाप्रियन्त्वपि ।
विप्रेण सततं कार्य्यं वैद्यमागमिकञ्च यत् ॥
ऋतौ गच्छेच्च स्वां कान्तां मुदा कालञ्च पातयेत् ।
काशीं कालादिकं वापि जपेद्विप्रो निरन्तरम् ॥
स्वयं स्वभावतो गुणां ह्युत्तादीनां शिवं वचः ।
वक्तव्यं चेन्न गच्छन्ति विप्रश्चागिनं तरत्यतिः ॥

ब्राह्मण्युवाच ।

सुमानुषत्वं ते कान्त ! सुविप्रत्वं धव ! त्वयि ।
तिष्ठत्येव चिरं विप्र तेऽन्तौ मे मरणं शिवम् ।
कांस्यकङ्कणवलयौ सक्तिनौ मे मृतावधि ॥

सुतपा उवाच ।

प्रिये ते ह्यधुना तीव्रं धनान्तःकरणं सदा ।
विना निमन्त्रितेनापि गत्वा चानीयते धनम् ॥
इत्युक्त्वा सुतपाः कान्तां गत्वा राजसभां प्रिये ! ।
राजानं सुयज्ञं वरणं प्रोवाच नृपतिं द्विजः ॥
रे सुयज्ञ ! विनाह्वानैरगच्छं ते सभामहम् ।
विप्राणां वरणं राजन् ! क्षत्रियाणां तथैव च ॥
कृतं तदपि नाहं रे त्वया दृष्टः स्वचक्षुषा ।

कायस्थः

भ्रष्टो भवतु ते यज्ञः शीघ्रं यातु स्थलान्तरम् ।
क्रुधैतदुक्त्वा सुतपास्ततो नृपसदः स्थलात् ।
विप्रो निःसृतवान् राजा भीतेन मनसाब्रवीत् ॥
हे पुरोहित ! हे विप्र ! हेऽङ्गिरोऽसौ गतः स कः ।
रे इत्युक्त्वा सभामध्ये वृत्तान्तं वद विस्तरात् ॥
नृपाज्ञया क्षत्रियार्थं पट्टादिवस्त्रसंकुलम् ।
स्वर्णाङ्गुरीयकमपि चानेतुं गतवान् हि यः ।
कोषमन्दिरमालोक्य राजान्तिकमथागतः ॥
इत्यब्रवीच्च राजानं चित्रन्ते कोषमन्दिरे ।
किञ्चिच्च वस्तु दृष्टं न दृष्टं भस्मतृणादिकम् ॥
श्रुत्वैतत् विस्मितो राजाऽब्रवीच्चैतत् पुरोहितम् ।
हे पुरोहित ! विप्र ! त्वं कृतवान् यच्चभूच्च तत् ॥
कोऽपराधोऽस्ति मे विप्रः कथं शप्त्वा गतः प्रभो ! ।
कोषमन्दिरसंपातसंवादं दत्तवानयम् ॥
कोषे नास्ति धनं किञ्चित् सर्व्वं भस्मतृणादिकम् ।
श्रुत्वैतदङ्गिरा ब्रूते सुतपा यत्र तत्पट ॥
ततो दुर्गं स राजा च तूर्णं स्वर्णकुठारकम् ।
गले बद्ध्वा द्विजकुलैर्गतवान् सुतपोऽन्तिकम् ॥
अङ्गिरादिद्विजाः सर्व्वे तत्राप्य सुतपोद्विजम् ।
स्तुतिं चक्रुः स राजा च दूरस्थो भक्तितोऽस्तवीत् ॥

अङ्गिरःप्रभृतय ऊचुः ।

धरामरवर ! प्राज्ञ ! नो वरस्त्वं धरातले ।
राज्ञः शिवं नो मानं त्वद्दयाचामहे उमेशसद्दृत् ! ॥
देवस्त्वं देवताज्ञस्त्वं पण्डितानाञ्च पण्डितः ।
दयालो ! नो दयस्व ज्ञ ! नमस्ते वरतो वर ! ॥
ब्रह्म ब्रह्मज्ञ एव त्वं ब्राह्मणेश्वर मानद ! ।
राज्ञः शिवं नो मानं त्वद्याचामहे उमेशसद्दृत्”! ॥

· सुयज्ञराज उवाच ।

कायस्थः

हे नाथ ! हे धरेशेश ! धर्म्मकर्म्मविधायक ! ।
वर्णेश्वर ! नमस्तुभ्यं वन्दे ते चरणाम्बुजम् ॥
हे ब्रह्मण्यदेव ! हे नाथ हे धरामर हे प्रभो ! ।
कृपां कुरु नमस्तुभ्यं प्रणमामि पदं तव ।
नाहं जानामि ते पूजां नाहं जानामि ते स्तुतिम् ।
नाहं जानामि ते ध्यानं मूढं मां कृपया दय ॥

सुतपा उवाच ।

किमर्थं स्तुथ हे विप्राः किमर्थं स्तौषि हे नृप ।
गच्छ यात मखं गत्वा सुखेन सफलं कुरु ॥
श्रुत्वेति सुतपोवाक्ये सुयज्ञः सुखमानसः ।
कृताञ्जलिपुटो राजा चाब्रवीदिदमुत्तमम् ॥

राजोवाच ।

निमन्त्रणन्तु विप्रेन्द्र ! भोज्यञ्च सकलोत्तमम् ।
गृहाणापराधस्सहस्रं क्षमस्व मे कृपां कुरु ॥
अपराधसहस्राणि कृतवानहमंव्यय ! ।
गृह्ण मद्दाशतीं मुद्रामयुतां मां कृपां कुरु ॥
मत्सभास्था द्विजा ह्येते प्रोचुः पाण्डित्यमद्भुतम् ।
गुणांश्च ते बहुविधान् श्रुत्वाहं सुखमानसः ॥
क्षमस्व नाथ ! मे दोषमेकं प्रश्नोत्तरं वद ।
मत्सभास्थो बुधः कोऽपि न ब्रवीति विदाम्बर ! ।
आगच्छति कलिर्घोरस्तत्र के भक्तितो द्विजान् ।
अर्चिष्यन्तीति श्रुत्वा मे वरञ्च मरणं शिवम् ॥
श्रुत्वैतत् सुतपा विप्रोऽब्रवीच्च सदयो नृपम् ॥

सुतपा उवाच ।

हे सुयज्ञ नृपश्रेष्ठ ! ब्राह्मणातिप्रियो नृपः ।
पश्यैतान् विप्रभृत्यांस्त्वमासनादिशिरोधृतान् ॥
एतद्घोरकलावेते भविष्यन्ति द्विजार्चकाः ।
जात्या मसीशाः कायस्था ब्राह्मणेश्वरमानसाः

तथाचोक्ता सुरापेया यामपेया द्विजातिभिः ॥
वैष्णवं धर्ममाश्रित्य महाव्यं प्रतिपालय ।
कर्त्तव्यं हि प्रयत्नेन लोकद्वयहिताय वै ॥
अनुशिष्य सुतानेवं चित्रगुप्तो दिवं ययौ ।
धर्मराजस्याधिकारी चित्रगुप्तो बभूव ह ॥
स्वयं भीष्म ! समुत्पन्नाः कायस्था ये प्रकीर्त्तिताः ।
ये प्रहाले मया ख्याताः संवादं शृणु तत्परः ॥
अहं ते कथयिष्यामि विचित्रं परमाद्भुतम् ।
प्रभावं चित्रगुप्तस्य समुद्भूतं यथा पुरः” ॥

पुलस्त्य उवाच ।

“सौदासो नाम राजाभूत् सगरे क्षितिमण्डले ।
सदा पापरतः सोऽथ धर्माधर्मं न विन्दति ॥
स यथा स्वर्गमासाद्य लेभे पुण्यफलं शृणु ।
सर्व्वपापी दुराचारः सर्वधर्मविवर्जितः ॥
राजनीतिमतं धर्मं न जानाति कथञ्चन ।
आतिथ्यजपकर्माणि तपस्याधममुत्तमम् ॥
न कर्त्तव्यं द्विजैः क्वापि मयाज्ञप्तेर्महीतले ।
एवमाज्ञप्तवाँल्लोके देवपित्र्यकर्मणि ॥
परित्यज्य स्वकं देशं ततो देशान्तरं ययौ ।
ये केचिद्वसतिं चक्रुर्लोकेषु ब्राह्मणादिषु ॥
ततः प्रभृति गाङ्गेय ! न यज्ञवचनं क्वचित्” ॥
“न कोऽपि कुरुते भीष्म ! पुण्यं तत्र निषेधितम् ।
स्त्रीता ब्राह्मणादिभ्यः करं कर्मविदूषकः ॥
अथो धर्मभृतां श्रेष्ठ शृणु कर्म विपाकजम् ॥
कालेनाल्पेन गाङ्गेय सौदासो विचरन् महीम् ।
कार्त्तिके शुक्लपक्षे च द्वितीया चोत्तमा तिथिः ।
तस्यां कार्य्यैव कायस्थैश्चित्रगुप्तस्य पूजनम् ॥

महतीभक्तिभावेन धूपदीपादिभिस्तथा ॥
दैवयोगात्तथायातः सौदासः पर्य्यटन्महीम् ।
श्रद्धायुक्तशरीरेण दृष्ट्वा च पूजनं ततः ।
कृत्वा सुपूजनं तत्र चित्रगुप्तस्य भक्तितः ॥
गतपापोऽभवत् सद्यः सौदासोऽसौ महीपतिः ।
चित्रगुप्तप्रभावेण गतो लोकं सुरालयम् ॥
इदं विचित्रमाख्यातं चित्रगुप्तप्रभावजम् ।
कथितं नृपशार्दूल ! किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि ॥
इत्याकर्ण्य ततो भीष्मः प्रत्युवाच मुनिं ततः ।
विधिना केन तत्रापि पूजा कार्य्या महामुने ! ॥
को मन्त्रः को विधिस्तत्र सर्व्वं तद्वद मे प्रभो ।
यामासाद्य मुनिश्रेष्ठ ! सौदासः स्वर्गमाप्तवान् ॥

पुलस्त्य उवाच ।

चित्रगुप्तस्य पूजाया विधानं कथयाम्यहम् ।
नैवेद्यैर्घृतपक्वैश्च यथाकालोद्भवैः फलैः ॥
गन्धपुष्पोपहारैश्च धूपदीपैः समासतः ।
चित्रगुप्तञ्च संपूज्य श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ॥
नवकुम्भं समानीय पानीयपरिपूरितम् ।
शर्करापूरितं कृत्वा पात्रं तस्योपरि न्यसेत् ॥
पूजान्ते च प्रयत्नेन दातव्यश्च द्विजन्मने ।
ब्राह्मणान् भोजयेत्तत्र कायस्थानपि मन्त्रवित् ॥
मसीभाजनसंयुक्तः सदा चरसि भूतले ।
लेखनीच्छेदनीहस्तचित्रगुप्त ! नमोऽस्तु ते ॥
चित्रगुप्त नमस्तुभ्यं नमस्ते धर्मरूपिणे ।
तेषां त्वं पालको नित्यं नमः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
मन्त्रेणानेन राजेन्द्र चित्रगुप्तस्य पूजनम् ।
एवं संपूज्य विधिवत् सौदासो भक्तिभावतः ॥

अचिरात् पापसंमुक्तो राज्यं कृत्वा मृतो नृपः ।
नीतोऽसौ यमदूतैश्च यमलोकं भयानकम् ॥
चित्रगुप्तस्तदा पृच्छद्धर्मराजोऽपि भारत ! ॥

धर्मराज उवाच ।

सौदासोऽसौ दुराचारः पापकर्मसदारतः ।
यानि कानि च पापानि राजासौ कृतवान् भुवि ॥
पृष्टोऽसौ यमराजेन धर्माधर्मविशारदः ।
धर्मराजं ततः प्राह चित्रगुप्तो महामतिः ॥
विपाकं धर्मजं ज्ञात्वा तं प्रहस्याब्रवीद्वचः ॥

चित्रगुप्त उवाच ।

जानेऽहं पापकर्मासौ राजार्थं विदितः सदा ।
त्वत्प्रसादादहं सौरे ! पूज्योऽस्मि वसुधातले ॥
त्वया दत्तं वरं स्थानं भक्तास्तेऽहं सदा प्रियः ।
इति ज्ञात्वा वदाम्यत्र राजापापोऽस्ति मे मतिः ॥
पूजां चकार राजासौ दृष्ट्वा पूजाञ्च मामकीम् ।
अतस्तुष्टोऽस्मि हे देव ! यातु विष्णुपदं नृपः ॥
यमेनाज्ञापितो राजा वैष्णवं पदमाप्तवान् ।
ये चान्ये पूजयिष्यन्ति चित्रगुप्तं महीतले ॥
कायस्थाः पापनिर्मुक्ता यास्यन्ति परमां गतिम् ।
तस्मात् त्वमपि गाङ्गेय ! पूजां कुरु विधानतः ॥

दत्तात्रेय उवाच ।

मुनेर्वचनमाकर्ण्य भीष्मः प्रयतमानसः ।
चकार पूजनं तत्र चित्रगुप्तस्य तत्परः ॥
कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायाञ्च भारत ! ।
यमञ्च चित्रगुप्तञ्च यमदूतांश्च पूजयेत् ॥
अतो यमद्वितीयेति संज्ञा लोके बभूव ह ।
तेनैव भगिनीहस्ते भोक्तव्यं पतिवर्द्धनम् ॥

महाविद्योपासकाश्च गुणतः क्षत्रियोपमाः ।
कलौ हि क्षत्रियाभावात् वैश्याभावाच्च सुव्रत ! ॥
एते भक्त्या भविष्यन्ति विप्रामानसहिष्णवः ।
विप्रप्रिया विप्रभक्ता विप्रमानप्रदा यतः ॥
महाविद्याप्रिताश्चैते क्षत्रकर्म्मरताः कलौ ।
मस्या एवेश इत्यस्मात् मसीशोऽसौ निगद्यते ॥
ब्रह्मणो विप्रमूर्त्तेस्तु पादांशे सम्भवन्ति तत् ।
कायस्था इति संज्ञाः स्युः सुयज्ञैषां शिवा मतिः ॥
श्रुत्वैतत् सकलं राजा वृत्तान्तं सुतपोमुखात् ।
प्रेमाश्रुभिर्न्नत्यकारी कृताञ्जलिपुटोऽब्रवीत् ॥
राजोवाच ।
इतः परन्तपेऽहश्चेत् म्रिये तदपि मच्छिवम् ।
श्रुतं यत्तव जातीनां क्षत्रहीनकलौ सुखम् ॥
ो ऽतितुष्टः सुतपा उवाच मधुरं नृपम् ।
ज्ञ ! सुमतिस्त्वं हि त्वत्तो विप्रप्रियो न हि ॥
नेन ब्राह्मणानां हि वरश्च मरणं नयेः ॥
सुयज्ञोवाच ।
नाथ सुतपो विप्र ! श्रुतं यन्मेऽद्य त्वन्मुखात् ।
या पृच्छ तत् सर्व्वं ते जातेर्म्महिमानम् ॥
ह्मणो ब्रह्म जानाति नान्यजातिरिति श्रुतिः ।
ह्मज्ञानी सदा विप्रो न चेद्ब्राह्मणसंज्ञकः ॥
ना प्रयुक्तिं यो विप्र उपकारी स्वयं भवेत् ।
ष्टीः करोति ब्रूते च क्षत्रादीनां शिवं वचः ॥
एव साक्षाद्ब्रह्मेति विप्राणां जातिलक्षणम् ।
ह्मणाज्ञावचो ये न गृह्णन्ति पालयन्ति च ॥
र्व्वाज्ञालङ्घनं पापं स्पृशेत्तेषां शरीरतः ।
त्रेति सकलं चोक्तं ते च सन्दिग्धजातयः ॥
ीकारादि सकलं सृष्टिस्थितिलयश्च यत् ।
कुर्व्वन्ति हि कर्तुं ते विप्राः पित्रेति चोक्तम् ॥
नायासैर्मुदा यो यत् विप्राय भक्तितो ददत् ।
दा तदेव गृह्णाति विप्राणामिति लक्षणम् ॥
चामपि न कापट्यं कुरुते ब्राह्मणः क्वचित् ।
नापराधैर्न शपेदिति तज्जातिलक्षणम् ॥
दुःखे भवति हिंस्रः स शठे शाठ्यं समाचरेत् ।
आर्ज्जवश्चेन्द्रियग्रामान् स्ववशे स्थापयेच्चिरम् ॥
दयालुश्च सदा विप्र इति पुत्त्र हृदि स्मरन् ।
भीत्या भक्त्या सदा पूज्यः पितेति ब्रूतवांश्च मे ॥
कटूक्त्या यदि गृह्णाति हृदा दुःखेन राति चेत् ।
तद्विप्रो दुःखं भजते दातुर्नैव शिवं क्वचित् ॥
वित्तशाठ्यं गृहशाठ्यं कार्य्यं नोभयतः क्वचित् ।
इत्यप्यात्मज विप्राच्च श्रुतं शासनसम्मतम् ॥
शृणु पुत्त्र प्रवक्ष्यामि सावधानं समाचर ।
प्रान्तं बज्रशपन्तं वा नैव दुह्यति भूसुरम् ॥
सुतपो नाथ मे पित्रा यद्यदुक्तं तदुक्तवान् ।
त्वञ्चापि ब्राह्मण ब्रह्म यथारुचि तथा कुरु ॥
श्रुत्वैतत् सुतपा विप्र उवाच परमादरम् ।
राजन् वरं वृणु वृणु यत्ते मनसि वाञ्छितम् ॥
सुयज्ञ उवाच ।
ऋषे ! वरेण ते नैक उपकार इहाधुना ।
यज्ञे समाप्ते मे मत्तच्छेत्ता रामो भविष्यति ॥
सुतपा उवाच ।
यज्ञं समाप्य सुखतः प्रगच्छेर्विन्ध्यनैर्ऋतिम् ! ।
तत्र वै स्वर्णदानद्या मध्ये द्वीपोऽस्ति सुन्दरः ॥
द्वादशक्रोशमानो हि तद्गत्वा वसतिं कुरु ।
यदा परशुरामस्ते कश्चिच्छेत्ता भविष्यति ॥
भविष्यति च काणः स नय ते वाञ्छितं वरम् ।
ततः पुनः कृते राजन् जम्बूद्वीपेश्वरो भवान् ॥
भविष्यतीति त्वं वीजरूपेण तिष्ठ तत्र हि ।
वरं ते वाञ्छितं गृह्ण तुष्टोऽहं भक्तितस्तव ॥
इहतः परतो यद्यत् परमानन्द मुत्तमम् ॥
सुयज्ञराजोवाच ।
नाथ ! नाहं वरं याचे याचे केवलमञ्जुते ।
चिरं मम मतिस्तिष्ठेदिति देहि वरोत्तमम् ॥
तेऽङ्घ्रौ पवित्रे परमे सर्व्वत्र सुखदे किल ।
तदेवास्तु इति प्रोच्य सुतपा गतवान् गृहम् ॥
राजापि च मखं कृत्वा विप्रेभ्यो दक्षिणां ददत् ।
परिवारयुतोऽगच्छद्द्वीपे काञ्चनदान्तरे ॥
वसतिं वरतः प्राप्तां चतुर्द्दिक्षु जलप्लुताम् ।
अत्रस्थाः प्रापटन् विप्राः पण्डिताः स्वस्ववासभूम् ॥
एको मसीशः सर्व्वाख्यः सर्व्वाणीहृदयद्विजात् ।
कुलप्रदीपः स्वीयानां जातीनां पूतत्रास्पृहः ॥
वगलेति महाविद्यां गृहीत्वा साधयन् मुदा ।
सर्व्वाणीहृदयाख्यस्य पण्डितस्य प्रसादतः ॥
वरं याचितवान् भक्त्या त्रिलोकाधिपतिं गुरो ! ।
कृपया कुरु मां नाथ ! त्वमेव वगला मम ॥
गुरुस्त्वपि वरं दत्तो राज्यं भुक्त्वा पुनर्भवन् ।
त्रिलोकाधिपतिर्भूय मुदा तत्र सुखिष्यसि ॥
गुर्व्वाज्ञया मसीशः स राज्यभोगी द्विजार्च्चितः ।
विहाय देहं भूयश्च त्रिधारूपो बभूव ह ॥
चित्रगुप्तश्चित्रसेनश्चित्राङ्गद इति त्रयः ।
स्वर्गे मर्त्ये च पाताले राजते चिरमुत्तमः ॥
चित्रगुप्तो महाविद्यां प्राप्य कृष्णाख्यविप्रतः ।
पुत्रान् याचितवान्नैव गुरोर्देवत्वमावहन् ॥
यमान्तिकस्थो बभूवापि सर्म्मत्याधोविवेचकः ।
चिरं शुभाशुभं कर्म्म विविच्य शमनान्तिके ॥
यद्वदेत् सकलानां तु तदेवाभोजयेत् यमः ।
चित्रसेनो महाविद्यां वगलेति गुरोर्नयन् ॥
जप्त्वा संतोष्य पुत्रादीन् याचित्वा प्राप्य मर्त्यतः ।
राज्यं चकार मुद्युक्तश्चित्राङ्गद अधोगतः ॥
अधोगतस्य हेतुं त्वं वगले शृणु कालिके ! ।
वगलेति मनुं प्राप्य विप्रोऽस्मि इति वाञ्छया ॥
तपश्चकार पञ्चाब्दं नान्नं किञ्चित् गृहीतवान् ।
फलमूलादिकं किञ्चित् सायमत्ति यथा मिलेत् ॥
विहाय विप्रस्य गुरोरपि पूजाञ्च पार्व्वति ! ।
जपेन्नित्यं हि वगलामन्यविप्रश्च नेच्छयन् ॥
ज्ञात्वेति ब्राह्मणाः सर्व्वे ऊचुश्चित्राङ्गदं क्रुधा ।
वचो हि मधुरं किञ्चित् प्रियाद्भक्ताच्च सुन्दरि ! ॥
रे चित्राङ्गद ! अज्ञस्त्वं वत्स विप्रत्वमिच्छसि ।
कदाप्युपानन्मस्तस्थो नैवेति न हि बुध्यसि ॥
वत्स ! शीघ्रमधो गच्छ चिरं कुरु तपो मुदा ।
ततः श्रुत्वेति शापं स भक्त्यातिशयमानसः ॥
कृताञ्जलिपुटो ब्रूते चित्राङ्गद इतीश्वरि ! ॥

नित्यं यशस्यमायुष्यसर्व्वकामार्थसिद्धिदम् ।
दानानि दापयेद्यस्तु भगिन्यै च विशेषतः ॥
काले तत्र च संपूज्य चित्रगुप्तञ्च लेखकम्
चित्रैश्च चित्रपुष्पैश्च रक्तचन्दनमिश्रितैः ॥
नैवेद्यं दीयते तस्मै मोदकं गुड़मिश्रितम् ॥
प्रार्थना यथा ।—
उत्पत्तौ प्रलये चैव भोग्ये दाने कृताकृते ।
लेखकस्त्वं सदा श्रीमांश्चित्रगुप्त नमोऽस्तु ते ॥
श्रिया सह समुत्पन्न समुद्रमथनोद्भव ! ।
चित्रगुप्त महाबाहो ! ममाद्य वरदो भव ॥
चित्रगुप्तस्तु सन्तुष्टो भीष्माय च वरं ददौ ।
मत्प्रसादान्महाबाहो मृत्युस्ते न भविष्यति ॥
स्मरिष्यसि यदा मृत्युं तदा मृत्युर्भविष्यति ।
इति तस्मै वरं दत्त्वा चित्रगुप्तो दिवं ययौ ॥
अनेन विधिना यस्तु चित्रगुप्तस्य पूजनम् ।
करिष्यति महाबाहो तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
इहैव विपुलान् भोगान् भुक्त्वा सर्व्वान् मनोरथान् ।
अन्तेय विष्णुलोकञ्च नरो याति न संशयः ॥
चित्रगुप्तकथां दिव्यां कायस्थोत्पत्तिसंज्ञकाम् ।
भक्तियुक्तेन मनसा ये शृण्वन्ति नरोत्तमाः ॥
दीर्घायुषो भविष्यन्ति सर्व्वव्याधिविवर्ज्जिताः ।
सर्व्वे विष्णुपदं यान्ति यत्र यान्ति तपोधनाः” ॥
इति भविष्यपुराणे चित्रगुप्तकायस्थोत्पत्तिमाहात्म्यकथा समाप्ता ॥ * ॥
“एवं हत्वार्ज्जुनं रामः सन्धाय निशितान् शरान् ।
एक एव ययौ हन्तुं सर्व्वानेवातुरान् नृपान् ॥
केचित् गहनमाश्रित्य केचित् पातालमाविशन् ।
सगर्भा चन्द्रसेनस्य भार्य्या दाल्भ्याश्रमं ययौ” ॥
“ततो रामः समायातो दाल्भ्याश्रममनुत्तमम् ।
पूजितो मुनिना तत्र पाद्यार्घ्याचमनादिभिः ॥
ददौ मध्याह्नसमये तस्मै भोजनमादरात् ।
रामस्तु याचयामास हृदिस्थं स्वमनोरथम् ॥
याचयामास रामाच्च कामं दाल्भ्यो महामुनिः ।
ततस्तौ परमप्रीतौ भोजनं चक्रतुर्मुदा ॥
भोजनानन्तरं दाल्भ्यः पप्रच्छ भार्गवं प्रति ।
यत्त्वया प्रार्थितं देव तत् त्वं शंसितुमर्हसि ॥
राम उवाच ।
तवाश्रमे महाभाग सगर्भा स्त्री समागता ।
चन्द्रसेनस्य राजर्षेः क्षत्रियस्य महात्मनः ॥
तन्मे त्वं प्रार्थितं देहि हिंसेयं तां महामुने ।
ततो दाल्भ्यः प्रत्युवाच ददामि तव वाञ्छितम् ॥
दाल्भ्य उवाच ।
स्त्रियो गर्भमनु बालं तन्मे त्वं दातुमर्हसि ।
ततो रामोऽब्रवीद्दाल्भ्यं यदर्थमहमागतः ॥
क्षत्रियान्तकरश्चाहं तत् त्वं याचितवानसि ।
प्रार्थितञ्च त्वया विप्र ! कायस्थो गर्भ उत्तमः ॥
तस्मात् कायस्थ इत्याख्या भविष्यति शिशोः शुभा ॥
एवं रामो महाबुद्धिर्हित्वा तं गर्भमुत्तमम् ।
निर्जगामाश्रमात्तस्मात् क्षत्रियान्तकरः प्रभुः” ॥
“कायस्थ एष उत्पन्नः क्षत्रिण्यां क्षत्रियात्ततः ।
रामाज्ञया स दाल्भ्येन क्षत्रधर्माद्बहिष्कृतः ॥
कायस्थधर्मोऽस्मै दत्तश्चित्रगुप्तस्य यः स्मृतः ।
तद्गोत्रजाश्च कायस्था दाल्भ्यगोत्रास्ततोऽभवन् ॥
दाल्भ्योपदेशतस्ते वै धर्मिष्ठाः सत्यवादिनः ।
सदाचारपरा नित्यं रता हरिहरार्च्चने ॥
देवर्षिपितृणाञ्च अतिथीनाञ्च पूजकाः” ॥
इति स्कान्दे रेणुकामाहात्म्यम् ॥ * ॥

चित्राङ्गद उवाच ।
"हे ब्राह्मणा हे गुरवो ! मामेवातिनिरागसम् ।
कथं यूयमुभिवन्तो हि विप्ररूपा च ईश्वराः ॥
मुखाद्वो श्रुतवान् यद्यल्लतिः का तत्समाचरन् ।
उपास्यो यस्तद्भवितुं सर्व्वे ह्युद्योगिनः स्मृत ॥
जानेऽहं ब्राह्मणो ब्रह्म स्वेच्छया विविधाकृतिः ।
नानालीलामाचरितुं मानुषाकृतिरप्यभूत् ॥
तद्ब्रह्म ब्राह्मणं जाने जाने तत् सर्व्वरूपधृक् ।
राजेति संज्ञाधारी कः किं वा तत्र प्रमाभिधम् ॥
तदेव सकलस्यापि तदेव सर्व्वकर्तृ च ।
तदेव सर्व्वपाठ् स्यात्तदेव सर्व्वहर्तृ च ॥
पुंरूपं चैव स्त्रीरूपं क्लीवरूपञ्च नान्यथा ।
आत्मा एवैकरूपं तत् स्वमेवानेकमाकरोत् ॥
नानाप्रकारजीवादि चात्मनात्मानमेव हि ।
स्थावरं जङ्गमं विप्रात्तदेव नात्र संशयः ॥
भवन्तो हीश्वराः सर्व्वे किमर्थञ्च तत् कथम् ।
कथं चिन्तयथात्मानं देवमर्च्चनकालतः ॥
छलेन भूतशुद्धादि कृत्वा देवाः स्युरेव किम् ।
ईशोऽपि मानुषाकृत्या ईशत्वप्राप्तये पुनः ॥
यद्युद्योगी भवेत्तत् किं मानुषोऽहं न तच्चरे ।
अन्यापि न भवेद्ब्रह्म यूयमन्यापिनः कथम् ॥
वगलापि च या जप्या सा च ब्राह्मण एव हि ।
कश्चिद्विशेषो भेदोऽपि वगलायां द्विजेऽपि न ॥
अतस्तद्भवितुं विप्रा अहमप्येव तापसः ।
गुर्व्वाज्ञा मे पुराभूच्च सर्व्वं त्यक्त्वा जपं कुरु ॥
अतोऽहं सकलं त्यक्त्वा केवलां वगलां जपे ।
वगलायां द्विजे नैव कश्चिद्भेदोऽस्ति शासने ॥
अतो विप्रोऽस्मीति कामं कृतवान् जपकर्म्मणि ।
गुरौ विप्रे मनौ चापि देवे चात्मनि भूसुराः ॥
मसीशजातिः किञ्चिच्च न विशेषं विचिन्तयेत् ।
ब्राह्मणोऽप्यविशेषश्च तस्मिंस्तस्मिंश्च भूसुराः ॥
आत्मन्यात्मनि कीटेऽपि चेति वो जातिलक्षणम् ।
मूर्खोऽहं यच्च श्रुतवान् प्रभवो ब्राह्मणास्ततः ॥
तदाचरितवान् मे को दोषोऽस्ति वदत द्विजाः ।
विनापराधतो विप्रा यूयं वामनरूपतः ॥
बलिञ्चातिप्रियं भक्तमधः प्रापयन् यदि ।
अहं कीटोऽत्र नाश्चर्य्यं किमधो न पटे कथम् ॥
कृताञ्जलिपुटोऽहं वत्सराणां शतसंख्यया ।
प्रणमे स्वगृहं विप्रा गच्छताहमधः पटे ॥
अधोगच्छाम्यहं तत्र किञ्चित् खेदं करोमि न ।
वाञ्छयामीति चाज्ञा वो न लङ्घ्या भवतु क्वचित् ॥
इत्यादि श्रुत्वा हे कालि! लज्जां प्राप्यातिखेदिताः ।
श्रवन्ति चातिमधुरं क्रन्दन्त इव ते द्विजाः ॥
हे चित्राङ्गद! हे विद्वन्! दौर्ब्बल्यं त्यज वत्सक !
दुश्चिन्तां कुरु मा तात भेदं ते कथयामि ते ॥
जनकस्तपोबलेनैव सर्व्वं भवितुमर्हति ।
नार्हतीशं विना तात ब्राह्मणो भवितुं किल ॥
इतीश्वराद्या वेदेऽस्ति प्रतिजानीहि तत्त्वतः ।
वरं प्राप्नोति देवत्वं ब्राह्मणत्वं कदापि न ॥
यथामरत्वमीशेन विना क्वापि न शासने ।
मा दुःखी त्वमधो गच्छ सुखेन वगलां जप ॥
कालेदशसहस्राणि नागलोकेश्वरो भव ।

ततस्त्रिलोकनाथस्त्वमिन्द्रतुल्यो भविष्यसि ॥
राज्यं भुक्त्वा ततो नैव पुनरावर्त्तनं तव ।
सदा वयं तव शिवं चिन्तयामो न भीं कुरु ॥
के जानन्तीदृशं त्वां हि भक्तश्रेष्ठं विवेचकम् ।
प्रायं दारुणमाकृत्यमधुना तन्न खण्डति ॥
तात गच्छ सुखं भुङ्क्ष्व नागलोकेऽपि विस्तरात् ।
तत आनन्दमनसा गतश्चित्राङ्गदस्तलम् ॥
स्वस्थानं ब्राह्मणाश्चापि चागच्छन् लज्जितान्तराः ।
भूयो मसीशः सर्व्वोऽपि विप्रदासाभिधोऽभवत् ॥
विप्रप्रसादात् शूद्राणामपि श्रेष्ठो बभूव ह ।
वगलेति महामन्त्रं सर्व्वेषां सर्व्वकामदम् ॥
केवलेन जपेनैव लक्षेण कालि। सिध्यति ।
वशीकरणकर्म्मादि दशसाहस्रतो भवेत् ॥
अथ वच्मि महेशानि। वगलासाधनं तव ।
वगलेति मनोः संख्या पुरश्चरणकर्म्मणि ॥
लक्षेण मन्त्रसिद्धिः स्यात् नास्त्यत्र युगसंख्यकम् ।
ततो वश्यादि कर्त्तव्यं दशसाहस्रसंख्यया ॥
शरीरारोग्यतो वापि धनेच्छुश्चायुतं जपेत् ।
कलावेतस्य हि मनोः प्रभावं किं ब्रवीमि ते ॥
सहस्रमात्रहोमेन सर्व्वसिद्धिर्न चान्यथा ।
नास्त्यपेक्षा हि ऋष्यादेः स्तुतिपाठादिकस्य वा ॥
स्तुतिर्व्वा कवचं वापि ऋष्यादिन्यास एव वा ।
वगलेति स्वयं सर्व्वं सिद्धविद्या इति प्रिये ! ॥
त्वयाद्यारूपया कालि ! स्वयमुक्तं पुरैकदा ।
शरीरारोग्यतो देवि ! वैरिनिग्रहतोऽपि वा ॥
दिवा नक्तञ्च कर्त्तव्या सहस्रमानतो जतिः ।
केवलाकृतिमात्रेण राजावारोग्यतां लभेत् ॥
वगले इति यो द्विजाप्यक्तोच्चैश्च वारयेत् ।
पथिस्था विघ्नदाः सर्व्वे पलायन्ते तमीक्षिताः ॥
भवेद्धि सफलं कर्म्म वगलेति स्मरन् जनः ।
वगलाजापिनं दृष्ट्वा सर्व्वे भीतिमवाप्नुयुः ॥
केवलं पटलमिदं पठन् प्रश्रवन् मनोरथम् ।
लभेत् कालि! वपुस्त्यक्त्वा वगलाञ्च न संशयः ॥
एषा विद्या मसीशेन सदोपास्या न संशयः ।
ब्राह्मणे वगलायाञ्च चिन्तयेदेकरूपतः ॥
विना प्रयुक्तिमपि च मसीशं श्रावयेद्द्विजः ।
श्रावणायां धनाकाङ्क्षी न भवेद्ब्राह्मणोत्तमः ॥
आलस्याद्वा प्रमादाद्वा श्रावयेन्न यदि द्विजः ।
मसीशहत्याभागी स्याच्छ्रावयित्वा तव प्रियः ॥
ब्राह्मणोऽपि वरारोहे! प्रश्रृणुयात् भक्तितत्परः ।
निर्व्वाणं लभते कालि! निष्कामी कोऽपि चेत् पठेत् ।
एतदृतोऽपि कायस्थः प्रश्रृणुयान्न यदि प्रिये ! ।
पटलं काम्यदश्चाशु ब्रह्महत्याफलं लभेत्" ॥
इति आचारनिर्णयतन्त्रे वासुदेवसम्मते हर-
पार्व्वतीसंवादे सप्तविंशत्तमः पटलः ॥
"चाटचारणचौरेभ्यो वधबन्धभयादिभिः ।
पीड्यमानाः प्रजा रक्षेत् कायस्थेभ्यो विशेषतः" ॥
इति वह्निपुराणे पाशुपतदानाध्यायः ॥ * ॥
गौड़देशे तेषामागमनकारणम् । तत्रादौ
मङ्गलाचरणं यथा,—
"यस्याभूद्भूमिदेवो वदनसरसिजेद्दशुजेभूमिपालो
यस्योर्व्वोर्व्वैश्य एव द्विजभजनरतिर्यस्य शूद्रः पदाब्जे ।

दृष्ट्वा पातिष्यतीदं जगदिति प्रकृतिर्यः स्वयं पूरुषः
वन्देऽहं देवदेवं त्रिगुणमयवरं सर्व्वलोकानुकम्पम्"
अथ आदिशूरराजप्रशंसा ।
"श्रीमद्राजादिशूरोऽभवदवनिपतिर्धर्म्मराजो व प्राज्ञः
सल्लोकः सद्विचारैरदितिसुतपतिः स्वयंचार्स
दत्तचारीत् । प्रातापादित्यवत्प्राखिलतिमिररिः
स्तत्त्ववेत्ता महात्मा जित्वा बुद्धांश्चकार स्वयमपि
नृपतिर्गौड़राज्याभिरक्षान्" ॥ * ॥ अथादि
शूरस्य पार्श्वं प्रति क्रतुकृद्ब्राह्मणकुलीनशूद्रयोः
प्रश्नस्तस्योत्तरञ्च ।"पार्श्वं पृपृच्छ पूतं परमसुरपः
दन्दपद्मार्थकोऽसौ कास्मन्ते कान्यकुब्जाः क्र
तुतिकुशलाः क्वापि शूद्राः कुलीनाः । पार्श्वन्तेष
मवोचत् परिचयमखिलं भूपवाक्यात् द्विजाः
कोलाञ्चस्थाः कुरङ्गा इव किल तपसा नैव केषा
मधीनाः ॥ कोलाञ्चस्य महीपतिः क्षितिभुजा
मेकप्रधानः प्रधी स्वेच्छे निष्ठमतिर्महाशयवत्
श्रीवीरसिंहः स्वभूत्। तद्देशवासिनः समाग
तुतिनः पापालिसंहारिणः सन्ति यासतम
सभासद इतो गौड़ेन्द्रभूमीश्वराः" ॥ * ॥
अथ वीरसिंहं प्रति लिपिप्रेरणम् ।
"भूपोऽभूद्भवने स्वचेष्टितपरः सद्धर्मभार्य्यान्विता
भूदेवान् वृषवान् विचित्रलिखनैरानेतुकामः स्वयं
पात्रेण प्रणयप्रमोदरचितां श्रीवीरसिंहे लिपिं
गौड़क्ष्मापतिरेव पुण्यसुमतिर्दूतेन प्रास्थापयत्" ।
अथ लिपिप्रकारः ।
"सुकृतसुकृतसंघाः सर्व्वशास्त्रार्थदक्षाः
लपितहतविपक्षाः स्वस्तिवाक्याः श्रुतिज्ञाः ।
सुजितसुगतवृन्दे गौड़राज्ये मदीये
द्विजकुलवरजाताः सानुकम्पाः प्रयान्तु ॥
नृपतिसुकृतिसारः क्षीयवंशावतारः
प्रबलबलविचारो वीरसिंहोऽतिवीरः ।
मयि वरसखितास्ते भूमिदेवान् सशूद्रान्
पुनरपि मम गौड़े प्रापय त्वं नितान्तम्" ॥
अथ ब्राह्मणशूद्राणां गौड़देशे गमनेच्छा ।
"मुदा गन्तुकामाः पुरावासगौड़ाः
समाहूय कोलाञ्चदेशं क्षितीशम् ।
नृपाज्ञाञ्च लब्ध्वा सदारादिभृत्या
महायोगिनस्ते बभूवुः सशूद्राः" ॥ * ॥
अथादिशूरसमीपे ब्राह्मणप्रेरणम् ।
"महाराजराजादिशूरो महात्मा
त्वया वीरसिंहस्य मेऽस्त्यादिसख्यम् ।
तवाज्ञानुसाराद्धि प्रस्थापयामि
द्विजान् पञ्चगोत्रान् सदारादिभृत्यान्" ॥*
अथ ब्राह्मणानां गमनम् ।
"चलच्चञ्चलाश्वालियानाः प्रधाना
इहत्प्राश्रुगुम्फातिशोभानलाभाः ।
क्रतुज्ञाः श्रुतिज्ञाः प्रतिज्ञानसाध्याः
सवर्म्मास्त्रशस्त्राः प्रयाताः प्रयागम् ॥
ततः स्नानदानादि कृत्वा च विप्राः
ययस्तेऽपि वाराणसीं पञ्चगोत्राः ।
ततो विश्वनाथं समालोक्य दाने-
र्यशः प्राप्य तस्मादुरयाभू मिमापुः" ॥ * ॥

अथ ब्राह्मणानां गौड़राज्यप्रवेशो राजसमीपे आशिरर्थं गमनञ्च ।

"पितॄन् बान्धवांस्तारयित्वा गयायां
गताः शासितं गौड़राज्येशराज्यम् ।
ततस्तेजसा ते दिशो भासयन्तः
श्रुतिं व्याहृतिं भारतीं पाठयन्तः ॥
ततो हस्तदूर्व्वाक्षताः पञ्चगोत्रा
नृपस्याशिषं कर्त्तुमेव प्रतस्थुः ।
अमी पञ्च मध्याह्नमार्त्तण्डतुल्या
द्विजाः स्थापितास्थाः परश्रेयसञ्च" ॥ * ॥

अथैषां वेशं दृष्ट्वा राज्ञोऽवज्ञा तेषां शुष्कवृक्षे आशिषो निक्षेपञ्च । "दृष्ट्वैवं वेशमेषामवनिपतिरसौ भ्रान्तचित्तो द्विजानां तैरालापं न कृत्वा क्षणदृढमपि ययौ गन्तुकामाः पुनस्ते । बुद्धा भूपालबुद्धिं क्षणमपि च बुधाः शुष्कवृक्षाशिषस्ते तद्बलात् प्राप्य दूर्व्वाक्षतमपि स बभौ शुष्कवृक्षः सुवृक्षः" ॥ * ॥ अथ राज्ञा ब्राह्मणानां प्रशान्तनं गोत्रनामप्रश्नञ्च ।

"सविस्मया वै गलबद्धवस्त्रा
भूपादयस्ते चरणारविन्दम् ।
पवित्रकीर्त्तिं भुवि भूसुराणां
श्रुत्वा च पेतुः सकलाः प्रणम्य ॥
क्षमध्वमस्माकमुचितवादं
मूढात्मनाश्चापराधं हि विप्राः ।
भो ब्रूत विप्राः किमु नाम गोत्रं .
ततश्च सर्व्वे गदितुं प्रवृत्ताः" ॥ * ॥

अथ पञ्चब्राह्मणानां परिचयः ।

"अभूदन्यवंशोद्भवो भट्टनारायणोऽयञ्च शाण्डिल्यगोत्रे गरीयान् । तपस्वान् यशस्वान् दयावान् सुविद्वान् विवस्वानिवास्यां सभायां विभाति ॥ श्रुतितत्त्वतदङ्गविचारकरोऽवनिपालक काश्यपगोत्रवरः । क्रतुदक्षसमः किल दक्षमहाशयो नाम इति भुवि भाति यतिः ॥ समस्तशास्त्रपण्डितस्तथागतप्रखण्डितः प्रचण्डसर्व्ववैरिदर्पगर्व्वखर्व्वकारकः । सावर्णगोत्रसम्भवोऽत्र भाति वेदगर्भकः छान्दड़ः प्रभाति भूप वात्स्यगोत्रसम्भवः ॥ यशःसुधाकरोत्तपत्नपत्रिसङ्गयोषितागनाम्बुजे महातपस्तपोवशीकृतेन्द्रियः ॥ अयं श्रीलहर्षोऽनिशं दानहर्षो महर्षिर्यथास्यां तपोभिः प्रभाति । क्षितीन्द्र ! क्षितौ यो भरद्वाजगोत्रेश्वरो विप्रवर्य्यः प्रतापारिशौर्य्यः" ॥ * ॥

अथ शूद्रपरिचयप्रश्नः ।

"के यूयं नाम किं वा कथयत कृतिनः स्वागताः क्वापि देशात् ? कोलाञ्चात् पञ्चशूद्रा वयमपि नृपते ! किङ्करा भूसुराणाम् । धन्या यूयं पृथिव्यां परिचयमखिलं ब्रूत भो विप्रभक्ताः श्रुत्वोचुर्व्विप्रवर्य्याः सकलपरिचयं भूपतेरन्ति चैषाम् ॥ * ॥

अथ पञ्चशूद्राणां परिचयः ।

"सुकृतालिकृताम्बर एष कृती
क्षितिदेवपदाम्बुजचारुरतिः ।
मकरन्द इति प्रतिभाति यति-
र्द्विजवन्द्यकुलोद्भवभट्टगतिः ॥

स च घोषकुलाम्बुजभानुरयं
प्रथिमेन्दुयशःसुरलोकवशः ।
सततं सुसखो सुमतिश्च सुधीः
शरदिन्दुपयोऽम्बुधिकुन्दयशाः ॥
वसुधाधिपचक्रवर्त्तिनो
वसुतुल्या वसुवंशसम्भवाः ।
वसुधाविदिता गुणार्णवै-
र्नियतं ते जयिनो भवन्तु नः ॥
दशरथो विदितो जगतीतले
दशरथप्रथितः प्रथमः कुले ।
दशदिशां जयिनां यशसा जयी
विजयते विभवैः कुलसागरे ॥
यशस्विनां यशोधरः सदा हि सर्व्वसादरः
प्रमत्तसत्वमत्तहःशरत्सुधांशुवद्यशः ।
प्रतापतापनोत्तपद्विषालियोषिदालिको
विभाति मित्रवंशसिन्धुकालिदासचन्द्रकः ॥
द्विजालिपालनार्थकोऽप्यसौ च हर्षसेवकः ।
कुलाम्बुजप्रकाशको यथान्धकारदीपकः ॥
अयं गुहकुलोद्भवो दशरथाभिधानो महान्
कुलाम्बुजमधुव्रतो विविधपुण्यपुञ्जान्वितः ।
निशम्य गुहभाषितं सकलसभ्यहास्यं व्यभूत्
स वङ्गगमनोद्यतो विविधमानभङ्गो यतः ॥
अयञ्च पुरुषोत्तमः कुलभद्रयगण्यः कृती
सुदत्तकुलसम्भवो निखिलशास्त्रविद्योत्तमः ।
विलोकितुमिहागतो द्विजवरैश्च राज्यं प्रभो!
चकार नृपतिः स तं विनयहीनतो निष्कुलम्" ॥ * ॥

अथाष्टौ सिद्धमौलिकाः ।

"गौड़ेऽष्टौ कीर्त्तिमन्तश्चिरवसतिकृता मौलिका ये हि सिद्धास्ते दत्ताः सेनदासाः करगुहसहिताः पालिताः सिंहदेवाः । ये वापाद्याभिमुख्याः स्थितिविनयजुषः सप्ततिस्ते द्विपूर्व्वा होड़ाद्या वीक्ष्य राज्ञा चरणगुणयुतौ मौलिकत्वेन साध्याः" ॥ * ॥

अथ द्विसप्ततिः साध्यमौलिकाः ।

"होड़ः खर धर धरणी वान आढ्य सोमः पै सुर सामः । भञ्जो विन्दो गुह वल लोधः शर्म्मा वर्म्मा ऊह भुइ चन्द्रः ॥ रुद्रो रक्षित राजाकिर्यो विष्णुर्नागः खिल पिल गूतः । इन्द्रो गुप्तः पालो भद्र आोमस्वाङ्कुर बन्धुर नाथः ॥ शाँइ हेशञ्च मनो गणड़ो राहा राणा राऊत साना दाहा दाना गणा उपमाना । खामः क्षोमो घर वैश्योषो वीरस्तेजस्वार्णव आशः ॥ शक्तिर्भूतो ब्रह्मः शानः क्षेमो हेमो बर्द्धन रङ्गः । गुइः कीर्त्तिर्यशः कुण्डुर्नन्दी शीलो धनुर्गुणः ॥ * ॥ इति दक्षिणराढ़ीयघटककारिका ॥ * ॥ * ॥ * ॥

अथ वङ्गजकुलाचार्य्यकारिका लिख्यन्ते ।

अथ शूद्रोत्पत्तिः ।

तथा चाग्निपुराणोक्तजातिमालायाम् ।
"आदौ प्रजापतेर्जाता मुखाद्विप्राः सदारकाः ।
बाह्वोश्च क्षत्रिया जाता उर्व्वोर्व्वैश्या विजज्ञिरे ॥
पादाच्छूद्रश्च सम्भूतस्त्रिवर्णस्य च सेवकः ।
होमनामा सुतस्तस्य प्रदीपस्तस्य पुत्रकः ॥
कायस्थस्तस्य पुत्रोऽभूद्बभूव लिपिकारकः ।

कायस्थस्य त्रयः पुत्राः विख्याता जगतीतले ॥
चित्रगुप्तश्चित्रसेनो विचित्रश्च तथैव च ।
चित्रगुप्तो गतः स्वर्गे विचित्रो नागसन्निधौ ॥
चित्रसेनः पृथिव्यां वै इति शूद्रः प्रचक्ष्यते" ॥ * ॥

अथ चित्रसेनादिसुताः ।

"वसुर्घोषो गुहो मित्रो दत्तः करण एव च ।
मृत्युञ्जयश्च सप्तैते चित्रसेनसुता भुवि ॥
करणस्य सुता जाता नागो नाथश्च दासकः ।
मृत्युञ्जयतनूद्भूता देवः सेनश्च पालितः ॥
सिंहश्चैव तथा ख्यातश्चैते पद्धतिकारकाः ।
एते पद्धतिकाराश्च मुनिभिः कथिताः पुरा" ॥ * ॥

अथ द्वादशशुद्धवंशजाः ।

"वसुर्घोषो गुहो मित्रो दत्तो नागश्च नाथकः ।
दासो देवस्तथा सेनः पालितः सिंह एव च ॥
एते द्वादशनामानः प्रसिद्धाः शुद्धवंशजाः" ॥ * ॥

अथ सप्ताशीतिः पद्धतिकाराः ।

"मृत्युञ्जयवंशभूतो नित्यानन्दो नृपेश्वरः ।
तस्यापि वंशसंजाताः सप्ताशीतिः प्रकीर्त्तिताः ॥
तेऽपि पद्धतिकाराश्च मुनिभिः कथिताः पुरा" ॥ * ॥

तेषां नामानि ।

करो भद्रो धरो नन्दी पालश्चाङ्कुरदामकः ।
स्मारो धरणिहोड़ौ च वानश्चाढ्यश्च सोमकौ ॥
पै सुरः शोनकश्चैव भञ्जो विन्दुर्गुहस्तथा ।
बलश्च लोदकश्चैव शर्म्मा वर्म्मा च भूमिकः ॥
ऊहश्च रुद्रकश्चैव चन्द्रो रक्षितराजकौ ।
आदित्यविष्णुगुप्ताश्च खिलश्च पीलकस्तथा ॥
चाञ्चिर्हेशश्च बन्धुश्च शाञ्चिश्च सुमनुस्तथा ।
गणड़को राहकश्चैव राणाराऊतदाहकाः ॥
दाना गणश्च मानाश्च खामापक्षेमघारकाः ।
वैतोषवेदकाश्चेन्द्रश्चार्णवश्चावशक्तिकः ॥
भूतो ब्रह्मः संशः क्षोमो बर्द्धनो हेमरङ्गकौ ।
भूञ्जिः कीर्त्तिर्यशः कुण्डुः शीलश्चैव धनुर्गुणः ॥
दाँड़िमनोरितिश्चैव चाकिश्च मन्दनस्तथा ।
श्यामश्चाढ्यश्च पूञ्जिश्च तेजको नाद एव च ॥
रोइक्षेमश्च हाथिश्च ढोलश्च दूतकस्तथा ।
एते पद्धतिकाराश्च सप्ताशीतिः प्रकीर्त्तिताः" ॥

एताः सप्ताशीतिपद्धतयः द्वादशशुद्धपद्धतयश्च मिलित्वा नवाधिकनवतिपद्धतयो भवन्ति ॥ एतेषां पुरोहितगोत्रप्रवरेण गोत्रप्रवरत्वं मुनिभिरुक्तम् ॥ * ॥

अथ कान्यकुब्जात् पञ्चानां विप्राणां शूद्राणाञ्चागमनमाह देवीवरः ।

"अम्बष्ठकुलसम्भूत आदिशूरो नृपेश्वरः ।
राढ़गौड़वरेन्द्राश्च वङ्गदेशस्तथैव च ॥
एतेषां नृपतिश्चैव सर्व्वभूमीश्वरो यथा ।
अमात्यैर्बान्धवैश्चैव मन्त्रिभिर्द्विजवृन्दकैः ॥
एतैः सह महीपाल एकदा स निजालये ।
उपविष्टो द्विजान् प्रष्टुं धर्म्मशास्त्रपरायणः ॥
केन यज्ञेन भगवत्प्रीतिर्भवति निश्चितम् ।
तत् सर्व्वं श्रोतुमिच्छामि कथयध्वं द्विजोत्तमाः ॥
इति श्रुत्वा द्विजाः सर्व्वे खर्व्वीकृतकलेवराः ।
कथयन्ति नृपाग्रे तु सर्व्वे विज्ञतमानसाः ॥
केन केन विधानेन यज्ञो वा क्रियते बुधैः ।

वयं सर्व्वे न जानीमो विधानं कीदृशं क्रतोः ॥
इति तेषां वचः श्रुत्वा चिन्तायुक्तो महीपतिः ।
किं करोमि क्व गच्छामि विललाप पुनः पुनः ॥
कान्यकुब्जात् समानीतान् दूतेन द्विजपञ्चकान् ।
वेदशास्त्रेष्ववगतान् सर्व्वाङ्गे च विशारदान् ॥
गोयानारोहितान् विप्रान् खड्गचर्म्मादिभिर्युतान् ।
पश्यन्वेशान् समालोच्य विषादो जायते हृदि ॥
अश्रद्धा जायते राज्ञ इति ज्ञात्वा द्विजोत्तमाः ।
आशीर्व्वादार्थनिर्म्माल्यं मल्लकाष्ठोपरि स्थितम् ॥
तदा काष्ठं सजीवं स्यात् फलपल्लवसंयुतम् ।
इति दृष्ट्वा नृपस्तस्मिन् कम्पान्वितकलेवरः ॥
स्तोत्रञ्च बहुधा तेषामकरोत् स नृपोत्तमः ।
आसनं पाद्यमानीय ददौ विनयपूर्व्वकम् ।
उपविष्टा द्विजाः पञ्च तथा च शूद्रपञ्चकाः ॥
राजन्ते कुशलं सर्व्वं प्रोचुस्तेऽप्यवदत् स तान् ।
अद्य मे सफलं जन्म जीवितञ्च सुजीवितम् ॥
पूतञ्च भवनं जातं युष्माकं गमनं यतः ।
एवञ्च क्रियते स्तोत्रं एवञ्चान्यत् शूद्रपञ्चके ॥
युष्माकं गोत्रमाख्या च किमर्थं वा द्विजैः सह ।
तत् सर्व्वं श्रोतुमिच्छामि ब्रूत भोः शूद्रपुङ्गवाः ॥
इति राज्ञो वचः श्रुत्वा कथयन् नामगोत्रके ।
काश्यपे चैव गोत्रे च दक्षनामा महामतिः ॥
तस्य दासो गौतमस्य गोत्रे दशरथो वसुः ।
शाण्डिल्यगोत्रे सम्भूतो भट्टनारायणः कृती ॥
सौकालिनश्च दासोऽयं घोषः श्रीमकरन्दकः ।
भरद्वाजेषु विख्यातः श्रीहर्षो मुनिसत्तमः ॥
दासस्तस्य विराटाख्यो गुहकः काश्यपः स्मृतः ।
सावर्णगोत्रनिर्दिष्टो वेदगर्भमुनिस्त्वयम् ॥
तस्य दासो मित्रवंशो विश्वामित्रश्च गोत्रकः ।
कालिदास इति ख्यातः शूद्रवंशसमुद्भवः ॥
वात्स्यगोत्रेषु सम्भूतश्छान्दड़श्चेति संज्ञितः ।
मौद्गल्यगोत्रजो दत्तः पुरुषोत्तमसंज्ञकः ॥
एतेषां रक्षणार्थाय आगतोऽस्मि तवालये ।
इति श्रुत्वा नृपस्तत्र मनसा हर्षमागतः ॥
विधानेनैव निर्व्वर्त्त्य क्रतुञ्च धर्म्मसंज्ञितम् ।
ग्रामं सुवर्णं गाश्चैव वस्त्राणि विविधानि च ॥
दक्षिणार्थं द्विजातिभ्यः प्रददौ स नृपोत्तमः ।
अत्र देशे कृतावासाः सर्व्वे च द्विजशूद्रकाः ॥
बहवश्च प्रजा जाता नानादेशनिवासिनः" ॥ * ॥

अथ वल्लालकृतश्रेणिविभागः ।

"अथ वल्लालभूपश्च अम्बष्ठकुलनन्दनः ।
कृतवानतिप्रयत्नेन कुलशास्त्रनिरूपणम् ॥
आदिशूरानीतविप्रान् शूद्रांश्चैव तथापरान् ।
एतेषां सन्ततीः सर्व्वा आनयत् स निजालये ॥
यत्र यत्र स्थिता विप्रास्तत्र ग्रामे निरोपिताः ।
श्रेणीद्वयन्तु निर्म्मितं राढ़ीवारेन्द्रसंज्ञितम् ॥
तथैव द्विविधं प्रोक्तं कुलञ्च सद्विजोत्तमे ।
शूद्रस्याथ चतस्रश्च नृपेण श्रेणयः कृताः ॥
उदग्दक्षिणराढ़ौ च वङ्गवारेन्द्रकौ तथा ।
इति चतस्रः संज्ञाः स्युस्तत्तद्देशनिवासनात् ॥
कुलं चतुर्व्विधं तेषां श्रेणीश्रेणीविशेषतः" ॥ * ॥

अथ वङ्गजकायस्थश्रेणिनिर्णयः ।

"तत्र वङ्गेषु यैः शूद्रैर्निवासः क्रियतेऽधुना ।
तेषां निर्णयमाचक्षे कुलस्यैव विशेषतः ॥
वसुवंशे च मुख्यौ द्वौ नाम्ना लक्षणपूषणौ ।
घोषेषु च समाख्यातश्चतुर्भुजमहाकृती ॥
गुहे दशरथश्चैव मित्रे तारापतिस्तथा ।
दत्ते नारायणश्चैव एते च वङ्गजाः स्मृताः" ॥

अपरन्तु ।

"नागे दशरथश्चैव महानन्दस्तु नाथकः ।
चन्द्रशेखरदासस्तु सेने गङ्गाधरस्तथा ॥
दामोदरकरः ख्यातो दामन्धापतिस्तथा ।
पालिते जनसंज्ञः स्यात् चन्द्रे नारायणाख्यकः ॥
पाले आवः समाख्यातो राहावंशे च क्षणकः ।
भद्रे दिगम्बरश्चैव धरे तु आससंज्ञकः ॥
प्रभाकरस्तु नन्दी स्यात् केशवो देववंशजः ।
अर्व्वीपतिरिति ख्यातः कुण्डवंशे प्रकीर्त्तितः ॥
सोमे वंशधरश्चैव सिंहे रत्नाकरस्तथा ।
नारायणः समाख्यातो रक्षिते च तथापरे ॥
वेदगर्भाङ्कुरश्चैव दैत्यारिर्विष्णुसंज्ञकः ।
आढ्ये त्रिलोचनः ख्यातो नन्दने च उमापतिः ॥
एते वङ्गजनिर्दिष्टा वल्लालेन महात्मना ।
अन्येऽपि शूद्रा विख्यातास्तत्र देशनिवासिनः ॥
ते वङ्गजाः समाख्याताः करणेषु प्रतिष्ठिताः" ॥ * ॥

अथ वङ्गजकुलीनादिनिरूपणम् ।

"कुलीन इति संज्ञा स्यात् मध्यस्य तथापरः ।
महापात्रोऽधमश्चैव इति संज्ञाचतुष्टयम्" ॥

तद्यथा ।

"वसुर्घोषो गुहो मित्रो दत्तो नागश्च नाथकः ।
दासः सेनः करो दामः पालितश्चन्द्रपालकौ ॥
राहो भद्रो धरो नन्दी देवः कुण्डश्च सोमकः ।
रक्षिताङ्कुरसिंहाश्च विष्णुराढ्यश्च नन्दनः ॥
चत्वारोऽप्याख्ययो मध्या महापात्राः परे तथा ।
सप्तविंशतिः शूद्राणां वल्लालेन प्रशंसिताः" ॥ * ॥
इति कुलीनमध्यमहापात्राः । अधमान् वक्ष्यामि ।
"होड़श्च ज्ञारकश्चैव धरणीवान एव च ।
आइचः पैसरश्चैव शानश्च भञ्जविन्दकौ ॥
गुहश्च वललोधौ च शर्म्मा वर्म्मा च भूमिकः ।
ऊङ्कश्च सदकश्चैव रायादित्यौ च पीलकः ॥
खिलश्च गुप्तचाञी च बन्धुश्च शाञ्जिसंज्ञकः ।
हैमश्च सुमनुर्गण्डो रायाराङ्कतदाहकाः ॥
दानागणापमानाख्याः श्यामः क्षेमश्च तोषकः ।
विन्दापि घरवेदी च भूतार्णवकब्रह्मकाः ॥
एन्दश्च शक्तिसकौ च क्षेमाशौ वर्द्धनस्तथा ।
हैमश्च बन्धकश्चैव भूञ्जिः कीर्त्तिश्च शीलकः ॥
धनुर्गुणौ यशश्चैव मणोरीतिश्च दाड़िकः ।
चाकिश्च श्याम मूञ्जिश्च गयङ्को नादकस्तथा ॥
रोङ्क हौमकश्चैव चाम्पकश्च तथैव च ।
ढोलश्च दूतकश्चेति द्विसप्तत्यधमाः स्मृताः" ॥
एतेषां प्रतिपुरुषक्रमेण कुलार्चनात् महापात्रभावो जायते ॥ * ॥ इति वङ्गजघटकरामानन्दशर्म्मकृतकुलदीपिका ॥

कायस्था, स्त्री, (कायस्तिष्ठत्यनया । काय + स्था + घञर्थे कः ।) हरीतकी । इति मेदिनी ॥ धात्रीवृक्षः । इति जटाधरः ॥ काकोली । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ एलाद्वयम् । तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ कायस्थस्त्रीजातिः । कायस्थपत्नी कायस्थी ॥

कायिकः, त्रि, (कायेन निष्पादितः निष्पन्नो वा कायेन निर्वृत्त इति वा । काय + ठञ् ।) शारीरिकः । कायनिष्पन्नः । यथा ।
"अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम्" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (स्त्री, शरीरसम्बन्धिनी चक्रवृद्धिः । यथा मनुः ८ । १५३ ।
"चक्रवृद्धिं कालवृद्धिं कारिता कायिका च या" ॥)

कायिकावृद्धिः, स्त्री, (गोबलीवर्द्दादीनां कायपरिश्रमसाध्या या वृद्धिः ।) गवादिबलीवर्द्दादिकर्म्मयुता वृद्धिः । यथा ।
"दोह्यवाह्यकर्म्मयुता कायिका समुदाहृता" ॥
इति व्यासः ॥ मूलधनाविरोधिनी प्रत्यब्ददेयपणतदर्द्धादिरूपा वृद्धिः । यथा ।
"कायाविरोधिनी शश्वत् पणार्द्धाद्या तु कायिका" ।
इति नारदः ॥ हलायुधस्तु पणार्द्धाद्या इत्यत्र पणवाह्येति पठित्वा पणस्य मूलधनस्य यावदवस्थानं तावत् शश्वत् वर्षसहस्रमपि उत्तमर्णेन या वाह्यते प्राप्यते सा कायिकेति व्याख्यातवान् तत्राद्या भोगलाभान्तर्गता अपरा च तद्भिन्ना इति मिश्राः । इति विवादार्णवसेतुः ॥

कारः, पुं, (कृ हिंसायां + भावे घञ् ।) वधः । निश्चयः । (धातूनामनेकार्थत्वात् अत्र निश्चयार्थेऽपि ॥ कं सुखं ऋच्छत्यनेन । क + ऋ + करणे + घञ् ।) बलिः । यत्नः । यतिः । (कं सुखं निर्वृतिं ऋच्छतीति । क + ऋ + कर्त्तरि अण् ।) पतिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (कं निष्यन्दजलमृच्छतीति ।) तुषारशैलः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ कर्म्मोपपदे कर्त्तृवाचकः । यथा कर्म्मकारः स्वर्णकार इत्यादि । इति व्याकरणम् ॥ क्रिया । यथा करणं कारः क्रिया । इति रामतर्कवागीशः ॥ (अक्षरान्ते तदक्षरवाचकः । यथा ककारः । मकारः । इत्यादिः ॥)

कारकं, क्ली, (क्रियाभिरन्वितं इति । भाष्यमते तु करोति क्रियां निर्वर्त्तयतीति । कृ + कर्त्तरि ण्वुल् ।) क्रियानिमित्तं लोकतः सिद्धम् । इति दुर्गसिंहः ॥ फणिभाष्यमते पुं, यथा भवितुः स प्रयोजकः कारकः । तत्तु षड्विधम् । कर्म्म १ यथा रामं नमति । करणम् २ यथा नेत्रैः शिवो दृष्टः । कर्त्ता ३ यथा जनैः शिवो दृष्टः । सम्प्रदानम् ४ यथा हरिः सद्भ्यः सुखं ददातु । अपादानम् ५ यथा विभीषणः पदाद्भ्रष्टः । अधिकरणम् ६ यथा रेमे शरदि गोविन्दः । इति वोपदेवः ॥ वर्षोपलोद्भवं जलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कारकः, त्रि, (करोति कर्म्मादिकम् । कृ + "ण्वुल्तृचौ" । ३ । १ । १३३ । इति ण्वुल् ।) कर्त्ता । इति मेदिनी ॥ (यथा मनुः ७ । २०४ ।
"आदानमप्रियकरं दानञ्च प्रियकारकम्" ॥)

कारकुक्षीयः, पुं, (कारकुक्षि + छः ।) शाल्वदेशः ।

(तत्र भवः अण् बहुषु तस्य लुक् ।) तद्देशीयजने बहुवचनान्तः । इति हेमचन्द्रः ॥

कारणं, क्ली, (कार्य्यतेऽनेन । णिजन्तात् कृञो ल्युट् ।) येन विना यन्न भवति तत् । तत्पर्य्यायः । हेतुः २ वीजम् ३ । इत्यमरः । १ । ४ । २८ ॥ निमित्तम् ४ प्रत्ययः ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १७ । ३० ।

"यतः प्रधानपुरुषौ यतश्चैतत् चराचरम् ।
कारणं सकलस्यास्य स नो विष्णुः प्रसीदतु" ॥)

कारणत्वमाह । अन्यथासिद्धिशून्यत्वे सति नियतपूर्व्ववर्त्तित्वम् । तच्चिविधम् । समवायिकारणत्वम् १ असमवायिकारणत्वम् २ निमित्तकारणत्वम् ३ परमाणुपरिमाणभिन्नानां कारणत्वम् । इति भाषापरिच्छेदः । १६-१७ ॥ अणुपरिमाणन्तु न कस्यापि कारणम् । इति सिद्धान्तमुक्तावली (यथा, रामायणे । १ । ६४ । ११ ।

"बहुभिः कारणैर्देव ! विश्वामित्रो महामुनिः ।
लोभितः क्रोधितश्चैव तपसा चाभिवर्द्धते" ॥)

कारणम् । (कृ वधे+स्वार्थे णिच् भावे ल्युट् ।) वधः । इति मेदिनी ॥ (आदिः । मूलम् । यथा, मनुः । ११ । ८४ ।

"ब्राह्मणः सम्भवेनैव देवानामपि दैवतम् ।
प्रमाणञ्चैव लोकस्य ब्रह्मात्रैव हि कारणम्" ॥

प्रमाणम् । यथा, मनुः । ८ । २०० ।

"सम्भोगो दृश्यते यत्र न दृश्येतागमः क्वचित् ।
आगमः कारणं तत्र न सम्भोग इति स्थितिः" ॥)

इन्द्रियम् । (यथा, गीतायाम् । १३ । २० ।

"कार्य्यकारणकर्त्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते" ॥

"कार्य्यं शरीरं कारणानि सुखदुःखसाधनानीन्द्रियाणि तेषां कर्त्तृत्वे तदाकारपरिणामे" । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥) देहः । (यथा, शाङ्करात्मबोधे । १३ ।

"अनाद्यविद्याऽनिर्व्वाच्या कारणोपाधिरुच्यते ।
उपाधित्रितयादन्यमात्मानमवधारयेत्" ॥)

साधनम् । (करणमेव स्वार्थे अण् ।) कर्म्म । (यथा, चाणक्ये । २३ ।

"न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचित् रिपुः ।
कारणेन हि जानाति मित्राणि च रिपूंस्तथा" ॥)

कायस्थः । (करणशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥) वाद्यप्रभेदः । गीतप्रभेदः । इति भरतधृतरत्नकोषः ॥ (आदिकारणत्वात् विष्णुः । यथा महाभारते । १३ । १४९ । ५४ ।

"करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः" ॥

शिवः । यथा शङ्करकृते वेदसारशिवस्तवे ७ ।

"अजं शाश्वतं कारणं कारणानाम्
शिवं केवलं भासकं भासकानाम्" ॥)

कारणगुणोद्भवगुणः, पुं, (कारणगुणः उद्भवो यस्य । स चासौ गुणश्चेति कर्म्मधारयः ।) कारणगुणपूर्व्वकगुणः । तद्यथा । रूपम् १ रसः २ गन्धः ३ अपाकजस्पर्शः ४ द्रवत्वम् ५ स्नेहः ६ वेगः ७ गुरुत्वम् ८ एकत्वम् ९ पृथक्त्वम् १० परिमाणम् ११ स्थितिस्थापकसंस्कारः १२ । इति भाषापरिच्छेदे । ९६ ॥

कारणशरीरं, क्ली, (कारणं अविद्या सैव शरीरम् । अनाद्यविद्याऽनिर्व्वचनीयं शरीरद्वयकारणमात्रम् । सत्स्वरूपाज्ञानं यदस्ति तत्कारणशरीरमित्याहुः ।) सत्त्वप्रधानमज्ञानम् । (किन्तु वीजावस्थायां सूक्ष्मवृत्तित्वात् विषयव्यापाररहितस्यान्तःकरणस्य सुतरां सुखस्वरूपेणानुभूयतेऽसौ दशा ।) तत्पर्य्यायः । आनन्दमयकोषः २ सुषुप्तिः ३ । (यदुक्तं वेदान्तसारे । १६ ।

"अस्यापीयमहङ्कारादिकारणत्वात् कारणशरीरं आनन्दप्रचुरत्वात् कोषवदाच्छादकत्वाच्च आनन्दमयकोषः सर्व्वोपरमत्वात् सुषुप्तिः अत एव स्थूलसूक्ष्मशरीरलयस्थानमितिचोच्यते" ॥ अत्र सुबोधिनी यथा ।

"प्रलयकाले हिरण्यगर्भादिप्रपञ्चोत्पादकेश्वरगतमूलप्रकृतिवत् सुषुप्तिकाले अहङ्कारादिशरीरोत्पादकसंस्कारमात्रावशिष्टजीवगताज्ञानस्यापि कारणशरीरत्वं इन्द्रियतद्विषयाभावे व्यासङ्गाभावादानन्दबाहुल्यादानन्दमयत्वं आच्छादकत्वात्कोषत्वञ्च युक्तमितिभावः । ननु स्थूलसूक्ष्मशरीरलयस्थानस्य कथं सुषुप्तिशब्दवाच्यत्वमित्याशङ्क्य पूर्व्ववत् संज्ञाभेद इति वक्तुं तत्र युक्तिमाह सर्व्वोपरमत्वादिति । पञ्चीकृतस्थूलशरीरस्य व्यावहारिकस्य स्वाप्नप्रपञ्चस्य स्वकारणेऽज्ञाने लीनत्वात् सर्व्वोपरतिरित्यर्थः । तथा चोक्तम् ।

"लये फेनस्य तद्धर्म्मा द्रव्याद्याः स्युस्तरङ्गके ।
तस्यापि विलये नीरे तिष्ठन्त्येते यथा पुरा ॥
व्यवहारिक देहस्य लयः स्यात् प्रतिमासिके ।
तल्लये सच्चिदानन्दाः पर्य्यवस्यन्ति साक्षिणि" ॥)

कारणा, स्त्री, (कृ हिंसायाम् । णिजन्तात् कृञो "ण्यासश्रन्थेति" । ३ । ३ । १०७ । युच् ततः टाप् ।) यातना । गाढवेदना । इत्यमरः । १ । ९ । ३ ॥ नरकरुजा यमयातना । इति केचित् । इति भरतः ॥

कारणिकः, त्रि, (करणैः कारणैर्वा चरति । "चरतीति" । ४ । ४ । ८ । ठक् ।) परीक्षकः । इत्यमरः । ३ । १ । ७ ॥

कारणोत्तरं, क्ली, (कारणेन उत्तरम् ।) प्रत्यवस्कन्दनम् । सत्यत्वेनाङ्गीकृत्य तत्प्रतिकूलरूपकारणं ब्रूयात् तदा तदुत्तरम् । तत्त्रिविधम् । बलवत् १ तुल्यबलम् २ दुर्ब्बलम् ३ । आद्यं यथा मया त्वत्तः शतं गृहीतमिति सत्यं किन्तु तत् परिशोधितम् । द्वितीयं यथा मदीयेयं भूमिः क्रमागतत्वादिति वाद्युक्ते प्रतिवादिनोऽपि तथोत्तरम् । तृतीयं यथा ममेयं भूमिः क्रमागतत्वात् इति वाद्युक्ते ममेयं भूमिः दशवर्षोपभुज्यमानत्वात् इति प्रत्युत्तरम् । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

कारण्डवः, पुं स्त्री, (अमन्ताड्ड इति रमेर्डः । रण्डः । ईषत् रण्डः । "ईषदर्थे" ६ । ३ । १०५ । इति कोः कादेशः । कारण्डं वाति । वा गतौ + "आतोनुपेति" । ३ । २ । ३ । कः । करण्डस्येदं कारण्डं तदाकारं वाति वा ।) हंसविशेषः इत्यमरः । २ । ५ । ३४ ॥ खड़हाँस इति भाषा । (यथा ऋतुसंहारे । शरद्वर्णने ८ ।

"कारण्डवाननविघट्टितवीचिमालाः
कादम्बसारसकुलाकुलतीरदेशाः" ॥)

कारण्डव्यूहः, पुं, बुद्धभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः । (बौद्धशास्त्रविशेषः ॥)

कारन्धमी, [न्] पुं, (कर एव कारस्तं धमतीति । ध्मा + इनिः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) कांस्यकारः । धातुवादरतः इति मेदिनी ॥

कारम्भा, स्त्री, (ईषत् रम्भा । कोः कादेशः ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५६ ॥

कारवः, पुं, (का इति रवो यस्य । कुत्सितो रवो यस्येति वा ।) काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कारवल्ली, स्त्री, (कारा इतस्ततो विक्षिप्ता वल्ली यस्याः । यद्वा कुत्सित आरो गतिर्यस्याः । सा चासौ वल्ली चेति ।) कारवेल्लः । काण्डीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कारवी, स्त्री, (कारं वाति । वा + कः । के जलोपलक्षितवर्षाकाले रवो यस्य । कारवः केकावरो मयूरस्तस्य पुच्छमिवाकारोऽस्त्यस्य अच् । यद्वा कृ हिंसायां स्वार्थे णिच् ततः क्विप् । कारमवति । कर्म्मण्यण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) मधुरा । मौरी इति भाषा । दीप्यः । मयूरशिखा । यमजटा इति भाषा । त्वोचयमानिका इति केचित् । सुषवी । केले जीरा इति भाषा । हिङ्गुपत्री । हिङ्गेर पाता इति भाषा । इत्यमरभरतौ ॥ क्षुद्रकारवेल्ली । इति राजनिर्घण्टः । छोट करला इति भाषा ॥

कारवेल्लं, क्ली, (कारं वेल्लति । वेल्ल चलने कर्म्मण्यण् । यद्वा कारेण वातगमनेन वेल्लति चलति गच्छति वा वेल्ल चलने अच् ।) कठिल्लकम् । करला इति भाषा । तत्पर्य्यायगुणाः ।

"कारवेल्लं कठिल्लं स्यात् कारवेल्ली ततो लघुः ।
कारवेल्लं हिमं भेदि लघु तिक्तमवातलम् ॥
ज्वरपित्तकफास्रघ्नं पाण्डुमेहकृमीन् हरेत् ।
तद्गुणा कारवेल्ली स्याद्विशेषाद्दीपनी लघुः" ॥

इति भावप्रकाशः ॥ अमरे पुंलिङ्गोऽयम् ॥

कारवेल्लः, पुं, (कारेण वायुवत् गत्या वेल्लति चलतीति । कार + वेल्ल + अच् ।) लताविशेषः । करला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कठिल्लकः २ सुषवी ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १५४ ॥ सुषवी ४ सुशवी ५ । इति तट्टीका ॥ कण्डुरः ६ काण्डकटुकः ७ सुकाण्डः ८ उग्रकाण्डः ९ कठिल्लः १० नासासंवेदनः ११ पटुः १२ । इति राजनिर्घण्टः । तत्पुष्पगुणाः । धारकत्वम् । रक्तपित्तरोगे सुपथ्यत्वञ्च ॥ तत्फलगुणाः । शुक्रकफपित्तनाशित्वम् । रुचिकरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कारवेल्लकः, पुं, (कारवेल्ल एव । स्वार्थे कन् ।) कारवेल्लः । इति रत्नमाला ॥ (क्लीवत्वमपि दृश्यते । यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

"तद्वत् कर्कोटकं प्रोक्तं कारवेल्लकमेव च" ॥)

कारवेल्ली, स्त्री, (कारवेल्ल + अल्पार्थे ङीष् ।) क्षुद्र·

कारवेल्लम् । करेलो इति हिन्दी भाषा । उच्छे इति वङ्गभाषा ॥ (यदुक्तं पाकराजेश्वरे ।
"कारवेल्लीफलं तक्रे स्वेदितं हिङ्गुमर्द्दितम् ।
भर्ज्जितं नवनीतेन सैन्धवेन समन्वितम् ॥
विदलितमुखमीषत् कारवेल्लीकठोरं
पुलकितमिव तैले साधितं रामठेन ।
रचितमरिचचूर्णं सैन्धवेनातिपूर्णम्
सुललितरसनाग्रं लोलता मातनोति" ॥
अन्यत् कारवेल्लशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कारमिहिका, स्त्री, (कारस्य तुषारशैलस्य मिहिका नीहार इव ।) कर्पूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कारस्करः, पुं, (कारं वधं करोतीति । कृ + "कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु" । ३ । २ । २० । इति टः निपातनात् सुट् ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । किम्पाकः २ विषतिन्दुः ३ कारद्रुमः ४ रम्यफलः ५ कुपीलुः ६ कालकूटः ७ । (यथा महाभारते २ । द्यूतपर्व्वणि ४६ । २१ ।
"आवर्ज्जिता इवाभान्ति नीपाश्चित्रककौकुराः ।
कारस्करा लौहजङ्घा युधिष्ठिरनिवेशने" ॥)
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । कुष्ठवातामयास्रकण्डूतिकफार्शोव्रणनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कारस्काराटिका, स्त्री, (कारस्कर इव अटति । अट् + ण्वुल् टाप् अत इत्वञ्च ।) कर्णजलौका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ केर्ण्या केनुइ इति च भाषा ॥

कारा, स्त्री, (कीर्य्यते क्षिप्यते दण्ड्यो यस्याम् । कॄ विक्षेपे भिदादित्वात् अङ् । "ऋदृशोऽङीति" ७ । ४ । १६ । गुणे दीर्घत्वं निपात्यते ।) कारागारम् । तत्पर्य्यायः । बन्धनालयः २ इत्यमरः । २ । ८ । ११९ ॥ दूती । प्रसेवकः । सुवर्णकारिका । बन्धनम् । इति मेदिनी ॥ पीडा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कारागारं, क्ली, (कारैव आगारं कारायै बन्धनाय आगारं वा ।) बन्धनगृहम् । यथा । "रिपुः कारागारं कलयति च तं केलिकलया" । इति तन्त्रसारे श्यामास्तोत्रम् ॥

कारागुप्तः, त्रि, (कारायां बन्धनागारे गुप्तः बद्धः रक्षितो वा ।) कारागारस्थः । इति हेमचन्द्रः ।
कयेदी इति भाषा ॥

कारायिका, स्त्री, (कं जलं आराति आदत्ते प्रचरणस्थानतया इति यावत् । आ + रा + ण्वुल् टाप् इत्वञ्च ।) बलाका । इति जटाधरः ॥

कारावेश्म, [न्] क्ली, (कारैव कारायै वा वेश्म गृहम् ।) कारागारम् । तत्पर्य्यायः । वधाङ्गकम् २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कारिः, स्त्री, (क्रियतेऽसौ । कृ + "विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च" । ३ । ३ । ११ । इति इञ् ।) क्रिया । (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्यां । "त्वं कां कारिमकार्षीः । सर्व्वां कारिमकार्षम्" ॥) करोतीति कृ कृञ् करणे । "कृञ उदीचां कारुषु" उणां । ४ । १२८ । इति इञ् ।) शिल्पिनि त्रि । इति मेदिनी ॥

कारिका, स्त्री, (धात्वर्थे निर्द्देशे करोतेर्ण्वुल् णित्त्वाद्वृद्धिः । यद्वा करोतीति ण्वुल् प्रत्ययस्थादिति इत्वम् ।) नटस्त्री । कृतिः । विवरणश्लोकः । (यथा, महाभारते । २ । ११ । ३३ ।
"नाटका विविधाः काव्याः कथाख्यायिककारिकाः" ॥)
शिल्पम् । यातना । इति मेदिनी ॥ वृद्धिः । इत्यमरटीकायां रमानाथः । सुद इति भाषा ॥ स्वल्पाक्षरतया बह्वर्थज्ञापिका कविता । यथा,—
"कारिका तु स्वल्पवृत्तौ बह्वोरर्थस्य सूचनी" ।
इति हेमचन्द्रः ॥

कारितः, त्रि, (कृ + णिच् + कर्म्मणि क्तः ।) कुर्व्वन् प्रेरितः । कराण इति भाषा । यथा, मार्कण्डेये । देवीमाहात्म्ये ८१ । ६५ ।
"विष्णुः शरीरग्रहणमहमीशान एव च ।
कारितास्ते यतोऽतस्त्वां कः स्तोतुं शक्तिमान् भवेत्" ॥

कारिता, स्त्री, (कारित + टाप् ।) ऋणिकेन या स्वकार्य्यसाधकतया अङ्गीकृतसमभागद्विकशतादितोऽधिका वृद्धिर्व्यवस्थापिता सा । अधिक सुद इति भाषा । यथा, विवादार्णवसेतौ कात्यायनः ॥
"ऋणिकेन तु या वृद्धिरधिका संप्रकीर्त्तिता ।
आपत्कालकृता नित्यं दातव्या सा तु कारिता" ॥
(तथा च मनुः ८ । १५३ ।
"नाति सम्वत्सरीं वृद्धिं न चादृष्टां पुनर्हरेत् ।
चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या" ॥)
तत्पर्य्यायः । कारिका २ कारितावृद्धिः ३ । इति मिताक्षरा ॥

कारी, स्त्री, (कृणाति हिनस्ति कण्टकैः । कृ हिंसायां + इञ् ततो ङीष् ।) वृक्षविशेषः । कण्टकारी आकर्षकारीयेषा द्विधा । तत्पर्य्यायः । कारिका २ कार्य्या ३ गिरिजा ४ कटुपत्रिका ५ । अस्या गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । पित्तनाशित्वम् । दीपनत्वम् । ग्राहित्वम् । रुचिकारकशोषकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कारीषं, क्ली, (करीषाणां समूहः । भिदादित्वात् अण् ।) करीषसमूहः । इत्यमरः । ३ । २ । ४३ ॥ घुटेर राशि इति भाषा । (यथा, हरिवंशे ।
"कारीषेषु प्रकृष्टेषु दीप्यमानेषु सर्व्वशः" ॥

कारुः, पुं, (करोति इति । "कृवापाजिमीति" । उणां १ । १ । उण् ।) विश्वकर्म्मा । इति मेदिनी ॥ (भावे उण् ।) शिल्पम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कारुः, त्रि, (करोति इति । कृ + उण् । उणां । १ । १ ।) कारकः । (यथा, भट्टिः ७ । २८ ।
"राघवस्य ततः कार्य्यं कारुर्व्वानरपुङ्गवः ।
सर्व्ववानरसेनानामाश्वागमनमादिशत्" ॥)
शिल्पी । इति मेदिनी ॥ (यथा, कूर्म्मपुराणे ।
"कारयित्वा तु कर्म्माणि कारुं पश्चान्न वञ्चयेत्" ॥)

कारुकः, त्रि, (कारु + स्वार्थे कन् ।) शिल्पी । (यथा मनुः । ४ । २१९ ।
"कारुकान्नं प्रजां हन्ति बलं निर्णेजकस्य च
गणान्नं गणिकान्नञ्च लोकेभ्यः परिकृन्तति" ॥)

कारुजः, पुं, (कं जलं आरुजति । आ + रुज + कः ।) करभः । फेनः । वल्मीकः । नागकेशरः । गैरिकम् ॥

(कारोः कारुतो जायते । कारु + जन + डः ।) शिल्पिनां चित्रम् । स्वयं जाततिलः । इति हेमचन्द्रः ॥

कारुणिकः, त्रि, (करुणा शीलमस्य । शीलमिति ठक् ।) दयालुः । इत्यमरः । ३ । १ । १५ ॥ (यथा, रघुः । १४ । ७१ ।
"कविः कारुणिको वव्रे सीतायाः सम्परिग्रहम्" ॥)

कारुण्डी, स्त्री, (कुत्सिता ईषत् वा करुण्डी मूर्द्धहीना इव ।) जलौकाः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कारुण्डिका इति च पाठः ॥

कारुण्यं, क्ली, (करुणः करुणावान् । तस्य भावः । करुणैव वा ष्यञ् ।) करुणा । इत्यमरः । १ । ७ । १८ ॥ (यथा गोः रामायणे १ । २ । १५ ।
"मुनेः शिष्यसहायस्य कारुण्यं समजायत" ॥)

कारूषाः, पुं, (करूषो अभिजन एषाम् । भर्गादित्वात् अण् बहुषु न तस्य लुक् ।) करूषदेशवासिनः । तत्पर्य्यायः । वृहद्गृहाः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ बहुवचनान्तोऽयं शब्दः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे २ । ३ । १६ ।
"कारूषा मालवाश्चैव पारिपात्रनिवासिनः" ॥)

कारोत्तमः, पुं, (कारेण सुरागालनेन उत्तमः । मण्डस्य उत्तमतया तथात्वम् ।) कारोत्तरः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

कारोत्तरः, पुं, (कारेण सुरागालनक्रियया उत्तरति । उत् + तॄ + अच् ।) सुराग्रभागः । तत्पर्य्यायः । सुरामण्डः २ । इत्यमरः । २ । १० । ४३ ॥ कूपः । इति शब्दारावली ॥

कार्कश्यं, क्ली, (कर्कशस्य भावः । कर्कश + ष्यञ् ।) कर्कशता । (यथा, अमरुशतके २४ ।
"कार्कश्यं गमितेऽपि चेतसि तनू रोमाञ्चमालम्बते" ॥)

कार्त्तवीर्य्यः पुं, (कृतवीर्य्यस्य अपत्यं अण् ।) चन्द्रवंशीयकृतवीर्य्यराजपुत्रः । तत्पर्य्यायः । हैहयः २ दोःसहस्रभृत् ३ अर्ज्जुनः ४ । (यथा, भागवते ९ । २३ । २४ ।
"न नूनं कार्त्तवीर्य्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः ।
यज्ञदानतपोयोगश्रुतवीर्य्यजयादिभिः" ॥
अस्य खलु माहिष्मती नाम पुरी राजधान्यासीत् । भुजवीर्य्येणायं समस्तां धरामजयत् । दत्तात्रेययोगात् बाहुसहस्रप्रभावं लब्धवान् । दिग्विजये आगतो रावणोऽनेन पराजितो निगड़े बद्धः पितामहेन पुलस्त्यमुनिना ततो मोचितः । अयन्तु जमदग्नेराश्रमं गत्वा बलात् सवत्सां होमधेनुं जहार । ततः क्रुद्धेन जामदग्न्येन सबलोनिहतोऽसौ कार्त्तवीर्य्यः । अथ वैरशुद्धिं चिकीर्षुभिः दुरात्मभिः कार्त्तवीर्य्यपुत्रैरागत्य स्वाश्रमे ध्यानस्थो जमदग्निर्निपातितः । ततोऽनेन पितृवधमर्षात् जातक्रोधेन परशुरामेण सर्व्वे हैहयाः निपातिताः । जैनराजचक्रवर्त्तिविशेषः । तत्पर्य्यायः । सुभूमः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

कार्त्तस्वरं क्ली, (कृतस्वरे आकरभेदे भवम् अण् कृताः पठिताः स्वरा येन सः कृतस्वरः सामगानकर्त्ता तस्मै दक्षिणात्वेन देयं वा । "शेषे" । ४ । २

८२ इत्यण् ।) स्वर्णम् । (यथा, माघे १ । २० ।
"स तप्तकार्त्तस्वरभास्वराम्बरः" ॥)
धत्तूरः । इत्यमरः । २ । ४ । ७७ ॥
कार्त्तान्तिकः, पुं, (कृतान्तं वेत्ति । "क्रतूक्थादि सूत्रान्ताट्ठक्" । ४ । २ । ३० । इति ठक् ।) ज्योतिर्व्वित् । दैवज्ञः । इत्यमरः । २ । ८ । १४ ॥
कार्त्तिकः, पुं, (कृत्तिकानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यत्र मासे इति पाक्षिको अण् ।) वैशाखादिद्वादशमासान्तर्गतसप्तममासः । कृत्तिकानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यत्र मासे सः । अयं तुलास्थरविप्रारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तरूपमुख्यचान्द्रः । सौरस्तु तुलाराशिस्थरविककालः । इति स्मृतिः ॥ तत्पर्य्यायः । बाहुलः २ ऊर्ज्जः ३ कार्त्तिकिकः ४ । इत्यमरः । १ । १७ ॥ कौमुदः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

अथ कार्त्तिककृत्यम् ।

पद्मपुराणे ।

"तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नानं विधीयते" ।
तत्र संकल्पः अरुणोदयकाले मज्जनं कृत्वाचम्य ॐ तत्सदद्य कार्त्तिके मासि अमुकपक्षे अमुकतिथावारभ्य तुलास्थरविं यावत् प्रत्यहं अमुकगोत्रः श्री अमुकदेवशर्म्मा श्रीविष्णुप्रीतिकामः प्रातःस्नानमहं करिष्ये इति संकल्प्य यथोक्तविधिना इतिकर्त्तव्यतां विधाय—
"ॐ कार्त्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्द्दन ! ।
प्रीत्यर्थं तव देवेश ! दामोदर ! मया सह" ॥
इति स्नायात् । मया लक्ष्म्या । प्रतिदिनसंकल्पे तु आरभ्य तुलास्थरविं यावत् प्रत्यहं इति न वक्तव्यम् । किन्तु मासीत्यनन्तरं तुलास्थरवावित्यधिकं वक्तव्यम् । चान्द्रस्नानवाक्यन्तु वैशाखकृत्ये अनुसन्धेयम् । तथा वायुपुराणे ।
"यदीच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्य्यग्रहोपमान् ।
कार्त्तिकं सकलं व्याप्य प्रातःस्नायी भवेन्नरः" ॥ * ॥

तथा च गारुडे ।

"गवामयुतदानेन यत् फलं लभते खग ! ।
तुलसीपत्रकैकेन तत् फलं कार्त्तिके स्मृतम्" ॥
ॐ अद्येत्यादि तुलसीपत्रकैकसमसंख्यायुतधेनुदानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामः एतानि तुलसीपत्राणि श्रीविष्णवेऽहं ददे । इत्यभिलप्य एतानि तुलसीपत्राणि श्रीविष्णवे नमः । इत्यनेन दद्यात् ॥ * ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

"विष्णुवेश्मनि यो दद्यात् कार्त्तिके मासि दीपकम् ।
अग्निष्टोमसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ॥
ॐ दामोदराय नभसि तुलायां लोलया सह ।
प्रदीपन्ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे" ॥

लोलया लक्ष्म्या ।

"इति मन्त्रेण यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरादिना ।
आकाशे मण्डपे वापि स चाक्षयफलं लभेत्" ॥
स्नानवत् । ॐ अद्येत्यादि अमुकतिथावारभ्य तुलास्थरविं यावत् प्रत्यहं अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्म्मा अक्षयदीपदानफलप्राप्तिकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा आकाशे मण्डपे वापि श्रीविष्णवे दीपदानमहं करिष्ये । इति संकल्प्य दामोदरायेत्यादिना दद्यात् । द्वितीयादिदिने ॐ दामोदरायेत्यनेनेति विशेषः । विष्णुगृहे तु । ॐ अद्येत्यादि अमुकतिथावारभ्य तुलास्थरविं यावत् प्रत्यहं अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्म्माग्निष्टोमसहस्रजन्यफलसमफलप्राप्तिकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा श्रीविष्णुवेश्मनि श्रीविष्णवे दीपदानमहं करिष्ये । इति संकल्प्य ॐ दामोदरायेत्यादिना दद्यात् । द्वितीयादिदिने ॐ दामोदरायेत्यनेनेति विशेषः ॥ * ॥

हविष्याशनादौ तु ब्रह्मपुराणे ।

"व्रतोपवासनियमैः कार्त्तिको यस्य गच्छति ।
देवो वैमानिको भूत्वा स याति परमं पदम्" ॥
तत्र अद्येत्यादि अमुकतिथावारभ्य तुलास्थरविं यावत् प्रत्यहं अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्म्मा वैमानिकदेवत्वभवनपूर्ब्बकपरमपदप्राप्तिकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा हविष्येतरभोजननिवृत्तिमहं करिष्ये । इत्यादिवाक्ये विशेषः । एवं फलाहारादावपि ॥ * ॥ हविष्यद्रव्याणि च ।
"हैमन्तिकं सितास्विन्नं धान्यं मुद्गास्तिला यवाः ।
कलायकङ्गुनीवारा वास्तूकं हिलमोचिका ॥
षष्टिका कालशाकञ्च मूलकं केमुकेतरत् ।
लवणे सैन्धवसामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिषी ॥
पयोऽनुद्धृतसारञ्च पनसाम्रहरीतकी ।
तिन्तिडी जीरकञ्चैव नागरङ्गञ्च पिप्पली ॥
कदली लवली धात्री फलान्यगुडमैक्षवम् ।
अतैलपक्वं मुनयो हविष्यान्नं विदुर्ब्बुधाः" ॥
हैमन्तिकमित्यभिधायागस्त्यसंहितायाम् ।
"नारिकेलफलञ्चैव कदलीं लवलीन्तथा ।
आम्रमामलकञ्चैव पनसञ्च हरीतकीम् ॥
व्रतान्तरप्रशस्तञ्च हविष्यं मन्वते बुधाः" ।
अत्र च आरब्धव्रतोपवासादौ फलजलादिभक्षणमप्याहतुरुद्योगपर्व्वबौधायनौ ।
"अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ।
हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्व्वचनमौषधम्" ॥ * ॥
फलाहारादावपि तुलसीराहित्ये दोषमाह ।
"तुलसीं विना या क्रियते न पूजा
स्नानं न तद्यत् तुलसीं विना कृतम् ।
भुक्तं न तद्यत् तुलसीविवर्ज्जितं
पीतं न तद्यत्तुलसीविवर्ज्जितम्" ॥ * ॥

नारदीये ।

"न मात्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्म्मं नान्यदेव हि ।
चण्डालो जायते राजन् कार्त्तिके मांसभक्षणात्" ॥

तथा च महाभारते ।

"कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षे नराधिप ! ।
वर्ज्जयेत् सर्व्वमांसानि धर्म्मो ह्यत्र विधीयते" ॥
कौमुदं कार्त्तिकम् । कार्त्तिकमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् ।
"एकादश्यादिषु तथा तासु पञ्चसु रात्रिषु ।
दिने दिने च स्नातव्यं शीतलासु नदीषु च ।
वर्ज्जितव्या तथा हिंसा मांसभोजनमेव च" ॥
ततश्च मांसभोजननिषेधे कार्त्तिकमासतत्शुक्लपक्षतदेकादश्यादिपञ्चदिनानि शुक्लाशुक्लभेदात् पापतारतम्याद्वा निषिद्धानि ।
"कार्त्तिके शौकरं मांसं यस्तु भुञ्जीत दुर्म्मतिः ।
षष्टिवर्षसहस्राणि रौरवे परिपच्यते" ॥ अपि च पटोलकदम्बवृन्ताककांस्यसन्धिजानि वर्ज्जयेत् ।
"पटोलानि कदम्बानि वृन्ताकसहितानि च ।
भुञ्जानः कार्त्तिके मासि यावदाहूतनारकी" ॥ * ॥
भूतचतुर्द्दशीकृत्यं तच्छब्दे द्रष्टव्यम् । तत्र दीपदाने विशेषो यथा,—
"ततः प्रदोषसमये दीपान्दद्यात् प्रयत्नतः ।
ब्रह्मविष्णुशिवादीनां भवनेषु मठेषु च ।
कूटागारेषु चैत्येषु गुहासु च नदीषु च" ॥

दीपदानमन्त्रः ।

"ॐ नमः पितृभ्यः प्रेतेभ्यो नमो धर्म्माय विष्णवे ।
नमो धर्म्माय रुद्राय कान्तारपतये नमः" ॥ * ॥
दीपान्वितकृत्यं तच्छब्दे द्रष्टव्यम् । तत्र विशेषो यथा । तत्र बालातुरवृद्धव्यतिरेकेण दिवा न भोक्तव्यम् । तत्र पार्व्वणश्राद्धं कृत्वा प्रदोषे प्राचीनावीती दक्षिणामुखो ज्वलदुल्काम् ।
"ॐ शस्त्राशस्त्रहतानाञ्च भूतानां भूतदर्शयोः ।
उज्ज्वलज्योतिषा देहं दहेयं व्योमवह्निना" ॥
इत्यनेन गृह्णीयात् ।
"ॐ अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम ।
उज्ज्वलज्योतिषा दग्धास्ते यान्तु परमां गतिम्" ॥
इत्यनेन भूमौ स्थापयेत् ।
"ॐ यमलोकं परित्यज्य आगता ये महालये ।
उज्ज्वलज्योतिषा वर्त्म प्रपश्यन्तो व्रजन्तु ते" ॥
इत्यनेन पितॄन् विसर्ज्जयेत् । यद्येवं पूर्ब्बदिन एव प्रदोषव्यापिन्यमावास्या तदा पूर्ब्बदिन एव श्राद्धमकृत्वापि उल्कादानं कर्त्तव्यम् । आचारात् पञ्चभूतोपाख्यानञ्च श्रोतव्यम् । उभयतः प्रदोषव्याप्तौ परदिन एव युग्मात् । उभयतः प्रदोषाप्राप्तावपि उल्कादानं परदिने पार्व्वणानुरोधात् । अत्रैव पूर्ब्बदिने लक्ष्मी रात्रौ पूज्या ।
"अमावस्या यदा रात्रौ दिवाभागे चतुर्द्दशी ।
पूजनीया तदा लक्ष्मीर्व्विज्ञेया सुखरात्रिका" ॥
इति वचनात् । लक्ष्मीपूजाविषयेऽप्येवं व्यवस्था । ततो गृहमध्ये उत्तराभिमुखो लक्ष्मीं पूजयेत् । ततः स्वस्तिवाचनपूर्ब्बकं ॐ सूर्य्यः सोम इति ॐ तद्विष्णोरिति च पठित्वा तिलपुष्पजलान्यादाय ॐ तत्सदित्युच्चार्य्य ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा परमविभूतिलाभकामो लक्ष्मीपूजनमहं करिष्ये । इति संकल्प्य शालग्रामे घटादिस्थजले वा भूतशुद्ध्यादिकं कृत्वा लक्ष्मीं पूजयेत् । तद्यथा । ॐ पाशाक्षमालिकाम्भोज इत्यादिना ध्यात्वा । ॐ भूर्भुवःस्वर्म्महालक्ष्मि ! इहागच्छ इत्याद्यावाह्य एतत्पाद्यं ॐ लक्ष्म्यै नमः । एवमर्घ्याचमनीयगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यपुनराचमनीयताम्बूलादि प्रत्येकं दद्यात् ।
"ॐ नमस्ते सर्व्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये ! ।
या गतिस्त्वत्प्रपन्नानां सा मे भूयात्त्वदर्च्चनात्" ॥
इत्यनेन पुष्पाञ्जलित्रयं दत्त्वा प्रणमेत् ।

ॐ विष्णुरूपस्य भार्य्यासि पद्मे पद्मालये! शुभे!।
सर्व्वतः पाहि मां देवि महालक्ष्मि! नमोऽस्तु ते" ॥
ततः। "सुखरात्र्याः प्रदोषे तु कुवेरं पूजयन्ति ये" ॥
इति तद्धरवचनात्। कुवेरमपि पाद्यादिभिः
पूजयेत्।
"ॐ धनदाय नमस्तुभ्यं निधिपद्माधिपाय च।
भवन्तु त्वत्प्रसादान्मे धनधान्यादिसम्पदः" ॥
इति पठित्वा। ॐ कुवेराय नम इति त्रिः पूज-
येत्। ततो गृहादिषु दीपान्दद्यात्। तत्र मन्त्रः।
ॐ अग्निर्ज्योती रविर्ज्योतिश्चन्द्रज्योतिस्तथैव च।
उत्तमः सर्व्वज्योतीनां दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥
ततो ब्राह्मणान् बन्धूंश्च भोजयित्वा स्वयं भुञ्जीत।
तत्र प्रत्यूषे भविष्योक्तं कर्म्म कर्त्तव्यम्। गोरोचना-
तिलकधारणं प्रदीपवन्दनं कृत्वा लक्ष्मीं त्रिः पूज-
येत्। तत्र मन्त्रः।
"ॐ विष्णुरूपस्य भार्य्यासि पद्मे पद्मालये! शुभे!।
महालक्ष्मि! नमस्तुभ्यं सुखरात्रिं कुरुष्व मे ॥
वर्षाकाले महाघोरे यन्मया दुष्कृतं कृतम्।
सुखरात्रिः प्रभातेऽद्य तन्मे लक्ष्मीर्व्यपोहतु ॥
या रात्रिः सर्व्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता।
संवत्सरप्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला ॥
माता त्वं सर्व्वलोकानां देवानां वह्निसम्भवा।
आख्याता भूतले देवि! सुखरात्रि! नमोऽस्तु ते"॥
ॐ लक्ष्म्यै नमः इति त्रिः पूजयेत् ॥ अन्यत् सुख-
रात्रिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

अथ द्यूतप्रतिपत्। तत्र प्रभाते अक्षक्रीडादिकं
कार्य्यम्। तत्र जयेनैव शुभम्। पराजये वर्षम-
शुभम्। ततः संकल्प्य शालग्रामे जले वा एतत्
पाद्यं ॐ बलये नमः। इत्यादि संपूज्य।
"ॐ बलिराज! नमस्तुभ्यं विरोचनसुत प्रभो!।
भविष्येन्द्र सुराराते! पूजेयं प्रतिगृह्यताम्" ॥
अनेन पुष्पाञ्जलित्रयं दद्यात्।
"यो यो यादृग्भावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर!।
हर्षदैन्यादिना तेन तस्य वर्षं प्रयाति हि" ॥

तथा।

"महापुण्या तिथिरियं बलिराज्यविवर्द्धिनी।
स्नानं दानं शतगुणं कार्त्तिकेऽस्यां तिथौ भवेत्॥*॥

अथ भ्रातृद्वितीया। तत्राष्टधाविभक्तदिनपञ्चम-
यामार्द्धप्राप्तायां द्वितीयायां उभयदिने तथा
चेत्परदिने कार्य्यं यस्मात्। तत ॐ तत्सदि-
त्युच्चार्य्य ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्म्मा
अपमृत्युकामो यमादिपूजनमहं करिष्ये। इति
संकल्प्य शालग्रामे घटादिस्थजले वा पूजयेत्।
एतत् पाद्यं ॐ यमाय नमः। एवं क्रमेण संपूज्य।

"एह्येहि मार्त्तण्डज! पाशहस्त!
यमान्तकालोकधरामरेश!।
भ्रातृद्वितीयाकृतदेवपूजां
गृहाण चार्घ्यं भगवन्नमस्ते" ॥

इदमर्घ्यं ॐ यमाय नमः तत आचमनीयादिकं
दत्त्वा प्रणमेत्।
"ॐ धर्म्मराज! नमस्तुभ्यं नमस्ते यमुनाग्रज!।
पाहि मां किङ्करैः सार्द्धं सूर्य्यपुत्त्र! नमोऽस्तु ते"॥

तत ॐ चित्रगुप्ताय नमः। इत्यनेन पूजयेत्। तत
ॐ यमदूतेभ्यो नमः। इत्यनेन पाद्यादिभिः
पूजयेत्। यमुनाञ्च पाद्यादिभिः संपूज्य प्रणमेत्।
"ॐ यमस्वसर्नमस्तेऽस्तु यमुने! लोकपूजिते।
वरदा भव मे नित्यं सूर्य्यपुत्त्रि! नमोऽस्तु ते" ॥
ततो भ्रातृभोजनकाले अन्नादिकं दत्त्वा भगिनी
पठेत्।
"भ्रातस्तवानुजाताहं भुङ्क्ष्व भक्तमिदं शुभम्।
प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषतः" ॥
ज्येष्ठा चेत् तवाग्रजाताहमिति वदेत्। ततः
पुष्टिकामो भ्राता भुञ्जीत। "यत्नेन भगिनीह-
स्तात् भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनं" इति वचनात् ॥ * ॥

विष्णूत्थानं उत्थानैकादशीशब्दे द्रष्टव्यम्। तत्र
कार्त्तिकशुक्लैकादश्यादितिथिपञ्चके बकपञ्चकम्।
"बकोऽपि तत्र नाश्नीयान्मत्स्यञ्चैव कदाचन"।
इति वचनात् ॥ कार्त्तिक्यां गोदानादौ फलाधि-
क्यम्। "कार्त्तिक्यां गोप्रदो भवेत्"। इति वच-
नात्। इति कृत्यतत्त्वम् ॥ * ॥ * ॥ अपि च।
अथ कार्त्तिकव्रतनित्यता। स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे।
"दुष्प्राप्यं प्राप्य मानुष्यं कार्त्तिकोक्तं चरेन्न हि।
धर्म्मं धर्म्मभृतां श्रेष्ठ! स मातृपितृघातकः ॥
अव्रतेन क्षिपेद्यस्तु मासं दामोदरप्रियम्।
तिर्य्यग्योनिमवाप्नोति सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतः ॥
स ब्रह्महा स गोघ्नश्च स्वर्णस्तेयी सदानृती।
न करोति मुनिश्रेष्ठ! यो नरः कार्त्तिके व्रतम् ॥
विधवा च विशेषेण व्रतं यदि न कार्त्तिके।
करोति मुनिशार्दूल! नरकं याति सा ध्रुवम् ॥
व्रतन्तु कार्त्तिके मासि यदा न कुरुते गृही।
इष्टापूर्त्तं वृथा तस्य यावदाहूतनारकी ॥
संप्राप्ते कार्त्तिके मासे द्विजो व्रतपराङ्मुखः।
भवन्ति विमुखाः सर्व्वे तस्य देवाः सवासवाः ॥
इष्ट्वा च बहुभिर्यज्ञैः कृत्वा श्राद्धशतानि च।
स्वर्गं नाप्नोति विप्रेन्द्र! अकृत्वा कार्त्तिके व्रतम् ॥
यतिश्च विधवा चैव विशेषेण वनाश्रमी।
कार्त्तिके नरकं यान्ति अकृत्वा वैष्णवं व्रतम् ॥
वेदैरधीतैः किं तस्य पुराणपठनैश्च किम्।
कृतं यदि न विप्रेन्द्र! कार्त्तिके वैष्णवं व्रतम् ॥
जन्मप्रभृति यत्पुण्यं विधिवत्समुपार्ज्जितम्।
भस्मी भवति तत्सर्व्वमकृत्वा कार्त्तिके व्रतम् ॥
'यद्दत्तञ्च परं जप्तं कृतञ्च सुमहत्तपः।
सर्व्वं विफलतामेति अकृत्वा कार्त्तिके व्रतम् ॥
सप्तजन्मार्ज्जितं पुण्यं वृथा भवति नारद!।
अकृत्वा कार्त्तिके मासि वैष्णवं व्रतमुत्तमम् ॥
पापभूतास्तु ते ज्ञेया लोके मर्त्त्या महामुने!।
वैष्णवाख्यं व्रतं यैस्तु न कृतं कार्त्तिके शुभम्" ॥

किञ्च।

"अकृत्वा नियमं विष्णोः कार्त्तिकं यः क्षिपेन्नरः।
जन्मार्ज्जितस्य पुण्यस्य फलं नाप्नोति नारद!" ॥

किञ्च।

"नियमेन विना चैव यो नयेत् कार्त्तिकं मुने!।
चातुर्म्मास्यं तथा चैव ब्रह्महा स कुलाधमः" ॥

किञ्च।

"पितृघ्नदानं पितृयाण पितृपक्षो न वै व्रतम्।
व्रतं न कार्त्तिके मासि आवश्यामरुचितपर्व्वम्।
चैत्रे गान्दोलितो विष्णुर्म्माघस्नानं न सञ्जके।
न कृता महती पुण्ये श्रावणे रोहिण्याष्टमी।
सङ्गमे न कृता येन द्वादशी श्रवणान्विता।
कुत्र यास्यन्ति ते मूढा नाहं जानामि नारद!'
पाद्मे च। श्रीसौनकादिमुनिगणसंवादे।
"मानुषः कर्म्मभूमौ यः कार्त्तिकं नयते मुधा
चिन्तामणिं करे प्राप्य क्षिपते कर्द्दमाम्बुनि।
नियमेन विना विप्राः कार्त्तिकं यः क्षिपेन्नरः।
तस्याः पराङ्मुखस्तस्य यस्मादूर्ज्जोऽस्य वल्लभः"॥
तत्र विशेषेण स्नानदानादिसत्कर्म्मनित्यता।

स्कान्दे तत्रैव।

"यैर्न्न दत्तं हुतं जप्तं न स्नानं न हरेर्व्रतम्।
न कृतं कार्त्तिके पुत्त्र! द्विजास्ते वै नराधमाः"

किञ्च।

"येन दत्तं हुतं जप्तं कार्त्तिके न व्रतं कृतम्।
तेनात्मा हारितो नूनं न प्राप्तं प्रार्थितं फलम्"

किञ्च।

"संप्राप्ते कार्त्तिके मासि ये रता न जनार्द्दने।
तेषां सौरिपुरे वासः पितृभिः सह नारद"।

किञ्च।

"कार्त्तिके नार्च्चितो यैस्तु भक्तिभावेन केशवः।
नरकं ते गमिष्यन्ति यमदूतैस्तु यन्त्रिताः॥
जन्मकोटिसहस्रैस्तु मानुष्यं प्राप्य दुर्ल्लभम्।
कार्त्तिके नार्च्चितो विष्णुर्हारितं तेन जन्म वै।
विष्णोः पूजा कथा विष्णोर्वैष्णवानाञ्च दर्शनम्।
न भवेत् कार्त्तिके यस्य हन्ति पुण्यं दशाब्दिकम्"

अथ कार्त्तिकमाहात्म्यम्। स्कान्दे।
"कार्त्तिकस्य तु माहात्म्यं प्राक् सामान्येन लिख्यते
ततो विशेषतस्तत्र कर्म्म देशादिभेदतः" ॥

अथ सामान्यतः स्कान्दे तत्रैव।

"कार्त्तिकस्य तु मासस्य कोट्यंशेनापि नार्हति।
सर्व्वतीर्थेषु यत् स्नानं सर्व्वदानेषु यत् फलम्।
एकतः सर्व्वतीर्थानि सर्व्वे यज्ञा सदक्षिणाः।
एकतः पुष्करे वासः कुरुक्षेत्रे हिमाचले।
मेरुतुल्यसुवर्णानि सर्व्वदानानि चैकतः।
एकतः कार्त्तिको वत्स! सर्व्वदा केशवप्रियः।
यत् किञ्चित् क्रियते पुण्यं विष्णुमुद्दिश्य कार्त्तिके
तदक्षयं भवेत्सर्व्वं सत्योक्तं तव नारद!॥
कार्त्तिकं खलु वै मासं सर्व्वमासेषु चोत्तमम्।
पुण्यानां परमं पुण्यं पावनानाञ्च पावनम् ॥
यथा नदीनां विप्रेन्द्र शैलानाञ्चैव नारद!।
उदधीनाञ्च विप्रर्षे! क्षयो नैवोपपद्यते।
पुण्यं कार्त्तिकमासे तु यत् किञ्चित् क्रियते मुने!
न तस्यास्ति क्षयो ब्रह्मन् पापस्याप्येवमेव च।
न कार्त्तिकसमो मासो न कृतेन समं युगम्।
न वेदसदृशं शास्त्रं न तीर्थं गङ्गया समम्।
कार्त्तिकः प्रवरो मासो वैष्णवानां प्रियः सदा।
कार्त्तिकं सकलं यस्तु भक्त्या सेवेत वैष्णवः।
पितॄनुद्धरते सर्व्वान् नरकस्थान् महामुने" ॥

पाद्मे च तत्रैव।

"द्वादशस्वपि मासेषु कार्त्तिकः कृष्णवल्लभः।
तस्मिन् संपूजितो विष्णुरल्पकैरप्युपायनैः॥
ददाति वैष्णवं लोकमित्येवं निश्चितं मया।
यथा दामोदरो भक्तवत्सलो विदितो जनैः॥
तस्यायन्तादृशो मासः स्वल्पमप्युरुकारकः।
दुर्लभो मानुषो देहो देहिनां क्षणभङ्गुरः॥
तत्रापि दुर्लभः कालः कार्त्तिको हरिवल्लभः।
दीपेनापि हि यत्रासौ प्रीयते हरिरीश्वरः॥
सुगतिश्च ददात्येव परदीपप्रबोधनात्" ॥ * ॥

अथ व्रतमाहात्म्यं स्कान्दे तत्रैव।

"व्रतानामिह सर्व्वेषामेकजन्मानुगं फलम्।
कार्त्तिके तु व्रतस्योक्तं फलं जन्मशतानुगम्॥
अक्रूरतीर्थे विप्रेन्द्र! कार्त्तिक्यां समुपोष्य च।
स्नात्वा यत् फलमाप्नोति तच्छ्रुत्वा वैष्णवं व्रतम्॥
वाराणस्यां कुरुक्षेत्रे नैमिषे पुष्करेऽर्ब्बुदे।
गत्वा यत् फलमाप्नोति व्रतं कृत्वा तु कार्त्तिके॥
अग्निष्टा च सदा यज्ञैर्न कृत्वा पितृभिः स्वधाम्।
व्रतेन कार्त्तिके मासि वैष्णवन्तु पदं व्रजेत्॥
गृहस्थाश्च भक्ष्यायां कार्त्तिके नियमे कृते।
अवश्यं कृष्णरूपत्वं प्राप्यते मुक्तिदं शुभम्" ॥

किञ्च।

'ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा मुनिसत्तम!।
वियोनिं न व्रजत्येव व्रतं कृत्वा तु कार्त्तिके" ॥

किञ्च।

'कार्त्तिके मुनिशार्दूल! स्वशक्त्या वैष्णवं व्रतम्।
यः करोति यथोक्तन्तु मुक्तिस्तस्य करे स्थिता॥
सुपुण्ये कार्त्तिके मासि देवर्षिपितृसेविते।
क्रियमाणे व्रते नृणां स्वल्पेऽपि स्यान्महाफलम्" ॥*॥

अथ कर्म्मविशेषमाहात्म्यम्। स्कान्दे तत्रैव।

'दानं दत्तं हुतं जप्तं तपश्चैव तथा कृतम्।
अक्षयफलं प्रोक्तं कार्त्तिके च द्विजोत्तम"।॥

किञ्च।

'यत् किञ्चित् कार्त्तिके दत्तं विष्णुमुद्दिश्य मानवैः।
तदक्षयं लभ्यते वै अन्नदानं विशेषतः" ॥

किञ्च।

'यस्तु सम्वत्सरं पूर्णमग्निहोत्रमुपासते।
कार्त्तिके स्वस्तिकं कृत्वा सममेतन्न संशयः॥
कार्त्तिके या करोत्येवं केशवालयमण्डलम्।
स्वर्गस्था शोभते सा तु कपोती पक्षिणी यथा॥
यः करोति नरो नित्यं कार्त्तिके पत्रभोजनम्।
स दुर्गतिमाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश॥
जन्मप्रभृति यत्पापं मानवैश्च कृतं भवेत्।
तत्सर्व्वं नाशमाप्नोति ब्रह्मपत्रेषु भोजनात्॥
सर्व्वकामफलं तस्य सर्व्वतीर्थफलं लभेत्।
नापि नरकं पश्येत्ब्रह्मपत्रेषु भोजनात्॥
ब्रह्मा चैव स्मृतः साक्षात् पलाशः सर्व्वकामदः।
मध्यमं वर्ज्जितं पत्रं शूद्रस्य मुनिसत्तम!॥
भुक्त्वा नरकमाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश।
स्नानदानं नदीस्नानं सत्कथा साधुसेवनम्॥
भोजनं ब्रह्मपत्रेष कार्त्तिके मुक्तिदायकम्।
जागरं कार्त्तिके मासि यः करोत्यरुणोदये॥
दामोदराग्रे विप्रेन्द्र! गोसहस्रफलं लभेत्!।
जागरं पश्चिमे यामे यः करोति महामुने!॥
कार्त्तिके सन्निधौ विष्णोस्तत्पदं करसंस्थितम्।
साधुसेवा गवां ग्रासः कथा विष्णोरथार्च्चनम्।
जागरः पश्चिमे यामे दुर्लभः कार्त्तिके कलौ" ॥

किञ्च।

"जलधेनुसहस्रस्य वृषसंस्थे दिवाकरे।
तोयं दत्त्वा यदाप्नोति स्नानं कृत्वा तु कार्त्तिके॥
सन्निहत्यां कुरुक्षेत्रे राहुग्रस्ते दिवाकरे।
सूर्य्यवारेण यत्स्नानं तदेकाहेन कार्त्तिके॥
पितॄनुद्दिश्य यद्दत्तं कार्त्तिके कृष्णवल्लभे।
अन्नोदकं मुनिश्रेष्ठ! अक्षयं जायते नृणाम्" ॥*॥

किञ्च।

"गीतशास्त्रविनोदेन कार्त्तिकं यो नयेन्नरः।
न तस्य पुनरावृत्तिर्मया दृष्टा कलिप्रिय!" ॥

किञ्च।

"प्रदक्षिणाञ्च यः कुर्य्यात् कार्त्तिके विष्णुसद्मनि।
पदे पदेऽश्वमेधस्य फलभागी भवेन्नरः॥
गीतं वाद्यञ्च नृत्यञ्च कार्त्तिके पुरतो हरेः।
यः करोति नरो भक्त्या लभते चाक्षयं फलम्॥
हरेर्नाम सहस्राख्यं गजेन्द्रस्य च मोक्षणम्।
कार्त्तिके पठते यस्तु पुनर्जन्म न विद्यते॥
कार्त्तिके पश्चिमे यामे स्तवं गानं करोति यः।
वसते श्वेतद्वीपे तु पितृभिः सह नारद!॥
नैवेद्यदानेन तु हरेः कार्त्तिके यवसंख्यया।
युगानि वसते स्वर्गे तावन्ति मुनिसत्तम!॥
अगुरुन्तु सकर्पूरं यो दहेत् केशवाग्रतः।
कार्त्तिके तु मुनिश्रेष्ठ! युगान्ते न पुनर्भवः" ॥

किञ्च।

"नियमेन कथां विष्णोर्ये शृण्वन्ति च भाविताः।
श्लोकार्द्धं श्लोकपादं वा कार्त्तिके गोशतं फलम्॥
सर्व्वधर्म्मान् परित्यज्य कार्त्तिके केशवाग्रतः।
शास्त्रस्योच्चारणं पुण्यं श्रोतव्यञ्च महामुने!॥
श्रेयसा लोभबुद्ध्या वा यः करोति हरेः कथाम्।
कार्त्तिके मुनिशार्दूल! कुलानां तारयेच्छतम्॥
नित्यं शास्त्रविनोदेन कार्त्तिकं यः क्षिपेन्नरः।
निर्द्दहेत् सर्व्वपापानि यज्ञायुतफलं लभेत्॥
न तथा तुष्यते दानैर्न यज्ञैर्गोगजादिकैः।
यथाशास्त्रकथालापैः कार्त्तिके मधुसूदनः॥
कार्त्तिके मुनिशार्दूल! यः शृणोति हरेः कथाम्।
स निस्तरति दुर्गाणि जन्मकोटिशतानि च॥
यः पठेत् प्रयतो नित्यं श्लोकं भागवतं मुने!।
अष्टादशपुराणानां कार्त्तिके फलमाप्नुयात्" ॥

किञ्च।

"सर्व्वान् धर्म्मान् परित्यज्य इष्टापूर्त्तादिकान्नरः।
कार्त्तिके परया भक्त्या वैष्णवैः सह संवसेत्" ॥

पाद्मे च तत्रैव।

"कार्त्तिके भूमिशायी यो ब्रह्मचारी हविष्यभुक्।
पलाशपत्रे भुञ्जानो दामोदरमथार्च्चयेत्॥
स सर्व्वपातकं हित्वा वैकुण्ठे हरिसन्निधौ।
मोदते विष्णुसदृशो भजनानन्दनिर्वृतः" ॥

किञ्च।

"कार्त्तिकं सकलं मासं प्रातःस्नायी जितेन्द्रियः।

जपन् हविष्यभुक् दान्तः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते॥
कार्त्तिकन्तु नरो मासं यः कुर्य्यादेकभोजनम्।
शूरश्च बहुवीर्य्यश्च कीर्त्तिमांश्च स जायते" ॥

किञ्च।

"पलाशपत्रभोजी च कार्त्तिके पुरुषो नरः।
निष्पापः स्यात्तु नैवेद्यं हरेर्भुक्त्वा विमुच्यते॥
मध्यस्थमैश्वरं पत्रं वर्जयेद्ब्राह्मणेतरः"।

किञ्च।

"अपराधसहस्राणि पातकानि महान्त्यपि।
क्षमतेऽस्य हरिर्देवः पूजितः कार्त्तिके प्रभुः॥
नैवेद्यं पायसं विष्णोः प्रियं खण्डं घृतान्वितम्।
विभज्य तच्च भुञ्जानो यज्ञसाम्यं दिने दिने" ॥

तत्रैव श्रीकृष्णसत्या संवादे।

"स्नानं जागरणं दीपं तुलसीवनपालनम्।
कार्त्तिके ये प्रकुर्व्वन्ति ते नरा विष्णुमूर्त्तयः॥
इत्थं दिनत्रयमपि कार्त्तिके ये प्रकुर्व्वते।
देवानामपि ते वन्द्याः किं यैराजन्म तत् कृतम्" ॥*॥

तत्रैव कार्त्तिकव्रताङ्गानि।

"हरिजागरणं प्रातःस्नानं तुलसिसेवनम्।
उद्यापनं दीपदानं व्रतान्येतानि कार्त्तिके" ॥

किञ्च।

"पञ्चभिर्व्रतकैरेभिः सम्पूर्णां कार्त्तिके व्रती।
फलमाप्नोति तत् प्रोक्तं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम्॥
विष्णोः शिवस्य वा कुर्य्यादालये हरिजागरम्।
कुर्य्यादश्वत्थमूले वा तुलसीनां वनेषु च॥
आपद्गतो यदाप्यम्भो न लभेत् स्नवनाय सः।
व्याधितो वा पुनः कुर्य्याद्विष्णोर्नामापमार्ज्जनम्॥
उद्यापनविधिं कर्त्तुमशक्तो यो व्रते स्थितः।
ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्या व्रतसम्पूर्णहेतवे॥
अशक्तो दीपदानस्य परदीपान् प्रबोधयेत्।
तेषां वा रक्षणं कुर्य्याद्वातादिभ्यः प्रयत्नतः॥
अभावे तुलसीनाञ्च पूजयेद्वैष्णवं द्विजम्।
सर्व्वाभावे व्रती कुर्य्याद्ब्राह्मणानां गवामपि॥
सेवां वा बोधिवटयोर्व्रतसम्पूर्णहेतवे" ॥ * ॥

अथ दीपदानमाहात्म्यम्। स्कान्दे तत्रैव।

"कृत्वा कोटिसहस्राणि पातकानि बहून्यपि।
निमेषार्द्धेनदीपस्य विलयं यान्ति कार्त्तिके" ॥

किञ्च।

"शृणु दीपस्य माहात्म्यं कार्त्तिके केशवप्रियम्।
दीपदानेन विप्रेन्द्र! न पुनर्जायते भुवि॥
रविग्रहे कुरुक्षेत्रे नर्म्मदायां शशिग्रहे।
तत् फलं कोटिगुणितं दीपदानेन कार्त्तिके॥
घृतेन दीपको यस्य तिलतैलेन वा पुनः।
ज्वलते मुनिशार्दूल! अश्वमेधेन तस्य किम्॥
मन्त्रहीनं क्रियाहीनं शौचहीनं जनार्द्दने।
सर्व्वं सम्पूर्णतां याति कार्त्तिके दीपदानतः॥
तेनेष्टं क्रतुभिः सर्व्वैः कृतं तीर्थावगाहनम्।
दीपदानं कृतं येन कार्त्तिके केशवाग्रतः॥
तावद्गर्ज्जन्ति पुण्यानि स्वर्गे मर्त्ये रसातले।
यावन्न ज्वलते ज्योतिः कार्त्तिके केशवाग्रतः॥
श्रूयते चापि पितृभिर्गाथा गीता पुरा द्विज!।
भविष्यति कुलेऽस्माकं पितृभक्तः सुतो भुवि॥

कार्त्तिके दीपदानेन यस्तोषयति केशवम् ।
मुक्तिं प्राप्स्यामहे नूनं प्रसादाच्चक्रपाणिनः" ॥

किञ्च ।

"मेरुमन्दरमात्राणि कृत्वा पापान्यशेषतः ।
दह्यते नात्र सन्देहो दीपदानात्तु कार्त्तिके ॥
गृहे वायतने वापि दीपं दद्याच्च कार्त्तिके ।
पुरतो वासुदेवस्य महाफलविधायिनः ॥
स जातो मानुषो लोके स धन्यः स च कीर्त्तिमान् ।
प्रदत्तः कार्त्तिके मासि दीपो वै मधुहाग्रतः ॥
निमिषार्द्धार्द्धमात्रेण दीपदानेन कार्त्तिके ।
न तत् क्रतुशतैः प्राप्यं फलं तीर्थशतैरपि ॥
सर्व्वानुष्ठानहीनोऽपि सर्व्वपापरतोऽपि सन् ।
पूयते नात्र सन्देहो दीपं दत्त्वा तु कार्त्तिके ॥
तन्नास्ति पातकं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु नारद ! ।
यन्न शोधयते दीपः कार्त्तिके केशवाग्रतः ॥
पुरतो वासुदेवस्य दीपं दत्त्वा तु कार्त्तिके ।
प्राप्नोति शाश्वतं स्थानं सर्व्वाबाधाविवर्ज्जितम् ॥
यः कुर्य्यात् कार्त्तिके मासि कर्पूरेण तु दीपकम् ।
द्वादश्याञ्च विशेषेण तस्य पुण्यं वदामि ते ॥
कुले तस्य प्रसूता ये ये भविष्यन्ति नारद ! ।
समतीताश्च ये केचिद् येषां सङ्ख्या न विद्यते ॥
क्रीड़ित्वा सुचिरं कालं देवलोके यदृच्छया ।
ते सर्व्वे मुक्तिमायान्ति प्रसादाच्चक्रपाणिनः" ॥

किञ्च ।

"द्यूतव्याजेन विप्रेन्द्र ! कार्त्तिके केशवालयम् ।
द्योतयेद् यो महाभाग ! पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥
कार्त्तिके दीपदानन्तु कुर्य्याद् यो वैष्णवालये ।
धनं पुत्रो यशः कीर्त्तिर्भवेत्तस्य च सर्व्वदा ॥
यथा च मथनाद्वह्निः सर्व्वकाष्ठेषु दृश्यते ।
तथा च दृश्यते धर्म्मो दीपदाने न संशयः" ॥

किञ्च ।

"निर्द्धनेनापि विप्रेन्द्र ! कृत्वा चैवात्मविक्रयम् ।
कर्त्तव्यं दीपदानन्तु यावत् कार्त्तिकपूर्णिमा ॥
वैष्णवो न स मन्तव्यः संप्राप्ते कार्त्तिके मुने ! ।
यो न यच्छति मूढ़ात्मा दीपं केशवसद्मनि" ॥

नारदीये श्रीरुक्माङ्गदमोहिनीसंवादे ।

"एकतः सर्व्वदानानि दीपदानानि चैकतः ।
कार्त्तिके न समं प्रोक्तं दीपदो ह्यधिकः स्मृतः" ॥

पाद्मे च तत्रैव ॥

"कार्त्तिके खण्डदीपं यो ददाति हरिसन्निधौ ।
दिव्यकान्तिविमानाग्रे रमते स हरेः पुरे" ॥ * ॥

अथ तत्र परदीपप्रबोधनमाहात्म्यम् ।

स्कान्दे तत्रैव ।

"मिष्टपक्वेऽन्नदानेन ज्यैष्ठाषाढ़े च वारिणा ।
कार्त्तिके तत् फलं पुंसां परदीपप्रबोधनात् ॥
बोधनात् परदीपस्य वैष्णवानाञ्च सेवनात् ।
कार्त्तिके फलमाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥
दीयमानन्तु ये दीपं बोधयन्ति हरेर्गृहे ।
परेण नृपशार्दूल ! निस्तीर्णा यमयातना ॥
न तद्भवति विप्रेन्द्र ! इष्टैरपि महामखैः ।
कार्त्तिके यत् फलं प्रोक्तं परदीपप्रबोधनात् ॥
एकादश्यां परैर्द्दत्तं दीपं प्रज्वाल्य मूषिका ।
मानुष्यं दुर्ल्लभं प्राप्य परां गतिमवाप सा" ॥ * ॥

अथ शिखरदीपमाहात्म्यम् ।

स्कान्दे तत्रैव ।

"यदा यदा भासयते दीपकः कलसोपरि ।
तदा तदा मुनिश्रेष्ठ ! द्रवते पापसञ्चयः ॥
यो ददाति द्विजातिभ्यो महीमुदधिमेखलाम् ।
हरेः शिखरदीपस्य कलां नार्हति षोड़शीम् ॥
यो ददाति गवां कोटिं सवत्सां क्षीरसंयुताम् ।
हरेः शिखरदीपस्य कलां नार्हति षोड़शीम् ॥
सर्व्वस्वदानं कुरुते वैष्णवानां महामुने ! ।
शिखरोपरि दीपस्य कलां नार्हति षोड़शीम्" ॥

किञ्च ।

"यः करोति परं दीपं मूल्येनापि महामुने ! ।
शिखरोपरि मध्ये च कुलानां तारयेच्छतम् ॥
विमानं ज्योतिषा दीप्तं ये निरीक्षन्ति कार्त्तिके ।
केशवस्य महाभक्त्या कुले तेषां न नारकी ॥
दिवि देवा निरीक्षन्ते विष्णुदीपप्रदं नरम् ।
कदा भविष्यत्यस्माकं सङ्गमः पुण्यकर्म्मणा ॥
कार्त्तिके कार्त्तिकीं यावत् प्रासादोपरि दीपकम् ।
यो ददाति मुनिश्रेष्ठ ! तस्येन्द्रत्वं न दुर्ल्लभम्" ॥ * ॥

अथ तत्र दीपमालामाहात्म्यम् ।

स्कान्दे तत्रैव ।

"दीपपङ्क्तेश्च रचनां सबाह्याभ्यन्तरे हरेः ।
विष्णोर्विमाने कुरुते स नरः शङ्खचक्रधृत् ॥
दीपपङ्क्तेश्च रचनां कुरुते केशवालये ।
तस्यालये प्रसूतानां लक्षाणां नरकं न हि ॥
विष्णोर्व्विमानं दीपाढ्यं सबाह्याभ्यन्तरे मुने ! ।
दीपोद्यतकरे मार्गे तेन प्राप्तं परं पदम्" ॥

भविष्ये च ।

"यः कुर्य्यात् कार्त्तिके मासि शोभनां दीपमालिकाम् ।
प्रबोधे चैव द्वादश्यामेकादश्यां विशेषतः ॥
सूर्य्यायतप्रकाशस्तु तेजसा भासयन् दिशः ।
तेजोराशिविमानस्थो जगदुद्योतयंस्त्विषा ॥
यावत्प्रदीपसङ्ख्या तु घृतेनापूर्य्य बोधिता ।
तावद्वर्षसहस्राणि विष्णुलोके महीयते" ॥ * ॥

अथ आकाशादिदीपमाहात्म्यम् ।

पाद्मे तत्रैव ।

"उच्चैः प्रदीपमाकाशे यो दद्यात् कार्त्तिके नरः ।
सर्व्वं कुलं समुद्धृत्य विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
विष्णुकेशवमुद्दिश्य दीपं दद्यात्तु कार्त्तिके ।
आकाशस्थं जलस्थञ्च शृणु तस्यापि यत्फलम् ॥
धनं धान्यं समृद्धिश्च पुत्त्रवानीश्वरो गृहे ।
लोचने च शुभे तस्य विद्वानपि च जायते" ॥

किञ्च ।

"विप्रवेश्मनि यो दद्यात् कार्त्तिके मासि दीपकम् ।
अग्निष्टोमफलं तस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
चतुष्पथेषु रथ्यासु ब्राह्मणावसथेषु च ।
वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु कान्तारे गहनेषु च ॥
दीपदानाद्धि सर्व्वत्र महाफलमवाप्नुयात्" ॥ * ॥

आकाशदीपदानमन्त्रः । तत्रैव ।

"दामोदराय नभसि तुलायां लोलया सह ।
प्रदीपन्ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे" ॥

अथ देशविशेषे कार्त्तिकमाहात्म्यविशेषः ।

पाद्मे तत्रैव ।

"यत्र कुत्रापि देशेऽयं कार्त्तिकः स्नानदानतः ।
अग्निहोत्रसमफलः पूजायाञ्च विशेषतः ॥
कुरुक्षेत्रे कोटिगुणो गङ्गायाञ्चापि तत्समः ।
ततोऽधिकः पुष्करे स्याद्द्वारकायाञ्च भार्गव ! ॥
कृष्णसालोक्यदो मासः पूजास्नानैश्च कार्त्तिकः ।
अन्याः पूर्य्यस्तत्समाना मुनयो मथुरां विना ॥
दामोदरत्वं हि हरेस्तत्रैवासीद्यतः किल ।
मथुरायां ततस्त्वोर्ज्जो वैकुण्ठप्रीतिवर्द्धनः ।
कार्त्तिको मथुरायां वै परमावधिरिष्यते ।
यथा माघे प्रयागः स्याद्वैशाखे जाह्नवी यथा ।
कार्त्तिके मथुरा सेव्या ततोत्कर्षः परो न हि ॥
मथुरायां नरैरूर्ज्जे स्नात्वा दामोदरोऽर्च्चितः ।
कृष्णरूपा हि ते ज्ञेया नात्र कार्य्या विचारणा ।
दुर्ल्लभः कार्त्तिको विप्र ! मथुरायां नृणामिह ।
यत्रार्च्चितः स्वकं रूपं भक्तेभ्यः संप्रयच्छति ।
भुक्तिं मुक्तिं हरिर्द्द्यादर्च्चितोऽन्यत्र सेविनाम् ।
भक्तिञ्च न ददात्येष यतो वश्यकरी हरेः ॥
सा त्वञ्जसा हरेर्भक्तिर्लभ्यते कार्त्तिके नरैः ।
मथुरायां सकृदपि श्रीदामोदरपूजनात् ॥
मन्त्रद्रव्यविहीनञ्च विधिहीनञ्च पूजनम् ।
मन्यते कार्त्तिके देवो मथुरायां सदर्च्चनम् ॥
यस्य पापस्य युज्येत मरणान्ता हि निष्कृतिः ।
तच्छुद्ध्यर्थमिदं प्रोक्तं प्रायश्चित्तं सुनिश्चितम् ।
कार्त्तिके मथुरायां वै श्रीदामोदरपूजनम् ॥
कार्त्तिके मथुरायां वै पूजनाद्दर्शनं ध्रुवः ।
शीघ्रं संप्राप्तवान् बालो दुर्ल्लभं योगतत्परैः ॥
सुलभा मथुरा भूमौ प्रत्यब्दं कार्त्तिकस्तथा ।
तथापि संसरन्तीह नरा मूढ़ा भवाम्बुधौ ॥
किं यज्ञैः किं तपोभिश्च तीर्थैरन्यैश्च सेवितैः ।
कार्त्तिके मथुरायाञ्चेदर्च्च्यते राधिकाप्रियः ॥
यानि सर्व्वाणि तीर्थानि नदा नद्यः सरांसि च ।
कार्त्तिके निवसन्त्यत्र माथुरे सर्व्वमण्डले ॥
कार्त्तिके जन्मसदने केशवस्य च ये नराः ।
सकृत्प्रविष्टाः श्रीकृष्णं ते यान्ति परमव्ययम् ।
परोपहासमुद्दिश्य कार्त्तिके हरिपूजया ।
मथुरायां लभेद्भक्तिं किं पुनः श्रद्धया नरः" ॥ इति

"इत्थं कार्त्तिककृत्यानि व्यक्तान्येव स्वतोऽभवन्
तत्र किञ्चिद्विशेषेण तद्विधिर्लिख्यतेऽधुना" ॥

अथ कार्त्तिककृत्यविधिः । तत्रोपक्रमकालश्च
श्रीकृष्णसत्यासंवादीयकार्त्तिकमाहात्म्ये ।

"आश्विनस्य तु मासस्य या शुक्लैकादशी भवेत्
कार्त्तिकस्य व्रतानीह तस्यां कुर्य्यादतन्द्रितः ।
नित्यं जागरणायान्ते यामे रात्रेः समुत्थितः ।
शुचिर्भूत्वा प्रबोध्याथ स्तोत्रैर्नीराजयेत् प्रभुम् ।
निशम्य वैष्णवान् धर्म्मान् वैष्णवैः सह हर्षितः
कृत्वा गीतादिकं प्रातर्देवं नीराजयेत् पुनः ।
नद्यादौ च ततो गत्वाचम्य सङ्कल्पमाचरेत् ।
प्रभुं प्रार्थ्याथ तस्मै च दद्यादर्घ्यं यथाविधि ।

तत्र सङ्कल्पमन्त्रः ।

"कार्त्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्दन

प्रीत्यर्थं तव देवेश दामोदर ! मया सह"।

प्रार्थनमन्त्रस्तु।

"तव ध्यानेन देवेश ! जलेऽस्मिन् स्नातुमुद्यतः।
त्वत्प्रसादाच्च मे पापं दामोदर ! विनश्यतु" ॥

अर्घ्यमन्त्रः।

"व्रतिनः कार्त्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम"।
अर्घ्यं गृहाण देवेश ! नमामि त्वां सुरेश्वर !" ॥

काशीखण्डे।

"व्रतिनः कार्त्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम।
दामोदर ! गृहाणार्घ्यं दनुजेन्द्रनिसूदन ! ॥
नित्ये नैमित्तिके कृत्स्ने कार्त्तिके पापशोषणे।
गृहाणार्घ्यं मया दत्तं राधया सहितो हरे !" ॥*॥
"तिलैरालिप्य देहं स्वं नामोच्चारणपूर्ब्बकम्।
स्नात्वा स विधिना सन्ध्यामुपास्य गृहमाव्रजेत् ॥
उपलिप्याथ देवाग्रे निर्म्माय स्वस्तिकं प्रभुम्।
तुलसीमालतीपद्मागस्त्यपुष्पादिनार्च्चयेत् ॥
नित्यं वैष्णवसङ्गत्या सेवेत भगवत्कथाम्।
सर्पिषाहर्न्निशं दीपं तिलतैलेन चार्च्चयेत् ॥
विशेषतश्च नैवेद्यान्यर्पयेदाचरेत्तथा।
प्रणामांश्च यथाशक्त्या एकभक्तादिकं व्रतम्" ॥

तथा च पाद्मे तत्रैव।

"प्रातरुत्थाय शौचादि कृत्वा गत्वा जलाशये।
कृत्वा च विधिवत् स्नानं ततो दामोदरार्च्चनम्" ॥

किञ्च।

"मौनेन भोजनं कार्य्यं कार्त्तिके व्रतधारिणा।
घृतेन दीपदानं स्यात्तिलतैलेन वा पुनः ॥
दिनञ्च कृष्णकथया वैष्णवानाञ्च सङ्गमैः।
नीयतां कार्त्तिके मासि सङ्कल्प्यव्रतपालनम् ॥
आश्विने शुक्लपक्षस्य प्रारम्भो हरिवासरे।
अथ वा पौर्णमासीतः संक्रान्तौ वा तुलागमे ॥
दीपदानमखण्डञ्च दद्यादै विष्णुसन्निधौ।
देवालये तुलस्यां वा आकाशे वा तदुत्तमम्" ॥

किञ्च।

"रजतं कनकं दीपान् मणिमुक्ताफलादिकम्।
दामोदरस्य प्रीत्यर्थं प्रदद्यात् कार्त्तिके नरः" ॥

स्कान्दे च श्रीरुक्माङ्गदमोहिनीसंवादे।

"न गृहे कार्त्तिके कुर्य्याद्विशेषेण तु कार्त्तिकीम्।
तीर्थे तु कार्त्तिकीं कुर्य्यात् सर्व्वयत्नेन भाविनि!" ॥*॥

अथ कार्त्तिके वर्ज्यानि।

तत्रैव ब्रह्मनारदसंवादे।

"कार्त्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च भक्षयन्।
निष्पावान् मुनिशार्दूल ! यावदाहूतनारकी ॥
कलिङ्गानि पटोलानि वृन्ताकं सन्धितानि च।
न त्यजेत् कार्त्तिके मासि यावदाहूतनारकी ॥
कार्त्तिके मासि धर्म्मात्मा मत्स्यमांसं न भक्षयेत्।
तत्रैव यत्नतस्त्याज्यं शाशकं शौकरं तथा" ॥

किञ्च।

"परान्नं परशय्याञ्च परवादं पराङ्गनाम्।
सर्व्वदा वर्ज्जयेत् प्राज्ञो विशेषेण तु कार्त्तिके ॥
तैलाभ्यङ्गं तथा शय्यां परान्नं कांस्यभोजनम्।
कार्त्तिके वर्ज्जयेद्यस्तु परिपूर्णव्रती भवेत् ॥
संप्राप्तं कार्त्तिकं दृष्ट्वा परान्नं यस्तु वर्ज्जयेत्।
दिने दिने तु कृच्छ्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः" ॥

तत्रैव श्रीरुक्माङ्गदमोहिनीसंवादे।

"कार्त्तिके वर्ज्जयेत्तैलं कार्त्तिके वर्ज्जयेन्मधु।
कार्त्तिके वर्ज्जयेत् कांस्यं कार्त्तिके शुक्तसन्धितम् ॥
न मात्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्म्मं नान्यदेव हि।
चाण्डालः स भवेत् सुभ्रु ! कार्त्तिके मांसभक्षणात्" ॥

अथ श्रीराधादामोदरपूजाविधिः। पाद्मे तत्रैव।

"ततः प्रियतमा विष्णो राधिका गोपिकासु च।
कार्त्तिके पूजनीया च श्रीदामोदरसन्निधौ ॥
द्विजं दामोदरं कृत्वा तत्पत्नीं राधिकां तथा।
कार्त्तिके पूजनीयौ तौ वासोऽलङ्कारभोजनैः ॥
राधिकाप्रतिमां विप्राः पूजयेत् कार्त्तिके तु यः।
तस्य तुष्यति तत्प्रीत्यै श्रीमान् दामोदरो हरिः" ॥
"दामोदराष्टकं नाम स्तोत्रं दामोदरार्च्चने।
नित्यं दामोदराकर्षि पठेत् सत्यव्रतोदितम्" ॥*॥

अथ श्रीदामोदराष्टकम्। तत्रैव।

"नमामीश्वरं सच्चिदानन्दरूपं
लसत्कुण्डलं गोकुले भ्राजमानम्।
यशोदाभियोलूखलाद्धावमानं
परामृष्टमत्यन्ततो द्रुत्य गोप्या ॥
रुदन्तं मुहुर्न्नेत्रयुग्मं मृजन्तं
कराम्भोजयुग्मेन सातङ्कनेत्रम्।
मुहुः श्वासकम्पत्रिरेखाङ्ककण्ठ-
स्थितग्रैवदामोदरं भक्तिबद्धम् ॥
इतीदृक् स्वलीलाभिरानन्दकुण्डे
स्वघोषं निमज्जन्तमाख्यापयन्तम्।
तदीये शितज्ञेषु भक्तैर्ज्जितत्वं
पुनः प्रेमतस्त्वां शतावृत्ति वन्दे ॥
वरं देव मोक्षं न मोक्षावधिं वा
न चान्यं वृणेऽहं वरेशादपीह।
इदन्ते वपुर्नाथ गोपालबालं
सदा मे मनस्याविरास्तां किमन्यैः ॥
इदन्ते मुखाम्भोजमत्यन्तनीलै-
र्वृतं कुन्तलैः स्निग्धरक्तैश्च गोप्या।
मुहुश्चुम्बितं बिम्बरक्ताधरं मे
मनस्याविरास्तामलं लक्षलाभैः ॥
नमो देव ! दामोदरानन्त ! विष्णो !
प्रसीद प्रभो ! दुःखजालाब्धिमग्नम्।
कृपादृष्टिवृष्ट्यातिदीनं बतानु-
गृहाणेश मामज्ञ मेध्यक्षिदृश्यः ॥
कुवेरात्मजौ बद्धमूर्त्यैव यद्व-
त्त्वया मोचितौ भक्तिभाजौ कृतौ च।
तथा प्रेमभक्तिं स्वकां मे प्रयच्छ
न मोक्षे ग्रहो मेऽस्ति दामोदरेह ॥
नमस्तेऽस्तु दाम्ने स्फुरद्दीप्तिधाम्ने
त्वदीयोदरायाथ विश्वस्य धाम्ने।
नमो राधिकायै त्वदीयप्रियायै-
नमोऽनन्तलीलाय देवाय तुभ्यम्" ॥*॥

अथ तत्र श्रीकृष्णाष्टमीकृत्यम्।

पाद्मे तत्रैव।

"गोवर्द्धने गिरौ रम्ये राधाकुण्डं प्रियं हरेः।
कार्त्तिके बहुलाष्टम्यां तत्र स्नात्वा हरेः प्रियः ॥
नरो भक्तो भवेद्विप्रास्तद्धि तस्य प्रतोषणम् ॥
यथा राधा प्रिया विष्णोस्तस्याः कुण्डं प्रियं तथा।
सर्व्वगोपीषु सैवैका विष्णोरत्यन्तवल्लभा" ॥

किञ्च। तत्रैव श्रीराधिकोपाख्यानान्ते।

"वृन्दावनाधिपत्यञ्च दत्तं तस्याः प्रतुष्यता।
कृष्णेनान्यत्र देवी तु राधा वृन्दावने वने ॥
तत्कुण्डे कार्त्तिकाष्टम्यां स्नात्वा पूज्यो जनार्द्दनः।
सुबोधन्यां यथा प्रीतस्तथा प्रीतस्ततो भवेत्" ॥*॥

अथ तत्र कृष्णत्रयोदशीकृत्यम्।

पाद्मे च तत्रैव।

कार्त्तिके कृष्णपक्षे तु त्रयोदश्यां निशामुखे।
यमदीपं वहिर्द्द्यादपमृत्युर्विनश्यति" ॥

तत्र मन्त्रः।

"मृत्युना पाशदण्डाभ्यां कालः श्यामलया सह।
त्रयोदश्यां दीपदानात् सूर्य्यजः प्रीयतामिति" ॥*॥

अथ कृष्णचतुर्द्दशीकृत्यम्। तत्रैव।

"चतुर्द्दश्यां धर्म्मराजपूजा कार्य्या प्रयत्नतः।
स्नानमावश्यकं कार्य्यं नरैर्नरकभीरुभिः ॥
अरुणोदयतोऽन्यत्र रिक्तायां स्नाति यो नरः।
तस्याब्दिकभवो धर्म्मो नश्यत्येव न संशयः" ॥

स्कान्दे च तत्रैव।

"कार्त्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्द्दश्यां विधूदये।
अवश्यमेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीरुभिः" ॥

किञ्च। पाद्मे तत्रैव।

"ततश्च तर्पणं कार्य्यं धर्म्मराजस्य नामभिः।
जीवत्पिता न कुर्व्वीत तर्पणं यमभीष्मयोः ॥
यज्ञोपवीतिना कार्य्यं प्राचीनावीतिना तथा।
देवत्वञ्च पितृत्वञ्च यमस्यास्ते द्विरूपता ॥
नक्तं यमचतुर्द्दश्यां यः कुर्य्याच्छिवसन्निधौ।
न तत् क्रतुशतेनापि प्राप्यते पुण्यमीदृशम् ॥
कुमारीवटुकान् पूज्य तथा शैवतपोधनान्।
राजसूयफलं तेन प्राप्यते नात्र संशयः ॥
कार्त्तिके भौमवारेण चित्रा कृष्णा चतुर्द्दशी।
तस्यां भूतेशमभ्यर्च्य गच्छेच्छिवपुरं नरः" ॥

किञ्च।

"अमावस्याचतुर्द्दश्योः प्रदोषे दीपदानतः।
यममार्गान्धकारेभ्यो मुच्यते कार्त्तिके नरः" ॥*॥

अथामावास्याकृत्यम्। पाद्मे तत्रैव।

"दिवा तत्र न भोक्तव्यं विना बालातुरान् जनान्।
प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयेच्च यथाक्रमम्" ॥

किञ्च।

"प्रदोषसमये विप्राः कर्त्तव्या दीपमालिका।
दीपदानात् ततः पश्चाल्लक्ष्मीं सुप्तां प्रबोधयेत् ॥
त्वं ज्योतिः श्रीरविश्चन्द्रो विद्युत् सौवर्णतारकाः।
सर्व्वेषां ज्योतिषां ज्योतिर्दीपज्योतिःस्थिते नमः ॥
मन्त्रेणानेन कमलां दीपवृक्षाः श्रियो द्विजाः।
देवीं प्रबोधयेयुश्च ततः कुर्य्युश्च भोजनम् ॥
प्रदोषसमये लक्ष्मीं भोजयित्वा भुनक्ति यः।
पुमान् संवत्सरं यावत् लक्ष्मीस्तं नैव मुञ्चति" ॥*॥

अथामावास्यानिर्णयः। यथा निर्णयामृते।
उपवासादिष्वमावास्या प्रतिपद्युतैव ग्राह्या
तदुक्तम्।

"अमावास्या तृतीया च सा उपोष्या पराम्बिता" ॥
इति । चतुर्द्दशीविद्धानिषेधश्च निगमे ।
"भूतविद्धा त्वमावास्या निष्फलं स्यात्त्वयं त्विदम्"।
स्कान्देऽपि ।
"भूतविद्धा त्वमावास्या न ग्राह्या मुनिपुङ्गवैः" ॥
अथ शुक्लप्रतिपत्कृत्यम् । स्कान्दे ।
"प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य द्यूतञ्चैव समाचरेत् ।
भूषणीयास्तथा गावः पूज्याश्च दोहवाहनाः ॥
श्रीकृष्णदासवर्य्योऽयं श्रीगोवर्द्धनभूधरः ।
शुक्लप्रतिपदि प्रातः कार्त्तिकेऽर्च्योऽत्र वैष्णवैः" ॥
"प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य रात्रौ जागरणं चरेत्"। इति क्वचित् पाठः । तस्मात्तदिदं कर्म्म गोवर्द्धनप्राधान्येन गोप्राधान्येन च ख्यातमप्येकमेव ज्ञेयम् ।
अथ दिननिर्णयः । यदाह देवलः ।
"प्रतिपद्दर्शसंयोगे क्रीड़नन्तु गवां मतम् ।
परविद्धान्तु यः कुर्य्यात् पुत्त्रदारधनक्षयः" ॥
निर्णयामृतधृतपुराणान्तरवचनम् ।
"या कुहूः प्रतिपन्मिश्रा तत्र गाः पूजयेन्नृप ! ।
पूजामात्रेण वर्द्धन्ते प्रजा गावो महीपतेः" ॥
ततः प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्येति पूर्व्वाह्णतात्पर्य्यकम् ।
द्वितीयासमये तु सर्व्वथा निषिद्धम् !
तत्रैव । तद्यथा ।
"नन्दायां दर्शने रक्षाबलिदानदशासु च ।
भद्रायां गोकुलक्रीड़ा देशनाशाय जायते" ॥
पुराणसमुच्चये तु सम्भावितचन्द्रोदयद्वितीयासंयोग एव निषिध्यते ।
"गवां क्रीड़ादिने यत्र रात्रौ दृश्येत चन्द्रमाः ।
सोमो राजा पशून् हन्ति सुरभीपूजकांस्तथा" ॥
तदुदयसम्भावनञ्च निर्णयामृते निर्णीतम् । प्रतिपद्यापराह्णिकत्रिमुहूर्त्तव्यापिन्यां द्वितीयायां चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते । तदुक्तमग्राधानविषये स्वद्यपातातपेन ।
"द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी ।
अन्वाधानञ्चतुर्द्दश्यां परतः सोमदर्शनात्" ॥ इति
अपराह्णश्च पञ्चधाविभक्तस्याह्नश्चतुर्थो भागः । ततश्च यत्र प्रतिपदि षण्मुहूर्त्तव्यापिनी द्वितीया तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति । अन्यदा तूत्तरैव प्रतिपत्तत्र गृहीता । तथैव पुराणसमुच्चये ।
"वर्द्धमानतिथौ नन्दा यदा सार्द्धत्रियामिका ।
द्वितीयावृद्धिगामित्वादुत्तरा तत्र चोच्यते" ॥
किञ्च । यदा पूर्ब्बप्रतिपत् परत्र च निष्क्रामति तदाप्युत्तरैव कार्य्या । यथोक्तं भविष्योत्तरे ।
"यथा द्वादशभिर्म्मासैर्म्मासो वृद्धो मलिम्लुचः ।
तथैवाहोरात्रिवृद्धा तिथिः प्रोक्ता मलिम्लुचः ॥
यथा मलिम्लुचः पूर्ब्बो मासो दैवस्तथापरः ।
त्याज्या तिथिस्तथा पूर्ब्बा ग्राह्या चैव तथोत्तरा" ॥
इति निर्णयामृतमतम् । किन्तु बह्वृचीन्यायेन पूर्ब्बैव मन्तुं शक्यते । तद्वदथापि देवलादि वचनप्रामाण्यमस्तीति ॥ * ॥
अथ गोवर्द्धनपूजाविधिः । पाद्मे तत्रैव ।
"मथुरायां तथान्यत्र कृत्वा गोवर्द्धनं गिरिम् ।
गोमयेन महास्थूलं तत्र पूज्यो गिरिर्यथा ॥
मथुरायां तथा साक्षात् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
वैष्णवं धाम संप्राप्य मोदते हरिसन्निधौ" ॥
पूजामन्त्रः ।
"गोवर्द्धनधराधार गोकुलत्राणकारक ! ।
विष्णुबाहुकृतोच्छ्राय गवां कोटिप्रदो भव" ॥ इति गोपूजामन्त्रः । स्कान्दे तत्रैव ।
"लक्ष्मीर्या लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता ।
घृतं वहति यज्ञार्थं मम पापं व्यपोहतु ॥
अग्रतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृष्ठतः ।
गावो मे पार्श्वतः सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम्" ॥
अथ गोक्रीड़ा तत्रैव ।
"क्रीड़ापयेद्धावयेच्च गोमहिष्यादिकं ततः ।
वृषान् कर्षापयेद्दोषैर्वल्लिप्रयुक्तिवादनात्" ॥
पाद्मे च तत्रैव ।
"महिष्यादेस्तथा भूषा क्रीड़नं वारणन्तथा" ।
तन्माहात्म्यञ्च तत्रैव ।
"एवं गोवर्द्धनं गावः पूजनीया विधानतः ।
गोवर्द्धनमखो रम्यः कृष्णसन्तोषकारकः" ॥ * ॥
अथ श्रीबलिदैत्यराजपूजा ।
"लिखित्वा श्रीबलिं पट्टे विन्ध्यावल्यान्वितं मुदा ।
प्रदोषे तत्प्रतिपदो भगवद्भक्तमर्च्चयेत्" ॥
तथा च स्कान्दे ।
"बलिमालिख्य दैत्येन्द्रं वर्णकैः पञ्चरङ्गकैः ।
सर्व्वाभरणसम्पूर्णं विन्ध्यावल्या सहासितम् ॥
कुष्माण्डमयजम्भोरु मुरदानवसंवृतम् ।
सम्पूर्णहृष्टवदनं किरीटोत्कटकुण्डलम् ॥
द्विभुजं दैत्यराजानं कारयित्वार्च्चयेन्नृप !" ।
तत्पूजाकारणम् । पाद्मे तत्रैव ।
"यथार्पितं देहमनेन विष्णवे
भीतेन मिथ्यावचसो महात्मना ।
दैत्येन तेनाथ कठोरचेष्टया
बद्धो बलिर्व्वामनमूर्त्तिना वत ॥
बद्धानीतोऽथ पातालं विमनाः खिन्नमानसः ।
नाभ्यसूयद्धरिं दैत्यस्त्यक्ताहंममतः सुधीः ॥
तदोवाच हरिः प्रीतस्तस्मै दैत्याय भागवत् ॥
अप्रोच्चिये दत्तममन्त्रकं हुतं
अन्नं तथा श्रद्धधिया जनेन यत् ।
तथोर्ज्जशुक्लप्रतिपद्दिनेन तु
त्वामर्च्चयेत्तत्सुकृतं तवास्तु ॥
इति तस्मै वरो दत्तो हरिणा दितिजाय च ।
ततोऽवश्यं प्रपूज्योऽसौ बलिराजदिने मुदा ॥
कृष्णसान्निध्यतश्चापि पूजनीयः प्रयत्नतः" ॥ * ॥
अथ बलिपूजाविधिः । स्कान्दे तत्रैव ।
"गृहस्य मध्ये शालायां विशालायां ततोऽर्च्चयेत् ।
भ्रातृमातृजनैः सार्द्धं सन्तुष्टो बन्धुभिस्तथा ॥
कमलैः कुमुदैः पुष्पैः कह्लारै रक्तकोत्पलैः ।
गन्धपुष्पादिनैवेद्यैः सक्षीरैर्गुड़पूपकैः" ॥
तत्र पूजामन्त्रः ।
"बलिराज ! नमस्तुभ्यं विरोचनसुतप्रभो ! ।
भविष्येन्द्रसुराराते ! पूजेयं प्रतिगृह्यताम् ॥
दीपोत्सवैर्जनितसर्व्वजनप्रमोदैः
कुर्व्वन्ति ये सुमतयो बलिराजपूजाम् ।
दानोपभोगसुखवृद्धिशताकुलानां
नूनं प्रयाति सकलं प्रमुदैव वर्षम्" ॥
अथ यमद्वितीयाकृत्यम् । स्कान्दे पाद्मे च ।
"ऊर्ज्जे शुक्लद्वितीयायां मध्याह्ने यममर्च्चयेत् ।
स्नानं कृत्वा भानुजायां यमलोकं न पश्यति" ॥
किञ्च ।
"तस्यां निजगृहे विप्र ! न भोक्तव्यं ततो बुधैः ।
स्नेहेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम् ॥
दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विधानतः ।
सर्व्वा भगिन्यः संपूज्या अभावे प्रतिपन्नकाः" ॥
किञ्च ।
"यस्यां तिथौ यमुनया यमराजदेवः
संभोजितस्त्वतिथिमयस्वसौहृदेन ।
तस्यां स्वसुः करतलादिह यो भुनक्ति
प्राप्नोति वित्तसुभगं धनमुत्तमं सः" ॥ * ॥
अथ शुक्लाष्टमीकृत्यम् ।
पाद्मे तत्रैव कूर्म्मपुराणे च ।
"कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु स्मृता गोपाष्टमी बुधैः ।
तद्दिने वासुदेवोऽभूद्गोपः पूर्व्वन्तु वत्सपः ।
तत्र कुर्य्याद्गवां पूजां गोग्रासं गोप्रदक्षिणम् ।
गवानुगमनं कार्य्यं सर्व्वान् कामानभीप्सता ॥ "
प्रबोधनीकृत्यं तत्शब्दे द्रष्टव्यम् । इति श्रीगोपालभट्टविलिखिते लिखिते भगवद्भक्तिविलासे श्रीदामोदरप्रियो नाम १६ षोड़शविलासः ।
तत्र जातस्य फलम् ।
"दक्षः क्रये विक्रयणे धनाढ्यः
स्याद्वावदूकोऽखिलकौशलज्ञः ।
यः कार्त्तिके कार्त्तिकरूपधारी
जातो भवेद्युद्धविशारदश्च" ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥ वर्षविशेषः । स च कृत्तिकारोहिण्योरेकतरस्मिन् वृहस्पतेरस्तोदयैकतरसम्बन्धे भवति । इति मलमासतत्त्वम् ॥ कार्त्तिकेयः यथा,—ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डम् ॥
"दृष्ट्वा तान् कृत्तिकाः सर्व्वा भयविह्वलमानसाः ।
कार्त्तिकं कथयामासुर्ज्ज्वलन्तं ब्रह्मतेजसा" ॥
कार्त्तिकिकः, पुं, (कार्त्तिकी पौर्णमासी अस्मिन् मासे इति । "विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः" । ४ । २ । २३ । इति ठक् ।) कार्त्तिकमासः । इत्यमरः । १ । ४ । १८ ॥
कार्त्तिकेयः, पुं, (कृत्तिकानामपत्यम् । "स्त्रीभ्यो ढक्" । ४ । १ । १२० । इति ढक् ।) शिवपुत्त्रः । यथा,—
"या बभूव रहःक्रीड़ा पार्व्वतीशिवयोः पुरा ।
दृष्टस्य च सुरैः शम्भोर्व्वीर्य्यं भूमौ पपात ह ॥
भूमिस्तदक्षिपत् वह्नौ वह्निश्च शरकानने ।
तत्त्वं लब्धः कृत्तिकाभिरधुना गच्छ साम्प्रतम् ।
तवाभिषेकं विष्णुश्च करिष्यति सुरैः सह ।
हनिष्यसि तारकाख्यं सर्व्वेशस्त्वं भविष्यसि ॥
पुत्त्रस्त्वं विश्वसंहर्त्तुस्त्वां गोप्तुमक्षमा इमाः ।
नाग्निं गोप्तुं यथाशक्ता शुष्कवृक्षः स्वकोटरे" ।
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डम् ॥ * ॥
स एव कल्पभेदे अग्निपुत्त्रः । यथा,—
"कुमारश्चाभवत् तत्र तप्तकार्त्तस्वरद्युतिः ।

वह्नितेजोभवः श्रीमान् गङ्गाकुक्षिपरिच्युतः ॥
तं कुमारं ततो जातं दृष्ट्वा सेन्द्रा मरुद्गणाः ।
तदा क्षीरप्रदानार्थं कृत्तिकाः संन्ययोजयन् ॥
ताः क्षीरं तस्य देवस्य समयेन ददुस्तदा ।
स्वादस्माकमयं पुत्त्रः ख्यातो नाम्नेति राघव ! ॥
अन्योन्यं पिबतस्तासां तनयस्य मुखानि षट् ।
समभूवन् महाबाहो ! षण्मुखस्तेन विश्रुतः ॥
ततस्ता देवता ऊचुः कार्त्तिकेय इति प्रभुः ।
पुत्त्रोऽयं जगति ख्यातो भविष्यति न संशयः” ॥
इति वाल्मीकीयरामायणम् ॥*॥ तत्पर्य्यायः महासेनः २ शरजन्मा ३ षडाननः ४ पार्व्वतीनन्दनः ५ स्कन्दः ६ सेनानीः ७ अग्निभूः ८ गुहः ९ बाहुलेयः १० तारकजित् ११ विशाखः १२ शिखिवाहनः १३ षाण्मातुरः १४ शक्तिधरः १५ कुमारः १६ क्रौञ्चदारणः १७ । इत्यमरः ।१।१।४१-४३॥ आग्नेयः १८ दीप्तकीर्त्तिः १९ अनमेयः २० मयूरकेतुः २१ धर्म्मात्मा २२ भूतेशः २३ महिषार्दनः २४ कामजित् २५ कामदः २६ कान्तः २७ सत्यवाक् २८ भुवनेश्वरः २९ शिशुः ३० शीघ्रः ३१ शुचिः ३२ चण्डः ३३ दीप्तवर्णः ३४ शुभाननः ३५ अमोघः ३६ अनघः ३७ रौद्रः ३८ प्रियः ३९ चन्द्राननः ४० दीप्तशक्तिः ४१ प्रशान्तात्मा ४२ भद्रकृत् ४३ कूटमोहनः ४४ षष्ठीप्रियः ४५ पवित्रः ४६ मातृवत्सलः ४७ कन्याभर्त्ता ४८ विभक्तः ४९ स्वाहेयः ५० रेवतीसुतः ५१ प्रभुः ५२ नेता ५३ नैगमेयः ५४ सुदुश्चरः ५५ सुव्रतः ५६ ललितः ५७ बालक्रीड़नप्रियः ५८ खचारी ५९ ब्रह्मचारी ६० शूरः ६१ शरवणोद्भवः ६२ विश्वामित्रप्रियः ६३ देवसेनाप्रियः ६४ वासुदेवप्रियः ६५ प्रियकः । ६६ इति वनपर्व्व॥ गाङ्गः ६७ स्वामी ६८ द्वादशलोचनः ६९ । इतिजटाधरः ॥ सिद्धसेनः ७० शम्भुतनयः ७१ देवसेनापतिः ७२ बालचर्य्यः ७३ कुक्कवाकुध्वजः ७४ महाबाहुः ७५ युद्धरङ्गः ७६ शिखिध्वजः ७७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (पावकात्मजः ७८ । रुद्रसूनुः ७९ । षट्शिराः ८० । दितिजान्तकः ८१ । इति महाभारतम् ॥ * ॥)

अस्य ध्यानम् । यथा ।

“कार्त्तिकेयं महाभागं मयूरोपरिसंस्थितम् ।
तप्तकाञ्चनवर्णाभं शक्तिहस्तं वरप्रदम् ॥
द्विभुजं शत्रुहन्तारं नानालङ्कारभूषितम् ।
प्रसन्नवदनं देवं सर्व्वसेनासमावृतम्” ॥
इति कार्त्तिकेयपूजापद्धतिः ॥

कार्त्तिकेयप्रसूः, स्त्री, (कार्त्तिकेयं प्रसूते या । प्र + सू + क्विप् । कार्त्तिकेयस्य प्रसूर्वा ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥

कार्त्तिकोत्सवः, पुं, (कार्त्तिक्यां कार्त्तिकीपौर्णमास्यां भव उत्सवः । तत्सम्बन्धी तत्कर्त्तव्यः उत्सवो वा ।) कौमुदी । कार्त्तिकी पूर्णिमा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कार्पटः, पुं, (कार्पट इव आकारोऽस्त्यस्य । कार्पट + अच् ।) जतु । जौ इति भाषा । कार्य्यी । इति हेमचन्द्रः ॥ दरवारी उमेदोयार इत्यादि पारस्यभाषा ॥ (कर्पट एव । स्वार्थे अण् । जीर्णवस्त्रखण्डम् ॥)

कार्पटिकः, पुं, (कार्पटं अन्तस्तत्त्वं वेत्ति इति कर्पटेन चरति इति वा । ठक् । कार्पटोऽस्त्यस्य वा ठन् ।) मर्म्मवेत्ता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तीर्थसेवी । इति काशीखण्डम् ॥
(“सायं च तत्रैव बहिः सकुटुम्बस्तरोस्तले ।
समावसत् कार्पटिकैः सोऽन्यदेशागतैः सह” ॥
इति कथासरित्सागरे ॥)

कार्पण्यं, क्ली, (कृपणस्य भावः । कृपण + ष्यञ् ।) कृपणता । तत्पर्य्यायः । दैन्यम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् २ । ७ ।
“कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः
पृच्छामि त्वां धर्म्मसंमूढ़चेताः” ॥)

कार्पासः, पुं, क्ली,(कर्पास एव । स्वार्थे अण् ।) कर्पासवृक्षः । कापास् इति भाषा ॥ (अस्य मन्त्रादिना सर्पदष्टः पुरुषो नीरोगो भवति । इदानीं मन्त्रादीनां व्यवहारक्रम उच्यते ।

दंशनानन्तरमेव दष्टं पुरुषं सार्द्धद्वितोलकपरिमितः कार्पासपत्त्ररसः पाययितव्यः । अथ क्षतप्रदेशं विधौतं परिष्कृतञ्च विधाय तत्र पत्त्ररसः प्रदेयः । क्षतस्थानोपरि च कार्पासपत्त्रैः प्रलेपो दातव्यः । एवं कृतेऽपि यदि शरीरस्य कश्चिदंशः स्फीतो भवेत् तदा तत्रैव एतत्पत्त्ररसेन पेषयितव्यम् । आसुस्थात् प्रतिसपाददण्डमेवं कृते सर्पदष्टः पुरुषः सुस्थो भविष्यतीति निश्चयः ॥)

कार्पासं, त्रि, (कर्पास्याः विकारे अवयवे वा अण् बिल्वाद्यण् वा ।) कार्पासजातवस्त्रादि । तत्पर्य्यायः । फालम् २ वादरम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ । १११ ॥ (यथा, महाभारते २ । ५० । २४ ।
“श्लक्ष्णं वस्त्रमकार्पासमाविकं मृदु चाजिनम्” ॥)

कार्पासधेनुः, स्त्री, (दानार्थं कल्पिता कार्पासवस्त्रनिर्म्मिता धेनुः ।) दानार्थकार्पासादिनिर्म्मितधेनुः । यथा ।

होतोवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि धेनुं कार्पासिकीं नृप ! ।
यत्प्रदानान्नरा यान्ति ऐन्द्रलोकमनुत्तमम् ॥
विषुवे त्वयने पुण्ये युगादिग्रहणे तथा ।
ग्रहपीड़ासु घोरासु दुःस्वप्नारिष्टदर्शने ॥
पुण्ये ह्यायतने राजन् शुचिदेशे गवां गणे ।
गोमयेनोपलिप्तायां दर्भानास्तीर्य्य वै तिलान् ॥
तन्मध्ये स्थापयेत् धेनुं वस्त्रमाल्यानुलेपनैः ।
नैवेद्यधूपदीपाद्यैः पूजयेच्च विमत्सरः ॥
उत्तमा चतुर्भिर्भारैस्तदर्द्धेन तु मध्यमा ।
भारेण चाधमा प्रोक्ता वित्तशाठ्यं विवर्जयेत् ॥
चतुर्थांशेन कृत्वा वै वत्सन्तु परिकल्पयेत् ।
कर्त्तव्या स्वर्णशृङ्गैस्तु रजतक्षुरसंयुता ॥
नानाफलमया दन्ता रत्नगर्भसमन्विता ।
इत्येवं सर्व्वसंपूर्णां कृत्वा श्रद्धासमन्वितः ॥
आवाहयेत्तां कार्पासधेनुं मन्त्रैर्द्विजातये ।
दद्यादथ दर्भपाणिः प्रयतः श्रद्धयान्वितः ॥
पूर्व्वोक्तस्तु विधिः कार्य्यो दानमन्त्रपुरःसरः” ॥
पूर्व्वोक्तविधिः लवणधेनूक्तविधिः ।
“यथा देवगणाः सर्व्वे त्वया हीनो न वर्त्तते ।
तथा मामुद्धरेद्देवि ! पाहि संसारसागरात्” ॥
इत्यादिवराहपुराणे श्वेतोपाख्याने कार्पासधेनुमाहात्म्यम् ॥

कार्पासनासिका, स्त्री, (कार्पासस्य नासिका इव ।) तर्कुः । इति शब्दरत्नावली । टेको इति भाषा ॥

कार्पासिका, स्त्री, (कार्पासी + कन् । ततष्टाप् ।) कार्पासी । इति शब्दरत्नावली ॥ (त्रि, कार्पासाज्जातः । कार्पासनिर्म्मितम् । यथा गोः रामायणे । ५ । ४९ । ५ ।
“अवेष्टयन्त लाङ्गूलं जीर्णैः कार्पासिकैः पटैः” ॥)

कार्पासी, स्त्री, (कार्पास + जातित्वात् ङीष् । यद्वा कर्पासोऽस्त्यस्याः प्रज्ञाद्यण् ततो ङीप् ।) कार्पासवृक्षः । कापास इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । बदरा २ तुण्डिकेरी ३ समुद्रान्ता ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ११६ ॥ पटदः ५ । इति रत्नमाला ॥ सारिणी ६ चव्या ७ तूला ८ गुड़ः ९ तुण्डकेरिका १० मरुद्भवा ११ पिचुः १२ बादरः १३ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । स्तनदुग्धकारित्वम् । पित्तकफतृष्णादाहश्रमभ्रान्तिमूर्च्छानाशित्वम् । बलकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पत्त्रगुणाः । वायुनाशित्वम् । रक्तकारित्वम् । मूत्रवर्द्धकत्वम् । कर्णपिण्डकानादपूयास्रावनाशित्वञ्च । तद्बीजगुणाः । स्तन्यदत्वम् । वृष्यत्वम् । स्निग्धत्वम् । कफकारत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

कार्म्मः, त्रि, (कर्म्म शीलं अस्य । छत्रादित्वात् णः । “कार्म्मस्ताच्छील्ये” । ६ । ४ । १७२ । इति सूत्रानुसारेण निपातनात् टिलोपः । फल मनपेक्ष्य कर्म्मसु प्रवृत्तः ।) कर्म्मशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । १८ ॥

कार्म्मणं, क्ली, (कर्म्मैव इति । कर्म्मन् + “तद्युक्तात् कर्म्मणोऽण्” । ५ । ४ । ३६ । इति अण् । कर्म्मणे हितमिति अण् वा ।) मूलकर्म्म । इत्यमरः । ३ । २ । ४ ॥ औषध्यादिमूलेन यत् त्रासनोच्चाटनस्तम्भनवशीकरणादिकर्म्म तत् । इति भरतः ॥ (यथा माघे । १० । ३७ ।
“चाटु चाकृतकसम्भ्रममासां
कार्म्मणत्वमगमन् रमणेषु” ॥
तथा च, काशीखण्डे ४५ । ९ ।
“काचित्कार्म्मणतत्त्वज्ञा काचित्मौक्तिकगुम्फिका” ॥)
मन्त्रतन्त्रादियोजनम् । (कर्म्म साध्यत्वेन अस्त्यस्य इति अण् ।) कर्म्मठे त्रि । इति मेदिनी ॥

कार्म्मिकः, त्रि, (कर्म्मणा चित्रकर्म्मणा निर्वृत्तः । इति ठक् ।) विचित्रवस्त्रादि । (“कार्म्मिकं कर्म्मणा चित्रेण निर्म्मितं यत्र निष्पन्ने पटे चक्रस्वस्तिकादिकं चित्रसूत्रैः क्रियते तत्कार्म्मिकमित्युच्यते” ॥) इति मिताक्षरा । (तथा च याज्ञवल्क्यः ।२।१८३।
“कार्म्मिके रोमबद्धे च त्रिंशद्भागक्षयो मतः” ॥)

कार्म्मुकं क्ली, (कर्म्मणे प्रभवतीति । “कर्म्मण

उकञ्” । ५ । १ । १०३ । इति उकञ् ।) धनुः । इत्यमरः । २ । ८ । ८३ । धनुक् इति भाषा ॥ (यथा, माघे । २ । ८७ ।

“कार्म्मुकेणेव गुणिना बाणः सन्धानमेष्यति” ॥)

कार्म्मुकः, पुं, (कार्म्मुकं धनुः साध्यत्वेनास्त्यस्य इति अच् ।) वंशः । बाँश इति भाषा । (कर्म्मणे कार्य्याय प्रभवतीति । कर्म्मन् + उकञ् ।) कर्म्मक्षमे त्रि । इति मेदिनी ॥ श्वेतखदिरः । हिज्जलः । महा-निम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कार्य्यं, क्ली, (क्रियते यत् तत् । कृ + “विभाषा कृवृषोः” । ३ । १ । १२० । इति क्यबभावे “ऋहलोर्ण्यत्” । ३ । १ । १२४ । इति ण्यत् । ततो वृद्धिः ।) क्रियते यत् । इति व्याकरणम् । काज इति भाषा । (“कार्य्यन्तु तद्यस्याभिनिर्वृत्तिरभिसन्धाय प्रवर्त्तते कर्त्ता” । इति चरके विमानस्थाने । ८ अध्यायः ॥ तथा मनुः । ६ । २६६ ।

“आरभेत ततः कार्य्यं सञ्चिन्त्य गुरुलाघवम्” ॥

कर्त्तव्यम् । यथा तत्रैव । ३ । ८० ।

“आशासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्यः कार्य्यं विजानता” ॥)

तत्पर्य्याये कारणम् त्रिविधम् । समवायिकारणम् १ यथा घटकार्य्यं प्रति कपालम् । असमवायिकारणम् २ यथा घटकार्य्यं प्रति कपालसंयोगादि । निमित्तकारणम् ३ यथा घटं प्रति दण्डचक्रादि । इति तर्कशास्त्रम् ॥ हेतुः । प्रयोजनम् । इति मेदिनी ॥ ऋणादिविवादः यथा,—

“यस्मात् कार्य्यसमारम्भश्चिरात्तेन विनिश्चितः । तस्मान्न लभते कालमभियुक्तस्तु कालभाक्” ॥

इति व्यवहारतत्त्वे कात्यायनः ॥

(तथा च मनुः । ८ । ४३ ।

“नोत्पादयेत् स्वयं कार्य्यं राजा नाप्यस्य पूरुषः” ॥) अपूर्व्वम् । यथा,—

“विधिप्रत्ययस्य कार्य्ये शक्तिरिति मीमांसकाः” ॥ व्याकरणमते आदेशप्रत्ययागमाः । इति दुर्गादासः ॥ (त्रि, करणीयम् । कर्त्तव्यम् । यथा मनुः । २ । २४८ ।

“सहपिण्डक्रियायान्तु कृतायामस्य धर्म्मतः । अनयैवावृता कार्य्यं पिण्डनिर्व्वपनं सुतैः” ॥)

कार्य्यकुशलः, त्रि, (कार्य्ये कर्म्मणि कुशलः निपुणः ।) कर्म्मठः । इति भूरिप्रयोगः ॥

कार्य्यपुटः, पुं, (कार्य्यां क्रियायां न पुटति । कारि + पुट् संश्लेषणे + कः ।) क्षपणः । उन्मत्तः । अनर्थकरः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

कार्य्यप्रद्वेषः, पुं, (कार्य्यं प्रद्वेष्टि अनेन । प्र + द्विष् + करणे घञ् ।) आलस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कार्य्या, स्त्री, (कृ + ण्यत् । टाप् ।) कारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कार्य्यी, [न्] पुं, (कार्य्यं अस्त्यस्य इति इनिः ।) यस्य निर्द्दिश्यते कार्य्यं सः । इति दुर्गादासः ॥ कर्म्मार्थी । इति कार्पटशब्दार्थे हेमचन्द्रः । (यथा मनुः । ८ । २ ।

“विनीतवेशाभरणः पश्येत्कार्य्याणि कार्य्यिणाम्” ॥)

कार्श्मरी, स्त्री, (कृश् + स्वार्थे णिच् भावे मनिन् कार्श्म तत् राति । रा + कः गौरादित्वात् ङीष् ।) काश्मरी । गम्भारीवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कार्श्यः, पुं, (कृश + स्वार्थे ष्यञ् ।) कार्श्यः । सालवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ कच्चूरः । लकुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कृशस्य भावः । “वर्णदृढ़ादिभ्यः ष्यञ्” । ५ । १ । १२३ । इति ष्यञ् ।) कृशतायां क्ली ॥ (यथा, मेघदूते ३१ ।

“सौभाग्यन्ते सुभग ! विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती कार्श्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्यः” ॥)

कार्षकः, पुं, (कर्षति इति । कृष + “कृषेर्वृद्धिश्चोदीचां” । उणां । २ । ३८ । इति क्वुन् । यद्वा कृषिः शीलमस्य छत्रादित्वात् णः स्वार्थे कन् ।) कर्षकः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

कार्षापणः, पुं क्ली, (कर्षस्यायं “तस्येदम्” ४ । ३ । १२० । इत्यण् । निर्त्यं पणः परिमाणे इत्यण् गोचरसञ्चरेति घो वा कार्षस्य कार्षेण वा आपणः व्यवहारो यत्र । यद्वा कर्षस्येदं स्वार्थे वा अण् तेन आपण्यते । आ + पण कर्म्मणि घः ।) कार्षिकः । षोड़शपणः । इति मेदिनी ॥ रूप्यकर्षकृतव्यवहारद्रव्यम् । लोके तु तन्मूल्ये षोड़शपणसमुदाये कार्षापणस्योपचारेण प्रवृत्तिः । तथा हि शास्त्रीयो रजतमाषो हिरण्यमाषः । द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रूप्यमाषकः ।' इति मनुः ॥ आद्ये कृतयुगे रजतकृष्णलयोर्द्देशगण्डा मूल्यमिति द्वात्रिंशता कृष्णलाभी रजतकर्षस्य षोड़शपणा एव मूल्यम् । पुराणशब्दश्चात्र कार्षिकं पुराणञ्च कार्षापण इति वोपालितः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मनुः । ८ । १३६ ।

“कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः” ॥)

कार्षिकः, पुं, (कर्ष + स्वार्थे ठक् ।) कार्षापणः । इत्यमरः । २ । ९ । ८८ ॥ (यथा याज्ञवल्क्यः । १ । ३६५ ।

“निष्कः सुवर्णाश्चत्वारः कार्षिकस्ताम्रिकः पणः” ॥ कर्षः कर्षणं शीलमस्य । कर्ष + ठक् ।) कृषकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कर्षस्यायम् । कर्ष + ठञ् । शास्त्रीयपलचतुर्भागः । कर्षः परिमाणमस्य ठक् । कर्षपरिमितद्रव्यम् । कर्षेण क्रीतः । ठञ् । कर्षक्रीतः ॥)

कार्ष्णिः, पुं, (कृष्णस्यापत्यम् । अत इञ् ।) कामदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा हरिवंशे । १६३ । १८ ।

“तामापतन्तीं मायान्तु कार्ष्णिः कमललोचनः” ॥ गन्धर्व्वविशेषः । यथा महाभारते । १ । १२३ । ५३ ।

“युगपस्तृणपः कार्ष्णिर्नन्दिश्चित्ररथस्तथा” ॥)

कार्ष्णी, स्त्री, (कार्ष्ण + ङीप् ।) शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शतावरीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

कार्ष्यः, पुं, (कृष् + “इगुपधेति” ३ । १ । १३५ । कः । चतुर्वर्णादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् ।) सालवृक्षः ॥ इत्यमरः । २ । ४ । ४४ ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा ।

“शालस्तु सर्ज्जकार्ष्याश्वकर्णिकाः सस्यसम्बरः” । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

काल त् क कालोपदेशे । इति कविकल्पद्रुमः । (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) यथा अचकालत् कालमियत्तया गणकः । एतावती वेलेति कथितवानित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कालं, क्ली, (ईषत् कृष्णत्वं लाति गृह्णाति । ला + कः धातुषु कुत्सितरूपतया अलति वा । अल + अच् । कोः कादेशः ।) कौलम् । इति वाचस्पतिरित्यमरटीकायां भरतः ॥ कालीयकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कालीयकम् । इति शब्दचन्द्रिका ।

कालः, पुं, (कलयति आयुः । कल संख्याने पचाद्यच् ततः प्रज्ञाद्यण् । यद्वा कालयति सर्व्वाणि भूतानि । कल प्रेरणे ण्यन्तात् पचाद्यच् ।) क्षणदण्डमुहूर्त्तप्रहरदिनरात्रिपक्षमासायनवत्सरादिः । इति दुर्गादासः ॥ तत्पर्य्यायः । दिष्टः २ अनेहा ३ समयः ४ । इत्यमरः । १ । ४ । १ ॥ “जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः । परापरत्वधीहेतुः क्षणादिः स्यादुपाधितः” ॥ (यथा विष्णुपुराणे । १ । २ । १४ ।

“परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रथमं द्विज ! व्यक्ताव्यक्ते तथैवान्ये रूपे कालस्तथा परम्” ॥)

अस्य गुणाः । सङ्ख्या १ परिमितिः २ पृथक्त्वम् ३ संयोगः ४ विभागः ५ । इति भाषापरिच्छेदः ।

“अनादिनिधनः कालो रुद्रः सङ्कर्षणः स्मृतः । कलनात् सर्व्वभूतानां स कालः परिकीर्त्तितः” । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

(“कालस्त्रिविधो ज्ञेयोऽतीतोऽनागत एव च । वर्त्तमानस्तृतीयस्तु वक्ष्यामि शृणु लक्षणम् ॥

कालः कलयते लोकं कालः कलयते जगत् । कालः कलयते विश्वं तेन कालोऽभिधीयते ॥

कालस्य वशगाः सर्व्वे देवर्षिसिद्धकिन्नराः । कालो हि भगवान्देवः स साक्षात्परमेश्वरः ॥

सर्गपालनसंहर्त्ता स कालः सर्व्वतः समः । कालेन कल्प्यते विश्वं तेन कालोऽभिधीयते ॥

येनोत्पत्तिश्च जायेत येन वै कल्प्यते कला । सोऽन्तवश्च भवेत्कालो जगदुत्पत्तिकारकः ॥

यः कर्म्मणि प्रपश्येत प्रकर्षे वर्त्तमानके । सोऽपि प्रवर्त्तको ज्ञेयः कालः स्यात् प्रतिपालकः ।

येन मृत्युवशं याति कृतं येन लयं व्रजेत् । संहर्त्ता सोऽपि विज्ञेयः कालः स्यात् कलनापरः ।

कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः । कालः स्वपिति जागर्त्ति कालो हि दुरतिक्रमः ।

काले देवा विनश्यन्ति काले चासुरपन्नगाः । नरेन्द्राः सर्व्वजीवाश्च काले सर्व्वं विनश्यति ॥

त्रिकालात् परतो ज्ञेय आगन्तुर्गतचेष्टकः । तथा प्रथमिमोष्माख्या त्रयः काला इमे मताः ।

तथा वयोऽन्येऽपि ज्ञेया उदयमध्यास्तरूपिणः । सूक्ष्मोऽपि सर्व्वगः स वै व्यक्ताव्यक्ततरः शुभः” । इति प्रथमस्थाने ४ अः । हारीतेनोक्तम् ॥)

यमः । (यथा गोः रामायणे । ३ । ३५ । ४३ ।

“आपतन्तीश्च तां दृष्ट्वा कालदण्डोपमां गदाम्” ॥) कृष्णवर्णः । कृष्णगुणवति त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १४, १६ । (यथा गोः रामायणे । ६ । ६७ । २ ।

“उद्यतायुधनिस्त्रिंशे रथे च समलङ्कृते । कालाश्वयुक्ते महति स्थितः कालाभ्रकोपमः” ॥)

मृत्युः । (यथा भागवते । ६ । ६ । २ ।

"दिलीपस्तत्सुतस्तद्वदशक्तः कालमेयिवान् ।
भगीरथस्तस्य पुत्त्रस्तेपे स सुमहत् तपः" ॥)
महाकालः । इति मेदिनी ॥ शनिः । इति दीपिका ॥ कासमर्द्दः । रक्तचित्रकः । राजः । कोकिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सर्व्वकलनात् शिवः । यथा महाभारते । १३ । १७ । ४७ ।
"गजहा दैत्यहा कालो लोकधाता गुणाकरः" ॥
कालनियन्तृत्वात् विष्णुः । यथा महाभारते । १३ । १ । ४९ । ५८ ।
"क्रतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः" ॥
पर्व्वतविशेषः । यथा गौः रामायणे । ४ । ४४ । २१ ।
"ततो महाश्रमं गत्वा देवगन्धर्व्वसेवितम् ।
कालं नाम सदा शान्तं गमिष्यथ शिलोच्चयम्" ॥)

कालकं, क्ली, (काल + स्वार्थे कन् । यद्वा, कलयति नोदयति रक्ततास् । कल नोदने + ण्वुल् ।) कालशाकम् । इति भावप्रकाशः ॥ (कालशाकशब्देऽस्य गुणादिकं बोध्यम् ॥) यकृत् । इति हेमचन्द्रः ॥

कालकः, पुं, (कालयतीति । कलत्वाक्षेपे + "ण्वुल्तृचौ" ३ । १ । १३३ इति ण्वुल् ।) जतुकः । इत्यमरः । २ । ४ । ४९ ॥ जडुल इति भाषा ॥ ("वर्णे चानित्ये" । "रक्ते" । "कालाच्च" । ५ । ४ । ३१, ३३ इति कन् । कालकः पटः । कालिका शाटी । कालकं मुखं इति सिद्धान्तकौमुदी ॥) अलगर्द्द-सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ (राक्षसविशेषः । यथा गौः रामायणे ३ । २९ । ३० ।
"दुर्ज्जयः कालकाख्यश्च परुषः कालिकामुखः" ॥)

कालकटङ्कटः, पुं, (कालरूपः कटङ्कटः ।) शिवः । शालकटङ्कटोऽपि पाठः । इति दानधर्म्मे शिवसहस्रनामसु पठितः ॥ (यथा, महाभारते १३ । शिवसहस्रनामकथने । १७ । ५७ ।
"वैणवी पणवी ताली खली कालकटङ्कटः" ॥)

कालकण्ठः, पुं, (कालः कृष्णवर्णः नीलो वा कण्ठो-यस्य ।) शिवः । पीतसारः । मयूरः । खञ्जनः । कलविङ्कः । दात्यूहपक्षी । इति मेदिनी ॥

कालकण्ठकः, पुं, (कालः कृष्णः कण्ठोऽस्य । ततः कप् स्वार्थे कन् वा ।) दात्यूहपक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । २१ ॥ (दात्यूहशब्देऽस्य गुणपर्य्याया वक्तव्याः ॥)

कालकन्दकः, पुं, (कालं कृष्णसर्पं कन्दति स्पर्द्धते यद्वा कालः सन् कन्दते वैक्लव्यं गच्छति । काल + कदि + अच् । स्वार्थे कन् ।) जलसर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

कालकर्णिका, स्त्री, (कालस्य कर्णिका इव ।) अलक्ष्मीः । इति हेमचन्द्रः ॥

कालकर्णी, स्त्री, (कालः कर्णोऽस्याः । अच् ततः स्त्रियां ङीप् ।) अलक्ष्मीः । इति शब्दरत्नावली ॥

कालका, स्त्री, (कालकेयाख्यासुराणां माता काला एव कन् । बाहुलकात् न इत्वम् ।) कालकेयनामाऽसुरगणमाता । इति जटाधरः ॥ (सा च वैश्वानर-कन्या । यथा, भागवते ६ । ६ । ३२ ।
"वैश्वानरसुता याश्च चतस्रश्चारुदर्शनाः ।
उपदानवी हयशिरा पुलोमा कालका तथा" ॥)

कालकीलः, पुं, (कालं प्रकृतकालोपयुक्तं यत् प्रसङ्ग-दिनं कीलयति आस्तृणोति नाशयति वा । काल + कील + अण् । कोलाहलस्य सत्कथादिनाशकत्वात् तथात्वम् ।) कोलाहलः । इति शब्दरत्नावली ॥

कालकुण्ठः, पुं, (कालेन कालरूपिणा परमेश्वरेण कुण्ठ्यते असौ । कुण्ठ + कर्म्मणि घञ् ।) यमः । इति शब्दमाला ॥

कालकुष्ठं, क्ली, (कालात् कृष्णपर्व्वतात् कुष्यते निष्कुष्यते । कुष् + कर्म्मणि क्तः ।) कङ्कुष्ठम् । पर्व्वतीयमृत्तिकाविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालकूटं, क्ली, (कालं शिवमपि कूटयति अवसादयति यद्वा कालस्य मृत्योः कूटं आयोजनसमष्टिः दूत इव वा ।) वोलम् । विषम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भागवते ८ । ६ । २५ ।
"न भेतव्यं कालकूटात् विषाज्जलधिसम्भवात्" ॥)

कालकूटः, पुं क्ली, (कालस्य मृत्योः कूटः छद्मदूत इव ।) स्थावरविषभेदः । इत्यमरः ॥ १ । ८ । १० । (यथा भागवते ३ । २ । २३ ।
"अहो वकी यं स्तनकालकूटं
जिघांसयाऽपाययदप्यसाध्वी" ॥
अस्य स्वरूपं यथा,—
"देवासुररणे देवैर्हतस्य पृथुमालिनः ।
दैत्यस्य रुधिराज्जातस्तरुरश्वत्थसन्निभः ॥
निर्य्यासः कालकूटोऽस्य मुनिभिः परिकीर्त्तितः
सो हि क्षेत्रे शृङ्गवेरे कोङ्कणे मलये भवेत्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे शोधनमारणाधिकारे ॥ * ॥
देशविशेषः । यथा, महाभारते २ । २० । २६ ।
"कुरुभ्यः प्रस्थितास्ते तु मध्येन कुरुजाङ्गलम् ।
रम्यं पद्मसरो गत्वा कालकूटमतीत्य च" ॥)

कालकूटकः, पुं, (कालस्य कूटमिव कायति प्रकाशते । कै + कः ।) कारस्करवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२८ । ४४ ।
"ततो दुर्य्योधनः पापस्तद्भक्ष्ये कालकूटकम् ।
विषं प्रक्षेपयामास भीमसेनजिघांसया" ॥
कारस्करशब्देऽस्य गुणपर्य्याया ज्ञेयाः ॥)

कालकृत्, पुं, (कालं करोतीति । कालस्य परिमाणं उदयास्ताभ्यां दण्डपलादिक्रमेण सम्पादयतीति । कृ + क्विप् तुगागमश्च ।) सूर्य्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कालकृतः, पुं, (कालेन परमेश्वरेण कृतः सृष्टः । यद्वा कालं काष्ठाकलादिमानं कृतः कर्त्ता । कृ + कर्त्तरि + क्तः ।) सूर्य्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ कालजाते, त्रि । यथा, पुराणे,—
"सर्व्वं कालकृतं मन्ये कालो हि बलवत्तरः" ॥

कालखञ्जनं, क्ली, (कालेन कालान्तरेण खञ्जति विकृतिं गच्छतीति । काल + खजि + ल्युः ।) यकृत् । इति हेमचन्द्रः ॥

कालखण्डं, क्ली, (कालं कृष्णं खण्डम् ।) यकृत् । दक्षिणकुक्षिस्थमांसखण्डम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥ (यकृत्शब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

कालग्रन्थिः, पुं, (कालस्य ग्रन्थिरिव ।) वत्सरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कालङ्कृतः, पुं, (कुत्सितोऽपि अलङ्कृतः ईषदलङ्कृतो वा । कोः कादेशः ।) वृक्षविशेषः । कालकासुन्दे इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अरिमर्द्दः २ कासमर्द्दः ३ कर्कशः ४ । इति रत्नमाला ॥

कालचक्रं, क्ली, (कालस्य कालगतेश्चक्रमिव ।) कालरूपचक्रम् । यथाह—हेमचन्द्रः ।
"कालो द्विविधोऽवसर्पिण्युत्सर्पिणीषु भेदतः ।
सागरकोटिकोटीनां विंशत्या स समाप्यते ॥
अवसर्पिण्यां षडरा उत्सर्पिण्यां त एव विपरीताः ।
एवं द्वादशभिररैर्विवर्त्तते कालचक्रमिदम्" ॥
ज्योतिश्चक्रविशेषः । यथा,—
"त्रिनाभिमति पञ्चारे षण्नेमिन्यक्षयात्मके ।
सम्वत्सरमये कृत्स्नं कालचक्रं प्रतिष्ठितम्" ॥
इति विष्णुपुराणे २ । ८ । ४ । चक्रमेवोपासनार्थं विशिष्यन्नाह । त्रिनाभिमतीति । नाभिः स्तम्भः यत्रारूढः प्रोतः स च त्रिमेखलः । अक्षस्य त्रिनाभित्वेनोपास्यत्वात् मेखलारूपास्तिस्रो नाभयः पूर्व्वाह्णमध्याह्नापराह्णास्तद्युक्ते । पञ्चारे पञ्च संवत्सरपरिवत्सरादयो वक्ष्यमाणा अराः शलाका यस्य सः तस्मिन् । षण्नेमिनि षट् ऋतवो नेमयः प्रान्तवलयानि तद्वति । कालात्मकत्वादक्षयात्मके । संवत्सरमये संवत्सरावयवमासारम्भकत्वात् संवत्सरत्वेनोपास्यत्वाच्च तन्मयम् । तदुक्तं मात्स्ये ।
"अहस्त्रिनाभिः सूर्य्यस्य त्वेकचक्रस्य वै स्मृतम् ।
अराः संवत्सराः पञ्च नेम्यः षड़ृतवः स्मृताः" ॥
इति । तस्मिन् कालचक्रं कालोपलक्षणभूतं कृत्स्नं ज्योतिश्चक्रं प्रतिष्ठितं आश्रितम् । सूर्य्यगत्यधीनत्वात् कालचक्रफलस्य । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ ("स एष निमेषादियुगपर्य्यन्तः कालश्चक्रवत् परिवर्त्तमानः कालचक्रमुच्यत इत्येके" ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये ॥)

कालज्ञः, पुं, (कालं कालानुयायिकर्त्तव्यादिकं कालगतिं वा जानातीति । काल + ज्ञा + कः ।) कुक्कुटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कालवेत्तरि त्रि, यथा, मनुः ७ । २१७ ।
"तन्मात्मभूतैः कालज्ञैरहार्य्यैः परिचारकैः" ॥)

कालञ्जरः, पुं, (कालं जरयति । काल + जॄ + णिच् + अच् । बाहुलकात् मुम् ।) योगिचक्रमेलकम् । (कालं मृत्युं जरयतीति ।) भैरवः । (कालेन जीर्य्यति । जॄ + अच् ।) पर्व्वतविशेषः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ३ । तीर्थयात्रापर्व्वणि ८५ । ५६ ।
"अत्र कालञ्जरं नाम पर्व्वतं लोकविश्रुतम् ।
तत्र देवह्रदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत्" ॥)
देशविशेषः । इति धरणी ॥

कालञ्जरी, स्त्री, (कालं जरयति । काल + जॄ + णिच् + अच् । मृत्युञ्जयः तस्य पत्नी ङीप् ।) चण्डी । इति धरणी ॥ (स्वयमेव कालं जरयतीति व्युत्पत्त्या टावेव ।) तदा कालञ्जरा इति रूपान्तरम् ॥

कालतालः, पुं, (कालतायै कृष्णत्वात् अलति पर्य्याप्नोति । कालता + अल + अच् ।) तमालवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य गुणादिकन्तु कालगुरुशब्दे ज्ञेयम् ॥)

कालधर्म्मः, पुं, (कालस्य धर्म्मः । आयुषः परिणामकाले पञ्चत्वप्राप्तिरूपो धर्म्मः ।) मृत्युः । इत्यमरः । २ । ८ । ११६ ॥ समयस्य स्वभावः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ७२ । ३७ ।
"कालधर्म्मपरिक्षिप्तः पाशैरिव महागजः" ॥)

कालनिर्य्यासः, पुं, (कालः कृष्णवर्णो निर्यासः ।) गुग्गुलुः । इति रत्नमाला ॥

कालनेमिः, पुं, (कालस्य मृत्योः नेमिरिव चक्रवत् ।) स्वनामख्यातराक्षसः । स च लङ्कापते रावणस्य मातुलः । यथा,—
"कालनेमिं दुराधर्षं रक्षःपरमदुर्जयम् ।
चतुरास्यं चतुर्हस्तमष्टनेत्रं भयावहम्" ॥
इति गौः रामायणे ६ । ८२ । ६४ ॥ दैत्यविशेषः । यथा,—श्रीभागवते ।
"आत्मानमिह संजातं जानन् प्राग्विष्णुना हतम् ।
महासुरं कालनेमिं यदुभिः स व्यरुध्यत" ॥
स तु हिरण्यकशिपुपुत्रः । इति हरिवंशः ॥ (कालचक्रम् ॥)

कालनेमिरिपुः, पुं, (कालनेमेः कालनेमिसंज्ञकासुरस्य रिपुः हन्ता ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (कालनेमे रावणमातुलस्य रिपुः हन्ता । हनूमान् । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

कालनेमिहा, [न्] पुं, (कालनेमिं तन्नामानं असुरं हतवान् । हन् + क्विप् ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यदुक्तं महाभारते १३ । १४९ । ८२ ।
"कालनेमिनिहा वीरः शौरिः शूरजनेश्वरः" ॥
कालनेमिं स्वनामख्यातरावणमातुलं हतवानिति व्युत्पत्त्या हनूमान् ॥)

कालनेमी, [न्] पुं, (कालस्येव नेमिरस्त्यस्य ब्रीह्यादेराकृतिगणत्वात् इनिः ।) कालनेमिः । इति द्विरूपकोषः ॥

कालनेम्यरिः, पुं, (कालनेमेः अरिः शत्रुः ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कालपर्णः, पुं, (कालं कृष्णं पर्णं पत्रं यस्य ।) तगरवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

कालपालकं, क्ली, (कालं कृष्णवर्णं पालयति धारयतीति । काल + पाल + ण्वुल् ।) कङ्कुष्ठमृत्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालपीलुकः, पुं, (कालः कृष्णः पीलुः । स्वार्थे कन् ।) कुपीलुः । इति भावप्रकाशः ॥ (गुणाः पर्य्यायाश्चास्य कुपीलुशब्दे बोद्धव्याः ॥)

कालपुरुषः पुं, (कालः कालचक्रं पुरुष इव ।) यमसहायः । इति जटाधरः ॥ ज्योतिःशास्त्रम् । यथा
"किन्त्वस्य कालपुरुषाख्यमहार्णवस्य
गच्छेत् कदाचिदनघिर्मनसापि पारम्" ॥
कालपुरुषः स चात्मा नाम यस्यासौ तस्य ज्योतिःशास्त्रविस्तीर्णसमुद्रस्य । इति भट्टोत्पलः ॥ * ॥ नराणां शुभाशुभज्ञानार्थं जन्मलग्नादिद्वादशराशिकल्पितपुरुषाकारः । यथा,—
"शीर्षमुखबाहुहृदयोदराणि कटिवस्तिगुह्यसंज्ञ-

कानि । ऊरू जानुकजङ्घे चरणाविति च राश्योऽस्याद्याः" ॥ इति दीपिका ॥ * ॥ नराणां शुभाशुभज्ञानार्थं जन्मलग्नादिराशिद्रेक्काणघटितपुरुषाकारः । यथा, "कं दृक्श्रोत्रनसाकपोलहनवो वक्त्रञ्च होरादयस्ते कण्ठांसकबाहुपार्श्वहृदयक्रोडानिनाभिस्ततः । वस्तिः शिश्नगुदे ततश्च वृषणावूरू ततो जानुनी जङ्घाङ्घ्री त्युभयत्र वाममुदितैर्द्रेक्काणभागैस्त्रिधा" ॥ इति "कालनरस्याङ्गे सदसद्ग्रहयोगतः । पुंसामपि तदङ्गेषु शुभाशुभफलं वदेत्" ॥ इति बृहज्जातकम् ॥

कालपृष्ठं, क्ली, (कालं कृष्णं पृष्ठं यस्य ।) कर्णधनुः । धनुर्मात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कालपृष्ठः, पुं, (कालं कृष्णवर्णं पृष्ठं पृष्ठभागो यस्य ।) कङ्कपक्षी । मृगविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

कालपेषी, स्त्री, (पिष्यतेऽसौ । पिष् + कर्म्मणि घञ् । पेषः । कालः पेषः । ततः स्त्रियां ङीष् ।) श्यामालता । इति रत्नमाला ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा ॥
"कालपेषी महाश्यामा समङ्गोत्पलशारिवा ।
दीर्घमूला च पालिन्दीमसूरविदला च सा" ॥)

कालप्रभातं, क्ली, (कालं कृष्णं प्रभातं यत्र ।) शरत्ऋतुः । शरत्कालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कालभाण्डिका, स्त्री, (कालभायै कृष्णप्रभायै भण्डति उपच्छति । भडि + ण्वुल् टाप् इत्वञ्च ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालमानः, पुं, (कालो मन्यते यः जनैरिति शेषः । काल + मन + कर्म्मणि घञ् ।) कृष्णार्ज्जकः । इति रत्नमाला ॥ कालतुलसी इति भाषा । राजनिर्घण्टे लान्तशब्दोऽयम् ॥ (लकारान्तस्यास्य व्यवहारो यत्र तद्यथा ॥ सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३८ अः ॥
"सुरसा-श्वेतसुरसा-फणिज्झकार्ज्जक-भूस्तृण-सुगन्धक-सुमुख-कालमाल-कासमर्द्द-क्षवक-खरपुष्पा-विडङ्ग-कट्फल-सुरसीत्यादयः, सुरसादिगणे ॥)

कालमुष्ककः, पुं, (कालो मुष्क इव कायति प्रकाशते । कै + कः ।) घण्टापारलिवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (यस्मिन्नस्य व्यवहारस्तद्यथा,—
"प्रशस्तेऽहनि नक्षत्रे कृतमङ्गलपूर्ब्बकम् ।
कालमुष्ककमाहृत्य दग्ध्वा भस्म समाहरेत्" ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे अर्शोऽधिकारे कुत्रचित्क्षारनामकौषधे ॥)

कालमूलः, पुं, (कालं मूलं यस्य ।) रक्तचित्रकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालमेषिका, स्त्री, (कालः मिष्यते कालोऽयमिति कथ्यते जनैरिति शेषः । मिष + कर्म्मणि घञ् गौरादित्वात् ङीष् ततः कन् टाप् ह्रस्वश्च ।) कालमेषिका । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

कालमेशी, स्त्री, (कालमेश + ङीष्) कालमेषिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कालमेषिका, स्त्री, (कालं मिषति स्पर्द्धते स्वकान्तेन । मिष + अण् । गौरादित्वात् ङीष् स्वार्थे कन् टाप् ह्रस्वश्च ।) मञ्जिष्ठा । कृष्णत्रिवृता । इत्यमरः २ । ४ । १०९ ॥ अस्याः पर्य्याया यथा,—
"त्रिवृत्श्यामार्द्धचन्द्रा च पालिन्दी च सुषेणिका ।

मसूरविदला कोलकेषिका कालमेषिका" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे १ भागे ॥)

कालमेषी, स्त्री, (कालमेष + ङीष् ।) सोमराजी । इत्यमरः । २ । ४ । ९६ ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"अवल्गुजो वाकुची स्यात् सोमराजी सुपर्णिका ।
शशिलेखा कृष्णफला सोमा पूतिफलीति च" ॥
सोमवल्ली कालमेषी कुष्ठघ्नी च प्रकीर्त्तिता ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे । गुणाश्चास्या वाकुचीशब्दे ज्ञेयाः ॥) मञ्जिष्ठा । इति शब्दरत्नावली ॥ त्रिवृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालरात्रिः, स्त्री, (कालः कालरूपा अश्वीकदिने चतुर्द्दशमनुनामधिकारावसाने ह्रस्वसंहारहेतुभूता रात्रिः ।) रात्रिविशेषः । सा तु कालः संहारः । मरणं तदुपलक्षिता रात्रिः कल्पान्तरात्रिरित्यर्थः । इति देवीमाहात्म्यटीकायां विद्याविनोदः ॥ भीमरथी । इति हारावली ॥ दुर्गायाः शक्तिविशेषः । यथा,—
"सा दुर्गा शक्तिभिः सार्द्धं काश्यां रक्षति सर्व्वतः ।
ताः प्रयत्नेन संपूज्याः कालरात्रिमुखा नरैः" ॥
इति काशीखण्डम् ॥ (दीपावली । यथा,—
"दीपावली तु या प्रोक्ता कालरात्रिश्च सा मता" ।
इत्यागमवचनात् ।
क्रियायोग्यकालविशेषः । यदुक्तं दीपिकायाम् ।
"रवौ षष्ठं विधौ वेदं कुजवारे द्वितीयकम् ।
बुधे सप्त गुरौ पञ्च भृगुवारे तृतीयकम् ॥
शनावाद्यं तथा चान्त्यं रात्रौ कालं विवर्जयेत्" ॥)

कालरुद्रः, पुं, (कालः कालरूपः सर्व्वसंहारको रुद्रः ।) कालाग्निरुद्रः । यथा, देवीपुराणे,—
"येन नः कालरुद्रस्य नानास्त्रीशतसङ्कुला ।
विचित्रहर्म्यविन्यासा कृतस्ते मेरुपृष्ठतः ।
सा एव कालरुद्रस्य तनुरूपेण संस्थिता" ॥

काललवणं, क्ली, (कालं कृष्णवर्णं लवणम् ।) विड्लवणम् । इति रत्नमाला ॥
("न काललवणे गन्धः सौवर्च्चलगुणाश्च ते" ॥
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अः ॥)

काललौहं, क्ली, (कालं कृष्णं लौहं आयसमित्यर्थः ।) कालायसम् । तिखा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कृष्णायसम् २ अश्मम् ३ तीक्ष्णम् ४ । इति रत्नमाला । (कालायसशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

कालवलनं, क्ली, (कलयति उपभुनक्ति विषयं । कल + णिच् + अच् । काल्यते प्रेर्य्यतेऽसौ कालेन वा किप् कर्म्मणि घञ् । कालः कायः तस्य वलनं आवरणम् । वल संवरणे + करणे ल्युट् ।) वर्म्म । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कायवलनमिति साधुपाठः ॥

कालवृन्तः, पुं, (कालं वृन्तं यस्य ।) कुलत्थवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कालवृन्ती, स्त्री, (कालवृन्त + गौरादित्वात् ङीष् ।) पाटलावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालवेला, स्त्री, (कालस्य वेला ।) क्रियानर्हकालविशेषः । सा तु रव्यादिवारे कालस्य शनेरंशरूपयामार्द्धरूपवेला । यथा । रवौ दिवा पञ्चमयामार्द्धं नक्तं षष्ठयामार्द्धम् । सोमे दिवा द्वितीययामार्द्ध

नक्तं चतुर्थयामार्द्धम्। कुजे दिवा षष्ठयामार्द्धं नक्तं सप्तमयामार्द्धम्। बुधे दिवा तृतीययामार्द्धं नक्तं सप्तमयामार्द्धम्॥ गुरौ दिवा सप्तमयामार्द्धं नक्तं पञ्चमयामार्द्धम्। शुक्रे दिवा चतुर्थयामार्द्धं नक्तं तृतीययामार्द्धम्। शनौ दिवा प्रथमाष्टमयामार्द्धं नक्तं तदेव। इति दीपिका॥

कालशाकं, क्ली, (कालं कृष्णं शाकम्।) स्वनामख्यातशाकम्। नरचा इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। नाडिकम् २ आढ्यशाकम् ३ कालकम् ४। अस्य गुणाः। सारकत्वम्। रुचिवायुबलकारित्वम्। कफशोथरक्तपित्तनाशित्वम्। मेध्यत्वम्। हिमत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ तिक्तपूतिका। कुलत्थशाकं इति केचित्। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। अग्निदीपनत्वम्। गुरुत्वम्। शोथनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः। (यथा च वाभटे सूत्रस्थाने। ६ अध्याये।
"वर्षाभ्वौ कालशाकञ्च सक्षारं कटुतिक्तकम्। दीपनं भेदनं हन्ति गरशोफकफानिलान्"॥)

कालशालिः, पुं, (कालः कृष्णः शालिः उत्कृष्टधान्यविशेषः।) कृष्णशालिः। इति राजनिर्घण्टः॥

कालशेयं, क्ली, (कलश्यां भवम्। कलशी+ढक्।) कालसेयम्। घोलम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कालसंरोधः, पुं, (कालस्य संरोधः।) चिरकालावस्थानम्। इति मिताक्षरा॥ यथा।
"न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः"। इति याज्ञवल्क्यः॥

कालसर्पः, पुं, (कालः कृष्णः सर्पः।) कृष्णसर्पः। तत्पर्य्यायः। अलगर्द्दः २ महाविषः ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा काशीखण्डे १०० अध्याये।
"स दष्टः कालसर्पेण स दष्टो मृत्युना स्फुटम्। स मुष्टस्तद्दिवसे विश्वेशो यत्र नेक्षितः"॥)

कालसारं, क्ली, (कालः सारः प्रधानं यस्य।) पीतचन्दनम्। इति भावप्रकाशः॥ (कालीयकशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः॥)

कालसारः, पुं, (कालः सारः प्रधानं यस्य।) स्वनामख्यातहरिणः। तत्पर्य्यायः। कृष्णसारः २। इति शब्दरत्नावली॥

कालसूत्रं, क्ली, (कालस्य यमस्य बन्धनहेतुकायाः सूत्रमिव।) नरकविशेषः। इत्यमरः। १।८।२॥ तत्र कुलालचक्रसूत्रच्छेदनरूपम्। इति मनुः॥ (यथा मार्कण्डेये १४। ८९॥
"कालसूत्रे तथाच्छेदनेनैव यातनाः। प्राप्य निष्कृतिमेतस्मात् न वेद्मि कथमेष्यति"॥)

कालसेयं, क्ली, (कलस्यां भवम्। कलसी+ढक्।) घोलम्। इत्यमरः। २।९।५३॥

कालस्कन्धः, पुं, (कालः कृष्णः स्कन्धो यस्य।) तमालवृक्षः। तिन्दुकवृक्षः। जीवकद्रुमः। इति मेदिनी॥ दुर्ष्खदिरः। उदुम्बरः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य व्यवहारो यथा,—सुश्रुते सूत्रस्थाने। ३८ अध्याये सालसारादिवर्गे॥
"सालसाराजकर्णखदिरकदरकालस्कन्धक्रमुकभूर्जमेषशृङ्गीत्यादिषु"॥)

काला, स्त्री, (कालो वर्णोऽस्त्यस्य अर्श आदित्वात् अच् टाप् च। अत्र वर्णस्याविवक्षायां जानपदेति न ङीष्। अर्श आद्यजन्तात् न ङीष् इत्यर्थः।) नीलिनी। कृष्णत्रिवृता। कृष्णजीरकः। इत्यमरः। २।४।९४॥ मञ्जिष्ठा इति मेदिनी॥ कुलिकवृक्षः। कालियाकड़ा इति भाषा। इति रत्नमाला॥ अश्वगन्धावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ पाटलावृक्षः। इति भावप्रकाशः॥ (दक्षकन्याविशेषः। सा तु कश्यपपत्नी। यथा महाभारते १। सम्भवपर्व्वणि ६५। १२।
"अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा"॥)

कालागुरु, क्ली, (कालं कृष्णं अगुरु।) कृष्णागुरु। इत्यमरः। २।६।१२७॥ (यथा रघुः ४। ८१।
"चकम्पे तीर्णलौहित्ये तस्मिन् प्राग्ज्योतिषेश्वरः। तद्गजालानतां प्राप्तैः सह कालागुरुद्रुमैः"॥
कृष्णागुरुशब्देऽस्य पर्य्यायः गुणाश्च ज्ञेयाः॥)

कालाग्निः, पुं, (कालः सर्व्वसंहारकः अग्निः।) प्रलयाग्निः। यथा महाभारते १। ५४। २५।
"ब्रह्मदण्डं महाघोरं कालाग्निसमतेजसम्। नाशयिष्यामि माऽत्र त्वं भयं कार्षीः कथञ्चन"॥
तदधिष्ठातृरुद्रदेवस्य प्रियत्वात् पञ्चमुखरुद्राक्षोऽपि कालाग्निनाम्नाख्यायते।) पञ्चमुखरुद्राक्षः। यथा स्कान्दे।
"पञ्चवक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाग्निर्नाम नामतः। अगम्यागमनाच्चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणात्। मुच्यते सर्व्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात्"॥ इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

कालाग्निरुद्रः, पुं, (कालः संहारकः अग्निः सम्वर्त्ताग्निरित्यर्थः। तस्याधिष्ठाता रुद्रः। कालाग्निरिव रुद्रो वा।) संहारकारिरुद्रः। यथा। कालाग्निरुद्र ऋषिरित्यादि वैदिकसन्ध्यायां रुद्रोपस्थानम्॥ *॥ तद्विवरणं यथा,—

शक्र उवाच।

"भगवंस्तव वाक्यानां न तृप्तिर्भवते मम। कालाग्निपार्थिवं मामं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः"॥

भगवानुवाच।

"न हि पार्थिवरूपेषु मेरुपृष्ठेऽपि वासव!। भोगाह्लादकरा नृणां तथा पातालवासिषु॥ यैश्च नः कालरुद्रस्य नामाख्यैश्चतसंकुला। विचित्रहर्म्म्यविन्यासा कृतस्ते मेरुपृष्ठतः॥ सा एव कालरुद्रस्य तनुरूपेण संस्थिता। सा पराशक्तिभावेन परमापददायिका॥ तस्या यद्दुःसहं तेजो ब्रह्मादीनां भयंकरम्। तं विद्धि कालरुद्रेति सौम्यरूपं सदाशिवम्॥ कालाग्निभुवनं लक्षं योजनानां प्रमाणतः। अर्द्धेनोच्छ्रयतस्तस्य पादाः पादेन वासव!॥ सिंहरूपा महाघोरा महानक्रा महाबलाः। कालाग्निरुद्ररूपो यो बहुरूपसमावृतः॥ अनन्तपद्मरूपश्च धातारः कारणेश्वरः। दावयानिव ब्रह्म यमहन्ता समान्तकः॥ लोहितः क्रूरतेजात्मा घनो दहिर्बलाहकः। विद्युतश्चन्द्रपीवश्च प्रसन्नः शान्तसौम्यदृक्॥ सर्व्वज्ञो विविधो बुद्धो द्युतिमान् दीप्तिसुप्रभः। एते रुद्रा महाभागाः कालिकाग्निसंस्थिताः। संहरन्ति समस्तेदं ब्रह्माद्यं सचराचरम्। कालाग्निभुवनेशोऽयं बहुकोटिभिरावृतः॥ तस्याः पुरस्य विस्तारं शतकोटिसुवर्त्तुला। देवगन्धर्व्वसिद्धानां तत्र भोगाः सुदुर्लभाः॥ पूर्व्वोत्तरपरा पश्चिमोत्तरस्थिता परा। अनलानिलपरा च नैर्ऋतेशानगापरा॥ एतेषां मध्यतो राजन् कालरुद्रस्तु शोभने। पद्मशाकारैः पुरैः सर्व्वं कटकं तस्य संस्थितम्॥ समन्तादेष्टितवनं प्राकाराट्टालगोपुरैः। वज्रेन्द्रनीलवैदूर्य्यैः प्राकारैः सर्व्वतोऽन्वितम्॥ कालाग्निनरकान्ते तु पुरं कालस्य संस्थितम्। पञ्चाशल्लक्षविस्तारं समन्तात् परिवर्त्तुलम्॥ जाम्बूनदमयैर्हैमैः खचितं रत्नधातुभिः॥ प्रमदाजनसंयुक्तं नानावर्णसमावृतम्॥ कामोन्मत्तप्रमत्तश्च तद्भाति जनसंकुलम्। कालस्य भुवनं दिव्यं वृत्ताकारं मनोहरम्॥ वेष्टितं हेमप्राकारैर्योजनायतमुच्छ्रितम्। प्राकारावच्छिदन्ते अन्तरं योजनायतम्॥ अग्निज्वालैव निविड़ैर्भयदैः किंशुकप्रभैः। हरितालनिभा ज्वाला सिन्दूरगैरिकाप्रभा॥ अत ऊर्द्धं प्रजज्वाल वातोद्धृताग्निभास्वरा। वीचितरङ्गकल्लोलज्वालामालाकुलाम्बरा॥ प्रकृतालाः प्रमाणेन योजनद्वयकोटयः। अग्रानवतिलक्षाणि ज्वाला ऊर्द्धन्ततः शिला॥ वज्रभूता सदा तप्ता तस्य तेजोनियामिका। चत्वारि कोटिमानेन कारणेन तु स्थापिता॥ तस्यार्द्धेन भवेत् किञ्चित् कोटिश्चत्वारि वासव!। एवं कालाग्निरुद्रस्य माहात्म्यं कीर्त्तितं मया॥ श्रवणात् सर्व्वपापानि शाम्यन्ति कालजान्यपि"॥ इत्याद्ये देवीपुराणे कालाग्निरुद्रपुरकथनम्॥ (कृष्णयजुर्व्वेदगतोपनिषद्विशेषः। यथा, मुक्तिकोपनिषदि।
"कालाग्निरुद्रमैत्रेयी सुबालक्षुरिमन्त्रिका"॥ वटिकौषधविशेषः। यथा,—
"सूतकान्ताभ्रलौहानां भस्ममाक्षिकगन्धकम्। भूधराख्ये पुटे पच्यादिनं तद्विपाचयेत्॥ दशमांशं विषं योज्यं माषमात्रञ्च भक्षयेत्। रसः कालाग्निरुद्रोऽयं दशाहेन विसर्पनुत्"॥

कालाग्निरुद्रोरसः॥

इति रसेन्द्रसारसंग्रहे वीसर्पाधिकारे॥ *॥)

कालाञ्जनी, स्त्री, (अज्यतेऽनया। अन्ज्+करणे ल्युट्+ङीप्। काली अञ्जनी ततः पुंवद्भावः।) क्षुपविशेषः। कालिकार्पासिकिनी इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। अञ्जनी २ रेचनी ३ शिलाञ्जनी ४ नीलाञ्जनी ५ कृष्णाभा ६ काली ७ कृष्णाञ्जनी ८। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। अमत्वत्वम्। क्रमिशोधनत्वम्। अपामार्त्त्रशमनत्वम्। जाठरामयनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कालानुसारी, [न्] पुं, (काल एव कालः अथाक्रमधर-

ध्वनिः। तं अनुनदतीति। अनु+नद+णिनिः।) रोलम्बः। भ्रमरः। कालविङ्गः। चटा इति भाषा। कपिञ्जलः। चातकपक्षी। इति मेदिनी॥

कालानुशारिवा, स्त्री, (कालेन कृष्णवर्णेन अनुसृता शारिवा।) तगरपादिकम्। तगरमूल इति भाषा। शीतलीजटा। इति रत्नमाला। शीउलीझोप् इति भाषा॥ (तगरशब्देऽस्या गुणादयो बोध्याः॥)

कालानुसारकं, क्ली, (कालं कृष्णवर्णं मृगमदं अनुसरति गन्धेन। अनु+सृ+ण्वुल्।) तगरम्। इति राजनिर्घण्टः॥ पीतचन्दनम्। इति भावप्रकाशः॥

कालानुसारिः, पुं, (कालं कृष्णवर्णं मृगमदं अनुसरतीति। काल+अनु+सृ+इन्।) शैलेयम्। शैलजनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दरत्नावली॥

कालानुसार्य्यं, क्ली, (कालेन मृगमदेनानुस्रियते। अनु+सृ गतौ+"ऋहलोर्ण्यत्"।३।१।१२४। इति ण्यत्।) शैलेयम्। शैलज इति भाषा। कालीयकम्। कालीयानामपीतवर्णसुगन्धिकाष्ठम्। इत्यमरः।२।४।१२२॥ शिंशपावृक्षः। इति मेदिनी। शिसु इति भाषा॥ तगरम्। इति भावप्रकाशः॥

कालानुसार्य्यकं, क्ली, (कालानुसार्य्य+कप्।) शैलेयम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कालान्तरविषः, पुं, (कालान्तरे दंशनादन्यस्मिन् काले विषं विकृतिकारि यस्य।) मूषिकादिः। इति हेमचन्द्रः॥

कालापः, पुं, (कालः मृत्युराप्यते यस्मात्। काल+आप्+अपादाने घञ्।) सर्पभोगः। राक्षसः। इति धरणी॥ (कलापं स्वनामख्यातं व्याकरणं वेत्तीति। अण्।) कलापव्याकरणवेत्तरि त्रि। (ऋषिविशेषः। यथा महाभारते।२।४।१७।

"कुक्कुरो वेणुजङ्घोऽथ कालापः कठ एव च।
मुनयो धर्म्मविद्वांसो धृतात्मानो जितेन्द्रियाः"॥)

कालायसं, क्ली, (कालञ्च तत् अयश्चेति। "अनोश्मायः सरसां जातिसंज्ञयोः"।५।४।९४। इति टच्।) लौहम्। इत्यमरः।२।९।९८। (यथा, गोः रामायणे।५।४९।३२।

"ददर्श वीक्षमाणस्य परिघं तोरणाश्रयम्।
तमादाय महाबाहुः कालायसमयं दृढम्"॥

अस्य पर्य्याया यथा,—

"लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी"।

अस्य सप्तदोषा यथा,—

"गुरुता दृढतोत्क्लेदः कश्मलं दाहकारिता।
अश्मदोषः सुदुर्गन्धो दोषाः सप्तायसस्य तु"॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

कालिकं, क्ली, (कालः कृष्णो वर्णोऽस्त्यस्य इति ठन्।) कृष्णचन्दनम्। तत्पर्य्यायः। कालीयम् २ कालायकम् ३ हरिप्रियम् ४। इति शब्दचन्द्रिका॥ (काले भवम्। ठञ्। कालेन निर्वृत्तं ठञ् वा।) सामयिके त्रि। (यथा, भाषापरिच्छेदे १२२।

"दैशिकं कालिकञ्चापि मूर्त्त एव तु दैशिकम्"॥)

कालिकः, पुं, (काले वर्षाकाले चरति ठञ्। के जले अलति पर्य्याप्नोति। अल+बाहुलकात् इकन् वा।) क्रौञ्चः। इति शब्दरत्नावली॥

कालिका, स्त्री, (कालो वर्णोऽस्त्यस्याः इनिठनाविति ठन्। यद्वा, काल+आगमपदात् ङीष् स्वार्थे कन् ह्रस्वश्च।) चण्डिकाभेदः। काली। तन्नामकारणं यथा।

"सर्व्वे सुरगणाः सेन्द्रास्ततो गत्वा हिमाचलम्।
गङ्गावतारनिकटे महामायांप्र तुष्टुवुः॥
अनेकसंस्तुता देवी तदा सर्व्वामरोत्करैः।
मातङ्गवनितामूर्त्तिर्भूत्वा देवानपृच्छत॥
युष्माभिरमरैरत्र स्तूयते का च भाविनी।
किमर्थमागता यूयं मातङ्गस्याश्रमं प्रति।
एवं ब्रुवन्त्या मातङ्ग्यास्तस्यास्तु कायकोषतः।
समुद्भूताब्रवीद्देवी मां स्तुवन्ति सुरा इति॥
शुम्भो निशुम्भो ह्यसुरौ बाधेते सकलान् सुरान्।
तस्मात्तयोर्व्वधायाहं स्तूयेऽद्य सकलैः सुरैः॥
विनिःसृतायां देव्यान्तु मातङ्ग्याः कायतस्तदा।
भिन्नाञ्जननिभा कृष्णा साभूत् गौरी क्षणादपि॥
कालिकाख्याऽभवत्सापि हिमाचलकृताश्रया।
तामुग्रतारां ऋषयो वदन्तीह मनीषिणः।
उग्रादपि भयात्त्राति यस्माद्भक्तान् सदाम्बिका॥
एतस्याः प्रथमं वीजं कथितं तन्त्रमेव च।
एषैवैकजटा ख्याता यस्मात्तस्या जटैकिका।
यद्गतं चिन्तनं चास्याः सम्यग्वेतालभैरवौ!॥
यथा ध्यात्वा महादेवीं भक्तः प्राप्नोत्यभीप्सितम्।
चतुर्भुजां कृष्णवर्णां मुण्डमालाविभूषिताम्॥
खड्गं दक्षिणपाणिभ्यां बिभ्रतीन्दीवरं त्वधः।
कर्त्रीञ्च खर्परञ्चैव क्रमाद्वामेन बिभ्रतीम्॥
द्यां लिखन्तीं जटामेकां बिभ्रतीं शिरसा स्वयम्।
मुण्डमालाधरां शीर्षे ग्रीवायामपि सर्व्वदा॥
वक्षसा नागहारन्तु बिभ्रतीं रक्तलोचनाम्।
कृष्णवस्त्रधरां कट्यां व्याघ्राजिनसमन्विताम्॥
वामपादं शवहृदि संस्थाप्य दक्षिणं पदम्।
विन्यस्य सिंहपृष्ठे तु लेलिहानासवं स्वयम्॥
साट्टहासमहाघोररावयुक्तातिभीषणा।
चिन्त्योग्रतारा सततं भक्तिमद्भिः सुखेप्सुभिः॥
एतस्याः संप्रवक्ष्यामि या अष्टौ योगिनीस्तु ताः।
महाकाल्यथ रुद्राणी उग्रा भीमा तथैव च॥
घोरा च भ्रामरी चैव महारात्रिश्च सप्तमी।
भैरवी चाष्टमी प्रोक्ता योगिनीस्ताः प्रपूजयेत्"॥

इति कालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ६० अध्यायः। काव्यम्। वृश्चिकपत्रवृक्षः। क्रमदेयवस्तुमूल्यम्। धूमरी। नवमेघः। पटोलशाखा। रोमाली॥ मांसी। काकी। शिवा। मेघावलिः। इति मेदिनी॥ (यथा रघुः ११।१५।

"ताड़का चलकपालकुण्डला
कालिकेव निविड़ा बलाकिनी"॥)

स्वर्णदोषः। इति जटाधरः। क्षीरकीटः। इति हारावली॥ मसी। इति शब्दरत्नावली॥ काकोली। श्यामापक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥ प्रतिमासीया वृद्धिः। यथा,—

"प्रतिमासं स्रवति या वृद्धिः सा कालिका मता"।

इति विवादार्णवसेतौ नारदः॥ सुरा। इति हेमचन्द्रः॥ कुज्झटिका। इत्यमरटीकायां भरतः॥ हिमाचलभवा त्रिशिरा हरीतकी। सा गन्धयोगकरणे प्रशस्ता। इति राजवल्लभः॥ (नदीविशेषः। यथा महाभारते ३।८४।१४६।

"कालिकासङ्गमे स्नात्वा कौशिक्यारुणयोर्यतः।
त्रिरात्रोपोषितो विद्वान् सर्व्वपापैः प्रमुच्यते"॥)

कालिकाव्रतं, क्ली, (कालिकायाः प्रीतये यद्व्रतं विहितनियमादिकम्।) अमावास्यायां स्त्रीकर्त्तव्यव्रतविशेषः। यथा,—

युधिष्ठिर उवाच।

"कालिकाव्रतमाहात्म्यं वद वेदविदाम्बर!।
किमेतस्य फलं देव को वा तद्विधिरेव च॥
कस्मादुत्तमिदं भूतं मर्त्त्ये केन प्रकाशितम्।
तत्तत् श्रोतुमिच्छामि तत्त्वं ब्रूहि केशव!"।

श्रीकृष्ण उवाच।

"पुरा भविष्यशास्त्रेषु यदुक्तं धर्म्मसंहितम्।
तत्सर्व्वं शृणु राजेन्द्र! कालिकाव्रतमुत्तमम्॥
स्वर्गे पुरन्दरस्यासीत्तस्यैव राजसद्मनि।
यद्वृत्तान्तमभूत्तच्च तच्छृणुष्व युधिष्ठिर!॥
सभायां संस्थितो राजा नृत्यासक्तो हि नित्यशः।
दिनैकस्य च वृत्तान्तं श्रुत्वा हृष्टो बभूव सः॥
अत्यामोदं समभ्येत्य पुष्पवृष्टिरभूत्तदा।
पुरन्दरः स्वयं प्राप्य पारिजातं गृहीतवान्॥
घ्रात्वा राज्ञा तदा पुष्पं प्रदत्तं तद्द्विजातये।
लज्जितो ब्राह्मणः सोऽपि मानहीनोऽभवत्तदा॥
क्रोधेन महताविष्टः शप्तुं कामसमन्वितः।
त्वां विमृश्य चेन्द्राय शापो दत्तः सुदारुणः॥
व्याधालयेषु मार्ज्जारो द्वादशाब्दं भविष्यसि।
तेन कर्म्मविपाकेन मदयुक्तो विचेतनः॥
प्राप्तमार्ज्जारदेहोऽसौ राजा विपिनमाश्रितः।
पत्नी तस्य च तत्रासीत् पत्युः सर्व्वाधिकारिणी।
ततो व्याधगृहे राजा मार्ज्जारीभूय तिष्ठति।
ततः पुरन्दरपुरं राजशून्यमभूत्तदा॥
शची तु चिन्तयामास अन्नपानं विहाय सा।
उपवासं समाचर्य्य मासमेकन्तु तिष्ठति॥
ततो देवगणाः सर्व्वे चिन्तया व्याकुलेन्द्रियाः।
गत्वा तु राजभवनं व्याकुलां तां विलोक्य च॥
विमृश्य चामराः सर्व्वे शचीं वाक्यमुदाहरन्।
शचि! त्वं राजजायासि कथमेतत् करोषि च।
मासमेकमनाहारं कृत्वा तिष्ठसि सुव्रते!।
किं वा त्वदीप्सितं देवि! सत्येन वद पण्डिते॥
तच्छ्रुत्वा तु तदा देवी कृताञ्जलिरभाषत।
यूयमेव जगन्नाथाः सृष्टिस्थित्यन्तकारकाः॥
क गतो मम भर्त्ता च तन्न जानामि कथ्यताम्।
परिचिन्त्यामराः सर्व्वे ध्यानमाश्रित्य संस्थिताः।
मार्ज्जाररूपमास्थाय क्षीयते व्याधकाश्रमे।
तच्छ्रुत्वा राजपत्नी च वेपमाना मुहुर्मुहुः॥
उवाच कुशलं प्रश्नं राज्ञार्थे किं करोम्यहम्।
पत्युर्यथा विमोक्षः स्यात् तत् कुरुध्वं सुधाशनाः।
प्रत्यूचुस्त्वामराः सर्व्वे याहि त्वं द्विजसन्निधिम्।
संभाष्य मधुरं प्रश्नं द्विजसेवां समाचर।
द्विजगेहं समागत्य द्विजसेवापराऽभवत्॥

स तस्याः प्रियवार्य्येण सन्तुष्टो द्विजसत्तमः ।
हिंसाद्रोहविमुक्तश्च बलिहोमपरायणः ।
शान्तो दान्तः क्षमायुक्तः सदा मधुरभाषितः ॥
सर्व्वप्राणिहितार्थी च लोभमोहविवर्ज्जितः ।
जितेन्द्रियो जितक्रोधो वृद्धोऽसौ ब्राह्मणोत्तमः ॥
ाजपत्न्याः सुसेवाभिः प्रीतोऽसौ द्विजसत्तमः ।
प्रत्युवाच स तां प्रीत्या शचि ! त्वं चातिदुर्लभे ।
किं वा त्वदीप्सितं देवि ! सत्येन वद पक्षिते" ॥

शच्युवाच ।

'पापं यज्ज्ञानतो भर्त्रा समस्तं कर्म्मणा कृतम् ।
त् क्षमस्व महाभाग ! रक्षस्व सुरपालकम् ॥
ासवस्तव शापेन मार्ज्जारत्वमुपागतः ।
न्द्रो व्याधगृहे देव ! विद्यते हि न संशयः ।
ुरन्दरस्य शापान्तः केनोपायेन सिध्यति" ॥

ब्राह्मण उवाच ।

'शचि ! त्वं पतिभक्तासि मद्वाक्यमवधारय ।
ातिव्रते ! महाभागे ! कालिकाव्रतमाचर ॥
ारयां यत् कृतं तेन व्रतेनैव विमुच्यते ।
ोपात् शापो मया दत्तो तन्मोक्षं कुरु सुव्रते !" ॥

शच्युवाच ।

'विधानं ब्रूहि मे ब्रह्मन् कालिकाया व्रतस्य च ।
दा तव प्रसादेन करोमि तद्व्रतं द्विज !" ॥

ब्राह्मण उवाच ।

अश्वत्थतरुमूलेऽस्ति वटको नाम हिंसकः ।
स्यैव भवनं गच्छ शापान्मोक्षं च कारय ॥
त्नी सुभद्रा तस्यास्ति पतिशुश्रूषणे रता ।
स्याः कुलव्रतं कर्म्म तत्परा भव शोभने ।
तश्च प्राङ्मुखीभूय गता सा तस्य मन्दिरम् ॥
ष्ट्वा व्याधः शचीं देवीं प्रत्युवाच सुभद्रिकाम् ।
ायान्तीयं शची देवी तस्याः सम्भाषणं कुरु ॥
ति तस्य वचः श्रुत्वा सुभद्रा हृष्टमानसा ।
स्याः सम्भाषणार्थन्तु सुभद्रा चागता वहिः ।
ाश्च दृष्ट्वा शचीं देवीं सार्घ्यपाद्यादिकं ददौ ॥
चि ! त्वं राजभार्य्यासि कस्मादागमनं तव ।
ं कार्य्यं कथय त्वं हि इत्युवाच शचीं प्रति ॥
युवाच शची तान्तु भर्त्ता मे सुरपालकः ।
च ब्राह्मणशापेन मार्ज्जारश्चाभवद्व्रतम् ॥
गतः प्राणनाथोऽसाविति चिन्तापरानिशम् ।
त्वा केनाप्युपायेन प्राप्ता च भवतीगृहम् ॥
युक्ता राजपत्न्या च दृष्टो मार्ज्जारकस्तदा ।
ा ज्ञात्वा तं प्रियं शक्रं चिन्तां प्राप्ता दुरत्ययाम् ॥
ष्ट्वा मार्ज्जारतां प्राप्तं विलापाकुलेन्द्रिया ।
लपन्तीं शचीं दृष्ट्वा सुभद्रा प्रत्युवाच ताम् ॥
तिव्रते महाभागे ! त्वमेव राजगेहिनी ।
दुःखेन विलिप्तासि सन्देहो नास्ति तत्र वै ॥
ाश्च तस्याप्युपायोऽस्ति कालिकाव्रतमाचर ।
तिप्रत्यक्षरूपा सा अस्माकं कुलदेवता ॥
लिका सा महादेवी शुभसन्ततिदायिनी ।
स्यास्य प्रभावेण साफल्यमुपजायते" ॥

शच्युवाच ।

वधानं चास्य मे ब्रूहि कालिकाया व्रतस्य च ।
नोपदिष्टतामेव तद्व्रतञ्च करोम्यहम् ॥

शुक्लकाले समारभ्य कृष्णपक्षे चतुर्द्दशीम् ॥
संकल्प्य विधिना पूर्व्वममावास्यां व्रतं चरेत् ।
समारभ्य शुक्लैकेन द्विगुणं परिशोधयेत् ॥
न रात्रौ भोजनं कार्य्यं वामहस्ते भुजिक्रिया ।
सिद्धमन्नं रात्रिकाले दग्धमीनञ्च सर्व्वदा ॥
वर्ज्जयेत् पिष्टकं किञ्चित् रक्तशाकस्य चाम्लकम् ।
द्विषट्कां विप्रजायाञ्च सधवां भोजयेत्ततः ॥
एवं क्रमेण कृत्वा तु कतिकालं नयेद्व्रतम् ।
ततः शुद्धदिने प्राप्ते भौमाह्ने मन्दवासरे ॥
यथाशक्त्युपचारैश्च पूजां कुर्य्याद्विधानतः ।
तथापराह्णकाले तु सन्ध्योपसमये तथा ॥
रात्रौ तु कदलीकाण्डे गृहं निर्म्माय प्राङ्मणे ।
तस्य मध्ये समारोप्य कालिकां पूजयेत् सदा ॥
पाद्यार्घ्याचमनीयैश्च गन्धपुष्पादिभिस्तथा ।
धूपैर्दीपप्रदीपैश्च नैवेद्यैर्विविधैस्तथा ॥
पिष्टकं चैव सिद्धान्नं व्यञ्जनं दग्धमीनकम् ।
निवेद्य सकलं देव्यै बलिं दत्त्वा प्रणम्य च ॥
तदन्नं व्यञ्जनं सर्व्वं नैवेद्यादिबलिं तथा ।
महारण्ये प्रदातव्यं कृत्वैतत् व्रतमुत्तमम् ॥
वैशाखे कदलीमूले या कुर्य्यात् कालिकाव्रतम् ।
कार्य्यसिद्धिर्भवेत् तस्या भविता गतिरुत्तमा ॥
एतद्व्रतविधानन्तु कृत्वा सिद्धिर्भविष्यति ।
एतद्व्रतमिदं भद्रे कुरु गत्वा निजालयम् ॥
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा सा शची हर्षमानसा ।
गृहमागत्य सा तस्या वार्षिकं व्रतमाचरत् ॥
गन्धपुष्पैर्धूपदीपैर्नैवेद्यैरुत्तमैस्तथा ।
कृत्वा चाश्ममयीं देवीं पूजयेत् भक्तिसंयुता ॥
नानासुगन्धिपुष्पाणि दिव्यरत्नाद्यलङ्कृतम् ।
सिद्धान्नं पायसञ्चैव शर्कराऽन्वितपिष्टकम् ॥
अमृतायुतश्चावश्य दीयते च प्रयत्नतः ।
लुलापच्छागमेषादिबलिं दत्त्वा प्रभूतकम् ॥
नानावाद्योद्यमैर्गीतैः प्रणिपत्य पुनः पुनः ।
कृताञ्जलिपुटा स्तोत्रं भक्तिनम्रा चकार सा ॥
तुष्टा प्राह महाकाली वरं वृणु शुभानने ! ।
तत् श्रुत्वा राजपत्नी सा बभाषे च मुदान्विता ॥
मत्प्रभुराखुभुक् भूतस्तन्मोक्षं कुरु चेश्वरि ! ।
वरं दत्त्वा हैमवती बभूवान्तर्हिता नृप ! ॥
द्वादशाब्दाच्च तच्छापान्मोचितो वत्सरे तदा ।
मार्ज्जाररूपं सन्त्यज्य स गतोऽन्तेऽमरावतीम् ॥
पुष्पवृष्टिश्च दुन्दुभ्या वाद्यं देवगणैः कृतम् ।
कालिकायाः प्रसादेन गतः शक्रो निजालयम् ॥
अनेनैव विधानेन या कुर्य्यात् कालिकाव्रतम् ।
सत्वरं कार्य्यसिद्धिः स्यात्तस्या अत्र न संशयः" ॥
इति भविष्यपुराणे कालिकाव्रतकथा समाप्ता ॥

कालिङ्गं, क्ली, (केन जलेन आलिङ्ग्यतेऽसौ । आ + लिगि + कर्म्मणि घञ् ।) फलविशेषः । तरमुज् इति ख्यातम् । तत्पर्य्यायः । कालिन्दकम् २ कृष्णवीजम् ३ फलवर्त्तुलम् ४ । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । ग्राहित्वम् । स्वादुपाकरसत्वम् । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । स्यन्दित्वम् । दृक्शुक्रपित्तनाशित्वम् । कफवातकारित्वञ्च । पक्वस्य तस्य गुणाः । पित्तवृद्धिकारित्वम् । उष्णत्वम् । क्षारत्वम् । कफवातनाशित्वञ्च । तत्पत्रगुणौ । वधिरत्वापनत्वम् । तिक्तत्वञ्च । इति पथ्यापथ्यविवेकः ॥

कालिङ्गः, पुं, (केन जलेनालिङ्ग्यते इति । क + आ लिगि + कर्म्मणि घञ् ।) भूमिकर्कारुः । (कं जलमालिङ्गति । आ + लिगि + कर्म्मण्यण् ।) हस्ती । (कं वातं आलिङ्गति गृह्णाति आघ्राति इत्यर्थः ।) सर्पः । इति मेदिनी ॥ (कुत्सितं लिङ्गं अङ्गादिचिह्नं यस्येति कोः कादेशः ।) लौहभेदः । अस्य लक्षणम् । "कालिङ्गो लिङ्गवान् यः स्याद्गुणः सूक्ष्माङ्कको मतः" । इति सुखबोधः ॥ (कलिङ्गे भवः । अण् । कलिङ्गदेशोद्भवः । यथा महाभारते ८ । कर्णशल्यसंवादे ४५ । १४ ।
"कुरवः सहपाञ्चालाः शाल्वा मत्स्याः सनैमिषाः ।
कोमलाःकाशयोऽङ्गाश्च कालिङ्गा मागधास्तथा" ॥
कलिङ्गदेशस्य राजा । अण् । कलिङ्गराजः ।
यथा रघुः ४ । ४० ।
"प्रतिजग्राह कालिङ्गः तमस्त्रैर्गजसाधनः ।
पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्व्वतः" ॥)

कालिङ्गिका, स्त्री, (कालिङ्ग + गौरादित्वात् ङीष् । स्वार्थे संज्ञायां वा कन् टाप् ह्रस्वश्च ।) त्रिवृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालिङ्गी, स्त्री, (कालिङ्ग + गौरादित्वात् ङीष् ।) राजकर्कटी । इति मेदिनी ॥ (कालिङ्गदेशोद्भवा । यथा महाभारते १ । ९५ । २२ ।
"अक्रोधनः खलु कालिङ्गीं करम्भां नामोपयेमे" ॥)

कालिदासः, पुं, (काल्याः दासः । संज्ञायां ह्रस्वः ।) स्वनामख्यातकविः । तत्पर्य्यायः । रघुकारः २ मेधारुद्रः ३ कोटिजित् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स तु रघुकुमारसम्भवश्रुतबोधमेघदूताभिज्ञानशकुन्तलनलोदयशृङ्गारतिलकादिग्रन्थकर्त्ता विक्रमादित्यराजसभास्थनवरत्नमध्ये सप्तमरत्नञ्च ॥ (यदुक्तम् ।
"धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य" ॥)

कालिदासकः, पुं, (कालिदास + स्वार्थे कन् ।) कालिदासः । इति शब्दरत्नावली ॥

कालिनी, स्त्री, (कालः शिवः अधिष्ठातृतया यद्वा कालः पुरुषाकारः आकाशस्थो लुब्धकः सन्निकृष्टत्वेन अस्त्यस्याः ।) आर्द्रानक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कालिन्दकं, क्ली, (कालिं जलराशिं ददातीति । दा + कः । स्वार्थे कन् ।) कालिङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालिन्दी, स्त्री, (कलिन्दाख्यपर्व्वते तत्सन्निहितदेशे वा जाता । कलिन्दात् निःसृता वा "तत्र भवः" । ४।३।५३ । इति अण् ततो ङीप् ।) यमुना नदी । इत्यमरः । १ । १० । ३२ ॥ (यथा रघुः १५ । २८ ।
"उपकूलं स कालिन्द्याः पुरीं पौरुषभूषणः ।
निर्म्ममे निर्म्ममोऽर्थेषु मथुरां मधुराकृतिः" ॥)
रक्तत्रिवृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालिन्दीकर्षणः, पुं, (कालिन्दीं कर्षति यः । कृष + कर्त्तरि ल्युः । कालिन्द्याः कर्षणो वा ।) बलदेवः । इति हलायुधः ॥

(कालिन्दीसङ्कर्षणकथा हरिवंशे १०२ अध्याये उक्ता। तद्यथा,—

"रामस्तु यमुनामाह स्नातुमिच्छे महानदि!।
एहि मामभिगच्छस्व रूपिणी सागरङ्गमे॥
सङ्कर्षणस्य मत्तोक्तां भारतीं परिभूय सा।
नाभ्यवर्त्तत तं देशं स्त्रीस्वभावेन मोहिता॥
ततश्चुक्रोध बलवान् रामो मदसमीरितः।
चकार स हलं हस्ते कर्षणाधोमुखं बली॥
तस्यामुपरि मेदिन्यां पेतुस्तामरसस्रजः।
मुमुचुः पुष्पकोषैश्च पुष्परेणुवहं जलम्॥
स हलेनानताग्रेण कूले गृह्य महानदीम्।
चकर्ष यमुनां रामो व्युत्थितां वनितामिव॥
सा विह्वलजलस्रोता ह्रदप्रस्थितसञ्चया।
व्यावर्त्तत नदी भीता हलमार्गानुसारिणी॥
लाङ्गलादिष्टमार्गा सा वेगगा वक्रगामिणी।
सङ्कर्षणभयत्रस्ता योषेवाकुलतां गता॥
पुलिनश्रोणिबिम्बोष्ठी मृदितैस्तोयताडितैः।
फेनमेखलसूत्रैश्च वेगगाम्बुदगामिनी॥
तरङ्गविषमापीडा चक्रवाकोन्नतस्तनी।
वेगगम्भीरवक्राङ्गी त्रस्तमीनविभूषणा॥
सितहंसेक्षणापाङ्गी काशक्षौमोच्छ्रिताम्बरा।
तीरजोद्धूतकेशान्ता जलस्खलितगामिनी॥
लाङ्गलोल्लिखितापाङ्गी क्षुभिता सागरङ्गमा।
मत्तेव कुटिला नारी राजमार्गेण गच्छती॥
कृष्यते सा स्म वेगेन स्रोतःस्खलितगामिनी।
उन्मार्गा नीतमार्गा सा येन वृन्दावनं वनम्॥
वृन्दावनस्य मध्येन सा नीता यमुना नदी।
रोरूयमाणेव खगैरन्विता तोयवासिभिः॥
सा यदा समभिक्रान्ता नदी वृन्दावनं वनम्।
तदा स्त्रीरूपिणी भूत्वा यमुना राममब्रवीत्॥
प्रसीद नाथ! भीतास्मि प्रतिलोमेन कर्म्मणा।
विपरीतमिदं रूपं तोयञ्च मम जायते॥
असत्याहं नदीमध्ये रौहिणेय! त्वया कृता।
कर्षणेन महाबाहो स्वमार्गव्यभिचारिणी॥
प्राप्तां मां सागरे नूनं सपत्न्यो वेगगर्व्विताः।
फेनहासैर्हसिष्यन्ति तोयव्यावृत्तगामिनीम्॥
प्रसादं कुरु मे वीर! याचे त्वां कृष्णपूर्व्वज!।
सुप्रसन्नमना नित्यं भव त्वं सुरसत्तम!॥
कर्षणायुधकृष्टास्मि रोषोऽयं विनिवर्त्त्यताम्॥
गच्छामि चरणौ मूर्द्ध्ना तवैषा लाङ्गलायुध!।
मार्गमादिष्टमिच्छामि क्व गच्छामि महाभुज!"॥)

कालिन्दीभेदनः, पुं, (कालिन्दीं भिनत्ति। भिद्+कर्त्तरि ल्युः। कालिन्द्या भेदनो वा।) बलदेवः। इत्यमरः।१।१।२५॥ ("कालिन्दीभेदनो हलीति" पुराणम्॥)

कालिन्दीसूः, स्त्री, (सूते इति। सू+क्विप्। कालिन्द्याः यमुनायाः सूः माता प्रसवित्रीत्यर्थः। कालिन्दीं सूते सूतवती वा।) सूर्य्यपत्नी। यमुनामाता। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कालिन्दीसोदरः, पुं, (कालिन्द्याः सोदरः सहोदरः।) यमः। इति हेमचन्द्रः॥

काली, स्त्री, (कालः कृष्णवर्णोऽस्त्यस्याः। काल+"जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलेत्यादिना"।४।१।४२। ङीष्।) शान्तनुराजपत्नी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (कालः शिवः। तस्य पत्नीति ङीष्।) कालिका। अम्बिकाललाटनिष्क्रान्ता देवी। यथा,

"ततः कोपं चकारोच्चैरम्बिका तानरीन् प्रति।
कोपेन चास्या वदनं मसीवर्णमभूत्तदा॥
भ्रुकुटीकुटिलात्तस्या ललाटफलकाद्द्रुतम्।
काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी"॥

इति मार्कण्डेयपुराणे ८७।५॥ * ॥ अन्यच्च।

"देव्या ललाटनिष्क्रान्ता या कालीति च विश्रुता।
तस्यास्तन्त्रं प्रवक्ष्यामि कामदं शृणु भैरव!॥
समाप्तिसहितो दन्त्यः प्रान्त्यस्तस्मात् पुरःसरः।
मलस्वरामिविन्दिन्दुसहितो मादिरेव च॥
कालीतन्त्रमिति प्रोक्तं धर्म्मकामार्थदायकम्।
एतन्मूर्त्तिं प्रवक्ष्यामि वत्सैकाग्रमनाः शृणु॥
नीलोत्पलदलश्यामा चतुर्ब्बाहुसमन्विता।
खट्वाङ्गं चन्द्रहासञ्च बिभ्रती दक्षिणे करे॥
वामे चर्म्म च पाशञ्च ऊर्द्ध्वाधो भावतः पुनः।
दधती मुण्डमालाञ्च व्याघ्रचर्म्मवराम्बरा॥
कृशाङ्गी दीर्घदंष्ट्रा च अतिदीर्घातिभीषणा।
लोलजिह्वा निम्नरक्तनयना नादभैरवा॥
कबन्धवाहना पीनविस्तारश्रवणानना।
एषा ताराख्यया देवी चामुण्डेति च कथ्यते॥
एतस्या योगिनीस्त्वष्टौ पूजयेच्चिन्तयेदपि।
त्रिपुरा भीषणा चण्डी कर्त्री हन्त्री विधायिका॥
कराला शूलिनी चेति अष्टौ ताः परिकीर्त्तिताः।
एषातिकामदा देवी आद्यहानिकरी सदा॥
एतस्याः सदृशी काचित् कामदा न हि विद्यते"।

इति श्रीकालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ६० अध्यायः। क्षीरकीटः। मातृभेदः। उमा। नवमेघसमूहः। परीवादः। इति हेमचन्द्रः॥ कालाञ्जनी। तुवरी। त्रिवृत्। रात्रिः। इति राजनिर्घण्टः॥ अग्निशिखाभेदः। इति जटाधरः॥ (यथा, मुण्डकोपनिषदि १।२।४।

"काली कराली च मनोजवा च
सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी
लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः"॥

वृश्चिकालीवृक्षः। इति रत्नमाला। (कालिया विछाटी इति भाषा॥ लता। यथा वैद्यके।

"सप्तपर्णस्तथा काली गुडूची पिचुमर्द्दकम्"॥*॥ भीमसेनस्य पत्नीभेदः। यथा, भागवते ९।२२।३१।

"युधिष्ठिरात्तु पौरव्यां देवकोऽथ घटोत्कचः।
भीमसेनात् हिडिम्बायां काल्यां सर्व्वगतस्ततः"॥

मातृकाध्याने चामुण्डाशब्दे द्रष्टव्यम्। कालिकाया ध्यानं लिख्यते यथा—

"करालवदनां घोरां मुक्तकेशीं चतुर्भुजाम्।
कालिकां दक्षिणां दिव्यां मुण्डमालाविभूषिताम्॥
सद्यश्छिन्नशिरःखड्गवामाधोर्द्धकराम्बुजाम्।
अभयं वरदञ्चैव दक्षिणोर्द्धाधःपाणिकाम्॥
महामेघप्रभां श्यामां तथा चैव दिगम्बरीम्।
कण्ठावसक्तमुण्डालीगलद्रुधिरचर्च्चिताम्॥
कर्णावतंसतानीतशवयुग्मभयानकाम्।
घोरदंष्ट्रां करालास्यां पीनोन्नतपयोधराम्।
शवानां करसंघातैः कृतकाञ्चीं हसन्मुखीम्।
सृक्कद्वयगलद्रक्तधाराविस्फुरिताननाम्॥
घोररावां महारौद्रीं श्मशानालयवासिनीम्।
बालार्कमण्डलाकारलोचनत्रितयान्विताम्॥
दन्तुरां दक्षिणव्यापिमुक्तालम्बिकचोच्चयाम्।
शवरूपमहादेवहृदयोपरिसंस्थिताम्॥
शिवाभिर्घोररावाभिश्चतुर्द्दिक्षु समन्विताम्।
महाकालेन च समं विपरीतरतातुराम्॥
सुखप्रसन्नवदनां स्मेराननसरोरुहाम्।
एवं सञ्चिन्तयेत् कालीं सर्व्वकामार्थसिद्धिदाम्"

इति तन्त्रसारधृतकालीतन्त्रम्॥

(कालयति सर्व्वमिदं जगत् परिचालयति; काली प्रकीर्त्तिता यद्वा कालयति कलयति उत्पादयति पालयति प्रलये पुनरात्मन्येव वि- पयतीति काली आद्या मूलप्रकृतिः महत्त- देहोत्पत्तिलयादीनामाधारभूता। कलिङ्कलि- मधेनुरिति कलधातुः बह्वर्थबोधिनी॰ स्वरू- ब्रह्मणः सकाशात् नानाविधजगद्विचित्रनिर्म्मा- समर्था बुद्धिरूपा ब्रह्मशक्तिरेव प्रकृतिः काली संज्ञया प्रकीर्त्त्यते। एतत् प्रबोधनाय समास- कतिपयवचनान्यत्रोद्धृतानि यथायथं द्रष्टव्या- तथाहि ज्ञानसङ्कलिनीतन्त्रे। भागवते च।

"सा माया पालिनीशक्तिः सृष्टिसंहारकारि-
सा वा एतस्य संद्रष्टुः शक्तिः सदसदात्मिका।
माया नाम महाभाग! ययेदं निर्म्ममे विभुः"

एषैव पारमेश्वरी मूलशक्तिः दुर्ब्बलाधिकारि- मुपासनासौकर्य्याय तन्त्रादिशास्त्रेषु कालीश्या- तारादिविविधनामरूपैः कल्पिता॥

यथा,—

"या देवी सर्व्वभूतेषु विष्णुमायेति शब्दिता"।
चितिरूपेण या कृत्स्नमेतद्व्याप्य स्थिता जगदिति

इति मार्कण्डेयपुराणीयदेवीमाहात्म्ये देव- देव्याः स्तुतौ। ८५।१२,३४। तथा च म- निर्व्वाणोक्ते ४र्थे उल्लासे। देवीं प्रति सदा- वोक्तिः।

"त्वं परा प्रकृतिः साक्षात् ब्रह्मणः परमात्मनः
महत्तत्त्वादिभूतान्तं त्वया सृष्टमिदं जगत्॥
निमित्तमात्रं तद्ब्रह्म सर्व्वकारणकारणम्।
तस्येच्छामात्रमालम्ब्य त्वं महायोगिनी परा।
करोषि पासि हंस्यन्ते जगदेतच्चराचरम्।
कलनात् सर्व्वभूतानां महाकालः प्रकीर्त्तितः।
महाकालस्य कलनात् त्वमाद्या कालिकापरा।
कालत्वादादिभूतत्त्वादाद्या कालीति गीयते।
ध्यानन्तु द्विविधिं प्रोक्तं स्वरूपारूपभेदतः।
स्वरूपं तव यद्ध्यानमवाङ्मनसगोचरम्॥
मनसोधारणार्थाय शीघ्रं स्वाभीष्टसिद्धये।
सूक्ष्मध्यानप्रबोधाय स्थूलध्यानं वदामि ते।
अरूपायाः कालिकायाः कालमातुर्महाद्युतेः।
गुणक्रियानुसारेण क्रियते रूपकल्पना"।

तस्या अरूपाया महाकाल्याः कथमेव

कल्पनादिकमिति जिज्ञासितवतीं पार्व्वतीं प्रति भगवतः शिवस्योत्तरदानं तत्रैव १३ उल्लासे ॥
"उपासकानां कार्य्याय पुरैव कथितं प्रिये ! ।
गुणक्रियानुसारेण रूपं देव्याः प्रकल्पितम् ॥
श्वेतपीतादिको वर्णो यथा कृष्णे विलीयते ।
प्रविशन्ति तथा काल्यां सर्व्वभूतानि शैलजे ! ॥
अतस्तस्याः कालशक्तेर्निर्गुणाया निराकृतेः ।
हितायाः प्राप्तयोगानां वर्णः कृष्णो निरूपितः ॥
नित्यायाः कालरूपाया अव्ययायाः शिवात्मनः ।
अमृतत्वात् ललाटेऽस्याः शशिचिह्नं निरूपितम् ॥
शशिसूर्य्याग्निभिर्नित्यैरखिलं कालिकं जगत् ।
सम्पश्यति यतस्तस्मात् कल्पितं नयनत्रयम्" ॥
तस्याः स्थूलध्यानं यथा तत्रैव ५म उल्लासे ।
"मेघाङ्गीं शशिशेखरां त्रिनयनां रक्ताम्बरं बिभ्रतीं पाणिभ्यामभयं वरञ्च विलसद्रक्तारविन्द स्थिताम् ॥
मेघाङ्गीमिति वर्णनेनास्याः कृष्णवर्णत्वं सूचितं परं अरूपाया निराकृतेः कालशक्तेरेव ध्याना-त्मकतया व्यापकत्वमिति यावत् ।
शशिशेखरेत्युक्त्या शशी चन्द्रः जीवसमष्टिः सर्व्वजीववीजस्वरूपो हिरण्यगर्भो ब्रह्मा एव चन्द्रनाम्नाख्यायते अतएवास्या देव्या ललाटे ऊर्द्ध-देशे इति निर्द्देशात् समस्तजड़शक्तिभ्यः पृथक् तथा जीवशक्तेरुत्कर्षं बोधयति यथा,—
'भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवरूपां महाबाहो ! ययेदं धार्य्यते जगत्" ॥
अतोऽस्या जीवशक्त्याधायकतया सैव परमात्म-रूपिणी चिदानन्दमयीति प्रबोध्यते । यदि च ज्ञानभेदे क्वचित् परब्रह्मणः सकाशादस्याः पार्थक्यं दृश्यते तत्र केवलमज्ञानां क्रियाविशेषबोध-नायैव स्वरूपतः अभेदोद्दिकाशक्तिवत् सर्व्वत्रैव शास्त्रकृद्भिस्तयोरभेदः प्रतिपादितः। त्रिनयन-मित्युक्त्या सर्व्वज्योतिःपदार्थानां प्रधानभूता-ग्निसूर्य्यामृतः प्रकाशशक्तेराधिक्यात् तैरेवास्या भुवनत्रयेण नयनत्रितयत्वेन प्रकल्पितं वस्तुतः सर्व्व-प्रकाशकानां सूर्य्यादीनां सैवान्तर्य्यामितयाधिष्ठा-तृदेवतास्वरूपिणीति बोध्यम् ॥
रक्ताम्बरं बिभ्रतीं इति रञ्जिकरणार्थं सैव परमा-त्मरूपिणी रजोगुणोद्रेकरूपमम्बरं वस्त्रं आवरणा-त्मकमिति भावः बिभ्रतीं धारिणीं । पाणिभ्या-मभयं वरञ्च इति भक्तसाधकानां रक्षार्थं कुशला-र्थं च वराभयदानरूपशक्तिद्वयस्य पाणिद्वयत्वेन कल्पितं रक्तारविन्दस्थितामिति रजोगुणसमुद्भू-तया इच्छाशक्तेरेवारविन्दत्वेन प्रकल्पनं कृतमिति बोध्यम् । अतः स्थूलध्यानादीनां यदिचापाततः सूक्ष्मदृष्ट्या नामरूपादिस्थूलजड़भावो लक्ष्यते परं सर्व्वत्रैव तेषां सूक्ष्मार्थरूपपरमात्मन्येव गूढ़ता-त्पर्य्यार्थः प्रतिपत्त्यत्वेव विज्ञानद्भिरेव तत्सर्व्वतो-भावेन गृह्यते । न केवलदस्माकं केवलं स्वकपोल-कल्पनामात्रं श्रीमद्भगवद्गीताप्रभृतितत्त्वज्ञान-प्रतिपादकशास्त्रेषु विशेषतोनिर्मितं किञ्च प्रकृति-पुरुषयोरपि तत्तच्छास्त्रे भूयोभूयोऽविनश्वर-त्वमनादित्वं चाङ्गीकृतम् ।
"प्रकृतिं पुरुषञ्चैव विद्ध्यनादी उभावपीत्यादि" । भूरिभूरि प्रमाणानि सन्ति बाहुल्यभिया नैवा स्माभिस्तान्युद्धृतानि ॥)

कालीकः, पुं, (के जले अलति पर्य्याप्नोति प्रभवती-त्यर्थः । अल + इकन् पृषोदरादित्वात् दीर्घः । यद्वा के जले + अलीकः मत्स्यत्वाभाय कपटशान्त-मूर्त्तिरिव) क्रौञ्चः । इति शब्दरत्नावली ॥

कालीची, स्त्री, (॰॰॰ यमभगिन्या चीयतेऽत्र । चिञ् + बाहुलकात् अधिकरणे डः । गौरादि-त्वात् ङीष् ।) यमविचारभूमिः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

कालीतनयः, पुं, (काल्याः यमरूपाया यमभगिन्याः यमलशक्ते र्वा तनयः इव यमवाहनत्वात्तथात्वम् । यद्वा, कालीं इतः ज्ञातः सन् बलिदानाय आत्मानं नयति प्रापयति । नी + अच् । कालीं प्रति उद्दिश्य वा इतः प्राप्तः उपस्थित इत्यर्थः आत्मनो नयः प्रापणं यस्य । महिषस्य कालीसन्निधाने बलिदानाय नीयमानतया तथात्वम् ।) महिषः । इति हेमचन्द्रः ॥

कालीयं, क्ली, (कालस्य कृष्णवर्णस्यायं कालस्थाने भवं वा "वृद्धाच्छः" । ४ । २ । ११४ । इति छः ।) कृष्णचन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अस्य व्य-वहारो यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे स्कन्दापस्मा-तिकप्रसारणीतैले । "कालीयोत्पलपद्मकाह्वय-निशेत्यादि" ॥)

कालीयकं, क्ली, (कालीय + स्वार्थे कन् । कालीयमिव कायति वा । कै + कः ।) कालिया इति ख्यातं पीतवर्णसुगन्धिकाष्ठम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (यथा, महाभारते २ । ५१ । १० ।
"चन्दनागुरुकाष्ठानां भारान् कालीयकस्य च ।
चर्म्मरत्नसुवर्णानां गन्धानाञ्चैव राशयः" ॥)
तत्पर्य्यायः । जायकं २ कालानुसार्य्यं ३ । इत्यमरः । २ । ६ । १२६ ॥ जापकम् ४ । इति टीकासर्व्वस्वम् ॥ कालेयम् ५ वर्णकम् ६ कान्तिदायकम् ७ । इति भरतधृतव्याड़िः ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ पी-तचन्दनशब्दे द्रष्टव्यौ ॥ कृष्णचन्दनम् । तत्पर्य्यायः । कालीयम् २ कालिकम् ३ हरिप्रियम् ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दारुहरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य व्यवहारो यत्र तद्यथा, "सालसाराज-कर्णखदिरकदरकालस्कन्धक्रमुकभूर्जमेष शृङ्गोति निशचन्दनकुचन्दनशिंशपा शिरीषासनधवार्ज्जु-नतालशाकनक्तमालपूतीकाश्वकर्णागुरूणि कालीयकञ्चेति" ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३८ अध्यायः ॥)

कालीयकः, पुं, (कालीय + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।) दारुहरिद्रा । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"दार्व्वी दारुहरिद्रा च पर्ज्जन्यापर्ज्जनीति च ।
कटङ्कटेरी पीता च भवेत् सैव पचम्पचा ॥
सैव कालीयकः प्रोक्तस्तथा कालेयकोऽपि च ।
पीतद्रुश्च हरिद्रुश्च पीतदारुकपीतकम्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कालेयं, क्ली, (कं सुखं आलेयं आदेयं यस्मात् ।) कालियानामपीतवर्णसुगन्धिकाष्ठम् । इति व्याड़िः रमानाथश्च ॥ (यथा, कुमारे ७ । ६ ।
"तां लोध्रकल्केन हृताङ्गतैला-
माश्यानकालेयकृताङ्गरागाम्" ॥
कलायै रक्तधारिण्यै हितं इति ढक् ।) काल-खण्डनम् । यकृत् इति यावत् इति मेदिनी ॥

कालेयः, पुं, (कालाया अपत्यं ढक् ।) दैत्यभेदः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते १ । ६५ । ३४ ।
"कालायाः प्रथिताः पुत्त्राः कालकल्पाः प्रहारिणः ।
प्रविख्याता महावीर्य्या दानवेषु परन्तपाः ॥
विनाशनश्च क्रोधश्च क्रोधहन्ता तथैव च ।
क्रोधशत्रुस्तथैवान्यः कालेया इति विश्रुताः" ॥)

कालेयकं, क्ली, (कालेय + स्वार्थे कन् ।) कालीयकम् । कालियानाम पीतवर्णसुगन्धिकाष्ठम् । इत्यमर-टीका ॥ ("मधुकरकुलकलङ्ककालीकृतकालेयक-कुसुमकुड्मलेषु" । इति कादम्बरी ॥)

कालेयकः, पुं, (कालेय + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।) दारुहरिद्रा । इत्यमरः २।४।१०१ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्यायः । "कालेयकागुरुतिल-पर्णी कुष्ठहरिद्रेति" ॥ कालीयकशब्देऽस्य विव-रणं ज्ञातव्यम् ॥ कलये विवादाय साधुः । कल + ढक् + संज्ञायां कन् । कुक्कुराणां हि अन्योन्य-कलहपरत्वं प्रसिद्धम् ।) कुक्कुरः । इति राज-निर्घण्टः ॥

काल्यः, पुं, (कल्ये विधौ भवः । "तत्र भवः" ४ । ३ । ५३ । इति अण् ।) हरिद्राविशेषः । काँचा हलुद् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कर्व्वूरः २ द्राविड़कः ३ द्राविड़भूतिकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

काल्पकः, पुं, (कल्पे विधौ भवः । "तत्र भवः" । ४।३।५३। इत्यणन्तात् संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।) कर्व्वूरकः । इत्यमरः २।४।१२५ ॥ काँचा हलुद इति भाषा ॥

काल्पनिकः, त्रि, (कल्पनायाः आगतः । ठञ् ।) कल्पनाभवः । कल्पितः । यथा । "रसः स्वाद्यते इति काल्पनिकं भेदमुरीकृत्य कर्म्मकर्त्तरि वा प्रयोगः" । इति साहित्यदर्पणम् ॥

काल्यं, क्ली, (कलयति चेष्टाम् । अघ्न्यादयश्चेति कलेर्यक् । ततः प्रज्ञाद्यण् ।) प्रत्यूषः । इति हेम-चन्द्रः ॥ (यथा हि रामायणे २ । ३४ । ३४ ।
"तर्पितः सर्व्वकामैस्त्वं श्वः काल्ये साधयिष्यसि" ॥)

काल्यकः, पुं, (काले साधुः । तत्र साधुरिति यत् । स्वार्थे कन् ।) काल्पकः । इति शब्दरत्नावली ॥

काल्या, स्त्री, (कालः प्राप्तोऽस्याः । कालाद्यत् । टाप् च ।) गर्भग्रहणप्राप्तकाला ऋतुमती गौः । तत्पर्य्यायः । उपसर्य्या २ । इत्यमरः । २ । ९ । ७० ॥ ("उपसर्य्या काल्या प्रजने" । इति पाणिनिः । ३ । १ । १०४ ॥)

कावचिकं, क्ली, (कवचिनां समूहः । "ठञ् कव-चिनश्च" । ४ । २ । ४१ । इति ठञ् ।) वर्म्मभृतां

गणः। कवचधारियोद्धृसमूहः। इत्यमरः। २। ८। ६६॥

कावारं, क्ली, (कं जलं आवृणोतीति। आ + वृ + अण्।) शैवलः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कावारी, स्त्री, (कावार + ङीष्।) छत्रादिच्छत्रम्। तत्पर्य्यायः। जङ्गमकुटी २ भ्रमत्कुटी ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कावृकः, पुं, (कुत्सितः वृक इव ईषत् वृक इव वा। कोः कादेशः।) कुक्कुटः। चक्रवाकः। पीतमस्तकपक्षी। इति विश्वमेदिन्यौ॥

कावेरं, क्ली, (कस्य सूर्य्यस्येव आ ईषत् वेरं अङ्गं यस्य। ज्योतिर्म्मयत्वात् तथात्वम्।) कुङ्कुमम्। इति जटाधरः॥ (कुङ्कुमशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

कावेरी, स्त्री, (कं जलमेव वेरं शरीरं। तस्येयम्। "तस्येदम्"। ४।३।१२०। इति अण्। ङीप्।) नदीविशेषः। इत्यमरः। १। १०। ३५॥ (यथा, महाभारते ३। ८५। २२।
"ततो गच्छेत कावेरीं वृतामप्सरसां गणैः।
तत्र स्नात्वा नरो राजन् गोसहस्रफलं लभेत्"॥
इयं हि सह्याद्रेः मलयपर्व्वतस्य च सानुसन्निकटस्था। इति रघुः॥ कुत्सितं अपवित्रं वेरं शरीरं यस्याः। कोः कादेशः।) वेश्या। हरिद्रा॥ इति मेदिनी॥

काव्यं, क्ली, (कवेरिदं कर्म्म भावो वा। ष्यञ्।) ग्रन्थः। इति मेदिनी॥ रसयुक्तवाक्यम्। यथा,—
"वाक्यं रसात्मकं काव्यं दोषास्तस्यापकर्षकाः।
उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः"॥
एषां प्रत्येकं लक्षणानि लिख्यन्ते। तत्रादौ वाक्यलक्षणं यथा,—
"वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः"॥
रसलक्षणं यथा,—
"विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा।
रसतामेति रत्यादिः स्थायी भावः सचेतसाम्"॥
दोषलक्षणं यथा,—
रसापकर्षका दोषास्ते पुनः पञ्चधा मताः।
पदे तदंशे वाक्यार्थे सम्भवन्ति रसेऽपि यत्"॥
गुणलक्षणं यथा,—
"रसस्याङ्गित्वमाप्तस्य धर्म्माः शौर्य्यादयो यथा।
गुणा माधुर्य्यमोजोऽथ प्रसाद इति ते त्रिधा"॥
अलङ्कारलक्षणं यथा,—
"शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्म्माः शोभातिशायिनः॥
रसादीनुपकुर्व्वन्तोऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत्"॥
रीतिलक्षणं यथा,—
"पदसंघटनारीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत्।
उपकर्त्री रसादीनां सा पुनः स्याच्चतुर्व्विधा।
वैदर्भी चाथ गौडी च पाञ्चाली लाटिका तथा"॥
इति साहित्यदर्पणम्॥ * ॥ तत् काव्यं त्रिविधं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यचित्रभेदेन। तत्राद्यस्य लक्षणम्।
"इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्यात् ध्वनिर्बुधैः कथितः"। द्वितीयस्य लक्षणम्।
"अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम्"॥
तृतीयस्य लक्षणम्।
"शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम्"।
इति काव्यप्रकाशः॥
"एतेषां विवरणानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि"॥

काव्यः, पुं, (कवेः भृगोरपत्यं पुमान् इति "कुर्व्वादिभ्यो ण्यः" ४।१।१५१। इति ण्यः। यण् इति केचित्।) शुक्राचार्य्यः। इति मेदिनी॥ (यथा, महाभारते १। सम्भवपर्व्वणि ७६। ६।
"जिगीषया ततो देवा वव्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम्।
पौरोहित्येन याज्यार्थे काव्यं तूशनसं परे"॥
तामसमन्वन्तरीयऋषिविशेषः। यथा, मार्कण्डेये ७४। ५९।
"ज्योतिर्धामा पृथुः काव्यश्चैत्रोऽग्निर्बलकस्तथा।
पीवरश्च तथा ब्रह्मन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन्"॥)

काव्यचौरः, पुं, (काव्यस्य चौर इव। अन्यरचितकाव्यस्य स्वकीयत्वेन प्रख्यापकत्वात् तस्य तथात्वं बोध्यम्।) चन्द्रभेगः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

काव्या, स्त्री, (कववर्णने स्तुतिगाने च। बाहुलकादित्वात् ण्यत्। टाप् च। पूतनाया हि वाक्विलासविन्यासादिना नारीणां मनो मोहयित्वा ताभ्यो शिशूनाशस्य नाशकारितया तथात्वं बोध्यम्।) पूतना। बुद्धिः। इति मेदिनी॥

काश ऋ उ दीप्तौ। कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) ऋ अचकाशत्। उ काशते चन्द्रः। दन्त्यान्त इति केचित्। इति दुर्गादासः॥

काश य उ ऋ उ दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-आत्मं-अकं-सेट्।) य उ काश्यते। उ काशित्वा काष्ट्वा। ऋ अचकाशत्। इति दुर्गादासः॥

काशः, पुं क्ली, (काशते दीप्यते शोभते इति यावत्। काश्‌ ऋ दीप्तौ + पचाद्यच्।) तृणभेदः। केशा इति भाषा। इति मेदिनी॥ (यथा रघुः ४। १७।
"पुण्डरीकातपत्रस्तं विकसत् काशचामरः।
ऋतुर्विडम्बयामास न पुनः प्राप तच्छ्रियम्"॥)
तत्पर्य्यायः॥ इक्षुगन्धा २ पोटगलः ३। इत्यमरः। २। ४। १६२॥ कासः ४। इति भरतः॥ काशी ५। इति मुकुटादयः॥ काशा ६। इति नयनानन्दः॥ वायसेक्षुः ७ काण्डेक्षुः ८ अमरपुष्पकः ९। इति रत्नमाला॥ काशकः १० वनहासकः ११। इति शब्दरत्नावली॥ इक्ष्वारिः १२ काकेक्षुः १३ इक्षुरः १४ इक्षुकाण्डः १५ शारदः १६ सितपुष्पकः १७ नादेयः १८ दर्भपत्रः १९ लेखनः २० काण्डकाण्डकः २१ कच्छलकारकः २२। अस्य गुणाः। शिशिरत्वम्। गौल्यत्वम्। रुचिकारित्वम्। पित्तदाहनाशित्वम्। तृप्तिबलशुक्रकारित्वम्। श्रमशोषक्षयापहत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ कण्डकण्डूयनम्। इति शब्दरत्नावली॥ तत्पर्य्यायगुणाः।
"काशः काकेक्षुरुद्दिष्टः स स्यादिक्षुरसस्तथा।
इक्ष्वालिकेक्षुगन्धा च तथा पोटगलः स्मृतः॥
काशः स्यान्मधुरस्तिक्तः स्वादुपाके हिमः सरः।
मूत्रकृच्छ्राश्मदाहास्रक्षयपित्तजरोगजित्"॥
इति भावप्रकाशः॥

काशः, पुं, (केन जलेन कफात्मकेन अश्यते व्याप्यतेऽत्र। क + अश + अधिकरणे घञ्।) रुतम्। इति शब्दरत्नावली॥ स्वनामख्यातरोगविशेषः। काशी इति भाषा। इत्यमरटीकायां भरतः। तत्पर्य्यायः। क्षवथुः २ काशिका ३। इति शब्दरत्नावली॥ कासः ४। इत्यमरः। २।६।५१॥ कासयति कुत्सितशब्दं कारयति कासः। कासृङ् कुत्सितशब्दे इत्यस्मात् ण्यन्तात् पचाद्यचि कासः दन्त्यान्तः। काश शब्द इत्यस्मात् ण्यन्तात् पचाद्यचि काशस्तालव्यान्तश्च शालूरकाशशब्दश्च इत्युष्मभेदे दन्त्यतालव्यान्तमध्ये पाठात्।
"वाराणस्यां भवेत् काशी क्षवथौ ना द्वयो स्त्रियाम्"
मिति तालव्यान्तेषु रभसः। इति तट्टीकायां भरतः॥ * ॥ तस्य निदानं यथा,—
धन्वन्तरिरुवाच।
"आशुकारी यतः काशः स एवातः प्रवक्ष्यते।
पञ्च काशाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः॥
क्षयायोपेक्षिताः सर्व्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम्।
तेषां भविष्यतां रूपं कण्ठे कण्डूररोचकः॥
शूककर्णास्यकण्ठत्वं तत्राधो विहितोऽनिलः।
ऊर्द्धं प्रवृत्तः प्राप्योरस्तस्मिन् कण्ठे च संस्तृतः।
शिरः स्रोतांसि संपूर्य्य ततोऽङ्गान्युत्क्षिपन्निव
क्षिपन्निवाक्षिणी पृष्ठमुरः पार्श्वे च पीडयन्॥
प्रवर्त्तते स वक्त्रेण भिन्नकांस्योपमध्वनिः।
हृत्पार्श्वोरःशिरःशूलमोहक्षोभस्वरक्षयान्॥
करोति शुष्ककाशञ्च महावेगरुजा स्वनम्।
सोऽङ्गहर्षी कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्तोऽल्पतां व्रजेत्
पित्तात् पीताक्षिकता तिक्तास्यत्वं ज्वरो भ्रमः।
पित्तासृग्वमनं तृष्णा वैस्वर्य्यं धूमको मदः॥
प्रततं काशवेगे च ज्योतिषामिव दर्शनम्।
कफादुरोऽल्पसङ्कुद्धं हृदयं स्तिमितं गुरु॥
कण्ठे प्रलेपदमनं पीनसच्छर्द्यरोचकः।
रोमहर्षघनस्निग्धश्लेष्मणश्च प्रवर्द्धनम्॥
युद्धाद्यैः साहसैस्तैस्तैः सेवितैरयथाबलम्।
उरस्यन्तःक्षितो वायुः पित्ते चानुगतो बली॥
कुपितः कुरुते काशं कफं तेन सशोणितम्।
पीतश्यावञ्च शुष्कञ्च ग्रथितं कुथितं बहु॥
ष्ठीवेत् कण्ठेन रुजता विभिन्नेनैव चोरसा।
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना॥
पर्व्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्य्यकम्पवान्।
पारावत इवोत्कूजन् पार्श्वशूली ततोऽस्य च।
कषायैर्वमनं पक्तिर्बलं वर्णश्च क्षीयते।
क्षीणस्य सासृङ्मूत्रत्वं स्याच्चपृष्ठकटीग्रहः॥
वायुप्रधानाः कुपिता धातवो राजयक्ष्मणः।
कुर्व्वन्ति यक्ष्मायतनैः काशं ष्ठीवेत् कफं ततः।
पूतिपूयोपमं पीतं विस्रं हरितलोहितम्।
लुप्यते तुद्यत इव हृदयं पचतीव च॥
अकस्मादुष्णशीतेच्छा बहाशित्वं बलक्षयः।
स्निग्धप्रसन्नवक्त्रत्वं श्रीमद्दर्शननेत्रता॥
ततोऽस्य क्षयरूपाणि सर्व्वाण्याविर्भवन्ति च।
इत्येवं क्षयजः काशः क्षीणानां देहनाशनः॥
याप्यो वा बलिनां तद्वत् क्षतजोऽपि नवौ च तौ
सिध्येतामपि सामर्थ्यात् साध्यादौ च पृथक्‌क्रमम्
मिश्रायाप्याश्च ये सर्व्वे जरसः स्थविरस्य च।

काशश्वासक्षयच्छर्दिस्वरसादादयो गदाः ॥
भवन्त्युपेक्षया यस्मात् तस्मात्तं त्वरया जयेत् ।
इति गारुडे काशरोगनिदानं १५४ अध्यायः ॥ * ॥

अथ काशस्य चिकित्सा ।

तत्र वातकाशस्य चिकित्सा ॥
"वास्तूको वायसीशाकं मूलकं सुनिषस्तकम् ।
स्नेहास्तैलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौड़िकाः ॥
दध्यारनालाम्लफलं प्रसन्नापानमेव च ।
शस्यते वातकाशेषु स्वाद्वम्ललवणानि च ॥
वायसी काकमाची कवई इति लोके । सुनिषस्तकं सिनुयारि इति लोके शाकविशेषः । चाङ्गेरी-सदृशचतुष्पत्रा सजलदेशे भवति । चौपत्रि इति लोके ॥
"ग्राम्यानूपोदकैः शालियवगोधूमषष्टिकान् ।
रसैर्माषात्मगुप्तानां यूषैर्वा भोजयेद्धितान्" ॥
ग्राम्यानूपोदकैः रसैरित्यन्वयः । आत्मगुप्ता किवाछ इति लोके ॥
"दशमूलीकृता काशश्वासहिक्कारुजापहा ।
यवागूर्दीपनी वृष्या वातरोगविनाशिनी ॥
रसः कर्कटकानां वा घृतभृष्टः स नागरः ।
वातकाशप्रशमनः शृङ्गिमत्स्यस्य वा पुनः" ॥ * ॥

अथ पित्तकाशस्य चिकित्सा ।

"कण्टकारीयगद्राक्षावासाकर्चूरवालकैः ।
नागरेण च पिप्पल्या क्वथितं सलिलं पिबेत् ॥
शर्करामधुसंयुक्तं पित्तकाशहरं परम्" ॥ * ॥

अथ कफकाशस्य चिकित्सा ।

"पिप्पली कट्फलं शुण्ठी शृङ्गी भार्गी तथौषणम् ।
कारवी कण्टकारी च सिन्धुवारो यवानिका ॥
चित्रको वासकश्चैषां कषायं विधिवत् कृतम् ।
कफकाशविनाशाय पिबेत् कृष्णारजोयुतम्" ॥
पिप्पल्यादिक्वाथः ॥ * ॥

अथ क्षतजकाशस्य चिकित्सा ।

"इक्षुवालिकापद्मम्रणालोत्पलचन्दनम् ।
मधुकं पिप्पली द्राक्षा लाक्षा शृङ्गी शतावरी ॥
द्विगुणा च तुगाक्षीरी सिता सर्व्वचतुर्गुणा ।
लिह्यात्तन्मधुसर्पिर्भ्यां क्षतकाशनिवृत्तये" ॥
इक्षुवालिका इक्षुभेदः । चन्द्र इति लोके । पद्मं पद्मकाष्ठम् । म्रणालं विशम् । उत्पलं कमलम् । चन्दनमत्र धवलम् चूर्णत्वात् । शृङ्गी कर्कटशृङ्गी । तुगाक्षीरी वंशलोचना । सा चेक्षोर्द्विगुणा ॥*॥ अथ क्षयकाशचिकित्सा । "चूर्णं काकुभमिष्टं वासकरसभावितं बहून् वारान् । मधुघृतसितोपलाभिर्लेह्यं क्षयकाशरक्तपित्तहरम्" ॥
काकुभं चूर्णं ककुभत्वक्चूर्णम् ॥ * ॥

अथ काशस्य सामान्यतश्चिकित्सा ।

"ताम्यमानस्य काशेन नासास्रावे स्वरे जड़े ।
क्षवथौ गन्धनाशे च धूमपानं प्रयोजयेत् ॥
मनःशिलालमरिचं मांसीमुस्तेङ्गुदैः पिबेत् ।
धूमं त्र्यहं च तस्यानु पयश्च सगुड़ं पिबेत् ॥
एष काशान् पृथक् द्वन्द्वसर्व्वदोषसमुद्भवान् ।
शतैरपि प्रयोगाणामसाध्यान् साधयेत् ध्रुवम्" ॥
आलं हरितालम् । इङ्गुदमिह पुत्रजीवकफलम् ॥

"बदरीदलमालिप्तं शिलाया घर्म्मशोषितम् ।
तद्धूमपानं सक्षीरं महाकाशनिवारणम् ॥
कण्टकारिकृतक्वाथः सकृष्णः सर्व्वकाशहा ।
कण्टकार्य्याः कषायश्च चूर्णं समधु काशहृत् ॥
लवङ्गजातीफलपिप्पलीनां
भागान् प्रकल्प्याक्षसमानमीषाम् ।
पलार्द्धमानं मरिचं प्रदेयं
पलानि चत्वारि महौषधस्य ॥
सितासमस्तेन समाप्य चूर्णं
रोगानिमानाशु बलाद्विहन्ति ।
काशज्वरारोचकमेहगुल्म-
श्वासाग्निमान्द्यग्रहणीविकारान्" ॥
समशर्करचूर्णं वटिका वा ॥
"कुनटीसैन्धवव्योषविड़ङ्गामयहिङ्गुभिः ।
लेहः साज्यमधुः काशश्वासहिक्कानिवारणः" ॥*॥
"हरीतकीकणा शुण्ठी मरिचं गुड़संयुतम् ।
काशघ्नो मोदकः प्रोक्तः परं वह्नेः प्रदीपनः" ॥*॥
"कर्षः कर्षांशौ पलं पलद्वयं स्यात्ततोऽर्द्धकर्षस्य ।
मरिचस्य पिप्पलीनां दाड़िमगुड़यावशूकानाम्" ॥
सर्व्वौषधैरसाध्याः काशा ये वैद्यनिर्म्मुक्ताः ।
अपि यूयं छर्द्दयतां तेषामिदमौषधम्" ॥
पथ्यम् ॥ वङ्गसेनस्तु कर्षांश इति पाठे कर्षांशः कर्षार्द्धमिति व्याचष्टे ॥
"मरिचं कर्षमात्रं स्यात् पिप्पली कर्षसंमिता ।
अर्द्धकर्षो यवक्षारः कर्षयुग्मञ्च दाड़िमम् ॥
एतच्चूर्णीकृतं युञ्ज्यादष्टकर्षगुड़ेन हि ।
शाणप्रमाणां गुटिकां कृत्वा वक्त्रे विधारयेत् ॥
अस्याः प्रभावात् सर्व्वेऽपि कासा यान्त्येव संक्षयम्" ॥
दाड़िमं दाड़िमफलवल्कलं ग्राह्यम् । मरिचादिवटिका ॥ * ॥

"समूलवल्कच्छदकण्टकार्य्या-
स्तुलां ततो द्रोणमितं जलञ्च ।
हरीतकीनां शतमेकपात्रे
विपच्य कुर्य्याच्चरणाम्बुशेषम् ॥
तस्मिन् कषाये तनुवस्त्रपूते
हरीतकीभिः सहितो गुड़स्य ।
तुलां विनिःक्षिप्य पचेत् सुपक्व-
मेतत् समुत्तार्य्य सुशीतले च ॥
पलं पलञ्चापि कटुत्रयञ्च
तथा चतुर्जातपलं विचूर्ण्य ।
पलानि षट् पुष्परसस्य चापि
विनिःक्षिपेत्तच्च विमिश्रयेच्च ॥
प्रयुज्यमानो विधिनैष लेहो
यथाबलञ्चापि यथानलञ्च ।
वातात्मकं पित्तकृतं कफोत्थं
द्विदोषजातानपि च त्रिदोषम् ॥
क्षतोद्भवञ्च क्षयजञ्च काशं
श्वासञ्च हन्यात् सह पीनसेन ।
यक्ष्माणमेकादशशुग्ररूपं
हरीतकीयं भृगुणोपदिष्टा" ॥
पुष्परसो मधु । चतुर्जातं त्वगेलापत्रनागकेशराः । भृगुहरीतकी ॥ * ॥

"कण्टकारीतुलां नीरद्रोणे पक्त्वा कषायकम् ।
पादशेषं गृहीत्वा च तत्र चूर्णानि दापयेत् ॥
पृथक् पलांशान्येतानि गुड़ूचीचव्यचित्रकाः ।
मुस्तं कर्कटशृङ्गी च त्र्यूषणं धन्वयासकः ॥
भार्गी रास्ना शटी चैव शर्करा पलविंशतिः ।
प्रत्येकञ्च पलान्यष्टौ प्रदद्यात् घृततैलयोः ॥
पक्त्वा लेहत्वमानीय शीते मधुपलाष्टकम् ।
चतुष्पलं तुगाक्षीर्य्याः पिप्पलीञ्च चतुष्पलाम् ॥
क्षिप्त्वा निदध्यात् सुदृढ़े मृण्मये भाजने शुभे ।
लेहोऽयं हन्ति हिक्कार्त्तिकासश्वासानशेषतः" ॥
कण्टकार्य्यावलेहः । इति कासाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ अपि च ।
"हरीतकीकणा शुण्ठी मरिचं गुड़संयुतम् ।
काशघ्नो मोदकः प्रोक्तस्तृष्णारोचकनाशनः ॥
कण्टकारीगुड़ूचीभ्यां पृथक् त्रिंशत्पलाद्रसे ।
प्रस्थसिद्धो घृतात्वातकाशनुद्वह्निदीपनः" ॥
इति गारुडे १७४ अध्यायः ॥
"मनःशिला बलामूलं काकपर्णञ्च गुग्गुलुम् ।
जातिपत्रं कोलिपत्रं तथा चैव मनःशिला ॥
एभिस्तैव कृता वर्त्तिर्बदरामौ महेश्वर ! ।
धूमपानं काशहरं नात्र कार्य्या विचारणा" ॥
इति च गारुड़े १९४ अध्यायः ॥
"कतकस्य फलं शङ्खं सैन्धवं त्र्यूषणं वचा ।
फेनोरसाञ्जनं क्षौद्रं विड़ङ्गानि मनःशिला ।
एषां वर्त्तिर्हन्ति काशं तिमिरं पटलं यथा" ॥
इति तत्रैव १९८ अध्यायः ॥
"अभयामलकं द्राक्षा पिप्पली कण्टकारिका ।
शृङ्गी पुनर्नवा शुण्ठी जग्धा काशं निहन्ति वै" ॥
इति च तत्रैव १९९ अध्यायः ॥

काशकः, पुं, (काशते दीप्यते इति । काश + कर्त्तरि ण्वुल् ।) काशः । इति शब्दरत्नावली ॥ केश्या इति भाषा ॥

काशमर्द्दः, पुं, (काशं मृद्नाति उपशमयति नाशयति वा । मृद् + "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) कासमर्द्दवृक्षः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (कासमर्द्दशब्दे ऽस्य गुणाः पर्य्यायाश्च ज्ञेयाः ॥)

काशा, स्त्री, (काशते इति । काश + अच् + टाप् ।) काशतृणम् । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥

काशाल्मलिः, स्त्री, (कुत्सिता शाल्मलिः । कोः कादेशः ।) कूटशाल्मलिः । इति जटाधरः ॥

काशिः, स्त्री, (काश् + "सर्व्वधातुभ्य इन्" । उणां ४ । ११७ । इति इन् ।) काशी । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा हेः रामायणे १ । १३ । २३ ।
"तथा काशिपतिं स्निग्धं सततं प्रियवादिनम् ।
सद्वृत्तं देवसङ्काशं स्वयमेवानयस्व हि" ॥)
काशिनगरोपलक्षिते जनपदे पुंभूम्नि । यथा महाभारते ६ । ९ । ४१ ।
"अत ऊर्द्ध्वं जनपदान्निबोध गदतो मम" ।
"बोधा मद्राः कलिङ्गाश्च काशयो ऽपरकाशयः" ॥
सुर्य्यः । इति निरुक्तिः । यथा ऋग्वेदे ७ । १०४ । ८ । "आप इव काशिना संगृभीतो असन्नस्त्वा-

सत इन्द्र वक्ता” ॥ “काशिना मुष्टिना” इति भाष्यम् ॥) सूर्य्ये पुं । इति जुमरव्याकरणम् ॥

काशिका, स्त्री, (काशि + स्वार्थे कन् टाप् । यद्वा काशयति ज्ञानं भक्तानां इति । काश + णिच् + ण्वुल् टाप् अत इत्वञ्च ।) काशी । इति शब्दरत्नावली ॥ (पारिभाषिककाशिकाया लक्षणमुक्तं यथा शङ्कराचार्य्येण ।

“मनोनिवृत्तिः परमोपशान्तिः
सा तीर्थवर्य्या मणिकर्णिका वै ।
ज्ञानप्रवाहा विमला हि गङ्गा
सा काशिकाऽहं निजबोधरूपः” ॥ * ॥

वामनकृता पाणिनिवृत्तिः ॥)

काशिकाप्रियः, पुं, (काशिकाप्रिया यस्य । काशिकायाः प्रियो वा ।) दिवोदासः । इति शब्दरत्नावली ॥

काशिराजः, पुं, (काश्याः राजा । “राजाहः सखिभ्यष्टच्” । ५ । ४ । ९१ इति टच् ।) वाराणसीराजः । तत्पर्य्यायः । धन्वन्तरिः २ दिवोदासः ३ सुधोद्भवः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यदि च क्रमागतवयेन तत्र बहवो राजान आसन् । तथापि तत्स्थानाधिकारित्वात् यदा योऽधिकारी स एव काशिराजः अतो नासाधुप्रयोग इति मन्यामहे ॥ “अथ खलु भगवन्तममरवरमृषिगणपरिवृतमाश्रमस्थं काशिराजं दिवोदासं धन्वन्तरिमौपधेनव वैतरणौरभ्रपौष्कलावतकरवीर्य्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः” ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १मः ॥)

काशी, स्त्री, (काशते शिवत्रिशूलोपरि । काशृङ् दीप्तौ + अच् गौरादित्वात् ङीष् । काश + इन् ङीप् वा । अथवा काशयति प्रकाशयतीदं सर्व्वं या । काश् + णिच् अच् गौरादित्वात् ङीष् ।) स्वनामख्याततीर्थम् । शिवपुरी । तत्पर्य्यायः । वाराणसी २ तीर्थराजी ३ तपःस्थली ४ । इति जटाधरः ॥ काशिका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ काशिः ६ । इत्युणादिकोषः ॥ अविमुक्तम् ७ आनन्दवनम् ८ आनन्दकाननम् ९ अपुनर्भवभूमिः १० रुद्रावासः ११ महाश्मशानम् १२ । तस्या उत्पत्तिर्यथा,—

“ततस्तदैकलेनापि स्वैरं विहरता मया ।
स्वविग्रहात् स्वयं सृष्टा स्वशरीरानपायिनी ॥
प्रधानं प्रकृतिं त्वां तु मायां गुणवतीं पराम् ।
बुद्धितत्त्वस्य जननीमाजुर्विकृतिवर्जिताम् ॥
युगपच्च त्वया शक्त्या साकं कालस्वरूपिणा ।
मयाद्य पुरुषेणैतत् क्षेत्रञ्चापि विनिर्म्मितम्” ॥

स्कन्द उवाच ।

सा शक्तिः प्रकृतिः प्रोक्ता स पुमानीश्वरः परः ।
ताभ्याञ्च रममाणाभ्यां तस्मिन् क्षेत्रे घटोद्भव ! ॥
परमानन्दरूपाभ्यां परमानन्दरूपिणि ! ।
पञ्चक्रोशपरीमाणे स्वपादतलनिर्म्मिते ॥
मुने प्रलयकालेऽपि न तत् क्षेत्रं कदाचन ।
विमुक्तं न शिवाभ्यां यदविमुक्तं ततो विदुः ॥
न यदा भूमिवलयं न यदापां समुद्भवः ।
तदा विहर्त्तुमीशेन क्षेत्रमेतत् विनिर्म्मितम् ॥

इति काशीखण्डम् ॥ तत्र कर्त्तव्ययात्राविधानं यथा,—

सूत उवाच ।

“यात्रापरिक्रमं ब्रूहि जनानां हितकाम्यया ।
यथावत् सिद्धिकामानां सत्यवत्याः सुतोत्तम ! ॥

व्यास उवाच ।

निशामय महाप्राज्ञ लोमहर्षण ! वच्मि ते ।
यथा प्रथमतो यात्रा कर्त्तव्या यात्रिकैर्मुदा ॥
सचेलमादौ संस्नाय चक्रपुष्करिणीजले ।
सन्तर्प्य देवान् सपितॄन् ब्राह्मणांश्च तपस्विनः ॥
आदित्यं द्रौपदीं विष्णुं दण्डपाणिमहेश्वरम् ।
नमस्कृत्य ततो गच्छेत् द्रष्टुं ढुण्ढिविनायकम् ॥
ज्ञानवापीमुपस्पृश्य नन्दिकेशं ततोऽर्च्चयेत् ।
तारकेशं समभ्यर्च्य महाकालेश्वरं ततः ॥
ततः पुनर्दण्डपाणिमित्येषा पञ्चतीर्थिका ।
दैनन्दिनी विधातव्या महाफलमभीप्सुभिः” ॥ * ॥
“ततो वैश्वेश्वरी यात्रा कार्य्या सर्व्वार्थसिद्धये ।
द्विसप्तायतनानाञ्च कार्य्या यात्रा प्रयत्नतः ॥
कृष्णां प्रतिपदं प्राप्य भूतावधि यथाविधि ।
अथवा प्रतिभूतञ्च क्षेत्रशुद्धिमभीप्सुभिः ॥
तत्तत्तीर्थकृतस्नानस्तत्तल्लिङ्गकृतार्च्चनः ।
मौनेन यात्रां कुर्व्वाणः फलं प्राप्नोति यात्रिकः ॥
ओङ्कारं प्रथमं पश्येन्मत्स्योदर्य्यां कृतोदकः ।
त्रिविष्टपं महादेवं ततो वै कृत्तिवाससम् ॥
रत्नेशञ्चाथ चन्द्रेशं केदारञ्च ततो व्रजेत् ।
धर्म्मेश्वरञ्च वीरेशं गच्छेत् कामेश्वरं ततः ॥
विश्वकर्म्मेश्वरं चाथ मणिकर्णीश्वरं ततः ।
अविमुक्तेश्वरं दृष्ट्वा ततो विश्वेशमर्च्चयेत् ॥
एषा यात्रा प्रयत्नेन कर्त्तव्या क्षेत्रवासिभिः ।
यस्तु क्षेत्रमुषित्वापि नैतां यात्रां समाचरेत् ॥
विघ्नास्तस्योपजायन्ते क्षेत्रोच्चाटनसूचकाः” ॥ * ॥
“अष्टायतनयात्रान्या कर्त्तव्या विघ्नशान्तये ॥
दक्षेशः पार्व्वतीशश्च तथा पशुपतीश्वरः ।
गङ्गेशो नर्म्मदेशश्च गभस्तीशः सतीश्वरः ॥
अष्टमस्तारकेशश्च प्रत्यष्टमि विशेषतः ।
दृश्यान्येतानि लिङ्गानि महापापोपशान्तये” ॥ * ॥
“अपरापि शुभा यात्रा योगक्षेमकरी सदा ।
सर्व्वविघ्नोपहन्त्री च कर्त्तव्या क्षेत्रवासिभिः ॥
शैलेशं प्रथमं वीक्ष्य वरणास्नानपूर्व्वकम् ।
स्नानन्तु सङ्गमे कृत्वा द्रष्टव्यः सङ्गमेश्वरः ॥
स्वर्लीनतीर्थे सुस्नातः पश्येत् स्वर्लीनमीश्वरम् ।
स्नात्वा मन्दाकिनीतीर्थे द्रष्टव्यो मध्यमेश्वरः ॥
पश्येद्धिरण्यगर्भेशं तत्र तीर्थकृतोदकः ।
पञ्चचूड़ह्रदे स्नात्वा ज्येष्ठस्थानं ततोऽर्च्चयेत् ॥
चतुःसमुद्रकूपे तु स्नात्वा देवं ततोऽर्च्चयेत् ।
देवस्याग्रे तु या वापी तत्रोपस्पर्शने कृते ॥
शुक्रेश्वरं ततः पश्येत् तत्कूपविहितोदकः ।
दण्डखाते नरः स्नात्वा व्याघ्रेशं पूजयेत्ततः ॥
शौनकेश्वरकुण्डे तु स्नानं कृत्वा ततोऽर्च्चयेत् ।
जम्बुकेशं महालिङ्गं कृत्वा मात्रामिमां नरः ॥
क्वचिन्न जायते भूयः संसारे दुःखसागरे ॥
समारभ्य प्रतिपदं यावत्कृष्णां चतुर्द्दशीम् ।
एतत्क्रमेण कर्त्तव्यान्येतदायतनानि वै ।
इमां यात्रां नरः कृत्वा न भूयोऽप्यपिजायते” ॥ * ॥
“अन्या यात्रा प्रकर्त्तव्यैकादशायतनोद्भवा ।
अग्नीध्रकुण्डे सुस्नातः पश्येदग्नीध्रमीश्वरम् ॥
उर्व्वशीशं ततो गच्छेत्ततस्तु नकुलीश्वरम् ।
आषाढ़ीशं ततो दृष्ट्वा भारभूतेश्वरं ततः ॥
लाङ्गलीशमथालोक्य ततस्तु त्रिपुरान्तकम् ।
ततो मनःप्रकामेशं प्रीतिकेशमथो व्रजेत् ॥
मदालसेश्वरं तस्मात् तिलपर्णेश्वरं ततः ।
यात्रैकादशलिङ्गानामेषा कार्य्या प्रयत्नतः ॥
इमां यात्रां प्रकुर्व्वाणो रुद्रत्वं प्राप्नुयान्नरः” ॥ * ॥
“अतः परं प्रवक्ष्यामि गौरीयात्रामनुत्तमाम् ॥
शुक्लपक्षतृतीयायां या यात्रा विश्ववृद्धिदा ।
गोप्रेक्ष्यतीर्थे सुस्नाय मुखनिर्मालिकां व्रजेत् ॥
ज्येष्ठवाप्यां नरः स्नात्वा ज्येष्ठां गौरीं समर्चयेत् ।
सौभाग्यगौरी संपूज्या ज्ञानवाप्यां कृतोदकैः ।
ततः शृङ्गारगौरीञ्च तत्रैव च कृतोदकः ।
स्नात्वा विशालगङ्गायां विशालाक्षीं ततो व्रजेत् ॥
सुस्नातो ललितातीर्थे ललितां पूजयेत्ततः ।
स्नात्वा भवानीतीर्थे तु भवानीं परिपूजयेत् ॥
मङ्गला च ततोऽभ्यर्च्या विन्दुतीर्थकृतोदकैः ।
ततो गच्छेन्महालक्ष्मीं स्थिरलक्ष्मीसमृद्धये ॥
इमां यात्रां नरः कृत्वा क्षेत्रेऽस्मिन् मुक्तिजन्मनि ।
न दुःखैरभिभूयेत इहामुत्रापि कुत्रचित् ॥
कुर्य्यात् प्रतिचतुर्थीञ्च पूजां विघ्नेशितुः सदा ।
ब्राह्मणेभ्यस्तदुद्देशाद्देया वै मोदका मुदे” ॥ * ॥
“भौमे भैरवयात्रा च कार्य्या पातकहारिणी ।
रविवारे रवेर्यात्रां षष्ठ्यां वा रविसंयुजि ॥
तथैव रविसप्तम्यां सर्व्वविघ्नोपशान्तये ।
नवम्यामथवा षष्ठ्यां चण्डीयात्रा शुभावहा” ॥ * ॥
“अन्तर्गृहस्य यात्रा वै कर्त्तव्या प्रतिवत्सरम् ।
प्रातः स्नानं विधायादौ नत्वा पञ्च विनायकान् ॥
नमस्कृत्याथ विश्वेशं स्थित्वा निर्व्वाणमण्डपे ।
अन्तर्गृहस्य यात्रां हि करिष्येऽघौघशान्तये ॥
गृहीत्वा नियमञ्चेति गत्वाथ मणिकर्णिकाम् ।
स्नात्वा मौनेन चागत्य मणिकर्णीशमर्च्चयेत् ॥
कम्बलाश्वतरौ नत्वा वासुकीशं प्रणम्य च ।
पर्व्वतेशं ततो दृष्ट्वा गङ्गाकेशवमप्यथ ॥
ततस्तु ललितां दृष्ट्वा जरासन्धेश्वरं ततः ।
ततो वै सोमनाथञ्च वराहञ्च ततो व्रजेत् ॥
ब्रह्मेश्वरं ततो नत्वा नत्वागस्तीश्वरं ततः ।
कश्यपेशं नमस्कृत्य हरिकेशवनन्ततः ॥
वैद्यनाथं ततो गत्वा ध्रुवेशमथ वीक्ष्य च ।
गोकर्णेशं ततोऽभ्यर्च्य हाटकेशमथो व्रजेत् ॥
अस्थिक्षेपतड़ागञ्च दृष्ट्वा वै कीकशेश्वरम् ।
भारभूतं ततो नत्वा चित्रगुप्तेश्वरं ततः ॥
चित्रघण्टां प्रणम्याथ ततः पशुपतीश्वरम् ।
पितामहेश्वरं गत्वा ततस्तु कलसेश्वरम् ॥
चन्द्रेशस्त्वथ वीरेशो विघ्नेशोऽग्नीश एव च ।
नागेश्वरो हरिश्चन्द्रश्चिन्तामणिविनायकः ॥
सेनाविनायकश्चाथ द्रष्टव्यः सर्व्वविघ्नहृत् ।

वशिष्ठवामदेवौ च मूर्त्तिरूपधरावुभौ ॥
द्रष्टव्यौ यत्नतः काश्यां महाविघ्नविनाशनौ ।
सीमाविनायकं नाथं कर्द्दमेशं ततो व्रजेत् ॥
चिन्तामणिविनायकं देहलीविनायकं तथा ...

चिन्तामणिश्रो विशालाख्यौ धर्म्मेशो विश्वबाहुका ।
आशाविनायकश्चाथ वृद्धादित्यस्ततः पुनः ॥
चतुर्व्वक्त्रेश्वरं लिङ्गं ब्राह्मेशन्तु ततः परम् ।
ततो मनःप्रकामेश ईशानेशस्ततः परम् ॥
चण्डीचण्डेश्वरौ दृश्यौ भवानीशङ्करौ ततः ।
ढुण्ढिं प्रणम्य च ततो राजराजेशमर्च्चयेत् ॥
लाङ्गलीशन्ततोऽभ्यर्च्च्य ततस्तु नकुलीश्वरम् ।
परान्नेशमथो नत्वा परद्रव्येश्वरं ततः ॥
प्रतिग्रहेश्वरञ्चापि निष्कलङ्केशमेव च ।
मार्कण्डेयेशमभ्यर्च्च्य तवस्वाप्सरसेश्वरम् ॥
गङ्गेशोऽर्च्च्यस्ततो ज्ञानवाप्यां स्नानं समाचरेत् ।
नन्दिकेशं तारकेशं महाकालेश्वरं ततः ॥
दण्डपाणिं महेशञ्च मोक्षेशं प्रणमेत्ततः ।
वीरभद्रेश्वरं नत्वा अविमुक्तेश्वरं ततः ॥
विनायकांस्ततः पञ्च विश्वनाथं ततो व्रजेत् ।
ततो मौनं विसृज्याथ मन्त्रमेनमुदीरयेत् ॥
अन्तर्गृहस्य यात्रेयं यथावत् या मया कृता ।
न्यूनातिरिक्तया शम्भुः प्रीयतामनया विभुः ॥
इति मन्त्रं समुच्चार्य्य क्षणं वै मुक्तिमण्डपे ।
विश्राम्य यायात् भवनं निष्पापः पुण्यवान् नरः” ॥ *
“संप्राप्य वासरं विष्णोर्विष्णुतीर्थेषु सर्व्वतः ।
काश्यां यात्रा प्रयत्नेन महापुण्यसमृद्धये ॥
नभस्यपञ्चदश्याञ्च कुलस्तम्भं समर्च्चयेत् ।
दुःखं रुद्रपिशाचत्वं न भवेद्यस्य पूजनात् ॥
श्रद्धापूर्व्वमिमा यात्राः कर्त्तव्याः क्षेत्रवासिभिः ।
पर्व्वस्वपि विशेषेण कार्य्या यात्राश्च सर्व्वतः ॥
न वन्ध्यं दिवसं कुर्य्याद्विना यात्रां क्वचित् कृती ।
यात्राद्वयं प्रयत्नेन कर्त्तव्यं प्रतिवासरम् ॥
आदौ स्वर्गतरङ्गिण्यास्ततो विश्वेशितुर्ध्रुवम् ।
यस्य वन्ध्यं दिनं यातं काश्यां निवसतः सतः ॥
निराशाः पितरस्तस्य तस्मिन्नेव दिने भवेत् ।
स दष्टः कालसर्पेण स दष्टो मृत्युना स्फुटम् ॥
स मुष्टस्तत्र दिवसे विश्वेशो यत्र नेक्षितः ।
सर्व्वतीर्थेषु सस्नौ स सर्व्वयात्रा व्यधात् स च ॥
मणिकर्ण्यान्तु यः स्नातो यो विश्वेशं निरैक्षत ।
सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यं सत्यं पुनः पुनः ॥
दृश्यो विश्वेश्वरो नित्यं स्नातव्या मणिकर्णिका” ॥
इति श्रीस्कन्दपुराणे काशीखण्डे १०० अध्यायः ॥

(चिच्छक्तिः । सुषुम्नाख्या नाडी च । अन्या नाडी चिद्भासया सम्यगाभासिता सती प्रकाशते अतएव इयं हि ब्रह्मप्रकाशरूपिणी चिन्मयी ज्ञानप्रकाशकतया अस्यास्तथात्वं वेदतन्त्रादिज्ञानप्रतिपादकशास्त्रैः सुषुम्नाया एव ब्रह्मनाडीत्वं प्रतिपादितं तथा सर्व्वप्रकाशकतया चिच्छक्तेरेव स्वरूपकाशीत्वं विज्ञाप्यते यथा,—
“ययेदं काश्यते सर्व्वं सा काशी परिकीर्त्त्यते” ।
यदि चिच्छक्तिरेव काश्याः स्वरूपार्थवाचिका तर्हि तस्या वाराणसीत्याख्यायां कारणमिति संशय्येत् ततोऽवधीयताम् ।
“तदिदं मन्ये देवानां देवयजनं सर्व्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनं अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतीभूत्वा मोक्षी भवति तस्मादविमुक्तमेव निषेवेत अविमुक्तं न विमुञ्चेदेवमेवैतद्याज्ञवल्क्यः । अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं । य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा कथमहमिमं विजानीयामिति सोऽविमुक्त उपास्य इति सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति वरणायामस्याञ्च प्रतिष्ठित इति का च वरणा भवति का चासिर्भवति । सर्व्वान् इन्द्रियकृतान् दोषान् वारयति तेन वरणा भवति सर्व्वाणि इन्द्रियकृतानि पापानि अस्यति तेनासि र्भवति कतमच्चास्याः स्थानं भवति इति भ्रुवोर्घ्राणस्योभयसन्धिः स द्यौर्लोकस्य परस्य च सन्धिर्भवति । एवमेवैनं सन्धिं सन्ध्यां ब्रह्मविद उपासते कोऽसौ रुद्र इति रुद्रस्तापत्रयात्मकं संसारदुःखं तद्धेतुर्वा तत्सर्व्वं द्रावयति शरणागतानामुपासकानामिति अतएव चिच्छक्तिमयः सर्व्वज्ञः परमेश्वर एव रुद्रः । तथा हि “एको रुद्रो न द्वितीयायावतस्थुः” ॥ इति श्रीश्रीमद्भगवत्पूज्यपादपरमहंसपरिव्राजकाचार्य्यसुरेश्वरसूरिप्रणीतकाशीमुक्तिविवेकः ॥)

काशष्टयाम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (मुष्टिः । इति निरुक्तिः ॥)

काशी, [न्] त्रि, (काशोऽस्यास्ति इति । इनिः । काशरोगयुक्तः । इति राजवल्लभः ॥ (काशते इति काश णिनिः । प्रकाशशीलः ॥)

काशीनाथः, पुं, (काश्याः नाथः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा काशीखण्डे,—
“काशीनाथं समाश्रित्य कुतः कालभयं नृणाम्” ॥)

काशीराजः, पुं, (काश्याः काशीप्रदेशस्य राजा । “राजाहः सखिभ्यष्टच्”। ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) दिवोदासः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अयं हि योगरूढ्यर्थः । यौगिकार्थेन तु सर्व्वस्मिन्नेव काशीदेशाधिकारिणि प्रयोगो दृश्यते । यथा गीतायाम् १ । ५ ।
“धृष्टकेतुश्चेकितानः काशीराजश्च वीर्य्यवान्” ॥)

काशीशं, क्ली, (कुत्सितं ईषत् वा शीशमिव । कोः कादेशः । काशिं दीप्तिं इष्टे इति केचित् । ईश् + कः ।) उपधातुविशेषः । हिराकसी इति भाषा । तत् द्विविधम् । धातुकाशीशम् १ । तत् हरिद्वर्णं लोहितञ्च । पुष्पकाशीशम् २ । तत् शुक्लवर्णं कृष्णञ्च । इति रत्नमाला ॥
(अस्य पर्य्याया गुणाश्च यथा,—
“काशीशं धातुकाशीशं पांशुकाशीशमित्यपि ।
तदेव किञ्चित् पीतन्तु पुष्पकाशीशमुच्यते ॥
काशीशमम्लमुष्णञ्च तिक्तञ्च तुवरन्तथा ।
वातश्लेष्महरं केश्यं नेत्रकण्डूविषप्रणुत् ॥
मूत्रकृच्छ्राश्मरीश्वित्रनाशनं परिकीर्त्तितम्” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हिदन्त्यसकारोऽपि पाठः ॥ (काशीदेशाधिपतौ शिवे च पुं ॥)

काश्मरी, स्त्री, (काशते इति । “अन्येभ्योऽपि” । ३ । २ । ७५ । इति वनिप् “वनोरच” । ४ । १ । ७ । इति ङीप्रौ । पृषोदरात् वस्य मत्वम् ।) गम्भारीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३५ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
“गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका ॥
काश्मीरी काश्मरी हीरा काश्मर्य्यः पीतरोहिणी ।
कृष्णवृन्ता मधुरसा महाकुसुमिकापि च” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणाश्चास्या यथात्रैव ॥
“काश्मरी तु वरा तिक्ता वीर्य्योष्णा मधुरा गुरुः ।
दीपनी पाचनी मेध्या भेदिनी भ्रमशोषजित् ॥
दोषतृष्णाऽमशूलार्शोविषदाहज्वरापहा ।
तत्फलं वृंहणं वृष्यं गुरुकेश्यं रसायनम् ॥
वातपित्ततृषारक्तक्षयमूत्रविवन्धनुत् ।
स्वादु पाके हिमं स्निग्धं तुवराम्लविशुद्धिकृत् ॥
हन्याद्दाहतृषावातरक्तपित्तक्षयान् तथा” ॥ * ॥
यथा, महाभारते ३ । १५८ । ४४ ।
“विल्वान् कपित्थान् जम्बूंश्च काश्मरीर्बदरीस्तथा” ॥)

काश्मर्य्यः, पुं, (काश्मरीति शब्दोऽस्त्यस्य अस्मिन् वा । अन्येभ्योपीति यप् । स्वार्थे ष्यञ् इति केचित् ।) गम्भारी । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥ क्लीवलिङ्गोऽप्ययम् । इति भरतः ॥
(“हृद्यं मूत्रविवन्धघ्नं पित्तासृग्वातनाशनम् ।
केश्यं रसायनं मेध्यं काश्मर्य्यं फलमुच्यते” ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्यायः ॥)

काश्मीरं, क्ली, (कश्मीरे काश्मीरे वा भवं “कच्छादिभ्यश्च” । ४ । २ । १३३ । इति अण् ।) पुष्करमूलम् । इत्यमरः । २ । ४ । १४५ ॥ टङ्कः । कुङ्कुमम् । इति मेदिनी ॥ (शोधनमस्य यथा,—
“काश्मीरश्चापि सर्पिषा” ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे वातव्याध्यधिकारे ॥)

काश्मीरः, पुं, (कश्मीर एव स्वार्थे अण् । काश्मीर इति नाम्नाख्यायते वा ।) स्वनामख्यातदेशः । इति जटाधरः । (उक्तञ्च शक्तिसङ्गमतन्त्रे ।
“शारदामठमारभ्य कुङ्कुमाद्रितटान्तकम् ।
तावत्काश्मीरदेशः स्यात्पञ्चाशत्योजनात्मकः” ॥
अत्र कपिलेश्वरनामा महादेवो वर्त्तते । शिवनामकीर्त्तने “काश्मीरे कपिलेश्वरः” ॥ इति वचनात् ॥ (यथा गोः रामायणे ४ । ४३ । २२ ।
“काश्मीरमण्डलं चैव शमीपीलुवनानि च ।
पुराणि च सशैलानि विचिन्वन्तु वनौकसः” ॥
तद्देशवासिनि त्रि । यथा, महाभारते ६ । ९ । ५३ ।
‘काश्मीराः सिन्धुसौवीरा गन्धारा दर्शकास्तथा’ ॥)

काश्मीरजं, क्ली, (काश्मीरे जायते । जन + “सप्तम्यां जनेर्डः” । ३ । २ । ९७ । इति डः ।) कुष्ठम् । कुङ्कुमम् । इति मेदिनी ॥ पुष्करमूलम् । इति विश्वः ॥ (गुणाः पर्य्यायाश्चास्य कुष्ठशब्दे कुङ्कुमशब्दे च ज्ञातव्याः ॥)

काश्मीरजन्म, [न्] क्ली, (काश्मीरे जन्म यस्य तत् ।) कुङ्कुमम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥

काश्मीरा, स्त्री, (काश्मीरे भवः । “तत्र भवः” । ४ । ३ । ५३ । इत्यण् । काश्मीरदेश उत्पत्तिस्थानत्वे-

नास्ति अस्याः । अच् टाप् च इति केचित् ।) अतिविषा । इति मेदिनी ॥ कपिलद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

काश्मीरी, स्त्री, (काश्मीरदेशे भवः । "तत्र भवः" । ४ । ३ । ५३ । इत्यण् । स्त्रियां ङीप् ।) गम्भारी । इति भावप्रकाशः ॥ (अस्याः पर्य्यायगुणाः काश्मरीशब्दे ज्ञेयाः ॥)

काश्यं, क्ली, (कुत्सितं आश्यं यत्र । कं जलं आश्यं वा यत्र । (मद्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥) नृपविशेषे पुं । यथा महाभारते १ । १०२ । ४६ ।
"अजतः क्षययित्वारीन् संख्येऽसंख्येयविक्रमः ।
आनयामास काश्यस्य सुताः सागरगासुतः" ॥)

काश्यपं, क्ली, (काश्यं मद्यं पिबत्यत्र । पा + घञर्थे कः । मांसस्य हि मद्यपानानुकूलेन प्रसिद्धेस्तथात्वम् ।) मांसम् । इति हेमचन्द्रः ॥

काश्यपः, पुं, (कश्यपस्य गोत्रापत्यम् । विदाद्यञ् ।) कणादमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मृगभेदः ॥ इति मेदिनी ॥ गोत्रविशेषः । तत्प्रवरान्तर्गतमुनिविशेषः । इति स्मृतिः ॥ कश्यपस्यापत्यमात्रञ्च ॥ (विभाण्डकमुन्यर्थे यथा, महाभारते ३ । ११० । २० ।
"स्वाध्यायवान् वृत्तसमाधियुक्तो
विभाण्डकः काश्यपः प्रादुरासीत्" ॥ * ॥
स्वनामख्यातो द्विजविशेषः । अयं हि विषविद्यापारदर्शी । अस्य विवरणमुच्यते ।
यदा शमीकपुत्त्रेण शृङ्गिणा 'स कौरवाधमः सप्तमेऽहनि सर्पराजेन तक्षकेन दष्टो यमसदनं गमिष्यतीति' शप्तः परीक्षित्, तदा राज्ञ एतच्छापवृत्तान्तमाकर्ण्यासौ काश्यपो नाम ब्राह्मणः राजानं परीक्षितं तक्षकविषात् रक्षितुं धनार्थी हस्तिनापुरमुद्दिश्य प्रस्थितः । गच्छन्तमेनं पथि तक्षको दृष्टवानाह च को भवान् कुत्र वा गच्छति । अथ तक्षकेनैवमुक्तोऽसौ काश्यपः सर्व्वं निवेदयामास । एवमुक्तवति तु काश्यपे तक्षकस्तस्य विद्याप्रभावं दिदृक्षुः सम्मुखस्थमेकं न्यग्रोधं अदशत् । दष्टो वृक्षस्तु प्रचण्डविषतेजसा क्षणात् प्रजज्वाल । एवम्भूतेऽसौ काश्यपः स्वविद्याप्रभावं विज्ञापयितुकामो न्यग्रोधभस्मकणामादाय तरसा मन्त्रबलेन पुनर्वनस्पतिं जीवयामास । अथ नागराजस्तक्षक एतदालोक्य सविस्मयस्तस्मै प्रभूतधनं दत्त्वा विसर्जयामास ॥ एतद्विवरणन्तु महाभारते १ । ४३ । अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

काश्यपिः, पुं, (कश्यपस्यापत्यं बाहुलकात् इञ् ।) अरुणः । "काश्यपिर्गरुडाग्रजः" । इत्यमरः १।३।३२ ॥ गरुडः । इति हेमचन्द्रः ॥ (महाभारते १ पर्व्वणि तयोरुत्पत्तिविवरणम् । यथा,--
"एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा ।
विनता नाम कल्याणी पुत्त्रकामा यशस्विनी ॥
तपस्तप्त्वा व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः ।
उपचक्राम भर्त्तारं तामुवाचाथ कश्यपः ॥
आरम्भः सफलो देवि ! भविता यस्त्वयेप्सितः ।
जनयिष्यसि पुत्त्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ ।
तपसा वालिखिल्यानां मम सङ्कल्पजौ तथा" ॥)

काश्यपी, स्त्री, (कश्यपस्येयं । "तस्येदम्" । ४ । ३ । १२० । इत्यण् स्त्रियां ङीप् ।) पृथिवी । इत्यमरः । २ । १ । २ ॥
("अथागम्य महाराज ! नमस्कृत्य च कश्यपम् ।
पृथिवी काश्यपी जज्ञे सुता तस्य महात्मनः" ॥
इति महाभारते ॥ दानधर्म्मे । १३ । १५४ । ७ । प्रजा । एतद्विषयकप्रमाणं कूर्म्मशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

काश्यपेयः, पुं, (कश्यपस्येयम् । कश्यप + अण् ङीप् च काश्यपी कश्यपपत्नी अदितिः । तत्र भवः इति ढक् ।) सूर्य्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
"जवाकुसुमसङ्काशं काश्यपेयं महाद्युतिम् ।
ध्वान्तारिं सर्व्वपापघ्नं प्रणतोऽस्मि दिवाकरम्" ॥
इति सूर्य्यप्रणामः ॥ देवमात्रं । काश्यपीसुतत्वात् ॥)

काश्वरी, स्त्री, (काश + वनिप् "वनोरच" । ४ । १ । ७ इति ङीप् रश्च । जातौ ङीष् वा ।) काश्मरी । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

काष्ठं, क्ली, (काशते दीप्यते काशत्यनेन वा । काश + "हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्" उणां । २ । २ । क्थन् । अक्षेति मत्वम् तितुत्रेति नेट् ।) दारु । इत्यमरः । २ । ४ । १३ ॥ काठ इति भाषा । (उक्तञ्च ।
"संसारमतिशुष्कं यत् मुक्तिमध्ये समेष्यति ।
तस्मात् काष्ठमित्याहुः खदिरादिसमुद्भवम्" ॥)

काष्ठकं, क्ली, (काष्ठं सत्कायति । काष्ठ + कै + कः केचित्तु काष्ठं विद्यतेऽस्य नडादित्वात् छः कुक् च बिल्वकादित्वात् छमात्रस्य लुक् । प्रशस्तकाष्ठत्वात् अस्य तथात्वं ।) अगुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

काष्ठकदली, स्त्री, (काष्ठवत् कठिना कदली ।) कदलीभेदः । काटकला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सुकाष्ठा २ वनकदली ३ काष्ठिका ४ शिलारम्भा ५ दारुकदली ६ फलाढ्या ७ वनमोचा ८ अश्मकदली ९ । अस्या गुणाः । रुचिकारित्वम् । रक्तपित्तनाशित्वम् । हिमत्वम् । गुरुत्वम् । मन्दाग्निजनकत्वम् । दुर्ज्जरत्वम् । मधुरत्वम् । हितत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

काष्ठकीटः, पुं, (काष्ठे जातः कीटः । काष्ठलेखकः कीटो वा ।) घुणः । इति हेमचन्द्रः ॥

काष्ठकुट्टः, पुं, (काष्ठं कुट्टतीति । कुट्ट + अण् ।) पक्षिविशेषः । काठठोकरा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शतच्छदः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काष्ठकुद्दालः, पुं, (कुं मलं उद्दालयति विदारयति निपातनात् साधुः । काष्ठस्य कुद्दालः काष्ठेन निर्म्मितः काष्ठमयः कुद्दालो वा ।) नौकादेर्मलापनयनार्थं काष्ठघटितकुद्दालः । तत्पर्य्यायः । अवक्तिः २ । इत्यमरः ॥

काष्ठजम्बूः, स्त्री, (काष्ठप्रधाना जम्बूः ।) भूमिजम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काष्ठतक्षकः, पुं, (काष्ठं तक्षति । काष्ठ + तक्ष + ण्वुल् ।) काष्ठतट् । इति शब्दरत्नावली ॥

काष्ठतट्, [क्ष्] पुं, (काष्ठं तक्षति । तक्ष् तनूकरणे क्विप् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । छुतार इति भाषा । तत्पर्य्यायः । तक्षा २ वर्द्धकिः ३ त्वष्टा ४ रथकारः ५ । इत्यमरः । २ । १० । ९ ॥

काष्ठतन्तुः, पुं, (काष्ठे तन्तुरिव विस्तृततयावस्थितत्वात् ।) काष्ठकृमिः । तत्पर्य्यायः । कोषकारः २ । इति हारावली ॥

काष्ठदारुः, पुं, (काष्ठं दारयंश्चकं । काष्ठप्रधानो दारुरिति केचित् ।) देवकाष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काष्ठद्रुः, पुं, (काष्ठप्रधानो द्रुर्वृक्षः ।) पलाशवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काष्ठधात्रीफलं, क्ली, (काष्ठमिव शुष्कं धात्रीफलम् ।) आमलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काष्ठपाटला, स्त्री, (काष्ठवत् कठिना पाटला ।) सितपाटलिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा । "अपरा स्यात्पाटला सिता । मुष्कको मोक्षको घण्टा पाटलिः काष्ठपाटला" ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १म भागे ॥)

काष्ठमठी, स्त्री, (काष्ठरचिता मठीव ।) चिता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काष्ठमल्लः, पुं, (काष्ठं मल्लः वाहक इव यत्र ।) शवयानम् । इति हारावली ॥

काष्ठलेखकः, पुं, (काष्ठं लिखति । कर्त्तनेन लेखनाकारं करोतीति । लिख + ण्वुल् ।) घुणः । इति हारावली ॥

काष्ठलोही, [न्] पुं, (काष्ठेन युक्तं लोहं विद्यते यत्र । यद्वा काष्ठं च लोहं च ते स्तोऽत्र । इनिः ।) लौहयुक्तमुद्गरः । तत्पर्य्यायः । वातहिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काष्ठवल्लिका, स्त्री, (काष्ठवत् शुष्का वल्लिका ।) कटुका । इति वैद्यकम् ॥ (कट्वीशब्देऽस्या गुणादयो बोद्धव्याः ॥)

काष्ठशारिवा, स्त्री, (काष्ठमिव शुष्का शारिवा ।) शारिवा । इति राजनिर्घण्टः । अनन्तमूल इति भाषा ॥

काष्ठा, स्त्री, (काशते प्रकाशते । काश् दीप्तौ । "हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्" । उणां २।२। इति क्थन् । अक्षेति मत्वं ततः टाप् ।) दिक् । (यथा, माघे ११ । १२ ।
"स्फुरति विशदमेषा पूर्व्वकाष्ठाङ्गनायाः" ॥)
स्थितिः । सीमा । उत्कर्षः । (यथा, कठश्रुतौ ।
"इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिः बुद्धेरात्मा महान् परः ॥
महतः परमव्यक्तं अव्यक्तात् पुरुषः परः ।
पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः" ॥
अष्टादशनिमेषात्मककालः । इत्यमरः । १ । ४ । ११ । (यथा मनुः १ । ६४ ।
"निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कला" ॥
विष्णुपुराणमते पञ्चदशनिमेषात्मकः कालः । यदुक्तं, तत्रैव १ । ३ । ७ ।
"काष्ठा पञ्चदश ख्याता निमेषा मुनिसत्तम !" ॥)
दारुहरिद्रा । इति मेदिनी ॥ (कश्यपपत्नीभेदः । यथा, भागवते ६ । ६ । २५ ।
"अदितिर्दितिर्दनुः काष्ठा अरिष्टा सुरसा इला" ॥)

काष्ठाम्बुवाहिनी, स्त्री, (अम्बूनां जलानां वाहिनी

अम्बुवाहिनी । काष्ठेन निर्म्मिता काष्ठस्य वा अम्बुवाहिनी ।) काष्ठादिकृतच्छिद्रायणौकाकृति जलसेचनी । सेंओत् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । द्रोणी २ । इत्यमरः । १ । १० । ११ ॥

काष्ठीलः, पुं, (काष्ठिना हन्यते क्षिप्यते इति । काष्ठि + हन् क्षेपणे + कर्म्मणि घञ् ।) राजार्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काष्ठीला, स्त्री, (कुत्सिता ईषद्वा अष्ठीलेव । कुत्सा-ष्ठीलेव इति वा ।) कदलीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ११३ ॥

कास, ऋ ङ कुशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्-ऋदित् ।) कुशब्द इह रोग-हेतुककुत्सितशब्दः । ऋ अचकासत् । ङ कासते वृद्धः । इति दुर्गादासः ॥

कासः, पुं, (कासतेऽनेन । कास शब्दकुत्सनयोः । "हलश्च" ३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।) रोगविशेषः । कासी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । क्षवथुः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५२ ॥ तस्य निदानं यथा,—

"धूमोपघाताद्रजसस्तथैव
व्यायामरूक्षान्ननिषेवणाच्च ।
विमार्गगत्वाच्च हि भोजनस्य
वेगावरोधात् क्षवथोस्तथैव" ॥

सम्प्राप्तिर्यथा । "प्राणो ह्युदानानुगतः प्रदुष्टः" ॥

लक्षणं यथा ।

"संभिन्नकांस्यस्वनतुल्यघोषः ।
निरेति वक्त्रात् सहसा सदोषो
मनीषिभिः कास इति प्रदिष्टः" ॥

स च पञ्चविधो यथा,—

"पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ।
क्षयायोपेक्षिताः सर्व्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम्" ॥

तेषां पूर्व्वरूपं यथा,—

"पूर्व्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता ।
कण्ठे कण्डूश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते" ॥

वातिको यथा,—

"हृच्छङ्खमूर्द्धोदरपार्श्वशूली
क्षामाननः क्षीणबलस्वरौजाः ।
प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन
भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव" ॥

पैत्तिको यथा,—

"उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषै-
रभ्यर्द्दितस्तिक्तमुखस्तृषार्त्तः ।
पित्तेन पीतानि वमेत् कटूनि
कासेत् सपाण्डुः परिदह्यमानः" ॥

श्लैष्मिको यथा,—

"प्रलिप्यमानेन मुखेन सीदन्
शिरोरुजार्त्तः कफपूर्णदेहः ।
अभक्तरुग्गौरवसादयुक्तः
कासेद्भृशं सान्द्रकफः कफेन" ॥

क्षतजो यथा,—

"अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजविग्रहैः ।
रूक्षस्योरः क्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत् ।
स पूर्व्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत् सशोणितम् ।
कण्ठेन रुजतात्यर्थं विरुग्णेनेव चोरसा ॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।
दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना ॥
पर्व्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्य्यपीडितः ।
पारावत इवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात्" ॥

क्षयजो यथा,—

"विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात् ।
घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः ।
कुपिताः क्षयजं कासं कुर्य्युर्द्देहक्षयप्रदम् ॥
सगात्रशूलज्वरदाहमोहान्
प्राणक्षयञ्चोपलभेत कासी ॥
शुष्यन् विनिष्ठीवति दुर्ब्बलस्तु
प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयम् ।
तं सर्व्वलिङ्गं भृशदुश्चिकित्स्यं
चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति ॥
इत्येषः क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।
साध्यो बलवतां वा स्याद्याप्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः ॥
नवौ कदाचित् सिध्येतामपि पादगुणान्वितौ ।
स्थविराणां जराकासः सर्व्वो याप्यः प्रकीर्त्तितः ।
त्रीन् पूर्व्वान् साधयेत् साध्यान् पथ्यैर्य्याप्यांस्तु यापयेत्" ॥ इति माधवकरः ॥ * ॥

("आशुकारी यतः कासस्तमेवातः प्रवक्ष्यति" ॥
अस्य प्राग्रूपसहितासंप्राप्ती रूपाणि च यथा ॥
"तेषां भविष्यतां रूपं कण्ठे कण्डूररोचकः ॥
शूकपूर्णाभकण्ठत्वं, तत्राधो विहतोऽनिलः ।
ऊर्द्ध्वं प्रवृत्तः प्राप्योरस्तस्मिन् कण्ठे च संसजन् ॥
शिरः स्रोतांसि संपूर्य्य ततोऽङ्गान्युत्क्षिपन्निव ।
क्षिपन्निवाक्षिणी पृष्ठमुरः पार्श्वे च पीड़यन् ॥
प्रवर्त्तते सवक्त्रेण भिन्नकांस्योपमध्वनिः ।
हेतुभेदात् प्रतीघातभेदो वायोः सरंहसः ॥
यद्रुजा शब्दवैषम्यं कासानां जायते ततः ।
कुपितो वातलैर्वातः शुष्कोरःकण्ठवक्त्रताम् ॥
हृत्पार्श्वोरःशिरःशूलं मोहक्षोभस्वरक्षयान् ।
करोति शुष्कं कासञ्च महावेगरुजास्वनम् ॥
सोऽङ्गहर्षो कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्त्वाल्पतां व्रजेत् ।
पित्तात् पीताक्षि कफता तिक्तास्यत्वं ज्वरोभ्रमः ॥
पित्तासृग्वमनं तृष्णा वैस्वर्य्यं धूमको मदः ।
प्रततं कासवेगेन ज्योतिषामिव दर्शनम् ॥
कफादुरोऽल्परुङ्मूर्द्धहृदयं स्तिमितं गुरु ।
कण्ठोपलेपः सदनं पीनसच्छर्द्द्यरोचकाः ॥
रोमहर्षोघनस्निग्धश्वेतश्लेष्मप्रवर्त्तनम् ।
युद्धाद्यैः साहसैस्तैस्तैः सेवितैरयथाबलम् ॥
उरस्यन्तःक्षते वायुः पित्तेनानुगतो बली ।
कुपितः कुरुते कासं कफं तेन सशोणितम् ॥
पीतं श्यामञ्च शुष्कञ्च ग्रथितं कुथितं बहु ।
ष्ठीवेत् कण्ठेन रुजता विभिन्नेनेव चोरसा ॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।
पर्व्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्य्यकम्पवान् ॥
पारावत इवाकूजन् पार्श्वशूली ततोऽस्य च ।
क्रमाद्वीर्य्यं रुचिः पक्तिर्बलं वर्णश्च हीयते ।
क्षीणस्य साक्तरुङ्मूत्रत्वं स्याच्च पृष्ठकटीग्रहः ।
वायुप्रधानाः कुपिता धातवो राजयक्ष्मिणः ॥
कुर्व्वन्ति यक्ष्मायतनैः कासं ष्ठीवेत् कफं ततः ।
पूतिपूयोपमं पीतं विस्रं हरितलोहितम् ।
लुञ्च्येते इव पार्श्वे च हृदयं पततीव च ।
अकस्मादुष्णशीतेच्छा बह्वाशित्वं बलक्षयः ॥
स्निग्धप्रसन्नवक्त्रत्वं श्रीमद्दर्शननेत्रता ।
ततोऽस्य क्षयरूपाणि सर्व्वाण्याविर्भवन्ति च ॥
इत्येषः क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।
याप्यो वा बलिनां तद्वत् क्षतजोऽभिनवौ तु तौ ॥
सिध्येतामपि साणाख्यात् साध्यादोषैः पृथक्त्रयः ।
मिश्रा याप्या द्वयात् सर्व्वे जरसा स्थविरस्य च ॥
कासाच्छ्वासक्षयच्छर्द्दि स्वरसादादयो गदाः ।
भवन्त्युपेक्षया यस्मात् तस्मात्तं त्वरया जयेत्" ॥
इति वाभटे निदानस्थाने । ३ अध्याये ॥ * ॥

अथ कासस्य चिकित्सा यथा ॥

"केवलानिलजं कासं स्नेहैरादावुपाचरेत् ।
वातघ्नसिद्धैः स्निग्धैश्च पेयायूषरसादिभिः ॥
लेहैर्धूमैस्तथाभ्यङ्गैः स्वेदसेकावगाहनैः ।
वस्तिभिर्बद्धविड्वातं सपित्तन्तूर्द्ध्वभक्तिकैः ॥
घृतैः क्षीरैश्च सकफं जयेत् स्नेहविरेचनैः ।
गुडूचीकण्टकारीभ्यां पृथक्त्रिंशत्पलाद्रसे ॥
प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातकासनुत् वह्निदीपनः ।
क्षाररास्नावचाहिङ्गुपाठायष्ट्याह्वधान्यकैः ॥
द्विशाणैः सर्पिषः प्रस्थं पञ्चकोलयुतैः पचेत् ॥
दशमूलस्य निर्य्यूहे पीतोमण्डानुपायिना ॥
सकासश्वासहृत्पार्श्वग्रहणीरोगगुल्मनुत् ।
द्रोणेऽपां साधयेद्रास्ना दशमूलशतावरीः ॥
पलोन्मिताद्विकुड़वं कुलत्थं वदरं यवम् ।
तुलार्द्धञ्चाजमांसस्य तेन साध्यं घृताढ़कम् ॥
समक्षीरं पलांशैश्च जीवनीयैः समीक्ष्य तत् ।
प्रयुक्तं वातरोगेषु पाननावनवस्तिभिः ॥
पञ्चकासान् शिरःकम्पं योनिवङ्क्षणवेदनाम् ।
सर्व्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च सप्लीहोर्द्ध्वानिलान् जयेत्" ॥ * ॥

"दुरालभां शृङ्गवेरं शठीं द्राक्षां सितोपलाम् ।
लिह्यात् कर्कटशृङ्गीञ्च कासे तैलेन वातजे ।
दुःस्पर्शां पिप्पलीं मुस्तां भार्गीं कर्कटकं शठीम् ॥
पुराणगुड़तैलाभ्यां चूर्णितान्यवलेहयेत् ।
तद्वत् सकृष्णां शुण्ठीञ्च सभार्गीं तद्वदेव च ॥
पिबेच्च कृष्णां कोष्णेन सलिलेन ससैन्धवाम् ।
मस्तुना ससितां शुण्ठीं दध्ना वा कणरेणुकाम् ॥
पिबेद्वदरमज्ज्ञो वा मदिरा दधिमस्तुभिः ।
अथवा पिप्पलीकल्कं घृतभृष्टं ससैन्धवम् ॥
कासीसपीनसोधूमं स्नैहिकं विधिना पिबेत्" ।

"यवानीपिप्पलीविल्वमध्यनागरचित्रकैः ।
रास्नाजाजी पृथक्पर्णी पलाशशठीपौष्करैः ॥
सिद्धां स्निग्धाम्ललवणां पेयामनिलजे पिबेत् ।
कटिहृत् पार्श्वकोष्ठार्त्तिश्वासहिक्काप्रणाशनीं" ॥

"पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युताम् ।
युञ्ज्याद्विरेकाययुतां घनश्लेष्मणि तिक्तकैः ॥
हृतदोषो हिमं स्वादु स्निग्धं संसर्ज्जनं भजेत् ।
घने कफे तु शिशिरं रूक्षं तिक्तोपसंहितम् ।
लेहः पैत्ते सिता धात्री क्षौद्रद्राक्षा हिमोत्पलैः ।
सकफे साब्दमरिचः सघृतः सानिले हितः ॥

मृद्वीकार्द्धशतं त्रिंशत्पिप्पलीः शर्करापलम् ।
लेहयेन्मधुना गोर्व्वा क्षीरपस्य शकृद्रसम् ॥
त्वगेलाव्योषमृद्वीकापिप्पलीमूलपौष्करैः ।
लाजमुस्ताशठीरास्नाधात्रीफलविभीतकैः ॥
शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिर्लेहो हृद्रोगकासहा ।
मधुरैर्जाङ्गलरसैर्यवश्यामाककोद्रवाः ॥
मुद्गादियूषैः शाकैश्च तिक्तकैर्मात्रया हिताः ।
घनश्लेष्मणि लेहाश्च तिक्तकामधुसंयुताः ॥
शालयः स्युस्तनुकफे षष्टिकाश्च रसादिभिः ।
शर्कराम्भोऽनुपानार्थं द्राक्षेक्षुस्वरसाः पयः ॥
काकोली बृहतीमेदाद्वयैः स वृषनागरैः ।
पित्तकासे रसक्षीरपेयायूषान् प्रकल्पयेत्" ॥
"पुनर्नवा शिवाटिका सरलकासमर्द्दाम्रता ।
पटोलबृहतीफणिज्झकरसैः पयः संयुतैः ॥
घृतं त्रिकटुना च सिद्धमुपयुज्य सञ्जायते ।
न कासविषमज्वरक्षयगुदाङ्कुरेभ्यो भयम्" ॥ * ॥
"दशमूलं स्वयङ्गुप्तां शङ्खपुष्पीं शठीं बलाम् ॥
हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ।
भार्गीं पुष्करमूलञ्च द्विपलांशान् यवाढकम् ॥
हरीतकीशतञ्चैकं जलेपञ्चाढके पचेत् ।
यवस्विन्ने कषायं तं पूतन्तच्चाभयाशतम् ॥
पचेद्गुड़तुलां दत्त्वा कुड़वञ्च पृथग्घृतात् ।
तैलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च माक्षिकात् ॥
लेहं द्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ।
तद्बलीपलितं हन्याद्वर्णायुर्बलवर्द्धनम् ॥
पञ्चकासान् क्षयं श्वासं सहिक्कं विषमज्वरम् ।
मेहगुल्मग्रहण्यर्शोहृद्रोगारुचिपीनसान् ॥
अगस्त्यविहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम्" ॥

इति आगस्त्यरसायनम् ॥ * ॥

"विधिश्च यक्ष्मविहितो यथावस्थं क्षते हितः ॥
निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्धे उरः शिरः ।
दाल्यते कासिनो यस्य सधूमानापिबेदिमान् ॥
द्विमेदा द्विबलायष्टीकल्कैः क्षौमे सुभाविते ।
वर्त्तिं कृत्वा पिबेद्धूमं जीवनीयघृतानुपः ॥
मनःशिला पलाशाजगन्धात्वक्क्षीरिनागरैः ।
तद्वदेवानुपानन्तु शर्करेक्षुगुड़ोदकम् ॥
पिष्ट्वा मनःशिलां तुल्यां मार्द्दया वटशृङ्गया ।
ससर्पिष्कं पिबेद्धूमं तित्तिरिप्रतिभोजनम् ॥
क्षयजे बृंहणं पूर्व्वं कुर्य्यादग्नेश्च बर्द्धनम् ।
बहुदोषाय सस्नेहं मृदुदद्याद्विरेचनम् ॥
शम्याकेन त्रिवृतया मृद्वीकारसयुक्तया ।
तिल्वकस्य कषायेण विदारीस्वरसेन च ॥
सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्त्या क्षीणदेहो विशोधनम् ।
पित्ते कफे धातुषु च क्षीणेषु क्षयकासवान् ॥
घृतं कर्कटकीक्षीरद्विबलासाधितं पिबेत् ।
विदारीभिः कदम्बैर्वा तालशस्यैश्च साधितम् ॥
घृतं पयश्च मूत्रस्य वैवर्ण्ये कृच्छ्रनिर्गमे ।
शूने सवेदने मेढ्रे पायौ सश्रोणिवङ्क्षणे ॥
घृतमण्डेन लघुनानुवास्यो मिश्रकेण वा ।
जाङ्गलैः प्रतिभुक्तस्य वर्त्तकाद्या विलेशयाः ॥
क्रमशः प्रसहास्तद्वत् प्रयोज्याः पिशिताशिनः ।
औष्ण्यात्तीक्ष्णत्वात् सरत्वाच्च स्रोतोभ्यश्च्यावयन्ति ते ॥
कफं शुद्धैश्च तैः पुष्टिं कुर्य्यात्सम्यग्वहन् रसः ।
चविकात्रिफलाभार्गीदशमूलैः सचित्रकैः ॥
कुलत्थपिप्पलीमूलपाठाकालयवैर्जले ।
शृतैर्नागरदुस्पर्शापिप्पलीशठिपौष्करैः ॥
पिष्टैः कर्कटशृङ्ग्या च समैः सर्पिर्विपाचयेत् ।
सिद्धेऽस्मिंश्चूर्णितौ क्षारौ द्वौ पञ्च लवणानि च ॥
दत्त्वा युक्त्यापिबेन्मात्रां क्षयकासनिपीड़ितः ।
कासमर्द्दाऽभयामुस्तापाठाकट्फलनागरैः ॥
पिप्पल्या कटुरोहिण्या काश्मर्य्याः स्वरसेन च ।
अक्षमात्रैर्घृतप्रस्थं क्षीरद्राक्षा रसाढके ॥
पचेच्छोषज्वरप्लीहसर्व्वकासहरं शिवम्" ॥ * ॥
"वृषव्याघ्री गुड़ूचीनां पञ्चमूलफलाङ्कुरान् ॥
रसकल्कैर्घृतं पक्वं हन्ति कासज्वरारुचीः" ।
"स्युर्दोषबद्धः कण्ठोरःस्रोतसाञ्च विशुद्धये ॥
प्रस्थोन्मिते यवक्वाथे विंशतिर्विजयाः पचेत् ।
स्विन्ना मृदित्वा तास्तस्मिन् पुराणात् षट्पलं गुड़ात् ॥
पिप्पल्या द्विपलं कर्षं मनोह्वाया रसाञ्जनात् ।
दत्त्वार्द्धाक्षं पचेद्भूयः स लेहः श्वासकासनुत्" ॥
"तद्वन्मरिचचूर्णं वा सघृतक्षौद्रशर्करम् ।
पथ्याशुण्ठी घनगुड़ैर्गुटिकां धारयेन्मुखे ॥
सर्व्वेषु श्वासकासेषु केवलं वा विभीतकम् ।
पत्रकल्कं घृतभ्रष्टं तिल्वकस्य सशर्करम् ॥
पेयावोत्कारिकाच्छर्द्दितृट्कासामातिसारनुत् ।
कण्टकारीरसे सिद्धो मुद्गयूषः सुसंस्कृतः ॥
स गौरामलकः साम्लः सर्व्वकासभिषग्जितम् ॥
वातघ्नौषधनिःक्वाथे क्षीरं यूषान् रसानपि ।
वैष्किरान् प्रातुदान् वैलान् दापयेत् क्षयकासिने ॥
क्षतकासे च ये धूमाः सानुपानानि दर्शिताः ।
क्षयकासेऽपि ते योज्या वक्ष्यन्ते यच्च यक्ष्मणि ॥
बृंहणं दीपनञ्चाग्नेः स्रोतसाञ्च विशोधनम् ।
व्यत्यासात् क्षयकासिभ्यो बल्यं सर्व्वं प्रशस्यते ॥
सन्निपातोद्भवो घोरः क्षयकासो यतस्ततः ।
यथादोषबलन्तस्य सन्निपातहितं हितम्" ॥
इति वाभटे चिकित्सास्थाने ३ अध्याये ॥ * ॥

अस्य सकारणसम्प्राप्तिकं लक्षणं चिकित्सितञ्च यथा,—

"तपसा यशसा धृत्या धिया च परयान्वितः ।
आत्रेयः कासशान्त्यर्थं सिद्धं प्राह चिकित्सितम् ॥
वातादिभिस्त्रयो ये च क्षतजः क्षयजस्तथा ।
पञ्चैते स्युर्नृणां कासा वर्द्धमानाः क्षयप्रदाः" ॥
"अधःप्रतिहतो वायुरूर्द्ध्वस्रोतः समाश्रितः ।
उदानभावमापन्नः कण्ठे सक्तस्तथोरसि ॥
आविश्य शिरसः खानि सर्व्वाणि प्रति पूरयन् ।
आभञ्जन्नाक्षिपन्देहं हनुमन्ये तथाक्षिणी ॥
नेत्रे पृष्ठमुरः पार्श्वे निर्भज्य स्तम्भयंस्ततः ।
शुष्को वा सकफो वापि कसनात् कास उच्यते ।
प्रतिघातविशेषेण तस्य वायोः सरंहसः ॥
वेदनाशब्दवैषम्यं कासानामुपजायते ।
रूक्षशीतकषायाल्पप्रमितानशनं स्त्रियः ॥
वेगधारणमायासो वातकासप्रवर्त्तकाः ।
हृत्पार्श्वोरःशिरःशूलस्वरभेदकरो भृशम् ॥
शुष्कोरःकण्ठवक्त्रस्य हृष्टलोम्नः प्रताम्यतः ।
निर्घोषदीनबलस्वनदौर्ब्बल्यक्षोभमोहकृत् ॥
शुष्ककासः कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्त्वाल्पतां व्रजेत् ।
स्निग्धाम्ललवणोष्णैश्च भुक्तमात्रे प्रशाम्यति ॥
ऊर्द्ध्ववातस्य जीर्णेऽन्ने वेगवान्मारुतो भवेत् ।
कट्वुष्णविदाह्यम्लक्षाराणामतिसेवनम् ॥
पित्तकासकरं क्रोधः सन्तापश्चाग्निसूर्य्यजः ।
पीतनिष्ठीवनाक्षित्वं तिक्तास्यत्वं स्वरामयः ॥
उरो धूमायनं तृष्णा दाहो मोहोऽरुचिर्भ्रमः ।
प्रततं कासमानश्च ज्योतींषीव च पश्यति ।
श्लेष्माणं पित्तसंसृष्टं निष्ठीवति च पैत्तिके ॥
गुर्व्वभिष्यन्दिमधुरस्निग्धस्वप्नाविचेष्टनैः ।
वृद्धः श्लेष्मानिलं बद्ध्वा कफकासं करोति हि ॥
मन्दाग्नित्वारुचिच्छर्द्दिपीनसोत्क्लेशगौरवैः ।
लोमहर्षास्यमाधुर्य्यक्लेदसंसदनैर्युतम् ॥
बृंहणं मधुरं स्निग्धं निष्ठीवति घनं कफम् ।
कासमानोऽतिरुग्वक्षः सम्पूर्णमिव मन्यते" ॥
"दुर्गन्धं हरितं रक्तं ष्ठीवेत् पूयोपमं कफम् ।
स्थानादुत्कासमानश्च हृदयं मन्यते च्युतम् ॥
अकस्मादुष्णशीतार्त्तो बह्वाशी दुर्ब्बलः कृशः ।
स्निग्धाच्छमुखवर्णत्वक् श्रीमद्दर्शनलोचनः ॥
पाणिपादतलौ श्लक्ष्णौ सततासूयको घृणी ।
ज्वरो मिश्राकृतिस्तस्य पार्श्वरुक् पीनसोऽरुचिः ।
भिन्नसङ्घातवर्चस्त्वं स्वरभेदोऽनिमित्ततः ।
इत्येषः क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः" ॥
"रूक्षस्यानिलजं कासं आदौ स्नेहैरुपाचरेत् ।
सर्पिर्भिर्वस्तिभिः पेयायूषक्षीररसादिभिः ।
वातघ्नसिद्धैः स्नेहाद्यैर्धूमैर्लेहैश्च युक्तितः ॥
अभ्यङ्गैः परिषेकैश्च स्निग्धैः स्वेदैश्च बुद्धिमान् ।
वस्तिभिर्बद्धविड्वातं शुष्कोर्द्ध्वं चोर्द्ध्वभक्तिकैः ॥
घृतैः सपित्तं सकफं जयेत् स्नेहविरेचनैः" ।
"पिप्पली पिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ।
धान्यपाठावचारास्ना यष्ट्याह्वक्षारहिङ्गुभिः ।
कोलमात्रैर्घृतप्रस्थाद्दशमूली रसाढ़के ॥
सिद्धां चतुर्थिकां पीत्वा पेयामण्डं पिबेदनु ।
तच्छ्वासकासहृत्पार्श्वग्रहणीदोषगुल्मनुत्" ॥
"शूषणं त्रिफलां द्राक्षां काश्मर्य्याणि परूषकम् ।
द्वे पाटे सरलं व्याघ्रीं स्वगुप्ताचित्रकं शठीम् ।
ब्राह्मीं तामलकीं मेदां काकनासां शतावरीम् ।
त्रिकण्टकां विदारीञ्च पिष्ट्वा कर्षसमं घृतात् ॥
प्रस्थं चतुर्गुणं क्षीरं सिद्धं कासहरं पिबेत् ।
ज्वरगुल्मारुचिप्लीहशिरोहृत्पार्श्वशूलनुत् ॥
कामलार्शोऽनिलाष्ठीला क्षतशोषक्षयापहम् ।
त्र्यूषणं नाम विख्यातमेतद्घृतमनुत्तमम्" ॥

इति त्र्यूषणाद्यं घृतम् ॥ * ॥

"द्रोणेऽपां साधयेद्रास्नां दशमूलीं शतावरीम् ।
पलिकां माषिकां शांस्तु कुलत्थान् वदरान् यवान् ।
तुलार्द्धञ्चाजमांसस्य पादशेषेण तेन च ।
घृताढ़कं समक्षीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥
सिद्धं तद्दशभिः कल्कैः नस्यपानानुवासनैः ।
समीक्ष्य वातरोगेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥
पञ्च कासान् शिरःकम्पं शूलं वङ्क्षणयोनिजम् ।
सर्व्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च सप्लीहोर्द्ध्वानिलान् जयेत्" ।

"दशमूलीं स्वयङ्गुप्तां शङ्खपुष्पीं शठीं बलाम् ।
हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ॥
ार्गीं पुष्करमूलञ्च द्विपलांशयवाढ़कम् ।
हरीतकीशतञ्चैकं जलपञ्चाढ़के पचेत् ॥
ावे स्विन्ने कषायन्तम्पूतन्तञ्चाभयाशतम् ।
ाचेत् गुड़तुलां दत्त्वा कुड़वञ्च पृथग् घृतात् ॥
ात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते चमाक्षिकात् ॥
ह्यात्द्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ॥
दलीपलितं हन्ति वर्णायुर्बलवर्द्धनम् ।
ास्वकासान् क्षयं कासं हिक्कां सविषमज्वराम् ॥
न्याक्षयार्शोग्रहणीहृद्रोगारुचिपीनसान् ।
ागस्त्यविहितं श्रेष्ठं रसायनमिदं शुभम्" ॥

इत्यगस्त्यहरीतकी ॥ * ॥

शिरसः सदने स्रावे नासाया हृदि ताम्यति ।
ासप्रतिश्यायरसे धूमं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥
शाङ्गुलोन्मितां नाड़ीं अथवाष्टाङ्गुलोन्मिताम् ।
ारावसंपुटच्छिद्रे कृत्वाष्टाक्षां विचक्षणः ॥
देषनं मुखेनैव कासवान् धूममापिबेत् ।
ुरः केवलं प्राप्तं मुखेनैवोद्वमेत् पुनः ॥
ह्यस्य तैक्ष्ण्यादि्च्छिप्य श्लेष्माणमुरसि स्थितम् ।
ष्कृष्य शमयेत् कासं वातश्लेष्मसमुद्भवम्" ॥
मनःशिलालमधुकमांसीमुस्तेङ्गुदैः पिबेत् ।
ं तस्यानु च क्षीरं सुखोष्णं सगुड़ं पिबेत् ॥
च कासान् पृथग्दोषसन्निपातोद्भवान् जयेत् ।
ाह्य पथ्यंसंसिद्धानन्यैर्योगशतैरपि" ॥
नःशिलैलामरिचक्षाराञ्जनकुटन्नटैः ।
ालोचनशैवालक्षौमनक्तकरोहिषैः ॥
वंकल्पेन धूमोऽयं सानुपानो विधीयते ।
लं मनःशिला तद्वत् पिप्पलीनागरैः सह ॥
ङ्गुदीवृहत्यौ द्वे तालमूलं मनःशिला ।
र्पासास्थ्यश्वगन्धा च धूमः कासविनाशनः" ॥
त्तिके स कफे कासे वमनं सर्पिषा हितम् ।
ा मदनकाश्मर्य्यमधूककषायितैर्जलैः ॥
ाङ्कफलकल्कैर्वा विदारीक्षुरसायुतैः ।
दोषस्ततः शीतं मधुरञ्च क्रमं भजेत् ॥
तनुकफे कासे त्रिवृतां मधुरैर्युताम् ।
ाहनकफे तिक्तैर्विरेकार्थे युतां भिषक् ॥
र्कराचन्दनद्राक्षा मधुधात्रीफलोत्पलैः ।
समुस्तमरिचः सकफे सघृतोऽनिले ॥
ोकार्द्धशतं त्रिंशत् पिप्पलीशर्करापलम् ।
येन्मधुना गोर्व्वा क्षीरपस्य शक्रद्रसम्" ॥
ङ्गिनं वमनैरादौ शोधयेत् कफकासिनम् ।
न्नैः कटुरूक्षोष्णैः कफघ्नैश्चाप्युपाचरेत् ॥
ालीक्षारिकैर्यूषैः कौलत्थं मूलकस्य च ।
यन्नानि भुञ्जीत रसैर्व्वा कटुकान्वितैः" ॥
ामर्द्दाश्वविट्भृङ्गराजोवार्त्ताकुजारसाः ।
ैद्राः कफकासघ्नाः सुरस्यासितस्य च" ॥
कासाभिभूतानां वृत्तिः स्यात् पित्तकासिकी ।
सर्पिर्मधुप्राया संसर्गे तु विशेषणम् ॥
पित्तादिर्तेऽभ्यङ्गो गात्रभेदेघृतैर्हितः ।
र्विवतरोगघ्नैः पीड्यमाने च वायुना ॥
र्शार्त्तिषु पानं स्याज्जीवनीयस्य सर्पिषः ।
सदाहं कासिनो रक्तं ष्ठीवतः सबलेऽनिले ।
मांसोचितेभ्यः कामेभ्यो लावादीनां रसा हिताः" ॥
"निष्टत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्ध उरः शिरः ।
दाल्यते कासिनो यस्य सधूमान्नापिबेदिमान् ॥
द्वे मेदे मधुकं द्वे च बलेतैः क्षौमनक्तकैः ।
वर्त्तितैर्धूममापीय जीवनीयघृतं पिबेत्" ॥
"सम्पूर्णरूपं क्षयजं दुर्बलस्य विवर्ज्जयेत् ।
नवोत्थितं बलवतः प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम्" ॥
"पित्ते कफे च संक्षीणे परिक्षीणेषु धातुषु ।
घृतं कर्कटकीक्षीरद्विबलासाधितं पिबेत्" ॥
"क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः ।
क्षतकासेऽपि तानेव यथावस्थं प्रयोजयेत्" ॥
"सन्निपातभवोऽप्येष क्षयकासः सुदारुणः ।
सन्निपातहितं तस्मात् सदा कार्य्यं भिषग्जितम् ॥
दोषानुबलयोगाच्च हरेद्रोगबलाबलम् ।
कासेष्वेषु गरीयांसं जानीयादुत्तरोत्तरम्" ॥

इति चिकित्सास्थाने २२ अध्याये चरकेणोक्तम् ॥ * ॥

कासस्य निदानसम्प्राप्तिलक्षणसहितं प्राग्रूपं चिकित्सितञ्च यथा,—

"उक्ता ये हेतवो नृणां रोगयोः श्वासहिक्कयोः ।
कासस्यापि च ते ज्ञेयास्तत्र वोत्पत्तिहेतवः" ॥

"स वातपित्तप्रभवः कफाच्च
क्षतात्तथान्यः क्षयजोऽपरश्च ।
पञ्चप्रकारः कथितो भिषग्भि-
र्विवर्द्धितो यक्ष्मविकारकृत्स्यात् ॥
भविष्यतस्तस्य तु कण्ठकण्डू-
र्भोज्योपरोधोगलतालुलेपः ।
स्वशब्दवैषम्यमरोचकोऽग्नि-
सादश्च लिङ्गानि भवन्त्यमूनि" ॥
"वृद्धत्वमासाद्य भवत्यथो वै
याप्यन्तमाङ्क्षभिषजस्तु कासम् ॥
शृङ्गीवचा कट्फलकत्तृणाब्द-
धान्याभयाभार्ग्यमराङ्कविश्वम् ।
उष्णाम्बुना हिङ्गुयुतं तु पीत्वा-
बद्धास्यमप्याशु जहाति कासम् ॥
फलत्रिकव्योषविड़ङ्गशृङ्गी
रास्नावचापद्मकदेवकाष्ठैः ।
लेहः समैः क्षौद्रसिताघृताक्तः
कासं निहन्यादचिरात्सुदीर्णम् ॥
पथ्यां सितामामलकानि लाजां
समागधीञ्चापि विचूर्ण्य शुण्ठीम् ।
सर्पिर्मधुभ्यां विलिहीतकासी
स सैन्धवां वोष्णजलेन कृष्णाम् ॥
खादेद्गुड़ं नागरपिप्पलीभ्यां
द्राक्षाञ्च सर्पिर्मधुनावलिह्यात् ।
द्राक्षां सितां मागधिकाञ्च तुल्याम्
सशृङ्गवेरं मधकन्तुगञ्च ॥
लिह्यादघृतक्षौद्रयुतां समांशां
सितोपलां वा मरिचांशयुक्ताम् ।
धात्रीकणाविश्वसितोपलाश्च
सचूर्ण्य मण्डेन पिबेच्च दध्ना ॥
हरेणुकां मागधिकाञ्च तुल्याम्
दध्ना पिबेत् कासगदाभिभूतः" ॥
"पिबेच्च सीधुं मरिचान्वितं वा
तेनाशु कासं शममभ्युपैति ।
द्राक्षाम्बुमञ्जिष्ठपुराङ्कथाभिः
क्षीरं श्रुतं माक्षिकसंप्रयुक्तम् ॥
निदिग्धिकानागरपिप्पलीभिः
खादेच्च मुद्गान् मधुना सुसिद्धान् ।
उत्कारिकां सर्पिषि नागराढ्याम्
पक्वा समूलैस्त्रुटिकोलपत्रैः ॥
एभिर्निषेवेत कृताञ्च पेयाम्.
तन्वीं सुशीतां मधुना विमिश्राम् ।
यत्क्षीरि सर्पिर्विहितं षड़ङ्गम्
तद्वातकासं जयति प्रसह्य ॥
विदारि गन्धादिकृतं घृतं वा
रसेन वा वासकजेन पक्वम् ।
विरेचनं स्नैहिकमत्र चोक्त-
मास्थापनञ्चाप्यनुवासनञ्च ॥
धूमं पिबेत् स्नैहिकमप्रमत्तः
पिबेत् सुखोष्णं घृतमेव चात्र ।
हिता यवागवश्च रसेषु सिद्धाः
पयांसि लेहाः स घृतास्तथैव ॥
प्रच्छर्द्दनं कायशिरो विरेका
स्तथैवधूमाकवलग्रहाश्च ।
उष्णाश्च लेहाः कटुकानि हन्युः
कफं विशेषेण विशोषणं वा" ॥
"खर्ज्जूरभार्गीमगधापियाल-
मधूलिकैलामलकैः समांशैः ।
चूर्णं सिताक्षौद्रघृतप्रगाढ़-
म्लीन् हन्ति कासानुपयुज्यमानः" ॥
"प्रस्थत्रयेणामलकीरसस्य
शुद्धस्य दत्त्वार्द्धतुलां गुड़स्य ॥
चूर्णीकृतैर्ग्रन्थिकचव्यजीर-
व्योषेभकृष्णा ह पुषाजमोदैः ।
विड़ङ्गसिन्धुत्रिफलायमानी
पाठाग्निधान्यैश्च पिचुप्रमाणैः ॥
दत्त्वा त्रिवृच्चूर्णपलानि चाष्टा-
वष्टौ च तैलस्य पचेद्यथावत् ।
तम्भक्षयेदक्षफलप्रमाणम्
यथेष्टचेष्टं त्रिसुगन्धि युक्तम् ॥
अनेन सर्व्वे ग्रहणी विकाराः
स श्वासकासस्वरभेदशोथाः ।
शाम्यन्ति चायं चिरमन्तरग्ने-
र्हतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः ॥
स्त्रीणाञ्च बन्ध्यामयनाशनः स्यात्
कल्याणको नाम गुड़ः प्रतीतः" ॥

इति कल्याणको गुड़ः ॥ * ॥

"कुलीर शुक्ती चटकैणलावा-
ञ्छिःकाथ्य वर्गैर्मधुरैस्तथान्यैः ॥
पचेद्घृतं तत्तु निषेव्यमानम्
हन्यात् क्षतोत्थं क्षयजञ्च कासम्" ॥

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ५२ अध्याये ॥ * ॥

"पारदं गन्धकं शुद्धं मृतलौहञ्च टङ्कणम् ।
रास्नां विडङ्गत्रिफला देवदारुकचित्रकम् ।
अमृतां पद्मकं क्षौद्रं विषञ्चैः विचूर्णयेत् ।
द्विगुञ्जं वातकासार्त्तिः सेवयेदमृतार्णवम्" ॥

इति अमृतार्णवो रसः ॥ * ॥

"भस्मताम्राभ्रकान्तानां कासमत्सरदचो रसैः ।
मुनिनिर्वैतसाम्लेन दिनं मद्यं प्रयत्नतः ॥
निष्काद्धं पित्तकासार्त्तो भक्षयेच्च दिनत्रयम् ।
श्वासकासाग्निमान्द्यञ्च क्षयकासं निहन्त्यति" ॥

इति पित्तकासान्तको रसः ॥ * ॥

"सुशुद्धं पारदं गन्धं प्रत्येकं शुक्तिसम्मितम् ।
ततः कज्जलिकां कृत्वा मर्दयेच्च पृथक् पृथक् ॥
विम्बाग्निमन्थश्योनाककाश्मर्य्यैः पाटला बला ।
मुस्तं पुनर्नवा धात्री वृहतीद्वयपत्रकम् ॥
विदारी वङ्गपुष्पी च एषां कर्षरसैः पृथक् ।
सुवर्णं रजतं ताम्रं प्रत्येकं शाणमानकम् ॥
पलमात्रन्तु कृष्णाभ्रं तदर्द्धन्तु शिलाकृयम् ।
जातीकोषफलं मांसी तालीशैला लवङ्गकम् ।
प्रत्येकं कोलमानन्तु वासानीरैर्विमर्दयेत् ।
शोषयित्वा ततः पश्चाद्विदारी रसमर्दितः ॥
त्रिगुञ्जां तां वटीं खादेत्पिप्पली मधुसंयुताम् ।
नाम्ना नित्योदयश्चायं रसो विष्णुविनिर्म्मितः ॥
पञ्च कासान्निहन्त्याशु चिरकालसमुद्भवम् ।
राजयक्ष्माणमत्युग्रमित्यादि बहवो गुणाः" ॥

इति नित्योदयो रसः ॥ * ॥

"शुद्धं कृष्णाभ्रचूर्णद्विपलपरिमितं
शाणमानं यदन्यत्
कर्पूरं जातिकोषं सजलमिभकणा-
तेजपत्रं लवङ्गम् ।
मांसीतालीशचोचं गजकुसुमगदं-
धातकीचेति तुल्यम्
पथ्याधात्री विभीतं त्रिकटुरपि पृथक्
त्वर्द्धशाणं द्विशाणम् ॥
एला जातीफलाख्यं क्षितितलविधिना
शुद्धगन्धस्य कोलम्
कोलार्द्धं पारदस्य प्रतिपदविहितं
पिष्टमेकत्र मिश्रम् ।
पाणीयेनैवकार्य्याः परिणतचणक-
स्विन्नतुल्याश्च वट्यः
प्रातःखाद्यास्ततस्तदनु खलु कियत्
शृङ्गवेरं सपर्णम् ॥
पाणीयं पीतमन्ते ध्रुवमपहरति-
क्षिप्रमेतान् विकारान्
कोष्ठे दुष्टाग्निजातान् ज्वरमुदरगजं-
राजयक्ष्मक्षतञ्च ।
कासं श्वासं सशोथं नयनपरिभवं·
मेहमेदो विकारान्
हन्यादामानिलोत्थान् कफपवनकृतान्
पित्तरोगान् विशेषान् ॥
बल्योवृष्यश्च योगस्तरुणकरवरः-
सर्व्वरोगप्रशस्तः
पथ्यं मांसैश्च यूषैर्घृतपरिलुलित-
गव्यदुग्धञ्च भूयः ।
भोज्यो योज्यो यथेष्टं ललितललनया-
दीयमानो मुदा यत्
शृङ्गाराभ्येणकामी युवतिजनशता-
भोगयोगादतुष्टः ॥
वर्ज्यं शाकाम्लमादौ न च कतिपयचित्-
स्वेच्छया भोज्यमानः" ॥

इति शृङ्गाराभ्रः ॥ * ॥

"जीर्णं सुवर्णं लौहं वा यच्चैव प्रदीयते ।
तदायं सर्व्वरोगाणां सार्व्वभौमो न संशयः" ॥

इति सार्व्वभौमो रसः ॥ * ॥

"त्रिकटु त्रिफलाधान्यं चव्यं चित्रकसैन्धवम् ।
दिव्यौषधिहतञ्चापि सर्व्वतुल्यन्तयोरजः ॥
नवगुञ्जाप्रमाणेन वटिकां कारयेद्भिषक् ।
प्रातःकाले शुचिर्भूत्वा चिन्तयित्वामृतेश्वरीम् ॥
एकैकां वटिकां खादेत् रक्तोत्पलरसप्लुताम् ।
नीलोत्पलरसैर्व्वापि कुलत्थस्य रसेन वा ॥
निहन्ति विविधं कासं दोषत्रयसमुद्भवम् ।
वातिकं पैत्तिकञ्चैव गरदोषसमुद्भवम् ।
सरक्तमथवा रक्तं कासश्वाससमन्वितम् ॥
टङ्दाहभ्रमशूलघ्नी रुच्या वह्निप्रदीपनी ।
बलवर्णकरी वृष्या जीर्णज्वरविनाशिनी ॥
इयं चन्द्रामृता नाम्ना चन्द्रनाथेन निर्म्मिता ।
वासागुडूचिका भार्गी मुस्तकं कण्टकारिका ॥
भोजनान्ते प्रकर्त्तव्या वटिका कार्य्यसिद्धये" ॥

इति श्रीचन्द्रामृता वटी ॥ चन्द्रामृतं लौहमित्यपि पाठः ॥ * ॥

"रसगन्धकलौहानां प्रत्येकं कार्षिकं क्षिपेत् ।
टङ्कणस्य पलं दत्त्वा मरिचस्य पलार्द्धकम् ॥
त्रिकटुत्रिफलाचव्य धान्यजीरकसैन्धवम् ।
प्रत्येकं तोलकं ग्राह्यं छागीदुग्धेन पेषयेत् ॥
नवगुञ्जाप्रमाणेन वटिकां कारयेद्भिषक् ।
प्रातःकाले शुचिर्भूत्वा चिन्तयित्वामृतेश्वरीम् ॥
एकैकां वटिकां खादेत् रक्तोत्पलरसप्लुताम् ।
नीलोत्पलरसेनापि कुलत्थस्य रसेन वा ॥
निहन्ति विविधं कासं वातरक्तकफोद्भवम् ।
सरक्तमथवा रक्तं ज्वरश्वाससमन्वितम् ॥
हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च जीर्णज्वरविनाशनः ।
चन्द्रामृतरसो नाम चन्द्रनाथेन भाषितः" ॥

इति वृहच्चन्द्रामृतो रसः ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे कासरोगाधिकारे ॥ * ॥ * ॥

अथ कासपथ्यम् ॥

"स्वेदो विरेचनं छर्द्दिर्धूमपानं समाशनम् ।
शालिषष्टिकगोधूमश्यामाकयवकोद्रवाः ॥
आत्मगुप्ता माषमुद्गकुलत्थानां रसाः पृथक् ।
ग्राम्यौदकानूपधन्वमांसानि विविधानि च ॥
सुरा पुरातनं सर्पिश्छागञ्चापि पयो घृतम् ।
वास्तुकं वायसी शाकं वार्त्ताकुं बालमूलकम् ॥
कण्टकारी कासमर्द्दो जीवन्ती सुनिषण्णकम् ।
द्राक्षाविम्बी मातुलुङ्गं पौष्करं वासकस्तुटिः ॥
गोमूत्रं शुनं पथ्या व्योषपुष्पोदकं मधु ।
नाशा दिवसनिद्रा च लघून्यन्नानि यानि च ।
पथ्यमेतद्यथा दोषमुक्तं कासगदातुरे" ॥

अथापथ्यमाह ॥

"वस्तिं नस्यमसृङ्मोक्षं व्यायामं दन्तघर्षणम् ।
आतपं दुष्टपवनं रजोमार्गनिषेवणम् ॥
विष्टम्भीनि विदाहीनि रूक्षाणि विविधानि च ।
शकृन्मूत्रोद्गारकासवमिवेगनिधारणम् ॥
मत्स्यं कन्दं सर्षपञ्च तुम्बीफलमुपोदिकाम् ।
दुष्टाम्बु चान्नपानञ्च विरुद्धान्यशनानि च ॥
गुरुशीतञ्चान्नपानं कासरोगी परित्यजेत्" ॥

इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ कासरोगाधिकारः ॥ कासृत्वम्।' इत्यमरटीकायां भरतः ॥ शोभाञ्जनः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

कासकन्दः, पुं, (कासहेतुः कन्दः ।) कासालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कासघ्नी, स्त्री, (कासं हन्ति । कास + हन् + टक् । स्त्रियां ङीप् ।) कण्टकारी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कण्टकारीशब्देऽस्या गुणादिविवरणं ज्ञेयम् ॥)

कासजित्, स्त्री, (कासं जयतीति । कास + जि + क्विप् ।) भार्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कासनाशिनी, स्त्री, (कासं नाशयतीति । कास + नश + णिच् + णिनिः ।) कर्कटशृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कासन्दीवटिका, स्त्री, (कासं द्यति नाशयतीति । दो + कः ततो ङीष् । कासन्दीं वटति वटि तन्नाम्ना प्रकाशते इत्यर्थः । वट + ण्वुल् । टाप् अत इत्वम् । कासन्दीवटिका इति पारिभाषिक नाम्ना आख्यायते वा ।) वेसवारविशेषः । गोटा कासुन् इति भाषा । अस्या गुणाः । हृद्यत्वम् । वातश्लेष्मरोगनाशित्वम् । रुच्यग्निकारित्वम् । वायु मलानुलोमकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कासमर्द्दः, पुं, (कासं मृद्नाति । कास + मृद् + "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) पेषितजल मिश्रितवस्त्रगलितवेसवारः । इति पाकराजेश्वरः । कासुन्दी इति ख्यातः । गुल्मभेदः । इत्यमरभरतौ । काल कासुन्दा इति भाषा ॥ शेषस्य पर्य्यायः । अरिमर्द्दः २ कासारिः ३ कासमर्द्दकः ४ काल ... कनकः ६ जरणः ७ दीपनः ८ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । कफवात जीर्णकासपित्तनाशित्वम् । पाचकत्वम् । कण्ठ शोधनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्निदीपन त्वम् । स्वादुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अस्य पत्र गुणाः । रुचिकारित्वम् । शुक्रवर्द्धकत्वम् । कास विषरक्तकफवातपित्तनाशित्वम् । मधुरत्वम् । पा चनत्वम् । कण्ठशोधनत्वम् । लघुत्वम् । विशेषतः कासहरत्वम् । ग्राहकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कासमर्द्दनः, पुं, (कासं मृद्नाति । कास + मृद + कर्त्तरि ल्युः । कासस्य मर्द्दनो वा ।) पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कासरः, पुं, (के जले आसरति । आ + सृ + अच् महिषस्य प्रायेण जलवासासक्तत्वम् ।) महिषः । इत्यमरः ।२।५।४॥ (यथा, आर्य्यासप्तशती ।४२।

"व्यारोधं मानिन्यास्तमोदिवः कासरं कलमभूमिः।
वडमर्णि च नलिन्याः प्रभातसन्ध्यापसारयति" ॥)

ासारः,पुं, (कास + "तुषारादयश्च" उणां ३।१३९ इति आरन् प्रत्ययः। कस्य जलस्य आसारो यत्र वा। अथवा कासं शब्दं ऋच्छति प्राप्नोति जलगमनपतनादिकाले। ऋ + "कर्म्मण्यण्" ।३।२।१। इति अण्।) सपद्मो निष्पद्मो वा महाजलाशयः। सरोवरः। इत्यमरः।१।१०।२८॥ (यथा,— गीतगोविन्दे २।२०।
"दुरालोकस्तोकस्तवकनवकाशोकलतिका-
विकाशः कासारोपवनपवनोऽपि व्यथयति" ॥)

ासारिः, पुं, (कासस्य अरिः नाशकः।) कासमर्द्दः। इति राजनिर्घण्टः ॥

ासालुः, पुं, (कासहेतुः कासजनको वा आलुः।) कन्दविशेषः। कोकणदेशे प्रसिद्ध आलुविशेषः। तत्पर्य्यायः। कासकन्दः २ कन्दालुः ३ आलुकः ४ आलुः ५ विशालपत्रः ६ पत्रालुः ७। अस्य गुणाः। उग्रत्वम्। कटुवातश्लेष्मामयारोचकनाशित्वम्। स्वादुत्वम्। पथ्यत्वम्। अग्निदीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

ासीसं,क्ली, (कासीं क्षुद्रकासं स्यति नाशयतीति। सो + कः।) उपधातुविशेषः। हिराकसी इति भाषा। (यथा सुश्रुते सूत्रे ३६ अध्याये।
"कासीसकटुरोहिण्योर्जातीकन्दहरिद्रयोः" ॥)
तत्पर्य्यायः। धातुकासीसम् २ खेचरम् ३ धातुशेखरम् ४। इति हेमचन्द्रः ॥ केसरम् ५ हंसलोमशम् ६ शोधनम् ७ पांसुकासीसम् ८ शुभ्रम् ९। अस्य गुणाः। कषायत्वम्। शिशिरत्वम्। विषकुष्ठक्रमिखर्ज्जूनाशित्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। कान्तिवर्द्धनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ (विस्तृतविवरणमस्य काशीशशब्दे ज्ञेयम् ॥)

ासूः, स्त्री, (कशति कुत्सितशब्दं गच्छतीति। कश गतौ + "णित् कशिपद्यतेः"। उणां १।८७। इति ऊः पृषोदरादित्वात् सत्वम्।) विकलवाक्। शक्तयस्त्रम्। इति मेदिनी॥ (कासते प्रकाशते इति कास् + ऊ।) दीप्तिः। भाषा। इति शब्दरत्नावली ॥ रोगः। बुद्धिः। इति हेमचन्द्रः ॥

ाहका, स्त्री, (काहला इति। पृषोदरादित्वात् लस्य कः।) काहलावाद्यम्। इति द्विरूपकोषः ॥

ाहलं, क्ली, (कुत्सितं अस्पष्टमव्यक्तं हलं वाक्यं ध्वनिर्वा यत्र। विलेखनार्थकस्यापि हलधातोरन्यधातूनामनेकार्थत्वात् तथात्वम्।) 'अव्यक्तवाक्यम्। इति हेमचन्द्रः ॥

ाहलः, पुं, (कुत्सितं यथा स्यात् तथा हलति। लिखति नखैर्भूमिमिति शेषः। हल + अच्। कोः कादेशः।) कुक्कुटः। शब्दमात्रम्। इति मेदिनी ॥ विड़ालः। इति शब्दमाला ॥ हहढक्का। तत्पर्य्यायः। महानादः २। इति हारावली ॥

ाहलः, त्रि, (केन जलेन अहलः अस्पृष्टः।) शुष्कः। भृशम्। खलः। इति मेदिनी ॥

ाहला, स्त्री, (कुत्सितं अव्यक्तं वा हलति शब्दं करोति। हल + अच् टाप् च।) वाद्यभाण्डभेदः। (ईषदपि न हलं कुत्सितं अङ्गं यस्याः। कोः कादेशः।) अप्सरोविशेषः। इति मेदिनी ॥

काहलापुष्पः, पुं, (काहलाकृतिरिव पुष्पमस्याः।) धुस्तूरः। इति शब्दमाला ॥

काहली,स्त्री, (कं सुखं आहलति ददातीति। आ + हल + इन्। ततो ङीप्।) तरुणी। युवती। इति मेदिनी ॥

काहारकः, पुं, (कुत्सितं शिविकादिकमालम्ब्य जीवनयात्रामाहरति। आ + हृ + ण्वुल्।) शिविकावाहकजातिः। काहार इति वेहारा इति च भाषा। यथा,—
"तथा गारुड़िका वीराः क्षुरकर्म्मोपजीवकाः।
व्याधाः काहारकाः पुष्टाः क्षणं संवाहयन्ति ये" ॥
इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्व्वणि १० अध्यायः ॥

काही, स्त्री, (केन वायुना आहन्यते। आ + हन् + डः ङीप्। यद्वा कं सुखं आहन्ति ददाति प्रापयति। आ + हन् + अन्तर्णिजन्तात् डः। ङीप् च।) कुटजवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कि र लि ज्ञाने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्रादिं-परं-सकं-सेट्।) र वैदिकः। लि चिकेति। इति दुर्गादासः ॥

किं, व्य, किम्। इति मेदिनी ॥ (यथा विष्णुपुराणे १ मांशे १७।२४।
"न केवलं तात ! मम प्रजानां
स ब्रह्मभूतो भवतश्च विष्णुः।
धाता विधाता परमेश्वरश्च
प्रसीद कोपं कुरुषे किमर्थम्" ॥)

किं, [म्] त्रि, जिज्ञासार्थम्। कि इति भाषा। सर्व्वनामकिम्शब्दस्य क्लीवलिङ्गे रूपमिदम्। इति व्याकरणम् ॥ अस्यार्थान्तराणि किम्शब्दे द्रष्टव्यानि ॥ (सर्व्वशब्दमयत्वात् विष्णुः। यथा, महाभारते १३।१४९।९१।
"एको नैकः सवः कः किं यत्तत्पदमनुत्तमम्" ॥)

किंवदन्तिः, स्त्री, (किं + वद + झिच्।) किंवदन्ती। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

किंवदन्ती,स्त्री,(किम् + वद + झिच् ङीष् च।) जनश्रुतिः। सत्यमसत्यं वा लोकवादः। इत्यमरः। १।६।७॥ ("अस्ति किलैषा किंवदन्ती अस्माकं कुले कालरात्रिकल्पा विद्या नाम राक्षसी समुत्पत्स्यते"। इति प्रबोधचन्द्रोदयनाटकम् ॥)

किंवा, व्य, (किम् च वा च। इति द्वन्द्वसमासः।) विकल्पः। अथवा। तत्पर्य्यायः। उताहो २ यदि वा ३ यद्वा ४ नेति ५। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

किंशारुः, पुं, (किं किञ्चित् कुत्सितं वा शृणातीति शॄ हिंसायां + "किञ्जरयोः श्रिणः"। उणां १।४। इति ञुण्।) शस्यशूकम्। शुँया इति भाषा। इत्यमरः।२।९।२१॥ वाणः। कङ्कपक्षी। इति मेदिनी ॥

किंशुकः, पुं, (किञ्चित् अवयवैकदेशः शुक इव शुकतुण्डाभपुष्पत्वात् तथात्वमिति बोध्यम्।) पलाशवृक्षः। इत्यमरः।२।४।२९॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
"पलाशः किंशुकः पर्णो यज्ञियो रक्तपुष्पकः।
क्षारश्रेष्ठो वातहरो ब्रह्मवृक्षः समिद्वरः" ॥
यथा गोः रामायणे ६।६८।३१।
"तयोः क्षतजगौ देहौ शुशुभाते महात्मनोः।
पुष्पिताविव निष्पत्रौ यथा शाल्मलिकिंशुकौ" ॥
तत्पुष्पादयोऽपि। यथा चाणक्ये ७।
"रूपयौवनसम्पन्ना विशालकुलसम्भवाः।
विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः" ॥)
विवरणमस्यान्यत् पलाशशब्दे ज्ञातव्यम् ॥ नन्दीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

किंशुलुकः, पुं, (किंशुक + निपातनात् साधुः।) पलाशवृक्षविशेषः। इति शब्दरत्नावली ॥

किकिः, पुं, (कक + इन्। पृषोदरादित्वात् आदेरित्वम्।) किकीदिविः। इति शब्दमाला। नारिकेलः। इति राजनिर्घण्टः ॥

किकिदिविः, पुं, (किकीति अस्फुटनादेन दीव्यतीति। दिव् + इन्।) चाषपक्षी। इति शब्दमाला ॥

किकीदिवः, पुं, (किकीति अव्यक्तशब्देन दीव्यति। दिव + कः।) चाषपक्षी। इति शब्दमाला ॥

किकीदिविः, पुं, (किकी इति अस्फुटनादं कुर्व्वन् दीव्यति। "कविदृष्विष्कविस्थवि किकीदिविः"। उणां ४।५६ इति क्विन् निपातनात् सिद्धम्।) स्वर्णचातकः। सोणाचड़ा इति भाषा। नीलकण्ठ इति क्वचित् ख्यातः। इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः। चाषः २। इत्यमरः।२।५।१६॥ चासः ३ किकीदीविः ४। इति भरतः ॥ किकी ५ दिविः ६। इति स्वामी ॥ किकिः ७ किकिदिवः ८ किकिदीविः ९। इति शब्दमाला ॥ किकीदिवः १० स्वर्णचूड़ः ११ इति जटाधरः ॥

किकीदीविः, पुं, (किकी इत्यव्यक्तशब्देन दीव्यति क्रीड़ति। निपातनात् दीर्घत्वे साधुः।) चाषपक्षी। इति शब्दमाला ॥

किखिः, स्त्री, (खदति हिनस्ति। खद हिंसायां निपातनात् साधुः।) लघुशृगालः। इति हेमचन्द्रः ॥ ख्याँकशेयालि इति भाषा ॥

किखिः, पुं, (किखिरिति कुत्सितशब्दं करोति यः।) कपिः। इति भूरिप्रयोगः ॥

किङ्करः, त्रि, (किञ्चित् करोति। दिवाविभेत्यत्र किं यत्तद्बहुष्वित्यच्।) दासः। इत्यमरः।२।१०।१७॥ (यदुक्तं पुराणे।
"विप्रस्य किङ्करो भूपो वैश्यो भूपस्य भूमिप !।
सर्व्वेषां किङ्कराः शूद्रा ब्राह्मणस्य विशेषतः" ॥)

किङ्किणी, स्त्री, (किमपि किञ्चिद् वा कणति। कण शब्दे + इन् + ङीप् च। पृषोदरात् साधुः।) कट्याभरणविशेषः। घाघर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। क्षुद्रघण्टिका २। इत्यमरः।२।६।११०॥ कङ्कणी ३। इति भरतः ॥ किङ्किणिका ४ किङ्किणिः ५। इति केचित् ॥ क्षुद्रघण्टी ६ प्रतिसरा ७ किङ्किणीका ८ कङ्कणिका ९ क्षुद्रिका १०। इति शब्दरत्नावली ॥ घर्घरी ११। इति जटा-

धरः ॥ (यथा, महाभारते १३ । ५३ । ३१ ।
"किङ्किणीखननिर्घोषो युक्तस्तोरणकल्पनैः" ॥)
विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

किङ्किरं, क्ली, (किं कुत्सितं मदवारि किरति विक्षिपति । कॄ + कः ।) गजकुम्भः । इति सारस्वतः ॥

किङ्किरः, पुं, (किमपि अनिर्व्वचनीयं मधुरास्फुटं किरति रौति । किञ्चित् किरति क्षिपति चित्तं विरहिणां वा ।) कोकिलः । भ्रमरः । घोटकः । कामदेवः । इति सारस्वतः ॥

किङ्किरा, स्त्री, (किञ्चित् कुत्सितं वा किरति शरीरात् निःसरति । किं + कॄ + कः टाप् च ।) रक्तम् । इति सारस्वतः ॥

किङ्किरातः, पुं, (किङ्किरं रक्तवर्णत्वं अतति पुष्पकाले निरन्तरं प्राप्नोति । अत + अण् ।) अशोकवृक्षः । कामदेवः । शुकपक्षी । कोकिलः । इति सारस्वतः ॥ रक्ताम्लानः । राङ्गा झाँटी इति भाषा । इति जटाधरः ॥ पुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । हेमगौरः २ पीतकः ३ पीतभद्रकः ४ विप्रलोभी ५ पीताम्लानः ६ षट्पदानन्दः ७ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । कफवायुकण्डुशोथरक्तत्वग्दोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।
"किङ्किरातो हेमगौरः पीतकः पीतभद्रकः ।
किङ्किरातो हिमस्तिक्तः कषायश्च हरेदसौ ॥
कफपित्तपिपासास्रदाहशोथवमिक्रिमीन्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥

किङ्किरालः, पुं, (किङ्किराय रक्तत्वाय अलति । पर्य्याप्नोति । अल + अच् । किङ्किरेण रक्तत्वेनालति वा ।) वर्व्वूरवृक्षः । इति वैद्यकम् ॥

किङ्किरी, [न्] पुं, (किङ्किरं रक्तवर्णफलमस्त्यस्मिन् अस्य वा । किङ्किर + इनिः ।) विकङ्कतवृक्षः । इति जटाधरः ॥ वँइचि इति भाषा ॥ (विकङ्कतशब्देऽस्या गुणादिकं बोद्धव्यम् ॥)

किञ्च, व्य, (किम् च, च च । द्वन्द्वसमासः ।) आरम्भः । साकल्यम् । इति मेदिनी ॥ अवान्तरम् । इति जटाधरः ॥

किञ्चन, व्य, (किम् च चन च । मुग्धबोधमते तु "किमः क्यन्तात् चित् चनौ" । इति चनप्रत्ययः ।) असाकल्यम् । अकार्त्स्न्यम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥

किञ्चनः, पुं, (किम् + चन् + अच् ।) वृश्चिकपर्णपलाशः । इति शब्दरत्नावली ॥

किञ्चित् व्य, (किम् च चित् च पाणिनिमते पदद्वयम् । मुग्धबोधमते तु "किमः क्यन्तात् चिच्चनौ" । इति चित्प्रत्ययः ।) अल्पम् । तत्पर्य्यायः । ईषत् २ मनाक् ३ । असाकल्यम् । यथा । असाकल्ये तु चिच्चन । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥
(यथा विवेकचूडामणौ ११ ।
"चित्तस्य शुद्धये कर्म्म न तु वस्तूपलब्धये ।
वस्तुसिद्धिर्विचारेण न किञ्चित् कर्म्मकोटिभिः" ॥)

किञ्चिलिकः, पुं, (किञ्चित् चुलुम्पति । चुलुम्प इति सौत्रधातुः । डः संज्ञायां कन् । पृषोदरात् उभयत्र उकारस्थाने इत्वम् ।) किञ्चुलुकः । इत्यमरटीका ॥

किञ्चुलुकः, पुं, (किञ्चित् चुलुम्पति । चुलुम्प + डुः + संज्ञायां कन् ।) कीटविशेषः । केँचो इति भाषा । तत्पर्य्यायः । महीलता २ गण्डूपदः ३ । इत्यमरः । १ । १० । २२ । ("वाह्या यूकाः प्रसिद्धाः स्युः किञ्चुलुकाद्यश्चान्तराः" ॥ इति हारीते चिकित्सितस्थाने ५ अध्याये ॥)

किञ्जं, क्ली, (किञ्चिञ्जलं यत्र । पृषोदरादित्वात् जलोपे साधुः ।) किञ्जल्कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

किञ्जलः, पुं, (किञ्चित् जलं अत्र ।) किञ्जल्कः । इति शब्दरत्नावली ॥

किञ्जल्कं, क्ली, (किञ्चित् जलति । जल अपवारणे + बाहुलकात् कः ।) नागकेशरपुष्पम् । पद्माभ्यन्तरस्थं केशाकारं करङ्गाटकवेष्टनम् । केसर इति ख्यातम् । (यथा, रघुः १५ । ५२ ।
"स तद्वक्त्रं हिमक्लिष्टकिञ्जल्कमिव पङ्कजम् ।
ज्योतिष्कणाहतश्मश्रु कण्ठनालादपातयत्" ॥)
तत्पर्य्यायः । मकरन्दम् २ केशरम् ३ पद्मकेशरम् ४ किञ्जम् ५ पीतपरागम् ६ तुङ्गम् ७ चाम्पेयकम् ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । कटुत्वम् । आस्यव्रणापहत्वम् । शिशिरत्वम् । तृष्णाघ्नत्वम् । पित्तदाहादिविनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

किञ्जल्कः, पुं, (किम् + जल + बाहुलकात् कः ।) केशरः । इत्यमरः । १ । १० । ४७ ॥ पद्मकेशरः । तत्पर्य्यायगुणाः ।
"किञ्जल्कः केशरः प्रोक्तश्चाम्पेयश्चापि स स्मृतः ।
किञ्जल्कः शीतलो रूक्षः कषायो ग्राहकोऽपि सः ॥
कफपित्ततृषादाहरक्तार्शोविषशोथजित्" ।
इति भावप्रकाशः । (वैद्यचक्रपाणिसंग्रहे रक्तपित्ताधिकारे दूर्व्वाद्यतैले व्यवहारो यथा,—
"दूर्व्वासोत्पलकिञ्जल्कमञ्जिष्ठासैलवालुकाः" ॥)

किट गतौ । भयभीषयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं अकञ्च-सेट् ।) भीषा स्वतो भयोत्पादना । केटति जनो व्याघ्रो जनं भीषयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

किटिः, पुं, (केटति शत्रुं प्रति वेगेन गच्छति मलादीनुद्दिश्य गच्छति वा । किट्—गतौ इन् इगुपधात् कित् च ।) शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥

किटिभः, पुं, (किटिरिव भाति । भा + कः ।) केशकीटः । इति हेमचन्द्रः । उकुण इति भाषा ॥

किट्टं, क्ली, (केटति लोहादिधात्ववयवात् निर्गच्छतीति । गत्यर्थेतिक्तः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् नेट् ।) मलः । इत्यमरः । ६ । २ । ६५ ॥
(यदुक्तं चिन्तामणौ ।
"ध्मायमानस्य लोहस्य मलं मण्डूरमुच्यते ।
यल्लोहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टमपि तद्गुणम्" ॥
यस्य कस्यापि असारांशे । यथा,—)
"आहारस्य रसः सारः सारहीनो मलद्रवः ।
शिराभिस्तज्जलं नीतं वस्तिं मूत्रत्वमाप्नुयात् ॥
शेषं किट्टञ्च यत्तस्य तत्पुरीषं निगद्यते" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

किट्टवर्ज्जितं, क्ली, (किट्टेन मलेन वर्ज्जितम् ।) सीसकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

किट्टालः, पुं, (किट्टेन मलेन अलति पर्य्याप्नोति । अल + अच् ।) ताम्रकलसः । लोहगूथकम् इति मेदिनी ॥

किणः, पुं, (कण् गतौ + अच् । पृषोदरादित्वात् अत इत्वम् ।) मांसग्रन्थिः । निर्घर्षणजव्रणचिह्नम् । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरभरतौ । कड़ा इति भाषा ॥ (यथा, रघुवंशे । १६ । ८४ ।
"तदेतदाजानुविलम्बिना ते
ज्याघातरेखाकिणलाञ्छनेन ।
भुजेन रक्षापरिघेण भूमे-
रुपैतु योगं पुनरंसलेन" ॥
यथा च—वाभटे उत्तरस्थाने ३७ अध्याये ॥
"राजकोषातकी मूलं किणो वा मथितोद्भवः" ॥)
घुणः । इति हारावली ॥

किणिः, स्त्री, (किणाय तन्निवृत्तये प्रभवति । बाहुलकात् इन् ।) अपामार्गः । इति शब्दरत्नावली । (अपामार्गशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

किणिही, स्त्री, (किणाः सन्त्यस्मिन् अस्य वा इति इनिः । किणिनो व्रणान् हन्ति । हन् + डः गौरादित्वात् ङीष् ।) अपामार्गवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ८९ । (यथास्य व्यवहारस्तद्यथा,—
"रसं शिरीषा किणिही पारिभद्रककेम्बुकात्" ॥
इति वाभटे चिकित्सास्थाने २१ अध्याये ॥
अस्याः पर्य्याया यथा,—
"अपामार्गस्तु शिखरी ह्यधः शल्यो मयूरकः ।
मर्कटी दुर्ग्रहा चापि किणिही खरमञ्जरी" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

किण्वं, क्ली, (कण + "उल्वादयश्च" । उणां ४ । ९५ इति साधुः । यद्वा "अशूप्रुषि लटीति" । उणां १ । १५१ । इति क्वन् बहुलवचनादित्वम् ।) सुराबीजम् । (यथा, मनुः । ८ । ३२६ ।
"सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुड़स्य च" ॥)
पापम् । इति मेदिनी ॥

किण्वः, पुं, क्ली, (कण + "अशूप्रुषीति" उणां १ । १५१ । इति क्वन् बहुलवचनादित्वम् ।) सुराबीजम् । इति वाचस्पतिरित्यमरटीकायां भरतः ॥

कित संशये । इच्छायां । वासे । आरोग्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सकञ्च-सेट् ।) विचिकित्सति मनः संशेते इत्यर्थः । आरोग्ये चिकित्सत्यातुरं वैद्यः । इच्छानिवासयोस्तु केततीति वोपदेवः ॥ तत्र तिवादयो न प्रयुज्यन्ते । इति रमानाथः ॥ इति न वनितामेतां त्वम्मुं मनो विचिकित्सते । इति तु अन्तर्भूतण्यर्थतया कर्म्मकर्त्तरि सनन्तस्यापीत्यादिना यक्निषेधे सिद्धम् । इति दुर्गादासः ॥

कित र लि मतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्रादिं-परं-सकं-सेट् ।) र वैदिकः । लि चिकेत्ति । इति दुर्गादासः ॥

कितवः, पुं, (कितं वायति कितेन वाति वा । कित + वा + कः ।) अक्षदेवी । (यथा, मनुः । ३ । १५१ ।
"जटिलञ्चानधीयानं दुर्ब्बलं कितवन्तथा ।

'याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत्'' ॥)
धुस्तूरः । इत्यमरः । २ । ४ । ७७ ॥
("कितवाङ्घ्रयोर्बीजं नागरं सकुरीतकम् ।
चूर्णीकृत्यार्द्रकरसैः" ॥ इति वैद्यककवायसंग्रहे
कासाधिकारे श्वासभरीगुडिकायाम् ।) मत्तः ।
वञ्चकः । इति मेदिनी ॥
(यथा, भागवते । ८ । २० । ३ ।
"स चाहं वित्तलोभेन प्रत्याचक्षे कथं द्विजम् ।
प्रतिश्रुत्य ददामीति प्राह्लादिः कितवो यथा" ॥
धूर्त्तः । यथा, आर्य्यासप्तशती ३३ ।
"अस्थिररागः कितवो मानी चपलो विदूषकस्त्व-
मसि । मम सख्याः पतसि करे पश्यामि यथा
ऋजुर्भवसि" ॥) खलः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा महाभारते । १ । १ । १५६ ।
"यदाश्रौषं वाससां तत्र राशिं
समाक्षिपत् कितवो मन्दबुद्धिः" ॥)
रोचनानामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः राज-
निर्घण्टश्च ॥
कन्तनुः, पुं, (किं कुत्सिता तनुरस्य ।) अष्टपादः ।
इति त्रिकाण्डशेषः । माकड्सा इति भाषा ॥
कतमाम्, व्य, (कुत्सितार्थे किम् । बहूनां मध्ये
एकस्य अतिशये तमप् । "किमेत्तिङव्ययेति" । ५
४ । ११ । इति आमुः ।) एष्वेकतमम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ इदमेषामतिशयेन किम् । इति
व्याकरणम् ॥
कतरां, व्य, (द्वयोर्मध्ये एकस्यातिशये तरप् आमुश्च ।)
एकेकतरम् । इति शब्दरत्नावली ॥ इदमनयो-
रतिशयेन किम् । किम् शब्दोऽत्र कुत्सार्थः ।
अतिकुत्सितं रूपमित्यर्थः । इति मुग्धबोध-
टीकायां दुर्गादासः ॥
न्तु, व्य, (किं च तु च इति द्वन्द्वसमासः ।) कि-
म्पुनः । प्रागुक्तविरुद्धार्थम् । यथा,—
"भत्याभावे भवति मरणं किन्तु सम्भावितानाम्" ।
इति प्राचीनाः ॥
न्तुघ्नः, पुं, ववादेकादशकरणान्तर्गतशेषकरणम् ।
इति दीपिका ॥ तत्र जातफलम् ।
"मित्रामित्रे नैव किञ्चित् विशेषो
धर्म्माधर्म्मे तुल्यता मानवस्य ।
स्तोत्रे वादे सर्व्वदा प्रीतियुक्तः
किन्तुघ्नाख्ये यस्य नूनं जनिः स्यात्" ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
धी, [न्] पुं, (किं कुत्सिता धीरस्यस्य । इनिः ।)
अश्वः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रः, पुं स्त्री, (किं कुत्सितो नरः । अश्वमुखत्वा
तथात्वम् ।) स्वर्गनामख्यातदेवयोनिः । स तु
अश्वमुखत्वात् कुत्सितनरः स्वर्गगायकः तुम्बुरु-
प्रभृतिः । तत्पर्य्यायः । किम्पुरुषः २ तुरङ्गवदनः ३
युः ४ । इत्यमरः । १ । १ । ७४ ॥
अश्वमुखः ५ गीतमोदी ६ हरिणनर्त्तकः ७ ।
ति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—
राक्षसाश्च पुलस्त्यस्य वानराः किन्नरास्तथा ।
ताश्च मनुजव्याघ्र ! पुलस्त्यस्य च धीमतः" ॥

इति महाभारते । १ । ६६ । ७ ॥)
अर्हदुपासकविशेषः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥
किन्नरेशः, पुं, (किन्नराणां ईशो राजा ।) कुवेरः ।
इत्यमरः । १ । १ । ७२ ॥
किन्नरेश्वरः, पुं, (किन्नराणां ईश्वरः ।) कुवेरः । इति
हलायुधः ॥
किम्, व्य, (किं नु च । इति द्वन्द्वसमासः ।) प्रश्नः ॥
(यथा हि रामायणे । २ । ७४ । ३ ।
"किन्नु तेऽदोषयद्राजा रामो वा भृशधार्म्मिकः ।
ययोर्मृत्युर्विवासश्च त्वत्कृते तुल्यमागतौ" ॥)
वितर्कः । (यथा शकुन्तलायां १ अङ्के ।
"किन्नु खलु यथा वयमस्यामेवमियमस्मान् प्रति
स्यात्" ॥) स्थानम् । सादृश्यम् । करणम् । इति
जटाधरः ॥
किम्, व्य, (कु + बाहुलकात् डिम् ।) कुत्सा ।
(यथा गोः रामायणे । १ । २२ । २१ ।
"देवदानवगन्धर्व्वा यक्षाः पतगपन्नगाः ।
न शक्ता रावणं सोढुं किं पुनर्मानवा युधि" ॥)
वितर्कः । (यथा, हितोपदेशे ।
"किमनुरक्तो विरक्तो वा मयि स्वामीति ज्ञा-
स्यामि तावत्" ॥) निषेधः । प्रश्नः । इतिमेदिनी ॥
किम्, त्रि, क्षेपः । वितर्कः । निन्दा । परिप्रश्नः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः ११ । १९५ ।
"प्रणतं परिपृच्छेयुः साम्यं सौम्येच्छसीति किम्" ॥
किमपि अनिर्व्वचनीयम् । यथा, विष्णुपुराणे
१ । १९ । ७५ ।
"तस्माच्च सूक्ष्मादिविशेषाणां
अगोचरे यत् परमात्मरूपम् ।
किमप्यचिन्त्यं तव रूपमस्ति
तस्मै नमस्ते पुरुषोत्तमाय" ॥)
किमिच्छकः, पुं, (किमिच्छसीति प्रश्नेन दानार्थं का-
यति शब्दायतेऽत्र । निपातनात् साधुः ।) व्रत-
विशेषः । तद्विवरणं यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।
"अथ साऽवीक्षितो माता वीरा वीरप्रजावती ।
पुण्येऽहनि समाहूय प्राह पुत्त्रमवीक्षितम् ॥
पुत्त्राहमभ्यनुज्ञाता तव पित्रा महात्मना ।
उपवासं करिष्यामि दुष्करोऽयं किमिच्छकः ॥
स चायत्तस्तव पितुस्त्वया साध्यो मयापि वा ।
प्रतिज्ञाते त्वया पुत्त्र ! ततस्तत्र यताम्यहम् ॥
द्रव्यस्यार्द्धं महाकोषात् तव दास्याम्यहं पितुः ।
धनं ते पितुरायत्तमनुज्ञातास्मि तेन च ॥
क्लेशसाध्यो ममायत्तः स हि श्रेयो भविष्यति ।
साध्यो भविष्यो यदि ते कश्चिद्बलपराक्रमैः ॥
स ते साध्योऽन्यथा वापि दुःखसाध्यो भविष्यति ।
तत्त्वं प्रतिज्ञां कुरुषे यदि पुत्त्राच वै व्रते ॥
तदेतदहमारप्स्ये कथ्यतां यन्मतं तव ।
अवीक्षिदुवाच ।
वित्तं मे पितुरायत्तं ममैशत्वं न तत्र वै ।
यन्मच्छरीरनिष्पाद्यं तत् करिष्ये त्वयोदितम् ॥
किमिच्छकं व्रतं मातर्निर्व्विता भव निर्व्यथा ।
राज्ञा पित्राभ्यनुज्ञातं यदि वित्तेश्वरेण मे ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
ततः सा राजमहिषी तद्व्रतं समुपोषिता ।
यथोक्तं साऽकरोत् पूजां राजराजस्य संयता ॥
निधीनामप्यशेषाणां निधिपालबलस्य च ।
लक्ष्म्याश्च परया भक्त्या यतवाक्कायमानसा ॥
विविक्ते तु महाबाहुः सोऽथ राजा करन्धमः ।
आसीत उक्तः सचिवैर्नीतिशास्त्रविशारदैः ॥
सचिवा ऊचुः ।
राजन् वयःपरिणतं तवैवं शासतो महीम् ।
एकस्ते तनयोऽवीक्षित् त्यक्तदारपरिग्रहः ॥
अपुत्त्रः स वने निष्ठां यदा भूप ! गमिष्यति ।
तदारिपक्षं पृथिवी निश्चितं तव यास्यति ॥
वंशश्छेदस्ते भविता पिण्डपिण्डोदकक्षयः ।
एतन्महच्च विवरं क्रिया छान्या भविष्यति ॥
तस्मात् कुरु तथा भूप ! यथा ते तनयः पुनः ।
करोति सततं बुद्धिं पितॄणामुपकारिणीम् ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
एतस्मिन्नन्तरे शब्दं शुश्राव जगतीपतिः ।
पुरोहितस्य वीराया गदतोऽर्थिजनं प्रति ॥
कः किमिच्छति दुःसाध्यं कस्य किं साध्यतामिति ।
करन्धमस्य महिषी किमिच्छकसमुपोषिता ।
राजपुत्त्रोऽप्यवीक्षित्तु श्रुत्वा पौरोहितं वचः ।
प्रत्युवाचार्थिनः सर्व्वान् राजद्वारमुपागतान् ॥
मया साध्यं शरीरेण यस्य किञ्चित् ब्रवीतु सः ।
मम माता महाभागा किमिच्छकमुपोषिता ॥
शृण्वन्तु मेऽर्थिनः सर्व्वे प्रतिज्ञातं मयात्र च ।
किमिच्छथ ददाम्येष क्रियमाणे किमिच्छके ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
ततो राजा निशम्यैतत् वाक्यं पुत्त्रमुखाच्च्युतम् ।
समुपेत्याब्रवीत् पुत्त्रमहमर्थी प्रयच्छ मे ॥
अवीक्षिदुवाच ।
दातव्यं यन्मया तात ! भवते तद्ब्रवीहि माम् ।
कर्त्तव्यं दुष्करं वा ते साध्यं दुःसाध्यमेव च ॥
राजोवाच ।
यदि सत्यप्रतिज्ञस्त्वं ददासि च किमिच्छकम् ।
पौत्त्रस्य दर्शय मुखं ममोत्सङ्गगतस्य तत् ॥
अवीक्षिदुवाच ।
अहं तवैव तनयो ब्रह्मचर्य्यश्च मे नृप ! ।
न मे पुत्त्रोऽस्ति पौत्त्रस्य दर्शयामि कथं मुखम् ॥
राजोवाच ।
पापाय ब्रह्मचर्य्यं ते यदिदं धार्य्यते त्वया ।
तस्मात्त्वं मोचयात्मानं मम पौत्त्रं प्रदर्शय ॥
अवीक्षिदुवाच ।
विरमास्मान्महाराज ! यदन्यत्तत् समादिश ।
वैराग्येण मया त्यक्तः स्त्रीसम्भोगस्तथा रसः ॥
राजोवाच ।
बहुभिर्युध्यमानस्य न दृष्टो वैरिभिर्जयः ।
तत्रापि यदि वैराग्यमुपैषि तदपण्डितः ॥
किं वा नो बहुनोक्तेन ब्रह्मचर्य्यं परित्यज ।
मातुस्त्वमिच्छया वक्त्रं पौत्त्रस्य मम दर्शय ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
यदा स बहुशस्तेन प्रोक्तः पुत्त्रेण पार्थिवः ।

नान्यत् प्रार्थयते किञ्चित् तदा पुत्त्रोऽब्रवीत् पुनः ॥
दत्त्वा किमिच्छकं तुभ्यं प्राप्तोऽहं तात ! सङ्कटम् ।
तत् करिष्यामि निर्लज्जोभूयो दारपरिग्रहम् ॥
स्त्रियाः समक्षं विजितः पतितो धरणीतले ।
स्त्रीपतिर्भविता भूयस्तातैतदतिदुष्करम् ॥
तथापि किं करोम्येष सत्यपाशवशङ्गतः ।
करिष्यामि यथात्थ त्वं भुज्यतां निजशासनम्" ॥
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे अवीक्षिच्चरितनामाध्यायः ॥

किमु, व्य, (किम् च उच इति द्वन्द्वसमासः ।) सम्भावना । विमर्षः । इति मेदिनी ॥ (यथा,—
"निर्व्वाणदीपे किमुतैलदानं" इति शिष्टोक्तिः ॥)

किमुत, व्य, (किम् च उत् च इति द्वन्द्वसमासः ।) प्रश्नः । वितर्कः । विकल्पः । अतिशयः । इति मेदिनी ॥

किम्पचः, त्रि, (किं कुत्सितं अतिथ्यादिभ्योऽप्रदाय केवलं स्वोदरमात्रपूरणायैव पचतीति । किम् + पच् + अच् ।) किम्पचानः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

किम्पचानः, त्रि, (किं कुत्सितं कस्मैचिदपि न दत्त्वा केवलं आत्मार्थं पचतीति । पच् + आनच् ।) कृपणः । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥

किम्पाकः, त्रि, (किं कथमपि पाकः शिक्षाप्रकारो यस्य ।) माद्यशासितः । इति जटाधरः ॥

किम्पाकः, पुं, (कुत्सितः पाकः परिणामो यस्य ।) महाकाललता । इति रत्नमाला । माकाल इति भाषा ॥ (यथा, रैः रामायणे २ । ६६ । ६ ।
"न लुब्धो बुध्यते दोषान् किम्पाकमिव भक्षयन्" ॥
महाकालशब्देऽस्य विवरणं बोद्धव्यम् ॥)

किम्पुरुषः, पुं, (कुत्सितः पुरुषः ।) किन्नरः । इत्यमरः । १ । १ । ७४ । (यथा, कुमारे ३ । ३८ ।
"पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभि
प्रियामुखं किम्पुरुषश्चुचुम्बे" ॥)
लोकभेदः । इति मेदिनी ॥ (अग्निध्रस्य नवपुत्त्राणामेकः । यथा, विष्णुपुराणे २ । १ । १६, १९ ।
"जम्बुद्वीपेश्वरो यस्तु आग्नीध्रो मुनिसत्तम ! ।
तस्य पुत्त्रा बभूवुस्ते प्रजापतिसमा नव ॥
नाभिः किम्पुरुषश्चैव हरिवर्ष इलावृतः" ॥
"हेमकूटं तथा वर्षं ददौ किम्पुरुषाय सः" ॥
किंपुरुष इति संज्ञा यस्य वर्षस्य ।) जम्बूद्वीपस्य नवखण्डान्तर्गतं हिमाचलहेमकूटयोर्म्मध्यवर्त्ति वर्षम् । इति श्रीभागवतम् ॥ कुत्सितपुरुषः । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥

किम्पुरुषेश्वरः, पुं, (किम्पुरुषाणां ईश्वरः शास्ता राजा वा ।) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः ॥

किम्पूरुषं, क्ली, (किम्पूरुष इत्याख्या यस्य वर्षस्य ।) किम्पुरुषवर्षम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

किम्भरा, स्त्री, (किञ्चित् बिभर्त्ति । किम् + भृ + अच् ।) नलीनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कियत्, त्रि, किम्परिमाणमस्य ("किमिदंभ्यां वो घः" । ५।२।४० । इति वतुप् । किमः क्यादेशः । वस्य घः ।) कियत् परिमाणम् ॥ कतो इति भाषा ॥
("गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद्ब्रुवाणा" ॥
इति साहित्यदर्पणम् ॥)

कियदेतिका, स्त्री, उत्साहः । उद्योगः । इति हेमचन्द्रः ॥

कियाहः, पुं, (कियान् रक्तवर्णः हयः । पृषोदरादित्वात् निपातनात् साधुः ।) रक्तवर्णघोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥

किरः, पुं, (किरति विक्षिपति मलोपलक्षितस्थानम् । कॄ + कः ।) शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥

किरकः, पुं, (किरति लिखतीति । कॄ + ण्वुल् ।) लेखकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

किरणः, पुं, (कीर्य्यन्ते विक्षिप्यन्ते रश्मयः अस्मात् "कॄपॄवृजिमन्दिनिधाञः क्युः" । उणां २ । ८१ । इति क्युः ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कीर्य्यते परितः क्षिप्यतेऽसौ । कॄ + कर्म्मणि क्युः ।) सूर्य्यरश्मिरिति भगीरथमाधवौ ॥ चन्द्रसूर्य्ययोरश्मिरिति रायमुकुटः ॥ रत्नरश्मौ गभस्तिशब्दप्रयोगात् सामान्यरश्मिः । तथा च भट्टिः । १ । ६ ।
"ऊर्द्ध्वस्फुरद्रत्नगभस्तिभिर्या" । इति मञ्जरी । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः । अस्रः २ मयूखः ३ अंशुः ४ गभस्तिः ५ घृणिः ६ घृष्णिः ७ भानुः ८ करः ९ मरीचिः १० दीधितिः ११ । इत्यमरः । १ । ४ । ३३ ॥ त्विट् १२ द्युतिः १३ आभा १४ प्रभा १५ विभा १६ रुक् १७ रुचिः १८ भाः १९ छविः २० दीप्तिः २१ रश्मिः २२ अभीषुः २३ महः २४ ज्योतिः २५ सहः २६ रोचिः २७ शोचिः २८ त्विषा २९ पृश्निः ३० प्रकाशः ३१ आतपः ३२ द्योतः ३३ । इति शब्दरत्नावली ॥ पादः ३४ आलोकः ३५ वसुः ३६ ऋषिः ३७ भामः ३८ घर्म्मः ३९ लोकः ४० अर्च्चिः ४१ भासः ४२ वीचिः ४३ हेतिः ४४ धाम ४५ वर्चः ४६ शुष्म ४७ तेजः ४८ ओजः ४९ । इति जटाधरः ॥ (यथा, रघुवंशे ५ । ७४ ।
"भवति विरलभक्तिर्म्लानपुष्पोपहारः
स्वकिरणपरिवेषोद्भेदशून्याः प्रदीपाः" ॥)

किरणमाली, [न्] पुं, (किरणानां माला अस्त्यस्य । किरणमाला + इनिः ।) सूर्य्यः । इति हारावली ॥

किरातः, पुं, (किरं अवस्कारादेर्निक्षेपस्थानभूमिं अतति सततं अटतीति । अत + अण् । यद्वा किरं शूकरादिकं अतति हिनस्तीति । अच् ।) म्लेच्छभेदः ॥ (निषादः । यथा, किराते १२ । ५५ ।
"कच्छान्ते सुरसरितो निधाय सेना-
मन्वीतः स कतिपयैः किरातवर्य्यैः" ॥)
भूनिम्बः । (यथा, शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे २ अः । १७ श्लोके ।
"पर्पटाब्दामृताविश्वकिरातैः साधितं जलम् ।
पञ्चभद्रमिदं ज्ञेयं वातपित्तज्वरापहम्" ॥)
अल्पतनुः । इति मेदिनी ॥ घोटकरक्षकः । इति सारस्वतः ॥

किरातकः, पुं, (किरात एव । स्वार्थे कन् ।) भूनिम्बः इति राजनिर्घण्टः ॥

किराततिक्तः, पुं, (किरातः भूनिम्बस्तद्वत् तिक्तः ।) वृक्षविशेषः । चिरातां इति भाषा । तत्पर्य्यायः भूनिम्बः २ अनार्य्यतिक्तः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १४३ ॥ कैरातम् ४ काण्डतिक्तकः ५ । इति रत्नमाला ॥ किरातकः ६ इति जटाधरः ॥ चिरति[...] ७ चिरातिक्तः ८ तिक्तकः ९ सुतिक्तकः १० इति शब्दरत्नावली ॥ कटुतिक्तः ११ रामसेन[...] १२ ॥ अस्य गुणाः । वायुवृद्धिकारित्वम् । रूक्षत्वम् कफपित्तज्वरनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
"किराततिक्तकोऽन्यो नैपालः सार्द्धतिक्तो ज्वरान्तक[...]
किरातः सारको रूक्षः शीतलस्तिक्तको लघुः ।
सन्निपातज्वरश्वासकफपित्तास्रदाहनुत् ।
काशशोथतृषाकुष्ठज्वरव्रणक्रिमिप्रणुत्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्या[...] भूनिम्बशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
("किराततिक्तममृतां द्राक्षामामलकीं शठी ।
निष्क्वाथ्य पित्तानिलजे क्वाथन्तं सगुड़ं पिबेत् ।
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ।)

किराताशी, [न्] पुं, (किरातान् निषादान् [...] श्नातीति । अश भोजने + णिनिः ।) गरुड़[...] इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य विवरणं यथा मह[...] भारते १ । २८ अध्याये ।
"इत्युक्तो गरुड़ः सर्पैस्ततो मातरमब्रवीत् ।
गच्छाम्यमृतमाहर्त्तुं भक्ष्यमिच्छामि वेदितुम् ॥
विनतोवाच ।
समुद्रकुक्ष्यावेकान्ते निषादालयमुत्तमम् ।
निषादानां सहस्राणि तान् भुक्त्वाऽमृतमानय ।
नच ते ब्राह्मणं हन्तुं कार्य्या बुद्धिः कथञ्चन" ॥

किरातिः, स्त्री, (किरेण समन्तात् जलक्षेपेण अत[...] गच्छतीति । अत + इन् ।) गङ्गा । इति जटाधर[...]

किरातिनी, स्त्री, (किरातदेश उत्पत्तिस्थानत्वे[...] स्त्यस्याः । इनिः । ङीप् ।) जटामांसी । इ[...] शब्दरत्नावली ॥ (जटामांसीशब्देऽस्या गुणादि[...] यो ज्ञेयः ॥)

किराती, स्त्री, (किराति + वा ङीष् ।) दुर्गा । ग[...] कुट्टिनी । इति मेदिनी ॥ स्वर्गगङ्गा । इ[...] शब्दमाला ॥

किरिः, पुं, (किरति समलभूमिम् । "कॄगॄ[...] कुटिभिदिच्छिदिभ्यः" । उणां ४ । १४२ । इ[...] इप्रत्ययः ।) शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ।

किरिटि, स्त्री, (किरिणा शूकरेण टल्यते विक्लव[...] टल विक्लवे + डिः ।) हिन्तालफलम् । इ[...] त्रिकाण्डशेषः ॥

किरीटः, पुं क्ली, (किरति कीर्य्यतेऽनेन व[...] "कॄतॄकृषिभ्यः कीटन्" । उणां ४ । १८४ इ[...] कीटन् ।) मुकुटः । इत्यमरः । २ । ६ । १०२ ।

किरिटी, [न्] पुं, (किरीटोऽस्त्यस्य । किरीट[...] इनिः ।) अर्ज्जुनः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(यथा, महाभारते ! ४ । ४२ । १७ ।
"पुरा शक्रेण मे दत्तं युध्यतो दानवर्षभैः ।
किरीटं मूर्द्ध्नि सूर्य्याभं तेनाहुर्मां किरीटिनम्"
किरीटयुक्ते त्रि ॥ (यथा भगवद्गीतायां ११ । [...]
"किरीटिनं गदिनं चक्रिणञ्च तेजोराशिं सर्व[...]

दीप्तिमन्तम् । पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ताद्दी-
प्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम्” ॥)

र्म्मी, स्त्री, (कृ + मि + निपातनात् मुट् । ततो
ङीष् ।) पलाशः । प्रकम् । स्वर्णपुत्तलिका । इति
मेदिनी ॥ लोहपुत्तलिका । इति विश्वः ॥

र्म्मीरः, पुं, (कृ + गम्भीरादित्वात् ईरन् निपा-
तनात् साधुः ।) नागरङ्गवृक्षः । राक्षसविशेषः ।
(यथा महाभारते ३ । ११ । २२ ।
“प्रत्युवाचाथ तद्रक्षो धर्म्मराजं युधिष्ठिरम् ।
अहं वकस्य वै भ्राता किर्म्मीर इति विश्रुतः” ॥)
कर्व्वुरवर्णः । इति मेदिनी ॥ तद्वर्णयुक्ते त्रि ।
इत्यमरः । १ । ५ । १७ ॥

र्म्मीरजित्, पुं, (किर्म्मीरं जितवान् । जि +
भूते क्विप् ।) भीमसेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
किर्म्मीरवधकथा महाभारते ३ । ११ अध्याये
उक्ता । तद्यथा,—
“प्रत्युवाचाथ तद्रक्षो धर्म्मराजं युधिष्ठिरम् ।
अहं वकस्य वै भ्राता किर्म्मीर इति विश्रुतः ॥
नेऽस्मिन् काम्यके शून्ये निवसामि गतज्वरः ।
ुधि निर्जित्य पुरुषानाहारं नित्यमाचरन् ॥
यूयमभिसंप्राप्ता भक्ष्यभूता ममान्तिकम् ।
ुधि निर्जित्य वः सर्व्वान् भक्षयिष्ये गतज्वरः” ॥
वैशम्पायन उवाच ।
‘युधिष्ठिरस्तु तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य दुरात्मनः ।
ाचचक्षे ततः सर्व्वं गोत्रनामादि भारत !” ॥
किर्म्मीरस्त्वब्रवीदेनं दिष्ट्या देवैरिदं मम ।
ुपपादितमद्येह चिरकालान्मनोगतम् ॥
ीमसेनवधार्थं हि नित्यमभ्युद्यतायुधः ।
रामि पृथिवीं कृत्स्नां नैनमासादयाम्यहम् ॥
ोऽयमासादितो दिष्ट्या भ्रातृहा काङ्क्षितश्चिरम् ।
नेन हि मम भ्राता वको विनिहतः प्रियः ॥
त्रकीयस्य हे राजन् ! ब्राह्मणच्छद्मरूपिणा ।
द्याबलमुपाश्रित्य न ह्यस्त्यस्यौरसं बलम्” ॥
यदि तेन पुरा मुक्तो भीमसेनो वकेन वै ।
द्यैनं भक्षयिष्यामि पश्यतस्ते युधिष्ठिर !” ॥
एवमुक्तस्तु धर्म्मात्मा सत्यसन्धो युधिष्ठिरः ।
तदस्तीति संक्रुद्धो भर्त्सयामास राक्षसम् ॥
तो भीमो महाबाहुरारुज्य तरसा द्रुमम् ।
शाखाममयोद्दिष्टं निष्पत्रमकरोत्तदा” ॥
किर्म्मीरश्चापि सहसा वृक्षमुत्पाट्य पाण्डवम् ।
यमपाशिरिव क्रुद्धः समये प्रत्यधावत” ॥
तावन्योन्यं समाश्लिष्य प्रकर्षन्तौ परस्परम् ।
भावपि चकाशेते प्रवृद्धौ वृषभाविव ॥
घोरासीत्तुमुलः संप्रहारः सुदारुणः ।
खदंष्ट्रायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव दीप्तयोः” ॥
तयोर्भुजविनिष्पेषादुभयोर्बलिनोस्तदा ।
ब्दः समभवद्घोरो वेणुस्फोटसमो युधि ॥
ाथैनमाक्षिप्य बलाद्गृह्य मध्ये वृकोदरः ।
नयामास वेगेन वायुश्चण्ड इव द्रुमम् ॥
भीमेन परामृष्टो दुर्ब्बलो बलिना रणे ।
ास्पन्दत यथा प्राणं विचकर्ष च पाण्डवम् ॥
त एनं परिश्रान्तमुपलक्ष्य वृकोदरः ।
योत्क्रामयामास बाहुभ्यां पशुं रशनया यथा ॥
विनदन्तं महानादं भिन्नभेरीस्वनं बली ।
भ्रामयामास सुचिरं विस्फुरन्तमचेतनम् ॥
तं विसीदन्तमाज्ञाय राक्षसं पाण्डुनन्दनः ।
प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां पशुमारममारयत् ॥
अथ जर्ज्जरसर्व्वाङ्गं व्याविद्धनयनाम्बरम् ।
भूतले भ्रामयामास वाक्यञ्चेदमुवाच ह ॥
हिडिम्बवकयोः पाप ! न त्वमश्रुप्रमार्जनम् ।
करिष्यसि गतश्चापि यमस्य सदनं प्रति ॥
इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीर-
स्तं राक्षसं क्रोधपरीतचेताः ।
विस्रस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्त-
मुद्भ्रान्तचित्तं व्यसुमुत्ससर्ज” ॥ * ॥)

किर्म्मीरत्वक् [च्] स्त्री, (किर्म्मीरा चित्रा त्वक्
यस्य ।) नारङ्गवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (ना-
रङ्गनागरङ्गशब्दयोरस्या गुणादयो बोध्याः ॥)

किर्म्मीरभित् [द्] पुं, (किर्म्मीरं राक्षसविशेषं
भिन्नवान् । भिद् + क्विप् भूते ।) भीमसेनः । इति
भूरिप्रयोगः ॥ (अस्य विवरणं किर्म्मीरजित्-शब्दे
द्रष्टव्यम् ॥)

किर्म्मीरसूदनः, पुं, (किर्म्मीरं सूदयति हन्तीति ।
सूद + णिच् + ल्युः । कर्त्तृविवक्षावशात् क्वचिद्
भूतार्थे वा ।) भीमसेनः । इति हेमचन्द्रः ॥
(अस्य विवरणं किर्म्मीरजिच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

किल क नुदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
सकं-सेट् ।) क केलयति । नुदिरिति णुद औश्
प्रेरणे इत्यस्य औणादिककिप्रत्यये रूपम् । इति
दुर्गादासः ॥

किल श शौक्ल्ये । क्रीडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदां-परं-अकं-सेट् ।) श किलति प्रासादः
शिशुर्व्वा । केलिता । इति दुर्गादासः ॥

किल, व्य, (किल + कः ।) वार्त्ता । सम्भाव्यम् । इत्य-
मरः । ३ । ३ । २५३ ॥ निश्चयः । इति तट्टीका-
सारसुन्दरी ॥ (यथा शाकुन्तले १ माङ्के दुष्म-
न्तोक्तिः ।
“इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-
स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया
शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति” ॥)
अनुनयार्थम् इति मेदिनी ॥

किलकिञ्चितं, क्ली, (किल अलीकेन किं ईषत् चितं
रचितम् ।) हावः । शृङ्गारभावजा क्रिया । इति
जटाधरः ॥ तस्य लक्षणम् ।
यथा, अलङ्कारकौस्तुभे ।
“गर्व्वाऽभिलाषरुदितस्मितासूयाभयक्रुधाम् ।
सङ्करीकरणं यत् स्यादुच्यते किलकिञ्चितम्” ॥
(तथा च साहित्यदर्पणे ३ । १०९ ।
“स्मितशुष्करुदितहसितत्रासक्रोधश्रमादीनाम् ।
साङ्कर्य्यं किलकिञ्चितमभीष्टतमसङ्गमादिजाद्धर्षात्” ॥
उदाहरणं तत्रैव यथा,—
“पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं
भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः ।
कामिनः स्म कुरुते करभोरू-
र्हारिशुष्करुदितञ्च सुखेऽपि” ॥)

किलकिला, स्त्री, (किल + कः । प्रकारे वीप्सायां
वा द्वित्वम् । स्त्रियां टाप् ।) हर्षध्वनिः । किलकिल-
शब्द इति यावत् । तत्पर्य्यायः । हर्षस्वनः २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(“आसीत् किलकिलाशब्दस्तस्मिन् गच्छति पा-
र्थिवे” । इति महाभारते १ । ६९ । ६ ॥)

किलाटः, पुं, क्षीरविकृतिः । इति जटाधरः ॥ दधि-
कूर्च्चिकातक्रकूर्च्चिकयोः पिण्डः । अस्य गुणाः ।
शीतलत्वम् । स्निग्धत्वम् । गुरुत्वम् । गौल्यत्वम् ।
वृष्यत्वम् । पित्तापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(“नष्टदुग्धस्य पक्वस्य पिण्डः प्रोक्तः किलाटकः” ॥
इति भावप्रकाशः । तथा चरके सूत्रस्थाने ।
२७ अध्याये ॥
“पीयूषो मोरटश्चैव किलाटा विविधाश्च ये ।
दीप्ताग्नीनामनिद्राणां सर्व्व एते सुखप्रदाः ॥
गुरवस्तर्पणा वृष्या वृंहणाः पवनापहाः” ॥
अस्योत्पत्तिविवरणं यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्ड
द्वितीये भागे ॥ किलाटकः गिनिरी इति लोके ।
“अपक्वमेव यन्नष्टं क्षीरशाकं हि तत्पयः” ।
क्षीरशाकं तुषिभरा इति लोके ।
“दध्ना तक्रेण वा नष्टं दुग्धं बद्धं सुवाससा ।
द्रवभावेन सहितं तक्रपिण्डः स उच्यते ॥
नष्टदुग्धं भवन्नीरं मोरटञ्चेत्यटोऽब्रवीत् ।
पेयूषञ्च किलाटश्च क्षीरशाकं तथैव च ॥
तक्रपिण्ड इमे वृष्या वृंहणा बलवर्द्धनाः ।
गुरवः श्लेष्मला हृद्या वातपित्तविनाशनाः ॥
दीप्ताग्नीनां विनिद्राणां विदग्धौ चाभिपूजिताः ।
मुखशोषतृषादाहरक्तपित्तज्वरप्रणुत्” ।)

किलाटी, स्त्री, (किलाट + गौरादित्वात् ङीष् ।)
क्षीरविकृतिः । तत्पर्य्यायः । कूर्च्चिका २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (कूर्च्चिकाशब्देऽस्या गुणपर्य्याया ज्ञा-
तव्याः ॥)

किलाटी, [न्] पुं, (किलतीति । किल + कः । अट
+ णिनिः । ततः । किलश्चासौ आटी चेति कर्म्म-
धारयः । यद्वा किलमटतीति ।) वंशः । इति
हारावली ॥ वाँश् इति भाषा ॥

किलासं, क्ली, (किलं वर्णं अस्यति क्षिपति विकृतिं
करोति इति यावत् । किल + अस + “कर्म्म-
ण्यण्” । ३ । २ । १ । इति अण् ।) रोगविशेषः ।
कुली इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सिध्म २ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ५३ ॥ सिध्मम् ३ । इति भरतः ॥ त्वक्पुष्पम्
४ त्वक्पुष्पी ५ । इति हेमचन्द्रः ॥
(“कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं दारुणञ्च तत् ।
निर्द्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम् ॥
वाताद्रूक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत् ।
सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु ॥
सकण्डु च क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत् ।
वर्णेनैवेदृगुभयं कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरम् ॥
अशुक्लरोमावहुलमसंसृष्टं मिथो नवम् ।
अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा” ॥

इति वाभटे निदानस्थाने १४ अध्याये ॥

अस्यौषधं यथा ॥

"कुष्ठं तमालपत्रं मरिचं समनःशिलं सकाशीशम्।
तैलेन युक्तमुचितं सप्ताहं भाजने ताम्रे ॥
तेनालिप्तं सिध्मं सप्ताहाद्व्येति तिष्ठतो घर्म्मे।
मासान्नवं किलासं स्नानं मुक्त्वा विशुद्धतनोः" ॥

इति सिध्मलेपः ॥*॥

"किलासहन्त्री मूलान्यावल्गुजानि लाक्षा च।
गोपित्तमञ्जने द्वे पिप्पल्यः काललोहरजः" ॥

इति श्वित्रे प्रलेपः ॥

"दारुणं वारुणं श्वित्रं किलासं नामभिस्त्रिभिः।
विज्ञेयं त्रिविधं तच्च त्रिदोषं प्रायशश्च तत् ॥
दोषे रक्ताश्रिते रक्तं ताम्रं मांससमाश्रिते।
श्वेतं मेदःश्रिते श्वित्रं गुरुता चोत्तरोत्तरम्" ॥

असाध्यलक्षणमस्य यथा,—

"यत्परस्परतो भिन्नं बहु यद्रक्तलोमवत्।
यच्च वर्षगणोत्पन्नं तच्छ्वित्रं नैव सिध्यति" ॥

अस्य निदानं यथा,—

"वचांस्यतथ्यानि कृतघ्नभावो
निन्दा सुराणां गुरुधर्षणञ्च।
पापक्रिया पूर्व्वकृतञ्च कर्म्म
हेतुः किलासस्य विरोधिचान्नम्" ॥

इति चरके चिकित्सास्थाने ६ अध्याये ॥)

किलासघ्नः, पुं, (किलासं हन्तीति। हन्+टक्।) क्षुपविशेषः। काँकरोल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कर्कोटकः २ तिक्तपत्रः ३ सुगन्धकः ४। इति हेमचन्द्रः ॥ (कर्कोटकशब्देऽस्य गुणपर्य्याया ज्ञेयाः ॥)

किलासी, [न्] त्रि, (किलासं अस्यास्तीति इनिः।) किलासरोगयुक्तः। तत्पर्य्यायः। सिध्मलः २। इत्यमरः। २। ६। ६१ ॥

किलिचं, क्ली, (किल्यतेऽनेन। किल्+इन्। किलिं चिनोतीति। चि+डः। पृषोदरात् साधुः।) सूक्ष्मदारु। इति जटाधरः ॥ किलिञ्जमिति च पाठः ॥

किलिञ्जः, पुं, (किलितो जायते। जन+डः। पृषोदरादित्वात् मुम् च।) सूक्ष्मदारु। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (क्वचित् नपुंसकत्वमपि दृश्यते ॥)

किलिञ्जकः, पुं, (किलिञ्ज+स्वार्थे कः।) काष्ठादिरज्जुः। येन कुसूलं वेष्ट्यते कुसूलश्च मरायिरिति टीकान्तरम्। दरमचितटाटी इति ख्यात इत्यन्ये। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्य्यायः। कटः २। इत्यमरः। २। ९। २६ ॥

किलिमं, क्ली, (किल+इमन्।) देवदारु। इति शब्दरत्नावली राजनिर्घण्टश्च ॥ ("मरिचं पिप्पलीमूलं मगधागजपिप्पली। सरलः किलिमं हिङ्गु भार्गीतेजोवतीत्वचौ" ॥ इति चरके कल्पस्थाने ७ अध्याये ॥)

किल्विषं, क्ली, ("किलेर्वुक् च"। उणां १। ५१ इति टिषच् वुकागमश्च।) पापम्। अपराधः। इत्यमरः। ३। ३। २२२ ॥ (यथा गीतायां ३। १३। "यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्व्वकिल्विषैः" ॥) रोगः। इति मेदिनी ॥

किल्वी, [न्] पुं, (किल्+भावे क्विप् ततोऽस्त्यर्थे बाहुलकात् विनिः।) घोटकः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

किशलं, क्ली पुं, (किञ्चित् शलति। शल चलने गतौ वा+अच् पृषोदरादित्वात् मलोपः।) पल्लवः। इति शब्दरत्नावली ॥

किशलयं, क्ली पुं, (किञ्चित् शलति। शल चलने+बाहुलकात् कयन् प्रत्ययः पृषोदरात् मलोपे साधुः।) पल्लवः। इति शब्दरत्नावली ॥ ("कुल्याम्भोभिः पवनचपलैः शाखिनो धौतमूलाः भिन्नो रागः किशलयरुचामाज्यधूमोद्गमेन" ॥ इति शाकुन्तले १माङ्कः। अत्र केचित् दन्त्यसकारमपि पठन्ति ॥)

किशोरः, पुं, (किञ्चित् शृणाति। शॄ हिंसायाम्। "किशोरादयश्च"। उणाम्। १। ६६। इति ओरन्। निपातनात् साधुः।) अश्वशिशुः। ("किशोरं वड़वा यथा"। इति महाभारतम् ॥) तैलपर्ण्योषधिः। सूर्य्यः। तरुणावस्थः। स तु एकादशवर्षावधिपञ्चदशवर्षपर्य्यन्तवयस्कः। इति मेदिनी ॥ कैशोरावस्थायुक्ते वाच्यलिङ्गोऽपि ॥ (यथा, श्रीभागवतटीकाकृत्स्वामिपादधृतवचनम्। "कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि। कैशोरमापञ्चदशात् यौवनञ्च ततः परम्" ॥)

किष्क क ङ वधे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट्।) मूर्द्धन्योपधः। क ङ किष्कयते। इति दुर्गादासः ॥

किष्किन्धः, पुं, (किं किं दधाति। धा+कः। पारस्कारादित्वात् पूर्व्वस्य किमो मलोपः सुट् षत्वञ्च निपातनात्।) ओड्रदेशस्थपर्व्वतविशेषः। तत्पर्व्वतगुहा च। इति शब्दरत्नावली ॥

किष्किन्धी, स्त्री, (किष्किन्ध+गौरादित्वात् ङीष्।) किष्किन्धपर्व्वतगुहा। इति शब्दरत्नावली ॥

किष्किन्ध्यः, पुं, (किं किं दधातीति धा पारस्कारादिसुटि पूर्व्वमलोपे च स्वार्थे यत् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) स्वनामख्यातपर्व्वतः। इति शब्दरत्नावली ॥

किष्किन्ध्या, स्त्री, (किष्किन्ध्य+टाप्।) किष्किन्ध्यपर्व्वतगुहा। इति शब्दरत्नावली ॥ सा तु पुरा-वालिनामवानरराजधान्यासीत् श्रीरामचन्द्रस्तं हत्वा सुग्रीवाय तद्राजधानीं दत्तवान्। इति रामायणम् ॥

किष्किन्ध्याधिपः, पुं, (किष्किन्ध्याया अधिपः।) वालिनामवानरराजः। इति जटाधरः ॥ (सुग्रीवः। इति रामायणम् ॥)

किष्कुः, पुं स्त्री, (कै+मृगय्वादित्वात् कुः। पारस्कारादित्वात् सुटि षत्वे च निपातनात् साधुः।) वितस्तिः। द्वादशाङ्गुलिपरिमाणम्। प्रकोष्ठः। कफोणेरधोमणिबन्धपर्य्यन्तः। हस्तः। इति मेदिनी ॥ (यथा महाभारते २। १। १९। "सर्व्वर्त्तुगुणसम्पन्नां दिव्यरूपां मनोरमाम्। दशकिष्कुसहस्रां तां मापयामास सर्व्वतः" ॥) कुत्सिते त्रि। इति विश्वो हेमचन्द्रश्च ॥

किष्कुपर्व्वा, [न्] पुं, (किष्कुमितं वितस्तिमितं हस्तमितं वा पर्व्व यस्य।) इक्षुः। वेणुः। पोटगलः। इति मेदिनी। नल इति भाषा ॥

किसलं, क्ली पुं, (किमीषत् सलति। सल गतौ+अच्। पृषोदरादित्वात् मलोपे निपातनात् साधुः किसलयम्।) इति शब्दरत्नावली भरतश्च ॥

किसलयं, क्ली पुं, (किञ्चित् ईषत् वा सलति। स[ल]+बाहुलकात् कयन्। पृषोदरात् मलोपे साधुः) पल्लवः। इत्यमरः। २। ४। १४ ॥ स तु नवपत्रादि-युक्तशाखाग्रपर्व्वणि नवपत्रस्तवकः इति मधुः। इ[ति] भरतः ॥ (यथा गोः रामायणे। ४। ५०। २८ "तरुणादित्यसङ्काशान् रक्तैः किसलयैर्वृतान्। जातरूपमयैश्चापि चरद्भि मेत्स्यकच्छपैः" ॥)

कीकटः, पुं, (की शनैर्द्रुतं वा कटति गच्छति धावति की+कट्+अच्।) घोटकः। देशभेदः। इ[ति] विश्वः ॥ (यथा शक्तिसङ्गमतन्त्रे। "चरणाद्रिं समारभ्य गृध्रकूटान्तकं शिवे!। तावत् कीकटदेशः स्यात् तदन्तर्मगधो भवेत्" वेहार इति ख्यातः। अत्र बुद्धः समजनि इति भागवतम्। १। ३। २४ ॥ अस्य कीक[ट] इति पुरातननाम आसीत् ततो जरासन्धे[न] मगध इत्याख्या प्रदत्ता ॥ स्वनामख्यातः सङ्क[ट]पुत्रः। यथा, भागवते ६। ६। ६। "ककुभः सङ्कटस्तस्य कीकटस्तनयो यतः" ॥)

कीकटः, त्रि, (की कुत्सितं धनाभावात् कटति प्रका[]शते। की+कट्+अच्।) निर्धनः। (की कुत्सि[तं] कटति वर्षति ददाति अर्थिने कार्पण्यात् इति) कृपणः। इति मेदिनी ॥

कीकटाः, पुं, (की कुत्सितं ईषत् वा कटति वर्षति येषु इन्द्रः। ईषद्वर्षतया तद्देशानां तथात्वम् की+कट्+अधिकरणे अप्।) देशविशेषः बहुवचनान्तशब्दोऽयम्। इति मेदिनी ॥ वेहा[र] इति ख्यातः। इति केचित् ॥ (यथा, भागव[ते] १। ३। २४ ॥ "ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरद्विषाम्। बुद्धो नाम्नाञ्जनसुतः कीकटेषु भविष्यति" ॥ देशोऽयं कुत्सिताचारपरिपूर्णः। यथा, भागवते ७। १०। १८। "साधवः समुदाचारास्ते पूयन्त्यऽपि कीकटाः" ॥)

कीकसं, क्ली, (की कुत्सितेन रक्तादिना देहाभ्यन्त[रे] कसति उत्पद्यते। की+कस+अच्।) अस्थि। इत्यमरः। २। ६। ६८ ॥ (अस्थिशब्दे विवर[णं] ज्ञातव्यम् ॥)

कीकसः, पुं, (की कुत्सितं यथा स्यात् तथा कसति कस गतौ+अच्।) कृमिजातिः। इति मेदिनी। कर्कशे त्रि। इति शब्दरत्नावली ॥

कीकसास्यः, पुं, (कीकसं अस्थि आस्येऽस्य।) पक्षी। इति हारावली ॥

कीकिः, पुं, (कीति शब्दं कायति। कै+बाहुलका[त्] डिः।) किकिः। चाषपक्षी। इत्यमरटीका ॥

कीचकः, पुं, (चीकयति शब्दायते। चीक म[र्षणे] "चीकयतेराद्यन्तविपर्य्ययश्च"। उणां ५। [] इति वुन् आद्यन्तविपर्य्ययश्च।) अनिलयोग[ात्] शब्दायमानवंशः। इत्यमरः। २। ४। १६१ ॥

वंशः। (यथा,कुमारे १।८।
"यः पूरयन् कीचकरन्ध्रभागान्
दरीमुखोत्थेन समीरणेन" ॥)
सविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ दैत्यभेदः।
विशेषः। इति विश्वः॥ नलः। इति राज-
र्घण्टः॥ केकयराजपुत्रः। स च विराटराजस्य
लः सेनापतिश्च॥ (यथा महाभारते ४।
चकवधपर्व्वणि १३।५।
नापतिर्विराटस्य ददर्श द्रुपदात्मजाम्।
दृष्ट्वा देवगर्भाभां चरन्तीं देवतामिव।
चकः कामयामास कामवाणप्रपीड़ितः"॥
न्तु छद्मवेशधारिणा विराटभवनस्थेन भीम-
न हतः। अस्य विवरणं महाभारते ४ पर्व्वणि
अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम्। देशविशेषः। तत्र
वनान्तोऽयम्॥ यथा,महाभारते १।१५७।२।
स्यान् त्रिगर्त्तान् पाञ्चालान्कीचकानन्तरेण च।
ीयान्वनोद्देशान् प्रेक्षमाणाः सरांसि च" ॥)
जित्, पुं, (कीचकं जितवान्। जि+भूते
तुक् च।) भीमसेनः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
किल दुष्टात्मा कीचकः विराटभवनस्थां
स्त्रीरूपधारिणीं द्रौपदीमकामयत। द्रौपदी
स्य कामुकस्य दुरभिसन्धिं विज्ञाय तं बहुल
या निर्भर्त्सयामास। अथ कीचक एवमप-
ातः क्रुधा तां पदा ताड़ितवान्। अथ सा-
ानिनी द्रौपदी निजदुःखं भीमं निवेदया-
। भीमस्तु एतदाकर्ण्य संजातरोषः कीचकं
मनो दधे। अथ सुबुद्धिर्भीमो द्रौपदीं
ेदेश श्वो निशायां यथा स दुरात्मा राज-
कः मत्स्यराजसुद्धान्तकन्यानर्त्तनशालायां त्व-
न समुपतिष्ठेत तथाऽऽस्वास्य समयो विधी-
। ततस्त्वदेशेन तत्र सङ्गतोऽहमेनं कामार्त्तं
ाय्यस्य फलं अनुभावयामि। एवं स्थिरीकृते
ो पूर्व्वोक्तमन्वितं स्थानं कीचकं विज्ञापित-
अथ निशायां मूढ़बुद्धिः कामुकवेशधारी
गतः प्रच्छन्नोपविष्टेन बलीयसा भीमेन
ारं निपातितः॥ एतद्विस्तृतिस्तु महाभा-
। २१ अध्याये द्रष्टव्या ॥)
सूदनः, पुं, (कीचकं निसूदयतीति। नि+
णिच् ल्युः।) भीमसेनः। इति हेमचन्द्रः।
विवरणं कीचकजिच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
ित्, पुं, (कीचकं भिन्नवान्। भिद्+क्विप्।)
ेनः। इति भूरिप्रयोगः॥ (अस्य विवरणं
जिच्छब्दे द्रष्टव्यम्।)
बन्धे। वर्णे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-
ं-सेट्।) क कीटयति कीटः। वर्णः
ामन्यते। इति दुर्गादासः॥
(कीट्+अच्।) कृमिजातिः। इति शब्द-
ी॥ (यथा मनुः १। ४०।
कीटपतङ्गांश्च यूकामक्षिकमत्कुणम्"॥
ामेव विण्मूत्रशुक्राद्यशवकोथजाः।
ैः समस्तैश्च युक्ताः कीटाश्चतुर्विधाः॥
कीटैर्वायव्यैर्दंशस्तोदवनोल्वणः।

आग्नेयैरल्पसंस्रावो दाहरागविसर्पवान्॥
पक्वपीलुफलप्रख्यः खर्ज्जूरसदृशोऽथवा।
कफाधिकैर्मन्दरुजः पक्वोदुम्बरसन्निभः॥
स्रावाढ्यः सर्व्वलिङ्गस्तु विवर्णः सान्निपातिकैः।
वेगाश्च सर्पवच्छोफो वह्निश्चुर्विस्फुरत्नता॥
शिरोऽक्षि गौरवं मूर्च्छाभ्रमः श्वासोऽतिवेदना।
सर्व्वेषां कर्णिकाशोफो ज्वरः कण्डूररोचकः"॥
अस्य चिकित्सा यथा।
"अर्कस्य दुग्धेन शिरीषबीजं
त्रिर्भावितं पिप्पलीचूर्णमिश्रम्।
एषो गदो हन्ति विषाणि कीट-
भुजङ्गलूतोन्दुरवृश्चिकानाम्"॥
इति च वाभटे उत्तरतन्त्रे ३७ अध्याये॥
अस्यौषधं यथा॥
"नतुसेव्यपत्रगुग्गुलुभल्लातककुकुभपुष्पसर्ज्जरसाः।
श्वेता एव धूम उरगाखुकीटवल्मीकमिनुदयः"॥
"क्षीरिवृक्षत्वगालेपः शुद्धः कीटविषापहः"॥
इति चरके चिकित्सास्थाने २५ अध्याये॥
"सर्पाणां शुक्रविण्मूत्रशवपूत्यण्डसम्भवाः।
वाय्वग्न्यम्बुप्रकृतयः कीटास्तु विविधाः स्मृताः॥
सर्व्वदोषप्रकृतिभिर्युक्तास्त्वापरिणामतः।
कीटत्वेऽपि सुघोरास्ते सर्व्व एव चतुर्व्विधाः॥
कुम्भीनसस्तुण्डिकेरी शृङ्गीशतकुलीरकः।
उच्चिटिङ्गोऽग्निनामाच चिच्चिटिङ्गो मयूरिका॥
आवर्त्तकस्तथोरभ्रसारिका मुखवैदलौ।
शरावकुर्द्दोऽभीराजी परुषश्चित्रशीर्षकः॥
शतबाहुश्च यश्चापि रक्तराजिः प्रकीर्त्तितः।
अष्टादशेति वायव्याः कीटाः पवनकोपनाः॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगा वातनिमित्तजाः॥ * ।
कौण्डिल्यकः कणभको वरटी पत्रवृश्चिकः॥
विनासिका ब्रह्मणिका विन्दुलो भ्रमरस्तथा।
वाह्यकी पिच्चिटः कुम्भी वर्च्चः कीटोऽरिमेदकः॥
पद्मकीटो दुन्दुभिको मकरः शतपादकः।
पञ्चालकः पाकमत्स्यः कृष्णतुण्डोऽथ गर्द्दभी॥
क्लीतः कृमिसरारी च यश्चाप्युत्क्लेशकः स्मृतः।
एते ह्यग्निप्रकृतयश्चतुर्व्विंशः प्रकीर्त्तिताः॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगाः पित्तनिमित्तजाः॥ * ॥
"विश्वम्भरः पञ्चशुक्लः पञ्चकृष्णोऽथ कोकिलः।
सैरेयकः प्रचलको वलभः किटिमस्तथा॥
सूचीमुखा कृष्णगोधा यश्च काषायवासिकः।
कीटगर्द्दभकश्चैव तथात्रोटक एव च॥
त्रयोदशैते सौम्याः स्युः कीटाः श्लेष्मप्रकोपणाः।
तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगाः कफनिमित्तजाः॥ * ॥
तुङ्गीनासो विचिलकस्तालको वाहकस्तथा।
कोष्ठागारी क्रिमिकरो यश्च मण्डलपुच्छकः॥
तुङ्गनाभः सर्षपिकोऽवल्गुली शम्बुकस्तथा।
अग्निकीटश्च घोराः स्युर्द्वादश प्राणनाशनाः॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत्।
तास्ताश्च वेदनास्तीव्रा रोगा वै सान्निपातिकाः"॥
"क्षाराग्निदग्धवद्दंशो रक्तपीतसितारुणः।
ज्वराङ्गमर्द्दरोमाञ्चवेदनाभिः समन्वितः॥
छर्द्यतीसारतृष्णा च दाहो मोहविजृम्भिका।

वेपथुश्वासहिक्काश्च दाहः शीतञ्च दारुणम्॥
पिड़कोपचयः शोफो ग्रन्थयो मण्डलानि च।
दद्रवः कर्णिकाश्चैव विसर्पाः किटिभानि च॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां यथास्वञ्चाप्युपद्रवाः।
येऽन्ये तेषां विशेषास्तु तूर्णं तेषां समादिशेत्॥
एकजातीनतस्तूर्द्धं कीटान् वक्ष्यामि भेदतः।
सामान्यतो दष्टलिङ्गैः साध्यासाध्यक्रमेण च॥
त्रिकण्टकः कुणी चापि हस्तिकक्षोऽपराजितः।
चत्वार एते कणभा व्याख्यातास्तीव्रवेदनाः॥
तैर्दष्टस्य श्वयथुरङ्गमर्द्दो गुरुता गात्राणां दंशः
कृष्णश्च भवति॥
"प्रतिसूर्य्यः पिङ्गभासो बहुवर्णो महाशिराः।
तथा निरुपमश्चापि पञ्च गौधेरकाः स्मृताः॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत्।
रुजश्च विविधाकारा ग्रन्थयश्च सुदारुणाः॥
गलगोली श्वेतकृष्णा रक्तराजी रक्तमण्डला
सर्व्वश्वेता सर्षपिकेत्येवं षट् ताभिर्दष्टे सर्षपिका-
वर्णं दाहशोफक्लेदा भवन्ति॥ सर्षपिकया हृदय
पीड़ातिसारश्च॥
शतपद्यस्तु परुषा कृष्णा चित्रा कपिलिका
पीतिका रक्ता श्वेता अग्निप्रभा इत्यष्टौ ताभिर्दष्टे
शोफो वेदना दाहश्च हृदये। श्वेताग्निप्रभाभ्यामे-
तदेव दाहो मूर्च्छा चातिमात्रं श्वेतपिड़कोत्पत्तिश्च॥
मण्डूकाः कृष्णाः सारः कुहको हरितो रक्तो
यववर्णाभो भृकुटी कोटिकश्चेत्यष्टौ तैर्दष्टस्य
दंशः कण्डूर्भवति पीतफेनागमश्च वक्त्रात्। भृकुटी
कोटिकाभ्यामेतदेव दाहश्छर्द्दिर्मूर्च्छा चाति मा-
त्रम्॥
विश्वम्भराभिर्दष्टे दंशः सर्षपाकाराभिः पिड़-
काभिश्चीयते शीतज्वरार्त्तश्च पुरुषो भवति॥
अहितुण्डकाभिर्दष्टे तोददाहकण्डुश्वयथवो
मोहश्च। कण्डूमकाभिर्दष्टे पीताङ्गश्छर्द्यतीसारः
ज्वरादिभिरभिहन्यते। शूकवृन्तादिभिर्दष्टे कण्डू-
कोठाः प्रवर्द्धन्ते शूकश्चात्र लक्ष्यते॥
पिपीलिकाः स्थूलशीर्षा सम्वाहिका ब्रह्मणि-
काङ्गुलिका कपिलिका चित्रवर्णेति षट् ताभिर्दष्टे
दंशे श्वयथुरग्निस्पर्शवद्दाहशोफौ भवतः॥
मक्षिकाः कान्तारिका कृष्णा पिङ्गलिका मधू-
लिका काषायी स्थालिकेत्येवं षट् ताभिर्दष्टस्य
दाहशोफौ भवतः स्थालिकाकाषायीभ्यामेतदेव
पिड़काश्च सोपद्रवा भवन्ति॥
मशकाः सामुद्रः परिमण्डलो हस्तिमशकः
कृष्णः पार्व्वतीय इति पञ्च तैर्दष्टस्य तीव्रकण्डूर्दंश-
शोफश्च पार्व्वतीयस्तु कीटैः प्राणहरैस्तुल्यलक्षणः॥
नखावकृष्टेऽत्यर्थं पिड़काः सदाहपाका भवन्ति।
जलौकसां दष्टलक्षणमुक्तं चिकित्सितञ्च॥
भवन्ति चात्र॥
गोधेरकः स्थालिका च ये च श्वेताग्निसंप्रभे।
भृकुटी कोटिकश्चैव न सिध्यन्त्येकजातिषु॥
शवमूत्रपुरीषैस्तु सविषैरवमर्षणात्।
स्युः कण्डूदाहकोठाद्याः पिड़कातोदवेदनाः॥
प्रक्लेदर्शास्तथास्रावो भृशं सम्पाचयेत्त्वचम्।

दिग्धविद्धक्रियास्तत्र यथावदवचारयेत् ॥
नावसन्नं नचोत्सन्नमतिसंरम्भवेदनम् ।
दंशादौ विपरीतार्त्ति कीटदष्टं सुबाधकम् ॥
कीटदंष्ट्रोग्रविषैः सर्पवत् समुपाचरेत्" ॥
इति सुश्रुते कल्पस्थाने ८ अध्यायः ॥)

कीटकः, पुं, (कीट्+संज्ञायां अल्पार्थे स्वार्थे वा कन् ।) मागधजातिः । इति धरणी ॥ क्रमिजातिः । निष्ठुरे त्रि । इति मेदिनी ॥

कीटघ्नः, पुं, (कीटं हन्ति । हन्+टक् ।) गन्धकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गन्धकशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)

कीटजा, स्त्री, (कीटेभ्यो जायते । जन्+डः । टाप् ।) लाक्षा । इति रत्नमाला ॥ (लाक्षाशब्दे ऽस्या गुणादिकं ज्ञेयम् ॥ कीटसम्भवे, त्रि, । यथा महाभारते २ । ५ । २३ ।
"और्णाञ्च राङ्कवञ्चैव पट्टजं कीटजन्तथा" ॥).

कीटपादिका, स्त्री, (कीटाः पादे मूलेऽस्याः । कीटपाद+कप् । अत इत्वं टापि ।) हंसपदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कीटमाता, स्त्री, (कीटानां माता इव । मूलदेशात् बहुलकीटोत्पन्नत्वात्तथात्वम् ।) हंसपदीवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (हंसपदीशब्दे ऽस्या गुणपर्य्याया बोध्याः ॥)

कीटमारी, स्त्री, (कीटं मारयति । मृ+णिच्+अण् । उपपद मासः । गौरादित्वात् ङीष् ।) हंसपदीवृक्षः । इति राजघण्टः ॥

कीडेरः, पुं, (कील+एरच् । लस्य डः ।) तण्डुलीयशाकः । इति भावप्रकाशः ॥

कीदृक्, [श्] त्रि, (कस्येव दर्शनमस्य क इव दृश्यते इत्यादि वा । किम्+दृश्+क्विन् । "इदं किमोरीश्की" ।६।३।९०। इति क्यादेशः ।) किम्प्रकारः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा नैषधे १ । १३७ ।
"विलोकयन्त्या रुदतोऽथ पक्षिणः
प्रिये स कीदृक् भविता तव क्षणः" ॥)

कीदृशः, त्रि, (क इव दृश्यते ऽसौ कस्येव वा दर्शनमस्य । किम्+दृश्+कञ् ।) किम्प्रकारः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, महाभारतम् ॥)
"कीदृशाः साधवो विप्राः केभ्यो दत्तं महाफलम् ।
कीदृशानाञ्च भोक्तव्यं तन्मे ब्रूहि पितामह !" ॥)

कीनाशः, पुं, (क्लिश्नातीति । क्लिशू विबाधने वधे वा । "क्लिशेरीच्चोपधायाः लोपश्च लो नाम् च" । उणां ५ । ५६ ॥ इति कन् उपधाया ईत्वं ललोपो नामागमश्च ।) यमः । इत्यमरः ३ । ३ । २१४ ॥ ("विधेहि कीनाशनिकेतनातिथिं ।" माघः । १ । ७३ ॥) वानरविशेषः । इति तट्टीकायां स्वामी ॥

कीनाशः, त्रि, (क्लिश्नातीति । क्लिशू विबाधने वधे च । "क्लिशेरीच्चोपधाया लोपश्च लो नाम् च" । उणां ५ । ५६ । इति कन् उपधाया ईत्वं ललोपो नामागमश्च ।) कर्षकः । (यथा मनुः ९ । १५० ।
"कीनाशो गोवृषो यानमलङ्कारश्च वेश्म च ।
विप्रस्योद्धारिकं देयमेकांशश्च प्रधानतः" ॥)

क्षुद्रः । पशुघाती । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

कीरं, क्ली, (कीलति बध्नाति शरीरम् । कील+अच् । लस्य रः ।) मांसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कीरः, पुं, (कीति अव्यक्तं ईरयतीति । ईर+णिच्+अच् ।) शुकपक्षी । इत्यमरः २ । ५ । २१ ॥ (यथा, नैषधे २ । १५ । "खगवाणियं इयतोऽपि किं न मुदं धास्यति कीरगीरिव" ॥)

कीरकः, पुं, (कीर+संज्ञायां कन् ।) वृक्षभेदः । स्थपणकः । प्रापणम् । इति धरणी ॥ (शुकपक्षी । इति आचार्य्याः ॥)

कीरवर्णकं, क्ली, (कीरस्येव वर्णो यस्य । वर्ण+कप् ।) स्थौणेयकनामसुगन्धिद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्थौणेयकशब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम् ।)

कीराः, पुं, (क+ईर+णिच्+अच् पृषोदरात् साधुः ।) काश्मीरदेशः । तद्देशस्थजनः । बहुवचनान्तोऽयं शब्दः । इति मेदिनीत्रिकाण्डशेषौ ॥

कीरेष्टः, पुं, (कीरस्य शुकस्य इष्टः प्रियः ।) आम्रवृक्षः । आखोटवृक्षः । जलमधूकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कीर्णः, त्रि, (कीर्य्यतेऽसौ । कॄ+कर्म्मणि क्तः ।) आच्छन्नः । विक्षिप्तः । (यथा, शाकुन्तले १माङ्के ॥ "ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः पश्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयात् भूयसा पूर्व्वकायम् । शष्पैरर्द्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा पश्योदग्रप्लुतत्वात् वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्व्यां प्रयाति" ॥) हिंसितः । इति मेदिनी ॥

कीर्त्तनं, क्ली, (कॄत्+भावे ल्युट् ।) कथनम् । वचनम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ९२ । २२ ।
"रक्षां करोति भूतेभ्यो जन्मनां कीर्त्तनं मम" ॥)

कीर्त्तना, स्त्री (कॄत्+कर्म्मणि युच् टाप् च ।) यशः । इति शब्दरत्नावली ॥

कीर्त्तिः, स्त्री, (कॄत्+क्तिन् । यद्वा, कॄत् संशब्दने "कृपिचिद्यचीति" उणां ४ । ११८ । इत्यादिकार्य्ये इन् ।) सुख्यातिः । तत्पर्य्यायः । यशः । समज्ञा ३ । इत्यमरः १ । ६ । ११ ॥ समाज्ञा ४ समाख्या ५ समज्या ६ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ अभिख्या ७ स्लोकः ८ वर्णः ९ । इति जटाधरः ॥ कीर्त्तना १० । इति शब्दरत्नावली ॥
"दानादिप्रभवा कीर्त्तिः शौर्य्यादिप्रभवं यशः" ॥ इति माधवी ॥ अत एव यशःकीर्त्त्योर्भेदस्त्वाति दर्शनात् "यशःकीर्त्तिप्रविभ्रष्टो जीवन्नपि न जीवति" इति कस्यचित् प्रयोगः । जीवतः ख्यातिर्यशो मृतस्य ख्यातिः कीर्त्तिरिति केचित्तन्न साधु "कीर्त्तिस्ते रूपदूतिकेति" प्रयोगदर्शनात् । इति भरतः ॥ * ॥ प्रसादः । इति मेदिनी ॥ शब्दः । दीप्तिः । मातृकाविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ विस्तारः । कर्द्दमः । इति विश्वः ॥

कीर्त्तितः, त्रि, (कॄत्+क्तः ।) कथितः । ख्यातः । यथा,—भावप्रकाशे ॥
"कुष्माण्डी तु भृशं लघ्वी कर्काटरपि कीर्त्तिता" ॥

कीर्त्तिभाक्, [ज्] पुं, (कीर्त्तिं भजते । भज+ण्विः ।) द्रोणाचार्य्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ कीर्त्तियुक्ते त्रि, यथा,—महाभारते १ । ८३ । ४१ ।
"राज्यभाक् स भवेद्ब्रह्मन् ! पुण्यभाक् कीर्त्तिभाक् तथा" ॥)

कीर्त्तिमान् [त्] पुं, (कीर्त्तिरस्यास्तीति मतुप् ।) वसुदेवज्येष्ठपुत्रः । (यथा भागवते ९ । २४ । ५३ ।
"वसुदेवस्तु देवक्यां अष्टपुत्रानजीजनत् ।
कीर्त्तिमन्तं सुषेणञ्च भद्रसेनमुदारधीः ।
ऋजुं संमर्दनं भद्रं सङ्कर्षणमहीश्वरम्" ॥)
कीर्त्तिविशिष्टे त्रि ॥ (यथा, रामायणे १।२।४२।
"उदारवृत्तार्थपदैर्मनोरमै-
स्तदास्य रामस्य चकार कीर्त्तिमान् ।
समाक्षरैः श्लोकशतैर्यशस्विनो
यशस्करं काव्यमुदारदर्शनः" ॥)

कीर्त्तिशेषः, पुं, (कीर्त्तिः शेषो यस्य ।) मरणम् । इति जटाधरः ॥

कील, बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) चतुर्थस्वरी । कीलति । इति दुर्गादासः ॥

कीलः, पुं स्त्री, (कील्यते बध्यतेऽसौ अनेनात्र वा । कील बन्धे+कर्म्मणि करणेऽधिकरणे च यथायथं घञ् पुंसीति घोवा ।) अग्निशिखा । शङ्कुः । इत्यमरः ३ । ३ । १९९ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १५ । १५ ।
"परिखाश्चापि कौरव्य ! कीलैः सुनिचिताः कृताः" ।
तथा च आर्य्यासप्तशती ४७४ ।
"या लुप्तकीलभावं याता हृदि वज्रिदृष्टशाणि" ॥)
स्तम्भः । लेशः । कफोणिः । इति मेदिनी ॥ कफोणिघातः । इति विश्वः ॥ (मूढगर्भस्य प्रकारभेदः । यथा ॥ "तत्र ऊर्द्धबाहुशिरः पादौ यो योनिमुखं निरुणद्धि कील इव स कीलः" ॥
इति सुश्रुते निदानस्थाने ८ अध्याये ॥)

कीलकः, पुं, (कीलति बध्नाति अनेन । करणे घञ् स्वार्थे कः ।). कीलः । खोँटा गोँज खिल इत्यादि भाषा । गवां गात्रकण्डूयनार्थं गोष्ठे निखातस्तम्भः इति सुभूतिः ॥ कण्डूयनार्थं काष्ठम् । इति केचित् । बन्धनखण्टः । इति केचित् । यत्र बद्धा गौर्दुह्यते सः । इति केचित् । इति भरतः । तत्पर्य्यायः । शिवकः १ । इत्यमरः २ । ९ । ७३ ।

कीलसंस्पर्शः, पुं, (कीलं संस्पृशति । सम्+स्पृश्+अण् ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गाव इति भाषा ॥

कीला, स्त्री पुं, (कील+टाप् ।) कीलः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥

कीलालं, क्ली, (कीलं वह्निज्वालां अलति वारयतीति । कील+अल+कर्म्मण्यण् । यद्वा कीलात् वह्निशिखायाः शिखाग्रह्णेनाच वह्नेरेव ग्रहणमिति ध्येयम्, अतएवाग्नेः सकाशात् अलति पर्य्याप्नोति उत्पद्यते इति यावत् "अग्नेरापः" इति श्रुतेः । अल+अच् ।) जलम् । (यथा, शतरुद्रसंहितायाम् २ ।
"कूलातिगामिभयतूलवितानकीलालकीलितिकालकीर्णि"

धाकोवाह्वनस्यापितकालामरी कुशलकीलाल-
षिवगभाः") रक्तम्। इत्यमरः।३।३।१९९॥
ौर्व्वाग्नेः कीलं आलाति। आला+कः।)
मृतम्। मधु। इति शब्दरत्नावली॥ (पुं कीलाय
लाय अलति पर्य्याप्नोतीति। पशुः॥)
लधिः, पुं, (कीलालं जलं धीयतेऽस्मिन्। धा+
ः।) समुद्रः। इति शब्दरत्नावली॥
लपः, पुं, (कीलालं रुधिरं पिबति। पा+
आतोऽनुपसर्गे कः" ३।२।३। इति कः।)
ाक्षसः। इति शब्दरत्नावली॥
ातः त्रि, (कील्यतेऽसौ॥ कील+कर्म्मणि क्तः।)
ढः। इत्यमरः।३।१।४१॥ (यथा, राजेन्द्र-
र्णपूरे ३०।
वान्यस्तव देव! वेक्षति यदि भूवल्लरीपल्लवः
प स्नामकपोलकीलितकरः संक्रन्दनः क्रन्दति"॥)
, पुं, (की इति शब्दं ईष्टे। ईश्+कः। यद्वा
श्र वायोरपत्यं अत इञ्। किः हनुमान् ईशो
ष्य।) वानरः। इत्यमरः।२।५।३॥ (यथा,
ाशीखण्डे ४२।३१।
ासभैः करभैः कीशैः श्येनैरन्यतरैर्वकैः"॥
आकाशे ईष्टे प्रभवतीति। क+ईश्+कः।)
ः। पक्षी। इति शब्दरत्नावली। नग्ने त्रि।
ते मेदिनी॥
र्णः, पुं, (कीशः वानरः तस्य लोमेव पर्ण-
स्य।) अपामार्गः। इति शब्दरत्नावली॥
र्णी, स्त्री, (कीशपर्ण+जातौ ङीष्।) अपा-
र्गः। इत्यमरः।२।४।८९॥
शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-
।) उ कवते इति दुर्गादासः॥
शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-परं-अकं-
।) स कौति। इति दुर्गादासः॥
उ आर्त्तस्वरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-
त्मं-अकं-सेट्।) श्वि उ कुवते अकुत। इति
ादासः॥
, (कु+डुः।) पापम्। कुत्सा। ईषदर्थः।
ारणम्। इति मेदिनी॥
ी, (कु+मितादित्वात् ङुः।) पृथिवी। इत्य-
ः।२।१।७॥
उ आदाने। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-आत्मं-
-सेट्।) उ कोकते। इति दुर्गादासः॥
, स्त्री, (कुकेन आदानेन पानेनेत्यर्थः भातीति।
+कः।) मद्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥
, त्रि, (कुत्सितः करोः यस्य।) कुत्सितहस्त-
ः रोगादिना कुञ्चितकरः। तत्पर्य्यायः। कुणिः
इत्यमरः।२।६।४८॥ कूणिः२ कोणिः
इति तट्टीका॥
, पुं, (कुः पृथिवी तस्याः कीत इव।) पर्व्वतः।
र त्रिकाण्डशेषः॥
, पुं, (कु ईषत् कुत्सितं यथा स्यात् तथा वा
तीति। कुट्+कः।) सितावरः। इति राज-
घण्टः। सुषणि शाक इति भाषा॥ (अस्य
ाया यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे।

"श्रितिवार श्रितिवरः स्वस्तिकः सुनिषण्णकः।
श्रीवारकः सूचिपत्रः पर्णकः कुकुटः शिखी"॥
गुणाश्चास्य सुनिषण्णकशब्दे ज्ञेयाः॥)

कुकुदः, पुं, (कुकु इत्यव्ययं अलङ्कृता कन्या। तां सत्-
कृत्य पात्राय ददाति यः।) कूकुदः। सत्कारपूर्व्व-
कालङ्कृतकन्यादानकर्त्ता। इत्यमरटीकायां राय-
मुकुटः॥

कुकुन्दरं, क्ली, (स्कुन्द्यते कामिनाऽत्र। स्कुदि आप्र-
वने मद्गुरादयश्चेति निपातनात् साधुः।) नितम्ब-
स्थकूपकद्वयम्। एतच्चंशादधोगर्त्तद्वयम्। इत्यमरः।
२।६।७९॥ कुकुन्दरे इति द्विवचनान्तोऽपि
प्रयोगः॥ (यथा सुश्रुते शारीरस्थाने। ६ अ॥
"पार्श्वजघनवहिर्भागे पृष्ठवंशमुभयतो जातिनिम्ने
कुकुन्दरे नाम मर्म्मणी तत्र स्पर्शाज्ञानमधःकाये
चेष्टोपघातश्च"॥)

कुकुन्दरः, पुं, (कुं भूमिं दरयति दारयति वा अन्त-
र्भूतण्यन्तात् दृ अच् निपातनात् मुमभावेन
साधुः। कु ईषत् कुत्सितं वा कुन्दरमत्र।)
कुकुरद्रुः। कुकुरौदा इति हिन्दी भाषा। तत्-
पर्य्यायगुणाः। यथा भावप्रकाशे॥
"कुकुन्दरस्ताम्रचूड़ः सूक्ष्मपत्रो मृदुच्छदः।
कुकुन्दरः कटुस्तिक्तो ज्वररक्तकफापहः॥
तन्मूलमार्द्रं निःक्षिप्तं वदने मुखशोषहृत्"॥
(पुंलिङ्गोऽयं शब्दोऽपि नितम्बस्थकूपकद्वये वर्त्तते
यथा॥
"पृष्ठवंशं ह्युभयतो यौ सन्धी कटिपार्श्वयोः।
जघनस्य वहिर्भागे मर्म्मणी तौ कुकुन्दरौ"॥
इति वाभटे शारीरस्थाने। ४ अध्याये॥)

कुकुभा, स्त्री, (कु ईषत् कुः पृथ्व्यधिष्ठात्री देवता इव
भा यस्याः।) रागिणीविशेषः। इति हलायुधः॥

कुकुरः, पुं, (कु कुत्सितं कुरति शब्दायते। कुर्+
अच्।) कुक्कुरः। (कुं पृथिवीं कुरति स्वामित्वेन
आदत्तवान्। कुर्+कः। यद्वा—कुकधातोः
"मद्गुरादयश्च"। उणां १।४२। इति साधुः।)
क्षत्त्रियविशेषः। इत्युणादिकोषः। स तु यदुवंशी-
यान्धकराजपुत्रः। इति श्रीभागवतम्॥ (यथा
माघे १३।१६।
"परिफुल्लगण्डफलकाः परस्परम्
परिरेभिरे कुकुरकौरवस्त्रियः"॥)
ग्रन्थिपर्णीवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुकुराः, पुं, (कुकुराः स्वनामख्याताः क्षत्त्रियाः तेषां
जनपदः।) देशविशेषः। तद्देशस्थलोकश्च। तत्-
पर्य्यायः। यदवः१ दशार्हाः२ सात्वताः३।
बहुवचनान्तोऽयं शब्दः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुकूटी, पुं, (कोः पृथिव्याः कूटोऽस्त्यस्याः। अच्
गौरादित्वात् ङीष्।) शाल्मलिवृक्षः। इति राज-
निर्घण्टः॥ (शाल्मलिशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम्॥)

कुकूलं, क्ली, (कोः भूमेः कूलं। कुत्सितं कूलं वा।)
शङ्कुभिः सङ्कीर्णं श्वभ्रम्। इत्यमरः।३।३।२०२।
तनुत्रम्। इति हारावली॥

कुकूलः, पुं, (कु+ऊलच् कुगागमश्च।) तुषानलः।
इत्यमरः।३।३।२०२॥

("शिशिरादपि मृदङ्गी कीयमायतलोचना
अयं च कुकूलाग्निकर्कशो मदनानिलः"। इति
उद्भटः। केचित्तु "कुकूलाग्निः कर्कशो मदनानलः"
इत्येवमाहुः॥)

कुकोलं, क्ली, (कुत्सितं कोलति। कुल+अच्।)
कोलिवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कुक्कुटः, पुं स्त्री, (कुक्+सम्पदादित्वात् क्विप्।
कुका आदानेन कुटतीति। कुट+कः।) पक्षि-
विशेषः। कुकुड़ा इति भाषा। तत्पर्य्यायः।
कृकवाकुः२ ताम्रचूडः३ चरणायुधः४। इत्य-
मरः।२।५।१७॥ कालज्ञः५ नियोद्धा६
विष्किरः७ नखरायुधः८ ताम्रशिखी९। इति
जटाधरः॥ रात्रिवेदः१० उषाकरः११ कलाघः
१२ काहलः१३। इति शब्दरत्नावली॥ दक्षः
१४ यामनादी१५ शिखण्डिकः१६। तन्मांस-
गुणाः। (यथा, भावप्रकाशे।
"कुक्कुटो वृंहणः स्निग्धो वीर्य्योष्णोऽनिलहृद्गुरुः।
चक्षुष्यः शुक्रकफकृद्बल्यो वृष्यः कषायकः॥
आरण्यकुक्कुटः स्निग्धो वृंहणः श्लेष्मलो गुरुः।
वातपित्तक्षयवमिविषमज्वरनाशनः"॥
अरण्यकुक्कुटमांसगुणाः। हृद्यत्वम्। श्लेष्म-
हरत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ रूक्ष-
त्वम्। कषायत्वम्। स्वादुत्वम्। शीतलत्वञ्च।
इति राजवल्लभः॥ ग्राम्यकुक्कुटमांसगुणाः। स्नि-
ग्धत्वम्। वातहरत्वम्। दीपनत्वम्॥ गुरुत्वञ्च।
इति राजनिर्घण्टः॥ बलकारित्वम्। उष्णत्वम्।
मधुरत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ *॥ निषादपुत्रः।
शूद्रपुत्रः। तृणोल्का। कुक्कुभपक्षी। इति मे-
दिनी॥ वह्निकणः। इति हेमचन्द्रः॥ (आसन-
विशेषः। यथा हठयोगप्रदीपिकायाम्।१।२३।
"पद्मासनन्तु संस्थाप्य जानूर्वोरन्तरे करौ।
निवेश्य भूमौ संस्थाप्य व्योमस्थं कुक्कुटासनम्"॥)

कुक्कुटकः पुं, (कुक्कुट+संज्ञायां कन्।) कुक्कुभपक्षी।
इति शब्दरत्नावली॥ स्वार्थे कन् प्रत्यये कुक्कुट-
शब्दार्थोऽप्यत्र॥)

कुक्कुटव्रतं, क्ली, (कुक्कुट इत्याख्यं व्रतम्।) सन्तानार्थं
स्त्रीकर्त्तव्यव्रतम्। इति शब्दमाला॥ कुक्कुटीव्रत-
मपि पाठः। ललितासप्तमीव्रतमिदम्। यथा,—
"भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां नियमेन या।
स्नात्वा शिवं लेखयित्वा मण्डले च सदाम्बिकम्॥
पूजयेच तदा तस्या दुष्याप्यं नैव विद्यते"॥
इति तिथ्यादितत्त्वे भविष्यपुराणम्॥

कुक्कुटमण्डपः, पुं, मुक्तिमण्डपः। यथा, काशीखण्डे।
"ततो लोकान्तदारभ्य कथयिष्यन्ति सर्व्वतः।
मुक्तिमण्डपनामैतदेव कुक्कुटमण्डपः"॥

कुक्कुटमस्तकं, क्ली, (कुक्कुटस्येव मस्तकं शिखा यस्य।)
चव्यम्। इति राजनिर्घण्टः। चै इति भाषा॥
(चव्यशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः॥)

कुक्कुटशिखः, पुं, (कुक्कुटस्य शिखेव शिखा यस्य।)
कुसुम्भवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कुक्कुटाभः, पुं, (कुक्कुट इव आभाति। आ+भा+
कः।) कुक्कुटतुल्यवर्णचरणसर्पविशेषः। तत्पर्य्यायः।

कुक्कुटाहिः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

कुक्कुटाहिः, पुं, (कुक्कुटः तच्चरण इव अहिः सर्पः ।) कुक्कुटाभसर्पः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुक्कुटिः, स्त्री, (कुक्कुट इव आचरति । आचारे क्विप् इन् ।) दम्भचर्य्या । इति हेमचन्द्रः ॥

कुक्कुटी, स्त्री, (कुक्कुटि + वा ङीप् ।) कपटचर्य्या । इति मेदिनी ॥ कृकली । इति शब्दरत्नावली ॥ टिक् टिकि इति भाषा शाल्मलीवृक्षः । इति जटाधरः । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ६० अः ॥) "कुक्कुटी सर्पगन्धाश्च तथाकाकविषाणिके" ॥ योषिद्विशेषः । इति चिन्तामणिः ॥)

कुक्कुटीव्रतं, क्ली, (कुक्कुटी इति संज्ञकं व्रतं नियमविशेषः ।) भाद्रशुक्लसप्तमीकर्त्तव्यनियमविशेषः । तद्विवरणं ललितासप्तमीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

कुक्कुभः, पुं, (कुक्कुशब्दं भाषते । भाष् + बाहुलकात् डः । यद्वा कुक् इत्यव्यक्तं कौति शब्दायते । कु + बाहुलकात् भक् ।) पक्षिविशेषः । इत्यमरः । २ । ५ । ३५ । पाल्कुका इति भाषा ॥

कुक्कुरं क्ली, ग्रन्थिपर्णम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३२ । गाँठियाला इति भाषा ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,— "स्थौणेयकं बर्हिबर्हं शुक्लबर्हञ्च कुक्कुरम् । शीर्णरोम शुकञ्चापि शुकपुष्पं शुकच्छदम्" ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ॥ गुणाश्चास्य स्थौणेयकशब्दे ज्ञेयाः ॥)

कुक्कुरः,पुं,(कोकते आदत्ते इति । कुक् + क्विप् । कुक् यत्किञ्चिदपि भक्ष्यं अन्नं दृष्ट्वा कुरति शब्दायते । कुर + कः ।) जन्तुविशेषः । कुकुर इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । कौलेयकः २ सारमेयः ३ मृगदंशकः ४ शुनकः ५ भषकः ६ श्वा ७ । इत्यमरः । २ । १० । २१ ॥ कुक्कुरः ८ शुनः ९ शुनिः १० श्वानः ११ । इति तट्टीका ॥ भषणः १२ भल्लुकः १३ वक्रलाङ्गूलः १४ रुतारिः १५ रात्रिजागरः १६ कालेयकः १७ ग्राम्यमृगः १८ मृगारिः १९ शूरः २० शयालुः २१ । इति राजनिर्घण्टः ॥

तस्य गुणाः ।

"बह्वाशी स्वल्पसन्तुष्टः सुनिद्रः शीघ्रचेतनः । प्रभुभक्तश्च शूरश्च षडेते च शुनो गुणाः" ॥ इति चाणक्यम् ॥ तस्य परीक्षा यथा । "मृगयार्थं शाकुनार्थं कौतुकार्थिमहीक्षिता । श्वानः पोष्यास्तल्लक्षणमत्र वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ गुणजातिप्रभेदेन शुनो भेदो ह्यनेकधा" । तद्यथा । "सात्त्विका राजसाश्चैव तामसाश्च त्रिधा मताः ॥ अश्रान्ता अपरिक्लीबाः पवित्राः स्वल्पभोजिनः । श्वानस्ते सात्त्विकाः प्रोक्ता दृश्यन्ते च क्वचित् क्वचित् ॥ १ कृशा बहुभुजो दीर्घा गुरुवक्षसमूदराः । आकुलाक्षा जाङ्गिकाश्च श्वानस्ते राजसा मताः ॥ २ अल्पश्रमेण ये श्रान्ता लम्बजिह्वा गुरूदराः । श्वानस्ते तामसा ज्ञेयाः सत्त्वावनसमाश्रयाः ॥ ३ ब्रह्मादिजातिभेदेन चतुर्द्धा सर्व्व एव हि । शुभ्रा दीर्घा लम्बकर्णा लघुपुच्छाः सनूदराः ॥ सुमुखाः खरदन्ताश्च श्वानस्ते ब्रह्मजातयः ॥ १ रक्ताङ्गास्तनुलोमानो नलकर्णाः सनूदराः ॥

दीर्घा दीर्घा नखरदाः श्वानस्ते क्षत्रजातयः । २ ये पीतवर्णा मृदवस्तनुलोमान एव च ॥ कृशा कृशा लम्बजिह्वास्ते श्वानो वैश्यजातयः ॥ ३ कृष्णवर्णास्तनुमुखा दीर्घरोमाण एव च ॥ अकृशाः श्रमयुक्ताश्च ते श्वानः शूद्रजातयः ॥ ४ लघुप्रमाणाश्च गुरूदरा ये येऽमेध्यभक्षा बहुपुत्रकाश्च । प्रलम्बपुच्छा लघुलम्बदन्ता स्तेषाम्यजाः कुक्कुरजातयः स्युः ॥ ५ ॥ द्विजातिचिह्नसंसर्गात् द्विजातिः श्वा भयावहः । लक्षणत्रयसम्बन्धात् त्रिजातिर्धननाशनः ॥ भोजोऽपि । द्विजातिर्वा त्रिजातिर्वा विजातिः श्वा मनीषिताम् । भयं धनक्षयं प्रोक्तं विदधाति यथाक्रमम् ॥ इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥ (मुनिविशेषः । यथा‚ महाभारते । १ । ४ । १७ । "कुक्कुरो वेणुजङ्घोऽथ कालापः कठ एव च । मुनयो धर्म्मविद्वांसो धृतात्मानो जितेन्द्रियाः" ॥)

कुक्कुरदुः,पुं, (कुक्कुरः कुक्कुरगन्धोपलक्षितः द्रुर्वृक्षः ।) वृक्षविशेषः । कुकुरशौंका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ताम्रचूडः २ सूक्ष्मपत्रः ३ मृदुच्छदः ४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । ज्वररक्तकफनाशित्वञ्च । इति मदनविनोदः ॥ "तन्मूलमार्द्रं निक्षिप्तं वदने मुखशोषहृत्" ॥ इति भावप्रकाशः ॥

कुक्कुरी, स्त्री, (कुक्कुर + स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।) कुक्कुरस्त्री । कुत्ती इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सरमा २ श्वानी ३ सारमेयी ४ शुनी ५ भषी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥

कुक्कुवाक्, पुं, (कुक्कुरस्य वाक् शब्द इव शब्दो यस्य ।) सारङ्गमृगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुक्षः, पुं, (कुषनिष्कर्षे + "उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च" । उणां ३ । ६८ । इति सः किच्च ।) कुक्षिः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

कुक्षिः,पुं, (कुषनिष्कर्षे + "प्लुषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः" । उणां ३ । १५५ इति क्सिः ।) उदरम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७७ ॥ (यथा, महाभारते १ । ७७ । १३ । "यात्रोषितं विशालाक्षि ! त्वया चन्द्रनिभानने ! । तत्राहमुषितो भद्रे कुक्षौ काव्यस्य भाविनि !" ॥ दानवविशेषः । यथा महाभारते १ । ६७ । ५७ । "कुक्षिस्तु राजन् विख्यातो दानवानां महाबलः" ॥)

कुक्षिम्भरिः, त्रि, (कुक्षिं बिभर्त्तीति । भृ + खः + मुम् च ।) आत्मम्भरिः । स्वोदरपूरकः । इत्यमरः ३ । १ । २१ ॥

कुक्षिरन्ध्रः, पुं, (कुक्षौ रन्ध्रं छिद्रं यस्य ।) नलः । इति निर्घण्टः ।

कुङ्कुमं, क्ली, (कुमकुम् इति शब्दोऽस्ति वाचकत्वेनास्य अर्श आद्यच् । यद्वा कुकयते आदीयतेऽसौ । कुक आदाने उमक् निपतनात् मुम् ।) स्वनामख्यातगन्धद्रव्यम् । कुमकुम् इति केशर इति भाषा । (यथा माघे ११ । ६४ । "हतधवलिमभेदैः कुङ्कुमेनेव किञ्चित् ।

मलयजरजसेवर्जोमिर्भूषयन् पश्चिमाशाम्" ॥) तत्पर्य्यायः । काश्मीरजन्म २ अग्निशिखम् ३ वरम् ४ वाह्लीकम् ५ पीतनम् ६ रक्तम् ७ सङ्कोचम् ८ पिशुनम् ९ धीरम् १० लोहितचन्दनम् ११ । इत्यमरः । २ । ६ । १२४ । वा १२ वाह्लिकम् १३ वरवाह्लीकम् १४ रक्तचन्दनम् १५ । इति तट्टीका ॥ अग्निशेखरम् १६ अ[illegible] १७ काश्मीरजम् १८ पीतकम् १९ काश्मीर[illegible] २० वर्चिरम् २१ शठम् २२ शोणितम् २[illegible] घुसृणम् २४ वरेण्यम् २५ अरुणम् २६ कालेयक[illegible] २७ जागुडम् २८ कान्तम् २९ वह्निशिखम् [illegible] केशरवरम् ३१ गौरम् ३२ केसरम् ३३ [illegible] चन्दनम् ३४ खलम् ३५ रजम् ३६ दीपकम् [illegible] लोहितम् ३८ सौरभम् ३९ चन्दनम् ४० [illegible] शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । सुरभित्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् उष्णत्वम् । कासवातकफकण्ठरोगमूर्द्धशूलविषदोषनाशित्वम् । रोचनत्वम् । तनुकान्तिकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । रेचकत्वम् विवर्णताव्रणनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ स्निग्धत्वम् । शिरोव्रणजन्तुवमिव्यङ्गदोषत्रयापहत्वम् । वर्ण्यत्वञ्च । इति भावप्रकाशः । व्यङ्गदोषनाशित्वम् । इति रत्नावली तत्त्वचन्द्रिका च ॥ देशभेदे तत् त्रिविधम् । यथा,— "काश्मीरदेशजे क्षेत्रे कुङ्कुमम् यद्भवेद्धि तत् । सूक्ष्मकेशरमारक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम् ॥ १ । वाह्लीकदेशसंजातं कुङ्कुमं पाण्डुरं भवेत् । केतकीगन्धयुक्तं तन्मध्यमं सूक्ष्मकेशरम् ॥ २ । कुङ्कुमं पारसीकेयं मधुगन्धि तदीरितम् । ईषत्पाण्डुरवर्णं तदधमं स्थूलकेशरम्" ॥ ३ । इति भावप्रकाशः ॥

कुङ्कुमी, स्त्री, (कुङ्कुमवर्णोऽस्त्यस्याः । अच् गौरादित्वात् ङीष् । ततः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः । (कुङ्कुमीति केचित् ॥)

कुच, ञ रोधपर्क्कौटिल्यलेखने । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-सकं, अकं च-सेट् ।) ञ कोचः कुचः । रोधः क्रियारोधः जडीभाव इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे एव प्रायो वर्त्तते । यथा प्रमुदिते राज्ञि तमः सङ्कोचति क्षितौ । पर्क्कः सम्पर्कः । इति दुर्गादासः ॥

कुच, श सङ्कोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-अकं-सेट् ।) प्रायः संपूर्व्वस्य प्रयोगः । संकुचति अकुचीत् चुकोच । इति दुर्गादासः ॥

कुच, तारशब्दे । उच्चैःशब्द इति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) कोचति ढक्का । भट्टमल्लस्तु तारे शब्दे च कोचति इति मानं पठति । तन्मते तारविक्रायता । कोचति वणिक् विक्रायतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुचः, पुं, (कुचति संकुचतीति । कुच संकोचे "इगुपधेति" । ३ । १ । १३५ । कः ।) स्तनः । इत्यमरः । २ । ६ । ७७ । (यथा गोः रामायणे ५ । १३ । ५७ ।

न्या वक्षसि यान्यस्यास्तस्याप्यपराः कुचे।
हपार्श्वकटीएकमन्योन्यं समुपाश्रिताः"॥
ोर्ना यौवने कुचपरिवृद्धिर्भवति।
गाह भावप्रकाशे।
्यायां मुकुले गन्धो यथा सन्नपि नाप्यते।
ां तदपि तारुण्ये पुष्टत्वात् व्यक्तिमेति हि॥
ुमानां प्रफुल्लानां गन्धः प्रादुर्भवेद्यथा।
मराद्यादयः पुंसां नारीणामपि यौवने॥
यते उत्र च यो भेदो ज्ञेयो व्याख्यानतः स च"॥
ाख्यानं यथा,—
"पुंसां रोमराजिश्मश्रुप्रभृतयः
नारीणान्तु रोमराजी स्तनादयः"॥)

ुका, स्त्री, (कुत्सिता चण्डिका कोपना इव। तिकारितया तथात्वम्।) मूर्व्वालता। इति न्दचन्द्रिका॥

नम्, क्ली, (कुत्सितं गन्धहीनतया यच्चन्दनं ा कौ पृथिव्यां चन्दनमिव।) रक्तचन्दनम्। ामरः।२।६।१३२॥ पत्राङ्गम्। वकम् ं इति भाषा। वृक्षभेदः। इति मेदिनी॥ म्। इति शब्दचन्द्रिका। (अस्य पर्य्याया ा,—वैद्यकरत्नमालायाम्।
तङ्गं रञ्जनं रक्तं पत्राङ्गञ्च कुचन्दनम्"॥)

ः, पुं, (कुच इव फलं यस्य। कुचसदृशत्वा- ात्वम्।) दाड़िमवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ पर्य्याया दाड़िमशब्दे ऽस्य ज्ञातव्याः॥)

, त्रि, (कुत्सितं चरतीति। कु+चर्+अच्।) दः। परदोषकथनशीलः। इत्यमरः।३।१ ॥ (दुर्गमदेशगन्ता। यथा, ऋग्वेदे।१।१५४।२।
तद्विष्णुः स्तवते वीर्य्येण मृगो न भीमः कुचरो रिष्ठाः"॥ कुस्थाने चरतीति। कान्तारादि- टकः। कौ पृथ्व्यां चरतीति। भूमिचरः॥ । महाभारते।१४।३८।१३,१४।
ा त्वादित्यमुद्यन्तं कुचराणां भयं भवेत्।
गाः परितप्येयुरुष्णातो दुःखभागिनः॥
दितः सत्वमुद्रिक्तं कुचरास्तु तथा तमः।
तापोऽध्वगानाञ्च रजसो गुण उच्यते"॥)

, क्ली, (कुचस्य कुचयोर्वा अग्रम्।) स्तनाग्र- ः। तत्पर्य्यायः। चूचुकम् २। इत्यमरः।२। ७७। चुचुकम् ३। इति तट्टीका॥

ी, स्त्री, (कुत्सिता चाङ्गेरी।) इति रत्न- ॥ चुक्रिका। चुकापालं इति भाषा॥

ः, पुं स्त्री, (कुच+बाहुलकात् ईकन्।) स्यविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः। कुंचिया भाषा॥

, त्रि, (कुत्सितं चेलं वस्त्रं यस्य।) कुवासाः। त्सितकुत्सितवस्त्रो जनः। इति मेदिनी॥ त्सितं चेलमिति विग्रहे। क्ली, जीर्णवस्त्रम्। , मनुः ६।४४।
पालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता।
ता चैव सर्व्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम्"॥)

, स्त्री, (कुचा सङ्कुचा इला भूमिः निद्रा वा ।) विद्धकर्णी। इति मेदिनी (यथा, भैषज्य- रत्नावल्याम्।
"कुचेला कुलका राक्षिर्मेघनामा च ग्रन्थिका"॥
अस्याः पर्य्याया यथा।
"अम्बष्ठाम्बष्ठकीपाठा कुचेला पापचेलिका।
एकाष्ठीला वरा तिक्ता प्राचीनैकाग्निवावुका"॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

कुचेली, स्त्री, (कुचेल+गौरादित्वात् ङीष्।) अम्बष्ठा। इति रत्नमाला॥ आकनादि इति भाषा॥

कुच्छं, क्ली, (कोः पृथिव्याः दुःखं छ्यति दर्शनाघ्राणा- दिना लुनातीति। कु+छो+कः।) कुमुदम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (कुमुदशब्देऽस्य गुणपर्य्याया बोद्धव्याः॥)

कुज उ स्तेये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं- सेट्।) उ कोजित्वा कुक्त्वा। स्तेयं चौर्य्यम्। इति दुर्गादासः॥

कुज, इ अव्यक्तशब्दे। इति चन्द्रः। (भ्वां-परं-अकं- सेट्-इदित्।) कुञ्जति कुञ्जरः। इति दुर्गादासः॥

कुजः, पुं, (कोः पृथिव्याः जायते। कु+जन्+डः।) मङ्गलग्रहः। (यथा, मङ्गलग्रहस्तुतौ। "अङ्गारकः कुजो भौमः" इति।) नरकासुरः। (यथा,—
"तत्राहृतास्ता नरदेवकन्याः
कुजेन दृष्ट्वा हरिमार्त्तबन्धुम्"॥
श्रीमद्भागवते ३।३।८॥) वृक्षः। इति हेमचन्द्रः॥

कुजम्भलः, त्रि, (कोः पृथिव्याः कौ वा जम्भलः मृत्तिकादिखननेन सन्धिचौरः।) चौरविशेषः। इति हारावली। सिंदेल चोर इति भाषा॥

कुजम्भिलः, त्रि, (कुजम्भोऽस्यास्तीति। इलच्।) कुजम्भलः। इति शब्दरत्नावली॥

कुजा, स्त्री, (कुजाः पृथिवीजाः वृक्षाः आश्रयत्वेन सन्ति अस्याः इति अच् ततष्टाप्। यथा,—
"कदली दाड़िमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचुः।
बिल्वाशोकौ जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिका"॥
इति मन्त्रोक्तनवपत्रिकासु "तव स्थानमिदं मर्त्त्ये" इत्यादि निर्द्देशेन चास्याः आश्रयत्वात् तथात्वम्।) कात्यायनी देवी। इति मेदिनी॥ (कोः पृथिव्याः जायते। जन+डः टाप् च। सीता देवी भूमेः तदुत्पत्तिकथा कालिका पुराणे ३७ अध्याये।
"ततः पुरोधसं राजा गोतमं मुनिसत्तमम्।
तत्पुत्त्रञ्च शतानन्दं पुरोधायाकरोन्मखम्॥
द्वौ पुत्त्रौ तस्य सञ्जातौ यज्ञभूमौ परौ स्मृतौ।
एका च दुहिता साध्वी भूम्यन्तरगता शुभा"॥)

कुज्जिशः, पुं, मत्स्यभेदः। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। हृद्यत्वम्। कषायत्वम्। दीपनत्वम्। बलकारित्वम्। स्निग्धत्वम्। गुरुत्वम्। ग्राहित्वम्। वाते हित- त्वम्। रोचनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कुज्झटिः, स्त्री, (कौ जटति अपहरति सूर्य्यप्रकाशम्। कुज्+क्विप् न कुत्वम्। झट् संघाते इन्। ततः कर्म्मधारयः।) कुज्झटिका। कुया। कुयासा इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। धूममहिषी २ रतान्धी ३ कुहेलिका ४ धूमिका ५ नभोरेणुः ६। इति त्रिकाण्डशेषः॥ अस्य गुणाः। रूक्षत्वम्। तमोगुण- प्रायत्वम्। कफपित्तकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

कुज्झटिका, स्त्री, (कुज्झटि+स्वार्थे कन् टाप्।) कुज्झटिः। इति शब्दरत्नावली॥

कुज्झटी, स्त्री, (कुज्झटि+स्त्रियां वा ङीप्।) कुज्झटिः। इति शब्दरत्नावली॥

कुञ्चनं, क्ली, (कुञ्चति अनेन। कुन्च+करणे ल्युट्।) नेत्ररोगविशेषः। तस्य लक्षणं यथा,—
"वाताद्या वर्त्मसङ्कोचं जनयन्ति यदा मलाः।
तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुञ्चनं नाम तद्विदुः"॥
इति माधवकरः॥ (भावे ल्युट्। सङ्कोचः। यथा सुश्रुते।
"कुर्य्यात् शिरागतं मूलशिरा कुञ्चनपूरणम्"॥)

कुञ्चफला, स्त्री, (कुञ्चं कुञ्चितं फलं अस्याः।) कुष्माण्डी। इति राजनिर्घण्टः॥

कुञ्चिः, पुं, (कुन्च+इन्।) अष्टमुष्टिपरिमाणम्। यथा, स्मृतिः॥
"अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलम्"॥

कुञ्चिका, स्त्री, (कुन्च+ण्वुल्+टाप् इत्वञ्च।) गुञ्जा। कुंच इति भाषा। वंशशाखा। कञ्चि इति भाषा। इति शब्दचन्द्रिका॥ कृष्णजीरकः। इति जटाधरः॥
(अस्या व्यवहारो यथा मरिचाद्यचूर्णे।
"मरिचः कुञ्चिकाम्बष्ठा वृक्षाम्लाः कटुकाः पृथक्"॥
इत्यादिषु द्रष्टव्यम्। इति चरके चिकित्सास्थाने। १९ अः॥) कूञ्चिका। कुंजि चावि इति च भाषा। इति हेमचन्द्रः॥ मेथिका। इति राजनिर्घण्टः॥ मत्स्यभेदः। कुंचे इति भाषा। यथा। "कुञ्चिकयैनं विस्मापयति भाययति" इति मुग्धबोधम्॥

कुञ्चितं, त्रि, (कुन्च+क्तः।) वक्रम्। इत्यमरः। ३।१।७१॥ (यथा, नैषधे १।१।
"आकुञ्चिताभ्यामथ पक्षतिभ्यां
नभोविभागात्तरसावतीर्य्य"॥)
तगरपुष्पे क्ली। इति राजनिर्घण्टः॥

कुञ्जः, पुं क्ली, (कौ जायते, जन+डः। पृषोदरा- दित्वात् मुमि साधुः।) पर्व्वतादेर्लताप्रच्छादिभिः समन्ताच्छादितगर्भो गह्वरादिदेशः। इति मधु- प्रभृतयः॥ उपरि चतुर्दिक्षु च लतादिभिराच्छा- दितस्य स्थानस्य मध्ये शून्यदेशः। इत्यन्ये। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। निकुञ्जः। इत्यमरः।२।३।८॥ (यथा, पदाङ्कदूते १।
"गोपीभर्त्तुर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराक्षी
उन्मत्तेव स्खलितकवरी निःश्वसन्ती विशालम्।
त्वय्येवास्ते मुररिपुरिति भ्रान्तिदूतीसहाया
त्यक्त्वा गेहं झटिति यमुना मञ्जुकुञ्जं जगाम"॥)
हनुः। हस्तिदन्तः। इति मेदिनी॥

कुञ्जरः, पुं, (प्रशस्तः कुञ्जः हनुर्दन्तो वा अस्त्यस्य। कुञ्ज+"रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्यः उपसंख्यानम्"। वार्त्तिकं इति रः।) हस्ती। (यथा, महाभारते ३। द्वैतवनप्रवेशे २६।१५।
"कुञ्जरस्येव संग्रामे परिगृह्याङ्कुशग्रहम्"॥) उत्तरपदे श्रेष्ठवाचकः। यथा पुरुषकुञ्जर इत्यादि। इत्यमरः।२।८।३४॥ (सर्पविशेषः। यथा, महाभारते।१५।१५।

"कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः" ॥)
केशः। इति मेदिनी ॥ देशभेदः। इति शब्दरत्नावली ॥ (पर्व्वतविशेषः ॥ यथा गोः रामायणे ४ । ४१ । ५० ।
"ततः शक्रध्वजाकारः कुञ्जरो नाम पर्व्वतः।
अगस्त्यभवनं तत्र निर्म्मितं विश्वकर्म्मणा" ॥)

कुञ्जरपिप्पली, स्त्री, (कुञ्जरनाम्नी पिप्पली।) गजपिप्पली। इति शब्दमाला ॥ (गजपिप्पलीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कुञ्जरक्षारमूलं, क्ली, (कुञ्जरपिप्पल्या इव क्षारं उग्रं मूलमस्य।) मूलकम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

कुञ्जरा, स्त्री, (कुञ्जः हस्तिदन्त इव पुष्पं अस्त्यस्याः। रप्रत्यये अच् तत अजादित्वात् टाप्।) धातकी। धाइफुल इति भाषा। (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"धातकी धातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा।
सुभिक्षा बहुपुष्पी च वह्निज्वाला च सा स्मृता"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे। गुणाश्चास्या धातकीशब्दे ज्ञातव्याः ॥) पाटलावृक्षः। इति मेदिनी ॥ (कुञ्जर+टाप्।) हस्तिनी। इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुञ्जरारातिः, पुं, (कुञ्जरस्य अरातिः शत्रुः।) शरभः इति हेमचन्द्रः ॥ (सिंहः। इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

कुञ्जरालुकं, क्ली, (कुञ्जरसंज्ञकं आलुकम्।) आलुकविशेषः। हस्त्यालु। इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुञ्जराशनः, पुं, (कुञ्जरेण अश्यते। अश भोजने+कर्म्मणि ल्युट्।) अश्वत्थवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। २० ॥ (अश्वत्थशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

कुञ्जरी, स्त्री, (कुञ्जर+जातित्वात् ङीष्।) हस्तिनी। इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुञ्जलं, क्ली, (कुत्सितं जलमिव जलं यत्र। पृषोदरात् साधुः।) काञ्जिकम्। इत्यमरः। २। ९। ३९ ॥

कुञ्जवल्लरी, स्त्री, (कुञ्जाकृतिरिव कुञ्जाकारा वा वल्लरी।) निकुञ्जिकाम्लावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कुञ्जिका, स्त्री, (कुन्ज+ण्वुल्+टाप् इत्वं च।) कृष्णजीरकः। कुञ्चिका इति क्वचित् पाठः। इति जटाधरः ॥ निकुञ्जिकाम्लावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कुट इ वैकल्ये। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्। इदित्।) पञ्चमस्वरी। इ कुण्ट्यते। वैकल्यमिह विकलीकरणम्। कुण्टति जनं शोकः। इति दुर्गादासः ॥

कुट शि कौटिल्ये। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-अकं-सकं च-सेट्।) शि कुटति अकुटीत् चुकोट कौटिल्यमिह कुटिलीभावः कुटिलीकरणञ्च। इति दुर्गादासः ॥

कुट क ङ प्रतापने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। क ङ कोटयते। एषोऽन्यैर्न मन्यते। इति दुर्गादासः ॥

कुटः, पुं स्त्री, (कुट+कः।) कलशः। इत्यमरः। २। ९। ३२ ॥

कुटः, पुं, (कुट्+कः।) कोटः। इति मेदिनी। गड़ इत्यादि भाषा ॥ शिलाकुट्टम्। पातरभाङ्गा हातुड़ी इति भाषा। वृक्षः। इति हेमचन्द्रः ॥ पर्व्वतः। इति हारावली ॥ (कुटिले त्रि, यथा, ऋग्वेदे १। ४६। ४। "हविषाजारो अपां पिपर्त्ति पपुरिर्नरा। पिता कुटस्य चर्षणिः" ॥)

कुटङ्कः, पुं, (कुटं गृहभूमिः टङ्क्यते आच्छाद्यतेऽनेन। कु+टकि आच्छादने। करणे घञ्।) गृहाच्छादनम्। इति शब्दमाला ॥ चाल इति ख्यातः ॥

कुटङ्गकः, पुं, (कुटस्याङ्गमिव। शकन्ध्वादित्वात् साधुः।) वृक्षलतागहनम्। छदिः। चाल इति भाषा। गृहभेदः। इत्यमरटीकायां मुकुटादयः ॥ कुँड़े इति भाषा ॥

कुटचः, पु, (कुटे गिरौ चीयते उत्पद्यते। चि+डः।) कुटजवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कुटजशब्दे गुणादयोऽस्य बोद्धव्याः ॥)

कुटजः, पुं, (कुटे पर्व्वते जायते। जन्+डः।) पुष्पवृक्षविशेषः। यस्य फलं इन्द्रयवः। कुड़ची इति भाषा ॥ (यथा, माघे ६। २५।
"कुटजपुष्पपरागकणाः स्फुटं
विदधिरे दधिरेणुविडम्बनाम्" ॥)
तत्पर्य्यायः। शक्रः २ वत्सकः ३ गिरिमल्लिका ४। इत्यमरः। २। ४। ६६ ॥ कौटजः ५। इति तट्टीका ॥ वृक्षकः ६ शक्रपर्य्यायः ७। इति रत्नमाला ॥ कुटजः ८ काही ९ कालिङ्गः १० मल्लिकापुष्पः ११ प्रावृष्यः १२ शक्रपादपः १३ वरतिक्तः १४ यवफलः १५ संग्राही १६ पाण्डुरद्रुमः १७ प्रावृषेण्यः १८ महागन्धः १९ पाण्डुरः २०। इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च।
"कुटजः कूटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका।
कालिङ्गः शक्रशाखी च मल्लिकापुष्प इत्यपि ॥
इन्द्रो यवफलः प्रोक्तो वृक्षकः पाण्डुरद्रुमः।
कुटजः कटुको रूक्षो दीपनस्तुवरो हिमः" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। कषायत्वम्। अतिसारनाशित्वञ्च। असितस्य तस्य गुणाः। रक्तपित्तत्वग्दोषार्शोनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ कफनाशकत्वम्। इति राजवल्लभः ॥
("कुटजत्वक्कृतः क्वाथो घनीभूतः सुशीतलः।
लेहितोऽतिविषायुक्तः सर्व्वातीसारनुद्भवेत्" ॥
"कुटजस्य फलं ग्राह्यमष्टभागजले शृतम्।
तथैव विपचेद्भूयो दाड़िमोदकसंयुतम् ॥
यावच्चैवलसीकाभं शृतं तमुपकल्पयेत्।
तस्यार्द्धकर्षतक्रेण पिबेद्रक्तातिसारवान् ॥
अवश्यमरणीयोऽपि मृत्योर्याति न गोचरम्"।
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽतिसाराधिकारे ॥)
अगस्त्यमुनिः। द्रोणाचार्य्यः। इति मेदिनी ॥

कुटन्नटं, क्ली, (कुटन् वक्रीभवन् सन् नटति। नट स्पन्दने+पचाद्यच्।) कैवर्त्तीमुस्तकम्। इत्यमरः। २। ४। १३१ ॥ केउटिया मुता इति ख्यातम्। केशुर इति नीचोक्तिः। इति तट्टीका ॥
(अस्य व्यवहारो यत्र तद्यथा।
"पद्मकं चन्दनोशीरं पाठां मूर्व्वां कुटन्नटम्" ॥
इति वाभटे चिकित्सास्थाने १० अध्याये।
अस्य पर्य्यायाः यथा।
"कुटन्नटं परं वन्यं मुस्ताभञ्च परीलवम्" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
कोसची मोथा। गुड़तजी इति च। इयन्तु वि[...]
मकनाम्नो वृक्षस्य त्वक् मुस्ताकृतिः ॥
पर्य्यायाश्च-यथा।
"कुटन्नटं दासपुरं वालेयं परिपेलवम्।
प्लवगोपुरगोनर्द्दकैवर्त्तीमुस्तकानि च।
मुस्तावत् पेलवपुटं शुक्राभं स्याद्वितुन्नकम्"।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥ गु[...]
णाश्चास्य वितुन्नकशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

कुटन्नटः, पुं, (कुटन् सन् नटति। नट्+अच्[...]) श्योनाकवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ५७ ॥
(अस्य पर्य्याया यथा।
"श्योनाकः शोषणश्च स्यान्नटकट्वङ्गटुण्टुकाः।
मण्डूकपर्णपत्रोर्णं शुकनासकुटन्नटाः।
दीर्घवृन्तो रलुश्चापि पृथुशिम्बः कटम्भरः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ श्यो[...]
नाकशब्देऽस्य गुणाश्च बोद्धव्याः ॥)

कुटपः, पुं, (कुटात् विपञ्जालात् पाति रक्षति। कु[...] +पा+कः।) मुनिः। निष्कुटः। गृहसमीपोप[...]नम्। (कुट+ "उषिकुटिदलीति"। उणां [...] १४२। इति कपन्।) मानभेदः। स तु कुड़[...] परिमाणम्। इति हेमचन्द्रः ॥ कमले क्ली। इ[...] राजनिर्घण्टः ॥

कुटरं, क्ली, (कुट+बाहुलकात् करन्।) कुठ[...] मन्थानदण्डबन्धनस्तम्भः। इत्यमरटीकायां नी[...] कण्ठः ॥

कुटरुः, पुं, (कुट+"कुटः किच्च"। उणां ४। ८[...] इत्यरुः किच्च।) वस्त्रगृहम्। इत्युणादिकोष[...] कानात् ताँवु इति भाषा ॥

कुटरणा, स्त्री, (कुटेषु वृक्षेषु अरणा। शकन्ध्[...] दित्वात् साधुः।) त्रिवृता। इति रत्नमाल[...] तेउड़ी इति भाषा ॥

कुटलं, क्ली, (कुटति आच्छादयत्यनेन। कुट्+क[...] कलच्।) पटलम्। इति हारावली ॥ चाल [...] इति भाषा ॥

कुटहारिका, स्त्री, (कुटं कलशं हरति जलाद्यान[...] नार्थं गृह्णाति या। कुट+हृ+ण्वुल् टाप् [...] च।) दासी। इति हेमचन्द्रः ॥

कुटिः, स्त्री, (कुट्यते सञ्चीयते द्रव्यादिभिः अस[...] कुट्+"कृगृशॄपॄकुटीति"। उणां ४। १[...] इति इः स च कित्।) गृहम्। इत्यमरटीक[...] भरतः ॥

कुटिः, पुं, (कुट्यते छिद्यते ऽसौ। कुट छेदने+"[...] कंप्योर्नलोपश्च"। उणां ४। १४३। इति [...] स च कित्। धातोर्नलोपश्च।) वृक्षः। इ[...] शब्दरत्नावली ॥ शरीरम्। इति सिद्धान्तक[...] ध्यामुणादिवृत्तिः ॥ (पर्व्वतः। इत्युज्ज्वलद[...] ४। १४३ ॥)

कुटिचरः, पुं, (कुटि कुटिलं जले चरतीति। कुटि[...]

(+टः ।) अवस्करः । इति शब्दरत्नावली ॥
पुक् इति भाषा ॥
, त्रि, (कुटं कौटिल्यं जातमस्य । कुट्+इतच्
च ।) कुटिलम् । इत्युणादिकोषः ॥
, क्ली, (कुट्यते निर्म्मीयते यत् । कुट्+इरन् ।)
ीरम् । लघुकुटी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
, त्रि, (कुट् वक्रीभावे + बाहुलकात् इलच् ।)
ृजु । बाँका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अरालम्
ृजिनम् ३ जिह्मम् ४ ऊर्म्मिमत् ५ कुञ्चितम् ६
म् ७ आविद्धम् ८ भुग्नम् ९ वेल्लितम् १०
म् ११ । इत्यमरः । ३ । १ । ७१ ॥ भङ्गुरम् १२ ।
त हेमचन्द्रः ॥ वेल्लु १३ विनतम् १४ उन्दुरम्
। इति शब्दरत्नावली ॥
था, विष्णुपुराणे १ । ९ । २३ ।
जटाकलापस्य भ्रकुटीकुटिलं मुखम् ।
ीक्ष्य कस्त्रिभुवने मम यो न गतो भयम्” ॥)
रपुष्पे क्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्याया
,—
ालानुशारिवा वक्रं तगरं कुटिलं शठम् ।
ोरगं नतं जिह्मं दीनं तगरपादिकम्” ॥
र वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ क्ली, छन्दोभेदः ॥)
, स्त्री, (कुटति वक्रं व्रजतीति । कुट्+इलच्
स्त्रियां टाप् ।) नदीविशेषः । इति मेदिनी ॥
स्वती नदी । स्पृक्कानामगन्धद्रव्यम् । इति रा-
निर्घण्टः ॥ (राधिकाभर्त्तृभगिनी ॥ त्रि, अस-
म् ॥)
ी पुं, (कुटि+वा ङीप् ।) कुटः । गृहम् ।
मरः । २ । २ । ६ ॥ (यथा मनुः । ११ । ७२ ।
हा द्वादशसमाः कुटीं कृत्वा वने वसेत्” ॥)
ी, कुम्भदासी । कुटिनी इति भाषा ॥ मुरा-
गन्धद्रव्यम् । चित्रगुच्छः । इति मेदिनी ॥
कः, पुं, (कुट्या लोभेन पुत्त्रान्नेन चकते तृप्नोति ।
+चक्+अच् ।) पुत्त्रान्नजीवी । तत्पर्य्यायः ।
ान्नादः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कुट्यां
ुटीरे चकते तृप्नोति वसतीति । सन्न्यासि-
। स च कर्म्मनिष्ठः । यथा—महाभारते
। १४ अध्याये ।
तुर्व्विधा भिक्षवस्ते कुटीचकबहूदकौ ।
: परमहंसश्च योऽत्र पश्चात् स उत्तमः” ॥)
रकः, पुं, (कुट्यां चरति । कुटी+चर+टः
र्थे कन् ।) यतिविशेषः । इति यतिधर्म्मसंग्रहः ॥
पुं, (कुटी+स्वल्पार्थे रः ।) क्षुद्रगृहम् ।
इति भाषा । तत्पर्य्यायः । स्वल्पवेश्म २ ।
जटाधरः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । २८ ।
लित-लवङ्ग-लता-परिशीलन-कोमल-मलय-
रे । मधुकर-निकर-करम्बित-कोकिल-कूजि-
ञ्ज-कुटीरे” ॥)
:, पुं, (कुटुङ्ग+स्वार्थे कन् ।) वृक्षलतागृह-
। पिटः । डोल इति भाषा । छदिः । चाल
भाषा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ वृक्षलता ।
भेदः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ कुँड़े इति
। ॥

कुटुम्ब, क ङ धृत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ओष्ठवर्गशेषोपधः । क ङ कुटुम्बयते । अयं कैश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

कुटुम्बः, पुं, (कुटुम्बयते पालयति । कुटुम्ब+अच् । यद्वा कुटुम्ब्यते पाल्यते सम्बध्यते वा । कुटुम्ब+कर्म्मणि घञ् ।) नाम । ज्ञातिः । बान्धवः । सन्ततिः । इति शब्दरत्नावली ॥ पोष्यवर्गः । इत्यमरमाला ॥ (यथा, मनुः । ११ । २२ ॥

“तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुटुम्बान्महीपतिः ।
श्रुतशीले च विज्ञाय वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत्” ॥)

कुटुम्बव्यापृतः, त्रि, (कुटुम्बभरणाय व्यापृतः नियुक्तः ।) कुटुम्बपोषणासक्तः । तत्पर्य्यायः । अभ्यागारिकः २ उपाधिः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ११ ॥ (कुटुम्बेन पुत्त्रदारादिपोष्यवर्गेण व्यापृतः संयुक्तः । बहु-परिवारविशिष्टः पुरुषः ॥)

कुटुम्बिनी, स्त्री, (कुटुम्बः अतिशयेन अस्त्यस्याः । अस्त्यर्थे इनिः । ततो ङीप् ।) कुटुम्बविशिष्टा । पतिपुत्त्रदुहित्रादिमती प्रतिष्ठिता स्त्री । तत्पर्य्यायः । पुरन्ध्री २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥ पुरन्ध्रिः ३ । इति भरतः ॥ पुरन्ध्रिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा रघुवंशे । ८ । ८६ ।

“अपशोकमनाः कुटुम्बिनीमनुगृह्णीष्व निवा-पदत्तिभिः” ॥) क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः । पयस्या २ क्षीरिणी ३ जलकामुका ४ वक्रशल्या ५ दुराधर्षा ६ क्रूरकर्म्मा ७ सिरिविटिका ८ शीता ९ प्रहरकुटवी १० शीतला ११ जलेरुहा १२ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । ग्राहित्वम् । कफपित्तव्रणरक्तदोषकण्डूनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुटुम्बी, [न्] पुं, (कुटुम्बः अस्त्यस्य । अस्त्यर्थे इनिः ।) गार्हस्थ्याश्रमविशिष्टः । तत्पर्य्यायः । गृही २ गृहमेधी ३ गृहस्थः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, कुमारे । ६ । ८ । ५ ।

“शैलः सम्पूर्णकामोऽपि मेनामुखमुदैक्षत ।
प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्यार्थेषु कुटुम्बिनः” ॥)

कुटुम्बी [न्], त्रि, (कुटुम्बः पोष्यवर्गोऽस्त्यस्य अस्त्यर्थे इनिः ।) कृषकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुटुम्ब-विशिष्टश्च ॥

कुटुम्बौकः, [स्] क्ली, (कुटुम्बानां ज्ञातिबान्धवानां दार-पुत्त्रादीनां ओकः वासस्थानम् ।) कुटुम्बवास-स्थानम् । इति जटाधरः ॥

कुट्ट, क कुत्सायाम् । छिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क कुट्टयति । इति दुर्गा-दासः ॥

कुट्ट, क ङ प्रतापने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । टद्वयान्तः । क ङ कुट्टयते । एषोऽन्यैर्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

कुट्टकः, पुं, (कुट्टकः भाज्यभाजकादिगणनं यत्र ।) अङ्कविशेषः । तस्य सूत्रं यथा,

“भाज्यो हारः क्षेपकश्चापवर्त्त्यः
केनाप्यादौ संभवेत् कुट्टकार्थम् ।
येन छिन्नौ भाज्यहारौ न तेन
क्षेपश्चैतद्दुष्टमुद्दिष्टमेव” ॥

उदाहरणं यथा ।

“एकविंशतियुतं शतद्वयं
यद्गुणं गणकपञ्चषष्टियुक् ।
पञ्चवर्जितशतद्वयोद्धृतं
शुद्धिमेति गुणकं वदाशु तम्” ॥

इति लीलावती ॥ (कुट्टयति उपलदन्तादिभिर्भि-नत्ति छिनत्ति चूर्णयति वा । कुट्ट छेदे+ण्वुल् । छेदके, त्रि । यथा, याज्ञवल्क्यः । ३ । ४९ ।

“दन्तोलूखलिकः कालपक्वाशी वाश्मकुट्टकः” ॥)

कुट्टनं, क्ली, (कुट्टते इति । कुट्ट छेदने+भावे ल्युट् ।) छेदनम् । कोटा इति भाषा । कुत्सनम् । प्रता-पनम् ॥

कुट्टनी, स्त्री, (कुट्टयति छिनत्ति नाशयति स्त्रीणां कुलमनया । कुट्ट+स्वार्थे णिच् ततः ल्युट् ङीप् । यद्वा कुट्ट्यते छिद्यते स्त्रीणां कुलं अनया । कुट्ट छेदने+करणे ल्युट् ङीप् च ।) पुरुषेण सह परस्त्रीयोगकर्त्री । कुटनी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शम्भली २ । इत्यमरः । २ । ६ । १९ ॥ कुटनी ३ सम्भली ४ । इति तट्टीका ॥ माधवी ५ रङ्गमाता ६ अर्ज्जुनी ७ । इति जटाधरः ॥ कुम्भदासी ८ गणेरुका ९ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । २४३ ।

“तदालिङ्गनमवलोक्य समीपवर्त्तिनी कुट्टन्यचि-न्तयत्” ॥)

कुट्टमितं, क्ली, स्त्रीणां दशधाशृङ्गारचेष्टान्तर्गत-चेष्टाविशेषः । स्त्रीणां स्वाभाविकदशालङ्कारान्त-र्गतमिदम् । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १११ ।

“केशस्तनाधरादीनां ग्रहे हर्षेऽपि सम्भ्रमात् ।
प्राहुः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूननम्” ॥

कुट्टारं, क्ली, (कुट्ट+आरन् ।) केवलम् । रतिः । इति मेदिनी ॥ कम्बलम् । इति विश्वः ॥

कुट्टारः, पु, (कुट्टते भिद्यते हन्यते वाऽस्मिन् पतने-नेति शेषः । कुट्ट+आरन् ।) पर्व्वतः । इति त्रि-काण्डशेषः ॥

कुट्टिमः, पुं क्ली, (कुट्ट+भावे घञ् । तेन निर्वृत्तः निष्पन्नः इत्यर्थे इमप् ।) मणिभूः । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥ (यथा रघुः ११ । ९ ।

“मस्तुतुर्न मणिकुट्टिमोचितौ
मातृपार्श्वपरिवर्त्तिनाविव” ॥)

सुधाघटितभूतलम् । इति सुभूतिः ॥ कुटीरः । इति मथुरानाथः ॥ दाड़िमवृक्षः । इति राज-निर्घण्टः ॥

कुट्टिहारिका, स्त्री, (कुट्टते यत् । कुट्ट+इन् । कुट्टिं मत्स्यमांसादिकं हरति । कुट्टि+हृ+ण्वुल् टाप् अत इत्वं च ।) दासी । इति हलायुधः ॥

कुट्टीरः, पुं, (कुट्टते ऽस्मिन् । कुट्ट+ईरन् ।) पर्व्वतः । इति हारावली ॥

कुड्मलं, क्ली, (कुट्टते नारकिभ्यो यन्त्रणा दीयते यत्र । कुट+“वृषादित्वात्” । उणां १ । १०८ । इति कलच् तस्य मुट् च ।) नरकभेदः । इति मेदिनी ॥ यत्र

रज्जुभिः पीड़नम्। इति मनुः॥

कुड्मलः,पुं,क्ली,(कुटति ईषत् विकासोन्मुखीभवतीति। कुटि+"वृषादिभ्यश्चित्"। उणां १।१०८। इति कमलच्।) विकासोन्मुखप्रौढ़कलिका। ईषद्विकसिता कलिका। तत्पर्य्यायः। मुकुलः २। इत्यमरः॥ कोषः ३। इति जटाधरः॥ (यथा, माघे।२।७।
"द्योतितान्तः सभैः कुन्दकुड्मलाग्रदतः स्मितैः"॥)

कुठ छिदि। सौत्रधातुरयम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) कुठेरः कुठारः कुठाकुः। इति दुर्गादासः॥

कुठि इ खोटने। वैकल्ये। आलस्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्-इदित्।) पञ्चमस्वरी। कर्म्मणि इ कुण्ठ्यते। वैकल्यं विकलीभावः। आलस्यं मन्दीभावः। कुण्ठति खड्गः शोकार्त्तो वृद्धो वा। इति दुर्गादासः॥

कुठः, पुं, (कुठ्यते छिद्यतेऽसौ। कुठ छेदने+कर्म्मणि घञर्थे कः।) वृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ५॥

कुठरः, पुं, (कुट+बाहुलकात् करन्।) मन्थानदण्डबन्धनार्थस्तम्भः। तत्पर्य्यायः। दण्डविष्कम्भः २। इत्यमरः। २। ९। ७४॥ (नागविशेषः। (यथा, महाभारते १। ३५। १५।
"कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः"॥

कुठाकुः, पुं, (कोठति आहन्ति भिनत्ति काष्ठम्। कुठ छेदने+आकुन् किच्च।) पक्षिविशेषः। इत्युणादिकोषः। काठ्ठोकरा इति भाषा॥

कुठाटङ्कः, पुं स्त्री, (कुठारष्टङ्क इव। पृषोदरादित्वात् रलोपे साधुः।) कुठारः। इति जटाधरः॥

कुठारः, पुं स्त्री, (कोठतीत्यनेन। कुठ+करणे आरन्।) अस्त्रविशेषः। कुड़ाल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। स्वधितिः २ परशुः ३ परश्वधः ४। इत्यमरः। २। ८। ९२॥ कुठारी ५ पर्शुः ६ परश्वधः ७ पर्श्वधः ८। इति तट्टीका॥ कुठाटङ्कः ९ द्रुघणः १०। इति जटाधरः॥ (यथा, श्रीमद्भागवते ३। २५। १२।
"तं त्वागताहं शरणं शरण्यं
स्वभृत्यसंसारतरोः कुठारम्"॥)

कुठारः, पुं, (कुठ्यते छिद्यतेऽसौ। कुठ+कर्म्मणि आरन्।) वृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

कुठारुः, पुं, (कुठ+आरु।) वृक्षः। वानरः। इति मेदिनी॥ शस्त्रकारः। इति शब्दरत्नावली॥

कुठिः, पुं, (कुठ+"कुठिकंप्योर्नलोपश्च"। उणां ४। १४३। इति इन् किच्च।) पर्व्वतः। वृक्षः। इत्युणादिकोषः॥

कुठिकः, पुं, (कुठ+इकन् किच्च।) कुष्ठम्। इति हारावली। कुड़् इति भाषा॥

कुठेरः, पुं, (कुण्ठति तापयति वैकल्यं करोति वा। कुठि खोठने वैकल्ये आलस्ये च+"पतिकठिकुठीति"। उणां १। ५९। इति एरक् बाहुलकात् नुमोऽभावः।) अग्निः। इति शब्दमाला॥ तुलसी। इत्युणादिकोषः॥ अर्जकः। इति राजनिर्घण्टः॥ ववरी इति ख्यातः।
(यथा, गोः रामायणे ३। १७। १०।
"दाड़िमान् करवीरांश्च अशोकांस्तिलकांस्तथा।
अस्फोटांश्च कुठेरांश्च नीलाशोकांश्च सर्व्वशः"॥)

कुठेरकः,पुं, (कुठेर इव कायति प्रकाशते। कै+कः।) पर्णासः। इत्यमरः। २। ४। ७९॥ तुलसी इति ख्यातः। श्वेतच्छदः। इति शब्दचन्द्रिका॥ श्वेततुलसी वाबुइ तुलसी इति च ख्यातः। (अस्य पर्य्यायाः। "अर्ज्जकः श्वेतपर्णासो गन्धपुष्पः कुठेरकः"। इति वैद्यकरत्नमालायाम्। वर्व्वरी। एतदर्थेऽस्य पर्य्याया यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे।
"वर्व्वरी तुवरीतुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका।
पर्णाशस्तत्र कृष्णे तु कठिञ्जककुठेरकौ"॥
गुणाश्चास्य वर्व्वरीशब्दे ज्ञेयाः॥) नन्दीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुठेरजः, पुं, (कुठेर इव जायते। जन्+डः।) कुठेरकः। श्वेततुलसी। इति शब्दरत्नावली॥

कुठेरुः, पुं, (कुठ+एरुक्।) चामरवातः। चामरेर वातास इति भाषा। तत्पर्य्यायः। मन्थरः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुड शि बाल्ये। अदने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-अकं-सकञ्च-सेट्।) एतदाद्याश्चत्वारः पञ्चमस्वरिणः। बाल्यमिह शिशुव्यापारः। शि कुड़ति अकुड़ीत् सिताभिः शिशुः। इति दुर्गादासः॥

कुड़ि इ वैकल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्-इदित्।) इ कर्म्मणि कुण्ड्यते। कुण्डति जनं दैवः विकलं करोतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

कुडि इ ङ दाहे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्-इदित्।) इ कर्म्मणि कुण्ड्यते। ङ कुण्डते इति दुर्गादासः॥

कुडि इ क रक्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्-इदित्।) इ क कुण्डयति। इति दुर्गादासः॥

कुड़पः, पुं, (कुड़+कपन्।) कुड़वपरिमाणम्। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

कुड़वः, पुं, (कुण्डति परिमाति अनेनास्मिन् वा। कुड़+कवन्।) परिमाणविशेषः। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। १३०। "उपनीय कमलकुडवं कथयति समयश्चिकित्सके हलिकः"॥) स तु प्रस्थचतुर्थांशः। इति लीलावती॥ वैद्यकमते विप्रसृतपरिमाणम्। द्वात्रिंशत्तोलकमिति यावत्। तत्पर्य्यायः। अञ्जलिः २ अष्टमारम् ३ शरावार्द्धम् ४। इति परिभाषा॥ (यदुक्तं वैद्यकपरिभाषायाम्॥
"रक्तिकादिषु मानेषु यावन्न कुड़वो भवेत्।
शुष्कद्रवार्द्रयोश्चापि तुल्यमानं प्रकीर्त्तितम्"॥
"प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात् कुड़वोऽर्द्धशरावकः॥
अष्टमानञ्च स ज्ञेयः"। इति शार्ङ्गधरस्य पूर्व्वखण्डे। १ अः॥)

कुड़ऊषी, स्त्री, (कुड़ी क्षुद्रा ऊषी कारवेल्ली।) क्षुद्रकारवेल्ली। इति राजनिर्घण्टः॥

कुड़िः, पुं, (कुण्ड्यते दह्यते इति। कुड़ि दाहे+इन्।) शरीरम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

कुड़िशः, पुं, (कुड्यते भक्ष्यतेऽसौ। कुड़ अदने+ बाहुलकात् शः तत इट्।) मत्स्यविशेषः। कुड़ाश माछ इति भाषा। अस्य गुणाः। मधुरत्वम् हृद्यत्वम्। कषायत्वम्। अग्निदीपनत्वम्। लघुत्वम् स्निग्धत्वम्। वातरोगे पथ्यत्वम्। रोचनत्वम् बलकोष्ठबन्धकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

कुड्मलः, पुं, (कुड़ बाल्ये+"वृषादिभ्यश्चित्" उणां १।१०८। इति कलच् कुड़ेरपि। मुट् च कुड्मलः। इत्यमरटीका सिद्धान्तकौमुदी च॥

कुड्यं, क्ली, (कुड़ि+तत्र साधुरिति यत्। कौ रशादित्वात् यक् डुगागमश्च इत्युज्ज्वलदत्तादय भित्तिः। भित् देयाल इत्यादि भाषा। इत्यमरः २। २। ४॥ (यथा, महाभारते १।१४५।१०।
"सर्पिस्तैलवसाभिश्च लाक्षया चाप्यनल्पया।
मृत्तिकां मिश्रयित्वा त्वं लेपं कुड्येषु दापय"॥)
विलेपनम्। इति मेदिनी॥ कौतूहलम्। इ शब्दरत्नावली॥

कुड्यकं, क्ली, (कुड्य+स्वार्थे कन्।) कुड्यम्। भित्ति इति शब्दरत्नावली॥

कुड्यच्छेदी, [न्] पुं, (कुड्यं भित्तिं छिनत्ति विदा यतीति। कुड्य+छिद्+णिनिः।) चौरविशेष इति शब्दरत्नावली॥ सिँदेल चोर इति भाषा

कुड्यच्छेद्यं, क्ली, (कुड्यस्थितं कुड्यस्य वा छेद्यम् खानिकम्। इति त्रिकाण्डशेषः। देयालेर इति भाषा॥

कुड्यमत्सी, स्त्री, (कुड्ये मत्सी इव। मत्स्य+गौ त्वात् ङीष् यलोपः।) गृहगोधिका। इति श रत्नावली॥

कुड्यमत्स्यः, पुं, (कुड्ये मत्स्य इव।) गृहगोधिक इति हेमचन्द्रः॥

कुण त् क आभाषे। मन्त्रे। इति कविकल्पद्रुम (अदन्त-चुरां-परं-सकं-सेट्।) कृष्णो मूर्द्धन्योप कुणयति। मन्त्रोऽभिमुखीकरणम्। गुप्तोक्ति त्येके। इति दुर्गादासः॥

कुण श उपकरणे। शब्दे। इति कविकल्पद्रुम (तुदां-परं-सकं-सेट्।) उपकरणं दानादि पोषणम्। श कुणति दीनं दयालुः। कोणित इति दुर्गादासः॥

कुणञ्जरः, पुं, (कुणं भुक्तान्नादिकं जरयति। कुण+ +बाहुलकात् खच्।) वृक्षविशेषः। वनवेगु इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कुणञ्जा २ लघुञ्ज अरण्यवास्तूकः ४। अस्य गुणाः। मधुरत्व रुचिकारित्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वम्। त्वञ्च। एतच्छाकगुणाः। त्रिदोषनाशित्व मधुरत्वम्। रुचिकारित्वम्। दीपनत्वम्। कषायत्वम्। संग्राहित्वम्। पित्तश्लेष्महरत्व लघुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कुणपः, पुं, (क्वणेः+कपन् सम्प्रसारणञ्च।) शव मृतशरीरम्। इत्यमरः। २। ८। ११८। (य महाभारते १४। ६। २२-२३।
नारद उवाच।
"उन्मत्तवेशं बिभ्रत् स चंक्रमीति यथासुखम्
वाराणस्यां महाराज! दर्शनेप्सुर्महेश्वरम्।

तस्या द्वारं समासाद्य न्यसेथाः कुणपं क्वचित् ।
तं दृष्ट्वा यो निवर्त्तेत स सम्यक् मन्यते !" ॥)
एतदर्थे नपुंसकलिङ्गोऽपीति भरतानन्दः ॥ पूति-
गन्धिः । इति मेदिनी ॥ अस्त्रविशेषः । बड़्शा
इति भाषा । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ पूति-
गन्धौ त्रिलिङ्गोऽपि यथा,—
"कुणपं मस्तुलुङ्गाभं सगन्धं क्वथितं बहु" ॥
इति माधवकरः ॥ (रोगविशेषः । यथा ॥ "कुणा-
पाख्यपित्ताभ्याम्" । इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे ।
अध्यायः ॥)
पी, स्त्री, (कुणप + गौरादित्वात् ङीष् ।) विट्-
सारिका । इति मेदिनी ॥ गुयेशालिक इति
भाषा ॥
लः, पुं, (कुण + "पीयुक्वणिभ्यामिति" उणां ३ ।
५६ । इति । कालन् । सम्प्रसारणञ्च ।) देशभेदः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (अशोक-
राजपुत्त्रविशेषः । स च बौद्धः ॥)
: पुं, (कुण + इन् ।) तुम्बवृक्षः । इत्यमरमेदिनी-
कारौ ॥ तुंद इति भाषा । (शरीरस्य स्थानविशेषः।
"कक्षाक्षमध्ये कक्षाध्यक् कुणित्वं तत्र जायते" ॥
इति वाभटे शारीरस्थाने ४ अध्याये ॥)
:, त्रि, (कुण + इन् ।) कुकरः । इति मेदिनी ॥
नोया इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते ।
गर्भवातप्रकोपेण दोहदे चावमानिते ।
भवेत् कुब्जः कुणिः पङ्गुः" इति ॥)
न्दः, पुं, (कुण शब्दे + "कुणिपुल्योः किन्दच्" ।
उणां ४ । ८५ । इति किन्दच् ।) शब्दः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
कः, त्रि, (कुटि + ण्वुल् ।) स्थूलः । इति शब्द-
माला । मोटा इति भाषा ॥
:, त्रि, (कुण्ठति क्रियासु मन्दीभूतो भवति ।
कुठि + अच् ।) क्रियासु मन्दः । अकर्म्मण्यः । इत्य-
मरः । २ । १ । १७ ॥
यथा, शङ्करकविकृते विष्णुस्तोत्रे ३४ ।
वैकुण्ठीये ऽत्रकण्ठे वसतु मम मतिः कुण्ठभावं
विहाय" ॥) मूर्खः । इति मेदिनी ॥
कः, त्रि, (कुण्ठति कुण्ठयति वा आत्मानं जड़ी-
कृतं करोति । कुठि + ण्वुल् ।) मूर्खः । इति शब्द-
माला ॥
तः, त्रि, (कुठि + कर्त्तरि क्तः ।) सङ्कुचितः ।
यथा । "दशवदनभुजानां कुण्ठिता यत्र शक्तिः" ॥
इति महानाटकम् ॥
, क्ली, (कुणतीति । "अमन्तात् डः" । उणां
। ११३ । इति डः ।) मानभेदः । (कुण्ड्यते
रक्ष्यते जलं यत्र । कुड़ि + अधिकरणे अच् ।)
वजलाश्रयः । इति मेदिनी ॥ जलाधारविशेषः ।
नैवाचा इति भाषा ॥
तस्य गुणाः । अग्निकरपकारित्वम् । रूक्षत्वम् ।
मधुरत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ कफा-
नकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ (पात्रविशेषः ।
यथा, रघौ १ । ८४ ।
पुनं कोष्णेन कुण्डोध्नी मेध्येनावभृतादपि" ॥)

होमीयाग्न्यालयः । तत्तु प्रायश्चतुर्हस्तमितं भवति
तस्य विधिः । तत्र मत्स्यपुराणम् ।
"प्रागुदक्प्रवनां भूमिं कारयेद्यत्नतो नरः" ॥
प्रागुदक्प्रवनां पूर्व्वनीचां उत्तरनीचां वा ॥
तत्र वशिष्ठपञ्चरात्रे विश्वानलसंहितायाञ्च ।
"सर्व्वाधिकारिकं कुण्डं चतुरस्रन्तु सर्व्वदम्" ।
चतुरस्रं चतुष्कोणम् । भविष्योत्तरम् ।
"सहस्रे लक्ष होतव्ये कुर्य्यात् कुण्डं करात्मकम् ।
द्विहस्तमयुते तच्च लक्षहोमे चतुष्करम्" ॥
द्विहस्तादिके यामलः ।
"पूर्व्वपूर्व्वस्य कुण्डस्य कोणसूत्रेण निर्म्मितम् ।
उत्तरोत्तरकुण्डानां मानं तत्परिकीर्त्तितम्" ॥
पूर्व्वपूर्व्वस्य कुण्डस्य हस्तद्विहस्तादिमितस्य कोण-
सूत्रेण ईशानाग्निनैर्ऋतिकोणदत्तसूत्रेण परिमितं
यन्मानं उत्तरोत्तरकुण्डानां तदेव पारिभाषिकं
द्विहस्तादिमानं न तु प्रकृतहस्तद्वैगुण्यादिमितम् ।
तथात्वे द्विहस्तादिमितस्य चतुर्हस्तपरिमाणा-
पत्तेः । क्षेत्रकस्य भूमेः परिमाणवत् ॥
वशिष्ठपञ्चरात्रे ।
"यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावदिष्यते ।
हस्तैके मेखलास्तिस्रो वेदाग्निनयनाङ्गुलाः ॥
कुण्डे द्विहस्ते ता ज्ञेया रसवेदगुणाङ्गुलाः ।
चतुर्हस्ते तु कुण्डे ता वसुतर्कयुगाङ्गुलाः" ॥
मेखला ब्रह्मचारिमेखलावत् कुण्डवेष्टिता मृद्व-
टिताः । ताश्च खातदेशादारभ्य एकाङ्गुलरूपं कण्ठं
परित्यज्य उच्छ्रायेण विस्तारेण चैतादिक्रमेण
वेदाद्यङ्गुलाः । एतद्विपरीतास्तन्त्रान्तरोक्ता व्यव-
हारविरुद्धाः । वेदाश्चत्वारः अग्नयस्त्रयः नयने द्वे
रसाः षट् गुणास्त्रयः वसुतर्कयुगानि अष्टषट्-
चत्वारि ॥ पिङ्गलामते ।
"खातादेकाङ्गुलं त्यक्ता मेखलानां विधिर्भवेत्" ॥
एककुण्डस्य पश्चिमदिक्कर्त्तव्यतामाह महादा-
ननिर्णये वशिष्ठपञ्चरात्रम् ।
"भुक्तौ मुक्तौ तथा पुष्टौ जीर्णोद्धारे तथैव च ।
सदा होमे सदा शान्तावेकं वारुणदिग्गतम्" ॥
शारदातिलके ।
"होतुरग्रे योनिरासामुपर्य्यश्वत्थपत्रवत् ।
मुष्ट्यरत्नैकहस्तानां कुण्डानां योनिरीरिता ॥
षट्चतुर्द्व्यङ्गुलायामविस्तारोन्नतिशालिनी ।
एकाङ्गुलन्तु योन्यग्रं कुर्य्यादीषदधोमुखम् ॥
एकैकाङ्गुलतो योनिं कुण्डेष्वन्येषु वर्द्धयेत् ।
यवद्वयक्रमेणैव योन्यग्रमपि वर्द्धयेत् ॥
स्थलादारभ्य नालं स्याद्योन्या मध्ये सरन्ध्रकम्" ॥
आसां मेखलानां अश्वत्थपत्रवदित्यनेन चतुरङ्गुल-
विस्तृतमूलात् यथोक्तक्रमेण एकाङ्गुलान्तःसंकु-
चितविस्तारा ॥ यामले ।
"नालमेखलयोर्म्मध्ये परिधेः स्थापनाय च ।
रन्ध्रं कुर्य्यात्तथा विद्वान् द्वितीयमेखलोपरि" ॥
परिधीं स्तद्विन्यासानाह छन्दोगपरिशिष्टे ।
"बाहुमात्राः परिधय ऋजवः सत्वचोऽव्रणाः ।
त्रयो भवन्त्यशीर्णाग्रा एकेषान्तु चतुर्द्दिशम् ॥
प्रागग्रावभितः पश्चादुदगग्रमथापरम् ।
न्यसेत् परिधिमन्यञ्चेदुदगग्रः स पूर्व्वतः" ॥
अग्रग्राः छिद्रस्थिताः अभितोऽग्नेः पार्श्वद्वये
दक्षिणतःउत्तरतः पश्चात् पश्चिमे उदगग्रं उत्तरा-
ग्रम् ॥ त्रैलोक्यसारेऽपि ।
"कुम्भद्वयसमायुक्ता अश्वत्थदलवन्नता ।
अकुष्ठमेखलायुक्ता मध्ये त्वाज्यस्थितिर्यया" ॥
कुम्भद्वयसमायुक्ता गजकुम्भाकारमूलदेशयुक्ता
नता नम्रा अकुष्ठमितमृद्घटितमेखलावेष्टनयुक्ता
तथात्वे हस्तमितात्र्यस्थित्या कुण्डे तत्पातो भव-
तीत्यर्थः ॥ पञ्चरात्रे ।
"कल्पयेदन्तरे नाभिं कुण्डस्याम्बुजसन्निभाम् ।
मुष्ट्यरत्नैकहस्तानां नाभिरुत्सेधविस्तृता ॥
नेत्रवेदाङ्गुलोपेता कुण्डेष्वन्येषु वर्द्धयेत् ।
यवद्वयक्रमेणैव नाभिं एवमुदारधीः ॥
नाभिक्षेत्रं त्रिधा कृत्वा मध्ये कुर्व्वीत कर्णिकाम् ।
बहिरंशद्वये माष्टौ पत्राणि परिकल्पयेत्" ॥ * ॥
तत्र कुण्डस्य दोषानाह विश्वकर्म्मा ।
"खाताधिके भवेद्रोगी हीने धेनुधनक्षयः ।
वक्रकुण्डे च सन्तापो मरणं छिन्नमेखले ॥
मेखलारहिते शोको ह्यधिके वित्तसंक्षयः ।
भार्य्याविनाशकं कुण्डं प्रोक्तं योन्या विना कृतम् ॥
अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्ठवर्जितम्" ॥
अत एव वशिष्ठसंहितायाम् ।
"तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैव कर्त्तव्यं शुभवेदिकम् ।
हस्तमात्रं स्थण्डिलं वा संक्षिप्ते होमकर्म्मणि" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

कुण्डं, क्ली स्त्री, (कुण्ड्यते रक्ष्यते भक्ष्यादि अस्मिन् ।
कुड़ि रक्षणे + अच् ।) स्थाली । इत्यमरभरतौ ।

कुण्डः, पुं, (कुण्ड्यते दह्यते कुलं अनेन । कुड़ि-दाहे
+ करणे घञ् ।) अमृते भर्त्तरि जारजः । जीवति
भर्त्तरि उपपतिजातः । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥
स्वामी वाँचिया थाकिते उपपतिजात विजन्म
सन्तान इति भाषा ॥ (यथा मनुः ३ । १७४ ।
"पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्त्तरि गोलकः" ॥
सर्पविशेषः । यथा महाभारते । १ । १२३ । ६८ ।
"कच्छपश्च कुण्डश्च तक्षकश्च महोरगः" ॥)

कुण्डकीटः, पुं, (कुण्डे नरककुण्डे स्थितः कीट इव
चार्व्वाकसंस्पृष्टत्वात् ।) चार्व्वाकवचनाभिज्ञपुरुषः ।
पतितब्राह्मणीपुत्त्रः ॥ (कुण्डे योनिकुण्डे कीट-
इव ।) दासीकामुकः । इति मेदिनी ॥

कुण्डगोलकं, क्ली, (कुण्डे पात्रविशेषे गोलं गोलाकारं
कं जलं अत्र ।) काञ्जिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥
(काञ्जी इति भाषा ॥ * ॥ कुण्डश्च गोलकश्च इति
द्वन्द्वेकृते कुण्डगोलकौ । यथा मनुः । ३ । १७४ ।
"परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ।
पत्यौ जीवति कुण्डः स्यात् मृते भर्त्तरि गोलकः" ॥)

कुण्डगः, पुं, (कुण्डं तदाकारं गच्छति । गम +
बाहुलकात् खः डिच्च ।) कुञ्जम् । हस्त्यश्वादि-
तस्थानम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कुण्डपाय्यः, पुं, (कुण्डैः चमसैः पीयतेऽत्र सोमः । कुण्ड
+ पा + अधिकरणे यत् युगागमश्च निपात्यते ।)
क्रतुः । इति मुग्धबोधम् ॥

कुण्डलं, क्ली, (कुण्ड्यते रक्ष्यते इति कुडि रक्षायां +वृषादित्वात् कलच्। यद्वा कुण्डं तदाकारं लाति गृह्णातीति। ला + कः।) स्वनामख्यात-कर्णभूषणम्। (यथा विष्णुध्याने।

"ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्त्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः
केयूरवान् कनककुण्डलवान् किरीटी" ॥)

तत्पर्य्यायः। कर्णवेष्टनम् २। इत्यमरः।२।६।१०३। पाशः। वलयः। इति मेदिनी॥ (पुं,कौरव्यकुलज-सर्पविशेषः। यथा महाभारते १।५७।१३।

"शरकः कुण्डलो वेणी वेणीस्कन्धः कुमारकः।
बाहुकः शृङ्गवेरश्च धूर्त्तकः प्रातरातकौ।
कौरव्यकुलजास्त्वेते प्रविष्टा हव्यवाहनम्" ॥

पुंलिङ्गे ऽस्य रक्तकाञ्चनवाचकता उक्ता। यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।

"रक्तपुष्पः कोविदारो युग्मपत्रस्तु कुण्डलः" ॥)

कुण्डलिनी, स्त्री, (कुण्डलिन् + स्त्रियां ङीप्।) कुल-कुण्डलिनी शक्तिः। यथा,—

"ध्यायेत् कुण्डलिनीं सूक्ष्मां मूलाधारनिवासिनीम्।
तामिष्टदेवतारूपां सार्द्धत्रिवलयान्विताम्॥
कोटिसौदामिनीभासां स्वयम्भुलिङ्गवेष्टिनीम्।
तामुत्थाप्य महादेवीं प्राणमन्त्रेण साधकः॥
उच्छ्रितकरोद्योतां यावच्छ्वासं दृढ़ासनः।
अशेषाशुभनाशार्थं समाहितमनाश्चिरम्।
तत्प्रभापटलव्याप्तं शरीरमपि चिन्तयेत्" ॥

इति तन्त्रसारः॥ * ॥

गुडूची। इति राजनिर्घण्टः॥ मिष्टान्नविशेषः। जिलिपी इति भाषा। तस्य पाकप्रकारो यथा।

"नूतनं घटमानीय तस्यान्तः कुशलो जनः।
प्रस्थार्द्धपरिमाणेन दध्यम्लेन प्रलेपयेत्॥
द्विप्रस्थां समितां तत्र दध्यम्लं प्रस्थसम्मितम्।
घृतमर्द्धशरावञ्च घोलयित्वा घटे क्षिपेत्॥
आतपे स्थापयेत्तावद्यावद्याति तदम्लताम्।
तां स्वपक्वां घृतान्नीत्वा सितापाके तनुद्रवे॥
कर्पूरादिसुगन्धे च स्नपयित्वोद्धरेत्ततः" ॥

अस्या गुणाः।

"एषा कुण्डलिनी नाम्ना पुष्टिकान्तिबलप्रदा।
धातुवृद्धिकरी वृष्या रुच्या चेन्द्रियतर्पणी" ॥

इति भावप्रकाशः॥

कुण्डली, स्त्री, (कुण्डल + जातौ ङीष्।) मिष्टान्न-विशेषः। जिलिपी इति भाषा। इति पाकराजे-श्वरः॥ * ॥ कुलकुण्डलिनी शक्तिः। यथा,—

"त्रिकोणं तस्य विज्ञेयं शक्तिपीठं मनोहरम्।
तदङ्करे कामवायुर्गविरूपोऽतिचञ्चलः॥
अधोमुखस्तत्र लिङ्गः स्वयम्भूस्तेन चाल्यते॥
नीवारशूकवत्तन्वी कुण्डली परदेवता॥
शङ्खावर्त्तनिभा देवी सार्द्धत्रिवलयान्विता।
मुखेनाच्छाद्य ब्रह्मास्यं तया संवेष्टितः प्रभुः॥
डाकिनी ह्यत्र वसति द्वारपाली सयष्टिका।
यः साधकोऽत्र रमते स दिव्यो नैव मानुषः" ॥

इति सम्मोहनतन्त्रम्॥ (अस्याः पर्य्याया यथा, हठयोगदीपिकायाम्। ३।१०४॥ कुटिलाङ्गी २ कुण्डलिनी ३ भुजङ्गी ४ शक्तिः ५ ईश्वरी ६ अरु-न्धती ७॥) गुडूची। काञ्चनवृक्षः। इति मेदिनी। (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः।
कुण्डलीताम्रपुष्पश्च स्मन्तकः स्वल्पकेशरी" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ॥)

कपिकच्छुः। सर्पिणीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुण्डली, [न्] पुं, (कुण्डलं अस्त्यस्य इति इनिः। कुण्डलाकारेण स्थितिरस्य तथात्वम्।) सर्पः। इत्य-मरः। १। ८। ७॥ वरुणः। (कुण्डलं कुण्डलवदा-कारं शरीरे अस्त्यस्य।) मयूरः। इति मेदिनी॥ चित्रलमृगः। इत्यजयपालः। (विष्णुः। यथा, महाभारते १३। १४९। ११०।

"अतीन्द्रः कुण्डली चक्री विक्रम्यूर्ज्जितशासनः" ॥)

कुण्डलयुक्ते, त्रि। इति मेदिनी। (यथा गोः रामा-यणे। ३। ९। ११।

"इमे च पुरुषा दिव्या यान्त्यस्य रथमन्तिकात्।
परं शुभाः कुण्डलिनो युवानः खड्गपाणयः" ॥)

कुण्डाशी, [न्] त्रि, (कुण्डं योनिकुण्डं तदुप-लक्षीकृत्य अश्नाति जीवनयात्रां यापयतीति। कुण्ड + अश् + णिनिः।) भगभक्षकः। कोटना इति भाषा। इति महाभारते दानधर्म्मः। (कुण्ड-स्य जारजातस्य अन्नं अश्नातीति।) कुण्डान्नभोजी। तस्य नरको यथा,—

"रक्तोपजीवी कैवर्त्तः कुण्डाशी गरदस्तथा।
सूची माहिषकश्चैव पर्व्वकारी च यो द्विजः॥
आगारदाही मित्रघ्नः शाकुनिर्ग्रामयाजकः।
रुधिरान्धे पतन्त्येते सोमं विक्रीणते च ये" ॥

इति विष्णुपुराणे।२। ६।२०,२१॥ "रक्तो-पजीवी नटमल्लादिवृत्तिः। कैवर्त्तः धीवरवृत्तिः पत्यौ जीवति जाराज्जातः कुण्डः तदन्नभोजी कुण्डाशी। सूची पिशुनः। माहिषो महिषोप-जीवी। यद्वा।

'महिषीत्युच्यते भार्य्याभगेनोपार्ज्जितं धनम्।
उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिषकः स्मृतः' ॥

इति स्मृतिप्रोक्तः। पर्व्वकारी धनादिलोभेना-पर्व्वसु अमावस्यादिक्रियाप्रवर्त्तकः। पर्व्वगामीति पाठे पर्व्वसु स्त्रीगामी। शाकुनिः पक्षिजीवी। शुभनिमित्तशकुनोपजीवी वा। ग्रामयाजकः ग्रा-मार्थे यज्वा"। इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ (धृतराष्ट्रपुत्त्रः। यथा महाभारते।१।११७।१३।

"कुण्डाशी विरजाश्चैव दुःशला च शताधिका" ॥)

कुण्डिका, स्त्री, (कुण्ड + स्वार्थे कन् टाप् अत इत्वं च।) कमण्डलुः। इति हेमचन्द्रः॥ पिठरः। इति शब्दचन्द्रिका। कुंड़ि इति भाषा॥ (ताम्रकुण्डम्। स्थाली।' सामवेदान्तर्गत उपनिषद्विशेषः। यथा, मुक्तिकोपनिषदि।

"अव्यक्तैकाक्षरं पूर्णा सूर्य्याद्यध्यात्मकुण्डिका" ॥)

कुण्डिनं, क्ली, विदर्भनगरम्। इति हेमचन्द्रः। (यथा, हरिवंशे।

"कुण्डिने पुण्डरीकाक्ष! भोजपुत्त्रस्य शासनात्" ॥)

कुण्डिनः, पुं, (कुडि रक्षायां दाहे च "बहुलमन्य-त्रापि"। उणां। २। ४९। इति इनच्।) मुनि-विशेषः। इत्युणादिकोषः। (यथा, आश्वलायने "कुण्डिनानां वाशिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति"॥ कुरुवंशीयनृपभेदः। स च धृतराष्ट्रस्य पुत्त्रः। यथा महाभारते १। ६४। ५६।

"हस्ती वितर्कः क्राथश्च कुण्डिनश्चापि पञ्चमः"॥)

कुण्डी, स्त्री, (कुडि + इन्। ततो वा ङीप्। कुण्ड संज्ञायां वा ङीष्।) कमण्डलुः। इत्यमरः। २। ७। ४६॥ स्थाली। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कुण्डीरः, पुं, (कुण्ड्यते दह्यते संसारानलसन्तापेन कुडि + ईरन्।) मनुष्यः। (कुण्ड्यते रक्ष्यते दु-र्ल्लो येन।) बलवति त्रि। इति धरणी॥

कुत् आस्तृतौ। सौत्रधातुरयम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) कुतपः। इति दुर्गा-दासः॥ कुत् अपस्त्यः कुतपः कालविशेषः। क्वचि-रचितत्वेऽप्याचष्ट। इति केचित्॥

कुतः, [स्] व्य, प्रश्नः। पञ्चम्यर्थः। निश्चयः। हेतुः। विस्मयः। (यथा, विष्णुपुराणे। १। १९। ३७।

"सर्व्वभूतात्मके तात! जगन्नाथे जगन्मये।
परमात्मनि गोविन्दे मित्रामित्रकथा कुतः" ॥)

कुतनुः, पुं, (कुत्सिता तनुर्यस्य। पिङ्गलनेत्रत्वात् तथा-त्वम्।) कुवेरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (कुत्सितशरीरः। इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः॥)

कुतपः, पुं क्ली, अष्टोऽष्टमोऽंशः। दिवसस्याष्टमो मुहूर्त्तः। यथा,—

"अह्नो मुहूर्त्ता विख्याता दश पञ्च च सर्व्वदा।
तत्राष्टमो मुहूर्त्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः"।

इति श्राद्धतत्त्वे मत्स्यपुराणवचनम्॥ * ॥ पारि-भाषिककुतपा यथा,—

"मध्याह्नः खड्गपात्रञ्च तथा नेपालकम्बलः।
रौप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः।
पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य सन्तापकारिणः।
अष्टावेते यतस्तस्मात् कुतपा इति विश्रुताः"॥

इति मिताक्षरायामाचाराध्यायः॥ स च दिवा-दण्डदिनमाने द्वितीयप्रहरशेषदण्डावधि तृतीय-प्रहरप्रथमदण्डपर्य्यन्तकालः। इत्यमरः।२।७।३१। स तु एकोद्दिष्टश्राद्धारम्भकालः। यथा,—

"आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्य्यादारौहिणं बुधः।
विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणन्तु न लङ्घयेत्"

इति श्राद्धतत्त्वम्॥

"दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः।
स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृणामन्नमक्षयम्"॥

इति शातातपः॥ * ॥ दौहित्रः। वाद्यम्। छाग-लोमजकम्बलम्। कुशद्वयम्। इति मेदिनी॥

कुतपः, पुं, (कुत्सितं पापं तपति कुं भूमिं तपति वा तप + अच्। कुत् + कपन् वा।) सूर्य्यः। वैश्वा-नरः। द्विजन्मा। अतिथिः। गौः। भागिनेयः। इति हेमचन्द्रः॥

कुतुकं, क्ली, (कुत् + बाहुलकात् उकञ्।) कौतु-कम्। इत्यमरः। १। ७। ३१॥ (यथा, शुमानि-कविकृतोपदेशशतके। १०२।

"कुतुकाय कोविदानां मूढ़मतीनां महोपकारा

नरमात्कविर्गुमानिः शतोपदेशप्रबन्धममुम्" ॥)
पं, क्ली पुं, (कुतप + पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
तपः । दिनस्याष्टममुहूर्त्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
ः, पुं, (कृत्वा कुतुः ततो डुप् च । ततः पृषोद-
त् अकारागमे साधुः ।) चर्म्मनिर्म्मिताल्प-
हपात्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ३३ ॥ छोट कुपो
ति भाषा ॥
, स्त्री, (कुत्सितं तन्यते । तन् बाहुलकात् कूः ।
टलोपश्च ।) चर्म्मनिर्म्मितस्नेहपात्रम् । इत्यमरः ।
। ९ । ३३ ॥ मसक इति कुपो इति च भाषा ॥
णकः, पुं, (कु ईषत् तूणयति सङ्कोचयति चक्षुः यः ।
+ तूण सङ्कोचे + ण्वुल् ।) बालरोगविशेषः ।
तु नेत्ररोगः । कतुया इति भाषा । तस्य लक्ष-
म् ॥
'कुतूणकः क्षीरदोषाच्छिशूनामेव वर्त्मनि ।
ायते तेन तन्नेत्रं कण्डूरञ्च स्रवेन्मुहुः ॥
शिशुः कुर्य्याल्ललाटाक्षिकूटनासावघर्षणम् ।
क्तो नार्कप्रभां द्रष्टुं न वर्त्मोन्मीलनक्षमः" ॥
ति माधवकरः ॥ कुकूणक इत्यपि पाठः ॥
था, –
कुकूणकः शिशोरेव दन्तोत्पत्तिनिमित्तजः ॥
ासेन शिशुरक्ष्णूनताम्राक्षो वीक्षणाक्षमः ।
। वर्त्मसूलपैच्छिल्यकर्णनासाक्षिमर्द्दनः" ॥
युत्तरतन्त्रे ८ अध्याये वाभटेनोक्तम् ॥ * ॥
चिकित्सा यथा ॥
'शुण्ठी भृङ्गनिशाकल्कः पुटपाकः ससैन्धवः ।
कूणकेऽक्षिरोगेषु भद्रमाश्च्योतनं हितम् ॥
ामिशालशिलादार्व्वी लाक्षाकाञ्जिकगैरिकैः ।
यांञ्जनं कुकूणे स्याच्छिशूनां पोथकीषु च ।
दर्शनामूलचूर्णादञ्जनं स्यात् कुकूणके" ॥
ति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे बालरोगाधिकारे ॥)
लं, क्ली, (कुतूं चर्म्ममयतैलादिपात्रवत् अन्त-
लति सोत्सुकं करोति । हल + अच् ।) अपूर्व्व-
स्तुदिदृक्षाद्यतिशयः । तत्पर्य्यायः ।
ौतूहलम् २ कौतुकः ३ कुतुकम् ४ । इत्यमरः ।
। ७ । ३१ ॥ चित्रम् ५ । इति शब्दरत्नावली ।
था, नैषधे । १ । ११९ ।
"प्रियावियोगाद्विधुरोऽपि निर्भरं
कुतूहलाक्रान्तमना मनागभूत्" ॥
ायिकालङ्कारविशेषः । तल्लक्षणं यथा साहित्य-
र्पणे । ३ । ११९ ।
रम्यवस्तुसमालोके लोलता स्यात्कुतूहलम्" ॥)
ः, त्रि, प्रशस्तः । अद्भुतः । इति हेमचन्द्रः ॥
, क्ली, (कुत्सितं तृणमिव ।) कुम्भी । इति हारा
ली । पाना इति भाषा ॥ (कुम्भिकाशब्देऽस्य
त्तिर्ज्ञेया ॥)
त्र, ("सप्तम्यास्त्रल्" । ५ । ३ । १० । इति
ल् ।) कस्मिन् इति व्याकरणम् । कोथाय इति
ाषा ॥ (यथा, महानाटके ।
हा ! सीता केन नीता मम हृदयगता केन वा
न दृष्टा" ॥)
चित्, व्य, (कुत्र च चित् च इति द्वन्द्वसमासः ।
मुग्धबोधमते "किमः क्त्यन्ताच्चिचनौ" । इति-
चित् ।) कोनखाने इति भाषा । इति व्याकरणम् ।
(यथा महाभारते । ३ । १४२ । ५३ ।
"असुरेभ्यो भयं नास्ति युष्माकं कुत्रचित् क्वचित्" ॥)
कुत्स उ क ञ अवक्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ चुरां-
आत्मं-उभय-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । दन्त्यवर्गा-
द्योपधः । अवक्षेपो निन्दा । उ क, यो न कुत्सयते
कुत्स्यमिति हलायुधः ॥ ञ, कुत्सयति कुत्सयते ।
अयमात्मनेपदीत्यन्ये । कदाचित् परस्मैपदार्थो
अकारः । इति दुर्गादासः ॥
कुत्सनं, क्ली, (कुत्स् + भावे ल्युट् ।) निन्दनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनौ । ४ । १६३ ।
"नास्तिक्यं वेदनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम्" ॥
कुत्स्यते निन्द्यतेऽनेन । करणे ल्युट् । निन्दासा-
धनधर्म्मः । त्रि कुत्सायुक्तः ॥)
कुत्सला, स्त्री (कुत्सं क्रयविक्रययोर्निषिद्धतया निन्दां
लाति । ला + कः + टाप् ।) नीलीवृक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
कुत्सा, स्त्री, (कुत्स् निन्दने + भावे अप् – टाप् च ।)
कुत्सनम् । तत्पर्य्यायः । अवर्णः २ आक्षेपः ३
निर्व्वादः ४ परीवादः ५ अपवादः ६ उपक्रोशः ७
जुगुप्सा ८ निन्दा ९ गर्हणम् १० । इत्यमरः । १ ।
६ । १३ ॥ गर्हा ११ निन्दनम् १२ कुत्सनम् १३
परिवादः १४ जुगुप्सनम् १५ अपक्रोशः १६ भर्त्स-
नम् १७ अपवादः १८ । इति शब्दरत्नावली ॥
उपरागः १९ अवध्वंसः २० घृणा २१ धिक् २२
सामि २३ । इति जटाधरः ॥
कुत्सितं, क्ली, (कुत्स + कर्म्मणि क्तः ।) कुष्ठनामौषधम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुड़् इति भाषा ॥)
कुत्सितः, त्रि, (कुत्स् + क्तः ।) निन्दितः । तत्पर्य्यायः ।
निकृष्टः २ प्रतिकृष्टः ३ अर्व्वा ४ रेफः ५ याप्यः
६ । अवमः ७ अधमः ८ कुपूयः ९ अवद्यः १०
खेटः ११ गर्ह्यः १२ अणकः १३ इत्यमरः ।
३ । १ । ५४ ॥ रेपः १४ अरमः १५ आणकः १६
अनकः १७ । इति तट्टीका ॥ कुप्रियः १८ । इति
जटाधरः ॥ आखेटः १९ रेपसः २० काण्डः २१
गर्हितः २२ अपकृष्टकः २३ । इति शब्दरत्नावली ॥
कुथ इ क्लेशे । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
अकं-सकञ्च-सेट् इदित् ।) पञ्चमस्वरी । इ कर्म्मणि
कुन्थ्यते । क्लेश इह दुःखानुभवः । प्रीतात्मा च न
कुन्थतीति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥
कुथ य पूतित्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-
अकं-सेट् ।) पूतित्वं दुर्गन्धीभावः । य, कुथ्यति
मीनो दुर्गन्धः स्यादित्यर्थः । चुकोथ । इति दुर्गा-
दासः ॥
कुथः, पुं स्त्री, (कुथ्यति अशोभां क्लेशं वा । कुथ इ
हिंसायां अच् । आगमविधेरनित्यत्वात् न नुमा-
गमः ।) गजपृष्ठस्थितचित्रकम्बलम् । हातिर
पिठेर झुल् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रवेणी २
आस्तरणम् ३ वर्णः ४ परिस्तोमः ५ । इत्यमरः ।
२ । ८ । ४२ ॥ प्रवेणिः ६ परिस्तोमः ७ कुथा ८
कुथम् ९ । इति तट्टीका ॥ वोलः १० आस्तरः
११ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा शब्दार्थचिन्तामणौ ।
"कुथा कन्या समाख्याता कुथः स्यात् करिकम्बलम् ।
कुथः कुशः कुथः कीटः प्रातःस्नायी द्विजः कुथः" ॥
यथा महाभारते २ । ५१ । ३६ ।
"शतशश्च कुथांस्तत्र सिंहलाः समुपाहरन्" ॥)
कुथः, पुं, (कुथ + अच् ।) कुशतृणम् । इत्यमरः ।
२ । ४ । १६६ ॥ (यथा रघुः रामायणे । २ । ३० । १४ ।
"प्राद्वलेषु यदा शिश्ये वनान्ते वनगोचरा ।
कुथास्तरणतल्पेषु किं स्यात् सुखतरं ततः" ॥)
कुथोदरी, स्त्री, (कुथं हिंसात्मकमुदरं यस्याः सा ।)
निकुम्भदुहिता । कुम्भकर्णपौत्री । सा च कल्कि-
देवेन हता । यथा ।
मुनय ऊचुः ।
"शृणु विष्णुयशःपुत्त्र ! कुम्भकर्णात्मजात्मजा ।
कुथोदरीति विख्याता गगनार्द्धसमुत्थिता ॥
कालकञ्जस्य महिषी विकञ्जजननी च सा ।
हिमालये शिरः कृत्वा पादौ च निषधाचले ॥
शेते स्तनं पाययन्ती विकञ्जं प्रस्तुतस्तनी ।
तस्या निश्वासवातेन विवशा वयमागताः ॥
दैवेनैव समानीताः प्राप्तास्तव पदाम्बुजम् ।
मुनयो रक्षणीयास्ते रक्षःसु च विपत्सु च ॥
इति तेषां वचः श्रुत्वा कल्किः परपुरञ्जयः ।
सेनागणैः परिवृतो जगाम हिमवद्गिरिम्" ॥
इत्यादि ॥
"सा क्रुधोत्थाय सहसा ननर्द परमाद्भुतम् ।
तेन नादेन महता वित्रस्ताश्चाभवन् जनाः ।
निपेतुः सैनिकाः सर्व्वे मूर्च्छिता धरणीतले ॥
सा रथांश्च गजांश्चापि विवृतास्या भयानका ।
जघास प्रश्वासवातैः समानीय कुथोदरी ॥
सेनागणास्तदुदरं प्रविष्टाः कल्किना सह ।
यथर्क्षमुखवातेन प्रविशन्ति पिपीलिकाः ॥
तद्दृष्ट्वा देवगन्धर्व्वा हाहाकारं प्रचक्रिरे ।
तत्रस्था मुनयः शेपुर्जेपुश्चान्ये महर्षयः ॥
निपेतुरन्ये दुःखार्त्ता ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।
ववदुः पृष्ठयोधा ये जह्नुस्तन्निशाचराः ॥
जगतां कदनं दृष्ट्वा सस्मारात्मानमात्मना ।
कल्किः कमलपत्राक्षः सुराराातिनिसूदनः ॥
वाणाग्निं चेलचर्म्मभ्यां कम्बलैर्यानदारुभिः ।
प्रज्वाल्योदरमध्येन करवालं समाददे ॥
तेन खड्गेन महता कुक्षिं निर्भिद्य बन्धुभिः ।
बलिभिर्भ्रातृभिर्व्वाहैर्वृतः शस्त्रास्त्रपाणिभिः ॥
वहिर्ब्बभूव सर्व्वेशः कल्किः कल्कविनाशनः ।
सहस्राक्षो यथा वृत्रकुक्षिं दम्भोलिनेमिना ॥
योनिरन्ध्राद्गजरथास्तुरगाश्चाभवन् वहिः ।
नासिकाकर्णविवरात् केऽपि तस्या विनिर्गताः ॥
ते निर्गतास्ततस्तस्याः सैनिकारुधिरोक्षिताः ।
तां विव्यधुर्निःक्षिपन्तीं तरसा चरणौ करौ ॥
ममार सा भिन्नदेहा भिन्नकुक्षिशिरोधरा ।
नादयन्ती दिशो द्यां खं चूर्णयन्ती च पर्व्वतान्" ।
इति कल्किपुराणे १६ अध्यायः ॥
कुदालः, पुं, (कुं भूमिं दालयति विदारयति । कु +

दल विदारणे + णिच् + अण् ।) कुद्दालः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

कुद्दारः, पुं, (कुं पृथ्वीं दारयति विदारयति । कु + दृ + णिच् + कर्म्मण्यण् । पृषोदरात् साधुः ।) कुद्दालः । इति जटाधरः ॥ (काञ्चनवृक्षः । कुद्दमाचम् । भूविदारणेन समुत्थितत्वात् ॥)

कुद्दालः, पुं, (कुं भूमिं दालयति । कु + दल + णिच् + अण् । पृषोदरात् हित्वे साधुः ।) कोविदारवृक्षः । इत्यमरः ।२।४।२२॥ (यथास्य पर्य्यायाः ।

"कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः ।
कुद्दालीताम्रपुष्पश्च अस्मन्तकः स्वल्पकेशरी" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ॥ गुणाश्चास्य काञ्चनारशब्दे उक्ताः ॥) भूमिदारणास्त्रम् । इति मेदिनी ॥ कोदाल इति भाषा । (यथा महाभारते । ३ । १०७ । २२ ।

"समासाद्य विलं तत्राप्यखनन् सगरात्मजाः ।
कुद्दालैर्ह्रेषकैश्चैव समुद्रं यत्नमास्थिताः" ॥)

कुद्यं, क्ली, (कुद् + क्यप् ।) कुड्यम् । भित्तिः । इत्यमरटीका ॥

कुद्र, इ क मिथ्योक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् । इदित् ।) पञ्चमस्वरी । दन्त्यवर्गतृतीयोपधः । इ क कुन्द्रयति नीचः । मिथ्यां वदतीत्यर्थः । कुन्द्र इत्यनेनैवेष्टसिद्धे इदनुबन्धो वेदेषूचारणाभेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुद्रङ्कः,पुं, (कुद्रं मिथ्येव कायते अनित्यत्वात् तथाभूतत्वात् । कै + कः । निपातनात् साधुः ।) मञ्चविशेषः । मञ्चोपरिमण्डपः । तत्पर्य्यायः । उद्घाटः २ पिठरः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुदङ्गः, पुं, (कु ईषत् उद्गतो रङ्गः रङ्गनं यत्र अनित्यत्वात् । कु + उत् + रन्ज + अधिकरणे घञ् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) मञ्चमण्डपः । इति हारावली ॥

कुद्रवः, पुं, (कुं भूमिं द्रावयति । कु + द्रु + अन्तर्णिच् अच् ।) कोद्रवः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (कोदधान् इति भाषा ॥)

कुध्रः, पुं, (कुं पृथ्वीं भूमिं धारयति । कु + धृ + मूलविभुजादित्वात् कः ।) पर्व्वतः । इति हलायुधः ॥ (यथा कालिदासोक्तौ ।

"वार्घारेकुब्जनधणघृतोधृधिपतिः कुभेङ्गनाजनिर्गयोङ् गोराड़ावडुरःसरेडुडुतरश्रेवेयकआडम्बम् ।
उग्रीकुडुमरकाशिमिश्रिलिष्टगिभेड़ार्म्मीञ्जिनाच्छेच्छविः स त्वादम्बुमदम्बुदालिगलगद्देवो मुदे वो मृडः" ॥)

कुनखः, पुं, (कुत्सितो नखो यत्र ।) क्षुद्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा ।

"नखमांसमधिष्ठाय वातः पित्तञ्च देहिनाम् ।
कुर्व्वीते दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्पमादिशेत् ॥
तदेवाभ्यतरैर्दोषैः परुषं कुनखं वदेत्" ॥
इति माधवकरः ॥

(अस्य चिकित्सा यथा ॥

"चिप्पे सटङ्गणास्फोता मूललेपो नखप्रदः" ।
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे क्षुद्ररोगाधिकारे ॥ तथाच सुश्रुते ।

"अभिघातात् प्रदुष्टो यो नखो रूक्षोऽसितःखरः ।
भवेत्तं कुनखं विद्यात् कुलीनमिति संज्ञितम्" ॥

अयं हि रोगः जन्मान्तरीयसुवर्णापहरणाकृतप्रायश्चित्तस्य भुक्तावशिष्टमहापातकस्य चिह्नरूपः । यथा विष्णुसंहितायाम् ।

"नरकानुभूतदुःखानां तिर्य्यक्त्वमुत्तीर्णानां मानुष्ये लक्षणानि भवन्ति । कुष्ठतिपातकी ब्रह्महा यक्ष्मी सुरापः श्यावदन्तकः सुवर्णहारी कुनखी गुरुतल्पगो दुश्चर्म्मा" ॥) कुत्सितनखयुक्ते, त्रि ॥

कुनखी [न्] त्रि, (कुनख इति खनामविश्रुतरोगोऽस्यास्तीति ।) कुनखरोगयुक्तः । सङ्कुचितनखः । यथा । "सुवर्णहारी कुनखी । कुनखी श्यावदन्तश्च द्वादशरात्रं व्रतं चरित्वा तद्वस्तनखावुद्धरेयाताम्" ॥ इति शुद्धितत्त्वम् ॥

कुनटः, पुं, (कुत्सितं नटतीति । कु + नट् + अच् ।) श्योनाकप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुत्सितो नटः इति विग्रहे नटाधमः ॥

श्योनाकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

कुनटी, स्त्री, (कुनट + गौरादित्वात् ङीष् ।) मनःशिला । इत्यमरः । २ । ९ । १०८ ॥

(अस्याः पर्य्यायाः ।

"मनःशिला मनोज्ञा च नेपाली कुनटी शिला" ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

अन्यद्विवरणमस्य मनःशिला शब्दे व्याख्येयम् ॥) धन्याकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(पर्य्याया यथा ॥

"धान्यकं धानकं धान्यं धानाधानेयकन्तथा ।
कुनटी धेनुकाच्छत्रा कुस्तुम्बुरुवितुन्नकम्" ॥
गुणाश्चास्य धन्याकशब्दे ज्ञातव्याः ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

नेपालदेशजमनःशिला । इति केचित् । इति भरतः ॥(कुत्सिता नर्त्तकी । अनिपुणा नर्त्तकी ॥)

कुनली, [न्] पुं, (कुत्सित ईषद् वा नलोऽस्यास्तीति इनिः ।) वकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुनाभिः, पुं, (ईषत् नाभिरिव आवर्त्तवत्त्वात् ।) वातमण्डली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ घूर्णिवातास इति भाषा ॥ निधिः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुनाशकः,पुं,(ईषत् नाशयति स्पर्शनेन । कु + नश + णिच् + ण्वुल् ।) यवासः । इत्यमरः । २ । ४ । ९१ ॥ (दुरालभा । आल्कुशी इति भाषा ॥ अस्य पर्य्याया यथा ॥

"यासोपवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ।
दुरालभादुरालम्भा समुद्रान्ता च रोदिनी ॥
गान्धारी कच्छुरानन्ता कषाया हरविग्रहा" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ म भागे ॥)

कुन्च वक्रणे । तौक्ष्ण्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । वक्रणमिति वक्र इवाचरतीति क्वौ वक्रं करोतीति ण्यौ च रूपम् । तेन कुटिलीभावः कुटिलीकरणञ्च । तौक्ष्ण्यमल्पीभावः अल्पीकरणञ्च । कुञ्चति खलः कुटिलोऽल्पो वा स्यादित्यर्थः । कुञ्चति लतां वायुः कुटिलामल्पां वा करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुन्तः, पुं, (कुं भूमिं उनत्ति क्लेदयति । कुं शरं उनत्ति भेदयति दारयति वा धातुनामनेकार्थत्वात् उन्द + बाहुलकात् तः । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) गवेधुका । प्रासास्त्रम् । इति मेदिनी ॥ (भल्लास्त्रम् । भाला इति भाषा । यथा कथासरित्सागरे ।

"कुन्तदन्ता कथं कुर्य्यात् राक्षसीव हि सा शिवम्" ।)
चण्डभावः । क्षुद्रजन्तुः । इति विश्वः ॥ क्षुद्रकीटः । उत्कुणम् । (उकुन् इति भाषा ॥)

कुन्तलः, पुं, (कुन्तं उत्कुणं लाति गृह्णाति । ला + कः ।) केशः । (यथा साहित्यदर्पणे ३।१२४।

"कापि कुन्तलसंव्यानसंयमव्यपदेशतः ।
बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम्" ॥)
ह्रीवेरम् । इत्यमरः । २ । ६ । ९५ ॥ चषकः । यवः । इति मेदिनी ॥ (कुन्तस्य प्रासाकारमिव लाति ।) लाङ्गलः । इति विश्वः ॥ ध्रुवकभेदः । यथा,—

"वर्णैः षोड़शभिः कार्य्यः कुन्तलो लघुशेखरे ।
शृङ्गारे च रसे प्रोक्तमानन्दफलदायकः" ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (दाक्षिणात्यजनविशेषः । तदधिष्ठाता राजा च यथा महाभा २ । राजसूयिकपर्व्वणि ३४ । ११ ।

"आकर्षः कुन्तलश्चैव मालवाश्चान्ध्रकास्तथा ।
द्राविड़ाः सिंहलाश्चैव राजा काश्मीरकस्तथा" ॥)

कुन्तलवर्द्धनः, पुं, (कुन्तलान् केशान् स्वरसेन वर्द्धयति । वृध् + णिच् + ल्युः ।) भृङ्गराजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुन्तलाः, पुं, (कुन्ताः अस्त्रविशेषाः लीयन्ते शिक्ष्यन्ते यत्र । ला + घञर्थे कः ।) देशविशेषः । बहुवचनान्तशब्दोऽयम् । इति मेदिनी ॥ (स च दाक्षिणात्यप्रदेश इत्युच्यते । यथा महाभारते ६।९।

"भिक्षिकाः कुन्तलाश्चैव सौहृदा नलकाननाः ।
कोकुट्टकास्तथा चोलाः कोङ्कणा मालवा नराः" ॥)

कुन्तलिका, स्त्री, (कुन्तलस्य नाकुलस्याकारो विद्यतेऽस्याः इति ठन् । टाप् अत इत्वं ।) दध्यादिच्छेदनी । दइकाटा छुरी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पालिका २ । इति हारावली ॥ (बालानामौषधम् । यथा सुश्रुते ।

"कुन्तलिका कुरण्टिका प्रभृतीनीत्युपक्रम्य ॥
अस्याः गुणास्तत्रैवोक्ताः ।
"स्वादुपाकरसाः शीताः कफघ्नास्त्वतिपित्तलवणानुरसा रूक्षाः सक्षारा वातलाः सराः स्वादुतिक्ता कुन्तलिका" ॥)

कुन्तलोशीरं, क्ली, (कुन्तल इव उशीरम् ।) वालकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ बाला भषा ॥

कुन्ती, स्त्री, (राज्ञा कुन्तिभोजेन आबाल्यात् लिता सती पृथा वसुदेवभगिनी कुन्तीति विख्याता । यथा, हरिवंशे ३४ । २३-२४ ।

"पृथां दुहितरं वव्रे कुन्तिस्तु कुरुनन्दन ! ।
शूरः पूज्याय वृद्धाय कुन्तिभोजाय तां ददौ ॥
तस्मात्कुन्तीति विख्याता कुन्तिभोजात्मजा पृथा पाण्डुराजभार्य्या । सा च शूरसेनराजकन्या

नाम्ना ख्याता। तत्पिता शूरसेनः तां राज्ञे कुन्तिभोजाय दत्तवान्। इयं हि कन्यावस्थायां मुनिदत्तविद्यापरीक्षार्थं मन्त्रबलाह्वतात् सूर्य्यात् कर्णं प्रासोष्ट। विवाहात् परञ्च सा मृगीभूतस्य मुनेः शापात् स्त्रीसङ्गमवर्ज्जितस्य स्वामिनो महाराजपाण्डोराज्ञया धर्म्माद्युधिष्ठिरं पवनाद्भीमं इन्द्रादर्ज्जुनं सुषुवे। इति महाभारते १।१११ अध्यायः॥ इयञ्च परमसाध्वीतया भगवद्बादरायणादिमहर्षिगणवरप्रभावेण प्रातःस्मरणीया रमणी।

यदुक्तम्,—

"अहल्या द्रौपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा।
पञ्चकन्याः स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम्" ॥)

[ग]ग्गुलुवृक्षः। शल्लकी। इति विश्वमेदिन्यौ॥ [ब्रा]ह्मणी। इति जटाधरः॥

। ग क्लिषि। क्लिशि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्यां-परं-सकं-अकं च-सेट्।) पञ्चमस्वरी। क्लिशि दुःखानुभवे। ग कुश्नाति बुभुक्षार्त्तः। इति हलायुधः। चुकुन्थ। इति दुर्गादासः॥

[कुन्थु]ः, पुं, (कुश्नाति दुःखसहनक्षमो भवति। कुन्थ+उन्।) बौद्धविशेषः। जिनचक्रवर्त्तिविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

[कुन्दः], पुं स्त्री, (कु कुत्सितं दुर्गन्धादिजनितक्लेशं द्यति नाशयति। कु+दो छेदने+कः। पृषोदरात् नुम्। यद्वा कौतीति। "अब्दादयश्च"। उणां ४। ९८। इति निपातनात् सिद्धम्।) पुष्पवृक्षविशेषः। कुँद्फुलेर गाछ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। माघ्यम् २। इत्यमरः।२।४।७३॥ [मु]क्तपुष्पः ३। इति रत्नमाला॥ मकरन्दः ४ महामोदः ५ मनोहरः ६ मुक्तापुष्पः ७ सदापुष्पः [८] तारपुष्पः ९ अट्टहासकः १० दमनः ११ वनहासः १२ मनोज्ञः १३ वोरटम् १४ वरटम् [१]५। इति शब्दरत्नावली॥

यथा, नवग्रहस्तोत्रे शुक्रस्तुतिः।

"ॐ हिमकुन्दमृणालाभं दैत्यानां परमं गुरुम्।
सर्व्वशास्त्रप्रवक्तारं भार्गवं प्रणमाम्यहम्" ॥)

अपि च। भावप्रकाशे।

"कुन्दन्तु कथितं माघ्यं सदापुष्पञ्च तत् स्मृतम्।
[कु]न्दं शीतं लघु श्लेष्मशिरोरुग्विषपित्तहृत्" ॥

अस्य गुणाः। अतिमधुरत्वम्। शीतलत्वम्। कषायत्वम्। केशप्रभावनत्वम्। कफपित्तहरत्वम्। [सा]रकत्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्पुष्पगुणौ। श्लेष्मकारित्वम्। ग्राहित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

[क्ली],पुं, कुन्दुरुनामगन्धद्रव्यम्। (अस्य पर्य्याया यथा॥ "कुन्दुरुस्तु मुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि" ॥ [इ]ति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) [विष्णुः]। [पुं], [विष्णुः]। [ए]नमियन्त्रम्। कुँद् इति भाषा। कुबेरस्य निधिविशेषः। इति मेदिनी॥ करवीरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुन्दपुष्पवर्णः इव श्वेततया [स]त्ययुगे हंसावतारत्वाच्च। विष्णुः। यथा महाभारते १३।१४९।१००।

"कुमुदः कुन्दरः कुन्दः पर्ज्जन्यः पवनोऽनिलः" ॥

यद्वा कुं पृथ्वीं कश्यपाय दत्तवान्। दा+कः। द्वितीयाया अलुक्। परशुरामावतारे क्षत्रियहत्यापापशुद्ध्यर्थं मारीचाय अश्वमेधयज्ञे महादानस्य दक्षिणास्वरूपवसुन्धरादानादस्य तथात्वम्। तत्कथा यथा हरिवंशे।

"सर्व्वपापविशुद्ध्यर्थं वाजिमेधेन चेष्टवान्।
तस्मिन् यज्ञे महादाने दक्षिणां भृगुनन्दनः।
मारीचाय ददौ प्रीतः कश्यपाय वसुन्धराम्" ॥)

कुन्दकः, पुं, (कुन्द+संज्ञायां कन्।) कुन्दुरुकः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुन्दमः, पुं, (अनिष्टकारित्वात् कुत्सितं उन्दुरादिकं दमयति नाशयतीति। दम+णिच्+अच् पृषोदरात् मुमि साधुः। यद्वा कुन्देन मीयते प्रायेण शुभ्रवर्णत्वात्। कुन्द+मा+घञर्थे कः।) विडालः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुन्दरः, पुं, (कुं भूमिं दारयति। अन्तर्भूतणिजर्थे दृ+अच् पृषोदरात् मुमि साधुः।) तृणभेदः। कुन्दरा इति कलिङ्गे ख्यातः। तत्पर्य्यायः। काण्डुरः। २ भिण्टी ३ दीर्घपत्रः ४ खरच्छदः ५ रसालः ६ क्षेत्रसम्भूतः ७ सुतृणः ८ मृगवल्लभः ९। अस्य मूलगुणाः। गौल्यत्वम्। शीतत्वम्। पित्तातिसारनाशित्वम्। गोधनानां प्रशस्तत्वम्। बलपुष्टिविवर्द्धनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुन्दवत् निर्म्मलानि धर्म्मानुवन्धीनि फलानि राति ददाति। कुन्द+रा+कः। यद्वा कुं पृथ्वीं, हिरण्याक्षदैत्यं हन्तुकामो भगवान् विष्णुः वराहरूपेण दारयति। दृ+णिच्+अच् पृषोदरात् मुमि साधुः। विष्णुः। यथा महाभारते १३।१४९।१००।

"कुमुदः कुन्दरः कुन्दः पर्ज्जन्यः पवनोऽनिलः" ॥)

कुन्दिनी, स्त्री, (कुन्दानां पद्मानां समूहः। खलादित्वात् इनिः। स्त्रियां ङीप्।) पद्मिनी। पद्मसमूहः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुन्दुः, स्त्री, (कुं भूमिं दृणातीति। कु+दृ+बाहुलकात् डुः।) कुन्दुरुनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दमाला अमरटीका च॥ (कुन्दुरुशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्॥) मूषिके पुं। इतिशब्दरत्नावली॥

कुन्दुरः, पुं, (कुं भूमिं दारयति। दृ विदारे+उरन्।) कुन्दुरुनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कुन्दुरुः, पुं, स्त्री, (कुं भूमिं उनत्ति। उन्द्+मत्स्वादित्वात् निपातनात् साधुः।) स्वनामख्यातसुगन्धिद्रव्यम्। यस्य निर्यासे कुन्दुरुखोटि इति ख्यातिः। तत्पर्य्यायः। पालङ्का २ मुकुन्दः ३ कुन्दः ४। इत्यमरः।२।४।१२१॥ पालङ्की ५ मुकुन्दुः ६ कुन्दुः ७ कुन्दुरः ८। इति तट्टीकायां भरतः॥ कुन्दुरुकः ९ सौराष्ट्रः १० शिखरी ११ कुन्दकः १२ तीक्ष्णः १३ गोपुरकः १४ बहुगन्धः १५ पालिन्दः १६ भीषणः १७ तीक्ष्णगन्धः १८ बली १९। इति जटाधरः॥ अपि च।

"कुन्दुरुस्तु मुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि।
कुन्दुरुर्म्मधुरस्तिक्तस्तीक्ष्णस्त्वच्यः कटुर्हरेत्।
ज्वरस्वेदग्रहालक्ष्मीमुखरोगकफानिलान्" ॥

इति भावप्रकाशः॥ अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। कफपित्तार्त्तिदाहनाशित्वञ्च। अस्य पानलेपनयोर्गुणः। शिशिरत्वम्। प्रदरामयशान्तिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अलक्ष्मीरक्षोज्वरनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥

(अस्य व्यवहारो यथा वैद्यकचक्रपाणि-संग्रहे ऽष्टादशशतिकप्रसारणी तैले॥

"कर्पूरं कुन्दुरुनिशालवङ्गध्यामचन्दनम्" ॥ * ॥)

कुन्दुरुकः, पुं, स्त्री, (कुन्दुरु+स्वार्थे कन्।) कुन्दुरुनामसुगन्धिद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कुन्दुरुकी, स्त्री, (कुन्दुरुक+जातित्वात् ङीष्।) शल्लकीवृक्षः। इत्यमरः।२।४।१२४॥

कुप इ कि स्तृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्-इदित्।) पञ्चमस्वरी। इ कुम्प्यते। कि कुम्पयति कुम्पति। स्तृतिराच्छादनम्। इति दुर्गादासः॥

कुप, क द्युतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) क कोपयति। इति दुर्गादासः॥

कुप य इर् कोपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-अकं-सेट्-इरित्।) कोपो नेत्रलौहित्यादिहेतुश्चित्तविकारः। य, कुप्यति माता शिशवे। इर्, अकुपत् अकोपीत्। अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये। "कदाचित् कुप्यते माता नोदरस्था हरीतकी"। इति तु कुप्यतीति कुप् ततः स इवाचरति इति ङे साध्यम्। इति दुर्गादासः॥

कुपथः, पुं, कुत्सितः पन्थाः। (पाणिनिमते कापथ इति नित्यं स्यात्। वोपदेवमते तु "पथि पुरुषे वा"। इति सूत्रेण विभाषया कोः कादेशः।) कापथः। इति शब्दरत्नावली। (यथा, श्रीमद्भागवते ५।६।१०। "स्वधर्म्मपथमकुतोभयमपहाय कुपथपाषण्डमसमञ्जसं निजमनीषया मन्दः प्रवर्त्तयिष्यति" ॥

कुपथः सेव्यत्वेनास्त्यस्य। अर्श आदित्वात् अच्। कुपथगामिनि, त्रि। यथा महाभारते।१।६७।२९।

"कुपथस्तु महावीर्य्यः श्रीमान् राजन्! महासुरः।
सुपार्श्व इति विख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः" ॥)

कुपाणिः, त्रि, (कुत्सितः पाणिर्यस्य।) वक्रहस्तः। इति जटाधरः। कोपा इति भाषा॥

कुपिनी, [न्] पुं, (कुपिनी मत्स्यधानी अस्यास्तीति। व्रीह्यादित्वात् इनिः।) कैवर्त्तः॥ इति त्रिकाण्डशेषः। जालिया इति भाषा॥

कुपिनी, स्त्री, (कुम्प्यते रक्ष्यते मत्स्योऽत्र। कुप इ कि स्तृतौ अधिकरणे बाहुलकात् इनि। किञ्च ङीप् पृषोदरादित्वात् साधुः।) स्वल्पमत्स्यधानी। इति शब्दरत्नावली। खालुइ इति भाषा॥

कुपिन्दः, पुं, (कुम्पयति विस्तारयति सूत्राणि। कुप इ कि स्तृतौ+"कुपेर्वा वश्च"। उणां ४। ८६। इति किन्दच्।) तन्तुवायः। इत्युणादिकोषः॥

कुपीलुः, पुं, (कुत्सितः पीलुः।) कारस्करवृक्षः तिन्दुकविशेषः। मधुरतेन्दु माकड़ाकेँदु इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। कुलकः २ दीर्घपत्रकः ३ कुलकः

४ काकतिन्दुकः ५ काकपीलुकः ६ काकेन्दुः ७ विषतिन्दुः ८ मर्कटतिन्दुकः ९। अस्य गुणाः। शीतलत्वम्। तिक्तत्वम्। वातमदकारित्वम्। लघुत्वम्। व्यथाहरत्वम्। ग्राहित्वम्। कफपित्तास्रनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

पूयः, त्रि, (कुत्सितं पूयते। पूयीङ् विसरणे+पचाद्यच्।) कुत्सितः। जात्याचारादिनिन्दितः। इत्यमरभरतौ॥

प्यं, क्ली, (गुप्यते रक्ष्यते द्रव्यादिकमत्र। गुपू रक्षणे। "राजसूयसूर्य्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः"। ३।१।११४। इति क्यबन्तो निपातितः। गुपेरादेः कत्वं च संज्ञायाम्।) स्वर्णरूप्यभिन्नधातुः। इत्यमरः।२।९।९१॥ (यथा, महाभारते।१५।६।११।

"भूमिररूप्यफला देया विपरीतस्य भारत!।
हिरण्यं कुप्यभूयिष्ठं मित्रं क्षीणमथो बलम्"॥)

दस्ता इति ख्यातधातुः। इत्यष्टधातुमध्ये वैद्यकम्॥

प्यशाला, स्त्री, (कुप्यानां स्वर्णरूप्याभ्यामन्येषां भाजनादीनां शाला गृहम्।) स्वर्णरूप्यभिन्नधातुपात्रादिनिर्म्माणादिगृहम्। काँसारिर दोकान इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सन्धानी २। इति हेमचन्द्रः॥

प्रियः, त्रि, (कुत्सितं प्रीणातीति। कु+प्री+"इगुपधज्ञेति"।३।१।१३५। कः।) जघन्यः। इति हलायुधः॥ (बहुव्रीहौ तु कुत्सितप्रियः॥)

ब इ कि स्तृतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-पक्षे-भ्वां-परं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। इ कुम्ब्यते। कि कुम्बयति कुम्बति। स्तृतिराच्छादनम्। इति दुर्गादासः॥

बेर(वे)रः, पुं, (कुम्बतीति। कुब इ कि आच्छादने "कुम्बेर्नलोपश्च"। उणां १।६०। इति एरक्। नलोपश्च। यद्वा कुत्सितं वेरं शरीरं यस्य। पिङ्गलनेत्रत्वात्तथात्वम्।) यक्षराजः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (स च विश्रवस ऋषे रिलविलायां जातः। स तु निपात् अदन्तः केकराक्षश्च। यथा, वायुपुराणे।

"कुत्सायां क्षितिशब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते।
कुवेरः कुशरीरत्वात् नाम्ना तेनैव सोऽङ्कितः"॥
तथा काशीखण्डे देवीदत्तशापोक्तौ च।
"कुवेरो भव नाम्ना त्वं मम रूपेर्ष्यया सुत!"॥)

ब्जः, त्रि, (कु ईषत् उब्ज आर्जवमस्य। उब्ज आर्जवे घञ् शकन्ध्वादिवद्लोपः।) वायुनोन्नतहृदयः। उन्नतपृष्ठश्च। कुजा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गडुः २ गडुलः ३ इत्यमरः॥ न्युब्जः ४ गडुरः ५ इति शब्दरत्नावली॥ तस्य लक्षणमाह।

"हृदयं यदि वा पृष्ठमुन्नतं क्रमशः सरुक्।
क्रुद्धो वायुर्यदा कुर्य्यात्तदा तं कुब्जमादिशेत्"॥

इति माधवकरः॥ यदेत्यत्र यदिवेति विकल्पार्थत्वेन न पुनरुक्तिदोषः। नन्वन्तरायामः क्रोडनतो भवति बहिरायामः पृष्ठनतो भवति ताभ्यामस्य को भेदः। उच्यते। अन्तरायामबहिरायामयोः प्रकृतस्यैवान्तःशरीरस्य बहिःशरीरस्य चावनमनमत्र तु हृदयं पृष्ठं वा शरीराद्बहिर्भवतीति भेदः॥ *॥

अथ चिकित्सा।

"बाह्यायामेऽन्तरायामे धनुस्तम्भे च कुब्जके।
योज्यं प्रसारिणीतैलं तेन तेषां शमो भवेत्॥
वातव्याधिषु सामान्या याः क्रियाः कथिताः पुरा।
कर्त्तव्या एव ताः सर्व्वास्तेलमेतद्विशेषतः"॥

इति भावप्रकाशः॥ (यथा, हरिवंशे ८३। ३४।

"तान्तु कुब्जां ऋडोर्मध्ये हसुलेनाग्रपाणिना।
शनैः सन्तोडयामास कृष्णो लीलाविधानवित्"॥

रोगविशेषस्यास्य चिकित्सार्थं वटिकौषधं यथा॥ *॥

"रसौ गन्धौ समौ शुद्धौ तालकश्चाभया तथा।
विषं व्योषञ्च कट्वर्की वीजजैपालकौ समौ"॥
"भङ्गराजरसैर्मर्द्द्यं कुमार्य्याश्च रसैस्तथा।
गुञ्जाद्वयं प्रदातव्यं रसः कुब्जविनोदकः॥
आमवाताढ्यवातादीन् कटीशूलञ्च नाशयेत्।
अग्निञ्च कुरुते दीप्तं सौख्यानां नाशनं परम्"॥
कुब्जविनोदो रसः॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे वातरोगाधिकारे॥ *॥)

कुब्जः, पुं, (कु ईषदुब्जं आर्जवमस्य। शकन्ध्वादित्वात् साधुः।) अपामार्गः। इति राजनिर्घण्टः॥ खड्गः। इति शब्दमाला॥

कुब्जकः, पुं, (कौ पृथिव्यां उब्जति। उब्ज+ण्वुल्। शकन्ध्वादित्वात् उलोपे साधुः।) पुष्पवृक्षविशेषः। कुजा इति ख्यातः। (यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतस्कन्दपुराणे।

"चम्पकात् पुष्पशतकादशोकं पुष्पमुत्तमम्।
अशोकात् पुष्पसाहस्रात् सेवतीपुष्पमुत्तमम्।
सेवतीपुष्पसाहस्रात् कुब्जकः पुष्पमुत्तमम्"॥

तत्पर्य्यायः। भद्रतरणी २ वृत्तपुष्पः ३ अतिकेशरः ४ महासहः ५ कण्टकाढ्यः ६ खर्व्वः ७ अलिकुलसङ्कुलः ८ वारिकण्टकः ९। इति त्रिकाण्डशेषः॥ अपि च।

"कुब्जको भद्रतरणिर्वृत्तपुष्पोऽतिकेशरः।
महासहा कण्टकाढ्या नीलालिकुलसङ्कुला"॥

राजनिर्घण्टे महासहेत्यादिशब्दाः पुंलिङ्गाः।

अस्य गुणाः।

"कुब्जकः सुरभिः स्वादुः कषायानुरसः सरः।
त्रिदोषशमनो वृष्यः शीतहर्त्ता च स स्मृतः"॥

इति भावप्रकाशः॥ सुरभित्वम्। रक्तपित्तकफनाशित्वञ्च। तत्पुष्पगुणाः। शीतलत्वम्। वर्ण्यकारित्वम्। दाहवातपित्तनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कुब्जकण्टकः, पुं, (कुब्जः कण्टकोऽस्य।) श्वेतखदिरः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुब्रं,(म्रं)क्ली,(कुबि आच्छादने+'स्फायितञ्चीत्यादिना'। उणां २।२८। इति निपातनात् रन्।) वनम्। इत्युणादिकोषः॥ कुण्डम्। कुण्डलम्। तन्तुः। गर्त्तम्। शकटम्। इति सङ्क्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

कुमार, त् क क्रीडे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-चुरां-परं-अकं-सेट्।) क्रीडी। अचुकुमारत्। इति दुर्गादासः॥

कुमारी, स्त्री, (कुमारयति नन्दति यत्र यस्मिन् सती। तथात्वः।) जात्यकाञ्चनम्। इति मेदिनी। खाँटि सोणा इति भाषा॥

कुमारः, पुं, (कुत्सितो मारः कन्दर्पो यस्मात्।) कार्त्तिकेयः तदुत्पत्तिविवरणन्तु कार्त्तिकेयशब्दे द्रष्टव्यम्॥

(तथा महाभारते। १।६६।२३-२४।

"अग्नेः पुत्त्रः कुमारस्तु श्रीमान् शरवणालयः।
तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजः।
कीर्त्तिकाभ्युपपत्तेश्च कार्त्तिकेय इति स्मृतः"॥

कौ पृथिव्यां मारयति दुष्टान्। कु+मृ+णिच्+अच्।) नाट्योक्तौ युवराजः। इत्यमरः॥ (राजकुमारः। यथा, रघौ ७।६३।

"ततः प्रियोपात्तरसेऽधरौष्ठे
निवेश्य दध्मौ जलजं कुमारः"॥)

शुकः। अश्ववारकः। (कुमारयति क्रीडतीति। कुमार-त् क क्रीडने+अच्।) पञ्चवर्षीयबालकः। (यथा मनौ ७।१७५।

"कन्यानां सम्प्रदानञ्च कुमाराणाञ्च रक्षणम्"।

"तस्मात्तु खल्वमरायाः प्रपतनार्थं खल्वेवमेव कर्म्माणि क्रियमाणे जातमात्रे एव कुमारस्य कार्य्याण्येतानि कर्म्माणि भवन्ति तद्यथा-अश्मनोः सङ्घट्टनं कर्णयोर्मूले शीतोदकेनोष्णोदकेन वा मुखपरिषेकः। तथा सङ्क्लेशविहतान् प्राणान् पुनर्लभेत कृष्णकपालिका शूर्पेण चैनमभिनिष्पुणीयाद् यद्यचेष्टः स्यात् यावत् प्राणानां प्रत्यागमं तत्तत् सर्व्वमेव कुर्य्युः। ततः प्रत्यागतप्राणं प्रकृतिभूतमभिसमीक्ष्य स्नानोदकग्रहणाभ्यामुपपादयेत्। अथास्य ताल्वोष्ठकण्ठ-जिह्वा-प्रमार्ज्जनमारभेत अङ्गुल्या सुपरिलिखितनखयासुप्रक्षालितोपधानकार्पासपिचुमत्या प्रथमं प्रमार्जितस्यास्यञ्च शिरस्तालु कार्पासपिचुना स्नेहगर्भेण प्रतिच्छादयेत्। ततो ऽस्यानन्तरं कार्यं सैन्धवोपहितेन सर्पिषा प्रच्छर्द्दनम्"।

"दशम्यां निशतीतायां सपुत्त्रास्त्री सर्व्वगन्धौषधैर्गौरसर्षप-लोघ्रैश्च स्नाता लघ्वहतवस्त्रं परिधाय पवित्रेष्टमथुविचित्रभूषणवती संस्पृश्य मङ्गलान्युचितामर्च्चयित्वा च देवतां शिखिनः शुक्लवाससो ऽव्यङ्गांश्च ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचयित्वा कुमारमहतेन शुचिवाससाच्छादयेत्। प्राक् शिरस मुदक्शिरसं वा संवेश्य देवतापूर्व्वं द्विजातिभ्यः प्रणमतीत्युक्त्वा कुमारस्य पिता द्वे नामनी कारयेत् नाक्षत्रिकं नामाभिप्रायिकञ्च"।

"कृते च नामकर्म्मणि कुमारं परीक्षितुमुपक्रमेत आयुषः प्रमाण-ज्ञान-हेतोः। तत्रेमान्यायुष्मतां कुमाराणां लक्षणानि भवन्ति तद्यथा—एकैकजा मृदवोऽल्पाः स्निग्धाः सुबद्धमूलाः कृष्णाः केशाः प्रशस्यन्ते। स्थिरा बहला त्वक् प्रकृत्यातिसुसम्पन्नमीषत्प्रमाणातिरिक्तमनुरूपमात-

ओपमं शिरः प्रशस्यते। व्यूढं दृढं समं सु-
श्लिष्टशङ्खसन्ध्यूर्द्ध्वव्यञ्जनमुपचितं वलिनमर्द्धचन्द्रा-
कृतिललाटं बहलौ विपुलसमपिठौ समौ नीचौ
वृद्धौ पृष्ठतोऽवनतौ सुश्लिष्टकर्णपुटकौ महा-
च्छिद्रौ कर्णौ ईषत् प्रलम्बिन्यावसङ्गते समे
संहते महत्यौ भ्रुवौ समे समाहितदर्शने व्यक्त-
भागविभागे बलवती तेजसोपपन्ने स्वाङ्गोपाङ्गे
चक्षुषी। ऋज्वी महोच्छ्वासावंशसम्पन्नेषदवन-
ताग्रा नासिका। महदृजु-सुनिविष्टदन्तमास्यम्।
आयामविस्तारोपपन्ना श्लक्ष्णा तन्वी प्रकृतियुक्ता
पाटलवर्णा जिह्वा। श्लक्ष्णं युक्तोपचयमुष्णोपपन्नं
रक्तं तालु। महानदीनः स्निग्धोऽनुनादी गम्भीर-
समुत्थो धीरस्वरः। नातिस्थूलौ नातिकृशौ
विस्तारोपपन्नावास्यप्रच्छादनौ रक्तावोष्ठौ। म-
हत्यौ हनुवृत्तौ। नातिमहती ग्रीवा। व्यूढमुप-
चितमुरो गूढं जत्रु पृष्ठवंशश्च। विप्रकृष्टान्तरौ
स्तनौ, असम्पातिनी स्थिरे पार्श्वे, वृत्तपरिपूर्णायतौ
बाहू, सक्थिनी अङ्गुलयश्च। महदुपचितं पाणि-
पादम्। स्थिरावृत्ताः स्निग्धास्ताम्रास्तुङ्गाः कूर्म्मा-
काराः करजाः, प्रदक्षिणावर्त्ता सोत्सङ्गा च
नाभिः। नाभ्युरस्त्रिभागहीना समासमुपचित-
मांसा कटीवृत्तौ स्थिरोपचितमांसौ नात्युन्नतौ
नात्यवनतौ स्फिचावनुपूर्व्ववृत्तौ उपचययुक्ता-
वूरू। नात्युपचिते नात्यपचिते एणीपदे प्रगूढ-
शिरास्थिसन्धी जङ्घे। नात्युपचितौ नात्यपचितौ
गुल्फौ पूर्व्वोपदिष्टगुणौ पादौ कूर्म्माकारौ।
प्रकृतियुक्तानि वात-मूत्र-पुरीषगुह्यानि तथा
स्वप्नजागरणायासस्मितरुदितस्तनग्रहणानि। यच्च
किञ्चिदन्यदपि अनुक्तमस्ति तदपि सर्व्वं प्रकृति-
सम्पन्नमिष्टं विपरीतं पुनरनिष्टमिति दीर्घायु-
लक्षणानि" ॥ * ॥

अतोऽनन्तरं कुमारागारविधिमनु-
व्याख्यास्यामः ॥

"वास्तुविद्याकुशलः प्रशस्तं रम्यमतमस्कं निवातं
प्रवातैकदेशं दृढमपगतश्वापदपशुदंष्ट्रिमूषिका-
पतङ्गं सुसंविभक्तसलिलोदूखलमूत्रवर्च्चःस्थानस्नान-
भूमिमहानसमृतुसुखं यथर्त्तुशयनासनास्तरणो-
पपन्नं कुर्य्यात्। तथा सुविहितरक्षाविधान-
बलिमङ्गलहोमप्रायश्चित्तं शुचिवृद्धवैद्यानुरक्त-
जनसम्पूर्णमिति कुमारागारविधिः।
शयनास्तरणप्रावरणानि कुमारस्य मृदुलघु-
शुचिसुगन्धीनि स्युः। स्वेदमलजन्तुमन्ति मूत्र-
पुरीषोपसृष्टानि च वर्ज्यानि स्युः।
असति सम्भवेऽन्येषां तान्येव च सुप्रक्षालित-
उपधानानि सुधूपितानि सुशुद्धशुष्काण्युपयोगं
गच्छेयुः।
धूपनानि पुनर्वाससां शयनास्तरणप्रावरणानाञ्च
यव-सर्षपातसी-हिङ्गु-गुग्गुलु-वचा-चोरक-वयःस्थागो-
लोमी-जटिला-पलङ्कषाशोकरोहिणी-सर्पनिर्म्मोका-
घृतसंप्रयुक्तानि स्युः।
मणयश्च धारणीयाः कुमारस्य खड्गरुरुगवय-
वृषभाणां जीवतामेव दक्षिणेभ्यो विषाणेभ्यो ऽग्रा-
णि गृहीतानि स्युः। मन्त्राद्याश्चौषधयो जीवकर्ष-
भकौ यान्यप्यन्यानि ब्राह्मणाः प्रशंसेयुः।

क्रीडनकानि खल्वस्य तु विचित्राणि घोषव-
न्त्यभिरामाणि अगुरूण्यतीक्ष्णाग्राणि अनास्य-
प्रवेशीनि अप्राणहराणि अवित्रासनानि स्युः।

नह्यस्य वित्रासनं साधु तस्मात्तस्मिन् रुदत्य-
भुञ्जाने वान्यत्र विधेयतामगच्छति राक्षसपि-
शाचपूतनाद्यानां नामान्याह्वयता कुमारस्य वि-
त्रासनार्थं नामग्रहणं न कार्य्यं स्यात्।

यदि त्वातुर्य्यं किञ्चित् कुमारमागच्छेत् तत्प्र-
कृतिनिमित्तपूर्व्वरूपलिङ्गोपशयविशेषैस्ततोऽनु-
बुध्य सर्व्वविशेषानातुरौषध-देश-कालाश्रयानवेक्ष-
माणश्चिकित्सितुमारभेतैनं मधुरमृदुलघुसुरभि-
शीतशङ्करं कर्म्मप्रवर्त्तयन्नेवं सात्म्या हि कुमारा
भवन्ति तथा ते शर्म्म लभन्ते चिराय रोगत्वे-
ऽरोगत्वमातिष्ठेत् देशकालात्मगुणविपर्य्ययेण
वर्त्तमानः।

क्रमेणासात्म्यानि परिवर्ज्योपयुञ्जानः सर्व्वाण्य-
हितानि वर्जयेत्तथा बलवर्णशरीरायुषां सम्पद-
मवाप्नोतीति।

एवमेनं कुमारमायौवनप्राप्तेर्धर्म्मार्थकुशला-
गमनाच्चानुपालयेदिति पुत्राशिषां समृद्धिकरं
कर्म्म व्याख्यातम्। तदाचरन् यथोक्तैर्विधिभिः
पूजां यथेष्टं लभते ऽनसूयक इति" ॥
इति शारीरस्थानेऽष्टमेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥*॥

"अथ कुमारं शीताभिरद्भिराश्वास्य जात-
कर्म्मणि कृते मधुसर्पिरनन्ता ब्राह्मीरसेन सुवर्ण-
चूर्णमङ्गुल्यनामिकया लेहयेत्ततो बलातैलेनाभ्यज्य
क्षीरवृक्षकषायेण सर्व्वगन्धोदकेन वा रूप्यहेम-
प्रतप्तेन वा वारिणा स्नापयेदेनं कपित्थपत्र-
कषायेण वा कोष्णेन यथाकालं यथादेशं यथा
विभवञ्च ॥

क्षीराहाराय सर्पिः पाययेत् सिद्धार्थक-
वचामांसीपयस्यापामार्गशतावरीसारिवाब्राह्मी-
पिप्पलीहरिद्राकुष्ठसैन्धवसिद्धं क्षीरान्नमादाय म-
धुकवचा पिप्पली चित्रकत्रिफला सिद्धमन्नमादाय
द्विपञ्चमूलीक्षीर-तगर-भद्रदारु-मरिच-मधु-विड-
ङ्ग-द्राक्षा-द्विब्राह्मी सिद्धम्। तेनारोग्यबलमे-
धायूंषि शिशोर्भवन्ति ॥

बालं पुनर्गात्रसुखं गृह्णीयात् नचैनं तर्जयेत्
सहसा न प्रतिबोधयेत् वित्रासभयात् सहसा
नापहरेदुत्क्षिपेद्वा वातादिविघातभयात् नोप-
वेशयेत् कौब्जभयात् नित्यञ्चैनमनुवर्त्तेत प्रिय-
शतैरजिघांसुः। एवमनभिहतमनास्त्वभिवर्द्धते
नित्यमुदग्रसत्त्व-सम्पन्नो नीरोगः सुप्रसन्नमनाश्च
भवति। वातातपविद्युत्प्रभापादपलताशून्यागार-
निम्नस्थानगृहच्छायादिभ्यो दुर्ग्रहोपसर्गतश्च बालं
रक्षेत्।
"नाशुचौ विसृजेद्बालं नाकाशे विषमे न च।
नोष्ममारुतवर्षेषु रजोधूमोदकेषु च॥
क्षीरसात्म्यतया क्षीरमाजं गव्यमथापि वा।
दद्यादास्तन्यपर्य्याप्तेर्बालानां वीक्ष्य मात्रया ॥

षष्ठमासश्चैनमन्नं प्राशयेल्लघुहितञ्च। नित्यमव-
रोधरतश्च स्यात् कृतरक्ष उपसर्गभयात्। प्रयत्न-
तश्च ग्रहोपसर्गेभ्यो रक्ष्या बाला भवन्ति ॥

अथ कुमार उद्विजते त्रस्यति रोदिति नष्ट-
संज्ञो भवति नखदशनैर्धात्रीमात्मानञ्च परितु-
दति दन्तान् खादति। कूजति जृम्भते भ्रुवौ
विक्षिपत्यूर्द्ध्वं निरीक्षते फेनमुद्वमति सन्दष्टौष्ठः
क्रूरो भिन्नामवर्चा दीनार्त्तस्वरो निशि जागर्त्ति
दुर्ब्बलो म्लानाङ्गो मत्स्यच्छुच्छुन्दरिमत्कुणगन्धो
यथा पुरा धात्र्याः स्तन्यमभिलषति तथा नाभिल-
षतीति सामान्येन ग्रहोपसृष्टलक्षणमुक्तं विस्तरे-
णोत्तरे वक्ष्यामः"।॥
इति सुश्रुतेमोत्तरतन्त्रे १० अध्याये उक्तम् ॥)
वरुणवृक्षः। इति मेदिनी ॥ अर्हदुपासकविशेषः।
इति हेमचन्द्रः॥ सिन्धुनदः। इति शब्दरत्नावली ॥
(सनकसनातनसनत्सनन्दा एते चत्वारोऽपि बा-
ल्यत एव ब्रह्मचारित्वात् कुमारा इत्युच्यन्ते॥
त इव ये च कौमारतो ब्रह्मचारिणस्तेऽपि विज्ञे-
याः। यथा, मनौ। ५। १५९।
"अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम्।
दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम्" ॥
मङ्गलग्रहः। यथा, नवग्रहस्तोत्रे।
"धरणीगर्भसम्भूतं विद्युत्पुञ्जसमप्रभम्।
कुमारं शक्तिहस्तञ्च लोहिताङ्गं नमाम्यहम्" ॥
शुक्तिमत्पर्व्वतोद्भूतऋषिकुल्याविशेषः।
यथा, विष्णुपुराणे।
"ऋषिकुल्याः कुमाराद्याः शुक्तिमत्पादसम्भवाः"॥
शाकद्वीपाधिपतेः सप्तपुत्राणामेकः। तन्नाम्ना तद्व-
र्षस्यापि तथा संज्ञा।
यथा, विष्णुपुराणे २। ४। ५९-६०।
"शाकद्वीपेश्वरस्यापि भव्यस्य सुमहात्मनः।
सप्तैव तनयास्तेषां ददौ वर्षाणि सप्त सः॥
जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मणीचकः।
कुसुमोदश्च मौदाकिः सप्तमश्च महाद्रुमः॥
तत्संज्ञान्येव तत्रापि सप्तवर्षाण्यनुक्रमात्" ॥
मन्त्रविशेषः। यथा, तन्त्रसारधृतविश्वसार-
वचनम्।
"हृतवीर्य्यश्च भीमश्च प्रध्वस्तो बालकः पुनः।
कुमारश्च युवा प्रौढ़ो वृद्धो निस्त्रिंशकस्तथा"॥
स्वरोदयोक्तबालचक्रस्थस्वरभेदः। बालोपद्रवक-
ग्रहभेदः। यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २७ अः॥
"स्कन्दः सृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा।
बिभर्त्ति चापरां संज्ञां कुमार इति स ग्रहः" ॥
त्रि, सुन्दरः ॥)

कुमारकः, पुं, (कुमार + संज्ञायां स्वार्थे वा कन्।)
वरुणवृक्षः। इत्यमरः। २।४।२५॥ बालकः॥ इति
हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते।१।१२८।२२।
"प्रहारवेगाभिहता द्रुमा व्याघूर्णितास्ततः।
सफलाः प्रपतन्ति स्म द्रुतं त्रस्ताः कुमारकाः" ॥
राजकुमारः। यथा महाभारते।१।१३३।७।
"ते तं दृष्ट्वा महात्मानमुपगम्य कुमारकाः।
अमोत्साहक्रियात्मानो ब्राह्मणं पर्य्यवारयन्" ॥)

कौरव्यवंशोद्भवो नागविशेषः। यथा, महाभारते १। आस्तीकपर्व्वणि ५७। १३।
"एरकः कुण्डलो वेणी वेणीस्कन्धः कुमारकः।
बाहुकः शृङ्गवेरश्च धूर्त्तकः प्रातरातकौ।
कौरव्यकुलजास्त्वेते प्रविष्टा हव्यवाहनम्"॥)

कुमारजीवः, पुं, (कुमारं जीवयतीति। जीव + णिच् + अण्।) पुत्रञ्जीवकवृक्षः। इति रत्नमाला। जीयापुता इति भाषा॥

कुमारपालः, पुं, (कुमारं पालयति। पाल् + णिच् + अच्।) शालिवाहनराजः। इति हेमचन्द्रः॥ (शिशुपालके, त्रि॥)

कुमारभृत्या, स्त्री, (कुमारस्य गर्भस्य निर्व्विघ्नप्रसवार्थं गर्भचिकित्साकुशलैः भिषग्भिः धात्र्या वा भृत्या पालनम्।) गर्भिण्याः परिचर्य्या। इति हारावली॥ तत्पर्य्यायः। बालतन्त्रम् २ गर्भिणीवेक्षणम् ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥
(यथा, रघुः। ३। १२।
"कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते
भिषग्भिराप्तैरथ गर्भभर्म्मणि।
पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां
ददर्श काले दिवमभ्रितामिव"॥)

कुमारयुः, पुं, (कुमारं कौमारं याति। मितद्र्वादित्वात् कुः निपातनात् साधुः।) युवराजः। इत्युणादिकोषः॥

कुमारवाही, [न्] पुं, (कुमारं कार्त्तिकेयं वहति। वह + णिनिः।) मयूरः। इति शब्दरत्नावली॥

कुमारसूः, स्त्री, (कुमारं कार्त्तिकेयं सूते। सू + क्विप्।) गङ्गा। इति हेमचन्द्रः॥ दुर्गा। इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः॥ (पुं वह्निः। यथा, महाभारते। २। सहदेवदिग्विजये ३१। ४३।
"वैश्वानरस्त्वं पिङ्गेशः प्लवङ्गो भूरितेजसः।
कुमारसूस्त्वं भगवान् यद्गर्भो हिरण्यकृत्"॥)

कुमारिका, स्त्री, (कुमारयति आनन्देन क्रीडति। कुमार + णिच् + ण्वुल् + टाप् अत इत्वम्।) कुमारी। इति शब्दरत्नावली॥ नवमल्लिका। इति रत्नमाला॥ भारतवर्षस्य खण्डविशेषः। यथा,—
"वर्षाण्यवस्थितिरिहैव कुमारिकाख्ये
शेषेषु चान्त्यजजना निवसन्ति सर्व्वे"॥
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः॥ स्थूलैला। इति राजनिर्घण्टः॥ (ओषधिविशेषः। घृतकुमारी इति ख्याता। अस्या व्यवहारो यथा त्रैलोक्यचिन्तामणिरसे द्रष्टव्यः।
"खल्वे दत्वैव कुमारिकायाः"।
इति रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे बालरोगाध्यधिकारे। नेत्रमध्यस्थप्रतिबिम्बविशेषः। यथा,—
"दृष्टा यस्य विजानीयात् पश्चरूपां कुमारिकाम्।
प्रतिच्छायामयीमक्ष्णो नैनमिच्छेच्चिकित्सितुम्"॥
इति चरके इन्द्रियस्थाने ७ अध्याये॥)

कुमारी, स्त्री, (कुमार + प्रथमवयोवचनत्वात् स्त्रियां ङीष्।) द्वादशवर्षीया कन्या। यथा,—
"अष्टवर्षा भवेद्गौरी दशवर्षा च कन्यका।
सम्प्राप्ते द्वादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयते"॥
इति स्मृतौ भेदः। इह अभेदोपचारात् कन्या कुमारीत्यमरः॥ इति भरतः॥ आगमे तु कुमारीपूजने अजातपुष्पा चेत् तदा षोडशवर्षपर्य्यन्तवयस्का। तस्या वयोभेदेन नामभेदाः। यथा,—
"एकवर्षा भवेत् सन्ध्या द्विवर्षा च सरस्वती।
त्रिवर्षा तु त्रिधामूर्त्तिश्चतुर्व्वर्षा तु कालिका॥
सुभगा पञ्चवर्षा च षड्वर्षा च उमा भवेत्।
सप्तभिर्मालिनी साक्षादष्टवर्षा च कुब्जिका॥
नवभिः कालसङ्कर्षा दशभिश्चापराजिता।
एकादशे तु रुद्राणी द्वादशाब्दे तु भैरवी॥
त्रयोदशे महालक्ष्मीर्द्विसप्ता पीठनायिका।
क्षेत्रज्ञा पञ्चदशभिः षोडशे चाम्बिका मता॥
एवं क्रमेण सम्पूज्या यावत् पुष्पं न जायते।
पुष्पितापि च सम्पूज्या तत्पुष्पादानकर्म्मणि"॥*॥
तत्पूजाविधिर्यथा।
"अथान्यत् साधनं वक्ष्ये महाशीघ्रफलोद्भवम्।
येनानुष्ठितमात्रेण शीघ्रं देवी प्रसीदति॥
अष्टम्याञ्च चतुर्द्दश्यां कुह्वां वा रविसंक्रमे।
कुमारीपूजनं कुर्य्याद्यथा विभवमात्मनः॥
वस्त्रालङ्करणाद्यैश्च भक्ष्यैर्भोज्यैः सुविस्तरैः।
पञ्चतत्त्वादिभिः सम्यग्देवीबुद्ध्या सुसाधकः"॥
इत्यन्नदाकल्पः॥*॥ (खनामख्याता परीक्षित्पुत्रस्य भीमसेनस्य पत्नी। यथा,—महाभारते १। पूरुवंशानुकीर्त्तने ९५। ४३।
"भीमसेनः खलु कैकेयीमुपयेमे कुमारीं नाम तस्यामस्य जज्ञे प्रतिश्रवा नाम"॥)
पार्व्वती। नवमल्लिका। नदीविशेषः। (इयं हि शाकद्वीपान्तर्गतसप्तनदीनामेका।
यथा, विष्णुपुराणे २। ४। ६५।
"नद्यश्चात्र महापुण्याः सर्व्वपापभयापहाः।
सुकुमारी कुमारी च नलिनीधेनुका च या"॥)
सहा। घृतकुमारी इति ख्याता। अपराजिता। जम्बुद्वीपः। इति मेदिनी॥ सीता। इति हेमचन्द्रः॥ बन्ध्याकर्कोटकी। स्थूलैला। मोदिनीपुष्पम्। तरणीपुष्पम्। श्यामापक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

कुमाल त् क केलौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-चुरां-परं-अकं-सेट्।) कस्त्री। अचुकुमालत्। इति दुर्गादासः॥

कुमालकः, पुं, (कुमाल + संज्ञायां कन्। कुमाल त् क केलौ + ण्वुल् वा।) सौवीरदेशः। इति हेमचन्द्रः॥

कुमुत्, [द्] स्त्री, (कौ पृथिव्यां मोदते इति। कु + मुद + क्विप्।) कुमुदम्। इति मेदिनी। केला इति भाषा। रक्तोत्पलम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, भागवते ३। २३। ३८।
"बभाज उत्कचकुमुद्गणवानपीच्य
स्ताराभिरावृत इवोडुपतिर्नभःस्थः"॥)
कुमुदस्य कन्दविशेषः। शालुक इति यस्य ख्यातिः। अस्य पर्य्याया यथा,—
"कैरवं चन्द्रकान्तञ्च गर्दभं कुमुदं कुमुत्"॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

कुमुत्, [द्] त्रि, (कुत्सिते विषये मुत् हर्षो यस्य कुत्सिता मुद् अस्य वा।) कृपणः। इति मेदिनी। अप्रीतः। इति शब्दरत्नावली॥

कुमुदं, क्ली, (कौ मोदते। मुद् "इगुपधेति"। ३। १। १३५। कः।) श्वेतोत्पलम्। शैला इत्यादि भाषा॥ (यथा, रामायणे ५। ५५। १
"सचन्द्रकुमुदं रम्यं सार्काकारण्डवं शुभम्।
पुष्यश्रवणकादम्बमभ्रशैवलशाद्वलम्"॥)
तत्पर्य्यायः। कैरवम् २। इत्यमरः। १। १०। ३७। चन्द्रकान्तम् ३ गर्दभम् ४ कुमुत् ५। इति रत्नमाला॥ धवलोत्पलम् ६ कह्लारम् ७ शीतलकम् ८ शशिकान्तम् ९ इन्दुकमलम् १० चन्द्रिकाम्बुजम् ११ गन्धसोमम् १२। इति शब्दरत्नावली॥ अपि च।
"श्वेतं कुवलयं प्रोक्तं कुमुदं कैरवं तथा।
कुमुदं पिच्छिलं स्निग्धं मधुरं ह्लादि शीतलम्"
इति भावप्रकाशः॥ अस्य गुणाः। शीतलत्वम्। स्वादुत्वम्। पाके तिक्तत्वम्। कफरक्तदोषदाहश्रमपित्तनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः। रक्तपद्मम्। इति मेदिनी॥ रूप्यम्॥ इति हेमचन्द्रः॥

कुमुदः, पुं, (कुत्सिते नैर्ऋतकोणे मोदते इति। कु मुद + कः।) नैर्ऋतकोणस्थदिग्हस्ती। इत्यमरः १। ३। ३॥ वानरविशेषः। (अयं खलु रामचन्द्रस्य सेनापतिवानराणां एकतमः।
यथा, रामायणे। ६। २। २८।
"नाम्ना संकोचनो नाम नानाद्विजयुतो गिरिः
तत्र राज्यं प्रशास्त्येष कुमुदो नाम वानरः।
योऽसौ शतसहस्राणि सहस्रं परिकर्षति"॥)
नागविशेषः। (यथा, महाभारते। १। ३५। १५
"कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः।
कुमुदः कुमुदाक्षश्च तित्तिरिर्हलिकस्तथा"॥)
दैत्यभेदः। सितोत्पलम्। इति हेमचन्द्रः॥ कर्पूरः। इति राजनिर्घण्टः॥ ध्रुवकभेदः। यथा,
"एकाविंशतिवर्णाङ्घ्रिर्भवेत् शृङ्गारके रसे।
कुमुदोऽभीष्टदश्चैव ताले तुरगलीलके"॥
इति सङ्गीतदामोदरः॥ (कुं पृथ्वीं भूमिं वा मदयति। अन्तर्भूतणिजन्तात् मुदः कः। विष्णुः।
यथा, महाभारते। १३। १४९। ७६।
"शुभाङ्गः शान्तिदः स्रष्टा कुमुदः कुवलेशयः"
विष्णुपार्षदः। यथा, भागवते। ८। २१। १०
"कुमुदः कुमुदाक्षश्च विष्वक्सेनः पतत्त्रिराट्"।
मेरोरुपलक्ष्मगिरिविशेषः। स चायुतयोजनोन्नतः। यथा, भागवते ५। १६। १२।
"मन्दरो मेरुमन्दरः सुपार्श्वः कुमुद इति।
अयुतयोजनविस्तारोन्नाहा मेरोश्चतुर्दिशमवष्टम्भगिरय उपक्लृप्ताः"॥ शाल्मलद्वीपान्तर्गतपर्व्वतः। यथा, विष्णुपुराणे २। ४। २६।
"कुमुदश्चान्नतश्चैव तृतीयश्च बलाहकः"॥
आनूपजन्तुविशेषः। यथा,—
"हंससारसचक्राह्वाः कुमुदाश्च कपिञ्जलाः।

ानूपास्तेषु विज्ञेयाः श्लेष्मणा वातकोपनाः" ॥
ति हारीते प्रथमेस्थाने ११ अध्यायः ॥)
्बान्धवः, पुं, (कुमुदस्य बान्धवः ।) चन्द्रः । क-
ः । इत्यमरः । १ । ३ । १३ ॥
्वती, स्त्री, (कुमुदानि सन्त्यस्यां इति । मतुप्
स्य वः ङीप् ।) कुमुद्वती । कुमुदसमूहः । इत्य-
टीकायां भरतः ॥
ा, स्त्री, (कुत्सितं मोदते । कु+मुद्+कः ।
प् च ।) कुम्भिका । वाना इति भाषा । गम्भा-
ाद्यः । इति मेदिनीकारहेमचन्द्रौ ॥
स्याः पर्य्याया यथा,—
श्रीपर्णी काश्मरी भद्रा गाम्भारी गोपभद्रिका ।
मुदा च सदा भद्रा कट्फला क्षुद्रगन्धिका" ॥
ति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) श्रावपर्णोवृक्षः ।
तकीवृक्षः । कट्फलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ावासः, पुं, (कुमुदानां आवासः । कुमुदानि-
ावसन्त्यत्र वा । आ+वस्+अधिकरणे घञ् ।)
ुदप्रायदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥
का, स्त्री, (कौ भूमौ मोदते इति । मुद्+
र्तरि ण्वुल् टाप् अत इत्वञ्च ।) कट्फलः ।
मरः । २ । ४ । ४० ॥ (अस्याः पर्य्याया
ा,—
ट्फलः सोमवल्कश्च कैटर्य्यः कुम्भिकापि च ।
पर्णिका कुमुदिका भद्राभद्रवतीति च" ॥
त भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणा-
स्य कट्फलशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
ी, स्त्री, (कुमुदानि सन्त्यस्याम् । कुमुद+
ः ङीप् ।) कुमुदयुक्तपुष्करिण्यादिः । कुमुद-
ूहः । कुमुदलता । इति भरतः ॥
ा भ्रमराष्टके । ७ ।

"अलिरसौ नलिनीवनवल्लभः
कुमुदिनी कुलकेलिकलारसः ।
विधिवशेन विदेशमुपागतः
कुटजपुष्परसं बहु मन्यते" ॥)

र्य्यायः । कुमुद्वती २ । इत्यमरः । १ । १० ।
॥ उत्पलिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्षोट
ः इति भाषा ॥
ीपतिः, पुं, (कुमुदिन्याः पतिः वल्लभः ।)
ः । इति हेमचन्द्रः ॥
स्त्री, (कुमुद+स्त्रियां ङीष् ।) कट्फलः ।
शब्दरत्नावली ॥
ा गुणादयः कट्फलशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
ः, पुं, (कुमुदानां ईशः ।) चन्द्रः । इति शब्द-
ावली ॥
ी, स्त्री, (कुमुद+"कुमुदनड्वेतसेभ्यो ड्मतुप्" ।
२ । ८७ । इति ड्मतुप् "मादुपधायाश्च" ।
२ । ९ । इति मस्य वः । उगितश्चेति ङीप् ।)
दिनी । इत्यमरः । १ । १० । ३८ ॥
ा, भट्टिकाव्ये । २ । ६ ।

"प्रभातवाताहतिकम्पिताकृतिः
कुमुद्वतीरेणुपिशङ्गविग्रहम् ।
निरास भृङ्गं कुपितेव पद्मिनी
न मानिनीसं सहतेऽन्यसङ्गमम्" ॥

अस्याः पर्य्याया यथा,—
"कुमुद्वती कैरविका तथा कुमुदिनीति च" ।
गुणाश्चास्या कुमुदिनीशब्दे ज्ञेयाः । इति भावप्रका-
शस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
कुमुदाख्यनागराजस्य यवीयसी स्वसा सा तु
रामचन्द्रपुत्रस्य कुशस्य पत्नी ।
यथा, रघुः १७ । ६ ।
"तं स्वसा नागराजस्य कुमुदस्य कुमुद्वती ।
अन्वगात् कुमुदानन्दं शशाङ्कमिव कौमुदी" ॥
क्रौञ्चद्वीपान्तर्गतानां सप्तनदीनामेका नदी ।
यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । ५५ ।
"गौरी कुमुद्वती चैव सन्ध्यारात्रिर्मनोजवा ।
क्षान्तिश्च पुण्डरीका च सप्तैता वर्षनिम्नगाः" ॥)
कुमुद्वान्, त्रि, (कुमुद+"कुमुदनड्वेतसेभ्यः" । ४ ।
२ । ८७ । इति ड्मतुप् मस्य वः ।) कुमुदयुक्त-
देशः । इत्यमरः । २ । १ । ९ ॥
(यथा रघुवंशे ४ । १९ ।
"हंसश्रेणीषु तारासु कुमुद्वत्सु च वारिषु ।
विभूतयस्तदीयानांपर्य्यस्ता यशसामिव" ॥)
कुमोदकः, पुं, (कुं पृथ्वीं मोदयति । कु+मुद्+
णिच्+ण्वुल् । पृथिव्याः भारावतारणादिलीला-
कर्म्मभिः सर्व्वेषामानन्दकारकत्वात् तस्य तथा-
त्वम् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥
कुम्पः, त्रि, (कुम्पति कुम्पयति वा । कुपि वेष्ठने+
अच् इदित्वात् नुम् ।) बाहुकुण्ठः । इति जटा-
धरः । कोपा इति भाषा ॥
कुम्बा, स्त्री, (कुबि वेष्ठने+अच् टाप् च ।) सुग-
हनावृतिः । अस्पृश्यादिदर्शनवारणाय वेष्टनम् ।
इत्यमरः । २ । ७ । १८ ॥ (यथा तैत्तिरीयसंहि-
तायाम् । "तस्मिनुदीचीनकुम्बां शम्यां निद-
धाति" ॥ तथा शङ्करकविकृते अम्बाष्टके । ७ ।
"कुम्बावतीसमविडम्बा गलेन नवतुम्बाभवीणस-
विधा शं बाहुलेयशशिबिम्बाभिराममुखसम्बाधि-
तस्तनभरा" ॥ इति ॥)
कुम्भं, स्त्री, (कुं भूमिं उम्भति गन्धेन पूरयति । कु+
उन्भ पूरणे+अच् ।। शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।)
गुग्गुलुः । इत्यमरः । २ । ३ । १३४ ॥ त्रिवृत् ।
इति हेमचन्द्रः ॥
कुम्भः, पुं, (कुं भूमिं उम्भति जलेन । उन्भ+अच् ।
शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) घटः । अस्य परिमाणं
कलसशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ गजकुम्भः । हस्तिशिरसः
पिण्डद्वयम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १३४ ॥
(यथा प्रसन्नराघवे,—"तैः किं मत्तकरीन्द्रकुम्भ-
कुहरेनारोपणीयाः कराः" ॥) कुम्भकर्णपुत्रः ।
(यथा, गोः रामायणे । ५ । ७९ । १५ ।
"सुतोऽथ कुम्भकर्णस्य कुम्भः परमकोपनः ।
अब्रवीत् परमक्रुद्धो रावणं लोकरावणम्" ॥)
वेश्यापतिः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ समाधिविशेषः ।
प्राणायामाङ्गकुम्भक इति यावत् । इति धरणी ॥
(प्रह्लादपुत्रः । यथा महाभारते १ । ६५ । १९ ।
"प्रह्लादस्य त्रयः पुत्राः ख्याताः सर्व्वत्र भारत ! ॥
विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति भारत !" ॥
विष्णुः । यथा महाभारते १३ । १४९ । ८१ ।
"अनिर्व्वाणनिर्वृतः कुम्भो विशुद्धात्मा विशोधनः" ॥)
द्रोणद्वयपरिमाणम् । ६४ सेर इति भाषा ।
तत्पर्य्यायः । शूर्पः २ । इति वैद्यकपरिभाषा ॥
मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गतैकादशराशिः । तस्य
पर्य्यायः । हृद्रोगः २ । इति दीपिका ॥ स
च धनिष्ठाशेषार्द्धसम्पूर्णशतभिषायुक्तपूर्व्वभाद्रपदा
प्रथमपादत्रयेण भवति । अस्याधिष्ठात्री देवता
कलसधारी पुरुषः । स तु शीर्षोदयः । चरण-
रहितः । मध्यसन्तानः । मध्यमस्त्रीसङ्गः । कर्व्वूर-
वर्णः । वनचारी । वायुराशिः । स्निग्धः । उष्णः ।
अर्द्धस्वरः । वातपित्तकफप्रकृतिः । शूद्रवर्णः ।
पश्चिमदिक्स्वामी । स्वयाङ्गः । तत्र जातफलम् ॥
"मेधावी हस्तिघोटकधनेश्वरो दन्तपीडायुक्तः
स्नेहशून्यः" । इति ज्योतिषम् । जन्मकालीनचन्द्रा-
श्रितैतद्राशिफलम् ।

"अलसतासहितोऽन्यसुतप्रियः
कृपणताकलितोऽतिविचक्षणः ।
कलसगामिनि शीतकरे नरः
सदसि सज्जनमानसरोचनः" ॥

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ तस्योदये तन्नामकलग्नं
भवति । तस्य गणितप्राप्तपरिमाणं यथा । दश-
पञ्चपलाधिकः पञ्चाङ्गुलप्रभे देशे वर्त्तमानोनविंशा-
यनांशे अष्टपञ्चाशत्पलाधिकचित्रदण्डाः । इति
ज्योतिषम् । तत्र जातफलम् ।
"कुम्भलग्ने समुद्भूतश्चलचित्तोऽतिसौहृदः ।
परदाररतो नित्यं सत्त्वकायो महासुखी" ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
कुम्भकः, पुं, (कुम्भ इव कायति प्रकाशते निश्चलत्वात् ।
कै+कः । यद्वा कुम्भ+स्वार्थे कः ।) दक्षिण-
हस्तेन नासापुटद्वयं धृत्वा प्राणायामाङ्गं वायु-
स्तम्भनम् । इति तन्त्रम् ॥ (पातञ्जलयाज्ञव-
ल्क्यादौ तु ।
"कुम्भकः पूरको रेचः प्राणायामस्त्रिलक्षणः ।
पूरकं पूरणं वायोः कुम्भकः स्थापनं क्वचित् ॥
बहिर्निःसारणं तस्य रेचकः परिकीर्त्तितः ॥
दक्षिणे रेचयेद् वायुं वामेन पूरितोदरः ।
कुम्भेन धारयेन्नित्यं प्राणायामं विदुर्बुधाः ॥
अङ्गुष्ठेन पुटं ग्राह्यं नासया दक्षिणं पुनः ।
कनिष्ठानामिकाभ्याञ्च वामं प्राणस्य संग्रहे ॥
अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यान्तु ऋग्वेदी सामगायनः ।
अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु ग्राह्यं सर्व्वैरथर्व्वभिः" ॥)
(तथा च, हठयोगदीपिकायाम् । २ । ४३ ।
"तत्सिद्धये विधानज्ञाश्चित्रान् कुर्व्वन्ति कुम्भकान् ।
विचित्रकुम्भकाभ्यासाद्विचित्रां सिद्धिमाप्नुयात्" ॥
"तत्सिद्धये उन्मन्यवस्थासिद्धये" । इति त-
ट्टीका ॥ अस्य भेदाः यथा, तत्रैव २ । ४४ ।
"सूर्य्यभेदनमुज्जायी सीत्कारी सीतली तथा ।
भस्त्रिकाभ्रामरीमूर्च्छा प्लाविनीत्यष्टकुम्भकाः" ॥
तथा पुनस्तत्रैव २ । ७१ ।
"प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः ।

सहितः केवलश्चेति कुम्भको द्विविधो मतः" ॥*॥)

कुम्भकारः, पुं, (कुम्भं करोति । कुम्भ + कृ + "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) जातिविशेषः । कुमोर इति भाषा । स तु शूद्रागर्भे विश्वकर्म्मौरसाज्जातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ तत्पर्य्यायः । कुलालः २ । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥ चक्री ३ । इति जटाधरः ॥ (एतज्जातिविषये तु पुराणभेदेन मतभेदो दृश्यते । यथा ।
"वैश्यायां विप्रतश्चौरात् कुम्भकारः स उच्यते" ॥
"मालाकाराच्चर्म्मकार्य्यां कुम्भकारो व्यजायत" ॥
"पट्टीकाराच्च तैलिक्यां कुम्भकारो बभूव ह" ॥
इत्यादि बहुलमतमस्ति बाहुल्यभिया नास्माभिरुद्ध्रियते ॥) कुक्कुभपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

कुम्भकारिका, स्त्री, (कुम्भस्येव कार आकारो यस्याः । कुम्भकार + कप् + टाप् अत इत्वञ्च ।) कुलत्था । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुम्भं करोतीति । कुम्भ + कृ + ण्वुल् स्त्रियां टाप् अत इत्वम् । कुम्भकारस्त्री । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

कुम्भकारी, स्त्री, (कुम्भस्येव कार आकारो यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) कुलत्थाञ्जनम् । कुलत्थिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ मनःशिला । इति जटाधरः ॥ (कुम्भकारस्य पत्नीति ङीष् ।) कुम्भकारभार्य्या ॥

कुम्भतुम्बी, स्त्री, (कुम्भ इव तुम्बी ।) अलावुप्रभेदः । गोल लाउ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुम्भालावुः २ गोरक्षतुम्बी ३ गोरक्षी ४ नागालावुः ५ घटाभिधा ६ घटालावुः ७ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तश्वासकफाखज्वरकाशनाशित्वम् । रम्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुम्भदासी, स्त्री, (कुम्भस्य वेश्यापतेर्दासी ।) कुट्टनी । इति शब्दरत्नावली ॥

कुम्भयोनिः, पुं, (कुम्भः योनिर्जन्मस्थानं यस्य ।) अगस्त्यमुनिः । (यथा रघुः ४ । २१ ।
"प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः" ॥)
वशिष्ठमुनिः । (एतयोर्मुनिसत्तमयोरुत्पत्तिविवरणं तु उर्व्वशीकृते कन्दर्पपीडितयोर्मित्रावरुणयोः स्खलितेनैकस्मिन् कुम्भे सङ्कृतेन रेतसा यथा घटितं तथा तत् रामायणोत्तरकाण्डे ६६—६७ सर्गे विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥) द्रोणाचार्य्यः । इति मेदिनी ॥ (अस्य उत्पत्तिकथा यथा महाभारते १।१३१।६-१४।
"गङ्गाद्वारं प्रति महान् बभूव भगवानृषिः ।
भरद्वाज इति ख्यातः सततं शंसितव्रतः ॥
सोऽभिषेक्तुं ततो गङ्गां पूर्व्वमेवागमन्नदीम् ।
महर्षिभिर्भरद्वाजो हविर्द्धाने चरन् पुरा ॥
ददर्शाप्सरसं साक्षात् घृताचीमाप्लुतामृषिः ।
रूपयौवनसम्पन्नां मदहृप्तां मदालसाम् ॥
तस्याः पुनर्नदीतीरे वसनं पर्य्यवर्त्तत ।
व्यपकृष्टाम्बरां दृष्ट्वा तामृषिश्चकमे ततः ॥
तत्र संसक्तमनसो भरद्वाजस्य धीमतः ।
ततोऽस्य रेतश्चस्कन्द तदृषिर्द्रोण आदधे ॥
ततः समभवद्द्रोणः कलसे तस्य धीमतः ।
अध्यगीष्ट स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्व्वशः ॥)
द्रोणपुष्पीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री, अप्सरोविशेषः । यथा महाभारते । ३ । ४३ । ३० ।
"गोपाली सहजन्या च कुम्भयोनिः प्रजागरा ।
चित्रसेना चित्रलेखा सहा च मधुरस्वना" ॥)

कुम्भला, स्त्री, (कुम्भं कुम्भाकारं लाति आदत्ते । कुम्भ + ला आदाने + कः टाप् च ।) मुण्डितिका । इति रत्नमाला ॥ मुण्डिरी इति भाषा ॥ (मुण्डीशब्दे विवृतिरस्या ज्ञेया ॥)

कुम्भवीजकः, पुं, (कुम्भ इव वीजं यस्य । ततः स्वार्थे कः ।) रीठाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुम्भशाला, स्त्री, (कुम्भाय कुम्भनिर्म्माणार्थं या शाला ।) कुम्भनिर्म्माणादिग्टहम् । तत्पर्य्यायः । पाकपुटी २ । इति हेमचन्द्रः ॥

कुम्भसन्धिः, पुं, (कुम्भयोः सन्धिर्मिलनम् ।) हस्तिकुम्भद्वयमध्यस्थानम् । तत्पर्य्यायः । आरत्नः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुम्भसम्भवः, पुं, (कुम्भः सम्भव उत्पत्तिस्थानं यस्य ।) अगस्त्यमुनिः । इत्यमरः । १ । ३ । २० ॥
(यथा राजेन्द्रकर्णपूरे ७१ ।
"तद्युक्तं ननु कुम्भसम्भव ! भवत् प्रभारहस्येन यत् द्वाग् द्वाग् तिरोदधन्निरवधिर्विन्ध्योऽपि वन्ध्यः कृतः" ॥ वशिष्ठः । द्रोणः । एतयोरपि कुम्भोत्पत्तिस्तथात्वम् । एतद्विवरणन्तु कुम्भयोनिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कुम्भा, स्त्री, (कु कुत्सितया निन्दितवृत्त्या उम्भा पूर्त्तिर्देहादेर्भरणं यस्याः । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) वेश्या । इति शब्दमाला ॥

कुम्भाण्डः, पुं, (कुम्भ इव अण्डं यस्य ।) वाणासुरस्यामात्यविशेषः । इति श्रीभागवतम् ॥
(यथा, हरिवंशे १७५ । १६३ ।
"कुम्भाण्डवचनैरेवं दानवेन्द्रः प्रचोदितः ।
वाचं रूक्षामतिक्रुद्धः प्रोवाच वदताम्बरः" ॥
अयञ्च वाणपराजयान्ते श्रीकृष्णप्रसादात् तद्राष्ट्रस्वामी बभूव ॥ यदुक्तं तत्रैव १८३ । २७—३८ ।

श्रीकृष्ण उवाच ।
"कुम्भाण्ड ! मन्त्रिणां श्रेष्ठ ! प्रीतोऽस्मि तव सुव्रत ! ।
सुकृतन्ते विजानामि राष्ट्रिकोऽस्तु भवानिह ॥
सङ्घातिपद्मः सुसुखी निर्वृतोऽस्तु भवानिह ।
राज्यञ्च ते मया दत्तं चिरं जीव ममाश्रयात्" ॥)
कुष्माण्डम् । कुष्माण्डीपर्य्याये कुम्भाण्डीदर्शनात् ॥

कुम्भाण्डी, स्त्री, (कुम्भाण्ड + स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।) कुष्माण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुम्भिका, स्त्री, (कु कुत्सितरूपेण उम्भति पूरयति आच्छादयति वारि पुष्करिण्यादेः । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) जलजतृणविशेषः । पाना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वारिपर्णी २ । इत्यमरः ।१।१०।३८ ॥ श्वेतपर्णा ३ अब्धकुम्भी ४ पानीयपृष्ठजः ५ । इति रत्नमाला ॥ आकाशमूली ६ कुटयम् ७ जलवल्कलम् ८ । इति हारावली ॥ वारिमूली ९ खमूलिका १० पर्णी ११ पृश्नी १२ खमूली १३ खमूलिः १४ वारिकर्णिका १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ कुमुदा १६ दलाढकः १७ । इति जटाधरः ॥ अस्य गुणाः वारिपर्णीशब्दे द्रष्टव्याः । पाटलावृक्षः । द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥ नेत्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
"वर्त्मान्ते पिड़काध्माता भिद्यन्ते च स्रवन्ति च ।
कुम्भीकवीजसदृशाः कुम्भिकाः सन्निपातजाः" ।
इति माधवकरः ॥ (कुम्भा + स्वार्थे कन् टाप् इत्वञ्च । वेश्या । इति शब्दमाला । कट्फलम् । भावप्रकाशे अस्याः पर्य्यायाः यथा,—
"कट्फलः सोमवल्कश्च कैटर्य्यः कुम्भिकापि च ।
श्रीपर्णिका कुमुदिका भद्रा भद्रवतीति च" ।
गुणाश्चास्याः कट्फलशब्दे बोद्धव्याः ॥)

कुम्भिनीवीजं, क्ली, (कुम्भिन्या वीजम् ।) जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुम्भिपाकी, स्त्री, (कुम्भिना पाकोऽस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) कट्फलः । इति भावप्रकाशः ॥

कुम्भिमदः, पुं, (कुम्भोऽस्त्यस्य कुम्भी हस्ती तस्य मदः ।) हस्तिमदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गन्धद्रव्यविशेषः ।)

कुम्भिलः, पुं, (कुम्भ + इलच् ।) चोरः । शालमत्स्यः । श्लोकार्थचौरः । श्यालः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुम्भी, [न्] पुं, (कुम्भोऽस्यास्तीति । इनिः ।) हस्ती । कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः ॥ गुग्गुलुः । इति जटाधरः ॥ (अग्निप्रकृतिविषकीटविशेषः । यथा "वाह्यकी पिच्चिटः कुम्भी" ॥ इति सुश्रुते कल्पस्थाने ८ अध्याये ॥)

कुम्भी, स्त्री, (कुम्भ + अल्पार्थे ङीप् । क्षुद्रकुम्भः ।) उखा पाटलावृक्षः । वारिपर्णी । कट्फलः । इति हेमचन्द्रः ॥ वृक्षविशेषः । कुम्भीपुष्प इति कोंकणे प्रसिद्धा । तत्पर्य्यायः । रोमालुविटपी २ रोमशः ३ पर्पटद्रुमः ४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । ग्राहित्वम् । वातकफापहत्वम् । दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुम्भीकः, पुं, (कुम्भीव कायते प्रकाशते । कै + कः ।) पुन्नागवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते
"प्रियङ्गुसमङ्गाधातकीपुन्नागरक्तचन्दनचन्दनमोचरसरसाञ्जनकुम्भीकस्रोतोऽञ्जनपद्मकेसरयोजनवल्ल्यो दीर्घमूलाचेति" ॥) कुम्भिका । यथा,—
"दूर्व्वाकशेरपूतीककुम्भीकजलशैवलम्" ।
इति चक्रपाणिदत्तः ॥ (विकृतगर्भविशेषः । यथा
"पुंस्त्वदोषास्तु पञ्चैव प्रोक्तास्तत्रेर्ष्यकः स्मृतः ।
आसेक्यश्चैव कुम्भीकः सुगन्धिषण्डसंज्ञितः" ।
इति शार्ङ्गधरेण पूर्व्वखण्डे सप्तमेऽध्याये उक्तम् ।
"स्वे गुदेऽब्रह्मचर्य्याद्यः स्त्रीषु पुंवत् प्रवर्त्तते ।
कुम्भीकः स च विज्ञेयः" । इति सुश्रुते शारीरस्थाने २ अध्याये ॥)

कुम्भीनसः, पुं, (कुम्भीव नसा नासा यस्य ।) क्रूरसर्पः । इति मेदिनी ॥ (वायुप्रकृतिकविषकीटविशेषः । यथा । "कुम्भीनसस्तुण्डिकेरी" ॥ इति सुश्रुते कल्पस्थाने ८ अध्याये उक्तम् ॥)

कुम्भीनसी, स्त्री, (कुम्भीनस + स्त्रियां ङीष् ।) लवणदानवमाता । इति मेदिनी ॥ (यथा, रामायणे ७ । ३० । १९ ।
"आर्त्तीलाम् धर्षयित्वेमां त्वया भीता वराङ्गना ।

स्वामतिक्रम्य मघवा राजन् कुम्भीनसी हृता” ।)

म्भीपाकः, पुं, (कुम्भ्यां उखायां पाक इव पाको यत्र ।) नरकविशेषः । इति जटाधरः । तत्पर्य्यायः । सम्प्रतापनः २ । इति मनुः । “य इह पशून् पक्षिणो वा प्राणतो रन्धयति तं परत्र यमदूताः तप्ततैले रन्धयन्ति यत्र । इति श्रीभागवते । ५ । २६ । ७ ॥

म्भीरः, पुं, (कुम्भिनं हस्तिनमपि हरयति । हृञ् +“कर्म्मण्यण्” । ३।२।१ ।) जलजन्तुविशेषः । कुमीर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नक्रः २ । इत्यमरः । १।१०।२१ ॥ कुम्भीलः ३ । इति तट्टीका ॥ गिलग्राहः ४ महाबलः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ वार्भटः ६ अम्बुकिरातः ७ अम्बुकण्टकः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, महाभारते । १३ । १११ । ५८ ।
“गर्दभत्वन्तु संप्राप्य दशवर्षाणि जीवति ।
संवत्सरन्तु कुम्भीरस्ततो जायेत मानवः” ॥)

म्भीरमक्षिका, स्त्री, (कुम्भीर इत्याख्या मक्षिका । यद्वा कुम्भीरोपपदयुक्ता मक्षिका ।) मक्षिकाविशेषः । कुमीरा पोका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कणा २ । इति हारावली ॥

म्भीलः, पुं, (कुम्भीर + रस्य लः ।) कुम्भीरः । इत्यमरटीका ॥

म्भीवीजं, क्ली, (कुम्भ्या वीजम् ।) जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जयपालशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

र श शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-अकं-सेट् ।) श कुरति कोरिता । इति दुर्गादासः ॥

रका, स्त्री, (कुर् + कः । कुरः शब्दः कायति प्रकाशतेऽस्मिन् । कै + कः ।) सल्लकीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्करः, पुं, (कुरमित्यव्यक्तशब्दं करोति । कुरम् + कृ + टः ।) सारसपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

रङ्गुरः, पुं, (कुरं इत्यस्फुटशब्दं कुरति । कुर् + कः ।) सारसपक्षी । इति हारावली ॥

रङ्गः पुं, (कौ पृथिव्यां भूमौ वा रङ्गति । रगि + अच् । यद्वा, “विड़ादिभ्यः कित्” । उणां १।१२० इति अङ्गच् बाहुलकात् उत्वं रपरत्वञ्च । कुरङ्गविहङ्गादयः सर्व्वे निपात्यन्ते । इति वा ।) हरिणः । इत्यमरः । २ । ५ । ८ ॥ कुतङ्गकोऽपि ॥ (यथा, भागवतटीकायां स्वामिना प्रोक्तम् ।
“कुरङ्गमातङ्गपतङ्गभृङ्ग-
मीना हताः पञ्चभिरेव पञ्च” ॥
अस्य गुणाः यथा,—
“कुरङ्गो वृंहणो बल्यः शीतलः पित्तहृद्गुरुः ।
मधुरो वातहृद्ग्राही किञ्चित्कफकरः स्मृतः” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥ * ॥
अस्य लक्षणं यथा,—
“न कृष्णो न च ताम्रश्च कुरङ्गः सोऽभिधीयते” ॥
इति सूत्रस्थाने षट्चत्वारिंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ।)

रङ्गनयना, स्त्री, (कुरङ्गस्य नयने इव नयने यस्याः ।) मृगनयना नारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उक्तञ्च,
“किमर्थमेकायमुना कुरङ्गनयना नेत्राम्बुभिर्वर्द्धते” ।)

कुरङ्गनाभिः, पुं, (कुरङ्गस्य नाभिः ।) कस्तूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कस्तूरीशब्दे ऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ।)

कुरङ्गमः, पुं, (कौ भूमौ रङ्गं मिमीते । मा + डः ।) हरिणविशेषः । तत्पर्य्यायः । एणः २ ऋश्यः ३ रिश्यः ४ चारुलोचनः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुरङ्गिका, स्त्री, (कौ रङ्गोऽस्या अस्तीति । ठन् टाप् च ।) मुद्गपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरचिल्लः, पुं, (कुरे शब्दे चिल्लति । चिल्ल शैथिल्ये + अच् ।) कर्कटः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुरटः, पुं, (कुर् + अटन् कित् । कु कुत्सितरूप्या रटति जीवति देहयात्रां सम्पादयति वा । रट + अच् ।) चर्म्मकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुरण्टकः, पुं, (कुर्य्यते शब्द्यते इति । कुर् + कर्म्मणि बाहुलकात् अण्टक् स्वार्थे कन् ।) पीताम्लानः । पीतझिण्टी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायलक्षणगुणा यथा,—
“सैरेयकः श्वेतपुष्पः सैरेयः कटसारिका ।
सहाचरः सहचरः स च भिन्त्यपि कथ्यते ॥
कुरण्टकोऽत्र पीते स्याद्रक्ते कुरवकः स्मृतः ।
नीले वाणाह्वयोरक्तो दासे आर्त्तगलश्च सः ॥
सैरेयः कुष्ठवाताश्रकफकण्डूविषापहः ।
तिक्तोष्णो मधुरोऽनम्लः सुस्निग्धः केशरञ्जनः” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
“किंशुकं कफपित्तघ्नं तद्वदेव कुरण्टकम्” ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अः ॥ अत्रास्य नपुंसकत्वं व्यज्यते ।)

कुरण्डः, पुं, (कुर + अण्डक् ।) मुष्कवृद्धिरोगः । कोरण्ड इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वृद्धिः २ अण्डवर्द्धनः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य सम्प्राप्तिपूर्व्वकं लक्षणं यथा,—
“क्रुद्धोऽमूर्द्ध्वगतिर्वायुः शोथशूलकरश्चरन् ।
मुष्कौ वङ्क्षणतः प्राप्य फलकोषाभिवाहिनीः ॥
प्रपीड्य धमनीर्वृद्धिं करोति फलकोषयोः ।
दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैः स वृद्धिः सप्तधा मतः ॥
मूत्रान्त्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलम् ।
वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक् ॥
पक्वोडुम्बरसङ्काशः पित्ताद्दाहोष्मपाकवान् ।
कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान् कठिनोऽल्परुक् ॥
कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्तजः ।
कफवन्मेदसा वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः ॥
मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः ।
अम्भोभिः पूर्णदृतिवत् क्षोभं याति सरुङ्मृदुः ॥
मूत्रकृच्छ्रमधः स्याच्च चालयन् फलकोषयोः ।
वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः ॥
धारणे रणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्त्तनैः ।
क्षोभणैः क्षुभितश्चान्यैः क्षुद्रान्त्रावयवं यदा ॥
पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् ।
कुर्य्याद्वङ्क्षणसन्धिस्थो ग्रन्थ्याभं श्वयथुं तदा ॥
उपेक्ष्यमाणस्य च मुष्कवृद्धि-
माध्मानरुक्स्तम्भवतीं स वायुः ।
प्रपीड़ितोऽन्तःस्वनवान् प्रयाति
प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः ॥
अन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः” ॥
इति वृद्धिनिदानम् ॥ इति माधवकरः ॥ * ॥
तस्यौषधं यथा,—
“द्विजयष्ट्याश्च वै मूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
गण्डमालां हरेल्लेपात् कुरण्डगलगण्डकम् ॥
रसाञ्जनं हरीतक्याश्चूर्णं तेनैव गुण्ठनात् ।
नश्येद्वै पुरुषव्याधिं नात्र कार्य्या विचारणा” ॥
इति गारुडे १९० अध्यायः ॥ * ॥ अन्यच्च ।
“गव्यं घृतं सैन्धवसंप्रयुक्तं
शम्बूकभाण्डे निहितं तदेव ।
सप्ताहमादित्यकरैर्व्विपक्वं
हन्यात् कुरण्डं चिरजं प्रवृद्धम्” ॥
• गव्यघृत कर्ष १ । सैन्धव मा ४ । शम्बूकभाण्डे कृत्वा सप्तदिनं यावत् रौद्रे भावयेत् तेन कुरण्डम्रक्षणम् ॥
“सैन्धवञ्च घृताभ्यक्तं ताम्रभाजन आतपे ।
प्रतप्तमूर्व्वया घृष्टं तन्मलञ्च समाहरेत् ॥
कुरण्डं म्रक्षयेत्तेन स निर्व्विघ्नं दिवानिशम् ।
कुरण्डं तेन संलिप्तं नाशमेत्याशु पुनर्व्वसुः ॥
ताम्रभाजने घृतं सैन्धवं दत्त्वा रौद्रे तप्तं कृत्वा मेषलोमलुण्डिकया घृष्ट्वा मलग्रहं कृत्वा तेन म्रक्षयेत् ॥
बकुवारस्य वीजञ्च पिष्ट्वा तच्चार्द्रकैः सह ।
कुरण्डं नाशयेद्ध्रुवं लेपनान्नात्र संशयः ॥
घृतैर्नीलोत्पलं मूलं पिष्ट्वा लिम्पेत् कुरण्डकम् ।
अथवा लेपनं कुर्य्यात् महिषमण्डूकशोणितैः” ॥
इति भैषज्यरत्नावली ॥ * ॥ अपरञ्च ।
“गुग्गुलुं रुवुतैलं वा गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।
वातवृद्धिं निहन्त्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ॥
सक्षीरं वा पिबेत्तैलं मासमेरण्डसम्भवम् ।
पुनर्नवायास्तैलं वा तैलं नारायणन्तथा ॥
पाने वस्तौ रुवोस्तैलं पेयं वा दशकाम्भसा ।
चन्दनं मधुकं पद्ममुशीरं नीलमुत्पलम् ॥
क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्याद्दाहशोथरुजापहः ।
पञ्चवल्कलकल्केन सघृतेन प्रलेपनम् ॥
सर्व्वं पित्तहरं कार्य्यं रक्तजे रक्तमोक्षणम् ।
श्लेष्मवृद्धिं तूष्णवीर्य्यैर्मूत्रपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥
पीतदारुकषायञ्च पिबेन्मूत्रेण संयुतम् ।
स्विन्नं मेदःसमुत्थान्तु लेपयेत् सुरसादिना ॥
शिरोविरेकद्रव्यैर्व्वा सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ।
संस्वेद्य मूत्रप्रभवां वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥
सेवन्याः पार्श्वतोऽधस्ताद्विध्येद्व्रीहिमुखेन वै ।
शङ्खोपरि च कर्णान्ते त्यक्त्वा सेवनिमादरात् ॥
व्यत्यासाद्वा सिरां विध्येदन्त्रवृद्धिनिवृत्तये ।
अङ्गुष्ठमध्ये त्वक् छित्वा दहेदङ्गविपर्य्यये ॥
रास्नायष्ट्यमृतैरण्डबलागोक्षुरसाधितः ।
क्वाथोऽन्त्रवृद्धिं हन्त्याशु रुवुतैलेन मिश्रितः ॥
तैलमेरण्डजं पीत्वा बलासिद्धपयोऽन्वितम् ।
आध्मानशूलोपचितामन्त्रवृद्धिं जयेन्नरः ॥

हरीतकीं मूत्रसिद्धां सतैललवणान्विताम् ।
प्रातःप्रातश्च सेवेत कफवातामयापहाम् ॥
गोमूत्रसिद्धां रुवुतैलभृष्टां
हरीतकीं सैन्धवचूर्णयुक्ताम् ।
खादेन्नरः कोष्णजलानुपानां
निहन्ति वृद्धिं चिरजां प्रवृद्धाम् ॥
त्रिफलाक्वाथगोमूत्रं पिबेत् प्रातरतन्द्रितः ।
कफवातोद्भवं हन्ति श्वयथुं वृषणोत्थितम् ॥
सरलागुरुकुष्ठानि देवदारु महौषधम् ।
मूत्रारनालसंपिष्टं शोथघ्नं कफवातनुत् ॥
त्रिफलाक्वाथगोमूत्रं कल्कः पथ्यासमुद्भवः ।
कृष्णासैन्धवसंयुक्तो वृद्धिरोगहरः परः ॥
गव्यं घृतं सैन्धवसंप्रयुक्तं
शम्बूकभाण्डे निहितं प्रयत्नात् ।
सप्ताहमादित्यकरैर्विपक्वं
निहन्ति कुरण्डमतिप्रवृद्धम् ॥
ऐन्द्रीमूलभवं चूर्णं रुवुतैलेन मर्द्दितम् ।
गव्यदुग्धेन पयसा पीतं सर्व्ववृद्धिनिवारणम् ॥
रुद्रजटामूललिप्ता कारटव्यक्षकभया ।
बद्धा वृद्धिः शमं याति चिरजापि न संशयः ॥
निपिष्टेनारनालेन कपिकामूलवल्कलम् ।
लेपोऽवश्यामयं हन्ति वध्नमूलमपि दृढम् ॥
वचासर्षपकल्केन लेपो वृद्धिविनाशनः ।
लज्जालुशमनाभ्यान्तु लेपो वृद्धिहरः परः" ॥ * ॥
"मूलं बिल्वकपित्थयोररलुकस्याग्नेर्बृहत्योर्द्वयोः
श्यामापूतिकरञ्जशिग्रुकतरोर्बिम्ब्यौषधाब्धकरम् ।
कृष्णाग्रन्थिकचव्यपञ्चलवणं क्षाराजमोदान्वितं
पीतं शार्ङ्गिककोष्णतोयमथितं चूर्णीकृतं ब्रध्नजित् ॥
यवचीरैव गोधूमकल्कं कुन्दुरुकस्य वा ।
प्रलेपनं सुखोष्णं स्यात् ब्रध्नशूलहरं परम् ॥
म्लताने तु वै काकोदरे तत्तु प्रवेशयेत् ।
ब्रध्नं सुकृतं मेधावी तत्क्षणादवशो भवेत् ॥
अजाजी हपुषा कुष्ठं गोधूमं बदराणि च ।
काञ्जिकेन समं पिष्ट्वा कुर्य्याद्ब्रध्नप्रलेपनम् ॥
सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताह्वां निचुलं वचाम् ।
ह्रीवेरं मधुकं भार्गीं देवदारु सनागरम् ॥
कट्फलं पौष्करं मेदां चविकां चित्रकं शटीम् ।
विडङ्गातिविषे श्यामां रेणुकां नीलिनीं स्थिराम् ॥
बिल्वाजमोदां कृष्णाञ्च दन्तीं रास्नां प्रपिष्य च ।
साध्यमेरण्डजं तैलं तैलं वा कफवातनुत् ॥
ब्रध्नोदावर्त्तगुल्मार्शःप्लीहमेहाढ्यमारुतान् ।
आनाहमश्मरीञ्चैव हन्यात्तदनुवासनात्" ॥
इति सैन्धवाद्यं तैलम् ॥
"सौरेश्वरघृतं योज्यं ब्रध्नवृद्धिनिवृत्तये" ॥
इति ब्रध्नवृद्ध्यधिकारः । इति चक्रपाणिदत्तः ॥ * ॥
(अस्य सनिदानं पूर्व्वरूपसहितं लक्षणं संप्राप्तिश्च यथा । "वातपित्तश्लेष्मशोणितमेदोमूत्रान्त्रनिमित्ताः सप्त वृद्धयः । तासां मूत्रान्त्रनिमित्ते वृद्धी वातसमुत्थे केवलमुत्पत्तिहेतुरन्यतमः ॥ अधः प्रकुपितोऽन्यतमो हि दोषः फलकोषवाहिनीरभिप्रपद्य धमनीः फलकोषयोर्वृद्धिं जनयति तां वृद्धिमित्याचक्षते । तासां भविष्यतीनां पूर्व्वरूपाणि वस्तिकटीमुष्कमेढ्रेषु वेदना मारुतनिग्रहः फलकोषशोफश्चेति ॥

तत्रानिलपरिपूर्णां वस्तिमिवाततां परुषामनिमित्तानिलरुजं वातवृद्धिमाचक्षते, पक्वोदुम्बरसङ्काशां ज्वरदाहोष्मवतीं चाशुसमुत्थानपाकां पित्तवृद्धिं कठिनामल्पवेदनां शीतां कण्डूमतीं श्लेष्मवृद्धिं कृष्णस्फोटावृतां पित्तवृद्धिलिङ्गां रक्तवृद्धिं मृदुस्निग्धां कण्डूमतीमल्पवेदनां तालफलप्रकाशां मेदोवृद्धिम् ॥ मूत्रसन्धारणशीलस्य मूत्रवृद्धिर्भवति सा गच्छतोऽम्बुपूर्णा दृतिरिव क्षुभ्यति मूत्रकृच्छ्रवेदनां वृषणयोः श्वयथुं कोषयोश्चापादयति तां मूत्रवृद्धिं विद्यात् ॥ भारहरणबलवद्विग्रहवृक्षप्रपतनादिभिरायासविशेषैर्वायुरतिप्रवृद्धः प्रकुपितश्च स्थूलान्त्रस्येतरस्य चैकदेशं द्विगुणमादायाधोगत्वा वङ्क्षणसन्धिमुपेत्य ग्रन्थिरूपेण स्थित्वाऽप्रतिक्रियमाणे च कालान्तरेण फलकोषं प्रविश्य मुष्कशोफमापादयत्याध्मातो वस्तिरिवाततः प्रदीर्घः शोफो भवति सशब्दमवपीडितश्चोर्द्धमुपैति विमुक्तश्च पुनराध्मति तामन्त्रवृद्धिमसाध्यामाचक्षते" ॥ * ॥ इति सुश्रुते निदानस्थाने । १२ अध्याये ॥

चिकित्सितञ्चास्य यथा,—
"अन्त्रवृद्धा विना षड् या वृद्धयस्तासु वर्जयेत् ।
अश्वादियानं व्यायामं मैथुनं वेगनिग्रहम् ॥
अत्याशनमध्यशनमुपवासं गुरूणि च ।
तत्रादितो वातवृद्धौ त्रैवृतस्निग्धमातुरम् ॥
स्निग्धमेनं यथान्यायं पाययेत विरेचनम् ।
कोशाम्रतिल्वकैरण्डफलतैलानि वा नरम् ॥
सक्षीरं वा पिबेन्मासं तैलमेरण्डसम्भवम् ।
ततः कालेऽनिलघ्नानां क्वाथैः कल्कैश्च बुद्धिमान् ॥
निरूहयेन्निरूढञ्च भुक्तवन्तं रसौदनम् ।
यष्टीमधुकसिद्धेन ततस्तैलेन योजयेत् ।
स्वेदोपनाहौ कुर्य्याच्च प्रदेहांश्चानिलापहान् ॥
विदग्धं पाचयित्वा वा सेवनीं परिवर्ज्जयेत् ॥
भिन्द्यात्ततः प्रभिन्नायां यथोक्तं क्रममाचरेत् ।
पित्तजायामपक्वायां पित्तग्रन्थिक्रमो हितः ॥
पक्वां वा भेदयेद्भिन्नां शोधयेत् क्षौद्रसर्पिषा ।
शुद्धायाश्च भिषग्दद्यात् तैलं कल्कञ्च रोपणम् ॥
रक्तजायां जलौकोभिः शोणितं निर्हरेद्भिषक् ।
पिबेद्विरेचनं वापि शर्कराक्षौद्रसंयुतम् ॥
पित्तग्रन्थिक्रमं कुर्य्यादामे पक्वे च सर्व्वदा ।
वृद्धिं कफात्मिकामुष्णैर्मूत्रपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥
पीतदारु कषायञ्च पिबेन्मूत्रेण संयुतम् ।
विम्लापनावृते वापि श्लेष्मग्रन्थिक्रमो हितः ।
पक्वायाश्च विभिन्नायां तैलं शोधनमिष्यते ॥
सुमनारुष्करांकोठसप्तपर्णेषु साधितम् ।
मेदःसमुत्थां संस्वेद्य लेपयेत् सुरसादिना ॥
शिरोविरेकद्रव्यैर्वा सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ।
स्विन्नाञ्चावेष्ट्य पट्टेन समाश्वास्य तु मानवम् ॥
दक्षेत् फले सेवनीञ्च वृद्धिपत्रेण दारयेत् ।
मेदस्ततः समुद्धृत्य दद्यात्कासीससैन्धवे ॥
बध्नीयाच्च यथोद्दिष्टं शुद्धे तैलञ्च दापयेत् ।
मनःशिलालसैन्धवैः सिद्धमाबन्धनेषु च ॥
मूत्रजां स्वेदयित्वा तु वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ।
सेवन्याः पार्श्वतोऽधस्ताद्विध्येद्व्रीहिमुखेन तु ॥
अथात्र विमुखां नाडीं दत्त्वा विस्रावयेद्भिषक् ।
मूत्रं नाडीमथोद्धृत्य स्थगिकाबन्धमाचरेत् ॥
शुद्धायां रोपणं दद्यादर्जयेदन्त्रहेतुकीम् ॥
अप्राप्तफलकोशायां वातवृद्धिक्रमो हितः ।
तत्र या वङ्क्षणस्था तां दहेदर्द्धेन्दुवक्रया ॥
सम्यग्मार्गावरोधार्थं कोष्ठप्राप्तान्तु वर्जयेत् ।
त्वचं भित्त्वाङ्गुष्ठमध्ये दहेच्चाङ्गविपर्ययात् ॥
अनेनैव विधानेन वृद्धी वातकफात्मिके ।
प्रदहेत् प्रयतः किन्तु स्नायुच्छेदोऽधिकस्तयोः ।
शङ्खोपरि च कर्णान्ते त्यक्त्वा यत्नेन सेवनीम् ।
व्यत्यासाद्वा सिरां विध्येदन्त्रवृद्धिनिवृत्तये" ॥
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १९ अः ॥ * ॥)
भावप्रकाशोक्तचिकित्सादिः अन्त्रवृद्धिशब्दे द्रष्टव्यः ।
साकवृक्षकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ।

कुरण्टकः, पुं, (कुर्य्यते शब्द्यते इति । कुर + बाहुलकात् अण्टक् । पृषोदरात् साधुः । ततः स्वार्थे कन् ।) कुरण्टकवृक्षः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (कुरण्टकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ।)

कुररः, पुं, (कुङ्शब्दे + "कुवः क्ररन्" । उणा ३ । १३३ । इति क्ररन् प्रत्ययः ।) कुररपक्षी तत्पर्य्यायः । उत्क्रोशः २ । इत्यमरः । २ । ५ । २३ । खरशब्दः ३ क्रौञ्चः ४ पङ्क्तिचरः ५ खरः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा महाभारते ३ नलोपाख्यानपर्व्वणि । ६४ । ११० ।
"प्रोद्घुष्टां क्रौञ्चकुररैश्चक्रवाकोपकूजिताम्" ।
अयं जलचरान्तर्गतपक्षिविशेषः । यथा,—
"कुररवकमकराः कङ्कचटकपिकभृङ्गसारसाः । आडिदात्यूहहंसा जलकरटिकपिङ्गा टिट्टिभाद्याः जलेचरा विहङ्गास्ते भासकाः खञ्जरीटकाः । इत्येते जलजा जीवाः" ॥ इति हारीते प्रथमे स्थाने ११ अध्याये ॥)

कुरराङ्घ्रिः, पुं, (कुररस्य अङ्घ्रिरिव ।) देवसर्षपः इति राजनिर्घण्टः ॥

कुररी, स्त्री, (कुरर + स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।) मेषी । इति हेमचन्द्रः ॥ कुररपक्षिणी । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६ । १२ ।
"ततो मामनयद्रक्षः क्रोशन्तीं कुररीमिव" ।)

कुरलः, पुं, (कुरर इति रस्य लः ।) कुररपक्षी । चूर्णकुन्तलः । इति धरणी ॥

कुरवः, पुं, (कु ईषत् रवः गुञ्जनध्वनिर्मधुकराणां स्वल्पमधुतया यत्र ।) सितमन्दारः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुरवकः । रक्तझिण्टी । इति शब्दरत्नावली ॥ पीतझिण्टी । इति हेमचन्द्रः । (कुत्सितो रव इति कर्म्मधारयः ।) कुत्सितशब्दः । (कुत्सितो रवो यस्य ।) कुत्सितशब्दयुक्ते त्रि ॥

कुरवकः, पुं, (कुरव + स्वार्थे कन् ।) रक्ताम्लानः । रक्तझिण्टी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा रामेन्द्रकर्णपूरे ६५ ।
"किञ्चिन्मुकुलितैकलोचनपुटं कण्डूं मुहुर्मुञ्चती

भ्रम्याकम्पितकुसुमे कुरवके निर्वाप्य बन्धहिपैः" ॥
तस्य पुष्पादिरपि । यथा कुमारटीकायां मल्लिनाथः । "आलोकितः कुरवकः कुरुते विकाशम्" ॥ अस्य पर्य्याया गुणाश्च यथा ॥
"सैरेयकः श्वेतपुष्पः सैरेयः कटसारिका ।
सहाचरः सहचरः स च भिन्द्यपि कथ्यते ।
कुरण्टकोऽत्र पीते स्यादक्ते कुरवकः स्मृतः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कुत्सितरवे त्रि ॥

रसः, पुं, (कुत्सितो रसो यत्र ।) मद्यभेदः । इति हारावली ॥ कर्म्मधारये कुत्सितरसः । बहुव्रीहौ कुत्सितरसयुक्ते त्रि ॥

रसा, स्त्री, (कुत्सितः ईषत् वा रसो यस्याः ।) गोजिह्वा लता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

राहः, पुं, कुलाहः । ईषत्पाण्डुः कृष्णजानुर्घोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥

री, स्त्री, (कुं भूमिं राति ददाति । कु + रा + कः । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) तृणधान्यभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रीरं, क्ली, ("कृञ उच्च" । उणां ४ । ३३ । इति ईरन् उकारादेशश्च ।) मैथुनम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

रुः, पुं, (कृ + "कृग्रोरुच्च" । उणां १ । २५ । इति कुः उच्च ।) आग्नीध्रराजपुत्त्रः । स तु प्रियव्रतराजपौत्त्रः । (स्वायम्भुवमनोः प्रपौत्त्रः उत्तरकुरुराज्यं प्राप्तवांश्च । तत्रत्या नदी च भद्रेति नाम्ना विश्रुता । यथा विष्णुपुराणे । २ । १ । १६-२२ ।
"जम्बुद्वीपेश्वरो यस्तु आग्नीध्रो मुनिसत्तम ! ।
तस्य पुत्त्रा बभूवुस्ते प्रजापतिसमा नव ॥
नाभिः किम्पुरुषश्चैव हरिवर्ष इलावृतः ।
रम्यो हिरण्वान् षष्ठश्च कुरुर्भद्राश्व एव च ॥
केतुमालस्तथैवान्यः साधुचेष्टो नृपोऽभवत् ।
जम्बुद्वीपविभागांश्च तेषां विप्र ! निशामय ॥
पित्रा दत्तं हिमाह्वन्तु वर्षं नाभेस्तु दक्षिणम् ।
हेमकूटं तथा वर्षं ददौ किम्पुरुषाय सः ॥
तृतीयं नैषधं वर्षं हरिवर्षाय दत्तवान् ।
इलावृताय प्रददौ मेरुर्यत्र तु मध्यगः ॥
नीलाचलाश्रितं वर्षं रम्याय प्रददौ पिता ।
श्वेतं तदुत्तरं वर्षं पित्रा दत्तं हिरण्वते ॥
यदुत्तरं शृङ्गवतो वर्षं तत्कुरवे ददौ ।
मेरोः पूर्व्वेण यद्वर्षं भद्राश्वाय प्रदत्तवान्" ॥
वैवस्वतमनुवंश्यचन्द्रवंशीयराजविशेषः । स तु सम्वरणराजभार्य्यायां सूर्य्यकन्यायां तपत्यां जातः । अयमेव कुरुक्षेत्रपतिः । धार्त्तराष्ट्रपाण्डवानां पूर्व्वपुरुषः । यथा,—
"योऽजमीढसुतस्तस्य ऋक्षः सम्वरणस्ततः ।
तपत्यां सूर्य्यकन्यायां कुरुक्षेत्रपतिः कुरुः ॥
परीक्षित् सुधनुर्जह्नुर्निषधाश्वः कुरोः सुताः" ॥
इति श्रीभागवते । ९ । २२ । ४ ॥) भक्तम् । देशविशेषः । इति मेदिनी ॥ स तु जम्बुद्वीपस्य नववर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥ तद्देशवासी । तत्र बहुवचनान्तः । (यथा गीतायाम् १ । २५ ।
"उवाच पार्थ ! पश्यैतान् समवेतान् कुरूनिति" ॥)
कण्टकारिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुरुकन्दकं, क्ली, (कुरुः इव विस्तीर्णः कन्दो यस्य । कप् ।) मूलकम् । इति शब्दमाला ॥

कुरुक्षेत्रं, क्ली, (कुरुणा चन्द्रवंशोद्भवेन राजविशेषेण भूरितपसोपार्ज्जितं धर्म्मक्षेत्रनाम्ना प्रसिद्धं कुरुदेशान्तर्गतं क्षेत्रम् । शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपः ।) देशविशेषः । तत्तु धर्म्मक्षेत्रम् । (किञ्चास्मिन्नेव क्षेत्रे क्षत्त्रियकुलारण्यकुठारेण भृगुवंशधुरन्धरेण भगवता जामदग्न्यरामेण क्षत्त्रियशोणितैः पञ्च ह्रदाः कृताः तदारभ्य च क्षेत्रमेतत् समन्तपञ्चकनाम्नोच्यते । नितरामेवात्र युध्यतां क्षत्त्रियाणां शरीरविसर्ज्जनेन पुण्यप्राचुर्य्यात् वैकुण्ठप्राप्तिः । तत एवात्र कुरुपाण्डवानां समहद्युद्धं निर्व्वृत्तम् । एतद्विवरणं महाभारतीये १२ । ४८ अध्याये श्रीकृष्णयुधिष्ठिरसंवादे द्रष्टव्यम् ॥ यथा भगवद्गीतायाम् १ । १ ।
"धर्म्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्व्वत सञ्जय !" ॥
एतत्क्षेत्रस्य सीमानिर्द्देशे बहूनि मतानि सन्त्यन्ते दिङ्मात्रमुदाहृतमत्र । यथा, हेमचन्द्रः ।
"धर्म्मक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं द्वादशयोजनावधि" ॥
तथा त्रिकाण्डशेषेऽपि ।
"कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च हिमाद्रिं विन्ध्यमन्तरा" ॥
एष हि ब्रह्मर्षिदेशः । यथा, मनौ । २ । १९ ।
"कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।
एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः" ॥)

कुरुक्षेत्रीयोगः, पुं, एकस्मिन् श्रावणदिने तिथित्रयनक्षत्रत्रययोगत्रयाणाञ्च स्पर्शः । इति स्मृतिः ॥
कुरुक्षेत्रे मृत्युयोगः । यथा,—
"पञ्चग्रहयुते मृत्यौ कर्म्मसंस्थे बृहस्पतौ ।
सौम्यक्षेत्रगते लग्ने कुरुक्षेत्रे मृतिर्भवेत्" ॥
इति जातकामृतसंग्रहे योगाध्यायः ॥

कुरुटः, पुं, (कुत्सितं रोटते दीप्यते प्रतिहन्ति वा । रुट दीप्तौ प्रतिघातादिषु च + "इगुपधेति" ३ । १ । १३५ । कः ।) सितावरशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरुण्टः, पुं, (कुत्सितं दुर्गन्धादिकं रुण्टति लुण्ठतीति । कु + रुटि स्तेये + अच् ।) पीतझिण्टी । पीताम्लानः । इति मेदिनी ॥ (कुरुण्टकशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कुरुण्टकः, पुं, (कुरुण्ट + स्वार्थे कन् ।) पीताम्लानः । पीतझिण्टी । तत्पर्य्यायः । सहचरी २ सहचरः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ७५ ॥ सहाचरः ४ कुरण्टकः । इति भरतः ॥
("वीरः सहचरः पीतपुष्पो दासीकुरुण्टकः" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् । यथास्य व्यवहारस्तथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये आरग्वधादिवर्गे ॥ "आरग्वधमदनगोपघोण्टा कुटजपाठा कण्टकीपाटलामूर्व्वेन्द्रयवसप्तपर्णनिम्बकुरुण्टकदासीकुरुण्टकादिषु द्रष्टव्यः ॥)

कुरुण्टी, स्त्री, (कु कुत्सितं रुण्टति समासा । कु + रुटि + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) दारुपुत्त्रिका । इति मेदिनी ॥ (कु कुत्सितं पापं रुण्टति नाशयति स्वस्याः पत्युर्वा परिचर्य्यया ।) स्त्रियो । इति जटाधरः ॥

कुरुम्बं, क्ली, (कुर् + बाहुलकात् उम्बच् ।) कूलपालकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कमलालेबु इति भाषा ॥

कुरुम्बा, स्त्री, (कुरुम्ब + स्त्रियां टाप् ।) द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (द्रोणपुष्पीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

कुरुम्बिका, स्त्री, (कुरुम्बा + स्वार्थे कः टाप् इत्वं च ।) द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरुम्बी, स्त्री, (कुरुम्ब + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।) सैंहलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरुराट् [ज्] पुं, (कुरुषु राजते । राज् + क्विप् ।) दुर्य्योधनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुरुलः, पुं, (कुर् + उलक् ।) भालस्थितचूर्णकुन्तलः । तत्पर्य्यायः । भ्रमरकः २ भ्रमरालकः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

कुरुवकः, पुं, (रौतीति रवो भ्रमरः । कुत्सितः स्वल्पमधुत्वाभावात् विरक्तो रवो यत्र । स्वल्पमधुत्वादस्य तथात्वम् ।) रक्तझिण्टी । रक्ताम्लानः । इत्यमरः । २ । ४ । ७४ ॥ पीतझिण्टी । इति हेमचन्द्रः ॥ (कुरवकशब्दे पीतझिण्टीशब्दे च अस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

कुरुविन्दं, क्ली, (कुरून् विन्दति + विदिलाभे "अनुपसर्गात् लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च" । ३ । १ । १३८ । इति शः मुचादित्वात् नुम् च ।) काचलवणम् । माणिक्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुरुविल्वरत्नम् । कुल्माषशस्यम् । इति मेदिनी ॥ (क्वचिदस्य पुंलिङ्गत्वमपि दृश्यते । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ अः ।
"कासीससैन्धवं किण्वं कुरुविन्दो मनःशिला" ॥)

कुरुविन्दः, पुं, (कुरु + विद् + शः नुम् च ।) मुस्तकम् । इत्यमरः । २ । ४ । १५९ ॥ माषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"मुस्तकं न स्त्रियां मुस्तं त्रिषु वारिदनामकम् ।
कुरुविन्दश्च सङ्ख्यातोऽपरः क्रोडकसेरुकः ।
भद्रमुस्तश्च गुन्द्रा च तथा नागरमुस्तकः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कुरुविल्वः, पुं, (कुरुषु विल्व इव ।) पद्मरागमणिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुरुविल्वकः, पुं, (कुरुविल्व + संज्ञायां कन् ।) कुल्माषः । वनकुलत्थिका । इति रत्नमाला ॥ (गुणाश्चास्य कुल्माषशब्दे ज्ञेयाः ॥)

कुरुविस्तः, पुं, (कुरुषु विख्यातः विस्तः ।) सुवर्णपलम् । इत्यमरः । २ । ९ । ८६ ॥ चारि तोला सोना । इति भाषा ॥

कुरूप्यं, क्ली, (कु ईषत् रूप्यमिव । रूप्यवत् शुभ्रत्वात्तथात्वम् ।) रङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुर्कुरः, पुं स्त्री, (कुर् इत्यस्फुटं शब्दं कुरति शब्दायते । कुर् + कुर् + कः ।) कुक्कुरः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

कुर्बीजः, पुं, कुणञ्जरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुर्द ङ क्रीड़ायाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। दीर्घोच्चः पृथक् पाठसामर्थ्यात् पूर्व्वस्य वंगघृतयीति दीर्घो न स्यात्। ङ कुर्द्दते। इति दुर्गादासः॥

कुर्द्दनं, क्ली, (कुर्द्द + भावे ल्युट्।) क्रीड़ा। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

कुर्परः, पुं, (कुर् + क्विप् कुः। पिपर्त्ति। पृ + अच् परः। ततः कर्म्मधारयः।) कफोणिः। जानु। इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ॥ (कुर्परशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

कुर्पासः, पुं, (कुर्परे अस्यते आस्ते वा। अस, आस् वा + घञ् ततः पृषोदरात् साधुः।) अर्द्धचोलकः। इति हारावली॥

कुर्पासकः, पुं, (कुर्पास + स्वार्थे कन्।) कञ्चुलिका। इत्यमरः॥ काँचुलि इति भाषा। (यथा रत्नावलीनाटके। "मनोज्ञकुर्पासकपीड़ितस्तनं"॥)

कुर्व्वत्, त्रि, (करोति इति। कृ + शतृ।) कर्म्मकारः। भृत्यः। इति विश्वः॥

कुल ञ बन्धौ। संहतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-क्वचित् सकं सेट्। ज्वलादिः।) ञ कोलः कुलः। कोलति कुलीनः सर्व्वेषां बन्धुः स्यादित्यर्थः। संहती राशीकरणमिति चतुर्भुजः॥ केचित्तु संहतिस्थाने संख्यानं पठित्वा कोलति कुलालः गणयति इत्यर्थः इत्याहुः। संख्यानं पठित्वा संख्यानं उपचयः। इति रामः॥ अन्ये तु बन्धुषु ज्ञातिषु वर्त्तमानोऽयं अन्यत्रास्य न प्रयोगः। गडि गण्डे इतिवदित्याहुः। इति दुर्गादासः॥

कुलं, क्ली, (कुल् + "इगुपधेति"। ३।१।१३५। कः।) वंशः। (यथा, रघौ। १६। ८६।

"इत्यूचिवानुपहृताभरणः क्षितीशं
श्लाघ्यो भवान् स्वजन इत्यनुभाषितारम्।
संयोजयां विधिवदास समेतबन्धुः
कन्यामयेन कुमुदः कुलभूषणेन"॥

तस्य लक्षणं यथा, शिष्टोक्तौ।

"आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम्।
निष्ठा वृत्तिस्तपो दानं नवधा कुललक्षणम्"॥)

तन्नाशकारणं यथा।

"गोभिश्च दैवतैर्विप्रैः कृष्या राजोपसेवया।
कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि सत्तमः॥
कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च।
कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण वै॥
अनृतात् पारदार्य्याच्च तथाऽभक्ष्यस्य भक्षणात्।
अश्रौतधर्म्माचरणात् क्षिप्रं नश्यति वै कुलम्॥
अश्रोत्रिये वै वेदानां वृषलेषु तथैव च।
विहिताचारहीनेषु क्षिप्रं नश्यति वै कुलम्"॥

इति कूर्म्मपुराणे उपरिभागे १५ अध्यायः॥ सजातीयगणः। इत्यमरः।२।७।१॥ (कुं भूमिं लाति स्वीकरोति। ला + कः।) जनपदः। गृहम्। (कौ भूमौ लीयते। अन्येभ्योपीति डः।) शरीरम्। इति मेदिनी॥ अयम्। इति महाभारतम्॥ (मध्यम-हलवहेन यावती भूमिः कृष्यते तावती भूमिः। यथा, मनुः। ७।११९।

"दशी कुलन्तु भुञ्जीत विंशी पञ्चकुलानि च"॥)

कुलः, पुं, (कुल + कः।) कुलिकः। शिल्पिकुलप्रधानः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कुलकं, क्ली, (कौ भूमौ लीयते। कु + ली + डः। संज्ञायां कन्।) पटोललता। सम्बद्धश्लोकसमूहः। इति मेदिनी॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ६।३०७।

"कलापकं चतुर्भिश्च तदूर्द्ध्वं कुलकं मतम्"॥

पटोलार्थे यथा,—"करीरं कुलकं नन्दी" इति वाभटे सूत्रस्थाने। ६ अः। कुलकं पटोलभेदः। तिक्तपत्त्र इति ख्यातम्॥ इति तट्टीका॥)

कुलकः, पुं, (कुल + संज्ञायां कन्।) काकेन्दुः। इत्यमरः। २।४।३६॥ वल्मीकः। कुलश्रेष्ठः। इति मेदिनी॥ मरुवकवृक्षः। इति रत्नमाला॥ हरितसर्पः। इति राजनिर्घण्टः॥ कुपीलुः। इति भावप्रकाशः॥ शिल्पिकुलप्रधानः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कुलकर्कटी, स्त्री, (कुला कर्कटी इति नित्यकर्म्मधारयः।) चीनाकर्कटी। इति राजनिर्घण्टः॥

कुलकुण्डलिनी } कुलकुण्डली } स्त्री, (कुले कुलचक्रे पृथिवीतत्त्वरूपे मूलाधारे कुण्डलाकृत्या सार्द्धत्रिवलयाकारेण स्वयम्भुलिङ्गं वेष्टयित्वा तिष्ठतीति। कुल + कुण्डलिन् + ङीप्। कुण्डल + ङीष्। यद्वा कौ पृथिवीतत्त्वाधारे मूलाधारे इत्यर्थः लीयते इति। कु + ली + अन्येभ्योपीति डः। ततः कर्म्मधारयः।) मूलाधारपद्मस्थितशिवशक्तिविशेषः। यथा। पूर्णानन्दकृतषट्चक्रप्रकाशः।

"कूजन्ती कुलकुण्डली च मधुरं मत्तालिमालास्फुटं वाचः कोमलकाव्यबन्धरचनाभेदातिभेदक्रमैः। श्वासोच्छ्वासविवर्त्तनेन जगतां जीवो यया धार्य्यते सा मूलाम्बुजगह्वरे विलसति प्रोद्दामदीप्तावली"॥

कूजन्तीति। सा मूलाम्बुजगह्वर इत्यादि व्याख्यातम्। कीदृशी कोमलकाव्यबन्धरचनाभेदातिभेदक्रमैः कोमला कमनीयत्वविशिष्टा या काव्यबन्धरचना तस्याः भेदातिभेदक्रमैः भेदातिशयभेदक्रमैर्व्विशिष्टा वाचः मत्तालिमालास्फुटं मत्ता या अलिमाला भ्रमरसमूहस्तद्वत्स्फुटं यथा स्यात् एवं मधुरं यथा स्यात् तथा कूजन्ती अव्यक्तमधुरध्वनिं कुर्व्वन्तीत्यर्थः। सा का इत्याकाङ्क्षायामाह यथा कुलकुण्डलिन्या श्वासोच्छ्वासविवर्त्तनेन श्वासोच्छ्वासयोः परिवर्त्तनेन गमनागमनेन जगतां संसाराणां जीवः प्राणो धार्य्यते। पुनः कीदृशी प्रोद्दामदीप्तावली प्रकृष्टोत्सुकदीप्तिश्रेणीस्वरूपा। तथा च मूलाधारपद्मे सर्पाकारसार्द्धत्रितयवेष्टनविशिष्टा विद्युत्समूहरूपा कुलकुण्डलिनी तिष्ठतीत्यर्थः। इति तट्टीका॥ * ॥ अन्यत् पद्मशब्दे मूलाधारशब्दे षट्चक्रशब्दे च द्रष्टव्यम्॥

कुलक्षः, पुं, (कु + लक्ष + भावे घञ्।) करताली। तत्पर्य्यायः। तालमर्द्दलः २। इति हारावली॥

कुलक्षया, स्त्री, (कुलस्य मूलस्य विस्तृतवल्लीजालस्य वा क्षयो यस्याः।) सूक्ष्मशिम्बी। इति शब्दचन्द्रिका॥

कुलजः, पुं, (कुले सत्कुले जायते। जन् + ड…) कुलीनः। सत्कुलोद्भवः। इति शब्दरत्नाव… (यथा, मनुः। ८।१७९।

"कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्म्मज्ञे सत्यवादिनि।
महापक्षे धनिन्यार्य्ये निक्षेपं निक्षिपेद्बुधः"॥)

कुलञ्जः, पुं, (कुं पृथिवीं रञ्जयति। रञ्ज + खिच् + … रस्य लः।) कुलञ्जनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुलञ्जनः, पुं, (कु + रञ्ज + णिच् + ल्युः। रस्य ल…) स्वनामख्यातवृक्षः। तत्पर्य्यायः। कुल… गन्धमूलः ३ कुलञ्जः ४। अस्य गुणाः। कटुत्वम्… तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। दीपनत्वम्। मुखदोष… शिलत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कुलटा, स्त्री, (कुलात् व्यभिचारार्थं कुलान्तरं व्र… टतीति। कुल + अट् + अच्। शकन्ध्वादित्… अलोपः।) व्यभिचारिणी। असती। (यथाह, आर्य्यासप्तशती ३९३।

"परपतिनिर्द्दयकुलटाशोषितशठ! नैर्षया नको… दग्धममलोपतप्ता रोदिमि तव तामवं वीक्ष्य"॥)

तत्पर्य्यायः। पुंश्चली २ धर्षिणी ३ बन्धकी ४ असती ५ इत्वरी ६ स्वैरिणी ७ पांशुला ८। इत्यमरः।२।६।१०॥ धर्षणी ९ पांसुला १०। इति तट्टीका॥ दृष्टा ११ दुष्टा १२ धर्षिता १३। इति शब्दरत्नावली॥ लञ्जा १४ निशाचरी १५ … रक्षा १६। इति जटाधरः॥*॥ परकीयान्तर्गत नायिकाविशेषः। यथा,—

"एते वारिकणान् किरन्ति पुरुषान् वर्षन्त्यम्भोधराः शैलाः शाद्वलमुद्वहन्ति न ददते पुनर्गन्तुम्… नैलोक्ये तरवः फलानि सु… नैवारभन्ते जनान् धातः! कातरमालपामि कु… टाहेतोस्त्वया किं कृतम्"॥ इति रसमञ्जरी॥ अस्या अन्नभोजनप्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे खाद्याखाद्यभक्ष्यप्रकरणे द्रष्टव्यम्॥

कुलटी, स्त्री, (कुत्सितं रट्यते। रट भावे घञर्थे कः। गौरादित्वात् ङीष् रस्य लः।) मनःशिला। इति रत्नमाला अमरटीका च। (अ… गुणादयो मनःशिलाशब्दे बोद्धव्याः॥)

कुलतिथिः, स्त्री पुं, (कुला तिथिः।) चतुर्थ्यष्टमी दशमीचतुर्द्दश्यः। यथा, तन्त्रसारे।

"द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम्।
विषमाश्चाकुलाः सर्व्वे शेषाश्च तिथयः कुलाः"

कुलत्थः, पुं, (कुलं भूमितलं सत् तिष्ठति। कुल… स्था + कः। पृषोदरात् साधुः।) शस्यभेदः। कु… त्यकलाइ इति भाषा। (यथा, मार्कण्डेये। १५।

"धान्यं यवांस्तिलान्माषान्कुलत्थान्सर्षपांश्चणान्"…

तत्पर्य्यायः। कालवृन्तः २ ताम्रवृन्तः ३ कु… त्थिका ४। इति रत्नमाला॥ ताम्रवृन्तः ५। … चित्राक्षुपभेदः। ताम्रबीजः ६ सितेतरः ७। इ… राजनिर्घण्टः॥ अस्य गुणाः। कफवातशु… शुक्राश्मरीमेदःश्वासकासप्रमेहनाशित्वम्। … गलत्वम्। उष्णत्वम्। कटुत्वम्। ग्राहित्वञ्च। इ… राजवल्लभः॥ कषायत्वम्। रूक्षत्वम्। रक्तपि… कारित्वम्। वलनाशित्वञ्च। अस्य यूषगुणाः। …

शर्कराश्मरीनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य अपरे पर्य्यायगुणा यथा,—
"कुलत्थिका कुलत्थश्च कथ्यन्ते तद्गुणा अथ ।
कुलत्थः कटुकः पाके कषायः पित्तरक्तकृत् ।
लघुर्विदाही वीर्य्योष्णः श्वासकासकफानिलान् ॥
हन्ति हिक्काश्मरीशुक्रदाहानाहान् सपीनसान् ।
स्वेदसंग्राहको मेदोज्वरक्रिमिहरः परः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥ * ॥
"उष्णः कुलत्थो रसतः कषायः
कटुर्विपाके कफमारुतघ्नः ।
शुक्राश्मरीगुल्म-निषूदनश्च
संग्राहकः पीनसकासहारी ॥
आनाहमेदोगुदकीलहिक्का
श्वासापहः शोणितपित्तकृच्च ।
कफस्य हन्ता नयनामयघ्नो
विशेषतो वन्यकुलत्थ उक्तः" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥ * ॥)
त्था, स्त्री, (कुलत्थ + स्त्रियां टाप् ।) वनकुलत्थः । तत्पर्य्यायः । दृक्प्रसादा २ अरण्यकुलत्थिका ३ कुलाली ४ लोचनहिता ५ चक्षुष्या ६ कुम्भकारिका ७ कुलत्थिका ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुल्माषः ६ कुरुविल्वकः १० । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । अर्शःशूलनाशित्वम् । विबन्धाध्मानशमनत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । व्रणरोपणत्वञ्च । कुलत्थाञ्जनम् । अस्य पर्य्यायः पूर्ब्बवत्तदधिकन्तु । कुम्भकारी १ प्रलाशी २ । अस्य गुणाः । चक्षुर्हितत्वम् । कषायत्वम् । कटुत्वम् । हिमत्वम् । विषविस्फोटकण्डूव्रणदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्थिका, स्त्री, (कुलत्था स्वार्थे संज्ञायां वा कन् अत इत्वम् ।) कुलत्थाकाराञ्जनप्रस्तरविशेषः । इत्यमरः ।२।९।१०२॥ अस्य गुणपर्य्यायौ कुलत्थाशब्दे द्रष्टव्यौ । वनकुलत्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥
धर्म्मः, पुं, (कुलस्य कुले वा आचरितो धर्म्मः ।) वंशजातीयधर्म्मः । कुलाचारः । यथा,—
"उत्सन्नकुलधर्म्माणां मनुष्याणां जनार्द्दन ! ।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम" ॥
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १ । ४३ ॥
धारकः, पुं, (कुलं धारयति रक्षति यः । कुल + धृ + णिच् + ण्वुल् ।) पुत्त्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नायिका, स्त्री, (कुले कुलाचारयजनकाले पूज्या नायिका ।) पञ्च-मकारयजने पूज्या स्त्री । यथा,—
"रक्तमाल्येन सम्बीतो रक्तपुष्पविभूषितः ।
पीठकरणसङ्केतैः पूजयेत् कुलनायिकाम्" ॥
सा नवविधा यथा,—
"नटी कापालिनी वेश्या रजकी नापिताङ्गना ।
ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका ।
मालाकारस्य कन्या च नव कन्याः प्रकीर्त्तिताः" ॥
इति तन्त्रसारः ॥
नक्षत्रं, क्ली, (तन्त्रसारोक्तपारिभाषिकनक्षत्रं कुलं न तत्सम्बन्धि वा नक्षत्रम् ।) भरणीरोहिणी-
पुष्यमघोत्तरफल्गुनीचित्राविशाखाज्येष्ठापूर्ब्बाषाढ़ाश्रवणोत्तरभाद्रपदः । यथा,—
"वारुणार्द्राभिजिन्मूलं कुलाकुलमुदाहृतम् ।
कुलानि समधिष्ण्यानि शेषाणि चाकुलानि च" ॥
इति तन्त्रसारः ॥
कुलनाशः, पुं, (कुलं भूमिलग्नं न अश्नाति । न + अश् + अच् । सुपसुपेति समासः । उष्ट्रस्य हि उन्नतकन्धरत्वात् भूमिलग्नस्याभक्षकतया तथात्वम् ।) उष्ट्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कुलस्य नाशः ध्वंसः ।) कुलध्वंसः ॥
कुलपतिः, पुं, (कुलस्य वंशस्य गोत्रस्य वा पतिः स्वामी ।) कुलस्वामी । गोत्रप्रधानः । कुलनाथः । यथा । "अथ सिन्धुसौवीरपतेरहूगणस्य व्रजत इक्षुमत्यास्तटे तत्कुलपतिना शिविकावाहपुरुषान्वेषणसमये दैवेनोपसादितः स द्विजवर उपलब्धः" । इति श्रीभागवते ५ । १० । १ ॥ (कुलस्य छात्रवर्गस्य पतिः पालकः । अन्नदानपोषणपूर्ब्बकं अध्यापको मुनिविशेषः । उक्तञ्च ।
"मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात् ।
अध्यापयति विप्रर्षिः स वै कुलपतिः स्मृतः" ॥)
कुलपत्रः, पुं, (कुलं भूलग्नं पत्रं पर्णमस्य ।) दमनकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुलपालकं, क्ली, (कुलं समूहं पालयतीति । पालि + ण्वुल् । बहुफलोत्पत्तेस्तथात्वम् ।) कुलम्बम् । कमलानेवु इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कुलं वंशं पालयति । पाल + णिच् + ण्वुल् ।) वंशप्रतिपालके, त्रि ॥
कुलपालिः, स्त्री, (कुलं पालयति या । पालि + इन् ।) कुलवती । इति शब्दमाला ॥
कुलपालिका, स्त्री, (कुलं पालयति । पालि + ण्वुल् टाप् इत्वम् । यद्वा कुलपालि + स्वार्थे कन् टाप् ।) कुलस्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ॥
कुलभृत्या, स्त्री, (कुलैः वंशभवैः भृत्या भरणम् । कुल + भृ + भावे क्यप् ।) गर्भिण्युपर्य्युपासना । इति जटाधरः ॥ (कुलस्य भृत्या । वंशभरणम् ॥)
कुलम्भरः, पुं, (कुलं गृहं भलति हन्ति सन्धिकर्त्तनादिना इति । कुल + भल + अच् । निपातनात् मुम् लस्य रः ।) कुलम्भलः । चौरः । इति हारावली ॥
कुलवर्णा, स्त्री, (कुलेषु भिषक्कुलेषु वर्णः वर्णनं गुणकथनं यस्याः ।) रक्तत्रिवृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुलवारः, पुं, (कुलशब्दाख्यया प्रसिद्धो वारः ।) मङ्गलशुक्रवारौ । यथा ।
"रविश्चन्द्रो गुरुः सौरिश्चत्वारश्चाकुला इमे ।
भौमशुक्रौ कुलाख्यौ हि बुधवारः कुलाकुलः" ॥
इति तन्त्रसारः ॥
कुलविप्रः, पुं, (कुलपरम्परागतः कुलहिताय नियुक्तो वा विप्रः ।) कुलपुरोहितः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
कुलश्रेष्ठी, [न्] त्रि, (कुलेषु शिल्पिकुलेषु श्रेष्ठी ।) शिल्पिकुलप्रधानः । तत्पर्य्यायः । कुलिकः २ । इत्यमरः । २ । १० । ५ ॥ कुलकः ३ कुलः ४ श्रेष्ठी ५ । इति तट्टीकायां भरतः ॥
कुलसम्भवः, पुं, (कुले कस्यचित् वंशे सम्भवः उत्पत्तिरस्य ।) यस्य कस्यचित् कुले जातः । तत्पर्य्यायः । बीज्यः २ । इत्यमरः । २ । ७ । २ ॥
कुलसौरभं, क्ली, (कुलं श्रेष्ठं सौरभं यस्य ।) मरुवकवृक्षः । इति शब्दमाला ॥
कुलस्त्री, स्त्री, (कुले कुलस्थिता स्त्री ।) कुलपालिका । अनन्यगामिनी कुलरक्षिका स्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ॥ (तथा च चाणक्ये ।
"असन्तुष्टा द्विजा नष्टाः सन्तुष्टा इव पार्थिवाः ।
सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जाश्च कुलस्त्रियः" ॥
कुले कुलचक्रे मूलाधारे विराजते या स्त्री । कुलकुण्डलिनीशक्तिः । यथा, कुलार्णवे ।
"कुलस्त्रीध्यानमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः" ॥)
कुलहण्डकः, पुं, (कुलाय संघाय ऊण्डते । ऊडि संघे + ण्वुल् । पृषोदरात् उकारलोपः ।) आरणिः । आवर्त्तः । इति हारावली ॥
कुलाकुलतिथिः, पुं स्त्री, (तन्त्रोक्तकुलाकुलनाम्ना प्रसिद्धा तिथिः ।) द्वितीयाषष्ठीदशम्यः । यथा ।
"द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम्" ॥
इति तन्त्रसारः ॥
कुलाकुलनक्षत्रं, क्ली, (तन्त्रोक्तकुलाकुलसंज्ञकं नक्षत्रम् ।) आर्द्रामूलाभिजिच्छतभिषानक्षत्राणि । यथा, तन्त्रसारे ॥
"वारुणार्द्राभिजिन्मूलं कुलाकुलमुदाहृतम्" ॥
कुलाकुलवारः, पुं, (तन्त्रोक्तकुलाकुलनामा वारः ।) बुधवारः । यथा, तन्त्रसारे ॥
"भौमशुक्रौ कुलाख्यौ हि बुधवारः कुलाकुलः" ॥
कुलाचलः, पुं (कुलसंज्ञकः अचलः पर्व्वतः । शाकपार्थिवादिवत् मध्यपदलोपः ।) कुलपर्व्वतः । यथा ।
"अष्टकुलाचलसप्तसमुद्रा
ब्रह्मपुरन्दरदिनकररुद्राः ।
न त्वं नाहं नायं लोक-
स्तदपि किमर्थं क्रियते शोकः" ॥
इति मोहमुद्गरे ७ ॥ सप्तकुलपर्व्वता यथा ।
"सप्त येऽस्मिन् महापर्व्वाः विस्तृताः कुलपर्व्वताः ।
माहेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षवानपि ॥
विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च इत्येते कुलपर्व्वताः" ॥
इति मात्स्ये ९५ अध्यायः ॥
कुलाचार्य्यः, पुं, (कुलस्य वंशस्य व्याख्यायां वर्णनादौ गुणकीर्त्तनविषये वा आचार्य्यः ।) कुलज्ञः । कुलीनादीनां वंशांशव्याख्याकर्त्तृब्राह्मणः । अस्य विवरणं घटकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
कुलाटः, पुं, (कुलेन संघेन अटतीति । अट् + अच् ।) क्षुद्रमत्स्यभेदः । इति शब्दमाला ॥
कुलाद्रिः, पुं, (कुलनाम्ना ख्यातोऽद्रिरचलः ।) कुलाचलः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥
कुलाधारकः, पुं, (कुलस्य वंशस्य आधारकः प्रतिष्ठापकः ।) पुत्त्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
कुलायं, क्ली, (कौ पृथिव्यां लायो लयो यस्य ।) शरीरम् । इति पुराणम् ॥
कुलायः, पुं, (कुलानां पक्षिसमूहानां अयः वास-

स्थानम् ।) नीड़ः । (यथा, माघे ।
"खगकुलायकुलायनिलायिताम्" ।)
स्थानमात्रम् । इति मेदिनी ॥

कुलायस्थः, पुं, (कुलाये नीड़े तिष्ठति । स्था + कः ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुलायिका, स्त्री, (कुलायः पक्षिवासस्थानं विद्यते ऽस्याम् । ठन् ।) पक्षिशाला । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुलालः, पुं, (कुलं घटादिनिर्म्माणोपयोगिमृदाद्युपादानं आलाति सम्यगादत्ते । आ + ला + कः । कुलं वंशं घटादिसमूहं वा अलति पर्य्याप्नोति वा अल + कर्म्मण्यण् । कुल + "तमिविशिविड़ीति" उणां १ । ११७ । इति कालन् वा ।) कुम्भकारः । इत्यमरः । २ । १० । ६ । तस्योत्पत्तिर्यथा ।
"मालाकारात् कर्म्मकार्य्यां कुम्भकारो व्यजायत" ॥ इति पराशरसंहिता ॥
"पट्टिकाराच्च तैलिक्यां कुम्भकारो बभूव ह" ॥ इति पराशरपद्धतिः ॥ ब्रह्मवैवर्त्तोक्ता च कुम्भकारशब्दे द्रष्टव्या ॥ कुक्कुभपक्षी । इति मेदिनी ॥

कुलाली, स्त्री, (कुलं पर्व्वतकुलं कलायकुलं वा अलति परिवर्द्धयति । अल् + अण् । ङीप् ।) कुलत्थाकाराञ्जनप्रस्तरविशेषः । कुलत्थाञ्जनमिति ख्याता । इत्यमरः । २ । ९ । १०२ ॥ अरण्यकुलत्थिका वनकुलत्थकड़ाइ इति भाषा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुलाल + स्त्रियां ङीष् ।) कुलालभार्य्या ॥

कुलाहः, पुं, (कुलं पालककुलं स्वकुलं वा आहन्ति । आ + हन् + डः ।) ईषत्पीतवर्णः कृष्णजानुर्घोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुलाहकः पुं, (कुलाह + संज्ञायां कन् ।) कृकलासः । इति शब्दमाला ॥ वृक्षविशेषः । राङ्गा कुले खाड़ा इति भाषा । अस्य गुणः । आमवात-वातरक्तरोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

कुलाहलः, पुं, (कुलं आहलति स्पृशति स्पर्द्धते वा । आ + हल विलेखने + अच् ।) क्षुद्रवृक्षविशेषः । कोकसीमा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अलम्बुषः २ गोच्छालः ३ भूकदम्बः ४ । इति रत्नमाला ॥

कुलिः, पुं, (कुल् + इन् किच्च ।) हस्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुलिः, स्त्री, (कुल इन् किच्च ।) कण्टकारी । इति शब्दरत्नावली ॥

कुलिकः, त्रि, (कुलं अधीनतया प्रशस्ततया वा अस्त्यस्य । इति ठन् ।) शिल्पिकुलप्रधानः । इत्यमरः । २ । १० । ५ ॥ कुलसत्तमः इति मेदिनी ॥

कुलिकः, पुं, अष्टमहानागान्तर्गतनागविशेषः । (यथा, भागवते । ५ । २४ । ३१ ।
"ततोऽधस्तात् पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शङ्खकुलिकमहाशङ्खश्वेतधनञ्जयधृतराष्ट्रशङ्खचूड़कम्बलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा निवसन्ति" ॥
अस्य रूपमप्युक्तं हेमाद्रौ यथा ।
"कुलिकोऽर्द्धचन्द्रमौलिर्ज्वालाधूमसमप्रभः" ॥) वृक्षविशेषः । इति मेदिनी ॥ केलेकड़ा इति भाषा ॥

कुलिकवेला, स्त्री, रव्यादिवारेषु शुभकर्म्मसु निषिद्धकालविशेषः । यथा । रवौ सप्तमयामार्द्धम् सोमे षष्ठयामार्द्धम् । मङ्गले पञ्चमयामार्द्धम् । बुधे चतुर्थयामार्द्धम् । गुरौ तृतीययामार्द्धम् शुक्रे द्वितीययामार्द्धम् । शनौ प्रथमयामार्द्धम् । राघवभट्टमते तु पूर्व्वोक्तयामार्द्धानां दिवाशेषभागः । रात्रौ प्रथमभागः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

कुलिङ्गः, पुं, (कौ पृथिव्यां लिङ्गति गच्छतीति । कु + लिगि + अच् + इदित्वात् नुम् । यद्वा कुत्सितं कृष्णवर्णं लिङ्गं वर्णं यस्य ।) पक्षिविशेषः । फिङ्गा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कलिङ्गः २ धूम्याटः ३ फिङ्गकः ४ । इति शब्दमाला ॥ भृङ्गः ५ । इत्यमरः ॥ अस्य मांसगुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । कफपित्तकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कुलिङ्गकः, पुं, (कुलिङ्ग + अल्पार्थे कन् ।) चटकपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

कुलिङ्गाक्षी, स्त्री, (कुलिङ्गस्य अक्षिवत् फलं यस्य ।) पेटिकावृक्षः । इति रत्नमाला । पेटारी इति भाषा ॥

कुलिङ्गी, स्त्री, (कुलिङ्ग + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।) कर्कटशृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कुलिरः, पुं, (कुल् + बाहुलकात् इरन् किच्च ।) कर्कटः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुलिशं, क्ली, पुं, (कुलौ हस्ते शेते अवतिष्ठते । कुल + शी + डः । यद्वा कुलिनः पर्व्वतान् श्यति दारयतीति । शो + डः । "आतोनुपसर्गे कः" । ३ । २ । ३ । इति को वा ।) वज्रम् । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, कुमारे । १ । २० ।
"क्रुद्धेऽपि पक्षच्छिदि वृत्रशत्राववेदनाज्ञं कुलिशक्षतानाम्" ॥
कु ईषत् कुत्सितं वा लिशति । कु + लिश अल्पीभावे गतौ च + कः ।) मत्स्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । कण्टकाष्ठीलः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
"तिमितिमिङ्गिलकुलिशपाकमत्स्यनिरालकनन्दिवारलकमकरगर्गरकचन्द्रकमहामीनराजीवप्रभृतयः सामुद्राः" ॥ कौ भूमौ लिशति अल्पीभवति कुंभूमिं लिशति गच्छति स्खलतया प्राप्नोति वा ।) अस्थिसंहारवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कुलिशनायकः, पुं, (कुलिशवत् नायको यस्मिन् ।) शृङ्गारबन्धविशेषः । तस्य लक्षणम् ।
"स्त्रीपादद्वयमाकृष्य विमुक्तस्थितलिङ्गकः ।
योनिञ्च पीड़येत् कामी बन्धः कुलिशनायकः" ॥
इति रतिमञ्जरी ॥

कुलिशाङ्कुशा, स्त्री, (कुलिशेनाङ्कुशेन चैव निगृह्यते मनो यया । यद्वा कुलिशवत् दृढ़मङ्कुशं यस्याः ।) बौद्धानां विद्यादेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुलिशासनः, पुं, (कुलिशं वज्रं तद्वत् दृढ़मासनमस्य ।) शाक्यमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुली, स्त्री, (कुलि + कृदिकारान्तत्वात् वा ङीष् ।) कण्टकारी । इत्यमरः । २ । ४ । ९४ ॥ पत्नीज्येष्ठभगिनी । इति हेमचन्द्रः ॥ वृहती । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुलीनः, पुं, (कुले प्रशस्तवंशे जातः । "कुलात् खः" ४ । १ । १३९ । इति खः ।) श्रेष्ठघोटकः । तत्पर्य्यायः । आजानेयः २ । इत्यमरः ॥ आजानेयः ३ । इति तट्टीका ॥ खजानेयः ४ जात... वाताश्विः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (तन्त्रशास्त्रोक्तकुलाचारव्रते स्थितः कौलः ॥) उत्तमकुलोद्भवे, त्रि । तत्पर्य्यायः । महाकुलः २ आर्य्यः ३ सभ्यः ४ सज्जनः ५ साधुः ६ । इत्यमरः । २ । ७ । ३ ॥ * ॥ अथाधुनिककुलीनलक्षणम् । कु... उत्कर्षविशेषवंशः । इति सङ्केतम् । अथवा कु... धर्म्म । तस्यापत्यमित्यर्थे कुलशब्दादीनप्रत्ययेन कुलीन इति पदसिद्धिरिति केचित् । अर्थात् कुलीनशब्देन उत्कर्षविशेषवंशजातकव्यक्तिरिति । तस्य च लक्षणम् । उत्कर्षविशेषधर्म्मावच्छिन्नवंशजातत्वे सति तद्धर्म्मवत्त्वं कुलीनत्वमिति । उत्कर्षविशेषस्तु नवधा गुणाः । ते च यथा ।
"आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम् निष्ठाऽऽवृत्तिस्तपो दानं नवधा कुललक्षणम्"
अत एव उत्कर्षविशेषात्मकनवधागुणविशिष्ट कुलीनत्वम् । एतेन इदानीं साधारणसामान्यजनानां यदि नवधा गुणा वर्त्तन्ते तदा ते कुलीनाः स्युस्तन्न । अनवच्छिन्नपर्य्यायत्वं कुलीनत्व प्रमाणं यथा,—
"सपर्य्यायं समासाद्य दानग्रहणमुत्तमम् ।
कन्याऽभावे कुशत्यागः प्रतिज्ञा वा परस्परम्"
तथा च ।
"कुलीनस्य सुतां लब्ध्वा कुलीनाय सुतां ददौ
पर्य्यायक्रमतश्चैव स एव कुलदीपकः" ॥
तथा च ।
"आदानञ्च प्रदानञ्च कुशत्यागस्तथैव च ।
प्रतिज्ञाघटकाग्रे च कुलकर्म्म चतुर्व्विधम्" ॥
इति कुलदीपिका ॥ * ॥ अथ वल्लालभूपालकृत पञ्चगोत्रराढ़ीयब्राह्मणस्य ग्रामविशिष्टस्य मु... गौणभेदेन द्वाविंशतिकुलीनाः यथा । शाण्डि... गोत्रे भट्टनारायणवंशज आदिवराहवन्द्यः मुख्यः । रामगड़गड़ निपकेशरकोयारी गुर्यी कु... वट्ट दिर्घाटिः वैकुण्ठपारियालः एते पञ्च गौ... काश्यपगोत्रे दक्षवंशजः सुलोचनचट्टः स मुख... जगच्छड़ः धीरगड़ः काकपीतमण्डी एते ... गौणाः ॥ भरद्वाजगोत्रे श्रीहर्षवंशजः धु... मुखटीस च मुख्यः । विनायकदिङ्घीसायी ... व्वरुषयी एतौ द्वौ गौणौ ॥ सावर्णगोत्रे वेद... वंशजः वीरव्रतगाङ्गुली सुधीरकुन्दः एतौ द्वौ मु... वीरसूदनघण्टेश्वरः एष गौणः ॥ वात्स्य... छान्दड़वंशजः सुरभिघोषवालः कविकाञ्जि... रविपूतितण्डः एते मुख्याः । भानुचौटख... पनिकालुमहिन्ता वनमालिपिप्पली एते गौ... अधुना एषां मध्ये मुख्या अष्टौ कुलीना गौ... चतुर्द्दशश्रोत्रियाः । अन्येऽपि पञ्चगोत्रा... सप्तत्रिंशच्छ्रोत्रियाः सन्ति ॥ तत्रो लक्ष... मुख्यास्तुकुलीनो न विप्रतिपुत्रार्थ्यां ... क्षतम् । तत्र एतेषां नामादोषदर्शनात् देशी...

फुलिया खड़दहवल्लवीसर्व्वानन्दी इत्याद्याः षट्-त्रिंशन्मेलाः कृताः। ततो भागयूथथाक इति तिस्रः संज्ञा जाताः कुलाचार्य्यग्रन्थात् ज्ञेयाः ॥*॥

अथ वारेन्द्रब्राह्मणकुलीनाः।

"आदौ मैत्रस्ततो भीमो रुद्रः संज्ञामिनिस्तथा।
लाहिड़िर्भादुड़िः साधुर्भादड़ाः पङ्क्तिपूरकाः" ॥

एषां नानादोषदर्शनात् कुलाचार्य्येण अष्टौ पटी इति संज्ञा कृता। तद्यथा। निरावि‌ला १ रोहिला २ भूषणा ३ आलेखानी ४ कुतलखानी ५ वेणी ६ जोनाली ७ भवानीपुर ८। एतेषां कुलाघातात् काप इति संज्ञा जाता ॥*॥

अथ वैद्यस्यादिकुलीनाः।

धन्वन्तरिगोत्रे विनायकसेनः। मौद्गल्यगोत्रे चायुदासः। काश्यपे कायुगुप्तः। वल्लालेनैषां कुलं महामध्यमकनिष्ठकुलभेदेन त्रिधा कृतम्। तत्र महाकुलीनाः पञ्च। यथा। कृष्णसेनखानः १ हरिहरसेनखानः २ चण्डीवरदासः ३ गणपतिदासः ४ दुर्जयदासः ५। अधुनैषां कुलस्य ह्रासवृद्धिभङ्गा न सन्ति ॥*॥

अथ दक्षिणराढ़ीयकायस्थकुलीनाः।

तत्रादिशूरराजेन कान्यकुब्जदेशादानीतैर्ब्राह्मणपञ्चकैः सह घोषवसुमित्रदत्तगुहाः पञ्चागता आदिकुलीनाः यथा। सौकालीनगोत्रे मकरन्दघोषः १। गौतमे दशरथवसुः २। विश्वामित्रे कालिदासमित्रः ३। काश्यपगोत्रे दशरथगुहः लाइङ्गारादवमानितो वङ्गे गतः ४। भरद्वाजगोत्रे पुरुषोत्तमदत्तः विनयहीनतो निष्कुलः ५। वङ्गजकुलाचार्य्यग्रन्थे स एव मौद्गल्यगोत्रः ॥*॥

अथ वल्लालसेनकृतसमाजादयः।

तत्राद्यस्य षष्ठपुरुषयोर्निशापतिप्रभाकरघोषयोर्वासस्थाने क्रमेण वालीआकनाख्यौ ग्रामौ। द्वितीयस्य पञ्चमपुरुषयोः शुक्तिमुक्तिवस्वोर्वासस्थाने क्रमेण वागाण्डिमाहिनगराख्यौ ग्रामौ। तृतीयस्याष्टमपुरुषयोः धूँइ गुँइ मित्रयोर्वासस्थाने क्रमेण वड़िशाटेकानामग्रामौ॥ अपरेऽष्टादशसमाजास्तत्स्थानां कुलाभावात् न लिखिताः ॥*॥

तेषां कुलन्तु नवविधम्। मुख्य १। कनिष्ठ २ छभाया ३ मध्यांश ४ तेओज ५ एतानि प्रधानानि। कनिष्ठद्वितीयपुत्र ६ छभायाद्वितीयपुत्र ७ मध्यांशद्वितीयपुत्र ८ तेओजद्वितीयपुत्र इति च ९। नवरङ्गानुरोधात् छभायाज्येष्ठपुत्रस्य मध्यश्रेष्ठ इति संज्ञा जाता ॥*॥

अथ कुलानां विवरणम्।

मुख्यकुलीनस्य प्रथमपुत्रः पितृतुल्यः द्वितीयः कनिष्ठनामकुलविशिष्टः तृतीयो मध्यांशनामकुलयुक्तः चतुर्थः तेओजनामकुलान्वितः पञ्चमादियावत्पुत्राः मध्यांशद्वितीयपुत्रनामकुलयुक्ता भवन्ति ॥ कनिष्ठकुलीनस्य ज्येष्ठपुत्रः छभायानामकुलयुक्तः तस्य ज्येष्ठपुत्रः मध्यश्रेष्ठनामकुलयुक्तः तस्य ज्येष्ठपुत्रः मध्यांशनामकुलविशिष्टः स एव अपरमध्यांशवारभाद्यामध्यांश इति संज्ञाद्वययुक्तः ॥*॥ एषां कर्म्मणा वृद्धिर्यथा। मुख्यकुलीनस्य द्वितीयतृतीयपुत्रयोः कुलस्य वाड़िमुख्य इति संज्ञा चतुर्थपञ्चमषष्ठपुत्राणां कुलस्य वाड़िकनिष्ठ इति संज्ञा सप्तमाष्टमनवमपुत्राणां कुलस्य वाड़िमध्यांश इति संज्ञा दशमैकादशद्वादशपुत्राणां कुलस्य वाड़ितेओज इति संज्ञा भवति ॥ कनिष्ठनामकुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य कुलस्य तेओज इति संज्ञा भवति। मुख्यकुलीनस्य तृतीयपुत्रस्य द्वितीयपुत्रस्य कुलस्य तेओज इति संज्ञा॥ मध्यांशद्वितीयपुत्र इति संज्ञं कुलं मुख्यकनिष्ठछभायामध्यश्रेष्ठमध्यांश इति कुलपञ्चकात् भवति ॥*॥ मुख्यकुलन्तु त्रिविधं यथा। प्रकृतम् १ सहजम् २ कोमलम् ३। आदौ षट्समाजे षट् प्रकृतामुख्या अभूवन्। ततस्तेषां द्वितीयतृतीयपुत्रयोः कुलस्य वृद्ध्या क्रमेण सहजकोमल इति संज्ञा जाता। प्रकृतमुख्यकुले दानग्रहणाभ्यां सहज इति संज्ञा कोमलमुख्यकुले दानग्रहणाभ्यां कोमल इति संज्ञा भवति। सहजः सहजेन कोमलः कोमलेनापि कुलं कृत्वा तत्तद्भावापन्नौ भवतः॥ पितृकुलानुसारेण ज्येष्ठपुत्राणां कुलस्य जन्ममुख्यजन्मकनिष्ठादिसंज्ञा ॥*॥ प्रकृतमुख्यकुलस्य ह्रासवृद्धी न भवतः। सहजमुख्यकुलस्य ह्रासवृद्धी भवतः। कोमलमुख्यकुलस्यापि ह्रासवृद्धी न भवतः। कनिष्ठकुलस्य मुख्यत्वं छभायाकुलस्य कनिष्ठत्वं भवति। मध्यांशकुलस्य स्थिरतरत्वम्। कनिष्ठद्वितीयपुत्रः वाड़ितेओज इति संज्ञां प्राप्नोति। मुख्यतृतीयपुत्रस्य द्वितीयपुत्रः तेओज इति संज्ञामपि प्राप्तुमर्हति। छभायाद्वितीयपुत्रमध्यांशद्वितीयपुत्रयोः कुले ह्रासवृद्धी न स्तः। सर्व्वे कुलीनाः कुलनाशात् वंशजभावापन्ना भवन्ति ॥*॥ आदौ यदि पितृपर्य्यायाय अथवा मौलिकाय कन्यां दद्यात् तद्दानं प्रामाणिकसंज्ञं भवति। पश्चात् कुलकर्म्मकर्त्तव्यम्। तद्यथा। मुख्यस्य कन्यायाः प्रदाने तस्याः छेद संज्ञा षष्ठकन्यावधि गरछेद इति संज्ञा भवति। अन्यकुलानां ज्येष्ठकन्यायाः प्रदाने तस्या आकृतिरिति संज्ञा तदनन्तरं यावत्कन्यानां प्रदाने तासां क्रमेण प्रतिसारणी जघन्या इति संज्ञाद्वयं भवति॥ आत्मसमकुलीनाय आकृतिनामकन्यादाने कुलस्य श्रेष्ठत्वम्। अनुजकन्याग्रहणे तु कुलह्रासो भवति। मुख्यस्य गरछेद इति नाम्नीं कन्यां अन्यकुलीनस्य प्रतिसारणीञ्च कन्यां मौलिको वंशजश्च ग्रहीतुमर्हति। उत्तममध्यमाधमकर्म्मभिः शौर्य्यसमावेशनिन्दा इति त्रयं कुलस्यांशकर्म्म ॥*॥ पूर्व्वं विपर्य्याये विवाहो जातः। पुरन्दरवसुनैषां त्रयोदशपर्य्यायावधिश्रेणीपर्य्यायबन्धभ्रमकृतकुलोद्धरणे कृते। यथा।

"विपर्य्याये कुलं नास्ति न कुलं रण्डपिण्डयोः" ॥*॥

अथ मुख्येतरकुलीनानां पाणिदोषाः।

"देवी गङ्गा तथा गौरी भैरवी भास्करी तथा।
वलायी चण्डिदासी च सप्तैते कुलकण्टकाः" ॥

अपि च।

"श्रीनाथी श्रीकरी विष्णुदासी हृदय एव च।
कन्दर्पी च सदानन्दी षड़ेते कुलकण्टकाः" ॥

इति कुलाचार्य्यकारिका ॥*॥

अथ मुख्यकुलीनस्य कार्य्यम्। स च आगछेद अर्थादग्रिमां कन्यां आत्मतुल्याय द्वितीयां कनिष्ठकुलीनाय तृतीयां छभायानामकुलयुक्ताय चतुर्थीं मध्यश्रेष्ठनामकुलविशिष्टाय अथवा मुख्यतृतीयपुत्रमध्यांशकुलीनाय पञ्चमीं तेओजनामकुलयुक्ताय दद्यात्। तदनन्तरजातानां गरछेद इति संज्ञा ताः मौलिकमध्यांशद्वितीयपुत्रमुख्यकुलीनेभ्यो दातुमर्हति। स एवादौ मुख्यकुलीनस्याग्रिमां कन्यां ततः कनिष्ठकुलीनस्य कन्यां ततो मध्यांश इति नामकुलयुक्तस्य कन्यां ततो जन्मतेओज इतिनामकुलविशिष्टस्य कन्यां गृह्णीयात् ॥*॥ अथ कनिष्ठकुलीनस्य कार्य्यम्। स प्रथमां कन्यां आत्मतुल्यकुलीनाय द्वितीयां तेओज इति नामकुलयुक्ताय दद्यात्। मुख्यतृतीयपुत्राय मध्यांशनामकुलयुक्ताय अथवा मुख्यद्वितीयपुत्राय कन्यां दातुमर्हति। मुख्यकुलीनस्य द्वितीयां कन्यां अथवा कनिष्ठकुलीनस्य प्रथमां गृह्णीयात्। ततो मुख्यकुलीनस्य तृतीयपुत्रस्य मध्यांशनामकुलयुक्तस्य कन्यां गृह्णीयात् ॥*॥ अथ छभायाकुलीनस्य कार्य्यम्। स मध्यांशनामकुलविशिष्टाय प्रथमां कन्यां मध्यांश इतिकुलयुक्तानुजाय अर्थात् वाड़ितेओजनामकुलविशिष्टाय द्वितीयां दद्यात्। मुख्यकुलीनस्य तृतीयकन्यां अथवा कनिष्ठकुलीनस्य प्रथमां कन्यां गृह्णीयात् ॥*॥ अथ मुख्यतृतीयपुत्रस्य मध्यांशनामकुलीनस्य कार्य्यम्। स प्रथमकन्यां जन्मतेओजनामकुलविशिष्टाय द्वितीयां मध्यांशकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्राय दद्यात्। कनिष्ठस्य प्रथमां कन्यां ततस्तेओजकुलयुक्तस्य प्रथमां कन्यां ततस्तेओजानुजकुलीनस्य प्रथमां कन्यां गृह्णीयात् मुख्यस्य तृतीयकन्याग्रहणं तस्य महत् कर्म्म ॥*॥ अथ जन्मतेओजनामकुलीनस्य कार्य्यम्। स प्रथमां कन्यां मुख्यकुलीनस्य चतुर्थपुत्राय अथवा मध्यांशनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्राय द्वितीयां तेओजनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्राय दद्यात्। मुख्यकुलीनस्य पञ्चमकन्यां अथवा मध्यांशनामकुलीनस्य प्रथमकन्यां गृह्णीयात् ॥*॥ अथ कनिष्ठकुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य कार्य्यम्। स आत्मतुल्याय अथवा तेओजनामकुलविशिष्टद्वितीयपुत्राय प्रथमां कन्यां दद्यात्। मुख्यचतुर्थपुत्रजन्मतेओजनामकुलयुक्तस्य प्रथमां अथवा कनिष्ठनामकुलीनस्य द्वितीयां कन्यां गृह्णीयात् ॥*॥ अथ छभायानामकुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य कार्य्यम्। स आत्मतुल्याय अथवा तेओजनामकुलविशिष्टद्वितीयपुत्राय प्रथमां कन्यां दद्यात्। तेओजनामकुलविशिष्टस्य प्रथमां कन्यां अथवा छभायानामकुलयुक्तस्य द्वितीयां गृह्णीयात् ॥*॥ अथ मध्यांशनामकुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य कार्य्यम्। स आत्मतुल्याय अथवा तेओजनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्राय प्रथमां कन्यां दद्यात्। तेओज-

नामकुलविशिष्टस्य प्रथमां अथवा अन्यकुलीनानां मध्यांशनामकुलविशिष्टस्य वा द्वितीयां कन्यां गृह्णीयात् ॥ * ॥ अथ तेजोजनामकुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य कार्य्यम् । स आत्मतुल्याय अथवा वंशजाय प्रथमां कन्यां दद्यात् । मध्यांशनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्रस्य प्रथमां कन्यां अथवा तेजोजनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयां गृह्णीयात् ॥*॥ अथ मध्यश्रेष्ठनामकुलीनस्य कार्य्यम् । स मध्यश्रेष्ठपुत्रवारभायामध्यांशनामकुलीनाय प्रथमां मध्यांशकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्राय तेजोजनामकुलीनाय द्वितीयां कन्यां दद्यात् । मुख्यकुलीनस्य चतुर्थीं कन्यां अथवा कनिष्ठकुलीनस्य प्रथमां कन्यां गृह्णीयात् । ततः तेजोजनामकुलविशिष्टस्य प्रथमां कन्यां गृह्णीयात् । ततः तेजोजानुजकुलीनस्य अग्रिमां कन्यां गृह्णीयात् ॥ * ॥ अथ मध्यश्रेष्ठपुत्रवारभायामध्यांशनामकुलीनस्य कार्य्यम् । स तेजोजनामकुलयुक्ताय प्रथमां कन्यां दद्यात् । कनिष्ठकुलविशिष्टस्य अथवा छभायानामकुलयुक्तस्य किं वा मध्यश्रेष्ठकुलीनस्य प्रथमां कन्यां गृह्णीयात् ॥ * ॥ अथ चतुस्त्रिंशदधिकसप्तदशशतशकाब्दे मत्पित्रा तावत्कुलीनकुलाचार्य्यमतेन मुख्यकुलीनस्य द्वितीयतृतीययोः कन्ययोः क्रमेण ग्रहणेन तदलाभे शौर्य्यकुले दानेन समानकुले ग्रहणेन च कनिष्ठछभायानामकुलयोः पुरुषानुक्रमेण स्थिरतरत्वं निर्णीतम् । तद्यथा,—

"कनिष्ठकुलवेश्मनि क्वचन केऽपि केऽपीच्छया
परेऽपि पुरुषत्रयादगमनेव दोच्छेयिकाम् ।
निषेधमिह नेच्छते कमपि तत्र षड्भ्रातृजः
सुतः पितृपदं कथं जनमतो हि न प्राप्स्यति ॥
शाके पद्यपदत्रिसप्तवसुधागण्ये वरेण्ये तथा
पर्य्याये परिपूरिते हि विषमे धन्ये त्रयोविंशके ।
गोपीमोहनदेववंशतिलकेनापूर्ब्बकं श्रीमता
निर्णीतं यदपीह तत्र घटकैः सर्व्वैः कुलीनैर्म्मतम् ॥
कनिष्ठषड्भ्रातृकुलस्य तद्वत्
छच्छेयिकायामिदमेव मूलम् ।
आदानतः पित्र्यपदस्य लाभो
ज्येष्ठत्वभावः पुरुषक्रमेण ॥
छेयिकायामशक्तस्य दानञ्चेत् प्रबलं भवेत् ।
पर्य्यायस्य समानस्य ग्रहणादपि तिष्ठति ॥
शौर्य्यं निन्दा समावेशस्त्रिविधोऽंशः कुलस्य वै ।
तस्य ध्वंसो न हि भवेद्यत्नतो रक्षितः स हि ॥
अत्र यद्यन्यथाभावो भवेदपि यथाविधि ।
क्रमागतेषु वर्गेषु तदा हानिर्भविष्यति ॥
सर्व्वैः कुलज्ञैश्च कुलीनवर्गै-
र्गोष्ठीपतीनां पुरतः सहर्षैः ।
इदं हि पत्रं लिखितं प्रयत्नात्
निर्णीत एव प्रचलिष्यतीति" ॥ * ॥

अथ वङ्गजकुलीनाः ।

"वसुवंशे च मुख्यौ द्वौ नाम्ना लक्ष्मणपूषणौ ।
घोषेषु च समाख्यातश्चतुर्भुजमहामती ॥
दशरथो गुहश्चैव मित्रस्तारापतिस्तथा" ॥

एतेषामादिपुरुषनिर्णयो यथा । गौतमगोत्रे सर्व्वादौ दशरथवसुसुतौ लक्ष्मणवसुपरमवसुकौ लक्ष्मणवसुर्दक्षिणराढ़े ख्यातस्तस्य सुतः भववसुः तत्सुतः हंसवसुः तत्सुताः शुक्तिमुक्तालङ्कारवसुकाः । अलङ्कारवसुः राढ़ात् वङ्गे गतः तस्य वङ्गे कुलहानिर्जाता तस्य सुतः मधुवसुः तत्सुतः गुणाकरवसुः तत्सुता अनन्तादयः । दशरथसुतः परमवसुस्तत्सुतौ लक्ष्मणवसुपूषणवसुकौ वङ्गे ख्यातौ । सौकालीनगोत्रे मकरन्दघोषसुतौ भवनाथघोषसुभाषितघोषौ भवनाथघोषो दक्षिणराढ़े ख्यातः सुभाषितघोषो वङ्गे ख्यातः तस्य सुतश्चतुर्भुजघोषः ॥ विश्वामित्रगोत्रे सर्व्वादौ कालिदासमित्रसुतौ अश्वपतिमित्रश्रीधरमित्रौ श्रीधरमित्रो दक्षिणराढ़े ख्यातः अश्वपतिमित्रो वङ्गे ख्यातस्तस्य सुतस्तारापतिमित्रः ॥ इति वङ्गकुलाचार्य्यग्रन्थः कुलदीपिका ॥

कुलीनकः, पुं, (कुलीन + संज्ञायां कन् ।) वनमुद्गः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुलीनसं, क्ली, (कौ लीनं भूलग्नं द्रव्यादिकं स्यतीति । सो + कः ।) जलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कुलीरः, पुं, (कुल संस्त्याने + ईरन् किच्च ।) कर्कटः । इत्यमरः । १ । १० । २१ ॥ काँकड़ा इति भाषा । ("अथ कुलीरप्रभृतयो जलजन्तवस्तमभ्युपेत्य प्रोचुः" । इति हितोपदेशः ॥) कर्कटराशिः इति ज्योतिषम् ॥

कुलीरशृङ्गी, स्त्री, (कुलीरावयव इव शृङ्गं यस्य । कुलीरशृङ्ग + गौरादित्वात् ङीष् ।) कर्कटशृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कुलीराद्, [द्] पुं, (कुलीरं अत्तीति । अद + क्विप् । उत्पत्तिमात्रेणैवात्मप्रसूतिभक्षणादस्य तथात्वम् ।) कर्कटशिशुः । तत्पर्य्यायः । स्रोगविः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुलीशः, पुं क्ली, (कुलिश + पृषोदरात् दीर्घः ।) कुलिशम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

कुलुकं, क्ली, (कुल + बाहुलकात् उलच् किच्च निपातनात् लस्य कः ।) जिह्वामलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कुलुकागुञ्जा, स्त्री, (कौ भूमौ लुक्का गुप्ता गुञ्जा इव ।) उल्काग्निः । इति हारावली ॥

कुलेश्वरः, पुं, (कुलस्य जगत्समूहस्य कुलचक्रस्य वा ईश्वरः ।) शिवः । (कुलस्य वंशस्य ईश्वरः नेता कर्त्ता वा ।) कुलपतिः । इति शब्दमाला ॥

कुलोत्कटः, पुं, (कुले कुलेन वा उत्कटः उत्कृष्ट उग्रो वा ।) कुलीनाश्वः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ उत्कटकुलोद्भवे त्रि ॥

कुल्फः, पुं क्ली, (कल संख्याने "कलिगलिभ्यां फगस्योच्च" । उणां ५ । २६ । इति फक् अस्य उच्च ।) रोगः । गुल्फे पुं इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ७ । ५० । २ । "यद्विजामन्परुषि वन्दनं भुवदष्ठीवन्तौ परिकुल्फौ च देहत्" ॥)

कुल्मलं, क्ली, (कुष् निष्कर्षे "कुषेर्लश्च" । उणां ४ । १८७ । इति कलन् लश्चान्तादेशः ।) पापम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (यथा, अथर्ववेदे २ । ३० । ३ ।

"तत्र मे गच्छताद्धवं शल्य इव कुल्मलं यथा"

कुल्माषं, क्ली, (कोलतीति । कुल + क्विप । ततः ... भक्तमिश्रितजलं मस्यतीति । मसीर्य्यं परिणामे ... अण् पृषोदरात् षत्वम् ।) काञ्जिकम् । इत्यमर ... २ । ९ । ३९ ॥

कुल्माषः, पुं, (कोलति इति । कुल + क्विप् । ... अर्द्धस्विन्नो माषोऽस्मिन् ।) यावकः । इत्यमर ... २ । ९ । १८ ॥

(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥

"कुल्माषा वातला रूक्षा गुरवो भिन्नवर्च्चसः"

वोरवधान्यम् । कुलत्थ इत्यन्ये । माषाकृतिपत्र ... काश्मीरेषु तुलसी इति ख्यातः इति सुभूति ... इति भरतः ॥ राजमाष इत्यन्ये । इति नय ... नन्दः ॥ माषादिमिश्रमर्द्धस्विन्नभक्तम् । खिच ... इति ख्यातम् । इति लिङ्गादिसंग्रहटीका ... भरतः ॥ पाचितमाषाद्रिरिति भीमः । इति सा ... सुन्दरी ॥ अर्द्धस्विन्नगोधूमचणकादयः । (यथ ... शब्दार्थचिन्तामणौ ।

"अर्द्धस्विन्नास्तु गोधूमा अन्येऽपि चणकादयः ।
कुल्माषा इति कथ्यन्ते शब्दशास्त्रेषु पण्डितैः"

अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । रूक्षत्वम् । वातका ... त्वम् । मलभेदित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ रो ... विशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ वनकुलत्थः । इ ... रत्नमाला ॥

कुल्माषाभिषुतं, क्ली, (कुल्माषैर्यवादिभिरर्द्धस्वि ... रभिषूयते स्म इति । अभि + षु + क्तः ।) काञ्जि ... कम् । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

कुल्मासं, क्ली, (कोलतीति कुल् भक्तमिश्रितजलम् ... तत् मस्यति परिणमयतीति अण् ।) कुल्माषम् ... इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कुल्यं, क्ली, (कुष बन्धे + क्यप् ।) अस्थि । इत्यमरः ... २ । ६ । ६८ ॥ अष्टद्रोणपरिमाणम् । सूर्पम् ... आमिषम् । इति मेदिनी ॥

कुल्यः, त्रि, (कुलस्यापत्यम् । "अपूर्व्वपदादन्यतरस्या ... मिति" । ४ । १ । १४० । इति यत् । यद्वा कु ... भवः कुलाय हितः कुले साधुः वा दिगादित्वा ... तत्र साधुरिति वा यत् ।) कुलोद्भवः । कुलहितः ... (यथा, भागवते ७ । ६ । १३ ।

"गृहान् मनोज्ञोरुपरिच्छदांश्च
वृत्तीश्च कुल्याः पशुभृत्यवर्गान्" ॥)

मान्ये पुं इति । मेदिनी ।

कुल्या, स्त्री, (कुले प्राणिगणे साधुः तत्र सा ... रिति यत् ।) क्षुद्रा कृत्रिमा नदी । इत्यमरः ... १ । १० । ३४ ॥ (यथा, शाकुन्तले १ माङ्के ।

"कुल्याम्भोभिः पवनचपलैः शाखिनो धौतमूलाः" ॥)

पयःप्रणाली । पयनाला इति भाषा । जीवन्ति ... कौषधिः । नदीमात्रम् । इति मेदिनी ॥

(यथा, महाभारते ३ पर्व्वणि ।

"सैन्धवारण्यमासाद्य कुल्यानां कुरु दर्शनम्" ॥

कुलक्षी । इति हलायुधः ॥ स्थूलवार्त्ताकुः । इ ... रत्नमाला ॥

ं, क्ली, (कौ पृथिव्यां वलते मण्डलाकारपुष्पावय-वेन संवृणोतीव। वल संवरणे अन्येभ्योऽपीति डः। यद्वा कुं भूमिं वाति। कु + वा + कः।) उत्पलम्। जलजपुष्पमात्रम्। इति हेमचन्द्रः॥

कालुका, स्त्री, (कुवमिव कायते प्रकाशते। कुव + कै + कः। कुवका आलुका इव।) घोली-शाकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कं, क्ली, (कुत्सितं वङ्गमिव गुणैः।) सीसकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चः, त्रि, (कुत्सितं वचः यस्य।) कुवादः। पर-दोषकथनशीलः। इत्यमरः॥

चकं, क्ली, (कु ईषत् वचं चीरकमिव कायते। कै + कः।) वैक्रान्तमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥

रः, पुं, (कुत्सितं यथा स्यात् तथा ब्रियते। वृ + अप्। यद्वा कुत्सितं रसं वृणोति गृह्णाति। कु + वृ + अच्।) तुवरः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

लं, क्ली, (कौ वलते। वल् + पचाद्यच्।) उत्पलम्। मुक्ताफलम्। वदरीफलम्। इति मेदिनी॥

लयं, क्ली, (कोः पृथिव्या भूमेर्वा वलयमिव शोभा-कारकत्वात्।) उत्पलम्। इत्यमरः।१।१०।३७॥ नीलोत्पलम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा,—मेघदूते ४६।

"ज्योतिर्लेखा वलयिगलितं यस्य वर्हं भवानी। पुत्रप्रेम्णा कुवलयदलप्रापि कर्णे करोति" ॥)

लयापीड़ः, पुं, (कुवलयं उत्पलं आ सम्यक् पीड़-यति। कुवलयं सर्व्वं भूवलयं आपीड़यति वा आ + पीड़ + अच्।) कंसस्य हस्तिरूपो दैत्य-विशेषः। इति श्रीभागवतम्॥ (यथा, हरिवंशे १०५। २६-२७।

"शकुनिं केशिनञ्चैव यमलार्ज्जुनकावपि। नागं कुवलयापीड़ं चाणूरं मुष्टिकं तथा॥ हंसञ्च वलिनां श्रेष्ठं सगणं देवकीसुतः। निहत्य गोपवेशेन क्रीड़यामास केशवः" ॥ कुवलयं नीलोत्पलं आपीड़ः भूषणं यस्य इति व्युत्पत्त्या नीलोत्पलालङ्कृतो जनः॥)

लयिनी, स्त्री, (कुवलयानां सङ्घः ततः खलादि-त्वात् इनिः। यद्वा कुवलयानि सन्त्यस्यां इति इनिः ङीप्।) उत्पलिनी। इति राजनिर्घण्टः॥

लाश्वः, पुं, (कौ पृथिव्यां वलते विचरणसमर्थो भवति यद्वा कुं भूमिं पृथिवीं वा वलते व्याप्नोतीव। वल् + अच्। कुवलः वेगगमनेन भूवलयभ्रमणक्षमः अश्वो यस्य।) धुन्धुमारराजः। इति हेम-चन्द्रः॥ (यथा, विष्णुपुराणे ४।२।१२। "आव-स्तस्य बृहदश्वस्तस्यापि कुवलाश्वः योऽसावुतङ्कस्य महर्षेरपकारिणं धुन्धुनामानमसुरं वैष्णवेन तेज-साऽऽप्यायितः पुत्त्रसहस्रैरेकविंशतिभिः परिवृतो जघान धुन्धुमारसंज्ञामवाप च"॥ अयमेव कुवल-याश्व इति नाम्नापि विश्रुतः॥)

ली, स्त्री, (कुवल + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष्।) कोलिवृक्षः। इति रत्नमाला॥

दः, त्रि, (कुत्सितो वादः भाषणं यस्य।)कुवचः। परदोषकथनशीलः। इत्यमरः। ३। १। ३७॥

कुवाङ्कलः, पुं, (कुत्सितं वहतीति। कु + वह + उलच्।) उष्ट्रः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कुविन्दः,पुं, (कुत्सितं भक्षादिस्यूतसूत्रादिकं कुत्सि-तकत्या वा जीविकां विन्दतीति।) तन्तुवायः। स तु शूद्रागर्भे विश्वकर्म्मौरसजातः। इति ब्रह्म-वैवर्त्तपुराणम्॥

कुवृत्तिकृत्, पुं, (कुवृत्तिं ईषदावरणरूपं परां करोति कुत्सितैः कण्टकादिभिर्वा वृत्तिं आव-रणं करोति आत्मानमिति शेषः। कुवृत्ति + कृ + क्विप् तुगागमश्च।) पूतिकः। इति शब्द-चन्द्रिका॥ काँटा करञ्ज इति भाषा॥ (कुत्सि-तां वृत्तिं व्यवहारं करोतीति असद्व्यवहार-कारी॥)

कुवेणी, स्त्री (कु ईषत् वेणन्ते गच्छन्ति मत्स्या अस्याम्। कु + वेण + इन्। ततः कृदिकारान्ता-दिति वा ङीप्।) मत्स्यधानी इत्यमरः।२।१०। १६॥ खालुइ इति भाषा। कुत्सिता वेणी यस्याः। निन्दितवेणी नारी च॥

कुवेरः, पुं, (कुत्सितं वेरं शरीरमस्य।) तथा च वायु मार्कण्डेयपुराणे।

"कुत्सायां क्विति शब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते। कुवेरः कुशरीरत्वात् नाम्ना तेनैव सोऽङ्कितः" ॥ इत्यमरटीकायां भरतः॥ देवताविशेषः। स तु विश्रवोमुनेरिड़विड़ाभार्य्यायां जातः। धनपत्यो-त्तरदिशां पतिश्च। इति श्रीभागवतम्॥ चित्र-रथोऽलकाधिपोऽयं जातः। तत्पर्य्यायः। त्र्यम्बकसखः २ यक्षराट् ३ गुह्यकेश्वरः ४ मनुष्यधर्म्मा ५ धनदः ६ राजराजः ७ धनाधिपः ८ किन्नरेशः ९ वैश्र-वणः १० पौलस्त्यः ११ नरवाहनः १२ यक्षः १३ एकपिङ्गः १४ ऐलविलः १५ श्रीदः १६ पुण्य-जनेश्वरः १७। इत्यमरः।१।१।७१—७३। इच्छान्तः १८ अलकाधिपः १९। इति जटाधरः॥ * ॥ नन्दीवृक्षः। इति मेदिनी॥ अर्हदुपासकविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

कुवेरः, त्रि, (कुत्सितं वेरं क्षेपणं दानादिकं गति-र्वा यस्य।) मन्दः। इति धरणी॥ (कुत्सितं वेरं शरीरं यस्य।) कुशरीरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुवेरकः, पुं, (कुवेर + संज्ञायां कन्।) नन्दीवृक्षः। इत्यमरः।२।४।१२७॥

कुवेराक्षी, स्त्री, (कुवेरस्य अक्षीव पिङ्गलं पुष्प-मस्याः।) पाटलावृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ५५॥ लताकरञ्जः। सितपाटलिकावृक्षः। इति राज-निर्घण्टः॥

कुवेराचलः, पुं, (कुवेरस्य अचलः।) कैलासपर्व्वतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुवेराद्रिः, पुं, (कुवेरस्य अद्रिः पर्व्वतः।) कैलास-पर्व्वतः। इति जटाधरः॥

कुवेलं, क्ली, (कुवेषु जलजपुष्पेषु मध्ये ईं शोभां लाति गृह्णातीति। ला + कः।) कुवलयम्। इति हेम-चन्द्रः॥

कुश इ कि द्युतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-अकं-सेट्-इदित्।) पञ्चमस्वरी।

इ कुंशयते। कि कुंशयति कुंशति। इति दुर्गा-दासः॥

कुश य इर् श्लिषि। आलिङ्गने इति यावत्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-सकं-सेट्।) य कुश्यति बाला कान्तम्। इर् अकुशत् अकोशीत्। अकशात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये। इति दुर्गा-दासः॥

कुशं, क्ली पुं, (कु पापं श्यति नाशयति। कु + शो + डः। यद्वा कौ भूमौ शेते राजते शोभते इत्यर्थः।) स्वनामख्यातहृणम्। तत्पर्य्यायः। कुथः २ दर्भः ३ पवित्रम् ४। इत्यमरः।२।४।१६६॥ याज्ञिकः ५ कुशगर्भः ६ वर्हिः ७ कुतुपः ८। इति शब्दरत्नावली॥ अपि च।

"कुशो दर्भस्तथा वर्हिः सूच्यग्रो यज्ञभूषणः। ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात् क्षुरपत्रस्तथैव च" ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—

"वर्हिष्मती नाम पुरी सर्व्वसम्पत्समन्विता। न्यपतन् यत्र रोमाणि यज्ञस्याङ्गं विधुन्वतः॥ कुशाः काशास्त एवासन् शश्वद्धरितवर्च्चसः। ऋषयो यैः पराभाव्य यज्ञघ्नान् यज्ञमीजिरे" ॥ इति श्रीभागवतम्॥ अस्य गुणाः।

"दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरं तुवरं हिमम्। मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णावस्तिरुक्प्रदरास्रजित्" ॥ इति भावप्रकाशः॥ * ॥ तस्य धारणविधिस्तत्-प्रतिनिषिद्धश्च यथा,—

"पूजाकाले सर्व्वदैव कुशहस्तो भवेच्छुचिः। तर्ज्जन्या रजतं धार्य्यं स्वर्णं धार्य्यमनामया॥ कुशकार्य्यकरं यस्मान्न तु वन्याः कुशाः कुशाः। कुशेन रहिता पूजा विफला कथिता मया॥ नान्यस्य रजतं स्वर्णं धार्य्यं हि निजमङ्गले" ॥ इति वरदातन्त्रे १ पटलः॥ * ॥ सधवायास्तत्स्पर्शनिषेधो यथा,— "न स्पृशेत्तिलदर्भांश्च सधवा तु कदाचन" ॥ इति हलायुधकृतब्राह्मणसर्व्वस्वम्॥ अन्यत् दर्भ-शब्दे द्रष्टव्यम्॥

कुशं, क्ली, (कौ पृथिव्यां भूमौ शेते। भूलग्नत्वात् तथात्वम्।) जलम्। इति मेदिनी॥

कुशः, पुं, (कु पापं श्यति नाशयति विहितराजधर्म्मा-नुष्ठानेन। कु + शो + डः। अपरा व्युत्पत्तिर्यथा यथा, रामायणे।

"यस्तयोः पूर्व्वजो जातः स कुशैर्मन्त्रसत्कृतैः। निर्म्मार्ज्जनीयस्तु तदा कुश इत्यस्य नाम तत्" ॥) रामसुतः। (यथा, रघुः १६। ७२।

"यत् कुम्भयोनेरधिगम्य रामः
कुशाय राज्येन समं दिदेश।
तदस्य जैत्राभरणं विहर्त्तु-
रज्ञातपातं सलिले ममज्ज" ॥)

योक्त्रम्। इति मेदिनी। पुराणोक्तसप्तद्वीपेषु द्वीपभेदः। स तु घृतसमुद्रेणावृतः। तत्र देव-निर्म्मितोऽग्नितुल्यः कुशस्तम्बोऽस्ति। (अतः कुश-द्वीप इति संज्ञया विख्यातः।) तदधिपः प्रिय-व्रतराजपुत्त्रो हिरण्यरेताः तद्द्वीपं विभज्य सप्त-

पुत्रेभ्यो दत्तवान्। तेषां नामानि यथा। वसुः १ वसुदानः २ दृढरुचिः ३ नाभिगुप्तः ४ सत्यव्रतः ५ विप्रनामा ६ देवनामा ७। एषां वर्षेषु सप्त सीमागिरयः। यथा। बभ्रुः १ चतुःशृङ्गः २ कपिलः ३ चित्रकूटः ४ देवानीकः ५ ऊर्द्ध्वरोमा ६ द्रविणः ७। सप्त नद्यश्च यथा। रसकुल्या १ मित्रविन्दा २ श्रुतविन्दा ३ देवगर्भा ४ घृतच्युता ५ मधुः ६ माला ७। तत्र स्थिताः कुशलकोविदाभियुक्तकुलकसंज्ञाः क्रमेण ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः भगवन्तमग्निरूपिणं आसां नदीनां पयोभिर्यजन्ते। इति श्रीभागवतम्॥ (विष्णुपुराणे तु एतद्द्वीपाधिपतेस्तत्पुत्राणां गिरीणां नदीनाञ्च नामान्तराणि दृश्यन्ते। यथा २। ४। ३६—४४।

"ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे सप्त पुत्त्राः शृणुष्व तान्।
उद्भिदो वेणुमांश्चैव वैरथो लम्बनो धृतिः॥
प्रभाकरोऽथ कपिलस्तन्नामा वर्षपद्धतिः। •
तस्मिन् वसन्ति मनुजाः सह दैतेयदानवैः॥
तथैव देवगन्धर्व्वयक्षकिम्पुरुषादयः।
वर्णास्तत्रापि चत्वारो निजानुष्ठानतत्पराः॥
दमिनः शुष्मिणः स्नेहा मन्देहाश्च महामुने!।
ब्राह्मणाः क्षत्त्रिया वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः॥
यथोक्तकर्म्मकर्तृत्वात् स्वाधिकारक्षयाय ते।
तत्रैव तं कुशद्वीपे ब्रह्मरूपं जनार्द्दनम्॥
यजन्तः क्षपयन्त्युग्रमधिकारं फलप्रदम्।
विद्रुमो हेमशैलश्च द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा॥
कुशेशयो हरिश्चैव सप्तमो मन्दराचलः।
वर्षाचलास्तु तत्रैते सप्तद्वीपे महामुने!॥
नद्यस्तु सप्त तासान्तु शृणु नामान्यनुक्रमात्।
धूतपापा शिवा चैव पवित्रा सम्मतिस्तथा॥
विद्युदम्भा मही चान्या सर्व्वपापहरास्त्विमाः।
अन्याः सहस्रशस्तत्र क्षुद्रनद्यस्तथाचलाः॥
कुशद्वीपे कुशस्तम्बः संज्ञया तस्य तत् स्मृतः।
तत्प्रमाणेन स द्वीपो घृतोदेन समावृतः"॥)

कुशः, त्रि, (कु कुत्सिते कर्म्मणि शेते अवतिष्ठते। कु + शी + कः।) पापिष्ठः॥ (कुत्सिते मदशय्यायां शेते इति।) मत्तः। इति मेदिनी॥

कुशण्डिका, स्त्री, (कुशैः कण्डिका इव। कुशकण्डिका पृषोदरात् कस्य लोपः।) सर्व्वहोमार्थाग्निसंस्कारकक्रिया। तत्र सर्व्वेषामाकृतियुक्तकर्म्मणां कुशण्डिकासंस्कृताग्निसाध्यत्वात् सैव प्रथममभिधीयते। तत्र हस्तप्रमाणं चतुरस्रं स्थण्डिलं शर्कराङ्गाराऽस्थिकेशतुषादिरहितं पूर्व्वोत्तरप्लवं समं वा छायामण्डपसहितं गोमयेनोपलिप्य स्नातः शुचिराचान्तः प्राङ्मुखः कुशसहितासनोपविष्टः कर्त्ता उत्तरस्यां दिश्यभ्युक्षणार्थं कुशकुसुमसहितजलपात्रं निधाय दक्षिणं जानु भूमौ पातयित्वा उत्तराग्रकुशोपरि सव्यहस्तप्रादेशमुत्तानं वह्निस्थापनपर्य्यन्तं भूमौ निधाय दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठगृहीतकुशमूलेन स्थण्डिलदक्षिणप्रान्ते द्वादशाङ्गुलप्रमाणां प्राङ्मुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं पृथ्वीदेवताका पीतवर्णा इति ध्यायेत्। तन्मूलतः प्रभृत्येकविंशत्यङ्गुलप्रमाणां उत्तराभिमुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं अग्निदेवताका लोहितवर्णा इति ध्यायेत्। ततः प्रथमरेखायाः उत्तरतः सप्ताङ्गुलान्तरितां प्रादेशप्रमाणां पूर्व्वाभिमुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं प्रजापतिदेवताका कृष्णवर्णा इति ध्यायेत्। ततः सप्ताङ्गुलान्तरितां प्रादेशप्रमाणां पूर्व्वाभिमुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं इन्द्रदेवताका नीलवर्णा इति ध्यायेत्। ततोऽपि सप्ताङ्गुलान्तरितां प्रादेशप्रमाणां पूर्व्वाभिमुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं सोमदेवताका शुक्लवर्णा इति ध्यायेत्। ततः क्रमेण दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठानामिकाभ्यां रेखास्थूलकरं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दोऽग्निर्द्देवता रेखास्थूलकरनिरसने विनियोगः। ॐ निरस्तः परावसुरित्यैशान्यां दिशि अरत्निमात्रान्तरिते देशे प्रक्षिपेत्। ततः पूर्व्वस्थापितजलेन रेखाभ्युक्षणं कृत्वा दक्षिणदिक्स्थकांस्यपात्रस्थाग्नेर्नववशराकस्थाग्नेर्व्वा ज्वलदिन्धनं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्निर्द्देवताग्निसंस्कारे विनियोगः। ॐ क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरं यमराज्यं गच्छतु रिप्रवाहः। अनेन दक्षिणपश्चिमकोणे प्रक्षिपेत्। ततोऽपरमग्निं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिर्व्वृहतीच्छन्दः प्रजापतिर्द्देवता अग्निस्थापने विनियोगः। ॐ भूर्भुवः स्वरोम्। इत्यनेनाग्निमात्माभिमुखं तृतीयरेखोपरि स्थापयेत् ततो वामहस्तमुत्तोल्याञ्जलिं बद्धा पठेत्। प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दोऽग्निर्द्देवताग्निस्थापने विनियोगः। ॐ इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन्॥ ततोऽग्ने! त्वं विश्वरूपनामासि इति नाम कृत्वा ध्यात्वाऽऽवाह्य विश्वरूपनाम्ने अग्नये नमः इति पाद्यादिनाभ्यर्च्य। ॐ सर्व्वतः पाणिपादान्तः सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुखः। विश्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्व्वकर्म्मसु॥ इति पठेत्॥ ततः प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमग्नौ कृत्वा ब्रह्मस्थापनं कुर्य्यात्। समाग्रपञ्चाशत्कुशपत्ररचितं द्विर्द्दक्षिणावर्त्तमूर्द्धमुखं दर्भवटुं अधीतवेदं ब्राह्मणं वा छत्रमुत्तरासङ्गं वा कमण्डलुं वा ब्रह्मत्वेन परिकल्प्य धारासहितमुदकपात्रं गृहीत्वा अग्नेरुत्तरतः प्रभृति दक्षिणावर्त्तेन दक्षिणदेशं गत्वा अरत्निमात्रान्तरिते देशे पूर्व्वाभिमुखीं वारिधारां दत्त्वा तदुपरि प्रागग्रान् कुशानास्तीर्य्य पश्चिमाभिमुखोऽनुपविष्टस्तिष्ठेत्। वामहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यामास्तीर्णकुशपत्रमेकं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्द्देवता तृणनिरसने विनियोगः। ॐ निरस्तः परावसुरित्यनेन दक्षिणपश्चिमकोणे प्रक्षिपेत्। ततोऽप उपस्पृश्य दक्षिणपादेन सव्यपादमवष्टभ्य उत्तराभिमुखीभूय आस्तीर्णकुशानद्भिरभ्युक्ष्य प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दः अग्निर्द्देवता ब्रह्मोपवेशने विनियोगः। ॐ आवसोः सदने सीद इति। ब्राह्मणब्रह्मपक्षे तु ब्राह्मण एव सीदामीति ब्रूयात्। अनेन कुशोपरि पूर्व्वाग्रं कुशब्राह्मणां ब्राह्मणब्रह्मपक्षे तु उत्तराभिमुखं स्थापयित्वा तदुपरि कुशान् दत्त्वा अद्भिरभ्यर्च्य कुशकुसुमैरर्च्चयेत्। ततस्तेनैव यथा प्रत्याहृतासने पूर्व्वाभिमुख उपविष्टो भूमिजपादिकं कुर्य्यात्। यदि तु ब्रह्मत्वेनारोपितो ब्राह्मणः अयज्ञीयवाचं वदेत् तदा इमं मन्त्रं जपेत्। प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीच्छन्दो विष्णुर्द्देवता अयज्ञीयवाग्वचननिमित्तजपे विनियोगः। ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं समूढमस्य पांसुले। इति जपेत्। कुशादिब्रह्मपक्षे तु कर्म्मकर्तुरेव कृताकृतावेक्षणादिब्रह्मकार्य्यकर्तृत्वादयज्ञीयवाग्वचननिमित्तं स एव जपेत्। यदि प्रकृते कर्म्मणि चरुहोमोऽस्ति तदा अस्मिन्नेव समये चरुं श्रपयित्वा तदुपरि घृतं दत्त्वा अग्नेरुत्तरतः कुशोपरि संस्थाप्य भूमिजपादिकं कुर्य्यात्। दक्षिणजानु भूमौ पातयित्वा दक्षिणहस्तोपरिभावेन अधोमुखौ हस्तौ भूमौ निधाय। परमेष्ठी ऋषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्द्देवता भूमिजपे विनियोगः। ॐ इदं भूमेर्भजामह इदं भद्रं सुमङ्गलम्। परासपत्नान् बाधस्वान्येषां विन्दते धनम्। इति जप्त्वा रात्रौ चेत् कर्म्म तदा धनमितिस्थाने वस्विति प्रयोक्तव्यम्। ततो दक्षिणहस्तेन कुशान् गृहीत्वा अग्नेरुत्तरतः प्रभृति दक्षिणावर्त्तेन तृणादिकमनेन मन्त्रेण परिशोधयेत्। त्रयाणां मन्त्राणामृष्यादयः साधारणाः। कौत्सऋषिर्जगतीच्छन्दोऽग्निर्द्देवता पृष्ठस्य षड़हस्य षष्ठेऽहन्यग्निमारुते शस्ते परिसमूहने विनियोगः। ॐ इमं स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव सम्महे मा मनीषया भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयन्तव। ॐ भरामेध्मं कृणवामा हवींषि ते चितयन्तः पर्व्वणा पर्व्वणा वयम्। जीवातवे प्रतरां साधया धियोऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयन्तव। ॐ शकेम त्वा समिधं साधया धियस्ते देवा हविरदन्त्याहुतं त्वमादित्यानावह तान् ह्युश्मस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयन्तव। ततस्तान् कुशान् ऐशान्यां दिशि प्रक्षिपेत्। ततोऽग्नेः पूर्व्वतः उत्तरान्ताद्दक्षिणान्तं यावत् उपमूललूनान् एकपत्रीकृतान् कुशान् अग्रेण मूलमाच्छादयन् वारत्रयमास्तरेत्। एवं दक्षिणस्यां पूर्व्वान्तात् पश्चिमान्तं यावत्। प्रतीच्याञ्च दक्षिणादुत्तरान्तं यावत्। एवमुत्तरस्यां पश्चिमान्तात् पूर्व्वान्तं यावत् क्रमेणास्तरेत्। ततो घृताक्तस्वस्तिकान् दशदिक्षु पूर्व्वादिक्रमेण दद्यात्। ॐ इन्द्राय लोकपालाय स्वाहा। एवं अग्नये इत्यादि। ततः प्रादेशद्वयप्रमाणां धवखदिरपलाशोडुम्बराणामन्यतमस्य विंशतिकाष्ठिकां मध्ये घृतस्रुवं दत्त्वा प्रजापतिं मनसा ध्यात्वा तूष्णीमग्नौ जुहुयात्। ततः स्तरणकुशादेव समाग्रकुशपत्रद्वयं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिः पवित्रे देवते पवित्रच्छेदने विनियोगः। ॐ पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ इति मन्त्रेण प्रादेशप्रमाणं कृत्वा कुशान्तरेण वेष्टयित्वा नखव्यतिरेकेण छित्वा प्रजापतिर्ऋषिः पवित्रे देवते पवित्रमार्ज्जने विनियोगः। ॐ विष्णोर्म्मनसा पूते स्थः इत्यनेनाभ्युक्ष्य ताम्रादिपात्रे पवित्रमुत्तरा

निधाय तत्र होमार्थं घृतं निःक्षिपेत्। ततस्तत्कुशपत्रद्वयमग्रे दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां मूले च वामहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां गृहीत्वा दक्षिणहस्तोपरिभावेनाधोमुखव्यस्तपाणिः प्रजापतिर्ऋषिराज्यं देवता आज्योत्पवने विनियोगः। ॐ देवस्त्वा सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्य्यस्य रश्मिभिः स्वाहा। इत्यनेन कुशपत्रद्वयमध्येन घृतमग्नौ सकृज्जुहुयात्। तूष्णीं वारद्वयम्। ततस्तत्कुशपत्रद्वयमद्भिरभ्युक्ष्याग्नौ निःक्षिपेत्। ततस्त्वाज्यपात्रस्योदकेनानुमार्ज्जनमग्नेरुपरि निधानं उत्तरस्यां दिश्यवतारणं इत्यमेव वारत्रयं संस्कुर्य्यात् इत्याज्यसंस्कारः। ततो धवखदिरपलाशोडुम्बराणामन्यतमस्य अरत्निमात्रं अग्निशाङ्गुष्ठपर्व्वविलं नासारन्ध्रवन्मध्यस्थितमर्य्यादं स्रुवं इत्यमेव वारत्रयं संस्कुर्य्यादिति। स्रुवसंस्कारः। एवं स्रुक्प्रोक्षणादिकं संस्कुर्य्यात्। ततो दक्षिणं जानु भूमौ पातयित्वा उदकाञ्जलिं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिरदितिर्द्देवता उदकाञ्जलिसेके विनियोगः। ॐ अदिते अनुमन्यस्व इत्यनेनाग्नेर्द्दक्षिणतः पश्चिमान्तात् पूर्व्वान्तं यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत्। ततः प्रजापतिर्ऋषिरनुमतिर्द्देवता उदकाञ्जलिसेके विनियोगः। ॐ अनुमते अनुमन्यस्व इत्यनेनाग्नेः पश्चिमतो दक्षिणान्तादुत्तरान्तं यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत्। ततः प्रजापतिर्ऋषिः सरस्वती देवता उदकाञ्जलिसेके विनियोगः। ॐ सरस्वत्यनुमन्यस्व इत्यनेनाग्नेरुत्तरतः पश्चिमान्तात् पूर्व्वान्तं यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत्। ततः प्रजापतिर्ऋषिः सविता देवता अग्निपर्य्युक्षणे विनियोगः। ॐ देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्व्वः केतपूः केतन्नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचन्नः स्वदतु इत्यनेनोदकाञ्जलिना दक्षिणावर्त्तेनाग्निं वेष्टयेत्। ततो दक्षिणं जानूत्थाप्य उपर्य्यधःस्थितदक्षिणवाममुष्टिभ्यां फलपुष्पकुशान् गृहीत्वा विरूपाक्षजपं कुर्य्यात्। परमेष्ठी ऋषी रुद्ररूपोऽग्निर्द्देवता विरूपाक्षजपे विनियोगः। ॐ भूर्भुवः स्वरोम् महान्तमात्मानं प्रपद्ये विरूपाक्षोऽसि दन्ताञ्जिस्तस्य ते शय्या पर्णे गृहा अन्तरीक्षे विमितं हिरण्मयं तद्देवानां हृदयान्ययस्मये कुम्भेऽन्तः सन्निहितानि तानि बलभृच्च बलसाच्च रक्षतोऽप्रमणी अनिमिषतः सत्यं यत्ते द्वादशपुत्रास्ते त्वा संवत्सरे संवत्सरे कामप्रेण यज्ञेन याजयित्वा पुनर्ब्रह्मचर्य्यमुपयन्ति त्वं देवेषु ब्राह्मणोऽस्म्यहं मनुष्येषु ब्राह्मणो वै ब्राह्मणमुपधावत्युपधावामि जपन्तं मा मा प्रतिजापीर्जुह्वन्तं मा मा प्रतिहौषीः कुर्व्वन्तं मा मा प्रतिकार्षीस्त्वां प्रपद्ये त्वया प्रसूत इदं कर्म्म करिष्यामि तन्मे राध्यतां तन्मे समृध्यतां तन्म उपपद्यतां समुद्रो मा विश्वव्यचा ब्रह्माऽनुजानातु तुथो मा विश्ववेदा ब्रह्मणः पुत्रोऽनुजानातु श्वात्रो मा प्रचेता मैत्रावरुणोऽनुजानातु तस्मै विरूपाक्षाय दन्ताञ्जये समुद्राय विश्वव्यचसे तुथाय विश्ववेदसे श्वात्राय प्रचेतसे सहस्राक्षाय ब्रह्मणः पुत्राय नमः। इति जपित्वा गृहीतकुशान् प्रागुदीच्यां दिशि क्षिपेत्। फलपुष्पे ब्रह्मणे निवेदयेत् ॥ * ॥ अथ काम्यकर्म्मार्थं कुशण्डिका तदा प्राणान् संयम्य प्रथमं पुटाञ्जलिः। ॐ तपश्च तेजश्च श्रद्धा च ह्रीश्च सत्यञ्चाक्रोधश्च त्यागश्च धृतिश्च धर्म्मश्च सत्वञ्च वाक् च मनश्चात्मा च ब्रह्म च तानि प्रपद्ये तानि मामवन्तु। इति जपित्वा पश्चात् विरूपाक्षजपं कुर्य्यात्। इति सामवेदिनां सर्व्वसाधारणी कुशण्डिका समाप्ता। इति भवदेवभट्टः ॥ * ॥ अन्यत् रघुनन्दनभट्टाचार्य्यकृतसंस्कारतत्त्वे द्रष्टव्यम् ॥ यजुर्व्वेदिनां कुशण्डिका पशुपतिकृतदशकर्म्मपद्धतौ ऋग्वेदिनां कुशण्डिका कालेशिकृतदशकर्म्मपद्धतौ च द्रष्टव्या ॥ * ॥ * ॥ अथ कुशण्डिकानन्तरं प्रकृतं कर्म्म कर्त्तव्यम्। तत्र प्रथमं प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा महाव्याहृतिहोमं कुर्य्यात्। प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीच्छन्दोऽग्निर्द्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ॐ भूः स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिरुष्णिक्छन्दो वायुर्द्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ॐ भुवः स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दः सूर्य्यो देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ॐ स्वः स्वाहा। इति स्रुवेणाज्याहुतित्रयन्दद्यात्। यदि प्रकृते कर्म्मणि चरुहोमोऽस्ति तदा आज्यतन्त्रोपक्रमविहितत्वात् महाव्याहृतिहोमस्य प्रथमं महाव्याहृतिहोमो न कर्त्तव्योऽन्ते तु कर्त्तव्य एव विहितत्वात्। ततः प्रकृतं कर्म्म समाप्य पुनर्महाव्याहृतिहोमं कृत्वा प्रादेशप्रमाणां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा शाट्यायनहोमादिवामदेव्यगानान्तं उदीच्यं साधारणं कर्म्म करणीयम्। तदभिधीयते। तत्र प्रथमं ॐ अद्येत्यादि अत्रामुककर्म्मणि यत्किञ्चिद्वैगुण्यं जातं तद्दोषप्रशमनाय शाट्यायनहोममहं कुर्व्वीय इति सङ्कल्पं कृत्वा अग्ने त्वं विधुनामासि इति नाम कृत्वा संपूज्य पुनर्घृताक्तां प्रादेशप्रमाणां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा महाव्याहृतिहोमञ्च पूर्व्ववत् कृत्वा प्रायश्चित्तहोमं कुर्य्यात्। प्रजापतिर्ऋषिरग्निर्द्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ पाहि नोऽग्न एनसे स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिर्विश्वेदेवा देवताः प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ पाहि नो विश्ववेदसे स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिर्विभावसुर्द्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ यज्ञं पाहि विभावसो स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिः शतक्रतुर्द्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ सर्व्वं पाहि शतक्रतो स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्द्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ पाहि नो अग्न एकया पाह्युत द्वितीयया पाहि गीर्भिस्तिसृभिरूर्जाम्पते पाहि चतसृभिर्वसो स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीच्छन्दोऽग्निर्द्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ पुनरूर्ज्जा निवर्त्तस्व पुनरग्न इषायुषा पुनर्नः पाह्यंहसः स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीच्छन्दोऽग्निर्द्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ सहरूर्ज्जा निवर्त्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया विश्वप्स्न्या विश्वतः परि स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्द्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ आज्ञातयदनाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथः अग्ने तदस्य कल्पय त्वं हि वेत्थ यथायथं स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिः पङ्क्तिश्छन्दः प्रजापतिर्द्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परिता बभूव। यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नोऽस्तु वयं स्याम पतयो रयीणां स्वाहा। ततः पूर्व्ववदेव महाव्याहृतिहोमः समित्प्रक्षेपश्च। प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीच्छन्दोऽग्निर्द्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ॐ भूः स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिरुष्णिक्छन्दो वायुर्द्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ॐ भुवः स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दः सूर्य्यो देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः ॐ स्वः स्वाहा ॥ * ॥

ततो नवग्रहहोमः। ॐ आकृष्णेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्त्यञ्च हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् स्वाहा। ॐ आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोमवृष्ण्यं भवा वाजस्य सङ्गथे स्वाहा। ॐ अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत् पतिः पृथिव्या अयं अपां रेतांसि जिन्वति स्वाहा। ॐ अग्ने विवस्वदुषसश्चित्रं राधोऽमर्त्य आदाशुषे जातवेदो वहा त्वमद्याँ देवाँ उषर्बुधः स्वाहा। ॐ बृहस्पते परिदीया रथेन रक्षोहाऽमित्राँ अपबाधमानः प्रभञ्जन्त्सेनाः प्रमृणो युधा जयन्नस्माकमेध्यविता रथानां स्वाहा। ॐ शुक्रन्तेऽन्यद्यजतन्तेऽन्यद्विषुरूपेऽहनी द्यौरिवासि। विश्वा हि माया अवसि स्वधावन् भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु स्वाहा। ॐ शन्नो देवी रभीष्टये शन्नो भवन्तु पीतये। शंयोरभिस्रवन्तु नः स्वाहा। ॐ कयानश्चित्र आभुवदूती सदावृधः सखा कया शचिष्ठया वृता स्वाहा। ॐ केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्य्या अपेशसे समुषद्भिरजायथाः स्वाहा ॥*॥ ततः इन्द्राद्यष्टलोकपालहोमं प्रत्यक्षदेवताहोमञ्च कृत्वा घृताक्तां प्रादेशप्रमाणां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा उदकाञ्जलिसेकं कुर्य्यात्। प्रजापतिर्ऋषिः सविता देवताग्निपर्य्युक्षणे विनियोगः। ॐ देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्व्वः केतपूः केतन्नः पुनातु वाचस्पतिर्व्वाचन्नः स्वदतु। अनेनोदकाञ्जलिना दक्षिणावर्त्तेनाग्निं वेष्टयेत्। प्रजापतिर्ऋषिरदितिर्द्देवता उदकाञ्जलिसेके विनियोगः। ॐ अदितेऽन्वमंस्थाः अनेनाग्नेर्द्दक्षिणतः पश्चिमान्तात् पूर्व्वान्तं यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत्। प्रजापतिर्ऋषिरनुमतिर्द्देवता उदकाञ्जलिसेके विनियोगः। ॐ अनुमतेऽन्वमंस्थाः अनेनाग्नेः पश्चिमतो दक्षिणान्तादुत्तरान्तं यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत्। प्रजापतिर्ऋषिः सरस्वती देवता उदकाञ्जलिसेके विनियोगः। ॐ सरस्वत्यन्वमंस्थाः। अनेनाग्नेरुत्तरतः पश्चिमान्तात् पूर्व्वान्तं यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत्। तत उत्तानहस्तद्वयेन कतिपयास्तरणा-

कुशान् गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिर्व्वायो देवता दर्भ-ग्रहणाभ्युक्षणे विनियोगः। ॐ अर्क्कं रिप्रा गायत्रस्तु वयः। अनेनाग्रमध्यमूलानि घृतेनाभ्यनक्ति वार-त्रयं मन्त्रश्च वारत्रयमेव पठनीयः। ततस्तान् कुशानद्भिरभ्युक्ष्य प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दो रुद्र-रूपोऽग्निर्देवता दर्भजुटिकाहोमे विनियोगः। ॐ यः पशूनामधिपती रुद्रस्तन्तिचरो वृषा। पशूनस्माकं मा हिंसीरेतदस्तु हुतन्तव स्वाहा। अनेनाग्नौ क्षिपेत्। तत अग्ने त्वं मृडनामासीति नाम कृत्वा गन्धमाल्यवस्त्रताम्बूलैरभिनभ्यर्च्च्य प्रजापतिर्ऋषिर्व्विराट्छन्द इन्द्रो देवता पूर्णाहुत्या-मस्य यजनीयप्रयोगे विनियोगः। ॐ पूर्णाहोमं यशसे जुहोमि योऽस्मै जुहोति वरमस्मै ददाति वरं वृणे यशसा भामि लोके स्वाहा। अनेन पूर्णाहुतिं दद्यात्। ततो ब्रह्मणे पूर्णपात्रादि दक्षिणां दत्त्वा होमदक्षिणां कुर्य्यात्। ततः प्रद-क्षिणेन दक्षिणां देशं गत्वा ब्रह्मण्यग्निं मुक्त्वा प्रत्या-गत्यासने पुनरुपविश्य कुशकुसुमसहितजलपात्रे हस्तं निधाय महावामदेव्य ऋषिर्व्विराड्गाय-त्रीच्छन्द इन्द्रो देवता शान्तिकर्म्मणि जपे विनि-योगः। ॐ कया न श्चित्र आभुवदूती सदा वृधः सखा कया सचीष्ठया वृता। ॐ कस्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्धसः दृढाचिदारुजे वसु। ॐ अभीषुणः सखीनामविता जरितॄणां शतम्भवास्यूतये। ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्ट-नेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु। "एता ऋचो गीत्वा शान्तिं कुर्य्यात्। गानाशक्तौ एता एव ऋचस्त्रिरावृत्त्या पठेदिति। ततो दक्षिणां दत्त्वा अच्छिद्रावधारणं कुर्य्यात्। इति सर्व्वकर्म्मसा-धारणमुदीच्यं कर्म्म समाप्तम्॥

कुशपः, पुं, (कुश् य संश्लेषे + बाहुलकात् कपन्।) पानपात्रम्। इत्युणादिकोषः॥

कुशपुष्पं, क्ली, (कुशाकारं पुष्पमस्य।) ग्रन्थिपर्णम्। इति रत्नमाला॥ गाँठियाला इति भाषा॥

कुशलं, क्ली, (कुश् + वृषादित्वात् कलन्। यद्वा कुं पापं तस्मात् शलति गच्छति पृथक् प्राप्नोतीत्यर्थः। कु + शल् + अच्।) कल्याणम्। (यथा, रघुः १।५८।
"प्रपच्छ कुशलं राज्ये राज्याश्रममुनिं मुनिः"॥*॥
समागमे विहिते अभिवादकमवरवयस्कं स-मानवयस्कमनभिवादकमपि ब्राह्मणं कुशलमिति शब्दविशेषोच्चारणेनैव कल्याणप्रश्नं पृच्छेत्। य-दुक्तं मनौ २।१२७।
"ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम्।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च"॥)
पर्य्यायः। पुण्यम्। (तद्वति, त्रि।
यथा, गीतायाम् १८।१०।
"नद्वेष्ट्यकुशलं कर्म्म कुशले नानुषज्जते"॥
कौ पृथिव्यां शलति श्लाघां प्राप्नोतीति। शल + अच्।) शिक्षिते, त्रि। इत्यमरः। ३।१। २०३॥ (यथा, मनुः ८।१५७।
"समुद्रयानकुशला देशकालार्थदर्शिनः।

ल्पयन्ति तु यां वृद्धिं सा तत्राधिगमं प्रति"॥
कुशं लाति गृह्णाति। कुश + ला + कः। कुश-ग्राहकः। इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः॥)

कुशलवौ, पुं, (पुल्लवलोरिव एकशेषाभावात् तयोरेव बोधकत्वम् द्वन्द्वसमासे तु कुशश्च लवश्च तौ कुशी-लवौ मिथावरुणाविवाग्निदिवत्ज्ञेयम्।) एकयोन्यौ रामपुत्रौ। इति हेमचन्द्रः॥ तयोर्नामकारणं यथा,—
"यस्तयोः प्रथमं जातः स कुशैर्म्मन्त्रसंस्कृतैः।
निर्म्मार्ज्जनीयो नाम्ना हि भविता कुश इत्यसौ॥
यश्चावरज एवासील्लवणेन समाहितः।
निर्म्मार्ज्जनीयो वृद्धाभिर्नाम्ना स भविता लवः॥
एवं कुशलवौ नाम्ना यमौ तौ सम्बभूवतुः।
भगवत्कृतनामानौ सुखिनावक्षयौ च तौ"॥
इति रामायणम्।

कुशलप्रश्नः, पुं, (कुशलः शुभः प्रश्नः।) कुशलजिज्ञासा। तत्पर्य्यायः। कौशली २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुशली, स्त्री, (कुश इव लीयते। ली + डः गौरादि-त्वात् ङीष्।) अश्मन्तकवृक्षः। क्षुद्राम्लिका। इति वैद्यकम्॥

कुशली, [न्] त्रि, (कुशलं अस्त्यस्य। कुशल + इनिः।) मङ्गलान्वितः। (यथा, रघौ ५।४।
"अप्यग्रणीर्मन्त्रकृतामृषीणां
कुशाग्रबुद्धे! कुशली गुरुस्ते"॥)

कुशस्थलं, क्ली, (कुशप्रधानं स्थलम्।) कान्यकुब्ज-देशः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, वेणीसंहारे।
"कुशस्थलं वृकस्थलं माकन्दं वारणावतम्।
देहि मे चतुरो ग्रामान् कञ्चिदेकञ्च पञ्चमम्"॥)

कुशस्थली, स्त्री, (कुशस्थल + स्त्रियां ङीष्।) द्वा-रिका। इति जटाधरः॥ (यथा,—महाभारते २। मन्त्रणापर्व्वणि १४। ४९।
"इति सञ्चिन्त्य सर्व्वे स्म प्रतीचीं दिशमाश्रिताः।
कुशस्थलीं पुरीं रम्यां रैवतेनोपशोभिताम्"॥
पूर्व्वेषा तु पुरा रेवतनाम्ना केनचित् नरपतिना निर्म्मिता कालवशात् राक्षसैरुत्सादिता आपदा-श्रयीभूताऽऽसीत् ततो देवप्रमुखैर्यादवैः संस्कृता सती तेषामेव वासभूमिरासीत्॥)

कुशा, स्त्री, (कुश् य संश्लेषे + कः टाप् च।) रज्जुः। इति मेदिनी। मधुकर्कटिका। इति शब्द-चन्द्रिका॥ वल्गा। इति हेमचन्द्रः॥ (छन्दोगाः सोमीयागगणार्थानौदुम्बरान् शङ्कून् कुशा इति व्यवहरन्ति॥ इति चिन्तामणिः॥)

कुशाकारः, पुं, (कुशैराकीर्य्यते समन्तात् अग्नेय मूलाच्छादनेन वेष्ट्यतेऽत्र। आ + कॄ + अधिक-रणे अप्। कुशकण्डिकासमये कुशैर्वेष्टनात् तथा-त्वम्।) अग्निः। इति शब्दमाला॥ (कुशां रज्जुं करोतीति व्युत्पत्त्या रज्जुकारकः॥)

कुशाक्षः, पुं, (कुश इव सूक्ष्मं सुन्दरमित्यर्थः अक्षि यस्य। समासे अच्।) वानरः। इति शब्दमाला॥

कुशाग्रीयमतिः, त्रि, (कुशाग्रीया कुशाग्रमग्रवत् सूक्ष्मा मतिर्यस्य।) तीक्ष्णबुद्धिः। (यदुक्तं शिष्टैः।
"अहश्च भाष्यकारश्च कुशाग्रीयधियावुभौ।

नैव शब्दाम्बुधेः पारं किमन्ये जडबुद्धयः"॥)
तत्पर्य्यायः। सूक्ष्मदर्शी २ तत्त्वावबोधः ३ प्रज्ञा-मतिः ४। इति हेमचन्द्रः॥ सूक्ष्मायां बुद्धौ धारयन्ती स्त्री॥

कुशारणिः, पुं, (कुशं शापप्रदानार्थं अरणिः अरणि-र्यस्य।) दुर्व्वासाः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुशाल्मलिः, पुं, (कुत्सितः शाल्मलिः।) रोहि-तकः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुशिंशपा, स्त्री, (कुत्सिता शिंशपा।) कपिल-शपा। इति राजनिर्घण्टः॥

कुशिकः, पुं, (कुशः कुशसंज्ञको महीपालो जनक-त्वेनास्त्यस्य। कुश + ठन्।) स्वनामख्यातनृपविशेषः (स तु विश्वामित्रपितामहः गाधेः पिता। अस्य विवरणान्तु महाभारते १३। भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे ५२ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम्॥) फालः। सर्ज्जवृक्षः विभीतकवृक्षः। इति हेमचन्द्रः॥ अश्वकर्णवृक्षः इति राजनिर्घण्टः॥ तैलशेषः। इति विश्व-केकरे त्रि। इति शब्दमाला॥

कुशितं, त्रि, (कुश् + इतच्। यद्वा कुशसंश्लेषे + इट् च।) जलमिश्रितम्। इत्युणादिकोषः।

कुशी, स्त्री, (कुश + अयोविकारार्थे "जानपदेति ४।१।४२। इति ङीष्।) फालः। इति मेदिनी॥

कुशी, [न्] पुं, (कुशाः सन्त्यस्य। समाधियोगार्थ-अङ्केषु कुशोत्पत्तेस्तथात्वम्।) वाल्मीकिमुनिः। इति हेमचन्द्रः॥ (कुशविशिष्टे, त्रि। यथा, महा-भारते १३। मेघवाहनोपाख्याने १४। ३७४।
"दिनेऽष्टमे तु विप्रेण दीक्षितोऽहं यथाविधि।
दण्डी मुण्डी कुशी चीरी घृताक्तो मेखलीकृतः"॥

कुशीदं, क्ली, (कुसीद + पृषोदरात् सस्य शत्वम्) वृद्धिजीविका। इत्यमरटीकायां भरतः। रक्त-चन्दनम्। इति मुण्डमालातन्त्रम्॥

कुशीलवः, पुं, (कुत्सितं शीलं अस्य इति कुशील-कुत्सितेतिसमासः अन्यत्रापि दृश्यते इति वः। यद्वा कुशीलं वाति गच्छति प्राप्नोतीति यावत्। वा + कः।) चारणः। इत्यमरः। २। १०।१२॥ नटविशेषः। कथकादिः। इत्यन्ये। देशान्तरे कीर्त्तिं प्रचारयति यो नटः।" इत्यन्ये। इति भरतः॥ (एते हि अपाङ्क्तेया हव्यकव्ययोर्वर्ज्ज्याः यथा, मनुः ३।१५५।
"कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च"।
कुशीलवशब्दार्थं नाट्यशास्त्रप्रचारकत्वात् वाल्मी-किमुनिः॥)

कुशीलवौ, पुं, (कुशश्च लवश्च तौ कुशीलवौ।) एक-योन्यौ रामपुत्रौ। इति हेमचन्द्रः॥
(यथा, रामायणे ७। १०७ सर्ग।
"अभिषिच्य महात्मानावुभौ रामः कुशीलवौ"

कुशीवशः, पुं, (कुशीव कुशवान् सन् शेते समा-धावतिष्ठते इति। शी + ड।) वाल्मीकिमुनिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुशूलः, पुं, (कुसूल + पृषोदरात् शत्वम्।) तुषानलः। इति जटाधरः॥ धान्यागारम्। तत्पर्य्यायः। कोष्ठकः २। इति हेमचन्द्रः॥ ब्रीह्यागारम्।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः ४ । ७ ।
"कुशूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा ।
त्र्यहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा" ॥)

कुशेशयं, क्ली, (कुशे जले शेते । कुश + शी + अच् ।
अलुक् समासः ।) पद्मम् । (यथा, रघुः ६ । १८ ।
"कुशेशयाताम्रतलेन कश्चित् करेण रेखाध्वजला-
ञ्छनेन" ॥) सारसपक्षी । इत्यमरः । १ । १० । ४० ॥

कुशेशयः, पुं, (कुशेशयं पद्ममिव आकृतिर्विद्यतेऽस्य ।
अर्श आद्यच् ।) कर्णिकारवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कुशद्वीपस्थपर्व्वतविशेषः । इति विष्णुपुराणे ।
२ । ४ । ३६ ॥)

कुष, ग निष्कर्षे । इति कविकल्पद्रुमः । (क्र्यां-
परं-सकं-सेट् ।) ग कुष्णाति चुकोष । निष्कर्ष
इहान्तःपरिच्छेदः । तुन्दैरवकुष्णातीति वोपदेवः ॥
निष्कर्षोऽन्तःप्रकाशनमिति गोविन्दभट्टः ॥ "ततो-
ऽकुष्णाद्दशग्रीवः कुड्यः प्राणान् वनौकसाम्" । इति
भट्टौ अनेकार्थत्वान्निष्कोशनार्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुषलः, त्रि, (कुष् + बाहुलकात् कलच् ।) कुशलः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कुषाकुः, पुं, (कुष + "कठिकुषिभ्यां काकुः" । उणां
३ । ७७ । इति काकुः ।) कपिः । अग्निः । अर्कः ।
परोत्तापिनि, त्रि । इति मेदिनी ॥

कुषितः, त्रि, (कुष् निष्कर्षे + क्तः ।) जलमिश्रितः ।
इत्युणादिकोषः ॥

कुषीदं, क्ली, (कुसीद + पृषोदरात् षत्वम् ।) कुसी-
दम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कुष्ठं, क्ली, (कुष्णाति रोगम् । कुष + "हनि कुषीति" ।
उणां २ । २ । इति क्थन् ।) विषभेदः । इति
हेमचन्द्रः ॥ औषधविशेषः । कुड़ इति भाषा ।
तत्पर्य्यायः । व्याधिः २ पारिभव्यम् ३ वाप्यम् ४
पाकलम् ५ उत्पलम् ६ । इत्यमरः । २ । ४ ।
१२६ ॥ आप्यम् ७ । इति तट्टीका ॥ जरणम् ८ ।
इति रत्नमाला ॥ रुजा ९ गदः १० आमयः ११
पारिभद्रकम् १२ रामम् १३ वानीरजम् १४
वरम् १५ कुत्सितम् १६ पद्मकम् १७ गदा-
ख्यम् १८ गदाह्वयम् १९ कौवेरम् २० भास्व-
रम् २१ । इति शब्दरत्नावली ॥ काकलम् २२
वासम् २३ । इति जटाधरः ॥
कुष्ठं रोगाह्वयं वाप्यं पारिभव्यं तथोत्पलम् ।
कुष्ठमुष्णं कटु स्वादु शुक्रलं तिक्तकं लघु ।
हन्ति वातास्रवीसर्पकासकुष्ठमरुत्कफान्" ॥ * ॥

अथ कुष्ठभेदपुष्करमूलम् ।

उक्तं पुष्करमूलन्तु पुष्करं पौष्करञ्च तत् ।
पद्मपत्रञ्च काश्मीरं कुष्ठभेदमिदं जगुः ॥
पौष्करं कटुकं तिक्तमुष्णं वातकफज्वरान् ।
हन्ति शोथारुचिश्वासान् विशेषात् पार्श्वशूलनुत्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । कफवायुकुष्ठरोगविसर्प-
नाशकत्वम् । कान्तिकारित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वासकासज्वरहिक्कानाग-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥

नामख्यातरोगः । कुट् इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
श्वित्रम् २ । इत्यमरः । २ । ४ । ५४ ॥ श्वेतम् ३
श्वित्रम् ४ । इति तट्टीका ।

तस्य निदानपूर्व्विका संप्राप्तिर्यथा ।
"विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरूणि च ।
भजतामागतां छर्दिं वेगांश्चान्यान् प्रतिघ्नताम् ॥
व्यायाममतिसन्तापमतिभुक्त्वा निषेविणाम् ।
शीतोष्णलङ्घनाहारान् क्रमं मुक्त्वा निषेविणाम् ॥
घर्म्मश्रमभयार्त्तानां द्रुतं शीताम्बुसेविनाम् ।
अजीर्णाध्यशिनाञ्चैव पञ्चकर्म्मापचारिणाम् ॥
नवान्नदधिमत्स्यातिलवणाम्लनिषेविणाम् ।
माषमूलकपिष्टान्नतिलक्षीरगुड़ाशिनाम् ॥
व्यायामञ्चाप्यजीर्णेऽन्ने निद्राञ्च भजतां दिवा ।
विप्रान् गुरून् धर्षयतां पापं कर्म्म च कुर्व्वताम् ॥
वातादयस्त्रयो दुष्टास्त्वग्रक्तं मांसमम्बु च ।
दूषयन्ति स कुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रहः ॥
अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्त चैकादशैव तु ।
कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्द्वन्द्वैः समागतैः ॥
सर्व्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकत्वतः" ॥ * ॥

तस्य पूर्व्वरूपं यथा ।
"अतिश्लक्ष्णः खरः स्पर्शः स्वेदास्वेदौ विवर्णता ।
दाहः कण्डूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिर्भ्रमः ॥
व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।
रूढ़ानामतिरूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनम् ॥
रोमहर्षोऽसृजः कार्ष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम्" ॥ * ॥

तच्च वातादिभेदेन अष्टादशप्रकारम् ।
तत्र सप्तमहाकुष्ठानि यथा ।
"कृष्णारुणकपालाभं यद्रूक्षं परुषं तनु ।
कापालं तोदबहुलं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम् ॥ १ ॥
सदाहरागकण्डूभिः परीतं रोमपिञ्जरम् ।
उडुम्बरफलाभासं कुष्ठमौडुम्बरं वदेत् ॥ २ ॥
श्वेतं रक्तं स्थिरं स्यानं स्निग्धमुत्सन्नमण्डलम् ।
कृच्छ्रमन्योन्यसंयुक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते ॥ ३ ॥
कर्कशं रक्तपर्य्यन्तमन्तःश्यावं सवेदनम् ।
यदृष्यजिह्वासंस्थानमृष्यजिह्वं तदुच्यते ॥ ४ ॥
सश्वेतं रक्तपर्य्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् ।
सोत्सेधञ्च सरागञ्च पुण्डरीकं प्रचक्षते ॥ ५ ॥
श्वेतं ताम्रं तनु च यद्रजो घृष्टं विमुञ्चति ।
प्रायश्चोरसि तत् सिध्ममलाबुकुसुमोपमम् ॥ ६ ॥
यत् काकणन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम् ।
त्रिदोषलिङ्गं तत्कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति" ॥ ७ ॥

एकादशक्षुद्रकुष्ठानि यथा ।
"अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम् ।
तदेव कुष्ठं चर्म्माख्यं बहलं हस्तिचर्म्मवत् ॥ १ ॥
श्यावं किणखरस्पर्शं परुषं किटिमं स्मृतम् ॥ २ ॥
वैपादिकं पाणिपादस्फुटितं तीव्रवेदनम् ॥ ३ ॥
कण्डूमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकं चितम् ॥ ४ ॥
सकण्डूरागपिडकं दद्रुमण्डलमुद्गतम् ॥ ५ ॥
रक्तं सशूलं कण्डूमत् सस्फोटं यद्दलत्यपि ।
तच्चर्म्मदलमाख्यातं संस्पर्शासहमुच्यते ॥ ६ ॥
सूक्ष्मा बह्व्यः पिडकाः स्रावबत्यः
पामेत्युक्ताः कण्डूमत्यः सदाहाः । ७ ॥
सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता
ज्ञेया पाण्योः कच्छुरुग्रास्फिचोश्च ॥ ८ ॥
स्फोटाः श्यावारुणा भासा विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः ॥ ९ ॥
रक्तं श्यावं सदाहार्त्ति शतारुः स्याद्बहुव्रणम् ॥ १० ॥
सकण्डूपिडका श्यावा बहुस्रावा विचर्च्चिका" ॥ ११ ॥
इति माधवकरः ॥

कुष्ठः, पुं, (कुष्णाति शरीरस्थशोणितं विकुरुते इति ।
निष्कर्षार्थकस्य कुषधातोरत्र विकारार्थत्वं बोध्य-
ते धातूनामनेकार्थत्वात् । कुष निष्कर्षे + "हनि-
कुषीति" । उणां २ । २ । इति क्थन् ।)
स्वनामख्यातरोगः ।
तस्य निदानं पूर्व्वलिखितम् । औषधं यथा ।
"सर्व्वकुष्ठेषु वमनं रेचनं रक्तमोक्षणम् ।
वचावासापटोलानां निम्बस्य फलिनीत्वचः ॥
कषायो मधुना पीतो वान्तकृन्मदनान्वितः ।
विरेचनं प्रयोक्तव्यं त्रिवृद्दन्तीफलत्रिकैः ॥
मनःशिला मरीचानि तैलपाकं पयो हरेत् ।
सर्व्वकुष्ठानुलेपोऽयं शिवा पञ्चगुड़ोदनम् ॥
करञ्जैडगजौ कुष्ठं गोमूत्रेण प्रलेपतः ।
करवीरोदलस्तम्भञ्च तैलाक्तस्य तु कुष्ठहृत् ॥
हरिद्रामलयं रास्ना गडूच्येडगजस्तथा ।
आरग्वधः करञ्जश्च लेपः कुष्ठहरः परः ॥
मनःशिला विड़ङ्गानि वाकुची सर्षपस्तथा ।
करञ्जो मूत्रपिष्टोऽयं लेपः कुष्ठहरोऽर्कवत् ॥
विड़ङ्गैडगजाकुष्ठनिशासिन्धूत्थसर्षपैः ।
मूत्राम्बुपिष्टो लेपोऽयं दद्रुकुष्ठविनाशनः ॥
प्रपुन्नाटकबीजानि धात्री सर्ज्जरसः स्नुही ।
सौवीरपिष्टं दद्रूणामेतदुद्वर्त्तनं परम् ॥
आरग्वधस्य पत्राणि आरनालेन पेषयेत् ।
दद्रुकिट्टिमकुष्ठानि हन्ति सिध्मानमेव च ॥
उष्णा पीता वाकुची च कुष्ठजित् क्षीरभोजिनः ।
तिलाज्यत्रिफलाक्षौद्रव्योषभल्लातशर्कराः ॥
वृष्यः सप्तसमो मेध्यः कुष्ठहा कामचारिणः ।
विड़ङ्गत्रिफलाकृष्णाचूर्णं लीढ़ं समाक्षिकम् ॥
हन्ति कुष्ठं कृमीन्मेहनाड़ीव्रणभगन्दरान् ।
यः खादेदभयारिष्टामलकानि तथा निशा ॥
स जयेत् सर्व्वकुष्ठानि मासादूर्द्धं न संशयः ।
दन्तमानाच्युतः कुम्भे मूलगे खदिराङ्गुरः ॥
सातधात्रीरसक्षौद्रं हन्यात् कुष्ठं रसायनम् ।
धात्रीखदिरयोः क्वाथं पीत्वावल्गुजसंयुतम् ॥
शङ्खेन्दुधवलं श्वित्रं हन्ति तूर्णं न संशयः ।
पीत्वा भल्लातकं तैलं मासव्याधिं जयेन्नरः ॥
सेवितं खादिरं वारि पानाद्यैः कुष्ठजिद्भवेत् ।
वासा गुडूची त्रिफला पटोलञ्च करञ्जकम् ॥
निम्बासनं कृष्णवेत्रं क्वाथकल्केन सद्युतम् ।
वचकं तद्धरेत् कुष्ठं शतं वर्षाणि जीवति ॥
स्वरसेन च दूर्व्वायाः पचेत्तैलं चतुर्गुणम् ।
कच्छुविचर्च्चिका पामा अभ्यङ्गादेव नश्यति ॥
हुमलगर्ककुष्ठानि लवणानि च मूत्रकम् ।
गण्डीरिका चित्रकैस्तैस्तैलं कुष्ठव्रणादिनुत्" ॥
इति गारुड़े १७५ अध्यायः ॥
"कुष्ठेन्द्रयवसिद्धार्थनिशा दूर्व्वा च कुष्ठजित्" ॥
इति तत्रैव १७६ अध्यायः ॥

"करवीरं भृङ्गराजं लवणं कुष्ठमर्द्दकम् ।
चतुर्गुणेन मूत्रेण पचेत्तैलं हरेच्च तत् ।
पामां विचर्च्चिकां कुष्ठमभ्यङ्गाद्धि व्रणानि वै" ॥
"सैन्धवञ्च विडङ्गानि सोमराजी तु सर्षपाः ।
रजनी द्वे विषाश्चैव गोमूत्रेण च पेषयेत् ।
कुष्ठनाशश्च तत्लेपान्निम्बपत्रादनात्तथा" ॥
इति च गारुडे १८७ अध्यायः ॥
"सतक्रकाशमूलं वा वाकुचीमूलमेव वा ।
काञ्जिकेन च वाकुच्या मूलं वै कुष्ठरोगनुत्" ॥
इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥
"पीतं वृश्चिकमूलन्तु पर्य्युषितजलेन वै ।
साद्धं विनाशयेद्दाहज्वरञ्च परमेश्वर ! ॥
शिखायाश्चैव तद्बद्धं भवेदैकाह्निकादिनुत् ।
एतत् सकाञ्जिकं पीतं वातकुष्ठज्वरादिनुत्" ॥
इति गारुडे १९३ अध्यायः ॥
"नित्यं निम्बदलानाञ्च चूर्णमामलकस्य च ।
प्रत्यूषे भक्षयेच्चैव तस्य कुष्ठं विनश्यति ॥
हरीतकी विडङ्गञ्च हरिद्रा सितसर्षपाः ।
सोमराजस्य वीजानि करञ्जस्य च सैन्धवम् ।
गोमूत्रपिष्टान्येतानि कुष्ठरोगहराणि च" ॥
वीजानि स्थाने मूलानि वा पाठः ।
इति तत्रैव १९४ अध्यायः ॥
"चन्दनं कुङ्कुमं मांसी कर्पूरो जातिपत्रिका ।
जातीकक्कोलपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ॥
अगुरुश्चीरकस्तूर्य्यः कुष्ठं तगरनालिका ।
गोरोचना प्रियङ्गुश्च वोलं मदनकं नखम् ॥
सरलः सप्तपर्णश्च लाक्षा चामलकी तथा ।
कर्व्वूरकः पद्मकञ्च एतैस्तैलं प्रसाधितम् ।
प्रस्वेदमलदौर्गन्ध्यकण्डूकुष्ठहरं परम्" ॥
इति गारुडे १९८ अध्यायः ॥ * ॥

अथ वैद्यकमते कुष्ठचिकित्सामाह ।
"वातोत्तरेषु सर्पिर्व्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ।
पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं श्रेष्ठम् ॥
पुराणधान्यानि च जाङ्गलानि
मांसानि मुद्गाश्च पटोलयुक्ताः ।
यवादयश्चात्र हिताः पुराणा
घृतानि शाकानि च तिक्तकानि" ॥
तन्त्रान्तरे ।
"पुराणाः शालिगोधूममुद्गाद्याः कुष्ठिनो हिताः ।
तिक्तशाकं जाङ्गलञ्च पानादौ खदिरोदकम् ॥
ये लेपाः कुष्ठानां युज्यन्ते निर्गतास्रदोषाणाम् ।
संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवेत्तेषाम् ॥
दूर्व्वाऽभयासैन्धवचक्रमर्द्द-
कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः ।
एभिः प्रलेपैरपि बद्धमूलां
कण्डूञ्च दद्रुञ्च निवारयन्ति ॥
तुल्यो रसः शालतरोस्तथैव
सचक्रमर्द्दोऽप्यभयाविमिश्रः ।
पानीयभुक्तेन तदम्लपिष्टो
लेपः कृतो दद्रुगजेन्द्रसिंहः ॥
विडङ्गैडगजाकुष्ठनिशासिन्धूत्थसर्षपैः ।
धान्याम्लपिष्टैर्लेपोऽयं दद्रुकुष्ठविनाशनः ॥
एडगजकुष्ठसैन्धवसौवीरसर्षपैः क्रिमिघ्नैः ।
क्रिमिसिध्मदद्रुमण्डलकुष्ठानां नाशनो लेपः ॥
पर्णानि पिष्ट्वा चतुरङ्गुलस्य
तक्रेण पर्णान्यथ काकमाच्याः ।
तैलाक्तगात्रस्य नरस्य कुष्ठा-
न्युद्वर्त्तयेदश्वहनच्छदैश्च ॥ ५ ॥
विडङ्गसैन्धवशिवाशशिरेखा-
सर्षपकरञ्जरजनीभिश्च ।
गोजलपिष्टो लेपः
कुष्ठहरो दिवसनाथसमः ॥ ६ ॥
कासमर्द्दकमूलञ्च काञ्जिकेन प्रपेषितम् ।
दद्रुकिट्टिमकुष्ठानि जयेदेतत्प्रलेपनात् ॥ ७ ॥
आरग्वधस्य पत्राणि आरनालेन पेषयेत् ।
दद्रुकिट्टिमकुष्ठानि हन्ति सिध्मानमेव च ॥ ८ ॥
चक्राह्वयं स्नुहीक्षीरं भावितं मूत्रसंयुतम् ।
रवितप्तं हि किञ्चित्तु लेपनं किट्टिमापहम् ॥ ९ ॥
शिखरीरसेन सुपिष्टं मूलकवीजं प्रलेपतः सिध्म ।
क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रेण नाशयति॥१०॥
॥ ११ ॥
सक्षारं गन्धकं लेपात् कटुतैलेन सिध्मजित् ॥
कासमर्द्दकवीजानि मूलकानां तथैव च ॥१२॥१३॥
गन्धाश्मचूर्णमिश्राणि सिध्मानां परमौषधम् ॥
उपदेशात् काञ्जिकपिष्टैर्लेपः ॥ १४ ॥
गन्धपाषाणचूर्णेन यवक्षारेण लेपितम् ।
सिध्मनाशं व्रजत्याशु कटुतैलयुतेन च ॥
द्वयं समं कटुतैलेन लेपः ॥ १५ ॥
कुष्ठं मूलकवीजं प्रियङ्गवः सर्षपास्तथा रजनी ।
एतत् केशरषष्ठं निहन्ति बहुवार्षिकं सिध्म॥१६॥
नीलकुरण्टकपत्रैरालिप्य गात्रमतिबहुशः ।
लिम्पेन्मूलकवीजैः पिष्टैस्तक्रेण सिध्मनाशाय ॥१७॥
एडगजातिलसर्षपकुष्ठं मागधिकालवणत्रयमस्तु ।
पूतितक्रं दिवसत्रयमेतद्धन्ति विचर्च्चिकदद्रुककुष्ठम्
॥ १८ ॥
सिन्दूरमरिचचूर्णं महिषीनवनीतसंयुतं बहुशः ।
लेपान्निहन्ति पामां तैलं करवीरसिद्धं वा ॥१९॥२०॥
पारदं शुद्धगन्धञ्च शिलाचोत्तरवारुणी ।
प्रपुन्नाडश्च सर्पाक्षिमेघनादाशिलाङ्गली ॥
उत्तरवारुणी, राखालशशा इति ख्याता ॥
भल्लातं गृहधूमञ्च मुनिगुञ्जा स्नुहीपयः ।
अरिष्टञ्च गुडः क्षौद्रं वागुजीवीजतुल्यकम् ॥
गोमूत्रैरारनालैर्व्वा पिष्ट्वा लेपञ्च कारयेत् ।
दद्रुमण्डलकण्डूञ्च विचर्च्चिञ्च विनाशयेत् ॥ २१ ॥
मनःशिलाले मरिचञ्च तैल-
मार्कं पयः कुष्ठहरः प्रलेपः ॥ २२ ॥
विषवचाहरिद्राचित्रकागारधूम-
मनलमरिचदूर्व्वाक्षीरमर्कस्नुहीभ्याम् ।
दहति पतितमात्रात् कुष्ठजातीरशेषाः ।
कुलिशमिव सरोषाच्छक्रहस्ताद्विमुक्तम् ॥
अत्र अनलं भल्लातकः ॥ २३ ॥
भल्लातका द्वीपि सुधार्कमूलं
गुञ्जाफलत्र्यूषणशङ्खचूर्णम् ।
तुत्थं सकुष्ठं लवणानि पञ्च
क्षारद्वयं लाङ्गलिकाञ्च पक्वा ॥
स्नुह्यर्कदुग्धं घनमायसस्थं
शलाकया तद्विदधीत लेपम् ।
कुष्ठे किलासे तिलकालके च
अशेषदुर्नामसचर्म्मकीले ॥
भल्लातका द्वीपि चित्रकं तन्मूलम् ॥
एषां समभागचूर्णं सिजार्कयोः क्षीरे द
किञ्चित् पाकं कुर्य्यात् । अथ वा क्षीरद्वयं च
र्णं चूर्णं पादिकं लेपयोग्यं पाकं कुर्य्यात् । श
कया कुष्ठस्थाने दद्यात् ॥ २४ ॥
"स्नुक्काण्डसुषिरे दग्ध्वा गृहधूमं ससैन्धवम् ।
अन्तर्धूमं तैलयुक्तं लेपाद्धन्ति विचर्च्चिकाम्" ।
सिजनलके सैन्धवगृहधूमं समभागं प्रपूर्य्य स्था
भ्यन्तरे कृत्वा शरावेण पिधाय दग्ध्वा ति
कटुतैलेन लेपः ॥ २५ ॥
"स्नुक्काण्डे सर्षपात् कल्कः कुकूलानलपाचितः
लेपाद्विचर्च्चिकां हन्ति रागवेग इव त्रपाम्" ।
सिजनलके राइकल्कं प्रपूर्य्य शुष्कगोमया
दग्ध्वा कटुतैलेन लेपः ॥ २६ ॥
"नारिकेलोदरे न्यस्तस्तण्डुलः पूतितां गतः ।
लेपाद्विपादिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥
तिलकुसुमलवणगोजलकटुतैलं लौहभाजने कृत
शोषितमर्कमयूखैः पादस्फुटनं निहन्ति लेपेन" ॥
"उन्मत्तकस्य वीजेन माणकक्षारवारिणा ।
कटुतैलं विपक्तव्यं शीघ्रं हन्ति विपादिकाम्" ।
कटुतैल शं ४ माणनालपत्राणां क्षार पल
जल शं ६४ शेष शं १६ कल्क धुस्तूरवीज
८ । उन्मत्ततैलम् ॥ २९ ॥
"अवल्गुजं कासमर्द्दं चक्रमर्द्दं निशायुगम् ।
माणिमन्थञ्च तुल्यांशं मस्तुकाञ्जिकपेषितम् ।
कण्डूं कच्छूं जयत्युग्रां सिद्ध एष प्रयोगराट् ॥
कोमलसिंहास्यदलं सनिशं सुरभीजलेन पिष्ट
दिवसत्रयेण नियतं क्षपयति कच्छूं विलेपनतः ।
"वायस्यैडगजाकुष्ठकृष्णाभिर्गुडिका कृता ।
वस्तमूत्रेण संपिष्टा लेपाच्छ्वित्रविनाशिनी" ॥
समभागचूर्णं छागमूत्रेण पिष्ट्वा गुडिका का
तेनैव लेपः ॥ ३२ ॥
"पूतिकार्कस्नुक्नरेन्द्रद्रुमाणां
मूत्रैः पिष्टा पल्लवाः सौमनाश्च ।
लेपाच्छ्वित्रं हन्ति दद्रुव्रणांश्च
कुष्ठान्यर्शांस्युग्रनाडीव्रणांश्च" ॥
सौमना जातीपत्री ॥ सर्व्वेषां पल्लवान् गोमू
पिष्ट्वा लेपो देयः ॥ ३३ ॥
"गजचित्रव्याघ्रचर्म्ममसीतैलविलेपनात् ।
श्वित्रं नाशं व्रजेत् किं वा पूतिकीटविलेपनात्
गजचर्म्म चित्ररोमव्याघ्रचर्म्म अनयोर्भस्म
तैलञ्च लेपः । अथवा पादुड़ियाकीटं पिष्ट्वा ले
३४ ॥ ३५ ॥ "कुड़वोऽवल्गुजवीजात् हरित
चतुर्थभागसंमिश्रः । गवां मूत्रेण पिष्टः स
करणः परं श्वित्रे" ॥ आयुर्व्वेदसारेऽपि ।
"कुड़वो वागुजीवीजात् हरितालचतुर्थकः
गवां मूत्रेण संपिष्य लेपनात् श्वित्रनाशनम् ॥

धात्रीखदिरयोः क्वाथं पीत्वा च मधुसंयुतम्।
शङ्खकुन्देन्दुधवलं जयेच्छ्वित्रं न संशयः॥ ३७॥
धात्रीखदिरयोः क्वाथमवल्गुजरजोऽन्वितम्।
पीत्वा शङ्खेन्दुकुन्दाभं हन्ति श्वित्रं न संशयः॥३८॥

क्षारे सुदग्धे गजलण्डजे च
गजस्य मूत्रेण बहुस्रुते च।
द्रोणप्रमाणं दशभागयुक्तं
दत्त्वा पचेत् वीजमवल्गुजस्य॥
एतद्यदा चिक्कणतामुपैति
तदा सुसिद्धां गुड़िकां प्रकुर्य्यात्।
श्वित्रं प्रलिम्पेदथ तेन घृष्टं
तदा व्रजत्याशु सवर्णभावम्॥ ३९॥

श्वेतजयन्तीमूलं पीतं पिष्टञ्च पयसैव।
श्वित्रं निहन्ति नियतं रविवारे वैद्यनाथाज्ञा॥४०॥
गुञ्जाफलाग्निचूर्णन्तु लेपितं श्वेतकुष्ठनुत्।
शिलापामार्गभस्मापि लिप्तं श्वित्रं विनाशयेत्॥
४१॥ ४२॥

एरण्डतुलसीवीजं वागुजी चक्रमर्द्दकम्।
तिक्तकोषातकीवीजं कृष्णाश्मोठस्य वीजकम्॥
गोमूत्रदधिदुग्धैश्च पचेदप्याजमूत्रकैः।
कल्कं दत्त्वा शिला काशी पथ्या कुष्ठं विड़ङ्गकम्॥
कटुतैलञ्च तल्लेपाद्दृष्ट्वा घृष्ट्वा विलेपनैः।
पञ्चाननमिदं तैलं श्वेतकुष्ठकुलापहम्"॥
कटुतैल शं ४ क्वाथ्यएरण्डवीजादीनां मिलित्वा शं २, कल्कशिलाकाश्यादीनां मिलित्वा शं १।
इति श्वित्रे पञ्चाननतैलम्॥ ४३॥

"आरग्वधं धवं कुष्ठं हरितालं मनःशिला।
रजनीद्वयसंयुक्तं पचेत्तैलं विधानवित्॥
एतेनाभ्यञ्जनादेव क्षिप्रं श्वित्रं विनश्यति"॥
तिलतैल शं ४ पा शं १६ कल्कमिलित शं १।
इति आरग्वधाद्यं तैलम्॥ ४४॥

"शुद्धसूतं समं गन्धं त्रिफला भृङ्गवागुजी।
भल्लातकं तिलः कृष्णो निम्बवीजं समं समम्।
मर्द्दयेद्भृङ्गजद्रावैः शोष्यं पेष्यं पुनः पुनः॥
इत्थं कुर्य्यात्त्रिसप्ताहं रसः श्वेतारिको भवेत्।
मध्वाज्यैर्निष्कमात्रन्तु खादेत् श्वेतं विनाशयेत्"॥
इति श्वेतारिः॥ ४५॥

"पिबति सकटुतैलं गन्धपाषाणचूर्णं
रविकिरणसुतप्तं पामनो यः पक्षार्द्धम्।
त्रिदिनतदनुसिक्तः क्षीरभोजी च शोघ्रं
भवति कनकदीप्तिः कामरूपी मनुष्यः"॥ ४६॥

"तीव्रेण कुष्ठेन परीतदेहो
यः सोमराजीं नियमेन खादेत्।
संवत्सरं कृष्णतिलद्वितीयां
स सोमराजीं वपुषाऽतिशेते॥ ४७॥

धर्म्मसेवी कदुष्णेन वारिणा वागुजीं पिबेत्।
क्षीरभोजी च सप्ताहात् कुष्ठी कुष्ठं व्यपोहति॥४८
अवल्गुजवीजकर्षं पीत्वा कोष्णेन वारिणा।
भोजनं सर्पिषा कार्य्यं सर्व्वकुष्ठविनाशनम्॥ ४९॥
छिन्नायाः स्वरसो वापि सेव्यमानो यथाबलम्।
जीर्णे घृतेन भुञ्जीत मुद्गयूषौदनेन च॥
अपि पूतिशरीरोऽपि दिव्यरूपी भवेन्नरः॥ ५०॥

यः खादेदभयारिष्टमरिष्टामलकानि वा।
स जयेत् सर्व्वकुष्ठानि मासादूर्द्धं न संशयः॥५१॥५२॥

निम्बस्य पत्रं मूलानि सत्वक्पुष्पफलानि च।
चूर्णितानि घृतक्षौद्रसंयुतानि दिने दिने॥
लिह्यात् पिबेद्वा मूत्रेण संयुक्तान्युदकेन वा।
मदिरामलतोयेन पयसा वा यथाबलम्॥
भुञ्जीत घृतयूषाद्यैः शाल्यन्नं पयसापि वा।
सर्व्वकुष्ठविसर्पार्शोनाड़ीदुष्टव्रणानपि॥
कामलाञ्च गदानन्यांस्तथा पित्तकफास्रजान्।
संवत्सरप्रयोगेण सर्व्ववर्ज्यविवर्ज्जितः॥
जयत्येतत् पञ्चनिम्बं रसायनमनुत्तमम्"॥
इति पञ्चनिम्बम्॥ ५३॥

"पुष्पकाले च पुष्पाणि फलकाले फलानि च।
संचूर्ण्य पिचुमर्द्दस्य त्वङ्मूलानि दलानि च॥
द्विरंशानि समाहृत्य भागिकानि प्रकल्पयेत्।
त्रिफलाव्युषणं ब्राह्मी श्वदंष्ट्राशर्कराग्निकाः॥
विड़ङ्गसारवाराहीलौहचूर्णाम्रताः समाः।
हरिद्राद्वयावल्गुजव्याधिघाताः सशर्कराः॥
कुष्ठेन्द्रयवपाठाश्च कृत्वा चूर्णं सुसंयुतम्।
खदिरासननिम्बानां घनक्वाथेन भावयेत्॥
सप्तधा पञ्चनिम्बञ्च मार्कवस्वरसेन च।
स्निग्धशुद्धतनुर्धीमान् योजयेच्च शुभे दिने॥
अधुना तिक्तहविषा खदिरासनवारिणा।
सेव्यमुष्णाम्बुना वापि कोलवृद्ध्या पलं पिबेत्॥
तिक्तहविषा वक्ष्यमाणपञ्चतिक्तघृतेन॥
जीर्णे च भोजनं कार्य्यं स्निग्धं लघु हितञ्च यत्॥

विचर्च्चिकोडुम्बरपुण्डरीक-
कपालदद्रूकिटिमालसादि।
शताारुविस्फोटविसर्पपामां
कुष्ठप्रकोपं विविधं किलासम्॥
भगन्दरं श्लीपदवातरक्तं
जड़ान्ध्यनाड़ीव्रणशीर्षरोगान्।
सर्व्वप्रमेहान् प्रदरांश्च सर्व्वान्
दंष्ट्राविषं मूलविषं निहन्ति॥
स्थूलोदरः सिंहकृशोदरश्च
सुश्लिष्टसन्धिर्मधुनोपयोगात्।
समोपयोगादपि ये दशन्ति
सर्पादयो यान्ति विनाशमाशु॥
जीवेच्चिरं व्याधिजराविमुक्तः
शुभे रतश्चन्द्रसमानकान्तिः"॥
इति पञ्चनिम्बः॥ ५४॥

"अमृतायाः पलशतं दशमूल्यास्तथा शतम्।
पाठामूर्व्वाबलातिक्तादार्व्वीगन्धर्व्वहस्तकाः॥
एषां दशपलान् भागान् विभीतक्याः शतं हरेत्।
द्वे शते च हरीतक्या आमलक्यास्तथा शतम्॥
जलद्रोणद्वये पक्त्वा अष्टभागावशेषितम्।
प्रस्थं गुग्गुलुमाहृत्य प्रस्थार्द्धञ्च घृतं पचेत्॥
पाकसिद्धौ प्रदातव्यं गुड़ूच्याः सत्त्वमेव च।
पलद्वयं तथा शुण्ठ्याः पिप्पल्याश्च पलद्वयम्॥
ततो मात्रां प्रयुञ्जीत ज्ञात्वा दोषबलाबलम्।
अष्टादशसु कुष्ठेषु वातरक्तगदेषु च॥
कामलामामवातञ्च अग्निमान्द्यं भगन्दरम्।
पीनसञ्च प्रतिश्यायं शोथानमुदरं तथा॥
एतान् रोगान्निहन्त्याशु भास्करस्तिमिरं यथा"॥
अमृतागुग्गुलुः। अयं वातरक्ते प्रशस्तः॥ ५५॥

"निम्बामृतावृषपटोलनिदिग्धिकानां
भागान् पृथग्दशपलान् विपचेद्घटेऽपाम्।
अष्टांशशेषितरसेन सुनिश्चितेन
प्रस्थं घृतस्य विपचेत् पिचुभागकल्कैः॥
पाठाविड़ङ्गसुरदारुगजोपकुल्या-
द्विक्षारनागरनिशामिषिचव्यकुष्ठैः।
तेजोवतीमरिचवत्सकदीप्यकाग्नि-
रोहिण्यरुष्करवचाकणमूलयुक्तैः॥
मञ्जिष्ठयातिविषया वरया यमान्या
संशुद्धगुग्गुलुपलैरपि पञ्चसंख्यैः।
तत् सेवितं विधमति प्रबलं समीरं
सन्ध्यस्थिमज्जगतमप्यथ कुष्ठमीदृक्॥
नाड़ीव्रणार्व्वुदभगन्दरगण्डमाला-
जत्रूर्द्धसर्व्वगदगुल्मगुदोत्थमेहान्।
यक्ष्मारुचिश्वसनपीनसकासशोष-
हृत् पाण्डुरोगगलविद्रधिवातरक्तम्"॥
इति पञ्चतिक्तघृतगुग्गुलुः॥ ५६॥ *॥

"श्वेतकरवीरमूलं विषांशकं साधितं गोमूत्रे।
चर्म्मदलसिध्मपामाविस्फोटक्रिमिकिटिमजित्तैलम्"॥
तिलतैल ४ शेर, गोमूत्र १६ शेर, श्वेतकरवीर-मूल ४ पल, विष ४ पल। करवीरतैलम्॥ ५७॥

"मृतस्य कृष्णसर्पस्य शिरःपुच्छान्तवर्ज्जितम्।
अन्तर्धूमं कृतं भस्म वागुजीतैलमिश्रितम्।
एतेन मर्द्दनादेव गलत्कुष्ठं विनश्यति"॥
इति कृष्णसर्पतैलम्॥ ५८॥

"सूतकं गन्धकं कुष्ठं सप्तपर्णञ्च चित्रकम्।
सिन्दूरञ्च रसोनञ्च हरितालमवल्गुजम्॥
आरग्वधस्य वीजानि जीर्णताम्रं मनःशिला।
प्रत्येकं कर्षमेतेषां कटुतैलं पलाष्टकम्॥
साधयेत् सूर्य्यतापेन सर्व्वकुष्ठविनाशनम्।
श्वित्रमौडुम्बरं कच्छूं मांसवृद्धिं भगन्दरम्॥
विचर्च्चिकाञ्च पामानं वातरक्तं सुदारुणम्।
गम्भीरञ्च तथोत्तानं नाशयेत् यस्य भक्षणात्॥
कुष्ठराक्षसनामेदं सवर्णकरणं परम्।
अश्विभ्यां निर्म्मितं ह्येतत् लोकानुग्रहहेतवे"॥
इति कुष्ठराक्षसतैलम्॥ ५९॥

"सूतं गन्धं शिला तालं काञ्जिकैर्मर्द्दयेद्दिनम्।
तल्लिप्तवस्त्रवर्त्तीं तां तैलाक्तां ज्वालयेदधः॥
स्थिते पात्रे पचेत्तैलं गृहीत्वा लेपयेत्ततः।
कुष्ठस्थानं विशेषेण सर्व्वकुष्ठं हरत्यलम्॥
इदं कालानलं तैलं वातकुष्ठे महौषधम्"॥
"एषां समं काञ्जिकं सर्व्वेषां द्विगुणं तिलतैलम्। कल्कं वस्त्रे संलिप्य संशोष्य वर्त्तीं कुर्य्यात् तां तैलाक्तां सन्दंशिकया ज्वालयित्वा उपरि तैलं दत्त्वा ततः पतितं तैलं अधःपात्रे गृह्णीयात् ततः कुष्ठस्थाने दद्यात्"॥
इति कुष्ठकालानलतैलम्॥ ६०॥

"सिन्दूरामृततालगैरिकहलाजाजीगदव्यूषणै-
र्हन्त्यापाषाणरसोनवाणदहनश्लक्ष्णकदुग्धैर्निशा।

राजीगन्धकहिङ्गुभिः परिमितैः शुक्त्या पचेत् सार्षपं
तैलं प्रस्थमितं घृतस्य कुडवं पात्रं तथाकाङ्क्षसम्''॥
हृत्यायायां मनःशिला।
''गोमूत्रञ्च तथा विनीय सकलं पूतं घृतं रोगिणा
दद्यात् कुष्ठविचर्चिकादिषु भिषक् नाम्ना तु षड्-
विन्दुकम्''॥ इति षड्विन्दुतैलम् ॥ ६१ ॥
''सर्व्वकुष्ठे सर्व्वव्रणे सर्व्वञ्च गलिते क्षते।
नक्तमालं हरिद्रे द्वे अर्कं तगरमेव च ॥
करवीरवचाकुष्ठं आस्फोता रक्तचन्दनम्।
मालती सिन्धुवारञ्च मञ्जिष्ठा सप्तपर्णकम् ॥
एषामर्द्धपलान् भागान् विषस्य द्विपलं तथा।
चतुर्गुणे गवां मूत्रे तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
श्वित्रविस्फोटकिटिमकीटलूताविचर्चिकाः।
कण्डूकच्छूरिकायाश्च ये व्रणा विषदूषिताः॥
ते सर्व्वे नाशमायान्ति तमः सूर्य्योदये यथा ॥
विषतैलमिदं नाम्ना सर्व्वव्रणविशोधनम्''॥
इति विषतैलम् ॥ ६२ ॥
''सोमराजी हरिद्रे द्वे सर्षपाः कुष्ठमेव च।
करञ्जैड़गजावीजं पत्राण्यारग्वधस्य च ॥
विपचेत् सार्षपं तैलं नाड़ीदुष्टव्रणापहम्।
अनेनाशु प्रशाम्यन्ति कुष्ठान्यष्टादशैव तु ॥
नीलिका पिड़का व्यङ्गा गम्भीरं वातशोणितम्।
कण्डूकच्छुप्रशमनं दद्रुपामानिवारणम्''॥
इति सोमराजीतैलम् ॥ ६३ ॥
''सोमराजीतुलाक्वाथे यथा दद्रुघ्नस्य च।
गोमूत्रस्य तथा पात्रे कल्कं दत्त्वा विचक्षणः॥
विपचेत् कार्षिकैर्भागैः कटुतैलाढ़कं भिषक्।
चित्रकं लाङ्गलाख्या च नागरं कुष्ठमेव च ॥
हरिद्रा नक्तमालञ्च हरितालं मनःशिला।
आस्फोतार्ककरवीरं सप्तपर्णञ्च गोमयम् ॥
खदिरो निम्बपत्रञ्च मरिचं कासमर्द्दकम्।
एतानि श्लक्ष्णपिष्टानि कल्कं दत्त्वा विचक्षणः॥
हन्ति सर्व्वाणि कुष्ठानि क्रिमिदुष्टव्रणानि च।
किटिमं दद्रुजातञ्च गात्रवैवर्ण्यमेव च॥
विशीर्णचर्म्ममांसादिदृढ़ीकरणमुत्तमम्।
पाण्डुरोगं तथा कण्डूं विसर्पं हन्ति दारुणम्।
ये चान्ये त्वग्गता रोगास्तांश्च शीघ्रं व्यपोहति''॥
इति वृहत्सोमराजीतैलम् ॥ ६४ ॥
''मरिचालशिलाब्दार्कपयोऽश्वारिजटाचित्रत्।
शकृद्रसविशालाहक् निशायुक्दारुचन्दनैः॥
कटुतैलात् पचेत् प्रस्थं द्वाभ्यां विषपलान्वितैः।
सगोमूत्रैस्तदभ्यङ्गाद्दद्रुश्वित्रविनाशनम् ॥
सर्व्वेष्वपि च कुष्ठेषु तैलमेतत् प्रशस्यते''॥
इति मरिचाद्यं तैलम् ॥ ६५ ॥
''मरिचं त्रिवृता दन्ती क्षीरमार्कं शकृद्रसः।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥
विशाला करवीरञ्च हरितालं मनःशिला।
चित्रको लाङ्गलाख्या च विड़ङ्गं चक्रमर्द्दकम् ॥
शिरीषं कुटजो निम्बः सप्तपर्णः स्नुह्यमृता।
शम्पाको नक्तमालोऽब्दं खदिरं पिप्पली वचा ॥
ज्योतिष्मती च पलिका विषस्य द्विपलं भवेत्।
आढ़कं कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥

मृत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत्।
पक्वा तैलवरं ह्येतन्म्रक्षयेत् कुष्ठकान् व्रणान् ॥
पामाविचर्चिकादद्रुकण्डूविस्फोटकानि च।
वलयः पलितं छाया नली व्यङ्गं तथैव च ॥
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति सौकुमार्य्यञ्च जायते।
प्रथमे वयसि स्त्रीणां यासां नस्यन्तु दीयते ॥
परामपि जरां प्राप्य न स्तना यान्ति नम्रताम्।
बलीवर्द्दस्तुरङ्गो वा गजो वा वायुपीड़ितः॥
त्रिभिरभ्यञ्जनैर्गाढ़ं भवेन्मारुतविक्रमः''॥
कटुतैल १६ सेर, गोमूत्र ६४ सेर, कल्कार्थं
मरिचादीनां प्रत्येकं १ पल, विष २ पल।
इति वृहन्मरिचाद्यं तैलम् ॥ ६६ ॥
''सप्तपर्णस्तथा काली गुड़ूची पिचुमर्द्दकम्।
शिरीषञ्च महातिक्ता जया तुम्बी मृगादनी''॥
काली कालिया लता ॥
''निष्क्वादशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत्।
तैलप्रस्थं समादाय गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥
आरग्वधो भृङ्गराजो जयाधुस्तूरराजयः।
इन्द्राशनामिखर्ज्जूरं गोमयार्कस्नुहीच्छदम् ॥
तैलतुल्यं प्रदातव्यं स्वरसञ्च पृथक् पृथक्।
महाकालवचा ब्राह्मी तुम्बरमिन्द्रपुष्पिका ॥
कुचैला कुलका राजिर्मेघनामा च ग्रन्थिका।
सम्पाकमर्कक्षीरञ्च कासुन्देश्वरमूलकम्''॥
कासुन्दमूलकं कालकासुन्दामूलम्। कासन्दः
खरमर्द्दकमिति क्वचित्पाठः तन्मते ईश्वरमूलस्थाने
अपामार्गमूलम् ॥
''आखु जिह्वी महातिक्ता विशाला कपिपत्रकम्।
पूतिकास्फोत मूर्व्वा च सप्तपर्णं शिरीषकम्''॥
कपिपत्रकं विल्वातिपत्रम् ॥
''कुटजं पिचुमर्द्दञ्च महानिम्बं तथैव च।
गुड़ूची चन्द्ररेखा च सोमराट् चक्रमर्द्दकम् ॥
तुम्बरुभृङ्गमल्लाङ्ककन्दकं कटुरोहिणी।
शटीदार्व्वी त्रिवृत् पद्मग्रन्थिकाशुकपुष्करम् ॥
कर्पूरं कट्फलं मांसी मुरैलाटरुषाभयम्।
एतेषां कार्षिकैः कल्कैर्नाम्ना कन्दर्प उच्यते ॥
अष्टादशविधं कुष्ठं शशिमण्डगतं तथा।
हस्तपादाङ्गुलीसन्धिगलितं सर्व्वसन्धिषु ॥
अधिकानि च मांसानि यस्य गात्रे भविष्यति।
नासाकर्णास्यवैकल्यं भेकाकारवपुस्तथम् ॥
श्वेतं रक्तं तथा कुष्ठं नानावर्णं विपादिकम्।
श्वित्रं बहुविधञ्चैव वातशोणितमेव च ॥
कपालं क्रिमिजं कुष्ठं कण्डूदद्रुविचर्चिकाम्।
पामादिस्फोटकादीनि क्रिमिवृद्धिं तथैव च ॥
कटीदद्रुं मसूरीञ्च किटिमं रक्तमण्डलम्।
कुष्ठमौडुम्बरं पद्मं महापद्मं तथैव च ॥
गलगण्डार्व्वुदं हन्याद्गण्डमालां भगन्दरम्।
वातजं पित्तजञ्चैव श्लेष्मजं सान्निपातिकम् ॥
एकोनवर्षं शाल्वयाश्च कुष्ठं हन्यान्न संशयः''॥
इति कन्दर्पसारतैलम् ॥ ६७ ॥ * ॥
''भल्लातकानां पवनोद्धतानां
वृन्तच्युदानाश्च यदाढ़कं स्यात्।
तद्वेष्टकाचूर्णकणैर्विघृष्य

प्रक्षालयित्वा विशोषयेत् प्रवाते ॥
शुष्कं पुनस्तद्विदलीकृतञ्च
ततः पचेदप्सु चतुर्गुणासु।
तत्पादशेषं परिपूतशीतम्
क्षीरेण तुल्येन पुनः पचेत्तु ॥
तदर्द्धया शर्करया विकीर्य्य
ततः खनेनोन्मथितं विधाय।
तत् सम्प्रराशादुपजातवीर्य्यं
सुधारसादप्यधिकत्वमेति ॥
प्रातर्विबुद्धः कृतदेवकार्य्यो
मात्राञ्च खादेत् स्वशरीरयोग्याम्।
न चान्नपाने परिहार्य्यमस्ति
न चातपे चाध्वनि मैथुने च ॥
यथेष्टचेष्टो विहितोपयोगा-
द्भवेन्नरः काञ्चनराशिगौरः।
अमन्यमेधा नरसिंहतेजा
दृढ़ेन्द्रियोऽव्याहतबुद्धिसत्त्वः ॥
दन्ताश्च शीर्णाः पुनरुद्भवन्ति
केशाश्च शुक्लाः पुनरेव दिव्याः।
नीलाञ्जनालिप्रतिमा भवन्ति
त्वचो विवर्णाः पुनरेव दिव्याः॥
विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि
क्रिम्यर्द्दितो भिन्नगलोऽपि कुष्ठी।
सोऽपि क्रमादङ्कुरितायशाख-
स्तरुर्यथा भाति नभोऽम्बुसिक्तः॥
उद्भ्रान् मयूरान् जयति स्वरेण
बलेन नागस्तुरगो जवेन।
रसायनस्यास्य नरः प्रसादा-
द्बृहस्पतेरप्यधिकोऽपि बुद्ध्या ॥
शश्यान् विशालान् पुनरक्षिदोषान्
म्लानाति शीघ्रं न च नश्यते तु।
कुर्व्वन्निमं कल्पमनल्पबुद्धि-
र्जीवेन्नरो वर्षशतानि पञ्च ॥
राजा स्वयं सर्व्वरसायनानां
चकार योगं भगवानगस्त्यः''॥
इति अमृतभल्लातकम् ॥ ६८ ॥

''निम्बं गोपावचा काञ्ची त्रायन्ती त्रिफला घन-
पर्पटारग्वधानन्तावचाखदिरचन्दनम्''॥
आरग्वधं चाकुन्दवीजम्।
''पाठा शुण्ठी शटी भार्गी वासा भूनिम्बवत्सक-
श्यामेन्द्रवारुणी मूर्व्वा विड़ङ्गेन्द्रविशालकम्।
हरिद्राचामृता द्रेका पटोलं रजनीद्वयम्।
कर्णारग्वधसप्ताङ्कक्षाद्वैचोवाटापलम्''॥
द्रेका महानिम्बम्। कर्णारग्वधः शोणालिप
मज्जा।
''भूकन्दं इत्यपर्णाञ्च जिह्वी पक्षाटमूषली।
विश्वक्सेना च कैटर्य्यं शरपुङ्खा क्षीरकञ्चुकी।
एषां द्विपलिकान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत्
अष्टभागावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ॥
भल्लातकसहस्राणि त्रीणि छित्वाम्बुनाऽम्भसि।
चतुर्भागावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ॥
तौ कषायौ समादाय वस्त्रपूतौ च कारयेत्।

गुडस्य तु तुला ताभ्यां कषायं विपचेत् भिषक् ॥
भल्लातकसहस्राणां मज्जानं तत्र दापयेत् ।
त्रिकटुत्रिफलामुस्तसैन्धवानां पलं पलम् ॥
दीपकस्य पलञ्चैव चातुर्ज्जातं पलांशिकम् ।
संचूर्ण्य प्रक्षिपेदत्र कन्दकञ्च चतुःपलम् ॥
स्निग्धभाण्डे विनिक्षिप्य स्थापयेत् कुशलो भिषक् ।
महाभल्लातको ह्येष महादेवेन निर्म्मितः ॥
जगतस्तु हितार्थाय जयेच्छीघ्रं न संशयः ।
श्वित्रमौडुम्बरं दद्रुमृष्यजिह्वं सकाकणम् ॥
पुण्डरीकञ्च चर्म्माख्यं विस्फोटं मण्डलं तथा ।
कण्डूं कपालं कच्छूञ्च पामानं सविपादिकम् ॥
वातरक्तमुदावर्त्तं पाण्डुरोगं व्रणक्रिमीन् ।
अर्शांसि षट्प्रकाराणि कासं श्वासं भगन्दरम् ॥
सदाभ्यासेन पलितमामवातं सुदुस्तरम् ।
अनुपाने प्रयोक्तव्यं छिन्नाक्वाथं पयोऽथवा ।
भोजने च सदा भोज्यमुष्णान्नं विशेषतः” ॥
इति महाभल्लातकगुडः ॥ ६९ ॥
“कृताशुद्धसंशुद्धं पलमेकं रसस्य वै ।
पलं लौहस्य ताम्रस्य पलं भल्लातकस्य च ॥
गन्धकस्य पलञ्चैकमभ्रकस्य च गुग्गुलोः ।
हरीतकीविभीतक्योश्चूर्णं कर्षद्वयं द्वयोः ॥
अष्टमाषाधिकं तत्र धात्र्याः पाणितलानि षट् ।
घृतं दशगुणं लोहात् द्वात्रिंशत्त्रिफलाजलम् ॥
एकं कृत्वा पचेत् पात्रे लौहे च विधिपूर्व्वकम् ।
पाकमेतस्य जानीयात् कुशलो लोहपाकवित् ॥
विबुद्धः प्रातरुत्थाय गुरुदेवद्विजार्च्चकः ।
रक्तिकादिक्रमेणैव घृतभ्रामरमर्द्दितम् ॥
लौहे लौहस्य दण्डेन कुर्य्यादेतद्रसायनम् ।
अनुपानञ्च कुर्व्वीत नारिकेलोदकं पयः ॥
सर्व्वकुष्ठहरं श्रेष्ठं वलीपलितनाशनम् ।
पाण्डुमेहामवातघ्नं वातरक्तरुजापहम् ॥
क्रिमिशोथाश्मरीशूलदुर्नामवातरोगनुत् ।
क्षयं हन्ति महाश्वासमत्यर्थं शुक्रवर्द्धनम् ।
अग्निसन्दीपनं हृद्यं कान्त्यायुर्बलवृद्धिकृत् ॥
विवर्ज्य शाकाम्लमपि स्त्रियञ्च
सेव्यो रसो जाङ्गलजाविकानाम् ।
शाल्योदनं षष्ठिकमाज्यमुद्ग-
क्षौद्रं गुडः क्षीरमिह क्रियायाम् ॥
शालिञ्च गुर्व्वादिहरत्करञ्ज-
शिलाजतुक्षौद्रयुतं पयश्च ।
सर्पिर्युतं भक्षयतो विहङ्गान्
प्रपूर्य्यते दुर्ब्बलदेहधातुः ॥
कृष्णस्य पक्षस्य सिते तु पक्षे
त्रिपक्षरात्रेण यथा शशाङ्कः” ॥
पाकलक्षणं यथा,—
‘वस्त्रे निष्पीडितं सूक्ष्मे स्थूलतन्तौ घने दृढे ।
अमुद्रं जायते यच्च न निःसरति सन्धिभिः ।
न च शब्दायते वह्नौ तदा सिद्धिं विनिर्द्दिशेत्’ ॥
इति अमृताङ्कुरलौहम् ॥ ७० ॥
‘गन्धकेन हतं ताम्रं दशभागं समुद्धरेत् ।
अभ्रकं पञ्चभागं स्यादमृतञ्च द्विभागिकम् ॥
ज्ञातव्यं कुष्ठिने सम्यगनुपानस्य योगतः ।
गलिते स्फुटिते चैव विपुले मण्डले तथा ॥
विचर्च्चिकादद्रुपामासर्व्वकुष्ठप्रशान्तये” ॥
इति उदयभास्करः ॥ ७१ ॥
“तालकं वंशपत्राख्यं कुष्माण्डसलिले क्षिपेत् ।
सप्तधा वा त्रिधा वापि दशाम्लेन तथैव च ॥
शोधयित्वा पुनः शुष्कं चूर्णयेत् तण्डुलाकृतिः ।
ततः शरावके यन्त्रे स्थापयेत् कुशलो भिषक् ॥
वदरीपत्रवोत्थेन लेपनं कारयेत् ततः ।
अवशाममधःपात्रं तावज्ज्वाला प्रदीयते ॥
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य माणिक्याभो भवेद्रसः ।
घृतक्षौद्रेण संमर्द्य खादयेद्रक्तिकाद्वयम् ॥
संपूज्य देवदेवेशं कुष्ठरोगाद्विमुच्यते ।
स्फुटितं गलितं कुष्ठं वातरक्तं भगन्दरम् ॥
नाडीव्रणं व्रणं दुष्टमुपदंशं विचर्च्चिकाम् । [णान् ।
नासास्यसम्भवान् रोगान् क्षतान् हन्यात् सुदारु-
पुण्डरीकञ्च चर्म्माख्यं विस्फोटं मण्डलं तथा” ॥
इति रसमाणिक्यम् ॥ ७२ ॥
“कुष्माण्डत्रिफलातैलकन्याकाञ्जिकभावितम् ।
तालकं तुल्यगन्धं स्यादर्द्धपारदमर्द्दितम् ॥
अजाक्षीरेण निम्बूककन्यातोयैर्द्दिनत्रयम् ।
प्रत्येकं भावयेत् शुष्कं चक्रिकाकारतां गतम् ॥
विपचेत् हण्डिकामध्ये पलाशक्षारमध्यगम् ।
यामान् द्वादश शीतेऽस्मिन् प्रयोज्यं रक्तिकाद्वयम् ॥
हन्त्यष्टादशकुष्ठानि रोमविध्वंसनं तथा ।
द्विविधं वातरक्तञ्च नाडीदुष्टव्रणानि च” ॥
इति तालकेश्वरः ॥ ७३ ॥
“दद्रुघ्नवाणाङ्घ्रिरसं दत्त्वा तालं सुचूर्णितम् ।
पुनः पुनश्च संमर्द्य शुष्कं कृत्वा पुटे दहेत्” ॥
वाणाङ्घ्रिरसं शरपुङ्खपत्ररसम् ॥
दृढ़स्थाल्यां घृतं क्षारं पालाशञ्चाप्युपर्य्यधः ।
ततो ज्वाला प्रदातव्या दिनरात्रे मृतं भवेत् ॥
शुक्लवर्णो यदा च स्यादग्नौ दत्ते न धूमकम् ।
तदा ज्ञातं मृतं तालं सर्व्वकुष्ठविनाशनम् ॥
गलत् कुष्ठं वातरक्तं ताम्रवर्णञ्च मण्डलम् ।
शीतपित्तमहादद्रुकुक्षुन्दरविनाशनम् ।
पथ्यं मसूरचणकं मुद्गसूपं यथेच्छया” ॥
इति तालकेश्वरः ॥ ७४ ॥ अतिदृष्टफलोऽयम् ।
“संमर्द्य तालकं शुष्कं वंशपत्राख्यमुत्तमैः ।
कुष्माण्डनीरे सम्भाव्य त्रिदिनं शोधयेत् पुनः ॥
घृतकन्याद्रवैर्भूयो भावयेच्च दिनत्रयम् ।
संमर्द्य काञ्जिकेनैव दशाम्लेन विमर्द्दयेत् ॥
संमर्द्य चूर्णसलिले रसे पौनर्नवे पुनः ।
त्रिदिनं मर्द्दयित्वा तु कारयेत् खटिकाकृतिम् ॥
स्थाल्यां दृढ़तरायान्तु पलाशक्षारसञ्चयम् ।
उपर्य्यधस्तालकस्य क्षारं दत्त्वा शरावकैः ॥
पिधाय लेपयेत् यत्नात् पूरयेत् क्षारसञ्चयम् ।
पुनरूर्द्ध्वं शरावेण लेपयेत्तत् दृढ़ं ततः ॥
द्वात्रिंशद्यामपर्य्यन्तं वह्निज्वाला प्रदीयते ।
एवं सिद्धेन तालेन गन्धतुल्येन मेलयेत् ॥
द्वयोस्तुल्यं जीर्णताम्रं वालुकायन्त्रगं पचेत् ।
अयं तालेश्वरो नाम रसः परमदुर्लभः ॥
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि वातशोणितनाशनः ।
रक्तमण्डलमत्युग्रं स्फुटितं गलितं तथा ॥
वङ्करूपं सर्व्वजातं नाशयेदविकल्पतः ।
दुष्टव्रणञ्च वीसर्पं त्वग्दोषञ्च विनाशयेत् ॥
दृष्टो वारसहस्रञ्च रोगवारणकेशरी” ॥
इति महातालकेश्वरः ॥ ७५ ॥
“कुष्माण्डत्रिफलातैलकन्याकाञ्जिकभावितम् ।
तालुकं तुल्यगन्धं स्यादर्द्धपारदमर्द्दितम् ॥
अजाक्षीरेण निम्बूककन्यातोयैर्द्दिनत्रयम् ।
प्रत्येकं भावयेच्छुष्कं चक्रिकाकारतां गतम् ॥
विपचेत् हण्डिकामध्ये पलाशक्षारमध्यगम् ।
यामान् द्वादशशीतेऽस्मिन् प्रयोज्यं रक्तिकाद्वयम् ।
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि रोमविध्वंसनादिकम्” ॥
इति तालकेश्वरः ॥ ७६ ॥
इति गोविन्दविशारदकृतभैषज्यरत्नावल्यां कुष्ठ-चिकित्सा समाप्ता ॥

कुष्ठकेतुः, पुं, (कुष्ठस्य नाशकः केतुरिव ।) भूम्याहल्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठगन्धि, क्ली, (कुष्ठस्येव गन्धोऽस्य । समासे इच् ।) एलवालुकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठघ्नः, पुं, (कुष्ठं हन्ति इति । हन् + टक् ।) हिलमोचिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठघ्नी, स्त्री, (कुष्ठघ्न + स्त्रियां टित्वात् ङीप् ।) काकोदुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
(वाकुची । अस्याः पर्य्याया यथा ।
“अवल्गुजो वाकुची स्यात् सोमराजी सुपर्णिका ।
शशिलेखा कृष्णफला सोमापूति फलीति च ॥
सोमवल्ली कालमेषी कुष्ठघ्नी च प्रकीर्त्तिता” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अस्या व्यवहारो यथा—
“कुटजाग्निनिम्बपटोलखदिरासनसप्तपर्णनिर्यूहे ।
सिद्धा मधु-घृतयुक्ताः कुष्ठघ्नीर्भक्षयेदभयाः” ॥
इति वाभटे चिकित्सास्थाने १९ अध्याये ॥)

कुष्ठनाशनः, पुं, (कुष्ठं नाशयतीति । नश् + णिच् + ल्युः ।) वाराहीकन्दः । गौरसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः । क्षीरीशवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कुष्ठनाशिनी, स्त्री, (कुष्ठं नाशयतीति । नश + णिच् णिनिः । स्त्रियां नान्तत्वात् ङीप् ।) सोमराजिः । इति रत्नमाला ॥

कुष्ठलं, क्ली, (कु कुत्सितं स्थलम् । अम्बष्ठादित्वात् षत्वम् ।) कुत्सितस्थलम् । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

कुष्ठसूदनः, पुं, (कुष्ठं सूदयति नाशयतीति । सूदि + ल्युः ।) आरग्वधः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(आरग्वधशब्दे गुणपर्य्याया अस्य ज्ञातव्याः ॥)

कुष्ठहन्ता, [ऋ] पुं, (कुष्ठं हन्ति इति । कुष्ठ + हन् + तृच् ।) हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठहन्त्री, स्त्री, (कुष्ठहन्तृ + स्त्रियां ऋदन्तात् ङीप् ।) वाकुची । इति, राजनिर्घण्टः । हाकुच इति भाषा ॥

कुष्ठहृत्, पुं, (कुष्ठं हरतीति । कुष्ठ + हृ + क्विप तुगागमश्च ।) खदिरवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुष्ठारिः, पुं, (कुष्ठस्य अरिः शत्रुः नाशक इत्यर्थः ।)

विट्खदिरः। इति शब्दचन्द्रिका॥ पटोलः। आदित्यपत्रः। खदिरः। गन्धकः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुष्ठी, [न्] त्रि, (कुष्ठः अस्यास्तीति। कुष्ठ+इनिः।) कुष्ठरोगयुक्तः। (यथा, मनुः। ३। ७।
"क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानि च" ॥)

कुष्मलं, क्ली, (कुष+"कुटिकुषिभ्यां क्मलन्" । उणां ४। १८६। इति क्मलन्।) छेदनम्। विकशितम्। इत्युणादिकोषः॥

कुष्माण्डः, पुं स्त्री, शिवस्य गणदेवताभेदः। (यथा, विष्णुपुराणे। १। १२। १३।
"कुष्माण्डा विविधै रूपैः महेन्द्रेण महामुने!।
समाधिभङ्गमत्यन्तं आरब्धाः कर्त्तुमातुराः" ॥)
भगणविशेषः इति मेदिनी॥ (कुष्माण्डाकारत्वात् शिवगणभूगणयोस्तथात्वम्॥ कु ईषत् उष्मा अण्डेषु वीजेषु यस्य।) वृहत्फललताविशेषः। कुम्ड़ा इति कोहड़ा इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। पुष्पावासः २ तिमिषः ३ ग्राम्यकर्कटी ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥ कुष्माण्डकः ५ कर्कारुः ६। इत्यमरः॥ पुष्पफलः ७। इति रत्नमाला॥ कुष्माण्डी ८ कर्कोटिका ९ कुम्भाण्डी १० वृहत्फला ११ सुफला १२ कुम्भफला १३ नागपुष्पफला १४ सुनी १५ कूष्माण्डः १६ शिखिवर्द्धकः १७। इति शब्दरत्नावली॥ कूष्माण्डकः १८। इत्यमरटीका॥

अपि च।
"कुष्माण्डं स्यात् पुष्पफलं पीतपुष्पं वृहत्फलम्।
कुष्माण्डं वृंहणं वृष्यं गुरुपित्तास्रवातनुत्॥
बालं पित्तापहं शीतं मध्यमं कफकारकम्।
वृद्धं नातिहिमं स्वादु सक्षारं दीपनं लघु॥
वस्तिशुद्धिकरं चेतोरोगहृत् सर्व्वदोषजित्"॥*॥
अथ कोहण्डी।
"कुष्माण्डी तु भृशं लघ्वी कर्कारुरपि कीर्त्तिता।
कर्कारुर्ग्राहिणी शीता रक्तपित्तहरा गुरुः।
पक्वा तिक्ताग्निजननी सक्षारा कफवातनुत्" ॥
इति भावप्रकाशः॥ अस्य फलगुणाः। मूत्राघातप्रमेहकृच्छ्राश्मरीनाशित्वम्। विण्मूत्रग्लपनत्वम्। तृष्णार्त्तिशमनत्वम्। भीर्णाङ्गपुष्टिप्रदत्वम्। शुक्रवृद्धिकारित्वम्। स्वादुतरत्वम्। अरोचकहरत्वम्। बलकारित्वम्। पित्तापहत्वम्। वल्लीफलानां मध्ये प्रवरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तस्य बालफलगुणाः। पित्तहरत्वम्। मध्यमफलगुणौ। कफकारित्वम्। अतिगुरुपाकित्वम्॥ पक्वफलगुणाः। लघुपाकित्वम्। उष्णत्वम्। क्षाररसत्वम्। अग्निदीपनत्वम्। वस्तिशोधनत्वम्। सर्व्वदोषनाशित्वम्। हृद्यत्वम्। चित्तविकारिणः पथ्यत्वञ्च॥ अस्य नाड़िकागुणाः। क्षाररसत्वम्। मधुरत्वम्। गुरुत्वम्। रूक्षत्वम्। रुचिकारित्वम्। वायुकफाश्मरीशर्करारोगनाशित्वञ्च॥ अस्य मज्जगुणाः। शुक्रकारित्वम्। पित्तनाशित्वम्। वस्तिशोधनत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

कुष्माण्डकः, पुं, (कुष्माण्ड+स्वार्थे कन्।) कुष्माण्डः। इत्यमरः। २। ४। १५५॥ (यथा, भावप्रकाशे।
"घृते तप्ते विनिःक्षिप्य खण्डान् कुष्माण्डसम्भवान्।
वार्त्ताकुविधिना कुर्य्यात् प्रलेहतलनादिकम्॥
वेसवारान्वितञ्चैव घृते तलनपूर्व्वकम्।
कुष्माण्डकं फलं सिद्धं विदुः सुस्वादु सुन्दरम्" ॥
नागविशेषः। यथा, महाभारते। १। २५। ११।
"नागः शङ्खमुखश्चैव तथा कुष्माण्डकोऽपरः" ॥)

कुष्माण्डी, स्त्री, (कुष्माण्ड+स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।) उमा। (महिमा।) ओषधी। इति हेमचन्द्रः॥ कर्कारुः। इति राजनिर्घण्टः॥ यागक्रियाविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥

कुस इ कि भासने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-अकं-सेट्-इदित्।) पञ्चमस्वरी। इ कुंस्यते। कि कुंसयति कुंसति। भासनं दीप्तिः। इति दुर्गादासः॥

कुस य इर् श्लिषि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-सकं-सेट्।) य, कुस्यति बाला कान्तम्। इर्, अकुसत् अकोसीत्। अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

कुसलं, क्ली, (कुस्+कलच्।) कुशलम्। इत्यमरटीका॥

कुसितः, पुं, (कुस+"कुसेरुम्भोमेदेताः"। उणां ४। १०६। इति इतः।) जनपदः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

कुसिदायी, स्त्री, (स्त्रीत्यर्थे "वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः" ।४।१।३७। इति प्रकृतेरैकारादेशो ङीप् च।) कुसीदपत्नी। इति जटाधरः॥

कुसिम्बी, स्त्री, (कौ पृथिव्यां शिम्बीति ख्याता। पृषोदरात् सः।) शिम्बी। इति राजनिर्घण्टः।
("कुसिम्बिवल्लीप्रभवास्तु शिम्बाः" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये॥)

कुसीदं, क्ली, (कुस्+"कुसेरुम्भोमेदेताः" उणां। ४। १०६। इति इदप्रत्ययः। इह सूत्रे तृतीयप्रत्ययो ह्रस्वादिर्दीर्घादिश्चेति तन्त्रेणोपात्तः। वृषाकप्यग्नीति सूत्रे ह्रस्व एवेति वृत्तिकारहरदत्तादयः। यद्वा कुत्सितं निकृष्टरूपवृद्धिदानेनेत्यर्थः सीदति-अधोमर्णो यत्र। पृषोदरात् साधुः। यथा वृहस्पत्युक्तौ "कुत्सितात् सीदतश्चैव निर्विशङ्कैः प्रगृह्यते। चतुर्गुणं वाष्टगुणं कुसीदाख्यमतस्ततः" ॥) ऋणदानजीविका। वृद्धाजीवनम्। सुद् वाड़ि देओया इत्यादि भाषा। तत्पर्य्यायः। अर्थप्रयोगः २ वृद्धिजीविका ३। इत्यमरः। २। ९। ४॥ यथा,—
"कुसीदकृषिवाणिज्यं प्रकुर्व्वीतास्वयंकृतम्।
आपत्काले स्वयं कुर्व्वन्नैनसा युज्यते द्विजः॥
बहवो वर्त्तनोपाया ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः।
सर्व्वेषामपि चैतेषां कुसीदमधिकं विदुः॥
अनावृष्ट्या राजभयान्मूषिकाद्यैरुपद्रवैः।
कृष्यादिके भवेद्बाधा सा कुसीदे न विद्यते॥
शुक्लपक्षे तथा कृष्णे रजन्यां दिवसेऽपि वा।
उष्णे वर्षति शीते वा वर्द्धनं न निवर्त्तते॥
देशं गतानां या वृद्धिर्नानापण्योपजीविनाम्।
कुसीदं सर्व्वतः सम्यक् संस्थितस्यैव जायते॥
लब्धलाभः पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव पूजयेत्
ते तृप्तास्तस्य तद्दोषं शमयन्ति न संशयः।
वणिक् कुसीदी दद्यात्तु वस्त्रं गां काञ्चनादिकम्
कृषीवलोऽन्नपानानि यानशय्यासनानि च॥
पण्येभ्यो विंशतिं दत्त्वा पशुस्वर्णादिकं शतम्।
पादेनायस्य पारक्यं कुर्य्यात् सञ्चयमात्मवान्।
अर्द्धेन चात्मभरणं नित्यनैमित्तिकान्वितम्।
पादञ्च प्रार्थमायस्य मूलभूतं विवर्द्धयेत्॥
विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्षं विपणिः कृषि
वृत्तिर्भैक्षं कुसीदञ्च दश जीवनहेतवः" ॥
इति गारुडे २१५ अध्यायः॥ * ॥ गोतमः।
"कृषिगोरक्षवाणिज्यञ्चास्वयं कृतं कुसीदञ्चेति
कुसीदस्य पृथक् ग्रहणं स्वयंकृतस्याभ्यनुज्ञानार्थं
कुसीदं वृद्धिकर्म्मेति प्रदेशान्तरेऽभिधानात्।
कल्पतरुः॥ वृहस्पतिः।
"कुसीदं कृषिवाणिज्यं प्रकुर्व्वीतास्वयं कृतम्।
आपत्काले स्वयं कुर्व्वन्,नैनसा युज्यते द्विजः।
लब्धलाभः पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव भोजयेत्
ते तृप्तास्तस्य तं दोषं शमयन्ति न संशयः॥
वणिक् कुसीदी दद्यात्तु वस्त्रगोकाञ्चनादिकम्
कृषीवलोऽन्नपानानि यानशय्यासनानि च॥
पण्येभ्यो विंशकं दत्त्वा पशुस्वर्णादिकं शतम्।
वणिक् कुसीद्यदोषः स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूजना
राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं देवतानाञ्च विंशकम्।
त्रिंशद्भागञ्च विप्राणां कृषिं कृत्वा न दोषभाक्
तथा, मनुः।
"अशीतिभागं गृह्णीयात् मासाद्वार्द्धुषिकः शते
द्विकं शतं वा गृह्णीयात् सतां धर्म्ममनुस्मरन्।
द्विकं शतञ्च गृह्णानो न भवत्यर्थकिल्बिषी।
शतकार्षापणे अशीतिभागं विंशतिं पणान्"।
द्विकं पुराणद्वयम्। एवंविधनियममति
अनापदि स्वयमन्यद्वारा वा यः स्वाच्छन्द्येन
हरति तस्यैव प्रायश्चित्तम्। आपदि तु स्वयं
नियमातिक्रमे च न दोषः। इति प्रायश्चित्त
विवेकः। इत्याह्निकाचारतत्त्वम्॥ कुसीदिके
इति मेदिनी॥

कुसीदायी, स्त्री, (कुसीदः कुसीदजीवी तस्य पत्नी मुग्धबोधमते ईप् ऐङ् च। पाणिन्यादिमते कुसितकुसिदशब्दाभ्यां ह्रस्वमध्याभ्यामेव ङीप् इति विशेषः। तदा "वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः"। ४। १। ३७। इति प्रकृतेरैकारादेशो ङीप् च।) कुसीदपत्नी। इति जटाधरः॥

कुसीदिकः, त्रि, (कुसीदं वृद्धिस्तदर्थं द्रव्यं कुसीदं प्रयच्छति। "कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ"। ४। ४। ३१। इति ष्ठन्।) वृद्धिजीवी। तत्पर्य्यायः। वार्द्धुषिकः २ वृद्ध्याजीवः ३ वार्द्धुषिः ४। इत्यमरः। २। ९। ५॥ कुसीदः ५। इति शब्दरत्नावली॥ कुसीदी ६। यथा, आह्निकतत्त्वे॥
"वणिक् कुसीद्यदोषः स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूजनात्

कुसुमं, क्ली, ("कुसेरुम्भोमेदेताः"। उणां ४। १०६। इति उमः। निपातनाद् गुणाभावः।) पुष्पम्। (यथा, ऋतुसंहारे वसन्तवर्णने ४।

"वापीजलानां मणिमेखलानां
शशाङ्कभासां प्रमदाजनानां ।
चूतद्रुमाणां कुसुमान्वितानां
ददाति सौरभ्यमयं वसन्तः" ॥

फलकुसुमविशेषाणां द्रव्यान्तरसुलभत्वादिसूचकत्वं दर्शितं यथा वृहत्संहितायां २९ अध्याये ।
"फलकुसुमसम्प्रवृद्धिं वनस्पतीनां विलोक्य विज्ञेयम् । सुलभत्वं द्रव्याणां निष्पत्तिश्चापि शस्यानाम्" ॥
केन कस्य वृद्धिर्ज्ञेया तदाह ।
"शालेन कलमशालीरक्ताशोकेन रक्तशालिश्च ।
पाण्डूकः क्षीरिकया नीलाशोकेन मसूरकः ॥
न्यग्रोधेन तु यवकस्तिन्दुकवृद्ध्या च षष्ठिको भवति ।
अश्वत्थेन ज्ञेया निष्पत्तिः सर्व्वशस्यानाम् ॥
जम्बूभिस्तिलमाषाः शिरीषवृद्ध्या च कङ्गुनिष्पत्तिः ।
गोधूमाश्च मधुकैर्यववृद्धिः सप्तपर्णेन ॥
अतिमुक्तककुन्दाभ्यां कर्पासं सर्षपान् वदेदसनैः ।
बदरीभिश्च कुलत्थांश्चिरविल्वेनादिशेन्मुद्गान् ॥
अतसीवेतसपुष्पैः पलाशकुसुमैश्च कोद्रवा ज्ञेयाः ।
तिलकेन शङ्खमौक्तिकरजतान्यथ चेङ्गुदेन शणाः ॥
करिणश्च हस्तिकर्णै रादेश्या वाजिनोऽश्वकर्णेन ।
गावश्च पाटलाभिः कदलीभिरजाविकं भवति ॥
चम्पककुसुमैः कनकं विद्रुमसम्पच्च बन्धुजीवेन ।
कुरवकवृद्ध्या वज्रं वैदूर्य्यं नन्दिकावर्त्तैः ॥
विद्याच्च सिन्धुवारेण मौक्तिकं कुङ्कुमं कुसुम्भेन ।
रक्तोत्पलेन राजा मन्त्री नीलोत्पलेनोक्तः ॥
श्रेष्ठी सुवर्णपुष्पैः पद्मैर्विप्राः पुरोहिताः कुमुदैः ।
सौगन्धिकेन बलपतिरर्केण हिरण्यपरिवृद्धिः ॥
आम्रैः क्षेमं भल्लातकैर्भयं पीलुभिस्तथारोग्यम् ।
खदिरशमीभ्यां दुर्भिक्षमर्ज्जुनैः शोभना वृष्टिः ॥
पिचुमर्द्दनागकुसुमैः सुभिक्षमथ मारुतः कपित्थेन ।
निचुलेनावृष्टिभयं व्याधिभयं भवति कुटजेन ॥
दूर्व्वाकुशकुसुमाभ्यां भिक्षुर्वङ्क्षिश्च कोविदारेण ।
श्यामालताभिवृद्ध्या बन्धक्यो वृद्धिमायान्ति" ॥)
फलम् । स्त्रीरजः । (यथा, ज्योतिषशास्त्रे ।
"यदा नार्य्याः पितुर्गेहे कुसुमस्तनसम्भवः" ॥)
नेत्ररोगविशेषः । इति मेदिनी ॥

कुसुमपुरं, क्ली, (कुसुमाख्यं पुरम् ।) नगरविशेषः । पाटना इति ख्यातम् । तत्पर्य्यायः । पाटलिपुत्रम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मुद्राराक्षसे २याङ्के । "सखे ! विराधगुप्त ! वर्णयेदानीं कुसुमपुरवृत्तान्तशेषं अपि क्षमन्ते कुसुमपुरनिवासिनोऽस्मदुपजापं चन्द्रगुप्तप्रकृतयः" ॥) •

कुसुममध्यं, क्ली, (कुसुमं मध्ये अभ्यन्तरे यस्य ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका । चालिता गाछ इति भाषा ॥

कुसुमाञ्जनं, क्ली, (कुसुमाकारमञ्जनं शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) कुसुमाकाररीतिमलसम्भवमञ्जनम् । तत्पर्य्यायः ।पौष्पकम् २ रीतिपुष्पम् ३ पुष्पकेतु ४ । इत्यमरः । २ । ९ । १०३ ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ पुष्पाञ्जनशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

कुसुमात्मकं, क्ली, (कुसुममेवात्मा स्वरूपं यस्य । कप् ।) कुङ्कुमम् । इति हारावली ॥

कुसुमाधिपः, पुं, (कुसुमेषु कुसुमप्रधानवृक्षेषु अधिपः श्रेष्ठः ।) चम्पकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
(चम्पकशब्देऽस्य विवृतिर्व्याख्येया ॥)

कुसुमाधिराट्, [ज्] पुं, (कुसुमेषु कुसुमप्रधानवृक्षेषु अधिराजते दूरव्यापिसुगन्धित्वात् । अधि + राज् + क्विप् ।) चम्पकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुसुमायुधः, पुं, (कुसुमानि आयुधानि अस्त्राणि यस्य ।) कामदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, शाकुन्तले ३याङ्के ।
"भगवन् मन्मथ ! कुतस्ते कुसुमायुधस्य सतस्तैक्ष्ण्यमेतत्" ॥ तथा, कुमारे च । ४ । ४० ।
"कुसुमायुधपत्नि ! दुर्लभस्तव भर्त्ता न चिराद्भविष्यति" ॥ इति ॥)

कुसुमालः, पुं, (कुसुमवत् लोभनीयं द्रव्यादिकं आलाति सम्यक् अगोचरेणैव गृह्णाति । आ + ला + कः ।) चौरः । इति हारावली ॥ •

कुसुमासवं, क्ली, (कुसुमानां तद्रसानां आसवम् मद्यम् ।) मधु । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुसुमेषुः, पुं, (कुसुमानि इषवो वाणा यस्य ।) कामदेवः । इत्यमरः ।१।१।२७ ॥ (यथा, माघे । ८ । ७० ।
"स्वच्छाम्भः स्नपनविधौतमङ्गमोष्ठ-
स्ताम्बूलद्युतिविशदो विलासिनीनाम् ।
वासश्च प्रतनु विविक्तमस्त्वितीया-
नाकल्पो यदि कुसुमेषुणा न शून्यः" ॥)

कुसुम्भं, क्ली, (कौ पृथिव्यां सुम्भति शोभते दीप्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः । कु + सुभि + अच् इदित्वात् नुम् ।) स्वर्णम् । इति मेदिनी ॥ पुष्पविशेषः । कुसुमफुल इति भाषा ॥ (यथा, ऋतुसंहारे वसन्तवर्णने ६ ।
"कुसुम्भरागारुणितैर्दुकूलै-
र्नितम्बविम्बानि विलासिनीनाम् ।
तन्वंशुकैः कुङ्कुमरागगौरै-
रलङ्क्रियन्ते स्तनमण्डलानि" ॥)
तत्पर्य्यायः । कमलोत्तमम् २ वह्निशिखम् ३ महारजनम् ४ । इत्यमरः ।२।९।१०६ ॥ पावकम् ५ पीतम् ६ पद्मोत्तरम् ७ रक्तम् ८ लोहितम् ९ वस्त्ररञ्जनम् १० अग्निशिखम् ११ । अस्य शाकगुणाः । मधुरत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । विण्मूत्रदोषमदनाशित्वम् । दृष्टिप्रसादनत्वम् । रुचिप्रदत्वम् । अग्निदीप्तिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रूक्षत्वम् । कफवायुनाशित्वम् । पित्तकारित्वञ्च । तत्तैलगुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । त्रिदोषकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ कृमियक्ष्ममलनाशित्वम् । तेजोबलकारित्वञ्च । घर्षणेनास्य गुणाः । त्रिदोषकारित्वम् । पुष्टिबलक्षयकण्डूकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुसुम्भशाकभक्षणे निषेधमाह तिथितत्त्वधृतोशनोवचने यथा,—
"कुसुम्भं नालिताशाकं वृन्ताकं पूतिकां तथा ।
भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विजः" ॥)

कुसुम्भः, पुं, ("कुसेरुम्भोमेदेताः" । उणां ।४।१०६ । इति उम्भ प्रत्ययः ।) कमण्डलुः । इत्यमरः । ३ । ३ । १३६ ॥ (यथा, मनौ । ६ । ५२ ।
"कॢप्तकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान्" ॥)
महारजनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(कुसुम फुल इति भाषा ॥ अस्य पर्य्याया यथा ।
"पद्मोत्तमविकाशः स्यात् कुसुम्भः शरटस्तथा" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ अस्य गुणाश्च यथा ।
"कटुर्विपाके कटुकः कफघ्नो
विदाहिभावादहितः कुसुम्भः" ॥ •
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

कुसूः, पुं, (कुस् + कूप्रत्ययः ।) किम्पुलुकः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुसूलः, पुं, (कुस् + कूलच् । यद्वा कुशूलः निपातनात् सत्वम् ।) कुशूलः । इति कटशब्दार्थे भरतः ॥

कुसृतिः, स्त्री, (कुत्सिता सृतिः उपायः व्यवहारो वा ।) शाठ्यम् । इत्यमरः । १ । ७ । ३० । इन्द्रजालम् । इति हेमचन्द्रः । (कर्म्मधारये कुत्सितपथः । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥ कुत्सिता सृतिराचारो यस्येति विग्रहे, दुराचारे त्रि ।
यथा, भागवते ८ । २३ । ७ ।
"कस्माद्वयं कुसृतयः खलयोनयस्ते
दाक्षिण्यदृष्टिपदवीं भवतः प्रणीताः" ॥)

कुस्तुभः, पुं, (कुं भुवं स्तुभ्नोति । स्तुन्भ + मूलादित्वात् कः ।) विष्णुः । इत्यमरटीकायां भरतादयः ॥ (समुद्रः । तस्येदं अण् कौस्तुभम् इति शब्दार्थचिन्तामणिः ।

कुस्तुम्बरी, स्त्री, (कुत्सिता तुम्बरी । पृषोदरात् सुटि साधुः ।) धन्याकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ।
"आर्द्रां कुस्तुम्बरीं कुर्य्यात् स्वादुसौगन्ध्यहृद्यताम् ।
सा शुष्का मधुरा पाके स्निग्धा तृड्दाहनाशनी" ॥)

कुस्तुम्बुरु, क्ली, (कुत्सितं तुम्बति अर्द्दयति यत् । तुवि अर्द्दने + बाहुलकात् उरुप्रत्ययः । जातिनिर्द्देशात् सुट् ।) धन्याकम् । इत्यमरः ।२।९।३८॥ (अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
"धन्याकं धान्यकं धान्यं कुस्तुम्बुरु धनीयकम् ।
धन्या कुस्तुम्बुरी चान्या वेषलोग्रा वितुन्नकम्" ॥)
(पुं, यक्षविशेषः । यथा, महाभारते ।२।१०।१५।
"कुस्तुम्बुरुः पिशाचश्च गजकर्णो विशालकः ।
एते चान्ये च बहवो यक्षाः शतसहस्रशः" ॥)

कुस्म क ङ मतीक्षिते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) कुस्मिति च । (अत्र अकं) कस्वी दन्त्योपधः । मतीक्षितं बुद्धिपूर्व्वकदर्शनम् । कुस्मित् कुत्सितमीषद्धास्यम् । क ङ, कुस्मयते जनः । बुद्ध्या पश्यति कुत्सितं स्मयते वेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुह त् क ङ विस्मायने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) कस्वी । विस्मायनमन्यतो विस्मयोत्पादनम् । ङ कुहयते । कुहकेनेन्द्रजालिको लोकं विस्माययति इत्यर्थः । स्यातां कुहयते विस्मापयते हेतुतो भयमिति भट्टमल्लदर्शनाद्विस्मापने इति पाठ इत्येके । इति दुर्गादासः ॥

कुह, व्य, ("वा ह च छन्दसि" । ५ । ३ । १३ ।

इति हः । "कु तिहोः" । ७।२।१०४।इति किमः कुः ।) कुह । वैदिकप्रयोगोऽयम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे २ । १२ । ५ । "यं स्मा पृच्छन्ति कुह सेतिघोरमुतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनम्" ॥)

कुहः, पुं, (कुहयति विस्माययति ऐश्वर्य्यप्रभावेन यः । कुह + णिच् + अच् ।) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्त्री, माया । कुहकम् । यथा, रामायणे २।१०६।२७।
सन्तुष्टपञ्चवर्गोऽहं लोकयात्रां प्रवाहये ।
"अकुहः श्रद्दधानः सन् कार्य्याकार्य्यविचक्षणः" ॥)

कुहकं, क्ली, (कुह + "बहुलमन्यत्रापि" । उणां २ । ३७ इति क्वुन् ।) माया ।
(यथा, भागवते । १ । १ । १ ।
"जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट् तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत् सूरयः । तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषा धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि" ॥) तत्पर्य्यायः । इन्द्रजालम् २ जालम् ३ कुसृतिः ४ । तद्युक्ते त्रि । तत्पर्य्यायः । धूर्त्तः २ वञ्चकः ३ ध्वंसकः ४ दाण्डाजिनिकः ५ मायी ६ जालिकः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ दाम्भिकः । इत्युणादिकोषः । (सर्पविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे १ । १७ । ३८ ॥
"इत्युक्तास्तेन ते सर्पाः कुहकास्तक्षकान्धकाः । अदशन्त समस्तेषु गात्रेष्वतिविषोल्वणाः" ॥)

कुहकजीवी, [न्] त्रि, (कुहकेन इन्द्रजालविद्यया जीवति जीवनयात्रां सम्पादयतीति । कुहक + जीव् + णिनिः ।) मायाजीवी । इति महाभारतम् ॥ वाजिकर इति भाषा ॥ (सर्पजीवि । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः । सापुड़े इति भाषा ॥)

कुहकस्वनः, पुं, (कुहकः विस्मायकः स्वनः शब्दोऽस्य ।) कुक्कुटपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

कुहकस्वरः, पुं, (कुहकः विस्मापकः स्वरो यस्य ।) कुक्कुटः । इति हारावली ॥

कुहक्का, पुं, तालभेदः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
"द्रुतद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वं ताले कुहक्कसंज्ञके" ॥

कुहनं, क्ली, (कु ईषत् प्रयत्नेन हन्यते इति । हन् + कर्म्मणि अप् ।) मृद्भाण्डविशेषः । काचभाजनम् । (कुत्सिताचारेण हन्तीति । हन् + अच् ।) ईर्ष्यालौ त्रि । इति मेदिनी ॥

कुहनः, पुं, (कुं पृथ्वीं भूमिं वा हन्ति खनतीत्यर्थः । हन् + अच् ।) मूषिकः । (कौ पृथिव्यां कुत्सितं वा हन्ति दशतीति । हन् + अच् ।) सर्पः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुहना, स्त्री, (कुह + "ण्यासश्रन्थो युच्" । ३ । ३ । १०७ । इति युच् ।) दम्भचर्य्या । इति मेदिनी ॥ लोभान्मिथ्येर्य्यापथकल्पना । इत्यमरः । २ । ७ । ५३ ॥ अर्थलिप्सया मिथ्याचारभेदस्य सम्पादना । दम्भमात्रकृतध्यानमौनादिः । अर्थलिप्सया धर्म्माश्रवणं इत्यन्ये । इति भरतः ॥

कुहनिका, स्त्री, (कुह + युच् स्वार्थे कः टाप् अत इत्वम् ।) कुहना । इति शब्दरत्नावली ॥

कुहरं, क्ली, (कुं भूमिं हरतीति । कु + हृ + अच् ।) गह्वरम् । छिद्रम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, प्रसन्नराघवे । •
'तैः किं मत्तकरीन्द्रकुम्भकुहरे नारोपणीयाः कराः'॥)
कर्णः कण्ठशब्दः । गलः । अन्तिकम् । इत्यजयपालः ॥

कुहरः, पुं, (कुह विस्मापने + कः । कुहं विस्मायमं भयमित्यर्थः राति ददाति भयं जनयतीति भावः । रा + कः ।) नागविशेषः । इति मेदिनी ॥

कुहरितं, क्ली, (कुहरयति कण्ठशब्दं करोति । कुहर + क्वतौ णिच् + भावे क्तः ।) पिकालापः । रतिध्वनिः । इति मेदिनी ॥ रटितम् । इति विश्वः ॥

कुहलिः, पुं, (कु + हलि + इन् ।) पूगपुष्पिका । इति त्रिकाण्डशेषः । पान इति भाषा ॥

कुहा, स्त्री, (कुह + कः टाप् च ।) कटुकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(वदरी ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणाश्चास्य वदरशब्दे ज्ञेयाः ॥)

कुहुः, स्त्री, (कुह + मृगय्वादित्वात् कुः ।) कुहूः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।
"कोकिलानां कुहुरवैः सुखैः श्रुतिमनोहरैः" ॥)

कुहूः, स्त्री, (कुह + बाहुलकात् ऊप्रत्ययः ।) नष्टेन्दुकलामावास्या । इत्यमरः । १ । ४ । ९ ॥
(यथा, श्रुतौ । "द्वे ह वा अमावास्ये या पूर्व्वामावास्या सिनीवाली योत्तरा सा कुहूरिति"॥ व्यक्तमाह कालमाधवीये व्यासः ।
"दृष्टचन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहूर्मता" ॥
मतान्तरे तु ।
"तिथिच्छेदे सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहूर्मता । बाहुल्येपि कुहूर्ज्ञेया वेदवेदान्तवेदिभिः" ॥
तत्र श्राद्धाधिकारिभेदमाह । यथा, जावालिः ।
"अपराह्नद्वयाव्यापी यदि दर्शस्तिथिक्षये । आहिताग्नेः सिनीवाली निरग्न्यादेः कुहूर्मता" ॥
आदिशब्दात् स्त्रीशूद्रयोरपि ग्रहणं यथाह लोगाक्षिः ।
"सिनीवाली द्विजैः कार्य्या साग्निकैः पितृकर्म्मणि । स्त्रीभिः शूद्रैः कुहूः कार्य्या तथा चानग्निकैर्द्विजैः" ॥
तदधिष्ठात्री देवपत्नी । यथा, निरुक्ते ।
"सिनीवाली कुहूरिति देवपत्न्याविति" ॥
सा च अङ्गिरसः सुता । यथाह भागवते ४ । १ । ३४ ।
"श्रद्धा त्वङ्गिरसः पत्नी चतस्रोऽसूत कन्यकाः । सिनीवाली कुहूराका चतुर्थ्यनुमतिस्तथा" ॥)
कोकिलालापः । इति मेदिनी ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्यां ६३० ।
"केनाभावि पिकानां कुहूं विहायेतरः शब्दः" ॥)

कुहूकण्ठः, पुं, (कुहूरितिशब्दः कण्ठे यस्य ।) कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुहूमुखः, पुं, (कुहूरिति शब्दः मुखे यस्य ।) कोकिलः इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुहूरवः, पुं, (कुहूरिति रवो यस्य ।) कोकिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदुक्तम् ।
"पिक ! विधुरान् हन्ति समं तमस्त्वमपि चन्द्रविरोधिकुहूरवः" ॥)

कुहूलं, क्ली, (कुह + ऊलक्प्रत्ययः ।) सशस्त्रभूर... इति जटाधरः ॥

कुहेडिका, स्त्री, (कु ईषत् हेडति वेष्टते नेत्रस... रोऽस्याम् । हेड ऋ वेष्टने + इन् ततः स्वार्थे... ततः टाप् ।) कुज्झटिका । इति भूरिप्रयोगः ।

कुहेड़ी, स्त्री, (कु ईषत् हेडति वेष्टते नेत्रस्था... ऽस्याम् । हेड़ वेष्टने + "सर्व्वधातुभ्यः इन्" उ... ४ । ११७ । इति इन् । ततः कृदिकारान्तात् ङीष् ।) कुहेड़िका । इति शब्दमाला ॥

कुहेलिका, स्त्री, (कु ईषत् हेड़ति वेष्टते नेत्रस्था... ऽस्याम् । हेड़वेष्टने + इन् । ततः स्वार्थे क... टाप् । डस्य लत्वम् ।) कुज्झटिः । इति त्रिका... शेषः ॥

कू ग्रि ङ आर्त्तस्वरे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुद... आत्मं-अकं-सेट् ।) ग्रि ङ कुवते अकुवि... इति दुर्गादासः ॥

कू ञ ग शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-उ... -अकं-सेट् ।) ञ ग कूनाति कूनीते । ऋकारा... ऽयमिति जैमिनिः । दन्त्यनोपधोऽपि । नका... रहितो ऋकारान्त इति रमानाथः । दीर्घान्त इ... जौमराः । इति दुर्गादासः ॥

कूः, स्त्री, (कूनाति शब्दायते इति । कू + क्विप्... पिशाची । इति शब्दमाला ॥

कूकुदः, त्रि, (कू शब्दे भावे क्विप् । कुवः शब्द... कीर्त्तिरित्यर्थः कुं भूमिं आसादकस्पर्शि... यावत् ददातीति । कूकु + दा + कः ।) सत्कृ... सत्कृतां कन्यां यो ददाति सः । इत्यमरः । ३ । ... १४ ॥

कूचः, पुं, (कु शब्दे "कुवश्चट् दीर्घश्च" । उ... ४ । ९१ । इति चट् दीर्घश्च ।) स्तनः । इत्युणा... कोषः ॥

कूचिका, स्त्री, (कूच + टित्वात् ङीप् । स्वार्थे कन्... तूलिका । इति हेमचन्द्रः ॥

कूज हिक्कने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अ... सेट् ।) दीर्घी । हिक्कनमव्यक्तशब्दः । कूज... कोकिलः । इति दुर्गादासः ॥

कूजितं, क्ली (कूज् + भावे क्तः ।) पक्षिध्वनिः । इ... हेमचन्द्रः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे १ । ४ । १ ।
"ललितलवङ्गलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे मधुकरनिकरकरम्बितकोकिलकूजितकुञ्जकुटीरे"

कूट क ङ अप्रसादाप्रदोः । इति कविकल्पद्रुम... (चुरां-आत्मं-अकं-सेट् ।) अप्रदा दानाभावः । ङ कूटयते खलः स्फुटमप्यर्थं प्रसमं न करो... किञ्चिन्न ददाति वेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कूट वृ क दाहे । मन्त्रे । इति कविकल्पद्रुम... (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) दीर्घी । अचुकूट... इति दुर्गादासः ॥

कूटः, पुं, (कूटयति दग्धीकरोति शापप्रभावेन... परावान् इति । कूट दाहे + क्विप् + अच्... अगस्त्यमुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥

टः, पुं, स्त्री, (कूट्यते दातुं न शक्यते स्थावरत्वादिति। कूट अप्रदाने + कर्म्मणि घञ्।) गृहम्। इति शब्दरत्नावली॥

:, पुं, क्ली, (कूट् + घञ्।) निश्चलः। राशिः। (यथा, रामायणे। १।१४।१५।
"अन्नकूटाश्च दृश्यन्ते बहवः पर्व्वतोपमाः"॥)
लौहमुद्गरः॥ (यथा, भागवते। ४।२५।८।
"एते त्वां संप्रतीक्षन्ते स्मरन्तो वैशसं तव।
संपरेतमयःकूटैश्छिन्दन्त्युत्थितमन्यवः"॥)
माया। (यथा, महाभारते वनपर्व्वणि।
"नैव धर्म्मेण तद्राज्यं नार्ज्जवेन न चौजसा।
अक्षकूटमधिष्ठाय हृतं दुर्य्योधनेन वै"॥)
पर्व्वतशृङ्गम्। (यथा, महाभारते आनुशासनिके।
"अद्रीणामिव कूटानि धातुरक्तानि शेरते"॥)
तुच्छः। सीरावयवः। यन्त्रम्। फाँद इति भाषा। (यथा, रामायणे।
"वागुराभिश्च पाशैश्च कूटैश्च विविधैस्तथा"॥)
अनृतम्। इति मेदिनी॥ भग्नशृङ्गवृषः। इति हेमचन्द्रः॥ कैतवम्। इत्यमरः। ३।३।३६॥ (यथा, भागवते। ६।५।१०।
"वाचः कूटन्तु देवर्षेः स्वयं विमम्रशुर्धिया"॥
तद्वति त्रि। यथा, मनुः। ७।९०।
"न कूटैरायुधैर्हन्यात् युध्यमानो रणे रिपून्"॥
मिथ्याभूते त्रि। यथा, याज्ञवल्क्यः।
"द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः कूटाःस्युः पूर्ब्बसाक्षिणः"॥
पुरद्वारम्। यथा, महाभारते। ४।५।१४।
"इयं कूटे मनुष्येन्द्र! गहने महती शमी।
भीमशाखा दुरारोहा श्मशानस्य समीपतः"॥
अत्र कूटशब्दस्तु टीकाकृन्मतभेदेन अर्थान्तरेऽपि वर्त्तते। अग्रभागमात्रम्। यथा, रामायणे।
"किरीटकूटैर्ज्वलितं शृङ्गारं दीप्तकुण्डलम्"॥
भागवते च। ३।१३।२९।
"सवज्रकूटाङ्गनिपातवेग-
विशीर्णकुक्षिः स्तनयन्नुदन्वान्।
उत्सृष्टदीर्घोर्म्मिभुजैरिवार्त्त-
श्चुक्रोश यज्ञेश्वर! पाहि मेति"॥)

:कं, क्ली, (कूट् + संज्ञायां कन्।) फालम्। इत्यमरः। २।९।१३॥

:कः, पुं, (कूट् + ण्वुल्।) कवरी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ सुरानामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दमाला॥ (पर्व्वतविशेषः। यथा, भागवते। ५।१९।१७।
"भारते ऽप्यस्मिन्वर्षे सरिच्छैलाः सन्ति बहवः"।
"त्रिकूट ऋषभः कूटकः कौङ्कः सह्यः" इति॥)

:कृत्, पुं, (कूटं करोतीति। कूट + कृ + क्विप् तुगागमश्च।) शिवः। कायस्थः। इति त्रिकाण्डशेषः। कितवे, त्रि। (तुलाकर्म्मणि कैतवकारी। यथा, याज्ञवल्क्यः। २।२४३।
"तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च"॥)

:जः, पुं, (कूटे पर्व्वते एव जायते। जन + डः।) कुटजवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुटजशब्दे ऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः॥)

:पूर्ब्बं, पुं, हस्तिनां शिरोग्रहज्वरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ कूटपर्ब्बोऽपि क्वचित्पाठः॥

कूटपालकः, पुं, (कूटं स्वतुल्योमं पालयतीति। पालि + ण्वुल्।) कुलालस्य पवनम्। कुमारेर पोयान् इति भाषा। पित्तज्वरः। इति हारावली॥

कूटयन्त्रं, क्ली, (कूटं कैतववत् यन्त्रम्।) आमिषं दत्त्वा मृगपक्ष्यादिबन्धनार्थं यत् सन्धानयन्त्रं निवेश्यते तत्। फाँद इति भाषा। तत्पर्य्यायः। उन्माथः २। इत्यमरः। २।१०।२६॥

कूटशाल्मलिः, पुं, (कूटः शाल्मलिः।) शाल्मलिविशेषः। काण्टशिमाला इति ख्यातः। कुत्सितशाल्मलिः अन्तःशाल्मलिर्वा। इत्यन्ये। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। रोचनः २। इत्यमरः। २।४।४७॥ (क्वचित् स्त्रीलिङ्गेऽपि दृश्यते। कूटशाल्मलिरिव इति व्युत्पत्त्या यमस्य गदायाः गौणी संज्ञा। यथा, रघौ १२।९५।
"अयःशङ्कुचितां रक्षः शतघ्नीमथ शत्रवे।
हृतां वैवस्वतस्येव कूटशाल्मलिमक्षिपत्"॥
नरकस्थकण्टकाचितलौहशाल्मलिवृक्षविशेषः। स च दुरारोहः। यथा, महाभारते १८।२।४।
"नावृश्यन्त च तास्तत्र यातनाः पापकर्म्मिणाम्।
नदी वैतरणी चैव कूटशाल्मलिना सह"॥)
राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ रोहितकशब्दे द्रष्टव्यौ॥

कूटसंक्रान्तिः, स्त्री, अर्द्धरात्रातीते सूर्य्यस्य राश्यन्तरगमनम्। यथा,—
"संक्रान्तिर्द्विविधा यत्र पूर्ब्बं तत्र परित्यजेत्।
कर्त्तव्यं कूटसंक्रान्त्यां स्नानदानतपोव्रतम्॥
अर्द्धरात्रव्यतीते तु यदा संक्रमते रविः।
सा ज्ञेया कूटसंक्रान्तिर्मुनिभिः परिकीर्त्तिता"॥
इति विद्यानिधिकृतज्योतिःसागरसारधृतं वचनम्॥ * ॥ अपि च।
"अर्द्धरात्रे व्यतीते तु संक्रान्तिर्यदि भवेत्।
पूर्ब्बे व्रतादिकं कुर्य्यात् परेद्युः स्नानदानयोः॥
इति भीमपराक्रमीयम्॥ स्नानदानयोरित्यत्र सप्तमीनिर्द्देशात् परदिवसीयस्नानदाननिमित्तकं पूर्ब्बदिने उपवाससंयमनरूपव्रतादिकं कुर्य्यादित्यर्थः। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

कूटस्थः, त्रि, (कूटे मायायां तिष्ठतीति। यद्वा, कूटवत् निर्व्विकारेण निश्चलः सन् तिष्ठतीति। कूट + स्था + कः।) एकरूपतया यः कालव्यापी सः। इत्यमरः॥ (परमात्मा। यथा, पञ्चदश्यां ६।२२-२७।
"अधिष्ठानतया देहद्वयावच्छिन्नचेतनः।
कूटवन्निर्व्विकारेण स्थितः कूटस्थ उच्यते॥
कूटस्थे कल्पिता बुद्धिस्तत्र चित्प्रतिविम्बकः।
प्राणानां धारणाज्जीवः संसारेण स युज्यते॥
जलव्योमा घटाकाशो यथा सर्व्वस्तिरोहितः।
तथा जीवेन कूटस्थः सोऽन्योन्याध्यास उच्यते॥
अयं जीवो न कूटस्थं विविनक्ति कदाचन।
अनादिरविवेकोऽयं मूलाविद्येति गम्यताम्॥
विक्षेपावृतिरूपाभ्यां द्विधा ऽविद्या प्रकल्पिता।
न भाति नास्ति कूटस्थ इत्यापादनमावृतिः॥
अज्ञानी विदुषा पृष्टः कूटस्थं न प्रबुध्यते।
न भाति नास्ति कूटस्थ इति बुद्ध्वा वदत्यपि"॥
कूटस्थचैतन्यस्य अविद्याध्यस्ततयैव जीवत्वं ननु स्वरूपतः नितरां तस्मादपि निरध्यस्तत्वात् निर्म्मलः सच्चिदानन्दस्वरूपावस्थः पुरुषोत्तमः परमात्मेत्युच्यते। यथा, गीतायां १५।१६-१७।
"द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च।
क्षरः सर्व्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते॥
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः।
यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्त्यव्यय ईश्वरः"॥)
एकेनैव स्वभावेन निरवधिकालस्थव्यापको य आकाशादिः। इति भरतः॥ (कूटे भयावहे तिष्ठति यः। स्था + कः।) व्याघ्रनखः। इति राजनिर्घण्टः॥ (व्याघ्रनख इति भाषा॥)

कूटस्थं, क्ली, (कूटस्थ इव प्रकाशते यत्। अर्शआदेरच्।) व्याघ्रनखाख्यगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः॥

कूटसाक्षी, [न्] त्रि, (कूटः मायावी मिथ्यावादी कपटीत्यर्थः साक्षी।) मिथ्यासाक्षी इति व्यवहारतत्त्वम्॥ (याज्ञवल्क्ये कूटसाक्षिलक्षणम्। यथा,—
"द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्ब्बसाक्षिणः"॥
ते तु गुरुदण्डार्हाः। अकृतप्रायश्चित्ताः रौरवाख्यनरकं व्रजेयुः॥ यो हि जानन्नपि साक्ष्यं न ददाति स कूटसाक्षितुल्यः। तथा च तत्रैव।
"न ददाति तु यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः।
स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि"॥)

कूटागारं, क्ली, (कूटं आगारं गृहम्।) वडभी। तत्पर्य्यायः। चन्द्रशालिका २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ स्त्रीणां क्रीडागारम्। इत्यादिकाण्डटीका॥

कूटार्थभाषिता, स्त्री, (कूटार्थस्य दुर्भेद्यार्थस्य कल्पितार्थस्य वा या भाषिता।) प्रबन्धकल्पनाकथा। इति शब्दरत्नावली॥ रूपकथा इति भाषा॥

कूड, शि घान्ये। भक्षे। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदां-परं-अकं-सकञ्च-सेट्।) घनखरी। फलाभावे ऽप्यस्य कूटादौ पाठः प्राचामनुरोधात्। प्राञ्चोऽपि डान्तप्रस्तावादिमं कूटादौ पठितवन्तः। शि, कूडती कूडन्ती। घान्यं घनीभावः। कूडति दुग्धं वह्नियोगात्। कूडत्यन्नं लोकः। इति दुर्गादासः॥

कूड्यं, क्ली, (कूडति घनीभवति मृदादिना। कूड + ण्यत्।) भित्तिः। इति शब्दरत्नावली॥ देयाल इति भाषा॥

कूण, त् क सङ्कोचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-चुरां-परं-अकं-सेट्।) दीर्घी मूर्द्धन्योपधः अचुकूणदक्षुः सङ्कुचितमभूदित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

कूण, क उ सङ्कुचि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-अकं-सेट्।) घनखरी। क उ, कूणयते चक्षुः सङ्कुचितं स्यादित्यर्थः।, पद्मनखरीत्येके। इति दुर्गादासः॥

कूणिः, त्रि, (कूणति कुण्ठितो भवति रोगादिभिरिति शेषः। कूण सङ्कोचे "सर्व्वधातुभ्य इन्"। उणां ४।११७। इति इन्।) कूणिः। रोगादिना

कुत्सितकरः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कूणिका, स्त्री, (कूण्+ण्वुल् टाप् अत इत्वञ्च।) शृङ्गम्। वीणामूलस्थवंशशलाका। तत्पर्य्यायः। कलिका २। इति हेमचन्द्रः ॥

कूदरः, पुं, (कुत्सितं उदरं यस्य। ऋतुदोषतः पापोदरजातत्वात् तथात्वम्।) जातिविशेषः। यथा,— ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे।
"ब्राह्मण्यामृषिवीर्य्येण ऋतोः प्रथमवासरे।
कुत्सिते चोदरे जातः कूदरस्तेन कीर्त्तितः ॥
तदशौचं विप्रतुल्यं पतितो ह्यृतुदोषतः।
सद्यः कोटकसंसर्गादधमो जगतीतले" ॥

कूद्दालः, पुं, (कुद्दाल+पृषोदरात् दीर्घत्वे साधुः।) कुद्दालवृक्षः। इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

कूप, त् क दौर्ब्बल्ये। (अदन्तचुरां-परं-अकं-सेट्।) अयं षष्ठस्वरी। इति त्रिलोचनः ॥ सप्तमस्वरी। इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः ॥

कूपः, पुं, (कु ईषत् आपो यत्र। "ऋक्पूरित्यः"। ५। ४। ७४। ऊदनोरित्यत्र दीर्घनिर्द्देशादन्यत्रापूदिति वा। यद्वा कुवन्ति मण्डूका अत्र। "कुपु भ्याञ्च"। उणां ३। २७ इति पो दीर्घश्च।) खनामख्यातो जलाधारः ॥ कूया इति पात्कूया इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। अन्धुः २ प्रहिः ३ उदपानम् ४। इत्यमरः। १। १०। २६ ॥ अवटः ५ कोट्टारः ६। इति जटाधरः ॥ कान्तः ७ कर्त्तः ८ वध्रः ९ काटः १० खातः ११ अवतः १२ क्रिविः १३ सूदः १४ उत्सः १५ ऋश्यदात् १६ कारोतरात् १७ कुशेषः १८ केवटः १९। इति वेदनिघण्टौ ३ अध्याये त्रयोदशकूपनामानि ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"भूमौ खातोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृतिः।
बद्धोऽबद्धः स कूपः स्यात्तदम्भः कौपमुच्यते" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ तज्जलगुणाः। वातकफनाशित्वम्। अग्निदीपनत्वम्। लघुत्वम्। पित्तवर्द्धनत्वम्। क्षारत्वम्। शीतकाले उष्णत्वम्। उष्णकाले शीतत्वम्। वसन्तकाले प्रशस्तत्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥
("रूक्षं कफघ्नं लवणात्मकञ्च
सन्दीपनं पित्तकरं लघूष्णम्।
कूपोदकं वातहरं प्रदिष्टं
हितं न शस्तं शरदो वदन्ति" ॥
इति हारीते प्रथमस्थाने ७ अध्याये ॥
कूपादिकरणफलादिकं जलाशयतत्त्वधृतादित्यपुराणवचनम्। यथा,—
"सेतुबन्धरता ये च तीर्थशौचरताश्च ये।
तडागकूपकर्त्तारो मुच्यन्ते ते तृषाभयात्" ॥
विष्णौ च। "अथ कूपकर्त्तुस्तत्प्रवृत्ते पानीये दुष्कृतार्द्धं विनश्यति"। तत्प्रवृत्ते कृतकूपादुत्थिते। विष्णुधर्म्मोत्तरे च।
"तडागकूपकर्त्तारस्तथा कन्याप्रदायिनः।
छत्रोपानहदातारस्ते नराः स्वर्गगामिनः" ॥
तथा, नन्दिकेश्वरपुराणे।
"यो वापीमथवा कूपं देशे तोयविवर्ज्जिते।
खानयेत् स दिवं याति बिन्दौ बिन्दौ शतं समाः" ॥
तत्संस्कारकर्त्तुरपि फलमुच्यते विष्णौ। यथा,—
"कूपारामतडागेषु देवतायतनेषु च।
पुनः संस्कारकर्त्ता च लभते मौलिकं फलम्" ॥
परं जलशून्यदेशखनने एव प्रतिष्ठा न तु पङ्कोद्धारमात्रे। "अजले जलमुत्पाद्य" इति वचनात् ॥) गर्त्तः। गुणवृक्षः। नदीमध्यस्थितो वृक्षः पर्व्वतो वा। इत्युणादिकोषः। कूपकः। कूपा इति भाषा। मृन्मानम्। इति मेदिनी ॥

कूपकः, पुं, (कूपे गर्त्ते कायते प्रकाशते इति। कै+कः।) नौकागुणबन्धनस्तम्भः। इत्यमरः। १। १०। १२। मास्तुल इति भाषा। तैलपात्रम्। कूपा इति भाषा। कुकुन्दरम्। उदपानम्। चिता। इति मेदिनी ॥ (शुष्कनद्यादौ जलार्थं कृतो गर्त्तः। इत्यमरः। १। १०। १० ॥)

कूपाङ्कः, पुं, (कूपाकारं अङ्कं अस्मिन्।) रोमाञ्चः। इति शब्दरत्नावली ॥ कूपाङ्गोऽपि पाठः ॥

कूपारः, पुं, (कुं पृथिवीं पिपर्त्ति पूरयति। पॄ+अण् पृषोदरात् उकारस्य दीर्घः।) अकूपारः। इत्यमरटीका ॥ कूवारोऽपि पाठः ॥

कूपिका, स्त्री, (कूप+संज्ञायां कन् ततष्टाप् अत इत्वञ्च।) अम्भोगतोपलम्। जलमध्यस्थितपर्व्वतादिः। इति मेदिनी ॥

कूपी, स्त्री, (कूप्+इन् ततो ङीप्।) पात्रविशेषः। यथा, अजीर्णचिकित्सायां भावप्रकाशः ॥
"भावयेत् सप्तकृत्वस्तु शाकाम्लजलेन च।
ततः संशोष्य संपिष्य कूपीमध्ये निधापयेत्" ॥

कूमं, क्ली, (कोः पृथिव्याः भूमेर्वा उमा कान्तिर्यस्मात्।) सरोवरः। इति जटाधरः ॥

कूरः, पुं, (वेञ स्यूतौ+भावे क्विप् ऊः। कौ भूमौ ऊवं वयनं लाति गृह्णातीति। ला+कः। लस्य रः।) भक्तम्। इति हलायुधः ॥

कूर्चं, क्ली, (कुर्य्यते इति कुर् बाहुलकात् चट् निपातनात् दीर्घः।) मलापकर्षार्थकेशादिमुष्टिः। कूँचि इति भाषा। यथा,—नरसिंहपुराणे।
"ततः समर्पयेत् कूर्चमुशीरादिविनिर्म्मितम्।
मलापकर्षणाद्यर्थं श्रीमन्मूर्त्त्यङ्गसन्धितः" ॥
विष्णुधर्म्मोत्तरे च।
"उशीरकूर्चकं दत्त्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते।
दत्त्वा गोवालजं कूर्चं सर्व्वांस्तापान् व्यपोहति।
दत्त्वा चामरकं कूर्चं श्रियमाप्नोत्यनुत्तमाम्" ॥
इति श्रीहरिभक्तिविलासस्य ६ विलासे ४८ श्लोकः ॥

कूर्चः, पुं क्ली, (कुर्+चट् निपातनात् दीर्घः।) भ्रुवोर्मध्यम्। भ्रूद्वयमध्यस्थानम्। इत्यमरः। २। ६। ९२ ॥ मयूरपुच्छमुष्टिः। कुशमुष्टिः। इति हरिवंशे पुण्यकव्रतटीकायां नीलकण्ठः ॥ कठिनम्। श्मश्रु। कैतवम्। इति मेदिनी ॥ विकत्थनम्। दम्भः। शिरोपरिभागः। स तु अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यस्य उपरिभागः। इति हेमचन्द्रः ॥ हूं बीजम्। इति तन्त्रम् ॥ (यथा, कर्पूरस्तवे "वर्गाद्यं वह्निसंस्थं विधुरतिवलितं तत्त्रयं कूर्चयुग्मम्" ॥ तथा, भैरवतन्त्रे।
"कालीबीजद्वयं देवि! दीर्घं हूंकारमेव च।
चाक्षरी सा महाविद्या चामुण्डा कालिका स्मृता"

कूर्चः, पुं, (कुर्+बाहुलकात् चट् निपातनात् दीर्घः) शीर्षम्। इति धरणी ॥

कूर्चशिरः, [स्] क्ली, (कूर्चस्य शिरः इव शिरोऽस्य।) अस्थिसन्धिः। इति हेमचन्द्रः। गुड़गु इति भाषा ॥ ("गुल्फसन्धेरध उभयतः कूर्चशिरो नाम तत्र रुजा शोफौ" ॥ "द्वे कूर्चशिरसी" इति सुश्रुते शारीरस्थाने ६ अध्याये ॥)

कूर्चशीर्षः, पुं, (कूर्चं श्मश्रु तद्वत् शीर्षं यस्य) जीवकवृक्षः। स तु अष्टवर्गमध्यपठितौषधिः। इत्यमरः। २। ४। १४२ ॥ (जीवकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

कूर्चशीर्षकः, पुं, (कूर्चं श्मश्रु तद्वत् शीर्षं यस्य।) जीवकः। इति राजनिर्घण्टः। (नारिकेलवृक्ष इति चिन्तामणिः ॥)

कूर्चशेखरः, पुं, (कूर्चमिव शेखरमस्य।) नारिकेलवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कूर्चिका, स्त्री, (कूर्चाकारोऽस्त्यस्याः। कूर्च+ठन्) क्षीरविकृतिः। क्षीरसा इति भाषा। इत्यमरः २। ९। ४४ ॥ सा द्विधा यथा,—
"दध्ना सह च यत् पक्वं क्षीरं सा दधिकूर्चिका।
तक्रेण पक्वं यत् क्षीरं सा भवेत्तक्रकूर्चिका"।
इति भरतः ॥
("कूर्चिका विकृता भक्ष्या गुरवो नातिपित्तलाः"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)
सूचिका। सूँच इति भाषा। तूलिका। तुली इति भाषा। कुड्मलः। कुँड़ि इति भाषा। कुञ्चिका। कुँजि इति भाषा। इति हेमचन्द्रो मेदिनी च ॥

कूर्द्द ङ क्रीड़ायाम्। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वादिं-आत्मं-अकं-सेट्।) षष्ठस्वरी। ङ, कूर्द्दते। इति दुर्गादासः ॥

कूर्द्दनं, क्ली, (कूर्द्द+भावे ल्युट्।) क्रीड़ा। खेला। इत्यमरः। १। ७। ३३ ॥

कूर्द्दनी, स्त्री, (कूर्द्द्यतेऽस्याम्। कूर्द्द+अधिकरणे ल्युट् ततो ङीप्।) चैत्रीपूर्णिमा। सा तु कामदेवोत्सवतिथिः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कूर्पं, क्ली, (कुरं पाति। पा+कः।) भ्रूद्वयमध्यस्थलम्। इति हेमचन्द्रः ॥

कूर्पासः, पुं, (कुर्परे शरीरे अस्यते आस्ते वा। अस+वञ्। पृषोदरात् रलोपः पूर्व्वदीर्घश्च।) चुकः। वारवाणः। इति हेमचन्द्रः ॥ (स्वार्थे कप्रत्ययेनास्योदाहरणं यथा, माघे। ५। २३।
"प्रस्वेदवारिरुचिरविशेषविषक्तमङ्गे
कूर्पासकं क्षतनखक्षतमुद्दिशपन्ती" ॥)

कूर्म्मः, पुं, (कुत्सितः ईषद् वा ऊर्म्मिः वेगो यस्य। के जले ऊर्म्मिर्यस्येति वा पृषोदरात् साधुः।) जलजन्तुविशेषः। काछिम् इति भाषा। (यथा, भगवद्गीतायाम्। २। ५८।
"यदा संहरते चायं कूर्म्मोऽङ्गानीव सर्व्वशः।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता"॥)
तत्पर्य्यायः। कच्छपः २ पञ्चनखः ३ गूढ़ः ४ ...

ग्राहः ५ पीवरः ६ कमठः ७ जलगुल्मः ८। इति मटाधरः ॥ अस्य मांसादिगुणपर्य्यायान्तरौ कच्छपशब्दे द्रष्टव्यौ ॥ * ॥ (तल्लक्षणं यथा,— बृहत्संहितायाम् ६४ अध्याये।

"स्फटिकरजतवर्णो नीलराजीव चित्रः
कलशसदृशमूर्त्तिश्चारुवंशश्च कूर्म्मः।
अरुणसमवपुर्व्वा सर्षपाकारचित्रः
सकलनृपमहत्त्वं मन्दिरस्थः करोति ॥
अञ्जनभृङ्गश्यामवपुर्वा बिन्दुविचित्रोऽव्यङ्गशरीरः।
सर्पशिरा वा स्थूलगलो यः सोऽपि नृपाणां राष्ट्रविवृद्ध्यै॥
वैदूर्य्यत्विट् स्थूलकण्ठस्त्रिकोणो
गूढच्छिद्रश्चारुवंशश्च शस्तः।
क्रीडावाप्यां तोयपूर्णे मणौ वा
कार्य्यः कूर्म्मो मङ्गलार्थं नरेन्द्रैः" ॥

परमेश्वरः। यथाह ऋग्वेदभाष्योपक्रमणिकायां सायनः।
"परमेश्वरेणेदं सकलं जगत् क्रियते तस्मात् तस्य कूर्म्म इति संज्ञा" ॥ प्रजापतेरवतारविशेषः। यथा, शतपथब्राह्मणे। ७।५।१।५।
स यत् कूर्म्मो नाम एतद्वा रूपं कृत्वा प्रजापतिः प्रजा असृजत यदसृजताकरोत्तद् यदकरोत् तस्मात् कूर्म्मः कश्यपो वै कूर्म्मस्तस्मादाहुः सर्व्वाः प्रजाः काश्यप्य इति। स यः स कूर्म्मोऽसौ स आदित्यः" ॥ इति ॥ * ॥)
प्राणवायुविशेषः। यथा,—
"उन्मीलने स्मृतः कूर्म्मो भिन्नाञ्जनसमप्रभः" ॥
इति शारदातिलकटीका ॥ * ॥ मुद्राविशेषः। यथा,—
"वामहस्तस्य तर्जन्यां दक्षिणस्य कनिष्ठया।
तथा दक्षिणतर्जन्यां वामाङ्गुष्ठेन योजयेत् ॥
उन्नतं दक्षिणाङ्गुष्ठं वामस्य मध्यमादिकाः।
अङ्गुलीर्योजयेत् पृष्ठे दक्षिणस्य करस्य च ॥
वामस्य पितृतीर्थेन मध्यमानामिके तथा।
अधोमुखे च ते कुर्य्याद्दक्षिणस्य करस्य च ॥
कूर्म्मपृष्ठसमं कुर्य्याद्दक्षपाणिञ्च सर्व्वतः।
कूर्म्ममुद्रेयमाख्याता देवताध्यानकर्म्मणि" ॥
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ (आसनविशेषः। यथा हठयोगदीपिकायाम्। १। २२।
"गुदं निरुध्य गुल्फाभ्यां व्युत्क्रमेण समाहितः।
कूर्म्मासनं भवेदेतदिति योगविदो विदुः" ॥)
सत्ययुगे समुद्रमन्थनकाले मन्दरपर्व्वतधारणार्थं कच्छपरूपभगवदवतारविशेषः। यथा,— "
क्षीरोदमध्ये भगवान् कूर्म्मरूपी स्वयं हरिः" ॥
इति पद्मपुराणम् ॥ अपि च।
"विलोक्य विघ्नेशविधिं तदेश्वरो
दुरन्तवीर्य्योऽवितथोऽभिसन्धिः।
कृत्वा वपुः काच्छपमद्भुतं महत्
प्रविश्य तोयं गिरिमुज्जहार" ॥
इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ ("काश्यपपन्नगाः कद्रोः पुत्त्र एकः। स च नागविशेषः। यथा, महाभारते। १। ६५। ४१।
"शेषोऽनन्तो वासुकिश्च तक्षकश्च भुजङ्गमः।
कूर्म्मश्च कुलिकश्चैव काद्रवेयाः प्रकीर्त्तिताः" ॥)
कूर्म्मचक्रं, क्ली (कूर्म्माकारं चक्रम्। मध्यपदलोपी कर्म्मधारयः।) ज्यौतिषकर्म्मोक्तकच्छपाकारचक्रम्। तस्याकारो यथा,—
"प्राङ्मुखो भगवान् देवः कूर्म्मरूपी व्यवस्थितः।
आक्रम्य भारतं वर्षं नवभेदं यथाक्रमम्" ॥
तत्र नक्षत्रन्यासक्रमः।
"मध्यप्रागग्नियाम्यादिक्रत्तिकादित्रयत्रयैः।
क्रूरवेधयुतैस्तैस्तु पीड्यन्ते तन्निवासिनः" ॥
तत्र वेधो यथा,—
"पूर्व्वापरे भवेद्वेधो वेधश्चोत्तरदक्षिणे।
ईशाने राक्षसे वेधो वेध आग्नेयमारुते।
ताराचयान्वितं तत्र सौरिं यत्नेन चिन्तयेत्" ॥
तत्र वेधादिजन्यदोषाः।
"अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः खगाः।
स्वचक्रं परचक्रञ्च सप्तैते सम्भवन्ति च ॥
एवं देशग्रहग्रामक्षेत्रनामर्क्षतो वदेत्।
तथा च यत्र नक्षत्रे दिव्यपार्थिवनाभसाः ॥
दृश्यन्ते सुमहोत्पाताः स्वां दिशं तत्र पीडयेत्।
सौरिर्बलाधिपो दुष्टः स्वल्पवीर्य्यः शुभावहः ॥
एकदा पीडयेद्यत्र भानुजः कूर्म्मपृष्ठके।
तत्र स्थाने महाविघ्नो जायते नात्र संशयः ॥
दुष्टस्थाने गते चन्द्रे कर्त्तव्यं शान्तिपौष्टिकम्" ॥
तत्क्रमस्था देशाः।
"मध्ये सारस्वता मत्स्याः शूरसेनाः समाथुराः।
पञ्चालशाल्वमाण्डव्यकुरुक्षेत्रगजाह्वयाः ॥
मरुनैमिषविन्ध्याद्रिपाण्ड्यघोषाः सयामुनाः।
काश्ययोध्या प्रयागश्च गया वैदेहकादयः" ॥
तत्र पूर्व्वस्थदेशाः।
"प्राच्यां मागधशोणौ च वारेन्द्रो गौड़राढ़काः।
वर्द्धमानतमोलिप्तप्राग्ज्योतिषोदयाद्रयः" ॥
तत्राग्निकोणस्थदेशाः।
"आग्नेय्यामङ्गवङ्गोपवङ्गत्रैपुरकोशलाः।
कलिङ्गौड्रान्ध्रकिष्किन्ध्याविदर्भशबरादयः" ॥
तत्र दक्षिणस्थदेशाः।
"दक्षिणेऽवन्तिमाहेन्द्रमलया ऋष्यमूककाः।
चित्रकूटमहारण्यकाञ्चीसिंहलकोङ्कणाः।
कावेरी ताम्रपर्णी च लङ्काचित्रकूटकादयः" ॥
तत्र नैर्ऋतकोणस्थदेशाः।
"नैर्ऋते द्रविडाभीरमहाराष्ट्राश्च रैवतः।
यवनाः पह्नवाः सिन्धुः पारसीकादयो मताः" ॥
तत्र पश्चिमस्थदेशाः।
"पश्चिमे हैहयाऽस्ताद्रिम्लेच्छवासशकादयः" ॥
तत्र वायुकोणस्थदेशाः।
"वायव्ये गुर्ज्जराटश्च माटशालन्धरादयः" ॥
तत्र उत्तरस्थदेशाः।
"उत्तरे चीननेपालकम्बकैकेयमन्दराः।
गान्धारहिमवत्क्रौञ्चगन्धमादनमालवाः।
कैलासमद्रकाश्मीरम्लेच्छदेशाः खसादयः" ॥
तत्रैशानकोणस्थदेशाः।
"ऐशाने स्वर्णभौमश्च गङ्गाद्वारञ्च टङ्कणः।
वाह्लीकब्रह्मपुरककीराता दरदादयः" ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ जपयज्ञकर्म्मोक्तकमठाकारचक्रम्। तस्य लिखनक्रमः।
"चतुरस्रां भुवं भित्त्वा कोष्ठानां नवकं लिखेत्।
पूर्व्वकोष्ठादि विलिखेत् सप्तवर्गाननुक्रमात् ॥
लक्षमौ मध्यकोष्ठे स्वरान् युग्मक्रमाल्लिखेत्।
दिशां पूर्व्वादितो यत्र क्षेत्राद्यक्षरसंस्थितिः ॥
मुखं तस्य जानीयात् हस्तावभयतः स्थितौ।
कोष्ठे कुक्षी उभे पादौ द्वे शिरः पुच्छमीरितम् ॥
क्रमेणानेन विभजेन्मध्यस्थमपि भागतः" ॥ * ॥
तस्याङ्गविशेषे स्थितस्य जपादौ गुणदोषाः यथा।
"मुखस्थो लभते सिद्धिं करस्थः स्वल्पजीवनः।
उदासीनः कुक्षिसंस्थः पादस्थो दुःखमाप्नुयात् ॥
पुच्छस्थः पीड्यते मन्त्री बन्धनोच्चाटनादिभिः।
कूर्म्मचक्रमिदं प्रोक्तं मन्त्रिणां सिद्धिदायकम्" ॥ * ॥
तदज्ञाने दोषो यथा, पिङ्गलायाम्।
"कूर्म्मचक्रमविज्ञाय यः कुर्य्यात् जपयज्ञकम्।
तस्य यज्ञफलं नास्ति सर्व्वानर्थाय कल्पते" ॥
इति तन्त्रसारः ॥ (तन्त्रोक्तजपकर्त्तुः शुभाशुभादिसूचककूर्म्माकारचक्रविशेषः। तत्स्वरूपादि ब्रह्मयामले उक्तम्। यथा।
"कूर्म्मचक्रं प्रवक्ष्यामि शुभाशुभफलात्मकम्।
यज्ज्ञात्वा सर्व्वशास्त्रार्थं जानाति पण्डितोत्तमः ॥
अभेद्यं भेदकं चक्रं प्रत्ययस्वादरपूर्व्वकम्।
कूर्म्माकारं महाचक्रं चतुष्पादसमाहृतम् ॥
तुण्डे स्वरान्, दक्षपादे कवर्गं, वामपादके।
चवर्गं, कीर्त्तितं पश्चात् अधःपादे टवर्गकम् ॥
तदधस्तु तवर्गः स्यादुदरे च पवर्गकम्।
यवान्तं हृदये प्रोक्तं शषान्तं पृष्ठमध्यके ॥
लाङ्गूले शक्तिबीजञ्च हकारं लिङ्गमध्यके।
लिखित्वा गणयेन्मन्त्री चक्राकारं मलापहम् ॥
स्वरे लाभः कवर्गे श्रीश्चवर्गश्च विवेकदः।
टवर्गे राजपदवी तवर्गे धनवान् भवेत् ॥
उदरे सर्व्वनाशः स्यात् हृदये बहुदुःखभाक्।
पृष्ठे च सर्व्वसन्तापः लाङ्गूले मरणं ध्रुवम् ॥
वैष्णवे पृष्ठदेशे तु दुःखञ्च वामपादके।
विवादश्च धनाभे तु न कुर्य्याच्चक्रचिन्तनम् ॥
विवादके धर्म्मनाशो युग्मदोषे च मारणम्।
यत्र देवाक्षरश्चास्ति तत्र चैशिनवर्णकम् ॥
विवादञ्च त्यजेद्यत्नमन्यमन्त्रं विचारयेत्।
पृथक् क्षोमे यदि भवेत् वर्णमाला महेश्वर! ॥
यदि तत्सौख्यभावः स्यात् तत्सौख्यं नापि वर्ज्जयेत् ॥
विभिन्नांशे दोषश्चेत् शुभमन्त्रञ्च संत्यजेत् ॥
इति ते कथितं देव! वृद्धाद्ध्रुवफलप्रदम्।
ये शोधयन्ति चक्रेन्द्रं मन्त्रसिद्धिप्रदं शुभम्" ॥ * ॥
कूर्म्मरूपी विष्णुः केन रूपेण विराजते तत्संस्थानविवरणं मार्कण्डेयपुराणे ५८ अध्याये उक्तम् ॥
तद्-यथा। क्रौष्टुकिरुवाच।
"भगवन्! कथितं सम्यक् भवता भारतं मम।
सरितः पर्व्वता देशा ये च तत्र वसन्ति व ॥
किन्तु कूर्म्मस्त्वया पूर्व्वं भारते भगवान् हरिः।
कथितस्तस्य संस्थानं श्रोतुमिच्छाम्यशेषतः ॥
कथं स संस्थितो देवः कूर्म्मरूपी जनार्द्दनः ॥

शुभाशुभं मनुष्याणां लभ्यते च ततः कथम् ।
यथासुखं यथापादस्तस्य तन्मे ब्रूह्यशेषतः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
प्राङ्मुखो भगवान् ! देवः कूर्म्मरूपी व्यवस्थितः ।
आक्रम्य भारतं वर्षं नवभेदमिदं द्विज ! ॥
नवधा संस्थितान्यस्य नक्षत्राणि समन्ततः ।
विषयाश्च द्विजश्रेष्ठ ! ये सम्यक् तान्निबोध मे ॥
वेदमन्त्रा विमाण्डव्याः शाल्वनीपास्तथा शकाः ।
उज्जिहानास्तथा वत्स ! घोषसङ्ख्यास्तथा खशाः ॥
मध्ये सारस्वता मत्स्याः शूरसेनाः समाथुराः ।
धर्म्मारण्या ज्योतिषिका गौरग्रीवा गुडाश्मकाः ॥
विदेहकाः सपाञ्चालाः सङ्केताः कङ्कमारुताः ।
कालकोटिसपाषण्डाः पारियात्रनिवासिनः ॥
कापिङ्गलाः कुरुवाह्यास्तथैवोडुम्बरा जनाः ।
गजाह्वयाश्च कूर्म्मस्य जलमध्यनिवासिनः ॥
कृत्तिका रोहिणी सौम्या एतेषां मध्यवासिनाम् ।
नक्षत्रत्रितयं विप्र ! शुभाशुभविपाककम् ॥
वृषध्वजोऽञ्जनश्चैव जम्ब्वाख्यो मानवाचलः ।
शूर्पकर्णो व्याघ्रमुखः खर्मकः कर्व्वटाशनः ॥
तथा चन्द्रेश्वराश्चैव खशाश्च मगधास्तथा ।
गिरयो मैथिलाः शुभ्रास्तथा वदनदन्तुराः ॥
प्राग्ज्योतिषाः सलौहित्याः सामुद्राः पुरुषादकाः ।
पूर्णोत्कटो भद्रगौरस्तथोदयगिरिर्द्विज ! ॥
कषायाः मेखलामुष्टास्ताम्रलिप्तैकपादपाः ।
वर्द्धमानाः कोशलाश्च मुखे कूर्म्मस्य संस्थिताः ॥
रौद्रः पुनर्व्वसुः पुष्यो नक्षत्रत्रितयं मुखे ।
पादे तु दक्षिणे देशाः क्रोष्टुके वदतः शृणु ॥
कलिङ्गवङ्गजठराः कोशला मूषिकास्तथा ।
चेदयश्चोर्द्ध्वकर्णाश्च मत्स्याद्या विन्ध्यवासिनः ॥
विदर्भा नारिकेलाश्च धर्म्मद्वीपास्तथैलिकाः ।
व्याघ्रग्रीवा महाग्रीवास्त्रैपुराः श्मश्रुधारिणः ॥
कैष्किन्धा हैमकूटाश्च निषधाः कटकस्थलाः ।
दशार्णा हारिका नग्ना निषादाः काकुलालकाः ॥
तथैव पर्णशवराः पादे वै पूर्व्वदक्षिणे ।
आश्लेषर्क्षं तथा पैत्र्यं फाल्गुन्यः प्रथमास्तथा ॥
नक्षत्रत्रितयं पादमाश्रितं पूर्व्वदक्षिणम् ।
लङ्का कालाजिनाश्चैव शैलिका निकटास्तथा ॥
महेन्द्रमलयाद्रौ च दर्द्दुरे च वसन्ति ये ।
कर्कोटकवने ये च भृगुकच्छाः सकोङ्कणाः ॥
सर्व्वाश्चैव तथाऽऽभीरा वेण्यातीरनिवासिनः ।
अवन्तयो दासपुरा स्तथैवाकणिनो जनाः ॥
महाराष्ट्राः सकर्णाटा गोनर्द्दाश्चित्रकूटकाः ।
चोलाः कोलगिराश्चैव क्रौञ्चद्वीपजटाधराः ॥
कावेरी ऋष्यमूकस्था नासिक्याश्चैव ये जनाः ।
शङ्खशुक्त्यादिवैदूर्य्यशैलप्रान्तचराश्च ये ।
तथा वारिचराः कोलाः चर्म्मपट्टनिवासिनः ।
गणवाह्याः पराः कृष्णाद्वीपवासनिवासिनः ॥
सूर्य्याद्रौ कुमुदाद्रौ च ते वसन्ति तथा जनाः ।
औखावनाः सपिशिका स्तथा ये कर्म्मनायकाः ॥
दक्षिणाः कौरुषा ये च ऋषिकास्तापसाश्रमाः ॥
ऋषभाः सिंहलाश्चैव तथा काञ्चीनिवासिनः ।
तिलङ्गा कुञ्जरदरी कच्छवासाश्च ये जनाः ।

ताम्रपर्णी तथा कुक्षिरिति कूर्म्मस्य दक्षिणः ।
फाल्गुन्यश्चोत्तरा हस्ता चित्रा चर्क्षत्रयं द्विज ! ।
कूर्म्मस्य दक्षिणे कुक्षौ वाह्यपादस्तथापरम् ॥
काम्बोजाः पह्लवाश्चैव तथैव वड़वामुखाः ।
तथा च सिन्धुसौवीराः सानर्त्ता वनितामुखाः ॥
द्रावणाः सार्गिगाः शूद्राः कर्णप्राधेयवर्व्वराः ।
किराताः पारदाः पाण्ड्यास्तथा पारशवाः कलाः ॥
धूर्त्तका हैमगिरिकाः सिन्धुकालकवैरताः ।
सौराष्ट्रा दरदाश्चैव द्राविड़ाश्च महार्णवाः ॥
एते जनपदाः पादे स्थिता वै दक्षिणेऽपरे ।
स्वात्यो विशाखा मैत्रञ्च नक्षत्रत्रयमेव च ॥
मणिमेघः क्षुराद्रिश्च खञ्जनोऽस्तगिरिस्तथा ।
अपरान्तिका हैहयाश्च शान्तिका विप्रशस्तकाः ॥
कोकङ्कणाः पञ्चदकाः वमना ह्यवरास्तथा ।
तारक्षुरा ह्यङ्गतकाः शर्कराः शाल्मवेश्मकाः ॥
गुरुस्वराः फल्गुनकाः वेणुमत्याश्च ये जनाः ।
तथा फल्गुलुका घोरा गुरुहाश्च कलास्तथा ॥
एकेक्षणा वाजिकेशा दीर्घग्रीवाः सचूलिकाः ।
अश्वकेशास्तथा पुच्छे जनाः कूर्म्मस्य संस्थिताः ॥
ऐन्द्रमूलन्तथाषाढ़ा नक्षत्रत्रयमेव च ।
माण्डव्याश्चण्डखाराश्च अश्वकालनतास्तथा ॥
कुन्यतालडहाश्चैव स्त्रीवाह्या बालिकास्तथा ।
नृसिंहा वेणुमत्याश्च बलावस्थास्तथापरे ॥
धर्म्मबद्धास्तथालूका उरुकर्म्मस्थिता जनाः ।
वामपादे जनाः पार्श्वे स्थिताः कूर्म्मस्य भागुरे ॥
आषाढ़ाश्रवणे चैव धनिष्ठा यत्र संस्थिता ।
कैलासो हिमवांश्चैव धनुष्मान् वसुमांस्तथा ॥
क्रौञ्चाः कुरुवकाश्चैव क्षुद्रवीणाश्च ये जनाः ।
रसालयाः सकैकेया भोगप्रस्थाः सयामुनाः ॥
अन्तर्द्वीपास्त्रिगर्त्ताश्च अग्नीज्याः सार्दना जनाः ।
तथैवाश्वमुखाः प्राप्ताश्चिविड़ाः केशधारिणः ॥
दासेरका वाटधानाः शवधानास्तथैव च ।
पुष्कलाधमकैराता स्तथा तक्षशिलाश्रयाः ॥
अम्बाला मालवा मद्रा वेणुकाः सवदन्तिकाः ।
पिङ्गला मानकलहा हूणाः कोहलकास्तथा ॥
माण्डव्या भूतियुवकाः शातका हेमतारकाः ।
यशोमत्याः सगान्धाराः खरसागरराशयः ॥
यौधेया दासमेयाश्च राजन्याः श्यामकास्तथा ।
क्षेमधूर्त्ताश्च कूर्म्मस्य वामकुक्षिमुपाश्रिताः ॥
वारुणञ्चात्र नक्षत्रं तत्र प्रौष्ठपदाद्वयम् ।
येन किन्नरराज्यञ्च पशुपालं सकीचकम् ॥
काश्मीरकं तथा राष्ट्रमभिसारजनस्तथा ।
दवदास्त्वङ्गणाश्चैव कुलटा वनराष्ट्रकाः ॥
सैरिष्ठा ब्रह्मपुरकास्तथैव वनवाह्यकाः ।
किरातकौशिकानन्दा जनाः पह्लवलोलनाः ॥
दार्व्वादा मरकाश्चैव कुरटाश्चान्नदारकाः ।
एकपादाः खशा घोषाः स्वर्गभौमानवद्यकाः ॥
तथा सयवना हिङ्गकाश्चीरप्रावरणाश्च ये ।
त्रिनेत्राः पौरवाश्चैव गन्धर्व्वाश्च द्विजोत्तम ! ॥
पूर्व्वोत्तरन्तु कूर्म्मस्य पादमेते समाश्रिताः ।
रेवत्याश्विदैवत्यं याम्यर्क्षमिति च त्रयम् ॥
तत्र पादे समाख्यातं पाकाय मुनिसत्तम ! ।

देशेष्वेतेषु चैतानि नक्षत्राण्यपि वै द्विज ! ।
एतत्पीड़ा अमी देशाः पीड्यन्ते ये क्रमोदित
यान्ति चाभ्युदयं विप्र ! ग्रहैः सम्यगवस्थितैः
यस्यर्क्षस्य पतिर्यो वै ग्रहस्तद्भाविनो भयम्
तद्देशस्य मुनिश्रेष्ठ ! तदुत्कर्षे शुभागमः ।
प्रत्येकं देशसामान्यं नक्षत्रग्रहसम्भवम् ॥
भयं लोकस्य भवति शोभनं वा द्विजोत्तम !
स्वर्क्षैर्ग्रहैरशोभनैर्जन्तोः सामान्यमिति भीतिद
ग्रहैर्भवति पीड़ोत्थमल्पायासमशोभनम् ।
तथैव शोभनः पाको दुःस्थितैश्च तथा ग्रहैः
अल्पोपकाराय नृणां देशग्रहैश्चात्मनो बुधैः
द्रव्ये गोष्ठेऽथ भृत्येषु सुहृत्सु तनयेषु वा ।
भार्य्यायाञ्च ग्रहे दुःस्थे भयं पुण्यवतां नृणा
आत्मन्यथाल्पपुण्यानां सर्व्वत्रैवातिपापिना
नैकत्रापि ह्यपापानां भयमस्ति कदाचन ।
दिग्देशजनसामान्यं नृपसामान्यमात्मजम्
नक्षत्रग्रहसामान्यं नरो भुङ्क्ते शुभाशुभम् ।
परस्पराभिरक्षा च ग्रहादौस्थ्येन जायते
एतेभ्य एव विप्रेन्द्र ! शुभदानिस्तथाशुभैः ।
यदेतत् कूर्मसंस्थानं नक्षत्रेषु मयोदितम्
एतत् तु देशसामान्यमशुभं शुभमेव च ।
तस्मात् विज्ञाय देशर्क्षं ग्रहपीड़ान्तथात्मन
कुर्व्वीत शान्तिं मेधावी लोकवादांश्च सत्त
आकाशाद्देवतानाञ्च दैत्यादीनाञ्च दौर्हृदाः
पृथ्व्यां पतन्ति ते लोके लोकवादा इति स्
तां तथैव बुधः कुर्य्यात् लोकवादान् क्षापये
तेषान्तत्करणान्नृणां शुभो दुःखागमक्षयः ।
शुभोदयं प्रज्ञाणिञ्च पापानां द्विजसत्तम !
प्रशान्तानि प्रकुर्व्वन्ते द्रव्यादीनाञ्च कुर्वते ।
तस्माच्छान्तिपरः प्राज्ञो लोकवादरतस्तथा
लोकवादांश्च शान्तीश्च ग्रहपीड़ासु कारये
अद्रोहालुपवासांश्च शस्तं चैत्यादिवन्दनम्
जपं होमं तथा दानं स्नानं क्रोधादिवर्जनम्
अद्रोहः सर्व्वभूतेषु मैत्रीं कुर्य्याञ्च पण्डितः
वर्जयेदसतीं वाचमतिवादांस्तथैव च ॥
ग्रहपूजाञ्च कुर्व्वीत सर्व्वपीड़ासु मानवः ।
एवं शाम्यन्त्यशेषाणि घोराणि द्विजसत्तम
प्रयतानां मनुष्याणां ग्रहर्क्षोत्थान्यशेषतः
एष कूर्मो मया ख्यातो भारते भगवान् ि
नारायणो ह्यचिन्त्यात्मा यत्र सर्व्वं प्रतिष्ठि
तत्र देवाः स्थिताः सर्व्वे प्रतिनक्षत्रसंश्रय
तथा मध्ये हुतवहः पृथ्वी सोमश्च वै दि
मेषादयस्त्रयो मध्ये मुखे द्वौ मिथुनादिकौ
प्रागदक्षिणे तथा पादे कर्किसिंहौ व्यव
सिंहकन्यातुलाश्चैव कुक्षौ राशित्रयं स्थि
तुलाथ वृश्चिकश्चोभौ पादे दक्षिणपश्चि
पृष्ठे च वृश्चिकेनैव सह धन्वी व्यवस्थितः
वायव्ये चास्य वै पादे धनुर्ग्राहादिकं त्रय
कुम्भमीनौ तथैवास्य उत्तरां कुक्षिमाश्रि
मीनमेषौ द्विजश्रेष्ठ ! पादे पूर्व्वोत्तरे वि
कूर्मे देशास्तथर्क्षाणि देशेष्वेतेषु वै द्विज !
राशयश्च तथर्क्षेषु ग्रहराशिष्ववस्थिताः

तस्माद्ग्रहर्क्षपीडासु देशपीडां विनिर्दिशेत् ॥
तत्र स्नात्वा प्रकुर्वीत दानहोमादिकं विधिम् ।
स एष वैष्णवः पादो ब्रह्मा मध्ये ग्रहस्य यः” ॥*॥
विष्णुः । स एव कश्यपसंज्ञया परिकीर्त्त्यते तत्प्रमाणादिकं यथा,—शतपथब्राह्मणे । ७ । ५ । १ । ५ ।
“स यत्कूर्म्मो नाम । प्रजापतिः प्रजा असृजत यदसृजताकरोत् तद् यदकरोत् तस्मात् कूर्म्मः कश्यपो वै कूर्म्मस्तस्मादाहुः सर्व्वाः प्रजाः काश्यप्य” इति ॥ अत्र स्वामिदयानन्दकृतभाष्यम् ।
स यत् कूर्म्म इति । “परमेश्वरेणेदं सकलं जगत् क्रियते तस्मात्तस्य कूर्म्म इति संज्ञा । कश्यपो वै कूर्म्म इत्यनेन परमेश्वरस्यैव कश्यपनामास्ति । तेनैव इमाः सर्व्वाः प्रजा उत्पादितास्तस्मात् सर्व्वा इमाः प्रजाः काश्यप्य इत्युच्यन्ते । कश्यपः कस्मात् पश्यको भवतीति निरुक्त्या पश्यतीति पश्यः सर्व्वज्ञतया सकलं जगत् विजानाति स पश्यः पश्य एव निर्भ्रमतयातिसूक्ष्ममपि वस्तु यथार्थं जानात्येव अतः पश्यक इति । आद्यान्ताक्षरविपर्य्ययासिद्धेः सिंहः कृतेस्तर्कुरित्यादिवत् कश्यप इति ह्यवरट् इत्येतस्योपरि महाभाष्यप्रमाणेन पदं सिध्यति अतः सुष्ठु विज्ञायते काश्यप्यः प्रजा इति” ॥*॥)

कूर्म्मपृष्ठः, पुं, (कूर्म्मस्य पृष्ठमिव । कठोरत्वात् तथात्वम् ।) अम्लानवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कच्छपस्य पृष्ठदेशः ॥ (यथा, महाभारते ३ । ४६ । ११ ।
“गूढ़गुल्फशिरौ पादौ ताम्रायततलाङ्गुली ।
कूर्म्मपृष्ठोन्नतौ चापि शोभेते किङ्किणीकिणौ” ॥)

कूर्म्मपृष्ठकं, क्ली, (कूर्म्मपृष्ठमिव कायते प्रकाशते इति । कै + कः ।) शरावम् । इति शब्दचन्द्रिका । शरा इति भाषा ॥

कूर्म्मराजः, पुं, (कूर्म्मरूपेण कूर्म्मेषु वा राजते यः । राज् + अच् ।) कच्छपराजः । तत्पर्य्यायः । अकूपारः २ परीवर्त्तः ३ । इति जटाधरः । तथाहि ।
“पृथ्वि ! स्थिरा भव भुजङ्गम ! धारयैनां
त्वं कूर्म्मराज ! तदिदं द्वितयं दधीथाः ।
दिक्कुञ्जराः कुरुत तत्त्रितये दिधीर्षा-
मार्य्यः करोतु हरकार्म्मुकमाततज्यम्” ॥
इति महानाटकम् ॥ स एवादिकच्छपः । यथा ।
“विलोक्य विघ्नेशविधिं तदेश्वरो
दुरन्तवीर्य्योऽवितथोऽभिसन्धिः ।
कृत्वा वपुः काच्छपमद्भुतं महत्
प्रविश्य तोयं गिरिमुज्जहार ॥
सुरासुरेन्द्रैर्भुजवीर्य्यवेपितं
परिभ्रमन्तं गिरिमङ्ग ! पृष्ठतः ।
बिभ्रत्तदावर्त्तनमादिकच्छपो
मेनेऽङ्गकण्डूयनमप्रमेयः” ॥
इति श्रीभागवते । ८ । ७ । ८,१० ॥

कूल, आवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) मध्यस्वरी । कूलति वाटी प्राचीरम् । इति दुर्गादासः ॥

कूलं, क्ली, (कूलति जलप्रवाहं आवृणोतीति । कूल् + अच् ।) नद्या जलसमीपस्थानम् ।
(यथा, रघुः । १६ । ३५ ।
“इत्यध्वनः कैश्चिदहोभिरन्ते
कूलं समासाद्य कुशः सरय्वाः” ॥)
तत्पर्य्यायः । रोधः २ तीरम् ३ प्रतीरम् ४ तटम् ५ तटः ६ तटी ७ । इत्यमरः । १ । १० । ७ ॥ रोधम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ वेला ९ । इति जटाधरः ॥ (कूल्यते आश्रियतेऽसौ । कूल + घञर्थे कः ।) स्तूपः । सैन्यपृष्ठम् । तड़ागः । इति विश्वः ॥

कूलकं, क्ली, पुं, (कूल + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) स्तूपः । इति मेदिनी । तीरम् । इति विश्वः ॥

कूलकः, पुं, (कूल + संज्ञायां कन् ।) कृमिपर्व्वतः । इति मेदिनी । उइर ढिपि इति भाषा ॥

कूलङ्कषः, पुं, (कूलं तीरं कषति भिनत्तीति । कष + खश् मुम् च ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कूलङ्कषा, स्त्री, (कूलङ्कष + टाप् ।) नदी । इति हलायुधः ॥ (यथा, शाकुन्तले ५ माङ्के ।
“व्यपदेशमाविलयितुं समीहसे माञ्च नाम पातयितुम् । कूलङ्कषेव सिन्धुः प्रसन्नमोघं तटतरुञ्च” ॥)

कूलभूः, स्त्री, (कूलस्य तीरस्य भूः भूमिः ।) तीरभूमिः । इति हेमचन्द्रः ॥

कूलवती, स्त्री, (कूलं तटः अस्त्यस्याः । अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । ततो ङीप् ।) नदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कूलहण्डकः, पुं, (कूले तड़ागादौ ऊहण्डते संघीभवतीति । ऊड़ि सघे + ण्वुल् इदित्वात् नुम् च । पृषोदरात् उकारलोपः ।) जलावर्त्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कूवरः, पुं, क्ली, (कू शब्दे + वरच् ।) युगन्धरः । यत्र रथस्य यूपकाष्ठमासज्यते तत्र । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा, रामायणे ३ । २८ । ३० ।
“हेमचन्द्रमसम्बाधं वैदूर्य्यमणिकूवरम्” ॥
रथमित्यर्थः ॥)

कूवरः, पुं, (कू + वरच् ।) कुब्जकः । कुँजा इति भाषा । मनोज्ञे, त्रि । इति मेदिनी ॥

कूवरी, स्त्री, (कूवर + गौरादित्वात् ङीष् ।) कम्बलाच्छादितरथः । इति हलायुधः ॥

कूष्माण्डः, पुं, (कु ईषत् ऊष्मा अण्डेषु वीजेषु यस्य ।) कर्काशः । गणदेवताविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कूष्माण्डाकारत्वात् शिवगणोऽपि तन्नाम्नाऽऽख्यायते । यथा, भागवते २ । ६ । ४२ । “अन्ये च ये प्रेतपिशाचभूतकूष्माण्डयादोमृगपक्ष्यधीशाः” ॥ ऋषिविशेषः । यथा, याज्ञवल्क्ये ।
“कूष्माण्डो राजपुत्त्रश्चेत्यन्ते स्वाहासमन्वितैः” ॥
यजुर्व्वेदिकमन्त्रविशेषः । यथा, मनुः ८ । १०६ ।
“कूष्माण्डैर्व्वापि जुहुयाद् घृतमग्नौ यथाविधि” ॥
“कूष्माण्डमन्त्रा यजुर्व्वेदिकाः यद्देवा देवहेलनमित्येवमादयः । तैर्मन्त्रदेवतायै घृतमग्नौ जुहुयात्” ।
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)

कूष्माण्डकः, पुं, (कूष्माण्ड + स्वार्थे कन् ।) कूष्माण्डः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

कूष्माण्डी, स्त्री, (कूष्माण्ड + गौरादित्वात् जातित्वात् वा ङीष् ।) ओषधिः । अम्बिका । इति हेमचन्द्रः ॥ (अम्बिकायाश्च कूष्माण्डबलिप्रियत्वात् तथात्वम् । मन्त्रात्मकदेवतासु ऋक्षु तु स्त्रियां ङीप् । यथा, याज्ञवल्क्ये ।
“त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा कूष्माण्डीभिर्घृतं शुचिः ।
सुरापः स्वर्णहारी च रुद्रजापी जले स्थितः” ॥
“त्रिरात्रमुपोषितः कूष्माण्डीभिर्यद्देवा देवहेडनमित्याद्याभिः कूष्माण्डदृष्टाभिरनुष्टुब्भिर्मन्त्रलिङ्गदेवताभिर्ऋग्भिश्चत्वारिंशद्घृताहुतीर्हुत्वा शुचिर्भवेत्” ॥ तथा, मिताक्षरायाम् । “अथ कूष्माण्डीभिर्जुहुयाद्योऽपूतमिवात्मानं मन्येत यदर्व्वाचीनमेनोभ्रूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यते अयोनौ वा रेतः सिक्त्वा अन्यत्र स्वप्नादिति” । वशिष्ठस्मृतौ च ।
“सर्व्ववेदपवित्राणि वक्ष्याम्यहमतः परम् ।
येषां जपैश्च होमैश्च पूयन्ते नात्र संशयः ॥
अघमर्षणं देवकृतः शुद्धवत्यस्तरत् समाः ।
कूष्माण्डाः पावमान्यश्च दुर्गासावित्र्यथैव च” ॥)

कूहना, स्त्री, (कुह + युच् । पृषोदरात् पूर्व्वदीर्घः ।) कुहना । इति शब्दरत्नावली ॥

कूहा, स्त्री, (कु कुत्सितं ईषद्वा ऊह्यतेऽत्र । ऊह वितर्के + अधिकरणे घञर्थे कः । यद्वा कुहयति मोहयति लोकान् । कुह + कः पृषोदरादित्वाद् दीर्घः ।) कुज्झटिका । इति शब्दरत्नावली । कुया इति भाषा ॥

कृ, ञ कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-अनिट् ।) ञ, करति करते । अयं केचित् न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

कृ, ञ न वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-उभं-सकं-अनिट् ।) ञ न, कृणोति कृणुते । इति दुर्गादासः ॥

कृ, ञ द ह कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तनां-उभं-सकं-अनिट् ।) ञ द, करोति कुरुते । ह, कृत्रिमम् । अस्माद्गुणी मकारोऽप्यगुणी वा वक्तव्य इति वररुचिः ॥ “तेन किं करोमि कथं कुर्मि क्वानु गच्छामि माधव ! । दुर्य्योधनविहीनन्तु शून्यं सर्व्वमिदं जगत्” ॥ इति दुर्गादासः ॥

कृकः, पुं, (कृ + काक् ।) गलः । इति हेमचन्द्रः ॥

कृकणः, पुं, (कृ इति कणति शब्दं करोतीति । कृ + कणशब्दे + अच् ।) क्रकरपक्षी । कयार इति भाषा । इत्यमरः । २ । ५ । १९ ॥ कृमिः । इति हारावली ॥

कृकरः, पुं, (कृ करणं क्ष्युतादिकार्य्यं करोतीति । कृ + ट ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कृ इति क्षुतादिशब्दं करोतीति ।) शरीरवाह्यपञ्चवाय्वन्तर्गतवायुविशेषः । यथा,—
“कृकरस्तु क्षुते चैव जवाकुसुमसन्निभः” ।
इति शारदातिलकटीका ॥ क्रकणपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ चव्यकम् । करवीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृकला, स्त्री, (कृकाकारं गलदेशाकृतिं लातीति । ला + कः टाप् च ।) पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कृकं शोभितगलं लातीति । कृकलासस्त्री । यथा, इन्द्रजालतन्त्रे ।
“सर्पदन्तं गृहीत्वा तु कृष्णवृश्चिककण्टकम् ।
कृकलासकसंयुक्तं सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत्” ॥)

कृकलाशः, पुं, (कृकं कण्ठं लासयति शोभायुक्तं करोति । कृक + लस + णिच् + अच् । पृषोदरात् तालव्यशकारः ।) कृकलासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृकलासः, पुं, (कृकं कण्ठं लासयति शोभान्वितं करोतीति । कृक + लस + णिच् अच् ।) जन्तुविशेषः । काँकलास् इति भाषा ॥ (यथा, भागवते । ८ । १० । ११ ।
"शिवाभिराखुभिः केचित् कृकलासैः शशैर्नरैः"।) तत्पर्य्यायः । सरटः २ । इत्यमरः । २ । ५ । १२ ॥ वेदारः ३ कृकचपात् ४ कृयाश्रनः ५ प्रतिसूर्य्यः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रतिसूर्य्यशयानकः ७ दृत्तिशः ८ कण्टकागारः ९ दुरारोहः १० द्रुमाश्रयः ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सूर्य्यवंशोद्भवो नृगनामको राजा ब्रह्मणोहरणेन कृकलासत्वं गतस्तद्विवरणं महाभारते १३ । ७० अध्याये । उक्तं यथा,—
"अत्रैव कीर्त्यते सद्भिर्ब्राह्मणस्वाभिमर्षणे ।
नृगेण सुमहत्कृच्छ्रं यदवाप्तं कुरूद्वह ! ॥
अदृश्यत महाकूपस्तृणवीरुत्समावृतः ।
प्रयत्नं तत्र कुर्व्वाणास्तस्मात् कूपाज्जलार्थिनः ॥
श्रमेण महता युक्तास्तस्मिंस्तोये सुसंवृते ।
ददृशुस्ते महाकायं कृकलासमवस्थितम् ॥
तस्य चोद्धरणे यत्नमकुर्व्वंस्ते सहस्रशः ।
प्रग्रहैश्चर्म्मपट्टैश्च तं बद्ध्वा पर्व्वतोपमम् ।
नाशक्नुवन् समुद्धर्त्तुं ततो जग्मुर्जनार्द्दनम् ।
खमावृत्योदपानस्य कृकलासः स्थितो महान् ।
तस्य नास्ति समुद्धर्त्तेत्येतत् कृष्णे न्यवेदयन्" ॥)

कृकवाकुः, पुं, (कृकेन गलेन वक्ति । "कृके वचः कश्च" । उणां १ । ६ । इति कृकशब्द उपपदे ञुण् कश्चान्तादेशः ।) कुक्कुटः । इत्यमरः । २ । ५ । १७ ॥ (यथा, माघे ११ । ९ । "अनुशयमश्टहीत्वा व्याजसुप्ता पराची बतमथ कृकवाकोस्तारमाकर्ण्य कश्चे" ॥) मयूरः । सरटः । इति मेदिनी ॥

कृकवाकुध्वजः, पुं, (कृकवाकुः मयूरः ध्वजे रथध्वजे यस्य ।) कार्त्तिकेयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृकाटिका, स्त्री, (कृकं कण्ठं अटति आप्नोति कण्ठं व्याप्यास्तीति भावः । अट् + ण्वुल् टाप् अत इत्वं च ।) घाटा । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥ घाड़ इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते "जत्रूर्द्ध्वं मर्म्माणि चतस्रो धमन्योऽष्टौ मातृका द्वे कृकाटिके" । "जानुकूर्परसीमन्ताधिपतिगुल्फशमणिबन्धकुकुन्दरावर्त्तकृकाटिकाश्चेति सन्धिमर्म्माणि" ॥)

कृकूलासः, पुं, (कृकलास + पृषोदरात् दीर्घउकारः ।) कृकलासः । इत्यमरटीका ॥

कृच्छ्रं, क्ली, (कृन्तति सुखम् । कृति छेदने "कृतेश्छ्रू च" । उणां । २ । २१ इति रक् छ्रश्चान्तादेशः ।) कष्टम् । (यथा, मनुः ६ । ७८ ।
"नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।
तथा त्यजन्निमन्देहं कृच्छ्राद्ग्राहाद्विमुच्यते" ॥
"सितोपला वा समयावशूका
कृच्छ्रेषु सर्व्वेष्वपि भेषजं स्यात्" ॥
"रेतोविघातप्रभवे तु कृच्छ्रे
समीक्ष्य दोषं प्रतिकर्म्म कुर्य्यात्" ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्याये ॥) तद्वति त्रि ॥ कृन्तत्यनेन पापमिति । सान्तपनादिव्रतम् । इत्यमरः । २ । ७ । ४२ ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये ।
"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिःकुशोदकम् ।
जग्ध्वा परेऽह्न्युपवसेत् कृच्छ्रं सान्तपनं चरन्" ॥)
स्मृतौ व्रते पुंलिङ्गोऽप्ययम् ॥
पापम् । इति मेदिनी ॥ मूत्रकृच्छ्ररोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
("हरीतकीगोक्षुरराजवृक्ष-
पाषाणभिद्धन्वयवासकानाम् ।
क्वाथं पिबेन्माक्षिकसंप्रयुक्तम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसङ्ग्रहे मूत्रकृच्छ्राधिकारे ॥
व्यसनम् । यथा, रामायणे ४ । १४ । १४ ।
"अन्ततं नोक्तपूर्व्वं मे चिरं कृच्छ्रेऽपि तिष्ठता ।
धर्म्मलोभपरीतेन न च वक्ष्ये कथञ्चन" ॥)

कृच्छ्रातिकृच्छ्रः, पुं, (कृच्छ्रात् कष्टादपि अतिकृच्छ्रः ।) व्रतविशेषः । यथा, वशिष्ठः । "अब्भक्षस्तृतीयः कृच्छ्रातिकृच्छ्रो यावत् सकृदाददीत । यावदेकवारमुदकं हस्तेन ग्रहीतुं शक्नोति तावन्नवसु दिवसेषु भक्षयित्वा त्र्यहमुपवासः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः" ॥ सुमन्तुर्यथा । "द्वादशरात्रं निराहारः स कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । एतत् कृच्छ्रातिकृच्छ्रद्वयं द्वादशाहसाध्यमशक्तविषयम्" ॥ ब्रह्मपुराणम् ।
"चरेत् कृच्छ्रातिकृच्छ्रञ्च पिबेत्तोयञ्च शीतलम् ।
एकविंशतिरात्रन्तु कालेष्वेतेषु संयतः" ॥
कालेष्विति प्रातःसायंमध्याह्नेष्वित्यर्थः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ (यथा, मनुः ११ । २०८ ।
"अवगूर्य्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्व्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम्" ॥)

कृच्छ्रारिः, पुं, (कृच्छ्रस्य मूत्रकृच्छ्ररोगस्य कष्टस्य वा अरिर्नाशकः ।) विष्णुक्रान्तावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृच्छ्रार्द्धः, पुं, (कृच्छ्रस्य अतीवक्लेशसहव्रतविशेषस्य अर्द्धः अंशविशेषः । दिनषट्कसाध्यत्वात्तथात्वम् ।) दिनषट्कसाध्यव्रतविशेषः । यथा, आपस्तम्बः ।
"सायं प्रातस्तथैवैकं दिनद्वयमयाचितम् ।
दिनद्वयञ्च नाश्नीयात् कृच्छ्रार्द्धः सोऽभिधीयते" ॥
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

कृणुः, पुं, (करोति प्रतिमूर्त्त्यादिकम् । कृ + बाहुलकात् णु णत्वञ्च ।) चित्रकरजातिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृत्, ई श प छिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) ई, कृत्तः । श प, कृन्तति । (यथा, हितोपदेशे,—
"न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति" ॥)
न्टत्कृत्वृदित्यादिसूत्रेण वेमत्वादेव निष्ठायां अनिमत्वे सिद्धे अस्य पूर्व्वस्य च ईदनुबन्धो नेम्-शीन्धीत्यस्य व्यभिचारसूचनार्थः । तेन धावुञ् जवे मनीषादीनां धाविताः पाश्वसार्था इत्यादि सिद्धमिति रमानाथः । मणितः वणितं इत्या[…] सिद्धमिति क्रमदीश्वरः । ईदित्करणमाभ्यां य[…] लुकि निष्ठायां इम्निषेधार्थं इति केचि[…] चरीक्षत इति । किञ्चैतन्मते धावितादौ[…] धावनं धावः धावोऽस्य जातः धावितः इत्या[…] समाधानम् । "विरहिनिकृन्तनकुन्तमुखाकृति केतकिदन्तुरिताशे" इत्यत्र निकृन्तन इति ज[…] देवोक्तं निकृन्तं करोति इति णत्रन्तात् […] नन्द्यादित्वादने साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

कृत्, ई ध वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधां-प[…] सकं-सेट् । ईर्निष्ठायामनिट् ।) ई, कृत्तः । कृणत्ति चकर्त्त । इति दुर्गादासः ॥

कृतं, क्ली, (क्रियते सत्यमेवानुष्ठीयतेऽस्मिन् य[…] क्रियते सत्ये ख्याप्यते लोको यत्र । कृ + क्तः ।) सत्ययुगम् । (यथा, विष्णुपुराणे । २ । १ । ४१
"कृतत्रेतादिसर्गेण युगाख्यां ह्येकसप्ततिः" ॥)
पर्य्याप्तम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ७६ ॥ फलम् । इ[…] हेमचन्द्रः ॥ अलमर्थः । इति मेदिनी ॥ (यथा,-शाकुन्तले १ माङ्के । "अथवा कृतं सन्देहेन" पुं, वसुदेवस्य रोहिण्यां पत्न्यां जातः पुत्रविशेषः यथा, भागवते ९ । २४ । ४६ ।
"बलं गदं सारणञ्च दुर्म्मदं विमलं ध्रुवम् ।
वसुदेवस्तु रोहिण्यां कृतादीनुदपादयत्" ॥)

कृतं, त्रि, (क्रियते विधीयते हन्यते निष्पाद्यते वा कृ + कर्म्मणि क्तः ।) विहितम् । (यथा, वेणीसंहारे
"कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकम्" ॥)
हिंसितम् । इति मेदिनी ॥ निष्पादितम् । इत्य[…] मरटीकायां मथुरानाथः ॥

कृतकं, क्ली, (कृत + संज्ञायां कन् ।) विड्लवणम् इत्यमरः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,
"विड्म्पाक्यञ्च कृतकं तथा द्राविड़मासुरम्" ।
इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
कृन्ततीति कृती छेदने + "बहुलमन्यत्रापि" । उणां २ । ३७ । इति कुन् ।) मिथ्या । इत्य[…] ज्ज्वलदत्तः ॥ पुं, वसुदेवस्य मदिरायां पत्न्यां जातः पुत्रविशेषः । यथा, भागवते ९ । २४ । ४९
"नन्दोपनन्दकृतकशूराद्या मदिरात्मजाः" ॥
त्रैलोक्यमेतत् कृतकमित्युच्यते कार्य्यत्वात् । यथा विष्णुपुराणे । २ । ७ । १९-२० ।
"पादगम्यन्तु यत्किञ्चित् वस्त्वस्ति पृथिवीमयम्
स भूर्लोकः समाख्यातो विस्तारोऽस्य मयोदितः
भूमिसूर्य्यान्तरं यत्तु सिद्धादिमुनिसेवितम् ।
भुवर्लोकस्तु सोऽप्युक्तो द्वितीयो मुनिसत्तम ! ।
ध्रुवसूर्य्यान्तरं यच्च नियुतानि चतुर्द्दश ।
स्वर्लोकः सोऽपि गदितो लोकसंस्थानचिन्तकैः ।
त्रैलोक्यमेतत् कृतकं मैत्रेय ! परिपठ्यते ।
जनस्तपस्तथा सत्यमिति चाकृतकं त्रयम् ॥
कृताकृतकयोर्मध्ये महर्लोक इति स्मृतः ।
शून्यो भवति कल्पान्ते योऽत्यन्तं न विनश्यति" ।
अत्र व्याख्यायां श्रीमत्स्वामिपादैरोक्तम् ।
यथा,—
"त्रैलोक्यं कृतकं प्रतिकल्पं कार्य्यत्वात् ।

...नर्कोकादिविषयं अकृतकं प्रतिकल्पमकार्य्यत्वात्॥
महापातकस्य कृताकृतत्वे हेतुमाह शून्य इति" ॥)

कृतकः, त्रि,(कृन्तति खण्डयम्। कृत्+क्वुन्। करणात् इत्यर्थः। कृत्रिमस्य खण्डपाच्छादकत्वात् तथात्वम्।) कृत्रिमः। इत्युणादिकोषः॥
(यथा, महाभारते। ४। २। २९।
"एतेन विधिना छन्नः कृतकेन यथानघः" ॥)

कृतकर्म्मा, [न्] त्रि, (कृतं कर्म्म येन सः।) कार्य्यक्षमः। तत्पर्य्यायः। प्रवीणः २ शिक्षितः ३ निष्णातः ४ निपुणः ५ दक्षः ६ कृतहस्तः ७ कृतमुखः ८ कुशलः ९ चतुरः १० अभिज्ञः ११ विज्ञः १२ वैज्ञानिकः १३ पटुः १४ छेकः १५ विदग्धः १६। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते १।१५५।२९।
"अथवाप्यहमेवैनं हनिष्यामि वृकोदर!।
कृतकर्म्मा परिश्रान्तः साधु तावदुपारम" ॥
पुं, विष्णुः। यथा, महाभारते १३। १४९। ८७।
"इष्टकर्म्मा महाकर्म्मा कृतकर्म्मा कृतागमः" ॥)

कृतकृत्यः, त्रि, (कृतं निष्पादितं कृत्यं कार्य्यं येन सः।) निष्पन्नकर्म्मा। समाप्तकार्य्यः। यथा, माघे।२।३२।
"कृतकृत्यो विधिर्मन्ये न वर्द्धयति तस्य ताम्" ॥

कृतकोटिः, पुं, (कृता विहिता कोटिः शास्त्रार्थां अन्तरर्थादिभेदने पूर्व्वपक्षविशेषो येन। यद्वा, कृता लब्धा कोटिः श्रेष्ठता येन। धातूनामनेकार्थत्वात् कृधातुरत्र प्राप्त्यर्थे प्रयुज्यते।) काश्यपमुनिः। उपवर्षमुनिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कृतक्रियः, त्रि, (कृता क्रिया कार्य्यं येन सः।) कृतकार्य्यः। यथा, मनुः। ५। ९९।
"विप्रः शुध्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्त्रियो वाहनायुधम्।
वैश्यः प्रतोदं रश्मीन् वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः" ॥

कृतघ्नः, त्रि, (कृतं येन केनचिज्जनेन उपकृतं हन्ति नाशयति यः। अहङ्कारादिप्रयुक्तया दुष्टबुद्ध्या उपकृतस्यानङ्गीकारकत्वात् तथात्वम्।) कृतहन्ता। अर्थात् येन केनचित्कृतस्य उपकारादेर्घातकः अस्वीकर्त्ता। नेमकहाराम इति पारस्य भाषा॥ (यथा, मनुः ४। २१४।
"पिशुनानृतिनोश्चान्नं क्रतुविक्रयिणस्तथा।
शैलूषतुन्नवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च" ॥)
तस्य प्रायश्चित्ताभावो यथा,—
"ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चौरे च गुरुतल्पगे।
निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः" ॥
स तु बहुविधो यथा,—
"भर्त्तृपिण्डापहर्त्ता च पितृपिण्डापहारकः।
यस्मादुपस्थितां विद्यां दक्षिणां न प्रयच्छति॥
पुत्रान् स्त्रियश्च यो द्वेष्टि यश्च तान् घातयेन्नरः।
कृतस्य दोषं वदति सकामान् न करोति यः॥
न स्मरेच्च कृतं यस्तु आत्मानं यस्तु दूषयेत्।
सर्व्वांस्तान्दृषिभिः सार्द्धं कृतघ्नानब्रवीन्मनुः" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे स्कन्दपुराणवचनम्॥

कृतच्छिद्रा, स्त्री, (कृतं छिद्रं यस्याम्।) कोशातकी लता। इति राजनिर्घण्टः॥

कृतज्ञः, त्रि, (कृतं उपकृतं जानाति स्वीकरोति यः। ज्ञा+कः।) मर्य्यादी। (यथा, मनुः। ७।२०९–२१०।
"धर्म्मज्ञञ्च कृतज्ञञ्च तुष्टिप्रकृतिमेव च।
अनुरक्तं स्थिरारम्भं लघुमित्रं प्रशस्यते॥
प्राज्ञं कुलीनं शूरञ्च दक्षं दातारमेव च।
कृतज्ञं धृतिमन्तञ्च कष्टमाहुररिं बुधाः" ॥)
कुक्कुरे, पुं। इति मेदिनी॥
(पुं, विष्णुः। यथा, महाभारते १३। १४९। २२।
"अतुलनो दुराधर्षः कृतज्ञः कृतिरात्मवान्" ॥)

कृतत्रा, स्त्री, (कृतं त्रायते। कृत+त्रै+कः।) त्रायमाणा लता। इति राजनिर्घण्टः॥

कृतदासः, पुं, (कृतः विहितः कृतनियमो वा दासः।) नारदोक्तपञ्चदशदासान्तर्गतदासविशेषः। स तु केनचिन्निमित्तेन एतावत्कालपर्य्यन्तं तवाहं दास इति कृतसमयः। इति क्रमसंग्रहः॥

कृतपुङ्खः, त्रि, (कृतः अभ्यस्तः पुङ्खः पुङ्खयुक्तो वाणो येन।) वाणशिक्षाविचक्षणः। भाल तिरान्दाज इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कृतहस्तः २ सुप्रयोगविशिखः ३। इत्यमरः। २। ८। ६८॥

कृतपूर्व्वी, [न्] त्रि, (कृतं निष्पादितं पूर्व्वमनेन। कृतपूर्व्व+"सपूर्व्वाच्च"। ५। २। ८७। इति इनिः।) पूर्व्वनिष्पन्नकर्म्मा। यथा। कृतपूर्व्वी कटम्। इति संक्षिप्तसारव्याकरणम्॥

कृतफलं, क्ली, (कृतं फलं अस्य।) कक्कोलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कृतफला, स्त्री, (कृतं फलं अस्याः।) कोलशिम्बी इति राजनिर्घण्टः॥

कृतमालः, पुं, (कृता माला अस्य। मालावदुत्पन्नप्रसूनत्वादस्य तथात्वम्।) आरग्वधवृक्षः। सोंदालि इति भाषा। इत्यमरः। २। ४। २४॥ कर्णिकारवृक्षः। स तु क्षुद्रारग्वधः। इति राजनिर्घण्टः। छोट शोनालु इति भाषा॥ (अस्य पर्य्याया यथा।
"आरेवतो राजवृक्षः प्रग्रहश्च तुरङ्गकः।
आरग्वधोऽथ शम्पाकः कृतमालः सुवर्णकः" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥
चरके कल्पस्थाने ऽष्टमेऽध्याये ऽस्य पर्य्याया यथा।
"आरग्वधो राजवृक्षः सम्पाकश्च तुरङ्गकः।
प्रग्रहः कृतमालश्च कर्णिकारोऽवघातकः" ॥)

कृतमुखः, त्रि, (कृतं संस्कृतं मुखं यस्य।) कृतकर्म्मा। कृती। इत्यमरः। ३। १। ४॥

कृतलक्षणः, त्रि, (कृतानि लक्षणानि अस्य।) गुणैः प्रतीतः। शौर्य्यादिगुणैः ख्यातः। इत्यमरः। ३। १। १०॥ (पुं, सर्व्वलक्षणवत्त्वात् विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४९। ६४।
"अविज्ञाता सहस्रांशुर्विधाता कृतलक्षणः" ॥)

कृतवेतनः, त्रि, (कृतं विहितं वेतनं यस्य।) वेतनेन नियुक्तदासादिः। इति स्मृतिः॥

कृतवेधकः, पुं, (कृतः वेधोऽस्य। ततः कप्।) घोषातकी। इति रत्नमाला। श्वेतघोषा इति भाषा॥

कृतवेधना, स्त्री, (कृतं वेधनं अस्याः।) कोषातकी लता। इति राजनिर्घण्टः॥

कृतश्रमः, त्रि, (कृतः श्रमो यत्र।) महोत्साहः। येन श्रमः कृतः सः। इति शब्दमाला॥

कृतसापत्निका, स्त्री, (कृतं सापत्नं यस्याः। कप् टाप् ततः अत इत्वे य लोपः।) कृतसपत्नीभावा। प्रथमविवाहिता स्त्री। तत्पर्य्यायः। अध्यूढा २ अधिविन्ना ३। इत्यमरः। २। ६। ७॥ कृतसापत्नका ४ कृतसापत्नी ५ कृतसापत्नीका ६। इति सङ्क्षिप्तकायां रमानाथः॥

कृतहस्तः, त्रि, (कृतः अभ्यस्तः हस्तः वाणादिनिक्षेपसाधनरूपा शिक्षा येन सः।) कृतपुङ्खः। सुशिक्षितशरमोक्षयोधादिः। इत्यमरः २। ८। ६८॥
(यथा, महाभारते। ४। ५६। २०।
"अप्रमाद्यैव ताम्पार्थश्चिच्छेद कृतहस्तवत्" ॥)

कृताञ्जलिः, त्रि, (कृतः अञ्जलिः येन सः। बद्धाञ्जलिः। यथा, छन्दोगपरिशिष्टे।
"तदसंयुक्तपार्ष्णिर्व्वा एकपादर्द्धपादपि।
कुर्य्यात्कृताञ्जलिर्व्वापि ऊर्द्धबाहुरथापि वा" ॥
इति सूर्य्योपस्थाने आह्निकाचारतत्त्वम्॥ (कृतः अञ्जलिरिव पत्रसङ्कोचो येन।) ओषधिभेदे, पुं। इति धरणी॥

कृतान्तः, पुं, (कृतः अन्तः नाशः, शास्त्रनिर्णयः, विपर्य्ययो वा येन। यथायथं व्युत्पत्तिरूहनीया।) यमः। (यथा, गोः रामायणे। ५। ३५। ३।
"ऐश्वर्य्ये वा सुविस्तीर्णे व्यसने वा सुदारुणे।
रज्ज्वेव पुरुषो बद्धा कृतान्तेनोपनीयते" ॥)
सिद्धान्तः। (यथा, भगवद्गीतायाम्। १८। १३।
"पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे।
साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्व्वकर्म्मणाम्" ॥)
दैवम्। पूर्व्वदेहकृतं फलोन्मुखीभूतं शुभाशुभकर्म्म। अकुशलकर्म्म। इत्यमरः। ३। ३। ६४॥ शनिवारः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (यथा, तिथितत्त्वधृतज्योतिषवचने।
"कृतान्तकुजयोर्वारे यस्य जन्मदिनं भवेत्" ॥
यमदैवतभरणीनक्षत्रम्। तेन हितसङ्ख्या॥ अस्य यमदहनेति वचनात्॥)

कृतान्तजनकः, पुं, (कृतान्तस्य यमस्य जनकः जन्मदाता।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः॥

कृतान्ता, स्त्री, (कृतान्त+टाप्।) रेणुकानामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

कृतार्थः, त्रि, (कृतः निष्पादितः प्राप्तो वा अर्थः प्रयोजनं येन।) कृतप्रयोजनः। कृतकार्य्यः। यथा, माघे। १। ९। "विलोकनेनैव तवामुना मुने कृतः कृतार्थोऽस्मि निवर्हितांहसा" ॥

कृतालयः, पुं, (कृते अन्यकृतगर्त्ते जलाशयादौ आलयः आश्रयो यस्य।) भेकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (कृतः आलयः येन। कृतवासे, त्रि। यथा, रामायणे।
"यत्र ते दयिता भार्य्या तनयाश्च कृतालयाः" ॥)

कृतावसक्थिकः, त्रि, (कृता आवसक्थिका येन।) वस्त्रादिना कृतपृष्ठजानुजङ्घादिबन्धः। इति कात्यायनः॥ (यथा, आह्निकतत्त्वधृतकात्यायनवचने।
"प्रौढ़पादो न कुर्व्वीत स्वाध्यायपितृतर्पणम्।
आसनारूढ़पादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा।

कृतावग्रथितो यस्य प्रौढ़पादः स उच्यते”॥)

कृतिः, स्त्री, (कृ + भावे क्तिन्।) करणम्। हिंसा। इति मेदिनी॥ (पुरुषप्रयत्नः। कर्त्तृव्यापारः। क्रिया। यथा, मुग्धबोधे।

“जगतां कारकः कृष्णः कृतिर्मुररिपोरियम्”॥

पुं, ऋषिविशेषः। यथा, विष्णुपुराणे। ३। ६।७।

“हिरण्यनाभशिष्यास्तु चतुर्विंशतिसंहिताः।

प्रोवाच कृतिनामासौ शिष्येभ्यः स महामतिः”॥

नृपभेदः। यथा, मार्कण्डेयपुराणे। ८। २१।

“सप्ताश्वमेधानाहृत्य राजसूयञ्च पार्थिवः।

कृतिर्नाम च्युतः स्वर्गात् असत्यवचनात् सकृत्”॥

स तु जनकवंशजातः। यथा, भागवते।९।१३।२६।

“बहुलाश्वो धृतेस्तस्य कृतिरस्य महावशः”॥

विंशत्यक्षरपादकछन्दोभेदः॥ यथा, “कृतिः प्रकृतिराकृतिः”॥ विंशतिसङ्ख्या। कर्त्तनी। यथा, ऋग्वेदे। १। १६८। ३।

“एषामंसेषु रम्भिणीव रारभे

हस्तेषु खादिश्च कृतिश्च सन्दधे”॥

विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४९। २२।

“अनुत्तमो दुराधर्षः कृतज्ञः कृतिरात्मवान्”॥)

कृतिकरः, पुं, (कृतिसङ्ख्या विंशतिसङ्ख्या करा यस्य।) रावणः। इति शब्दमाला॥

कृती, [न्] त्रि, (कृतं कर्म्म प्रशस्तमस्यास्तीति। अत इनिः।) निपुणः। पण्डितः। इत्यमरः।३।१।४॥ साधुः। पुण्यवान्। इति शब्दरत्नावली॥ (कृतक्रियः। यथा, रघौ ३। ५१।

“गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते

न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान्”॥)

कृत्तं, त्रि, (कृती श प् छिदि + क्तः।) छिन्नम्। चेष्टितम्। इति हेमचन्द्रः॥

कृत्तिः, स्त्री, (कृत्यते इति। कृत् + कर्म्मणि क्तिन्।) कृष्णसारादिचर्म्म। इत्यमरः। २। ७। ४७॥ (यथा, महादेवध्याने।

“समन्तात् स्तुतममरगणैर्व्याघ्रकृत्तिं वसानम्”॥) त्वक्। भूर्जः। कृत्तिकानक्षत्रम्। इति मेदिनी॥

कृत्तिका, स्त्री, (कृन्तति उग्रत्वात्। कृत् + “कृतिभिदिलतिभ्यः कित्”। उणां ३। १४७। इति तिकन् कित्त्व।) अश्विन्यादिसप्तविंशत्यन्तर्गततृतीयनक्षत्रम्। तत्पर्य्यायः। बहुला २ अग्निदेवा ३। इति हेमचन्द्रः॥ तस्या रूपम्। अग्निशिखाकृतिषट्तारकामयम्। इति कालिदासः। क्षुरनिभषट्तारामयम्। इति केचित्। तस्या अधिष्ठात्री देवता अग्निः। सा तु मेषगणान्तर्गता। इति दीपिका॥ तत्र जातस्य फलम्।

“क्षुधाधिकः सत्यधनैर्व्विहीनो

वृथाटनोत्पन्नमतिः कृतघ्नः।

कठोरवाक् चाहितकर्म्मकृत् स्यात्

चेत् कृत्तिकायां मनुजः प्रसूतः”॥

इति कोष्ठीप्रदीपः॥

कृत्तिकाभवः, पुं, (कृत्तिकायाः भवोऽस्य।) चन्द्रः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (कृत्तिकाधवः। इति केचित्॥)

कृत्तिकासुतः, पुं, (कृत्तिकायाः सुतः तया पालितत्वात्।) कार्त्तिकेयः। इति हेमचन्द्रः॥

कृत्तिवासः, पुं, (कृत्त्या गजासुरचर्म्मणा वस्ते स्वकटिदेशं आच्छादयति यः। वस् आच्छादने + “कर्म्मण्यण्”। ३। २। १। इति अण्।) शिवः। इति द्विरूपकोषः॥

कृत्तिवासाः, [स्] पुं, (कृत्तिर्गजासुरस्य चर्म्म वासोऽस्य।) शिवः। इत्यमरः। १। १। ३३॥ (यथा च महादेवस्य चर्म्मवसनत्वं जातं तथा काशीखण्डे ६४ अध्याये वर्णितं यथा,—

“कोलाहलो महानासीत् त्रात त्रातेति सर्व्वतः।

महिषासुरपुत्त्रोऽसौ समायाति गजासुरः॥

प्रमथन् प्रमथान् सर्व्वान् निजवीर्य्यमदोद्धतः।

यत्र यत्र धरायां स चरणं प्रणिधाति हि॥

अचलान् दोलयाश्वक्रे तत्र तत्रास्य भारतः।

उरुवेगेण तरवः पतन्ति शिखरैः सह॥

तस्य दोर्दण्डवातेन चूर्णाः स्युश्च शिलोच्चयाः।

यस्य मौलिजसंघर्षात् घना व्योम त्यजन्त्यलम्॥

नीलिमानं न चाद्यापि जहत्यलोमपसङ्गजम्।

यस्य निःश्वाससम्भारैरुत्तरङ्गा महाम्बुधयः॥

नाद्याप्यमन्दकल्लोला भवन्ति तिमिभिः सह।

योजनानां सहस्राणि नव यस्य समुच्छ्रयः॥

तावानेव हि विस्तारस्तनोर्मायाविनोऽस्य हि।

यन्नेत्रयोः पिङ्गलिमा तथा तरलिमा पुनः॥

विद्युता नोह्यतेऽद्यापि सोऽयमायाति सत्वरः।

यां यां दिशं समभ्येति सोऽयं दुःसहदानवः॥

माद्य समीभवेदस्य साध्वसादिव दिग्भयम्।

ब्रह्मलब्धवरस्थाय तृणीकृतजगत्त्रयः॥

अवध्योऽहं भवामीति स्त्रीपुंभिः कामनिर्जितैः।

ततस्त्रिशूलहेतिस्तमायान्तं दैत्यपुङ्गवम्॥

विज्ञायावध्यमन्येन शूलेनाभिजघान तम्।

प्रोतस्तेन त्रिशूलेन स च दैत्यो गजासुरः॥

छत्रीकृतमिवात्मानं मन्यमानो जगौ हरम्॥

गजासुर उवाच।

त्रिशूलपाणे! देवेश! जाने त्वां स्मरहारिणम्॥

तव हस्ते मम वधः श्रेयानेव पुरान्तक!।

किञ्चिद्विज्ञप्तुमिच्छामि अवधेहि ममेरितम्॥

सत्यं ब्रवीमि नासत्यं मृत्युञ्जय! विचारय।

त्वमेको जगतीवन्द्यो! विश्वस्योपरि संस्थितः॥

अहं त्वदुपरिष्टाच्च स्थितोऽस्मीति जितं मया।

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि त्वत्त्रिशूलाग्रसंस्थितः॥

कालेन सर्व्वैर्मर्त्तव्यं श्रेयसे मृत्युरीदृशः।

इति तस्य वचः श्रुत्वा देवदेवः कृपानिधिः।

प्रोवाच प्रहसन् शम्भुर्घटोद्भवगजासुरम्॥

ईश्वर उवाच।

गजासुर! प्रसन्नोऽस्मि महापौरुषसेवधे!।

स्वानुकूलं वरं ब्रूहि ददामि सुमते ऽसुर!॥

इत्याकर्ण्य स दैत्येन्द्रः प्रत्युवाच महेश्वरम्॥

गजासुर उवाच।

यदि प्रसन्नो दिग्वासस्तदा नित्यं वसान मे।

इमां कृत्तिं विरूपाक्ष! त्वत्त्रिशूलाग्निपाविताम्।

सुप्रमाणां सुखस्पर्शां रणाङ्गणपणीकृताम्॥

इष्टगन्धिः सदैवास्तु सदैवास्त्वतिकोमला।

सदैव निर्म्मला चास्तु सदैवास्त्वतिमङ्गलम्॥

महातपानलज्वालां प्राप्यापि सुचिरं विभो!।

न दग्धा कृत्तिरेषा मे पुण्यगन्धनिधिस्ततः॥

यदि पुण्यवती नैषा मम कृत्तिर्दिगम्बर!।

तदा त्वदङ्गसङ्गोऽस्याः कथं जातो रणाङ्गने॥

अन्यञ्च मे वरं देहि यदि तुष्टोऽसि शङ्कर!।

नामास्तु कृत्तिवासास्ते प्रारभ्याद्यतनं दिनम्॥

इति तस्य वचः श्रुत्वा तथेत्युक्त्वा च शङ्करः।

पुनः प्रोवाच तं दैत्यं भक्तिनिर्म्मलमानसम्॥

ईश्वर उवाच।

अन्यत् पुण्यनिधे! दैत्य! वरमन्यं सुदुर्लभम्।

अविमुक्ते महाक्षेत्रे त्वयात्यक्तकलेवर!॥

इदं पुण्यशरीरं ते क्षेत्रेऽस्मिन् मुक्तिसाधने।

मम लिङ्गं भवत्वत्र सर्व्वेषां मुक्तिदायकम्॥

कृत्तिवासेश्वरं नाम महापातकनाशनम्।

सर्व्वेषामेव लिङ्गानां शिरोभूतमिदं वरम्॥

यावन्ति सन्ति लिङ्गानि वाराणस्यां महान्त्यपि

उत्तमं तावतामेतदुत्तमाङ्गवदुत्तमम्”॥ *॥

यदि चात्र गजासुरचर्म्मणाच्छादकत्वं वर्णि तथापि कार्य्यावस्थाविशेषेण व्याघ्रचर्म्मणाप्य परिधेयकत्वं दृश्यते यथा व्याघ्रकृत्तिं वसानमिति ध्यानादौ स्फुटमेव वस्तुतस्तु नचैतत् वा चर्म्मादिविषय एव ग्रन्थकारेण भगवता म शिवेन वर्णितः त्रिगुणात्मिका प्रकृतिरेव तस्य च्छादिका इति आध्यात्मिकी स्वरूपोक्तिः। यथा “गुणमयी मायैषा वावह तस्य परमस्य चोच्छादनी”। व्याघ्रचर्म्मस्यादेरुक्तिस्तु मायाया वैचित्र्यप्रदर्शनायैव। अपि च कटिदेशपर्य्यन्तोक्तिरेकपाद र मायाच्छादितत्वात्। यथा, श्रुतिः।

“पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादोऽस्ति स्वयंप्रभः”॥

कृत्नुः, त्रि, (कृ + “कृहनिभ्यां क्त्नुः”। उणां ३। ३। इति क्त्नुः।) शिल्पी। इत्युणादिकोषः॥ (यथा,—ऋग्वेदे।१।९२।१०। “श्वघ्नीव कृत्नुर्विज आमिनाना मर्त्तस्य देवी जरयन्त्यायुः”॥)

कृत्यं, स्त्री, (कृ + “विभाषा कृवृषोः”।३।१।१२०। इति क्यप् तुगागमश्च।) कार्य्यम्। (यथा, गोः रामायणे ३। ६०। २७।

“तथा स राक्षसीरुक्त्वा राक्षसेन्द्रः प्रतापवान्। निष्क्रम्यान्तःपुरात्तस्मौ किं कृत्यमिति चिन्तयन्”॥) प्रयोजनम्। इति हेमचन्द्रः॥

कृत्यः, त्रि, (कृ + क्यप् तुगागमश्च।) विद्विष्ट इति मेदिनी॥ धनादिभिर्भेद्यः। इति जटाधर प्रत्ययविशेषः। यथा,—

“कृत्याः षट् ते समाख्याताः क्यप्यतौ भावकर्म्मणोः तव्यानीयावनन्यायत्यलोमिमः कर्म्मकर्त्तरि”।

इति सुपद्मसम्मता कारिका॥ कर्त्तरि कर्म्मणि चार्थे विहिताः कृत्या वाच्यलिङ्गाः स्युः। कृत्या आदयः वोपदेवमते “ते त्याः” “कृद्धोः कर्मणि इत्युक्तेः क्वचित् कृत्याः कर्त्तर्य्यपि स्युः। कर्त्तरि यथा भव्यस्त्वः भव्या लता भव्यं वनम्। कर्म्मणि यथा, ग्रामो गमनीयः नगरी गमनीया पुरं गमनीयम्

कर्त्तरि कर्म्मणि किं स्यातथं स्थेयं ब्रह्म-भूयम् ॥ ब्रह्महत्या इह भावे कृत्याः । असं-ज्ञायामित्येव सूर्य्योऽर्कः भिद्योद्ध्यौ नदौ । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥

[कृ]त्या, स्त्री, (कृ + भावे क्यप् ।) क्रिया । यथा कां कृत्यामकार्षीः । देवता । यक्षदेवताविशेषः । इत्य-मरभरतौ ॥ यथा, प्रह्लादचरिते ।
"कृत्यामुत्पादयामास ज्वालामालोज्ज्वलाकृतिम्" ॥
तस्या ध्यानं यथा,—
"क्रोधाज्ज्वलन्तीं ज्वलनं वमन्तीं
दृष्टिं दहन्तीं दितिजं ग्रसन्तीम् ।
भीमं नदन्तीं प्रणमामि कृत्यां
दोर्द्धूयमानां क्षुधयोग्रकालीम्" ॥ * ॥
आभिचारिकी क्रिया । यथा,—
"रोगकृत्याग्रहादीनां निरासः शान्तिरीरिता ।
वश्यं जनानां सर्व्वेषां विधेयत्वमुदीरितम्" ॥
इति षट्कर्म्मदीपिका ॥

[कृ]त्रिमं, क्ली, (कृ + क्त्रिः मप् च ।) विड्लवणम् । इति मेदिनी । काचलवणम् । जवादिनामगन्ध-द्रव्यम् । रसाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

[कृ]त्रिमः, पुं, सिह्लकः । (तुरुष्कनामगन्धद्रव्यविशेषः ।) इति मेदिनी ॥ (कृ + "ड्वितः क्त्रिः" । कृत्या क्रियया निर्वृत्त इति "त्रेर्मप् नित्यम् ।" इति मप् ।) द्वाद-शविधपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः । इति जटाधरः । (एतद्विषयकविवरणन्तु पुत्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

[कृ]त्रिमः, त्रि, ("ड्वितः क्त्रिः" । ३ । ३ । ८८ । इति क्त्रिः । ततः कृत्या निर्वृत्तः । "त्रेर्मप् नित्यम्" ४ । ४ । २० । इति मप् ।) करणाज्जातः । रचितः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघौ १९ । ३७ ।
"प्रावृषि प्रमदवर्हिणेष्वभूत्
कृत्रिमाद्रिषु विहारविभ्रमः" ॥)

[कृ]त्रिमकः, पुं, (कृत्रिम + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) तुरुष्कनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

[कृ]त्रिमधूपकः, पुं, (कृत्रिमः विविधसुगन्धिद्रव्यादि कल्पितो धूपः । ततः स्वार्थे कन् ।) नानासुगन्धि-द्रव्यकृतदशाङ्गादिधूपः । तत्पर्य्यायः वृकधूपः २ । इत्यमरः । २ । ६ । १२८ ॥

[कृ]त्रिमपुत्रः, पुं, (कृत्रिमश्चासौ पुत्रश्चेति ।) द्वादश-पुत्रमध्ये पुत्रविशेषः । तथा च मनुः ।
"सदृशन्तु प्रकुर्य्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् ।
पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः" ॥
अस्यार्थः । "यः पुनः समानजातीयं पित्रोःपार-लौकिकश्राद्धादिकरणाकरणाभ्यां गुणदोषौ भवत इत्येवमादिज्ञं पुत्रगुणैश्च मातापित्रोराराधनादि-भिर्युक्तं पुत्रं कुर्य्यात् स कृत्रिमाख्यः पुत्रो बोध्यः" । इति कुल्लूकभट्टः ॥ पुत्तलिका । यथा । कुमारे । १ । २९ ।
"सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च
रेमे मुहुर्मध्यगता सखीनाम्" ॥

[कृ]त्रिममित्रः, पुं, (कृत्रिमं मित्रं इति । पुं वत्वं निपा-तनात् ।) रचितबन्धुः । इति स्मृतिः ॥

[कृत्स]ं, क्ली, (कृन्तति कृणत्ति वा । कृत् छेदे वेष्टने च । "गुधिकृत्यृभ्यः कित्" । उणां ३ । ६६ । इति सः कित् ।) जलम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-मुणादिवृत्तिः ॥ समुदायः । इत्युणादिकोषः ॥

कृत्स्नं, क्ली, (कृत् + क्स्न प्रत्ययः ।) जलम् । सर्व्वम् । (यथा, गीतायाम् । ११ । १३ ।
"तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा" ॥)
कुक्षिः । इति मेदिनी ॥

कृत्स्नः, त्रि, (कृत् + "कृत्यशूभ्यां क्स्नः" । उणां ३ । १७ । इति क्स्नः ।) अशेषः । समस्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ६५ ॥ (यथा, मनुः २ । १६५ ।
"तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः ।
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना" ॥)

कृदरः, पुं, (कृ + अच् । "कृदरादयश्च" । उणां ५ । ४१ । इति साधुः ।) धान्यादिगृहम् । गोला इति भाषा ॥ इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

कृन्तत्रं, क्ली, (कृन्तति इति । "कृतेर्नुम् चेति" । उणां ३ । १०९ । इति कत्रन् नुम् च ।) लाङ्गलम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

कृन्तनं, क्ली, (कृत्यते इति । कृत् + भावे ल्युट् ।) छेदनम् । यथा, कर्म्मलोचने नारदवचनम् ॥
"कृन्तनं नखकेशानां छेदनञ्च वनस्पतेः ।
शावाशौचे न कर्त्तव्यं पाठनं पठनन्तथा" ॥
(तथा च गीतगोविन्दे, १ । ३२ ।
"विगलितलज्जितजगदवलोकनतरुणकरुणकृतहा-से । विरहिनिकृन्तनकुन्तमुखाकृतिकेतकिदन्तुरिताशे" ॥)

कृप, ऊ ङ व ऌ कल्पने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) सप्तमस्वरी । कल्पनं सामर्थ्यम् । ऊ, अकल्पिष्ट अक्लृप्त । ङ, कल्पते कल्पयत्त्ववदिति हलायुधः ॥ व, कल्प्स्यति चिक्लृप्सति । ऌ, अक्लृपत् । हते तस्मिन् प्रियं श्रुत्वा कल्पता प्रीतिं परां प्रभुरिति अनेकार्थत्वेऽन्तर्भूत-ण्यर्थत्वात् जनयितेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कृप, ल दौर्ब्बल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरां-परं-अकं-सेट् ।) सप्तमस्वरी । कृपयति । अक्लृपत् इति त्रिलोचनः । इति दुर्गादासः ॥

कृप, कि युतौ । चित्रे । कल्पने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-अकं सकञ्च-सेट् ।) सप्तम-स्वरी । कि कल्पयति कल्पति । कृपः क्लृपोऽक्लृ-पादाविति क्लृपादेशः । इति दुर्गादासः ॥

कृपः, पुं, (कृपा अस्त्यस्य पालनसाधनत्वेन । अर्श-आदित्वात् अच् ।) कृपाचार्य्यः । स तु द्रोणाचार्य्य-श्यालकः । इति मेदिनी ॥ तथा चोक्तम् ।
"गौतमान्मिथुनं जज्ञे शरस्तम्बाच्छरद्वतः ।
अश्वत्थाम्नश्च जननी कृपश्चैव महाबलः" ॥
इति महाभारतम् ॥ (स तु गौतमवंशस्य शरद्वतः पुत्रः राज्ञा शान्तनुना कृपया पालितः अतः कृप इति नाम्ना प्रसिद्धः । सोऽसौ यावज्जीवं कौमार-ब्रह्मचर्य्यमालम्ब्य कुरुबालकानामाचार्य्यत्वे भीष्मा-दिभिर्नियोजितः । कुरुक्षेत्रयुद्धे दुर्य्योधनपक्षमा-श्रित्य पाण्डवैः सह संग्रामं कृत्वा लोकक्षयकरे तस्मिन् समरे अमरत्वात् न निहतः ॥ अस्य उत्पत्तिविवरणन्तु महाभारते १ । १३० अध्याये द्रष्टव्यम् ॥) व्यासः । इति धरणी । (राजर्षि-विशेषः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ३ । १२ ।
"शग्धि यथा रुशमं श्यावकं कृपमिन्द्र ! प्रावः स्वर्णरम्" । "रुशमं श्यावकं कृपं च एतन्नामकां-स्त्रीन् राजर्षीन् यथा प्रावः" । इति भाष्यम् ॥)

कृपणः, त्रि, (कल्पते स्वल्पमपि दातुम् । कृप् + बाहुलकात् क्युन् अत एव न लत्वम् ।) अदाता । (यथा, व्यासोक्तौ ।
"दातारं कृपणं मन्ये मृतोऽप्यर्थं न मुञ्चति" ॥)
तत्पर्य्यायः । कदर्य्यः २ किम्पचानः ३ मितम्पचः ४ क्षुद्रः ५ । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥ किम्पचः ६ अनमितम्पचः ७ । इति तट्टीका ॥ मन्दः ८ कीकटः ९ कुमुत् १० कीनाशः ११ । इति जटा-धरः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । ७५ ।
"दाता लघुरपि सेव्यो भवति न कृपणो महा-नपि समृद्ध्या । कूपोऽन्तः स्वादुजलः प्रीत्यै लोकस्य न समुद्रः" ॥ दीनः । यथा, रामायणे १ । ३२ । २८ ।
"ततः स पुरमध्याग्न्यस्तु नगं सहलाञ्छनाः ।
द्विजेभ्यो बालवृद्धेभ्यः कृपणेभ्यो ह्यदापयत्" ॥
पारिभाषिककृपणानाह ॥ महाव्यसनप्राप्तो दीनः । यथा, रामायणे ४ । २१ । १९ ।
"आदितः शास्त्रैरेयः कृपणो न स राघव ! ।
महात्मा व्यसनं प्राप्तो दीनः कृपण उच्यते" ॥
यो हि अक्षरं ब्रह्म अविज्ञाय लोकान्तरगामी भवति सः । यदुक्तं बृहदारण्यके याज्ञवल्क्यप्रक-रणे । "यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्मा-ल्लोकात् प्रैति स कृपणः" इति ॥ दुहिता हि कृपापात्रत्वात् कृपणम् । यदुक्तं मनौ ४ । १८५ ।
"भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्य्या पुत्रः स्वका तनुः ।
छाया स्वोदासवर्गश्च दुहिता कृपणं परम्" ॥)
कुत्सितः । इति मेदिनी ॥

कृपणः, पुं, कृमिः । इति मेदिनी ॥

कृपा, स्त्री, (कृपेः सम्प्रसारणञ्चेति भिदादिपाठादङ् टाप् च ।) करुणा । इत्यमरः । १ । ७ । १८ ॥ (यथा, महाभारते ।
"उवाच भीमं कल्याणी कृपान्वितमिदं वचः" ॥)

कृपाणः, पुं, (कृपां नुदति प्रेरयति दूरीकरोतीत्यर्थः । नुद प्रेरणे + अन्येभ्योऽपीति डः । पूर्व्वपदादिति णत्वम् ।) खड्गः । इत्यमरः । २ । ८ । ८९ ॥ (यथा, कालिकापुराणे ।
"जघान दैत्यमतिरक्तलोचना
कृपाणपाशाङ्कुशशूलपट्टिशैः" ॥)

कृपाणकः, पुं, (कृपाण + स्वार्थे कन् ।) खड्गः । इति हारावली ॥

कृपाणिका, स्त्री, (कृपाणक + स्त्रियां टाप् अत इत्वं च ।) छुरिका । इति हेमचन्द्रः ॥

कृपाणी, स्त्री, (कृपाण + गौरादित्वात् ङीष् ।) कर्त्तरी । इत्यमरः । २ । १० । ३४ ॥ छुरिका । इति मेदिनी ॥

कृपाद्वैतः, पुं, (कृपायां कृपावितरणे वा अद्वैतः अद्वि-तीयः ।) बुद्धभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृपालुः, त्रि, (कृपां लाति आदत्ते । ला + डुः । यद्वा कृपाविद्यतेऽस्यास्मिन् वा । कृपा + आलुच् ।) दयालुः । इत्यमरः । ३ । १ । १५ ॥
(यथा भागवते । ४ । १२ । ५१ ।
कृपालोर्दीननाथस्य देवास्तस्यानुगृह्णते" ॥)

कृपी, स्त्री, (कृप + ङीष् ।) द्रोणाचार्य्यपत्नी । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३१ । २२ ।
"शारद्वतीं ततो भार्य्यां कृपीं द्रोणोऽन्वविन्दत" ॥
अस्या जन्मविवरणं यथा,—
पुरा किल महर्षेर्गौतमस्य पुत्त्रः शरद्वान् नाम ऋषिः धनुर्व्वेदपरत्वात् विपुलेन तपसा च इन्द्रं सन्तापयामास । इन्द्रस्तु अस्य तपोविघ्नं चिकीर्षु-र्जानपदीं नाम स्वर्व्वेश्यां प्राहिणोत् । अथ रूप-यौवनाढ्यां तामवलोकयतस्तस्य सहसा रेतश्च-स्कन्द तत्तु शरस्तम्बे स्थापितं सत् द्विधाऽभवत् । ततस्तस्मात् मिथुनं समजायत । तदैव राजा शान्तनुर्म्मृगयामागतः अपत्यमिथुनं समवलोक्य राजधानीमानीय संस्कारादिभिः संवर्द्धयामास । कृपया संवर्द्धनाच्च कृपः कृपीति तयोर्नाम चक्रे । सेयं कृपाचार्य्यस्य भगिनी । एषैव अश्वत्थाम्नो जननीत्यवगन्तव्या ॥)

कृपीटं, क्ली, (कृप + "कृतॄकृपिभ्यः कीटन्" । उणां ४ । १८४ । इति कीटन् । बाहुलकात् लत्वाभावः ।) उदरम् । जलम् । इति मेदिनी ॥ विपिनम् । इन्धनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कृपीटपालः, पुं, (कृपीटं जलं पालयतीति । पालि + अण् ।) केनिपातः । समुद्रः । इति मेदिनी । पवनः । इति शब्दरत्नावली ॥

कृपीटयोनिः, पुं, (कृपीटस्य जलस्य योनिः कारणं । "वायोरग्निरग्नेरापः" इति श्रुतेस्तथात्वम् । यद्वा कृपीटं काष्ठं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य ।) अग्निः । इत्यमरः । १ । १ । ५६ ॥

कृपीपतिः, पुं, (कृप्याः कृपभगिन्याः पतिर्भर्त्ता ।) द्रोणाचार्य्यः । इति शब्दमाला ॥

कृपीपुत्त्रः, पुं, (कृप्याः पुत्त्रः ।) अश्वत्थामा । इति भूरिप्रयोगः ॥

कृपीसुतः, पुं, (कृप्याः सुतः ।) अश्वत्थामा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृमिः पुं, (क्रामतीति । क्रमु पादविक्षेपे + "क्रमित-मिगमितमिभ्यामत इच्च" । उणां । ४ । १२१ । इति इन् "भ्रमेः सम्प्रसारणञ्च" इति अनुवृत्तेः सम्प्र-सारणञ्च ।) कीटः । पोका इति भाषा । तत्प-र्य्यायः । नीलाङ्गुः २ । इत्यमरः । २ । ५ । १३ । निलाङ्गुः ३ क्रिमिः ४ । इति तट्टीका ॥ पुलकः ५ । इति जटाधरः ॥ लाक्षा । कृमिजः । खरः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ उदरजातकीटरोगः । तस्यौ-षधं यथा,—
"वदरीकारवीमूलं गुडाज्येन समन्वितम् ।
अग्निना साधितं जग्ध्वा कृमीन्सर्व्वान् हरेच्छिव!" ॥
इति गारुडे १९४ अध्यायः ॥
("कृमयो द्विविधाः प्रोक्ता वाह्याभ्यन्तरसम्भवाः ।
वाह्या यूकाः प्रसिद्धाः स्युः किञ्चुलूकास्तथान्तराः ॥
सप्तधा हि भवेद्वाह्याः बहुधाश्चान्तः समुद्भवाः ।
तेषां वक्ष्यामि संभूतिं वाह्यानाभ्यन्तरे न्हणाम् ॥
रूक्षादतिबलात् खेदात् चिन्तया शोचनादपि ।
कफधातुसमुद्भूतास्तीक्ष्णा यूका भवन्ति हि ॥
यूकाः कृष्णाः पराः श्वेतास्तृतीयाश्चर्म्मणि स्थिताः ।
सूक्ष्मातिविकटा रूक्षाश्चर्म्माभाश्चर्म्मयूकिकाः ।
चतुर्थी विन्दुकी नाम वर्त्तुला मूत्रसम्भवा ॥
मत्कुणाद्याश्च पञ्चम्यो वाह्योपद्रवकारिणः ।
यूका मस्तकसंस्थाने श्वेता वस्त्रनिवासिनी ॥
चर्म्मयूका नेत्रचर्म्मे सूक्ष्मे रोमणि यष्टिका ।
उष्णाद्रव्यनिषेवाच्च अजीर्णे मधुरद्रवात् ॥

रूक्षान्नगोधूमयवान्नपिष्ट-
गुड़ेन वा क्षीरविपर्य्ययेण ।
दिवाशयाने च सपिच्छलेन
घर्म्मेण पापोदकसेचनेन ॥
सञ्जायते तेन मलाशयेषु
कृमिव्रजं कोष्ठविकारकारि ॥

षड्विधास्ते समुद्दिष्टास्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ।
कफकोष्ठं मलाधारं कोष्ठे सर्पन्ति सर्पवत् ॥
पृथुमण्डा भवन्त्येके केचित् किञ्चुकसन्निभाः ।
धान्याङ्कुरनिभाः केचित् केचित् सूक्ष्मास्तथाणवः ॥
सूचीमुखाः परिज्ञेयास्त्वान्त्राणि खादयन्ति ते ।
वक्ष्यामि लक्षणं तेषां चिकित्साञ्च शृणुष्व मे ॥
ज्वरोहृद्रोगशूलं वा वमित्वत् क्लेदनं भ्रमः ।
अरुचिर्बन्धवैवर्ण्यमतीसारं सफेनिलम् ॥
गर्ज्जनं जठरे चैव मन्दाग्नित्वञ्च जायते ।
पिपासा पीतता नेत्रे किञ्चुकैः पीड़ितस्य च ॥
इति गण्डूपदलक्षणम् ॥ * ॥
सूचीवत्तुद्यतेऽन्त्राणि रक्तञ्चैवातिसार्य्यते ।
यत्तद्वा भक्षयन्त्यन्ते रक्तं वा वमते भृशम् ॥
क्लेदो मुखेऽरुचिर्जाड्यं मन्दाग्नित्वञ्च वेपथुः ।
क्षुत्तृष्णा च ज्वरो ज्ञेयाः सूचीमुखकृमीरुजाम् ॥
इति सूचीमुखलक्षणम् ॥ * ॥
ये च धान्याङ्कुरास्तेषां वक्ष्याम्यथ च लक्षणम् ।
मलाशयस्थाः कृमयो मलं जघ्नन्ति ते भृशम् ॥
तैस्तु संपीड्यते देहे विड्भिदं पञ्चधा ।
कृशत्वञ्चापि हृत्क्लेदं कृमयो जनयन्ति ते ॥
हारीतः संशयापन्नः पादौ संगृह्य पृच्छति ।
कथं देहे मनुष्यस्य मलमूत्रवसाशये ॥
सम्भवन्ति कथञ्चादौ वर्द्धयन्ति कथं पुनः ।
कथं वा शीर्य्योऽन्नरसे नानाहारावभक्षणे ॥
जायन्ते केन कृमयः सूक्ष्माधोगामिनोऽप्यथ ।
नानाऽऽमपक्वभक्षाम्नं दह्यते वा हुताशनः ॥
कथन्ते कृमयश्चान्ते न दह्यन्तेऽन्तराग्निना ।
एवं पृष्टो महाचार्य्यः प्रोवाच मुनिपुङ्गवः ॥
आत्रेय उवाच ।
शृणुपुत्त्र! महाबाहो! कृमिसम्भवकारणम् ।
विरुद्धान्नरसैः पुत्त्र! रक्तञ्चैवास्य कुप्यति ॥
कफेनैकदिनं याति शुक्रेणाकारणं व्रजेत् ।
पञ्चभूतात्मके वायौ ते तु जाताः सचेतनाः ॥
कोष्ठाग्निना न दह्यन्ते न जीर्य्यन्ते रसानिति ।
विषे जातो यथा कीटो न विषेण मृतिं व्रजेत् ॥
तथा हुताशनोद्भूतं न हुताशेन जीर्य्यति ।
भेषजं संप्रवक्ष्यामि येन तेऽपि तरन्ति वै ॥
पतन्ति वा शमं यान्ति भेषजानि शृणुष्व मे ।

वचाऽजमोदा कृमिनित्यलाश-
वीजं शठी रामठकं त्रिवृच्च ।
उष्णोदके तत्परिपिष्यपेयं
पतन्ति शीघ्रं शतधातुकीटाः ॥
शठी यवानी पिचुमर्द्दपत्रान्
विड़ङ्गकृष्णातिविषा रसोनम् ।
सम्पिष्य मूत्रेण त्रिवृत्प्रयुक्तम्
विनाशनं सर्व्वकृमीरुजानाम् ॥

मरिचं पिप्पलीमूलं विड़ङ्गशिग्रु यवानिकाचित्र
गोमूत्रेण तु पेष्यं पानं शीघ्रं कृमीन् हन्ति ।

मुस्ता विशाला त्रिफला सुपर्णा
शिग्रुः सुवाङ्कं सलिलेन कल्कः ।
पानं सकृष्णा कृमिशत्रुचूर्णं
विनाशनं सर्व्वकृमीरुजाञ्च" ॥

"मातुलुङ्गस्य मूलानि रसोनं कृमिजित्त्रिवृत्
अजमोदा निम्बपत्रं गोमूत्रेण तु पेषयेत् ॥
पानमेतत् प्रशंसन्ति कृमिदोषनिवारणम् ।
ज्वरप्रोक्तानि पथ्यानि कृमिदोषे प्रदापयेत् ।
इति कृमिचिकित्सा" ॥ * ॥
इति महर्ष्यात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे कृमि-
कित्सा नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ * ॥
अस्य निदानपूर्व्वकसम्प्राप्तिचिकित्सितं-यथा
"अजीर्णाध्यशनासात्म्यैर्विरुद्धमलिनाशनैः ।
अव्यायामदिवास्वप्नगुर्व्वतिस्निग्धशीतलैः ।
माषपिष्टान्नविदलविसशालूककशेरुकैः ॥
पर्णशाकसुरासुक्तदधिक्षीरगुड़ेक्षुभिः ।
पललानूपपिशितपिण्याकपृथुकादिभिः ॥
स्वाद्वम्लद्रव्यपानैश्च श्लेष्मा पित्तञ्च कुप्यति ।
कृमीन् बहुविधाकारान् करोति विविधाश्रय
आमपक्वाशयस्तेषां प्रसवः प्रायशः स्मृतः ।
विंशतेः कृमिजातीनां त्रिविधः सम्भवः स्मृतः
पुरीषकफरक्तानि तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ।
अयवा वियवाः किप्पाश्चिप्या गण्डूपदास्तथा ।
चूरवो द्विमुखाश्चैव सप्तैवैते पुरीषजाः ॥
श्वेताः सूक्ष्मास्तुदन्त्येते गुदं प्रतिसरन्ति च ।
तेषामेवापरे पुच्छैः पृथवश्च भवन्ति हि ॥
शूलाग्निमान्द्यपाण्डुत्वविष्टम्भबलसंक्षयाः ।
प्रसेकारुचिहृद्रोगविड्भेदास्तु पुरीषजैः ॥
रक्ता गण्डूपदा दीर्घा गुदकण्डूनिपातिनः ।
शूलाटोपशकृद्भेदपक्तिनाशकराश्च ते ॥
दर्भपुष्पा महापुष्पाः प्रलूनाश्चिपिटास्तथा ।
पिपीलिका दारुणाश्च कफकोपसमुद्भवाः ॥
रोमशा रोममूर्द्धानः सपुच्छाः श्यावमण्डलाः
मूढ़धान्याङ्कुराकाराः शुक्लास्ते तनवस्तथा ॥
मज्जादा नेत्रलेढ़ारस्तालुश्रोत्रभुजस्तथा ।
शिरोहृद्रोगवमथुप्रतिश्यायकराश्च ते ॥
केशरोमनखादाश्च दन्तादाः किक्किशास्तथा ।
कुष्ठजाश्च परीसर्पाः ज्ञेयाः शोणितसम्भवाः ।
ते सरक्ताश्च कृष्णाश्च स्निग्धाश्च पृथवस्तथा ।

रक्ताधिष्ठानजान् प्रायो विकारान् जनयन्ति ते ॥
माषपिष्टान्नलवणगुडशाकैः पुरीषजाः ।
मांसमाषगुडक्षीरदधिशुक्तैः कफोद्भवाः ॥
विरुद्धा जीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि ॥
ज्वरो विवर्णताशूलं हृद्रोगः सदनं भ्रमः ॥
भक्तद्वेषोऽतिसारश्च सञ्जातकृमिलक्षणम् ।
दृश्यास्त्रयोदशाद्यास्तु कृमीणां परिकीर्त्तिताः ॥
केशादाद्यास्त्वदृश्यास्ते द्वावाद्यौ परिवर्ज्जयेत् ।
एषामन्यतमं ज्ञात्वा जिघांसुः स्निग्धमातुरम् ॥
सुरसादिविपक्वेन सर्पिषा वान्तमादितः ।
विरेचयेत्तीक्ष्णतरैर्योगैरास्थापयेच्च तम् ॥
यवकोलकुलत्थानां सुरसादेर्गणस्य च ।
विड़ङ्गस्नेहयुक्तेन क्वाथेन लवणेन च ॥
प्रत्यागते निरूहे तु नरं स्नातं सुखाम्बुना ।
यशात् कृमिघ्नैरशनैस्ततः शीघ्रं भिषग्वरः ॥
स्नेहेनोक्तेन चैनन्तु योजयेत् स्नेहवस्तिना ।
ततः शिरीषकिणिही-रसं क्षौद्रयुतं पिबेत् ।
केचूकस्वरसं वापि पूर्व्ववत्तीक्ष्णभोजनः ॥
पलाशवीजस्वरसं कल्कं वा तण्डुलाम्बुना ।
पारिभद्रकपत्राणां क्षौद्रेण स्वरसं पिबेत् ॥
पत्तूरस्वरसं वापि पिबेद्वा सुरसादिजम् ।
लिह्यादश्वशकृच्चूर्णं विड़ङ्गं वा समाक्षिकम् ॥
पत्रैर्मूषिकपर्ण्या वा सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः ।
खादेत् पूपालिकान् पक्वान् धान्याम्लञ्च पिबेदनु ॥
सुरसादिगणे तैलं पक्वं वा पानमिष्यते ।
विड़ङ्गचूर्ण-पिष्टाभ्यां तस्मिन् भक्ष्यन्तु कारयेत् ॥
तत्कषायप्रपीतानां तिलानां स्नेहमेव वा ।
श्वाविधः शल्लकस्तूर्णं सप्तकृत्वः सुभावितम् ॥
विड़ङ्गानां कषायेण त्रैफलेन तथैव च ॥
क्षौद्रेण लिह्यानुपिबेद्रसमामलकोद्भवम् ।
अत्राभया रसश्चापि विधिरेषोऽयसामपि ॥
पूतीकस्वरसं वापि पिबेद्वा मधुना सह ।
पिबेद्वा पिप्पलीमूलमजामूत्रेण संयुतम् ॥
सप्तरात्रं पिबेद्वृक्षस्कन्धपुवा दधिमस्तुना ।
पुरीषजान् कफोत्थांश्च हन्यादेवं कृमीन् भिषक् ॥
शिरोहृद्घ्राणवक्त्राक्षि संश्रितांश्च पृथग्विधान् ।
विशेषेणाञ्जनैर्नस्यैरवपीड़ैश्च साधयेत् ॥
शशकदसन्तरकस्य सशुष्कं भावयेदति । ।
निःक्वाथेन विड़ङ्गानां चूर्णं प्रधमनन्तु तत् ॥
अयश्चूर्णान्यनेनैव विधिना योजयेद्भिषक् ।
सकांस्यनीलं तैलञ्च नस्यं स्यात् सुरसादिके ॥
इन्द्रलुप्तविधिश्चापि विधेयो रोमभोजिषु ।
दन्तादानां समुद्दिष्टं विधानं मुखरोगिकम् ॥
रक्तजानां समुद्दिष्टं कुर्य्यात् कुष्ठचिकित्सिते ।
सुरसादिन्तु सर्व्वेषु सर्व्वथैवोपयोजयेत् ॥
प्रयुक्ततिक्तकटुकं भोजनञ्च हितं भवेत् ।
कुलत्थक्वाथसंसृष्टं क्षीरपानञ्च पूजितम् ॥ * ॥
क्षीराणि मांसानि घृतानि चैव
दधीनि शाकानि च पर्व्ववन्ति ।
समासतोऽम्लान् मधुरान् हिमांश्च
कृमीन् जिघांसुः परिवर्ज्जयेत्तु” ॥
इति सुश्रुत उत्तरतन्त्रे चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥)

कृमिकण्टकं, क्ली, (कृमेः कृमिरोगस्य रोगे वा कण्टकमिव । तन्नाशकतया तथात्वम् ।) विड़ङ्गम् । चित्राङ्गः । उडुम्बरः । इति मेदिनी ॥

कृमिकोषोत्थं, त्रि, (कृमेः कृमिभिर्निर्मितो वा कोषः । शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपः । तस्मात् उत्तिष्ठति उत्पद्यते । उत् + स्था + कः ।) कौषेयम् । इत्यमरः । २ । ६ । १११ । रेसमिकापड़ इति भाषा ॥

कृमिघ्नः, पुं, (कृमिं हन्ति इति । हन् + टक् । “हन्तेरत् पूर्व्वस्य” । ८ । ४ । २२ । इति नियमात् न णत्वम् ।) विड़ङ्गः । इत्यमरः । २ । ४ । १०६ ॥ पलाण्डुः । कोलकन्दः । पारिभद्रः । भल्लातकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विड़ङ्गहरिद्रा च । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

कृमिघ्ना, स्त्री, (कृमिघ्न + अजादित्वात् टाप् ।) हरिद्रा । इति भावप्रकाशः ॥

कृमिघ्नी, स्त्री, (कृमिघ्न + टित्वात् ङीप् ।) धूमपत्रा । विड़ङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृमिजं, क्ली, (कृमिभ्यो जायते इति । अन्येभ्योपीति डः ।) अगुरु ॥ इत्यमरः । २ । ६ । १२६ ॥ (कृमिजातमात्रे, त्रि । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १०३ ।
“कौषेयं कृमिजं सुवर्णमुपलाद्दूर्व्वापि गोरोमतः
पङ्कात्तामरसं शशाङ्क उदधेरिन्दीवरं गोमयात्” ॥
अस्य पर्य्याया यथा ।
“अगुरु प्रवरं लोहं राजार्हं योगजन्तथा ।
वंशिकं कृमिजं वापि कृमिजग्धमनार्य्यकम्” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणाश्चास्यागुरुशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

कृमिजग्धं, क्ली, (कृमिभिर्जग्धं भुक्तम् । उपचारात् तज्जनिततया तथात्वम् ।) अगुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (“कृमिजग्धमनार्य्यकम्” ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृमिजा, स्त्री, (कृमिभ्यो जायते या । जन + डः टाप् च । लाक्षा ।) इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य पर्य्याया यथा,—
“कीटजा कृमिजा लाक्षा जतुका च गवायिका” ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कृमिरिपुः, पुं, (कृमीणां रिपुर्नाशकः । तन्नाशकत्वात् तथात्वम् ।) विड़ङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ (विड़ङ्गशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

कृमिला, स्त्री, (कृमीन् कृमिवत् सन्तानान् लाति आदत्ते । ला + कः टाप् च ।) बहुप्रसूः । बहुसन्तानप्रसवा । इति हेमचन्द्रः ॥ कृमियुक्ते त्रि ॥

कृमिवृक्षः, पुं, (कृमिप्रधानः कृमिमयो वा वृक्षः ।) कोषाम्रः । इति भावप्रकाशः ॥ (कोषाम्रशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

कृमिशङ्खः, पुं, (कृमिरिव जीवन् शङ्खः ।) जीवशङ्खः । तत्पर्य्यायः । कृमिजलजः २ कृमिवारिरुहः ३ जन्तुकम्बुः ४ । अस्य गुणाः । रसवीर्य्यादौ शङ्खसदृशत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृमिशुक्तिः, स्त्री, (कृमिरिव शुक्तिः ।) जलशुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृमिशैलकः, पुं, (कृमिनिर्म्मितः शैल इव । ततः स्वार्थे कन् ।) वल्मीकः । इति शब्दरत्नावली ॥

कृमीलकः, पुं, (कृमीन् ईरयति जनयतीति । ईर + ण्वुल् । रस्य लत्वम् ।) वनमुद्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृव, इ न कृतौ । हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट् । इदित् ।) कृण्वी । न, कृणोति । इ, कर्म्मणि कृण्व्यते । इति दुर्गादासः ॥

कृविः, पुं, (क्रियते वस्त्रादिकमनेन । डु कृञ् करणे “कृविघृष्विच्छविस्थविकिकीदिवि” । उणां ४ । ५६ । इति क्विन् निपातनात् ।) वापयन्त्रम् । इति उणादिवृत्तिः । ताँत इति भाषा ॥

कृश, इर् य कार्श्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् । इरित् ।) कार्श्यं कृशकरणम् । इर्, अकृशत् अकर्शीत् । अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये । य, कृश्यति चन्द्रं कल्यापक्षः । इति दुर्गादासः ॥

कृशः, त्रि, (कृशधातोः क्तप्रत्यये “अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबेति” ।८।२।५५। निपातनात् साधुः ।) अल्पः । (यथा, मनौ । ४ । १८४ ।
“आकाशेशास्तु विज्ञेया बालवृद्धकृशातुराः” ॥)
सूक्ष्मः । इत्यमरः । ३ । १ । ६१ ॥
(यथा, आर्य्यासप्तशती । ४९५ ।
“राजसि कृशाङ्गि ! मङ्गलकलसी सहकारपल्लवेनेव । तेनैव चुम्बितमुखी प्रथमाविर्भूतरागेण” ॥
“व्यायाममतिसौहित्यं क्षुत्पिपासामयौषधम् ।
कृशो न सहते तद्वदतिशीतोष्णमैथुनम् ॥
प्लीहा कासः क्षयः श्वासो गुल्मार्शांस्युदराणि च ।
कृशं प्रायोऽभिधावन्ति, रोगाश्च ग्रहणीमताः” ॥
“सततं व्याधितावेतावतिस्थूलकृशौ नरौ ।
सततञ्चोपचर्य्यौ हि कर्षणैर्बृंहणैरपि” ॥
“स्थौल्यकार्श्ये वरं कार्श्यं समोपकरणौ हितौ ।
यद्युभौ व्याधिरागच्छेत् स्थूलमेवाति पीड़येत्” ॥
इति चरके सूत्रस्थाने २१ अध्याये ॥
“कश्चिदन्यः कृशोऽतीव बलवान् दृश्यते तदा” ॥
तत्र हेतुमाह ।
“आधानसमये यस्य शुक्रभागोऽधिको भवेत् ।
मेदोभागस्तु हीनः स्यात् स कृशोऽपि महाबलः” ॥
यस्याधानसमये जनयितुः शुक्रस्याधिक्यं भवति ।
मेदसोऽल्पता तस्य कृशस्यापि बहु बलमित्यर्थः ॥
अथ कार्श्यस्य चिकित्सा ।
“रूक्षाशनादि निमित्ते तु कृशे युञ्जीत भेषजम् ।
बृंहणं बलकृद्रव्यं तथा वाजीकरञ्च यत् ॥
पीताश्वगन्धा पयसार्द्धमासं
घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा ।
कृशस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते
बालस्य शस्यस्य यथाम्बुवृष्टी ॥
अश्वगन्धस्य कल्केन क्वाथे तस्मिन् पयस्यपि ।
सिद्धं तैलं कृशाङ्गानामभ्यङ्गादङ्गपुष्टिदम्” ॥
इति अश्वगन्धातैलम् ॥ * ॥
इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे तृतीयभागे कार्श्याधिकारे ॥) (अधमः । यथा, मनौ । ४ । १३५ ।

"क्षत्रियञ्चैव सर्पञ्च ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।
नावमन्येत वै भूष्णुः कृशानपि कदाचन" ॥
पुं, सर्व्वाकारवत्त्वात् विष्णुः । यथा, महाभारते ।
१३ । १४९ । १०३ ।
"अणुर्वृहत्कृशः स्थूलो गुणभृन्निर्गुणो महान्" ॥
स्वनामख्यातो मुनिपुत्त्रः । स तु परीक्षिच्छाप-
प्रदातुः शृङ्गिणः सखा ।
यथा, महाभारते । १ । ४१ । २ ।
"स तं कृशमभिप्रेक्ष्य सूनृतां वाचमुत्सृजन् ।
अपृच्छत् कथं तातः स मेऽद्य मृतधारकः" ॥
ऐरावतकुलोत्पन्नो नागविशेषः । यथा, तत्रैव ।
१ । आस्तीकपर्व्वणि । ५७ । ११ ।
"पारावतः पारिजातः पाण्डरो हरिणः कृशः ।
ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा हव्यवाहनम्" ॥)

कृशरः, पुं, (कृशं अल्पमात्रां रातीति । रा+कः ।
कृशयोऽपि बलं राति वा ।) तुल्यतिलान्नम् । तत्प-
र्य्यायः । त्रिसरः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, मत्स्यपुराणे,—
"गुडौदनं रवेर्दद्यात् सोमाय घृतपायसम् ।
संयावकं कुजे दद्यात् क्षीरान्नं सोमसूनवे ।
दध्योदनञ्च जीवाय शुक्राय तु घृतौदनम् ।
शनैश्चराय कृशरमाजमांसञ्च राहवे ।
चित्रौदनञ्च केतुभ्यः सर्व्वभक्ष्यैः समर्च्चयेत्" ॥)

कृशरा, स्त्री, (कृशर+टाप् ।) तिलौदनम् । इति
हारावली ॥ द्विदलमिश्रितान्नम् । खिचड़ी इति
भाषा । यथा,—
"तण्डुला दालिसंमिश्रा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।
संयुक्ताः सलिलैः सिद्धाः कृशरा कथिता बुधैः" ॥
अस्या गुणाः । शुक्रबलकारित्वम् । गुरुत्वम् ।
पित्तकफप्रदत्वम् । दुर्जरत्वम् । विष्टम्भमलमूत्र-
कारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥
("मांसेक्षुपिष्टकृशरा तिलशष्कुलीभिः" ।
इति माधवकरीयरोगविनिश्चयस्य कफशूलव्या-
ख्याने विजयेनोक्तं यथा,—
"कृशरा तिलतण्डुलमाषयवागूः" ॥)

कृशला, स्त्री, (कृशं कार्श्यं लातीति । ला+कः ।
टाप् ।) केशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृशशाखः, पुं, (कृशा क्षीणा शाखा यस्य ।) पर्पटः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कृशाङ्गी, स्त्री, (कृशानि सूक्ष्माणि अङ्गानि यस्याः ।
स्वाङ्गवाचित्वात् ङीष् ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ सूक्ष्माङ्गविशिष्टे, त्रि । (यथा,—
आर्य्यासप्तशती । ४९५ ।
"राजसि कृशाङ्गि ! मङ्गलकलशी सहकारपल्ल-
वेनेव । तेनैव चुम्बितमुखी प्रथमाविर्भूतरागेण" ॥)

कृशानुः, पुं, (कृशति तनूकरोति इन्धनकाष्ठादिवस्तु-
जातमिति । "ऋतन्यञ्जीति" । उणां ।४।२। इति
आनुक् ।) अग्निः । इत्यमरः । १ । १ । ५७ ॥
(यथा, रघुः । ७ । २४ ।
"प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानो-
रुदर्च्चिषस्तन्मिथुनं चकाशे" ।)
चित्रकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृशानुरेताः, [स्] पुं, (कृशानौ अग्नौ रेतः निःक्षिप्तं
तेजो यस्य ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ ३५ ॥
(अस्य कृशानुरेतोनाम्नः कारणं कालिकापुराणे
४७ अध्याये दृश्यम् ॥)

कृशाश्वी, [न्] पुं, (कृशाश्वेन धुन्धुमारवंश्यन्टपवि
शेषेण प्रोक्तं नाट्यसूत्रादिकं अधीते वेत्ति वा
"कर्मन्दकृशाश्वादिनिः" । ४ । ३ । १११ । इति
इनिः ।) नटः । इत्यमरः । २ । १० । १२ ॥

कृशिका, स्त्री, (कृश इव कायतीति । कै+कः । टाप्
इत्वञ्च ।) आखुकर्णीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष, औ आकृषि । विलेखने । इति कविकल्प-
द्रुमः । (भ्वां-परं-सकं-अनिट् ।) औ, अकार्क्षीत्
अक्राक्षीत् अकृक्षत् । आकृषि आकर्षणे । क-
र्षन्ति तुरगा रथम् । इति दुर्गादासः ॥
(यथा, मनुः । ३ । ६६ ।
"मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि ।
कुलसङ्ख्याञ्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः" ॥
आखुकर्णीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

कृष, औ ञ श आकर्षणे । विलेखने । इति कवि-
कल्पद्रुमः । (तुदां-उभं-सकं-अनिट् ।) श ञ, कृ-
षति कृषते भूमिं कृषकः । औ, अकार्क्षीत् ।
अक्राक्षीत् अकृक्षत् । इति दुर्गादासः ।

कृषकः, त्रि, (कृषति भूमिं यः । "कृषेर्वृद्धिश्चो-
दीचाम्" । उणां ।२।३८। इति क्वुन् ।) कर्षकः ।
इति मेदिनी ॥

कृषकः, पुं, (कृषति भूमिमनेन इति करणे क्वुन् ।)
फालः । इति मेदिनी ॥ वृषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृषाणुः, पुं, (कृष+आनुक् । पृषोदरात् णत्वम् ।)
कृशानुः । इत्यमरटीका ॥

कृषिः, स्त्री, (कृष् विलेखने । "सर्व्वधातुभ्य इन्" ।
उणां ४ । ११७ । इति इन् । "इगुपधात् कित्" ।
उणां । ४ । ११९ । इति कित् ।) वैश्यवृत्ति-
विशेषः । कर्षणम् । चास इति भाषा । तत्प-
र्य्यायः । अनृतम् २ । इत्यमरः । २ । ९ । २ ।
प्रमृतम् ३ । इति जटाधरः ॥
(यथा, मेघदूते । १६ ।
"त्वय्यायत्तं कृषिफलमिति भ्रूविकारानभिज्ञैः
प्रीतिस्निग्धैर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः" ॥)

कृषिकः, पुं, (कृषत्यनेन "वृश्चिकृष्योः किकन्" ।
उणां । २ । ४० । इति किकन् ।) फालः । इत्य-
मरः । २ । ९ । ६ ॥ कर्षकः । इति केचित् ॥

कृषीवलः, त्रि, (कृषिरस्यास्ति इतिरस्येन इति "रजः
कृष्यासुतिपरिषदो वलच्" ५ ।२।११२। इति
वलच् । "वले" ६ । ३ । ११८ । इति दीर्घः ।)
कर्षकः । कृषिजीवी । इत्यमरः । २ । ९ । ६ ॥
(यथा, महाभारते । २ । ५ । ७७ ।
"कच्चिन्न चौरैर्लुब्धैर्वा कुमारैः स्त्रीबलेन वा ।
त्वया वा पीड्यते राष्ट्रं कच्चित् तुष्टाः कृषीवलाः" ॥)
काकजङ्घावृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कृष्करः, पुं, (कृषं करोति दृष्टिशिष्यादिकं
शक्तियोगात् सम्पादयतीति । कृष+कृ+टक् ।)
शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्टं, त्रि, (कृष्यते यत् तत् । कृष्+कर्म्मणि क्त
कृष्टक्षेत्रम् । चसा क्षेत् इति भाषा । तत्पर्य्याय
सीत्यम् २ हल्यम् ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ८
(यथा, मनौ । ११ । १४५ ।
"कृष्टजानामोषधीनां जातानाञ्च स्वयं वने" ।
भावे क्तः । कर्षणम् ॥)

कृष्टपच्यः, त्रि, (कृष्टे क्षेत्रे स्वयमेव पच्यते इति क
कर्त्तरि कृष्ट+पच्+ "राजसूयसूर्य्यमृषोद्य
कूप्य कृष्टपच्याव्यथ्याः" । ३ । १ । ११४ । इ
क्यबन्तो निपातितः ।) व्रीहिः । धान्यम् । इ
व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ७ । १२ । १८
"न कृष्टपच्यमश्नीयादकृष्टञ्चाप्यकालतः" ॥)

कृष्टपाक्यं, त्रि, (कृष्टे पच्यते इति । कृष्ट+पच+
र्म्मणि ण्यत् । "चजोः कु घिण्ण्यतोः" । ७ ।
५२ । इति चस्य कुत्वम् ।) कृष्टपच्यम् । इति व्या
करणम् ॥

कृष्टिः, पुं, (कृषत्यन्तर्भूतं विद्यालोचनाभ्यासा
भिरसौ । कृष्+कर्त्तरि क्तिच् बाहुलक
तिर्वा ।) पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७ । ५ ।
(यथा, ऋग्वेदे । ६ । १८ । २ । "इन्द्रेणाव
मानुषीणामेकः कृष्टीनामभवत् सहावा" ॥)
कर्षणे, स्त्री । इति मेदिनी ॥ (कृष्+भावे क्तिन्
आकर्षणम् ॥ जनमात्रम् । इति निरुक्तम् ।
यथा ऋग्वेदे ।८।६।४। "विश्वा नमन्त कृष्टयः
"कृष्टयः प्रजाः" । इति भाष्यम् ॥)

कृष्णं, क्ली, ("कृषेर्व्वर्णे" । उणां ३ । ४ । इति न
ततो णत्वम् ।) मरिचम् । इत्यमरः ।२।९।३
(अस्य पर्य्याया यथा,—
"मरिचं वेल्लजं कृष्णमूषणं धर्म्मपत्तनम्" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
गुणाश्चास्य मरिचशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
लोहम् । इति जटाधरः ॥ नीलाञ्जनम् । इ
राजनिर्घण्टः ॥ कालागुरु । इति रत्नमाला ॥

कृष्णः, पुं, (कर्षत्यरीन् महाप्रभावशक्त्या । य
कर्षति आत्मसात् करोति आनन्दत्वेन परि
मयतीति मनो भक्तानां इति यावत् "
व्वर्णे" । उणां । ३ । ४ । इति बाहुलकात्
विनापि । नक् णत्वञ्च । यद्वा, कर्षति सर्व्वं
स्वकुक्षौ प्रलयकाले । "कर्षणात् कृष्णो रमण
रामो व्यापनात् विष्णुः" । इति श्रुते स्तथात्वम्
अपरा व्युत्पत्तिर्यथा,—
"कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ।
तयोरैक्यात् परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते" ।
इति श्रीधरस्वामी ॥ तथा च, महाभारते ।
यानसन्धिपर्व्वणि ७० । ५ ।
"कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्चनिर्वृतिवाचकः ।
कृष्णस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति सात्त्वतः" ।
भगवदवतारविशेषः । स च भूभारहरणार्थं द्वा
रयुगशेषे भाद्रकृष्णाष्टम्यां रोहिणीनक्षत्रे निशी
देवकीगर्भे आविर्भूतः । तस्य जन्मसमयो य
"उच्चस्थाः शशिभौमचान्द्रिशनयो लग्नं व
लाभगो जीवः सिंहतुलालिषु क्रमवशात् पू

कृष्णोराहवः। नैशीथः समयोऽष्टमी बुधदिनं ब्रह्मर्क्षमत्रक्षणे श्रीकृष्णाभिधमम्बुजेक्षणमभूदाविः परं ब्रह्म तत्” ॥ इति खमाणिक्यनामज्योतिर्ग्रन्थः ॥ (यदि च भगवतो विष्णोः कृष्णावतारकालः क्वचित् द्वापरयुगशेषे इत्ययं पाठो लक्ष्यते तथापि कलावेव कृष्णावतार इत्येव भूरिसम्मतमिति बोध्यम्। तत्र भूरि भूरिप्रमाणानि च सन्ति तेषां कानिचिदत्रोद्धृतानि।

तद्यथा, ब्रह्मपुराणे,—

“अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे।
अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः” ॥

परं कस्मिन्नेव कलौ प्रादुर्बभूव भगवानिति जिज्ञासायां वैवस्वतमन्वन्तरीयाष्टाविंशतिमे युगे इत्युक्त्या वर्त्तमानकलेः प्रथम एव निर्णीयते। तथा च उक्तस्याः शशिभौमचान्द्रिशनय इति। खमाणिक्यनामज्योतिर्ग्रन्थोक्तेः कलियुगस्य ६४७ वर्षेषु गतेषु एतत्समयस्य सम्भवः ततः पूर्व्वं कलौ तादृशसमयासम्भवात्। किञ्च राजतरङ्गिण्याम्। १। ५१।

“शतेषु षट्सु सार्द्धेषु त्र्यधिकेषु च भूतले।
कलेर्गतेषु वर्षाणामभवन् कुरुपाण्डवाः” ॥

इत्यनेन कलियुगस्य ६५३ वर्षेषु गतेषु तत्समकालीनयोः कुरुपाण्डवयोरुत्पत्तिः कथिता अतो भगवतः कृष्णस्यापि तत्कालोत्पत्तिकत्वं सूचितम्। अपि च कृष्णस्य नामकरणे यच्च गर्गर्षिराह ततोऽपि कलेरादावेव भगवदाविर्भावः सूच्यते। यथा, भागवते। १०। ८। ९।

‘आसन् वर्णास्त्रयोह्यस्य गृह्णतोऽनुयुगं तनूः।
शुक्लो रक्तस्तथाऽपीत इदानीं कृष्णतां गतः” ॥

इदानीं कलावित्यर्थः। तथा, पुराणान्तरे,—

‘कृते शुक्लं हरिं विद्याद् त्रेतायां रक्तवर्णकम्।
द्वापरे पीतवर्णञ्च कलौ कृष्णत्वमागतः” ॥

यथा तत्रैव ११ अध्याये युगावतारकथने।

‘कृते शुक्लश्चतुर्बाहुर्जटिलो वल्कलाम्बरः।
कृष्णाजिनोपवीताक्षान् बिभ्रद्दण्डकमण्डलुम् ॥
हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मा स्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः।
त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्बाहुस्त्रिमेखलः ॥
द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः।
श्रीवत्सादिभिरङ्कैश्च लक्षणैरुपलक्षितः ॥
नानातन्त्रविधानेन कलावपि यथा शृणु ॥
कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदम्।
यज्ञैः संकीर्त्तनप्रायैर्यजन्ति हि सुमेधसः” ॥

अपि च कृते शुक्ल इत्यादयो ये ये वर्णा निर्णीताः न तु केवलं तेषां बाह्यवर्णत्वेन पर्य्यवसीतत्वं किन्तु गुणभेदानुसारेण लोकानां गुणधर्म्मत्वमेव निश्चीयते। यथा, कृते शुक्लं इति कथनात् सत्वगुणः प्रदर्शितः सत्वस्य हि शुक्लत्वं प्रसिद्धं यथा,—

‘तत्र सत्त्वं निर्म्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम्।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ !” ॥

त्रेतायां रक्तवर्णकं इत्युक्त्या रजस एव निर्द्देशः कृतः यथा,—

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम्।
तन्निबध्नाति कौन्तेय ! कर्म्मसङ्गेन देहिनम्” ॥

द्वापरे पीतवर्णं इत्युक्त्या रजोमिश्रिततमसो निर्द्देशः। यथा,—

“वावह रजो वै यदा अन्धकारात्मकेन तमसा संगच्छते तदा ऽस्य घोरमौढ्यादिबहवो दोषा प्रकाशन्ते” ॥ तथा, हरिवंशे वर्णभेदकथने वैश्यत्वप्राप्तिहेतुमाह।

“गोभ्योवृत्तिं समास्थाय पीताः कृष्यनुजीविनः।
स्वधर्म्मान्नानुतिष्ठन्ति ते द्विजा वैश्यतां गताः” ॥

पीताः रजस्तमःप्रधाना इति तट्टीका ॥

कलौ कृष्णतामागत इत्युक्त्या तु केवलं तमःप्राधान्यनिर्द्देशः यथा,—

“तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्व्वदेहिनाम्।
निद्रा तन्द्रा तथालस्यं प्रमादो दीर्घसूत्रिता” ॥

इत्यतः दुरात्माक्रान्तायाः पृथिव्या भारहरणाय तमःप्रधानां मायामधिष्ठायैव कलावेव भगवतः प्रादुर्भावः सम्भवति ॥

यदा तु शालिवाहनस्य शकाब्दाख्याः प्रचलितुमारब्धास्तदा वै पाण्डुकुलनन्दनमहाराजयुधिष्ठिरप्रवर्त्तिताब्दानां षड्विंशाधिकसार्द्धद्विसहस्राण्येवातीतानि। महाभारतभागवतादिशास्त्रोक्त्या भगवतः कृष्णस्य तृतीयपाण्डवेनार्ज्जुनेन तुल्यवयस्कत्वात् उपर्य्युक्तराजतरङ्गिणीमतानुसारेण च कलेः त्रिपञ्चाशदधिकषट्शतेषु वर्षेषु गतेषु युधिष्ठिराविर्भावकालः। तद्गणनया हि कलेः सप्तपञ्चाशदधिकेषु षट्शतेषु वर्षेषु गतेष्वेव कथञ्चित् कृष्णावतारसमयो निश्चीयते। किञ्च, एतावदपि निर्द्धारितं यत् विक्रमादित्याब्दा यिशुखीष्टाविर्भावादेकोनाशीतिवर्षोत्तरकाल एव प्रवर्त्तितुमारब्धाः। अतः षड्विंशाधिकचतुर्व्विंशतिशतवर्षेभ्य एकोनाशीतिवर्षेषु वियुक्तेषु यिशुखीष्टाविर्भावात् सप्तचत्वारिंशदधिकशतवर्षपूर्व्वमेव युधिष्ठिराविर्भावकालः। ततो नितरामेव यिशुखीष्टात् सप्तचत्वारिंशदधिकषड्विंशतिशतवर्षेभ्यः प्राग्भगवतः कृष्णस्य प्रादुर्भावः कथमपि निरूप्यते ॥)

अधुना अस्य ध्यानम् कथ्यते यथा,—

“स्मरेद्वृन्दावने रम्ये मोहयन्तमनारतम्।
गोविन्दं पुण्डरीकाक्षं गोपकन्याः सहस्रशः ॥
आत्मनो वदनाम्भोजे प्रेषिताक्षिमधुव्रताः।
पीड़िताः कामबाणेन चिरमाश्लेषणोत्सुकाः ॥
मुक्ताहारलसत्पीनतुङ्गस्तनभरानताः।
स्रस्तधम्मिल्लवसना मदस्खलितभाषणाः ॥
दन्तपङ्क्तिप्रभोद्भासिस्पन्दमानाधराञ्चिताः।
विलोभयन्ती विविधैर्विभ्रमैर्भावगर्व्वितैः ॥
फुल्लेन्दीवरकान्तिमिन्दुवदनं बर्हावतंसप्रियं
श्रीवत्साङ्कमुदारकौस्तुभधरं पीताम्बरं सुन्दरम्।
गोपीनां नयनोत्पलार्च्चिततनुं गोगोपसंघावृतं
गोविन्दं कलवेणुवादनपरं दिव्याङ्गभूषं भजे” ॥

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ अस्य पादचिह्नानि यथा,

“चन्द्रार्द्धं कलसं त्रिकोणधनुषी खं गोष्पदं प्रोष्ठिकां शङ्खं सव्यपदेऽथ दक्षिणपदे कोणाष्टकं स्वस्तिकम्।
चक्रं छत्रयवाङ्कुशं ध्वजपवीजम्बूर्द्ध्वरेखाम्बुजं विभ्राणं हरिमूनविंशतिमहालक्ष्माच्चिताङ्घ्रिं भजे” ॥

इति रूपचिन्तामणिः ॥ * ॥ अस्यावतारा ह्यसंख्येयाः। तत्र युगावताराश्चत्वारः। यथा,—

“कृते शुक्लश्चतुर्ब्बाहुर्जटिलो वल्कलाम्बरः।
कृष्णाजिनोपवीताक्षान् बिभ्रद्दण्डकमण्डलुम् ॥
त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्ब्बाहुस्त्रिमेखलः।
हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मा स्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः ॥
द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः।
श्रीवत्सादिभिरङ्कैश्च लक्षणैरुपलक्षितः ॥
नानातन्त्रविधानेन कलावपि यथा शृणु।
कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदम् ॥
यज्ञैः संकीर्त्तनप्रायैर्यजन्ति हि सुमेधसः” ॥ * ॥

अस्य कल्पावतारा दश यथा। मत्स्यः १ कूर्म्मः २ वराहः ३ नृसिंहः ४ वामनः ५ परशुरामः ६ रामः ७ कृष्णः ८ बुद्धः ९ कल्की १०। इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ अस्य गुणाश्चतुःषष्टिर्यथा।

“अयं नेता सुरम्याङ्गः १ सर्व्वसल्लक्षणान्वितः २। रुचिर-३ स्तेजसा युक्तो ४ बलीयान् ५ वयसान्वितः ६ ॥ विविधाद्भुतभाषावित् ७ सत्यवाक्यः ८ प्रियम्वदः ९। वावदूकः १० सुपाण्डित्यो ११ बुद्धिमान् १२ प्रतिभान्वितः १३ ॥ विदग्ध-१४ श्चतुरो १५ दक्षः १६ कृतज्ञः १७ सुदृढव्रतः १८। देशकालसुपात्रज्ञः १९ शास्त्रचक्षुः २० शुचि-२१ र्व्वशी २२ ॥ स्थिरो २३ दान्तः २४ क्षमाशीलो २५ गम्भीरो २६ धृतिमान् २७ समः २८। वदान्यो २९ धार्म्मिकः ३० शूरः ३१ करुणो ३२ मान्यमानकृत् ३३ ॥ दक्षिणो ३४ विनयी ३५ ह्रीमान् ३६ शरणागतपालकः ३७। सुखी ३८ भक्तसुहृत् ३९ प्रेमवश्यः ४० सर्व्वशुभङ्करः ४१ ॥ प्रतापी ४२ कीर्त्तिमान् ४३ रक्तलोकः ४४ साधुसमाश्रयः ४५। नारीगणमनोहारी ४६ सर्व्वाराध्यः ४७ समृद्धिमान् ४८ ॥ वरीया-४९ नीश्वर-५० श्चेति गुणास्तस्यानुकीर्त्तिताः। सदास्वरूपसम्प्राप्तः ५१ सर्व्वज्ञो ५२ नित्यनूतनः ५३ ॥ सच्चिदानन्दसान्द्राङ्गः ५४ सर्व्वसिद्धिनिषेवितः ५५। अविचिन्त्यमहाशक्तिः ५६ कोटिब्रह्माण्डविग्रहः ५७ ॥ अवतारावलीबीजं ५८ हतारिगतिदायकः ५९। आत्मारामगणाकर्षी-६० त्यमी कृष्णे किलाद्भुताः ॥ सर्व्वाद्भुतचमत्कारलीलाकल्लोलवारिधिः ६१। अतुल्यमधुरप्रेममण्डितप्रियमण्डलः ६२ ॥ त्रिजगन्मानसाकर्षी मुरलीकलकूजितः ६३। असमानोर्द्ध्वरूपश्रीविस्मापितचराचरः ६४ ॥
लीलाप्रेम्णाप्रियाधिक्यं माधुर्य्ये वेणुरूपयोः।
इत्यसाधारणं प्रोक्तं गोविन्दस्य चतुष्टयम्।
एवं गुणाश्चतुर्भेदाश्चतुःषष्टिरुदाहृताः’। * ॥

अस्य गदा कौमोदकी। खड्गः नन्दकः। धनुः शार्ङ्गम्। शङ्खः पाञ्चजन्यः। चक्रं सुदर्शनः। मणिः कौस्तुभः। वाहनं गरुड़ः। रथः गरुड़ध्वजः। रथस्याश्वाः शैब्यसुग्रीवमेघवाहनपुष्पकाः। इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ अस्य पत्न्यः गोलोके वृन्दावने च श्रीराधा। वैकुण्ठे लक्ष्मीः। इति ब्रह्मवैवर्त्तम् ॥ द्वारकायां रुक्मिणी १ जाम्बवती २

सत्यभामा ३ कालिन्दी ४ मित्रविन्दा ५ नाग्न-
जिती ६ भद्रा ७ लक्ष्मणा ८ एताः प्रधानाः ।
अन्या अपि शताधिकषोड़शसहस्राणि स्थिताः ।
इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ व्रजस्थितस्यास्य सखाय-
श्चतुर्व्विधाः । तत्र किञ्चिद्वयसाधिकाः सुहृदो
यथा । सुभद्रः १ मण्डलीभद्रः २ भद्रवर्द्धनः ३
गोभटः ४ यक्षेन्द्रभटः ५ भद्राङ्गः ६ वीरभद्रः ७
महागुणः ८ विजयः ९ बलभद्रः १० इत्याद्याः ॥
वयसा न्यूनाः सखायो यथा । विशालः १ वृषभः
२ ओजस्वी ३ देवप्रस्थः ४ वरूथपः ५ मणिबन्धः
६ करन्धमः ७ इत्याद्याः ॥ वयसा तुल्याः प्रिय-
सखायो यथा । श्रीदामा १ सुदामा २ वसुदामकः
३ किङ्किणी ४ स्तोककृष्णः ५ अंशुः ६ भद्रसेनः ७
विलासी ८ पुण्डरीकविटङ्काक्षः ९ कलविङ्कः १०
इत्याद्याः ॥ पूर्व्वतः श्रेष्ठा आत्यन्तिकरहस्येषु युक्ताः
भावविशेषविशिष्टाः प्रियनर्म्मसखायो यथा ।
सुबलः १ अर्ज्जुनः २ गन्धर्व्वः ३ वसन्तः ४ उज्ज्वलः
५ इत्याद्याः ॥ इति भक्तिरसामृतसिन्धुः ॥ * ॥
वृन्दावनस्थितस्य अस्य सख्यः शतकोटयः । तत्र
वेदमुनिदेवस्त्रियोऽपि कृष्णाराधनार्थं गोपाङ्गना
रूपेण जाताः । व्रजे अस्य नित्यप्रिया यथा ।
राधा १ चन्द्रावली २ विशाखा ३ ललिता ४
श्यामा ५ पद्मा ६ शैव्या ७ भद्रिका ८ तारा ९
विचित्रा १० गोपाली ११ धनिष्ठा १२ पालिका
१३ खञ्जनाक्षी १४ मनोरमा १५ मङ्गला १६
विमला १७ लीला १८ कृष्णा १९ शारी २०
विशारदा २१ तारावली २२ चकोराक्षी २३
शङ्करी २४ कुङ्कुमादयः २५ । एतासां मध्ये
विशाखा ललिता पद्मा शैव्या एताश्चतस्रः सख्यः ।
अन्या यूथाधिपाः । तासां मध्ये राधादयोऽष्टौ
सुभगाः । आसां राधाचन्द्रावल्यौ श्रेष्ठे । अनयो-
रपि राधाधिका । इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥ * ॥
अपि च । चन्द्रावली १ सुशीला २ तस्याः सह-
चर्य्यः चतुर्द्दशसहस्राणि । शशिकला ३ अस्याः
सहचर्य्यः षोड़शसहस्राणि । चन्द्रमुखी ४ अस्याः
सहचर्य्यः षोड़शसहस्राणि । माधवी ५ अस्याः
सहचर्य्यः एकादशसहस्राणि । कदम्बमाला ६
अस्याः सहचर्य्यः त्रयोदशसहस्राणि । कुन्ती ७
अस्याः सहचर्य्यः दशसहस्राणि । यमुना ८ अस्याः
सहचर्य्यः चतुर्द्दशसहस्राणि । जाह्नवी ९ अस्याः
सहचर्य्यः नवसहस्राणि । पद्ममुखी १० अस्याः
सहचर्य्यः नवसहस्राणि । सावित्री ११ अस्याः
सहचर्य्यः पञ्चदशसहस्राणि । सुधामुखी १२
अस्याः सहचर्य्यः चतुर्द्दशसहस्राणि । शुभा १३
अस्याः सहचर्य्यः चतुर्द्दशसहस्राणि । पद्मा १४
अस्याः सहचर्य्यः चतुर्द्दशसहस्राणि । गौरी १५
अस्याः सहचर्य्यः चतुर्द्दशसहस्राणि । सर्व्वमङ्गला
१६ अस्याः सहचर्य्यः षोड़शसहस्राणि । सरस्वती
१७ अस्याः सहचर्य्यः त्रयोदशसहस्राणि ।
भारती १८ अस्याः सहचर्य्यः दशसहस्राणि ।
अपर्णा १९ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्द्दशसहस्राणि ।
रतिः २० अस्याः सहचर्य्यः दशसहस्राणि । गङ्गा
२१ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्द्दशसहस्राणि ।
अम्बिका २२ अस्याः सहचर्य्यः षोड़शसहस्राणि ।
सती २३ अस्याः सहचर्य्यः त्रयोदशसहस्राणि ।
नन्दिनी २४ अस्याः सहचर्य्यः दशसहस्राणि ।
सुन्दरी २५ अस्याः सहचर्य्यः त्रयोदशसहस्राणि ।
कृष्णप्रिया २६ अस्याः सहचर्य्यः षोड़शसह-
स्राणि । मधुमती २७ अस्याः सहचर्य्यः चतु-
र्द्दशसहस्राणि । चम्पा २८ अस्याः सहचर्य्यः
त्रयोदशसहस्राणि । चन्दना २९ अस्याः सहचर्य्यः
चतुर्द्दशसहस्राणि । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ * ॥ * ॥
(महादेवः । यथा, महाभारते १३ । १७ । ४४ ।
"दीर्घश्च हरिकेशश्च सुतीर्थः कृष्ण एव च" ॥)
व्यासः । (अयन्तु द्वैपायनः वासव्यां सत्यवत्यां महर्षेः
पराशराज्जातः कृष्णवर्णत्वात् कृष्णकलावतीर्णत्वाद्
वा कृष्ण इत्यभिधीयते ।
यथा, महाभारते १ । १०५ । १४ ।
"यो व्यस्य वेदांश्चतुरस्तपसा भगवानृषिः ।
लोके व्यासत्वमापेदे कार्ष्ण्यात् कृष्णत्वमेव च" ॥)
अर्ज्जुनः । (अयन्तु तृतीयपाण्डवः । अस्य दशनाम-
स्वन्यतमं नाम । यथा, महाभारते ३ । ४२ । २२ ।
"कृष्ण इत्येव दशमं नाम चक्रे पिता मम ।
कृष्णावदातस्य सदा प्रियत्वाद् बालकस्य वै" ॥
कृष्णो वर्णोऽस्यास्तीति । नगन्ताद् गुणवचनेभ्यो
मतुपो लुगिति लुक् ॥) कोकिलः । इति विश्वः ॥
काकः । इति मेदिनी ॥ करमर्द्दकः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ वर्णविशेषः । कालवर्णः । तत्पर्य्यायः ।
नीलः १ असितः ३ श्यामः ४ कालः ५ श्यामल
६ मेचकः ७ बहुलः ८ रामः ९ शितिः १० । इति
जटाधरः ॥ तद्वति, त्रि । इत्यमरः ॥ (कर्षति
पापानि शरणागतानां बाहुलकात् कृषेर्नक् वर्णं
विनापि णत्वञ्च । परब्रह्म । यथा, पौराणिकी-
गाथायाम् ।
"कृष्णेति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्त्तते ।
भस्मीभवन्ति राजेन्द्र ! महापातककोटयः" ॥
चन्द्रह्रासकरप्रथमादिपञ्चदशकलाक्रियारूपः
प्रतिपदादिदर्शान्तात्मकपञ्चदशतिथ्यात्मकः का-
लभेदोऽर्द्धमासः । यथा, तिथितत्त्वे ३६ ।
"चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः" ॥
कृष्णपक्षाभिमानिदेवताविशेषः । यथा, गीतायाम् ।
"धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम्" ॥
कृष्णसारमृगः । यथा, महाभारते १ । १३० । १५ ।
"धनुश्च सशरं दृष्ट्वा तथा कृष्णाजिनानि च" ॥
असुभकर्म्म । वेदोक्तासुरविशेषः । अयन्तु इन्द्रेण
सगणो निहतः । ऋषिविशेषः । अयन्तु ऋग्वेदस्य
अष्टममण्डलस्य ८५—८७ सूक्तानि, तथा दशम
मण्डलस्य ४२—४४ सूक्तानि च प्रणिनाय ॥ अथर्व्व-
वेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः । यथा, मुक्तिकोप-
निषदि । "गोपालतापनकृष्णहयग्रीवदत्तात्रेयगा-
रुड़ानामथर्व्ववेदगतानामेकत्रिंशत्सङ्ख्यकानां उप-
निषदां भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः" ॥)

कृष्णकन्दं, क्ली, (कृष्णः कृष्णवर्णः कन्दो यस्य ।) रक्तो-
त्पलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्णकर्म्मा, [न्] त्रि, (कृष्णं अशुभं कर्म्म यस्य
पापाचारयुक्तः । तत्पर्य्यायः । शिश्विदानः २ । इ
मरः । ३ । १ । ४६ ॥ (श्वेतितुमिच्छति श्वित
इत्यस्य श्वितेर्द्दश्वेत्यानच् दत्वं सनो लुक् च इ
शिश्विदानः । केचित्तु अकृष्णकर्म्मा इति पठ
अकृष्णं निष्पापत्वात् शुक्लं कर्म्मास्य अकृ
कर्म्मा शुक्लकर्म्मा इत्यर्थः । इति व्याचष्
इति भरतः ॥
"शिश्विदानः कृष्णकर्म्मा शुक्लकर्म्मेति कस्यचित्
इति जटाधरः ॥ क्ली, व्रणानां कृष्णत्वसम्पाद
क्रियाविशेषः । यथा, सुश्रुतोक्तौ "अथ व्रणस्
क्रमा भवन्तीत्युपक्रम्य दारणकर्म्मक्षारकर्म्म
कर्म्म कृष्णकर्म्मपाण्डुकर्म्म" । इति ॥)

कृष्णकलिः, स्त्री, (कृष्णस्य चूड़ा इव कलिः कलि
यस्याः ।) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षः । तस्य शा
रक्ततण्डुलीयनालवद्ग्रन्थियुक्ता पत्रं तुङ्गता
दलवद्भवति । तस्य पुष्पं श्वेतरक्तपीतपाटल
मिलितपञ्चदलं षट्केशरमध्यं स्वल्पसद्गन्ध
अपराह्णे प्रस्फुटति । तस्य वीजं कृष्णमरिच
पुष्पं सर्व्वकाले सुलभं वर्षाकाले प्रचुरं भवति
तदुत्पत्तिस्तस्य मूलतो वीजतश्च । इति लो
प्रसिद्धम् ॥ अस्याः पिष्टपत्रमूलादिना व्रणश
भवति इति वैद्यकम् ॥

कृष्णकाष्ठं, क्ली, (कृष्णं काष्ठं यस्य ।) कालागु
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अगुरुशब्देऽस्य विव
ज्ञातव्यः ॥)

कृष्णकेलिः, स्त्री, (कृष्णस्य केलिः क्रीड़ा
चूड़ा इव पुष्पकलिका यस्याः ।) स्वनामख्या
पुष्पवृक्षः । (अस्याः अन्यद्विवरणं कृष्णकलि
द्रष्टव्यम् ॥)

कृष्णकोहलः, पुं, (कृष्णकस्य कुत्सितकर्म्मणः
वितर्कं लाति गृह्णातीति । ला + कः ।) द्यूतक
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्णगन्धा, स्त्री, (कृष्णः उग्रो गन्धो यस्याः ।) शो
ञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥
("इमांस्त्रीनपरान् वृक्षानाहुर्येषां हितास्त्वच
पूतिकः कृष्णगन्धा च तिल्वकश्च तथातरुः ।
विरेचने प्रयोक्तव्यः पूतिकस्तिल्वकस्तथा ।
कृष्णगन्धा परीसर्पे शोथेष्वर्शःसु चोच्यते" ॥
इति चरके सूत्रस्थाने १ अध्याये ॥

कृष्णगर्भः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णो गर्भः अभ्यन्तरदे
यस्य ।) कट्फलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णचञ्चुकः, पुं, (कृष्णा चञ्चुरस्य । ततः क
चणकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(चणकशब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम् ॥)

कृष्णचतुर्द्दशी, स्त्री, (कृष्णा कृष्णपक्षसम्बन्धि
चतुर्द्दशी ।) कृष्णपक्षीयचतुर्द्दशी । तत्पर्य्या
भूतः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्णचरः, त्रि, (कृष्णस्य भूतपूर्व्वा गौः चरट् ।) कृष
भूतपूर्व्वा गवादिः । इति मुग्धबोधम् ॥

कृष्णचूड़ा, स्त्री, (कृष्णस्य चूड़ेव पुष्पचूड़ा यस्या
स्वनामख्यातसकण्टकपुष्पवृक्षः । तस्य पत्रं

ष्णदलवद्भवति । तस्य पुष्पं पीतरक्तवर्णं उपर्य्यधः स्थूलसूक्ष्मदण्डदलं दीर्घदलं दण्डदीर्घकेशरमध्यं दलद्वन्द्वयुक्तञ्च जायते । तत्फलं शिम्बीसदृशं पुष्पं सर्व्वकाले सुलभं वर्षाकाले प्रचुरं भवति । तदुत्पत्तिस्तस्य मूलतो वीजाच्च भवति इति लोकप्रसिद्धम् ॥

कृष्णचूड़िका, स्त्री, (कृष्णा चूड़ा अग्रं यस्याः । ततः कप् तत्ष्टाप् अत इत्वञ्च ।) गुञ्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुँचफल इति भाषा ॥)

कृष्णचूर्णं, क्ली, (कृष्णस्य लौहस्य चूर्णम् । दग्धाक्तौ-ष्ठाग्निःकृतकीट्टमित्यर्थः ।) लौहमलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णजटा, स्त्री, (कृष्णा कृष्णवर्णा जटा यस्याः ।) जटामांसी । इति रत्नमाला ॥

कृष्णजीरकः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णो जीरकः ।) कृष्णवर्णस्थूलजीरकः । कालेजीरा इति भाषा । तत्-पर्य्यायः । सुषवी २ कारवी ३ पृथ्वी ४ पृथुः ५ काला ६ उपकुञ्चिका ७ । इत्यमरः ॥ सुषवी कुञ्चिका ८ । इति तट्टीकायां नयनानन्दः ॥ कुञ्चिः १० । इति रत्नमाला ॥ कृष्णा ११ [illegible]या १२ स्थाली १३ बहुगन्धा १४ । पृथुका [illegible] पृथिवी १६ मेषजम् १७ । इति शब्दरत्ना[illegible]ी ॥ अपि च ।

[illegible]कृष्णजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधनः ।
[illegible]गाजाजी तु सुषवी कालिका चोपकालिका ॥
[illegible]थीका कारवी पृथ्वी पृथुः कृष्णोपकुञ्चिका ।
[illegible]कुञ्ची च कुञ्ची च बृहज्जीरक इत्यपि ॥
[illegible]रकत्रितयं रूक्षं कटूष्णं दीपनं लघु ।
[illegible]ग्राहि पित्तलं मेध्यं गर्भाशयविशुद्धिकृत् ॥
[illegible]रघ्नं पाचनं बल्यं रुच्यं चक्ष्यं कफापहम् ।
[illegible]दुष्यं पवनाध्मानगुल्मच्छर्द्यतिसारहृत्" ॥

[illegible]ति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । [illegible]ष्णत्वम् । कफशोथजीर्णज्वरनाशित्वम् । रुचि-[illegible]र्द्धिकारित्वम् । ग्राहित्वञ्च । इति राज-[illegible]र्घण्टः ॥ स तु स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विधा ॥

[illegible]तण्डुला, स्त्री, (कृष्णाः तण्डुला वीजं यस्याः ।) काण्-[illegible]कोटालता । इति राजनिर्घण्टः ॥

[illegible]तान्नं, क्ली, (कृष्णं तान्नम् । "वर्णो वर्णेन" । २ । १ । [illegible]६ । इति कर्म्मधारयः ।) गोशीर्षचन्दनम् । इति [illegible]ब्दमाला ॥

[illegible]तारः, पुं, (कृष्णा तारा यस्य ।) हरिणः । इति [illegible]ाजनिर्घण्टः ॥

[illegible]त्रिवृता, स्त्री, (कृष्णा त्रिवृता ।) कृष्णवर्णा [illegible]वृत् । काल तेउड़ी इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । [illegible]यामा २ पालिन्दी ३ कालमेषिका ४ काला ५ मसूरविदला ६ अर्द्धचन्द्रा ७ सुषेणिका ८ । इति [illegible]मटाधरः । (अस्या गुणा यथा,
[illegible]कषायत्वम् । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । विपाकेकटु-त्वम् । कफपित्तप्रशमनकारित्वम् । रूक्षत्वात् वात-कोपनत्वञ्च । इति चरके कल्पस्थाने ७ अध्याये ॥)

[illegible]दन्ता, स्त्री, (कृष्णाः कृष्णवर्णाः दन्ताः शिखरदेशो यस्याः ।) काश्मरीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(कृष्णदन्तविशिष्टे, त्रि । दन्तस्तु मलपानादिना कृष्णत्वं प्राप्नोति ॥)

कृष्णदेहः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णो देहो यस्य ।) भ्रमरः । इति सारस्वतः ॥ कृष्णवर्णशरीरे, त्रि ॥

कृष्णद्वैपायनः, पुं, (द्वीपे भव इत्यण् । यद्वा द्वीपः अयनं उत्पत्तिस्थानं यस्य । प्रज्ञादित्वात् । कृष्णश्चासौ द्वैपायनश्चेति ।) वेदव्यासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते १ । १०५ । १३ ।
"ततस्तस्मिन् प्रतिज्ञाते भीष्मेण कुरुनन्दन ! ।
कृष्णद्वैपायनं काली चिन्तयामास वै मुनिम्" ॥
अस्य यमुनाद्वीपोत्पत्तिकथा यथा तत्रैव १ । १०५ । ७—१४ ।
"धर्म्मयुक्तस्य धर्म्मार्थं पितुरासीत्तरी मम ।
सा कदाचिदहं तत्र गता प्रथमयौवने ॥
अथ धर्म्मविदां श्रेष्ठः परमर्षिः पराशरः ।
आजगाम तरीं धीमांस्तरिष्यन् यमुनां नदीम् ॥
स तार्य्यमाणो यमुनां मामुपेत्याब्रवीत्तदा ।
सान्त्वपूर्व्वं मुनिश्रेष्ठः कामार्त्तो मधुरं वचः ॥
तमहं शापभीता च पितुर्भीता च भारत ! ।
वरैरसुलभैरुक्ता न प्रत्याख्यातुमुत्सहे ॥
अभिभूय स मां बालां तेजसा वशमानयत् ।
तमसा लोकमावृत्य नौगतामेव भारत ! ॥
मत्स्यगन्धो महानासीत् पुरा मम जुगुप्सितः ।
तमपास्य शुभं गन्धमिमं प्रादात् स मे मुनिः ॥
ततो मामाह स मुनिर्गर्भमुत्सृज्य मामकम् ।
द्वीपेऽस्या एव सरितः कन्यैव त्वं भविष्यसि ॥
पाराशर्य्यो महायोगी स बभूव महानृषिः ।
कन्यापुत्त्रो मम पुरा द्वैपायन इति श्रुतः" ॥
अन्यत् विवरणादिकमस्य व्यासशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कृष्णधत्तूरकः, पुं, (कृष्णवर्णो धत्तूरकः ।) कृष्णवर्णधुस्तूरः । कालधुतुरा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सिद्धः २ कनकः ३ सचिवः ४ शिवः ५ कृष्णपुष्पः ६ विषारातिः ७ क्रूरधूर्त्तः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कान्तिकारित्वम् । व्रणात्तिलगदोषखर्ज्जुकण्डूतिज्वरभ्रमनाशित्वञ्च ॥ "सितनीलकृष्णलोहितपीतप्रसवाश्च सन्ति धत्तूराः । सामान्यगुणोपेतास्तेषु गुणाढ्यस्तु कृष्णकुसुमः स्यात्" ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णपर्णी, स्त्री, (कृष्णवर्णानि पर्णानि यस्याः ।) कालतुलसी । इति रत्नमाला ॥

कृष्णपक्षः, पुं, (कृष्णतमसावृतचन्द्रत्वात्मकः पक्षः ।) असितपक्षः । स तु प्रतिपदाद्यमावास्या-न्तानि पञ्चदश दिनानि । यथा, तिथ्यादितत्त्वम् ॥
"तत्र पक्षावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि ।
चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः ॥
पक्षात्मयास्तु तिथयः क्रमात् पञ्चदश स्मृताः ।
दर्शान्ताः कृष्णपक्षे ताः पूर्णिमान्ताश्च शुक्लके" ॥

कृष्णपाकः, पुं, (पच्यतेऽसौ । पच + घञ् । पाकः फलम् । कृष्णः कृष्णवर्णः पाकः फलं यस्य ।) करमर्द्दः । इति शब्दरत्नावली ॥

कृष्णपाकफलः, पुं, (कृष्णपाकरूपं फलं यस्य ।) करमर्दकः । इत्यमरः । २ । ४ । ६७ ॥

कृष्णपिङ्गला, स्त्री, ("वर्णो वर्णेन" । २ । १ । ६९ । इति कर्म्मधारयः ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कृष्णपिङ्गलवर्णयुक्ते, त्रि ।
ॐ "ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ।
ऊर्द्धलिङ्गं विरूपाक्षं विश्वरूपं नमो नमः" ॥)

कृष्णपिण्डीतकः, पुं, (कृष्णः पिण्डीतकः । नित्यकर्म्मधारयः ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । वराङ्गः २ कृष्णपिण्डीरः ३ । इति रत्नमाला ॥

कृष्णपिण्डीरः, पुं, (कृष्णः पिण्डीरः ।) कृष्णपिण्डीतकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कृष्णपिपीली, स्त्री, (कृष्णा पिपीली ।) कृष्णवर्णपिपीलिका । कालपिपीड़ा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । स्थूला २ वृक्षवहा ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णपुष्पः, पुं, (कृष्णं पुष्पं यस्य ।) कृष्णधत्तूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कृष्णधत्तूरशब्देऽस्य पर्य्याया ज्ञेयाः ॥)

कृष्णपुष्पी, स्त्री, (कृष्णपुष्प + जातित्वात् ङीष् ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृष्णफलः, पुं, (कृष्णं उग्रं कुत्सितं वा फलं यस्य ।) करमर्द्दकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कृष्णफलपाकः, पुं, (कृष्णः फलरूपेण पाको यस्य ।) करमर्दकः । इति द्विरूपकोषः ॥

कृष्णफला, स्त्री, (कृष्णं फलं यस्याः ।) सोमराजी । इत्यमरः । २ । ४ । ९६ ॥ (कोलशिम्बी । कालकुशी इति भाषा । छोट जाम इति भाषा । अस्याः पर्य्याया यथा ॥
"सूक्ष्मकृष्णफला जम्बूः दीर्घपत्रा च मध्यमा" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ कोलशिम्बिः ॥ सुवग शीम इति भाषा ॥ अस्याः पर्य्याया ।
यथा,—
"कोलशिम्बिः कृष्णफला तथा पर्य्यङ्गपट्टिका" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णभूमः, पुं, (कृष्णा कृष्णवर्णा भूमिर्मृत्तिका यत्र देशे । समासे अच् ।) कृष्णवर्णमृत्तिकायुक्तो देशः । इति हेमचन्द्रः ॥

कृष्णभूमिजा, स्त्री, (कृष्णाया भूमेर्जायते इति । जन + डः । ततष्टाप् ।) गोमूत्रिकाख्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णभेदा, स्त्री, (कृष्णवर्णेन भेदश्छेदोऽस्याः ।) कटुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्याः पर्य्याया यथा ॥
"कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा ।
अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी ॥
मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णभेदी, स्त्री, (कृष्णेन वर्णेन भेदोऽस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) कटुकी । इत्यमरः । २ । ४ । ८६ ॥ (कटुकीशब्देऽस्या गुणपर्य्याया बोद्धव्याः ।)

कृष्णमुद्गः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः निकृष्टो वा मुद्गः वनजातत्वात् ।) मुद्गविशेषः । कालमुग् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वासन्तः २ माधवः ३ सुराङ्कजः ४ । अस्य गुणाः । त्रिदोषदाहनाशित्वम् । मधुरत्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वम् । बल-

वीर्य्याग्निपुष्टिदातृत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथाह भावप्रकाशः ।
"मुद्गो रूक्षो लघुर्ग्राही कफपित्तहरो हिमः ।
स्वादुरल्पानिलो नेत्र्यो ज्वरघ्नो वनजस्तथा ॥
मुद्गो बहुविधः श्यामो हरितः पीतकस्तथा ।
श्वेतो रक्तश्च तेषान्तु पूर्व्वः पूर्व्वो लघुः स्मृतः ॥
सुश्रुतेन पुनः प्रोक्तो हरितः प्रवरो गुणैः ।
चरकादिभिरप्युक्त एष एव गुणाधिकः" ॥)

कृष्णमूली, स्त्री, (कृष्णं मूलमस्याः । स्त्रियां ङीप् ।) शारिवाविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णमृत्, स्त्री, (कृष्णा मृत् मृत्तिका ।) कालमृत्तिका । तत्पर्य्यायः । कृष्णभूमिः २ । अस्या गुणाः । क्षतदाहास्रप्रदरश्लेष्मपित्तहरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णमृत्तिकः, पुं, (कृष्णा मृत्तिका भूमिर्यत्र ।) कृष्णभूमः । इति हेमचन्द्रः ॥

कृष्णरुहा, स्त्री, (कृष्णा सती रोहतीति । रुह + कः ।) जतुका लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णरूप्यः, त्रि, (कृष्णस्य भूतपूर्व्वा गौः भूतपूर्व्वो रूप्यः । कृष्णचरः । कृष्णस्य भूतपूर्व्वो गवादिः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

कृष्णलकः, पुं, (कृष्णो वर्णोऽस्त्यस्यार्द्धफले सिध्मादित्वात् लच् । ततः स्वार्थे कन् ।) गुञ्जा । परिमाणविशेषः । यथा, मनुः । ८ । १७ ।
"पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोड़श" ॥

कृष्णलवणं, स्त्री, (कृष्णं लवणम् ।) सौवर्च्चललवणम् । काचलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, गारुड़े १८४ अध्याये ।
"सैन्धवं कृष्णलवणं सौवीरं मत्स्यपित्तकम्" ॥
अस्य पर्य्याया यथा । वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"रुचकं कृष्णलवणमक्षं सौवर्च्चलञ्च तत्" ॥)

कृष्णला, स्त्री, (कृष्णल + टाप् ।) गुञ्जा । इत्यमरः । २ । ४ । ९८ ॥ (स्त्री, परिमाणविशेषः ।
यथा, मनुः । ८ । १३४ ।
"सर्षपाः षट् यवो मध्यस्त्रियवन्त्वेककृष्णलम् ।
पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोड़श" ॥
अस्य टीकायां कुल्लूकभट्टेन यद्व्याख्यातं तद्यथा ।
"गौरसर्षपाः षट् मध्यो न स्थूलो नापि सूक्ष्मो यवो भवति । त्रिभिर्यवैः कृष्णलं रक्तिकेति प्रसिद्धं पञ्चभिः कृष्णलैर्माषाः षोड़शमाषाः सुवर्णः स्यात्" ॥
अस्याः पर्य्याया यथा ।
"साकुष्ठा कृष्णला गुञ्जा रक्तिका काकणन्तिका ।
काकादनी काकतिक्ता काकजङ्घा शिखण्डिनी" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)

कृष्णलोहं, स्त्री, (कृष्णं लोहम् ।) अयस्कान्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
("त्रपुसीसताम्ररजतकृष्णलोहसुवर्णानि लोहमलश्चेति" ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ॥)

कृष्णलोहितः, पुं, (कृष्णः लोहितश्च । "वर्णो वर्णेन" २ । १ । ६९ । इति समासः ।) कृष्णरक्तमिश्रवर्णः । धूम्रवर्णः । तद्वति त्रि । इत्यमरः २।५।१६ ॥

कृष्णवक्त्रः, पुं, (कृष्णं कृष्णवर्णं वक्त्रं मुखं यस्य ।) वानरः । इति हलायुधः ॥

कृष्णवर्त्मा, [न्] पुं, (कृष्णं कृष्णवर्णं वर्त्म यस्य । वायुप्रसारितधूमपथाभ्यन्तर एव गतिरस्येति भावः ।) अग्निः । (यथा, महाभारते १ । ८५ । १२ ।
"हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते" ।) चित्रकवृक्षः । इत्यमरः ॥ (कृष्णं अपवित्रं कर्म्म आचरणं यस्य ।) दुराचारः । राहुः । इति मेदिनी ॥ (कृष्णः वासुदेवः परब्रह्म इत्यर्थः वर्त्म गतिर्यस्य । ब्रह्मनिष्ठपुरुषः । इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ॥)

कृष्णवल्ली, स्त्री, (कृष्णा वल्ली ।) कृष्णार्ज्जकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शारिवाविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा ।
"कृष्णार्ज्जकः कृष्णवल्ली कालमालः करालकः" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कृष्णवल्लिका, स्त्री, (कृष्णा वल्लिका ।) जतुका लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णवर्व्वरकः, पुं, (कृष्णः वर्व्वरकः ।) वर्व्वरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(वर्व्वरशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कृष्णवानरः, पुं, (कृष्णः वानरः ।) कालवानरः । तत्पर्य्यायः । गोलाङ्गूलः २ गौरास्यः ३ कपिः ४ कृष्णमुखः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णवीजं, स्त्री, (कृष्णं वीजं यस्य ।) कालिङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कालिन्दं तरवूज इति लोके । अस्य पर्य्याया गुणाश्च यथा ।
"कालिन्दकृष्णवीजं स्यात् कालिङ्गञ्च सुवर्त्तुलम् ।
कालिन्दं ग्राहिदृक्पित्तशुक्रघ्नं शीतलं गुरु ।
पक्वन्तु सोष्णं सक्षारं पित्तलं कफवातजित्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णवीजः, पुं, (कृष्णं उग्रं वीजं यस्य ।) रक्तशिग्रुवृक्षः । इति जटाधरः ॥

कृष्णवृन्ता, स्त्री, (कृष्णं वृन्तं अस्याः ।) पाटलावृक्षः । इत्यमरः ।२।४।५५ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा ।
"पाटलिः पाटला मोघा मधुदूती फलेरुहा ।
कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी कालस्थाल्यलिवल्लभा ॥
ताम्रपुष्पी च कथिता परा स्यात् पाटला सिता" ॥
इति च तस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
माषपर्णी । इति मेदिनी (अस्याः पर्य्याया यथा ।
"सिंहपुच्छी ऋषिप्रोक्ता माषपर्णी महासहा ।
कृष्णवृन्ता च काम्बोजी पाण्डुलोमशपर्णिनी" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ * ॥ गम्भारीवृक्षः ।
अस्य पर्य्याया यथा ।
"गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका ॥
काश्मीरी काश्मरीहीरा काश्मर्य्यः पीतरोहिणी ।
कृष्णवृन्ता मधुरसा महाकुसुमिकाऽपि च" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणास्त्वस्याः पाटलामाषपर्णीगम्भारीशब्देषु व्याख्येयाः ॥)

कृष्णवृन्तिका, स्त्री, (कृष्णं वृन्तं अस्याः ततः संज्ञायां कन् ततष्टाप् अत इत्वञ्च ।) गम्भारीवृक्षः । पेटिकावृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कृष्णशारः, पुं, (कृष्णः शारः शवलश्च ।) कृष्णसारमृगः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

कृष्णशालिः, पुं, (कृष्णः शालिर्धान्यविशेषः ।) क[...] धान इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कालशालिः २ श्यामशालिः ३ सितेतरः ४ । अस्य गुणाः त्रिदोषदाहनाशित्वम् । मधुरत्वम् । पुष्टिवीर्य्यवर्द्धनत्वम् । वर्णकान्तिबलकारित्वञ्च । इति रा[ज]निर्घण्टः ॥

कृष्णशिग्रुः, पुं, (कृष्णः रूक्षगुणयुक्तः शिग्रुः ।) [...] शोभाञ्जनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णशिम्बिका, स्त्री, (कृष्णा कृष्णवर्णा शिम्बि[का] कुत्सिता शिम्बिका वा ।) कृष्णवर्णशिम्बी । क[...] शिम इति भाषा । तत्पर्य्यायः । काकाण्डी [...] इति रत्नमाला ।
(अस्या गुणा गाम्भारीशब्दे ज्ञातव्याः ॥
"सितासिताः पीतकरक्तवर्णा
भवन्ति येऽनेकविधास्तु शिम्बाः ।
यथोदितास्ते गुणतः प्रधाना
ज्ञेया कटूष्णा रसपाकयोश्च" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

कृष्णशृङ्गः, पुं, (कृष्णं शृङ्गं विषाणो यस्य [...]) महिषः । इति हेमचन्द्रः ॥

कृष्णसखः, पुं, कृष्णस्य सखा । ("राजाहःसखिभ्यष्टच्" । ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) अर्ज्जु[नः] इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (अर्ज्जुनवृक्षः ॥)

कृष्णसखी, स्त्री, (कृष्णस्य सखी । द्रौपदी । स[...] पञ्चपाण्डवमहिषी पञ्चालराजदुहिता । कृष्ण[...] सखी सहचरी इव कृष्णवर्णत्वात् ।) जीर[कः] इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृष्णसर्षपः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः सर्षपः ।) राजसर्[षपः] इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्य्यायाः ।
"क्षवः क्षताभिजनकः कृमिकृत् कृष्णसर्षपः"
अस्य गुणाश्च ।
"अति तीक्ष्णा विशेषेण तद्वत् कृष्णापि राजिका
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णसारः, पुं, (कृष्णश्चासौ सारः शवलश्चेति ।) ह[रिण]भेदः । इत्यमरः । २ । ४ । १० । कालसार [...] भाषा ॥ (यथा, मनौ २ । २३ ।
"कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।
स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परः"
अस्य मांसगुणाः । संग्राहित्वम् । रुचिबल[...]त्वम् । ज्वरनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ [...] वृक्षः । शिंशपावृक्षः । इति मेदिनी ॥ [...] वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

कृष्णसारङ्गः पुं, कृष्णवर्णः सारङ्गो मृगः । कृष्ण[...]
(यथा, कात्यायनश्रौतवचने । ७ । ६ ।२१ ।
"कृष्णसारङ्गं मेध्यमभावे लोहितसारङ्गम्" ।
तथा, शतपथब्राह्मणे । ३ । ३ । ४ ।१३ । "[...] सारङ्गः स्यादित्याह यदि कृष्णसारङ्गं न वि[...] अथो अपि लोहितसारङ्गम्" । "कृष्णसा[...] श्यामशवलः" । इति भाष्यम् । पक्षे परन्[तु] यथा, "कृष्णः नितम्बिम्बाकल्पः तरङ्ग [...]

यदि चेत् न विन्देत लभेत अथो अपि तर्हि गोष्ठितसारकं सगुरुभावं उपासीत इत्यर्थः ।)

…सारथिः, पुं, अर्ज्जुनरथः । इति शब्दनिर्घण्टः ॥ कृष्णः सारथिः युद्धे यस्यासौ अस्य इति विग्रहे ।) …र्थः । (स तु तृतीयपाण्डवः । भारतीयमहायुद्धे …र्थप्रार्थनया श्रीकृष्णस्य तत्सारथ्याङ्गीकारः । …था, महाभारते । ५ । ७ । ३५-३८ ।

अर्ज्जुन उवाच ।

'भवान् समर्थस्त्वान् सर्व्वान् निहन्तुं माधव संयुगः । …हन्तुमहमप्येकः समर्थः पुरुषर्षभ ! ॥ …वांस्तु कीर्त्तिमान् लोके तद्यशस्त्वां गमिष्यति । …शसा चाहमप्यर्थी तस्मादसि मया वृतः ॥ …ारथ्यन्तु त्वया कार्य्यं इति मे मानसं सदा । …रात्रेप्सितं कामं तद्भवान् कर्त्तुमर्हति ॥

वासुदेव उवाच ।

…पपन्नमिदं पार्थ ! यत् स्पर्द्धेथा मया सह । …ारथ्यं ते करिष्यामि कामः सम्पद्यतां तव" ॥)

…सारा, स्त्री, (कृष्णसार + अजादित्वात् टाप् ।) …शिंशपावृक्षः । इति रत्नमाला ॥ अस्याः पर्य्यायः यथा,

"शिंशपा पिच्छिला श्यामा कृष्णसारा च सा गुरुः । …पिला सैव मुनिभिर्भस्मगर्भेति कीर्त्तिता" ॥ …ति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

…स्कन्धः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः स्कन्धो यस्य ।) …तमालस्कन्धः । तमालवृक्षः । इत्यमरटीकायां …रतः ॥

…, स्त्री, (कृषेर्नक् यत्नं ततः टाप् ।) द्रौपदी । …सा तु पञ्चपाण्डवमहिषी । कृष्णवर्णत्वादेव …स्याः नाम तथा जातम् । यथा, महाभारते १ । …१८ । ४४ ।

"कृष्णेत्येवाब्रुवन् कृष्णां कृष्णाऽभूत् सा हि वर्णतः । …था तन्मिथुनं जज्ञे द्रुपदस्य महामखे" ॥)

…नीलीवृक्षः । पिप्पली । (अस्याः पर्य्याया यथा । "पिप्पली चपला शौण्डी वैदेही मागधी कणा । …ष्णोपकुल्या मगधी कोला स्यात्तिक्ततण्डुला" ॥ …ति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) द्राक्षा । इति मेदिनी ॥ …पुनर्नवा । कृष्णजीरकः । गम्भारी । कटुका । …ारिवाविशेषः । राजसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ …पटी । इति भावप्रकाशः ॥ काकोली । सोम…जी । इति जटाधरः ॥ (द्वादशप्रकारायां जलौ…कानां मध्ये सविषप्रकारीयजलौकोविशेषः । तस्य …क्षणं यथा ।

"…ताञ्जनचूर्णवर्णा पृथुशिराः कृष्णा" ॥ …ति सुश्रुते सूत्रस्थाने १३ अध्याये ॥)

…गुरु, क्ली, (कृष्णं कृष्णवर्णं अगुरु ।) कृष्णवर्ण…गन्धिकाष्ठविशेषः । तत्पर्य्यायः । अगुरु २ प्रवृक्का…म् ३ विश्वधूपकम् ४ शीर्षम् ५ कालागुरु ६ …श्रम् ७ वसुकम् ८ कृष्णकाष्ठम् ९ धूपार्हम् …• वक्त्ररम् ११ मिश्रवर्णम् १२ गन्धम् १३ । …था, भविष्यपुराणे आत्मतत्त्वोपदेशे ।

"…विलिप्य कृष्णागुरुणा वाजपेयफलं लभेत्" ॥) …स्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । लेपे शीतलत्वम् । पाने पित्तहरत्वम् । केषाञ्चित् मते त्रिदोषघ्नत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः । अथ अगुरु कृष्णागुरु ।

"अगुरुप्रवरं लोहं राजार्हं योगजं तथा । वंशिकं कृमिजं चापि कृमिजग्धमनार्य्यकम् । अगुरूष्णं कटु त्वच्यं तिक्तं तीक्ष्णञ्च पित्तलम् । लघु कर्णाक्षिरोगघ्नं शीतवातकफप्रणुत् ॥ कृष्णं गुणाधिकं तत्तु लौहवद्वारि मज्जति । अगुरुप्रभवः स्नेहः कृष्णागुरुसमः स्मृतः" ॥ इति भावप्रकाशः ॥

कृष्णाचलः, पुं, (कृष्णस्य प्रियः अचलः पर्व्वतः । तद्वसतेस्तथात्वम् ।) रैवतपर्व्वतः । इति जटाधरः ॥ (अस्मिन्नेव गिरौ भगवतः कृष्णस्य द्वारकाधाम । इति पुराणप्रसिद्धम् ॥)

कृष्णाञ्जनी, स्त्री, (अज्यतेऽनया इति । अनज् + करणे ल्युट् ततो ङीप् । कृष्णा कृष्णवर्णा अञ्जनी ।) कालाञ्जनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णानदी, स्त्री, (कृष्णा इत्याख्याता नदी ।) नदीभेदः । तत्पर्य्यायः । कृष्णसमुद्भवा २ कृष्णवेण्णा ३ कृष्णगङ्गा ४ । (यथा, महाभारते ६ । ९ । ३३ ।

"सदा निरामयां कृष्णां मन्दगां मन्दवाहिनीम्" ॥ अस्य जलगुणाः । स्वच्छत्वम् । रुच्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णाभा, स्त्री, (कृष्णा सती आभाति । आ + भा + कः । ततष्टाप् ।) कालाञ्जनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णामिषं, क्ली, (कृष्णं कृष्णेन इत्यर्थः आमिषति स्पर्द्धते वर्णेन । आ + मिष + कः ।) कृष्णायसम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कृष्णायसं, क्ली, (कृष्णं कालं आयसम् ।) स्वार्थे अण् ।) कृष्णवर्णलौहम् । इति रत्नमाला ॥

कृष्णार्च्चिः, [स्] पुं, (कृष्णं कृष्णवर्णं अर्च्चिर्यस्य कृष्णवर्णधूमेन सह अर्च्चिर्यस्येति वा ।) अग्निः । इति भूरिप्रयोगः ॥

कृष्णार्जकः, पुं, (कृष्णः अर्जकः वनवर्व्वरः ।) कालतुलसी । तत्पर्य्यायः । कालमालः २ मालूकः ३ कृष्णमालुकः ४ कृष्णमल्लिका ५ गरघ्नः ६ वनवर्व्वरः ७ वर्व्वरी ८ जातिः ९ ।

(अन्ये पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ "कृष्णार्ज्जकः कृष्णवल्ली कालमालः करालकः" ॥) अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातामयनेत्ररोगनाशित्वम् । रुचिसुखप्रसवकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णालुः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः आलुः ।) नीलालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णावासः, पुं, (आवसत्यस्मिन् इति । आ + वस + अधिकरणे घञ् । कृष्णस्य आवासः आलयः ।) अश्वत्थवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ (रैवतपर्व्वतः ॥ इति भारतम् ॥ अश्वत्थशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ।)

कृष्णाश्रितः, त्रि, (कृष्णं आश्रितः प्राप्ताश्रयः ।) यस्य आश्रयः कृष्णः सः । इति मुग्धबोधम् ॥

कृष्णिका, स्त्री, (कृष्णैव इति । कृष्णा + संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वम् । यद्वा, कृष्णवर्णो भूम्नाऽस्त्यस्य इति ठन् टाप् च ।) राजिका । इत्यमरः । २ । ९ । १९ ॥ राइ सर्षा इति भाषा ॥ ("कृष्णिका राजिकासुरी क्षुत्रको राजसर्षपः" ॥ इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) श्यामापक्षिणी । तस्या नामानि यथा,

"श्यामा वराही शकुनी कुमारी दुर्गा च देवी चटिका तथोमा । त्वं पोतकी पाण्डविका त्वमेव त्वं कृष्णिका त्वं मितपक्षिणी च ॥ त्वं ब्रह्मपुत्री शकुनैकदेवी धनुर्द्धरी पार्थसमूहमाता । प्रत्यक्षरूपा भगवत्युमा नमोऽस्तु तुभ्यं कुरु मेऽर्थसिद्धिम्" ॥ इति वसन्तराजशाकुनम् ॥

कृष्णेक्षुः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः इक्षुः ।) इक्षुभेदः । काजली आक् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । श्यामेक्षुः २ कोकिलेक्षुकः ३ कोकिलाक्षः ४ कान्तारकः ५ । इत्यमरः ॥ अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । पाके मधुरत्वम् । स्वादुत्वम् । सुगन्धत्वम् । कटुत्वम् । रसाढ्यत्वम् । त्रिदोषहारित्वम् । समवीर्य्यं वङ्गवीर्य्यसुवर्णदाहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य भावप्रकाशोक्तगुणाः कान्तारशब्दे द्रष्टव्याः ॥

कृष्णोदुम्बरिका, स्त्री, (कृष्णस्य काकस्य प्रिया उदुम्बरिका । यद्वा कृष्णा कृष्णवर्णा उदुम्बरिका ।) काकोदुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृसरः, पुं, (कृ कृ ञ् करणे + "कृधूमादिभ्यः कित्" । उणां ३ । ७३ । इति सरन् कित्त्व । बाहुलकात् न णत्वम् ।) कृशरः । इति जटाधरः ॥ (यथा, छन्दोगपरिशिष्टे—

"तिलतण्डुलसम्पक्वः कृसरः सोऽभिधीयते" ॥ खिचुडी इति भाषा । यथा, च मनौ ५ । ७ ।

"वृथा कृसरसंयावं पायसापूपमेव च । अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च" ॥)

कॄ, श विक्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, किरति । अस्यापि निष्ठायां कीर्णं इति । ऋत्वादयोदित्यत्र मूर्च्छवर्जनसामर्थ्यात् येन केनापि प्रकारेण रेफान्तास्निष्ठातस्य न इति व्याख्यानात् खदिरणाविति हरि उरि च कृते रान्तत्वात् निष्ठा तस्य न स्यात् । एवं गॄ श निगरणे इत्यादेरपि गीर्णं इत्यादि बोध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

कॄ, ञ गि हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-उभं-सकं-सेट् ।) ञ गि, कृणाति कृणीते । कीर्णः किर्णिः । इति दुर्गादासः ॥

कॄ, क उ विज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) क उ, कारयते । इति दुर्गादासः ॥

कॄत्, क संशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) दीर्घी । क, कीर्त्तयन्ति च

गोष्ठीषु यद्गुणानप्ररोगणाः । कीर्त्तादेशस्य नित्यत्वेऽपि कृतपाठः कीर्त्तादेशस्य व्यभिचारसूचनार्थः तेन अचीक्लृतदिति सिद्धम् । इति दुर्गादासः ॥

क्लृप्तः, त्रि, कल्पनार्थक्लृपधातोः कर्म्मणि क्ते क्लृपादेशः । नियतः । कृतकल्पनः । कल्पनं सामर्थ्यं तद्विशिष्टः । यथा, "अवश्यक्लृप्ताभिः पर्व्वतत्वचत्वरत्वादितत्तद्धर्म्मावच्छिन्नाधिकरणताव्यक्तिभिरेवोपपत्तौ"। इति जगदीशः ॥ (यथा, मनौ । ११ । २७ ।
"इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्व्वपेदब्दपर्य्यये ।
क्लृप्तानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसम्भवे" ॥)

क्लृप्तकीला, स्त्री, (क्लृप्तं कीलयति । कील्+"कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) व्यवस्थापत्रम् । तत्पर्य्यायः । पट्टोलिका २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्लृप्तधूपः, पुं, (क्लृप्तः कृतः धूपो येन गन्धद्रव्यविशेषेण ।) सिह्लकः । इति जटाधरः ॥ (क्लृप्तश्चासौ धूपश्चेति विग्रहे कृत्रिमो धूपः ॥)

क्लृप्तिकः, त्रि, (क्लृप्तं मूल्यदानेन सत्त्वं देयत्वेनास्त्यस्य । क्लृप्त+ठन् ।) क्रीतः । इति हलायुधः ॥

केकयः, पुं, (केकयस्तदाख्यया प्रसिद्धः प्रदेशो राज्यत्वेनास्त्यस्य ।) सूर्य्यवंशीयराजविशेषः । इति श्रीभागवतम् ॥ (स तु केकयदेशाधीश्वरः दशरथश्वशुरश्च । यथा, रामायणे १ । १३ । २३ ।
"तथा केकयराजानं वृद्धं परमधार्म्मिकम् ।
श्वशुरं राजसिंहस्य सपुत्त्रन्तमिहानय" ॥
जनपदवाच्ये तु बहुवचनान्तः । यथा, महाभारते । ६ । जम्बूखण्डविनिर्म्माणपर्व्वणि ९ । ४८ ।
"उपावृत्तानुपावृत्ताः सुराष्ट्राः केकयास्तथा" ॥)

केकयी, स्त्री, (केकयस्यापत्यं स्त्री । सङ्कोचे मानाभावात् केकयाज्जन्यजनकभावेऽपि पुंयोग इति पुंयोगादाख्यायां ङीष् ।) दशरथराजपत्नी । सा तु केकयराजपुत्त्री भरतमाता च । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे ।
"सत्कृत्य केकयीपुत्त्रं केकयो धनमादिशत्" ॥)

केकरः, त्रि, (के शिरसि मूर्द्ध्नि इत्यर्थः कर्तुं नेत्रतारां शीलमस्य । "कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु"। ३।२।२०। इति टः । "हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्" ।६।३।९। इत्यलुक् ॥) वलीरः । इत्यमरः । २ । ६ । ४९ ॥ टेरा इति भाषा । (यथा, मनौ ।
"पित्रा विवदमानश्च केकरो मद्यपस्तथा" ॥
चतुर्वर्णात्मकमन्त्रः ॥ यथा, विश्वसारतन्त्रे । "चतुर्वर्णस्तु केकरः" ॥)

केका, स्त्री, (के मूर्द्ध्नि कायति । कै+कः टाप् । अलुक् समासः । यद्वा, अन्येभ्योऽपीति कर्म्मणि डः । "हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्" । ६ । ३ । ९ । इत्यलुक् ।) मयूरवाणी । इत्यमरः । २ । ५ । ३१ ॥ (यथा, रघौ १ । ३९ ।
"षड्जसंवादिनीः केका द्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः" ॥)

केकावलः, पुं, (केकां ध्वनिविशेषं वलते कृणातीति । केका+वल्+अच् । यद्वा, केका+अस्त्यर्थे बाहुलकात् वलच् प्रत्ययः ।) मयूरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

केकी, [न्] पुं, (केका ध्वनिभेदः अस्यास्तीति । व्रीह्यादित्वेति इनिः ।) मयूरः । इत्यमरः २ । ५ । ३० ॥ (यथा, काशीखण्डे । ३ ।७१ ।
"केकी केकां परित्यज्य मौनं तिष्ठति तद्भयात् ।
चकोरश्चन्द्रिकाभोक्ता नक्तव्रतमिवाश्रितः" ॥)

केकैयी, स्त्री, (केकेयी पृषोदरात् एकारत्वम् ।) केकयी । इति शब्दरत्नावली ॥

केचन, व्य, (पाणिनिमते पदद्वयम् । मुग्धबोधमते "किमः क्षयन्ताच्चिचनौ" । इति चनप्रत्ययः ।) केचित् । इति व्याकरणम् ॥
(यथा, पञ्चदशी । ६ । ५९ ।
"पूर्व्वापरपरामर्शविकलास्तत्र केचन" ॥)

केचित्, व्य, (पाणिनिमते पदद्वयम् । मुग्धबोधमते तु "किमः क्षयन्ताच्चिचनौ" । इति चित् प्रत्ययः ।) केचन । इति व्याकरणम् । कोन व्यक्तिरा इति भाषा ॥ (यथा, रामगीतायाम् । १४ । "केचिद्वदन्तीति वितर्कवादिनः" । केचित्कालापकोविदाः इति रामतर्कवागीशः ॥)

केचुकं, क्ली, (कचु+स्वार्थे कन् । पृषोदरात् एत्वे साधुः ।) कचुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

केणिका, स्त्री, (के शिरसि कुत्सितो वा अणकः ततः टाप् अत इत्वम् । स्त्रीत्वं लौकिकम् ।) पटकुटी । इति हेमचन्द्रः ॥ कानात् इति भाषा ॥

केत, त् क मन्त्रणे । निःश्रावणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां—परं-सकं-सेट् । मन्त्रणे निमन्त्रणे । अचिकेतत् । निःश्रावणं समयोद्घाषणम् । इति दुर्गादासः ॥

केतकः, पुं, (कितनिवासे+ण्वुल् ।) केतकीवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः ६ । १७ ।
"विलासिनीविभ्रमदन्तपत्त्र-
मापाण्डुरं केतकबर्हमन्यः" ॥
अस्य पर्य्याया गुणाश्च यथा,—
"केतकः सूचिकापुष्पो जम्बुकः क्रकचच्छदः" ॥
"केतकः कटुकः स्वादुर्लघुस्तिक्तः कफापहः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

केतकी, स्त्री, (केतक+गौरादित्वात् ङीष् ।) पुष्पवृक्षविशेषः । केया इति भाषा ॥
(यथा, भ्रमराष्टके । १ ।
"गन्धाढ्यासौ भुवनविदिता केतकी स्वर्णवर्णा
पद्मभ्रान्त्या क्षुधितमधुपः पुष्पमध्ये पपात" ॥)
तत्पर्य्यायः । सूचीपुष्पः २ हलीनः ३ जम्बुलः ४ । इति रत्नमाला ॥ केतकः ५ सूचिकापुष्पः ६ जम्बुकः ७ क्रकचच्छदः ८ । इति भावप्रकाशः ॥ तीक्ष्णपुष्पा ९ विफला १० धूलिपुष्पिका ११ मेध्या १२ कण्टदला १३ शिवद्विष्टा १४ नृपप्रिया १५ क्रकचा १६ दीर्घपत्रा १७ स्थिरगन्धा १८ गन्धपुष्पा १९ इन्दुकलिका २० दलपुष्पा २१ पांशुला २२ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । कफनाशित्वम् । कटुत्वम् । लघुत्वञ्च ॥ तत्पुष्पगुणाः । वर्ण्यत्वम् । केशदौर्गन्ध्यनाशित्वञ्च ॥ हेमाभायास्तस्या गुणाः । मदनोन्मादकत्वम् । वृंहणत्वम् । सौख्यकारित्वञ्च ॥ तस्याः स्तनगुणाः । अतिशिशिरत्वम् । कटुत्वम् । पित्तकफापहत्व[म्] रसायनत्वम् । वर्णदेहदार्ढ्यकारित्वञ्च । इति रा[ज]निर्घण्टः ॥

केतनं, क्ली, (कित् निवासाद्यर्थेषु+कर्म्मभावकरा[णा]धिकरणादिषु यथायथं ल्युट् ।) ध्वजः । (यथा, रघुवंशे ९ । ३९ ।
"अपतुषारतया विशदप्रभैः
सुरतसङ्गपरिश्रमनोदिभिः ।
कुसुमचापमतेजयदंशुभि-
र्हिमकरो मकरोर्ज्जितकेतनम्" ॥)
कार्य्यम् । निमन्त्रणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ११[...]
(यथा, मनुः । ४ । ११० ।
"प्रतिगृह्य द्विजो विद्वान् एकोद्दिष्टस्य केतन[म्]
त्र्यहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके"
चिह्नम् । गृहम् । इति हेमचन्द्रः ।
(यथा, रामायणे १ । ७४ । ८ ।
"स त्वं धर्म्मपरो भूत्वा काश्यपाय वसुन्धराम् ।
दत्त्वा वनमुपागम्य महेन्द्रकृतकेतनः" ॥)
स्थानम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, विष्णुपुराणे १ । ११ । ९ ।
"एतद्राजासनं सर्व्वभूभृत्संश्रयकेतनम्" ॥)

केतुः, पुं, नवग्रहान्तर्गतग्रहविशेषः । स तु रा[हु]शरीरम् । तत्पर्य्यायः । शिखी २ । इति दीपि[का] अयं पापग्रहः । यथा,—
"अर्द्धो नेन्द्वर्कसौराराः पापाः सौम्यास्तथाप[रे]
पापयुक्तो बुधः पापो राहुकेतू च पापदौ" ॥ इति
अयन्तु जन्मराश्यपेक्षया षष्ठत्रिदशमैकाद[श]स्थानस्थितश्चेत् शुभः । यथा,—
"केतूपप्लवभौममन्दगतयः षष्ठत्रिसंस्थाः शुभा
श्चन्द्रार्कावपि ते च तौ च दशमौ चन्द्रः पुनः सप्त[म]
जीवः सप्तनवद्विपञ्चमगतो युग्मेषु सोमात्मजः
शुक्रः षड्दशसप्तवर्जमितरे सर्व्वेऽप्युपान्त्ये शुभाः"
इति ॥ * ॥ अस्य त्रिकोण उच्चस्वगृहशत्रुमि[त्र]समनीचा यथा,—
"सिंहस्त्रिकोणं धनुरुच्चसंज्ञं
मीनो गृहं शुक्रशनी विपक्षौ ।
सूर्य्यारचन्द्राः सुहृदः समानौ
जीवेन्दुजौ षट् शिखिनः परांशाः" ॥ इति
"स्नोचाच्च सप्तमं नीचं प्रागवद्भावैर्विनिर्द्दिशेत्"
इति ॥ * ॥ अस्य रिष्टिर्यथा,—
"केतुर्यस्मिन्नृक्षेऽभ्युदितस्तस्मिन् प्रसूयते जन्[तुः]
रौद्रे सर्पमुहूर्त्ते वा प्राणैः संत्यज्यते चाशु" ।
इति च ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ अस्य दशा[फलं]
केरलीनामग्रन्थे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अथातः केतु[चा]राध्यायो व्याख्यायते । तत्रादावेवागमप्रदर्शना[र्थ]माह ।
"गार्गीयं शिखिचारं पराशरमसितदेवलकृत[म्]
अन्यांश्च बहून्दृष्ट्वा क्रियतेऽयमनाकुलश्चारः" ।
गार्गीयं गर्गप्रोक्तं केतूनां चारं तत् पराशरेण
असितनामाचार्य्येण कृतं देवलविरचितं एत[त्]
केतुचारान् अवलोक्य तथान्यानपि काश्यपकौ[त्स]
पुत्त्रनारदवज्रादिरचितान् बहून् दृष्ट्वा मया

नाकुलो निःसन्देहः केतुचारः क्रियते ॥ * ॥

अथोदयास्तमयलक्षणं आह ।

"दर्शनमस्तमयो वा न गणितविधिनास्य शक्यते ज्ञातुम् । दिव्यान्तरीक्षभौमास्त्रिविधाः स्युः केतवो यस्मात्"॥

अस्य केतोर्दर्शनं उदयः अस्तमयोऽदर्शनं गणितविधानेन ज्ञातुं न शक्यते । यस्मात् केतवस्त्रिविधास्त्रिप्रकाराः । दिवि आकाशे भवा दिव्याः । अन्तरीक्षे भवा आन्तरीक्षाः । ग्रहनक्षत्राणां विहायान्यत्र आकाशे ये दृश्यन्ते ते आन्तरीक्षाः । भूमौ भवाः भौमाः । इति हेतोरस्यात-रूपत्वात् एषामुदयास्तमयौ न ज्ञायेते इति ॥ * ॥

अथ केतूनां दिव्यवर्ज्जितानां अन्येषां स्वरूपमाह ।

"अहुताशेऽनलरूपं यस्मिंस्तत्केतुरूपमेवोक्तम् । खद्योतपिशाचालयमणिरत्नादीन् परित्यज्य" ॥

अहुताशे अनलवर्ज्जिते यस्मिन् देशे अनलरूपमग्निरूपं दृश्यते यत् तदेव केतुरूपमुक्तम् । किन्तु खद्योत इन्द्रगोपकक्रमिविशेषः । पिशाचालयं प्रेतस्थानम् । मणयश्चन्द्रकान्तप्रभृतयः । रत्नानि मरकतप्रभृतीनि । आदिग्रहणादन्यान्यपि काष्ठप्रभृतीनि तेजोरूपाणि एतान् त्यक्त्वा । यत एषां स्वभावादेवानलरूपमहुताशे दृश्यते अतो न तत् केतुरूपमिति ॥ * ॥

अथ दिव्यान्तरीक्षभौमानां केतूनां लक्षणमाह ।

"ध्वजशस्त्रभवनतरुतुरगकुञ्जराद्येष्वान्तरीक्षास्ते । दिव्या नक्षत्रस्था भौमाः स्युरतोऽन्यथा शिखिनः"॥

ध्वजश्चिह्नम् । शस्त्रमायुधादि । भवनं गृहम् । तरुर्वृक्षः तुरगोऽश्वः । कुञ्जरो हस्ती । आदिग्रहणादन्येषु चतुष्पदेषु ये दृश्यन्ते ते आन्तरीक्षाः । दिव्या नक्षत्रस्थाः । अतोऽस्मादुक्तादन्यथा भूमौ ये दृश्यन्ते ते भौमाः । शिखिनः केतवः इति ॥ * ॥

अथ केतूनां संख्यानं मतान्तरेणाह ।

"शतमेकाधिकमेके सहस्रमपरे वदन्ति केतूनाम् । बहुरूपमेकमेव प्राह मुनिर्नारदः केतुम्" ॥

एके पराशरादयः एकाधिकं शतं केतूनां कथयन्ति । तथा च पराशरः । "शतमेकोत्तरं केतूनां भवन्ति तेषां षोडश मृत्युनिश्वासजाः । द्वादशादित्यसम्भवाः । दश दक्षमखविलयने रुद्रक्रोधजाः । सप्त पैतामहाः । पञ्चदश ऋषेरौद्दालिकस्य पुत्त्राः । सप्तदश मरीचिकश्यपललाटजाः । पञ्च च प्रजापतिसहजाः । त्रयो विभावसुजाः । धूमोद्भवश्चैकः । चतुर्दश मथ्यमानेऽमृते सोमेन सह सम्भूताः । एकस्तु ब्रह्मकोपजः" इति ॥ * ॥ अपरे गर्गादयः सहस्रं केतूनां वदन्ति ।

तथा च गर्गः ।

"अनित्योदयचाराणामशुभानाञ्च दर्शनम् । आगन्तूनां सहस्रं स्यात् प्रजानां सन्निबोध मे" ॥

बहुरूपमेकमेवेति नारदाख्यो मुनिरेकमेव केतुं बहुरूपं प्राह । तन्मते एक एव केतुस्तस्य बहूनि रूपाणि स एव दिव्यान्तरीक्षभौम इत्यर्थः ।

तथा च नारदः ।

"दिव्यान्तरीक्षभौमस्य एकः केतुः प्रकीर्त्तितः ।
शुभाशुभफलं लोके ददात्यस्तमयोदयैः" इति ॥ * ॥

एवं मतान्तराण्युक्त्वा स्वसिद्धान्तमाह ।

"यद्येको यदि बहवः किमनेन फलन्तु सर्व्वथा वाच्यम् । उदयास्तमयैः स्थानैः स्पर्शैराधूमनैर्वर्णैः"

यद्येक एव केतुः यदि वा बहवः केतवः किमनेन । सर्व्वथा तेषामुदयास्तमयैः स्थानैः स्पर्शैराधूमनैर्वर्णैश्च शुभाशुभं फलं पुनर्वक्तव्यम् । उदयः कस्यां दिश्युदितः । अस्तमयः कस्यामेवास्तमितः । स्थानं यथा कस्मिन्नाकाशभागे कस्य नक्षत्रस्य वा समीपे उदितोऽस्तमितश्च । स्पर्शनं कस्तेन ग्रहो नक्षत्रं वा स्पृष्टम् । आधूमनं कोऽपि शिखयाभिधूपितः । वर्णाः सितरक्तपीतकृष्णादिकाः । एवमादिभिस्तस्य फलं वाच्यं तस्मादेको बहवो वा भवन्तु का नः क्षतिरिति ॥ * ॥

अथ केतुचारे येषां केतूनामभिदृष्टानां कियन्तं कालं यावत् फलपाको भवति तेषां फलपाकनियमार्थमाह ।

"यावन्त्यहानि दृश्यो मासास्तावन्त एव फलपाकः । मासैरब्दांश्च वदेत् प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः"॥

दृश्यः केतुरिति सम्बध्यते । फलस्य पाकः फलपाकः । यः केतुर्यावन्त्यहानि दृश्यो भवति तस्य तावन्तो मासास्तस्य केतोस्तावतो मासान् फलपाको ब्रूयात् । यावत्सङ्ख्यकानि दिनानि दृष्टो भवति तत्सङ्ख्यान् मासान् तस्य फलपाको वदेत् । मासैस्तु पुनरब्दान् संवत्सरान् ब्रूयात् । मासस्संख्यादर्शने मासतुल्यानि वर्षाणि च वदेत् । यावत् सङ्ख्यान्मासान् दृश्यो भवति तावत्सङ्ख्यानि वर्षाणि तस्य फलपाको वदेत् । कस्मात् कालात् प्रभृतिरित्यत आह प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः । सर्व्वेषां केतूनां दिनसाम्यत्वम् । यावन्ति दिनानि दृश्यः केतुस्तस्माद्दर्शनादूर्द्धं प्रथमं पक्षत्रयं पञ्चचत्वारिंशद्दिनानि यावत् निष्फलानि तस्मात् पक्षत्रयात् परतः तावतो मासान् फलपाकः । अथ मासान् दृश्यते तदा तस्मादेव दर्शनात् परतः पक्षत्रयमतिक्रम्य मासतुल्यानि वर्षाणि वदेत् । प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः तत्र पक्षत्रयं यावद्दिनसङ्ख्या गृह्यते । पक्षत्रयादूर्द्धं यदा दृश्यते केतुस्तदा मासतुल्यानि वर्षाणि वदेत् । अत्र सन्देहव्युदासार्थं गर्गोक्तं नियमकमभिलिख्यते ।

तथा च गर्गः ।

"यावन्त्यहानि दृश्यः स्यात्तावन्मासान् फलं भवेत् । मासांस्तु यावद्दृश्येत तावतोऽब्दांस्तु वैकृतान् ॥ त्रिपक्षात् परतः कर्म्म पचेत्तस्य शुभाशुभम् । यद्विरूपमुदिते केतौ फलं नेष्टादिशेद्बुधः" ॥

तथा वृद्धगर्गः ।

"यावतो दिवसांस्तिष्ठेत्तावन्मासान् विनिर्दिशेत् । त्रिपक्षात् परतश्चापि कर्म्म केतोः प्रपद्यते ॥ तस्मात् कालात् परं ब्रूयात् फलमस्य शुभाशुभम् । यद्विरूपमुदये केतोः फलं नेष्टादिशेद्बुधः" ॥

यद्येवं तदा द्वितीयव्याख्यानमत्र न घटते प्रथमव्याख्यानमेव न्याय्य इति । यथा प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः दर्शनादूर्द्धं पक्षत्रयं यावन्निष्फलं पक्षत्रयात् परतः फलपाकस्य कालसङ्ख्या प्रवर्त्तते तस्मादुक्तं यद्विरूपमुदये केतोः फलं नेष्टादिशेद्बुधः इति । यदुक्तं मासैरब्दांश्च वदेत् तदेकदेशेनापि प्रतिमासमेकद्वित्रिदिनदर्शनेन माससङ्ख्या लभ्यत एवेत्यर्थः । सर्व्वथा किमनेनास्माकमसद्विकल्पेन । दिवसैः पक्षत्रयात् परतो मासान् वदेत् । मासैस्तस्मादेव पक्षत्रयात् परतोऽब्दान् वदेत् । मासात् परतो दिनाधिक्यं दृष्ट्यनुपालनशात् वाच्यम् । यथा यदि दिनचिरंशता वर्षं लभ्यते तद्दृष्ट्या दिनैकेन मासैकमिति ।

तथा च समाससंहितायाम् ।

"केचित् केतुसहस्रं शतमेकसमन्वितं वदन्त्येके । नारदमतमेकोऽयं विश्वासमसमुद्भवो विविधरूपः ॥ दिव्या ग्रहर्क्षसंजाताः क्षिप्रफलकरा भौमाः । प्राणिध्वजादितुक्षेषु चान्तरीक्षा न चात्यशुभाः ॥ उदयास्तमयाधूमनसंयोगाकारमार्गदिक्पातैः । फलानि दिवसैर्म्मासान् मासैस्तु वर्षाणि सन्दिशेत् केतोः" ॥ * ॥

अथ शुभस्य केतोर्लक्षणमाह ।

"ह्रस्वतनुः प्रसन्नः स्निग्ध ऋजुरचिरसंस्थितः शुक्लः । उदितो वाप्यभिवृष्टः सुभिक्षसौख्यावहः केतुः" ॥

ऋजुरकुटिलः । अचिरसंस्थितः शीघ्रमेवादर्शनं याति । शुक्लः श्वेतः । उदितो वाप्यभिवृष्टः अथवोदित एवाभिवृष्टस्तस्मिंस्तु उदितमात्रे यदि वृष्टिर्भवति तदा शुभः । अन्यथा अशुभः ॥

अशुभस्य केतोर्लक्षणमाह ।

"उक्तविपरीतरूपो न शुभकरो धूमकेतुरुत्पन्नः । इन्द्रायुधानुकारी विशेषतो द्वित्रिचूलो वा" ॥

ह्रस्वतनुः प्रसन्न इत्यस्मादुक्तात् यो विपरीतरूपः केतुरुत्पन्नः स धूमकेतुः । स च न शुभकरः पापं करोतीत्यर्थः । इन्द्रधनुःसदृशो न शुभकर एव । तथा द्विशिखस्त्रिशिखश्च विशेषतः पापफलदः ।

तथा च समाससंहितायाम् ।

"अचिरस्थितोऽभिवृष्टस्तनुः सितः स्निग्धमूर्त्तिरुदगुदितः । ह्रस्वतनुः प्रसन्नः केतुर्लोकस्य भवाय ॥ न शुभो विपरीतो विशेषतः शक्रचापसंकाशः । द्वित्रिचतुश्चूलो वा दक्षिणसंस्थश्च मृत्युकरः" ॥ * ॥

अधुना केतुसहस्रलक्षणं विवक्षुस्तत्रादावेव रविजाः पञ्चविंशतिः केतवो भवन्ति । तेषां लक्षणमाह ।

"हारमणिहेमरूपाः किरणाख्याः पञ्चविंशतिः सशिखाः । प्रागपरदिशोर्दृश्या नृपतिविरोधावहा रविजाः" ॥ हारो मुक्ताहारः । मणयश्चन्द्रकान्तप्रभृतयः । हेम सुवर्णम् । तत्समानवर्णा ये केतवस्ते किरणाख्याः किरणसंज्ञाः । सशिखाः सचूलाः । ते च पञ्चविंशती रविजाः सूर्य्यसुताः प्रागपरयोश्च दिशोर्दृश्याः । प्राक् पूर्व्वस्याम-परस्यां पश्चिमायां दिशि दृश्यन्ते । एतेषां मध्यादेक एव दृश्यते न सर्व्वे युगपदिति । सर्व्वत्रेयं परिभाषा । ते च नृपते राज्ञो विरोधप्रदाः अनिष्टा इत्यर्थः ।

तथा च गर्गः ।

"शुद्धस्फटिकसंकाशा मृणालरजतप्रभाः ।

मुक्ताहारसुवर्णाभाः सशिखाः पञ्चविंशतिः ॥
किरणाख्या रवेः पुत्त्रा दृश्यन्ते प्रागदिशि स्थिताः ।
तथा च परभागस्था नृपतेर्भयदाश्च ते” ॥ * ॥
अथाग्निपुत्त्रास्तावन्त आह ।
“शुकदहनबन्धुजीवकलाक्षाक्षतजोपमा हुताशसुताः ।
आग्नेय्यां दृश्यन्ते तावन्तस्तेऽपि शिखिनो भयदाः” ॥
शुकपक्षी नीलपीतवर्णः । दहनोऽग्निः । बन्धुजीवकः पुष्पविशेषोऽतिलोहितः । लाक्षा वृक्षनिर्यासः । क्षतजं रक्तम् । तदुपमास्तत्तुल्यवर्णाः । ते च तावन्तः पञ्चविंशतिः आग्नेय्यां दिशि दृश्यन्ते । ते च हुताशसुताः अग्निपुत्त्राः अग्निभयदाः ।
तथा च गर्गः ।
“नानावर्णाग्निसङ्काशा दीप्तिमन्तोऽपि चूलिनः ।
घ्नन्त्यग्निमिवाकाशात् सर्व्वज्योतिषनाशनाः ॥
तेऽग्निपुत्त्रा ग्रहा ज्ञेया लोकेऽग्निभयवेदिनः ।
आग्नेय्यां दिशि दृश्यन्ते पञ्चविंशाः प्रकीर्त्तिताः” ॥
अथ मृत्युसुतास्तावन्त एवाह ।
“वक्रशिखा मृत्युसुता रूक्षाः कृष्णाश्च तेऽपि तावन्तः ।
दृश्यन्ते याम्यायां जनमरकावेदिनस्ते च” ॥
वक्रशिखाः असरलचूडाः । ते च रूक्षा अस्निग्धास्तेऽपि पञ्चविंशतिरेव । ते च मृत्योः पुत्त्रा दक्षिणस्यां दिशि दृश्यन्ते । ते च जनानां मरकं आवेदयन्ति ।
तथा च गर्गः ॥
“कृष्णा रूक्षा वक्रशिखा दृश्यन्ते याम्यदिक्स्थिताः ।
पञ्चविंशा मृत्युसुताः प्रजाक्षयकराः स्मृताः” ॥
अथ भूपुत्त्रा द्वाविंशतिरेवाह ।
“दर्पणवृत्ताकारा विशिखाः किरणान्विता धरातनयाः । क्षुद्भयदा द्वाविंशतिरैशान्यामम्बुतैलनिभाः” ॥ दर्पणवत् वृत्तं वर्त्तुलं आकारो येषां ते विशिखा विचूलाः रश्मिसंयुक्ताः भूमेः पुत्त्राः । ते च द्वाविंशतिरैशान्यां दृश्यन्ते । जलस्य तैलस्य च सदृशकान्तयः । एते दृष्टा दुर्भिक्षं ददति ॥
तथा च गर्गः ।
“समन्तवृत्ता विशिखा रश्मिभिः परिवारिताः ।
अम्बुतैलप्रतीकाशा द्वाविंशा भूसुताः स्मृताः ।
ऐशान्यां दिशि दृश्यन्ते दुर्भिक्षभयदाश्च ते” ॥ * ॥
अथ चन्द्रसुतास्त्रय आह । “शशिकिरणहिमरजतकुमुदकुन्दकुसुमोपमाः सुताः शशिनः । उत्तरतो दृश्यन्ते त्रयः सुभिक्षावहाः शिखिनः” ॥ एते सौम्यायां दिशि दृश्यन्ते । ते च सुभिक्षं कुर्व्वन्ति ।
तथा च गर्गः ।
“चन्द्ररश्मिसुवर्णाभा हिमकुन्देन्दुसुप्रभाः ।
त्रयस्ते शशिनः पुत्त्राः सौम्याशास्थाः शुभावहाः” ॥
अथ ब्रह्मदण्डाख्यस्य लक्षणमाह ।
“ब्रह्मसुत एक एव त्रिशिखो वर्णैस्त्रिभिर्युगान्तकरः ।
अनियतदिक्संप्रभवो विज्ञेयो ब्रह्मदण्डाख्यः” ॥
ब्रह्मपुत्त्र एक एव । स च त्रिचूडः । वर्णैः सितादिभिश्चोपलक्षितः । स तु ब्रह्मदण्डसंज्ञो ज्ञेयः । अनियतायां अनिश्चितायां दिशि संप्रभवः उत्पद्यते सर्व्वासु दिक्षु दृश्यत इत्यर्थः । स तु युगस्यान्तं करोति सर्व्वक्षयकरः इत्यर्थः ।

तथा च गर्गः ।
“एको ब्रह्मसुतः क्रूरस्त्रिवर्णस्त्रिशिखान्वितः ।
सर्व्वास्वाशासु दृश्यः स्यात् ब्रह्मदण्डः क्षयावहः” ॥
एकाधिकं शतं कथितं अन्यानि नवशतान्येकोनानि कथनीयानि इत्यत आह ।
“शतमभिहितमेकसमेतमेकाधिकाच्छतात्परतः ।
एकोनानि नवशतानि केतूनां स्पष्टैर्लक्षणैः कथयिष्ये” ॥
शतमभिहितमेकसमेतं एकेनाधिकं केतूनां शतमभिहितमुक्तम् । तस्मादेकाधिकाच्छतात् परतः एकोनानि एकेन विरहितानि नवशतानि केतूनां स्पष्टैर्व्यक्तैर्लक्षणैश्चिह्नैः कथयिष्ये ॥
अथ शुक्रपुत्त्राश्चतुरशीतिसंज्ञास्त्वाह ।
“शुक्रसुता विसर्पकाः सौम्यैशान्योरुदयं यान्ति चतुरशीत्याख्याः । विपुलसिततारकास्ते स्निग्धाश्च भवन्ति तीव्रफलाः” ॥ सौम्या उत्तरा । ऐशानी ईशानदिक् । तयोरुदयं दर्शनं गच्छन्ति । ते च विपुला विस्तीर्णाः सिताः शुक्लाः तारका येषाम् । स्निग्धा निर्म्मलदेहाः ते च तीव्रफला अनिष्टफला इति ।
तथा च गर्गः ।
“स्थूलैकतारकाः श्वेताः स्नेहवन्तश्च सुप्रभाः ।
अर्चिष्मन्तः प्रसन्नाश्च तीव्रेण च सुखान्विताः ॥
एते विसर्पका नाम शुक्रपुत्त्राः पुरोदयाः ।
अशीतिश्चतुरश्चैव लोकक्षयकराः स्मृताः” ॥ * ॥
अथ षष्टिशनैश्चरपुत्त्रानाह ।
“स्निग्धाः प्रभासमेता द्विशिखाः षष्टिः शनैश्चराङ्गरुहाः । अतिकष्टफला दृश्याः सर्व्वत्रैते कनकसंज्ञाः” ॥ द्विशाः षष्टिः शनैश्चरपुत्त्राः कनककेतवः सर्व्वत्र सर्व्वासु दिक्षु दृष्टाः अत्यशुभफलाश्च ते ।
तथा च गर्गः ।
“सुस्निग्धा रश्मिसंयुक्ता द्विशिखाः सिततारकाः ।
षष्टिस्ते कनका घोराः शनैश्चरसुता ग्रहाः” ॥ * ॥
अथ गुरुसुताः पञ्चषष्टिराह ।
“विकचा नाम गुरुसुताः सितैकताराः शिखापरित्यक्ताः । षष्टिपञ्चभिरधिकाः स्निग्धा याम्याश्रिताः पापाः” ॥
पञ्चषष्टिः केतवो विकचा नाम बृहस्पतिपुत्त्राः । ते च सितः श्वेतः एकस्तारको येषां चूडारहिताः । ते च दक्षिणस्यां दृश्यन्ते पापा अनिष्टफलदा इत्यर्थः ।
तथा च गर्गः ।
“स्निग्धाः शुक्लाः प्रसन्नाश्च महारूपाः प्रभान्विताः ।
एकतारा वपुष्मन्तो विशिखा रश्मिभिर्वृताः ॥
एते बृहस्पतेः पुत्त्राः प्रायशो दक्षिणाश्रयाः ।
नामतो विकचा घोराः पञ्चषष्टिर्भयावहाः” ॥
अथैकपञ्चाशद्बुधपुत्त्रानाह ।
“नातिव्यक्ताः सूक्ष्मा दीर्घाः शुक्ला यथेष्टदिक्प्रभवाः ।
बुधजास्तस्करसंज्ञाः पापफलास्त्वेकपञ्चाशत्” ॥
तस्करनामान एकपञ्चाशत् केतवो बुधस्य पुत्त्राः । नातिस्फुटाः अल्पदेहाः यथेष्टायां दिशि प्रभव उत्पत्तिर्येषां सर्व्वासु दिक्षु दृश्यन्त इत्यर्थः । ते चानिष्टफलाः ।
तथा च गर्गः ।

“अरुन्धतिसमा व्यक्ताः केचिदव्यक्ततारकाः ।
पाण्डुवर्णाः सुदीर्घाश्च सूक्ष्मा रश्मिभिरावृताः ।
एते बुधात्मजा ज्ञेयास्तस्कराख्या भयावहाः ।
एकाधिकास्ते पञ्चाशदथोऽव्यर्थचरा ग्रहाः” ।
अथ षष्टिभौमपुत्त्रानाह ।
“क्षतजानलानुरूपास्त्रिचूलताराः कुजात्मजाः षष्टिः । नाम्ना च कौङ्कुमास्ते सौम्याशासंस्थिताः पापाः” ॥ कौङ्कुमनामानः षष्टिकेतवो मङ्गलपुत्त्राः रक्तवह्निसदृशाः लोहिता इत्यर्थः । त्रिचूलाः त्रिशिखास्तारा येषां ते च उत्तरस्यां दृश्यन्ते पापफलाश्च ।
तथा च गर्गः ।
“त्रिशिखाश्च त्रिताराश्च रक्तलोहितरश्मयः ।
प्रायशस्तूत्तरामाशां सेवन्ते नित्यमेव ते ॥
लोहिताङ्गात्मजा ज्ञेया ग्रहाः षष्टिः समासतः
नामतः कौङ्कुमा ज्ञेया राज्ञां संग्रामकारकाः” ।
अथ त्रयस्त्रिंशद्राहुपुत्त्रानाह ।
“त्रिंशत्तु त्र्यधिका राहोस्ते तामसकीलका इति ख्याताः । रविशशिगा दृश्यन्ते तेषां फलमर्कचारोक्तम्” ॥
त्रयस्त्रिंशत् स्वर्भानुपुत्त्रास्ते च नामतः तामसकीलका इति प्रसिद्धाः । ते च अर्कचन्द्रमण्डले दृश्यन्ते तेषाञ्च फलं सूर्य्यचारे कथितं तामसकीलकसंज्ञा राहुसुता इति ।
तथा च गर्गः ।
“कृष्णाभाः कृष्णपर्य्यन्ताः संकुलाः कृष्णरश्मयः ।
राहुपुत्त्रास्त्रयस्त्रिंशत् कीलकाश्चातिदारुणाः ।
रविमण्डलगाश्चैते दृश्यन्ते चन्द्रगास्तथा” ॥
तथा च पराशरः ।
“अपर्व्वण्येव दृश्यन्ते ह्यङ्गिराः काककीलकाः ।
रवेरिवाङ्गिरामध्ये ह्युभयोः काककीलकौ ॥
अङ्गिराः सरथो वापि दृश्यते पुरुषाकृतिः ।
काकः काकाकृतिर्घोरस्त्रिकोणो वाथ लक्ष्यते ।
मण्डलं कीलको मध्ये मण्डलस्यासितो ग्रहः ।
महान्नृपविरोधाय यस्यर्क्षं तस्य मृत्यवे” इति ॥
अथ विंशत्यधिकं शतमग्निपुत्त्रानाह ।
“विंशत्यधिकमन्यच्छतमग्नेर्व्विश्वरूपसंज्ञानाम् ।
तीव्रानलभयदानां ज्वालामालाकुलतनूनाम्” ।
अन्यत् अपरं शतं विंशत्यधिकं केतूनाम सुतानां विश्वरूपनाम्नां कीदृशानां ज्वालामाला-भिराकुला व्याप्तास्तनवो मूर्त्तयो येषाम् । ते तीव्रं घोरमग्निभयं ददति ।
तथा च गर्गः ।
“नानावर्णा हुताशाभा दीप्तिमन्तो विचूलिनः
घ्नन्त्यग्निमिवाकाशे सर्व्वज्योतिर्व्विनाशनाः ।
तेऽग्निपुत्त्रा ग्रहा ज्ञेया लोकेऽग्निभयवेदिनः ।
विंशं ग्रहशतं घोरं विश्वरूपेति विश्रुतम्” ।
अथ सप्तसप्ततिवायुपुत्त्रानाह ।
“श्यावारुणा वितारास्चामररूपा विकीर्णदीधितयः
अरुणाख्या वायोः सप्तसप्ततिः पापदाः परुषाः”
अरुणसंज्ञा वायोः पुत्त्राः श्यावलोहितवर्णाः तारकवर्जिताश्चामररूपा वालव्यजनाकृतयः

श्याशिशिररश्मयः रूक्षाः दुष्टफलप्रदाः। अत्र येषां दिङ्नियमो नास्ति तेऽनियतदर्शनाः सर्व्वास्वपि दिक्षु दृश्यन्ते।

तथा च गर्गः।

"श्वेतारूप्यप्रतिमाः श्यावरक्तसुवर्णिनः।
बालरूपा इवाभान्ति शुक्लविस्तीर्णरश्मयः॥
सप्तसप्तति चैवान्ये वायोः पुत्राः प्रचक्षते।
लोकविध्वंसना रूक्षा नामतस्तस्करा ग्रहाः"॥*॥

अथाष्टौ प्रजापतिसुता द्वे च शते चतुरधिके ब्रह्मणः पुत्रास्तानाह।

"तारापुञ्जनिकाशा गणका नाम प्रजापतेरष्टौ।
द्वे च शते चतुरधिके चतुरस्रा ब्रह्मसन्तानाः॥
अष्टौ केतवो गणका नाम प्रजापतेः पुत्राः"।

ते च तारायां नक्षत्रायां पुञ्जः समूहस्तदाकाराः। ते च अशुभदायिनः। तथा च। द्वे शते चतुरधिके केतूनां ते च चतुरस्रसंज्ञाः चतुरास्तकतयस्ते च ब्रह्मणः पुत्राः पापफला एव ज्ञेयाः ते चाग्नेयदिग्भवाः। तथा च गर्गः।

"तारापुञ्जप्रतीकाशा व्योममण्डलसंस्थिताः।
प्राजापत्या ग्रहास्त्वष्टौ गणका भयवेदिनः॥
यश्चास्य चतुरस्रा वा सशिखाः श्वेतरश्मयः।
द्वे शते चतुरस्रैव ब्रह्मजा भयदाश्च ते"॥*॥

अथ द्वात्रिंशद्वरुणपुत्रानाह।

"कङ्का नाम वरुणजा द्वात्रिंशत् गुल्मसंस्थानाः।
शशिवत्प्रभासमेतास्तीव्रफलाः केतवः प्रोक्ताः"॥

ते वरुणपुत्राः वंशगुल्मवत् संस्थानमाकृतिर्येषां। गुल्म एकमूलजो लतासमूहः। शशिवत् चन्द्रवत् प्रभया कान्त्या समेतास्ते च तीव्रफलाः कष्टफलाः प्रोक्ताः कथितास्ते चानियतदिक्प्रभवाः। तथा च गर्गः।

'वंशगुल्मप्रतीकाशा महान्तः पूर्णरश्मयः।
काकतुण्डनिभैस्ताभि रश्मिभिः केचिदावृताः॥
मयूखानुन्मृजन्तीव स्निग्धत्वात् सौम्यदर्शनाः।
एते कष्टफलाः कङ्का द्वात्रिंशद्वारुणा ग्रहाः"॥*॥

अथ षण्णवतिकालपुत्रानाह।

'षण्णवतिः कालसुताः कबन्धसंज्ञाः कबन्धसंस्थानाः।
पुण्ड्राऽभयप्रदाः स्युर्व्विरूपतारास्ते शिखिनः"॥

कालपुत्राः कबन्धसंस्थानाः षण्णवतिः। कबन्धश्छिन्नशिरःपुरुषस्तद्वत् संस्थानमाकृतिर्येषां ते च विरूपा अस्फुटाकारका येषां ते शिखिनः केतवः पुण्ड्रा नाम जनपदास्तेषां श्रेयस्कराः स्युः। अन्यत्र पुनर्भयदास्ते चानियतदिक्संप्रभवाः।

तथा च गर्गः।

'तारापुञ्जविरूपाश्च कबन्धाकृतिसंस्थिताः।
नीलारुणाः सवर्णाश्च भस्मकर्पूररश्मयः॥
कालपुत्राः कबन्धाश्च नवतिः षट् प्रकीर्त्तिताः।
शोकरोगकरा घोराः पुण्ड्राणामभयप्रदाः"॥*॥

अथ नवविदिक्पुत्राः सर्व्वेषाञ्च संख्यामन्येषाञ्च वक्ष्यामीत्येतदाह।

'शुक्लविपुलैकतारा नवविदिशां केतवः समुत्पन्नाः।
एवं केतुसहस्रं विशेषमेषामतो वक्ष्ये"॥

विदिशां दिगन्तरालानाञ्च नव केतवः समुत्पन्नाः विदिक्पुत्रा इत्यर्थः। किम्भूताः शुक्लाः श्वेतवर्णाः विपुलो विस्तीर्ण एकतारो येषां ते विदिक्केतवो दृश्यन्ते दृष्टाश्च पापफलाः।

तथा च गर्गः।

"शुक्लैकतारा विपुला विदिक्पुत्रा नवग्रहाः।
विदिक्षु संस्थिता एव दृश्यन्ते भयदायकाः"॥

एवं केतुसहस्रमिति। एवं केतूनां सहस्रं उक्तं एषामेव विशेषलक्षणं वक्ष्ये। एषां मध्यात् केचित् दृश्यन्ते न सर्व्व एव। तत्र ये दृश्यन्ते तेषां लक्षणं वसाकामस्तन्नारावेव केतोर्लक्षणमाह॥*॥

"उदगायतो महान् स्निग्धमूर्त्तिरपरोदयी वसा केतुः। सद्यः करोति मरकं सुभिक्षमप्युत्तमं कुरुते"॥ उदगायत उत्तरस्यां दिश्यायतो दीर्घः महानतिस्थूलः निर्म्मलतनुः अपरोदयी पश्चिमायां दिश्युदयं याति। स च नाम्ना वसाकेतुर्दृष्टः सद्य एव तस्मिन्नहनि मरणं करोति। उत्तममपि प्रधानं सुभिक्षञ्च कुरुते॥*॥

अथास्थिकेतोः शस्त्राख्यस्य च लक्षणमाह।

"तल्लक्षणोऽस्थिकेतुः स तु रूक्षः क्षुद्भयावहः प्रोक्तः।
स्निग्धस्तादृक् प्राच्यां शस्त्राख्यो डमरमरकाय"॥

तदित्यनेन वसाकेतोः परामर्शः। अस्थिकेतुश्च तल्लक्षणैर्वसाकेतुसदृशैर्युक्तः। उदगायत इत्यादि किन्त्वयं विशेषः स तु रूक्षः स्नेहरहितः दृष्टश्च क्षुद्भयावहः कथितः। स्निग्धस्तादृगिति तादृग्वसाकेतुसदृशोऽन्यः स्निग्धो निर्म्मलदेहः प्राच्यां दृश्यते। स तु शस्त्रनामा केतुर्दृष्टः डमरं शस्त्रकलहं मरकञ्च करोति। तथा च पराशरः।

"एभिः षड्विंशतिशदयैः फलमावेदयन्ति।
तन्नामतो रूपतः फलतः कालतोऽभिधास्यामः"॥

तत्र मार्त्तिवास्तय उदयं यान्ति। एकैकशो वसास्थिशस्त्रकेतुर्व्वा। तत्र वसाकेतुः स्निग्धो महानुदगायतशिखस्त्रिंशद्वर्षशतं प्रोष्य संप्लवे युगे पश्चिमोदितः सद्यो मरकफलः सौभिक्षकरः रूक्षोऽस्थिकेतुः सौभिक्षकरस्तुल्यप्रवासकालफलः पूर्व्वेण स्निग्ध एव शस्त्रकेतू राजविरोधमरकफलः समोदयः॥*॥

अथ कपालकेतोर्लक्षणमाह।

"दृश्योऽमावास्यायां कपालकेतुः सधूम्ररश्मिशिखः।
प्राङ्नभसोऽर्द्धविचारी क्षुन्मरकावृष्टिरोगकरः"॥

कपालकेतुर्नाम अमावास्यायां दृश्यते पूर्व्वदिशि उदयं याति। कीदृशः सधूम्रा रश्मिशिखा यस्य किरणकान्तिर्धूम्रवर्णेत्यर्थः। नभस आकाशस्य अर्द्धं यावद्विचरति। स च दुर्भिक्षमरकावर्षणरोगप्रदः।

तथा च पराशरः।

"अथादित्यजानां कपालकेतुरुदयते अमावास्यायां पूर्व्वस्यां दिशि सधूम्रार्चिःशिखो नभसो विषयार्द्धचरो दृश्यते। पञ्चविंशवर्षशतं प्रोष्य चौंश्च पश्चात् स्तुतिर्यस्य कुमुदकेतोश्चारान्ते स दृष्ट एव। दुर्भिक्षानावृष्टिव्याधिभयं प्रत्युपद्रवान् सृजति। यावतो दिवसान् दृश्यते तावन्मासान्मासैः संवत्सरान् पञ्चप्रस्थं वर्षाधान्यस्यार्घं कृत्वा प्रजानामेकमुपयुङ्क्ते"॥

अथ रौद्रकेतोर्लक्षणमाह।

"प्राग्वैश्वानरमार्गे शूलाग्रः श्यावरूक्षताम्रार्चिः।
नभसस्त्रिभागगामी रौद्र इति कपालतुल्यफलः"॥

रौद्रनामा केतुः पूर्व्वस्यां दिशि वैश्वानरमार्गे दहनवीथ्यां दृश्यते। पूर्व्वाषाढ़ोत्तराषाढ़योः समीप इत्यर्थः। कीदृशः शूलाग्रः शूलाकृतिरग्रं यस्य केतोः स शूलाग्रः त्रिशिख इत्यर्थः। तस्यैव विशेषणं श्यावरूक्षताम्रार्चिः श्यावरूक्षं ताम्रं चार्चिस्तेजो यस्य स श्यावरूक्षताम्रार्चिः। नभस आकाशस्य त्रिभागगमनशीलः। स च कपालकेतोः समफलः। एतदुक्तं भवति क्षुन्मरकावृष्टिरोगकृत्। आचार्य्येण शुक्राचारे वैश्वानरमार्गः प्रदर्शित एव आषाढ़ाद्वयं दहन इति।

तथा च पराशरः।

"अथ दक्षयज्ञे रुद्रक्रोधोद्भवः कालकेतुस्त्रीणि वर्षशतानि नव च मासान् प्रोष्य उदयते। पूर्व्वेण वैश्वानरमार्गे इत्यन्यतमयस्य मणिकेतोश्चारान्ते श्यावरूक्षताम्रारुणां शूलाकारसदृशीं शिखां कृत्वा नभसस्त्रिभागचारी स शस्त्रभयरोगदुर्भिक्षावृष्टिमरकैर्यावन्मासान् दृश्यते तावद्वर्षाणि त्रिभागशेषां प्रजां कृत्वा"॥ शारदधान्यस्याढ़कमर्घं कृत्वा चास्तं व्रजति।

तथा च वृद्धगर्गः।

"ज्यैष्ठमूलमनुराधा या वीथी संप्रकीर्त्तिता।
ताञ्च वीथीं समारुह्य केतुश्चेत् क्रीड़ते भृशम्॥
दक्षिणाभिनतां कृत्वा शिखां घोरां भयङ्कराम्।
शूलाग्रसदृशीं तीक्ष्णां श्यावताम्रारुणप्रभाम्॥
पूर्व्वेण उदितस्यैव नक्षत्राण्युपधूपयेत्।
घोरं प्रजासूत्सृजति फलं मासे त्रयोदशे॥
त्रिभागं नभसो गत्वा ततो गच्छत्यदर्शनम्।
यावतो दिवसांस्तिष्ठेत् तावद्वर्षाणि तद्भयम्॥
शस्त्राग्निभयरोगैश्च दुर्भिक्षमरकैर्हताः।
घूर्णमानाः प्रजाः सर्व्वा विद्रवन्ति दिशो दश"॥*॥

अथ चलकेतोर्लक्षणमाह।

"अपरस्यां चलकेतुः शिखया याम्याग्रयाङ्गुलोच्छ्रितया। गच्छेत् यथोदक् तथा तथा दैर्घ्यमायाति॥ सप्तमुनीन् संस्पृश्य ध्रुवमभिजितमेव प्रतिनिवृत्तः स्यात्। नभसोऽर्द्धभागमित्वा याम्येनास्तं समुपयाति॥ हन्यात् प्रयागकूलात् यावदवन्तीञ्च पुष्करारण्यम्। उदगपि च देविकामपि भूयिष्ठं मध्यदेशाख्यम्॥ अन्यानपि च स देशान् क्वचित् क्वचिद्धन्ति रोगदुर्भिक्षैः। दश मासान् फलपाकोऽस्य कैश्चिदष्टादश प्रोक्तः"॥

अपरस्यामिति पश्चिमायां दिशि चलकेतुनामा केतुर्दृश्यते। स च कीदृशः याम्यायां दिशि अग्रं यस्याः तया अङ्गुलप्रमाणोच्छ्रितया यथा येन प्रकारेण उदक् उत्तरस्यां दिशि याति तथा तेनैव प्रकारेण दैर्घ्यं दीर्घतां प्राप्नोति। सप्तमुनीन् वशिष्ठादीन् संस्पृश्य तथा ध्रुवं ध्रुवतारकं अभिजितञ्च नक्षत्रं संस्पृश्य ततः प्रतिनिवृत्तः प्रत्या-

गतः नभस आकाशस्य अर्द्धभागमित्वा गत्वा प्राप्य याम्येन दक्षिणस्यां दिशि अदर्शनं याति। स एव चलकेतुः प्रयागकूलादारभ्य यावदवन्तीं पुष्करारण्यनामस्थानं तावत् नाशयेत्। उदगपि चोत्तरस्यां दिश्यपि च यावत् देविकां नदीं तावद्धन्यात्। मध्यदेशाख्यं मध्यदेशं भूयिष्ठमतिशयेन हन्यात्। अन्यानपि च स देशानिति। स चलकेतुः अन्यान् अपरान् देशानपि रोगदुर्भिक्षैः क्वचित् क्वचित् नाशयति न सर्व्वत्र। अस्य केतोर्दशमासान् यावत् फलपाकः। अदर्शनात् त्रिपक्षात् परतो यावद्दश मासांस्तावदशुभं फलं ददादि। केचिदन्यैर्गर्गादिभिरष्टादश मासान् यावत् फलपाकः प्रोक्तः। तथा च पराशरः।

"अथ पैतामहचलकेतुः पञ्चदशवर्षशतं प्रोष्य उदितः पश्चिमेनाङ्गुलिपर्व्वमात्रां शिखां दक्षिणाभिनतां कृत्वा चलकेतुश्चारान्ते नभसस्त्रिभागमनुचरन् यथा यथोत्तरां व्रजति तथा तथा शूलाग्राकारां शिखां दर्शयन् ब्राह्मं नक्षत्रमुपसृत्य मनाक् ध्रुवं ब्रह्मराशिं सप्तर्षीन् संस्पृश्य नभसोऽर्द्धमात्रं दक्षिणमनुपरिक्रम्य अस्तं व्रजति। स स्वर्गे दारुणकर्म्मा स्वर्गप्राप्तित्वादेव वञ्चात्समभिनिघ्नन्ति लोकमपि च। भूमिं कम्पयित्वा दश मासान् मध्यदेशे भूयिष्ठं जनपदमवशेषं कुरुते। तेष्वपि च क्वचित् क्वचित् शस्त्रदुर्भिक्षमरकव्याधिभयैः क्लिश्यात्यष्टादशमासानिति॥

तथा च गर्गः।

"क्षुच्छस्त्रमरकव्याधिभयैः संपीडयेत् प्रजाः। मासान् दश तथाष्टौ च चलकेतुः सुदारुणः"॥*॥

ततः श्वेतकेतोर्लक्षणमाह।

"प्रागर्द्धरात्रदृश्यो याम्याग्रः श्वेतकेतुरन्यश्च। क इति युगाकृतिरपरे युगपत्तौ सप्तदिनदृश्यौ॥ स्निग्धौ सुभिक्षशिवदौ अथाधिकं दृश्यते कनामा यः। दशवर्षाण्युपतापं जनयति शस्त्रप्रकोपकृतं॥ प्रागर्द्धरात्रदृश्य इति। श्वेतकेतुनामा केतुः प्राक् पूर्व्वस्यां दिशि अर्द्धरात्रकाले दृश्यते याम्याग्रो दक्षिणशिखः अन्यश्च द्वितीयः क इति कनामा केतुरपरे पश्चिमायां दिशि दृश्यते। युगाकृतिः युगसंस्थानाकारः तौ द्वावपि युगपत्तुल्यकालं सप्त दिवसान् दृश्येते। तौ च द्वावपि स्निग्धावति निर्म्मलौ दृश्यौ च सुभिक्षशिवदौ। अथ यः कनामा स यदि सप्तभ्योऽधिकं दृश्यते तदा शस्त्रप्रकोपजं संग्रामजमुपतापं जनयति।

तथा च पराशरः।

"अथोद्दालकः श्वेतकेतुर्दशोत्तरं वर्षशतं प्रोष्य भटकेतोश्चारान्ते पूर्व्वस्यां दक्षिणाभिनतशिखोऽर्द्धरात्रकाले दृश्यतेनैव सह द्वितीयः कः प्रजापतिपुत्रः। पश्चिमकेन प्रकेतुर्यूपसंस्थायी- युगपद्दृश्येत। ततस्तावुभौ सप्तरात्रदृश्यौ दशवर्षाणि प्रजाः पीडयेते। कः प्रजापतिपुत्रो यद्यधिकं दृश्यते तदा दारुणतरं प्रजानां शस्त्रकोपं कुर्य्यात्। तथैव क्षेमवर्षयुक्तौ क्षेमारोग्यसुभिक्षदौ भवतः"॥

अथ श्वेतस्य लक्षणमाह।

"श्वेत इति जटाकारो रूक्षः श्यावो वियत्त्रिभागगतिः। विनिवर्त्ततेऽपसव्यं त्रिभागशेषाः प्रजाः कुरुते"॥

श्वेतनामा केतुः जटाकारो जटासदृशः श्यावः कृष्णवर्णः वियत्याकाशे त्रिभागं यावद्गच्छति ततोऽपसव्यं प्रदक्षिणं वामभागे निवर्त्तते तृतीयांशावशेषाः प्रजाः कुरुते।

तथा च पराशरः।

"अथ काश्यपः श्वेतकेतुः पञ्चदशवर्षशतं प्रोष्योग्रः सोमसूत्रस्य वप्रकेतोश्चारान्ते श्यावरूक्षो नभसस्त्रिभागमाक्रम्यापसव्यं निवृत्योर्द्धं प्रदक्षिणजटाकारशिखः स यावन्मासान् दृश्यते तावद्वर्षाणि सुभिक्षमावहति। मध्यदेशे आर्य्यगणानामदो नामोदीच्यैर्भूमिष्ठस्त्रिभागशेषां प्रजामवशेषयति"॥*॥

अथ रश्मिकेतोर्लक्षणमाह।

"आधूम्रयातिशिखया दर्शनमायाति कृत्तिकासंस्थः। ज्ञेयः स रश्मिकेतुः श्वेतसमानं फलं धत्ते"॥ यः केतुराधूम्रवर्णया शिखयोपलक्षितस्तथा कृत्तिकासंस्थः कृत्तिकानां समीपे दर्शनं गच्छति स रश्मिकेतुः श्वेतकेतोः सदृशं फलं धत्ते।

तथा च पराशरः।

"अथ रश्मिकेतुर्व्विभावसुजः प्रोष्यवर्षशतमावर्त्तकेतोः। उदितश्चारान्ते कृत्तिकासु धूमकेतुः"॥*॥

ध्रुवकेतोर्लक्षणमाह।

"ध्रुवकेतुरनियतगतिः प्रमाणाकृतिर्भवति। विष्वक् दिव्यान्तरीक्षभौमो भवत्ययं स्निग्ध इष्टफलः॥ सेनाङ्गेषु नृपाणां गृहतरुशैलेषु चापि देशानाम्। गृहिणामुपस्करेषु च विनाशिनां दर्शनं याति"॥

ध्रुवेति। अनियता अनिश्चिता गतिर्गमनं प्रमाणं स्थूलसूक्ष्ममध्यभावमाकृतिः आकारो यस्य स तथाभूतः। स च विश्वक् समन्ततो भवति सर्व्वासु दिक्षित्यर्थः। स च दिव्यान्तरीक्षभौमस्त्रिविधो भवति। क्वचिद्द्विविधो नानाकारो भवति। स च स्निग्धो निर्म्मलशरीर इष्टफलः। एष च एवं विधानां विनाशिनां मुमूर्षूणां दर्शनमुदयं याति। नृपाणां विनाशिनां सेनाङ्गेषु सोपकरणेषु खलीनतोरणादिषु दर्शनं याति। देशानां विनाशिनां गृहतरुपर्व्वतेषु च दृश्यते। तथा गृहिणामुपस्करेषु उपस्करभाण्डेषु दर्व्विशूर्पमार्ज्जन्यादिषु गृहतरुशैलेषु विनाशिनामेव दर्शनं याति।

तथा च पराशरः।

"अथानियतदिक्कालरूपवर्णप्रमाणसंस्थानो धूमकेतुः परा भविष्यतां देशानां राज्ञां जनपदानाञ्च गृहपुरपर्व्वतवेश्मध्वजपताकाशस्त्रवर्म्मायुधावरणरथनागोष्ट्रपुरुषशयनासनभाण्डेषु च दृश्यते। स एव दिवि स्निग्धो विमलः प्रदक्षिणशिखो गजनागवीथीनामुत्तरेण व्रजन् सुभिक्षक्षेमारोग्यं चावहति। दशैकविंशतिदिवसस्थिरस्तथा वा दर्शनमिच्छन्ति मुनयो धूमकेतोरस्य च प्रागुदयाग्निमित्तान्यर्व्वाचीनचलनमघैः मत्स्यप्रधूपनं दिशां शीतोष्णविपर्य्यय इति बाहुलभवञ्च"॥*॥

अथ कुमुदकेतोर्लक्षणमाह।

"कुमुद इति कुमुदकान्तिर्व्वारुण्यां प्राक् निशामेकाम्। दृष्टः सुभिक्षमतुलं दश वर्षाणि स करोति"॥ कुमुद इति श्वेतवर्णः पश्चिमायां प्राक्शिखः पूर्व्वाग्रो निश दृश्यते। किलैतागमस्तूयते। स च दृष्टो वर्षाण्यतुलमसमं सुभिक्षं करोति। तथा च शरः। "अथामृतजः कुमुदो मणिजश्चो भव आवर्त्तः सम्वर्त्तः शङ्खो हिमो रूक्षः कुचि विसर्पणः शीतश्चेति। तत्र कुमुदकेतुर्व्वत्सा चार्द्धसमाप्तो वारुण्यां दर्शनमुपैति। गो विमलस्निग्धप्रभां पूर्व्वेणाभिनतां शिखां रात्रिचरः स दृष्ट एव सुभिक्षमुत्पादयति वर्षाणि प्रजानामविरोधञ्च। प्रतीच्यानाञ्च रोगारोचकप्रतिश्यायपाण्डुरोगज्वरैः बाधत इति"॥*॥

अथ मणिकेतोर्लक्षणमाह।

"सकृदेकयामदृश्यो सुसूक्ष्मतारः परि मणिकेतुः। ऋज्वी शिखाऽस्य शुक्ला स्त क्षीरधारेव॥ उदयन्नेव सुभिक्षं चतुरो म करोत्यसौ सार्द्धान्। प्रादुर्भावं प्रायः कर क्षुद्रजन्तूनाम्"॥ सकृदिति। मणिकेतुः पश्चिमायां दिशि सूक्ष्मतारोऽल्पतारकः स वारमेकयामदृश्यः। यामशब्देन रात्रिचतु अस्य केतोर्ऋज्वी स्पष्टा शिखा चूडा श्वे दृश्यते। कीदृशी स्तनोत्था क्षीरधारेव निःसृता क्षीरधारा यथा दृश्यते तद्वत् उदयन्नेवेति। असौ केतुरुदयन्नेवोदितमा चतुरः सार्द्धानर्द्धेनपञ्चमासान् सुभिक्षं क्षे दयति। प्रायो बाहुल्येन क्षुद्रजन्तूनां मत्कुण प्रादुर्भावमुत्पत्तिं करोति।

तथा च पराशरः।

मणिकेतुरपि कपालकेतोरवसाने प्रतीच याति। स तु सूक्ष्मतारकः श्वेतवर्णया क्षी कया पूर्व्वाभिनतया शिखया प्रव्वर्ष्यामे दृश्यः। स उदयात् प्रभृति पञ्च मासा सुभिक्षमुत्पादयति॥ क्षुद्रजन्तूनां प्रादुर्भावं तत्तिमात्रकालवृत्तः"॥*॥

अथ जलकेतोर्लक्षणमाह।

"जलकेतुरपि च पश्चात् स्निग्धः शिखया चोन्नतया। नव मासान् सुभिक्षं करोति शान्तिञ्च लोकस्य"॥ पश्चात् पश्चिमायां दृश्यते अपरेण पश्चिमेन चोन्नतया उन्नतया युक्तः। स च दृष्टः नवमासपर्य्यन्तं सुभिक्षं लोकमङ्गलकरञ्च। तथा च पराशरः। जलकेतुः पैतामहः यस्य चलकेतोर्नवमास कर्म्मणि कृते प्रवर्त्तयति। पश्चिमेनोदितः सुजातोऽनुपश्चिमाभिनतः। स च शिखं मासान्तात् क्षेमसुभिक्षारोग्याणि प्रजाभ्यो

न्ययश्छन्नतानां चाशुभानां च घातायेति" ॥ * ॥

अथ भवकेतोर्लक्षणमाह ।

"भवकेतुरेकरात्रं दृश्यः प्राक् सूक्ष्मतारकः स्निग्धः । हरिलाङ्गूलोपमया प्रदक्षिणावर्त्तया शिखया ॥ यावदेव मुहूर्त्तान् दर्शनमायाति निर्द्दिष्टमासान् । तावदतुलं सुभिक्षं रूक्षे प्राणान्तिकान् रोगान्" ॥ भवकेतुः पूर्ब्बस्यां दिशि एकां निशां दृश्यः सूक्ष्मोऽल्पः तारको यस्य स्निग्धो निर्म्मलदेहः शिखयोपलक्षितः । कीदृशया हरिः सिंहस्तस्य लाङ्गूलं पुच्छं तदुपमया तदाकारया प्रदक्षिणेनावर्त्तो यस्याः तथाभूतया । च यावत्संख्यान् क्षणान् दृश्यते तावन्मासान् परं सुभिक्षं निर्द्दिशेत् यदि स्निग्धः । रूक्षे तु सतः प्राणान्तिकान् रोगान् वदेत् । तथा च पराशरः । "अथ जलकेतोः कर्म्मसमाप्ताः धूम्राद्यः शीतार्त्ता अष्टौ प्रादुर्भवन्ति । तत्र त्रयोदशचतुर्द्दशाष्टादशवर्षान्तात् दृश्यते । सुभिक्षा क्षेम्या विपर्य्यया विपरीताः क्षुद्रजन्तूनाञ्च वधाय तेषामष्टानां कर्म्मण्यतीते भवकेतुर्दृश्यते । पूर्व्वेणैकरात्रं यावत् कृत्तिकानामन्तरतो वा तत्प्रमाणया सिंहपाश्वाभया सिंहलाङ्गूलसंस्थानया प्रदक्षिणावर्त्तया शिखयोदितः । स यावन्मुहूर्त्तान् दृश्यते तावन्मासान् भवत्यतीव सुभिक्षाय ॥ रूक्षः प्राणहरायाञ्च रोगाणां प्रादुर्भावायेति" ॥ * ॥

अथ पद्मकेतोर्लक्षणमाह ।

"अपरेण पद्मकेतुर्मृणालगौरो भवेन्निशामेकाम् ।
सप्त करोति सुभिक्षं वर्षाण्यतिहर्षयुक्तानि" ॥

पद्मकेतुः पश्चिमायां दिशि रात्रिमेकां दृश्यते कीदृशः मृणालवत् गौरः श्वेत इत्यर्थः । दृष्टः सप्तवर्षाणि अतिहर्षयुक्तानि सुभिक्षं करोति । तथा च पराशरः ।
सप्तवर्षाण्युत्कृष्टं हर्षमावहति जगतः" ॥ * ॥

अथावर्त्तकेतोर्लक्षणमाह ।

आवर्त्त इति निशार्द्धेऽसव्यशिखोऽरुणनिभोऽपरे स्निग्धः । यावत्क्षणान् स दृश्यस्तावन्मासान् सुभिक्षकरः" । निशार्द्धे पश्चिमायां दिशि दक्षिणाश्रितशिखः स्निग्धो निर्म्मलमूर्त्तिर्दृश्यते स यावत्संख्यान् मुहूर्त्तान् दृश्यते तावदेव मासान् सुभिक्षं करोति ।

तथा च पराशरः ।

"अथावर्त्तकेतुः श्वेतकेतोः कर्म्मण्यतीतेऽपरेऽर्द्धरात्रेऽसव्योदितारुणाभया प्रदक्षिणेन ताम्रया शिखयोदितः । स यावन्मुहूर्त्तान् दृश्यते तावन्मासान् अतीव सुभिक्षं नित्ययज्ञोत्सवं जगत्" ॥ * ॥

अथ सम्बर्त्तकेतोर्लक्षणमाह ।

पश्चात् सन्ध्याकाले सम्वर्त्तो नाम धूम्रताम्रशिखः ।
आक्रम्य वियत्त्र्यंशं शूलाग्रावस्थितो रौद्रः" ॥

यावत एव मुहूर्त्तान् दृश्यो वर्षाणि हन्ति तावन्ति । भूपांश्च शस्त्रनिपातैरुदयर्क्षं चापि पीडयति" ॥ पश्चादिति । पश्चिमायां दिशि यावतो मुहूर्त्तान् दृश्यस्तावन्ति तत्संख्यानि वर्षाणि नाशयति तथा नृपान् संग्रामैर्घ्नन्ति । तथोदयर्क्षं

यस्मिन्नक्षत्रे उदितो दृश्यते तच्च पीडयति । तथा च पराशरः । अथ सम्बर्त्तको वर्षसहस्रमष्टोत्तरं प्रोष्य पश्चिमेनास्तं गते सवितरि सन्ध्यायां दृश्यते तन्वीं ताम्ररूपां शूलाभां धूमं विमुञ्चन्तीं दारुणां शिखां कृत्वा नभस्त्रिभागमाक्रम्य यावन्मुहूर्त्तान् निशि तिष्ठति तावद्वर्षाणि हन्ति परस्परं शस्त्रौघमपि पार्थिवाः । यानि नक्षत्राणि समाश्रयति यत्र वोदेति तानि दारुणतरं पीडयति तदाश्रितांश्च देशानिति" ।

तथा च गर्गः ।

"येषां नक्षत्रविषये रूक्षः स ज्वाललोहितः ।
दृश्यते वक्रमूर्त्तिश्च तेषां विद्यात् महाभयम् ॥
अवर्षं शस्त्रपातञ्चकोपं दुर्भिक्षमेव च ।
कुर्य्यान्नृपतिपीडाञ्च स्वचक्रपरचक्रतः ॥
यत्र तिष्ठति नक्षत्रे प्रवासं यत्र गच्छति ।
धूपयेद्वा स्पृशेद्वापि हन्याद्देशांस्तथाश्रयान् ॥
यस्याभिषेकनक्षत्रं जन्मभं कर्म्मभं तथा ।
देशर्क्षं पीडयेद्वापि स शान्तिपरमो भवेत् ॥
स्निग्धः प्रसन्नो विमलः प्रदक्षिणशिखस्तथा ।
दृश्यते येषु देशेषु शिवं तेषु विनिर्द्दिशेत्" ॥

अथ शुभान् केतून् वर्ज्जयित्वाशुभानां नक्षत्रस्पर्शनाधूपनादुक्तफलं वक्ष्यामीत्याह ।

"ये शस्तास्तान् हित्वा केतुभिराधूपितेऽथवा स्पृष्टे ।
नक्षत्रे भवति वधो येषां राज्ञां प्रवक्ष्ये तान्" ॥

ये केतवः शस्ताः प्रशस्तफलास्तान् त्यक्त्वान्यैः केतुभिः नक्षत्रे धूपिते अथवा स्पृष्टे येषां नृपाणां वधो मरणं भवति तान् नृपान् कथयिष्ये तांश्चाधुनाह । "अश्विन्यामश्मकपं भरणीषु किरातपार्थिवं हन्यात् । बहुलासु कलिङ्गेशं रोहिण्यां शूरसेनपतिम्" ॥ अश्विन्यामभिधूपितायां स्पृष्टायां वा केतुना अश्मकानां जनानामधिपतिं नाशयेत् एवं सर्व्वत्र । अन्येष्वाह । "उशीनरमपि भाग्ये उज्जयनीपमार्य्यम्णे । सावित्रे दण्डकाधिपतिं मैत्रे ... भौजङ्गे असिकेशम् । मघायां अङ्गाधिपं पूर्व्वफल्गुन्यां पाण्ड्यनाथम्" ॥ भाग्ये पूर्व्वफल्गुन्यां उशीनरम् । आर्य्यम्णे उत्तरफल्गुन्यां उज्जयनीपतिम् । सावित्रे हस्तायां दण्डकारण्यनाथम् । भौजङ्गे अश्लेषायां असिका जनास्तेषामीशम् ।

अन्येष्वाह ।

"चित्रासु कुरुक्षेत्राधिपस्य मरणं समादिशेत् ।
वाचा काश्मीरकाम्बोजौ नृपती प्राभञ्जने न स्तः" ॥

चित्रासु केतुनाभिधूपितासु स्पृष्टासु च कुरुक्षेत्राधिपस्य मरणं वधं केतूपघातज्ञः समादिशेत् । प्राभञ्जने स्वात्यां काश्मीरकाम्बोजाधिपौ न स्तः न भवतः । अन्येष्वाह । "इक्ष्वाकुरलकनाथश्च हन्यते यदि भवेद्विशाखासु । मैत्रे पुण्ड्राधिपतिं ज्येष्ठासु च सार्व्वभौमकान्यकुब्जाधिपवधः" ॥ विशाखासु यदि केतूपघातो भवेत् तदा इक्ष्वाकुनाथोऽलकनाथश्च हन्यते । इक्ष्वाकवो जनाः । अलका नगरी । अनुराधायां पुण्ड्राधिपतिं हन्यात् । ज्येष्ठासु च सार्व्वभौमस्य राज्ञो वधः कान्यकुब्जाधिपस्य च वधः । अन्येष्वाह । "मूले

केतुः

नृमद्रकपती जलदेवे काशिपो मरणमेति ।
यौधेयकार्ज्जुनायनशिविचैद्यान् वैश्वदेवे च" ॥

मूले केतुनाभिधूपिते स्पृष्टे वा नृपतिं मद्रकपतिं च हन्ति । जलदेवे पूर्व्वाषाढ़ायां काशिपतिर्म्मरणमेति । वैश्वदेवे उत्तराषाढ़ायां यौधेयकः आर्ज्जुनायनः शिविः चैद्यः एतान्नृपतीन् हन्ति । अथान्येष्वप्याह । "हन्यात् कैकयनाथं पाञ्चनदं सिंहलाधिपं वङ्गपम् । नैमिषनृपं किरातपं श्रवणादिषु षट्सु षड़िमान् क्रमशः" ॥ षट्सु श्रवणादिषु हतेषु षड़िमान्नृपान् क्रमशः क्रमेण हन्यात् । तद्यथा ।

श्रवणे हते कैकयनाथम् । धनिष्ठायां पञ्चनदाधिपतिम् । शतभिषायां सिंहलाधिपतिम् । प्राग्भाद्रपदायां वङ्गाधिपतिम् । उत्तरासु नैमिषनृपम् । रेवत्यां किराताधिपं हन्यात् ॥ * ॥

अथ केतोर्व्विशेषमाह ।

"उल्काभिताड़ितशिखः शिखी शिवः शिवतरोऽभिदृष्टः । अशुभः स एव चोलवङ्गसितहूणचीनानाम्" ॥ यः शिखी केतुः उल्कयाभिमुख्येन ताड़िता हता शिखा चूड़ा यस्य स शिवः श्रेयस्करः योऽभिवृष्ट उदितमात्र एव दृष्टः स शिवतरः अतिशयेन शुभप्रदः केतुरेवं विधश्चोलानां वङ्गानां सितानां हूणानां चाशुभः । चोलाद्याः सर्व्व एव जनाः ॥ * ॥

अन्यद्विशेषमाह ।

"नम्रा यतः शिखिशिखाभिवृत्ता यतो वा-
थर्क्षं च संस्पृशति तत्कथितांश्च देशान् ।
दिव्यप्रभावनिहतान् स यथा गरुत्मान्
भुङ्क्ते गतो नरपतिः परभोगिभोगान्" ॥

यतो यस्यां दिशि शिखिनः शिखा केतुशिखा नम्रा वक्रा तत्र ये देशा यस्यां वा गन्तुं प्रवृत्ता अथ यदि ऋक्षं नक्षत्रं संस्पृशति तत्कथितांश्च देशान् यस्यां दिशि शिखा नम्रा तत्र च ये देशा वक्ष्यमाणास्तांस्तत्कथितान् नरपती राजा गतो भुङ्क्ते स्वीकरोति । कीदृशान् दिव्येनाप्रतिहतेन प्रभावेण पराक्रमेण निहतान् निर्ज्जितान् कीदृशान् परैरन्यैर्भोगिभिर्भुज्यन्ते भोगा ग्रामास्तान् कथं स राजा भुङ्क्ते यथा गरुत्मान् गरुड़ः दिव्यप्रभावनिहतान् परभोगिभोगान् भुङ्क्ते परा उत्कृष्टा ये भोगिनः सर्पास्तेषां भोगाः शरीराण्यङ्गानि च तान् यथा येन प्रकारेण तथा ।

तथा च पराशरः ।

"यस्यां दिशि समुत्तिष्ठेत् तां दिशं नाभियोजयेत् ।
यतः शिखा यतो धूमस्ततो यायान्नराधिपः ॥
प्रतिलोमो यतः केतुर्यया ध्यायति पार्थिवः ।
सामान्यवाहनबलस्तन्नाशमधिगच्छति" ॥

इति भट्टोत्पलविरचितायां संहितावृत्तौ केतुचाराध्यायः ॥ * ॥

अन्यच्च ।

"अनभावभिरूपं वा ध्वजशस्त्रगृहोपमम् ।
तुरङ्गगजवक्त्रादिनानारूपाणि केतवः ॥
शतमेकोत्तरं श्रोणि सहस्रमपरे विदुः ।

नानारूपमनेकञ्चाप्येकमेवाह नारदः ॥
दिव्या नक्षत्रगा भौमाः केतवस्त्रिविधा मताः ।
शुक्लो ह्रस्वतनुः स्निग्ध ऋजुश्चाचिरसंस्थितः ॥
उदितोऽप्यतिवृष्टिः स्यात् सुभिक्षसुखकृच्छिखी ।
विपरीतस्वरूपस्तु धूमकेतुर्न शोभनः ॥
इन्द्रायुधानुकारी च द्विचूडो वा त्रिचूडकः ।
श्वेतः शस्त्राकुलं कुर्य्याल्लोहितस्त्वग्निजं भयम् ॥
क्षुद्भयं पीतकः कुर्य्यात् कृष्णो रोगमघोल्बणम् ।
शक्त्याकारो विनाशाय सुखाय मुषलाकृतिः ॥
दीर्घः सूक्ष्मः सुखायैव ह्रस्वः स्थूलो विनाशकृत् ।
मणिवर्णसुवर्णाभ्यां किरणाभ्यां शिखान्विताः ॥
प्राक् पश्चिमदिशोर्दृश्या नृपयुद्धाय तेऽर्कजाः ।
वह्निजाः शुक्लवर्णाश्च शाक्षाबन्धूकसन्निभाः ॥
आग्नेय्यां दिशि दृश्यन्ते ते च वह्निभयप्रदाः ।
कृष्णा वक्रशिखा रूक्षा मृत्युजाः पञ्चविंशतिः ॥
याम्यायां ते च दृश्यन्ते नृणां मरकसूचकाः ।
आदर्शवृत्ताकृतयो विशिखाः क्षितिसम्भवाः ॥
सांशवत्तैलतोयाभा ऐशान्यां क्षुद्भयप्रदाः ।
चन्द्रजा हिमकुन्देन्दुकुमुदाभाश्च तैलवत् ॥
जलाभाश्चोत्तरे दृश्याः केतवस्ते सुभिक्षदाः ।
त्रिवर्णस्त्रिशिखस्त्वेको ब्रह्मजोऽसौ युगान्तकृत् ॥
स चानियतदिक्संस्थो ब्रह्मदण्डः स उच्यते ।
अर्कजा वह्निजा याम्यास्त्रयस्ते तत्त्वसङ्ख्यया (२५) ॥
क्षितिजा जातिसङ्ख्याश्च(२२) त्रयोऽन्ये ब्रह्मजोऽप्ययं ।
एकोत्तरशतं ह्येते सहस्रन्त्वथ लक्षणैः ॥
शुक्राश्चतुरशीत्याख्या विपुलाः सिततारकाः ।
स्निग्धास्तीव्रफला ज्ञेयाः सप्रभा द्विशिखाः परे ॥
षष्टिः शनितनूद्भूतास्तेऽतिनष्टफलप्रदाः ।
सर्व्वत्र कनकोद्दीप्ता विकचा नाम जीवजाः ॥
शितैकतारा विशिखाः पापा याम्याश्रितास्तु ते ।
नातिव्यक्ताः सूक्ष्मदीर्घाः शुक्ला बुधसमुद्भवाः ॥
पापदास्तस्कराख्यास्ते यथेष्टदिक्प्रभान्विताः ।
त्रिचूड़ताराः क्षतजा नानारूपाः कुजात्मजाः ॥
कौङ्कुमाख्या हि ते सौम्य दिक्स्थाः पापफलप्रदाः ।
त्रिशिखाश्च त्रितारा रक्तलोहितरश्मयः ॥
लोहिताङ्गात्मजाः षष्टिः संग्रामभयकारकाः ।
तामसाः कीलकाख्याश्च राहुजाः सूर्य्यविम्बगाः ॥
दृष्टाः शुभफलास्ते च चन्द्रस्थाः पापदायिनः ।
कबन्धश्चान्द्रशस्त्राभाश्चन्द्रेऽर्केऽप्यशुभप्रदाः ॥
कृष्णाभाः कृष्णपर्य्यन्ताः संकुलाः कृष्णरश्मयः ।
राहुपुत्त्रास्त्रयस्त्रिंशत् केतवश्चातिदारुणाः ॥
यत्रार्कविम्बे दृश्यन्ते व्यसनन्तन्महीपतेः ।
स्वचक्रं परचक्रेण पीड्यते क्षुद्भयान्वितम् ॥
धनोधनुःक्षेत्ररूपा नृपवित्तक्षयावहाः ।
ध्वाङ्क्षो वा कृष्णशङ्कुर्व्वा कबन्धो वार्कमण्डले ॥
दृश्यते यत्र तत्रास्तु भूमिपालो विनश्यति ।
दण्डकीलकपीठाख्यं दृश्यते सूर्य्यमण्डले ॥
दुर्भिक्षेतिभयव्याधिवह्निचौरादिपीड़नम् ।
शृगालान् गर्दभानश्वान् यांश्चान्यान् मृगपक्षिणः ॥
आदित्यमण्डले दृष्ट्वा देशभङ्गं विनिर्दिशेत् ।
मण्डलाभ्यन्तरस्थैश्च क्रव्यादैर्मृगपक्षिभिः ॥
परचक्रागमो वाच्यः प्रजानाशस्तथैव च ।
यत्रार्कविम्बतश्च स्यान्नाशाऽन्यत्र प्रजाक्षयः ॥
एको दुर्भिक्षकृद्धात्यान्नृपनाशभयप्रदः ॥
सितरक्तहरित्कृष्णैर्व्विद्धो द्विजनृपादिहा ।
वह्निजा विश्वरूपाख्या ज्वालामालाकुलाः शतम् ॥
श्यामारुणा विताराश्च विकीर्णामरसन्निभाः ।
तारापुञ्जनिभा रूक्षा वायुजाः सप्तसप्ततिः ॥
ब्रह्मजाश्चतुरश्चास्ते वेदाधिकशतद्वयम् ।
द्वात्रिंशद्दंशगुल्माभाः कङ्काख्या वरुणोद्भवाः ॥
प्रभाढ्याः शशिवत्ते च ज्ञेयास्तीव्रफलप्रदाः ।
विरूपतारास्त्रिचा वा शिखिनस्तेऽशुभप्रदाः ॥
सर्व्वदिक्प्रभवाः शुक्लाः केतवो भयदायिनः ।
एवं केतुसहस्रञ्च तद्विशेषश्च वक्ष्यते" ॥ * ॥
"उत्तरायतसुस्निग्धो महान् यश्चापरोदयी ।
करोति मरकं सद्यः सुभिक्षञ्च तथोत्तमम् ॥
रूक्षोऽस्थिकेतुः क्षुद्भीत्यै प्राच्यां स्निग्धोऽप्युपप्लवः ।
कपालकेतुर्य्यो दर्शे सधूम्रांशुशिखो भवेत् ॥
प्रागर्द्धचारी नभसः क्षुन्मारावृष्टिकारकः ।
प्रागग्निमार्गाच्छूलाग्रो रूक्षः श्यामलताम्रवक् ॥
त्रिभागचारी नभसो रौद्राख्यः पूर्व्ववत् फलम् ।
अपरस्यां चलकेतुः शिखया दक्षिणाग्रया ॥
अङ्गुलोच्छ्रायया गच्छेदुत्तराशां यथा यथा ।
तथा दैर्घ्यं समायाति मुनीन् संस्पृश्य सप्त च ॥
ध्रुवं प्रतिनिवृत्तोऽभिजितञ्च नभसोऽर्द्धकम् ।
गत्वाऽस्तं याति याम्येन स प्रयागकुलावधि ॥
अवन्तीं पुष्करारण्यं यावद्धन्यात्तथापरान् ।
देशान् क्वचित् क्वचिद्रोगदुर्भिक्षैः परिपीड़ितान् ॥
श्वेताख्यस्तु जटाकारो श्यामो व्योमत्रिभागगः ।
निवर्त्ततेऽपसव्येन त्रिभागी कुरुते प्रजाः ॥
आधूम्रशिखया दृश्यः कृत्तिकासंस्थितोऽपरः ।
रश्मिकेतुरिति ख्यातस्त्रिभागी कुरुते प्रजाः ॥
पश्चात् सन्ध्यासु सम्वर्त्तो धूमताम्रशिखो वियत् ।
त्र्यंशमाक्रम्य शूलाग्रावस्थितो रौद्रदर्शनः ॥
मुहूर्त्तान् यावतो दृश्यस्तावद्वर्षाणि हन्ति सः ।
भूपशस्त्रनिपाताद्यैरुदयर्क्षं निपीड़येत्" ॥ * ॥
"चैत्रवैशाखयोर्म्मध्ये कौवेरांस्तु विनिर्द्दिशेत् ।
उच्छ्रितैर्यूपवेदीभिरुच्छ्रितैर्ध्वजतोरणैः ॥
हविर्धूमाकुला तत्र दृश्यते च वसुन्धरा ।
ज्येष्ठे चैव तथाषाढ़े वायुपुत्त्रांश्च निर्द्दिशेत् ॥
वान्ति चैव तथा वाता महायुद्धं महाभयम् ।
श्रावणप्रौष्ठपदयोर्व्वारुणांस्तु विनिर्द्दिशेत् ॥
आरोहयन्ति ते मेघान् पूर्णां कुर्य्युर्व्वसुन्धराम् ।
धान्यं समार्घतां याति ईतयो न भवन्ति च ॥
आश्विने कार्त्तिके चैव सूर्य्यपुत्त्रान् विनिर्द्दिशेत् ।
ततो दहति तीव्रांशुः सर्व्वाशानि दिवाकरः ॥
म्रियन्ते च तदा गावः श्वापदाश्च विशेषतः ।
मार्गशीर्षे च पौषे च वह्निपुत्त्रान् विनिर्द्दिशेत् ॥
शीघ्रं भवति दुर्भिक्षं हाहाभूतमचेतनम् ।
माघे च फाल्गुने चैव यमपुत्त्रान् विनिर्द्दिशेत् ॥
छर्द्दिर्ज्वरातिसारश्च ग्लानिश्चैवाक्षिवेदना ॥ * ॥
कृत्तिका रोहिणी सौम्यं पृथिव्या मध्यमुच्यते ॥
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते आग्नेया दश पञ्च च ।
आग्नेयेषु च दृष्टेषु लोकानां संक्षयो भवेत् ॥
निर्मोहिताः प्रजाः सर्व्वा भवन्ति हि न सं
पुनर्व्वसुस्तथा पुष्यः पृथिव्याः पूर्व्वमुच्यते ।
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते रौद्रास्तेऽप्येकविंशतिः ।
यदा रौद्राः प्रदृश्यन्ते दुर्भिक्षं निर्द्दिशेत्तदा ।
घूर्णन्ते च प्रजाः सर्व्वा मृत्युक्षुद्रोगपीड़िताः
अश्लेषापित्र्यभाग्यानि विद्याद्दक्षिणपूर्व्वतः ।
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते चौद्दालकिसुता दश ।
सुभिक्षं क्षेममारोग्यं सुवृष्टिः शस्यसम्पदः ।
आर्य्यमादीनि च त्रीणि विद्याद्दक्षिणभागतः
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते काश्यपेयाश्चतुर्द्दश ।
अनावृष्टिभयं घोरं प्रजानामतिदारुणम् ।
स्वाती विशाखा मित्रञ्च भागो दक्षिणपश्चिम
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते चत्वारो मृत्युसम्भवाः ।
दुर्भिक्षं मरकं घोरमनावृष्टिस्तथैव च ।
उपद्रवश्च भूतानां तदा भवति दारुणः ।
ज्येष्ठा मूलमथाषाढ़ा भाग उत्तरपश्चिमः ।
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते त्रयस्ते सोमसम्भवाः ।
सुभिक्षञ्च सुवृष्टिश्च मही यज्ञोत्सवाकुला ।
उत्तरा श्रवणा चैव नक्षत्रं वसुदैवतम् ।
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते माहेयाः पञ्चविंशतिः ।
माहेयेषु च दृष्टेषु लोकानां संक्षयो ध्रुवम् ।
तदा राजसहस्राणां मही पिबति शोणितम् ।
वारुणञ्चैव नक्षत्रं तथा भाद्रपदद्वयम् ।
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते वारुणास्त्रय एव ते" ॥
"ऊर्म्मिकेतुः श्वेतकेतुर्धूमकेतुस्तृतीयकः ।
ऊर्म्मिकेतुर्यदा दृश्येत्तदाप्युदकजं भयम् ॥
श्वेतकेतुर्यदा दृश्येत् श्वेतास्थि कुरुते महीम् ।
तदा मानुषमांसानि भक्षयन्तीह मानुषाः ।
क्षुद्भयार्त्तं जगत् कृत्स्नं चक्रवद्भ्रमते तदा ।
धूमकेतुर्यदा दृश्येत्तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ।
स हन्ति शिखया योधान् राजानं मन्त्रिणं जना
देवत्याश्वयुजश्चैव नक्षत्रं यमदैवतम् ।
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते यमपुत्त्रास्त्रयोदश ।
यमपुत्त्रेषु दृष्टेषु लोकानां संक्षयो ध्रुवम् ।
चतुर्व्विधानां भूतानां संशयो जायते महान्" ।
"अपरे विविधाः सन्ति बृहस्पत्यादिकेतवः ।
नृपदेशविनाशाय दुर्भिक्षभयदायकाः ।
कुमुदाभस्तु कुमुदो वारुण्यां प्राक्शिखो निशा
एकां दृष्टः सुभिक्षाय दशवर्षाणि सौख्यदः ।
पश्चिमाभ्युदितास्त्वन्ये कुर्व्वन्ति प्रबलान् ज्वरान्
पाण्डुरोगं प्रतिश्यायं मुखरोगमरोचकम् ।
क्षीरधारेव शुक्लाभा [illegible] सूक्ष्मतरा शिखा ।
सकृद्यामिकदृश्यास्ते चतुर्म्मासं सुभिक्षदाः ।
जलकेतुस्तु यः पश्चात् शिखया नतया परे ।
सुभिक्षं कुरुते शान्तिं प्रजानां नवमासतः ।
भवकेतुस्त्वेकरात्रं दृश्यः प्राक् सूक्ष्मतारकः ।
दक्षिणावर्त्तशिखया हरिलाङ्गूलतुल्यया ।
मुहूर्त्तान् यावतो दृश्यस्तावन्मासान् सुभिक्षदः ।
स एव रूक्षो दृश्यश्चेद्रोगप्राणान्तकारणम् ।
पद्मकेतुर्म्मृणालाभो निशामेकां प्रदृश्यते ।
सप्त मासान् सुभिक्षं स हर्षवर्षप्रदायकः ।
आवर्त्तः सव्यशिखयारुणाभश्च निशार्द्धगः ।

स्निग्धो यावत् क्षणान् दृश्यस्तावन्मासान् सुभिक्षदः।
ध्रुवकेतुस्त्वनियतगतिवर्णाकृतिर्भवेत् ॥
दिव्यान्तरीक्षभौमोऽयं स्निग्ध इष्टः स नान्यथा।
सेनाङ्गेषु महीन्द्राणां देशस्य गिरिशाखिषु ॥
उपस्करेषु गृहिणां दृश्यते च विनाशकृत्।
हन्यादुल्का यदागस्त्यं केतुर्व्वाप्युपधूपयेत् ॥
दुर्भिक्षं मरकश्चैव तदा जगति जायते।
यदा तु भार्गवं प्राप्य धूमकेतुः प्रधूपयेत् ॥
तदा सैन्यानि वध्यन्ते यत्नोद्युक्ता नराधिपाः।
यात्रागतास्त ये सार्था असमन्तास्त ये जनाः ॥
तथा चारगणाः सर्व्वे भयमृच्छन्ति दारुणम्।
यदा प्रधूपयेत् केतुः सप्तर्षीन् ध्रुवमेव च ॥
तदा लोकाः क्षयं यान्ति सलिलञ्चापि शुष्यति।
धूमकेतुर्यदा राज्ञो दृश्यते विषये क्वचित् ॥
सराष्ट्रः सपुरो राजा क्षिप्रमेव प्रणश्यति।
यावन्त्यहानि दृश्यन्ते तावन्मासान् फलप्रदाः ॥
मासैरब्दान् विजानीयात् प्रथमे तु त्रिपक्षतः"॥*॥
"केतूत्पाते तु सर्व्वस्मिन् सभये समुपस्थिते ॥
महाशान्तिं प्रकुर्व्वीत विविधां भूरिदक्षिणाम्।
धनं वा सर्व्वमुत्सृज्य मृत्योर्मुच्येत बन्धनात् ॥
दद्याद्वा पृथिवीं सर्व्वां राजा शान्तिं नियच्छति।
अकस्माद्दृश्यते केतुरुदयेऽस्तमयेऽपि वा ॥
निहन्त्यन्तःपुरे राज्ञो ज्वरः पित्तोद्भवो भवेत्।
दधिमधुघृताक्तानां पुष्पाणामयुतं ततः ॥
जुहुयादिन्द्रशीलस्य केतुं दद्याद्द्विजातये।
भूषितं हेमरत्नाद्यैस्ततः सम्पद्यते शुभम्" ॥
इति मथुरानाथविद्यालङ्कारकृतसमयामृते केतूत्पाताः समाप्ताः॥ केतुगणः कुशद्वीपजातः जैमिनिमुनेः सन्तानः षडङ्गुलः धूम्रवर्णः गृध्रवाहनः शूद्रवर्णः विकृताननः सूर्य्याभिमुखः वृद्धः धूम्रवसनः वरदः गदाधरश्च। तस्याधिदेवता चित्रगुप्तः प्रत्यधिदेवता ब्रह्मा। इति ग्रहयागतत्त्वम् ॥ अस्य स्वरूपं शनिराहुवत्। स च शिखावान् अनेकरूपः। इति जातकम् ॥ * ॥
[चि]ह्नः। पताका। (यथा, रघौ ७। ६५।
"सद्योऽषितैस्तेन शिलीमुखाग्रै-
र्निक्षेपिताः केतुषु पार्थिवानाम्" ॥)
उत्पातः। (यथा, मनुः १। ३८।
"उल्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च" ॥)
[चि]ह्नम्। इति मेदिनी। (यथा, रघुः २। ३३।
"तमार्य्यगृह्यं निगृहीतधेनु-
र्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम्।
विस्माययन् विस्मितमात्मवृत्तौ
सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिंहः" ॥)
[दी]प्तिः। इति हेमचन्द्रः॥ (सूर्य्यः। यथा, ऋग्वेदे १०। ८। १। "प्रकेतुना बृहता यात्यग्निः"। [त]त्रैव। ३। ३४। ४ "प्रारोचयन् मनवे केतु[म]ह्नाम्"। रश्मिः। यथा, ॐ उदुत्यं जातवेदसं [दे]वं वहन्ति केतवः दृशे विश्वाय सूर्य्यम्" ॥)
[केतुभ]ः, पुं, (केतुरिव भातीति। भा + कः।) मेघः। [इ]ति शब्दमाला ॥
[केतु]मालं, क्ली, जम्बुद्वीपस्य नवखण्डान्तर्गतखण्ड-विशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (क्वचित् पुंलिङ्गोऽपि दृश्यते। यथा, महाभारते ६। ६। ३२।
"मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महीपते !।
जम्बुखण्डे च तत्रैव महाजनपदो नृप" ॥
आग्नीध्रराजपुत्त्रः स्वायम्भुवमनोः प्रपौत्त्रश्च। यथा, भागवते ५। २। २०।
"तस्यामु ह वा आत्मजान् स राजवर आग्नीध्रो नाभिकिम्पुरुषहरिवर्षेलावृतरम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान् नवपुत्त्रानजनयत्" ॥
स्त्री, नदी। यथा, महाभारते। ३। ८६। १४।
"ततः पुण्यतमा राजन्! सततं तापसैर्युता।
केतुमाला च मेध्या च गङ्गाद्वारञ्च भूमिप!" ॥)
केतुरत्नं, क्ली, (केतोः रत्नं केतुभिः रश्मिभिः युक्तं वा रत्नम्।) वैदूर्य्यमणिः। इति राजनिर्घण्टः ॥
केदरः, पुं, (के मस्तके दृणाति। दॄ + अच्। केन दीर्य्यते वा। दॄ + अप् कर्म्मणि।) वृक्षविशेषः। इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः। टेरके त्रि। इति शब्दरत्नावली ॥
केदारः, पुं, (के जले दार आदरो यस्य। यद्वा केन जलेन द्रियते आद्रियते इति। निपातनात् एत्वम्।) क्षेत्रम्। क्षेत् इति भाषा। इत्यमरः। २। ९। ११ ॥ (यथा, मनौ ९। ३८।
"भूमावप्येककेदारे कालोप्तानि कृषीवलैः।
नानारूपाणि जायन्ते वीजानीह स्वभावतः" ॥
क्षेत्रस्थक्षुद्रजलाधारविशेषः। यथा, रामायणे ३। २२। १८।
"वृषः पिबति केदारे निश्वासाकुलितं पयः" ॥)
केदारजलगुणाः। मधुरत्वम्। विपाके गुरुत्वम्। दोषलत्वम्। "तदेव बद्धमुक्तन्तु विशेषाद्दोषदं भवेत्"। इति राजनिर्घण्टः॥ (के मस्तके शिखरदेशे दारः प्रस्रवणादिकारणस्वरूपविदीर्णस्थानं अस्य।) पर्व्वतविशेषः। (के मस्तके शिरःस्थितजटाभ्यन्तरे गङ्गारूपिणी दाराः पत्नी यस्य सर्व्वत्र निपातनात् एत्वम्।) शिवः। भूमिभेदः। आलवालम्। इति मेदिनी॥ (भ्रूमध्यस्थानविशेषः। यथा, हठयोगदीपिकायाम्। ३। २४।
"कालपाशमहाबन्धविमोचनविचक्षणः।
त्रिवेणीसङ्गमं धत्ते केदारं प्रापयेन्मनः" ॥
"केदारभ्रुवोर्मध्ये शिवस्थानं केदारशब्दवाच्यं तं मनः स्वान्तं प्रापयेत्"। इति तट्टीका॥ तीर्थविशेषः। यथा, महाभारते। ३। ८३। ६६।
"केदारे चैव राजेन्द्र! कपिलस्य महात्मनः।
स्नात्वाभ्यर्च्य च शुचिः प्रयतमानसः।
सर्व्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते" ॥*॥
केदारपर्व्वतस्थलिङ्गभेदः। स तु लिङ्गमूर्त्या काश्यामाविर्भवीत् तन्नाम्ना एवाख्यातः तद्विवरणं यथा, काशीखण्डे। ७७ अध्याये।
श्रीपार्व्वत्युवाच।
"नमस्ते देवदेवेश! प्रणमत्करुणानिधे!।
वद केदारमाहात्म्यं भक्तानामनुकम्पया ॥
तस्मिन् लिङ्गे सदा प्रीतिस्तव काश्यामनुत्तमा।
तद्भक्ताश्च जना नित्यं देवदेव! महाधियः॥
श्रीदेवदेव उवाच।
शृणुष्वपर्णेऽभिधास्यामि केदारेश्वरसंकथाम्।
समाकर्ण्यापि यां पापोऽप्यपापो जायते क्षणात् ॥
केदारं यातुकामस्य पुंसो निश्चितचेतसः।
आजन्मसञ्चितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
गृहाद्विनिर्गते पुंसि केदारगतिनिश्चिते।
जन्मद्वयार्ज्जितं पापं शरीरादपि निर्व्रजेत्॥
मध्येमार्गं प्रपन्नस्य त्रिजन्मजनितं त्वघम्।
देहगेहाद्विनिःसृत्य निराशं याति निश्वसत् ॥
सायं केदार केदार केदारेति त्रिरुच्चरन्।
गेहेऽपि निवसन्नूनं यात्राफलमवाप्नुयात् ॥
दृष्ट्वा केदारशिखरं पीत्वा तत्रत्यमम्बु च।
जन्मजन्मकृतात्पापात् मुच्यते नात्र संशयः ॥
हरपापह्रदे स्नात्वा केदारेशं प्रपूज्य च।
कोटिजन्मार्ज्जितैनोभिर्मुच्यते नात्र संशयः ॥
सकृत्प्रणम्य केदारं हरपापकृतोदकः।
स्थाप्य लिङ्गं हृदम्भोजे प्रान्ते मोक्षं गमिष्यति ॥
हरपापह्रदे श्राद्धं श्रद्धया यः करिष्यति।
उद्धृत्य सप्त पुरुषान् स मे लोकं गमिष्यति ॥
पुरा रथन्तरे कल्पे यदभूदत्र तत् शृणु।
अपर्णे दत्तकर्णा त्वं वर्णयामि तवाग्रतः ॥
एको ब्राह्मणदायाद उज्जयिन्या इहागतः।
कृतोपनयनः पित्रा ब्रह्मचर्य्यव्रते स्थितः ॥
स्वर्णीं पाशुपतीं काशीं स विलोक्य समन्ततः।
द्विजैः पाशुपतैः कीर्णां जटामुकुटमण्डितैः ॥
कृतलिङ्गसमर्च्चैश्च भूतिभूषितवर्ष्मभिः।
भिक्षाहृतान्नसन्तुष्टैः पुष्टैर्गङ्गोदकामृतैः ॥
बभूवानन्दितमना व्रतं जग्राह चोत्तमम्।
हिरण्यगर्भादाचार्य्यान्महत्पाशुपताभिधम् ॥
स च शिष्यो वशिष्ठोऽभूत् सर्व्वपाशुपतोत्तमः
स्नात्वा ह्रदे हरपापे नित्यं प्रातः समुत्थितः॥
विभूत्याहरहः स्नाति त्रिकालं लिङ्गमर्च्चयन्।
नान्तरं स विजानाति शिवलिङ्गे गुरौ तथा॥
स द्वादशाब्ददेशीयो वशिष्ठो गणणा सह।
ययौ केदारयात्रार्थं गिरिं गौरीगुरोर्गुरुम् ॥
यत्र गत्वा न शोचन्ति किञ्चित् संसारिणः क्वचित्।
प्राश्योदकं लिङ्गरूपं लिङ्गरूपत्वमागताः।
असिधारं गिरिं प्राप्य वशिष्ठस्य तपस्विनः ॥
गुरुर्हिरण्यगर्भाख्यः पञ्चत्वमगमत् तदा ;
पश्यतां तापसानाञ्च विमाने सार्व्वकामिके ॥
आरोप्य तं पारिषदाः कैलासमनयन् मुदा।
यस्तु केदारमुद्दिश्य गेहादर्द्धपथेऽप्यहो ॥
अकातरस्त्यजेत् प्राणान् कैलासे स चिरं वसेत्।
तदाश्चर्य्यं समालोक्य स वशिष्ठस्तपोधनः ॥
केदारमेव लिङ्गेषु बहुमंस्त सुनिश्चितम्।
अथ कृत्वा स केदारीं यात्रां वाराणसीमगात् ॥
अग्रहीन्नियमं चापि यथार्थं चाकरोत् पुनः।
प्रतिचैत्रं सदा चैत्र्यां यावज्जीवमहं ध्रुवम् ॥
विलोकयिष्ये केदारं वसन् वाराणसीं पुरीम्।
तेन यात्राः कृताः सम्यक् षष्टिरेकाधिका मुदा॥
आनन्दकानने नित्यं वसता ब्रह्मचारिणा।
पुनर्यात्रां स वै चक्रे मधौ निकटवर्त्मनि ॥

परमोत्साहसन्तुष्टः पलिताकलितोऽप्यलम् ।
तपोधनैस्त्रिधनं प्राप्यमानैर्निवारितः ॥
कारुण्यपूर्णहृदयैरन्यैरपि च सद्भिभिः ।
ततोऽपि न तदुत्साहभङ्गोऽभूद्दृढचेतसः ॥
मध्ये मार्गं मृतस्यापि गुरोरिव गतिर्मम ।
इति निश्चितचेतस्के वशिष्ठे तापसे शुचौ ॥
धर्मश्रुद्धाम्नपरीपुरुषे तुष्टोऽहं चण्डिकेऽभवम् ।
स्वप्ने मया स संप्रोक्तो वशिष्ठस्तापसोत्तमः ।
दृढव्रत ! प्रसन्नोऽस्मि केदारं विद्धि मामिह ॥
अभीष्टञ्च वरं मत्तः प्रार्थयस्वाविचारितम् ।
इत्युक्तवत्यपि मयि स्वप्नो मिथ्येति सोऽब्रवीत् ॥
ततोऽपि स मया प्रोक्तः स्वप्नो मिथ्याशुचिष्मताम् ।
भवादृशाममिथ्यैव स्वाध्यायव्रतवर्त्तिनाम् ॥
वरं ब्रूहि प्रसन्नोऽस्मि स्वप्नशङ्कां त्यज द्विज ! ।
तव सत्यवतः किञ्चित् मयाऽदेयं न किञ्चन ॥
इत्युक्तं मे समाकर्ण्य वरयामास मामिति ।
शिष्यो हिरण्यगर्भस्य तपस्विजनसत्तमः ॥
यदि प्रसन्नो देवेश ! तदा मे सानुगा इमे ।
सर्व्वे भूमिन्ननुग्राह्या एष एव वरो मम ॥
देवि ! तस्येदमाकर्ण्य परोपकृतिशालिनः ।
वचनं नितरां प्रीतस्तथेति तमुवाच ह ॥
पुनः परोपकरणात् तत्तपोद्विगुणीकृतम् ।
तेन पुण्येन स मया पुनः प्रोक्तो वरं वृणु ॥
स वशिष्ठो महाप्राज्ञो दृढपाशुपतव्रतः ।
देवि ! मे प्रार्थयामास हिमशैलादिह स्थितिम् ॥
ततस्तत्तपसा तुष्टः कलामात्रेण तत्र हि ।
हिमशैले स्थितस्त्वत्र सर्व्वभावेन संस्थितः ॥
ततः प्रभाते संजाते सर्व्वेषां पश्यतामहम् ।
हिमाद्रेः प्रस्थितः प्राप्तः स्तूयमानः सुरर्षिभिः ॥
वशिष्ठं पुरतः कृत्वा सर्व्वसार्थसमायुतम् ।
हरपापह्रदे तीर्थे स्थितोऽहं तदनुग्रहात् ॥
मत्परिग्रहतः सर्व्वे हरपापे कृतोदकाः ।
आराध्य मामनेनैव वपुषा सिद्धिमागताः ॥
तदाप्रभृति लिङ्गेऽस्मिन् स्थितः साधकसिद्धये ।
अविमुक्ते परे क्षेत्रे कलिकाले विशेषतः ॥
तुषाराद्रिं समारुह्य केदारं वीक्ष्य यत् फलम् ।
तत् फलं सप्तगुणितं काश्यां केदारदर्शने ॥
गौरीकुण्डं यथा तत्र हंसतीर्थञ्च निर्म्मलम् ।
यथा मधुस्रवा गङ्गा काश्यां तदखिलं तथा ॥
इदं तीर्थं हरपापं सप्तजन्माघनाशनम् ।
गङ्गायां मिलितं पश्चाज्जन्मकोटिकृताघहृत्" ॥
केदाराख्यः पर्व्वतस्तु तीर्थयात्रिभिः प्रायेण
वत्सरीभ्रमात् सप्तदिनैः समागमनीयः ॥ *॥)

केदारकटुका, स्त्री, (केदारस्य क्षेत्रस्य कटुका इव ।) कटुका । इति राजनिर्घण्टः । कटकी इति भाषा ॥ (कटुकाशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

केदारजं, क्ली, (केदारात् जायते इति । जन् + डः ।) पद्मकाष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

केदारेशः, पुं, (केदारः एतन्नामा पर्व्वतः तत्र य ईशः लिङ्गरूपी महादेवः । यद्वा, केदाराख्यः ईशः ।) काशीस्थशिवविशेषः । यथा,—
"हरपापह्रदे स्नात्वा केदारेशं प्रपूज्य च ।
कोटिजन्मार्ज्जितैर्नोभिर्म्मुच्यते श्रद्धयान्वितः" ॥
इति स्कान्दे काशीखण्डे ७७ अध्यायः ॥

केदारेश्वरः, पुं, (केदाराख्य ईश्वरः । केदारपर्व्वतस्य ईश्वरो वा ।) काशीस्थशिवविशेषः । यथा,—
"स्कन्दवपर्णेऽभिधास्यामि केदारेश्वरसंकथाम् ।
समाकर्ण्यापि यां पापोऽप्यपापो जायते क्षणात्" ॥
इति स्कान्दे काशीखण्डे ७७ अध्यायः ॥

केनारः, पुं, (के मूर्द्ध्नि नारः । अलुक्समासः ।) कुम्भिनरकः । इति हेमचन्द्रः । शिरः । कपोलः । सन्धिः । इति मेदिनी ॥

केनिपातः, पुं, (के जले निपात्यतेऽसौ । नि + पत् + णिच् + अप् ।) अरित्रम् । इति शब्दरत्नावली । हालि इति भाषा ॥

केनिपातकः, पुं, (केनिपात + स्वार्थे कन् ।) केनिपातः । इत्यमरः । १ । १० । १३ ॥

केन्दुः, पुं, (कु ईषत् इन्दुरिव । कोः कादेशः ।) तिन्दुकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

केन्दुकः, पुं, (केन्दु + संज्ञायां कन् ।) गालववृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गाव इति भाषा ॥ तालविशेषः । यथा । "लघुद्वयं विरामान्तताले केन्दुकसंज्ञके" । लघुद्वयं स्थाने द्रुतद्वयमिति च पाठः । अपरं नियमं विना । इति सङ्गीतदामोदरः ॥

केन्द्रं, क्ली, लग्नम् । लग्नात् चतुर्थसप्तमदशमस्थानानि । तत्पर्य्यायः । कण्टकम् २ । यथा,—
"लग्नाम्बुद्यूनकर्म्माणि केन्द्रमुक्तञ्च कण्टकम् ।
चतुष्टयञ्च खेटो बली लग्ने विशेषतः" ॥
इति नीलकण्ठकृतवर्षतन्त्राख्यजातकम् ॥ स्पष्टग्रहानयनार्थं शीघ्रमन्दसंज्ञकाङ्कद्वयम् । यथा,—
"मृदूच्चेन हीनो ग्रहो मन्दकेन्द्रं
चलोच्चं ग्रहाणां भवेच्छीघ्रकेन्द्रम्" ॥
इति भास्करीयसिद्धान्तशिरोमणौ स्पष्टाधिकारः ॥ ग्रहं संशोध्य मन्दोच्चात् तथा शीघ्रात् विशोध्य च शिष्टं केन्द्रम् । इति सूर्य्यसिद्धान्तः ॥ गोलस्य मध्यस्थानम् । यथा,—
"वृत्तस्य मध्यं किल केन्द्रमुक्तम्
केन्द्रं ग्रहोच्चान्तरमुच्यतेऽतः ।
यतोऽन्तरे तावति तुङ्गदेशा-
न्नीचोच्चवृत्तस्य सदैव केन्द्रम्" ॥
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥ (यात्रायोगविशेषः । यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचने ।
"आपोक्लिमगते चन्द्रे केन्द्रस्थे सुरपूजिते ।
योगः केन्द्र इति ख्यातो यातुरिष्टार्थसिद्धिदः" ॥
प्रान्तसीमा । यथा, योगशास्त्रे ।
"पृथिव्या उभयोः केन्द्रयोः स्थितौ द्वावेव योगिनौ ।
एकत्र सान्निध्यस्थितिवत् धर्म्मिकर्म्मस्थिताविव वा अन्योन्यमालपतः" ॥)

केप, ऋ ङ गत्याम् । चाले । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्-ऋदित् ।) ङ, केपते । ऋ, अचिकेपत् । इति दुर्गादासः ॥

केमद्रुमः, पुं, जन्मकालीनग्रहयोगविशेषः । यथा ।
"रविवर्ज्जं द्वादशगैरनफा चन्द्रात् द्वितीयगैः सुनफा ।
उभयस्थितैर्दुरधरा केमद्रुमसंज्ञितो ऽन्यः" ॥
अनफादियोगः । सत्कीर्त्तं विषयसुखान्वितं ख्यातियुक्तमनफायाम् । सुनफायां धीधनकी-र्त्तियुक्तमात्मार्ज्जितैश्वर्य्यञ्च ॥ बहुभृत्यकुटुम्बा-मुद्विग्नचित्तमपि दौरधुरे । मृतकं दुःखितम जातं केमद्रुमे विद्यात् ॥ अनफादिफलम् । ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ (केमद्रुमयोगे जातस्य फलं य जातकपद्धतौ ।
"नृपतेर्वंशजातोऽपि केमद्रुमभवो नरः ।
मलिनो दुःखितो नीचो निःस्वो दासो भवेत्खल-तत्त्वकृत् तत्रैव । "चन्द्रे केन्द्रगतेऽथवा ग्रह-सर्व्वैश्च दृष्टे विधौ सर्व्वैः कण्टकसंश्रितैर्ग्रह-केमद्रुमो नेष्यते । लग्नाद् विधौ वा हृद्भिः सर्व्वं शुभं फलं । द्वाभ्यां मध्यं तयैकेनाख्यं चेद्या दरिद्रता" ॥)

केमुकः, पुं, (के शिरोवच्छेदे अमयतीति । अम् + उक प्रत्ययः ।) वृक्षविशेषः । कौँउ इति भा-तत्पर्य्यायः । पेचुकः २ मेचकी ३ पेचुः ४ पेचि-५ दलसारिणी ६ केमुकः ७ । इति रत्नमाला तस्य मूलगुणाः । कफपित्तनाशित्वम् । र-नत्वम् । अग्निदीपनत्वञ्च । इति राजवल्लभः कटुत्वम् । पाके तिक्तत्वम् । ग्राहित्वम् । हिमत्व लघुत्वम् । पाचनत्वम् । हृद्यत्वम् । ज्वरकुष्ठ प्रमेहश्वासनाशित्वम् । वातलत्वम् । पटुत्वञ्च । भावप्रकाशः ॥ (एतत् फलं द्विविधं वर्ण्णनीय क्ली, कन्दशाकविशेषः ॥)

केयूरं, क्ली, (के बाहुशिरसि भूषणतां याति गत्यां + ऊरः । अलुक् समासः ।) अलङ्कार-विशेषः । ताड इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अ-२ । इत्यमरः । २ । ६ । १०७ ॥ (यथा, म-भारते । ६ । ६७ । २१ ।
"पादानां भूषणानाञ्च केयूराणाञ्च सर्व्वशः ।
राशयस्तत्र दृश्यन्ते भीष्मभीमसमागमे" ॥)

केयूरः, पुं, रतिबन्धविशेषः । यथा,—
"स्त्रीजङ्घे चैव संपीड्य दोर्भ्यामालिङ्ग्य सुन्दरी कारयेत् स्थापनं कामी बन्धः केयूरसंज्ञकः" इति स्मरदीपिका ॥ अपि च ।
"स्त्रीणां जङ्घान्तराविष्टो गाढमालिङ्ग्य सुन्दरी कामयेद्विपुलं कामी बन्धः केयूरसंज्ञकः" ॥ इति रतिमञ्जरी ॥

केरलः, पुं, देशभेदः । मालेवोयार इति भ-यथा । उग्राः केरलपर्य्यायाः । इति हेमच-वेदयागानधिकारिक्षत्रधारिक्षत्रविशेषः । क्षत्रिया आसन् सगरेणैषां धर्म्मो गा वेशान्यत्वञ्च कृतम् । यथा,—
"निःस्वाध्यायवषट्काराः कृतास्तेन महात्मना शका यवनकाम्बोजाः पारदाः पह्लवास्तथा । कोलिसर्पा माहिषका दर्व्वाश्चोलाः सकेरला सर्व्वे ते क्षत्रियास्तात ! धर्म्मस्तेषां निराकृतः इति हरिवंशः । (तथा च रघुवंशे । ४ । ५४
"भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम् । अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः" ॥)

केरली, स्त्री, (केरल + गौरादित्वात् ङीष् ।)

ज्योतिर्ग्रन्थविशेषः। होरा। इति शब्दरत्नावली॥ (केरलज्योतिर्विद्यायां सङ्केतविशेषो दिङ्मात्रं प्रदर्श्यते गर्गसंहितायां यथा,—
"वर्गवर्णप्रमाणञ्च सस्वरं ताडितं मिथः।
पिण्डसंज्ञा भवेत्तस्य यथाभागैस्तु कल्पना"॥
अस्यार्थः अ क च ट त प य श इत्यष्टौ वर्गा एतैरेव प्रश्नादयो यथायथं साङ्केतिकक्रमसालम्ब्य निरूप्यन्ते॥ केरलदेशोद्भवा स्त्री। यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे। ६।
"चौडी चूडाभरणहरणः कौर्णकर्णावतंसः
कर्णाटीनां मुषितमुरली केरलीहारलीलः"॥)
[ा], कृ चाले। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-गत्यर्थे सकं-सेट्-ऋदित्।) कृ, अचिकेलत्। चालः कम्पः। चालः कैश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥
[के]लकः, पुं, (केल्+कर्त्तरि ण्वुल्।) खड्गधारादिनर्त्तकः। तत्पर्य्यायः। प्रवकः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥
[के]लिः, पुं स्त्री, (केल्+इन्।) परीहासः। तत्पर्य्यायः। द्रवः २ क्रीडा ३ लीला ४ नर्म्म ५। इत्यमरः। १।७।३२॥ (नायिकालङ्कारविशेषः। यथा, एतल्लक्षणं साहित्यदर्पणे। ३।१२२।
"विहारे सह कान्तेन क्रीडितं केलिरुच्यते"॥
यथा, भ्रमराष्टके। ४।
'मालत्याः कुसुमेषु येन सततं केलिः कृता हेलया"॥)
[के]लिः, स्त्री, (केलति सदा गच्छतीति। "सर्व्वधातुभ्य इन्" इति इन्।) पृथिवी। इति शब्दमाला॥
[के]लिकः, पुं, (केलिर्विलासः प्रयोजनमस्य इति ठन्।) अशोकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवृतिरस्याशोकशब्दे ज्ञेया॥)
[के]लिकला, स्त्री, (केलिरूपा कला। शाकपार्थिवादिवत् मध्यपदलोपिसमासः।) सरस्वतीवीणा। इति शब्दरत्नावली॥ (केलिः क्रीडा तस्याः कला अंशविशेषः। यथा, भ्रमराष्टके। ७।
"अलिरसौ नलिनीवनवल्लभः
कुमुदिनीकुलकेलिकलारसः"॥)
[के]लिकिलः, पुं, (केलिना लीलया किलतीति। किल क्रीडायां+कः।) कुशाश्वकः। स तु शिवस्यानुचरः। नाट्ये नायकवयस्यः। तत्पर्य्यायः। विदूषकः २ वासन्तिकः ३ वैहासिकः ४ प्रहासी ५ प्रीतिदः ६। इति हेमचन्द्रः॥ (केलिना परीहासेन किलतीति विग्रहे वाच्यलिङ्गः। यथा, हरिवंशे।
"स तु केलिकिलो विप्रो भेदशीलश्च नारदः"॥)
[के]लिकिला, स्त्री, (केलिना विहारेण किलतीति किल+कः। ततः टाप्।) रतिः। सा तु कामदेवपत्नी। इति त्रिकाण्डशेषः॥
[के]लिकीर्णः, पुं, (केलिनिमित्तकैः पांशुभिः कीर्णः।) उष्ट्रः। इति हेमचन्द्रः॥
[के]लिकुञ्चिका, स्त्री, (केलीनां कुञ्चिका इव। श्यालिका। इति त्रिकाण्डशेषः। शाली इति भाषा॥
[के]लिकोषः, पुं, (केलीनां रहस्यानां क्रीडापरीहासादीनां वा कोष आधार इव।) नटः। इति शब्दरत्नावली॥
केलिनागरः, पुं, (केलिनिपुणः प्रधानको वा नागरः।) सम्भोगवान्। इति जटाधरः॥
केलिमुखः, पुं, (केलिः सुखं प्रधानमत्र।) परीहासः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
केलिवृक्षः, पुं, (केलिनिमित्तको वृक्षः।) कदम्बविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ केलिकदम्ब इति ख्यातः॥
केलिसचिवः, पुं, (केलौ क्रीडाविषये सचिवः सहायः।) नर्म्मदः। क्रीडाविषयकमन्त्री। इति शब्दमाला॥
केव, ऋ ङ सेवने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्-ऋदित्।) ङ, केवते। ऋ, अचिकेवत्। इति दुर्गादासः॥
केवर्त्तः, पुं, (के जले वर्त्तते। वृत्+अच्। अलुक् समासः।) कैवर्त्तजातिः। इति द्विरूपकोषः॥ (एषोऽन्त्यजशूद्रः। यथा, ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे।
"रजकश्चर्म्मकारश्च नटो वरुड एव च।
केवर्त्तो मेदभिल्लश्च षडेते अन्त्यजाः स्मृताः"॥)
केवलं, क्ली, (केव ङ सेवने+वृषादित्वात् कलच्। यद्वा, के शिरसि मूर्द्धावच्छेदे वलयति। वल्+अच्। अलुक् समासः।) निर्णीतम्। इत्यमरमेदिनीकरौ। ज्ञानभेदः। इति विश्वो हेमचन्द्रश्च॥ (साङ्ख्यकारिकायां यथा,—"अविपर्य्ययात् विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम्"॥)
शुद्धम्। (यथा, रघौ २। ६३।
"न केवलानां पयसां प्रसूतिमवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम्"॥)
कृत्स्नम्। (यथा, रघुवंशे १०। २९।
"केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः।
अनेन वृत्तयः शेषा निवेदितफलास्त्वयि"॥)
असहायः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ (अद्वितीयः। यथा, कुमारे ५। ८३।
"न केवलं यो महतोऽपभाषते
शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक्"॥)
केवलः, पुं, कुहनः। इति मेदिनी। (कुम्भकविशेषः। यथा, हठयोगदीपिकायाम्। २। ७१।
"प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः।
सहितः केवलश्चेति कुम्भको द्विविधो मतः"॥)
केवलः, त्रि, एकः। (यथा, रघुवंशे ११। १९।
"वाणभिन्नहृदया निपेतुषी
सा स्वकाननभुवं न केवलाम्।
विषमत्रयपराजयस्थिरां
रावणश्रियमपि व्यकम्पयत्"॥)
कृत्स्नः। इत्यमरमेदिनीकरौ। (यथा, रघुः। १०। २९।
"केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः।
अनेन वृत्तयः शेषा निवेदितफलास्त्वयि"॥)
केवलज्ञानी, [न्] पुं, (केवलं शुद्धं ज्ञानं अस्यास्तीति। इनिः।) भूतार्हद्विशेषः। इति हेमचन्द्रः॥
केवलद्रव्यं, क्ली, (केवलं द्रव्यम्।) मरिचम्। इति शब्दचन्द्रिका॥
केवली, स्त्री, (केवल+ङीष्।) ज्ञानभेदः। इति मेदिनी। ग्रन्थविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥
केवली, [न्] पुं, (केवलं शुद्धं ज्ञानमस्यास्तीति। इनिः।) जैनविशेषः। इति हलायुधः॥
केविका, स्त्री, (केव गतिचालनयोः+ण्वुल्+टाप् अत इत्वम्।) पुष्पविशेषः। केवेद इति भाषा कोङ्कणे प्रसिद्धा। तत्पर्य्यायः। कविका २ केवी ३ भृङ्गारिः ४ नृपवल्लभा ५ भृङ्गमारी ६ मैन्धागन्धा ७ राजकन्या ८ अलिवाहिनी ९। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। शीतलत्वम्। दाहपित्तश्रमवातश्लेष्मरोगपित्तच्छर्द्दिविनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
केशः, पुं, (के मस्तके शेते। शी+अच्। अलुक् समासः।) मज्जजातोपधातुविशेषः। चुल इति भाषा। स तु गर्भस्थबालकस्य षष्ठाभिमासे जायते। इति सुखबोधः। (केशादयस्तु पितृतो जायन्ते। यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये। "गर्भस्य केशश्मश्रुलोमास्थिनखदन्तसिरास्नायुधमनीरेतःप्रभृतीनि स्थिराणि पितृजानि"॥ भावप्रकाशे च।
"केशाः श्मश्रु च लोमानि नखा दन्ताः सिरास्तथा।
धमन्यः स्नायवः शुक्रमेतानि पितृजानि हि"॥)
तत्पर्य्यायः। चिकुरः २ कुन्तलः ३ वालः ४ कचः ५ शिरोरुहः ६। इत्यमरः। २। ६। ९५॥ शिरसिजः ७ मूर्द्धजः ८ अस्रः ९ वृजिनः १०। इति जटाधरः॥ (रोगविशेषेणास्योत्पाटनानन्तरमुद्भवोपायाश्च। यथा,—
"वटावरोहकेशिन्योश्चूर्णेनादित्यपाचितम्।
गुडूचीस्वरसे तैलमभ्यङ्गात् केशरोहणम्"॥
इति आदित्यपाकगुडूचीतैलम्॥ *॥
"मधुकेन्दीवरमूर्व्वा तिलाज्यगोक्षीरभृङ्गलेपेन।
अचिराद्भवन्ति घनकेशा दृढमूलायतास्तनवः"॥
"चन्दनं मधुकं मूर्व्वा त्रिफला नीलमुत्पलम्।
कान्तावटप्ररोहश्च गुडूचीविषमेव च॥
लौहचूर्णं तथा केशी शारिवे द्वे तथैव च।
मार्कवस्वरसेनैव तैलं मृदग्निना पचेत्॥
शिरस्युत्पतिताः केशा जायन्ते घनकुञ्चिताः।
दृढमूलाश्च स्निग्धाश्च तथा भ्रमरसन्निभाः॥
नस्येनाकालपलितं निहन्यात्तैलमुत्तमम्"॥
इति चन्दनाद्यं तैलम्। *॥
"तैलं सयष्टीमधुकैः क्षीरे धात्रीफलैः शृतम्।
नस्ये दत्तं जनयति केशान् श्मश्रूणि चाप्यथ"॥
पक्वावस्थापन्नस्यास्य कृष्णीकरणोपाया यथा,—
"त्रिफलाचूर्णसंयुक्तं लौहचूर्णं विनिक्षिपेत्।
ईषत्पक्वे नारिकेले भृङ्गराजरसान्विते॥
मासमेकन्तु निःक्षिप्य सम्यग्गर्भात् समुद्धरेत्।
ततः शिरो मुण्डयित्वा लेपं दद्याद्भिषग्वरः॥
सम्वेष्ट्य कदलीपत्रैर्मोचयेत् सप्तमे दिने।
क्षालयेत् त्रिफलाक्वाथैः क्षीरमांसरसाशिनः॥
कपालरञ्जनञ्चैव कृष्णीकरणमुत्तमम्"॥
"उत्पलं पयसा सार्द्धं मासं भूमौ निधापयेत्।
केशानां कृष्णकरणं स्नेहनञ्च विधीयते"॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे क्षुद्ररोगाधिकारे ॥)
तत्समूहार्थवाचकाः शब्दा यथा, –
"वालाः स्युस्तत्पराः पाशो रचनाभार उच्चयः ।
हस्तः पक्षः कलापश्च केशभूयस्त्ववाचकाः" ॥
इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ (कस्य जलस्य ईशः ।)
बरुणः । ह्रीवेरम् । इति मेदिनी ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"वालं ह्रीवेरवर्हिष्ठोदीच्यं केशोऽम्बुनाम च" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) दैत्यविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कस्य ब्रह्मणोऽपि ईशः । के जले शेते वा ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली । (काशते प्रकाशते लोके लोकं काशयति वा । काश + अच् पृषोदरात् एत्वे साधुः । सूर्य्याग्निप्रभृतिरश्मिः ।
"ब्रह्म-विष्णु-रुद्र-संज्ञाः शक्तयः केशसंज्ञिताः" ॥
इति भागवतोक्तेः परब्रह्मशक्तिः । ब्रह्मा ।
"केशो योनौ तथा भावे ह्यावलावण्ययोरपि ।
लम्पटे पुरुषे चैव प्रमदायां विशेषतः" ॥
"प्रजापतौ कचे चैव केशशब्दः प्रकीर्त्त्यते" ॥
इति महाभारतटीकायां नीलकण्ठः ॥)

केशकलापः, पुं, (केशानां कलापः समूहः ।) केशपाशः । केशसमूहः । इति हेमचन्द्रः ॥

केशकारः, पुं, (केशं केशवत् केशाकृतिं वा करोति आत्मानं केशाकारेण वर्द्धयति इति भावः । केश + कृ + "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) इक्षुभेदः । करिया कुशियार इति हिन्दी भाषा । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । शीतत्वम् । रक्तपित्तक्षयापहत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

केशगर्भकः, पुं, (केशो गर्भे अभ्यन्तरेऽस्य । कप् ।) कवरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

केशघ्नं, क्ली, (केशं हन्ति नाशयतीति । हन् + टक् ।) इन्द्रलुप्तकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

केशच्छित्, [द्] पुं, केशं छिनत्ति । छिद् + क्विप् ।) नापितः । इति शब्दमाला ॥

केशटः, पुं, (को ब्रह्मा ईशः महादेवः तौ अटतः गच्छतः प्रलये यं । महाप्रलये मूर्त्तिविशेषात् तथात्वम् । यद्वा ब्रह्मशिवाभ्यां अटति गच्छति यः सः । त्रयाणामेकात्मत्वात् ।) विष्णुः । (केशेषु काशादितृणजातेषु अटति चरतीति । अट् + अच् । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) छागः । (केशेषु मूर्द्धजेषु अटतीति । अट् + अच् शकन्ध्वादित्वात् अलोपे साधुः ।) शोकणः । इति मेदिनी । भ्राता । इति शब्दरत्नावली ॥ (केशेषु कामार्त्तपुरुषनारीषु अटति । अट् + अच् ।) कामदेवस्य शोषणवाणः । इति विश्वः । (केश इव प्रतिमासु नटगण्यादिषु च अटति स्वगात्मनेति यावत् ।) शोणकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

केशधृत्, पुं, (केशमिव धरति । धृ + क्विप् ।) भूतकेशनामकतृणभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

केशनाम, [न्] क्ली, (केशनामेव नाम यस्य ।) वालम् । इत्यमरः ॥ वाला इति भाषा ॥

केशपक्षः, पुं, (केशानां पक्षःसमूहः । बाहुलकात् पक्षादेशो वा ।) केशपाशः इत्यमरः । २ । ६ । ९८ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ३६ । ४१ ।
"उत्तरन्तु प्रधावन्तमनुद्रुत्य धनञ्जयः ।
गत्वा शतपदं तूर्णं केशपक्षे परामृशत्" ॥)

केशपर्णी, स्त्री, (केश इव पर्णान्यस्य । जातित्वात् ङीष् ।) अपामार्गः । इति शब्दरत्नावली ॥

केशपाशः, पुं, (केशानां पाशः समूहः ।) केशसमूहः । यथा,—
"पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात् परे" ॥
इत्यमरः । २ । ६ । ९८ ॥ (यथा, कुमारे । १ । ४८ ।
"तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्य्यु-
र्वालप्रियत्वं शिथिलं चमर्य्यः" ॥)

केशपाशी, स्त्री, (केशपाश + स्वाङ्गात् ङीप् ।) शिरोमध्यस्थशिखा । चूड़ा । इत्यमरः । २ । ६ । ९७ ॥

केशभूः, पुं, (केशानां भूरुत्पत्तिस्थानम् ।) शिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

केशमथनी, स्त्री, (केशा मथ्यन्तेऽनया । मन्थ विलोड़ने + करणे ल्युट् ततो ङीप् । अस्याः कण्टकैः समीपं गन्तुः केशोत्पाटनात् तथात्वम् ।) शमीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

केशमार्जकं, क्ली, (केशं मार्ष्टि । मृज् शोधने + कर्त्तरि ण्वुल् ।) कङ्कतिका । इति जटाधरः । चिरुणी इति भाषा ॥

केशमार्जनं, क्ली, (केशो मृज्यतेऽनेन । मृज् + करणे ल्युट् वृद्धिश्च ।) कङ्कतिका । इति हेमचन्द्रः । केशशुद्धिश्च । (भावे ल्युट् । केशशोधनक्रियामात्रम् ॥)

केशमुष्टिः, पुं, (केशानां मुष्टिरिव ।) विषमुष्टिवृक्षः । महानिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

केशरः, पुं क्ली, (के जले पद्मशिरसि वा । सरतीति । सृ + अच् । पृषोदरात् शत्वम् । यद्वा केश इव केशाकारः अस्यास्तीति । केश + रः ।) किञ्जल्कः । इत्यमरः । १ । १० । ४३ ॥

केशरः, पुं, (केश इव केशाकृतिपदार्थः अस्यास्तीति मत्वर्थीयो रः ।) नागकेशरवृक्षः ।
(यथा,—गीतगोविन्दे । १ । ३१ । "मदनमहीपतिकनकदण्डरुचिकेशरकुसुमविकाशे" ॥ वकुलवृक्षः । (यथा, कुमारे । ३ । ५५ ।
"स्रस्तां नितम्बादवलम्बमाना
पुनः पुनः केशरदामकाञ्चीम्" ॥)
पुन्नागवृक्षः । (यथा, महाभारते । १ । १२५ । ३ ।
"पलाशैस्तिलकैश्चूतैश्चम्पकैः पारिभद्रकैः ।
कर्णिकारैरशोकैश्च केशरैरतिमुक्तकैः" ॥)
सिंहजटा । इति मेदिनी ॥ (यथा, कादम्बर्य्याम्
"मृगपतिरिव स्कन्धावलम्बितकेशरमालः" ॥)
हिङ्गुवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ नीपः । केलिकदम्ब इति भाषा । यथा, मेघदूते । २२ ।
"नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केशरैरर्द्धरूढैः" ॥)

केशरञ्जनः, पुं, (केशान् रञ्जयति । रञ्ज + णिच् + ल्युः ।) भृङ्गराजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । भीमराज इति भाषा ॥

केशराजः, पुं, (केशो राजतेऽनेन । राज + करणे घञ् ।) शाकभेदः । केसुरे इति भाषा । तत्पर्य्यायः । भृङ्गराजः २ भृङ्गः ३ पतङ्गः ४ [illegible]कर: ५ । इति रत्नमाला ॥ मार्कवः ६ । [illegible]
मरः ॥ नागमारः ७ पवनः ८ भृङ्गसोदरः [illegible]
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ केशरञ्जनः १० केश्यः [illegible]
कुन्तलवर्द्धनः १२ । इति वैद्यकम् ॥ अङ्गारकः [illegible]
एकरजः १४ करञ्जकः १५ भृङ्गरजः १६ भृ[illegible]
१७ । इति जटाधरः ॥ अजागरः १८ भृङ्ग[illegible]
१९ मकरः २० । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि[illegible]
"भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्कवो भृङ्ग एव च ।
भृङ्गारकः केशराजो भृङ्गारः केशरञ्जनः ॥
भृङ्गराजः कटुस्तिक्तो रूक्षोष्णः कफवातनुत् ।
केश्यस्त्वच्यः कृमिश्वासकासशोथामयापहृत् ।
दन्त्यो रसायनो बल्यः कुष्ठनेत्रशिरोऽर्त्तिजित्" ।
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । अग्निकारित्[illegible]
केशचक्षुर्हितत्वम् । पाण्डुकफापहत्वम् । र[illegible]
यनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

केशराम्लः, पुं, (केशरे तदवच्छेदे अम्लरसो यस्[illegible]
मातुलुङ्गवृक्षः । इति जटाधरः

केशरी, [न्] पुं, (केशराः सन्त्यस्य इति इनिः ।) सिं[illegible]
इत्यमरः । २ । ५ । १ ॥ (यथा, रघुवंशे २ । २[illegible]
"स पाटलायां गवि तस्थिवांसं
धनुर्द्धरः केशरिणं ददर्श" ॥)
घोटकः । पुन्नागवृक्षः । नागकेशरवृक्षः । [illegible]
मेदिनी ॥ वीजपूरकवृक्षः । इति जटाधरः ॥

केशरुहा, स्त्री, (केश इव रोहति अत्र । केशरु[illegible]
"इगुपधेति" । ३ । १ । १३५ । इति कः ।) भ[illegible]
न्तिकावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

केशरूपा, स्त्री, (केशवद्रूपमस्याः ।) वन्दाकवृक्षः । [illegible]
राजनिर्घण्टः । (परगाछा इति भाषा ॥)

केशवः, पुं, (को ब्रह्मा ईशः रुद्रः तौ आत्मनि स्व[illegible]
वयति प्रलये उपाधिरूपमूर्त्तित्रयं मुक्त्वा एकम[illegible]
परमात्मस्वरूपेणावतिष्ठते इति । यथा, भाग[illegible]
२ अध्याये चतुःश्लोक्याम् ।
"अहमेवासमेवाग्रे नान्यद् यत् सदसत् परम्
पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम् ।
ऋतेऽर्थं यत् प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि
तद्विद्यादात्मनो मायां यथाभासो यथातमः ॥
यथा महान्ति भूतानि भूतेषूच्चावचेष्वनु ।
प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु न तेष्वहम् ॥
एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनात्मनः ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत् स्यात् सर्व्वत्र सर्व्वदा
एतन्मतं समातिष्ठ परमेण समाधिना ।
भवान् कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचित्[illegible]
तथा, केशं केशिनं वाति हन्ति । केश + वा + [illegible]
यथा, हरिवंशे । ८० । ६६ ।
"यस्मात्त्वया हतः केशी तस्मान्मच्छासनं [illegible]
केशवो नाम नाम्ना त्वं ख्यातो लोके भविष्य[illegible]
यद्वा, के जले शववत् भातीति । प्रलय[illegible]
क्षीरोदशायितया तथात्वम् । कश्च अश्च ई[illegible]
ते केशा ब्रह्मविष्णुरुद्राः नियम्यतया सन्त्य[illegible]
यद्वा, कश्च ईशश्च तौ केशौ पुत्रपौत्रत्वेन भ[illegible]
ऽस्य । "केशाद्वोऽन्यतरस्याम्" । ५ । २ । १[illegible]

इति वप्रत्ययः। अथवा वाति गच्छति तद्गतया। वा+कः। स्वरूपतस्तेषां भेदाभावादपि वासुदेवे सर्व्वात्मनि परमेश्वरेऽस्य वृत्तिः। अतो विष्णुसंहितायाम्।

"नरसिंहवपुः श्रीमान् केशवः पुरुषोत्तमः" ॥

किञ्च।

"त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः"॥ पूज्यपादैर्भाष्यकृद्भिरपि केशवशब्दस्य निरुक्तिद्वयमवलम्ब्य नामद्वयं समर्थितं तयोराद्ये। अभिरूपाः केशा यस्य स केशवः। कश्च अश्च ईशश्च केशास्त्रिमूर्त्तयस्ते वशे वर्त्तन्ते यस्य सः। केशिदानवहननाद्वा केशवः।

"यस्मात् त्वयैव दुष्टात्मा हतः केशी जनार्द्दन ! तस्मात् केशवनाम्ना त्वं लोके ख्येयो भविष्यसीति"॥ भागवतादिषु। द्वितीये। केशसंज्ञिताः सूर्य्यादिसंक्रान्ता अंशवः तद्वत्त्वेन केशवो वा।

"अंशवो ये प्रकाशन्ते मम ते केशसंज्ञिताः। सर्व्वज्ञाः केशवं तस्मात् प्राहुर्म्मां द्विजसत्तमाः" ॥ इति महाभारतम्। "त्रयः केशिनः"। इति श्रुतेश्च ब्रह्मविष्णुशिवाख्या हि शक्तयः केशसंज्ञिताः। "मत्केशा वसुधातले" इति भागवते च। यथा, हरिवंशोक्तौ,—

"को ब्रह्मेति समाख्यातः ईशोऽहं सर्व्वदेहिनाम्। आवां तवांशसम्भूतौ तस्मात् केशवनामवान्" ॥ तेनास्य बहुधा निरुक्तिः।) विष्णुः। इत्यमरः। १।१।१८॥ पुन्नागवृक्षः॥ (केशाः प्रशस्ताः सन्त्यस्य। "केशाद्वोऽन्यतरस्याम्"।५।२।१०९। इति वः।) केशवति त्रि। इति मेदिनी॥ जलस्थशववदेहः। यथा, विदग्धमुखमण्डनम्।

"केशवं पतितं दृष्ट्वा द्रोणो हर्षमुपागतः। रुदन्ति पाण्डवाः सर्व्वे हा! हा! केशव! केशव!"॥ के जले शवं पतितं दृष्ट्वा द्रोणः काकः हर्षं प्राप्तः। तान् पाण्डवाः शृगालाः रुदन्ति चीत्कारं कुर्व्वन्तीत्यर्थः ॥)

वर्द्धिनी, स्त्री, (केशाः वर्द्धन्तेऽनया। केश+वृध्+करणे ल्युट् टित्वात् ङीप्।) सहदेवीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

वायुधः, (केशवस्य विष्णोरायुधाकारं मुकुलं यस्य।) आम्रवृक्षः। इति शब्दमाला। (केशवस्य विष्णोः आयुधं अस्त्रम्। इति विग्रहे पुं, विष्णोरस्त्रे, क्ली ॥)

वालयः, पुं, (केशवस्य आलयः वासस्थानम्।) अश्वत्थवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

वावासः,पुं, (आवसत्यस्मिन् इति। आ+वस्+अधिकरणे घञ्।) केशवस्य आवासः अश्वत्थवृक्षः। इति जटाधरः॥

वेशः, पुं, (केशस्य कुन्तलस्य वेशः बन्धनरूपणादिभिर्विन्यास इति यावत्।) कवरी। इत्यमरः॥ चुलेरखोँपा इति भाषा। (यथा, आश्वलायनगृह्ये।१।१०।१७। "कुलधर्म्मं केशवेशान् कारयेत्"। "एकशिखस्त्रिशिखः पञ्चशिखो वा" इति बौधायनः। "पूर्व्वशिखः परशिखः" इति कुलधर्म्माः। "तेषु यो यस्य कुलधर्म्मः तेन तस्य केशसन्निवेशान् कारयेत्" इति नारायणीवृत्तिः॥)

केशहन्त्री, स्त्री, (केशस्य हन्त्री नाशिनी। यद्वा केशान् हन्ति या। केश+हन्+तृच् ततो ङीप्।) शमीवृक्षः॥ इति राजनिर्घण्टः॥

केशहस्तः, पुं, (केशानां केशस्य वा हस्तः समूहः। हस्तादयश्च केशात् समूहार्थे।) केशसमूहः। इत्यमरः॥

केशाकेशि,क्ली, केशेषु केशेषु गृहीत्वा प्रवृत्तं युद्धम्। ("तत्र तेनेदमिति सरूपे"।२।२।२७। इति कर्म्मव्यतिहारे इच् समासे पूर्व्वदीर्घः।) अन्योन्यकेशग्रहणपूर्व्वकप्रवृत्तयुद्धम्। इति व्याकरणम् ॥ चुलाचुलि इति भाषा।

(यथा, महाभारते।३।२८३।३७।

"केशाकेश्यभवद्युद्धं रक्षसां वानरैः सह" ॥)

केशारुहा,स्त्री,(केशा आरोहन्त्यनया। आ+रुह+करणे घञर्थे कः।) सहदेवीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

केशार्हा, स्त्री, (केशं केशवर्णं अर्हति इति। केश+अर्ह+"कर्म्मण्यण्"।३।२।१। इति अण्।) महानीली। इति राजनिर्घण्टः॥

केशिकः, त्रि, (प्रशस्तः केशः अस्यास्तीति ठन्।) प्रशस्तकेशयुक्तः। इत्यमरः।२।६।४५॥

केशिका, स्त्री, (केशीव कायति प्रकाशते। केशिन् कै+कः।) शतावरी। इति राजनिर्घण्टः॥

केशिनिसूदनः, पुं, (केशीत्याख्यः दानवः कंसासुरचरस्तं निसूदयति हन्ति। नि+सूद+कर्त्तरि ल्युः।) श्रीकृष्णः। (यथा, गीतायां १८।१।

"सन्न्यासस्य महाबाहो! तत्त्वमिच्छामि वेदितुम्। त्यागस्य च हृषीकेश! पृथक् केशिनिसूदन!"॥ केशिदानववधविवरणं हरिवंशे ८० अध्याये दृश्यम्।)

केशिनी, स्त्री, (केशाकाराः सन्त्यस्याः।)जटामांसी। इति राजनिर्घण्टः॥ चोरपुष्पी। प्रशस्तकेशविशिष्टा। इत्यमरः।२।६।४५॥

केशिसूदनः, पुं, (केशिनं तदाख्यया प्रसिद्धं दैत्यं सूदयतीति। केशिन्+सूद+कर्त्तरि ल्युः।) श्रीकृष्णः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (केशिदानव वधविवरणं हरिवंशे ८० अध्याये द्रष्टव्यम्॥)

केशिहा, [न्] पुं, (केशिनं हतवान्। हन्+क्विप्) श्रीकृष्णः। इति हेमचन्द्रः॥

केशी, [न्] त्रि, (प्रशस्ताः केशाः सन्त्यस्य।) प्रशस्तकेशयुक्तः। इत्यमरः।२।६।४५॥

केशी, [न्] पुं, (केशः सर्व्वदा शक्तिरस्यास्तीति।) विष्णुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ दैत्यभेदः। इति मेदिनी॥ (यथा, हरिवंशे।८०।६५।

"यस्मात्त्वया हतः केशी तस्मात् मच्छासनं शृणु। केशवो नाम नाम्ना वै ख्यातो लोके भविष्यसि"॥ केशाः केसराः सन्त्यस्य।) सिंहः। इति शब्दरत्नावली॥

केशी, स्त्री, (केश+स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष्।) नीली। इति राजनिर्घण्टः॥ भूतकेशीवृक्षः॥ अजलोमावृक्षः। इति रत्नमाला॥

केशोच्चयः, पुं, (केशानां उच्चयः समूहः।) केशसमूहः। इति हेमचन्द्रः॥

केश्यं, क्ली, (केशाय हितं इति यत्।) कृष्णागुरु। भृङ्गराजे, पुं। इति राजनिर्घण्टः॥ (केशहितकारके, त्रि॥)

केसरं, क्ली, (के जले सरतीति। सृ+अच्।) हिङ्गुः इति हेमचन्द्रः॥ नागकेसरपुष्पम्। कासीसम्। स्वर्णम्। इति राजनिर्घण्टः॥

केसरः, पुं, (के शरीरावच्छेदे उच्छ्रितदेशे इत्यर्थः सरति। सृ+अच्।) नागकेशरवृक्षः। तुरङ्गस्कन्धकेशः। (यथा, रघुवंशे।४।६७।

"विनीताध्वश्रमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः। दुधुवुर्वाजिनः स्कन्धान् लग्नकुङ्कुमकेसरान्" ॥) सिंहस्कन्धकेशः। (यथा, पञ्चतन्त्रे।१।२०४।

"आकीर्णकेसरकरालमुखा मृगेन्द्रा नागाश्च भूरि मदराजि विराजमानाः" ॥) वकुलवृक्षः। (यथा, रघुवंशे।९।३६।

"ललितविभ्रमबन्धविचक्षणं सुरभिगन्धपराजितकेसरम्" ॥)

पुन्नागवृक्षः। किञ्जल्कः। इति हेमचन्द्रः॥

केसरः, पुं क्ली, (के जले सरतीति। सृ+पचाद्यच्। हलदन्तादिति अलुक्समासः।) किञ्जल्कः। हिङ्गुनि, पुं स्त्री। इति रभसः॥

केसरवरं, क्ली, (केसरेषु वरं श्रेष्ठं गुणाधिक्यात्। यद्वा, केसरेण किञ्जल्केन वृणातीति। वृ+अच्।) कुङ्कुमम्। इति राजनिर्घण्टः॥

केसराम्लः, पुं, (के जलनिमित्तकः सरः अम्लः तद्रसो यस्य।) वीजपूरः। इति राजनिर्घण्टः॥

केसरिका, स्त्री, (के जले सरति स्वाद्यतया साधुकारितया वा। वुन् अलुक्समासः। ततष्टाप् अत इत्वम्।) सहदेवीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

केसरिसुतः, पुं, (केसरी स्वनामख्यातो वानरभेदः तस्य सुतः पुत्त्रः।) हनूमान्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते ३।१४७।२७।

"अहं केसरिणः क्षेत्रे वायुना जगदायुना। जातः कमलपत्राक्ष! हनूमान् नाम वानरः" ॥)

केसरी, [न्] पुं, (केसराः जटाः सन्त्यस्य। केसर+इनिः।) सिंहः। घोटकः। पुन्नागः। नागकेशर। इति मेदिनी॥ रक्तशिग्रुः। इति राजनिर्घण्टः॥ वानरविशेषः। स तु हनूमत्पिता। (यथा, रामायणे।७।४०।१९।

"सूर्य्यदत्तवरः स्वर्णः सुमेरुर्नाम पर्व्वतः। यत्र राज्यं प्रशास्त्यस्य केसरी नाम वै पिता" ॥)

कै, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-अनिट्।) कायति। एषामादन्तत्वेन दिवादौ पाठेऽपीष्टसिद्धौ भ्वादावैकारान्तत्वेन पाठो गणकृतमनित्यमिति ज्ञापयति। तेन अयधातोरात्मनेपदानित्यत्व प्रापे लुकि च ण्योर्लोप इति यलोपे अयधातौ परे उपसर्गरेफो ल इति वक्तव्यात् पराशब्दस्य रेफस्य लकारे "एष कालः समुत्पन्नो यः पलाति स जीवति" इति सिद्धम्। वेदेषूच्चारण-

मेदार्थे भादौ पाठ इति केचित्। इति दुर्गादासः॥

कैकयी, स्त्री, (जनपदात् क्षत्रियात् अञ्। यद्वा, केकय + स्वार्थे अण्। केकय + बाहुलकात् न यादेरियादेशः। तस्यापत्यं स्त्री ङीप्।) कैकयी। इति शब्दरत्नावली॥

कैकेयी, स्त्री, (केकेयः केकयराजः तस्यापत्यं स्त्री ङीप्।) केकयी। सा तु केकयराजकन्या दशरथराजपत्नी च। इति शब्दरत्नावली॥
(यथा, रघौ १२। २।
"तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीर्न्यस्यतामिति।
कैकेयीशङ्कयेवाह पलितच्छद्मना जरा" ॥)

कैङ्कर्य्यं, क्ली, (किङ्करस्य भावः किङ्करस्येदं किङ्करस्य कर्म्म वा। किङ्कर + ष्यञ्।) किङ्करत्वम्। दासत्वम्॥ (यथा, भागवते। ३। २। २२।
"तत् तस्य कैङ्कर्य्यमलं भृतान् नो
विग्लापयत्यङ्ग! यदुग्रसेनम्" ॥)

कैटजः, पुं, (कुटज एव स्वार्थे अण् वृद्धिः। पृषोदरात् औकारस्य ऐकारत्वम्।) कुटजवृक्षः। इति भावप्रकाशः॥

कैटभः, पुं, स्वनामख्यातो दैत्यविशेषः॥ (अयन्तु विष्णोःकर्णमलोद्भूतयोरसुरयोरन्यतरः।पाद्मकल्पे जातः सन् एकार्णवे योगनिद्रायां स्थितस्य भगवतो नाभिपद्मादाविर्भूतं अजयोनिं ब्रह्माणं यदा हन्तुमुद्यतः तदा योगनिद्रां विहाय समुत्थितेन भगवता जघनोपरि सम्भुत्थाप्य निहतोऽयं दुर्द्दान्तोऽसुरः।) यथा,— मार्कण्डेयपुराणम्।
"योगनिद्रां यदा विष्णुर्जगत्येकार्णवीकृते।
आस्तीर्य्य शेषमभजत् कल्पान्ते भगवान् प्रभुः॥
तदा द्वावसुरौ घोरौ विख्यातौ मधुकैटभौ।
विष्णुकर्णमलोद्भूतौ हन्तुं ब्रह्माणमुद्यतौ" ॥
(एतस्योत्पत्त्यादिकं सविस्तरं हरिवंशे ५२ अध्याये दर्शनीयम्॥)

कैटभजित्, पुं, (कैटभं स्वनामख्यातमसुरं जितवान्। जि + भूते क्विप्। तुगागमश्च।) विष्णुः। इत्यमरः॥ (अस्य विवरणं हरिवंशे ५२ अध्याये द्रष्टव्यम्॥)

कैटभहा, [न्] पुं, (कैटभं स्वनामख्यातं महासुरं हन्ति हतवान् वा। हन् + क्विप् भूते।) विष्णुः। इति हेमचन्द्रः॥ (स च सर्व्वशक्तिर्भगवान् स्वरूपतो निर्गुणोऽपि सृष्ट्यादिकार्य्यसम्पादनार्थं गुणाधिष्ठातृत्वमभ्युपैति, तत्र तु यदा जीवादृष्टवशात् यद्यद्गुणोद्रेकात्मिका क्रियाशक्तिरुपतिष्ठते नितरां गुणाधिष्ठातृकतया भगवानपि तदा तत्तद्गुणोपयोगिक्रियावानिव प्रतिभाति। परं देहाभिमानवतां जीवानामिव तस्य प्रकृतेरन्द्रियगुणे मनो न ह्यासज्जते हृषीकेशत्वात् गुणानियन्तृत्वादित्यर्थः देहाभिमानराहित्याच्च। अतएव स कैटभजिन्मधुजिदित्याद्युपाधिकतयोच्यते वस्तुतस्तु जीवैर्यत् किञ्चित् क्रियते तत् सर्व्वमेव गुणपरतन्त्रैरेवेति एव। ईश्वरस्य तु भृत्या इव गुणा एवाधीनाः सन्तः तदाज्ञयैव क्रिया उत्पादयन्ति सम्पादयन्ति च॥)

कैटभा, स्त्री, (कूटा गुणास्तत्कार्य्यं सृष्ट्यादिकं कैटं। कूट + अण् वृद्धिः पृषोदरात् औकारस्य ऐकारत्वं। तेन तैर्वा भाति प्रकाशते या। भा + क्विप्।) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कैटभारिः, पुं, (कैटभस्य स्वनामख्यातस्यासुरभेदस्य अरिः शत्रुः। पक्षे कैटभस्य तमसः अरिर्दमयिता। सगुणावस्थायामपि ईश्वरस्य विष्णोः सत्त्वगुणप्राधान्यात् तथात्वम्।) विष्णुः। इति हलायुधः॥

कैटभी, स्त्री, (कैटभं तदाख्यया प्रसिद्धं असुरं प्रति इः हननक्रियारूपतेजःप्रकाशोऽस्याः।) यद्वा, कूटं तमःप्रधानभावमधिष्ठाय तामसी प्रकृतिरिति विश्रुता देवकार्य्यसाधनानुरोधात् तद्द्वत्तया भातीति। कूट + अणि वृद्धौ कौटं पृषोदरात् औकारस्य ऐकारत्वं कैटं भा + कः। ततो ङीप् कैटभी तामसीत्यर्थः।) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः। (मधुकैटभभीतब्रह्मणस्तुत्या प्रसादिततया तामस्या विमोहितौ तौ दुर्द्दान्तावसुरौ विष्णुना निहतौ। यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ८१ अध्याये।
"एवं स्तुता तदा देवी तामसी तत्र वेधसा।
विष्णोः प्रबोधनार्थाय निहन्तुं मधुकैटभौ॥
नेत्रास्यनासिकाबाहुहृदयेभ्यस्तथोरसः।
निर्गम्य दर्शने तस्थौ ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः" ॥
इत्युपक्रम्य।
"समुत्थाय ततस्ताभ्यां युयुधे भगवान् हरिः।
पञ्चवर्षसहस्राणि बाहुप्रहरणो विभुः॥
तावप्यति बलोन्मत्तौ महामायाविमोहितौ।
उक्तवन्तौ वरोऽस्मत्तो व्रियतामिति केशवम्" ॥)

कैटभेश्वरी, स्त्री, (कैटभस्य कैटभपुर्य्या ईश्वरी कर्त्री। पक्षे कैटभस्य तमोगुणस्य ईश्वरी नियन्त्री।) दुर्गा। यथा।
"कैटभन्तु वशं कृत्वा गृहीता तत्पुरी यथा।
तेन सा गीयते देवी पुराणे कैटभेश्वरी" ॥
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥

कैटर्य्यः, पुं, (किट् त्रासे + भावे घञ्। कैटं त्रासं राति ददाति तिक्तादीनामातिशय्यात्। रा दाने + कः। ततः स्वार्थे ष्यञ्।) कटफलः। इत्यमरः। २। ४। ४०॥ निम्बः। महानिम्बः। इति रत्नमाला॥ मदनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कैडर्य्यः, पुं, (कैटर्य्य + पृषोदरात् डत्वे साधुः।) कटफलः। पूतिकरञ्जः। कटभीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कैतकं, क्ली, (केतक्या इदं "तस्येदम्" । ४। ३। १२०। इत्यण्) केतकीपुष्पम्। यथा। कैतकं तिक्तकटुकमिति राजवल्लभः॥

कैतवं, क्ली, (कितव + स्वार्थे अण्।) कपटः। (कितवस्य भावः कर्म्म वा। युवादित्वादण्।) द्यूतः। इत्यमरः। २। १०। ४५॥ वैदूर्य्यमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कितवस्य भावः। कपटता। यथा, भागवते १। १। २। "धर्म्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्रपरमो निर्म्मत्सराणां सतां वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनम्" ॥)

कैदारं, क्ली, (केदाराणां क्षेत्राणां समूहः। इति अण्।) क्षेत्रसमूहः। इत्यमरटीकायां भरतः (केदारे क्षेत्रे प्रयत्नेनागोतं यच्छालं तत्कैदारम्) तद्धान्यादिकमुक्तं भावप्रकाशे यथा—
"केदारं क्षेत्रमुद्दिष्टं कैदारं तज्जलं स्मृतम्।
कैदारं वार्य्यभिष्यन्दि मधुरं गुरुदोषकृत्" ॥)

कैदारः, पुं, (केदारे क्षेत्रे भवः इत्यण्।) शालिधान्यम् इति राजनिर्घण्टः॥ (केदारसम्बन्धिनो रे कैदारा इत्यर्थः। यथा, भावप्रकाशे।
"कैदारा वातपित्तघ्ना गुरवः कफशुक्रलाः।
कषाया अल्पवर्च्चस्का मेध्याश्चैव बलावहाः" ॥)

कैदारकं, क्ली, (केदाराणां समूहः केदारस्य इदं वा केदार + वुञ्।) केदारसमूहः। क्षेत्रगणः। इत्यमरः। २। ९। ११॥

कैदारिकं, क्ली, (केदाराणां समूहः केदारे भवं तस्येदं वा। केदार + ठञ्।) कैदारकम्। इत्यमरः। २। ९। ११॥

कैदार्य्यं, क्ली, (केदाराणां समूहः। केदार + ष्यञ्।) क्षेत्रम्। क्षेत्रसमूहः। इत्यमरः। २। ९। ११।

कैमुतिकः, पुं, (किमुत इत्यव्ययं तस्मात् आगतः ठक्।) न्यायविशेषः। तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्।
"वेदाश्छन्दांसि सर्व्वाणि ब्रह्माद्याश्च दिवौकसः।
जलार्थिनोऽथ पितरो मरीच्याद्यास्तथर्षयः॥
उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे स्नानार्थं ब्रह्मवादिनः।
यियासूननुगच्छन्ति संहृष्टा ह्यशरीरिणः॥
समवायस्तु यत्रैषां तत्रान्ये बहवो मलाः।
नूनं सर्व्वे क्षयं यान्ति किमुतैकं नदीरजः" ।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

कैरवं, क्ली, (के जले रौति कलनादं करोतीति। रु + अच् केरवः हंसः तत्प्रियत्वे शालीत्यलुक्। तत्प्रियमित्यण्।) कुमुदम्। श्वेतोत्पलम्। इत्यमरः १। १०। ३७। (यथा, महाभारते १। १। ८८
"पुराणपूर्णचन्द्रेण श्रुतिज्योत्स्नाः प्रकाशिताः।
नृबुद्धिकैरवाणाञ्च कृतमेतत् प्रकाशनम्" ॥)

कैरवः, पुं, (कुत्सितो रवो यस्य स एव स्वार्थे अण् पृषोदरात् औकारस्य ऐकारत्वम्।) धूर्त्तः। कितवः। इति मेदिनी॥

कैरविणी, स्त्री, (कैरव पुष्करादित्वात् इनिः। ततो ङीप्।) कुमुदिनी। इति शब्दरत्नावली॥ (कैरवाणि सन्त्यस्यां इति इनि ङीप् च। कुमुदयुक्ता पुष्करिणी॥)

कैरवी, स्त्री, (कैरवस्य प्रिया इत्यण् ङीप् च।) चन्द्रिका। इति मेदिनी॥ मेथिका। इति राजनिर्घण्टः॥

कैरवी, [न्] पुं, (कैरवं प्रियत्वेन प्रकाश्यत्वेन वा अस्त्यस्य इति इनिः।) चन्द्रः। इति शब्दमाला॥

कैराटकः, पुं, (किरं पर्य्यन्तभूमिं चरमावस्थां दशामित्यर्थः अटति प्राप्नोति यस्मात्। किर + अट + अच्। ततः स्वार्थे कन् अण् च।) स्थावरविषभेदः। इति हेमचन्द्रः॥

ातं, क्ली, (किराते पर्य्यन्तभूमौ भवं इत्यण् ।) भूनिम्बः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शम्बरचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ातः, पुं, (किराते पर्य्यन्तभूमौ भवः । इत्यण् ।) भूनिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (किरात इव शूरः इवार्थे अण् ।) बलवान् पुरुषः । तत्पर्य्यायः । दोर्घ्ण्डः २ शामः ३ । इति हारावली ॥ (किरातस्य वेश इव वेशो यस्य । अर्श आद्यच् ततः स्वार्थे अण् । किरातवेशधारिणि, त्रि ।

यथा, महाभारते १ । २ । ५० ।

"ईश्वरार्ज्जुनयोर्युद्धं पर्व्व कैरातसंज्ञितम्" ॥

तथा, मनसाध्याने । "कैराती वरदाभयोद्यतकरां देवीं त्रिनेत्रां भजे" ॥)

ालं, क्ली, (किरं पर्य्यन्तभूमिं अलति पर्य्याप्नोतीति । अल्+"कर्म्मण्यण्" इत्यण् । ततः स्वार्थे अण् ।) विड़ङ्गम् इति वैद्यकम् ॥

ाली, स्त्री, (कैराल+स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।) विड़ङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

ासः, पुं, (के जले लासो लसनं दीप्तिरस्य । "हलदन्तात् सप्तम्याः" । ६ । ३ । ९ । इति अलुक् केलसः स्फटिकमणिः तद्वत् शुभ्रः इत्यण् । यद्वा, केलीनां समूहः । कैलं । "तस्य समूहः" । ४ । २ । ३७ । इत्यण् वृद्धिश्च । कैलेनास्यतेऽत्र । आस्+अधिकरणे घञ् ।) स्वनामख्यातपर्व्वतः । इत्यमरः । १ । २ । ७४ ॥ स च शिवकुवेरयोः स्थानम् । तस्य परिमाणं यथा । "जठरदेवकूटौ मेरोः पूर्व्वेणाष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौ द्विसहस्रं पृथुतुङ्गौ भवतः । एवमपरेण पवनपारियात्रौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ प्रागायतौ" । इति श्रीभागवतम् ॥ (अयं हि वृहत्संहितायां कूर्म्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः ॥)

ासनिकेतनः, पुं, (कैलासः निकेतनं यस्य ।) शिवः । इति कविकल्पलता ॥

ासौकाः, [स्] पुं, (कैलासः ओकः स्थानं आलयोऽस्य ।) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः ॥

र्त्तः, पुं, (के जले वर्त्तते । वृत्+अच् अलुक् समासः । ततः स्वार्थे अण् ।) स्वनामख्यातवर्णसङ्करजातिः । स तु वेश्यागर्भे क्षत्त्रियस्यौरसजातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ तत्पर्य्यायः । दासः २ धीवरः ३ । इत्यमरः । १।१०।१५ ॥ दाशेरकः ४ जालिकः ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । १० । ३४ ।

"निषादो मार्गवं सूते दाशं नौकर्म्मजीविनम् ।
कैवर्त्तमिति यं प्राहुरार्य्यावर्त्तनिवासिनः" ॥

अस्य टीकायां कुल्लूकभट्टेन यदुक्तं तद्यथा ।

"ब्राह्मणेन शूद्रायां जातो निषादः प्रागुक्तः प्रक्तायामायोगव्यां मार्गवं दाशापरनामानं नौव्यवहारजीविनं जनयति । यमार्य्यावर्त्तदेशवासिनः कैवर्त्तशब्देन कीर्त्तयन्ति" ॥)

र्त्तमुस्तं, क्ली, (के जले जलयुक्तभूमौ वर्त्तते जायते इति केवर्त्तं ततः स्वार्थे अण् । कैवर्त्तं च तत् मुस्तञ्चेति कर्म्मधारयः ।) कैवर्त्तमुस्तकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कैवर्त्तमुस्तकं, क्ली, (कैवर्त्तमुस्त+स्वार्थे कन् । यद्वा कैवर्त्तस्य प्रियं मुस्तकम् ।) कैवर्त्तीमुस्तकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कैवर्त्तिका, स्त्री, (कैवर्त्ती जलस्था इव । इवार्थे कन् ततो ह्रस्वः ।) मालवे प्रसिद्धो लताविशेषः । तत्पर्य्यायः । सुरङ्गा २ लता ३ वल्ली ४ दशावहा ५ रङ्गिणी ६ वस्त्ररङ्गा ७ सुभगा ८ । अस्या गुणाः । लघुत्वम् । रुच्यत्वम् । कषायत्वम् । कफकासश्वासमन्दाग्निदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कैवर्त्तिमुस्तकं, क्ली, (कैवर्त्त्याः कैवर्त्तपत्न्याः प्रियं मुस्तकम् । संज्ञायां "ङ्यापोः" । ६ । ३ । ६३ । इति वा ह्रस्वः ।) कैवर्त्तीमुस्तकम् । इत्यमरटीका ॥

कैवर्त्ती, स्त्री, (के जले वर्त्तते इति । वृत्+अच् । केवर्त्ता जलस्था सा एव इति स्वार्थे अण् ततो ङीप् ।) परिपेलम् । इति वैद्यकम् ॥ कैवर्त्तपत्नी च ॥

कैवर्त्तीमुस्तकं, क्ली, (केवर्त्त्या कैवर्त्तपत्न्याः प्रियं मुस्तकम् । संज्ञायां "ङ्यापोः" । ६ । ३ । ६३ । इति विकल्पे ह्रस्वविधेरत्र ह्रस्वाभावः ।) मुस्ताप्रभेदः । इति भरतः ॥ केओटमुता इति भाषा । केशुर इति नीचोक्तिः । केशुरिया मुथा । इति सारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः । कुटन्नटम् २ दशपुरम् ३ वानेयम् ४ परिपेलवम् ५ प्लवम् ६ गोपुरम् ७ गोनर्द्दम् ८ इत्यमरः । २ । ४ । १३१ ॥ दाशपुरम् ९ दाशपूरम् १० दशपुरम् ११ दशपूरम् १२ परिपेलम् १३ पारिपेलम् १४ कैवर्त्तमुस्तकम् १५ कैवर्त्तिमुस्तकम् १६ । इति तट्टीका ॥ वनसम्भवम् १७ । इति रत्नकोषः ॥ धान्यम् १८ शीतपुष्पम् १९ जीर्णबुध्नकम् २० वन्यम् २१ सितपुष्पम् २२ । इति जटाधरः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवायुव्रणदाहामशूलरक्तदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । कान्तिदत्वम् । पित्तविसर्पकुष्ठकण्डुविषनाशित्वञ्च । इदन्तु वितुन्नकनाम्नो वृक्षस्य त्वक् मुस्ताकृति ॥ इति भावप्रकाशः ॥

कैवलं, क्ली, (के शिरोऽवच्छेदे वलते संवृणोति केशादेरतिसौरभ्यकरणात् के जले वलते गुणाधिक्यात् वर्द्धते वा । वल+अच् ततः स्वार्थे अण् ।) विड़ङ्गम् । इति रत्नमाला ॥ (केवलस्य भावः इति केवलशब्दात् ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ॥)

कैवल्यं, क्ली, (केवलस्य सर्व्वोपाधिवर्ज्जितस्य भावः, इति । केवल+ष्यञ् ।) मुक्तिः । इत्यमरः । १ । ५ । ६ ॥ (तथा च पातञ्जले कैवल्यपादे ३ सूत्रं यथा,

"निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां
वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत्" ॥

निमित्तं धर्म्मादि तत्प्रकृतीनामर्थान्तरपरिणामेन प्रयोजकं न हि कार्य्येण कारणं प्रवर्त्तते । वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् ततस्तस्मादनुष्ठीयमानाद् धर्म्मात् वरणमावरणकं अधर्म्मादि तस्यैव विरोधित्वात् भेदः क्षयः क्रियते तस्मिन् प्रतिबन्धे क्षीणे प्रकृतयः स्वयमभिमतकार्य्याय प्रभवन्ति । क्षेत्रिकवत् । यथा, क्षेत्रिकः कृषीवलः केदारात् केदारान्तरं जलं निनीषुर्जलप्रतिबन्धकवरणभेदमात्रं करोति । तस्मिन् भिन्ने जलं स्वयमेव प्रसररूपं परिणामं गृह्णाति न तु जलप्रसरणे तस्य कश्चित् प्रयत्नः । फलतः यावत् योगादिप्रभावेण अधर्म्माद्यावरणभेदो न भवेत् तावत् कुतस्तत्त्वज्ञानं किञ्च यावत्तत्त्वज्ञानप्रभावात् सर्व्वा वासना न क्षयं यान्ति तावत् कथैव कैवल्यायेति ध्येयम् । तथा च तत्रैव । ११ ।

"हेतुफलाश्रयालम्बनैः संगृ-
हीतत्वादेषामभावे तदभावः" ॥

वासनानामनन्तरानुभवो हेतुस्तस्यानुभवस्य रागादयस्तेषामविद्येति साक्षात् पारम्पर्य्येण च हेतुः । फलं शरीरादि स्मृत्यादि च । आश्रयो बुद्धिरालम्बनं यदेवानुभवस्य तदेव वासनानामतस्तैर्हेतुफलाश्रयालम्बनैरनन्तानामपि वासनानां संगृहीतत्वात्तेषां हेतूनामभावे ज्ञानयोगाभ्यां दग्धवीजकल्पत्वे विहिते निर्म्मूलत्वाच्च वासनाः प्ररोहं न यान्ति न वा कार्य्यमारभन्त इति तासामभावः ॥ अत्र भगवद्गीतायाम् । ४ । ३७ ।

"यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्ज्जुन ! ।
ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुते तथा" ॥

अतएव सत्त्वादिषु गुणेषु कृतार्थेषु भोगापवर्गादिलक्षणेषु पुरुषार्थेषु समाप्तेषु कैवल्यमित्येव सारसिद्धान्तवाक्यम् । यथा, पातञ्जले । ३३ ।

"पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति" ।

समाप्तभोगापवर्गलक्षणपुरुषार्थानां गुणानां यः प्रतिप्रसवः प्रतिलोमस्य परिणामस्य समाप्तौ विकारानुद्भव क्षयेषु यदि वा चिच्छक्तेर्वृत्तिसारूप्यनिवृत्तौ स्वरूपमात्रेऽवस्थानं तत् कैवल्यमुच्यते । इत्थं सर्व्वेष्वेव दर्शनेष्वधिष्ठातृत्वं विहाय नान्यदात्मनोरूपमुपपद्यते । अधिष्ठातृत्वञ्च चिद्रूपत्वं तच्च जड़ात् वैलक्षण्यमेव चिद्रूपतया यदधितिष्ठति तदेव भोग्यतां नयति यच्च चेतनाधिष्ठितं तदेव सकलव्यापारयोग्यं भवति । एवञ्च सति नित्यत्वात् प्रधानस्य व्यापारनिवृत्तौ यदात्मनः कैवल्यमस्माभिरुक्तं तद्विहाय दर्शनान्तराणां नान्या गतिः तस्मादिदमेव युक्तमुक्तं वृत्तिसारूप्यपरिहारेण स्वरूपे प्रतिष्ठा चितिशक्तेः कैवल्यम् । यथा, "पुरुषस्य ज्ञातृत्वमुक्ता चित्तद्वारेण सकलव्यवहारनिष्पत्तिमुपपाद्यपुरुषसत्त्वे प्रमाणमुपदर्श्य कैवल्यनिर्णयाय दशभिः सूत्रैः क्रमेणोपयोगिनोर्थानभिधाय शास्त्रान्तेऽप्येतदेव कैवल्यमित्युपपाद्य कैवल्यस्वरूपं निर्णीतम्" । परं जन्मौषधिमन्त्रसमाधिजन्यासु सिद्धिषु सतीष्वपि ज्ञानभक्त्यादि योगेन येन केनचिदुपायेन भगवदनुकम्पालाभ एव कैवल्योपायः । पातञ्जलदर्शनटीकाकृत् महाराजभोजाधीश्वरोप्येतदङ्गीकृत्य कैवल्यपादस्य टीकायां मङ्गलाचरणं कृतवान् । यथा,—

"यदाज्ञयैव कैवल्यं विनोपायैः प्रजायते ।
तमेकमजमीशानं चिदानन्दमयं स्तुमः" ॥

छग्वायजर्व्वेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः। यथा, मुक्तिकोपनिषदि। "कठवल्लीतैत्तिरीयक-ब्रह्मकैवल्यश्वेताश्वतरेत्युपक्रम्य छग्वायजर्व्वेदगतानां द्वात्रिंशत्संख्यकानामुपनिषदां सहनाववत्विति शान्तिः" ॥)

कैशिकं, क्ली, (केशानां समूहः। "केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्"। ४। २। ४८। इति पक्षे ठक्।) केशसमूहः। इत्यमरः। २। ६। ९६॥

कैशिकः, पुं, (केशेषु केशविन्यासादौ साधुः। केश+ठक्।) शृङ्गाररसः। इति शब्दरत्नावली जटाधरश्च॥

कैशिकी, स्त्री, (कैशिक+स्त्रियां ङीष्।) नाटकवृत्तिविशेषः। यथा। "भारती सात्वती कैशिक्यारभट्यौ च वृत्तयः"॥ इति हेमचन्द्रः॥

कैशोरं, क्ली, (किशोरस्य भावः। किशोर+अण्।) किशोरावस्था। इति शब्दरत्नावली॥ सा तु दशमवर्षावधिपञ्चदशवर्षावधिः। इति स्मृतिः॥

कैश्यं, क्ली, (केशानां समूहः। इति ष्यञ्।) केशसमूहः। इत्यमरः। २। ६। ९६॥

कोकः, पुं, (कोकते आदत्ते चन्द्रसुधामिति। कुक आदाने+पचाद्यच्।) चक्रवाकः। (यथा, गीतगोविन्दे ५। १७।
"कोकानां करुणस्वनेन सदृशी दीर्घा मदभ्यर्थना"॥)
वृकः। (यथा, रामायणे। ५। २६। ९।
"वने यूथपरिभ्रष्टा मृगी कोकैरिवार्द्दिता"॥)
ज्येष्ठी। खर्ज्जूरीवृक्षः। भेकः। इति मेदिनी॥ विष्णुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कोकड़ः, पुं, (कोकं कोकरवं वृकध्वनिवत् ध्वनिमित्यर्थः लाति गृह्णातीति। ला+कः। लस्य डत्वम्।) विलेशयमृगविशेषः। तत्पर्य्यायः। जविनः २ कोकवाचः ३ विलेशयः ४ चमरपुच्छः ५ लोमशः ६ धूम्रवर्णकः ७। तन्मांसगुणाः। श्वासानिलकासहरत्वम्। पित्तदाहकरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कोकदेवः, पुं, (कोकश्चक्रवाकः स इव दीव्यति क्रीड़तीति। दिव+अच्।) कपोतः। इति राजनिर्घण्टः॥

कोकनदं, क्ली, (कोकान् चक्रवाकान् नदति नादयति वा स्वविकाशेन। कोक+नद+अन्तर्णिच्‌ ततोऽच् मूलविभुजादित्वात् को वा।) रक्तकुमुदम्। रक्तपद्मम्। इति मेदिनी॥ (यथा, गीतगोविन्दे। १०। ५।
"नीलनलिनाभमपि तन्वि! तव लोचनं धारयति कोकनदरूपम्"॥ अस्य पर्य्याया यथा,—
"रक्तं कोकनदं पद्ममल्पमन्यद्वलोहितम्"॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

कोकनदच्छविः, पुं, (कोकनदस्य रक्तोत्पलस्य छविरिव छविर्दीप्तिर्यस्य।) रक्तवर्णः। तद्वति त्रि। इत्यमरः॥

कोकबन्धुः, पुं, (कोकयोः चक्रवाकयुगलयोर्दिवसप्रभया संयोगकारित्वया बन्धुरिव।) सूर्य्यः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कोकाग्रः, पुं, (कोकः खर्ज्जूरीवृक्षस्तद्वदग्रभागोऽस्य।) तृणविशेषः। (कोकाग्रमूलमीषत्कटु मधुरं शिशिरं प्रीतिकरं अग्निरिच्छिकारं श्लेष्मवातहरं पित्तजित् तृड्दाहशोषशमनम्।) इति राजनिर्घण्टः॥

कोकाहः, पुं, (कोक इव आहन्ति वेगेन गच्छतीति। आ+हन्+डः।) श्वेतघोटकः। तत्पर्य्यायः। कर्कः २। इति हेमचन्द्रः॥ क्वचित् पुस्तके काकाह इति पाठः॥

कोकिलः, पुं, (कुक आदाने+"सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच्"। उणां १। ५५। इति इलच्।) स्वनामख्यातकृष्णवर्णमधुरस्वरपक्षी। (यथा, रामायणे। २। ५२। २।
"भास्करोदयकालोऽयं गता भगवती निशा।
असौ सुकृष्णविहगः कोकिलस्तात! कूजति"॥)
तत्पर्य्यायः। वनप्रियः २ परभृतः ३ पिकः ४। इत्यमरः। २। ५। १९॥ परपुष्टः ५ कालः ६ वसन्तदूतः ७ ताम्राक्षः ८ गन्धर्व्वः ९ मधुगायनः १० वासन्तः ११ कलकण्ठः १२ कामान्धः १३ काकलीरवः १४ कुहूरवः १५ अन्यपुष्टः १६ मत्तः १७ मदनपाठकः १८। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य गुणा यथा,—हारीते १ स्थाने ११ अध्याये।
"कोकिलः श्लेष्मलो ज्ञेयः पित्तसंशमनस्तथा"॥
मूषिककल्पान्तर्गतमूषकविषजातीयविशेषः। तद्दंशनजनितलक्षणानि यथा,—
"ग्रन्थयः कोकिलेनैया ज्वरो दाहश्च दारुणः"॥
इति सुश्रुतेन कल्पस्थाने षष्ठाध्याये उक्तम्॥)
अङ्गारः। इति त्रिकाण्डशेषः। (छन्दोविशेषः। इति वृत्तरत्नाकरः॥)

कोकिलनयनः, पुं, (कोकिलस्य नयनमिव रक्तवर्णं पुष्पमस्य।) कोकिलाक्षवृक्षः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥ (कोकिलाक्षशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया॥)

कोकिलाक्षः, पुं, (कोकिलस्याक्षीव रक्तं पुष्पमस्य।
"अक्ष्णोऽदर्शनात्"। ५। ४। ७६। इति अच्।) वृक्षविशेषः। कुलियाखाड़ा इति भाषा। तालमखाना इति हिन्दी भाषा॥ तत्पर्य्यायः। इक्षुगन्धा २ काण्डेक्षुः ३ इक्षुरः ४ क्षुरः ५। इत्यमरः। २। ४। १०४॥ शृगाली ६ शृङ्खली ७ क्षुरकः ८ शृगालघण्टी ९ वज्रास्थिः १० शृङ्खला ११ वज्रकण्टकः १२ इक्षुः १३ इक्षुरकः १४ वज्रः १५ शृङ्खलीका १६ पिकेक्षणा १७ पिच्छिला १८। इति राजनिर्घण्टः॥ श्वेतस्य तस्य पर्य्यायः। वीरतरुः २ त्रिक्षुरः ३ क्षुरकः ४ शुक्लपुष्पः ५। रक्तस्य तस्य पर्य्यायः॥ छत्रकः २ अतिच्छत्रः ३। इति रत्नमाला॥ सामान्यस्य तस्य गुणाः। आमवातवातरक्तरोगनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥ मधुरत्वम्। शीतलत्वम्। पित्तातिसारनाशित्वम्। शुक्रकफवलरुचिकारित्वम्। सन्तर्पणत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (श्वेतकोकिलाक्षमूलं छागीदुग्धेन पिष्टं सत् भक्षितं क्षयरोगं नाशयेत्। यदुक्तं गारुड़े १९३ अध्याये।
"श्वेतकोकिलाक्षमूलं छागीक्षीरेण संयुतम्।
त्रिसप्ताहेन वै पीतं क्षयरोगं क्षयं नयेत्"॥)

कोकिलाक्षकः, पुं, (कोकिलाक्ष+स्वार्थे कन्।) कोकिलाक्षवृक्षः। इत्यमरटीकायां स्वामी॥ (यस्मिन्नस्य व्यवहारस्तद्यथा,—
"कोकिलाक्षकनिर्य्यूहः पीतस्तच्छाकभोजिना। कृपाभ्यास इव क्रोधं वातरक्तं नियच्छति"॥
इति वाभटे चिकित्सास्थाने २२ अध्याये॥)

कोकिलावासः, पुं, (आवसत्यस्मिन् इति। आ+वस+अधिकरणे घञ्। कोकिलानां आवासः।) आम्रवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कोकिलेक्षुः, पुं, (कोकिल इव कृष्णवर्ण इक्षुः।) कृष्णेक्षुः। इति राजनिर्घण्टः॥

कोकिलेष्टा, स्त्री, (कोकिलस्य इष्टा प्रिया।) महाजम्बूः। इति राजनिर्घण्टः॥

कोकिलोत्सवः, पुं, (कोकिलानां उत्सवोऽत्र।) आम्रवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कोङ्कणं, क्ली, (कोङ्कणे भवं कोङ्कणदेशस्थैः कर्म्मकारैर्निर्म्मितमिति भावः। "तत्र भवः"। ४। ३। ५३। इत्यण् तस्य लुक्।) शस्त्रभेदः। इति हेमचन्द्रः॥

कोङ्कणाः, पुं, देशविशेषः। इति विश्वः। कोकण इति भाषा॥ (यथा, आगमे।
"सह्याद्र्यं समारभ्य कटिदेशस्य मध्यगे।
समुद्रप्रान्तदेशो हि कोङ्कणः परिकीर्त्तितः"॥
देशोऽयं कूर्म्मविभागे दक्षिणस्यां दिशि वर्त्तते। यथा, महाभारते। ६। ९। ५९।
"अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ"।
"कौकुट्टकास्तथा चोलाः कोङ्कणा मलवा नराः"।
क्वचिदेकवचनान्तमपि दृश्यते।
यथा, स्मृतिसंग्रहे।
"मालवे गौड़देशे च सिन्धुदेशे च कोङ्कणे।
व्रतं चूड़ां विवाहञ्च वर्ज्जयेत् मकरे गुरौ"॥)

कोङ्कणासुतः, पुं, (कोङ्कणे तदाख्यप्रदेशे भवा। अण् तस्य लुक् च। कोङ्कणा रेणुका तस्याः सुतः पुत्त्रः।) परशुरामः। इति शब्दमाला॥

कोचः, पुं, (कुच+ज्वलादित्वात् कर्त्तरि णः।) जातिविशेषः। स तु मांसच्छेदिगर्भे तीवरस्यौरसे जातः। इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥

कोजागरः, पुं, (को जागर्त्ति अस्यां पौर्णमासीनिशायां इति लक्ष्म्या देव्या उक्तियत्र समवेदे प्रमोदरात् साधुः।) आश्विनी पूर्णिमा। तत्पर्य्यायः। शारदी २ द्यूतपूर्णिमा ३ शरत्पर्व्व ४ कौमुदी ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥ अथ कोजागरकृत्यानि तत्र ब्रह्मपुराणम्।
"आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां निकुम्भो वालुकार्णवं
आयाति सेनया सार्द्धं कृत्वा युद्धं सुदारुणम्
तस्मात् तत्र नरैर्मार्गाः स्वगेहस्य समीपतः।
शोधितव्याः प्रयत्नेन भूषितव्याश्च मण्डनैः।
पुष्पार्घ्यफलमूलौघसर्षपप्रकरैस्तथा।
वेश्मानि भूषितव्यानि नानावर्णैर्विशेषतः।
सुस्नातैरनुलिप्तैश्च नरैर्भाव्यं सबान्धवैः।
दिवा तत्र न भोक्तव्यं मनुष्यैश्च विवेकिभिः।
स्त्रीबालवृद्धमूर्खैश्च भोक्तव्यं पूजितैः सुरैः।
पूज्याश्च सपत्नैः पश्चैस्तथा द्वारोर्द्धभित्तयः।
द्वारोपान्ते सदीपस्तु संपूज्यो हव्यवाहनः।
यवाज्यतन्दुलोपेतैरक्षतैश्च सुतर्पितः।

संपूजितव्यः पूर्णेन्दुः पयसा पायसेन च ।
स्कन्दः सभार्य्यः स्कन्दश्च तथा नन्दीश्वरो मुनिः ॥
गोमद्भिः सुरभिः पूज्या छागवह्निर्हुताशनः ।
उरभ्रवह्निर्वरुणो गजवह्निर्विनायकः ॥
पूज्यः साश्वैश्च रेवन्तो यथाविभवविस्तरैः ।
ततः पूज्यो निकुम्भोऽपि समावेष्टितखड्गलैः ॥
सुगन्धिभिर्घृततोपेतैः शष्कुलैश्च भूरिभिः ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु भोक्तव्यं मांसवर्जितम् ॥
वज्रिपार्श्वगतैर्नैया दृष्टा क्रीडाः पृथग्विधाः” ॥ * ॥
लिङ्गपुराणे यथा,—
“आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि ।
कौमुदी सा समाख्याता कार्य्या लोकविभूतये ॥
कौमुद्यां पूजयेल्लक्ष्मीमिन्द्रमैरावतं स्थिरम् ।
सुगन्धिर्निशि सद्वेशश्चाक्षैर्जागरणञ्चरेत् ॥
निशीथे वरदा लक्ष्मीः को जागर्त्तीति भाषिणी ।
तस्मै वित्तं प्रयच्छामि अक्षैः क्रीडां करोति यः ॥
नारिकेलैश्चिपिटकैः पितॄन् देवान् समर्चयेत् ॥
बन्धूंश्च प्रीणयेत्तेन स्वयं तदशनो भवेत्” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (अत्र निशायां बन्धुभिरक्षैः
क्रीडयित्वा लक्ष्मीप्रसादात् धनभाग्भवेत् । अक्ष-
क्रीडानियमस्य चतुरङ्गशब्दे द्रष्टव्यः ॥)
…ः,पुं, (कुट्यते प्रताप्यते शत्रुरत्र अनेन वा । दुर्ग-
माश्रित्य प्रबलविपक्षमपि प्रतापयितुं शक्यते
इत्यर्थः । कुट प्रतापने + अधिकरणे करणे वा
घञ् ।) दुर्गम् । इति कुटशब्दार्थे मेदिनी ॥ गड़
केल्ला इति च भाषा ॥ (कुट् + भावे घञ् । कौ-
टिल्यम् प्रतापनम् ।)
…कः, पुं, (कुट् + कर्त्तरि ण्वुल् ।) गृहकारकः ।
…रामि इति भाषा । स तु कुम्भकार्य्यां गर्भे
अट्टालिकाकारस्यौरसजातः । इति ब्रह्मवैवर्त्त
…राणम् ॥
…रं, क्ली पुं, (कोटं कौटिल्याकारं स्थानं गर्त्त-
मिति यावत् । रातीति । रा + कः ।) वृक्ष-
स्थितगह्वरम् । गाछेर खोड़ोल इति भाषा ॥
…त्पर्य्यायः । निष्कुहः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १३ ॥
निर्गूढः ३ कोटरः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रा-
…तरम् ५ । तरुविवरम् ६ । इति जटाधरः ॥
कोटशब्दात् चतुरर्थ्यां अश्मरादित्वात् रः । पां,
४ । २ । ८० ॥ दुर्गसन्निहितदेशादौ, त्रि ॥)
…रावणं, क्ली, (कोटरान्वितानां तरूणां वनम् ।
…र्व्वादीर्घत्वं णत्वञ्च ।) सकोटरवृक्षयुक्तवनम् ।
इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥
…री, स्त्री, (कोटं कौटिल्यं रीणाति गच्छतीति ।
रीगतौ + क्विप् ।) नग्ना स्त्री । इत्यमरः । २ ।
… । १७ । (कोटं कुटिलस्वभावं राक्षसासुरा-
दिकं रीणाति हन्ति । री + क्विप् ।) चण्डिका ।
इत्यमरटीका ॥
…वी, स्त्री, (कोटं कौटिल्यं निर्लज्जतां वाति
गच्छतीति । कोट + वा गमनहिंसयोः “आतो-
ऽनुपसर्गे कः” । ३ । २ । ३ । इति कः । ततो गौ-
रादित्वात् ङीष् ।) विवस्त्रा स्त्री । इत्यमरटीका ।
कोटं दुर्गं दुर्गानामानमसुरं वाति नाशयतीति ।)

दुर्गा । इति धरणी ॥
कोटिः, स्त्री, (कोट्यते छिद्यतेऽनया । कुट छेदे ।
“सर्व्वधातुभ्य इन्” । उणां । ४ । ११७ । इति
इन् । बाहुलकात् गुणः ।) अस्रादेः कोणः ।
(यथा, रघुवंशे । ७ । ४६ ।
“हतान्यपि श्येननखाग्रकोटि
व्यासक्तकेशानि चिरेण पेतुः” ॥)
उत्कर्षः । शतलक्षसङ्ख्या । क्रोर इति भाषा ॥
(यदुक्तं अङ्कशास्त्रे ।
“एकं दशं शतञ्चैव सहस्रमयुतन्तथा ।
लक्षञ्च नियुतञ्चैव कोटिरर्बुदमेव च” ॥)
धनुरग्रम् । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥
(यथा, महाभारते । १ । ४० । २२ ।
“तस्य स्कन्धे मृतं सर्पं क्रुद्धो राजा समासृजत् ।
समुत्क्षिप्य धनुष्कोट्या स चैनं समुपैक्षत” ॥)
(रेखा । यथा, कुमारे । २ । २६ ।
“आवर्ज्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटयः ।
रुद्राणामपि मूर्द्धानः क्षतहुङ्कारशंसिनः” ॥
वादविचारः । संशयनिर्णयाय पूर्व्वपक्षः । यथा,
गादाधरीसंशयहेतूक्तिः ।
“विप्रतिपत्तिवाक्यजन्यकोट्युपस्थितिः” ।
लीलावत्युक्तचित्रकोणादिक्षेत्रावयवरेखाभेदः । यथा,
“इष्टाद्बाहोर्यःस्यात् तत्स्पर्द्धिन्यां दिशीतरो बाहुः ।
त्र्यस्रे चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्त्तिता तज्ज्ञैः” ॥
सिद्धान्तशिरोमण्युक्तराशिचक्रस्य तृतीयांशः । यथा,
“त्रिभिर्भैः पदं तानि चत्वारि चक्रे क्रमात् स्याद-
युग्मयुग्मसंज्ञा च तेषां । अयुग्मे पदे यातमेष्यन्तु
युग्मे भुजबाहुहीनं त्रिभं कोटिरुक्ता” ॥ छाया-
निरूपणार्थं कल्प्यमानक्षेत्रावयवरेखाविशेषः ।
यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ।
“दिक्सूत्रसम्पातगतस्य शङ्को-
श्छायाग्रपूर्व्वापरसूत्रमध्यम् ।
दोर्दोः प्रभा वर्गवियोगमूलं
कोटिर्नरात् प्रागपरा ततः स्यात्” ॥ * ॥
“दिक्सम्पातस्थस्य शङ्कोर्भाग्रं यत्र पतति तस्य
पूर्व्वापरसूत्रस्य च यदन्तरं स दोरित्युच्यते । दो-
श्छाययोर्वर्गान्तरपदं पूर्व्वपरा कोटिः” । इति ॥
चन्द्रस्य शृङ्गोन्नतिज्ञानार्थं क्षेत्रावयवविशेषः ।
यथा, तत्रैव “योऽधो नरो दिनगतः स विधो-
रुदयशङ्कुकन्वितो मम मता खलु सैव कोटिः” ॥
अपि च अर्कस्य योऽसौ अधः शङ्कुःयस्य
ऊर्द्धशङ्कुना युक्तश्चेत् तर्ह्येव कोटिर्मतेति । यथा,
तत्रैव ।
“यो रवेरधः शङ्कुरसौ विधोरूर्द्धशङ्कुना युतः ।
सैव कोटिर्मम मता । अत्रोपपत्तिः । इन्द्वर्कयो-
र्याम्योत्तरभावेन यदन्तरं स भुजः । ऊर्द्धाधो-
भावेन यदन्तरं सा कोटिः । सा चैव भवति ।
उदयेऽस्ते वा यदि दृक्क्षेत्रोत्तरस्तदारविशङ्कोर-
भावात् शशिशङ्कुरेव कोटिः । यदा निशि रवेरधः
शङ्कुस्तदा स शङ्कुर्विधोरुदयशङ्कुना युतो यावां-
स्तावत् तयोश्चन्द्रार्कयोः ऊर्द्धाधरमन्तरं सैव कोटि-
रुचिता । यतो द्रष्टा पुरुषोऽन्तरालगतोऽवस्थानवशेन

शशिनः शृङ्गमुन्नतमवलोक्यम् । अतः स्याव-
स्थानसमसूत्राद् ऊर्द्धस्थपिण्डा कोट्या भवितव्यम् ।
भुजकोटिकर्णैर्नतं त्र्यस्रं दृष्टेरग्रत आदर्शवत्
सम्मुखं यथा भवति तथा कल्प्यम् ॥ किञ्च, उदया-
स्तसूत्रकल्पितक्षेत्रावयवविशेषः । तत्रैव यथा,—
“सूत्रादिवा शङ्कुतलं यमाशं
याम्यां गतं हि यनिशि कुजोर्द्ध्वे ।
अधश्च सौम्यां निशि सौम्यमस्मात्
सदृग्ज्ञियुक्तं दृतलं निरुक्तम् ॥
सौम्याग्रकायाग्रतलं हि याम्यं
याम्याग्रकायात् पुनरेव याम्यम् ।
तदन्तरैक्यं समवृत्तखेट-
मध्यांशजीवां भुवि बाहुमाहुः ।
दृग्ज्यां श्रुतिं बाहु तयोस्तु कोटिं
पूर्व्वापरां वर्गवियोगमूलम्” ॥
“क्षितिजस्याधोराज्ञवृत्तसम्पातयोर्बद्धं सूत्रमुद-
यास्तसूत्रम् । ग्रहस्थानात् लम्बः शङ्कुः तस्य
तलं उदयास्तसूत्रात् दक्षिणतो भवति । यतः
क्षितिजादुपरि दक्षिणतोऽधोराज्ञवृत्तं गतम् ।
अधस्तु उत्तरतो गतम् । अतो निशि उत्तरं
दृतलम् । अथ भुज उच्यते । उत्तरगोलेऽग्रोत्तरं
दृतलं याम्यम् । अतस्तेनोनाया बाहुर्भवति ।
बाहुर्नामशङ्कुः प्राचि अपरसूत्रयोरन्तरम् । य-
दाऽग्रा शङ्कुतलादूना तदा तयोरन्तरं दक्षिणं
शङ्कुतलं बाहुः स्यात् । एवं समवृत्तप्रवेशादुपरि
दक्षिणगोले तु अग्रा याम्या शङ्कुतलं च याम्यं
तयोर्योगे कृते बाहुः स्यात् रविसममण्डलयो-
रन्तरांशानां ज्या बाहुः । तत्र या दृग्ज्या स
कर्णः । तयोर्वर्गान्तरपदं पूर्व्वापरा कोटिः” ॥)
एक्का । इत्यमरः ॥ पिड़िङ्ग शाक इति भाषा ॥
कोटिकः, पुं, (कोट्या बहुसङ्ख्यया कायति प्रका-
शते । कै + कः ।) इन्द्रगोपनामकीटः । इति
जटाधरः ॥
कोटिजित्, पुं, (कोटिं पण्डितानां समूहं विचारपथे
कोटिपरिमितं द्रव्यं वा जितवान् । कोटि
+ जि + क्विप् तुगागमश्च ।) कालिदासः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (मेधावान् । इति शब्दार्थचिन्ता-
मणिः ॥)
कोटिपात्रः, पुं, (कोटिरग्रभागः पात्रं पत्राकारमस्य ।
यद्वा, कोटिरग्रं पात्रे जलांशेऽस्य जलक्षेपणा-
दिति भावः ।) केनिपातकः । इति हेमचन्द्रः ॥
केरोआल इति भाषा ॥
कोटिरः, पुं, (कोटिं असङ्ख्यं राति ददातीति । रा
+ कः ।) इन्द्रः । नकुलः । शक्रगोपककीटः । इति
मेदिनी ।
कोटिवर्षं, क्ली, (कोटिसङ्ख्याकानि अस्त्राणि उप-
स्थितान् शत्रून् प्रति वर्षत्यत्र । कोटि +
वृष् + अप् ।) बाणपुरम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
कोटिवर्षा, स्त्री, (कोटिभिरग्रभागैर्वर्षति मधु ।
कोटि + वृष् + अप् । स्त्रियां टाप् ।) एक्का ।
इत्यमरः ॥ पिड़िङ्ग शाक इति भाषा ॥

(अस्याः पर्य्यायाः यथा ।
"स्पृक्काऽसृक् ब्राह्मणी देवी मरुन्माला लता लघुः ।
समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणाश्चास्याः स्पृक्काशब्दे ज्ञेयाः ॥)

कोटिशः, पुं, (कोट्या अग्रेण श्यति नाशयति चूर्णीकरोतीत्यर्थः । कोटि + शो + कः ।) लोष्ट-भञ्जसाधनमुद्गरः ॥ इति भरतः ॥ मइ इति ख्यात इति केचित् । तत्पर्य्यायः । लोष्टभेदनः २ । इत्यमरः । २ । ९ । १२ ॥ लोष्टघ्नः ३ कोटीशः ४ । इति रत्नकोषः ॥ लोष्टभेदी ५ चूर्णदण्डः ६ लोष्टभञ्जार्थमुद्गरः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ लोष्टघ्नः ८ । इति जटाधरः ॥ (कोटिरस्यास्तीति लोमादित्वात् शः । कोटियुक्ते, त्रि ॥ वासुकीवंशीय-नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ५ ।
"कोटिशो मानसः पूर्णः शलः पालो हलीमकः" ॥)

कोटिशः, [स्] व्य, (कोटि + वारार्थे शस् ।) कोटिः कोटिः । इति व्याकरणम् ।
(यथा, रघौ । २ । ४९ ।
"गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोध्नीः" ॥)

कोटी, स्त्री, (कुट + "सर्व्वधातुभ्य इन्" । उणां ४ । ११७ । इतीन् ततो वा ङीष् ।) खड्गादेर-ग्रभागः । इत्यमरटीका ॥ एकाशाकम् । इति शब्दरत्नावली । कोटिसङ्ख्या । इति लिङ्गादि-संग्रहटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । जयद्रथवधपर्व्वणि । ८७ । ३० ।
"प्रतोदैश्चापकोटीभिर्हुङ्कारैः साधु वाहितैः ।
कशापार्ष्ण्यभिघातैश्च वाग्भिरुग्राभिरेव च" ॥)

कोटीरः, पुं, (कोटीभिः ईरयति प्रेरयति । कोटी + ईर् + णिच् अच् ।) जटा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, आनन्दलहर्य्याम् । ३० ।
"किरीटं वैरिञ्चं परिहर पुरः कैटभभिदः
कठोरे कोटीरे स्खलसि जहि जम्भारिमुकुटम्" ॥)
किरीटम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कोटीवर्षं, स्त्री, (कोटीसङ्ख्यकानि बाणाद्यस्त्राणि विपक्षान् प्रति वर्षन्ति अत्र । कोटी + वृष् + अप् ।) बाणपुरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (इदानीं देवीकोट इत्याख्ययाख्यायते ॥)

कोटीवर्षा, स्त्री, (कोटीं कोटीर्वा वर्षति माधुर्य्यादि-स्वादम् । वृष् + अच् + टाप् ।) कोटिवर्षा । इति शब्दरत्नावली । पिड़िङ्ग शाक इति भाषा ॥

कोटीशः, पुं, (कोटीं लोष्टादीनां कोटीसंख्यां श्यति चूर्णयतीति । कोटी + शो + कः ।) कोटिशः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कोट्टं, स्त्री, (कुट्ट्यते विपक्षोऽस्मिन् अत्र वा । कुट्ट + अधिकरणे घञ् । निपातनात् गुणः ।) दुर्गम् । इति हेमचन्द्रः । केल्ला गड़ इत्यादि भाषा ॥

कोट्टः, पुं, (कुट्ट्यन्ते शत्रवोऽत्र । कुट्ट छेदे + घञ् । निपातनात् गुणः ।) दुर्गपुरम् । इति लिङ्गादि-संग्रहे अमरः ॥

कोट्टवी, स्त्री, दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नग्ना स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥ नग्नमुक्तकेशी नारी ।
"या त्ववासा मुक्तकेशी कोट्टवी नग्निका च सा" ॥
इति जटाधरः ॥ (कोट्टं कुट्टनं छेदनं अपुत्रस्येति यावत् वाति हिनस्ति निवारयतीत्यर्थः । यद्वा, कोट्टे कुट्टने संग्रामे स्वसुतस्य रक्षार्थं वाति गच्छतीति । कोट्ट + वा गमनहिंसयोः + कः गौरादित्वात् ङीष् ॥) नग्ना स्त्रीरूपिणी दुर्गा ।
"तन्माता कोट्टवी नाम नग्ना मुक्तशिरोरुहा ।
पुरोऽवतस्थे कृष्णस्य पुत्त्रप्राणरिरक्षया" ॥
इति भागवते । १० । ६३ । २० ॥
(नहीयं स्वयमाद्याशक्तिरूपिणी दुर्गा किन्त्वस्याः अम्बाख्योऽष्टमो भागः । यथा, हरिवंशे बाण-कृष्णयुद्धे १८२ अध्याये २२-२३ ।
"आविध्यमाने चक्रे तु कृष्णेनाप्रतिमौजसा ।
कुमाररक्षणार्थाय बिभ्रती सुतनुं तदा ॥
दिग्वासा देववचनात् प्रातिष्ठत्तत्र कोट्टवी ॥
लम्बा नाम महाभागा भागो देव्यास्तथाष्टमः ।
चित्राकनकशक्तिस्तु सा च नग्ना स्थितान्तरे" ॥)

कोट्टवीपुरं, स्त्री, (कोट्टव्याः पुरम् ।) बाणपुरम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कोट्टारः, पुं, (कुट्ट + आरक्प्रत्ययः । पृषोदरात् साधुः । कोट्टं कोटं दुर्गमित्यर्थः ऋच्छति प्राप्नोति । कोट्ट + ऋ + "कर्म्मण्यण्" । इति अण् ।) नागरः । कूपः । पुष्करिण्याः पाटकः । इति मेदिनी ॥ दुर्ग-पुरम् । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥

कोठः, पुं, (कुठि + अच् निपातनात् नलोपे साधुः ।) चक्राकारकुष्ठरोगः । तत्पर्य्यायः । मण्डलकम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५४ ॥ दुश्चर्म्मा ३ त्वग्दोषः ४ चर्म्मदूषिका ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य लक्षणं यथाह माधवकरः ।
"असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः ।
मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च ।
उत्कोठः सानुबन्धश्च कोठ इत्यभिधीयते" ॥
अन्यच्च । "वरटीदष्टनिकाशः कण्डूमान् लोहितोऽसकफपित्तात् । क्षणिकोत्पादविनाशः कोठ इति निगद्यते तज्ज्ञैः" ॥ इति रक्षितः ॥
(अस्य चिकित्सा यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे शीतपित्तोदर्द्दाद्यधिकारे ।
"अग्निमन्थभवं मूलं पिष्टं पीतञ्च सर्पिषा ।
शीतपित्तोदर्द्दकोठान् सप्ताहादेव नाशयेत् ॥
उदर्द्दोक्तां क्रियाञ्चापि कोठरोगे समासतः ।
सर्पिः पीत्वा महातिक्तं कार्य्यं शोणितमोक्षणम्" ॥)

कोठरः, पुं, (कुष्यते छिद्यतेऽसौ । कुठ + अरप्र-त्ययः ।) अङ्कोठवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ आँकोड़ इति भाषा ॥

कोठरपुष्पी, स्त्री, (कोठरस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः । कोठरपुष्प + ङीप् ।) वृद्धदारकः । इति राज-निर्घण्टः ॥ (वृद्धदारकशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

कोणः, पुं, (कुणति वादयत्यनेन कुणति वादयतीति वा । कुण शब्दे + करणे घञ् । कर्त्तरि + अच् वा ।) वीणादिवादनम् । भेरीप्रभृति यन्त्रवादाद्य-वार काठी इति भाषा ॥ (यथा, रामायणे २ । ७१ । २९ ।
"भेरीमृदङ्गवीणानां कोणसंघट्टितः पुनः" ॥)
अस्त्रादेरग्रभागः । तत्पर्य्यायः । पालिः २ अश्रिः ३ कोटिः ४ । इत्यमरः । २ । ८ । ९३ ॥ (यथा, कादम्बर्य्याम् । "कनक कोणैरभिहन्यमानः" ॥)
वाद्यप्रभेदः । गृहादेरेकदेशः । (यथा, कथा-सरित्सागरे । १९ । ३३ ।
"खनन्नस्याङ्गने तेन चत्वारः स्वर्णपूरिताः ।
कुम्भाश्चतुर्षु कोणेषु निगूढाः स्थापिता भुवि" ॥)
लगुड़ः । इति मेदिनी । मङ्गलग्रहः । इति हेम-चन्द्रः ॥ शनिः । इति विश्वः ॥ द्वयोर्दिशोर्मध्य-भागः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य विवरणं विदिक्शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (कोणमात्रम् । यथा, तन्त्रसारे ।
"विन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्मम्" ॥)

कोणकुणः, पुं, (कोणे मस्तकैकदेशभागे कुणति विचरतीति । कुण + अच् ।) उत्कुणः । इति हेमचन्द्रः ॥ उकुण इति भाषा । (मत्कुणम् । छारपोका इति भाषा । खट्मल इति हिन्दी भाषा ॥)

कोणिः, त्रि, (कुण + "सर्व्वधातुभ्य इन्" । उणां ४ । ११७ । इति इन् बाहुलकात् गुणः ।) कुणिः । इत्यमरटीका ॥ कोपा इति भाषा ॥

कोथः, पुं, (कुथ्यते पूतित्वं गम्यते अनेन । कुथ पूतित्वे + करणे घञ् ।) नेत्ररोगभेदः । कोथ इति भाषा । (कुथ्यति गुदं छिणोति । कुथ कर्त्तरि अच् । गुह्यक्षयकारकभगन्दर रोग-विशेषः । यथा, सुश्रुते ।
"मूढ़ेन मांसलुब्धेन यदस्थिशल्यमन्नेन सहाभ्यव-हृतं यदावगाढ़पुरीषोन्मिश्रमपानेनाधः प्रेरित-मसम्यगागतं गुदं क्षिणोति तत्र क्षतनिमित्त-कोथ उपजायते" । भावे घञ् । गलनम् । यथा, तत्रैव ।
"तस्मिन् क्षते पूयरुधिरावकीर्णमांसकोथे भूमाविव जलक्लिन्नायां कृमयो जायन्ते" ॥)
शाटिते मथिते च त्रि । इति मेदिनी-हेमचन्द्रौ ॥

कोदण्डं, स्त्री, (कु शब्दे + क्विप् । कोः शब्दाय दण्डोऽस्य ।) धनुः । इत्यमरः । २ । ८ ।
(यथा, भागवते ३ । २१ । ५२ ।
"विस्फूर्ज्जच्चण्डकोदण्डो रथेन त्रासयन्नघान्"

कोदण्डः, पुं, (कोदण्डं धनुः तत्सदृशमाकारो अस्य । अर्श आदित्वादच् ।) भ्रूः । जनपदवि-इति मेदिनी ॥

कोद्रवः, पुं, (कु + क्विप् । कोः सन् द्रवतीति । अच् । द्रवः । कौ द्रव इति कर्म्मधारयः । वायुना द्रवति वा पृषोदरात् पूर्व्वस्य ओ-देशे साधुः ।) धान्यविशेषः । कोदो इति तत्पर्य्यायः । कोरदूषः २ । इत्यमरः । २ । ९ । कुद्रवः ३ । इति तट्टीका ॥ कुद्दालः ४ मदन ५ कोद्रवः ६ कोरदूषकः ७ । इति शब्दरत्ना-

(यथा श्रुतौ।"अयज्ञिया वै कोद्रवाः"॥) अपि च।
"कोद्रवः कोरदूषः स्यादुद्दालो वनकोद्रवः।
कोद्रवो वातलो ग्राही हिमः पित्तकफापहः।
उद्दालस्तु भवेदुष्णो ग्राही वातकरो भृशम्"॥
इति भावप्रकाशः॥ अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। व्रणिनां पथ्यकारकत्वम्। कफपित्तहरत्वम्। रूक्षत्वम्। मोहकारित्वम्। नूतनस्य तु गुरुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ परमग्राहित्वम्। वातलत्वम्। इति राजवल्लभः॥

[को]पः, पुं, (कुप्यते इति। कुप्+भावे घञ्।) क्रोधः। इत्यमरः। १। ७। २६॥ (यथा, विष्णुपुराणे १। ११। १३।
"वत्स! कः कोपहेतुस्ते कश्च त्वां नाभिनन्दति"॥)

[कोप]क्रमं, क्ली, (उपक्रम्यते आरभ्यते यत् तत् उपक्रमं हस्त्यादिकम्। उप+क्रम्+कर्म्मणि घञ्। कस्य ब्रह्मणः उपक्रमं सृष्टिः।) ब्रह्मणः सृष्टिः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (कोपेन क्रम्यते इति। यद्वा, कोपस्य क्रमः उद्योगोऽस्य।) कोपयुक्ते, त्रि॥

[कोप]नः, त्रि, (कुप्+युच्।) कोपविशिष्टः। इति जटाधरः॥ (यथा, महाभारते १। २९। १६।
"आसीद् विभावसुर्नाम महर्षिः कोपनो भृशम्"॥)
[पुं], बलिवंशीयः कोपनो नामासुरः।
[य]था, हरिवंशे। ४१। ८४।
"शरभः शलभश्चैव कुपनः कोपनः क्रथः"॥

[कोपनं, क्ल]ी, कुप्+णिच् भावे ल्युट्। दोषविकारकारकव्यापारविशेषकोपनिष्पादनम्। यथा, महाभारते अनुगीतायाम्। १४। १७। १३।
"[स]दोषकोपनाद्रोगं लभते मरणान्तिकम्।
[त]थापि वोद्बन्धनादीनि परीतानि व्यवस्यति"॥)

[कोप]नकः, पुं, (कोपनः कोपशील इव कायति प्रकाशते। कै+कः।) चोरकनामगन्धद्रव्यम्। [इ]ति राजनिर्घण्टः॥

[कोप]ना, स्त्री, (कुप्यतीति। कुप्+ताच्छील्ये युच्+टाप्।) कोपवती। तत्पर्य्यायः। भामिनी २। [इ]त्यमरः। ३। ६। ४॥ चण्डी ३। इति जटाधरः॥ भीमा ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, [कु]मारे। ३। ८।
"कयासि कामिन् सुरतापराधात्
पादानतः कोपनयावधूतः।
तस्याः करिष्यामि दृढ़ानुतापं
प्रवालशय्याशरणं शरीरम्"॥)

[कोप]लता, स्त्री, (कोपहेतुर्लता।) कर्णस्फोटालता। [इ]ति राजनिर्घण्टः॥

[कोपी], [न्] त्रि, 'अवश्यं कुप्यति इति आवश्यके [णि]निः।) क्रोधनः। इत्यमरः। ३। १। ३२॥ [य]था, मार्कण्डेये २८। २९।
"[स]र्व्वसङ्गपरित्यागो ब्रह्मचर्य्यमकोपिता।
[जि]तेन्द्रियत्वमावासे नैकस्मिन् वसतिश्चिरम्"॥)

[को]कपारावते, पुं,। इति राजनिर्घण्टः॥

[कोम]लं, क्ली,(कौति शब्दायते वाय्वादियोगेन कोतोगेन वा। कु शब्दे वृषादित्वात् कलच् तस्य मुट् च। बाहुलकात् गुणः।) जलम्॥ इति मेदिनी॥

कोमलः, त्रि, (कमु कान्तौ+बाहुलकात् कलच् अत उत्वं गुणश्च॥) अकठिनः। नरम इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सुकुमारः २ मृदुलः ३ मृदुः ४। इत्यमरः। ३। १। ७८। पेलवः ५। इति जटाधरः॥ मनोज्ञः। इति शब्दरत्नावली॥
(यथा, रघुः। ९। ३५।
"श्रुतिसुखभ्रमरस्वनगीतयः
कुसुमकोमलदन्तरुचो बभुः।
उपवनान्तलताः पवनाहतैः
किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः"॥)

कोमलकं, क्ली, (कोमल+संज्ञायां कन्।) मृणालम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (स्वार्थे कन्। जलम्॥)

कोमला, स्त्री, (कोमल+स्त्रियां टाप्।) क्षीरिका। इति शब्दचन्द्रिका॥ (वृत्त्यनुप्रासघटकवृत्तिभेदः। क्षीरिकाशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम्॥)

कोमासिका, स्त्री, (कु ईषत् उमा अतसीवृक्षः स इव आस्ते। आस्+ण्वुल्+टाप् अत इत्वम्। कोः कादेशः।) जालिका। इति हारावली॥ फलेर जालि इति भाषा॥

कोयष्टिः, पुं, (कं जलं यष्टिरिवास्य पृषोदरात् अत उत्वे गुणत्वे च साधुः।) जलकुक्कुभपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, मनौ। ५। १२।
"प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान्"॥)

कोयष्टिकः, पुं, (कोयष्टि+संज्ञायां कन्।) पक्षिभेदः। कोँड़ापक्षी इति भाषा। इत्यमरः। २। ५। ३५॥

कोरकः, पुं, (कुर संस्थाने+कर्त्तरि ण्वुल्। अस्य रत्वम्।) कलिका। इत्यमरः। २। ४। १६॥ ("कलिका कोरकः पुमान्" इत्यमरवाक्यंप्रायिकाभिप्रायेण इति बोध्यम्। यतः "कोरकं कुड्मलेऽपि स्यात् कक्कोलकमृणालयोरिति" "कोरकोऽस्त्री कुड्मले स्यादिति" च विश्वमेदिनीकाराभ्यामुक्तम्॥)

कोरकः, पुं क्ली, (कुर्+ण्वुल्। अस्य रः।) मुकुलम्। (यथा, माघे। ७। २६।
"मधुरवनितया रजोवधूभ्यः
समुपहरन् विचकार कोरकाणि"॥)
कक्कोलकम्। मृणालम्। इति मेदिनी॥ चोरनामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः॥

कोरङ्गी, स्त्री, (कुरति कोरङ्गीत्याख्यां गच्छतीति कुर्+अङ्गच् गौरादित्वात् ङीष्।) सूक्ष्मैला। इत्यमरः। २। ४। १२५॥ (अस्याः पर्य्यायाः यथा, "सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुच्छा कोरङ्गी द्राविड़ीत्रुटिः"॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) पिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥

कोरदूषः, पुं, (कोलं संस्थानं दूषयति। दूष्+णिच् "कर्म्मण्यण्"। ३। २। १। इत्यण्। अस्य रत्वम्।) कोद्रवः। इत्यमरः। २। ९। १६॥ (यथा, महाभारते। ३। १९०। १८—१९।
"ईदृशो भविता लोको युगान्ते पर्य्युपस्थिते।
वस्त्राणां प्रवरा शाणी धान्यानां कोरदूषकः।
भार्य्यामित्राश्च पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये"॥
अस्य गुणा यथा,—
"स कोरदूषः श्यामाकः कषायमधुरो लघुः।
वातलः कफपित्तघ्नः शीतसंग्राहि शोषणः"॥
इति सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये चरकेणोक्तम्॥)

कोलं, क्ली,(कुल् अच् गौरादित्वात् ङीष्। कोली तस्याः फलमित्यण् तस्य लुक् "लुक्तद्धितलुकि"। १। २। ४९। इति ङीषो लुक्।) वदरीफलम्। तत्पर्य्यायः। कुवलम् २ फेनिलम् ३ सौवीरम् ४ वदरम् ५ घोण्टा ६। इत्यमरः। २। ४। ३६॥ पिच्छिलम् ७ स्वादुफलम् ८ वदरीफलम् ९। इति शब्दरत्नावली॥ कोलिलम् १०। इति जटाधरः॥ अपि च।
"पुंसि स्त्रियाञ्च कर्कन्धुर्वदरीकोलमित्यपि।
फेनिलं कुवलं घोण्टा सौवीरं वदरञ्च तत्॥
अजाप्रिया कुहा कोलिर्विषमो भयकण्टकः"॥
अथ वदरविशेषाणां लक्षणानि गुणाश्च।
"पच्यमानं सुमधुरं सौवीरं वदरं महत्।
सौवीरं वदरं शीतं भेदनं गुरु शुक्रलम्॥
वृंहणं पित्तदाहास्रक्षयतृष्णानिवारणम्।
सौवीराल्लघु संपक्वं मधुरं कोलमुच्यते॥
कोलन्तु वदरं ग्राहि रुच्यमुष्णञ्च वातहृत्।
कफपित्तकरं चापि गुरु सारकमीरितम्॥
कर्कन्धुः क्षुद्रवदरं कथितं पूर्व्वसूरिभिः।
अम्लं स्यात् क्षुद्रवदरं कषायं मधुरं मनाक्॥
स्निग्धं गुरु च तिक्तञ्च वातपित्तापहं स्मृतम्।
शुष्कं भेद्यग्निकृत् सर्व्वं लघु तृष्णाक्लमास्रजित्"॥
इति भावप्रकाशः॥ वदरादित्रयं शृगालकोलौ। वदरीसदृशा घोण्टा शृगालकोलिः। यदुक्तम्।
"वदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत्।
अटव्यामेव सा घोण्टा गोपघोण्टेति चोच्यते"॥
इति सुभूतिः॥
"हस्तिकोलिर्गोपघोण्टा घोण्टा च वदरीच्छदा।
शृगालकोलिः कर्कन्धुः" इति। रत्नकोषः॥ केचित्तु कोलादित्रयं वदरीफले सौवीरादित्रयं शृगालकोलावित्याहुः॥ स्वामी तु "कर्कन्धुर्वदरी कोलिर्घोण्टा कुवलफेनिलौ। सौवीरं वदरं कोलम्"॥ इति पठति। तत्राद्यास्त्रयो वृक्षार्थाः अन्ये फलार्थाः घोण्टा तूभयस्पृगिति व्याचष्टे। "सौवीरं वदरं कोलं वदरीणां फलं मतम्"। इति कोषान्तरञ्च। इति भरतः॥ * ॥ अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। वायुकफनाशित्वञ्च॥ पक्वस्यास्य गुणाः। वायुपित्तनाशित्वम्। स्निग्धत्वम्। सुमधुरत्वम्। सारकत्वञ्च॥ शुष्कस्यास्य गुणाः। कफवायुनाशित्वम्। पित्तविरोधित्वञ्च॥ पुरातनस्यास्य गुणाः। श्रमतृष्णानाशित्वम् स्निग्धत्वम्। लघुत्वञ्च॥ अस्य मज्जगुणाः। मधुरत्वम्। पित्तच्छर्द्दितृष्णानाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ * ॥ तोलकपरिमाणम्। इति वैद्यकपरिभाषा॥ (यथा, चरके कल्पस्थाने १२ अः।
"शाणौ द्वौ द्रंक्षणं विद्यात् कोलं वदरमेव च"॥) मरिचम्। इति राजनिर्घण्टः॥ चव्यम्। इति वैद्यकम्॥

कोलः, पुं, (कोलति कामपि बाधां न मत्वैव शत्रुं प्रतिधावतीति। कुल+अच्।) सूकरः। (कोलति संवते

जले इति।) प्लवः। इत्यमरः। १। १०। ११॥ भेला माड़ इत्यादि भाषा। अङ्कपालिः। शनिः। चितम्। चिता इति भाषा। (कोलन्ति आलिङ्गन्त्यङ्गान्यत्र। कुल + अधिकरणे हलश्चेति घञ्।) क्रोड़म्। इति मेदिनी। देशविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ म्लेच्छभेदः। इति धरणी॥ वर्णसङ्करजातिविशेषः। (यथा, हरिवंशे। ३२। १२३।

"पाण्ड्यश्च केरलश्चैव कोलश्चोलश्च पार्थिव!।

तेषां जनपदाः स्फीताः पाण्ड्याश्चोलाः सकेरलाः"॥)

स तु लेटात् तीवरकन्यायां जातः। इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥ शस्त्रधारिम्लेच्छजातिविशेषः। स च पूर्व्वं क्षत्त्रिय आसीत् सगरराजेनासौ वेदपाठादावनधिकारी कृतः। एतद्विवरणं हरिवंशे: १४ अध्याये द्रष्टव्यम्॥

(अयन्तु कोलः ययातिवंशीयस्य राज्ञो दुष्मन्तस्य पौत्रेष्वन्यतमः॥ इदानीं पार्व्वतीयः असभ्यजातिविशेषः। उत्कलदेशादुत्तरभागे ह्यस्य वसतिः। इयन्तु कोलजातिः सत्यप्रिया सरलप्रकृतिः आतिथ्यसत्कारप्रिया चेति उच्यते॥)

कोलकं, क्ली, (कोल + संज्ञायां कन्। कुल + कृञादित्वात् वुन् वा।) गन्धद्रव्यविशेषः। काँकला इति भाषा। मरिचम्। इत्यमरः। २। ६। ३६॥

कोलकः, पुं, (कुल + कर्त्तरि ण्वुल् कृञादित्वात् वुन् वा।) अङ्कोठवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ बकुलवारवृक्षः। इति जटाधरः॥

कोलकन्दः, पुं, (कोल इव कन्दोऽस्य।) महाकन्दविशेषः। तत्पर्य्यायः। कृमिघ्नः २ पल्लवः ३ वक्रपल्लवः ४ पुटालुः ५ सुपुटः ६ पुटकन्दः ७। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कृमिदोषनाशित्वम्। वान्तिविच्छर्द्दिशमनत्वम्। विषदोषनिवारणत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कोलकर्कटिका, स्त्री, (कोल इव कर्कटिका।) मधुखर्ज्जूरिका। इति राजनिर्घण्टः॥

कोलदलं, क्ली, (कोलं बदरीफलं तद्वत् दलमस्य।) नखीनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः। २। ४। १३०॥ (नखीशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

कोलनाशिका, स्त्री, (कोलस्य शूकरस्य नाशिका नाशिनी। नश् + ण्वुल् टाप् अत इत्वम्।) वह्निशिखीवृक्षः। इति हारावली॥

कोलपुच्छः, पुं, (कोलस्य शूकरस्य पुच्छ इव पुच्छोऽस्य।) कङ्कपक्षी। इति हारावली॥

कोलमूलं, क्ली, (कोलस्य बदरीफलस्य मूलवत् मूलमस्य। यद्वा, कोलं बदरीफलमिव मूलमस्य।) पिप्पलीमूलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कोलम्बकः, पुं, (कुल + बाहुलकात् अम्बच्। ततः संज्ञायां कन्।) वीणायाः कायः। इत्यमरः। १। ७। ७॥ स तु तन्त्रीदण्डादिसमुदायः शरीरम्। अलावुदण्डककुभसमुदायस्तन्त्रीहीन इत्यन्ये। इति भरतः॥

कोलवल्ली, स्त्री, (कोलो वराहः तल्लोमवत् वल्ली। वराहलोमतुल्यशूकवत्त्वात् तथात्वम्।) गजपिप्पली। इत्यमरः। २। ४। ६७॥ चव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"चविकायाः फलं प्राज्ञैः कथिता गजपिप्पली।

कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसीवशिरश्च सा"॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)

कोलशिम्बी, स्त्री, (कोलस्य शूकरस्य पादाकारा शिम्बिरस्याः। ततो वा ङीष्।) लताविशेषः। आलकुशी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कृतफला २ खड्गा ३ शूकरपादिका ४ काकाण्डोला ५ दधिपुष्पा ६ काकाण्डा ७ पर्य्यङ्कपादिका ८। अस्या गुणाः। वायुनाशित्वम्। गुरुत्वम्। उष्णत्वम्। कफपित्तकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (तत्पर्य्यायगुणाः। यथा, भावप्रकाशे।

"कोलशिम्बी कृष्णफला तथा पर्य्यङ्कपादिका।

कोलशिम्बी समीरघ्नी गुर्व्वी रूक्षा कफवातहृत्।

शुक्राग्निस्वादलघ्वल्पा रुचिकृत् बहुविड्गुरुः"॥)

कोला, स्त्री, (कुल + ज्वलादित्वात् णः ततष्टाप्।) कोलिवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ पिप्पली। (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"पिप्पली चपला शौण्डी वैदेही मागधी कणा।

कृष्णोपकुल्या मगधी कोला स्यात्तिक्ततण्डुला"॥)

चव्यम्। इति मेदिनी॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"चव्यं तेजोवती कोला नाकुली च विकोषणा"॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

कोलाञ्चः, पुं, देशविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ तत्र पुरं कान्यकुब्जम्॥

कोलाहलः, पुं, (कोल एकीभूतावयक्तशब्दविशेषः तं आहलति आलिखतीति। हल् विलेखने + अच्।) बहुविधदूरगाव्यक्तध्वनिः। तत्पर्य्यायः। कलकलः २। इत्यमरः। १। ६। २५॥ कालकोलः ३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रामायणे। ३। ३१। ४१।

"ततो हलहलाशब्दः पुनः कोलाहलो महान्।

महान् राक्षसनादस्तु पुनस्तूर्य्यरवो महान्"॥)

कोलिः पुं स्त्री, (कुल + "सर्व्वधातुभ्य इन्"। उणां ४। ११७। इतीन्।) वृक्षविशेषः। कुलगाछ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कर्कन्धुः २ बदरी ३। इत्यमरः। २। ४। ३६॥ कर्कन्धूः ४ बदरः ५ कोली ६ कोला ७ कुवली ८। इति तट्टीकायां भरतः॥ कोलः ९। इति तट्टीका सारसुन्दरी॥ (यथा, गारुडे १९४ अध्याये।

"जातीपत्रं कोलिपत्रं तथाचैव मनःशिला।

एभिश्चैव कृता वर्त्तिर्वदाणो महेश्वर!।

धूमपानं कासहरं नात्र कार्य्या विचारणा"॥)

कोली, स्त्री, (कोलति मीनत्वेन जायते वर्द्धते वा। कुल + अच् + गौरादित्वात् ङीष्। यद्वा, कोलि + वा ङीष्।) कोलिवृक्षः इत्यमरटीकायां भरतः। (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"पुंसि स्त्रियाञ्च कर्कन्धुर्बदरी कोलमित्यपि।

फेनिलं कुवलं घोण्टा सौवीरं बदरं महत्।

अजप्रिया कुहा कोली विषमोभयकण्टका"॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥ न्यग्रोधादिगणे चवक्षारोऽस्य यथा,—

"कोली कदम्बविरला मधुकं मधूकम्"।

इति सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये वाभटेनोक्तम्।)

कोल्या, स्त्री, (कोलमर्हतीति यत्।) पिप्प[ली।] इति रत्नमाला॥

कोविदः, त्रि, (कुङ् शब्दे विच् कौः वेदः तं वे[त्ति] जानातीति। विद् + "इगुपधेति"। ३।१।१[३५।] इति कः।) पण्डितः। इत्यमरः। २। ७। [५।] (यथा, भागवते। १। १२। २९।

"इति राज्ञ उपादिश्य विप्रा जातककोविदाः

लब्धोपचितयः सर्व्वे प्रतिजग्मुः स्वकान् गृहान्)

कोविदारः, पुं, (कुं भुवं विदृणाति विदारयति [वा] विदार्य्योद्भवतीत्यर्थः। दॄ + "कर्म्मण्यण्"। ३। २। १। इति अण्। ततः पृषोदरात् साधु।) रक्तकाञ्चनवृक्षः। तत्पर्य्यायः। चमरिकः २ कुद्दालः ३ युगपत्रकः ४। इत्यमरः। २। ४। २[२॥] काञ्चनारः ५ कणकारकः ६ कान्तपुष्पः ७ का[न्तारः] ८ कान्तारः ९ यमलच्छदः १० काञ्चनालः [११] ताम्रपुष्पः १२ कुदारः १३ रक्तकाञ्चनः १४। [इति] जटाधरः॥ विदलः १५। इति शब्दरत्नाव[ली॥] अपि च।

"काञ्चनालः काञ्चनको गण्डारिः शोणपुष्पकः

अथ कचनारभेदः।

"कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः।

कुण्डली ताम्रपुष्पश्चाश्मान्तकः स्वल्पकेशरी॥

काञ्चनारो हिमो ग्राही तुवरः श्लेष्मपित्तनुत्।

कृमिकुष्ठगुदभ्रंशगण्डमालाव्रणापहः॥

कोविदारोऽपि तद्वत्स्यात् तयोः पुष्पं लघु स्मृत[म्]

रूक्षं संग्राहि पित्तास्रप्रदरक्षयकासनुत्"॥

इति भावप्रकाशः॥ अस्य गुणाः। कषायत्[वम्।] संग्राहित्वम्। व्रणरोपणत्वम्॥ दीपनत्[वम्।] कफवातमूत्रकृच्छ्रनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्[टः॥] तत्पुष्पगुणाः। धारकत्वम्। रुचिकारित्[वम्।] रक्तपित्तरोगे सुपथ्यत्वञ्च। इति राजवल्लभः। (यथा, पाकशास्त्रे।

"कोविदारकलिकातिकोमला

तक्रसिद्धविमलतैलपाचिता।

हिङ्गुवासकसुवासवासिता

वेसवारलुलितातिलोभदा"॥

पारिजातः। हरिवंशे कोविदारस्य [उत्प]त्तिकथने एतद्विवृतिर्यथा। १२४। ७०-७१।

"कोऽप्ययं दारदारिवाङ्गरजानन्तो यतो [जनाः]

कोविदार इति ख्यातस्ततः स सुमहातरुः।

मन्दारः कोविदारश्च पारिजातश्च नामभिः।

स वृक्षो ज्ञायते दिव्यो यस्यैतत् कुसुमोत्तमम्"॥

कोशः, पुं, (कुश्यते संश्लिष्यते। कुश संश्लेषे घञ् कर्त्तरि चेति अधिकरणादौ घञ्।) अथ इति शब्दरत्नावली॥ कुश्यते आकृष्यते [अ]स्थानेभ्यः कोषः। कुष ग निष्कर्षे घञ् का मूर्द्धन्यान्तः तालव्यान्त इत्यन्ये। इति भरत[ः॥] कृताकृतं हेमरूप्यम्। तत्पर्य्यायः। हिरण्[यम्] २। इत्यमरः। २। ९। ९१॥ कृताकृतं हे[म]

ह्वयञ्च मिलितं प्रत्येकञ्च कोशादिद्वयवाचम्। क्षतमावर्त्तितं अक्षतमाकरोत्यं चूर्णं घटिताघटितमिति स्वामी। क्षतमाभरणीक्षतं अक्षतं कुर्य्यादिह्यमाकरोत्यमिति केचित्। (आवरणविशेषः। यथा, भागवते।२।१।३४।

"अव्यक्तमाहुर्हृदयं मनश्च
स चन्द्रमाः सर्व्वविकारकोशः"॥

मुकुलम्। यथा, रघौ।३।८।

"तिरश्चकार भ्रमराभिलीनयोः
सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम्"॥)

कोशकारः, पुं, (कोशं करोति लालादिभिरात्मानमाच्छादयति। कोश+कृ+अण्।) इक्षुः। इति शब्दरत्नावली॥ मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम्॥ कोशं करोति स्वमुखलालारूपतन्तुभिरात्मानमावृणोतीति। कीटविशेषः। गुटिपोका इति भाषा। यथा, भागवते।६।१।५२।
'कोशकार इवात्मानं कर्म्मणाच्छाद्य मुह्यति"॥)

कोशफलं, क्ली, (कोशे फलं वीजं अस्य।) कक्कोलकम्। इत्यमरः।२।६।१३०। (कक्कोलकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम्॥)

कोशफला, स्त्री, (कोशे फलं यस्याः।) महाकोशातकी। चपुषी। इति राजनिर्घण्टः॥

कोशलः, पुं स्त्री, (कुश+"वृषादिभ्यश्चित्" उणां।१।१०८। कलः बाहुलकात् गुणः।) अयोध्यानगरी। इति शब्दमाला उणादिकोषश्च। मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम्। (यथा, रामायणे।१।५।५।
'कोशलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान्। निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान्"॥)

कोशलात्मजा, स्त्री, (कोशलस्य कोशलन्पतेरात्मजा दुहिता।) कौशल्या। सा तु श्रीराममाता दशरथराजपत्नी च। इति शब्दरत्नावली॥

कोशलिकं, क्ली, (कुशलाय कर्म्मणे हितजनककार्य्यसिद्धार्थमिति भावः दीयते यत्। कुशल+ठक् निपातनात् पूर्व्वस्य ओकारत्वम्।) उत्कोचः। इति हेमचन्द्रः। घुष इति भाषा। मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम्॥

कोशाङ्कं, क्ली, (कोश इव अङ्कमस्य।) इत्कटः। इति हारावली॥ ओकड़ा इति भाषा॥ मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम्॥

कोशातकः, पुं, (कोशं शिरःकोशं अतति गच्छति सातत्येन प्राप्नोतीति। अत+क्वुन्।) कचः। इति विश्वमेदिन्यौ॥(कोशं वेदात्मककमाकरमतति प्राप्नोतीति वाक्ये। यजुर्व्वेदीयशाखाविशेषः। कठवल्ली उपनिषद्॥)

कोशातकी, स्त्री, (कोशं अततीति। अत+क्वुन्। ततः कोशातक+गौरादित्वात् ङीष्।) पटोली। घोषकः। इति मेदिनी॥ फलशाकविशेषः। झिङ्गा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। क्षतच्छिद्रा २ जालिनी ३ क्षतवेधना ४ क्ष्वेड़ा ५ सुतिक्ता ६ कृतछाली ७ मृदङ्गफलिनी ८ कर्णाशच्छदा ९। अस्या गुणाः। शिशिरत्वम्। कटुत्वम्॥ कफानिलत्वम्। पित्तवातकफनाशित्वम्। मलाध्मानविशोधनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम्। महाकोशातकी। राजकोशातकी। यथा।

अथ नेनुया।

"महाकोशातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा महाफला। धामार्गवो घोषकश्च हस्तिपर्णश्च स स्मृतः॥ महाकोशातकी स्निग्धा सरा पित्तानिलापहा"।

अथ तोरइ।

"धामार्गवो पीतपुष्पो जालिनी क्षतवेधना। राजकोशातकी चेति तथोक्ता राजिमत्फला॥ राजकोशातकी शीता मधुरा कफवातला। पित्तघ्नी दीपनी श्वासज्वरकासक्रिमिप्रणुत्"॥

इति भावप्रकाशः॥ (अस्या गुणा यथा,—
"कोशातकी फलं स्वादु मधुरं वातपित्तनुत्। विपाके च कफं हन्ति ज्वरे शस्तं प्रदिश्यते"॥ इति हारीते प्रथमस्थाने १० अध्याये॥)

कोशातकी, [न्] पुं, (कोशातकोऽस्यास्तीति। इनिः।) वाणिज्यम्। वणिक्। वाड़वाग्निः। इति विश्वः॥

कोशाम्रः, पुं, (कोशे+आम्र इव फलमस्य।) फलवृक्षविशेषः। कोशाम इति भाषा। तत्पर्य्यायः। क्षुमिवृक्षः २ सुकोशकः ३। इति भावप्रकाशः॥ घनस्कन्धः ४ वनाम्रः ५ जन्तुपादपः ६ क्षुद्राम्रः ७ रक्ताम्रः ८ लाक्षावृक्षः ९ सुरक्तकः १०। अस्य गुणाः। कुष्ठशोथास्रपित्तव्रणकफापहत्वम्। तत्फलगुणाः। ग्राहित्वम्। वातघ्नत्वम्। अम्लत्वम्। उष्णत्वम्। गुरुत्वम्। पित्तदत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ कफार्त्तिप्रदत्वम्। विदाहित्वम् विशोफकारित्वञ्च॥ पक्कस्य तस्य गुणाः। मधुरत्वम्। अम्लत्वञ्च॥ पट्वादियुक्तस्य तस्य गुणाः। दीपनत्वम्। रुचिपुष्टिबलकारित्वञ्च। तत्तैलस्य गुणाः। सारकत्वम्। क्रिमिकुष्ठव्रणापहत्वम्। अम्लमधुरत्वम्। बल्यत्वम्। पथ्यत्वम्। रोचनत्वम्। पाचनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (रोगविशेषेऽस्य व्यवहारो यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ९ अध्याये॥

"कारञ्जं वा सार्षपं वा ह्यतेषु
देयं तैलं शिग्रुकोशाम्रयोर्वा"॥)

कोशिला, स्त्री, (कोशः कोश इव पदार्थो वा अस्याः अस्तीति। कोश+पिच्छादित्वात् इलच्।) मुद्गपर्णी। इति राजनिर्घण्टः॥

कोशी, स्त्री, (कुश संश्लेषे+अच् गौरादित्वात् ङीष्।) उपानत्। जुता मोजा इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। पन्नद्धी २ पादविग्रहः ३ पादरथी ४। इति हारावली॥ शुङ्गा। इति हेमचन्द्रः। धान्यादिर सुँया इति भाषा॥

कोषः, पुं क्ली, (कुष्यन्ते आकृष्यन्ते फलपुष्पोत्पादकमधुमयपरागादयो यस्मिन्। कुष ग निष्कर्षे+घञ्कर्त्तरि चेति अधिकरणे घञ्।) कुड्मलः। कुँड़ि इति भाषा। खड्गपिधानम्। खाप इति भाषा। (यथा, महाभारते।४।४०।१३-१५।
"कस्यायं विपुलः खड्गो गव्ये कोषे समर्पितः। हेमत्सरुरनाधृष्यो नैषधो भारसाधनः॥ कस्य पाञ्चनखे कोषे शायको हेमविग्रहः। प्रमाणरूपसम्पन्नः पीत आकाशसन्निभः॥ कस्य हेममये कोषे सुतप्ते पावकप्रभे। निस्त्रिंशोऽयं गुरुः पीतः शैक्यः परमनिर्व्रणः"॥)

अर्थसमूहः। (यथा, रघौ।५।१।
"तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशं
निःशेषविश्राणितकोषजातम्"॥)

दिव्यम्। (यथा, राजतरङ्गिण्यां।५।३३५।
"ततो निक्षिप्य चरणं रक्ताक्ते मेषचर्म्मणि। कोषं चक्रतुरन्योऽन्यं सखड्गौ स्पण्डामरौ"॥)

अण्डम्। क्षताक्षतं हेमरूप्यम्। इत्यमरः।२।९।९१। अस्य विवरणं तालव्यान्ते द्रष्टव्यम्। पात्रम्। जातीकोषः। जायफल इति भाषा। (जातीपत्री। जयित्री-अर्थे व्यवहारो। यथा, गर्भचिन्तामणिरसे।
"रसं तालं तथा लौहं प्रत्येकं कर्षमात्रकम्। कर्षद्वयन्तथाभ्रं कर्पूरं वङ्गताम्रकम्॥ जातीफलं तथा कोषं गोक्षुरञ्च शतावरीम्। बलातिबलयोर्मूलं प्रत्येकं तोलकं शुभम्॥ वारिणा वटिका कार्य्या द्विगुञ्जा फलमानतः। सन्निपातं निहन्त्याशु स्त्रीणाञ्चैव विशेषतः॥ गर्भिण्या ज्वरदाहञ्च प्रदरं सूतिकामयम्"॥ इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे स्त्रीरोगाधिकारे॥) शब्दादिसंग्रहः। इति मेदिनी। (यथा, अमरकोषः॥) भाण्डागारम्। पानपात्रचषकः। योनिः। शिम्बा। इति हेमचन्द्रः॥ पनसादिफलस्यान्तः। इति धरणी॥ शब्दान्तरसंयोगे गोलकवाचकः। यथा सूत्रकोषः नेत्रकोष इत्यादि। इत्यमरटीकायां स्वामी॥ धनसंहतिः। इति जटाधरः॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये।
"कोषो बलञ्चापहृतं तत्रापि स्वपुरे ततः"॥)

तत्सञ्चयगुणाः।
"कोषो महीपतेर्जीवो न तु प्राणाः कथञ्चन। द्रव्यं हि राजा भूपस्य न शरीरमिति स्थितिः॥ धर्म्महेतोः सुखार्थाय भृत्यानां भरणाय च। आपदर्थञ्च संरक्ष्यः कोषः कोषवता सदा॥ धनात् कुलं प्रभवति धनाद्धर्म्मः प्रवर्त्तते। नाधनस्य भवेद्धर्म्मः कामश्चैव कथञ्चन॥ अधर्म्मात्र धनं कुर्य्यात्तद्धनं गृह्यते परैः। स्वयं पापस्य पात्रं स्यात् सिंहो हस्तिवधादिव॥ तादात्विको मूलहरः कदर्य्यस्त्रिविधोऽर्जकः। उत्पन्नार्थव्ययकरो यो भविष्यद्धनाशया॥ स तादात्विक आख्यातः कल्याणी तस्य नायतिः। यः पित्राद्यर्ज्जितं वित्तमन्यायेन तु भक्षयेत्॥ स मूलहर आख्यातस्तद्दुर्लाऽपि चाशुभः। स कदर्य्यस्तु भृत्यात्मपीड़नैरर्थसञ्चयी॥ तद्धनं राजदायादतस्करार्णा निधिर्भवेत्। भिक्षा च राजकोषश्च लोकलोकेन वर्द्धते॥ अक्षनञ्च धनञ्चैव लोकलोकेन क्षीयते। कोषस्य साधनोपायो मुख्यं राष्ट्रमिति स्मृतम्॥ भूगुणैर्वर्द्धते राष्ट्रं तद्वृद्धिर्न्नृपदक्षता। राज्ञोपायेन संरक्ष्या ग्रामे ग्रामे कृषीवलाः॥ तेभ्यः कृषिक्षतस्वार्था अर्थेभ्यः सर्व्वसम्पदः। शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा॥ तथा वर्षेषु वर्षेषु कर्षणात् भूगुणक्षयः।

एकस्यां गुप्तहीनायां ज्ञातिमन्यत्र कारयेत्" ॥
इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥ (वेदान्तशास्त्रोक्तस्थूल-
सूक्ष्मादिभेदेन शरीरत्रयावच्छिन्नः अन्नमयः प्राण-
मयः मनोमयः विज्ञानमयः आनन्दमयश्च इत्येते
यश्च कोषवदाच्छादकत्वादात्मनः कोषतयोच्यन्ते ।
यथा, पञ्चदश्यां ३ । १-११ ।
"गुहाहितं ब्रह्म यत्तत् पञ्चकोषविवेकतः ।
बोद्धुं शक्यं ततः कोषपञ्चकं प्रविविच्यते ॥
देहादभ्यन्तरः प्राणः प्राणादभ्यन्तरं मनः ।
ततः कर्त्ता ततो भोक्ता गुहा सेयं परम्परा ॥
पितृभुक्तान्नजाद्वीर्य्याज्जातोऽन्नेनैव वर्द्धते ।
देहः सोऽन्नमयो नात्मा प्राक्चोर्द्ध्वं तदभावतः ॥
पूर्व्वजन्मन्यसत्वे तज्जन्म सम्पादयेत् कथम् ।
भाविजन्मन्यसत्कर्म्म न भुञ्जीतेह सञ्चितम् ॥
पूर्णो देहे बलं यच्छन्नक्षाणां यः प्रवर्त्तकः ।
वायुः प्राणमयो नासावात्मा चैतन्यवर्ज्जनात् ॥
अहन्तां ममतां देहे गृहादौ च करोति यः ।
कामाद्यवस्थया भ्रान्तो नासावात्मा मनोमयः ॥
लीना सुप्तौ वपुर्बोधे व्याप्नुयादानखाग्रगा ।
चिच्छायोपेतधीर्नात्मा विज्ञानमयशब्दभाक् ॥
कर्त्तृत्वकरणत्वाभ्यां विक्रियेतान्तरिन्द्रियम् ।
विज्ञानमनसी अन्तर्व्वहिश्चैते परस्परम् ॥
काचिदन्तर्मुखा वृत्तिरानन्दप्रतिविम्बभाक् ।
पुण्यभोगे भोगशान्तौ निद्रारूपेण लीयते ॥
कादाचित्कत्वतो नात्मा स्यादानन्दमयोऽप्ययम् ।
विम्बभूतो य आनन्द आत्माऽसौ सर्व्वदास्थितेः ॥
ननु देहमुपक्रम्य निद्रानन्दान्तवस्तुषु ।
मामूदात्मत्वमन्यत्तु न कश्चिदनुभूयते" ॥)

कोषकः, पुं, (कोष एव । कोष + स्वार्थे कन् ।)
अण्डम् । अण्डकोषः । इति शब्दरत्नावली ॥

कोषकारः, पुं, (कोषं करोति स्वमुखलालादिभिरा-
त्मानं छादयति । कोष + कृ + "कर्म्मण्यण्" । ३ ।
२।१। इति अण् ।) इक्षुः । इति शब्दरत्नावली ॥
इक्षुविशेषः । कुषारि इति भाषा । अस्य गुणाः ।
गुरुत्वम् । शीतत्वम् । रक्तपित्तक्षयापहत्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ (कोषं स्ववेष्टनं स्वमुखनिःसृत-
लालारूपतन्तुभिः करोतीति । कृ + अण् ।)
कीटविशेषः । गुटिपोका इति भाषा । तत्प-
र्य्यायः । तन्तुकीटः २ । इति जटाधरः ॥
(यथा, महाभारते । १२ । ३२९ । २९ ।
"अलं परिग्रहेणेह दोषवान् हि परिग्रहः ।
कृमिर्हि कोषकारस्तु बध्यते स्वपरिग्रहात्" ॥
कोषं अर्थः सह शब्दसंयोजनरूपग्रन्थविशेषं
करोतीति ।) अभिधानकर्त्ता च । तालव्यमध्यो-
ऽप्ययम् ॥

कोषचञ्चुः, पुं, (कोषः खड्गकोष इव चञ्चुर्यस्य ।)
सारसपक्षी । इति शब्दमाला ॥

कोषपानं, क्ली, (परीक्षाविशेषार्थं कोषजलस्य प्रसृ-
तित्रयजलस्य पानम् ।) तत्तदितिकर्त्तव्यताकप्रसृ-
तित्रयजलपानरूपपरीक्षाविशेषः । यथा,—
अथ कोषविधिः । नारदः ।
"पञ्चाङ्ग सोपवासस्य आतस्यार्द्रपटस्य च ।
संस्पृष्टकाश्वसनिनोः कोषपानं विधीयते ॥
इच्छतः श्रद्दधानस्य देवब्राह्मणसन्निधौ ।
मद्यपस्त्रीव्यसनिनां कितवानान्तथैव च ॥
कोषः प्राज्ञैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः ।
महापराधे निर्द्धर्म्मे कृतघ्ने क्लीवकुत्सिते ॥
नास्तिकव्रात्यदासेषु कोषपानं विवर्ज्जयेत् ।
तमाहूयाभिशस्तन्तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् ॥
आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत् प्रसृतित्रयम् ।
ऊर्द्ध्वं यस्य हि सप्ताहाद्दैवतन्तु महद्भवेत् ॥
नाभियोज्यः स विदुषा कृतकालव्यतिक्रमात्" ॥
संस्पृष्टक आस्तिक इति मिताक्षरा ॥ महाप-
राधी महापातकी । निर्द्धर्म्मो वर्णाश्रमरहितः ।
कुत्सितः प्रतिलोमजः । दासः कैवर्त्तः । मण्डला-
भ्यन्तरे गोमयकृतमण्डलाभ्यन्तरे । वैकृतं रोगादि ।
महद्वाध्यम् । तस्य देहिनामपरिहार्य्यत्वात् ।
तदाह कात्यायनः ।
"अथ दैवविसम्वादे त्रिसप्ताहन्तु दापयेत् ।
अभियुक्तं प्रयत्नेन तदर्थं दण्डमेव च ॥
तस्यैकस्य न सर्व्वस्य जनस्य यदि तद्भवेत् ।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्यो दमञ्च सः ॥
ज्वरातिसारविस्फोटगूढ़ास्थिपरिपीड़नम् ।
नेत्ररुक् गलरोगश्च तथोन्मादः प्रजायते ॥
शिरोरुग्भुजभङ्गश्च दैविका व्याधयो नृणाम्" ॥
गलरोग इत्यत्र शूलरोग इति क्वचित् पाठः ।
त्रिसप्ताहन्तु महाभियोगभवविषयम् । महाभि-
योगेष्वेतानीति प्रस्तुत्य चतुर्द्दशकादङ्क इति याज्ञ-
वल्क्याभिधानात् । मिताक्षराप्येवम् । यत्तु
"त्रिरात्रात् सप्तरात्राद्वा द्वादशाहात् त्रिसप्तकात् ।
वैकृतं यस्य दृश्येत पापकृत् स उदाहृतः" ॥
इति पितामहोक्तं तन्महाभियोगात् क्रमवद-
ल्पादर्व्वाचीनं दर्श्यं त्रिधा विभज्य त्रिरात्रादि
पञ्चत्रयवचनोपनेयमिति मिताक्षरा ॥ तथा ।
"भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्जलम् ।
समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् ॥
दुर्गायाः पाययेच्चौरान् ये च शस्त्रोपजीविनः ।
भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तन्न पाययेत् ॥
दुर्गायाः स्नापयेच्छूलमादित्यस्य च मण्डलम् ।
अन्येषामपि देवानां स्नापयेदायुधानि च ॥
अत्र, स्वल्पापराधे देवानां स्नापयित्वायुधोदकम् ।
पाप्यो विकारे चाशुद्धो नियम्यः सुचिरन्यथा" ॥
इति कात्यायनोक्तविशेषान्महापराधे देवस्नानो-
दकमिति विषयभेदः । रत्नाकरोऽप्येवम् । मण्डलं
व्योमेति व्यवहारदीपिका । तथा विष्णुः । उग्रान्
देवान् समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकप्रसृतित्रयं पिबेत् ।
इदं मया न कृतमिति व्याहरन्देवतामुख इति ।
एतदनुसाराद्देवान्यत्र प्रतिष्ठा प्रागुक्ता । तत्र क्रमः ।
प्राड्विवाको गोमयकृतमण्डलाभ्यन्तरे धर्म्मावाह-
नादिसर्व्वदेवतापूजां हवनान्तां निर्व्वर्त्य दक्षिणां
दत्त्वा समन्त्रकं प्रतिज्ञापत्रं शोध्य शिरसि नि-
धाय यथाविहितं देवं संपूज्य तत्स्नानोदकमानीय ।
"ॐ तोय त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेराद्यन्तु निर्म्मितम् ।
शुद्धेश्च कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनान्तथा ।
अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे" ।
इत्याभ्यामभिमन्त्र्य गोमयकृतमण्डलाभ्यन्तरे स्थि-
तोपवासं स्नाताद्रवाससमादित्याभिमुखं
सत्येन माममिरक्षस्व वरुणेत्यनेन शोध्य पठितं
नाभिमन्त्रितं प्रसृतित्रयं जलं पाययेत् । ततो
यदि अवधिकालाभ्यन्तरे रोगपीड़ा न भवति
तदा शुद्ध इति । ततो दक्षिणा देया । इति
दिव्यतत्त्वम् ॥

कोषफलं, क्ली, (कोषे फलमस्य ।) कक्कोलम् । तत्
कर्पूरतुल्यगन्धद्रव्यविशेषः । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः सारसुन्दरी च ॥

कोषफलः, पुं, (कोषे फलमस्य ।) घोषकलता ।
इति जटाधरः ॥

कोषफला, स्त्री, (कोषफल + अजादित्वात् टाप् ।)
पीतघोषा । इति रत्नमाला ॥ तालव्यमध्योऽयम् ।
(घोषकशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ॥)

कोषला, स्त्री, (कुश् + वृषादित्वात् कलप्रत्ययः बाहु-
लकात् गुणः पृषोदरात् षकारादेशः ।) अयोध्या ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (सा च सरयूतटस्था
राजधानी । यथा, मार्कण्डेये । ८ । २४६ ।
"मच्छोकमग्नमनसः कोषलानगरे जनाः ।
तिष्ठन्ति तानपोह्याद्य कथं यास्याम्यहं दिवम्" ।
परन्तु कोषलदेशो द्विविधः प्राच्योत्तरभेदेन ।
तत्रायोध्यायुक्तदेशस्योत्तरकोषलत्वम् । यथा,
रघुवंशे । ९ । १ ।
"पितुरनन्तरमुत्तरकोषलान्
समधिगम्य समाधिजितेन्द्रियः ।
दशरथः प्रशशास महारथो
यमवतामवताञ्च धुरि स्थितः" ॥
प्राच्यकोषलन्तु राममातामहस्य । तस्य राजा कौ-
शलो वा अण् बहुत्वे तस्य लुक् । तद्देशवासिनि
यथा, महाभारते । २ । ३१ । १२ ।
"स विजित्य दुराधर्षं भीष्मकं माद्रिनन्दनः ।
कोषलाधिपतिञ्चैव तथा वेणातटाधिपम् ।
कान्तारकांश्च समरे तथा प्राक्कोषलान् नृपान्"

कोषवृद्धिः, स्त्री, (कोषस्य अण्डकोषस्य वृद्धिः
कुरण्डः । इति शब्दरत्नावली ॥ (कोषस्य वृद्धि-
रिति विग्रहे अर्थसञ्चयवृद्धिः ॥)

कोषशायिका, स्त्री, (कोषे पिधानमध्ये शेते तिष्ठ-
तीत्यर्थः । कोष + शी + कर्त्तरि ण्वुल् तत-
अत इत्वम् ।) छुरिका । इति जटाधरः ॥

कोषातकः, पुं, (कोषाकारं अतति प्राप्नोतीति
कोष + अत + क्वुन् ।) केशः । इति जटाधरः
(कोषं गच्छति प्राप्नोति ज्ञानमार्गाविषयत्वात्
वेदकठशाखाविशेषः ॥)

कोषातकी, स्त्री, (कोषातक + गौरादित्वात् ङीष् ।)
घोषालता । अस्याः फलगुणाः । कफार्त्तिनाशि-
त्वम् ॥ पक्वफलगुणाः । आमाशयशुद्धिकारित्वम्
इति राजवल्लभः ॥ (इयमेव क्वचित् राजपु-
कोषातकीति च ख्याता । यथा, भावप्रकाशे ।
"धामार्गवः पीतपुष्पा जालिनी कृतवेधना ।
राजकोषातकी चेति तथोक्ता राजिमत्फला ।

ाजकोषातकी शीता मधुरा कफवातला ।
पित्तघ्नी दीपनी श्वासज्वरकासकृमिप्रणुत्” ॥
स्या व्यवहारो यत्र तद्यथा,—

“कोषातकीनां स्वरसेन नस्यं
तुम्बास्तु वा पिप्पलिसंयुतेन ।
तैलेन वारिष्टभवेन कुर्य्या-
द्वापकुल्ये सह माक्षिकेण” ॥

ति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे गलगण्डाद्यधिकारे ॥)
योत्स्निका । झिङ्गा इति भाषा । ज्योत्स्नावती
ात्रिः । इत्यमरभरतौ ॥ तालव्यमध्याप्ययम् ॥
ाम्रं, क्ली, (कोषे आम्रफलमिव ।) फलविशेषः ।
कोश्रा इति भाषा । अस्य गुणाः । कफवायुना-
शित्वम् । अग्निदीपनत्वम् । मलबद्धताकारित्वञ्च ।
ति राजवल्लभः ॥ (क्वचित् पुंलिङ्गोऽपि दृश्यते ।
था, भावप्रकाशे ।
‘कोषाम्रः कुष्ठशोथास्रपित्तव्रणकफापहः ।
त्फलं ग्राहि वातघ्नमम्लोष्णं गुरु पित्तलम् ।
ज्जु दीपनं रुच्यं लघूष्णं कफवातहृत्” ॥)
ालव्यमध्यमपीदम् ॥
ी, स्त्री, (कुष + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
ादुका । इति शब्दरत्नावली ॥ शुक्रा । इति
ालव्यान्ते हेमचन्द्रः ॥ शस्येर शुँया इति भाषा ॥
ी, [न्] पुं, (कोषोऽस्त्यस्य इति इनिः ।) आम्र-
क्षः । इति शब्दमाला ॥
ः, पुं, (कुष् ग निष्कर्षे + “उषिकुषिगतिभ्यस्थन्” ।
णां । २ । ४ । इति थन् ।) कुसूलः । (यथा,
हाभारते । २ । ५ । ६८ ।
‘कच्चित् कोषश्च कोष्ठश्च वाहनं द्वारमायुधम् ।
ायश्च कृतकल्याणैस्तव भक्तैरनुष्ठितः” ॥)
हमध्यम् । (यथा, भागवते । ९ । १० । १७ ।
‘सा वानरेन्द्रबलरुद्धविहारकोष्ठ-
श्रीद्वारगोपुरसदोवलभीविटङ्का ॥)
ुक्षिमध्यम् । यथा, वैद्यके ।
‘स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च ।
हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते” ॥
‘कोष्ठः पुनरुच्यते महास्रोतः शरीरमध्यं महा-
नेम्नमामपक्वाशयश्चेति पर्य्यायशब्दैस्तन्त्रे सरोग-
ार्गं आभ्यन्तरः” ॥ “वीसर्पश्वयथुगुल्मार्शो विद्र-
यादयः कोष्ठमार्गानुसारिणो भवन्ति रोगाः” ॥
ति चरके सूत्रस्थाने ११ अध्याये ॥ कोष्ठाङ्गानि
था,—

‘सप्ताधाराः रक्तस्यास्य क्रमात् परे ।
ग्न्यामपित्तपक्वानां वायोर्मूत्रस्य च स्मृताः ॥
ार्भाशयोऽष्टमः स्त्रीणां पित्तपक्वाशयान्तरे ।
ोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोमफुप्फुसम्” ॥
ति च वाभटे शारीरस्थाने ३ अः ॥ पञ्चदश
ोष्ठाङ्गानि तद्यथा, “नाभिश्च हृदयञ्च क्लोम च
कृच्च प्लीहा च वृक्कौ च वस्तिश्च पुरीषाधार-
श्चामाशयश्चेति पक्वाशयश्चोत्तरगुदश्चाधरगुदश्च
ुद्रान्त्रञ्च स्थूलान्त्रञ्च वपावहनश्चेति” । इति च
रके शारीरस्थाने ७ अध्याये ॥
दरम् । यथा, भागवते । ६ । १८ । ५३ ।

“पतिं भार्य्योपतिष्ठेत ध्यायेत् कोष्ठगतञ्च तम्” ॥
गाभेयपरिस्थितमग्निपूरणम् । यथा, तत्रैव ।
४ । २३ । १४ ।
“संपीड्य पायुं पार्ष्णिभ्यां वायुमुत्सारयन् शनैः ।
नाभ्यां कोष्ठेष्ववस्थाप्य हृदुरःकण्ठशीर्षसु” ॥
प्राकारः । यथा, भागवते । ४ । २८ । ५६ ।
“पञ्चारामं नवद्वारमेकपालं त्रिकोष्ठकम् ।
षट्कुलं पञ्चविपणं पञ्चप्रकृति स्त्रीधवम्” ॥
अत्र टीका पूर्णी त्रिकोष्ठकं त्रिप्राकारमित्याह ॥
तन्त्रोक्तमन्त्रदीक्षाप्रकरणे अकथहादिचक्रचतुः-
पार्श्वस्थितरेखाचतुष्कयुतस्थानभेदः ॥) आत्मीये
त्रि । इति मेदिनी ॥

कोष्णं, क्ली, (कु ईषत् उष्णम् । कोः कादेशः ।)
ईषदुष्णम् । तत्पर्य्यायः । कवोष्णम् २ मन्दोष्णम् ३
कदुष्णम् ४ । तद्वति त्रि । इत्यमरः । १ । ४ । ३५ ॥
(यथा, रघौ । १ । ८४ ।
“भुवं कोष्णेन कुण्डोध्नी मेध्येनावभृथादपि ।
प्रस्रवेणाभिवर्षन्ती वत्सालोकप्रवर्त्तिना” ॥)

कोहलः, पुं, (कोहयति विस्मापयतीति । कुहत
विस्मापने + बाहुलकात् कलच् । पृषोदरात्
गुणः ।) मद्यभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
(अस्य गुणा यथा,—
“त्रिदोषो भेद्यरूच्यश्च कोहलो वदनप्रियः” ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥ * ॥ कौ
पृथिव्यां पार्थिवकोलाहलेन सह हलति स्पर्द्धते
पृषोदरात् ओत्वं ।) वाद्यभेदः । नाट्यशास्त्रप्रवक्ता
मुनिविशेषः । इति मेदिनी ॥ (अयमेव सर्पसत्रे
सदस्य आसीत् । यथा, महाभारते । १ । ५३ । ९ ।
“कोहलो देवशर्म्माच मौद्गल्यः समसौरभः” ॥)

कौकृत्यं, क्ली, (कुत्सितं अज्ञानजन्यं कृतं कार्य्यम् ।
तस्मात् भवमित्यण् ।) अनुतापः ॥ (स्वार्थे अण् ।)
अयुक्तकरणम् । इति मेदिनी ॥

कौक्कुटिकः, पुं, (कुक्कुटवद्दम्भेन विहरति । यद्वा,
कुक्कुटीं मायां कापथ्यादिकं वा पादविक्षेपस्थानञ्च
पश्यति इति । “संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति” ।
४ । ४ । ४६ । इति ठक् ।) दाम्भिकः । अदूरे-
रितेक्षणः । कीटादिवधभीत्या संयतचक्षुः पाद-
निक्षेपदेशदर्शी भिक्षुः । इत्यमरभरतौ ॥ अदूर-
दर्शनशीलः । इति सारसुन्दरी ॥

कौक्कुटिकन्दलः, पुं, (कुक्कुटस्य वह्निस्फुलिङ्गस्यायं
इति इञ् कौक्कुटिः । कौक्कुटिरिव कन्दलः कपालो
यस्य । अस्याग्निस्फुलिङ्गवत् चक्षुष्मत्त्वात् भोगादौ
च स्फुलिङ्गवत् चाकचिक्यत्वात्तथात्वम् ।) सर्प-
विशेषः । वोडासाप इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
भाण्डपुष्पः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कौक्षेयकः, पुं, (कुक्षौ कोषे तिष्ठति इति ढकञ् ।)
खड्गः । इत्यमरः । २ । ८ । ८९ ॥

कौङ्कः, पुं, (कोङ्क + स्वार्थे अण् ।) देशविशेषः । इति
शब्दरत्नावली ॥ कोङ्कण इति ख्यातः ॥

कौङ्कणः, पुं, (कोङ्कण + स्वार्थे अण् । ततः पृषोदरा-
दित्वात् इकारः ।) कोङ्कणदेशः ॥ इति शब्द-
रत्नावली ॥

कौञ्चः, पुं, (क्रुञ्च एव स्वार्थे अण् । पृषोदरात् रलोपः ।)
क्रौञ्चपर्व्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कौञ्जायनः, पुं, (कुञ्जस्य पुमपत्यम् । “गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च
फञ्” । ४ । १ । ९८ । इति फञ् ।) कुञ्जस्य
पुत्रादिः । इति । व्याकरणम् ॥

कौञ्जायनी, स्त्री, (कुञ्जस्यापत्यं स्त्री । “गोत्रे कुञ्जा-
दिभ्यश्च फञ्” । ४ । १ । ९८ । इति फञ् । ततः स्त्रियां
ङीष् ।) शाम्बवी । इति जटाधरः ॥ कुञ्जस्य स्त्र्यप-
त्यम् । इति मुग्धबोधम् ॥

कौञ्जायन्यः, पुं, (“गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च फञ्” । ४ । १ ।
९८ । इति फञ् । ततः स्वार्थे ञ्य प्रत्ययः ।) कुञ्जस्य
पुमपत्यम् । इति मुग्धबोधम् ॥

कौटः, पुं, (कुटे गिरौ भवः । “तत्र भवः” । ४ ।
३ । ५३ । इत्यण् ।) कुटजवृक्षः । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (अस्य गुणादयः कुटजशब्दे दर्शनीयाः ॥
कूटे मायायां भवः अण् । कपटसाक्षी ॥ कूटायां
वशीकृतमायायां भव इत्यण् । स्वाधीनतन्त्रः ॥
इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ॥)

कौटकिकः, त्रि, (कूटमेव इति स्वार्थे कन् । कूटकं
मांसं पण्यमस्य इति ठञ् ।) मांसिकः । मांस-
विक्रेता । इति शब्दरत्नावली ॥

कौटजः, पुं, (कुटमेव कौटं स्वार्थे अण् । तत्र जायते
इति । “अन्येभ्योऽपीति” । जनेर्डः ।) कुटजवृक्षः ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (अस्य गुणादयः
कुटजशब्दे ज्ञेयाः ॥)

कौटतक्षः, पुं, (कौटः स्वाधीनः स चासौ तक्षा चेति
कर्म्मधारयः । “ग्रामकौटाभ्याञ्च तक्ष्णः” । ५ । ४
९५ । इति टच् ।) स्वकर्म्मजीवी स्वगृहस्थितो-
ऽनधीनस्तक्षा । इत्यमरः । २ । १० । ९ ॥ स्वाधीन
छुतर इति भाषा ॥

कौटल्यः, पुं, (कुटः घटः तं लान्ति कुटलाः कुल-
धान्याः तेषामपत्यं कौटल्यः । गर्गादिर्यञ् ।)
वात्स्यायनमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

कौटसाक्षी, [न्] पुं, कूटमेव कौटं स्वार्थे अण् ।
तादृशः साक्षी ।) मिथ्यासाक्षी इति मिताक्षरा ॥

कौटिकः, त्रि, (कूटेन मृगादिबन्धनयन्त्रेण चरति ।
“चरति” । ४ । ४ । ८ । इति ठक् ।) मांस-
विक्रेता । कषाइ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वैतं-
सिकः २ मांसिकः ३ । इत्यमरः । २ । १० । १४ ॥

कौटिलिकः, पुं, (कुटिलिका व्याधानां गतिविशेषः
कर्म्मारनिर्म्मितलौहास्त्रविशेषश्च । तया हरति
मृगान् अङ्गारान् वा । “अण् कुटिलिकायाः” ।
४ । ४ । १८ । इत्यण् ।) व्याधः । लौहकारः । इति
केचित् ॥

कौटिल्यं, क्ली, (कुटिलस्य भावः इति ष्यञ् ।
चाणक्यमूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुटिलता ।
यथा । “कौटिल्यं कचनिचये करचरणाधरतलेषु
रागस्ते । काठिन्यं कुचयुगले तरलत्वं नयनयो-
र्वसति” ॥ इति काव्यप्रकाशः ॥

कौटुम्बिकः, पुं, (कुटुम्बे कुटुम्बभरणे प्रसृतः व्याप्त
आसक्तो वा । कुटुम्ब + ठक् ।) कुटुम्बी । कुटुम्ब-
विशिष्टः । कुटुम्बोऽस्यास्तीत्यर्थे त्रिकप्रत्ययः । इति

मुग्धबोधमतम् ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते ।५ । १४।८।
"पदे पदेऽभ्यन्तरवह्निनार्द्दितः
कौटुम्बिकः क्रुध्यति वै जनाय" ॥)

कौड़विकं, त्रि, (कुड़वस्य वापः । "तस्य वापः" । ५ । १ । ४५ । इति ठञ् ।) कुड़वपरिमितवीजवपनयोग्यक्षेत्रम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

कौणपः, पुं, (कुणपमभिधातुकं शरीरं शवो वा तं भक्षयितुं शीलमस्य । इत्यण् ।) राक्षसः । इत्यमरः । १ । १ । ६२ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १७१ । १४ ।
"न कौणपाः शृङ्गिणो वा न च देवाश्चमनखजः" ॥
वासुकिवंशोद्भवः सर्पविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ५ ।
"पिच्छलः कौणपश्चक्रः कालवेगः प्रकालनः ।
हिरण्यबाहुः शरणः कक्षकः कालदन्तकः ।
एते वासुकिजा नागाः प्रविष्टा हव्यवाहने" ॥)

कौणपदन्तः, पुं, (कौणपस्य दन्ता इव दन्ता अस्य ।) भीष्मः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कौण्डिन्यः, पुं, (कुण्डिनस्य खनामख्यातमुनिविशेषस्य गोत्रापत्यं इति । गर्गादित्वात् यञ् ।) कुण्डिनमुनिपुत्रः । तत्पर्य्यायः । विष्णुगुप्तः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कौतुकं, क्ली, (कुतुक + प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण् । कुतुकस्य भावः इति युवादित्वात् अण् वा ।) कुतूहलम् इत्यमरः । १ । ७ । ३१ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३६४ ।
"चक्रतुः कौतुकोद्ग्रीवां सभां चित्रार्पितामिव ॥)
अभिलाषः । (यथा, कथासरित्सागरे ।
"पश्यन्त्यास्तं नृपं तस्या लज्जाकौतुकयोर्द्वयोः ।
अभूदन्योन्यसंमर्द्दो रचयन्त्यां गतागतम्" ॥)
उत्सवः । (यथा, भागवते । ४ । ३ । १३ ।
"कथं सुतायाः पितृगेहकौतुकं
निशम्य देहः सुरवर्य्य ! नेङ्गते" ॥)
नर्म्म । हर्षः । (यथा, भागवते । १ । १७ । २५ ।
"इयञ्च भूर्भगवता न्यासितोरुभरा सती ।
श्रीमद्भिस्तत्पदन्यासैः सर्व्वतः कृतकौतुका" ॥)
परम्परायातमङ्गलम् । विवाहसूत्रम् । (यथा, कुमारे । ७ । २ ।
"वैवाहिकैः कौतुकसंविधानै-
र्गृहे गृहे व्यग्रपुरन्ध्रीवर्गम्" ॥)
गीतादिभोगः । इति मेदिनी ॥ गीतादिः । भोगकालः । इति हेमचन्द्रः ॥

कौतूहलं, क्ली, (कुतूहलस्य भावः कर्म्म वा युवादित्वात् अण् । यद्वा, कुतूहलमेव इति प्रज्ञाद्यण् ।) कुतूहलम् । अपूर्व्ववस्तुदिदृक्षातिशयः । इत्यमरः । १ । ८ । ३१ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८ । १ ।
"भवद्भिरिदमाख्यातं यथाप्रश्नमनुक्रमात् ।
महत् कौतूहलं मेऽस्ति हरिश्चन्द्रकथां प्रति" ॥)

कौदालीकः, पुं, (कुं भूमिं दारयतीति । कुदारः । तेन आचरतीति ईकन् एतयो रैक्यात् रस्य लत्वम् ।) कुदालीकः ततः स्वार्थे अण् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । स तु रजक्यां तीवराज्जातः ।

इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

कौद्रविकं, क्ली, (कोद्रवं तत् निमित्तमस्य इति ठञ् ।) सौवर्च्चललवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कौद्रवीणं, त्रि, (कुत्सितं यथा तथा द्रवति इति । पृषोदरात् सिद्धे कोद्रवं कुत्सितधान्यभेदः तस्य भवनं उत्पत्तिस्थानं । "धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्" । ५।२।१। इति खञ् ।) कोद्रवधान्योद्भवयोग्यक्षेत्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ८ । कोदोर क्षेत इति भाषा ॥

कौन्तिकः, पुं, (कुन्तास्त्रेण प्रासेन युध्यते । कुन्तः प्रासः प्रहरणमस्येति वा । ठञ् ।) प्रासिकः । प्रासास्त्रधारी योद्धा । इत्यमरः । २ । ८ । ७० ॥

कौन्ती, स्त्री, (कुन्तिषु देशविशेषेषु भवा । "तत्रभवः" ॥ ४ । ३ । ५३ । इति अण् । ततो ङीष् ।) रेणुकानामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२० ॥
(अस्याः पर्य्यायाः यथा,—
"रेणुका राजपुत्त्री च नन्दिनी कपिला द्विजा ।
भस्मगन्धा पाण्डुपुत्त्री स्मृता कौन्ती हरेणुका" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥
पर्य्यायान्तरञ्च यथा,—
"हरेणु रेणुका कौन्ती ब्राह्मणी हैमगन्धिनी" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् । गुणाश्चास्या रेणुकाशब्दे बोद्धव्याः ॥)

कौन्तेयः, पुं, (कुन्त्या अपत्यं इति ढक् ।) कुन्तीपुत्त्रः । स तु युधिष्ठिरादिः । इति महाभारतम् । (यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । ३ ।
"मा क्लैव्यं गच्छ कौन्तेय ! नैतत्त्वय्युपपद्यते" ॥)
अर्ज्जुनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कौपं, क्ली, (कूपे भवं कूपस्येदं वा इत्यण् ।) कूपोदकम् । अस्य गुणाः यथा,—
"कौपं पयो यदि स्वादु त्रिदोषघ्नं हिमं लघु ।
तत् क्षारं कफवातघ्नं दीपनं पित्तकृत् परम्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ (सुश्रुतोक्ता गुणा यथा,—
"सक्षारं पित्तलं कौपं श्लेष्मघ्नं दीपनं लघु" ॥
कौपसलिलसेवने कालनिर्द्देशः । यथा, तत्रैव ।
"वसन्ते कौपं प्राश्रवणं वा ग्रीष्मेष्वेवम्" ॥)

कौपीनं, क्ली, (कूपपतनमर्हतीति । "शालीनकौपीने अधृष्टा कार्य्ययोः" । ५ । २ । २० । इति साधुः ।) पापम् । तत्साधनत्वात् तद्वद्गोप्यत्वात् पुरुषलिङ्गमपि । तत्सम्बन्धात् तदाच्छादनमपि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ अकार्य्यम् । गुह्यदेशः । इत्यमरः ॥ चीरम् । इति मेदिनी ॥ तत्तु मेखलाबद्धपरिधेयवस्त्रखण्डम् । कपिनी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कच्छा २ कच्छटिका ३ कक्षा ४ धटी ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भागवते । ७ । १३ । २ ।
"बिभृयाद् यद्यसौ वासः कौपीनाच्छादनं परम्" ॥)

कौमोदकी, स्त्री, (कौमोदकी इति पृषोदरादित्वात् मस्य पत्वम् ।) कौमोदकी । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

कौमारं, क्ली, (कुमारस्य कर्म्म भावो वा । वयोवचनत्वादण् ।) कुमारावस्था ।
("जातः कुं पृथिवीं पद्भ्यां मारयेत् तत्कुमारकः ।
इति प्रमाणतो विद्धि कौमारं प्रागमबाब्दतः" ॥

इत्युक्ताधिके "कौमारं पञ्चमावधि" । इ वयोवस्थाभेदे । सा तु जन्मावधिपञ्चमवर्षपर्य्यन्ता इत्यर्थः ॥) तन्त्रमते षोड़शवर्षपर्य्यन्ता । (य भगवद्गीतायाम् । २ । १३ ।
"देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति" ।
पुं, कुमारस्य सनत्कुमारस्य इदं अण् ऋषिभे
। यथा, "कौमार आर्षः प्राजापत्यो मानव इत
सर्गनामानि" । इति श्रीधरः । तथा च भा
वते । १ । ३ । ६ ।
"स एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमाश्रितः ।
चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्य्यमखण्डितम्" ॥)
तद्वति पुं, स्त्री । इति शब्दमाला ॥ अपूर्व्वा कुमारीं पतिरुपपन्नः "कौमारापूर्व्ववचने । २ । १३ । इति द्वितीयान्तादुपयमनकर्त्तर्य्यण्, येन साधुः ॥ अपूर्व्वपतिकुमारीपतिः । इ सिद्धान्तकौमुदी ॥)

कौमारी, स्त्री, मातृकाविशेषः । सा तु कार्त्तिकेय शक्तिः । इति शब्दमाला ॥ यथा,—
"कौमारी शक्तिहस्ता च मयूरवरवाहना ।
योद्धुमभ्याययौ दैत्यानम्बिका गुहरूपिणी" ।
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये । ८ । १
(अपूर्व्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना । "कौमा पूर्व्ववचने" । ४ । २ । १३ । इति स्वार्थे प्रत्ययेन साधुः ततो ङीष् । अपूर्व्वभार्य्याकुम पत्नी । यथा, भट्टौ । ७ । ९० ।
"उपलभ्यामपश्यन्तः कौमारीं पततामरं" ।
पञ्चमवर्षीया बालिका । कौमारी अवस्था । य भागवते । ३ । २ । २८ ।
"कौमारीं दर्शयंश्चेष्टां प्रेक्षणीयो व्रजौकसाम्"
वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कौमुदः, पुं, (कौ पृथिव्यां मोदन्ते जना यस्मि मुद् + कः । सप्तम्या अलुक् ।) कार्त्तिकमा इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते ।
"एतैरन्यैश्च राजेन्द्रैः पुरा मांसं न भक्षितम् ।
शारदं कौमुदं मासं ततस्ते स्वर्गमाप्नुयुः ॥
कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षे नराधिपः ।
वर्ज्जयेत् सर्व्वमांसानि धर्म्मो ह्यत्र विधीयते" ॥

कौमुदिका, स्त्री, (कौमुदी + संज्ञायां कन् ह्रस्वः टाप् च ।) उमासखीविशेषः । इति श माला ॥ (स्वार्थे कन् ह्रस्वः टाप् च । ज्योत त्रि, चतुरर्थ्यां कुमुदादित्वात् ठक् । कौमुदि कुमुदाख्यपर्व्वतसन्निकृष्टदेशविशेषः ॥)

कौमुदी, स्त्री, (कुमुदस्य इयं प्रकाशकत्वात् "तस्ये ४ । ३ । १२० । इत्यण् ततो ङीप् ।) ज्योत इत्यमरः । १ । ३ । १६ । (यथा, कुमारे । ४ । ३
"शशिना सह याति कौमुदी ।
सह मेघेन तडित्प्रलीयते ।
प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति
प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि" ॥)
उत्सवः । इति धरणी । (यथा, महाभारते पर्व्वणि ।

"अकालकौमुदीश्चैव चक्रतुः सार्व्वकालिकीम्" ॥
कौमुदस्य कार्त्तिकमासस्य इयं "तस्येदम्" । ४ । ३ । १२० । इति अण् । ततो ङीप् । यदुक्तम् ।
"कुशब्देन मही ज्ञेया मुद हर्षे ततो द्वयम् ।
धातुज्ञैर्नियमैश्चैव तेन सा कौमुदी स्मृता" ॥)
कार्त्तिकोत्सवः । स तु कार्त्तिकीपूर्णिमायां कर्त्तव्यः । इति त्रिकाण्डशेषः । कार्त्तिकीपूर्णिमा ॥
आश्विनीपूर्णिमा । इति शब्दरत्नावली । (यथा,—
"आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि ।
कौमुदी सा समाख्याता कार्य्या लोकविभूतये" ॥
दीपोत्सवतिथिः । यथा, रघुप्रभृतिटीकाकृन्मल्लिनाथधृतभविष्योत्तरवचनम् ।
कौ मोदन्ते जना यस्यां तेनासौ कौमुदी स्मृता" ॥
कुमुदान्येव कौमुदी । सुदी वा सालुक इति भाषा ॥)

कौमुदीचारः, पुं स्त्री, (कौमुद्याः ज्योत्स्नायाः चारः प्राशस्त्यमत्र समये ।) कोजागरपूर्णिमा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कौमुदीपतिः, पुं, (कौमुद्याः ज्योत्स्नायाः पतिः ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

कौमुदीवृक्षः, पुं, (कौमुद्याः इव प्रकाशिकायाः दीपशिखाया वृक्ष इवाधारः ।) दीपवृक्षः । इति हारावली ॥ दीपगाछा पिलसुज इत्यादि भाषा ॥

कौमोदकी, स्त्री, (कोः पृथिव्याः पालकत्वात् मोदकः । कुमोदको विष्णुः । तस्येयं इत्यण् ततो ङीप् ।) विष्णुगदा । इत्यमरः । १ । १ । ३० ॥ यथा, भागवते । ८ । ४ । १९ ।
"श्रीवत्सं कौस्तुभं मालां गदां कौमोदकीं मम" ॥)

कौमोदी, स्त्री, (कुं पृथ्वीं मोदयति नन्दयतीति । कुमोदः विष्णुः तस्येयं इति अण् ततो ङीप् ।) विष्णुगदा । इति शब्दरत्नावली ॥

कौरवः, पुं स्त्री, (कुरोरपत्यमिति अण् । कुरोरयं इति कच्छादित्वादण् वा । कुरुराजसन्ततिः । इति महाभारतम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । पदशासने १३९ । १९ ।
तमुद्यतं रथेनैकमाशुकारिणमाहवे ।
अनेकमिव सन्त्रासान्मेनिरे तत्र कौरवाः" ॥
कुरुसम्बन्धिदेशः । यथा, मेघदूते । ५० ।
क्षेत्रं क्षत्रप्रधनपिशुनं कौरवं तद्भजेथाः" ॥
स्त्रियां ङीप् कौरवी कुरुसम्बन्धिनीत्यर्थः । यथा, महाभारते । १ । १३०१ । १५ ।
द्रुपदः कौरवान् दृष्ट्वा प्राधावत समन्ततः ।
शरजालेन महता मोहयन् कौरवीं चमूम्" ॥)

कौरव्यः, पुं, (कुरोरपत्यम् । "कुर्व्वादिभ्यो ण्यः" । ४ । १ । १५१ । इति ण्यः ।) कौरवः ।
यथा, महाभारते । ३ । २३२ । ५५ ।
अनिशायां निशायाश्च सहायाः क्षुत्पिपासयोः ।
आराधयन्त्याः कौरव्यांस्तुल्या रात्रिरहश्च मे" ॥
कौरव्याः ब्राह्मणाः कुरुसम्बन्धिनो ब्राह्मणा इत्यर्थः । क्षत्रिये तु । "कुर्व्वादिभ्यो ण्यः" । ४ । १ । १७२ । इति ण्ये कृते तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियामिति बहुत्वे लुकि कुरव इति बोध्यम् ॥

नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । १३-१४ ।
"कौरव्यो धृतराष्ट्रश्च शङ्खपिण्डश्च वीर्य्यवान् ।
विरजाश्च सुबाहुश्च शालिपिण्डश्च वीर्य्यवान्" ॥)

कौर्प्यः, पुं, वृश्चिकराशिः । यथा, दीपिकायाम् ।
"क्रियतावरिजित्तमकुलीरलेयपाथेययूककौर्पाख्याः ।
तौक्षिक आकोकेरो हृद्रोगश्चान्त्यभं चेत्थम्" ॥)

कौलः, त्रि, (कुले सत्कुले भवं इत्यण् ।) सत्कुलोद्भवः । तत्पर्य्यायः । आन्वयिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कुले कुलाचारे रतः कुलं कुलतत्त्वं वेत्ति वा इत्यण् ।) दिव्यवीरपशुभावत्रयान्तर्गतदिव्यभावरतः । स तु ब्रह्मज्ञानी । तद्यथा,—
"दिव्यभावरतः कौलः सर्व्वत्र समदर्शनः" ॥
इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥
"पशोर्वक्त्राल्लब्धमन्त्रः पशुरेव न संशयः ।
वीराल्लब्धमनुर्व्वीरः कौलाच्च ब्रह्मविद्भवेत्" ॥ इति महानीलतन्त्रम् ॥ (कुलमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । कुलाचारतत्त्वविधिप्रतिषेधोपदेशसाध्यसाधनव्यापारविशिष्टकुलोपनिषदादिग्रन्थविशेषः ॥)

कौलकेयः, त्रि, (कुले सत्कुले भव इति ढक् कुक् च ।) सत्कुलोद्भवः । (कुलटायाः अपत्यं इति ढक् । पृषोदरात् ततः कश्च ।) असतीपुत्रे, पुं । इति शब्दरत्नावली ॥

कौलटिनेयः, पुं स्त्री, (कुलटाया अपत्यं । "कुलटाया वा" । ४ । १ । १२७ । इति । इनङ् । स्त्रीभ्यो ढक् ।) असतीपुत्रः । तत्पर्य्यायः । कौलटेयः २ । इत्यमरः ॥ कौलटेरः ३ । इति तट्टीकासारसुन्दरी । २ । ६ । २७ ॥ सती या भिक्षार्थं कुलानि गृहाणि अटति न तु जारार्थं सापि कुलटा तत्पुत्रोऽपि ॥

कौलटेयः, पुं, स्त्री, (कुलटायाः असत्याः अपत्यं इति ढक् ।) कौलटिनेयः । असतीसुतः । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥ (कुलानि गृहाणि भिक्षार्थं अटति या सती सापि कुलटा । तस्या अपत्येऽपि इति कश्चित् ॥ स्त्रियां ङीप् कौलटेयी ॥)

कौलटेरः, पुं स्त्री, (कुलानि गृहाणि व्यभिचारार्थं अटति सा कुलटा । तस्याः असत्याः अपत्यम् । "क्षुद्राभ्यो वा" । ४ । १ । १३१ । इति ढ्रक् ।) असतीसुतः । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥ कौलटिनेयः । इति सारसुन्दरी । (कुलानि गृहाणि भिक्षार्थमटति या सती सापि कुलटा तस्या अपत्येऽपि । इति कश्चित् । स्त्रियां ङीप् कौलटेरी ॥)

कौलत्थीनं त्रि, (कुलत्थस्य कुलत्थाख्यकलायविशेषस्य भवनं क्षेत्रं वा इति । "धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्" । ५ । २ । १ । इति । खञ् ।) कुलत्थकलायोद्भवक्षेत्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कौलवः, पुं, ववाद्येकादशान्तर्गततृतीयकरणम् । तत्र जातस्य फलं यथा,—
"वाग्मी विनीतो नितरां स्वतन्त्रः
प्रागल्भ्ययुक्तो मनुजो महौजाः ।
सुसम्मतः स्याद्विदुषां कृतश्च-
श्चेत् कौलवाख्यं करणं प्रसूतौ" ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

कौलिकः, पुं, (कुलं सूत्रादिकं वयति वस्त्रत्वेनावरणादिकं आपादयतीति । ठक् ।) तन्तुवायः । इति शब्दमाला ॥ (कु कुत्सितं जघन्याचारं लातीति । कुलः दुःशीलः ततः स्वार्थे ठक् ।) पाषण्डः । इति त्रिकाण्डशेषः । (कुलादागतमिति ठक् ।) कुलपरम्परायाते, त्रि ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।
"वर्जयेत् कौलिकाचारं मित्रं प्राज्ञतरो नरः" ॥
कुले कुलागमे कुलतन्त्रे शिवोक्तशास्त्रे इति यावत् सिद्धः इति ठक् । कुलतन्त्रज्ञः ॥ कौलं कुलधर्म्मं प्रवर्त्तयति तत्त्वज्ञानं शिष्यपरम्परोपदेशेन विस्तारयति इति ठक् । कुलधर्म्मप्रवर्त्तकः शिवः ॥ कुलं कुलाचारः प्रयोजनमस्य इति ठक् । ब्रह्मतत्त्वज्ञः । यथा, श्रुतौ । "शम्भुः कौलिकः" ॥)

कौलीनं, क्ली, (कौ पृथिव्यां लीनम् । भूलीनपदार्थानामिव एतेषामप्रकाशतया तथात्वम् ।) गुह्यम् । जन्यम् । कुकर्म्म । (कुलीनस्य भावः । युवादित्वादण् ।) कुलीनत्वम् । (यथा, रामायणे ।
"सदश्व इव मर्य्यादां कौलीनां नाभ्यवर्त्तत" ॥)
पश्वहिपक्षिणां युद्धम् । इति मेदिनी ॥ कौलेयकः । इति विश्वः ॥ (ली भावे क्तः तस्य नत्वम् । लीनं लयः । कौ पृथिव्यां लीनं लयो यस्मात् । कुलीनं भूमिलयमर्हतीति अण् वा ।) लोकवादः । इत्यमरः । ३ । ३ । ११६ ।
(यथा, रघौ । १४ । ८४ ।
"कौलीनभीतेन गृहान्निरस्ता
न तेन वैदेहसुता मनस्तः" ॥
निन्दा । यथा, तत्रैव । १४ । ३६ ।
"कौलीनमात्माश्रयमाचचक्षे
तेभ्यः पुनश्चेदमुवाच वाक्यम्" ॥)

कौलीरा, स्त्री, (कुलीरः कर्कटः तच्छृङ्गाकारोऽस्त्यस्या इत्यण् । ततष्टाप् ।) कर्कटशृङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कर्कटशृङ्गीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कौलेयः, त्रि, (कुले सत्कुले भवः इति बाहुलकात् ढक् ।) कुलीनः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

कौलेयकः, पुं, (कुले भवः । "कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु । ४ । २ । ९६ । इति ढकञ् ।) कुक्कुरः । इत्यमरः । २ । १० । २१ ॥ (कुलस्यापत्यम् । "अपूर्व्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ" । ४ । १ । १४० । इति ढकञ् ।) कुलीने त्रि । इति मेदिनी ॥

कौल्माषीणं, त्रि, (कुल्माषाणां धान्यकुलत्थादीनां भवनं क्षेत्रं इति खञ् ।) कुल्माषधान्योद्भवक्षेत्रम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

कौल्यः, त्रि, (कुले सत्कुले भवः बाहुलकात् ष्यञ् ।) कुलीनः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

कौवलं, क्ली, (कुवलमेव इति । प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अणः ।) कुवलम् । कोलिफलम् । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

कौवेरं, क्ली, (कुवेरो अधिष्ठात्री देवताऽस्य इत्यण् ।) कुष्ठम् । कुड् इति भाषा । इति शब्दरत्नावली ॥ (कुवेरस्य इदं इत्यण् ।) कुवेरसम्बन्धिनि तत्कार्य्ये च त्रि । यथा, मार्कण्डेये । ८५ । २ ।

"कौवेरमथ याम्यञ्च चक्राते वरुणस्य च" ॥

कौवेरी, स्त्री, (कुवेरः अधिष्ठात्री देवता अस्याः इत्यण् । ततो ङीप् ।) उत्तरा दिक् । यथा,—
"द्विग्विभागे तु कौवेरी दिक् शिवा प्रीतिदायिनी" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् । कुवेरसम्बन्धिनि च ॥

कौशं, क्ली, (कुशाः प्राचुर्य्येण भूम्ना वा सन्त्यत्र इत्यण् ।) कान्यकुब्जदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कुश + स्वार्थे अण् । कुशद्वीपः । यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ।
"शाकं ततः शाल्मलमत्र कौशम्" ॥
कोशे भवम् । कृमिकोशोद्भवं पट्टवस्त्रम् । यथा, भागवते । ३ । ४ । ७ ।
"दोर्भिश्चतुर्भिर्विदितं पीतकौशाम्बरेण च" ॥
एतदुपलक्षितं कृष्णं अद्राक्षमित्यन्वयः ॥
कुशस्येदं तद्विकारो वा अण् । कुशमयम् । कुशसम्बन्धि वा । यथा, महाभारते । १३ । १९ । २९ ।
"तत्र वासाय शयने कौश्ये सुखमुवास ह" ॥
स्त्रियां ङीप् । कौशी । तत्रैव । १३ । ५४ । २१ ।
"कौश्यां बृष्यां समासीनं जपमानं महाव्रतम्" ॥)

कौशलं, क्ली, (कुशलस्य भावः कर्म्म वा इति । युवादित्वात् अण् ।) कुशलता । यथा,—
"क्व चातिकर्कशः शान्तः क्व चातिललितः शुचिः । एकत्र काव्ये व्याख्यातुस्तावद्धो कौशलं कवेः" ॥
इति अमरुशतकटीका ॥ (नैपुण्यम् । यथा, भागवते । १ । १६ । २७ ।
"स्वातन्त्र्यं कौशलं कान्तिर्धैर्य्यं मार्दवमेव च" ॥
कुशलमेव इति । स्वार्थे अण् । मङ्गलम् । यथा, तत्रैव । ३ । १ । १३ ।
"स एष दोषः पुरुषद्विडास्ते
गृहान् प्रविष्टोऽयमपत्यमत्या ।
पुष्णासि कृष्णाद् विमुखो गतश्री-
स्त्यजाश्वशैवं कुलकौशलाय" ॥
चातुर्य्यम् । यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । ५० ।
"तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्म्मसु कौशलम्" ॥)

कौशलिका, स्त्री, (कुशलाय मङ्गलाय हिता । इति ठक् टाप् च ।) प्राभृतकम् । इति हारावली । नजर इति भाषा ॥ (कुशलस्य पृच्छा इति ठक् टाप् च । कुशलप्रश्नः ॥)

कौशली, स्त्री, (कुशलस्य पृच्छा कुशलाय दीयते वा । अण् ततो ङीप् ।) कुशलप्रश्नः । प्राभृतम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कौशलेयः, पुं, (कौशल्यायाः अपत्यं पुमान् इति ढक् । यलोपश्च ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे ।
उज्जहार प्रियां देवो हत्वा तु निकषात्मजम् ।
श्रीमान् दाशरथिर्वीरः कौशलेयः प्रतापवान्" ॥)

कौशल्या, स्त्री, (कोशलस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री । कोशल + ष्यञ् । यद्वा, कुशलैव स्वार्थे ष्यञ् ।) श्रीराममाता । सा तु कोशलराजकन्या दशरथपत्नी च । इति शब्दरत्नावली ।. (यथा, रामायणे १ । १६ । २६ ।
"सोऽन्तःपुरं प्रविश्यैव कौशल्यामिदमब्रवीत्" ॥
कोशले भवाः । तद्देशवासिन्यर्थे ञ्य । कोशलदेशीयाः । अत्र बहुवचनम् ।
यथा, महाभारते । ६ । ९ । ४० ।
"मत्स्याः कुशट्टाः कौशल्याः कुन्तयः काशिकोशलाः" ॥
कुशलस्य भावः कर्म्म वा कुशलमेव वा इति ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । कुशलत्वे, क्ली । यथा, महाभारते । ३ । ४४ । ३० ।
"दृष्ट्वा कौशल्यमन्योन्यं रथेष्वेवावतस्थिरे" ॥)

कौशल्यानन्दनः, पुं, (कौशल्यायाः दशरथपत्न्याः नन्दनः पुत्त्रः ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥

कौशल्यायनिः, पुं, (कौशल्याया अपत्यं । "कौशल्यकार्म्मार्य्याभ्याञ्च" । ४ । १ । १५५ । इति फिञ् । फस्यायनादेशः ।) श्रीरामः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भट्टौ । ७ । ९० ।
"स्त्रियामहे न गच्छामः कौशल्यायनिवल्लभाम् । उपलम्भ्यामपश्यन्तः कौमारीं पततां वर !" ॥)

कौशाम्बी, स्त्री, (राज्ञः कुशस्य पुत्त्रेण स्वनामप्रसिद्धेन 'कुशाम्बेन' निर्वृत्ता या । "तेन निर्वृत्तम्" । ४ । २ । ६८ । इति अण् ततो ङीप् ।) देशविशेषः । तत्पर्य्यायः । वत्सपत्तनम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे । १ । ३२ । ५ ।
("कुशाम्बस्तु महातेजाः कौशाम्बीमकरोत्पुरीम्" ॥
सा तु गौड़देशान्तर्गतमत्स्यराजभूमिगता नगरी ततः चाणक्येन चन्द्रगुप्तादिसमये कुसुमपुरीत्याख्या प्रदत्ता इदानीं सैव पुरी पाटलीपुत्त्रनगरी पाटना इति भाषायां प्रसिद्धा जाता । यथा, कथासरित्सागरे । "अस्ति वत्स इति ख्यातो देशः । इत्युपक्रम्य कौशाम्बी नाम तत्रास्ति मध्यभागे महापुरी" इत्युक्तम् ॥)

कौशिकः, पुं, (कुशिकस्यापत्यम् ऋष्यण् । कुशिके तद्वंशे भवो वा इत्यण् ।) इन्द्रः । (अयं हि तपस्विनः कुशिकराजस्तपःप्रभावं विचार्य्य चासात् तत्पुत्त्रतामङ्गीचकार ।
यथा, हरिवंशे । २७ । १३-१६ ।
"कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्त्रमिन्द्रसमं विभुः । लभेयमिति तं शक्रस्त्रासादभेत्य जज्ञिवान् ॥
पूर्णे वर्षसहस्रे वै तन्तु शक्रो ह्यपश्यत । अत्युग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः ॥
समर्थं पुत्त्रजनने स्वमेवांशमवासयत् । पुत्त्रत्वे कल्पयामास स देवेन्द्रः सुरोत्तमः ॥
स गाधिरभवद्राजा मघवान् कौशिकः स्वयम्" ॥
पक्षे तु देवेन्द्रस्य जन्मकाले कुशावृतत्वात् कौशिकत्वमिति । कुशेन कृत इति ठञ् ।
यथा, हरिवंशे । २१९ । २—३ ॥
"स वज्री कवची जिष्णुरदित्यामभिजज्ञिवान् । स्तुतेः सहायो द्युतिमान् यथा सोऽध्वर्युभिः स्तुतः ।
जातमात्रस्तु भगवान् अदित्यां स कुशैर्वृतः । तदाप्रभृति देवेशः कौशिकत्वमुपागतः" ॥)
गुग्गुलुः । उलूकः । व्यालग्राही । इत्यमरः । २ । ४ । ३४ ॥ नकुलः । कोशज्ञः । (मगधराजजरासन्धस्य सेनापतिर्हंसनामा नरपतिरपि कौशिकनाम्ना विश्रुत आसीत् । यथा, महाभारते । २ । जरासन्धवधपर्व्वणि । २२ । ३१-३२ ।
"स तु सेनापतिं राजा सस्मार भरतर्षभ ! । कौशिकं चित्रसेनञ्च तस्मिन् युद्ध उपस्थिते ।
ययोस्ते नामनी राजन् ! हंसेति डिम्भकेति च पूर्व्वं संकथिते पुंभिर्नृलोके लोकसत्कृते" ।
कुशिकस्य गोत्रापत्यं इति विदाद्यञ् । कुशि[illegible] पुत्त्रो गाधिस्तत्पुत्त्रो विश्वामित्रोऽपि कुशिक[illegible] जातत्वात् कौशिकः । (विश्वामित्रमुनिः । [illegible] मेदिनी । (यथा, रामायणे । १ । २१ । १ ।
"तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य स्नेहपर्य्याकुलाक्षरम् । समन्युः कौशिको वाक्यं प्रत्युवाच महीपतिम्
पुरुवंशीयनृपविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
"प्रतिष्ठायाश्च द्वौ पुत्त्रौ पैप्पलादिश्च कौशिक[illegible]
कोशं करोतीति । कोश + ठक् ठञ् वा [illegible]कात् ।) कोषकारः । इति शब्दरत्नावली ॥ [illegible]रसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मज्जा । इति [illegible]चन्द्रः ॥ अश्वकर्णवृक्षः । इति राजनिर्घण्ट[illegible] (कोशात् कृमिकोशाज्जातम् । कृमिकोश[illegible]त्रि । यथा, महाभारते । ३ । २७ । १४ ।
"या त्वाहं कौशिकैर्वस्त्रैः शुभैराच्छादितं पुरा दृष्टवत्यस्मि राजेन्द्र! सा त्वां पश्यामि चीरिण[म्]

कौशिकप्रियः, पुं, (कौशिकस्य कुशिकपौ[त्रस्य] राजर्षेः विश्वामित्रस्य प्रियः ।) श्रीरामः । [इति] शब्दरत्नावली ॥

कौशिकफलः, पुं, (कौशिकं कोशगतं फलमस्य) नारिकेलवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

कौशिका, स्त्री, (कोश एव स्वार्थे कः ततोऽण् [illegible] टाप् अत इत्वञ्च ।) चषकम् । पानभाजन[म्] इति हेमचन्द्रः ॥

कौशिकात्मजः, पुं, (कौशिकस्य इन्द्रस्य आत्म[जः]) जयन्तः ॥ पाण्डुराजपत्न्यां कुन्त्यां इन्द्रौरसजात[त्वात्] अर्ज्जुनस्यापि तथात्वम् ।) अर्ज्जुनः । इति श[ब्द]माला ॥ (अस्य जन्मविवरणं यथा, महाभार[ते] १ । १२३ । ३२ ।
"एवमुक्ता ततः शक्रमाजुहाव यशस्विनी । अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्ज्जुनम्" । कौशिकस्य विश्वामित्रस्य आत्मजः । इति वि[श्वामित्र]पुत्त्रः शुनःशेफादिः ॥)

कौशिकायुधं, क्ली, (कौशिकस्य इन्द्रस्य आयुध[म्]) इन्द्रधनुः । इति शब्दरत्नावली ॥

कौशिकारातिः, पुं, (कौशिकस्य पेचकस्य अ[रातिः] शत्रुः ।) काकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कौशिकारिः, पुं, (कौशिकस्य उलूकस्य [अरिः] शत्रुः ।) काकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कौशिकी, स्त्री, (कौशिकस्य गोत्रापत्यम् । कु[शिक] + अण् + ङीप् । सुरराजस्य इन्द्रस्य कु[शिक]नृपतेः सकाशात् पुत्त्रत्वेनोत्पद्यमानत्वात् कौ[शि]काभिधानप्राप्तेस्तेनैवेन्द्रेणास्या योगमायाया [भ]गिनीतयाङ्गीकृतत्वात्तथात्वम् ।) चण्डिका । ([यथा,] हरिवंशे । ५७ । ४८ ।
"तत्रैव त्वां भगिन्यर्थे ग्रहीष्यति स वासवः । कुशिकस्य तु गोत्रेण कौशिकी त्वं भविष्य[सि]"
तत्रैवास्याः स्तुतौ । ५८ । ३ ।
"आर्य्या कात्यायनी देवी कौशिकी ब्रह्मचारि[णी]

ानगी विद्वृषेनस्य उग्रचारी महातपाः" ॥

ुशिकस्य गोत्रापत्यं इति विदाद्यञ्। कुशि-
ाख्यनरपतेः पौत्री गाधिराजस्य कन्या विश्वा-
मित्रस्य भगिनी ऋचीकमुनिपत्नी। कुशिकवंश-
ातत्वात् तस्यास्तथात्वम् ॥) नदीविशेषः। इति
ादिनी ॥ (यथा, रामायणे। १। ३४। ६—११।
स पिता मम काकुत्स्थ! गाधिः परमधार्म्मिकः।
ुशवंशप्रसूतोऽस्मि कौशिको रघुनन्दन! ॥
्वजा भगिनी चापि मम राघव! सुव्रता।
ाम्ना सत्यवती नाम ऋचीके प्रतिपादिता ॥
ुरोरागता स्वर्गं भर्त्तारमनुवर्त्तिनी।
ौशिकी परमोदारा प्रवृत्ता च महा नदी ॥
ृव्या पुण्योदका रम्या हिमवन्तमुपाश्रिता।
ोकस्य हितकार्य्यार्थं प्रवृत्ता भगिनी मम ॥
तोऽहं हिमवत्पार्श्वे वसामि नियतः सुखम्।
ागिन्यां स्नेहसंयुक्तः कौशिक्यां रघुनन्दन! ॥
। तु सत्यवती पुण्या सत्ये धर्म्मे प्रतिष्ठिता।
तिव्रता महाभागा कौशिकी सरितां वरा" ॥
ौशिकी सरितां श्रेष्ठा कुलोद्द्योतकरी तव" ॥२१
ासाविदानीं कुशी नदीति ख्याता। इयन्तु नेपाल-
ाज्यान्तर्गताया हिमवच्छाखाया निःसृता सती
६६ क्रोशान्तं गता गङ्गया सङ्गता ॥)
ाक्योजः, पुं, (कौशिक्या इव तीव्रं ओजो यस्य।
ोदरात् सलोपः।) शाखोटवृक्षः। इति राज-
ाघण्टः। शाओड़ा इति भाषा ॥
ोतकी, स्त्री, (कुशितकस्यापत्यम्। ऋष्यण् ततो
ोप्।) अगस्त्यपत्नी। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कु-
ोतकेनाधीता प्रणीता वा या शाखा सा कौशी-
की। स्वनामख्यातवेदान्तर्गतशाखाविशेषः ॥
ऋग्वेदान्तर्गत उपनिषद्विशेषः। यदुक्तं मुक्ति-
ोपनिषदि।
ाायणी कौशी(षी)तकी बृहज्जाबालतापनी'॥)
यं, त्रि, (कोशे भवम्। इति ढक्।) कृमिको-
ोत्थवस्त्रादि। इत्यमरः। २। ६। १११ ॥ मूर्द्धन्य-
ध्यञ्च ॥ (यथा, माघे। ८। ६।
कौशेयं व्रजदपि गाढ़तामजस्रम्।
स्से विगलितनीविनीरजाक्ष्याः" ॥)
ाकः, पुं, (कौशिक+पृषोदरात् षकारादेशः।)
ौशिकः। इति मेदिनी ॥
ाकी, स्त्री, (कौशिकी+पृषोदरात् षकारा-
ाशः।) कौशिकी। इति मेदिनी ॥ कालिका-
ायकोषनिःसृतदेवीविशेषः। यथा,—
ायकोषान्निःसृता या कालिकायास्तु भैरव!।
। कौषिकीति विख्याता चारुरूपा मनोहरा।
ाःसृता हृदयादेषा रसनाग्रेण चण्डिका।
तस्याः सदृशी मूर्त्ती चारुरूपेण विद्यते ॥
षु लोकेषु कान्या वा नास्यास्तुल्या भविष्यति।
ागनिद्रा महामाया या मूलप्रकृतिः स्मृता ॥
स्याः प्राणस्वरूपेयं देवी सा कौषिकी स्मृता।
वबीजं तथैतस्या वीजन्तु परिकीर्त्तितम् ॥
मस्याः प्रवक्ष्यामि सर्व्वकामप्रदं न्यणाम्।
मास्ति नास्यदन्यस्तु षष्ठवर्गादिविन्दुना ॥
षष्ठस्वरेण संसृष्टो विन्दुना समलङ्कृतः।
कौषिकीतन्त्रमन्त्रोऽयं धर्म्मकामार्थदायकः ॥
एतस्याः सम्प्रवक्ष्यामि मूर्त्तिरूपञ्च भैरव!।
शृणुष्वैकमना भूत्वा जगदाह्लादकारकम् ॥
धम्मिल्लसंयतकचा विधोस्वाधोमुखीं कलाम्।
केशान्ते तिलकस्योर्द्धे दधती सुमनोहरा ॥
मणिकुण्डलसंघृष्टगण्डा मुकुटमण्डिता।
सज्योतिःकर्णपूराभ्यां कर्णमापूर्य्य सङ्गता ॥
सुवर्णमणिमाणिक्यनागहारविराजिता।
सदा सुगन्धिभिः पुष्पैरम्लानैरतिसुन्दरी ॥
मालां बिभर्त्ति ग्रीवायां रत्नकेयूरधारिणी।
मृणालायतवृत्तैस्तु बाहुभिः कोमलैः शुभैः ॥
राजन्ती कञ्चुकोपेतपीनोन्नतपयोधरा।
क्षीणमध्या पीतवस्त्रा त्रिवलीपरिभूषिता ॥
शूलं वज्रञ्च वाणञ्च खड्गं शक्तिं तथैव च।
दक्षिणैः पाणिभिर्देवी मृणालातिविराजिता ॥
गदां घण्टाञ्च चापञ्च चर्म्म शङ्खं तथैव च।
ऊर्द्धादिक्रमतो देवी दधती वामपाणिभिः ॥
सिंहस्योपरि तिष्ठन्ती व्याघ्रचर्म्मणि कौषिकी।
बिभ्रती रूपमतुलं सुरासुरमनोहरम् ॥
एतस्याः शृणु वत्स त्वं याः पूज्या अष्टयोगिनीः।
ताः पूजिताश्च कुर्व्वन्ति चतुर्व्वर्गं नृणां सदा ॥
ब्रह्माणी प्रथमा प्रोक्ता ततो माहेश्वरी परा।
कौमारी वैष्णवी चैव वाराही पञ्चमी तथा ॥
नारसिंही तथैवैन्द्री शिवदूती तथाष्टमी।
एताः पूज्या महाभागा योगिनीः कामदायिनीः" ॥
इति कालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ६० अध्यायः ॥*॥

अन्यच्च।

"शरीरकोषतस्यास्याः समुद्भूताब्रवीच्छिवा।
स्तोत्रं ममैतत् क्रियते शुम्भदैत्यनिराकृतैः ॥
देवैः समेतैः समरे निशुम्भेन पराजितैः।
शरीरकोषाद्यत्तस्याः पार्व्वत्या निःसृताम्बिका ॥
कौषिकीति समस्तेषु ततो लोकेषु गीयते" ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ५ अध्यायः ॥
अपरा व्युत्पत्तिर्यथा,—
"अल्पेनैवोपकारेण यस्माल्लोके सुखप्रदा।
कौषेयधारणाद्वापि सप्रसादाथ कौषिकी" ॥
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्यायः ४५ ॥

कोषेयं, त्रि, (कौशेय+पृषोदरात् षकारादेशः।)
कृमिकोषोत्थवस्त्रादि। रेसमी कापड़ इति
भाषा। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मार्कण्डेय-
पुराणे। १५। २७।
"कोषकारश्च कौषेये हृते वस्त्रेऽभिजायते" ॥)

कौसीद्यं, क्ली, (कुत्सितं सीदति अस्मिन् इति।
सीद+शः। ततः स्वार्थे ष्यञ्।) आलस्यम्। तन्द्रा।
इति हेमचन्द्रः। (कुसीदस्य कर्म्म भावो वा।
इति ष्यञ्।) कुसीदत्वम् ॥

कौसुमं, क्ली, (कुसुमेन निर्वृत्तम्। इत्यण्।) कुसुमा-
ञ्जनम्। पुष्पाञ्जनम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुसुम-
स्येदम्। तस्येदमित्यण्। कुसुमसम्बन्धि वस्तुजातम्।
कुसुमेषु भवम्। यथा, माघे। ७। ५७।
"विनयति सुदृशो दृशः परागं
प्रणयिनि! कौसुममाननानिलेन" ॥)

कौसुम्भः, पुं, (कुसुम्भ+स्वार्थे अण्।) अरण्यकुसुम्भः।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (शाकविशेषः। यथा,—
"कौसुम्भं कोमलं शाकं कासमर्द्दविमर्द्दितम्।
पाचितं तप्तसघृते माणिमन्थविमिश्रितम्" ॥
इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥ कुसुम्भेन रक्तम्।
"तेन रक्तं रागात्"। ४। २। १। इत्यण्।) कुसुम्भ-
पुष्परागयुक्ते त्रि। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः।
(यथा, माघे।
"कौसुम्भं पृथुकुचकुम्भसङ्गिवासः" ॥
कुसुम्भस्येदं तस्येदमित्यण्। कुसुम्भसम्बन्धिवस्तु-
मात्रम्। यथा, माघे। ११। ५२।
"दिनकरकरसङ्गव्यक्तकौसुम्भकान्ति" ॥)

कौहृतिकः, त्रि, (कुहृत्या कुत्सितगत्या चरति इति।
ठक्।) मायाकारः। इति जटाधरः ॥

कौस्तुभः, पुं, (कुं भुवं स्तुभ्नाति व्याप्नोति इति। कुस्तुभः
सागरः तत्र भव इत्यण्। यद्वा, कुं भूमिं जग-
दित्यर्थः स्तुभते व्याप्नोति सर्व्वमाक्रम्य तिष्ठतीति
भावः। कुस्तुभो विष्णुः तस्यायं मणिरित्यण्।)
स्वनामख्यातो विष्णुवक्षःस्थो मणिः। इत्यमरः
१। १। ३० ॥ (यथा, भागवते। ८। ८। ५।
"कौस्तुभाख्यमभूद्रत्नं पद्मरागो महोदधेः।
तस्मिन् हरिः स्पृहां चक्रे वक्षोऽलङ्करणे मणौ" ॥
"कौस्तुभस्तु महातेजाः कोटिसूर्य्यसमप्रभः।
इदं किमुत वक्तव्यं प्रदीपाद्दीप्तिमानिति" ॥
इति भागवतामृतम् ॥ मुद्राविशेषः। यथा,—
"अनामाङ्गुष्ठसंलग्ना दक्षिणस्य कनिष्ठिका।
कनिष्ठयान्यया बद्धा तर्जन्या दक्षया तथा ॥
वामानामाञ्च बध्नीयात् दक्षिणाङ्गुष्ठमूलके।
अङ्गुष्ठमध्यमे भूयः संयोज्य सरलाः पराः।
चतस्रोऽप्यग्रसंलग्ना मुद्रा कौस्तुभसंज्ञिका" ॥
इति तन्त्रसारः ॥

कौस्तुभवक्षाः, [स्] पुं, (कौस्तुभः वक्षसि उरःस्थले
यस्य।) विष्णुः। इति हारावली ॥

क्नथ, कि म वधे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां पक्षे
भ्वां-परं-सकं-सेट्।) कि म, क्नथयति। इति
दुर्गादासः ॥

क्नस, उ म य कृतौ। भासने। इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-सेट्।) एष दन्त्यन-
कारयुक्तः। उ, क्नसित्वा क्नस्त्वा। म, क्नसयति
कान्त्या जगत्याद्यः। य, क्नस्यति खलः कुटिलः
स्यादित्यर्थः। कृतिरिह कौटिल्यम्। इति दुर्गा-
दासः ॥

क्नस, इ कि भासने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां
पक्षे भ्वां-परं-अकं-सेट्।) इ, क्नंस्यते। कि,
क्नंसयति क्नंसति। भासनं दीप्तिः। इति दुर्गा-
दासः ॥

क्नूय, ई ङ दुर्गन्धे। आर्द्रत्वे। शब्दे। इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ दन्त्यनकारयुक्तो दीर्घी। (भ्वां-आत्मं-
अकं-सेट्-ईर्निष्ठायामनिट्।) तथा च। क्नूयो
स्नायति ते विदेव य इमे सेविश्च मेविस्तता।
इति शार्दूलविक्रीड़िते चण्डेश्वरः ॥ ई, क्नूतः। ङ,

क्रूयते मत्स्यः दुर्गन्धः स्यादित्यर्थः। क्रूयते वस्त्रमम्भसा। इति दुर्गादासः॥

क्रर, कौटिल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) ओष्ठवर्गशेषयुक्तः। क्ररति खलः कुटिलः स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

क्रकचः, पुं स्त्री, ग्रन्थिलवृक्षः। इति मेदिनी॥ (ज्योतिषोक्तयोगभेदः। तस्य लक्षणं यथा,—
"षष्ठ्यादितिथयो मन्दाद् विलोमं क्रकचः स्मृतः"॥
अस्य विवृतिर्यथा।
"शनौ षष्ठी, शुक्रे सप्तमी, गुरौ अष्टमी, बुधे नवमी, भौमे दशमी, सोमे एकादशी, रवौ द्वादशी, एते योगाः क्रकचाख्या विज्ञेयाः"। यथा, नारदोक्तिः।
"त्रयोदशस्युर्मिलने संख्ययोस्तिथिवारयोः।
क्रकचो नाम योगोऽयं मङ्गलेष्वतिगर्हितः"॥*॥
क्र इति कृत्वा कचति शब्दायते। कच शब्दे+पचाद्यच्।) करपत्त्रम्। काष्ठविदारणास्त्रविशेषः। करात् इति भाषा। इत्यमरः।१।१०।३५॥ (यथा, महाभारते ३।२२।३४।
"मध्येन पाटयामास क्रकचो दार्विवोच्छ्रितम्"॥)
"अथ क्रकचव्यवहारे करणसूत्रं वृत्तम्। पिण्डयोगदलमग्रमूलयोर्दैर्घ्यसंगुणितमङ्गुलात्मकम्। दारुदारणपथैः समाहतं षट्स्वरेषु विहृतं करात्मकम्॥ उदाहरणम्।
मूले नखाङ्गुलमितोऽथ नृपाङ्गुलोऽग्रे
पिण्डः शताङ्गुलमितं किल यस्य दैर्घ्यम्।
तद्दारुदारणपथेषु चतुर्षु किं स्या-
द्धस्तात्मकं वद सखे गणितं द्रुतं मे॥

न्यासः

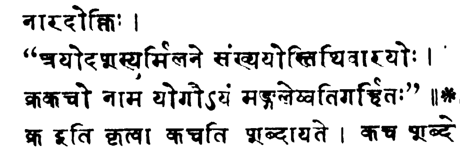

पिण्डयोगदलम्।१८। दैर्घ्येण।१००। संगुणितम्। १८००। दारुदारणपथैः।४। गुणितम्।७२००। षट्स्वरेषु।५७६। विहृतं जातं करात्मकं गणितम्। २५/२ ॥ क्रकचान्तरे करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम्। छिद्यते तु यदि तिर्य्यगुक्तवत् पिण्डविस्तृतिहते फलं तदा। इष्टिकाचितिदृषच्चितिखातक्राकचव्यवहृतौ खलु मूल्यम्। कर्म्मकारजनसम्मतिपत्त्या तन्मृदुत्वकठिनत्ववशेन॥ उदाहरणम्।
यद्विस्तृतिर्द्दन्तमिताङ्गुलानि
पिण्डस्तथा षोडश यत्र काष्ठे।
छेदेषु तिर्य्यङ्नवसु प्रचक्ष्व
किं स्यात् फलं तत्र करात्मकं मे॥

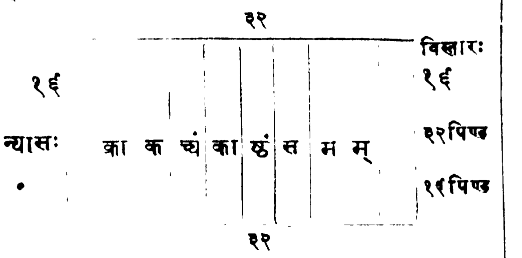

विस्तृतिर्हतिः।५१२। दारुदारणमार्गे।९। घ्ना।४६०८। षट्स्वरेषु।५७६। विहृतं जातं फलं हस्ताः।८। इति लीलावत्यां क्रकचव्यवहारः॥ *॥

क्रकचच्छदः,पुं, (क्रकचः करपत्त्रमिव छदाः पत्त्राणि यस्य।)केतकीवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

क्रकचपत्त्रः, पुं, (क्रकचवत् पत्त्रं अस्य।) शाकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (केतकीवृक्षः॥)

क्रकचपात्, [द्] पुं, (क्रकच इव पादो यस्य। अन्त्यलोपः।) कृकलासः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

क्रकचपादः,पुं, (क्रकचमिव पादो यस्य।) कृकलासः। इति हारावली॥

क्रकचपृष्ठी, स्त्री, (क्रकचवत् पृष्ठं पृष्ठदेशो यस्याः। इति ङीष्।) कवयी मत्स्यः। इति शब्दरत्नावली॥

क्रकचा, स्त्री, (क्रकचस्तदाकारोऽस्त्यस्याः। अर्श आदिभ्यः अच् ततष्टाप्।) केतकी इति रत्नमाला॥

क्रकणः,पुं,(क्र इति कणति शब्दायते। कण शब्दे+अच्। जातित्वात् स्त्रियां ङीष्।) पक्षिविशेषः। इत्यमरः॥ कयार इति भाषा॥

क्रकरः,पुं,(क्र इति शब्दं कर्त्तुं शीलमस्य इति। कृ+ताच्छील्ये टः।) करीरवृक्षः। उट्काटार इति भाषा। क्रकणपक्षी। इत्यमरः।२।५।१८॥ कयार इति करकरा इति च भाषा॥ (यथा,—महाभारते १३।१११।१०३।
"पक्षोणां चोरयित्वा तु क्रकरत्वं नियच्छति"॥)
अस्य मांसस्य गुणाः। लघुत्वम्। हृद्यत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते।
"चकोरकलविङ्कमयूरक्रकर इत्याद्युपक्रम्य
लघवः क्रकरा हृद्यास्तथा चैवोपचक्रकाः"॥
इत्यन्तेनोपसंहृताः॥) दीनः। क्रकचः। इति मेदिनी॥

क्रतुः, पुं, (क्रियतेऽसौ इति। कृ+"कृञः कतुः"। उणां १।७८। इति कर्म्मणि कतु प्रत्ययः।) यज्ञः इत्यमरः॥ सप्तर्ष्यन्तर्गतब्रह्ममानसपुत्त्रमुनिविशेषः। इति मेदिनी। अयन्तु ब्रह्मणः कराज्जातः। (यथा, महाभारते।१।६५।१०।
"ब्रह्मणो मानसाः पुत्त्रा विदिताः षण्महर्षयः।
मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः"॥)
एतस्य भार्य्या प्रजापतेः कर्द्दमस्य कन्या क्रिया। पुत्त्राः षष्ठिसहस्रवालिखिल्याख्याङ्गुष्ठमात्रा ऋषयः।
(यथा,—भागवते।४।१।३८।
"क्रतोरपि क्रिया भार्य्या वालखिल्यानसूयत।
ऋषीन् षष्टिसहस्राणि ज्वलतो ब्रह्मतेजसा
विश्वेदेवविशेषः। यथा, हरिवंशे।
आत्मार्थे चात्तवन्तुलान् लोककर्त्तॄन् पितामह
विश्वे प्रजानां पतयो येभ्यो लोका विनिःसृता
तत उक्तं "दक्षं मरीचिमत्रिञ्च पुलस्त्यं
क्रतुं। वशिष्ठं गौतमञ्चैव भृगुमङ्गिरसं
नुम्"। इत्याद्युपक्रम्य।
"अथर्व्वभूता इत्येते ख्यातास्तेव महर्षयः।
त्रयोदशसुता येषां वंशा वै संप्रतिष्ठिताः
जटाधरेण तु "विश्वेदेवा दशस्मृताः"। इ
तत्कल्पभेदादविरुद्धम्॥
यथा, शतपथब्राह्मणे १०।६।३।१।
"यावत् क्रतुरयमस्माल्लोकात् प्रैत्येवं क्र
लोकं प्रेत्य सम्भवति"॥
यूपसहितः सोमसाध्यो यज्ञः। विष्णुः।
विष्णुसंहितायाम्।
"यच्च इज्यो महेज्यश्च क्रतुः सत्रं सतां गति
अस्य भाष्यं यथा,—
"अस्य सर्व्वयज्ञस्वरूपत्वात् यज्ञः यूपस
यज्ञः क्रतुरिति"। अतएव विष्णोः सर्व्व
मयत्वात् यज्ञत्वं क्रतुशब्दस्यापि यूपसहित
बोधकत्वं प्रसिद्धम्॥ तद्यागे शतपथब्राह्मण
वृक्षिखिता यूपविशेषाः। यथा, तत्र सोम
यागाश्च त्रयः क्रतवः। तथाहि श्रुतौ "
क्रतूनन्वाहाग्नेयमुषस्यमाश्विनम्"। सङ्कल्पः।
सङ्कल्पस्तु कामनाधीनस्त्वित्तवृत्तिविशेषः। उ
"कामः क्रतुः कर्म्म जन्मेत्येवमेषां क्रमो भवेत्
पुंसो या विषयापेक्षा स काम इति भण्यते
स एव वर्द्धमानश्चेत् क्रतुत्वं प्रतिपद्यते"॥
रुचेरातिशय्यम्। यथा,—
"रुचेरतिशयः काम्ये विषये क्रतुरीर्य्यते"।
स्तुत्यादिकर्म्म। यथा, ऋग्वेदे।४।२१।
"पुरुहूत! क्रत्वा नः स्वस्ति"। "क्रत्वा क
स्तुत्यादिहेतुना"। इति भाष्यम्॥
प्रज्ञा। यथा, छान्दोग्योपनिषदि। "अथ
क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिन् लोके पु
भवति। तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्व्वी
अस्य भाष्यं यथा,—
"कथमुपासीत। स क्रतुं कुर्व्वीत क्रतुर्निश्चयो
वसायश्च एवमेव नान्यथेति अविचलः प्र
क्रतुं कुर्व्वीतोपासीत इत्यनेन व्यवहितेन सम
किं पुनः क्रतुकरणेन कर्त्तव्यं प्रयोजनम्?
वा क्रतुः कर्त्तव्यः? क्रतुकरणं वाभिप्रेतार्थ
कथम्? इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमथेत
ग्रन्थः। अथ खल्विति हेत्वर्थः। यस्मात् क्र
क्रतुमायोऽध्यवसायात्मकः पुरुषो जीवः।
क्रतुर्यादृशः क्रतुरस्य सोऽयं यथा क्रतुर्यथा
वसायो यादृङ्निश्चयोऽस्मिंल्लोके जीवन्निह
भवति। तथेतोऽस्माद्देहात् प्रेत्य मृत्वा भव
क्रत्वनुरूपफलात्मको भवतीत्यर्थः। एवं ह्युक्
श्रुतो वृद्धम्। 'यं यं वापि स्मरन् भावं त्यज
कलेवरमित्यादि'। यत एवं व्यवस्था

दृष्ट्याऽतः स एवं जानन् क्रतुं कुर्व्वीत यादृशं क्रतुं वक्ष्यामस्तम्। यत एवं शास्त्रप्रामाण्यादुपपद्यते क्रतवदनुरूपं फलमतः स कर्त्तव्यः क्रतुः”। आषाढ़-मासः। अस्मिन्नेव मासे चातुर्मास्यादियागप्राचुर्य्यात् तस्य तथात्वम्। यथा, यजुर्व्वेदे। १८। २८।

“वाजाय स्वाहा, प्रसवाय स्वाहा, अपिजाय स्वाहा, क्रतवे स्वाहा, वसवे स्वाहा”। इति।“क्रतवे याग-रूपाय चातुर्मास्यादियागप्राचुर्य्यात् क्रतुराषाढ़ः”॥ इति वेददीधितिः॥ अश्वमेधयज्ञः। यथा, मनौ। ७। ७९।

“यजेत राजा क्रतुभिर्विविधैराप्तदक्षिणैः।
धर्म्मार्थञ्चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च” ॥)

क्रतुद्विट्, [ष्] पुं, (क्रतुं यज्ञं द्वेष्टीति। द्विष्+ “सत्सूद्विषेति”। ३। २। ६१। क्विप्।) असुरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

क्रतुध्रुक्, [ह्] पुं, (क्रतवे यज्ञाय द्रुह्यति द्रोहमाचरतीति। द्रुह्+क्विप्।) असुरः। इति जटाधरः॥ अस्य रूपान्तराणि। क्रतुध्रुग्। क्रतुध्रुट्। क्रतुध्रुड्॥

क्रतुध्वंसी, [न्] पुं, (क्रतुं दक्षयज्ञं ध्वंसयतीति। ध्वंस्+णिनिः। स्वजटोत्पादितवीरभद्रेण क्रतुध्वंसकारितत्वादस्य तथात्वम्।) शिवः। इत्यमरः॥ (यथाह्यनेन दक्षयज्ञध्वंसः कृतस्तथा तद्विवरणमुच्यते। पुरा किल कोपपरवशो दक्षः वैरनिर्यातनाय शिवरहितयज्ञं चिकीर्षुस्तत्र सर्व्वान् देवोपदेवब्रह्मर्षिप्रभृतीन् आहूतवान्। अथ पत्युर्भवस्यावमाननामसहमाना भवानी सती दाक्षायणी पितुर्दक्षस्य यज्ञं दिदृक्षुरनाहूताऽपि दक्षगृहं समाययौ। दक्षस्तु तां शिवां दृष्ट्वा मोहान्धः कालप्रेरितः शिवनिन्दया सतीं तिरश्चकार। सा तु शिवनिन्दामाकर्ण्य समाधियोगाग्निना स्वशरीरं परितत्याज। एतच्छ्रुत्वा रुद्ररूपी देवदेवः स्वजटातः वीरभद्रमुत्पादयन् दक्षयज्ञक्षयमनैषीत्। एतद्विवरणन्तु काशीखण्डे ८९ अध्याये तथा श्रीमद्भागवतप्रभृतिग्रन्थे च विस्तरशो द्रष्टव्यम्॥)

क्रतुपशुः, पुं, (क्रतोरश्वमेधादेर्यज्ञस्य अङ्गविशेषः पशुः।) अश्वः। इति हारावली॥

क्रतुपुरुषः, पुं, (क्रतुः यज्ञः तन्मयः तदधिष्ठाता वा पुरुषः।) विष्णुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (अयं हि वराहरूपियज्ञपुरुषः। यदुक्तं भागवते। ३। १३। २१—२४।

“किमेतत्शौकरव्याजं सत्त्वं दिव्यमवस्थितम्।
अहोवताश्चर्य्यमिदं नासाया मे विनिःसृतम्॥
दृष्टोऽङ्गुष्ठशिरोमात्रः क्षणाद् गण्डशिलासमः।
अपिस्विद्भगवानेष यज्ञो मे खेदयन् मनः॥
इति मीमांसतस्तस्य ब्रह्मणः सह सूनुभिः।
भगवान् यज्ञपुरुषो जगर्जाऽगेन्द्रसन्निभः॥
ब्रह्माणं हर्षयामास हरिस्तांश्च द्विजोत्तमान्।
स्वगर्जितेन ककुभः प्रतिस्वनतया विभुः”॥

अस्य रूपवर्णनं यथा, तत्रैव। ३५—३८।

“रूपं तवैतन्ननु दुष्कृतात्मनां
दुर्दर्शनं देव! यदध्वरात्मकम्।
छन्दांसि यस्य त्वचि वर्हिरोम
स्वाज्यं दृशि त्वङ्घ्रिषु चातुर्होत्रम्॥
स्रुक् तुण्ड आसीत् स्रुव ईश! नासयो-
रिड़ोदरे चमसाः कर्णरन्ध्रे।
प्राशित्रमास्ये ग्रसने ग्रहास्तु ते
यच्चर्व्वणन्ते भगवन्नग्निहोत्रम्॥
दीक्षानुजन्मोपसदः शिरोधरं
ते प्रायणीयोदयनीयदंष्ट्रः।
जिह्वा प्रवर्ग्यस्तव शीर्षकं क्रतोः
सभ्यावसथ्यं चितयोऽसवो हि ते॥
सोमस्तु रेतः सवनान्यवस्थितिः
संस्थाविभेदास्तव देव! धातवः।
सत्राणि सर्व्वाणि शरीरसन्धय-
स्त्वं सर्व्वयज्ञक्रतुरिष्टिबन्धनः”॥

अत्र श्रीधरस्वामिना यद्व्याख्यातं तद्यथा, “यज्ञात्मतां प्रपञ्चयन्तः स्तुवन्ति रूपमित्यादि चतुर्भिः। छन्दांसि गायत्र्यादीनि यज्ञाङ्गभूतछन्द-आद्यनुवादेन भगवदवयवता विधीयते वर्हिः शब्दे दीर्घाभावः आर्षः। दृशि चक्षुषि चातुर्होत्रं होत्रादिचतुष्टयं कर्म्म। स्रुक् जुहूः। तुण्डे मुखाग्रे। स्रुवो नासिकयोः। इड़ा भक्षणपात्रं चमसा ग्रहाश्च सोमपात्राणि। प्राशित्रं ब्रह्मभागपात्रम्। ग्रस्यतेऽनेनेति ग्रसनं मुखान्तर्व्वर्त्तिच्छिद्रं चर्व्वणं भक्षणम्। दीक्षा दीक्षणीयेष्टिः अनुजन्म वारंवारं अभिव्यक्तिः। उपसदस्तिस्र इष्टयः शिरोधरं ग्रीवा। प्रायणीया दीक्षानन्तरेष्टिः। उदयनीया समाप्तीष्टिः ते एव दंष्ट्रे यस्य। प्रवर्ग्यो महावीरः प्रत्युपसदः पूर्व्वं क्रियते। सभ्यो होमरहितोऽग्निः। आवसथ्य औपासनाग्निः ततो द्वन्द्वैक्यं क्रतुजपस्य शीर्षकं शिरः। चितयः इष्टकावचयनानि पञ्च असवः प्राणाः। प्रातः सवनादीनि अवस्थितिरासनं बाल्याद्यवस्था वा। अग्निष्टोमो इत्यग्निष्टोमः उक्थः षोड़शी वाजपेयोऽतिरात्रः आप्तोर्यामः इति सप्तसंस्थाविभेदाः सप्तत्वङ्मांसादिधातवः। सत्राणि द्वादशाहादीनि बहुयागसङ्घातरूपाणि असोमा यज्ञाः ससोमाः क्रतवस्तद्रूपस्त्वं इष्टियजनं अनुष्ठानञ्च तदेवबन्धनं यस्य सः” ॥)

क्रतुभुक्, [ज्] पुं, (क्रतौ यज्ञे देयं आज्यादिकं भुङ्क्ते। क्रतु+भुज्+क्विप्।) देवता। इत्यमरः १।१।९॥

क्रतुराजः, पुं, (क्रतुषु यज्ञेषु राजते इति। राज्+अच्। यद्वा, क्रतूनां राजा। राजन्+टच्।) राजसूययज्ञः। इति शब्दरत्नावली॥ (क्रतुराट्। अश्वमेधयज्ञः। यथा, मनौ ११। २६०।

“यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्व्वपापापनोदनः।
यथाघमर्षणं सूक्तं सर्व्वपापापनोदनम्” ॥)

क्रतूत्तमः, पुं, (क्रतुषु यज्ञेषु उत्तमः।) राजसूययज्ञः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

क्रथ, म वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्। घटां। क्रथति। म, क्रथयति॥)

क्रथ, क प्रतिहर्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) रेफयुक्तः। प्रतिहर्षः पुनः पुनर्हृष्टीकरणम्। क, क्राथयति शिशुं लोकः पुनःपुनर्हर्षयति इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

क्रथ, कि वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) रेफयुक्तः। कि, क्राथयति क्रथति। इति दुर्गादासः॥

क्रथ, कि म वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) रेफयुक्तः। पुनः पाठात् पूर्व्वो न मित्। कि म, क्रथयति। इति दुर्गादासः॥

क्रथनं, क्ली, (क्रथ्यते इति। क्रथ् वधे+भावे ल्युट्।) मारणम्। इत्यमरः। २। ८। ११५॥ (मुक्तागुण। इति शब्दार्थचिन्तामणिः॥ पुं, देवयोनिविशेषः। यथा, महाभारते। १। ३२। १८।

“अश्वक्रन्देन वीरेण रेणुकेन च पक्षिराट्।
क्रथनेन च शूरेण तपनेन च खेचरः॥
प्रहणेन च संग्रामं चकार पुलिनेन च”॥

दानवविशेषः। यथा, महाभारते। १। ६७। ५८।

“क्रथनस्तु महावीर्य्यः श्रीमान् राजन् महासुरः”॥)

क्रथनकं, क्ली, (क्रथन+स्वार्थे कन्।) सितागुरु। इति शब्दचन्द्रिका॥ (पुं, क्रथने दन्तकरणककण्टकछेदने प्रवृत्तः कन्। उष्ट्रः। इति पञ्चतन्त्रम्॥)

क्रद, इ रोदने। आह्वाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-आह्वाने सकं-सेट्। इदित्।) इ, क्रन्द्यते। ततोऽक्रन्दीदृशग्रीव इति। क्रन्दति भर्त्तारमिवाभिपन्नम्। दुर्गादासमते तु घमङानुबन्धी। यथा, घ, क्रन्दा। म, क्रन्दयति। ङ, क्रन्दते। इति॥

क्रद, घ म ङ वैक्लव्यविकलत्वयोः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्-घटां।) घ, क्रदा। म, क्रदयति। ङ, क्रदते। इति दुर्गादासः॥

क्रन्द, क शब्दसातत्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) रेफयुक्तः। आ उपसर्गपूर्व्वकः। क, आक्रन्दयति। शब्दसातत्यं निरन्तरशब्दक्रिया। इति दुर्गादासः॥

क्रन्दनं, क्ली, (क्रदि+भावे ल्युट्।) शोकादिनाऽश्रुपतनम्। काँदन इति भाषा। तत्पर्य्यायः। क्रन्दितम् २ रुदितम् ३ क्रुष्टम् ४ रोदनम् ५। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ४। ३१।

“तं भक्षितं मत्वा गङ्गदत्तस्तारस्वरेण धिग्धिक् प्रलापपरः कथञ्चिदपि न क्रन्दनात् विरराम”॥)

योधसंरावः। आह्वानम्। इत्यमरः। २। ८। १०७॥

क्रन्दनः, पुं, (क्रन्दनं रोदनमिव शब्दविशेषः अस्यास्तीति अच्।) विड़ालः। इति शब्दमाला॥

क्रन्दितं, क्ली, (क्रदि+भावे क्तः।) रोदनम्। इत्यमरः। १। ७। ३५॥ आह्वानम्। इति मेदिनी॥ योधचीत्करणम्। इति शब्दरत्नावली॥

क्रप, घ म ङ कृपायाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) कृपा दया। घ, क्रपा। भीषि चिक्रीति ङे मनीषाद्या इति निपात-

नात् रेफस्य ऋकारः। म, क्रपयति। ङ, क्रपते दयालुर्दीनम्। इति दुर्गादासः॥

क्रम, उ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) उ, क्रमित्वा क्रान्त्वा क्रन्त्वा। क्रामति। वारिपूर्णां मही हत्वा पश्चात् संक्रमते गुरुरिति संशब्दस्योपसर्गप्रतिरूपकत्वे वागेरित्यात्मनेपदम्। वृत्त्युत्साहतायनेषूपसर्गात्तरपूर्व्वादप्यात्मनेपदमिति शरणदेवः। संक्रामयतीत्यादि तु संक्रामन्तं करोतीति शत्रन्तात् णौ साध्यम्। अन्यथा अमन्तत्वाद्ध्रस्वः स्यात्। हरेर्यदक्रामि पदैककेन खमिति तु धातुपारायणमते चुरादिविवक्षया सिद्धम्। तन्मतन्तु परिभाषायां लिखितम्। अथवा आत्मेति कर्म्मणोऽध्याहारे प्रेरणे णौ साध्यम्। हरेः पदं आत्मानं यत् खं क्रामयामास। इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

क्रम, य गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-सकं-सेट्।) य, क्राम्यति। गोविन्दभट्टक्रमदीश्वरौ तु दीर्घं विधाय। क्राम्यतीत्याहतुः। तथा च।
"इष्यते शमि दीर्घत्वं दाक्षिणात्यैर्वैदिभिः।
तेन क्राम्यति कौमारे शमीत्यस्योपलक्षणात्"॥
इति दुर्गादासः॥

क्रमः, पुं, (क्रम्यते प्राप्यते पाठभेदो ऽनेन। क्रम+घञ्। "नोदात्तोपदेशस्येति"। ७। ३। ३४। इति न वृद्धिः।) वैदिकविधानम्। तत्पर्य्यायः। कल्पः २ विधिः ३। इत्यमरः। २। ७। ४०॥ (क्रम+भावे घञ्।) अनुक्रमः।
(यथा, रघुः। ११। २४।
"लोकमन्धतमसात् क्रमोदितौ
रश्मिभिः शशिदिवाकराविव"॥)
शक्तिः। आक्रमणम्। इति मेदिनी॥ (क्रामत्यनेन घञ् न वृद्धिः।) चरणः। इति हेमचन्द्रः॥ (स्वनामख्यातो वत्सप्रीपुत्त्रः।
यथा, मार्कण्डेये ११८। १।
"तस्य तस्यां सुनन्दायां पुत्त्रा द्वादश जज्ञिरे।
प्रांशुः प्रवीरः शूरश्च सुचक्रो विक्रमः क्रमः"॥
सर्व्वाक्रमणात् रुद्रः।
यथा, महाभारते। १३। १७। १२९।
"क्षत्रं सुक्षत्रो विख्यातो लोकः सर्व्वाश्रयः क्रमः"॥
त्रिपादेन सर्व्वाक्रमणात् विष्णुः।
यथा, तत्रैव १३। १४९। २२।
"ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः"॥)

क्रमकः, पुं, (क्रमं वेदपाठभेदं अधीते वेत्ति वा। "क्रमादिभ्यो वुन्"। ४। २। ६१। इति वुन्।) क्रमज्ञः। इति मुग्धबोधम्॥

क्रमणः, पुं, (क्रामत्यनेन करणे ल्युट्।) चरणः। इति हेमचन्द्रः॥ (यदुवंशीयनृपविशेषः। यथा हरिवंशे।
"क्रमिश्च क्रमणश्चैव धृष्टः शूरः पुरञ्जयः"॥
क्ली। भावे ल्युट्। पादविक्षेपः। यथा, भागवते ८। १०। २१।
"पृष्ठे त्वधर्म्मं क्रमणेषु यज्ञम्"॥)

क्रमपूरकः, पुं, (क्रमेण पूरयति वीजम्। पूर+णिच् ण्वुल्। पुष्पवृन्ते क्रमेणास्य वीजपूरकत्वात् तथात्वम्।) वकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्रमशः, [स्] व्य, (कारकार्थवृत्तेः क्रमात्+वीप्सायां शस्।) क्रमेण क्रमेण। क्रमेक्रमे इति भाषा। यथा। "भवति विज्ञतमःक्रमशो जनः"। इति प्राचीनाः॥ (तथा च मनौ। ३। १२।
"सवर्णाऽग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्म्मणि।
कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः"॥)

क्रमागतं, त्रि, (क्रमेणागतं आयातम्।) क्रमायातम्। पितृपितामहादिक्रमेण प्राप्तम्। यथा,—
"अस्वतन्त्राः स्त्रियः सर्व्वाः पुत्त्रदासपरिग्रहाः।
अस्वतन्त्रस्तत्र गृही यत्र तत् स्यात् क्रमागतम्"॥
इति व्यवहारतत्त्वे नारदः॥ (तथा च मनुः। २। १८।
"तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्य्यक्रमागतः।
वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते"॥)

क्रमायातः, त्रि, (क्रमेणायातः आगतः।) क्रमागतः। इति मिताक्षरा॥

क्रमिः, पुं. (क्रम्+इन्।) कृमिः। इति भरतो द्विरूपकोषश्च॥ रोगविशेषः। तच्चिकित्सा यथा,
"विडङ्गव्योषसंयुक्तमन्नमण्डं पिबेन्नरः।
दीपनं क्रिमिनाशाय जठराग्निविवृद्धये॥
प्रत्यहं कटुकं तिक्तं भोजनं कफनाशनम्।
क्रिमीणां नाशनं पथ्यमग्निसन्दीपनं परम्॥
विडङ्गशृतपानीयं विडङ्गेनावधूलितम्।
पीतं क्रिमिहरं दृष्टं क्रिमिजांश्च गदान् जयेत्॥
लिह्याद्विडङ्गचूर्णं वा मधुना क्रिमिनाशनम्।
पलाशवीजस्य रसं पिबेन्माक्षिकसंयुतम्॥
पिबेत्तद्वीजकल्कं वा तक्रेण क्रिमिनाशनम्।
काम्पिल्यचूर्णकर्षार्द्धं गुडेन सह भक्षितम्॥
पातयेत क्रिमीन् सर्व्वानुदरस्थान्न संशयः।
विडङ्गं कौटजं वीजं तथा वीजं पलाशजम्॥
संचूर्ण्य खादेत् खण्डेन क्रिमीन्नाशयितुं नरः।
निम्बपत्रसमुद्भूतं रसं क्षौद्रयुतं पिबेत्॥
धूस्तूरपत्रजं वापि क्रिमिनाशमनुत्तमम्।
रसेन्द्रेण समायुक्तो रसो धुस्तूरपत्रजः॥
ताम्बूलपत्रजो वापि लेपाद्यूकाविनाशनः।
धत्तूरपत्रकल्केन तद्रसेनैव पाचितम्॥
तैलमभ्यङ्गमात्रेण यूकान्नाशयति क्षणात्।
क्रिमीणां विट्कफोत्थानामेतदुक्तं चिकित्सितम्॥
रक्तजानान्तु संहारं कुर्य्यात् कुष्ठचिकित्सया॥
क्षीराणि मांसानि घृतानि वापि
दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति।
अम्लञ्च मिष्टञ्च रसं विशेषात्
क्रिमीन् जिघांसुः परिवर्ज्जयेद्धि"॥
इति क्रिम्यधिकारः। इति भावप्रकाशः॥

क्रमिकण्टकं, क्ली, (क्रमौ क्रमिनाशे कण्टकमिव। तस्य नाशकत्वात्तथात्वम्।) चित्राङ्गः। विडङ्गम्। उडुम्बरः। इति मेदिनी॥

क्रमिघ्नं, क्ली, (क्रमिं हन्ति। हन्+टः।) विडङ्गम्। इति रत्नमाला॥

क्रमिजं, क्ली, (क्रमेः क्रमिभ्यो वा जायते इति। +डः।) अगुरु। इत्यमरः॥

क्रमिजा, स्त्री, (क्रमिज+टाप्।) लाक्षा। इति रत्नमाला॥

क्रमिशत्रुः, पुं, (क्रमेः क्रमीणां वा शत्रुरिव नाशकत्वात्।) विडङ्गः। इति रत्नमाला॥

क्रमुः, पुं, (क्रमु+बाहुलकादुः।) गुवाकः। इति भरतो द्विरूपकोषश्च॥

क्रमुकः, पुं, (क्रमु+संज्ञायां कन्।) पट्टिकालोध्र। गुवाकवृक्षः। ब्रह्मदारुवृक्षः। इत्यमरः। २। ४१॥ भद्रमुस्तकम्। कार्पासिकाफलम्। इति मेदिनी।

क्रमुकफलं, क्ली, (क्रमुक एव फलम्। क्रमुक गुवाकादिवृक्षस्य फलं वा।) गुवाकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, माघे।
"आस्वादितार्द्रक्रमुकाः समुद्रात्"॥
क्रमुकाः क्रमुकफलानीत्यर्थः॥) अस्य गुणपर्य्या गुवाकशब्दे द्रष्टव्यौ॥

क्रमुकी, स्त्री, (क्रमुक+स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष्।) गुवाकः। इति शब्दरत्नावली॥

क्रमेलः, पुं, (क्रममालम्ब्य एलति गच्छतीति। एल अच्।) उष्ट्रः। इत्युणादिकोषः॥

क्रमेलकः, पुं, (क्रममालम्ब्य एलति गच्छति। एल गतौ+ण्वुल्। यद्वा, क्रमेल+स्वार्थे कन्।) उष्ट्रः। इत्यमरः २। ९। ७५॥ (यथा पञ्चतन्त्रे। १। ४१।
"भो ममाग्रेऽपि क्रमेलकहृदयं भक्षयित्वा अधुना मम मुखमवलोकयसि"॥)

क्रमोद्वेगः, पुं, (क्रमेण उद्गतः उत्क्रान्तो वा वेगो यस्य।) वृषः। इति भूरिप्रयोगः॥

क्रयः, पुं, (क्री+भावे अच्।) पणपूरणादिमूल्यदानेन विक्रेतुः स्वत्वापनयनेन स्वत्वापादनव्यापारविशेषः। मूल्येन द्रव्यग्रहणम्। केना इति भाषा। यथा,—
"प्रकाशं वा क्रयं कुर्य्यात् मूल्यं वापि समर्पयेत्"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे वृहस्पतिः॥

क्रयलेख्यं, क्ली, (क्रयस्य क्रये क्रयमधिकृत्य लेख्यम्।) भूम्यादिक्रयलिपिः। कवाला इति पारस्य भाषा। यथा,
"गृहं क्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम्
पत्रं कारयते यत्तु क्रयलेख्यं तदुच्यते"॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे वृहस्पतिः॥

क्रयविक्रयः, पुं, (क्रयेण सह विक्रयः।) वाणिज्यम्। केना वेचा इति भाषा। यथा,—
"ऋणादानं तथादानं वस्तूनां क्रयविक्रयम्।
न कुर्य्यात् गुरुणा सार्द्धं शिष्यो भूत्वा कदाचन"
इति तन्त्रसारः॥
(केचित्तु एतौ द्विवचनान्ताविच्छन्ति। तत्र
यथा, क्रयश्च विक्रयश्च तौ क्रयविक्रयौ।
यदुक्तं मनुसंहितायाम्।
"आगमं निर्गमस्थानं तथा वृद्धिक्षयावुभौ।
विचार्य्य सर्व्वपण्यानां कारयेत् क्रयविक्रयौ॥
पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षे ऽथवा गते।

कुर्व्वीत येषां प्रत्यक्षमर्थसंस्थापनं नृपः” ॥

क्रयविक्रयानुशयः, पुं, (क्रये विक्रये च क्रयविक्रययोर्वा अनुशयः पश्चात्तापः ।) अष्टादशविवादान्तर्गतविवादविशेषः । यथा ।
“केतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः ।
क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः” ॥
अस्य विवरणम् । यथा, मनौ ।
“क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित् यस्येहानुशयो भवेत् ।
सोऽन्तर्दशाहात् तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वा” ॥

क्रयविक्रयिकः, पुं, (क्रयविक्रयाभ्यां जीवतीति । “वस्नक्रयविक्रयात् ठन्” ।४।४।१३। इति ठन् ।) वणिक् । इत्यमरः । २ । ९ । ७८ ॥

क्रयशीर्षं, क्ली, (कपिशीर्ष + पृषोदरात् साधुः ।) कपिशीर्षम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्रयारोहः, पुं, (आ + रुह + अधिकरणे घञ् । क्रयार्थं आरोहः समारोहोऽत्र ।) हट्टः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्रयिकः, पुं, (क्रयः प्रयोजनमस्यास्य इति ठन् ।) क्रेता । तत्पर्य्यायः । क्रायकः २ । इत्यमरः ॥ क्रयी ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
“धनेन क्रयिको हन्ति खादकश्चोपभोगतः” ॥
क्रयेण जीवतीति । “वस्नक्रयविक्रयात् ठन्” । ४ । ४ । १३ । इति व्यस्तादपि ठन्) क्रयजीवी । वणिक् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, माघे ।
“पर्य्यापतत् क्रयिकलोकमगण्यपण्या” ॥)

क्रयिन्, [न्] त्रि, (क्रयोऽस्त्यस्य इति । क्रय + इनिः ।) क्रयकर्त्ता । इति हेमचन्द्रः ॥

क्रय्यं, त्रि, (डुक्रीञ् द्रव्यपर्य्यये + “अतो यत्” । ३ । १ । ९७ । “क्रय्यस्तदर्थे” ६ । १ । ८२ । इति साधुः ।) क्रये प्रसारितम् । क्रयनिमित्तं हट्टादौ न्यस्तं यत् द्रव्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । ३ । ३ । ३ । १ । “क्रय्यस्ते सोमो राजा इति क्रय इत्याह सोमविक्रयी” ॥)

क्रव्यं, क्ली, (क्लव + यत् । लस्य रत्वम् ।) मांसम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १८ । २४ ।
“क्रव्यादाः प्राणिनः क्रव्यं दुदुहुः स्वे कलेवरे ।
सुपर्णवत्सा विहगाश्चरं वाऽचरमेव च” ॥)

क्रव्यघातनः, पुं, (क्रव्यस्य क्रव्यार्थं वा घात्यतेऽसौ । हन् + स्वार्थे णिच् + कर्म्मणि ल्युट् ।) मृगः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्रव्यात्, [द्] पुं, (क्रव्यं मांसं अत्तीति । “क्रव्ये च विट्” । ३।२।६९। इति ।) राक्षसः । इत्यमरः ॥ मांसाशिनि त्रि । इति मेदिनी । (मृध्रादिमांसभुक् पक्षिविशेषश्चापि । यथा, रघौ । १५ । १६ ।
“धूमधूम्रो वसागन्धी ज्वालाबभ्रुशिरोरुहः ॥
क्रव्याद्गणपरीवारश्चितामिरिव जङ्गमः” ॥
“श्मशानुपक्वो क्रव्यादो मृध्रादयः” । इति मल्लिनाथः । व्याघ्रादिहिंस्रपशुभेदः ।
यथा, मनुः ५ । १३१ ।
“श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत् ।
क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः” ॥
“क्रव्याद्भिः व्याघ्रश्येनादिभिरुक्तेति” । कुल्लूकभट्टः ॥
ग्राम्यक्रव्यादो मार्ज्जारादयः ।
यथा, मनौ । ११ । १९९ ।
“श्वसृगालखरैर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च” ।
“ग्राम्यैः क्रव्याद्भिराममांसादैर्मार्ज्जारादिभिः” ।
इति कुल्लूकभट्टः ॥ गुरुपत्नीगामिनां नरकभोगावसाने क्रव्यादां आममांसाशिनां योनिप्राप्तिर्भवति । यथा, तत्रैव । १२ । ५८ ।
“तृणगुल्मलतानाञ्च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि ।
क्रूरकर्म्मकृताञ्चैव शतशो गुरुतल्पगः” ॥
शवदाहकाग्निभेदः । यथा, शतपथब्राह्मणे । १ । २ । १ । ४ ।
“अपाग्ने ! अग्निमामादं जहि निष्क्रव्यादं सेध इत्ययं वा आमाद् येनेदं मनुष्याः पक्काऽश्नन्ति अथ येन पुरुषं दहन्ति स क्रव्याद् एतावेवैतदुभावतोऽपहन्ति” । “हे अग्ने ! गार्हपत्य ! आमादमग्निमपजहि परित्यज तथा,—
“क्रव्यादमग्निं निःसेधनिःशेषं दूरे गमय” ।
इति भाष्यम् ॥ ऋग्वेदे च । १० । १६ । १० ।
“योऽग्निं क्रव्यात् प्रविवेश वो गृहम्” ॥)

क्रव्यादः, पुं, (क्रव्यं मांसमत्ति । अद् उपपदे “कर्म्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इति अण् । कृत्तं छिन्नं तदेव पुनर्व्विशेषतः कृत्तं पक्वञ्च भुङ्क्ते इति कृत्तविकृत्तपक्वशब्दस्य पृषोदरात् क्रव्यादेशः । इति काशिका ।) राक्षसः । इत्यमरः ॥ सिंहः । श्येनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शवभक्षकाग्निः । यथा, “क्रव्यादो मृतभक्षणे” । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ मांसाशिनि त्रि । इति धरणी ॥ (पुरा किल केनचिद्रक्षसाग्निमुखादियमेव सा भृगुभार्य्या पुलोमेति विदितेनैवापहृतायान्तस्यां पुलोमायां महर्षिर्भृगुरत्यन्ताऽमर्षमाहरन् त्वं सर्व्वभक्षो भविष्यसीति तस्मै वह्नये शापं प्रददौ तेन हि तस्य क्रव्यादत्वं प्रसिद्धम् । ततः शप्तेनापि तेनाग्निदेवेनात्मनः सर्व्वभक्षकत्वरूपशापं परिहर्त्तुकामेन सर्व्वभक्षः सन्कथं देवादीनां मुखं भविष्यामीति चिन्तयता अग्निहोत्रेषु यज्ञसत्रक्रियासु च आत्मनः संहारश्चक्रे । पितामहन्तु देवादिभिरनुरुद्धो वह्नेः स्वप्रभावमनुस्मारयन् कौशलेन हुतभागग्रहणस्वीकारमकारयत् । एतद्विवरणन्तु महाभारते । १ । ६–७ अध्याययोर्द्रष्टव्यम् । तद्यथा,
भृगुरुवाच ।
“केनासि रक्षसे तस्मै कथिता त्वं जिहीर्षते ।
न हि त्वां वेद तद्रक्षो मद्भार्य्यां चारुहासिनीम् ॥
तत्त्वमाख्याहि तं ह्यद्य शप्तुमिच्छाम्यहं रुषा ।
बिभेति को न शापान्मे कस्य चायं व्यतिक्रमः ॥
पुलोमोवाच ।
अग्निना भगवंस्तस्मै रक्षसेऽहं निवेदिता ।
ततो मामनयद्रक्षः क्रोशन्तीं कुररीमिव ॥
साहं तव सुतस्यास्य तेजसा परिमोक्षिता ।
भस्मीभूतन्तु तद्रक्षो मामुत्सृज्य पपात वै ॥
सूत उवाच ।
इति श्रुत्वा पुलोमाया भृगुः परममन्युमान् ।
शशापाग्निमतिक्रुद्धः सर्व्वभक्षो भविष्यसि” ॥
“शप्तस्तु भृगुणा वह्निः क्रुद्धो वाक्यमथाब्रवीत् ।
किमिदं साहसं ब्रह्मन् कृतवानसि मां प्रति” ॥
“अमावास्याञ्च पितरः पौर्णमास्याञ्च देवताः ।
मन्मुखेनैव हूयन्ते भुञ्जते च हुतं हविः ॥
सर्व्वभक्षः कथं तेषां भविष्यामि मुखं त्वहम्” ॥
“चिन्तयित्वा ततो वह्निश्चक्रे संहारमात्मनः ।
द्विजानामग्निहोत्रेषु यज्ञसत्रक्रियासु च ॥
निरोङ्कारवषट्काराः स्वधास्वाहाविवर्ज्जिताः ।
विनाग्निना प्रजाः सर्व्वास्तत आसन् सुदुःखिताः ॥
अथर्षयः समुद्विग्ना देवान् गत्वाब्रुवन् वचः ।
अग्निनाशात् क्रियाभ्रंशात् भ्रान्ता लोकास्त्रयोऽनघाः ।
विदध्वमत्र यत्कार्य्यं न स्यात् कालात्ययो यथा ।
अथर्षयश्च देवाश्च ब्रह्माणमुपगम्य तु ॥
अग्नेरावेदयञ्छापं क्रियासंहारमेव च ।
भृगुणा वै महाभाग ! शप्तोऽग्निः कारणान्तरे ॥
कथं देवमुखो भूत्वा यज्ञभागाग्रभुक् तथा ।
हुतभुक् सर्व्वभूतेषु सर्व्वभक्षत्वमेष्यति ॥
श्रुत्वा तु तद्वचस्तेषामग्निमाहूय विश्वकृत् ।
उवाच वचनं श्लक्ष्णं भूतभावनमव्ययम् ॥
लोकानामिह सर्व्वेषां त्वं कर्त्ता चान्त एव च ।
त्वं धारयसि लोकांस्त्रीन् क्रियाणाञ्च प्रवर्त्तकः ॥
स तथा कुरु लोकेश ! नोच्छिद्येरन् क्रिया यथा ।
कस्मादेवं विमूढ़स्त्वमीश्वरः सन् हुताशन ! ॥
त्वं पवित्रः सदा लोके सर्व्वलोकगतिश्च ह ।
न त्वं सर्व्वशरीरेण सर्व्वभक्षत्वमेष्यसि ॥
अपाने ह्यर्च्चिषो यास्ते सर्व्वं भोक्ष्यन्ति ताः शिखिन् ।
क्रव्यादा च तनुर्य्या ते सा सर्व्वं भक्षयिष्यति ॥
यथा सूर्य्यांशुभिः स्पृष्टं सर्व्वं शुचि विभाव्यते ।
तथा त्वदर्च्चिर्निर्द्दग्धं सर्व्वं शुचि भविष्यति ॥
त्वमग्ने ! परमं तेजः स्वप्रभावाद्विनिर्गतम् ।
स्वतेजसैव तं शापं कुरु सत्यमृषेर्विभो ! ॥
देवानाञ्चात्मनो भागं गृहाण त्वं मुखे हुतम्” ।
“एवमस्त्विति तं वह्निः प्रत्युवाच पितामहम् ॥
जगाम शासनं कर्त्तुं देवस्य परमेष्ठिनः” ॥ * ॥
अतएव ऋङ्मन्त्रेण क्रव्यादाख्याग्नेः शान्तिकर्म्मादिष्वपसारणं जातवेदोऽग्नेरादानं प्रोक्तम् ।
यथा, ऋग्वेदे । १० । १६ । ९ ।
“क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरं
यमराज्ञो गच्छतु रिप्रवाहः ।
इहैवायमितरो जातवेदा
देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन्” ॥
“क्रव्यं आमिषं अत्ति क्रव्यादः तं तीव्रमग्निं दूरं विप्रकृष्टे देशे प्रहिणोमि प्रगमयामि । रिप्रं पापं तस्य वाहः वोढ़ा यद्वा रिप्रं पापं वहति उपपदे “कर्म्मण्यण्” इति वह + अण् । सोऽग्निः यमराज्ञः यमो राजा येषां तान् यमराजकान् प्रदेशान् गच्छतु प्राप्नोतु । अथ शान्तिकर्म्मार्थं उपासने इतरः क्रव्यादादन्यः जातवेदा अग्निः इहैव देशे देवेभ्यः देवार्थं हव्यं वहतु” ॥ इति भाष्यम् ॥
क्रव्यं मांसं अत्ति । अद् + उपपदे “कर्म्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इत्यण् । वलगामाममांसाशिमृगभेदः ।
यथा, भागवते । ५ । २६ । ११ ।

"एवमेव महारौरवो यत्र निपतितं पुरुषं क्रव्यादा नाम रुरवस्तं क्रव्येण घातयन्ति यः केवलं देहम्भरः" ॥)

क्रान्तः, पुं, (क्रम्यते आक्रम्यते इति । क्रम + क्तः ।) घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पादेन्द्रियम् । यथा, मनौ । १२ । १२१ ।
"मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले हरम् ।
वाच्यग्निं मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम्" ॥
"क्रान्ते पादेन्द्रिये विष्णुमिति" । कुल्लूकभट्टः ॥ भावे + क्तः । क्ली, आरूढ़म् । क्रमणम् ।
यथा माघे ।
"क्रान्तं यथा काञ्चनवप्रभाजा" ॥
यथा च शतपथब्राह्मणे ५ । ४ । २ । ६ ।
"विष्णोः क्रान्तमसीतीमे लोकाः विष्णोर्विक्रमणं विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः क्रान्तम्" ॥)
आक्रान्ते त्रि ॥

क्रान्ता, स्त्री, (क्रम + कर्त्तरि क्त । स्त्रियां जातित्वेपि संयोगोपधत्वात् टाप् ।) बृहती । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रान्तिः, स्त्री, (क्रम + भावे क्तिन् ।) खगोलमध्यवर्त्तिसूर्य्यगमनार्थतिर्य्यग्गोलरेखा । यथा,—
"अयनादयनं यावत् कक्षा तिर्य्यक् तथापरा ।
क्रान्तिसंज्ञा तया सूर्य्यः सदा पर्य्येति भासयन्" ॥
इति सूर्य्यसिद्धान्ते गोलाध्यायः ॥ "नाड़ीमण्डलात् दक्षिणोत्तरं क्रान्तिमण्डलावधियदन्तरं तत्" । इति तट्टीकायां नृसिंहविदाम्बरः ॥ तत्पर्य्यायः । अपमण्डलम् २ अपवृत्तम् ३ अपक्रमः ४ अपक्रान्तिः ५ । इति सूर्य्यसिद्धान्तः ॥ अपमः ६ । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ इष्टक्रान्त्यानयनक्रमो यथा,—
"परमापक्रमज्या च सप्तरन्ध्रगुणेन्दवः ।
तद्गुणाज्या त्रिजीवाप्ता तच्चापक्रान्तिरुच्यते" ॥
इति सूर्य्यसिद्धान्तः ॥ * ॥ आक्रमः । इति हेमचन्द्रः ॥ गतिः । गत्यर्थात् क्रमधातोर्भावे क्तिन्प्रत्ययात् तथात्वम् ॥

क्रान्तिवलयः, पुं, (सूर्य्यसिद्धान्तोक्ता क्रान्तिरेव वलयः वृत्तम् ।) क्रान्तिमण्डलम् । विषुवद्वृत्तात् चतुर्विंशतिभागैर्दक्षिणे चोत्तरे यद्वृत्तं तत् । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

क्रान्तुः, पुं, (क्रामतीति । "क्रमिगमिक्षमिभ्यस्तुन् वृद्धिश्चेति" । उणां ५ । ४३ । इति तुन् वृद्धिश्च ।) पक्षी । इत्युणादिकोषः ॥

क्रायकः, पुं, (क्रीणाति इति । कर्त्तरि ण्वुल् ।) क्रेता । इत्यमरः ॥ क्रयजीवी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

क्रिमिः, पुं, (क्रमु पादविक्षेपे । "क्रमितमिशतिस्तंभामत इच्च" । उणां ४ । १२१ । इति इन् कित् अत इच्च ।) कीटः । कृमामयः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ रोगविशेषः । तस्य प्रकारो यथा,—
"क्रिमयस्तु द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः ।
बहिर्मलकफासृग्विड्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः ॥
नामतो विंशतिविधा बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः ।
तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः ॥
बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिक्षाश्च नामतः ।
द्विधा ते कोठपिड़का कण्डूगण्डान् प्रकुर्व्वते ॥ * ॥
निदानम् यथा ।
"अजीर्णभोजी मधुराम्लनित्यो
द्रवप्रियः पिष्टगुड़ोपभोक्ता ।
व्यायामवर्ज्जी च दिवाशयानो
विरुद्धभुक् संलभते क्रिमींश्च" ॥
पुरीषजनिदानं यथा,—
"मांसपिष्टान्नलवणगुड़शाकैः पुरीषजाः" ॥ * ॥
कफजनिदानं यथा,—
"मांसमाषगुड़क्षीरदधिशुक्तैः कफोद्भवाः" ॥
रक्तजनिदानं यथा,—
"विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि" ॥
अभ्यन्तरक्रिमिलक्षणं यथा,—
"ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगश्छर्द्दनं भ्रमः ।
भक्तद्वेषोऽतिसारश्च संजातक्रिमिलक्षणम्" ॥
कफजरूपं यथा,—
"कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पन्ति सर्व्वतः ॥
पृथुब्रध्ननिभाः केचित् केचिद्गण्डूपदोपमाः ।
रूढ़धान्याङ्कुराकारास्तनुदीर्घास्तथाणवः ॥
श्वेतास्ताम्रावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते ।
अन्त्रादा उदरावेष्टा हृदयादा महागुदाः ॥
चुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्व्वते ।
हृल्लासमास्यस्रवणमविपाकमरोचकम् ॥
मूर्च्छाच्छर्द्दिज्वरानाहकार्श्यक्षवथुपीनसान्" ॥ * ॥
रक्तजरूपं यथा,—
"रक्तवाहिशिरास्थाना रक्तजा जन्तवोऽणवः ॥
अपादा वृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात् केचिददर्शनाः ।
केशादा रोमविध्वंसा रोमद्वीपा उडुम्बराः ॥
षट् ते कुष्ठैककर्म्माणः सहसौरसमातरः" ॥
विड्जरूपं यथा,—
"पक्वाशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पिणः ।
वृद्धास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदामाशयोन्मुखाः ।
तदास्योद्गारनिश्वासविड्गन्धानुविधायिनः ॥
पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावपीतसितासिताः ।
ते पञ्च नाम्ना क्रिमयः ककेरुकमकेरुकाः ॥
सौसुरादाः सशूलाख्या लेलिहा जनयन्ति हि" ॥
विमार्गगक्रिमिलक्षणं यथा,—
"विड्भेदशूलविष्टम्भकार्श्यपारुष्यपाण्डुताः ।
रोमहर्षाग्निसदनगुदकण्डूर्विमार्गगाः" ॥
इति माधवकरः ॥
(अस्य सहेतुकलक्षणचिकित्सितानि यथा,—
"इह खल्वग्निवेश विंशतिविधाः क्रिमयः पूर्व्वमुक्ता नानाविधेन प्रविभागेनान्यत्र सहजेभ्यः । ते पुनः प्रकृतिभिर्भिद्यमानाश्चतुर्व्विधास्तद्यथा । पुरीषजाः श्लेष्मजाः शोणितजाः मलजाश्चेति । तत्र मलो बाह्यश्चाभ्यन्तरश्च । तत्र बाह्ये मले जातान् मलजान् सञ्चक्ष्महे, तेषां समुत्थानं मृजावर्ज्जनं, स्थानं केशश्मश्रुलोमपक्ष्मवासांसि, संस्थानमणवस्तिलाकृतयो बहुपादा वर्णः कृष्णाः शुक्लाश्च, नामानि यूकाः पिपीलिकाश्चेति, प्रभावः कण्डूजननं कोठपिड़काभिनिर्व्वर्त्तनञ्च, चिकित्सितं त्वेषामपकर्षणं मलोपघातो मलकरा[…]
भावानामुपसेवनमिति । शोणितजानान्तु […]
समानं समुत्थानं, स्थानं रक्तवाहिन्यो धम[…]
संस्थानमणवो वृत्ताश्चापादाश्च सूक्ष्मत्वाच्चैके[…]
न्यदृश्याः, वर्णस्ताम्रः, नामानि केशादा लोम[…]
लोमद्वीपाः सौरसा औदुम्बरा जन्तुमातर इ[…]
प्रभावः केशश्मश्रुनखलोमापध्वंसो व्रणगता[…]
हर्षकण्डूतोदसंसर्पणान्यतिवृद्धानाञ्च त्वक्सिराः[…]
मांसतरुणास्थिभक्षणमिति, चिकित्सितमप[…]
कुष्ठैः समानं तदुत्तरकालमुपदेक्ष्यते ।

श्लेष्मजाः क्षीरगुड़तिलमत्स्यानूप-मांस-पिष्ट[…]
परमान्नकुसुम्भस्नेहाजीर्ण-पूतिक्लिन्नसङ्कीर्ण-वि[…]
रुद्धासात्म्यभोजनसमुत्थानाः । तेषामाशयः आ[…]
प्रवर्द्धमानास्तूर्द्ध्वमधो वा विसर्पन्ति, उभयतो वा[…]
संस्थानवर्णविशेषास्तु श्वेताः पृथुब्रध्नसंस्था[…]
केचित्, केचिद्वृत्तपरिणाहाः गण्डूपदाकृत[…]
श्वेतास्ताम्रावभासाः, केचिदणवो दीर्घास्तन्[…]
तनवः श्वेताः । तेषां त्रिविधानां श्लेष्मनिमित्त[…]
क्रिमीणां नामानि, अन्त्रादा, उदरादा, हृद[…]
दाश्चुरवो दर्भपुष्पाः, सौगन्धिकाः, महागुद[…]
इति । प्रभावो हृल्लासास्यसंस्रवणमरोचका[…]
पाको ज्वरो मूर्च्छाजृम्भाक्षवथुरानाहोऽङ्ग[…]
च्छर्द्दिः कार्श्यं पारुष्यमिति ।

पुरीषजास्तुल्यसमुत्थानाः श्लेष्मजैस्तेषां स्[…]
पक्वाशयः । प्रवर्द्धमानास्त्वधो विसर्पन्ति । य[…]
पुनरामाशयाभिमुखाः स्युस्तदनन्तरं तस्योद्गा[…]
निःश्वासाः पुरीषगन्धिनः स्युः । संस्थानवर्णवि[…]
शेषास्तु सूक्ष्मवृत्तपरीणाहाः श्वेता दीर्घाणांशु[…]
सङ्काशाः केचित् केचित् पुनः स्थूलवृत्तप[…]
णाहाः श्यावनीलहरितपीताः । तेषां नामा[…]
ककेरुकमकेरुकाः लेलिहाः शालूनकाः सौसु[…]
दाश्चेति । प्रभावः पुरीषभेदः कार्श्यं पारुष्यं लो[…]
हर्षाभिनिर्व्वर्त्तनञ्च । तत्र वास्य गुदमुखं परि[…]
दन्तः कण्डूञ्चोपजनयन्तो गुदमुखं पर्य्यासते ।
जातहर्षा गुदान्निष्क्रमणमतिवेलं करोति ।

इत्येषश्लेष्मजानां पुरीषजानाञ्च क्रिमीणां स[…]
त्थानादिविशेषः । चिकित्सितन्तु खल्वेषां सम[…]
सेनोपदिश्य पश्चाद्विस्तरेणोपदेक्ष्यते । तत्र स[…]
क्रिमीणामपकर्षणमेवादितः कार्य्यम् । ततः प्र[…]
तिविघातोऽनन्तरं निदानोक्तानां भावानामनु[…]
सेवनमिति ।

तत्रापकर्षणं हस्तेनाभिगृह्यापनयनमुपकर[…]
णवतानुपकरणेन वा । स्थानगतानान्तु क्रिमी[…]
भेषजेनापकर्षणं न्यायतश्चतुर्विधमिति । त[…]
यथा,—शिरोविरेचनं वमनं विरेचनमास्थाप[…]
मित्यपकर्षणविधिः ।

प्रकृतिविघातस्त्वेषां कटुतिक्तकषायक्षा[…]
णानां द्रव्याणामुपयोगो यच्चान्यदपि कि[…]
श्लेष्मपुरीषप्रत्यनीकभूतं तत्स्यादिति प्रकृ[…]
विघातः ।

अनन्तरं निदानोक्तानां भावानामनुपसेवन[…]
यदुक्तं निदानविधौ, तस्य वर्ज्जनं तथावि[…]

यायां चापरेषां व्याख्यामिति लक्षणतश्चिकित्सितमनुव्याख्यातमेतदेव पुनर्विस्तरेणोपदेक्ष्यते।

अथैनं क्रिमिकोष्ठमातुरमग्रे षड्रात्रं सप्तरात्रं वा स्नेहस्वेदाभ्यामुपपाद्य श्वोभूते एनं संशोधनं पाययितास्मीति, क्षीरदधिगुड़तिलमत्स्यानूपमांसपिष्टान्नपरमान्नकुसुम्भस्नेहसम्प्रयुक्तैर्भोज्यैः सायम्प्रातरुपपादयेत् समुदीरणार्थं चैव क्रिमीणां कोष्ठाभिसरणार्थञ्च। भिषगथ व्युष्टायां रजन्यां सुखोषितं सुप्रजीर्णभुक्तं चाज्ञायास्थापनवमनविरेचनैस्तदहरेवोपपादयेत्। उपपादनीयश्चेत्स्यात् सर्व्वान् परीक्ष्य विशेषान् समीक्ष्य सम्यक्। अथाहरेति ब्रूयात्। मूलक-सर्षप-लशुन-करञ्ज-शिग्रु-मधुशिग्रु-खरपुष्प-भूस्तृण-सुमुख-सुरस-कुठेरक-गण्डीर-कालमालक-पर्णास-क्षवक-फणिज्झकानि सर्वाण्यथवा यथालाभम्। तान्याहृतान्यभिसमीक्ष्य खण्डशश्छेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेन सुप्रक्षालितायां स्थाल्यां समावाप्य गोमूत्रेणार्द्धोदकेनाभ्यासिच्य साधयेत्। सततमवघट्टयन् दर्व्या समुपयुक्तं भूयिष्ठेऽम्भसि। गतरसेष्वौषधेषु स्थालीमवतार्य्य सुपरिपूतं कषायं सुखोष्णं मदनफल-विड़ङ्गकल्कतैलोपहितं स्वर्जिकालवणमभ्यासिच्य बस्तौ विधिवदास्थापयेदेनम्"।

"मदनफलपिप्पलीकषायेण्वाञ्जलिमात्रेण त्रिवृत्कल्काक्षमात्रमालोड्य पातुमस्मै प्रयच्छेत्। तदस्य दोषमुभयतो निर्हरति साधु। एवमेव कल्पोक्तानि वमनविरेचनानि संसृज्य पाययेदेनं बुद्ध्या सर्व्वविशेषानवेक्षमाणः।

अथैनं सम्यग्विरिक्तं विज्ञायापराह्णे शैखरिककषायेण सुखोष्णेन परिषेचयेत्। तेनैव च कषायेण बाह्याभ्यन्तरान् सर्व्वोदकार्थान् कारयेत् शश्वत्। तदभावे वा कटुकतिक्तकषायाणामौषधानां क्वाथैर्मूत्रक्षारैर्वा परिषेचयेत्। परिषिक्तञ्चैनं निवातमागारमनुप्रवेश्य पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरसिद्धेन यवाग्वादिना क्रमेणोपक्रामयेत्। विरेचनक्रमागतञ्चैनमनुवासयेत् विड़ङ्गतैलेनैकान्तरं द्विस्त्रिर्व्वा। यदि पुनरस्यातिप्रवृद्धान् शीर्षादीन् क्रिमीन् मन्येत, शिरस्येवाभिसर्पतः कदाचित्। ततः स्नेहस्वेदाभ्यामस्य शिर उपपाद्य, विरेचयेदपामार्गतण्डुलादिना शिरोविरेचनेन।

यस्त्वभ्यावहार्य्यविधिः प्रकृतिविघातोक्तः क्रिमीणां सोऽनुव्याख्यास्यते। मूषिकपर्णीं समूलाग्रप्रतानामपहृत्य खण्डशश्छेदयित्वा उदूखले क्षोदयित्वा पाणिभ्यां पीड़यित्वा च रसं गृह्णीयात्। तेन रसेन लोहितशालितण्डुलपिष्टं समालोड्य पूपलिकां कृत्वा विधूमेष्वङ्गारेषूपकुड्य विड़ङ्गतैललवणोपहितां क्रिमिकोष्ठाय भक्षयितुमुपयच्छेत्। तदनन्तरमम्लकाञ्जिकमुदश्विद्वा पिप्पल्यादि पञ्चवर्गसंसृष्टं सलवणमनुपाययेत्"।

"अथाश्वशकृदाहृत्य महति किलिञ्जे प्रकीर्य्यातपे शोषयित्वोदूखले क्षोदयित्वा दृषदि पुनः सूक्ष्माणि चूर्णानि कारयित्वा विड़ङ्गकषायेण त्रिफलाकषायेण वा सप्तकृत्वो दशकृत्वो वा आतपे सुपरिभावितानि भावयित्वा दृषदि पुनः सूक्ष्माणि चूर्णानि कारयित्वा नवे कलसे समवाप्यानुगुप्तं निधापयेत्। तेषान्तु खलु चूर्णानां पाणितलं पूर्णं यावद्वा साधु मन्येत क्षौद्रेण संसृज्य क्रिमिकोष्ठाय लेढुम्प्रयच्छेत्॥

तथा भल्लातकास्थीन्याहार्य्य कलसप्रमाणेन सम्भोद्य स्नेहभाविते दृढ़े कलसे सूक्ष्मानेकच्छिद्रब्रध्ने मृदावलिप्ते समवाप्योडुपेन पिधाय भूमावाकण्ठं निखातस्य स्नेहभावितस्यैव दृढ़स्योपरि कुम्भस्यारोप्य समन्तात् गोमयैरुपचित्य दाहयेत्। स यदा जानीयात् साधु दग्धानि गोमयानि विगतस्नेहानि भल्लातकास्थीनीति ततस्तं कुम्भमुद्धारयेत्। अथ तस्मात् द्वितीयात् कुम्भात्तं स्नेहमादाय विड़ङ्गतण्डुलचूर्णैः स्नेहार्द्धमात्रैः प्रतिसंसृज्यातपे सर्व्वमहः स्थापयित्वा ततोऽस्मै मात्रां प्रयच्छेत् पानाय। तेन साधु विरिच्यते विरिक्तस्य चानुपूर्व्वी यथोक्ता"।

"अथाहरेति ब्रूयात् शारदान्नवांस्तिलान् सम्पदुपेतानाहृत्य सुनिष्पूतान्निष्पूय सुशुद्धान् शोधयित्वा विड़ङ्गकषाये सुखोष्णे प्रक्षिप्य सुनिर्व्वापितान् निर्व्वापयेत् आदोषगमनात्। गतदोषानभिसमीक्ष्य सुप्रलूनान् प्रलुच्य पुनरेव सुनिष्पूतान्निष्पूय सुशुद्धान् शोधयित्वा विड़ङ्गकषायेण त्रिःसप्तकृत्वः सुपरिभावितान् भावयित्वातपे शोषयित्वोदूखले संक्षुद्य दृषदि पुनः श्लक्ष्णपिष्टान् कारयित्वा द्रोण्यामभ्यवधाय विड़ङ्गकषायेण मुहुर्मुहुरवसिञ्चन् पाणिमर्द्दं मर्द्दयेत्। तस्मिन् खलु प्रपीड्यमाने यत्तैलमुपदियात् तत्पाणिभ्यां पर्य्यादाय शुचौ दृढ़े कलसे समासिच्यानुगुप्तन्निधापयेत्। अथाहरेति ब्रूयात् तिल्वकोद्दालकयोर्द्वौ बिल्वमात्रौ पिण्डौ श्लक्ष्णपिष्टौ विड़ङ्गकषायेण, ततोऽर्द्धमात्रौ श्यामात्रिवृतयोरर्द्धमात्रौ दन्तीद्रवन्त्योरतो अर्द्धमात्रौ चव्यचित्रकयोरित्येतत् सम्भारं विड़ङ्ग-कषायस्यार्द्धाढ़कमात्रेण प्रतिसंसृज्य ततस्तैलप्रस्थमावाप्य सर्व्वमालोड्य महति पर्य्योगे समासिच्याग्नावधिश्रित्य महत्यासने सुखोपविष्टः सर्व्वतः स्नेहमवलोकयन्नजस्रं मृद्वग्निना साधयेद्दर्व्या सततमवघट्टयन्। स यदा जानीयाद्विरमति शब्दः, प्रशाम्यति च फेनः, प्रसादमापद्यते स्नेहो यथास्वञ्च गन्धवर्णरसोत्पत्तिः संवर्त्तते, भेषजमङ्गुलिभ्यां मृद्यमानमनतिमृद्वनतिदारुणमनङ्गुलिग्राहि चेति। सकालस्तस्यावतारणाय। ततस्तमवतीर्य्य शीतीभूतं महता वाससा परिपूय शुचौ दृढ़े कलसे समासिच्य पिधानेन पिधाय शुक्लेन वस्त्रपट्टेनाच्छाद्य सूत्रेण सुबद्धं सुगुप्तन्निधापयेत्। ततोऽस्मै मात्राम्प्रयच्छेत् पानाय। तेन साधु विरिच्यते। सम्यगपहृतदोषस्य चास्यानुपूर्व्वी यथोक्ता। ततश्चैनमनुवासयेदनुवासनकाले"॥

"इत्येतत् त्रयाणां श्लेष्म-पुरीष-सम्भवानां क्रिमीणां समुत्थानस्थानसंस्थानवर्ण-नाम-प्रभाव-चिकित्सितविशेषा व्याख्याताः सामान्यतः। विशेषतस्त्वल्पमात्रमास्थापनानुवासनानुलोमहरणभूयिष्ठं तेष्वौषधेषु पुरीषजानां क्रिमीणां चिकित्सितं कार्य्यं मात्राधिकं पुनः शिरोविरेचनवमनोपशमनभूयिष्ठं तेष्वौषधेषु श्लेष्मजानां क्रिमीणां चिकित्सितं कार्य्यम्। इत्येष क्रिमिघ्नो भेषजविधिरनुव्याख्यातो भवति"॥ इति चरके विमानस्थाने सप्तमोऽध्यायः॥ * ॥

"सूतं गन्धं मृतं लौहं मरिचं विषमेव च।
मुस्तकं त्रिफला शुण्ठी धातकी सरसाञ्जनम्॥
यूषणं मुस्तकं पाठा बालकं बिल्वमेव च।
एतानि समभागानि खरसैर्भृङ्गजैस्तथा॥
वराटिका प्रमाणेन भक्षणाय विशेषतः।
क्रिमिरोगविनाशाय क्रिमिरोगविनाशनः"॥

इति क्रिमिरोगारिरसः॥ * ॥

"क्रमेण शुद्धं रसगन्धकाज-
मोदा विड़ङ्गं विषमुष्टिका च।
पलाशबीजञ्च विचूर्णमस्य
निष्कप्रमाणं मधुनावलीढ़म्॥
पिबेत् कषायं घनजं तदूर्द्ध्वं
रसोऽयमुक्तः क्रिमिमुद्गराख्यः।
क्रिमीन्निहन्यात् क्रिमिजांश्च रोगान्
सन्दीपयत्यग्निमयं चिरान्नात्"॥

इति क्रिमिमुद्गरो रसः॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे क्रिमिरोगाधिकारे॥*॥

अथास्य पथ्यापथ्यविधिः। पथ्यानि यथा,—

"आस्थापनं कायशिरोविरेचनं
धूमः कफघ्नानि शरीरमार्ज्जना।
चिरन्तना वैणवरक्तशालयः
पटोलवेत्राग्ररसोनवास्तुकम्॥
छत्राशमन्दारदलानि सर्षपा
नवीनमोचं वृहतीफलान्यपि।
तिक्तानि नाली च दलानि मौषिकं
मांसं विड़ङ्गं पिचुमर्द्दपल्लवम्॥
पथ्या च तैलन्तिलसर्षपोद्भवं
सौवीरशुक्तञ्च तुषोदकं मधु।
पचेलिमं तालमसक्करं गवां
मूत्रञ्च ताम्बूलसुराम्रमार्द्रकम्॥
औष्ट्राणि मूत्राज्यपयांसि रामठं
क्षाराजमोदा खदिरश्च वत्सकम्।
जम्बीरनीरं सुषवी यमानिका
क्षाराः सुराक्ता शुचिशिग्रुपोद्भवाः॥
तिक्तः कषायः कटुको रसोऽप्ययं
वर्गो नराणां क्रिमिरोगिणां सुखः"॥ * ॥

अपथ्यानि यथा,—

"छर्द्दिञ्च तद्वेगविधारणञ्च
विरुद्धपानाशनवह्निनिद्राम्।
द्रवञ्च पिष्टान्नमजीर्णताञ्च
घृतानि माषान् दधिपत्रशाकम्॥
मांसं पयोऽम्लं मधुरं रसञ्च
क्रिमीन् जिघांसुः परिवर्ज्जयेच्च"॥

इति वैद्यकक्रिमिरोगपथ्यापथ्यविधिग्रन्थे ॥)

क्रिमिकण्टकं, क्ली, (क्रिमौ कण्टकमिव ।) क्रमिकण्टकम् । इति मेदिनी ॥

क्रिमिघ्नः, पुं, (क्रिमिं हन्ति नाशयतीति । "अमनुष्यकर्त्तृके च" । ३ । २ । ५३ । इति टक् । मूलविभुजादित्वात् सिद्धः । अत् पूर्व्वस्येति नियमान्न णत्वम् ।) क्रमिघ्नः । क्रिडुकः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (क्रिमिरोगनाशकौषधविशेषः ।
"क्रिमिघ्नं किंशुकारिष्टबीजं सरसभस्मकम् ।
वल्लद्वयञ्चाखुपर्णीरसैः क्रिमिविनाशनः" ॥
इति क्रिमिघ्नो रसः ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे क्रिम्यधिकारे ॥)

क्रिमिघ्नी, स्त्री, (क्रिमिघ्न + टित्वात् स्त्रियां ङीप् ।) सोमराजी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्रिमिजं, क्ली, (क्रिमिभ्यः जायते इति । "अन्येष्वपि दृश्यते" ।३।२।१०१। इति डः ।) अगुरु । इत्यमरः ॥

क्रिमिजा, स्त्री, (क्रिमिज + स्त्रियां टाप् ।) लाक्षा । इति रत्नमाला ॥

क्रिमिशत्रुः,पुं, (क्रिमेः शत्रुरिव नाशकत्वात् ।) रक्तपुष्पकः । इति शब्दचन्द्रिका । पालितामादार इति भाषा ॥

क्रिमिशात्रवः, पुं, (शत्रु + स्वार्थे अण् शात्रवः । क्रिमेः शात्रव इव तन्नाशकत्वात् ।) विट्खदिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्रिमिशैलः, पुं, (क्रिमिभिर्निर्म्मितः शैल इव ।) वल्मीकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्रियः, पुं, (क्रिया प्रश्नाणामाद्यगतिक्रिया विद्यतेऽत्र अर्शआदेरच् ।) मेषराशिः । इति दीपिका ॥

क्रिया, स्त्री, (क्रियते अनया असौ अस्मिन् इति वा । डु कृ ञ् करणे करणकर्म्माधिकरणादौ च यथायथं श प्रत्ययः । "रिङ् शयग्लिङ्क्षु" । ७ । ४ । २८ । इति रिङादेशः । "अचिश्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ" । ६ । ४ । ७७ । इति इयङ् ।) आरम्भः । निष्कृतिः । शिक्षा । पूजनम् । सम्प्रधारणम् । उपायः । कर्म्म । तन्नवविधम् । यथा,—
"आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं सम्प्रधारणम् ।
उपायः कर्म्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ चेष्टा । चिकित्सा । इत्यमरः । ३ । ३ । १५६ ॥ कारणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ श्राद्धम् । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ शौचम् । इति शब्दरत्नावली ॥ धात्वर्थः करोत्यर्थो वा । इति वैयाकरणाः ॥ क्रियाः साध्यरूपाः वस्तुधर्म्माः पाकादयः एष हि अधिश्रयणावश्रयणान्तादिः पूर्व्वापरीभूतो व्यापारकलापः पाकादिशब्दवाच्यः । इति साहित्यदर्पणम् ॥ चतुःप्रकारव्यवहारपादान्तर्गतव्यवहारपादविशेषः । सा द्विधा मानुषी दैविकी च । तत्राद्या साक्ष्यलेख्यानुमानभेदेन त्रिधा । द्वितीया घटाद्युदकविषकोषतण्डुलतप्तमाषकफालधर्म्मजभेदेन नवधा दिव्यानि । यथा,—
"द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता मानुषी दैविकी । तथा साक्ष्यलेख्यानुमानञ्च मानुषी त्रिविधा स्मृता ।
धटाद्या धर्म्मजान्ताश्च दैविकी नवधा स्मृता" ॥
इति व्यवहारतत्त्वे बृहस्पतिः ॥ (चिकित्साकार्य्यं यथा,—चरके सूत्रस्थाने १७ अध्याये ॥
"याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।
सा चिकित्सा विकाराणां कर्म्मतद्भिषजां मतम् ॥
कथं शरीरे धातूनां वैषम्यं न भवेदिति ।
समानाञ्चानुबन्धः स्यादित्यर्थं क्रियते क्रिया" ॥
"यात्युदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च ।
सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत्" ॥
शीते शीतप्रतीकार उष्णेचोष्णनिवारणम् ।
कृत्वा कुर्य्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत्" ॥
इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ॥)

क्रियाकारः,पुं, (क्रियां शिक्षारम्भं करोतीति । कृ + उपपदे "कर्म्मण्यण्" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) नवच्छात्रः । नूतन पडुया इतिभाषा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कर्म्मकर्त्तरि त्रि ॥

क्रियाद्वेषी, [न्] पुं, (क्रियां व्यवहाराङ्गसाधनं साक्षिलेख्यादिकं द्वेष्टि । द्विष + णिनिः ।) साक्ष्यलिखितभुक्तियुक्तिशपथद्वेष्टा । स च व्यवहारविषये पञ्चधा । हीनान्तर्गतहीनविशेषः । यथाह,—व्यवहारतत्त्वे नारदः ।
"अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः ।
आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः" ॥
(तल्लक्षणं यथा । वीरमित्रोदयधृतकात्यायनवचने ।
"लेख्यञ्च दाक्षिणाञ्चैव क्रिया ज्ञेया मनीषिभिः ।
तां क्रियां द्वेष्टि यो मोहात् क्रियाद्वेषी स उच्यते" ॥) कर्म्मद्वेष्टरि त्रि ॥

क्रियापादः, पुं, (क्रिया विवादसाधनं पाद इव ।) चतुष्पादव्यवहारान्तर्गततृतीयपादः । यथा,—
"पूर्व्वपक्षः स्मृतः पादो द्वितीयश्चोत्तरः स्मृतः ।
क्रियापादस्तथा चान्यश्चतुर्थो निर्णयः स्मृतः" ॥
इति बृहस्पतिः ॥ स च साक्ष्यलिखितभुक्तियुक्तिशपथरूपः । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

क्रियाभ्युपगमः, पुं, (क्रियायाः कर्षणादिक्रियार्थं अभ्युपगमः स्वीकारः ।) परस्परक्रियास्वीकारः । द्वयोः पुरुषयोः कस्मिंश्चिद्विषये परस्पराङ्गीकारेण अनुमतिः । यथा,—
"क्रियाभ्युपगमात् क्षेत्रं बीजार्थं यत् प्रदीयते ।
तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च" ॥
इति मनुः ॥ अस्यार्थः । "यदत्रापत्यं भविष्यति तदावयोरुभयोरेवेति नियमेनैतत् क्षेत्रस्वामिना बीजवपनार्थं यद्बीजिनो दीयते तस्यापत्यस्य लोके बीजिक्षेत्रिणौ द्वावपि भागिनौ दृष्टौ" । इति कुल्लूकभट्टः ॥ उपलक्षणमेतत् ॥

क्रियायोगः, पुं, (क्रियैव योगः योग उपायः ।) देवाराधनतदालयादिकरणरूपपुण्यक्रिया । यथा,—
नारद उवाच ।
"क्रियायोगः कथं प्रोक्तस्त्वया मे प्रपितामह ! ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि फलं चास्य यथातथम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
ज्ञानयोगस्तु योगस्य यस्तु साधनमात्मना ।
यस्तु वाह्यार्थसंयोगः क्रियायोगः स उच्यते ।
प्रधानं कारणं योगो मुक्तेर्मुनिवरोत्तम ! ।
क्रियायोगस्तु योगस्य परमं तात ! साधनम् ।
यदेतद्भवता दृष्टं तदिहैकमनाः शृणु ।
येन तु देवालयं विष्णोः शुभं दारुमयं कृतम् ।
कारयेन्मृण्मयं वापि शृणु तस्य फलं मुने ! ।
अहन्यहनि योगेन यजतो यन्महाफलम् ।
प्राप्नोति तत् फलं विष्णोर्यः कारयति मन्दिरम् ।
कुलानां शतमागामि समतीतं तथा शतम् ।
कारयेद्भगवद्धाम नयत्यच्युतमन्दिरम् ।
सप्तजन्मकृतं पापं स्वल्पं वा यदि वा बहु ।
विष्णोरालयविन्यासप्रारम्भादेव नश्यति ।
पतितं पतमानन्तु तथार्द्धपतितं तथा ।
समुद्धृत्य हरेर्द्धाम द्विगुणं फलमाप्नुयात् ।
"प्रतिमां लक्षणवतीं यः कुर्य्याच्चैव मानवः ।
केशवस्य परं लोकमक्षयं प्रतिपद्यते ।
अनुज्ञातो मया राज्ये यमो राजाथ किङ्कराः
केवलं ये जगद्धाममनन्तं समुपाश्रिताः ।
भवद्भिः परिहार्य्यास्ते तेषां नास्तीह संस्थितिः
नमः कृष्णाच्युतानन्त वासुदेवेत्युदीरितम् ।
यैर्भावभावितैर्दूतास्ते च त्याज्याः सुदूरतः ॥
दानं ददद्भिर्यैरुक्तमच्युतः प्रीयतामिति ।
श्रद्धापुरःसरैर्नित्यं ते च त्याज्याः सुदूरतः" ।
इत्याद्ये वह्निपुराणे वैष्णवक्रियायोगे यमानुशा[illegible]
नामाध्यायः ॥ तथा च पातञ्जले ।
"तपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः"

क्रियावसन्नः, त्रि, (क्रियया अवसन्नः ।) साक्षि[illegible] प्राप्तपराजयः । यथा,—
"स्वयमभ्युपपन्नो हि स्वचर्य्यावसितोऽपि सन् ।
क्रियावसन्नो वादे तु परं सभ्यावधारणम्" ।
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

क्रियावान्, [त्] त्रि, (क्रिया अस्यास्तीति म[illegible] मस्य वः ।) कर्म्मसूद्यतः । क्रियासु नि[illegible] इत्यमरः । ३ । १ । १८ ॥ (यथा, भट्टिः । १ । १
"पुत्त्रीयता तेन वराङ्गनाभि-
रानायि विद्वान् क्रतुषु क्रियावान्" ॥)

क्रियावादी, [न्] पुं, (क्रियां क्रियासाध्यं वद[illegible] वद + णिनिः ।) प्रमाणवादी । कार्य्यवादी । [illegible] मिताक्षरा ॥ फरियादी इति पारस्यभाषा ।

क्रियेन्द्रियं, क्ली, (क्रियायाः कर्म्मणः साधनं इ[illegible] यम् ।) कर्म्मेन्द्रियम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (ता[illegible] पञ्चसंख्यकानि ज्ञानकर्म्मभेदेन दशसंख्या[illegible] प्रसिद्धानि मनस्तु उभयात्मकं सर्व्वेषां प्रवर्त्त[illegible] यथा मनौ ।
"श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्च[illegible]
पायूपस्थपाणिपादवाक् चैव दशमी स्मृता" ।

क्री, ड ञ ग द्रव्यपर्य्यये । इति कविकल्पद्रु[illegible] (क्र्यां-उभं-सकं-अनिट् ।) पर्य्यायः परीव[illegible] ड, क्रोत्रिमम् । ञ ग, क्रीणाति क्रीणीते । धनेन लोकः । इति दुर्गादासः ॥

क्रीड़, ऋ खेले । इति कविकल्पद्रुमः । ([illegible] परं-अकं-सेट् ।) ऋ, अचिक्रीड़त् । क्री[illegible]

बालः शिशुभिः । इति दुर्गादासः ॥

ड़ः, पुं, (क्रीड़ + भावे घञ् ।) परीहासः । इति शब्दरत्नावली ॥

ड़नं, क्ली, (क्रीड़ + भावे ल्युट् ।) खेला । यथा ।
"बालक्रीड़नमिन्दुशेखरधनुर्भङ्गावधि प्रकृता
ताते काननसेवनावधि कृपा सुग्रीवसख्यावधि" ।
इति महानाटकम् ॥

ड़ा, स्त्री, (क्रीड़ + भावे अप् ततष्टाप् ।) परीहासः । खेला । इत्यमरः । १ । ७ । ३३ ॥
(यथा, भागवते । २ । ३ । १५ ।
"स वै भागवतो राजा पाण्डवेयो महारथः ।
बालक्रीड़नकैः क्रीड़न् कृष्णक्रीड़ां य आददे" ॥)
अवज्ञानम् । इति मेदिनी ॥

ड़ातालः, पुं, (क्रीड़ानामकस्तालः ।) तालप्रभेदः । यथा,—
"एक एव प्लुतो यत्र क्रीड़ातालः स कथ्यते ।
अपरं नियमं विना" । इति सङ्गीतदामोदरः ॥

ड़ारत्नं, क्ली, (क्रीड़ायां क्रीड़ायाः वा रत्नमिव ।) रतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ [हलायुधः ॥

ड़ारथः,पुं, (क्रीड़ायै रथः ।) क्रीड़ार्थरथः । इति

तः, पुं, (क्री + कर्म्मणि क्तः ।) क्रीतकपुत्त्रः । स तु द्वादशविधपुत्त्रान्तर्गतपुत्त्रभेदः । इति जटाधरः ॥ (यथाह, याज्ञवल्क्यः ।
"दद्यात् माता पिता वा यं स पुत्त्रो दत्तको भवेत् ।
क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयं कृतः" ॥)
कृतक्रये त्रि । केना इति भाषा । यथा,—
"दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यन्तु यः क्रयी ।
स एवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे नारदः ॥

तकः, पुं, (क्रीत + स्वार्थे कन् ।) क्रीतपुत्त्रः । यथा, मनुः । ९ । १७४ ।
"क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात् ।
स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा" ॥

तानुशयः, पुं, (क्रीते क्रये अनुशयः पश्चात्तापः ।) द्रव्यं क्रीत्वा पश्चादनुतापः । यथा,—
"क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रेता न बहु मन्यते ।
क्रीतानुशय इत्येतत् विवादपदमुच्यते" ॥
इति याज्ञवल्क्यः ॥

ः, [ञ्च्], पुं स्त्री, (क्रुञ्चति वक्रं यथा स्यात् तथा गच्छति । "ऋत्विग् दधृक् स्रगिति" । ३ । २ । ५९ । इति निपातनात् साधुः ।) क्रौञ्चः । इत्यमरः । २ । ५ । २२ ॥ कोँच् वक इति भाषा । (यथा, यजुर्वेदे १९ । ७३ ।
"अद्भ्यः क्षीरं व्यपिबत् क्रुङाङ्गिरसो धिया ।
ऋतेन सत्यमिन्द्रियम्" ।
"आङ्गिरसः अङ्गानां रसः प्राणो यथा, क्रुङ् हंसो भूत्वा धिया प्रज्ञया अद्भ्यः सकाशात् क्षीरं दुग्धं व्यपिबत् पिबति संसृष्टाभ्यां क्षीरोदकाभ्यां क्षीरमेव हंसः पिबतीति जातिस्वभावः" । इति भाष्यम् ॥)

ञ्चः, पुं, (क्रुन्च + अच् ।) क्रौञ्चपर्व्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वकविशेषः । यथा, यजुर्वेदे २४ । २२ ।
"वायवे बलाका इन्द्राग्निभ्यां क्रुञ्चान्" ॥)

क्रुञ्चा, स्त्री, (क्रुञ्च + स्त्रियां संयोगोपधत्वात् टाप् ।) अजादित्वात् टावित्येके । वीणाभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रुत्, [ध्] स्त्री, (क्रुध् + सम्पदादित्वात् क्विप् भावे ।) क्रोधः । इत्यमरहेमचन्द्रौ ॥ अस्या रूपान्तराणि । क्रुद् । क्रुत क्रुद् । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

क्रुद्धः, त्रि, (क्रुध् + कर्त्तरि क्तः ।) क्रोधयुक्तः । यथा ।
"योद्धुमभ्याययौ क्रुद्धो रक्तवीजो महासुरः" ॥
इति देवीमाहात्म्यम् ॥ (भावे क्तः ।) क्रोधे क्ली ॥

क्रुध, ऌ य औ कोपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-अनिट् ।) ऌ, अक्रुधत् । य, क्रुध्यति लोकः शिशवे । औ, क्रोद्धा । इति दुर्गादासः ॥ * ॥ हेलते १ हेलते २ भामते ३ भणीयते ४ भीणाति ५ भ्रेयति ६ दोधति ७ वनष्यति ८ कम्पते ९ भोजते १० । इति दश क्रुध्यतिकर्म्माणः । इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥

क्रुधा, स्त्री, (क्रुध् + क्विप् स्त्रियां हलन्तत्वात् वा टाप् ।) क्रोधः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

क्रुन्च, गत्याम् । वक्रणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अकं च-सेट् ।) रेफयुक्तादिः पञ्चमस्वरी । क्रुञ्चति । इति दुर्गादासः ॥

क्रुन्थ, ग क्लिषि । क्लिशि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-परं-अकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी रेफयुक्तः । क्लिशि दुःखानुभवे । ग, क्रुथ्नाति बुभुक्षार्त्तः । इति हलायुधः । चुक्रुन्थ । इति दुर्गादासः ॥

क्रुश, ज औ रोदे । हूतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-रोदने अकं-आह्वाने सकं-अनिट् ।) ज, क्रोशः क्रुशः । औ, अक्रुक्षत् । रोदोऽश्रुविमोचनम् । हूतिराह्वानम् । इति दुर्गादासः ॥

क्रुश्वा, [न्] पुं स्त्री, (क्रोशति रौतीति । क्रुश + "लीङ् क्रुशिभ्यश्चेति" । उणां ४ । ११३ । इति क्वनिप् ।) शृगालः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

क्रुष्टं, क्ली, (क्रुश् + भावे क्तः ।) रोदनम् । इत्यमरः । १ । ७ । ३५ ॥ रावः । इति मेदिनी ॥

क्रूरः, त्रि, (कृत् छेदने + "कृतेश्छक्रूच" । उणां २ । २१ । इति रक्प्रत्ययः धातोः क्रादेशश्च ।) परद्रोहकारी । (यथा, मेघदूते । १०७ ।
"क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः" ॥)
निर्दयः । तत्पर्य्यायः । नृशंसः २ घातुकः ३ पापः ४ । (यथा, भागवते । ९ । १४ । ३७ ।
"स्त्रियो ह्यकरुणाः क्रूरा दुर्मर्षाः प्रियसाहसाः" ॥
यथा, च कुमारे । २ । ४८ ।
"तस्मिन्नुपायाः सर्व्वे नः क्रूरे प्रतिहतक्रियाः" ।
"क्रूरे घातुके" इति मल्लिनाथः ॥)
कठिनः । इत्यमरः । ३ । ३ । १९० ॥
(यथा, रघुवंशे । १२ । ४ ।
"तस्याभिषेकसम्भारं कल्पितं क्रूरनिश्चया" ॥)
घोरः । इति मेदिनी ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ३ । २५ ।
"क्रूरो लुब्धोऽलसोऽसत्यः प्रमादी भीरुरस्थिरः" ॥)
उष्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमनवमैकादशराशयः । यथा,—
"ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च
क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च ।
चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया
मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः" ॥
इति दीपिका ॥

क्रूरः, पुं, (कृन्ततीति । "कृतेश्छक्रूच" । उणां २ । २१ । इति रक् धातोः क्रादेशश्च ।) भूताङ्कुशवृक्षः । रक्तकरवीरवृक्षः । श्येनपक्षी । कङ्कपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रूरकर्म्मा, [न्] पुं, (क्रूरं कर्म्म यस्य ।) भयानककर्म्मकर्त्तरि त्रि ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ७० ।
"द्विजिह्वा क्रूरकर्म्माणो निष्ठाच्छिद्रानुसारिणः ।
दूरतोऽपि हि पश्यन्ति राजानो भुजगा इव" ॥)
कटुतुम्बिनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अर्कपुष्पी । अस्याः पर्य्याया यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"अर्कपुष्पी क्रूरकर्म्मा पयस्या जलकामुका" ॥)

क्रूरगन्धः, पुं, (क्रूरः उग्रो गन्धोऽस्य ।) गन्धकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रूरगन्धा, स्त्री, (क्रूरः उग्रो गन्ध एकदेशे ऽस्याः । स्त्रियां टाप् ।) कन्थारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रूरदृक्, [श्] त्रि, (क्रूरा दृक् दृष्टिर्यस्य । क्रूरं यथा स्यात् तथा पश्यति वा । दृश् + क्विन् ।) पिशुनः । शनैश्चरे पुं । इति मेदिनी ॥ (यथा,— ज्योतिषतत्त्वे । "आरो वक्रः क्रूरदृक् चावनेयः" ॥)

क्रूरधूर्त्तः पुं, (क्रूरः कृष्णवर्णतया धूर्त्त इव ।) कृष्णधत्तूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कृष्णधत्तूरकशब्देऽस्य गुणपर्य्याया ज्ञातव्याः ॥)

क्रूररावी, [न्] पुं, (क्रूरं कर्कशं उग्रं वा रौतीति । रु + णिनिः ।) द्रोणकाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रूरलोचनः, पुं, (क्रूरे लोचने क्रूरं लोचनं वा अस्य ।) शनिः । इति हारावली ॥

क्रूरस्वरः, त्रि, (क्रूरः कर्कशः स्वरोऽस्य ।) कर्कशध्वनियुक्तः । यथा,—
"क्रूरस्वरा काकोलूकघरट्टोष्ट्राश्वगर्द्दभाः" ॥
इति कविकल्पलतायां द्वितीयस्तबके तृतीयकुसुमम् ॥

क्रूरा, स्त्री, (क्रूर + स्त्रियां जातित्वेपि न ङीष् अतः टाप् ।) रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रूराकृतिः, पुं, (क्रूरा आकृतिर्यस्य ।) रावणः । इति शब्दमाला ॥ (कठोरमूर्त्तौ, त्रि ॥)

क्रेणिः, पुं, (क्री + निः ।) क्रयणम् । इत्युणादिकोषः ।

क्रेतव्यं, त्रि, (क्री + कर्म्मणि तव्यत् ।) क्रेयवस्तु । यथा,
"क्रेयं क्रेतव्यमात्रके" । इत्यमरः । २ । ९ । ८१ ॥

क्रेता, [ऋ] त्रि, (क्री + तृच् ।) क्रयकर्त्ता । यथा ।
"विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपो दमम् ॥
क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे याज्ञवल्क्यः ॥

क्रेयं, त्रि, (क्री + कर्म्मणि यत् ।) क्रेतव्यमात्रकम् । इत्यमरः । १ । ९ । ८१ ॥ किनिवार उपयुक्त द्रव्य इति भाषा ॥

क्रोञ्चदारणः, पुं, (क्रुञ्च+अच् बाहुलकाद्गुणः। क्रोञ्चः पर्व्वतविशेषः। तस्य दारणः दारक इत्यर्थः। क्रोञ्चं दारयति वा। दृ+णिच्+ल्युः।) कार्त्तिकेयः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

क्रोड़ं, क्ली, स्त्री, (क्रुड़+घञ्।) बाह्वोर्मध्यम्। कोल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। भुजान्तरम् २ उरः ३ वत्सम् ४ वक्षः ५। इत्यमरः।२।६।७७॥ उत्सङ्गः ६ भोगः ७ वपुषःप्राक् ८। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, यजुर्व्वेदे। २५। ८। "इन्द्रस्य क्रोड़ोऽदित्यै-पाजस्यम्"। कात्यायनश्रौतसूत्रे च। ६। ८। १३। "शेषमिड़ा पाश्यामासिच्य क्रोड़मनस्योनि च पास्यति"॥ हितोपदेशे च। "तत्र तरोर्निर्म्मितनीड़क्रोड़े पक्षिणः सुखं वर्षासु निवसन्ति"॥)

क्रोड़ः, पुं, (कुड़+घञ्। क्रोड़ोऽस्यास्तीति अर्श आदिभ्यः अच् वा।) सूकरः। इत्यमरः।२।५।२॥ शनिः। इति मेदिनी॥ वाराहीकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, महाभारते। १३। ५०। २०। "नदी शैवालदिग्धाङ्गं हरिश्मश्रुजटाधरम्। मत्स्यैः शङ्खगणैर्गात्रैः क्रोड़ैश्चित्रैरिवार्पितम्"॥)

क्रोड़कन्या, स्त्री, (क्रोड़स्य सूकरस्य कन्या इव।) वाराहीकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्रोड़चूड़ा, स्त्री, (क्रोड़े चूड़ा यस्याः।) महाश्रावणिकाख्यः। इति राजनिर्घण्टः॥ वड़ मुलकुड़ि इति भाषा।

क्रोड़पर्णी, स्त्री, (क्रोड़े कण्टकमध्ये पर्णं यस्याः।) कण्टकारिका। इति शब्दचन्द्रिका॥ (कण्टकारीशब्दे विवरणमस्य ज्ञेयम्॥)

क्रोड़पादः, पुं, (क्रोड़े शरीराभ्यन्तरे पादोऽस्य।) कच्छपः। इति हेमचन्द्रः॥

क्रोड़ाङ्गः, पुं, (क्रोड़े अङ्गानि यस्य।) कच्छपः। इति शब्दरत्नावली॥

क्रोड़ाङ्घ्रिः, पुं, (क्रोड़े अङ्घ्रिरस्य।) कच्छपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

क्रोड़ी, स्त्री, (क्रोड़+जातिवाचकत्वात् गौरादित्वात् ङीष्।) वाराहीकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्रोड़ीकरणं, क्ली, (क्रोड़+कृ+भावे ल्युट्। अभूततद्भावे च्विः।) आलिङ्गनम्। इति हलायुधः॥

क्रोड़ीकृतिः, स्त्री, (क्रोड़+कृ+भावे+क्तिन्। अभूततद्भावे च्विः।) आलिङ्गनम्। इति हेमचन्द्रः॥

क्रोड़ीमुखः, पुं, (क्रोड्याः सूकर्य्याः मुखमिव मुखं यस्य।) गण्डकः। गण्डारः। इति राजनिर्घण्टः॥ गण्डार इति भाषा।

क्रोड़ेष्टा, स्त्री, (क्रोड़स्य सूकरस्य इष्टा प्रिया।) मुस्ता इति राजनिर्घण्टः॥

क्रोथः, पुं, (क्रुथ हिंसने+भावे घञ्।) हननम्। इति हेमचन्द्रः॥

क्रोधः, पुं, (क्रुध्+भावे घञ्।) प्रतिकूले सति तैक्ष्ण्यस्य प्रबोधः। (यथा, भगवद्गीतायाम्।३।३७। "काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः। महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम्"॥) तत्पर्य्यायः। कोपः २ अमर्षः ३ रोषः ४ प्रतिघः ५ रुट् ६ क्रुत् ७ क्रुद् ८। इत्यमरः।१।७।२६॥ आमर्षः ६ इति तट्टीकायां सारसुन्दरी॥ भीमः १० क्रुधा ११ रुषा १२। इति शब्दार्णवः॥ स तु ब्रह्मणो भ्रुवो जातः शरीरस्थषड्रिपोरन्तर्गतश्च। इति पुराणम्॥ हेला:१ हरः २ हृणिः ३ त्यजः ४ भामः ५ एहः ६ ह्वरः ७ तपुषी ८ जूर्णिः ९ मन्युः १० व्यथिः ११। इत्येकादश क्रोधनामानि। इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः॥ (वत्सरभेदः। यथा, "विषमस्थं जगत् सर्व्वं व्याकुलं समुदाहृतम्। जनानां जायते भद्रे! क्रोधे क्रोधः परस्परम्"॥ इति शब्दार्थचिन्तामणिः। स्त्रियां टाप्। दक्षकन्याविशेषः। यथा, महाभारते १। ६५। १२। "क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः"॥)

क्रोधजः, पुं, (क्रोधात् जायते। जन्+डः।) मोहः। यथा, भगवद्गीतायाम्। २। ६२। "सङ्गात् संजायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते। क्रोधात्भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः"॥ त्रिधाष्टव्यसनगणान्तर्गतव्यसनगणः। यथा, मनुः। "पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम्। वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः"॥

क्रोधनः, त्रि, (क्रुध्+"क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च"। ३। २। १५१। इति युच्।) क्रोधविशिष्टः। तत्पर्य्यायः। अमर्षणः २ कोपी ३। इत्यमरः।३।१।३१॥ क्रोधी ४ रोषणः ५। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, वेणीसंहारे तृतीयाङ्के। "यद्यदामेश कृतं तदेव कुरुते द्रौणायणिः क्रोधनः"॥ कुरुवंशीयन्पविशेषः। यथा, भागवते। ६। २२। ११। "ततश्च क्रोधनस्तस्माद् देवातिथिरमुष्य च"॥ षष्टिवर्षान्तर्गतोनषष्टितमवर्षभेदः। यथा तन्त्रे। "रोगी मरणादुर्भिक्षं विरोधोत्तरसङ्कुलम्। क्रोधने विषमं सर्व्वं समाख्यातं हरप्रिये!"॥ भैरवभेदः। यदुक्तं तन्त्रे। "असिताङ्गो रुरुश्चण्ड उन्मत्तः क्रोधनस्तथा"॥)

क्रोधना, स्त्री, (क्रुध्+युच्+स्त्रियां टाप्।) कोपवती। तत्पर्य्यायः। भामिनी २ चण्डी ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, रामायणे।२।७०।१०। "आत्मकामा सदा चण्डी क्रोधना प्राज्ञमानिनी"॥)

क्रोधमूर्च्छितः, पुं, (क्रोधः क्रोधमय इव मूर्च्छितः।) चोरनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दरत्नावली॥ (क्रोधेन मूर्च्छितः।) अतिकोपने त्रि॥ (यथा, रामायणे। १। १। ४९। "रक्षसां निहतान्यासन् सहस्राणि चतुर्द्दश। ततो ज्ञातिवधं श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्च्छितः"॥)

क्रोधी, [न्] त्रि, (क्रोधोऽस्यास्तीति इनिः। यद्वा, क्रुध्यति इति। क्रुध्+णिनिः।) क्रोधयुक्तः इति हेमचन्द्रः॥ महिषः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा सुश्रुते। "तत्र जागरूकः शीतद्वेषी दुर्भगस्तेनो मत्सर्य्यनार्य्यो गान्धर्व्वचित्तः स्फुटितकरचरणोऽतिरूक्षश्मश्रुनखकेशः क्रोधी दन्तनखखादी च"॥)

क्रोशः, पुं, (क्रोशति यतः। क्रुश्+अपादाने घञ्।) सहस्रधनुः। चतुःसहस्रहस्तपरिमाणम्। क्रोश इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गव्यूतम् २। १ हेमचन्द्रः॥ (यथा, रघुवंशे। १३। ७९। "क्रोशार्द्धं प्रकृतिपुरःसरेण गत्वा काकुत्स्थः स्तिमितजवेन पुष्पकेण"॥) द्विसहस्रदण्डः। अष्टसहस्रहस्तपरिमाणम्। इति लीलावती॥ मुक्तहस्तः। यथा,— "दण्डदण्डे तु या पूजा तत्फलं शतधा भवेत्। षड्क्रोशे महेशानि तत्! सर्व्वमश्वमेधमम्। सप्तमक्रोशके देवि! सर्व्वं कोटीयमं भवेत्। अष्टमक्रोशके देवि! अनन्तफलं न संशयः॥ अतः परं महेशानि! विष्णुतुल्यं न संशयः"। इति गुप्तसाधनतन्त्रे षष्ठः पटलः॥ क्रुश्+घञ्। रोदनम्। आह्वानम्॥)

क्रोशतालः, पुं, (क्रोशं व्याप्य तालः शब्दभेदः यस्य।) ढक्का। इति हारावली॥

क्रोशध्वनिः, पुं, (क्रोशं व्याप्य ध्वनिरस्य।) ढक्का। इति हारावली॥

क्रोशयुगं, क्ली, (क्रोशस्य क्रोशपरिमितायाः युग्मम्।) क्रोशद्वयम्। तत्पर्य्यायः। गव्यूतिः इत्यमरः॥ गोरुतम् २ गव्या ३ गव्यूतम् ४। इति हेमचन्द्रः॥

क्रोष्टा, [ष्टृ] पुं, स्त्री, (क्रोशति रौतीति। क्रुश "सितनिगमिमसीति"। उणां १। ७०। इति तुन्। "तृज्वत् क्रोष्टुः"। ७। १। ९५। इति तृज्वद्भावः।) शृगालः। इत्यमरः।२।१।१५॥ (यथा, महाभारते। १। २१४। ८। "आहूयमानस्य प्रशान्तस्य हविर्धाभिः प्रलुप्यते। शार्द्दूलस्य गुहां शून्यां नीचः क्रोष्टाभिमर्हति" यदुवंशीयो राजविशेषः। यथा, हरिवंशे ३३। "क्रोष्टोस्तु शृणु राजेन्द्र! वंशमुत्तमपौरुषम्। यदोर्वंशधरस्याथ यज्वनः पुण्यकर्म्मणः॥ क्रोष्टोर्हि वंशं श्रुत्वेमं सर्व्वपापैः प्रमुच्यते"॥)

क्रोष्टुकपुच्छिका, स्त्री, (क्रोष्टुकस्य शृगालस्य पुच्छमिव अस्त्यस्याः। ठन् टाप्।) पृश्निपर्णी। चाकुलिया इति भाषा। रामवासक इति ख्याता इति केचित्। इत्यमरटीकायां स्वामी। गोमिका। इति राजनिर्घण्टः॥

क्रोष्टुकमेखला, स्त्री, (क्रोष्टुकस्येव मेखला कन्धराभागो वा अस्त्यस्याः "अर्शआदिभ्यः"। ५।२।१२७। इति अच् टाप्।) पृश्निपर्णी। इति रत्नमाला॥

क्रोष्टुपुच्छिका, स्त्री, (क्रोष्टोः शृगालस्य पुच्छमस्त्यस्याः। ठन् टाप् अत इत्वं च।) पृश्निपर्णी। इति रत्नमाला॥

क्रोष्टुपुच्छी, स्त्री, (क्रोष्टोः पुच्छमिव अस्त्यस्याः। "अर्शआदिभ्यः"। ५। २। १२७। इति अच् ङीष्।) पृश्निपर्णी। इति शब्दरत्नावली॥

क्रोष्टुफलः, पुं, (क्रोष्टोः प्रियं फलं यस्य असिन्।) इङ्गुदीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्रोष्टुविन्ना, स्त्री, (क्रोष्टुभिः विन्ना ज्ञाता वा इव।) पृश्निपर्णी। इत्यमरः। २। ४। ९३। शालपर्णि इति ख्याता इति केचित्। भरतः॥ (अस्याः पर्य्यायाः। यथा,—

"एश्निपर्णी एशकपर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिपर्ण्यपि ।
क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशीधावनिर्गुहा" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
ष्टेक्षुः, पुं, (क्रोष्टोः प्रियः इक्षुः । एषोदरात्
उकारस्य अले सन्धिः ।) श्वेतेक्षुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
ी, स्त्री, (क्रोष्टु + "ङ्याच्च क्रोष्टुः" । इति
ष्टरन्तात् स्त्रियां ङीप् ।) शृगालभूमिकुष्माण्डः ।
इत्यमरः । २ । ४ । ११० ॥
"विदारी स्वादुगन्धा च सा तु क्रोष्टी सिता स्मृता"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।) शृगा-
लिका । क्षीरविदारी । लाङ्गली । इति मेदिनी ॥
ः, पुं, (क्रुञ्च + प्रज्ञाद्यण् स्वार्थे ।) पक्षिभेदः । कोँच
क इति भाषा । (यथा, रामायणे । १ । २ । १५ ।
"मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
त् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्" ॥)
तत्पर्य्यायः । क्रुङ् २ क्रुञ्चः ३ क्रुञ्चा ४ क्रौञ्चा ५ ।
इत्यमरभरतौ ॥ कालिकः ६ कालीकः ७ कलि-
कः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य गुणा यथा,—
"क्रौञ्चो वस्त्योऽतिवचिकाद्भ्मारी हन्ति नित्यशः ।
शोषमूर्च्छाहरो दीप्यो हन्ति कासमरोचकम्" ॥
इति हारीते प्रथमस्थाने ११ अध्याये ॥)
पर्व्वतविशेषः । इति मेदिनी ॥ (अयन्तु हिमवतः
शैलः मेनाकस्य पुत्त्रः ।
यथा, हरिवंशे १८ । १३-१४ ।
"एतेषां मानसी कन्या मेना नाम महागिरेः ।
पत्नी हिमवतः श्रेष्ठा यस्या मैनाक उच्यते ॥
मैनाकस्य सुतः श्रीमान् क्रौञ्चो नाम महागिरिः ।
पर्व्वतप्रवरः शुभ्रो नानारत्नसमन्वितः" ॥)
कररपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ द्वीपभेदः । स
तु दधिमण्डोदसमुद्रेणावृतः षोड़शलक्षयोजन-
परिमितः । (यथा, विष्णुपुराणे । २ । ४ । ५७-५८ ।
"क्रौञ्चद्वीपः समुद्रेण दधिमण्डोदकेन च ।
आवृतः सर्व्वतः क्रौञ्चद्वीपतुल्येन मानतः ॥
दधिमण्डोदकश्चापि शाकद्वीपेन संवृतः ।
क्रौञ्चद्वीपस्य विस्ताराद् द्विगुणेन महामुने !" ॥
अस्याधिपतिः प्रियव्रतराजपुत्त्रो घृतपृष्ठः ।
यथा, भागवते । ५ । २० । १८-२० ।
"तथा च बहिः क्रौञ्चद्वीपो द्विगुणः स्वमानेन
क्षीरोदेन परीत उपक्लृप्तो वृतो यथा, कुशद्वीपो
घृतोदेन । यस्मिन् क्रौञ्चो नाम पर्व्वतराजो द्वीप-
नामनिर्व्वर्त्तक आस्ते । योऽसौ गुहप्रहरणोन्म-
थितनितम्बकुञ्जोऽपि क्षीरोदेनासिच्यमानो भग-
वता वरुणेनाभिगुप्तो विभयो बभूव ॥ तस्मि-
न्नपि प्रैयव्रतो घृतपृष्ठो नामाधिपतिः स्वे द्वीपे
वर्षाणि सप्त विभज्य तेषु पुत्त्रनामसु सप्त रिक्थादान्
वर्षपान् निवेश्य स्वयं भगवान् भगवतः परम-
कल्याणयशस आत्मभूतस्य हरेश्चरणारविन्दमुप-
जगाम" । दैत्यविशेषः । स च मयदानवपुत्त्रः ।
यथा, हरिवंशे । ४६ । २१—२४ ।
"तान्याश्च ह्यपयिताञ्च्छादितान् प्रीतरश्मिना ।
यो ददर्श मायां वै दानवानां महात्मनाम् ॥
स शिलाजालवितताां गण्डशैलाट्टहासिनीम् ।
पादपोत्कटकूटायां कन्दराकीर्णकाननाम् ॥
सिंहव्याघ्रगजाकीर्णां नदन्तीमिव यूथपैः ।
ईहाम्गगणाकीर्णां पवनाघूर्णितद्रुमाम् ॥
निर्म्मितां स्वेन पुत्त्रेण क्रौञ्चेन दिविकामगाम् ।
प्रकृतां पार्व्वतीं मायां सृष्टे दानवोत्तमः" ॥०
अयमेवासुरः क्रौञ्चद्वीपे क्रौञ्चपर्व्वते हेमकन्दरे
भगवता स्कन्देन निहतः । यथा,—मृगेन्द्रसंहि-
तायाम् ।
"क्रौञ्चे क्रौञ्चो हतो दैत्यः क्रौञ्चाद्रौ हेमकन्दरे ।
स्कन्देन युद्धा सुचिरं चित्रमायी सुमायिना ।
स शैलस्तस्य दैत्यस्य ख्यातश्चिह्नेन कर्म्मणा ।
केतुनामगमत्तस्य नाम्ना क्रौञ्चः स उच्यते" ॥)
अर्हतां भ्रजः । राक्षसविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
क्रौञ्चदारणः, पु, (क्रौञ्चं स्वनामख्यातपर्व्वतविशेषं
दारयतीति । दॄ + णिच् + ल्युः । क्रौञ्चस्य दारण
इति केचित् ।) कार्त्तिकेयः । इत्यमरः । १।१।४३ ॥
अस्य क्रौञ्चदारणकथा महाभारते ३ । मार्कण्डेय-
समस्यापर्व्वणि २२४ । ३१-३६ ।
"स तूत्थाय महाबाहुरुपसान्त्व्य च तान् जनान् ।
धनुर्विकृष्य व्यसृजद्बाणान् श्वेते महागिरौ ॥
बिभेद स शरैः शैलं क्रौञ्चं हिमवतः सुतम् ।
तेन हंसाश्च गृध्राश्च मेरुं गच्छन्ति पर्व्वतम् ॥
स विशीर्णोऽपतच्छैलो भृशमार्त्तस्वरान् रुवन् ।
तस्मिन्निपतिते त्वन्ये नेदुः शैला भृशं तदा ॥
स तं नादं भृशार्त्तानां श्रुत्वापि बलिनाम्बरः ।
न प्राव्यथदमेयात्मा शक्तिमुद्यम्य चानदत् ॥
सा तदा विमला शक्तिः क्षिप्ता तेन महात्मना ।
बिभेद शिखरं घोरं श्वेतस्य तरसा गिरेः ॥
स तेनाभिहतो दीर्णो गिरिः श्वेतोऽचलैः सह ।
उत्पपात महीं त्यक्त्वा भीतः स सुमहात्मनः" ॥
क्रौञ्चं असुरविशेषं दारयति नाशयतीति च ।
क्रौञ्चासुरवधकथा क्रौञ्चशब्दे द्रष्टव्या ॥)
क्रौञ्चा, स्त्री, (क्रौञ्च + टाप् ।) क्रौञ्चभार्य्या । कोँचवकी
इति भाषा । इति जटाधरः ॥ (केचित्तु टावन्तं
न मन्यन्ते ङीवन्तमेवेच्छन्ति । तथा च रामायणे
१ । २ । १४ ।
"निशाम्य रुदतीं क्रौञ्चीमिदं वचनमब्रवीत्" ॥)
क्रौञ्चादनं, क्ली, (अद्यते इति । अद् + कर्म्मणि ल्युट् ।
क्रौञ्चस्य अदनं भक्ष्यम् ।) मृणालम् । घेञ्चुली ।
घेञ्चु इति भाषा । चिञ्चोटकः । इति मेदिनी ॥
चेँचको इति भाषा । शेषस्य गुणाः । गुरुत्वम् ।
अजीर्णकारित्वम् । शीतलत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
("क्रौञ्चादनं घेञ्चुलिका" । इति वैद्यकरत्नमाला-
याम् ।) पिप्पली । इति शब्दरत्नावली ॥
क्रौञ्चादनी, स्त्री, (क्रौञ्चादन + ङीप् ।) पद्मबीजम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
क्रौञ्चारातिः, पुं, (क्रौञ्चस्य स्वनामख्यातस्य पर्व्वतस्य
दैत्यस्य वा अरातिः शत्रुः ।) कार्त्तिकेयः । इति
हलायुधः ॥
क्रौञ्चारिः, पुं, (क्रौञ्चस्य अरिः ।) कार्त्तिकेयः ! इति
हेमचन्द्रः ॥ परशुरामः । इति शब्दमाला ॥
क्रौशशतिकः, पुं, (क्रोशशतं गच्छति । "क्रोशशतयो-
जनशतयोरुपसंख्यानम्" । वार्त्ति ५ । १ । ७४ । इति
ठञ् ।) शतक्रोशगमनकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥
(क्रोशशतादभिगमनमर्हतीति । "ततोऽभिगमन
मर्हति" । इति ठञ् क्रोशशतादागन्ता भिक्षुः ॥)
. कि म वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा पक्षे
भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । क्लि,क्लथ-
यति क्लथति । म, क्लथयति । इति दुर्गादासः ॥
क्लद, इ ञ ङ रुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-
उभं-आत्मं च-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थ तृतीययुक्तः ।
इ, कर्म्मणि क्लन्द्यते । ञ, क्लन्दति क्लन्दते । ङ,
क्लन्दते । रुदि रोदने । इति दुर्गादासः ॥
क्लद, इ ष म ङ रोदने । आह्वाने । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-आह्वाने सकं-सेट् ।)
इ, कर्म्मणि क्लन्द्यते । ष, क्लन्दा । म, क्लन्दयति ।
ङ, क्लन्दते । इति दुर्गादासः ॥
क्लद, ष म ङ वैक्लव्यविकलत्वयोः । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) वैक्लव्यं विह्वली-
भावः । ष, क्लदा । म, क्लदयति । ङ, क्लदते
शोकार्त्तः । इति दुर्गादासः ॥
क्लम, उ भ इर् ग्लानौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-
परं-अकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) अन्तःस्थ-
तृतीययुक्तः । उ, क्लमित्वा क्लान्त्वा । भ, क्ला-
म्यति । भ्वादिपक्षेऽपि शमादित्वं "ष्ठिवुक्लमाचम"
इति दीर्घत्वापनार्थम् । इर्, अक्लमत् अक्लमीत् ।
इति दुर्गादासः ॥
क्लम, ञि य भ ग्लानौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवां-परं-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । ञि,
क्लान्तोऽस्ति । य भ, क्लाम्यति । इति दुर्गादासः ॥
क्लमः, पुं, (क्लम + भावे घञ् । "नोदात्तोपदेशस्येति" ।
७ । ३ । ३४ । इति न वृद्धिः ।) आयासः । इत्यमरः ।
१ । २ । १० ॥ (यथा, मनौ । ७ । २२५ ।
"तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित् तूर्य्यघोषैः प्रहर्षितः ।
संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लमः ॥ अस्य
लक्षणं यथा,—
"योऽनायासः श्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्ज्जितः ।
क्लमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधकः" ॥
इति सुश्रुतेन शारीरस्थाने चतुर्थाध्याये उक्तम् ॥)
क्लमथः, पुं, (क्लम् + "शमादिभ्योऽथच् इति"
अथच् ।) आयासः । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥
क्लव, ष म ङ भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-
आत्मं-अकं-सेट् ।) ष, क्लवा । म, क्लवयति ।
ङ, क्लवते । विक्लवन्ति दिवि यक्षाः । इति पचा-
दित्वादनि विक्लवा इवाचरन्तीति क्वौ साध्यम् ।
इति दुर्गादासः ॥
क्लान्तः, त्रि, (क्लम + कर्त्तरि क्तः ।) क्लान्तियुक्तः ।
श्रान्तः । यथाह, जयदेवः ।
"मदनकदनक्लान्तः कान्ते ! प्रियस्तव वर्त्तते" ॥
(महाभारते च । ३ । ७३ । २७ ।
"विश्राम्यतामित्युवाच क्लान्तोऽसीति पुनःपुनः" ॥)
क्लिद, इ ञ ङ रुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां
उभं-आत्मं च-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः ।

इ, कर्म्मणि क्लिन्द्यते । ञ, क्लिन्दति क्लिन्दते । ङ, क्लिन्दते । वदि रोदने । इति दुर्गादासः ॥

क्लिद, य ऊ इर् क्लेदे । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवां-परं-अकं-वेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । क्लेद आर्द्रीभावः । य, क्लिद्यति वस्त्रं पयसा । ऊ, क्लेदिष्यति क्लेत्स्यति । इर्, अक्लिदत् अक्लेदीत् । अस्मात् पुषादित्वात् ङ इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, नारदपञ्चरात्रे ।

"सुवेशं पुरुषं दृष्ट्वा भ्रातरं यदि वा सुतम् ।
योनिः क्लिद्यति नारीणां सत्यं सत्यं हि नारद !"॥)

क्लिन्नं, त्रि, (क्लिद् कर्त्तरि क्तः ।) आर्द्रम् । इत्यमरः । ३।१।१०५॥ भिजा इति भाषा । (यथा, रामायणे १ । ४२ । १९ ।

"गङ्गायाः सलिलक्लिन्ने भस्मन्येषां महात्मनाम् ।
स्वर्गं गच्छेयुरत्यन्तं सर्व्वे च प्रपितामहाः" ॥)

क्लिन्नाक्षः त्रि, (श्लेष्मादिक्लेदेन क्लिन्ने क्लेदयुक्ते अक्षिणी यस्य ।) श्लेष्मादिना क्लिन्नचक्षुः । कफादिजनितक्लेदयुक्तं चक्षुर्यस्य सः । तत्पर्य्यायः । चुल्लः २ चिल्लः ३ पिल्लः ४ । कर्म्मधारयेण क्लिन्ने चक्षुषि क्ली । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥

क्लिश, य उ ञ उपतापे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-उभं-अकं-सकं च-सेट् । उदित्वात् क्त्वा वेट् ।) य ञ, क्लिश्यति क्लिश्यते । उ, क्लिशित्वा क्लिष्ट्वा । उपताप इह उपतप्तीभावः । तत्करणञ्च । क्लिश्यते न च निष्फलमिति हलायुधः । क्लिश्यते क्षपयः स्वर्गमपीति चतुर्भुजः । अन्ये त्वस्मात् परस्मैपदमनन्यमानाः क्लिश्यन्नपि हि मेधावीति । प्रत्यासन्नतुषारदीधितिकरक्लिश्यत्तमो वल्लवीत्यादि च क्लिशं करोतीति कण्ड्वादित्वात् क्ये प्राचन्तमाहुः । नृपात्मजौ चिक्लिशतुः सप्तीताविति भट्टिप्रयोगश्च क्रैयादिकात् समादधते तद्धेयम् । क्रैयादिकस्य सकर्म्मकत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

क्लिश, ऊ ग विवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-परं-सकं-वेट् ।) ऊ, अक्लेशीत् अक्लिक्षत् । ग, "इत्यमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम्" । इति दुर्गादासः ॥

क्लिशितः, त्रि, (क्लिश्+कर्त्तरि क्तः इट् वा ।) क्लिष्टः । इत्यमरः । ३ । १ । ६८ ॥

क्लिष्टः, त्रि, (क्लिश्+क्तः पक्षे नेट् ।) क्लेशयुक्तः । (यथा, मेघदूते ८४ ।

"इन्दोर्दैन्यं त्वदनुसरणक्लिष्टकान्तेर्बिभर्त्ति" ॥)

तत्पर्य्यायः । क्लिशितः २ । पूर्ब्बापरविरुद्धवाक्ये, क्ली । तत्पर्य्यायः । संकुलम् २ परस्परपराहतम् ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ६८ । (यथा, भागवते । १ । ६ । १२ ।

"जीवितुं नार्हथ क्लिष्टं विप्रधर्म्माच्युताश्रयाः" ॥)

क्लिष्टिः, स्त्री, (क्लिश्+भावे क्तिन् ।) क्लेशः । सेवा । इति धरणी ॥

क्लीतकं, क्ली, (क्लीव+क्तः । निपातनात् वलोपः । क्लीतमधार्ष्ट्यं कायतीति । कश ह्वेपे+अन्येभ्योऽपीति डः ।) यष्टिमधुका । इत्यमरः ।२।४।१०९ । (अस्य पर्य्यायाः यथा ।

"यष्ट्याह्वं मधुकं यष्टि क्लीतकं मधुयष्टिका" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
"आनूपं स्थलजञ्चैव क्लीतकं द्विविधं स्मृतम्" ॥
इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ।

"श्यामा गिरिह्वाञ्जनकी रसेषु
द्राक्षारसे सप्तकिकारसे च ।
घृतं पिबेत् क्लीतकसंप्रसिद्धम्
पित्तार्व्वुदी तज्जठरी च जन्तुः" ॥

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ॥)

क्लीतकिका, स्त्री,(क्लीतकं क्रयोऽस्त्यस्याः । "अत इनिठनौ" । ५ । २ । ११५ । इति ठन् रस्य लत्वम् ॥) नीलीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६४ ॥ (क्लीतक+स्वार्थे कन् टाप् अत इत्वं च । यष्टिमधुका ॥)

क्लीव, ऋ ङ अधार्ष्ट्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । अधार्ष्ट्यमप्रगल्भीभावः । ङ, श्लोकेन क्लीवते सर्व्वः । इति हलायुधः । ऋ, अचिक्लीवत् । इति दुर्गादासः ॥

क्लीव, ऋ ङ वान्तवत् । (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ऋ, अचिक्लीवत् । ङ, क्लीवते । वान्तवदिति क्लीवङ अधार्ष्ट्ये इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्लीवः, पुं क्ली, (क्लीवङ अधार्ष्ट्ये "इगुपधेति" । ३ । १ । १३५ । इति कः ।) स्त्रीपुरुषभिन्नः । तत्पर्य्यायः । षण्डः २ नपुंसकम् ३ तृतीयाप्रकृतिः ४ शण्ढः ५ । इत्यमरः ।२।६।३९॥ तृतीयप्रकृतिः ६ षण्डः ७ सण्ढः ८ शण्ढः ९ । इति तट्टीका ॥ पुरुषलक्षणहीनः । तस्य लक्षणम् । यथा, उद्वाहतत्त्वे ।

"न मूत्रं फेनिलं यस्य विष्ठा चाप्सु निमज्जति ।
मेढ्रश्चोन्मादशुक्राभ्यां हीनः क्लीवः स उच्यते" ॥

(यथा, पराशरसंहितायाम् ।

"नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पतौ ।
पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते" ॥

क्लीवस्तु चतुर्द्दशप्रकारः । यथाह नारदः ।

"चतुर्द्दशविधः शास्त्रे षण्डो दृष्टो मनीषिभिः ।
चिकित्स्यश्चाचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात् ॥
निसर्गषण्डोऽवण्डश्च पक्षषण्डस्तथैव च ।
अभिशापाद्गुरो रोगाद् देवक्रोधात् तथैव च ॥
ईर्ष्याषण्डस्तथाऽसेक्यो वातरेता मुखेभगः ।
आक्षिप्तो मोघवीजश्च शालीनोऽन्यापतिस्तथा ॥
तत्राद्यावप्रतीकार्य्यौ पक्षाख्यं मासमाचरेत् ।
अनुक्रमात् त्रयस्याथ कालः संवत्सरः स्मृतः ॥
ईर्ष्याषण्डादयो येऽन्ये चत्वारः समुदाहृताः ।
त्यक्तव्यास्ते पतितवत् क्षतयोन्या अपि स्त्रियाः ॥
आक्षिप्तमोघवीजाभ्यां क्षतेपि पतिकर्म्मणि ।
पतिरन्यः स्मृतो नार्य्या वत्सराद्धं प्रतीक्ष्य तु ॥
शालीनस्यापि धृष्टस्त्री संयोगाद्ध्वंसयेद्ध्वजः ।
तं हीनवेगमन्यस्त्रीबालाद्याभिरुपाचरेत् ॥
अन्यस्यां यो मनुष्यः स्यादमनुष्यः स्वयोषिति ।
लभेत स्वाम्यं भर्त्ता सौ एतत्कार्य्यं प्रजापते ॥
अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्रीक्षेत्रं वीजिनो नराः ।
क्षेत्रं वीजवते देयं सवीजी क्षेत्रमर्हति" ॥)

क्लीवः, त्रि, विक्रमहीनः । इत्यमरः । ३ । ३ । २१२ । (यथा, महाभारते ३ । अर्ज्जुनाभिगमने ।३३।

"कच्चिद्राजन् न निर्व्वेदादापन्नः क्लीवजीविका धर्म्मकार्य्यादौ निरुत्साहः । यथा, मनौ ३ । १
"आचारहीनः क्लीवश्च नित्यं याचनकस्तथा

क्लेदः, पुं, (क्लिद्+भावे घञ् ।) आर्द्रम् । यथा

"पदस्खलितस्य पद्मस्य बन्धू वरुणभास्करौ ।
पदच्युतस्य तस्यैव क्लेदशोषकरावुभौ" ॥
इत्युद्भटः ॥ (यथा च याज्ञवल्क्यसंहितायाम्
"रसात्तु रसनं शैत्यं स्नेहं क्लेदं समार्द्दवम्" ।
अत्र मिताक्षरा । "रसादुदकात् रसने शैत्यमस्पर्शानां स्नेहं स्निग्धतां मृदुतासहितं मार्द्दवम्" ॥)

क्लेदनः, पुं, (क्लेदयति श्लेष्मादिभिरिति । क्लि णिच्+कर्त्तरि ल्युः ।) कफः । इति शब्दचन्द्रि पञ्चप्रकारश्लेष्मान्तर्गतश्लेष्मविशेषः । इति सुश्रु (भावे+ल्युट् । आर्द्रीकरणम् । यथा, भागव २६ । ४३ ।

"क्लेदनं पिण्डनं तृप्तिः प्राणनाप्यायनोदनम्"

क्लेदा [न्] पुं, (क्लेदयति शीतरश्मिभिरि क्लिद+णिच्+"श्वन् उक्षन् पूषन् प्लीहन्" उणां १ । १५८ । इति कनिन् । न लोपे दीर्घः ।) चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥

क्लेदुः, पुं, (क्लेदयति इति । क्लिद्+"भृ मृ शीति" । उणां १ । ११ । इति उन् ।) इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सन्निपातः । इति सं सार उणादिवृत्तिः ॥

क्लेश, ङ वधे । उपतापे । इति कविकल्प (भ्वां-आत्मं-सकं उपतापार्थे अकं-सेट् ।) ङ, चिक्लेशे । धातुप्रदीपे तु क्लेष बाधायां वा मूर्द्धन्यान्तो दृश्यते । क्लेषते न दृषावाक्य हलायुधोऽपि । इति दुर्गादासः ॥

क्लेशः, पुं, (क्लिश्+भावे घञ् ।) दुःखम् । र्य्यायः । आदीनवः २ आस्रवः ३ । इत्य (यथा, भगवद्गीतायाम् । १२ । ५ ।

"क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्"

स तु पञ्चविधः । अविद्या १ विद्याविरो अस्मिता २ अहममेत्यहङ्कारः । रागः ३ विशेषः । द्वेषः ४ वैरिता । अभिनिवेशः ५ भयम् । इति कुसुमाञ्जलिः ॥ (तथाच पा साधनपादे २ । २—३ ।

"समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च ।
ह्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः" ॥

"क्लेशतनूकरणार्थं इत्युक्तं तत्र के क्लेशा इ अविद्यादयो वक्ष्यमाणलक्षणाः पञ्च ते व लक्षणं परितापमुपजनयन्तः क्लेशशब्द भवन्ति । ते हि चेतसि प्रवर्त्तमानाः सं लक्षणं गुणपरिणामं द्रढ़यन्ति" । इति त कुद्राजमार्त्तण्डः ॥) कोपः । व्यवसायः । मेदिनी ॥

क्लेशितः, त्रि, (क्लेशोऽस्य जातः । क्लेश+इ क्लेशयुक्तः । यथा,—छन्दःसारतिलके ।

"निद्रां यातो मम पतिरसौ क्लेशितः कर्म्मद

किकं, क्ली, (क्लीतकेन यष्टिमधुकया निर्व्वृत्तं इति
ठञ्।) मद्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (विवरणा-
मस्य मद्यशब्दे ज्ञातव्यम्॥)

म, [न्] क्ली, (क्लु गतौ + मनिन्।)
फुप्फुसम्। फाँफड़ा इति फुलघरा इति च
ख्यातम्। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। तिलकम् २।
इत्यमरः॥ २।६।६५॥ क्लोमम् ३ कोमम् ४।
इति तट्टीका॥

"नाभ्योर्द्वयोर्मध्ये वक्षः तन्मध्ये हृदयं तत्पार्श्वे
क्लोम पिपासास्थानम्"। इति वैद्यकम्॥

"उदकवहे द्वे तयोर्मूलं तालु क्लोम च"॥
इति सुश्रुते शारीरस्थाने नवमाध्यायः॥)

व्य, (कस्मिन्निति "किमोऽत्"। ५।३।१२।
इति अत् ततः "क्वाति"। ७।२।१०५। इति
क्वादेशः।) कुत्र। कोथा इति भाषा। इति
व्याकरणम्॥ अत्यन्तासम्भावनायां पण्डितैः क्वहयं
प्रयुज्यते। यथा, रघुः। १।२।

"क्व सूर्य्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः"॥

, पुं, (कु + अगि + उन्।) काकुः। इति हेम-
चन्द्रः॥

न, व्य, (पाणिनिमते पदद्वयमेतत्। मुग्धबोध-
मते तु "किमः क्वन्ताच्चिचनौ"। इति चनः।)
क्वचित्। इति व्याकरणम्॥

त्,व्य, (पाणिनिमते पदद्वयम्। मुग्धबोधमते तु
"किमः क्वन्ताच्चिचनौ"। इति चित्।) कस्मिं-
श्चित्। कुत्रचित्। कोनस्थाने इत्यादि भाषा।
इति व्याकरणम्॥

यथा, विष्णुपुराणे १।२२।३८।

"हन्ति वा यत् क्वचित् किञ्चित् भूतं स्थावरज-
ङ्गमम्"॥)

शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-
सेट्।) वकारयुक्तः। क्वणति वीणा। इति दुर्गा-
दासः॥

, पुं, (क्वण् + भावे अप्।) कणकणेति शब्द-
विशेषः। इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी॥ वीणायाः
शब्दः अन्यस्य च शब्दः। इति भरतः॥ तत्प-
र्य्यायः। णिक्वाणः २ निक्वणः ३ क्वाणः ४ क्वणनम्
५। इत्यमरः। १।७।२४॥

नं, क्ली, (क्वण् + भावे ल्युट्।) क्वणः। इत्यमरः।
१।७।२४॥

नः,पुं,(क्वणति इति। क्वण + ल्युः।) क्षुद्रिकासुतः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥ कोटघाँडी इति भाषा॥

थ अ निष्पाके। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-
परं-सकं-सेट्।) वकारयुक्तः। ए, अक्वथीत्।
, क्वाथः क्वथः। क्वथति वैद्य औषधं निष्प-
चतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

तः, त्रि, (क्वथ्यते स्म इति। क्वथ + कर्म्मणि क्तः।)
तितपक्वव्यञ्जनदशमूलादिः। तत्पर्य्यायः। निष्पक्वः
२। इत्यमरः। ३।१।९५॥ कषायः ३ निर्य्यूहः ४
थः ५ शृतः ६। इति वैद्यकपरिभाषा॥

, पुं, (क्वथ + भावे कर्म्मादिवाच्ये च यथायथं
घञ्।) क्वथः। इत्यमरः। १।७।२४॥

(यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे १७॥

"सञ्जाते त्वयि हारिहारवलयश्रान्तां क्वणत्सुभ्रुवां
श्वसत्क्वाथनकाहि सा भगवती नर्म्मत्ति वाग्देवता"॥)

क्वाथः, पुं, (क्वथ् + भावे घञ्।) दुःखम्। व्यसनम्।
द्रव्यनिष्पाकः। इति हेमचन्द्रः॥ क्वाथ्यमानं तोयं
त्रिविधम्। पादावशेषम् १ अर्द्धावशेषम् २ त्रि-
पादावशेषञ्च ३। अस्य नाम पारिभाषिको-
ष्णोदकम्। तत्र त्रिपादावशेषं वातनाशकम्।
अर्द्धावशेषं पित्तनाशकम्। पादावशेषं कफनाश-
कम्। लघु अग्निवर्द्धकञ्च। तेषां मध्ये त्रिपादाव-
शेषजलं हेमन्ते शिशिरे च प्रशस्तम्। वसन्ते
पादावशेषजलं प्रशस्तम्। शरदि ग्रीष्मे च अ-
र्द्धावशेषजलं प्रशस्तम्। वर्षायां अष्टभागावशेष-
जलं प्रशस्तम्। तत्काले बहुदोषत्वात्। दिनपक्क-
जलं रात्रौ गुरु रात्रिपक्वजलं दिवा गुरु। इति
राजवल्लभः॥ यथास्य करणप्रणाली॥

"पानीयं षोड़शगुणं क्षुण्णे द्रव्यपले क्षिपेत्।
मृत्पात्रे क्वाथयेद्ग्राह्यमष्टमांशावशेषितम्॥
तज्जलं पाययेद्धीमान् कोष्णं मृद्वग्निसाधितम्।
शृतः क्वाथः कषायश्च निर्य्यूहः स निगद्यते"॥
इति शार्ङ्गधरेण मध्यखण्डे द्वितीयाध्याये उक्तम्॥)

क्वाथोद्भवं, क्ली, (क्वाथादुद्भवो यस्य। क्वाथाद् उद्भव-
तीति वा।) तुत्थाञ्जनम्। इत्यमरः।२।९।१०२॥

क्वेल, ऋ चाले। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-
परं-अकं-गतौ सकं-सेट्।) वकारयुक्तः। ऋ,
अचिक्वेलत्। चालः कम्पः। चालः केचिन्न मन्यते।
इति दुर्गादासः॥

क्ष, क्षकारः। (अयन्तु ककारषकारयोगेन जातः।
अतोऽस्य पृथक् वर्णत्वशङ्का नास्त्येव।) तन्त्रमते
तु व्यञ्जनचतुस्त्रिंशवर्णः। अष्टमवर्गीयपञ्चमवर्णः।
एकपञ्चाशन्मातृकावर्णानां चरमवर्णश्च। यथा,—

"पञ्चाशल्लिपिभिर्माला विहिता सर्व्वकर्म्मसु।
अकारादिक्षकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्त्तिता॥
क्षार्णं मेरु मुखं तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तमः।
अनया सर्व्वमन्त्राणां जपः सर्व्वसमृद्धिदः"॥
इति गौतमीयतन्त्रम्॥ *॥

कण्ठदेशोद्भवोऽयम्। यथा,—

श्रीशिव उवाच।

"विशेषं कथयाम्यद्य प्रोच्चार्य्याः कण्ठतः स्वराः।
हृदयं जिह्वया मूर्द्धा हृदयं जिह्वदन्तजम्।
मुखस्थामाद्यको वाच्याः क्षकारः कण्ठघातजः"॥
इति वरदातन्त्रे १० पटलः॥ *॥

अस्य स्वरूपं यथा,—

"क्षकारं शृणु चार्व्वङ्गि! कुण्डलीत्रयसंयुतम्।
चतुर्व्वर्गमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा।
पञ्चप्राणात्मकं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा॥
त्रिविन्दुसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम्।
शरच्चन्द्रप्रतीकाशं हृदि भावय सुन्दरि!"॥
इति कामधेनुतन्त्रम्॥ *॥

अस्याभिधानानि यथा,—

"क्षः क्रोधसम्भूतकः कालो रुद्रः सम्वर्त्तकः परः।
नृसिंहो विद्युता माम्ना नाम्ना भगाः"॥

परात्मा क्रोधसंहारौ बलान्तो मेरुवाचकः।
सर्व्वाङ्गः सागरः कामः संयोगाक्षरपूरकः॥
क्षेत्रपालो महाक्षोभो मातृकान्तानलः क्षयः।
मुखं कथयत्वानन्ता कालजिह्वा गणेश्वरः।
कायाणुलश्च संघातो मलयश्रीनीलकाटकः"॥
इति तन्त्रशास्त्रे वर्णाभिधानम्॥ *॥ अपि च।
"क्षकारो नरसिंहश्च मेरुः सम्वर्त्तकोऽपि च।
तव स्नेहान्मया देवि! कथितं मातृकाक्षरम्।
पर्य्यायैरपि विज्ञेयं न प्रकाश्यं कदाचन"॥
इति श्रीरुद्रयामले ८ पटले मन्त्राभिधानम्॥*॥
अस्य ध्यानं यथा,—

"चतुर्भुजां रक्तवर्णां शुक्लाम्बरविभूषिताम्।
रत्नालङ्कारसंयुक्तां वरदां पद्मलोचनाम्॥
हंसवक्त्रमुखीं लोलां रक्तचन्दनचर्च्चिताम्।
मुदा चैव चतुर्व्वर्गप्रदां सौम्यां मनोहराम्॥
गन्धर्व्वसिद्धदेवाद्यैर्ध्यातामाद्यां सुरेश्वरीम्।
एवं ध्यात्वा क्षकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्"॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ क्षकारस्य ककारषकार-
योगजत्वेन केचित् पृथग्वर्णत्वेन न मन्यन्ते। तेषां
मते तन्त्रोक्तैकपञ्चाशद्वर्णानुपपत्तिः तन्त्रशास्त्रे
तस्य मेरुत्वेन गणनानुपपत्तिश्च भवति। अतः
पृथङ्निर्दिश्यते इति केचित्। तथा च।
"मान्ताः स्युर्यद्यपि क्षान्ता वर्णानामनुरोधतः।
पृथक्क्रमेण कथ्यन्ते तथाप्येते समन्वयात्"॥
इति विश्वप्रकाशः॥ अपि च।
"अकारादिलकारान्ता वर्णाः पञ्चाशदीरिताः।
संयोगात् कषयोरेषः क्षकारो मेरुरीरितः"॥
इति क्षणानन्दधृततन्त्रशास्त्रम्॥

क्षः, पुं, (क्षयति लोकान् युगान्तकाले प्रलये सर्व्वाणि
भूतानि महाकालोदरं प्रेरयतीति। क्षि क्षये +
ड प्रत्ययः।) सम्वर्त्तः। (क्षिणोति हन्ति मनु-
ष्यादिजीवानिति। राक्षसः। (क्षिणोति हन्ति
हिरण्यकशिपुप्रभृत्यसुरानिति।) नरसिंहः। (क्षयति
क्षिणोति वा भूतानि स्वकीयाग्निना इति।)
विद्युत्। (क्षयति शस्यादीन्यनया क्रमशः इति।
क्षि + डः।) क्षेत्रम्। क्षेत्रपालः। (क्षि क्षये +
भावे डः।) नाशः। इति मुक्ताक्षितमेदिनी॥

क्षङ्ग, इ क तङ्गे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-
अकं-सेट्।) तङ्गो दुःखेन जीवनम्। इ क,
क्षङ्गयति दीनः। इति दुर्गादासः॥

क्षज, इ घ म उ } दानगत्योः। इति कविकल्पद्रुमः॥
क्षज, घ म उ } (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) इ,
क्षञ्जते। म, क्षजा। सेमक्षात् सरोरित्विने-
त्येवेत्सिद्धौ अस्य सानुबन्धस्वरपर्य्यन्तघटादिभो
ड इति प्राचीनमतानुरोधात्। म, अक्षजि
अक्षाजि क्षजं क्षजं क्षाजं क्षाजम्। मानुबन्ध-
बलात् अनुपधाया अपि दीर्घः। रमते तु अत्र
दीर्घविधिरपधां नापेक्षते। उ, क्षजते। म,क्षजा।
म, क्षजयति। उ, क्षजयते। दा दानम्। इति
दुर्गादासः॥

क्षण, द ञ उ वधे। इति कविकल्पद्रुमः। (तनां-
उभं-सकं-सेट्।) द ञ, क्षणोति क्षणुते। उ,

क्षणिका क्षत्वा । इति दुर्गादासः ॥

क्षणः, पुं, (क्षणोति हन्ति नाशयति वा सर्व्वं यथाकालं आयुरवसाने वा । काल एव युगान्ते सर्व्वमात्मसात् करोतीत्यर्थः । स एवांशभेदेन नानाख्यो भवतीत्यर्थः ।) त्रिंशत्कलापरिमितकालः । स च दशपलपरिमितः । (निमेषक्रियावच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थभागः । यथा,—

"आयुषः क्षण एकोऽपि न लभ्यः स्वर्णकोटिभिः ॥
स चेत्तु विफलो याति का नो हानिस्ततोऽधिका" ॥

इति शब्दार्थचिन्तामणिः । अपि च ।

"क्वचिद्रुष्टः क्वचित्तुष्टो रुष्टस्तुष्टः क्षणे क्षणे ।
अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयावहः" ॥

इति शिष्टोपदेशः ॥ क्षणोति दुःखं नाशयति उत्सवकाले । क्षण-वधे-+अच् ।) उत्सवः । (यथा, माघे १ । ४ ।

"नवानधोऽधो बृहतः पयोधरान्
समूढकर्पूरपरागपाण्डुरम् ।
क्षणं क्षणोत्क्षिप्तगजेन्द्रकृत्तिना
स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुना" ॥)

निर्व्यापारस्थितिः । इत्यमरः ।३।३।४७ ॥ पर्व्व । अवसरः । परतन्त्रत्वम् । मध्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (प्रशस्तमुहूर्त्तः । यथा, नलोपाख्याने । ५ । १ ।

"अथ काले शुभे प्राप्ते तिथौ पुण्ये क्षणे तथा" ॥)

क्षणतुः, पुं, (क्षण भावे + बाहुलकात् अतुप्रत्ययः ।) क्षतः । इति हेमचन्द्रः ॥ क्षणनुरिति च पाठः ॥

क्षणदं, क्ली, (क्षणं उत्सवं ददातीति । दा + कः ।) जलम् । इति मेदिनी ॥

क्षणदः, पुं, (क्षणं यात्रादिशुभमुहूर्त्तं ददातीति । दा + कः ।) गणकः । इति मेदिनी ॥

क्षणदा, स्त्री, (क्षणद + स्त्रियां टाप् ।) रात्रिः (यथा, भागवते । ३ । ३ । २१ ।

"इमं लोकममुं चैव रमयन् सुतरां यदून् ।
रेमे क्षणदया दत्तक्षणस्त्रीक्षणसौहृदः" ॥)

हरिद्रा । इत्यमरः । १ । ४ । ४ ॥ (हरिद्राशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

क्षणनं, क्ली, (क्षण + भावे ल्युट् ।) वधः । इत्यमरः ॥

क्षणनिश्वासः, पुं, (क्षणात् क्षणकालात् परं निःश्वासोऽस्य ।) शिशुमारः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षणप्रभा, स्त्री, (क्षणं व्याप्य प्रभाऽस्याः ।) विद्युत् । इत्यमरः । २ । ८ । ११४ ॥

क्षणभङ्गुरः, त्रि, (क्षणात् भङ्गुरः ।) क्षणैकनाश्यः । यथा । "यदि पुनरमी किमपि नाहमास्पदमस्ति किञ्चिदपि वस्तु स्थिरं विश्वमेव क्षणभङ्गुरं अलीकं वेत्यवधारयेरन् न किञ्चिदपि काम येरन् न चाकामयमानाः केचिदपि प्रवर्त्तन्ते" । इति बौद्धाधिकारे शिरोमणिः ॥

क्षणरामी, [न्] पुं, (क्षणात् परं क्षणे क्षणे वा रमते इति । रम + णिनिः ।) पारावतः । इति शब्दमाला ॥ (चटकः । इति केचित् ॥)

क्षणिकः, त्रि, (क्षणः स्वसत्ताव्याप्यतयाऽस्त्यस्य । ठन् ।) क्षणमात्रस्थायी । यथा । "क्षणभङ्गे विप्रतिपत्तिः शब्दादिः क्षणिको न वा । क्षणिकत्वञ्च स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणानुत्पत्तिकत्वे सति कादाचित्कत्वं उत्पत्तिमत्त्वं वा । उत्पत्तिश्च स्वाधिकरणक्षणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगिक्षणसम्बन्धः । क्षणश्च स्वाधेयपदार्थप्रागभावाधारः समयः । प्रसिद्धिस्तु विधेर्नैयायिकानां प्रागभावे चरमध्वंसे च निषेधस्य बौद्धानामलीके । स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तित्वं क्षणिकत्वमिति तु न्यायः" । इति बौद्धाधिकारे रघुनाथशिरोमणिः ॥ अन्यच्च ।

"द्व्यारम्भस्तुर्य्ये स्यादथाकाशशरीरिणाम् ।
अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते" ॥

इति भाषापरिच्छेदे २७ ॥ "क्षणिकत्वञ्च तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम्" । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

क्षणिका, स्त्री, (क्षणिक + स्त्रियां टाप् ।) विद्युत् । इति हेमचन्द्रः ॥ (क्षणकालमात्रस्थायिनी । यथा, हितोपदेशे । १ । १५४ ।

"योऽस्ति यस्य यदा मांसमुभयोः पश्यतान्तरम् ।
एकस्य क्षणिका प्रीतिरन्यः प्राणैर्वियुज्यते" ॥)

क्षणिनी, स्त्री, (क्षणः उत्सवोऽस्त्यस्याम् । क्षण + इनि । ङीप् ।) रात्रिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (उत्सववति, त्रि । यथा, महाभारते । २ । मन्त्रणापर्व्वणि १३ । ४४ ।

"तं विश्रान्तं शुभे देशे क्षणिनं कल्यमच्युतम् ।
धर्म्मराजः समागम्याज्ञापयत् स्वं प्रयोजनम्" ॥)

क्षतं, क्ली, (क्षण्यते बध्यतेऽनेन । क्षण + करणे क्तः ।) खड्गक्षतपूयादि । घा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । व्रणः २ अरुः ३ ईर्म्मम् ४ क्षणनुः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ तद्वति त्रि ॥ * ॥

क्षतेन मृतस्याशौचं यथा, व्याघ्रः ।

"क्षतेन म्रियते यस्तु तस्याशौचं भवेद्द्विधा ।
आसप्ताहात् त्रिरात्रं स्याद्दशरात्रमतः परम् ॥
शस्त्रघाते त्र्यहादूर्द्ध्वं यदि कश्चित् प्रमीयते ।
अशौचं प्राकृतं तत्र सर्व्ववर्णेषु नित्यशः ॥

अत्र अस्त्रघातपदं क्षतेतरशस्त्रघातपरं पारिभाषिकशस्त्राघातपरमपि । अन्यथा क्षतं विना पतनादिभिर्विलम्बमृतानां दिनत्रयाद्योऽनध्यवसायः स्यात्" । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥ चन्द्रग्रहणादौ क्षतदोषाभावो यथा,—पुलस्त्यः ।

"चन्द्रसूर्य्यग्रहे चैव मृतानां पिण्डकर्म्मसु ।
महातीर्थे च संप्राप्ते क्षतदोषो न विद्यते" ॥

अन्यत्र तु देवलः ।

"सव्रणः सूतकी शूयी मत्तोन्मत्तरजस्वलाः ।
मृतबन्धुरबन्धुश्च वर्ज्यान्यतौ स्वकालतः" ॥

इत्यनेन वर्ज्यतामाह । अशुचित्वमप्याह ।

"दन्तलग्नमसंहार्य्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ।
न तत्र बहुशः कुर्य्यात् यत्नमुद्धरणे पुनः ॥
भवेदशौचमत्यर्थं तृणवेधात् व्रणे क्षते" ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ (विदारणम् । यथा, कुमारे । २ । २९ ।

"नखक्षतानीव वनस्थलीनाम्" ॥

विनाशः । यथा, रघुः । २ । ५३ ।

"क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्रः
क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः" ॥

त्रि, ताडितः । विद्धः । यथा, रघुः । ३ । ५

"रघोरवष्टम्भमयेन पत्रिणा
हृदि क्षतो गोत्रभिदोऽप्यमर्षणः" ॥

क्षतियुक्तः । यथा, कुमारे । २ । २९ ।

"ब्रह्माणामपि मूर्द्धानः क्षतशृङ्गाररशंसिनः"

(रोगविशेषः । तस्य सकारणसम्प्राप्तिक चिकित्सितञ्च यथा,—

"धनुषायस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्वहतो गुरुम् ।
पततो विषमोच्चेभ्यो युध्यमानस्य चाश्विभिः ।
वृषं हयं वा धावन्तं दम्यं वान्यं निरुन्धतः ।
शिलाकाष्ठाश्मनिर्घातान् क्षिपतो निघ्नतः पर
अधीयानस्य वात्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो द्रुतम् ।
महानदीं वा तरतो गजैर्वा सह धावतः ॥
सहसोत्पततो दूरं तूर्णं चातिप्रनृत्यतः ।
तथान्यैः कर्म्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य वा ।
विक्षते वक्षसि व्याधिर्बलवान् समुदीर्य्यते ।
स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रूक्षाल्पप्रमिताशिनः ।
उरो विरुज्यते तस्य भिद्यतेऽथ विदह्यते ।
प्रपीड्यते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते ।
क्रमाद्वीर्य्यं बलं वर्णो रुचिरग्निश्च हीयते ।
ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं विड्भेदाग्निवधावपि ।
दुष्टः श्यावः सदुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बहुः
कासमानस्य च श्लेष्मा सरक्तः संप्रवर्त्तते ॥
सक्षतः क्षीयतेऽत्यर्थं तथाशुक्रौजसोः क्षया

पूर्व्वरूपं यथा,—

"अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्व्वरूपमिति स्मृतम्
उरोरुक् शोणितच्छर्द्दिः कासो वैशेषिकः क्ष

अस्यासाध्यलक्षणादिकं यथा,—

"अल्पलिङ्गस्य दीप्ताग्नेः साध्यो बलवतो नव
गते संवत्सरे याप्यः सर्व्वलिङ्गन्तु वर्ज्जयेत्" ।

चिकित्सास्य यथा ।

"उरोमत्वा क्षतं लाक्षां पयसा मधुसंयुताम् ।
सद्य एव पिबेज्जीर्णे पयसाद्यात् सशर्कराम्
पार्श्ववस्तिरुजश्चाल्पपित्ताग्निस्तां सुराकुलाम् ।
भिन्नविट्कः समुस्तातिविषां पाठां सवत्सका
लाक्षां सर्पिर्मधूच्छिष्टं जीवनीयगणं सिताम्
त्वक्क्षीरीं समितं क्षीरे पक्त्वा दीप्ताग्निः पि
इक्षुवालिकबिसग्रन्थिपद्मकेशरचन्दनैः ।
शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पिबेत् क्षती ।
यवानां चूर्णमादाय क्षीरसिद्धं घृताप्लुतम् ।
ज्वरदाहे सिताक्षौद्रसक्तून् वा पयसा पिबेत्
कासी पर्व्वास्थिशूली च लिह्यात्सघृतमाक्षि
मधूकमधुकद्राक्षा त्वक्क्षीरीपिप्पलीबलाः" ।
"रक्तेऽतिवृत्ते दुग्धान्तं पूर्वोक्तेन वा पिबेत् ।
चटकाण्डरसं वापि रक्तं वा छागजाङ्गलम् ।
चूर्णं मौनर्नं रक्तशालितण्डुलशाकरम् ।
रक्तष्ठीवी पिबेत् सिद्धं द्राक्षारसपयोघृतैः ।
मधूकमधुकक्षीरसिद्धं वा तण्डुलीयकम् ।
यक्ष्मोक्तानामवलेहानां पाने क्षीरसमं घृतम् ।
पयसा पिप्पलीं वाशीकषायसिद्धं घृते शुभम् ।

कोलकाद्यारसे तद्वत् क्षीराष्टगुणसाधितम् ।
कल्कैः कटुकदार्व्वीत्वक्कलकपत्रैर्द्धृतम् ॥
जीवकर्षभकौ वीरां जीवन्तीं नागरं शटीम् ।
चतस्रः पर्णिनीर्मेदे काकोल्यौ द्वे निदिग्धिके ॥
पुनर्नवे द्वे मधुकं आत्मगुप्तां शतावरीम् ।
ऋद्धिं पक्षकं भार्गीं मृद्वीकां बृहतीन्तथा ॥
शृङ्गाटकीं तामलकीं पयस्यां पिप्पलीं बलाम् ।
बदराक्षोटखर्ज्जूरवातामामिषुकाण्यपि ॥
फलानि चैवमादीनि कल्कान् कुर्व्वीत कार्षिकान् ।
धात्रीरसविदारीक्षु छागमांसरसं पयः ॥
कुर्य्यात्प्रस्थोन्मितं तेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
प्रस्थार्द्धं मधुनः शीते शर्कराद्धेतुलान्तथा ॥
द्विकार्षिकाणि पत्रैला हेमत्वक्सूरिचानि च ।
चूर्णितानि विनीयास्माल्लिह्यान्मात्रां सदा नरः ॥
अमृतप्राशमित्येतन्नराणाममृतं घृतम् ।
सुधामृतरसं प्राश्य क्षीरमांसरसाशिना ॥
नष्टशुक्रक्षतक्षीणदुर्ब्बलव्याधिकर्षितान् ।
स्त्रीप्रसक्तान् कृशान् वर्णस्वरहीनांश्च बृंहयेत् ॥
कासहिक्काज्वरश्वासदाहतृष्णास्रपित्तनुत् ।
पुत्त्रदं वमिमूर्च्छाहृद्योनिमूत्रामयापहम्" ॥
इत्यमृतप्राशघृतम् ॥
'मधुकाष्टपलं द्राक्षा प्रस्थक्काथे घृतं पचेत् ।
पिप्पल्यष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धे च शीतले ॥
दृथगष्टपलं क्षौद्रशर्कराभ्यां विमिश्रयेत् ।
समं शक्तुक्षतक्षीणे रक्तगुल्मेषु तद्धितम्" ॥
इति शक्तुप्रयोगः ॥
'शक्तूनां वस्त्रपूतानां मन्थं क्षौद्रघृतान्वितम् ।
शावान्नमात्यो दीप्ताग्निः क्षतः क्षीणः पिबेन्नरः" ॥
'गुडा षोड़शिका धान्याज्जि द्वेऽजाज्यजमोदयोः ।
ताभ्यां दाड़िमवृक्षाम्लदिद्भिः सौवर्च्चलात्पलम् ॥
मुण्ठ्याः कर्षं दधित्यस्य मेध्यात्पञ्च पलानि च ।
तच्चूर्णं षोड़शपले शर्करायां विमिश्रयेत् ॥
षाडवोऽयं प्रदेयः स्यादन्नपानेषु पूर्व्ववत्" ॥
इति षाड़वः ॥
'यच्चोक्तं यक्ष्मिणां पथ्यं कासिनां रक्तपित्तिनाम् ।
तच्च कुर्य्यादपेक्ष्याग्निं व्याधिं सात्म्यबलांस्तथा" ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने १९ अध्याये ॥)
कासः, पुं, (क्षतजः कासः । मध्यपदलोपी समासः ।) पञ्चविधकासरोगान्तर्गतकासरोगविशेषः । यथा,—
'पञ्चकासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ।
क्षयायोपेक्षिताः सर्व्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम्" ॥
एषां पूर्व्वरूपमाह ।
"पूर्व्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता ।
कण्ठेकण्डुश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते" ॥
भोज्यानामवरोधः कवलगिलने कण्ठव्यथा ॥
अस्य निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह ।
"अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजनिग्रहैः ।
रूक्षस्योरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत्" ॥
अश्वगजयोर्निग्रहो दमनम् । लक्षणमाह ।
'संपूर्व्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत् सशोणितम् ।
कण्ठेन रुजतात्यर्थं विरुग्णेनेव चोरसा ॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिः तुद्यमानेन शूलिना ।
दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीड़ाभितापिना ॥
पर्व्वभेदज्वरश्वासः तृष्णावैस्वर्य्यपीड़ितः ।
पारावत इवाकूजेत् कासवेगात् क्षतो भवात्" ॥
कण्ठेनेत्युपलक्षणे तृतीया एवमुरसाऽपि ॥
तस्य चिकित्सा यथा,—
"इक्षुवालिकापद्मकृणालोत्पलचन्दनम् ।
मधुकं पिप्पली द्राक्षा लाक्षा शृङ्गी शतावरी ॥
द्विगुणा च तुगाक्षीरी सिता सर्व्वचतुर्गुणा ।
लिह्यात्सम्मधुसर्पिर्भ्यां क्षतकासनिवृत्तये" ॥
इक्षुवालिका इक्षुभेदः । घन्न इति लोके । पद्मं पद्मकाष्ठम् । मृणालं विसम् । उत्पलं कमलम् । चन्दनमत्र धवलं चूर्णत्वात् । शृङ्गी कर्कटशृङ्गी । तुगाक्षीरी वंशरोचना । सा चेत्तोर्द्विगुणा । इति भावप्रकाशः ॥
("युद्धाद्यैः साहसैस्तैस्तैः सेवितैरयथाबलम् ॥
उरस्यन्तः क्षते वायुः पित्तेनानुगतो बली ।
कुपितः कुरुते कासं कफं तेन सशोणितम् ॥
पीतं श्यामञ्च शुष्कञ्च ग्रथितं कुथितं बहु ।
ष्ठीवेत् कण्ठेन रुजता विभिन्नेनेव चोरसा ॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।
पर्व्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्य्यकम्पवान् ॥
पारावत इवाकूजन् पार्श्वशूली ततोऽस्य च ।
क्रमाद्वीर्य्यं रुचिः पक्तिर्बलं वर्णश्च क्षीयते" ॥
अस्य चिकित्सा यथा—
"उरस्यन्तः क्षते सद्यो लाक्षां क्षौद्रयुतां पिबेत् ॥
क्षीरेण शालीन् जीर्णेऽद्यात् क्षीरेणैव सशर्करान् ।
पार्श्ववस्तिसरुक्चाल्पपित्ताग्निस्तां सुरायुताम् ।
भिन्नविट्कः समुस्तातिविषा पाठां सवत्सकाम् ॥
लाक्षा सर्पिर्मधूच्छिष्टं जीवनीयं गणं सितम् ।
त्वक्क्षीरी समितं क्षीरे पक्त्वा दीप्तानलः पिबेत् ॥
इक्षाविकाविषग्रन्थिपद्मकेशरचन्दनैः ।
शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं क्षती पिबेत् ॥
क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः" ।
इति वाभटे निदानस्थाने चिकित्सास्थाने च चतुर्थाध्याये ॥)
क्षतघ्नः, पुं, (क्षतं हन्ति नाशयतीति । हन्+"अमनुष्यकर्त्तृके च" । ३ । २ । ५३ । इति टक् ।) क्षुपविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुकुरशोंखा इति भाषा ॥
क्षतघ्नी, स्त्री, (क्षतं हन्ति । हन्+"अमनुष्यकर्त्तृके च" । ३ । २ । ५३ । इति टक् स्त्रियां ङीप् ।) लाक्षा । यथा,—
"लाक्षा द्रुमामयो राक्षा रक्तमाता पलङ्कषा ।
जतु क्षतघ्नी क्रमिजा यावालक्तौ तु तद्रसः" ॥
इति हेमचन्द्रः । क्षतघ्नापि पाठः ॥
क्षतजं, क्ली, (क्षतात् व्रणात् जायते उत्पद्यते इति । जन् डः ।) रक्तम् । इत्यमरः । २।६।६४ ॥
(यथा, रघौ । ७ । ४३ ।
"स च्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणु-
स्तस्योपरिष्टात् पवनावधूतः" ॥)
पूयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
क्षतजतृष्णा, स्त्री, (क्षतजा शस्त्रादिभिः क्षताज्जाता या तृष्णा पिपासा ।) शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य पिपासा । तस्या निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह ।
"भयश्रमाभ्यां बलसंक्षयाद्वा
ऊर्द्ध्वं चितं पित्तविवर्द्धनैश्च ।
पित्तं सवातं कुपितं नराणां
तालुप्रपन्नं जनयेत् पिपासाम् ॥
स्रोतःस्वपांवाहिषु दूषितेषु
दोषैश्च तृट्सम्भवतीह जन्तोः ।
तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी
क्षयात्तथान्यामसमुद्भवा च ॥
भक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां
निबोध लिङ्गान्यनुपूर्व्वशस्तु" ॥
नराणां चितं सञ्चितमेव सञ्चितं पित्तं सवातं कटुकोष्णादिपित्तविवर्द्धनैः । कटुकोष्णादिभिः कुपितं भयश्रमाभ्यां बलसंक्षयाद् प्रवासादेश्च वातः कुपितः । तद्द्वयं ऊर्द्ध्वं प्रसरत् तालुप्रपन्नं सत् पिपासां जनयेत् । न केवलं तालुन्येव दूषिते तृतीया भवति । किन्तु जलवाहिस्रोतःस्वपि । अत आह स्रोतःस्वित्यादि नन्वत्र बहुवचनं न युक्तम् । यतो जलवहे द्वे स्रोतसी सुश्रुतेनोक्ते । उच्यते । तयोरेवानेकप्रतानयोगात् दोषः । अपां वाहिषु स्रोतःस्विति जिह्वादेरप्युपलक्षणम् । यत आह चरकः । रसवाहिनीश्च धमनीर्जिह्वामूलगलतालुक्लोम च । संशोष्य नृणां देहेषु कुरुतः तृष्णामतिप्रबलौ पित्तानिलाविति ॥ संख्यामाह तिस्र इत्यादि ॥ तृष्णायाः सामान्यलक्षणमाह ।
"सततं यः पिबेत्तोयं न तृप्तिमधिगच्छति ।
मुहुः काङ्क्षति तोयन्तु तं तृष्णार्द्दितमादिशेत्" ॥
क्षतजामाह ।
"क्षतस्य रुक् शोणितनिर्गमाभ्यां
तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु" ।
क्षतस्य शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य । रुक् पीड़ा ॥
अथ तृष्णायाश्चिकित्सा ॥
"वातघ्नमन्नपानं मृदु लघु शीतञ्च वाततृष्णायाम् ।
तृष्णायां पवनोत्थायां सगुड़ं दधि शस्यते ॥
स्वादु तिक्तं द्रवं शीतं पित्ततृष्णाहरं परम् ।
मुस्तपर्पटकोदीच्यक्वाथ्यो शीरचन्दनैः ॥
शृतं शीतं जलं दद्यात् तृड्दाहज्वरशान्तये" ॥
कृत्वा धान्याकम् । कश्चित् धात्रीश्च दद्यात् चन्दनमत्र धवलं दद्यात् । तस्यातितृष्णाहरत्वात् । शृतं अर्द्धपक्वमत्र कर्त्तव्यम् । सशर्करापानम् ।
"लाजोदकं मधुयुतं शीतं गुड़विमर्द्दितम् ।
काश्मरीशर्करायुक्तं पिबेत् तृष्णार्द्दितो नरः ॥
आस्तरणमार्द्रवासः प्रावरणं चार्द्रमेव स्यात् ।
तेन पिपासा शाम्यति दारुणोऽपि देहिनां नियतम् ॥
गोस्तनीक्षुरसक्षीरयष्टीमधुमधूत्पलैः ।
नियतं नासिकापीतैस्तृष्णा शाम्यति दारुणा ॥
वैद्यश्च नयनास्ये सन्दधाति मुखे जलम् ।
तृष्णादाहप्रशमनं मधुगण्डूषधारणम् ॥

जिह्वातालुगलक्लोमशोषे मूर्द्धनि दापयेत् ।
केशरं मातुलुङ्गस्य घृतसैन्धवसंयुतम् ॥
दाड़िमं बदरं लोध्रं कपित्थं वीजपूरकम् ।
पिष्ट्वा मूर्द्धनि लेपस्तु पिपासादाहनाशनः ॥
वारि शीतं मधुयुतमाकण्ठाद्वा पिपासितम् ।
पाययेद्वामयेच्चापि तेन तृष्णा प्रशाम्यति ॥
प्रातः सशर्करः पेयो हिमो धान्याकसम्भवः ।
जयेत् तृष्णां तथा दाहं भवेत् स्रोतोविशोधनम् ॥
अमलं कमलं कुष्ठं लाजाश्च वटरोहकम् ।
एतच्चूर्णस्य मधुना गुटिकां धारयेन्मुखे ॥
तृष्णां प्रवृद्धां हन्त्येषा मुखशोषञ्च दारुणम् ।
क्षतोद्भवां रुग्विनिवारणेन
जयेत् क्षतानामसृजश्च पातैः ।
क्षयोत्थितां क्षीरजलं निहन्या-
न्मांसोदकं वा मधुकोदकं वा ॥
आमोद्भवां विल्ववचायुतानां
जयेत् कषायैरथ दीपनानाम् ।
गुर्व्वन्नजामुल्लिखनैर्जयेच्च
क्षयं विना सर्व्वकृताञ्च तृष्णाम्" ॥
उल्लिखनैः लेखनद्रव्यैः । स्निग्धेऽन्ने भुक्ते या तृष्णा स्यात्ताञ्च गुड़ाम्बुना शमयेत् । अतिरोगदुर्ब्बलानां तृष्णां शमयेन्मुख्याम्भिहाशु पयः ॥ पयोऽत्र दुग्धम् ।
"मूर्च्छाच्छर्द्दितृषादाहस्त्रीमद्यभृशकर्षिताः ।
पिबेयुः शीतलं तोयं रक्तपित्ते मदात्यये ॥
साध्यान्नपानभैषज्यैस्तृष्णां तस्य जयेत् पुनः ।
तस्यां जितायामन्योऽपि व्याधिः शक्यश्चिकित्सितुम् ॥
तृष्यन् पूर्व्वामयक्षीणो न लभेत जलं यदि ।
मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात् त्वरितं नरः ॥
तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति ।
तस्मात् सर्व्वास्ववस्थासु न क्वचिद्वारि वारयेत् ॥
अन्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् धारयते चिरम् ।
तोयाभावात् पिपासार्त्तः क्षणात् प्राणैर्विमुच्यते" ॥
इति तृष्णाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

क्षतविध्वंसी, [न्] पुं, (क्षतं व्रणं स्रवद्रक्तपूयादिकं विध्वंसयतीति । वि + ध्वन्स + णिच् + णिनि ।) वृद्धदारवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षतव्रणः, पुं, (क्षतजन्यः व्रणः क्षतजो व्रणो वा ।) षट्प्रकारव्रणरोगान्तर्गतव्रणरोगविशेषः । इति भावप्रकाशः । तद्विवरणं व्रणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

क्षतव्रतः, त्रि, (क्षतं भग्नं व्रतमस्य ।) ध्वस्तनियमः । तत्पर्य्यायः । अवकीर्णी २ । इत्यमरः ।२।७।५४॥ तथा च याज्ञवल्क्यः ।
"अवकीर्णी भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् ।
गर्द्दभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं स विशुद्ध्यति" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

क्षतहरं, क्ली, (क्षतं हरतीति । हृ + टः ।) अगुरु । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षतिः, स्त्री, (क्षण + क्तिन् ।) अपचयः । क्षयः । (यथा, महाभारते । ३ । १७२ । १९ ।
"क्षयाणां न क्षतिः काचित् न रथस्य न मातलेः" ॥)
"जलमुचि वितरणविमुखे
का क्षतिरस्यखिलाम्बुपातृणाम् ।
केवलघनरसभक्षी
चातकपक्षी कमाश्रयति" ॥
इत्युद्भटः ॥

क्षतोदरः, पुं, (क्षतं शर्करादिभिन्नं उदरमत्र रोगे । अथवा क्षतात् स्रुतात् जातं उदरं उदररोगविशेषो यत्र ।) उदररोगविशेषः । तस्य सामान्यरूपमाह ।
"आध्मानं गमनेऽशक्तिर्दौर्ब्बल्यं दुर्ब्बलाग्निता ।
शोथः सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयोः ।
दाहस्तन्द्रा च सर्व्वेषु जठरेषु भवन्ति हि" ॥
सम्प्रिकृष्टनिदानपूर्व्विकां संख्यामाह ।
"पृथक्दोषैः समस्तैश्च प्लीहबद्धक्षतोदकैः ।
सम्भवन्त्युदराण्यष्टौ तेषां लिङ्गं पृथक् शृणु" ॥
क्षतोदरमाह ।
"शल्यं तथान्नोपहितं यदन्नं
भुक्तं भिनत्त्यागतमन्यथा वा ।
तस्मात् स्रुतोऽन्त्रात् सलिलप्रकाशः
स्रावः स्रवेद्वै गुदतस्तु भूयः ॥
नाभेरधश्चोदरमेति वृद्धिं
निस्तुद्यते दाल्यति चातिमात्रम् ।
एतत् परिस्राव्युदरं प्रदिष्टं
दकोदरं कीर्त्तयतो निबोध" ॥
शल्यं कण्टककर्करादि अन्नोपहितं अन्ननिहितं भुक्तं यत् अन्नं भिनत्ति तथा अन्यथा आगतं भोजनं विना आगतं शरादि तदपि यदन्नं भिनत्ति एतदुपलक्षणम् । जृम्भयामत्यशनञ्च अत्र भिनत्ति । यत उक्तं चरके ।
"शर्करातृणकाष्ठास्थिकण्टकैरन्नसंयुतैः ।
भिद्येतान्त्रं यदा भुक्तं जृम्भयात्यशनेन च" ॥ इति तस्मात् भिन्नादन्त्रात् । गुदतस्तु भूयः अन्त्रात् संस्रुत्य पुनर्गुदतः स्रवेदित्यर्थः । दाल्यति विदीर्य्यत इव । पदसिद्धिरार्षत्वात् । एतत् क्षतोदरं तन्त्रान्तरे परिस्राव्युदरं प्रदिष्टम् ॥
तस्य चिकित्सा ।
"शालिषष्टिकगोधूमयवनीवारभोजनम् ।
निरूहो रेचनं श्रेष्ठं सर्व्वेषु जठरेषु च ॥
आनूपमौदकं मांसं शाकं पिष्टकृतं तिलाः ।
व्यायामाध्वदिवास्वप्नयानपानानि वर्ज्जयेत् ॥
तथाह्नलवणोष्णानि विदाहीनि गुरूणि च ।
नाद्यादन्नानि जठरे तोयपानञ्च वर्ज्जयेत् ॥
उदराणां मलाढ्यत्वात् बहुशः शोधनं हितम् ।
क्षीरेणैरण्डजं तैलं पिबेन्मूत्रेण वा सकृत्" ॥
इति भावप्रकाशः । (उदररोगशब्दे विशेषविवृतिरस्य ज्ञेया ॥)

क्षत्ता, [ऋ] पुं, (क्षद संवृतौ । सौत्रधातुरयम् । "तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ" । उणां । २ । ९४ । इति संज्ञायां तृच् स चानिट् ।) सारथिः । द्वाःस्थः । इत्यमरः । ३ । ३ । ६२ ॥ दासीपुत्त्रः । (यथा, महाभारते । १ । विदुरागमनपर्व्वणि । २०१ । १७ ।
"ततः प्रीतमनाः क्षत्ता धृतराष्ट्रं विशाम्पते ! ।
उवाच दिष्ट्या कुरवो वर्द्धन्त इति विस्मितः ॥") नियुक्तः । ब्रह्मा । इति मेदिनी ॥ क्षत्रियात् शूद्राज्जातः । (यथा, मनुः । १० । १२ ।
"शूद्रादायोगवः क्षत्ता चाण्डालश्चाधमो नृणाम् ।
वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः" ॥) मत्स्यः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ।

क्षत्रं, क्ली, (क्षतः त्रायते इति । क्षत् + त्रै + क ।) शरीरम् इत्युणादिकोषः । नगरम् । राजनिर्घण्टः । (क्षत्रियकुलम् । यथा, रघुः । ५ । ६२ । ६ ।
"अकाविङ्कया सुहृते परस्या
यं चाकाथे वलवोलार्थः ।
राजानां क्षत्रमहर्षीयमाना
सहस्रसूनां विभ्रयः सह तौ" ॥)

क्षत्रः, पुं, (क्षद + "गुध्वीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः" । उणां ४ । १६६ । इति त्रः ।) क्षत्रियः इत्युणादिकोषः ॥ (यद्वा, क्षतः क्षतात् त्रायते । त्रै + कः । यथा, रघुः । २ । ५३ ।
"क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्रः
क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढ़ः" ।
"नाभ्यङ्कर्णादिवत् केवलरूढ़ः किन्तु पङ्कजादियोगरूढ़ः" इत्यर्थः । इति मल्लिनाथः ॥)

क्षत्रबन्धुः, पुं, (क्षत्रियस्य बन्धुरिव ।) निन्दितक्षत्रियः । इत्यमरटीका । (यथा, मार्कण्डेये । ८ । ४
"क्षत्रबन्धो ! ममेतां त्वं सद्दृष्टीं यद्यदक्षिणाम्
मन्यसे यदि तत् क्षिप्रं पश्य त्वं मे बलं परम्
क्षत्रं राज्यं देहो वा बन्धुरिवास्य ।) क्षत्रमात्रं (यथा, मनुः । २ । ३८ ।
"आषोडशात् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते
आद्वाविंशात् क्षत्रबन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः ॥)

क्षत्रवृक्षः, पुं, (क्षत्रसंज्ञकः वृक्षः ।) मुचुकुन्दः इति राजनिर्घण्टः । (पर्य्यायोऽस्य यथा,-
"मुचुकुन्दः क्षत्रवृक्षश्चित्रकः प्रतिविष्णुकः" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । ...
अस्य मुचुकुन्दशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

क्षत्रियः, पुं, (क्षत्रे राष्ट्रे साधुः । क्षत्रस्यापत्यं
"क्षत्राद् घः" । ४ । १ । १३८ । इति जातौ ...
क्षदति रक्षति जनान् क्षत्रः । क्षद संवृतौ ।
ततस्त्रासुसिति त्रः । क्षतात् त्रायते इति
मनीषादित्वात् क्षतान्त्याकारलोपे वा ...
क्षत्रो हितकारः । पुंनपुंसकयोः क्षत्र
पतिर्म्मम क्षत्रमशेषमूर्ज्जत् प्रभाभिरामो
तस्य जिष्णुरिति राघवपाण्डवीये । क्षत्र
क्षत्रियः स्वार्थे इयः । अपत्यार्थे इय इ
इति भरतः ॥ * ॥
ब्रह्मबाहुजवर्णविशेषः । छत्री इति भाषा
(यथा, मनुः । १ । ३१ ।
"लोकानां तु विवृद्ध्यर्थं मुखबाहूरुपादतः ।
ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रञ्च निरवर्त्तयत्" ॥)
तत्पर्य्यायः । मूर्द्धाभिषिक्तः २ राजन्यः ३ बाहुजः ४
विराट् ५ । इत्यमरः ।२।८।१॥ क्षत्रः ६ द्विजः
७ राजा ८ नाभिः ९ । इति जटाधरः ॥ ...

मूर्द्धकः ११। इति शब्दरत्नावली॥ पार्थिवः १२
सार्व्वभौमः १३। इति राजनिर्घण्टः। ते च
सूर्य्यचन्द्रवंशीयराजानः कलेः सहस्रवर्षपर्य्यन्तं
आसन् ततः महानन्दिसुतो नन्दः शूद्रायां समु-
त्पन्नः शतवर्षं राज्यं चकार तदन्ते चाणक्यनामा
ब्राह्मणो नन्दं तत्पुत्रांश्च हत्वा मुरवंशजं चन्द्रगुप्तं
राजानं कृतवान् कलौ नन्दान्तक्षत्त्रियवंशः।
इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १ अध्यायात् संगृ-
हीतम्॥ * ॥ प्लक्षद्वीपे क्षत्त्रियस्य नाम पतङ्गः।
शाल्मलद्वीपे वीर्य्यधरः। कुशद्वीपे कोविदः।
क्रौञ्चद्वीपे ऋषभः। शाकद्वीपे सत्यव्रतः पुष्करद्वीपे
सर्व्वे एकवर्णाः॥ अस्य शास्त्रनिरूपितधर्म्मास्त्रयः।
अध्ययनं यजनं दानञ्च। प्रजारक्षणं जीविका।
अस्याश्रमास्त्रयः। गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्य्यं वानप्रस्थञ्च।
इति तत्रैव २० अध्यायादितः संगृहीतम्॥ * ॥
लक्षणं यथा,—
"क्षात्त्रं सेवते कर्म्म वेदाध्ययनसंयुतः।
दानादानवर्ज्जितस्तु स वै क्षत्त्रिय उच्यते"॥
अस्य धर्म्मो यथा,—

नारद उवाच।

"क्षत्त्रियस्यापि यो धर्म्मस्तं ते वक्ष्यामि पार्थिव!।
दद्याद्राजा न याचेत यजेत न च याजयेत्॥
नाध्यापयेदधीयीत प्रजाश्च परिपालयेत्।
नित्योद्युक्तो दस्युवधे रणे कुर्य्यात् पराक्रमम्॥
ये तु क्रतुभिरीजानाः श्रुतवन्तश्च पार्थिवाः।
ये तु युद्धे विजेतारस्ते तु लोकजितो नृपाः॥
अविक्षतशरीरो हि संगराद्यो निवर्त्तते।
क्षत्त्रियस्य तु तत् कर्म्म नोभयञ्च यशःप्रदम्॥
क्षत्त्रियाणामयं धर्म्मो निर्णीतो मुनिभिः परः।
नास्य कृत्यतमं किञ्चिद्राज्ञो दस्युविनिग्रहात्॥
दानमध्ययनं यज्ञो राज्ञां क्षेमोऽभिधीयते।
तस्माद्राज्ञा महाराज! योद्धव्यं धर्म्मशीलिना॥
स्वाः स्वेषु च धर्म्मेषु स्थापयेत महीपतिः।
धर्म्माण्येव हि कर्म्माणि कारयेत् सततं प्रजाः॥
परमां सिद्धिमाप्नोति नृपतिः परिपालनात्।
कुर्य्यादन्यन्न वा कुर्य्यान्मैत्रो राजन्य उच्यते"॥
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २६ अध्यायः॥*॥ अपि च।
"राजन्यानां करादानं विना वैवाहिकञ्च यः।
प्रतिग्रहः स निन्द्योऽत्र परत्र चासुखप्रदः॥
युद्धे पलायनञ्चैव तथा कातरतार्थिषु।
अपालनं प्रजानाञ्च दाने धर्म्मे विरक्तता॥
अनवेक्षा स्वराष्ट्रस्य ब्राह्मणानामनादरः।
अमात्यानामसम्मानं तेषां कर्म्मानवेक्षणम्।
स्त्यानाञ्च परीहासो निषिद्धः क्षत्त्रजन्मनाम्"॥
राजन्यस्तु महाराज! यथाश्रममवाप्नुयात्।
तत् शृणुष्व तवाख्यास्ये धर्म्मसंग्रहतत्परः॥
वेदानधीत्य धर्म्मेण राजशास्त्राणि चानघ!।
सन्तानादीनि कर्म्माणि कृत्वा सोमं निषेव्य च॥
पालयित्वा प्रजाः सर्व्वा धर्म्मेण जयताम्बर!।
राजसूयाश्वमेधादीन् मखानन्यांस्तथैव च॥
आनयित्वा यथापाठं विप्रेभ्यो दत्तदक्षिणः।
संग्रामे विजयं प्राप्य तथाल्पं यदि वा बहु॥
स्थापयित्वा प्रजापालं पुत्त्रं राज्ये च पार्थिव!।
अन्यगोत्रं प्रशस्तं वा क्षत्त्रियं क्षत्त्रियर्षभ!॥
अर्च्चयित्वा पितॄन् सम्यक् पितृयज्ञै यथाविधि।
देवान् यज्ञैरृषीन् वेदैरर्च्चयित्वा प्रयत्नतः॥
अन्तकाले च सम्प्राप्ते य इच्छेदाश्रमान्तरम्।
सोऽनुपूर्व्व्याश्रमान्राजन् गत्वा सिद्धिमवाप्नुयात्॥
राजर्षित्वेन राजेन्द्र! भैक्षचर्य्याध्वसेवया।
अपेतगृहधर्म्मोऽपि चरेज्जीवितकाम्यया॥
न चैतन्नैष्ठिकं कर्म्म त्रयाणां भूरिदक्षिणम्।
चतुर्णां राजशार्दूल! प्राहुराश्रमवासिनाम्॥
बाह्वायत्तं क्षत्त्रियैर्मानवानां
लोकश्रेष्ठं धर्म्ममासेवमानैः।
सर्व्वे धर्म्माः सोपधर्म्मास्त्रयाणां
राज्ञो धर्म्मादिति वेदात् शृणोमि॥
एवं धर्म्मान् राजधर्म्मेषु सर्व्वान्
सर्व्वावस्थं सम्प्रलीनान्निबोध।
अल्पश्रमानल्पफलान् वदन्ति
धर्म्मानन्यान् वेदविदो मनुष्याः॥
महाश्रमं बहुकल्याणरूपं
क्षात्त्रं धर्म्मं नेतरं प्राहुरार्य्याः।
सर्व्वे धर्म्मा राजधर्म्मप्रधानाः
सर्व्वे धर्म्माः पाल्यमानाश्चरन्ति॥
सर्व्वत्यागो राजधर्म्मेषु राजं-
स्त्यागं धर्म्मञ्चाहुरग्र्यं पुराणम्।
मज्जेत्त्रयी दण्डनीतौ हतायां
सर्व्वे धर्म्माः प्रक्षयेयुर्व्विरुद्धाः॥
सर्व्वे धर्म्माश्चाश्रमाणां हताः स्युः
क्षात्त्रे त्यक्ते राजधर्म्मे पुराणे।
सर्व्वे त्यागा राजधर्म्मेषु चोक्ताः
सर्व्वा विद्या राजधर्म्मेषु युक्ताः॥
सर्व्वे लोका राजधर्म्मे प्रविष्टा
यथा जीवाः प्राकृतैर्व्वध्यमानाः।
धर्म्मश्रुतानामुपपीडनाय
एवं धर्म्मा राजधर्म्मैर्व्वियुक्ताः॥
सञ्चिन्वन्ते नाद्रियन्ते स्वधर्म्मम्॥
चातुराश्रम्यधर्म्माश्च यतिधर्म्माश्च पार्थिव!।
लोकवेदोत्तराश्चैव क्षात्त्रे धर्म्मे समाहिताः॥
सर्व्वाण्येतानि धर्म्माणि क्षात्त्रे राजन्यसत्तम!।
अप्रत्यक्षं बहुद्वारं धर्म्ममाश्रमवासिनाम्।
क्षात्त्रेणैव हि धर्म्मेण प्रत्यक्षं क्रियते नृप!"॥
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २८ अध्यायः॥*॥ अपि च।
"द्विजार्च्चनं क्षत्त्रियाणां तथा नारायणार्च्चनम्।
राज्यानां पालनञ्चैव रणे निर्भयता तथा॥
नित्यं दानं ब्राह्मणेभ्यः शरणागतरक्षणम्।
पुत्त्रतुल्यं प्रजानाञ्च दुःखिनां परिपालनम्॥
शस्त्रास्त्राणाञ्च नैपुण्यं रणे सौन्दर्य्यमेव च।
तपश्च धर्म्मकृत्यञ्च यत्नतः कुरुते मुदा॥
पण्डितं नीतिशास्त्रज्ञं नित्यञ्च परिपालयेत्।
नियोजयेत् सभामध्ये नित्यं सद्भिश्च संयुतः॥
हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गञ्च चतुष्टयम्।
पालयेत् यत्नतो नित्यं यशस्वी च प्रतापवान्॥
रणे निमन्त्रितश्चैव दाने न विमुखो भवेत्।
रणे यो वा त्यजेत् प्राणान् तस्य स्वर्गो यशस्करः"॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८३ अध्यायः॥*॥

अथ सूर्य्यवंशीय क्षत्त्रियविवरणम्।

परमेश्वरात् ब्रह्मा जातः तस्य पुत्त्रो मरीचिस्तस्य कश्यपस्तस्य सूर्य्यस्तस्य वैवस्वतो मनुः। सत्ययुगे मनुरेव राजासीत्! त्रेतायुगे तस्य पुत्त्र इक्ष्वाकुः अयोध्यायां राजा आसीत्। त्रेतायुगे अतिदीर्घायुषो राजानो बहुकालं राज्यं कृतवन्तः। द्वापरे ततः किञ्चित्-न्यूनायुषः। युगस्य प्रथमापेक्षया उत्तरोत्तरं आयुषो ह्रासः। कलियुगे अल्पमेवायुः शेषे अत्यल्पं भविष्यति। तस्य पुत्त्रो विकुक्षिस्तस्य ककुत्स्थः तस्य अनेनाः तस्य पृथुः तस्य विश्वगन्धिः तस्य चन्द्रः तस्य युवनाश्वः तस्य श्रावः तस्य वृहदश्वः तस्य धुन्धुमारः तस्य दृढाश्वः तस्य हर्य्यश्वः तस्य निकुम्भः तस्य कृशाश्वः तस्य सेनजित् तस्य युवनाश्वस्तस्य मान्धाता चक्रवर्त्त्यभूत्। तस्य पुरुकुत्सः तस्य त्रसदस्युः तस्य अनरण्यः तस्य हर्य्यश्वः तस्य प्रारुणः तस्य त्रिबन्धनः तस्य सत्यव्रतः तस्य त्रिशङ्कुः तस्य हरिश्चन्द्रः यः राजसूयं कृतवान्। तस्य रोहितः तस्य हरितः तस्य चम्पः तस्य सुदेवः तस्य विजयः तस्य भरुकः तस्य वृकः तस्य बाहुकः तस्य सगरश्चक्रवर्त्ती। तस्य असमञ्जाः तस्य अंशुमान् तस्य भगीरथः। यस्तपः कृत्वा पृथिव्यां गङ्गामानीतवान्। तस्य श्रुतः तस्य नाभः तस्य सिन्धुद्वीपः तस्य अयुतायुः तस्य ऋतुपर्णः तस्य सौदासः तस्य अश्मकः तस्य मूलकः तस्य दशरथः तस्य ऐडविडिः तस्य विश्वसहः तस्य खट्वाङ्गश्चक्रवर्त्ती। तस्य दीर्घबाहुः तस्य रघुः तस्य अजः तस्य दशरथः। विष्णुः श्रीरामरूपेण तस्य पुत्त्रत्वं प्राप्तवान्। तस्यानुजा भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नाः। श्रीरामचरितं बहुविस्तीर्णं वाल्मीकिव्यासादिमुनिभिर्वर्णितम्। असौ त्रेताद्वापरयोः सन्धौ अवतीर्णः। एते खट्वाङ्गमारभ्य श्रीरामपर्य्यन्ताश्चक्रवर्त्तिनः। द्वापरस्य प्रथमे तस्य पुत्त्रः कुशो जातः। तस्य अतिथिः तस्य निषधः तस्य नभः तस्य पुण्डरीकः तस्य क्षेमधन्वा तस्य देवानीकः तस्य हीनः तस्य पारियात्रः तस्य बलस्थलः तस्य वज्रनाभः तस्य अर्कः तस्य सगणः तस्य विधृतिः तस्य हिरण्यनाभः तस्य पुष्यः तस्य ध्रुवसन्धिः तस्य सुदर्शनः तस्य अग्निवर्णः तस्य शीघ्रः तस्य मरुः यो योगसिद्धः सन् सुमेरुनिकटे कलापग्रामे आस्ते कलेरन्ते नष्टं सूर्य्यवंशं पुनर्भावयिष्यति। मरोः पुत्त्रः प्रसुश्रुतः तस्य सन्धिः तस्य अमर्षणः तस्य महस्वान् तस्य विश्वबाहुः तस्य प्रसेनजित् तस्य तक्षकः तस्य वृहद्बलः। असौ युधिष्ठिरस्य समकालीनः भारतयुद्धे अभिमन्युना हतः। तस्य वृहद्रणः तस्य उरुक्रियः तस्य वत्सवृद्धः तस्य प्रतिव्योमः तस्य भानुः तस्य दिवाकः तस्य सहदेवः तस्य वीरः तस्य वृहदश्वः तस्य भानुमान् तस्य प्रतीकाश्वः तस्य सुप्रतीकः तस्य मरुदेवः तस्य सुनक्षत्रः तस्य पुष्करः तस्य अन्तरीक्षः तस्य सुतपाः तस्य अमित्रजित्

तस्य बृहद्राजः तस्य वर्हिः तस्य कृतञ्जयः तस्य रणञ्जयः तस्य सञ्जयः तस्य शाक्यः तस्य शुद्धोदः तस्य लाङ्गलः तस्य प्रसेनजित् तस्य क्षुद्रकः तस्य सुमित्रः। एते राजानः कलेः सहस्रवत्सरपर्य्यन्तं राज्यं कृतवन्तः। एतत्पर्य्यन्तं सूर्य्यवंशविश्रान्तिः पुनः सत्ययुगे सूर्य्यवंशोत्पत्तिर्भविष्यति। इति श्रीभागवतनवमस्कन्धमतम् ॥ चन्द्रवंशविवरणं चन्द्रवंशशब्दे द्रष्टव्यम्* ॥

क्षत्रिया, } क्षत्रियाणी, } स्त्री, (क्षत्रियाणां स्त्रीजातिः। "अर्य्यक्षत्रियाभ्यां वा"। वार्त्तिं इति स्वार्थे आनुगभावे टाप् योपधत्वात् न ङीष्। पक्षे आनुगागमः ङीष् च।) क्षत्रियस्त्रीजातिः। इत्यमरः॥ (यथा, मनुः।३।४४।
"शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया" ॥
दुर्गा। यथा, हरिवंशे विष्णुपर्व्वणि।५८।२३।
"निद्रा च सर्व्वभूतानां मोहनी क्षत्रिया तथा" ॥)

क्षत्रियी, स्त्री, (क्षत्रियस्य पत्नी इति। "पुंयोगादाख्यायाम्"। ४।१।४८। इति ङीष्।) क्षत्रियपत्नी। इत्यमरः।२।६।१५॥

क्षद, संहतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (सौत्र-आत्म-सकं-सेट्।) क्षत्ता। इति दुर्गादासः॥
(यथा, ऐतरेयब्राह्मणे।१।१५। "तद्यथैवादो मनुष्यराज आगतेऽन्यस्मिन् वार्हत्युक्षाणं वा वेहतं वा क्षदन्त एवमेवास्मा एतत्" ॥)

क्षन्ता, [ऋ] त्रि, (क्षम्+कर्त्तरि तृच्।) क्षमाशीलः। इत्यमरः।३।१।३१॥ अस्य पर्य्यायः सहिष्णुशब्दे द्रष्टव्यः॥ (यथा, महाभारते।१३।१०२।३१।
"ये क्षन्तारो नाभिजल्पन्ति चान्यान्
शक्तीभूताः सततं पुण्यशीलाः।
तथाविधानामेष लोको महर्षे!
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र" ॥)

क्षप, इ क शक्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्-इदित्।) शक्तिरिह क्षमा। इ क, क्षम्पयति दुःखं मुनिः। सहत इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

क्षप, त् क म क्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त चुरां-परं-सकं-सेट्।) म, अक्षपि अक्षापि क्षपं क्षपं क्षापं क्षापम्। मानुबन्धसामर्थ्यात् स्थानिवत्त्वाभावे दीर्घः। रमते तु अत्र दीर्घविधिरुपधां नापेक्षते। इति दुर्गादासः॥

क्षपणः, त्रि, (क्षपयति क्षिपति दूरीकरोति लज्जां इति। क्षप क्षेपे+कर्त्तरि ल्युः।) निर्लज्जः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (क्षपयति विषयरागं इति। बौद्धसन्न्यासी॥ (भावे ल्युट् क्षपणम्। यथा, मनुः।४।२२२।
"भुक्त्वाऽतोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहम्" ॥)

क्षपणकः, पुं, (क्षप्+ल्युः। स्वार्थे कन्।) बुद्धभेदः। इति जटाधरः॥ सन्न्यासी। यथा। "एक क्षा[illegible] शाकाहर्त्ता तत्र क्षपणक दशशाकाशा। क्षपणक दशशाकाशा तत्र क्षपणक का[illegible] काशा" ॥ इत्युद्भटः॥ (यथा च महाभारते १।१२४।
"सोऽपश्यदथ पथि नग्नं क्षपणकमागच्छन्त[illegible]
विक्रमादित्यसभास्थनवरत्नानामेकः। यथा,
"धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः" ॥)

क्षपण्युः, पुं, (क्षप्+बाहुलकात् अन्युः ततो [illegible] अपराधः। इति शब्दमाला॥

क्षपा, स्त्री, (क्षपयति वारयति चेष्टामि[illegible] याम्। क्षप्+अच्।) रात्रिः। (यथा, महा[illegible] ।३। अरण्ययात्रापर्व्वणि।१।४३।
"राजानन्तु कुरुश्रेष्ठं ते हंसमधुरस्वराः।
आश्वासयन्तो विप्राग्र्याः क्षपां सर्व्वां व्यनोदय[illegible]
हरिद्रा। इत्यमरः॥

क्षपाकरः, पुं, (क्षपां रात्रिं करोतीति। कृ+[illegible] चन्द्रः। कर्पूरः। इत्यमरः।४।५३।७॥

क्षपाचरः, पुं, (क्षपायां रजन्यां चरतीति। च[illegible] टः।) राक्षसः। (यथा, महाभारते।३।इन्[illegible] दधपर्व्वणि।२८८।३३।
"निर्याणे स मतिं कृत्वा निधायासिं क्षपाच[illegible]
आज्ञापयामास तदा रथो मे कल्प्यतामिति

क्षपाटः, पुं, (क्षपायां अटतीति। अट् गतौ +[illegible] राक्षसः। इति त्रिकाण्डशेषः। (यथा, भट्टिः २
"ततः क्षपाटैः पृथुपिङ्गलाक्षैः
खं प्रावृषेण्यैरिव चानशेऽब्दैः" ॥)

क्षपापतिः, पुं, (क्षपायाः रजन्याः पतिः।) च[illegible] कर्पूरः। इति निशापतिशब्ददर्शनात्॥

क्षम, उ इर् भ य मर्षे। इति कविकल्प[illegible] (दिवां-परं-सकं-सेट्। उदित्वात् क्त्वा[illegible] मर्षः सहनम्। उ, क्षमित्वा क्षान्त्वा। षष्ठ[illegible] नुबन्ध इत्येके। इ र, अक्षमत् अक्षमीत्। भ[illegible] पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये। भ य, क्षाम्यति साधुः। इति दुर्गादासः॥

क्षम, ऊ ङ ञि ष मर्षे। इति कविकल्प[illegible] (भ्वां-आत्मं-सकं-वेट्।) ऊ, अक्षमिष्ट अक्[illegible] ङ, क्षमते। ञि, क्षान्तोऽस्ति। ष, क्षमा। दुर्गादासः॥

क्षमं, क्ली, (क्षम्+पचाद्यच्।) युक्तम्। इत्य[illegible] ३।३।१२२॥ (यथा, शाकुन्तले ५ अङ्के।
"यदि यथा वदति क्षितिपस्तथा
त्वमसि किं पुनरुत्कुलया त्वया।
अथ तु वेत्सि शुचिव्रतमात्मनः
पतिगृहे तव दास्यमपि क्षमम्" ॥)

क्षमः, त्रि, (क्षमते इति। क्षम्+अच्।) [illegible] हितः। इत्यमरः।३।३।१२२॥ आद्यस्य पर्य्या[illegible] सहः २ प्रभूष्णुः ३। इति हेमचन्द्रः॥
(यथा, शाकुन्तले १ माङ्के।
"इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-
स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति"।

---

* क्षत्रियाणामन्यतराख्याः कायस्थाः।
यथा प्रथमतः—वेदानाम् आपस्तम्बशाखायाम्।
"बाहोश्च क्षत्रिया जाताः कायस्था जगतीतले।
चित्रगुप्तः स्थितः स्वर्गे विचित्रो भूमिमण्डले ॥
चैत्ररथः सुतस्तस्य यशस्वी कुलदीपकः।
ऋषिवंशे समुद्भूतो गौतमो नाम सत्तमः।
तस्य शिष्यो महाप्राज्ञश्चित्रकूटाचलाधिपः" ॥

द्वितीयतः,—
माण्डव्यशापात् चित्रगुप्तस्य पुत्रचैत्ररथस्य क्षत्रियत्वगते पुनरुपनयनसंस्कारे कृते तेन क्षत्रियत्वं प्राप्तं यथा,—वेदान्ते प्रथमाध्याये तृतीयपादे ३५। ३७ सूत्रे क्षत्रियत्वगते चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् तदभावे निर्द्धारणे च प्रवृत्तेः॥

तृतीयतः,—
"नाम्ना त्वं चित्रगुप्तोऽसि मम कायाद्भूर्थतः।
तस्मात् कायस्थविख्यातिर्लोके तव भविष्यति ॥
कायस्थः क्षत्रियो वर्णो न तु शूद्रः कदाचन।
अतो भवेयुः संस्कारा गर्भाधानादिका दश ॥
गर्भाधानन्ततो कार्य्यं तृतीये मासि पुंस्क्रिया।
मासाष्टमे स्यात् सीमन्त उत्पत्तौ जातकर्म्म च ॥
शताहे नामकरणं पञ्चमे मासि निष्क्रमः।
षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्य्या यथाकुलम् ॥
तथोपनयने भिक्षाब्रह्मचर्य्यव्रतादिकम्।
वासो गुरुकुलेषु स्यात् स्वाध्यायाध्ययनं तथा ॥
कृत्वा तु मातृकापूजां वसोर्धारां विधाय च।
आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जपेद्‌च समाहितः ॥
कुर्य्यान्नान्दीमुखं श्राद्धं दधिमध्वाज्यसंयुतम्।
ततः प्रधानसंस्काराः कार्य्या एष विधिः स्मृतः" ॥
इत्यादि विश्वानतन्त्रे॥

चतुर्थतः,—
कायप्रकाशो नाम्ना विद्यानगर्य्यधिपतिः चन्द्रवंशजः कायस्थ आसीत्। यथा,—
"विराटकायजो वंशः कायस्थ इति विश्रुतः।
आर्य्याछन्दःप्रकाशात् तु आर्य्यावर्त्तः प्रमथ्यते ॥
अयं तु नवमस्तेषां द्वीपसागरसंवृतः।
योजनानां सहस्रं तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात्" ॥
इति मेरुतन्त्रे १९९ पटले।

पञ्चमतः,—
"राजन्! ब्रह्मकायसमुद्भूतः कायस्थो धर्म्मसंज्ञकः कलौ हि क्षत्रियः स चाध्यभिकारी जपयज्ञेषु"॥
इति व्योमसंहितायाम् माधवाचार्य्यधृतम् ॥

षष्ठतः,—
यदा पृथिवीनिःक्षत्रियकाले परशुरामस्य भयात् चन्द्रसेनस्य नृपतेर्भार्य्या मुनेर्दाल्भ्यस्याश्रयं गता तदा परशुराम उवाच।
"तवाश्रमे महाभाग! सगर्भा स्त्री समागता
चन्द्रसेनस्य राजर्षेः क्षत्रियस्य महात्मनः ॥
तन्मेऽत्वं प्रार्थितं देहि हिंसेयं तां महामुने!।
ततो दाल्भ्यः प्रत्युवाच ददामि वरमीप्सितम् ॥
स्त्रियं गर्भमनुं बालं तन्मे त्वं दातुमर्हसि।
ततो रामोऽब्रवीद्दाल्भ्यं यदर्थमहमागतः ॥
क्षत्रियान्तकरश्चाहं तत्त्वं याचितवानसि।
प्रार्थितश्च त्वया विप्र! कायस्थो गर्भ उत्तमः ॥
तस्मात् कायस्थ इत्याख्यो भविष्यति शिशूत्तमः।
एवं रामो महाबाहुर्हित्वा तं गर्भमुत्तमम् ॥
निर्जगामाश्रमात्तस्मात् क्षत्रियान्तकरः प्रभुः।
कायस्थ एष उत्पन्नः क्षत्रियां क्षत्रियात्ततः ॥
तद्गर्भजाश्च कायस्था धर्म्मिष्ठाः सत्यवादिनः।
सदाचारपरा नित्यं रता हरिहरार्च्चने ॥
देवविप्रपितॄणाञ्च अतिथीनाञ्च पूजकाः" ॥
इति स्कन्दपुराणे रेणुकामाहात्म्ये परशुरामदाल्भ्यसंवादे॥

रघौ च । ११ । ६ ।
"आशिषं प्रयुयुजे न वाहिनीं
सा हि रक्षणविधौ तयोः क्षमा" ॥)
ता, स्त्री, (क्षमस्य भावः इति । क्षम + तल् ।)
योग्यता । सामर्थ्यम् । यथा,—
"श्रुतिर्द्वितीया क्षमता च लिङ्गं
वाक्यं पदान्येव तु संहतानि ।
सा प्रक्रिया या करणस्य काङ्क्षा
स्थानं क्रमो योगबलं समाख्या" ॥
इति भट्टवार्त्तिकम् ॥ क्षमता अर्थप्रकाशनसा-
मर्थ्यम् । यथा । बर्हिर्देवसदनं दामीत्यत्र दा-
मीति पदस्य छेदनप्रकाशनसामर्थ्यात् बर्हिरित्यस्य
चाम्लृतदर्भप्रकाशनसामर्थ्यात् आम्लृतदर्भच्छेदने
समुदायमन्त्रस्य नियोगोऽवगम्यते । इति धर्म्म-
दीपिका ॥
ा, स्त्री, (क्षमते आत्मोपरिस्थितानां जीवाना-
मपराधं या । क्षम् अच् भिलादङ् वा तत-
ष्टाप् ।) क्षितिः । (यथा, भट्टिः । ३ । २२ ।
"विभूषणान्युन्मुमुचुः क्षमायां
पेतुर्बभञ्जुर्वलयानि चैव" ॥)
क्षान्तिः । इत्यमरः ।३।३।१२२॥ क्षमालक्षणम् ।
यथाह, वृहस्पतिः ।
बाह्ये चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते क्वचित् ।
न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता" ॥
इत्येकादशीतत्त्वम् । अपि च ।
"आक्रुष्टोऽभिहतो यस्तु नाक्रोशेन्न हनेदपि ।
अदुष्टवाङ्मनःकायैस्तितिक्षुश्च क्षमा स्मृता" ॥
इति मात्स्ये १२० अध्यायः ॥ अन्यच्च ।
"विभागशीलः सततं क्षमायुक्तो दयालुकः ।
गृहस्थस्तु क्षमायुक्तो न गृहेण गृही भवेत् ॥
क्षमा दया च विज्ञानं सत्यञ्चैव दमः शमः ।
अध्यात्मनिरतज्ञानमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥
वगर्हातिक्रमक्षेपहिंसाबन्धवधात्मनाम् ।
अन्यमन्युसमुत्थानां दोषाणां वर्ज्जनं क्षमा" ॥
इति कौर्म्मे १४ अध्यायः ॥ (अपरञ्च यथा, महा-
भारते ।३। द्रौपदी-युधिष्ठिरसंवादे ।२९। ३५—।
"अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा नित्यं क्षमावताम् ।
गीताः क्षमावता कृष्णे! काश्यपेन महात्मना ॥
क्षमा धर्म्मः क्षमा यज्ञः क्षमा वेदाः क्षमा श्रुतम् ।
य एतदेवं जानाति स सर्व्वं क्षन्तुमर्हति ॥
क्षमा ब्रह्म क्षमा सत्यं क्षमा भूतञ्च भावि च ।
क्षमा तपः क्षमा शौचं क्षमयेदं धृतं जगत् ॥
अतियज्ञविदां लोकान् क्षमिणः प्राप्नुवन्ति च ।
अतिब्रह्मविदां लोकानति चापि तपस्विनाम् ॥
अन्ये वै यजुषां लोकाः कर्म्मिणामपरे तथा ।
क्षमावतां ब्रह्मलोके लोकाः परमपूजिताः ॥
क्षमा तेजस्विनां तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनाम् ।
क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा यज्ञः क्षमा शमः ॥
तां क्षमामीदृशीं कृष्णे! कथमस्मद्विधस्त्यजेत् ।
यस्यां ब्रह्म च सत्यञ्च यज्ञा लोकाश्च धिष्ठिताः ॥
क्षन्तव्यमेव सततं पुरुषेण विजानता ।
यदा हि क्षमते सर्व्वं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥
क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ।
इह सम्मानमर्हन्ति परत्र च शुभां गतिम् ॥
येषां मन्युर्मनुष्याणां क्षमयाभिहतः सदा ।
तेषां परतरे लोकास्तस्मात् क्षान्तिः परा मता" ॥)
रात्रिः । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ दुर्गा । इत्यमर-
टीकायाम् मथुरानाथः ॥ तथा हि ।
"जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी ।
दुर्गा शिवा क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते" ॥
इति दुर्गार्च्चातत्त्वम् ॥ अपि च ।
"क्षमा तु श्रीमुखे कार्य्या योगपट्टोत्तरीयका ।
पद्मासनकृताधारा वरदोद्यतपाणिनी ॥
शूलमेखलसंयुक्ता प्रशान्ता योगसंस्थिता ।
सितपुष्पोपहारेण सितहोमेन सिद्धिदा" ॥
इति देवीपुराणे संवत्सरदेवताविंशतिविधिः
प्रथमः ॥ खदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ गोपी-
विशेषः । यथा । राधिकोवाच ।
"मया पूर्व्वञ्च त्वं दृष्टो गोप्या च क्षमया सह ।
सुवेशयुक्तो मालावान् गन्धचन्दनसंयुतः ॥
रत्नभूषितया गन्धचन्दनोक्षितया तया ।
सुखेन मूर्च्छितस्तल्पे पुष्पचन्दनसंयुते ॥
श्लिष्टो निद्रितया सद्यः सुखेन नवसङ्गमात् ।
मया प्रबोधिता सा च भवांश्च स्मरणं कुरु ॥
गृहीतं पीतवस्त्रन्ते मुरली च मनोहरा ।
वनमाला कौस्तुभञ्चाप्यमूल्यं रत्नकुण्डलम् ॥
पश्चात् प्रदत्तं प्रेम्णा च सखीनां वचनादहो ।
लज्जया कृष्णवर्णश्च तेनाप्यद्यापि पश्यतः ॥
क्षमा देहं परित्यज्य लज्जया पृथिवीं गता ।
ततस्तस्याः शरीरञ्च गुणश्रेष्ठं बभूव ह ॥
संविभज्य त्वया दत्तं प्रेम्णा प्रहृष्टता पुरा ।
किञ्चिद्दत्तं विष्णवे च वैष्णवेभ्यश्च किञ्चन ॥
धर्म्मिष्ठेभ्यश्च धर्म्माय दुर्ब्बलेभ्यश्च किञ्चन ।
तपस्विभ्योऽपि देवेभ्यः पण्डितेभ्यश्च किञ्चन ॥
एतत्ते कथितं सर्व्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि" ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ९ अध्यायः ॥ * ॥

क्षमादंशः, पुं, (क्षमां पृथिवीं दंशतीति । दन्श +
अच् । तीव्रशूलत्वात् तथात्वम् ।) शिग्रुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

क्षमावान्, [त्] त्रि, (क्षमा विद्यते अस्य अस्मिन्
वा इति मतुप् मस्य वत्वम् ।) क्षान्तियुक्तः । यथा,
"एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपपद्यते ।
यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः" ॥
इति गारुडे ११४ अध्यायः ॥

क्षमिता, [ऋ] त्रि, (क्षम् + तृच् ।) क्षमाशीलः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ३१ ॥

क्षमी, [न्] त्रि, (क्षम् + "शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्" ।
३।२।१४१। इति घिनुण् ।) क्षमाशीलः । तत्पर्य्यायः ।
सहिष्णुः १ सहनः ३ क्षन्ता ४ तितिक्षुः ५ क्ष-
मिता ६ । इत्यमरः ।३।१।३१॥ क्षमः ७ शक्तः ८
सहः ९ प्रभूष्णुः १० । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
भागवते । ६ । १५ । ४० ।
"क्षमिणामाशु भगवांस्तुष्यते हरिरीश्वरः" ॥)

क्षयः, पुं, (क्षि क्षये । "नन्दिग्रहिपचादिभ्यः" ।३।१।१३४।
इति अच् ।) नीतिवेदिनां त्रिवर्गान्तर्गतप्रथम-
वर्गः । स तु राज्ञामष्टवर्गस्यापचयः । यथा,—
"क्षयः स्थानञ्च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्" ॥
इत्यमरः ३।३।१३४ ॥ नीतिवेदिनां नीतिशास्त्र-
ज्ञानां क्षयादिभिस्त्रिवर्गः अन्येषान्तु धर्म्मकामार्थाः
पूर्व्वमुक्ताः । अष्टवर्गस्यापचयः क्षयः । तस्यैवोपचयो
वृद्धिः । तस्य नोपचयो नाप्यपचयः स्थानम् ।
अष्टवर्गो यथा,—
"कृषिर्व्वणिक्पथो दुर्गं सेतुकुञ्जरबन्धनम् ।
कन्याकरबलादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम् ॥
अष्टवर्गः स्मृतो राज्ञां" । इति तट्टीकायां भरतः ॥
लयः । तत्पर्य्यायः । सम्वर्त्तः २ प्रलयः ३ कल्पः ४
कल्पान्तः ५ ॥ अपचयः । तत्पर्य्यायः । क्षिया २ ॥
निलयः । तत्पर्य्यायः गृहशब्दे द्रष्टव्यः ॥ कासरोग-
विशेषः । तत्पर्य्यायः । यक्ष्मा २ शोषः ३ । इत्य-
मरः ॥ राजयक्ष्मा ४ रोगराजः ५ गदाग्रणीः ६
उग्रा ७ अतिरोगः ८ रोगाधीशः ९ नृपामयः
१० । इति राजनिर्घण्टः ॥
(लक्षणादि चिकित्सितञ्च यथा,—
"प्रकृतगणगरिष्ठो व्याधिघोरं गराणां
भवति रहितचेष्टो वातुलः प्राणिनां वै ।
चिरनिरयकरोऽयं प्राक्तनैः कर्म्मपाकै-
रिह परिभवकारी मानुषस्य क्षयोऽयम् ॥
देवानां प्रकरोति भङ्गमथवा भूपस्य सम्पातनं
गोपृथ्वीधरविप्रबालदहनं वासविध्वंसनम् ।
योऽयं स्थानविनाशनञ्च कुरुते स्त्रीणां वधो यो नर-
स्तस्यैतैर्गुरुकर्म्मभिः क्षयगदो देहार्थहारी महान् ॥
देवानां दमतो धनञ्च दहतो भूपप्रपातेऽपि च
देवत्वं हरतो विषञ्च ददत आरामकं निघ्नतः ।
तेनासौ नियमेन सम्भवति वै तृष्णाञ्च तीव्रा रुजा
धातूनां क्षयकारिणी च मनुजस्यात्मापहा दारुणा
क्षयो दशविधश्चैव विज्ञातव्यो भिषग्वरैः ॥
श्रान्त्या भारादिवहनशयनैर्दीर्घमार्गाक्रमैर्व्वा
भुक्तैर्दोषादतिशयरतैः सेवनाद्वै नरस्य ।
ज्वरेणातिक्रान्तो विषमशयनात् कूटनपरैः
जाता रोगा मनुजवपुषः क्षीणतां संनयन्ति ।
रोगाक्रान्तो विषमशयनात्तस्य मन्दज्वराद्वा ।
श्लेष्मा पित्तं मरुदथशयनैर्याति देहक्षयं वा ।
रसरक्तमांसमेदश्चास्थिमज्जानि शुक्रतः ॥
एवं दशविधा ज्ञेयाः क्षया नृणां वपुःषु च ।
पुनश्च लक्षणान्येषां वक्ष्यते प्रकृतं साम्प्रतम् ।
अतिस्वेदातिघर्म्माच्च चिन्ताशोकभयादिना ॥
वातादैः सेवितैश्चापि जायते मारुतक्षयः ।
तेन तन्द्राङ्गदाहश्च पिपासारुचिवेपथुः ॥
तमः क्लमो भ्रमश्चैव भवेच्च मारुतक्षये ।
तस्मादिमानि सेव्यानि रसानि पललानि च ॥
रसोनादिककल्कञ्च सेवयेद्वातवर्द्धनम् ।
पित्तक्षयेऽग्निमान्द्यञ्च जायतेऽरुचिशाद्यता ॥
कासश्लेष्मप्रसेकश्च जायते मन्दचेष्टता ।
स्वेदाभ्यङ्गाग्नि पानानि दीपनानि प्रयोजयेत् ॥
आम्लानि रसान्नानि सेवयेत् पित्तक्षतक्षये ।
आयामे च व्यवाये च कन्दानाहारसेवनैः ॥

सन्तापक्रोधमैश्चापि जायते कफसंक्षयः।
तेनदाहोऽथवा पाण्डुः शोषो निःश्वसनं भ्रमः ॥
विनिद्रता क्षुत् तृष्णा च स्त्रीसङ्गे नाभिनन्दति।
तस्य शीतान्नपानानि कन्दशाकादिकैरसैः ॥
आनूपैर्दधिदुग्धैर्वा सेवनं न समीहितम्।
त्रिभिर्दोषैः क्षयं प्राप्तैस्तदा हि मरणं ध्रुवम् ॥
तस्य क्रिया प्रयोक्तव्या साधारण्या महामते ! ॥
अथ धातुः क्षयं वक्ष्ये हारीत ! शृणु साम्प्रतम्।
रसरक्तमांसमेदः प्रत्येकं क्षयलक्षणम् ॥
रसक्षयेऽतिशोषश्च मन्दाग्नित्वञ्च वेपथुः।
शिरोरुक् मन्दचेष्टत्वं जायते च क्लमो भ्रमः ॥
रक्तक्षये क्षयः पाण्डुर्मन्दचेष्टो भवेन्नरः।
श्वासनिष्ठीवनं शोषो मन्दाग्नित्वञ्च जायते ॥
मांसक्षयेऽतिकृशता चेष्टनञ्चाङ्गभङ्गता।
निद्रानाशोऽतिनिद्रास्य विसंज्ञो लघुविक्रमः ॥
मेदः क्षये मन्दबलो विसंज्ञता
चाङ्गस्य भङ्गो वमनं परूषता।
श्वासाभिकासोऽरुचिताग्निमन्दता
विशेषकम्पो वपुषश्च शुष्कता ॥
अस्थिक्षये स्यात् अतिमन्दचेष्टता
मन्दञ्च वीर्य्यं खलु मेदसः क्षये।
विसंज्ञता स्यात् कृशता च कम्पनं
अङ्गस्य भङ्गो वमनं परूषता ॥
शोषश्च देहे सदनञ्च शोफिता
विकम्पनं शोषरुजा च जायते।
भिषग्वरस्तत् परिवेदलक्षणं
मज्जक्षये कम्पनमेव जायते ॥
भ्रमः क्लमः स्यादतिमन्दचेष्टः
शोफो निशाजागरणञ्च तन्द्रा ॥
मन्दज्वरः शोषसमो मनुष्ये
शुक्रक्षये चाल्प विचेष्टितानि।
रूक्षं भ्रमः कम्पनशोषरोधः
स्त्रीद्वेषितादीनि विरूपता च ॥
इदानीं संप्रवक्ष्यामि भेषजानि यथाक्रमम्।
स्नेहनं रूक्षणञ्चैव तथा विस्रापनं हितम्।
जाङ्गलानि च मांसानि भोजनानि च सेवयेत् ॥
गुडूची शृङ्गवेरञ्च यवानी क्वथितं जलम्।
मरिचैः क्वथितं दुग्धं पाने रात्रौ प्रशस्यते ॥
रसानां तेन वृद्धिः स्यात् शीघ्रं तस्माद्विमुच्यते ॥
रसानां वृद्धिकरणं गोधूमयवशालिभिः।
क्वथितानि भिषक् श्रेष्ठैर्जाङ्गलानि विशेषतः ॥
घृतदुग्धसिताक्षौद्रमरिचानि च पिप्पली।
पानं शस्तं मनुष्याणां रक्तवृद्धिकरं मतम्" ॥
इति रसरक्तवृद्धिकरम् ॥ * ॥
"आनूपानि च धान्यानि लघुनामानि कल्पयेत्।
कल्यांश्च घृतदुग्धादीन् सेवयेन्मधुराणि च ॥
रसाश्च जाङ्गलानि स्युः सेवनार्थे भिषग्वर !।
सितोपलादिकं चूर्णं अजाक्षीरं सकोलकम् ॥
हितं पानं क्षये चैव कल्यमप्रातराशने"।
इति मांसमेदोवृद्धिकरम् ॥ * ॥
"घृतानि च सुपक्वानि क्षीराणि विविधानि च।
चन्दनानि च द्राक्षादि-चूर्णानि च भिषग्वर ! ॥

जाङ्गलानि च सर्व्वाणि सेवनीयानि पुत्रक !।
अम्लानि मधुराणीह सर्व्वाणि च प्रयोजयेत्" ॥
इत्यस्थिवृद्धिकरणम् ॥ * ॥
"शुक्रक्षये प्रपाकानि रसानि च विशेषतः।
नवनीतं तथा क्षीरं मधुराणि च सेवयेत् ॥
कर्कटी मूलपयसा विदारी कन्दशाल्मली।
सिताढ्यञ्च हितं पानं शस्यन्ते मधुराणि च" ॥
इति शुक्रक्षयवृद्धिकरणम् ॥ * ॥
"बला विदारी लघुपञ्चमूली
क्षीरद्रुमत्वक् च ततः प्रयोज्या।
पुनर्नवा मेघतुगारजन्यः
सञ्जीवनीयैर्मधुकैः समांशैः ॥
अक्षप्रमाणानि समानि तानि
सर्व्वाणि चैतान्यपि चूर्णयित्वा।
विमिश्रयेत् तत्र कणाशतानि
यवान्नगोधूमयवांश्च पिष्ट्वा ॥
तुगासमांशा सिततण्डुलानां
पेयं तु शृङ्गाटकमिश्रितञ्च।
प्रकीर्णकार्द्धेन वियोजनीयं
सर्व्वांशकेनापि सिता प्रयोज्या ॥
विभावयेच्चामलकीरसेन
वारत्रयं गोपयसा विभाव्य।
ततोऽस्य सर्व्वैः सह शर्कराभि
र्घृतेन चैवं पुनरेव भाव्यम्।
तं भक्षयेत् क्षौद्रयुतं पलार्द्धं
जीर्णे च भोज्यं कटुकाम्लवर्ज्यम् ॥
क्षीरं घृतं वा सितशर्करां वा
यवान्नगोधूमकशालिभक्षान्।
ज्ञात्वाग्निपाकं जठरे नरस्य
देयो विधिज्ञैः क्षयरोगशान्त्यै।
पथ्यक्षये श्रान्तचिराभिताप-
संपीड़ितानाञ्च तथाशिरोऽर्त्तौ ॥
"पित्तातुराणां रुधिरक्षयाणां
श्रमाध्वसंपीड़ितकामलानाम्।
श्वासातुराणां मधुमेहिनाञ्च
क्षीणेन्द्रियाणां बलकारिशस्तम्" ॥
इति बालादिचूर्णम् ॥ * ॥
"पिप्पली वर्द्धमानन्तु ज्वरे जीर्णे प्रशस्यते।
मन्दाग्नौ पीतमेवाथ गुदजे वा तथा पुनः" ॥
इति पिप्पलीवर्द्धमानम् ॥ * ॥
"द्वे पले मार्कवं धातु साक्षकञ्च पुनर्नवा।
तुगा एला शालिपर्णी वासकञ्च दुरालभा ॥
चूर्णार्द्धेन समं योज्यं त्रिगन्धं मरिचानि च।
तालीशं मगधा चैव तदर्द्धेन शिलोद्भवम् ॥
शिलाभेदन्तदर्द्धेन सर्व्वस्वैकत्र मिश्रयेत्।
समेन तिलचूर्णन्तु शर्कराभिः समायुतम् ॥
तेन क्षयो राजयक्ष्मा कामला च विनश्यति।
अपस्मारं जयत्याशु बलवीर्य्याधिकोभवेत् ॥
शाम्यन्ति च महारोगाः शुक्राढ्यो जायते नरः" ॥
इति शिलाजतुचूर्णम् ॥ * ॥
"बलाश्वदंष्ट्रा वृहतीद्वयञ्च
पर्णीद्वयं गोक्षुरकं स्थिरा च।
पटोलनिम्बस्य दलानि मुस्तम्
सत्रायमाणा सदुरालभा च ॥
कृत्वा कषायञ्च पदावशेषं
पूते ततश्चूर्णमिदं प्रयुञ्ज्यात्।
द्राक्षा शठी पुष्करमूलधात्री
दुग्धं समं तामलकीकषायम् ॥
सर्पिः प्रयत्नं नवनीतकञ्च
सर्पिस्तदर्द्धेन वियोजनीयम्।
सिद्धं घृतं पानमथैव वस्तौ
नस्ये तथाभ्यञ्जनभोजने च ॥
स पाण्डुकाशक्षयकामलानाम्
राजक्षये क्षीणबलेन्द्रियाणाम्।
क्षतेषु शोफेषु व्रणेषु शस्तं
शिरोऽर्त्तिपार्श्वार्त्तिगुदामयघ्नम्" ॥
इति बलाद्यं घृतम् ॥ * ॥
"चन्दनं सरलं दारु पत्रैला बालकं शठी।
नलशैलेयकं एला पद्मकं नागकेशरम् ॥
कक्कोलकं सुरामांसी शैलेयं द्वे हरीतकी।
रेणुकात्वक् कुङ्कुमञ्च शारिवे द्वे निशागुरु ॥
वला द्राक्षा च नलिका कषायं सुपरिस्रुतम्।
तैलमस्तु तथा लाक्षा रसेन समभागिकम् ॥
मन्दाग्निना पचेत्तैलं सिद्धं पाने च वस्तिषु।
नस्ये चाभ्यञ्जने चैव योजयेत्तद्भिषग्वरः ॥
हन्ति पाण्डु क्षयं कासं ग्रहघ्नं बलवर्णकृत्।
मन्दज्वरमपस्मारकुष्ठपाम हरेत् पुनः।
करोति बलपुष्ट्योजःप्रज्ञायुर्बलवर्द्धनम् ॥
रूपसौभाग्यदं पुण्यं सर्व्वभूतयशस्करम्" ॥
इति चन्दनाद्यं तैलम् ॥
इति क्षयरोगचिकित्सा ॥ इति हारीते चि-
कित्सितस्थाने दशमेऽध्याये ॥ * ॥
"त्रिकटु त्रिफलैलाभिर्जातीफललवङ्गकैः।
नवभागोन्मितं तुल्यं लौहं पारदसिन्दुरम्।
मधुना क्षयरोगाणां हन्तायं क्षयकेशरी" ॥
इति क्षयकेशरी रसः ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे यक्ष्माधिकारे ॥
अस्य अन्यत् निदानादि यक्ष्मशब्दे द्रष्टव्यम्
तस्यौषधान्तरं यथा,—
"श्वेतकोकिलाक्षमूलं छागीक्षीरेण संयुतम्।
त्रिसप्ताहेन वै पीतं क्षयरोगं क्षयं नयेत्" ॥
इति गारुड़े १९३ अध्यायः ॥ (क्षयत्यस्मादने
क्षि + क्षये + अप्। क्षयति विनाशयति इ
अन्तर्भूतणिच् ततोऽच्।) रोगमात्रम्।
राजनिर्घण्टः ॥

क्षयतरुः, पुं, (क्षयस्य क्षयार्थं वा तरुः।) स्था
वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्य्याय
"नन्दीवृक्षोऽश्वत्थभेदः प्ररोही गजपादपः।
स्थाली वृक्षः क्षयतरुः क्षीरी च स्यादनस्पति
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥)

क्षयथुः, पुं, (क्षि + अथुच्।) कासः। इति हेम

क्षयनाशिनी, स्त्री, (क्षयं क्षयाख्यरोगं नाशयती
क्षय + नश् + णिच् + णिनि + ङीप्।) जीव
वृक्षः। इति शब्दमाला ॥

गुणादयोऽस्य जीवन्तीशब्दे ज्ञेयाः ॥)
ं, त्रि, (क्षेतुं शक्यम्। क्षि + "क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे"। ६। १। ८१। इति यत्।) क्षयणीयम्। क्षयितव्यम्। क्षययोग्यम्। इति व्याकरणम्॥ "क्षेतुं जेतुं योग्यं क्षेयं पापं जेयं मनः"। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा, महाभारते।
"अपवर्गे तु वैश्यस्य श्राद्धकर्म्मणि भारत!।
...क्षय्यमभिधातव्यम्" इति॥)
, ञ सञ्चलने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्। क्वचित् सकश्च।) ञ, क्षारः क्षरः। सञ्चलनमिह मोचनं स्रवणञ्च। आदौ सकर्म्मकः। "स्रोतोभिरिक्षिदश्वगजा मदं क्षरन्तः"। इति किराते। ७। ८। स्रवणे तु। क्षरत् क्षतजक्षतयः। इति दुर्गादासः॥
, क्ली, (क्षरति स्रवति वर्षति च। क्षर + अच्।) जलम्। तथा च सत्यसावित्र्युपनिषदि। १। ८। १०। "क्षरन्त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या"॥) मेघे पुं। इति मेदिनी॥
, पुं, (क्षर् + अच्।) नश्वरवस्तु। यथा,—
"द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च।
क्षरः सर्व्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते"॥
इति श्रीभगवद्गीतायाम्। १५। १६।
क्षरश्चाक्षरश्चेति द्वाविमौ लोके प्रसिद्धौ। तावेवाह तत्र क्षरः पुरुषो नाम सर्व्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्थावरान्तानि शरीराणि अविवेकिलोकस्य शरीरेष्वेव पुरुषत्वप्रसिद्धेः। कूटो राशिः शिलाराशिः। पर्व्वत इव एकदेशेषु नश्यत्स्वपि निर्व्विकारतया तिष्ठतीति कूटस्थश्चेतनो भोक्ता स अक्षरः पुरुष उच्यते विवेकिभिः"। इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ (तथा, महाभारते। १४। अनुगीतापर्व्वाध्याये। १७। १७।
ततः सवेदनः सद्यो जीवः प्रच्यवते क्षरात्"॥)
णं, क्ली, (क्षर् + भावे ल्युट्।) मोचनम्। स्रवणम्। (यथा, रघुः। १९। १९।
"कौल्यमेत्य गृहिणीपरिग्रहात्
नर्त्तकीष्वसुलभासु तद्वपुः।
वर्त्तते स्म सकचग्रहिदालिख-
ब्रह्मकुलीक्षरणसम्भवस्त्रिका"॥)
, (न्) (क्षरः क्षरणं वर्षणं अस्त्यस्मिन् काले क्षरोऽस्त्यस्य वा। क्षर् + इनिः।) वर्षाकालः। इति हेमचन्द्रः। क्षरणविशिष्टे त्रि॥
, क शौचे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-परं-अकं-सेट्।) शौचमिह शुद्धीकरणम्। क, क्षालति पात्रं पयसा लोकः। इति दुर्गादासः॥
, ञ चाले। चये। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) ञ, क्षालः क्षलः। चालः कम्पः। ...चयनम्। इति दुर्गादासः॥
, पुं, (क्षु शब्दे क्षुते च + भावे अप्।) क्षुतम्। राजिका। इत्यमरः। कासः॥ इति शब्दरत्नावली। राजिकाभेदः। तत्पर्य्यायः। क्षुधाभिजननः २ ...पकः ३ दीर्घशिम्बिकः ४ सुकुमारः ५ क्षत-...जः ६ मधुरः ७ क्षवकः ८। अस्य गुणाः।

कषायत्वम्। मधुरत्वम्। शीतलत्वम्। कफपित्त-श्रमज्वरत्वम्। रुच्यत्वम्। हृद्यत्वम्। पवनाध्मानशुद्धिदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
क्षवकः, पुं, (क्षु + अप् + स्वार्थे कन्।) अपामार्गः। राजिका। भूताङ्कुशः। इति राजनिर्घण्टः। (व्यवहारोऽस्य यथा सुरसादिगणपाठे।
"क्षवकखरसिभार्गी कामुका काकमाची
कुलहलविषमुष्टी भूस्तृणो भूतकेशी"॥
इति वाभटे सूत्रस्थाने १५ अध्याये॥)
क्षवकृत्, स्त्री, (क्षवं करोतीति। कृ + क्विप्।) छिक्कनी। इति भावप्रकाशः॥
क्षवथुः, पुं, (क्षु + अथुच्।) क्षुतम्। कासः। इति मेदिनी। कण्ठकण्डूयनम्। इति शब्दरत्नावली॥ (क्षवथुर्नाम रोगविशेषः। तस्य सकारणसम्प्राप्तिकलक्षणानि यथा,—
"तीक्ष्णघ्राणोपयोगार्करश्मिसूत्ररजादिभिः।
वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिका तरुणास्थनि॥
विघट्टितेऽनिलः क्रुद्धो रुद्धः शृङ्गाटकं व्रजेत्।
निवृत्तः कुरुतेऽत्यर्थं क्षवथुं स भृशं क्षवः"॥
इति वाभटे उत्तरस्थाने १९ अध्याये॥
"घ्राणाश्रिते मर्म्मणि संप्रदुष्टे
यस्यानिलो नासिकया निरेति।
कफानुयातो बहुशः सशब्द-
स्तं रोगमाहुः क्षवथुं विधिज्ञाः॥
तीक्ष्णोपयोगादतिजिघ्रतो वा
भावान् कटूनर्कनिरीक्षणाद्वा।
सूत्रादिभिर्वा तरुणास्थिमर्म्म-
ण्युद्घाटिते यः क्षवथुर्निरेति"॥
इत्युत्तरतन्त्रे द्वाविंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्॥
चिकित्सा यथा।
"क्षेयं नस्यं मूर्द्धविरेचनीयै-
र्नाडीचूर्णं क्षवथौ भ्रंशथौ च"॥
इति चात्रैव २३ अध्याये तेनोक्तम्॥ अस्य विधारणाज्जातो यः स यथा,—
"भवन्ति गाढं क्षवथोर्विघाता-
च्छिरोऽक्षिनासाश्रवणेषु रोगाः।
कण्ठास्यपूर्णत्वमतीवतोदः
कूजश्च वायोरथवा प्रवृत्तिः"॥
इति चोत्तरतन्त्रे पञ्चपञ्चाशत्तमेऽध्याये च तेनोक्तम्॥)
क्षवपत्रा, स्त्री, (क्षवः क्षुतहेतुः पत्रं यस्याः। एतत्पत्रघ्राणेन हि क्षुतं जायते। अतस्तथात्वम्।) द्रोणपुष्पी। इति राजनिर्घण्टः॥
क्षविका, स्त्री, (क्षवः क्षुतं साध्यतयाऽस्त्यस्य इति ठन् + टाप् च।) हस्तीभेदः। तत्पर्य्यायः। सर्पतनुः २ पीततण्डुला ३ पुत्रप्रदा ४ बहुफला ५ गोधिनी ६। अस्या गुणाः। "क्षविका हस्ती तिक्ता कटुकथा च तत्समा"। इति राजनिर्घण्टः॥
क्षान्तः, त्रि, (क्षम् + कर्त्तरि क्तः।) सहनशीलः। तत्पर्य्यायः। सोढ़ः २। इत्यमरः॥ क्षमान्वितः ३। इति शब्दरत्नावली॥ तितिक्षितः ४। इति

जटाधरः॥ (यथा, हरिवंशे। २१। २१।
"निर्व्वैरो निर्व्वृतः क्षान्तो निर्म्मन्युः क्षतिरेव च"॥)
क्षान्तिः, स्त्री, (क्षम + भावे क्तिन्।) सत्यपि सामर्थ्ये अपकारिणि अपकाराचिकीर्षा। इति देवीमाहात्म्यटीकायां नागभट्टः॥ तत्पर्य्यायः। तितिक्षा २। इत्यमरः॥ सहिष्णुता ३ क्षमा ४। इति जटाधरः॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् १८। ४२।
"शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्ज्जवमेव च"॥)
क्षान्तुः, त्रि, (क्षम् + "क्रमिगमिक्षमिभ्यस्तुन् वृद्धिश्च"। उणां। ५। ४३। इति तुन् वृद्धिश्च।) क्षमाशीलः। तत्पर्य्यायः। मर्षकः २। इत्युणादिकोषः॥
क्षान्तुः, पुं, (क्षम् + तुन् वृद्धिश्च।) पिता। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥
क्षामः, त्रि, (क्षै + कर्त्तरि क्तः। "क्षायो मः"। ८। २। ५३। इति निष्ठा तस्य मत्वम्।) क्षीणः। अबलः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, भागवते ३। २१। ४६।
"विद्योतमानं वपुषा तपस्युग्रयुजा चिरम्।
नातिक्षामं भगवतः स्निग्धापाङ्गावलोकनात्"॥
स्त्रियां टाप्। यथा, मेघदूते। ८९।
"आधिक्षामां विरहशयने सन्निषण्णैकपार्श्वाम्"॥
सर्व्वरूपवत्त्वात् विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। विष्णुसहस्रनामकीर्त्तने। १४९। १०४।
"आश्रमः श्रमणः क्षामः सुपर्णो वायुवाहनः"॥)
क्षामवती } स्त्री, (क्षामं दोषक्षयः साध्यतया-
क्षामवतीष्टिः } स्त्यस्या मतुप् मस्य वत्वम्। स्त्रियां ङीप्। पक्षे कर्म्मधारयः।) यागविशेषः। यथा, भविष्ये।
"क्षामवत्यादिना यद्वत् कर्म्मणा एतमापते!।
दैवदोषादकरणे जाते दोषकदम्बके।
होमेनैकेन दोषाणां सर्व्वेषां क्षयमादिशेत्॥
एवञ्च एकप्रायश्चित्तेनानेकदोषक्षयाय क्षामवतीष्टिः सर्व्वत्र दृष्टान्तः"। इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥
क्षामास्यं, क्ली, (क्षामस्य क्षयस्य आस्यं स्थानम्।) कुपथ्यम्। यथा, शब्दचन्द्रिकायाम्।
"अपथ्यमहितं रोगे क्षामास्यं परिकीर्त्तितम्"॥
पुस्तकान्तरे क्षमस्यमिति च पाठः॥
क्षार,क्ली,(क्षरतीति। क्षर् सञ्चलने + "ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः"। ३। १। १४०। इति ज्वलादित्वात् णः।) विड्लवणम्। इति राजनिर्घण्टः॥ यवक्षारः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
क्षारः, पुं, (क्षर् सञ्चलने + ज्वलादित्वात् णः॥) रसविशेषः। (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। ३१५।
"तातस्य कूपोऽयमिति ब्रुवाणाः
क्षारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति"॥
अस्य गुणा यथा।
"क्षारः क्लेदं जनयति मुखे स्वादुकणो विदाही
शूलश्लेष्मा वचिभ्रमालसामूत्रकच्छोषणश्च।
आनाहं सञ्जनयति पुनर्वङ्क्षिसन्धुक्षणः स्या-
देवं प्रोक्तं विदितगुणकैः कोविदैः क्षारवीर्य्यम्"॥

इति हारीते प्रथमस्थाने ६ अध्याये ॥) धूर्त्तः । लवणम् । (यथा, रामायणे । २ । ७३ । ३ ।
"दुःखे मे दुःखमकरोर्व्रणे क्षारमिवाददाः ।
राजानं प्रेतभावस्थं कृत्वा रामञ्च तापसम्" ॥)
काचः । भस्म । इति मेदिनी ॥ गुड़ः इति हेमचन्द्रः ॥ टङ्कणः । (अस्य पर्य्याया यथा,—
"सौभाग्यं टङ्कणं क्षारो धातुद्रावकमुच्यते" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सर्ज्जिक्षारः । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

क्षारविशेषगुणाः ।

"पलाशधवपूतीककरञ्जपाटलादिजाः ।
क्षारास्तु पाचनाः सर्व्वे रक्तपित्तकराः सराः ।
गुल्मार्शःक्रिमिपुंस्त्वघ्नाः शर्कराश्मरिनाशनाः" ॥
इति राजवल्लभः ॥ (क्षारसामान्यगुणा यथा,—
"क्षारः सर्व्वश्च परमं तीक्ष्णोष्णः क्रिमिजिल्लघुः ।
पित्तासृग्दूषणः पाकी च्छेद्यहृद्यो विदारणः ।
अपथ्यः कटुलावण्याच्छुक्रौजः केशचक्षुषाम्" ॥
इति सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)

क्षारकः, पुं, (क्षरतीति । क्षर् + ण्वुल् ।) अचिरजातफलम् । तत्पर्य्यायः । जालकम् २ । इत्यमरः ॥ जालि इति भाषा । पक्षिमत्स्यादिपिटकम् । खाँचा इति भाषा । इति मेदिनी ॥ रजकः । इति शब्दमाला ॥ (स्वार्थे कन् । क्षारः । यथा, सुश्रुते ।
"तन्मालती क्षारकसैन्धवायुतं
मदाञ्जनं स्यात्तिमिरेऽथ रागिणि" ॥)

क्षारतैलं, क्ली, (क्षारयुतं क्षाराख्यं वा तैलम् ।) पक्वतैलविशेषः । यथा,—
"शुष्कमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गुलनागरम् ।
शतपुष्पी वचा कुष्ठं दारु शिग्रु रसाञ्जनम् ॥
सौवर्च्चलं यवक्षारं सामुद्रं सैन्धवन्तथा ।
भुर्जग्रन्थि विड़ं मुस्तं मधु शुक्तं चतुर्गुणम् ॥
मातुलुङ्गरसञ्चैव कदलीरसमेव च ।
तैलमेभिर्व्विपक्तव्यं कर्णशूलापहं परम् ॥
बाधिर्य्यं कर्णनादश्च पूयस्रावश्च दारुणः ।
पूरणादस्य तैलस्य कृमयः कर्णयोः खिलाः ॥
क्षिप्रं विनाशमायान्ति शशाङ्ककृतशेखर ! ।
क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयापहम्" ॥
इति गरुड़े १९८ अध्यायः ॥

क्षारत्रयं, क्ली, (क्षाराणां त्रयम् ।) त्रिविधक्षारः । तद्यथा, राजनिर्घण्टे ।
"सर्ज्जिकञ्च यवक्षारं टङ्कणक्षारमेव च ।
क्षारत्रयञ्च त्रिक्षारं क्षारत्रितयमेव च" ॥
("सर्ज्जिका यावशूकश्च क्षारद्वयमुदाहृतम् ।
टङ्कणेन युतं तत्तु क्षारत्रयमुदीरितम् ।
मिलितन्तूक्तगुणकृद्विशेषाद् गुल्महृत् परम्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

क्षारदला, स्त्री, (क्षारो दलेषु पत्रेषु अस्याः । क्षुद्रवास्तूकशाकविशेषः ।) चिल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चिल्लीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

क्षारदशकं, क्ली, (दशविधाः क्षाराः अत्र । कप् क्षाराणां दशकमित्येके ।) दशविधक्षारः । यथा,—
"शिग्रुमूलकपलाशचुक्रिका-
चित्रकार्द्रकसनिम्बसम्भवैः ।
इक्षुशैखरिकमोचिकोद्भवैः
क्षारपूर्व्वदशकं प्रकीर्त्तितम्" ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षारद्रुः, पुं, (क्षारप्रधानको द्रुर्द्रुमः ।) घण्टापाटलिवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (घण्टापाटलिशब्देऽस्य गुणाः पर्य्यायाश्च ज्ञातव्याः ॥)

क्षारपत्रः, पुं, (क्षारः पत्रेषु यस्य ।) वास्तूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"वास्तूकं वास्तुकञ्च स्यात् क्षारपत्रञ्च शाकराट्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणाश्चास्य वास्तूकशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

क्षारपत्रकः, पुं, (क्षारपत्र + स्वार्थे कन् कप् वा ।) वास्तूकः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षारभूमिः, पुं, (क्षारोत्पादनक्षमा भूमिः ।) लवणमृत्तिकदेशः । यथा,—
"जीवनं जीवनं हन्ति प्राणान् हन्ति समीरणः ।
किमाश्चर्य्यं क्षारभूमौ प्राणदा यमदूतिका" ॥
इत्युद्भटः ॥ (क्षारस्य भूमिः स्थानम् ।) लवणभूम्यां स्त्री ॥

क्षारमध्यः, पुं, (क्षारो मध्येऽस्य ।) अपामार्गः । इति रत्नमाला ॥ (अपामार्गशब्दे ऽस्य गुणादयो व्याख्याताः ॥)

क्षारमृत्तिका, स्त्री, ((क्षारयुक्ता मृत्तिका ।) लवणमृत्तिका । तत्पर्य्यायः । ऊषः २ । इत्यमरः ॥ उषः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षारवृक्षः, पुं, (क्षारप्रधानको वृक्षः ।) मुष्ककः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षारश्रेष्ठं, क्ली, (क्षारेषु श्रेष्ठम् ।) वज्रक्षारम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षारश्रेष्ठः, पुं, (क्षारःश्रेष्ठोऽत्र ।) पलाशः । मुष्ककः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा ।
"पलाशः किंशुकः पर्णो यज्ञियो रक्तपुष्पकः ।
क्षारश्रेष्ठो वातहरो ब्रह्मवृक्षः समिद्वरः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

क्षारषट्कं, क्ली, (क्षाराणां षट्कम् ।) षड्विधक्षारः । यथा,—
"धारापामार्गकुटजलाङ्गलीतिलमुष्ककैः ।
क्षारैरेतैस्तु मिलितैः क्षारषट्कादयो गणः" ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षारसिन्धुः, पुं, (क्षारैर्युक्तः क्षारप्रधानः सिन्धुर्वा ।) लवणसमुद्रः । स तु जम्बुद्वीपस्य दक्षिणे शाकद्वीपस्य उत्तरे वर्त्तते । यथा,—
"भूमेरर्द्धं क्षारसिन्धोरुदक्स्थं
जम्बुद्वीपं प्राहुराचार्य्यवर्य्याः ।
अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये
क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः ॥
शाकं ततः शाल्मलमत्र कौशं
क्रौञ्चञ्च गोमेदकपुष्करे च ।
द्वयोर्द्वयोरन्तरमेकमेकं
समुद्रयोर्द्वीपमुदाहरन्ति" ॥
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥

क्षारमेलकः, पुं, (क्षाराणां मेलः संघः । ततः स्वार्थे कन् ।) सर्व्वक्षारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षाराच्छं, क्ली, (क्षारेषु अच्छं निर्म्मलम् । स...जातलवणस्य स्वच्छतया तथोक्तम् ।) सामुद्रलवणम् । इति हारावली ॥ (सामुद्रलवणशब्दे गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

क्षाराष्टकं, क्ली, (क्षाराणां अष्टकम् ।) अष्टप्र... क्षारः । तद्यथा, —
"पलाशवज्रिशिखरिचिञ्चार्कतिलनालजाः ।
यवजः सर्ज्जिका चेति क्षाराष्टकमुदाहृतम् ।
क्षारा एतेऽग्निना तुल्या गुल्मशूलहरा भृश...
इति भावप्रकाशः ॥

क्षारिका, स्त्री, (क्षर् + ण्वुल् + टाप् च । इत्वम् ।) क्षुधा । इति हारावली ॥

क्षारितः, त्रि, (क्षर् + णिच् + कर्म्मणि क्तः ।) अभिशस्तः । अपवादग्रस्तः । इत्यमरः ॥ (... महाभारते २ । युधिष्ठिरनारदसंवादे । १०५ ।
"कच्चिदार्य्यो विशुद्धात्मा क्षारितश्चौरकर्म्मणि
अदृष्टशास्त्रकुशलैर्न लोभाद्बध्यते शुचिः" ॥)
स्रावितः । क्षारः । इति मेदिनी ॥

क्षारोदः, पुं, (क्षारं उदकं यस्मिन् । क्षार ... यस्य वा । उत्तरपदस्य चेत्युदकस्य उदादेशः ...) लवणसमुद्रः । यथा, "क्षारोदेक्षुरसोद-सु... घृतोद-क्षीरोद-दधिमण्डोद-शुद्धोदाः सप्तजल... सप्तद्वीपपरिखा इवाभ्यन्तरद्वीपसमाना एकै... यथानुपूर्व्वं सप्तस्वपि वहिर्द्वीपेषु पृथक् प... उपकल्पिताः" । इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे ...

क्षालनं, क्ली, (क्षल् + णिच् + भावे ल्युट् ।) प्र...लनम् । धौतकरणं यथा,—
"स्त्रीशूद्रौ वाथ नित्याम्भःक्षालनाच्च करोष्ठयो...
इति ब्रह्मपुराणम् । इत्याह्निकाचारतत्त्व...
(यथा च, मार्कण्डेयपुराणे । १६ । १६ ।
"श्लेष्ममूत्रपुरीषासृक्प्रवाहक्षालनेन च ।
रहस्यैवोपचारेण प्रियसम्भाषणेन च" ॥)

क्षालितं, त्रि, (क्षल् + णिच् + क्तः ।) कृतप्रक्षाल... तत्पर्य्यायः निर्णिक्तम् २ शोधितम् ३ मृष्ट... धौतम् ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, म... १० । १४ ।
"अप्रसन्नमपराद्धरि पत्यौ
कोपदीप्तमुररीकृतधैर्य्यम् ।
क्षालितन्तु शमितन्तु वधूनाद्रावितन्तु हृदयं मधुवारैः" ॥)

क्षि, क्षयैश्वर्य्ययोः । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-सकं, ऐश्वर्य्ये—अकं-अनिट् ।) क्षयति पा... इति दुर्गादासः ॥

क्षि, न ग ष हिंसायाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (... क्र्यां च-परं-सकं-अनिट् ।) न, क्षिणोति । क्षिणाति । ष, क्षिया । (यथा, शान्तिशतके ...
"धन्यानां गिरिकन्दरोदरभुवि ज्योतिः... ध्यायतामानन्दाश्रुजलं पिबन्ति शकुना निः...

क्षिताः। अस्माकन्तु मनोरथोपरचितप्रासाद-
वापीतटक्रीडाकाननकेलिमण्डपयुगामायुः परं
क्षीयते"। इति कर्म्मकर्त्तरि साध्यम्। इति
दुर्गादासः॥

, ष्ठ वासगत्योः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-
परं-अकं-सकं च-अनिट्।) ष्ठ, क्षियति। इति
दुर्गादासः॥

, त्रि, (क्षि + बाहुलकात् डिः।) निवासः।
गतिः। क्षयः। इति मेदिनी॥

, दु ञ वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तनां-उभं-
सकं-सेट्-उदित्त्वात् क्त्वा वेट्।) द ञ, क्षिणोति
क्षिणुते। उ, क्षिणित्वा क्षित्वा। इति दुर्गा-
दासः॥

तः, त्रि, (क्षि + कर्म्मणि क्तः।) हिंसितः।
क्षितः कामो मया हिंसित इत्यर्थः। इति मुग्ध-
बोधटीकायां दुर्गादासः॥

तिः, स्त्री, (क्षियति वसत्यस्याम्। क्षि + अधि-
करणे क्तिन्।) अस्या अपरा व्युत्पत्तिर्यथा,—
"महालये क्षयं याति क्षितिस्तेन प्रकीर्त्तिता।
काश्यपी कश्यपस्येयमचला स्थिररूपतः"॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ७ अध्यायः॥
पृथिवी। (यथा, मनौ ४। २४१।
"मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ट्रसमं क्षितौ।
विमुखा बान्धवा यान्ति धर्म्मस्तमनुगच्छति"॥)
वासः। क्षयः। इत्यमरः। ३। ३। ७०॥ काल-
भेदः। स तु प्रलयः। इति मेदिनी॥ रोचना-
नामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ *॥

तिकणः, पुं, (क्षितेः पृथिव्याः कणः।) धूलिः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥

तिक्षमः, पुं, (क्षितिरिव क्षमते क्षिताविव क्षमा-
कारणीभूता शक्तिरस्मिन् वा।) खदिरवृक्षः।
इति राजनिर्घण्टः॥

तिजं, क्ली, (क्षिति + जन् + डः।) खगोले
आकाशमध्यान्नवत्यंशान्तरे तिर्य्यग्वृत्तम्। यथा,—
"पूर्व्वापरं विरचयेत् सममण्डलाख्यं
याम्योत्तरञ्च विदिशोर्व्वलयद्वयञ्च।
ऊर्द्धाध एवमिह वृत्तचतुष्कमेत-
दावेश्य तिर्य्यगपरं क्षितिजं तदर्द्धे"॥
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलबन्धाधिकारः॥

तिजः, पुं, (क्षितेर्जायते इति। जन् + डः।)
भूनागः। इति राजनिर्घण्टः। मङ्गलग्रहः।
यथा,—
"परमैश्वर्य्यमतुलं नानाविधसुखाश्रयम्।
करोति सोमपुत्त्रस्तु क्षितिजाम्शदशाकृतः"॥
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥ भूजाते त्रि॥

तिजन्तुः, पुं, (क्षितौ क्षितेर्वा जन्तुरिव।)
भूनागः। इति राजनिर्घण्टः॥

तिधरः, पुं, (क्षितिं पृथ्वीं धरति धारयति वा।
धारि + वा अच् णिच्पक्षे पूर्व्वरूपः।) पर्व्वतः।
इति हलायुधः॥ (यथा, कुमारे। ७। ९४।
अथ विबुधगणांस्तानिन्दुमौलिर्विसृज्य
क्षितिधरपतिकन्यामाददानः करेण"॥)

कूर्म्मवासुकिदिग्गजाश्च॥

क्षितिनागः, पुं, (क्षितिजातो नागः। मध्यपदलोपी
समासः।) भूनागः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षितिनाथः, पुं, (क्षितेः पृथिव्याः नाथः सहायः
शास्ता इत्यर्थः।) राजा। (क्षितिपतिदर्शनात्॥)

क्षितिपः, पुं, (क्षितिं पातीति। पा + कः।) राजा।
यथा,—"अहंयुनाथ क्षितिपः शुभंयु-
रूचे वचस्तापसकुञ्जरेण"॥
इति भट्टौ। १। २०॥ (यथा च पञ्चतन्त्रे। २। २४।
"यः सम्मानं सदा धत्ते भृत्यानां क्षितिपोऽधिकम्।
वित्ताभावेऽपि तं दृष्ट्वा ते त्यजन्ति न कर्हिचित्"॥)

क्षितिपतिः, पुं, (क्षितेः पतिः पालकः।) राजा। यथा,—
"मूर्खोऽशान्तस्तपस्वी क्षितिपतिरलसो मत्सरो
धर्म्महीनो दुःस्थो मानी गृहस्थः प्रभुरतिकृपणः
शास्त्रविद्धर्म्महीनः"। इति नवरत्ने। ६। (तथा
च रघुः। ६। ८६।
"प्रमुदितवरपक्षमेकतस्तत्
क्षितिपतिमण्डलमन्यतोवितानम्"॥)

क्षितिपालः, पुं, (क्षितिं पालयतीति। पालि +
"कर्म्मण्यण्"। ३। २। १। इत्यण्।) राजा।
यथा, प्रबोधचन्द्रोदयनाटके १ अङ्के।
"नीताः क्षयं क्षितिभुजो नृपतेर्विपक्षा
रक्षावती क्षितिरभूत् प्रथितैरमात्यैः।
साम्राज्यमस्य विहितं क्षितिपालमौलि-
मालार्च्चितं भुवि पयोनिधिमेखलायाम्"॥
(तथा, रघुः। २। ५१।
"एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे
प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन।
शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः
प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव"॥)

क्षितिपालभाक्, [ज्] पुं, (क्षितिपालं भजते इति।
भज् + क्विप्।) राजा। यथा, भट्टौ ३। २१।
"आसिष्ट नैकत्र शुचा व्यरंसीत्
कृताकृतेभ्यः क्षितिपालभाग्भ्यः।
स चन्दनोशीरमृणालदिग्धः
शोकाग्निनागाद्द्युनिवासभूयम्"॥

क्षितिपुत्त्रः, पुं, (क्षितेः पृथिव्याः पुत्त्रः।) नरकराजः।
(पुरा किल सिद्धेश्वरकपिलदेवकोपेन रसातल-
गतां भगवतीं क्षितिमुद्धर्त्तुं भगवान् विष्णुः वराह-
रूपेणावतीर्णः सन् तत्र दुर्द्दान्तं दितिनन्दनं
हिरण्याक्षं निपात्य रसातलात्तामुद्धृत्य तस्यामेव
धरायां नरकनामानं पुत्त्रमुत्पादयामास।) यथा,—
"स तीरे नदराजस्य लौहित्यस्य महात्मनः।
ब्रह्मार्च्चनं समारभ्य तपस्तप्तमुपस्थितः॥
स मानुषेण मानेन क्षितिपुत्त्रः शतं समाः।
जलाहारव्रतेनैव समानर्च पितामहम्॥
स तुष्टः शतवर्षान्ते ब्रह्मा लोकपितामहः।
प्रत्यक्षीभूय नरकस्याग्रतः समुपस्थितः"॥
इति कालिकापुराणे ३७ अध्यायः॥ अन्यत् नरक-
शब्दे द्रष्टव्यम्॥ (मङ्गलग्रहः। इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥)

क्षितिबदरी, स्त्री, (क्षितौ स्थिता सक्ता वा बदरी।)
भूबदरी। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षितिरुहः, पुं, (क्षितौ रोहतीति। रुह + कः।)
वृक्षः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, विष्णुपुराणे।
१। १५। ६।
"सन्धानं वः करिष्यामि सह क्षितिरुहैरहम्"॥)

क्षितिवर्द्धनः, पुं, (क्षितिं वर्द्धयति। वृध् + णिच्
ल्युः।) शवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ भूमिवर्द्धके त्रि॥

क्षितिव्युदासः, पुं, (क्षितिं व्युदस्यति। वि + उत् +
अस् + अण्।) गर्त्तः। भाँड़सी इति तहखाना
इति च भाषा। इति केचित्॥

क्षित्यदितिः, स्त्री, (क्षितौ अदितिः। देवमातुरदित्याः
पृथिव्यां देवकीरूपेणाविर्भावात्तथात्वम्।) देवकी।
इति त्रिकाण्डशेषः॥ (एतद्विवरणं यथा,—
हरिवंशे ५५ अध्याये।
वैशम्पायन उवाच।
"नारदस्य वचः श्रुत्वा सस्मितं मधुसूदनः।
प्रत्युवाच शुभं वाक्यं देवानां प्रभुरीश्वरः॥
त्रैलोक्यस्य हितार्थाय यन्मां वदसि नारद!।
तस्य सम्यक् प्रवृत्तस्य श्रूयतामुत्तरं वचः॥
विदिता देहिनो जाता मयैते भुवि दानवाः।
यांश्च यत्तनुमास्थाय दैत्यः पुष्यति विग्रहम्॥
जानामि कंसं सम्भूतमुग्रसेनसुतं भुवि।
केशिनञ्चैव जानामि दैत्यं तुरगरूपिणम्॥
नागं कुवलयापीड़ं मल्लौ चानूरमुष्टिकौ।
अरिष्टञ्चैव जानामि दैत्यं वृषभरूपिणम्॥
विदितो मे खरश्चैव प्रलम्बश्च महासुरः।
सा च मे विदिता विप्र! पूतना दुहिता बलेः॥
कालियञ्चैव जानामि यमुनाह्रदगोचरम्।
वैनतेयभयाद् यस्तु यमुनाह्रदमाविशत्॥
विदितो मे जरासन्धः स्थितो मूर्द्ध्नि महीक्षिताम्।
प्राग्ज्योतिषपुरे चापि नरकं साधु तर्कये॥
मानुषे पार्थिवे लोके मानुषत्वमुपागतम्।
बाणञ्च शोणितपुरे गुहप्रतिमतेजसम्॥
दृप्तं बाहुसहस्रेण देवैरपि सुदुर्ज्जयम्।
मय्यासक्ताञ्च जानामि भारतीं महतीं धुरम्॥
तच्च सर्व्वं विजानामि यथा यास्यन्ति ते नृपाः।
क्षयो भुवि मया दृष्टः शक्रलोके च सत्क्रिया॥
तेषां पुरुषदेहानामपरावृत्तिवर्त्तिनाम्।
सम्प्रवेक्ष्याम्यहं योगमात्मनश्च परस्य च॥
सम्प्राप्य मानुषं लोकं मानुषत्वमुपागतः।
कंसादींस्तांश्च सर्व्वांश्च वधिष्यामि महासुरान्॥
तेन तेन विधानेन येन यः शान्तिमेष्यति।
अनुप्रविश्य योगेन तास्ता हि गतयो मया॥
अमीषां हि सुरेन्द्राणां हन्तव्या रिपवो युधि।
जगत्यर्थे कृतो योऽयमंशोत्सर्गो महात्मभिः॥
सुरदेवर्षिगन्धर्व्वैरितश्चानुमते मम।
विनिश्चयो हि प्रागेव नारदायं कृतो मया॥
निवासं तत्र मे ब्रह्मा विदधातु पितामहः॥
यत्र देशे यथा जातो येन वेशेन वा वसन्॥
तानहं समरे हन्यां तन्मे ब्रूहि पितामह!॥
ब्रह्मोवाच।
नारायणेमं सिद्धार्थमुपायं शृणु मे विभो!।
भुवि यस्ते जनयिता जननी च भविष्यति॥

यत्र त्वं च महाबाहो जातः कुलकरो भुवि ।
यादवानां महद्वंशमखिलं धारयिष्यसि ॥
तांश्चासुरान् समुत्पाद्य वंशं कृत्वात्मनो महत् ।
स्थापयिष्यसि मर्य्यादां नृणां तन्मे निशामय ॥
पुरा हि कश्यपो विष्णो! वरुणस्य महात्मनः ।
जहार यज्ञिया गा वै पयोदाश्च महामखे ॥
अदितिः सुरभिश्चैव द्वे भार्य्ये काश्यपस्य तु ।
प्रदीयमाना गास्तास्तु नैच्छेतां वरुणस्य च ॥
ततो मां वरुणोऽभ्येत्य प्रणम्य शिरसा नतः ॥
उवाच भगवन्! गावो गुरुणा मे हृता इति ॥
कृतकार्य्यो हि गास्तात! नानुजानाति मे गुरुः ।
अन्ववर्त्तत भार्य्ये द्वे अदितिं सुरभिन्तथा ॥
मम ता ह्यक्षया गावो दिव्याः कामदुघाः प्रभो! ।
चरन्ति सागरान् सर्व्वान् रक्षिताः स्वेन तेजसा ॥
कस्ता धर्षयितुं शक्तो मम गाः कश्यपादृते ।
अक्षयं याः क्षरन्त्यग्र्यं पयो देवामृतोपमम् ॥
प्रभुर्व्वा व्युत्थितो ब्रह्मन् गुरुर्व्वा यदि वेतरः ।
त्वया नियम्याः सर्व्वे वै त्वं हि नः परमा गतिः ॥
यदि प्रभवतां दण्डो लोके कार्य्यमजानताम् ।
न विद्यते लोकगुरो! नासते लोकसेतवः ॥
यथा वास्तु तथा वास्तु कर्त्तव्यो भगवान् प्रभुः ।
मम गावः प्रदीयन्तां ततो गन्तास्मि सागरम् ॥
आत्मा मम हि ता गावो या गावः सत्त्वमव्ययम् ।
लोकानां त्वत्प्रवृत्तानामेकं गोब्राह्मणं स्मृतम् ॥
त्रातव्याः प्रथमं गावस्त्रातास्त्रायन्ति या द्विजान् ।
गोब्राह्मणपरित्राणात् परित्रातं जगत् भवेत् ॥
इत्यम्बुपतिना प्रोक्तो वरुणेनाहमच्युत ! ।
गवां कारणतत्त्वज्ञः कश्यपे शापमुत्सृजम् ॥
येनांशेन हृता गावः कश्यपेन महात्मना ।
स तेनांशेन तु मर्त्त्यो गत्वा गोपत्वमेष्यति ॥
या च सा सुरभिर्नाम अदितिश्च सुरारणी ।
ते प्युभे तस्य भार्य्ये वै तेनैव सह यास्यतः ।
स ताभ्यां सह गोपत्वे कश्यपो भुवि रंस्यते ॥
तदस्य कश्यपस्यांशस्तेजसा कश्यपोपमः ।
वसुदेव इति ख्यातो गोषु तिष्ठति भूतले ॥
गिरिर्गोवर्द्धनो नाम मथुरायास्त्वदूरतः ।
तत्रासौ गोष्वभिरतः कंसस्य करदायकः ॥
तस्य भार्य्याद्वयश्चैव अदितिः सुरभिस्तथा ।
देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्य धीमतः ॥
तत्रावतर लोकानां भवाय मधुसूदन ! ।
जयाशीर्व्वचनैस्त्वेते वर्द्धयन्ति दिवौकसः ॥
आत्मानमात्मना हि त्वमवतार्य्य महीतले ।
देवकीं रोहिणीञ्चैव गर्भाभ्यां परितोषय" ॥)

क्षित्वा, [न्] पुं, (क्षि निवासगत्योः + "शीङ् क्रुशि-रुहिजिक्षित्तृभ्यः क्वनिप्" । उणां ४ । ११३ । इति क्वनिप् तुक् च ।) वायुः । इति सिद्धान्त-कौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

क्षिद्रः, पुं, (क्षिद् + रक् ।) रोगः । सूर्य्यः । विषाणम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

क्षिप, य औ नुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-अनिट् ।) य, क्षिप्यति । औ, क्षेप्ता । इति दुर्गादासः ॥

क्षिप, श ञ औ नुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-उभं-सकं-अनिट् ।) नुदि प्रेरणे । श ञ, क्षिपति क्षिपते शरं योद्धः । औ, क्षेप्ता । इति दुर्गादासः ॥

क्षिपः, पुं, (क्षिप् + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" । ३ । १ । १३५ । इति कः ।) क्षेप्ता । क्षेपणम् । इति व्याकरणम् ॥

क्षिपकः, पुं, (क्षिप् + कः ततः संज्ञायां कन् ।) योद्धा । इत्युणादिकोषः ॥

क्षिपका, स्त्री, (क्षिप् + कन् + टाप् अतो नेत्वम् । "न यासयोः" । ७ । ३ । ४५ । इत्यस्य वार्त्तिके "क्षिपकादीनाञ्च न" । इति कथनात् ।) क्षेपणम् । इति व्याकरणम् ॥

क्षिपणं, स्त्री, (क्षिप् + क्युन् भावे किच्च ।) क्षेपणम् । तत्पर्य्यायः । क्षिपा २ । इति जटाधरः ॥

क्षिपणिः, पुं, (क्षिप्यते इति । क्षिप् + कर्म्मणि अनिः ।) अस्त्रम् । इत्युणादिकोषः ॥

क्षिपणिः, स्त्री, (क्षिप्यते असौ अनया वा । क्षिप् + कर्म्मणि करणे वा अनिः ।) क्षेपणी । नौका-दण्डः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ जालविशेषः । मन्त्रः । अध्वर्य्युः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ४ । ४१ । ४ ।

"उतस्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति
ग्रीवायां बद्धो अपिकक्ष आसनि" ॥)

क्षिपणी, स्त्री, (क्षिप् + अनिः ङीष् ।) क्षिपणिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

क्षिपणुः, पुं, (क्षिपति इति । क्षिप् + "अनुङ् नदेश्च" । उणां ३ । ५२ । इति अनुङ् ।) वायुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५८ । ६ ।

"सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेना
अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः ।
एते अर्षन्त्यूर्म्मयो घृतस्य
मृगा इव क्षिपणोरीषमाणाः" ॥)

क्षिपण्युः, पुं, (क्षिप् + "कन्युच् क्षिपेश्च" । उणां ३ । ५१ । इति कन्युच् प्रत्ययः ।) वसन्तकालः । इत्युणादिकोषः ॥ देहः । सुरभौ त्रि । इति मेदिनी ॥

क्षिपा, स्त्री, (क्षिप् + "षिद्भिदादिभ्योऽङ्" । ३ । ३ । १०४ । इत्यङ् । ततष्टाप् ।) क्षेपणम् । इत्यमरः । ३ । २ । ११ ॥ रात्रिः । इति तट्टीकायां भरतः ॥

क्षिप्तः, त्रि, (क्षिप् + कर्म्मणि क्तः ।) निक्षेपकृतवस्तु । त्यक्तः । तत्पर्य्यायः । नुत्तः २ नुन्नः ३ अस्तः ४ निष्ठ्युतः ५ विद्धः ६ ईरितः ७ । इत्यमरः । ३ । १ । ८७ ॥

(उद्गीर्णः । यथा, माघे । ३ । ७३ ।

"क्षिप्ता इवेन्दोः स रुचोऽधिवेलं
मुक्तावलीराकलयाञ्चकार" ॥

कर्त्तरि क्तः । पतितः । यथा, माघे १० । ७७ ।

"क्षिप्तमायतमदर्शयदुर्व्वीं
काञ्चिदामजघनस्य महत्वम्" ॥

"रतेषु उर्व्वां क्षिप्तं पतितम्" । इति मल्लिनाथः ॥

हतः । यथा, माघे २ । ५३ ।

"केशरी निष्ठुरक्षिप्तमृगयूथो मृगाधिपः" ।

अवज्ञातः । यथा, भागवते । २ । १८ । ४८ ।

"तिरस्कृता विप्रलब्धाः शप्ताः क्षिप्ता हता अपि"

विस्रस्तः । यथा, मार्कण्डेये । ८८ । १९ ।

"नारसिंही नृसिंहस्य बिभ्रती सदृशं वपुः ।
प्राप्ता तत्र सटाक्षेपक्षिप्तनक्षत्रसंहतिः" ॥)

वायुग्रस्तः । क्षेपा इति भाषा । इति लोक-प्रसिद्धः ॥

क्षिप्ता, स्त्री, (क्षिप्त + टाप् ।) रात्रिः । इति शब्द-युधः ॥

क्षिप्नुः, त्रि, (क्षिप् + "त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः" ३ । २ । १४० । इति क्नुप्रत्ययः ।) निराकरिष्णु । निराकरणशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । ३० ॥

क्षिप्रं, क्ली, (क्षिप् + "स्फायितञ्चिवञ्चीति" । उ २ । १३ । इति रक् ।) शीघ्रम् । तद्युक्ते त्रि इत्यमरः । १ । २ । ६८ ॥ (यथा, मनुः । ३ । १७९ । "विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवा-म्भसि" ॥ मर्म्मविशेषः । यथा,—"तत्र पादाङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्मध्ये क्षिप्रं नाम मर्म्म तत्र विद्धस्याक्षेप-केण मरणम्" ॥ इति सुश्रुते शारीरस्थाने षष्ठे-ऽध्याये ॥)

क्षिप्रपाकी, [न्] पुं, (क्षिप्रं पच्यतेऽनेन । क्षिप्रं पचति पाचयति वा । पच् + बाहुलकात् घिनुण् ।) गर्द्दभाण्डवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (अस्य गर्द्द-भाण्डशब्देऽस्य गुणपर्य्यायाः ॥) शीघ्रपाकविशिष्टे त्रि ॥

क्षिया, स्त्री, (क्षि क्षये + "षिद्भिदादिभ्योऽ[ङ्" ।] ३ । ३ । १०४ । इत्यङ् । टाप् च ।) अपच[यः ।] इत्यमरः । ३ । २ । ७ ॥

क्षिव, उ निरासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-[परं-]सकं-सेट् उदित्वात् क्त्वावेट् ।) क्रस्वी । निर[ासः] इह फुत्कारः इति भट्टमल्लः । मुखेन श्लेष्मादेर्व[मन]मिति केचित् । पृथक् पाठात् पूर्व्वा भ्वादि[ः ।] क्षेवति । उ, क्षेवित्वा ष्ठ्यूत्वा । इति दुर्गादा[सः ॥]

क्षिव, य उ निरासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दि[वां-]परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट्) क्रस्वी । क्षीव्यति । उ, क्षेवित्वा ष्ठ्यूत्वा । इति दुर्गादा[सः ॥]

क्षी, ञ हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उ[भं-]सकं-अनिट् ।) ञ, क्षयति क्षयते । इति दु[र्गा]दासः ॥

क्षीज, हिक्काने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-प[रं-]अकं-सेट् ।) दीर्घी । हिक्कानमव्यक्तशब्दः । सखे[दस्]यैवाव्यक्तशब्दे क्षीजेः प्रयोगः । इति रक्षित[ः ।] क्षीजति सखेदो जनः । इति दुर्गादासः ॥

क्षीजनं, क्ली, (क्षीज् + भावे ल्युट् ।) कीचका-नादः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षीणः, त्रि, (क्षि + क्तः । "निष्ठायामण्यदर्थे" ६ । ४ । ६० । इति दीर्घः । "क्षियो दीर्घात्" ८ । २ । ४६ । इति निष्ठातस्य नः ।) सूक्ष्मः । अबलः । तत्पर्य्यायः । दुर्ब्बलः २ कृशः ३ क्षामः । तनुः ५ छातः ६ तलिनः ७ अमांसः ८ पेलवः ९ इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, गीतायाम् ९ । २१ ।

"ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति" ॥
राजयक्ष्मान्तर्गतरोगविशेषे, पुं ।
"क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटीग्रहः" ॥
अस्य चिकित्सा यथा,—
"क्षामः क्षीणः क्षतोरस्कस्त्वनिद्रः सबलेऽनले ।
शृतक्षीररसेनाद्यात् सक्षौद्रघृतशर्करम् ॥
शर्करां च यवक्षौद्रजीवकर्षभकौ मधु ।
शृतक्षीरानुपानं वा लिह्यात् क्षीणः क्षतः कृशः ॥
क्रव्यादमांसनिर्य्यूहं घृतभृष्टं पिबेच्च सः" ॥
"क्षामक्षीणकृशाङ्गानां एतान्येव घृतानि च ।
त्वक्क्षीरीशर्करालाजचूर्णैः पानानि योजयेत् ।
सर्पिर्गुडान् समध्वंशान् जग्ध्वा दद्यात्पयोऽनु च ॥
रेतो वीर्य्यं बलं पुष्टिं तैराशुतरमाप्नुयात्" ॥
"पलाण्डुं सर्पिषा भृष्टं विदारीक्षुरसे शृतम् ।
स्त्रीषु क्षीणः पिबेद्यूषं जीवनं बृंहणं परम् ॥
जीवनीयोपसिद्धं वा घृतभृष्टन्तु जाङ्गलम् ।
रसं प्रयोजयेत् क्षीणो व्यञ्जनार्थे सशर्करम्" ॥
"यद्यत् सन्तर्पणं शीतमविदाहि हितं लघु ।
अन्नपानं निषेव्यन्तत् क्षतक्षीणैः सुखार्थिभिः" ॥
इति चिकित्सास्थाने षोड़शेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥)

क्षीणवान्, [त्] त्रि, (क्षि + क्तवतु "क्षियोदीर्घात् । ८ । २ । ४६ । इति निष्ठातस्य नः ।) क्षयविशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥

क्षीणाष्टकर्म्मा, [न्] पुं, (क्षीणानि अष्टकर्म्माणि अस्य ।) जिनः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षीब, (व) ऋ ङ मदे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) मदे मत्तीभावे । ऋ, अचिक्षीबत् । ङ, क्षीबते मद्यपः । इति दुर्गादासः ॥

क्षीबः, त्रि, (क्षिब + "अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबकृशो-ल्लाघाः" । ८ । २ । ५५ । इति तलोपे साधुः ।) मत्तः । इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । ५ । १० । १३ ।
"अथारोहणमासाद्य वेदिकान्तरमाश्रितः ।
क्षीबं राक्षसशार्दूलं प्रेक्षते स्म महाकपिः" ॥)

क्षीरं, क्ली, (घस्यते अद्यते इति । "घसे किच्च" । उणां ४ । ३४ । इति ईरन् . उपधालोपे कत्वं षत्वञ्च ।) जलम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १०४ । ३ ।
"अव त्मना भरते केतवेदा अव त्मना भरते फेन-मुदन् । क्षीरेण स्नातः कुयवस्य योषे हते ते स्यातां प्रवणे शिफायाः" । दुग्धम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५१ ॥ (यथा, मनुः । ५ । ६ ।
"स्त्रीक्षीरञ्चैव वर्ज्ज्यानि सर्व्वशुक्तानि चैव हि" ॥)
"आसप्तरात्रं प्रसवात् क्षीरं पेयूषमुच्यते ।
परतो मोरटं विद्यादप्रसन्नं कफात्मकम्" ॥
इति रत्नमाला ॥
(क्षीरस्य लक्षणं गुणाश्च यथा,—
"अथातः संप्रवक्ष्यामि क्षीरवर्गन्तु वत्सक ! ।
दधिसर्पिर्वसातक्रं तेषां सर्व्वगुणागुणम् ॥
यद्यदाहारजातन्तु रसं क्षीरशिरानुगम् ।
सरं जलञ्च भुक्तञ्च तथा पित्तेन संयुतम् ॥
पाचितं जाठरे वह्नौ पित्तेन सह मूर्च्छितम् ।
पच्यमानं शिराप्राप्तं क्षीरं तद्विद्धि पुत्रक ! ॥
तेन क्षीरमिति ख्यातमग्निसोमात्मकं पयः ।
अमृतं सर्व्वभूतानां जीवनं बलकृत्तमम् ॥
हारीतः संशयापन्नः अप्रच्छ पितरं पुनः ।
कथं रसस्य सम्पत्तिः कथं सक्षीयते विभो ! ॥
कथं रक्तस्य संस्थाने क्षीरं पाण्डुत्वमीयते ।
कथं तत्र कुमारीणां बन्ध्यानां न कथं भवेत् ॥
एवं पृष्टो महाचार्य्यः प्रोवाच मुनिपुङ्गवः ।
अतिहर्षप्रदं पुत्र ! परिपृष्टं भिषग्वर ! ॥
सितास्निग्धं तथारक्तं पित्तेन पाकतां गतम् ।
रक्तं श्वेतत्वमायाति तथा क्षीरं सितं भवेत् ॥
अपधातुबलं यस्मात् तस्मात् क्षीरं न जायते ।
बन्ध्यानां क्षीरनाशस्तु वातेन परिपूरिताः ॥
क्षीरञ्च न भवेत्तस्माद्वात्तवं चाधिकं यतः ।
प्रसूतासु च नारीषु बलेन सह सूयते ॥
तेन स्रोतोविशुद्धिः स्यात् क्षीरमाशु प्रवर्त्तते ।
तस्मात् सद्यः प्रसूतायां जायते श्लैष्मिकं पयः ॥
तेन काठिन्यमायाति तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ।
श्रेयश्चाविकृतं नार्य्या बलकृद्दोषनाशनम् ॥
पयस्विदोषशमनं वृष्यञ्चाग्निप्रवर्द्धनम्" ॥
अथ प्राभातिकक्षीरगुणाः ।
"निशा शीतांशुसंशीतं निद्रालस्यश्रमावहम् ।
कफकृत्सघनं शीतं क्षीरं प्राभातिकं भवेत्" ॥
अथ दिनक्षीरगुणाः ।
"वासरे सूर्य्यसन्तापात् सदोष्णं कफवातजित् ।
हितं तत्पित्तशमनं सुशीतं भोजने निशि" ॥
अथ क्षीरपानविधिः ।
"क्षीणानां दुर्ब्बलानाञ्च तथाजीर्णज्वरार्द्दिते ।
दीप्ताग्नीनामतन्द्राणां श्रमशोषविकारिणाम् ॥
राजयक्ष्मयुतानाञ्च क्षीरपानं विधीयते ॥
न शस्तं लवणैर्युक्तं क्षीरञ्चाम्लेन वा पुनः ।
करोति कुष्ठं त्वग्दोषं तस्मान्नैव हितं मतम्" ॥
इति प्रथमे स्थाने ऽष्टमे ऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
"अथ क्षीराणि वक्ष्यन्ते कर्म्म चैषां गुणाश्च ये ॥
अविक्षीरमजाक्षीरं गोक्षीरं माहिषञ्च यत् ।
उष्ट्रीणामथ नागीनां वड़वायाः स्त्रियास्तथा ॥
प्रायशो मधुरं स्निग्धं शीतं स्तन्यं पयो मतम् ।
प्रीणनं बृंहणं वृष्यं मेध्यं बल्यं मनस्करम् ॥
जीवनीयं श्रमहरं श्वासकासनिवर्हणम् ।
हन्ति शोणितपित्तञ्च सन्धानं विहतस्य च ॥
सर्व्वप्राणभृतां सात्म्यं शमनं शोधनन्तथा ।
तृष्णाघ्नं दीपनीयञ्च श्रेष्ठं क्षीणक्षतेषु च ॥
पाण्डुरोगेऽम्लपित्ते च शोषे गुल्मे तथोदरे ।
अतीसारे ज्वरे दाहे श्वयथौ च विधीयते ॥
योनिशुक्रप्रदोषे च मूत्रेषु प्रदरेषु च ।
पुरीषे ग्रथिते पथ्यं वातपित्तविकारिणाम् ॥
नस्यालेपावगाहेषु वमनास्थापनेषु च ।
विरेचने स्नेहने च पयः सर्व्वत्र युज्यते" ॥
इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
प्राणिभेदेनास्य गुणविशेषा यथा,—
"स्वादु शीतं मृदु स्निग्धं बहलं श्लक्ष्णपिच्छिलम् ।
गुरु मन्दं प्रसन्नञ्च गव्यं दशगुणं पयः ॥
तदेव गुणमेवौजः सामान्यादभिवर्द्धयेत् ।
प्रवरं जीवनीयानां क्षीरमुक्तं रसायनम् ॥
महिषीणां गुरुतरं गव्याच्छीततरं पयः ।
स्नेहान्यूनमनिद्राय हितमत्यग्नये च तत् ॥
रूक्षोष्णं क्षीरमुष्ट्रीणामीषत्सलवणं लघु ।
शस्तं वातकफानाह क्रिमिशोफोदरार्शसाम् ॥
बल्यं स्थैर्य्यकरं सर्व्वमुष्णञ्चैकशफं पयः ।
साम्लं सलवणं रूक्षं शाखावातहरं लघु ॥
छागं कषायमधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु ।
रक्तपित्तातिसारघ्नं क्षयकासज्वरापहम् ॥
हिक्काश्वासकरन्तूष्णं पित्तश्लेष्मलमाविकम् ।
हस्तिनीनां पयो बल्यं गुरु स्थैर्य्यकरं परम् ॥
जीवनं बृंहणं सात्म्यं स्नेहनं मानुषं पयः ।
नावनं रक्तपित्ते च तर्पणञ्चाक्षिशूलिनाम्" ॥
इति च तत्र सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥
"सर्व्वप्राणभृतां तस्मात् सात्म्यं क्षीरमिहोच्यते" ॥
तत्र सर्व्वमेव क्षीरं प्राणिनामप्रतिषिद्धं जाति-सात्म्यात् । वातपित्तशोणितमानसविकारेष्व-विरुद्धम् । जीर्णज्वर-कास-श्वास-शोष-क्षय-गुल्मो-न्मादोदर-मूर्च्छा-भ्रम-मद-दाह-पिपासा-हृद्वस्ति पाण्डुरोग-ग्रहणीदोषार्शःशूलोदावर्त्तातिसारप्र-वाहिकायोनिरोग-गर्भास्राव-रक्तपित्तश्रमक्लमहरं पाप्मापहम् बल्यं वृष्यं वाजीकरणं रसायनं मेध्यं सन्धानं स्थापनं वयःस्थापनमायुष्यं जीवनं बृंहणं वमनं विरेचनञ्च तुल्यगुणत्वाच्चौजसो वर्द्धनमिति बालवृद्धक्षतक्षीणानां क्षुद्व्यवायव्यायामकर्शिता-नाञ्च पथ्यतमम् ।
"गोक्षीरमनभिष्यन्दि स्निग्धं गुरु रसायनम् ।
रक्तपित्तहरं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥
जीवनीयं यथावातपित्तघ्नं परमं स्मृतम् ।
गव्यतुल्यगुणन्त्वाजं विशेषाच्छोषिणां हितम् ॥
दीपनं लघु संग्राहि श्वासकासास्रपित्तनुत् ।
अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवणात् ॥
नात्यम्बुपानाद्व्यायामात् सर्व्वव्याधिहरं पयः ।
रूक्षोष्णं लवणं किञ्चिदौष्ट्रं स्वादुरसं लघु ॥
शोफगुल्मोदरार्शोघ्नं क्रिमिकुष्ठविषापहम् ।
आविकं मधुरं स्निग्धं गुरु पित्तकफावहम् ॥
पथ्यं केवलवातेषु कासे चानिलसम्भवे ।
महाभिष्यन्दि मधुरं माहिषं वह्निनाशनम् ॥
निद्राकरं शीतकरं गव्यात्स्निग्धतरं गुरु ।
उष्णञ्चैकशफं बल्यं शाखावातहरं पयः ॥
मधुराम्लरसं रूक्षं लवणानुरसं लघु ।
नार्य्यास्तु मधुरं स्तन्यं कषायानुरसं हिमम् ॥
नस्याश्च्योतनयोः पथ्यं जीवनं लघु दीपनम् ।
हस्तिन्या मधुरं वृष्यं कषायानुरसं गुरु ॥
स्निग्धं स्थैर्य्यकरं शीतं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम् ।
प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ॥
रात्रौ सोमगुणत्वाच्च व्यायामाभावतस्तथा ।
दिवाकराभितप्तानां व्यायामानिलसेवनात् ॥
वातानुलोमिश्रान्तिघ्नं चक्षुष्यञ्चापराह्णिकम् ।
पयोऽभिष्यन्दिगुर्व्वामं प्रायशः परिकीर्त्तितम् ॥
तदेवोक्तं लघुतरमनभिष्यन्दि वै शृतम् ।

वर्ज्जयित्वा स्त्रियाः स्तन्यमाममेव हि तद्धितम् ॥
धारोष्णं गुणवत् क्षीरं विपरीतमतोऽन्यथा ।
तदेवातिशृतं सर्व्वं गुरु वृंहणमुच्यते ॥
अनिष्टगन्धमम्लञ्च विवर्णं विरसञ्च यत् ।
वर्ज्यं सलवणं क्षीरं यच्च विग्रथितं भवेत् ॥
इति क्षीरवर्गः ॥
इति सूत्रस्थाने पञ्चचत्वारिंशत्तमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥ * ॥)
दुग्धधारास्नानफलम् । यथा, वराहपुराणे ।
"धेनुस्तनाद्विनिष्क्रान्तां धारां क्षीरस्य यो नरः ।
शिरसा प्रति गृह्णाति स पापेभ्यः प्रमुच्यते" ॥
क्षीरेण विष्णोः स्नाने फलम् । यथा,—
"येषु क्षीरवहा नद्यो ह्रदाः पायसकर्द्दमाः ।
तान् लोकान् पुरुषा यान्ति क्षीरस्नापनका हरेः ॥
आह्लादं निर्वृतिं स्वाम्यं आरोग्यं चानुरूपताम् ।
सप्तजन्मस्ववाप्नोति क्षीरस्नानपरो हरेः ॥
दध्यादीनां विकाराणां क्षीरतः सम्भवो यथा ।
तथैवाशेषकामानां क्षीरस्नपनमुत्तमम् ॥
यथा च विमलं क्षीरं यथा निर्वृतिकारकम् ।
तथास्य विमलं ज्ञानं भविष्यति फलप्रदम् ॥
ग्रहानुकूलतां पुष्टिं प्रियत्वञ्चाखिले जने ।
करोति भगवान् विष्णुः क्षीरस्नपनतोषितः ॥
सर्व्वोऽस्य स्निग्धतामेति दृष्टमात्रे प्रसीदति ।
शृतक्षीरेण देवेशे स्नापिते मधुसूदने" ॥
इत्याद्ये वह्निपुराणे क्रियायोगनामाध्यायः ॥ * ॥
क्षीरपाकविधिर्यथा,—
"क्षीरमष्टगुणं द्रव्यात् क्षीरान्नीरं चतुर्गुणम् ।
क्षीरावशेषं तत्पीतं शूलमामोद्भवं जयेत्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ सरलद्रवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ । ५२ । ६९ ।
"जटाः कृत्वा गमिष्यामि न्यग्रोधक्षीरमानय ।
तत्क्षीरं राजपुत्राय गुहः क्षिप्रमुपाहरत्" ॥)

क्षीरकः, पुं, (क्षीरमिव कायति प्रकाशते । कै + कः ।) क्षीरमोरटलता । इति रत्नमाला ॥

क्षीरकञ्चुकी, स्त्री, (क्षीरं क्षीरप्रधानं कञ्चुकं आवरणं तदिव त्वगस्याः ।) क्षीरीशवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

क्षीरकण्ठः, पुं, (क्षीरं कण्ठेऽस्य ।) बालकः । यथा,-
"बालः पाकः शिशुर्डिम्भः पोतः शावः स्तनन्धयः ।
पृथुकोऽर्भोत्तानशयः क्षीरकण्ठः कुमारकः" ॥
इति हेमचन्द्रः ॥

क्षीरकण्ठकः, पुं, (क्षीरकण्ठ + स्वार्थे कन् ।) शिशुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्षीरकन्दः, पुं, (क्षीरं कन्दे यस्य । क्षीरः क्षीरप्रधानः कन्दोऽस्य वा ।) क्षीरविदारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरकन्दा, स्त्री, (क्षीरकन्द + टाप् ।) क्षीरवल्ली । काल भूमि कुष्माण्ड इति ख्यातः । यथा,—
"क्षीरवल्ली क्षीरकन्दा महाश्वेतर्क्षगन्धिका" ॥
इति जटाधरः ॥

क्षीरकाकोलिका, स्त्री, (क्षीरवत् शुभ्रा काकोली । ततः स्वार्थे संज्ञायां स्वल्पार्थे वा कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च ।) क्षीरकाकोली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षीरकाकोली, स्त्री, (क्षीरमिव शुभ्रा काकोली ।) अष्टवर्गप्रसिद्धौषधिविशेषः । तत्पर्य्यायः । महावीरा २ सुकोली ३ पयस्विनी ४ । इति रत्नमाला ॥ क्षीरशुक्ला ५ पयस्या ६ क्षीरविषाणिका ७ जीववल्ली ८ जीवशुक्ला ९ । यथा, राजनिर्घण्टे ।
"रसवीर्य्यविपाकेषु काकोल्याः सदृशी च सा" ॥
अथ काकोल्योरुत्पत्तिलक्षणनामगुणाः ।
"जायते क्षीरकाकोली महामेदोद्भवस्थले ।
यत्र स्यात् क्षीरकाकोली काकोली तत्र जायते ॥
पीवरी सदृशः कन्दः सक्षीरः प्रियगन्धवान् ।
सा प्रोक्ता क्षीरकाकोली काकोली लिङ्गमुच्यते ॥
यथा स्यात्क्षीरकाकोली काकोल्यपि तथा भवेत् ।
एषा किञ्चित् भवेत् कृष्णा भेदोऽयमुभयोरपि ।
काकोली वायसोली च वीरा कायस्थिका तथा ।
सा शुक्ला क्षीरकाकोली वयस्था क्षीरवल्लिका ॥
कथिता क्षीरिणी धीरा शुक्लक्षीरा पयस्विनी ।
काकोलीयुगलं शीतं शुक्रलं मधुरं गुरु ।
वृंहणं वातदाहास्रपित्तशोषज्वरापहम्" ॥
काकोली क्षीरकाकोलीस्थाने अश्वगन्धामूलम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ (शुक्रजननान्तर्गतौषधविशेषः । यथा । "जीवकर्षभककाकोली क्षीरकाकोली मुद्गपर्णी माषपर्णी मेदा वृद्धरुहा जटिला कुलिङ्गा इति दशेमानि शुक्रजननानि भवन्ति ॥ इति चरके सूत्रस्थाने ४ अध्याये ॥)

क्षीरकाण्डकः, पुं, (क्षीरयुक्तं काण्डं यस्य । ततः कप् ।) स्नुही । अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरकाष्ठा, स्त्री, (क्षीरमयं क्षीरप्रधानं वा काष्ठं यस्याः ।) वटीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरकीटः, पुं, (क्षीरजातः कीटः क्षीरस्य कीटो वा ।) दुग्धजातकीटः । तत्पर्य्यायः । कालिका २ । इति हारावली ॥

क्षीरजं, क्ली, (क्षीराज्जायते । जन् + डः ।) दधि । इति राजनिर्घण्टो हेमचन्द्रश्च ॥ क्षीरजातद्रव्ये त्रि ॥ (दधिशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

क्षीरदलः, पुं, (क्षीरयुक्तं दलं यस्य क्षीरं दले यस्य वा ।) अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरद्रुमः, पुं, (क्षीरप्रधानो द्रुमः ।) अश्वत्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरधेनुः, स्त्री, (क्षीरेण निर्म्मिता धेनुः ।) दानार्थक्षीरनिर्म्मितधेनुः । यथा,—
होतोवाच ।
"क्षीरधेनुं प्रवक्ष्यामि तां निबोध नराधिप ! ।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे गोमयेन नृपोत्तम ! ॥
गोचर्म्ममात्रमानेन कुशानास्तीर्य्य सर्व्वतः ।
तत्रोपरि महाराज ! न्यसेत् कृष्णाजिनं बुधः ॥
तत्रोपरि कुण्डलिकां गोमयेन कृतामपि ।
क्षीरकुम्भं ततः स्थाप्य चतुर्थांशेन वत्सकम् ॥
सुवर्णमुखशृङ्गाणि चन्दनागुरुकाणि च ।
प्रशस्तपत्रश्रवणां तिलपात्रोपरि न्यसेत् ॥
मुखं गुड़मयं तस्या जिह्वा शर्करया तथा ।
फलप्रशस्तदशनां मुक्ताफलमयेक्षणाम् ॥
इक्षुपादां दर्भरोमां सितकम्बलकम्बलाम् ।
ताम्रपृष्ठीं कांस्यदोहां पट्टसूत्रमयीं तथा ।
पुच्छञ्च नृपशार्दूल ! नवनीतमयस्तनीम् ।
स्वर्णशृङ्गां रौप्यखुरां पञ्चरत्नसमन्विताम् ॥
चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्ष्वपि स्थापयेत्
आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन गन्धपुष्पैः समर्च्चयेत् ।
धूपदीपादिकं कृत्वा ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
आच्छाद्यालङ्कृतां कृत्वा मुद्रिकाकर्णकुण्डलैः ।
पट्टकोपानहौ छत्रं दत्त्वा दानं समर्पयेत् ॥
अनेनैव तु मन्त्रेण क्षीरधेनुं प्रसादयेत् ॥
या धेनुः सर्व्वभूतानामित्यादि नरपुङ्गव ! ।
आप्यायस्वेति मन्त्रेण क्षीरधेनुं प्रसादयेत् ॥
यो गृह्णाति पठेन्मन्त्रं ग्राहको राजसत्तम ! ।
दीयमानां प्रपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ।
एतां हेमसहस्रेण शतेनाथ स्वशक्तितः ।
शताद्धमथवाप्यद्ध तथार्द्धञ्च यथेच्छया ॥
दत्त्वा धेनुं महाराज ! शृणु तस्यापि यत् फल
षष्टिवर्षसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥
पितृपितामहैः सार्द्धं ब्रह्मणो भवनं व्रजेत् ।
दिव्यं विमानमारूढो दिव्यस्रगनुलेपनः ॥
क्रीड़ित्वा सुचिरं कालं विष्णुलोकं स गच्छति
द्वादशादित्यसङ्काशे विमाने वरमण्डिते ॥
गीतवादित्रनिर्घोषैरप्सरोगणसेविते ।
तत्रोष्य विष्णोः सौराज्यं विष्णुसायुज्यतां व्रजेत्
य इदं श्रावयेद्राजन् पठेद्वा भक्तिभावितः ।
सर्व्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति" ।
इति वाराहे श्वेतोपाख्याने क्षीरधेनुमाहा[त्म्य]नामाध्यायः ॥

क्षीरनाशः, पुं, (क्षीरं नाशयतीति । नश् + णि "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इत्यण् ।) शाखोटव[ृक्षः ।] इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्षीरस्य नाशः इति दु[ग्ध]क्षयश्च ॥)

क्षीरनीरं, क्ली, (क्षीरमिश्रं नीरमिव एकीभूत[ं] यत्वात् तथात्वम् ।) आलिङ्गनम् । इति श[ब्द]माला ॥ (क्षीरञ्च नीरञ्च द्वयोः समाहार[ः] दुग्धजलञ्च ॥
(यथा, वेतालपञ्चविंशतौ । १२ । १८ ।
"क्षीरनीरसमं मित्रं प्रशंसन्ति विचक्षणाः ।
नीरं क्षीरयते तत्र वह्नौ तप्यति तत्पयः" ॥)

क्षीरपर्णी, [न्] पुं, (क्षीरयुक्तं पर्णं अस्यास्तीति इनिः ।) अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्यार्कशब्दे बोद्धव्या ॥)

क्षीरपाणं, } क्ली, (पीयते इति । पा + भावे ल्युट्)
क्षीरपानं, } क्षीरस्य पानम् । "वा भावकरणयोः" ८ । ४ । १० । पाक्षिको णत्वम् ।) दुग्धपान[म्] दुग्धपानयुक्तदेशे तत्कर्त्तरि च त्रि । यथा[—] देशे पानस्य । पूर्व्वपदस्थितषकाररेफऋवर्णा[त्] परस्य पानस्य नस्य णः स्यात् देशे वा[च्ये ।] पीयते यत्तत् पानं कर्म्मण्यनट् । क्षीरं पा[नं] येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः । सौवीरपा[णा] वाह्लीकाः । कषायपाणा गान्धाराः । उशीनरा[ः]

ध्वानां देशवादिचत्वेऽपि तन्निवाससम्बन्धेन तुल्येषु प्रवृत्तिः। अथवा क्षीरं पानं यत्र इति तत्या देशो वाच्यः। भावकरणयोरनटो वा। क्षीरपाणां क्षीरपानम्। क्षीरं पीयतेऽनयेति क्षीरपाणी क्षीरपाणी पात्री। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥

पायी, [न्] त्रि, (क्षीरं पिबति इति। "बहुलमाभीक्ष्ण्ये"। ३।२।८१। सुप्युपदे णिनिः।) दुग्धपानकर्त्ता। यथा। "क्षीरपायीत्यादिकस्तु क्रत्वर्थविच्छिन्नच्छदन्तार्थस्यान्वयबोधे समर्थोऽपि प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नस्य ततः पानशीलसामान्यप्रत्ययात्"। इति शब्दशक्तिप्रकाशिका॥

मोरटः, पुं, (क्षीरवत् स्वाद्यः स्वादुर्वा मोरटः।) लताभेदः। तत्पर्य्यायः। सितद्रुः २ सुदलः ३ क्षीरकः ४। इति रत्नमाला। अन्यत् मोरटशब्दे द्रष्टव्यम्॥

...क्ली, स्त्री, (क्षीरयुक्ता क्षीरप्रधाना वा वल्ली।) क्षीरविदारी। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्याः पर्य्यायाः। विदारी स्वादुकन्दा च सा तु क्रोष्ट्री सिता स्मृता॥ इक्षुगन्धा क्षीरवल्ली क्षीरशुक्ला पयस्विनी। वाराहवदना गृष्टिर्वृदरेत्यपि कथ्यते"॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

...विकृतिः, स्त्री, (क्षीरं विकृतिर्विकारोऽस्याः क्षीरवत् विकृतिर्निर्य्यासोऽस्याः वा।) कूर्च्चिका। अमरः।२।९।४४॥ क्षीरसा इति भाषा॥

...विदारिका, स्त्री, (क्षीरयुक्ता क्षीरवत् शुभ्रा विदारिका।) क्षीरविदारी। इति शब्दरत्नावली॥

...विदारी, स्त्री, (क्षीरवत् शुभ्रा क्षीरप्रचुरा विदारी।) क्षुद्रभूमिकुष्माण्डः। तत्पर्य्यायः। महाश्वेता २ ऋक्षगन्धिका ३। इत्यमरः। इक्षुगन्धा...री ५ इक्षुवल्ली ६ क्षीरकन्दः ७ क्षीरवल्ली ८ पयस्विनी ९ क्षीरशुक्ला १० क्षीरलता ११ पयःकन्दा १२ पयोलता १३ पयोविदारिका १४। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। अम्लत्वम्। कषायत्वम्। तिक्तत्वम्। पित्तशूल मूत्रमेहामयनाशित्वञ्च। (विदारीशब्देऽस्या अपर गुणा ज्ञेयाः॥) "क्षीरकन्दो द्विधा प्रोक्तो विनालस्तु सनालकः। ...नालो रोगहर्त्ता स्याद्वयःस्तम्भी सनालकः"॥ इति राजनिर्घण्टः॥

...विषाणिका, स्त्री, (क्षीरमिव शुभ्रं क्षीरयुक्तं वा विषाणं अग्रभागो यस्याः ततः कन् टाप् च।) ...विषाणी। क्षीरकाकोली। इति राजनिर्घण्टः॥

...वृक्षः, पुं, (क्षीरमयः क्षीरप्रधानो वा वृक्षः।) ...न्यग्रोधवृक्षः। इति जटाधरः॥ क्षीरिका। इति ...तः॥ राजादनी। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, ...स्थाने २४ अध्याये चिकित्सास्थाने। "क्षीरवृक्षकषायैर्वा क्षीरेण च विमिश्रितैः"॥ राजादन्यर्थे पर्य्याया यथा,— "राजादनः क्षीरवृक्षः फलाध्यक्षो वानरप्रियः"॥ इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

क्षीरशरः, पुं, (क्षीरं दुग्धं शीर्य्यतेऽस्मात् अत्र वा। शॄ + अपादानेऽधिकरणे वा अप्। क्षीरं शृणाति विकृतीकरोतीति। शॄ + कर्त्तरि अच्।) दधियोगात् पक्कोष्णदुग्धजातः। छाना इति भाषा। तत्पर्य्यायः। आमिक्षा २ पयस्या ३। इति हेमचन्द्रः॥

क्षीरशीर्षः, पुं, (क्षीरं शीर्षेऽस्य।) श्रीवासः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरशुक्ला, स्त्री, (क्षीरवत् शुभ्रा शुक्ला।) क्षीरविदारी। क्षीरकाकोली। इति राजनिर्घण्टः॥ (क्षीरविदारीशब्दे विवरणमस्या ज्ञेयम्॥)

क्षीरशुक्लः, पुं, (क्षीरवत् शुक्लः।) जलकण्टकः। पानिफल इति भाषा। इति शब्दचन्द्रिका॥ राजादनी। क्षीरणी इति भाषा। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरशुक्ला, स्त्री, (क्षीरमिव शुक्ला।) शुक्लभूमिकुष्माण्डः। इत्यमरः।२।४।११०॥ (यथास्याः पर्य्यायाः। "क्षीरशुक्ला विदारीक्षुविदारी च पलाशिका। प्रसिद्धो भूमिकुष्माण्डो विदारीकन्द इत्यपि"॥ इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥ "विदारी स्वादुकन्दा च सा तु क्रोष्ट्री सिता स्मृता। इक्षुगन्धा क्षीरवल्ली क्षीरशुक्ला पयस्विनी। वाराहवदना गृष्टिर्वृदरेत्यपि कथ्यते"॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ "जीवकर्षभकौ मेदां श्रावणीं कर्कटाह्वयम्। मुद्गमाषाख्यपर्णौ च महतीं श्रावणीन्तथा"॥ काकोलीं क्षीरकाकोलीं चुद्रां छिन्नरुहान्तथा। क्षीरशुक्लांपयस्याञ्च यष्ट्याह्वं विधिना पिबेत्। वातपित्तहितान्येतान्यादीनि तु कफानिले"॥ इति चरके कल्पस्थाने ७ अध्यायः॥)

क्षीरसः, पुं, (क्षीरं स्यतीति। षो + कः।) क्षीरसारः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरसन्तानिका, स्त्री, (क्षीरस्य दुग्धस्य सन्तानिका इव।) दुग्धविकारविशेषः। छाना इति नटक्षीर इति च भाषा। अस्या गुणाः। "क्षीरसन्तानिका वृष्या स्निग्धा पित्तानिलापहा"। इति राजवल्लभः॥

क्षीरसमुद्रः, पुं, (क्षीरतुल्यः स्वादुरसः क्षीरमयो वा समुद्रः।) दुग्धसागरः। स तु श्वेतद्वीपे वर्त्तते। यथा। क्षीरसमुद्राय नमः श्वेतद्वीपाय नमः इत्यादि पीठन्यासप्रकरणे तन्त्रसारः॥

क्षीरसागरसुता, स्त्री, (क्षीरसागरस्य क्षीरोदसमुद्रस्य सुता।) लक्ष्मीः। इति कविकल्पलता॥

क्षीरसारः, पुं, (क्षीरस्य दुग्धस्य सारः। यद्वा क्षीरं सरति प्राप्नोति कारणत्वेन इति। क्षीर + सृ + "कर्म्मण्यण्"। ३।२।१। इति अण्।) क्षीरविशेषः। मालाजिनु इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। क्षीरसः २। यथा,— "ईषच्छ्लेष्मकरं गौल्यं पित्तघ्नं तर्पणं गुरु। पुष्टिः चैवाभिधा तस्य क्षीरसारस्य क्षीरसः"। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरस्फटिकः, पुं, (क्षीरवत् शुभ्रः स्फटिकः।) क्षीरवर्णस्फटिकविशेषः। यथा,— "सूर्य्यकान्तः सूर्य्यमणिः सूर्य्याश्मा दहनोपलः। चन्द्रकान्तश्चन्द्रमणिश्चान्द्रश्चन्द्रोपलश्च सः॥ क्षीरतैलस्फटिकाभ्यामन्यौ खस्फटिकाविमौ"॥ इति हेमचन्द्रः॥

क्षीरस्रवः, पुं, (क्षीरस्य स्रवः कासोत्पत्तिश्लेष्मा इव। घनीभूतत्वात्तथात्वम्।) दुग्धपाषाणः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरा, स्त्री, (क्षीरवर्णोऽस्त्यस्याः इति "अर्श आदिभ्योऽच्"। ५।२।१२७। इत्यच्। ततष्टाप्।) काकोली। इति राजनिर्घण्टः॥ (काकोलीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

क्षीराब्धिः, पुं, (क्षीरमयोऽब्धिः क्षीरस्याब्धिर्वा।) क्षीरसमुद्रः। इति शब्दरत्नावली॥

क्षीराब्धिजं, क्ली, (क्षीराब्धेः क्षीरोदसागरात् जायते इति। जन् + डः।) सामुद्रलवणम्। मौक्तिकम्। इति मेदिनी॥

क्षीराब्धिजः, पुं, (क्षीराब्धेर्जायते इति। जन् + डः।) चन्द्रः। इति मेदिनी॥

क्षीराब्धिजा, स्त्री, (क्षीराब्धिज + टाप्।) लक्ष्मीः। इति मेदिनी॥ (यथा, भागवते ८।८।८। "ततश्चाविरभूत् साक्षात् श्रीरमा भगवत्परा। रञ्जयन्ती दिशः कान्त्या विद्युत्सौदामनी यथा"॥)

क्षीराब्धितनया, स्त्री, (क्षीराब्धेः तनया कन्या।) लक्ष्मीः। इत्यमरः।१।१।२९॥

क्षीराविका, स्त्री, (क्षीरं अवतीति। "कर्म्मण्यण्"। ततो ङीप् ततः स्वार्थे कन् टापि पूर्व्वह्रस्वः।) क्षीरावी। इति शब्दरत्नावली॥

क्षीरावी, स्त्री, (क्षीरं अवतीति "कर्म्मण्यण्"। ३।२।१। इत्यण्। ङीप् च।) दुग्धिका। इत्यमरः। २।४।१००॥ तत्पर्य्यायः। ग्राहिणी २ कच्छुरा ३ ताम्रमूला ४ मरुद्भवा ५। इति रत्नमाला॥ हे क्षीराधि इति ख्यातायाम्। इयञ्च वकुलपत्रतुल्यपत्रा लताच्छेदे क्षीरं स्रवतीति सुभूतिः। तन्मते दुदिया कांगा इति ख्यातायामित्यनुमीयते। हे क्षीरकाकोल्यामिति स्वामी। क्षीरमवति रक्षति क्षीरावी अव रक्षे यण् ईप्। दुग्धमस्त्यस्याः दुग्धिका विकारसंघेति ष्णिकः। इति भरतः॥ अन्यद्दुग्धिकाशब्दे द्रष्टव्यम्॥

क्षीराङ्कः, पुं, (क्षीरं आङ्कयते सङ्केते इति। ङ्क + कः।) सरलवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

क्षीरिका, स्त्री, (क्षीरवत् स्वादोऽस्त्यस्य इति ठन्।) क्षीरीवृक्षः। क्षीरखर्ज्जूर इति पिण्डखर्ज्जूर इति च केचित्। तत्पर्य्यायः। राजादनः २ फलाध्यक्षः ३। इत्यमरः।२।४।४५॥ राजातनः ४ राजादनफलम् ५ अध्यक्षम् ६ मधुका ७ क्षीरवृक्षः ८ फलाशी ९ मर्कटप्रियः १० गुडफलः ११ श्रेयाला १२ आतपत्री १३ दृषा १४ मौक्तिकाशाली १५। इति भरतधृतवाचस्पतिः॥ क्षीरिवृक्षः १६ वानरप्रियः १७। इति रत्नमाला॥ राजन्यः १८ प्रियदर्शनः १९ दृढस्कन्धः २० कपीठः २१। इति जटा-

धरः ॥ वरादनम् २२ क्षीरी २३ क्षीरी [न्] २४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्याः फलगुणाः ।
"क्षीरिकायाः फलं पक्वं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
कषायं मधुरं साम्लं नातिवातप्रकोपणम्" ॥
इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
"क्षीरिकायाः फलं वृष्यं बल्यं स्निग्धं हिमं गुरु ।
तृष्णामूर्च्छामदभ्रान्तिक्षयदोषत्रयास्रजित्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अन्यत् राजादनीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ परमान्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
("क्षीरिका मधुरा चैते फलवर्गे प्रकीर्त्तिताः" ॥
इति हारीते प्रथमस्थाने १० अध्याये ॥
परमान्नार्थे पर्य्यायाः पाकप्रकारश्चास्या यथा,—
"पायसं परमान्नं स्यात् क्षीरिकापि तदुच्यते ।
शुद्धेऽर्द्धपक्वे दुग्धे तु घृताक्तांस्तण्डुलान् पचेत् ॥
ते सिद्धाः क्षीरिका ख्याता ससिताज्ययुतोत्तमा" ॥
गुणाश्च यथा,—
"क्षीरिका दुर्ज्जरा प्रोक्ता वृंहणी बलवर्द्धिनी" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

क्षीरिणी, स्त्री, (क्षीरं क्षीरसदृशो निर्यासोऽस्त्यस्य इति इनिः । ततः ङीप् ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । काञ्चनक्षीरी २ कर्षणी ३ पटुकर्णिका ४ तिक्तदुग्धा ५ हैमवती ६ हिमदुग्धा ७ हिमावती ८ हिमाद्रिजा ९ पीतदुग्धा १० यवचिञ्चा ११ हिमोद्भवा १२ हैमी १३ हिमजा । १४ । अस्या गुणाः ।
"क्षीरिणी तिक्तशीता च रेचनी शोफतापनुत् ।
कृमिदोषकफघ्नी च पित्तज्वरहरा परा" ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ वराहक्रान्ता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुटुम्बिनी । काश्मरी । दुग्धिका । इति च राजनिर्घण्टः ॥
(व्यवहारोऽस्या यत्र तद्यथा ।
"तथादन्तीद्रवन्त्योः स्यादजशृङ्ग्यजगन्धयोः ।
क्षीरिण्या नीलिकायाश्च तथैव च करञ्जयोः ॥
मसूरविदलायाश्च प्रत्यक् श्रेण्यास्तथैव च ।
विडङ्गार्द्धा शकल्केन तद्वत् साध्यं घृतं पुनः ।
शङ्खिनी सप्तलाधात्री कषाये साधयेद्घृतम्" ॥
इति कल्पस्थाने ११ अध्याये चरकेणोक्तम् ॥)

क्षीरिवृक्षः, पुं, (क्षीरी क्षीरयुक्तः वृक्षः ।) क्षीरयुक्तपञ्चप्रकारवृक्षः । यथा,—
"न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थपारिशप्लक्षपादपाः ।
पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षास्तेषां त्वक् पञ्चवल्कलम्" ॥
केचित्तु पारिशस्थाने "शिरीषं वेतसं परे" । वदन्तीति शेषः । अस्य गुणाः ।
"क्षीरिवृक्षा हिमा वर्ण्या योनिरोगव्रणापहाः ।
रूक्षाः कषाया मेदोघ्ना विसर्पामयनाशनाः ।
शोथपित्तकफास्रघ्नाः स्तन्या भग्नास्थियोजकाः" ॥
एषां त्वग्गुणाः ।
"त्वक्पञ्चकं हिमं ग्राहि व्रणशोथविसर्पजित्" ॥
तेषां पत्रगुणाः ।
"तेषां पत्रं हिमं ग्राहि कफवातास्रनुल्लघु ।
विष्टम्भाध्मानजित्तिक्तं कषायं लघु लेखनम्" ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरी, [न्] पुं, (क्षीरं क्षीरवन्निर्यासोऽस्त्यस्य, इनिः ।) क्षीरिकावृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
(अस्य व्यवहारो यथा, कनकतैले ।
"कनकक्षीरी शैला भार्गी दन्तीफलानि मूलञ्च ।
जातिफलानि प्रवालसर्षपलशुनविडङ्गकरञ्जत्वक् ॥
सप्तच्छदार्कपल्लवमूलत्वङ्निम्बचित्रकास्फोताः ।
गुञ्जैरण्डवृहतीमूलकसुरसार्ज्जकफलानि ॥
कुष्ठं पाठामुस्तं तुम्बुरुमूर्व्वा वचा सषड्ग्रन्थाः ।
एडगजकुटजशिग्रुत्र्यूषणभल्लातकक्षवकाः ॥
हरितालमवाक्पुष्पी तुत्थं कम्पिल्लकोऽमृतासङ्गः ।
सौराष्ट्रिकाससीसं दार्व्वीत्वक्सर्ज्जिकालवणम् ॥
कल्कैरेतैस्तैलं करवीरकमूलकपल्लवकषाये ।
सार्षपमथवा तैलं गोमूत्रचतुर्गुणं साध्यम् ॥
स्थाप्यं कटुकालावूनि तत्सिद्धं तेनास्य मण्डलान्याशु ।
भिन्द्यान्निपुणभ्यङ्गात् क्रिमींश्च कण्डूं विनिहन्यात्" ॥
इति कनकतैलम् ॥ इति चरके चिकित्सास्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
यथा, मनुः । ८ । २४६ ।
"सीमावृक्षांश्च कुर्व्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान् ।
शाल्मलीन् शालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान्" ॥)
दुग्धिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्नुही । अर्कवृक्षः । राजादनी । दुग्धपाषाणः । वटः । प्लक्षः ।
(अस्य पर्य्याया यथा,—
"वटो रक्तफलः शृङ्गी न्यग्रोधः स्कन्धजो ध्रुवः ।
क्षीरी वैश्रवणो वासो बहुपादो वनस्पतिः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सोमलता । स्थालीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरी, स्त्री, (क्षीर + अस्त्यर्थे अच् गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षीरीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
(पक्वान्नविशेषः । तस्य पाकप्रणाली यथा,—
"नारिकेलन्तनूकृत्य छिन्नं पयसि गोः क्षिपेत् ।
सिता गव्याज्यसंयुक्तं तत्पचेन्मृदुनाग्निना" ॥
अस्या गुणाश्च ।
"नारीकेलोद्भवा क्षीरी स्निग्धाशीतातिपुष्टिदा ।
गुर्व्वी सुमधुरा वृष्या रक्तपित्तानिलापहा" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

क्षीरीशः, पुं, (क्षीरिणां क्षीरप्रधानानां वृक्षाणां ईशः श्रेष्ठः ।) क्षीरकञ्चुकी । तत्पर्य्यायः । वरपर्णः २ खक्कुदः ३ कुष्ठनाशनः ४ बल्यः ५ मूलकमूला ६ खसकन्धः ७ कञ्चुकी ८ । इति रत्नमाला ॥

क्षीरेयी, स्त्री, (क्षीर + बाहुलकात् ढञ् ततो ङीप् । यद्वा, क्षीरेण ईं शोभां यातीति । या + कः गौरादित्वात् ङीष् ।) पायसम् । यथा,—
"क्षीरेयी पायसं प्रोक्तं परमान्नञ्च सूरिभिः" ॥
इति हलायुधः ॥

क्षीरोदः, पुं, (क्षीर + "उदकस्योदः संज्ञायाम्" । ६ । ३ । ५७ । "उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम्" । इति वार्त्तिकम् ।) दुग्धसमुद्रः । इत्यमरः । १ । १० । २ ॥
(यथा, महाभारते । १३ । १४ । ३५३ ।
"अक्षयं यौवनं तेऽस्तु तेजश्चैवानलोपमम् ।
क्षीरोदसागरश्चैव यत्र यत्रेच्छसि प्रियम्" ॥)
तस्य मन्थनं यथा,—
"मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम् ।
दानवैः सहिता भूत्वा मथध्वं क्षीरसागरम् ।
अहञ्च तत्र साहाय्यं करिष्यामि दिवौकसः ।
भविष्यत्यमृतं तत्र तत्पानाद्बलवत्तराः ॥
भविष्यन्ति क्षणादेव अमृतस्य प्रभावतः ।
यूयं सर्व्वे महावीर्य्या भुजिष्ठा रणविक्रमाः ।
इन्द्राद्यास्तु महोत्साहाः स्थानलब्धा महामते ।
ततो हि दानवान् जेतुं समर्था नात्र संशयः ।
इत्युक्ता देवदेवेन देवाः सर्व्वे जगत्पतिम् ।
प्रणम्यागत्य निलयं सन्धिं कृत्वाथ दानवैः ।
क्षीराब्धिमथने सर्व्वे चक्रुरुद्योगमुत्तमम् ।
बलिना चोद्धृतो राजन् मन्दराख्यो महागिरिः
क्षीराब्धौ क्षेपितश्चैव तेनैकेन नृपोत्तम ! ।
सर्व्वौषधिश्च प्रक्षिप्ता देवैर्दैत्यैः पयोदधौ ।
वासुकिश्च ततस्तत्र राजन् ! नारायणाज्ञया ।
सर्व्वदेवहितार्थाय विष्णुश्च स्वयमागतः ॥
ततो विष्णुसमादेशात्तत्र सर्व्वे सुरासुराः ।
समेत्य मित्रभावेन क्षीराब्धेस्तटमाश्रिताः ।
मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वाथ वासुकिम् ।
ततो मथितुमारब्धा नृपते ! तरसाऽमृतम् ।
विष्णुना मुखभागे तु वासुकेर्दानवाः कृताः ।
देवाश्च पुच्छभागे तु मन्थनार्थं नियोजिताः ।
एवन्तु मन्थनात्तत्र मन्दरोऽथ प्रविश्य वै ।
आधारेण विना राजंस्तं दृष्ट्वा सहसा हरिः ।
सर्व्वलोकहितार्थाय कूर्म्मरूपमधारयत् ।
आत्मानं संप्रवेश्याथ मन्दरस्य गिरेरधः ।
प्रविश्य धृतवान् शैलं पृथग्रूपेण केशवः ।
उपर्य्याक्रान्तवान् शैलं पृथग्रूपेण केशवः ।
चकर्ष नागराजानं देवैः सार्द्धं जनार्द्दनः ।
असुरैरपृथग्रूपेण दैत्यमध्ये च केशवः ॥
ततस्ते तु त्वरायुक्ता ममन्थुः क्षीरसागरम् ।
यावच्छक्त्या नृपश्रेष्ठ ! बलवन्तः सुरासुराः ।
मथ्यमानात् ततस्तस्मात् क्षीराब्धेरभवन्नृप ।
कालकूटमिति ख्यातं विषमत्यन्तदुःसहम् ।
तन्नागा जगृहुः सर्व्वे तच्छेषं शङ्करोऽग्रहीत् ।
नारायणाज्ञया तेन नीलकण्ठत्वमाप्नुयात् ।
ऐरावतश्च नागेन्द्रो हयश्चोच्चैःश्रवाः पुनः ।
द्वितीयावर्त्तनाद्राजन्नुत्पन्नाविति नः श्रुतम् ।
तृतीयावर्त्तनादप्सरोगणो जातः सुशोभनः ।
चतुर्थात् पारिजातश्च उत्पन्नः स महातरुः ।
पञ्चमात् हिमगुस्तस्मात् उत्थितः क्षीरसागरात्
तं भवः शिरसा धत्ते नारी च स्वस्तिको नृप
नानाविधानि रत्नानि दिव्यान्याभरणानि च ।
क्षीरोदधेस्तूत्थितानि गन्धर्व्वाश्च सहस्रशः ।
एतान् दृष्ट्वा तदोत्पन्नान् नित्याश्चर्य्यसमन्विताः
अभवन् जातहर्षास्ते तत्र सर्व्वे सुरासुराः ।
दैवपक्षे ततो मेघाः सत्यं वर्षन्ति संस्थिताः ।
कृष्णाज्ञया तु वायुस्तु सुखं वाति सुरान् प्रति
विषनिश्वासवातेन वासुकेश्चार्कतापनात् ।
निस्तेजसोऽभवन् दैत्या निर्व्वीर्य्याश्च महामते ।
ततः श्रीरुत्थिता तस्मात् क्षीरोदोद्भूतपङ्कजा
विभ्राजमाना राजेन्द्र ! दिशः सर्व्वाः स्वतेजसा

क्षीरोदकैः स्नाता दिव्यवस्त्रैरलङ्कृता ।
गन्धानुलेपैस्तु सुमनोभिः सुपूजिता ॥
पद्मं समासाद्य स्थिता क्षणमरिन्दम ! ।
रिवक्षःस्थलं प्राप्ता ततः सा कमलालया ॥
ोऽमृतघटं पूर्णं गृहीत्वा पयसोनिधेः ।
वन्तरिः समुत्तस्थौ ततः प्रीताः सुरा नृप ॥
ाः श्रिया परित्यक्ता दुःखितास्तत्र ते पुनः ।
दायामृतघटं शीघ्रं ते च जग्मुर्यथेच्छया ॥
ः स्त्रीरूपमकरोद्विष्णुर्देवहिताय वै ।
त्मानं नृपशार्दूल ! मायया लक्षणसंयुतम् ॥
ो जगाम भगवान् स्त्रीरूपेण सुरान् प्रति ।
व्यरूपान्तु तां दृष्ट्वा मोहितास्ते सुरद्विषः ॥
मृतपूर्णं घटं भूमौ हैमं संस्थाप्य सत्तम ।
मेन पीड़िता ह्यासन्नसुरास्तत्र तत्क्षणात् ॥
ोहयित्वा तु तानेवमसुरानवनीपते ! ।
मृतभाजनमादाय देवेभ्यः प्रददौ हरिः ॥
त् पीत्वा तु ततो देवा देवदेवप्रसादतः ।
ावन्तो महावीर्य्या रणे जग्मुर्महासुरान्" ॥
ति नृसिंहपुराणे ३६ अध्यायः ॥
ोदतनया, स्त्री, (क्षीरोदस्य क्षीरसमुद्रस्य त-
या ।) लक्ष्मीः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्या उत्पत्ति-
था क्षीरोदशब्दे द्रष्टव्या ॥)
ोदतनयापतिः, पुं, (क्षीरोदतनयाया लक्ष्म्याः
तिः ।) विष्णुः । इति कविकल्पलता ॥
ोदनन्दनः, पुं, (क्षीरोदस्य दुग्धसमुद्रस्य
न्दनः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
, ऋ ङ दर्पे ॥ इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-
ात्मं-अकं-सेट् ।) ऋ, अचिक्षीवत् । ङ, क्षीवते ।
ति दुर्गादासः ॥
, निरासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
कं-सेट् ।) निरास इह फुत्कारः । इति भट्ट-
ल्लः ॥ मुखेन श्लेष्मादेर्व्वमनमिति केचित् । क्षीव-
ान्नं लोकः । इति दुर्गादासः ॥
ः, त्रि, (क्षीव ङ मदे + क्तः । "अनुपसर्गात्
क्षीवेति" । ८ । २ । ५५ । तलोपो निपात
ात् ।) सुरामत्तः । यथा । "मत्ते शौण्डोत्कट-
ीवाः" । इत्यमरः । २ । २ । २३ ॥ दन्त्योष्ठ-
कारान्तोऽयम् ॥
यथा, रामायणे । ५ । ६० । १२ ।
'उन्मत्तभूताः प्लवगा मधुपानप्रहर्षिताः ।
ीवाः कुर्व्वन्ति हास्यं च कलहांश्च तथाऽपरे" ॥)
टु क्षुते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-
कं-सेट् ।) क्षुतं हाँची इति ख्यातम् । टु,
वथुः । क, क्षौति कपी । क्षुतकं कामिनि
क्षुवे मृगाक्ष्या । इति माघे । इति दुर्गादासः ॥
पुं, (क्षणोति हिनस्ति जीवान् इति । क्षण्
हिंसायां + डुः ।) सिंहः । इत्येकाक्षरकोषः ॥
, पुं, (क्षु + मक् ।) अरिष्टवृक्षः । यथा,—
अरिष्टो वस्तिकर्म्माढ्यो वेणीवः फेनिलः क्षुणः" ।
ति शब्दचन्द्रिका ॥ (अरिष्टशब्देऽस्य विवरणं
ातव्यम् ॥)
, त्रि, (क्षुद संपेषणे + कर्म्मणि क्तः ।) प्रह-

तम् । (अभ्यस्तम् । यथा, रघौ । १ । १७ ।
"रेखामात्रमपि क्षुण्णादामनोर्वर्त्मनः परम्" ॥
माघे च । १ । ३२ ।
"उदीर्णरागप्रतिरोधकं जनै-
रभीक्ष्णमक्षुण्णतयातिदुर्गमम् ।
उपेयुषो मोक्षपथं मनस्विन-
स्त्वमग्रभूमिर्निरपायसंश्रया" ॥)
चूर्णीकृतम् । इति जटाधरः ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८३ । २४-२५ ।
"सोऽपि कोपान्महावीर्य्यः क्षुरक्षुण्णमहीतलः ।
शृङ्गाभ्यां पर्व्वतानुच्चांश्चिक्षेप च ननाद च ॥
वेगभ्रमणविक्षुण्णा मही तस्य व्यशीर्य्यत" ॥)
क्षुत्, स्त्री, (क्षु शब्दे क्षुते च + सम्पदादित्वात् भावे
क्विप् तुगागमश्च ।) क्षुतम् । इत्यमरः ।२।६।५२ ॥
(धान्यविशेषः । देधान इति लोके । अस्य प-
र्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"क्षुत्घुल्वश्वो गोजिह्वा च गुन्द्रागुल्मा गवेधुका" ॥)
क्षुत्, [ध्] स्त्री, (क्षुध् + सम्पदादित्वात् भावे
क्विप् ।) क्षुधा । इत्यमरः । २ । ९ । ५४ ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८ । ३५ ।
"तात ! तात ! ददस्वान्नमम्बाम्ब ! भोजनं दद ।
क्षुन्मे बलवती जाता जिह्वाग्रं शुष्यते तथा" ॥)
क्षुतं, क्ली, (क्षु शब्दे क्षुते च + भावे क्तः ।) ना-
सिकाभिघातजन्यसशब्दवायुनिःसरणम् । हाँची
इति भाषा । तत्पर्य्यायः । क्षुत् २ क्षवः ३ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ५२ ॥ क्षुता ४ छिक्का ५
क्षवथुः ६ क्षुतः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ हञ्छिः
८ । इति जटाधरः ॥ * ॥ तस्य शकुनानि यथा,—
"अथ क्षुताख्यं शकुनं क्रमेण
महाप्रभावं प्रतिभावयामः ।
नश्यन्ति यस्माच्छकुनाः समस्ता
मृगाधिनाथादिव वन्यसत्त्वाः ॥
सर्व्वस्य सर्व्वत्र च सर्व्वकालं
क्षुतं न काय्यं क्वचिदेव शस्तम् ।
यातुः क्षुते तेन न किञ्चिदेव
कुर्य्यात् क्षुतं प्राणहरञ्च गन्तुः ॥
निषेधमग्रेऽक्षिणि दक्षिणे च
धनक्षयं दक्षिणकर्णदेशे ।
तत् पृष्ठभागे कुरुतेऽर्थवृद्धिं
क्षुतं कदाचित् शुभमादधाति ॥
भोगाय वामश्रवणस्य पृष्ठे
कर्णे च वामे कथितं जयाय ।
सर्व्वार्थलाभाय च वामनेत्रे
जातं क्षुतं स्यात् क्रमशोऽष्टधैवं ॥
क्रमान्निषेधं गमनस्य विघ्नं
कलिं समृद्धिं क्षुतमुग्ररोगम् ।
करोति रोगक्षयमर्थलाभं
दीप्तादिनाशश्च क्षुतं करोति ॥
प्राणस्य पुंसः परतोऽपरा स्यात्
पुनः पुनर्व्वा तत एव जातः ।
वृद्धाक्षिशोर्व्वा कफतो हठाद्वा
जातं क्षुतं केऽपि वदन्ति सत्यम् ।

आद्यन्तयोर्न स्वजने प्रशस्त
क्षुतं प्रशंसन्ति न भोजनादौ
भवेत् कथञ्चिद्यदि भोजनान्ते
भवेत्तदाग्रे न हि भोज्यलाभः ॥
आदौ क्षुतश्चेत् शकुनैस्ततः किं
जातानजातान् शकुनान्निहन्ति ।
क्षुतं क्षणेनात्र न संशयोऽस्मिन्
प्रयोजने यत्नकृतेऽपि जातम् ॥
क्षुतं क्षणात्तद्विनिहन्त्यवश्यं
कार्य्यात्मकेनापि मनागपीदम् ॥
तस्मादुपेक्ष्यं न विचक्षणेन
क्षुतं यतस्तास्तु फलं विधत्ते" ॥
इति वसन्तराजशाकुने क्षुत्प्रकरणं तृतीयम् ॥
अपि च ।
"छिक्कायाः लक्षणं वक्ष्ये लभेत् पूर्व्वे महाफलम् ।
आग्नेये शोकसन्तापौ दक्षिणे हानिमाप्नुयात् ॥
नैरृत्ये शोकसन्तापौ मिष्टान्नञ्चैव पश्चिमे ।
अन्नं प्राप्नोति वायव्ये उत्तरे कलहो भवेत् ।
ईशाने मरणं प्रोक्तं प्रोक्तं छिक्काफलाफलम्" ॥
इति गारुडे ज्योतिश्चक्रे ६० अध्यायः ॥ * ॥
अन्यच्च । वर्षकृत्ये ।
"वित्तं ब्रह्मणि कार्य्यसिद्धिरतुला शक्रे हुताशे भयं
याम्यामग्निभयं सुरद्विषि कलिर्लाभः समुद्रालये ।
वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे
ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं खञ्जने ॥
ज्येष्ठीकृते क्षुतेऽप्येवमूचुः केचिच्च कोविदाः" ॥
इति ॥*॥ क्षुते जीवेति प्रयोगः कर्त्तव्यः । यथा,
मदनपारिजातधृतम् ।
"जीवेति क्षुवतो ब्रूयात् जीवेत्युक्तस्त्वया सह" ॥
इति ॥ * ॥
"क्षुतोत्पतनजृम्भासु जीवोत्तिष्ठाङ्गुलिध्वनिः ।
शत्रोरपि च कर्त्तव्यमन्यथा ब्रह्महा भवेत्" ॥
इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ तस्य शुभजन-
कत्वम् । यथा, दाक्षिणात्यास्तु ।
"आसने शयने दाने भोजने वस्त्रसंग्रहे ।
विवादे च विवाहे च क्षुतं सप्तसु शोभनम्" ॥
अन्यत्र विष्णोरित्यधिकृत्य विष्णुधर्म्मोत्तरम् ।
"नामसंकीर्त्तनं नित्यं क्षुतप्रस्खलितादिषु ।
वियोगं शीघ्रमाप्नोति सर्व्वानर्थो न संशयः" ॥
इति ॥ * ॥ असंवृतमुखस्य क्षुन्निषेधो यथा,—
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"नासंवृतमुखः कुर्य्याद्धास्यं जृम्भां तथा क्षुतम्" ॥
इति ॥ * ॥ क्षुते आचमनं कर्त्तव्यं यथा । याज्ञ-
वल्क्यः ।
"स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे ।
आचान्तः पुनराचामेत् वासोविपरिधाय च" ॥
इति ॥ * ॥ अशक्तौ स्मृतिः ।
"क्षुते निष्ठीविते सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने ।
कर्म्मस्थ एषु नाचामेद्दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्" ॥
इति च उद्वाहतत्त्वम् ॥ * ॥ बालानां सकृत् क्षुतं
भवति यथा,—
"क्रूरे दक्षिणवक्त्रा स्याद्बालानाञ्च क्षुतं सकृत्" ।

दक्षिणावर्त्तकेति नामाविशेषणम् । इति च गारुडे ६६ अध्यायः ॥

क्षुतः, पुं, (क्षु + क्तः । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) क्षुतम् । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षुतकः, पुं, (क्षुताय साधुरिति कन् स्वार्थे वा ।) राजिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुता, स्त्री, (क्षुत + टाप् ।) क्षुतम् । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षुताभिजननः, पुं, (क्षुतं अभिजनयति । अभि + जन् + णिच् + ल्युः ।) कृष्णसर्षपः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

क्षुत्करी, स्त्री, (क्षुतं करोतीति । कृ + टः + ङीप् च ।) कङ्कालिका । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।

"भुजङ्गघातिनी सूरिः सर्पाक्षी क्षुत्करी स्पृहा" ॥

क्षुद, अ ध औ इर् क्षुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधां-उभं-सकं-अनिट् ।) अ ध, क्षुणत्ति क्षुन्ते । औ, क्षोत्ता । इर्, अक्षुदत् अक्षौत्सीत् । क्षुदि चूर्णीकरणे । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, भट्टिः । १४ । ३३ ।

"मित्रघ्नस्य प्रचुक्षोद गदयाङ्गं विभीषणः ।
सुग्रीवः प्रघसं नेमे बहुन्त्रामन्ततर्द्द च" ॥)

क्षुद्, [ध्] स्त्री, (क्षुध् + सम्पदादित्वात् भावे क्विप् ।) क्षुधा । इत्यमरः ।२।९।५४॥ (विष्णुपुराणे ।१।५।३९ ।

"रजोमात्रात्मिकामेव ततोऽन्यां जगृहे तनुम् ।
ततः क्षुद् ब्रह्मणो जाता जज्ञे कोपस्तया ततः" ॥)

क्षुदः, पुं, (क्षुद् + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" । ३ । १ । १३५ । इति कः ।) तण्डुलादिचूर्णम् । क्षुद् इति भाषा ॥

क्षुद्रः, पुं, (क्षुदि + "स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदीति" । उणां । २ । १३ । इति रक् ।) तण्डुलावयवः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ डङ्कः । इति शब्दरत्नावली ॥ (मक्षिकाविशेषः । यदुक्तम् ।

"मक्षिकाः कपिलाः सूक्ष्माः क्षुद्राख्यास्तत्कृतं मधु ।
मुनिभिः क्षौद्रमित्युक्तं तद्वर्णात् कपिलं भवेत्" ॥)

क्षुद्रः, त्रि, (क्षुद् + "स्फायितञ्चीति" उणां । २ । १३ । इति रक् ।) कृपणः । अधमः । (यथा, कुमारे । १ । १२ ।

"क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने
ममत्वमुच्चैः शिरसां सतीव" ॥

तुच्छः । यथा, गीतायाम् । २ । ३ ।

"क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप!" ॥)

क्रूरः । अल्पः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । आरण्ययात्रापर्व्वणि । १० । २४ ।

"स भीमः समरश्लाघी बलेन बलिनाम्बरः ।
जघान पशुमारेण व्याघ्रः क्षुद्रमृगं यथा" ॥)

दरिद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षुद्रकण्टकारी, स्त्री, (क्षुद्रः कण्टकारी ।) अग्निदमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रकण्टकी, स्त्री, (क्षुद्रं कण्टकं यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) वृहती । इति भावप्रकाशः । क्षुद्रभण्टाकीति च पाठः ॥

क्षुद्रकम्बुः, पुं, (क्षुद्रश्चासौ कम्बुश्चेति ।) क्षुद्रशङ्खः । तत्पर्य्यायः । शङ्खनखः २ क्षुल्लकः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षुद्रकारवेल्ली, स्त्री, (क्षुद्रा कारवेल्ली ।) कारवेल्लविशेषः । छोट करला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुडुङ्गी २ श्रीफलिका ३ प्रतिपन्नफला ४ सुषवी ५ कारवी ६ बहुफला ७ क्षुद्रकारलिका ८ कन्दफला ९ । कन्दफलास्थाने कन्दलता इति च पाठः । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वम् । रक्तानिलदोषकारित्वम् । पथ्यत्वञ्च । तत्फलस्याप्येते गुणाः ॥ तत्कन्दगुणाः । अर्शोनाशित्वम् । मलरोधविशोधनत्वम् । योनिनिर्गतदोषगर्भस्रावविषापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रकारलिका, स्त्री, (क्षुद्रा कारलिका ।) क्षुद्रकारवेल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रकुलिशः, पुं, (क्षुद्रः कुलिशः वज्रमणिविशेषः । नित्यकर्म्मधारयः ।) वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रकुष्ठं, क्ली, (क्षुद्रं अल्पं कुष्ठम् ।) स्वल्पकुष्ठरोगः । तत्तु एकादशविधम् । यथा । क्षुद्रकुष्ठान्याह ।

"एककुष्ठं १ स्मृतं पूर्व्वं गजचर्म्म २ ततः परम् ।
ततश्चर्म्मदलं ३ प्रोक्तं ततश्चापि विचर्च्चिका ४ ॥
विपादिकाभिधा ५ सैव पामाकच्छू–६ स्ततः परा ।
ततो दद्रुश्च ७ विस्फोटः ८ किटिभश्च ९ ततः परम् ॥
ततश्चालसकं १० प्रोक्तं शतारुश्च ११ ततः परम् ।
क्षुद्रकुष्ठानि चैतानि कथितानि भिषग्वरैः" ॥

ननु दद्रोः कथं क्षुद्रकुष्ठेषु गणना सुश्रुतेन महाकुष्ठेषूक्तत्वात् । उच्यते । असिता च गाढ़मूला दद्रुः सुश्रुते महाकुष्ठेषूक्ता असितेतरा नवगाढ़मूला दद्रुः क्षुद्रकुष्ठमेव । एवं विधाया दद्रोश्चरकेण क्षुद्रकुष्ठेषु दर्शितत्वात् ॥ * ॥

कुष्ठानां त्रिदोषजत्वेनैकत्वे त्रिदोषस्योल्वणतया सप्तधात्वमाह ।

"सर्व्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशाधिकत्वतः ।
कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्द्वन्द्वं समागतैः" ॥

सर्व्वेष्वपि कुष्ठेषु त्रिदोषजेषु सत्सु व्यपदेशाधिकत्वतः व्यपदेशः कापालादिसंज्ञास्तेषामष्टादशत्वरूपं यदधिकत्वं ततः कुष्ठानि सप्तधा । कैर्दोषैः कथम्भूतैः पृथग्द्वन्द्वं समागतैः । समागतैः सङ्गतैर्म्मिलितैरिति यावत् । अस्यायमर्थः ।

किमपि कुष्ठं वातोल्वणं किमपि पित्तोल्वणं किमपि कफोल्वणं किमपि वातपित्तोल्वणं किमपि वातश्लेष्मोल्वणं किमपि पित्तश्लेष्मोल्वणं किमपि त्रिदोषोल्वणमिति ॥ * ॥ पूर्व्वरूपमाह ।

"अतिश्लक्ष्णः खरस्पर्शः स्वेदास्वेदौ विवर्णता ।
दाहःकण्डूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिः श्रमः ॥
व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।
रूढ़ानामपि रूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि केवलम् ।
रोमहर्षोऽसृजः कार्ष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम्" ॥

अतिश्लक्ष्णः अतिमृदुः । अथवा खरः रूक्षः कर्कशो वा स्पर्शः । स्वेदास्वेदौ घर्म्मादि सप्तसङ्गाभावेऽपि स्वेदः । अथवा घर्म्मादिप्रसङ्गेऽपि स्वे- भावः । त्वचि स्वापः स्पर्शाज्ञता । शीघ्रोत्प- शीघ्रा उत्पत्तिर्व्रणानामित्यन्वयः ॥ * ॥ सम्प्रा- पूर्व्वकं सामान्यं लक्षणमाह ।

"शिराः प्रपद्य तिर्य्यक् च त्वग्लसीकाशृगामिष
दूषयन्ति श्लथीकृत्य निश्चरन्तो वहिस्ततः ।
त्वचः कुर्व्वन्ति वैवर्ण्यं दोषाः कुष्ठमुशन्ति तत्"

तिर्य्यक् तिर्य्यग्गताः शिराः प्रपद्येत्यन्वयः ।

येनोल्वणेन दोषेण यत्कुष्ठं समुत्पद्यते तदा-

"वातेन कुष्ठं कापालं पित्तेनौडुम्बरं कफात् ।
मण्डलाख्यं विचर्च्ची च ऋष्याख्यं वातपित्ततः ।
चर्म्मैककुष्ठकिटिभसिध्मालसविपादिकाः ।
वातश्लेष्मोद्भवाः पित्तकफात् दद्रुशतारुषी ।
पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्म्मदलन्तथा ।
सर्व्वैरेवोल्वणैर्दोषैराह्वः काकणकं बुधाः" ।

विचर्च्ची च कफादित्यन्वयः ॥

"पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्म्मदलन्तथा" ।

पित्तकफादित्यन्वयः ॥ * ॥ अथ क्षुद्रकुष्ठमध्ये एककुष्ठस्य लक्षणमाह ।

"अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम् ।
तदेव कुष्ठं चर्म्माख्यं बहलं हस्तिचर्म्मवत्" ।

महावास्तु महास्थानम् । मत्स्यशकलोपमं म- शकलशब्देन लक्षणया त्वचमुच्यते । तेन म- कारमभ्रकपत्रसदृशं भवति । एककुष्ठमिति क्षु- कुष्ठेषु मुख्यत्वात् । * ॥ गजचर्म्माह ।

"चर्म्माख्यं बहलं हस्तिचर्म्मवत् रूक्षं कृष्णं च
गजचर्म्माख्यं बहलं स्थूलं हस्तिचर्म्मवत् ह
कृष्णञ्च ॥ २ ॥ चर्म्मदलमाह ।

"रक्तं सशूलं कण्डूमत् सस्फोटं दलयत्यपि ।
तच्चर्म्मदलमाख्यातं संस्पर्शासहमुच्यते" ॥

दलयत्यपि विदारयत्यपि चर्म्मेति शेषः ॥ * ॥

विचर्च्चिकामाह ।

"सकण्डूः पिड़का श्यावा बहुस्रावा विचर्च्चिका
पिड़का क्षुद्रपिड़का ॥ * ॥ ननु क्षुद्रकुष्ठानां ब- मेकादशत्वम् । विपादिकया द्वादशत्वसम्भवात् उच्यते । विचर्च्चिकैव पादयोर्भवति विदार- योगात् विपादिका तेन न सङ्ख्यातिरेकः । अत भोजः ।

"दाल्यते त्वक् खरा रूक्षा पाण्योर्ज्ञेया विचर्च्चि
पादे विपादिका ज्ञेया स्थानभेदाद्विचर्च्चिका" ।

दाल्यते विदार्य्यते । केचिद्विचर्च्चिकातो विपादि- भिन्नमाहुः ।

"वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम्" ।

पाणिपादस्फुटनं पाण्योः पादयोश्च स्फुटनं वि- रणं येन तत् ॥ ४ ॥ पामामाह ।

"सूक्ष्मा बह्व्यः स्राववत्यः प्रदाहाः
पामेत्युक्ता पिड़काः कण्डुमत्यः" ।

पिड़काः पीड़यन्ति इति पिड़का इति शिवा- दित्वान्निपात्यते ॥ ५ ॥

कच्छूमाह ।

"सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता
ज्ञेया पाण्योः कच्छुरुग्रा स्फिचोश्च" ।

पामा। स्फोटैर्म्महद्भिः। स्फिचौ प्रोथौ॥६॥
माह।
कण्डूरागपिड़कं दद्रुमण्डलमुद्गतम्”॥
मण्डलं मण्डलरूपेणोत्पद्यते। उद्गतमुच्छूनम्
॥ विस्फोटमाह। “स्फोटाः श्यावारुणा भासा
स्फोटाः स्युस्तनुत्वचः॥ ८॥ किटिभमाह। “श्यावं
णखरस्पर्शं परुषं किटिभं स्मृतम्”। किणखर-
र्शं किणः शुष्कव्रणस्थानं तद्वत् कर्कशस्पर्शम्॥
षं रूक्षम्॥९॥ अलसकमाह।
कण्डूमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकश्चितम्”।
द्भिर्महापिड़काभिः। चितं विचेष्टितम्॥१०॥
शतारुषमाह।
कं श्यावं सदाहार्त्तिशतारुः स्याद्बहुव्रणम्”॥११॥
थ सप्तधातुगतानां कुष्ठानां लक्षणमाह। तत्र
गतस्य लक्षणमाह।
क्स्थे वैवर्ण्यमङ्गेषु कुष्ठे रौक्ष्यञ्च जायते।
स्वापो रोमहर्षश्च स्वेदस्यातिप्रवर्त्तनम्”॥
शब्देनात्र रस उच्यते। धातुप्रस्तावात् त्वक्-
च। त्वक्स्वापः स्पर्शाज्ञत्वम्। त्वक्स्वाप इत्या-
कं केचिदत्र रक्तगतस्य लिङ्गं मन्यन्ते॥१॥
रुधिरगतमाह।
ण्डूर्व्विपूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसम्भवे”॥
पूयः विशेषेण पूयः॥२॥ मांसगतमाह।
ाड्ल्यं रक्तशोषश्च कार्कश्यं पिड़कोद्गमः।
दः स्फोटाः स्थिरत्वञ्च कुष्ठे मांससमाश्रिते”॥
ड्ल्यं कुष्ठस्य पुष्टिः। पिड़कोद्गमः क्षुद्रपिड़को-
ः। स्फोटाः बृहत्पिड़काः। स्थिरत्वं अप्र-
रित्वम्॥३॥ मेदोगतमाह।
ैण्यं गतिक्षयोऽङ्गानां सम्भेदः क्षतसर्पणम्।
ःस्थानगते लिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च”॥
ण्यं हस्तनाशः। अङ्गानां सम्भेदः अङ्गभङ्गः।
सर्पणं क्षतप्रसरणम्। प्रागुक्तानि रक्तमांस-
लिङ्गानि॥४॥ अस्थिमज्जगतमाह।
ासाभङ्गोऽक्षिरोगश्च क्षतेषु कृमिसम्भवः।
ोपघातः पिड़का भवेत् कुष्ठेऽस्थिमज्जगे”॥५॥६॥
गतमाह।
म्पत्योः कुष्ठबाहुल्याद्दुष्टशोणितशुक्रयोः।
पत्यं तयोर्ज्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितम्”॥
त्योः स्त्रीपुरुषयोर्दुष्टशोणितशुक्रयोर्यदपत्यं
ोर्ज्जातमिति॥ ८॥ *॥ ननु शुक्रशोणित-
योरेव दम्पत्योर्गर्भसम्भवाद्दुष्टशोणितशुक्रयोः
ामपत्योत्पत्तिः। यत आह सुश्रुतः।
ामान्मिथुनसंयोगे शुक्रशोणितशुक्रजः।
ः सञ्जायते नार्य्याः स जातो बाल उच्यते”॥
।। अन्यच्च। वातादिदुष्टरेतसः प्रजोत्पादने न
र्थाः। इति। उच्यते। गर्भोऽत्र शुद्धो बोद्धव्यः॥
शुद्धस्तु गर्भो दुष्टशोणितशुक्रयोरपि भवति
जन्मान्धबधिरादीनां सम्भवात्। शोणितमत्रा-
म्। कुष्ठितं कुष्ठं संजातमस्येति तारकादि-
दितच्। शुक्रार्त्तवगतं कुष्ठमपत्येन व्यज्यते
तात्पर्य्यम्॥ *॥ कुष्ठेषूल्वणवातादि दोष-
माह।

“खरं श्यावारुणं रूक्षं वातकुष्ठं सवेदनम्।
पित्तात् प्रकुपितं दाहरागस्रावान्वितं मतम्॥
कफात् क्लेदि घनं स्निग्धं सकण्डू शैत्यगौरवम्।
द्विलिङ्गद्वन्द्वजं कुष्ठं त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम्”॥
खरं कर्कशम्। श्यावारुणं श्यावं चारुणञ्च। प्रकु-
पितं क्लेदपूतिबहुलम्। क्लेदि आर्द्रतायुक्तम्।
घनं पुष्टम्॥ *॥ साध्यत्वादिकमाह।
“साध्यं त्वग्रक्तमांसस्थं वातश्लेष्माधिकञ्च यत्।
मेदोगं द्वन्द्वजं याप्यं वर्ज्यं मज्जास्थिसंश्रितम्॥
कृमितृड्दाहमन्दाग्निसंयुक्तं यत्त्रिदोषजम्”।
वातश्लेष्माधिकञ्च यत् एतेन सिध्मैककुष्ठगजचर्म्म-
विपादिकाकिटिभालसकानि साध्यानि। मज्ज-
प्रत्यासत्त्या शुक्रगतमप्यसाध्यम्। कृमितृडाद्यपि
वर्ज्यमित्यन्वयः॥ *॥ अरिष्टमाह।
“प्रभिन्नं प्रस्रुताङ्गञ्च रक्तनेत्रं हतस्वरम्।
पञ्चकर्म्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठिनम्”॥
प्रभिन्नं विदीर्णम्। हतस्वरं घर्घरस्वरम्। पञ्च-
कर्म्मगुणातीतं असंजाताचमनादिपञ्चकर्म्मगुणम्॥
अथ त्वग्दृष्टिसाम्यात् कुष्ठभेदत्वाच्चात्रैव श्वित्रमाह।
“कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासञ्चारुणं भवेत्।
निर्द्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम्”॥
कुष्ठैकसम्भवं कुष्ठेन सह एकस्तुल्यः सम्भवो
निदानं यस्य तत्॥ *॥ श्वित्रस्य भेदानाह। किलास-
ञ्चारुणं भवेत्। श्वित्रमेव रक्तमांसाश्रयात् कि-
लाससञ्ज्ञञ्च भवेदित्यर्थः॥ *॥ ननु कुष्ठस्य
श्वित्रस्य च को भेद इत्यत आह। निर्द्दिष्टमपरि-
स्रावीति। श्वित्रमपरिस्रावि भवति कुष्ठन्तु स्रावि
अथ च त्रिधातूद्भवसंश्रयमिति त्रयो धातवो
वातपित्तकफास्तेभ्यः पृथग्भूतेभ्य उद्भवो यस्य
तत्। अथ च त्रयो धातवो रक्तमांसमेदांसि सं-
श्रयोऽधिष्ठानं यस्य तत्। कुष्ठं सान्निपातिकं
सर्व्वधातुगतञ्च भवतीति भेदः॥ *॥
दोषभेदेन लक्षणभेदानाह।
“वाताद्रूक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत्।
सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु॥
सकण्डूकं क्रमाद्रक्तं मांसमेदःसु चादिशेत्।
वर्णेनैवेदृगुभयं कुष्ठं तच्चोत्तरोत्तरम्”॥
अरुणमीषल्लोहितम्। कमलपत्रवदित्यनेन मध्ये
श्वेतमन्ते लोहितं बोधयति। घनं पुष्टम्। क्रमा-
द्रक्तं मांसमेदःसु चादिशेत्। तथा च चरकः।
“अरुणं रक्तगे वाते ताम्रं पित्ते पलं गते।
श्वेतं श्लेष्मणि मेदःस्थे श्वित्रं कुष्ठं परं परम्”॥
उभयं द्विविधमपि श्वित्रं वर्णेन ईदृगेव अरुणं
ताम्रं श्वेतञ्च। दोषभेदात् द्विविधं दोषजं व्रणा-
जञ्च। तथा च भोजः॥ श्वित्रन्तु द्विविधं विद्या-
द्दोषजं व्रणजं तथा”। इति॥ *॥
श्वित्रं साध्यमसाध्यञ्चाह।
“अशुक्लरोमाबहुलमसंसृष्टमथो नवम्।
अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा”॥
अबहुलं तनु। अन्यच्च।
“गुह्यपाणितलौष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम्।
वर्ज्जनीयं विशेषेण किलासं सिद्धिमिच्छता”॥

गुह्यं मेहनं भगञ्च। तलमत्र पादतलम्। सुश्रुते-
नान्ते जातमिति सामान्यतो निर्द्दिष्टत्वात्। अ-
चिरन्तनं नवमपि॥ *॥ कुष्ठस्य संसर्गजत्वे प्रस-
ङ्गेनान्यानपि संसर्गजान् रोगानाह।
“प्रसङ्गात् गात्रसंस्पर्शात् निश्वासात् सहभोजनात्।
एकशय्यासनाच्चापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात्॥
कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च।
औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरान्नरम्”॥
प्रसङ्गात् प्रकर्षेण सङ्गः प्रसङ्गो मैथुनं तस्मात्।
गात्रसंस्पर्शात् तर्हि मैथुनादिति विशेषार्थम्।
वस्त्रमाल्यानुलेपनात् एकस्मादेव। शोषो यक्ष्मा।
औपसर्गिकरोगाः शीतलादयः॥ *॥ सकुष्ठस्य
मृतस्य पुनर्ज्जातस्यापि कुष्ठं भवतीत्याह।
“म्रियते यदि कुष्ठेन पुनर्ज्जातस्य तद्भवेत्।
नातो निन्द्यतरो रोगो यथा कुष्ठं प्रकीर्त्तितम्”॥
एतावता कुष्ठिनां कुष्ठं सर्व्वथा प्रतिकरणीयं न
तदुपेक्षणीयम्॥

अथ कुष्ठस्य चिकित्सा।

“वातोत्तरेषु सर्पिर्व्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु।
पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनञ्चेष्टम्”॥
“पथ्याकरञ्जसिद्धार्थनिशावल्गुजसैन्धवैः।
विड़ङ्गसहितैः पिष्टैर्लेपो मूत्रेण कुष्ठनुत्”॥
अवल्गुजः वकुचीति लोके। पथ्यादिर्लेपः॥ *॥
“सोमराजीभवं चूर्णं शृङ्गवेरसमन्वितम्।
उद्वर्त्तनमिदं हन्ति कुष्ठे रागक्षतास्पदम्”॥
सोमराजी वकुचीति लोके। सोमराज्युद्वर्त्तनम्॥
“रसायनं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा यदुदाहृतम्।
मार्कण्डेयप्रभृतिभिर्यत् प्रयुक्तं महर्षिभिः॥ *॥
पुष्पकाले तु पुष्पाणि फलकाले फलानि च।
संगृह्य पिचुमर्द्दस्य त्वङ्मूलानि दलानि च॥
द्विरंशानि समाहृत्य भागिकानि प्रकल्पयेत्।
त्रिफला त्र्यूषणं ब्राह्मी श्वदंष्ट्रारुष्करामयः॥
विड़ङ्गसारवाराहीलोहचूर्णामृताः समाः।
निशाद्वयावल्गुजकव्याधिघाताः सशर्कराः॥
कुष्ठमिन्द्रयवाः पाठा चूर्णमेषान्तु संयुतम्।
खदिरासननिम्बानां घनक्वाथेन भावयेत्॥
सप्तधा पञ्चनिम्बन्तु मार्कवस्य रसेन च।
स्निग्धः शुद्धतनुर्द्धीमान् योजयेत्तच्छुभे दिने॥
मधुना तिक्तहविषा खदिरासनवारिणा।
लेह्यमुष्णाम्भसा वापि कोलवृद्ध्या पलं भवेत्॥
जीर्णे तस्मिन् समश्नीयाद् स्निग्धं लघुहितञ्च यत्॥
विचर्चिकोदुम्बरपुण्डरीक-
कपालदद्रुकिटिभालसादि।
शतारुविस्फोटविसर्पमालाः
कफप्रकोपं त्रिविधं किलासम्॥
भगन्दरश्लीपदवातरक्त-
जड़ान्ध्यनाड़ीव्रणशीर्षरोगान्।
सर्व्वान् प्रमेहान् प्रदरांश्च सर्व्वान्
दंष्ट्राविषं मूलविषं निहन्ति॥
स्थूलोदरः सिंहकृशोदरः स्यात्
सुश्लिष्टसन्धिर्म्मधुनोपयोगात्।
सदोषरोगादपि ये दग्धन्ति

सर्पादयो यान्ति विनाशमाशु ॥
जीवेच्चिरं व्याधिजराविमुक्तः
शुभे रतश्चन्द्रसमानकान्तिः" ॥

अयमर्थः । निम्बस्य फल-पुष्प-त्वक्-पत्र-मूलानि सर्व्वाणि समुदितानि द्विगुणानि चूर्णितानि भृङ्ग-राजस्य रसेन सप्तवारान् भावयेत् । त्रिफलादीनि पाठान्तानि समुदितान्येकभागानि चूर्णितानि खदिरासननिम्बानां निविड़क्वाथेन भावयेत् । ततः सर्व्वमेकीकृत्य मध्वादिनावलिह्यात् । पञ्चनिम्बावलेहः ॥ * ॥

"शशिलेखापञ्चपलं तावद्गिरिजस्य गुग्गुलोर्द्दश च ।
ताप्यस्य पलत्रितयं द्वे लोहश्रावणिकायाः ॥
त्रिफलाकरञ्जपल्लवखदिरगुड़ूचीत्रिवृद्दन्त्यः ।
मुस्ताविड़ङ्गरजनीकुटजत्वक्निम्बवह्निसम्पाकाः ॥
एतै रचितां वटिकां मधुघृतमिश्रां गिलेत् प्रातः ।
गोमूत्रेण च कुष्ठं नुदन्त्यसृग्वातमचिरेण ॥
श्वित्राणि पाण्डुरोगं विषमानुदरप्रमेहगुल्मांश्च ।
नाशयति वलीपलितं योगः स्वायम्भुवो नाम्ना" ॥

शशिलेखा सोमराजी । गिरिजस्य शिलाजतुनः । ताप्यस्य सुवर्णमाक्षिकस्य । श्रावणिका मुण्डी इति लोके । स्वायम्भुवो गुग्गुलुः ॥ * ॥

"चित्रकं त्रिफला व्योषमजाजी कारवी वचा ।
सैन्धवातिविषे कुष्ठं चव्यैलायवशूकजम् ॥
विड़ङ्गान्यजमोदा च मुस्ता चामरदारु च ।
यावन्त्येतानि सर्व्वाणि तावन्मात्रन्तु गुग्गुलुम् ॥
सङ्कुट्य सर्पिषा सार्द्धं गुटिकां कारयेद्भिषक् ।
प्रातर्भोजनकाले च खादेदग्निबलं यथा ॥
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि कृमीन् दुष्टव्रणानि च ।
ग्रहण्यर्शोविकारांश्च मुखामयगलग्रहान् ॥
गृध्रसीमस्थिभग्नञ्च गुल्मञ्चापि नियच्छति ।
व्याधीन् कोष्ठगतांश्चापि जयेद्विष्णुरिवासुरान्" ॥

एकविंशतिको गुग्गुलुः ॥ * ॥

"वातरक्ताधिकारोक्तः पुरः कैशोरकाविधः ।
कुष्ठानां वातरक्तानां नाशाय परमौषधम्" ॥

कैशोरको गुग्गुलुः ॥ * ॥

"भल्लातकं प्रस्थयुगं छित्त्वा द्रोणजले क्षिपेत् ।
प्रस्थद्वयं गुडूच्याश्च क्षुसं तत्राम्भसि क्षिपेत् ॥
चतुर्थांशावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ।
वस्त्रपूते कषाये च वक्ष्यमाणानि निःक्षिपेत् ॥
सरावमात्रं गोसर्पिर्गोदुग्धस्याढ़कं तथा ।
सितां प्रस्थमितां दद्यात् प्रस्थार्द्धं माक्षिकं क्षिपेत् ॥
सर्व्वाण्येकत्र भाण्डे तु पचेन्मृदग्निना शनैः ।
सर्व्वद्रव्ये घनीभूते पावकादवतारयेत् ॥
तत्र क्षेप्याणि चूर्णानि शूमो विल्वमितामृता ।
वाकुची चाथ दद्रुघ्नः पिचुमर्द्दो हरीतकी ॥
धात्री रात्रिश्च मञ्जिष्ठा मरिचं नागरं कणा ।
यवानी सैन्धवं मुस्तं त्वगेला नागकेशरम् ॥
पर्पटः पद्मकं बालमुशीरं चन्दनं तथा ।
गोक्षुरस्य च बीजानि कर्च्चूरो रक्तचन्दनम् ॥
पृथक् पलार्द्धमानानां चूर्णमेषामिह क्षिपेत् ।
पलमात्रमिदं प्रातः समश्नीयाज्जलेन हि ॥
नाशयेदवलेहोऽयं कुष्ठानि निखिलान्यपि ।
वातरक्तानि सर्व्वाणि सर्व्वाण्यर्शांसि सेवितः ॥
व्यायाममातपं वह्निमम्लं मांसं दधि स्त्रियम् ।
तैलाभ्यङ्गं तथाध्वानं नरो भल्लातके त्यजेत्" ॥

इति अमृतभल्लातकावलेहः ॥ * ॥

"निम्बं गोपाख्या कट्वी त्रायन्ती त्रिफला घनम् ।
पर्पठावल्गुजानन्ता वचा खदिरचन्दनम् ॥
पाठा शुण्ठी शटी भार्गी वासा भूनिम्बवत्सकम् ।
श्यामेन्द्रवारुणी मूर्व्वा विड़ङ्गेन्द्रयवामलम् ॥
हस्तिकर्णोऽमृता द्रेका पटोलं रजनीद्वयम् ।
कणारग्वधसप्ताह्वकृष्णवेत्रोच्चटाफलम् ॥
मञ्जिष्ठा लाङ्गली रास्ना गन्धमालः पुनर्नवा ।
दन्ती विजयसारश्च भृङ्गराजः कुरण्टकम् ॥
अङ्कोठकं च शाखोटं द्विपलांशं पृथक् पृथक् ।
गृह्णीयात्तानि सर्व्वाणि जलद्रोणे पचेच्छनैः ॥
अष्टमांशावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ।
विधाय वाससा पूतं स्थापयेद्भाजने दृढ़े ॥
भल्लातकसहस्राणि क्षिप्त्वा त्रीण्यर्म्मणोऽम्भसि ।
पचेदष्टावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ॥
तच्च वस्त्रेण संशोध्य द्वौ कषायौ विमिश्रयेत् ।
गुड़स्य तु तुलां दत्त्वा लेहवत् साधु साधयेत् ॥
भल्लातकसहस्राणि तच्च बीजानि विक्षिपेत् ।
त्रिकटु त्रिफला मुस्तं विड़ङ्गं चित्रकं तथा ॥
सैन्धवं चन्दनं कुष्ठं दीप्यकञ्च पलं पृथक् ।
सौगन्ध्यार्थं क्षिपेत्तत्र चातुर्जातं पलं पलम् ॥
महाभल्लातको ह्येष महादेवेन भाषितः ।
प्राणिनां हितकामाय जयेच्छीघ्रं प्रयोगतः ॥
श्वित्रमौडुम्बरं दद्रूमृक्षजिह्वं सकाकणम् ।
पुण्डरीकञ्च चर्म्माख्यं विस्फोटं रक्तमण्डलम् ॥
कण्डुं कापालकं कुष्ठं पामानञ्च विपादिकाम् ।
वातरक्तं षड़र्शांसि पाण्डुरोगं व्रणं कृमीन् ॥
रक्तपित्तमुदावर्त्तं कासं श्वासं भगन्दरम् ।
सदाभ्यासेन पलितमामवातं सुदुस्तरम् ॥
निर्यन्त्रणन्तु कथितो विहाराहारमैथुनैः ।
कुरुते परमां कान्तिं प्रदीप्तं जठरानलम् ॥
अनुपानं प्रयोक्तव्यं छिन्नातोयं पयोऽथवा ।
भोजने तु सदा त्याज्यमुष्णमम्लं विशेषतः" ॥

गोपा गां पातीति गोपा गोपकन्या श्वेत साउ इति लोके । यत आह निर्घण्टः; "शारिवाशारदास्फोटा गोपकन्या प्रतानिका" इति । तद्वाचको गोपीशब्दश्च । यत आह । गोपी श्यामा शारीवा स्यादनन्तोत्पलशारिवेत्यमरः ॥ गोपाङ्गना गोपवल्ली लताङ्गा काष्ठशारिवेति मदनपालः ॥ अतिविषा अतीस । अवल्गुजः सोमराजी । अनन्ता दुरालभा । चन्दनं श्वेतम् । भार्ग्या अलाभे कण्टकारीमूलं गृह्णीयात् । श्यामा कृष्ण साउ । हस्तिकर्णः हथिकण । द्रेका वकाइनि । सप्ताह्वः छतिवन । कृष्णवेत्रः जलवेतस । उच्चटाफलं आरक्तगुञ्जाफलम् । कुरण्टकः पीतपुष्पकटसरैया । दीप्यकः यवानी । महाभल्लातकः ॥ * ॥

"मञ्जिष्ठा त्रिफला तिक्ता वचा दारु निशामृता ।
निम्बश्चैषां कृतः क्वाथः सर्व्वकुष्ठानि नाशयेत्" ॥

इति लघुमञ्जिष्ठादिक्वाथः ॥ * ॥

"मञ्जिष्ठा वाकुची चक्रमर्द्दश्च पिचुमर्द्दकः ।
हरीतकी हरिद्रा च धात्री वासा शतावरी ।
बला नागबला यष्टीमधुकं क्षुरकोऽपि च ।
पटोलस्य लतोशीरं गुड़ूची रक्तचन्दनम् ।
मञ्जिष्ठादिरयं क्वाथः कुष्ठानां नाशनः परः ।
वातरक्तस्य संहर्त्ता कण्डूमण्डलखण्डनः" ।

इति मध्यममञ्जिष्ठादिक्वाथः ॥ * ॥

"मञ्जिष्ठा कुटजामृता घनवचाशुण्ठीहरिद्रा
क्षुद्रारिष्टपटोलकुष्ठकटुकाभार्गीविड़ङ्गादिम
मूर्व्वादारुकलिङ्गभृङ्गमगधात्रायन्तिपाठावरी
गायत्रीत्रिफलाकिराततमहानिम्बासनारग्व
श्यामावल्गुजचन्दनं वरुणकं दन्ती च शाखो
वासा पर्पटसारिवा प्रतिविषानन्ता विशाला
मञ्जिष्ठादिरयं कषायमिति यः संसेवते त
त्वग्दोषा ह्यचिरेण यान्ति विलयं कुष्ठानि चाष्टाद
नाशं गच्छति वातरक्तमखिलं नश्यन्ति रक्ता
वीसर्पस्त्वचि शून्यता नयनजा रोगाः प्रशाम्यन्ति" ।

अरिष्टः निम्बः । कलिङ्गमिन्द्रयवम् । भृङ्गं भृ...
वरी शतावरी । गायत्री खदिरः । असन...
जयसारः । श्यामा प्रियङ्गुः । चन्दनमत्र
ग्राह्यम् । सारिवा साउ । अनन्ता दुराल...
विशाला इन्द्रवारुणी । जलं नेत्रवाला ।

इति बृहन्मञ्जिष्ठादिक्वाथः ॥ * ॥

"मरिचं त्रिवृता मुस्ता हरितालं मनःशिला
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ।
विशाला करवीरश्च क्षीरमर्कसमुद्भवम् ।
गोमयस्य रसं कुर्य्यात् प्रत्येकं कर्षसंमितम् ।
विषस्यार्द्धपलं देयं तैलं प्रस्थमितं कटु ।
पचेच्चतुर्गुणे नीरे गोमूत्रे द्विगुणे तथा ।
मरिचाद्यमिदं तैलमभ्यङ्गात् कुष्ठनाशनम् ।
एतस्याभ्यङ्गतः श्वित्रं विवर्णं तत्क्षणात् भवेत्
तैलमेतत् जयेत् कण्डूं पामां सिध्मं विचर्चि
पुण्डरीकं तथा दद्रुं शून्यतां नित्यसेविनाम् ।

इति लघुमरिचाद्यं तैलम् ॥ * ॥

"मरिचं त्रिवृता दन्ती क्षीरमार्कं शकृद्रसः ।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ।
विशाला करवीरञ्च हरितालं मनःशिला ।
चित्रकं लाङ्गली मुस्ता विड़ङ्गं चक्रमर्द्दकः ।
शिरीषः कुटजो निम्बः सप्तपर्णोऽमृता स्नुही
सम्पाको गन्धमालश्च खदिरो वाकुची वचा ।
ज्योतिष्मती च पलिका विषं द्विपलिकं भवे
आढ़कं कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ।
मृत्पात्रे लोहपात्रे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
मरिचाद्यमिदं तैलं महन्मुनिभिरीरितम् ।
भिषगेतेन तैलेन म्रक्षयेत् कौष्ठिकान् व्रणान्
पामाविचर्च्चिकादद्रुकण्डूविस्फोटकानि च ।
वली च पलितं छाया नीलं व्यङ्गं तथैव च ।
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति सौकुमार्य्यञ्च जायते ।
प्रथमे वयसि स्त्रीणां यासां नस्यं प्रदीयते ।
तासामपि जरां प्राप्य न स्यातां स्खलितौ स्त
बलीवर्द्दस्तुरङ्गो वा गजो वा वायुपीड़ितः ।
त्रिभिरभ्यञ्जनैरस्य भवेन्मारुतविक्रमः" ।

तिन्तली मालकङ्गुनी इति लोके ।
इति मज्ञामरिचादितैलम् ॥ * ॥
ालकस्य तु पत्राणि यस्य सन्ति पृथक् पृथक् ।
कस्यैव तद्ग्राह्यं हरितालं चिकित्सकैः ॥
ावायाः सरसे तालकं तद्विमर्द्दयेत् ।
मेकं ततस्तस्मिन् घनत्वं गमिते सति ॥
ति चक्रिकां तां तु शोषयेत् सम्यगातपे ।
र्वासमसाकृष्यारे स्थाल्यौ गलावधि ॥
ेच ततः क्षारं दृढयेत् पीडनेन हि ।
स्योपरि तां दद्यात् तालकस्य तु चक्रिकाम् ॥
आच्छादनं दत्त्वा मुद्रां कृत्वा विशोषयेत् ।
ीं चुल्ल्यां निधायाथिममन्दं ज्वालयेत् भिषक् ॥
न्तरमहोरात्रपञ्चकं तेन सिध्यति ।
ृप्रीतं समुत्तार्य्य गृह्णीयादसमुत्तमम् ॥
केश्वरनामायं मुक्तो गुञ्जामितो रसः ।
ादिकषायेण गदानेतान् विनाशयेत् ॥
ादशापि कुष्ठानि वातरक्तं तथोद्धतम् ।
कुदेशजं रोगं दुस्तरञ्च व्यपोहति ॥
ेषजसेवी तु लवणाम्लौ विवर्जयेत् ।
कटुरसं वह्निमातपं दूरतस्त्यजेत् ॥
ं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।
सैन्धवमश्नीयात् मधुरोपरसो हि सः" ॥
इति तालकेश्वरो रसः ॥ * ॥
लताप्यशिलासूतटङ्कणं सिन्धुसंयुतम् ।
ार्कौ द्विगणौ सूताज्जम्बीराद्भिः प्रमर्द्दयेत् ॥
ं पुटितं थोढ़ा भूधरे सकलं त्विदम् ।
पलं द्विपलं ताम्रं लोहभस्म चतुष्पलम् ।
ीराद्भिर्दिनं घृष्टं चिञ्चदशं विषं क्षिपेत् ।
 माषद्वयं खादेन्मरिचैर्घृतसंयुतम् ॥
ाज्यैर्वाकुचीबीजैः कर्षं लिह्यात्ततः परम् ।
केश्वरनामायं सर्व्वकुष्ठहरो रसः" ।
ीं मारितं ताम्रम्। द्वितीयतालकेश्वरो रसः॥*॥
"रसो वलिस्ताम्रमयः पुरोऽश्मः
शिलाजतु स्याद्विषतिन्दुकञ्च ।
वरा च तुल्यं गगनं करञ्ज-
बीजं पृथग्भागचतुष्टयञ्च ॥
संमर्द्य सर्व्वं मधुना घृतेन
घृतस्य पात्रे निहितं प्रयत्नात् ।
कर्षं भजेत् प्रत्यहमस्य पथ्यं
शाल्योदनं दुग्धमधुत्रयञ्च ॥
विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि
भवेदनेन स्मरतुल्यमूर्त्तिः ।
दारापरित्याग इह प्रदिष्टो
जलौदनं तत्र निबद्धमूले" ॥
ममयञ्च मारितम्। पुरो गुग्गुलुः। अश्मि-
ातकम्। विषतिन्दुकः कुचिला। वरा त्रिफला।
ादि त्रिफलान्तं सर्व्वं तुल्यम्। गगनमभ्रकम्।
ञ्जबीजञ्च पृथक् चतुर्गुणं रसात्। तत्र कुष्ठे
मूले सति जलौदनमेव पथ्यम्।
इति गजकुष्ठारिरसः॥ * ॥
थ नागवधाख्यस्य रसस्य विधिरुच्यते ॥
यः पुरा मुनिवरैरुदाहृतो

यश्चिकित्सकजनैः समाहृतः ।
यस्तु कुष्ठपरमोपकारको
नागमारणविधिः स लिख्यते ॥
सुपक्वां स्थालिकामेकामाढ़काम्बुघृतिक्षमाम् ।
गुड़चूर्णकृतैः पङ्कैरागलं लेपयेद्बहिः ॥
गन्धकं भिषगानीय शरावमितमुत्तमम् ।
चूर्णयित्वा तदर्द्धन्तु तस्यां स्थाल्यां प्रसारयेत् ॥
शरावार्द्धस्य ताम्रस्य पत्राण्यतितनूनि च ।
स्थाल्यां यद्गन्धकं तस्मिन्नुपर्य्युपरि धारयेत् ॥
शरावार्द्धस्य सीसस्य पत्राणि च तनूनि च ।
धारयेत्ताम्रपत्राणामुपर्य्येव तथैव च ॥
गन्धकस्य शरावार्द्धं पत्राणामन्तरान्तरा ।
दत्त्वा तस्यावशेषन्तु सर्व्वेषामुपरि क्षिपेत् ॥
ततः पिधानं दत्त्वा तु विदध्यात् सन्धिमुद्रणम् ।
गुड़ं चूर्णञ्च खदिरं मिश्रयेत्तेन मुद्रयेत् ॥
मुद्रां संशोष्य तां स्थालीं चुल्लयामुपरि धारयेत् ।
तदधो ज्वालयेदग्निं द्वादशप्रहरावधि ॥
स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य्य ततो निष्काश्य चौषधम् ।
शिलायां चूर्णयित्वा तु वस्त्रपूतञ्च कारयेत् ॥
चिरेणाजलयोग्यन्तु विशालास्यं महाघटम् ।
गुड़चूर्णकृतैः पङ्कैरागलं लेपयेद्बहिः ॥
सर्पः षड्ङ्गुलायामः सार्द्धषड्ङ्गुलोऽथवा ।
फणिकः कृष्णवर्णः स्यात् किं वा गोधूमवर्णवान् ॥
वधस्तस्य विधातव्यो यथा देहो न भिद्यते ।
तालकं सदलं यत्नाच्चूर्णयेत् कुड़वद्वयम् ॥
विषं पलमितं चूर्णं दत्त्वा दत्त्वान्तरान्तरम् ।
हरितालस्य चूर्णेन पूरयेद्भुजगोदरम् ॥
विषं पलमितं चूर्णं वाकुचीं पलसंमिताम् ।
भल्लातकं सुपक्वं यत् प्रस्थमैन्द्रयवं तथा ॥
सर्व्वाणि सम्यगाम्लोर्थ्य धारयेत महाघटे ।
तेषामुपरि सर्पञ्च धारयेत् कुण्डलीकृतम् ॥
सर्पस्योपरि संक्षिप्य धार्य्याण्येतानि पीड़नैः ।
सनालमर्कपत्रं तु शरावयुगलं क्षिपेत् ॥
स्नुहीदलं सनालञ्च क्षिपेत् प्रस्थमितं तथा ।
वटप्ररोहं प्रस्थं च कुमारीं प्रस्थसंमिताम् ॥
दत्त्वा पिधानं चूर्णेन गुड़ेन खदिरेण च ।
मुद्रयेत् सह वस्त्रेण मृदा कुटितयापि च ॥
मुद्रां संशोष्य चुल्लयान्तु धारयेत्तं महाघटे ।
तदधो ज्वालयेदग्निं याममेकं यथौदने ॥
ततो हठाग्निर्दातव्यो यावत् स्युः प्रहरा दश ।
पुनः प्रहरमेकञ्च वह्निं दद्याद्यथौदने ॥
ततो लौहे कटाहे तु शरावचितयोन्मिते ।
गोघृतं प्रक्षिपेत् सर्व्वमौषधं यद्घटे स्थितम् ।
दत्त्वाग्निं चालयेत्तावद्यावदुत्थितेऽनलः ।
भेषजं च भवेच्छेतं ततस्तस्मिन् परिक्षिपेत् ॥
भस्त्रायाः स्फटिकाख्याया द्वे पले तत्र निःक्षिपेत् ।
भस्मस्य टङ्कणस्यापि पलयुग्मञ्च निःक्षिपेत् ॥
ततः प्रहरमेकं तच्चालयेच्छ्लक्ष्णकोपरि ।
ततस्ताम्रञ्च सीसञ्च मिश्रयित्वावतारयेत् ॥
रसो नागवधाख्योऽयं विधिनानेन सिध्यति ।
आदौ गुञ्जामितं खादेत्तावन्मरिचसंयुतम् ॥
क्रमेण वर्द्धयेत्तावद्यावद्गुञ्जाचतुष्टयम् ।

वर्द्धयेन्मरिचञ्चापि तथैव हि यथारसम् ॥
यवस्य पर्पटीं भोक्तुं दद्याद्वा षष्टिकौदनम् ।
लवणं वर्जयेत् सप्त दिनानि गणलोलुपः ॥
लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।
सैन्धवं खादयेत्तेन तच्च सप्तदिनोपरि ॥
रसेनानेन नश्यन्ति कुष्ठानि सकलान्यपि ।
सन्निपाताश्च नश्यन्ति राजयक्ष्मादयस्तथा ॥
इति नागवधाख्यो रसः ॥ * ॥ अथ विशिष्टानां
कुष्ठानां चिकित्सा। तत्र सिध्मस्य चिकित्सा।
"कुष्ठं मूलकबीजं प्रियङ्गवः सर्षपा रजनी ।
एतत् केशरयुक्तं निहन्ति चबहुवार्षिकं सिध्मम् ॥
शिरीषरसेन पिष्टं मूलकबीजं प्रलेपतः सिध्मम् ।
क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रेण नाशयति ॥
दार्व्वी मूलकबीजानि तालकः सुरदारु च ।
ताम्बूलपत्रं सर्व्वाणि कार्षिकाणि पृथक् पृथक् ॥
शङ्खचूर्णन्तु शाणः स्यात् सर्व्वाण्येकत्र वारिणा ।
पेषयेत प्रलेपोऽयं सिध्मानां नाशनः परः" ॥ * ॥
अथ चर्म्मदलस्य चिकित्सा ।
"सलिले चाम्रपेशी तु किञ्चित्सैन्धवसंयुता ।
ताम्रपात्रे विनिर्घृष्टा लेपाच्चर्म्मदलापहा" ॥
आम्रपेशी आमचूर ।
"सलिलेन तु शुष्काणि घृष्ट्वा धात्रीफलानि च ।
कराभ्यां सुखमाप्नोति नरश्चर्म्मदलान्वितः" ॥ * ॥
अथ पामाचिकित्सा ।
"जीरकस्य पलं पिष्टं सिन्दूरार्द्धपलं तथा ।
कटुतैलं पचेदाभ्यां सद्यः पामाहरं परम्" ॥
कटुतैलं षट्पलमितम्। जीरकादितैलम् ॥ * ॥
"मञ्जिष्ठात्रिफलालाक्षालाङ्गलीराचिगन्धकैः ।
चूर्णितैस्तैलमादित्यपाकं पामाहरं परम्" ॥
इति आदित्यपाकतैलम् ॥
"सैन्धवं चक्रमर्द्दञ्च सर्षपाः पिप्पली तथा ।
आरनालेन संपिष्टाः पामकण्डूहराः स्मृताः" ॥ * ॥
अथ कच्छूचिकित्सा ।
"अर्कपत्ररसे पक्वं हरिद्राकल्कसंयुतम् ।
नाशयेत् सार्षपं तैलं पामां कच्छूं विचर्च्चिकाम्" ॥
अर्कतैलम् ।
"मनःशिलालं कासीसं गन्धाश्मा सिन्धुजन्म च ।
स्वर्णक्षीरी शिलाभेदी शुण्ठी कुष्ठञ्च मागधी ॥
लाङ्गलीकरवीरश्च दद्रुघ्नः क्रिमिहानलः ।
दन्तीनिम्बदलद्वैभिः पृथक्कर्षमितैर्भिषक् ॥
कल्कीकृतैः पचेत्तैलं कटुप्रस्थद्वयोन्मितम् ।
अर्कसेहुण्डदुग्धेन पृथक्पलमितेन च ॥
गोमूत्रस्याढ़केनापि शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
अभ्यङ्गेन हरेदेतत् कच्छूदुःसाध्यतामपि ॥
पामानश्च तथा कण्डूलग्न्याधिवधिरामयान् ।
कच्छूराक्षसनामेदं तैलं हारीतभाषितम् ॥
इति कच्छूराक्षसनामतैलम् ॥ * ॥
अथ दद्रुचिकित्सा ।
"कुष्ठं क्रिमिघ्नो दद्रुघ्नो निशासैन्धवसर्षपाः ।
अम्लपिष्टाः प्रलेपोऽयं दद्रुकुष्ठनिसूदनः ॥
दूर्व्वाऽभयासैन्धवचक्रमर्द-
कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः ।

त्रिभिः प्रलेपैरपि बद्धमूलं
दद्रुञ्च कुष्ठञ्च विनाशयन्ति ॥

कुठेरकः ममरी इति लोके।

लोके गण्डिलकाख्या सिद्धार्थश्च सुद्दीक्षीरम् ।
त्रयमिति समभागं स्यादेषां द्विगुणस्तु दद्रुघ्नः ॥
अष्टगुणे गोतक्रे तानि प्रक्षतानि सन्दध्यात् ।
दिवसत्रितयादूर्द्धं सम्यङ्निष्पेषयेत्तानि ॥
वन्योपलेन घृष्ट्वा दद्रुमालेपयेत्तेन ॥
सप्ताहात्क्षेपोऽयं दद्रुमवश्यं विनाशयति" ॥ * ॥

अथ श्वित्रस्य चिकित्सा ।

"विभीतकत्वक्फलपूजटानां
क्वाथेन कृत्वा गुडसंयुतेन।
अवल्गुजं बीजमपाकरोति
श्वित्राणि कृच्छ्राण्यपि पुण्डरीकम्" ॥

मलपूः काकोडुम्बरिका । अवल्गुजः सोमराजी ।
"कुडवावल्गुजबीजं हरितालं तच्चतुर्थांशम् ।
मनःशिला तालकार्द्धा गुञ्जाफलमग्निमूलञ्च ॥
मूत्रेण गवां पिष्टं सवर्णताकारकं श्वित्रस्य ।
श्वित्रकुष्ठं व्रजत्यस्तं पञ्चाङ्गेनाधिकेन वा ॥
गिरिकर्ण्या सितायाश्च मूलेन परिलेपितम्" ॥
गिरिकर्णी नीलापराजिता ॥
"क्वाथः सवाकुचीचूर्णो धात्रीखदिरसारयोः ।
शङ्खेन्दुकुन्दधवलं श्वित्रं संसेवितो हन्ति ॥
मथितेन पिबेत् चूर्णं काकोडुम्बर्य्यवल्गुजम् ।
तैलाक्तो घर्म्मसेवी स्यात्तक्राशी श्वित्रहृत् भवेत्" ॥
मथितं निर्ज्जलं विलोडितं दधि।
तक्रं चतुर्थांशजलयुक्तं वस्त्रपूतं दधि।
"खदिरस्य पलान्यष्टौ सोमराज्याः पलद्वयम् ।
त्रिफला पिचुमर्द्दश्च दारु दार्व्वथ पर्पटी ॥
पृथक् पलांशमुद्धृत्य सिंहिकायाः पलद्वयम् ।
जलाढ़कद्वये साध्यं यावत् पादावशेषितम् ॥
क्वाथ्यमानञ्च मृद्वग्नौ घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
चतुष्पलं सोमराज्याः खदिरस्य पलं तथा ॥
पटोलमूलं त्रिफलां त्रायमाणां दुरालभाम् ।
कर्षार्द्धं कटुकं चापि कार्षिकं सूक्ष्मपेषितम् ॥
पलद्वयं कौषिकस्य शुद्धस्यात्र प्रदापयेत् ।
सिद्धं सर्पिरिदं श्वित्रं हन्यादभ्र इवानलम् ॥
अष्टादशानां कुष्ठानां परमञ्चैतदौषधम् ।
सोमराजीघृतं नाम निर्म्मितं ब्रह्मणा पुरा ॥
लोकानामुपकाराय श्वित्रकुष्ठादिरोगिणाम्" ॥

इति सोमराजीघृतम् ॥

"महौषधं महामेदा निम्बपत्राणि सर्षपाः ।
मनःशिला च सिन्दूरं पद्मचारिण्यवल्गुजम् ॥
हरिद्रे हरितालञ्च त्रिफला पीतगन्धकः ।
एतानि समभागानि विषार्द्धांशानि योजयेत् ॥
सर्पिषश्च पलान्यष्टौ देवदारुरसं शुभम् ।
द्विगुणं त्रिगुणं क्षीरं गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥
ताम्रपात्रे तु संस्थाप्य शनैर्म्मृद्वग्निना पचेत् ।
चतुर्भागावशेषन्तु सकल्कमवतारयेत् ॥
अमौ क्षिपन्तु निःशब्दं जलमुक्तं विचक्षणाः ।
अभ्यङ्गपानयोर्योगादाशु सर्व्वान् गदान् जयेत् ॥
अष्टादशानां कुष्ठानां दद्रूणां श्वित्रिणां तथा ।
दुष्टनाड़ीषु मर्त्यानां क्षतिणां कीटिनां तथा ॥
असृक्स्रावपरीता ये ये च त्यक्तभिषक्क्रियाः ।
सर्व्वग्रहवियुक्तानां शीर्णाङ्गानां विशेषतः ॥
सर्व्वधातुगते कुष्ठे पतितं भूशिरोरुहम् ।
घर्घराव्यक्तघोषाणां तथा सर्व्वाङ्गवातिनाम् ॥
पानेऽभ्यङ्गे तथा नस्ये वस्तिकर्म्मणि नित्यशः ।
सप्तरात्रप्रयोगेण सर्व्वकुष्ठानि नाशयेत् ॥
द्विसप्ताहप्रयोगेण पूर्णचन्द्रनिभाननः ।
जातकेशनखश्मश्रुर्भाति षोड़शवर्षवत् ॥
अनङ्गसदृशः साक्षात् सर्व्वामयविनाशनः ।
एतत् घृतं महाश्रेष्ठं भार्गवेणावतारितम् ॥
मनुष्याणां हितार्थाय सर्व्वव्याधिहरं परम् ।
महामार्त्तण्डकमिदं घृतं सर्व्वामरार्च्चितम्" ॥
इति महामार्त्तण्डघृतम् ॥ * ॥ इति कुष्ठाधिकारः ॥ इति भावप्रकाशः ॥

क्षुद्रगोक्षुरकः, पुं, (क्षुद्रः गोक्षुरः । ततः स्वल्पार्थे कन् क्षुद्रगोक्षुर इव कायति इत्येके ।) गोक्षुरवृक्षभेदः । छोटा गोक्षुर इति हरचिकार इति च हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । त्रिकण्टकः २ कण्टी ३ षड़ङ्गः ४ वक्रकण्टकः ५ क्षुरः ६ गोकण्टकः ७ कण्टफलः ८ पलङ्कषा ९ क्षुद्रक्षुरः १० भक्षटकः ११ स्थलशृङ्गाटकः १२ वनशृङ्गाटकः १३ इक्षुगन्धः १४ स्वादुकण्टः १५ । अस्य गुणाः । सुशीतलत्वम् । बलप्रदत्वम् । मधुरत्वम् । वृंहणत्वम् । कृच्छ्राश्मरीमेहविदाहनाशित्वम् । रसायनत्वम् । तत्र वृहतो गुणोत्तरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रघण्टिका, स्त्री, (घण्टा अल्पार्थे कन् टाप् इत्वञ्च ततः क्षुद्रा घण्टिका इति कर्म्मधारयः ।) कट्यलङ्कारविशेषः । घाघर इति घुङ्गुर इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । किङ्किणी २ । इत्यमरः । २ । ६ । ११० ॥ क्षुद्रघण्टी ३ प्रतिसरा ४ किङ्किणीका ५ कङ्कणी ६ कङ्कणिका ७ क्षुद्रिका ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ घर्घरी ९ । इति जटाधरः ॥ [इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रघोली, स्त्री, (क्षुद्रा घोली ।) चिविल्लिकाक्षुपः ।

क्षुद्रचञ्चुः, स्त्री, (क्षुद्रा चञ्चुः सा इवाकृतिरस्याः ।) क्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः । चञ्चुः २ चञ्चूः ३ शुनकचञ्चुका ४ त्वक्सारभेदिनी ५ क्षुद्रा ६ कटुका ७ कटुपत्रिका ८ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । दीपनत्वम् । शूलगुल्मार्शोविबन्धनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वल्पोष्ठञ्च ॥

क्षुद्रचन्दनं, क्ली, (क्षुद्रं चन्दनमिति नित्यकर्म्मधारयः ।) रक्तचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथास्य पर्य्यायाः ।
"रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं क्षुद्रचन्दनम् ।
तिलपर्णं रक्तसारं तत्प्रवालफलं स्मृतम्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥)

क्षुद्रचिर्भिटा, स्त्री, (क्षुद्रा चिर्भिटा ।) गोपालकर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्षुद्रचिर्भिटीति च क्वचित् दृश्यते ॥)

क्षुद्रचूड़ः, पुं, (क्षुद्रा चूड़ा यस्य ।) पक्षिविशेषः । सालिक इति भाषा । यथा,—
"शवमक्षः क्षुद्रचूड़ो गूथलक्ष्च सालिका" ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षुद्रजन्तुः, पुं, (क्षुद्रः जन्तुर्जीवभेदः ।) शतपदी । इति शब्दमाला ॥ स्वल्पप्राणिमात्रञ्च ॥ (आमवाता...ऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

क्षुद्रजातीफलं, क्ली, (क्षुद्रं जातीफलम् ।) ... लकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रजीरः, पुं, (क्षुद्रः जीरः ।) स्वल्पजीरकः । शब्दचन्द्रिका । क्षुदिया जीरा इति भाषा ।

क्षुद्रजीवा, स्त्री, (क्षुद्रा जीवा कर्म्मधारयः ।) जीव... इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रता, स्त्री, (क्षुद्रस्य भावः । क्षुद्र + तल् टाप् ।) क्षुद्रत्वम् । इति व्याकरणम् ॥

क्षुद्रत्वं, क्ली, (क्षुद्रस्य भावः । क्षुद्र + त्वप्रत्ययः ।) ... क्रूरता । अधमत्वम् । दरिद्रत्वम् ॥

क्षुद्रतुलसी, स्त्री, (क्षुद्रा तुलसीति नित्यकर्म्मधार...) अर्जकः । स तु वर्व्वरीभेदः । इति राजनिर्घ...

क्षुद्रदंशिका, स्त्री, (क्षुद्रा दंशिका ।) स्वल्पदंश... छोट डाँश इति भाषा । यथा,—
"पतङ्गिका पुत्तिका स्यात् दंशस्तु वनमक्षिका
शाचिका चाल्पतज्जातिर्दंशी स्यात् क्षुद्रदंशि...
इति जटाधरः ॥

क्षुद्रदंशी, स्त्री, (दंश + ङीष् । क्षुद्रा दंशी ।) क्षुद्रदंशिका । इति जटाधरदर्शनात् ॥

क्षुद्रदुरालभा, स्त्री, (क्षुद्रा दुरालभा लताविशे... स्वल्पदुरालभावृक्षः । तत्पर्य्यायः । मरु... मरुसम्भवा ३ विशारदा ४ अजभक्षा ५ ... दनी ६ उष्ट्रभक्षिका ७ कषाया ८ फञ्जि... शाहिणी १० करभप्रिया ११ करभादनिका । अस्या गुणाः । गौल्यत्वम् । अम्लत्वम् । श्वासकासभ्रमनाशित्वम् । पारदशुद्धिकारित्व... इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रदुस्पर्शा, स्त्री, (दुःसहः स्पर्शो यस्याः दुस्प... क्षुद्रा दुस्पर्शा इति कर्म्मधारयः ।) अग्निदम... इति राजनिर्घण्टः ॥ (ज्ञेयास्या अग्निदमनी... विवृतिः ॥)

क्षुद्रधात्री, स्त्री, (क्षुद्रा धात्री ।) कर्कटवृक्षः । ... राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रनासिकः, त्रि, (क्षुद्रा नासिका नासा ... स्वल्पनासायुक्तः । तत्पर्य्यायः । नःक्षुद्रः २ । हेमचन्द्रः ॥

क्षुद्रपत्रा, स्त्री, (क्षुद्रं पत्रं पर्णं यस्याः । ततष्... चाङ्गेरी । इति हारावली ॥

क्षुद्रपत्री, स्त्री, (क्षुद्रं पत्रं अस्याः । ततो गौरादि... त्वात् ङीष् ।) वचा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य... पर्य्यायाः ।
"वचोग्रगन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्विका
क्षुद्रपत्री च मङ्गल्या जटिलोग्रा च लोमशा"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

क्षुद्रपनसः पुं, (क्षुद्रश्चासौ पनसश्चेति कर्म्मधार...

लकुचः। इति राजनिर्घण्टः॥ स्वल्पकण्टापनच॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"लकुचः क्षुद्रपनसो लकुचो डङ्ग इत्यपि"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

द्रपर्णः पुं, (क्षुद्रं पर्णं पत्रं यस्य।) अजकः। इति राजनिर्घण्टः॥ सूक्ष्मपत्रे त्रि॥ (विवरणमस्यार्ज्जक-शब्दे ज्ञातव्यम्॥)

द्रपाषाणभेदा, स्त्री, (क्षुद्रा पाषाणभेदा इति नित्य-कर्म्मधारयः।) क्षुपविशेषः। क्षुद्रपाषाणभेदी इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। चतुःपत्री २ पार्व्वती ३ नगभूः ४ अश्मकेतुः ५ गिरिभूः ६ कन्दरोद्भवा ७ शैलोद्भवा ८ गिरिजा ९ नगजा १०। अस्या गुणाः। अश्मकृच्छ्राश्मरीहरत्वम्। इति राज-निर्घण्टः॥

द्रपिप्पली, स्त्री, (क्षुद्रा पिप्पली।) वनपिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥

द्रपोतिका, स्त्री, (क्षुद्रा पोतिका। नित्यकर्म्मधारयः।) मूलपोती। इति राजनिर्घण्टः॥

द्रफलकः, पुं, (क्षुद्रं फलमस्य इति कप्।) जीवन-वृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

द्रफला, स्त्री, (क्षुद्रं फलं अस्या इति टाप्।) भूमि-जम्बुः। इति शब्दमाला। इन्द्रवारुणी। गोपाल-कर्कटी। कण्टकारी। अग्निदमनी। इति राज-निर्घण्टः॥

द्रबुद्धिः, त्रि, (क्षुद्रा अल्पा अधमा क्रूरा वा बुद्धि-र्मतिर्यस्य।) अल्पमतिः। क्रूरधीः। अधमचेतनः॥

द्रमुस्ता, स्त्री, (क्षुद्रा मुस्ता इति कर्म्मधारयः।) कसेरुः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कसेरुशब्देऽस्या गुणपर्य्याया ज्ञेयाः॥)

द्ररोगः, पुं, (क्षुद्रः रोगः।) स्वल्पव्याधिः। तस्य गणना यथा। पलितः १ इन्द्रलुप्तः २ दारुणकः ३ अरुंषिका ४ इरिवेल्लिका ५ पनसिका ६ पा-षाणगर्द्दभः ७ मुखदूषिका ८ व्यङ्गः ९ नीलिका १० वल्मीकः ११ कक्षा १२ गन्धिनाम १३ अग्निरोहिणी १४ विदारिका १५ चिप्पः १६ परिवर्त्तिका १७ अवपाटिका १८ निरुद्ध-प्रकाशः १९ सन्निरुद्धगुदः २० वृषणकच्छुः २१ अहिपूतनः २२ गुदभ्रंशः २३ शूकरदंष्ट्रः २४ अनुशयी २५ अलसः २६ दारी २७ कदरः २८ तिलकालकः २९ मसकः ३० जतुमणिः ३१ न्यच्छः ३२ पद्मिनीकण्टकम् ३३ अजगल्लिका ३४ यव-प्रख्या ३५ अन्त्रालजी ३६ विवृता ३७, इन्द्रवृद्धा ३८ गर्द्दभिका ३९ जालगर्द्दभः ४० कच्छपी ४१ शर्करार्ब्बुदः ४२। एषां मध्ये येषां लक्षणचिकित्सा पूर्व्वं न लिखिता ते चात्र लिख्यन्ते॥*॥

अथ अरुंषिकालक्षणमाह।
"अरूंषि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदीनि मूर्द्धनि।
कफासृक्कृमिकोपेन तानि विद्यादरुंषिकाम्"॥
अरूंषि व्रणानि। अथारुंषिकायाश्चिकित्सा।
"नीलोत्पलस्य किञ्जल्को धात्रीफलसमन्वितः॥
यष्टीमधुकयुक्तश्च लेपाद्धन्यादरुंषिकाम्।
त्रिफलाया रजो यष्टी मार्कवोत्पलशारिवा।
सैन्धवं पक्त्वमेतैस्तु तैलं हन्यादरुंषिकाम्"॥
इति त्रिफलाद्यं तैलम्॥*॥

अथाग्निरोहिणीलक्षणमाह।
"कक्षाभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारुणाः।
अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभाः॥
सप्ताहात् द्वादशाहाद्वा पक्षाद्वा घ्नन्ति मानवम्।
तामग्निरोहिणीं विद्यादसाध्यां सान्निपातिकाम्"॥
सप्ताहादित्यादि वातपित्तकफाधिक्यापेक्षया बो-द्धव्यम्। घ्नन्तीत्यनुपक्रान्ताः। उपक्रान्तास्तु साध्या एव। चरकेणाग्निरोहिण्याश्चिकित्साया उक्तत्वात्।

तस्याश्चिकित्सा।
"पित्तं वीसर्पविधिना साधयेदग्निरोहिणीम्।
रोहिण्यां लङ्घनं कुर्य्याद्रक्तमोक्षणरूपताम्॥
शरीरस्य च संशुद्धिं तान्तु हृद्यां परित्यजेत्"॥*॥

अथ विदारिकालक्षणमाह।
"विदारिकन्दवद्वृत्तो कक्षावङ्क्षणसन्धिषु।
रक्तो विदारिकां विद्यात् सर्व्वजां सर्व्वलक्षणाम्"॥
अत्र पिड़कामिति विशेष्यपदमध्याहरणीयम्॥

अथ तच्चिकित्सा।
"विदारिकायां प्रथमं जलौकायोजनं हितम्।
पाटनञ्च विपक्वायां ततो व्रणविधिः स्मृतः"॥*॥

अथावपाटिकालक्षणमाह।
"अल्पीयसीं यदा हर्षात् बलादृच्छेत् स्त्रियं नरः।
हस्ताभिघातादथवा चर्म्मण्युद्वर्त्तिते बलात्॥
मर्द्दनात् पीड़नाद्वापि शुक्रवेगविघाततः।
यत्रावपाट्यते चर्म्म तां विद्यादवपाटिकाम्॥
वातेन कर्कशा रूक्षा सूक्ष्मा कृष्णा रुगन्विता।
पित्तेन पीता रक्ता वा दाहतृष्णासमन्विता॥
श्लेष्मणा कठिना स्निग्धा कण्डुमत्यल्पवेदना"॥
अल्पीयः अल्पतरं योनिच्छिद्रं यस्यास्ताम्।
अवपाट्यते विदार्य्यते।

अथ तस्याश्चिकित्सा।
"स्नेहस्वेदैरिमां वैद्यश्चिकित्सेदवपाठिकाम्"॥

अथ सन्निरुद्धगुदस्य लक्षणमाह।
"वेगसन्धारणाद्वायुर्विहतो गुदसंश्रितः।
निरुणद्धि महास्रोतः सूक्ष्मं द्वारं करोति हि॥
मार्गस्य सौक्ष्म्यात् कृच्छ्रेण पुरीषं तस्य गच्छति।
सन्निरुद्धगुदं व्याधिमेतं विद्यात् सुदुस्तरम्"॥

अथ तस्य चिकित्सा।
"सन्निरुद्धगुदे तैलैः सेको वातहरैर्हितः।
तथा निरुद्धप्रकाशक्रियापि कथिता हिता"॥

अथाजगल्लिकालक्षणमाह।
"स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभा।
कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिका"॥
ग्रथिता गुम्फितेव। मुद्गसन्निभा मुद्गाकृतिः॥

अथ तस्याश्चिकित्सा।
"तत्राजगल्लिकामामां जलौकोभिरुपाचरेत्।
शुक्तिशौराष्ट्रिकाक्षारकल्कैश्चालेपयेन्मुहुः॥
कठिना क्षारयोगैश्च द्रावयेदजगल्लिकाम्।
श्यामालाङ्गलिकामूर्व्वाकल्कैरपि विलेपयेत्॥
पक्वां व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत्"॥

अथान्त्रालजीलक्षणमाह।
"घनामवक्त्रां पिड़कामुन्नतां परिमण्डलाम्।
अन्त्रालजीमल्पपूयां तां विद्यात् कफवातजाम्"॥
घनां कठिनाम्। परिमण्डलां वर्त्तुलाम्। अल्प-पूयां स्वल्पस्रावाम्॥

अथ तस्याश्चिकित्सा।
"अन्त्रालजीं यवप्रख्यां पूर्व्वं स्वेदैरुपाचरेत्।
मनःशिलादेवदारुकुष्ठकल्कैः प्रलेपयेत्॥
पक्वां व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत्"॥
इति भावप्रकाशे क्षुद्ररोगाधिकारः॥
(अस्य सकारणलक्षणसम्प्राप्तिचिकित्सितानि यथा,—
"स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसम्मिता।
पिटिका कफवाताभ्यां बालानामजगल्लिका॥
यवप्रख्या यवप्रख्या ताभ्यां मांसाश्रिता घना।
अवक्त्राश्चान्त्रालजीवृत्ताल्पपूया घनोन्नताः॥
पञ्चषट् पञ्च वा षड् वा कच्छपी कच्छपोन्नता।
कर्णस्योर्द्ध्वं समन्ताद्वा पिटिका कठिनोग्ररुक्॥
शालूकाभा पनसिका शोफस्त्वल्परुजः स्थिरः।
हनुसन्धिसमुद्भूतस्ताभ्यां पाषाणगर्द्दभः॥
शाल्मलीकण्टकाकाराः पिटिकाः सरुजो घनाः।
मेदोगर्भा मुखे यूनां ताभ्याञ्च मुखदूषिकाः॥
ते पद्मकण्टका ज्ञेया यैः पद्ममिव कण्टकैः।
चीयते नीरुजैश्वेतैः शरीरं कफवातजैः॥
पित्तेन पिटिकावृत्ता पक्वोदुम्बरसन्निभा।
महादाहज्वरकरी विवृता विवृतानना॥
गात्रेष्वन्तश्च वक्त्रस्य दाहज्वररुजान्विताः।
मसूरमाषास्तद्वर्णास्तत्संज्ञाः पिटिका घनाः॥
ततः कष्टतराः स्फोटा विस्फोटाख्या महारुजाः।
या पद्मकर्णिकाकारा पिटिका पिटिकान्विता॥
सा विद्धा वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्द्दभी।
मण्डला विपुलोत्सन्ना सरागपिटिकाचिता॥
कक्षेति कक्षासन्नेषु प्रायोदेशेषु सानिलात्।
पित्ताद्भवन्ति पिटिकाः सूक्ष्मा लाजोपमा घनाः।
तादृशी महती त्वेका गन्धनामेति कीर्त्तिता।
घर्म्मस्वेदपरीतेऽङ्गे पिटिकाः सरुजो घनाः॥
राजिकावर्णसंस्थानप्रमाणा राजिकाह्वयाः।
दोषैः पित्तोल्वणैर्मन्दैर्विसर्पति विसर्पवत्॥
शोफोऽपाकस्तनुस्ताम्रो ज्वरकृज्जालगर्द्दभः।
मलैः पित्तोल्वणैः स्फोटा ज्वरिणो मांसदारुणाः॥
कक्षाभागेषु जायन्ते येऽग्न्याभाः साग्निरोहिणी।
पञ्चाहात्सप्तरात्राद्वा पक्षाद्वा हन्ति जीरितम्॥
त्रिलिङ्गा पिटिका वृत्ता जत्रूर्द्ध्वमिरिवेल्लिका।
विदारी कन्दकठिना विदारी कक्षवङ्क्षणे॥
मेदोऽनिलकफैर्ग्रन्थिः स्नायुमांसशिराश्रयैः।
भिन्नो वसाज्यमध्वाभं स्रवेत्तत्रोल्वणोऽनिलः॥
मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्करामुपपादयेत्॥
दुर्गन्धं रुधिरं क्लिन्नं नानावर्णं ततो मलाः॥
तां स्रावयन्ति निचितां विन्द्यात्तच्छर्करार्ब्बुदम्।
पाणिपादतले सन्धौ जत्रूर्द्ध्वं वोपचीयते॥
वल्मीकवच्छनैर्ग्रन्थिस्तद्वद्बह्वणुभिर्मुखैः।
रुग्दाहकण्डूक्लेदाढ्यो वल्मीकोऽसौ समस्तजः॥
शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः।

ग्रन्थिः कोलवदुत्सन्नो जायते कदरन्तु तत् ॥
वेगसन्धारणाद्वायुरपानोऽपानसंश्रयम्।
अणूकरोति वाह्यान्तर्मार्गमस्य ततः शकृत् ॥
कष्टान्निर्गच्छति व्याधिरयं रुद्धगुदस्ततः ।
कुर्य्यात् पित्तानिलं पाकं नखमांसे सरुग्ज्वरम् ॥
चिप्पमक्षतरोगञ्च विद्यादुपनखञ्च तम् ।
कृष्णोऽभिघाताद्रूक्षश्च खरश्च कुनखो नखः ॥
दुष्टकर्द्दमसंस्पर्शात् कण्डूक्लेदान्वितान्तराः ।
अङ्गुल्योऽलसमित्याहुस्तिलाभांस्तिलकालकान् ॥
कृष्णानवेदनांस्त्वक्स्थान् मांसांस्तानेव चोन्नतान् ।
माषेभ्यस्तून्नततरांश्चर्म्मकीलान् सितासितान् ॥
तथाविधो जतुमणिः सहजो लोहितस्तु सः ।
कृष्णं सितं वा सहजं मण्डलं लाञ्छनं समम् ॥
शोकक्रोधादिकुपिताद्वातपित्तान्मुखे तनु ।
श्यामलं मण्डलं व्यङ्गं वक्त्रादन्यत्र नीलिका ॥
परुषं परुषस्पर्शं व्यङ्गं श्यावञ्च मारुतात् ।
पित्तात्ताम्रान्तमानीलं श्वेतान्तं कण्डुमत्कफात् ॥
रक्ताद्रक्तान्तमाताम्रं शोषं चिमचिमायते ।
वायुनोदीरितः श्लेष्मा त्वचं प्राप्य विशुष्यति ॥
ततस्त्वग् जायते पाण्डुः क्रमेण च विचेतना ।
अल्पकण्डूरविक्लेदा सा प्रसुप्तिः प्रसुप्तितः ॥
असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः ।
मण्डलान्यतिकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च ॥
उत्कोठः सोऽनुबन्धस्तु कोठ इत्यभिधीयते ।
प्रोक्ताः षट् त्रिंशदित्येते क्षुद्ररोगा विभागशः” ॥
इति वाभटे उत्तरस्थाने एकत्रिंशोऽध्यायः ॥

अतोऽस्य प्रतिषेधो यथा,—

“विस्रावयेज्जलौकोभिरपक्वामजगल्लिकाम् ।
स्वेदयित्वा यवप्रख्यां विलयाय विलेपयेत् ॥
दारुकुष्ठमनोह्वालैरित्यापाषाणगर्द्दभात् ।
विधिस्तांश्चाचरेत् पक्वान् व्रणवत्ताजगल्लिकान् ॥
रोध्रकुस्तुम्बुरुवचाप्रलेपो मुखदूषिके ।
वटपल्लवयुक्ता वा नारिकेलोत्थशुक्तयः ॥
अशान्तौ वमनं नस्यं ललाटे च शिराव्यधः ।
निम्बाम्बु वान्तौ निम्बाम्बु साधितं पद्मकण्टके ॥
पिबेत् क्षौद्रान्वितं सर्पिर्निम्बारग्वधलेपनम् ।
विवृतादींस्तु जालान्तांश्चिकित्सेच्छिरिवेल्लिकान् ॥
पित्तवीसर्पवत्तद्वत् प्रत्याख्यायाग्निरोहिणीम् ॥
विलङ्घनं रक्तविमोक्षणञ्च
विरूक्षणं कायविशोधनञ्च ।
धात्रीप्रयोगान् शिशिरप्रदेहान्
कुर्य्यात् सदा जालकगर्द्दभस्य ॥
विदारिकां हृते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत् ।
मेदोऽर्ब्बुदक्रियां कुर्य्यात् सुतरां शर्करार्ब्बुदे ॥
प्रवृद्धं सुबहुच्छिद्रं सशोफं मर्म्मणि स्थितम् ।
वल्मीकं हस्तपादे च वर्ज्जयेदितरत् पुनः ॥
शुद्धस्याखे हृते लिम्पेत् सपट्वारेवताम्रतैः ।
श्यामाकुलत्थिकामूलदन्तीपललसक्तुभिः ॥
पक्वे तु दुष्टमांसानि गतीः सर्व्वाश्च शोधयेत् ।
शस्त्रेण सम्यगनु च क्षारेण ज्वलनेन वा ॥
शस्त्रेणोत्कृत्य निःशेषं स्नेहेन कदरं दहेत् ।
निरुद्धमणिवत्कार्य्यं रुद्धपायोश्चिकित्सितम् ॥
चिप्पं शुद्धा जितोष्माणं साधयेद्व्रणकर्म्मणा ।
दुष्टं कुनखमप्येवं चरणावलसे पुनः ॥
धान्याम्लसिक्तौ कासीसपटोलीरोचनातिलैः ।
सनिम्बपत्रैरालिम्पेद्दहेत्तु तिलकालकान् ॥
माषांश्च सूर्य्यकान्तेन क्षारेण यदि वाग्निना ।
तद्वदुत्कृत्य शस्त्रेण चर्म्मकीलजतुमणी ॥
लाञ्छनादित्रये कुर्य्याद् यथासन्नं सिराव्यधम् ।
लेपयेत् क्षीरपिष्टैश्च क्षीरिवृक्षत्वगङ्कुरैः ॥
व्यङ्गेषु चार्ज्जुनत्वग्वा मञ्जिष्ठा वा समाक्षिका ।
लेपः सनवनीतावा श्वेताश्वखुरजामषी ॥
रक्तचन्दनमञ्जिष्ठा कुष्ठरोध्रप्रियङ्गवः ।
वटाङ्कुरा मसूराश्च व्यङ्गघ्ना मुखकान्तिदाः ॥
द्वे जीरके कृष्णतिलाः सर्षपाः पयसा सह ।
पिष्टाः कुर्व्वन्ति वक्त्रेन्दुमपास्तव्यङ्गलाञ्छनम् ॥
क्षीरपिष्टा घृतक्षौद्रयुक्ता वा भृष्टनिस्तुषाः ।
मसूराः क्षीरपिष्टा वा तीक्ष्णाः शाल्मलिकण्टकाः ॥
स गुडः कोलमज्जा वा शशास्रक् क्षौद्रकल्कितः ।
सप्ताहं मातुलुङ्गस्थं कुष्ठं वा मधुनान्वितम् ॥
पिष्टा वाच्छागपयसा सक्षौद्रा मौशलीजटा ।
गौरस्थिमुशलीमूल-युक्तं वा साज्यमाक्षिकम् ॥
जम्ब्वाम्रपल्लवामस्तु हरिद्रे द्वे नवो गुडः ।
लेपः सवर्णकृत् पिष्टं स्वरसेन च तिन्दुकम् ॥
उत्पलपत्रं तगरं प्रियङ्गुकालीयकदम्बदरमज्जा ।
इदमुद्वर्त्तनमास्यं करोति शतपत्रसङ्काशम् ॥
एभिरेवौषधैः पिष्टैर्मुखाभ्यङ्गाय साधयेत् ।
यथादोषर्त्तुकान् स्नेहान् मधुकक्वाथसंयुतैः ॥
यवान् सर्ज्जरसं रोध्रमुशीरं चन्दनं मधु ।
घृतं गुडञ्च गोमूत्रे पचेदादर्व्विलेपनात् ॥
तदभ्यङ्गाग्निहन्त्याशु नीलिकाव्यङ्गदूषिकान् ।
मुखं करोति पद्माभं पादौ पद्मदलोपमौ ॥
कुङ्कुमोशीरकालीयलाक्षायष्ट्याह्वचन्दनम् ।
न्यग्रोधपादांस्तरुणान् पद्मकं पद्मकेशरम् ॥
सनीलोत्पलमञ्जिष्ठं पालिकं सलिलाढ़के ।
पक्त्वा पादावशेषेण तेन पिष्टैश्च कार्षिकैः ॥
लाक्षापत्तङ्गमञ्जिष्ठा यष्टीमधुककुङ्कुमैः ।
अजाक्षीरद्विगुणितं तैलस्य कुड़वं पचेत् ॥
नीलिकापलितव्यङ्गवलीतिलकदूषिकान् ।
हन्ति तन्नस्यमभ्यस्तं मुखोपचयवर्णकृत् ॥
मञ्जिष्ठा शवरोद्भवस्तु वरिकालाक्षा हरिद्राद्वयं
नेपालीहरितालकुङ्कुमगदागोरोचनागैरिकम् ।
पत्रं पाण्डुरटस्य चन्दनयुगं कालीयकं पारदं
पत्तङ्गं कनकत्वचं कमलजं बीजं तथा केसरम् ।
सिक्थं तुत्थं पद्मकाद्यो वसाज्यं
मज्जाक्षीरं क्षीरिवृक्षाम्बुचामौ ।
सिद्धं सिद्धं व्यङ्गनील्यादिनाशे
वक्त्रच्छायामैन्दवीं चाशु धत्ते ॥
मार्कवस्वरसक्षीरतोयपिष्टानि नावने ।
प्रसुप्तौ वातकुष्ठोक्तं कुर्य्याद्दाहञ्च वह्निना ।
उत्कोठे कफपित्तोक्तं कोठे सर्व्वञ्च कौष्ठिकम्” ॥
इति वाभट उत्तरतन्त्रे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥
“समासेन चतुश्चत्वारिंशत् क्षुद्ररोगा भवन्ति ।
तद्यथा,—अजगल्लिका यवप्रख्याऽन्धालजी विवृता
कच्छपिका वल्मीकमिन्द्रवृद्धा पनसिका पाषाणगर्द्दभो जालगर्द्दभः कक्षा विस्फोटकोऽग्निरोहिणी चिप्पं कुनखोऽनुशयी विदारिका शर्करार्ब्बुदं पामा विचर्च्चिका रकसा पाददारिकाकदरमलसेन्द्रलुप्तौ दारुणकोऽरुंषिका पलितं मसूरिका यौवनपिड़का पद्मिनीकण्टको जतुमणिर्म्मशकश्चर्म्मकीलस्तिलकालको न्यच्छं व्यङ्गः परिवर्त्तिकाऽवपाटिका निरुद्धप्रकाशः निरुद्धगुदोऽहिपूतनं वृषणकच्छूर्गुदभ्रंशश्चेति” ॥ इति सुश्रुते निदानस्थाने त्रयोदशेऽध्याये ॥ अत्रोक्तचिकित्सादिकं यथारोगं ज्ञेयम् ॥ * ॥

अस्य पथ्यापथ्यानि यथा,—

“क्षुद्ररोगेषु सर्व्वेषु नानारोगानुकारिषु ।
दोषान् दूष्यानवस्थाश्च निरीक्ष्य मतिमान् भिषक् ।
तस्य तस्य च रोगस्य पथ्यापथ्यानि सर्व्वशः ।
यथादोषं यथादुष्टं यथावस्थञ्च कल्पयेत्” ॥
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ क्षुद्ररोगाधिकारः ॥

क्षुद्रवंशा, स्त्री, (क्षुद्रा वंशा ।) वराहक्रान्ता । इति केचित् ॥

क्षुद्रवर्व्वणा, स्त्री, (क्षुद्रा वर्व्वणा ।) वरटा । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रवल्ली, स्त्री, (क्षुद्रा वल्ली ।) मूलपोती । इति राजनिर्घण्टः

क्षुद्रवार्त्ताकी, स्त्री, (क्षुद्रा वार्त्ताकी ।) वृहती । इत्यमरः ॥

क्षुद्रवार्त्ताकिनी, स्त्री, (क्षुद्रा वार्त्ताकिनीति ।) श्वेतकण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रशङ्खः, पुं, (क्षुद्रः शङ्खः स्वल्पशङ्खजातिः । जोङ्ड़ा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शङ्खनखः २ । इत्यमरः । १ । १० । २३ ॥ शङ्खनकः ३ इति तट्टीका ॥ क्षुल्लकः ४ शम्बूकः ५ भषशङ्खकः ६ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शूलहरत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रशर्करा, स्त्री, (क्षुद्रा शर्करा नित्यकर्म्मधारयः ।) यावनालशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रशार्द्दूलः, पुं, (क्षुद्रः शार्द्दूलः । नित्यकर्म्मधारयः ।) चित्रव्याघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रशीर्षः, पुं, (क्षुद्रं शीर्षं यस्य ।) मयूरशिखावृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षुद्रशुक्तिः, स्त्री, (क्षुद्रा शुक्तिः । नित्यकर्म्मधारयः ।) जलशुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रश्यामा, स्त्री, (क्षुद्रा श्यामा ।) कटभी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कटभीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

क्षुद्रश्लेष्मान्तकः, पुं, (श्लेष्मणां अन्तकः श्लेष्मान्तकः । क्षुद्रः श्लेष्मान्तकः ।) भूकर्व्वुदारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रश्वासः, पुं, (क्षुद्रः अल्पः श्वासः ।) अल्पश्वासरोगः । यथा,—
“रसनिमित्तमेव स्थौल्यं कार्श्यञ्च तत्र श्लेष्मलाहारसेविनोऽध्यशनशीलस्याव्यायामिनो दिवास्वप्नरतस्य चाम एवान्नरसो मधुरतरश्च शरीरमनुक्रामन्नतिस्नेहान्मेदो जनयति तदतिस्थौल्यमा

दयति तं अतिस्थूलं क्षुद्रश्वासपिपासाक्षुत्स्वप्र-स्वेदगात्रदौर्गन्ध्यक्रथनगात्रसादगद्गदत्वानि क्षिप्र-मेवाविशन्ति"। इत्यादि सुश्रुते १९ अध्यायः ॥

तस्य निदानादि यथा,—

"यैरेव कारणैर्हिक्का बहुभिः संप्रवर्त्तते ।
तैरेव कारणैः श्वासो घोरो भवति देहिनाम् ॥
विहाय प्रकृतिं वायुः प्राणोऽथ कफसंयुतः ।
श्वासयत्यूर्द्ध्वगो भूत्वा तं श्वासं परिचक्षते ॥
क्षुद्रकस्तमकच्छिन्नो महानूर्द्ध्वश्च पञ्चधा ।
भिद्यते स महाव्याधिः श्वास एको विशेषतः ॥
प्राग्रूपं तस्य हृत्पीड़ा भक्तद्वेषोऽरतिः परा ।
आनाहः पार्श्वयोः शूलं वैरस्यं वदनस्य च ॥
किञ्चिदारभमाणस्य यस्य श्वासः प्रवर्त्तते ।
निषण्णस्यैति शान्तिञ्च स क्षुद्र इति संज्ञितः" ॥

इति च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५१ अध्यायः ॥

("रूक्षायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रवात उदीरयन् ।
क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रबाधकः ॥
हिनस्ति न स गात्राणि न च दुःखो यथेतरे ।
न च भोजनपानानां निरुणद्ध्युचितां गतिम् ॥
नेन्द्रियाणां व्यथां नापि काञ्चिदुत्पादयेद्रुजम् ।
स साध्य उक्तो बलिनः सर्व्वे चाव्यक्तलक्षणाः" ॥

इति चरके चिकित्सास्थाने २१ अध्याये ॥)

क्षुद्रश्वेता, स्त्री, (क्षुद्रा श्वेता ।) अर्क्कादिगणान्तर्गत-वृक्षविशेषः । यथा,—"अर्कालर्ककरञ्जद्वयना-गदन्तीमयूरकभार्गीरास्नेन्द्रपुष्पीक्षुद्रश्वेतामहाश्वे-तावृश्चिकाल्यलवणातापसवृक्षश्चेति ॥

अर्कादिको गणो ह्येष कफमेदोविषापहः ।
कृमिकुष्ठप्रशमनो विशेषाद्व्रणशोधनः" ॥

इति सुश्रुते ३८ अध्यायः ॥

क्षुद्रसहा, स्त्री, (सह + अच् टाप् च । क्षुद्रा सहा कर्म्मधारयः क्षुद्रस्य सहेत्येके ।) मुद्गपर्णी । (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"मुद्गपर्णी क्षुद्रसहा कामुद्गा सिंहपर्णिका ।
वन्या मार्ज्जारगन्धेति सूर्पपर्ण्याविमे च ते" ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ अस्या व्यवहारो यथा, वमनभेषजान्तर्गतकषायविशेषे । "सुमनाः सौमनसायिनी हरिद्रा दारुहरिद्रा वृश्चीरपुनर्नवा महासहा क्षुद्रसहा कषायैश्च" । इति चरके विमानस्थाने ८ अध्याये ॥) इन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रसुवर्णं, क्ली, (क्षुद्रं सुवर्णम् । नित्यकर्म्मधारयः ।) रीतिः । इति राजनिर्घण्टः । (पित्तलम् ॥)

क्षुद्रहा, [न्] पुं, (क्षुद्रान् नीचान् क्रूरस्वभावान् हन्तीति । हन् + क्विप् ।) महादेवः । इति शिव-सहस्रनामस्तोत्रम् । इति कश्चित् । महाभार-तीयानुशासनपर्व्वणि शिवसहस्रनामसु एतन्नाम नास्ति । लिङ्गपुराणोक्तविष्णुकृतशिवसहस्रनाम-स्तोत्रे क्षत्रहा इति नाम वर्त्तते । यथा,—

"प्रशान्तबुद्धिरक्षुद्रः क्षत्रहा नित्यसुन्दरः ।
धैर्य्याग्रधुर्य्यो धात्रीशः साकल्यः शर्वरीपतिः" ॥

इति वृहत्सम्बसारः ॥

क्षुद्रहिङ्गुलिका, स्त्री, (क्षुद्रा हिङ्गुलिका नित्यकर्म्म-धारयः ।) कण्टकारी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गुणादयोऽस्य कण्टकारीशब्दे बोद्धव्याः ॥)

क्षुद्रहिङ्गुली, स्त्री, (क्षुद्रा हिङ्गुली । नित्यकर्म्मधारयः ।) कण्टकारी । इति शब्दचन्द्रिकायां क्षुद्रहिङ्गु-लिकाशब्ददर्शनात् ॥

क्षुद्रा, स्त्री, (क्षुद् + "स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपि क्षुदीति" । उणां । २ । १३ । इति रक् ततष्टाप् ।) व्यङ्गा । नटी । वेश्या । सरघा । कण्टकारिका । इत्यमरः । २ । ४ । ९४ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"अनाक्रान्ता स्पृही व्याघ्री भण्टाकी च निदिग्धिका ।
सिंही धामनिका क्षुद्रा वृहती कण्टकारिका" ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

"कण्टकारी तु दुष्पर्शा क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धिका ।
कण्ठालिका कण्टकिनी धावनी वृहती तथा" ॥

उभे च वृहत्यौ । यत आह सुश्रुतः ।

"क्षुद्रा या क्षुद्रभण्टाख्या वृहतीति निगद्यते" ।

गुणाश्चास्याः कण्टकारीशब्दे ज्ञातव्याः ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ अस्या व्यवहारो यथा, पञ्चतिक्तकषाये ।

"क्षुद्रामृताभ्यां सहनागरेण
सपौष्करञ्चैव किराततिक्तम् ।
पिबेत्कषायन्त्विह पञ्च तिक्तं
ज्वरं निहन्त्यष्टविधं समग्रम्" ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ।) चाङ्गेरिका । हिंस्रा । मक्षिकामात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ वादरता । इति शब्दरत्नावली ॥ गवेधुका । इति रत्नमाला ॥

क्षुद्राग्निमन्थः, पुं, (क्षुद्रः अग्निमन्थः ।) दशमूले प्रसिद्धवृक्षविशेषः । छोटा गणियारि इति हिन्दी-भाषा । तत्पर्य्यायः । तपनः २ विजया ३ गणिका-रिका ४ अरणिः ५ लघुमन्थः ६ तेजोवृक्षः ७ तनुत्वचा ८ । अस्य गुणाः ।

"अग्निमन्थद्वयस्यैव तुल्यं वीर्य्यरसादिषु ।
तत्प्रयोगानुसारेण योजयेत् स्वमनीषया" ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्राञ्जनं, क्ली, (क्षुद्रं अञ्जनम् ।) चक्षूरोगस्यौषध-विशेषः । यथा,—

"गोमूत्रपित्तमदिराशकृद्धात्रीरसे पचेत् ।
क्षुद्राञ्जनं रसे चान्यत् यकृतस्त्रैफलेऽपि वा ॥
सैन्धवोपहितं युञ्ज्याज्ञिहितं वेणुनाड़के ॥
मेदो यकृद्घृतच्छागं पिप्पलं सैन्धवं मधु ।
रसमामलकञ्चापि पक्वं सम्यङ्निधापयेत् ॥
कोशे खदिरनिर्म्माणे तद्वत् क्षुद्राञ्जनं हितम्" ।

इति सुश्रुते १८ अध्यायः ॥

क्षुद्राण्डमत्स्यसंघातः, पुं, (क्षुद्राणां अण्डमत्स्यानां अण्डात् अभिनवजातानां मत्स्यानामित्यर्थः सङ्घातः समूहः ।) पोताधानम् । इत्यमरः । १ । १० । १९ ॥ पोना इति भाषा ॥

क्षुद्रादिकषायः, पुं, (क्षुद्रः आदिर्यस्य स कषायः ।) कण्टकार्य्यादिकषायः । यथा,—

"क्षुद्रामृतानागरपुष्कराह्वयैः
कृतः कषायः कफमारुतोत्तरे ।
सश्वासकासारुचिपार्श्वरुग्ज्वरे
ज्वरे त्रिदोषप्रभवेऽपि शस्यते" ॥

इति भैषज्यरत्नावली ॥

क्षुद्रान्त्रं, क्ली, (क्षुद्रं अन्त्रं उदरस्थनाड़ीभेदः ।) हृदयस्थितसूक्ष्मान्त्रम् । यथा,—समाननाम्नः पव-नस्य सकलाङ्गचारित्वेऽपि नाभ्यादिस्थानविशेषा वाचो युक्तिमाधुर्य्याभिप्रायेण प्राणायतनानि प्रप-ञ्चयितुमाह ।

"वपा वसावहननं नाभिः क्लोम यकृत् प्लिहा ।
क्षुद्रान्त्रं वृक्कको वस्तिः पुरीषाधानमेव च ॥
आमाशयोऽथ हृदयं स्थूलान्त्रं गुद एव च ।
उदरञ्च गुदौ कोष्ठौ विस्तारोऽयमुदाहृतः" ॥

वपा प्रसिद्धा । वसा मांसस्नेहः । नाभिः प्रसिद्धा । अवहननं पुष्फुसः । प्लीहा आयुर्व्वेदप्रसिद्धः । ते च मांसपिण्डाकारे सव्यकुक्षिगते । यकृत् कालिका । क्लोम मांसपिण्डः । ते च दक्षिण-कुक्षिगते । क्षुद्रान्त्रं हृत्स्थान्त्रम् । वृक्ककौ हृदयसमीपस्थौ मांसपिण्डौ । वस्तिर्मूत्राशयः । पुरीषाधानं पुरीषाशयः । आमाशयोऽपक्वान्न-स्थानम् । हृदयं हृत्पुण्डरीकम् । स्थूलान्त्रगुदो-दराणि प्रसिद्धानि । वाह्याभ्यन्तरवलयात्मकगुद-वलये द्वे । तौ च गुदौ कोष्ठौ कोष्ठे नाभेरधः प्रदेशे भवौ । अयञ्च प्राणायतनस्य विस्तार-उक्तः । पूर्व्वश्लोके तु सङ्क्षेपः । अतएव पूर्व्वश्लोको-क्तानां केषाञ्चिदिह पाठः । इति मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्यायः ॥ ("पञ्चदशकोष्ठाङ्गानि तद्यथा,— "नाभिश्च हृदयञ्च क्लोम च यकृच्च प्लीहा च वृक्कौ च वस्तिश्च पुरीषाधारश्चामाशयश्चेति पक्वा-शयश्चोत्तरगुदश्चाधरगुदश्च क्षुद्रान्त्रञ्च स्थूलान्त्रञ्च वपावहनञ्चेति" । इति चरके शारीरस्थाने ७ अध्याये ॥)

क्षुद्रापामार्गः, पुं, (क्षुद्रः अपामार्गः । कर्म्मधारयः ।) रक्तापामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तापा-मार्गशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

क्षुद्रामलकं, क्ली, (क्षुद्रं आमलकम् । नित्यकर्म्मधारयः ।) आमलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ काठ आमला इति भाषा ॥

क्षुद्रामलकसंज्ञः, पुं, (क्षुद्रामलकस्य संज्ञा यस्य ।) कर्क्कटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्राम्रः, पुं, (क्षुद्रः आम्रः । नित्यकर्म्मधारयः ।) कोषाम्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्य्यायाः ।

"कोशाम्र उक्तः क्षुद्राम्रः कृमिवृक्षः सुकोशकः" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणाश्चास्य कोशाम्रशब्दे ज्ञेयाः ॥)

क्षुद्राम्लपनसः, पुं, (क्षुद्रः अम्लपनसः ।) लकुचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (लकुचशब्दे विवृतिरस्य व्याख्येया ॥)

क्षुद्राम्ला, स्त्री, (क्षुद्रा अम्ला ।) अम्ललोणिका । यथा,—

"क्षुद्रपत्रा च चाङ्गेरी क्षुद्राम्ला चाम्ललोणिका" ॥

इति हारावली । शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्राम्लिका, स्त्री, (क्षुद्रा अम्लिका ।) वृक्षविशेषः । आववति, इति आवता इति च हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । चाङ्गेरी २ चुक्राम्ला ३ चुक्रिका ४ लोणाम्ला ५ चतुःपत्री ६ लोणा ७ वोढ़ा ८ अम्लपत्रिका ९ अम्लष्ठा १० अम्लवती ११ अम्ला १२ दन्तशठा १३ शाखाम्ला १४ अम्लपत्री १५ । अस्या गुणाः । अम्लरसत्वम् । उष्णत्वम् । वह्नि-वर्द्धनत्वम् । रुचिकारित्वम् । ग्राहित्वम् । दोष-दुर्नामकफनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रिका, स्त्री, (क्षुद्र + संज्ञायां कन् ततः टाप् पूर्व्वातः इत्वञ्च ।) दंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हिक्का-रोगप्रकारभेदः । यथा,—
"विकृष्टकालैर्या वेगैर्मन्दैः समभिवर्त्तते ।
क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जत्रुमूलात् प्रधाविता" ॥
इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चाशत्तमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

क्षुद्रेङ्गुदी, स्त्री, (क्षुद्रा इङ्गुदी कर्म्मधारयः ।) यवासः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यवासशब्देऽस्या विवरणम् ॥)

क्षुद्रेर्व्वारुः, पुं, (क्षुद्रा इर्व्वारुः कर्म्मधारयः ।) गोपाल कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रोदुम्बरिका, स्त्री, (क्षुद्रा उदुम्बरिका ।) काको-दुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रोपोदकनाम्नी, स्त्री, (क्षुद्रा उपोदकनाम्नी ।) मूलपोती । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रोपोदकी, स्त्री, (क्षुद्रा उपोदकी ।) स्वल्पपूतिका-शाकः । तत्पर्य्यायः । सूक्ष्मपत्रा २ मण्टपी ३ । अस्या गुणाः । "रसवीर्य्यविपाकेषु सदृशी पूर्व्वया स्वयम्" । पूर्व्वया उपोदक्या । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रोलूकः, पुं, (क्षुद्र उलूकः नित्यकर्म्मधारयः ।) कुरुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुध, ल ट य औ क्षुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां —परं-सकं-अनिट् ।) क्षुद्भक्षणेच्छा । ल, अक्षु-धत् । य, क्षुध्यत्यन्नं बुभुक्षितः । औ, क्षोद्धा । इति दुर्गादासः ॥

क्षुधा, स्त्री, (क्षुध् बुभुक्षायां सम्पदादित्वाद् क्विप् हलन्तत्वाद् वा टाप् ।) भोजनेच्छा । इति दुर्गादासः ॥ अभ्यवहारजिहीर्षा इति ॥ "या देवी सर्व्वभूतेषु क्षुधारूपेण संस्थिता" । इति देवी-माहात्म्यटीकायां नागोजीभट्टः ॥ तत्पर्य्यायः । अशनाया २ बुभुक्षा ३ क्षुत् ४ । इत्यमरः शब्द-रत्नावली च ॥ जिघत्सा ५ । इति जटाधरः ॥*॥ तत्कार्य्याणि यथा,—
"व्याधयो निर्जिताः सर्व्वे क्षुधया नृपसत्तम ! ।
कुण्डली मुकुटी स्रग्वी तथैवालङ्कृतो नरः ।
क्षुधार्त्तो न विराजेत प्रेतवत्तृषितो नृणाम् ॥
स्त्रीरत्नविविधान् भोगान् वस्त्राण्याभरणानि च ।
न चेच्छति नरः किञ्चित् क्षुधया कलुषीकृतः ॥
यथा भूमिगतं तोयं रविरश्मिभिः शुष्यति ।
शरीरस्थस्तथा धातुः शुष्यते जाठराग्निना ॥
न शृणोति न चाघ्राति चक्षुषा न च पश्यति ।
दह्यते वेपते मूढ़ः शुष्यते च क्षुधार्द्दितः ॥
मूकत्वं बधिरत्वञ्च जरान्धत्वन्तु पङ्गुताम् ।
रौद्रं मर्य्यादहीनत्वं क्षुधा सर्व्वं प्रवर्त्तते ॥
भगिनीं जननीं पुत्त्रं भार्य्यां दुहितरं तथा ।
भ्रातरं स्वजनं वापि क्षुधाविष्टो न विन्दति" ॥
इति वह्निपुराणे प्रेतोपाख्याननामाध्यायः ॥

क्षुधाकुशलः, पुं, (क्षुधायां क्षुधोद्रेकविषये कुशलः निपुणः विशेषेण क्षुधोत्पादकः ।) विल्वान्तरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुधातुरः, त्रि, (क्षुधा क्षुधया आतुरः ।) क्षुधा-पीड़ितः । यथा,—
"अर्थातुराणां न सुहृन्न बन्धुः
कामातुराणां न भयं न लज्जा ।
चिन्तातुराणां न सुखं न निद्रा
क्षुधातुराणां न बलं न तेजः" ॥
इति गारुड़े ११६ अध्यायः ॥

क्षुधार्त्तः, त्रि, (क्षुधया आर्त्तः ऋतो वा तृतीयातत्पु-रुषे ऋतस्य वृद्धिः ।) क्षुत्पीड़ितः । यथा,—
"शीतार्त्तश्च क्षुधार्त्तश्च कम्पान्वितकलेवरः ।
जजागार तदा रात्रौ प्लुतो नीहारवारिणा" ॥
इति शिवरहस्ये शिवरात्रिव्रतकथा ॥ (यथा, च मनुः । १० । १०७ ।
"भरद्वाजः क्षुधार्त्तस्तु सपुत्त्रो विजने वने ।
बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह वृधोस्तक्ष्णो महातपाः" ॥)

क्षुधाभिजननः, पुं, (क्षुधां अभिजनयतीति । अभि + जन् + ल्युः ।) राजिका । इत्यमरः । २ । ९ । १९ ॥ क्षुधाजनकद्रव्यमात्रे त्रि ॥

क्षुधावती, स्त्री, (क्षुधाऽस्यामस्तीति । मतुप् मस्य वत्वम् ।) क्षुधाजनकौषधवटी । अजीर्णादि-रोगनाशकगुड़िका । यथा,—
"रसायो गन्धकाभ्राणि त्र्यूषणं त्रिफला वचा ।
यमानी शतपुष्पा च चविका जीरकद्वयम् ॥
प्रत्येकं पलमेषान्तु घण्टकर्णपुनर्नवा ।
माणकं ग्रन्थिकश्चेन्द्रकेशराजसुदर्शनाः ॥
दण्डोत्पला त्रिवृद्दन्ती शामाटरक्तचन्दनम् ।
भृङ्गापामार्गकुलका मण्डूकञ्च पलार्द्धकम् ॥
आर्द्रकस्वरसेनाथ गुड़िकां संप्रकल्पयेत् ।
बदरास्थिसमाश्चैषां भक्षयित्वा पिबेदनु ॥
वारिभक्तं जलञ्चैव प्रातरुत्थाय मानवः ।
वटी क्षुधावती नाम सर्व्वाजीर्णविनाशिनी ॥
अग्निञ्च कुरुते दीप्तं भस्मकञ्च नियच्छति ।
अम्लपित्तञ्च शूलञ्च परिणामकृतञ्च यत् ॥
तत्सर्व्वं शमयत्याशु भास्करस्तिमिरं यथा ।
मधुरं वर्ज्जयेदत्र विशेषात् क्षीरशर्करे" ॥
इति भैषज्यरत्नावल्यामम्लपित्तचिकित्सा ॥ तस्याः स्वल्पवृहद्भेदौ तत्रैव द्रष्टव्यौ ॥*॥ क्षुधायुक्ते त्रि ॥ (क्षुधाजनकापरौषधम् । यथा,—
"सप्त पञ्चचतुर्भागाश्चङ्गणक्षारकद्वये ।
त्र्यस्त्रयः पट्टनाश्च द्वौ द्वौ मरिचचित्रयोः ॥
शुण्ठीलवङ्गयोर्द्वौ द्वावम्लयोगेन भावयेत् ।
वटीश्चोलप्रमाणेन कारयेद्भिषजां वरः ॥
आमशूलमम्लपित्तं पित्तशूलं विशेषतः ।
दुर्नामग्रहणीमुख्या मजीर्णानि विनाशयेत् ॥
नाम्ना क्षुधावती श्रेष्ठा वह्निदेवेन निर्म्मिता ।
अस्याः प्रसादान्मन्दाग्निर्भवेद्वाडवानलो नरः" ।
इति चिकित्सारत्ननिधौ मन्दाग्न्यधिकारे ।)

क्षुधासागररसः, पुं, (क्षुधायां क्षुधाया वा सागर इव क्षुधोद्रेकात् तथात्वम् ।) औषधविशेषः । यथा,—
"त्रिकटु त्रिफला चैव तथा लवणपञ्चकम् ।
क्षारत्रयं रसं गन्धं भागैकं पूर्व्ववद्विषम् ।
गुञ्जामात्रां वटीं कुर्य्याल्लवङ्गैः पञ्चभिः सह ।
क्षुधासागरनामायं रसः सूर्य्येण निर्म्मितः" ।
पूर्व्ववद्विषमित्यमृतवत्पुत्तभागवत् । तेनात्र विषस्य भागद्वयम् । इति भैषज्यरत्नावली ॥

क्षुधितः, त्रि, (क्षुध् + कर्त्तरि क्तः । यद्वा क्षुधा जाता-ऽस्य इति तारकादित्वादितच् प्रत्ययः ।) क्षुधा-न्वितः । तत्पर्य्यायः । बुभुक्षितः २ जिघत्सुः ३ अशनायितः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । २० ।

क्षुधुनः, पुं, (क्षुध बुभुक्षायां + "क्षुधिपिशिमिथि-भ्यः कित्" । उणां । ३ । ४४ । इति उनन् स च कित् ।) म्लेच्छभेदः । इत्युणादिकोषः ।

क्षुप, सादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सौं-परं-अकं-सेट् ।) सौत्रधातुरयम् । क्षुपः । इति दुर्गा-दासः ॥

क्षुपः, पुं, (क्षुप् + "इगुपधेति कः" । ३ । १ । १३५ ।) ह्रस्वशाखाशिफः । क्षुद्रवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ८ ।
(यथा, महाभारते । १ । १७२ । २८ ।
"तस्या रूपेण स गिरिर्वेशेन च विशेषतः ।
स सवृक्षक्षुपलतो हिरण्मय इवाभवत्" ॥)
श्रीकृष्णात् सत्यभामायां जातपुत्त्रविशेषः । यथा,
"जज्ञिरे सत्यभामायां भानुर्भीमरथः क्षुपः ।
रोहितो दीप्तिमांश्चैव ताम्रजाक्षो जलान्तकः ।
भानुर्भीमरिका चैव ताम्रपक्षा जलन्धमा ।
चतस्रो जज्ञिरे तेषां स्वसारो गरुड़ध्वजात्" ।
इति महाभारते हरिवंशे १६२ अध्यायः ।*।
इक्ष्वाकुराजपिता । यथा,—
"आसीत् कृतयुगे तात ! मनुर्द्दण्डधरः प्रभुः ।
तस्य पुत्त्रो महाबाहुः प्रसन्धिरिति विश्रुतः ।
प्रसन्धेरभवद् पुत्त्रः क्षुप इत्यभिसंश्रितः ।
क्षुपस्य पुत्त्रस्त्विक्ष्वाकुर्महीपालोऽभवत् प्रभुः" ।
इति महाभारते । १४ । ४ । २-४ ॥ द्वारकापश्चिम-दिक्स्थपर्व्वतः । यथा,—
"दक्षिणस्यां लतावेष्टः पञ्चवर्णो विराजते ।
इन्द्रकेतुप्रतीकाशः पश्चिमस्यां तथा क्षुपः" ।
इति महाभारते हरिवंशे द्वारवतीविशेष-निर्म्माणे १५७ अध्यायः ॥

क्षुपकः, पुं, (क्षुप + स्वार्थे कन् ।) क्षुपः । क्षुद्रवृक्षः । यथा,—
"अतो यो विपरीतः स्यात् सुखसाध्यः स उच्यते ।
अवक्रमूलः क्षुपको यद्वदुत्पाटने सुखः" ।
इति सुश्रुते प्रथमभागे २४ अध्यायः ॥

क्षुपालुः, पुं, (क्षुप + आलुप्रत्ययः ।) पानीयालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुपडोड़मुष्टिः, पुं, (डुल् उत्क्षेपे + अच् ततो गुणः लकारस्य डत्वम् । दह्यापि कृतं दकोदरात्

साधुः । तादृक् मुष्टिर्यस्य ।) विषमुष्टिक्षुपः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विषमुष्टिशब्देऽस्या गुणा-
द्यो ज्ञेयाः ॥)
..., पुं, (क्षुभ + "क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नेति" । ७ ।
२ । १८ । इति निपातनात् साधुः ।) मन्थान-
दण्डः । इति हेमचन्द्रः ॥ षोड़शरतिबन्धान्त-
र्गतैकादशबन्धः । यथा,—
"पार्श्वोपरि पदौ कृत्वा योनौ लिङ्गेन ताड़येत् ।
बाहुभ्यां धारणं गाढ़ं बन्धो वै क्षुब्धसंज्ञकः" ॥
इति रतिमञ्जरी ॥ क्षोभविशिष्टे त्रि ॥
..., लृ ङ सञ्चलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-
आत्मं-अकं-सेट् । लृदित् ।) लृ, अक्षुभत् । ङ,
क्षोभते मानुषीविषु । इति हलायुधः । इति
दुर्गादासः ॥
..., य ग सञ्चलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
क्र्यां च-परं-अकं-सेट् ।) य, क्षुभ्यति रिपुश्चैवेति
हलायुधः । ग, क्षुभ्नाति चुक्षोभ । इति दुर्गा-
दासः ॥
..., पुं, (क्षुभ् + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः" । ३ । १ ।
१३५ । इति कः ।) प्रवर्त्तकः । यथा,—
"ये च तेऽनुचराः सर्व्वे पादोपान्तं समाश्रिताः ।
माठरारुणदण्डाद्यास्तांस्तान् वन्देऽग्निक्षुभान्" ॥
इति महाभारते । ३ । ३ । ६८ ॥ "अग्निक्षुभान्
विद्युदग्न्यादिप्रवर्त्तकान्" । इति तट्टीकायां नी-
लकण्ठः ॥
..., स्त्री, (क्षुभ + स्त्रियां टाप् ।) निग्रहानुग्रह-
कर्त्री देवता । यथा, महाभारते ३ । ३ । ६९ ।
"क्षुभया सहिता मैत्री याश्चान्या भूतमातरः ।
ताश्च सर्व्वा नमस्यामि पान्तु मां शरणागतम्" ॥
"क्षुभा मैत्र्यौ निग्रहानुग्रहकर्त्र्यौ देवते । भूत-
मातरः गौरीपद्माद्यः । ब्राह्मीमाहेश्वर्य्यादयश्च" ।
इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥
...तः, त्रि, (क्षुभ + कर्त्तरि क्तः ।) भीतः । इति
हलायुधः ॥ सञ्चलितः । इति क्षुभधात्वर्थदर्श-
नात् ॥
..., स्त्री, (क्षु + मक् टाप् ।) अतसी । इत्यमरः ।
२ । ९ । २० ॥ शणः । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥
नीलिका । इति मेदिनी ॥ लताभेदः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
..., श विलेखने । खनने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, क्षुरति भूमिं लोकः ।
क्षोरिता । क्षुरो लोमच्छेदनः । इति दुर्गादासः ॥
..., पुं, (क्षुर + "इगुपधेति" । ३ । १ । १३५ । कः ।
यद्वा, "अर्त्तेस्त्रायवश्चविप्रकुत्रचुत्रक्षुरखुरेति" ।
उणां । २ । २८ । इति निपातनात् सिद्धम् ।)
कोकिलाक्षः । इत्यमरः । २ । ८ । ४९ ॥ (अस्य
पर्य्याया यथा,—
"कोकिलाक्षस्तु काकेक्षुरिक्षुरः क्षुरकः क्षुरः ।
भिक्षुः काण्डेक्षुरप्युक्त इक्षुगन्धेक्षुवालिका" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
...पम् । इति तट्टीका । छेदनद्रव्यम् । तत्तु नापि-
तस्य लोमच्छेदकास्त्रम् । (यथा, मनुः । ९ । २९२ ।
"सर्व्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारन्तु पार्थिवः ।
प्रवर्त्तमानमन्याये छेदयेल्लवशः क्षुरैः" ॥)
गोक्षुरः । इति मेदिनी ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"त्रिकण्टः स्थलशृङ्गाटो गोकण्टोऽथ त्रिकण्टकः ।
त्रिपुटः कण्टकफलः श्वदंष्ट्रा गोक्षुरः क्षुरः" ॥
महापिण्डीतकः । शरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, महाभारते । १ । १३४ । ९० ।
"ततस्तस्य नगस्थस्य क्षुरेण निशितेन च ।
शिर उत्कृत्य तरसा पातयामास पाण्डवः" ॥
खट्वादिपादुका । इति धरणिः । क्षुरा इति भाषा ॥
क्षुरकः, पुं, (क्षुर + स्वार्थे कन् ।) तिलकवृक्षः । इत्य-
मरः । २ । ४ । ४० ॥ कोकिलाक्षः । (अस्य प-
र्य्याया यथा,—
"कोकिलाक्षस्तु काकेक्षुरिक्षुरः क्षुरकः क्षुरः ।
भिक्षुः काण्डेक्षुरप्युक्त इक्षुगन्धेक्षुवालिका" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अस्य व्यवहारो यथा,—
"यवानी जीरके द्वे च वानरीगजपिप्पली ।
जातीफलं सपत्रञ्च लवङ्गागुरुचन्दनम् ॥
तालीशं तिलमाषञ्च क्षुरकं गोक्षुरस्तथा ।
शतावरी शताह्वा च वचा दार्व्वी पुनर्नवा ॥
निकुम्भकुम्भौ मार्ज्जारी कन्दो नागवला तथा ।
वासामांसी मुरामुस्तं पिप्पलीमूलमेव च ॥
मूषली वानरी ब्रह्मी शाल्मली मूलमेव च ।
मेथिकागजकर्णौ च शर्करा चाब्धिशोषणम् ।
माजुफलाश्वगन्धा द्राक्षा च चोचकं समम्" ॥
इत्यादिषु द्रष्टव्यम् । इति वैद्यककषायसंग्रहे
बृहत्कामेश्वरमोदकान्तर्गते ॥) गोक्षुरः । इति
मेदिनी ॥ भूताङ्कुशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्षुरकर्म्म, [न्] क्ली, (क्षुरेणोचितं क्षुरसाध्यं वा
कर्म्म ।) क्षौरम् । क्षुरद्वारा केशादिकर्त्तनम् ॥
यथा,—
"यो जन्ममासे क्षुरकर्म्म यात्रां
कर्णस्य वेधं कुरुते च मोहात् ।
नूनं स रोगं धनपुत्त्रनाशं
प्राप्नोति मूढ़ो वधबन्धनानि ॥
जातं दिनं दूषयते वशिष्ठ-
श्चाष्टौ च गर्गो यवनो दशाहम् ।
जन्माख्यमासं किल भागुरिश्च
चूड़े विवाहे क्षुरकर्णवेधे ॥
देवकार्य्ये पितृश्राद्धे रवेरंशपरिक्षये ।
क्षुरिकर्म्म न कुर्व्वीत जन्ममासेऽथ जन्मभे" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ क्षौरानन्तरं स्नानं कर्त्त-
व्यम् । यथा,—
"दुःस्वप्ने मैथुने वान्ते विरिक्ते क्षुरकर्म्मणि ।
चिति यूपश्मशानास्थ्नां स्पर्शने स्नानमाचरेत्" ॥
इति मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्याये पराशर-
वचनम् ॥ अन्यत् क्षौरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
क्षुरधारः, पुं, (क्षुरस्य धारा इव धारा अस्य ।) अस्त्र-
विशेषः । यथा, महाभारते । ४ । ६ । २८ ।
"खड्गांश्च दीप्तान् दीर्घांश्च कलापांश्च महाधनान् ।
विपाठान् क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्निदधुः सह" ॥
"विपाटान् वाणविशेषान् तादृशान् क्षुरधारांश्च" ।
इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥ * ॥ क्षुरस्य शाणित-
मुखम् । तद्युक्ते त्रि । (यथा, महाभारते ।
४ । ६२ । २७ ।
"अथ जिष्णुरुपावृत्य क्षुरधारेण कार्म्मुकम् ।
चकर्त्त भीष्मस्य तदा जातरूपपरिष्कृतम्" ॥)
क्षुरधारा, स्त्री, (क्षुरस्य धारा ।) क्षुरधारः । यथा,
"अन्तकः पवनो मृत्युः पातालं वड़वामुखम् ।
क्षुरधारा विषं सर्पो वह्निरित्येकतः स्त्रियः" ॥
इति महाभारते । १३ । पञ्चचूड़ानारदसंवादे ३८ ।
२९ ॥ "अन्तकादिवत् सद्यो नाशका इत्यर्थः" ।
इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥
क्षुरपत्रः, पुं, (क्षुरस्य पत्रमिव पत्रमस्य क्षुरवत्
पत्रमस्य वा ।) शरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दर्भ-
विशेषः । यथा,—
"ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात् क्षुरपत्रस्तथैव च" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) क्षुर-
तुल्यपर्णयुक्ते त्रि ॥
क्षुरपत्रिका, स्त्री, (क्षुर इव पत्रमस्याः स्वार्थे कन्
स्त्रियां टापि अत इत्वम् ।) पालङ्कशाकम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
क्षुरप्रः, पुं, (क्षुर इव प्राति छिनत्ति । छेदनक्रियां
पूरयति वा प्र + कः । कित्वान्न गणः ।) वाणवि-
शेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ४ ।
५३ । ४६ ।
"स तु द्रोणं त्रिसप्तत्या क्षुरप्राणां समार्पयत्" ॥)
क्षुरपानामकघासच्छेदनास्त्रञ्च ॥
क्षुरप्रगं, क्ली, (क्षुरप्रं क्षुरप्रतां गच्छतीति । गम +
डः ।) क्षुरप्राग्रम् । इति केचित् ॥ (क्षुरप्र इव
गच्छतीति । क्षुरप्रसदृशास्त्रविशेषः ॥)
क्षुरभाण्डं, क्ली, (क्षुरस्य भाण्डं आधारः ।) क्षुराधारः ।
भाँड़ि इति भाषा । यथा,—"भद्रे ! शीघ्रमानीयतां
क्षुरभाण्डं येन क्षौरकर्म्मकरणाय गच्छामि ।
सापि छिन्ननासिका गृहमध्यस्थितैव कार्य्यकरणा-
पेक्षया क्षुरभाण्डात् क्षुरमेकं समाकृष्य तस्याभि-
मुखं प्रेषयामास" । इति विष्णुशर्म्मविरचितपञ्च-
तन्त्रे १ तन्त्रम् ॥
क्षुरमर्द्दी, [न्] पुं, (क्षुरं मृद्नातीति । क्षुर + मृद +
णिनिः ।) नापितः । यथा,—
"पक्तं लेप्यादिकर्म्म स्यात् नापितश्चण्डिलः क्षुरी ।
क्षुरमर्द्दी दिवाकीर्त्तिर्मुण्डकोऽन्तावसाय्यपि" ॥
इति हेमचन्द्रः ॥
क्षुराङ्गः, पुं, (क्षुर इवाङ्गमस्य ।) गोक्षुरकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
क्षुरिका, स्त्री, (क्षुर + ङीप् स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्व-
ह्रस्वश्च ।) पालङ्कशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(पालङ्कशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)
मृत्पात्रविशेषः । छुरी इति भाषा । (कृष्णयजु-
र्व्वेदान्तर्गत उपनिषद्विशेषः । यदुक्तं मुक्तिकोप-
निषदि । "अमृतनादकालाग्निरुद्रक्षुरिका सर्व्व-
सारेत्युपक्रम्य सरस्वतीरहस्यानां कृष्णयजुर्व्वेद-

गणानां द्वात्रिंशत् सङ्ख्याकानां उपनिषदां सद्भाव वक्तीति शान्तिरिति” ॥)

क्षुरिकापत्रः, पुं, (क्षुरिका इव क्षुरवदित्यर्थः पत्रमस्य ।) शरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुरिणी, स्त्री, (क्षुरः अस्या अस्तीति । इनिः ङीप् च ।) वराहक्रान्ता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नापितभार्य्या च ॥

क्षुरी, [न्] पुं, (क्षुरोऽस्यास्तीति । क्षुर + इनिः ।) नापितः । इत्यमरः । २ । १० । १० ॥

क्षुरी,स्त्री,(क्षुद्रः क्षुरः क्षुर इव वा । क्षुर + स्वल्पार्थे ङीप् ।) छुरिका । इति हेमचन्द्रः ॥ क्षुरीति च पाठः ॥

क्षुल्लः, त्रि, (क्षुद सम्पेषणे + सम्पदादित्वात् क्विप् । क्षुदं लाति गृह्णातीति । क्षुद् + ला + कः ।) लघुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ३ । ५ । १० ।

“अल्पप्रमः क्षुल्लसुखावहानां
तेषामृते कृष्णकथाम्रतौघात्” ।)

क्षुल्लकः, त्रि, (क्षुल्ल + स्वार्थे कन् ।) क्षुद्रः । इत्यमरः । ३ । ३ । १० ॥ स्वल्पः । नीचकः । कनिष्ठः । दरिद्रः । इति भरतः ॥ पामरः । दुःखितः । (यथा, भागवते । ४ । ३० । २९ ।

“येनोपशान्तिर्भूतानां क्षुल्लकानामपीहताम् ।
अन्तर्हितोऽन्तर्हृदये कस्मान्नो वेद नाशिषः” ॥)

खलः । इति हेमचन्द्रः ॥ शब्दरत्नावल्यां खुल्लक इति च पाठः ॥

क्षुल्लकः, पुं, (क्षुल्ल + संज्ञायां स्वल्पार्थे वा कन् ।) क्षुद्रशङ्खः । इति हेमचन्द्रः राजनिर्घण्टश्च ॥ (शोधमादिप्रकरणेऽस्य विषयो यथा,—

“कङ्कुष्ठं गैरिकं शङ्खं कासीसं टङ्कणन्तथा ।
नीलाञ्जनं शुक्तिभेदाः क्षुल्लकाः सवराटकाः ॥
जम्बीरवारिणा स्विन्नाः क्षालिताः कोष्णवारिणा
शुद्धिमायान्त्यमी योज्या भिषग्भिर्योगसिद्धये” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे द्वितीये भागे ॥)

क्षुल्लतातः, पुं, (क्षुल्लः पितुः कनिष्ठः स चासौ तातश्चेति नित्यकर्म्मधारयः ।) पितृकनिष्ठभ्राता । इति क्षुल्लतातकशब्ददर्शनात् ॥ शब्दरत्नावल्यां खुल्लतात इति पाठः ॥

क्षुल्लतातकः, पुं, (क्षुल्लतात + स्वार्थे कन् ।) पितृव्यः । इति जटाधरः । खुड़ा इति भाषा ॥

क्षेत्रं, क्ली, (क्षि + ष्ट्रन् ।) भूमिः । क्षेत इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । वप्रम् । २ केदारः ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ११ ॥ वलजम् ४ निष्कुटः ५ राजिका ६ पाटीरः ७ । इति जटाधरः ॥ * ॥ तत्समूहवाचकानि यथा,—

“कैदारकन्तु कैदार्य्यं क्षेत्रं कैदारकं तथा ।
वारटञ्चेति पर्य्यायः क्षेत्रवृन्दे निगद्यते” ॥
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तद्भेदा यथा,—
“व्रीहिभवोचितं क्षेत्रं व्रैहेयं तत् समीरितम् ।
शाल्युद्भवोचितं यत्तु शालेयमभिधीयते ॥
यव्यं यवोचितं क्षेत्रं यवक्यं यवकोचितम् ।
षष्टिकोद्भवनं यत्तु षष्टिक्यं तत् प्रकीर्त्तितम् ॥
तिलोद्भवोचितं यत्तु तिल्यं तैलीनमित्यपि ।
एवं माषम्न्तु माषीणं कौद्रवं कौद्रवीणवत् ॥
तथा भङ्ग्यञ्च भाङ्गीनमुम्यमौमीनमित्यपि ।
अथ मौद्गञ्च मौद्गीनमण्व्यमाणवीनवत् ॥
माषकोद्रवभङ्गोमामुद्गाणुप्रभवोचितम् ।
बीजाकृतमुप्तकृष्टमुत नोतिसमाह्वये ॥
सीत्यं कृष्टञ्च हल्यञ्च हलीयाकृतमित्यपि ।
त्रिगुणाकृतमित्येवं त्रिवारकृष्टभूमिषु ॥
शम्बाकृतं द्विहल्यञ्च द्वितीयं द्विगुणाकृतम् ।
द्वितीयाकृतमप्यत्र द्विवारकृष्टभूमिषु ॥
द्रोणाढकखार्य्यादिर्व्वापादौ द्रौणिकस्तथा ।
स्यादाढ़किकखारीकौ उत्तमर्णादयस्त्विमु ।
आदिभ्यां प्राखिकादिश्च पाकादौ द्रौणिकोऽपि च” ॥
इति च शब्दरत्नावली ॥

परक्षेत्रे गोचारणकथननिषेधो यथा,—
“न कुर्य्यात् सख्यवैराणि विवादं न च पैशुनम् ।
परक्षेत्रे गां चरन्तीं न चाचक्षीत कस्यचित्” ॥
इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे १५ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च । मनुः ।
“आत्मनो यदि वान्येषां गृहे क्षेत्रेऽथवा खले ।
भक्षयन्तीं न कथयेत् पिबन्तञ्चैव वत्सकम्” ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥ तत्रस्थजलगुणाः ।
“कैदारं मधुरं प्रोक्तं विपाके गुरु दोषलम्” ॥
इति राजवल्लभः ॥ * ॥

अथ सिद्धक्षेत्राणि ।

तत्र वाराणसीक्षेत्रं यथा,—
“आसन्नं शुवयोः क्षेत्रमिदं वाराणसी तु यत् ।
कथितं नातिदूरे च वर्त्तते नरसत्तमौ” ॥ * ॥
कामरूपक्षेत्रं यथा,—
“नाचिरात् कामदं पुण्यं क्षेत्रं पीठं निगद्यते ।
चिरात्तु कामदो देवो न चिराद्यत्र कामदः ॥
तत् क्षेत्रमिति लोके यद्गद्यते पूर्ब्बसूरिभिः ।
कामरूपं महापीठं गुह्याद्गुह्यतमं परम्” ॥
इति च कालिकापुराणे ५० अध्यायः ॥*॥
गङ्गाक्षेत्रं यथा, स्कान्दे ।
“तीराद्गव्यूतिमात्रन्तु परितः क्षेत्रमुच्यते” ॥
नारायणक्षेत्रं यथा,—
“प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयम् ।
तत्र नारायणः स्वामी गङ्गागर्भान्तरे वरे ॥
तत्र नारायणक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे हरेः पदे ।
एतेष्वन्येषु यो दानं प्रतिगृह्णाति कामतः ।
स च तीर्थप्रतिग्राही कुम्भीपाकं प्रयाति च” ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥ * ॥
भास्करक्षेत्रं यथा, स्मृतिसमुच्चयलिखितवचने ।
“गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्म्मृते गुरौ ।
आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम्” ॥
भास्करक्षेत्रं प्रयागः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥*॥
गयाक्षेत्रं यथा,—
“पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः” ॥
इति वायुपुराणम् ॥*॥ पुरुषोत्तमक्षेत्रं यथा,—

मुनय ऊचुः ।

“पुरुषोत्तमाख्यं सुमहत् क्षेत्रं परमपावनम्” ॥
इत्यादि ।

जैमिनिरुवाच ।

“एतत् क्षेत्रवरस्यास्य वपुर्भूतं महात्मनः ।
स्वयं वपुष्मान् यत्रास्ते स्वनाम्ना ख्यापितं हि तत्” ॥
इत्युत्कलखण्डम् ॥ * ॥ विष्णुक्षेत्राणि यथा,—

श्रीभगवानुवाच ।

“इहाणुत्वावस्थितो ब्रह्मन् ! गुह्यनामानि मेऽधुना
क्षेत्राणि चैव गुह्यानि तव वक्ष्यामि यत्नतः ।
कोकामुखे वराहञ्च मन्दरे मधुसूदनम् ।
अनन्तं कपिलद्वीपे प्रभासे रविनन्दनम् ॥
माल्योदये तु वैकुण्ठं महेन्द्रे तु नृपात्मजम् ।
ऋषभे तु महाविष्णुं द्वारकायान्तु भूपतिम् ।
पाण्डिसह्ये तु देवेशं वसुरूढे जगत्पतिम् ।
वन्दीवने महायोगं चित्रकूटे नराधिपम् ।
नैमिषे पीतवासञ्च गवां निष्क्रमणे हरिम् ।
शालग्रामे तपोवासमचिन्त्यं गन्धमादने ।
कुब्जाम्रके हृषीकेशं गङ्गाद्वारे गदाधरम् ।
गरुड़ध्वजं तोषके च गोविन्दं नागसाह्वये ।
वृन्दावने तु गोपालं मथुरायां स्वयम्भुवम् ।
केदारे माधवं विद्यात् वाराणस्यान्तु केशवम् ।
पुष्करे पुष्कराक्षन्तु दृषद्वत्यां जयध्वजम् ।
तृणबिन्दुवने वीरमशोकं सिन्धुसागरे ॥
केशे वटे महाबाहुममृतं तेजसो वने ।
विशाखयूपे विश्वेशं नारसिंहं वने वने ।
लोहाकुले रिपुहरं देवशाले त्रिविक्रमम् ।
पुरुषोत्तमं दशपुरे कुब्जके वामनं विदुः ।
विद्याधरं वितस्तायां वाराहे धरणीधरम् ।
देवदारुवने गुह्यं कावेर्य्यां नागशायिनम् ।
प्रयागे योगमूर्त्तिञ्च पयोष्ण्यां सुन्दरं विदुः ।
कुमारतीर्थे कौमारं लौहित्ये हयशीर्षकम् ।
उज्जयन्यां त्रिविक्रमं लिङ्गस्फोटे चतुर्भुजम् ।
हरिहरं तु भद्रायां दृष्ट्वा पापात् प्रमुच्यते ।
विश्वरूपं कुरुक्षेत्रे मणिकुण्डे हलायुधम् ।
लोकनाथमयोध्यायां कुण्डिने रुक्मिणीपतिम् ।
भण्डीरे वासुदेवञ्च चक्रतीर्थे सुदर्शनम् ।
आद्यं विष्णुपदे विद्यात् शूकरे शूकरं विदुः ।
कुशेशं मानसे तीर्थे दण्डके श्याममं विदुः ।
त्रिकूटे नागमोक्षञ्च मेरुपृष्ठे च भास्करम् ।
विरजं पुष्पभद्रायां बालञ्चामीकरे विदुः ।
यशस्करं विपाशायां माहिष्मत्यां हुताशनम् ।
क्षीराब्धौ पद्मनाभञ्च विमले तु सनातनम् ।
शिवनद्यां शिवकरं गयायाञ्च गदाधरम् ।
सर्व्वत्र परमात्मानं यः पश्यति स मुच्यते ।
अष्टषष्टिस्तु नामानि कीर्त्तितानि मया तव ।
क्षेत्राणि चैव गुह्यानि कथितानि विशेषतः ।
इदयानि यथाशक्त्या क्षेत्राण्येतानि मानवैः ।
वैष्णवैस्तु विशेषेण तेषां मुक्तिं ददाम्यहम्” ।
इति नारसिंहे ६२ अध्यायः ॥ * ॥ मेषादिद्वादशराशिः । यथा,—
“राशिनामानि च क्षेत्रं भमृक्षं गृहनाम च ।
मेषादीनाञ्च पर्य्यायं लोकादेव विचिन्तयेत्” ।
गृहाणां क्षेत्राणि यथा,—
“कुजशुक्रबुधेन्द्वर्कसौम्यशुक्रावनीभुवाम् ।

जीवार्किभानुजेज्यानां क्षेत्राणि स्युरजादयः" ॥ इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ अपि च ।
"मेषमङ्गारकक्षेत्रं वृषं शुक्रस्य कीर्त्तितम् ।
मिथुनस्य बुधो ज्ञेयः सोमः कर्कटकस्य तु ॥
सूर्य्यक्षेत्रं भवेत् सिंहः कन्या क्षेत्रं बुधस्य च ।
धनुः सुरगुरोश्चैव शनेर्मकरकुम्भकौ ॥
मीनः सुरगुरोश्चैव ग्रहक्षेत्रं प्रकीर्त्तितम्" ॥
इति गारुड़े ६० अध्यायः ॥ * ॥ शरीरम् ।
(यथा, भगवद्गीतायाम् । १३ । १ ।
"इदं शरीरं कौन्तेय ! क्षेत्रमित्यभिधीयते" ॥
कुतः शरीरस्य क्षेत्रत्वमित्यत्र शाङ्करभाष्यम् ।
यथा,—"इदमिति सर्व्वनाम्नोक्तं विशिनष्टि शरीरमिति । हे कौन्तेय ! क्षतत्राणात् क्षयात् क्षरणात् क्षेत्रवद्वास्मिन् कर्म्मफलनिर्वृतेः क्षेत्रमितीतिशब्दः एवं शब्दपदार्थकः क्षेत्रमित्येवमभिधीयते कथ्यते" ॥ इच्छा । द्वेषः । सुखम् । दुःखम् । चेतना । धृतिः । यथा, भगवद्गीतायाम् । १३ । ६ ।
"इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः ।
एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम्" ॥
इत्यत्र शाङ्करभाष्यं यथा,—"अथेदानीं आत्मगुणा इति यानाचक्षते वैशेषिकास्तेऽपि क्षेत्रधर्म्मा एव न तु क्षेत्रज्ञस्येत्याह भगवान् इच्छा द्वेष इति । इच्छा यज्जातीयं सुखहेतुमर्थमुपलब्धवान् पूर्व्वं पुनस्तज्जातीयमुपलभ्यमानस्तमादातुमिच्छति सुखहेतुरिति सेयमिच्छान्तःकरणधर्म्मो ज्ञेयत्वात् क्षेत्रं तथा द्वेषो यज्जातीयमर्थं दुःखहेतुत्वेनानुभूतवान् पूर्व्वं पुनस्तज्जातीयमुपलभ्यमानस्तं द्वेष्टि सोऽयं द्वेषो ज्ञेयत्वात् क्षेत्रमेव तथा सुखमनुकूलं प्रसन्नं सत्त्वात्मकं ज्ञेयत्वात् क्षेत्रमेव दुःखं प्रतिकूलात्मकं ज्ञेयत्वात् तदपि क्षेत्रं संघातो देहेन्द्रियाणां संहतिस्तस्यामभिव्यक्तान्तःकरणवृत्तिः तप्त इव लौहपिण्डेऽग्निरात्मचैतन्याभासरसविद्धा चेतना सा च क्षेत्रं ज्ञेयत्वात् धृतिर्ययावसादं प्राप्तानि देहेन्द्रियाणि ध्रियन्ते सा च ज्ञेयत्वात् क्षेत्रं सर्व्वान्तःकरणधर्म्मोपलक्षणार्थमिच्छादिग्रहणं यत उक्तं तदुपसंहरति एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारं सह विकारेण महदादिनोदाहृतमुक्तं यस्य क्षेत्रभेदजातस्य संहतिरिदं शरीरं क्षेत्रं इत्युक्तं तत् क्षेत्रं व्याख्यातं महाभूतादिभेदादभिन्नं धृत्यन्तम्" ॥ इत्यत्र श्रीधरस्वामिनापि यदुक्तं तदुच्यते । "एते चेच्छादयो दृश्यत्वान्नात्मधर्म्मा अपि तु मनोधर्म्मा अतः क्षेत्रान्तःपातिन एवोपलक्षणञ्चैतत् सङ्कल्पादीनाम् । तथा च श्रुतिः । कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्व्वं मन एवेति" ॥ * ॥ सप्तद्वीपा पृथिवी । यथा, भागवते ९ । ६ । ३७ ।
"यावत् सूर्य्य उदेति स्म यावच्च प्रतितिष्ठति ।
सर्व्वं तद्यौवनाश्वस्य मान्धातुः क्षेत्रमुच्यते" ।)
सिद्धस्थानम् । (यथा, कथासरित्सागरे । ३ । ७८ ।
"पाटलिपुत्रं क्षेत्रं लक्ष्मीसरस्वत्यौ" ।) कलत्रम् ।
इति मेदिनी ॥ (यथा मनुः । ९ । ३३ ।
"क्षेत्रभूता स्मृता नारी बीजभूतः स्मृतः पुमान् ।
क्षेत्रबीजसमायोगात् सम्भवः सर्व्वदेहिनाम्" ॥)
गृहम् । नगरम् । इति वैजयन्तीकोषः ॥ * ॥

अथ क्षेत्रव्यवहारो लिख्यते ।

तत्र भुजकोटिकर्णानामन्यतमे ज्ञातेऽन्यतमयोर्ज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तद्वयम् ।
इष्टाद्बाहोर्यः स्यात्तत्स्पर्द्धिन्यां दिशीतरो बाहुः ।
त्र्यस्रे चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्त्तिता तज्ज्ञैः ॥
तत्कृत्योर्योगपदं कर्णो दोःकर्णवर्गयोर्विवरात् ।
मूलं कोटिः कोटिश्रुतिकृत्योरन्तरात् पदं बाहुः ॥

उदाहरणम् ।

कोटिश्चतुष्टयं यत्र दोस्त्रयं तत्र का श्रुतिः ।
कोटिं दोःकर्णतः कोटिश्रुतिभ्याञ्च भुजं वद ॥

न्यासः 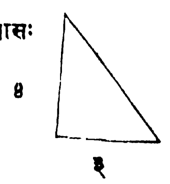

कोटिः ४ । भुजः ३ । भुजवर्गः ९ । कोटिवर्गः १६ । एतयोर्योगात् २५ । मूलं ५ कर्णो जातः ॥

अथ कर्णभुजाभ्यां कोट्यानयनम् ।

न्यासः 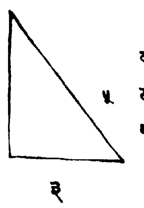

कर्णः ५ । भुजः ३ । अनयोर्वर्गान्तरम् १६ । एतन्मूलं कोटिः ४ ॥

अथ कोटिकर्णाभ्यां भुजानयनम् ।

न्यासः 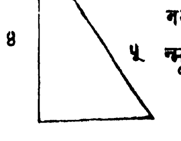

कोटिः ४ । कर्णः ५ । अनयोर्वर्गान्तरम् ९ । एतन्मूलं भुजः ३ ॥

प्रकारान्तरेण तज्ज्ञानाय करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।

राश्योरन्तरवर्गेण द्विघ्ने घाते युते तयोः ।
वर्गयोगो भवेदेवं तयोर्योगान्तराहतिः ।
वर्गान्तरं भवेदेवं ज्ञेयं सर्व्वत्र धीमता ॥
कोटिश्चतुष्टयमिति पूर्व्वोक्तोदाहरणे ।

न्यासः 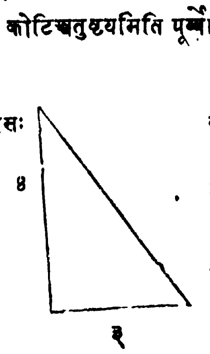

कोटिः ४ । भुजः । ३ अनयोर्घाते १२ । द्विघ्ने २४ । अन्तरवर्गेण १ । युते वर्गयोगः २५ । अस्य मूलं कर्णः ५ ॥

अथ कर्णभुजाभ्यां कोट्यानयनम् ।

न्यासः 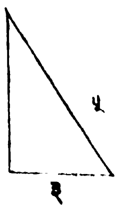

कर्णः ५ । भुजः ३ । अनयोर्योगः ८ । पुनरेतयोरन्तरेण-(२) हतो वा १६ । वर्गान्तरमस्य मूलं कोटिः ४ ॥

अथ भुजज्ञानम् ।

न्यासः 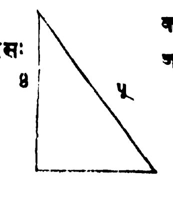

कोटिः ४ । कर्णः ५ । एवं जातो भुजः ३ ॥

उदाहरणम् ।

सार्द्धत्रयमितो बाहुर्यत्र कोटिश्च तादृशी ।
तत्र कर्णप्रमाणं किं गणक ! ब्रूहि मे द्रुतम् ॥

न्यासः 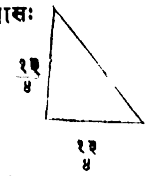

भुजः $\frac{१३}{४}$ । कोटिः $\frac{१३}{४}$ । अनयोर्वर्गयोर्योगः $\frac{१६९}{८}$ । अस्य मूलाभावात् करणीगत एवायं कर्णः ॥ अस्यासन्नमूलज्ञानार्थमुपायः ।

वर्गेण महतेष्टेन हताच्छेदांशयोर्वधात् ।
पदं गुणपदक्षुण्णच्छिद्भक्तं निकटं भवेत् ॥
इयं कर्णकरणी $\frac{१६९}{८}$ । अस्याः छेदांशघातः १३५२ । अयुतघ्नः १३,५२०,००० । अस्यासन्नमूलं ३६७७ । इदं गुणमूलं १०० । गुणितच्छेदेन ८०० । भक्तं लब्धमासन्नपदम् ४ । भागाः $\frac{४७७}{८००}$ । अयं कर्णः । एवं सर्व्वत्र ॥

त्र्यस्रजात्ये करणसूत्रं वृत्तद्वयम् ।

इष्टो भुजोऽस्माद्द्विगुणेष्टनिघ्ना-
दिष्टस्य कृत्यैकवियुक्तयाप्तम् ।
कोटिः पृथक् सेष्टगुणा भुजोना
कर्णो भवेत्त्र्यस्रमिदन्तु जात्यम् ॥
इष्टो भुजस्तत्कृतिरिष्टभक्ता
द्विःस्थापितेष्टोनयुताद्धिता वा ।
तौ कोटिकर्णाविति कोटितो वा
बाहुश्रुती वाकरणीगते स्तः ॥

उदाहरणम् ।

भुजे द्वादशके यौ यौ कोटिकर्णावनेकधा ।
प्रकाराभ्यां वद क्षिप्रं तौ तावकरणीगतौ ॥

न्यासः 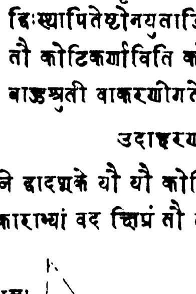

इष्टो भुजः १२ । इष्टं २ । अनेन द्विगुणेन ४ । गुणितो भुजः ४८ । इष्टः २ । कृत्या ४ । एकोनया ३ । भक्तो लब्धा कोटिः १६ । इयमिष्टगुणा ३२ । भुजोना १२ । जातः कर्णः २० ॥

विश्लेषेण वा ।

क्षेत्रं

न्यासः

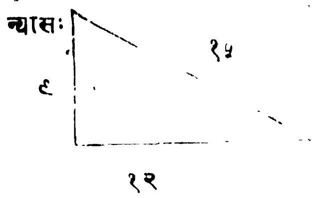

कोटिः ९ । कर्णः १५ ।

पञ्चकेन वा ।

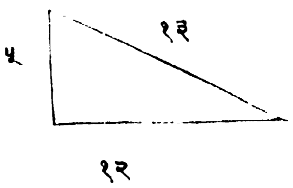

कोटिः ५ । कर्णः १३ । इत्यादि ॥

अथ द्वितीयप्रकारेण ।

न्यासः

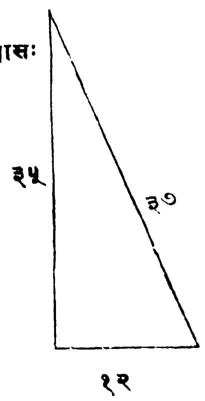

इष्टो भुजः १२ । अस्य कृतिः १४४ । इष्टेन २ । भक्तालब्धं ७२ । इष्टेन २ । ऊन ७० । युता ७४ । वर्द्धितौ जातौ कोटिकर्णौ ३५ । ३७ ।

चतुष्टयेन वा ।

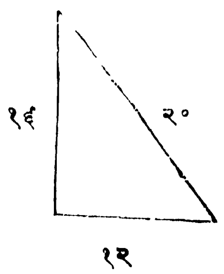

कोटिः १६ । कर्णः २० ।

षट्केन वा ।

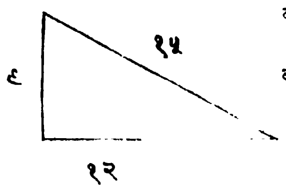

कोटिः ९ । कर्णः १५ ।

अथेष्टकर्णात् कोटिभुजानयने करणसूत्रं वृत्तम् ।

इष्टेन निघ्नात् द्विगुणाच्च कर्णा-
दिष्टस्य कृत्यैकयुजा यदाप्तः ।
कोटिर्भवेत् सा पृथगिष्टनिघ्नी
तत्कर्णयोरन्तरमत्र बाहुः ॥

उदाहरणम् ।

पञ्चाग्रीतिमिते कर्णे यौ यावकरणीगतौ ।
स्यातां कोटिभुजौ तौ तौ वद कोविद ! सत्वरम् ॥

क्षेत्रं

न्यासः

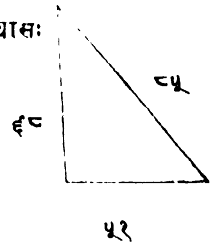

कर्णः ८५ । अयं द्विगुणः १७० । द्विकेनेष्टेन हतः ३४० । इष्ट २ । कृत्या ४ । सैकया ५ । भक्ते जाता कोटिः ६८ । इयमिष्टगुणा १३६ । कर्णो ८५ । निता जातो भुजः ५१ ।

चतुष्कोणेष्टेन वा ।

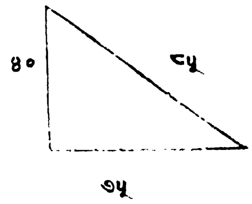

कोटिः ४० । भुजः ७५ ।

पुनः प्रकारान्तरेण तत्करणसूत्रं वृत्तम् ।

इष्टवर्गेण सैकेन द्विघ्नः कर्णोऽथवा हृतः ।
फलोनः श्रवणः कोटिः फलमिष्टगुणं भुजः ॥

पूर्व्वोदाहरणे ।

न्यासः

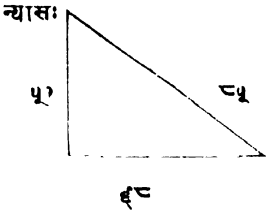

कर्णः ८५ । अत्र द्विकेन इष्टेन जातौ कोटिभुजौ ५१ । ६८ ।

चतुष्केण वा ।

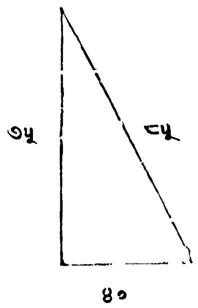

कोटिः ७५ । भुजः ४० । अत्र दोःकोट्योर्नामभेद एव केवलं न स्वरूपभेदः ॥

अथेष्टाभ्यां भुजकोटिकर्णानयने करणसूत्रं वृत्तम् ।

इष्टयोराहतिर्द्विघ्नी कोटिर्वर्गान्तरं भुजः ।
कृतियोगस्तयोरेवं कर्णश्चाकरणीगतः ॥

उदाहरणम् ।

यैर्यैस्त्र्यस्रं भवेत् जात्यं कोटिदोःश्रवणैः सखे ! ।
त्रीनप्यविदितानेतान् क्षिप्रं ब्रूहि विचक्षण ! ॥

न्यासः

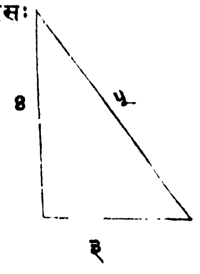

अत्रेष्टे २ । १ । आभ्यां कोटिभुजकर्णाः ४ । ३ । ५ ।

*क्षेत्रं

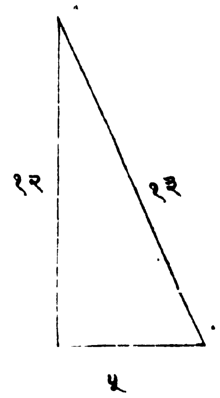

अथवेष्टे २ । ३ । आभ्यां कोटिभुजक... १२ । ५ । १३ ।

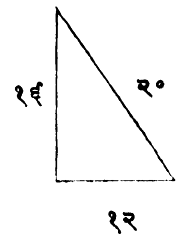

अथवा २ । ४ । आभ्यां कोटिभुजकर्णाः १६ । १२ । २० । एवमन्यत्रानेकधा ...

कर्णकोटियुतौ भुजे च ज्ञाते पृथक्-करणसूत्रं वृत्तम् ।

वंशाग्रमूलान्तरभूमिवर्गो
वंशोद्धृतस्तेन पृथक्युतोनौ ।
वंशौ तदर्द्धे भवतः क्रमेण
वंशस्य खण्डे श्रुतिकोटिरूपे ॥

उदाहरणम् ।

यदि समभुवि वेणुर्द्वित्रिपाणिप्रमाणो
गणक ! पवनवेगादेकदेशे सभग्नः ।
भुवि नृपमितहस्तेष्वङ्गलग्नं तदग्रं
कथय कतिषु मूलादेष भग्नः करेषु ॥

न्यासः

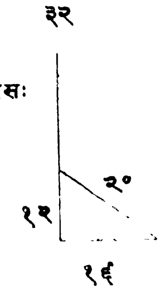

वंशाग्रमूलान्तरभूमि... वंशः ३२ । कोटिकर्ण... ३२ । भुजः १६ । ... उर्द्धाधःखण्डे २० । १२

बाहुकर्णयोगे दृष्टे कोट्यां च ज्ञातायां पृथक् करणसूत्रं वृत्तम् ।

स्तम्भस्य वर्गोऽहिविलान्तरेण
भक्तः फलं व्यालविलान्तरालात् ।
शोध्यं तदर्द्धप्रमितैः करैः स्यात्
विलाग्रतो व्यालकलापियोगः ॥

उदाहरणम् ।

अस्ति स्तम्भतले विलं तदुपरि क्रीडाशिखण्डी स्थितः स्तम्भे हस्तनवोच्छ्रिते त्रिगुणिते स्तम्भप्रमाणान्तरे । दृष्ट्वाहिं विलमाव्रजन्तमपतत् तिर्यक् स तस्योपरि क्षिप्रं ब्रूहि तयोर्विलात् कतिमितैः साम्येन गत्योर्युतिः ॥

क्षेत्रं

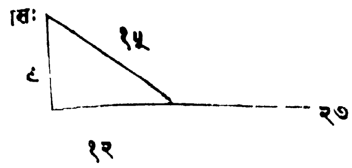

लम्बः ९ अहिबिलान्तरम् २७। जाता बिल-
योर्मध्यहस्ताः १२ ॥

कोटिकर्णान्तरे भुजे च दृष्टे पृथक्करण-
सूत्रं वृत्तम्।

भुजाद्वर्गितात् कोटिकर्णान्तराप्तं
द्विधा कोटिकर्णान्तरेणोनयुक्तम्।
तदर्द्धे क्रमात् कोटिकर्णौ भवेता-
मिदं धीमता वेद्य सर्व्वत्र योज्यम् ॥
सखे! पद्म तन्मज्जनस्थानमध्यं
भुजः कोटिकर्णान्तरं पद्मदृश्यम्।
नलः कोटिरेतन्मितं स्यादयदम्भो
वदैवं समानीय पानीयमानम् ॥

उदाहरणम्।

चक्रक्रौञ्चाकुलितसलिले क्वापि दृष्टं तडागे
तोयादूर्द्ध्वं कमलकलिकाग्रं वितस्तिप्रमाणम्।
मन्दं मन्दं चलितमनिलेनाहतं हस्तयुग्मे
तस्मिन्मग्नं गणक! कथय क्षिप्रमम्भःप्रमाणम् ॥

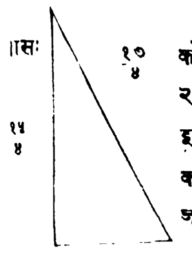

कोटिकर्णान्तरं $\frac{१}{२}$। भुजः २। लब्धं जलगाम्भीर्य्यं $\frac{१५}{४}$। इयं कोटिः $\frac{१५}{४}$। इयमेव कोटिः कलिकामानयुता जातः कर्णः $\frac{१७}{४}$ ॥

कोट्येकदेशेन युते कर्णे भुजे च दृष्टे कोटिकर्ण-
ज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तम्।

द्विनिघ्नतालोच्छ्रितिसंयुतं यत्
सरोऽन्तरं तेन विभाजितायाः।
तालोच्छ्रितेस्तालसरोऽन्तरघ्न्या
उड्डीयमानं खलु लभ्यते तत् ॥

उदाहरणम्।

वृक्षाद्धस्तशतोच्छ्रयाच्छतयुगे वाप्यां कपिः कोऽप्यगा-
दुत्तीर्याथ परो द्रुतं श्रुतिपथेनोड्डीय किञ्चिद्द्रुमात्।
जातैवं समता तयोर्यदि गतावुड्डीयमानं किय-
द्विद्वन्! चेत्सुपरिश्रमोऽस्ति गणिते क्षिप्रं तदाचक्ष्व मे ॥

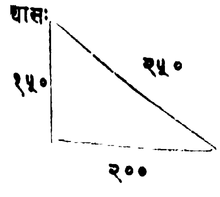

वृक्षवाप्यन्तरं २००। वृक्षोच्छ्रायः १००। लब्धमुड्डीयमानं ५०। कोटिः १५०। कर्णः २५०। भुजः २०० ॥

क्षेत्रं

भुजकोट्योर्योगे कर्णे च ज्ञाते पृथक्-
करणसूत्रं वृत्तम्।

कर्णस्य वर्गाद्द्विगुणाद्विशोध्यो
दोःकोटियोगः स्वगुणोऽस्य मूलम्।
योगो द्विधा मूलविहीनयुक्तः
स्यातां तदर्द्धे भुजकोटिमाने ॥

उदाहरणम्।

दशसप्ताधिकः कर्णस्त्र्यधिका विंशतिः सखे!।
भुजकोटियुतिर्यत्र तत्र ते मे पृथग्वद ॥

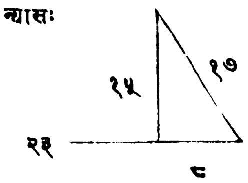

कर्णः १७। दोःकोटियोगः २३। जाते भुजकोटी ८। १५।

उदाहरणम्।

दोःकोट्योरन्तरं शैलाः कर्णो यत्र त्रयोदश।
भुजकोटी पृथक् तत्र वदाशु गणकोत्तम! ॥

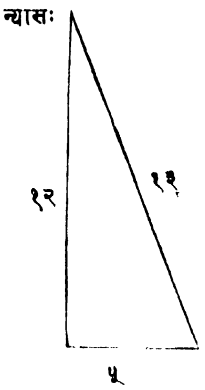

कर्णः १३। भुजकोट्यन्तरम् ७। लब्धे भुजकोटी ५। १२ ॥

लम्बावबाधाज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तम्।

अन्योन्यमूलाग्रगसूत्रयोगात्
वेण्वोर्वधे योगहृते च लम्बः।
वंशौ स्वयोगेन हृतावभीष्ट-
भूघ्नौ च लम्बोभयतः कुखण्डे ॥

उदाहरणम्।

पञ्चदशदशकरोच्छ्रायवेण्वोरज्ञातमध्यभूमिकयोः।
इतरेतरमूलाग्रगसूत्रयुतेर्लम्बमानमाचक्ष्व ॥

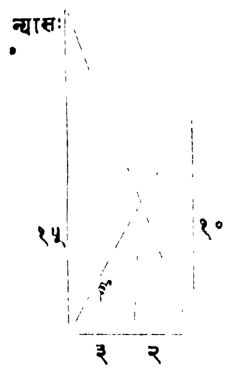

वंशौ १५। १०। जातो लम्बः ६। वंशान्तरभूः ५। अत्र जाते भूखण्डे ३। २। अथवा भूः १०। खण्डे ६। ४। वा भूः १५। खण्डे ९। ६। वा भूः २०। खण्डे १२। ८। एवं सर्व्वत्र लम्बः। स एव यदत्र भूमितुल्ये भुजे वंशः कोटिस्तदा भूखण्डेन किमिति त्रैराशिकेन सर्व्वत्र प्रतीतिः

क्षेत्रं

अथ अक्षेत्रलक्षणे सूत्रम्।

धृष्टोद्दिष्टमृजुभुजं क्षेत्रं यत्रैकबाहुतः स्वल्पा।
तदितरभुजयुतिरथवा तुल्या ज्ञेयं तदक्षेत्रम् ॥

उदाहरणम्।

चतुरस्रे त्रिषड्ढ्यर्का भुजास्त्र्यस्रे त्रिषण्णवाः।
उद्दिष्टा यत्र धृष्टेन तदक्षेत्रं विनिर्दिशेत् ॥

एते अनुपपन्ने क्षेत्रे।

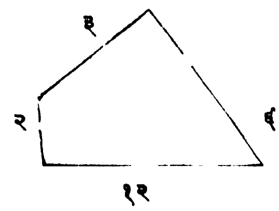

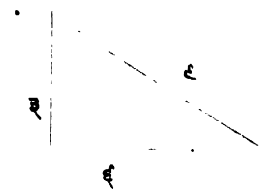

भुजप्रमाणा ऋजुशलाकाः भुजस्थानेषु विन्यस्यानुपपत्तिर्दर्शनीया ॥

आबाधादिज्ञानाय करणसूत्रमार्य्याद्वयम्।
त्रिभुजे भुजयोर्योगस्तदन्तरगुणो भुवा हृतो लब्ध्या।
द्विःस्था भूरूनयुता दलिताबाधे तयोः स्याताम् ॥
स्वाबाधा भुजकृत्योरन्तरमूलं प्रजायते लम्बः।
लम्बगुणं भूम्यर्द्धं स्पष्टं त्रिभुजे फलं भवति ॥

उदाहरणम्।

क्षेत्रे मही मनुमिता त्रिभुजे भुजौ तु यत्र
त्रयोदशतिथिप्रमितौ च यस्य।
तत्रावलम्बकमथो कथयावबाधे
क्षिप्रं तथा च समकोष्ठमितिं फलाख्याम् ॥

न्यासः

भूः १४। भुजौ १३। १५। लब्धे आबाधे ५। ९। लम्बश्च १२। क्षेत्रफलञ्च ८४ ॥

ऋणाबाधोदाहरणम्।

दशसप्तदशप्रमौ भुजौ
त्रिभुजे यत्र नवप्रमा मही।
अवधे वद लम्बकं तथा
गणितं गाणितिकाशु तत्र मे ॥

न्यासः

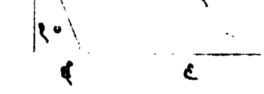

भुजौ १०। १७। भूमिः ९। अत्र त्रिभुजे भुजयोर्योग इत्या-

क्षेत्रं

दिना लब्धम् २१। अनेन भूम्ना न स्यात्। अस्मादेव भूरपनीता। शेषार्द्धमस्याऽऽगता बाधा द्विवैपरीत्येनेत्यर्थः। तथा जाते आबाधे ६। १५। अत उभयथापि जातो लम्बः ८। फलम् ३६॥

चतुर्भुजत्रिभुजयोरस्पष्टस्पष्टफलानयने करणसूत्रं वृत्तम्।

सर्व्वदोर्युतिदलं चतुःस्थितं
बाहुभिर्विरहितञ्च तद्वधात्।
मूलमस्फुटफलं चतुर्भुजे
स्पष्टमेव मुदितं त्रिबाहुके॥

उदाहरणम्।

भूमिश्चतुर्दशमिता मुखमङ्कसङ्ख्यं
बाहू त्रयोदशदिवाकरसम्मितौ च।
लम्बोऽपि यत्र रविसंख्यक एव तत्र
क्षेत्रे फलं कथय तत् कथितं यदाद्यैः॥

न्यासः

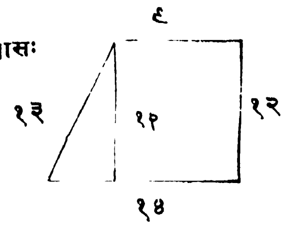

भूमिः १४। मुखम् ९। बाहू १३। १२। लम्बः १२। उक्तवत् करणेन जातं क्षेत्रफलं करणी २९८०।

अस्याः पदं किञ्चिन्न्यूनमेकचत्वारिंशच्छतम् १४१। इदमत्र क्षेत्रे न वास्तवं फलं किन्तु लम्बेन निघ्नं कुमुखैक्यखण्डमिति वक्ष्यमाणकरणेन वास्तवं फलं १३८।

अत्र त्रिभुजस्य पूर्व्वोदाहृतस्य।

न्यासः

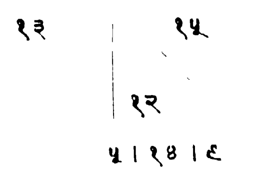

भूमिः १४। भुजौ १३। १५। अनेनापि प्रकारेण त्रिबाहुके तदेव वास्तवं फलं ८४। अत्र चतुर्भुजस्यास्पष्टमुदितम्॥

अथ स्थूलत्वनिरूपणार्थं सूत्रं सार्द्धवृत्तम्।

चतुर्भुजस्यानियतौ हि कर्णौ
कथं ततोऽस्मिन्नियतं फलं स्यात्।
प्रसाधितौ तच्छ्रवणौ यदाद्यैः
स्वकल्पितौ तावितरत्र न स्तः॥
तेष्वेव बाहुष्वपरौ च कर्णा-
वनेकधा क्षेत्रफलं ततश्च॥

चतुर्भुजे हि एकान्तरकोणावाक्रम्यान्तः प्रवेश्यमानौ तत्संसक्तं स्वकर्णं सङ्कोचयतः। इतरौ तु बहिः प्रसरन्तौ स्वकर्णं वर्द्धयतः अत उक्तं तेष्वेव बाहुष्वपरौ च कर्णाविति।

लम्बयोः कर्णयोर्व्वैकमनिर्दिश्यापरः कथम्।
पृच्छत्यनियतत्वेऽपि नियतञ्चापि तत्फलम्॥
स पृच्छकः पिशाचो वा वक्ता वा नितरां ततः।
यो न वेत्ति चतुर्ब्बाहुक्षेत्रस्यानियतां स्थितिम्॥

क्षेत्रं

समचतुर्भुजायतयोः फलानयने करणसूत्रं सार्द्धश्लोकद्वयम्।

इष्टा श्रुतिस्तुल्यचतुर्भुजस्य
कल्प्याऽथ तद्वर्गविवर्जिता या।
चतुर्गुणा बाहुकृतिस्तदीयं
मूलं द्वितीयश्रवणप्रमाणम्॥
अतुल्यकर्णाभिहतिर्द्विभक्ता
फलं स्फुटं तुल्यचतुर्भुजे स्यात्।
समश्रुतौ तुल्यचतुर्भुजे च
तथायते तद्भुजकोटिघातः॥
चतुर्भुजेऽन्यत्र समानलम्बे
लम्बेन निघ्नं कुमुखैक्यखण्डम्॥

अथोद्देशकः।

क्षेत्रस्य पञ्चकृतितुल्यचतुर्भुजस्य
कर्णौ ततश्च गणितं गणक! प्रचक्ष्व।
तुल्यश्रुतेश्च खलु तस्य तथायतस्य
यद्विस्तृती रसमिताष्टमितञ्च दैर्घ्यम्॥

प्रथमोदाहरणे।

न्यासः

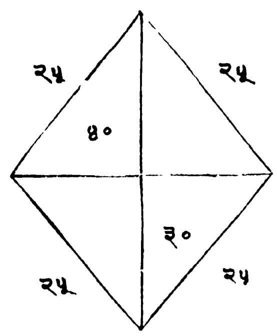

भुजाः २५। २५। २५। २५। अत्र त्रिंशन्मितामेकां ३० श्रुतिं प्रकल्प्य यथोक्तकरणेन जातान्या श्रुतिः ४०। फलञ्च ६००॥

अथवा।

न्यासः

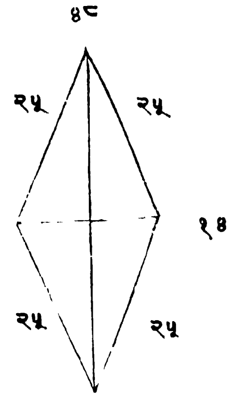

चतुर्द्दशमितामेकां १४। श्रुतिं प्रकल्प्योक्तवत् करणेन जाता अन्या श्रुतिः ४८। फलञ्च ३३६॥

द्वितीयोदाहरणे।

न्यासः

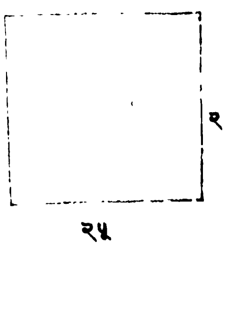

क्षेत्रं

तत्कृत्योर्योगपदं कर्णः इति जाता कर्णौ श्रुतिरुभयत्र तुल्यैव १,२५०। गणितञ्च ६२५।

अथायतस्य।

न्यासः

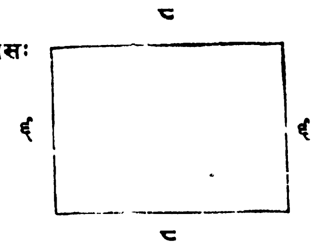

विस्तृतिः ६। दैर्घ्यम् ८। अस्य गणितम् ४८।

उदाहरणम्।

क्षेत्रस्य यस्य वदनं मदनारितुल्यं
विश्वम्भरा द्विगुणितेन मुखेन तुल्या।
बाहू त्रयोदशनखप्रमितौ च लम्बः
सूर्य्योन्मितश्च गणितं वद तस्य किं स्यात्।

न्यासः

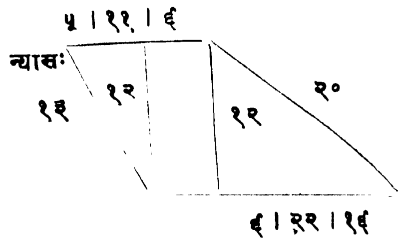

वदनम् ११। विश्वम्भरा २२। बाहू १३। २
लम्बः १२।

अत्र सर्व्वदोर्युतिदलमित्यादिना सू
२५०। वास्तवन्तु लम्बेन निघ्नं कुमुखैक्यखण्डमि
जातं फलम् १९८। क्षेत्रस्य खण्डत्रयं कृत्वा पृ
पृथगानीय ऐक्यं कृत्वास्य फलोपपत्तिर्दर्शनी
खण्डत्रयदर्शनम्।

न्यासः

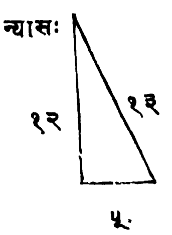

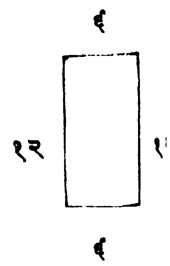

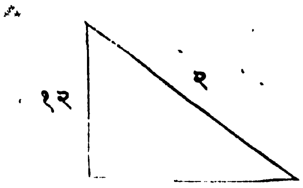

प्रथमस्य भुजकोटिकर्णाः ५। १२।
द्वितीयस्यायतस्य विस्तृतिः ६। दैर्घ्यम् १२।
यस्य भुजकोटिकर्णाः १६। १२। २०।

अत त्रिभुजयोः क्षेत्रयोर्भुजकोटिघाता
आयते चतुरस्रे क्षेत्रे तद्भुजकोटिघातः फलं
प्रथमक्षेत्रे फलम् ३०। द्वितीये ७२। तृतीये
एषामैक्यं सर्व्वक्षेत्रफलम् १९८।

क्षेत्रं

अथान्यदुदाहरणम्।

पञ्चाशदेकसहिता वदनं यदीयं
भूः पञ्चसप्ततिमिता प्रमितोऽष्टषष्ट्या।
सव्यो भुजो द्विगुणविंशतिसम्मितोऽन्य-
स्तस्मिन् फलं श्रवणलम्बमिती प्रचक्ष्व॥

न्यासः

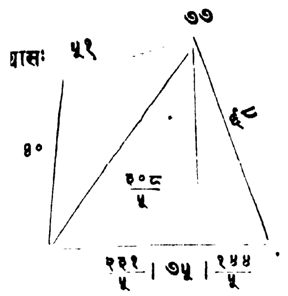

वदनम् ५१। भूमिः ७५। भुजौ ६८। ४०।

अत्र फलावलम्बश्रुतीनां सूत्रं वृत्तार्द्धम्।

ज्ञातेऽवलम्बे श्रवणः श्रुतौ तु
लम्बः फलं स्यान्नियतन्तु तत्र।

कर्णस्यानियतत्वात् लम्बोऽप्यनियत इत्यर्थः॥

लम्बज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम्।

चतुर्भुजान्तस्त्रिभुजेऽवलम्बः
प्रागवत् भुजौ कर्णभुजौ मही भूः॥

अत्र लम्बज्ञानार्थं सव्यभुजाग्राद्दक्षिणभुजमूल-
ामी इष्टः कर्णः सप्तसप्ततिमितः ७७ कल्पित-
न चतुर्भुजान्तस्त्रिभुजं कल्पितं तत्रासौ कर्ण
को भुजः ७७। द्वितीयस्तु सव्यभुजः ६८। भूः
व ७५। अत्र प्रागवल्लब्धो लम्बः ३०८/५।

लम्बे ज्ञाते कर्णज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तम्।

यल्लम्बलम्बाश्रितबाहुवर्ग-
विश्लेषमूलं कथिताबधा सा।
तदूनभूवर्गसमन्वितस्य
यल्लम्बवर्गस्य पदं स कर्णः॥

अत्र सव्यभुजाग्राल्लम्बः किल कल्पितः ३०८/५।
तो जाताबाधा १४४/५। तदूनभूवर्गसमन्वितेत्या-
ऽमा जातः कर्णः ७७॥

द्वितीयकर्णज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तद्वयम्।

इष्टोऽत्र कर्णः प्रथमं प्रकल्प्य
स्त्र्यस्रे तु कर्णोभयतः स्थिते ये।
कर्णं तयोः क्ष्मामितरौ च बाहू
प्रकल्प्य लम्बाववधे च साध्ये॥
आबाधयोरेककुप्स्थयोर्यत्
स्यादन्तरं तत् क्षतिसंयुतस्य।
लम्बैक्यवर्गस्य पदं द्वितीयः
कर्णो भवेत् सर्व्वचतुर्भुजेषु॥

न्यासः

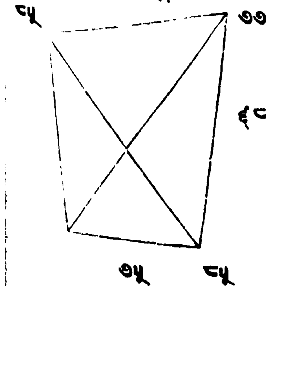

क्षेत्रं

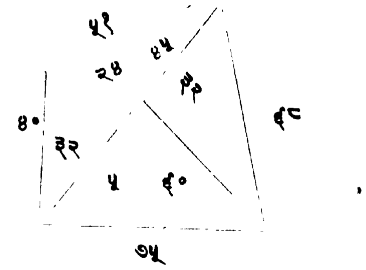

तत्र चतुर्भुजे सव्यभुजाग्रात् दक्षिणभुजमूल-
गामिनः कर्णस्य मानं कल्पितम् ७७। तत्कर्ण-
रेखावच्छिन्नस्य क्षेत्रस्य मध्ये कर्णरेखोभयतो ये
त्र्यस्रे उत्पन्ने तयोः कर्णः भूमी तदितरौ च भुजौ
प्रकल्प्य प्रागवल्लम्बः आबाधा च साधिता तद्-
यथा लम्बः ६०। द्वितीयलम्बः २४। आबाधयो
४५। ३२। रेककुप्स्थयोरन्तरस्य १३। क्षते
१६९ लम्बैक्य ८४। क्षतेश्च ७०५६। योगः ७२२५।
तस्य पदं द्वितीयकर्णप्रमाणम् ८५।

अत्रेष्टकर्णकल्पने विशेषोक्तिसूत्रं सार्द्धवृत्तम्।

कर्णाश्रितं स्वल्पभुजैक्यमुर्व्वीं
प्रकल्प्य तच्छेषमितौ च बाहू।
साध्योऽवलम्बोऽथ तथान्यकर्णः
सोर्व्याः कथञ्चिच्छ्रवणो न दीर्घः॥
तदन्यलम्बान्न लघुस्तथेदं
ज्ञात्वेष्टकर्णः सुधिया प्रकल्प्यः॥

चतुर्भुजं हि एकान्तरकोणावाक्रम्य सङ्कोच्य-
मानं त्रिभुजत्वं याति तत्रैककोणे लग्नलघुभुजयो-
रैक्यं भूमिरितरौ भुजौ प्रकल्प्य साधितं स च
लम्बादूनः सङ्कोच्यमानः कर्णः कथञ्चिदपि न
स्यात् तदितरौ भुजौ भूमेरधिकौ न स्यातामेव-
मुभयथापि एतदनुक्तमपि बुद्धिमता ज्ञायते॥

विषमचतुर्भुजफलानयनाय करणसूत्रं
वृत्तार्द्धम्।

त्र्यस्रे तु कर्णोभयतः स्थिते ये
तयोः फलैक्यं फलमत्र नूनम्॥

अनन्तरोक्तक्षेत्रान्तस्त्र्यस्रयोः फले। ९२४।२३१०।
अनयोरैक्यम् ३२३४। तस्य फलम्॥

समानलम्बस्यावधादिज्ञानाय करणसूत्रं
वृत्तद्वयम्।

समानलम्बस्य चतुर्भुजस्य
मुखोनभूमिं परिकल्प्य भूमिम्।
भुजौ भुजौ त्र्यस्रवदेव साध्ये
तस्यावधे लम्बमितिस्ततश्च॥
अबाधयोना चतुरस्रभूमि-
स्तल्लम्बवर्गैक्यपदं श्रुतिः स्यात्।
समानलम्बे लघुदोःकुयोगा-
न्मुखान्यदोःसंयुतिरल्पिका स्यात्॥

उदाहरणम्।

द्विपञ्चाशन्मितत्र्येकचत्वारिंशन्मितौ भुजौ।
मुखन्तु पञ्चविंशत्या तुल्यं षष्ट्या मही किल॥
अतुल्यलम्बकं क्षेत्रमिदं पूर्व्ववदाहृतम्।

क्षेत्रं

षट्पञ्चाशत् त्रिषष्टिश्च नियते कर्णयोर्मिती॥
कर्णौ तत्रापरौ ब्रूहि समलम्बश्च तत्कृती॥

न्यासः

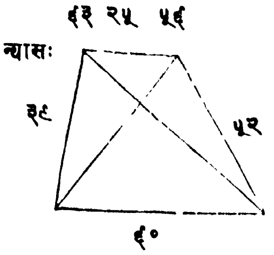

अत्र बृहत् कर्णं त्रिषष्टि-मितं प्रकल्प्या-त्र ज्ञातः प्रा-गवदन्यः कर्णः ५६॥

अथ षट्पञ्चाशत्स्थाने द्वात्रिंशन्मितं कर्णं ३२ प्रकल्प्य प्रागवत् साध्यमाने कर्णे।

न्यासः

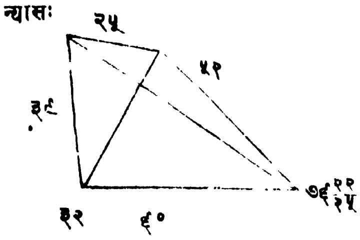

जातं करणीखण्डद्वयम् ६२१। २७०० अनयो-
र्मूलयोः २४ २३/२५। ५१ २४/२५। ऐक्यं द्वितीयः कर्णः
७६ २२/२५।

अथ तदेव क्षेत्रञ्चेत् समलम्बम्।

न्यासः

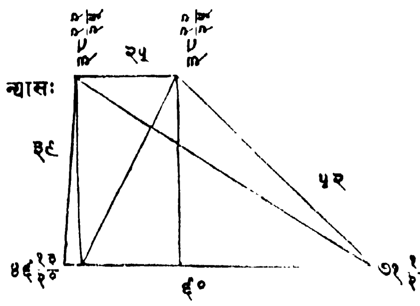

तदा मुखोनभूमिं परिकल्प्य भूमिमिति-
ज्ञानार्थं त्र्यस्रङ्कल्पितम्। अत्र क्षेत्रे लम्बांशहारयोः
षट्शते पतिते।

न्यासः

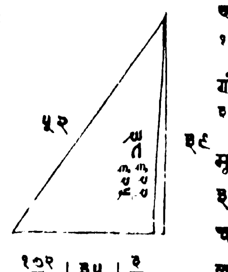

अत्राबाधे जाते ३/५ १७२/५ लम्बश्च करणीगतो जातः ३८०१६/२५ आसन्नमूलकरणेन जातः ३८ ९९/१२५। अयं तत्र चतुर्भुजे समलम्बः लब्धाबाधोनित-
भूमेः समलम्बस्य च वर्गयोगः ५०४९। अयं
कर्णवर्गः। एवं बृहदाबाधातो द्वितीयकर्णवर्गः
२१७६। अनयोरासन्नमूलकरणेन जातौ कर्णौ
७१ १/२० ४६ १३/२०। एवं चतुरस्रे तेष्वेव बाहुष्वन्यौ
कर्णौ बहुधा भवतः एवमनियतत्वेऽपि नियतावेव
कर्णावानीतौ ब्रह्मगुप्ताद्यैस्तदानयनं यथा।
कर्णाश्रितभुजघातैक्यमुभयथान्योन्यभाजितं गुण-
येत्। योगेन भुजप्रतिभुजवधयोः कर्णौ पदे
विषमे।

२५

न्यासः

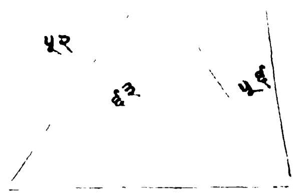

कर्णाश्रितभुजघातेति एकवारमनयोः २५। ३९। घातः ९७५। तथा ५२। ६०। अनयोर्घातः ३१२०। घातयोर्द्वयोरैक्यम् ४०९५। तथा द्वितीयवारम् २५। ५२। अनयोर्घाते जातम् १३००। तथा द्वितीयवारम् ३९।६० अनयोर्घाते २३४०। घातयोर्द्वयोरैक्यम् ३६४०। एतदैक्यं भुजप्रतिभुजयोः५२। ३९। घातः २०२८। पश्चात् २५। ६०। अनयोर्वधः १५००। तयोरैक्यम् ३५२८। अनेनैक्येन ३६४० गुणितं जातं पूर्व्वैक्यं १२,८४१,९२०। प्रथमकर्णाश्रितभुजघातैक्येन ४०९५। भक्तं लब्धं ३१३६। अस्य मूलं ५६। एककर्णस्तथा द्वितीयकर्णार्थं प्रथमकर्णाश्रितभुजघातैक्यम् ४०९५। भुजप्रतिभुज-३५२८। वधयोगगुणितं जातं १४,४४७,१६०। अन्यकर्णाश्रितघातैक्येन ३६४० भक्तं लब्धं ३९६९। अस्य मूलम् ६३। द्वितीयः कर्णः। अस्मिन् विषमे क्षेत्रे कर्णौ साधनं अस्य कर्णानयनस्य प्रक्रिया गौरवम्॥

लघुप्रक्रियादर्शनद्वारेणाह।

अभीष्टजात्यद्वयबाहुकोटयः
परस्परं कर्णहता भुजा इति।
चतुर्भुजं यद्विषमं प्रकल्पितं
श्रुती तु तत्र त्रिभुजद्वयात्ततः॥
बाह्वोर्वधः कोटिवधेन युक् स्या-
देका श्रुतिः कोटिभुजा वधैक्यम्।
अन्या लघौ सत्यपि साधनेऽस्मिन्
पूर्व्वैः कृतं यद्गुरु तन्न विद्मः॥

जात्यक्षेत्रद्वयम्।

न्यासः

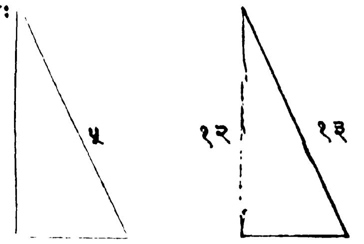

एतयोः इतरेतरकर्णहता भुजाः कोटय इतरेतरकर्णहताः कोटयो भुजा इति कृते जातम् २५। ६०। ५२। ३९। तेषां महती भूर्लघुमुखमितरौ बाहू इति प्रकल्प्य क्षेत्रदर्शनं इमौ कर्णौ महतायासेनानीतौ ६३। ५६। अस्यैव जात्यद्वयस्योत्तरोत्तरभुजकोट्योर्घातौ जातौ ३६। २०। अनयोरैक्यमेकः कर्णः ५६। बाह्वोः ३। ५। कोट्योश्च ४। १२। घातौ १५। ४८। अनयो-

रैक्यमन्यः कर्णः ६३। एवं श्रुती स्यातां एवं सुखेन जाति॥

अथ यदि पार्श्वभुजयोर्व्यत्ययं कृत्वा न्यस्तं क्षेत्रम्।

न्यासः

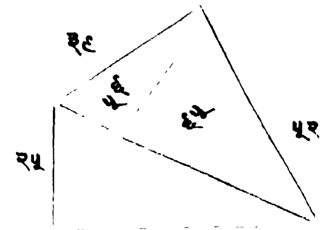

तदा जात्यद्वयकर्णयोर्वधः ६५। द्वितीयक...

अथ सूचीक्षेत्रोदाहरणम्।

क्षेत्रे यत्र शतत्रयं ३०० क्षितिमितिस्त...
१२५ तुल्यं मुखं बाहू खोत्कृतिभिः २६० प्रा...
ष्टतिभिः १९५ तुल्यौ च तत्र श्रुती। ...
खाष्टयमैः २८० समा तिथिगुणैः ३१५ अ...
तल्लम्बकौ तुल्यौ गोष्टतिभिः १८९ तथा जि...
२२४ योगाङ्कवो लम्बयोः॥
तत् खण्डे कथयाधरे श्रवणयोर्योगाच्च ल...
तत्सूची निजमार्गवृद्धभुजयोर्योगाद्यथा स्यात्त...
सावाधं वद लम्बकञ्च भुजयोः सूच्याः प्रमाणे...
सर्व्वं गणितिक। प्रपञ्च नितरां क्षेत्रेऽत्र दक्षो...
ऽसि चेत्॥

न्यासः।

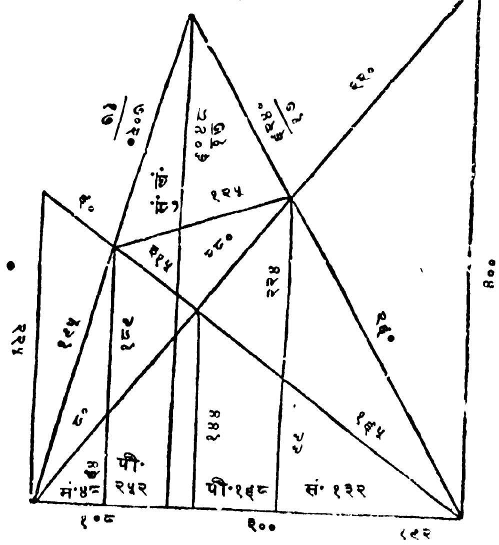

सूच्याबाधा $\frac{१५३६}{१७}$ सूच्याबाधा $\frac{३५६४}{१७}$।

भूमानम् ३००। मुखम् १२५। बाहू २६०। १९५। कर्णौ २८०। ३१५। लम्बौ १८९। २२४॥

अथ सन्ध्याद्यानयनाय करणसूत्रं वृत्तद्वयम्।

लम्बतदाश्रितबाह्वोर्मध्यं सन्ध्याख्यमस्य लम्बस्य।
सन्ध्योना भूः पीठं साध्यं यस्याधरं खण्डम्॥
सन्धिर्द्विस्थः परलम्बश्रवणाहतः परस्य पीठेन।
भक्तो लम्बश्रुत्योर्योगात् स्यातामधःखण्डे॥

लम्बः १८९। तदाश्रितभुजः १९५। अनयो मध्ये यल्लम्बलम्बाश्रितबाहुवर्गेत्यादिना गता बाधा सन्धिसंज्ञा ४८। तदूनितभूरिति द्वितीया बाधा सा पीठसंज्ञा २५२।

एवं द्वितीयलम्बः २२४। तदाश्रितभुजः २६०। पूर्व्ववत् सन्धिः १३२। पीठम् १६८।

अथाद्यलम्बस्याधः १८९। खण्डं साध्यम्।

अस्य सन्धिः ४८। द्विस्थः ४८। परलम्बेन २२४। श्रवणेन च २८०। पृथग्गुणितः १०७५२। १३४४०। परस्य पीठेन १६८। भक्तो लब्धं लम्बाधःखण्डम् ६४। श्रवणाधःखण्डञ्च ८०।

एवं द्वितीयलम्बस्य २२४। सन्धिः १३२। परलम्बेन १८९। कर्णेन च ३१५। पृथग्गुणितः परस्य पीठेन २५२। भक्तो लब्धं लम्बाधः ९९। श्रवणाधःखण्डञ्च १६५।

अथ कर्णयोर्योगादधोलम्बज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तम्।

लम्बौ भूघ्नौ निजनिजपीठविभक्तौ च वंश...
ताभ्यां प्राग्वत् श्रुत्योर्योगाल्लम्बः कुखण्डे च

लम्बौ १८९। २२४। भू ३००। घ्नौ ५६७००। ६७२००। स्वस्वपीठाभ्यां २५२। भक्तौ एवमत्र लब्धौ वंशौ २२५। ४००। मन्योन्यमूलाग्रगसूत्रयोगादित्यादिकरणेन कर्णयोगादधोलम्बः। १४४। भूखण्डे च १९२॥

अथ सूच्याबाधालम्बभुजज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तत्रयम्।

लम्बहतो निजसन्धिः परलम्बगुणः समाङ्क्यो
समपरसन्ध्योरैक्यं हारस्तेनोद्धृतौ तौ च।
समपरसन्धी भूघ्नौ सूच्याबाधे पृथक् स्याता
हारहृतः परलम्बः सूचीलम्बो भवेद्भूघ्नः।
सूचीलम्बघ्नभुजौ निजनिजलम्बोद्धृतौ सूच्या
एवं क्षेत्रक्षोदः प्राज्ञैरूह्योऽधिकात् ज्ञेयः।

क्षेत्रं

अत्र किलायं लम्बः २२४। अस्य सन्धिः १३२।
यं परलम्बेन १८९। गुणितो २२४। अनेन
क्तो जातः समाङ्कयः $\frac{८४१}{८}$। अस्य परसन्धेश्च
८। योगो हारः $\frac{१२७५}{८}$। अनेन भूघ्नः ३००।
म: $\frac{२६७३००}{८}$। परसन्धिश्च। $\frac{१४४००}{१}$ भक्तो
ाते सूच्याबाधे $\frac{३५६४}{१७}$। $\frac{१५३६}{१७}$। एवं द्वितीयः
माङ्कयः $\frac{५१२}{६}$।
तीयो हारः $\frac{१७००}{६}$। अनेन भूघ्नः स्वीयः
म: $\frac{१५३६००}{६}$। परसन्धिश्च $\frac{३६६००}{१}$। भक्तो
ाते सूच्याबाधे $\frac{१५३६}{१७}$ $\frac{३५६४}{१७}$। परलम्बः २२४।
ूमि ३००। गुणो हारेण $\frac{१७००}{६}$। भक्तो जातः
च्चीलम्बः $\frac{६०४८}{१७}$। सूचीलम्बेन भुजौ १६५।
६०। गुणितौ स्वस्वलम्बाभ्याम् १८९।२२४।
थाक्रमं भक्तौ जातौ स्वमार्गोत्थौ सूचीभुजौ
$\frac{२४०}{१७}$ $\frac{७०२०}{१७}$।

एवमत्र सर्वत्र भागहारराशिं प्रमाणं गुणय-
ाकौ तु यथायोग्यं फलेच्छे प्रकल्प्य सुधिया
ैराशिकमूह्यम् ॥

अथ वृत्तक्षेत्रे करणसूत्रं वृत्तम्।

व्यासे भनन्दाग्नि ३९२७ हते विभक्ते
खबाणसूर्यैः १२५० परिधिः स सूक्ष्मः।
द्वाविंशतिघ्ने विहृतेऽथ शैलैः ७
स्थूलोऽथवा स्याद्व्यवहारयोग्यः ॥

उदाहरणम्।

विष्कम्भमानं किल सप्त यत्र
तत्र प्रमाणं परिधेः प्रचक्ष्व।
द्वाविंशतिर्यत्परिधिप्रमाणं
तद्व्यासंख्यां च सखे विचिन्त्य ॥

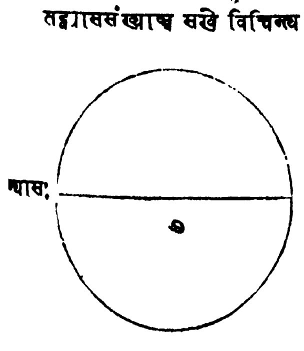

ासमानम् ७। लब्धं परिधिमानम् २१$\frac{१२३९}{१२५०}$।
ूलो वा परिधिर्लब्धः २२।

क्षेत्रं

अथवा परिधितो व्यासानयनाय।

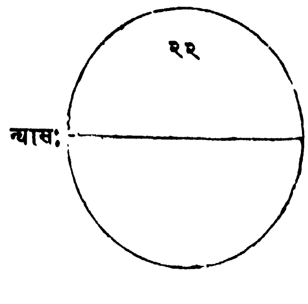

गुणहारविपर्ययेण व्यासमानं सूक्ष्मम् ७$\frac{११}{३९२७}$।
स्थूलं वा ७।

वृत्तगोलयोः फलानयने करणसूत्रं वृत्तम्।

वृत्तक्षेत्रे परिधिगुणितव्यासपादः फलं यत्
क्षुण्णं वेदैरुपरि परितः कन्दुकस्येव जालम्।
गोलस्यैवं तदपि च फलं पृष्ठजं व्यासनिघ्नं
षड्भिर्भक्तं भवति नियतं गोलगर्भे घनाख्यम् ॥

उदाहरणम्।

यद्व्यासस्तुरगैर्मितः किल फलं क्षेत्रे समे तत्र किं
व्यासः सप्तमितश्च यस्य सुमते गोलस्य तस्यापि किम्।
पृष्ठे कन्दुकजालसन्निभफलं गोलस्य तस्यापि किं
मध्ये ब्रूहि घनं फलं च विमलां चेद्वेत्सि लीलावतीम् ॥

वृत्तक्षेत्रफलदर्शनाय।

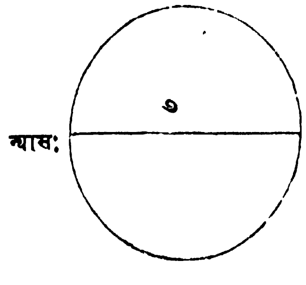

व्यासः ७। परिधिः २१$\frac{१२३९}{१२५०}$। क्षेत्रफलम्
३८$\frac{२४२३}{५०००}$।

गोलपृष्ठफलदर्शनाय।

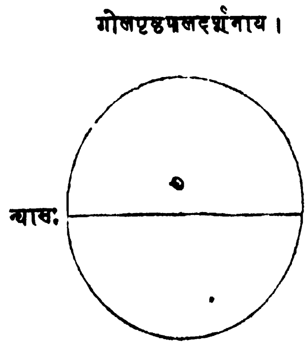

व्यासः ७। गोलपृष्ठफलम् १५३$\frac{११७३}{१२५०}$।

क्षेत्रं

गोलान्तर्गतघनफलदर्शनाय।

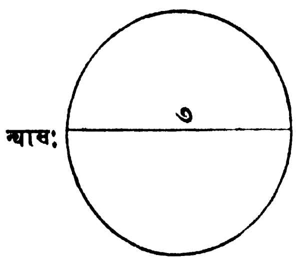

व्यासः ७। गोलस्यान्तर्गतं घनफलम्
१७९$\frac{२४८७}{२५००}$।

अथ प्रकारान्तरेण तत्फलानयने
करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम्।

व्यासस्य वर्गे भनवाग्निनिघ्ने
सूक्ष्मं फलं पञ्चसहस्रभक्ते।
रुद्राहते शक्रहृतेऽथवा स्यात्
स्थूलं फलं तद्व्यवहारयोग्यम् ॥
घनीकृतव्यासदलं निजैक-
विंशांशयुग्गोलघनं फलं स्यात् ॥

व्यासः ७। अस्य वर्गः ४९। भनवाग्निनिघ्ने
पञ्चसहस्रभक्ते तदेव सूक्ष्मं फलम् ३८$\frac{२२३४}{५०००}$।
अथवा व्यासस्य वर्गे ४९। रुद्राहते ५३९।
शक्रहृते लब्धं स्थूलं फलम् ३८$\frac{१}{२}$। घनीकृत-
व्यासदलम् $\frac{३४३}{८}$। निजैकविंशांशयुग्गोलस्य
घनफलं स्थूलम् १७९$\frac{२}{३}$।

शरजीवानयनाय करणसूत्रं
सार्द्धवृत्तम्।

ज्याव्यासयोगान्तरघातमूलं
व्यासस्तदूनो दलितः शरः स्यात् ॥
व्यासाच्छरोनाच्छरसंगुणाच्च
मूलं द्विनिघ्नं भवतीह जीवा।
जीवार्द्धवर्गे शरभक्तयुक्ते
व्यासप्रमाणं प्रवदन्ति वृत्ते ॥

उदाहरणम्।

दशविस्तृतिवृत्तान्तर्यत्र ज्या षण्मिता सखे!।
तत्रेषुं वद बाणाज्ज्यां ज्याबाणाभ्यां च विस्तृतिम् ॥

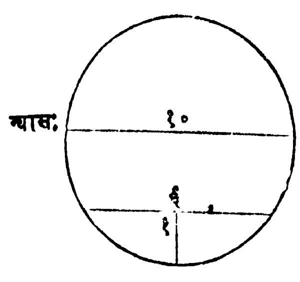

व्यासः १०। ज्या ६। योगः १६। अन्तरम् ४।
घातः ६४। मूलम् ८। एतदूनो व्यासः २।

ह्लित: १। जात: शर: १। व्यासात् १०। शरोनात् ६। शर १। सङ्गुणात् ६। मूलम् ३। द्विभिन्नं जाता जीवा ६। एवं शरजीवाभ्यां व्यासानयनं यथा जीवा- ६। दलं ३। वर्गं ६। शर १। भक्ते ६। शर १। युक्ते जातो व्यास: १०।

अथ वृत्तान्तस्त्र्यस्रादिनवास्रान्तक्षेत्राणां भुजमानानयनाय करणसूत्रं वृत्तत्रयम्।

त्रिद्व्यङ्काग्निनभश्चन्द्रै: १०३९२३
त्रिबाणाष्टयुगाष्टभि: ८४८५३।
वेदाग्निबाणखाश्वैश्च ७०५३४
खखाभ्राभ्ररसै: ६०००० क्रमात्॥
बाणेषुनखबाणैश्च ५२०५५
द्विद्विनन्देषुसागरै: ४५९२२।
कुरामदशवेदैश्च ४१०३१ वृत्तव्यासे समाहते॥
खखखाभ्रार्क- १२०००० संभक्ते
लभ्यन्ते क्रमशो भुजा:।
वृत्तान्तस्त्र्यस्रपूर्वाणां
नवास्रान्तं पृथक् पृथक्॥

उदाहरणम्।

सहस्रद्वितयव्यासं यद्वृत्तं तस्य मध्यत:।
समत्र्यस्रादिकानां मे भुजान् वद पृथक् पृथक्॥

अथ वृत्तान्तस्त्रिभुजे भुजमानानयनाय।

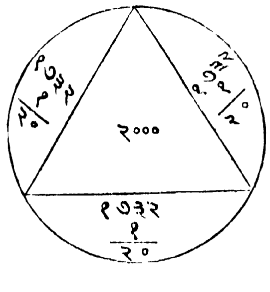

व्यास: २०००। त्रिद्व्यङ्काग्निनभश्चन्द्रै: १०३९२३। गुणित: २०७८४६०००। खखखाभ्रार्कै: १२००००।

भक्ते लब्धं त्र्यस्रे भुजमानं १७३२ $\frac{१}{२०}$।

वृत्तान्तश्चतुर्भुजे भुजमानानयनाय।

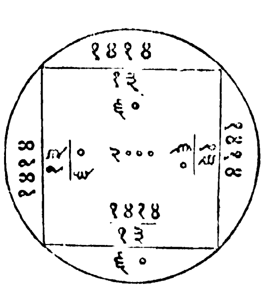

व्यास: २०००त्रिबाणाष्टयुगाष्टभि: ८४८५३ गुणित: १६९,७०६,०००। खखखाभ्रार्कै: १२००००। भक्ते लब्धं चतुरस्रे भुजमानं १४१४ $\frac{१३}{६०}$।

वृत्तान्त: पञ्चभुजे भुजमानानयनाय।

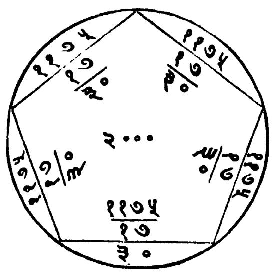

व्यास: २०००। वेदाग्निबाणखाश्वै: ७०५३४। गुणित: १४१०६८००० खखखाभ्रार्कै: १२००००।

भक्ते लब्धं पञ्चास्रे भुजमानं ११७५ $\frac{१७}{३०}$।

वृत्तान्त: षड्भुजे भुजमानानयनाय।

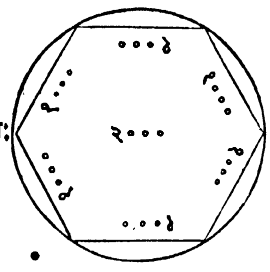

व्यास: २००० खखाभ्राभ्ररसै: ६००००। गुणित: १२०,०००,०००। खखखाभ्रार्कै: १२००००। भक्ते लब्धं षड्स्रे भुजमानं १०००।

वृत्तान्त: सप्तभुजे भुजमानानयनाय।

व्यास: २००० बाणेषुनखबाणै: ५२०५५। गुणित: १०४,११०,०००। खखखाभ्रार्कै: १२००००। भक्ते लब्धं सप्तास्रे भुजमानं ८६७ $\frac{७}{१२}$।

वृत्तान्तरष्टभुजे भुजमानानयनाय।

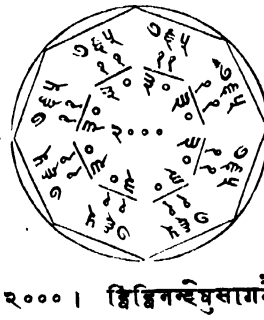

व्यास: २०००। द्विद्विनन्देषुसागरै: ४५९२२। गुणित: ९१,८४४,०००। खखखाभ्रार्कै: १२००००

भक्ते लब्धमष्टास्रे भुजमानं ७६५ $\frac{११}{३०}$।

वृत्तान्तर्नवभुजे भुजमानानयनाय।

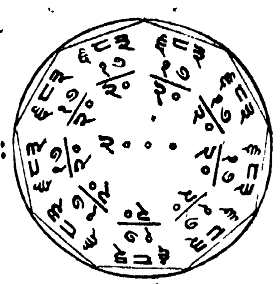

व्यास: २०००। कुरामदशवेदै: ४१०३१ गुणि ८२,०६२,०००। खखखाभ्रार्कै: १२००००। भ

लब्धं नवास्रे भुजमानं ६८३ $\frac{१७}{२०}$।

एवमिष्टव्यासादेभ्योऽन्यापि जीवा: सि ध्यन्तीति तास्तु गोले ज्योत्पत्तौ वक्ष्ये।

अथ स्थूलजीवाज्ञानार्थं लघुक्रियया करणसूत्रं वृत्तम्।

चापोननिघ्नपरिधि: प्रथमाह्वय: स्यात्
पञ्चाहत: परिधिवर्गचतुर्थभाग:।
आद्योनितेन खलु तेन भजेच्चतुर्घ्न-
व्यासाहतं प्रथममाप्तमिह ज्यका स्यात्।

उदाहरणम्।

अष्टादशांशेन वृते: समान-
मेकादिनिघ्नेन च यत्र चापम्।
पृथक् पृथक् तत्र वदाशु जीवां
खार्कैर्मितं व्यासदलञ्च यत्र॥

७५४

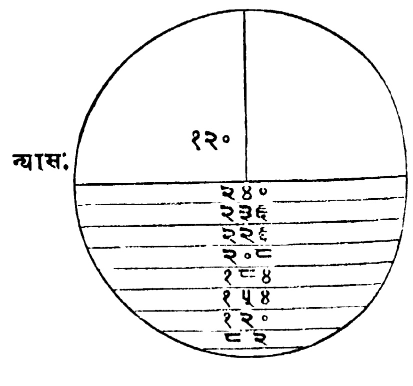

४२

व्यास: २४०। अत्र किलाङ्कलाघवाय विं साद्धार्कशताशमिलित: स्थूलपरिधि: ७ अस्याष्टादशांश: ४२। अत्रापि अङ्कलाघ द्वयोरष्टादशांशयुतो गृहीत: अनेन ए पृथगेकादिगुणितेन तुल्यं धनुषि कल्पिते साध्या:।

अथवात्र सुखार्थं परिधेरष्टादशांशेन प धनूंषि चापवर्त्य ज्या: साध्यास्तथापि ता भवन्ति।

अपवर्त्तिते व्यास:। परिधि: १८। चा प १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। यथ करणेन लब्धा जीवा: ४२। ८२। १२०। १ १८४। २०८। २२६। २३६। २४०।

अथ चापानयनाय करणसूत्रं वृत्तम् ।
व्यासाब्धिघातयुतमौर्व्विकया विभक्तो
जीवाङ्घ्रिपञ्चगुणितः परिधेस्तु वर्गः ।
लब्धोनितात् परिधिवर्गचतुर्थभागा-
दाप्ते पदे इतिदलात् पतिते धनुः स्यात् ॥

उदाहरणम् ।

विद्विता इह ये गुणास्ततो
वद तेषामधुना धनुर्मितिम् ।
यदि तेऽस्ति धनुर्गुणक्रिया
गणिते गाणितिकातिनैपुणम् ॥

व्यासः ४२ । ८२ । १२० । १५४ । १८४ ।
८ । २२६ । २३६ । २४० । स एवापवर्त्तित-
धिः १८ । जीवाङ्घ्रिणा । $\frac{२१}{२}$ पञ्चभिश्च ५ ।
धिः १८ । वर्गो ३२४ गुणितः १७०१० । व्यासा-
०। ब्धि ४ । घात ६६० । युतमौर्व्विकयानया
०२ भक्तो लब्धः १७ । अत्राङ्कलाघवाय चतु-
गतेऽङ्गधिकसहस्रांशयुतो गृहीतोऽनेनोनितात्
धिः १८ । वर्ग ३२४ । चतुर्थभागात् ६४ ।
प्राप्ते ८ । इति १८ । दलात् ६ । पतिते १ ।
तं धनुः एवं जातानि धनूंषि । १ । २ । ३ ।
५ । ६ । ७ । ८ । ६ । एतानि परिधिव्यष्टा-
ांशेन गुणितानि स्युः । इति श्रीभास्करा-
र्य्यविरचितायां लीलावत्यां क्षेत्रव्यवहारः
ाप्तः ॥

र्कटी, स्त्री, (क्षेत्रजाता कर्कटी । मध्य-
लोपिकर्म्मधारयः ।) वालुकी । इति राज-
र्घण्टः ॥

ाभिंटा, स्त्री, (क्षेत्रजाता चिर्भिटा । शाक-
र्थिववत् मध्यपदलोपिसमासः ।) चिर्भिटा-
ंटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

:, पुं, (क्षेत्रे स्त्रीरूपक्षेत्रे गुर्व्वाद्यनुज्ञात-
रादिशुक्रात् जायते इति । क्षेत्र+जन्+
।) स्वस्त्रियामन्यद्वारा जनितः पुत्रः ।
दशविधपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः । (यथाह
: । ६ । १६७ ।
स्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीवस्य व्याधितस्य वा ।
र्म्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥"
दशविधपुत्रा यथा तत्रैव ।६।१५८—१६० ।
तान् द्वादश यानाह नृणां स्वायम्भुवो मनुः ।
ां षड्बन्धुदायादाः षड़दायादबान्धवाः ॥
रसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
ातृपन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥
ीनश्च सहोढ़श्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।
न्दत्तश्च शौद्रश्च षड़दायादबान्धवाः ॥")
च देवरादिना भ्रात्रादिभार्य्यायां यथोक्त-
ानोत्पन्नः । यथा,—
पुत्रां गुर्व्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ।
ण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात् ॥
ावृभंसम्भवात्तस्मात् पतितस्त्वन्यथा भवेत् ।
न विधिना जातः क्षेत्रजोऽस्य भवेत् सुतः ॥"
इति मिताक्षरायामाचाराध्यायः ॥

तत्पर्य्यायः । देवरादिजः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥
तस्य पितृरिक्थभागित्वं यथा, मनुः ।६।१६५।
"औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ ।
दशापरे च क्रमशो गोत्ररिक्थांशभागिनः ॥" *
अनियोगोत्पन्नक्षेत्रजस्य औरसेन सह विभाग-
माह मनुः । ६ । १६२ ।
"यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ ।
यद्यस्य पैत्रिकं रिक्थं स तद्गृह्णीत नेतरः ॥"
(अत्र कुल्लूकभट्टः । "यदीति । अपुत्रेण पर-
क्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्यसौ
रिक्थी पिण्डदाता च धर्म्मत इति याज्ञ-
वल्क्योक्तविषये यदा क्षेत्रिकस्य पितुः क्षेत्रजा-
नन्तरमौरसः पुत्रो भवति तदा तौ औरसक्षेत्रजौ
एकरिक्थिनौ एकस्य पितुर्यद्यपि रिक्थार्हौ
भवतस्तथापि यद्यस्य जनकसम्बन्धि धनं तदेव
स गृह्णीयात् न क्षेत्रजः क्षेत्रिकपितुः । यत्तु
वक्ष्यति षष्ठन्तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात् पैतृका-
द्धनात् । औरसो विभजन् दायमिति तत्पुत्रवत्
बीजिविषयम् । यत्तु याज्ञवल्क्येन उभयसम्बन्धि-
रिक्थहरत्वमुक्तं तत् क्षेत्रिकपितुरौरसपुत्रा-
भावे बोद्धव्यम् । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु
औरसमनियुक्तापुत्रञ्च विषयीकृत्य इमं श्लोकं
व्याचख्याते । तन्न । अनियुक्तापुत्रस्याक्षेत्रजत्वात्
अनियुक्तासुतश्चेत्यनेन तस्य रिक्थग्रहणनिषे-
धात् यद्येकरिक्थिनौ इत्यनन्वयाच्च ॥") एक-
रिक्थिनौ एकस्यां जातौ रिक्थिनौ यस्य
बीजाद्यो जातः स तस्य रिक्थं गृह्णीयात् ।
इतरोऽन्यबीजजो न गृह्णीयादित्यर्थः । स्त्रीधने
यत्पितृदत्तं यद्धनं स्त्रियै तद्बीजजस्तद्धनं
गृह्णीयात् नान्य इत्याह नारदः ।
"द्वौ सुतौ विवदेयातां द्वाभ्यां जातौ स्त्रिया धने ।
तयोर्यद्यस्य पित्र्यं स्यात् स तद्गृह्णीत नेतरः ॥"
इति दायतत्त्वम् ॥ * ॥
कलौ क्षेत्रजपुत्रकरणनिषेधो यथा, आदित्य-
पुराणे ।
"दीर्घकालं ब्रह्मचर्य्यं धारणञ्च कमण्डलोः ।
देवरेण सुतोपत्तिर्दत्तकन्या प्रदीयते ॥"
इत्यादि ।
"दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ।"
इत्यादि ।
"एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः ।
निवर्त्तितानि कर्म्माणि व्यवस्थापूर्ब्बकं बुधैः ॥"
इत्यादि च उद्वाहतत्त्वम् ॥ * ॥
क्षेत्रजाते त्रि ॥

क्षेत्रजा, स्त्री, (क्षेत्रज+स्त्रियां टाप् ।) श्वेतकण्ट-
कारी । शशाण्डुली । गोमूत्रिका । शिल्पिका ।
चणिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वस्त्रियामन्य-
द्वारा जाता कन्या च ॥

क्षेत्रज्ञः, पुं, (क्षेत्रं शरीरं एतच्छरीरं ममेति
ज्ञात्वा यो जानाति आपादतलमस्तकं ज्ञानेन
विषयीकरोति स्वाभाविकेन औपदेशिकेन वेद-
नेन विषयीकरोति वा कृषीवलवत् तत्फल-
भोक्तृत्वादित्यर्थः । ज्ञा+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।"
३ । १ । १३५ । इति कः ।) शरीराधिदेवतम् ।
तत्पर्य्यायः । आत्मा २ पुरुषः ३ । इत्यमरः ।
१।४।२६ ॥ त्रीणि शरीराधिदेवतेऽन्तर्भोक्तरि ।
(क्षेत्रेषु सर्व्वदेहेषु सर्व्वान्तर्य्यामितया विराज-
मानः सन् "सर्व्वज्ञः सर्व्वशक्तिमान् सर्व्वक्षेत्र-
पालयिता" इत्यात्मस्वरूपं जानाति अनुभवति
यः प्रज्ञानघनः परमपुरुषः स सर्व्वान्तरात्मा
असंसारी परमेश्वरः ।) क्षेत्रं शरीरं जाना-
तीति क्षेत्रे शरीरे जानाति ज्ञानवान् भव-
तीति वा क्षेत्रज्ञः । इगन्तादिति डः । इति
भरतः ॥ तस्य पर्य्यायान्तरम् । सुबीजः ४
पुरुषः ५ अन्तर्यामी ६ ईश्वरः ७ पुद्गलः ८
परसंज्ञकः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रधानम्
१० । इति जटाधरः ॥ * ॥ (उभयत्र प्रमाणं
यथा, भगवद्गीतायाम् । १३ । १—२ ।
"इदं शरीरं कौन्तेय ! क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥
क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि सर्व्वक्षेत्रेषु भारत ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥"
ईश्वरपक्षे भाष्यकृदर्थो यथा,—"क्षेत्रक्षेत्रज्ञा-
वुक्तौ किमेतावन्मात्रेण ज्ञानेन ज्ञातव्याविति
नेत्युच्यते क्षेत्रज्ञमिति । क्षेत्रज्ञं यथोक्तलक्षणा-
ञ्चापि मां परमेश्वरमसंसारिणं विद्धि जानीहि
योऽसौ सर्व्वक्षेत्रेष्वेकः क्षेत्रज्ञो ब्रह्मादिस्तम्ब-
पर्य्यन्तानेकक्षेत्रोपाधिप्रविभक्तस्तं निरस्तसर्व्वो-
पाधिभेदं सदसदादिशब्दप्रत्ययागोचरं विद्धी-
त्यभिप्रायः । हे भारत ! यस्मात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञे-
श्वरयाथात्म्यव्यतिरेकेण न ज्ञानगोचरमन्यद-
वशिष्टमस्ति तस्मात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञेयभूतयोर्यज्
ज्ञानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ येन ज्ञानेन विषयीक्रियेते
तज्ज्ञानं सम्यक्ज्ञानमिति मतं अभिप्रेत-
मित्यभिप्रायो मम ईश्वरस्य विष्णोः ॥" अपि च
तत्रैव । १३ । २२ ।
"उपद्रष्टानुमन्ता च भर्त्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥"
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । विष्णुसहस्र-
नामकीर्त्तने । १४६ । १५ ।
"पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिः ।
अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च ॥")
वटुकभैरवः । यथा,—"क्षेत्रज्ञः क्षत्रियो
विराट् ।" इति तस्य स्तोत्रम् ॥ छेकः । इति
मेदिनी ॥ विदग्धः । लम्पकः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ शिक्षकर्थे त्रि ॥

क्षेत्रदः, पुं, (क्षेत्रं शरीरं ददाति रोगादिभ्यो
मोचयति स्तुतिपाठिनो भक्तस्येति भावः । क्षेत्र
+दा+कः ।) वटुकभैरवः । यथा,—
"क्षेत्रदः क्षेत्रपालश्च क्षेत्रज्ञः क्षत्रियो विराट् ।
श्मशानवासी मांसाशी खर्परांशी मखान्तकृत् ॥"
इति विश्वसारोद्धारतन्त्रे आपदुद्धारकल्पे वटुक-
भैरवस्तोत्रम् ॥ * ॥ (क्षेत्रं शस्यादुत्पादनक्षमां
भूमिं ददातीति ।) क्षेत्रदातरि त्रि ॥

क्षेत्रदूती, स्त्री, (क्षेत्रस्य क्षेत्रे वा दूतीव । यद्वा, क्षेत्रे शरीरे दूतीव । औषधान्तरैर्युक्तस्यास्य आरोग्यसंघटकतया तथात्वम् ।) श्वेतकण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षेत्रदेवता, स्त्री, (क्षेत्राधिष्ठात्री देवता ।) केदाराधिष्ठात्री । सा च सर्पादिरूपा । यथा, "रक्ताक्षः कथयति । अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने हरिदत्तो नाम ब्राह्मणः । तस्य च कृषिं कुर्व्वतस्तदैव निष्फलः कालोऽतिवर्त्तते । अथैकस्मिन् दिवसे स ब्राह्मणः उष्णकालावसाने घर्म्मार्त्तः स्वक्षेत्रमध्ये वृक्षच्छायायां प्रसुप्तः । अनतिदूरे वल्मीकोपरि प्रसारितं बृहत्फटाटोपं भीषणं भुजङ्गमं दृष्ट्वा चिन्तयामास । नूनमेषा क्षेत्रदेवता मया कदापि न पूजिता । तेनेदं मे कृषिकर्म्म विफलीभवति ।" इति पञ्चतन्त्रे काकोलूकीयं नाम ३ तन्त्रम् ॥

क्षेत्रपः, पुं, (क्षेत्रं शरीरं पाति रक्षति स्तोत्रकारिणो भक्तस्येति यावत् । क्षेत्र+पा रक्षणे "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) वटुकभैरवः । यथा,—
"अक्षोभूताश्रयं न्यस्य वदने तीक्ष्णदर्शनम् ।
क्षेत्रपं कर्णयोर्म्मध्ये क्षेत्रपालं हृदि न्यसेत् ॥"
इति विश्वसारोद्धारतन्त्रे आपदुद्धारकल्पे वटुकभैरवस्तोत्रम् ॥ * ॥ (क्षेत्रं शस्योत्पादनक्षमां भूमिं पातीति । क्षेत्र+पा+कः ।) क्षेत्ररक्षके त्रि ॥ (क्षेत्रं शरीरं विश्वं जगद् वा पाति अपरिमेयात्मैश्वर्य्यप्रभावेन चैतन्यदानेन वा इति व्युत्पत्त्या परमात्मा परमेश्वरः ॥)

क्षेत्रपतिः, पुं, (क्षेत्रस्य शस्यभूमेः पतिः ।) केदाराधिपः । वप्रस्वामी । यथा,—"अथ प्रभाते स क्षेत्रपतिर्लगुडहस्तस्तं प्रदेशमागच्छन् काकेनावलोकितः ।" इति हितोपदेशे मित्रलाभप्रकरणम् ॥ (क्षेत्रस्य शरीरस्य विश्वस्य वा पतिः । जीवः । अग्निः । परमात्मा । यथा, तन्त्रसारे ।
"जीवं क्षेत्रपतिं प्राहुः केचिदग्निमथापरे ।
स्वतन्त्र एव स कश्चित् क्षेत्रस्य पतिरिष्यते ॥")

क्षेत्रपर्पटी, स्त्री, (क्षेत्रे पर्पटीव । यद्वा, क्षेत्रे जाता पर्पटी ।) क्षुपविशेषः । इति वैद्यकम् ॥ क्षेतपापड़ा इति भाषा ॥

क्षेत्रपालः, पुं, (क्षेत्रं पालयति रक्षतीति । क्षेत्र+पाल्+णिच्+अण् अच् वा ।) देवताविशेषः । तद्भेदा यथा,—
"भेदा एकोनपञ्चाशत् क्षेत्रपालस्य कीर्त्तिताः ।
मातृकाबीजभेदेन सम्भिन्ना नामभेदतः ॥
अजरश्चापकुम्भश्च इन्द्रमूर्त्तिस्ततः परः ।
ईड़ाचारश्चोक्षसंज्ञ ऊष्माद ऋषिसूदनः ॥
ॠमुक्तो ऌप्तकेशश्च ॡपकश्चैकदंष्ट्रकः ।
ऐरावतश्चौघबन्धुरौषधीशस्तथैव च ॥
अञ्जनश्चास्त्रवारश्च कवलः खरखाननः ।
गामुखश्चैव घण्टारो ङमनाश्च चक्रवारणः ॥
छटाटोपो जटालाख्यो झङ्कीवश्च ञङ्खरः ।
टङ्कपाणिस्तथा चान्यष्ठानबन्धुश्च डामरः ॥
ढक्कारवो णवार्णश्च तड़िद्देहस्थिरस्तथा ।
दन्तुरो धनदश्चान्यो नतिक्रान्तः प्रपञ्चकः ॥
फट्कारो वीरसंघश्च भङ्गाख्यो मेघभासुरः ।
युगान्तो रौद्रवश्चाथ लम्बोष्ठो वसवस्तथा ॥
शूकनन्दः षड़ालाख्यः सुनामाहंवुकस्तथा ।
एते भेदाः समाख्याता मातृकाक्षरयोगिकाः ॥" * ॥
क्षेत्रपालकथनप्रयोजनं यथा,—
"नामपद्यस्य वर्णानां यो वर्णो मातृकान्तरे ।
दृश्यते प्रथमं तत्र तत्रायं क्षेत्रपालकः ॥
तत्र तत्र विशिष्टात्मा भेदैरेतैर्व्यवस्थितः ।
ततो विशिष्टो यष्टव्यः क्षेत्रपालस्तु सर्व्वतः ॥
क्षेत्रपालमसंपूज्य यः कर्म्म कुरुते क्वचित् ।
तस्य कर्म्मफलं हन्ति क्षेत्रपालो न संशयः ॥"
इति एकोनपञ्चाशत्क्षेत्रपालकथनम् ।
इति क्षेत्रपालप्रकरणे प्रयोगसारः ॥ * ॥
अथ क्षेत्रपालमन्त्राः । मन्त्रदेवप्रकाशिन्याम् । क्षौमितिबीजादि क्षेत्रपालाय इति नमोऽन्तः । अयं प्रणवादिर्व्वा मन्त्रः । तथा,—
"वर्णान्त्यमौ बिन्दुयुक्तं क्षेत्रपालाय हृन्मनुः ।
ताराद्यो वसुवर्णोऽयं क्षेत्रपालस्य ईरितः ॥"
प्रातःकृत्याद्यनन्तरं प्राणायामान्तमस्य पूजां विधाय धर्म्मादिपीठं विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं कुर्य्यात् । अस्य ब्रह्मा ऋषिर्गायत्री छन्दः क्षेत्रपालो देवता क्षौं बीजं आयेतिशक्तिः षड्दीर्घभाजा बीजेनाङ्गन्यासः । ततो ध्यानम् ।
"भ्राजच्चन्द्रजटाधरं त्रिनयनं नीलाञ्जनाद्रिप्रभं
दोर्द्दण्डात्तगदाकपालमरुणस्रग्गन्धवस्त्रोज्ज्वलम् ।
घण्टामेखलघर्घरध्वनिमिलज्झङ्कारभीमं विभुं
वन्दे संहितसर्पकुण्डलधरं श्रीक्षेत्रपालं सदा ॥"
एवं ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा धर्म्मादिकल्पितपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं विधायावरणपूजामारभेत् । अङ्गैः प्रथममावरणम् । अनलाक्षाग्निकेशकरालघण्टारवमहाक्रोधपिशिताशनपिङ्गलाक्षोर्द्ध्वकेशैरष्टभिर्द्वितीयम् । इन्द्रादिभिस्तृतीयम् । वज्रादिभिश्चतुर्थम् । ततो धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत् । अस्य पुरश्चरणं लक्षजपः । साज्येन चरुणा दशांशहोमः । तथा च निबन्धे ।
"लक्षमेकं जपेन्मन्त्रं जुहुयात्तद्दशांशतः ।
चरुणा घृतसिक्तेन ततः क्षेत्रेशमर्च्चयेत् ॥"
मन्त्रदेवप्रकाशिकायान्तु प्रणवरहितोऽयं मन्त्रः । अस्य पुरश्चरणमयुतसंख्यजपः ॥ * ॥
अथास्य बलिविधानम् । रात्रौ गृहाङ्गने स्थण्डिलं कृत्वा तत्र देवं सपरिवारं संपूज्य देवस्य हस्ते बलिमन्त्रेण त्रिवारं बलिं दत्त्वा सपरिवारगणेभ्यः स्वस्वनामभिर्ब्बलिं दद्यात् । बलिमन्त्रस्तु । एह्येहि विदुषि सुरु सुरु भुञ्जय भुञ्जय तर्ज्जय तर्ज्जय विघ्नपद विघ्नपद महाभैरव क्षेत्रपाल बलिं गृह्ण गृह्ण स्वाहा । तथा च निबन्धे ।
"पूर्व्वमेहिद्वयं पश्चात् विदुषि स्यात् सुरुद्वयम् ।
भुञ्जयद्वितयं भूयस्तर्ज्जयद्वितयं पुनः ॥
ततो विघ्नपदद्वन्द्वं महाभैरव तत्परम् ।
क्षेत्रपाल बलिं गृह्ण द्वयं पावकसुन्दरी ॥"
यद्वा, एह्येहि तुरु तुरु सुरु सुरु जम्भ ज हन हन विघ्नं विनाशय विनाशय महावि क्षेत्रपाल गृह्ण गृह्ण स्वाहा । इति मन्त्रः । अ बलिविधिः सर्व्वग्रहनिवारको विजयश्रीकार भवति । बलिमपि सोपदंशं ह्रष्टचतुःपिण्डेन दद्यात् । फलन्तु ।
"बलिदानेन सन्तुष्टः क्षेत्रपालः प्रयच्छति ।
कान्तिमेधाबलारोग्यतेजःपुष्टियशःश्रियः ॥"
इति तन्त्रसारः ।
(द्वारपालो भैरवविशेषः । यथा, तन्त्रसारे ।
"गणेशं वटुकञ्चैव क्षेत्रपालञ्च योगिनीः ।
पूर्व्वादिक्रमयोगेन द्वारपालान् प्रपूजयेत् ।"
क्षेत्ररक्षके त्रि । यथा,—
"स एव ग्रामपालोऽभूत् पशुपालः स एव च ।
क्षेत्रपालः स एवासीद् द्विजातीनाञ्च रक्षिता ।"
इति मार्कण्डेयपुराणे । १६ । २४ ।)

क्षेत्रपालरसः, पुं, (क्षेत्रपाल इति संज्ञा विद यस्य । स एव रसः औषधविशेषः ।) ग्रहणीशु शोथस्यौषधम् । दुग्धवटीति ख्यातम् । यथा,—
"हिङ्गुलञ्च विषं ताम्रं लौहं तालकटङ्कणम्
जीरमाहूरफेनञ्च समभागं विमर्द्दयेत् ।
यवार्द्धा वटिका कार्य्या पथ्यं दुग्धौदनं हितम्
अलवणं वारिहीनञ्च ज्ञातव्यं भिषजां वरैः ।
गुरुशोथमग्निमान्द्यं ग्रहणीमतिदुस्तराम् ।
ज्वरञ्च विषमं जीर्णं नाशयेन्नात्र संशयः ।"
इति भैषज्यरत्नावली
आहूरफेनं अहिफेनम् ॥

क्षेत्रयमानिका, स्त्री, (क्षेत्रे जाता यमानिका । क्षेत्रजातयमानी । यथा,—
"उपाधिरुग्रगन्धे तु वचाक्षेत्रयमानिके ।"
इति नानार्थे त्रिकाण्डशेष

क्षेत्ररुहा, स्त्री, (क्षेत्रे रोहति उत्पद्यते इ क्षेत्र+रुह+कः ।) वालुकीकर्कटी । राजनिर्घण्टः ॥ क्षेत्रजाते त्रि ॥

क्षेत्रलिप्ता, स्त्री, भूमण्डलस्य कला । यथा । यदि दृग्ग्रहोदयासुभिरष्टादशशतानि क्षे लिप्ता लभ्यन्ते तदा तदन्तरकलासुभिः कि फलं क्षेत्रलिप्ताः ता ग्रहार्कभुक्त्यन्तरेण भाज भुक्त्यन्तरं हि क्षेत्रलिप्तान्तरात्मकमतः सजात करणाय क्षेत्रलिप्तीकरणं भुक्त्यन्तरेणैको दि लभ्यत इति युक्तमुक्तम् । इति सिद्धान्तशि मणौ गणिताध्याये ग्रहोदयास्ताधिकारः ।
असुभिः दशविपलैः । यथा,—
"गुर्व्वक्षरैः खेन्दुमितैरसुस्तैः
षड्भिः पलं तैर्घटिका खषड्भिः ।"
इति तत्रैव कालमानाध्या

क्षेत्रवित् [द्] पुं, (क्षेत्रं शरीरं अहमि स्वेन वेत्ति जानाति इदं सर्व्वशरीरमेवाह

आत्मत्वेन मन्यते इत्यर्थः । क्षेत्र+विद्+क्विप् ।) क्षेत्रज्ञः । जीवात्मा । यथा,—
"तत्त्वं नरेन्द्र ! जगतामथ तस्थुषाञ्च
देहेन्द्रियासुधिषणात्मभिरावृतानाम् ।
यः क्षेत्रवित्तपतया हृदि विश्वगाविः
प्रत्यक् चकास्ति भगवांस्तमवेहि सोऽस्मि ॥"
इति श्रीभागवते । ४ । २२ । ३५ ॥
"यस्मादनात्मरतिरनर्थहेतुः तत् तस्माज्जगतां जङ्गमानां तस्थुषां स्थावराणाञ्च देहादिभिः आत्मना अहङ्कारेण चावृतानां हृदि यश्चकास्ति प्रकाशते तमवेहि । कथं सोऽस्मीति । सोऽस्मीति पाठे स एवैकोऽस्ति ततोऽन्यदसत् इत्यर्थः । ननु जीवो हृदि चकास्ति नान्यस्तत्राह । क्षेत्रविदं जीवं तपति नियमयतीति क्षेत्रवित्तपः तस्य भावस्तत्ता तया अन्तर्यामिरूपेण । यद्वा क्षेत्रवित्ति अहं ममतास्पदे पातीति क्षेत्रवित्तपः तेन रूपेण । जीवस्तु पारतन्त्र्यान्न पाति । ननु कर्म्म जीवं नियच्छति न आविः प्रत्यञ्चः । तर्हि बुद्धिर्न प्रत्यक् प्रतिलोमं चकास्ति बुद्धिस्तु पराक् विषयाकारेण । तर्ह्यहङ्कारः न विश्वक् व्यापकत्वेन स तु परिच्छिन्नः । एवम्भूतो यो भगवान् तमवेहीति ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

क्षेत्रसम्भवः, पुं, (क्षेत्रे सम्भवति उत्पद्यते इति । क्षेत्र+सम्+भू+अच् ।) चक्षुक्षुपः । भिक्षाक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूमिजे त्रि ॥

क्षेत्रसम्भूतः, पुं, (क्षेत्रे सम्भूतः जातः ।) कुन्दरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्षेत्रोद्भवे त्रि ॥

क्षेत्रसीमा, स्त्री, (क्षेत्रस्य भूमेः सीमा मर्य्यादा ।) अङ्गारतुषष्ट्यादिद्वाराचिह्नितभूमिमर्य्यादा । यथा "सीमा क्षेत्रादिमर्य्यादा सा चतुर्व्विधा । जनपदसीमा ग्रामसीमा क्षेत्रसीमा गृहसीमा चेति ।" इति मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये सीमाविवादशब्दे द्रष्टव्यः ॥

क्षेत्रजीवः, त्रि, (क्षेत्रेण क्षेत्रोद्भवशस्यादिना आजीवतीति । आ+जीव्+कर्त्तरि अच् ।) कर्षकः । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥

क्षेत्राधिदेवता, स्त्री, (क्षेत्रस्य अधिदेवता अधिष्ठात्री देवता ।) तीर्थाधिपदेवता । यथा,—
"देवं गुरुं गुरुस्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधिदेवताम् ।
सिद्धं सिद्धाधिकारांश्च श्रीपूर्व्वं समुदीरयेत् ॥"
इति संस्कारतत्त्वे प्रयोगसारः ॥

क्षेत्राधिपः, पुं, (क्षेत्रस्य अधिपः स्वामी अधिष्ठाता वा ।) मेषादिद्वादशराशीनामधिपतिग्रहगणः । यथा,—
"कुजशुक्रबुधेन्द्वर्कसौम्यशुक्रावनीभुवाम् ।
जीवार्किभानुजेज्यानां क्षेत्राणि स्युरजादयः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
क्षेत्राधिष्ठात्री देवता च ॥

क्षेत्रामलकी, स्त्री, (क्षेत्रे भूमौ जाता आमलकी । शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपी समासः ।) भूम्यामलकी । इति शब्दमाला ॥

क्षेत्रिकः, पुं, (क्षेत्रं अस्यास्तीति । ठन् ।) क्षेत्रस्वामी । यथा, मनुः । ९ । ५४—५५ ।
"ओघवाताहृतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति ।
क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजं न वप्ता फलमर्हति ॥
एष धर्म्मो गवाश्वस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य च ।
विहङ्गमहिषीणाञ्च विज्ञेयः प्रसवं प्रति ॥"
"तत्र दासीपदं परोढापरं तस्यामन्येन जातो दासीभर्त्तुर्न बीजिभर्त्तुः ।" इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥
कलत्रस्वामी । यथा, मनुः । ९ । १४५ ।
"हरेत्तत्र नियुक्तायां जातः पुत्त्रो यथौरसः ।
क्षेत्रिकस्य तु तद्बीजं धर्म्मतः प्रसवश्च सः ॥"
"हरेदिति । तत्र नियुक्तायां यो जातः क्षेत्रजः पुत्त्र औरस इव धनं हरेत् यस्मात् यत्तस्य कारणभूतं बीजं तत् क्षेत्रस्वामिन एव तत्कार्य्यकरणत्वात् ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥

क्षेत्रियं, क्ली, क्षेत्रजतृणम् । परदेहचिकित्स्या । इति मेदिनी ॥

क्षेत्रियः, पुं, (परक्षेत्रे चिकित्स्यः । "क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः ।" ५ । २ । ९२ । इति परक्षेत्रस्य क्षेत्रियचादेशः ।) असाध्यरोगः । परदाररतः । इति मेदिनी ॥ (त्रि, परदेहचिकित्स्यो रोगादिः । यथा, भट्टिः । ४ । ३२ ।
"अहं सूर्पणखा नाम्ना नूनं नाज्ञायिषि त्वया ।
दण्डोऽयं क्षेत्रियो येन मय्यपातीति साब्रवीत् ॥")

क्षेत्री, [न्] त्रि, (क्षेत्रमस्यास्तीति इनिः ।) क्षेत्रविशिष्टः । कृषीवलः । यथा, हेमचन्द्रः ।
"कुटुम्बी कर्षकः क्षेत्री हली कृषिककार्षिकौ ॥"
(यथा च मानवे । ९ । ५१ ।
"तथैवाक्षेत्रिणो बीजं परक्षेत्रप्रवापिणः ।
कुर्व्वन्ति क्षेत्रिणामर्थं न बीजी लभते फलम् ॥")
परगवादिना शस्यविनाशे तत्प्राप्तिर्यथा,—
"यावत् शस्यं विनश्येत्तु क्षेत्री तावत् फलं लभेत् ।
पालस्ताड्योऽथ गोस्वामी पूर्व्वोक्तं दण्डमर्हति ॥
इति याज्ञवल्क्यवचने गवादिदोषेण यावत् शस्यं विनश्यति तावदेव पालकात् प्राप्तव्यं पालकाशक्तौ पालकस्ताड्यः गोस्वामी पूर्व्वोक्तं दण्डादिकं अर्हति ।" इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

क्षेत्री, [न्] पुं, (क्षेत्रं स्त्री अस्त्यस्य । क्षेत्र+इनिः ।) स्वामी । भर्त्ता । यथा, मनुः । ९ । ३२ ॥
"भर्त्तुः पुत्त्रं विजानन्ति श्रुतिद्वैधन्तु भर्त्तरि ।
आहुरुत्पादकं केचिदपरे क्षेत्रिणं विदुः ॥"
"भर्त्तुरिति । भर्त्तुः पुत्त्रो भवतीति मुनयो मन्यन्ते । भर्त्तरि द्विप्रकारा श्रुतिर्वर्त्तते । केचिदुत्पादकमवोढारमपि भर्त्तारं तेन पुत्त्रेण पुत्त्रिणमाहुः । अन्ये तु वोढारं भर्त्तारमनुत्पादकमपि अन्यजनितेन पुत्त्रेण पुत्त्रिणमाहुः ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ (परमात्मा । यथा, गीतायाम् । १३ । ३३ ।
"यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥")

क्षेत्रेक्षुः, पुं, (क्षेत्रे इक्षुरिव ।) यावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षेत्रोपेक्षः, पुं, स्वफल्कपुत्त्रः । इति केचित् ॥ यथा,—
"युगन्धरोऽनमित्रस्य वृष्णिः पुत्त्रोऽपरस्ततः ।
स्वफल्कश्चित्ररथश्चैव गान्दिन्याञ्च स्वफल्कतः ॥
अक्रूरप्रमुखा आसन् पुत्त्रा द्वादश विश्रुताः ।
आसङ्गः सारमेयश्च मृदुरो मृदुविद्गिरिः ॥
धर्म्मवृद्धिः सुकर्म्मा च क्षेत्रोपेक्षोऽरिमर्द्दनः ।
शत्रुघ्नो गन्धमादश्च प्रतिबाहुश्च द्वादश ॥"
इति श्रीभागवते । ९ । २४ । १४—१६ ॥
क्षत्त्रोपेक्ष इति साधुपाठः । (तत्र क्षत्त्रेषु क्षत्त्रियकुलेषु उपेक्षा यस्य ॥)

क्षेपः, पुं, (क्षिप+घञ् ।) निन्दा । (यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । २०७ ।
"क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्द्धत्रयोदश ॥")
विक्षेपः । (यथा, गोः रामायणे । ४ । ६२ । १२ ।
"पक्षक्षेपपरिक्लिष्टाः सुपार्श्वेऽभ्यपयास्यति ॥")
लेपनम् । गर्व्वः । प्रेरणम् । इति मेदिनी ॥
विलम्बः । हेला । लङ्घनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
गुच्छः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मेघदूते । ४९ ।
"कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीमुषामात्मबिम्बम् ॥")

क्षेपकः, त्रि, (क्षिपतीति । क्षिप्+ण्वुल् ।) क्षेपकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

क्षेपणं, क्ली, (क्षिप+भावकर्म्मादिषु ल्युट् ।) प्रेरणम् । तत्पर्य्यायः । क्षिपा २ । इत्यमरः । ३ । २ । ११ ॥ यापनम् । यथा,—
"विधवा यौवनस्था च नारी भवति कर्कशा ।
आयुषः क्षेपणार्थन्तु दातव्यं स्त्रीधनं सदा ॥"
इति विवादचिन्तामणिधृतहारीतवचनम् ॥
प्रस्तरादीनां दूरप्रेरणार्थरज्जुनिर्म्मितशिक्यम् । फिङ्गा इति भाषा । यथा, श्रीभागवते । ३ । १९ ।
"प्रववुर्व्वायवश्चण्डास्तमः पांशवमैरयन् ।
दिग्भ्यो निपेतुर्ग्रावाणः क्षेपणैः प्रहिता इव ॥"
"पांशुमन्ततमश्च प्रेरितवन्तः । क्षेपणैर्यन्त्रैः ।"
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (परित्यागः । यथाह मनुः । ४ । ११९ ।
"उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षेपणं स्मृतम् ॥"
"उपाकर्म्मणि उत्सर्गे त्रिरात्रमध्ययनक्षेपणम् ।"
इति कुल्लूकभट्टः ॥ मल्लयोर्युद्धे सहसा भूपातनरूपनियुद्धकौशलविशेषः । यथा, महाभारते । ४ । १२ । २८ ।
"क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैव वराहोद्धूतनिस्वनैः ।
तलैर्वज्रनिपातैश्च प्रमृष्टाभिस्तथैव च ॥"
"क्षेपणं कथ्यते यत्तु स्थानात् प्रच्यवनं हठात् ॥"
इति तट्टीकाकृन्नीलकण्ठधृतमल्लशास्त्रम् ॥

क्षेपणिः, } स्त्री, (क्षिप+बाहुलकात् अनिः
क्षेपणी, } ङीप् वा ।) नौकादण्डः । इत्यमरः । १ । १० । १३ ॥ डाँड् इति भाषा । जालभेदः । इति मेदिनी ॥ (अस्त्रविशेषः । यथा, रामायणे । ६ । ७ । २४ ।
"क्षेपण्यस्तोमराश्चोग्राश्चक्राणि मुषलानि च ॥")

क्षेपणीयं, क्ली, (क्षिप+अनीयर् ।) पाषाणप्रक्षेपणास्त्रम् । यथा, रघुवंशे ४ । ७७ ।

तत्र घोरं रघोर्युद्धं पार्व्वतीयैर्गणैरभूत् ।
राराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषोत्पतितानलम् ॥"
तत्रेति । तत्र हिमाद्रौ गणैः सह रघोर्युद्धं
अभूत् । किंगणैः पर्व्वते उत्पन्नैः । किं युद्धं
भयङ्करम् । पुनः किं नाराचानां बाणविशेषाणां
क्षेपणीयानां पाषाणप्रक्षेपणशस्त्राणां ये अश्मान-
स्तेषाञ्च घर्षणेन उत्पतिता अनलो यस्मिन् ।"
इति तट्टीका ॥ क्षेपयोग्ये त्रि ॥

क्षेपदिनं, क्ली, अहर्गणानयनार्थे क्षीयविंशांशयुक्त-
क्षयनाड़ी । यथा । "इदानीमहर्गणार्थे क्षेप-
दिनान्याह । क्षीयमाणांशयुता क्षयनाद्यः क्षेप-
दिनानि दिवागणसिद्ध्यै । पूर्व्वमानीता ये
क्षयाहास्तेषामधो यन्नाड़िकाद्यं तत् क्षीय-
विंशांशयुतं सहिनाद्यं कल्प्यम् । या घटिका-
स्तानि दिनानि । या विघटिकास्ता घटिका-
स्तासामधो ये भवांशास्तानि पानीयपलानि
कल्प्यानीति ।" इति सिद्धान्तशिरोमणौ मध्य-
माध्याये प्रत्यब्दशुद्धिः ॥

क्षेपपातः, पुं, ग्रहकक्षाक्रान्तिमण्डलयोर्योगः ।
यथा । इदानीं क्रान्तिवृत्तमाह । "क्रान्तिवृत्तं
विक्षेपं यदाङ्कं भमत्र भातुस्य भार्द्धे कुभा
भाषुतः । क्रान्तिपातः प्रतीपं तथा प्रस्फुटाः
क्षेपपाताश्च चलनबोधकृत् ॥" इति सिद्धान्त-
शिरोमणौ गोलाध्यायः ॥

क्षेपिमा, [न्] पुं, (क्षिप्रस्य भावः "पृथ्वादिभ्य
इमनिज् वा ।" ५ । १ । १२२ । इति इमनिच् ।
"स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्व्वस्य
च गुणः ।" ६ । ४ । १५६ । इति साधुः ।) अति-
शयक्षेपः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

क्षेपिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन क्षिप्रः । क्षिप्र + इष्ठन् ।
"स्थूलदूरेति ।" ६ । ४ । १५६ । इति साधुः ।) अति-
शीघ्रः । क्षिप्रतरः । इत्यमरः । ३ । २ । १११ ॥

क्षेपीयान्, [स्] त्रि, (अतिशयेन क्षिप्रः । इयसुन् ।
"स्थूलदूरेति ।" ६ । ४ । १५६ । इति साधुः ।) अति-
शयक्षिप्रः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

क्षेप्ता, [ऋ] त्रि, (क्षिपति इति । क्षिप् + तृच् ।)
क्षेपणकर्त्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा,
रामायणे । ४ । ६ । ८४ ।
"उपांशुश्च ददौ शापं क्षेप्तारं वालिनं प्रति ॥")

क्षेमं, क्ली, प्लक्षद्वीपस्य वर्षविशेषः । यथा । "प्लक्षो
जम्बुप्रमाणो द्वीपाख्यातिकरो हिरण्मय उत्थितो
यत्राग्निरुपास्ते सप्तजिह्वः । तस्याधिपतिः प्रिय-
व्रतात्मज इध्मजिह्वः स्वं द्वीपं सप्त वर्षाणि
विभज्य सप्तवर्षनामभ्य आत्मजेभ्य आकलय्य
स्वयमात्मयोगेनोपरराम । शिवं वयसं सुभद्रं
शान्तं क्षेमममृतमभयमिति वर्षाणि ।" इति
श्रीभागवते । ५ । २० । २-३ ॥ * ॥ मठविशेषः ।
यथा,—
"मस्तुं ययौ च वाराहक्षेत्रं यत्नविधायकः ।
श्रीकण्ठक्षेममठयोरासील्लुण्ठपुरान्तिके ॥"
इति राजतरङ्गिण्यां ६ तरङ्गः ॥

क्षेमः, पुं, क्ली, (क्षि क्षये + "अर्त्तिस्तुसुहुसृधृ-
क्षीति ।" उणां । १ । १३६ । इति मन् । (कुश-
लम् । (यथा, मनुः । २ । १२७ ।
"ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम् ।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥")
तद्वति त्रि । इत्यमरः । २ । ४ । २६ ॥ (यथा, गोः
रामायणे । ५ । ८ । १७ ।
"कृतां क्षेमाश्च पन्थानः सुखं गच्छन्ति खेचराः ॥")
लब्धरक्षणम् । इति मेदिनी ॥ मोक्षः । इति
हेमचन्द्रः ॥

क्षेमः, पुं, (क्षेमं मङ्गलमस्मिन्नस्तीति । अर्श आद्यच् ।)
चोरनामगन्धद्रव्यम् । चण्डानामौषधम् । इति
शब्दरत्नावली मेदिनी च ॥ धर्म्मेण शान्त्यासुत-
पादितः पुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे । १ । ७ । २८ ।
"व्यवसायं प्रश्रयो वै क्षेमं शान्तिरसूयत ।
सुखम्बुद्धिर्यशःकीर्त्तिरित्येते धर्म्मसूनवः ॥"
कलिङ्गदेशस्य राजा । यथा,—
"क्षेमोऽग्रतीर्थः कुरुरः कलिङ्गेषु नराधिपः ।
मतिमांश्च मनुष्येन्द्र ! ईश्वरश्चेति विश्रुतः ॥"
इति महाभारते । १ । ६७ । ६५ ॥ * ॥
चन्द्रवंशीयशुचिराजपुत्रः । यथा,—
"ततः सुतञ्जयाद्विप्रः शुचिस्तस्य भविष्यति ।
क्षेमोऽथ सुव्रतस्तस्माद्धर्म्मसूत्रः समस्ततः ॥"
इति श्रीभागवते । ९ । २२ । ४७ ॥ * ॥
लब्धपरिपालनम् । यथा,—
"उपेयादीश्वरञ्चैव योगक्षेमार्थसिद्धये ।
स्नात्वा देवान् पितॄंश्चैव तर्पयेदर्च्चयेत्तथा ॥"
इति याज्ञवल्क्यसंहितायामाचाराध्यायः ॥
"तदनन्तरमीश्वरमभिषेकादिगुणयुक्तमन्यं वा
श्रीमन्तमकुत्सितं योगक्षेमार्थम् । अलब्धलाभो
योगः । लब्धपरिपालनं क्षेमः तदर्थमुपेयात् ।
उपासीत उपेयादित्यनेन सेवां प्रतिषेधति ।
वेतनग्रहणेन आज्ञाकरणं सेवा तस्याः श्ववृत्ति-
त्वेन निषेधात् ।" इति तट्टीका मिताक्षरा ॥
(यथाच मनुः । ८ । २३० ।
"योगक्षेमेऽन्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात् ॥")

क्षेमकः, पुं, (क्षेम + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
चोरनामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः ॥ * ॥
नागविशेषः । यथा,—
"नागः शङ्खमुखश्चैव तथा कूष्माण्डकोऽपरः ।
क्षेमकश्च तथा नागो नागः पिण्डारकस्तथा ॥"
इति महाभारते । १ । ३५ । ११ ॥
जनमेजयवंशीयनरराजविशेषः । यथा,—
"शतानीकाद्दुर्दमनस्तस्यापत्यं महीनरः ।
दण्डपाणिर्निमिस्तस्य क्षेमको भविता यतः ॥"
इति श्रीभागवते । ९ । २२ । ४३ ॥
एतत्पर्य्यन्तं अस्य वंशस्य विश्रान्तिः । परी-
क्षिदादयः क्षेमकान्ताः कलेः सहस्रवत्सर-
पर्य्यन्तं राजान आसन् । ततः सोमवंशशाखा-
न्तरे मगधवंश्या राजानः कलौ बहुकालं
स्थिताः । इति श्रीभागवतमतम् ॥ राक्षस-
विशेषः । यथा,—
"एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं नृप ।
शून्यां निवेशयामास क्षेमको नाम राक्षसः ॥"
इति हरिवंशे । २९ । ७१ ॥

क्षेमकारः, त्रि, (करोतीति । कृ + अण् ।) मङ्गल-
कारकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा,
महाभारते । १४ । ३५ । ३७ ।
"पन्थानं वः प्रवक्ष्यामि शिवं क्षेमकरं द्विजाः ॥")

क्षेमकारः, त्रि, (क्षेमं करोतीति । क्षेम + कृ +
"कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् ।)
शुभङ्करः । इति भूरिप्रयोगः ॥ क्षेमङ्करः ।
मङ्गलकर्त्ता । यथा, "क्षेमप्रियमद्रात् कृञ्", इति
सूत्रेण क्षेमशब्दात् परस्य कृधातोः खप्रत्यया-
भावपक्षे टात् चमिति वक्ष्यप्रत्ययेन निपाः ।
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, भट्टिः । ५ । ७७ ।
"पितुः प्रियङ्करो भर्त्ता क्षेमकारस्तपस्विनाम् ॥")

क्षेमकृत्, त्रि, (क्षेमं करोतीति । क्षेम + कृ +
क्विप् ।) मङ्गलकारकः । यथा,—
"दुर्लभं प्राकृतं वाक्यं दुर्लभः क्षेमकृत् सुतः ।
दुर्लभा सदृशी भार्य्या दुर्लभः स्वजनः प्रियः ॥"
इति चाणक्ये । ५४ ॥

क्षेमगुप्तः, पुं, (क्षेमेण मङ्गलमयेन परमेश्वरेण गुप्तः
रक्षितः यद्वा क्षेमः लब्धरक्षणं तेन गुप्तः ।)
काश्मीरदेशस्य राजविशेषः । यथा,—
"क्षेमगुप्ताभिधानोऽभूदथ राजा तदात्मजः ।
आसवासेवनोत्सिक्तवित्ततावव्ययसंज्वरः ॥"
इति राजतरङ्गिण्यां ६ तरङ्गः ॥
(क्षेमगुप्ते त्रि ॥)

क्षेमङ्करः, त्रि, (क्षेमं करोतीति । क्षेम + कृ +
"क्षेमप्रियमद्रेऽण् च ।" ३ । २ । ४४ । इति अण् ।
चात् खच् मुम् च ।) मङ्गलकारकः । तत्पर्य्यायः ।
अरिष्टतातिः २ शिवतातिः ३ शिवङ्करः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ क्षेमकारः ५ मद्रङ्करः ६ शुभ-
ङ्करः ७ । इति भूरिप्रयोगः ॥

क्षेमङ्करी, स्त्री, (क्षेमङ्कर + स्त्रियां ङीप् ।) देवी-
विशेषः । यथा,—
"क्षेमान् देवेषु सा देवी कृत्वा दैत्यपतेः वधम्
क्षेमङ्करी शिवेनोक्ता पूज्या लोके भविष्यसि ।
अनेनैव तु रूपेण विद्याष्टकसमन्विता ।
एका वा नगरान्तस्था पूजिता स्थापिता शुभा
प्रासादे पटकुड्ये वा पुस्तके अलवर्ज्जिता ।
निर्विघ्ने पूजयेत् क्षेमां सर्व्वकामफलप्रदाम् ।
दमनी पद्ममाला च श्रीघोषा वसुधा तथा ।
अष्टं प्रत्यङ्गिरादेव्याः पूजयेत् समुदाहृता ।
एताभिः स्थापनं कार्य्यं शिवासनसमाश्रयम् ।"
इति देवीपुराणे क्षेमङ्करीप्रादुर्भावः ४७ अध्याय
शङ्खचिल्ली । सा च भगवत्याः मूर्त्तिः । तत्
नमस्कारमन्त्रः । यथा,—
"कुङ्कुमारुणसर्व्वाङ्गि ! कुन्देन्दुधवलानने ! ।
मत्स्यमांसप्रिये देवि ! क्षेमङ्करि ! नमोऽस्तु ते
अपि च ।
"लम्बोदरि महाचण्डे ! मुक्तकेशि ! बलिप्रिये
कुलाचारप्रसन्नास्ये नमस्ते शङ्करप्रिये ! ।"
इति तन्त्रम्

क्षेमजित्, पुं, (क्षेमं मङ्गलं जयति जितवान् वा सर्व्वदा पुण्यात्मककर्म्मणा। यद्वा क्षेमं प्राप्तस्य रक्षणं जितवान् स्वायत्तीकृतवान् दैवपुरुषकारादिप्रभावेणेति यावत्।) राजविशेषः। स तु मगधदेशे षट्त्रिंशच्छतवर्षपर्य्यन्तं राजा भविष्यति। तस्य नामान्तरं क्षेमार्च्चिः। इति मत्स्यपुराणमिति केचित्॥

क्षेमदर्शी, [न्] पुं, (क्षेमं द्रष्टुं शीलमस्य यद्वा क्षेमं मङ्गलं प्राप्तस्य रक्षणं वा पश्यतीति। क्षेम+दृश्+णिनिः।) चन्द्रवंशीयराजविशेषः। यथा, महाभारते। १२।८२।६।

"कोशलानामाधिपत्यं संप्राप्तं क्षेमदर्शिनम्।
मुनिः कालकवृक्षीय आजगामेति नः श्रुतम्॥"

क्षेमधन्वा, [न्] पुं, (क्षेमं लब्धरक्षणपटु धनुर्यस्य यद्वा क्षेमं प्रजानां मङ्गलसाधनं अवाञ्छितकरमित्यर्थः धनुर्यस्य।) सूर्य्यवंशीयराजविशेषः। स तु पुण्डरीकपुत्त्रः। यथा,—

"नभस्य पुण्डरीकस्तु क्षेमधन्वा ततः स्मृतः।
क्षेमधन्वसुतस्त्वासीद्देवानीकः प्रतापवान्॥"

इति हरिवंशे। १५।२७॥

सावर्णनामकाष्टतीयमनुपुत्त्रविशेषः। यथा,—

"सर्व्वत्रगः सुशर्म्मा च देवानीकः पुरुद्वहः।
क्षेमधन्वा दृढायुश्च आदर्शः पञ्चको मनुः।
सावर्णस्य तु पुत्त्रा वै तृतीयस्य नव स्मृताः॥"

इति च तत्रैव। ७।७४॥

क्षेमधर्म्मा [न्,] पुं, (क्षेमं मङ्गलरूपं क्षेमे वा धर्म्मो यस्य। यद्वा क्षेमरक्षणं धर्म्मो यस्य।) राजविशेषः। यथा, "ततश्च शिशुनागस्तस्य पुत्त्रश्च काकवर्णो भविता तस्य पुत्त्रः क्षेमधर्म्मा तस्यापि क्षत्त्रौजाः।" इति विष्णुपुराणे। ४।२४।३॥

क्षेमधूर्त्तिः, पुं, (क्षेमे मङ्गले लब्धरक्षणे वा धूर्त्तिर्धारणा यस्य।) राजविशेषः। यथा,—

"बृहन्तमथयान्तं कैकयं दृढविक्रमम्।
क्षेमधूर्त्तिर्महाराज! विद्याधोरसि मार्गणैः॥"

इति महाभारते। ७।१०६।१॥

क्षेममूर्त्तिः, पुं, (क्षेमा मङ्गलमयी प्रियदर्शना मूर्त्तिरस्य।) कलूतदेशीयराजविशेषः। इति केचित्॥ क्षेमधूर्त्तिरिति साधुपाठः। यथा,—

"कालूतकाश्च राजानः क्षेमधूर्त्तिस्तथैव च।
श्रुतायुरुद्दहश्चैव बृहत्सेनस्तथैव च॥"

इति महाभारते आदिपर्व्वणि ६७ अध्यायः॥

क्षेमवान् [त्] त्रि, (क्षेमं मङ्गलं अस्यास्तीति। अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वत्वम्।) मङ्गलयुक्तः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

क्षेमशूरः, पुं, (क्षेमे मङ्गलस्थाने निर्व्विघ्नस्थाने वा शूरः।) निर्भयस्थाने बलप्रकाशकः। यथा,—

"किं क्षेमशूरैर्विबुधैरसंयुगविकत्थनैः।
रहोजुषा वा हरिणा शम्भुना वा वनौकसा॥"

इति श्रीभागवते। १०।४।३६॥

क्षेमे निर्भयदेशे शूरैः। संयुगादन्यत्र विकत्थनं गाढ़वादो येषां तैः। ननु हरेर्बिभेमि शम्भोरिति चेत्तत्राह रहोजुषेति। सर्व्वस्यान्तःप्रविष्टेन न क्वचिदपि बहिर्द्दृष्टेन इत्यर्थः। पुरप्रवेशरहितमिलाष्टतवनं ओको यस्य तेन शम्भुना।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥

क्षेमा, स्त्री, (क्षेम+टाप्।) कात्यायनी। इति मेदिनी॥ क्षेमङ्करी। यथा,—

"निस्त्रिंशे पूजयेत् क्षेमां सर्व्वकामफलप्रदाम्।"

इति देवीपुराणे क्षेमङ्करीप्रादुर्भावनामाध्यायः॥ (अप्सरोभेदः। यथा, महाभारते।१।१२३।५६।

"अम्बिका लक्षणा क्षेमा देवीरम्भामनोरमा॥")

क्षेमाधिः, पुं, (क्षेमा मङ्गलमयी क्षेमे मङ्गलविषये धीर्यस्य पृषोदरात् ह्रस्वः।) मिथिलादेशस्थसूर्य्यवंशीयराजविशेषः। यथा,—

"अरिष्टनेमिस्तस्यापि श्रुतायुस्तत् सुपार्श्वकः।
ततश्चित्ररथो यस्य क्षेमाधिर्मिथिलाधिपः॥"

इति श्रीभागवते। ६।१३।२३॥

क्षेमाफला, स्त्री, (क्षेमं मङ्गलजनकं हितकरं फलं यस्याः। पृषोदरादात्वात्वे साधुः।) क्षेमफला इति वा पाठः॥ उडुम्बरवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

क्षेम्यं, त्रि, (क्षेमाय साधुः "प्राग्घितात्।" ४।४।७५। इति यत्। यद्वा, क्षेममर्हतीति "दण्डादिभ्यो यत्।" ५।१।६६। इति यत्।) क्षेमीयम्। कुशलयोग्यम्। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा, मनुः। ७।२१२।

"क्षेम्यां शस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि।
परित्यजेत् नृपो भूमिमात्मार्थमविचारयन्॥")

क्षेम्यः, पुं, (क्षेममर्हत्यसौ। क्षेम+यत्।) राजविशेषः। यथा, हरिवंशे। २०।४६।

"उग्रायुधस्य दायादः क्षेम्यो नाम महायशाः॥
क्षेम्यात् सुवीरो नृपतिः सुवीरात्तु नृपञ्जयः।
नृपञ्जयाद्बहुरथ इत्येते पौरवाः स्मृताः॥"

क्षै, क्षये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-अकं-अनिट्।) क्षादिः। क्षायति। इति दुर्गादासः॥

क्षैण्यं, क्ली, (क्षीणस्य भावः। क्षीण+ष्यञ्।) क्षीणता। यथा, "क्षैण्यज्ञाने तु प्रायिकमरणं ज्ञात्वा प्रवृत्तस्य चान्द्रायणपादादिकम्॥" इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥ अपि च।

"अस्मिन् धनजनक्षैण्यनिमित्तं मण्डलोत्तमे।
सर्व्वतो दिक्षुमत्तस्थावयानर्थपरम्परा॥"

इति राजतरङ्गिण्याम् ५ तरङ्गः॥

क्षैत्रं, क्ली, (क्षेत्राणां समूहः। "भिक्षादिभ्योऽण्।" ४।२।३८। इति अण्।) क्षेत्रसमूहः। तत्पर्य्यायः। कैदारिकम् २ कैदर्य्यम् ३ कैदारकम् ४। इत्यमरः। २।६।११॥ वारटम् ५। इति शब्दरत्नावली॥

क्षैत्रज्ञं, } क्ली, (क्षेत्रज्ञ+"हायनान्तयुवादिभ्योऽण्।" ५।१।१३०। इति अण्।
क्षैत्रज्ञ्यं, }

"कुशलचपलनिपुणपिशुनकुतूहलक्षेत्रज्ञाः युवादिषु ब्राह्मणादिषु च पठ्यन्ते।" क्षेत्रज्ञपक्षे + "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्म्मणि च।" ५।१।१२४। इति ष्यञ्।) क्षेत्रज्ञस्य भावः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

क्षैरेयी, स्त्री, (क्षीरे संस्कृतं यदन्नम्। ततः स्त्रियां ङीप्।) परमान्नम्। इति हेमचन्द्रः॥ क्षीरसम्बन्धिनि त्रि। क्षीरेयी इति च पाठः॥

क्षोड़ः, पुं, (क्षोडते बध्यते अस्मिन्। क्षोड़+अधिकरणे+अप्। घञ् इति केचित् इति वैदिकधातुस्वायम्।) आलानम्। गजबन्धनी। इति भूरिप्रयोगः॥

क्षोणिः, } स्त्री, (क्षै+बाहुलकात् डोनिः वा
क्षोणी, } ङीप्।) पृथिवी। इति शब्दरत्नावली॥ अमरटीका च॥ (यथा, ऋग्वेदे १।५४।१।

"अक्रन्दयो नद्योरोरुवद्वना कथा न क्षोणीर्भियसा समारत॥")

क्षोदः, पुं, (क्षुद्यते इति। क्षुद् पेषणे+कर्म्मणि भावे च घञ्।) चूर्णः। इत्यमरः।२।९।६६॥ (यथा, काशीखण्डे। ३३।६३।

"सापि ग्रामवासना योगाग्निक्षोदपरा सती।
हित्वा मलयजक्षोदं विभूतीं वक्षमंस वै॥")

रजः। पेषणम्। इति मेदिनी॥ (यथा, रत्नावलीनाटिकायाम् १ अङ्के।

"कीर्णैः पिष्टातकौघैः कृतदिवसमुखैः कुङ्कुमक्षोदगौरैहेमालङ्कारभाभिर्भरनमितशिरःशेखराङ्कैः किरातैः॥")

क्षोदितं, क्ली, (क्षुद्+भावे क्तः। वाच्यलिङ्गे तु कर्म्मणि+क्तः।) चूर्णम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ पेषिते त्रि॥

क्षोदिमा, [न्] पुं, (क्षुद्+"पृथ्वादिभ्य इमनिज् वा।" ५।१।१२२। इति इमनिच्।) अतिशयक्षुद्रता। इति व्याकरणम्॥

क्षोदिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन क्षुद्र इति। इष्ठन् प्रत्ययः।) अतिशयक्षुद्रः। इत्यमरः।३।२।१११॥

क्षोदीयान्, [स्] त्रि, (क्षुद्+ईयसुन्।) अतिक्षुद्रः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा, माघे।२।१००।

"बृहत्सहायः कार्य्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति।
सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा॥")

क्षोद्यः, त्रि, (क्षोदनयोग्यः क्षोदितुमर्हति वा। क्षुद्+"अचो यत्।" ३।१।९७। इति यत्।) क्षोदनीयः। चूर्णीकरणीयः। यथा,—

"बन्धुर्बन्धनीयांश्च क्षोद्यान् सक्षुक्षुदस्तथा।
बिभिदुर्भेदनीयांश्च तांस्तान् देशान्नराश्तदा॥"

इति रामायणे। २।८०।१०॥

"बन्धनीयान् सेतून्। क्षोद्यान् क्षोदनीयान् शर्कराभूयिष्ठप्रदेशान्। सक्षुक्षुदुः चूर्णयामासुः। भेदनीयान् जलनिर्गमार्थं भेद्यान्॥"

इति तट्टीका॥

क्षोभः, पुं, (क्षुभ्+भावे घञ्।) क्षोभणम्। सञ्चलनम्। चित्तचाञ्चल्यम्। यथा,—

"पूरोत्पीड़े तड़ागस्य परीवाहः प्रतिक्रिया।
शोकक्षोभे तु हृदयं प्रलापैरेव धार्य्यते॥"

इति उत्तरचरिते। ३ अङ्के॥

परीवाहः सेतुभेदः। शोकक्षोभे शोकाधीनचित्तचाञ्चल्ये। प्रलापैः रोदनादिभिरित्यर्थः॥

अपि च शाक्तानन्दतरङ्गिणीधृततन्त्रे ।
"भुक्त्वा पीत्वा चरेत् पूजां जपं देव्याः समाहितः ।
साधके क्षोभमापन्ने मम क्षोभं प्रजायते ।
तस्माद्भुक्त्वा च पीत्वा च ह्यक्षुब्धो यजनं चरेत् ॥"

[क्षो]भकः, पुं, (क्षोभ + संज्ञायां कन् ।) कामाख्यास्थ-पर्व्वतविशेषः । यथा,—
"दुर्ज्जराख्यस्य पूर्व्वस्यां पुरं नाम वरासनम् ।
तद्दक्षिणे महाशैलः क्षोभको नाम नामतः ॥
तस्मिन् गिरौ शिलापृष्ठे वक्त्रे देवी व्यवस्थिता ।
पञ्चपुष्करिणी नाम्ना पञ्चयोनिस्वरूपिणी ॥
एकत्र पञ्चभिर्दुर्गा योनिभिः पञ्चवक्त्रकम् ।
स्थिता रमयितुं तत्र नित्यमेव हिमाद्रिजा ॥"
इति कालिकापुराणे कामाख्याकूपनिर्णये ८१ अध्यायः ॥ * ॥ (क्षुभ् + कर्त्तरि + ण्वुल् ।) क्षोभजनके त्रि ॥

[क्षो]भणं, त्रि, (क्षुभ् + णिच् + ल्युः ।) क्षोभजनकम् । सञ्चलनकारकम् । यथा,—
"आहताङ्गैः ससत्त्वैस्तं देवप्रहरणैस्तदा ।
अक्षोभ्याणां समुद्राणां क्षोभणं क्षिप्रकारिणम् ॥"
इति रामायणे । ३ । ३६ । १० ॥
"क्षोभणं क्षोभकर्त्तारम् ।" इति तट्टीका ॥
(क्ली भावे ल्युट् । क्षोभः ॥)

क्षोभणः, पुं, (क्षुभ् + णिच् + ल्युः ।) वटुकभैरवः । यथा, विश्वसारोद्धारतन्त्रे तस्य स्तोत्रम् ।
"कङ्कालधारी मुण्डी च व्यालयज्ञोपवीतवान् ।
जृम्भणो मोहनस्तम्भी मारणः क्षोभणस्तथा ॥"

क्षोभितः, त्रि, (क्षुभ् + णिच् + कर्म्मणि क्तः ।) क्षोभयुक्तः । सञ्चालितः । यथा,—
"पादाक्रान्त्या नतभुवं किरीटोल्लिखिताम्बराम् ।
क्षोभिताशेषपातालां धनुर्ज्यानिःस्वनेन ताम् ॥"
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ८२ । ३७ ॥

क्षोमं, क्ली, (क्षुम + मन् । पृषोदरात् वृद्धिर्वा ।) दुकूलम् । इत्यमरः । २ । २ । १२ । क्षौमं इति च पाठः ॥

क्षोमः, पुं क्ली, (क्षुम + मन् ।) अट्टः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ क्षौमोऽपि पाठः ॥

क्षोमकः, पुं, (क्षोम + संज्ञायां कन् ।) गणहासकः । इति जटाधरः ॥

क्षोणिः, क्षौणी, } क्ली, (क्षु + बाहुलकात् निः णत्वं वृद्धिः वा ङीप् च ।) पृथिवी । इत्यमरः । २ । १ । २ ॥ अस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—
"इन्धरः च यागाधाराच क्षौणी क्षोण्यालये च या ।
महालये क्षयं याति क्षितिस्तेन प्रकीर्त्तिता ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ७ अध्यायः ॥
(यथा, भागवते । ३ । १ । ४ । ३ ।
"तस्य क्षोद्धरतः क्षौणीं स्वदंष्ट्राग्रेण लीलया ॥")

क्षौणीप्राचीरः, पुं, (क्षौण्याः प्राचीर इव ।) समुद्रः । इति जटाधरः ॥

क्षौणीभुक् [ज्,] पुं, (क्षौणीं पृथ्वीं भुनक्तीति । भुज + क्विप् ।) राजा । यथा,—
"कृत्वा शस्त्रविभीषिकां कतिपयग्रामेषु दीनाः प्रजा मथ्नन्तो विटजल्पितैरुपहताः क्षौणीभुजस्ते किल ।
विद्वांसोऽपि वयं किल त्रिजगतां धर्म्मस्थितिव्यापदामीशास्तत्परिचर्य्यया न गणितो यैरेष नारायणः ॥"
इति शान्तिशतके । १ । ११ ॥

क्षौणीमयः, पुं, (क्षौणी + मयट् ।) मत्स्यः । पृथिव्याश्रयः । यथा,—
"मत्स्यो युगान्तसमये मनुनोपलब्धः
क्षौणीमयो निखिलजीवनिकायकेतः ।
विस्रंसितानुरुभये सलिले मुखान्मे
आदाय तत्र विजहार ह वेदमार्गान् ॥"
इति श्रीभागवते । २ । ७ । १२ ॥
"मत्स्यावतारमाह । मत्स्यो भाविना वैवस्वतेन मनुना दृष्टः । क्षौणीमयः पृथ्वीमयः पृथिवीप्रधानस्तदाश्रय इत्यर्थः । अत एव निखिलजीवनिकायानामाश्रयः । मे मुखाद्विस्रंसितान् गलितान् वेदस्य मार्गान् वेदानादाय तत्र युगान्तसलिले विजहार । ह हर्षे ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ क्षौणीमयोऽपि पाठः ॥

क्षौद्रं, क्ली, (क्षुद्राभिः पिङ्गलवर्णमक्षिकाभिः सरघाभिर्निर्म्मितम् । क्षुद्र + "क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् ।" ४ । ३ । ११९ । इति अञ् ।) मधु । इत्यमरः । २ । ९ । १०७ ॥ जलम् । इति मेदिनी ॥ पिङ्गलवर्णक्षुद्रमक्षिकाकृतकपिलवर्णमधु । अस्य गुणाः । अतिशीतलत्वम् । लघुत्वम् । लेखनाशित्वम् । घृतयुक्तक्षौद्रस्य विषतुल्यत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
"माक्षिकाः कपिलाः सूक्ष्माः क्षुद्राख्यास्तत्कृतं मधु ।
मुनिभिः क्षौद्रमित्युक्तं तद्वर्णात् कपिलं भवेत् ॥
गुणैर्माक्षिकवत् क्षौद्रं विशेषान्मेहनाशनम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

क्षौद्रः, पुं, (क्षुद्र + अण् ।) चम्पकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वर्णसङ्करविशेषः । स तु सजातीयात् मागध्यां जातः । यथा,—
"चतुरो मागधी सूते क्रूरान् मायोपजीविनः ।
मांसं स्वादुकरं क्षौद्रं सौगन्धमिति विश्रुतम् ॥"
इति महाभारते । १३ । ४८ । २२ ॥
"एते मागध्यामायोगवादिभ्यश्चतुर्भ्यः क्रमाज्जायन्ते । इत्युपसंहरति चतुर इति । एते चत्वारो वागुरादिना जीवन्तीति मायोपजीविनः । अन्येऽपि चत्वारो मागध्यां विश्रुताः सजातीयादुत्पद्यन्ते । तेषां नामानि मांसमित्यादि । मांसं मांसविक्रेतारम् । स्वादुकरं मांसस्यैव संस्कारकम् । क्षौद्रं सूदं शूद्रमिति पाठत्रयेऽपि शाकाद्यन्नपाककरम् । सौगन्धम् उक्तलक्षणं सैरन्ध्रम् । एकस्यैव मागधस्य एतद्वृत्तिचतुष्टयमुक्तमिति ज्ञेयम् ।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥ * ॥ क्षुद्रता । इति पाणिनिव्याकरणम् ॥

क्षौद्रक्यं, त्रि, (क्षुद्रकः आयुधजीविसंघः । "आयुधजीविसंघाञ्ञ्यड्टीति ।" ५ । ३ । ११४ । इति ञ्यट् ।) क्षुद्रम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

क्षौद्रजं, क्ली, (क्षौद्रात् जायते इति । जन + डः ।) शिक्थकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मधुजातमात्रे त्रि ॥

क्षौद्रधातुः, पुं, (क्षौद्रजातो धातुः क्षौद्रं धातुरिव वा ।) माक्षिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षौद्रप्रियः, पुं, (क्षौद्राणां सरघाणां प्रियः क्षौद्रवत् मधुवत् प्रियो वा ।) जलमधूकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मधुप्रिये त्रि ॥

क्षौद्रमेहः, पुं, (क्षौद्रसंज्ञको मेहः ।) प्रमेहरोगविशेषः । मधुमेह इति वैद्यकम् ।) तल्लक्षणं यथा,—
"कषायं मधुरं रूक्षं क्षौद्रमेहं वदेद्बुधः ।
कषायं कषायवर्णम् ।" इति भावप्रकाशः ॥ अस्य चिकित्सा प्रमेहशब्दे द्रष्टव्या ॥

क्षौद्रेयं, क्ली, (क्षौद्रे भवं इति । ढञ् ।) शिक्थकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्षौद्रसम्बन्धिनि त्रि ।

क्षौमं, त्रि, (क्षु + "अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभा-...
उणां । १ । १३९ । इति मन् । ततः प्रज्ञादित्वात् अण् । वृद्धिः ।) क्षुमाया विकारः स्त्रियां क्षौमी कन्था इत्यादि । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

क्षौमं, पुं, क्ली, (क्षु + मन् । ततोऽण् वृद्धिश्च ।) अट्टालकः । तत्पर्य्यायः । अट्टः २ । इत्यमरः । २ । २ । १२ ...
"द्वे हर्म्म्यादिगृहे । प्राकाराग्रस्थितरणगृहे इति कौटिल्यः । अट्टेति ख्याते गृहविशेषे इति कोङ्कटः । प्राकारमण्डपस्योपरिशालायामिति केचित् । हर्म्म्यादिवातकुटिकायामिति केचित् मण्डपोपरि हर्म्म्यपृष्ठे इति केचित् । प्राकारधारणार्थोऽभ्यन्तरे क्षौमाख्योऽट्टः । इति भट्टः । अट्टतेऽसौ अट्टः । अट्ट ङ विक्रमे वधे अल... क्षुवन्ति शब्दायन्तेऽत्र क्षौमं । टु क्षु ... नाम्नि इति मः गुणः स्वार्थे ष्णि क्षौमञ्च । ... दुकूलयोः क्षौमं गुणवत् । वस्त्रभेदे क्षौमं ... मदिति बहवः । क्षौममट्टे दुकूले स्यादत... वसनेऽपि चेति विश्वप्रकाशे अतसीवनेन ... पाठादट्टेऽपि क्षौममन्यस्वरवञ्च । तत्र ... परेषां वृद्धिविधानात् ।" इति पुरवर्गे भरतः ॥ अतसीवस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । १ । १८७ ।
"स गौरसर्षपैः क्षौमं पुनः पाकान्महीमय... कारुहस्तः शुचिः पण्यं भैक्षं योषिन्मुखन्तथा ...")
"क्षुमायाः विकारः क्षौमं वस्त्रादि वाच्यलि... स्त्रियां क्षौमी कन्थेत्यादि ।" इति ... भरतः ॥ * ॥ पट्टवस्त्रम् । तत्पर्य्यायः । ... लम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ११३ । "द्वे पट्टव... सौत्रवस्त्रादधिकं क्षौति क्षौमं टु क्षु ... नाम्नीति मः गुणः । यत् पुनरतसीविकार... प्रकृत्यन्तरं तद्वृद्धिमत् दुकूलार्थात् क्षौ... स्वार्थे प्रज्ञादित्वादणि क्षौमञ्चेति केचित् । दु... उपतापयति अधिकग्रीष्मजननादिति ना... कूलकि दुकूलम् ।" इति च वृवर्गे भरतः ॥ शणजवस्त्रम् । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।

"क्षौमं दुकूले स्यादट्टे पुंनपुंसकयोरिह ।
क्षौमन्तु शणजेऽपि स्यादतसीजेऽप्यंशुककम् ॥"
(यथा, महाभारते । १।२००।३ ।
"कृष्णा च क्षौमसंवीता कृतकौतुकमङ्गला ।
कृताभिवादना श्वश्रूास्तस्थौ प्रह्वा कृताञ्जलिः ॥")

क्षौमकः, पुं, (क्षुमा एव क्षौमः प्रज्ञादित्वात् अण् । ततः संज्ञायां कन् ।) क्षौरगामगन्ध-द्रव्यम् । इति केचित् ॥

क्षौमी, स्त्री, (क्षुमा एव इति स्वार्थे अणि वृद्धिः ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) अतसी । इति रत्नमाला ॥ (विकारार्थे अणि) क्षुमानिर्म्मित-कन्था । इति क्षौमशब्दटीकायां भरतः ॥

क्षौरं, क्ली, (क्षुरस्य कार्य्यं कर्म्म क्षुरकृतं कर्म्मेति भावः क्षुरस्येदं वा ।) क्षुरकर्म्म । कामान इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मुण्डनम् २ भद्रकरणम् ३ वपनम् ४ परिवापनम् ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य गुणः ।
"केशश्मश्रुनखादीनां कर्त्तनं संप्रसाधनम् ।"
संप्रसाधनं पवित्रीकरणमिति यावत् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ व्रतादिसंयमे क्षौरकर्म्मा-करणे दोषो यथा,—
"व्रतानामुपवासानां श्राद्धादीनाञ्च संयमे ।
न करोति क्षौरकर्म्म अशुचिः सर्व्वकर्म्मसु ॥
स च तिष्ठति कुण्डेषु नखादीनाञ्च सुन्दरि ! ।
तदेव दिनमानाब्दं तद्भोजी दण्डताड़ितः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥ * ॥
नित्यक्षौरविहितनिषिद्धदिनादि यथाह राज-मार्त्तण्डः ।
" न स्नानमात्रगमनोत्सुकभूषितानां
मभ्यक्तभुक्तरणकालनिरासनानाम् ।
सन्ध्यानिशाशनिकुजार्कदिनेषु रिक्ते
क्षौरं हितं प्रतिपदह्नि न चापि विष्ट्याम् ॥" * ॥
"प्राचीमुखः सौम्यमुखोऽपि भूत्वा
कुर्य्यान्नरः क्षौरमनुत्कटस्थः ॥
उत्तरात्रितययाम्यरोहिणी-
रौद्रसर्पपितृभेषु चाश्विभे ।
श्मश्रुकर्म्म सकलं विवर्ज्जयेत्
प्रेतकार्य्यमपि बुद्धिमान्नरः ॥"
प्रेतकार्य्यं पतितप्रेतसंप्रदानकदासीघटदानविषय-कम् । अन्यथा वक्ष्यमाणवचनविरोधः स्यात् ॥
"चन्द्रशुद्धिर्यदा नास्ति तारायाश्च विशेषतः ।
अक्षौरिभेऽपि कर्त्तव्यं चन्द्रचन्द्रजयोर्द्दिने ॥
मानं हन्ति गुरुः क्षौरे शुक्रं शुक्रो धनं रविः ।
आयुरङ्गारको हन्ति सर्व्वं हन्ति शनैश्चरः ॥" * ॥
श्रीपतिरत्नमालायाम् ।
"आज्ञया नरपतेर्द्विजन्मनां
दारकर्म्ममृतसूतकेषु च ।
बन्धमोक्षमखदीक्षणेष्वपि
क्षौरमिष्टमखिलेषु चोड़ुषु ॥
देवकार्य्ये पितृश्राद्धे रवेरंशपरिच्छये ।
क्षुरिकर्म्म न कुर्व्वीत जन्ममासे च जन्मभे ॥" * ॥
वृद्धगार्ग्यः ।
"केशवमानतपुरं पाटलिपुत्रं पुरीमहिच्छत्रम् ।
दितिमदितिञ्च स्मरतां क्षौरविधौ भवति कल्या-णम् ॥ * ॥"
अत्र क्रमो वराहपुराणे ।
"श्मश्रुकर्म्म कारयित्वा नखच्छेदमनन्तरम् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
अपि च । गोभिलः । "केशश्मश्रुलोमनखानि वाप-यीत शिखावर्ज्जम् ।" इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥ अन्यच्च ।
"रोहिण्याञ्च विशाखायां मैत्रे चैवोत्तरासु च ।
मघायां कृत्तिकायाञ्च द्विजैः क्षौरं विवर्ज्जितम् ॥
कृत्वा तु मैथुनं क्षौरं यो देवांस्तर्पयेत् पितॄन् ।
रुधिरं तद्भवेत्तोयं दाता च नरकं व्रजेत् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ * ॥
नापितगृहे क्षौरनिषेधो यथा,—
"स्वयं माल्यं स्वयं पुष्पं स्वयं घृष्टञ्च चन्दनम् ।
नापितस्य गृहे क्षौरं शक्रादपि हरेत् श्रियम् ॥
रवौ दुःखं सुखं चन्द्रे कुजे मृत्युर्बुधे धनम् ।
मानं हन्ति गुरोर्व्वारे शुक्रे शुक्रक्षयो भवेत् ॥
शनौ च सर्व्वदोषाः स्युः क्षौरमत्र विवर्ज्जयेत् ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥ * ॥
अथ प्रथमक्षौरस्य चूड़ाकरणस्य विहित-दिनादि । ज्योतिषे ।
"अयुग्माब्दे तथा मासि चूड़ा भौमशनीतरे ।
अर्केन्द्रकालशुद्धौ च जन्ममासेन्दुभेतरे ।
रिक्तादर्शाष्टमीषष्ठीप्रतिपद्वर्ज्जिते सिते ॥"
दक्षोऽपि सामान्यतो दोषमाह ।
"षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी उभे पक्षे चतुर्द्दशी ।
अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे भगे क्षुरे ॥
मेषसिंहतुलाककिंष्ठश्चिकेतरलग्नके ।
श्रवणादित्रयस्वातीचित्रापुष्याश्विचन्द्रभे ॥
आदित्यरेवतीहस्ता ज्येष्ठामूले च चौड़कम् ॥
पौष्णाश्विपुष्यवसुरामकवासुदेव-
ब्रह्मार्कचन्द्रवरुणादितिचित्रभेषु ।
वारेषु सोमबुधवाक्पतिभार्गवाणां
क्षौरं करोति कुशलं खलु मानवानाम् ॥"
इति वचनात् रोहिण्यामपि चूड़ाकरणम् ।
अत्रापि तिथ्यङ्गादिविरुद्धं विवर्ज्जयेत् ॥
"सूर्य्ये दक्षिणमार्गगामिनि हरौ सुप्ते निरंशे रवौ
क्षीणे शीतरुचौ महीजयमयोर्व्वारे निशासन्ध्ययोः ।
भुक्तेऽभ्यक्ततनौ निषिद्धसमयेऽलङ्कारयुक्ते शिशौ
क्षौराद्रोगभयं वदन्ति यवना मृत्युं तथान्ये जगुः ॥"
राजमार्त्तण्डे ।
"मानं हरेत् क्षौरमिहायुषोऽर्कः
शनैश्चरः पञ्च कुजस्तथाष्टौ ।
आचार्य्यभृग्विन्दुबुधाः क्रमेण
दशाष्टमैकादश सप्त पञ्च ॥"
जीवादिवारे क्षौरं प्रशस्तम् ॥ * ॥ भोजराजः ।
"शिखिसन्निधाने च चूड़ाकरणं जगुः शुभं यवनाः ।
चैत्रे मासि दिवाकरवारे उत्तरवर्त्मनि सवितरि ॥"
दिवाकरवारविनिर्मोके तु गर्गः ।
"जन्मर्क्षे जन्ममासे च युग्ममासे च वत्सरे ।
न कुर्य्यात् प्रथमं क्षौरं विशेषाच्चैत्रपौषयोः ॥"
ज्येष्ठपुत्रकन्ययोस्तु ज्येष्ठदशाहाभ्यन्तरे चूड़ा-निषेधो विवाहप्रकरणे उक्तः । इति ज्योति-स्तत्त्वम् ॥ * ॥
अपि च । भोजराजः ।
"यो जन्ममासे क्षुरकर्म्म यात्रां
कर्णस्य वेधं कुरुते च मोहात् ।
नूनं स रोगं धनपुत्त्रनाशं
प्राप्नोति मूढ़ो वधबन्धनानि ॥
जातं दिनं दूषयते वशिष्ठ-
स्त्वष्टौ च गर्गो यवनो दशाहम् ।
जन्माख्यमासं किल भागुरिश्च
चूड़े विवाहे क्षुरकर्णवेधे ॥"
एतद्विषयभेदस्तु राजमार्त्तण्डे ।
"उक्तानि प्रतिषिद्धानि पुनः सम्भावितानि च ।
सापेक्षनिरपेक्षाणि श्रुतिवाक्यानि कोविदैः ॥
सापेक्षनिरपेक्षाणि समर्थासमर्थविषयकाणि ।
क्षुरेति क्षुरकर्म्म ।" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

क्षौरपव्यं, क्ली, (क्षुरैः पविभिर्वज्रैर्निर्म्मितं निर्वृत्त-मिव वा गृहम् ।) क्षुरवज्रतुल्यतीक्ष्णदृढ़गृहम् । यथा, श्रीभागवते । ६ । ५ । ८ ।
"नदीमुभयतो वाहां पञ्चपञ्चाद्भुतं गृहम् ।
क्वचिद्धंसं चित्रकथं क्षौरपव्यं स्वयं भ्रमि ॥"
"पञ्चपञ्चानां पञ्चविंशतेः । अद्भुतं गृहम् । क्षौरपव्यं क्षुरैः पविभिर्व्वज्रैश्च निर्म्मितमिव तीक्ष्णं दृढ़ञ्चेत्यर्थः । स्वयं स्वतन्त्रम् । भ्रमि भ्रमण-स्वभावम् ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

क्षौरिकः, पुं, (क्षुरकर्म्म क्षुरेण वा कर्म्म करोति । यद्वा क्षुरिकर्म्म कार्य्यत्वेनास्त्यस्य । इति ठञ् । क्षौरं शिल्पत्वेनास्यास्य इति तु ठक् ।) नापितः । इति शब्दमाला ॥

क्ष्णु, ल तेजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-सकं-सेट् ।) मूर्द्धन्यणकारोपधः । चादिः । क्ष्णौति खड्गं कर्म्मकारः । इति दुर्गादासः ॥

क्ष्णुतः, त्रि, (क्ष्णु + कर्म्मणि क्तः ।) शाणितः । तीक्ष्णीकृतः । इत्यमरः । ३ । १ । ९१ ॥

क्ष्मा, स्त्री, (क्षमते सहते भारं अपराधजनितं वात्मस्थानां जीवानां चतुर्व्विधानां इति । क्षम् + अच् उपधायाः लोपश्च ।) पृथ्वी । इत्य-मरः ।२।१।२॥ (यथा, भागवते ।७।८।३३।
"द्यौस्तत् सटोत्क्षिप्तविमानसङ्कुला
प्रोत्सर्पत क्ष्मा च पदातिपीड़िता ॥")

क्ष्माजः, पुं, (क्ष्मा पृथ्वी तस्यां तस्याः वा जातवान् इति । क्ष्मा + जन् + डः ।) मङ्गलग्रहः । इति ज्योतिषम् ॥

क्ष्मातलं, क्ली, (क्ष्मायाः तलम् ।) भूतलम् । (यथा, मार्कण्डेये । २३ । ४७ ।
"यद्यस्ति क्ष्मातले खेऽन्यतो वा
त्वत्सम्बन्धं त्वत्स्वरैर्व्यञ्जनैश्च ॥")
पृथिवीमध्यम् । इति केचित् ॥

क्ष्माहृतिः, पुं, (क्ष्मायां पृथ्व्यां धृतिर्धारणा पालनो-शक्तिर्यस्य ।) काश्मीरदेशीयराजविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ४८२ ।

"अथाभ्यषिच्यत क्षिप्रं विप्रैरेव यशस्करः ।
क्ष्माभृतिः प्रौढ़सामर्थ्यः सानुमानिव तोयदैः ॥"

क्ष्मापः, पुं, (क्ष्मां पाति रक्षतीति । क्ष्मा+पा+कः ।) राजा । यथा,—
"क्षामयामिरिपुत्रासक्षुदादौ दृष्टवैक्लवान् ।
लब्धोदया क्षोभयेन क्ष्मापा प्रत्यनुयायिनः ॥"
इति राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३१६ ॥

क्ष्मापालः, पुं, (क्ष्मां पालयतीति । क्ष्मा+पाल्+णिच्+अण् । क्ष्मायाः पालो वा ।) राजा । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३२४ ।
"न के लोभं समुत्पाद्य जिह्वया स्निग्धदीर्घया ।
पिपीलिका इव यस्ताः क्ष्मापालैः शल्यकैरिव ॥"

क्ष्माभुक् [ज्,] पुं, (क्ष्मां पृथ्वीं भुनक्ति उपभुनक्ति इत्यर्थः । क्ष्मा+भुज्+क्विप् । कुत्वं च ।) राजा । इत्यमरः । २ । ८ । १ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ५५ ।
"तत्रस्थाः क्ष्माभुजा पृष्टास्तन्निवेदनकारणम् ।
वणिजश्चपन् क्षितिन्यस्तजानुप्राञ्जलयस्ततः ॥")

क्ष्माभृत्, पुं, (क्ष्मां पृथ्वीं बिभर्त्ति । क्ष्मा+भृ+क्विप् तुगागमश्च ।) राजा । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १६६ ।
"देशानामुपरि क्ष्माभृदातुराणां चिकित्सकाः ।
वणिजो ग्राहकाणाञ्च मूर्खाणामपि पण्डिताः ॥")
पर्व्वतः । इत्यमरः । २ । ८ । १ ॥ (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । ६७ ।
"कान्तारेषु च काननेषु च सरित्तीरेषु च क्ष्माभृता-
सुत्सङ्गेषु च पत्तनेषु च सरिद्भर्त्तुस्तटान्तेषु च ॥")

क्ष्माय, ई ङ विधूनने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं-अकं-सेट् ।) पवर्गशेषयुक्तः । षादिः । विधूननमिति विधूयतेऽसाविति कर्म्मणि घञि विधूनः सकम्पः ततो विधून इवाचरतीति क्वौ क्ते अनटि रूपम् । कम्पनमित्यर्थः । ई, क्ष्मातः । ङ, क्ष्मायते वृक्षः । (तथाच, भट्टिः । १४ । २१ ।
"उल्का ददृशिरे दीप्ता रुरुवुश्चाशिवं शिवाः ।
चक्ष्माये च मही रामः शशङ्के चाशुभागमम् ॥")
क्ष्मायते कम्पते त्वङ्गत्येजतीर्त्ते च वेपते इति कम्पार्थे भट्टमल्लोऽपि । रमानाथस्तु विधूननशब्दस्यैणन्तादुत्पत्तेः सकर्म्मकोऽयं इति प्रतीमः । प्रयोगस्त्वन्यथा दृश्यते इत्याह । इति दुर्गादासः ॥

क्ष्मायितः, त्रि, (क्ष्माय+इतच् ।) कम्पितः । इति व्याकरणम् ॥

क्ष्मायिता, [ऋ] त्रि, (क्ष्माय+तृच्प्रत्ययः ।) कम्पकः । इति व्याकरणम् ॥

क्ष्मील, निमेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-अकं-सेट् ।) निमेषः पक्ष्माभिश्चक्षुष आवरणम् । क्ष्मीलति चक्षुः पक्ष्मभिरावृतं स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्ष्विड़, ऌ आ ङ ञि स्नेहे । मोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं-अकं-मोचे सकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । ऌ, अक्ष्विड़त् । आ, क्ष्विड़ितं 'क्ष्विण्णं' तेन । ङ, क्ष्वेड़ते । ञि, क्ष्विण्णोऽस्ति । स्नेहः स्निग्धीभावः । मोचे क्ष्वेड़ते तिलः तैलं मुञ्चतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्ष्विणः, त्रि, (क्ष्विद्+क्तः ।) मुक्तः । स्निग्धः । इति व्याकरणम् ॥

क्ष्विद, आ ञि कूजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-अकं-सेट् ।) आ, क्ष्वेदितं क्ष्विस्रं तेन । ञि, क्ष्विस्रोऽस्ति । मूर्द्धन्यवर्गतृतीयान्तोऽयमित्येके । इति दुर्गादासः ॥

क्ष्विद, इर् य आ मोचे । स्नेहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-परं-अकं-मोचे तु सकं-सेट् ।) इर्, अक्ष्विदत् अक्ष्वेदीत् । अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये । य, क्ष्विद्यति । आ, क्ष्वेदितं क्ष्विस्रं तेन । इति दुर्गादासः ॥

क्ष्विद, ऌ आ ङ ञि मोचे । स्नेहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं-सकं-स्नेहे तु अकं-सेट् ।) एतदाद्यास्त्रयो वकारयुक्ताः षाद्याः । ऌ, अक्ष्विदत् । आ, क्ष्वेदितं क्ष्विस्रं तेन । ङ, क्ष्वेदते तिलः तैलं मुञ्चतीर्थः । ञि, क्ष्विस्रोऽस्ति । स्नेहः स्निग्धीभावः । इति दुर्गादासः ॥

क्ष्वेड़ं, क्ली, (क्ष्विड़+घञ् ।) लोहितार्कपर्णफलम् । घोषापुष्पम् । इति मेदिनी । ड़ । ६ ॥

क्ष्वेड़ः, पुं, (क्ष्विड़+भावादौ घञ् । क्ष्वेड़ते इति अच् वा ।) ध्वनिः । कर्णामयः । विषम् । इति मेदिनी । ड़ । ५ ॥ (यथा, आनन्दलहर्य्याम् । २६ ।
"करालं यत् क्ष्वेड़ं कवलितवतः कालकलना न शम्भोस्तन्मूलं जननि तव ताड़ङ्कमहिमा ॥")
पीतघोषावृक्षः । इति रत्नमाला ॥ * ॥ क्ष्वेड़रोगस्य निदानादि कर्णरोगशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

क्ष्वेड़ः, त्रि, (क्ष्विड़+कर्म्मणि घञ् ।) दुरासदः । कुटिलः । इति मेदिनी । ड़ । ६ ॥

क्ष्वेड़नं, क्ली, (क्ष्विड़+भावे ल्युट् ।) मोचनम् । त्यागः । यथा, महाभारते । ३ । १७८ । २६ ।
"त्रासनं सर्व्वभूतानां कालान्तकयमोपमम् ।
निश्वासक्ष्वेड़नादेव भर्त्सयन्तमिव स्थितम् ॥"

क्ष्वेड़ा, स्त्री, (क्ष्विड़+घञ्+टाप् च ।) वंशशलाका । सिंहनादः । इति मेदिनी । ड़ । ५ ॥ (स तु लोकस्य शब्दविशेषः । यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । ३६ ।
"एषा सागरसङ्गताभिमतता याता न मे कर्हिचित् मुग्धे कण्ठभुवं अवीषि मम किं सक्ष्वेड़ताम्मोयुषीम् क्ष्वेड़ारावं इवोपचितस्तव गणशतैः सह क्रीड़न् युष्मान्नीलगलोऽवतादिति गिरा गौर्य्या हतोऽनुत्तरः ।"
"सागरसङ्गतेति । सागरेण समुद्रेण सङ्गता अर्थाद्गङ्गा । उत्तरे तु सेति सर्व्वनामपदम् गरो विषम् । तदाह सक्ष्वेड़ेति । क्ष्वेड़ेन विषेण क्ष्वेड़या शब्दविशेषेण च सक्ष्वेड़म् । क्ष्वेड़ं विषम् क्ष्वेड़ा जनस्य शब्दविशेषः ॥" इति तट्टीका ।
कोषातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्ष्वेड़ितं, क्ली, (क्ष्विड़्+भावे क्तः ।) सिंहनादः इत्यमरः । ३ । ५ । ३४ ॥ (यथा, महाभारते १ । ६९ । ६ ।
"नानायुधधरैश्चापि नानावेशधरैस्तथा ।
हेषितस्वनमिश्रैश्च क्ष्वेड़ितास्फोटितस्वनैः ।
आसीत् किलकिलाशब्दस्तस्मिन् गच्छति पार्थिवे ॥")

क्ष्वेल, ऋ चालगत्योः । इति कविकल्पद्रुमः (भ्वा-परं-अकं-गतौ तु सकं-सेट् ।) वकार-युक्तः । षादिः । ऋ, अचिक्ष्वेलत् । चाल कम्पः । चालः केचिन्न मन्यन्ते । इति दुर्गादासः ॥ (क्रीड़ायामिति केचित् । यथा, रामायणे । ५ । १० । १३ ।
"आस्फोटननिनादांश्च बालानां क्ष्वेलतां तथा ।"

क्ष्वेलिका, स्त्री, (क्ष्वेला+स्वार्थे कन् अत इत्वं) क्रीड़ा । यथा, श्रीभागवते । ५ । ८ । १८
"क्ष्वेलिकायां मां मृषा समाधिना आमीलि दृशं प्रेमसंरम्भेण चकितचकित आगत्य पृष परुषविषाणाग्रेण लुठति ।" "सम्भवति चे दित्याह । क्ष्वेलिकायां क्रीड़ायां मृषा समाधिस्तेनामीलिते दृशौ येन तं मां प्रे संरम्भेण प्रणयकोपेन पृषतुजलबिन्दुस्तद्रूप षेण विषाणाग्रेण लुठति संघट्टयति ।" इ तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

क्ष्वेली, स्त्री, (क्ष्वेल+गौरादित्वात् ङीष् । क्रीड़ा । यथा, श्रीभागवते । १० । २९ । ४६ ।
"बाहुप्रसारपरिरम्भकरालकोरु-
नीविस्तनालभननर्म्मनखाग्रपातैः ।
क्ष्वेल्यावलोकहसितैर्व्रजसुन्दरीणा-
मुत्तम्भयन् रतिपतिं रमयाञ्चकार ॥"
"बाहुप्रसारश्च परिरम्भश्च करालकादीनाम लभनं स्पर्शश्च नर्म्म परिहासश्च नखाग्रपात तैः । क्ष्वेल्या क्रीड़या च अवलोकैश्च हसितै कामं तासां उद्दीपयन् ता रमयामास ।" इ तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ अत्र क्ष्वेल्यमि प्रमादात् केनचिल्लिखितम् ॥

ख

खकारः। स तु व्यञ्जनद्वितीयवर्णः। अस्योच्चारणस्थानं कण्ठः। (यथा, सिद्धान्तकौमुद्याम्। "अ-कु-ह-विसर्ज्जनीयानां कण्ठः।" इति। शिक्षाग्रन्थे तु अस्य जिह्वामूलीयत्वमुक्तम्। यथा,—"जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः।" इति। परं जिह्वामूलीयस्यापि कण्ठमूलोच्चारणपरत्वात् न दोषाय एव ॥) यथा, कामधेनुतन्त्रे।

"खकारं परमाश्चर्य्यं शङ्खकुन्दसमप्रभम्।
कोणत्रययुतं मूर्त्यं बिन्दुत्रयसमन्वितम् ॥
गुणत्रययुतं देवि! पञ्चदेवमयं सदा।
त्रिशक्तिसंयुतं वर्णं खकारं प्रणमाम्यहम् ॥"

अस्योत्पत्तिर्यथा, प्रपञ्चसारे।

"स सर्गः प्रेषितः कण्ठे वायुना कादिमीरयेत्।
सर्गस्पर्शनमात्रेण कं स्वरस्पर्शनात्तु खम् ॥"

वर्णोद्धारे:) तस्य लेखनप्रकारादिर्यथा,—

"शिवरूपा वामरेखा दक्षरेखा प्रजापतिः।
अधोरेखा विष्णुरूपा साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपिणी ॥
मात्रा कुण्डलिनी साक्षात् खकारः पञ्चदैवतः ॥
ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने!।
बन्धूकपुष्पसङ्काशां रत्नालङ्कारभूषिताम् ॥
वराभयकरां नित्यामीषद्धास्यमुखीं पराम्।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

तस्य नामानि यथा, नानातन्त्रेषु,—

"खः प्रचण्डः कामरूपी ऋद्धिर्वह्निः सरस्वती।
आकाशमिन्द्रियं दुर्गा चण्डीशस्तापिनी गुरुः ॥
शिखण्डी दन्तजातीशः कर्णोऽर्गलतो यदि।
शून्यं कपाली कल्याणी शूर्पकर्णोऽजरामरः।
अप्रमेया चण्डलिङ्गो जया यङ्कारखङ्गकौ ॥"

क्ली, (खर्व्वति मनोऽस्मिन् खन्यते क्षुभ्यते मनोऽनेन वा। खर्व्व गतौ, खन दारणे वा अन्येभ्योपीति डः।) इन्द्रियम्। (यथा, मनौ। २। ६०।

"निराचामेदपः पूर्व्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम्।
खानि चैव स्पृशेदद्भिरात्मानं शिर एव च ॥")

पुरम्। क्षेत्रम्। शून्यम्। (यथा, महाभारते। १। ८८। ७।

"पतस्यदीर्णाम्बुधरान्धकारात्
खात् खेचराणां प्रवरो यथार्कः ॥")

बिन्दुः। (यथा, लीलावत्यां क्षेत्रव्यवहारे।
"वेदाग्निबाणखाश्वैश्च खखाभ्राभ्ररसैः क्रमात् ॥")

आकाशम्। (यथा, मनौ। १२। १२०।

"खं सन्निवेशयेत् खेषु चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम् ॥"

"खं बाह्याकाशं खेषु उदराद्यवच्छिन्नशरीराकाशेषु।" इति कुल्लूकभट्टः ॥) संवेदनम्। देवलोकः। शर्म्म। इति मेदिनी। खे। १ ॥ लग्नात् दशमराशिः। इति दीपिका ॥ (यथा, जातकप्रकरणे। "तनुनिधनखभेशाः केन्द्रकोणे त्रिलाभे॥") अभ्रकम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (शब्दतन्मात्रम्। यथा, मण्डूकोपनिषदि।

"एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्व्वेन्द्रियाणि च।
खं वायुर्ज्योतिरापः पृथ्वी सर्व्वस्य धारिणी ॥"

चिदानन्दमयब्रह्माकाशम्। यथा, छान्दोग्योपनिषदि "कं ब्रह्म खं ब्रह्म यदेव कं तदेव खं गङ्काकारो वै पुरुषो चकारो चोषयंस्तथा ॥" छिद्रम्। यथा, भागवते। ७। १२। २५।

"खे खानि वायौ निःश्वासांस्तेजस्यूष्माणमात्मवान् ॥")

खः, पुं, (खर्व्वयति स्वरश्मिभिरिति। खर्व्व + अन्तर्भूतणिच् + डः।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः ॥

खकुन्तलः, पुं, (खं आकाशं कुन्तलं कुन्तलस्थानीयं यस्य।) शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विष्णुः। "आकाशं वै विष्णुर्व्योमकेशः शिवो महर्षिः।" इति श्रुतिः ॥)

खक्ख, हासे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) कोपधः। खादिः। खक्खति। इति दुर्गादासः ॥

खक्खटः, पुं, (खक्ख् + अटन्।) कक्खटः। कठिनः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

खखोल्कः, पुं, (खे आकाशे सूर्य्यरूपेण खेषु इन्द्रियेषु आत्मरूपेण उल्का इव। अन्तर्ब्बहिःप्रकाशकत्वात् तथात्वम्।) सूर्य्यः। यथा,—

हरिरुवाच।

"पुनः सूर्य्यार्च्चनं वक्ष्ये यदुक्तं भृगवे पुरा।
ओम् खखोल्काय ओम् नमः ॥"

इति गारुडे १६ अध्यायः ॥

खषोल्कायेति च पाठः ॥ (अयं हि काशीस्थितादित्यः। इति काशीखण्डम् ॥ यदुक्तं तत्रैव ५० अध्याये।

"खखोल्को नाम भगवानादित्यः परिकीर्त्तितः ॥"

एतद्विवरणं तत्रैवाध्याये विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥)

खगः, पुं, (खे आकाशे गच्छति। ख + गम् + डः।) सूर्य्यः। ग्रहः। (यथा, ज्योतिषे।

"आपोक्लिमे यदि खगाः स किलेन्दुवारः ॥")

देवः। वाणः। पक्षी। इति मेदिनी। गे। ६ ॥ (यथा, महाभारते। १। ३३। १६।

"तं प्रजन्मां खगश्रेष्ठं वज्रेणेन्द्रोऽभ्यताड़यत् ॥")

वायुः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, महाभारते वनपर्व्वणि।

"तमांसीव यथा सूर्य्यो वृक्षानग्निर्घनान् खगः ॥")

शलभः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मनुः। १२। ६३।

"मांसं गृध्रो वपां मद्गुस्तैलं तैलपकः खगः ॥"

महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। ६६।

"आकाशनिर्व्विरूपश्च निपाती ह्यवशः खगः ॥")

खगखानं, क्ली, (खन्यते इति। खन् + कर्म्मणि घञ्। खगानां पक्षिणां खानं वासार्थकोटरम्।) वृक्षकोटरम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥

खगपतिः, पुं, (खगान् पातीति। खग + पा + "आतोऽनुपसर्गे कः।" ३। २। ३। इति कः।) गरुड़ः। इति शब्दरत्नावली ॥

खगवक्त्रः, पुं, (खगस्य वक्त्रमिव वक्त्रं अग्रभागः आकृतिर्वा यस्य।) लकुचवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

खगवती, स्त्री, (पृथिव्याः स्वकक्षायामाकाशगतिमत्त्वात् खगतुल्यगतित्वेन सादृश्यमस्त्यस्या इति आर्य्यभट्टः। सूर्य्यसिद्धान्तमते तु खगसादृश्यं आकाशस्थितित्वेनास्त्यस्याः। मतुप्। मस्य वः।) पृथ्वी। इति जटाधरः ॥

खगशत्रुः, पुं, (खगानां शत्रुरिव।) पृश्निपर्णी चाकुलिया इति भाषा ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥

खगान्तकः, पुं, (खगानां अन्तकः यम इव। यद्वा, अन्तयति अन्तं करोति इति। अन्तर्णिच् ततो ण्वुल्।) श्येनपक्षी। इति राजनिर्घण्टः ॥

खगासनः, पुं, (खगस्य सूर्य्यस्य आसनमिव उदयस्थानं यत्र। आसनत्वेन कल्पितत्वात्तथात्वम्।) उदयपर्व्वतः। इति शब्दमाला ॥ (खगो गरुड़ आसनं यस्येति विग्रहे।) विष्णुः। (एतद्विवरणं यथा, महाभारते। १। सौपर्णे। ३३। १२—१८।

"तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम्।
स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरीक्षगः ॥
उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः।
अजरश्चामरश्च स्याममृतेन विनाप्यहम् ॥
एवमस्त्विति तं विष्णुरुवाच विनतासुतम्।
प्रतिगृह्य वरौ तौ च गरुड़ो विष्णुमब्रवीत् ॥
भवतेऽपि वरं दद्यां वृणोतु भगवानपि।
तं वव्रे वाहनं विष्णुर्गरुत्मन्तं महाबलम्।
ध्वजञ्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम् ॥
एवमस्त्विति तं देवमुक्त्वा नारायणं खगः।
वव्राज तरसा वेगाद् वायुं स्पर्द्धन् महाजवः ॥")

खगेन्द्रः, पुं, (खगानां पक्षिणां इन्द्रः।) गरुड़ः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते। १। सौपर्णे। ३१। ३५।

"पतत्रीणाञ्च गरुड़ इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत ॥"

अस्य खगेन्द्रत्वकथा यथा तत्रैव। १६—२०।

"तच्छ्रुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽथ प्रजापतिः।
बालिखिल्यानुपागम्य कर्म्मसिद्धिमपृच्छत ॥
एवमस्त्विति तञ्चापि प्रत्यूचुः सत्यवादिनः।
तान् कश्यप उवाचेदं सान्त्वपूर्व्वं प्रजापतिः ॥
अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगाद् ब्रह्मणः कृतः।
इन्द्रार्थे च भवन्तोऽपि यत्नवन्तस्तपोधनाः ॥
न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्त्तुमर्हथ सत्तमाः! ॥
भवतां हि न मिथ्याऽयं सङ्कल्पो वै चिकीर्षितः ॥
भवत्वेष पतत्रीणामिन्द्रोऽतिबलसत्त्ववान्।
प्रसादः क्रियतामस्य देवराजस्य याचतः ॥")

खगेन्द्रध्वजः, पुं, (खगेन्द्रो गरुड़ो ध्वजः केतुर्वाहनं च यस्य।) विष्णुः। (यथा, भागवते। १। १८। १६।

"ज्ञानेन वैयासकिशब्दितेन
भेजे खगेन्द्रध्वजपादमूलम् ॥")

खगेश्वरः, पुं, (खगानां ईश्वरः।) गरुड़ः। इत्यमरः। १। १। ३१ ॥

खगोलः, पुं, आकाशमण्डलम् । तस्य विवरणं यथा । एतद्ब्रह्माण्डं सच्छिद्रं कटाहद्वयस्य गोलाकारसम्पुटतुल्यम् । यत्र भूर्भुवःस्वर्महर्जनतपःस संज्ञकानि सप्तभुवनानि सन्ति । ब्रह्माण्डमध्ये यः परिधिः स आकाशकक्षा । तन्मध्ये परावह-परिवह-सुवह-समुद्वहाख्यानां पञ्चानां वा स्थानानि अधोऽधःक्रमेण सन्ति । तदधस्तात् अधोऽधःस्थितपूर्व्वाभिमुखशनिवृहस्पतिराहुकेतुमङ्गलसूर्य्यशुक्रबुधचन्द्रग्रहयुक्तं दक्षिणोत्तरस्थितध्रुवा तारादयेन बद्धं नक्षत्रचक्रं सदापश्चिमगतिना प्रवहवायुना भ्रमति । ततः अधोऽधःक्रमेण सिद्धविद्याधरमेघविद्युदादियुक्तः सदोत्तरगतिरावहवायुर्भ्र एतद्ब्रह्माण्डस्य मध्ये समन्तात् ईश्वरस्य धारणात्मिकां शक्तिं बिभ्राणो भूगोलः शून्ये तिष्ठति । पृथ्व्यन्तर्गता नागासुरसमाश्रया दिव्यौषधिरसोपेता र पाताल-रसातल-महातल-तलातल-सुतल-वितलातल-संज्ञका ऊर्द्ध्वक्रमेण सप्तपातालभूमयश्च सन्ति । सुमेरुपर्व्वतोपरि शून्ये एका ध्रुवतारा भ्रमति एवं वडवानलोपरि शून्ये अन्या ध्रुवतारा भ्रमति ।'

	अथ कक्षायोजनानि	व्यासयोजनानि	पृथिव्युच्चयोजनानि
आकाशस्य ब्रह्माण्डस्य वा	१८७१२०८०८६४००००००	५९५३८४३९११२७२७२७	२९७६९२१९५५६३६३६३
नक्षत्रस्य	२५९८९००००	८२६९२२७३	४१३४५३३६
शनेः	१२७६६८२५५	४०६२०२१७	२१३१००५८
राहुकेत्वोः	८०५७२८६३२	२५६३६८२०१	१२८१८८३००
गुरोः	५१३७५७६४	१६३४६८३४	८१७२६१७
चन्द्रोच्चस्य	३८३२८४८४	१२७४२८८	६३७०६१४
मङ्गलस्य	८१४६९०९	२५९२१९८	१२९५९९९
सूर्य्यस्य	४३३१५००	१३७८२०४	६८८३०२
शुक्रशीघ्रस्य	२६६४६३७	८४७८३९	४२३९१९
बुधशीघ्रस्य	१०४३२०९	३३१९३०	१६५९६५
बुधशुक्रयोः	४३६१५०	१३८७७५	६८५८८
चन्द्रस्य	३२४०००	१०३०९१	५७४५
आवहवायोः	५१०४	१६२४	१२
भूगोलस्य	४९६७	१५८१	०

अथ ग्रहाणां मध्यभुक्तयः ।

	रवेः	चन्द्रस्य	मङ्गलस्य
दिने— कलाद्याः	५९।८।१०।०	७९०।३४।५२	३१।२६।२८
वर्षे— राश्याद्याः	१२।०।०।०	४।१२।४६।४०।४८	६।११।२४।९।३६
युगे— भगणाद्याः	४३२००००	५७७५३३३६	२२९६८३२
कल्पे— भगणाद्याः	४३२००००००	५७७५३३३६०००	२२९६८३२०००

	बुधशीघ्रस्य	वृहस्पतेः	शुक्रशीघ्रस्य
दिने— कलाद्याः	२४५।३२।२१	४।५९।९	९६।७।४३
वर्षे— राश्याद्याः	१।२४।४५।२२।४८	१।०।२१।३।३६	७।१५।११।४९।१२
युगे— भगणाद्याः	७१९३७०६०	३६४२२०	३०१२३७६
कल्पे— भगणाद्याः	७१९३७०६००००	३६४२२००००	३०१२३७६०००

खगोलः

अथ ग्रहाणां मध्यभुक्तयः ।

	भूमेः	राहोः	चन्द्रोच्चस्य
दिने— कलाद्याः	२१०।२३	३।१०।४४	६।४१।०
वर्षे— राश्याद्याः	०।१२।१२।५४	०।१८।२१।१२।३६	१।१०।४०।५८।४२
युगे— भगणाद्याः	२४६५६८	२३१२३८	४८८१०३
कल्पे— भगणाद्याः	२४६५६८०००	२३१२३८०००	४८८१०३०००

अथ राशिषु नक्षत्राणां स्थितिः ।

	अश्विनी	भरणी	कृत्तिका	रोहिणी	मृगशिरा	आर्द्रा	पुनर्वसुः	पुष्या	आश्लेषा
राशिः	०	०	१	१	२	२	२	३	३
अंशः	१	२०	१	२८	३	१	२०	१६	२८
कला	०	०	३	३०	०	१०	४०	२०	२०
अपक्रम-भागाः	१० उत्तरः	१२ उत्तरः	५ उत्तरः	५ दक्षिणः	१० दक्षिणः	९ दक्षिणः	६ उत्तरः	० उत्तरः	७ दक्षिणः

	मघा	पूर्वफल्गुनी	उत्तरफल्गुनी	हस्ता	चित्रा	स्वाती	विशाखा	अनुराधा	ज्येष्ठा
राशिः	४	४	५	५	५	६	६	७	७
अंशः	२	२२	५	१०	२४	१६	२६	२४	२८
कला	२०	२०	४०	०	१०	४	४०	०	०
अपक्रम-भागाः	उ	१२ उ	१३ उ	११ द	२ द	२७ उ	३४ द	३ द	४ द

	मूला	पूर्वाषाढ़ा	उत्तराषाढ़ा	अभिजित्	श्रवणा	धनिष्ठा	शतभिषा	पूर्वभाद्रपद्	उत्तरभाद्रपद्	रेवती
राशिः	८	८	८	८	९	९	१०	१०	११	११
अंशः	१	१४	२०	२४	१०	२०	२०	२६	१	२६
कला	१०	०	०	४०	०	०	०	०	०	५०
अपक्रम-भागाः	९ द	५ ३० द	५ द	३० उ	३० उ	३३ उ	३० द	२४ उ	२६ उ	० उ

अथ राशिषु नक्षत्राणां स्थितिः ।

	अगस्त्यः	मृगव्याधः । कालपुरुषः	हुतभुक्	ब्रह्महृदयं	सप्तर्षितारा
राशिः	३	२	१	१	१
भागः	०	२०	२२	२२	१
कला	०	०	०	०	३
अपक्रम-भागाः	६० द	६४० द	३८ द	३३० द	५ उ
	पुनर्व्वसौ	आर्द्रायाम्	रोहिण्याम्	रोहिण्याम्	कृत्तिकायाम्

अथ खगोलरचना ।

खवाङ्कितं काष्ठनिर्म्मितं भूगोलं तन्मध्यगं सुमेरोरुभयत्र निर्गतं दण्डञ्च कृत्वा षड्राशान्तर-प्रतत्रय-परिमितं समविभक्तं आधारकक्ष्याद्वयं विषुवकक्ष्यैका च कार्य्या ॥

अथ मेषादिराशिस्थितिः ।

स्वाहोरात्रार्द्धकर्णैः तत्प्रमाणानुमानेन च क्रान्तिस्थानात् दक्षिणोत्तरविभक्तैर्विक्षेपभागै-र्निजनिजापक्रमैश्च मेषादीनां राशीनां तिस्रः कक्ष्याः कुर्य्यात् । ता एव कक्ष्याः कर्कादीनां वैपरीत्येन कुर्य्यात् । ताश्चाप्यस्तिस्रस्तुलादीनां तथा-विपर्य्ययात् मकरादीनाञ्च कुर्य्यात् ॥

अहोरात्रार्द्धकर्णज्ञानं यथा ।

स्वक्रान्तिरुत्क्रमक्रमज्ये द्वे कुर्य्यात् । तत्र उत्क्रमज्यया हीना त्रिज्या दक्षिणोत्तरं दिन-व्यासदलं स्यात् ॥

विक्षेपज्ञानं यथा ।

चन्द्रः स्वक्रान्त्यंशात् निजपातेन राशिचक्र-कलाशीतिभागैः परमं दक्षिणोत्तरं विक्षिप्यते । तस्य नवभागं द्विगुणितं बृहस्पतिः मङ्गल-स्त्रिगुणितं अन्ये चतुर्गुणं विक्षिपन्ते । तत्र क्रमः चन्द्रस्य मध्यविक्षेपकलाः २७० मङ्गलस्य ९० बुधस्य १२० बृहस्पतेः ६० शुक्रस्य १२० शनेः १२० रवेर्व्विक्षेपकला नास्ति ॥

अथ नक्षत्रादिकक्ष्यास्थानम् ।

आधारकक्ष्याद्वयोपरियाम्योदग्गोलसंस्थितानां नक्षत्रादीनां कक्ष्याः कुर्य्यात् । सर्व्वासां कक्ष्याणां मध्यस्थाने विषुवत्कक्ष्या स्थिता । तदाधार-कक्ष्ययोर्युतेरूर्द्ध्वं द्वे अयने विषुवद्द्वयञ्च कुर्य्यात् । विषुवस्थानात् भगणसञ्चारपर्य्यन्तं स्फुटभागै-र्मङ्गलादीनां क्षेत्राण्येव कुर्य्यात् अर्थात् मेषादि-राशीन् तिर्य्यक्ष्याभी रचयेत् । तथा अयन-स्थानात् अन्यायनपर्य्यन्तं तिर्य्यक् अपरा कक्ष्या-क्रान्तिसंज्ञा कार्य्या । तया कक्ष्यया सूर्य्यः प्रकाशयन् सदा भ्रमति ॥ चन्द्राद्या ग्रहाः अपमण्डलमाश्रितैः स्वस्वपातांशैरपक्रमात् विक्षे-मार्गेषु अपक्रमेणालक्ष्याः सन्तो लोकैर्दृश्यन्ते । क्षितिजे उदयन् राशिः लग्नं स्यात् तद्वशात् अस्तं गच्छंश्च अस्ताख्यं स्यात् । लङ्कोदयैर्यथा सिद्धं दशचतुर्थस्थानञ्च कुर्य्यात् । मध्यक्षिति-जयोर्म्मध्ये या ज्या सा अन्त्या कथ्यते । विषु-वत्क्षितिजयोरन्तरज्या चरदलज्या । उपरि स्वकं स्थानं मध्ये क्षितिजमण्डलं कृत्वा वस्त्र-वेष्टितं लोकालोकवेष्टितञ्च कृत्वा जलपतनयोगेन पारदसावयोगेन वा कालभ्रमणं साधयेत् । इति सूर्य्यसिद्धान्तसम्मतम् ॥

खगडः, पुं, (खे आकाशे गलतीति । गल + अच् पृषोदरात् साधु ।) तृणविशेषः । खागड़ा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः पोटगलः २ बृहत्-काशः ३ काकेक्षुः ४ । इति रत्नमाला ॥

खङ्करः, पुं, (खन्यते कङ्कतिकया इति । खन् दारणे + क्विप् । कीर्य्यते विकीर्य्यते इति । कॄ विक्षेपे + अप् । ततः कर्म्मधारयः ।) चूर्णकुन्तलः । इति हेमचन्द्रः ॥

खच, न भूतिपूत्योरुत्पत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या-परं-अकं-सेट् ।) भूतिः सम्पत्तिः पूतिः पवित्रता तयोरुत्पत्तिः प्रादुर्भावः । भूत्युत्पत्तौ पूत्युत्पत्तौ चेत्यर्थः । न, खच्नाति राजा सम्टद्धः स्यादित्यर्थः । शेषार्थः कातन्त्राद्यसम्मतः । इति दुर्गादासः ॥

खच, त् क बन्धने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरा-परं-सकं-सेट् ।) खचयति । इति दुर्गादासः ॥

खचमसः, पुं, (खे आकाशे चम्यते भक्ष्यतेऽसौ पितृलोकस्थैः पुण्यात्मभिरित्यर्थः । चमु भक्षणे + असच् । खे चमसः यज्ञीयपात्रमिव अमृतमय-त्वात्तथात्वम् ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खचरः, पुं, (खे आकाशे चरतीति । चर + "चरेष्टः ।" ३।२।१६। इति टः ।) मेघः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वायुः । राक्षसः । सूर्य्यः । एतेषां प्रमाणं यथा । महाभारते द्रोणपर्व्वणि ।

"खचरस्य सुतस्य सुतः खचरः
खचरस्य पिता न पुनः खचरः ।
खचरस्य सुतेन हतः खचरः
खचरी परिरोदिति हा खचर ! ॥"

आकाशगामिनि त्रि । यथा । स्तुतिः ।
"पवनो दिक्पतिर्भूमि-राकाशं खचरामराः ॥"
रूपकभेदः । यथा । सङ्गीतदामोदरः ।
"खचरो रङ्गताले स्यात् गुरुरादौ लघुस्तथा ।
शान्तेऽथवा हास्यरसे भवेदेष दशाक्षरः ॥"

खचितं, त्रि, (खच् + क्तः ।) संयुक्तम् । तत्पर्य्यायः करम्बितम् २ रूषितम् ३ गुरुगुम्फितम् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ करम्बम् ५ कवरम् ६ मिश्रम् ७ संपृक्तम् ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ व्याप्तम् ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ गुण्ठितम् १० छुरितम् ११ । इति जटाधरः ॥

खज, मन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) मन्थो विलोड़नम् । खजति जलं मत्स्यः । इति दुर्गादासः ॥

खञ, इ पाङ्गुल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-अकं-सेट् । इदित् ।) इ, खञ्जते । पङ्गुः खोड़ भावप्रधाननिर्द्देशात् पङ्गुत्वमिति यावत् । सो-ऽस्यास्तीति चूड़ादित्वाल्लः । पङ्गुलस्तस्य भाव पाङ्गुल्यं खोटनमित्यर्थः । खञ्जति खोड़ः भावप्रधाननिर्द्देशो यथा । वृदसवर्णे इति का-तन्त्रसूत्रम् । अत्र असवर्णे परे उवर्णो वकारत्वं प्राप्नोतीत्येवार्थः । इति दुर्गादासः ॥

खजः, पुं, (खज्यते विमथ्यतेऽनेन । खज् + करणे अप् । यद्वा, खजति मथ्नातीति । खज् + अच् ।) दर्व्विः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ हाता इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १२ । २१४ । २१ ।
"पयस्यन्तर्हितं सर्पिर्यद्वद् निर्म्मथ्यते खजैः ।
शुक्रं निर्म्मथ्यते तद्वद्देहसङ्कल्पजैः खजैः ॥"
"खजेनामथ्य च स्थाप्यं तन्निहन्त्युपयोजितम् ।"
इति वाभट्टे चिकित्सास्थाने तृतीयेऽध्याये ।)

खजकः, पुं, (खजति मथ्नातीति । खज् + ण्वुल् ।) मन्थानदण्डः । इति हेमचन्द्रः ॥

खजपं, क्ली, (खज्यते मथ्यते इति । "उषिकुटि-दलिकचिखजिभ्यः कपन् ।" उणां ३ । १४२ । इति कपन् ।) घृतम् । इत्युणादिवृत्तिः ॥

खजलं, क्ली, (खे आकाशे निचितं यज्जलम् ।)

...हारः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ आकाशवारि...
...ाह राजवल्लभः। [सुताश्च।
...शासु चरन्ति घनैः खञ्जोरगा वियति कीट-
...वजुष्टमपीयं खञ्जनमगस्त्योदयात् पूर्व्वम्॥”
...स्त्री, (खज्+भावे अप् टाप् च।) मन्थः।
...शोया इति भाषा॥ प्रहतः। इति मेदिनी॥
...खज+करणे अप् स्त्रियां टाप्।) दर्व्वी।
...त हेमचन्द्रः॥ (यथा, चिकित्सितस्थाने षड्-
...शेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्।

“गुञ्जाफलं गोक्षुरकाच्च बीजं
तयोश्चटी गोपयसा विपाच्य।
खजाहतं शर्करया च युक्तं
पीत्वा नरो हृष्यति सर्व्वरात्रम्॥”

...कसाधनद्रव्यविशेषः। यथा, महाभारते। ७।१।

“खजाश्च दर्व्वीश्च करेण धारय-
न्नसिश्च कालाङ्गमकोषमव्रणम्।”)

...रणम्। इति शब्दरत्नावली॥

...कः, पुं, (खज् मन्थे+“खजेराकः।” उणां १३। इति आकः।) पक्षी। इत्युणादिवृत्तिः॥

...का, स्त्री, पुं, (खजति मथ्नाति पाकम्। ...ज् मन्थे+“खजेराकः।” उणां ४।१३। इति ...कः ततष्टाप्।) दर्व्वी। इत्यमरः। २।९।३४। ...ता चमस इत्यादि भाषा॥ ...जाकः पक्षिणि ख्यातः खजाका दर्व्विरुच्यते॥” इत्युणादिवृत्तिटीका।)

...्, पुं, (खेन आकाशध्यानेन शून्यभावनयेति ...वः जयति संसारभावं यः। जि+क्विप्। शून्य-...दिनां बौद्धानां शून्यं सर्व्वमेव इत्याकार-...वनया संसारभावजयनात् तथात्वम्।) बुद्ध-...शेषः। इति हेमचन्द्रः। २।१४९॥

...तिः, [स्] पुं, (खे आकाशे ज्योतिर्यस्य।) ...द्योतः। इति राजनिर्घण्टः॥

...त्रि, (खजि गतिवैकल्ये+अच्।) विकल-...नः। खोँड़ा इति भाषा॥ यथा, मनुः।३।२४२।
...ञ्जो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा
भवेत्॥”)
...पर्य्यायः। खोड़ः २। इत्यमरः।२।६।४९। ...लः ३। इति शब्दरत्नावली॥ खोरः ४ ...ञ्जकः ५। इति हेमचन्द्रः॥ खोटः ६। इति ...ड़धात्वर्थदर्शनात्॥ तस्य लक्षणं यथाह ...धवकरः।
...युः कट्याश्रितः सक्थ्नः कण्डरामाक्षिपेद्यदा।
...ञ्जस्तदा भवेज्जन्तुः पङ्गुः सक्थ्नोर्द्वयोर्वधात्॥”

...:, त्रि, (खञ्जतीति। खजि+कर्त्तरि ण्वुल्। ...र्थे कन् वा।) खञ्जः। इति हेमचन्द्रः।३।११९॥

...ारिः, पुं, (खञ्जकस्य अरिः नाशकः।) सुवा। ...त राजनिर्घण्टः॥ खेँसारि इति भाषा॥

...टः, पुं, (खञ्ज इव खेटति गच्छति नृत्यन्निव ...मौ चरतीत्यर्थः। खिट्+अच्।) खञ्जन-...क्षी। इति शब्दमाला॥

...लः, पुं, (खञ्ज इव खेलति तञ्चचलनादि-त्यर्थः। खेल्+अच्।) खञ्जनपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खञ्जनं, क्ली, (खजि विकलगतौ+भावे ल्युट्।) गमनम्। इति मेदिनी। ने। ५५॥

खञ्जनः, पुं, (खजि+कर्त्तरि ल्युः।) खनामख्यातपक्षी। तत्पर्य्यायः। खञ्जरीटः २। इत्यमरः। २।५।१५॥ कण्ठाटीनः ३ काकच्छर्दिः ४ खञ्जखेलः ५ तातनः ६ मुनिपुत्रकः ७ भद्रनामा ८ रत्ननिधिः ९। इति त्रिकाण्डशेषः॥ खञ्जखेटः १० गूढ़नीड़ः ११ तञ्चकः १२ चरः १३। इति शब्दमाला॥ काकच्छदः १४ नीलकण्ठः १५ कण्ठाटीरः १६ कण्ठाटारकः १७। इति शब्दरत्नावली॥ (अस्य दर्शनेन यत् शुभाशुभं फलं भवति तदुक्तं बृहत्संहितायां ४५ अध्याये। तद्यथा,—

“खञ्जनको नामायं यो विहगस्तस्य दर्शने प्रथमे।
प्रोक्तानि यानि मुनिभिः फलानि तानि
प्रवक्ष्यामि॥”

तत्र चत्वारः खञ्जना भवन्ति। तेषां नामान्याह।

“स्थूलोऽभ्युन्नतकण्ठः कृष्णगलो भद्रकारको भद्रः।
आकण्ठमुखात् कृष्णः सम्पूर्णः पूरयत्याशाम्॥
कृष्णो गलेऽस्य बिन्दुः सितकरटान्तः स रिक्त-
कृद्रिक्तः।
पीतो गोपीत इति क्लेशकरः खञ्जनो दृष्टः॥”

अथ कस्मिन् काले दृष्टः कीदृक्फलं करोति इत्याह।

“अथ मधुरसुरभिफलकुसुमतरुषु सलिलाशयेषु
पुण्येषु।
करितुरगभुजगमूर्द्धसु प्रासादोद्यानहर्म्म्येषु॥
गोगोष्ठसत्समागमयज्ञोत्सवपार्थिवद्विजसमीपे।
हस्तितुरङ्गमशालाच्छत्रध्वजचामराद्येषु॥
हेमसमीपसिताम्बरकमलोत्पलपूजितोपलिप्तेषु।
दधिपात्रधान्यकूटेषु च श्रियं खञ्जनः कुरुते॥
पङ्के स्वाद्वन्नाप्तिर्गोरससम्पच्च गोमयोपगते।
शाद्वलगे वस्त्राप्तिः शकटस्थे देशविभ्रंशः॥
गृहपटलेऽर्थभ्रंशो वध्रे बन्धोऽशुचौ भवति रोगः।
पृष्ठे त्वजाविकानां प्रियसङ्गममावहत्याशु॥
महिषोष्ट्रगर्द्दभास्थिश्मशानगृहकोणशर्करा-
द्रिस्थः।
प्राकारभस्मकेशेषु चाशुभो मरणरुग्भयदः॥
पक्षौ धुन्वन्नशुभः शुभः पिबन् वारि निम्नगासंस्थः।
सूर्य्योदयेऽथ शस्तो नेष्टफलः खञ्जनोऽस्तमये॥
नीराजने निवृत्ते यया दिशा खञ्जनं नृपो यान्तम्।
पश्येत्तया गतस्य क्षिप्रमरातिर्वशमुपैति॥
तस्मिन् निधिर्भवति मैथुनमेति यस्मिन्
यस्मिंस्तु छर्द्दयति तत्र तलेऽस्ति काचः।
अङ्गारमप्युपदिशन्ति पुरीषणेऽस्य
तत्कौतुकापनयनाय खनेद्धरित्रीम्॥
मृतविकलविभिन्नरोगितः
स्वतनुसमानफलप्रदः खगः।
धनकृदभिनिलीयमानको
वियति च बन्धुसमागमप्रदः॥
नृपतिरपि शुभं शुभप्रदेशे
खगमवलोक्य महीतले विदध्यात्।
सुरभिकुसुमधूपयुक्तमर्घं
शुभमभिनन्दितमेवमेति वृद्धिम्॥
अशुभमपि विलोक्य खञ्जनं
द्विजगुरुसाधुसुरार्च्चने रतः।
न नृपतिरशुभं समाप्नुया-
न्न यदि दिनानि च सप्त मांसभुक्॥”

ततः कालफलप्रदर्शनार्थमाह। [दिनशेषे।

“आ वर्षात् प्रथमे दर्शने फलं प्रतिदिनं तु
दिक्स्थानमूर्त्तिलग्नर्क्षशान्तदीप्तादिभिश्चोह्यम्॥”

शाकुने दिग्विशेषेऽस्य शब्दफलं यथा,—

“वित्तं अत्यक्षि कार्य्यसिद्धिरतुला शक्रे हुताशे भयं
याम्यामर्म्मिभयं सुरद्विषि कलिर्लाभः समुद्रालये।
वायव्यां नरवस्त्रगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे-
ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं खञ्जने॥”)

खञ्जनरतं, क्ली, (खञ्जनस्य रतमिव गोपनीयं अव्यक्तं रतं रतिः।) यमिनां गोप्यं रतम्। यतिनां गोपनीयमैथुनम्। इति हारावली॥

खञ्जना, स्त्री, (खञ्जन इवाचरति। खञ्जन+डाच्+क्विप् टाप् च। यद्वा, खजि+युच्+टाप्।) सर्षपी। क्षुद्रखञ्जनजातिः। इति मेदिनी॥

खञ्जनाकृतिः, स्त्री, (खञ्जनस्याकृतिरिवाकृतिरस्य।) खञ्जनविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ तत्पर्य्यायः। छापुच्छिका २ खञ्जनिका ३ सर्षपी ४। इति शब्दरत्नावली॥

खञ्जनिका, स्त्री, (खञ्जनस्तदाकारोऽस्त्यस्याः इति। खञ्जन+ठन् टाप् च।) खञ्जनाकारपक्षिविशेषः। तत्पर्य्यायः। छापुच्छिका २ तुलिका ३ स्फोटिका ४ सर्षपी ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥ खञ्जनाकृतिः ६। इति शब्दचन्द्रिका॥

खञ्जरीटः, पुं, (खञ्ज इव ऋच्छतीति। ऋ गतौ+बाहुलकात् कीटन्।) खञ्जनपक्षी। इत्यमरः। २।५।१५॥ (यथा, अमरुशतके। ९९।

“तन्वी शरत्त्रिपथगापुलिने कपोलौ
लोले दृशौ रुचिरचञ्चलखञ्जरीटौ॥”)

खट, काङ्क्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) खटति। काङ्क्षि आकाङ्क्षायाम्। इति दुर्गादासः॥

खटः, पुं, (खट्+अच्।) अन्धकूपः। कफः। प्रहारान्तरम्। टङ्कः। इति मेदिनी॥ तृणम्। इति हेमचन्द्रः॥ लाङ्गलम्। कतृणम्। इति जयपालः॥

खटकः, पुं, (खट्+बाहुलकात् वुन्।) घटकः। तत्पर्य्यायः। नागवीटः २ टाक्कुरः ३ चाचरः ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥ कुञ्चितपाणिः। इति शब्दमाला॥

खटिकः, पुं, (खटः अस्त्यस्य इति ठन्।) कुञ्चितपाणिः। इति हेमचन्द्रः॥

खटिका, स्त्री, (खट्+अच्। ततः संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वञ्च।) लेखनद्रव्यम्। खड़ी इति भाषा। (यथा, कलाविलासे। २।२३।

"विविधनवांशुकचन्दनमदचन्दनकर्पूरमरिच
पूगफलैः।
खटिकाहस्तः स सदा गच्छति कोटीर्मुहूर्त्तेन ॥")
कर्कशत्वम्। वीरत्वम्। इति विश्वः ॥

खटिनी, स्त्री, (खट्+बाहुलकात् इनिः। ङीप् च।) खटी। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, हितोपदेशे।
"न पतति खटिनी ससम्भ्रमा यस्य मद्दग्ग-
नायाम् ॥")

खटी, स्त्री, (खट्+अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) लेखनद्रव्यम्। खड़ी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। खटिनी२ खटिका३ धवलमृत्तिका४ सितधातुः५ पाण्डुमृत् ६ पाण्डुमृत्तिका ७। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। शीतलत्वम्। पित्तदाह-व्रणदोषकफास्रनेत्ररोगनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्याः पर्य्यायान्तराणि कठिनीशब्दे द्रष्टव्यानि ॥ (यथास्याः पर्य्याया गुणाश्च भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"खटिका कठिनी चापि लेखनी च निगद्यते।
खटिका दाहजिच्छीता मधुरा विषशोथजित् ॥
लेपादेतद्गुणाः प्रोक्ता भक्षिता मृत्तिका समा।
खटी गौरखटी द्वे च गुणैस्तुल्ये प्रकीर्त्तिते ॥")

खट्ट, क वृतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) टवर्गान्तः। क, खट्टयति। इतिः संवरणम्। इति दुर्गादासः ॥

खट्टनः, त्रि, (खट्टते व्रियते शय्यादिभिः इति। खट्ट वृतौ+कर्म्मणि ल्युट्।) खर्व्वः। इति हेमचन्द्रः। छोट इति भाषा ॥ खट्टल इति पाठोऽपि दृष्टः ॥

खट्टा, स्त्री, (खट्ट+टाप्।) खट्वा। इति शब्दचन्द्रिका ॥

खट्टाशः, पुं स्त्री, (खट्टः आत्मा वृतः सन् अश्नाति इति। अश्+अच्। अश्नुते व्याप्नोति गात्रगन्धेन वा। अशूङ् व्याप्तौ+अच्।) वनजन्तुविशेषः। खटाश इति गन्धगोकुला इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। गन्धौतुः२ वनवासनः३। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ खट्टाशी४ वनाखुः५। इति शब्दरत्नावली ॥ खट्टासः ६ गन्धमार्जारः ७ वनश्वा ८ शालिः ९। इति जटाधरः ॥ पुष्पलकः १०। इति दुर्गादासधृतवचनम् ॥

खट्टासः, पुं, (खट्टाश+पृषोदरात् शकारस्य सत्वम्। यद्वा, खट्ट इवासति दीप्यते प्रकाशते। अस दीप्तौ+अच्।) खट्टाशः। इति जटाधरः ॥ (लक्षणमस्य यथा भैषज्यरत्नावल्यां वातव्याधिधिकारे।
"खट्टासोऽनूपजः श्रेष्ठो वर्त्तुलो मांसलश्च यः।
सम्मतो मध्यदेशीयो मध्यमो मरुजोऽधमः ॥")

खट्टिः, पुं, (खट्ट+इन्।) शववानम्। तत्पर्य्यायः। अन्तशय्या२ वीवठः३। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खट्टिकः, त्रि, (खट्टनं आवरणं खट्टः स शिल्पत्वेनास्त्यस्येति। ठन्।) शाकुनिकः। इति शब्दमाला। पाखिमारा इति भाषा ॥

खट्टिका, स्त्री, (खट्ट+स्वार्थे स्वल्पार्थे वा कन्+टाप् अत इत्वञ्च।) क्षुद्रखट्वा। तत्पर्य्यायः। शिवटा२ सन्दी ३। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आसन्दी ४। इति जटाधरः। शववानम्। इति शब्दमाला ॥

खट्टेरकः, त्रि, (खट्ट+बाहुलकात् कर्म्मणि एरक्।) खर्व्वः। इति शब्दमाला ॥

खट्वा, स्त्री, (खटाते काङ्क्ष्यते शयनार्थिभिरिति। खट् काङ्क्षायां+"अशूप्रुषिलटीति।" उणां १। १५१। इति क्वन्।) काष्ठादिरचितशय्याधारः। खाट् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शयनम् २ मञ्चः ३ पर्य्यङ्कः ४ पल्यङ्कः ५। इत्यमरः। २। ६। १३८ ॥ तल्पम् ६ शयः ७। इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तद्युक्तिर्यथा,—
"अष्टाभिः काष्ठखण्डैश्च खट्वेति प्रतिपद्यते ॥"
अथैषां नामानि।
"तिष्ठेत् यदालम्ब्य खट्वा तच्छीर्यं चरणाश्रयम्।
शिरःस्थं शुपधानं स्यात् अधःस्थं स्यात् निरूपकम् ॥
आलिङ्गने उभे पार्श्वे प्राह भोजमहीपतिः।
आलिङ्गने चतुर्हस्ते शुपधाननिरूपके ॥
तदर्द्धेन तदर्द्धेन चत्वारश्चरणा इति।
सर्व्वषोड़शिका खट्वा सर्व्वाभयदायिका ॥
आलिङ्गने सार्द्धवेदे शुपधाननिरूपके।
सार्द्धद्वये च चरणा हस्तैकपरिसम्मिताः ॥
सर्व्वाष्टादशिका खट्वा सर्व्वकामफलप्रदा।
आलिङ्गने पञ्चहस्ते शुपधाने निरूपके ॥
तदर्द्धेन तदर्द्धेन चत्वारश्चरणा इति।
सर्व्वविंशतिका खट्वा धनधान्यजयप्रदा ॥
आलिङ्गने पञ्चहस्ते शुपधाने निरूपके।
त्रिहस्तसम्मिते पादा हस्तैकपरिसम्मिताः ॥
सर्व्वविंशतिका खट्वा एवमप्युपजायते।
आलिङ्गने सार्द्धपञ्चे शुपधाने निरूपके ॥
तदर्द्धेन तदर्द्धेन चत्वारश्चरणा इति।
सर्व्वद्वाविंशिका खट्वा सर्व्वसम्पत्प्रदायिनी ॥
आलिङ्गने च षड्ढस्ते शुपधाने निरूपके।
त्रिहस्तसम्मिते पादाश्चत्वारश्चरणा इति ॥
चतुर्विंशतिका खट्वा सर्व्वरोगक्षयङ्करी।
आलिङ्गने सप्तहस्ते शुपधाने निरूपके ॥
त्रिहस्ते सार्द्धहस्ताश्च चत्वारश्चरणा इति।
सर्व्वषड्विंशिका खट्वा सर्व्वसौभाग्यकारिका ॥
आलिङ्गने सार्द्धसप्ते शुपधाने निरूपके।
सार्द्धत्रिहस्ते सार्द्धाश्च चत्वारश्चरणा इति ॥
सर्व्वाष्टाविंशिका खट्वा सर्व्वभोगप्रदायिका।
आलिङ्गने चाष्टहस्ते शुपधाने निरूपके ॥
चतुर्हस्ते सार्द्धहस्ताश्चत्वारश्चरणा इति।
सर्व्वत्रिंशतिका खट्वा सर्व्वकामार्थदायिनी ॥
एवमष्टविधाः खट्वाः समासेनोपदर्शिताः।
आदित्यादिदशानां कृता सम्पत्तिदायिकाः ॥
कार्य्याः शिल्पिभिरेतासु विविधाऽलतिकल्पनाः।
सर्व्वषोड़शिका खट्वा सर्व्वेषामेव युज्यते ॥
अष्टौ खण्डानि यस्याः स्युश्चतुर्हस्तयुतानि च।
श्रीसर्व्वमङ्गला नाम खट्वेषा पृथिवीपतेः ॥
इयं यदा सच्छदना तदा सर्व्वजयाभिधा।
यात्रासिद्धिः सर्व्वसिद्धिर्विजया चाष्टमङ्गला ॥ * ॥
एकैकहस्तवृद्ध्या तु भवेच्चश्चमतः परम्।
जयोऽथ मङ्गलः श्रेयान् चित्रकान्तः परो मा
एकैकहस्तवृद्ध्या तु मञ्चानामिति जयवम्
सा तुङ्गा ह्यतितुङ्गा च शिखरी विवेश
एकैकहस्तवृद्ध्या तु टङ्क इत्यभिधीयते।
यात्रासिद्धिं समारभ्य नेऽभी षोड़श कीर्त्ति
आदित्यादिदशानामाद्यन्तेकद्वयं क्रमा
दूरदर्शी दीर्घदर्शी दुर्लभोऽथ दुरासदः।
यथोत्तरं दशगुणाः पादैकपरिवाहिनः।
प्रासादसंज्ञकाः कार्य्या राज्ञा सुखमभीप
चत्वार एते सर्व्वेषां भूपतीनां सुखावहाः
भोजमते च।
"सर्व्वविंशतिकां यावत् आरभ्याभयषोड़
खट्वानामिति नामानि अष्टौ चक्रवर्याधिव
तद्यथा,—
"मङ्गला विजया पुष्टिः क्षमा तुष्टिः सुखा
प्रचण्डा सर्व्वतोभद्रा खट्वानामाष्टकं विदुः
आसां विभागः पूर्व्ववत् ॥ * ॥
पराशरसंहितायाम्।
"अष्टाभिः काष्ठखण्डैस्तु योऽचपिण्डो विव
स चेत् समो भवेत् खट्वा प्रशस्ता स्यात्तोऽ
समे सर्व्वायसम्पत्तिर्विषमे विषमासदम्।
तस्मात् खट्वाङ्गपिण्डो यः समः कार्य्यः स हरि
इदन्तु सामान्यं सर्व्वसम्मतञ्च। काष्ठनि
पूर्व्ववदेव। इत्यासनयुक्तौ खट्वोद्देशः।
तस्या दोषगुणा यथा,—
"खट्वायां यो गुणो दोषो मानश्च परिकीर्त्ति
तेनैव खट्वा काष्ठोत्था तथैव गुणमावहेत्
अनेनैव विधानेन कार्य्यं वस्त्रविधासनम्।
विना नौकां समं कार्य्यं सर्व्वत्रैवासनं गुरु
इति तत्रैव युक्तिकल्पत
अस्या गुणः। वातलत्वम्। इति राजवल्लभः
प्रेङ्खा। इत्यमरटीका ॥ कोलशिम्बी।
राजनिर्घण्टः ॥

खट्वाङ्गं, क्ली, (खट्वाया अङ्गम्। तदिव
येस्य इति।) शिवस्यास्त्रविशेषः। तत्प
सुखंसुणः २ ॥ इति हेमचन्द्रः। (
मार्कण्डेये। ८७। ६।
"विचित्रखट्वाङ्गधरा नरमालाविभूषणा।

खट्वाङ्गः, पुं, (खट्वाङ्ग इत्याख्याऽस्य।
खट्वाङ्गास्त्रवत् सर्व्वत्र दुर्लक्ष्यशासनत्वात्
वीर्य्यवत्त्वाच्चास्य तथात्वम्।) सूर्य्यवंशी
विशेषः। स तु विश्वसहराजपुत्रः। य
श्रीमद्भागवते। ९। ९। ४१।
"ततो दशरथस्तस्मात् पुत्र ऐड़विड़स्ततः
राजा विश्वसहो यस्य खट्वाङ्गश्चक्रवर्त्यभू

खट्वाङ्गभृत्, पुं, (खट्वाङ्गं बिभर्त्ति इति।
क्विप्।) शिवः। इति हेमचन्द्रः ॥

खट्वाङ्गी, [न्] पुं, (खट्वाङ्गं अस्त्रविशेषः
स्त्यीति इनिः।) शिवः। इति हारा
(प्रायश्चित्तार्थं धारणीयं खट्वाङ्गाक्षि
स्वखविशेषः। यथा, मनुः। ११। १०५

"खट्वाङ्गी चीरवासा वा श्मश्रुली विजने वने।
प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रमब्दमेकं समाहितः॥")
खट्वारूढः, त्रि, (खट्वामारूढः। "खट्वा चेपे।" २।१।२६। इति निन्दायां द्वितीयान्तस्य क्तान्तेन नित्यसमासः।) अविनीतः। प्रमादवान्। इति त्रिकाण्डशेषभूरिप्रयोगौ॥ (यथा, भट्टौ।५।१०।
"इतस्त्वं पात्रेसमिते: खट्वारूढः प्रमादवान्।
प्राग्ग्रीष्मः श्रियं नेता गाढश्रोत्रियमस्तक्मना:॥"
'खट्वारूढः उत्पथस्थितः। खट्वा चेपे इति द्वितीया।" इति जयमङ्गलटीका॥) खट्वारूढो नरो जाल्मः। इति कलापव्याकरणम्॥ (वेदं व्रतानि च समाप्य समावर्त्तेन हि खट्वा रोढ़व्या ब्रह्मचर्य एव भूमिशयनार्होऽपि यः खट्वामारोहति स जाल्मः। रूढ़त्वायं तेन खट्वामारोहतु मा वा निषिद्धानुष्ठानपरः सर्व्वोऽपि खट्वारूढ़ उच्यते। इति शब्दार्थचिन्तामणिः॥) खट्वोपरिस्थितश्च॥
खट्विका, स्त्री, (अल्पा खट्वा। अल्पार्थे कन्। अत इत्वञ्च।) क्षुद्रखट्वा। इति जटाधरः॥
खट्वाविशेषः। तद्युक्तिर्यथा,—
"ब्रह्मक्षत्रियवैश्यानां चतुःषड्ष्टकोष्ठिका:।
खट्विका: सुखसम्भूता: शुक्लरक्तासिताम्बरा:॥"
इति युक्तिकल्पतरौ खट्विकोद्देशः॥
खड, इ ड मथि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-आत्म-सकं-सेट्। इदित्।) मथि मन्थने मन्थनञ्चेह भञ्जनम्। इ, खण्डते। ड, खण्डते दण्डेन भाण्डं लोकः। इति दुर्गादासः॥
खड, क भेदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-परं-सकं-सेट्।) क, खाडयति। इति दुर्गादासः॥
खड़, स्त्री, पुं, (खण्ड्यते छिद्यते धान्यं यस्मै सति इति। खड्+कर्म्मणि अप्।) लघुलवम्। इति शब्दरत्नावली। खड़ इति भाषा॥
खड़ः, पुं, (खड्+भावकर्म्मादौ यथायथं अप्।) पानान्तरम्। भेदः। इति मेदिनी। ड़े। ८॥
खड़यूषो यथा, चक्रदत्ते।
"तक्रं कपित्थचाङ्गेरीमरिचाजाजिचित्रकैः।
सुपक्वं खड़यूषोऽयमयं काम्बलिकोऽपरः॥"
खड़क्किका, स्त्री, (खड़क् इत्यव्यक्तशब्दं करोतीति। खड़क्+बाहुलकात् डः। ततो गौरादित्वात् ङीष्। ततः स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) पश्चाद्द्वारम्। इति हारावली॥ खड़किद्वार इति भाषा॥
खड़तुः, पुं, (खड्+अतुप्रत्ययः।) बाहुजङ्घाभरणम्। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥
खड़िका, स्त्री, (खड्+अप्+गौरादित्वात् ङीष्। ततः स्वार्थे कन् पूर्व्वह्रस्वः।) कठिनी। इति जटाधरः॥
खड़ी, स्त्री, (खड्+अप्+ततो ङीष्।) कठिनी। स्वनामख्यातश्वेतवर्णमृत्तिकाविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ अस्या गुणपर्य्यायौ कठिनीशब्दे खटीशब्दे च द्रष्टव्यौ॥
खड़ुः, स्त्री, (खड्+"खडेर्डुव्वा।" उणां ।१।८४। इति डः।) स्तनशय्या। (बाहुजङ्घाभरणम्। इत्युज्ज्वलदत्तः॥)

खड्गं, क्ली, (खड् भेदे+"छापूखड़िभ्यः कित्।" उणां ।१।१२३। इति गन् प्रत्ययः।) लौहम्। इति राजनिर्घण्टः॥
खड्गः, पुं, (खड्गति भिनत्तीति। खड्+"छापूखड़िभ्यः कित्।" उणां ।१।१२३। इति गन्।) गण्डकः। गण्डार इति भाषा॥ (यथा, मनुः। ३। २७२।
"कालशाकं महाशल्काः खड्गलोहामिषं मधु।
आनन्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्व्वशः॥"
"खड्गो गण्डकः लोहो लोहितवर्णश्छाग एव।"
इति कुल्लूकभट्टः॥) गण्डकशृङ्गम्। खाग इति भाषा। बुद्धभेदः। इति मेदिनी॥ चोरकनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्त्रविशेषः। खाँड़ा तरवाल इत्यादि भाषा॥ (यथा, महाभारते। ४। ४१। २५।
"यस्त्वयं विपुलः खड्गो गव्ये कोषे समर्पितः।
सहदेवस्य विद्ध्येनं सर्व्वभारसहं दृढम्॥")
तत्पर्य्यायः। निस्त्रिंशः २ चन्द्रहासः ३ असिः ४ रिष्टिः ५ कौक्षेयकः ६ मण्डलाग्रः ७ करवालः ८ कृपाणः ९। इत्यमरः।२।८।८९॥ ऋष्टिः १० करपालः ११। इति तट्टीका॥ विशसनः १२ तीक्ष्णधारः १३ दुरासदः १४ श्रीगर्भः १५ विजयः १६ धर्म्मपालः १७ कौक्षेयः १८ तरवारिः १९ तरवाजः २० कृपाणकः २१ कृपाणी २२ शस्त्रः २३। इति शब्दरत्नावली॥ *॥ तस्योत्पत्तिर्नामानि यथा,—
"विकीर्य्याग्निं तथाभूतमुत्थितं श्रूयते तदा।
नीलोत्पलसवर्णाभं तीक्ष्णदंष्ट्रं कृशोदरम्॥
प्रांशुं सुदुर्द्दर्शतरं तथैव ह्यमितौजसम्।
ततस्तद्रूपमुत्सृज्य बभौ निस्त्रिंश एव सः॥
विमलस्तीक्ष्णधारश्च कालान्तक इवोद्यतः।
ततः स शितिकण्ठाय रुद्रायर्षभकेतवे॥
ब्रह्मा ददावसिं तीक्ष्णमधर्म्मप्रतिवारणम्।
ततः स भगवान् रुद्रो दानवघ्नतजोक्षितम्॥
असिं धर्म्मस्य गोप्तारं ददौ सत्कृत्य विष्णवे।
विष्णुर्मरीचये स महर्षिभ्यः ते इन्द्राय स लोकपालेभ्यः ते मनवे सूर्य्यपुत्राय स क्षुपाय स इक्ष्वाकवे स पुरूरवसे स आयवे स नहुषाय स ययातये स पूरवे स अमूर्त्तरयसे स भूमिशयाय स भरताय स ऐड़विड़ाय स धुन्धुमाराय स काम्भोजाय स मुचुकुन्दाय स मरुत्ताय स रैवताय स युवनाश्वाय स रघवे स हरिणाश्वाय स शुनकाय स उशीनराय स भोजाय स शिवये स प्रतर्द्दनाय स अष्टकाय स पृषदश्वाय स भरद्वाजाय स द्रोणाय स कृपाय स पाण्डवेभ्यो दत्तवान्॥ *॥ अथ खड्गविषयकजयोद्यमविधवचरणं यथा, महाभारते।
"मण्डलाकारतः खड्गभ्रामणं भ्रान्तमुच्यते।
तदेव बाहुमुद्यम्य क्षतमुद्भ्रान्तमीरितम्॥
भ्रामणं स्वस्य परितः खड्गस्याविद्धमुच्यते।
परप्रयुक्तशस्त्रस्य वारणार्थमिदं त्रयम्॥
शत्रोराक्रमणार्थाय गमनञ्चाप्लुतं मतम्।

खड्गस्याग्रेण तद्देहस्पर्शनं प्रसृतं मतम्॥
वञ्चयित्वा रिपौ शस्त्रपातनं गदितं स्मृतम्।
परिसृत्वं भवेत् शत्रोर्वामदक्षिणतो गतिः॥
पश्चात् पदापसरणं निवृत्तं संप्रचक्षते।
अन्योऽन्यताड़नं प्राहुः सम्पातमुभयोरपि॥
आधिक्यमात्मनो यत् तत् समुदीर्णमुदीरितम्।
अङ्गप्रत्यङ्गदेशेषु भ्रामणं भारतं स्मृतम्॥
विचित्रखड्गसञ्चारदर्शनं कौशिकं स्मृतम्।
निलीय चर्म्मणि चेपो यदसेः सात्वतं हि तत्॥"
तस्य परीक्षा तरवारिशब्दे द्रष्टव्या॥ (अस्य लक्षणादिकं यथा, वृहत्संहितायां ५० अध्याये।
"अङ्गुलशतार्द्धमुत्तम ऊनः स्यात्पञ्चविंशतिं खड्गः।
अङ्गुलमानाज्ज्ञेयो व्रणोऽशुभो विषमपर्वस्थः॥
श्रीवृक्षवर्द्धमानातपत्रशिवलिङ्गकुण्डलाब्जानाम्।
सदृशा व्रणाः प्रशस्ता ध्वजायुधस्वस्तिकानाञ्च॥
कृकलासकाककङ्कक्रव्यादकबन्धवृश्चिकाकृतयः।
खड्गे व्रणा न शुभदा वंशानुगाः प्रभूताश्च॥
स्फुटितो ह्रस्वः कुण्ठो वंशच्छिन्नो न दृङ्मनोऽनुगतः।
अस्वन इति चानिष्टः प्रोक्तविपर्य्यस्त इष्टफलः॥
क्वणितं मरणायोक्तं पराजयाय प्रवर्त्तनं कोषात्।
स्वयमुद्गीर्णे युद्धं ज्वलिते विजयो भवति खड्गे॥
नाकारणं विवृणुयान्न विघट्टयेच्च
पश्येन्न तत्र वदनं न वदेच्च मूल्यम्।
देशं न चास्य कथयेत् प्रतिमानयेच्च
नैव स्पृशेन्नृपतिरप्रयतोऽसियष्टिम्॥
गोजिह्वासंस्थानो नीलोत्पलवंशपत्रसदृशश्च।
करवीरपत्रशूलाग्रमण्डलाग्राः प्रशस्ताः स्युः॥
निष्पन्नो न च्छेद्यो निकषैः कार्य्यः प्रमाणयुक्तः सः।
मूले म्रियते स्वामी जननी तस्याग्रतश्छिन्ने॥
यस्मिन् तत्प्रदेशे व्रणो भवेत्तद्वदेव खड्गस्य।
वनितानामिव तिलको गुह्ये वाच्यो मुखे दृष्ट्वा॥
अथवा स्पृशति यदङ्गं प्रष्टा निस्त्रिंशभृत्तदवधार्य्य।
कोषस्थस्यादेश्यो व्रणोऽस्ति शास्त्रं विदित्वेदम्॥
शिरसि स्पृष्टे प्रथमेऽङ्गुले द्वितीये ललाटसंस्पर्शे।
भ्रूमध्ये च तृतीये नेत्रे स्पृष्टे चतुर्थे च॥
नासौष्ठकपोलहनुश्रवणग्रीवांसकेषु पञ्चाद्याः।
उरसि द्वादशसंस्थस्त्रयोदशे कक्षयोर्ज्ञेयः॥
स्तनहृदयोदरकुक्षीनाभीषु चतुर्दशादयो ज्ञेयाः।
नाभीमूले कट्यां गुह्ये चैकोनविंशतितः॥
ऊर्व्वोर्द्वाविंशे स्यादूर्व्वोर्मध्ये त्रयस्त्रयोविंशे।
जानुनि च चतुर्विंशे जङ्घायां पञ्चविंशे च॥
जङ्घामध्ये गुल्फे पार्ष्णौ पादे तदङ्गुलीष्वपि च।
षड्विंशतिकाद्यावत्त्रिंशदिति मतेन गर्गस्य॥
पुत्त्रमरणं धनाप्तिर्धनहानिः सम्पदश्च बन्धश्च।
एकाद्यङ्गुलसंस्थैर्व्रणैः फलं निर्द्दिशेत् क्रमशः॥
सुतलाभः कलहो हस्तिलब्धयः पुत्त्रमरणधनलाभौ।
क्रमशो विनाशवनिताप्तिचित्तदुःखानि षट्प्रभृति॥
लब्धिर्हानिः स्त्रीलब्धयो वधो वृद्धिमरणपरितोषाः।
ज्ञेयाश्चतुर्द्दशादिषु धनहानिश्चैकविंशे स्यात्॥

चित्ताग्निरनिर्वाणं धनागमो व्रतसम्पदोऽस्वत्वम् ।
ऐश्वर्य्यमतुराण्यानि च क्रमाच्छिंशदिति यावत् ॥
परतो न विशेषफलं विषमसमस्थास्तु पाप-
शुभफलदाः ।
केचिदफलाः प्रदिष्टाश्चिंशत्परतोऽग्रमितियावत्॥
करवीरोत्पलगजमदघृतकुङ्कुमकुन्दचम्पकसगन्धः।
शुभदोऽनिष्टो गोमूत्रपङ्कमेदःसदृशगन्धः ॥
कूर्म्मवसासृक्क्षारोपमश्च भयदुःखदो भवति गन्धः।
वैदूर्य्यकनकविद्युत्प्रभो जयारोग्यवृद्धिकरः ॥
इदमौशनसं च शस्त्रपानं
रुधिरेण श्रियमिच्छतः प्रदीप्ताम् ।
हविषा गुणवत्सुताभिलिप्सोः
सलिलेनाक्षयमिच्छतश्च वित्तम् ॥
वडवोष्ट्रकरेणुदुग्धपानं
यदि पापेन समीहतेऽर्थसिद्धिम् ।
झषपित्तमृगाश्ववस्तदुग्धैः
करिहस्तच्छिदये सतालगर्भैः ॥
आर्कं पयो हुडुविषाणमषीसमेतं
पारावताखुशकृता च युतं प्रलेपः ।
शस्त्रस्य तैलमथितस्य ततोऽस्य पानं
पश्चाच्छितस्य न शिलासु भवेद्विघातः ॥
क्षारे कदल्या मथितेन युक्ते
दिनोषिते पायितमायसं यत् ।
सम्यक् छितं चाश्मनि नैति भङ्गं
न चान्यलोहेष्वपि तस्य कौण्ठ्यम् ॥”)

खड्गकोषः, पुं, खड्गलता । तत्पर्य्यायः । खड्गपत्रः २ खड्गिमारः ३ अश्वपुच्छकः ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (खड्गस्य कोषः ।) खड्गाधारः । खाप इति भाषा । अयं व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥

खड्गटः, पुं, (खड्ग इव अटतीति । अट् + अच् । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) वृहत्काशः । इति हारावली ॥

खड्गधेनुः, स्त्री, खड्गपुत्त्रिका । छुरि इति भाषा । (खड्गस्य गण्डकस्य धेनुः पत्नी ।) गण्डकस्त्री । इति मेदिनी ॥ मांदी गण्डार इति भाषा ॥

खड्गपत्रः, पुं, (खड्गाकाराणि पत्राणि अस्य ।) खड्गलता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खड्गपिधानं, क्ली, (खड्गस्य पिधानमाच्छादनम् ।) खड्गकोषः । खाप इति भाषा । इति हलायुधः ॥

खड्गपिधानकं, क्ली, (खड्गस्य पिधानकम् ।) खड्गपिधानम् । खाप इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रत्याकारः २ परीवारः ३ कोशः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

खड्गारीटः, त्रि, (खड्गं ऋच्छतीति । ऋ + कीटन् । निपातनात् पूर्व्ववृद्धिः । यद्वा खड्गारिरिवाचरति इति । क्विः ततः कीटन् ।) फलकः । असिधाराव्रतधारी । इति मेदिनी ॥

खड्गिकः, पुं, महिषीक्षीरफेनः । शौनिकः । इति मेदिनी ॥

खड्गिमारः, पुं, (खड्गिनं गण्डकं मारयतीति । मृ + णिच् “कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् । अस्त्रविशेषः ।) खड्गकोषलता ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥

खड्गी, [न्] पुं, (खड्गस्तदाकारं शृङ्गमस्यास्तीति । इनिः ।) वनजन्तुविशेषः । गण्डार इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गण्डकः २ खड्गः ३ । इत्यमरः ।२।५।४ ॥ खड्गमृगः ४ क्रोडीमुखः ५ तुङ्गमुखः ६ वली ७ वज्रचर्म्मा ८ वार्ध्रीणसः ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ एकचरः १० गणोत्साहः ११ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गण्डः १२ खनोत्साहः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य मांसगुणाः । बलकारित्वम् । वृंहणत्वम् । गुरुत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कफवायुनाशित्वम् । कषायत्वम् । पितृलोकतृप्तिकारित्वम् । पवित्रत्वम् । आयुर्हितत्वम् । मूत्रबन्धकारित्वम् । रूक्षत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
(“कफघ्नं खड्गिपिशितं कषायमनिलापहम् ।
पित्र्यं पवित्रमायुष्यं बद्धमूत्रं विरूक्षणम् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षट्चत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥
महादेवः । यथा, महाभारते ।१३।१७।४२।
“अशनी शतघ्नी खड्गी पट्टिशी चायुधी
महान् ॥”
खड्गो विद्यतेऽस्य इति व्युत्पत्त्या तु वाच्यलिङ्गः । यथा, भागवते । ८।१५।८ ।
“सुस्रग्धरोऽथ सन्नह्य धन्वी खड्गी धृतेषुधिः ॥”)

खड्गीकं, क्ली, (खड्गस्तत्कर्म्मणि कुशलम् । बाहुलकात् ईकः ।) दात्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

खण्डं, क्ली, (खडि + घञ् । इदित्वात् नुम् ।) विड्लवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ इक्षुविकारः । अस्य गुणाः । वृष्यतमत्वम् । चक्षुष्यत्वम् ॥ वातपित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
(अस्य गुणाः यथा,—
“खण्डन्तु मधुरं वृष्यं चक्षुष्यं वृंहणं हिमम् ।
वातपित्तहरं स्निग्धं बल्यं वान्तिहरं परम् ॥”
मधुखण्डगुणाः यथा,—
“मधुजा शर्करा रूक्षा कफपित्तहरी गुरुः ।
छर्द्यतीसारतृड्दाहरक्तहृत्तुवरा हिमा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

खण्डः, पुं, क्ली, (खडि + घञ् इदित्वात् नुम् ।) एकदेशः । तत्पर्य्यायः । भित्तम् २ शकलम् ३ । इत्यमरः ।१।३।१६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।८३।२६ ।
“धुतशृङ्गविभिन्नाश्च खण्डखण्डं ययुर्घनाः ॥”
अभ्रादिसमूहः । इत्यमरः । १ । १० । ४२ ॥)

खण्डः, पुं, (खडि + घञ् ।) इक्षुविकारः । खाँड़ इति भाषा । मणिदोषः । इति मेदिनी ॥ (योगिविशेषः । यथा, हठयोगदीपिकायाम् । १ । ८ ।
“भानुकीनारदेवश्च खण्डः कापालिकस्तथा ॥”)

खण्डकः, पुं, (खण्डेन निर्वृत्तः इति संज्ञायां कः ।) निर्नखः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सिताखण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (खण्डयतीति । खडि + ण्वुल् । छेदकारी ॥)

खण्डकथा, स्त्री, (खण्डा खण्डिता कथा ।) वाङ्मयभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खण्डकर्णः, पुं, (खण्ड इव कर्णः कन्दो यस्य ।) आलुविशेषः । शकरकन्द आलु इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वज्रकन्दः २ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । कफपित्तनाशित्वम् । कटुपाकित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

खण्डकालु, स्त्री, (खण्ड इव कायतीति । कै + कः । ततः खण्डकं आलु इति कर्म्मधारयः ।) आलुविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खण्डजः, पुं, (खण्ड इव जायते खण्डाकारेण जायते वा । जन् + डः ।) गुड़ः । यवासशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥

खण्डजोद्भवः, पुं, (खण्डज उद्भवोऽस्य इति खण्डजोद्भवः तस्माज्जायते इति । जन् + डः ।) तवराजोद्भवखण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खण्डतालः, पुं, (खण्डेन वाद्यांशभेदेन निर्वृत्तस्तालः ।) तालविशेषः । यथा,—
“द्रुतमेकं भवेद्यत्र खण्डतालः स उच्यते ।
अपरं नियमं विना ।”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

खण्डधारा, स्त्री, (खण्डे एकदेशे धारो यस्याः ।) कर्त्तरी । इति शब्दमाला ॥ काँचि इति भाषा ॥

खण्डनं, क्ली, (खडि भावे + ल्युट् ।) भञ्जनम् । भेदनम् । निराकरणम् । छेदनम् । यथा,—
“घटय भुजबन्धनं जनय रदखण्डनं देहि पदपल्लवमुदारम् ॥” इति जयदेवः ॥

खण्डपरशुः, पुं, (खण्डयति शत्रून् इति खण्डः खाण्डशः परशुरस्य ।) शिवः । इत्यमरः ।१।१।३३ ॥ (यथा, महाभारते ७ । रुद्रमाहात्म्ये ।२००।४
“पिनाकिनं खण्डपरशुं लोकानां पतिमीश्वरम् ।”)
विष्णुः । यथा, महाभारते ।१३।१४९।७४ ।
“सुधन्वा खण्डपरशुर्द्दारुणो द्रविणप्रदः ॥”)

खण्डपर्शुः, पुं, (शत्रून् खण्डयति विदारयति इति खण्डस्तथाविधः पर्शुरस्य ।) परशुरामः । शिवः । चूर्णलेपी । खण्डामलकभैषज्यम् । राहुः । इति मेदिनी ॥ भग्नदन्तहस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥

खण्डपालः, पुं, (खण्डं पालयतीति । पालि + “कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) मोदकः । मयरा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । खाण्डिकः २ । इति हारावली ॥

खण्डमोदकः, पुं, (खण्डेन खण्डोत्पादितलड्डुकादिना वा मोदयतीति । खण्ड + मुद् + णिच् + ण्वुल् ।) यवासशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥

खण्डलवणं, क्ली, (खण्ड्यते इति खण्डम् । खडि + कर्म्मणि घञ् । तच्च तत् लवणञ्चेति ।) विड्लवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विड्शब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

खण्डशाखा, स्त्री, (खण्डा खण्डिता शाखा अस्याः ।) महिषवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

खण्डसरः, पुं, (खण्ड इव सरतीति । सृ + अच् ।) यवासशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गभ्रं, क्ली, (खण्डं अभ्रं मेघः ।) अभ्रलेशः । ड़ेंड़ा मेघ इति भाषा । दन्तक्षतविशेषः । इति मेदिनी ॥

ण्डिकः, पुं, (खण्डोऽस्यास्तीति । ठन् ।) कलायः । कड़ाइ इति भाषा । इत्यमरः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—

"त्रिपुटः खण्डिकोऽपि स्यात् कथ्यन्ते तद्गुणा [अथ ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणाश्चास्य त्रिपुटशब्दे वक्तव्याः ॥) कक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ वगल इति भाषा ॥

ण्डितं, त्रि, (खडि+क्तः ।) खण्डीकृतम् । तत्पर्य्यायः । छिन्नम् २ लूनम् ३ छितम् ४ दितम् ५ छेदितम् ६ वृक्णम् ७ कृत्तम् ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथाह शब्दार्थचिन्तामणिः ।

"चन्द्रे कलङ्कः सुजने दरिद्रता
विकाशलक्ष्मीः कमलेषु चञ्चला ।
मुखेऽप्रसादः सधनेषु सर्व्वदा
यशो विधातुः कथयन्ति खण्डितम् ॥"

खण्डिताङ्गः । खण्डिताङ्गत्वं दुष्टवचनकर्म्मविपाकः । यथाह शातातपः । ३ अध्याये ।
दुष्टवादी खण्डितः स्यात् स वै दद्यात् द्विजातये ।
रुप्यं पलद्वयं दुग्धं घटद्वयसमन्वितम् ॥")

ण्डिता, स्त्री, (खण्डित+टाप् ।) स्वीयादिनायिकाया भेदः । अस्या लक्षणम् । अन्योपभोगचिह्नितः पतिः प्रातरागच्छति यस्याः सा । अस्याश्चेष्टा । "अस्फुटालापचिन्तासन्तापनिश्वासतूष्णीम्भावाश्रुपातादयः ।" इति रसमञ्जरी ॥ (साहित्यदर्पणोक्तलक्षणं यथा, तत्रैव । ३ । ८३ ।
पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसम्भोगचिह्नितः ।
सा खण्डितेति कथिता धीरैरीर्षाकषायिता ॥
उदाहरणं यथा, तत्रैव ।

"तदवितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति
प्रियजनपरिभुक्तं यद्दुकूलं दधानः ।
मदधिवसतिमागाः कामिनां मण्डनश्री-
र्व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन ॥")

ण्डिनी, स्त्री, (खण्डोऽस्यास्तीति । खण्ड+इनिः । स्त्रियां ङीप् । यद्वा, खण्डयति आत्मानं द्वीपपर्व्वतसमुद्रादिव्यवच्छेदेनेति शेषः । खडि+णिनिः ।) पृथ्वी । इति शब्दरत्नावली ॥

ण्डी, [न्] पुं, (खण्डयति आत्मानं द्विदलरूपेणेति । खडि+णिनिः ।) वनमुद्गः । इति हेमचन्द्रः ॥

ण्डीरः, पुं, (खण्डी+शुण्डादित्वात् रः ।) पीतमुद्गः । इति हेमचन्द्रः ॥

तमालः, पुं, (खे आकाशे अन्तरीक्षे तमाल इव । तत्वर्णसादृश्यात्तथात्वम् ।) धूमः । मेघः । इति मेदिनी ॥

खद, स्थैर्य्ये । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-वधे तु सकं-सेट् ।) खदति । इति दुर्गादासः ॥

खदिका, स्त्री, (खे भर्ज्जनपात्रादूर्द्धाकाशे दीयते खण्ड्यते इति । ख+दो अवखण्डने+घञर्थे कः । ततः संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वञ्च ।) लाजाः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ खइ इति भाषा ॥

खदिरः, पुं, (खद स्थैर्य्यहिंसयोः+"अजिरशिशिरशिथिलेति ।" उणां । १ । ५४ । इति किरच् ।) वृक्षविशेषः । खयेरगाछ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गायत्री २ बालतनयः ३ दन्तधावनः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ४९ ॥ तिक्तसारः ५ कण्टकीद्रुमः ६ । इति रत्नमाला ॥ बालपत्रः ७ खद्यपत्री ८ क्षितिक्षमः ९ सुशल्यः १० वक्रकण्टः ११ यज्ञाङ्गः १२ जिह्मशल्यः १३ कण्टी १४ सारद्रुमः १५ कुष्ठारिः १६ बहुसारः १७ मेध्यः १८ बालपुत्रः १९ रक्तसारः २० कर्कटी २१ जिह्मशल्यः २२ । इति जटाधरः ॥ कुष्ठहृत् २३ बालपत्रकम् २४ यूपद्रुमः २५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च भावप्रकाशे ।
"खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः ।
कण्टकी बालपत्रश्च बहुशल्यश्च यज्ञियः ॥
खदिरः शीतलो दन्त्यः कण्डूकासारुचिप्रणुत् ।
तिक्तः कषायो मेदोघ्नः क्रिमिमेहज्वरव्रणान् ।
श्वित्रशोथामपित्तास्रपाण्डुकुष्ठकफान् हरेत् ॥"
अस्य गुणाः । तिक्तरसत्वम् । शीतत्वम् । पित्तकफकुष्ठकासरक्तशोफकण्डुव्रणनाशित्वम् । पाचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ विसर्पवेदनामेहमेदोनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥*॥ (अथ श्वेतखदिरः । पपरी खयेर इति भाषा ॥
"खदिरः श्वेतसारोऽन्यः कदरः सोमवल्कलः ।
कदरो विशदो वर्ण्यो मुखरोगकफास्रजित् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे च ॥
खदति हन्ति शत्रून् इति । खद्+किरच् ।) इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (खे आकाशे दीर्य्यते यस्माच्चन्द्रलोकादिष्टापूर्त्तादिकर्म्मिभिः । दृ+बाहुलकात् अपादाने किरच् । इष्टापूर्त्तादिकर्म्मिणां हि आरब्धाम्मयदेहविदारेण चन्द्रमण्डलात् आकाशे पतनात् तथात्वम् ।) चन्द्रः । इति मेदिनी ॥ (तथा च साम्प्रदर्शनभाष्ये ।
"येन कर्म्मवृन्देन चन्द्रमसमारूढ़ाः फलोपभोगाय तस्मिन् उपभोगेन क्षयिते तेषां यदम्मयं शरीरं चन्द्रमस्युपभोगायारब्धं तदुपभोगक्षयदर्शनशोकाग्निसम्पर्कात् प्रलीयते सवितृसम्पर्कात् हिमकरका इव हुतभुगर्च्चिःसम्पर्कादिव च घृतकाठिन्यम् । ततः कृतात्यये कृतस्य इष्टादेः कर्म्मणः फलोपभोगेनोपक्षये सति सानुशया एवेममवरोहन्ति ॥")

खदिरपत्रिका, स्त्री, (खदिरस्य पत्रमिव पत्रमस्याः । कप् कापि अत इत्वम् ।) अरिखदिरः । लज्जालुलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

खदिरपत्री, स्त्री, (खदिरस्य पत्रमिव पत्रमस्याः ।) लज्जालुलता । इति वैद्यकम् ॥

खदिरा, स्त्री, (खदिरस्तत्पत्राकारोऽस्त्यस्याः । अच् टाप् च ।) लज्जालुलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

खदिरिका, स्त्री, (खदिरेण खदिररसेन समो रसोऽस्त्यस्याः । अस्त्यर्थे+ठन् ततः टाप् ।) लाक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

खदिरी, स्त्री, (खद्+किरच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) खदिरीशाकम् । लाजालु इति ख्याता । इति केचित् । किन्तु रभसेन वराहक्रान्ता लज्जालुः समङ्गा जलकारिकेति खदिरिकायां सङ्कोचपत्री लज्जालुरिति लज्जालुकायां पठितम् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । नमस्कारी २ गण्डकाली ३ समङ्गा ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १४१ ॥ (क्वचित् खदिरेति पाठो दृश्यते ॥) गण्डकारी ५ । इति भरतः ॥ शमीपत्रा ६ रक्तपत्री ७ अञ्जलिकारिका ८ राक्षा ९ । इति जटाधरः ॥
("गण्डकाली नमस्कारी समङ्गा खदिरी क्वचित् ।"
इति वैद्यरत्नमालायाम् ॥)

खदिरोपमं, क्ली, (खदिरेण उपमीयते इति । खदिर उपमा अस्य वा ।) कदरः । इति रत्नमाला । काँटा वावला इति भाषा ॥

खदूरवासिनी, स्त्री, (खे शून्ये दूरे च वसतीति । वस्+णिनिः । ततो ङीप् ।) बुद्धशक्तिविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खद्योतः, पुं, (खं आकाशं द्योतयतीति । द्युत् दीप्तौ+णिच्+"कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् ।) सूर्य्यः । इति जटाधरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । २९ । १० ।
"खद्योताविर्म्मुखी चात्र नेत्रे एकत्र निर्म्मिते ।
रूपं विभ्राजितं ताभ्यां विचष्टे चक्षुषेश्वरः ॥"
नेत्रस्य हि सूर्य्याधिष्ठातृतया रूपादिदर्शनशक्तिरिति प्रसिद्धेस्तथात्वम् ॥ खे आकाशे द्योतते इति । द्युत्+अच् ।) कीटविशेषः । जोनाक पोका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ज्योतिरिङ्गणः २ । इत्यमरः । २ । ५ । २८ ॥ खज्योतिः ३ प्रभाकीटः ४ उपसूर्य्यकः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ध्वान्तोन्मेषः ६ तमोमणिः ७ दृष्टिबन्धुः ८ तमोज्योतिः ९ ज्योतिरिङ्गः १० निमेषकः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । १६ । ४६ ।
"विदितमनन्तसमस्तं
तव जगदात्मनो जनैरिहाचरितम् ।
विज्ञाप्यं परमगुरोः
कियदिव सवितुरिव खद्योतैः ॥")

खद्योतनः, पुं, (द्योतयतीति । द्युत्+णिच्+कर्त्तरि ल्युः । ततः खस्य आकाशस्य द्योतनः प्रकाशकः ।) सूर्य्यः । इति जटाधरः ॥

खधूपः, पुं, (खं आकाशं धूपयति । खे धूपः ज्वलच्छिखवह्निरिव वा । धूप्+"कर्म्मण्यण् ।" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) अग्निक्रीड़ाविशेषः । हाउइ इति भाषा । यथा, भट्टौ । ३ । ५ ।
"उच्चाम्यचक्रुर्नगरस्य मार्गान्
ध्वजान् ववन्धुर्मुमुचुः खधूपान् ॥"

खन, उ ञ विदारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) उ, खनित्वा खात्वा । ञ,

ष्टवितो जाह्नवीतीरे कूपं खनति दुर्म्मतिः। खनते। इति दुर्गादासः॥

खनकः, पुं, (खन्+"शिल्पिनि ष्वुन्।" ३।१।१४५। इति वुन् स च षित्।) उन्दुरः। सन्धितस्करः। सिंदेल चोर इति भाषा। भूमिवित्तज्ञः। स्वर्णाद्युत्पत्तिस्थानज्ञः। इति हेमचन्द्रः॥ (स्वनामप्रसिद्धो विदुरस्य बन्धुविशेषः। यथा, महाभारते जतुगृहे। १।१४८।१।

"विदुरस्य सुहृत् कश्चित् खनकः कुशलो नरः॥")

खनकः, त्रि, (खन्+वुन्।) अवदारकः। खनन-कर्त्ता। इति मेदिनी॥ (यथा, गौः रामायणे। १।१२।६।

"स्थापत्ये चेह स्थाप्यन्तां दृष्टाः परमधार्म्मिकाः। कर्म्मान्तिका लिपिकरा वर्धकाः खनका अपि॥")

खननं, क्ली, (खन्+भावे ल्युट्।) विदारणम्। खोँड़न खोदन इति च भाषा। यथाह कश्चित्।

"पश्य त्वं खननं नखेन तदभूद्दालोक्य मूकः शठः॥"

खनयित्री, स्त्री, (खन्+णिच् न वृद्धिर्निपातनात्। ततस्तृच् ङीप् च।) अस्त्रभेदः। खन्तीति भाषा। यथा, नारदपञ्चरात्रे पाद्मसंहिता।

"खनयित्री शुभा यात्रा जयार्थं जयकाङ्क्षिणाम्।

पञ्चवर्णांशुकयुता चालनीया पुरः सताम्॥"

खनिः, स्त्री, (खन विदारे+"खनिकष्यञ्ज्यसीति।" उणां ।४।१३६। इति इन्।) रत्नाद्युत्पत्तिस्थानम्। खानि इति भाषा॥ (यथा, रघुः। १८।२२।

"उत्खातशत्रुं वसुधोपतस्थे रत्नोपहारैरुदितैः खनिभ्यः॥")

तत्पर्य्यायः। आकरः २। इत्यमरः। २।३।७॥ खानी ३ खनी ४ खानिः ५। इति शब्दरत्नावली॥ गञ्जा ६। इति हेमचन्द्रः॥

खनित्रं, क्ली, ("अर्त्तिलूधूसूखनेति।" ।३।२।१८४। इत्र।) अस्त्रविशेषः। खन्ता इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अवदारणम्। इत्यमरः। २।६।१२॥ ("तथाहि भागवते। ७।२।१५।

"केचित् खनित्रैर्बिभिदुः सेतुप्राकारगोपुरान्॥")

खनी, स्त्री, (खनि+वा ङीष्।) रत्नाद्युत्पत्तिस्थानम्। इति शब्दरत्नावली॥

खपुरं, क्ली, (खं आकाशं पिपर्त्ति। पृ+कः।) घटः। इति हेमचन्द्रः॥ (खे आकाशे चरं पुरम्।) जङ्गमं पुरम्। (स तु दैत्यपुरविशेषः। तदुत्पत्तिकथा यथा, महाभारते। ३।१७३। निवातकवचवधे। ७-११।

"पुलोमा नाम दैतेयी कालका च महासुरी। दिव्यवर्षसहस्रं ते चेरतुः परमं तपः॥ तपसोऽन्ते ततस्ताभ्यां स्वयम्भूरददद्वरम्॥ अगृह्णीतां वरं ते तु सुतानामल्पदुःखिताम्। अवध्यताञ्च राजेन्द्र! सुरराक्षसपन्नगैः॥ पुरं सुरमणीयञ्च खेचरञ्च महाप्रभम्। सर्व्वरत्नैः समुदितं दुर्द्धर्षममरैरपि॥ महर्षियक्षगन्धर्व्वपन्नगासुरराक्षसैः। सर्व्वकामगुणोपेतं वीतशोकमनामयम्॥ ब्रह्मणा भरतश्रेष्ठ! कालकेयकृते कृतम्। तदेतत् खपुरं दिव्यं चरत्यमरवर्ज्जितम्॥"

खे आकाशे उत्थितं पुरम्। शुभाशुभादि-सूचनार्थं प्रकाशितं गन्धर्व्वनगरम्। अस्यो-त्तरादिदिग्भेदेनोदये फलभेदो यथा, वृहत्-संहितायाम् ३६ अध्याये।

"उदगादिपुरोहितनृपबलपतियुवराजदोषदं खपुरम्।

सितरक्तपीतकृष्णं विप्रादीनामभावाय॥ नागरनृपतिजयावहमुदग्विदिक्स्थं विवर्ण-नाशाय।

शान्तायाशां दृष्टं सतोरणं विजयाय॥ सर्व्वदिगुत्थं सततोत्थितञ्च भयदं नरेन्द्रराष्ट्रा-णाम्।

चौराटविकान् हन्याद्धूमानलशक्रचापाभम्॥ गन्धर्व्वनगरमुत्थितमापाण्डुरमशनिनिपातवात-करम्।

दीप्ते नरेन्द्रमृत्युर्वामेऽरिभयं जयः सव्ये॥

अनेकवर्णाकृति खे प्रकाशते पुरं पताकाध्वजतोरणान्वितम्। यदा तदा नागमनुष्यवाजिनां पिबत्यसृग्भूरि रणे वसुन्धरा॥")

हरिश्चन्द्रपुरम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खपुरः, पुं, (खं पिपर्त्ति उच्चत्वेन। पृ+कः।) गुवाकः। (अस्य पर्य्याया यथा।

"खपुरो क्रमुकः पूगः।" इति वैद्यकरत्नमाला-याम्॥ खेन आकाशागतेन हिमकरादिना पूर्य्यते इति। पृ+कर्म्मणि घञर्थे कः।) भद्रमुस्त-कम्। (खमिन्द्रियं पिपर्त्ति। पृ+कः।) अलसके त्रि। इति मेदिनी॥ चालनखः। इति राजनिर्घण्टः॥

खभ्रान्तिः, पुं, (खे आकाशे अन्तरिक्षे भ्रान्तिर्भ्रमणं आमिषार्थं यस्य।) चिल्लः। इति शब्दरत्ना-वली॥ चिल इति भाषा॥

खमणिः, पुं, (खे आकाशे मणिरिव ज्योतिर्मय-त्वात् प्रकाशकत्वाद्वा।) सूर्य्यः। इति त्रिकाण्ड-शेषः॥

खमीलनं, क्ली, (खानां इन्द्रियाणां मीलनम्।) तन्द्रा। इति शब्दरत्नावली॥

खम्बलिः, स्त्री, (खं शून्यभूतं मूलमस्याः पृषो-दरात् साधुः। मूलराहित्यादस्यास्तथात्वम्।) कुम्भिका। इति शब्दरत्नावली॥ पाना इति भाषा॥

खम्बलिका, स्त्री, (खम्बलि+स्वार्थे कन् ततष्टाप्।) खम्बली। कुम्भिका। इति शब्दरत्नावली॥

खम्ब, गतौ, इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) ओष्ठवर्गशेषोपधः। खम्बति। इति दुर्गादासः॥

खरं, क्ली, (खाय अन्तरिन्द्रियाय खस्य वा तीव्रता-रूपगुणं रातीति। ख+रा+कः।) तीव्रम्। तत्पर्य्यायः। तिग्मम् २ तीक्ष्णम् ३॥ इत्य-मरः। ।१।३।३५॥ (यथा, भागवते। ७।८।२८।

"हत्वाऽऽदृत्यार्थं खरसत्खनोत्थं निमीलिताक्षं जगृहे महाजवः॥"

तद्वति त्रि। यथा, रघुवंशे। ८।९।

"न खरो न च भूयसा मृदुः पवमानः पृथिवीरुहानिव॥")

खरः, पुं, (खं सुखकुहरं छिद्रमतिशयेना-स्तीति। रः।) गर्द्दभः। इत्यमरः। २।९।७ (यथा, मनुः। २।२०१।

"परीवादात् खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः।")

अश्वतरः। यथा, तत्रैव। ११।२०।

"उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानन्तु कामतः।" घर्म्मः। इति मेदिनी॥ निष्ठुरः। राक्षसविशे स तु रावणभ्राता। इति हेमचन्द्रः॥ (र रामायणे। १।३।२०।

"वधं खरत्रिशिरसोरुत्थानं रावणस्य च। दैत्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, वते। २।७।३४।

"ये च प्रलम्बखरदर्दुरकेश्यरिष्ट-मल्लेभकंसयवनाः कुजपौण्ड्रकाद्याः॥") कण्टकिवृक्षविशेषः। इत्यजयः॥ कङ्कः। का कुररपक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥ (वत विशेषः। यथा, ज्योतिषतत्त्वे।

"उपद्रुतं जगत् सर्व्वं तस्करैर्मूषिकैः खगैः पीड़िताश्च प्रजाः सर्व्वा देशभङ्गः खरे प्रि कठिनम्। रविपार्श्वगः। पश्चिमद्वारश इति शब्दार्थचिन्तामणिः॥)

खरकाष्ठिका, स्त्री, (खरं उग्रं काष्ठं यस ततः कप् टाप् च। कापि अत इत्व बला। इति राजनिर्घण्टः॥

खरकुटी, स्त्री, (खरा क्षुरवत्तया तीव्रा कु नापितशालिका। नापितस्य गृहम्। त्रिकाण्डशेषः॥

खरकोणः, पुं, (खरवत् कोणयति शब्दा अत्र सङ्कोचार्थकुणधातोः शब्दार्थ इति धातूनामनेकार्थत्वात्। यद्वा कोणयति आ सङ्कोचयति वा। कुण+अच्। "कर्म्मण्य ३।२।१। इति अण् वा।) तित्तिरिप इति हेमचन्द्रः॥

खरगन्धनिभा, स्त्री, (खरगन्धेन तीव्र नितरां अतिशयेन भातीति। नि+भा+ नागबला। इति जटाधरः॥

खरगन्धा, स्त्री, (खरो गन्धो यस्याः।) बला। इति राजनिर्घण्टः॥

खरगृहं, क्ली, (खरस्य गर्द्दभस्य गृहम्।) शाला। गादार घर इति भाषा। तत्पर्य खरगेहः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खरगेहं, क्ली, (खरस्य गेहम्।) खरग इति शब्दरत्नावली॥

खरग्रहः, पुं, (खरस्य ग्रहः गृहम्।) खरग इति त्रिकाण्डशेषः। (खरो गृह्यते वि ऽस्मात्। ग्रह+अप्। गर्द्दभग्रहभेदः।)

तन:, पुं, (खरं उग्रं रोगविशेषं घात-
तीति। हन्+स्वार्थे णिच्+कर्त्तरि ल्यु:।)
गकेशर:। इति शब्दचन्द्रिका॥(खरं एतन्नाम्ना
ख्यातं राक्षसं घातयतीति। श्रीरामचन्द्र:।
त व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थ:॥)

छद:, पुं, (खरस्तीव्रश्छद: पत्रमस्य।) उलू-
। उलुखड़ इति भाषा॥ इत्कट:। ओकड़ा
त भाषा। इति रत्नमाला॥ कुन्दरुत्वम्।
त राजनिर्घण्ट:॥

स:, त्रि, (खरा तीक्ष्णा नासिका अस्य।
खुरखराभ्यां वा नस्।" इति वार्त्तिं पक्षे "अच्
सिकाया:।" ५।४।११८। इत्यच् नसा-
श्च। तत: "पूर्ब्बपदात् संज्ञायामग:।" ८।४।३।
त णत्वम्।) तीक्ष्णनासिक:। तत्पर्य्याय:।
ष्णा: २। इत्यमर:।२।६।४६॥

:, [स्] त्रि, (खरा तीक्ष्णा नासिका यस्य।
खुरखराभ्यां वा नस्।" वार्त्तिं इति नसा-
श:। "पूर्ब्बपदात् संज्ञायामग:।" ८।४।३।
त णत्वम्।) तीक्ष्णनासिक:। इत्यमर:।
।६।४६॥

क्, स्त्री, (खरा तीक्ष्णा त्वक् यस्या:।) अल-
षा। लज्जालुप्रभेद:। इति भावप्रकाश:॥

ण्डं, क्ली, (खर: कर्कश: दण्डो मृणालं यस्य
टकावृततयेति भाव:।) पद्मम्। इति धरणी॥

ला, स्त्री, (खरं कर्कशं दलं पत्रमस्या:।)
माफला। इति शब्दचन्द्रिका॥ डुसुर इति
षा॥

षण:, पुं, (खरं उग्रं दूषणं मादकताजनक-
षो यत्र।) धुस्तूर:। इति शब्दचन्द्रिका॥
रेण राक्षसेन सह दूषणश्च॥ (त्रि, बहु-
प:॥)

ंसी [न्,] पुं, (खरं स्वनामविश्रुतं राक्षसं
सयतीति। ध्वन्स्+णिच्+णिनि:।)
राम:। इति शब्दरत्नावली॥ (खरं कंसचरं
थं ध्वंसयतीति। कृष्ण:। इति व्युत्पत्ति-
भ्योऽर्थ:॥)

ादिनी, स्त्री, (खरं कर्कशं नदतीति। नद्+
णिनि:। तत: स्त्रियां ङीप्।) रेणुकानामगन्ध-
व्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

त्र:, पुं, (खरं पत्रमस्य।) क्षुद्रपत्रतुलसी।
ाकाख्यवृक्ष:। इति रत्नमाला॥ यावनाल-
र:। हरिदर्भ:। मरुवक:। इति राज-
र्घण्ट:॥

त्रक:, पुं, (खरपत्र+कप् संज्ञायां कन्
।) तिलकवृक्ष:। इति शब्दचन्द्रिका॥

त्री, स्त्री, (खरपत्र+गौरादित्वात् ङीष्।)
ोजिकावृक्ष:। काकोडुम्बरिका। इति राज-
र्घण्ट:॥

ात्रं, क्ली, (खरं कठोरं कठिनं वा पात्रम्।)
लौहपात्रम्। इति त्रिकाण्डशेष:॥

ादाढ्य:, पुं, (खरै: दृढ़ै: पादैर्मूलैराढ्य:।)
पित्थवृक्ष:। इति शब्दचन्द्रिका॥

खरपुष्प:, पुं, (खरं पुष्पमस्य।) मरुवकवृक्ष:।
इति रत्नमाला॥

खरपुष्पा, स्त्री, (खरं पुष्पं खराणि पुष्पाणि वा
अस्या:।) वर्ब्बरा। इत्यमर:।२।४।१३६॥
वावुइ तुलसी इति भाषा॥ (यथास्या: पर्य्याया:।
"वर्ब्बरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥
व्यवहारोऽस्या यथा, चरके विमानस्थानेऽष्टमे-
ऽध्याये कटुकस्कन्धे। "एला-कुष्ठ-भल्लातकास्थि-
हिङ्गु-किलिम-मूलक-सर्षप-लशुन-करञ्ज-शिग्रुक-
मधुरशिग्रुक-खरपुष्पा" इत्यादिषु॥)

खरप्रिय:, पुं, (खल: धान्यकलायादिशस्यमर्द्दन-
स्थानं प्रियोऽस्य। लस्य रत्वम्।) पारावत:।
इति शब्दमाला॥

खरमञ्जरी, स्त्री, (खरा मञ्जरी यस्या:।) अपा-
मार्ग:। इत्यमर:।२।४।८६॥ (खञ्जिकाद्य-
तैलेऽस्या व्यवहारो यथा,—
"खञ्जिकासिन्धुदन्त्यग्निरूपिकानलनीलिका।
खरमञ्जरीवीजेषु तैलं गोमूत्रपाचितम्।
दुष्टव्रणप्रशमनं कफनाड़ीव्रणापहम्॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे नाड़ीव्रणाधिकारे॥)

खररोमा [न्,] पुं, (खरं रोम अस्य।) नाग-
भेद:। इति जटाधर:॥

खरवल्लिका, स्त्री, (खरा वल्लरी तत: स्वार्थे
कन् टाप् च ईकारस्य ह्रस्वत्वं रस्य लत्वञ्च।)
नागवला। इति रत्नमाला॥ गोरक्षचाउलिया
इति भाषा॥

खरशब्द:, पुं, (खर उग्र: शब्दोऽस्य।) कुरर-
पक्षी। इति राजनिर्घण्ट:॥

खरशाक:, पुं, (खरं शाकमस्य।) भार्गी। इति
भावप्रकाश:॥ वामणहाटी इति भाषा॥

खरस्कन्ध:, पुं, (खर: स्कन्धोऽस्य।) प्रियालवृक्ष:।
इति राजनिर्घण्ट:॥

खरस्कन्धा, स्त्री, (खर: स्कन्धोऽस्या:।) खर्ज्जूरी।
इति राजनिर्घण्ट:॥

खरस्वरा, स्त्री, (खरं रौद्रं स्वृणाति नाशयतीति।
स्वृ+अच्।) वनमल्लिका। इति रत्नमाला॥

खरा, स्त्री, (खं आकाशं लाति गृह्णातीति। ला+
क:। लस्य रत्वम्।) देवताड़वृक्ष:। इत्यमर:।
२।४।६६॥

खरांशु:, पुं, (खरा अंशवो रश्मयो यस्य।)
सूर्य्य:। इति त्रिकाण्डशेष:॥

खरागरी, स्त्री, (खरं आगिरतीति। आ+गॄ+
अच्। ततो गौरादित्वात् ङीष्।) देवताड़-
वृक्ष:। इत्यमरटीकायां रायमुकुट:॥ (पर्य्यायो-
ऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"वेणी जीमूतकश्चाखुविषाजिलोमशच्छद:।
खरागरी कदम्बश्च खुङ्गाको देवताड़क:॥")

खराब्दाङ्कुरकं, क्ली, (खराब्दात् तीव्रगर्ज्जनमेघात्
अङ्कुरयतीति। अङ्कुरि+ण्वुल्। अस्य हि
नूतनजलदध्वनेरङ्कुरोत्पत्तिश्रवणात्वम्।) वैदूर्य्य-
मणि:। इति राजनिर्घण्ट:॥

खराश्वा, स्त्री, (खरैरश्यते भुज्यतेऽसौ। अश्
भोजने+"उल्वादयश्च।" उणा।४।९५।
इति व:।) मयूरशिखा। वक्रजटा इति ख्याता।
चैत्रयमानिका इति केचित्। इत्यमरभरतौ॥
(यथास्या गुणा:।
"खराश्वा कफवातघ्नी वस्तिरोगरुजापहा॥"
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये॥)

खराह्वा, स्त्री, (खरं तीव्रगन्धं आह्वयतीति। ह्वे+
क:। स्त्रियां टाप्।) अजमोदा। इति राज-
निर्घण्ट:॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"अजगन्धाजमोदाख्या खराह्वा कारवी च सा॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

खरिका, स्त्री, (खात् शून्यात् गन्धविशेषं रातीति।
रा+क: तत: संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वञ्च।)
कस्तूरीभेद:। सा तु चूर्णाकृति:। इति राज-
निर्घण्ट:॥

खल:, पुं, (खन्+'खलशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु।"
उणा १।३७। इति कु: रश्चान्तादेश:।)
शिव:। हय:। दर्प:। दन्त:। इति मेदिनी।
रे।२१॥ कामदेव:। इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुणादिवृत्ति:॥ शुक्लवर्ण:। इति हेमचन्द्र:॥

खल:, त्रि, (खन्+"खलशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु।"
उणा १।३७। इति कु: रश्चान्तादेश:।)
श्वेत:। इति मेदिनी। रे।२२॥ निषिद्धेकरुचि:।
इति हेमचन्द्र:॥ निर्बोध:। क्रूर:। इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति:॥ तीक्ष्ण:। इति
संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति:॥

खर्ज्ज, व्यथान्द्वजो:। इति कविकल्पद्रुम:॥ (भ्वा-
परं-अकं-सेट्।) खर्ज्जति। मृट् मार्ज्जनम्।
इति दुर्गादास:॥

खर्ज्जिका, स्त्री, (खर्ज्ज+ण्वुल्+स्त्रियां टाप् अत
इत्वञ्च।) अवदंश:। इति शब्दचन्द्रिका॥

खर्ज्जु:, पुं, (खर्ज्ज+उन्।) खर्ज्जूरी। कण्डु:।
कीट:। इति हेमचन्द्र:॥

खर्ज्जुरं, क्ली, (खर्ज्ज+उरच्।) रौप्यम्। इत्य-
मरटीकायां रमानाथ:॥

खर्ज्जू:, स्त्री, (खर्ज्ज व्यथने+"कृषिचमितनीति।"
उणा १।८२। इति ऊ:।) कण्डु:। कीट:।
इत्युणादिकोष:॥

खर्ज्जूघ्न:, पुं, (खर्ज्जूं कण्डूयनं हन्तीति। हन्+
टक्।) चक्रमर्द्द:। धत्तूर:। अर्कवृक्ष:। इति
राजनिर्घण्ट:॥

खर्ज्जूरं, क्ली, (खर्ज्जूरस्य फलम्। फले विहि-
तस्याणो लुप्।) खर्ज्जूरफलम्। अस्य गुणा:।
मधुरत्वम्। शीतलत्वम्। गुरुत्वम्। क्षयाभि-
घातदाहवातपित्तरोगे हितत्वम्। हृंहणत्वम्।
शुक्रवृद्धिकारित्वञ्च। इति राजवल्लभ:॥
("अपक्वखर्ज्जूरफलं त्रिदोषशमनं मतम्।
पक्वमेव हितं श्रेष्ठं त्रिदोषशमनं परम्॥"
इति प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये हारीतेनोक्तम्॥
यथा च चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये।
"मधुरं बृंहणं वृष्यं खर्ज्जूरं गुरु शीतलम्।

चयेऽभिघाते दाहे च वातपित्ते च तद्धितम् ॥”) रौप्यम् । हरितालम् । इति हेमचन्द्रः ॥ खलः । इति मेदिनी ॥

खर्ज्जूरः, पुं स्त्री, (खर्ज्ज मार्ज्जने + “खर्ज्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ ।” उणां ४ । ९० । इति ऊरः ।) खर्ज्जूरीवृक्षः । खेजुर गाछ इति भाषा ॥ अस्य मस्तिष्कगुणाः । स्वादुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । मूत्रातङ्करोगनाशित्वम् । बलप्राणशुक्रवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (“खर्ज्जूरस्य विषं हन्ति तदा वै गात्र संशयः ।” इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे विषाधिकारे ॥) वृश्चिकः । इति मेदिनी ॥

खर्ज्जूरिका, स्त्री, (खर्ज्जूर + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ततः संज्ञायां कन् टाप् च ततो ह्रस्वः ।) मिष्टान्नविशेषः । इति पाकराजेश्वरः । .मिठा गजा इति भाषा ॥

खर्ज्जूरी, स्त्री, (खर्ज्जूर + गौरादित्वात् ङीष् ।) वनखर्ज्जूरः । इत्यमरः । २ । ४ । १७० ॥ खर्ज्जूरवृक्षः । खेजुरगाछ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । खरस्कन्धा २ दुष्प्रधर्षा ३ दुरारुहा ४ निःश्रेणी ५ कषायी ६ यवनेष्टा ७ हरप्रिया ८ । अस्याः गुणाः । कषायत्वम् । पक्वे गौल्यत्वम् । कषायिकत्वम् । पित्तश्रमनाशित्वम् । बृंहणत्वम् । कफशुक्रवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।

“भूमिखर्ज्जूरिका स्वाद्वी दुरारोहा मृदुच्छदा ।
तथा स्कन्धफला काककर्कटी स्वादुमस्तका ॥ * ॥
पिण्डखर्ज्जूरिका त्वन्या सा देशे पश्चिमे भवेत् ।
खर्ज्जूरी गोस्तनाकारा पराद्वीपादिहागता ॥
जायन्ते पश्चिमे देशे सा छोहारेति कीर्त्त्यते ।
खर्ज्जूरीत्रितयं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥
स्निग्धं रुचिकरं हृद्यं क्षतक्षयहरं गुरु ।
तर्पणं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिविष्टम्भशुक्रदम् ॥
कोष्ठमारुतकृद्बल्यं वान्तिवातकफापहम् ।
ज्वराभिघातक्षुत्तृष्णाकासश्वासनिवारकम् ॥
मदमूर्च्छामरुत्पित्तमद्योद्भूतगदान्तकृत् ।
महतीभ्यां गुणैरल्पा स्वल्पा खर्ज्जूरिका स्मृता ॥ * ॥
खर्ज्जूरीतरुतोयन्तु मदपित्तकरं भवेत् ।
वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रकृत् ॥ * ॥
सुनेपाली तु मृदुला बलिहीनफला च सा ।
सुनेपाली श्रमभ्रान्तिदाहमूर्च्छास्रपित्तहृत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

खर्द्द, दशने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) दशनं दन्तकरणकक्रिया । खर्द्दति मूलकं लोकः । केचित्तु दन्दशूके इति पठित्वा दन्दशूकः दन्दशूककर्त्तृकक्रियेत्याहुः । इति दुर्गादासः ॥

खर्परः, पुं, (कर्परः । पृषोदरात् खत्वम् ।) तस्करः । धूर्त्तः । भिक्षापात्रम् । कपालम् । इति मेदिनी ॥ छत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खर्परी, स्त्री स्त्री, (खर्परं उपधातुभेदकारकत्वेनास्त्यस्या इति अच् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) कर्परीतुत्थम् । इत्यमरटीका ॥

खर्परीतुत्थं, स्त्री, (खर्पर्य्येव तुत्थं खर्परीरूपं तदाख्यं तुत्थं वा ।) तुत्थविशेषः । तत्पर्य्यायः । खर्परीरसकम् २ चक्षुष्यम् ३ अमृतोत्पन्नम् ४ तुत्थम् ५ खर्परिका ६ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । रसायनत्वम् । त्वग्दोषशमनत्वम् । दीप्तत्वम् । बलपुष्टिप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

खर्ब्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) खर्ब्बति । इति दुर्गादासः ॥

खर्ब्ब, स्त्री, (खर्ब्ब + अच् ।) संख्याविशेषः । इति मेदिनी ॥ तत्तु दशाब्जसंख्या । इति लीलावती ॥ दशवृन्दसंख्या । १०,०००,०००,००० । इति स्मृतिः ॥ (सहस्रमहापद्मसंख्या । इति गोः रामायणम् । यथा, तत्रैव । ६ । ४ । ५६-५९ ।

“शतं शतसहस्राणां कोटिमाहुर्मनीषिणः ।
शतं कोटिसहस्राणां शङ्ख इत्यभिधीयते ॥
शतं शङ्खसहस्राणां वृन्दमाहुर्मनीषिणः ।
शतं वृन्दसहस्राणां महावृन्दमिति स्मृतम् ॥
महावृन्दसहस्राणां शतं पद्मं परिस्मृतम् ।
शतं पद्मसहस्राणां महापद्मं विभाव्यते ॥
महापद्मसहस्राणां तथा खर्ब्बमिहोच्यते ॥”)

खर्ब्बः, पुं, (खर्ब्ब + अच् ।) कुवेरस्य निधिविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ दशवृन्दसंख्या । इति स्मृतिः ॥ कुब्जकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (वामनः । इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ॥ स्त्री । गायत्रीस्वरूपा भगवती । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ३८ ।

“खड्गखेटकरा खर्ब्बा खेचरी खगवाहना ॥”)

ख(र्व्व)र्ब्बः, त्रि, (खर्ब्ब + अच् ।) क्षुद्रः । खाटो छोट इत्यादि भाषा । तत्पर्य्यायः । न्यङ् २ नीचः ३ वामनः ४ ह्रस्वः ५ । इत्यमरः । ३ । १ । ७० ॥ निखर्व्वः ६ खड्वतः ७ खर्व्वशाखः ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ अगुच्चः ९ अनायतः १० । इति जटाधरः ॥

खर्ब्बशाखः, त्रि, (खर्ब्बा शाखा हस्तपदाद्यवयवाः यस्य ।) वामनः । खर्व्वः । इति हेमचन्द्रः ॥

खर्म्मः, पुं, (खुर + बाहुलकात् मक् पृषोदरात् उकारस्य लोपः ।) पौरुषम् । कौषेयांशुकम् । पट्टवस्त्रम् । इति मेदिनी ॥

खर्व्व, गर्व्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थवकारान्तोऽयम् ॥ खर्व्वति । इति दुर्गादासः ॥

खर्व्वः, त्रि, (खर्व्व + अच् ।) ह्रस्वः । वर्ग्यबकारान्तखर्ब्बशब्दार्थोऽप्यत्र ॥

खर्व्वटः, पुं स्त्री, (खर्व्व + अटन्) चतुःशतग्राममध्यस्थलम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ पर्व्वतप्रान्तग्रामः । इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ॥

खर्व्वुरा, स्त्री, (खर्व्व + उरच् टाप् च ।) तरटीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खर्व्वूजं, स्त्री, (खर्व्वू + जन + डः ।) बहुगुणा इति भावप्रकाशः ॥ खरवुजा इति भाषा (अस्य लक्षणं गुणाश्च यथा,—

“दशाङ्गुलन्तु खर्व्वूजं कथ्यते तद्गुणा अथ ।
खर्व्वूजं मूत्रलं बल्यं कोष्ठशुद्धिकरं गुरु ।
स्निग्धं स्वादुतरं शीतं वृष्यम्पित्तानिलापहम् ।
तेषु यच्चाम्लमधरं सक्षारञ्च रसाद्भवेत् ॥
रक्तपित्तकरन्तत्तु मूत्रकृच्छ्रकरम्परम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

खल, चलनार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-पा अकं-सेट् ।) चलनार्थश्चालचयौ । चालवं स्खलनम् । खलति खलो धर्म्मात् । इति दुर्गा दासः ॥

खलं, स्त्री, (खल + अच् ।) भूः । स्थानम् । कल्क इति मेदिनी ।. खलाधानम् । इति हेमचन्द्रः धान्यमाड़िवार खामार इति भाषा ॥ (यथ मनुः । ११ । १७ ।

“खलात् क्षेत्रादगाराद्वा यतो वाऽप्युपलभ्यते ।

खलः, पुं, (खल + अच्) सूर्य्यः । इति भूरि प्रयोगः ॥ तमालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका धत्तूरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (प्रवाहिक रोगे भेषजादिविहितपथ्यविशेषः । यथ चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ।

“कल्को विल्वशलाटूनां तिलकल्कश्च तत्समः
दध्नः सरोऽम्लः सस्नेहः खलो हन्ति प्रवाहिकाम् ।

खलः, त्रि, नीचः । अधमः । इति मेदिनी क्रूरः । (यथा, मृच्छकटिकायां १ मे अं

“खलस्वभावं भवितव्यतां तथा
चकार सर्व्वं किल शूद्रको नृपः ॥”)

तत्पर्य्यायः । दुर्जनः २ पिशुनः ३ । इत्यमर ३ । १ । ४७ ॥ दुर्व्विधः ४ विश्वकद्रुः ५ नृशंस घातुकः ७ क्रूरः ८ पापः ९ । इति जटाधर

खलतिः, पुं, (स्खलन्ति केशा अस्मात् । स सञ्चलने + “खलतिः ।” उणां ३ । ११२ । निपातनात् साधुः ।) इन्द्रलुप्तरोगयुक्तः । टा पड़ा माथा इति भाषा । तत्पर्य्याय खल्वाटः २ ऐन्द्रलुप्तिकः ३ शिपिविष्टः ४ व रयः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ खल्लीटः ६ । त्रिकाण्डशेषः । खल्लिटः ७ । इति शब्दरत्नावल (“रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः रोमकूपान् रुणद्ध्यस्य तेनान्येषामसम्भवः । तदिन्द्रलुप्तं रूढ्याञ्च प्राहुश्चाचेति चापरे । खलतेरपि जन्मैवं सदनं तत्र तु क्रमात् ॥” इति वाभट्टे उत्तरस्थाने चयोविंशेऽध्याये

खलपूः, त्रि, (खलं भूमिं पुनाति परिष्कृतं क सीति । खल + पू + क्विप् ।) माङ्नका झाड़ुकश फरास इत्यादि भाषा । तत्पर्य्या बहुकरः २ । इत्यमरः । ३ । १ । १७ ॥

खलमूर्त्तिः, पुं, (खल इव अनिष्टकारका उग्रा मूर्त्तिरस्य ।) पारदः । इति शब्दचन्द्रि पारा इति भाषा ॥

ारा, स्त्री, (खल आधारो यस्या: ।) तैल-
यंत्रा। इति जटाधर: ॥ आरसुला इति
ा॥
पुं, (खल+इन ।) तैलकिट्टम् । इति
ानिर्घण्ट: ॥ (यथा, भारतरत्नाकरे । २।६८।
ाल्यां वैदूर्य्यमय्यां पचति तिलखलिं चन्दने-
रिन्धनौघै: ॥")
:, पुं स्त्री, (खे अश्वमुखच्छिद्रे लीन: पृषो-
ादित्वात् वा ह्रस्व: ।) खलीन: । इत्यमर-
ार्यां रायमुकुट: ॥ (यथा, कादम्बर्य्याम्
भयत: खलिनकनककटकावलम्बाभ्यां पदे पदे
ाकुशनप्रयत्नाभ्यां पुरुषाभ्यामवलम्ब्यमानाम् ।"
ामित्यर्थ: ॥)
ी, स्त्री,(खलानां समूह: ।"इति चक्रवाकश्च ।"
२ । ५१ । इति इनि: । ततो ङीप् ।)
ासमूह: । धानेर अनेक खामार इति
ा॥ तत्पर्य्याय: । खल्या २ । इत्यमर: ।
२ । ४२ ॥ तालमूली । इति रत्नमाला ॥
:, पुं, (खे जलादूर्द्ध्वाकाशे लिशति ईषद्‌द्-
इतीति । यद्वा, खे जलाभ्यन्तरे छिद्रादौ
ाति स्वल्पीभावेन श्लिष्यतीति । लिश्+क: ।)
ामख्यातमत्स्य: । खलिशामाछ इति भाषा ॥
र्य्याय: । कङ्कत्रोट: २ खलेश्य: ३ । इति
दरत्नावली ॥ अस्य गुणा: । ग्राहित्वम् ।
ायत्वम् । वायुकोपनत्वम् । रूक्षत्वम् । लघु-
। श्लेष्महरत्वम् । किञ्चिदामविनाशित्वञ्च ।
ा राजवल्लभ: ॥ खल्लिशोऽपि पाठ: ॥
ार:, पुं, (खल+कृ+घञ् । अभूततद्भावे
।) अपकार: । इति जटाधर: ॥ (निर्भत्स-
। इति चिन्तामणि: ॥)
:, पुंस्त्री, (खे अश्वमुखच्छिद्रे लीन: ।) कविका ।
ामर: । २ । ८ । ४६ ॥ कड़ियालि इति भाषा ॥
था, महाभारते । १ । १६६ । १५ ।
"शतं रथानां वरहेममालिनां
चतुर्युजां हेमखलीनशालिनाम् ॥")
ु, (खल+बाहुलकात् उन् ।) निषेध: ।
ाक्यालङ्कार: । (यथा, माघे । २ । ७० ।
ाम्यथवाम्यतं वक्तुमुक्ते सुखलपाखिना ।
ारितेऽर्थे लेखेन खलूक्ता खलु वाचिकम् ॥"
ाचायखलुशब्द: प्रतिषेधार्थे द्वितीय: वाक्या-
ारे॥"इति तट्टीकायां मल्लिनाथ: ॥)जिज्ञासा ।
था, शकुन्तले । "स खल्वधीते वेदम् ?") अनु-
। इत्यमर: । ३ । ४।१८ ॥ (यथा, शकुन्तले ।
खलु न खलु मुग्धे ! साहसं कार्य्यमेतत्" ॥)
श्चितम् । (यथा, कुमारे । ४ । २८ ।
"दयिताश्रयमवस्थितं नृणां
न खलु प्रेम चलं सुहृज्जने ॥")
ाक्यादिपूरणम् । (यथा, रामायणे । ३ ।
। ६ ।
ाधा: खलु न वध्यन्ते सचिवास्तव रावण ! ।
ानुसाधमारूढं न नियच्छन्ति सर्व्वश: ।")
था । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—

प्राक्कल्पने १ मे अङ्के ।
"न खलु न खलु वाण: सन्निपात्योऽयमस्मिन्
मृदुनि मृगशरीरे तूलराशाविवाग्नि: ॥")
खलुक्, [ज्] पुं, (खं इन्द्रियं दर्शनेन्द्रियं लुञ्च-
यति हन्तीति । ख+लुञ्च+क्विप् ।) अन्धकार: ।
इति त्रिकाण्डशेष: ॥
खलुरेष:, पुं, (खलुरिष्यते वध्यतेऽसौ । खलु+रिष
+कर्म्मणि घञ् ।) मृगभेद: । इति शब्दचन्द्रिका ॥
खलूरिका, स्त्री, (खलु+रिष्+निपातनात्
साधु: ।) शस्त्राभ्यासभूमि: । इति हेमचन्द्र: ॥
खलेधानी, स्त्री, (खले धीयन्ते वृषभा अस्मिन् ।
धा+अधिकरणे ल्युट् ततो ङीप् ।) मेधि: ।
खलेपशुबन्धनदारु । इति जटाधर: ॥
खलेवाली, स्त्री, (खले वाल्यन्ते चाल्यन्तेऽत्र
वृषभा इति । वल+अधिकरणे घञ् गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) खले गोबन्धनदारु । इति
हेमचन्द्र: ॥ मेर काठ इति भाषा ॥ (यथा,
कात्यायनश्रौतसूत्रे । २२ । ३ । ४८ ।
"खलेवालीयूपो लाङ्गलेषा॥")
खलेश:, पुं, (खे जलादूर्द्ध्वाकाशे गमनकाले
लिशति संश्लिष्यतीति । लिश्+अच् ।) खलिश-
मत्स्य: । इति हारावली ॥
खलेशय:, पुं, (खलेशं जलादूर्द्ध्वाकाशसंसर्गं
यातीति । या+क: ।) खलिशमत्स्य: । इति
शब्दरत्नावली ॥
खल्या, स्त्री, (खलानां समूह: । यत् ।) खलिनी ।
इत्यमर: । ३ । ३ । ४२ ॥ धानमाड़ार अनेक
खामार इति भाषा ॥
खल्ल:, पुं, (खलतीति क्विप् खल् तं लातीति ।
ला आदाने+क: ।) वस्त्रप्रभेद: । गर्त्त: ।
चर्म्म । चातकपक्षी । इति मेदिनी ॥ द्रोणि: ।
इति हेमचन्द्र: ॥ मशक इति भाषा । औषध-
मर्द्दनपात्रम् । खल इति भाषा । इति वैद्यकम् ॥
("अजाशकृत्तुषाग्निश्च भूगर्भे स्थितयं चिपेत् ।
तस्योपरिस्थितं खल्लं तप्तखल्लमिति स्मृतम् ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधि-
कारे ॥)
खल्लिका, स्त्री, (खल्ल+संज्ञायां कन् ततष्टाप्,
कापि अत इत्वम् ।) कटौषम् । पिष्टकादि-
भर्ज्जनपात्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
खल्लिट:, त्रि, (खल्ल+इन् । खल्लि इव टलतीति ।
टल्+ड: ।) खलति: । इति शब्दरत्नावली ॥
खल्ली, स्त्री, (खल्ल+गौरादित्वात् ङीष् ।) हस्त-
पादावमर्द्दनाख्यरोग: । इति मेदिनी ॥ तस्य
लक्षणं यथा, माधवकर: ।
"खल्ली तु पादजङ्घोरुकरमूलावमोटनी ॥"
तच्चिकित्सा यथा, भावप्रकाशे ।
"कुष्ठसैन्धवयो: कल्कश्चुक्रतैलसमन्वित: ।
सुखोष्णो मर्द्दने योज्य: खल्लीशूलनिवारण: ॥"
अपि च भैषज्यरत्नावल्याम् ।
"खल्ल्यां स्निग्धाम्ललवणै: स्वेदोऽप्यादोपनाहनम् ॥"
खल्लीट:, त्रि, (खल्लीव टलतीति । टल्+बाहु-

लकात् ड: ।) खलति: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥
(तच्चिकित्सा यथा, गारुडे । १८० । १ ।
"सप्तरात्रात्प्रजायन्ते खल्लीटस्य कचा: शुभा: ।
दग्धहस्तिदन्तलेपात् साजाक्षीररसाञ्जनात् ॥")
खव, ग भूतिप्रादुर्भावपत्तौ । इति कविकल्पद्रुम: ॥
(क्र्यां-परं-अकं-सेट् ।) भूति: सम्पत्ति: पूति:
पवित्रता तयोरुत्पत्ति: प्रादुर्भाव: ॥
खवल्ली, स्त्री, (खे आकाशे स्थिता वल्ली ।)
आकाशवल्ली । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (यथास्या:
पर्य्याया गुणाश्च । अथ आकाशवल्ली । अमर-
वेलि इति च भाषा ।
"आकाशवल्ली तु बुधै: कथितामरवल्लरी ।
खवल्ली ग्राहिणी तिक्ता पिच्छिला ह्यामयापहा ।
तुवराग्निकरी हृद्या पित्तश्लेष्मामनाशिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
खवारि, क्ली, (खे आकाशे स्थितं वारि उद-
कम् । खादागतं वारि वा ।) दिव्योदकम् ।
इति राजनिर्घण्ट: ॥
खवास:, पुं, (खे आकाशे शून्ये स्थितो वास: ।)
हिमम् । इति हारावली ॥
खश:, पुं, देशविशेष: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥
(तद्देशवासिनि तद्देशनृपे च बहुषु अणो लुक् ।)
तथा हि मनु: । १० । ४४ ।
"पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडा: काम्बोजा जवना: शका: ।
पारदा: पह्लवाश्चीना: कीराता दरदा: खशा: ॥")
खशा, स्त्री, सुरानामगन्धद्रव्यम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (कखयोस्तुल्यार्थत्वात् ख: प्रजा-
पतिर्दक्ष: आदौ तद्गर्भे कन्यात्मकबीजभावेन
शेते इति । ख+शी+ड: ततष्टाप् ।) दक्ष-
कन्या । सा च कश्यपपत्नी । यथा,—
"धर्म्मपत्न्य: समाख्याता: कश्यपस्य वदाम्यहम् ।
अदितिर्दितिर्दनु: काला अनायु: सिंहिका मुनि: ॥
कद्रु: प्राधा इरा क्रोधा विनता सुरभि: खशा ।"
"इरा वृक्षलतावल्ली: तृणजातीश्च सर्व्वश: ।
खशा च यक्षरक्षांसि मुनिरप्सरसस्तथा ॥"
इति गारुडे ६ अध्याय: ॥
खश्रिट:, पुं, (खं श्रिटति इति । श्रिट् अनादरे
अच् । अस्य गमनसमये खस्यानादरत्वेन गति-
योग्यत्वाभावेऽपि तद्वत्त्वानादरेण गमनात्तथा-
त्वम् ।) खलिशमत्स्य: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥
खश्वास:, पुं, (खस्य आकाशस्य श्वास इव ।)
वायु: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥
खष, वधे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-परं-सकं-
सेट् ।) खषति । इति दुर्गादास: ॥
खष्यं, क्ली, (खन्+"खष्यशिल्पवाच्येति ।" उणा
३ । २८ । इति यप्रत्ययात् निपातनात् सिद्धम् ।)
क्रोध: । बलात्कार: । इत्युणादिकोष: ॥
खस:, पुं, (खं हस्तादीन्द्रियं स्यति निश्चलीकरो-
तीति । सो+क: ।) पामा । खोस इति भाषा ॥
तत्पर्य्याय: । पाम २ कच्छू: ३ विचर्च्चिका ४ ।
इति हेमचन्द्र: ॥ (पामनशब्देऽस्य विवरणं
ज्ञातव्यम् ॥)

खसकन्दः, पुं, (खस इव कन्दोऽस्य ।) चीर-
कञ्चुकीक्षुपः । इति रत्नमाला ॥ खसगन्धोऽपि
क्वचित् पाठः ॥

खसतिलः, पुं, (खसपूय इव तिलति स्निह्यतीति ।
तिल स्नेहे+कः । अस्य शुक्लस्नेहनिःसरणात्
तथात्वम् ।) खस्खसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(गुणादयोऽस्य यथा,—
"तिलभेदः खसतिलः कासश्वासहरः स्मृतः ।
स्याद्वा खसफलोद्भूतं वल्कलं शीतलं लघु ॥
ग्राहि तिक्तं कषायञ्च वातकृच्च कफासहृत् ।
धातूनां शोषणं रूक्षं मदकृद्वाग्विवर्द्धनम् ॥
मुहुर्मोहकरं रुच्यं सेवनात् पुंस्त्वनाशनम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

खसमः, पुं, (खेनाकाशेन समः ।) बुद्धः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

खसम्भवा, स्त्री, (खे सम्भवतीति । सम्+भू+अच् ।)
आकाशमांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

खसर्पणः, पुं, (खे शून्ये सर्पणमस्य योगप्रभा-
वात् ।) बुद्धविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खसात्मजः, पुं, (खसायाः कश्यपपत्न्या आत्मजः ।)
राक्षसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खसृमः, पुं, विप्रचित्तिदैत्यपुत्त्रः । यथा,—
"सिंहिकायां समुत्पन्ना विप्रचित्तिसुतास्तथा ।
व्यंशः शल्यश्च बलवान् नभश्चैव महाबलः ॥
वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः खसृमस्तथा ।
अन्धको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च ॥
निवातकवचा दैत्याः प्रह्लादस्य कुलेऽभवन् ॥"
इति गारुडे ६ अध्यायः ॥

खस्खसः, पुं, (खस+पृषोदरात् द्वित्वम् ।) क्षुप-
विशेषः । पोस्ता इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः ।
सूक्ष्मबीजः २ सूक्ष्मतण्डुलः ३ सुबीजः ४ ।
अस्य गुणः । पाके मधुरत्वम् । कान्तिवीर्य्यबल-
प्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (खसतिलशब्दे-
ऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

खस्खसरसः, पुं, (खस्खसस्य क्षुद्रबीजक्षुपविशेषस्य
रसः ।) अहिफेनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ आफिं
इति भाषा ॥

खस्तनी, स्त्री, (खं आकाशं स्तनवद्यस्याः मेघ-
वारिपतनेन शस्याद्युत्पत्तेः पुत्त्रस्थानीयानां
पृथिवीस्थजीवानां जीवनधारणात् तथात्वम् ।)
पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खस्फाटिकः, पुं, (खवत् निर्म्मलः स्फाटिकः । यद्वा
खस्फाटिकः सूर्य्यः स अधिष्ठाताऽस्य ।) सूर्य्य-
कान्तमणिः । चन्द्रकान्तमणिः । इति हेमचन्द्रः ॥

खाखसः, पुं, (खस प्रकारे द्वित्वं ततः पृषो-
दरात् साधुः ।) बीजविशेषः । पोस्तादाना
इति भाषा । तत्पर्य्यायगुणाः ।
"तिलभेदः खसतिलः खाखसश्चापि स स्मृतः ।
स्याद्वा खसफलोद्भूतं वल्कलं शीतलं लघु ॥
ग्राहि तिक्तं कषायञ्च वातकृत् कफकासहृत् ।
धातूनां शोषकं रूक्षं मदकृद्वाग्विवर्द्धनम् ॥
मुहुर्म्मोहकरं रुच्यं सेवनात् पुंस्त्वनाशनम् ॥

अथ अफेनम् ।
उक्तं खसफलक्षीरमाफुकमहिफेनकम् ।
आफुकं शोषणं ग्राहि श्लेष्मघ्नं वातपित्तलम् ॥
तथा खसफलोद्भूतं वल्कलप्रायमित्यपि ।
अथ खसबीजम् ।
उच्यन्ते खसबीजानि ते खाखसतिला अपि ॥
खसबीजानि बल्यानि वृष्याणि सुगुरूणि च ।
जनयन्ति कफं तानि शमयन्ति समीरणम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

खाजिकः, पुं, (खे ऊर्द्धदेशे आजः क्षेपः तत्र
साधुः ठन् ।) लाजाः । इति हारावली ॥
खै इति भाषा ॥

खाटः पुं, स्त्री, (खे ऊर्द्ध्वमार्गे अटत्यनेन । अट्+
करणे घञ् ।) शवरथः । इति शब्दरत्नावली ॥
मरार खाट् इति भाषा ॥

खाटिः, स्त्री, (खट् काङ्क्षायां बाहुलकात्
इञ् ।) असद्भूहः । किणः । शवरथः । इति
मेदिनी ॥

खाटिका, स्त्री, (खाटि+स्वार्थे संज्ञायां वा कन्
ततष्टाप् ।) खाटः । शवरथः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

खाण्डवं, क्ली, (खाण्डव्यास्तदाख्यया प्रसिद्धाया
नगर्य्यां जातम् । खाण्डवी+अण् । यदुक्तं
कालिकापुराणे ६० अध्याये ।
"पुरा तु विजयो राजा खाण्डवीं नाम तां पुरीम् ।
भङ्क्त्वा वनं ततश्चक्रे तेन तत् खाण्डवं वनम् ॥")
वनविशेषः । तद्विवरणं यथा,—
"विरूपस्याभवन्नाधिर्गाधेर्म्मित्रोऽभवत् सुतः ।
तेषां कल्योऽभवद्राजा कल्यात्तु विजयोऽभवत् ।
यो विजित्य क्षितिं सर्व्वां पार्थिवान् भूरितेजसा ।
शक्रस्यानुमते चक्रे खाण्डवं शतयोजनम् ॥
यत् सव्यसाची ह्यदहत् पाण्डुपुत्त्रः प्रतापवान् ।
आवहन् परमां प्रीतिं ज्वलनस्य महात्मनः ॥
ऋषय ऊचुः ।
कथं स खाण्डवं चक्रे विजयः शतयोजनम् ।
तद्वयं श्रोतुमिच्छामः कथयस्व तपोधन ! ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
सोमवंशेऽभवद्राजा महात्मा स महाबलः ॥
धीरः सुदर्शनो नाम चारुरूपः प्रतापवान् ।
स वै हिमवतो नातिदूरे भङ्क्त्वा महावनम् ॥
सिंहान् व्याघ्रान् समुत्सार्य्य क्वचिच्चापि तपो-
धनान् ।
खाण्डवीं नाम नगरीमकरोत्तत्र शोभनाम् ॥
त्रिंशद्योजनविस्तीर्णामायतां शतयोजनम् ।
उच्चप्राकारसंयुक्तां साट्टालाम्बुदतोरणाम् ॥
निम्नाभिरतिदीर्घाभिः परिखाभिः समावृताम् ।
दीर्घिकाभिश्चोपवनैर्बहुभिश्चाप्सरोगणैः ॥
आकीर्णाञ्च तथावासैरुत्तमैरपि मानवैः ।
सोत्सवाः सततं यत्र जना देवान् दिवि स्थितान् ॥
स्पर्द्धन्ते स्म सुदा युक्ता आढ्या भोगसमन्विताः ।
स वै सुदर्शनो राजा खात्वा भूमिं विदार्य्य च ॥
गङ्गां कनखलां देवीं वाहयामास खाण्डवीम् ।

आनाय्य खाण्डवीमध्यं तेन खातेन स्रोतसि
वक्राद्वक्रगा भूत्वा याति सीतां नदीं प्रति
स जित्वा सकलान् भूपान् वित्तान्याहृत्य भूरि
राशीचकार खाण्डव्या मध्ये रत्नैरनेकशः ।
अन्येषां नगरेभ्यस्तु जनानानीय भूपतिः ।
खाण्डव्यां वासयामास हठादपि सुदर्शनः ।
देवदानवगन्धर्व्वान् जित्वा जित्वा युधा स
देवक्षं देवरत्नं देवीश्चापि तथौषधीम् ।
खाण्डव्यां रोपयामास सहामात्यः सुदर्शनः
असहिष्णुस्ततो जिष्णुर्भूपतिन्तं सुदर्शनम् ।
कृतापचारं बहुधा देवानाञ्च तथा नृणाम्
वाराणसीपतिं वीरं विजयं जयशालिनम् ।
सन्धाय कृत्वा साचिव्यं तत्रैवासौ न्ययोजय
विजयो विवरं प्राप्य महाबलपराक्रमः ।
सुदर्शनस्य नृपतेरवस्कन्दमथाकरोत् ।
नासहत् सोऽप्यवस्कन्दं विजयस्य सुदर्शनः
चतुरङ्गबलेनाशु युद्धायाभिमुखोऽभवत् ।
विजयो रथमारुह्य नियुज्य चतुरङ्गिणीम्
सेनां सुदर्शनं योद्धुं सम्मुखोऽभवदञ्जसा ।
तदा महद्युद्धमासीद्विजयेन महात्मना ।
सुदर्शनस्य नृपतेर्वृत्रवासवयोरिव ॥
ततः सुदर्शनो राजा दारितो गदयाऽप
तस्मिन्निपतिते वीरे सेनाभिस्तस्य सैनिका
भयात् संप्राद्रवंस्त्राहिशः प्रदिश एव च
नष्टेषु तस्य सैन्येषु विजयः खाण्डवीं पुरीम्
प्रविश्य ददृशे तत्र राशीभूतान् गिरीनिव
सुवर्णानाञ्च रत्नानां सञ्चयान् बहुशः पुरः
दृष्ट्वा सरांसि तत्राथ प्रफुल्लकमलानि तु ।
हंसकारण्डवानादनादितानि समन्ततः ।
राशीन् सुवर्णरत्नानां पर्व्वतानिव विस्तृता
पुष्पितान् देववृक्षांश्च भ्रमद्भ्रमरभूषिता
प्रासादान् विपुलान् शुभ्रान् कैलासस
गणा
विस्फुटांश्च सुगन्धाढ्यान् प्रतिगेहे व्यवस्थित
उत्फुल्लनयनो राजा विजयः परवीरहा ।
मेनेऽमरावतीं तान्तु पुरीं क्षितिगतामिव ।
तं वीक्षन्तं नरपतिं नगरीं तां सुरेश्वरः ।
समेत्य विजयं प्राह सान्त्वयन् श्लक्ष्णया गिरा
इन्द्र उवाच ।
राजन्महद्वनमिदमासीद्देवगणावृतम् ।
नरगन्धर्व्वयक्षाणां मुनीनाञ्च मनोहरम् ।
सर्व्वांमुत्सार्य्य देवादीन्मम चाप्यप्रिये रतः ।
भङ्क्त्वा वनमिदं गुह्यं समुत्साद्य तपोधनम्
खाण्डवीं नगरीं चक्रे हठाद्राजा सुदर्शनः
तदिदं पुनरेव त्वं वनं कुरु नृपोत्तम ! ।
तत्राहं विहरिष्यामि तत्पकेण समं रहः ।
मुनीनाञ्च तपः स्थानं मङ्गलं ते प्रसादतः
भविष्यति च यच्चाणां किन्नराणाञ्च पार्थिव
मार्कण्डेय उवाच ।
एतत् श्रुत्वा वचस्तस्य शक्रस्य विजयस्तदा
वनमेवाकरोत्तान्तु खाण्डवीं शक्रगौरवात् ।
गच्छन्तु भो यथास्थानं प्रजाः सर्व्वा यथे

र्या वाञ्छास्ति लोकानां मद्राष्ट्रगमने पुन: ॥
ाराणसीं ते गच्छन्तु मयैव प्रतिपालिताम् ।
तस्तस्य वच: श्रुत्वा जना: केचिन्निजं पदम् ॥
म्नु र्वाराणसीं केचिद्विजयेनाभिपालिताम् ।
तो धनानां तान्याशीन्नानाच पृथक् पृथक् ॥
ाशानां कनकानाच कूप्यानां विजयस्तदा ।
ोवरैर्व्वाहयामास पुरीं वाराणसीं प्रति ॥
र्व्वाणाच देवानां यदानीतं हठात् पुरा ।
दार्व्वादिकं यत्तु विजयं तत् प्रसाद्य च ॥
स्तैर्गैतस्तु खाण्डव्या: स्वस्थानं प्रति हर्षितै: ।
त्रंशद्योजनविस्तीर्णां शतयोजनमायताम् ।
ां पुरीं विजयश्चक्रे न चिरादेव वै वनम् ।
स्मिन् शक्रस्य सम्मत्या तक्षक: सहितो गणै: ॥
उवास सुचिरं तत्र ततोऽभून्निर्ज्जनं वनम् ।
त्र देवा: सगन्धर्व्वा: क्रीडन्तोऽप्सरसां गणा: ॥
ाशंसयंश्च विजयं रणेषु विजयावहम् ॥"*॥
'अष्टाविंशतिमे प्राप्ते युगे द्वापरशेषत: ॥
द्विर्ब्राह्मणरूपेण भिक्षां जिष्णुमयाचत ।
ातुमङ्गीकृते भिक्षां तदा पाण्डुसुतेन वै ॥
ह्नि: स्वरूपमास्थाय जिष्णुं वचनमब्रवीत् ।
अहमग्नि: पाण्डुपुत्त्र ! यज्ञभागातिभोजनात् ॥
व्याधितोऽहं ततो व्याधिं मम त्वं नाशयाधुना ।
खाण्डवं नाम विपिनं सपक्षिमृगराक्षसम् ॥
यदि त्वं मां भोजयितुं शक्नोषि श्वेतवाहन ! ।
तदा ममात्यसौ व्याधिरपयास्यति नोचिरात् ॥
पुरा तु विजयो राजा खाण्डवीं नाम तां पुरीम् ।
भङ्क्त्वा वनं ततश्चक्रे तेन तत् खाण्डवं वनम् ॥
तदर्थं देवविहितं वनं तच्छ्वेतवाहन ! ।
विरोधात्तु शक्रस्य न स्वयं भोक्तुमुत्सहे ॥
तस्मां त्वाहि महाभाग ! वने तस्मिन्नियोजय ।
यथाऽहं सकलं भोक्तुं प्राप्नोमि त्वत्प्रसादत: ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सव्यसाची महाबल: ।
दाहयामास विपिनं तत् सर्व्वं प्राणिसंयुतम् ।
देवकीतनयेनासौ वासुदेवेन पालित: ।
खाण्डवं दाहयामास ज्वलनस्य हिते रत: ॥"
"सुप्रीत: प्रददौ तस्मादर्ज्जुनाय महात्मने ।
वह्निर्धनुश्च गाण्डीवं वारुणं देवनिर्म्मितम् ॥
अक्षयाविषुधी द्वौ च रूप्याभांश्चतुरो हयान् ।
हनूमताधिष्ठितन्तु महान्तं वानरध्वजम् ॥
खड्गञ्च त्रिशिखं तीक्ष्णं दहन: सव्यसाचिने ।
नीरोगश्चाभवद्वह्निस्तदा जिष्णुप्रसादत: ॥
तैर्व्वाणैस्तेन धनुषा तेन खड्गेन केतुना ।
तदश्वस्यन्दनेनापि विजिग्ये फाल्गुनो रणे ॥
एवं भैरववर्गेषु संजातो विजयो नृप: ।
खाण्डवं नाम विपिनं चकार सुमहात्मनी ॥"
इति श्रीकालिकापुराणे ६० अध्याय: ॥
(खण्डस्य इक्षुखण्डादेर्विकार इत्यण् । गुडादि-
विकारमिष्टान्नद्रव्यम् । यथा, महाभारते । १३ ।
५३ । १८ ।
"रसानापूपकांश्चित्रान् मोदकानथ खाण्ड- [वान् ॥")
ाण्डवी, स्त्री, (हिमवत: सन्निहितं इन्द्रवनं
खण्डयित्वा चन्द्रवंशीयेन राज्ञा सुदर्शनेन
निर्म्मिता या पुरी सा ।) चन्द्रवंशीयसुद-
र्शनराजकृतहिमवत्पर्व्वतनिकटस्थपुरीविशेष: ।
तद्विवरणं खाण्डवशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

खाण्डिक:, पुं, (खण्डं मोदकादिकं शिल्पमस्य । इति ठञ् ।) खण्डपाल: । मोदक: । इति हारावली ॥ मयरा इति भाषा ॥ (क्लीवे तु खण्डिकानां समूह: "खण्डिकादिभ्यश्च ।" । ४ । २ । ४५ । इत्यञ् । खण्डिकसमूह: ॥)

खातं, क्ली, (खन्यते इति । खन् + कर्म्मणि क्त: ।) पुष्करिणी । इत्यमर: । १ । १० । २७ ॥ तस्य परिमाणं यथा,—शतेन धनुभि: पुष्करिणी त्रिभि: शतैर्दीर्घिकाचतुर्भिर्द्रोण: पञ्चभि-स्तडाग: द्रोणदशगुणा वापीति ॥
"चतुर्विंशाङ्गुलो हस्तो धनुस्तच्चतुरुत्तर: ।
शतधन्वन्तरश्चैव तावत् पुष्करिणी शुभा ।
एतत्पञ्चगुण: प्रोक्तस्तडाग इति निर्णय: ॥"
इति मत्स्यवर्द्धमानधृतो वशिष्ठ: ॥

खातकं, क्ली, (खात + संज्ञायां कन् ।) परिखा । इति हेमचन्द्र: ॥ खाना पगार इत्यादि भाषा ॥

खातक:, पुं, अधमर्ण: । धारी । ऋणी । यथा,—
"उत्तमर्णो धनस्वामी अधमर्णस्तु खातक: ॥"
इति संक्षिप्तसारटीकायां गोयीचन्द्र: ॥
(परसैन्यविदारक: । यथा, महाभारते । १२ । ११८ । ११ ।
"खातकं व्यूहतत्त्वज्ञं बलहर्षणकोविदम् ॥"
"खातक: परसैन्यविदारक: ।" इति तट्टीकाकृ-न्नीलकण्ठ: ॥)

खातभू:, स्त्री, (खातयुक्ता भूर्भूमि: ।) प्रतिकूप: । परिखा । इति हारावली ॥

खातव्यवहार:, पुं, (खातस्य पुष्करिण्यादेर्व्यवहार: परिमाणम् ।) पुष्करिण्यादिपरिमाणम् । पुकुरे कालीति भाषा ॥
"अथ खातव्यवहारे करणसूत्रं सार्द्धार्या ।
गणयित्वा विस्तारं बहुषु स्थानेषु तद्युतिर्भाज्या ।
स्थानकमित्या सममितिरेवं दैर्घ्ये च वेधे च ।
क्षेत्रफलं वेधगुणं खाते घनहस्तसंख्या स्यात् ॥
उदाहरणम् ।
भुजवक्रतया दैर्घ्यं दशेशार्ककरैर्म्मितम् ।
त्रिषु स्थानेषु षट्पञ्चसप्तहस्ता च विस्तृति: ॥
यस्य खातस्य वेधोऽपि द्विचतुस्त्रिकर: सखे ! ।
तत्र खाते कियन्त: स्युर्घनहस्ता: प्रचक्ष्व मे ॥"

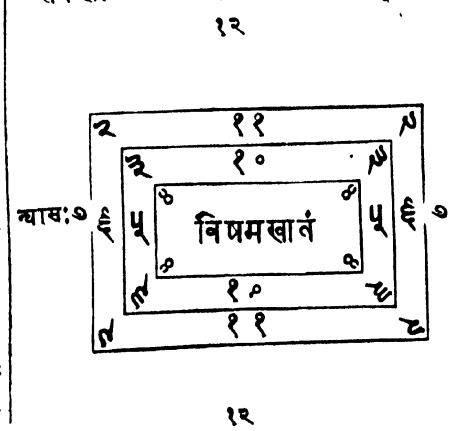

अत्र सममितिकरणेन विस्तारे हस्ता: । ६ । दैर्घ्ये । ११ । वेधे । ३ । तत्क्षेत्रदर्शनं यथा,—

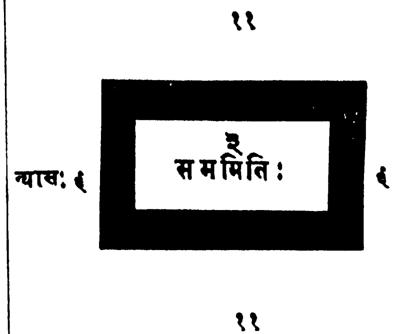

यथोक्तकरणेन लब्धा घनहस्तसंख्या ॥ १९८ ॥
खातान्तरे करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।
मुखजतलजतद्युतिजक्षेत्रफलैक्यं हृतं षड्भि: ।
क्षेत्रफलं सममेतत् वेधहतं फलं घनफलं स्पष्टम् ।
समखातफलत्र्यंश: सूचीखाते फलं भवति ॥
उदाहरणम् ।
मुखे दशद्वादशहस्ततुल्यं
विस्तारदैर्घ्यन्तु तले तदर्द्धम् ।
यस्या: सखे सप्तकरश्च वेध:
का खातसंख्या वद तत्र वाप्याम् ॥

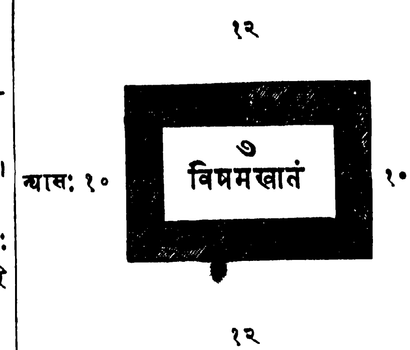

मुखजं क्षेत्रफलम् । १२० । तलजम् । ३० । तद्युतिजम् । २७० । एषामैक्यम् । ४२० । षड्भि: । ६ । हृतं जातं समफलम् । ७० । वेध-७ हतं जातं खातफलं घनहस्ता: । ४९० ।
द्वितीयोदाहरणम् ।
खातेऽथ तिग्मकरतुल्यचतुर्भुजे च
किं स्यात् फलं नवमित: किल यत्र वेध: ।
वृत्ते तथैव दशविस्तृतिपञ्चवेधे
सूचीफलं वद तयोश्च पृथक् पृथङ्मे ॥

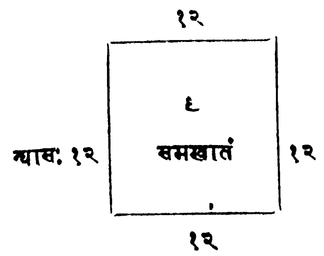

भुज: । १२ । वेध: । ९ । जातं यथोक्तकरणेन खातफलं घनहस्ता: । १२९६ । सूचीफलम् । ४३२ ।

वृत्तखातदर्शनाय ।

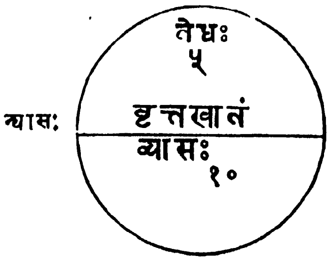

व्यासः । १० । वेधः । ५ । अत्र सूक्ष्मपरिधिः $\frac{३१४१}{१२५}$ । सूक्ष्मक्षेत्रफलम् $\frac{३९२७}{५०}$ । वेधगुणं जातं सूक्ष्मखातफलम् $\frac{३९२७}{१०}$ । सूक्ष्मसूची- फलम् $\frac{१३०९}{१०}$ । यद्वा स्थूलखातफलम् $\frac{२७५०}{७}$ । सूचीफलं स्थूलम् $\frac{२७५०}{२१}$ ।

इति लीलावत्यां खातव्यवहारः समाप्तः ॥

खात्रं, क्ली, (खनु विदारे+"उषिखनिभ्यां कित् ।" उणां । ४ । १६१ । इति ष्ट्रन् किच्च ।) खातम् । खनित्रम् । इत्युणादिकोषः ॥ दारणम् । वनम् । सूत्रम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (जला- धारविशेषश्च । इति उज्ज्वलदत्तः ॥)

खाद, ऋ भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा- परं-सकं-सेट् । ऋदित् ।) ऋ, अचखादत् । इति दुर्गादासः ॥

खादकः, त्रि, (खाद् भक्षणे + ण्वुल् ।) ऋण- ग्रहीता । खातक इति ख्यातः । इति मिता- क्षरा ॥ भक्षकः । यथा,—
"विक्रयैर्गोविनिमयैर्दत्त्वा गोमांसखादके ।
व्रतं चान्द्रायणं कुर्य्याद्वधे साक्षाद्वधी भवेत् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे गोभिलः ॥

खादनं, क्ली, (खाद् + भावे ल्युट् ।) भक्षणम् । आहारः । (खादति चर्व्वयत्यनेन इति ।) दन्ते पुं । इति हेमचन्द्रः ॥

खादितं, त्रि, (खाद + क्तः ।) भक्षितम् । इत्य- मरः । ३ । १ । ११० ॥ खाओया इति भाषा ॥ ("अशितं खादितं पीतं लीढ़ं कोष्ठगतं नृणाम् । तज्जीर्य्यति यथाकालं शोषितं पित्ततेजसा ॥" इति शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

खादिरसारः, पुं, (खदिर + स्वार्थे अण् ततः षष्ठी- तत्पुरुषः ।) खदिरवृक्षनिर्यासः । खयर इति- भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । खादिरः २ अद्भुतसारः ३ सत्सारः ४ रञ्जदः ५ रङ्गः ६ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातव्रण- कण्ठामयनाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ खदिरसारोऽपि पाठः ॥ (यथा,—
"विना खदिरसारेण हारेण हरिणीदृशाम् ।
नाधरे जायते रागो नानुरागः पयोधरे ॥"
इति उद्भटः ॥)

खादुकः, त्रि, (खादति हिनस्ति इति । खाद् + उन् संज्ञायां कन् ।) हिंसालुकः । इति हारावली ॥

खाद्यं, त्रि, (खाद्यते इति । खाद् + कर्म्मणि ण्यत् ।) भक्षणीयद्रव्यम् । यथा,—
"कश्चं भद्रखलेश्वरोऽहमिह किं घोरे वने स्थीयते शार्दूलादिभिरेव हिंस्रपशुभिः खाद्योऽहमित्या- शया ।" इत्युद्भटः ॥

खानपानं, क्ली, (धातूनामनेकार्थत्वात् खे भक्षणे + भावे ल्युट् खानम् । पा पाने + भावे ल्युट् पानम् । खानेन सह पानं यद्वा खानञ्च पानञ्च तयोः समाहारः ।) कठिनद्रवद्रव्ययोर्गलाधः- करणम् । खाना पिना इति हिन्दी भाषा ॥ यथा, गारुड़े नीतिसारे १०६ अध्यायः ।
"सद्भावेन हि तुष्यन्ति देवाः सत्पुरुषा द्विजाः ।
इतरे खानपानेन वाक्प्रदानेन पण्डिताः ॥"

खानिः, स्त्री, (खन + इन् । पृषोदरात् वृद्धिः ।) खनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

खानिकं, क्ली, (खानेन खननेन निर्वृत्तं इति ठञ् ।) कुड्यच्छेद्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ देयालेर गर्त्त इति भाषा ॥

खानिलः, त्रि, (खानं खननं शिल्पत्वेनास्त्यस्य । इति बाहुलकात् इलच् ।) भित्तिचौरः । इति शब्दरत्नावली ॥ सिंदेल चोर इति भाषा ॥

खानी, स्त्री, (खानि + वा ङीष् ।) खनिः । इति शब्दरत्नावली ॥

खानोदकः, पुं, (खानाय पानार्थं उदकमत्र ।) नारिकेलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खापगा, स्त्री, (खे आकाशे स्थिता खात् आगता वा आपगा नदी ।) गङ्गा । इति हेमचन्द्रः ॥

खारः, पुं, (खं अवकाशमाधिक्येन ऋच्छतीति । ऋ + अण् ।) खारीपरिमाणम् । इति हेमचन्द्रः ॥

खारिः, स्त्री, (खं मध्यावकाशं आरातीति । आ + रा + इन् ।) खारीपरिमाणम् । इति भरत- धृतहेमचन्द्रः ॥

खारिकं, क्ली, (खारि + संज्ञायां कन् ।) मधु- पारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

खारिम्पचः, त्रि, (खारिं खारीपरिमितधान्य- मित्यर्थः पचतीति । पच् + "परिमाणे पचः ।" ३ । २ । ३३ । इति खश् + ततो मुम् ।) खारि- परिमिताम्रादिपाककर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

खारी, स्त्री, (खं मध्यावकाशं आरातीति । आ + रा + इन् । "कृदिकारान्तादक्तिनः ।" ४।१।४५। इत्यस्य वार्त्तिं इति पक्षे ङीष् ।) परिमाण- विशेषः । इत्यमरः । २ । ९ । ८८ ॥ यदाह तट्टी- कायां भरतः ।
"पलं प्रकुञ्चकं मुष्टिः कुड़वस्तच्चतुष्टयम् ।
चत्वारः कुड़वाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाढ़कम् ॥
अष्टाढ़को भवेद्द्रोणो द्विद्रोणः सूर्प उच्यते ।
सार्द्धसूर्पो भवेत् खारी द्वे खार्य्यौ गोण्युदाहृता ॥
तामेव भारं जानीयात् वाहो भारचतुष्टयम् ॥"
"षोड़शद्रोणपरिमाणम् ।" इत्यमरटीकायां स्वामी लीलावती च ॥ गोणीचतुष्टयम् । तत्तु प्रस्थचतुष्टयाधिकचतुःसहस्रपलानि । पाँचमण ... सेर इति भाषा । इति वैद्यकपरिभाषा । ... चतुष्टयम् । यथा,—
"चतुराढ़को भवेद्द्रोणः खारी द्रोणचतुष्टयः ..."
इति ...

खारीकं, त्रि, (खारीं खारीवापमर्हतीति । "... ईकन् ।" ५ । १ । ३३ । "केवलायाश्चेति ... यम् ।" इति वार्त्तिं इति ईकन् ।) ... क्षेत्रम् । खारीपरिमितबीजवपनोपयुक्तक्षेत्रम् ... तत्पर्य्यायः । खारीवापः २ । इत्यमरः । २।९।...

खारीवापः, त्रि, (खारी तत्परिमितधान्यं ... ऽत्र । वप् + अधिकरणे घञ् ।) खारीकः । ... मरः । २ । ९ । १० ॥ (खारीं वपतीति । ... + कर्त्तरि अण् । धान्यादिवपनकारी ॥)

खिखिः, स्त्री, (खिरित्यव्यक्तशब्देन खेटति भीरु... भयमुत्पादयतीति । खि + खिट् + डः । ... दरात् साधुः ।) किखिः । इति क्वचित् त्रिका... शेषे पाठः ॥ खेंकशियाली इति भाषा ॥

खिङ्खिरः, पुं, (खिं अव्यक्तध्वनिविशेषं कि... विकृतिभावेन शब्दं करोतीत्यर्थः । कृ + ... पृषोदरात् खत्वेन साधुः ।) शिवाभेदः । खें... शियाली इति भाषा । खट्वाङ्गम् । तत्तु ... स्वाङ्गम् । वारिबालकम् । तत्तु गन्धद्रव्... इति विश्वो हेमचन्द्रश्च ॥

खिट, भयभीषयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (... परं-भये अकं-भयोत्पादने सकं-सेट् ।) भ... खेटो भयोत्पादना । खेटति जनो व्याघ्रा... तीत्यर्थः । खेटति व्याघ्रो जनं भीषयते इत्य... इति दुर्गादासः ॥

खिद, श प औ परिघाते । इति कविकल्पद्रु... (तुदां-परं-सकं-अनिट् ।) श प, खिन्दति राजा । औ, खेत्ता । इति दुर्गादासः ॥

खिद, ङ ध य औ दैन्यके । इति कविकल्पद्रु... (दिवां-रुधां च-आत्मं-अकं-अनिट् ।) दैन्... सुपतप्तीभावः । ङ ध, खिन्ते तेऽत्र येद्र... दीयमानं न गृह्णते । इति हलायुधः ॥ इ... खसुखमिरभिलाषः खिद्यते लोकहेतोः ... शाकुन्तले । औ, खेत्ता । इति दुर्गादासः ।

खिदिरः, पुं, (खिद्यते तपश्चर्य्यया दुःखेन ता... वा । यथायथं व्युत्पत्तिर्ज्ञातव्या । खिद् + "इ... मदि-मुदि-खिदीति ।" उणां । १ । ५२ । ... किरच् ।) चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥ दी... तापसः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ।

खिद्यमानः, त्रि, (खिद् + ताच्छील्ये चानश् ... खेदयुक्तः । दैन्यग्रस्तः । उपतप्तः । यथा,—
"खिद्यमानस्तु तं दृष्ट्वा सूर्य्यः छायात्मजं तद... इति शाम्बपुराणे सूर्य्यवक्...

खिद्रः, पुं, (खिद् दैन्ये + "स्फायि तञ्चिवञ्चीति... उणां । २ । १३ । इति रक् ।) रोगः । दरि... इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

खिन्नः, त्रि, (खिद् + क्तः ।) दैन्ययुक्तः । ... युक्तः । यथा, श्रीभागवते ।

गौर्भूत्वा सुखी खिन्ना रुदन्ती करुणं विभो॥"
(खि)ङ्गी, स्त्री, मञ्जासमङ्गा। इति राज-
निर्घण्टः॥
ं, त्रि, (खिल् + कः।) हलादिना क्षतभूमिः।
ल भूंइ इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। अप्र-
हतम् २। इत्यमरः। २। १। ५॥ सारसंक्षिप्ते
धसि च पुं। इति मेदिनी॥
खिलो नारायणः प्रोक्त इयवसहुणाः स्मृताः।"
ति खिलेषु हरिवंशे इत्यत्र नीलकण्ठटीका॥
ड भक्ष्णे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-आत्मं-
र्कं-अनिट्।) ड, खवते। इति दुर्गादासः॥
ड्हः, पुं, (खं इत्यव्यक्तशब्दं कुर्व्वन् गाहते
ज्ञयलं विलोडयतीति। गाह + अच्।) कृष्ण-
र्णघोटकः। इति हेमचन्द्रः॥
, उ स्तेये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-
र्कं-सेट्। उदित्त्वात् क्त्वा वेट्।) उ, खोजिला
त्वा। स्तेयं चौर्य्यम्। इति दुर्गादासः॥
ाकः, पुं, (खुज् + आकः निपातनात् जस्य
त्वम्।) देवताड़कवृक्षः। इति रत्नमाला॥
खुङ्गाक इति क्वचित् पाठः॥
इ ड खञ्जे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-
त्मं-अकं-सेट्-इदित्।) पञ्चमस्वरी। खञ्जः
ोटनम्। इ, कर्म्मणि खुण्ड्यते। ड, खुण्डते
ोड़। इति दुर्गादासः॥
क } भेदे। इति कविकल्पद्रुमः॥
इक } (चुरां-परं-सकं-सेट्। पाक्षिक
िदित्।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ। क, खोडयति।
तीय आद्यस्वरीति कातन्त्राद्याः। स्वमते तु
तीयस्याद्यस्वरित्वे पूर्व्वोऽपीदनुबन्धः स्यात्।
पञ्चमस्वरित्वे तु स्वजातीयस्य पुनःपाठात् पूर्व्वो
दनुबन्धः। खुण्डयति। खण्डयतीति प्रयोगस्तु
ड़ि इ मथोत्यस्मात् घञि खण्डं करोतीति णौ
ाधम्। तस्य भेदवाचित्वन्तु धातूनामनेकार्थ-
ात्। इति दुर्गादासः॥
श विलेखने। छेदने। इति कविकल्पद्रुमः॥
ुदा-परं-सकं-सेट्।) श, खुरति भूमिं ह्रयं
। लोकः। खोरिता। खुरः शफम्। इति
ुर्गादासः॥
, पुं, (खुर छेदने + कः। यद्वा "क्षुरेन्द्राग्र-
यति।" उणा। २। २८। इति रन् गुणा-
ावोऽस्तलोपश्च।) शफम्। गवादीनां पादा-
म्। (यथा, मनुः। ४। ६७।
न भिन्नशृङ्गाक्षिखुरैर्न वालधिविरूपितैः॥")
ोलदलम्। नखीनामगन्धद्रव्यम्। इति मेदिनी॥
दिनवस्तु। नापितस्य खुरः। इति शब्दरत्ना-
ली॥ खट्वादीनां पादुकम्। इति धरणी॥ खुरा
ति भाषा॥
ः, पुं, (खुर + संज्ञायां कन्। खुरो गन्धद्रव्य-
शेषः स इव कायति वा। कै + कः।) तिल-
क्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (तिलशब्देऽस्य
ुणादयो वोद्धव्याः॥)
णः, त्रि, (खुर इव नासिका अस्य "अग्रा-

सिकाया इति।" ५। ४। ११८। इति अच्
नसादेशश्च "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः।"८।४।३।
इति णत्वम्।) चिपिटनासिकः। इत्यमरः।
२। ६। ४७॥ चेपटानाकयुक्त इति भाषा॥
खुरणाः, त्रि, (खुर इव नासिका अस्य "खुर
खराभ्यां वा नस्।" इति नसादेशः "पूर्व्वपदा-
दीति।"८। ४। ३। इति णत्वं च।) खुरणसः।
इत्यमरः।२।६।४७॥ चेपड़ानासिकायुक्त इति
भाषा॥
खुरप्रः, पुं, (खुर इव प्राति खुराक्षवत् कार्य्यं
पूरयतीत्यर्थः। खुर + प्रा + कः।) वाणविशेषः।
इत्यमरटीकायां स्वामी॥ खुरपा इति भाषा॥
खुरली, स्त्री, (खुरैः सह विविधानि अस्त्रादीनि
लाति पौनःपुन्येन शिक्षार्थमत्र। ला ग्रहणे +
इन् + वा ङीष्।) शराभ्यासः। इति हेमचन्द्रः॥
खुराकः, पुं, (खुर + आकन्।) पशुः।" इत्यु-
णादिकोषः॥
खुरालकः, पुं, (खुर इव अलति पर्य्याप्नोतीति।
अल + ण्वुल्।) लौहमयवाणः। इति शब्द-
माला॥
खुरालिकः, पुं, (खुराणां आलिभिः कायति
प्रकाशते। कै + कः।) यामणीभक्षिः। नापि-
तेर भाँड़ि इति भाषा। नाराचः। उपधानम्।
इति मेदिनी॥ खरालिकोऽपि पाठः॥
खुर्द्द, ङ क्रीड़ायाम्। इति कविकल्पद्रुमः (भ्वा-
आत्मं-अकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। दीर्घिणः
पृथकपाठात् पूर्व्वस्य न दीर्घः। ङ, खुर्द्दते। इति
दुर्गादासः॥
खुल्लं, स्त्री, (क्षुद् + सम्पदादित्वात् क्विप्। क्षुदं
लातीति। ला + कः। पृषोदरात् साधुः।)
नखीनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥
क्षुद्रे नीचे च त्रि॥
खुल्लकः, त्रि, (खुल्ल + स्वार्थे कन्।) स्वल्पः।
नीचः॥ कनिष्ठः। दरिद्रः। निष्ठुरः, खलः।
इत्यमरटीका॥
खुल्लतातः, पुं, (खुल्लः कनिष्ठः तातस्य पितुरिति
पूर्व्वनिपातः।) पितृकनिष्ठभ्राता। इति शब्द-
रत्नावली॥ खुड़ा इति भाषा॥
खुल्लमः, पुं, (खुल्लेन मीयते इति। मा + घञर्थे
कः।) पन्थाः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
खूर्द्द, ङ क्रीड़ायाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-
आत्मं-अकं-सेट्।) षष्ठस्वरी। ङ, खूर्द्दते।
इति दुर्गादासः॥
खेखीरकः, पुं, (खे आकाशे खीलक इव लस्य
त्वम्।) शब्दवती यष्टिः। इति हारावली॥
खेगमनः, पुं, (खे आकाशे गमनं अस्य।) काल-
कण्ठपक्षी। इति शब्दमाला॥
खेचरः, पुं, (खे चरतीति। चर + "चरेष्टः।"
३। २। १६। इति टः। अलुक् समासः।)
शिवः। इति शब्दरत्नावली॥ विद्याधरः। इति
जटाधरः॥ पारदः। इति राजनिर्घण्टः॥
आकाशचारिणि त्रि॥

("इतो हन्ति जरायाधिं मर्द्दितो याधिघातकः।
बद्धः खेचरतां धत्ते कोऽन्यः सूतात् कृपाकरः॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारमारणाधि-
कारः॥
मेषादिराशिः। यथा ज्योतिषतत्त्वे—"खेचराश्च
सर्व्वे॥")
खेचरान्नं, क्ली, (खेचरं द्विदलादिमिश्रितं अन्नम्।)
द्विदलादिसंश्लिष्टपक्वतण्डुलम्। खिचड़ीति भाषा॥
इति पाकराजेश्वरः॥
खेट, त क भक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-
चुरां-परं-सकं-सेट्।) अचिखेटत्। इति
दुर्गादासः॥
खेटं, क्ली, (खे + अट् + अच्।) तृणम्। इति
शब्दरत्नावली॥ खेड़मपि पाठः॥
खेटः, पुं, (खे आकाशे अटति। अट् + अच्।)
ग्रहः। यथा, भावविवेके।
"यस्मिन् राशौ स्थितः खेटस्तेन तं परिपूरयेत्॥"
खेटः,त्रि,(खिट् + अच्। खेट + कः वा।) अधमः।
इत्यमरः।३।१।५४॥ घोटकः। इति शब्दरत्ना-
वली॥ सुनिन्दकः। इति विश्वः॥ सुनन्दक इति
पाठे बलरामस्य गदा इति कश्चित्॥
खेटः, पुं, क्ली, (खिद्यते भयसुतपद्यते अस्मा-
दनेन वा। खिट् + अपादाने करणे वा घञ्।)
मृगया। इत्यमरहेमचन्द्रौ॥ कफः। (खिद्यते
भक्ष्योपयोगिशस्यादिना उपजीव्यते अस्मात्।)
ग्रामभेदः। स तु कर्षकग्रामः। (तथा च भाग-
वते। १। ६। ११।
"खेटखर्व्वटवाटीश्च वनान्युपवनानि च॥"
"खेटाः कर्षकग्रामाः।" इति श्रीधरस्वामी॥)
चर्म्म। इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ॥
खेटकः, पुं, (खेट + स्वार्थे कः।) ग्रामभेदः।
चासार गाँ इति भाषा॥ इति जटाधरः॥
फलकम्। इति हेमचन्द्रः॥ "खेटकं वसुनन्दके।"
इति हारावली॥ वसुनन्दको धनञ्जजीवकः।
इति तट्टीका॥ बलदेवस्य गदा इति कश्चित्॥
खेटः } पुं, (खेटति भयसुतपाद्यत्यनेन। खिट्
खेटकः } + करणे घञ्। खेट + स्वार्थे कः।)
यष्टिः। यथा,—
"यष्टिरूपेण खेट! त्वमरिसंहारकारकः।
देवीहस्तस्थितो नित्यं मम रक्षां कुरुष्व च॥"
इति शारदीयदुर्गापूजापद्धतौ
अस्त्रपूजाप्रकरणम्॥
"खेटकं पूर्णचापञ्च पाशमङ्कुशमेव च॥"
इति च तत्र दशभुजाया दुर्गाया ध्यानम्॥
खेटितालः, पुं, (खे अटतीति अट् इन्। खिट् +
इन् वा। खेटिः तालोऽस्य।) वैतालिकः। इति
शब्दमाला॥
खेटी, [न्] पुं, (खेट + णिनिः।) नागरः। कामी।
इति शब्दमाला॥
खेड, त क भक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त
चुरां-परं-सकं-सेट्।) अचिखेड़त्। इति दुर्गा-
दासः॥

खेदः, पुं, (खिद्+भावे घञ् ।) शोकः । इति हेमचन्द्रः ॥ अवसन्नता । इति जटाधरः ॥ (यथा, रामायणे । ४ । ४६ । ७ ।
"अद्यापीदं वनं दुर्गं विचिन्वन्तु वनौकसः ।
खेदं त्यक्त्वा पुनः सर्व्वं वनमेव विचिन्वताम् ॥")

खेदिनी, स्त्री, (खिद्+णिच्+णिनिः । स्त्रियां ङीप् ।) अश्मन्तकपर्णीदृक्षः । लता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (दैन्यकारिणी । शोककारिणी ॥ इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

खेयं, क्ली, (खन्यते इति । खनु विदारे+"ई च खनः ।" ३ । १ । १११ इति कर्म्मणि क्यप् ईकारश्चान्तादेशः ।) परिखा । गड़खाइ इति भाषा । इत्यमरः ॥ खननीयम् । इति व्याकरणम् ॥ (सेतुभेदः । यथा मिताक्षराधृतनारदवचनम् ।
"सेतुश्च द्विविधो ज्ञेयः खेयो बन्ध्यस्तथैव च ।
तोयप्रवर्त्तनात् खेयः ।" इति ॥)

खेल, ऋ चाले । गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-चलने अकं-गतौ सकं-सेट् ।) कवर्गद्वितीयादिः । अचिखेलत् । चालः कम्पः । चालः केचिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

खेलनं, क्ली, (खेल्+भावे ल्युट् ।) क्रीडनम् । इति हलायुधः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ४१ ।
"कापि विलासविलोलविलोचनखेलनजनितमनोजम् ॥")

खेलनी, स्त्री, (खेलति अस्मिन् इति । खेल+अधिकरणे ल्युट्+स्त्रियां ङीप् ।) शारिफलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

खेला, स्त्री, (खेल+भावे+अप् टाप् ।) खेलनम् । तत्पर्य्यायः । क्रीडा २ कूर्द्दनम् ३ । इत्यमरः । १ । ७ । ३३ ॥

खेलिः, स्त्री, (खे आकाशे अलति पर्य्याप्नोति । अल+इन् ।) गीतम् । वाणः । सूर्य्यः । पक्षी । जन्तुः । इत्यजयपालः ॥

खेव, ऋ ङ सेवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ऋदित् ।) ऋ, अचिखेवत् । ङ, खेवते । इति दुर्गादासः ॥

खेसरः, पुं, (खे आकाशे इव द्रुतगामित्वात् सरतीति । सृ+टः ।) अश्वविशेषः । खच्चर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अश्वखरजः २ सन्नद्गर्भः ३ अध्वगः ४ वामी ५ वसुदः ६ मिश्रजः ७ मिश्रशब्दः ८ अतिभारगः ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥

खै, शौर्य्ये । खनने । हिंसायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-शौर्य्ये अकं-खननादौ सकं-अनिट् ।) खायति । इति दुर्गादासः ॥

खोङ्गाहः, पुं, (खे आकाशे उङ् इत्यव्यक्तशब्दं कुर्व्वन् गाहते इव प्रधावतीत्यर्थः । गाह+अच् । पृषोदरात् साधुः ।) श्वेतपिङ्गलाश्वः । इति हेमचन्द्रः ॥ खाङ्गाहोऽपि पाठः ॥

खोट, ऋ गत्याघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) ऋ, अचुखोटत् । गत्याघातः खोटनम् । खोटति खञ्जः । इति दुर्गादासः ॥

खोट, त् क चेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) अचुखोटत् । इति दुर्गादासः ॥

खोटिः, स्त्री, (खोट+इन् ।) चतुरा स्त्री । इति शब्दमाला ॥ खोरिरित्यपि पाठः ॥

खोटी, स्त्री, (खोटि+वा ङीप् ।) मालङ्कीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ चतुरापि ॥

खोड, ऋ खोटने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) ऋ, अचुखोडत् । खोडति खञ्जः । रमानाथस्तु खोडति बाला क्रिमिमित्युदाहृतवान् । इति दुर्गादासः ॥

खोड़, त् क चेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) अचुखोड़त् । इति दुर्गादासः ॥

खोड़ः, त्रि, (खोड़ति इति । खोड़+अच् ।) खञ्जः । खोँड़ा इति भाषा ॥ इत्यमरः २।६।४८॥

खोड़कशीर्षकं, क्ली, (खोड़ चेपे+ण्वुल् । खोड़कं शीर्षे अस्य इति कप् ।) कपिशीर्षम् । क्षयशीर्षम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खोर, ऋ खोटने । गतिवैकल्ये इति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) ऋ, अचुखोरत् । खोरति खञ्जः । इति दुर्गादासः ॥

खोरः, त्रि, (खोरति इति । खोर्+अच् ।) खञ्जः । इति हेमचन्द्रः ॥

खोल, ऋ खोटने । गतिवैकल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) ऋ, अचुखोलत् । खोलति खञ्जः । रमानाथस्तु खोलति बाला क्रिमिमित्युदाहृतवान् । इति दुर्गादासः ॥

खोलः, त्रि, (खोलति इति । खोल+अच् ।) खञ्जः । इति शब्दमाला ॥

खोलकः, पुं, (खोल+संज्ञायां कन् ।) पाकः । खोला इति भाषा ॥ शिरस्त्रः । खोपड़ा इति भाषा ॥ वल्मीकः । उयेर ढिपि इति भाषा ॥ पूगकोषः । इति मेदिनी ॥ गुयार छोवड़ा इति भाषा ॥

खोलिः, स्त्री, (खोल+इन् ।) तूणः । इति शब्दमाला ॥

खोल्मुकः, पुं, (खे आकाशे उल्मुक इव लोहितवर्णत्वेति बोध्यम् ।) मङ्गलग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ख्या, ल ख्यातौ । कथने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-अकं-कथनादौ तु सकं-अनिट् ।) ख्यातिः प्रसिद्धिः । ल, ख्याति गुणी प्रसिद्धः स्यादित्यर्थः । ख्याति साधुः कथां हरेः । तथा च । ख्या प्रकथने । प्रकथनं प्रसिद्धिरिति गोविन्दभट्टः । ख्या प्रकथने इति चतुर्भुजकुमारौ । इति दुर्गादासः ॥

ख्यातः, त्रि, (ख्या+क्तः ।) ख्यातियुक्तः । तत्पर्य्यायः । प्रतीतः २ प्रथितः ३ वित्तः ४ विज्ञातः ५ विश्रुतः ६ । इत्यमरः । ३ । १ । ९ ॥ (यथा, भट्टिः । ६ । ८७ ।
"अमितमप्यमीशानं सर्व्वभोगीणमुत्तमम् ।
आवयोः पितरं विद्धि ख्यातं दशरथं मृधे ।")

ख्यातगर्हणः, त्रि, (ख्याता विश्रुता गर्हणा अस्य ।) प्रसिद्धकुत्सनः । तत्पर्य्यायः । गीतः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ६३ ॥

ख्यातगर्हितः, त्रि, (ख्यातं गर्हितं गर्हणमस्य ।) ख्यातगर्हणः । इति जटाधरः ॥

ख्यातिः, स्त्री, (ख्या+क्तिन् ।) प्रसिद्धिः । पर्य्यायः । प्रथा २ । इत्यमरः । ३ । २ । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ४०२ । [यतः
"लोके ख्यातिमुपागताऽत्र सकले लोकोक्तिः" ।
मनुश्च । १२ । ३६ । [पुष्कला
"येनास्मिन् कर्म्मणा लोके ख्यातिमिच्छति
न च शोचत्यसम्पत्तौ तद्विज्ञेयन्तु राजसम्")
प्रकाशः । ज्ञानम् । यथा, माघे । ४ । ५५ ।
"मैत्र्यादिचित्तपरिकर्म्मविदो विधाय
क्लेशप्रहाणमिह लब्धसबीजयोगाः ।
ख्यातिं च सत्त्वपुरुषान्यतयाऽधिगम्य
वाञ्छन्ति तामपि समाधिभृतो निरोद्धुम् ॥"
"मैत्रीति । इहाद्रौ समाधिभृतो योगिनः मैत्री करुणा मुदिता उपेक्षेति चतस्रश्चित्तवृत्तयः तत्र पुण्यवत्सु मैत्री दुःखिषु करुणा मुदिता अनुमोदनं पापिषु उपेक्षा । आदिर्य्यासां तानि चित्तस्य परिकर्म्माणि कानि शोधकानीत्यर्थः तानि विदन्ति इति तद्विदः तद्वाजस्ते क्षीणान्तःकरणा इत्यर्थः । अतएव क्लेशप्रहाणं विधाय अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः । नित्येषु नित्यत्वाभिमानः अनात्मनि च देहादौ आत्मधीरित्यादि विभ्रमोऽविद्या । अहङ्कारः । रागोऽभिमतविषयाभिलाषः अनभिमतविषयेषु रोषः । अभिनिवेशः कार्य्येष्वाग्रहः । ते हि पुरुषं क्लिश्नन्तीति क्लेशाः क्लेशहेतव तेषां प्रहाणं क्षयः तत् क्लेशान् हित्वा इत्यर्थः । अतो लब्धः सावलम्बयोगो यैस्ते लब्धसबीजयोगाः आलम्बनमेव यत्सक्तिः । सत्त्वपुरुषयोः अन्यत्वेन मिथो भिन्नत्वेन ख्यातिं ज्ञानं गम्य प्रकृतिपुरुषौ भिन्नाविति ज्ञात्वा पुरुषयोर्विवेकाग्रहणात् संसारः । विवेकज्ञानात् मुक्तिरिति सांख्याः । अथ तां ख्यातिं निरोद्धुं निवर्त्तयितुं वाञ्छन्ति इतिव निवर्त्त्य स्वयम्प्रकाशात्मत्वेनावस्थानमित्यर्थः । प्रकृताववरतायां पुरुषस्वरूपेणावस्थानं मुक्तिरिति सांख्यसिद्धान्तः ॥" इति मल्लिनाथः ॥)

ग

गकारः। स तु व्यञ्जनतृतीयवर्णः। अस्योच्चारणस्थानं कण्ठः। (यथा, "अ-कु-ह-विसर्जनीयानां कण्ठः।") इति व्याकरणम्॥ * ॥

"गकारं परमेशानि! पञ्चदेवात्मकं सदा।
त्रिगुणं त्रिगुणोपेतं निरीहं निर्म्मलं सदा॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं सर्व्वशक्त्यात्मकं प्रिये!।
तरुणादित्यसङ्काशां कुण्डलीं प्रणमाम्यहम्॥"

इति कामधेनुतन्त्रम्॥ * ॥

"संवृतः स्पर्शितः कण्ठे वायुना कादिमीरयेत्।
गर्भसंस्पर्शनमात्रेण कं खरस्पर्शनात्तु खम्।
घोषगम्भीरसंस्पर्शाच्छ्वसौ इष वर्ह्निर्गतम्॥"

इति प्रपञ्चसारः॥ * ॥

(तन्त्रान्तरेऽस्य लेखनप्रकारादिर्यथा,—
"अधःकुञ्चितरेखा या गाणेशी सा प्रकीर्त्तिता।
ततो दक्षगता या तु कमला तत्र संस्थिता।
अधोगता ततो या तु तस्यामीशः सदा वसेत्॥"
अधोमुखेन गता पुनरूर्द्ध्वमुखेनागतेत्यर्थः॥ * ॥
तस्य ध्यानं यथा,—
"ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व वरवर्णिनि!।
दाडिमीपुष्पसङ्काशां चतुर्ब्बाहुसमन्विताम्॥
रक्ताम्बरधरां नित्यां रक्तालङ्कारभूषिताम्।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"

इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ * ॥

तस्य नामानि यथा,—
"गोगौरी गौरवो गङ्गा गणेशो गोकुलेश्वरः।
शार्ङ्गी पञ्चात्मको गाथा गन्धर्व्वः सर्व्वगः स्मृतिः॥
सर्व्वसिद्धिः प्रभा धूम्रा द्विजाख्यः शिवदर्शनः।
विश्वात्मा गौः पृथग्रूपा बालवल्लुर्त्रिलोचनः॥
गीतं सरस्वती विद्या भोगिनी नन्दनो धरा।
भोगवती च हृदयं ज्ञानं जालन्धरो लवः॥"

इति नानातन्त्राणुक्तनामानि॥

ग, क्ली, (गीयते इति। गै गाने+भावे बाहुलकात् डः।) गीतम्। इत्येकाक्षरकोषः॥
ग, पुं, (गच्छति सर्व्वं जानाति इच्छामात्रेण अभिलषितं सर्व्वं प्राप्नोति वा सर्व्वज्ञत्वात् प्राप्तसर्व्वैश्वर्य्यत्वाच्च। गम्+डः।) गणेशः। (गायति इति। गै+डः।) गन्धर्व्वः। इत्येकाक्षरकोषः॥
(गुरुसंज्ञकवर्णः स तु छन्दसो गणविशेषः। यथा, छन्दोमञ्जर्य्यां १ मे स्तवके।
"म्यरसतजभ्नगैर्लान्तैरेभिर्दशभिरक्षरैः।
समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना॥"
"गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः॥"
वाच्यलिङ्गे तु उपसर्गरहितः कर्म्मोपपदश्च स्यात्। तत्र "गापोष्टक्।" ३। २। ८। इति टक्। यथा, साम गायतीति सामगः। तथा च मनुः। २। ६२।
"हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः।
वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः॥")

गगनं, क्ली, (गं गानं शब्दात्मकं गुणं गच्छति यद्वा गकारं भूतेषु प्रथमभूतत्वात् प्राधान्यं गच्छति। यद्वा गच्छन्त्यस्मिन् देवादय इति। "गमेर्गश्च।" उणां। २। ७७। इति युच् गश्चान्तादेशः।) आकाशम्। इत्यमरः।१।२।१॥ (यथा मेघदूते। ४८।
"प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्य दृष्टी-
रेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम्॥")
तत्पर्य्यायः। अमरोक्तपर्य्यायाः आकाशशब्दे द्रष्टव्याः॥ (तेभ्यः परम्।) वर्त्तिः १६ धन्व २० आपः २१ पृथिवी २२ भूः २३ स्वयम्भूः २४ अध्वा २५ सगरः २६ समुद्रः २७ अध्वरः २८। इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः॥ * ॥
"आकाशं प्रथमं भूतं श्रोत्रमध्यात्ममुच्यते।
अधिभूतं तथा शब्दो दिशस्तत्राधिदैवतम्॥"

इत्याश्वमेधिकपर्व्व॥

तस्य गुणाः। शब्दः १ व्यापित्वम् २ छिद्रता ३ अनाश्रयम् ४ अनालम्बम् ५ आश्रयान्तरशून्यम्। अव्यक्तम् ६ रूपस्पर्शशून्यत्वात्। अधिकारिता ७ द्रव्यान्तरानारम्भकत्वम्। अप्रतीघातिता ८ भूतत्वम् ९ श्रोत्रेन्द्रियोपादानत्वात्। विकृतानि १० देहान्तर्गतच्छिद्राणि। तद्यथा,—
"आकाशस्य गुणः शब्दो व्यापित्वं छिद्रमेव च।
अनाश्रयमनालम्बमव्यक्तमविकारिता॥
अप्रतीघातिता चैव भूतत्वं विकृतानि च।
गुणाः पञ्चाशतः प्रोक्ताः पञ्चभूतात्मभूतता॥"
पञ्चानां भूतानां आत्मा प्राप्तिः स्वकं स्वरूपं तत्र लक्षिता। इति मोक्षधर्म्मः॥ (गगनात् पतिताम्बुगुणविशेषो यथा,—
"गगनाम्बु त्रिदोषघ्नं गृहीतं यत् सुभाजने।
बल्यं रसायनं मेध्यं पात्रापेक्षि ततः परम्॥
रक्षोघ्नं शीतलं ह्लादि ज्वरदाहविषापहम्॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्यायः॥)

गगनध्वजः, पुं, (गगने गगनस्य वा ध्वज इव।) मेघः। इति हारावली॥ सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः॥
गगनाध्वगः, पुं, (गगनरूपाध्वना आकाशपथेन गच्छतीति यद्वा गगनाध्वानं व्याप्य गच्छति। अनन्तगगनरूपमध्वानं व्याप्य सर्व्वतः स्थित इत्येव प्रकृततात्पर्य्यार्थः। गम+डः।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः॥
गगनेचरः, पुं, (गगने चरतीति। "चरेष्टः।" ३। २। १६। इति टः। अलुक् समासः।) ग्रहः। नक्षत्रम्। इति सिद्धान्तशिरोमणिः॥ (गगनचारिणि त्रि। यथा, महाभारते। १। २७। १५।
"तस्मिंस्तु कथिते मात्रा कारणे गगनेचरः॥")
गगनोल्मुकः, पुं, (गगने गगनस्य वा उल्मुक इव। मङ्गलग्रहस्य रक्तवर्णत्वात् तथात्वम्।) मङ्गलग्रहः। इति हारावली॥
गगध, हसने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) कण्ठ्यवर्गतृतीयोपधः। गगधति। इति दुर्गादासः॥

गङ्गका, स्त्री, (गङ्गा+अज्ञातार्थे कः। ततो ह्रस्वः। "अभाषितपुंस्काच्च।" ७। ३। ४८। इति पक्षे इत्वाभावः।) गङ्गा। इति मुग्धबोधम्॥
गङ्गा, स्त्री, (गमयति प्रापयति ज्ञापयति वा भगवत्पदं या शक्तिः यद्वा गम्यते प्राप्यते ज्ञाप्यते मोक्षार्थिभिर्या। गम गतौ+"गन् गम्यद्योः।" उणां। १। १२२। इति गन् ततष्टाप्।) स्वनामख्यातनदी। तदधिष्ठात्री देवता च। तत्पर्य्यायः। विष्णुपदी २ जह्नुतनया ३ सुरनिम्नगा ४ भागीरथी ५ त्रिपथगा ६ त्रिस्रोताः ७ भीष्मसूः ८। इत्यमरः। १।१०।३१॥ अर्द्धतीर्थम् ९ तीर्थराजः १०। इति पद्मपुराणम्॥ त्रिदशदीर्घिका ११ कुमारसूः १२ सरिद्वरा १३ सिद्धापगा १४ स्वरापगा १५ स्वर्य्यापगा १६ खापगा १७ ऋषिकुल्या १८ हैमवती १९ स्वर्वापी २० हरशेखरा २१। इति हेमचन्द्रः॥ सुरापगा २२ धर्म्मद्रवी २३ सुधा २४ जह्नुकन्या २५ गान्दिनी २६ रुद्रशेखरा २७ नन्दिनी २८ अलकनन्दा २९ सितसिन्धुः ३०। इति जटाधरः॥ अध्वगा ३१ उग्रशेखरा ३२ सिद्धसिन्धुः ३३ इति त्रिकाण्डशेषः॥ स्वर्गसरिद्वरा ३४ मन्दाकिनी ३५ जाह्नवी ३६ पुण्या ३७ समुद्रसुभगा ३८ स्वर्नदी ३९ सुरदीर्घिका ४० सुरनदी ४१ स्वर्धुनी ४२ ज्येष्ठा ४३ जह्नुसुता ४४ भीष्मजननी ४५ शुभ्रा ४६ शैलेन्द्रजा ४७ भवायना ४८। इति शब्दरत्नावली॥ अस्या जलस्य गुणाः। शीतत्वम्। स्वादुत्वम्। स्वच्छत्वम्। अत्यन्तरुच्यत्वम्। पथ्यत्वम्। पावनत्वम्। पापहारित्वम्। तृष्णामोहध्वंसनत्वम्। दीपनत्वम्। प्रज्ञाधारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ * ॥
("गङ्गा सरस्वती कौनं यमुना सरयूः सची।
वेणा इरावती नीला उत्तरात् पूर्व्ववाहिनी॥
हिमवत्-प्रभवा ह्येता हिमसम्भवशीतलाः।
समाः सर्व्वगुणैर्नद्यो वासयन्तीह रुक्षताम्॥
आसां नवशतैर्युक्ता गङ्गा पूर्व्वसमुद्रगा॥"

इति हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये॥)

अस्या उत्पत्तिस्तु हिमालयात् सुमेरुदुहितरि मनोरमायाम्। हिमालयः प्रार्थितः सन् देवेभ्य इमां दत्तवान्। तां नीत्वा देवाः स्वर्गं गतवन्तः॥ * ॥ पृथिव्यामस्या अवतरणकारणम्। सगरराजस्य सुतान् कपिलशापेन भस्मीभूतानुद्धर्त्तुं भगीरथराजः पृथिव्यां गङ्गानयनाय तपस्तेपे। ततो ब्रह्मा तुष्टस्तस्मै तं वरं दत्त्वा गङ्गाधारणार्थं शिवाराधनं कर्त्तुमुक्तवान्। स शिवं पर्य्यतोषयत्। शिवोऽपि हिमालयपर्व्वतं गत्वा जटा विकीर्य्य पतेति गङ्गामब्रवीत्। सा तज्जटासु पतित्वा संवत्सरपर्य्यन्तं बभ्राम। ततः शिवो भगीरथप्रार्थनया जटामेकामुत्पाट्य तामुत्ससर्ज्ज। साऽतिवेगेन पृथिवीतलमागत्य भगीरथस्य पश्चात् पश्चादाजगाम। स सगरपुत्रकृतखातेन तां रसातल-

मानीय तज्जलेन सगरसुतान् तांस्तर्पयामास। ते पूताः स्वर्गं गतवन्तः। इति वाल्मीकिरामायणमतम्॥ *॥ प्रकारान्तरम्। वामनदेवस्य बलेः सकाशात्त्रिलोकहरणकाले ब्रह्माण्डोपरिगतवामपादाङ्गुष्ठनखजनितविवरेण ब्रह्माण्डोर्द्ध्वस्थिता या जलधारा तच्चरणस्पर्शेन समधिकपूता सती ध्रुवलोके पपात। ततो देवमार्गेण सुमेरुपर्व्वतोपरि ब्रह्मसदने पतित्वा सीतालकनन्दा वंक्षुर्भद्रेति चतुर्द्धा भूत्वा चतुर्दिशमाश्रित्य लवणसमुद्रं प्रविष्टा। तत्र सीता ब्रह्मसदनात् केशराचलशृङ्गेभ्योऽधोऽधः स्रवन्ती गन्धमादनमूर्द्धसु पतित्वा भद्राश्ववर्षमध्येन प्राच्यां दिशि एवं वंक्षुर्माल्यवच्छिखरान्निपत्य केतुमालवर्षमध्येन प्रतीच्यामपरं भद्रा गिरिशृङ्गाण्यतिक्रम्य शृङ्गवतः शिखरान्निपत्य उत्तरकुरुवर्षमध्येनोदीच्यामतोऽलकनन्दा बहुपर्व्वतशृङ्गाण्यतिक्रम्य हिमकूटान्निपत्य भारतवर्षमध्येन दक्षिणस्यां दिश्येवंक्रमेण लवणसमुद्रं सर्व्वाः प्रविष्टाः। इति भागवतमतम्॥ *॥ अस्याः पृथिव्यामवतरणकालस्तु आदित्यपुराणे।

"वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां युधिष्ठिर!।
यवानुत्पादयामास युगञ्चारब्धवान् कृतम्॥
ब्रह्मलोकात् त्रिपथगां पृथिव्यामवतारयत्।
तस्यां कार्य्यो यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्च्चयेत्॥"*॥

अस्या हिमालयान्निर्गताया दशहरा संज्ञा। तथा च स्मृतिः।

"ज्यैष्ठे मासि क्षितिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां
हस्ते शैलान्निरगमदियं जाह्नवी मर्त्यलोकम्।
पापान्यस्यां हरति च तिथौ सा दशेत्याहुरार्य्याः
पुण्यं दद्यादपि शतगुणं वाजिमेधायुतस्य॥"*॥

अथ गङ्गाध्यानम्। भविष्ये।

"चतुर्भुजां त्रिनेत्राञ्च सर्व्वावयवभूषिताम्।
रत्नकुम्भां सिताम्भोजां वरदामभयप्रदाम्॥
श्वेतवस्त्रपरीधानां मुक्तामणिविभूषिताम्।
ततो ध्यायेत् सुरूपाञ्च चन्द्रायुतसमप्रभाम्॥
चामरैर्वीज्यमानाञ्च श्वेतच्छत्रोपशोभिताम्।
सुप्रसन्नां सुवदनां करुणार्द्रनिजान्तराम्॥
सुधाप्लावितभूपृष्ठामार्द्रगन्धानुलेपनाम्।
त्रैलोक्यनमितां गङ्गां देवादिभिरभिष्टुताम्॥
दिव्यरूपविभूषाञ्च दिव्यमाल्यानुलेपनाम्॥"

अपि च।

"सितमकरनिषण्णां शुक्लवर्णां त्रिनेत्रां
करधृतकमलोद्यत्सूत्पलाऽभीत्यभीष्टाम्।
विधिहरहरिरूपां सेन्दुकोटीरचूडां
कलितसितदुकूलां जाह्नवीं तां नमामि॥" *॥

अथ गङ्गामाहात्म्यश्रवणपठनफलम्। यथा,— भविष्ये।

"माहात्म्यं ये च गङ्गायाः शृण्वन्ति च पठन्ति च।
तेऽप्यसंख्यैर्म्महापापैर्म्मुच्यन्ते नात्र संशयः॥"

अस्याः स्मरणफलम्। [वदन्।

"गच्छंस्तिष्ठन् स्वपन् ध्यायन् जाग्रद्भुञ्जन् श्वसन्
यः स्मरेत् सततं गङ्गां स च मुच्येत बन्धनात्॥
भवनानि विचित्राणि विचित्राभरणाः स्त्रियः।
आरोग्यं वित्तसम्पत्तिर्गङ्गास्मरणजं फलम्॥"

अस्या दर्शनादिफलम्। ब्रह्माण्डाग्नेययोः।

"दृष्टा तु हरते पापं स्पृष्टा तु त्रिदिवं नयेत्।
प्रसङ्गेनापि या गङ्गा मोक्षदा त्ववगाहिता॥"

तथा, भविष्ये।

"यत् फलं जायते पुंसां दर्शनात् परमात्मनः।
तद्भवेदेव गङ्गाया दर्शने भक्तिभावतः॥"

अस्याः स्नानफलम्। ब्रह्माण्डपुराणे।

"यैः पुण्यवाहिनी गङ्गा सकृद्भक्त्याऽवगाहिता।
तेषां कुलानां लक्षन्तु भवात्तारयते शिवा॥
अनेकजन्मसम्भूतं पापं पुंसां प्रणश्यति।
स्नानमात्रेण गङ्गायां सद्यः पुण्यस्य भाजनम्॥"

दानधर्म्मे। [ऽन्त्यजाः।

"अन्धाः क्लीवा जडा व्यङ्गाः पतिता रोगिणो-
गङ्गां संसेव्य पुरुषा देवैर्गच्छन्ति तुल्यताम्॥
स्नातुन्तु भक्त्या गङ्गायां कर्त्तुकामस्य गच्छतः।
पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं मर्त्यस्य जायते॥"

तथा, ब्रह्माण्डे।

"ये गच्छन्ति स्वतो गङ्गां परांश्च प्रेरयन्ति ये।
इह ते सर्व्वभोगानामन्ते ज्ञानस्य भाजनम्॥"

अस्याः पूजायाः फलम्। आग्नेये।

"गङ्गायां पूजितायान्तु पूजिताः सर्व्वदेवताः।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन पूजयेदमरापगाम्॥" *॥

तस्यां यज्ञादिकरणफलम्। स्कान्दे।

"यज्ञो दानं तपो जप्यं श्राद्धञ्च सुरपूजनम्।
गङ्गायां यत् कृतं सर्व्वं कोटिकोटिगुणं भवेत्॥"

तथा भविष्ये।

"सुलभं सकलं पुण्यं यज्ञदानादिजं फलम्।
गङ्गातोयैश्च सतिलैर्दुर्लभं पितृतर्पणम्॥
गयाश्राद्धं कृतं तेन उत्सृष्टस्तु वृषस्तथा।
येन तद्वीचिसंसिक्ते तीरे श्राद्धमकारि च॥"*॥

तज्जलपानफलम्। भविष्ये।

"गण्डूषमात्रपानेन अश्वमेधफलं लभेत्।
स्वच्छन्दं यः पिबेदापस्तस्य मुक्तिः करे स्थिता॥
त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्तभिस्त्वथ यामुनम्।
नार्म्मदं दशभिर्मासैर्गाङ्गं वर्षेण जीर्य्यति॥
नाभ्यन्तर्गततोयानां मृतानां क्वापि देहिनाम्।
तत्तत्तीर्थफलप्राप्तिर्नात्र कार्य्या विचारणा॥"

यमोक्तौ।

"क्षेत्रस्यमुहूर्त्तं वापि शीतमुष्णमथापि वा।
गाङ्गेयं हरते पापमाजन्ममरणान्तिकम्॥"*॥

अस्यां मरणफलम्। कूर्म्मपुराणे।

"गङ्गायां ज्ञानतो मृत्वा मुक्तिमाप्नोति मानवः।
अज्ञानाद्ब्रह्मलोकञ्च याति नास्त्यत्र संशयः॥
गङ्गायाञ्च जले मोक्षो वाराणस्यां जले स्थले।
अन्तरीक्षे च गङ्गायां गङ्गासागरसङ्गमे॥"

तथा च, स्मृतौ।

"शुक्लपक्षे दिवा भूमौ गङ्गायामुत्तरायणे।
धन्या देहं विमुञ्चन्ति हृदयस्थे जनार्द्दने॥"*॥

तत्रास्थिनिक्षेपफलम्।

"दशाहाभ्यन्तरे यस्य गङ्गातोयेऽस्थि मज्जति।
गङ्गायां मरणे यादृक् स तादृक् फलमाप्नुयात्॥"

तत्र त्रयोदशक्रियावर्जनं यथा, ब्रह्माण्डे।

"गङ्गां पुण्यजलां प्राप्य त्रयोदश विवर्ज्जयेत्।
शौचमाचमनं सेकं निर्माल्यं मलघर्षणम्।
गात्रसम्बाहनं क्रीडां प्रतिग्रहमथो रतिम्।
अन्यतीर्थरतिञ्चैव अन्यतीर्थप्रशंसनम्।
वस्त्रत्यागमथाघातं सन्तारञ्च विशेषतः॥"

अथ नारायणक्षेत्रलक्षणम्। ब्रह्मपुराणे।

"प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयम्।
अत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कदाच

अथ गर्भतीरयोर्लक्षणम्।

"भाद्रकृष्णचतुर्द्दश्यां यावदाक्रमते जलम्।
तावद्गर्भं विजानीयात् तदूर्द्ध्वं तीरमुच्यते।
सार्द्धहस्तशतं यावद्गर्भतस्तीरमुच्यते॥" *

तीरे प्रतिग्रहादिनिषेधो यथा,—

"तीरे प्रतिग्रहस्त्याज्यस्त्याज्यो धर्म्मस्य विक्र

अथ गङ्गाक्षेत्रफलम्। स्कान्दे।

"तीराद्गव्यूतिमात्रन्तु परितः क्षेत्रमुच्यते।
अत्र यद्यत् कृतं कर्म्म गङ्गायां नात्र संशय
अत्रस्थास्त्रिदिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवा
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥*

(अस्या माहात्म्यं यथा, महाभारते।३।८५।

"न गङ्गा सदृशं तीर्थं न देवः केशवात् पर
ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति एवमाह पितामहः

अस्याश्च माहात्म्यवर्णने सहस्रनामकथनं य
काशीखण्डे २६ अध्याये।

अगस्त्य उवाच।

"विना स्नानेन गङ्गायां नृणां जन्म निरर्थक
उपायान्तरमस्त्यन्यद् येन स्नानफलं लभेत्।
अशक्तानां च पङ्गूनामालस्योपहतात्मनाम्
दूरदेशान्तरस्थानां गङ्गास्नानं कथं भवेत्।
दानं वाथ व्रतं वाथ मन्त्रः स्तोत्रं जपोऽथवा
तीर्थान्तराभिषेको वा देवतोपासनन्तु वा।
यद्यस्ति किञ्चित् षड्वक्त्र! गङ्गास्नानफलप्रद
विधानान्तरमात्रेण तद्वद प्रणताय मे॥
त्वत्तो न वेद स्कन्दान्यो गङ्गागर्भसमुद्भव!।
परं स्वर्गतरङ्गिण्या महिमानं महामते!॥

स्कन्द उवाच।

सन्ति पुण्यजलानीह सरांसि सरितो मुने!
स्थाने स्थाने च तीर्थानि जितात्माध्युषितानि
दृष्टप्रत्ययकारीणि महामहिमभाञ्ज्यपि।
परं स्वर्गतरङ्गिण्याः कोट्यंशोऽपि न तत्र वै।
अनेनैवानुमानेन बुध्यस्व कलशोद्भव!।
दध्रे गङ्गोत्तमाङ्गेन देवदेवेन शम्भुना॥
स्नानकालेऽन्यतीर्थेषु जप्यते जाह्नवी जनैः।
विना विष्णुपदीं क्वान्यत् समर्थमघमोचने।
गङ्गास्नानफलं ब्रह्मन्! गङ्गायामेव लभ्यते।
यथा द्राक्षाफलस्वादो द्राक्षायामेव नान्यतः॥
अस्त्युपाय इह त्वेकः स्याद्येनाविकलं फलम्
स्नानस्य देवसरितो महागुह्यतमो मुने!॥
शिवभक्ताय शान्ताय विष्णुभक्तिपराय च।
श्रद्धालवे त्वास्तिकाय गर्भवासमुमुक्षवे॥

ायनीयं न चान्यस्य कस्यचित् केनचित् क्वचित् ।
दं रहस्यं परमं महापातकनाशनम् ॥
हाश्रेयस्करं पुण्यं मनोरथकरं परम् ।
ुनदीप्रीतिजनकं शिवसन्तोषसन्तति ॥
ाम्नां सहस्रं गङ्गायाः स्तवराजेषु शोभनम् ।
प्यानां परमं जप्यं वेदोपनिषदां समम् ॥
पनीयं प्रयत्नेन मौनिना वाचकं विना ।
ुचिस्थानेषु शुचिना सुस्पष्टाक्षरमेव च ॥
स्कन्द उवाच । ओँ नमो गङ्गादेव्यै ॥
ओँकाररूपिण्यजराऽतुलाऽनन्ताऽमृतस्रवा ।
अत्युदाराऽभयाऽशोकाऽलकनन्दाऽमृताऽमला ॥
अनाद्यवत्सलाऽमोघाऽपां योनिरमृतप्रदा ।
अव्यक्तलक्षणाऽक्षोभ्याऽनवच्छिन्नाऽपराजिता ॥
अनाथनाथाऽभीष्टार्थसिद्धिदाऽनङ्गवर्द्धिनी ।
अणिमादिगुणाधाराऽग्रगण्याऽलीकहारिणी ॥
अचिन्त्यशक्तिरनघाऽद्भुतरूपाऽघहारिणी ।
अद्रिराजसुताऽष्टाङ्गयोगसिद्धिप्रदाऽच्युता ॥२०॥
अक्षुण्णशक्तिरसुदाऽनन्ततीर्थाऽमृतोदका ।
अनन्तमहिमाऽपाराऽनन्तसौख्यप्रदाऽन्नदा ॥
अशेषदेवतामूर्त्तिरघोराऽमृतरूपिणी ।
अविद्याजालशमनी ह्यप्रतर्क्यगतिप्रदा ॥
अशेषविघ्नसंहर्त्री त्वशेषगुणगुम्फिता ।
अज्ञानतिमिरज्योतिरनुग्रहपरायणा ॥
अभिरामानवद्याङ्ग्यनन्तसाराऽकलङ्किनी ।
आरोग्यदानन्दवल्ली त्वापन्नार्त्तिविनाशिनी ॥
आश्चर्यमूर्त्तिरायुष्या ह्याढ्याद्याप्रार्य्यसेविता ।
आप्यायिन्याप्तविद्याख्या त्वानन्दाश्वासदायिनी ॥
आलस्यघ्नापदां हन्त्री ह्यानन्दामृतवर्षिणी ।
इरावतीष्टदात्रीष्टा त्विष्टापूर्त्तफलप्रदा ॥
इतिहासश्रुतीड्यार्था त्विहामुत्र शुभप्रदा ।
इज्याशीलसमिज्येष्ठा त्विन्द्रादिपरिवन्दिता ॥
इलालङ्कारमालेद्धा त्विन्दिरा रम्यमन्दिरा ।
इदिन्दिरादिसंसेव्या त्वीश्वरीश्वरवल्लभा ॥
ईतिभीतिहरेड्या च त्वीडनीयचरित्रभृत् ।
उत्कृष्टशक्तिरुत्कृष्टोडुपमण्डलचारिणी ॥
उदिताम्बरमार्गोस्रोरगलोकविहारिणी ।
उक्षोर्वरोत्पलोत्कुम्भा उपेन्द्रचरणद्रवा ॥३०॥
उदन्वत्पूर्त्तिहेतुश्चोदारोत्साहप्रवर्द्धिनी ।
उद्वेगघ्न्युष्णशमनी उष्णरश्मिसुता प्रिया ॥
उत्पत्तिस्थितिसंहारकारिण्युपरिचारिणी ।
ऊर्जं वहन्त्यूर्जधरोर्जावती चोर्म्मिमालिनी ॥
ऊर्द्ध्वरेतःप्रियोर्द्ध्वाध्वा ह्यूर्म्मिलोर्द्ध्वगतिप्रदा ।
ऋषिवृन्दस्तुतर्द्धिश्च ऋणत्रयविनाशिनी ॥
ऋतम्भरर्द्धिदात्री च ऋक्स्वरूपा ऋजुप्रिया ।
ऋक्षमार्गवहर्क्षार्चिर्ऋजुमार्गप्रदर्शिनी ॥
एधिताखिलधर्मार्था त्वेकैकामृतदायिनी ।
एधनीयस्वभावैज्या त्वेजिताशेषपातका ॥
ऐश्वर्यदैश्वर्यरूपा ह्यैतिह्यं ह्यैन्दवीद्युतिः ।
ओजस्विन्योषधीक्षेत्रमोजोदौदनदायिनी ॥
ओष्ठामृतौन्नत्यदात्री त्वौषधं भवरोगिणाम् ।
औदार्यचञ्चुरौपेन्द्री त्वौग्री ह्यौमेयरूपिणी ॥
अम्बराध्ववहाऽम्बष्ठाऽम्बरमालाम्बुजेक्षणा ।

गङ्गा

अम्बिकाम्बुमहायोनिरन्धोदाऽन्धकहारिणी ॥
अंशुमाला ह्यंशुमती त्वङ्गीकृतषडानना ।
अन्धतामिस्रहन्त्र्यन्धुरञ्जना ह्यञ्जनावती ॥
कल्याणकारिणी काम्या कमलोत्पलगन्धिनी ।
कुमुद्वती कमलिनी कान्तिः कल्पितदायिनी ॥
काञ्चनाक्षी कामधेनुः कीर्त्तिकृत् क्लेशनाशिनी ।
क्रतुश्रेष्ठा क्रतुफला कर्म्मबन्धविभेदिनी ॥४१॥
कमलाक्षी क्लमहरा कृशानुतपनद्युतिः ।
करुणार्द्रा च कल्याणी कलिकल्मषनाशिनी ॥
कामरूपा क्रियाशक्तिः कमलोत्पलमालिनी ।
कूटस्था करुणा कान्ता कूर्म्मयाना कलावती ॥
कमला कल्पलतिका काली कलुषवैरिणी ।
कमनीयजला कम्रा कपर्दिसुकपर्दगा ॥
कालकूटप्रशमनी कदम्बकुसुमप्रिया ।
कालिन्दी केलिललिता कलकल्लोलमालिका ॥
क्रान्तलोकत्रया कण्डूः कण्डूतनयवत्सला ।
खड्गिनी खड्गधाराभा खगा खण्डेन्दुधारिणी ॥
खे खेलगामिनी खस्था खण्डेन्दुतिलकप्रिया ।
खेचरी खेचरीवन्द्या ख्यातिः ख्यातिप्रदायिनी ॥
खण्डितप्रणताघौघा खलबुद्धिविनाशिनी ।
खातैनःकन्दसन्दोहा खड्गखट्वाङ्गखेटिनी ॥
खरसन्तापशमनी खनिः पीयूषपाथसाम् ।
गङ्गा गन्धवती गौरी गन्धर्व्वनगरप्रिया ॥
गम्भीराङ्गी गुणमयी गतातङ्का गतिप्रिया ।
गणनाथाम्बिका गीता गद्यपद्यपरिष्टुता ॥५०॥
गान्धारी गर्भशमनी गतिभ्रष्टगतिप्रदा ।
गोमती गुह्यविद्या गौर्गोप्त्री गगनगामिनी ॥
गोत्रप्रवर्द्धिनी गुण्या गुणातीता गुणाग्रणीः ।
गुहाम्बिका गिरिसुता गोविन्दाङ्घ्रिसमुद्भवा ॥
गुणनीयचरित्रा च गायत्री गिरिशप्रिया ।
गूढरूपा गुणवती गुर्व्वी गौरववर्द्धिनी ॥
ग्रहपीडाहरा गुन्द्रा गरघ्नी गानवत्सला ।
घर्म्महन्त्री घृतवती घृततुष्टिप्रदायिनी ॥
घण्टारवप्रिया घोराऽघौघविध्वंसकारिणी ।
घ्राणतुष्टिकरी घोषा घनानन्दा घनप्रिया ॥
घातुका घूर्णितजला घृष्टपातकसन्ततिः ।
घटकोटिप्रपीतापा घटिताशेषमङ्गला ॥
घृणावती घृणिनिधिर्घस्मरा घूकनादिनी ।
घुसृणापिञ्जरतनुर्घर्घरा घर्घरस्वना ॥
चन्द्रिका चन्द्रकान्ताम्बुश्चञ्चदापा चलद्युतिः ।
चिन्मयी चितिरूपा च चन्द्रायुतशतानना ॥
चाम्पेयलोचना चारुश्चार्व्वङ्गी चारुगामिनी ।
चार्य्या चारित्रनिलया चित्रकृच्चित्ररूपिणी ॥
चम्पूश्चन्दनशुच्यम्बुश्चर्चनीया चिरस्थिरा ।
चारुचम्पकमालाढ्या चमिताऽशेषदुष्कृता ॥६०॥
चिदाकाशवहाऽचिन्त्या चञ्चच्चामरवीजिता ।
चोरिताशेषवृजिना चरिताऽशेषमण्डला ॥
छेदिताऽखिलपापौघा छद्मघ्नी छलहारिणी ।
छन्नत्रिविष्टपतला छोटिताऽशेषबन्धना ॥
छुरिताऽमृतधारौघा छिन्नैनाश्छन्दगामिनी ।
छत्रीकृतमरालौघा छटीकृतनिजामृता ॥
जाह्नवीज्या जगन्माता जप्या जङ्घालवीचिका ।

गङ्गा

जया जनार्द्दनप्रीता जुषणीया जगद्धिता ॥
जीवनं जीवनप्राणा जगज्ज्येष्ठा जगन्मयी ।
जीवजीवातुलतिका जन्मिजन्मनिबर्हिणी ॥
जाड्यविध्वंसनकरी जगद्योनिर्जलाविला ।
जगदानन्दजननी जलजा जलजेक्षणा ॥
जनलोचनपीयूषा जटातटविहारिणी ।
जयन्ती जन्तुपापघ्नी जनितज्ञानविग्रहा ॥
झल्लरीवाद्यकुशला झलज्झालजलावृता ।
झिण्टीशवन्द्या झाङ्कारकारिणी झर्झरावती ॥
टीकिताऽशेषपाताला टङ्किकैनोऽद्रिपाटने ।
टङ्कारनृत्यत्कल्लोला टीकनीयमहातटा ॥
डम्बरप्रवहा डीनराजहंसकुलाकुला ।
डमड्डमरुहस्ता च डामरोक्तमहाण्डका ॥७०॥
ढौकिताऽशेषनिर्व्वाणा ढक्कानादचलज्जला ।
ढुण्ढिविघ्नेशजननी ढणड्ढुणितपातका ॥
तर्पणी तीर्थतीर्था च त्रिपथा त्रिदशेश्वरी ।
त्रिलोकगोप्त्री तोयेशी त्रैलोक्यपरिवन्दिता ॥
तापत्रितयसंहर्त्री तेजोबलविवर्द्धिनी ।
त्रिलक्ष्या तारणी तारा तारापतिकरार्च्चिता ॥
त्रैलोक्यपावनी पुण्या तुष्टिदा तुष्टिरूपिणी ।
तृष्णाच्छेत्री तीर्थमाता त्रिविक्रमपदोद्भवा ॥
तपोमयी तपोरूपा तपस्तोमफलप्रदा ।
त्रैलोक्यव्यापिनी तृप्तिस्तृप्तिकृत्तत्त्वरूपिणी ॥
त्रैलोक्यसुन्दरी तुर्य्या तुर्य्यातीतपदप्रदा ।
त्रैलोक्यलक्ष्मीस्त्रिपदी तथ्या तिमिरचन्द्रिका ॥
तेजोगर्भा तपःसारा त्रिपुरारिशिरोगृहा ।
त्रयीस्वरूपिणी तन्वी तपनाङ्गजभीतिनुत् ॥
तरिस्तरणिजामित्रं तर्पिताऽशेषपूर्व्वजा ।
तुलाविरहिता तीव्रपापतूलतनूनपात् ॥
दारिद्र्यदमनी दक्षा दुष्प्रेक्षा दिव्यमण्डना ।
दीक्षावती दुरावाप्या द्राक्षामधुरवारिभृत् ॥
दर्शिताऽनेककुतुका दुष्टदुर्ज्जयदुःखहृत् ।
दैन्यहृद्दुरितघ्नी च दानवारिपदाब्जजा ॥८०॥
दन्दशूकविषघ्नी च दारिताऽघौघसन्ततिः ।
द्रुता देवद्रुमच्छन्ना दुर्व्वाराघविघातिनी ॥
दमग्राह्या देवमाता देवलोकप्रदर्शिनी ।
देवदेवप्रिया देवी दिक्पालपददायिनी ॥
दीर्घायुःकारिणी दीर्घा दोग्ध्री दूषणवर्ज्जिता ।
दुग्धाम्बुवाहिनी दोह्या दिव्या दिव्यगतिप्रदा ॥
द्युनदी दीनशरणं देहिदेहनिवारिणी ।
द्राघीयसी दाघहन्त्री दितपातकसन्ततिः ॥
दूरदेशान्तरचरी दुर्गमा देववल्लभा ।
दुर्वृत्तघ्नी दुर्विगाह्या दयाधारा दयावती ॥
दुरासदा दानशीला द्राविणी द्रुहिणस्तुता ।
दैत्यदानवसंशुद्धिकर्त्री दुर्बुद्धिहारिणी ॥
दानसारा दयासारा द्यावाभूमिविगाहिनी ।
दृष्टादृष्टफलप्राप्तिर्देवतावृन्दवन्दिता ॥
दीर्घव्रता दीर्घदृष्टिर्दीप्ततोया दुरालभा ।
दण्डयित्री दण्डनीतिर्दुष्टदण्डधरार्चिता ॥
दुरोदरघ्नी दावार्चिर्द्रवद्द्रव्यैकशेवधिः ।
दीनसन्तापशमनी दात्री दवथुवैरिणी ॥
दरीविदारणपरा दान्ता दान्तजनप्रिया ।

दारिताद्रितटा दुर्गा दुर्गारण्यप्रचारिणी ॥९०॥
धर्मद्रवा धर्मधुरा धेनुर्धीरा धृतिर्ध्रुवा ।
धेनुदानफलस्पर्शा धर्मकामार्थमोक्षदा ॥
धर्मोर्म्मिवाहिनीधुर्य्या धात्री धात्रीविभूषणम् ।
धर्मिणी धर्मशीला च धन्विकोटिकृतावना ॥
ध्यातृपापहरा ध्येया धावनी धूतकल्मषा ।
धर्मधारा धर्मसारा धनदा धनवर्द्धिनी ॥
धर्म्माधर्मगुणच्छेत्री धत्तूरकुसुमप्रिया ।
धर्मेशी धर्मशास्त्रज्ञा धनधान्यसमृद्धिकृत् ॥
धर्मलभ्या धर्मजला धर्मप्रसवधर्मिणी ।
ध्यानगम्यस्वरूपा च धरणी धातृपूजिता ॥
धूर्धूर्जटिजटासंस्था धन्या धीर्धारणावती ।
नन्दा निर्व्वाणजननी नन्दिनी नुन्नपातका ॥
निषिद्धविघ्ननिचया निजानन्दप्रकाशिनी ।
नभोऽङ्गनचरी नूतिर्नम्या नारायणी नुता ॥
निर्मला निर्मलाख्याना नाशिनी तापसम्पदाम् ।
नियता नित्यसुखदा नानाश्चर्य्यमहानिधिः ॥
नदीनदसरोमाता नायिका नाकदीर्घिका ।
नष्टोद्धरणधीरा च नन्दनानन्ददायिनी ॥
निर्णिक्ताशेषभुवना निःसङ्गा निरुपद्रवा ।
निरालम्बा निष्प्रपञ्चा निर्णाशितमहामला ॥१००॥
निर्मलज्ञानजननी निःशेषप्राणितापहृत् ।
नित्योत्सवा नित्यतृप्ता नमस्कार्य्या निरञ्जना ॥
निष्ठावती निरातङ्का निर्लेपा निश्चयात्मिका ।
निरवद्या निरीहा च नीललोहितमूर्द्धगा ॥
नन्दिभृङ्गिगणस्तुत्या नागानन्दा नगात्मजा ।
निष्प्रत्यूहा नाकनदी निरयार्णवदीर्घनौः ॥
पुण्यप्रदा पुण्यगर्भा पुण्यापुण्यतरङ्गिणी ।
पृथुः पृथुफला पूर्णा प्रणतार्त्तिप्रभञ्जिनी ॥
प्राणदा प्राणिजननी प्राणेशी प्राणरूपिणी ।
पद्मालया पराशक्तिः पुरजित्परमप्रिया ॥
परापरफलप्राप्तिः पावनी च पयस्विनी ।
परानन्दा प्रकृष्टार्था प्रतिष्ठा पालनी परा ॥
पुराणपठिता प्रीता प्रणवाक्षररूपिणी ।
पार्व्वती प्रेमसम्पन्ना पशुपाशविमोचनी ॥
परमात्मस्वरूपा च परब्रह्मप्रकाशिनी ।
परमानन्दनिष्पन्दा प्रायश्चित्तस्वरूपिणी ॥
पानीयरूपनिर्व्वाणा परित्राणपरायणा ।
पापेन्धनदवज्वाला पापारिः पापनामनुत् ॥
परमैश्वर्य्यजननी प्रज्ञा प्राज्ञा परापरा ।
प्रत्यक्षलक्ष्मीः पद्माक्षी परव्योमामृतस्रवा ॥११०॥
प्रसन्नरूपा प्रणिधिः पूता प्रत्यक्षदेवता ।
पिनाकिपरमप्रीता परमेष्ठिकमण्डलुः ॥
पद्मनाभपदार्घेण प्रसृता पद्ममालिनी ।
परर्द्धिदा पुष्टिकरी पथ्या पूर्त्तिः प्रभावती ॥
पुनाना पीतगर्भघ्नी पापपर्व्वतनाशिनी ।
फलिनी फलहस्ता च फुल्लाम्बुजविलोचना ॥
फालितैनोमहाक्षेत्रा फणिलोकविभूषणम् ।
फेनच्छलप्रणुन्नैनाः फुल्लकैरवगन्धिनी ॥
फेनिलाच्छाम्बुधाराभा फुडुच्चाटितपातका ।
फाणितस्वादुसलिला फाण्टपथ्यजलाविला ॥
विश्वमाता च विश्वेशी विश्वा विश्वेश्वरप्रिया ।
ब्रह्मण्या ब्रह्मकृद्ब्राह्मी ब्रह्मिष्ठा विमलोदका ॥
विभावरी च विरजा विक्रान्तानेकविष्टपा ।
विश्वमित्रं विष्णुपदी वैष्णवी वैष्णवप्रिया ॥
विरूपाक्षप्रियकरी विभूतिर्विश्वतोमुखी ।
विपाशा वैबुधी वेद्या वेदाक्षररसस्रवा ॥
विद्या वेगवती वन्द्या बृंहणी ब्रह्मवादिनी ।
वरदा विप्रकृष्टा च वरिष्ठा च विशोधनी ॥
विद्याधरी विशोका च वयोवृन्दनिषेविता ।
बहूदका बलवती व्योमस्था विबुधप्रिया ॥१२०॥
वाणी वेदवती वित्ता ब्रह्मविद्यातरङ्गिणी ।
ब्रह्माण्डकोटिव्याप्ताम्बुर्ब्रह्महत्यापहारिणी ॥
ब्रह्मेशविष्णुरूपा च बुद्धिर्विभववर्द्धिनी ।
विलासिसुखदा वैश्या व्यापिनी च वृषारणिः ॥
वृषाङ्कमौलिनिलया विपन्नार्त्तिप्रभञ्जिनी ।
विनीता विनता ब्रध्नतनया विनयान्विता ॥
विपञ्ची वाद्यकुशला वेणुश्रुतिविचक्षणा ।
वर्च्चस्करी बलकरी बलोन्मूलितकल्मषा ॥
विपाप्मा विगतातङ्का विकल्पपरिवर्ज्जिता ।
वृष्टिकर्त्री वृष्टिजला विधिर्विच्छिन्नबन्धना ॥
व्रतरूपा वित्तरूपा बहुविघ्नविनाशकृत् ।
वसुधारा वसुमती विचित्राङ्गी विभावसुः ॥
विजया विश्वबीजं च वामदेवी वरप्रदा ।
वृषाश्रिता विषघ्नी च विज्ञानोर्म्यंशुमालिनी ॥
भव्या भोगवती भद्रा भवानी भूतभाविनी ।
भूतधात्री भयहरा भक्तदारिद्र्यघातिनी ॥
भुक्तिमुक्तिप्रदा भेशी भक्तस्वर्गापवर्गदा ।
भागीरथी भानुमती भाग्यं भोगवती भृतिः ॥
भवप्रिया भवद्वेष्ट्री भूतिदा भूतिभूषणा ।
भाललोचनभावज्ञा भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥१३०॥
भ्रान्तिज्ञानप्रशमनी भिन्नब्रह्माण्डमण्डपा ।
भूरिदा भक्तिसुलभा भाग्यवद्दृष्टिगोचरी ॥
भञ्जितोपप्लवकुला भक्ष्यभोज्यसुखप्रदा ।
भिक्षणीया भिक्षुमाता भावाभावस्वरूपिणी ॥
मन्दाकिनी महानन्दा माता मुक्तितरङ्गिणी ।
महोदया मधुमती महापुण्या मुदाकरी ॥
मुनिस्तुता मोहहन्त्री महातीर्था मधुस्रवा ।
माधवी मानिनी मान्या मनोरथपथातिगा ॥
मोक्षदा मतिदा मुख्या महाभाग्यजनाश्रिता ।
महावेगवती मेध्या महामहिमभूषणा ॥
महाप्रभावा महती मीनचञ्चललोचना ।
महाकारुण्यसंपूर्णा महर्द्धिश्च महोत्पला ॥
मूर्त्तिमन्मुक्तिरमणी मणिमाणिक्यभूषणा ।
मुक्ताकलापनेपथ्या मनोनयननन्दिनी ॥
महापातकराशिघ्नी महादेवार्द्धहारिणी ।
महोर्म्मिमालिनी मुक्ता महादेवी मनोन्मनी ॥
महापुण्योदयप्राप्या मायातिमिरचन्द्रिका ।
महाविद्या महामाया महामेधा महौषधम् ॥
मालाधरी महोपाया महोरगविभूषणा ।
महामोहप्रशमनी महामङ्गलमङ्गलम् ॥१४०॥
मार्त्तण्डमण्डलचरी महालक्ष्मीर्मदोज्झिता ।
यशस्विनी यशोदा च योग्या युक्तात्मसेविता ॥
योगसिद्धिप्रदा याज्या यज्ञेशपरिपूरिता ।
यज्ञेशी यज्ञफलदा यजनीया यशस्करी ।
यमिसेव्या योगयोनिर्योगिनी युक्तबुद्धिदा ।
योगज्ञानप्रदा युक्ता यमाद्यष्टाङ्गयोगयुक् ।
यन्त्रिताघौघसञ्चारा यमलोकनिवारिणी ।
यातायातप्रशमनी यातनानामकृन्तनी ।
यामिनीशहिमाच्छोदा युगधर्म्मविवर्ज्जिता ।
रेवतीरतिकृद्रम्या रत्नगर्भा रमा रतिः ।
रत्नाकरप्रेमपात्रं रसज्ञा रसरूपिणी ।
रत्नप्रासादगर्भा च रमणीयतरङ्गिणी ।
रत्नार्च्ची रुद्ररमणी रागद्वेषविनाशिनी ।
रमा रामा रम्यरूपा रोगिजीवातुरूपिणी
रुचिकृद्रोचनी रम्या रुचिरा रोगहारिणी
राजहंसा रत्नवती राजत्कल्लोलराजिका ।
रामणीयकरेखा च रुजारी रोगशोषिणी ।
राका रङ्कार्त्तिशमनी रम्या रोलम्बराविणी
रागिणी रञ्जितशिवा रूपलावण्यशेवधिः ।
लोकप्रसूर्लोकवन्द्या लोलत्कल्लोलमालिनी
लीलावती लोकभूमिर्लोकलोचनचन्द्रिका ।
लेखस्रवन्ती लटभा लघुवेगा लघुत्वहृत् ॥१
लास्यत्तरङ्गहस्ता च ललितालयभङ्गिगा ।
लोकबन्धुर्लोकधात्री लोकोत्तरगुणोर्ज्जिता ।
लोकत्रयहिता लोका लक्ष्मीर्लक्षणलक्षिता
लीलालक्षितनिर्व्वाणा लावण्यामृतवर्षिणी
वैश्वानरी वासवेड्या वन्ध्यत्वपरिहारिणी ।
वासुदेवाङ्घ्रिरेणुघ्नी वज्रिवज्रनिवारिणी ।
शुभावती शुभफला शान्तिः शान्तनुवल्लभा
शूलिनी शैशववयाः शीतलामृतवाहिनी ।
शोभावती शीलवती शोषिताशेषकिल्बिषा
शरण्या शिवदा शिष्टा शरजन्मप्रसूः शिवा
शक्तिः शशाङ्कविमला शमनस्वसृसम्मता ।
शमा शमनमार्गघ्नी शितिकण्ठमहाप्रिया ।
शुचिः शुचिकरी शेषा शेषशायिपदोद्भवा ।
श्रीनिवासश्रुतिः श्रद्धा श्रीमती श्रीः शुभव्रता
शुद्धविद्या शुभावर्त्ता श्रुतानन्दा श्रुतिस्तुतिः
शिवेतरघ्नी शबरी शाम्बरीरूपधारिणी ।
श्मशानशोधनी शान्ता शश्वच्छतधृतिस्तुता
शालिनी शालिशोभाढ्या शिखिवाहनगर्भभृत्
शंसनीयचरित्रा च शातिताशेषपातका ।
षड्गुणैश्वर्य्यसम्पन्ना षडङ्गश्रुतिरूपिणी ॥१६
षण्ढताहारिसलिला स्त्यायन्नदनदीशता ।
सरिद्वरा च सुरसा सुप्रभा सुरदीर्घिका ।
स्वःसिन्धुः सर्व्वदुःखघ्नी सर्व्वव्याधिमहौषधम्
सेव्या सिद्धिः सती सूक्तिः स्कन्दसूश्च सरस्वती
सम्पत्तरङ्गिणी स्तुत्या स्थाणुमौलिकृतालया ।
स्थैर्य्यदा सुभगा सौख्या स्त्रीषु सौभाग्यदायिनी
स्वर्गनिःश्रेणिका सूक्ष्मा स्वधा स्वाहा सुधाजला
समुद्ररूपिणी स्वर्ग्या सर्व्वपातकवैरिणी ।
स्मृताघहारिणी सीता संसाराब्धितरण्डिका
सौभाग्यसुन्दरी सन्ध्या सर्व्वसारसमन्विता ।
हरप्रिया हृषीकेशी हंसरूपा हिरण्मयी ।
हृताघसङ्घा हितकृत् हेला हेलाघगर्व्वहृत्
क्षेमदा क्षालिताघौघा क्षुद्रविद्राविणी क्षमा

इति नामसहस्रं हि गङ्गायाः कलशोद्भव ! ।
कीर्त्तयित्वा नरः सम्यग् गङ्गास्नानफलं लभेत् ॥
सर्व्वपापप्रशमनं सर्व्वविघ्नविनाशनम् ।
सर्व्वस्तोत्रजपाच्छ्रेष्ठं सर्व्वपावनपावनम् ॥
श्रद्धयाभीष्टफलदं चतुर्व्वर्गसमृद्धिकृत् ।
सकृज्जपादवाप्नोति ह्येकक्रतुफलं मुने ! ॥१७०॥
सर्व्वतीर्थेषु यः स्नातः सर्व्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
तस्य यत् फलमुद्दिष्टं त्रिकालपठनाच्च तत् ॥
सर्व्वव्रतेषु यत् पुण्यं सम्यक् चीर्णेषु वाडव ! ।
तत् फलं समवाप्नोति त्रिसन्ध्यं नियतः पठन् ॥
स्नानकाले पठेद्यस्तु यत्र कुत्र जलाशये ।
तत्र सन्निहिता नूनं गङ्गा त्रिपथगा मुने ! ॥
श्रेयोऽर्थी लभते श्रेयो धनार्थी लभते धनम् ।
कामी कामानवाप्नोति मोक्षार्थी मोक्षमाप्नुयात् ॥
वर्षं त्रिकालपठनात् श्रद्धया शुचिमानसः ।
ऋतुकालाभिगमनादपुत्त्रः पुत्त्रवान् भवेत् ॥
नाकालमरणं तस्य नाग्निचौराहिसाध्वसम् ।
नाम्नां सहस्रं गङ्गाया यो जपेच्छ्रद्धया मुने ! ॥
गङ्गानामसहस्रन्तु जप्त्वा ग्रामान्तरं व्रजेत् ।
कार्य्यसिद्धिमवाप्नोति निर्व्विघ्नो गेहमाविशेत् ॥
तिथिवारर्क्षयोगानां न दोषः प्रभवेत् तदा ।
यदा जप्त्वा व्रजेदेतत् स्तोत्रं ग्रामान्तरं नरः ॥
आयुरारोग्यजननं सर्व्वोपद्रवनाशनम् ।
सर्व्वसिद्धिकरं पुंसां गङ्गानामसहस्रकम् ॥१७९॥
जन्मान्तरसहस्रेषु यत् पापं सम्यगर्ज्जितम् ।
गङ्गानामसहस्रस्य जपनात् तत् क्षयं व्रजेत् ॥
ब्रह्मघ्नो मद्यपः स्वर्णस्तेयी च गुरुतल्पगः ।
तत्संयोगी भ्रूणहन्ता मातृहा पितृहा मुने ! ॥
विश्वासघाती गरदः कृतघ्नो मित्रघातकः ।
अग्निदो गोवधकरो गुरुद्रव्यापहारकः ॥
महापातकयुक्तोऽपि संयुक्तोऽप्युपपातकैः ।
मुच्यते श्रद्धया जप्त्वा गङ्गानामसहस्रकम् ॥
आधिव्याधिपरिक्षिप्तो घोरतापपरिप्लुतः ।
मुच्यते सर्व्वदुःखेभ्यः स्तवस्यास्यानुकीर्त्तनात् ॥
संवत्सरेण युक्तात्मा पठन् भक्तिपरायणः ।
अभीप्सितां लभेत् सिद्धिं सर्व्वैः पापैः प्रमुच्यते ॥
संशयाविष्टचित्तस्य धर्म्मविद्वेषिणोऽपि च ।
दाम्भिकस्यापि हिंस्रस्य चेतो धर्म्मपरं भवेत् ॥
वर्णाश्रमपथीनस्तु कामक्रोधविवर्ज्जितः ।
यत् फलं लभते ज्ञानी तदाप्नोत्यस्य कीर्त्तनात् ॥
गायत्र्ययुतजप्येन यत् फलं समुपार्ज्जितम् ।
सकृत् पठनतः सम्यक् तदशेषमवाप्नुयात् ॥१८८॥
गां दत्त्वा वेदविदुषे यत् फलं लभते कृती ।
तत् पुण्यं सम्यगाख्यातं स्तवराजसकृज्जपात् ॥
गुरुशुश्रूषणं कुर्व्वन् यावज्जीवं नरोत्तमः ।
यत् पुण्यमर्ज्जयेत् तद्भाग् वर्षं त्रिषवणं जपन् ॥
वेदपारायणात् पुण्यं यदत्र परिपठ्यते ।
तत् षण्मासेन लभते त्रिसन्ध्यं परिकीर्त्तनात् ॥
गङ्गायाः स्तवराजस्य प्रत्यहं परिशीलनात् ।
शिवभक्तिमवाप्नोति विष्णुभक्तोऽथवा भवेत् ॥
यः कीर्त्तयेदनुदिनं गङ्गानामसहस्रकम् ।
तत्समीपे सहचरी गङ्गादेवी सदा भवेत् ॥
सर्व्वत्र पूज्यो भवति सर्व्वत्र विजयी भवेत् ।
सर्व्वत्र सुखमाप्नोति जाह्नवीस्तोत्रपाठतः ॥
सदाचारी स विज्ञेयः स शुचिस्तु सदैव हि ।
कृतसर्व्वसुरार्च्चः स कीर्त्तयेद् य इमां स्तुतिम् ॥
तस्मिंस्तृप्ते भवेत् तृप्ता जाह्नवी नात्र संशयः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन गङ्गाभक्तं समर्च्चयेत् ॥
स्तवराजमिमं गाङ्गं शृणुयाद्यश्च वै पठेत् ।
श्रावयेदथ तद्भक्तान् दम्भलोभविवर्ज्जितः ॥
मुच्यते त्रिविधैः पापैर्म्मनोवाक्कायसम्भवैः ।
क्षणान्निष्पापतामेति पितॄणाञ्च प्रियो भवेत् ॥
सर्व्वदेवप्रियश्चापि सर्व्वर्षिगणसम्मतः ।
अन्ते विमानमारुह्य दिव्यस्त्रीशतसंवृतः ॥
दिव्याभरणसम्पन्नो दिव्यभोगसमन्वितः ।
नन्दनादिवने स्वैरं देववत् स प्रमोदते ॥२००॥
भुज्यमानेषु विप्रेषु श्राद्धकाले विशेषतः ।
जपन्निदं महास्तोत्रं पितॄणां तृप्तिकारकम् ॥
यावन्ति तत्र सिक्थानि यावन्तोऽम्बुकणाः स्थिताः ।
तावन्त्येव हि वर्षाणि मोदन्ते स्वः पितामहाः ॥
यथा प्रीणन्ति पितरो गङ्गायां पिण्डदानतः ।
तथैव तृप्नुयुः श्राद्धे स्तवस्यास्यानुसंश्रवात् ॥
एतत् स्तोत्रं गृहे यस्य लिखितं परिपूज्यते ।
तत्र पापभयं नास्ति शुचि तद्भवनं सदा ॥
अगस्ते ! किं बहूक्तेन शृणु मे निश्चितं वचः ।
संशयो नात्र कर्त्तव्यः सन्देग्धरि फलं न हि ॥
यावन्ति मर्त्ये स्तोत्राणि मन्त्रजालान्यनेकशः ।
तावन्ति स्तवराजस्य गाङ्गेयस्य समानि न ॥
यावज्जन्म जपेद्यस्तु नाम्नामेतत् सहस्रकम् ।
स कीकटेष्वपि मृतो न पुनर्गर्भमाविशेत् ॥
नित्यं नियमवानेतद्यो जपेत् स्तोत्रमुत्तमम् ।
अन्यत्रापि विपन्नः स गङ्गातीरे मृतो भवेत् ॥
एतत् स्तोत्रवरं रम्यं पुरा प्रोक्तं पिनाकिना ।
विष्णवे निजभक्ताय मुक्तिबीजाक्षरास्पदम् ॥
गङ्गास्नानप्रतिनिधिः स्तोत्रमेतन्मयेरितम् ।
सिस्नासुर्जाह्नवीं तस्मादेतत् स्तोत्रं जपेत् सुधीः ॥”
इति श्रीस्कन्दपुराणे काशीखण्डे गङ्गासहस्रनामकथनं नामैकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥*॥*॥
इयमेव शिवस्य तोयरूपा परा मूर्त्तिः । यथा, काशीखण्डे । २७ । २—७ ।

ईश्वर उवाच ।

“निशामय महाबाहो ! विष्णो ! त्रैलोक्यसुन्दर ! ।
प्राप्तं वाराणसीत्याख्यामविमुक्तं यथा तथा ॥
निर्द्दग्धान् सागरान् श्रुत्वा कपिलक्रोधवह्निना ।
अश्वमेधाश्वसंयुक्तान् पूर्व्वजान् स्वान् भगीरथः ॥
सूर्य्यवंशे महातेजा राजा परमधार्म्मिकः ।
आरिराधयिषुर्गङ्गां तपसे कृतनिश्चयः ॥
हिमवन्तं नगश्रेष्ठममात्यन्यस्तराज्यधूः ।
जगाम यशसां राशिरुद्दिधीर्षुः पितामहान् ॥
ब्रह्मशापाग्निनिर्द्दग्धान् महादुर्गतिगानपि ।
विना त्रिमार्गगां विष्णो ! को जन्तूंस्त्रिदिवं नयेत् ॥
ममैव सा परा मूर्त्तिस्तोयरूपा शिवात्मिका ।
ब्रह्माण्डानामनेकानामाधारः प्रकृतिः परा ॥
शरीरस्था इडा नाडी । यथा, हठयोगदीपिकायाम् । ३ । ११० ।
“इडा भगवती गङ्गा पिङ्गला यमुनानदी ।
इडापिङ्गलयोर्मध्ये बालरण्डा च कुण्डली ॥”)
दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।
“क्रियाकारणरूपत्वात् सरणाच्च सरित्कृता ।
सङ्गमाद्गमनाद्गङ्गा लोके देवी विभाव्यते ॥”

गङ्गाका, स्त्री, (गङ्गा एव । स्वार्थे कन् ततः “अभाषितपुंस्काच्च ।” ७।३।४८ । इति पाणिनिमतेन गङ्गका गङ्गिका इत्येव पदद्वयं सिद्धं परं मुग्धबोधमतेन “वाचापोऽमुक्तपुंस्कस्य ।” इति सूत्रेण । गङ्गिका गङ्गाका गङ्गका इति पदत्रयं सिद्धम् । “वाग्रहणमकारस्यापि स्थित्यर्थम् ।” इति मुग्धबोधटीकाकृद् दुर्गादासः ।) गङ्गा । इति मुग्धबोधम् ॥

गङ्गाचिल्ली, स्त्री, (गङ्गास्थिता चिल्ली ।) चिल्लविशेषः । गाङ्गचिल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । देवट्टी २ विम्बका ३ जलकुक्कुटी ४ । इति हारावली ॥

गङ्गाजः, पुं, (गङ्गायाः गङ्गागर्भात् जायते इति । जन्+डः ।) भीष्मः । इति शब्दरत्नावली ॥ कार्त्तिकेयः । इति भारतम् ॥

गङ्गाटेयः, पुं, (गङ्गायां गङ्गादिनद्यामित्यर्थः अटतीति । अट्+अच् । ततो ढक् । यद्वा गङ्गातटे यातीति । या+कः । पृषोदरात् तकारलोपे साधुः ।) मत्स्यभेदः । चिङ्गिड़ि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गलानिलः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गङ्गाधरः, पुं, (धरतीति धरः । धृ+अच् । गङ्गाया धरः । स्वशिरोजटाभिरिति शेषः ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३६ ॥ (अस्य गङ्गाधारणविवरणं यथा, रामायणे । १ । ४३ । १-११ ।
“देवदेवे गते तस्मिन् सोऽङ्गुष्ठाग्रनिपीडिताम् ।
कृत्वा वसुमतीं राम ! वत्सरं समुपासत ॥
अथ संवत्सरे पूर्णे सर्व्वलोकनमस्कृतः ।
उमापतिः पशुपती राजानमिदमब्रवीत् ॥
प्रीतस्तेऽहं नरश्रेष्ठ ! करिष्यामि तव प्रियम् ।
शिरसा धारयिष्यामि शैलराजसुतामहम् ॥
ततो हैमवती ज्येष्ठा सर्व्वलोकनमस्कृता ।
तदा सातिमहद्रूपं कृत्वा वेगञ्च दुःसहम् ॥
आकाशादपतद्राम ! शिवे शिवशिरस्युत ।
अचिन्तयच्च सा देवी गङ्गा परमदुर्द्धरा ॥
विशाम्यहं हि पातालं स्रोतसा गृह्य शङ्करम् ।
तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धस्तु भगवान् हरः ॥
तिरोभावयितुं बुद्धिं चक्रे त्रिनयनस्तदा ।
सा तस्मिन् पतिता पुण्या पुण्ये रुद्रस्य मूर्द्धनि ॥
हिमवत्प्रतिमे राम ! जटामण्डलगह्वरे ।
सा कथञ्चित् महीं गन्तुं नाशक्नोत् यत्नमास्थिता ॥
नैव सा निर्गमं लेभे जटामण्डलमन्ततः ।
तत्रैवाबम्भमद्देवी संवत्सरगणान् बहून् ॥
तामपश्यत् पुनस्तत्र तपः परममास्थितः ।
स तेन तोषितश्चासीदत्यन्तं रघुनन्दन ! ॥

विससर्ज्ज ततो गङ्गां हरो बिन्दुसरः प्रति ॥”)
समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥ (जीर्णाति-
साररोगनाशकचूर्णौषधविशेषः । यथा,—
“धातक्यामलकीपयोधरशटीकाङ्क्षयष्टीमधु-
श्रीजम्बाम्रफलास्थिनागरविषाश्रीवेरलोध्रेन्द्रजैः ।
तुल्यांशं विहितं सतण्डुलजलं गङ्गाधराख्यं मह-
च्चूर्णं तूर्णमपाकरोति सकलं जीर्णातिसारं परम् ॥”
इति ग्रन्थार्थचिन्तामणिः ॥)

गङ्गापत्री, स्त्री, (गङ्गावत् पवित्रं शुभ्रं वा पत्रमस्या इति ङीष् ।) तृणविशेषः । तत्पर्य्यायः । पत्री २ सुगन्धा ३ गन्धपत्रिका ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वातनाशित्वम् । व्रणरोपणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गङ्गापुत्त्रः, पुं, (गङ्गायाः पुत्त्रः ।) भीष्मः । इति पुराणम् ॥ वर्णसङ्करजातिविशेषः । सुरदाफरोश इति पारस्य भाषा । स तु लेटात् तीवरकन्यायां जातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ (कार्त्तिकश्च ॥)

गङ्गासुतः, पुं, (गङ्गायाः सुतः पुत्त्रः ।) कार्त्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २३१ । १५ ।
“सहस्रशीर्षस्त्वमनन्तरूपः
सहस्रपात्त्वं गुरुशक्तिधारी ।
गङ्गासुतस्त्वं स्वमतेन देव !
स्वाहामहीकृत्तिकानां तथैव ॥”)
भीष्मश्च । इति पुराणम् ॥

गङ्गिका, स्त्री, (गङ्गा एव । स्वार्थे कन् ततः “अभाषितपुंस्काच्च ।” ७।३।४८। इति पक्षे इत् ।) गङ्गा । इति मुग्धबोधम् ॥

गच्छः, पुं, (गम् + सम्पदादित्वात् क्विप् तुक् च गतं गमनं छ्यति नाशयतीति । गत् + छो + कः ।) वृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ गाछ इति भाषा ॥ निर्विसर्गो गमनक्रियानुमतिः । (तदा गमधातोर्लोटि मध्यमपुरुषस्यैकवचनस्य रूपम् ।) इति व्याकरणम् ॥ याओ इति भाषा ॥

गज, स्वने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) गजति । इति दुर्गादासः ॥

गज, इ मदे स्वने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् इदित् ।) इ, कर्म्मणि गञ्ज्यते । इति दुर्गादासः ॥

गज, क स्वने । (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) क, गाजयति । इति दुर्गादासः ॥

गजः, पुं, (गजति मदेन मत्तो भवतीति । गज + अच् ।) हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (स तु त्रिविधः । यथाह ग्रन्थार्थचिन्तामणिः ।
“भद्रो मन्दो मृगश्चैव विज्ञेयास्त्रिविधा गजाः ॥”
अस्य लक्षणादिकं यथा, वृहत्संहितायां ६७ अध्याये ।
“मध्वाभदन्ताः सुविभक्तदेहा
न चोपदिग्धाश्च कृशाः क्षमाश्च ।
गात्रैः समैश्चापसमानवंशा
वराहतुल्यैर्ज्जघनैश्च भद्राः ॥

वक्षोऽथ कक्षावलयः श्लथाश्च
लम्बोदरस्त्वग् बृहती गलश्च ।
स्थूला च कुक्षिः सह पेचकेन
सैंही च दृग्मन्दमतङ्गजस्य ॥
मृगास्तु ह्रस्वाधरवालमेढ्रा-
स्तन्वङ्घ्रिकण्ठद्विजहस्तकर्णाः ।
स्थूलेक्षणाश्चेति यथोक्तचिह्नैः
सङ्कीर्णनागा व्यतिमिश्रचिह्नाः ॥
पञ्चोन्नतिः सप्त मृगस्य दैर्घ्य-
मष्टौ च हस्ताः परिणाहमानम् ।
एकद्विवृद्धावथ मन्दभद्रौ
सङ्कीर्णनागोऽनियतप्रमाणः ॥
भद्रस्य वर्णो हरितो मदश्च
मन्दस्य हारिद्रकसन्निकाशः ।
कृष्णो मदश्चाभिहितो मृगस्य
सङ्कीर्णनागस्य मदो विमिश्रः ॥
ताम्रोष्ठतालुवदनाः कलविङ्कनेत्राः
स्निग्धोन्नताग्रदशनाः पृथुलायतास्याः ।
चापोन्नतायतनिगूढनिमग्नवंशा-
स्तन्वेकरोमचितकूर्म्मसमानकुम्भाः ॥
विस्तीर्णकर्णहनुनाभिललाटगुह्याः
कूर्म्मोन्नतद्विनवविंशतिभिर्नखैश्च ।
रेखात्रयोपचितवृत्तकराः सुवाला
धन्याः सुगन्धिमदपुष्करमारुताश्च ॥
दीर्घाङ्गुलिरक्तपुष्कराः
सजलाम्भोदनिनादबृंहिणः ।
बृहदायतवृत्तकन्धरा
धन्या भूमिपतेर्म्मतङ्गजाः ॥
निर्म्मदाभ्यधिकहीननखाङ्गान्
कुब्जवामनकमेषविषाणान् ।
दृश्यकोशफलपुष्करहीनान्
श्यावनीलशबलासिततालून् ॥
स्वल्पवक्त्ररुहमत्कुणषण्ढान्
हस्तिनीं च गजलक्षणयुक्ताम् ।
गर्भिणीं च नृपतिः परदेशं
प्रापयेदतिविरूपफलास्ते ॥ * ॥
यथा, भट्टिः । १४ । ५ ।
“दध्वा जिह्वेषिरे ह्वेषाग्भीरं जगर्ज्जुर्गजाः ॥”)
परिमाणविशेषः । स तु हस्तद्वयं पादोनहस्तद्वयञ्च । (यथा, ग्रन्थार्थचिन्तामणौ ।
“अरत्नीनां शतान्यष्टावेकः षडधिकानि च ।
गजप्रमाणमाख्यातं मुनिभिर्म्मन्त्रवादिभिः ॥”)
वास्तुनः स्थानभेदः । इति मेदिनी ॥
“प्रकारे दैर्घ्यमानन्तु स्वहस्तेन तदा नरैः ।
कृत्वा चिन्नं गजैर्हृत्वा वास्तुस्थाननिरूपणम् ॥
ध्वजो धूमश्च सिंहश्च श्वा वृषः खर एव च ।
गजः काकपदश्चैव स्थानान्यष्टौ च वास्तुनः ॥
ध्वजे विभूतिर्म्मरणञ्च धूमे
सिंहे जयः श्वा च करोत्यधर्म्मम् ।
वृषे च भोगी चयनं खरे च
पुष्टिर्गजे काकपदे विनाशः ॥”
इति ज्योतिषम् ॥ * ॥

औषधपाकार्थगर्त्तविशेषः । यथा,—
“हस्तप्रमाणगर्त्तो यः पुटः स तु गजाह्वयः ।
इत्थं चारणिके कुण्डे पुटो वाराह उच्यते ।
इति वैद्यकप्रयोगामृतम्
(असुरविशेषः । स तु महिषासुरपुत्त्रः । य
काशीखण्डे । ६८ । ३ ।
“महिषासुरपुत्त्रोऽसौ समायाति गजासुरः
प्रमथन् प्रमथान् सर्व्वान् निजवीर्य्यमदोद्धतः

गजकन्दः, पुं, (गज इव स्थूलः गजस्य इव रा कन्दो यस्य ।) हस्तिकन्दः । इति र निर्घण्टः ॥

गजकूर्म्माशी, [न्] पुं, (गजश्च कूर्म्मश्च तौ कूर्म्मौ । तौ अश्नातीति । अश ग भोज णिनि ।) गरुडः । इति ग्रन्थरत्नाव
(पुरा हि कदाचित् विभावसुसुप्रतीकना
द्वौ भ्रातरौ ब्राह्मणकुमारौ पितृधनार्थमन
मभिशप्तौ गजत्वं कूर्म्मत्वं च गतावपि पूर्व्व
मनुस्मरन्तौ सुचिरं युध्यमानौ प्रजापतिकश्य
दिष्टेन पतगेश्वरेण गरुडेन भक्षितौ । एत
वरणन्तु महाभारतीयादिपर्व्वणि सौपर्णे
अध्याये सविस्तरं द्रष्टव्यम् ॥)

गजचिर्भटा, स्त्री, (गजप्रियचिर्भटा चिर्भट इन्द्रवारुणी । इति रत्नमाला ॥ गोरक्ष राखालशसा इति च भाषा ॥

गजचिर्भिटः, पुं, (गजप्रियश्चिर्भिटः ।) गोडु इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गजचिर्भिटा, स्त्री, (गजभक्ष्या चिर्भिटा महेन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गजच्छाया, स्त्री, (गजस्य कुञ्जरस्य छाया विम्ब: । हस्तिच्छाया ।) योगविशेषः । यथा
“यदेन्दुः पितृदैवत्ये हंसश्चैव करे स्थितः ।
याम्या तिथिर्भवेत् सा हि गजच्छाया प्र
कीर्त्तिता
इति मिताक्षरापरिभाषा
अपि च । कृत्यचिन्तामणौ ।
“कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां मघास्विन्दुः करे रविः
यदा तदा गजच्छाया श्राद्धे पुण्यैरवाप्यते ।
अन्यच्च ।
“योगो मघात्रयोदश्यां कुञ्जरच्छायसंज्ञित
भवेन्मघायां संस्थे च शशिन्यर्के करे स्थिते ।
चन्द्रसूर्य्ययोर्ग्रहणकालः । यथा, वराह ।
“सैंहिकेयो यदा भानुं ग्रसते पर्व्वसन्धिषु ।
गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तत्र श्राद्धं प्रकल्पये
अमावास्याश्राद्धकालः । यथा,—
“अमावास्यां गते सोमे छाया या प्राङ्मुखी भ
गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तत्र श्राद्धं प्रकल्पये
इति च मलमासतत्त्व

गजढक्का, स्त्री, (गजस्य उपरिभागे स्थित ढक्का ।) गजोपरिस्थदृहड्ढक्का । पर्य्यायः । महाढक्का २ । इति हारावली

गजता, स्त्री, (गजानां समूहः । “ग्रामजन बन्धुसहायेभ्यस्तल् ।” ४ । २ । ४३ । इत्यस्य

गजस्यायाभ्यायेति वक्तव्यम्।" वार्त्ति इति
ल।) गजसमूहः। तत्पर्य्यायः। हास्ति-
म् २। इत्यमरः। २। ८। ३६॥
ः, पुं, (गजेन परिमाणमस्य इति परिमाणार्थे
च्।) गजपरिमाणम्। इति मुग्धबोधम्॥
न्तः, पुं, (गजस्य दन्तौ इव दन्तोऽस्य।)
णेशः। इति शब्दरत्नावली॥ (गजस्य दन्तः।)
जसम्बन्धिदन्तः। नागदन्तः। हातिर दाँत
ति भाषा। स तु द्रव्यस्थापनार्थं भित्तिस्थ-
ष्ठद्वयम्। दाण्डा इति भाषा॥
न्तफला, स्त्री, (गजदन्ताकृति गजदन्त इव
र्भं वा फलमस्याः।) कुष्माण्डीलता। इति राज-
निर्घण्टः॥
दानं, क्ली, (गजस्य दानं मदः गण्डकटा-
भ्यः क्षरितो मद इत्यर्थः।) हस्तिमदः। इति
राजनिर्घण्टः॥ (तस्य प्रस्रवणस्थानानि। यथा,—
करात् कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्याञ्च मदच्युतिः।"
इति पालकाप्यम्॥
था च रघुः। ४। ४५।
स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना।
कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत्॥"
गजस्य हस्तिनो दानं प्रदानम्। गजसम्प्रदानम्।
ति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः॥)
द्वयसः, त्रि, (गजेन परिमाणमस्य इति। गज
+"द्घ्नमात्रद्वयसट्माने।" इति परिमाणार्थे
द्वयसट्।) परिमितः। इति मुग्धबोधम्॥
पादपः, पुं, (गजस्य नाम्ना ख्यातः पादपः
गजप्रियः पादपो वा।) स्थालीवृक्षः। इति
भावप्रकाशः॥
पिप्पली, स्त्री, (गजोपपदेन युक्ता पिप्पली।
गजनाम्ना ख्याता पिप्पली वा।) पिप्पलीभेदः।
गजपिंपुल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। करि-
पिप्पली २ इभकणा ३ कपिवल्ली ४ कपिल्लिका ५
श्रेयसी ६ वशिरः ७ गजाह्वा ८। इति रत्न-
माला॥ कोलवल्ली ९। इत्यमरः॥ वशिरः १०।
इति तट्टीका॥ गजोषणा ११ चव्यफलम् १२
चवला १३ छिद्रवैदेही १४ दीर्घग्रन्थिः १५
तेजस्वी १६ वल्ली १७ स्थूलवैदेही १८।
अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। वह्न्यामल-
विशोषणत्वम्। वलासवातहरत्वम्। स्तनकण्ठ-
विवर्द्धनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ मेदाग्नि-
कारित्वम्। इति राजवल्लभः॥ तत्पर्य्याय-
गुणाः। यथा, भावप्रकाशः।
"चविकायाः फलं प्राज्ञैः कथिता गजपिप्पली।
कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरश्च सा॥
गजकृष्णा कटुर्वातश्लेष्मघ्नी वह्निवर्द्धिनी।
उष्णा निहन्त्यतीसारश्वासकण्ठामयक्रिमीन्॥"
पुटः, पुं, (गजाह्वयः पुटः हस्तप्रमाणो गर्त्तः।)
औषधपाकार्थं हस्तपरिमितगर्त्तः। इति वैद्य-
कम्। अस्य प्रमाणं गजपुटशब्दे द्रष्टव्यम्। (लौह-
मारणादावस्य प्रयोजनं यथा,—
"दशादिशतपर्य्यन्तो गजपुटविधिर्मतः॥"
इति वैद्यकभैषज्यधनलरित्ये आरणविध-
धिकारे॥ क्वचित् क्लीवलिङ्गत्वमपि दृश्यते। यथा,
भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे।
"सपादहस्तमानेन कुण्डे निम्ने यथायते।
वनोपलसहस्रेण पूर्णो मध्ये विधारयेत्॥
पुटनद्रव्यसंयुक्तां कोष्ठिकां मुद्रितां मुखे।
अयार्द्धानि करीषाणि अर्द्धान्युपरि निःक्षिपेत्॥
एतद्गजपुटं प्रोक्तं ख्यातं सर्व्वपुटोत्तमम्॥
हस्तचतुर्विंशत्यङ्गुलप्रमाणः सपादकेन त्रिंश-
दङ्गुलप्रमाणेनेत्यर्थः। अतएवोक्तम्।
साधारणनराङ्गुल्या त्रिंशदङ्गुलको गजः॥"
इति गजपुटम्॥)
गजप्रिया, स्त्री, (गजस्य प्रिया।) शल्लकीवृक्षः।
इति हेमचन्द्रः॥
गजबन्धनी, स्त्री, (गजः हस्ती बध्यते लौह-
शृङ्खलादिभिः बध्यतेऽस्याम्। बन्ध + ल्युट् ङीप्
च।) गजबन्धनस्थानम्। हातिशाला इति
भाषा। तत्पर्य्यायः। वारी २। इत्यमरः। २। ८।
४३॥ वारिः ३। इति भरतः॥ प्रारब्धिः ४।
इति जटाधरशब्दरत्नावल्यौ॥
गजभक्षकः, पुं, (गजेन हस्तिना भक्ष्यते इति।
भक्ष + कर्म्मणि अप् ततः कप् स्वार्थे कन् वा।
यद्वा गजः हस्ती भक्षकोऽस्य।) अश्वत्थवृक्षः।
इति राजनिर्घण्टः॥
गजभक्षा, स्त्री, (गजेन भक्ष्यतेऽसौ। भक्ष + अप् +
टाप्।) शल्लकीवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥
गजभक्ष्या, स्त्री, (गजेन भक्ष्या भक्षणीया।)
शल्लकीवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। १२३॥
गजमाचलः, पुं, स्त्री, (मच + भावे घञ् माचः।
गजस्य हस्तिनः माचं दम्भं लाति आदत्ते
लुनाति वा बाहुलकात् डः।) सिंहः। इति
हारावली॥
गजमात्रः, त्रि, (गजेन परिमाणमस्य इति। "द्घ्न-
मात्रद्वयसट् माने।" इति परिमाणार्थे मात्र।)
गजपरिमितः। इति मुग्धबोधम्॥
गजमोटनः, पुं, स्त्री, (गजं हस्तिनं मोटयति
मर्द्दयतीति। मुट् मर्द्दने + कर्त्तरि ल्युः।)
सिंहः। इति शब्दमाला॥
गजवदनः, पुं, (गजस्य वदनमेव वदनं यस्य।)
गणेशः। इति हलायुधः॥
गजवल्लभा, स्त्री, (गजस्य वल्लभा प्रिया।) गिरि-
कदली। शल्लकी। इति राजनिर्घण्टः॥
गजसाह्वयं, क्ली, (गजनाम्ना नरपतिना सह
आह्वयो नाम यस्य।) हस्तिनापुरम्। इति
शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। ३। १। ८।
"ततो धूर्त्तजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः।
धार्त्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निर्ययुर्गजसाह्वयात्॥")
गजाख्यः, पुं, (गजाख्यया आख्यातः गजेन सह
आख्या यस्येति वा गजकर्णवदस्य पत्राकारत्वा-
त्तथात्वमिति केचित्।) चक्रमर्द्दवृक्षः। इति
राजनिर्घण्टः॥
गजाग्रणीः, पुं, (अग्रे नीयते इति अग्रणीः।
गजानां अग्रणीः श्रेष्ठः।) ऐरावतहस्ती।
इति शब्दरत्नावली॥
गजाजीवः, पुं, (आजीवत्यनेनादनेन वा आजीवः
आ + जीव + कर्म्मण्यण्। गजः आजीवः जीव-
नोपायोऽस्य। गजपरिचालनपालनादिकार्य्य-
मालम्ब्य आजीवतीति। जीव + कर्त्तरि अच् वा।)
हस्तिपालकः। तत्पर्य्यायः। आधोरणः २
हस्तिपकः ३ इभपालकः ४। इति हेमचन्द्रः॥
गजाण्डं, क्ली, (गजस्याण्डवत् मूलमस्य।) पिण्ड-
मूलम्। इति राजनिर्घण्टः॥
गजाननः, पुं, (गजस्य हस्तिन आननं मुखमेव
आननं यस्य।) गणेशः। इत्यमरः। १। १। ४१॥
(यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे ६ अध्याये।
"शनिदृष्ट्या शिरश्छेदात् गजवक्त्रेण योजितः।
गजाननः शिशुस्तेन नियतिः केन वाध्यते॥"
पुराणान्तरे मतभेदोऽपि दृश्यते यथा, स्कान्दे
गणेशखण्डे ११ अध्याये।
गुरुरुवाच।
"अवतारो यदि धृतः साधुत्राणाय भो विभो!
प्रकाशयाशु वदनं सर्व्वेषां शोकनाशनम्॥
नयस्व सर्व्वदेवानामानन्दं हृदये प्रभो!।
शिव उवाच।
प्रत्युवाच गुरुं पुत्रः पार्व्वत्या हीनमस्तकः॥
शिशुरुवाच।
मद्दैत्याख्येन राज्ञा ते प्रणतौ चरणौ यदा।
तदाशीर्या त्वया दत्ता तस्मै राज्ञे गुरो मुदा॥
गणयोनौ जनिर्मुक्तिः शिववक्त्रादुदीरिता।
तत् सर्व्वमभवत् तस्य विदारे चारमस्तकः॥
पूज्यमानः शिवेनाश्रु शुण्डादण्डः सुशोभनः।
अवतारकरोऽसौ मे गुरोऽद्य भविता मुखम्॥
शिव उवाच।
आश्चर्य्यपूर्णहृदयो गुरुरूचे पुनः शिशुम्॥
गुरुरुवाच।
भगवन्! विश्वरूपोऽसि त्रिकालज्ञोऽखिलेश्वरः।
मया यदुदितं तस्मै त्वया ज्ञातं यतः प्रभो!॥
अहमीशस्वरूपं ते परिच्छेत्तुं न च क्षमः।
श्रुत्वैव ब्रह्मणः पुत्रो नारदस्तत्र चाब्रवीत्॥
नारद उवाच।
एवमेवावतीर्णोऽसि हीनमूर्द्धा कथं प्रभो!।
अथवा बालरूपस्य छिन्नं ते केन तच्छिरः॥
एतन्मे संशयं छिन्धि कृपया परमेश्वर!।
शिव उवाच।
निपीय नारदीं वाणीमुवाच शिशुरूपकः॥
शिशुरुवाच।
सिन्दूरः कोऽपि दैत्यो मे वायुरूपधरोऽच्छिनत्।
अष्टमे मासि सम्पूर्णे प्रविश्योमोदरं शिरः॥
तमिदानीं हनिष्येऽहं गजास्यं साम्प्रतं द्विज!।
शिव उवाच।
श्रुत्वैव नारदः प्राह शिशुरूपिणमीश्वरम्॥
नारद उवाच।
अकिञ्चिज्ज्ञा वयं देव! योजनीयं मुखस्य ते।
त्वमेव च स्वभावेन मस्तमेतन्नियोजय॥

शिव उवाच ।
वदतीत्थं मुनिर्यावत् तावत् स ददृशेऽखिलैः ।
सर्व्वावयवसम्पूर्णो गजानन उमासुतः ॥
किरीटकुण्डलधरो युगबाहुः सुलोचनः ।
वामदक्षिणभागे च सिद्धिबुद्धिविराजितः ॥
दृष्ट्वा विनायकं स्कन्द ! तथाभूतं निजेच्छया ।
हर्षोत्फुल्लनयना देवाः सर्व्वे तदाब्रुवन् ॥
गजानन इति ख्यातो भवितायं जगत्त्रये ।
एवं भाद्रचतुर्थ्यां स अवतीर्णो गजाननः ॥")

गजारिः, पुं, (गजस्य अरिः शत्रुः । तन्नाशकत्वात् तथात्वम् ।) वृक्षविशेषः । सिंहः । यथा, "गजारिस्तरुसिंहयोः ।" इति हेमचन्द्रः ॥

गजाशनः, पुं, (गजेन हस्तिना अश्यते अद्यते इति । गज + अश् + कर्म्मणि ल्युट् ।) अश्वत्थवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ गजादनोऽपि ॥

गजाशना, स्त्री, (अश्नातीति । अश ण भोजने + कर्त्तरि ल्युः । गजः अशनो भक्षको यस्याः ।) भङ्गा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यस्मिन्निय व्यवह्रियते तद्यथा,—
"गजाशना-कुम्भिक-दाड़िमानां
रसैः शृते तैलघृते सदध्नि ॥"
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे चत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥) शल्लकीवृक्षः । पद्ममूलम् । इति रत्नमाला ॥

गजास्यः, पुं, (गजस्य आस्यं मुखमेव आस्यं यस्य ।) गणेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ (गजस्य आस्यम् ।) हस्तिमुखे क्ली ॥

गजाह्वं, क्ली, (गजेन गजनाम्ना आहूयते इति गजेन सह आह्वा संज्ञा यस्य इति वा ।) हस्तिनापुरम् । इति मेदिनी ॥

गजाह्वयं, क्ली, (गजेन गजनाम्ना आह्वयोऽस्य ।) हस्तिनापुरम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गजाह्वा, स्त्री, (गजस्य आह्वया संज्ञया आह्वा संज्ञा यस्याः ।) गजपिप्पली । इति मेदिनी ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"करिपिप्पलीभकणा कपिवल्ली कपिवल्लिका ।
श्रेयसी वशिरश्चापि गजाह्वा गजपिप्पली ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गजेष्टा, स्त्री, (गजस्य इष्टा प्रिया ।) विदारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ भुँइकुमड़ा इति भाषा ॥

गजोषणा, स्त्री, (गजोपपदेन युता उषणा पिप्पली ।) गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

गञ्जः, पुं, (गजि भावे + घञ् ।) अवज्ञा । भाण्डागारम् । खनिः । इति हेमचन्द्रः ॥ गोष्ठागारम् । इति हारावली ॥ गोयालिघर इति भाषा ॥

गञ्जः, पुं क्ली, (गजि भावे + घञ् ।) भाण्डागारम् । इति मेदिनी ॥

गञ्जा, स्त्री, (गञ्ज + टाप् ।) मदिरागृहम् । इत्यमरः ।२।२।८॥ खनिः । इति मेदिनी ॥ पामरसद्म । मद्यभाण्डम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गञ्जिका, स्त्री, गञ्जा + स्वार्थे कन् अत इत्वम् ।) मदिरागृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गड, इ गण्डे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-अकं-सेट्-इदित् ।) इ, कर्म्मणि गण्ड्यते । गण्डे कपोलविषयक्रियायाम् । तथा च । यत्र द्रव्यनिर्द्देशस्तत्र तन्निष्ठक्रियाविशेषो लभ्यते । इति मैत्रेयवोपदेवौ ॥ रमानाथस्तु कन्दु कार्कश्य इत्यस्मात् कार्कश्य इत्यनुवृत्त्या कपोलकर्त्तृककार्कश्यमिति व्याख्याय गण्डति कपोलः पांशुना इत्युदाहृतवान् । केचित्तु गण्ड इति शब्दस्य व्युत्पत्त्यर्थमेवायं धातुर्मन्तव्यो न त्वस्यान्यत्र प्रयोगः इत्याह । इति दुर्गादासः ॥

गड, म सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् । घटादिः ।) म, गड़यति । सेकः क्षरणम् । गड़यति घटात् पानीयम् । डलयोरेकत्वात् तस्यैव प्रायः प्रयोगः । इति रमानाथः ॥ तन्मते तु नान्तपक्षेऽपि मानुबन्धः । स्वमते तु नान्तो वक्ष्यमाणः स त्वनुबन्धशून्यः इति विरोधः । इति दुर्गादासः ॥

गड़ः, पुं, (गड़ति गलति हस्ताज्जालादिभ्यो वा क्षरतीत्यर्थः । गड़ + अच् ।) मत्स्यभेदः । गड़ुइ माछ् इति भाषा ॥ अन्तरायः । इति मेदिनी ॥ परिखा । व्यवधानम् । इति शब्दरत्नावली ॥ देशविशेषः । राजनिर्घण्टे गड़लवणपर्य्याये गड़देशजमिति दर्शनात् ॥

गड़कः, पुं, (गड़ + स्वार्थे कन् ।) मत्स्यविशेषः । गड़ुइ माछ् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शकुलार्भकः २ । इत्यमरः । १ । १० । १७ ॥ गड़ः ३ गलः ४ गलकः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । कषायत्वम् । शीतलत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

गड़यन्तः, पुं, (गड़यति जलमिति । गड़ क्षरणे + णिच । "तॄभूवहिवसिभासिसाधिगडीति ।" उणां ।३।१२८। इति झच् । घटादित्वात् मित्त्वे मितां ह्रस्वः अयामन्तेति णेरयादेशः ।) मेघः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

गड़लवणं, क्ली, (गड़देशजातं लवणम् । शाकपार्थिवादिवत् मध्यपदलोपिसमासः ।) संवरदेशोद्भवलवणम् । साम्बरलुण इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । शुभ्रम् २ पृथ्वीजम् ३ गड़देशजम् ४ गड़ोत्थम् ५ महारम्भम् ६ सांवरम् ७ संवरोद्भवम् ८ । अस्य गुणाः । उष्णत्वम् । लवणत्वम् । ईषदम्लत्वम् । मलापहत्वम् । दीपनत्वम् । कफवातार्शोनाशित्वम् । कोष्ठशोधनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गड़देशजं, क्ली, (गड़देशात् जायते इति । जन् + डः ।) सांवरलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गड़ि, पुं, (गड़ + इन् ।) वत्सतरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अलसो गवादिः । गड़िया इति भाषा ॥ यथा, काव्यप्रकाशे ।
"गुणानामेव दौरात्म्याद्धुरि धूर्य्यो नियुज्यते ।
असंजातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गड़िः ॥"

गडुः, पुं, (गड + बाहुलकात् उन् ।) गलगण्डः । पृष्ठगुड़ः । स तु घाटामस्तकयोर्मध्ये मांसपिण्ड इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरभरतौ । कु... इति मेदिनी ॥ शल्याख्यम् । इति शब्द... वली ॥ किञ्चुलुकः । इति त्रिकाण्डशेषः । वि... ग्रन्थिः । यथा काव्यप्रकाशे तदेतत् काव्य... गडुभूतमिति नास्य मेदलक्षणं कतमि... तर्क्वीकाकारः ॥ ("न च अजागलस्तनव... गडुना तेन किं वेति वाच्यम् ।" इति वे... भाष्यम् ॥)

गडुरः, त्रि, (गडुल + रस्य लत्वम् ।) कुब्जः । ... शब्दरत्नावली ॥

गडुलः, त्रि, (गडुः स्थूलमांसपिण्डविशेषः ... स्तीति । गडु + "सिध्मादिभ्यश्चेति ।" ५ । ... ९७ । इति लच् ।) कुब्जः । इत्यमरः ।२।६। ...

गड़ेरः, पुं, (गड़ + "पतिकठिकुठिगड़िगुड़िदंशि... एरक् ।" उणां । १ । ५८ । इति एरक् ।) मे... इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गड़ोत्थं क्ली, (गड़देशात् उत्तिष्ठति संभ... इति । गड़ + उत् + स्था + कः ।) गड़लव... इति राजनिर्घण्टः ॥

गड़ोलः, पुं, (गड़ + "कपिगड़िगण्डिकटिप... ओलच् ।" उणां । १ । ६७ । इति ओल... गुड़ः । इत्युणादिकोषः ॥ ग्रासः । इति ... चन्द्रः ॥

गड्डरिका, स्त्री, (गड्डरः जलप्रवाहः सोऽ... मस्तीति । यद्वा गड्डरः मेषपालः तमनु... तीति । ठन् टाप् च ।) अज्ञातप्रवाह... मूलो धारावाही नदीविशेषः । इति कै... मेषयूथैरनुगम्यमाना मेषी । इत्यन्ये । काव्यप्रकाशटीकायां महेश्वरः ॥

गड्डुकः, पुं, (गडुक इति निपातनात् द्वित्व... जलपात्रविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ ... इति भाषा ॥

गड्डूकः, पुं, (गड्डुक इति पृषोदरात् उका... दीर्घत्वम् ।) गड्डुकः । इति शब्दरत्नावली ...

गण, त् क संख्याने । इति कविकल्पद्रु... (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) मङ्गणोप... गणयति । इति दुर्गादासः ॥

गणः, पुं, (गण्यते गणयति वा कर्म्मण्यप् । क... अप् वा ।) समूहः । (यथा, हितोप... १ । ६३ । [फलम् ।
"न गणस्याग्रतो गच्छेत् सिद्धे कार्य्ये सम...
प्रमथः । (यथा, मेघदूते । ३५ ।
"भर्त्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमा...
रुद्रानुचरः । (यथा, गोः रामायणे । ५।८...
"धनाध्यक्षसभां देवः प्राप्तो हि वृषभध्वजः
उमासहायो देवेशो गणैश्च बहुभिर्वृतः ।"
सेनासंख्याविशेषः । तद्यथा । गजाः
रथाः २७ अश्वाः ८१ पदातिकाः १३५ ...
दायेन २७० । इत्यमरः । २ । ८ । ...
(यथा, महाभारते ।
"त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्र...

संख्या। चोरनामगन्धद्रव्यम्। इति मेदिनी ॥ * ॥ गणेशः। यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे।
"गाणपस्तु महेशानि! गणदीक्षाप्रवर्त्तकः ॥"
अश्विन्यादिनक्षत्रचयानुसारेण देवमानुष-राक्षसगण इति तु पारिभाषिकम्। यथा,—
"देमरामदेमादेदेराराममदराददरा॥ देराराममदेराराममदेति गणत्रयम् ॥"
इति ज्योतिषरत्नमाला ॥
"पूर्व्वोत्तरात्रयश्चैव भरण्यार्द्रा च रोहिणी। एतानि मानुषाण्याहुर्नक्षत्राणि मनीषिणः ॥ ज्येष्ठाशतभिषामूलधनिष्ठाश्लेषकृत्तिकाः। चित्रामघाविशाखाः स्युस्तारा राक्षसदेवताः ॥ अश्विनी रेवती पुष्यः स्वाती हस्तः पुनर्व्वसुः। अनुराधा मृगशिरः श्रवणं देवतारकाः ॥"
इति निबन्धः ॥
(तस्य मिलनकथनं यथा, ज्योतिषे।
"सजातौ परमा प्रीतिर्मध्यमा देवमानुषे। देवासुरे कनिष्ठा च मृत्युर्मानुषराक्षसे ॥")
धातुसमूहः। यथा, मनोरमा।
"भ्वाद्यदादिजुहोत्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च। तुदादिश्च तनुक्र्यादिश्चुरादिश्च गणा दश ॥"
(छन्दःशास्त्रोक्तपारिभाषिकाक्षरविशेषः। स तु म-न-भ-य-ज-र-स-त-ग-लसंज्ञः। इति छन्दोमञ्जरी ॥ * ॥ महादेवः। यथा, महाभारते। १३।१७।४०।
"विश्वरूपः स्वयं श्रेष्ठो बलवीरो बलो गणः ॥"
देवविशेषः। स तु अभिजिदिति नामान्तरस्य देवस्य गुणवती भार्य्यायां गुणवत्यां सम्भूतः। यथा, स्कन्दपुराणे गणेशखण्डे ३ अध्याये।
"अथ सोऽप्यभिजित् पत्न्या समुद्रस्नानमाययौ। पर्व्वणि श्रद्धया युक्तश्चक्रे स्नानं तया सह ॥ तर्पिता सा गुणवती पपौ चाञ्जलिना जलम्। यदोर्थ्यं ब्रह्मणा त्यक्तं देवात्तदुरे गतम् ॥"
"भार्य्यागुणवती तस्य दवमासादनन्तरम्। पुत्रं प्रसूताह्नि शुभे दिव्यरूपं गुणाद्भुतम् ॥ ज्योतिर्विद्भिरनुज्ञातो गण इत्यभिधां पिता। कृत्वाभ्युदयिकं चक्रे यत्नेनेति दशमेऽहनि ॥"
स च महादेवमाराध्य वरं लब्ध्वा त्रैलोक्यं विजित्य च कपिलमुनेश्चिन्तामणिमपहृतवान्। कपिलमुनिस्तु अस्मादपराधात् जातमन्युर्गणेशमाराधयामास। अथ प्रसन्नेन गणपतिना तद्देहे अवतीर्य्य तं गणदेवं विनाशितवान् इत्येषा कथा तत्रैवाध्याये विस्तरशो द्रष्टव्या ॥)।
गणकः, पुं, (गणयति शुभाशुभफलभोगजनितफलं कल्पयतीति। गण तु क सङ्ख्याने+कर्त्तरि ण्वुल्।) देवज्ञः। ज्योतिर्वित्। तत्पर्य्यायः। साम्वत्सरः २ ज्योतिषिकः ३ दैवज्ञः ४ मौहूर्त्तिकः ५ मौहूर्त्तः ६ ज्ञानी ७ कार्त्तान्तिकः ८ इत्यमरः। २।८।१४ ॥ ज्योतिषिकः ९। इति तट्टीका ॥ स तु वर्णसङ्करजातिविशेषः। देवलाद्वैश्यागर्भजातः। तस्य कर्म्म तिथिवारादिज्ञापनम्। इति पराशरपद्धतिः ॥ स तु अस्पृश्यः। यथा,—
"कलिकाले महेशानि! पापिष्ठा बहवो जनाः। सङ्करदोषाच्च देवेशानि! सत्यधर्म्मार्हानितां भजेत् ॥ तस्मात् प्रयत्नतो देवि! संसर्गं वर्ज्जयेत् सुधीः। वरं चाण्डालसंसर्गं कुर्य्यात् साधकोत्तमः ॥ तथाप्यस्पृश्यगणकं सर्व्वदा तं परित्यजेत् ॥"
इति शाक्तानन्दतरङ्गिण्यां षोड़शोल्लासे महिषमर्द्दिनीतन्त्रवचनम् ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"ज्योतिःशास्त्रविशेषज्ञः सुन्दराङ्गः सभापटुः। कुलक्रमागतः शुद्धो गणकः स्यान्महीपतेः ॥"
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
(यदि च शास्त्रविशेषे गणकस्य निन्दादिकं श्रूयते तत्तु केवलं नक्षत्रजीविन एवेति बोध्यम्। प्रकृतज्योतिःशास्त्रन्तु द्विजातिभिरेवावश्यमध्ययनीयं वेदाङ्गत्वात्। यथा,—
"संयुतोऽपीतरैः कर्णनासादिभिश्चक्षुषाङ्गेन हीनो न किञ्चित् करः। तस्माद्द्विजैरध्ययनीयमेतत् पुण्यं रहस्यं परमञ्च तत्त्वम् ॥"
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ * ॥
प्रजापतिपुत्रताराविशेषकेतवः। यथा,—
"ताराः पुञ्जनिकाश्या गणका नाम प्रजापतेरष्टौ पुत्राः ॥"
इति वृहत्संहिता। ११। २५ ॥
संकीर्णजातिविशेषः। यथोक्तम्।
"चर्म्मकारस्य द्वौ पुत्रौ गणको वाद्यपूरकः ॥")
गणकर्णिका, स्त्री, (गणस्य गणाधिपस्य कर्णवत् पत्रमस्याः।) इन्द्रवारुणी। इति राजनिर्घण्टः ॥
गणकारः, पुं, (गणानां सैन्यानां कारः कर्त्ता सेनापरिचालनदक्षः।) भीमसेनः। इति शब्दरत्नावली ॥ (गणं धात्वर्थप्रकाशकग्रन्थविशेषं करोतीति। कृ+अण्।) धातुसंग्रहकर्त्ता। यथा, "गणकारवचनप्रमाणार्थमिदम्।" इति कातन्त्रवृत्तिः ॥
गणकी, स्त्री, (गणकस्य पत्नी इति। तत्पत्न्यामिति ङीष्।) गणकपत्नी। इति जटाधरः ॥
गणचक्रकं, क्ली, (गणाः धार्म्मिकगणास्तेषां चक्रं सम्भूय भोजनमत्र इति कप्।) धार्म्मिकाणां सम्भूय भोजनम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गणता, स्त्री, (गणस्य धर्म्मः भावो वा इति तल्।) गणस्य भावः। समूहत्वम्। पक्षपातित्वम्। इति लोकप्रसिद्धिः ॥
गणदीक्षी, [न्] पुं, (गणान् बहुशिष्यान् दीक्षयति दीक्षां कारयतीति।) बहुयाजकः। इति मिताक्षरा ॥ (वाच्यलिङ्गे तु गणस्य शिवस्य गणेशस्य वा दीक्षा विद्यते अस्मिन् अस्य वा। दीक्षा+इनिः। शिवदीक्षितः।) गणेशदीक्षिते त्रि। गणस्य गणेशस्य दीक्षा गणदीक्षा। इति महानिर्व्वाणतन्त्रम् ॥
गणदेवता, स्त्री, (गणः सङ्घः तद्रूपा देवता सम्भूय स्थिता देवता इत्यर्थः।) संहतदेवताविशेषः। यथा,—
"आदित्या विश्ववसवस्तुषिता भास्वरानिलाः। महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥ आदित्या द्वादश प्रोक्ता विश्वेदेवा दश स्मृताः। वसवश्चाष्टसंख्याताः षट्त्रिंशत् तुषिता मताः ॥ आभास्वराश्चतुःषष्टिर्वाता: पञ्चाशदूनकाः। महाराजिकनामानो द्वे शते चापि विंशतिः ॥ साध्या द्वादश विख्याता रुद्राश्चैकादश स्मृताः। एते च संहता देवास्तथादित्याः स्वगामतः ॥"
इति जटाधरः ॥
गणद्रव्यं, क्ली, (गणानां साधारणानां द्रव्यम्। यद्वा द्रव्याणां गण इति परनिपातः।) साधारणद्रव्यम्। मिलितानेकस्वामिकासम्बन्धिद्रव्यम्। द्रव्यसमूहः। तत्र द्रव्याणां गण इति व्युत्पत्तिः ॥
गणनं, क्ली, (गण्यते इति। गण+भावे ल्युट्।) संख्यानम्। गणा ठिक् देया इति च भाषा ॥ यथा, विश्वसारतन्त्रे।
"येनैव लिखनं कुर्य्यात्तेनैव गणनं स्मृतम् ॥"
गणना, स्त्री, (गण+युच् टाप् च।) गणनम्। संख्या। (यथा, नैषधे। ३। ४०।
"यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात् तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात्। पारे परार्द्धं गणितं यदि स्यात् गणेयनिःशेषगुणोऽपि स स्यात् ॥")
गणनाथः, पुं, (गणानां विघ्नकर्तृदेवविशेषाणां नाथः।) गणेशः। इति शब्दरत्नावली ॥ (गणानां प्रमथानां नाथः स्वामी इति व्युत्पत्त्या शिवः ॥)
गणनायकः, पुं, (गणानां नायकः।) गणेशः। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते। १।१।७७।
"लेखको भारतस्यास्य भव त्वं गणनायक!॥"
गणानां देवसङ्घानां नायकः। यथा, भागवते। ५।१७।१३। "यत्र ह देवपतयः स्वैः स्वैर्गणनायकैर्विहितमहार्हणाः ॥" इति ॥ * ॥ गणानां प्रमथानां नायकः। शिवः ॥)
गणनायिका, स्त्री, (गणानां नायकः शिवः तस्य शक्तिरिति टाप् अत इत्वं च गणनेत्री इत्यर्थः।) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गणनीयं, त्रि, (गण+अनीयर्।) गणनार्हम्। संख्येयम्। तत्पर्य्यायः। गणेयम् २। इत्यमरः। ३।१।६४॥ गणितव्यम् ३ गण्यम् ४। इति व्याकरणम् ॥ संख्येयम् ५। इति जटाधरः ॥
गणपतिः, पुं, (गणानां गणसंज्ञकानां देवानां पतिः अधीश्वरः स्वामी वा।) गणेशः। इति हलायुधः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। १७०।
"अत्तुं वाञ्छति शाम्भवो गणपतेराखुं क्षुधार्त्तः फणी तं च क्रौञ्चरिपोः शिखी गिरिसुतासिंहोऽपि नागाशनम् ॥"
अग्रपूजनीयप्रधानदेवताविशेषः। यथा, यजुर्वेदीयवाजसनेयसंहितायाम्। १६। २५। "नमो गणेभ्यो गणपतिभ्यश्च वो नमो नम इति ॥"

बृहस्पतिः। यथा, ऋग्वेदे। २। २३। १।
"गणानां त्वा गणपतिं हवामहे
कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम्॥"
शिवः। यथा, महाभारते। १३। १७। ४१।
"गणकर्त्ता गणपतिर्दिग्वासाः काम एव च।
मन्त्रवित् परमो मन्त्रः सर्व्वभावकरो हरः॥"
आथर्व्वणोपनिषद्विशेषः। यथा, मौक्तिकोपनिषदि प्रथमाध्याये।
"त्रिपुरातपनदेवीभावनाभस्मजाबालगणपतिमहावाक्यगोपालतपनकृष्णहयग्रीवेति॥")

गणपर्व्वतः, पुं, (गणानां प्रमथगणानां गणपत्यादिदेवानां वा आवासरूपः पर्व्वतः। गणभूयिष्ठः पर्व्वतो वा।) कैलासपर्व्वतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गणपीठकं, क्ली, (गणस्य शिवस्य परमेश्वरस्येति यावत् पीठः आसनमिव कायति प्रकाशते इति। कै+कः।) वक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

गणरात्रं, पुं, (गणानां बह्वीनां रात्रीणां समाहारः गणशब्दस्य सङ्ख्यावाचकत्वात् तद्धितार्थेति द्विगुसमासः। "अहः सर्व्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्याच्च रात्रेः।" ५। ४। ८७। इत्यच्। सङ्ख्यापूर्व्वं रात्रं क्लीवमिति लिङ्गानुशासने क्लीवत्वविधानात् "रात्राह्नाहाः पुंसि।" २। ४। २९। इति क्लीवत्वम्।) रात्रिसमूहः। इत्यमरः।१।४।६॥

गणरूपः, पुं, (गणाः बहुप्रकाराणि रूपाणि अस्य।) अर्कवृक्षः। इत्यमरः।२।४।८०॥

गणरूपकः, पुं, (गणरूप+संज्ञायां कन्। गणरूप इव कायति प्रकाशते इति वा। कै+कः।) राजार्कः। इति राजनिर्घण्टः॥

गणरूपी, [न्] पुं, (गणाः बहुविधानि रूपाणि वर्णाकृत्यादयः सन्त्यस्य इति अस्त्यर्थे इनिः।) श्वेतार्कः। इति रत्नमाला॥

गणवतीसुतः, पुं, (गणवत्याः सुतः।) दिवोदासः। यथा, त्रिकाण्डशेषे।
"धन्वन्तरिर्दिवोदासः काशिराजः सुधोद्भवः।
पालकाप्यागणवतीकरेणुरुचिरासुतः॥"

गणहासः, पुं, (गणान् गन्धद्रव्यगणान् हासयतीति। गण+हस+णिच्+अण्।) चोरकनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गणहासकः, पुं, (गणहास+स्वार्थे कः।) चोरकनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः।२।४।१२८॥

गणाग्रणीः, पुं, (अग्रे नीयते इति अग्रणीः। गणानां गणाख्यदेवविशेषाणां अग्रणीः।) गणेशः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गणाचलः, पुं, (गणानां वासाय अचलः गणभूयिष्ठोऽचलो वा।) कैलासपर्व्वतः। इति जटाधरः॥

गणाधिपः, पुं, (गणानां अधिपः अधीश्वरः।) गणेशः। इत्यमरः। १। १। ४०॥ शिवः। इति हलायुधः॥

गणिः, स्त्री, (गण+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां। ४।११७। इति इन्।) गणनम्। इति व्याकरणम्॥

गणिका, स्त्री, (गणः लम्पटगणः उपपतित्वेनास्त्यस्याः इति ठन्।) वेश्या। (यथा, हरिवंशे। ८५। ९।
"गणिकानां पृथङ्मुख्याः शुभैरास्तरणाम्बरैः॥")
यूथिका। इत्यमरः। २। ६। १९॥ गणिकारिकावृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ हस्तिनी। इति जटाधरः॥

गणिकारिका, स्त्री, (गणिः गणनं करोतीति। कृ+ण्वुल्+टाप्+अत इत्वञ्च। यद्वा गणिकेत्याख्यां ऋच्छतीति। ऋ+"कर्म्मण्यण्।"३।२।१। इत्यण्। स्वार्थे कन् अत इत्वञ्च।) वृक्षविशेषः। वड़ गणियारी इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। श्रीपर्णम् २ अग्निमन्थः ३ कणिका ४ जया ५। इत्यमरः।२।४।६६॥ तेजोमन्थः ६ हविर्मन्थः ७ ज्योतिष्कः ८ पावकः ९ अरणिः १० वह्निमन्थः ११ मथनः १२। इति रत्नमाला॥ अग्निमथनः १३ तर्कारी १४ वैजयन्तिका १५ अरणीकेतुः १६ श्रीपर्णी १७ कर्णिका १८ नादेयी १९ विजया २० अनन्ता २१ नदीजा २२। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। तिक्तत्वम्। अनिलकफश्वासशोफश्लेष्माग्निमान्द्याध्मानशोषमलबन्धश्रमनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ क्षुद्रगणिकारिकागुणपर्य्यायौ क्षुद्राग्निमन्थशब्दे द्रष्टव्यौ॥

गणिकारी, स्त्री, (गणिर्गणनं करोति पूजादिषु आत्मानं गणनं कारयतीत्यर्थः। कृ+कर्म्मण्यण् ततो ङीष्।) पुष्पवृक्षविशेषः। गणियारी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। काञ्चनिका २ काञ्चनपुष्पी ३ वसन्तदूती ४ गन्धकुसुमा ५ अलिमोदा ६ वासन्ती ७ मदनमादिनी ८। अस्या गुणाः। सुरभितरत्वम्। त्रिदोषशमनत्वम्। दाहशोषकामक्रीडाडम्बरसम्बरहरत्वम्। चापलप्रसरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (विशेषश्चास्या गणिकारिकाग्निमन्थशब्दयोर्बोद्धव्यः॥)

गणितं, त्रि, (गण+कर्म्मणि क्तः।) कृतगणनम्। तत्पर्य्यायः। संख्यातम् २। इत्यमरः। ३। १। ६४॥ (चिन्तितम्। यथा, शिवपुराणे ज्ञानसंहितायाम्। १२। २७।
"दुःखं च विविधं तत्र गणितं न तथा तथा॥")

गणितं, क्ली, (गण्यते इति। गण+क्तः।) अङ्कशास्त्रम्। तत् द्विविधं व्यक्तं पाटीगणितम्। अव्यक्तं बीजगणितम्। इति लीलावती॥ गणनम्। यथा, नैषधे। ३। ४०।
"पारे परार्द्धं गणितं यदि स्यात्॥"

गणिपिटका, स्त्री, द्वादशाङ्गी। सा तु जिनानां विद्याविभागः। इति हेमचन्द्रः। २। १५९॥

गणेयः, त्रि, (गण+एय।) संख्येयः। गणनीयः। इत्यमरः। ३। १। ६४॥ (यथा, नैषधे।३।४०।
"गणेयनिःशेष गुणोऽपि स स्यात्॥")

गणेरुः, पुं, (गण+बाहुलकात् एरुः।) कर्णिकारवृक्षः। इति मेदिनी। रे। १४८॥

गणेरुः, स्त्री, (गण+बाहुलकात् एरुः।) वेश्या। हस्तिनी। इति मेदिनी। रे। १४८॥

गणेरुका, स्त्री, (गणेरूणां गणिकानां गणि[illegible] वा मध्ये कायति प्रकाशते इति। कै+क[illegible]) कुट्टिनी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गणेशः, पुं, (गणानां प्रमथसमूहानां [illegible] गणानां जीवजातानां ईशः ईश्वरः।) शि[illegible] इति हारावली। ८॥ (यथा, महाभारते। कैराते। ३९। ७८।
"प्रसादये त्वां भगवन्! सर्व्वभूतमहेश्वर!।
गणेशं जगतः शम्भुं लोककारणकारणम्।")
गणानां गणाख्यदेवविशेषाणां विघ्नाख्यदे[illegible] वा ईशः नियन्ता।) शिवपुत्त्रः। (यथा, म[illegible] भारते। १। १। ७३।
"काव्यस्य लेखनार्थाय गणेशः स्मर्य्यतां मुने।)
तत्पर्य्यायः। विनायकः २ विघ्नराजः ३ [illegible] तुरः ४ गणाधिपः ५ एकदन्तः ६ हेरम्[illegible] लम्बोदरः ८ गजाननः ९। इत्यमरः।१।१। विघ्नेशः १० पर्शुपाणिः ११ गजास्यः [illegible] आखुगः १३। इति हेमचन्द्रः।२।१ शूर्पकर्णः १४। इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्। तस्योत्पत्तिः। तत्र पार्व्वतीं प्रति वृद्धब्रा[illegible] रूपश्रीकृष्णवाक्यम्। यथा,—
"न भवेद्विष्णुभक्तिश्च विष्णुमाये! त्वया वि[illegible]
त्वद्व्रतं लोकशिक्षार्थं त्वत्तपस्तव पूजनम्।
सर्व्वेषां फलदात्री त्वं नित्यरूपा सनातनी।
गणेशरूपः श्रीकृष्णः कल्पे कल्पे तवात्मजः।
त्वत्क्रोड़मागतः क्षिप्रमित्युक्त्वान्तरधीयत।
कृत्वान्तर्द्धानमीशश्च बालरूपं विधाय सः।
जगाम पार्व्वतीतल्पं मन्दिराभ्यन्तरस्थितम्।
तल्पस्थे शिववीर्य्ये च मिश्रितः स बभूव ह
ददर्श गेहशिखरं प्रसूतबालको यथा।
शुद्धचम्पकवर्णाभः कोटिचन्द्रसमप्रभः॥
सुखदृश्यः सर्व्वजनैश्चक्षूरश्मिविवर्द्धकः।
अतीवसुन्दरतनुः कामदेवविमोहनः॥
मुखं निरुपमं बिभ्रत् शारदेन्दुविनिन्दकम्
सुन्दरे लोचने बिभ्रत् चारुपद्मविनिन्दके।
ओष्ठाधरपुटं बिभ्रत् पक्वबिम्बविनिन्दकम्
कपालञ्च कपोलञ्च दधतीव सुमनोहरम्।
नासाग्रं रुचिरं बिभ्रत् खगेन्द्रचञ्चुनिन्दक[illegible]
त्रैलोक्येषु निरुपमं सर्व्वाङ्गं बिभ्रदुत्तमम्।
शयानः शयने रम्ये प्रेरयन् हस्तपादकम्
तस्य शनैश्चरदर्शनात् मस्तकविनाशः
कर्णकगजमस्तकसंयोगश्च यथा,—
"सा च देववशीभूता शनिं प्रोवाच कौतु[illegible]
पश्य मां मत्शिशुमिति नियतिः केन वार्य[illegible]
पार्व्वतीवचनं श्रुत्वा सोऽशुमेने हृदा स्वय[illegible]
पश्यामि किं न पश्यामि पार्व्वतीसुतमित्य[illegible]
बालं द्रष्टुं मनश्चक्रे न बालमातरं शनिः।
विषण्णमानसः पूर्व्वं शुष्ककण्ठोष्ठतालुकः
सव्यलोचनकोणेन ददर्श च शिशोर्मुखम्
शनिश्च दृष्टिमात्रेण चिच्छेद मस्तकं मुने।
विस्मितास्ते सुराः सर्व्वे चित्रपुत्तलिका [illegible]
देव्यश्च शैला गन्धर्व्वाः शिवः कैलासवा[illegible]

तान् सर्व्वान् मूर्च्छितान् दृष्ट्वा चारुह्य गरुडं हरिः।
जगाम पुष्पभद्रां स उत्तरस्यां दिशि स्थिताम् ॥
पुष्पभद्रानदीतीरे ददर्श काननस्थितम् ।
गजेन्द्रं निद्रितं तत्र शयानं हस्तिनीयुतम् ॥
शीघ्रं सुदर्शनेनैव छित्त्वा द तच्छिरो मुदा ।
स्थापयामास गरुडे रुधिराक्तं मनोहरम् ॥
आगत्य पार्व्वतीस्थानं बालं कृत्वा स्ववक्षसि ।
रुचिरं तच्छिरः कृत्वा योजयामास बालके ॥
ब्रह्मस्वरूपो भगवान् ब्रह्मज्ञानेन लीलया ।
जीवनं जीवयामास हूंकारोच्चारणेन च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ * ॥

अस्य ध्यानम् ।

“खर्व्वं स्थूलतनुं गजेन्द्रवदनं लम्बोदरं सुन्दरं
प्रस्यन्दन्मदगन्धलुब्धमधुपव्यालोलगण्डस्थलम् ।
दन्ताघातविदारितारिरुधिरैः सिन्दूरशोभाकरं
वन्दे शैलसुतासुतं गणपतिं सिद्धिप्रदं कामदम् ॥”

इति पुराणम् ॥ * ॥

ध्यानान्तरं यथा,—
‘सिन्दूराभं त्रिनेत्रं पृथुतरजठरं हस्तपद्मैर्दधानं
दन्तं पाशाङ्कुशेष्टान्युरुकरविलसद्वीजपूराभि-
रामम् ।
बालेन्दुद्योतमौलिं करिपतिवदनं दानपूरार्द्रगण्डं
भोगीन्द्राबद्धभूषं भजत गणपतिं रक्तवस्त्राङ्ग-
रागम् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

(तस्य नमस्कारमन्त्रो यथा,—
“देवेन्द्रमौलिमन्दारमकरन्दकणारुणाः ।
विघ्नं हरन्तु हेरम्बचरणाम्बुजरेणवः ॥”

इति पूजापद्धतिः ॥)

एकपञ्चाशन्नामानि । यथा,—
“विघ्नेशो विघ्नराजश्च विनायकशिवोत्तमौ ।
विघ्नकृत् विघ्नहर्त्ता च गणैकद्विसुदन्तकाः ॥
गजवक्त्रनिरञ्जनौ कपर्द्दी दीर्घजिह्वकः ।
शङ्कुकर्णश्च वृषभध्वजश्च गणनायकः ॥
गजेन्द्रः सूर्पकर्णश्च स्यात्त्रिलोचनसंज्ञकः ।
लम्बोदरमहानन्दौ चतुर्म्मूर्त्तिसदाशिवौ ॥
आमोददुर्म्मुखो चैव सुमुखश्च प्रमोदकः ।
एकपादो द्विजिह्वश्च सुरवीरः षण्मुखः ॥
वरदो वामदेवश्च वक्रतुण्डो द्विरण्डकः ।
सेनानीर्ग्रामणीर्म्मत्तो विमत्तो मत्तवाहनः ॥
जटी मुण्डी तथा खड्गी वरेण्यो वृषकेतनः ।
भक्षप्रियो गणेशश्च मेघनादकसंज्ञकः ॥
व्यापी गणेश्वरः प्रोक्ताः पञ्चाशद्गणपा इमे ।
तरुणारुणसङ्काशा गजवक्त्रास्त्रिलोचनाः ॥
पाशाङ्कुशवराभीतिहस्ताः शक्तिसमन्विताः ॥” * ॥
तेषामेकपञ्चाशच्छक्तयश्च यथा,—
“ह्रीः श्रीश्च पुष्टिः शान्तिश्च स्वस्तिश्चैव सरस्वती ।
स्वाहामेधाकान्तिकामिन्यो मोहिन्यपि वैनटी ॥
पार्व्वती ज्वलिनी नन्दा सुयशाः कामरूपिणी ।
उमा तेजोवती सत्या विघ्नेशानी सुरूपिणी ॥
कामदा मदजिह्वा च भूतिः स्याद्भौतिका सिता ।
रमा च महिषी प्रोक्ता भञ्जिनी च विकर्णपा ॥
भ्रुकुटिः स्यात्तथा लज्जा दीर्घघोणा धनुर्द्धरा ।
यामिनी रात्रिसंज्ञा च कामान्धा च शशिप्रभा ॥
लोलाक्षी चञ्चला दीप्तिः सुभगा दुर्भगा शिवा ।
भर्गा च भगिनी चैव भोगिनी सुभगा मता ॥
कालरात्रिः कालिका च पञ्चाशच्छक्तयः स्मृताः ।
सर्व्वालङ्करणोद्दीप्ताः प्रियाङ्कस्थाः सुशोभनाः ॥
रक्तोत्पलकरा ध्येया रक्तमाल्याम्बरारुणाः ॥”

इति शारदातिलकटीकायां राघवभट्टः ॥

गणेशकुसुमं, क्ली, (गणेश इव कुसुमम् । रक्त-
वर्णसादृश्यात्तथात्वम् ।) रक्तकरवीरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

गणेशभूषणं, क्ली, (गणेशस्य भूषणमिव ।) सिन्दू-
रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गणोत्साहः, पुं, (गणाय गणार्थं वा यूथीकरणाये-
त्यर्थः उत्साहोऽस्य । यद्वा गणान् यूथान् उत्-
साहयतीति । उत् + साहि + अण् ।) गण्डकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गण्डार इति भाषा ॥

गण्डः, पुं, (गडि वदनैकदेशे + अच् । यद्वा गम
गतौ + “अमन्ताड्डः ।” उणा । १।११३ । इति
डः ।) हस्तिकपोलः । (यथा, पञ्चतन्त्रे ।१।३५६।
“प्रमाणाभ्यधिकस्यापि गण्डश्याममदच्युतः ।
पदं मूर्द्ध्नि समाधत्ते केशरी मत्तदन्तिनः ॥”)
तत्पर्य्यायः । कटः २ । इत्यमरः ।२।८।३७ ॥
करटः ३ । इति तट्टीका ॥ कटकः ४ हस्ति-
गण्डकः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ कपोलः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ९० ॥ गाल इति भाषा ॥
(यथा, कुमारे । ७ । ८२ ।
“तदीषदार्द्रारुणगण्डलेखं
उच्छ्वासिकालाञ्जनरागमक्ष्णोः ॥”)
खड्गी । वीथ्यङ्गम् । पिटकः । चिह्नम् ।
वीरः । हयभूषणम् । बुद्बुदः । इति मेदिनी ॥
स्फोटकः । ग्रन्थिः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
विष्कुम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतदशमयोगः ।
(यथा, ज्योतिषवचने ।
“गण्डो वृद्धिर्ध्रुवश्चैव व्याघातो हर्षणस्तथा ॥”)

तत्र जातफलम् ।

“स्वकार्य्यकर्त्ता परकार्य्यहर्त्ता
गण्डोद्भवः स्यादतिगण्डवाक्यः ।
अत्यन्तधूर्त्तः पुरुषः कुरूपः
सुहृज्जनानामतितापदाता ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

दोषजनकोऽश्विन्यादिनक्षत्राणां भागविशेषः ।
यथा,—
“अश्विनीमघमूलानां तिस्रो गण्डाद्यनाडिकाः ।
अन्त्याः पौष्णोरगेन्द्राणां पञ्चैव जवना जगुः ॥
मूलेन्द्रयोर्दिवा गण्डो निशायां पितृसर्पयोः ।
सन्ध्याद्वये तथा ज्ञेयो रेवतीतुरगर्क्षयोः ॥” * ॥
तत्र जातस्य दोषो यथा,—
“सन्ध्यारात्रिदिवाभागे गण्डयोगोद्भवः शिशुः ।
आत्मानं मातरं तातं विनिहन्ति यथाक्रमम् ॥”
तस्य शान्तिर्यथा,—
“सर्व्वेषां गण्डजातानां परित्यागो विधीयते ।
तातेनादर्शनं वापि यावत् षाण्मासिको भवेत् ॥
कुङ्कुमं चन्दनं कुष्ठं गोरोचनमथापि वा ।
घृतैरेवान्वितं कृत्वा चतुर्भिः कलसैर्बुधः ॥
सहस्राक्षेण मन्त्रेण बालकं स्नापयेत्ततः ।
पितृयुक्तं दिवाजातं मातृयुक्तञ्च रात्रिजम् ॥
स्नापयेत् पितृमातृभ्यां सन्ध्ययोरुभयोरपि ।
कांस्यपात्रं घृतैः पूर्णं गण्डदोषोपशान्तये ॥
दद्याद्धेनुं हिरण्यञ्च ग्रहांश्चापि प्रपूजयेत् ।
मूलायाः प्रथमे पादे पितुर्व्वपुर्व्विनश्यति ॥
द्वितीये नियतां पीडां मातुः कुर्य्यात् पितुस्तथा ।
तृतीये धननाशाय चतुर्थे सर्व्वसम्पदः ॥
व्यत्ययेन फलं ज्ञेयमश्लेषास्वपि पूर्व्ववत् ।
वल्मीकमृत्तिकां नद्यास्तूभयतटमृत्तिकाम् ॥
गोविषाणमृदञ्चापि दन्तिमृदञ्च निःक्षिपेत् ।
तीर्थाम्भःपञ्चगव्येन स्नानं मातुः पितुः शिशोः ॥
दिवा जाता तु या कन्या निशि जातस्तु यः पुमान् ।
नोभयोर्गण्डदोषः स्यात् नाचलो हन्ति पर्व्वतम् ॥”

इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

गण्डकः, पुं, (गण्ड + स्वार्थे कन् ।) खड्गी । इत्य-
मरः । १ । १० । १७ ॥ गण्डार इति भाषा ॥
खड्गः । संख्याप्रभेदः । गण्डा इति भाषा ।
विद्याविशेषः । अवच्छेदः । अन्तरायः । इति
मेदिनी । के ८२ ॥ (देशविशेषः । यथा, महा-
भारते । २ । २९ । ४ ।
“ततः स गण्डकान् शूरो विदेहान् भरतर्षभः ॥”
भूषणम् । यथा, कादम्बर्य्याम् । “व्याघ्रनखपङ्क्ति-
मण्डिता गण्डकाभरणा च ॥” ग्रन्थिः । यथा,
तत्रैव । “गोरोचनालिखितभूर्ज्जपत्रगर्भान् मन्त्र-
गण्डकान् ॥” स्फोटकरोगविशेषः । यथा, तत्रैव ।
“अनेकवेत्राघातनिर्म्मितबहुगात्रगण्डकम् ॥”)

गण्डकारी, स्त्री, (गण्डं भग्नास्थिग्रन्थिमित्यर्थः
करोति संयोजयतीति ।) खदिरीक्षुपः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ वराहक्रान्ता । इति रत्नमाला ॥

गण्डकाली, स्त्री, (गण्ड + कृ + “कर्म्मण्यण् ।”
३ । २ । १ । इत्यण् ततो ङीप् । रस्य लत्वं यद्वा
गण्डेषु ग्रन्थिषु काली यस्याः ।) खदिरीक्षुपः ।
इत्यमरः । २ । ४ । १४१ ॥
(“गण्डकाली नमस्कारी समङ्गा खदिरी क्वचित्॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गण्डकी, स्त्री, (गण्डक + स्त्रियां जातौ ङीष् ।) स्वनाम-
ख्याता नदी । इति मेदिनी ।८२॥ यथा, स्मृतिः ।
“गण्डक्याश्चैकदेशे च शालग्रामस्थलं स्मृतम् ।
पाषाणं तद्भवं यत्तत् शालग्राममिति स्मृतम् ॥”

तत्र शालग्रामोत्पत्तिकारणं यथा,—

“गण्डक्यापि पुरा तप्तं वर्षाणामयुतं विधेः ।
शीर्णपर्णाशनं कृत्वा वायुभक्ष्याप्यनन्तरम् ॥
दिव्यं वर्षशतं तेपे विष्णुं चिन्तयती तदा ।
ततः साक्षाज्जगन्नाथो हरिर्भक्तजनप्रियः ॥
उवाच मधुरं वाक्यं प्रीतः प्रणतवत्सलः ।
गण्डकि ! त्वां प्रसन्नोऽस्मि तपसा विस्मितोऽनघे ! ॥
अनवच्छिन्नया भक्त्या वरं वरय सुव्रते ! ।
किं देयं तद्वदस्वाशु प्रीतोऽस्मि वरवर्णिनि ! ॥

गण्डक्यपि पुरो दृष्ट्वा शङ्खचक्रगदाधरम् ।
दण्डवत् प्रणता भूत्वा ततः स्तोतुं प्रचक्रमे ॥
अहो देव ! मया दृष्टो दुर्द्दर्शो योगिनामपि ।
त्वया सर्व्वमिदं व्याप्तं जगत् स्थावरजङ्गमम् ॥
तदनु त्वं प्रविष्टोऽसि पुरुषस्तेन चोच्यते ।
त्वन्नीलोन्मीलिते विश्वे कः स्वतन्त्रोऽस्ति वै पुमान् ॥
अनाद्यन्तमपर्य्यन्तं यद्ब्रह्म श्रुतिबोधितम् ।
तदेव त्वं महाविष्णो ! यस्त्वां वेद स वेदवित् ॥
तवैवाद्या जगन्माता या शक्तिः परमा स्मृता ।
तां योगमायां प्रकृतिप्रधानमिति वक्ष्यते ॥
निर्गुणः पुरुषोऽव्यक्तश्चित्स्वरूपी निरञ्जनः ।
आनन्दरूपः शुद्धात्मा ह्यकर्म्मा निर्विकारकः ॥
त्वां योगमायामाविश्य कर्त्तृत्वं प्राप्तवानसि ।
प्रकृत्या सृज्यमानेऽस्मिन् द्रष्टा साक्षी निगद्यते ॥
प्रकृतेस्त्रिगुणैरस्मिन् सृज्यमानेऽपि नान्यथा ।
सान्निध्यमात्रतो देव ! त्वयि स्फुरति कारणे ॥
स्फटिके हि यथा स्वच्छे जवाकुसुमरागतः ।
प्रकाशते त्वत्प्रकाशात् ज्योतीरूप ! मतास्मि ते ॥
ब्रह्मादयोऽपि कवयो न विन्दन्ति यथार्थतः ।
तत् कथं वेद्म्यहं मूढ़ा तव रूपं निरञ्जनम् ॥
मूढ़स्य जगतो मध्ये स्थिता किञ्चिदजानती ।
त्वया धृता कृता चास्मि योग्यायोग्यमविन्दती ॥
तेन लोके महत्त्वञ्च त्वत्प्रसादेन पेच्छती ।
यद्याचे तत्तपोदार ! तन्मे दातुं त्वमर्हसि ॥
दयालुरसि दीनेषु नेति मां न वद प्रभो ! ।
ततः प्रोवाच भगवान् देवि ! यद्यत्त्वमिच्छसि ॥
तद्याचय वरारोहे ! अदेयमपि सर्व्वथा ।
यद्दुर्लभं मनुष्याणां शीघ्रं याचय मां प्रति ॥
मद्दर्शनमनुप्राप्य कोवाऽपूर्णमनोरथः ।
ततो हिमांशो ! सा देवी गण्डकी लोकतारिणी ॥
प्राञ्जलिः प्रणता भूत्वा मधुरं वाक्यमब्रवीत् ।
यदि देव ! प्रसन्नोऽसि देयो मे वाञ्छितो वरः ॥
मम गर्भगतो भूत्वा विष्णो ! मत्पुत्त्रतां व्रज ।
ततः प्रसन्नो भगवान् चिन्तयामास गोपते ! ॥
किं याचितं निम्नगया नित्यं मत्सङ्गलुब्धया ।
दास्यामि याचितं येन लोकानां भवमोचनम् ॥
इत्येवं कृपया देवो निश्चित्य मनसा स्वयम् ।
गण्डकीमवदत् प्रीतः शृणु देवि ! वचो मम ॥
शालग्रामशिलारूपी तव गर्भगतः सदा ।
तिष्ठामि तव पुत्त्रत्वे भक्तानुग्रहकारणात् ॥
मत्सान्निध्यात् नदीनां त्वमतिश्रेष्ठा भविष्यसि ।
दर्शनात् स्पर्शनात् स्नानात् पानाच्चैवावगाहनात् ॥
हरिष्यसि महापापं वाङ्मनःकायसम्भवम् ।
यः स्नास्यति विधानेन देवर्षिपितृतर्पकः ॥
तर्पयेत् स्वपितॄंश्चापि तारयित्वा दिवं नयेत् ।
स्वयं मम प्रियो भूत्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति ॥
यदि त्वय्युत्सृजेत् प्राणान् मम कर्म्मपरायणः ।
सोऽपि याति परं स्थानं यत्र गत्वा न शोचति ॥
एवं दत्त्वा वरान् देवो तत्रैवान्तरधीयत ।
ततः प्रभृति तिष्ठामः क्षेत्रेऽस्मिन् शशलाञ्छन ! ॥"
इति वराहपुराणे सोमेश्वरादिलिङ्गमहिमा-
ऽविमुक्तक्षेत्रविवेशादिमहिमनामाध्यायः ॥

गण्डकुसुमं, क्ली, (गण्डेषु गजानां कपोलदेशेषु कुसुममिव । हस्तिनां हि कटदेशात् कपोलयोरेव मदवारि चरति ।) हस्तिमदः । तत्-पर्य्यायः । उत्कटः २ । इति हारावली ।१६१॥

गण्डकूपः, पुं, (गण्डे गिरेरूर्द्ध्वदेशे कूप इव ।) पर्व्वतस्योच्चस्थानम् । (यथा,—
"उद्देशो गण्डकूपस्तु पर्व्वतस्याभिधीयते ॥"
इति हारावली । ५१ ॥)

गण्डगात्रं, क्ली, (गण्डः स्फोटक इव वर्त्तुलत्वं उच्चनीचत्वं गात्रेऽस्य ।) फलविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आता इति भाषा ॥

गण्डदूर्व्वा, स्त्री, (गण्डा ग्रन्थिला दूर्व्वेति कर्म्मधारयः ।) दूर्व्वाविशेषः । गाँठिया दूर्व्वा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । गण्डाली २ अतितीव्रा ३ मत्स्याक्षी ४ वारुणी ५ मीनपर्णी ६ सूचीनेत्रा ७ श्यामग्रन्थिः ८ ग्रन्थिला ९ ग्रन्थिपर्णी १० सूचीपत्रा ११ श्यामकाण्डा १२ जलस्था १३ शकुलाक्षी १४ कलाया १५ चित्रा १६ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । वातपित्तज्वरभ्रमतृष्णाश्रमद्वन्द्वदोषनाशित्वम् । शिशिरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ यथा, भावप्रकाशे ।
"गण्डदूर्व्वा तु गण्डाली मत्स्याक्षी शकुलाक्षकः ।
गण्डदूर्व्वा हिमा लोहद्राविणी ग्राहिणी लघुः ॥
तिक्ता कषाया मधुरा वातकृत् कटुपाकिनी ।
दाहतृष्णाबलासास्रकुष्ठपित्तज्वरापहा ॥"

गण्डमाला, स्त्री, (गण्डानां ग्रीवाजातस्फोटविशेषाणां माला समूहोऽस्याम् ।) गलरोगविशेषः । तत्पर्य्यायः । गलगण्डः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १३१ ॥ तस्यौषधं यथा,—
"अजमोदः ससिन्दूरो हरितालनिशाद्वयम् ।
क्षारद्वयं फेनयुतमार्द्रकं शरलोद्भवम् ॥
इन्द्रवारुण्यपामार्गकदलैः कम्बलैः समैः ।
एभिः सर्षपजं तैलमजामूत्रेण योजितम् ॥
मृद्वग्निना पचेदेतदर्कक्षीरेण संयुतम् ।
अजमोदादिकं तैलं गण्डमालां व्यपोहति ॥
विदग्धस्तु पचेत् पक्वं पक्वञ्चैव विशोधयेत् ।
रोपणं मृदुभावञ्च तैलेनानेन कारयेत् ॥
अजमोदादिकं तैलं महावीर्य्यञ्च रोगनुत् ॥"
इति गारुडे १७८ अध्यायः ॥
अपि च । तत्रैव १८० अध्याये ।
"द्विजयष्ट्याश्च वै मूलं पिष्ट्वं तण्डुलवारिणा ।
गण्डमालां हरेल्लेपात् कुरङ्गगलगण्डकम् ॥"
अपि च । तत्रैव १८४ अध्याये ।
"अपराजितायाः मूलञ्च गोमूत्रेण समन्वितम् ।
पीतञ्चापि हरत्येव गण्डमालां न संशयः ॥"
अपि च ।
"बिल्वाग्निमन्थश्योनाकपाटलापारिभद्रकम् ।
प्रसारण्यश्वगन्धा च बृहती कण्टकारिका ॥
बला चातिबला द्राक्षा प्रदंष्ट्रा च पुनर्नवा ।
एरण्डशारिवा पर्णी गुडूची कपिकच्छुरा ॥
एषां दशपलिकान् भागान् क्वाथयेत् सलिलेऽम्भसे ।
तेन पादावशेषेण तैलं पात्रे विपाचयेत् ।
आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
शतावरीरसञ्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ।
द्रव्याणि यानि पेष्याणि तानि वक्ष्यामि तत्त्वतः ।
शतपुष्पा देवदारु शालपर्णी वचागुरु ।
कुष्ठं मांसी सैन्धवञ्च पलमेकं पुनर्नवा ।
पाने नस्ये तथाभ्यङ्गे तैलमेतत् प्रदापयेत् ।
छूच्छूलं पार्श्वशूलञ्च गण्डमालाञ्च नाशयेत् ।
अपस्मारं वातरक्तमायुष्मांश्च पुमान् भवेत् ।
गर्भमश्वतरी विन्द्यात् किं पुनर्मानुषी स्त्रिय ।
अश्वानां वातभग्नानां कुञ्जराणां नृणां तथा ।
तैलमेतत् प्रदातव्यं सर्व्ववातविकारिणाम् ।"
इति गारुडे १६८ अध्यायः ॥
अन्यच्च ।
अथ गण्डमालाया लक्षणमाह ।
"कर्कन्धुकोलामलकप्रमाणैः
कक्षासमन्या गलवंक्षणेषु ।
मेदःकफाभ्यां चिरमन्दपाकैः
स्याद्गण्डमाला बहुभिस्तु गण्डैः ॥"
कर्कन्धुः क्षुद्रवदरी । कोलं वृहद्वदरम् । चिरमन्दपाकैः चिरेण मन्दोऽल्पः पाको येषां तैः ।
अथ गण्डमालाया एवावस्थाविशेषमपचीमाह ।
"ते ग्रन्थयः केचिदवाप्तपाकाः
स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये ।
कालानुबन्धं चिरमादधाति
सैवापचीति प्रवदन्ति केचित् ॥"
ते ग्रन्थयः गण्डमालाया एव गण्डाः केचिदवाप्तपाकाः सन्तः स्रवन्ति केचित् नश्यन्ति च भवन्ति च । कालानुबन्धाच्चिरमादधाति गण्डमाला चिरं तिष्ठति सैवापची केचिद्वदन्ति ॥ * ॥
अपथ्याः साध्यत्वादिकमाह ।
"साध्या स्मृता पीनसपार्श्वशूलकासज्वरच्छर्द्दियुता त्वसाध्या ॥" * ।
अथ ग्रन्थिः । ग्रन्थेर्लक्षणमाह ।
"वातादयो मांसमसृक् च दुष्टा
संदूष्य मेदश्च तथा शिराश्च ।
वृत्तोन्नतं विग्रथितन्तु शोथं
कुर्व्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥"
विग्रथितं ग्रन्थिरूपम् । अतो ग्रन्थिः ।
अस्या निदानादिपूर्व्वलिखितम् । अथ गण्डमालायाश्चिकित्सा ।
"काञ्चनारत्वचः क्वाथः शुण्ठीचूर्णेन संयुतः
माक्षिकाढ्यः सन्तप्तपीतः क्वाथो वरुणमूलजः
गण्डमालां हरत्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ।
पलमर्द्धपलं वापि पिष्ट्वा तण्डुलवारिणा ।
काञ्चनारत्वचं पीत्वा गण्डमालां व्यपोहति ।
काञ्चनारस्य गृह्णीयात् त्वचं पञ्चपलोन्मिताम्
नागरस्य कषायाश्च मरीचस्य पलं पलम् ।
पथ्याविभीतधात्रीणां पलमर्द्धं पृथक् पृथक्
वरुणस्याप्येकञ्च पञ्चकोलत्वचं पुनः ।
टङ्कं टङ्कं समादाय सर्व्वाण्येकत्र चूर्णयेत् ।

ज्ञावश्चूर्णमिदं सर्व्वं तावानेवात्र गुग्गुलुः ॥
सद्दृध सर्व्वमेकत्र पिण्डं कृत्वा विधारयेत् ।
गुटिकाः शाणिकाः कृत्वा प्रभाते भक्षयेन्नरः ॥
गण्डमालां जयत्युग्रामपचीमर्ब्बुदानि च ।
ग्रन्थ्यर्ब्बुदानि गुल्मांश्च कुष्ठानि च भगन्दरम् ॥
प्रदेयश्चानुपानार्थं क्वाथो मुण्डितिकाभवः ।
क्वाथः खदिरसारस्य क्वाथः कोष्णोऽभयाभवः ॥"

इति काञ्चनारगुग्गुलुः ॥ * ॥

"चक्रमर्द्दकमूलस्य कल्कं दत्त्वा विपाचयेत् ।
शिरावरश्च तैलं कटुकं स्वदुनाग्निना ॥
ग्रन्थीषे विनिःक्षिप्य सिन्दूरमवतारयेत् ।
एतत्तैलं निहन्त्याशु गण्डमालां सुदारुणाम् ॥"

इति चक्रमर्द्दतैलम् ॥ * ॥

"गुञ्जामूलफलैस्तैलं विपक्वं द्विगुणाम्भसा ।
हरेदभ्यञ्जनस्याभ्यां गण्डमालां सुदारुणाम् ॥"
इति गुञ्जतैलम् ॥*॥ अथापच्याश्चिकित्सा ।
"चन्दनं साभया लाक्षा वचा कटुकरोहिणी ।
एभिस्तैलं शृतं पीतं समूलामपचीं हरेत् ॥"

इति चन्दनादितैलम् ॥ * ॥

"शोभं विडङ्गं मधुकं सैन्धवं देवदारु च ।
तैलमेभिः शृतं नस्यात् सकण्डूमपचीं हरेत् ॥"
शोभादितैलम् ॥ * ॥ अथ ग्रन्थिचिकित्सा ।
"सर्ज्जिकामूलकक्षारशङ्खचूर्णसमन्वितम् ।
एतेन सहितो लेपो हन्ति ग्रन्थिं तथार्ब्बुदम् ॥
ग्रन्थिर्न यो नश्यति भेषजेन
निष्काश्य तं शस्त्रचिकित्सकेन ।
जात्यादिपक्वेन घृतेन वैद्यो
व्रणेन चान्येन च संचिकित्सेत् ॥
ग्रन्थिमुत्कृत्य पश्चात्तु व्रणोक्तं क्रममाचरेत् ।
शिरायन्थिं विहायान्ये शेषे शस्त्रं प्रयुज्यते ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

अथास्याः सकारणलक्षणचिकित्सितानि ।
"दुष्टाम्बुपानसकदन्नविषैर्बलाच्च
सञ्जायते च क्रिमिसम्भवगण्डमाला ।
सा मारुतेन कफपित्तभवे विकारे
संसर्पते क्रिमिजदोषगणाच्च गण्डात् ॥
वातेन वातसदृशानि च लक्षणानि
पित्तेन दाहसरजस्रशशोषतापाः ।
सा श्लेष्मणा च घनशीतलसम्प्रयोगात्
ख्यात सन्निपातविहिता च समस्तलिङ्गैः ॥
अस्य चेमं प्रतीकारं वक्ष्यामि शृणु पुत्रक ! ।
रोहिणी विशदा चैव विजया च विभेदिनी ॥
कान्तारी वज्रपुष्पा च तथा चैन्द्रायुधा मता ।
इति सप्तविधा लूताः शृणु पश्चात् पृथक् पृथक् ॥
रक्ताक्ता भवेद्रक्ता रक्तस्थाने च रोहिणी ।
विशदा मांसलस्थाने श्वेतवर्णा च दीर्घिका ॥
विजया च शिरो मध्ये पीतवर्णा यवप्रभा ।
विभेदिनी मेदसः स्थाने श्वेता च नीलरेखिका ॥
कान्तारी च वस्तिमध्ये श्वेताङ्गा रक्तमुण्डिका ।
वज्रपुष्पा चास्थिमध्ये श्वेताङ्गया शिरा मता ॥
ऐन्द्रायुधा शिराग्रे च धूम्रा लक्ष्या शिरा मता ।
रोहिण्यशुक्लिमार्गे च कृष्णा च विशदा समा ॥

विजया च यवाकारा वर्त्तुला विजया तथा ।
अन्या नयाश्च विख्याता तण्डुली काष्ठकान्तिभा ॥
रोहिणी विजया विंशा मांसस्थानसमाश्रिता ।
गुल्फे वा चास्थिसन्धौ च दृश्यते भेदिनी नरे ॥
कुक्षौ कर्णान्तरेऽपाङ्गे कान्तारी विद्धि पुत्रक ! ।
वज्रपुष्पा शिरसि च शिरान्तर्निप्रदा मता ॥
अतो वक्ष्यामि भैषज्यं शृणु पुत्र ! प्रयत्नतः ।
सान्द्रपूयविसावञ्च गण्डीरञ्च शृणं विदुः ॥
अन्यच्च सतजश्चैव पक्वजम्बूसमप्रभम् ।
लूताश्च नामाश्चैतानि अपक्वं यदि दृश्यते ॥
ज्ञात्वा सन्धिस्थमर्म्मस्थां लूताश्चैव हि तद्व्रणम् ।
तदा तत्रैव तैलेन दाहश्चाशु विधीयते ॥
अङ्कोलस्यैवमद्यानि पारिभद्रदलानि च ।
गृहधूमं क्षाथीरं गोमूत्रेण तु पेषितम् ॥
लेपनञ्च प्रयुक्तञ्च लूतानां मारणं परम् ।
पिप्पलीतकं विडङ्गानि तथा चेङ्गुदिमूलकम् ॥
बीजपूरकमूलानि पेषितानि विलेपयेत् ।
गण्डमालां तथा घोरां हन्ति शीघ्रं प्रकण्टकाम् ।
अर्कक्षीरस्नुहीक्षीरं लूतारन्ध्रे नियोजयेत् ॥
तेन कीटस्तु तन्मध्ये म्रियते नात्र संशयः ।
आस्फोती गिरिकर्णीच चन्दनञ्च समांशकम् ॥
पिष्ट्वा लेपः प्रयोक्तव्यो लूतां हन्ति सुदारुणाम् ।
करवीरञ्चार्कदुग्धं तथा च कटुतुम्बिकाम् ॥
निशाद्वयं लाङ्गलिकां तिलतैले विपाचयेत् ।
लूतामभ्यञ्जने हन्ति गण्डमालाञ्च दारुणाम् ॥
घृतं जात्यादिकं नाम तथा चात्र प्रयोजयेत् ।
अन्यान्यपि व्रणे यानि प्रोक्तानि च यथाविधि ॥"
इति महर्ष्यात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीय-
स्थाने लूतागण्डमालाचिकित्सा नाम सप्तविंशो-
ऽध्यायः ॥

"गलस्य पार्श्वे गलगण्ड एकः
स्याद्गण्डमाला बहुभिस्तु गण्डैः ।
साध्याः स्मृताः पीनसपार्श्वशूल-
कासज्वरच्छर्द्दियुतास्त्वसाध्याः ॥
तेषां शिरा-काय-शिरो-विरेकौ
धूमः पुराणस्य घृतस्य पानम् ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने सप्तदशेऽध्याये ॥)

गण्डमालिका, स्त्री, (गण्डानां ग्रन्थीनां मालाऽस्या अस्त्यां वा इति कप् । ततष्टाप् अत इत्वञ्च ।) लज्जालुवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

गण्डशैलः, पुं, (गण्ड इव शैलः स्खलितस्थूलोपलः । शैलशब्दोऽत्र शैलावयवे वर्त्तते । "विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ।" २ । १ । ५७ । इति समासः । यद्वा शैलस्य पर्व्वतस्य गण्ड इव । राजदन्तादित्वात् पूर्व्वनिपातः ।) गिरेश्च्युतः स्थूलोपलः । भूकम्पादिना पर्व्वतात् गलितो महान् प्रस्तरः । इत्यमरः । २ । ३ । ६ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । १७६ ।
"किं पुच्छि ! गण्डशैलभ्रमेण गवयैरदेषु निद्रासि ।
अनुभव चपलाविलसितगर्ज्जितदेशान्तर-
भ्रान्तीः ॥")
ललाटम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०२ ॥

गण्डाङ्गः, पुं, (गण्ड इव उच्चमङ्गमस्य ।) खड्गी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गण्डारिः, पुं, (गण्डस्य रोगविशेषस्य अरिः । तन्नाशकत्वात्तथात्वम् ।) कोविदारवृक्षः । (यथा,—
"काञ्चनाल! काञ्चनकी गण्डारिः शोणपुष्पकः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥)

गण्डाली, स्त्री, (गण्डं अलतीति । अल् + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् । गण्डेन ग्रन्थिना आल्यते भूष्यते वा । अल् + घञ् स्त्रियां ङीष् ।) श्वेतदूर्व्वा । इत्यमरः । २ । ४ । १५६ ॥ सर्पाक्षी । इति भावप्रकाशः ॥ गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गण्डिः, पुं, (गडि + इन् ।) वृक्षस्य मूलाच्छाखावधिभागः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १८६ ॥ गुंड़ि इति भाषा ॥

गण्डीरः, पुं, (गण्ड + ईरन् ।) समष्ठिला । शसा इति ख्यातः । समठ इति ख्यातः । अनूपदेशजं शाकम् । इति केचित् । गुण्डिया इति ख्यातशाकम् । इति सर्व्वानन्दः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ ("गण्डीरः शाकविशेषो गण्डीनीति लोके गण्डारी मञ्जिष्ठा च ।" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥ अस्य गुणा यथा, चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।
"वायुं वत्सादनी हन्यात् कफङ्गण्डीरचित्रकौ ॥")
वीरः । इति जटाधरः ॥

गण्डीरी, स्त्री, (गण्डीर + गौरादित्वात् ङीष् । यद्वा गण्डं रोगविशेषं ईरयति दूरीकरोति खनिर्व्वासादिभिरिति शेषः ।) सेहुण्डवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सिज इति भाषा ॥

गण्डुः, पुं स्त्री, (गण्ड्यते शिरोभागः स्थाप्यतेऽत्र । गडि + अधिकरणे उन् ।) उपधानम् । इति जटाधरः ॥

गण्डूपदः, पुं, (गण्डवः ग्रन्थयः ताभिरन्वितानि पदानि यस्य । शाकपार्थिवादित्वात् समासः ।) किञ्चुलुकः । इत्यमरः । १ । १० । २२ ॥
("गण्डूपदस्य रूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ॥"
इति वैद्यकमाधवकररोगविनिश्चये अर्शोऽधिकारे ॥)

गण्डूपदभवं, क्ली, (गण्डूपद इव भवति उत्पद्यते इति । भू + अच् ।) सीसकम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०७ ॥

गण्डूपदी, स्त्री, (गण्डूपद + स्त्रियां अल्पार्थे ङीप् ।) किञ्चुलुकपत्नी । तत्पर्य्यायः । शिली २ । इत्यमरः । १ । १० । २४ ॥ सिली ३ क्षुद्रकिञ्चुलुकजातिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ छोटजाति केंचुया इति भाषा ॥

गण्डूषः, पुं, (गडि + "गण्डेश्च ।" उणां । ४ । ७८ । इति ऊषन् ।) मुखपूरणम् । (यथा, भागवते । ६ । १५ । ३ ।
"भीमस्तु विजयस्याथ काञ्चनो होत्रकस्ततः ।
तस्य जह्नुः सुतो गङ्गां गण्डूषीकृत्य योऽपिबत् ॥")
हस्तिशुण्डाग्रभागः । प्रसृतिपरिमितम् । इति मेदिनी । षे ३५ ॥ (यदाह कश्चित् ।

"अगाधजलसञ्चारी विकारी न च रोहितः ।
गण्डूषजलमात्रेण शफरी फर्फरायते ॥")

गण्डूषा, पुं, (गण्डूष+टाप् ।) गण्डूषः । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ॥ "मुखपूर्णतोयमिति भगी ॥ रायमुकुटस्तु गण्डूषाशब्दो मुखपूरणे स्त्रीलिङ्गः । पुंलिङ्गस्तु गण्डूषशब्दश्चुलुकपरिमाणे इति । यथा,—
अपां द्वादशगण्डूषैर्मुखशुद्धिर्विधीयते ॥"
इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥

गण्डोलः, पुं, (गडि+"कपिगडिगण्डिकटीति ।" उणां १ । ६७ । इति ओलच् ।) गुडः । ग्रासः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६० ॥

गण्यं, त्रि, (गणं लब्धा इति । "धनगणं लब्धा ।" ४ । ४ । ८४ । इति यत् । यद्वा गण्यते इति । कर्म्मणि यत् । गणे भव । "दिगादिभ्यो यत् ।" ४।३।५४ । इति यद्दिलिके ।) गणनीयम् । गणितव्यम् । तत्पर्य्यायः । गणेयम् २ संख्येयम् ३ । इति हेमचन्द्रः ।३।३३६॥ (यथा, ऋग्वेदे ।३।७।५।
"दिवो वधः सुवचो रोचमाना इला येषां गण्या माहिना गोः ॥")

गतं, त्रि, (गच्छति जानाति यातीति वा । "गत्यर्थाकर्म्मकेति ।" ३ । ४ । ७२ । इति कर्त्तरि क्तः ।) विज्ञातम् । यातम् । इति मेदिनी । ते १५ ॥ (यथा, किरातार्ज्जुनीये । ४ । ५ ।
"तुतोद तस्य स्थलपद्मिनीगतं
वितर्कमाविष्कृतफेनसन्तति ॥"
गम्यते इति । भावे क्ते तु गमने क्ली ॥ यथा, माघे । १ । २ ।
"गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः
प्रसिद्धमूर्द्ध्वज्वलनं हविर्भुजः ॥")

गतनासिकः, त्रि, (गता विरहिता नासिका यस्य ।) नासिकारहितः । तत्पर्य्यायः । विग्रः २ । इत्यमरः ।२। ३ । ४६ ॥ विखुः ३ । छिन्ननासिकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ विनासिकः ५ विनसः ६ । इति जटाधरः ॥

गतसन्नकः, पुं, (गतं सन्नं सादहेतुको मदो यस्मात् यस्य वा इति कप् ।) निर्म्मदहस्ती । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गतागतं, क्ली, (गतं ऊर्द्धगमनं आगतं अधोगमनं यत्र ।) पक्षिगतिविशेषः । इति जटाधरः ॥ (गतञ्च आगतञ्च द्वयोः समाहारः ।) यातायातम् । यथा, रसमञ्जर्य्याम् ।
"गतागतकुतूहलं नयनयोरपाङ्गावधि ॥"
(तथा च भगवद्गीतायाम् । ९ । २१ ।
"ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
क्षीणे पुण्ये मर्त्त्यलोकं विशन्ति ।
एवं त्रयीधर्म्ममनुप्रपन्ना
गतागतं कामकामा लभन्ते ॥"
गतं विनष्टं आगतं पुनः संसारागमनं यस्मात् । यं प्राप्य जीवो न पुनर्निवर्त्तते इति वाक्यात् तथात्वम् । पुं, महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ७६ ।
"नीतिस्त्वनीतिः शुद्धात्मा शुद्धो मान्यो गतागतः ॥")

गतार्त्तवा, स्त्री, (गतं निवृत्तं आर्त्तवं रजोऽस्याः ।) वृद्धा । (गतं दुष्टं आर्त्तवमस्या इति ।) वन्ध्या । इति राजनिर्घण्टः ॥

गतिः, स्त्री, (गम्+भावे क्तिन् ।) गमनकर्म्म । (यथा, रघुवंशे । १ । ४ ।
"अथवा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन् पूर्व्वसूरिभिः ।
मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ॥")
तत्पर्य्यायः । वर्त्तते १ अयते २ लोटते ३ लोठते ४ स्यन्दते ५ कसति ६ सर्पति ७ स्यमति ८ स्रवति ९ संसते १० अवति ११ श्चोतति १२ ध्वंसति १३ वेनति १४ मार्ष्टि १५ गुरण्यति १६ श्रवति १७ कालयति १८ पेलयति १९ कण्टति २० पिस्यति २१ विस्यति २२ मिस्यति २३ प्रवते २४ प्लवते २५ च्यवते २६ कवते २७ गवते २८ नवते २९ क्षोदति ३० नक्षति ३१ सक्षति ३२ म्यक्षति ३३ सचति ३४ ऋच्छति ३५ तुरीयति ३६ पतति ३७ अतति ३८ गाति ३९ इयक्षति ४० सश्चति ४१ सरति ४२ रंहति ४३ यसते ४४ भ्रमति ४५ धजति ४६ रजति ४७ लजति ४८ सियति ४९ धमति ५० मिनाति ५१ ऋण्वति ५२ ऋणोति ५३ स्वरति ५४ सिसर्त्ति ५५ वेविष्टिः ५६ योषिष्टिः ५७ ऋणाति ५८ ऋयते ५९ तेजति ६० दध्यति ६१ दभ्नोति ६२ युध्यति ६३ धन्वति ६४ अरुषति ६५ आर्य्यन्ति ६६ डीयते ६७ तकति ६८ टीयते ६९ इषति ७० फण्वति ७१ हनति ७२ अर्हति ७३ मर्हति ७४ सस्रुते ७५ नसते ७६ हर्षति ७७ इयर्त्ति ७८ ईर्त्ते ७९ ईङ्खते ८० चयति ८१ स्वात्रति ८२ गन्ति ८३ आगनीगन्ति ८४ जंगन्ति ८५ जिन्वति ८६ जसति ८७ गमति ८८ श्रति ८९ भ्राति ९० ध्रयति ९१ वहते ९२ इयर्ध्वति ९३ जेहते ९४ स्वःकति ९५ क्षुम्यति ९६ घ्राति ९७ वाति ९८ याति ९९ हयति १०० द्राति १०१ ह्वलति १०२ एजति १०३ जमति १०४ जवति १०५ वञ्चति १०६ अनिति १०७ पवते १०८ हन्ति १०९ सेधति ११० अगन् १११ अजगन् ११२ जिगाति ११३ पतति ११४ इन्वति ११५ द्रमति ११६ द्रवति ११७ वेति ११८ हयम्तात् ११९ एति १२० जगायात् १२१ अयुधः १२२ । इति द्वाविंशं शतं गतिकर्म्माणि । इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥ (गम्यतेऽस्यामिति । गम्+अधिकरणे क्तिन् ।) मार्गः । (यथा, भगवद्गीतायाम् । ८ । २६ ।
"शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।
एकया यात्यनावृत्तिमन्यया वर्त्तते पुनः ॥")
दशा । (यथा, तत्रैव । ६ । ३७ ।
"अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण ! गच्छति ॥"
गम्यते ज्ञायतेऽनया । करणे क्तिन् ।) ज्ञानम् । (यथा, श्रीमद्भागवते ।७।५।३१।
"न ते विदुः स्वार्थगतिं हि विष्णुं
दुराशया ये बहिरर्थमानिनः ।
अन्धा यथान्धैरुपनीयमाना-
स्तेऽपीशतन्त्र्यामुरुदाम्नि बद्धाः ॥"
"स्वस्मिन्नेव आत्मन्येव अर्थः प्रयोजनं येषां स्वार्थास्तत्त्वविदस्तेषां गतिर्गम्यस्वरूपं विष्णुं दुराशया बहिरर्थमानिनो न विदुः आत्मनि ।" इति तट्टीकायां स्वामी ॥) यात्रा । (गम्यते प्राप्यतेऽनया इति । गम्+करणे क्तिन् ।) अभ्युपायः । (यथा, महाभारते ।१३।१४९।११।
"यत्र इज्यो महेज्यश्च क्रतुः सत्रं सतां गतिः ।")
नाडीव्रणम् । सरणी । इति मेदिनी । ११ ॥ (गम्+भावे क्तिन् । परिणतिः । यथा, किरातार्ज्जुनीये । १० । ४० ।
"मदनमुपदधे स एव तासां
दुरधिगमा हि गतिः प्रयोजनानाम् ।"
"गतिः परिणतिः ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥ प्रमाणम् । यथा, तत्रैव । १४ । ११ ।
"क्षिपेति सोऽयं मृगः पतः स्पृहा-
दनेन पूर्व्वं न मयेति का गतिः ॥"
"मया नेत्यत्र का गतिः किं प्रमाणम् ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥ गम्यते इति । गम्+कर्म्मणि क्तिन् । स्वरूपम् । यथा, तत्रैव । ६।३१ ।
"चरतस्तपस्तव वनेषु सदा
न वयं निरूपयितुमस्य गतिम् ।"
"तव वनेषु तपश्चरतोऽस्य गतिं स्वरूपं निरूपयितुम् ।" इति मल्लिनाथः ॥ विषयः । यथा, कुमारे । ५ । ६४ ।
"तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं
मनोरथानामगतिर्न विद्यते ।"
"मनोरथानां कामानां अगतिः अविषयः ।" इति मल्लिनाथः ॥ कर्म्मफलम् । यथा, भगवद्गीतायाम् । । ९ । १८ ।
"गतिर्भर्त्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।"
"गतिः कर्म्मफलम् ।" इति शाङ्करभाष्यम् ॥ ग्रहभेदेन गतिभेदो यथा,—
"अदृश्यरूपा कालस्य मूर्त्तयो भगणाश्रिताः ।
शीघ्रमन्दोच्चपाताख्या ग्रहाणां गतिहेतवः ।"
इति सूर्य्यसिद्धान्तः ।
तत्र तु नक्षत्रभेदेन बुधग्रहस्य गतिभेदो यथा बृहत्संहितायाम् । ७ अध्याये ।
"नोत्पातपरित्यक्तः कदाचिदपि चन्द्रजो व्रजत्युदयम् ।
जलदहनपवनभयकृत् धान्यार्घक्षयविवृद्धौ वा ।
विचरन् श्रवणधनिष्ठा प्राजापत्येन्दुविश्वदेवानि ।
मृद्नन् हिमकरतनयः करोत्यवृष्टिं सरोगभयाम् ।
रौद्रादीनि मघान्तान्युपाश्रिते चन्द्रजे प्रजापीडा ।
शस्त्रनिपातक्षुद्भयरोगानावृष्टिसन्तापैः ।
हस्तादीनि विचरन् षट् चाप्युपपीडयन् गवामशुभः ।
स्नेहरसार्घविवृद्धिं करोति चोर्व्वीं प्रभूतान्नाम् ।
आर्य्यम्णं हौतभुजं भद्रपदामुत्तरां यमेशं च ।
चन्द्रस्य सुतो निघ्नन् प्राणभृतां धातुसंक्षयकृत् ।
आश्विनवारुणमूलान्युपमृद्नन् रेवतीं च चन्द्रसुतः ।

प्रत्यभिषग्मैत्रीविकसलिलजतुरमोपघातकरः ॥
पूर्व्वाद्युचरितयादेकमपीन्दोः सुतोऽभिन्द्यात् ॥
सुक्षत्रतस्कारामयभयप्रदायी चरन् जगतः ॥
प्राकृतविमिश्रसंक्षिप्तीक्ष्णयोगान्तघोर-
पापाख्याः ।
सप्तपराशरतन्त्रे गचार्चैः कीर्त्तिता गतयः ॥
प्राकृतसंज्ञा वायव्ययाम्यपैतामहानि बहुलाश्च ।
मिश्रा गतिः प्रदिष्टा शशिशिवपित्र्यभुजगदैवानि ॥
संक्षिप्तायां पुष्यः पुनर्वसुः फल्गुनीद्वयं चेति ।
तीक्ष्णायां भद्रपदाद्वयं सशाक्राश्वयुक् पौष्णम् ॥
योगान्तिकेति मूलं द्वे चाषाढ़े गतिः सुतस्येन्दोः ।
घोराश्रवणत्वाष्ट्रं वसुदेवं वारुणं चैव ॥
पापाख्या सावित्रं मैत्रं शाक्राग्निदैवतं चेति ।
उदयप्रवासदिवसैः स एव गतिलक्षणं प्राह ॥
चत्वारिंशत्त्रिंशद्द्विसमेता विंशतिर्दिनवकश्च ।
नव मासार्द्धं दश चैकसंयुताः प्राकृताद्यानाम् ॥
प्राकृतगत्यामारोग्यवृष्टिसस्यप्रवृद्धयः क्षेमम् ।
संक्षिप्तमिश्रयोर्मिश्रमेतदन्यासु विपरीतम् ॥
ऋज्व्यतिवक्रा वक्रा विकला च मतेन देवल-
स्यैताः ।
पञ्च चतुर्द्व्येकाहा ऋज्व्यादीनां षड़भ्यस्ताः ॥
ऋज्वी हिता प्रजानामतिवक्रार्थं गतिर्वि-
नाशयति ।
शस्त्रभयदा च वक्रा विकला भयरोगसञ्जननी ॥
पौषाषाढ़श्रावणवैशाखेष्विन्दुजः समाघेषु ।
दृष्टो भयाय जगतः शुभफलकृत् प्रोषितस्तेषु ॥
कार्त्तिकेऽश्वयुजि वा यदि मासे
दृश्यते तनुभवः शिशिरांशोः ।
शस्त्रचौरहुतभुग्गदतोय-
क्षुद्भयानि च तदा विदधाति ॥
यानि सौम्येऽस्तमिते पुराणि
यान्युद्गते तान्युपयान्ति मोक्षम् ।
अन्ये तु पश्चादुदिते वदन्ति
लाभः पुराणां भवतीति तज्ज्ञाः ॥
हेमकान्तिरथवा शुकवर्णः
सस्यकेन मणिना सदृशो वा ।
स्निग्धमूर्त्तिरलघुश्च हिताय
व्यत्यये न शुभकृच्छशिपुत्रः ॥"
अन्येषामपि ग्रहाणां गतिस्तत्रैव क्रमशो विशे-
षतो द्रष्टव्या ॥)

[ग]त्ला, स्त्री, (गम् + "मिथिलादयश्च ।" उणां ।
१ । ५८ । इति इलच् मलोपे तुक् च ।) नदी-
विशेषः । परम्पराभेदः । इत्युणादिकोषः ॥ (वेत्र-
लता । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

[गत्व]रः, त्रि, (गच्छतीति । गम् + "इन्नशजि-
सर्त्तिभ्यः क्वरप् ।" ३ । २ । १६३ । इति क्वरप् ।)
गमनशीलः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शान्ति-
शतके । १ । २० ।
"बीभत्सा विषया जुगुप्सिततमः कायो वयो
गत्वरं
सर्व्वैर्बन्धुभिरध्वगैव पथिकैर्योगे वियोगावहः ॥")

गद, त क अभ्रध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-परं-अकं-सेट् ।) अभ्रध्वनौ मेघकर्तृक-
शब्दे । गदयति मेघः । इति दुर्गादासः ॥

गद, भाषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-
सेट् ।) गदति । सारङ्गं कतिचिच्च संजगदिरे
इति गणकृतानित्यत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

गदं, क्ली, (गद्यते पीड्यतेऽस्मादनेन वा । गद +
अपादाने करणे वा अप् ।) विषम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गदः, पुं, (गद्यते रुज्यतेऽनेन गदयति वा । गद +
करणे अप् । कर्त्तरि णिच् अच् वा ।) रोगः ।
(यथा, हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।
"शत्रुः स्थानबलं प्राप्य विक्रमं कुरुते बली ।
तथा धात्वन्तरं प्राप्य विक्रमं कुरुते गदः ॥
"यावत् स्थानं समाश्रित्य विकारं कुरुते गदः ।
तावत्तस्य प्रतीकारः स्थानत्यागाद्बलीयसः ॥")
श्रीकृष्णभ्राता । इति हेमचन्द्रः । ३ । १२७ ॥
(यथा, भागवते । १ । १४ । २८ ।
"हृदीकः ससुतोऽक्रूरो जयन्तगदसारणाः ॥")
भाषणञ्च । (औषधम् । यथा, महाभारते । १ ।
४३ । २१ ।
"अथ शुश्राव गच्छन् स तक्षको जगतीपतिम् ।
मन्त्रैर्गदैर्विषहरै रक्ष्यमाणं प्रयत्नतः ॥"
असुरविशेषः । यथा, वायुपुराणे ५ अध्याये
"गदो नामासुरो ह्यासीत् वज्राद्वज्रतरो दृढ़ः ॥")

गदयित्नुः, पुं, (गदयति कामयुक्तं करोतीति ।
"स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच् ।" उणां ।
३ । २९ । इति इत्नुच् णेरयादेशश्च ।) कन्दर्पः ।
इति मेदिनी । १८२ ॥

गदयित्नुः, त्रि, (गदयति वाचालं वावदूकं काम-
युक्तं वा करोतीति । "स्तनिहृषीति ।" उणां ।
३ । २९० । इति इत्नुच् णेरयादेशश्च ।)
जल्पाकः । कामुकः । इति मेदिनी । १८२ ॥

गदा, स्त्री, (गदयति पीड़यत्यनया विपक्षमितिशेषः ।
गद् + णिच् + करणे अप् + टाप् च । गदयतीति
णिच् अच् वा ।) स्वनामख्यातलौहमयास्त्रम् ।
इति मेदिनी । दे । ४ ॥ (यथा महाभारते । ६ ।
५६ । ४५ ।
"तं महात्मा महात्मानं गदामुद्यम्य पाण्डवः ।
अभिदुद्राव वेगेन धार्त्तराष्ट्रं वृकोदरः ॥"
गदायुद्धस्य गतिप्रहारादिभेदो यथा तत्रैव ।
६ । ५७ । १७—२० ।
"अचरद्भीमसेनस्तु मार्गान् बहुविधांस्तथा ।
मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ॥
अस्त्रयन्त्राणि चित्राणि स्थानानि विविधानि च ।
परिमोक्षं प्रहाराणां वर्ज्जनं परिवारणम् ॥
अभिद्रवणमाक्षेपमवस्थानं सविग्रहम् ।
परिवर्त्तनसंवर्त्तमवप्लुतमुपप्लुतम् ॥
उपन्यस्तमपन्यस्तं गदायुद्धविशारदौ ।
एवं तौ विचरन्तौ तु न्यघ्नतां वै परस्परम् ॥"
भगवतो विष्णोर्गदा तु गदसंज्ञकस्यासुरविशेष-
स्यास्थ्ना देवशिल्पिना विश्वकर्म्मणा निर्म्मिता ।
अतएवासौ गदेति नाम्ना प्रसिद्धा अपरा गदा
तु एतदुपलक्षणेनैव सिद्धेति बोध्यम् । यथा, वायु-
पुराणे गयामाहात्म्ये ५ अध्याये ।
"गदो नामासुरो ह्यासीत् वज्राद्वज्रतरो दृढ़ः ।
प्रार्थितो ब्रह्मणा प्रादात् स्वशरीरास्थि दुस्त्यजम् ।
ब्रह्मोक्तो विश्वकर्म्मापि गदां चक्रेऽद्भुतां तदा ॥"
योगविशेषः । यथा, लघुजातकप्रकरणे । १० । ३ ।
"अनन्तरयोः केन्द्रयोर्यदा सर्व्वे ग्रहा भवन्ति ।
तदा गदानाम योगो भवति ॥")
पाटलाहृच्च । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गदाख्यं, क्ली, (गदत्वेन रोगनाशकतया आख्या-
यते विश्रूयते इति गद इत्याख्याऽस्येति वा ।)
कुष्ठम् । इति रत्नमाला ॥ कुड़् इति भाषा ॥

गदागदौ, पुं, (गदं रोगं आगदयतः नाशयतः
इति । आ + गद + णिच् + अच् । यद्वा गदं रोगं
आगच्छति प्राप्नोतीति गदागं तस्मं द्यायतः
विशोधयतः इति । दैप् शोधने + कः ।) अश्विनी-
कुमारौ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ द्विवचनान्तोऽयं
शब्दः ॥

गदाग्रजः, पुं, (गदस्य वसुदेवपुत्त्रभेदस्य अग्रजः ।)
श्रीकृष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भागवते ।
४ । २३ । १२ ।
"तावन्न योगगतिभिर्यतिरप्रमत्तो
यावन्न गदाग्रजकथासु रतिं न कुर्य्यात् ॥")

गदाग्रणीः, पुं, (अग्रे नीयते । अग्र + नी + क्विप्
गदानां रोगाणां गदेषु वा अग्रणीः ज्यायान् ।
अचिरात् संहारकत्वात् तथात्वम् ।) क्षय-
रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गदाधरः, पुं, (गदां धरति धारयति वा । धृ + अच् ।
यद्वा धरति इति धरः गदायाः धरः । धृ +
अन्तर्णिजन्तात् अजित्येके ।) विष्णुः । इति
हलायुधः ॥ (यथा, भागवते । १ । ८ । ३९ ।
"नेयं शोभिष्यते तत्र यथेदानीं गदाधर ! ।
त्वत्पदैरङ्किता भाति स्वलक्षणविलक्षितैः ॥"
अस्य गदाधारणकथा यथा, वायुपुराणे गया-
माहात्म्ये ५ अध्याये ।
"अथ कालेन महता मनौ स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
हेतिरत्नो ब्रह्मपुत्त्रस्तपस्तेपे सुदारुणम् ॥
दिव्यवर्षसहस्राणां शतं वायुमभक्षयत् ।
उन्मुखश्चोर्द्धबाहुश्च पादाङ्गुष्ठभरेण हि ॥
एकेनातिष्ठदव्यग्रः शीर्णपर्णानिलाशनः ।
ब्रह्मादींस्तपसा तुष्टान् वरं वव्रे वरप्रदान् ॥
देवैर्दैत्यैश्च शस्त्रास्त्रैर्विविधैर्मनुजादिभिः ।
कृष्णेशानस्य चक्राद्यैरवध्यः स्यां महाबलः ॥
तथेत्युक्तान्तर्हितास्ते हेतिर्देवानथाऽजयत् ।
इन्द्रत्वमकरोद्धेतिर्भीता ब्रह्महरादयः ॥
हरिन्ते शरणं जग्मुस्तुष्टेतिं जहीति तान् ।
ऊचे हरिरवध्योऽयं हेतिर्देवासुरैः सुराः ॥
महास्त्रं मे प्रयच्छध्वं हेतिं हन्मि हि येन तम् ।
इत्युक्तास्ते ततो देवा गदास्त्रं हरये ददुः ॥
दधार तां गदामादौ देवैर्दत्तां गदाधरः ।
गदया हेतिमाहत्य देवेभ्यस्त्रिदिवं ददौ ॥"

बुद्धितत्त्वात्मिकैव भगवतो विष्णोः कौमुदीनाम गदेति अध्यात्मशास्त्रेषु परिदृश्यते। तथाच विष्णुसहस्रनामभाष्ये।
"मनस्तत्त्वात्मकं चक्रं बुद्धितत्त्वात्मिकां गदाम्।
धारयन् लोकरक्षार्थमुक्तश्चक्रगदाधरः॥"
महादेवः। स तु गयातीर्थे वर्त्तते। यथा, महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे।
"भोजपुरे भोजनाथो गयायाञ्च गदाधरः॥"
गदाधारिणि त्रि॥)

गदाभृत्, पुं, (गदां बिभर्त्ति इति। गदा+भृ+क्विप्। तुक् च।) विष्णुः। इति हेमचन्द्रः। २। १३३॥ (यथा, भागवते। १। १३। १०।
"भवद्विधा भागवतास्तीर्थीभूता स्वयं विभो!।
तीर्थीकुर्व्वन्ति तीर्थानि स्वान्तःस्थेन गदाभृता॥")

गदाम्बरः, पुं, (गदं सशब्दं अम्बरं यस्मात्।) मेघः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गदारातिः, पुं, (गदस्य रोगस्य अरातिः शत्रुः तन्नाशकत्वात्।) औषधम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गदाह्वं, क्ली, (गद एव आह्वा आख्या यस्य।) कुष्ठम्। इति शब्दरत्नावली॥ कुड् इति भाषा॥

गदी, [न्] पुं, (गदा विद्यते अस्ति वास्य। गदा+इनिः।) विष्णुः। इति हारावली। ६॥ (यथा, भगवद्गीतायाम्। ११। १७।
"किरीटिनं गदिनं चक्रिणञ्च
तेजोराशिं सर्व्वतो दीप्तिमन्तम्॥")
गदाविशिष्टे रोगयुक्ते च त्रि॥

गद्गदः, पुं, लुप्तपदव्यञ्जनाभिधायी। अव्यक्तवक्ता। तस्य सम्प्राप्तिपूर्व्वकलक्षणं यथा,—
"आवृत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः।
नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिन्मिनगद्गदान्॥"
इति माधवकरः॥
(अस्पष्टोक्ते त्रि। यथा, अमरुशतके। ५३।
"खेदोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान् सर्व्वेऽप-
राधा मयि।
तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याग्रतो
रुद्यते॥")

गद्गदध्वनिः, पुं, (गद्गदेन वायुपरिचालितश्लेष्मादिना योऽस्पष्टीकृतो ध्वनिः। गद्गदरूपो ध्वनिः वा।) हर्षशोकादिना अस्पष्टध्वनिः। तत्पर्य्यायः। मन्मनः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गद्यं, क्ली, (गद्यते छन्दसा विना केवलं कथाप्रबन्धेरेव विरच्यते इति। गद+"गदमदचरयमश्चानुपसर्गे।" ३। १। १००। इति यत्।) पद्यभिन्नम्। कविकृतम्। अपादः पदसन्तानः। इत्यमरः। ३। ५। ३१॥ कविकृतभिन्ने त्रि। यथा गद्यो व्यवहारः गद्या वाक् गद्यं वचः। इति तट्टीकायां भरतः॥ (यथा, महाभारते। ३। २६। ३।
"यजुषामृचां साम्नाञ्च गद्यानाञ्चैव सर्व्वशः।
आसीदुच्चार्य्यमाणानां निस्वनो हृदयङ्गमः॥")
"अपादः पदसन्तानो गद्यमाख्यायिका कथा॥
इति दण्डी॥
आख्यायिका तु आचष्टे प्रतिपादयति अर्थम् आख्यायिका अत्र नायकेन स्वयमुपलब्धोऽर्थ आख्यायते इत्येके। ख्यातायां सत्यार्थायां कथायामाख्यायिका। सा च माधविका-वासवदत्ता-हर्षचरितादिः। कथा तु। प्रबन्धस्य कल्पना रचना बक्रकृता स्तोकसत्या कथा।
प्रबन्धकल्पनां स्तोकसत्यां प्राज्ञाः कथां विदुः।
परम्पराश्रया यस्मात् सा मताख्यायिका क्वचित्॥
इति कोलाहलाचार्य्यः॥
कथा कादम्बर्य्यादिः।" इत्यमरटीकायां भरतः॥
(गद्यन्तु त्रिधा विभक्तं यथा छन्दोमञ्जर्य्याम्।
"अपादं पदसन्तानं गद्यं तत्तु त्रिधा मतम्।
वृत्तकोत्कलिकाप्रायवृत्तगन्धिप्रभेदतः॥"
एतेषामपि लक्षणं यथा तत्रैव।
"अकठोराक्षरं स्वल्पसमासं वृत्तकं मतम्।
तत्तु वैदर्भरीतिस्थं गद्यं हृद्यतरं भवेत्॥
भवेदुत्कलिकाप्रायं समासाढ्यं दृढाक्षरम्।
वृत्तैकदेशसम्बन्धात् वृत्तगन्धि पुनः स्मृतम्॥"
मतभेदेनैतत् क्वचित् चतुर्द्धापि दृश्यते। यथा, साहित्यदर्पणे। ६। ३६५।
"वृत्तबन्धोज्झितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च।
भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्णकञ्च चतुर्व्विधम्॥
आद्यं समासरहितं वृत्तभागयुतं परम्।
अन्यद्दीर्घसमासाढ्यं तुर्य्यञ्चाल्पसमासकम्॥")

गद्याणकं, क्ली, (गद्येन औषधादिपरिमाणभेदेन आनीयते इति। आ+नी+डः। ततः स्वार्थे कन्।) अष्टचत्वारिंशत्रक्तिकापरिमाणम्।
("तुल्या यवाभ्यां कथितात्र गुञ्जा
वल्लस्त्रिगुञ्जो धरणं गतेऽष्टौ।
गद्याणकस्तद्द्वयमिन्द्रतुल्यै-
र्वल्लैस्तथैको घटकः प्रदिष्टः॥"
इति लीलावती॥)
चतुःषष्टिगुञ्जापरिमाणम्। इति वैद्यकम्॥
गद्यालकमिति क्वचित् पाठः॥

गन्ता, [ऋ] त्रि, (गच्छतीति। गम्+कर्त्तरि तृच्।) गमनकर्त्ता। इति व्याकरणम्। (यथा, नलोपाख्याने। २४। ३३।
"न ह्येकाह्ना शतं गन्ता त्वामृतेऽन्यः पुमानिह॥"
गच्छति प्राप्नोतीति शीलार्थे भाविकाले तृन्। यथा, भगवद्गीतायाम्। २। ५२।
"यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति।
तदा गन्तासि निर्व्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च॥"
अत्र शीलार्थे तृन्नन्तत्वात् न कर्म्मणि षष्ठीति बोध्यम्॥)

गन्तुः, पुं, (गच्छतीति। गम्+"सितनिगमीति।" उणां १। ७०। इति तुन्।) पथिकः। इत्युणादिकोषः॥ (यथा, ऋग्वेदे। ३। ५४। १८।
"युयोत नो अनपत्यानि गन्तोः प्रजावान्नः
पशुमाँ अस्तुगातुः॥")

गन्त्री, स्त्री, (गम्यतेऽनया इति। गम्+"सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन्।" उणां ४। १५८। इति करणे ष्ट्रन्। ततो ङीष्।) वृषवहनीयशकटम्। गरुर गाड़ि इति भाषा। इत्यमरः। २। ८। ५२॥ (गच्छतीति। गम्+कर्त्तरि तृन्+स्त्रियां ङीप्। गमनशीला गमनकारिणी वा। यथा, याज्ञवल्क्ये। ३। १०।
"गन्त्री वसुमतीनाशमुदधिर्दैवतानि च।
फेनप्रख्यः कथं नाशं मर्त्त्यलोको न यास्यति॥")

गन्त्रीरथः, पुं, (गन्त्रीणां गच्छन्तीनां स्त्रीणां शमाय यो रथः।) शकटम्। तत्पर्य्यायः। मठः २। इति हारावली। १४६॥

गन्ध, क ङ हिंसि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट्।) क ङ, गन्धयते। हिंसायाम्। गतिहिंसायाचनेष्विति रमानाथः। इति दुर्गादासः॥

गन्धं, क्ली, (गन्धो विद्यतेऽस्य। अर्श आदित्वादच्।) कृष्णागुरु। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धः, पुं, (गन्ध+पचाद्यच्।) आमोदः। इति विश्वः। स तु घ्राणग्राह्यपृथिवीगुणः। यथा,—
"घ्राणग्राह्यो भवेद्गन्धो घ्राणस्यैवोपकारकः।
सौरभश्चासौरभश्च स द्वेधा परिकीर्त्तितः॥"
इति भाषापरिच्छेदे। १०३।
(अस्य लक्षणान्तरं यथा, घ्राणमात्रग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं गन्धत्वं यद्वा पृथिवीवृत्तिमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वमिति॥) स तु दशविधः। (यथा, महाभारते। १४। ५०। ४०-४३।
"शब्दः स्पर्शस्तथारूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः।
एते पञ्च गुणा भूमेर्विज्ञेया द्विजसत्तमाः॥
पार्थिवश्च सदागन्धो गन्धश्च बहुधा स्मृतः।
तस्य गन्धस्य वक्ष्यामि विस्तरेण बहून् गुणान्।
इष्टश्चानिष्टगन्धश्च मधुरोऽम्लः कटुस्तथा।
निर्हारी संहतः स्निग्धो रूक्षो विशद एव च।
एवं दशविधो ज्ञेयः पार्थिवो गन्ध इत्युत॥"
एतेषामपि केषु को गन्ध इत्येतद्विवृतिमाह।)
इष्टः १ कस्तूरिकादौ। अनिष्टः २ शवादौ।
मधुरः ३ मधुपुष्पादौ। अम्लः ४ आम्रातकादौ। कटुः ५ मरिचादौ। निर्हारी ६ हिङ्ग्वादौ। संहतः ७ चित्रगन्धः अनेककल्कगतः। स्निग्धः ८ सद्यस्तप्तघृतादौ। रूक्षः ९ सार्षपतैलादौ। विशदः १० शाल्यन्नादौ॥॥ सौरभम्। तत्तु पञ्चविधम्। यथा,—
"गन्धञ्च सम्यक् प्रवक्ष्यामि शृणु त्वं वेतालभैरव!।
चूर्णीकृतो वा घृष्टो वा दाहाकर्षित एव वा।
रसः सम्मर्दजो वापि प्राण्यङ्गोद्भव एव वा।
गन्धः पञ्चविधः प्रोक्तो देवानां प्रीतिदायकः।
गन्धचूर्णं गन्धपत्रं चूर्णं सुमनसां तथा।
प्रशस्तगन्धयुक्तानां पत्रचूर्णानि यानि च॥
तानि गन्धाढ्ययानि स्युः स गन्धः प्रथमः स्मृतः॥
घृष्टो मलयजो गन्धः घारसश्च नमेरुणा॥
अगुरुप्रभृतिश्चापि यस्य पङ्कः प्रदीयते।
घृष्ट्वा स घृष्टो गन्धोऽयं द्वितीयः परिकीर्त्तितः॥
देवदार्व्वगुरुश्च शालसाराक्तचन्दनाः।
प्रियादीनाञ्च यो दग्ध्वा गृह्यते दाहजो रसः।
स दाहाकर्षितो गन्धस्तृतीयः परिकीर्त्तितः॥
सगन्धकरवीविल्वगन्धिनीतिलकं तथा॥

मृतानां रसो योऽसौ निर्य्यीय परिगृह्यते ।
त संमर्द्दोत्थितो गन्धः संमर्द्दज इतीर्य्यते ॥ ४ ॥
मृगनाभिसमुद्भूतस्तत्कोषोद्भव एव वा ।
न्धः प्राण्यङ्गजः प्रोक्तो मोददः स्वर्गवासि-
नाम् ॥ ५ ॥
कर्पूरगन्धसाराद्याः छेदे घृष्टे च संस्थिताः ।
चन्द्रभागादयश्चापि रसे पक्के च सङ्गताः ॥
गन्धसारस्तु सर्व्वत्र संसर्गादौ प्रयुज्यते ।
मृगनाभिर्भवेद्धृष्टश्चूर्णोऽप्यन्यस्य योगतः ॥
एवं सर्व्वस्तु सर्व्वत्र गन्धो भवति पञ्चधा ।
पृष्टादिभावादन्योऽयं गन्धः प्रीतिकरः परः ॥
गन्धस्य विस्तरो भेदः प्रोक्तः कालीयकादयः ।
सर्व्वः पञ्चविधेष्वेव प्रविष्टो भवति क्षणात् ॥"*॥
'गन्धो मलयजो यस्तु देवे पैत्रे च सम्मतः ।
तन्पक्को वा रसो वापि चूर्णो वा विष्णुतुष्टिदः ॥
सर्व्वेषु गन्धजातेषु प्रशस्तो मलयोद्भवः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन दद्यान्मलयजं सदा ॥
कृष्णागुरुः सकर्पूरः सहितो मलयोद्भवैः ।
चण्डीप्रीतिदो गन्धः कामाख्यायाश्च भैरव ! ॥
कुङ्कुमागुरुकस्तूरीचन्द्रभागैः समीरितैः ।
त्रिपुराप्रीतिदो गन्धस्तथा चण्ड्याश्च शम्भुना ॥
एतोद्दिष्टपूर्व्वेण गन्धान् सम्पूज्य साधकः ।
दायेभ्याय वितरेत् सर्व्वसाध्येषु पूजकः ॥
गन्धेन लभते कामं गन्धो धर्म्मप्रदः सदा ।
अर्थानां साधको गन्धो गन्धे मोक्षः प्रतिष्ठितः ॥
अयं वां कथितो गन्धः पुत्त्रौ वेतालभैरवौ ! ॥
इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥
तिवेशी । लेशः । सम्बन्धः । गन्धकः । इति
दिनी ॥ (यथा, प्रयोगामृते ।
शोधितो यस्तु गन्धः स्यात् जरामृत्युरुजापहः ।
अग्निसन्दीपनः श्रेष्ठो वीर्य्यवृद्धिकरोऽस्थिरक्षत् ॥")
र्व्वः । इति हेमचन्द्रः ॥ शोभाञ्जनः । इति
शब्दरत्नावली ॥ घृष्टचन्दनम् । यथा, "घृष्टो
मलयजो गन्धः ।" इति सुद्धितत्त्वम् ॥
कः, पुं, (उग्रो गन्धोऽस्यास्तीति । "अर्श आदि-
भ्योऽच् ।" ५।२।१२७। इत्यच् ततः स्वार्थे कन् ।)
शोभाञ्जनवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ उपधातु-
विशेषः । तत्पर्य्यायः । गन्धाश्मा २ सौग-
न्धिकः ३ । इत्यमरः । २।९।१०२ ॥ गन्धिकः ४
गान्धिकः ५ । इति तट्टीका ॥ गन्धपाषाणः ६
गन्धाश्मः ७ । इति रत्नमाला ॥ गन्धमोदनः ८
तिगन्धः ९ अतिगन्धः १० वरः ११ सुगन्धः १२
दयगन्धः १३ गन्धः १४ रसगन्धकः १५
कुष्ठारिः १६ क्रूरगन्धः १७ कीटघ्नः १८ शर-
भूमिजः १९ गन्धी २० । इति शब्दरत्नावली ॥
तस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तीव्र-
न्धत्वम् । अतिवह्निकारित्वम् । विषकुष्ठकण्डूति-
खजुत्वगदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अग्निशीघ्रनेत्ररोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
तस्य भेदाः ।
श्वेतो रक्तश्च पीतश्च नीलश्चेति चतुर्व्विधः ।
गन्धको वर्णतो ज्ञेयो भिन्नभिन्नगुणाश्रयः ॥

श्वेतः कुष्ठापहारी स्याद्रक्तो लोहप्रयोगकृत् ।
पीतो रसे प्रयोगार्हो नीलो वर्णान्तरोचितः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अथ गन्धकस्योत्पत्तिनामलक्षणगुणाः ।
"श्वेतद्वीपे पुरा देव्याः क्रीडन्त्या रजसाप्लुतम् ।
दुकूलं तेन वस्त्रेण स्नातायाः क्षीरनीरधौ ।
प्रसृतं यद्रजस्तस्माद्गन्धकः समजायत ॥
गन्धको गन्धिकश्चापि गन्धपाषाण इत्यपि ।
सौगन्धिकश्च कथितो बलिर्व्वलवसापि च ॥
चतुर्द्धा गन्धकः प्रोक्तो रक्तः पीतः सितोऽसितः ।
रक्तो हेमक्रियासक्तः पीतश्चैव रसायने ।
व्रणविलेपने श्वेतः कृष्णः श्रेष्ठः सुदुर्लभः ॥"
श्रेष्ठो हेमक्रियादिषु सर्व्वत्र प्रशस्ततरः ॥ * ॥
"गन्धकः कटुकस्तिक्तो वीर्य्योष्णस्तुवरः सरः ।
पित्तलः कटुकः पाके कण्डूवीसर्पजन्तुजित् ॥
हन्ति कुष्ठक्षयप्लीहकफवातान् रसायनः ।
अशोधितो गन्धक एष कुष्ठं
करोति तापं विषमं शरीरे ।
सौख्यञ्च रूपञ्च बलं तथौजः
शुक्रं निहन्त्येव करोति चास्रम् ॥"*॥
तस्य शोधनविधिर्यथा,—
"लोहपात्रे विनिःक्षिप्य घृतमग्नौ प्रतापयेत् ।
तप्ते घृते तत्समानं क्षिपेद्गन्धकजं रजः ॥
विद्रुतं गन्धकं दृष्ट्वा तनुवस्त्रे विनिःक्षिपेत् ।
यथा वस्त्राद्विनिःसृत्य दुग्धमध्येऽखिलं क्षिपेत् ॥
एवं स गन्धकः शुद्धः सर्व्वकर्म्मोचितो भवेत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
"शोधितो यस्तु गन्धः स्यात् जरामृत्युरुजापहः ।
अग्निसन्दीपनः श्रेष्ठो वीर्य्यवृद्धिकरोऽस्थिरक्षत् ॥"
इति प्रयोगामृतम् ॥
गन्धकन्दकः, पुं, (गन्धमूलः गन्धप्रधानो वा कन्दो ऽस्य ततः कप् स्वार्थे कन् वा ।) कशेरु । इति वैद्यकम् ॥
गन्धकारिका, स्त्री, (गन्धं सुरभिप्रधानं मण्डनं करोतीति । गन्ध + कृ + ण्वुल् ततष्टाप् कापि अत इत्वञ्च ।) सैरिन्ध्री । सा तु परवेश्मस्था स्ववशा शिल्पकारिका । इति हलायुधः ॥
गन्धकालिका, स्त्री, (गन्धं प्रशस्तगन्धं पराशर-मुनेर्व्वरप्रभावेन दूरवाहिगात्रसौरभं कलयति धारयतीति । कल + णिच् + अण् ङीषच । ततः स्वार्थे कन् टाप् च पूर्व्वह्रस्वः ।) व्यासमाता । इति हेमचन्द्रः ॥
गन्धकाली, स्त्री, (गन्धं प्रशस्तदूरवाहिगात्र-सौरभं कलयतीति । कल + णिच् अण् ङीप् च । यद्वा, गन्धवती काली । मध्यपदलोपि समासः ।) व्यासमाता । इति शब्दरत्नावली ॥ (इयं हि दाशराजकन्या पुरा बाल्यसमये मत्स्य-गन्धा कालीत्यभिधाना ख्यातासीत् । ततः कदाचित् नदीपरपारं जिगमिषुणा मुनि-प्रवरपराशरेण सङ्गता तस्यैव ऋषिवरप्रभा-वेन निजगात्रे पद्मपुष्पवत् सौरभमवाप्य ततः प्रभृति पद्मगन्धा गन्धकालीति नाम्ना च विश्रुताऽभवत् । परं तस्यामेव कन्यायां तदा पराशरौरसात् कानीनपुत्रो महर्षिर्व्यासः सञ्जातः । ततो गच्छति काले महात्मना भीष्मेण राज्यं दारपरिग्रहञ्च न करिष्या-मीति निदारुणं प्रतिश्रुत्य दाशराजसकाशात् समानीता भुवनविश्रुता सा पद्मगन्धाढ्या गन्ध-काली तत्कामुकाय पित्रे शान्तनवे समर्पिता । एतद्विवरणं महाभारते १ । सम्भवे । ९९-१०० । अध्याययोर्विशेषतो दर्शनीयम् ॥ अस्या हेतो-रेव नरपतिरुग्रायुधः समरे भीष्मेण निहतः । यथा, हरिवंशे ।२०।४७-५० ।
"स चापुग्रायुधस्तात ! दुर्बुद्धिरभवत्तदा ।
प्रदीप्तचक्रो बलवान् नीपान्तकरणोऽभवत् ॥
स दर्पपूर्णो ज्ञात्वाथो नीपानन्यांश्च पार्थिवान् ।
पितर्य्युपरते मह्यं श्रावयामास किल्बिषम् ॥
मामम्मात्यैः परिवृतं शयानं धरणीतले ।
उग्रायुधस्य राजेन्द्र ! दूतोऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ॥
अद्य त्वं जननीं भीष्म ! गन्धकालीं यशस्विनीम् ।
स्त्रीरत्नं मम भार्य्यार्थे प्रयच्छ कुरुनन्दन ! ॥"
ईदृशं जुगुप्सितवाक्यं दूतमुखादाकर्ण्यामित-प्रतापो महात्मा भीष्मः अशौचान्ते तं दुरा-त्मानं समराङ्गणे समाहूय निपात्य च राज्ञे काम्पिल्याय तत् पैतृकं राज्यं समर्पयत् । अस्मि-न्नेवाध्याये एतत् सर्व्वं वृत्तं सविशेषं द्रष्टव्यम् ॥)
गन्धकाष्ठं, क्ली, (गन्धप्रधानं सुगन्धसमन्वितं काष्ठमस्य । कर्म्मधारयो वा ।) अगुरुकाष्ठम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शम्बरचन्दनम् । इति राज-निर्घण्टः ॥
गन्धकुटी, स्त्री, (गन्धस्य सुगन्धस्य कुटी आलय इव गन्धबाहुल्यात् तथात्वम् ।) मुरानाम-गन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ।२।४।१२३ ॥
गन्धकुसुमा, स्त्री, (गन्धं सुरभियुक्तं कुसुमं यस्याः ।) गणिकारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धकेलिका, स्त्री, (गन्धं केलयति गमयति प्रापयति सन्निकर्षस्थानिति । गन्ध + केल + णिच् + अण् ततः स्वार्थे कन् अत इत्वञ्च । गन्धं केल-तीति ण्वुल् वा ।) कस्तूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धकोकिला, स्त्री, (गन्धमूलिका गन्धप्रधाना वा कोकिला ।) गन्धद्रव्यविशेषः । अस्या गुणाः । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । कफनाशित्वम् । तिक्तत्वम् । सुगन्धित्वम् । इति भावप्रकाशः ।
गन्धखेड़ं, क्ली, (गन्धस्य खेड़ः खेलोऽत्र । डलयो-रैक्यात्तथात्वम् ।) गन्धवीरणम् । गन्धवेणा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । भूतृणम् २ रौहिषम् ३ गोमयप्रियम् ४ । इति रत्नमाला ॥
गन्धखेड़कं, क्ली, (गन्धेन खेड़ति खेलतीति । खेल + ण्वुल् । गन्धस्य खेड़ः खेलोऽत्र इति कप् वा ।) गन्धतृणम् । इति शब्दरत्नावली ॥
गन्धचेलिका, स्त्री, (गन्धं चेलति गच्छतीति । चेल + ण्वुल् + टाप् अत इत्वञ्च ।) कस्तूरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कस्तूरीशब्देऽस्या विवृति-र्वर्णिता ॥)

गन्धजातं, क्ली, (गन्धेन सह जातं उत्पन्नम् ।) तेजपत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धज्ञा, स्त्री, (गन्धः इष्टानिष्टगन्धः ज्ञायते ऽनया इति । ज्ञा + करणे कः ततष्टाप् ।) नासिका । इति हेमचन्द्रः ।३।२४४ ॥

गन्धतूर्य्यं, क्ली, (गन्धे विनश्यतोश्च्युर्णां शोणितवसादि-गन्धयुक्तहिंसाप्रधानस्थाने रणक्षेत्रे इत्यर्थः । आहन्यमानं स्थितं वा यत् तूर्य्यम् ।) वाद्य-विशेषः । तत्पर्य्यायः । रणतूर्य्यम् २ महाढक्कः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धतृणं, क्ली, (गन्धं सुगन्धान्वितं तृणम् ।) सुगन्धतृणम् । तत्पर्य्यायः । सुगन्धभूतृणम् २ सुरसः सुरभिः सुगन्धिः ५ सुखवासः ६ । अस्य गुणाः । सुगन्धित्वम् । ईषत्तिक्तत्वम् । रसा-यनत्वम् । स्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तश्रमनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धत्वक्, क्ली, (गन्धयुक्ता गन्धप्रधाना वा त्वगस्य ।) एलवालुकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धदला, स्त्री, (गन्धयुक्तं दलं पत्रमस्याः ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धधूमजः, पुं, (गन्धाढ्यात् धूमात् जायते उत्-पद्यते इति । जन् + डः ।) खादुनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धधूलिः, स्त्री, (गन्धप्रकाशकः धूलिः अणु-चूर्णं वा अस्याः ।) कस्तूरी । इति हेमचन्द्रः ।

गन्धनं, क्ली, (गन्ध गतिहिंसायाचनेषु + भावे ल्युट् ।) उत्साहः । प्रकाशनम् । सूचनम् । हिंसा । इति मेदिनी ॥ ने । ५७ ॥

गन्धनकुलः, पुं, (गन्धः दुर्गन्धप्रधानो नकुल इव ।) छुच्छुन्दरी । इति हारावली ॥ ८३ ॥ छुँछा इति भाषा ॥

गन्धनाकुली, स्त्री, (गन्धयुक्ता नाकुली रास्ना ।) रास्ना । इत्यमरः ।२।४।११४॥ कन्दविशेषः । तत्-पर्य्यायः । महासुगन्धा २ सुवहा ३ सर्पाक्षी ४ फणिहन्त्री ५ नकुलाढ्या ६ अहिभुक् ७ विष-मर्द्दनिका ८ अहिमर्द्दनी ९ विषमर्द्दनी १० महाहिगन्धा ११ अहिलता १२ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । त्रि-दोषानेकविषनाशित्वम् । नाकुल्याः किञ्चित् श्रेष्ठ-त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।

“नाकुली सुरसा रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुली ।
नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाङ्गी विषनाशिनी ॥
नाकुली तुवरा तिक्ता कटुकोष्णा विनाशयेत् ।
भोगिलूताऽवृश्चिकाखुविषज्वरक्रिमिव्रणान् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(“रास्ना सुक्तरसा सुक्ता श्रेयसी सुवहा सहा ।
सुगन्धा सर्व्वगन्धाद्या नाकुली गन्धनाकुली ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गन्धनामा, [न्] पुं, (गन्धेति पदपूर्व्वं नामास्य ।) रक्ततुलसी । इति रत्नमाला ॥

गन्धनाम्नी, स्त्री, (गन्धनामन् + संज्ञायां ङीष् जातौ नामत्वाद् ङीप् वा ।) क्षुद्ररोगविशेषः । तल्लक्षणम् । यथा,—

“बाहुकक्षांसपार्श्वेषु कृष्णस्फोटां सवेदनाम् ।
पित्तप्रकोपसम्भूतां कक्षामिति विनिर्द्दिशेत् ॥
एकान्तु तादृशीं दृष्ट्वा पिड़कां स्फोटसन्निभाम् ।
त्वग्जातां पित्तकोपेन गन्धनाम्नीं प्रचक्षते ॥”
तादृशीं बाह्वादिषु कृष्णां सवेदनाञ्च ॥ * ॥

तच्चिकित्सा यथा,—

“कक्षाञ्च गन्धनाम्नीञ्च चिकित्सेति चिकित्सकः ।
पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया पूर्व्वसुक्तया ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

गन्धनाली, स्त्री, (गन्धाय गन्धघ्राणार्थं नाली प्रणा-लीव । गन्धग्रहणार्थं नालीव वा ।) नासिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गन्धनिलया, स्त्री, (गन्धस्य इष्टानिष्टघ्राणस्य निलया आश्रयीभूता । गन्धस्य निलयोऽत्र वा स्त्रियां टाप् ।) नवमल्लिका । इति शब्द-चन्द्रिका ॥

गन्धनिशा, स्त्री, (गन्धात् गन्धहेतोर्गन्धेन वा निशा हरिद्रेव ।) गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपत्रः, पुं, (गन्धवत् पत्रमस्य ।) श्वेततुलसी । इति रत्नमाला ॥ मरुवः । वर्व्वरः । नारङ्गः । बिल्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपत्रा, स्त्री, (गन्धाढ्यं पत्रमस्याः ।) शटीभेदः । पलाश इति मालवे प्रसिद्धा । तत्पर्य्यायः । स्थूला २ तिक्तकन्दिका ३ वनजा ४ शटिका ५ वन्या ६ तवक्षीरी ७ एकपत्रिका ८ गन्धपीता ९ पलाशान्ता १० गन्धाढ्या ११ गन्धपत्रिका १२ दीर्घपत्रा १३ गन्धनिशा १४ वेदमुख्या १५ सुपाकिनी १६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । स्वादुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । कफवात-कासच्छर्द्दिज्वरनाशित्वम् । पित्तकोपकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपत्रिका, स्त्री, (गन्धपत्रा + संज्ञायां कन् अत इत्वञ्च ।) गन्धपत्रा । अजमोदा । इति राज-निर्घण्टः ॥ (विवरणमस्या गन्धपत्राशब्दे ज्ञात-व्यम् ॥)

गन्धपत्री, स्त्री, (गन्धपत्र + गौरादित्वात् ङीष् ।) अम्बष्ठा । अश्वगन्धा । अजमोदा । इति राज-निर्घण्टः ॥

गन्धपलाशिका, स्त्री, (गन्धाढ्यं पलाशं पत्रमस्याः ङीष् । संज्ञायां कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च । कप् टाप् अत इत्वञ्च इत्येके ।) हरिद्रा । इति हारावली । ९३ ॥

गन्धपलाशी, स्त्री, (गन्धाढ्यं पलाशं पत्रमस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) शटी । इति भाव-प्रकाशः ॥ (यथाह शब्दार्थचिन्तामणिः ।

“भवेद् गन्धपलाशी तु कषाया ग्राहिणी लघुः ।
तिक्ता तीक्ष्णा च कटुकाऽनुष्णास्यमलनाशिनी ।
दोषकासव्रणश्वासशूलहिक्काग्रहापहा ॥”)

गन्धपाषाणः, पुं, (गन्धयुक्तः पाषाणः । पाषाण-स्येव काठिन्यात् तथात्वम् ।) गन्धकः । इति जटाधरः ॥ (यथास्य पर्य्यायाः ।

“गन्धको गन्धिकश्चापि गन्धपाषाण इत्यपि ।
सौगन्धिकश्च कथितो बलिर्बलरसापि च ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
यत्रास्य व्यवहारस्तद्यथा,—

“गन्धपाषाणचूर्णेन यवक्षारेण लेपितम् ।
सिध्मनाशं व्रजत्याशु कटुतैलयुतेन तु ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे कुष्ठरोगाधिकारे

गन्धपिशाचिका, स्त्री, (गन्धेन पिशाचिका रा पिशाचिका नामसप्रकृतिरूपदेवभेदः त इव गन्धत्वात् तथात्वम् । नैवास्या सर्व्वाङ्गीण मानम् । किन्तु गन्धमात्रग्रहणादेकदेश साहश्यमिति बोध्यम् ।) धूपः । इति है चन्द्रः । ३ । ३१३ ॥

गन्धपीता, स्त्री, (गन्धाढ्यं पीतं पीतवर्णञ्च प मस्याः ।) गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ।

गन्धपुष्पः, पुं, (गन्धसमन्वितं पुष्पमस्य ।) वेत वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ अङ्कोठवृ इति जटाधरः ॥ बकुवारवृक्षः । इति रा निर्घण्टः ॥

गन्धपुष्पा, स्त्री, (गन्धाढ्यं पुष्पमस्याः ।) नील केतकी । गणिकारी । इति राजनिर्घण्टः ।

गन्धफणिज्झकः, पुं, (गन्धसारः गन्धप्रधानो फणिज्झकः ।) रक्ततुलसी । इति रत्नमाल

गन्धफलः, पुं, (गन्धाढ्यं फलमस्य ।) कपित्थ बिल्वः । तेजःफलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

गन्धफला, स्त्री, (गन्धेन युक्तं फलमस्याः ।) प्रिय वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ मेथिका विदारी । शल्लकी । इति राजनिर्घण्टः ।

गन्धफली, स्त्री, (गन्धेन फलते विदीर्य्यते आ नेति शेषः । गन्ध + फल विदारे + कर्म्मण्यप त गौरादित्वात् ङीष् ।) चम्पककलिका । (यथ भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“चाम्पेयश्चम्पकः प्रोक्तो हेमपुष्पश्च स स्मृत
एतस्य कलिका गन्धफलीति कथिता बुधैः ।”)
प्रियङ्गुवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५६ ॥

गन्धबधूः, स्त्री, (गन्धेन बध्नाति सन्निकृष्टजनानाधि मिति । बन्ध + उः न लोपे वा ऊङ् । गन्ध वधूरिव वा ।) शटी । चीड़ानामगन्धद्रव इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धबन्धुः, पुं, (गन्धेन बध्यते इति गन्धं बध्ना इति वा । बन्ध + उन् । यद्वा, गन्धस्य बन्धुरि बन्धोरिव चिरसहचरत्वादस्य तथात्वम् । आम्रवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धबहुलः, पुं, (गन्धः बहुलः बहुलोऽस्य । सितार्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धबहुला, स्त्री, (गन्धबहुल + टाप् ।) गोरक्ष वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धबीजा, स्त्री, (गन्धः बीजेऽस्याः ।) मेथिका इति राजनिर्घण्टः ॥ (मेथिकाशब्देऽस्या गु ज्ञेयाः ॥)

गन्धभद्रा, स्त्री, (गन्धः भद्रोऽस्याः गन्धेन भ वा । एतया युक्तस्य व्यञ्जनयूषस्य गन्धमात्रयद

व तस्य मङ्गलं भवतीति भावः।) लताविशेषः। गन्धभादालिया इति भाषा॥ इति शब्दचन्द्रिका॥ (गुञ्जा-पर्य्यायवस्त्वाः प्रसारणीशब्दे ज्ञातव्यौ॥)

गन्धभाण्डः, पुं, (गन्धस्य भाण्डमिव।) गर्द्दभाण्डवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,
"नन्दिवृक्षस्ताम्रपाकी फलपाकी च पीतकः।
गन्धभाण्डो गन्धमुण्डो द्वितीयः चिप्रपाक्यसौ॥"
इति वैद्यकरत्नमाला॥)

गन्धमांसी, स्त्री, (गन्धसारा मांसी।) जटामांसीभेदः। तत्पर्य्यायः। केशी २ भूतजटा ३ पिशाची ४ पूतना ५ भूतकेशी ६ लोमशा ७ जटाला ८ लघुमांसी ९। अस्या गुणाः। तिक्तत्वम्। शीतलत्वम्। कफकण्ठामयरक्तपित्तविषभूतज्वरनाशित्वम्। वर्ण्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (जटामांसीशब्देऽस्या विवृतिर्बोद्धव्या॥)

गन्धमाता, स्त्री, (गन्धस्य मातेव। गन्धगुणप्राधान्यात् तथात्वम्। यथा, मनौ। १। ७८।
"ज्योतिषश्च विकुर्व्वाणादापो रसगुणाः स्मृताः।
अद्भ्यो गन्धगुणा भूमिरित्येषा सृष्टिरादितः॥")
पृथिवी। इति हेमचन्द्रः। ४। २॥

गन्धमादनं, क्ली पुं, (गन्धैः व्यालोपरिसञ्जातौषधीविशेषसौरभैः मादयति सन्निहितस्थानिनिति। मद+णिच्+कर्त्तरि ल्युः। मादयतेऽनेन इति णिच् ल्युट् वा।) पर्व्वतविशेषः। इत्यमरः। २। ३। ३॥ अयं इलावृतभद्राश्ववर्षयोः सीमापर्व्वतः। अस्य विस्तारः नीलनिषधपर्व्वतपर्य्यन्तः। इति श्रीभागवतम्॥ (तथा च महाभारते। २। १०। ३०।
"मलयो दर्द्दरश्चैव महेन्द्रो गन्धमादनः।
इन्द्रकीलः सुनाभश्च तथा दिव्यौ च पर्व्वतौ॥"
अस्य गिरेरधिष्ठातृदेवोऽपि एतन्नाम्ना विश्रुतः। यथा, तत्रैवाध्याये। २८ श्लोके।
"द्रुमः किम्पुरुषेशश्च उपास्ते धनदेश्वरम्।
राक्षसाधिपतिश्चैव महेन्द्रो गन्धमादनः॥"
अयमेव पर्व्वतो भगवत्याः पीठस्थानविशेषः। यथा, देवीभागवते। ७। ३०। ५६।
"प्रयागे ललिता प्रोक्ता कामुकी गन्धमादने॥")

गन्धमादनः, पुं, (गन्धेन पुष्पसौरभेण मादयत्यात्मानमिति। गन्ध+मद+णिच्+ल्युः। यद्वा गन्धेन माद्यति इति। मद्+स्वार्थे णिच्+ल्युः।) भ्रमरः। वानरविशेषः। (यथा, रामायणे ४। २५। ३३।
"गयो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः।
मैन्दश्च द्विविदश्चैव हनूमान् जाम्बवांस्तथा॥")
गन्धकः। इति मेदिनी। ने। २३४॥

गन्धमादनी, स्त्री, (गन्धेन माद्यतेऽनया। मद्+णिच्+करणे ल्युट् ततो ङीप्।) मदिरा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ वन्दाकः। चीड़ानामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धमादिनी, स्त्री, (गन्धेन मादयतीति। मद्+णिच्+णिनिः।) लाक्षा। मुरानामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धमार्ज्जारः, पुं, (गन्धेन गात्रगन्धेन युक्तः गन्धप्रधानो वा मार्ज्जारः।) खट्टासः। इति जटाधरः॥

गन्धमालती, स्त्री, (गन्धेन मालती इव।) गन्धद्रव्यविशेषः। सा तु गुणैर्गन्धकोकिलातुल्या। (यथा, भावप्रकाशे।
"गन्धकोकिलया तुल्या विज्ञेया गन्धमालती॥")

गन्धमालिनी, स्त्री, (गन्धानां गन्धस्य वा माला समूहः अस्त्यस्यामस्या वा इति। अस्त्यर्थे इनिः ततो ङीप्।) मुरानामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः॥

गन्धमुण्डः, पुं, (गन्धं अपरगन्धं मुण्डयति मर्द्दयति स्वगन्धेनेति शेषः। मुडि मर्द्दने+णिच्+अण्। यद्वा गन्धेन स्वगन्धेन अन्यं दुर्गन्धं मार्ष्टि शोधयतीति। मुडि शोधने+णिच्+अच्।) लताविशेषः। गन्धभादालिया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। नन्दीवृक्षः १ ताम्रपाकी ३ फलपाकी ४ पीतकः ५ गर्द्दभाण्डः ६ चिप्रपाकी ७ इति वैद्यकम्॥

गन्धमूलः, पुं, (गन्धसारं मूलमस्य।) कुलञ्जनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धमूलकः, पुं, (गन्धमूल+संज्ञायां कन्।) शटी। इति शब्दरत्नावली॥

गन्धमूला, स्त्री, (गन्धसारं गन्धप्रधानं वा मूलमस्याः।) शल्लकी। शटी। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धमूलिका, स्त्री, (गन्धमूली+संज्ञायां कन्। पूर्व्वह्रस्वः। यद्वा गन्धप्रधानं मूलमस्य इति कप् ततष्टाप् कापि अत इत्वम्।) माकन्दी। शटी। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धमूली, स्त्री, (गन्धमूल+स्त्रियां ङीष्।) शटी। इत्यमरः। २। ४। १४५॥

गन्धमूषिकः, पुं स्त्री, (गन्धप्रधानो मूषिकः।) छुछुन्दरी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गन्धमूषी, स्त्री, (गन्धा दुर्गन्धप्रधाना मूषी।) छुछुन्दरी। इति हेमचन्द्रः। ४। ३६८॥

गन्धमृगः, पुं, (गन्धाढ्यः गन्धेन युक्तो वा मृगः।) खट्टासः। इति शब्दमाला॥ (खट्टाशशब्देऽस्य गुणादयो व्याख्याताः॥)

गन्धमैथुनः, पुं, (गन्धेन वासितायाः ऋतुमत्या गोर्योनिघ्राणेन मैथुनोद्योगः स्पृहा वा यस्य।) वृषः। इति जटाधरः॥

गन्धमोदनः, पुं, (गन्धेन आत्मोद्भवगन्धेन मोदयतीति। मुद्+णिच्+ल्युः।) गन्धकः। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धमोहिनी, स्त्री, (गन्धेन स्वावयवस्थगन्धेनेत्यर्थः मोहयति सन्निकर्षस्थानिति। मुह्+णिच्+णिनिः ङीप् च।) चम्पककली। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धरसः, पुं, (गन्धाढ्यः गन्धान्वितो वा रसोऽस्य।) उपधातुविशेषः। गुलरस इति ख्यातः। तत्पर्य्यायः। बोलः २ प्राणः ३ पिण्डः ४ गोपः ५ रसः ६। इत्यमरः। २। ६। १०४॥ रसगन्धः ७ गोसः ८ पिण्डगोसः ९ शशः १० गोसशशः ११। इति तट्टीका॥ गन्धारम् १२ मसिवर्द्धनम् १३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ गोपरसः १४ बोलकः १५ गोपकः १६। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। ५। २७। ११।
"न्यायोपेतं ब्राह्मणेभ्यो यदन्नं
श्रद्धापूतं गन्धरसोपपन्नम्॥")

गन्धरसाङ्गकः, पुं (गन्धरसो अङ्गे यस्य इति कप्।) श्रीवेष्टनामसुगन्धिद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धराजं, क्ली, (गन्धेन राजते इति। राज+अच्।) चन्दनम्। जवादिनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ स्वनामख्यातमुक्तवर्णपुष्पञ्च॥

गन्धराजः, पुं, (गन्धानां गन्धसाराणां राजा। "राजाहःसखिभ्यष्टच्।" ५। ४। ९१। इति टच्।) मुद्गरवृक्षः। कणगुग्गुलुः। इति राजनिर्घण्टः॥ स्वनामख्यातपुष्पवृक्षः। तस्य पत्रं पनसवृक्षस्य क्षुद्रदलवत्। पुष्पञ्च सुगन्धिश्वेतवर्णं उपर्य्यधोद्वादशदलं वर्त्तुलाकारमध्यं भवति वसन्तवर्षाकाले प्रस्फुटति च। तस्य शाखारोपणे वृक्षो जायते। इति लोकप्रसिद्धम्॥ गन्धश्रेष्ठश्च॥

गन्धराजी, स्त्री, (गन्धराज+स्त्रियां ङीप्।) नखीनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

गन्धर्व्वः, पुं, (गन्धं सङ्गीतवाद्यादिजनितप्रमोदं अर्व्वति प्राप्नोतीति। अर्व्व गतौ+अण्। शकन्ध्वादित्वात् अलोपे साधुः।) स्वर्गगायकः। स तु देवयोनिः। तत्पर्य्यायः। गातुः २ दिव्यगायनः ३। तद्भेदा यथा,—
"हाहा हूहूश्चित्ररथो हंसो विश्वावसुस्तथा।
गोमायुस्तुम्बुरुर्नन्दिरेवमाद्याश्च ते स्मृताः॥"
इति जटाधरः॥ *॥
तस्य एकादश गणा यथा,—
"अभ्राजोऽङ्गारिरभारी सूर्य्यवर्च्चास्तथा कृधुः।
हस्तः सुहस्तः स्वाचेव मूर्द्धन्वांश्च महामनाः।
विश्वावसुः कृशानुश्च गन्धर्व्वैकादशा गणाः॥"
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः॥
(असौ देवमर्त्यभेदेन गानधर्म्मिगन्धर्व्वोऽपि द्विविधः। यथाह शब्दार्थचिन्तामणिः।
"अस्मिन् कल्पे मनुष्यः सन् पुण्यपाकविशेषतः।
गन्धर्व्वत्वं समापन्नो मर्त्यगन्धर्व्व उच्यते॥
पूर्व्वकल्पकृतात् पुण्यात् कल्पादावेव चेद् भवेत्।
गन्धर्व्वत्वं तादृशोऽत्र देवगन्धर्व्व उच्यते॥"
तत्र दिव्यगन्धर्व्वो यथा, ऋग्वेदे। १०। १३९। ५।
"विश्वावसुरभि तन्नो गृणातु
दिव्यो गन्धर्व्वो रजसो विमानः॥"
तथाच महाभारते। ३। १६१। २६।
"स तमास्थाय भगवान् राजराजो महारथम्।
प्रययौ देवगन्धर्व्वैः स्तूयमानो महाद्युतिः॥"
मर्त्यगन्धर्व्वः। यथा, रामायणे। १। ४। ११।
"भ्रातरौ स्वरसम्पन्नौ गन्धर्व्वाविव रूपिणौ॥")
गुह्यकलोकोपरि विद्याधरलोकस्याधो गन्धर्व्वलोकः। यथा,—

"ततो विलोकयामास लोकं लोचनसुन्दरम्।
शिवशर्म्मा ततः प्राह तुष्टस्तौ विष्णुपार्षदौ ॥
कोऽसौ जनाव्रसौ लोकः किन्नाम वदताङ्गणौ॥
गणावूचतुः।
गान्धर्व्वः स्वेष लोकोऽमी गन्धर्व्वाश्च शुभव्रताः।
देवानां गायना ह्येते चारणाः स्तुतिपाठकाः ॥
गीतज्ञा अतिगीतेन तोषयन्ति नराधिपान्।
स्तुवन्ति च धनाढ्यांश्च धनलोभेन मोहिताः ॥
राज्ञां प्रसादलब्धानि सुवासांसि धनानि च।
द्रव्याण्यपि सुगन्धीनि कर्पूरादीन्यनेकशः ॥
ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छन्ति गीतं गायन्त्यहर्निशम्।
स्तुतावेव मनस्तेषां नाऽन्यशास्त्रकृतश्रमाः ॥
तेन पुण्येन गान्धर्व्वो लोकस्तेषां विधीयते।
ब्राह्मणास्तोषिता यद्वै गीतविद्यार्जितैर्धनैः ॥
गीतविद्याप्रभावेण देवर्षिर्नारदो महान्।
मान्यो वैष्णवलोके वै श्रीशम्भोश्चातिवल्लभः ॥
तुम्बुरुर्नारदश्चोभौ देवानामपि दुर्ल्लभौ।
नादरूपी शिवः साक्षात् नादतत्त्वविदौ हि तौ ॥
यदि गीतं क्वचिद्गीतं श्रीमद्धरिहरात्मकम्।
मोक्षस्तु तत्फलं प्राहुः सान्निध्यमथवा तयोः ॥
गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम्।
रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥
अस्मिंल्लोके सदा कालं स्तुतिरेषा प्रगीयते।
तद्गीतमालया पूज्यौ देवौ हरिहरौ सदा ॥
इति शृण्वन् क्षणात् प्राप पुनरन्यं मनोहरम्।
शिवशर्म्माथ पप्रच्छ किंसंज्ञं नगरन्त्विदम् ॥"
इति काशीखण्डम् ॥ * ॥
घोटकः। (यथा, महाभारते। ३। १६१। २३।
"रथं संयोजयामासुर्गन्धर्व्वैर्हेममालिभिः ॥")
पशुजातिविशेषः। स तु कस्तूरीमृगः। अन्तराभवसत्त्वः। इत्यमरः। ३। ३। १३२॥ "अन्तराभवसत्त्वस्तु जन्ममरणयोर्मध्यभवः प्राणी यो मृतो नैव कायान्तरं प्राप्तः नापि जन्म स मरणजन्मनोरन्तरा भवत्वादन्तराभवसत्त्वः स च यातनाशरीरः इत्येके इति मुकुटः। शुभप्राणीति केचित् गन्धर्व्वाः पतयो मम इति विराटे इति रमानाथः।" इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, महाभारते। ४। ८। ३४।
"न चाप्यहं चालयितुं शक्या केनचिदङ्गने!।
दुःखशीला हि गन्धर्व्वास्ते च मे बलवत् प्रियाः।
प्रच्छन्नाश्चापि रक्षन्ति ते मां नित्यं शुचिस्मिते॥")
पुंस्कोकिलः। गायनमात्रम्। इति मेदिनी। वे। ११॥ (शिवः। यथा, महाभारते।१३।१७।६७।
"गन्धर्व्वो ह्यदितिस्तार्क्ष्यः सुविज्ञेयः सुशारदः।"
ग्रहविशेषः। यथा, सुश्रुते।
"देवास्तथा शत्रुगणाश्च तेषां
गन्धर्व्वयक्षाः पितरो भुजङ्गाः।
रक्षांसि या चापि पिशाचजाति-
रेषोऽष्टधा देवगणो ग्रहाख्यः ॥"
एतैर्ग्रहैर्ग्रस्तस्य मनुष्यस्य लक्षणं यथा तत्रैव।
"हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी
स्वाचारः प्रियपरिगीतगन्धमाल्यः।
नृत्यन् वा प्रहसति चारुचाल्पशब्दं
गन्धर्व्वग्रहपरिपीडितो मनुष्यः ॥"
अस्योदाहरणं श्रुतावपि यथा, वृहदारण्यके ७म ब्राह्मणे जनकगोदानप्रकरणे।
"मद्रेषु चरकाः पर्य्यव्रजाम ते पतञ्जलस्य काप्यस्य गृहानैम तस्यासीद्दुहिता गन्धर्व्वगृहीता ॥"
"मद्रेषु मद्रानाम जनपदास्तेषु चरकाः अध्ययनार्थं व्रतचरणात् चरका अध्वर्य्यवो वा पर्य्यव्रजाम पर्य्यटितवन्तः। ते वयं पर्य्यटन्तः पतञ्जलस्य नामतः काप्यस्य कपिगोत्रस्य गृहानैम गतवन्तः। तस्यासीद्दुहिता गन्धर्व्वगृहीता। गन्धर्व्वेण अमानुषेण सत्त्वेन केनचिदाविष्टा ॥"॥
गाः रश्मीन् इष्टणोपयोगीनि वारीणि वा धारयति इति। गो + धृ + वः गोर्गमादेशश्च भाष्यकृद्भिर्भगवन्माधवाचार्य्यपादैरित्येवं व्युत्पत्तिकृते सोमः। रश्मिमात्रधारकः। उदकधारकसूर्य्याद्यादित्यविशेषः सूर्य्यश्च एते सर्व्वे एव बोधिता इत्यर्थः। एतेषां क्रमान्वयेनोदाहरणम्। यथा, ऋग्वेदे। १। १६३। २।
"गन्धर्व्वो अस्य रशना मगृभ्णात् सूरादश्वं वसवो निरतष्ट ॥" "गन्धर्व्वः सोमः।" इति भाष्यम्। तत्रैव। ६। ५८६। १२। "ऊर्द्ध्वो गन्धर्व्वो अधिनाके अस्थात् विश्वारूपा प्रतिचक्षाणो अस्य ॥" "गन्धर्व्वो रश्मीनां धारकः।" इति भाष्यम्। तत्रैव वेदे। ६। ८३। ४। "गन्धर्व्व इत्था पदमस्य रक्षति पाति देवानां जनिमान्यद्भुतः।" "गन्धर्व्वः उदकानां स्तुतीनां वा धारक आदित्यः।" इति भाष्यम्। तत्रैव। ८।१।११। "वहत् कुत्समार्ज्जुनेयं शतक्रतुः त्सरद्गन्धर्व्वमस्तृतम्।" "गन्धर्व्वः गवां रश्मीनां धर्त्तारं सूर्य्यम्। इति भाष्यम् ॥" अहः दिवससमूह इत्यर्थः। यथा, भागवते। ४। २६। २१।
"तस्माहानीह गन्धर्व्वा गन्धर्व्व्यो रात्रयः स्मृताः।"
राज्ञां स्तुतिपाठकः। यथा, भागवते।१।११।२०।
"नटनर्त्तकगन्धर्व्वाः सूतमागधवन्दिनः।
गायन्ति चोत्तमश्लोकचरितान्यद्भुतानि च ॥"
अनूढानां बालानां भर्त्तृभोगात् प्रागेव प्रथमयज्ञद्यौवनोपभोक्तृरूपशरीराधिष्ठातृदेवविशेषः। यथा, ऋग्वेदे। १०। ८५। ४०।
"सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्व्वो विविद उत्तरः।
तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ॥"
तथाच पञ्चतन्त्रे। ३। २१०-२१३।
"स्त्रियः पूर्व्वं सुरैर्भुक्ताः सोमगन्धर्व्ववह्निभिः।
भुञ्जते मानुषाः पश्चात् तस्माद्दोषो न विद्यते ॥
सोमस्तासां ददौ शौचं गन्धर्व्वाः शिक्षितां गिरम्।
पावकः सर्व्वमेध्यत्वं तस्मान्निष्कल्मषाः स्त्रियः ॥
असम्प्राप्तरजा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी।
अव्यञ्जना भवेत् कन्या कुचहीना च नग्निका ॥
व्यञ्जनैस्तु समुत्पन्नैः सोमो भुङ्क्ते हि कन्यकाम्।
पयोधराभ्यां गन्धर्व्वा रजस्यग्निः प्रतिष्ठितः ॥")
गन्धर्व्वतैलं, क्ली, (गन्धर्व्वनामकं तैलम्। शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपिकर्म्मधारयः।) एरण्डतैलम्।
"गन्धर्व्वतैलसिद्धां हरीतकीं गोऽम्बुना पिबेत्।
श्लीपदविबन्धमुक्तो भवत्यसौ सप्तरात्रेण।
गन्धर्व्वतैलं एरण्डतैलम्। गोऽम्बुना गोमूत्रेण।"
इति भावप्रकाशः॥
गन्धर्व्ववेदः, पुं, (वेत्त्यनेनास्मादनेन वा। विद्+अपादाने करणे वा घञ्। वेदः। गन्धर्व्वाणां सङ्गीतविद्योपजीविनां यो वेदः सामवेदस्योपवेदविशेषः। यद्वा गन्धर्व्वः गन्धर्व्वसम्बन्धी गन्धर्व्वकलेत्यर्थः सङ्गीतरूपा विद्या विद्यते अस्मात् वा। विद् ज्ञाने + करणे अपादाने वा घञ्।) संगीतविद्या। यथा, "ऋग्वेदस्यायुर्व्वेदो यजुर्व्वेदस्य धनुर्व्वेदोपवेदः। सामवेदस्य गान्धर्व्ववेदोपवेदोऽथर्व्ववेदस्य शस्त्रशास्त्राणीति।" शौनकोक्तचरणव्यूहः ॥
गन्धर्व्वहस्तः, पुं, (गन्धर्व्वस्य मृगविशेषस्य अग्रपाद इव शाखादलमस्य।) एरण्डः। इति हारावली। १०८ ॥ एतस्य पत्रालक्षणं पत्तिमाश्रित्य कप् प्रत्ययेन सह यथाह सुश्रुतः।
"गन्धर्व्वहस्तकसुष्ककनककमालाटरूषकपूतिरगवधचित्रपदीनां पत्राण्यार्द्राणि लवणेन सह स्थूलखेतुवत्र स्नेहघटे प्रक्षिप्यावलिप्य गोशकृता दाहयेत् एतत् पत्रलवणमुपदिशन्ति वातरोगेषु ॥")
गन्धर्व्वहस्तकः, पुं, (गन्धर्व्वहस्त + स्वार्थे कन्।) एरण्डवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ५०॥ (यथा पर्य्यायाः। वैद्यकरत्नमालायाम्।
"आमण्डो वर्द्धमानः स्यादेरण्डो रुवुको रुवुः।
गन्धर्व्वहस्तकश्चित्रो वातारिस्तरुणो रुवुः।")
गन्धलोलुपा, स्त्री, (गन्धे गन्धात्मकद्रव्ये लोलुपा लोभनप्रकृतिः।) मक्षिका। इति शब्दरत्नावली ॥
गन्ध(व)वणिक्, [ज्] पुं, (गन्धस्य आगरचन्दनादिगन्धद्रव्यजातस्य वणिक् आजीवः। यद्वा गन्धद्रव्यजातं पणायते व्यवहरति गन्धद्रव्यक्रयविक्रयादिना आजीवति इत्यर्थः। पण इजि कृते पस्य (व)वत्वे च पृषोदरात् साधुः।) गान्धिकः। स च वर्णसङ्करजातिविशेषः। गन्धवेणिया इति भाषा। स तु अम्बष्ठात् राजपुत्र्यां जातः। तस्य कर्म्म लिखनं गन्धद्रव्येति पराशरभाष्यम् ॥
गन्धवती, स्त्री, (गन्धो विद्यतेऽस्याः। गन्ध + मतुप्। मस्य वत्वे स्त्रियां ङीप्।) पृथिवी। ("गन्धवती पृथ्वीरूपा।" इति काशीखण्डे २६। ४६ श्लोकस्य टीकायाम् ॥) वायुपुरी। (यथा, काशीखण्डे। १३। १।
"इमां गन्धवतीं पुण्यां पुरीं वायोर्विलोकय।
वारुण्या उत्तरे भागे महाभाग्यनिधिर्हि वा।")
व्यासमाता। (इयं हि पूर्व्वं मत्स्यगन्धा आसीत्। पश्चात् प्रसन्नात् पराशरात् लब्धवरा सद्गन्धविशिष्टा गन्धवतीति प्रसिद्धा जाता। यथा, महाभारते। १। ६३। ७६—८०।
"एवमुक्ता वरं वव्रे गात्रसौगन्ध्यमुत्तमम्।

ह्ये भगवान् प्रादान्मनस: काङ्क्षितं प्रभु:।
। लब्धवरा प्रीता स्त्रीभावगुणभूषिता ॥
ाम सह संसर्गं न्दषियाश्रुतकर्म्मणा ।
गन्धवतीत्येवं नामास्या: प्रथितं भुवि ॥”)
ा। इति मेदिनी । ते । १६४ ॥ वनमल्लिका।
। रत्नमाला ॥ सुरानामगन्धद्रव्यम् । इति
ाधर:॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे ।२६।४६।
ङ्गा गन्धवती गौरी गन्धर्व्वनगरप्रिया ॥”)
्कलं, क्ली, (गन्धाढ्यं वल्कलं अस्य ।)
ाम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥ दारचिनी इति
षा ॥
ल्लरी, स्त्री, (गन्धाढ्या वल्लरी लताविशेष: ।)
ददेवी । इति राजनिर्घण्ट: ॥
ल्ली, स्त्री, (गन्धान्विता वल्ली लता ।) पीत-
पदकोत्पल: । डानिपोला इति भाषा । तत्-
ाय: । गोवन्दनी २ सहदेवी ३ सहा ४ ।
न रत्नमाला ॥
ह:, पुं, (गन्धं वहतीति । वह् + अच् । गन्धस्य
ो वा ।) वायु: । इत्यमर: । १ । १ । ६५ ॥
था, महाभारते । २ । १० । ७ ।
न्दाराणामुदाराणां वनानि परिलोड़यन् ।
ानानाश्च गन्धं गन्धवहो वहन ॥”)
युक्ते त्रि ॥
हा, स्त्री, (गन्धमिष्टानिष्टघ्राणं वहतीति । गन्ध
वह् + अच् + टाप् । यद्वा, गन्धस्य वहा ।)
सिका । इत्यमर: । २ । ६ । ८६ ॥
ह:, पुं, (गन्धं वहतीति । वह् + “कर्म्मे-
ण् ।” ३ । २ । १ । इति अण् ।) वायु: ।
मर: ।१।१।६५ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।१।३६।
ह हि दहति चेत: केतकीगन्धबन्धु:
रदसमवाणप्राणवद् गन्धवाह: ॥”)
ाविशेष: । स तु कस्तूरीमृग: । इति हेमचन्द्र: ॥
हा, स्त्री, (गन्ध + वह् + घञ् + टाप् ।)
सिका । इति हेमचन्द्र: ॥
फल:, पुं, (गन्धेन आत्मीयसुरभिणा विफ-
लतीति । वि + फल् + णिच् + अच् ।) गोधूम:।
ति शब्दचन्द्रिका ॥
सक:, पुं, (गन्ध: स्वनिर्यासजन्यसुरभियुक्त:
सप्रधानो वा वृक्ष: । तत: स्वार्थे संज्ञायां वा
न् ।) सालवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥
ाकुलं, क्ली, (गन्धेन व्याकुलयतीति । वि +
ा + कुल + णिच् + अच् ।) कक्कोलम् । इति
न्दचन्द्रिका ॥
शटी, स्त्री, (गन्धान्विता शटी ।) शटी ।
ति शब्दरत्नावली ॥
ाकं, क्ली, (गन्धाढ्यं शाकम् ।) गौरसुवर्ण-
ाकम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥
शालि:, पुं, (गन्धाढ्य: शालि: ।) शालि-
न्यविशेष: । तत्पर्य्याय: । कल्माष: २ गन्धालु:
कलमोत्तम: ४ सुगन्धि: ५ गन्धबहुल: ६
रभि: ७ गन्धतण्डुल: ८ सुगन्धिशालि: ९ ।
स्य गुणा: । मधुरत्वम् । अतितृष्यत्वम् । पित्त-

अमवातुविदाहशान्तिकारित्वम् । स्तन्यगर्भ-
स्थिरताल्पवायुपुष्ट्याल्पकफबलप्रदत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्ट: ॥

गन्धसुखिनी, स्त्री, (गन्धाढ्य: सुख: सुखमस्यस्या: ।
इति इनि: ।) छुच्छुन्दरी । इति राजनिर्घण्ट: ॥
क्वचित् पुस्तके गन्धा सुखिनी इति नामद्वयम् ॥

गन्धशेखर:, पुं, (गन्ध: शेखरे शिरोदेशेऽस्य ।)
कस्तूरी । इति हारावली । १०३ ॥

गन्धसार:, पुं, (गन्धाढ्य: सार: स्थिरांशो यस्य ।)
चन्दनवृक्ष: । इत्यमर: । २ । ६ । १३१ ॥
(अस्य पर्य्याया: यथा,—
“श्रीखण्डं चन्दनं न स्त्री भद्र: श्रीस्तलपर्णिक: ।
गन्धसारो मलयजस्तथा चन्द्रद्युतिश्च स: ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सुन्नरवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

गन्धसारण:, पुं, (गन्धं सारयतीति । सृ + णिच् +
ल्यु: ।) इक्षुनखी । इति रत्नमाला ॥

गन्धसोमं, क्ली, (गन्धाय गन्धार्थं प्रमोदायेत्यर्थ:
सोमश्चन्द्रो यस्य ।) कुमुदम् । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

गन्धहारिका, स्त्री, (गन्धं हरतीति । हृ + ण्वुल्
ततष्टाप् कापि अत इत्वञ्च ।) परगृहं गत्वा
कर्म्मकारिणी शिल्पिनी । इति शब्दमाला ॥
गन्धहरणकर्त्री च ॥

गन्धा, स्त्री, (गन्धयति गन्धं वितरतीति । गन्ध + णिच्
+ अच् + टाप् च ।) चम्पककलिका । इति शब्द-
रत्नावली ॥ शटी । इति राजनिर्घण्ट: ॥ शाल-
पर्णी । इत्यमरटीकायां भरत: ॥

गन्धाखु:, पुं, (गन्धप्रधान: गन्धाढ्यो वा आखु: ।)
छुच्छुन्दरी । इति हारावली ॥ ८३ ॥

गन्धाजीव:, पुं, (गन्धेन गन्धात्मकद्रव्येण आजी-
वतीति । गन्ध + आ + जीव् + अच् ।) गन्ध-
वणिक् । इति जटाधर: ॥

गन्धाढ्यं, क्ली, (गन्धेन आढ्यम् ।) जवादिनाम-
गन्धद्रव्यम् । चन्दनम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥ गन्ध-
युक्ते त्रि ॥

गन्धाढ्य:, पुं, (गन्धेनाढ्य: ।) नारङ्गवृक्ष: । इति
राजनिर्घण्ट: ॥

गन्धाढ्या, स्त्री, (गन्धेनाढ्या ।) गन्धपत्रा । स्वर्ण-
यूथी । तरुणी । आरामशीतला । इति राज-
निर्घण्ट: ॥ गान्धाली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(गन्धान्वितद्रव्ये त्रि । यथा, भ्रमराष्टके । १ ।
“गन्धाढ्याऽसौ भुवनविदिता केतकी स्वर्णवर्णा ॥”)

गन्धाधिकं, क्ली, (गन्ध: अधिक: अस्मिन् । गन्धस्य
अधिकोऽनेति वा ।) त्वक्कुङ्कुमम् । इति राज-
निर्घण्ट: ॥

गन्धाम्ला, स्त्री, (गन्धयुक्ता अम्ल: अम्लरसोऽस्या
वा ।) वनबीजपूरक: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

गन्धाला, स्त्री, (गन्धेन अलति पर्य्याप्नोतीति । अल्
+ अच् टाप् च ।) वृक्षविशेष: । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ जियतीति ख्याता ॥

गन्धाली, स्त्री, (गन्धस्य आली श्रेणी अस्याम् ।
यद्वा गन्धेन अलति पर्य्याप्नोतीति । अल् + अच्
आतौ ङीष् ।) लताविशेष: । गाँधाली गन्धभादाली
इति च भाषा । तत्पर्य्याय: । प्रसारणी २
भद्रपर्णी ३ कटम्भरा ४ । इति रत्नमाला ॥
गन्धाढ्या ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सरणा ६
राजबला ७ भद्रबला ८ । इत्यमर: ।२।५।२७ ॥
गन्धोली ९ सारणी १० । इति जटाधर: ॥
अपि च ।
“प्रसारणी राजबला भद्रपर्णी प्रतानिनी ।
सरणि: सारणी भद्रबला चापि कटम्भरा ॥
प्रसारणी गुरुर्वृष्या बलसन्धानकृत् सरा ।
वीर्य्योष्णा वातहृत्तिक्ता वातरक्तकफापहा ॥”
इति भावप्रकाश: ॥
राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ प्रसारिणीशब्दे
द्रष्टव्यौ ॥

गन्धालीगर्भ:, पुं, (गन्धाली गन्धश्रेणी गर्भे यस्य ।)
सूक्ष्मैला । इति राजनिर्घण्ट: ॥

गन्धाश्मा [न्] पुं, (गन्धयुक्त: अश्मा प्रस्तर इव ।)
गन्धक: । इत्यमर: ।२।९।१०२ ॥

गन्धाष्टकं, क्ली, (गन्धानां गन्धात्मकागुरुचन्दना-
दीनां अष्टकम् ।) पञ्चदेवतादेयाष्टप्रकारगन्ध-
द्रव्यम् । यथा,—
“चन्दनागुरुकर्पूरचोरकुङ्कुमरोचना: ।
जटामांसी कपियुता शक्तेर्गन्धाष्टकं विदु: ॥*॥
चन्दनागुरुह्रीवेरकुष्ठकुङ्कुमसेव्यका: ।
जटामांसी मुरमिति विष्णोर्गन्धाष्टकं विदु: ॥*॥
चन्दनागुरुकर्पूरतमालजलकुङ्कुमम् ।
कुशीदं कुष्ठसंयुक्तं शैवं गन्धाष्टकं शुभम् ॥ * ॥
स्वल्पं चन्दनं चोरं रोचनागुरुमेव च ।
मदं मृगद्वयोद्भूतं कस्तूरीचन्द्रसंयुतम् ।
गन्धाष्टकं विनिर्द्दिष्टं गणेशस्य मनीषिभि: ॥”
इति शारदातिलकम् ॥ * ॥
अपि च ।
“चन्दनागुरुकर्पूररोचनाकुङ्कुमं मदम् ।
रक्तचन्दनह्रीवेरं गाणपत्यमुदाहृतम् ॥ * ॥
जलकाश्मीरकुष्ठैस्तु रक्तचन्दनचन्दनै: ।
उशीरागुरुकर्पूरै: सौरं गन्धाष्टकं विदु: ॥”
इति मेरुतन्त्रम् ॥

गन्धि, क्ली, (गन्ध + “सर्व्वधातुभ्य इन् ।”४।११७ ।
इति इन् ।) त्वक्कुङ्कुमम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥

गन्धिक:, पुं, (गन्धो विद्यतेऽस्मिन् । गन्ध + “अत
इनिठनौ ।” ५।२।११५ । इति ठन् ।) गन्धक: ।
इति हेमचन्द्र: ।३।१२३ ॥

गन्धिनी, स्त्री, (गन्धोऽस्यस्या इति । “अत इनिठनौ ।”
५।२।११५ । इति इनि: । स्त्रियां ङीप् ।) सुरा ।
इत्यमर: ।२।४।१२३ ॥

गन्धिपर्ण:, पुं, (गन्धि गन्धप्रधानं पर्णं पत्रमस्य ।)
सप्तच्छदवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

गन्धोतु:, पुं, (गन्ध: गन्धयुक्त: ओतु: । “ओत्वोष्ठयो:
समासे वा ।” इति वार्त्तिं इति अकारलोप: ।)
खट्टाश: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ गन्धौतुश्च ॥

गन्धोत्कटा, स्त्री, (गन्धेन उत्कटा उद्रिक्ता
उग्रा वा ।) दमनकवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

गन्धोत्तमा, स्त्री, (गन्धेन उत्तमा गन्धप्रधानेत्यर्थः ।) मदिरा । इत्यमरः ।२।१०।४० ॥

गन्धोलिः, स्त्री, (गन्धयति गन्धयुक्तं करोति संमिलितद्रव्यान्तराणीत्यर्थः । गन्ध + ओलच् ततो जातौ ङीष् निपातनात् ह्रस्वः ।) शटी । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धोली, स्त्री, (गन्धयति अर्द्दयतीति । गन्ध अर्द्दने + बाहुलकात् ओलच् ततो जातौ संज्ञायां वा ङीष् ।) वरटा । इत्यमरः । २ । ५ । २७ ॥ भद्रा । शटी । इति मेदिनी ॥ ले । ८५ ॥

गभस्तिः, पुं, (गम्यते ज्ञायते इति गः विषयः । गम् + डः । तं बभस्ति दीपयति प्रकाशयतीति । भस् + " क्तिच्क्तौ चेति । " ३।३।१७४ । इति क्तिच् ।) किरणः । (यथा, भागवते ।५।८।२२ ।
"मासुपक्षलब्धगतमयं शिशिरशान्तानुराग-गुणितनिजवदनसलिलाम्ब्रतमयगभस्तिभिः स्वधयतीति च ॥" गम्यते ज्ञायते इति । गम् + डः । गं इदं सर्व्वं जगत् बभस्ति भासयति निजकिरणजालैरिति शेषः । भस् + क्तिच् ।) सूर्य्यः । इति मेदिनी ॥ ते ।१०७ ॥ (यथा, सूर्य्यस्तोत्रे ।
"गभस्तिमान् गभस्तिश्च विश्वात्मा भासकस्तथा ।
त्वं योनिर्वेदविद्यानां वेदवेद्यस्तथैव च ॥"
शिवः । यथा, महाभारते ।१३।१७।१३३ ।
"गभस्तिर्ब्रह्मकृद् ब्रह्मा ब्रह्मवित् ब्राह्मणोगतिः ॥")

गभस्तिः, स्त्री, (गच्छति प्राप्नोति हव्यादिकमिति गः अग्निस्तं बभस्त्यनया इति । भस् + करणे क्तिच् ।) स्वाहा । इति मेदिनी ॥ ते । १०७ ॥

गभस्तिमत्, क्ली, (गभस्तयो रश्मयः नित्यं वर्त्तन्तेऽस्मिन् लोके मण्यादिज्योतिःप्रभावात् । इति नित्ययोगे मतुप् ।) सप्तपातालान्तर्गतपातालविशेषः । तत्तु तलातलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गभस्तिमान्, [त्] पुं, (गभस्तयः रश्मयः विद्यन्ते भूमास्मिन् । इति भूमार्थे मतुप् ।) सूर्य्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ३।३।१६ ।
"ओँ सूर्य्योऽर्य्यमाभगस्त्वष्टा पूषार्कः सविता रविः ।
गभस्तिमानजः कालो मृत्युर्धाता प्रभाकरः ॥")

गभस्तिहस्तः, पुं, (गभस्तयो रश्मयो हस्ता इव जलाद्याकर्षणविसर्ज्जनाय यस्य ।) सूर्य्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गभीरं, त्रि, (गच्छति जलमत्र । गम् + "गभीरगम्भीरौ" । उणां । ४।३५ । इति ईरन् भत्वाभावेशः ।) नीचस्थानम् । तत्पर्य्यायः । निम्नम् २ गम्भीरम् ३ । इत्यमरः ।१।१०।१५॥ गभीरकम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अगाधम् । (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये ।४।१५ ।
"निष्कम्पनिर्म्मलपयोधिगभीरवीरा
धीराः परस्य परिवादगिरः सहन्ते ॥")
गहनम् । इत्युणादिकोषः ॥ (प्रचण्डम् । यथा, भागवते ।१।५।१८ ।
"कालेन सर्व्वत्र गभीररंहसा ॥")

गभीरिका, स्त्री, (गभीरो ध्वनिर्विद्यतेऽस्याः । "अत इनिठनौ ।" इति ठन् । स्त्रियां टाप् ।) बृहड्ढक्का । इति शब्दरत्नावली ॥

गभोलिकः, पुं, मसूरः । इति हारावली । १३४ ॥

गम, ॡ औ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट् ।) औ, गन्ता । ॡ, अगमत् । गतिरुत्तरदेशसंयोगफलकव्यापारः । इति दुर्गादासः ।

गमः, पुं, (गम्यते इति यथायथं भावकर्म्मादौ अप ।) जिगीषोर्गमनम् । इत्यमरः ।२।८।९५ ॥ अक्षविवर्त्तः । स तु द्यूतप्रभेदः । अपर्य्यालोचितम् । अध्वा । इति मेदिनी । मे १० ॥ सदृक्पाठः । इति हेमचन्द्रः ॥ गमनञ्च ॥ (उपभोगः । मैथुनम् । यथा, मनौ ।११।५४ ।
"ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्व्वङ्गनागमः ॥")

गमकः पुं,(गमयति प्रापयति बोधयति वा मूर्च्छनादिलक्षणैर्य आत्मानमिति । मम् + णिच् + ण्वुल् ।) स्वरविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
"गमकः स्वश्रुतिस्थानच्छायां श्रुत्यन्तराश्रयाम् ।
स्वरो यो मूर्च्छनामेति गमकः स इहोच्यते ॥
कम्पितः स्फुरितो लीनो भिन्नः स्थविर एव च ।
आहतान्दोलितो चेति गमकाः सप्त कीर्त्तिताः ॥
माघपौषनिशायान्तु शेषप्रहरमाचके ।
साधकः सलिले स्थित्वा गमकान् सप्त साधयेत् ॥
दाक्षिणात्या हरिप्रीत्यै गायन्ति गमकानिमान् ॥"
(गमयति बोधयतीति । गम् + णिच् + ण्वुल् । बोधकमात्रे त्रि । यथा, मालतीमाधवे । ३ ।
"यत् प्रौढ़त्वमुदारता च वचसां यच्चार्थतो गौरवं
तच्चेदस्ति ततस्तदेव गमकं पाण्डित्य वैदग्ध्ययोः ॥")

गमकारित्वं, क्ली, (गम्यते इति । गम् + भावे अप् । गमं करोतीति । कृ + णिनि । तस्य भावः इति ।) रभसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गमथः, पुं, (गच्छत्यस्मिन् इति । गम् + "शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः ।" उणां ३ । ११३ । इति अधिकरणे अथः ।) पन्थाः । (गम् + कर्त्तरि अथः ।) पथिके त्रि । इत्युणादिकोषः ॥

गमनं, क्ली, (गम्यते जिगीषुणा इति । गम् + भावे ल्युट् ।) जिगीषोः प्रयाणम् । कूच् इति पारस्य भाषा । तत्पर्य्यायः । यात्रा २ व्रज्या ३ अभिनिर्य्याणम् ४ प्रस्थानम् ५ । गमः ६ । इत्यमरः । २ । ८ । १५ ॥ प्रयाणम् ७ प्रस्थितिः ८ यानम् ९ प्रायणम् १० । इति शब्दरत्नावली ॥ पादविहरणम् । (यथा, रामायणे । ३।१३।११ ।
"न च मे रोचते वीर ! गमनं दण्डकां प्रति ॥")
तत्तु पञ्चविधकर्म्मान्तर्गतकर्म्मविशेषः । (यथा, भाषापरिच्छेदे । ६ ।
"उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा ।
प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च ॥")
तस्य भेदाः । यथा, भ्रमणम् १ रेचनम् २ स्यन्दनम् ३ ऊर्द्ध्वज्वलनम् ४ तिर्य्यग्गमनम् ५ । इति च भाषापरिच्छेदे ७ । (उपभोगः । यदुक्तं तिथितत्त्वे ।

"अगम्यागमनाच्चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणात्
मुच्यते सर्व्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात् ।"

गमी, [न्] त्रि, (गमिष्यतीति । गम् + "भवि गम्यादयः ।" ३।३।३। "गमेरिनिः ।" उणां ॥ इति भविष्यति इनिः ।) गमनकर्त्ता । सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

गम्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सेट् ।) गम्बति । इति दुर्गादासः ।

गम्भारिका, स्त्री, (गच्छति दार्ढ्यं गौ भारञ्च इति । निम्नगतिमित्येके । गम् + गमं बिभर्त्ति इति । भृ + ण्वुल् ततष्टाप् अत इत्वञ्च ।) गम्भारीवृक्षः । इति वल्लभः ॥

गम्भारी, स्त्री, (कं जलं बिभर्त्ति इति । "कर्म्मण्यण् । " ३ । २ । १ । इति अण् दरात् कस्य गत्वे साधुः । यद्वा प्राप्नोति सौन्दर्य्यमिति । गम् + विच् । गमं त्तीति ।) वृक्षविशेषः । गामारी इति भ तत्पर्य्यायः । सर्व्वतोभद्रा २ काश्मरी ३ पर्णिका ४ श्रीपर्णी ५ भद्रपर्णी ६ काश्मर्य इत्यमरः । २ । ४ । ३५ ॥ काश्मरी ८ । तट्टीका ॥ भद्रा ९ गोपभद्रिका १० कुमु सदाभद्रा १२ कट्फला १३ कृष्णवृन्तिका इति रत्नमाला ॥ कृष्णवृन्ता १५ हीर सर्व्वतोभद्रिका १७ स्निग्धपर्णी १८ सुभ कम्भारी २० गोपभद्रा २१ विदारिणी क्षीरिणी २३ महाभद्रा २४ मधुपर्णी स्वरभद्रा २६ कृष्णा २७ अश्वेता रोहिणी २९ यष्टिः ३० स्थूलत्वचा ३१ मती ३२ सुफला ३३ मेदिनी ३४ कुमुदा ३५ सुदृढ़त्वचा ३६ । अस्या गु कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । गुरुत्वम् । उष्ण भ्रमशोथत्रिदोषविषदाहार्त्तिज्वरतृष्णास नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ एत गुणाः । तिक्तत्वम् । गुरुत्वम् । ग्राहित्वम् रत्वम् । केशहितत्वम् । रसायनत्वम् । त्वम् । शीतलत्वम् । दाहपित्तनाशि एतन्मूलगुणौ । अत्युष्णत्वम् । मानव अहितकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः । पर्य्यायगुणाः ।
"गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका
काश्मीरी काश्मरी हीरा काश्मर्य्यः पीत
रोहिणी
कृष्णवृन्ता मधुरसा महाकुमुदिकापि च ।
काश्मरी तुवरा तिक्ता वीर्य्योष्णा मधुरा
दीपनी पाचनी मेध्या भेदिनी भ्रमशोषवि
दोषतृष्णामशूलार्शोविषदाहज्वरापहा ।
तत्फलं बृंहणं वृष्यं गुरु केश्यं रसायनम्
वातपित्ततृषारक्तक्षयमूत्रविबन्धहृत् ।
स्वादु पाके हिमं स्निग्धं तुवराम्लं विशु
हन्याद्दाहतृषावातरक्तपित्तक्षतक्षयान् ।
इति भावप्रका

रं, त्रि, (गच्छति जलमत्र। "गभीरगम्भीरौ।" उणा०। ४। ३५। इति गच्छतेरन् भश्चान्तादेश: मुमागमश्च।) गभीरम्। इत्यमर:। १।१०।१५॥ (यथा, गो: रामायणे। ।१।५०।
"तत: सागरगम्भीरो वानर: पवनो जवे॥")
गम्भीर:, पुं, (गम्+"गभीरगम्भीरौ" उणा०। ४।३५। इति ईरन् भश्चान्तादेश: मुमागमश्च।) जम्बीर:। पङ्कजम्। कटुम्बल:। इत्युणादिकोष:॥ शिव:। यथा, महाभारते।१३।१७।५२।
"गम्भीरघोषो गम्भीरो गम्भीरबलवाहन:॥"
स्त्रियां, हिक्कारोगभेद:। यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५० अध्याये।
"नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी।
तृष्णोष्ठकण्ठजिह्वास्यश्वासपार्श्वरुजाकरी।
अनेकोपद्रवयुता गम्भीरा नाम सा स्मृता॥")
गम्भीरवेदी [न्] पुं, (गम्भीरं मन्दं यथा स्यात् तथा चिरकालात् इत्यर्थ: यद्वा गम्भीरं अङ्कुशवेधनं निषादिदत्तशिक्षामादेशं वा वेत्तीति विद् +णिनि।) दुर्द्धरहस्ती। तत्पर्य्याय:। अङ्कुशदुर्द्धर:२ बालक:३ व्यालक:४। इति त्रिकाण्डशेष:॥ अवमताङ्कुश:५। इति हेमचन्द्र:॥ (यथा, रघौ। ४। ३९।
"स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्द्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत्।
अङ्कुशं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदिन:॥"
अस्य लक्षणम्।
"चिरकालेन यो वेत्ति शिक्षां परिचितामपि।
गम्भीरवेदी विज्ञेय: स गजो गजवेदिभि:॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतराजपुत्त्रीयवचनम्॥
मतभेदेन लक्षणान्तरमपि दृश्यते।
"त्वग्भेदाच्छोणितस्रावात् मांसस्य क्रथनादपि।
आत्मानं यो न जानाति स स्याद् गम्भीरवेदिता॥"
इति रघुटीकायां मल्लिनाथ:॥)
गम्यं, त्रि, (गम्यते इति। गम्+कर्म्मादौ यत्।) प्राप्यम्। इत्यमर:। ३। २। ४२॥ (यथा, भगवद्गीतायाम्। १३। १७।
"ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्व्वस्य विष्ठितम्॥")
गमनयोग्यञ्च॥ (यथा, महाभारते।३।८५।१०२।
"गम्यान्यपि च तीर्थानि कीर्त्तितान्यगमानि च॥"
स्त्रियां, सम्भोगार्हा स्त्री। यथा, महाभारते। १।८३।३५।
"अभिकामां स्त्रियं यस्तु गम्यां रहसि याचित:॥")
गम्यमान:, त्रि, (गम्यते इति। गम्+कर्म्मणि शानच्।) वर्त्तमानगमनाश्रयग्रामादि:॥
गय:, पुं, (गीयते वीर्य्यादिप्रभावेणासौ। गै+यन्। पृषोदरात् ह्रस्वत्वे साधु:।) वानरभेद:। (यथा, गो: रामायणे।४।२५।३३।
"गयो गवाक्षो गवय: शरभो गन्धमादन:॥")
स तु वैवस्वतपुत्त्र:। इति रामायणम्॥ राजर्षिभेद:। स च अमूर्त्तरय:पुत्त्र:। (यथा, श्रीभागवते।५।१५।७।
"गयं नृप: क: प्रति याति कर्म्मभि:॥")
असुरभेद:। इति वायुपुराणम्॥ गयाप्रदेश:। यथा, गो: रामायणे।२।१०७।११।
"गयेन यजमानेन गयेष्वेव पितन् प्रति।"
"गयेषु गयाप्रदेशेषु।" इति तट्टीकायाम्॥)
गया, स्त्री, (गयेन गयनाम्ना लोकप्रसिद्धेनासुरेण पुराणान्तरमतभेदेन तन्नाम्ना राजर्षिणा वा निर्म्मिता।) गयराजर्षिपुरी। इति हेमचन्द्र:। ४। ३९॥ सा तु तीर्थभेद:। तस्य नामकारणं यथा,—
"यज्ञं चक्रे गयो राजा बह्वन्नं बहुदक्षिणम्।
यत्र द्रव्यसमूहानां संख्या कर्त्तुं न शक्यते॥
गयं विष्ण्वादयस्तुष्टा वरं ब्रूहीति चाब्रुवन्।
गयस्तान् प्रार्थयामास अभिशप्तास्तु ये पुरा॥
ब्रह्मणा ते द्विजा: पूता भवन्तु क्रतुपूजिता:।
गयापुरी तु मन्नाम्ना ख्यातु ब्रह्मपुरी तथा॥
एवमस्तु वरं दत्त्वा ततश्चान्तर्दधु: सुरा:॥"*॥
तस्योत्पत्तिकारणं यथा,—
"गयासुरोऽसुराणाञ्च महाबलपराक्रम:।
योजनानां सपादञ्च शतं तस्योच्चय: स्मृत:॥
स्थूल: षष्टिर्योजनानां श्रेष्ठोऽसौ वैष्णव: स्मृत:।
कोलाहले गिरिवरे तपस्तेपे सुदारुणम्॥
बहुवर्षसहस्राणि निरुच्छ्वास: स्थिरोऽभवत्।
तत्तपस्तापिता देवा: संक्षोभं परमं गता:॥
ब्रह्मलोकं गता देवा: प्रोचुस्तेऽथ पितामहम्।
गयासुरात्त्राहि देव! ब्रह्मा देवांस्तथाब्रवीत्॥
व्रजाम: शङ्करं देवा ब्रह्माद्याश्च गता: शिवम्।
कैलासे चाब्रुवन्नत्वा रक्ष रक्ष महाऽसुरात्॥
ब्रह्मा[illegible]स्तानब्रवीच्छम्भुर्व्रजाम: शरणं हरिम्।
क्षीराब्धौ देवदेवेश: स न: श्रेयो विधास्यति॥
ब्रह्मा महेश्वरो देवा विष्णुं नत्वा प्रतुष्टुवु:।
किमर्थमागता देवा विष्णुनोक्तास्तमब्रुवन्॥
गयासुरभयाद्देव! रक्षास्मानब्रवीद्धरि:।
ब्रह्माद्या यान्तु तं दैत्यश्चागमिष्याम्यहं तत:॥"*
"उपुस्तं वासुदेवाद्या: किमर्थं तप्यते त्वया।
सन्तुष्टाश्चागता: सर्व्वे वरं ब्रूहि गयासुर!॥"
"यदि तुष्टा: स्थ मे देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा:।
सर्व्वदेवद्विजातिभ्यो यज्ञतीर्थशिलोच्चयात्॥
मन्त्रेभ्यो देवदेवीभ्यो योगिभ्यश्चापि सर्व्वश:।
व्रातिभ्योऽतिपवित्रोऽहं पवित्र: स्यां सदा सुरा:॥
पवित्रो भव त्वं देवा दैत्यमुक्त्वा ययुर्दिवम्।
दृष्ट्वा दैत्यं तत: स्पृष्ट्वा सर्व्वे हरिपुरं ययु:॥
शून्ये लोकत्रये जाते शून्या यमपुरी ह्यभूत्।
यम इन्द्रादिभि: सार्द्धं ब्रह्मलोकं ततोऽगमत्॥
ब्रह्माणमूचिरे देवा गयासुरविलोपिता:।
त्वया दत्तो योऽधिकारस्तं गृहाण पितामह!॥
ब्रह्माब्रवीत्ततो देवा व्रजामो विष्णुमव्ययम्।
ब्रह्मादयोऽब्रुवन् विष्णुं त्वया दत्तवरेऽसुरे॥
तद्दर्शनाद्ययु: स्वर्गं शून्यं लोकत्रयं ह्यभूत्।
देवैरुक्तो वासुदेवो ब्रह्माणं स वचोऽब्रवीत्॥
गत्वासुरं प्रार्थयस्व यज्ञार्थं देहि देहकम्।
विष्णूक्त: ससुरो ब्रह्मा गत्वाऽपश्यन्महासुरम्॥
ब्रह्मोवाच।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि दृष्टानि भ्रमता मया।
यज्ञार्थं न तु ते तानि पवित्राणि शरीरत:॥
अत: पवित्रं देहं स्वं यज्ञार्थं देहि मेऽसुर!॥
गयासुर उवाच।
धन्योऽहं देवदेवेश! यद्देह: प्रार्थ्यते त्वया।
त्वयैवोत्पादितो देह: पवित्रश्च त्वया कृत:।
सर्व्वेषामुपकाराय यागोऽवश्यं भवत्विति॥
इत्युक्त्वा सोऽपतद्भूमौ श्वेतकल्पे गयासुर:।
नैरृतीं दिशमाश्रित्य तदा कोलाहले गिरौ॥
शिर: कृत्वोत्तरे दैत्य: पादौ कृत्वा तु दक्षिणे।
ब्रह्मा सम्भृतसम्भारो मानसानृत्विजोऽसृजत्॥
चलितश्चकितो ब्रह्मा धर्म्मराजमभाषत।
यास्ते गृहे तव शिला तामानीयात्र धारय॥
दैत्यस्य शीघ्रं शिरसि तां धारय ममाज्ञया।
निश्चलार्थं यम: श्रुत्वा धारयन्मस्तके शिलाम्॥
शिलायां धारितायान्तु सशिलश्चासुरोऽचलत्।
देवानूचेऽथ रुद्रादीन् शिलायां निश्चला: किल॥
तिष्ठन्तु देवा: सकलास्तथेत्युक्त्वा च ते स्थिता:।
देवा: पादैर्लङ्घयित्वा तथापि चलितोऽसुर:॥
ब्रह्माथ व्याकुलो विष्णुं गत: क्षीराब्धिशायिनम्।
अजमूचे हरि: कस्मादागतोऽसि वदस्व तत्॥
ब्रह्मोवाच।
देवदेव! कृते यागे प्रचचाल गयासुर:।
इदानीं निश्चलार्थं हि प्रसादं कुरु माधव॥
ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा ह्याकृष्य स्वशरीरत:।
मूर्त्तिं ददौ निश्चलार्थं ब्रह्मणे भगवान् हरि:॥
आनीय मूर्त्तिं ब्रह्मापि शिलायां समधारयत्।
तथापि चलितं वीक्ष्य पुनर्देवमिहाह्वयत्॥
आगत्य विष्णु: क्षीराब्धे: शिलायां संस्थितोऽभवत्।
आद्यया गदया चासौ यस्माद्दैत्य: स्थिरीकृत:॥
स्थित इत्येव हरिणा तस्मादादिगदाधर:॥"*॥
"ऊचे गयासुरो देवान् किमर्थं वञ्चितो ह्यहम्।
यज्ञार्थं ब्रह्मणे दत्तं शरीरममलं मया।
पीडाश्च यद्यहं देवा: प्रसन्ना: सन्तु सर्व्वदा॥"
"वरं ब्रूहि प्रसन्ना: स्मो देवैरूचे गयासुर:॥"
"यावत् पृथ्वी पर्व्वताश्च यावच्चन्द्रार्कतारका:।
तावच्छिलायां तिष्ठन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा:॥
गदाधर: स्वयं लोकान् पूयात् सर्व्वाघनाशन:।
श्राद्धं सपिण्डकं येषां ब्रह्मलोकं प्रयान्तु ते॥"
"किं बहूक्त्या सुरेशानां युष्माकमपि देवता:।
नैव, तिष्ठाम्यहं चापि समय: प्रतिपाल्यताम्॥"
"त्वयाऽस्म[illegible] प्रार्थितं वीर! तद्भविष्यत्यसंशयम्।
अस्मत्पादानर्च्चयित्वा यास्यन्ति परमां गतिम्।
देवैर्दत्तवरो दैत्यो हर्षितो निश्चलोऽभवत्॥"
अथ गयाशिरआदिपरिमाणम्।
"नागाज्जनार्द्दनाद्भूयपाश्चोत्तरमानसात्।
एतद्गयाशिर: प्रोक्तं फल्गुतीर्थं तदुच्यते॥
पितामहं समासाद्य यावदुत्तरमानसम्।
फल्गुतीर्थन्तु विज्ञेयं देवानामपि दुर्लभम्॥
क्रौञ्चपादात् फल्गुतीर्थं यावत् साक्षाद्गयाशिर:।

सुखं गयासुरस्यैतत्तस्मात् श्राद्धमथाक्षयम् ॥
मुण्डपृष्ठाच्च पूर्व्वस्मिन् पश्चिमे दक्षिणोत्तरे ।
सार्द्धं क्रोशद्वयं मानं गयायां ब्रह्मणेरितम् ॥
पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः ।
तन्मध्ये सर्व्वतीर्थानि त्रैलोक्ये यानि सन्ति वै ॥"

अथ गयामाहात्म्यादि ।

"गयायां न हि तत् स्थानं यत्र तीर्थं न विद्यते ।
सान्निध्यं सर्व्वतीर्थानां गयातीर्थं ततो वरम् ॥
ब्रह्मज्ञानेन किं साध्यं गोगृहे मरणेन किम् ।
वासेन किं कुरुक्षेत्रे यदि पुत्त्रो गयां व्रजेत् ॥
श्राद्धकृद्यो गयाक्षेत्रे पितॄणामनृणोऽपि सः ।
शिरसि श्राद्धकृद्यस्तु कुलानां शतमुद्धरेत् ॥
गयाशिरसि यः पिण्डान् येषां नाम्ना तु निर्व्वपेत् ।
नरकस्था दिवं यान्ति स्वर्गस्था मोक्षमाप्नुयुः ॥
गत्वा वणिग्गयाशीर्षे प्रेतराजस्य पिण्डकम् ।
प्रददौ मनुजैः सार्द्धं स्वपितृभ्यस्ततो ददौ ॥
प्रेताः प्रेतत्वनिर्म्मुक्ता वणिक् च गृहमागतः ।
प्रेतराजः सह प्रेतैर्गयाश्राद्धाद्दिवं गतः ॥"*॥
"गयायां सर्व्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विचक्षणः ।
अधिमासे जन्मदिने चास्तेऽपि गुरुशुक्रयोः ॥
न त्यक्तव्यं गयाश्राद्धं सिंहस्थेऽपि बृहस्पतौ ।
तथा दैवप्रमादेन प्रवक्तृत्सु ग्रहेषु च ॥
पूतः कर्म्माधिकारी च श्राद्धकृद्ब्रह्मलोकभाक् ॥
मीने मेषे स्थिते सूर्य्ये कन्यायां कार्म्मुके घटे ।
नारद ! त्रिषु लोकेषु गयाश्राद्धं सुदुर्लभम् ॥"*॥
"मुण्डनञ्चोपवासश्च सर्व्वतीर्थेष्वयं विधिः ।
वर्ज्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालां विरजां गयाम् ॥
दण्डं प्रदर्शयेद्भिक्षुर्गयां गत्वा न पिण्डदः ।
दण्डं न्यस्य विष्णुपदे पितृभिः सह मुच्यते ॥
गयागजो गयादित्यो गायत्त्री च गदाधरः ।
गया गयासुरश्चैव षड्गया मुक्तिदायिकाः ॥"

अथ पिण्डदानद्रव्याणि ।

"पायसेनाथ चरुणा सक्तुना पिष्टकेन वा ।
तण्डुलैः फलमूलाद्यैर्गयायां पिण्डपातनम् ॥
तिलकल्केन खण्डेन गुडेन सघृतेन वा ।
केवलेनैव दध्ना वा अन्नेन मधुनाथवा ॥
पिण्याकं सघृतं खण्डं पितृभ्योऽक्षयमित्युत ॥"

अथ गयास्थब्राह्मणपूजाविधिः ।

तत्रस्था ब्राह्मणा ब्रह्माणमूचुः ।

"त्वया यद्दत्तमखिलं तत् सर्व्वं शापतो गतम् ।
जीवनार्थं प्रसादं नो भगवन् ! कर्त्तुमर्हसि ॥
तत् श्रुत्वा ब्राह्मणान् ब्रह्मा प्रोवाचेदं दयान्वितः ।
तीर्थोपजीविका यूयमाचन्द्रार्कं भविष्यथ ॥
लोकाः पुण्यगयायां ये श्राद्धिनो ब्रह्मलोकगाः ।
युष्मान् ये पूजयिष्यन्ति तैरहं पूजितः सदा ॥"

अथ गयायां श्राद्धादिकरणार्थं तीर्थानि ।

प्रथमदिने गयाप्रवेशे फल्गुतीर्थे स्नानतर्पण-श्राद्धानि १ प्रेतशिलायां ब्रह्मकुण्डे स्नानं श्राद्धं षोड़शपिण्डदानं प्रेतपर्व्वते तिलमिश्रितसक्तु-निक्षेपश्च २ पञ्चतीर्थमध्ये उत्तरमानसे स्नानं सपिण्डकं श्राद्धं सूर्य्यार्च्चनञ्च ३ दक्षिणमानसे उदीच्यां उदीचीतीर्थे स्नानम् ४ तस्य मध्ये कनखलतीर्थे स्नानम् ५ तस्य दक्षिणे दक्षिण-मानसे तीर्थत्रये स्नानं श्राद्धं सूर्य्यार्च्चनञ्च ६ फल्गुतीर्थे स्नानं तर्पणं सपिण्डकं श्राद्धं ततो गदाधरस्य दर्शनं पूजनञ्च ७ ॥ द्वितीयदिने धर्म्मारण्ये गमनं धर्म्मेश्वरगमनं बोधितरु-गमनञ्च ८ मतङ्गवाप्यां स्नानं तर्पणं श्राद्धं मतङ्गेशगमनं यूपकूपयोर्मध्ये श्राद्धञ्च ९ ॥ तृतीय-दिने ब्रह्मसरसि स्नानं सपिण्डकं श्राद्धं यूप-प्रदक्षिणं ब्रह्मगमनञ्च १० गोप्रचारसमीपे आम्रवृक्षसेचनम् ११ ततो यमकुक्कुरकाकबलि-दानं पुनः स्नानञ्च १२ ॥ चतुर्थदिने फल्गुतीर्थे स्नानादिकं ततो गयाशिरसि विष्णुपदस्य दर्शनं स्पर्शनं पूजनं तत्र सपिण्डकं श्राद्धञ्च १३ रुद्रः १४ ब्रह्मा १५ दक्षिणाग्निः १६ गार्हपत्यः १७ आहवनीयः १८ सत्यः १९ आवसथ्यः २० शक्रः २१ अगस्त्यः २२ क्रौञ्चः २३ मातङ्गः २४ कार्त्तिकेयः २५ गणेशः २६ कश्यपः एषां पदेषु श्राद्धम् २७ गजकर्णिकायां तर्पणम् २८ कनकेशकेदारनरसिंहवामनरथमार्गाणां पूज-नम् २९ ॥ पञ्चमदिने गदालोले स्नानं सपि-ण्डकं श्राद्धञ्च ३३ अक्षयवटे श्राद्धं ब्रह्मकल्पित-विप्राणां पूजनं पुरोधसे षोड़शदानञ्च ३४ गायत्त्र्यग्रे प्रातःसन्ध्याचरणं सपिण्डकं श्राद्धञ्च ३५ समुद्यततीर्थे स्नात्वा सावित्र्यग्रे मध्याह्नसन्ध्या-चरणं पिण्डदानञ्च ३६ प्राचीसरस्वत्यां स्नात्वा सायाह्नसन्ध्याचरणं ३७ विशाला ३८ लेलि-हानम् ३९ भरताश्रमनामकरामतीर्थम् ४० पदा-ङ्कितम् ४१ मुण्डपृष्ठस्थगदाधरसमीपम् ४२ आकाशगङ्गा ४३ गिरिकर्णमुखं एषु स्नानं पिण्डदानञ्च ४४ वैतरण्यां स्नानं पिण्डदानं श्राद्धं गोदानञ्च ४५ घृतकुल्या ४६ मधुकुल्या ४७ देविकानदी ४८ शिलासङ्गम ४९ मधुस्रवासु स्नानं सपिण्डकं श्राद्धं पिण्डदानञ्च ५० दशाश्वमेधिकम् ५१ हंसतीर्थम् ५२ अमरकण्टकम् ५३ कोटितीर्थम् ५४ रुक्मिणीकुण्डं एषु पिण्डदानम् ५५ मार्कण्डेये-श्वर-५६ कोटीश्वरयोर्दर्शनं गमनञ्च ५७ दिवौ-कसां पुष्करिण्यां पितृभ्यो दानम् ५८ पङ्कजवने पाण्डुशिलायां श्राद्धम् ५९ मुण्डतीर्थे स्नानं तर्पणं पिण्डदानञ्च ६० गयाकूपे पिण्डदानं ६१ भस्मकूटे भस्मना स्नानम् ६२ सङ्गमतीर्थे स्नानम् ६३ धेनुकारण्ये पिण्डदानम् ६४ काम-धेनुपदे स्नात्वा कामदुघागमनम् ६५ ॥ * ॥
"कर्द्दमाले गयानाभौ मुण्डपृष्ठसमीपतः ।
स्नात्वा श्राद्धादिकं कृत्वा पितॄणामनृणो भवेत् ॥
फल्गुचण्डीश्मशानाक्षीमङ्गलाद्याः समर्च्चयेत् ।
गयायाञ्च वृषोत्सर्गस्त्रिसप्तकुलमुद्धरेत् ॥"

इति वायुपुराणे गयामाहात्म्यम् ॥ * ॥

तत्र मरणे मुक्तिर्यथा, तत्रैव ३ अध्याये ।
"गदाधरोद्दिश्यतीर्थं सर्व्वतीर्थोत्तमोत्तमम् ।
मुक्तिर्भवेत् पितॄणाञ्च कर्णॄणां श्राद्धतः सदा ॥
जरायुजा अण्डजा वा स्वेदजा वापि चोद्भिदः ।
त्यक्त्वा देहं शिलायां ते यान्ति विष्णुस्वरूपताम् ॥"

तत्रस्थजनार्द्दनहस्ते जीवितस्य पिण्डदानादि यथा,—
"जनार्द्दनो भस्मकूटे तस्य हस्ते तु पिण्डदः ।
आत्मनोऽप्यथवान्येषां सव्येनैव तिलैर्व्विना ।
जीवतां दधिसंमिश्रं सर्व्वे ते विष्णुलोकगाः ।
यस्तु पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्द्दन ! ।
यमुद्दिश्य त्वया देयस्तस्मिन् पिण्डो मृते प्रभो
एष पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्द्दन ! ।
अन्तकाले गते मह्यं त्वया देयो गयाशिरे ।
इति च वायुपुराणे गयामाहात्म्ये ४ अध्यायः ।

गरं, क्ली, (गिरति दोषबहुलं नाशयति स्वकि जातस्य बालकस्येति भावः । गृ + पचाद्यच्) बवादेरकादशकरणान्तर्गतपञ्चमकरणम् । इ मेदिनी । रे । २२ ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ९९ । ४ ।
"बवबालवकौलवतैतिलाख्य
गरवणिजविष्टिसंज्ञानाम् ।"
एतेषामधीशाः । यथा, तत्रैव । ९९ । ४-५
" पतयः सुररिन्द्रकमलज-
मित्रार्य्यमभूश्रियः सयमाः ॥
कृष्णचतुर्द्दश्यर्धाद् ध्रुवाणि
शकुनिश्चतुष्पदं नागम् ।
किन्तुघ्नमिति च तेषां
कलिवृषफणिमारुताः पतयः ॥")
तत्र जातस्य फलम् ।
"विचारदक्षो विजितारिपक्षः
शूरोऽतिधीरो मृदुहास्ययुक्तः ।
दाता दयालुर्गुणवान्नरः स्याद्
गरे परेषामुपकारकर्त्ता ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ।
(गरादेः फलं यथा, बृहत्संहितायाम् । ९९ ।
"कृषिबीजगृहाश्रयजानि गरे
वणिजि ध्रुवकार्य्यवणिग्युतयः ॥"
गीर्य्यते भक्ष्यते इति । गॄ + कर्म्मण्यप् ।
विषम् । (यथा, भागवते । ८।७।४१ ।
"तस्मादिदं गरं भुञ्जे प्रजानां स्वस्तिरस्तु मे ।
वत्सनाभाख्यविषम् । इति राजनिर्घण्टः ।
(सम्मोहजं विषम् । इति माधवकरकृतरुग्विनिश्चयटीकायां श्रीकण्ठदत्तेनोदररोगव्याख्यायामुक्तम् ॥)

गरः, पुं, (गीर्य्यते इति । गॄ + कर्म्मणि अप्) विषम् । (यथा, भागवते । ६।१४।४३ ।
"विद्वेषनष्टमतयः स्त्रियो दारुणचेतसः ।
गरं ददुः कुमाराय दुर्मर्षा नृपतिं प्रति ।")
उपविषम् । रोगः । इति हेमचन्द्रः । ४।३८०

गरघ्नः, पुं, (गरं विषं हन्तीति । हन् + टक्) कृष्णार्जकः । वर्व्वरः । इति राजनिर्घण्टः ।

गरघ्नी, स्त्री, (गरघ्न + टित्वात् ङीप् ।) मत्स्यविशेषः । गरई इति भाषा । अस्या गुणाः मधुरत्वम् । कषायत्वम् । वातपित्तकफनाशित्वम् । रुचिबलवीर्य्यकारित्वम् । दीपनत्वम् । लघुत्वम् । इति भावप्रकाशः

'गरघ्नी मधुरा तिक्ता तुवरा वातपित्तहृत् ।
…घ्नी रुचिकृल्लघ्वी दीपनी बलवीर्य्यकृत् ॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम् ॥
…ं संसारयातनारूपं विषं हन्तीति । हन्+ …क ङीप् च । गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९।५४।
"…ग्रहपीडाहरा गुह्या गरघ्नी मानवत्सला ॥")
…ं, क्ली, (गृ सेचने गॄ निगरणे + भावे ल्युट् ।) …चनम् । निगरणम् । इति व्याकरणम् ॥
…स्त्री,(गॄ + भावे अप् । गरो भक्षणम् । गरेण …घातेन दीयते खण्ड्यते म्रियतेऽस्मादनेन वा । …ो + अपादाने करणे वा घञर्थे कः ।) विषम् । …ति राजनिर्घण्टः ॥
…:, त्रि, (गरं विषं ददातीति । दा + कः ।) …षदानकर्त्ता । (अयं हि आततायिनामन्यतमः । …स्य हनने दण्डादिकं नास्ति ।) यथा, स्मृतिः ।
"अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।"
अयं हि श्राद्धभोजने परिहर्त्तव्यः । तथा च …नौ । ३ । १५८ ।
"आगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
…मुद्रयायी बन्दी च तैलिकः कूटकारकः ॥")
…नः, पुं, (गरो गरणं सर्पादिग्रसनरूपं व्रतं …र्गिको नियमो यस्य ।) मयूरः । इति …ब्दरत्नावली ॥
…:, पुं, (गॄ + बाहुलकात् अभच् ।) गर्भः । …ति हेमचन्द्रः । ३।२०४ ॥
…ं, क्ली, (गिरति ग्रसति नाशयतीत्यर्थः । …+ अलच् । गरात् भक्षणात् लाति आदत्ते …ीवनं वा । ला + कः ।) विषम् । इत्यमरः । …८।६ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ४ । २ ।
"…शालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति
मलयसमीरम् ॥")
…न्नगविषम् । परिमाणम् । तृणपूलकम् । इति …हेमचन्द्रः ॥ घासेर गाछा पुला आटि इत्यादि …षा ॥
…गारिः, पुं, (गरलस्य विषस्य अरिः तन्नाशकत्वात्तथात्वम् ।) मरकतमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
…ं, स्त्री, (गीर्य्यते भक्ष्यते औषधार्थं रोगिभिरिति शेषः । गॄ + कर्म्मण्यप् । ततोऽजादित्वात् टाप् ।) देवदालीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ निगरणम् । इति धरणी ॥
…गारी, स्त्री, (गरं विषं आगिरति नाशयतीति । गरं स्थविकविषमिश्रके । आ + गॄ …अच् । संज्ञायां जातौ वा ङीष् ।) देवताड़कः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।
"गरागरी च वेणी च तथा स्याद्देवताड़कः ।"
इति कल्पस्थाने द्वितीयेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥
गुणाश्चास्या जीमूतकशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
…त्मकं, क्ली, (गरः विषं आत्मा बीजभूतं यस्य इति कप् ।) शोभाञ्जनबीजम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गराधिका, स्त्री, (गरेषु गरप्रतीकारादिषु अधिका प्रधाना ।) लाक्षा । इति रत्नमाला । गराधिका गवाधिकापि पाठः ॥ (गरादधिका । विषप्रधाना ॥)

गरिमा, [न्] त्रि, ("प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धेति ।" ६ । ४ । १५७ । इति गरादेशः । पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ।" ५ । १ । १२२ । इति इमनिच् ।) गुरुता । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ८ । २ । २२ ।
"गिरिं गरिम्णा परितः प्रकम्पयन् ॥
निषेव्यमाणोऽलिकुलैर्मदाशनैः ॥")

गरिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन गुरुः । "प्रियस्थिरेति ।" ६।४।१५७ । इति इष्ठन् गरादेशश्च ।) अति गुरुः । इति जटाधरः ॥ (पुं, दानवविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ३० ।
"गरिष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः ॥"
नृपविशेषः । यथा, तत्रैव । २।७।१२ ।
"हविर्घ्नश्च गरिष्ठश्च हरिश्चन्द्रश्च पार्थिव ॥")

गरी, स्त्री, (गर + जातौ संज्ञायां वा ङीष् ।) देवताड़वृक्षः । इत्यमरः । २।४।६६ ॥ खरा । इति मेदिनी । रे । २२ ॥ (देवताड़शब्देऽस्या विवरणं बोद्धव्यम् ॥)

गरीयान्, [स्] त्रि, (अतिशयेन गुरुः । गुरु + ईयसुन् गरादेशश्च ।) अतिगुरुः । इति व्याकरणम् ॥

गरुड़ः, पुं, (गरुद्भ्यां पक्षाभ्यां डयते उड्डयते । इति गरुत् + डी + डः । पृषोदरात् तलोपे साधुः । यद्वा, "गिर उड़च् ।" उणां ४ । १५५ । इति उड़च् ।) स्वनामख्यातपक्षी । तत्पर्य्यायः । गरुत्मान् २ तार्क्ष्यः ३ वैनतेयः ४ खगेश्वरः ५ नागान्तकः ६ विष्णुरथः ७ सुपर्णः ८ पन्नगाशनः ९ । इत्यमरः । १ । १ । ३२ ॥ महावीरः १० पक्षिसिंहः ११ उरगाशनः १२ । इति जटाधरः ॥ शाल्मली १३ हरिवाहनः १४ अमृताहरणः १५ नागाशनः १६ । इति हारावली ॥ शाल्मलिस्थः १७ खगेन्द्रः १८ भुजगान्तकः १९ तरस्वी २० तार्क्ष्यनायकः २१ । इति राजनिर्घण्टः ॥*॥ तस्योत्पत्तिकारणं यथा,—
"यजतः पुत्त्रकामस्य कश्यपस्य प्रजापतेः ।
साहाय्यमृषयो देवा गन्धर्व्वाश्च ददुः किल ॥
तत्रेध्मानयने शक्रो नियुक्तः कश्यपेन ह ।
मुनयो बालिखिल्याश्च ये चान्ये देवतागणाः ॥
शक्रस्तु वीर्य्यसदृशमिध्मभारं गिरिप्रभम् ।
समुत्क्षिप्यानयामास नातिकृच्छ्रादिव प्रभुः ॥
अथापश्यदृषीन् ह्रस्वानङ्गुष्ठोदरवर्ष्मणः ।
पलाशवृन्तिकामेकां सहितान् वहतः पथि ॥
तान् सर्व्वान् विस्मयाविष्टो वीर्य्योन्मत्तः पुरन्दरः ।
अवहस्याभ्ययाच्छीघ्रं लङ्घयित्वावमन्य च ॥
तेऽथ रोषसमाविष्टाः सुभृशं जातमन्यवः ।
आरेभिरे महत् कर्म्म तदा शक्रभयङ्करम् ॥
कामवीर्य्यः कामगमो देवराजभयप्रदः ।
इन्द्रोऽन्यो सर्व्वदेवानां भवेदिति यतव्रताः ॥
तच्छ्रुत्वा भृशसन्तप्तो देवराजः शतक्रतुः ।
जगाम शरणं तत्र कश्यपं संशितव्रतम् ॥
तच्छ्रुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽथ प्रजापतिः ।
बालिखिल्यानुपागम्य कर्म्मसिद्धिमपृच्छत ॥
अथ ते तं महात्मानं प्रत्यूचुः सत्यवादिनः ।
तान् कश्यप उवाचेदं सान्त्वपूर्व्वं प्रजापतिः ॥"
तस्य पक्षीन्द्रत्वकारणं यथा,—
"अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगात् ब्रह्मणः कृतः ।
इन्द्रार्थञ्च भवन्तोऽपि यत्नवन्तस्तपोधनाः ॥
न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्त्तुमर्हथ सत्तमाः ।
भवतां हि न मिथ्यायं सङ्कल्पो वै चिकीर्षितः ॥
भवत्वेष पतत्त्रीणामिन्द्रोऽतिबलसत्ववान् ।
प्रसादः क्रियतामस्य देवराजस्य याचतः ॥
बालिखिल्या ऊचुः ।
अपत्यार्थं समारम्भो भवतश्चायमीप्सितः ।
तथा चैवं विधत्स्वात्र यथाश्रेयोऽनुपश्यसि ॥
एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा ।
विनता नाम कल्याणी पुत्त्रकामा यशस्विनी ॥
तपस्तप्त्वा व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः ।
उपचक्राम भर्त्तारं तामुवाचाथ कश्यपः ॥
आरम्भः सफलो देवि ! भवितायं तवेप्सितः ।
जनयिष्यसि पुत्त्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ ॥
तपसा बालिखिल्यानां मम सङ्कल्पजौ तथा ।
एतौ सर्व्वपतत्त्रीणामिन्द्रत्वं कारयिष्यतः ॥
विनता चापि सिद्धार्था बभूव मुदिता तथा ।
जनयामास पुत्त्रौ द्वावरुणं गरुड़ं तथा ॥
विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः ।
पतत्त्रीणान्तु गरुड़ इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत ॥"*॥
तस्य जन्मकालीनरूपं यथा,—
"एतस्मिन्नन्तरे चापि गरुड़ः काल आगते ।
विना मात्रा महातेजा विदार्य्याण्डमजायत ॥
महासत्वबलोपेतः सर्व्वा विद्योतयन्दिशः ।
कामरूपी कामगमः कामवीर्य्यो विहङ्गमः ॥
अग्निराशिरिवोद्भासन् समिद्धोऽतिभयङ्करः ।
विद्युद्विस्पष्टपिङ्गाक्षो युगान्ताग्निसमप्रभः ॥
प्रवृद्धः सहसा पक्षी महाकायो नभो गतः ।
घोरो घोरस्वनो रौद्रो वह्निरौर्व्व इवापरः ॥"*॥
तस्य विष्णुवाहनत्वे कारणं यथा,—
"अपीत्वा चामृतं पक्षी परिगृह्याशु निःसृतः ।
आगच्छदपरिश्रान्त आवार्य्यार्कप्रभां खगः ॥
विष्णुना तु तदाकाशे वैनतेयः समेयिवान् ।
तस्य नारायणस्तुष्टस्तेनालौल्येन कर्म्मणा ॥
तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम् ।
स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरीक्षगः ॥
उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः ।
अजरश्चामरश्च स्याममृतेन विनाप्यहम् ॥
एवमस्त्विति तं विष्णुरुवाच विनतासुतम् ॥
प्रतिगृह्य वरौ तौ तु गरुड़ो विष्णुमब्रवीत् ।
भवतेऽपि वरं दद्मि वृणोतु भगवानपि ॥
तं वव्रे वाहनं कृष्णो गरुत्मन्तं महाबलम् ।
ध्वजञ्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम् ॥"
इति महाभारते । १ । ३१-३३ । अध्यायेषु ॥

(व्यूहविशेषः । यथा, मनुः । ७ । १८७ ।
"वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुड़ेन वा ॥"
"दण्डसुखपक्षाङ्गागः पृथुमध्यो वराहव्यूहः । एष एव पृथुतरमध्यो गरुड़व्यूहः ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥)

गरुड़ध्वजः, पुं, (गरुड़ः ध्वजश्चिह्नं यस्य । यद्वा, गरुड़ो ध्वजे रथध्वजे यस्य ।) विष्णुः । इत्यमरः ।१।१।१८ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे ।५।१।३३।
"इत्युक्त्वा प्रययौ विप्र ! सहदेवैः पितामहः ।
समाहितमतिश्चैवं तुष्टाव गरुड़ध्वजम् ॥"
अस्य एतन्नामकारणकथा यथा, महाभारते । १ । ३३ । १२-१७ ।
"विष्णुना तु तदाकाशे वैनतेयः समेयिवान् ।
तस्य नारायणस्तुष्टस्तेनालौल्येन कर्म्मणा ॥
तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम् ।
स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरीक्षगः ॥
उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः ।
अजरश्चामरश्च स्याममृतेन विनाप्यहम् ।
एवमस्त्विति तं विष्णुरुवाच विनतासुतम् ॥"
"ध्वजञ्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम् ॥")

गरुड़ाग्रजः, पुं, (गरुड़स्य अग्रजो ज्येष्ठः ।) अरुणः । इत्यमरः ।१।३।३२ ॥ (अस्य गरुड़ाग्रजत्वकथा यथा, महाभारते । १।३१।२४-३४।
"विनता नाम कल्याणी पुत्त्रकामा यशस्विनी ।
तपस्तप्त्वा व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः ॥
उपचक्राम भर्त्तारं तामुवाचाथ कश्यपः ।
आरम्भः सफलो देवि ! भवितायं तवेप्सितः ॥
जनयिष्यसि पुत्त्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ ।
तपसा वालिखिल्यानां मम सङ्कल्पजौ तथा ॥
भविष्यतो महाभागौ पुत्त्रौ त्रैलोक्यपूजितौ ।
उवाच चैनं भगवान् कश्यपः पुनरेव ह ॥
धार्य्यतामप्रमादेन गर्भोऽयं सुमहोदयः ।
एतौ सर्व्वपतत्रीणामिन्द्रत्वं कारयिष्यतः ॥"
"विनता चापि सिद्धार्था बभूव मुदिता तथा ।
जनयामास पुत्त्रौ द्वावरुणं गरुड़ं तथा ॥
विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः ।
पतत्रीणाञ्च गरुड़ इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत ॥")

गरुड़ाङ्कितं, क्ली, (गरुड़ इव अङ्कितम् । गरुड़सादृश्यादस्य तथात्वम् ।) मरकतमणिः । इति शब्दरत्नावली ॥

गरुड़ाश्मा, [न्] पुं, (गरुड़वर्णवत् अश्मा प्रस्तरः । गरुड़वर्णसादृश्यात् तथात्वम् ।) मरकतमणिः । इति जटाधरः ॥

गरुड़ोत्तीर्णं, क्ली, (गरुड़ादुत्तीर्णं वर्णेनेति शेषः । यद्वा, गरुड़ उत्तीर्णो वर्णेनातिक्रान्तो येन ।) मरकतमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गरुत्, पुं, (गृणाति शब्दायते वायुवेगवशादिति । गॄ शि शब्दे + "मृग्रोरुतिः ।" उणां । १ । ९६ । इति उतिः ।) पक्षः । इत्यमरः । २ । ५ । ३६ ॥ पाखा इति भाषा ॥ (गिरतीति । गॄ निगरणे + उतिः । निगरणम् । भक्षणम् । यथा, यजुर्व्वेदे ।१७।७२। "सुपर्णोऽसि गरुत्मान् पृष्ठे ।"
"अग्ने ! त्वं सुपर्णोऽसि सुपर्णपक्ष्याकारो गरुड़ोऽसि गरुत्मान् गरुत् गरणं गिलनं भक्षणमस्यास्तीति गरुत्मान् अशनायत्वानित्यर्थः ।" इति वेददीधितिः ॥)

गरुत्मान्, [त्] पुं, (गरुतः पक्षाः सन्त्यस्य । गरुत् + मतुप् ।) गरुड़ः । इत्यमरः । १।१।३१। (यथा, भागवते । ३ । १६ । ११ ।
"जग्राह लीलया प्राप्तां गरुत्मानिव पन्नगीम् ॥")
पक्षिमात्रम् । इति मेदिनी । ते । १६६ ॥

गरुद्योधी, [न्] पुं, (गरुता पक्षेण युध्यतीति । युध् + णिनिः ।) भारतीपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भारुइ इति भाषा ॥

गर्गः, पुं, (गृणाति वेदध्वनिना शब्दायते स्तौति इत्यर्थः । गॄ शि शब्दे + "मुद्ग्रोर्गग्मौ ।" उणां । १।१२७। इति गः ।) मुनिविशेषः । स तु गयाक्षेत्रे यज्ञार्थं सृष्टो ब्रह्मणः पुत्त्रः । इति वायुपुराणे गयामाहात्म्ये २ अध्यायः ॥ (बृहस्पतिवंशसमुद्भवोऽन्यो मुनिभेदः । स तु वितथस्य पुत्त्रः । यथा, हरिवंशे । ३२ । १५—२० ।
"बृहस्पतेरङ्गिरसः पुत्त्रो राजन्महामुनिः ।
संक्रामितो भरद्वाजो मरुद्भिः क्रतुभिर्व्विभुः ॥
अत्रैवोदाहरन्तीमं भरद्वाजस्य धीमतः ।
धर्म्मसंक्रमणञ्चापि मरुद्भिर्भरताय वै ॥
अयाजयद्भरद्वाजो मरुद्भिः क्रतुभिर्हि तम् ।
पूर्व्वन्तु वितथे तस्य कृते वै पुत्त्रजन्मनि ॥
ततोऽथ वितथो नाम भरद्वाजात् सुतोऽभवत् ।
पौत्त्रेऽथ वितथे जाते भरतस्तु दिवं ययौ ॥
वितथञ्चाभिषिच्याथ भरद्वाजो वनं ययौ ।
स चापि वितथः पुत्त्रान् जनयामास पञ्च वै ॥
सुहोत्रञ्च सुहोतारं गयं गर्गन्तथैव च ॥"
अयं हि शिवमाराध्य चतुःषष्ट्यङ्गज्योतिषादिज्ञानमलभत । यथा, महाभारते । १३।१८।३८।
गर्ग उवाच ।
"चतुःषष्ट्यङ्गमददत् कलाज्ञानं ममाद्भुतम् ।
सरस्वत्यास्तटे तुष्टो (शिवः) मनोयज्ञेन पाण्डव ! ॥"
तथा, बृहत्संहितायाम् । २१ । ५ ।
"न तु तन्मतं बहूनां गर्गादीनां मतं वक्ष्ये ॥"*॥)
तालविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
"चतुर्द्रुतं विरामान्तं तालोऽयं गर्गसंज्ञितः ॥"

गर्गरः, पुं, (गॄ शि शब्दे + भावे गः । गर्गं शब्दं रातीति । रा + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३।२।३ । इति कः ।) मत्स्यभेदः । इति जटाधरः ॥ गागरा इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । वातपित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अस्याकारगुणौ यथा, राजनिर्घण्टे ।
"यः पीतवर्णोऽपि च पिच्छिलाङ्गः
पृष्ठेषु रेखा बहुलः सशल्कः ।
स गर्गरो वर्व्वरनादवश्यो
जड़श्च शीतः कफवातकारी ॥"
"गर्गरः पित्तलः किञ्चित् वातजित् कफकोपनः ।"
इति भावप्रकाशः ॥

गर्गरी स्त्री, (गर्गं शब्दं रातीति । रा + कः । गौरादित्वात् ङीष् ।) मन्थनी । दधिमन्थनपात्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ७४ । ...
गागरी इति भाषा ॥ यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
"मेषादौ सक्तवो देया वारिपूर्णा च गर्गरी ।

गर्गाटः, पुं, (गर्गेति शब्दं कृत्वा अटतीति । ... अट् + पचाद्यच् । शकन्ध्वादिवदकारलोप ... मत्स्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । योगनाविक ... इति हारावली । १८६ ॥

गर्ज्ज, ऊर्ज्जाशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-पर-अकं-सेट् ।) ऊर्ज्जा बलम् । सेमन्तात् सरो... अः तत्करणकशब्दः । गर्ज्जति सिंहः । दुर्गादासः ॥

गर्ज्ज, क स्वने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-अकं-सेट् ।) क, गर्ज्जयति । इति दुर्गादा...

गर्ज्जं, क्ली, (गर्ज्जनमिति । गर्ज्ज + भावे घ...) हस्तिशब्दः । इति हेमचन्द्रः । ६ । मेघादिशब्दश्च ॥

गर्ज्जकः, पुं, (गर्ज्जतीति । गर्ज्ज + ण्वुल् ।) म... विशेषः । गजाड़ इति भाषा ॥ तत्पर्य्या... शालः । शालचः ३ । इति शब्दरत्नाव... (शालशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

गर्ज्जनं, क्ली, (गर्ज्ज + भावे ल्युट् ।) श... (गर्ज्जतेऽनेनेति । गर्ज्ज + करणे ल्युट् ... कोपः । इति मेदिनी । ने । ५६ ॥

गर्ज्जरं, क्ली, मूलविशेषः । गाजर इति भा... तत्पर्य्यायः । पिण्डमूलम् २ पीतकन्द... सुमूलकम् ४ स्वादुमूलम् ५ सुपीतम् ६ ... ङ्गम् ७ पीतमूलकम् ८ । अस्य गुणाः । म... त्वम् । रुचिकारित्वम् । किञ्चित् कटु... कफाशनाशक्रिमिशूलदाहपित्ततृष्णानाशित्व... इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।
"गाजरं गृञ्जनं प्रोक्तं तथा नारङ्गवर्णकम् ...
गाजरं मधुरं तीक्ष्णं तिक्तोष्णं दीपनं ल...
संग्राहि रक्तपित्तार्शोग्रहणीकफवातजित् ।"
इति भावप्रकाशः ॥

गर्ज्जाफलः, पुं, (गर्ज्जा मर्म्मरध्वनिः फले य... शुष्कपक्वफले शब्दबाहुल्यादस्य तथात्व... विकण्टकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (... गर्ज्जनमेव फलं यस्य ।) युद्धम् । इति ... चन्द्रः ॥ भर्त्सनम् । उत्तेजनम् । इति ... रत्नावली ॥

गर्ज्जिः, पुं, (गर्ज्ज ऊर्ज्जाशब्दे + "सर्व्वधा... इन् ।" उणां । ४ । ११७ । इति इन् ।) ... शब्दः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ४२ ॥

गर्ज्जितं, क्ली, (गर्ज्ज + भावे क्तः ।) मेघश... इत्यमरः । १ । ३ । ८ ॥ (रणादौ बा... लनम् । यथा, हरिवंशे । १८२ । ४६ ।
"बाण ! किं गर्ज्जसे मोहात् शूराणां नाति... गर्ज्जितम् ...
एह्येहि युध्यस्व रणे किं वृथा गर्ज्जितेन ते ।
स्तनशब्दे च ॥ (यदुक्तं स्मृतौ ।
"सन्ध्यायां गर्ज्जिते मेघे शास्त्रचिन्तां करोति ...
चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुर्विद्या यशो बल...

[र]:, पुं, (गर्त्तो गर्त्तनं जातोऽस्य । जातार्थे
[इत]च् ।) मत्तहस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३६ ॥
पुं, (गिरति ग्रसति खल्विमान् पतितं जीव-
[जा]तादिकमित्यर्थः । गॄ निगरणे + "हसि-
[मृ]ग्रिण्वामिदमीति ।" उणां । ३ । ८६ ।
[इ]ति तन् ।) भुवि श्वभ्रम् । गाड़ा इति
[भा]षा ॥ तत्पर्य्यायः । अवटः २ । इत्यमरः ।
। ८ । २ ॥ भूरन्ध्रम् ३ दरः ४ श्वभ्रम् ५ ।
[इ]ति जटाधरः ॥ आवटिः ६ आवटुः ७ पृथिवी-
[र]ध्रम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मार्क-
[ण्डे]ये । २१ । ६ ।
[वि]वरयां विस्तृते गर्त्ते निपपात लघुक्रमः ॥")
[त्रि]गर्त्तदेशः । कुकुन्दरः । इति मेदिनी । ते । १३ ॥
[रो]गभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (मातृगर्भ-
[प्र]दाङ्गरम् । यथा, भागवते । ३ । ३१ । ५ ।
[ग]र्भे विण्मूत्रयोर्गर्त्ते स जन्तुर्जन्तुसम्भवे ॥"
[गृह]ः । यथा, तत्रैव । ३ । १३ । ३४ ।
"यद्रोमगर्त्तेषु निलिल्युरध्वरा-
[स्त]स्मै नमः कारणसूकराय ते ॥"
[न]रकविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । २१ । १० ।
[नि]पपात महागर्त्ते तिमिरौघसमावृते ॥"
[च]तुः सहस्रेभ्यो न्यूनगतिदंवखातभेदः ।
[त]ल्लक्षणं यथा, छन्दोगपरिशिष्टे ।
[ध]नुः सहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।
[न]ता नदीशब्दवहा गर्त्तास्ताः परिकीर्त्तिताः ॥"
[स्रो]तोदाहरणं यथा, मनौ । ४ । २०३ ।
नदीषु देवखातेषु तड़ागेषु सरःसु च ।
[स्ना]नं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च ॥"
[गी]र्य्यते स्तूयते वेदस्तुतिं कुर्व्वता जनेनेति । गॄ +
[त]न् गुणश्च । देवरथः । यथा, ऋग्वेदे ।५।६२।८।
[आ]रोहथो वरुण ! मित्र ! गर्त्तमतश्चक्षाथे
[अ]दितिं दितिं च ॥" "गर्त्ते रथम ॥" इति
[भा]ष्यम् ॥)
[गर्त्ति]का, स्त्री, (गर्त्तोऽस्त्यस्याः इति ठन् ।)
[तन्तु]शाला । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६५ ॥ तांत-
[घ]र इति भाषा ॥
[गर्द्द], कि रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
[आत्म]-भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) कि, गर्द्दयति गर्द्दति ।
[र]वः शब्दः । इति दुर्गादासः ॥
[गर्द्दभ]ं, क्ली, (गर्द्दते शब्दाते विश्रयते गन्धादिभि-
[र]ति यावत् । गर्द्द रवे । "कृशृशलिकलि-
[गर्द्दि]भ्योऽभच् ।" उणां ।३।१२२। इति अभच् ।)
[श्वे]तकुमुदम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, वैद्यक-
[रत्न]मालायाम् ।
"कैरवं चन्द्रकान्तञ्च गर्द्दभं कुसुदं कुमुत् ॥")
[वि]ड़ङ्गम् । इति रत्नमाला ॥
[गर्द्दभः], पुं, (गर्द्दति गर्द्दयति वा कर्कशशब्दं करो-
[तीत्य]र्थः । गर्द्द कि रवे + "कृशृशलिकलीति ।"
[उण]ां । ३ । १२२ । इति अभच् ।) पशुविशेषः ।
[ग]धा इति भाषा । (यथा, मनौ । ८ । २६८ ।
"गर्द्दभाजाविकानान्तु दण्डः स्यात् पञ्च
माषिकः ॥")
तत्पर्य्यायः । चक्रीवान् २ वालेयः ३ रासभः ४
खरः ५ । इत्यमरः ।२।६।७७॥ रासभः ६ ।
इति तट्टीका ॥ शङ्कुकर्णः ७ भारगः ८ भूरि-
गमः ६ धूसराह्वयः १० वेसरः ११ धूसरः १२ ।
इति जटाधरः ॥ स्मरस्मर्य्यः १३ चिरमेही १४
पशुचरिः १५ चारपुष्टः १६ चारटः १७
ग्राम्याश्वः १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अस्य
मांसस्य गुणाः । किञ्चित् गुरुत्वं बलप्रदत्वञ्च ।
मूत्रस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्त-
त्वम् । चारत्वम् । कफमरुद्वातभूतकम्पोन्माद-
हरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथा च ।
"गार्द्दभं वा घनं मूत्रं तैलयोग्यं क्वचिद्भवेत् ।
क्षारं तिक्तकटुकमुन्मादकुष्ठरोगजित् ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने नवमेऽध्याये ॥
"गरचेतोविकारघ्नं तीक्ष्णं ग्रहणिरोगनुत् ।
दीपनं गार्द्दभं मूत्रं क्रमिवातकफापहम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)
तस्मात् गुणशिक्षा यथा,—
"अविश्रामं वहेद्भारं शीतोष्णञ्च न विन्दति ।
ससन्तोषस्तथा नित्यं त्रीणि शिक्षेत गर्द्दभात् ॥"
इति चाणक्यम् । ७० ॥
गर्द्दभगदः, पुं, (गद्यते पीड्यतेऽनेन। गद + करणे अप् ।
गदो रोगः । गर्द्दभनामको गदः शाकपार्थिववत्
समासः ।) ज्वालागर्द्दभकरोगः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अस्य लक्षणं जालगर्द्दभशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
गर्द्दभशाकः, पुं, (गर्द्दभाख्यः शाकः । यद्वा, गर्द्दभ-
प्रियः शाको यस्य ।) ब्रह्मयष्टिश्च । इति
जटाधरः ॥
गर्द्दभशाका, स्त्री, (गर्द्दभशाक + टाप् ।) ब्रह्म-
यष्टिः । वामनहाटी इति भाषा ॥ इति रत्न-
माला ॥
गर्द्दभशाखी, स्त्री, (गर्द्दभाख्या शाखा यस्याः ।
यद्वा गर्द्दभप्रिया शाखा अस्याः जातौ संज्ञायां
वा ङीष् ।) भार्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥
गर्द्दभाण्डः, पुं, (गर्द्दभं गन्धविशेषं अमति गच्छति
प्राप्नोतीत्यर्थः । अम गत्याम् + "अमन्ताड्डः ।"
उणां । १।११३। इति डप्रत्ययः ।) वृक्षविशेषः ।
गाब्धिभाट इति ख्यातः । अयं पत्रकाष्ठ-
फलादिभिरश्वत्थाकारः । गन्धपिप्पलः । इति
केचित् । इति भरतः ॥ गर्द्दपिप्पली । इति
ख्यातः । इति सारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः । कन्द-
रालः २ कपीतनः ३ सुपार्श्वकः ४ प्लक्षः ५ ।
इत्यमरः । ३ । ४ । ४२ ॥ शुङ्गी ६ प्लवः ७
कमण्डलुः ८ । इति जटाधरः ॥ गर्द्दभाण्डः ६
प्लक्षः १० कन्दरालकः ११ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ प्लक्षश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाकुड़
इति भाषा ॥ (कपीतनाश्वत्थशब्दयोरस्य विवृति-
र्ज्ञेया ॥)
गर्द्दभाह्वयः, पुं, (गर्द्दभेन गन्धेन आह्वयति स्पर्द्धते
इति । आ + ह्वे + अच् । यद्वा गर्द्दभः आह्वयः
आख्या अस्य ।) कुमुदम् । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । २३० ॥
गर्द्दभिका, स्त्री, (गर्द्दभः दुर्गन्धमयपिड़काभेदो
विद्यतेऽस्यामिति ठन् टाप् च ।) क्षुद्ररोग-
विशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
"मण्डलं वृत्तमुत्सन्नं सरक्तं पिड़कावितम् ।
रुजाकरीं गर्द्दभिकां तां विद्यात् वातपित्तजाम् ॥"
तच्चिकित्सा यथा,—
"विद्रधिमिन्द्रवृद्धाञ्च गर्द्दभीं जालगर्द्दभम् ।
पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्भिषक् ॥
पाके तु शोधयेदाद्यैः पक्वैर्मधुरभेषजैः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
गर्द्दभी, स्त्री, (गर्द्दभस्य पत्नीति स्त्रियां जातौ
गौरादित्वाद्वा ङीष् ।) गर्द्दभपत्नी ।
("सकृदेव दशभिः पुत्त्रैर्भारं वहति गर्द्दभी ॥")
तस्याः क्षीरस्य गुणाः । बलकारित्वम् । वात-
श्वासहरत्वम् । मधुराम्लरसत्वम् । रूक्षत्वम् ।
दीपनत्वम् । पथ्यत्वञ्च । तद्दधिगुणाः । रूक्ष-
त्वम् । उष्णत्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् । पाच-
नत्वम् । मधुराम्लरसत्वम् । रुच्यत्वम् । वातदोष-
नाशित्वञ्च । तन्नवनीतगुणाः । कषायत्वम् । कफ-
वातनाशित्वम् । बल्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाके
लघुत्वम् । उष्णत्वम् । मूत्रदोषकारित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥ क्षुद्रजन्तुविशेषः । गर्द्दभिका-
रोगः । इति मेदिनी । भे । १६ ॥ (अस्य लक्षणं
यथा,—
"सा विज्ञा वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्द्दभी ।
मण्डला विपुलोत्सन्ना सरागपिटिकाचिता ॥"
इति वाभटे उत्तरस्थाने एकत्रिंशेऽध्याये ॥)
अपराजिता । श्वेतकण्टकारी । कटभी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (क्षुद्रकीटभेदः । यथाह सुश्रुतः ।
"पञ्चकीटो दुन्दुभिको मकरः शतपादकः ।
पञ्चालकः पाकमत्स्यः कृष्णतुण्डोऽथ गर्द्दभी ॥")
गर्द्ध, क लिप्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
सकं-सेट् ।) क, गर्द्धयति । इति दुर्गादासः ॥
गर्द्धः, पुं, (गर्द्ध्यते इति । गर्द्ध + भावे घञ् ।) स्पृहा ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ६४ ॥ गर्द्दभाण्डश्च ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
गर्द्धनः, त्रि, (गृध्यति स्पृहयतीति । गृध + "जु-
चङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधीति ।" ३ । २ । १५० ।
इति युच् ।) लुब्धः । इत्यमरः । ३ । १ । २२ ॥
गर्(र्व्व)व्व, त क ङ दर्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्त चुरां-आत्मं-अकं-सेट् ।) दर्पोऽहङ्कारः ।
ङ, गर्व्वयते गर्व्वापयते धनेनैः । इति दुर्गा-
दासः ॥
गर्(र्व्व)व्व, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-सेट् ।) गर्व्वति । इति दुर्गादासः ॥
गर्(र्व्व)व्वः, पुं, (गर्व्व + भावे अप् । यद्वा, गिरति
मदमिति । गॄ निगरणे + "कगॄशृदृभ्यो वः ।"
उणां । १ । १५५ । इति वः ।) अहङ्कारः ।
दर्पार्थादिग्नगर्व्वधातोर्भावेऽल्प्रत्ययः ॥ इति मुग्ध-
बोधम् ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३१ । २० ।
"यदि दुःखो न रक्षेत भरतो राज्यमुत्तमम् ।
प्राप्य दुर्मनसा वीर ! गर्व्वे(र्व्वे)ण च विशेषतः ॥")

गर्भः, पुं, (गीर्य्यते जीवस्थितकर्म्मफलदात्रा ईश्वरेण प्रकृतिबलात् जठराग्नौ स्थाप्यते पुरुषशुक्रयोगेनासौ । गॄ + "अर्त्तिगृभ्यां भन् ।" उणां । ३ । १५२ । इति कर्म्मणि भन् ।) भ्रूणः । तद्विवरणं यथा,—

"स्वर्गाच्च नरकान्मुक्तः क्षीणो गर्भो भवत्यपि ।
नाभिभूतश्च तस्यैव याति बीजद्वयं हि तत् ॥
कललं बुद्बुदत्वञ्च ततः पेश्यत्वमेव च ।
पेश्यापलसमोऽण्डः स्यादङ्कुरस्तत उच्यते ॥
अङ्गानामथ चोत्पत्तिः पञ्चानामनुलोमकात् ।
उपाङ्गान्यङ्गुलीनेत्रनासास्यश्रवणानि च ॥
प्ररोहं यान्ति चाङ्गेभ्यस्तद्वत्तेभ्यो नखादिकम् ।
त्वचो रोमाणि जायन्ते केशाश्चैव ततः परम् ॥
नरश्चाधोमुखः स्थित्वा दशमे च स जायते ।
ततस्तु वैष्णवी माया समाश्रयति मोहिनी ॥
बालत्वन्तु कुमारत्वं यौवनं वृद्धतामपि ।
ततश्च मरणं तत्तद्भ्रमेमाप्नोति मानवः ॥
एवं संसारचक्रेऽस्मिन् भ्राम्यते घटियन्त्रवत् ।"
इति गारुड़े २२६ अध्यायः ॥

तस्य लक्षणं यथा,—

"गर्भाशयगतं शुक्रमार्त्तवं जीवसंज्ञकम् ।
प्रकृतिः सविकारा च तत् सर्व्वं गर्भसंज्ञकम् ॥
कालेन वर्द्धितो गर्भो यदाङ्गोपाङ्गसंयुतः ।
भवेत्तदा स मुनिभिः शरीरीति निगद्यते ॥"*॥

तदन्यप्रकृतिर्यथा,—

"यदा नार्य्यावुपेयातां वृषस्यन्त्यौ कथञ्चन ।
मुञ्चन्त्यौ शुक्रमन्योऽन्यमनस्थिस्तत्र जायते ॥
ऋतुस्नाता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमाचरेत् ।
आर्त्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि ॥
मासि मासि प्रवर्द्धेत स गर्भो गर्भलक्षणः ।
कललं जायते तस्या वर्जितं पैतृकैर्गुणैः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अस्य द्वादशधा गतिर्यथा,—

"भुग्नोऽनिलेन विगुणेन ततः स गर्भः
संख्यामतीत्य बहुधा समुपैति योनिम् ।
द्वारं निरुध्य शिरसा जठरेण कश्चित्
कश्चिच्छरीरपरिवर्त्तितकुब्जदेहः ॥
एकेन कश्चिदपरस्तु भुजद्वयेन
तिर्य्यग्गतो भवति कश्चिदवाङ्मुखोऽन्यः ।
"पार्श्वापवृत्तगतिरेति तथैव कश्चि-
दित्यष्टधा गतिरियं ह्यपरा चतुर्द्धा ॥
सङ्कीलकः प्रतिखुरः परिघोऽथ बीज-
स्तेपूर्द्ध्वबाहुचरणैः शिरसा च योनौ ।
सङ्गी च यो भवति कीलकवत् सकीलो
दृश्यैः खुरैः प्रतिखुरः स हि कायसङ्गी ॥
गच्छेद्भुजद्वयशिराः स च बीजकाख्यो
योनौ स्थितः सपरिघः परिघेण तुल्यः ॥"*॥

गर्भनाशलक्षणादि ।

"अपविद्धशिरा या तु शीताङ्गी निरपत्रपा ।
नीलोद्धतशिरा हन्ति सा गर्भं स च तां तथा ॥
मानसागन्तुभिर्मातुरुपतापैः प्रपीड़ितः ।
गर्भो व्यापद्यते कुक्षौ व्याधिभिश्च प्रपीड़ितः ॥"*॥

अन्तर्म्मृतगर्भलक्षणं यथा,—

"गर्भास्पन्दनमावीनां प्रणाशः श्याववर्णता ।
भवेदुच्छ्वासपूतित्वं शोथश्चान्तर्म्मृते शिशौ ॥"
इति माधवकरः ॥ * ॥

("कामान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः ।
गर्भः सञ्जायते नार्य्याः सञ्जातो बाल उच्यते ॥
आधिक्ये रजसः कन्या पुत्त्रः शुक्राधिके भवेत् ।
नपुंसकं समत्वेन यथेच्छा पारमेश्वरी ॥"
इति पूर्व्वखण्डे चतुर्थेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥
"शुद्धे शुक्रार्त्तवे सत्त्वः स्वकर्म्मक्लेशचोदितः ।
गर्भः सम्पद्यते युक्तिवशादग्निरिवारणौ ॥
बीजात्मकैर्म्महाभूतैः सूक्ष्मैः सत्त्वानुगैश्च सः ।
मातुश्चाहाररसजैः क्रमात् कुक्षौ विवर्द्धते ॥
तेजो यथार्करश्मीनां स्फटिकेन तिरस्कृतम् ।
नेन्धनं दृश्यते गच्छत् सत्त्वो गर्भाशयं तथा ॥
कारणानुविधायित्वात् कार्य्याणां तत्स्वभावता ।
नानायोन्याकृतीः सत्त्वो धत्तेऽतो द्रुतलोहवत् ॥
अतएव च शुक्रस्य बाहुल्याज्जायते पुमान् ।
रक्तस्य स्त्री तयोः साम्ये क्लीवः शुक्रार्त्तवे पुनः ॥
वायुना बहुशो भिन्ने यथास्वं बह्वपत्यता ।
वियोनिविकृताकारा जायन्ते विकृतैर्म्मलैः ॥"
"पूर्णषोड़शवर्षा स्त्री पूर्णविंशेन सङ्गता ।
शुद्धे गर्भाशये मार्गे रक्ते शुक्रेऽनिले हृदि ॥
वीर्य्यवन्तं सुतं सूते ततो न्यूनाब्दयोः पुनः ।
रोग्यल्पायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥"
"शुद्धशुक्रार्त्तवं स्वच्छं सरक्तं मिथुनं मिथः ।
स्नेहैः पुंसवनैः स्निग्धं शुद्धशीलितवस्तिकम् ॥
नरं विशेषात् क्षीराज्यैर्म्मधुरौषधसंस्कृतैः ।
नारीं तैलेन माषैश्च पित्तलैः समुपाचरेत् ॥"
"मासेनोपचितं रक्तं धमनीभ्यामृतौ पुनः ।
ईषत् कृष्णं विगन्धञ्च वायुर्योनिमुखान्नुदेत् ॥
ततः पुष्पे क्षणादेव कल्याणध्यायिनी त्र्यहम् ।
मृजालङ्काररहिता दर्भसंस्तरशायिनी ॥
क्षैरेयं यावकं स्तोकं कोष्ठशोधनकर्षणम् ।
पर्णे शरावे हस्ते वा भुञ्जीत ब्रह्मचारिणी ॥
चतुर्थेऽह्नि ततः स्नात्वा शुक्लमाल्याम्बरा शुचिः ।
इच्छन्ती भर्तृसदृशं पुत्त्रं पश्येत् पुरः पतिम् ।
ऋतुस्तु द्वादशनिशाः पूर्व्वास्तिस्रश्च निन्दिताः ॥
एकादशी च युग्मासु स्यात् पुत्त्रोऽन्यासु कन्यका ।
उपाध्यायोऽथ पुत्त्रीयं कुर्व्वीत विधिवद्विधिम् ॥
नमस्कारपरायास्तु शूद्राया मन्त्रवर्ज्जितम् ।
अवन्ध्य एवं संयोगः स्यादपत्यञ्च कामतः ॥
सन्तोऽप्याहुरपत्यार्थं दम्पत्योः सङ्गतं रहः ।
दुरपत्यं कुलाङ्गारो गोत्रे जातं महत्यपि ॥
इच्छेतां यादृशं पुत्त्रं तद्रूपचरितांश्च तौ ।
चिन्तयेतां जनपदांस्तदाचारपरिच्छदौ ॥
कर्म्मान्ते च पुमान् सर्पिः क्षीरशाल्योदनाशितः ।
तैलमाषोत्तराहारा तत्र मन्त्रं प्रयोजयेत् ॥
अहिरसि आयुरसि सर्व्वतः प्रतिष्ठासि धाता त्वाम् ।
दधातु विधाता त्वां दधातु ब्रह्मवर्च्चसा भवेति ॥
ब्रह्मा बृहस्पतिर्व्विष्णुः सोमः सूर्य्यस्तथाश्विनौ ।
भगोऽथ मित्रावरुणौ वीरं ददतु मे सुतम् ।
सान्त्वयित्वा ततोऽन्योन्यं संविशेतां मुदान्वितौ ।
उत्ताना तन्मना योषित् तिष्ठेदङ्गैः सुसंस्थितैः ।
तथाहि बीजं गृह्णाति दोषैः स्वस्थानमास्थितैः ।
लिङ्गन्तु सद्यो गर्भाया योन्या बीजस्य संग्रहः ।
तृप्तिर्गुरुत्वं स्फुरणं शुक्रास्रानुपबन्धनम् ।
हृदयस्पन्दनं तन्द्रा तृड्ग्लानिर्लोमहर्षणम् ।
अव्यक्तः प्रथमे मासि सप्ताहात् कललीभवेत् ।
गर्भः पुंसवनान्यत्र पूर्व्वं व्यक्तेः प्रयोजयेत् ।
बली पुरुषकारो हि दैवमप्यतिवर्त्तते ।
पुष्ये पुरुषकं हैमं राजतं वाथ वायसम् ।
कृत्वाग्निवर्णं निर्व्वाप्य क्षीरे तस्याञ्जलिं पिबेत्
गौरदण्डमपामार्गं जीवकर्षभसैर्य्यकान् ।
पिबेत् पुष्ये जले पिष्टान् एकद्वित्रिसमस्तशः ।
क्षीरेण श्वेतबृहतीमूलं नासापुटे स्वयम् ।
पुत्त्रार्थं दक्षिणे सिञ्चेत् वामे दुहितृवाञ्छया
पयसा लक्ष्मणामूलं पुत्त्रोत्पादस्थितिप्रदम् ।
नासयास्येन वा पीतं वटशुङ्गाष्टकन्तथा ।
औषधीर्जीवनीयाश्च बाह्यान्तरुपयोजयेत् ।
उपचारः प्रियहितैर्भर्त्त्रा भृत्यैश्च गर्भधृक् ।
नवनीतघृतक्षीरैः सदा चैनामुपाचरेत् ।
अतिव्यवायमायासं भारं प्रावरणं गुरु ।
अकालजागरस्वप्नकठिनोत्कटकासनम् ।
शोकक्रोधभयोद्वेगवेगश्रद्धाविधारणम् ।
उपवासाध्वतीक्ष्णोष्णगुरुविष्टम्भिभोजनम् ।
रक्तं निवसनं श्वभ्रकूपेक्षां मद्यमामिषम् ।
उत्तानशयनं यच्च स्त्रियो नेच्छन्ति तत्त्यजेत्
तथा रक्तस्रुतिं शुद्धिं वस्तिमामासतोऽष्टमात् ।
एभिर्गर्भः स्रवेदामः कुक्षौ शुष्येत् म्रियेत वा ।
वातलैश्च भवेद्गर्भः कुब्जान्धजड़वामनः ।
पित्तलैः खलतिः पिङ्गः श्वित्री पाण्डुः कफात्मभिः ।
व्याधींश्चास्या मृदुसुखैरतीक्ष्णैरौषधैर्जयेत् ।
द्वितीये मासि कललाद्घनः पेश्यथवार्ब्बुदम् ।
पुंस्त्रीक्लीवाः क्रमात्तेभ्यस्तत्र व्यक्तस्य लक्षणम् ।
व्यक्तीभवति मासेऽस्य तृतीये गात्रपञ्चकम् ।
मूर्द्धा द्वे सक्थिनी बाहू सर्व्वसूक्ष्माङ्गजन्म
सममेव हि मूर्द्धाद्यैर्ज्ञानञ्च सुखदुःखयोः ।
गर्भस्य नाभौ मातुश्च हृदि नाड़ी निबध्यते
यया स पुष्टिमाप्नोति केदार इव कुल्यया ।
चतुर्थे व्यक्तताङ्गानां चेतनायाश्च पञ्चमे ।
षष्ठे स्नायुशिरारोम-बल-वर्ण-नख-त्वचाम् ।
सर्व्वैः सर्व्वाङ्गसम्पूर्णो भावैः पुष्यति सप्तमे ।
गर्भेणोत्पीड़िता दोषास्तस्मिन् हृदयमाश्रिताः
कण्डूं विदाहं कुर्व्वन्ति गर्भिण्याः किक्किशानि
नवनीतं हितस्तत्र कोलाम्बुमधुरौषधैः ।
सिद्धमल्पपटुस्नेहं लघु स्वादु च भोजनम् ।
चन्दनोशीरकल्केन लिम्पेदूरूदरस्तनान् ।
ओजोऽष्टमे सञ्चरति माता पुत्त्रौ मुहुः क्रमात्
तेन तौ म्लानमुदितौ तत्र जातो न जीवति
शिशुरोजोऽनवस्थानात् नारी संशयिता भवेत्

क्षीरपेया च पेयाच सघृतान्वासनं घृतम् ।
मधुरैः साधितं शुद्ध्यै पुराणशकृतस्तथा ॥
शुष्कमूलककोलाम्लकषायेण प्रशस्यते ।
शताह्वाकल्कितो वस्तिः स तैलघृतसैन्धवः ॥
तस्मिंस्त्वेकाहयातेऽपि कालः सूतेरतः परम् ।
वर्षादिकारकारी स्यात् कुक्षौ वातेन धारितः ॥
शस्तश्च नवमे मासि स्निग्धो मांसरसौदनः ।
बहुस्नेहा यवागूर्वा पूर्व्वोक्तश्चानुवासनम् ॥
तत एव पिचुञ्चास्या योनौ नित्यं निधापयेत् ।
वातघ्नपत्रभङ्गाम्भः शीतं स्नानेऽन्वहं हितम् ॥
निःस्नेहाङ्गी न नवमान्मासात् प्रभृति वासयेत् ।
प्राग्दक्षिणस्तनस्तन्या पूर्व्वं तत् पार्श्वचेष्टिनी ॥
पुन्नामदोहदप्रश्नरता पुंस्वप्नदर्शिनी ।
उन्नते दक्षिणे कुक्षौ गर्भे च परिमण्डले ॥
पुत्रं सूतेऽन्यथा कन्यां या चेच्छति नृसङ्गतिम् ।
नृत्यवादित्रगान्धर्व्व-गन्धमाल्यप्रिया च या ॥
क्लीवं तत् सङ्करे तत्र मध्यं कुक्षेः समुन्नतम् ।
यमौ पार्श्वद्वयोन्नामात् कुक्षौ द्रोण्यामिव स्थिते ॥
प्राक् चैव नवमान्मासात् सूतिकागृहमाश्रयेत् ।
देशे प्रशस्ते सम्भारैः सम्पन्नं साधकेऽहनि ॥
तत्रोदीक्षेत सा सूतिं सूतिका परिवारिता ।
अद्य श्वः प्रसवे ग्लानिः कुक्ष्यक्षिश्लथताक्लमः ॥
अधो गुरुत्वमरुचिः प्रसेको बहुमूत्रता ।
वेदनोरूदरकटीपृष्ठहृद्वस्तिवंक्षणे ॥
योनिभेदरुजातोदस्फुरणस्रवणानि च ।
आवीनामनु जन्मातस्ततो गर्भोदकस्रुतिः ॥
अथोपस्थितगर्भां तां कृतकौतुकमङ्गलाम् ।
हस्तस्थपुन्नामफलां स्वभ्यक्तोष्णाम्बुसेचिताम् ॥
पाययेत् सघृतां पेयां तनौ भूशयने स्थिताम् ।
आभुग्नसक्थिमुत्तानामभ्यक्ताङ्गीं पुनः पुनः ॥
अधोनाभेर्विमृद्नीयात् कारयेज्जृम्भचंक्रमम् ।
गर्भः प्रयात्यवागेवं तल्लिङ्गं हृद्विमोचतः ॥
आविश्य जठरं गर्भो वस्तेरुपरि तिष्ठति ।
आवी हि त्वरयन्त्येनां खट्वामारोपयेत्ततः ॥
अथ सम्पीड़िते गर्भे योनिमस्याः प्रसाधयेत् ।
मृदुपूर्व्वं प्रवाहेत वाढ़माप्रसवाच्च सा ॥
हर्षयेत्तां मुहुः पुत्रजन्मशब्दजलानिलैः ।
प्रत्यायान्ति तथा प्राणाः सूतिक्लेशावसादिताः ॥
धूपयेद्गर्भसङ्गे तु योनिं कृष्णाहिकञ्चुकैः ।
हिरण्यपुष्पीमूलञ्च पाणिपादेन धारयेत् ॥
सुवर्च्चलां विशल्यां वा जरायुपतनेऽपि च ।
कार्य्यमेतत् तथोत्क्षिप्य बाह्वोरेनां विकम्पयेत् ॥
कटीमाकोटयेत् पार्ष्ण्या स्फिचौ गाढ़ं निपी-
ड़येत् ।
तालुकण्ठं स्पृशेदस्या मूर्द्ध्नि दद्यात् स्नुहीपयः ॥
भूर्जलाङ्गलिकीतुम्बी सर्पत्वक्कुष्ठसर्षपैः ।
पृथग् द्वाभ्यां समस्तैर्वा योनिलेपनधूपनम् ॥
कुष्ठतालीशकल्कं वा सुरामण्डेन पाययेत् ।
यूषेण वा कुलत्थानां विल्वलेनासवेन वा ॥
शताह्वासर्षपाजाजीशिग्रुतीक्ष्णकचित्रकैः ।
सहिङ्गुकुष्ठमदनैर्मूत्रे क्षीरे च साधितम् ॥
तैलं सिद्धं हितं पायौ योन्यां वाप्यनुवासनम् ।
शतपुष्पा वचाकुष्ठकणासर्षपकल्कितः ॥
निरूहः पातयत्याशु सस्नेहलवणोऽपराम् ।
तत्सङ्गे ह्यनिलो हेतुः सा निर्यात्याशु तज्जयात् ॥
कुशला पाणिनाक्तेन हरेत् कृत्तनखेन वा ।
मुक्तगर्भां परां योनिं तैलेनाङ्गञ्च मर्द्दयेत् ॥
मक्कल्लाख्ये शिरोवस्ति कोष्ठशूले तु पाययेत् ।
सचूर्णितं यवक्षारं घृतेनोष्णजलेन वा ॥
धान्याम्बु वा गुड़व्योषत्रिजातकरजोऽन्वितम् ॥”
इति वाभटे शारीरस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥ * ॥

अथ गर्भोपचारः ।

आत्रेय उवाच ।

“प्रथमे मासि मधुकं मधुपुष्पाणि चैव हि ।
नवनीतेन पयसा मधुरं पाययेच्च सा ॥
द्वितीये मासि काकोली मधुरं पाययेत्तथा ।
तृतीये कृशरं श्रेष्ठं चतुर्थे च कृतौदनम् ॥
पञ्चमे पायसं दद्यात् षष्ठे च मधुरं दधि ।
सप्तमे घृतखण्डेन चाष्टमे घृतपूरकम् ॥
नवमे विविधान्नानि दशमे दोहदन्तथा ।
मासि तृतीये सम्प्राप्ते दोहदं भवति स्त्रियाः ॥
यद्यत् कामयते सा च तत्तद्दद्याद्भिषग्वरः ।
वर्ज्जयेद्द्विदलान्नानि विदाहीनि गुरूणि च ॥
अम्लानि सोष्णक्षीराणि गुर्व्विणीनां विवर्ज्जयेत् ।
मृत्तिका भक्षणीया न न च शूरणकन्दकाः ॥
रसोनञ्च पलाण्डुञ्च सन्त्यक्तो गुर्व्विणीस्त्रिया ।
शूरणानि प्रदेयानि गौल्यानि सरसानि च ॥
पथ्ये हितानि चैतानि गुर्व्विणीनां सदा भिषक् ।
व्यायामं मैथुनं रोषं शैत्यं चङ्क्रमणन्तथा ॥
वर्ज्जयेद्गुर्व्विणीनाञ्च जायन्ते सुखसम्पदः ॥
अथोपपन्नं विहितमपि स्वकीयाचारेण पञ्च-
मासिकमष्टमासिकं वा । ब्राह्मणमङ्गलादिभि-
र्गोत्रभोजनमपि कर्त्तव्यम् । दोहदादिषु परि-
पूर्णेषु रूपवान् शूरः पण्डितः शीलवान् पुत्रो
जायते ॥” इति महर्ष्यात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे
तृतीयस्थाने गर्भोपचारो नाम अष्टचत्वारिंशो
ऽध्यायः ॥ * ॥

अथ चलितगर्भचिकित्सा ।

आत्रेय उवाच ।

“प्रथमे मासि गर्भस्य चलनं दृश्यते यदि ।
तदा मधुकमृद्वीका चन्दनं रक्तचन्दनम् ॥
पयसा लोड़ितं पीतं तेन गर्भः स्थिरो भवेत् ।
द्वितीये मासि चलिते मृणाले नागकेशरम् ॥
तृतीये मासि गर्भस्य चलनं दृश्यते यदा ।
तदा मृषककीटस्तु शर्करां पयसा पिबेत् ॥
चतुर्थे मासि दाहश्च पिपासा शूलमेव च ॥
त्वरणं स्त्रीणां यदि गर्भस्खलनं तदोशीरचन्दन-
नागकेशरधातकीकुसुमशर्कराघृतमधुदधि पाय-
येत् । पञ्चमे मासे चलिते गर्भे दाड़िमी-
पत्राणि चन्दनं दधि मधु च पाययेत् । षष्ठे-
मासि गैरिकं कृष्णमृत्तिकां गोमयभस्म उदकं
परिस्रुतं शीतलं चन्दनं शर्करया सह पिबेत् ।
सप्तमे मासि गोक्षुरसमङ्गापद्मकघनसुशीरं मधुरं
पाययेत् । अष्टमे मासि रोध्रं मधुमागधिकाञ्च
सह दुग्धेन पीतवतीनाञ्चलिते गर्भे स्त्रीणां
सुखं सम्पद्यते ।” इति महर्ष्यात्रेयभाषिते
हारीतोत्तरे तृतीये स्थाने चलितगर्भचिकित्सा
नामोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ * ॥
“नरो धातुबलेनापि जीवितश्चात्र दृश्यते ।
तस्माच्च मैथुनात् सम्यग्जायते गर्भसम्भवः ॥

हारीत उवाच ।

संयोगेन विना प्राज्ञ ! कथं गर्भो न जायते ।
संयोगेन विना पुष्पं फलं वा न कथं भवेत् ॥
वृक्षवन्न कथं स्त्रीणां फलोत्पत्तिः प्रदृश्यते ।
एतत् पृष्टो महाचार्य्यः प्रोवाच ऋषिपुङ्गवः ॥

आत्रेय उवाच ।

विरुद्धानाञ्च वल्लीनां स्थावराणाञ्च पुत्रक ! ।
तत्र धातुसमं बीजं सह योगेन वर्त्तते ॥
न भिन्नदृष्टिस्तस्यैव दृश्यते शृणु पुत्रक ! ।
स्थावराणाञ्च सर्व्वेषां शिवशक्तिमयं विदुः ॥
निश्चलोऽपि शिवो ज्ञेयो वापि शक्तिर्महामते ! ।
तत्र स्त्रीपुरुषगुणा वर्त्तन्ते समयोगतः ॥
आम्रपुष्पं फलं तद्वत् बीजं शुक्रमयं विदुः ।
स्त्रीणां रजोमयं रेतो बीजाढ्यमिन्द्रियं नरे ॥
तस्मात् संयोगतः पुत्रो जायते गर्भसम्भवः ।
प्रथमेऽहनि रेतश्च संयोगात् कललञ्च यत् ॥
जायते बुद्बुदाकारं शोणितञ्च दशाहनि ।
घनं पञ्चदशाहे स्यात् विंशाहे मांसपिण्डकम् ॥
मासैकेन च पिण्डस्य पञ्च तत्त्वं प्रजायते ।
पञ्चाशद्दिवसे प्राप्ते अङ्कुराणाञ्च सम्भवः ॥
मासत्रये तु सम्प्राप्ते हस्तपादौ प्रवर्त्तितौ ।
सार्द्धमासत्रये प्राप्ते शिरश्च सारवद्भवेत् ॥
चतुर्थके च लोमानां सम्भवश्चात्र दृश्यते ।
पञ्चमे च सजीवः स्यात् षष्ठे प्रस्फुरणं भवेत् ॥
अष्टमे मासि याते च अग्नियोगः प्रवर्त्तते ।
मासे तु नवमे प्राप्ते जायते तस्य चेष्टितम् ॥
जायते तस्य वैराग्यं गर्भवासस्य कारणात् ।
दशमे च प्रसूयेत तथैकादशमासि वा ॥
अथ दोषबलेनापि गर्भो वापि प्रसूयते ।
वातसंप्रेरिते गर्भे अपूर्णे दिवसे यदि ॥
प्रसूतये वाप्यथ तद्गर्भे बालः प्रदृश्यते ॥”
इति हारीते शारीरस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥ * ॥)
शिशुः । (गीर्य्यते निगीर्य्यते निःक्षिप्यते वीर्य्यं योनि-
रन्ध्रेणास्मिन् । गिरति सिञ्चति निषेकं करोति
रेतोऽत्र वा । गृ गॄ वा + भन् ।) कुक्षिः । (यथा,
महाभारते । १४ । १८ । ६ ।
“यथा लोहस्य निस्यन्दो निषिक्तो विम्बविग्रहम् ।
उपैति तद्विजानीहि गर्भे जीवप्रवेशनम् ॥”)
सन्धिः । पनसकण्टकम् । इति मेदिनी ॥ भे । ३ ॥
मध्यम् । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । १७६ ।
“केतकगर्भे गन्धादरेण दूरादमी द्रुतमुपेताः ॥”)
अपवरकः । इति हेमचन्द्रः ॥ गङ्गादिसन्निहित-
देशः । यथा,—
“भाद्रकृष्णचतुर्द्दश्यां यावदाक्रमते जलम् ।
तावद्गर्भं विजानीयात् तदूर्द्ध्वं तीरमुच्यते ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(आभ्यन्तरिकवस्तुमात्रम् । यथा, गो: रामायणे । ४ । २७ । ३ ।
"अष्टमासधृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः ।
रसं सर्व्वसमुद्राणां द्यौ: प्रसूते रसायनम् ॥")

गर्भकं, क्ली, (गर्भे + संज्ञायां कन् । यद्वा चन्द्रस्य गर्भद्वयमिव कायतीति । कै + क: ।) रजनीद्वन्द्वम् । इति हेमचन्द्र: ।२।५८॥ दुइ रात्रि इति भाषा ॥

गर्भक:, पुं, (गर्भे केशगर्भे केशमध्ये इति यावत् कायते प्रकाशते शोभते इत्यर्थ: । यद्वा गर्भ इव प्रतिकृति: । "इवे प्रतिकृतौ ।" ५ । ३ । ९६ । इति कन् ।) केशमध्यस्थितमाल्यम् । इत्यमर: । २ । ७ । १३५ । खोपार माला इति भाषा ॥

गर्भकर:, पुं, (गर्भं करोति गर्भदोषं निवारयति व्यवहारयोगेन इति । कृ + ट: ।) पुत्रजीववृक्ष: । इति भावप्रकाश: ॥

गर्भघातिनी, स्त्री, (गर्भं घातयति स्रावयतीति । हन् + णिच् + णिनि: ङीप् च ।) लाङ्गलिकावृक्ष: । इति रत्नमाला ॥

गर्भण्ड:, पुं, (गर्भस्य अण्ड इव । शकन्धादित्वात् अकारलोपे साधु: ।) नाभिगुड़क: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ नाभिर गोड़ इति भाषा ॥

गर्भद:, पुं, (गर्भं ददाति उत्पादयति व्यवहारेणेति । दा + क: ।) पुत्रजीववृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

गर्भदात्री, स्त्री, (गर्भं ददातीति । दा + तृच् ङीप् ।) क्षुपविशेष: । गर्भदा इति ख्याता । तत्पर्य्याय: । पुत्रदा २ प्रजादा ३ अपत्यदा ४ वृद्धिप्रदा ५ शाखिमाता६ तापसद्रुमसन्निभा७ । अस्या गुणा: । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । नारीपुष्पादिदोषपित्तदाहश्रमनाशित्वम् । गर्भसम्भूतिदातृत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥

गर्भनुत्, [द्] पुं, (गर्भं नुदति प्रेरयति नाशयतीत्यर्थ: । नुद् + क्विप् ।) कलिकारीवृक्ष: । इति भावप्रकाश: ॥ विषलाङ्गलिया इति भाषा ॥

गर्भपाकी, [न्] पुं, (गर्भस्य पाक: परिपाक: परिणतिरित्यर्थ: साध्यतयास्त्यस्य इति इनि: ।) षष्टिकशालि: । इति हेमचन्द्र: । ४ । २३४ ॥ षेटे धान इति भाषा ॥

गर्भपात:, पुं, (गर्भस्य पात: पतनं विच्युतिरित्यर्थ: ।) पञ्चमषष्ठमासीयस्य कठिनशरीरस्य गर्भस्य पतनम् । (यथा, माधवकरोक्तवैद्यके ।
"आ चतुर्थात् ततो मासात् प्रस्रवेद्गर्भविच्युति: ।
तत: स्थिरशरीरस्य पात: पञ्चमषष्ठयो: ॥"
तथाच सुश्रुते निदानस्थाने ९ अध्याये ।
"गर्भपातनिमित्तश्च शोणितातिस्रवाश्च य: ।
अभिघातनिमित्तश्च न सिध्यत्यपतानक: ॥")
अस्य प्रमाणादि विशेषतो गर्भस्रावशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

गर्भपातक:, पुं, (गर्भं पातयति नाशयतीति । पत् + णिच + ण्वुल् ।) रक्तशोभाञ्जनवृक्ष: । इति जटाधर: ॥

गर्भपातन:, पुं, (गर्भं पातयतीति । पत् + णिच् + कर्त्तरि ल्यु: ।) रीठाकरञ्ज: । इति भावप्रकाश: ॥

गर्भपातनी, स्त्री, (गर्भपातन + संज्ञायां ङीप् । गौरादित्वादित्येके ।) कलिकारीवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

गर्भपातिनी, स्त्री, (गर्भं पातयतीति । पत् + णिच् + णिनि: । स्त्रियां ङीप् ।) विशल्यावृक्ष: । इति जटाधर: ॥

गर्भरूप:, त्रि, (गर्भे देहकोषे रूपं लावण्यादिकं यस्य । यद्वा गीर्य्यते निगीर्य्यते प्रकाश्यते रूपं यस्मात् । तारुण्यप्रभावादिति यावत् ।) तरुण: । इति भूरिप्रयोग: ॥

गर्भवती, स्त्री, (गर्भो विद्यतेऽस्या: अस्यां वा । अस्त्यर्थे मतुप् । मस्य वत्वम् ।) अन्तरापत्या । (यथा, महाभारते । ३ । १३४ । १७ ।
"दशैव मासान् बिभर्त्ति गर्भवत्य: ।
दशैरका दशदाशा दशार्णा: ॥")
तत्पर्य्याय: । अन्तर्व्वत्नी २ गुर्व्विणी ३ गर्भिणी४ ससत्त्वा ५ आपन्नसत्त्वा ६ दोहदवती ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ उदरिणी ८ गुर्व्वी ९ । इति हेमचन्द्र: । ३ । २०२ ॥ अथ सद्योगृहीतगर्भाया लक्षणम् । यथा,—
"शुक्रशोणितयोर्योनिरस्रावोऽथ श्रमोद्भव: ॥
सावसाद: पिपासा च ग्लानि: स्फुरितभगे भवेत् ॥"
तस्या उत्तरोत्तरकालीनलक्षणम् । यथा,—
"स्तनयोर्मुखकार्ष्ण्यं स्यात् रोमराज्युद्गमस्तथा ।
अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्या: संमील्यन्ते विशेषत: ॥
छर्दयेत् पथ्यभुक्तापि गन्धादुद्विजतेऽशुभात् ।
प्रसेक: सदनञ्चैव गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते ॥" * ॥
पुत्त्रगर्भवत्या लक्षणम् । यथा,—
"पुत्त्रगर्भयुतायास्तु नार्य्या मासि द्वितीयके ।
गर्भो गर्भाशये लक्ष्य: पिण्डाकारोऽपरं श्रृणु ॥
दक्षिणाक्षिमहत्त्वं स्यात् प्राक्क्षीरं दक्षिणस्तने ।
दक्षिणोरु: सुपुष्ट: स्यात् प्रसन्नमुखवर्णता ॥
पुन्नामधेयद्रव्येषु स्वप्नेष्वपि मनोरथ: ।
आम्रादि फलमाप्नोति स्वप्नेषु कमलादि च ॥" * ॥
कन्यागर्भवतीलक्षणम् । यथा,—
"कन्यागर्भवतीगर्भे पेशी मासि द्वितीयके ।
पुत्त्रगर्भस्य लिङ्गानि विपरीतमवेक्षते ॥" * ॥
नपुंसकगर्भवतीलक्षणम् । यथा,—
"नपुंसकं यदा गर्भो भवेन्नर्भोऽर्द्धदाकृति: ।
उन्नते भवत: पार्श्वे पुरस्तादुदरं महत् ॥"
इति भावप्रकाश: ॥

गर्भशय्या, स्त्री, (गर्भे गर्भगता वा शय्येव । गर्भगतस्यापत्यस्य वासस्थानमित्यर्थ: ।) गर्भोत्पत्तिस्थानम् । तत् पित्ताशयपक्वाशययोर्मध्यवर्त्ति । तस्या रूपं यथा, भावप्रकाशे ।
"शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिरावर्त्ता सा च कीर्त्तिता ।
तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रकीर्त्तिता ॥
यथा रोहितमत्स्यस्य मुखं भवति रूपत: ।
तत् संस्थाञ्च तथारूपां गर्भशय्यां विदुर्बुधा: ॥"
(यथा, वेणीसंहारे । ३ ये अङ्के ।
"यो य: शस्त्रं बिभर्त्ति स्वभुजगुरुमदात् पाण्डवीनां चमूनां
यो य: पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।")

गर्भस्राव:, पुं, (गर्भस्य स्राव: च्युति: पात इत्यर्थ: ।) गर्भपात: । चतुर्थमासपर्य्यन्तं शोणितरूपगर्भस्य स्रवणम् । पेटखसा इति भाषा । तत्र शौचं यथा,—
"यदि गर्भो विपद्येत स्रवते वापि योषित: ।
यावन्मासान् स्थितो गर्भस्तावद्दिनानि सूतकम् ॥"
इति गारुडे १०७ अध्याय: ।
"रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्रावे विशुध्यति ।"
इति मनु: । ५ । ६६ । * ।
"अर्व्वाक् षण्मासत: स्त्रीणां यदि स्यात् गर्भसंस्रव: ।
तदा माससमैस्तासामशौचं दिवसै: स्मृतम् ।
अत ऊर्द्ध्वन्तु पतने स्त्रीणां स्याद्दशरात्रकम् ।
सद्य:शौचं सपिण्डानां गर्भस्रावाच्च वा तत: ।"
इति कूर्म्मपुराणम् । * ।
("अन्तरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुध्यति ।
गर्भस्रावे मासतुल्या निशा: शुद्धेस्तु कारणम् ॥"
इति याज्ञवल्क्य: । ३ । २० ।
अन्यत् अशौचशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ * ।
अथ गर्भस्रावनिदानलक्षणे ।
"भयाभिघाततीक्ष्णोष्णपानाशननिषेवणात् ।
गर्भे पतति रक्तस्य सशूलं दर्शनं भवेत् ॥
आ चतुर्थात् ततो मासात् प्रस्रवेद्गर्भविद्रव: ।
तत: स्थिरशरीरस्य पात: पञ्चमषष्ठयो: ।
गर्भोऽभिघातविषमाशनपीड़नाद्यै:
पक्वं द्रुमादिव फलं पतति क्षणेन ।
मूढ़: करोति पवन: खलु मूढ़गर्भं
शूलञ्च योनिजठरादिषु मूत्रसङ्गम् ॥"
इति माधवकर: ।
अथ गर्भस्रावपातयोर्निदानमाह ।
"ग्राम्यधर्म्माध्वगमनयानस्खलनपीड़नै: ।
ज्वरोपवासोत्पतनप्रहाराजीर्णधावनै: ।
वमनाच्च विरेकाच्च कुत्सनाद्गर्भपातनात् ।
तीक्ष्णक्षारोष्णकटुकतिक्तरूक्षनिषेवणात् ।
वेगाभिघाताद्विषमादासनाच्छयनाद्भयात् ।
गर्भे पतति रक्तस्य सशूलं दर्शनं भवेत् ।"
गर्भपातनात् नियमेन गर्भपातनशीलं द्रव्यं तस्मात् ॥ गर्भस्य स्रावपातयो: पूर्व्वरूपमाह गर्भपततीत्यादि । पतति स्रावेण पातेन पतिष्यति ॥ * ॥
स्रावपातयोरवधिमाह ।
आ चतुर्थात्ततो मासात् प्रस्रवेद्गर्भविद्रव: ।
तत: स्थिरशरीरस्य पात: पञ्चमषष्ठयो: ।
आ चतुर्थात् मासात् चतुर्थमासपर्य्यन्तम् गर्भस्य विद्रव: शोणितरूप: । गर्भ: सर्व्व शोणितमिति भोजवचनात् । स्थिरशरीरे कठिनशरीरस्य गर्भस्य । गर्भपातस्य हेतुं दर्शयति ।
गर्भोऽभिघातविषमाशनपीड़नाद्यै:
पक्वं द्रुमादिव फलं पतति क्षणेन ।

। कृन्तलभं पत्रं फलं अभिघातेनाकाल पतति तथा गर्भोऽप्यभिघातादिनाऽकालेऽपि त ॥ * ॥

अथ गर्भस्रावस्य चिकित्सा ।
गया गर्भतो रक्तं स्रवेद्यदि मुहुर्मुहुः ।
रोधाय सुश्लिग्धसुतपलादि घृतं पिवेत् ॥
उतपलादिगणमाह ।
पलं नीलमारक्तं कह्लारं कुमुदं तथा ।
ाम्भोजञ्च मधुकमुतपलादिरयं गणः ॥
ौलिनो हरत्येव दाहं तृष्णां हृदामयम् ।
पित्तञ्च मूर्च्छाञ्च तथा छर्दिमरोचकम् ॥*॥
अथ गर्भपातस्योपद्रवानाह ।
समाने गर्भे स्याद्दाहं शूलञ्च पार्श्वयोः ।
रक् प्रदरानाहौ मूत्रसङ्गश्च जायते ॥
समाने पतति ॥ * ॥ अथ गर्भस्य स्थाना-
ागमने चोपद्रवानाह ।
नात् स्थानान्तरं तस्मिन् प्रयात्यपि च जायते ।
मपक्वाशयादौ तु क्षोभः पूर्ब्बेऽप्युपद्रवाः ॥
ऽप्युपद्रवाः पार्श्व शूलादयः ॥ * ॥
तच्चिकित्सामाह । [चरेत् ।
धाः शीताः क्रियास्तेषु दाहादिषु समा-
ाकाशोरबूकाणां मूलैर्गोक्षुरकस्य च ॥
ं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलहृत् परम् ।
ृक्षामधुकक्षुद्राम्लानैः सिद्धं पयः पिबेत् ॥
ारामधुसंयुक्तं गुर्व्विणीवेदनापहम् ।
ान: पुष्पजातिः । अयं वाणपुष्पं इति
ड़ादौ प्रसिद्धः ।” इति भावप्रकाशः ॥

ावी, [न्] पुं, (गर्भं उदरस्थशिशुं स्राव- । वियोतयति सेवनेनेति । गर्भ + स्रु + णिच् “नन्द्यहीति ।” ३ । १ । १३४ । इति नि: ।) हिन्तालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ागारं, क्ली, (गर्भ इव आगारं गृहम् । गृहाभ्य- रवर्त्तित्वात् तथात्वम् ।) गृहमध्यभागः । ायनगृहम् । गृहान्तर्गं हं इत्येके । इति भरतः ॥ ापर्य्यायः । वासगृहम् २ । इत्यमरः । २ । । २८ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।७।७१।
ाप्यष्टमीं समुद्दिश्य तत्र राजसुता ययौ ।
ौव देवं दृष्ट्वा च गर्भागारादथाविशत् ॥” * ॥
र्भः कुक्षिः आगारं गृहमिव । शिशोराश्रय- मेस्तथात्वम् । यद्वा, गर्भस्य उदरस्थ- शोरागारम् ।) गर्भाशयः । इति राज- र्घण्टः ॥

ानं, क्ली, (गर्भ आधीयतेऽनेनेति । आ + । + करणे ल्युट् ।) दशसंस्कारान्तर्गतप्रथम- स्कारः । यथा,—
गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा ।
तौ ऋतुकाले । स च कालो याज्ञवल्क्येनोक्तः ।
ाड़शर्त्तुनिशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।”
ति मलमासतत्त्वम् ॥ तत्र क्रमः ।“ऋतुस्नानादूर्द्धं
ाषेकदिवसे सायं सन्ध्यायामतीतायां पतिः शुचिः
ार्गन्धः सुवेशः मन्त्रेण सूर्य्यार्घ्यं दत्त्वा पूर्व्वाभि-
ाखोपविश्यायाञ्च बध्वा दक्षिणहस्तेनोपस्थं
स्पृशन् मन्त्रं जपेत् ततः पुनरपि उपस्थं स्पृशन् मन्त्रं जपेत् । ततो भार्य्यामुपेयात् ।” इति भव- देवभट्टः ॥ तद्विहितनिषिद्धनक्षत्रादि यथा,—
“ज्येष्ठा मूला मघाश्लेषा रेवती कृत्तिकाश्विनी ।
उत्तरात्रितयं त्यक्त्वा पर्व्ववर्ज्ज्यं व्रजेदृतौ ॥”
पर्व्वाण्याह विष्णुपुराणम् ।
“चतुर्द्दश्यष्टमी चैव अमावास्याथ पूर्णिमा ।
पर्व्वाण्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ॥”
शौनकः ।
“पुंनक्षत्राणि चैतानि तिष्यो हस्तः पुनर्व्वसुः ।
अभिजित् प्रौष्ठपच्चैवानुराधाषाढ़श्चाश्वयुक् ॥”
अन्यच्च । [पुष्यश्च ।
“हस्तो मूलं श्रवणः पुनर्व्वसुर्मृगशिरस्तथा
गर्भाधानादिकार्य्येषु पुंनामायं गणः शुभदः ॥
रोहिण्यन्तकचित्राहिविशाखशतवर्ज्जिते ।
भे पुंग्रहाहे स्त्रीशुद्धा फलवन्धनमिष्यते ॥
पुष्यार्कचन्द्रश्रिवमूलपुनर्व्वसुः स्या-
दाषाढ़युग्महरिभाद्रपदद्वयञ्च ।
एतानि पुंसि कथितानि शुभानि भानि
चान्येषु गर्भपतनादिभयञ्च भेषु ॥
नन्दा भद्रा भवेत् पुंसि स्त्रीषु पूर्णा जया स्मृता ।
रिक्ता नपुंसके त्वाद्युस्तस्मात्तां परिवर्ज्जयेत् ॥
स्त्रीणामृतुर्भवति षोड़शवासराणि
तत्रादितः परिहरेच्च निशाश्चतस्रः ।
युग्मासु रात्रिषु नरा विषमासु नार्य्यः
कुर्य्यान्निषेकमथ तास्वपि पर्व्ववर्ज्ज्यम् ॥
मूलर्क्षं स्मृतिदुष्टत्वाद्गर्भाधानेषु नेष्यते ।
तस्य पुंसवनादौ तु पुंसंज्ञत्वे प्रयोजनम् ॥
(मतान्तरे तु चतुर्थेऽहनि स्नानानन्तरं नार्य्यः शुध्यन्ति । यथाह भरद्वाजः ।
“प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी ।
तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति ॥”
एवं धर्म्मशास्त्रेऽपि । यथा,—
“भर्त्तुः स्पृश्या चतुर्थेऽह्नि स्नानेन स्त्री रजस्वला ।
पञ्चमेऽहनि योग्या स्याद्दैवे पित्र्ये च कर्म्मणि ॥”)
यथा, याज्ञवल्क्यः ।
“एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलञ्च वर्ज्ज- येत् ।
सुस्थ इन्दौ सकृत् पुत्रं लक्षण्यं जनयेत् पुमान् ॥”
क्षामां आहारलाघवादिना क्षीणाम् । फलञ्च ।
“युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।
तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम् ॥
पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।
(समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्य्ययः ॥”
इति मनुः । ३ । ४८—४९ ॥)
एवञ्च ।
“युग्मायामपि रात्रौ चेत् शोणितं प्रचुरं यदा ।
कन्या च पुंवद्भवति शुक्राधिक्ये पुमान् भवेत् ॥
कन्यैवायुग्मरात्रौ च प्राधान्यं समवायिनोः ।
निमित्तकारणात् कालात् शुक्रशोणितयोर्यतः ॥
पीड़ा राशौ भौमदृष्टे शशाङ्के
मासं मासं योषितामार्त्तवं स्यात् ।
चंशे शशाङ्कं यत्र रक्तं जवाभं
तद्गर्भार्थं वेदनागम्यहीनम् ॥”
गर्भयोग्यर्त्तुनिरूपणम् ॥
“पापासंयुतमध्यगेषु दिनकृत्लग्नप्रचन्द्रशास्त्रामिषु
तद्गेषु शुभोजभितेषु विकुजे छिद्रे विपापे सुखे ।
सद्युक्तेषु त्रिकोणकण्टकविधुव्यायत्रिषष्ठान्विते
पापे युग्मनिशास्वगण्डसमये पुंशुद्धितः सङ्गमः ॥
मूलमघाश्विनीनामाद्यं ज्येष्ठान्त्यसर्पाणामन्त्यम् ।
चतुर्थांशं गण्डपदं त्यक्त्वा षोड़शाहे ऋतौ व्रजेत् ॥”
अशक्तौ तु भुजबलभीमे ।
“अन्त्यं पौष्णेन्द्रसर्पाणामाद्यं पित्राश्विमूलगम् ।
गण्डं दण्डत्रयं ख्यातं सर्व्वकार्य्येषु कल्पितम् ॥
पुमान् विंशतिवर्षश्चेत् पूर्णषोड़शवर्षया ।
स्त्रिया सङ्गच्छते गर्भाशये शुद्धे रजस्यपि ॥
अपत्यं जायते भद्रं तयोर्न्यूनेऽधमं स्मृतम् ।
मासेशैः सितकुजगुरुरविशशिसौम्यलग्नपशशीनैः ।
कलुषैः पीड़ा गर्भस्य पीड़ितैः पतनमन्यथा पुष्टिः ॥
कालुष्यं मासेशेन पापग्रहयोगशत्रुगृहस्थिति- नीचग्रहयोगोपग्रहयोगादि । मासेशजन्मनक्षत्रे पापग्रहयोगः पीड़ा येषां जन्मर्क्षाणि । १६ । ३ । २० । २२ । ११ । ८ । २७ । २ । ६ । मासेशशान्त्यादौ कृते न गर्भपीड़ा ॥
अथ प्रश्नात् पुत्रादिज्ञानम् ।
“विवाहलग्नं विषमर्क्षसंस्थः
सौरोऽपि पुंजन्मकरो विलग्नात् ।
ख्यादिग्रहाणामवलोक्य वीर्य्यं
वाच्यः प्रसूतौ पुरुषोऽङ्गना वा ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
अपि च । गोभिलः ।
“यदा ऋतुमती भवति उपरतशोणिता तदा सम्भवकालः । ऋतुः प्रजाजननयोग्यकालः । तन्निमित्तेन नैमित्तिकं गमनं कार्य्यं अकुर्व्वतः प्रत्यवायान्नियमः । यदुक्तं स्मृतेः ॥
“ऋतुमतीन्तु यो भार्य्यां सन्निधौ नोपसर्पति ।
अवाप्नोति स मन्दात्मा भ्रूणहत्यामृतावृतौ ॥”
ज्योतिषे ।
“ज्येष्ठा मूला मघाश्लेषा रेवती कृत्तिकाश्विनी ।
उत्तरात्रितयं त्यक्त्वा पर्व्ववर्ज्ज्यं व्रजेदृतौ ॥”
विष्णुपुराणम् ।
“चतुर्द्दश्यष्टमी चैव अमावस्याथ पूर्णिमा ।
पर्व्वाण्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ॥”
याज्ञवल्क्यः ।
“षोड़शर्त्तुनिशा स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।
अत्र षोड़शाहो रात्रात्मककालस्य सावनत्वात् पुंसवननामकरणयोरपि सावनगणनाया युक्त- त्वाच्च संस्कारमात्रे सावनगणनया व्यवहारः ॥
तथा च याज्ञवल्क्यः ।
“गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा ।
षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः प्रसवे जातकर्म्म च ॥
अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।
षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूड़ा कार्य्या यथाकुलम् ॥
एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम् ॥”

चतुर्थे स्पन्दते ततः इति वचनात् स्पन्दनात् पूर्व्वं तृतीयमासः पुंसवनकालः। अत्र चतुर्थमासस्य सौरत्वे चान्द्रत्वे वा निषेकमासस्यापि तथात्वे तदाद्यन्तदिननिषेके सति अधिकन्यूनकालयोगेऽर्भ-स्पन्दनमनियतमापद्येत सावने तु नियतम्। तेनात्र सावनगणना युक्ता योषिद्व्यवहारसिद्धा च। अहन्येकादशे नाम इत्यत्रापि अशौच-व्यपगमे नामधेयमिति विष्णुसूत्रात् सूतकोत्तर-दिनपरमेकादशपदम्।
"सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा।
मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता:॥"
इति सूर्य्यसिद्धान्तवचनेन सूतकस्य सावनदिन-घटितत्वात् तदुत्तरदिनस्यापि तथात्वम्। अतो दिनमासवर्षगणना सावनेनेति। शुभाशुभविवे-चनन्तु सौरेण ज्योतिःशास्त्रात्। अतएव पिता-महः।
"विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः।"
अत्र द्वितीयादिशब्दात् संस्कारपरिग्रहः।
"गर्भाधाने सदा ग्राह्या वारा भौमरवीन्यकाः।"
गोभिलः। दक्षिणेन पाणिना उपस्थमभिमृशेत् विष्णुर्योनिं कल्पयत्वितया ऋचा। गर्भं धेहि सिनी च समाप्य ऋचौ सम्भवतः॥ कुत्सितदेशस्य सव्येन पाणिना शौचदर्शनात् तन्निवारणाय दक्षिणेनेति। उपस्थं योनिं स्पृशेत् विष्णुरिति मन्त्रेण प्रथमं ततो गर्भं धेहि सिनीवालीत्यादि-मन्त्रेण च। मन्त्रान्ते कर्म्मादिसन्निपात इति न्यायात् पाठानन्तरं स्पर्शः। न तु भवदेव-भट्टोक्तं स्पृशन् जपतीति। ऋचौ समाप्यैव संयोगं कुरुतः न मध्ये वामदेव्यजपः। देवलः।
'सकृच्च संस्कृता नारी सर्व्वगर्भेषु संस्कृता।'
तेन गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनानि सकृदेव कर्त्तव्यानि। छन्दोगपरिशिष्टम्।
"विवाहादिः कर्म्मगणो य उक्तो
गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते।
विवाहादावेकमेवात्र कुर्य्यात्
श्राद्धं नादौ कर्म्मणः कर्म्मणः स्यात्॥"
विवाहादिगर्भाधानान्तकर्म्मसु एकमेव श्राद्धं न तु प्रतिकर्म्मादौ एकेनैव श्राद्धेन कृतेन सर्व्वाणि श्राद्धवन्तीति। अन्तशब्दोऽत्रावयवार्थः दशान्तः पट इतिवत्। समीपार्थत्वे उपलक्षणं स्यात्। ततश्च विशेषणोपलक्षणसन्देहे विशेषणत्वेन ग्रहणं कार्य्यान्वितत्वात्। यत्तु।
"निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा।
ज्ञेयं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्म्माङ्गमेव च॥"
इत्यनेन भविष्यपुराणेन श्राद्धं कर्म्माङ्गत्वेन विहितं तच्छन्दोगेतरपरं अतएव भवदेवभट्टे-नापि न लिखितम्। अत्र श्राद्धोत्तरगमनेऽपि न दोषः। उक्तभविष्यपुराणात्। नित्ये नान्दी-मुखश्राद्धे कृते दाराद्यवर्ज्जनम्। इति वचनान्त-राच्च।" इति संस्कारतत्त्वम्॥ *॥ (निषेकादनन्तरं यद्यन्मासि मिश्रितशुक्रशोणितस्य यद्यद्रूपं भवति तदुक्तं यथा, वृहज्जातके निषेकाध्याये।
"कललं कठिनं हस्ताद्यस्थित्वग्रोमचेतनाः।
अशनोद्वेगसूतिश्च मासेष्वीशाः क्रमादमी॥
भृग्वारेज्यार्कचन्द्रार्किशशाङ्कशशिजदिवाकराः।
मासेशे पीड़िते गर्भरोगः पुष्टिश्च सद्बले॥"
अस्यार्थः। प्रथमे मासि कललं शुक्रशोणित-मिश्रणरूपं तत्र अधिपः शुक्रः। द्वितीये कठिनं मिश्रितशुक्रशोणितयोः काठिन्यं तत्राधिपतिः कुजः। तृतीये हस्ताद्युत्पत्तिस्तत्राधिपो गुरुः। चतुर्थे अस्थ्युत्पत्तिस्तत्राधिपः सूर्य्यः। पञ्चमे त्वच उत्पत्तिस्तत्रेशश्चन्द्रः। षष्ठे रोमोत्पत्ति-स्तत्राधिपः शनिः। सप्तमे चैतन्यं तत्राधिपो बुधः। अष्टमे भोजनशक्तिस्तत्र गर्भाधानलग्न-पतिः स्वामी। नवमे उद्वेगस्तत्राधीशश्चन्द्रः। दशमे प्रसवस्तत्राधीशो दिवाकरः। आधान-काले उक्तग्रहे पीड़िते तत्तुल्यमासे गर्भ-पातादि। बलवति च तन्मासे गर्भपुष्टिः॥
"ऊनषोड़शवर्षायामप्राप्तः पञ्चविंशतिम्।
यद्याधत्ते पुमान् गर्भं कुक्षिस्थः स विपद्यते॥
जातो वा न चिरं जीवेज्जीवेद्वा दुर्ब्बलेन्द्रियः।
तस्मादत्यन्तबालायां गर्भाधानं न कारयेत्॥
अतिवृद्धायां दीर्घरोगिण्यां अन्येन वा विका-रेणोपसृष्टायां गर्भाधानं नैव कुर्व्वीत। पुरु-षस्याप्येवंविधस्य त एव दोषाः सम्भवन्ति॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने दशमेऽध्याये॥)

गर्भाशयः, पुं, (आशेतेऽस्मिन्निति। आ + शी + अधिकरणे अच्। गर्भस्य भ्रूणस्य आशयः शय्यावदाश्रयस्थानम्।) जरायुः। येन वेष्टितो गर्भः कुक्षौ तिष्ठति सः। इत्यमरः।२।६।३८॥ गर्भशय्या। इति भावप्रकाशः॥ (यथा, महा-भारते। १४। १८। ५।
"शुक्रं शोणितसंसृष्टं स्त्रिया गर्भाशयं गतम्।
क्षेत्रं कर्म्मजमाप्नोति शुभं वा यदि वाऽशुभम्॥"
"पूर्णषोड़शवर्षा स्त्री पूर्णविंशेन सङ्गता।
शुद्धे गर्भाशये मार्गे रक्ते शुक्रेऽनिले हृदि॥
वीर्य्यवन्तं सुतं सूते ततो न्यूनाब्दयोः पुनः।
रोग्यल्पायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा॥"
इति वाभटे शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये॥)

गर्भाष्टमः, पुं, (गर्भात् गर्भकालात् अष्टमः।) गर्भजननमासादष्टममासः। तत्पर्य्यायः। देव-मासः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, मनुः। २। ३६।
"गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्व्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम्।
गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः॥")

गर्भिणी, स्त्री, (गर्भोऽस्त्यस्याम्। गर्भ + "अत इनिठनौ।" ५। २। ११५। इति इनि ततो ङीप्।) गर्भवती। इत्यमरः। २। ६। २२॥ पोयाति इति भाषा॥ (यथा, मनुः। ३। ११४।
"सुवासिनीः कुमारींश्च रोगिणो गर्भिणीस्तथा।
अतिथिभ्योऽग्र एवैतान् भोजयेदविचारयन्॥"
अस्याः कर्त्तव्यतामाह कश्यपः। यथा,—
"गर्भिणी कुञ्जराश्वादिशैलहर्म्यादिरोहणम्।
व्यायामं शीघ्रगमनं शकटारोहणं त्यजेत्॥
शोकं रक्तविमोक्षञ्च साध्वसं कुक्कुटाशनम्
व्यवायञ्च दिवास्वप्नं रात्रौ जागरणं त्यजेत्
तथा, मदनरत्ने स्कान्दे।
"हरिद्रां कुङ्कुमञ्चैव सिन्दूरं कज्जलं तथा
कूर्पासकञ्च ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं शुभम्
केशसंस्कारकवरीकरकर्णविभूषणम्।
भर्त्तुरायुष्यमिच्छन्ती वर्ज्जयेद्गर्भिणी न।
वृहस्पतिरप्याह।
"चतुर्थे मासि षष्ठे वाप्यष्टमे गर्भिणी यदि
यात्रा तया विवर्ज्या स्यादाषाढ़े तु विशेष
गर्भिणीप्रतिकरणीयतामाह याज्ञवल्क्यः
"दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात्।
वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात् कार्य्यं प्रियं स्त्रिया
आश्वलायनः।
"वपनं मैथुनं तीर्थं वर्ज्जयेद्गर्भिणीपतिः।
श्राद्धञ्च सप्तमान्मासादूर्द्ध्वं चान्यत्र वेदवित्।
कालविधाने सुकृतदीपिकायाम्।
"चौरं शवानुगमनं नखकृन्तनञ्च
युद्धादिवास्तुकरणं त्वतिदूरयानम्।
उद्वाहमौपनयनं जलधेश्च गाह-
मायुः क्षयार्थमिति गर्भिणिकापतीनाम्
रत्नसंग्रहे गालवोऽपि।
"दहनं वपनञ्चैव चौलं वै गिरिरोहणम्।
नाव आरोहणञ्चैव वर्ज्जयेद्गर्भिणीपतिः॥"
गर्भिण्या यद्यत् लक्षणं जायते तदाह
"क्षामता गरिमा कुक्षौ मूर्च्छा च्छर्द्दिररोचक
जृम्भा प्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाशन
अम्लेष्टता स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ कृष्णचूचुकौ
पादशोफो विदाहोऽन्ये श्रद्धाश्च विविधात्मि
मातृजं ह्यस्य हृदयं मातुश्च हृदयेन तत्।
सम्बद्धं तेन गर्भिण्या नेष्टं श्रद्धाविधारणम्
इति वाभटे शारीरस्थाने प्रथमेऽध्या
"समानयोगक्षेमा हि माता तदा गर्भेण
चिदर्थेषु तस्मात् प्रियहिताभ्यां गर्भिणीं
विशेषेणोपचरन्ति कुशलाः।
तस्या गर्भापत्तेर्द्वैहृदय्यस्य च विज्ञानार्थं लि
समासेनोपदेक्ष्यामः। उपचारासम्बाधं
शाने दोषज्ञानञ्च लिङ्गतस्तस्मादिष्टो लि
देशस्तद्यथा नैवादर्शनमास्यसंस्रवणमन
लाषः छर्द्दिररोचकोऽम्लकामता विशे
श्रद्धाप्रणयनञ्चोच्चावचेषु भावेषु गुरु
चक्षुषोर्ग्लानिः स्तनयोः स्तन्यमोष्ठयोः
मण्डलयोश्च कार्ष्णमत्यर्थं श्वयथुः पादयो
रोमराज्या योन्याश्च जालत्वमिति गर्भे
गते रूपाणि भवन्ति। सा यद्यदिच्छे
दद्यादन्यत्र गर्भोपघातकरेभ्यो भावेभ्यः।
घातकरास्त्विमे भावास्तद्यथा,—अ
गुरूष्णतीक्ष्णदारुणाश्च चेष्टा इमांश्चा
दिशन्ति वृद्धाः। देवतारक्षोऽनुचरपरिर
न रक्तानि वासांसि बिभृयान्न मदकराणि
नाभ्यवहरेन्न यानमधिरोहेन्न मांसमश्नीया
न्द्रियप्रतिकूलांश्च भावान् दूरतः परिवर्ज्जयेत्

चतुर्थे मासि स्थिरत्वमापद्यते गर्भस्तस्मात्तदा गर्भिणी गुरुगात्रत्वमधिकमापद्यते विशेषेण। पञ्चमे मासि गर्भस्य मांसशोणितोपचयो भवत्यधिकमन्येभ्यो मासेभ्यस्तस्मात्तदा गर्भिणी कार्श्यमापद्यते विशेषेण। षष्ठे मासि गर्भस्य बलवर्णोपचयो भवत्यधिकमन्येभ्यो मासेभ्यस्तस्मात्तदा गर्भिणी बलवर्णहानिमापद्यते विशेषेण। सप्तमे मासि गर्भः सर्व्वभावैराप्यायते सहसा तस्मात्तदा गर्भिणी सर्व्वाकारैः क्लान्ततमा भवति। अष्टमे मासि गर्भश्च मातृतो गर्भतश्च माता रसवाहिनीभिः संवाहिनीभिर्मुहुर्मुहुरोजः परस्परत आददाते गर्भस्य सम्पूर्णत्वात् तस्मात्तदा गर्भिणी मुहुर्मुदा युक्ता भवति मुहुर्मुहुश्च ग्लाना तस्मात्तदा गर्भस्य जन्मव्यापद्भवत्योजसोऽनवस्थितत्वात् तञ्चैवमभिसमीक्ष्याष्टमं मासमगर्भिण्यमित्याचक्षते कुशलाः।” इति चरके शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये॥

“स्तनयोः कृष्णमुखता रोमराज्युद्गमस्तथा।
अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः संमील्यन्ते विशेषतः॥
अकामतश्छर्द्दयति गन्धादुद्विजतेऽशुभात्।
प्रसेकः सदनञ्चापि गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते॥

तदा प्रभृत्येव व्यायामं व्यवायमपतर्पणमतिकर्षणं दिवास्वप्नं रात्रिजागरणं शोकं यानावरोहणं भयमुत्कटकासनं चैकान्ततः स्नेहादिक्रियां शोणितमोक्षणञ्चाकाले वेगविधारणञ्च न सेवेत।

दोषाभिघातैर्गर्भिण्या यो यो भागः प्रपीड्यते।
स स भागः शिशोस्तस्य गर्भस्थस्य प्रपीड्यते॥”
“इन्द्रियार्थांस्तु यान् यान् सा भोक्तुमिच्छति गर्भिणी।
गर्भाबाधभयात्तांस्तान् भिषगाहृत्य दापयेत्॥
सा प्राप्तदौहृदा पुत्त्रं जनयेत गुणान्वितम्।
अलब्धदौहृदा गर्भे लभेतात्मनि वा भयम्॥
येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दौहृदे वै विमानना।
प्रजायेत सुतस्यार्त्तिस्तस्मिंस्तस्मिंस्तथेन्द्रिये॥
राजसन्दर्शने यस्या दौहृदं जायते स्त्रियाः।
अर्थवन्तं महाभागं कुमारं सा प्रसूयते॥
दुकूलपट्टकौषेयभूषणादिषु दौहृदात्।
अलङ्कारैषिणं पुत्त्रं ललितं सा प्रसूयते॥
आश्रमे संयतात्मानं धर्म्मशीलं प्रसूयते॥
देवताप्रतिमायान्तु प्रसूते पार्षदोपमम्।
दर्शने व्यालजातीनां हिंसाशीलं प्रसूयते॥
गोधामांसाशने पुत्त्रं सुषुप्सुं धारणात्मकम्।
गवां मांसे च बलिनं सर्व्वक्लेशसहन्तथा॥
माहिषे दौहृदाच्छूरं रक्ताक्षं लोमसंयुतम्।
वराहमांसात् स्वप्नालुं शूरं सञ्जनयेत् सुतम्॥
मार्गाद्विक्रान्तजङ्घालं सदा वनचरं सुतम्।
सृमराद्विग्नमनसं नित्यभीतञ्च तैत्तिरात्॥
अतोऽनुक्तेषु या नारी समभिध्याति दौहृदम्।
शरीराचारशीलैः सा समानं जनयिष्यति॥
कर्म्मणा चोदितं जन्तोर्भवितव्यं पुनर्भवेत्।
यथा यथा दैवयोगाद्दौहृदं जनयेद्धृदि॥”
इति सुश्रुते शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये॥) चीरावीरुच्च। इति शब्दचन्द्रिका॥ चीराइ इति भाषा॥

गर्भिण्यवेक्षणं, क्ली, (गर्भिण्या गर्भवत्या अवेक्षणं यत्नेन परिचर्य्या।) कुमारभृत्या। गर्भिणीपरिचर्य्या। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गर्भोपघातिनी, स्त्री, (गर्भं उपहन्तीति। उप + हन् + “सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये।”३।२।७८। इति णिनिः। गर्भं उपघातयतीति। हन् + णिच् णिनिः। इति केचित्।) अमृतौ वृषोपगमनादिवशात् यस्या गर्भपातो भवति सा गौः। गावड़ाफेला गाइ इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। वेहत् २। इत्यमरः। २। ९। ६९॥

गर्म्मुत्, स्त्री, (गीर्य्यते भक्ष्यते प्राकृतैरिति। गॄ निगरणे + “ग्रो मुट् च।” उणां। १। ९७। इति उति मुडागमश्च।) तृणधान्यविशेषः। इत्यमरो भरतश्च॥ मयना इति ख्यातः। गड़ गड़ इति केचित्॥ (गीर्य्यते भक्ष्यते यद्वा गीर्य्यते विज्ञाप्यते विख्याप्यतेऽनेनेति। गॄ + उति मुट् च।) स्वर्णम्। नड़ः। इति मेदिनी। ते। १०७॥

गर्म्मूटिका, स्त्री, (गर्म्मुत इव उटं पत्रमस्याः। कप् + टाप् + अत इत्वञ्च। पृषोदरात् तकारलोपः।) व्रीहिभेदः। माड़ुया इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। गर्म्मूच्छदः २। इति रत्नमाला॥

गर्म्मोटिका, स्त्री, (गर्म्मूटिका + निपातनात् ऊकारस्योकारः।) जरड़ीतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गर्व्व, मदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) मद इह अहङ्कारः। नीचो गर्व्वति सम्पदा। इति दुर्गादासः॥

गर्व्वः, पुं, (गर्व्व मदे + भावे घञ्। यद्वा, गिरति मदमत्तस्यात्मानमुद्गिरतीव इति। गॄ निगरणे + “कॄगॄशॄदॄभ्यो वः।” उणां। १। १५५। इति वः।) अहङ्कारः। इत्यमरः। १। ७। २२॥ (यथा, रामायणे। २। ३१। २०।
“यदि दुःखो न रक्षेत भरतो राज्यमुत्तमम्।
प्राप्य दुर्म्मनसा वीर! गर्व्वेण च विशेषतः॥”)
अहङ्कारस्तथाध्यात्मं सर्व्वसंसारकारणम्।
अभिमानोऽधिभूतञ्च रुद्रस्तत्राधिदैवतम्॥”
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व्व॥
(अयं हि व्यभिचारिभावविशेषः। तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे। ३। १५०।
“गर्व्वो मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिजः।
अवज्ञासविलासाङ्गदर्शनाविनयादिकृत्॥”)

गर्व्वाटः, पुं, (गर्व्वेण मदेन अटतीति। अट् + अच्। शकन्ध्वादित्वात् अलोपः।) द्वाःस्थितः। द्वारपालः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गर्व्वितः, त्रि, (गर्व्वः सञ्जातोऽस्य। गर्व्व + “तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्।” ५। २। ३६। इति इतच्। यद्वा, गर्व्व + कर्त्तरि क्तः।) गर्व्वयुक्तः। अहङ्कृतः। इति जटाधरः॥ (यथा, रघुः। ९। ५५।
“आविर्बभूव कुशगर्भमुखं मृगाणां
यूथं तदग्रसरगर्व्वितकृष्णसारम्॥”)

गर्ह, ङ कुत्सने। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) रेफोपधः। ङ, गर्हते। कुत्सनं निन्दा। इति दुर्गादासः॥ (यथा, रामायणे। २। ८२। १०।
“स वाष्पकलया वाचा कलहंसस्वरो युवा।
विललाप सभामध्ये जगर्हे च पुरोहितम्॥”)

गर्ह, कि कुत्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरांपक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) कि, गर्हयति गर्हति। इति दुर्गादासः॥ (यथा, भागवते। ६। ७। १०।
“गर्हयामास सदसि स्वयमात्मानमात्मना॥”
तथा, तत्रैव। ४। ४। १०।
“जगर्ह साऽमर्षविपन्नया गिरा
शिवद्विषं धूमपथश्रमस्मयम्॥”)

गर्हणं, क्ली, (गर्ह कुत्सने + भावे ल्युट्।) निन्दा। इत्यमरः। १। ६। १३॥

गर्हा, स्त्री, (गर्ह्यते निन्द्यते इति। गर्ह कुत्सने + “गुरोश्च हलः।” ३। ३। १०३। इति स्त्रियां अः ततष्टाप्।) निन्दा। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। १८७।
“कुलपतनं जनगर्हां
बन्धनमपि जीवितव्यसन्देहम्।
अङ्गीकरोति कुलटा
सततं परपुरुषसंसक्ता॥”)

गर्हितं, त्रि, (गर्ह्यते स्म इति। गर्ह + क्त। यद्वा, गर्हा सञ्जाताऽस्य। गर्हा + इतच्।) निन्दितम्। यथा, चाणक्ये। ५०।
“अतिदर्पे हता लङ्का अतिमाने च कौरवाः।
अतिदाने बलिर्बद्धः सर्व्वमत्यन्तगर्हितम्॥”

गर्ह्यः, त्रि, (गर्ह्यते निन्द्यते इति। गर्ह ङ निन्दायाम् + “ऋहलोर्ण्यत्।” ३। १। १२४। इति ण्यत्।) अधमः। निन्द्यः। इत्यमरः। ३। १। ५४॥ (यथा, मनुः। ५। १४९।
“पित्रा भर्त्रा सुतैर्व्वापि नेच्छेद्विरहमात्मनः।
एषां हि विरहेण स्त्री गर्ह्ये कुर्य्यादुभे कुले॥”)

गर्ह्यवादी, [न्] त्रि, (गर्ह्यं वदतीति। गर्ह्य + वद् + “सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये।” ३। २। ७८। इति णिनिः।) कद्वदः। इत्यमरः। ३। १। ३७॥

गल, भक्षे। स्रावे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-स्रावे अकं-सेट्।) गलति। इति दुर्गादासः॥ (स्रावार्थे यथा, कथासरित्सागरे। ११। ५७।
“इति मे तव कल्याणमपश्यन्त्या गलन्त्यमी।
सन्तापक्वथिताः प्राणा इव वाष्पाम्बुबिन्दवः॥”)

गल, क ङ स्रावे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-अकं-सेट्।) स्रावः। क्षरणम्। क ङ, गालयते रक्तं क्षतस्य। इति दुर्गादासः॥

गलः, पुं, (गलति भक्षयत्यनेन । गल् + करणे अप् । यद्वा गीर्य्यतेऽनेन । गॄ + करणे अप् ।) कण्ठः । इत्यमरः । २ । ३ । ८८ ॥ गला इति भाषा ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । १६४ ।
"प्रजा न रञ्जयेद्यस्तु राजा रक्षादिभिर्गुणैः ।
अजागलस्तनस्येव तस्य राज्यं निरर्थकम् ॥"* ॥
गलति क्षरति शालवृक्षादेरिति । गल् + पचाद्यच् ।) सर्ज्जरसः । इति मेदिनी । ले । १३ ॥ धुना इति भाषा ॥ वाद्यभेदः । (गलति निःसरति जालादेरिति ।) गड्कमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

गलकः, पुं, (गलति निःसरति जालादिभ्य इति । गल क्षरणे + ण्वुल् ।) गड्कमत्स्यः ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

गलकम्बलः, पुं, (गले कम्बल इव ।) गवां गलस्थितकम्बलाकृतिमांसम् । तत्पर्य्यायः । सास्ना २ । इत्यमरः । २ । ९ । ६३ ॥ ("सास्ना गोगलकम्बलः ।" इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

गलगण्डः, पुं, (गले गण्डः स्फोटक इव ।) गलरोगविशेषः । गरगण्ड इति भाषा ॥ अथ गलगण्डाधिकारः । तत्र गलगण्डस्य सामान्यं लिङ्गमाह ।
"निबद्धः श्वयथुर्यस्य मुष्कवल्लम्बते गले ।
महान् वा यदि वा ह्रस्वो गलगण्डं तमादिशेत् ॥"
निबद्धो दृढ़ः अचलो वा । मुष्कवत् अण्डवत् । गल इति हनुमन्ययोरुपलक्षणम् । तथा च भोजः ।
"महान्तं शोथमल्पं वा हनुमन्या गलाश्रयम् ।
मुष्कवल्लम्बमानं तु गलगण्डं विनिर्द्दिशेत् ॥"* ॥

संप्राप्तिमाह ।

"वातः कफश्चापि गले प्रदुष्टो
मन्ये तु संसृत्य तथैव मेदः ।
कुर्व्वन्ति गण्डं क्रमशः स्वलिङ्गैः
समन्वितं तं गलगण्डमाहुः ॥"

क्रमशः शनैः शनैः । स्वलिङ्गैः वातकफमेदोलक्षणैः ॥ * ॥

वातिकमाह ।

"तोदान्वितः कृष्णशिरावनद्धः
श्यावारुणो वा पवनात्मकस्तु ।
पारुष्ययुक्तश्चिरवृद्ध्यपाको
यदृच्छया पाकमियात् कदाचित् ॥
वैरस्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालुगलप्रशोषः ।"

चिरवृद्ध्यपाकः चिरेण वृद्धिरपाकश्च यस्य सः ॥

श्लैष्मिकमाह ।

"स्थिरः सवर्णो गुरुरुग्रकण्डुः
शीतो महांश्चापि कफात्मकस्तु ।
चिराच्च वृद्धिं भजतेऽचिराद्वा
प्रपच्यते मन्दरुजः कदाचित् ॥
माधुर्य्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालुगलप्रलेपः ।"

कदाचित् प्रपच्यते वा पाकोऽपि चिराद्भवति ॥ प्रलेपः श्लेष्मणा ॥ * ॥

मेदोजमाह ।

"स्निग्धो मृदुः पाण्डुरनिष्टगन्धो
मेदोऽन्वितः कण्डुयुतोऽरुजश्च ।
प्रलम्बतेऽलाबुवदल्पमूलो
देहानुरूपक्षयवृद्धियुक्तः ॥
स्निग्धास्यता तस्य भवेच्च जन्तोर्गलेन शब्दं कुरुते च नित्यम् ।"

देहक्षये कार्श्ये क्षयं देहवृद्धौ वृद्धिं यातीत्यर्थः ॥ * ॥

असाध्यमाह ।

"कृच्छ्राच्छ्वसन्तं मृदुसर्व्वगात्रं
संवत्सरातीतमरोचकार्त्तम् ।
क्षीणञ्च वैद्यो गलगण्डयुक्तं
भिन्नस्वरं नैव नरं चिकित्सेत् ॥"* ॥

अथ गलगण्डचिकित्सा ।

"सर्षपान् शिग्रुबीजानि शणबीजातसीयवान् ।
मूलकस्य च बीजानि तक्रेणाम्लेन पेषयेत् ॥
गलगण्डो गण्डमाला ग्रन्थयश्चैव दारुणाः ।
प्रलेपादस्य नश्यन्ति विलयं यान्ति सत्वरम् ॥१॥
रक्षोघ्नतैलयुक्तेन जलकुम्भीकभस्मना ।
लेपनं गलगण्डस्य चिरोत्थस्यापि नाशनम् ॥
रक्षोघ्नः सर्षपः ॥ २ ॥
श्वेतापराजितामूलं प्रातः पिष्ट्वा पिबेन्नरः ।
सर्पिषा नियताहारो गलगण्डप्रशान्तये ॥ ३ ॥
तिक्तालाबुफले पक्वे सप्ताहमुषितं जलम् ।
सद्यः स्याद्गलगण्डघ्नं पानात् पथ्यानुसेविनाम् ॥४॥
तैलं पिबेच्चामृतवल्लिनिम्ब-
हिंस्राभयावृक्षकपिप्पलीभिः ।
सिद्धं बलाभ्यां सह देवदारु-
हिताय नित्यं गलगण्डरोगी ॥
वृक्षकोऽत्र तुण्टिः । उक्तञ्च निघण्टौ धन्वन्तरिणा ।
'तुण्टिस्तुणी कपीतस्तु नन्दिवृक्षोऽथ वृक्षकः ।'
बलाभ्यां बलातिबलाभ्याम् । अमृतादितैलम् ॥५॥
यवमुद्गपटोलादिकटुरूक्षान्नभोजनम् ।
वमनं रक्तमोक्षञ्च गलगण्डे प्रयोजयेत् ॥ ६ ॥
दापयेद्गलगण्डे तु प्रच्छन्नानि बहूनि च ।
गण्डगोपालिकां पिष्ट्वा तत्र लेपं प्रकल्पयेत् ॥
अवश्यं नश्यति क्षिप्रं गलगण्डो गदोऽमुना ।
प्रलेपस्त्वनुभूतोऽयं बहुधा बहुभिर्ज्जनैः ॥
प्रच्छन्नानि पछना इति लोके । गण्डगोपालिका गण्डगुया इति लोके प्रसिद्ध आम्रवाटिकायां सुलभः कीटविशेषः ॥ ७ ॥
लवणं जलकुम्भ्यास्तु कणाचूर्णेन संयुतम् ।
प्रभाते नित्यमश्नीयात् गलगण्डप्रशान्तये ॥" ८ ॥
इति भावप्रकाशः ॥

गलग्रहः, पुं, (गलं कण्ठं गृह्णाति मत्स्यास्थ्न इति । ग्रह् + अच् । यद्वा गलः मत्स्यकण्ठो गृह्यतेऽस्मिन् । ग्रह् + अधिकरणे अप् ।) व्यञ्जनविशेषः । तत्पर्य्यायः । मत्स्यघण्टः २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तिथिविशेषः । यथा,—
"कृष्णपक्षे चतुर्थी च सप्तम्यादिदिनत्रयम् ।
त्रयोदशीचतुष्कञ्च अष्टावेते गलग्रहाः ॥"
इति मदनरत्ने नारदः ॥

अपि च ।
"आरम्भानन्तरं यत्र प्रत्यारम्भो न विद्यते
गर्गादिमुनयः सर्व्वे तमेवाहुर्गलग्रहम् ॥"
इति राजमार्त्त
(रोगविशेषः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने
अध्याये ।
"पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलग
"यस्य श्लेष्मा प्रकुपितस्तिष्ठत्यन्तर्गले स्थिर
आशु सञ्जनयेच्छोथं जायतेऽस्य गलग्रहः
इति चरके सूत्रस्थानेऽष्टादशेऽध्
गलग्रहरोगवत् परित्यागाशक्यत्वात्
दायकत्वाच्च लक्षणया शत्रुः पोष्यास्त्रीयव
बोध्यते । यथा, स एव मे गलग्रहः ।
लोकप्रसिद्धिः ॥)

गलन्तिका, स्त्री, (गलतीति । गल् + शतृ
त्वात् ङीप् । "शप्श्यनोर्नित्यम् ।" ७
८१ । इति नुम् स्वार्थे कन् ह्रस्वश्च ।) क
स्वल्पवारिधानिका । इत्यमरः । २ । ९
(यथा, काशीखण्डे ।
"एषा कार्य्या च वैशाखे देवे देया गलन्ति

गलमेखला, स्त्री, (गलस्य कण्ठस्य मेख
गलसूत्रम् । कण्ठाभरणविशेषः । तत्प
सूत्राली २ । इति हारावली । १७४ ॥

गलव्रतः, पुं, (गलो गिलनमेव व्रतं
यस्य ।) मयूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गलशुण्डिका, स्त्री, (अल्पा शुण्डा शु
गलस्य शुण्डिकेव ।) तालूर्द्ध्वस्थमांसपिण्ड
जिव् इति भाषा ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः
"तालूदरं वस्ति शीर्षं चिबुके गलशुण्डिं
तत्पर्य्यायः । सुधास्रवा २ घण्टिका ३
४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४६ ॥ र
प्रतिजिह्विका ६ माध्वी ७ अलिजिह्वि
इति शब्दरत्नावली ॥ (तालुगतरोग
यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने २५ अध्याये ।
"शल्यं जतुमणिर्म्मांससङ्घातो गलशुण्डि
"यस्य श्लेष्मा प्रकुपितः काकले व्यवतिष्ठ
आशु सञ्जनयेच्छोथं करोति गलशुण्डिका
इति चरके सूत्रस्थानेऽष्टादशेऽ
तच्चिकित्सादिकं यथा,—
"गले च घण्टिकामार्गे रक्तश्लेष्मविकार
लम्बिका वर्द्धते नॄणां विज्ञेया गलशुण्डि
रुणद्धि चास्य मार्गञ्च नेत्रस्रावः प्रदृश्य
शिरोऽर्त्तिः श्वासकासश्च ज्वरेणैव प्रपच
आशुकारी महाप्राज्ञः शीघ्रं कुर्य्यात् प्र
क्रि
शस्त्रेण शुण्डिकां छित्त्वा कुर्य्याद्वित्रापनं
मागधी मरिचं पथ्या वचा धान्ययवानि
क्वाथः शोणः स्वेदनञ्च गलशुण्डोपशान्त
दिवारात्रौ यवान्याश्च मुखे सन्धारणं
मर्द्दनं कण्ठदेशे तु तेन सम्पद्यते सुखम्
सिद्धार्थकं वचा कुष्ठं रजनी पारिभद्रक
गृहधूमं स लवणं कण्ठे वा लेपनं हित

रि प्रोक्तानि पथ्यानि यानि तानि महामते !।
शौल्यं पिच्छिलं शीतं तैलं नैव गलामये ॥”
त हारीते चिकित्सितस्थाने पञ्चचत्वारिंशे-
ध्याये ॥)

नी, स्त्री, (गले स्तनाविव मांसपिण्डौ यस्या: ।)
गी । इति हेमचन्द्र: । ४ । ३४१ ॥

स्त्री, (गलतीति । गल् + अच् । स्त्रियां
प् ।) अलम्बुषा । इति भावप्रकाश: ॥

र:, पुं, (गलरोधकोऽङ्कुरो यत्र ।) गल-
गविशेष: । तत्पर्य्याय: । रोहिणी ० । इति
मचन्द्र: । ३ । १३१ ॥ तस्य सम्प्राप्तिपूर्ब्बक-
लक्षणमाह माधवकर: ।
“गलेऽनिल: पित्तकफौ च मूर्च्छितौ
प्रदूष्य मांसञ्च तथैव शोणितम् ।
गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरै-
र्निहन्त्यसून् व्याधिरयञ्च रोहिणी ॥”

नल:, पुं, (गले कण्ठदेशे अनिल: प्राणवायु-
य ।) मत्स्यविशेष: । तत्पर्य्याय: । गङ्गा-
य: २ । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ गलानिक:
गाविल इति च क्वचित् पाठ: ॥

, पुं, (गिरति श्रमेण विना केवलं भक्षय-
ति । गॄ + “सर्व्वधातुभ्य इन् ।” उणां । ४ ।
७ । इति इन् । गुण: रस्य लत्वञ्च ।) शक्तो-
ष्यधूर्व्वहो वृष: । गड़िया गरु इति भाषा ।
त्पर्य्याय: । दुष्टवृष: २ । इति हेमचन्द्र: ।
। ३२६ ॥

:, त्रि, (गल् + क्त ।) पतित: । तत्पर्य्याय: ।
स्त: २ ध्वस्त: ३ भ्रष्ट: ४ स्कन्न: ५ पन्न: ६
त: ७ । इत्यमर: । ३ । १ । १०४ ॥ (यथा,
ागवते । १ । १ । ३ ।
“निगमकल्पतरोर्गलितं फलं
शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् ॥”)

पुं, (गलतीति । गल् + उन् ।) मणि-
शेष: । इति महाभारतम् ॥

ड:, पुं, (गले गण्ड इव यस्य । अलुक् समास: ।)
विशेष: । तत्पर्य्याय: । मर्कट: २ । इति
काण्डशेष: ॥ (हाड़गिला इति भाषा ॥)

नी, स्त्री, (गले स्तनाविव मांसपिण्डौ यस्या: ।
लुक् समास: ।) छागी । इति राजनिर्घण्ट: ॥

, ङ धृष्टत्वे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-
त्मं-अकं-सेट् ।) अन्त:स्थतृतीयोपध: । ङ,
भते लोक: प्रगल्भ: स्यादित्यर्थ: । इति
र्गादास: ॥

, स्त्री, (गलानां कण्ठानां समूह: । “पाशा-
भ्यो य: ।” ४ । २ । ४६ । इति य: ।) गल-
मूह: । कण्ठानां समूह: । इत्यमर: । ३।३।४३॥

पुं, गण्ड: । इति हेमचन्द्र: ॥ गाल इति
षा ॥

ातुरी, स्त्री, (गल्ले गण्डे गण्डमधिकृत्य चातुरी
शा: यस्यां वा । संज्ञात्वात् कप् ।) उपधान-
शेष: । इति जटाधर: ॥ गालवालिश इति
षा ॥

गल्वर्क:, पुं, (गलुर्मणिविशेष: स इव अर्को दीप्ति-
र्यस्य ।) चषक: । मद्यपानपात्रम् । इति हेम-
चन्द्र: । ३ । ५७० ॥ मसारकमणि: । इति
त्रिकाण्डशेष: ॥ (यथा, महाभारते ।७।१५।५३।
“मसारगल्वर्कसुवर्णरूप्य-
वैदूर्य्यप्रवालस्फटिकैश्च मुख्यै: ॥”)

गल्ह, ङ कुत्सने । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) अन्त:स्थतृतीयोपध: । ङ,
गल्हते । इति दुर्गादास: ॥

गवय:, पुं, (गु ङ शब्दे + भावे अप् । गवं शब्दं
याति प्राप्नोति गव इति शब्दं यातीति वा ।
गव + या + क: ।) गलकम्बलशून्यगोसदृशपशु: ।
(यथा, रामायणे । २ । १०३ । ४२ ।
“व्याघ्रगोकर्णगवया वित्रेसु: पृषतै: सह ॥”)
तत्पर्य्याय: । गवालूक: २ । इति त्रिकाण्ड-
शेष: ॥ वनगौ: ३ बलभद्र: ४ महागन्ध: ५ ।
तन्मांसगुणौ । पथ्यत्वम् । बृंहणत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्ट: ॥ वानरविशेष: । स तु वैवस्वत-
पुत्त्र: । यथा,—
“पुत्त्रा वैवस्वतस्यात्र पञ्च कालान्तकोपमा: ।
गयो गवाक्षो गवय: शरभो गन्धमादन: ॥”
इति रामायणम् ॥

गवयी, स्त्री, (गवय + जातौ गौरादित्वात् वा
ङीष् ।) गवयस्त्री । तत्पर्य्याय: । वनधेनु: २
भिल्लगवी ३ । इति राजनिर्घण्ट: ॥

गवराज:, पुं, (गवेन शब्देन राजते इति । राज् +
अच् ।) वृष: । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गवलं, क्ली, महिषशृङ्गम् । इत्यमर: । २ ।६।१००॥

गवल:, पुं, (गवं शब्दं लातीति । ला + क: ।)
वनमहिष: । इति हेमचन्द्र: । ४ । ३४६ ॥ (यथा,
बृहत्संहितायाम् । ३२ । १७ ।
“गवलालिकुलाहिनिभा विसृजन्ति पय: पयो-
वाहा: ॥”)

गवाक्ष:, पुं, (गवामक्षीव । “अक्ष्णोऽदर्शनात् ।”
५ । ४ । ७६ । इत्यच् । यद्वा, गाव: रश्मय:
अश्नुवन्ति आप्नुवन्ति अनेन इति । अशू व्याप्तौ
+ अकर्त्तर्य्यर्थे घञ् ।) गवामक्षीव य: । जाना-
लार जाली इति भाषा ॥ (यथा, रघु: ।७।७।
“उत्तस्थलीलागतिरागवाक्षा-
दलक्तकाङ्कां पदवीं ततान ॥”)
तत्पर्य्याय: । वातायनम् २ । इत्यमर: ।२।२।६॥
वधूदृगयनम् ३ जालम् ४ जालकम् ५ । इति
कोषान्तरम् । इति भरत: ॥ वानरविशेष: ।
इति मेदिनी । षे । ३५ ॥ स तु वैवस्वतपुत्त्र: ।
यथा, रामायणे ।
“पुत्त्रा वैवस्वतस्यात्र पञ्च कालान्तकोपमा: ।
गयो गवाक्षो गवय: शरभो गन्धमादन: ॥”

गवाक्षी, स्त्री, (गां भूमिमक्ष्णोति व्याप्नोतीति ।
अक्षू व्याप्तौ + “कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ ।
इत्यण् । स्त्रियां ङीप् ।) गोडुम्बा । इत्यमर: ।
२ । ४ । १५६ ॥ गोमुक् इति भाषा ॥ इन्द्र-
वारुणी । राखाल शशा इति भाषा ॥
(अस्या: पर्य्याया यथा,—
“ऐन्द्रीन्द्रवारुणी चित्रा गवाक्षी गजचिर्भटा ।
मृगेर्व्वारु: पिटङ्कोटी विशाला च मृगादनी ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
व्यवहारोऽस्य यथा,—
“चित्रकं शृङ्गवेरञ्च तथादन्ती गवाक्ष्यपि ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे बालरोगाधिकारे ॥
मामालाकु इति क्वचित् भाषा ॥) शाखोट: ।
शेओड़ा इति भाषा ॥ इति राजनिर्घण्ट: ॥
अपराजिता । (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“गवाक्ष्यश्वखुरीश्वेता श्वेतभण्डापराजिता ।
द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णी गवादनी ॥”)

गवाची, स्त्री, (गवि भूमौ अञ्चति गच्छतीति ।
अञ्च + क्विप् । ङीप् । “अवङ् स्फोटायनस्य ।”
६ । १ । १२३ । इत्यवङ् ।) मत्स्यविशेष: ।
पाँकाल माछ् इति भाषा ॥ अस्य गुणा: ।
अजीर्णकारित्वम् । गुरुत्वम् । श्लेष्मप्रकोपन-
त्वञ्च । इति राजवल्लभ: ॥

गवादनं, क्ली, (अद्यते भक्ष्यते इति । अद् +
कर्म्मणि ल्युट् । तत: षष्ठीतत्पुरुष: ।) घास: ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

गवादनी, स्त्री, (गवादन + गौरादित्वात् ङीष् ।)
इन्द्रवारुणी । (अद्यतेऽस्यामिति । अद् +
अधिकरणे ल्युट् । तत: षष्ठीतत्पुरुषस्तत:
स्त्रियां ङीष् ।) गवां घासभक्षणाधार: । इति
मेदिनी । ने । १७६ ॥ गरुर घास खाइवार गड़ा
इति भाषा ॥ नीलापराजिता । इति राज
निर्घण्ट: ॥ (यथास्या: पर्य्याया:,—
“गवाक्ष्यश्वखुरी श्वेता श्वेतभण्डापराजिता ।
द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णी गवादनी ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गवालूक:, पुं, (गवेन शब्देन अलति पर्य्याप्नो-
तीति । अल् + बाहुलकात् ऊकञ् ।) गवय: ।
इति त्रिकाण्डशेष: ॥

गवाशन:, पुं, (गामश्नातीति । अश ग भोजने + ल्यु: ।)
गोभक्षक: । मुचि इति भाषा ॥ यथाह कश्चित् ।
“माताप्यैका पिताप्येको मम तस्य च पक्षिण: ।
अहं मुनिभिरानीत: स चानीतो गवाशनै: ॥”

गवाधिका, स्त्री, लाक्षा । इति रत्नमाला ॥ गरा-
धिकापि पाठ: ॥(गवायिका इति क्वचित् पाठ:॥)

गवीश्वर:, पुं, (गवामीश्वर: । पक्षे अवङादेशा-
भाव: ।) गवां स्वामी । तत्पर्य्याय: । गोमान् २
गोमी ३ । इत्यमर: ।२।६। ५८ ॥ गवेश्वरोऽपि ॥

गवेडु:, स्त्री, (गवे गवार्थं दीयते इति । दा +
मृगय्वादित्वात् कु: । पृषोदरात् दकारस्य डत्वम् ।
तत्पुरुषे कृतीत्यलुक् ।) धान्यविशेष: । इत्य-
मर: । २ । ६ । २५ ॥ गड़गड़ इति भाषा ॥

गवेधु:, पुं, (गवे गवार्थं धीयते इति । धा +
कु: । तत्पुरुषे कृतीत्यलुक् । यद्वा, गवि
भूमौ एधते इति । गो + एध वृद्धौ + कु: ।)
गवेडु: । इति भरत: ॥ (क्वचित् स्त्रीलिङ्गेऽपि
दृश्यते । यथा,—

“गवेधुका तु विद्वद्भिर्गवेधुः कथिता स्त्रियाम् ।
गवेधुः कटुका स्वाद्वी कार्श्यकृत् कफनाशिनी ॥”
इति भावप्रकाशः ॥)

गवेधुकं, क्ली, (गवेधुरिव कायतीति । कै+कः । गैरिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तृणधान्यविशेषः । गड़गड़ि इति भाषा ॥ यथा,—
“चिल्लीलट्वाकलोणीका कुरुण्टकगवेधुकम् ।”
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
सर्पविशेषे पुं । यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने४अध्याये।
“मृद्वासर्पः शुक्लपाली लोहिताक्षो गवेधुकः परिसर्पः” इत्यादयः ॥)

गवेधुका, स्त्री, (गवेधु+स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) तृणधान्यविशेषः । गड़गड़ देधान इति च भाषा। (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । २५ ।
“श्यामाकास्त्वथ नीवारा जर्त्तिलाः सगवेधुकाः ।”)
तत्पर्य्यायः । गवेडुः २ । इत्यमरः ।२ । ६ । ५२॥ गवेधुः ३ गवेडुका ४ । इति तट्टीका ॥ क्षुद्रा ५ गोजिह्वा ६ गुन्द्रा ७ गुल्मः ८ । इति रत्नमाला॥ नागबला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
“गाङ्गेरुकी नागबला झषा ह्रस्वगवेधुका ।
खरवल्लरिका विश्वदेवा गोरक्षतण्डुली ॥”
इति च वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गवेरुकं, क्ली, (गां भूमिमीर्त्ते उत्पत्तिकारणत्वेन प्राप्नोतीति । गो+ईर्+बाहुलकादुक । सतोऽवङादेशः ।) गैरिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गवेशुका, स्त्री, (ईष्टे इति । ईश+अच् । ततो गवामीशः । स इव कायतीति । कै+कः ।) तृणविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गोरक्ष चाउलिया । इति भाषा ॥ (गुणादयोऽस्या गोरक्षतण्डुलाशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

गवेष, त क मार्गणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) मूर्द्धन्योपधः । अजगवेषत् गुणं गुणी । इति दुर्गादासः ॥

गवेषणा, स्त्री, क्ली, (गवेष+भावे युच् ।) अन्वेषणा । इत्यमरः । २ । ७ । ३२ ॥

गवेषितं, त्रि, (गवेष्यते स्म इति । गवेष+क्त ।) अन्वेषितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०५ ॥

गवोद्वहः, पुं, उत्तमगवः । गोश्रेष्ठः प्रशस्तः । इति व्युत्पत्तिः ॥

गव्यं, त्रि, (गोरिदं गोविकारो वा । “गोपयसोर्यत् ।” ४ । ३ । १६० । इति यत् । “वान्तो यि प्रत्यये ।” ६।१।७९ । इति अव् ।) गवां सर्व्वम् । गोसम्बन्धि । तत्तु दुग्धगोमयादि । इत्यमरः । २ । ९ । ५० ॥ (यथा, मनुः । ३।२७१ ।
“संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन च ॥”)
गोहितम् । इति मेदिनी । ये । १७ ॥

गव्यं, क्ली, (गवि वाणी साधु । गो+यत् । ततोऽव ।) ज्या । (गवि भेद्ये साधु इति ।) रागद्रव्यम् । इति मेदिनी । ये । १७ ॥

गव्या, स्त्री, (गवां समूहः । “खलगोरथात् ।” ४ । २ । ५० । इति यत् । “वान्तो यि प्रत्यये ।” ६ । १ । ७९ । इति अव् ।) गोसमूहः । तत्पर्य्यायः । गोत्रा २ । इत्यमरः । २ । ९ । ६० ॥ गव्यूतिः । (गवि दृशौ साधुः । गो+यत् । ततष्टाप् ।) ज्या । इति हेमचन्द्रः ॥ गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥

गव्यूतं, क्ली, (गोर्यूतिः । “गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम् ।” “अध्वपरिमाणे च ।” ६ । १ । ७९ । इत्यस्य वार्त्तिं इति अव् । पृषोदरात् इकारलोपे साधुः ।) क्रोशः । गव्यूतिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५१ ॥

गव्यूतिः, स्त्री, पुं, (गोर्यूतिः । “गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम् ।” “अध्वपरिमाणे च ।” ६ । १ । ७९ । इत्यस्य वार्त्तिं इति अव् ।) द्विसहस्रधनुः । इति शब्दार्णवः ॥ क्रोशद्वयम् । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४०६ ।
“गव्यूतिमात्रमासन्ने देवीधामनि धैर्य्यवान् ।
धुन्वन् कराभ्यां मधुपान् धावति स्म स धीरधीः ॥”)
तत्पर्य्यायः । क्रोशयुगम् २ । इत्यमरः । २ । १ । १८ ॥ गव्यूतम् ३ गोरुतम् ४ गोमतम् ५ । इति भरतधृतवाचस्पतिः ॥ गव्या ६ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५२ ॥

गह्, त क गहने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) गहनं दुर्बोधः । गहयति शास्त्रं जडधीः । दुःखेन जानातीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

गहनं, क्ली, (गाह्यते दुर्गम्यतेऽस्मिन्निति । गाह+बहुलमन्यत्रापि इति युच् लक्षगहनयोरिति निर्द्देशात् वा ह्रस्वः । यद्वा, गह त क गहने+ल्युट् ।) वनम् । इत्यमरः । २ । ४ । १ ॥ (यथा, गोः रामायणे । ६ । ८ । ६ ।
“सखीस्नेहेन तन्नीव मया सर्व्वं प्रतिश्रुतम् ।
निलीय गहने शून्ये भयसन्त्रस्य रावणात् ॥”)
गह्वरम् । दुःखम् । इति मेदिनी । ने । ५७ ॥ (पुं, विष्णुः । दुर्ज्ञेयत्वादस्य तथात्वम् । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ५४ ।
“करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः ।”
“सर्व्वरूपं सामर्थ्यं चेष्टितं तस्य ज्ञातुं न शक्यते इति गहनः ।” इति भाष्यम् ॥)

गहनः, त्रि, (गाह्यते दुःखेन गम्यते इति । गाह+युच् । लक्षगहनयोरिति निर्द्देशात् वा ह्रस्वः ।) दुर्गमः । दुष्प्रवेशः । तत्पर्य्यायः । कलिलः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १ ॥ (यथा, रामायणे । ३ । १ । २३ ।
“गहनेष्वाश्रमाग्र्येषु लीलाविलसदङ्गनाः ।
रमन्ते तापसांस्तत्र वासयन्तः सुदारुणाः ॥”)

गहना, स्त्री, अलङ्कारः । इति देवीपुराणम् ॥

गह्वरं, क्ली, (गाह्यते इति । गाह+“छित्वरच्छत्वरेति ।” उणां । ३ । १ । इति वरच्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) गुहा । (यथा, रघुः ।२।२६।
“गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पं
गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश ॥” * ॥
गाह्यते विलुड्यते आत्माऽनेन इति ।) दम्भः । इत्यमरः । २ । ३ । ६ ॥ वनम् । इति मेदि[नी] । रे । १४६ ॥ रोदनम् । इति हेमचन्द्रः । ... (गहने त्रि । यथा, भागवते । १ । ६ । ...
“नलवेणुशरस्तम्बकुशकीचकगह्वरम् ।
एक एवातियातोऽहमद्राक्षं विपिनं मह[त्]”

गह्वरः, पुं, (गाह्यते विलुड्यते इति । गाह ... ङने+“छित्वरच्छत्वरेति ।” उणां । ३ । ... इति वरच्प्रत्ययेन निपातनात् साधु[ः ।] निकुञ्जः । इति मेदिनी । रे । १४६ ॥

गह्वरी, स्त्री, (गह्वर+स्त्रियां ङीप् ।) ... इति शब्दरत्नावली ॥

गा, ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आ[त्मं]-सकं-सेट् ।) ङ, गाते । इति दुर्गादासः ॥

गा, र लि स्तुतौ । जन्मनि । इति कविकल्प[द्रुमः] (ह्वां-परं-सकं-सेट् ।) र, वैदिकः । जगाति । इति दुर्गादासः ॥

गा, स्त्री, (जगाति स्तौति अनया । गा स्तु[तौ] क्विप् ।) गाथा । इति पुरुषोत्तमः ॥

गाङ्गं, त्रि, (गङ्गाया इदमिति अण् ।) ... सम्भूतम् । इति मेदिनी ॥ गे । ५ ॥ (... कुमारे । ५ । ३७ ।
“विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभि-
स्तथा न गाङ्गैः सलिलैर्दिवश्च्युतैः ॥”
मेघधाराविनिःसृते जलविशेषे, क्ली । तल्लक्षणादिकं यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये
“तत्रान्तरीक्षं चतुर्व्विधम् । तद्यथा, ... कारं तौषारं हैममिति । तेषां धारं ... लघुत्वात् । तत्पुनर्द्विविधं गाङ्गं सामुद्रं ... तत्र गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायशो ... तयोर्द्वयोरपि परीक्षणं कुर्व्वीत शाल्य... पिण्डमकुथितमविदग्धं रजतभाजनोपहितं देवे वर्षति कुर्व्वीत स यदि मुहूर्त्तं स्थितस्त... एव भवति तदा गाङ्गं पततीत्यवगन्तव्यं ... न्यत्वे सिक्थक्लेदे च सामुद्रमिति विद्या[त्] ... पादेयम् । सामुद्रमप्याश्वयुजे मासि ... गाङ्गवद् भवतीति ॥”
अस्य परीक्षा यथा,—
“गाङ्ग सामुद्रविज्ञानं कथयिष्यामि साम्प्र[तम्]
धारितं येन पात्रेण लभ्यते येन तद्विधम् ।
धौतं शुक्लं सितं वस्त्रं चतुर्हस्तप्रमाणकम्
दशाङ्घ्रिहस्ताश्च चतुश्चतुष्कोणेषु बन्धयेत्
तस्मात् परीक्षते तोयं शुद्धे रौप्यमयेऽथवा
कांस्यपात्रे समुद्धृत्य परीक्षेत भिषग्वरः ।
शुद्धकर्म्मा स तज्ज्ञश्च श्वेतशाल्योदनस्य वा
पिण्डिका तत्र संक्षिप्ता नान्यथा भाति सा ...
श्वेता च निर्म्मला पिण्डी शुद्धत्व विमलं ...
तद्गाङ्गं सर्व्वदोषघ्नं गृहीत्वा हि शुभावहं
तद्धारयेच्च मतिमान् बल्यं मेध्यं रसायनं
श्रमक्लमपिपासाघ्नं कफदोषनिवारणम् ।
लघु मूर्च्छालया-च्छर्द्दि-तन्द्रा-स्तम्भ-विना[शनम्]
गाङ्गोदकस्य दृष्टिः स्याद्दिवसे वा प्रदोष[तः]
इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्या[ये]

गर्भजातत्वात् सुवर्णमपि । इति महा-
भारतम् ॥)
, पुं, (गङ्गाया अपत्यं पुमानिति । "शिवा-
दिभ्योऽण् ।" ४ । १ । ११२ । इत्यण् ।) भीष्मः ।
यथा, हरिवंशे । ३२ । १११ ।
गाङ्गं देवव्रतं नाम पुत्रं सोऽजनयत् प्रभुः ।
भीष्म इति ख्यातः कौरवाणां पितामहः ॥"
जन्मवृत्तान्तादिकं भीष्मशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
र्त्तिकेयः । इति मेदिनी । गे । ५ ॥
:, पुं, (गाङ्गे गङ्गातीरादौ अटति भ्रम-
ति । अट + अच् । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।)
मत्स्यभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ चिङ्गिड़ि
इति भाषा ॥ (चिङ्गिटशब्दे विवरण-
मस्य ज्ञेयम् ॥)
:कः, पुं, (गाङ्गे गङ्गातीरादौ अटतीति ।
ट + खुन् ।) गाङ्गटमत्स्यः । इति शब्दरत्ना-
ली ॥
टेयः, पुं, (गाङ्गे अटतीति । अट गतौ +
बाहुलकात् एयः ।) गाङ्गटमत्स्यः । इति
शब्दरत्नावली ॥
यनिः, पुं (गङ्गाया अपत्यं पुमान् । "तिका-
दिभ्यः फिञ् ।" । ४ । १ । १५४ । इति फिञ् ।)
भीष्मः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कार्त्तिकेयश्च ॥
यं, क्ली, (गङ्गाया अपत्यम् । "शुभ्रा-
दिभ्यश्च ।" ४ । १ । १२३ । इति ढक् । गङ्गा-
जातत्वादस्य तथात्वम् ।) स्वर्णम् । (यदुक्तं
महाभारते वनपर्व्वणि ।
ं गर्भं सुषुवे गङ्गा पावकाद्दीप्ततेजसम् ।
दुल्बं पर्व्वते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यत ॥")
धूरः । कशेरु । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥
स्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य पर्य्यायाः
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
शेवाख्यं मुस्तकं मुस्ता गाङ्गेयं भद्रमुस्तकम् ॥"
गङ्गाजातजलादौ त्रि । यथा, महाभारते ।
। ३ । ३४ ।
योगमास्थाय धर्म्मात्मा वायुभक्षो जितेन्द्रियः ।
गाङ्गेयं वार्य्युपस्पृश्य प्राणायामेन तस्थिवान् ॥")
यः, पुं, (गङ्गाया अपत्यं पुमान् । "शुभ्रा-
दिभ्यश्च ।" ४ । १ । १२३ । इति ढक् ।)
भीष्मः । (यथा, देवीभागवते । २ । ४ । ३७ ।
वसुदेवं विदित्वैनं सुखं भुङ्क्ष्व सुतोद्भवम् ।
गाङ्गेयोऽयं महाभाग! भविष्यति बलाधिकः ॥"
अस्य जन्मविवरणं तत्रैव २ अध्याये तथा
भीष्मशब्दे विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥) कार्त्तिकेयः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।१।१३८।१३।
आग्नेयः कृत्तिकापुत्रो रौद्रो गाङ्गेय इत्यपि ।
गीयते भगवान् देवः सर्व्वदेवमयो गुहः ॥")
लीशमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भद्र-
मुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
टकी, स्त्री, (गाङ्गं जलविशेषमीरयतीति ।
र गतौ क्षेपणे च + "कृगयादयश्च ।" उणां ।
। ३८ । इति कुः । ततः स्वार्थे कन् गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) गोरक्षतण्डुला । इत्यमरः । २ ।
४ । ११७ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६
अध्याये । "चौरकपलाशाम्रवराजादनतोदन-
तिन्दुकवकुलधन्वनाश्मन्तकाश्वकर्णफल्गुपरूषक-
गाङ्गेरुकीपुष्करवर्त्तिबिल्वबिम्बीप्रभृतीनि ॥"
यथास्याः पर्य्यायाः ।
"गाङ्गेरुकी नागबला भाषा ह्रस्वगवेधुका ।
खरयष्टिका विश्व-देवा गोरक्षतण्डुली ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
यथास्या गुणाः ।
"गाङ्गेरुकी करीरञ्च बिम्बीतोदनधन्वनम् ।
मधुरं सकषायञ्च शीतं पित्तकफापहम् ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥)
गाङ्गेष्ठी, स्त्री, (गाङ्गे गङ्गादिनदीतटे तिष्ठतीति ।
स्था + कः अलुक् । गौरादित्वात् ङीष् ।) कठ-
शर्करालता । इति हारावली । २१० ॥ नटा
इति भाषा ॥
गाञ्जिकायः, पुं, वर्त्तिकपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
गाढं, क्ली, (गाहते स्म इति । गाह विलोडने +
क्तः ।) अतिशयः । दृढम् । (यथा, आर्य्या-
सप्तशत्याम् । ६१० ।
"आलिङ्गति सा गाढं पुनः पुनर्यामिनीप्रथमे ॥")
तद्युक्ते त्रि । इत्यमरः । १ । १ । ७० ॥ (यथा,
रघुः । ६ । ७२ ।
"श्रमफेनमुचा तपस्विगाढां
तमसां प्राप नदीं तुरङ्गमेण ॥")
गाढमुष्टिः, पुं, (गाढा दृढा मुष्टिर्यत्र । दृढमुष्ट्या
धारणादस्य तथात्वम् ।) खड्गः । कृपणे त्रि ।
इति मेदिनी । टे । ६१ ॥ (दातृत्वाभावादेवास्य
तथात्वम् ॥)
गाढ़ावटी, स्त्री, (गाढ़ा दृढ़ा वटी वटिका यत्र ।
निपातनात् पुंवद्भावाभावः ।) चतुरङ्गक्रीड़ा-
मध्ये क्रीड़ाविशेषः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
"नौकैका वटिका यस्य विद्यते खेलने यदि ।
गाढ़ावटीति विख्याता पदं तस्य न दुष्यति ॥"
गाणपत्यः, त्रि, (गणपतिर्गणेश उपास्यदेवो
यस्य । गणपति + ण्यः । केचित्तु "अश्वपत्या-
दिभ्यश्चेति ण्यापवादोऽण् । तत्र गाणपत इति
साधुः ।) गणेशोपासकः । इत्यागमः ॥ (गण-
पतेर्भावः कर्म्म वा "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः
कर्म्मणि च ।" ५ । १ । १२४ । इति ष्यञ् ।)
गणपतिसम्बन्धी । गणपतिभावे क्ली ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । ८५ । ६७ ।
"प्रदक्षिणमुपावृत्य गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥")
गाणिक्यं, क्ली, (गणिकानां वेश्यानां समूहः ।
"गणिकाया यञिति वक्तव्यम् ।" ४ । २ । ४० ।
इत्यस्य वार्त्तिं इति यञ् ।) गणिकासमूहः ।
बहुवेश्याः । इत्यमरः । २ । ६ । २२ ॥
गाण्डिवः, पुं, क्ली, (गाण्डिर्ग्रन्थिरस्यास्तीति । गाण्डि
+ "गाण्ड्यजगात् संज्ञायाम् ।" ५ । २ । ११० ।
इति वः ।) अर्ज्जुनधनुः । (यथा, महाभारते ।
३ । २३५ । ३० ।
"धनुर्ग्राहश्चार्ज्जुनः सव्यसाची
धनुश्च तद्गाण्डिवं भीमवेगम् ॥")
धनुर्मात्रम् । इति मेदिनी ॥ वे । ३६ ॥
गाण्डीवः, पुं, क्ली, (गाण्डिर्ग्रन्थिः । "कृदिकारादक्ता-
दिति ।" ङीषि कृते गाण्डी । सा विद्यते
अस्य । "गाण्ड्यजगात् संज्ञायाम् ।" ५ । २ ।
११० । इति वः ।) अर्ज्जुनधनुः । इत्यमरः । २ ।
८ । ८४ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ४१ । १ ।
"यन्मां पूर्ब्बमिहापृच्छः शत्रुसेनानिबर्हणम् ।
गाण्डीवमेतत् पार्थस्य लोकेषु विदितं धनुः ॥"
एतद्धनुर्हि ब्रह्मादयोऽपि आदौ धृतवन्तः ।
यदुक्तं तत्रैव । ४ । ४१ । ५—८ ।
"एतद्वर्षसहस्रन्तु ब्रह्मा पूर्ब्बमधारयत् ।
ततोऽनन्तरमेवाथ प्रजापतिरधारयत् ॥
त्रीणि पञ्चशतञ्चैव शक्रोऽशीतिञ्च पञ्च वै ।
सोमः पञ्चशतं राजा तथैव वरुणः शतम् ॥
पार्थः पञ्च च षष्टिञ्च वर्षाणि श्वेतवाहनः ।
महावीर्य्यं महद्दिव्यमेतद्धनुरनुत्तमम् ॥
एतच्च मानुषं प्राप्तं वरुणाच्चारुदर्शनम् ।
पूजितं सुरमर्त्त्येषु बिभर्त्ति परमं वपुः ॥"
खाण्डवदाहनार्थं हि वह्निना वरुणसकाशादा-
नीयधनुरेतदर्ज्जुनाय प्रदत्तम् । तत्कथा यथा,
महाभारते । १ । २२६ । १—६ ।
"एवमुक्तः स भगवान् धूमकेतुर्हुताशनः ।
चिन्तयामास वरुणं लोकपालं दिदृक्षया ॥
आदित्यमुदके देवं निवसन्तं जलेश्वरम् ।
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास पावकम् ॥
तमब्रवीद्धूमकेतुः प्रतिपूज्य जलेश्वरम् ।
चतुर्थं लोकपालानां देवदेवं सनातनम् ॥
सोमेन राज्ञा यद्दत्तं धनुश्चैवेषुधी च ते ।
तत् प्रयच्छोभयं शीघ्रं रथञ्च कपिलध्वजम् ॥
कार्य्यञ्च सुमहत् पार्थो गाण्डीवेन करिष्यति ।
चक्रेण वासुदेवश्च तन्ममाद्य प्रदीयताम् ॥
ददानीत्येव वरुणः पावकं प्रत्यभाषत ।
तदद्भुतं महावीर्य्यं यशःकीर्त्तिविवर्द्धनम् ॥
सर्व्वशस्त्रैरनाधृष्यं सर्व्वशस्त्रप्रमाथि च ।
सर्व्वायुधमहामात्रं परसैन्यप्रधर्षणम् ॥
एकं शतसहस्रेण सम्मितं राष्ट्रवर्द्धनम् ।
चित्रमुच्चावचैर्वर्णैः शोभितं श्लक्ष्णमव्रणम् ॥
देवदानवगन्धर्व्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः ।
प्रादाच्चैव धनूरत्नमक्षय्यौ च महेषुधी ॥"
"तच्च दिव्यं धनुःश्रेष्ठं ब्रह्मणा निर्म्मितं पुरा ।
गाण्डीवमुपसंगृह्य बभूव मुदितोऽर्ज्जुनः ॥")
कार्म्मुकम् । इति मेदिनी । वे । ३६ ॥
गाण्डीवी, [न्] पुं, (गाण्डीवोऽस्त्यस्य । गाण्डीव
+ "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति
इनिः ।) अर्ज्जुनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अर्ज्जुन-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गाता, [ऋ] त्रि, (गायतीति । गै गाने + तृच् ।)
गायकः । इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (यथा, हरि-
वंशे । ५४ । ११ ।
"गाता चतुर्णां वेदानामुद्गाता प्रथमर्त्विजाम् ॥"

गातुः, पुं, (गायतीति । गै गाने + "कमिमनि-जनिगाभायाहिभ्यश्च ।" उणां । १ । ७३ । इति तुः ।) कोकिलः । भ्रमरः । गन्धर्व्वः । इति मेदिनी । ते । १५ ॥ (गाते गच्छतीति । गा ङ, गतौ + कमिमनीतिसूत्रे गामिर्द्देशात् तुः । पथिकः । इति उज्ज्वलदत्तः ॥ गै गाने + भावे तु । गानम् । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५१ । १ । "गातुं सखमुषसो जनाय ।" "गातुं गानम् ।" इति भाष्यम् ॥ गाते गच्छत्यत्र इति । गा ङ गतौ + अधिकरणे तु । गमनीयः पन्थाः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ८५ । ४ । "उरुं नो गातुं कृणु सोममीढ्वः ।" "गातुं गन्तव्यमार्गम् ।" इति भाष्यम् ॥ पृथिवी । यथा, तत्रैव । ३ । ३१ । १५ । "इन्द्रो नृभिरजनद्दीद्यानः साकं सूर्य्यमुषसं गातुमग्निम् ।" "गातुं पृथिवीम् ।" इति भाष्यम् ॥ गा र लि स्तुतौ + भावे तुः । स्तवः । यथा, तत्रैव । ४ । ४ । ६ । "स ते जानाति सुमतिं यविष्ठ य ईवते ब्रह्मणे गातुमैरत् ।" "गातुं स्तवम् ।" इति भाष्यम् ॥ उपायः । यथा, तत्रैव । ५ । ६५ । ४ । "मित्रो अंहोश्चि-दादुरुक्षयाय गातुं वनते ।" "गातुमुपायम् ।" इति भाष्यम् ॥)

गातुः, त्रि, (गाते कोपं गच्छतीति । गा ङ गतौ + "कमिमनीति ।" उणां । १ । ७३ । इति गामिर्द्देशात् तुः ।) रोषणः । इति मेदिनी । ते । १५ ॥ (गायतीति । गै गाने + तुः ।) गायनः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

गात्र, न क ङ शैथिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-आत्मं-अकं-सेट् ।) दन्त्यवर्गमध्यः । ङ, गात्रयते गात्रापयते । इति दुर्गादासः ॥

गात्रं, क्ली, (गच्छत्यनेन । गम् + "गमेरा च ।" उणां । ४ । १६८ । इति त्रन् आकारादेशश्च ।) हस्तिपूर्व्वजङ्घादिदेशः । हस्त्यग्रपदादिसम्मुख-भागः । (यथा, माघे । १८ । ४६ ।

"आपस्काराल्लूनगात्रस्य भूमिं
निःसाधारं गच्छतोऽवाङ्मुखस्य ॥"

"लूनगात्रस्य छिन्नजङ्घस्य ॥" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥ * ॥ गच्छति मरणात् परं स्वकारण-भूतपञ्चत्वं प्राप्नोति यद्वा गम्यते स्थानात् स्थाना-न्तरं प्राप्यते सन्चाल्यते वाऽनेन इति ।) अङ्गम् । इति मेदिनी । रे । २३ । हस्तपादाद्यवयवसमु-दयः । गा इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५४ । ३० ।

"अद्य गात्राणि ते कङ्काः श्येना गोमायवस्तथा ।
कर्षन्तु भुवि संहृष्टा निहतस्य मया मृधे ॥")

तत्पर्य्यायः । कलेवरम् २ वपुः ३ संहननम् ४ शरीरम् ५ वर्ष्म ६ विग्रहः ७ कायः ८ देहः ९ मूर्त्तिः १० तनुः ११ तनूः १२ । इत्यमरः । २ । ६ । ७० ॥ इन्द्रियायतनम् १३ अङ्गम् १४ क्षेत्रम् १५ भूघनः १६ मत्कुणम् १७ वेरम् १८ सञ्चरः १९ घनः २० बन्धः २१ पुरम् २२ पिण्डः २३ पुद्गलम् २४ । इति हेमचन्द्रः ॥ भूतात्मा २५ स्वर्गलोकेशः २६ स्कन्धः २७ पञ्जरः २८ कुलम् २९ बलम् ३० । इति जटाधरः ॥

(गात्रवाहनादि निषेधो यथा,—

"गात्रवक्त्रनखैर्वाद्यं हस्तकेशावधूननम् ।
तोयाग्निपूज्यमध्येन यानं धूमं शवाश्रयम् ॥
मद्यातिसक्तिं विश्रम्भस्वातन्त्र्ये स्त्रीषु च त्यजेत् ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥)

गात्रभङ्गा, स्त्री, (गात्रस्य भङ्गोऽवसादो यस्याः ।) शूकशिम्बी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गात्रमार्ज्जनी, स्त्री, (गात्रं मृज्यतेऽनयेति । मृज + ल्युट् + स्त्रियां ङीप् ।) शरीरमार्ज्जनार्थं वस्त्रम् । इति लोकप्रसिद्धिः ॥ गामोचा इति भाषा ॥

गात्रसङ्कोची, [न्] पुं, (गात्रं सङ्कोचयतीति । सम् + कुच् + णिच् + णिनिः । यद्वा, गात्रस्य सङ्कोचो ।) जाहकजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गात्रसंप्लवः, पुं, (गात्रेण संप्लवते भासते सन्तरति जले इत्यर्थः । सम् + प्लु + अच् ।) प्लवपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०६ ॥

गात्रसम्मितः, पुं, (गात्रं सम्मितं उत्पन्नावयवमात्रं यत्र ।) गात्रावयवोत्पत्तिः । यथा,—

"पाद उत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ गात्रसम्मिते ।
पादोनं व्रतमाचष्टे हत्वा गर्भमचेतनम् ॥
अङ्गप्रत्यङ्गसम्पन्ने गर्भे चेतःसमन्विते ।
द्विगुणं गोव्रतं कुर्य्यात् प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥"

मध्यमवचनं भवदेवेन व्याख्यातम् । यदा लगुडाद्यभिघातेन गौर्जीवति गर्भमात्रपातो भवति तदोत्पन्नगर्भमात्रपाते यथोक्तप्रायश्चित्त-पादाचरणम् । गात्रावयवोत्पत्तौ प्रायश्चित्त-पादद्वयम् । सकलगात्रसम्पत्तौ प्रायश्चित्तपाद-त्रयम् । अथचेतन्ययुक्तगर्भघाते कृत्स्नमेव प्राय-श्चित्तमनुष्ठानीयम् ।" इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

गात्रानुलेपनी, स्त्री, (गात्रमनुलिप्यतेऽनया इति । अनु + लिप् + ल्युट् + स्त्रियां ङीप् ।) गात्रानु-लेपनयोग्यं घृष्टं पिष्टं वा सुगन्धिद्रव्यम् । तत्-पर्य्यायः । वर्त्तिः २ वर्णकम् ३ विलेपनम् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १३३ ॥

गायकः, त्रि, (गायतीति । गै गाने + "गस्थकन् ।" ३ । १ । १४६ । इति थकन् ।) गायकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गाथा, स्त्री, (गीयते इति । गै गाने + "उषि-कुषिगार्त्तिभ्यस्थन् ।" उणां । २ । ४ । इति थन् स्त्रियां टाप् ।) श्लोकः । (यथा, महाभारते । ३ । ८५ । ३० ।

"गाथा च गीतिका चापि तस्य सम्पद्यते नृप !॥")

संस्कृतान्यभाषा । सा तु प्राकृतभाषा । गेयम् । तच्च गीतम् । (यथा, मनुः । ९ । ४२ ।

"अत्र गाथा वायुगीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः ।
यथा बीजं न वप्तव्यं पुंसा परपरिग्रहे ॥")

वृत्तम् । तत्तु अक्षरसंख्यातं पद्यम् । इति मेदिनी । थे । ६ ॥

गाध, ऋ ङ प्रतिष्ठायाम् । ग्रन्थे । लिप्सा इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-प्रति -सकं-अन्यत्र अकं-सेट् ।) ऋ, अजगाध ङ, गाधिताके नभो भूय इति भट्टिः । मालिकः स्रजः । इति दुर्गादासः ॥

गाधः, पुं, (गाध प्रतिष्ठायां लिप्सायाञ्च + घञ् ।) स्थानम् । (यथा, महाभारते २१ । १३ ।

"अगाधादितगाधश्च पातालतलमव्ययम् ।

लिप्सा । इति हेमचन्द्रः ॥ (कूलम् । परपा यथा, महाभारते । ७ । ११३ । २ ।

"द्वीपो य आसीत् पाण्डूनामगाधे गाधमिच्छ सुखोत्तरणीये, त्रि । यथा, रघुः । ४ । २

"सरितः कुर्व्वती गाधाः पथश्चाश्यानकर्द याचायै चोदयामास तं शक्तिः प्रथमं प्र स्त्रियां टाप् । गायत्रीरूपिणी महा यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४० ।

"गौतमी गामिनी गाधा गन्धर्व्वाप्सरसेवि "गाधा प्रतिष्ठारूपिणी ।" इति तट्टीका

गाधिः, पुं, (गाधते उच्चपदं लिप्सतीति । ग लिप्सायाम् + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां ११७ । इति इन् ।) चन्द्रवंशीयकुशिक पुत्रः । स तु विश्वामित्रमुनिपिता कान्य देशस्य राजा च । (यथा, महाभारते ११५ । १६ ।

"कान्यकुब्जे महानासीत् पार्थिवः सुमहा गाधीति विश्रुतो लोके वनवासं जगाम ह अस्य उत्पत्तिकथा यथा, हरिवंशे । २ १३—१६ ।

"कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्त्रमिन्द्रसमं विभुः ।
लभेयमिति तं शक्रस्त्रासादभ्येत्य जज्ञिवान्
पूर्णे वर्षसहस्रे वै तन्तु शक्रो ह्यपश्यत ।
अत्युग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः ।
समर्थं पुत्त्रजनने स्वमेवांशमवासयत् ।
पुत्त्रत्वे कल्पयामास स देवेन्द्रः सुरोत्तमः ।
स गाधिरभवद्राजा मघवान् कौशिकः स्व
पौरुकुत्स्यभवद्भार्य्या गाधिस्तस्यामजायत ।
अस्य कन्या सत्यवती भृगुवंशीय-ऋचीकप
सा च जमदग्निं प्रसूतवती । यथा, हरि २७ । १८ ।

"गाधेः कन्या महाभागा नाम्ना सत्यवती तां गाधिः काव्यपुत्त्राय ऋचीकाय ददौ प्र

ऋग्वेदमते तु अयमेव गाथीत्याख्यया प्र इति तु तत्रैव ३ मण्डले द्रष्टव्यः । एतद व रामायणे 'गाधिन्' इति नाम्ना भगवता वाल्मीकिना विहितः । यथा, १ । १८ । ४० । [सुतम् ।

"श्रीमान् ख्यात मां प्राप्तं कौशिकं गाधिनः

गाधिजः, पुं, (गाधेः राज्ञः कौशिकात् जायते जन् + डः ।) विश्वामित्रमुनिः । इति त्रिक शेषः ॥ (यथा, मनुः । ७ । ४२ ।

"पृथुस्तु विनयाद्राज्यं प्राप्तवान् मनुरेव च

वेरश्च धनैश्वर्य्यं प्राप्तवांश्चैव गाधिजः ॥”
एतद्‌वृत्तकथा विश्वामित्रशब्दे द्रष्टव्या ॥)

गाधिपुरं, क्ली, (गाधेः कौशिकस्य राज्ञः पुरम् ।) कान्यकुब्जदेशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४० ॥ यथा राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १३४ ।
“कन्यानां यत्र कुब्जत्वं अभूत् गाधिपुरे मरुत् ।
तत्रैव प्रशंसनीयः स पुमांश्चक्रे भयस्पृशाम् ॥”)

गाधिभूः, पुं, (गाधेर्भूरुत्पत्तिर्यस्य गाधिर्भूरुत्पत्तिस्थानं यस्येति वा । यद्वा गाधेर्भवति उत्पद्यते स्म । भू+भूतवर्त्तमानयोरिति क्विप् ।) विश्वामित्रमुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥

गाधेयः, पुं, (गाधेरपत्यं पुमान् । गाधि+“इतश्चानिञः ।” ४ । १ । १२२ । इति ढक् ।) विश्वामित्रमुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१४ ॥ (यथा, हरिवंशे । २७ । १७ ।
“विश्वामित्रस्तु गाधेयो राजा विश्वरथश्च ह ॥”)

गानं, क्ली, (गीयते इति । गै+भावे ल्युट् ।) गीतम् । इत्यमरः । १ । ७ । २५ ॥ (यदुक्तम्,—
“जपकोटिगुणं ध्यानं ध्यानकोटिगुणो लयः ।
लयकोटिगुणं गानं गानात् परतरं न हि ॥”)
तत्पर्य्यायः । गेयम् २ गीतिः ३ गान्धर्व्वम् ४ । इति हेमचन्द्रः । २ । १६४ ॥ (गानं हि वैदिकलौकिकभेदात् द्विविधम् । तत्र वैदिकगानन्तु मुक्तिप्रदं अन्यत् लोकरञ्जनकरम् । वैदिकलौकिकयोर्मार्गदेशीति नामान्तरमपि श्रूयते । गानन्तु सामवेदादेव उत्पन्नं यदुक्तं सङ्गीतदर्पणटीकायाम् ।
“ऋग्भिः पाठ्यमभूद्‌गीतं सामभ्यः समपद्यत ।
यजुर्भ्योऽभिनया जाता रसाश्चाथर्व्वणः स्मृताः ॥”
द्विविधसङ्गीतयोर्लक्षणमाह सङ्गीतदर्पणे । ३-६ ।
“मार्गदेशीविभागेन सङ्गीतं द्विविधं मतम् ।
द्रुहिणेन यदन्विष्टं प्रयुक्तं भरतेन च ।
महादेवस्य पुरतस्तन्मार्गाख्यं विमुक्तिदम् ॥
तत्तद्देशस्थया रीत्या यत् स्याल्लोकानुरञ्जनम् ।
देशे देशे तु सङ्गीतं तद्देशीत्यभिधीयते ॥
गीतवादित्रनृत्यानां रक्तिः साधारणो गुणः ।
अतो रक्तिविहीनं यत् न तत् सङ्गीतमुच्यते ॥”
गानन्तु नादात्मकमेव नादस्तु यदा स्वयं राजते तदा स्वर इति प्रसिद्धः स्यात् । स्वरस्तु षड्ज-ऋषभ-गान्धार-मध्यम-पञ्चम-धैवत-निषादभेदात् सप्तविधः । एतेषां विज्ञापनार्थं एतदाश्रयीभूतद्वाविंशतिश्रुतीनां नामानि स्वरस्थितिश्च कथ्यन्ते । यथा, सङ्गीतदर्पणे । ५३—५६ ।
“तीव्रा कुमुद्वती मन्दा छन्दोवत्यस्तु षड्‌जगाः ।
दयावती रञ्जनी च रतिका चर्षभे स्थिता ॥
रौद्री क्रोधा च गान्धारे वज्रिकाथ प्रसारिणी ।
प्रीतिश्च मार्ज्जनीत्येताः श्रुतयो मध्यमाश्रिताः ॥
क्षिती रक्ता च सन्दीपन्यालापिन्यपि पञ्चमे ।
मदन्ती रोहिणी रम्येत्येता धैवतसंश्रयाः ॥
उग्रा च क्षोभिणीति द्वे निषादे वसतः श्रुती ॥”
अन्यत् विशेषविवरणन्तु तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥ *॥
गाने तु रागा रागिण्यश्च प्रयोक्तव्याः अतस्तेषां नामानि कथ्यन्ते । यथा, सङ्गीतदर्पणे स्वराध्याये । १२—१६ ।

पार्व्वत्युवाच ।
“के रागाः काश्च रागिण्यः का वेला ऋतवश्च के ।
किं रूपं कथमुद्धारो वद देव ! प्रसादतः ॥”

ईश्वर उवाच ।
“श्रीरागोऽथ वसन्तश्च भैरवः पञ्चमस्तथा ।
मेघरागो नट्टनाटः षडेते पुरुषाह्वयाः ॥”

इति षट् रागाः ॥

अथ रागिण्यः ।
“मालश्री त्रिवणी गौरी केदारी मधुमाधवी ।
ततः पाहाड़िका ज्ञेया श्रीरागस्य वराङ्गनाः ॥
देशी देवगिरी चैव वराटी तोड़िका तथा ।
ललिता चाथ हिन्दोली वसन्तस्य वराङ्गनाः ॥
भैरवी गुर्ज्जरी रामकिरी गुणकिरी तथा ।
वाङ्गाली सैन्धवी चैव भैरवस्य वराङ्गनाः ॥
विभाषा चाथ भूपाली कर्णाटी वड़हंसिका ।
मालवी पटमञ्जर्य्या सहैताः पञ्चमाङ्गनाः ॥
मल्लारी सौरटी चैव सावेरी कौशिकी तथा ।
गान्धारी हरशृङ्गारा मेघरागस्य योषितः ॥
कामोदी चैव कल्याणी आभिरी नाटिका तथा ।
सारङ्गी नट्टहम्बीरा नट्टनारायणाङ्गनाः ॥”

इति षट्त्रिंशत् रागिण्यः ॥

रागरागिणीनां विशेषविवरणन्तु तत्तच्छब्दे गानस्य अन्यद्विवरणं गीतशब्दे च द्रष्टव्यम् ॥) ध्वनिः । इति धरणी ॥

गानिनी, स्त्री, (गानं रोगादिनाशकतया प्रशस्तगीतिर्विद्यतेऽस्याः । गान+इनिः ।) वचा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गानं सङ्गीतविद्या गतिः स्तुतिश्चास्त्यस्या इति व्युत्पत्त्या यथाक्रमं गानज्ञा गतिमती स्तवयुक्ता च स्त्री । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

गान्तुः, त्रि, (गच्छतीति । गम गतौ+“क्रमिगमिक्षमीति ।” उणां । ५ । ४३ । इति तुन् वृद्धिश्च ।) गन्ता । इत्युणादिकोषः ॥ गायकः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

गान्त्री, स्त्री, (गन्त्री एव । स्वार्थे अण् । ततो ङीप् ।) गन्त्री । वृषवाह्यशकटः । गरुर गाड़ि इति भाषा । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (क्वचित् क्लीवलिङ्गत्वमपि दृश्यते ॥)

गान्दिनी, स्त्री, (गां पशुं जीवजातमित्यर्थः दायति शोधयतीति । दैप शोधने+णिनिः+ङीप् । पृषोदरात् साधुः ।) गङ्गा । इति त्रिकाण्डशेषः शब्दरत्नावली च ॥ (गां धेनुं ददाति प्रतिदिनमित्यर्थः । दा दाने+णिनि+ङीप् । पृषोदरात् साधुः ।) अक्रूरमाता । इति श्रीभागवतम् ॥ (अस्या नामनिरुक्तिर्यथा, हरिवंशे । ३४ । ७—११ ।
“श्वफल्कः काशिराजस्य सुतां भार्य्यामविन्दत ।
गान्दिनीं नाम सा गास्तु ददौ विप्रेषु नित्यशः ॥
सा मातुरुदरस्था वै बहून् वर्षगणान् किल ।
निवसन्ती न वै जज्ञे गर्भस्थां तां पिताब्रवीत् ॥
जायस्व शीघ्रं भद्रन्ते किमर्थञ्चेह तिष्ठसि ।
प्रोवाचैनन्तु गर्भस्था सा कन्या गान्दिनी दिने ॥
यदि दद्यां ततो जाये पितरं प्रत्युवाच ह ।
तथेत्युक्ता च तां चास्याः पिता काममपूरयत् ॥
दाता यज्वा च वीरश्च श्रुतवानतिथिप्रियः ।
अक्रूरः सुषुवे तस्यां श्वफल्काद्भूरिदक्षिणः ॥” *॥
गान्धिनीति पाठोऽपि क्वचित् दृश्यते ॥)

गान्दिनीसुतः, पुं, (गान्दिन्या गङ्गायाः सुतः ।) भीष्मः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कार्त्तिकेयः । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥ गान्दिन्याख्यया प्रसिद्धाया श्वफल्कभार्य्यायाः सुतः ।) अक्रूरः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, माघे । १७ । १२ ।
“विलङ्घितस्थितिमभिवीक्ष्य रुष्टया
रिपोर्गिरा गुरुमपि गान्दिनीसुतम् ॥”)

गान्धर्व्वं, क्ली, (गन्धर्व्वस्य इदं गन्धर्व्वेण गीतं वा । गन्धर्व्व+अण् । यद्वा, गन्धर्व्वो अधिष्ठात्री देवता अस्येति अण् ।) गानम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथाह दत्तिलः ।
“पदस्थस्वरसङ्घातस्तालेन सङ्गतस्तथा ।
प्रयुक्तश्चावधानेन गान्धर्व्वमभिधीयते ॥”
यथा च महाभारते । १३ । १६ । ३६ ।
“अवादयंश्च गन्धर्व्वा वाद्यानि विविधानि च ।
अथ प्रवृत्ते गान्धर्व्वे दिव्ये ऋषिरुपाविशत् ॥”
गन्धर्व्वो अधिष्ठात्री देवता अस्येति अण् । गन्धर्व्वदेवताकमस्त्रम् । यथा, रघुः । ५ । ५७ ।
“गान्धर्व्वमादत्स्व यतः प्रयोक्तुर्न चारिहिंसा विजयश्च हस्ते ॥”)

गान्धर्व्वः, पुं, (गन्धर्व्व एव । “प्रज्ञादिभ्यश्च ।” ५ । ४ । ३८ । इत्यण् ।) गन्धर्व्वः । इति हेमचन्द्रः । २ । १६४ ॥ (भारतवर्षीयोपद्वीपविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे ।
“भारतस्यास्य वर्षस्य नवभेदान्निशामय ।
इन्द्रद्वीपः कशेरुमांस्ताम्रवर्णो गभस्तिमान् ॥
नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्व्वस्त्वथ वारुणः ।
अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः ॥”)
अष्टप्रकारविवाहान्तर्गतविवाहविशेषः । यत्र कन्यावरयोरन्योन्यानुरागात् त्वं मे भार्य्या त्वं मे पतिरिति निश्चयः सः । (तल्लक्षणं यथा, मनौ । ३ । ३२ ।
“इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।
गान्धर्व्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसम्भवः ॥”
स च क्षत्रियाणामेव धर्म्म्यः । यथा, तत्रैव । ३ । २६ ।
“गान्धर्व्वो राक्षसश्चैव धर्म्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ ॥”)
तत्सम्बन्धिनि त्रि ॥ (यथा, काशीखण्डे ।
“गान्धर्व्वस्त्वेष लोकोऽमी गन्धर्व्वाश्च शुभव्रताः ॥”
गन्धर्व्वदेशोद्भवे च । यथा, महाभारते । १ । २२६ । १० ।
“उपेतं राजतैरश्वैर्गान्धर्व्वैर्हेममालिभिः ।
पाण्डराभ्रप्रतीकाशैर्मनोवायुसमैर्जवे ॥”)

गान्धारं, क्ली, (गन्ध एव गान्धं सुगन्धं ऋच्छतीति । ऋ गतौ+“कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् । यद्वा, गान्धारनामदेशवासिनां प्रियम् । अण् ।) गन्धरसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गान्धारः, पुं, (गन्ध एव गान्धो गन्धकस्तं ऋच्छति उत्पत्तिकारणत्वेन गच्छतीति । ऋ गतौ + अण् ।) सिन्दूरम् । जम्बुद्वीपस्योत्तरदेशः । कान्धार इति भाषा । इति मेदिनी । रे । १४६ ॥ (देशोऽयं हरिवंशे सहितायां कूर्म्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः । यथा, तत्रैव । १४ । २८ ।
"उत्तरतः कैलासः ।" इत्युपक्रम्य,—
"गान्धारयशोवतिहेमतालराजन्यसचरगवयाश्च ॥"
इत्युक्तवान् । दुर्य्योधनमातुलः शकुनिस्तु एतद्देशस्य राजासीत् । यथा, महाभारते । ३ । २३७ । २१ ।
"गान्धारराजः शकुनिः प्रत्युवाच हसन्निव ॥" * ॥ गन्ध एव गान्धः । स्वार्थे अण् । तं ऋच्छतीति । "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) सप्तस्वरान्तर्गततृतीयस्वरः । स तु छागस्वरतुल्यः । (यदुक्तं सङ्गीतशास्त्रे ।
"षड्जं रौति मयूरस्तु गावो नर्द्दन्ति चर्षभम् ।
गान्धारन्तु अजो रौति क्रौञ्चः क्वणति मध्यमम् ॥")
तस्योत्पत्त्यादिः ।
"वायुः समुद्गतो नाभेः कण्ठशीर्षसमाहतः ।
नानागन्धवहः पुण्यो गान्धारस्तेन हेतुना ॥"
इति भरतः ॥
अपि च ।
"नाभेः समुद्गतो वायुर्गन्धं श्रोत्रे च चालयन् ।
स शब्दस्तेन निर्य्याति गान्धारस्तेन कथ्यते ॥
चतस्रः पञ्चमे षड्जे मध्यमे श्रुतयो मताः ।
ऋषभे धैवते तिस्रो द्वे गान्धारनिषादके ॥"
(अयन्तु देवकुलसम्भूतो वैश्यजातिः स्वर्णवद्ज्वलपीतवर्णः । अस्य जन्म कुशद्वीपे, ऋषिः शशाङ्कः, सरस्वती देवता, त्रिष्टुप् छन्दः । करुणारसे एवास्य उपयोगित्वम् ॥ इति सङ्गीतदर्पणे । ८३—६१ ॥ * ॥ स्वरग्रामविशेषः । तल्लक्षणम् । यथा, तत्रैव ७६—८० ।
"रि-मयोः श्रुतिमेकैकां गान्धारश्चेत् समाश्रयेत् ।
प-श्रुतिं धो निषादस्तु ध-श्रुतिं स-श्रुतिं श्रितः ॥
गान्धारग्राममाचष्ट तदा तं नारदो मुनिः ।
प्रवर्त्तते स्वर्गलोके ग्रामोऽसौ न महीतले ॥" * ॥)
रागविशेषः । तस्य रूपं यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
"जटां दधानः क्षतभूतिभूषणः
काषायवासाश्चतुर्देवयष्टिः ।
सयोगपट्टः क्षतनेत्रसक्तो
गान्धाररागः कथितस्तपस्वी ॥"
स तु भैरवरागपुत्त्रः । प्रभाते तस्य गानसमयः ॥
गान्धारराजः, पुं, (गान्धारस्य देशविशेषस्य राजा । "राजाहस्सखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) शकुनिः । (यथा, महाभारते । ३ । २३७ । २१ ।
"गान्धारराजः शकुनिः प्रत्युवाच हसन्निव ॥"
अस्य पित्रादयोऽपि । यथा, तत्रैव । १।११०।१४।
"ततो गान्धारराजस्य पुत्त्रः शकुनिरभ्ययात् ॥")
गान्धारी, स्त्री, (गान्धारस्य गान्धारराजस्य अपत्यं स्त्री । इञ् ततो ङीष् ।) धृतराष्ट्रराजपत्नी । सा तु दुर्य्योधनमाता । इति महाभारतम् ॥ (इयं हि हरमाराध्य शतपुत्त्रवरं लब्धवती । यथा, महाभारते । १ । ११० । ६ ।
"अथ शुश्राव विप्रेभ्यो गान्धारी सुबलात्मजाम् ।
आराध्य वरदं देवं भगनेत्रहरं हरम् ॥
गान्धारी किल पुत्त्राणां शतं लेभे वरं शुभा ॥"
पार्व्वतीस्वरूपरीभेदः । यथा, तत्रैव ।३।२३०।४८।
"गौरी विद्याथ गान्धारी केशिनी मित्रसाह्वया ॥"
गायत्रीस्वरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४० ।
"गायत्री गोमती गौता गान्धारी गानलोलुपा ॥"
गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ५१ ।
"गान्धारी गर्भशमनी गतिभ्रष्टगतिप्रदा ॥"
"गां धारयतीति गान्धारी ।" इति तट्टीका ॥
नाडीविशेषः । यथा, सङ्गीतदर्पणे । २६ ।
"सुषुम्णेडा पिङ्गला च कुहूरथ पयस्विनी ।
गान्धारी हस्तिजिह्वा च वारणाथ यशस्विनी ॥")
जिनानां शासनदेवताविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ यवासः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दुरालभा । इति भावप्रकाशः ॥ मादकद्रव्यविशेषः । गाँजा इति भाषा ॥ इति विशुद्धिसिद्धान्तसारावलीवैद्यकग्रन्थः ॥
गान्धारेयः, पुं, (गान्धार्य्या अपत्यं पुमान् । "स्त्रीभ्यो ढक् ।"४।१।१२० । इति ढक् ।) दुर्य्योधनराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दुःशासनादयोऽपि ॥)
गान्धिकः, पुं, (गन्धयति परप्रार्थनां गच्छतीति । गन्ध क ड गतौ + णिनिः । ततः स्वार्थे कन् । यद्वा, गन्धो गन्धोऽस्यास्तीति । गन्ध + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) लेखकः । सुगन्धिद्रव्यव्यवहारी । गन्धवणिक् इति ख्यातः । इति मेदिनी । के । ८३ ॥ स तु अम्बष्ठात् राजपुत्र्यां जातः । इति पराशरपद्धतिः ॥ (अयं हि गायकस्य शृङ्गारसहायेषु अन्यतमः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ४६ ।
"शृङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः ।
भक्ता नर्म्मसु निपुणाः कुपितवधूमानभञ्जनाः
शुद्धाः ॥
आदिशब्दात् मालाकाररजकताम्बूलिकगान्धिकादयः ॥") कीटविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ गँधिपोका इति भाषा ॥ (गन्धं गन्धप्रधानं द्रव्यमस्यास्ति । ठन् । गन्धप्रधानद्रव्यविशिष्टे त्रि । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १३ । [द्विभिः ।
"पण्यानां गान्धिकं पण्यं किमन्यैः काञ्चनायस्तेन च यत् क्रीतं तच्छतेन प्रदीयते ॥")
गामुकः, त्रि, (गच्छतीति । गम गतौ + "लषपतपदेति ।" ३ । ३ । १५४ । इति उकञ् ।) गन्ता । इति व्याकरणम् ॥
गाम्भीर्य्यं, क्ली, (गम्भीरस्य भावो गम्भीरे भवं वा । "गम्भीराञ्ञ्यः ।" ४ । ३ । ५८ । इति ञ्यः ।) गम्भीरता । यथा,—
"मेघनिर्घोषगाम्भीर्य्यं प्रतिनादविधायिता ।"
इति जिनवाग्गुणे हेमचन्द्रः ॥
(इदं हि नायकस्य सात्त्विकगुणविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ५८ ।
"शोभा विलासो माधुर्य्यं गाम्भीर्य्यं धैर्य्यतेजसी ।
ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः ।"
तस्य लक्षणम् । यथा, तत्रैव । ३ । ६२ ।
"भीशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाम्भीर्य्यं निर्विकारता
उदाहरणम् । यथा,—
"आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च ।
न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः ।)
गायकः, त्रि, (गायतीति । गै गाने + ण्वुल्) गानकर्त्ता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे । ११ । १० ।
"कलमविकलतालं गायकैर्बोधहेतोः ।")
तत्पर्य्यायः । गायनः २ गायकः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गाता ४ । तस्य दोषा यथा,
"लज्जितं भीतसन्त्रस्तं अव्यक्तमनुनासिकम् ।
काकस्वरः शिरःकम्पो लयस्थानविवर्ज्जितम्
विस्वरं विरसञ्चैव विश्लिष्टं विषमाहतम् ।
व्याकुलं तालहीनञ्च गातुर्दोषाश्चतुर्दश ।"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
गायत्री, [न्] पुं, (गायन्तं त्रायते इति । गै + त्रै + णिनिः । आलोपात् साधुः ।) खदिरवृक्षः । इति भरतः ॥ (खदिरशब्दे गुणा ज्ञेयम् ॥ गायत्रं स्तोत्रमस्यास्तीति गायत्री "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इनिः । उद्गातरि सामगायके त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । १० । १ ।
"गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्च्चन्त्यर्कमर्किणः ।"
गायत्री, स्त्री, (गायन्तं त्रायते इति । त्रै ड प्र + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ इति कः । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) खदिरवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४६ ॥ (यथा, वैद्यके हरिद्रादिक्वाथे ।
"मूर्व्वादारुकलिङ्गभृङ्गमगधा कायन्ति पाठा गायत्री त्रिफलाकिरातकमहानिम्बामृता-धम् ।"
षड्वर्णच्छन्दोविशेषः । तस्याः भेदाः यथा । तनुमध्या १ शशिवदना २ सोमराजी आद्यायाः आद्यन्तयोर्गुरुद्वये मध्ये लघुद्वयम् द्वितीयायाः आदिमध्ययोर्लघुद्वये अन्ते द्वयम् ॥ तृतीयायाः आदिमध्ययोर्लघुगुरू लघू अन्ते गुरुद्वयम् ॥ क्रमेणोदाहरणानि यथा
आस्तां मम चित्ते नित्यं तनुमध्या । १ ॥ शशिवदनानां व्रजतरुणीनाम् ॥ २ ॥ हरे सोमराजी समा ते यशःश्रीः ॥ ३ ॥ इति छन्दोमञ्जरी ।
दुर्गा । यथा,—
"गायन्तं त्रायसे यस्माद् गायत्री त्वं ततः स्मृता ।"
साधनात् सिद्धिरित्युक्ता साधका वा ऋषयः ।"
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्तनाम ४५ अध्याय ।
(सा च गायत्रीरूपेण ब्रह्मणोऽग्रे वर्त्तते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ८१ ।
"गायत्री वेदवदने पार्व्वती शिवसन्निधौ ।"

गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। २६। ५३।
"गुह्यनीयवरिष्ठा च गायत्री गिरिशप्रिया॥")
त्रिपदा देवी। इति मेदिनी। रे। १५०॥ सा
तु त्रिपादष्टाक्षरच्छन्दोयुक्तमन्त्रात्मिका वेद-
माता द्विजैरुपास्या। (यथाह मनुः। २।
७७—७८।
"त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत्।
तदित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः॥
एतदक्षरमेताञ्च जपन् व्याहृतिपूर्व्विकाम्।
सन्ध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते॥"
यमेव सव्याहृतिका ब्रह्मपदप्राप्तिद्वाररूपं तस्मात्
प्रणवं ब्राह्मणैर्व्याहृतिपूर्व्विकेयं अध्ययनीया।
यदुक्तं तत्रैव। २। ८१—८३।
ओङ्कारपूर्व्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः।
त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम्॥
योऽधीतेऽहन्यहन्येतांस्त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः।
स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्त्तिमान्॥
एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परन्तपः।
सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशि-
ष्यते॥")
अस्या नामव्युत्पत्तिर्यथा, स्मृतौ।
गायन्तं त्रायते यस्मात् गायत्री त्वं ततः स्मृता॥"
अपि ब्रह्मणः पत्नी। यथा,—
अध्वर्य्युणा समाहूता एहि देवि! त्वरान्विता।
उत्पन्नाश्चाग्नयः सर्व्वे दीक्षाकालमुपागताः॥
सावित्र्युवाच।
स्त्रीणामपि चायाति सती नैवेह दृश्यते।
इदानीमायाणी कृता शक्राणी गच्छती त्विह।
अहमेकाकिनी यास्ये यावन्नायान्ति ताः स्त्रियः॥
हि गत्वा विरिञ्चिन्तं तिष्ठत्विह मुहूर्त्तकम्॥
इमानां तथाध्वर्य्युस्त्यक्त्वा देवमुपागमत्।
सावित्री व्याकुला देवी प्रसक्ता गृहकर्म्मणि॥
सख्यो नाभ्यागता यावत् तावन्नागमनं मम।
एवमुक्तोऽस्मि वै देव! कालश्चाप्यतिवर्त्तते॥
यच्चयोग्यं भवेदत्र तत् कुरुष्व पितामह!।
एवमुक्ते तदा वाक्यं किञ्चित्कोपसमन्वितः॥
पत्नीं चान्यां मदर्थन्तु शीघ्रं त्वं समानय।
वर्त्तते यथा यज्ञः कालहीनो न जायते॥
या शीघ्रं विधेहि त्वं नारीं काञ्चिदुपानय।
एवमुक्तस्तया शक्रो गत्वा सर्व्वं धरातलम्॥
स्त्रियो दृष्टास्तु यास्तेन सर्व्वास्तास्तु परिग्रहाः।
आभीरकन्या सुरूपा सुभाषा चारुलोचना॥
दृष्ट्वा तां सुचार्व्वङ्गीं कमलायतलोचनाम्।
असि कस्य कुतश्च त्वमागता सुभ्रु! कथ्यताम्॥
एकाकिनी किमर्थञ्च वीथिमध्येऽवतिष्ठसे।
एवमुक्ता च सा कन्या शक्रं प्रोवाच वेपती॥
गोपकन्या अहं वीर! विक्रेतुमिह गोरसम्।
समागता घृतादीनां प्रगृह्यैव यथेप्सितम्॥
एवमुक्तस्तदा शक्रो गृहीत्वा तां करे दृढम्।
आनीय तां विशालाक्षीं यत्र ब्रह्मा व्यवस्थितः॥
कमलाक्षीं स्फुरद्वाहुं पुण्डरीकनिभेक्षणाम्।
गान्धर्व्वेण तदा ब्रह्मा गृहीत्वं मम आदधे॥

प्रसन्नमात्मनो दाने गोपकन्याप्यमन्यत।
यदेवं मां सुरूपत्वादिच्छत्यादातुमाग्रहात्॥
नास्ति सीमन्तिनी काचिन्मत्तो धन्यतरा यतः।
अनेनाहं समानीता यस्य दृग्गोचरं गता॥
एवं चिन्तापरा दीना यावत् सा गोपकन्यका।
भवत्येषा महाभागा गायत्री नामतः प्रभो!॥
तावदेव महाविष्णुः प्रोक्तवानिदमुत्तमम्।
अनुगृहाण देवेश! अस्याः पाणिग्रहं कुरु॥
गान्धर्व्वेण विवाहेन उपयेमे पितामहः॥"*॥
अस्या ध्यानं यथा,—
"श्वेता त्वं श्वेतरूपासि शशाङ्केन समा मता।
बिभ्रती विपुलावूरू कदलीगर्भकोमलौ॥
एणशृङ्गं करे गृह्य पङ्कजञ्च सुनिर्म्मलम्।
वसाना - सने क्षौमे रक्ते चाङ्गतदर्पणे॥
शशिरश्मिप्रकाशेन हारेणोरसि राजसे।
दिव्यकुण्डलपूर्णाभ्यां श्रवणाभ्यां विभूषिता॥
चन्द्रभोगणयुक्तेन मुकुटेन विराजसे।
मुकुटेन विराजसे केशबन्धेन शोभिना॥
भुजगाभोगसदृशौ भुजौ भ्राजयतो दिवः।
स्तनौ ते कठिनौ देवि! वर्त्तुलौ समचूचुकौ॥
जघनेनातिशुभ्रेण त्रिवलीभिश्च संयुता।
विस्तीर्णसत्जघना सुश्रोणी च वरानना॥
चारुरूपोरुयुगला अम्बुजाभरणा तथा।
त्रैलोक्यधारिणी सा त्वं जगतामेव पावनी॥"
अस्या वैदिकतान्त्रिकध्यानद्वयं गुह्यत्वादत्र न
लिखितम्॥*॥ तस्या जपफलं तत्र ब्राह्मणान्
प्रति गायत्रीवाक्यम्।
"विशेषात् पुष्करे स्नात्वा मां जप्त्वा वेदमातरम्।
प्रतिग्रहकृतान् दोषान्न प्राप्स्यथ द्विजोत्तमाः!॥
मदीयैः किलजप्यैस्तु तारणाय त्रिभिः कृतैः।
ब्रह्महत्यासमं पापं तत्क्षणादेव नश्यति॥
दशभिर्जन्मजनितं शतेन तु पुरा कृतम्।
त्रियुगन्तु सहस्रेण नात्र कार्य्या विचारणा॥
अन्तरा स्थिता चाहं जगद्धात्रं मया त्विदम्।
माताहं सर्व्ववेदानां पदैः सर्व्वैरलङ्कृता॥
जप्त्वा मां परमां सिद्धिं यास्यन्ति द्विजसत्तमाः!।
प्राधान्यं मम जाप्येन सर्व्वेषां वो भविष्यति॥"*॥
तस्या माहात्म्यादि यथा,—
"उपलभ्य च सावित्रीं नोपतिष्ठेत यो द्विजः।
काले त्रिकालं सप्ताहात् स पतेन्नात्र संशयः॥
गायत्रीमन्त्रतोयार्घ्यं दत्तं येनाञ्जलित्रयम्।
काले सावित्रिकेण स्यात्तेन दत्तं जगत्त्रयम्॥
अष्टादशसु विद्यासु मीमांसाऽतिगरीयसी।
ततोऽपि तर्कशास्त्राणि पुराणं तेभ्य एव च॥
ततोऽपि धर्म्मशास्त्राणि तेभ्यो गुर्व्वी श्रुतिर्नृप!।
ततो ह्युपनिषत् श्रेष्ठा गायत्री च ततोऽधिका॥
वाच्यवाचकसम्बन्धो गायत्र्याः सवितुर्द्वयोः।
वाच्योऽसौ सविता साक्षात् गायत्री वाचिका
परा॥
तां देवीमुपतिष्ठन्ते ब्राह्मणा ये जितेन्द्रियाः।
सूर्य्यलोकं ते प्रयान्ति क्रमान्मुक्तिञ्च पार्थिव!॥"
इति पद्मपुराणम्॥*॥

अथ गायत्रीकल्पः।
"जपन् हि पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम्।
तपसा भावितो देवा ब्राह्मणः पूतकिल्विषः॥
न सीदेत् प्रतिगृह्णन् स त्वपि पृथ्वीं ससागराम्।
हे सन्ध्ये ह्युपतिष्ठेत गायत्रीं प्रयतः शुचिः॥
यस्तस्य दुष्कृतं नास्ति पूर्व्वतः परतोऽपि वा।
यच्चदानरतो विद्वान् साङ्गवेदस्य पाठकः॥
गायत्रीध्यानपूतस्य कलां नार्हति षोड़शीम्।
एवं किल्विषयुक्तस्तु विनिर्द्दहति पातकम्॥
उभे सन्ध्ये ह्युपासीत तस्मान्नित्यं द्विजोत्तमः।
छन्दस्त्वस्यास्तु गायत्रं गायत्रीत्युच्यते ततः॥
गायन्तं त्रायते यस्मात् गायत्री तु ततः स्मृता।
मरीचे! कारणात्तस्मात् गायत्री कीर्त्तिता मया॥
तव बुद्धिमतां श्रेष्ठ! नित्यं सर्व्वेषु कर्म्मसु।
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह॥
जपन्ति ये सदा तेषां न भयं विद्यते क्वचित्।
दशकृत्वः प्रजप्ता सा रात्र्यह्नोर्यत् कृतं लघु॥
तत् पापं प्रणुदत्याशु नात्र कार्य्या विचारणा।
शतं जप्ता तु सा देवी पापौघशमनी स्मृता॥
सहस्रं जप्ता सा देवी महापातकनाशिनी।
लक्षजाप्येन साध्वेवं सप्त जन्मानि पातकम्॥
कोटिजाप्येन विप्रर्षे! यदिच्छति तदाप्नुयात्।
यक्षविद्याधरत्वं वा गान्धर्व्वं देवतोऽपि वा॥
यत्र यत्र भवेद्वाञ्छा तत्तदाप्नोत्यसंशयम्।
दशसाहस्रजाप्येन निष्कामः पुरुषो यदि॥
विधिना नियतं ध्यायेन प्राप्नोति परमं पदम्।
यथाकथञ्चिज्जपिता गायत्री पापहारिणी॥
सर्व्वकामप्रदा प्रोक्ता पृथक्कर्म्मसु निष्ठिता॥"*॥
मरीचिरुवाच।
"विधिना केन कर्त्तव्या गायत्री पापनाशिनी।
पवित्रा परमा ह्येषा सर्व्वकल्याणसाधिनी॥
वह्निरुवाच।
सव्याहृतिं सप्रणवां जप्त्वा मामाञ्च षोड़श।
अपि भ्रूणहनः पापात् मुच्यन्तेऽहरहःकृतात्॥
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते॥
प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राणायामैस्त्रिभिस्त्रिभिः।
अहोरात्रकृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः॥
अन्तर्जले त्रिरावर्त्त्य गायत्रीं प्रयतस्तथा।
मुच्यते पातकैः सर्व्वैर्यदि न ब्रह्महा भवेत्॥
नास्ति सत्यात् परो धर्म्मो नास्ति ज्ञानात् समा
गतिः।
गायत्र्याश्च समं नास्ति दिवि चेह च पावनम्॥
हुता च वरदा देवी सर्व्वकामफलप्रदा।
गायत्र्याश्च तिलैर्होमः सर्व्वपातकनाशनः॥
शान्तिकामो यवैः कुर्य्यादायुष्कामो घृतेन तु।
कर्म्मान्तसिद्धिकामस्तु कुर्य्यात् सिद्धार्थकैर्नरः॥
ब्रह्मवर्च्चसकामस्तु पयसा च समाचरेत्।
पुत्त्रकामः सदा दध्ना धान्यकामस्तु शालिभिः॥
क्षीरवृक्षसमिद्भिस्तु ग्रहपीड़ोपशान्तये।
धनकामस्तथा विल्वैः श्रीकामः कमलैस्तथा॥
आरोग्यकामः चौराकैः कुर्य्यात् दूर्व्वाङ्कुरैस्तथा।

देशोपसर्गे संप्राप्ते तदेव च विधीयते ॥
गुग्गुलोर्गुटिकाभिस्तु कृत्वा होममतन्द्रितः ।
सौभाग्यं महदाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा ॥
पायसेन तथा हुत्वा विद्यां समधिगच्छति ॥”*॥
“येन येन तु कामेन लक्षहोमं समाचरेत् ॥
तं तं काममवाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा ।
कृच्छ्रेण शुद्धिमुत्पाद्य प्राणायामशतेन च ॥
अन्तर्जले च तां जप्त्वा स्नातो नित्यमतन्द्रितः ।
प्राणायामांस्ततः कृत्वा विधानेनैव षोड़श ॥
पूर्व्वाह्ने जुहुयादग्नौ सुसमिद्धे यथाविधि ।
भैक्षया च कणाशी वा फलमूलाशनोऽपि वा ॥
क्षीरशक्तुघृताहारो भवेत्तत्र विचक्षणः ।
आहाराणां यथोक्तानामेकाहारं समाश्रयेत् ॥
समाप्तिर्लक्षहोमस्य यावद्भवति नित्यशः ।
लक्षहोमावसाने तु ब्राह्मणेभ्यस्तु दक्षिणा ॥
देया भवति शक्त्या तु गावो वस्त्राणि काञ्चनम् ।
सर्व्वोत्पातसमुत्पत्तौ सर्व्वं भवति शोभनम् ॥
पञ्चभिर्दशभिर्व्वाथ लक्षहोमं समाचरेत् ।
असङ्कीर्णे तथा दोषे नृपतिस्तत्प्रशान्तये ॥
नास्ति लोके स उत्पातो यो ह्यतो नोपशाम्यति ।
मङ्गलञ्च परं नास्ति यदस्मादतिरिच्यते ॥
ग्रहशान्तिं पुरा कृत्वा मन्त्रैः स्वैः स्वैः प्रणम्य तान् ।
इन्द्रायाग्नये सोमाय नमः प्रजापतेस्तथा ॥
व्याहृतिभ्यस्ततः पश्चात् पूर्णाहुतिमथाददेत् ।
गणानान्त्वेति वा कृष्ण इमं देवेति चेन्द्रवे ॥
अग्निर्मूर्द्धेत्युद्बुध्यस्व बृहस्पतेति प्रयोजयेत् ।
अन्नात् परिस्रुतेनैव सन्नो देवीस्ततः पुनः ॥
कया न इति राहोर्व्वै केतुं कृण्वेति केतवे ।
त्र्यम्बकेन तु रौद्रन्तु होमयेज्जातवेदसि ॥
सर्व्वं गायत्त्रीहोमन्तु लक्षहोमे प्रकल्पयेत् ।
दिक्पालेभ्यश्च होतव्यं भूतेभ्यश्च ततः क्रमात् ॥
मरुत्वमग्निं दूतं वै यस्मिन् वृक्षे नमामि तम् ।
वरुणं वो रिशा दश वयसुत्वा पथस्य ते ॥
सोमं राजानमवसे ब्रह्मरुद्राय वै तथा ।
क्षेत्रस्य पतिना चैव भूतानां पतये तथा ॥
रक्षोघ्नेनैव मन्त्रेण होतव्यं विधिपूर्व्वकम् ।
घृताक्ताभिः समिद्भिश्च तिलहोमं ततः परम् ॥
दशैकं प्रति वा कुर्य्यादष्टाविंशतिमेव च ।
एकैकं प्रति पूर्णा स्यात्तदत्र ऋषिसत्तमाः ॥
अश्वत्थोद्भवाश्चैवास्तथा दूर्व्वाङ्कुरोद्भवाः ।
होतव्या लक्षहोमे तु गायत्त्र्याः कामिकं परम् ॥
श्रीसूक्तं पावमानञ्च पौरुषं शाम्भवं तथा ।
रौद्रमैन्द्रञ्च रामञ्च ज्येष्ठसाम बृहद्रथम् ॥
महाजपन्तु होमान्ते कुर्य्यात् वै सर्व्वसिद्धिदम् ।
सम्यक् पूर्णां ततो दद्यात् सप्त ते अभिमन्त्रितम् ॥
नमो ब्रह्मणेति चामन्त्र्य सव्रणञ्च नवं घटम् ।
रत्नैर्बीजैः शुभैर्व्वस्त्रैर्हेम्ना चैव तु संयुतम् ॥
तज्जलेनाभिषिञ्चेत देवस्य त्वेति वै तदा ।
धन्वनागादिभिर्मन्त्रैरभिषिञ्चेत्ततः क्रमात् ॥
एवं यः कुरुते राजा लक्षहोमं यतव्रतः ।
न तस्य शात्रवः सङ्ख्ये अग्रे तिष्ठन्ति कर्हिचित् ॥
न चैव मरको देशे व्याधिर्व्वा जायते तथा ।
अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शलभाः शुकाः ॥
राक्षसाद्या विनश्यन्ति सर्व्वास्तत्र तथेतयः ।
रसवन्ति च तोयानि शस्यञ्च निरुपद्रवम् ॥
जायते यस्य या चेष्टा धर्म्मिष्ठा सा न किं भवेत् ॥*॥
कोटिहोमन्तु यो राजा कारयेद्विधिपूर्व्वकम् ॥
न तस्य मानसो दाह इह लोके परत्र च ।
कोटिहोमे तु वरयेत् ब्राह्मणान् विंशतिं नृप ! ॥
शतं वाथ सहस्रं वा य इच्छेच्छक्तिमात्मनः ।
कोटिहोमं स्वयं यस्तु कुरुते श्रद्धया द्विजः ॥
क्षत्त्रियो वाथ वैश्यो वा तस्य पुण्यफलं महत् ।
यद्यदिच्छति कामानां तत्तदाप्नोत्यसंशयम् ॥
सशरीरोऽपि चेन्द्रन्तु दिवमिच्छेत्तदाप्नुयात् ।
सावित्त्री परमा देवी सावित्त्री पावनं परम् ॥
सर्व्वकामप्रदा चैव सावित्त्री कथिता तव ।
अभिचारेषु तां देवीं विपरीतां विचिन्तयेत् ॥
कार्य्या व्याहृतयश्चात्र विपरीताक्षरास्तथा ।
विपरीताक्षरं कार्य्यं शिरश्च ऋषिसत्तम ! ॥
आदौ शिरः प्रयोक्तव्यं प्रणवोऽन्ते वै ऋषे ! ।
मतिस्थेनैव फट्कारं मध्ये नाम प्रकीर्त्तितम् ॥
गायत्त्रीं चिन्तयेत्तत्र दीप्तानलसमप्रभाम् ।
घातयन्तीं त्रिशूलेन केशेष्वाक्षिप्य वैरिणम् ॥
निर्द्दहन्तीं त्रिशूलेन भ्रुकुटीभूषिताननाम् ।
उच्चाटने तु तां देवीं वायुभूतां विचिन्तयेत् ॥
धावमानं तथा साध्यं तस्माद्देशात्तु दूरतः ।
अभिचारेषु होतव्या राजिका विषमिश्रिताः ॥
स्वरक्तमिश्रं होतव्यं कटुतैलमथापि वा ।
तत्रापि च विषं देयं होमकाले प्रयत्नतः ॥
क्रोधेन महताविष्टः परान्नाभिचरेद्बुधः ।
न जह्यात् यदि क्रोधेन ध्रुवं नश्येत् स एव तु ॥
अनागसि न कर्त्तव्यमभिचारमतो बुधैः ।
स्वल्पागसि न कर्त्तव्यो ह्यभिचारो महामुने ! ॥
महापराधं बलिनं देवब्राह्मणकण्टकम् ।
अभिचारेण यो हन्यान्न स दोषेण लिप्यते ॥
धर्म्मप्रदाने तु तथा स्वल्पागसि तथैव च ।
अभिचारं न कुर्व्वीत बहुपापं विचक्षणः ॥
बहूनां कण्टकं यस्तु पापात्मानं सुदुर्म्मतिम् ।
हन्यात् प्राप्तापराधन्तु तस्य पुण्यफलं महत् ॥
ये भक्ताः पुण्डरीकाक्षे वेदयज्ञे द्विजे जने ।
न तानभिचरेत् जातु तत्र तद्विफलं भवेत् ॥
न हि केशवभक्तानामभिचारेण कर्हिचित् ।
विनाशमभिपद्येत तस्मात्तन्न समाचरेत् ॥
सेयं धात्री विधात्री च सावित्त्र्यघविनाशिनी ।
प्राणायामेन जप्येन तथा चान्तर्ज्जलेन च ॥
सव्याहृतीकप्रणवा जप्तव्या शिरसा सह ।
प्रणवेन तथा न्यस्ता वाच्या व्याहृतयः पृथक् ॥
दैवतं सविताप्यस्या गायत्त्रं छन्द एव च ।
विश्वामित्र ऋषिश्चैव प्रोच्यते ऋषिसत्तम ! ॥
कर्म्मेन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि च ।
पञ्चेन्द्रियार्थाः सुमहत् भूतानां पञ्चपञ्चकम् ॥
मनो बुद्धिस्तथैवात्मा अव्यक्तम्दषिसत्तम ! ।
चतुर्व्विंशत्यथैतानि गायत्त्र्याश्चाक्षराणि तु ॥
प्रागेवं पुरुषं विद्धि सङ्गतं पञ्चविंशकम् ।
सप्तलोकाश्च ये चेह महाव्याहृतयस्तथा ।
शिरश्च तत्तथा वाच्यः पुरुषः परमेश्वरः ।
एवंविधा च गायत्त्री जप्तव्या राजसत्तम ! ।
होतव्या च यथाशक्त्या सर्व्वकामसमृद्धिदा ।
सावित्त्रीसारमात्रोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ।
नायन्त्रितश्चतुर्व्वेदी सर्व्वाशी सर्व्वविक्रयी ।
गायत्त्रीं जपते यस्तु त्रिकालं ब्राह्मणः सदा ।
अर्थी प्रतिग्रही वापि स गच्छेत् परमां गतिम् ।
गायत्त्रीं जपते यस्तु कल्यमुत्थाय यो द्विजः ।
स लिप्यति न पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ।
कामकामी लभेत् कामान् गतिकामश्च सद्गतिम् ।
अकामः समवाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ।
इत्यादि वह्निपुराणे गायत्त्रीकल्पनामाध्यायः ।

गायनः, त्रि, (गायति सङ्गीतविद्यया उपजी
तीति । गै + “णुट् च ।” ३ । १ । १४७ । इ
णुट् ।) गायकः । (यथा, काशीखण्डे ।
“देवानां गायना ह्येते चारणाः स्तुतिपाठकाः ।
गानोपजीवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एते
मन्नं विशुद्धब्राह्मणादिभिरग्राह्यं पतितत्वा
यथाह मनुः । ४ । २१० ।
“स्तेनगायनयोश्चान्नं तक्ष्णोर्वार्द्धुषिकस्य च ।
जल्पाकः । इति धरणी ॥ (स्तुतिपाठक
यथा, महाभारते । १ । ७८ । ३२ ।
“सत्यं किलैतत् सा प्राह दैत्यानामसि गायनः ।

गारित्रं, क्ली, (गीर्य्यते भक्ष्यते इति । गॄ निगर
+ “भूवादिगृभ्यो णित्रन् ।” उणां ४।१७०। इ
कर्म्मणि णित्रन् ।) ओदनम् । इत्युणादिकोषः

गारुड़ं, क्ली, (गरुड़स्य इदमिति । गरुड़ + अ
वृद्धिश्च । यद्वा, गरुड़ं श्रोतारमालम्ब्य भगव
यदुपदिष्टम् । यद्वा, गरुड़ेन प्रोक्तमिति । त
रुक्तिरुक्ता शिवपुराणे यथा,—
“गरुड़स्तु स्वयं वक्ता यत्तद्गारुड़संज्ञकम् ।
गरुड़पुराणम् । इति पुराणम् ॥ यथा,—

गरुड़ उवाच ।

“मम माता च विनता नागैर्दासीकृता हरे !
यथाहं दैवतान् जित्वा चामृतं ह्यानयामि त
दास्याद्वि मोचयिष्यामि यथाहं वाहनं तव
महाबलो महावीर्य्यः सर्व्वज्ञो नागदारणः ।
पुराणसंहिताकर्त्ता यथाहं स्यां तथा कुरु ।

विष्णुरुवाच ।

यथा त्वयोक्तं गरुड़ ! तथा सर्व्वं भविष्यति ।
देवादीन् सकलान् जित्वा चामृतं ह्यानयिष्यसि
नागदास्यान्मातरं स्वां विनतां मोचयिष्यसि
महाबलो वाहनन्त्वं भविष्यसि विषार्द्दनः ।
पुराणं मत्प्रसादाच्च मम माहात्म्यवाचकम् ।
यदुक्तं मत्स्वरूपञ्च तव चाविर्भविष्यति ।
गारुड़ं तव नाम्ना तल्लोके ख्यातिं गमिष्यति
यथाहं देवदेवानां श्रीः ख्याता विनतासुत !
तथा ख्यातिं पुराणेषु गारुड़ं गरुड़ैष्यति ।
यथाहं कीर्त्तनीयोऽथ तथा त्वं गरुड़ात्मना ।
मां ध्यात्वा पक्षिमुख्येदं पुराणं गद गारुड़म्
इत्युक्तो गरुड़ो रुद्र ! कश्यपायाह पृच्छते ।

ब्रपो गरुडं स्तुत्वा इत्यं इन्धमजीवयत् ।
प्राप्यमलो भूत्वा विद्ययाप्यानजीवयत् ॥
ुः ओम् तं स्वाहा आपी विद्येयं गारुडी
परा ।

ड़ोऽहं गारुडं हि प्रदद्या रुद्र ! महात्मकम् ॥”
ग्रे महापुराणे गारुडे प्रश्नाध्यायो नाम
तीयः ॥ * ॥ (अस्मिन् पुराणे एकोनविंशत्-
स्रसंख्यकश्लोका वर्त्तन्ते । यथा, देवीभाग-
। । १ । ३ । ११ ।
कोनविंशत् साहस्रं गारुडं हरिभाषितम् ॥”
स्य विशेषविवरणन्तु पुराणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥)
रुड़ी विद्या गरुड़पुराणे २०२ अध्यायादौ
व्या ॥ स्वर्णम् । इति हेमचन्द्रः ॥ विषमन्त्रः ।
त जटाधरः ॥ (गरुड़ः गरुड़वर्णस्तस्येदम् ।
ड़+अण् । गरुड़वर्ण इव वर्णोऽस्येति भावः ।)
कतमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा-
गौ । १३ । ५३ ।
“त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः
सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतः ।
राशिर्मणीनामिव गारुड़ानां
सपद्मरागः फलितो विभाति ॥”
ड़ाकारेण सेनारचनयाधिष्ठितत्वात् महा-
हभेदः । यथा, महाभारते । ६ । ५३ । २ ।
ारुड़ञ्च महाव्यूहं चक्रे शान्तनवस्तदा ॥”
स्य रचनायां गरुड़ाकृतित्वविवृतिर्यथा,
त्राध्याये । ३—८ ।
ारुड़स्य स्वयं तुण्डे पिता देवव्रतस्तव ।
क्षुषी च भरद्वाजः कृतवर्म्मा च सात्वतः ॥
श्वत्थामा कृपश्चैव शिर आस्तां यशस्विनौ ।
ार्त्तैर्मत्स्यकैकेयैर्वाटधानैश्च संयुतैः ॥
रिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारिष ! ।
द्रकाः सिन्धुसौवीरास्तथा पञ्चनदाश्च ये ॥
यद्रथेन सहिता ग्रीवायां सन्निवेशिताः ।
ृ दुर्य्योधनो राजा सोदर्य्यैः सानुगैर्वृतः ॥
न्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजाश्च शकैः सह ।
छमासन् महाराज ! शूरसेनाश्च मारिष ! ॥
चयं पच्चमासाद्य स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ।
रूषाश्च विकुञ्जाश्च मुण्डाः कुण्डीवृषास्तथा ॥
द्वलेन सहिता वामपार्श्वे समास्थिताः ॥”
ा चास्य व्यूहस्य प्रयोजनं तदाह मनुः ।
। १८६—१८७ ।
तुसेविनि मित्रे च गूढ़े युक्ततरो भवेत् ।
प्रयागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः ॥
यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा ।
हमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुड़ेन वा ॥”
मसुखपश्चाद्भागः पृथुमध्यो वराहव्यूहः ।
एव पृथुतरमध्यो गरुड़व्यूहः ॥” इति तट्टीका-
कुल्लूकभट्टः ॥)
डकः, पुं, (गरुड़ः अधिष्ठाताऽस्य इति
रुड़ः विषनिवारणमन्त्रविशेषः । तेन चिकित्-
ा स एव आजीवो यस्येति वा । इति ठक् ।)
विद्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

गारुड़ी, स्त्री, (गरुड़नाम्नाख्यायते इति । अण्
ङीप् च ।) पातालगरुड़ीलता । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (गरुड़ः अधिष्ठात्री देवता अस्या इति
अण् ङीप् च । गरुड़विद्या । सा च गरुड़पुराणे
२०२ अध्यायादौ द्रष्टव्या ॥)

गारुत्मतं, क्ली, (गरुत्मान् गरुड़स्तस्य वर्णोऽस्त्यस्य
गरुत्मान् अधिष्ठातृदेवताऽस्य वा इति अण् ।)
मरकतमणिः । इत्यमरः । २ । ९ । ९२ ॥
(यथा, माघे । ३ । ५ ।
“तस्योल्लसत्काञ्चनकुण्डलाग्र-
प्रत्युप्तगारुत्मतरत्नभासा ।”
पन्ना इति लोके । तस्य नामानि ।
“गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

गारुत्मतपत्रिका, स्त्री, (गारुत्मतं मरकतमणि-
स्तद्वर्णसदृशं पत्रमस्याः इति कप् कापि अत
इत्वञ्च ।) पाचीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

गार्गकः, पुं, (गर्गस्य अपत्यं पुमान् इति । “गर्गा-
दिभ्यो यञ् ।” ४ । १ । १०५ । इति गार्ग्यः
ततः कन् । “आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ।” ६ ।
४ । १५१ । इति यकारलोपः ।) गर्गस्यापत्यम् ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

गार्गी, स्त्री, (गर्गस्यापत्यं स्त्री । “गर्गादिभ्यो
यञ् ।” ४ । १ । १०५ । इति यञ् । “यञश्च ।”
४ । १ । १६ । इति ङीप् “ततो हलस्तद्धितस्य ।”
६ । ४ । १५० । इति यलोपः ।) गर्गस्य स्त्र्यप-
त्यम् । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, वृहदारण्यके
पञ्चमप्रपाठके ६ ब्राह्मणे ।
“अथ हैनं गार्गी वाचक्नवी पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति
होवाच यदिदं सर्व्वमप्स्वोतञ्च प्रोतञ्च कस्मिन्नु
खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति ॥” दुर्गा । यथा,
हरिवंशे । १७६ । १४ ।
“ह्रीं श्रीं गार्गीञ्च गान्धारीं योगिनीं योगदां
सदा ॥”)

गार्गीपुत्त्रकायणिः, पुं, (गार्ग्याः पुत्त्रस्तस्मादागतो
वंशः इति । “पुत्त्रान्तादन्यतरस्याम् ।” ४ । १ ।
१५९ । इति वा फिञ् वा कुक् च ।) गार्गी-
पुत्त्रवंशः । अस्य रूपान्तरम् । गार्गीपुत्त्रायणिः ।
गार्गीपुत्त्रिः । इति पाणिनिव्याकरणम् ॥

गार्ग्यः, पुं, (गर्गस्यापत्यं पुमान् । “गर्गादिभ्यो यञ् ।”
४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) गर्गस्य पुमपत्यम् ।
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, वृहदा-
रण्यके । ४ । १ । “दृप्तबालाकिर्हानूचानो
गार्ग्य आस सहोवाचाजातशत्रुं काश्यं ब्रह्म ते
ब्रवाणीति ॥”)

गार्द्धपक्षः, पुं, (गृध्रस्य गृध्रस्य वायमिति अण् गार्द्ध्रो
गार्द्ध्रौ वा पक्षः पक्षं यत्र यस्य वा ।) गार्द्ध्र-
पत्रवाणः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४२ ॥ गार्द्ध्र-
पक्षोऽपि ॥

गार्द्ध्यं, क्ली, (गर्द्ध एव इति । चतुर्वर्णादित्वात्
स्वार्थे ष्यञ् ।) लिप्सा । यथा, माघे । ३ । ७३ ।
“पीत्वा जलानां निधिनातिगार्द्ध्यात् ॥”

गार्द्ध्रपक्षः, पुं, (गार्द्ध्रं गृध्रसम्बन्धिनं पक्षं पक्षः यस्य
यत्र वा ।) गृध्रपक्षयुक्तवाणः । (यथा, महा-
भारते । ४ । ४८ । २५ ।
“न हि गाण्डीवनिर्म्मुक्ता गार्द्ध्रपत्राः सुतेजनाः ।
अन्तरिक्षेव तिष्ठन्ति गिरीणामपि दारणाः ॥”)

गार्भिणं, क्ली, (गर्भिणीनां समूहः इति । “भिक्षा-
दिभ्योऽण् ।” ४ । २ । ३८ । इति अण् ।)
गर्भिणीसमूहः । इत्यमरः । २ । ६ । २२ ॥

गार्हपत्यः, पुं, (गृहपतिर्यजमानस्तेन संयुक्तः इति ।
“गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः ।” ४ । ४ । ९० । इति
ञ्यः ।) गृहपतिर्गृहस्वामी तेन नित्यसम्बद्धः ।
इत्यमरभरतौ ॥ यज्ञीयाग्निविशेषः । (यथा,
ऋग्वेदे । १० । ८५ । २७ ।
“इह प्रियं प्रजया ते समृध्यता-
मस्मिन् गृहे गार्हपत्याय जागृहि ॥”
भक्तिवर्द्धनाय पितापि गार्हपत्याग्नित्वेन पुत्त्रा-
दिना वेदितव्यः इत्युपदिदेश भगवान् मनुः ।
यथा । २ । २३१ ।
“पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः
स्मृतः ॥”)

गालनं, क्ली, (गाल्यते इति । गल्+णिच्+भावे
ल्युट् ।) चारणम् । छांकन गड़ान इत्यादि
भाषा ॥ यथा । “तथा पचेत् यथा दारुकाठि-
न्यातिशैथिल्यमक्षगालनरहितोऽन्तरुष्णपक्वश्च-
र्भवति ।” इति भवदेवभट्टः ॥

गालवः, पुं, (गाल्यते नाश्यतेऽज्ञानमनेन इति ।
गल्+णिच्+घञ् । गालः वेदान्तादिज्ञानप्रति-
पादकशास्त्रं तं वाति गच्छति जानाति वा ।
वा+कः ।) मुनिविशेषः । (यथा, भागवते ।
८ । १३ । १५ ।
“गालवो दीप्तिमान् रामो द्रोणपुत्त्रः कृपस्तथा ॥”)
लोध्रवृक्षः । इति मेदिनी । वे । ३७ ॥ श्वेतलोध्रः ।
इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ केन्दुकवृक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

गालिः, पुं, (गाल्यते विक्रियते श्रवणमात्रेण
मनो यस्मात् येन वा । गल्+इञ् ।) शापः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यदुक्तं चिन्तामणौ ।
“ददति ददतु गालीर्गालिमन्तो भवन्तो
वयमपि तदभावाद्गालिदानेऽसमर्थाः ॥”)

गालितः, त्रि, (गल्+णिच्+कर्म्मणि क्तः ।) द्रवी-
कृतः । गलान इति भाषा ॥ यथा,—
“गालितस्य सुवर्णस्य षोड़शांशेन सीसकम् ॥”
इति रत्नावली ॥
स्रुतगालनः । यथा । “तथा पचेत् यथा अगा-
लितमण्डश्चरुर्भवति ।” इति कालेशः ॥

गालिनी, स्त्री, (गालयति द्रवीकरोत्यविद्यामिति ।)
गल्+णिच्+णिनि+ङीप् ।) मुद्राविशेषः ।
यथा,—
“कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ सक्तौ करयोरितरेतरम् ।
तर्ज्जनी मध्यमानामा संहता भुग्नवर्ज्जिता ॥
मुद्रैषा गालिनी प्रोक्ता शङ्खस्योपरिचालिता ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

गालोड़नं, क्ली, (गाः इन्द्रियाणि आलोड्यन्ते प्रमाद्यन्तेऽनेन । गो+आ+लोड़ि+करणे ल्युट् । निपातनात् साधुः ।) उन्मादः । रोगः । मूर्खत्वम् । इति वक्ष्यमाणशब्ददर्शनात् ॥

गालोड़ितः, त्रि, (गालोड़ः उन्मादरोगः सञ्जातोऽस्य । इतच् ।) उन्मत्तः । रुग्नः । मूर्खः । यथा,

"उन्मादशीले रोगार्त्ते मूर्खे गालोड़ितः स्मृतः ॥"

इति दुर्गसिंहकृतकलापवृत्तिटीकायां त्रिलोचनदासः ॥ गोलोड़ितोऽपि पाठः ॥

गालोड्यं, क्ली, (गोभिः पशुविशेषैरालोड्यते भक्षणाय इति । गो+आ+लोड़ि+कर्म्मणि यत्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) पद्मबीजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गावौ, पुं, (गोशब्दस्य द्विवचनेन निष्पत्तिरिति बोध्यम् ।) ग्रामः । यथा —

"एकैकेन तथा द्वाभ्यां वचनैस्त्रिभिरेव च ।
साकाङ्क्षत्वप्रयुक्तन्तु नाम पञ्चविधं स्मृतम् ॥
एकवचनसाकाङ्क्षत्वमुक्तं एकविंशत्यादिशब्दे ।
उभपदं द्विपदं पुष्पवन्तपदं स्वर्वैद्ये अश्विनादिपदं भूस्वर्गयो रोदस्यादिपदं ग्रामे गोपदञ्च द्विवचनमात्रेणाकाङ्क्षम् । इति । तदा गावौ ग्राम इत्यादाविव साधुत्वार्थकमेव तत्र द्विवचनमिति वदन्ति ।" इति च शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

गाह, ऊ ङ विलोड़ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ङ, गाहन्तां महिषा निपानसलिलमिति शाकुन्तले । ऊ, अगाहिष्ट अगाढ़ । इति दुर्गादासः ॥

गिरा, स्त्री, (गॄ+भावे क्विप् स्त्रियां टाप् ।) वचनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ("तां गिरां करुणां श्रुत्वा ।" इति दशरथविलापनाटकम् ॥)

गिरिः, पुं (गिरति धारयति पृथ्वीं गिरयते स्तूयते गुरुत्वाद्वा । "कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिछिदिभ्यश्च ।" उणां । ४ । १४२ । इति इः किच्च ।) पर्व्वतः । इत्यमरः । २ । ३ । १ ॥ (पर्व्वतानां अष्टावेव पूजनीयाः कुलाचलत्वात् । यदुक्तम्,—

"मेरुमन्दरकैलासमलया गन्धमादनः ।
महेन्द्रः श्रीपर्व्वतश्च हेमकूटस्तथैव च ।
अष्टावेते तु सम्पूज्या गिरयः पूर्व्वदिक् क्रमात् ॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)

गेण्डुकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५२ ॥ चक्षूरोगविशेषः । इति मेदिनी । रे । २३ ॥ पारदस्य दोषविशेषः । यथा, रत्नावल्याम् ।

"नागो वङ्गो मलो वह्निश्चाञ्चल्यञ्च विषं गिरिः ।
असह्याग्निर्महादोषा निसर्गात् पारदे स्थिताः ॥"

सन्न्यासिनां पद्धतिविशेषश्च ॥ (तत्र प्रथमतस्तान्त्रिकगिरिसन्न्यासिलक्षणं यथा,—

"सदोद्धबाहुर्यो वीरो मुक्तकेशो दिगम्बरः ।
सर्व्वत्र समभावेन भावयेद्यो नरोत्तमः ।
इष्टदेवधिया नारीं स गिरिः परिकीर्त्तितः ॥"
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥

शङ्कराचार्य्यकृतदशनामब्रह्मचारिपरिब्राजकानामन्यतमः । तेषां दशनामानि यथा,—

"तीर्थाश्रमवनारण्यगिरिपर्व्वतसागराः ।
पुरिः सरस्वती चैव भारती च तथा दश ॥"

तत्र गिरेर्लक्षणम् । यथा, प्राणतोषिण्यां अवधूतप्रकरणे ।

"वासो गिरिवरे नित्यं गीताभ्यासे हि तत्परः ।
गम्भीराचलबुद्धिश्च गिरिनामा स उच्यते ॥"

यदुवंशीयश्वफल्कस्य द्वादशपुत्राणामन्यतमः । यथा, भागवते । ९ । २४ । १५—१६ ।

"अक्रूरप्रमुखा आसन् पुत्रा द्वादशविश्रुताः ।
आसङ्गः सारमेयश्च मृदुरो मृदुविद्गिरिः ॥")

गिरिः, स्त्री, (गॄ+भावे इः किच्च ।) निगरणम् । इत्यमरः । ३ । २ । ११ ॥ गेला इति भाषा ॥ बालमूषिका । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ पूज्ये त्रि । इति मेदिनी । रे । २४ ॥

गिरिकण्टकः, पुं, (गिरेः पर्व्वतस्य कण्टक इव तन्नाशकत्वात्तथात्वम् ।) वज्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गिरिकदम्बः, पुं, (गिरिसमुत्पन्नः कदम्बः ।) नीपः । धाराकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गिरिकदली, स्त्री, (गिरिसञ्जाता कदली ।) पर्व्वतीयकदली । तत्पर्य्यायः । गिरिरम्भा २ पर्व्वतमोचा ३ अरण्यकदली ४ बहुबीजा ५ वनरम्भा ६ गिरिजा ७ गजवल्लभा ८ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । हिमत्वम् । बलवीर्य्यवृद्धिकारित्वम् । लघ्वत्वम् । तृष्णापित्तदाहशोषप्रशमनत्वम् । दुर्ज्जरत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गिरिकर्णिका, स्त्री, (गिरौ गिरिमधिकृत्य कर्णिकेव प्रतिभातीत्यर्थः । यद्वा, गिरिः सुमेरुपर्व्वतः कर्ण इव यस्याः इति कप् टाप् च कापि अत इत्वम् ।) पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्वेतकिणिहीवृक्षः । अपराजिता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या व्यवहारो यथा,—

"गुड़पुष्पसारशिखरितण्डुलगिरिकर्णिका
हरिद्राभिः ।
अञ्जनगुड़िका शमयति विसूचिकां त्रिकटु-
सनाथा ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽग्निमान्द्याधिकारे ॥)

गिरिकर्णी, स्त्री, (गिरेर्बालमूषिकायाः कर्ण इव पत्रमस्याः ।) अपराजिता । इत्यमरः । २ । ४ । १०४ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"गवाक्ष्यश्वखुरी श्वेता श्वेतभण्डापराजिता ।
द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णी गवादनी ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

पार्व्वतीयापराजितार्थे पर्य्याया यथा तत्रैव,—

"गिरिकर्णी महाश्वेता स्थूलपुष्पा सिता क्वचित् ॥")

यवासः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गिरिका, स्त्री, (गिरिरेव स्वार्थे कन् टाप् च ।) बालमूषिका । इत्यमरः । २।५।१२ ॥ (स्वनामख्याता उपरिचरवसुराजपत्नी । सा हि गिरेः कोलाहलाख्यपर्व्वतात् शक्तिमत्यां नद्यां जातत्वात् गिरिकेति नाम्ना विश्रुता । यथा, महाभारते । १ । ६३ । ३३—३९ ।

"राजोपरिचरेत्येवं नाम तस्याथ विश्रुतम् ।
पुरोपवाहिनीं तस्य नदीं शक्तिमतीं गिरिः ।
अरौत्सीत् चेतनायुक्तः कामात् कोलाहल
कि
गिरिं कोलाहलं तन्तु पदा वसुरताड़यत् ।
निश्चक्राम ततस्तेन प्रहारविवरेण सा ।
तस्यां नद्यामजनयन्मिथुनं पर्व्वतः स्वयम् ।
तस्माद्विमोक्षणात् प्रीता नदी राज्ञे न्यवेदय
यः पुमानभवत्तत्र तं स राजर्षिसत्तमः ।
वसुर्वसुप्रदश्चक्रे सेनापतिमरिन्दमः ।
चकार पत्नीं कन्यान्तु तथा तां गिरिकां नृ
वसोः पत्नी तु गिरिका कामकालं न्यवेदय
ऋतुकालमनुप्राप्ता स्नाता पुंसवने शुचिः ।

गिरिकाणः, पुं, (गिरिणा अचिरोगविशेषेण एकचक्षुर्हीनः ।) गिरिरोगेणैकचक्षुः इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥

गिरिगुड़ः, पुं, (गिरेः गिरौ वा जातः गुड़ः गु वर्त्तुल इव ।) गेण्डुकः । इति हेमचन्द्रः । ३।

गिरिजं, क्ली, (गिरौ जायते इति । जन्+ अभ्रकम् । शिलाजतु । शैलजम् । लो इति मेदिनी । जे २३ ॥ गैरिकम् । इति निर्घण्टः ॥

गिरिजः, पुं, (गिरौ जायते इति । जन्+ मधूकवृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । गौरश मधूलः ३ स्वल्पपत्रकः ४ । इति रत्नमाल

गिरिजा, स्त्री, (गिरेर्हिमालयपर्व्वतात् हिम रधिष्ठातृदेवादिति तात्पर्य्यार्थः जायते । ड: स्त्रियां टाप् च । हिमालयस्य अधि प्रमाणं यथा, कुमारे । १ । १ ।

"अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराजः ।"

"देवता आत्मा यस्य सः । एतेनास्य वस्तु मेनकापरिणयपार्व्वतीजननादिचेतनधर्म योग्यत्वसिद्धिः ।" इति टीकायां मल्लिना पार्व्वती । (यथा अनर्घराघवे । ४ र्थ अ

"स्त्रीषु प्रवीरजननी जननी तवैव
देवी स्वयं भगवती गिरिजाऽपि यस्ये ।

गायत्त्रीरूपा देवी । यथा, देवीभा १२ । ६ । ४३ ।

"गिरिजा गुह्यमातङ्गी गरुड़ध्वजवल्लभा गङ्गा । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥ गिरौ जायते इति । जन्+डः ।) मातुलुङ्गी । मेदिनी । जे । २४ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथ

"मातुलुङ्गी सुगन्धाम्या गिरिजा पूतिपुष्पि
अत्यम्ला देवदूती च सा क्वचिन्मधुकुक्कुटी
इति वैद्यकरत्नमालाया

श्वेतवुह्ना । इति रत्नमाला ॥ क्षुद्रपाषाण त्रायमाणा लता । कारीष्टच: । मल्लिका । कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

गिरिजामलं, क्ली, (गिरौ पर्व्वते अभ्रे अभ्र त्यर्थः जायते इति । जन्+डः । गिरिजम् मति गच्छति । अम्+कलच् । यद्वा, गि

प्रलं।)अभ्रकम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ अभ्रवज्रजातत्वे प्रमाणं यथा, भावप्रकाशे।
रा वधाय विप्रस्य वज्रिणा वज्रमुद्धृतम्।
स्फुलिङ्गास्ततस्तस्य गगने परिसर्पिताः॥
निपेतुर्घनध्वानाच्छिखरेषु महीभृताम्।
य एव समुत्पन्नं तत्तद्गिरिषु चाभ्रकम्॥
र्जं वज्रजातत्वादभ्रमम्भरवोद्भवात्॥"
भ्रकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

ज्वरः, पुं, (गिरेः पर्व्वतस्य ज्वर इव तद्भेदक-त्। गिरिं ज्वरयतीति वा। ज्वर+णिच्+ण्।) वज्रः। इति शब्दरत्नावली॥

तः, त्रि, (गिल्+कर्म्मणि क्तः लस्य रत्वञ्च।) लितः। भक्षितः। इत्यमरटीकायां राय-मुकुटः॥

धातुः, पुं, (गिरौ जात धातुः। शाकपार्थिव-मध्यपदलोपिसमासः।) गैरिकम्। इति जनिर्घण्टः॥

निम्बः, पुं, (गिरिसम्भूतो निम्ब इव।) महा-निम्बवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

पीलुः, पुं, (गिरिसम्भूतः पीलुर्वृक्षविशेषः।) फलकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

पुष्पकं, क्ली, (गिरिजातं पुष्पकम्।) शैले-यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

प्रिया, स्त्री, (गिरिः पर्व्वतः प्रियो यस्याः शाहनविचरणायेति भावः।) चमरीगवी। इति राजनिर्घण्टः॥

भित्, [द्] पुं, (गिरिं भिनत्ति भित्वा उत्-पद्यते इति। भिद्+क्विप्।) पाषाणभेदक-वृक्षः। इति भावप्रकाशः॥

भूः, स्त्री, (गिरौ भवति उत्पद्यते इति। भू+क्विप्।) क्षुद्रपाषाणभेदाः। इति राजनिर्घण्टः॥
गिरेर्भूः। पर्व्वतभूमिः। (यथा, आर्य्यासप्त-शत्याम्। ६१५।
"सकलकटकैकमणिनि!
कठिनीभूताशये शिखरदन्ति।
गिरिभुव इव तव मन्ये
मनः शिला समभवच्चकिते!॥" *॥
गिरेर्हिमालयात् हिमालयाधिष्ठातृदेवादित्यर्थः भवतीति। भू+क्विप्।) पार्व्वती॥

मल्लिका, स्त्री, (गिरौ जाता मल्लिकेव मध्य-पदलोपिसमासः।) कुटजवृक्षः। इत्यमरः।२।४।६६॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।
"कुटजः शक्रपर्य्यायो वत्सको गिरिमल्लिका।
कुटजस्तत्फलस्येन्द्रयवश्चापि कलिङ्गकः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

माणः, पुं, (गिरिरिव मानं परिमाणमस्य उच्चत्वेनेति शेषः।) हस्ती। इति शब्द-रत्नावली॥

मृत्, [द्] स्त्री, (गिरेः पर्व्वतस्य मृत् मृत्तिका।) गैरिकम्। इति त्रिकाण्डशेषः। (पर्य्यायोऽस्याः यथा,—
"गिरिमृच्चन्दनगारकटिकाशयोजितो वह्निर्लेपः।

कुरुते वचया मिश्रो लोचनमगदं न सन्देहः॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे नेत्ररोगाधिकारे॥)

गिरिमृद्भवं, क्ली, (गिरेर्मृदो मृत्तिकाया भवतीति। भू+अच्।) गैरिकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गिरिमेदः, पुं, (गिरेर्मेद इव।) विट्खदिरः। इति रत्नमाला॥ इरिमेद इति वा पाठः॥

गिरियकः, पुं, (गिरिं पर्व्वतमाश्रित्य आत्मनिर्म्माणतां याति प्राप्नोतीति। या+कः ततः संज्ञायां कन्।) गेण्डुकः। इति हेमचन्द्रः।३।३५३॥

गिरियाकः, पुं, (गिरिं गिरिमधिष्ठात्यात्मसत्तां यातीति। या+क्विप्। ततः संज्ञायां कन्।) गेण्डुकः। इति शब्दरत्नावली॥

गिरिवासी, [न्] पुं, (गिरौ गिरिमाश्रित्य वसतीति। वस्+णिनिः। गिरिं वासयति सुरभी-करोतीत्येके। वस्+करोतेरर्थे णिच् णिनिः।) हस्तिकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

गिरिशः, पुं, (गिरिराश्रयत्वेन वसतित्वेनास्त्यस्य इति। "लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शने-लचः।" ५।२।१००। इति शः। यद्वा, गिरौ कैलासाख्यपर्व्वते आध्यात्मिकार्थे तु नित्यशुद्ध-मनसीत्यर्थः शेते विराजते इति। यद्वा, गिरिं त्रिगुणवृत्तात्मकं मनः श्यति तनूकरोति विशुद्धं करोति शरणागतभक्तसाधकानाम्। शी डल शयने शो यच्छेदे वा गिरौ छन्दसि डः। लोके तु छान्दसानां क्वचिद्भाषायामपि प्रयोग इति आशुशुक्षणिवदित्याह स्वामी।) शिवः। इत्य-मरः।१।१।३३॥ (यथा, रघुः।२।४१।
"इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो
मृगाधिराजस्य वचो निशम्य।
प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावात्
आत्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार॥")

गिरिशालिनी, स्त्री, (गिरिं पर्व्वतस्थभुवं शाल-यते शोभयते इति। शल्+णिच्+णिनिः नान्त-त्वात् ङीप् च। गिरिं बालमूषिकाकर्णं शलते श्लाघते निजपत्रावयवेनेत्येके। शल् श्लाघायां+णिनिः ङीप् च।) अपराजिता। यथा,—
"पारिभद्रं पाटला च वकुलं गिरिशालिनी।"
इति वामनपुराणम्॥

गिरिशृङ्गः, पुं, (गिरेः शृङ्गमिवाकृत्यास्त्यस्येति अच्। गुण्डादण्डोत्तलनसमये शृङ्गसादृश्या-दस्य तथात्वम्।) गणेशः। इति शब्दरत्ना-वली॥ (गिरेः शृङ्गमिति विग्रहे क्ली। पर्व्वत शेखरम्। यथा, महाभारते।६।५६।१५।
"गजैर्निपतितैर्नीलैर्गिरिशृङ्गैरिवावृतः॥")

गिरिसारः, पुं, (गिरेः सार इव।) लौहम्। (यथा, गोः रामायणे।६।७८।१६।
"तप्तलधौतं विमलं गिरिसारमयं महत्।
शूलं परमसंक्रुद्धो बालिपुत्रे न्यपातयत्॥")
वङ्गम्। मलयपर्व्वतः। मेदिनी। रे।२६१॥

गिरिसुता, स्त्री, (गिरेर्हिमालयपर्व्वताधिष्ठातुः सुता पुत्री।) पार्व्वती। यथा,—
"अवतु वो गिरिसुता शशिभृतः प्रियतमा

वसतु मे हृदि सदा भगवतः पदयुगम्॥"
इति छन्दोमञ्जरी॥
(तथाच पञ्चतन्त्रे।१।१७५।
"अत्तुं वाञ्छति शाम्भवो गणपतेराखुं क्षुधार्त्तः फणी
तञ्च क्रौञ्चरिपोः शिखी गिरिसुतासिंहोऽपि नागाशनम्॥"
गङ्गा। यथा, काशीखण्डे।२९।५२।
"गुह्याम्बिका गिरिसुता गोविन्दाङ्घ्रिसमुद्भवा॥")

गिरीशः, पुं, (गिरेः कैलासस्य ईशः।) शिवः। (यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम्।३३।
"चिन्तामेऽत्र न वेश्मनि प्रियतमे किं चिन्तय स्यात्तव-
श्रावणीत्यद्रिसुता जयत्यवतु वः स्मेरा गिरीशो-ऽनिशम्॥"
गिरीणां पर्व्वतानामीशः श्रेष्ठः।) हिमालय-पर्व्वतः। (गिरां वाचां शास्त्राणां वा ईशः।) वृहस्पतिः। इति मेदिनी। शे। १९॥

गिलः, पुं, (गिल्+"इगुपधेति।" ३।१।१३५। इति कः।) जम्बीरः। इति शब्दचन्द्रिका॥

गिलग्राहः, पुं, (गिलं गृह्णाति गिलं यथा स्यात् तथा गिलेन गिलनेन वा गृह्णाति धारयति इति तात्पर्य्यार्थः। ग्रह्+अण्।) नक्रः। इति राजनिर्घण्टः॥

गिलनं, क्ली, (गिल्+भावे ल्युट्।) गिरणम्। भक्षणम्। इत्यमरटीका॥ (यथा, हारीते प्रथमे स्थाने प्रथमेऽध्याये।
"चर्व्वणं गिलनञ्चापि कासितं श्वासितन्तथा।
नीचोच्चस्वैव गम्भीरं वर्ज्जयेत् पाठकं सुधीः॥")

गिलिः, स्त्री, (गिल्+भावे इन्।) गिलनम्। इत्यमरटीका॥

गिलितं, त्रि, (गिल्+कर्म्मणि क्तः। गिलिर्जाता-ऽस्येति तारकादित्वादितजित्येके।) भक्षितम्। इत्यमरः।३।२।११०॥

गिष्णुः, पुं, (गायति सामवेदं गायतीति वा। गै गाने+"इष्णो गादाभ्यां किद्वा।" इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रेण इष्णुः। किदभाव-पक्षे तु "गादाभ्यां इष्णुच्।" उणां।३।१६। इति इष्णुच् प्रत्ययनिष्पन्नत्वात् गेष्णुरित्येवपदं स्यात्।) सामवेदवेत्ता। गायकः। इत्युणादिकोषः॥

गीः, [र्] स्त्री, (गॄ+सम्पदादित्वात् क्विप्।) वाक्यम्। सरस्वती। इत्यमरः।१।६।१॥

गीतं, क्ली, (गीयते इति। गै गाने+भावे क्तः।) गानम्। इत्यमरः।१।६।२५॥ तस्य लक्षणं यथा,
"धातुमातुसमायुक्तं गीतमित्युच्यते बुधैः।
तत्र नादात्मको धातुर्मातुरक्षरसञ्चयः॥" *॥
तद्द्विविधं यथा,—
"गीतञ्च द्विविधं प्रोक्तं यन्त्रगात्रविभागतः।
यन्त्रं स्याद्वेणुवीणादि गात्रन्तु मुखजं मतम्॥"
अपि च।
"निबद्धमनिबद्धञ्च गीतं द्विविधमुच्यते।

अनिबद्धं भवेद्गीतं वर्णादिनियमं विना ॥
यद्वा गमकधातुभ्रैरनिबद्धं विना कृतम् ।
निबद्धञ्च भवेद्गीतं तालमानरसाञ्चितम् ॥
छन्दो गमकधातुभ्रैर्वर्णादिनियमैः कृतम् ॥
ऋग्भिः पाद्यमभूद्गीतं सामभ्यः समपद्यत ।
यजुर्भ्योऽभिनया जाता रसाश्चाथर्वणः स्मृताः॥"
अथ संगीतलक्षणम् ।
"तालवाद्यानुगं गीतं नटीभिर्यत्र गीयते ।
नृत्यस्यानुगतं रङ्गे तत् सङ्गीतकमुच्यते ॥" * ॥
अथ गीतप्रशंसा ।
"सङ्गीतकेन रम्येण सुखं यस्य न चेतसि ।
मनुष्यवृषभो लोके विधिनैव स वञ्चितः ॥
संसारदुःखदग्धानामुरुमानामनुग्रहात् ।
प्रभुणा शङ्करेणात्र गीतवाद्यं प्रकाशितम् ॥
गीतं वाद्यं तथा नृत्यं तौर्य्यत्रिकमिदं मतम् ।
तूर्य्यशब्दो मृदङ्गे स्यात् मुरजेऽपि च दृश्यते ॥
गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम् ।
रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥
गीतेन हरिणा रङ्गं प्राप्नुवन्त्यपि पक्षिणः ।
वनादायान्ति फणिनः शिशवो न रुदन्ति च ॥
श्रुतिचमत्कृतये किमतः परं
फणिवरोऽश्वतरो बत पन्नगः ।
अपि मृतां यदवाप मदालसां
मधुरगीतवशीकृतशङ्करः ॥
परमानन्दविवर्द्धनमभिमतफलं वशीकरणम् ।
सकलजनचित्तहरणं विमुक्तिबीजं परं गीतम् ॥
गीतं पीनपयोधरा समदना नारी विचित्रा कथा
रम्यं हर्म्म्यतलं सुधांशुकिरणप्रोद्दीपिता यामिनी।
चित्तज्ञाः सुहृदः सुताः सुमनसो भक्ताः पुनः सेवकाः
शुद्धं गीतफलं कवित्वमतुलं संसारसारा मताः॥"
"शुद्धशालगसङ्कीर्णभेदाद्गीतं त्रिधा मतम् ॥"
शुद्धस्तत्र विंशतिर्यथा,—
"एला सोऽद्यभवा सपाढ़करणं तत्पञ्चतालेश्वरः
कैरातस्तरचक्रपालविजया गद्यं त्रिभङ्गिस्तथा ।
ढेङ्कीवर्णसरः पुटौ द्विपदिका सुक्तावली मातृका
लम्भो दण्डकवर्त्तनीति कथिताः शुद्धास्तु ते विंशतिः ॥"
एलादीनामेतेषां विंशतिसंख्यकानां प्रबन्धगीताङ्गानि षट् भवन्ति । तथा च ।
"पदं तानो विरुदञ्च तालः पाठः स्वरस्तथा ।
एलादीनां षडङ्गानि कथितानि विरिञ्चिना ॥
पौनरुक्त्यं न दोषाय गीते दोषोऽभिजायते ।
शीघ्रोच्चारेण वर्णानां तथा चैव प्रसारणे ॥
लिङ्गान्त्ये विसन्धौ च संयुक्ताक्षरमोचने ।
परिवर्त्तेऽक्षराणाञ्च ह्रस्वदीर्घव्यतिक्रमे ॥" * ॥
अथ शालगस्तत्रम् ।
"ध्रुवको मण्ठकश्चैव प्रतिमण्ठो निसारुकः ।
वासकः प्रतितालश्च तथान्या चैकतालिका ॥
यतिश्च झुमरिश्चेति शालगं सप्तधीरितम् ॥" * ॥
अथ सङ्कीर्णस्तत्रम् ।
"चैत्रो मङ्गलकस्तथा न गणिका चर्चातिनाटोत्सवौ
दोहा स्यादग्निकुलस्तथा गुरुवली गीता च गोविन्दस्तथा ।
हेम्मोकोऽप्यथ कारिका त्रिपदिकेत्येतानि कामद्विषा
संक्षेपेण चतुर्दश प्रकटितान्यत्राधमानि क्रमात् ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(सङ्गीतस्याम्यद्विवरणं गानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
गीयते स्म इति । गै शब्दे + कर्म्मणि क्तः ।)
शब्दिते त्रि । इति मेदिनी । ते । १६ ॥
गीतमोदी, [न्] पुं, (गीतेन सङ्गीतेन मोदते इति । मुद् + "नन्दिग्रहीति ।" ३ । १ । १३४ । इति णिनिः ।) किन्नरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (सङ्गीतानुरागिणि त्रि ॥)
गीता, स्त्री, (गीयते स्म आत्मविद्योपदेशात्मिका ब्रह्मतत्त्वोपदेशमयी कथा यत्र । गै + क्त ।) ग्रन्थविशेषः । भगवद्गीतेति ख्याता । सा तु अर्ज्जुनस्य मोहनिवृत्त्यर्थं महाभारतीयभीष्मपर्व्वान्तर्गता कर्म्मोपासनाज्ञानकाण्डत्रयात्मिकाष्टादशाध्यायी श्रीकृष्णोक्ता । यथा,—
"भारते सर्व्ववेदार्थो भारतार्थश्च कृत्स्नशः ।
गीतायामस्ति तेनेयं सर्व्वशास्त्रमयी मता ॥
इयमष्टादशाध्यायी क्रमात् षट्कत्रयेण हि ।
कर्म्मोपास्तिज्ञानकाण्डत्रितयात्मा निगद्यते ॥"
इति नीलकण्ठः ॥
"गीता सुगीता कर्त्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ।
या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद् विनिःसृता ॥"
इति स्वामी ॥
(अस्याः प्रयोजनादिकं श्रीमद्भिर्मधुसूदनसरस्वतीपादैर्विस्तरशो गीतागूढ़ार्थदीपिकायां दर्शितम् । तद्यथा,—
"सहेतुकस्य संसारस्यात्यन्तोपरमात्मकम् ।
परं निःश्रेयसं गीताशास्त्रस्योक्तं प्रयोजनम् ॥
सच्चिदानन्दरूपं तत् पूर्णं विष्णोः परं पदम् ।
यत्प्राप्तये समारब्धा वेदाः काण्डत्रयात्मकाः ॥
कर्म्मोपास्तिस्तथा ज्ञानमिति काण्डत्रयं क्रमात् ।
तद्रूपाष्टादशाध्यायीगीताकाण्डत्रयात्मिका ॥
एकमेकेन षट्केन काण्डमत्रोपलक्षयेत् ।
कर्म्मनिष्ठाज्ञाननिष्ठे कथिते प्रथमान्त्ययोः ॥
यतः समुच्चयो नास्ति तयोरतिविरोधतः ।
भगवद्भक्तिनिष्ठा तु मध्यमे परिकीर्त्तिता ॥ *
उभयानुगता सा हि सर्व्वविघ्नापनोदिनी ।
कर्म्ममिश्रा च शुद्धा च ज्ञानमिश्रा च सा त्रिधा ॥
तत्र तु प्रथमे काण्डे कर्म्म तत्त्यागवर्त्मना ।
त्वंपदार्थो विशुद्धात्मा सोपपत्तिर्निरूप्यते ॥
द्वितीये भगवद्भक्तिनिष्ठावर्णनवर्त्मना ।
भगवान् परमानन्दस्तत्पदार्थोऽवधार्य्यते ॥
तृतीये तु तयोरैक्यं वाक्यार्थो वर्ण्यते स्फुटम् ।
एवमप्यत्र काण्डानां सम्बन्धोऽस्ति परस्परम् ॥
प्रत्यध्यायं विशेषस्तु तत्र तत्रैव वक्ष्यते ।
मुक्तिसाधनपर्व्वेदं शास्त्रार्थत्वेन कथ्यते ॥
निष्कामकर्म्मनिष्ठातं त्यागात् काम्यनिषिद्धयोः ।
तत्रापि परमो धर्म्मो जपस्तुत्यादिकं हरेः ॥
क्षीणपापस्य चित्तस्य विवेके योग्यता यदा ।
नित्यानित्यविवेकस्तु जायते सुदृढ़स्तदा ।
इहामुत्रार्थवैराग्यं वशीकाराभिधं क्रमात् ।
ततः शमादिसम्पत्त्या सन्न्यासो निष्ठितो भवेत् ।
एवं सर्व्वपरित्यागान्मुमुक्षा जायते दृढ़ा ।
ततो गुरूपसदनमुपदेशग्रहस्ततः ॥
ततः सन्देहहानाय वेदान्तश्रवणादिकम् ।
सर्व्वमुत्तरमीमांसाशास्त्रमत्रोपयुज्यते ॥
ततस्तत्परिपाकेन निदिध्यासननिष्ठता ।
योगशास्त्रन्तु सम्पूर्णमुपक्षीणं भवेदिह ॥
क्षीणदोषे ततश्चित्ते वाक्यात्तत्त्वमतिर्भवेत् ।
साक्षात्कारो निर्व्विकल्पः शब्दादेवोपजायते
अविद्याविनिवृत्तिस्तु तत्त्वज्ञानोदये भवेत् ।
तत आवरणे क्षीणे क्षीयेते भ्रमसंशयौ ॥
अनारब्धानि कर्म्माणि नश्यन्त्येव समन्ततः ।
न चागामीनि जायन्ते तत्त्वज्ञानप्रभावतः ।
प्रारब्धकर्म्मविक्षेपाद्वासना तु न नश्यति ।
सा सर्व्वतो बलवता संयमेनोपशाम्यति ॥
संयमो धारणा ध्यानं समाधिरिति यत्त्रिकम्
यमादिपञ्चकं पूर्व्वं तदर्थमुपयुज्यते ॥
ईश्वरप्रणिधानात्तु समाधिः सिध्यति द्रुतम् ।
ततो भवेन्मनोनाशो वासनाक्षय एव च ॥
तत्त्वज्ञानं मनोनाशो वासनाक्षय इत्यपि ।
युगपत्त्रितयाभ्यासाज्जीवन्मुक्तिर्दृढ़ा भवेत् ॥
विद्वत्सन्न्यासकथनमेतदर्थं श्रुतौ श्रुतम् ।
प्रागसिद्धो य एवांशो यत्नः स्यात्तस्य साधने ।
निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।
निर्व्विकल्पसमाधिस्तु भवेदत्र त्रिभूमिकः ।
व्युत्तिष्ठते स्वतस्त्वाद्ये द्वितीये परबोधितः ।
अन्ते व्युत्तिष्ठते नैव सदा भवति तन्मयः ॥
एवम्भूतो ब्राह्मणः स्याद्वरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम्
गुणातीतः स्थितप्रज्ञो विष्णुभक्तश्च कथ्यते ।
अतिवर्णाश्रमी जीवन्मुक्त आत्मरतिस्तथा ।
एतस्य कृतकृत्यत्वात् शास्त्रमस्मान्निवर्त्तते ।
यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ।
इत्यादिश्रुतिमानेन कायेन मनसा गिरा ।
सर्व्वावस्थासु भगवद्भक्तिरत्रोपयुज्यते ॥
पूर्व्वभूमौ कृता भक्तिरुत्तरां भूमिमानयेत् ।
अन्यथा विघ्नबाहुल्यात् फलसिद्धिः सुदुर्लभा ।
पूर्व्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।
अनेकजन्मसंसिद्ध इत्यादि च वचो हरेः ।
यदि प्राग्भवसंस्कारस्याचिन्त्यत्वात्तु कश्चन ।
प्रागेव कृतकृत्यः स्यादाकाशफलपातवत् ।
न तं प्रति कृतार्थत्वाच्छास्त्रमारब्धुमिष्यते ।
प्राक्सिद्धसाधनाभ्यासाद्दुर्ज्ञेया भगवत्कृपा ।
एवं प्राग्भूमिसिद्धावप्युत्तरोत्तरभूमये ।
विधेया भगवद्भक्तिस्तां विना सा न सिध्यति ।
जीवन्मुक्तिदशायान्तु न भक्तेः फलकल्पना ।
अद्वेष्टृत्वादिवत्तेषां स्वभावो भजनं हरेः ।
आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे ।
कुर्व्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थम्भूतगुणो हरिः ।

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्व्विशिष्यते ।
इत्यादिवचनात् प्रेमभक्तोऽयं मुख्य उच्यते ॥
एतत् सर्व्वं भगवता गीताशास्त्रे प्रकाशितम् ।
अतो व्याख्यातुमेतन्मे मन उत्सहते भृशम् ॥
निष्कामकर्म्मानुष्ठानं मूलं मोक्षस्य कीर्त्तितम् ।
शोकादिरासुरः पाप्मा तस्य च प्रतिबन्धकः ॥
यतः स्वधर्म्मविभ्रंशः प्रतिसिद्धस्य सेवनम् ।
फलाभिसन्धिपूर्व्वा वा साहङ्कारा क्रिया भवेत् ॥
आविष्टः पुरुषो नित्यमेवमासुरपाप्मभिः ।
पुमर्थंलाभायोग्यः सन् लभते दुःखसन्ततिम् ॥
दुःखं स्वभावतो द्वेष्यं सर्व्वेषां प्राणिनामिह ।
अतस्तत्साधनं त्याज्यं शोकमोहादिकं सदा ॥
अनादिभवसन्ताननि(रू)ढं दुःखकारणम् ।
दुस्त्यजं शोकमोहादि केनोपायेन हीयताम् ॥
एवमाकाङ्क्षयाविष्टं पुरुषार्थोन्मुखं नरम् ।
बोधयिष्युराहेदं भगवान् शास्त्रमुत्तमम् ॥”)
एतदन्याः श्रीभागवतोक्तगोपीगीताध्यात्मरामा-
यणोक्तरामगीताश्वमेधिकपर्व्वोक्त ब्राह्मणगीता-
गुगीते देवीभागवतोक्तभगवतीगीता शिवगीता
इत्याद्याः सन्ति ॥
गीतासारः, पुं, (गीतासु सारः गीतानां वेदान्तादि-
शास्त्राणां वा सारो यत्र इति वा। मुक्त्यर्थं संक्षे-
पेण समस्तयोगज्ञानादिप्रतिपादकशास्त्राणां
सारार्थो गीतो यत्र इति तात्पर्य्यार्थः।) अर्ज्जुनं
प्रति श्रीकृष्णोक्तमुक्त्यर्थाष्टाङ्गादियोगः। यथा,—

श्रीभगवानुवाच ।

“गीतासारं प्रवक्ष्यामि अर्ज्जुनायोदितं पुरा ।
अष्टाङ्गयोगं मुक्त्यर्थं सर्व्ववेदान्तसारगम् ॥
आत्मलाभः परो नान्य आत्मा देहादिवर्ज्जितः ।
रूपादिमान् हि देहोऽतः करणत्वादिलोचनम् ॥
करणत्वान्मनोऽधीनो न प्राणोऽचेतनो यतः ।
विज्ञानरहितः प्राणः सुषुप्ते हि प्रतीयते ॥
नाहमात्मा च दुःखादिसंसाराभिसमन्वयात् ।
विधूम इव दीप्तार्च्चिरादित्य इव दीप्तिमान् ॥
विद्युतोऽग्निरिवाकाशे हृत्स्थो धेयात्मनात्मनि ।
श्रोत्रादीनि न पश्यन्ति स्वं स्वमात्मानमात्मना ॥
सर्व्वज्ञः सर्व्वदर्शी च क्षेत्रज्ञस्तानि पश्यति ।
ध्यानात्तु मनसा रश्मीन् यदा सम्यङ्नियच्छति ॥
तदा प्रकाशते ह्यात्मा घटे दीपो ज्वलन्निव ।
ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्म्मणः ॥
यादर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च महाभूतानि पञ्च च ॥
मनो बुद्धिमहङ्कारमव्यक्तं पुरुषं तथा ।
संख्याय परावाप्तौ विमुक्तो बन्धनैर्भवेत् ॥
इन्द्रियग्राममखिलं मनस्यभिनिवेश्य च ।
मनश्चैवाप्यहङ्कारे प्रतिष्ठाप्य च पाण्डव ! ॥
अहङ्कारं तथा बुद्धौ बुद्धिञ्च प्रकृतावपि ।
प्रकृतिं पुरुषे स्थाप्य पुरुषं ब्रह्मणि न्यसेत् ॥
अहं ब्रह्मपरं ज्योतिः प्रसंख्याय विमुच्यते ।
नवद्वारमिदं गेहं त्रिस्थूणं पञ्चसाक्षिकम् ॥
हारशेभ्यः ख्यातो यः पुरुषः पञ्चविंशकः ॥
विवेकात् केवलीभूतः षड्‌विंशमनुपश्यति ।

क्षेत्रशाधिष्ठितं विद्वान् यो वेद स वरः कविः ॥
ज्ञानयज्ञस्य सर्व्वाणि कलां नार्हन्ति षोड़शीम् ॥”
अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।

इति गारुड़े २३३ अध्यायः ॥ * ॥

श्रीभगवानुवाच ।

“यमाश्च नियमाः पार्थ ! आसनं प्राणसंयमः ।
प्रत्याहारस्तथा ध्यानं धारणार्ज्जुन ! सप्तमी ॥
समाधिरयमष्टाङ्गो योग उक्तो विमुक्तये ।
कर्म्मणा मनसा वाचा सर्व्वभूतेषु सर्व्वदा ॥
अक्लेशजननं प्रोक्तं भूतानां यदहिंसनम् ।
अहिंसा परमो धर्म्मो ह्यहिंसा परमं सुखम् ॥
विधिना या भवेद्धिंसा त्वहिंसा सा प्रकीर्त्तिता ।
यथा नागपदेऽन्यानि पदानि पदगामिनाम् ॥
सर्व्वाण्येवापिधीयन्ते पदजातानि कौञ्जरे ।
एवं सर्व्वं हि हिंसायां धर्म्मार्थमपिधीयते ॥
यद्भूतहितमत्यन्तं वचः सत्यस्य लक्षणम् ।
सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ॥
प्रियञ्च नानृतं ब्रूयात एष धर्म्मः सनातनः ।
यत्र द्रव्यापहरणं चौर्य्याद्वाथ बलेन वा ॥
स्तेयं तस्यानाचरणमस्तेयं धर्म्मसाधनम् ।
कर्म्मणा मनसा वाचा सर्व्वावस्थासु सर्व्वदा ॥
सर्व्वत्र मैथुनत्यागं ब्रह्मचर्य्यं प्रचक्षते ।
द्रव्याणामप्यनादानमापत्स्वपि यथेच्छया ॥
अपरिग्रहमित्याहुस्तं प्रयत्नेन वर्ज्जयेत् ।
द्विधा शौचं मृज्जलाभ्यां बाह्यं भावादथान्तरम् ॥
यदृच्छालाभतस्तुष्टिः सन्तोषः सुखलक्षणम् ।
मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च ऐकाग्र्यं परमं तपः ॥
शरीरशोषणं वापि कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ।
वेदान्तशतरुद्रीयप्रणवादिजपं बुधाः ॥
सत्त्वशुद्धिकरं पुंसां स्वाध्यायं परिचक्षते ।
स्तुतिस्मरणपूजादिवाङ्मनःकायकर्म्मभिः ॥
सुनिश्चला हरौ भक्तिरेतदीश्वरचिन्तनम् ।
आसनं स्वस्तिकं प्रोक्तं पद्ममर्द्धासनं तथा ॥
प्राणः स्वदेहजो वायुरायामस्तन्निरोधनम् ।
प्राणापाननिरोधस्तु प्राणायाम उपस्थितः ॥
इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावतः ।
नियमः प्रोच्यते सद्भिः प्रत्याहारस्तु पाण्डव ! ॥
मूर्त्तामूर्त्तब्रह्मरूपचिन्तनं ध्यानमुच्यते ।
योगारम्भे मूर्त्तहरिममूर्त्तमथ चिन्तयेत् ॥
नाभिकन्दे स्थितं नालं दशाङ्गुलसमायुतम् ।
नाले चाष्टदलं पद्मं द्वादशाङ्गुलविस्तृतम् ॥
सकर्णिके केशराढ्ये सूर्य्यसोमाग्निमण्डलम् ।
अग्निमण्डलमध्यस्थो वासुदेवश्चतुर्भुजः ॥
शङ्खचक्रगदापद्मयुक्तः कौस्तुभसंयुतः ।
वनमाली कौस्तुभेन युतोऽहं ब्रह्ममुक्त ओम् ॥
धारणेत्युच्यते चेयं धार्य्यते यन्मनोमये ।
प्राङ्नाभ्यां हृदये चाथ तृतीया च तथोरसि ॥
कण्ठे मुखे नासिकाग्रे नेत्रभ्रूमध्यमूर्द्धसु ।
किञ्चित्तस्मात् परस्मिंश्च धारणा दश कीर्त्तिताः ॥
अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिरभिधीयते ।
एकाकारः समाधिः स्याद्देशलक्षणवर्ज्जितः ॥”

इति गारुड़े २३४ अध्यायः ॥ * ॥

श्रीभगवानुवाच ।

“ब्रह्मगीतां प्रवक्ष्यामि यां ज्ञात्वा मुच्यते भवान् ।
अहं ब्रह्मास्मीति वाक्याज्ज्ञानान्मोक्षो भवे-
नृणाम् ॥
वाक्यज्ञानं भवेज्ज्ञानादहंब्रह्मपदार्थयोः ।
पदद्वयार्थौ द्विविधौ वाच्यौ लक्ष्यौ स्मृतौ बुधैः ॥
वाच्यौ दशबलौ ज्ञेयौ लक्ष्यौ शुद्धौ प्रकीर्त्तितौ ।
प्राणपिण्डात्मकार्थेषु चेतनं शरणन्तु यत् ॥
तथा वै देवपर्य्यन्तमहं शब्देन गोचरे ।
प्रत्ययूपमद्वितीयमहं शब्देन भण्यते ॥
अद्वयानन्दचैतन्यं परोक्षसहितं परम् ।
प्राणपिण्डात्मकापार्थसहितीयविभागकम् ॥
त्यागेन प्रत्यक्चैतन्यभागो लक्ष्येत चाहमा ।
तथा ब्रह्मपदेनैव प्राणपिण्डात्मकारणा ॥
विद्यापरोक्षभागे च परित्यागे च लक्ष्यते ।
अद्वयांनन्दचैतन्यभाग एवं विचिन्तयेत् ॥
अहंपदेन चैतन्यप्रत्यग्ब्रह्मपदेन तु ।
अद्वयानन्दचैतन्यं लक्षयित्वा स्थितस्य च ॥
ब्रह्माहमस्म्यहं ब्रह्म अहंब्रह्मपदार्थयोः ।
अहं ब्रह्मास्मि वाक्याच्च आत्मभूतिफलात्मकम् ॥
एकत्वज्ञानञ्च भवेद्वेदान्तात् गुरुतो ध्रुवम् ।
ज्ञानादज्ञानताकार्य्यनिवृत्तेर्भुक्त एकतः ॥”

इति गारुड़े २३५ अध्यायः ॥ * ॥

श्रीभगवानुवाच ।

“सम्मायिब्रह्मतः खं स्यात् खान्मरुत्वांस्ततोऽनलः
अग्नेरापस्ततः पृथ्वी प्रपञ्चीकृतभूतकम् ॥
ततः सप्तदशं लिङ्गं पञ्च कर्म्मेन्द्रियाणि च ।
वाक्पाणिपादं पायुश्च उपस्थमथ धीन्द्रियम् ॥
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणं स्यात् पञ्च वायवः ।
प्राणोऽपानः समानश्च व्यानस्तूदान एव च ॥
मनो धीरन्तःकरणं स्यान्मनः संशयात्मकम् ।
बुद्धिर्निश्चयरूपा तु एतत्सूक्ष्मशरीरकम् ॥
हिरण्यगर्भमात्मीयं भूततत्कार्य्यलिङ्गकम् ।
पञ्चीकृतानि भूतानि अपञ्चीकृतभूततः ॥
पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्यो ब्रह्माण्डं समजायत ।
लोकप्रसिद्धं स्थूलाद्यं शरीरचरणादिमत् ॥
पञ्चीकृतानि भूतानि तत्कार्य्यञ्चाहमेव च ।
सर्व्वं शरीरजातञ्च प्राणिनां स्थूलमीरितम् ॥
नीरादुपरतात्मानः शरीरं प्रोच्यते बुधैः ।
देहद्वयाभिमानी च त्वमथो जीव एकतः ॥
सच्छब्दवाच्यं ब्रह्मैव प्रविष्टं देहयोर्द्वयोः ।
जलार्कवद्घटखवज्जीवः प्राणादिधारणात् ॥
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीनां साक्षी जीवः स च स्मृतः ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यैर्व्यतिरिक्तश्च निर्गुणः ॥
निर्गतावयवोत्सर्गो नित्यशुद्धस्वभावकः ।
परमात्मैव सञ्जाग्रत्स्वप्नादौ सन्निधानतः ॥
अन्तःकरणरागेश्च अन्तःकरणसंस्थितः ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीश्च पश्यतोर्व्विकृतः सदा ॥
फलं क्रियाकारकयोर्ज्जाग्रदादीन् वदाम्यहम् ।
इन्द्रियैरनुविज्ञानं जाग्रत्स्थानमुदीरितम् ॥
जाग्रत्संस्कारसम्भूतः प्रत्ययो विषयान्वितः ।
स्वप्नं प्रसुप्तिशरणोपसंहारोऽधिपः स्थितः ॥

ब्रह्माकारायाख्यपेया वटस्य कथिकात्मना ।
क्रमते क्रमतो जीवो जाग्रदादीन् स पश्यति ॥
समाधारम्भकाले तु पूर्व्वमेवावधारयेत् ।
सुमुक्षु: पश्चात् संजाते अन्त:करणनिश्चये ॥
विलापयेत् चैवजातं चैवच्च परिशोषयेत् ।
पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्य: अखादियतिरिक्तकम् ॥
यथा म्टदो घटो भिन्नो नास्ति तत्कार्य्यतस्तथा ।
पञ्चीकृतानि भूतानि अपञ्चीकृतभूतत: ॥
समष्टिव्यतिरेकेण शिष्टं सूक्ष्मशरीरकम् ।
अपञ्चीकृतभूतेभ्यो न लिङ्गं व्यतिरिक्तकम् ॥
पृथ्वी वारि विना नास्ति वारि नास्ति च तेजसा ।
तेजश्च वायुना नास्ति वायु: खेन विना न हि ॥
सद्ब्रह्मणा च खं नास्ति शुद्धब्रह्म विना च सत् ।
शुद्धभावात्तथा जाग्रतस्वप्नादीनामसम्भवे ॥
जीवत्ववर्ज्जित: प्रत्यगात्मा वै तनुरूपक: ।
नित्यशुद्धबुद्धसत्त्वं सत्यं ब्रह्माद्वितीयकम् ॥
तत्त्वंपदार्थौ शिष्टौ तथाकारो ब्रह्मकारक: ।
उकारश्च अकारश्च मकारोऽहं इगद्दय: ॥
ब्रह्माहमस्माहं ब्रह्म ज्ञानमज्ञानमर्द्दनम् ।
अयमात्मा ब्रह्मज्योतिर्विज्ञानानन्दरूपकम् ॥
सत्यज्ञानमनन्त: स तत्त्वमसि श्रुतीरितम् ।
अहं ब्रह्मास्मि ब्रह्माहं सर्व्वप्राणिषु सर्व्वगम् ॥
योऽसावादित्यपुरुष: सोऽसावहमनादिमत् ।
गीतासारोऽर्ज्जुनायोक्तो येन ब्रह्मणि वै लय: ॥”
इत्यादिमहापुराणे गारुड़े गीतासारे २३६ अध्याय: ॥

गीति:, स्त्री, (गै गाने + क्तिन् ।) गानम् । (यथा, कुमारे । ३ । ४० ।
“श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्
हर: प्रसंख्यानपरो बभूव ॥”)
आर्य्याच्छन्दोविशेष: । इति मेदिनी । ते १६ ॥ (अस्या लक्षणं यथा छन्दोमञ्जर्य्यां मात्रावृत्ते । ७ ।
“आर्य्याप्रथमार्द्धसमं यस्या: परार्द्धमीरिता [गीति: ॥”)

गीरथ:, पुं, (गीर्वाणी वाङ्मयं शास्त्रमित्यर्थ: रथ इव यस्य ।) वृहस्पति: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

गीर्ण:, त्रि, (गीर्य्यते स्म इति । गॄ णि स्तुतौ + क्त ।) स्तुत: । इत्यमरटीकायां भरत: ॥

गीर्णि:, स्त्री, (गॄ + क्तिन् । ऋल्वादिभ्य: क्तिन्निष्ठावत् तेन नत्वम् ततो रेफात् णत्वञ्च ।) गिलनम् । इत्यमर: । ३ । ३११ ॥ स्तुतिश्च । गीर्णशब्ददर्शनात् ॥

गीर्देवी, स्त्री, (गीर्वाणी तस्या देवी । वागधिष्ठातृतयास्यास्तथात्वम् ।) सरस्वती । इति शब्दरत्नावली ॥

गीर्लता, स्त्री, (गीरिव तमोनाशिनी विस्तृता च लता ।) महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्ट: ॥

गी(र्व्वा)र्व्वाण:, पुं, (गीर्वाणेव वाणोऽस्त्रं यस्य । अयथार्थवाक्यतयास्य तथात्वम् । अन्त:स्थवकारमध्यपाठे तु गिरं वनुते याचते काङ्क्षतीत्यर्थ: स्तुतिप्रियत्वादिति । वन याचनायाम् + “कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् । “पूर्व्वपदात् संज्ञायामग: ।” ८ । ४ । ३ । इति णत्वम् ।) देवता । इत्यमर: । १ । १ । ६ ॥ (यथा, भागवते । ८ । १५ । ३२ ।
“एवं सुमन्त्रितार्थास्ते गुरुणार्थानुदर्शिना ।
हित्वा त्रिविष्टपं जग्मुर्गी(र्व्वा)र्व्वाणा: कामरूपिण: ॥”)

गी(र्व्वा)र्व्वाणकुसुमं, क्ली, (गी(र्व्वा)र्व्वाणप्रियं कुसुमं पुष्पं यस्य ।) लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥

गीष्पति:, पुं, (गिरां पति: । अहरादीनामिति रेफाभावपक्षे “इदुदुपधस्येति ।” ८।३।४१ । इति ष: । मुग्धबोधमते “खपि वा ।” इति सूत्रस्य पाक्षिको विधि: ।) वृहस्पति: । इत्यमर: । १ । १ । २४ ॥ पण्डित: । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य रूपान्तरे गीर्पति: गी:पति: । इति मुग्धबोधम् ॥

गु, ङ ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा-आत्म-अकं-अनिट् ।) ङ, गवते । इति दुर्गादास: ॥

गु, शि ओ विष्ठोत्सर्गे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (तुदा-(कुटा)-परं-अकं-अनिट् ।) शि, गुवति अगुवीत् । ओ, गुण: । इति दुर्गादास: ॥

गुगगुल:, पुं, (गोजति शब्दायतेऽनेनेति । गुज् + क्विप् । गुक् रोगस्तस्मात् गुड़ति रक्षतीति । गुड़ + “इगुपधज्ञेति ।” ३ । १ । १३५ । इति क: । डलयोरैक्यात् डस्य लत्वम् ।) गुग्गुलु: । इत्यमरटीकायां भरत: ॥

गुगगुलु:, पुं, (गुज्यतेऽनेनेति । गुज शब्दे + क्विप् । गुक् रोगस्तस्मात् गुड़तीति । गुड़ रक्षणे + बाहुलकात् कु: । डलयोरैक्यात् डस्य लत्वम् ।) रक्तशोभाञ्जनवृक्ष: । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वनामख्यातवृक्ष: । स तु गोमूत्रोद्भव: । यथा,—
“गोरोचनाया मज्ञल्या: संजाता: सर्व्वकामिका: ।
गुगगुलुस्तु ततो जातो गोमूत्राच्छुभदर्शन: ॥”
इति वह्निपुराणे वैष्णवधर्म्मे शुक्लिव्रतनामाध्याय: ॥ अस्य निर्यास: सुगन्धिद्रव्यम् । तत्पर्य्याय: । कुम्भम् २ उलूखलकम् ३ कौशिक: ४ पुर: ५ ॥ इत्यमर: । २ । ४ । ३४ ॥ कुम्भोलु: ६ खलकम् ७ कुम्भोलूखलकम् ८ गुगगुल: ९ । इति भरत: ॥ जटायु: १० कालनिर्य्यास: ११ देवधूप: १२ सर्व्वसह: १३ महिषाक्ष: १४ पलङ्कषा १५ । इति रत्नमाला ॥ यवनद्विष्ट: १६ भवाभीष्ट: १७ निशाटक: १८ जटाल: १९ पुट: २० भूतहर: २१ शिव: २२ शाम्भव: २३ दुर्ग: २४ यातुघ्न: २५ महिषाक्षक: २६ देवेष्ट: २७ मरुद्विष्ट: २८ रक्षोहा २९ रूक्षगन्धक: ३० दिव्यम् ३१ । अस्य गुणा: । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफमारुतकासक्रिमिवातोदरक्लेदशोफार्शोनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ दीपनत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कषायत्वम् । मेद:कुष्ठनाशित्वम् । पित्तदाहित्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभ: ॥ विशदत्वम् । सारकत्वम् । रूक्षत्वम् । पाके कटुत्वम् । भग्नसन्धानकारित्वम् । वृष्यत्वम् । सूक्ष्मत्वम् । स्वर्य्यत्वम् । पिच्छिलत्वम् । बलकारित्वम् । प्रमेहाश्मवातामवातपित्त ग्रन्थिगण्डमालानाशित्वञ्च ॥ * ॥
“माधुर्य्याच्छमयेद्वातं कषायत्वाच्च पित्तहा ।
तिक्तत्वात् कफजित्तेन गुगगुलु: सर्व्वदोषहा ॥”
स तु पञ्चधा यथा,—
“महिषाक्षो महानील: कुमुद: पद्म इत्यपि ।
हिरण्य: पञ्चमो ज्ञेयो गुगगुलो: पञ्चजातय: ॥”
तेषां रूपाणि यथा,—
“भृङ्गाञ्जनसवर्णस्तु महिषाक्ष इति स्मृत: ।
महानीलस्तु विज्ञेय: स्वनामसमलक्षण: ।
कुमुद: कुमुदाभ: स्यात् पद्मो माणिक्यसन्निभ: ।
हिरण्याख्यस्तु हेमाभ: पञ्चानां लिङ्गमीरित(म्) ॥”
एषां प्राणिविशेषे प्रयोगो यथा,—
“महिषाक्षमहानीलौ गजेन्द्राणां हिताव(हौ) ।
हयानां कुमुद: पद्म: स्वस्थ्यारोग्यकरौ परौ ।
विशेषेण मनुष्याणां कनक: परिकीर्त्तित: ।
कदाचिन्महिषाक्षस्तु मत: कैश्चिन्नृणामपि ।”
नूतनगुगगुलो रूपं यथा,—
“स्निग्ध: काञ्चनसङ्काश: पक्वजम्बूफलोपम: ।
नूतनो गुगगुलु: प्रोक्त: सुगन्धिर्यस्तु पिच्छिल: ॥”
पुरातनस्य रूपं यथा ।
“शुष्को दुर्गन्धिकश्चैव त्यक्तप्रकृतवर्णक: ।
पुराण: स तु विज्ञेयो गुगगुलुर्व्वीर्य्यवर्ज्जित: ॥”
इति भावप्रकाश: ॥
अस्य स्थानविशेषे जन्मादिकथनम् । यथा,
“जायन्ते पुरपादपा मरुभुवि ग्रीष्मेऽर्कसन्ता(प)-
प्रीतार्णा: शिशिरेऽपि गुगगुलुरसं सुव(न्ति) पश्च(तः) ।
हेमाभं महिषाक्षतुल्यमपरं सत्पद्मरागोप(मम्)
भृङ्गाभं कुमुदद्युतिश्च विधिना ग्राह्या पर(स्ता)त् ।
वह्नौ ज्वलन्ति तपने विलयं प्रयान्ति
क्लिद्यन्ति कोष्णसलिले पयस: समाना: ।
ग्राह्या: शुभा: परिहरेच्चिरकालजाता-
नङ्गारवर्णसमपूयविगन्धवर्णान् ॥”
इति प्रयोगामृत(म्) ॥
पक्वस्यास्य पूर्णवीर्य्यत्वं मासत्रयपर्य्यन्तं ति(ष्ठति) इति परिभाषा ॥

गुच्छ:, पुं, (गुध्यति परिवेष्टते इति । (गुध परिवेष्टने) “पृषोदरादित्वात्” इति छत्वम् । इति राज: । यद्वा, गुड शब्दे + क्विप् । गुतं शब्दं छ्यति नाशयतीति । गुत् + छो + “आतोऽनुपसर्गे क: ।” ३ । २ । ३ । इति क: ।) स्त(बक:) । पुष्पादिर थलुया इति भाषा । (यथा, गोविन्दे । ११ । ११ ।
“अच्छोर्निक्षिपदञ्जनं श्रवणयोस्तापिच्छगु(च्छा)-[वलीम् ।”)
स्तम्ब: । इत्यादिर गोछा इति भाषा । (उ(द्भिद्)-विशेष: । स तु मल्लिकादि: । यथा, मनु: ।
“गुच्छगुल्मन्तु विविधं तथैव तृणजातय: ।”
“मूलत एव यत्र लतासमूहो भवति न च प्र(काण्डः) स्तानि ते गुच्छा मल्लिकादय: ।” इति तट्टी(कायां) कुल्लूकभट्ट: ॥) द्वात्रिंशद्यष्टिकहार: ।

नर हार इति भाषा ॥ कलापः । इति मेदिनी । छे । ३ ॥ मयूरेर पाखा इति भाषा । मुक्ताहारः । इति रन्तिदेवः ॥

च्छकं, क्ली. (गुच्छ + संज्ञायां कन् ।) ग्रन्थिपर्णम् । इति भावप्रकाशः ॥

च्छकः, पुं, (गुच्छ + स्वार्थे कन् ।) स्तवकः । इत्यमरः । २ । ४ । ३४ ॥ तत्पर्य्यायः । गुलच्छः २ स्तम्बः ३ कुसुमोच्चयः ४ गुच्छः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गुत्सः ६ गुत्सकः ७ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ रीठाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वार्थे कप्रत्ययात् गुच्छशब्दार्थोऽप्यत्र ॥

च्छकणिशः, पुं, (गुच्छवत् कणिशानि मञ्जर्य्यो यस्य ।) रागीधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

च्छकरञ्जः, पुं, (गुच्छः स्तवकः करञ्जफले यस्य ।) करञ्जविशेषः । तत्पर्य्यायः । स्निग्धदलः २ गुच्छपुष्पकः ३ नन्दी ४ गुच्छी ५ सानन्दः ६ दन्तधावनः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । विषवातार्शःकण्डूविषचर्चिकाकुष्ठस्रावत्वग्दोषनाशित्वञ्च ॥” इति राजनिर्घण्टः ॥

च्छदन्तिका, स्त्री, (गुच्छाः स्तवकीभूता दन्ता इव फलानि यस्याः । कप् टाप् अत इत्वञ्च ।) कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

च्छपत्रः, पुं, (गुच्छीभूतानि पत्राणि यस्य ।) तालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

च्छपुष्पः, पुं, (गुच्छीभूतानि पुष्पाणि यस्य ।) सप्तच्छदवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अशोकवृक्षः । अस्य पर्य्याया यथा,—

“हेमपुष्पस्त्वशोकश्च गुच्छपुष्पोऽङ्गनाप्रियः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

च्छपुष्पकः, पुं, (गुच्छपुष्प + संज्ञायां कन् ।) रीठाकरञ्जः । गुच्छकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

च्छपुष्पी, स्त्री, (गुच्छपुष्प + जातौ ङीष् ।) धातकी । शिम्बिड़ीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

च्छफलः, पुं, (गुच्छीभूतानि फलानि यस्य ।) रीठाकरञ्जः । राजादनी । कतकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (राजादनशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥

च्छफला, स्त्री, (गुच्छीभूतानि फलानि यस्याः । स्त्रियां टाप् ।) अग्निदमनी । काकमाची । निष्पावी । द्राक्षा । कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

च्छबध्ना, स्त्री, (गुच्छेन बध्यते इति । बन्ध + बाहुलकात् रक् । ततष्टाप् ।) गुच्छालावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

च्छमूलिका, स्त्री, (गुच्छाकृति मूलमस्याः । कप् स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च ।) गुच्छाशिनीतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

च्छार्द्धः, पुं, (गुच्छस्य द्वात्रिंशद्यष्टिकहारस्य अर्द्धः । ग्रामार्द्धवत् समासः ।) चतुर्व्विंशतियष्टिको हारः । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥

(पुंलिङ्गनिर्द्देशादेवास्य तथात्वम् । क्लीवलिङ्गे तु “पुंस्यर्द्धोऽर्द्धं समेंऽशके ।” इत्यमरोक्तेः षोड़शयष्टिकहारो बोद्धव्य इति तु सुधीभिर्विभाव्यम् ॥)

गुच्छालः, पुं, (गुच्छेन अलति पर्य्याप्नोतीति । अल पर्य्याप्तौ + अच् ।) भूतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छाह्वकन्दः, पुं, (गुच्छाह्वो गुच्छसंज्ञकः कन्दः ।) गुलच्छकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छी, स्त्री, (गुच्छ + जातौ ङीष् ।) गुच्छकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुज, कूजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-अकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । गोजति । कूजनमव्यक्तशब्दः । इति दुर्गादासः ॥

गुज, इ कूजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-अकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ, कर्म्मणि गुञ्ज्यते । कूजनमव्यक्तशब्दः । गुञ्जति भ्रमरः कुञ्जे । इति दुर्गादासः ॥

गुज, शि ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-(कुटां)-परं-अकं-सेट् ।) शि, गुजति अगुजीत् जुगोज । इति दुर्गादासः ॥

गुर्ज्जरी, स्त्री, (गुर्ज्जरदेशवासिनां प्रिया । गुर्ज्जर + अण् + स्त्रियां ङीप् । पृषोदरात् रलोपे वृद्ध्यभावे च साधुः ।) रागिणीविशेषः । अस्य ध्यानं यथा, सङ्गीतदर्पणे ।

“श्यामा सुकेशी मलयद्रुमाणां
मृदूल्लसत्पल्लवतल्पयाता ।
श्रुतेः स्वराणां दधती विभागं
तन्त्रीसुखाद्दक्षिणगुर्ज्जरीयम् ॥”

अस्याः कालनियमो यथा,—

“नाटो गौड़ो वड़ारी च गुर्ज्जरी देशिरेव च ।
पूर्व्वाह्णे गानमेतेषां निषिद्धमिति तद्विदः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

मतभेदेन पूर्व्वाह्णेऽपि गीयते ॥ (इयंपुनर्भैरवरागस्य वराङ्गना । हनूमन्मते तु मेघरागस्य । अस्याः स्वरूपं यथा, सङ्गीतदर्पणे ।

“षड्जांशन्यास-ऋषभा सम्पूर्णा गुर्ज्जरी मता ।
पौरवी मूर्च्छना यस्यां वङ्गाल्या सह मिश्रिता ॥”

“पौरवीमूर्च्छना यस्याम् ।” इत्यत्र “सप्तमी मूर्च्छनेतस्याम् ।” इति क्वचित् पाठः । सोमेश्वरमते इयं पञ्चमहीना षाड़वा । इयञ्च केनापि कारणेन रागविकारे जाते तत्पापप्रायश्चित्तार्थं प्रायेण गीयते तथाचोक्तम्,—

“लोभान्मोहाच्च ये केचिद् गायन्ति च विरागतः ।
सुरसा गुर्ज्जरी तस्य दोषं हन्तीति कथ्यते ॥”)

गुञ्जः, पुं गुञ्जन्ति भ्रमरादयो यत्र गुञ्ज + अधिकरणे घञ् ।) गुच्छः । पुष्पस्तवकः । इति शब्दरत्नावली ॥

गुञ्जकृत्, पुं, (गुञ्जं गुञ्जनं करोतीति । कृ + क्विप् तुक् च ।) भ्रमरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गुञ्जनं, क्ली, (गुजि कूजने + भावे ल्युट् ।) गुनगुनध्वनिः । भ्रमरादिशब्दः ।

(किमिदं गुञ्जनं सख्यः षट्पदानां मनोहरम् ।)

गुञ्जा, स्त्री, (गुञ्जतीति । गुजि + अच् । अस्याः पक्वफलगुच्छे शब्दबाहुल्यात्तथात्वम् ।) लताविशेषः ॥ कुँच इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । काकचिञ्ची २ कृष्णला ३ । इत्यमरः । २।४।६८॥ साङ्गुष्ठा ४ रक्तिका ५ काकवल्लिका ६ काकादनी ७ काकतिक्ता ८ काकजङ्घा ९ शिखण्डिनी १० । इति रत्नमाला ॥ चूड़ामणिः ११ सौम्या १२ शिखण्डी १३ अरुणा १४ ताम्रिका १५ शीतपाकी १६ उच्चटा १७ कृष्णचूड़िका १८ रक्ता १९ काम्बोजी २० भिल्लभूषणा २१ वन्या २२ श्यामलचूड़ा २३ काकचिञ्चिका २४ । अस्या वीजगुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुष्ठव्रणनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अस्याः शिफागुणाः । वान्तिकारित्वम् । शूलविषनाशित्वञ्च । वश्यकर्म्मणि श्वेता प्रशस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ (इयन्तु श्वेतरक्तभेदेन द्विविधम् । यदुक्तं भावप्रकाशे ।

“श्वेतरक्तप्रभेदेन ज्ञेयं गुञ्जाद्वयं बुधैः ।
गुञ्जाद्वयन्तु केश्यं स्यात् वातपित्तज्वरापहम् ॥
मुखशोषश्रमश्वासतृष्णामदविनाशनम् ।
नेत्रामयहरं वृष्यं बल्यं कण्डूव्रणं हरेत् ॥
कृमीन्द्रलुप्तकुष्ठानि रक्ता च धवलापि च ॥”

श्वेतगुञ्जा तु अभिचारकर्म्मणि प्रशस्ता । यथा, नवदुर्गामन्त्राभिचारे ।

“जपित्वा सितगुञ्जानां कुडवं कुलिकोदये ॥”

इत्यादि ॥

गुञ्जाफलन्तु विषप्रायत्वात् कदापि स्वस्थैर्न भोक्तव्यम् । अस्या विषमयत्वमुक्तं यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ५८ ।

“अन्तर्विषमया ह्येता बहिश्चैव मनोरमाः ।
गुञ्जाफलसमाकाराः स्वभावादेव योषितः ॥”)

चतुर्यवपरिमाणम् । रति इति भाषा । (यथा,—

“यवोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥”

इति शार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥)

चतुर्धान्यपरिमाणम् । इति शुभङ्करः ॥ गोधूमद्वयमानम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुञ्जति शब्दायते इति । कर्त्तरि अच् ।) पटहः । (गुञ्जनमिति । गुजि + भावे अप् ।) कलध्वनिः । इति मेदिनी ॥ (गुञ्ज्यते भ्रमरादिभिर्मद्यपायिभिर्वा यत्र + अधिकरणे अप् घञ् वा ।) मदिरागृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥ चर्च्चा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गुञ्जिका, स्त्री, (गुञ्जा एव । स्वार्थे कन् । अत इत्वम् ।) गुञ्जा । त्रियवपरिमाणम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गुञ्जाशब्दे विवरणमस्या ज्ञातव्यम् ॥)

गुञ्जितं, क्ली, (गुञ्ज + भावे क्तः ।) गुञ्जनम् । यथा,

“न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥”

इति भट्टिः । २ । १९॥

गुटिका, स्त्री, (गुटिरेव । गुटि + स्वार्थे कन् ।) वटिका । गुलि इति वड़ि इति च भाषा ॥ यथा, “गुटिकापातादिना वञ्चनम् ।” इति दायभागः ॥

गुठ, इ क वेष्टे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) इस्वी। इ क, गुण्ठयति अजुगुठत्। इति दुर्गादासः॥

गुड़, इ क वेष्टे। रक्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) प्रथमस्वरी। इ क गुण्डयति। अनेकार्थत्वाच्चूर्णीकरणेऽपि। गुण्डयति हिङ्गुलं लोकः। इति दुर्गादासः॥

गुड़, शि रक्षे। आघाते। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-(कुटां) परं-सकं-सेट्।) शि, गुडति अगुडीत्। इति दुर्गादासः॥

गुड़ः, पुं, (गवते अव्यक्तशब्दं करोतीति। गु ड शब्दे+"काहिभ्यः कित्।" उणां। १। ११४। इति डः स च कित्।) गोलः। हस्तिसन्नाहः। इति मेदिनी। डे। १०॥ ग्रासः। इति हेमचन्द्रः॥ कार्पासी। इति राजनिर्घण्टः॥ इक्षुपाकः। इत्यमरः।३।३।४१। तस्य पर्य्यायः। इक्षुसारः २ मधुरः ३ रसपाकजः ४ खण्डजः ५ द्रवजः ६ सिद्धः ७ मोदकः ८ अम्लसारजः ९ शिशुप्रियः १० सितादिः ११ अरुणः १२ रसजः १३। इति राजनिर्घण्टः॥ इक्षुरसक्वाथः १४ गल्लोलः १५ मधुबीजकः १६। इति वैद्यकम्॥ गल्लोलम् १७ गुलः १८ खाद्रुखण्डः १९। इति शब्दरत्नावली॥ खादुः २०। इति त्रिकाण्डशेषः॥ अस्य गुणाः। वृष्यत्वम्। स्निग्धत्वम्। गुरुत्वम्। वातनाशित्वम्। मूत्रशोधनत्वम्। नातिपित्तहरत्वम्। मेदःकफकृमिबलप्रदत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ मधुरत्वम्। चारत्वम्। उष्णत्वम्। कफनाशित्वम्। पित्तरक्ते अहितत्वम्। जीर्णश्चेव रसायनः॥ पुरातनस्य तस्य गुणाः। पित्तपवनार्त्तित्रिदोषपाण्डुप्रमेहश्रमनाशित्वम्। द्रव्याम्लरसंयोगेन विशेषतो ज्वरनाशित्वम्। रुचिकारित्वम्। हृद्यत्वम्। सन्तापशान्तिप्रदत्वम्। विण्मूत्रामयशोधनत्वम्। अग्निजननत्वम्। स्निग्धत्वम्। स्वादुतरत्वम्। लघुत्वम्। पथ्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अधिकगुणत्वम्। रक्तप्रसन्नबलकारित्वम्। मधुरत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ यावनालरसपाकभवगुड़गुणाः। चारत्वम्। कटुत्वम्। मधुरत्वम्। कफवातनाशित्वम्। पित्तप्रदत्वम्। सततनिषेवणेन कण्डूतिकुष्ठजननत्वम्। जनन इत्यत्र शमन इति क्वचित् पाठः। अस्रविदाहदायित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥*॥

"इक्षो रसो यः संपक्को जायते लोष्टवद्दृढः।
स गुड़ो गौड़देशे तु मत्स्यण्डेव गुड़ो मतः॥
श्लेष्माणमाशु विनिहन्ति सदार्द्रकेण
पित्तं निहन्ति च तदेव हरीतकीभिः।
शुण्ठ्या समं हरति वातमशेषमित्थं
दोषत्रयक्षयकराय नमो गुड़ाय॥"

इति भावप्रकाशः॥

("वल्यो वृष्यो गुरुः स्निग्धो वातघ्नो मूत्रशोधनः।
नातिपित्तहरो मेध्यः कफक्रिमिकरो गुड़ः॥
पित्तघ्नो मधुरः शुद्धो वातघ्नो मूत्रशोधनः।
स पुराणोऽधिकगुणो गुल्मार्शोऽरोचकापहः॥
क्षये कासे क्षतक्षीणे पाण्डुरोगेऽसृजि क्षये।
हितो योगेन संयुक्तो गुड़ः पथ्यतमो मतः॥
गुदामये कामलशोथमेहे
गुल्मामये पाण्डुहलीमके च।
वाते सपित्तासृजि राजरोगे
रुचिप्रदो रोगहरो गुड़ः स्यात्॥
कासे शोफे गुड़ो नेष्टः अन्यथापि हितो मतः।
योगयुक्तोऽपि सर्व्वत्र हितो गुणगणो नयः॥
श्वासकासे पवनकुपिते श्वासमूर्च्छातुराणां
अध्वश्रान्तश्रममदविषे मूत्रकृच्छ्राश्मरीणाम्।
जीर्णः श्वासज्वरविषमगे रक्तपित्तप्रकोपे
तृष्णादाहक्षयरुधिरगे सर्व्वरोगान्निहन्ति॥"

इति गुड़गुणाः॥

इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्याये॥*॥

गुड़कः, पुं, (गुड़ेन पक्वः। गुड़+बाहुलकात् कः। यद्वा, गुड़ेन कायतीति। कै+कः।) गुड़द्वारा पक्वौषधविशेषः। अस्य पूर्णतेजः षण्मास पर्य्यन्तं तिष्ठति। इति परिभाषा॥ (गुड़ एव। स्वार्थे कन्। गोलाकृतिः। यथा, महाभारते। ३। १५। ८।
"सभुशुण्ड्यश्मगुड़का सायुधा सपरश्वधा॥"
"अश्मगुड़का वर्त्तुलीकृताः पाषाणाः।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः॥)

गुड़करी, स्त्री, (गुड़ं गुड़वत्सुमिष्टं श्रुतिसुखकरमित्यर्थः करोतीति। गुड़+कृ+"कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु।" ३। २। २०। इति टः स्त्रियां ङीप्।) रागिणीविशेषः। इति हलायुधः॥

गुड़ची, स्त्री, (चि+क्विप् निपातनाद्दीर्घत्वे साधुः। गुड़वत् ची चयनं चरितोरसो यस्याः इत्यर्थः। अम्लतोऽङ्गवत्वादवाद्यास्तथात्वम्।) गुड़ूची। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (अस्या उत्पत्तिकथा अर्थादिवरणञ्च गुड़ूचीशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

गुड़त्वक्, स्त्री, (गुड़प्रधानं गुड़कारणं वा त्वगम्।) इक्षुः। इति राजनिर्घण्टः॥

गुड़त्विचं, क्ली, (गड़प्रधानं त्वगम्। निपातनात् साधु।) गुड़त्वगम्। इक्षुः। इति शब्दरत्नावली॥

गुड़त्वक्, [च्] क्ली, (गुड़इव मधुरा त्वगस्य।) स्वनामख्यातगन्धद्रव्यम्। तत्पर्य्यायः। उत्कटम् २ भृङ्गम् ३ त्वक्पत्रम् ४ वराङ्गकम् ५ त्वचम् ६ चोलम् ७ त्वचापत्रम् ८ हृद्यम् ९ सुरभिवल्कलम् १०। इति शब्दरत्नावली॥ उत्कटम् ११ चोचम् १२। इत्यमरः। २। ४। १३४॥ त्वक् १३ पत्रम् १४ इति तट्टीका॥ अस्य गुणाः। कफशुक्रामवातनाशित्वम्। मधुरत्वम्। कटुत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ लघुत्वम्। उष्णत्वम्। स्वादुत्वम्। तिक्तत्वम्। रूक्षत्वम्। पित्तवृद्धिकारित्वम्। अरुचिकण्डूहृद्बस्तिवातार्शःक्रिमिपीनसरोगनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

गुड़त्वचं, क्ली, (गुड़वत् मधुरं त्वचम्।) गुड़त्वक्। राजभोग्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ जयित्री इति भाषा॥

गुड़दारु, क्ली, गुड़प्रधानं गुड़कारणं वा दारु (त्वगन्तरम्।) इक्षुः। इति त्रिकाण्डशेषः।

गुड़धेनुः, स्त्री, (गुड़निर्म्मिता गुड़भारादिभिः धेनुः।) गुड़ादिनिर्म्मिता धेनुः। यथा,—
"गुड़धेनुविधानस्य यद्रूपमिह यत् फलम्।
तदिदानीं प्रवक्ष्यामि सर्व्वपापविनाशनम्।
कृष्णाजिनं चतुर्हस्तं प्रागग्रीवं विन्यसेद्भुवि।
गोमयेनानुलिप्तायां दर्भमास्तीर्य्य सर्व्वतः।
लघ्वीनाजिनं तद्वत् वत्सस्य परिकल्पयेत्।
उदङ्मुखीं कल्पयेत्तां सवत्सां
उत्तमा गुड़धेनुः स्यात् सदा भारचतुष्टयैः।
वत्सं भारेण वा कार्य्या भाराभ्यां मध्यमा
अर्द्धभारेण वत्सः स्यात् कनिष्ठा भारकेण तु
चतुर्थांशेन वत्सः स्यात् गृहवित्तानुसारतः।
धेनुवत्सौ तदा तौ तु सितसूक्ष्माम्बरावृतौ।
शुक्तिकर्णाविक्षुपादौ शुद्धमुक्ताफलेक्षणौ।
सितसूत्रशिरालौ तु सितकम्बलकम्बलौ।
ताम्रगुड़कपृष्ठौ तु सितचामररोमकौ।
विद्रुमभ्रूयुगान्नौ नवनीतस्तनान्वितौ।
क्षौमपुच्छौ कांस्यदोहाविन्द्रनीलकतारकौ।
इत्येवं रचयित्वा तु धूपदीपैः समर्च्चयेत्।
सर्व्वासां धेनूनामेवं विधानं ज्ञेयम्।" इति
स्कन्दिखण्डम्॥

गुड़पुष्पः, पुं, (गुड़ इव मधुरं पुष्पमस्य।) मधूकवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। २७॥

गुड़फलः, पुं, (गुड़ इव मधुरं फलमस्य।) पीलुवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। २८॥

गुड़बीजः, पुं, (गुड़वत् मधुरं यद्वा, गुड़ं वर्त्तुलं कृति बीजं यस्य।) मसूरः। इति राजनिर्घण्टः॥

गुड़भा, स्त्री, (गुड़वत् भाति शोभते इति। भा कः। स्त्रियां टाप्।) यावनालशर्करा। राजनिर्घण्टः॥

गुड़मूलः, पुं, (गुड़वत् सुमिष्टं मूलं यस्य) अल्पमारिषशाकम्। इति शब्दचन्द्रिका।

गुड़लं, क्ली, (गुड़ं उत्पत्तिकारणत्वेन लाति ला+कः।) गौड़ी मदिरा। इति शब्दचन्द्रिका॥

गुड़शर्करा, स्त्री, (गुड़जाता शर्करा।) शर्करा। तत्पर्य्यायः। पिप्यटा २। इति त्रिकाण्डशेषः। (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४२ अध्याये।
"विदारी त्रिफला भीरु शृङ्गाटी गुड़शर्करा

गुड़शिग्रुः, पुं, (गुड़ इव रक्तवर्णः शिग्रुः) शिग्रुविशेषः। रक्तशोभाञ्जनः। इति शब्दचन्द्रिका।

गुड़ा, स्त्री, (गुड़+स्त्रियां टाप्।) स्नुही। गुड़िका। इति मेदिनी॥ उशीरी। इति राजनिर्घण्टः॥

गुड़ाका, स्त्री, (गुड़यति सङ्कोचयति इन्द्रियादीनि योऽवस्थाविशेषः स गुड़ः आकायति प्रकाशयतीति। गुड़ं आलस्यं वा वशं कायति वा। गुड़+आ+कै+कः टाप्।) निद्रा। इति गुड़ाकेशशब्दव्युत्पत्त्या

गी ॥ (आलस्यम् । इति मधुसूदनसर-
:॥)
:, पुं, (गुड़ाका निद्रा माया इत्यर्थस्तस्या
।) शिव: । (गुड़ा निद्रा आलस्यं इन्द्रि-
वा तस्या ईश: प्रास्ता जितनिद्रो जिते-
वा ।) अर्ज्जुन: । इति जटाधर: ॥ (यथा,
याम । १ । २४ ।
मुक्तो हृषीकेशो गुड़ाकेशेन भारत ! ॥")
:, पुं, (आश्रितेऽस्मिन्निति । आश्रयो वास-
म् । ततो गुड़स्येव मधुररसस्य आश्रय: ।)
वोटवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥
:, स्त्री, (गुड़ा वर्त्तुलाकृति: । स्वार्थे कन्
प अत इत्वम् ।) गुटिका । वृहद्वटिका ।
:, वैद्यकपरिभाषा ॥
टिका गुटिका चेति संज्ञावाम्तरभेदत: ।"
ार्णावलेहगुड़िका कल्कानामेशुपानकम् ।
पित्तकफोद्रेके चिदोकपलमाहरेत् ॥
इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे षष्ठेऽध्याये ॥)
, स्त्री, (गुड़ची + निपातनाद्दुत्वागम: ।)
ची । इति द्विरूपकोष: ॥
, स्त्री, लताविशेष: । गुलञ्च इति भाषा ॥
र्याय: । वत्सादनी २ छिन्नरुहा ३
का ४ अमृता ५ जीवन्तिका ६ सोम-
। ७ विशल्या ८ मधुपर्णी ९ । इत्यमर: ॥
ची १० । इति भरत: ॥ कुण्डली ११ चक्र-
गा १२ । इति रत्नमाला ॥ अमृतवल्ली १३
तारि: १४ श्यामा १५ वरा १६ सुरकृता१७
र्णिका १८ छिन्नोद्भवा १९ अमृतलता २०
यनी २१ छिन्ना २२ सोमलतिका २३
प्रिया २४ कुण्डलिनी २५ वय:स्था २६
कुमारिका२७ छद्मिका२८ चन्द्रहासा२९ ।
। राजनिर्घण्ट: ॥ अमृतवल्लरी ३० सुधा३१
न्ती ३२ सोमा ३३ चक्रलक्षणिका ३४
था३५ मण्डली ३६ देवनिर्म्मिता ३७ ।
श्य गुणा: । कटुत्वम् । स्वादुपाकित्वम् ।
यनत्वम् । संग्राहित्वम् । कषायत्वम् । उष्ण-
। लघुत्वम् । बल्यत्वम् । अग्निदीपनत्वम् ।
यनत्वम् ।
त्रयामलदाहमेहकासपाण्डुताकामला-
वातासृज्ज्वरक्रमिवमिनाशित्वञ्च । इति भाव-
श: ॥ गुरुत्वम् । वीर्य्यदात्वम् । भ्रम-
शत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ रक्तपित्त-
शत्वम् । इति राजवल्लभ: ॥ अस्या: पत्रस्य
। आग्नेयत्वम् । सर्व्वज्वरहरत्वम् । लघु-
। कषायत्वम् । कटुत्वम् । स्वादुपाकित्वम् ।
यनत्वम् । बलकारित्वम् । उष्णत्वम् ।
ाहित्वम् । त्रिदोषत्वष्णादाहप्रमेहवाता-
कामलाकुष्ठपाण्डुतानाशित्वञ्च । इति भाव-
श: ॥ घृतयुक्ताया वातनाशित्वम् । गुड़-
या: पित्तनाशित्वम् । मधुयुक्ताया: कफ-
त्वम् । एरण्डतैलयुक्ताया उग्रवातास-
त्वम् । शुण्ठीयुक्ताया आमवातनाशि-
। इति राजवल्लभ: ॥ * ॥

अस्या उत्पत्तिर्यथा,—
"अथ लङ्केश्वरो नाम्ना रावणो राक्षसाधिप: ।
रामपत्नीं बलात् सीतां जहार मदनातुर: ॥
ततस्तं बलवान् रामो रिपुं जायापहारिणम् ।
वलं वानरसैन्येन जघान रणमूर्द्धनि ॥
हते तस्मिन् सुराराती रावणे बलशालिनि ।
देवराज: सहस्राक्ष: परितुष्टोऽपि राघवे ॥
तत्र ये वानरा: केचिद्राक्षसैर्निहता रणे ।
तानिन्द्रो जीवयामास संसिच्यामृतवृष्टिभि: ॥
ततो येषु च देशेषु कपिगात्रात् परिच्युता: ।
पीयूषबिन्दव: पेतुस्तेभ्यो जाता गुडूचिका ॥"
इति भावप्रकाश: ॥
(गुडूचीघृतम् । यथा,—
"गुडूचीक्वाथकल्काभ्यां सपयस्कं घृतं शृतम् ।
हन्ति वातं तथा रक्तकुलं जयति दुस्तरम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे वातरक्ताधिकारे ॥)
गुड़ेर:, पुं, (गुडति रक्षतीति गुड रक्षायाम् +
"पतिकठिकुठिगडि गुडिदंशिभ्य एरक् ।" उणा ।
१ । ५८ । इति एरक् । रक्षक: । इति युत्पत्ति-
लब्धोऽर्थ: ।) ग्रास: । इत्युणादिकोष: ॥ गुड़क: ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति: ॥
गुड़ेरक:, पुं, (गुड़ेर + स्वार्थे कन् ।) ग्रास: ।
इति हेमचन्द्र: । ३ । ८९ ॥
गुड़ोद्भवा, स्त्री, (गुड़ाद्द्भवो यस्या: । यद्वा, उद्भव-
त्यस्मादिति उद्भव: । गुड़ उद्भवो उत्पत्त्याश्रयो
यस्या: ।) शर्करा । इति राजनिर्घण्ट: ॥
गुण, त क मन्त्रणे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (अदन्त
चुरां-परं-सकं-सेट् ।) ह्रस्वी । मद्दृन्बोपध: ।
गुणयति । इति दुर्गादास: ॥
गुण:, पुं, (गुण्यते मन्त्र्यते मन्त्रणादिभिर्निश्चीयते
राजभिरितिशेष: । गुण मन्त्रणे + घञ् ।) षट्-
प्रकारराजनीतिविशेष: । तद्यथा । सन्धि: १
विग्रह: २ यानम् ३ आसनम् ४ द्वैधम् ५
आश्रय: ६ ॥ (यथा, मनु: । ७ । १६० ।
"सन्धिञ्च विग्रहञ्चैव यानमासनमेव च ।
द्वैधीभावं संश्रयञ्च षड्गुणांश्चिन्तयेत् सदा ॥"
एते षड्गुणास्तु नीतिविदा राज्ञा कदा केनो-
पायेन च प्रयोक्तव्यास्तद्विवरणादिकन्तु तत्रैव ।
७ । १६१ । श्लोकमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥) धनुरा-
कर्षणरज्जु: । छिला इति भाषा । (यथा,
रघुवंशे । ९ । ५४ ।
"अथ नभस्य इव त्रिदशायुधं
कनकपिङ्गतडिद्गुणसंयुतम् ।
धनुरधिज्यमनाधिरुपाददे
नरवरो रवरोषितकेशरी ॥")
तत्पर्य्याय: । मौर्व्वी २ ज्या ३ शिञ्जिनी ४
शिञ्जा ५ ज्यावा ६ पतञ्चिका ७ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ जीवा ८ । इति जटाधर: ॥ रज्जु: ।
(यथाह कश्चित् ।
"गुणवन्तोऽपि सीदन्ति न गुणग्राहको यदि ।
सगुणोऽपि पूर्णकुम्भो यथा कूपे निमज्जति ॥"
सूत्रम् । यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३६९ ।

"काञ्चीगुण इव पतित: क्षितेकरत्न: फणी
स्फुरति ॥")
सत्वरजस्तमांसि । (यथा, भागवते । १ । २ । २३ ।
"सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तै-
र्युक्त: पर: पुरुष एक इहास्य धत्ते ।
स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञा:
श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्यु: ॥")
शुक्लकृष्णरक्तपीतादि: । द्रव्याश्रित: । स तु
शौर्य्यादि:रसगन्धादिश्च । इत्यमर: । ३ । ३ । ४६ ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
"सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।
आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुण: ॥"
इति सुग्धबोधम् ॥
(अस्यार्थमाह दुर्गादास: ।
"य: सत्त्वे द्रव्ये निविशते तद्देवाश्रयतीत्यर्थ: ।
अपैति तस्मात् सत्त्वादपगच्छतीत्यर्थ: ॥ यथा
श्यामता पूर्व्वमाम्रादिफलमुपगच्छति पश्चात्
पक्वदशायां ततोऽपैति । पृथक् जातिषु दृश्यते
भिन्नेषु पदार्थेषु दृश्यते । यथा आम्रादिफले या
श्यामता दृष्टा सा कदलीफलादिषु च दृश्यते
स गुण: स्यादित्यर्थ: । ननु तर्हि उत्क्षेपणाव-
क्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्चैव कर्म्माणि
णीति उक्तकर्म्मस्वपि गुणत्वापत्ति: यदा द्रव्यं
सक्रियं भवति तदा कर्म्म सत्त्वे निविशते यदा
द्रव्यं निष्क्रियं भवति तदा कर्म्म सत्त्वादपैति
पृथग्जातिषु च दृश्यते यथा मनुष्येषु गमनादि-
क्रिया दृश्यते तथा पश्वादिषु च दृश्यते अत:
कर्म्मणो गुणत्वमपाकर्त्तुमाह आधेयश्चाक्रियाज-
श्चेति । आधेय उत्पाद्य: यथा पक्वस्याम्र-
पात्रेषु रक्ततागुण: सुहि वह्निसंयोगादिना
निष्पाद्यते । अक्रियाज इति । क्रियाया जायते ।
इति क्रियाज: । न क्रियाजोऽक्रियाज: नित्य
इत्यर्थ: । आकाशादिषु महत्त्वादिर्गुण: । ततश्च
गुणस्य उत्पाद्यत्वमनुत्पाद्यत्वञ्च इति प्रकार-
द्वयदर्शनतया कर्म्मणो गुणत्वं न स्यादिति ज्ञापि-
तम् कर्म्मत्वं सर्व्वमेव उत्पाद्यमिति । एवञ्चेत्तर्हि
द्रव्यमपि गुणोऽस्तु तत्रापि स्थिते धर्म्मा वर्त्तन्ते ।
यथा तदपि द्रव्यमारम्भकं अवयवद्रव्यं निविशते
ततोऽपैति च यथा शरीरमवयवि तद्धि मस्तका-
दिष्ववयवेषु समवेतं भवतीति तद्विनाशात् ततो-
ऽपैति । पृथग्जातिषु पश्वादिषु च दृश्यते एवं
द्रव्यस्य उत्पाद्यत्वमनुत्पाद्यत्वञ्चास्ति अवयवि
द्रव्यस्य उत्पाद्यत्वात् आकाशादेस्तु अनुत्-
पाद्यत्वादिति । अत आह असत्त्वप्रकृतिरिति ।
सत्त्वं द्रव्यं प्रकृति:स्वभाव: । सत्त्वं प्रकृतिर्यस्य स
सत्त्वप्रकृति: । न सत्त्वप्रकृतिरसत्त्वप्रकृति: ॥")
विशेषाधानहेतु: सिद्धो वस्तुधर्म्म: । शुक्लादयो
हि गवादिकं स्वजातीयेभ्य: कृष्णगवादिभ्यो
व्यावर्त्तयन्तीति साहित्यदर्पणम् ॥
अपि च ।
द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकसत्ताव्याप्यजातिमत्त्वं तदर्थ: ।
तद्यथा । रूपम् १ रस: २ गन्ध: ३ स्पर्श: ४

संख्या ५ परिमाणम् ६ पृथक्त्वम् ७ संयोगः ८ विभागः ९ परत्वम् १० अपरत्वम् ११ बुद्धिः १२ सुखम् १३ दुःखम् १४ इच्छा १५ द्वेषः १६ यत्नः १७ गुरुत्वम् १८ द्रवत्वम् १९ स्नेहः २० संस्कारः २१ धर्म्मः २२ अधर्म्मः २३ शब्दः २४। इति भाषापरिच्छेदः ॥ (सात्त्विकनायकगुणा यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ५८ ।

"शोभाविलासोमाधुर्य्यं गाम्भीर्य्यं धैर्य्यतेजसी । ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषागुणाः ॥ एतेषां विशेषविवरणन्तु तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥) अप्रधानम् । रूपः । इन्द्रियम् । त्यागः । वटी । इति मेदिनी ॥ णे । १० ॥ भीमसेनः । तन्तुः । दोषान्यविशेषणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ विद्यादि । इति विश्वः ॥ (व्यञ्जनम् । यथा, मनुः । ३।२२६ ।

"गुणांश्च सूपशाकाद्यान् पयोदधिघृतं मधु । विन्यसेत् प्रयतःसम्यक् भूमावेव समाहितः ॥"

"गुणान् व्यञ्जनानि अन्नापेक्षयाऽप्राधान्यात् गुणयुक्तान् वा ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ आवृत्तिः । यथा, महाभारते ।

"आहारो द्विगुणः स्त्रीणां बुद्धिस्तासां चतुर्गुणा । षड्गुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥")

व्याकरणोक्तसंज्ञाविशेषः । यथा । इकोऽस्से-ङ्गुणः । अस्यार्थः । इ उ ऋ ऌ एषां स्थाने ए ओ अर् अल् एते गुणसंज्ञा भवन्ति । इति मुग्धबोधम् । काव्यगुणस्य लक्षणं यथा,—

ये रसस्याङ्गिनो धर्म्माः शौर्य्यादय इवात्मनः । उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः ॥

इति काव्यप्रकाशः ॥

तस्य भेदाः ।

श्लेषः प्रसादः समता माधुर्य्यं सुकुमारता । अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥ इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृताः ॥

इति दण्डी ॥

माधुर्य्योजःप्रसादाख्यास्त्रयस्ते न पुनर्दश ॥ तस्य दशसंख्याभावे हेतुर्यथा,—

केचिदन्तर्भवन्त्येषु दोषत्यागात् परे श्रिताः । अन्ये भजन्ति दोषत्वं कुत्रचिन्न ततो दश ॥

इति भरतमुनिः । स्त्र्युक्तगुणविशेषा उपवास-शब्दे द्रष्टव्याः ॥

गुणकः, पुं, (गुणयति आवर्त्तयतीति । गुण + ण्वुल् ।) पूरकाङ्कविशेषः । यथा, गुण्यान्त्यमङ्कं गुणकेन हन्यात् । इति लीलावती ॥

गुणकारः, पुं, (गुणं व्यञ्जनादिकं पाकजनितगुणं वा करोतीति । कृ + अण् । विराटनगरे छद्म-वेशेन सूपकारित्वग्रहणात् पाकशास्त्रकर्त्तृ-त्वाच्च भीमस्य तथात्वम् ।) भीमसेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विराटनगरेऽस्य सूपकारित्व-स्वीकारकथा यथा, महाभारते । ४।२।१—४ ।

भीम उवाच ।

"पौरोगवो ब्रुवाणोऽहं वल्लवो नाम नामतः । उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः ॥ सूपानस्य करिष्यामि कुशलोऽस्मि महानसे । कृतपूर्व्वाणि यैरस्य व्यञ्जनानि सुशिक्षितैः ॥ तानप्यभिभविष्यामि प्रीतिं सञ्जनयन्नहम् । आहरिष्यामि दारूणां निचयान् महतोऽपि च ॥ तत् प्रेक्ष्य विपुलं कर्म्म राजा प्रीतो भविष्यति । अमानुषाणि कुर्व्वाणं तानि कर्म्माणि भारत ! ॥ राजन्तस्य परिप्रेष्या मंस्यन्ते मां यथा नृपम् । भक्ष्यान्नरसपानानां भविष्यामि तथेश्वरः ॥")

पाचके गुणाकारके च त्रि ।

गुणज्ञः, त्रि, (गुणं जानातीति । गुण + ज्ञा + कः ।) गुणवेत्ता । यथा,—

गुणिनि गुणज्ञो रमते नागुण-शीलस्य गुणिनि परितोषः । अलिरेति वनात् कमलं न हि भेकस्त्वेकवासोऽपि ॥

इत्युद्भटः ॥

गुणनिका, स्त्री, (गुणयति पुनःपुनराम्रेड्यतीति । गुणत् क आम्रेडने + "ण्यासश्रन्थो युच् ।" ३।३।१०७ । इति युच् । संज्ञायां कन् कापि अत इत्वञ्च ।) नृत्यम् । शून्याङ्कम् । पाठनिश्चयः । इति मेदिनी ॥ के १८५ । (शास्त्रादीनां पुनः पुनरनुशीलनम् । यथा, माघे । २ । ७५ ।

"हेतुःपरिचयस्थैर्य्ये वक्तुर्गुणनिकेव सा ॥"

माला । इत्यानन्दलहरीटीका ॥ (यथा, आनन्दलहर्य्याम् । ३ ।

"दरिद्राणां चिन्तामणिगुणनिका जन्मजलधौ निमग्नानां दंष्ट्रा सुररिपुवराहस्य भवती ॥")

गुणनी, स्त्री, (गण्यते पुनःपुनरनुशील्यतेऽनया । गुण + ल्युट् + ङीप् ।) पाठनिश्चयः । तत्-पर्य्यायः । भविनी २ शीलनम् ३ । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

गुणनीयः, पुं, (गुण्यते पुनःपुनरनुशील्यतेऽनेन इति । गुण आम्रेडने + करणे अनीयर् ।) शास्त्रादभ्यासः । इति हारावली । १५० । (कर्म्मणि अनीयर् । गुणितव्ये त्रि ॥)

गुणभ्रंशः, पुं, (गुणस्य भ्रंशोविनाशः ।) गुणनाशः । तत्पर्य्यायः पर्य्यन्तिका २ । इति हारावली ॥ २१० ॥

गुणलयनिका, स्त्री, (गुणा गुणनिर्म्मिताः पटाः लीयन्तेऽस्याम् । गुण + ली + अधिकरणे + ल्युट् । स्त्रियां ङीप् कन् टापि पूर्व्वह्रस्वश्च ।) वस्त्रनिर्म्मितगृहम् । तत्पर्य्यायः केणिका २ पट-कुटी ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४६ ॥

गुणलयनी, स्त्री, (गुणा गुणमयपटाः लीयन्ते यत्र । ली + ल्युट् + ङीप् ।) गुणलयनिका । इति हलायुधः ॥

गुणवान्, [त्] पुं, त्रि, (गुणोविद्यतेऽस्य । गुण + मतुप् मस्य वत्वम् ।) सम्बन्धी । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ गुणविशिष्टः । यथा, "दाता दयालु-र्गुणवान्नरः स्यात् गरे परेषामुपकारकर्त्ता । इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ (पुं, यदुवंशीय सुनाभस्य दौहित्रः । यथा, हरिवंशे । १५५ ।

"गुणवत्यपि पुत्रश्च गुणवन्तमजीजनत् ॥"

स्त्रियां ङीप् । तस्य सुनाभस्य दुहिता । तत्रैव । १५३ ।

"वज्रनाभस्य तनयः सुनाभो नाम विश्रुतः । दुहितृद्वयञ्च नृपते ! तस्य रूपगुणान्वितम् । एकाचन्द्रवती नाम्ना गुणवत्यथ चापरा ।"

गायत्रीरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । १९ ।

"गुहावासा गुणवती गुरुपापप्रणाशिनी ।" गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ५३ ।

"गूढ़रूपा गुणवती गुर्व्वी गौरववर्द्धिनी ।" अप्सरोविशेषः । यथा, तत्रैव ६ अध्याये ।

"अलम्बुषा गुणवती स्थूलकेशी कलावती ।"

गुणवृक्षकः, पुं, (गुणानां तरणीसारज्जूनां वृक्ष इव । तत स्वार्थे कन् ।) नौकागुणबन्धनस्तम्भः । मास्तुल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कूपकः इत्यमरः । १ । १० । १२ ।

गुणसागरः, पुं, (गुणानां सागर इव आश्रयस्थानम् ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली । विशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सकलगुणधारश्च ॥

गुणा, स्त्री, (गुणाः सन्त्यस्यां तत्त्वतः सन्त्यस्याः । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इति अच् । स्त्रियां टाप् ।) दूर्व्वा । मांसरोहिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुणाकरः, पुं, (गुणानामाकर इव । गुणाकरत्वात् तथात्वम् ।) बुद्धः । इति शब्दरत्नावली । (महादेवः । यथा, महाभारते । १३।१७।

"गजहा दैत्यहा कालो लोकधाता गुणाकरः ।") गुणयुक्ते त्रि । यथा,—

"तपस्विभिरस्याथ तस्य पुत्रो गुणाकरः । सत्यवान् नाम देवर्षे ! मनसा सम्मतो मया ॥"

इति वनपर्व्वणि सावित्र्युपाख्याने ।

गुणितः, त्रि, (गुण्यते स्म । गुण आम्रेडने + क्त ।) पूरितः । तत्पर्य्यायः । आहतः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ८८ ॥ यथा । पञ्चधा गुणिता संख्या षड्भिर्भवतीत्यादि इति भरतः । (गुणोऽस्य जातः । तारकादित्वात् इतच् ।) विशिष्टः । इति शब्दरत्नावली ॥

गुणी, [न्] पुं, (गुणो ज्या विद्यतेऽस्य । गुण + इनिः ।) धनुः । इति त्रिकाण्डशेषः । (गुणास्तु दाक्षिण्यादयो विद्यन्तेऽस्येति ।) गुणविशिष्टे त्रि । यथा । गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिनी ससम्भ्रमाद्यस्य । तेनाम्बा यदि सुतिनी वद बन्ध्या कीदृशी नाम ॥ इति हितोपदेशः ॥

गुणीभूतः, त्रि, (अगुणो गुणोभूतः । गुण + च्विः । अभूत तद्भावे च्विः ।) अप्रधानीभूतः । यथा । कृतपूर्व्वीकटमित्यत्र समासविधायकं गुणीभूतादिशेषबोधिका द्वितीया गोष्ठा । सुसेनकविराजः ॥ (तथाच महाभारते । १५ । ११ ।

"सर्व्वैरपि गुणैर्युक्तो निर्व्वीर्य्यः किं करिष्यति । गुणीभूता गुणाः सर्व्वे तिष्ठन्ति हि पराक्रमे ॥"

भूतव्यङ्ग्यः, पुं, (गुणीभूतमप्रधानीभूतं व्यङ्ग्यं
ङ्गना शक्तिर्यत्र ।) काव्यविशेषः । यथा,—
अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम् ॥*
तस्याष्टौ भेदाः यथा ।
अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम् ।
न्दिग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वाक्षिप्तमसुन्दरम् ।
शमेवं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदा मताः ॥*॥
अगूढं यथा ।
ुटतया वाच्यायमानमिति अपराङ्गम् । यथा
ापरस्य रसादेर्वाच्यस्य वा वाक्यार्थीभूतस्य
ङ्गं रसादि अनुरणनरूपं वा ॥ * ॥
वाच्यसिद्ध्यङ्गं यथा ।
ापातत: प्रतीतस्य वाच्यार्थस्य 'प्रतिसन्धीय-
ानानुपपत्तिनिरासकं व्यङ्ग्यम् ॥ * ॥
अस्फुटं यथा ।
हृधैरपि क्लेशगम्यं सन्दिग्धप्राधान्यं यथा
ाधान्यमत्र रसादिव्यञ्जकत्वेन तथा च प्रती-
स्य रसादेर्व्यञ्जकं किं वाच्यं किंवा व्यङ्ग्यमितौ-
रकालिकसन्देहविषयत्वं तत्त्वम् ॥ * ॥
तुल्यप्राधान्यं यथा ।
त्रापि रसादिव्यञ्जकत्वेनैव प्राधान्यं व्यङ्ग्यस्य
ाक्षितत्वेन तेन तेन वाच्येन तुल्यार्थो बोध्यः ॥*
काक्वाक्षिप्तं यथा ।
ाक्षिप्तमत्र प्रागेव पदार्थविधया उपस्थानम् ॥*
असुन्दरं यथा ।
रसादिव्यञ्जने वाच्यसुखनिरीक्षकं व्यङ्ग्यम् ।"
इति काव्यप्रकाशः ॥
त्यत्र साहित्यदर्पणकारेण काव्यभेदमाश्रित्य
दुक्तं तद्यथा । ४ । १ ।
ाव्यं ध्वनिर्गुणीभूतव्यङ्ग्यञ्चेति द्विधा मतम् ।
यातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत् काव्यमुत्तमम् ॥"
नैव च । ४ । १६ ।
अपरन्तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये ।
अपरं काव्यम् । अनुत्तमत्वं न्यूनतया साम्येन च
भवति ॥" ततस्तत्र स्यादितराङ्गं काक्वाक्षिप्त-
त्याद्यष्टौ भेदानुक्त्वा इतरस्य रसादेरङ्गं रसादि-
ङ्गं यथेत्यभिधाय क्रमश इतराङ्गादेरुदाहर-
ानि प्रदर्शितानि । यथा,—
अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्द्दनः ।
भ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः ॥
त्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम् ।
"मानोन्नतां प्रणयिनीमनुनेतुकाम-
स्त्वत्सैन्यसागररवोद्गतकर्णतापः ।
हा ! हा ! कथं नु भवतो रिपुराजधानी-
प्रासादसन्ततिषु तिष्ठति कामिलोकः ॥
औत्सुक्यत्रासयोः सन्धिसंस्कृतस्य करुणस्य राज-
विषयरतावङ्गभावः ।
जनस्थाने भ्रान्तं कनककमृगतृष्णान्धितधिया
वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम् ।
कृता लङ्काभर्त्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना
मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥"
त्र रामत्वं प्राप्तमित्यवचनेऽपि शब्दशक्त्यैव
रामत्वमवगम्यते । वचनेन तु सादृश्यहेतुक-
तादात्म्यारोपणमाविष्कुर्व्वता तद्गोपनमपा-
कृतम् । तेन वाच्यं सादृश्यं वाक्यार्थान्वयोप-
पादकतयाऽङ्गतां नीतम् । काक्वाक्षिप्तं यथा,—
मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपात्
दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ।
सञ्चूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू
सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥
अत्र 'मथ्नाम्येवेत्यादि' व्यङ्ग्यं वाच्यस्य निषेधस्य
सह भावेनैव स्थितम् ।
दीपयन् रोदसीरन्ध्रमेष ज्वलति सर्व्वतः ।
प्रतापस्तव राजेन्द्र ! वैरिवंशदवानलः ॥
अत्रान्वयस्य वेणुत्वारोपणरूपो व्यङ्ग्यः । प्रता-
पस्य दवानलत्वारोपसिद्ध्यङ्गम् । 'हरस्तु किञ्चित्
परिवृत्तधैर्य्यादौ' विलोचनव्यापारचुम्बनाभि-
लाषयोः प्राधान्ये सन्देहः ।
ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।
जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्म्मनायते ॥
अत्र परशुरामो रक्षःकुलक्षयं करिष्यतीति
व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यम् ।
सन्धौ सर्व्वस्वहरणं विग्रहे प्राणनिग्रहः ।
अल्लापदीननृपतौ न सन्धिर्न च विग्रहः ॥
अत्र अल्लापदीनाख्ये नृपतौ दानसामादिमन्तरेण
नान्यः प्रशमोपायः व्यङ्ग्यं व्युत्पन्नानामपि झटित्य-
स्फुटम् ।
अनेन लोकगुरुणा सतां धर्म्मोपदेशिना ।
अहं व्रतवती स्वैरमुक्तेन किमतः परम् ॥
अत्र प्रतीयमानोऽपि शाक्यमुनेस्तिर्य्यक् योषिति
बलात्कारोपभोगः स्फुटतया वाच्यायमान इत्य-
गूढम् ।
वाणीरकुडुङ्गुड्डीणसउणिकोलाहलं
सुणन्तीए ।
घरकम्मवावाडाए बहूए सीअन्ति अङ्गाइं ॥"
अत्र दत्तसङ्केतः कश्चिल्लतागृहं प्रविष्टः इति
व्यङ्ग्यात् 'सीदन्त्यङ्गानि' इति वाच्यस्य चमत्-
कारः सहृदयसंवेद्य इत्यसुन्दरं किञ्च यो
दीपकतुल्ययोगितादिषु उपमाद्यलङ्कारो व्यङ्ग्यः
स गुणीभूतव्यङ्ग्य एव । काव्यस्य दीपकादि-
मुखेनैव चमत्कारविधायित्वात् । तदुक्तं ध्वनि-
कृता ।
अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते ।
तत्परत्वं न काव्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः ॥
यत्र च शब्दान्तरादिना गोपनकृतचारुत्वस्य
विपर्य्यासः । यथा,—
दृष्ट्या केशवगोपरागहृतया किञ्चिन्न दृष्टं मया
तेनात्र स्खलितास्मि नाथ ! पतितां किं नाम
नालम्बसे ?
एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसां सर्व्वाबलानां गति-
र्गोप्यैवं गदितः सलेशमवताद्गोष्ठे हरिर्वश्चिरम् ॥"
अत्र गोपरागादिशब्दानां गोपे राग इत्यादि-
व्यङ्ग्यार्थानां 'सलेशमिति' पदेन स्फुटतयाव-
भासः । सलेशमिति पदस्य परित्यागे ध्वनिरेव ।
किञ्च यत्र वस्त्वलङ्काररसादिरूपव्यङ्ग्यानां रसा-
भ्यन्तरे गुणीभावः तत्र प्रधानकृत एव काव्य-
व्यवहारः । तदुक्तं तेनैव ।
प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपताम् ।
धत्ते रसादितात्पर्य्यालोचनया पुनरिति ॥
यत्र च ।
यत्रोन्मादानां प्रमदाजनाना-
मभ्रंलिहः शोणमणीमयूखैः ।
सन्ध्याभ्रमं प्राप्नुवता मकाण्डे-
ऽप्यनङ्गनेपथ्यविधिं बबन्ध ॥
इत्यादौ रसादीनां नगरीवृत्तादि वस्तुमात्रे-
ऽङ्गत्वम् । तत्र तेषामतात्पर्य्यविषयत्वेऽपि तैरे
गुणीभूतैः काव्यव्यवहारः । तदुक्तमस्मत्सगोत्र-
कविपण्डितमुख्यश्रीचण्डिदासपादैः । काव्यार्थ-
स्याखण्डबुद्धिवेद्यस्य तन्मयीभावेनास्वाददशायां
गुणप्रधानभावावभासस्तावन्नानुभूयते कालान्-
न्तरे तु प्रकरणादिपर्य्यालोचनया भवन्नप्यसौ न
काव्यव्यपदेशं व्याहन्तुमीशस्तस्यास्वादमात्रा
यत्तत्वादिति ॥")
गुणेश्वरः, पुं (गुणैर्हेतुभिरीश्वरःश्रेष्ठः पूज्य इत्यर्थः ।
विविधगुणशालिद्रव्यजातोत्पादकतयास्य तथा-
त्वम् ।) चित्रकूटपर्व्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥
गुणपतौ त्रि ॥ (गुणानां नानाविधपुरुषोपयोगि-
गुणानां ईश्वरः प्रभुः स्वामी वा शान्तदान्तादि
गुणशाली पुरुष इत्यर्थः। गुणानां सत्त्वरजस्तमसां
त्रयाणां मायागुणानामिति यावत् ईश्वरः
नियन्ता । परमेश्वरः ॥)
गुणोत्कर्षः, पुं, (गुणानां उत्कर्षः उत्कर्षेण
प्राधान्यमित्यर्थः ।) गुणप्राधान्यम् । (यथा, गो:
रामायणे । १ । २५ । १६ ।
"स्वभावजैर्गुणैर्दिव्यैः कामजैर्बकुलैर्वृतः ।
भूयस्तव गुणोत्कर्षमेते विघ्नं करिष्यतः ॥")
अतिशयः । तत्पर्य्यायः । परभागः २ । इति
हेमचन्द्रः । ६ । ११ ॥
गुणोत्कीर्त्तनं, क्ली, (गुणानां उत्कीर्त्तनं कथ-
नम् ।) यद्वा गुणैर्गणसूचकवाक्यैरुत्कीर्त्तनम् ।
गुणकथनम् । विरहकालीनकान्ताविषयक-
प्रशंसाऽतिपादनम् । इति रसमञ्जरी ॥ कान्ता-
पदमत्रोपलक्षणम् ॥
गुण्ठितः, त्रि, (गुठि वेष्टने + कर्म्मणि क्तः ।) गुण्डितः ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ आवृतः ।
रूषितः । धूल्यादिभिर्धूसरित इत्यर्थः ।
'यथा, गो: रामायणे । ६ । ८२ । ८ ।
"तत्र युद्धेन मे कार्य्यं न प्राणैर्नापि सीतया ।
लक्ष्मणं निहतं दृष्ट्वा भ्रातरं पांशुगुण्ठितम् ॥")
गुण्डः, पुं, (गुडि वेष्टने + अच् ।) तृणभेदः । यस्य
कन्दः कशेरु । तत्पर्य्यायः । काण्डगुण्डः २
दीर्घकाण्डः ३ त्रिकोणकः ४ हस्वगुण्डः ५ अवि-
पत्रः ६ नीलपत्रः ७ त्रिधारकः ८ । अस्य गुणाः ।
मधुरत्वम् । शीतत्वम् । कफपित्तातिसारदाह-
रक्तनाशित्वम् । अस्य मध्ये स्थूलतरोऽधिकगुणः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गुण्डकः, पुं, (गुण्ड + संज्ञायां कन् । गुडि + उलच् वा ।) मलिनः । धूली । कलोक्तिः । स्नेहपात्रम् । इति मेदिनी । के । ८३ ॥

गुण्डकन्दः, पुं, (गुण्ड इत्याख्यया प्रसिद्धः कन्दः । गुण्डाणां कन्द इति केचित् ।) कशेरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुण्डारोचनिका, स्त्री, (गुण्डाऽपि रोचना हरिद्रा इव । तत इवार्थे कन् टाप् कापि अत इत्वञ्च ।) वृक्षविशेषः । कमलागुँड़ि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । काम्पिल्लकः २ रक्ताङ्गः ३ । इति रत्नमाला ॥

गुण्डाला, स्त्री, (गुण्डाल + टाप् । यद्वा गुण्डां चूर्णं आलाति आदत्ते इति । आ + ला + कः । स्त्रियां टाप् ।) क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः । जलोद्भूता २ गुन्द्रवधा ३ जलाश्रया ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । शोथव्रणनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुण्डासिनी, स्त्री, (गुण्ड इत्याख्यया आस्ते वर्त्तते इति । आस + णिनिः । गुण्डा सती आस्ते इत्येके ।) तृणभेदः । तत्पर्य्यायः । गुण्डाला २ गुड़ाला ३ गुन्द्रमूलिका ४ चिपिटा ५ तृणपत्री ६ यवासा ७ पृथुला ८ विष्टरा ९ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । पित्तदाहश्रमश्वयथुव्रणदोषनाशित्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुण्डिकः, पुं, स्त्री, (गुण्डोऽस्यस्येति । "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) गुण्डकः । तण्डुलादिचूर्णम् । गुँड़ा इति भाषा । यदुक्तं अनन्तव्रतकथायाम् ।

"गुण्डिकैः सितपीतैश्च मण्डयन्ती गृहाङ्गनम् ॥"

गुण्डिचा, स्त्री, (गुण्डिभिर्गुण्डिकैः सितपीतादिरङ्गैः प्रस्तरेष्टकादिचूर्णैर्वा चीयते उपचीयते इति । चि + घञर्थे कः ततष्टाप् । गुण्डिचा इत्याख्यया प्रसिद्धा वा । यद्वा गुण्ड्यते अवगुण्ड्यते भक्तजनैरभिरस्या दर्शक इति शेषः । गुडि वेष्टने इति धातोर्निपातनात् चकारागमे साधुः । इयं व्युत्पत्तिस्तु गुण्डिचाविवरणदर्शनैरेवबोध्यया ।) श्रीपुरुषोत्तमदेवस्य रथारोहणानन्तरवासार्थमण्डपविशेषः । यथा,—

"मण्डपे वासयेद्देवान् गुण्डिचाख्ये मनोहरे ।
चारुचन्द्रातपे चारुमाल्यचामरभूषिते ॥
रत्नस्तम्भमये स्वर्णवेदिकोपस्कृतान्तरे ।
प्राचीरवलयावीते सुधालेपसमुज्ज्वले ॥
सानुसोपानघटिते चतुर्द्वारोपशोभिते ।
त्रैलोक्याडम्बरयुते महावेद्यां महाकृतौ ॥
प्रादुर्भावो महेशस्य यात्राभूद्दारवस्य यः ॥ * ॥

तस्यां श्रीजगन्नाथदेवस्य दर्शनफलं यथा,—

"बिन्दुतीर्थतटे तस्मिन् सप्ताहानि जनार्द्दन ।
तिष्ठेत् पुरा स्वयं राज्ञे वरमेतत् समादिशत् ॥
तत्तीर्थतीरे राजेन्द्र ! स्थास्यामि प्रतिवासरम् ।
सर्व्वतीर्थानि तस्मिंश्च स्थास्यन्ति मयि तिष्ठति ॥
तत्र स्नात्वा विधानेन तीर्थे तीर्थोपपावने ।
सप्ताहं ये प्रपश्यन्ति गुण्डिचामण्डपे स्थितम् ॥
मां च रामं सुभद्राञ्च मम सायुज्यमाप्नुयुः ॥"* ॥

तस्या नामकरणं यथा, उत्कलखण्डम् ।

"अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि महावेदीमहोत्सवम् ।
अज्ञानतिमिरान्धोऽपि येन भास्वत्पदं भजेत् ॥
सर्व्वपापहरःश्लाघ्या पूज्यत्वात् सर्व्वदैवतैः ।
गुण्डिचाख्यापि सा यात्रा भक्तैर्जनोऽवगुण्ठनात् ॥"

गुण्ठितः, त्रि, (गुठि वेष्टने + कर्म्मणि क्तः ।) धूलिगुण्डकेनैव न्वचितः । तत्पर्य्यायः । रूषितः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ९८ ॥ चूर्णीकृतश्च ॥

गुत्थः, पुं, (गुत्स + पृषोदरादित्वात् साधुः ।) गवेधुका । इति रत्नमाला ॥

गुत्थकं, क्ली, (गुत्थ + संज्ञायां कन् । यद्वा गुच्छ इव गुच्छेन वा कायतीति । कै + कः । पृषोदरात् साधुः ।) ग्रन्थिपर्णम् । इति रत्नमाला ॥

गुत्सः, पुं, (गुध्यते टीयपत्रपुष्पादिभिः परिवेष्ट्यतेऽसौ इति । गुध परिवेष्टने + "उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च ।" उणां । ३ । ६८ । इति कर्म्मणि सः किच्च ।) स्तवकः । स्तम्बः । (हारादौ तु गुध्यते परिवेष्ट्यते कण्ठवक्षःस्थलादिकमनेन ।) द्वात्रिंशद्यष्टिकहारः । ग्रन्थिपर्णवृक्षः । इति मेदिनी । से । २ ॥

गुत्सकः, पुं, (गुत्स + स्वार्थे कन् ।) स्तवकः । इति शब्दरत्नावली ॥ ग्रन्थपरिच्छेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गुत्सकपुष्पः, पुं, (गुत्सकानि स्तवकीभूतानि पुष्पाणि यस्य यत्र वा ।) सप्तच्छदवृक्षः । इति जटाधरः ॥

गुत्सार्द्धः, पुं, (गुत्सं गुच्छं प्राप्य आश्रित्य वा ऋध्नोतीति । ऋध + अण् । गुत्सं आर्द्धयति वर्द्धयति इति । ऋध + णिच् अण् वा । यद्वा गुत्सस्य अर्द्धः असमांशकः ।) गुच्छार्द्धः । चतुर्व्विंशतियष्टिकहारः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

गुद, ङ खेलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ङ, गोदते । इति दुर्गादासः ॥

गुदं, क्ली, (गोदते खेलति चलतीत्यर्थः अपानसंज्ञकवायुः अनेन । गुद् + "इगुपधेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) मलत्यागद्वारम् । तत्पर्य्यायः । अपानम् २ पायुः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ७३ ॥ गुह्यम् ४ गुदवर्त्म ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनौ । ८ । २८२ ।

"अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः ।
अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्द्धयतो गुदम् ॥")

गुदकीलः, पुं, (गुदस्य अपानस्य मलद्वारस्येत्यर्थः यद्वा गुदे कील इव ।) अर्शोरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

"आनाहमेदो गुदकीलहिक्का-
श्वासापहः शोणितपित्तदश्च ॥")

गुदकीलकः, पुं, (गुदकील + स्वार्थे कन् ।) गुदकीलः । इति हलायुधः ॥

गुदग्रहः, पुं, (गुदस्य ग्रह इव गुदमाश्रित्य यत् प्रवर्त्तते इत्यर्थः । यद्वा गुदं मलद्वारमाभ्यन्तरिकस्थानं गृह्णाति धारयतीति । ग्रह + अच् ।) उदावर्त्तरोगः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १३३ ॥

गुदभ्रंशः, पुं, (गुदस्य भ्रंशोऽस्मात् । गुदं भ्रश्यतेऽस्मादिति वा ।) मलद्वारनिर्गमरोगः । तस्य लक्षणम् ।

"प्रवाहणातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं बहिः ।
रूक्षदुर्ब्बलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशेत् ॥"

इति माधवकरः ।

तच्चिकित्सा यथा,—

"गुदभ्रंशे गुदं स्विन्नं स्नेहेनाक्तं प्रवेशयेत् ।
प्रविष्टं रोधयेद्यत्नाद्गाढबन्धच्छिद्रचर्म्मणा ।
पद्मिन्याः कोमलं पत्रं यः खादेच्छर्करान्वितम् ।
एतन्निश्चित निर्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ।
मूषकाणां वसाभिर्व्वा गुदभ्रंशे प्रलेपनम् ।
सुस्विन्नमूषिकामांसेनाथवा स्वेदयेद्गुदम् ।
वृक्षाम्लानलचाङ्गेरीबिल्वपाठायवाग्रजम् ।
तक्रेण शीलयेत् पायुं भ्रंशार्त्तोऽनलदीपनम् ।
मूषकान् दशमूलानि गृह्णीयादुभयं समम् ।
तयोः क्वाथेन कल्केन पचेत्तैलं यथोदितम् ।
अभ्यङ्गात्तस्य तैलस्य गुदभ्रंशो विनश्यति ।
विनश्यति तथा तेन गुदशूलं भगन्दरः ॥"

इति मूषकतैलम् । इति भावप्रकाशः ।
(यदा गुदं निरस्येत तदा कुर्य्यात् क्रियामिमाम् ।
सद्यश्चर्य्याबलानाञ्च रसो ग्राह्यो घृतं पयः ।
पक्वा घृतेन सेवः स्यात् तस्य चेदं प्रशस्यते ।
अरणीपल्लवक्वाथो वाप्यं लोध्रं सचन्दनम् ।
प्रोक्षण्य वह्निसदृशं सहसा नरस्य
निर्व्वाप्य काञ्जिकमथो विदधीत तद्वत् ।
सौख्यञ्च साम्यगुदसेचनकं प्रशस्तं
संवेशमध्यगुदतो दृढ़बन्धनं स्यात् ॥"

इति गुदभ्रंशः ।

इति हारीते चिकित्सितस्थाने त्रयोदशेऽध्याये ॥

अथास्य चिकित्सा ।

"गुदनिःसरणे शूले पानमम्लस्य सर्पिषः ।
प्रशस्यते निरामाणां मथवाप्यनुवासनम् ।
चाङ्गेरी कोलदध्यम्लनागरक्षारसंयुतम् ।
घृतमुत्क्वथितं पेयं गुदभ्रंशरुजापहम् ॥"

इति चाङ्गेरीघृतम् । * ।

"सव्यपिप्पलीमूलं सयोषविड़दाड़िमम् ।
पेयमम्लं घृतं युक्ता सधान्याजाजिचित्रकम् ।
दशमूलोपसिद्धं वा सबिल्वमनुवासनम् ।
शताह्वा शटी बिल्वैर्ब्बचया चित्रकेण वा ।
स्तब्धभग्नगुदे पूर्ब्बं स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत् ॥"

इति चरके चिकित्सितस्थाने दशमेऽध्याये ॥

गुदाङ्कुरः, पुं, (गुदे अङ्कुरः प्ररोह इव गुदमाश्रित्य प्ररोहवदुत्पद्यते वलिरित्यर्थः ।) अर्शोरोगः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १३२ । ("गुदाङ्कुरा बद्धशिलाः ।" इति वाभटे निदानस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)

. द क कुन्द्रे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्-इदित्।) पञ्चमस्वरी। इत्यवर्ग तृतीयोपधः। कुन्द्रो मिथ्योक्तिः। द क, गुन्द्रयति नीचः मिथ्या वदतीत्यर्थः। गुन्द्र इत्यनेनैवेष्टसिद्धे इदनुबन्धो वेदे पूच्चारणभेदार्थः। इति दुर्गादासः॥

, ग रुधि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्यां-परं-अकं-सेट्।) ग, गुध्नाति। जुगोध। इति दुर्गादासः॥

, ङ क्रीड़े। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) ङ, गोधते। इति दुर्गादासः॥

, य वेष्टे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-अकं-सेट्।) य, गुध्यति। जुगोध। इति दुर्गादासः॥

रः, त्रि, (गुध्यति सर्व्वतो वेष्टयति वेष्टनेन रक्षतीत्यर्थः इति। गुधय वेष्टने "मूलेरादयः।" उणां। १। ६१। इति एरक्।) रक्षकः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

ुलः, पुं, (गुमिति मधुरमस्फुटशब्दं कारयन् लाति मर्द्दलेऽसौ। इल्+णिच्+कर्म्मणि अच्।) मर्द्दलशब्दः। इति हेमचन्द्रः। ६। ४४॥

:, पुं, (गुद्रि+अच्।) शरतृणम्। इत्यमरः। २। ४। १६२॥ तृणविशेषः। गोदपटेर इति देशान्तरीयभाषा। तत्पर्य्यायः। पटरकः २ गुन्द्रकः ३ शृङ्गवेराभमूलकः ४। अस्य गुणाः। कषायत्वम्। मधुरत्वम्। हिमत्वम्। पित्तरक्तमूत्रकृच्छ्रनाशित्वम्। स्तन्यशुक्ररजोमूत्रशोधनत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

"गुन्द्रान् दग्ध्वा कृतं भस्म हरितालं मनःशिला।
उपदंशविसर्पाणामेतच्छान्तिकरं परम्॥"

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १६ अध्याये॥)

मूला, स्त्री, (गुन्द्रस्य मूलमिव मूलमस्य।) गरकाल्टणम्। इति भावप्रकाशः॥

ा, स्त्री, (गुन्द्र+टाप्।) भद्रमुस्तकः। प्रियङ्गुवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। १६०॥ गवेधुका। इति रत्नमाला॥ एरका। इति भावप्रकाशः॥

("वेत्रान्तरारणिकवूकवृषाश्मभेद-
गोकण्टकेत्कटसहाचरवाणकाशाः।
वृक्षादनीनलकुशद्वयगुण्ठगुन्द्रा
भल्लूकमोरटकुरण्टकरम्भपार्थाः॥"

इति वाभटे सूत्रस्थाने १५ अध्याये॥

पित्तसंशमनीयवर्गान्तर्गतौषधिविशेषः। यथा।
"चन्दनकुचन्दनह्रीवेरोशीरमञ्जिष्ठा पयस्याविदारीशतावरीगुन्द्राशैवालकह्लारकुमुदोत्पलकदलीकन्दलीदूर्व्वामूर्व्वाप्रभृतीनि काकोल्यादिर्न्यग्रोधादिस्तृणपञ्चमूलमिति समासेन पित्तसंशमनो वर्गः॥" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ अध्याये॥)

गङ्गा। यथा काशीखण्डे। २६। ५४।
"गहपीड़ाहरा गुन्द्रा गरघ्नी गानवत्सला॥")

ाल:, पुं, (गुन्द्रं नीडनिर्म्माणार्थं तृणादिकं आलाति आदत्ते इति। आ+ला+कः।)

जीवञ्जीवपक्षी। इति हेमचन्द्रः। ४। ४०६॥ गुन्द्रालोऽपि पाठः॥

गुन्फ, श ग्रन्थे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां परं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। श, गुम्फति मालां मालिकः। जुगुम्फ। इति दुर्गादासः॥

गुप, ऊ रक्षे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-परं-सकं-वेट्।) आयन्तत्वादुभयपदमिति वोपदेवः। गोपायति गोपायते। अन्ये तु आयस्याप्राप्तिपक्षे परस्मैपदमेव। अगोपीत्। जुगोप गोरूपधरामिवोर्व्वीमिति रघुः॥ ऊ, गोपिष्यति गोप्स्यति। इति दुर्गादासः॥

गुप, क भासि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां परं-अकं-सेट्।) क, गोपयति। भासि दीप्तौ। इति दुर्गादासः॥

गुप, ङ गोपनकुत्सयोः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां आत्मं-सकं-सेट्।) गोपनमपह्नवः। ङ, कङ्कणभ्रान्तकारस्त्वं किं गोपसे। अत्र त्यादयो न स्युरिति रमानाथः। कुत्सा। निन्दा। सा जुगुप्सां प्रचक्रेऽस्तून्। इति भट्टिः। इति दुर्गा-दासः॥

गुप, य इर् व्याकुलत्वे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-अकं सकञ्च-सेट्।) व्याकुलत्वं व्याकुलीभावस्तत्करणञ्च। य, धीरो न गुप्यति महत्यपि कार्य्यजाते। इति हलायुधः। गुप्यति गा वृष्टिः। आकुलीकरोतीत्यर्थः। इति चतुर्भुजः। इर्, अगुपत् अगोपीत्। अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

गुपिलः, पुं, (गोपायति प्रजाजनानिति। गुप् रक्षणे + "गुपादिभ्यः कित्।" उणां। १। ५६। इति इलच् किच्च।) राजा। इत्युणादिकोषः॥

गुप्तं, त्रि, (गुप्यते स्म। गुप्+कर्म्मणि क्तः।) कृतरक्षणम्। तत्पर्य्यायः। त्रातम् २ त्राणम् ३ रक्षितम् ४ अवितम् ५ गोपायितम् ६। (यथा, महाभारते। १। १। १८८।

"यदाश्रौषं व्यूहमभेद्यमन्यै-
र्भारद्वाजेनात्तशस्त्रेण गुप्तम्॥")

कृतगोपनम्। तत्पर्य्यायः। गूढ़म् २। इत्यमरः। ३। १। १०६। (यथाह वशिष्ठः।

"आहारनिर्हारविहारयोगाः
सुसंवृता धर्म्मविदा तु कार्य्याः।
वाग्गुप्तिकार्य्याणि तपस्तथैव
धनायुषी गुप्ततमे तु कार्य्ये॥"

"हेम्नो भस्मकमभ्रकं द्विगुणितं लौहाह्वयः पारदाश्चत्वारो नियतन्तु वङ्गयुगलञ्चैकोकृतं मर्द्दयेत्। मुक्ता विद्रुमयो रसेन समता गोक्षुरवासेक्षुणा सर्व्वं वन्यकरीषकेण सुदृढ़ं गुप्तं पचेत् सप्तधा॥" इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रसायनाधिकारे॥)

सङ्गतम्। इति शब्दरत्नावली॥ वैश्यशूद्राणां पद्धतिविशेषे पुं। यथा, इत्युद्वाहतत्त्वम्॥
"गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः।"

गुप्तगतिः, पुं, (गुप्ता संवृता अन्यैरलक्षिता गतिर्गमनं चेष्टादिर्वा यस्य।) चरः। इति शब्दरत्नावली॥

गुप्तचरः, पुं, (गुप्तः योगेनात्मसंवृतः सन् स्वयं विष्णुरपि सर्व्वैश्वर्य्यमाच्छाद्य नररूपेण चरतीत्यर्थः।) बलदेवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (कर्म्मधारयसमासे तु राज्ञां गूढ़चरः। गुप्तश्चरो यस्य इति विग्रहे राजानमेव बोधयति॥)

गुप्तस्नेहः, पुं, (गुप्तः गूढ़भावेन स्थितः स्नेहः तैलादिरसो यत्र।) अङ्कोठवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गुप्ता, स्त्री, (गुप्त+टाप्।) कपिकच्छुः। इति राजनिर्घण्टः॥ परकीयान्तर्गतनायिकाभेदः। तस्या लक्षणम्। मैथुनगोपनम्। सा च त्रिधा। वृत्तसुरतगोपना १ वर्त्तिष्यमाणसुरतगोपना २ वृत्तवर्त्तिष्यमाणसुरतगोपना ३। इति रसमञ्जरी॥

गुप्तिः, स्त्री, (गुप्+अधिकरणभावकरणादिषु यथायथं क्तिन्।) अवकरस्थानम्। कारागारम्। (यथा, माघे। ११। ६०।

"चिरमतिरसलौल्याद्बन्धनं लम्भितानां
पुनरयमुदयाय प्राप्य धाम स्वमेव।
दलितदलकपाटः षट्पदानां सरोजे
सरभस इव गुप्तिस्फोटमर्कः करोति॥")

रक्षणम्। इति मेदिनी। ते। १६॥ (यथा, मनुः। १। ९४।

"तं हि स्वयम्भुः स्वादास्यात्तपस्तप्त्वादितोऽसृजत्।
हव्यकव्याभिवाह्याय सर्व्वस्यास्य च गुप्तये॥")

भूगर्त्तः। यमः। इति हेमचन्द्रः॥ गर्त्तार्थे चितेरनुखननम्। नौकाच्छिद्रम्। इत्यमरटीकायां भरतः। गोपनम्। इति तट्टीकासारसुन्दरी॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। ३। १५५।

"भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्था॥"

सम्बरणम्। यथा, कुमारे। ६। ३८।

"वृक्षमणिशिलासालं गुप्तावपि मनोहरम्॥"

ग्रहणीयमन्त्रसंस्कारविशेषः। यथा, तन्त्रसारधृतगौतमीये।

"यजनं जीवनं पश्चात् ताड़नं बोधनं तथा।
तथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने पुनः।
तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रियाः॥")

गुफ, प श ग्रन्थे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। प शं, गुम्फति मालां मालिकः। जुगोफ। इति दुर्गादासः॥

गुफितः, त्रि, (गुफ्+कर्म्मणि क्तः।) गुम्फितः। ग्रथितः। इत्यमरटीका॥

गुम्फः, पुं, (गुम्फ+घञ्।) ग्रन्थनम्। (यथा, रावणकृतशिवताण्डवे। १३।

"निगुम्फनिर्भरक्षरन्मधूष्णिकामनोहरम्॥"

तथाच आर्य्यासप्तशत्याम्। ६०६।

"सततमरुणितमुखे सखि! निगिरन्ती गिरां
गुम्फम्॥")

बाहोरलङ्कारः। इति मेदिनी। फे। २। शस्त्र। इति शब्दरत्नावली॥ गोँप इति भाषा॥

गुम्फितः, त्रि, (गुम्फ+कर्म्मणि क्तः।) ग्रन्थितः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (यदुक्तम्।

"प्रयत्नगुम्फितामाला यतस्तेन निराकृता॥")

गुर, ई य ङ वधे। गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-आत्मं-सकं-सेट्॥)

गुर, ङ ई शि उद्यमे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-आत्मं-अकं-सेट्।) ङ्कश्री। ङ शि, गुरते अगुरिष्ट। ई, गूर्णः। इति दुर्गादासः॥

गुरणं, क्ली, (गुर्+भावे ल्युट्।) उद्यमः। इत्यमरः। ३।२।११॥ अस्य रूपान्तरे गूरणं गोरणं इति भरतः॥

गुरुः, पुं (गृणाति उपदिशति वेदादिशास्त्राणि इन्द्रादिदेवेभ्यः इति। यद्वा गीर्य्यते स्तूयते देव-गन्धर्व्वमनुष्यादिभिः। गॄ+"कृग्रोरुच।" उणां। १।२४। इति उत्।) वृहस्पतिः। (यथा, देवीभागवते। १।११।४४।

"इत्याश्वास्य गुरुं शक्रो दूतं वक्तुं विचक्षणः॥")

निषेकादिकृत्। इत्यमरः। ३।३।१६१॥ (यथा, मनुः। २।१४२।

"निषेकादीनि कर्म्माणि यः करोति यथाविधि।
सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते॥")

निषेको गर्भाधानं आदिना सीमन्तोन्नयनादि-मन्त्रविद्यादानादेश्च ग्रहणम्। तत्कर्त्ता पित्रादि-र्गुरुः स्यात्। इति भरतः॥ मन्त्रदाता। तस्य वर्ज्जनीयत्वं यथा, कालिकापुराणे ५४ अध्याये।

"अभिशप्तमपुत्रञ्च सन्नद्धं कितवन्तथा।
क्रियाहीनमकल्याङ्गं वामनं गुरुनिन्दकम्॥
सदा मत्सरसंयुक्तं गुरुं मन्त्रेषु वर्ज्जयेत्।
गुरुर्म्मन्त्रस्य मूलं स्यान्मूलशुद्धौ सदा शुभम्॥"

अपि च। क्रियासारसमुच्चये।

"श्वित्री चैव गलत्कुष्ठी नेत्ररोगी च वामनः।
कुनखी श्यावदन्तश्च स्त्रीजितश्चाधिकाङ्गकः॥
हीनाङ्गः कपटी रोगी बह्वाशी बहुजल्पकः।
एतैर्दोषैर्व्विहीनो यः स गुरुः शिष्यसम्मतः॥"

इति तन्त्रसारः॥ *॥

गुरुवर्गो यथा,—

"उपाध्यायः पिता ज्येष्ठभ्राता चैव महीपतिः।
मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ॥
बन्धुर्ज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवः स्मृताः।
मातामही मातुलानी तथा मातुश्च सोदरा॥
श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रीषु।
इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातृतः पितृतो द्विजाः॥
अनुवर्त्तनमेतेषां मनोवाक्कायकर्म्मभिः।
गुरुं दृष्ट्वा समुत्तिष्ठेदभिवाद्य कृताञ्जलिः॥
नैतैरुपविशेत् सार्द्धं विवदेन्नात्मकारणात्।
जीवितार्थमपि द्वेषाद्गुरुभिर्नैव भाषणम्॥
उदितोऽपि गुणैरन्यैर्गुरुद्वेषी पतत्यधः।
गुरूणामेव सर्व्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः॥
तेषामाद्यास्त्रयः श्रेष्ठास्तेषां माता सुपूजिता।
यो भावयति या सूते येन विद्योपदिश्यते॥
ज्येष्ठभ्राता च भर्त्ता च पञ्चैते गुरवः स्मृताः।
आत्मनः सर्व्वयत्नेन प्राणत्यागेन वा पुनः॥
पूजनीया विशेषेण पञ्चैते भूतिमिच्छता।
यावत् पिता च माता च द्वावेतौ निर्व्विकारिणौ॥
तावत् सर्व्वं परित्यज्य पुत्त्रः स्यात्तत्परायणः।
पिता माता च सम्प्रीतौ स्यातां पुत्त्रगुणैर्यदि॥
स पुत्त्रः सकलं धर्म्मं प्राप्नुयात्तेन कर्म्मणा।
नास्ति पितृसमो देवो नास्ति मातृसमो गुरुः॥
तयोः प्रत्युपकारोऽपि न कथञ्चन विद्यते।
तयोर्न्नित्यं प्रियं कुर्य्यात् कर्म्मणा मनसा गिरा॥
न ताभ्यामननुज्ञातो धर्म्ममन्यं समाश्रयेत्।
वर्ज्जयित्वा मुक्तिफलं नित्यं नैमित्तिकं तथा॥
धर्म्मसारः समुद्दिष्टः प्रेत्यानन्त्यफलप्रदः।
सम्यगाराध्य वक्तारं विसृष्टस्तदनुज्ञया।
शिष्यो विद्याफलं भुङ्क्ते प्रेत्य चापूज्यते दिवि॥
यो भ्रातरं पितृसमं ज्येष्ठं मूढोऽवमन्यते।
तेन दोषेण स प्रेत्य निरयं घोरमृच्छति॥
पुंसा वर्त्मनि तिष्ठेन पूज्यो भर्त्ता तु सर्व्वदा।
अपि मातरि लोकेऽस्मिन्नुपकाराद्धि गौरवम्॥
ये नरा भर्त्तृपिण्डार्थं स्वान् प्राणान् संत्यजन्ति हि।
तेषामथाक्षयाँल्लोकान् प्रोवाच भगवान् मनुः॥
मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरांश्चर्त्विजो गुरून्।
असावहमिति ब्रूयुः प्रत्युत्थाय यवीयसः॥"

इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे ११ अध्यायः॥*॥

तस्य परीक्षा यथा।

"सदाचारः कुशलधीः सर्व्वशास्त्रार्थपारगः।
नित्यनैमित्तिकानाञ्च कार्य्याणां कारकः शुचिः॥
अपर्व्वमैथुनपरः पितृदेवार्च्चने रतः।
गुरुभक्तो जितक्रोधो विप्राणां हितकृत् सदा॥
दयावान् शीलसम्पन्नः सत्कुलीनो महामतिः।
परदारेषु विमुखो दृढसङ्कल्पको द्विजः॥
अन्यैश्च वैदिकगुणैर्युक्तः कार्य्यो गुरुर्नृपैः।
एतैरेव गुणैर्युक्तः पुरोधाः स्यान्महीभुजाम्॥"

इति युक्तिकल्पतरुः॥ *॥

शिष्यकृतपापं गुरुं स्पृशति यथा।

"मन्त्रिपापञ्च राजानं पतिं जायाकृतं तथा।
तथा शिष्यकृतं पापं प्रायो गुरुमपि स्पृशेत्॥
प्राय इति गुरुणा शिष्यः सम्यग्बोधितोऽपि तद्वाक्यमनादृत्य पापञ्चेदाचरति तदा तत् पापं गुरौ न व्याप्नोतीत्यर्थः॥
वर्णाश्रमाणां सर्व्वेषामाचारः सन्नतिप्रदः।
गुरुस्त्रिवारमाचारं बोधयेत् कुलनायिके!॥
न गृह्णाति हि शिष्यश्चेत्तदा पापं गुरोर्न हि।

इति कुलार्णववचनात्। इति शिवार्च्चनचन्द्रिका॥

मन्त्रदगुरोर्लक्षणं यथा।

"गकारः सिद्धिदः प्रोक्तो रेफः पापस्य हारकः।
उकारो विष्णुरव्यक्तस्त्रितयात्मा गुरुः परः॥
शान्तो दान्तः कुलीनश्च विनीतः शुद्धवेशवान्।
शुद्धाचारः सुप्रतिष्ठः शुचिर्दक्षः सुबुद्धिमान्॥
आश्रमी ध्याननिष्ठश्च मन्त्रतन्त्रविशारदः।
निग्रहानुग्रहे शक्तो गुरुरित्यभिधीयते॥
उद्धर्त्तुं चैव संहर्त्तुं समर्थो ब्राह्मणोत्तमः।
तपस्वी सत्यवादी च गृहस्थो गुरुरुच्यते॥" *॥

देशभेदेन तस्य विशेषो यथा।

"मध्यदेशकुरुक्षेत्रनाटकोङ्कणसम्भवाः।
अन्तर्व्वेदिप्रतिष्ठाना आवन्त्याश्च गुरूत्तमाः॥
गौड़ाः शाल्वोद्भवाः सौरा मगधाः केरलास्तथा।
कोशलाश्च दशार्णाश्च गुरवः सप्त मध्यमाः।
कर्णाटनर्म्मदारेवाकच्छातीरोद्भवास्तथा।
कालिङ्गाश्च कलम्बाश्च काम्बोजाश्चाधमा मताः।
वैष्णवे वैष्णवो ग्राह्यः शैवे शैवश्च शाक्तिके।
शैवः शाक्तोऽपि सर्व्वत्र दीक्षास्वामी न संशयः।"

इति तन्त्रसारः॥ *॥

"गुरुरग्निर्द्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः।
पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्व्वत्राभ्यागतो गुरुः।"

इति चाणक्यम्।

कपिकच्छुः। इति राजनिर्घण्टः॥ द्विमात्रः। दीर्घः। इति शब्दरत्नावली॥ (गृणाति उपदिशति वेदान्। गॄ+"कृग्रोरुच।" उणां। १।२४। इति उत्।) वेदाध्यापयिताचार्य्यः। यथा, मनुः। ३।१।

"षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्य्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम्।
तदर्द्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा॥"

गृणाति उपदिशति किञ्चिदपि यः। उपाध्याय इत्यर्थः। यथा, मनुः। २।१४९।

"अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः।
तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तया।"

गीर्य्यते स्तूयतेऽसौ ज्ञानतपोवृद्धत्वात्। ज्ञान-प्रभावान्वितत्वात् तपोबलप्राधान्याद् वा पूज्य-तमो महात्मा। यथा, मनुः। २।१३०।

"मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरांश्चर्त्विजो गुरून्।"

"भूयिष्ठाः खलु गुरव इत्युपक्रम्य ज्ञानवृद्धतपो-वृद्धयोरपि हारीतेन गुरुत्वकीर्त्तनात् तयोः कनिष्ठयोरपि सम्भवात् तद्विषयोऽयं गुरुशब्दः।"

इति टीकाकृत् कुल्लूकभट्टः। गृणाति उपनीय सन्ध्योपासनाचारादीनि कर्म्माणि उपदिशति उपनेता सन्ध्योपासनाद्युपदेष्टा च। यथा मनुः। २।६९।

"उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः।
आचारमग्निकार्य्यञ्च सन्ध्योपासनमेव च॥"

पिता। यथा, रामायणे। २।७९।२।

"गतो दशरथः स्वर्गं यो नो गुरुतरो गुरुः।"

राजचक्रवर्त्ती सम्राट्। यथा, रघुः २।६८

"गुरुर्नृपाणां गुरवे निवेद्य।"

गिरति अज्ञानमन्तर्यामिरूपेणाविद्यां नाशयतीत्यर्थः। गीर्य्यते स्तूयते जीवनिकरैरिति वा गॄ वा उत्। विष्णुः। यथा, महाभारते १३।१४९।६५।

"आदिदेवो महादेवो देवेशो देवभृद्गुरुः।"

शिवः। तत्रैव। १७।१३०।

"सहस्रमूर्द्धा देवेन्द्रः सर्व्वदेवमयो गुरुः।"

ब्रह्मा। माननीयः। एकेनैव श्लोकेनैतयोरुदा-हरणं यथा, काशीखण्डे। ९९।७१।

"विभ्रत् सहजकाठिन्यं जातो गौरीगुरुर्गिरिः।
शम्भुं प्रपूज्य सुतया सजा विश्वगुरोरपि।"

विश्वगुरोर्ब्रह्मणोऽपि गुरुर्माननीयः पूज्यो वा इति तट्टीका।

उपदेष्टृ अर्थे यथा सुश्रुतसूत्रस्थाने तृतीयाध्याये

"अथ वत्स! तदेतदध्येयं यथा तथोपचार

ग प्रोच्यमानम् । अथ शुभये क्षतोत्तरासङ्गाया-
कुलायोपस्थितायाध्ययनकाले शिष्याय यथा-
क्ति गुरुरुपदिशेत् पदं पादं श्लोकं वा ते च
-पाद-श्लोका भूयः क्रमेणानुसन्धेया एव-
हैकशो घटयेदात्मनाचानुपठेत् ।" तत्रैव चतुर्थे
गाख्यं गुरुमुखोद्गीर्णमादायोपास्य चासकृत् ।
कर्म्म कुरुते वेदः स वेदोऽन्ये तु तस्कराः ॥")
त्रि, (गीर्य्यते स्तूयते महत्त्वात् । गॄ + कुगो-
श्च" उणा ।१।२४। इति उत्) महान् । (यथा,
र्वेदे ।४।५।६। "इदं मे अग्ने ! कियते पावका-
नते गुरुं भारं न मन्म ।") दुर्ज्जरः । अलघुः ।
ति मेदिनी ॥ रे ।२५॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।२।१६६
गामो बन्धनमध्यं गुरुस्तावत् त्वया मे
तः ।" पराक्रान्तः । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २८ ।
ोतसाहशक्तिसम्पन्नो हन्याच्छत्रुं लघुर्गुरुम् ।"
ारायमाणः । यथा, रघुः । १२ । १०२ ।
अथ मदगुरुपक्षैर्लोकपालद्विपानाम् ।"
थ मदेन गजगण्डसञ्चारसंक्रान्तेन गुरुपक्षैः
ारायमाणपक्षैः अलिवृन्दैः ।" इति टीका-
मल्लिनाथः । अतिशयः । यथा, मेघदूते ।१।१।
कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः
ापेनास्तं गमितमहिमा वर्षभोग्येन भर्त्तुः ॥")
मः, पुं, (गुरुरेव क्रमः पारम्पर्य्यं यत्र ।)
तंह । पारम्पर्य्योपदेशः । इति हलायुधः ॥
:, पुं, (गुरून् पराक्रान्तानपि यक्षशान्
मसादीन् हन्ति निराकरोतीत्यर्थः । हन् +
क ।) गौरसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ।
रुहन्तरि त्रि ॥
कः, पुं, (गुरुं दुर्ज्जरवस्त्वादिकं रुण्टति
ारयति हरतीति यावत् । गुरुं गुरुतां दुर्ज्जरतां
ण्टतीत्येके रुटहस्तेये + ण्वुल् ततः पृषोदरात्
लोपे साधुः ।) तिलमयूरः । इति त्रिकाण्ड-
षः ॥
ल्पगः, पुं, (गुरोः पितुराचार्य्योपाध्याया-
र्वा तल्पं शय्यां पत्नीमितियावत् गच्छति इति
म् + डः ।) विमातृगन्ता । यथा,—
गुरुतल्पगः सुरापश्च रुक्मस्तेयश्च विप्रहा ।
हापातकिनस्त्वेते संसर्गी चैव पञ्चमः ॥
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
यथा, मनुः । ६ । २३५ ।
ब्रह्महा च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः ।
ते सर्व्वे पृथग्ज्ञेया महापातकिनो नराः ॥"
तस्य नरकभोगावसाने पुनर्गृहीतमनुष्यदेहस्य
लं यथा, तत्रैव । ११ । ४६ ।
ब्रह्महा क्षयरोगित्वं दौश्चर्म्म्यं गुरुतल्पगः ।")
तलः, पुं, (गुरुः अपेक्षाकृतदीर्घकालव्यापी-
लः ।) तालविशेषः । यथा,—
एक एव गुरुर्यत्र गुरुतालः स कथ्यते ।
परं नियमं विना ॥" इति सङ्गीतदामोदरः
, क्ली, (गुरोर्भावः । "त्वतलौ" इति
प्रत्ययस्ततः त्वान्तं क्लीवमिति क्लीवत्वम् । ।
त्वम् । गुरुता । (यथा, भाषापरिच्छेदे ।३१)

"स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च गुरुत्वञ्च द्रवत्वकम् ।")
अलघुता । यथा,—
"अतीन्द्रियं गुरुत्वं स्यात् पृथिव्यादिद्वये तु तत् ।
अनित्ये तदनित्यं स्यात् नित्ये नित्यमुदाहृतम् ॥
तदेवासमवायि स्यात् पतनाख्ये तु कर्म्मणि ।"
इति भाषापरिच्छेदः ॥
(आधिक्यम् । यथा, रघुः । २ । १८ ।
"शृङ्गिर्गुरुत्वाद्वपुषो नरेन्द्रः ।" वपुषो गुरु-
त्वात् आधिक्यात् इति मल्लिनाथस्तट्टीकायाम् ।
पूज्यत्वम् । यथा, तत्रैव । १० । ६४ ।
"मेने परार्द्ध्यमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः ।")
गुरुदैवतः, पुं, (गुरुर्बृहस्पतिर्दैवतमस्येति ।) पुष्य-
नक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २५ ॥
गुरुपत्रं, क्ली, (गुरुपाके दुर्ज्जरं पत्रं पत्राकार-
फलकमस्य ।) वङ्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥
४ । १०८ ॥
गुरुपत्रा, स्त्री, (गुरु सेवने दुर्ज्जरं पत्रं पर्ण-
मस्याः ।) तिन्तिड़ीवृक्षः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
गरुमर्द्दलः, पुं, (गरुः मर्द्दल इति नित्यकर्म्म-
धारयः ।) डिण्डिमवाद्यम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
गुरुरत्नं, क्ली, (गुरु गौरवान्वितं मूल्यवदित्यर्थः
गुरुत्वाद्गुरु वा रत्नम् गुरोः प्रियं रत्नमित्येके ।)
पुष्परागमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर-
मित्यत्र नवग्रहदोषशान्त्यै गुरौ मुक्तैवेत्युक्ता)
यथा, अस्मिन्नेव शब्दकल्पद्रुमे नवरत्नशब्दे ।
"नवग्रहदोषशान्त्यै धार्य्याणि नवरत्नानि ।
वदूर्य्यं धारयेत् सूर्य्ये नीलञ्च मृगलाञ्छने ॥
आवनेयेऽपि माणिक्यं पद्मरागं शशाङ्कजे ।
गुरौ मुक्ता भृगौ वज्रं शनौ नीलं विदुर्बुधाः ॥"
इति ॥
मणेरस्यप्रयोगोऽत्रैव रत्नशब्दे दृश्यते यथा,—
"वज्रमुक्ताश्ममणयः सपद्मरागाः समरकताः
प्रोक्ताः ।
अपिचेन्द्रनीलवरवैदूर्य्याश्च पुष्परागाश्च ॥")
गुरुवर्च्चोघ्नः, पुं, (गुरुवर्च्चः वातपित्तादिप्रकोप-
जनिताग्निमान्द्यकोष्ठरोधनादिदोषस्तं हन्ति इति
हन् + टक् ।) लिम्पाकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पातिलेबु । इति भाषा ॥
गुरुहा, [न्] पुं, (गुरुं हन्ति इति । हन् + क्विप् ।)
गुरुघ्नः । तत्पर्य्यायः । नरकीलकः २ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ५२२ ॥ गुरुहन्तरि त्रि ।
गुर्ज्जरः, पुं, (गुर् शत्रुक्षतताड़नं वधोद्यमादिकं
वा उज्जरयति यो देशः । कलिङ्गाः साह-
सिका इतिवद्देशस्यजने लक्षणेति ज्ञेयम् ।)
गुर्ज्जराटदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥
गुर्ज्जरी, स्त्री, (जॄ + णिच् + अच् । गुरिति शत्रु-
क्षतताड़नादिकं जर्य्यत्यनेन इति अधिकरणे
अच् । गुर्ज्जरः देशः तस्य प्रियेति ङीष् । यद्वा
गुर्ज्जरदेशःप्रियोऽस्या इति अण् ङीप् च ।
गुर्ज्जरदेशवासिनी असौ गुर्ज्जरीति केचित् ।)

रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥ इयन्तु भैरव-
रागस्य रागिणीति बोध्यम् । यथा, सङ्गीतदर्पणे
रागविवेकाध्याये । १६ ।
"भैरवी गुर्ज्जरी रामकिरी गुणकिरी तथा ।
वाङ्गाली सैन्धवी चैव भैरवस्य वराङ्गनाः ॥"
अस्या गानवेलानिर्णयो यथा, तत्रैव । २० ।
"वेलावली च मल्लारी वल्लारी सोमगुर्ज्जरी ।"
इयं हि ग्रीष्मऋतौ स्वस्वामिना भैरवरागेण सह
गीयते । यथा, तत्रैव । २७ ।
"भैरवः ससहायस्तु ऋतौ ग्रीष्मे प्रगीयते ।"
इति सोमेश्वरमतम् । हनूमन्मते तु । इयमेव
मेघरागस्य स्त्री । यथा, तत्रैव । ३७ ।
"मल्लारी देशकारी च भूपाली गुर्ज्जरी तथा ।
टक्का च पञ्चमी भार्य्या मेघरागस्य योषितः ॥"
इयं पुना रागार्णवमते पञ्चमरागाश्रया रागिणी-
त्यवधेयम् । यथा, तत्रैव । ४० ।
"ललिता गुर्ज्जरी देशी वराड़ी रामकृत्तथा ।
मता रागार्णवे रागाः पञ्चैते पञ्चमाश्रयाः ॥")
गुर्द्द क निकेतने । कूर्द्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-परं-अकं-सेट् ।) दीर्घिणो वक्ष्यमाणत्वा-
दस्य न दीर्घः । क गुर्द्दयति । निकेतनं निवासः ।
इति दुर्गादासः ॥
गुर्द्द ङ कूर्द्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-
अकं-सेट् ।) दीर्घिणो वक्ष्यमाणत्वादस्यापि न
दीर्घः । ङ गुर्द्दते । कूर्द्दः क्रीड़ा । इति दुर्गादासः ॥
गुर्व्व ई उद्यमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-सेट् ईदित् । अकमित्येके । खड्गादेरुत्तो-
लनार्थकस्य गुर्व्वधातोः सकर्म्मकत्वमकर्म्मकत्वम्
वैतत् प्रशावद्भिरेव चिन्तनीयम् ।) ह्रस्वी । गॄः
गुरौ गुरः । ई गूर्णः । गुर्व्वति पत्तिः खड्गम् ।
इति दुर्गादासः ॥
गुर्व्विणी, स्त्री, (गर्व्वति कुक्षौ सन्तानमपत्यमित्यर्थः
प्राप्नोति धारयतीति यावत् । गर्व्वगतौ "गर्व्वे-
रत उच्च ।" उणा । २ । ५४ । इति उत् इनन्
च गौरादित्वात् ङीष् । गर्व्वयति मुञ्चतीत्येके ।
यद्वा गुरुर्गुरुभारयुक्तो गर्भोऽस्त्यस्याः अपत्य-
धारणात्तथात्वम् । गुरु + "व्रीह्यादिभ्यश्च ।" ५ ।
२ । ११६ । इति इनिः ।) गर्भिणी । इत्यमरः ।
२ । ६ । २२ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २७ । २० ।
"बन्धकीपद्मशरभमूलिकागुर्व्विणीस्तनात् ।
प्रश्ना नृपेण चादेया तथा गोपालयोषितः ॥"
यथाऽस्याः पथ्यापथ्यनियमः ।
यद्यत् कामयते सा च तत्तद्द्याद्भिषग्वरः ।
वर्ज्जयेद्विदलान्नानि विदाहीनि गुरूणि च ॥
अम्लानि सौम्यचौराणि गुर्व्विणीनां विवर्ज्जयेत् ।
मृत्तिका भक्षणीया न न च सूरणकन्दकाः ॥
रसोनञ्च पलाण्डुञ्च सन्त्यज्यो गुर्व्विणीस्त्रिया ।
सूरणानि प्रदेयानि गौल्याणि सरसानि च ॥
पथ्ये हितानि चैतानि गुर्व्विणीनां सदा भिषक् ।
व्यायामं मैथुनं रोषं शौर्य्यञ्चंक्रमणन्तथा ॥
वर्ज्जयेद्गुर्व्विणीनाञ्च जायन्ते सुखसम्पदः ॥"
इति हारीते तृतीयस्थानेऽष्टचत्वारिंशेऽध्याये ॥)

गुर्व्वी, स्त्री, (गुरुर्भारयुक्तो गर्भोऽस्याः । गुरु + ङीष् ।) गर्भवती । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०३ ॥ ("नहि वन्ध्या विजानाति गुर्व्वीप्रसववेदनाम् ॥" इति हितोपदेशः ॥)

गुरुपत्नी । (गुरोः पत्नीति गुरु + ङीष् ।) गौरवयुक्ता । (गुरु + "वोतोगुणवचनात् ।" ४ । १ । ४४ । इति विभाषायां ङीष् ।) यथा । अनन्यगुर्व्व्यास्तवकेन केवलः पुराणमूर्त्तेर्म्महिमा-वगम्यते । इति माघः ॥ (गुरुभारविशिष्टा । यथा, महाभारते । ३ । २२ । ३१ ।

"ततः शाल्वं गदां गुर्व्वीमाविध्यन्तं महाहवे । द्विधाचकार सहसा प्रजज्वाल च तेजसा ॥"

गायत्री । यथा,—

देवीभागवते । १२ । ६ । ४२ ।

"गुहावासा गुणवती गुरुपापप्रणाशिनी । गुर्व्वी गुणवती गुह्या गोप्तव्या गुणरूपिणी ॥")

गुलः, पुं, (गुड़ + डलयोरैक्यादुकारस्य लत्वम् ।) रेचक । गुड़ः । इति मेदिनी । ले । १३ ॥

गुलच्चकन्दः, पुं, (गुलच्चस्य लताविशेषस्य कन्द इव कन्दोऽस्य गुलं गुड़वद्रसं अञ्चति अच + अण् । ततः शकन्ध्वादित्वादलोपे गुलचः तादृशः कन्दः । इति केचित् ।) कन्दविशेषः । कुली इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गुच्छाक्ककन्दः २ बलाक्ककन्दः ३ निचुलिका ४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । सुशीतलत्वम् । वृष्यप्रदत्वम् । तर्प-णत्वम् । दाहनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुला, स्त्री, (गुलः गुड़इव रसोऽस्यस्या इति अर्श आदिभ्योऽच् ततष्टाप् ।) स्नुहीवृक्षः । इति मेदिनी । ले । १३ ॥

गुली, स्त्री, (गुड़ः क्षुद्रवर्त्तुलाकृतिर्विषमयस्फोटा-कृतिरित्यर्थः विद्यतेऽस्याः इति अर्श आदिभ्यो-ऽच् ततो ङीष् ।) गुटिका । रोगभेदः । वसन्त इति ख्यातः । इति मेदिनी । ले । १४ ॥

गुलुच्छः, पुं, (गुच्छ + पृषोदरात् साधुः ।) गुच्छः । स्तवकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गुलुञ्छः, पुं, (गुडति गोलाकारेण वेष्टयतीति गुड़ + क्विप् गुड् तं तदाकारं उञ्छति आदत्ते उपार्ज्जयति वा । उञ्छ "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् । ततो डस्य लत्वे साधुः ।) गुच्छः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६२ ॥

गुलुञ्छकः, पुं, (गुलुञ्छ + स्वार्थे कन् ।) गुच्छः । इति शब्दरत्नावली ॥

गुल्फः, पुं, (गल + "कलिगलिभ्यां फगस्योच ।" उणां । ५ । २६ । इति फक् अकारस्योत्वं च ।) पादग्रन्थिः । तत्पर्य्यायः । घुटिका २ । इत्य-मरः । २ । ६ । ७२ ॥ चरणग्रन्थिः ३ घुटिक ४ घुण्टक ५ घुण्टः ६ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २७८ ॥ (यथा, गोः रामायणे । ६ । २३ । १२ ।

"समावेतौ करौ पादौ गुल्फौ चावनतौ मम ॥")

गुल्मः, पुं, (गुड़ति वेष्टयति गुड्यते वेष्ट्यते वा, गुड़ + करणे बाहुलकात् मक् डलयोरैक्यात् डस्य लत्वे साधुः ।) उदरजरोगविशेषः । तस्य निदानादि ।

"दुष्टा वातादयोऽत्यर्थं मिथ्याहारविहारतः । कुर्व्वन्ति पञ्चधा गुल्मं कोष्ठान्तर्ग्रन्थिरूपिणम् ॥* तस्य पञ्चविधं स्थानं पार्श्वे हृन्नाभिवस्तयः । हृन्नाभ्योरन्तरे ग्रन्थिः सञ्चारी यदि वाचलः ॥ वृत्तश्चयापचयवान् स गुल्म इति कीर्त्तितः । स व्यस्तैर्जायते दोषैः समस्तैरपि चोच्छ्रितैः ॥ पुरुषाणां तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापरः ॥*

तस्य पूर्व्वरूपं यथा,—

"उद्गारबाहुल्यपुरीषबन्ध-तृप्त्यक्षमत्वान्त्रविकूजनानि । आटोपमाध्मानमपक्तिशक्ति-रासन्नगुल्मस्य वदन्ति लिङ्गम् ॥" * ॥

तस्य सामान्यरूपम् ।

"अरुचिः कृच्छ्रविण्मूत्रवातताऽन्त्रविकूजनम् । आनाहश्चोर्द्ध्ववातश्च सर्व्वगुल्मेषु लक्षयेत् ॥ * ॥

वातिकस्य निदानं यथा,—

"रूक्षान्नपानं विषमातिमात्रं विचेष्टनं वेगविनिग्रहश्च । शोकोऽभिघातोऽतिमलक्षयश्च निरन्नता चानिलगुल्महेतुः ॥" * ॥

वातिकस्य रूपम् । यथा,—

"यः स्थानसंस्थानरुजा विकल्पं विड्वातसङ्गं गलवक्त्रशोषम् । श्यावारुणत्वं शिशिरज्वरञ्च हृत्कुक्षिपार्श्वांसशिरोरुजञ्च ॥ करोति जीर्णेऽभ्यधिकं प्रकोपं भुक्ते मृदुत्वं समुपैति यश्च । वातात् स गुल्मो न च तत्र रूक्षं कषायतिक्तं कटु चोपशेते ॥" * ॥

पैत्तिकस्य निदानं यथा,—

"कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्ष-क्रोधातिमद्यार्कहुताशसेवा । आमाभिघातो रुधिरञ्च दुष्टं पैत्तस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तम् ॥" * ॥

पैत्तिकस्य रूपं यथा,—

"ज्वरः पिपासा वदनाङ्गरागः शूलं महज्जीर्य्यति भोजने च । स्वेदो विदाहो व्रणवच्च गुल्मः स्पर्शासहः पैत्तिकगुल्मरूपम् ॥" * ॥

श्लैष्मिकस्य निदानम् ।

"शीतं गुरु स्निग्धमचेष्टनञ्च संपूरणं प्रस्वपनं दिवा च । गुल्मस्य हेतुः कफसम्भवस्य सर्व्वस्तु दुष्टो निचयात्मकस्य ॥" * ॥

श्लैष्मिकस्य रूपम् ।

"स्तैमित्यशीतज्वरगात्रसाद-हृल्लासकासारुचिगौरवाणि । शैत्यं रुगल्पा कठिनोन्नतत्वं गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य ॥" * ॥

द्वन्द्वजस्य रूपं यथा,—

"निमित्तलिङ्गान्युपलभ्य गुल्मे द्विदोषजे दोषबलाबलञ्च । व्यामिश्रलिङ्गानपरांश्च गुल्मां-स्त्रीनादिशेदौषधकल्पनार्थम् ॥" * ।

त्रिदोषजस्य रूपं यथा,—

"महारुजं दाहपरीतमश्मवद् घनोन्नतं शीघ्रविदाहिदारुणम् । मनःशरीराग्निबलापहारिणं त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ॥" * ।

अथ स्त्रीणां रक्तजगुल्मनिदानं यथा,—

"नवप्रसूताहितभोजना या या चामगर्भं विसृजेदृतौ वा । वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं करोति गुल्मं सरुजं सदाहम् ॥" * ।

स्त्रीणां रक्तजगुल्मलक्षणं यथा,—

"पैत्तस्य लिङ्गेन समानलिङ्गं विशेषणञ्चाप्यपरं निबोध । यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गै-श्चिरात् सशूलः समगर्भलिङ्गः ॥ सरौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः । स्त्रीणामार्त्तवजो गुल्मो न पुंसामुपजायते । अन्यस्त्वसृग्भवो गुल्मः स्त्रीणां पुंसाञ्च जायते ।

अथासाध्यलक्षणं यथा,—

सञ्चितः क्रमशो गुल्मो महावास्तुपरिग्रहः । कृतमूलः शिरानद्धो यदा कूर्म्म इवोन्नतः । दौर्ब्बल्यारुचिहृल्लासकासच्छर्द्यरतिज्वरैः । तृष्णातन्द्राप्रतिश्यायैर्युज्यते न स सिध्यति ॥ गृहीत्वा सज्वरं श्वासच्छर्द्यतीसारपीड़ितम् । हृन्नाभिहस्तपादेषु शोथः कर्षति गुल्मिनम् । श्वासः शूलं पिपासान्नविद्वेषो ग्रन्थिमूढ़ता । जायते दुर्ब्बलत्वञ्च गुल्मिनो मरणाय वै ॥" इति माधवकरः ॥ * ।

तच्चिकित्सा यथा,—

"वातारितैलेन पयोयुतेन पथ्यासमेतेन विरेचनं हि । संस्वेदनं स्निग्धमतिप्रशस्तं प्रभञ्जनक्रोधकृते तु गुल्मे ॥ स्वर्ज्जिकाकुष्ठसहितः क्षारः केतकसम्भवः । पीतस्तैलेन शमयेद्गुल्मं पवनसम्भवम् ॥ तित्तिरांश्च मयूरांश्च कुक्कुटान् क्रौञ्चवर्त्तकान् । सर्पिः शालिं प्रसन्नाञ्च वातगुल्मे प्रयोजयेत् ॥ पित्तगुल्मे त्रिवृच्चूर्णं पातव्यं त्रिफलाम्बुना । विरेकाय सितायुक्तं कम्पिल्लं वा समाक्षिकम् । त्रिफलाम्बुना त्रिफलाक्वाथेन । कम्पिल्लं कमिला इति लोके ।

"अभयां द्राक्षया खादेत् पित्तगुल्मी गुड़ेन वा । योगैश्च वातगुल्मोक्तैः श्लेष्मगुल्ममुपाचरेत् । अपरैश्च वलासघ्नैर्युक्तियुक्तैः शमं नयेत् ।" * । हिङ्गुग्रन्थिकधान्यजीरकवचाचव्याग्निपाठाशटी वृक्षाम्लं लवणत्रयं त्रिकटुकं क्षारद्वयं दाड़िमम् । पथ्यापौष्करवेतसाम्लहपुषाजाज्यश्मभेदैः कृतं चूर्णं भावितमेतदार्द्रकरसैः स्याद्बीजपूरद्रवैः । गुल्माध्मानगुदाङ्कुरान् ग्रहणिकोदावर्त्तसंशोथ

प्रत्याश्मानगरोदराग्निरिपुतांस्तूनीद्वयारोच-
कान्।
उरुस्तम्भमतिभ्रमञ्च मनसो वाधिर्य्यमष्ठीलिकां
प्रत्यष्ठीलिकया सहापहरते प्राक्पीतमुष्णा-
म्बुना ॥

हृत्कुक्षिवंक्षणकटीजठरान्तरेषु
वस्तिस्तनांशफलकेषु च पार्श्वयोश्च।
शूलानि नाशयति वातवलासजानि
हिङ्ग्वाद्यमाद्यमिदमाश्विनसंहितोक्तम् ॥"

हिङ्ग्वादिचूर्णम् ॥ * ॥

"क्षीमानुपचरेद्गुल्मं प्रत्येकञ्च त्रिदोषजम्।
सन्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ॥
पूरपुरुस्य लवणं पथ्याचूर्णं समं द्वयम्।
शाणप्रमाणमश्नीयाच्चूर्णं गुल्मगदापहम् ॥
स्वर्ज्जिका शाणमाना स्यात्तावदेव गुड़ं भवेत्।
उभयोर्व्वटिकां खादेद्गुल्मामयविनाशिनीम् ॥*
पलाशवज्रोशिखरिचिञ्चार्कतिलनालजाः।
यवजः स्वर्ज्जिका चेति क्षारा अष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥
गुल्मशूलहराः क्षारा अजीर्णस्य च पाचनाः।"

क्षाराष्टकम् ॥ * ॥

"सामुद्रं सैन्धवं काचं यवक्षारः सुवर्च्चलम्।
टङ्कणं स्वर्ज्जिकाक्षारं तुल्यं चूर्णं प्रकल्पयेत् ॥
वज्रीक्षीरैरविक्षीरैरातपे भावयेत् त्र्यहम्।
वेष्टयेदर्कपत्रेण रुद्धा भाण्डपुटे पचेत् ॥
तत्क्षारं चूर्णयेत् पश्चात् त्र्यूषणं त्रिफलां
तथा।
यवानी जीरको वह्निश्चूर्णमेषाञ्च कारयेत् ॥
...त्र्येषणसमं क्षारं सर्व्वमेकत्र कारयेत्।
...र्णं टङ्कयुगलं सलिलेन प्रयोजयेत् ॥
...ल्मे शूले तथाजीर्णे शोथे सर्व्वोदरेषु च।
...न्दे वह्वावुदावर्त्ते प्लीह्नि चापि परं हितम् ॥
...तेऽधिके जलैः कोष्णैर्हितं पित्तेऽधिके घृतैः।
...मूत्रेण कफाधिक्ये काञ्जिकेन त्रिदोषजे ॥
...क्षार इति ख्यातः प्रोक्तः पूर्व्वं स्वयम्भुवा।
...विनो हरतेऽजीर्णं तथाजीर्णभवान् गदान् ॥"

वज्रक्षारः ॥ * ॥

सुवर्च्चिका टङ्कमिता शाणमानार्द्रिकापि च।
...भे भुञ्जीत युगपद्गुल्मामयनिवृत्तये ॥"
...र्च्चिका सोरा इति लोके।
...शुक्तिकाचूर्णगुटिकां टङ्कमात्रां सुवेष्टयेत्।
...ड़ेन शाणमानेन ताङ्गिलेत् गुल्मरोगवान् ॥
...ल्मी कुमारिकामांसं कर्षार्द्धं गोघृतान्वितम्।
...ाखेत् घोषाभयासिन्धुसुल्मचूर्णावधूलितम् ॥
...मारिका घिउकुँयारी इति लोके ॥ * ॥
...वल्लूरं मूलकं मत्स्यं शुष्कशाकानि वैदलम्।
... खादेदालुकं गुल्मी मधुराणि फलानि च ॥
...दलानां निषेधेऽपि माषकुलत्थयोर्न्नात्रनिषेधः।
...ति सुश्रुतटीका। इति गुल्माधिकारः ॥ इति
...ावप्रकाशः ॥

अथ गुल्मचिकित्सा।

आत्रेय उवाच।

"यथपूत्योपचारैश्च दोषैः संक्रुप्यतेऽनिलः।
मन्दाग्निना हि जठरे जायते गुल्मरुङ् नृणाम् ॥
उदरं गर्ज्जते यस्य विषमाग्निश्च दृश्यते।
तोदो वपुषि शूलञ्च वातगुल्मं विनिर्दिशेत् ॥
शोषोऽरतिः सपीतत्वं मन्दज्वरनिपीड़ितम्।
तमोभ्रमपिपासार्त्तं गुल्मं तत् पित्तसम्भवम् ॥
शोफो जाड्यञ्च हृल्लासं तन्द्रालस्यं सशीतकम्।
मन्दाग्निर्विड्विवन्धश्च गुल्मं तत् श्लेष्मसम्भवम् ॥
मोहो विभ्रमता जाड्यमरतिक्षुत्पिपासकम्।
आलस्यं निद्रया चैवं गुल्मं तत् कफपैत्तिकम् ॥
निद्रालस्यञ्च दाहश्च शोथात् शूलञ्च सज्वरम्।
वैवर्ण्यमरतिर्जाड्यं विड्वन्धो विकलाङ्गता ॥
तथातीसारमूर्च्छा च त्वचाहृल्लासवेपथु।
श्वासोऽरुचिरजीर्णत्वं गुल्मं तत्सान्निपातिकम् ॥
साध्यं केवलदोषोत्थं द्वन्द्वं कष्टेन सिध्यति।
असाध्यं सन्निपातोत्थं वक्ष्यामस्तत्प्रतिक्रियाम् ॥
यत्नात्चिकित्सितञ्चैव कथितञ्चोपचारणम्।
तद्वत्प्लीहा समाख्यातो न चात्र कथितं पुनः ॥
चिकित्सोदरगुल्मस्य वक्ष्यते शृणु साम्प्रतम्।
स्नेहनं स्वेदनञ्चैव पाचनं शोधनानि च ॥
संशमनं विरेकञ्च वस्ति-स्नेह-निरूहणम्।
क्षये पानञ्च चूर्णानि गुल्मोपचरणक्रिया ॥
शुण्ठीमूर्व्वा पञ्चमूलं लघुरास्ना च दारु च।
क्वाथोऽस्य चावशेषः स्यात् तत्समं क्षीरमेव च ॥
दधितत्सममेवन्तु पाचयेत्तत्समाग्निना।
घृतं यावत् प्रपश्येच्च सिद्धमुत्तार्य्यते ततः ॥
तत्कृतं पानकेऽभ्यङ्गे भोजने च प्रदापयेत्।
स्नेहं सप्तदिनं यावत् तस्माच्च स्वेदनं हितम् ॥
दिनत्रयञ्च कर्त्तव्यं कथयाम्यत्र कोविद!।
शुण्ठी सौवर्च्चलं जीरे द्वे वा हिङ्गुसमन्वितम् ॥
काञ्जिकं पानमेतेषां स्वेदनं गुल्मशान्तये।
गुल्मचिकित्सिते क्षारपाकोऽत्र प्रतियुज्यते ॥

क्षारं पलाशार्ज्जुनशूरणस्य
क्षारं तथा वै सहयावशूकम्।
सौवर्च्चलं सिन्धुभवोद्भिदञ्च
सामुद्रजं वापि विमिश्रयेच्च ॥
तोयं परिस्राव्य विधानतोऽपि
युक्तं तथैतानि सदौषधानि।
पथ्याग्निशुण्ठी रजनीसुराह्वं
कुष्ठं विशाला च यवानिका च ॥
तथाजमोदा सहजीरके द्वे
षड्ग्रन्थिका हिङ्गुयुतञ्च चूर्णम्।
क्षारोदकौ पानविमिश्रपानं
निघ्नन्ति सर्व्वाण्यपि कोष्ठजानि ॥
गुल्मानि सर्व्वाणि विसूचिकानां
मन्दाग्निशूलानि भगन्दराणाम्।
प्लीहोदरानाहमथो विवन्धं
विनाशनो रोगचयं नराणाम् ॥"

इति विरुक्षणम् ॥ * ॥

अथ विरेचनानि वक्ष्यामः ॥ * ॥

"नागरं क्रिमिजित् पथ्या त्रिवृता त्रिगुणायुतम्।
चूर्णं गुड़ान्वितं देयं वातगुल्मविरेचनम् ॥
दन्ती च भागमेकञ्च द्वौ भागौ च हरीतकी।
त्रिवृतायास्त्रिभागः स्यात् शुण्ठ्याश्चक्षार एव च ॥
प्रचिप्य सर्व्वमेकत्र सर्व्वतुल्यगुड़ेन तु।
वटकं भक्षयेत् प्रातस्तस्योपरि जलं पिबेत् ॥
कथितश्च विरेकश्च वातगुल्मोपशान्तये।"

इति वातगुल्मविरेचनम् ॥ * ॥

"पिबेदेरण्डतैलञ्च सर्क्कराक्षीरसंयुतम्।
पित्तगुल्मविरेकाय श्रेष्ठमेतत् सुखावहम् ॥
आरग्वधं प्रवालानि तथैवारग्वधानि च।
विभाव्यैरण्डतैलेन तत्पत्रैश्चैव वेष्टयेत् ॥
कर्द्दमेन प्रलिप्याथ अङ्गारेषु निधापयेत्।
सुस्विन्नभर्ज्जितां ताञ्च भक्षयेत् शर्करान्विताम् ॥
विरेकं पैत्तिके गुल्मे हितं शुद्धविरेचनम्।"

इति पित्तगुल्मविरेचनम् ॥ * ॥

"त्रिफला सुरसा शुण्ठी चूर्णं कृत्वा विभावयेत्।
स्नुहीक्षीरेण वारैकं गुड़ेन सह मिश्रितम् ॥
विरेकः श्लेष्मगुल्मे च सर्व्वोदरविनाशनम्।
शुण्ठी सौवर्च्चलं पथ्या विड़ङ्गञ्च पुनर्नवा ॥
चूर्णोऽपामार्गबीजानां स्नुहीक्षीरेण भावितः।
गुड़ेन संयुतं खादेत् पश्चात् सोष्णं जलं पिबेत् ॥
विरेकः सर्व्वगुल्मेषु प्रशस्तो हितकारकः ॥

इति विरेचनम्। [कोकिला

शुक्तिक्षारनिशाविशालकदली स्यात् शूरणं
पालाशं दहनार्ज्जुनं शठिजयाऽपामार्गकुष्मा-
ण्डकम्।
दग्ध्वाक्षारविपाचितं परिस्रुतं हिङ्गुत्रिकट्वन्वितं
गुल्मानाहविबन्धशूलहरणं सर्व्वोदराणां हितम् ॥

इति क्षारपानम् ॥ * ॥

"अजमोदा शठी दन्ती विड़ङ्गं शुण्ठितुम्बुरु।
त्रिफला चित्रकश्चैव शुण्ठी कर्कटशृङ्गिका ॥
त्रिवृता च सुराह्वा च पुष्करं श्वद्रारकम्।
तथाम्लवेतसश्चैव तिन्तिड़ीकञ्च चिञ्चिलिः ॥
समन्तु मातुलुङ्गेन विभाव्यमेकतः कृतम्।
त्रिभागहिङ्गुसंयुक्तं घृतेन चूर्णितं हितम् ॥
निहन्ति वातगुल्मञ्च सशूलमुदरं तथा।"

इत्यजमोदादि ॥ * ॥

हिङ्गुफलत्रिकजीरकयुग्मं
चित्रकभागिककुष्ठविड़ङ्गम्।
तुम्बुरुपुष्कर-विश्वसुराह्वं
क्षारयुतं लवणानि च पञ्च ॥
वातिकगुल्मविनाशनहेतुः
शूलरुजञ्च नरस्य निहन्ति ॥"

इति वातगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥

"विदारी क्षीरशुक्ला च पथ्या विश्वौषधं मधु।
लेहः पित्तात्मके गुल्मे हितः शोफनिवारणः ॥
षष्टिकं निम्बपत्राणि तथा धात्रीफलं सिता।
चूर्णं मध्वावलीढ़ञ्च पित्तगुल्मनिवारणम् ॥"

इति पित्तगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥

"त्रिकटुत्रिफलाचित्रवटकट्फलसंयुतम्।
चूर्णं मद्येन वा पीतं फलक्वाथेन वा पीतम् ॥
श्लेष्मगुल्मविनाशाय हितञ्चैतत् सुखावहम्।
लोध्रञ्च कट्फलं विश्वा कुष्ठं चित्रकमेव च ॥
नागरं हिङ्गुसंयुक्तं चूर्णं मूत्रेण संयुतम्।

श्लेष्मगुल्मविनाशाय शूलोदरविनाशनम् ॥
उग्रगन्धा च मरिचं क्षारचूर्णसमन्वितम् ।
पिबेन्मूत्रेण संयुक्तं श्लेष्मगुल्मविनाशनम् ॥”

इति श्लेष्मगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥

“शुण्ठी सौवर्चलं भार्गी वत्सकं यावशूकजम् ।
जीरे द्वे चाटरूषञ्च यवानी हिङ्गुसैन्धवम् ॥
आरग्वधेन संयुक्तं चूर्णं सघृतमेव च ।
वातश्लेष्मोद्भवे गुल्मे सुखमाशुप्रपद्यते ।
उग्रगन्धा फलत्रिकं देवदारुपुनर्नवा ॥
त्रिवृत्सौवर्च्चलोपेतं क्षारोदकसमन्वितम् ।
पीतं वातकफे गुल्मे शुभकारि परं मतम् ॥”

इति वातश्लेष्मगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥

इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥

“रूक्षकृष्णारुणशिरा तन्तुजालगवाचितः ।
गुल्मोऽष्टधा पृथक् दोषैः संसृष्टैर्निचयं गतः ॥
आर्त्तवस्य च दोषेण नारीणां जायतेऽष्टमः ।
ज्वरच्छर्द्यतिसारादैर्वमनाद्यैश्च कर्म्मभिः ॥
कर्षितो वातलान्यत्ति शीतं वाम्बुबुभुक्षितः ।
यः पिबत्यनुपानानि लङ्घनं प्लवनादिकम् ॥
सेवते देहसंक्षोभिच्छर्दिं वा समुदीरयेत् ।
अनुदीर्णानुदीर्णान् वा वातादीन् विमुञ्चति ॥
स्नेहस्वेदावनभ्यस्य शोधनं वा निषेवते ।
शुद्धो वाशु विदाहीनि भजते स्यन्दनानि वा ॥
वातोल्वणास्तस्यमलाः पृथक् क्रुद्धाद्विशोऽथवा ।
सर्व्वे वा रक्तयुक्ता वा महास्रोतोऽनुशायिनः ॥
ऊर्द्ध्वाधोमार्गमावृत्य कुर्व्वते शूलपूर्व्वकम् ।
स्पर्शोपलभ्यं गुल्माख्यमुत्प्लुतं ग्रन्थिरूपिणम् ॥
कर्षणात् कफविट्पित्तैर्मार्गस्यावरणेन वा ।
वायुः कृताश्रयः कोष्ठे रौक्ष्यात् काठिन्यमागतः ।
स्वतन्त्रः स्वाश्रये दुष्टः परतन्त्रः पराश्रये ॥
पिण्डितत्वादमूर्त्तोऽपि मूर्त्तत्वमिवसंश्रितः ।
गुल्म इत्युच्यते वस्तिनाभिहृत्पार्श्व-संश्रयः ॥
वाताम्मन्याशिरःशूलं ज्वरप्लीहान्त्रकूजनम् ।
व्यथा सूच्येव विट्सङ्गः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं मुहुः ॥
स्तम्भो गात्रे मुखे शोषः कार्श्यं विषमवह्निता ।
रूक्षकृष्णत्वगादित्वं चलत्वादनिलस्य च ॥
अनिरूपित-संस्थान-स्थानवृद्धिक्षयव्यथः ।
पिपीलिकाव्याप्त इव गुल्मः स्फुरति तुद्यते ॥
पित्ताद्दाहोऽम्लको मूर्च्छा विड्भेदस्वेदतृड्-
ज्वराः ।
हारिद्रत्वं त्वगाद्येषु गुल्मश्च स्पर्शनासहः ॥
दूयते दीप्यते सोष्मा स्वस्थानं दहतीव च ।
कफात् स्तैमित्यमरुचिः सदनं शिशिरज्वरः ॥
पीनसालस्य-हृल्लास-कासशुक्लत्वगादिताः ।
गुल्मोऽवगाढ़ः कठिनो गुरुः सुप्तः स्थिरोऽल्प-
रुक् ॥
स्वदोषस्थानधामानः स्वे स्वे काले च रुक्कराः ।
प्रायस्त्रयस्तु द्वन्द्वोत्था गुल्माः संसृष्टलक्षणाः ॥
सर्व्वजस्तीव्ररुग्दाहः शीघ्रपाकी घनोन्नतः ।
सोऽसाध्यो रक्तगुल्मस्तु स्त्रिया एव प्रजायते ॥
ऋतौ वा नवसूता वा यदि वा योनिरोगिणी ।
सेवते वातलानि स्त्री क्रुद्धस्तस्याः समीरणः ॥
निरुणद्ध्यार्त्तवं योन्यां प्रतिमासमवस्थितम् ।
कुक्षिं करोति तद्गर्भ-लिङ्गमाविष्करोति च ॥
हृल्लास-दौर्हृदस्तन्य-दर्शनं क्षामताधिकम् ।
क्रमेण वायुसंसर्गात् पित्तयोनितया च तत् ॥
शोणितं कुरुते तस्या वातपित्तोत्थगुल्मजान् ।
रुक्स्तम्भदाहातिसारतृड्ज्वरादीनुपद्रवान् ॥
गर्भाशये च सुतरां शूलंदुष्टासृगाश्रये ।
जन्याञ्च स्रावदौर्गन्ध्यतोदस्पन्दनवेदनाः ॥
न चाङ्गैर्गर्भवद् गुल्मः स्फुरत्यपि तु शूलवान् ।
पिण्डीभूतः स एवास्याः कदाचित् स्पन्दते चिरात्॥
न चास्या वर्द्धते कुक्षिर्गुल्म एव तु वर्द्धते ।
स दोषसंश्रयो गुल्मः सर्व्वो भवति तेन सः ॥”

इति वाभटे निदानस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

“रूक्षान्नपानैरतिसेवनैर्वा
शोकेन मिथ्या प्रतिकर्म्मणा वा ।
विचेष्टितैर्वा विषमातिमात्रैः
कोष्ठे प्रकोपं समुपैति वायुः ॥
कफञ्च पित्तञ्च स दूषयित्वा
प्रोह्य मार्गान् विनिबध्य ताभ्याम् ।
हृत्नाभिपार्श्वोदरवस्तिशूलं
करोत्यधो याति न बद्धमार्गः ॥
पक्वाशये पित्तकफाशये वा
स्थितः स्वतन्त्रः परसंश्रयो वा ।
स्पर्शोपलभ्यः परिपिण्डितत्वात्
गुल्मो यथा दोषमुपैति नाम ॥
वस्तौ हि नाभ्यां हृदिपार्श्वयोर्वा
स्थानानि गुल्मस्य भवन्ति पञ्च ।
पञ्चात्मकस्य प्रभवन्तु तस्य
वक्ष्यामि लिङ्गानि चिकित्सितञ्च ॥
क्रियाक्रममतः सिद्धं गुल्मिनां गुल्मनाशनम् ।
प्रवक्ष्याम्यत ऊर्द्ध्वञ्च योगान् गुल्मनिवर्हणान् ॥
रूक्षव्यायामजं गुल्मं वातिकं तीव्रवेदनम् ।
बद्धविट् मारुतं स्नेहैरादितः समुपाचरेत् ॥
भोजनाभ्यञ्जनैः पानैर्निरूहैः सानुवासनैः ।
स्निग्धस्य भिषजा स्वेदः कर्त्तव्यो गुल्मशान्तये ॥
स्रोतसां मार्द्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुल्वणम् ।
भित्त्वा विबन्धं स्निग्धस्य स्वेदो गुल्ममपोहति ॥
स्नेहपानं मतं गुल्मे विशेषेणोर्द्ध्वनाभिजे ॥

हबुषाद्यं घृतम् ।

हबुषा व्योष पृथ्वीका चव्यचित्रकसैन्धवः ।
साजाजीपिप्पलीमूलैर्दीप्यकैर्विपचेद्घृतम् ॥
मातुलुङ्गदधिक्षीर-कोलमूलकदाड़िमैः ।
रसैस्तद्वातगुल्मघ्नं शूलानाहविमोक्षणम् ॥
योन्यर्शोग्रहणीदोषश्वासकासारुचिज्वरान् ।
वस्तिहृत्पार्श्वशूलञ्च घृतमेतद्व्यपोहति ॥”

इति हबुषाद्यं घृतम् ॥ * ॥

“तैलं प्रसन्ना गोमूत्रमारनालं यवाग्रजः ।
गुल्मजठरमानाहं पीतमेकत्र साधयेत् ॥”

इति तैलपञ्चकम् ॥ * ॥

“यथोक्तैः कोपनैर्दोषाः कुपिताः कोष्ठमागताः ।
जनयन्ति नृणां गुल्मं स पञ्चविध उच्यते ॥
पञ्च गुल्माश्रया नृणां पार्श्वहृन्नाभिवस्तयः ।
कुपितानिलमूलत्वाद्गूढ़मूलोदयादपि ॥
गुल्मवद्वा विशालत्वाद् गुल्म इत्यभिधीयते ।
स यस्मादात्मनिचयं गच्छत्यप्स्विव बुद्बुदः ।
अन्तः सरति यस्माच्च न पाकमुपयात्यतः ।
सदनं मन्दता वह्नेराटोपोऽन्त्रविकूजनम् ।
विण्मूत्रानिलसङ्गश्च सौहित्यासहता तथा ।
द्वेषोऽन्ने वायुरूर्द्ध्वञ्च पूर्व्वरूपेषु गुल्मिनाम् ।
हृत्कुक्षिशूलं मुखकण्ठशोषो
वायोर्निरोधो विषमाग्निता च ।
ते ते विकाराः पवनात्मकाश्च
भवन्ति गुल्मेऽनिलसम्भवे तु ॥
स्वेदज्वराहारविदाहदाहा-
स्तृष्णाङ्गरागः कटुवक्त्रता च ।
पित्तस्य लिङ्गान्यखिलानि यानि
पित्तात्मके तानि भवन्ति गुल्मे ॥
स्तैमित्यमन्नेऽरुचिरङ्गसाद-
श्छर्दिः प्रसेको मधुरास्यता च ।
कफस्य लिङ्गानि च यानि तानि
भवन्ति गुल्मे कफसम्भवे तु ॥
सर्व्वात्मकः सर्व्वविकारयुक्तः
सोऽसाध्य उक्तः क्षतजश्च वक्ष्ये ।
“न स्पन्दते नोदरमेति वृद्धिं
भवन्ति लिङ्गानि च गर्भिणीनाम् ॥
तं गर्भकालातिगमे चिकित्स्य
मसृग्भवं गुल्ममुशन्ति तज्ज्ञाः ॥”

चिकित्सा यथा ॥

“वातगुल्मार्दितं स्निग्धं युक्तं स्नेहविरेचनैः ।
उपाचरेत् यथाकालं निरूहैः सानुवासनैः ।
पित्तगुल्मार्दितं स्निग्धं काकोल्यादिघृतेन तु ।
विरिक्तं मधुरैर्योगैर्निरूहैः समुपाचरेत् ॥
श्लेष्मगुल्मार्दितं स्निग्धं पिप्पल्यादिघृतेन तु ।
तीक्ष्णैर्विरिक्तं तद्रूपैर्निरूहैः समुपाचरेत् ।
सन्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ।
पित्तवद्रक्तगुल्मिन्या नार्य्याः कार्य्यः क्रियाविधिः
विशेषमपरञ्चास्याः शृणु रक्तविभेदनम् ।
पलाश-भस्मतोयेन सिद्धं सर्पिः प्रयोजयेत् ।
दद्यादुत्तरवस्तिञ्च पिप्पल्यादिघृतेन तु ।
उष्णैर्वा भेदयेद्भिन्ने विधिरासृग्दरोदितः ।
आनूपौदकमज्जानो वसातैलं घृतं दधि ।
विपक्वमेकतः शस्तं वातगुल्मेऽनुवासनम् ।
जाङ्गलैकशफानान्तु वसा सर्पिश्च पैत्तिके ।
तैलं जाङ्गलमज्जान एवं गुल्मे कफोत्थिते ।
धात्रीफलानां स्वरसे षड़ङ्गं विपचेद्घृतम् ।
शर्करा सैन्धवोपेतं तद्धितं वातगुल्मिने ।
चित्रकव्योषसिन्धूत्थ पृथ्वीका चव्यदाड़िमैः ।
दीप्यकग्रन्थिकाजाजी हबुषा धान्यकैः समैः ।
दध्यारनालबदर-मूलकस्वरसैर्घृतम् ।
तत् पिबेद्वातगुल्माग्निदौर्ब्बल्याटोपशूलनुत् ।
विड़दाड़िमसिन्धूत्थ-हुतभुग्व्योषजीरकैः ।
हिङ्गुसौवर्चलक्षार-वृक्षाम्लाम्लवेतसैः ।
बीजपूररसोपेतं सर्पिर्दधिचतुर्गुणम् ।
साधितं दाधिकं नाम गुल्मघ्नं शोथशूलजित्

रसोनस्वरसे सर्पिः पञ्चमूलरसान्वितम् ।
सुरारनालदध्यम्ल-मूलकस्वरसैः सह ॥
व्योष-दाड़िमवृक्षाम्लयवानीचव्यसैन्धवैः ।
हिङ्ग्वम्लवेतसाजाजीदीप्यकैश्च समांशिकैः ॥
सिद्धङ्गुल्मग्रहण्यर्शःश्वासोन्मादक्षयज्वरान् ।
कासापस्मारमन्दाग्नि-प्लीहशूलानिलान् जयेत् ॥
तृणमूलकषाये तु जीवनीयैः पचेद्घृतम् ।
न्यग्रोधादिगणे वापि गणे वाप्युत्पलादिके ॥
रक्तपित्तोत्थितं घ्नन्ति घृतान्येतान्यसंशयम् ।
आरग्वधादौ विपचेद्दीपनीययुतं घृतम् ॥
सारवर्गे पचेच्चान्यत् पचेन्मूत्रगणेऽपरम् ।
घ्नन्ति गुल्मं कफोद्भूतं घृतान्येतान्यसंशयम् ॥
यथा दोषोच्छ्रयश्चापि चिकित्सेत् सान्निपातिकम् ।
चूर्णं हिङ्ग्वादिकं वापि घृतं वा प्लीहनाशनम् ॥
पिबेद्गुल्मापहं काले सर्पिस्त्र्यूषणकमेव वा ।
तिलेक्षुरकपालाशसार्षपं यवनालजम् ॥
भस्म मूलकजञ्चापि गोजाविखरहस्तिनाम् ।
मूत्रेण महिषीणाञ्च पालिकैश्चावचूर्णितैः ॥
कुष्ठ-सैन्धवयष्ट्याह्व-नागरक्रिमिघातिभिः ।
नागमोदैश्च दशभिः सामुद्राच्च पलैर्युतम् ॥
अयःपात्रेऽग्निनाल्पेन पक्त्वा लेह्यमथोद्धरेत् ।
तस्य मात्रां पिबेद्धीमान् सुरया सर्पिषापि वा ॥
धान्याम्लेनोष्णतोयेन कौलत्थेन रसेन वा ।
गुल्मं वातविकारांश्च क्षारोऽयं हन्त्यसंशयम् ॥"
"पीतं सुखाम्बुना वापि स्वर्जिका कुष्ठसैन्धवम् ।
वृश्चीकमुरुबूकञ्च वर्षाभूर्बृहतीद्वयम् ।
चित्रकञ्च जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषितम् ॥
मागधी चित्रकक्षौद्रलिप्ते कुम्भे निधापयेत् ।
मधुनः प्रस्थमावाप्य पथ्याचूर्णार्द्धसंयुतम् ॥
तृषोषितं दशाहन्तु जीर्णभक्तः पिबन्नरः ।
अरिष्टोऽयं जयेद्गुल्ममविपाकमरोचकम् ॥
सम्भूते सोन्नतस्पन्दे दाहपाकरुगन्विते ।
गुल्मे रक्तं जलौकोभिः शिरामोक्षेण वा हरेत् ॥
सुखोष्णा जाङ्गलरसाः सुस्निग्धा व्यक्तसैन्धवाः ।
कटुत्रिकसमायुक्ता हिताः पाने च गुल्मिनाम् ॥
यथा वातहरैः सिद्धाः कौलत्थाः संस्कृता रसाः ।
खलाः सपञ्चमूलाश्च गुल्मिनां भोजने हिताः ॥
बद्धवर्च्चोऽनिलानान्तु सार्द्रकं क्षीरमिष्यते ।
कुम्भीपिण्डेष्टकास्वेदान् कारयेत् कुशलो भिषक् ॥
गुल्मिनः सर्व्व एवोक्ता दुर्व्विरेच्यतमा भृशम् ।
अनस्नेहांस्तु सुस्विन्नान् स्रंसनेनोपपादयेत् ॥
विलेपनाभ्यञ्जनानि तथा सन्दहनानि च ।
उपनाहाश्च कर्त्तव्याः सुखोष्णाः साल्वणादयः ।
उदरोक्तानि सर्पींषि चूर्णवर्त्तिक्रियास्तथा ॥
लवणानि च योज्यानि यान्युक्तान्युदरामये ।
वातवर्च्चोनिरोधे तु सामुद्रार्द्रकसर्षपैः ॥
कृत्वा पायौ विधातव्या वर्त्तयो मरिचोत्तराः ।
दन्ती चित्रकमूलेषु तथा वातहरेषु च ॥
कुर्य्यादरिष्टान् सर्व्वांश्च सूत्रस्थाने यथेरितान् ।
खादेद्वाप्यङ्कुरान् भृष्टान् पूतिकस्नुपटोलजान् ॥
रूढवातमशुष्यञ्च गुल्मिनं न निरूहयेत् ।
पिबेच्छिशुनागरं वा सगुड़ां वा हरीतकीम् ॥
गुग्गुलुं त्रिवृतां दन्तीं द्रवन्तीं सैन्धवं वचाम् ।
मूत्रमद्य-पयोद्राक्षा-रसैर्वीक्ष्य बलाबलम् ॥
एवं पीलूनि पिष्टानि पिबेत् सलवणानि तु ।
पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकसैन्धवैः ॥
युक्ता हन्ति सुरा गुल्मं शीघ्रं काले प्रयोजिता ।
बद्धविण्मारुतो गुल्मी भुञ्जीत पयसा यवान् ॥
कुल्माषान् वा बहुस्नेहान् भक्षयेल्लवणोत्तरान् ॥"
इत्युत्तरतन्त्रे द्वाचत्वारिंशत्तमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥) सेनासंख्याविशेषः । (यथा, महाभारते । १।२।१९-२० ।
"एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः ।
त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥
पत्तिन्तु त्रिगुणामेतामाहुः सेनामुखं बुधाः ।
त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥")
अस्यार्थविवृतिर्यथा,—
अत्र गजा नव, रथा नव, अश्वाः सप्तविंशतिः पदातयः पञ्चचत्वारिंशत्, समुदायेन नवतिः ॥
स्तम्बः । अप्रकाण्डवृक्षः । तत्पर्य्यायः । स्तम्बः २ । इत्यमरः । २ । ४ । ९ ॥ "अविद्यमानप्रकाण्डस्तनुप्रकाण्डो वा बहुपत्रवान् मल्लीझिण्टीनलकमलवंशवीरणादिः मूलादारभ्य पूर्व्वभागः प्रकाण्डः ।" इति भरतः ॥ (यथा, मनुः । १।४८ ।
"गुच्छगुल्मन्तु विविधं तथैव तृणजातयः ।"
"यत्र लतासमूहा भवन्ति न च प्रकाण्डानि ते गुच्छा मल्लिकादयः, गुल्मा एकमूलाः सङ्घातजाताः ।" इति टीकाकृत् कुल्लूकभट्टः ॥) घट्टभेदः । सैन्यरक्षणम् । इति मेदिनी । मे । ११ ॥
(रक्षितृपुरुषसमूहः । यथा, मनुः । ७ । ११४ ।
"द्वयोस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम् ।"
गुल्मं रक्षितृपुरुषसमूहमित्यस्य टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ सैन्यैकदेशः । यथा, तत्रैव । ७ । १९० ।
"गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान् कृतसंज्ञान् समन्ततः ।"
गुल्मान् सैन्यैकदेशानिति टीकाकृत् कुल्लूकभट्टः ॥)

गुल्मकेतुः, पुं, (गुल्मानां केतुर्ध्वज इव । गुल्मः केतुर्यस्येति वा । अत्र तु केतुर्लिङ्गं ज्ञापनमित्यर्थः ।) अम्लवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुल्ममूलं, क्ली, (गुल्मवन्मूलमस्य ।) आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुल्मवल्ली, स्त्री, (गुल्माढ्या वल्ली यस्याः ।) सोमलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सोमलताशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

गुल्मशूलः, पुं, (गुल्मात्मकं गुल्ममूलकं वा शूलमत्र ।) रोगविशेषः । तस्यौषधं यथा,—
"नारी पुष्यदिने पीत्वा गोक्षीरेणोपवासतः ।
श्वेतार्कस्य तु वै मूलं तस्मात्तद्गुल्मशूलनुत् ॥"
इति गारुड़े १९३ अध्यायः ॥

गुल्मिनी, स्त्री, (गुल्मोऽस्त्यस्या इति । "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः । ततः ङीप् ।) विस्तृता लता । तत्पर्य्यायः । वीरुत् २ उलुपः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ९ ॥ वीरुधा ४ अवरुत् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

गुल्मी, स्त्री, (गुल्माकारो विद्यतेऽस्या इति । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् ततो ङीष् ।) आमलकी । एला । वनी । वस्त्रवेश्म । इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ हेमचन्द्रश्च ॥ शणनखीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गुड़काँओली इति भाषा ॥ (गुल्मः गुल्मनामको रोगोऽस्त्यस्य इति । गुल्म + इनिः ।) गुल्मरोगयुक्ते त्रि ॥ (यथा, अत्रैव घृतपनसशब्दगुणव्याख्याने भावप्रकाशः ।
"विशेषात् पनसं वर्ज्यं गुल्मिभिर्मन्दवह्निभिः ॥)

गुल्यः, पुं, (गुड़मिव माधुर्य्यमर्हतीति । गुड़ + यत् । ततो ड़स्य लत्वम् ।) मधुरः । स्वादुः । इति हेमचन्द्रः । ६ । २४ ॥

गुवाकः, पुं, (गुवति मलवत् कायसुतस्त्यजतीति । गु + "पिणाकादयश्च ।" उणां । ४ । १५ । इति आकः तुदादित्वाद्गुणाभावः । निपातनात् दीर्घोऽपि दृश्यते ।) वृक्षविशेषः । गुया सुपारि इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । घोण्टा २ पूगः ३ क्रमुकः ४ खपुरः ५ । इत्यमरः । २।५।१३९ ॥ गूवाकः ६ । इति तट्टीका ॥ पूगवृक्षः ७ दीर्घपादपः ८ वल्कतरुः ९ दृढ़वल्क १० चिक्कणः ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पूगी १२ । इति भावप्रकाशः ॥ सुरञ्जनः १३ गोपदलः १४ राजतालः १५ छटाफलः १६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥ अस्य फलस्य पर्य्यायः । क्रमुकफलम् १ पूगम् २ चिक्कणी ३ चिक्का ४ चिक्कणम् ५ उद्वेगम् ६ उद्वेगम् ७ पूगफलम् ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पूगीफलम् ९ । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ अस्य मस्तिष्कस्य गुणाः । स्वादुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । बलप्राणशुक्रवृद्धिभेदमदकारित्वम् । मूत्ररोगनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ अस्य निर्यासस्य गुणाः । हिमत्वम् । मोहनत्वम् । गुरुत्वम् । विपाके उष्णत्वम् । क्षारत्वम् । साम्लत्वम् । वातघ्नत्वम् । पित्तलत्वञ्च ॥ * ॥ अस्य फलगुणाः सम्मोहकारित्वम् । कषायत्वम् । स्वादुत्वम् । रेचनत्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् । रुच्यत्वम् । वक्त्रक्लेदमलापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ गुरुत्वम् । रूक्षत्वम् । कफपित्तकारित्वम् । दीपनत्वञ्च ॥ * ॥ आर्द्रस्य तस्य गुणाः । गुरुत्वम् । अभिष्यन्दित्वम् । अग्निदृष्टिहरत्वञ्च ॥ * ॥ स्विन्नस्य तस्य गुणाः । दोषत्रयच्छेदित्वम् । दृढ़मध्यं सदुत्तमम् । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ आमपूगस्य गुणाः । कषायत्वम् । मुखमलरक्तामश्लेष्मपित्तोदराध्माननाशित्वम् । कण्ठशुद्धिकारित्वम् । सारकत्वञ्च ॥ * ॥ शुष्कस्य तस्य गुणाः । कण्ठामयघ्नत्वम् । रुचिकरत्वम् । पाचनत्वम् । रेचनत्वञ्च ॥ * ॥ तत् ताम्बूलेनोनमयुतञ्च चेत् झटिति पाण्डुवातशोषकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ तत्पीतगुणाः । तस्यादिपीतं विषतुल्यम् । द्वितीयपीतं भेदकं दुर्जरञ्च । तृतीयपीतं पानोपयुक्तं सुधातुल्यं रसायनञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (ताम्बूलेन विना केवलं गुवाकभक्षणाकाङ्क्षा-

लत्वावाप्तिस्तन्मोचनार्थं गङ्गादर्शनरूपप्राय-श्चित्तमप्युक्तम् । यथा,—

"ताम्बूलं न मुखे दत्त्वा गुवाकं भक्षयेद् यदि ।
तावच्चाण्डालतां याति यावद् गङ्गानदर्शनम् ॥")

गुह, ऊ ञ संवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-वेट् ।) ह्रस्वी । ऊ, अगूहीत् अघु-क्षत् । ञ, गूहति गूहते । गुहो णोरूहिरिति दीर्घः । इति दुर्गादासः ॥

गुहः, पुं, (गूहति रक्षति पालयतीत्यर्थः देव-सेनाम् । गुह+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३।१।१३५ । इति कः । नामनिरुक्तौ तु गुहा आवासत्वेनास्त्यस्येति अच् । एतयोर्व्युत्पत्ति-द्वययोरेव क्रमान्वयेनोदाहरणे द्रष्टव्ये । यथा, महाभारते । ३ । २२८ अध्याये ।

"स्कन्दस्तु ततः प्राहुर्गुहं गुणवताम्बरम् ।"
इत्युपक्रम्य ।

"अथैनमभ्ययुः सर्वा देवसेनाश्च सहस्रशः ।
अस्माकं त्वं पतिरिति ब्रुवाणाः सर्व्वतो दिशः ॥"

इत्यन्तेन महात्मा कार्त्तिकेयः सैनापत्यार्थं देवैः प्रार्थितः । ततो नामनिरुक्तिः । यथा, महा-भारते । १३ । ८५ । ८०—८३ ।

"दिव्यं शरवणं प्राप्य ववृधेऽद्भुतदर्शनः ।
ददृशुः कृत्तिकास्तन्तु बालार्कसदृशद्युतिम् ॥
स्कन्नत्वात् स्कन्दताञ्चापि गुहावासाद्गुहोऽभवत् ॥")

कार्त्तिकेयः । इत्यमरः । १ । १ । ४२ ॥ घोटकः । इति शब्दरत्नावली ॥ श्रीरामसखः । स तु शृङ्गवेरपुरवासी निषादाधिपतिः । (यथा, रामा-यणे । २ । ५० । ३३ ।

"तत्र राजा गुहो नाम रामस्यात्मसमः सखा ।
निषादजात्यो बलवान् स्थपतिश्चेति विश्रुतः ॥"

गूहते संवृणोति स्वरूपादीनि मायया इति । गुह+कः ।) विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ५४ ।

"करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः ॥"

महादेवः । यथा, महाभारते । १३।१७।६० ।

"व्यालरूपी गुहावासी गुहो माली तरङ्गवित् ॥")

कायस्थानां पद्धतिविशेषः ॥ (यथा, कायस्थ-कुलदीपिकायाम् ।

"अयं गुहकुलोद्भवो दशरथाभिधानो महान्
कुलाम्बुजमधुव्रतो विविधपुण्यपुञ्जान्वितः ॥")

गुहषष्ठी, स्त्री, (गुहस्य कार्त्तिकेयस्य प्रिया या षष्ठी तस्य जन्मतिथित्वात्तथात्वम् ।) मार्ग-शीर्षमासीयशुक्लषष्ठी । यथा, भविष्ये ।

"येयं मार्गशिरे मासि षष्ठी भरतसत्तम ! ।
पुण्या पापहरा धन्या शिवा शान्ता गुहप्रिया ॥"

शुक्लेयं गुहषष्ठी । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

गुहा, स्त्री (गुह्+कः टाप् च ।) सिंहपुच्छी-लता । गर्त्तः । पर्व्वतादेर्गह्वरम् । इति मेदिनी । हे । ४ । (यथा, रामायणे । १ । १ । ७० ।

"किष्किन्ध्यां रामसुग्रीवौ जग्मतुस्तौ गुहां
तदा ॥")

शैलस्य पर्य्यायः । विलम् २ शिलासन्धिः ३ देव-खातम् ४ गह्वरम् ५ । शालपर्ण्यौषधः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हृदयम् । यथा, शतपथ-ब्राह्मणे । ११ । २ । ६ । ५ ।

"तस्मादिदं गुहाहृदयम् ॥" गूढा ज्ञातव्यज्ञान-ज्ञेयपदार्थाः अस्यां गूहतेऽस्यामात्मा इति वा । गुह+भिदादित्वादधिकरणे अङ् टाप् च । बुद्धिः । यथा, श्वेताश्वतरोपनिषदि ।

"अणोरणीयान् महतो महीयान्
आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ॥")

गुहाशयः, पुं, (गुहासु गिरिगह्वरादिषु शेते अवतिष्ठते इति । शीङ् ल शयने+"अधिकरणे शेतेः ।" ३ । २ । १५ । इति अच् ।) व्याघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुहाशायित्वादेवास्य तथात्वम् । यथा, भावप्रकाशे ।

"सिंहव्याघ्रवृका ऋक्षतरक्षुद्वीपिनस्तथा ।
बभ्रुजम्बुकमार्ज्जारा इत्याद्याः स्युर्गुहाशयाः ॥"

गुहायां हृदये बुद्धौ वा शेते विराजते इत्यर्थः ।) विष्णुः । (यथा, श्वेताश्वतरोपनिषदि । "सर्व्व-भूतगुहाशयः ।" यथा च । [शयः ।

"तावत् स भगवान् साक्षात् योगाधीशो गुहा-
अन्तर्दधे ऋषेः सद्यो यथेहानीशनिर्म्मिता ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥

(प्राणाः । यथा, मुण्डकोपनिषदि । २ । १ । ८ ।

"सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा
गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ।"

गुहाशायिनि त्रि ॥)

गुहिनं, क्ली, (गूहते तृणादिभिराच्छन्नं भवतीति । गूहतेऽस्मिन्निति वा । गुह+बाहुलकात् इनन् ।) वनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गुहिलं, क्ली, (गूहते पादपादिभिराच्छन्नं भव-तीति । गुह+"गुपादिभ्यः कित् ।" उणां । १ । ५६ । इति इलच् । गुणनिषेधार्थं किच्च ।) वनम् । इत्युणादिकोषः ॥

गुहेरः, पुं, (गूहते लौहादेर्मलादिकं विलोपयन् खड्गाद्याकारत्वेनापादयतीति । धातूनामनेका-र्थत्वात्तथात्वमित्यवधेयम् । गुह+"मूलेरादयः ।" उणां । १ । ६१ । इति निपातनादेरक्प्रत्ययः ।) लौहकारः । इत्युणादिकोषः ॥ (गूहते रक्ष-तीति ।) गोप्ता । इति संक्षिप्तसारे उणादि-वृत्तिः ॥

गुह्यं, क्ली, (गुहां गोपनं अर्हति वस्त्राद्यभ्यन्तर-स्थानं लब्धुमर्हतीति यावत् । गुहा+"तद-र्हति ।" ५ । १ । ६३ । इति यत् । गुह+कर्म्मणि क्यविधेके ।) उपस्थः । स तु भगं लिङ्गञ्च । (भगार्थे यदुक्तम् ।

"कामार्त्तः पुरुषो यत्र चुम्बयेद् गुह्यमादृतः ॥")

रहस्ये त्रि । इत्यमरः । ३ । ३ । १५३ ॥ गोप्यम् । तत्पर्य्यायः । विविक्तः २ विजनः ३ छन्नः ४ निःशलाकः ५ रहः ६ उपांशु ७ गूढम् ८ उपह्वरम् ९ । इति जटाधरः ॥ (यथा, भग-वद्गीतायाम् । ९ । २ ।

"राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ॥"

तथा च, देवीभागवते । १ । ३ । ३७ ।

"पुराणगुह्यं सकलं समेतं
गुरोः प्रसादात् करुणानिधेश्च ॥")

गुह्यः, पुं, (गुहां सरस्यादेर्गर्त्तमर्हतीति । गुहा+"दण्डादिभ्यो यत् ।" ५ । १ । ६६ । इति यत् ।) कमठः । दम्भः । इति मेदिनी ॥ ये । ११ । (गूहितुमर्हति योग्यो भवति उपनिषद् वेद्य-त्वात् यद्वा गुहायां बुद्धौ हृदयाकाशे वा मर्हति ध्यानायार्हतीति यावत् ।) विष्णुः इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ७१ ।

"गुह्यो गभीरो गहनो गुप्तश्चक्रगदाधरः ।"

महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६ ।

"यज्ञः पादहरो गुह्यः प्रकाशो जङ्गमस्तथा ।"

गुह्यानि गूहति गुणान् प्रकटीकरोतीति । गु[...] शालिप्रभावान्वितजीवविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०३ । ८ ।

"अध्वर्य्यवो घर्म्मिणः सिष्विदाना
आविर्भवन्ति गुह्या न केचित् ॥"

उपदेवताविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ३ । ४३ ।

"गुह्याः पितृगणाः सप्त ये दिव्या ये च मानुषाः ।

स्त्रियां टाप् । गायत्रीस्वरूपा देवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४२ ।

"गुर्व्वी गुणवती गुह्या गोप्तव्या गुणदायिनी ।"

गोपनीये त्रि । यथा, मनुः । ११ । २६५ ।

"सगुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो यस्तं वेद स वेदवित् ।"
"प्रणवाख्यो गुह्यो गोपनीयः ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥)

गुह्यकः, पुं, (गूहति निधिं धनविशेषं रक्षतीति । गुह्+ण्वुल् । पृषोदरादित्वाद्यगागमे साधुः ।) देवयोनिविशेषः । स तु कुवेरानुचरः निधि-रक्षको मणिभद्रादियक्षभेदः । इत्यमरभरतौ ॥ (काय्योत्पत्त्यादिभेदेनैष तु बहुधोदाहृ[...] तथाच व्याडिनोक्तम् ।

"निधिं रक्षन्ति ये यक्षास्ते स्युर्गुह्यकसंज्ञकाः ।"

गुह्यं कुत्सितं कायति शब्दायते प्रकाश[...] वा । कै+कः । यद्वा गुह्यं गोप्यं कं सुखं य[...] "शंसिदुहिगुहिभ्योवेति" काशिकोक्तेः क्यप् [...] यद्वा गुह्यात् सृष्टिं चिकीर्षोः परब्रह्मणः [...] गुह्यदेशात् कायति आविर्भवतीति । यदु[...] ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे । ५ । ६० ।

"आविर्ब्बभूव कृष्णस्य गुह्यदेशात्ततः परम् ।
पिङ्गलश्च पुमानेकः पिङ्गलैश्च गणैः सह ।
आविर्भूता यतो गुह्यात् तेन ते गुह्यकाः स्मृताः ।"

यथा, महाभारते । ३ । ३ । १० ।

"तव दिव्यं रथं यान्तमनुयान्ति वरार्थिनः ।
सिद्धचारणगन्धर्व्वा यक्षगुह्यकपन्नगाः ॥")

तस्य लोकः पिशाचलोकादूर्द्ध्वं गन्धर्व्वलोकाद[...] येन येन कर्म्मणा एतल्लोकप्राप्तिस्तदुच्यते ।

"ततो गच्छन्दशार्गे क्षुद्रपुरुजनैर्वृतम् ।
पिच्छिलैः स्थूलवक्त्रैश्च गम्भीरनिस्वनैः ।

तैकैरध्युषितं लोकं श्यामलाङ्गैश्च लोमशैः ।
त्वौ कथयतं कोऽसौ को लोकः पुण्यतः कृतः ॥
गणावूचतुः ।
ुह्यकानामयं लोकस्तेते वै गुह्यकाः स्मृताः ।
शयंगोपाय्य वित्तानि गूहयन्ति च ये भुवि ॥
ामार्गगा धनाढ्याश्च शूद्रप्रायाः कुटुम्बिनः ।
ंविभज्य च भोक्तारः क्रोधासूयाविवर्ज्जिताः ॥
ः तिथिं नैव वारञ्च संक्रान्त्यादि न पर्व्व च ।
ाधर्म्मञ्च न धर्म्मञ्च विदन्त्येते सदासुखाः ॥
कमेव हि जानन्ति कुलपूज्यो हि यो द्विजः ।
स्मै गाः संप्रयच्छन्ति मन्यन्ते तद्वचः स्फुटम् ॥
त्द्विभागो ह्यत्रापि तेन पुण्येन गुह्यकाः ।
ञ्जते स्वर्गसौख्यानि देवत्वमकुतोभयाः ॥”
ति काशीखण्डे शिवशर्म्मणो वैकुण्ठलोकगमने
णुगणसंवादः ॥ (पक्वान्नविशेषः । तस्य
ाकप्रकारो यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतपाक-
ास्त्रे ।
समितां सर्पिषा भृष्टां सिताद्राक्षादिसम्भृताम् ।
ला लवङ्गकर्पूरमरीचपरिवासिताम् ॥
नप्रान्यसमितालम्बपुटे वेष्ट्य घृते पचेत् ।
नः खण्डे न्यसेत् पक्वे गुह्यकोऽयमुदाहृतः ॥”
स्य गुणास्तत्रैव । यथा,—
गुह्यको बृंहणो हृद्यो वृष्यः पित्तानिलापहः ।
ुरोऽतिगुरुः पाके किञ्चित् सन्धानकृत् सरः ॥”)
ेश्वरः, पुं, (गुह्यकानामीश्वरः प्रभुरधिपति-
त्यर्थः ।) कुवेरः । इत्यमरः । १ । १ । ७१ ॥
यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे । ५ । ६१ ।
यः पुमान् स कुवेरश्च धनेशो गुह्यकेश्वरः ॥”)
ुरुः, पुं, (गुह्यः गोप्यः हृदयाभ्यन्तर्वर्त्ती
न्तर्यामिस्वरूपो गुरुः ।) शिवः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
ीपकः, पुं, (गुह्येन गुह्यस्थज्योतिषा दीप-
ति प्रकाशयतीति । स्वयं गुह्यः सन् दीपय-
त्येके । दीप् + ण्वुल् ।) खद्योतः । इति शब्द-
न्द्रिका ॥
निष्यन्दः, पुं, (गुह्यात् गुह्यदेशात् उपस्थ-
द्वारादित्यर्थः निष्यन्दते निर्गच्छते इति ।)
त्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
ुष्पः, पुं, (गुह्यानि अदृश्यानि पुष्पाणि अस्य
ति ।) अश्वत्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ीजः, पुं, (गुह्यमदृश्यं बीजमस्य ।) भू-
णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
ाषितं, क्ली, (गुह्यं रहस्यं भाषितम् ।)
न्त्रः । इति जटाधरः ॥ गुप्तवाक्यञ्च ॥
ी शि विट्स्रुत्यौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
ं-सकं-अनिट् ।) क्री, गूनः । शि, गुवति
ुवीत् । विट्स्रवर्द्दनम् । इति दुर्गादासः ॥
, गुः । विष्ठा । गूधातोः कर्म्मणि क्विप्प्रत्य-
य निष्पन्नः ॥ (गच्छत्यपानेन देहात् । गम् +
। मलोप इत्येके ॥)
क्ली, (गुह + भावे क्तः ।) रहः । गुह्यम् ।
ति मदिनी । ढे । १ ॥

गूढः, त्रि, (गुह + कर्म्मणि क्तः ।) संवृतः । गुप्तः ।
इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् ।३।३८।
“शक्तिरस्त्यैश्वरी काचित् सर्व्ववस्तुनियामिका ।
आनन्दमयमारभ्य गूढा सर्व्वेषु वस्तुषु ॥”)
गूढजः, पुं, (गूढात् गुप्तभावादित्यर्थः गूढे गुप्तस्थाने
वा जायते इति । गूढः सन् जायते इत्येके ।
गूढ + जन् + डः ।) गूढोत्पन्नपुत्रः । इति मिता-
क्षरा ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । १३२ ।
“गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतो मतः ।
कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥”)
गूढनीड़ः, पुं, (गूढः गोपनस्थलस्थः गूढे गुप्तस्थाने
वा नीड़ः कुलायोऽस्य ।) खञ्जनपक्षी । इति
शब्दमाला ॥
गूढपत्रः, पुं, (गूढः समाच्छन्नः पत्रैर्यो योऽसौ ।
गूढं पत्रमस्येति केचित् ।) करीरवृक्षः ।
अङ्कोठवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढपथः, पुं, (गूढः पन्था गतिर्यस्य समासनिष्पन्न-
त्वादच् ।) अन्तःकरणम् । इति हेमचन्द्रः ।६।५॥
गुप्तपथश्च ॥
गूढपात्, [द्] पुं, (गूढं पादयति । पद गतौ +
णिजन्तात् क्विप् । यद्वा गूढाः पादा अस्य पृषो-
दरादित्वादलोपे साधुः ।) सर्पः । इत्य-
मरः । १ । ८ । ७ ॥
गूढपादः, पुं, (गूढाः संवृताः पादा अस्य ।) सर्पः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
(“पादानामपि विज्ञेये द्वे शते द्वे च विंशती ।”
इत्यागमः ।
आच्छादितपादे त्रि । यथा, महाभारते ।
“सन्तोषामृततृप्तस्य विश्वैश्वर्य्यं करस्थितम् ।
उपानद्गूढपादस्य सर्व्वा चर्म्मावृतेव भूः ॥”)
गूढपुरुषः, पुं, (गूढः गुप्तः पुरुषः छद्मवेशी राज-
प्रेरितो जनः इत्यर्थः ।) चरः । इत्यमरः ।२।८।१३॥
गूढपुष्पकः, पुं, (गूढः समावृत इव पुष्पैर्योऽसौ
इवार्थे कन् । गूढानि संवृतानि पुष्पाण्यस्य
इत्येके ।) वकुलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढफलः, पुं, (गूढः संवृतप्रायः फलेनासौ । गूढं
यथा स्यात् तथा फलतीत्येके ।) वदरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
गूढमार्गः, पुं, (गूढः प्रच्छन्नः मार्गः ।) भुवो-
ऽन्तरमार्गः । सुड़ङ्ग इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः ।
सुरङ्गा २ सन्धिला ३ । इति हेमचन्द्रः । ४।५१॥
गूढमैथुनः, पुं, (गूढं अन्यैरदृश्यं मैथुनं यस्य ।)
काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गूढवर्च्चाः, [स्] पुं, (गूढं वर्च्चोऽस्य ।) भेकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गूढवल्लिका, स्त्री, (गूढा वल्लिका वल्ली यस्य ।)
अङ्कोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढसाक्षी, [न्] त्रि, (गूढः प्रच्छन्नः सन् यः
अर्थिना प्रत्यर्थिवाक्यं श्रावितः तादृशः साक्षी ।)
योऽर्थिना गूढतया प्रत्यर्थिवचनं श्रावितः सः ।
फरियादी गोपने राखिया आसामीर कथा
याहाके शुनाइयाछे सेइ साक्षी इति भाषा ॥

तथा च नारदः ।
“अर्थिना स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम् ।
यः श्राव्यते तदा गूढो गूढसाक्षी स उच्यते ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
गूढाङ्गः, पुं, (गूढानि अङ्गानि यस्य इच्छा-
मात्रेणैवाङ्गानि अन्तःप्रवेशयति इति तात्-
पर्य्यार्थः ।) कच्छपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढाङ्घ्रिः, पुं, (गूढः संवृतः शल्केनावृतोऽङ्घ्रि-
श्चरणोऽस्य ।) सर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढोत्पन्नः, पुं, (गूढं अन्यैरविज्ञातं यथा स्यात्
तथा उत्पन्नो जातः ।) द्वादशविधपुत्रमध्ये
पुत्रविशेषः । यथा, मनुः । ९ । १७० ।
“उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।
स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ॥”
अस्यार्थः । “यस्य गृहेऽवस्थितायां भार्य्यायां पुत्र
उत्पद्यते सजातीयोऽयं भवतीति ज्ञानेऽपि
कस्मात् पुरुषविशेषाज्जातोऽसाविति न ज्ञायते
स गृहे अप्रकाशमुत्पन्नस्तस्य पुत्रः स्यात् यदी-
यायां भार्य्यायां जातः ।” इति कुल्लूकभट्टः ॥
(अयं हि बन्धुदायहारी । यथाह मनुः । ९।१५९ ।
“औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥”)
गूथं, क्ली. पुं, (गवते शब्दायते गुवति पुरीषमुत-
सृजतीति वा । गुङ शब्दे गुशि विष्ठोत्सर्गे वा
+ “तिथपृष्ठ गूथ यूथ प्रोथाः ।” उणा । २ । १२ ।
इति थक् दीर्घश्च ।) विष्ठा । इत्यमरः । २ ।
६ । ६८ ॥ गु इति भाषा । (शरीरादिमलेऽपि
कर्णगूथादिशब्ददर्शनात् ॥)
गूथलक्तः, पुं, (गूथे विष्ठायां रक्तः अनुरक्त आसक्त
इत्यर्थः । ततो रस्य लत्वम् ।) पक्षिविशेषः ।
गुये शालिक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शर-
मल्लः २ क्षुद्रचूड़ः ३ सालिकः ४ । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
गूनः, त्रि, (गूयते पुरीषमुत्सृज्यते स्म इति ।
गु शि विष्ठोत्सर्गे + क्तः । “दुग्वोदीर्घश्चेति ।”
नत्वं दीर्घश्च ।) कृतपुरीषोत्सर्गः । तत्पर्य्यायः ।
हन्नः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ९६ ॥
गूर, ङ क उद्यमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) दीर्घी । ङ क, भर्म्मेषु नो
गूरयते महोरगः । इति दुर्गादासः ॥ (तथा
च कविरहस्ये । ५१ ।
“भर्म्मेषु नोद्गूरयतेऽक्षमाहवे-
ऽप्युक्तोऽपि यो नोद्गुरते स्वधर्म्मवित् ॥”)
गूर, ई य ङ वधे । गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
(दिवां-आत्मं-सकं-सेट् ।) दीर्घी । तथा च ।
“दीपिपूरिजनिगारिधूरय:
काशिवाशिपदिमूरितूरयः ।
चरिर्णूरिखिदिविद्यतिः क्लिशि-
श्चरिस्युध्यतिमनो दिवादिषु ॥
इति रघोक्तायां चक्रेश्वरः ।” इति दुर्गादासः ॥
गूरणं, क्ली, (गूर क ङ उद्यमे + भावे ल्युट् ।)
उद्यमः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।३।२।११॥

गृद्द, क निकेतने। कूर्द्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) क, गूर्द्दयति। इति दुर्गादासः॥

गृर्द्द, ङ कूर्द्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) ङ, गूर्द्दते। इति दुर्गादासः॥

गृवाकः, पुं, (गुवति पुरीषमुत्सृजत्यनेन यद्वा गुवति बहुलभक्षणेन मुखविवरात् पुरीषवद्‌त्सृजतीति। गुङ् विष्ठोत्सर्गे+"पिनाकादयश्च।" उणां। ४।१५। इति आकः। कुटादित्वाद्‌गुणाभावः। निपातनात् दीर्घत्वम्।) गुवाकः। इति शब्दरत्नावली॥

गृषणा, स्त्री, (भूषयतीति। निपातनात् भकारस्य गत्वम्।) मयूरचन्द्रकः। मयूरपिच्छचक्रम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

गृ, सेके। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) गरति तरुं मेघः। इति दुर्गादासः॥

गृज, ध्वनौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) सप्तमस्वरी गर्ज्जति। इति दुर्गादासः॥ (यथा, पूर्व्वचातकाष्टके। ४।

"गर्ज्जसि मेघ! न यच्छसि तोयं
चातकपक्षी व्याकुलितोऽहम्।
दैवादिह यदि दक्षिणवातः
क्व त्वं काहं क्व च जलपातः॥")

गृज, इ ध्वनौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं सेट्।) सप्तमस्वरी। इ, गृञ्जति। इति दुर्गादासः॥ (ध्वनिरिह कथनमिति मत्वा केचित् सकर्म्मकमपि वदन्ति॥)

गृञ्जनं, क्ली, (गृञ्जते अभक्ष्यत्वेन कथ्यते प्रागनाशकत्वादिति। गृजि ध्वनौ+कर्म्मणि ल्युट्।) विषदिग्धपशोर्म्मांसम्। इति मेदिनी। ने। ५८॥ (गृञ्जते रोगनाशकतया भक्ष्यत्वेन कथ्यते इति।) मूलविशेषः। सलगम इति ख्यातः। तत्पर्य्यायः। शिखिमूलम् २ यवनेष्टम् ३ वर्त्तुलम् ४ ग्रन्थिमूलम् ५ शिखाकन्दम् ६ कन्दम् ७ डिण्डीरमोदकम् ८। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातरोगगुल्मनाशित्वम्। रुच्यत्वम्। दीपनत्वम्। हृद्यत्वम्। दुर्गन्धत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गृञ्जनः, पुं, (गृञ्जते अभक्ष्यत्वेन कथ्यते इति। गृजि+ल्युट्।) रसोनकः। रसुन् इति भाषा। इति मेदिनी। ने। ५८॥ रक्तलशुनः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य अभक्षणीयत्वमुक्तं यथा, मनौ। ५। १९—२०।

"छत्राकं विड्‌वराहञ्च लशुनं ग्रामकुक्कुटम्।
पलाण्डुं गृञ्जनञ्चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्द्विजः॥
अमत्यैतानि षड्‌जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनञ्चरेत्।
यतिचान्द्रायणं वापि शेषेषूपवसेदहः॥")

गृण्डीवः, पुं, पृथुशृगालः। बड़ शेयाल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। लीपाकः २। इति हेमचन्द्रः। ४। ३५७॥ (गृण्डिवोऽपि पाठः॥)

गृत्सः, पुं, (गृध्यति लिप्सत्यनेनेति। गृध अभिकाङ्क्षायाम्+"गृधिपण्योर्दकौ च।" उणां। ३। ६९। इति सः। स च कित् दकारान्तादेशश्च।) कन्दर्पः। इत्युणादिकोषः॥ (त्रि, स्तुत्यः। यथा, ऋग्वेदे। ७। ८७। ५।

"गृत्सो राजा वरुणश्चक्र एतं दिविप्रेङ्खम्।"
"गृत्सः स्तुत्यः।" इति भाष्यम्॥)

गृध, इर् य उ लिप्से। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् क्वावेट्।) इर्, अगृधत् अगर्धीत्। अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये। य, गृध्यति धनं लुब्धः। उ, गर्द्धित्वा गृद्ध्वा। इति दुर्गादासः॥

गृधुः, पुं, (गृध्यत्यनेनास्माद्वा इति। गृधय इर लिप्सायाम्+"पृभिदिव्यधिगृधिधृषिहृषिभ्यः।" उणां। १। २३। इति कुः।) कामदेवः। इत्युणादिकोषः॥ (गृध्यति अभिलषतीति विग्रहे वाच्यलिङ्गत्वात्।) अभिलाषुकः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

गृधूः, पुं, (गृध्+बाहुलकात् कूः।) गुह्यिः। अपानम्। कुत्सितम्। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

गृध्नुः, त्रि, (गृध्यति कामयते लिप्सति वा धनमिति शेषः। गृध्+त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः।" ३। २। १४०।। इति क्नुः।) लुब्धः। इत्यमरः। ३। १। २१॥ (यथा, भागवते। ३। १४। २०।

"न वयं प्रभवस्तां त्वामनुकर्त्तुं गृहेश्वरि!।
अप्यायुषा वा कार्त्स्न्येन ये चान्ये गुणगृध्नवः॥"
क्वचित् गृध्रोऽपि पाठः॥)

गृध्नुता, स्त्री, (गृध्नोर्भावः इति तल्।) लुब्धता। तत्पर्य्यायः। रागः २ सङ्गः ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गृध्रः, पुं, (गृध्यति अभिकाङ्क्षति मांसानीति। "सुसूधाञ्गृधिभ्यः क्रन्।" उणां। २। २४। इति क्रन्।) पक्षिविशेषः। गृधिनी शकुनी इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। दाक्षाय्यः २ वज्रतुण्डः ३ दूरदर्शनः ४। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, महाभारते। ६। ३। ३१।

"गृध्रः संपतते शीर्षं जनयन् भयमुत्तमम्॥"

इह लोके लोभवशात् यस्तु देवब्राह्मणस्वं हरति स पापात्मा परत्र गृध्रोच्छिष्टेनोपजीवति। यथाह मनुः। ११। २६।

"देवस्वं ब्राह्मणस्वं वा लोभेनोपहिनस्ति यः।
स पापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति॥")

गृध्रनखी, स्त्री, (गृध्रस्य नख इवाकारोऽस्त्यस्याः इति। "अर्श आदिभ्योऽच्।" ५। २। १२७। इत्यच्। ततो ङीष्।) कुलिकवृक्षः। इति रत्नमाला॥ कालियाकड़ा इति भाषा। (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने। ३८ अध्याये।

"करमर्द्दत्रिकण्टकसैरीयकशतावरीगृध्रनख्य इति कण्टकसंज्ञः॥") कोलिवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गृध्रपत्रा, स्त्री, (गृध्रस्य पत्रमिव पत्रवदित्यर्थः पत्रमस्याः। गृध्र इव धूम्रवर्णं पत्रमस्या इत्येके।) धूम्रपत्रावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गृध्रराजः, पुं, (गृध्रः राजा इवेत्युपमितसमासः। गृध्राणां राजेति वा। "राजाहःसखिभ्यष्टच्।" ५। ४। ९१। इति टच्।) जटायुपक्षी। यथा,—

"भूयः कनकपुङ्खाग्रै रक्षो वाणैरजिह्मगैः।
निर्बिभेद सुतीक्ष्णाग्रैर्गृध्रराजं शिलाशितैः।"
इति रामायणम्।

गृध्रसी, स्त्री, (गृध्यति मांसमभिकाङ्क्षति सततं गृध्+क्रन्। गृध्रो मांसलोलुपो मनुष्यः तं स्यति पीड़यति नाशयति वा। सो+कः ङीष्।) वातरोगविशेषः। तल्लक्षणं यथा,—

"स्फिक्‌पूर्व्वोरुकटीपृष्ठजानुजङ्घापदं क्रमात्।
गृध्रसी स्तम्भरुक् तोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः।
वाताद्वातकफाभ्यां सा विज्ञेया द्विविधा पुनः।
वातजायां भवेत्तोदो देहस्यातीववक्रता।
जानुजङ्घोरुसन्धीनां स्फुरणं स्तम्भता भृशम्।
वातश्लेष्मोद्भवायान्तु गौरवं वह्निमार्द्दवम्।
तन्द्रा मुखप्रसेकश्च भक्तद्वेषस्तथैव च।"

गृध्रसीवातात् केवलात् स्फिगादिपर्य्यन्तं स्तम्भतोदैर्गृह्णाति। क्रमात् वृद्धिक्रमात्। तेन व्याधिर्यथा वर्द्धते तथा तथा स्फिगादीन्याक्रामति नात्र गृह्णाति निर्द्दिष्टक्रमनियमः। तथा मुहुः स्पन्दते स्फिगादिषु शिराकम्पं करोतीत्यर्थः॥

अथ तस्याश्चिकित्सा।

"गृध्रस्यान्तु नरं सम्यक् रेकेण वमनेन वा।
ज्ञात्वा निरामं दीप्ताग्निं वस्तिभिः समुपाचरेत्।
नादौ वस्तिविधिं कुर्य्याद्यावदूर्द्ध्वं न शुध्यति।
स्नेहो निरर्थकः स स्याद्भस्मन्येव हुतो यथा॥
तैलमेरण्डजं प्रातर्गोमूत्रेण पिबेन्नरः।
मासमेकं प्रयोगोऽयं गृध्रस्यान्तु गृहापहः॥

तैलं घृतं सार्द्रकमातुलुङ्ग-
रसं सचुक्रं सगुड़ं पिबेद्वा।
कट्यूरुपृष्ठत्रिकशूलगुल्म-
गृध्रस्युदावर्त्तहरः प्रयोगः॥ २॥

निष्कुष्यैरण्डबीजानि पिष्ट्वा क्षीरे विपाचयेत्
तत्पायसं कटीशूले गृध्रस्यां परमौषधम्॥ ३
एरण्डमूलं विल्वञ्च बृहती कण्टकारिका।
कषायो रुचकोपेतः पीतो वृषणवस्तिजम्।
गृध्रसीजं हरेच्छूलं चिरकालानुबन्धि च।"

रुचकं सौवर्च्चलम्॥ ४॥

"गोमूत्रैरण्डतैलाभ्यां कृष्णाचूर्णं पिबेन्नरः।
दीर्घकालोत्थितां हन्ति गृध्रसीं कफवातजाम्।

सिंहास्यदन्तीकृतमालकानां
पिबेत् कषायं रुबु-तैलमिश्रम्।
यो गृध्रसीनष्टगतिः प्रसुप्तः
स शीघ्रगः स्याद्धि किमत्र चित्रम्॥

इन्द्रनिम्बतरोः सारो वारिणा परिपेषितः।
स पीतो नाशयेत् क्षिप्रमसाध्यामपि गृध्रसीम्।
शेफालिकादलैः क्वाथो मृद्वग्निपरिपाचितः
दुर्व्वारं गृध्रसीरोगं पीतमात्रः प्रणाशयेत्।
शेफालिकानिर्गुण्डी॥ ८॥

"रास्नायास्तु पलञ्चैकं पञ्च कर्षाणि गुग्गुलोः
सर्पिषा वटिकां कृत्वा भक्षयेद्‌ गृध्रसीहरीम्

इति रास्नागुग्गुलुः ॥ ९ ॥

"रास्नामृतारग्वधदेवदारु-
त्रिकण्टकैरण्डपुनर्नवानाम् ।
क्वाथं पिबेन्नागरचूर्णमिश्रं
जङ्घोरुपृष्ठत्रिकपार्श्वशूली ॥"

इति रास्नासप्तकक्वाथः ॥ १० ॥

"पथ्याविभीतामलकीफलानां
पृतं क्रमेण द्विगुणाभिवृद्धम् ।
प्रस्थेन युक्तञ्च पलञ्चयाणां
द्रोणे जले संस्थितमेकरात्रम् ॥
अर्द्धावशेषं क्वथितं कषायं
भाण्डे पचेत्तत् पुनरेव लौहे ।
अमूनि वह्निरवतार्य्य दद्यात्
द्रव्याणि संचूर्ण्य पलार्द्धकानि ॥
विडङ्गदन्तीत्रिफलागुडूची-
कृष्णात्रिवृन्नागरकोषणानि ।
यथेष्टचेष्टस्य नरस्य शीघ्रं
हिमाम्बुपानानि च भोजनानि ॥
निषेव्यमाणो विनिहन्ति रोगान्
स गृध्रसीं नूतनखञ्जताञ्च ।
प्लीहानमुग्रं जठराणि गुल्मं
पाण्डुत्वकण्डूवमिवातरक्तम् ॥
पथ्यादिको गुग्गुलुरेष नाम्ना
ख्यातः क्षितावप्रमितप्रभावः ।
बलेन नागेन समं मनुष्यं
जवेन कुर्य्यात्तुरगेण तुल्यम् ॥
आयुःप्रकर्षं विदधाति चक्षु-
र्बलं तथा पुष्टिकरो विषघ्नः ।
भतस्य सन्धानकरो विशेषा-
द्रोगेषु शस्तः सकलेषु तज्ज्ञैः ॥"

इति पथ्यादिगुग्गुलुः ॥ ११ ॥

इति भावप्रकाशः ॥

तथा च ।

"रक्तवातसमुद्भूतान् दोषान् शृणु महामते ! ।
कट्यूरुजानुमध्ये तु जायते बहुवेदना ।
गृध्रसीति विजानीयात् तेन नोक्तञ्च लक्षणम् ॥"
"शतावरी बले द्वे च पिप्पली पुष्कराक्षयम् ।
चूर्णमेरण्डतैलेन गृध्रसीमपकर्षति ॥
अजमोदादिकं चूर्णमामवाते प्रकीर्त्तितम् ।
तदत्र योजनीयञ्च गृध्रसीनां निवारणम् ॥"

इति हारीते चिकित्सितस्थाने त्रयोविंशेऽध्याये ॥

"पार्ष्णिं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा मारुतार्द्दिता ।
सक्थ्युत्क्षेपं निगृह्णाति गृध्रसीं तां प्रचक्षते ॥"

इति वाभटे निदानस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥

"पार्ष्णीं प्रत्यङ्गुलीनान्तु कण्डरा यानिलार्द्दिता ।
सक्थ्नः क्षेपं निगृह्णीयाद् गृध्रसीति हि सा स्मृता ॥"

इति सुश्रुते निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

चिकित्सास्या यथा,—
गृध्रसीविश्वाचीक्रोष्टुकशिरःखञ्जपङ्गुलवातकण्टक-
पाददाहपादहर्षाववाहुकवाधिर्य्यधमनीगतवात-
रोगेषु यथोक्तं यथोद्देशञ्च शिराव्यधं कुर्य्या-

दन्यत्रावबाहुकाद्वातव्याधिचिकित्सितस्थावे-
क्षेत ॥" इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५मे
अध्याये ॥)

गृध्राणी, स्त्री, (गृध्र इव धूम्रवर्णेन अनिति प्राणि-
तीति । अन् + पचाद्यच् । गौरादित्वात् ङीष् ।
संज्ञायां णत्वम् ।) धूम्रपत्राक्षुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गृष्टिः, स्त्री, (गृह्णाति सकृद्गर्भमिति । ग्रह ञ उपा-
दाने + कर्त्तरि क्तिच् पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
एकवारप्रसूता गौः । तत्पर्य्यायः । सकृत्प्रसू-
तिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । १३ । ६३ । ३३ ।
"प्रष्ठौहीनां पीवराणाञ्च तावद्ग्या गृष्ट्यो धेनवः
सुव्रताश्च ॥"
यथा च ।
"एभ्य एव स्थिरादीनि जले पक्त्वैकविंशतिम् ।
रसे तस्मिन् पचेत् सर्पिर्गृष्टिक्षीरं चतुर्गुणम् ॥
वीराद्विमाषकाकोली स्वयं गुप्तर्षभर्द्धिभिः ॥
मेदया च समैः कल्कैस्तत् स्यात् कल्याणकं महत् ।
बृंहणीयं विशेषेण सन्निपातहरं परम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे उन्मादाधिकारे ॥
सकृत्प्रसूतस्त्रीमात्रम् । इति शब्दार्थचिन्ता-
मणिः ॥) वराहक्रान्ता । इत्यमरः ।२।४।१३५ ॥
बदरवृक्षः । इति मेदिनी । टे । १२ ॥ काश्मरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गृह, त् क ङ ग्रहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) सप्तमस्वरी । क ङ.
गृहयते । गृहो ग्रहणम् । इति दुर्गादासः ॥

गृहं, क्ली, (गृह्णाति धान्यादिकं जीवनार्थं यस्मि-
न्निति । ग्रह + "गेहे कः ।" ३।१।१४४ । इति
कः ।) इष्टकादिरचितवासस्थानम् । घर इति
भाषा ॥ (यथा, मनुः । २ । ३४ ।
"चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ॥"
अर्द्धर्चादित्वादेवायं शब्दो विभाषया पुंसि च
वर्त्तते । तत्र बहुवचनान्त एव । यथा,—
"गृहाः पुंसि च भूम्न्येव ।" इत्यमरः ॥ अत
एव मनौ । ४ । २५० ।
"शय्यां गृहान् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मणीन्
दधि ॥")
तत्पर्य्यायः । गेहम् २ उदवसितम् ३ वेश्म ४
सद्म ५ निकेतनम् ६ निशान्तम् ७ वस्त्यम् ८
सदनम् ९ भवनम् १० अगारम् ११ मन्दिरम् १२
गृहाः १३ निकाय्यः १४ निलयः १५ आलयः १६
वासः १७ कुटः १८ शाला १९ सभा २० । इत्य-
मरः । २ । २ । ४-५ ॥ पस्त्यम् २१ सादनम् २२
आगारम् २३ कुटिः २४ कुटी २५ गेहः २६
निकेतः २७ साला २८ मन्दिरा २९ ओकः ३० ।
इति भरतः ॥ निवासः ३१ संवासः ३२
आवासः ३३ अधिवासः ३४ निवसतिः ३५
वसतिः ३६ केतनम् ३७ । इति शब्दरत्नावली ॥
गयः ३८ कृदरः ३९ गर्त्तः ४० हर्म्म्यम् ४१
अस्तम् ४२ दुरोणे ४३ नीलम् ४४ दुर्य्याः ४५

स्वसराणि ४६ अमा ४७ दमे ४८ कृत्तिः ४९
योनिः ५० शरणम् ५१ वरूथम् ५२ छर्द्दिः ५३
छदिः ५४ छाया ५५ शर्म्म ५६ अजम ५७ ।
इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥ * ॥

अथ गृहारम्भकालः ।

"वैशाखश्रावणाषाढ़मार्गफाल्गुनकार्त्तिकाः ।
सुप्रशस्ता गृहारम्भे पत्नीपुत्त्रसमृद्धिदाः ॥
शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं कृष्णपक्षे भवेद्भयम् ।
आदित्यभौमवर्ज्जन्तु सर्व्वे वाराः शुभावहाः ॥
पूर्णिमाद्यष्टमीं यावत् पूर्व्वास्यं वर्जयेद् गृहम् ।
उत्तरास्यं न कुर्व्वीत नवम्यादिचतुर्द्दशीम् ॥
अमावस्याष्टमीं यावत् पश्चिमास्यं विवर्जयेत् ।
नवम्यादि तथा याम्यां यावच्छुक्लचतुर्द्दशीम् ॥
वज्रव्याघातशूले च व्यतीपातातिगण्डयोः ।
विष्कुम्भगण्डयोश्चैव गृहारम्भं न कारयेत् ॥
आदित्यद्वयरोहिणी मृगशिरो ज्येष्ठा धनिष्ठो-
त्तरा
रेवत्याथ मघानुराधहरिभिः शुद्धैः स्वभावा-
दिभिः ।
सौम्यानां दिवसेऽथ गण्डरहिते योगे विरिक्ते
तिथौ
विष्टित्यक्तदिने वदन्ति मुनयो वेश्मादिकार्य्यं
शुभम् ॥
त्रिभिस्त्रिभिर्वेश्मनि कृत्तिकाद्ये-
रुच्छेषपुत्राभिधनानि शोकाः ।
शत्रोर्भयं राजभयञ्च मृत्युः
सुखं प्रवासश्च नव प्रभेदाः ॥
नाशं दिशन्ति मकरालिकुलीरलग्ने
मेषे घटे धनुषि कार्म्मसुदीर्घसूत्रम् ।
कन्याभसे मिथुनके ध्रुवमर्थलाभो
ज्योतिर्व्विदः कलससिंहवृषेषु वृद्धिम् ॥"

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

तत्र प्रवेशकालः ।

"ज्येष्ठापुनर्व्वसुवर्ज्जं गृहारम्भोदितञ्च यत् ।
तत् सर्व्वं चिन्तयेद्वेश्मप्रवेशे दैवचिन्तकः ॥
हस्तापुष्यपुनर्व्वसुशतभिषाज्येष्ठास्वथो रोहिणी-
रेवत्युत्तरविष्णुवातशशभृन्मूलाधनिष्ठासु च ।
कन्याकुम्भवृषालिसिंहमिथुनस्वर्णोदयेऽर्के शुभ-
शुक्रेज्येन्दुजशीतरश्मिदिवसे वेश्मप्रवेशः शुभः ॥
कृत्वाग्रतो द्विजवरानथ पूर्णकुम्भं
दध्यक्षताम्रदलपुष्पफलोपशोभम् ।
दत्त्वा हिरण्यवसनञ्च तथा द्विजेभ्यो
माङ्गल्यशान्तिनिलयं निलयं विशेत्तु ॥"

इति समयप्रदीपः ॥ * ॥

(गृहकरणे समयशुद्धिरुक्ता विश्वकर्म्मप्रकाशे
द्वितीयाध्याये यथा,—
"चैत्रे व्याधिमवाप्नोति यो नवं कारयेद्गृहम् ।
वैशाखे धनरत्नानि ज्यैष्ठे मृत्युं तथैव च ॥
आषाढ़े भृत्यरत्नानि पशुवर्ग्यमवाप्नुयात् ।
श्रावणे मित्रलाभन्तु हानिं भाद्रपदे तथा ॥
युद्धञ्चैवाश्विने मासि कार्त्तिके धनधान्यकम् ।
धनवृद्धिं मार्गशीर्षे पौषे तस्करतो भयम् ॥

माघे चाग्निभयं विद्याज्ज्यैष्ठेऽग्निश्च फाल्गुने ॥”
गृहसंस्थापने मेषादिराशिगतशुभाशुभं यथा
तत्रैव, द्वितीयाध्याये ।
“गृहसंस्थापनं सूर्ये मेषस्थे शुभदं भवेत् ।
वृषस्थे धनवृद्धिः स्यान्मिथुने मरणं भवेत् ॥
कर्कटे शुभदं प्रोक्तं सिंहे भृत्यविवर्द्धनम् ।
कन्या रोगं तुला सौख्यं वृश्चिके धनधान्यकम् ॥
कार्म्मुके च महाहानिर्मकरे स्याद्धनागमः ।
कुम्भे तु रत्नलाभः स्यात् मीने सद्मभयावहम् ॥
चापमीनगयुक्कन्यामासा दोषवहाः स्मृताः ।
ज्यैष्ठोर्ज्जमाघसिंहाख्याः सौरमाने तु शोभनाः ॥
मासे तपस्ये तपसि माधवे नभसि श्रिये ।
ऊर्ज्जे च गृहनिर्म्माणं पुत्त्रपौत्त्रधनप्रदम् ॥
निषिद्धेष्वपि कालेषु स्वानुकूले शुभे दिने ।
तृणदारुगृहारम्भे मासदोषो न विद्यते ॥
पाषाणेष्टकादिगेहानि निन्द्यमासे न कारयेत् ।
निन्द्यमासेऽपि चन्द्रस्य मासेन शुभदं गृहम् ॥
गोचराष्टकवर्गाभ्यां वामवेधं विचिन्तयेत् ।
दशा चान्तर्दशादीनां विचारश्चात्र कर्म्मणि ॥
गुरुशुक्रबले विप्रान् सूर्य्यभूमिजयोस्तथा ।
राशिसौम्यबले सौर-वर्णाशुक्रमपूर्व्वशः ॥
गृहारम्भं प्रकुर्व्वीत वर्णनाथबले सति ।
सर्व्वेषामपि वर्णानां सूर्य्यचन्द्रबलं स्मृतम् ॥”
गृहयोग्यभूमिपरीक्षा यथा तत्रैव, १मे अध्याये ।
“अथातः संप्रवक्ष्यामि लोकानां हितकाम्यया ।
श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा वर्णाणुपूर्व्वशः ॥
सुगन्धा ब्राह्मणी भूमी रक्तगन्धा तु क्षत्त्रिणी ।
मधुगन्धा भवेद्वैश्या मद्यगन्धा च शूद्रिणी ॥
मधुरा ब्राह्मणी भूमिः कषाया क्षत्त्रिया मता ।
अम्ला वैश्या भवेद्भूमिस्तिक्ता शूद्रा प्रकीर्त्तिता ॥”
अथ भूमिभेदे फलानि यथा तत्रैव ।
“सुवर्णगन्धा सुरसा धनधान्यसुखावहा ।
व्ययये व्ययफला त्यतः कार्य्यं परीक्षणम् ॥
चतुरस्रा महाधन्या द्विपाभा धनदायिनी ।
सिंहाभा सद्गुणान् पुत्त्रान् वृषाभा पशुवृद्धिदा ॥
वृत्ता सद्वृत्तदा भूमिर्भद्रपीठनिभा तथा ।
त्रिशूलरूपा वीराणामतुर्पात्तधनसौख्यदा ॥
लिङ्गाभा लिङ्गिनां श्रेष्ठा प्रासादध्वजसन्निभा ।
पदोन्नतिं प्रकुरुते कुम्भाभा धनवर्द्धिनी ॥
त्रिकोणशकटाकारा सूर्पव्यजनसन्निभा ।
क्रमेण सुखसौख्यार्थधर्म्महानिकरी स्मृता ॥
मुरजा वंशहा सर्पमण्डूकाभा भयावहा ।
नैःस्वा खरानुकारा च मृत्युदाजगरान्विता ॥
चिपिटा पौरुषैर्हीना सुरजाभा तथैव च ।
काकोलूकाभभास्वद्वत् दुःखशोकभयप्रदा ॥
सर्पाभा पुत्त्रपौत्त्रघ्नी वंशाभा वंशहानिदा ।
शूकरोष्ट्राजसदृशी धनुःपरशुरूपिणी ।
कुचितान् मलिनान् मूर्खान् कृतघ्नान् जनयेत्
सुतान् ॥
शवकलासगवाकारा मृतपुत्त्रधनार्त्तिदाम् ।
दुर्गन्धां पापिनीं दुष्प्रजां भूमिं परिवर्जयेत् ॥
मनोरमा सुतप्रदा दृढ़ा धनप्रदा मता ।
सुतार्थदा तथाप्युदक् सुरेशदिक्प्लवा मही ॥”
अन्यद्विवरणन्तु तत्रैव विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥*॥
गृहकर्म्मणि वर्ज्यकाष्ठान्याह यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
“चौरिष्टचैत्त्यं दारु गृहेषु न निवेशयेत् ।
लताधिवासं विद्युतैरनिलानलपीडितम् ॥
गजैर्विभग्नञ्च तथा विद्युन्निर्घातपीडितम् ।
चैत्यदेवालयोत्पन्नं वज्रभग्नं श्मशानजम् ॥
देवाद्यधिष्ठितं दारु नीपनिम्बविभीतकान् ।
कण्टकिनोऽसारवृक्षान् वर्जयेद् गृहकर्म्मणि ॥
वटाश्वत्थौ च निर्गुण्डीं कोविदारांस्तथैव च ।
प्लक्षं शाल्मलीञ्चैव पलाशञ्च विवर्जयेत् ॥”*॥
गृह्यते निर्द्दिश्यतेऽनेन इति ।) नाम । (गृह्यते
स्वीक्रियते धर्म्माचरणायासौ इति ।) कलत्रम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ तथा च स्मृतिः ।
“न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
तया हि सहितः सर्व्वान् पुरुषार्थान् समश्नुते ॥”
गृहकच्छपः, पुं, (गृहस्थितः कच्छप इव । कूर्म्म-
पादादिरहितत्वादेवास्मिन्निहितकरचरणकच्छप-
वत् प्रतीयमानत्वादस्य तथात्वम् ।) पेषणशिला ।
तत्पर्य्यायः । पेषणिः२ पेषणीपट्टः३ गृहाश्मा४।
इति शब्दरत्नावली ॥
गृहकन्या, स्त्री, (गृहस्थिता कन्येव । गृहपालित-
तया कन्याया इव रोगादिषु हितकारितया
चास्यास्तथात्वम् ।) घृतकुमारी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
“कुमारी गृहकन्या च कन्या घृतकुमारिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
गृहकपोतकः, पुं, (गृहस्थितः गृहपालितो वा
कपोतः । ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) पक्षि-
विशेषः । पायरा इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
प्रासादकुक्कुटः २ भित्तिकोकण्टः ३ पारावतः ४ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पारावतशब्देऽस्य विवृति-
रस्य ज्ञातव्या ॥)
गृहकर्त्ता, पुं, (गृहं वासार्थं तृणादिरचितवेश्म
करोतीति । गृह + कृ + तृच् ।) धूसरोऽति-
सूक्ष्मचटकः । तत्पर्य्यायः । धान्यभक्षणः २
श्यामः ३ भीरुः ४ लघिष्ठिकः ५ कणप्रियः ६ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गृहकारके, त्रि ॥)
गृहकारकः, पुं, (गृहं करोतीति । गृह + कृ +
ण्वुल् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । घरामी इति
भाषा ॥ यथा, पराशरपद्धतौ ।
“प्रतिमाघटकादेव कन्यायां नापितस्य च ।
सूत्रकारस्य सम्भूतिः सोपानगृहकारकः ॥”
गृहकारी, [न्] (गृहं करोतीति । गृह + कृ +
णिनिः ।) कीटविशेषः । कुमिरपोका इति
भाषा ॥ इति केचित् ॥ (यथा, मनुः ।१२।६६ ।
“वको भवति हृत्वाग्निं गृहकारी ह्युपस्करम् ॥”)
गृहगोधा, स्त्री, (गृहे गृहस्थिता गोधेव ।) ज्येष्ठी ।
जेठी टिक्टिकी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः ।
पल्ली २ मुषली ३ विश्वम्भरा ४ ज्येष्ठा ५ कुड्य-
मत्स्यः ६ पल्लिका ७ गृहगोधिका ८ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ गृहगोलिका ९ माणिक्या १०
भित्तिका ११ गृहालिका १२ । इति
चन्द्रः । ४ । ३६३ ॥
गृहगोधिका, स्त्री, (क्षुद्रा गोधा अल्पार्थे कः ।
अत इत्वं टाप् च । गृहस्य गोधिका गोधि
ज्येष्ठी । इत्यमरः । २ । ५ । १२ । (
छन्दःसंहितायाम् । ८६ । ३७ ।
“शिवा श्यामा रला छुछुन्दुः पिङ्गला गृहगोधि
शूकरी परपुष्टा च पुन्नामानश्च वामतः ।”
यथा च सुश्रुते कल्पस्थाने तृतीयेऽध्याये ।
“मार्ज्जारश्ववानरमकरमण्डूकपाकमत्स्यगो
शम्बूकप्रचलाकगृहगोधिकाचतुष्पादकीटा-
स्तथान्ये दंष्ट्रा नखविषाः ॥”)
गृहगोलिका, स्त्री, (गृहे गृहस्था वा गोधि
निपातनात् साधुः ।) ज्येष्ठी । इति हेमच
४ । ३५३ ॥
गृहणी, स्त्री, (गृहे नीयते क्रियते इति । नी + णि
संज्ञायां णत्वम् ।) काञ्जिकम् । इति त्रिका
शेषः ॥ (विवरणमस्याः काञ्जिकशब्दे ज्ञेयम्
गृहतटी, स्त्री, (गृहस्य गृहे वा गृहमाश्रित्य
तटीव ।) वीथी । इति हारावली । १५
पिंड़ा दाओया इति च भाषा ॥
गृहद्रुमः, पुं, (गृहमिव द्रुमः ।) मेढ़शृङ्गी
इति रत्नमाला ॥
गृहनाशनः, पुं, (गृहं नाशयति प्रवेशेन
नश + णिच् + ल्युः ।) कपोतः । इति रा
निर्घण्टः ॥ (कपोतोऽत्र वनकपोतः वनकपो
प्रवेशेनैव गृहनाशित्वात् । घुघु इति यस्य भा
गृहनीड़ः, पुं, (गृहे नीड़ं कुलायोऽस्य ।) चट
इति हारावली । ८८ ॥
गृहपतिः, पुं, (गृहस्य पतिः ।) गृहस्थः । (य
अथर्व्ववेदे । १४ । १ । ५१ ।
“भगस्ते हस्तमग्रहीत् सविता हस्तमग्रही
पत्नीत्वमसि धर्म्मणाहं गृहपतिस्तव ।”)
सत्री । इति मेदिनी । ते । १६५ ॥ धर्म्मः ।
शब्दरत्नावली ॥ (अग्निः । यथा, ऋग्वेदे ।
१२ । ६ ।
“अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा ।
स्त्री, गृहस्य पतिः “विभाषा सपूर्व्वस्य ।”
३४ । इति वा नान्तादेशे गृहपत्नी गृहपति
रूपद्वयम् । गृहस्वामिनी ॥)
गृहपोतकः, पुं, (गृहं पोतः शिशुरिव यस्य
कप् ।) वास्तुः । वाटी । इति शब्दरत्नाव
गृहबलिप्रियः, पुं, (गृहबलिः प्रियोऽस्य ।
बलीनां प्रिय इत्येके ।) वकपक्षी । इति श
रत्नावली ॥ (काकादयोऽपि ॥)
गृहबलिभुक्, [ज्] पुं, (गृहे दत्तं बलिं भु
भक्ष्यद्रव्यं भुङ्क्ते इति । भुज + क्विप् ।) चट
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६३ ॥ वकः । का
इति केचित् ॥
गृहभूमिः, स्त्री, (गृहयोग्या भूमिः ।) वा
वेश्मभूः । इति हलायुधः ॥ (अस्याः त
दिकं गृहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

ःमणिः, पुं, (गृहे मणिरिव ।) प्रदीपः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५१ ॥

ःमाचिका, स्त्री, (गृहे मचते शठति शुभभावेन तिष्ठतीति । मच् + "ण्वुल् तृचौ" ।३।१।१३३ । इति ण्वुल् । ततष्टाप् । कापि अत इत्वञ्च ।) चर्म्मचटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चामचिका इति भाषा ॥

ःमृगः, पुं, (गृहे मृग इव । यद्वा, गृहस्थितो मृगः पशुः ।) कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः ।४।३४५॥

ःमेधी, [न्] पुं, (गृहैर्दारैर्मेधते सङ्गच्छते इति । गृह + मेधृ सङ्गमे + "सुप्यजातौ णिनि ।" ३ । २ । ७८ । इति णिनिः ।) गृहस्थः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७२ ॥ (यथा, मनुः । ४ । ३१ ।
"वेदविद्याव्रतस्नातान् श्रोत्रियान् गृहमेधिनः ।
पूजयेद्धव्यकव्येन विपरीतांश्च वर्ज्जयेत् ॥ ")

ःमेधिनी, स्त्री (गृहं मेधते पुनाति शास्त्रोक्तदान-दयादाक्षिण्यादिना सङ्गच्छते इत्यर्थः। गृह + मेध + णिनिः । ततो ङीप् ।) सात्त्विकी बुद्धिः । इति महाभारतम् ॥ (गृहमेधिन् + स्त्रियां ङीप् ।) गृहस्थपत्नी च ॥

ःयाय्यः, पुं, (गृह ग्रहणे । गृहयते इति । गृह + "श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः ।" उणां । ३ । ९६ । इति आय्यः । ततः "अयामन्तेति ।" ६।४।५५ । इति णेरयादेशः ।) गृहस्थः । इत्युणादि-कोषः ॥

ःयालुः, पुं, (गृहयते गृह्णातीति । गृह + "स्पृहि-गृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ।" ३ । २ । १५८ । इति आलुच् । "अयामन्तेति ।" ६ । ४ । ५५ । इति णेरयादेशः ।) गृहीता । ग्रहणशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । २७ ॥

ःवाटिका, स्त्री, (गृहसमीपस्था वाटिका आरामः ।) गृहसमीपवनम् । इति हारा-वली । १६८ ॥

ःस्थः, पुं, ("न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृह-मुच्यते ।" अतएव गृहेषु दारेषु तिष्ठति अभि-रमते इति । गृह + स्था + "सुपि स्थः ।"३।२।४। इति कः ।) गृही । द्वितीयाश्रमी । तत्पर्य्यायः । ज्येष्ठाश्रमी २ गृहमेधी ३ स्नातकः ४ गृही ५ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७१ ॥ गृहपतिः ६ सत्री ७ । इत्यमरः । २ । ८ । १५ ॥ गृहयाय्यः ८ । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ गृहा-धिपः ९ । इति हलायुधः ॥ कुटुम्बी १० । इति जटाधरः ॥ गृहायणिकः ११ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ * ॥ तस्य धर्म्मो यथा,—
"गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्व्वे गार्हस्थ्यमूलकाः॥
ः कश्चिदिह लोकेऽस्मिन्नागमः संप्रकीर्त्तितः ।
स्याच्च गमनं श्रेयः कीर्त्तिरेषा सनातनी ॥
संस्कारैः संस्कृतः पूर्व्वं यथावच्चरितव्रतः ।
स्नातो गुरुविशिष्टायां समावर्त्तेत वेदवित् ॥
स्वदारनिरतो नित्यं शिष्टाचारो जितेन्द्रियः ।
पञ्चभिश्च महायज्ञैः श्रद्दधानो यजेदिह ॥
देवतातिथिशिष्टाशी निरतो वेदकर्म्मसु ।
इज्याप्रदानयुक्तश्च यथाशक्ति यथाविधि ॥
न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः ।
न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य गोचरः ॥
नित्यं यज्ञोपवीती स्यात् शुक्लवासाः शुचिव्रतः ।
नियतो दमदानाभ्यां सदा शिष्टैश्च संविशेत् ॥
जितशिश्नोदरो मैत्रः शिष्टाचारसमन्वितः ।
वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम् ॥
अधीत्याध्यापनं कुर्य्यात् तथा यजनयाजने ।
दानं प्रतिग्रहञ्चापि षड्गुणां वृत्तिमाचरेत् ॥
त्रीणि कर्म्माणि यानीह ब्राह्मणानान्तु जीविका ।
याजनाध्यापने चोभे शुद्धाच्चापि प्रतिग्रहः ॥
अथ शेषाणि चान्यानि त्रीणि कर्म्माणि यानि तु ।
दानमध्ययनं यज्ञो धर्म्मयुक्तानि तानि तु ॥
तेष्वप्रमादं कुर्व्वीत त्रिषु कर्म्मसु धर्म्मवित् ।
दान्तो मैत्रः क्षमायुक्तः सर्व्वभूतसमो मुनिः ॥
सर्व्वमेतद् यथाशक्ति विप्रो निर्व्वर्त्तयन् शुचिः ।
एवं युक्तो जयेत् स्वर्गं गृहस्थः संशितव्रतः ॥"
इत्याश्वमेधिकपर्व्व ॥
"सर्व्वेषामाश्रमाणान्तु द्वैविध्यन्तु चतुर्व्विधम् ।
ब्रह्मचार्य्युपकुर्व्वाणो नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः ॥
योऽधीत्य विधिवद्वेदान् गृहस्थाश्रममाव्रजेत् ।
उपकुर्व्वाणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिकः ॥
अग्नयोऽतिथिशुश्रूषा यज्ञो दानं सुरार्च्चनम् ।
गृहस्थस्य समासेन धर्म्मोऽयं द्विजसत्तमाः ॥
उदासीनः साधकश्च गृहस्थो द्विविधो भवेत् ।
कुटुम्बभरणे युक्तः साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥
ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य त्यक्त्वा भार्य्याधनादिकम् ।
एकाकी विचरेद् यस्तु उदासीनः स मौक्षिकः ॥"
इति गारुडे ४९ अध्यायः ॥
बाहुल्यन्तु तत्रैव ।५०।५१। अध्याययोर्द्रष्टव्यम् ॥*॥
गृहस्थब्राह्मणधर्म्मो यथा,—
"चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः ।
द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥
अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।
या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥
यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं स्वैः कर्म्मभिरगर्हितैः ।
अक्लेशेन शरीरस्य कुर्व्वीत धनसञ्चयम् ॥
ऋतामृताभ्याञ्जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा ।
सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन ॥
ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।
मृतन्तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥
सत्यानृतन्तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ।
सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्ज्जयेत् ॥"
इत्यादि मानवे ४ अध्यायः ॥

गृहस्थूणं, क्ली, (गृहस्य गृहावलम्बनार्थां स्थूणा । अभिधानात् क्लीवत्वम् ।) गृहस्तम्भः । इत्य-मरः । ३ । ५ । ३० ॥

गृहाः, पुं, (गृह्णन्ति धान्यादिकं इति । ग्रह + "गेहे कः ।" ३।१।१४४ । इति कः ।) गृहम् । (यथा, मनुः । ४ । २५० ।
"शय्यां गृहान् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मणीन् दधि ।
धाना मत्स्यान् पयो मांसं शाकञ्चैव न निर्णुदेत् ॥"
गृह्यन्ते धर्म्माचरणाय इति । ग्रह + कः ।) दाराः । इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥ नित्यबहुवच-नान्तोऽयं शब्दः ॥

गृहागतः, पुं, (गृहमागतः । आ + गम् + कर्त्तरि क्तः ।) अतिथिः । इत्यमरः । २ । ७ । ३४ ॥ (गृहमागते, त्रि । यथा, हितोपदेशे ।
"नाहं गृहागतं हन्मि ॥")

गृहाधिपः, पुं, (गृहस्य अधिपः ।) गृहस्थः । इति हलायुधः ॥

गृहाम्बं, क्ली, (गृहे पर्य्युषितान्नादिना प्रस्तुतीकृत-मम्लम् ।) काञ्जिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गृहायणिकः, पुं, (गृहरूपमयनं विद्यतेऽस्य इति ठन् ।) गृहस्थः । इति शब्दरत्नावली ॥

गृहारामः, पुं, (गृहस्य गृहे गृहसमीपस्थो वा आरामः ।) गृहसमीपे कृत्रिमवनम् । तत्-पर्य्यायः । निष्कुटः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १ ॥

गृहालिका, स्त्री, (गृहे आलिरिव कायति प्रका-शते इति । गृहालि + कै + कः । ततष्टाप् ।) ज्येष्ठी । इति हारावली । १८४ ॥

गृहावग्रहणी, स्त्री, (गृहमवगृह्यतेऽनया इति । अव + ग्रह् + करणे ल्युट् । ततो ङीप् ।) देहली । इत्यमरः । २ । २ । १३ । हातिना दाओया इति च भाषा ॥

गृहाशया, स्त्री, (गृहे इव छायायुक्तस्थाने आशेते इति । आ + शी + अच् । ततः स्त्रियां टाप् ।) ताम्बूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पानेर गाछ इति भाषा ॥

गृहाश्मा, [न्] पुं, (गृहरचितोऽश्मा अश्म-निर्म्मितपेषणशिलाविशेषः ।) पेषणशिला । इति शब्दरत्नावली । शिल इति भाषा ॥

गृहिणी, स्त्री, (गृहस्वामित्वमस्त्यस्याः । इति इनिः ङीप् च ।) भार्य्या । इति हेमचन्द्रः । ३ । १७६ । (यथा, रघौ । ८ । ६७ ।
"गृहिणी सचिवः सखी मिथः
प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना
हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥"
गृहं गृहकार्य्यं साध्यतयाऽस्त्यस्या इति इनिः ङीप् च । गृहकर्म्मकुशला स्त्री । यथा, शकु-न्तलायां चतुर्थाङ्के ।
"शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने भर्त्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः । भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्या-धयः ॥)

गृही, [न्] पुं, (गृहा दारा विद्यन्तेऽस्य इति इनिः ।) गृहस्थः । इत्यमरः । २ । ७ । ३ ॥ भर्त्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा भागवते । ३ । ३० । ९
"गृहेषु कूटधर्म्मेषु दुःखतन्त्रेष्वतन्द्रितः ।
कुर्व्वन् दुःखप्रतीकारं सुखवन्मन्यते गृही ॥"

गृहीतं, त्रि, (ग्रह + कर्म्मणि क्तः ।) स्वीकृतम् । प्राप्तम् । ज्ञातम् । धृतम् । यथा, हितोपदेशे ।१।३।
"अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थञ्च चिन्तयेत् ।
गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्म्ममाचरेत् ॥"

गृहीतदिक्, [श्] त्रि, (गृहीता आश्रिता दिक् हन्तुः प्रहर्त्तुर्वा भयाद्येन ।) पलायितः । तिरोहितः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६६ ॥

गृहोलिका, स्त्री, (गृहे वलते चलतीति । गृह + वल + क्वुन् । बाहुलकात् सम्प्रसारणम् । तेन वस्य उत्वम् ।) ज्येष्ठी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६८ ॥

गृह्यं, क्ली, (गृह्यते आक्रम्यते अर्श-आदिभी रोगैरिति । ग्रह + "पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च ।" ३ । १ । ११९ । इति क्यप् ।) गुदम् । (गृह्यन्ते संगृह्यन्ते सामवेदादुद्धृतानि कर्म्मविधानान्यत्र इति । ग्रह + क्यप् ।) कात्यायनगोभिलादिकृतसूत्रग्रन्थभेदः । इति मेदिनी । ये । १९ ॥ तत्र तु गोभिलादिकृतसामवेदाद्युक्तकर्म्मकाण्डनिर्णयः ॥

गृह्यः, पुं, (गृह्यते मानवेनेति । ग्रह + "पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च" । ३ । १ । ११९ । इति क्यप् । पञ्जरादिबन्धनेन परस्वीकृतत्वादस्य तथात्वम् ।) गृहासक्तमृगादिः । इति मेदिनी । ये । १८ ॥ (अग्निः । यथा, मनौ । ३ । ८४ ।
"वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्ब्बकम् ।
आभ्यः कुर्य्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम् ॥")

गृह्यः, त्रि, (गृह्यते स्वाम्यादिभिरिति । ग्रह + क्यप् ।) अस्वैरी । अस्वतन्त्रः । पक्षः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (यथा, भारविः । २ । ५ ।
"ननु वक्तृविशेषनिस्पृहा
गुणगृह्या वचने विपश्चितः ॥"
गृहे भव इति यत् । गृहोत्पन्नवस्तु ॥)

गृह्यकः, त्रि, (गृह्य + स्वार्थे अनुकम्पायां वा कन् ।) अस्वतन्त्रः । पराधीनः । इत्यमरः । ३।१।१६ ॥

गृह्यकः, पुं, (गृह्य + स्वार्थे अनुकम्पायां वा कन् ।) गृहासक्तपक्षिमृगादिः । तत्पर्य्यायः । छेकः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४३ ॥

गृह्या, स्त्री, (गृह्यते नृपेणेति । ग्रह + क्यप् + टाप् ।) शाखापुरम् । नगरनिकटस्थग्रामः । इत्यमरः ॥

गॄ, क ङ विज्ञापे । विज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) विज्ञापो विज्ञापनम् । क ङ, गारयते सूक्ष्ममर्थं सुधीः । इति दुर्गादासः ॥

गॄ, गि शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-परं-सकं-सेट् ।) शब्द इह व्यक्तवाक्यम् । गि, गृणाति वाक्यं लोकः । गीर्णः गीर्णिः । इति दुर्गादासः ॥

गॄ, श निगरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) निगरणं भक्षणम् । श, गिरत्यन्नं लोकः । देवात्तो विगलितो गिलितो वकेन इति तु अस्माद् ऋदोः कभावे इति भावे कप्रत्यये ऋदिरणाविति इरि वक्तव्याद्रेफस्य लकारे गिल इति स्थिते ले: कृत्याख्याने इति ञौ कर्म्मणि क्ते सिद्धम् । इति दुर्गादासः ॥

गेण्डुः, पुं, (गच्छतीति । गम् + डुः । गो गन्ता । ग इन्दुरिवेति गेन्दुः पृषोदरादित्वात् दस्य डत्वे साधुः ।) गेण्डुकः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥ (गेन्दुरपि च दृश्यते ॥)

गेण्डुकः, पुं, (ग इन्दुरिवेत्यतः इवे प्रतिकृताविति कन् । अत्र गेन्दुकोऽपि पाठः ।) कन्दुकः । इत्यमरः । २ । ७ । १३८ ॥ गेँडु इति गेँद । इति च भाषा ॥

गेण्डूकः, पुं, (गेण्डुकः ततः पृषोदरादित्वात् दीर्घः । अत्र गेन्दूकोपि पाठः ।) गेण्डुकः । इति जटाधरः ॥

गेद, ऋ ङ उ गतौ । चाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ॥)

गेप, ङ ऋ गतिचालयोः । (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ङ, गेपते । ऋ, अजिगेपत् । इति दुर्गादासः ॥

गेयं, क्ली, (गै + "अचो यत् ।" ३ । १ । ९७ । इति यत् । "ईद्यति ।" ६ । ४ । ६५ । इति आत ईत्वम् । ततो गुणश्च । गीतम् । इति मेदिनी । गे । २० ॥ (यथा, माघे । २ । ७२ ।
"वर्णैः कतिपयैरेव ग्रथितस्य स्वरैरिव ।
अनन्ता वाङ्मयस्याहो गेयस्येव विचित्रता ॥")

गेयः, त्रि, (गै + यत् । तत आत ईत्वम् ।) गातव्यः । गायनः । इति मेदिनी । गे । २० ॥ (यथा हरिवंशे हरिवंशपर्व्वणि । ५० । ४१ ।
"इमे त्वां मुनयःसप्त सहिता मुनिमण्डलैः ।
स्तुवन्ति देवदिव्याभिर्गेयाभिर्गीर्भिरञ्जसा ॥")

गेव, ऋ ङ सेवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ऋ, अजिगेवत् । ङ, गेवते । इति दुर्गादासः ॥

गेष, ऋ ङ अन्वेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ऋ, अजिगेषत् । ङ, गेषते । जिगेषे । अन्वेषोऽनुसन्धानम् । इति दुर्गादासः ॥

गेष्णः, पुं, (गायतीति । गै + "इष्णो गादाभ्यां किद्वा ।" इत्युणादिकोषटीकाकारसूत्रात् इष्णः ।) रङ्गोपजीवो । सामगानकर्त्ता । इत्युणादिकोषः ॥

गेष्णुः, पुं, (गायतीति । गै गाने + "गादाभ्यामिष्णुच् ।" उणां । ३ । १६ । इति इष्णुच् ।) गायनः । नटः । इति मेदिनी । णे । ११ ॥ सामगानकर्म्मा च ॥

गेहं, क्ली, (गो गन्धर्व्वो गणेशश्च । गेन गन्धर्व्वेण गणेशेन वा ईह्यते काम्यते इति । ग + ईह + कर्म्मणि घञ् । यद्वा, गो गन्धर्व्वो गणेशो वा ईहः ईप्सितो यस्मिन् ।) गृहम् । इत्यमरः । २ । २ । ४ ॥ (यथा, हितोपदेशे ।
"तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता ।
एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥")

गेही, [न्] त्रि, (गेहमस्यास्तीति । गेह + इनिः ।) गृही ॥ (स्त्रियां ङीप् । गेहिनी । यथा, आर्य्यासप्तसती । १९९ ।
"गेहिन्याः प्रत्यन्तो गोत्रस्खलितापराधतो [मानम् ॥")

गेहेनर्द्दी, [न्] पुं, (गेहे नर्द्दति गर्ज्जतीति । गेह + नर्द्द + णिनिः अलुक् समासः । अस्य गृह एव गर्ज्जनं नान्यत्र अतस्तथात्वम् ।) कापुरु[ष]: । तत्पर्य्यायः । गेहेशूरः २ पिण्डीशूरः [३] इति हेमचन्द्रः । ३ । १४१ ॥

गेहेशूरः, पुं, (गेहे एव शूरः । अलुक् समा[सः] । अन्यत्र शूरत्वाभावादस्य तथात्वम् ।) गेहेनर्द्दी इति हेमचन्द्रः । ३ । १४१ ॥

गै, गाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-स[कं]-अनिट् ।) गीतं गायति गायनः । इति दुर्गादासः ॥

गैरिकं, क्ली, (गिरौ भवमिति अध्यात्मादि[त्वात्] ठञ् ।) स्वर्णम् । रक्तवर्णधातुविशेषः । गि[रि]माटी इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । रक्तधातु[ः २] गिरिधातुः ३ गवेधुकम् ४ धातुः ५ सुरा[ष्ट्र]धातुः ६ गैरिम्मृद्भवम् ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ वनालक्तम् ८ गवेरुकम् ९ प्रत्यग्रा १० गि[रि]मृत् ११ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लोहि[त]मृत्तिका १२ गिरिजम् १३ ॥ पीतगैरिक[स्य] पर्य्यायः । सुवर्णगैरिकम् १ सुवर्णम् २ स[ु]गैरिकम् ३ । इति रत्नमाला ॥ स्वर्णधातुः ४ [क]नकः ५ सन्ध्याभ्रम् ६ वभ्रुधातुः ७ शि[ला]धातुः ८ । अनयोर्गुणाः । मधुरत्वम् । शी[त]त्वम् । कषायत्वम् । व्रणरोपणत्वम् । विस्फो[ट]शोऽग्निदाहनाशित्वम् । स्वर्णवर्णादिकं शुभा[म्] इति राजनिर्घण्टः ॥ निर्म्मलत्वम् । स्निग्धत्वा[दि] सुवर्णगैरिकं तद्वत् विशेषतश्चक्षुस्तेजस्कारि[च] इति राजवल्लभः ॥
"गैरिकं रक्तधातुश्च गैरेयं गिरिजन्तथा ।
सुवर्णगैरिकन्त्वन्यत्ततो रक्ततरं हि तत् ॥
गैरिकद्वितयं स्निग्धं मधुरन्तुवरं हिमम् ।
चक्षुष्यं दाहपित्तास्रकफहिक्काविषापहम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।

गैरिकाक्षः, पुं, (गैरिकमिव रक्तवर्णमक्षि प्[रका]रूपनयनं यस्य ।) जलमधूकवृक्षः । इति रा[ज]निर्घण्टः ॥

गैरी, स्त्री, (गिरौ भवः । गिरि + अण् । गौरा[दि]त्वाद् ङीष् ।) लाङ्गलिकीवृक्षः । इति रत्नमाल[ा] (लाङ्गलिकीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः) विषलाङ्गला इति भाषा ॥

गैरेयं, क्ली, (गिरौ भवमिति । गिरि + ढक्) शिलाजतु । इत्यमरः । २ । ९ । १०४ ॥ (यथ[ा] पर्य्यायाः ।
"शिलाजत्वद्रिजतु च शैलनिर्य्यास इत्यपि ।
गैरेयमश्मजञ्चापि गिरिजं शैलधातुजम् ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे
गुणास्तु शिलाजतुशब्दे ज्ञेयाः ॥) गिरिजाते [त्रि] ।

गोकण्टकः, पुं, (गोः पृथिव्याः कण्टक इ[व]) गोक्षुरकवृक्षः । (अस्य पर्य्याया यथा,—
"गोक्षुरः क्षुरकोऽपि स्यात् त्रिकण्टः स्वादुकण्टकः ।
गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ।
पलङ्कषा श्वदंष्ट्रा च तथा स्यादिक्षुगन्धिका ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।

पुटः। गवां क्षुरम्। इति विश्वमेदिन्यौ॥ गोक्षुरे: श्वपुटीशतः। इति हेमचन्द्रः॥ चिक-ट्रकश्च:। इति राजनिर्घण्टः॥

र्णः, पुं, (गोः कर्ण इव। तत्तुल्यपरिमाण-त्वादस्य तथात्वम्।) परिमाणविशेषः। स तु प्रनामिकायुक्तविस्तृताङ्गुष्ठम्। (गोः कर्णाविव र्णौ यस्य।) मृगभेदः। इत्यमरः। २।५।१०॥ यथा च अनर्घराघवे। २। २३।

सुनिविनियोगविलूनप्ररूढ़च्छदुःशाड्वलानि वर्हीषि।

गोकर्णतर्णकोऽयं तर्णोलुपकण्ठकण्डूषु॥"

अस्य मांसगुणा यथा,—

'गोकर्णमांसं मधुरं स्निग्धं मृदु कफापहम्। विपाके मधुरञ्चापि रक्तपित्तविनाशनम्॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः॥)

अश्वतरः। (गौश्चक्षुरेव कर्णौ यस्य।) सर्पभेदः। (गोरिव कर्णौ यस्य।) गणदेवताविशेषः। इति मेदिनी। णे। ४६॥ तीर्थविशेषः। यथा, भागवते।

"ततोऽभिव्रज्य भगवान् केरलांस्तु त्रिगर्त्तकान्। गोकर्णाख्यं शिवक्षेत्रं सान्निध्यं यत्र धूर्जटेः॥"

(पीठस्थानम्। यथा, देवीभागवते।७।३०।६०।

"केदारपीठे सम्प्रोक्ता देवीसन्मार्गदायिनी। मन्दा हिमवतः पृष्ठे गोकर्णे भद्रकर्णिका॥")

कर्णी, स्त्री, (गोः कर्ण इव पत्रमस्याः। "पाक-कर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च।" ४।१।६४। इति ङीष्।) मूर्व्वालता। इत्यमरः। २।४।८४॥ (विवृतिरस्या मूर्व्वाशब्दे ज्ञातव्या॥)

किराटिका, स्त्री, (गां वाचं किरति रटतीत्यर्थः। कॄ+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः।" ३।१।१३५। इति कः। ततष्टाप् गोकिरा। तथा सती अटतीति। अट्+ण्वुल्। ततष्टाप् अत इत्वञ्च।) सारिकापक्षी। इति हेमचन्द्रः॥

किराटी, स्त्री, (गोकिरा वाचं रटन्ती सती अटतीति। अट गतौ+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्। गौरादित्वात् ङीष्।) सारिकापक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

किलः, पुं, (गोः पृथिव्याः कील इव। निपा-तनात् ह्रस्वः।) मुषलम्। हलम्। इति हेमचन्द्रः॥

कीलः, पुं, (गोः पृथिव्याः कील इव।) मुषलम्। हलम्। इति हारावली॥ २५५॥

कुलं, क्ली, (गोः कुलम्।) गोसमूहः। तत्-पर्य्यायः। गोधनम् २ गवांव्रजः ३। इत्यमरः। २।६।५८॥ (यथा, रामायणे। २।६।१७।

"गोकुलाकुलतीरायाः तमसाया विदूरतः। अवसत् तत्र तां रात्रिं रामः प्रकृतिभिः सह॥")

गोस्थानम्। यथा, तिथ्यादितत्त्वे।

"गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः। अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेषु च॥"

मथुरैकदेशे श्रीनन्दस्य वासस्थानम्। यथा,—

"कालेन व्रजता तात! गोकुले रामकेशवौ। जानुभ्यां सह पाणिभ्यां रिङ्गमाणौ विजह्रतुः॥"

इति श्रीभागवतम्॥

(अत्र प्रदेशे महादेवो गोपीश्वर इत्याख्यया प्रसिद्धो विराजते। यदुक्तं महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे,—

"गोकुले गोपिनीपूज्यो गोपीश्वर इतीरितः॥"

पुं, स्वनामख्यातः पण्डितविशेषः। अयन्तु सप्त-दशशतपरिमितशकाब्दस्य मध्ये सरप्रारम्भे एव मिथिलादेशान्तर्वर्त्तिनि 'मगरौनी' संज्ञकग्रामे विद्यानिधिपीताम्बरपण्डितात् जातः इति मैथिलाः। अद्यावधि ज्ञाता अनेन विरचिता ग्रन्थास्त्विमे। १ दीधितिविद्योतः (शिरोमणि-टीका।) २ न्यायसिद्धान्ततत्त्वम्। ३ पदवाक्य-रत्नाकरः। ४ मासमीमांसा। ५ मिथ्यात्व-निरुक्तिः। ६ रश्मिचक्रम् (चिन्तामणिटीका। ७ रसमहार्णवः। ८ लाघवगौरवरहस्यम्। ९ शिवशतकम्॥)

गोकुलिकः, त्रि, (गोर्गमनस्य कुलं चञ्चलभावः प्रस्खरदृष्टिचातुर्य्यमित्यर्थः। तदस्यास्तीति। "अत इनिठनौ।" ५।२।११६। इति ठन्।) केकरः। (पङ्कपतिते गवि कुलिकः उपेक्षक-त्वात् जड इव।) पङ्कस्थगव्युपेक्षकः। इति मेदिनी। के। १८६॥

गोकृतं, क्ली, (गोभिः कृतम् उच्चरितम्। कृ+भावे क्तः। लिङ्गविहितो भावो द्रव्यवत् प्रका-शते इति न्यायात् गोपुरीषमित्यर्थः।) गोमयम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

गोक्षुरः, पुं, (क्षुरति विलिखतीति। क्षुर विले-खने+"इगुपधज्ञेति।" ३।१।१३५। इति कः। ततो गोः पृथिव्याः क्षुरः अस्त्रविशेष इव। बहुकण्टकाकीर्णत्वात् तथात्वम्।) क्षुद्र-क्षुपविशेषः। स तु क्षुद्रबृहद्भेदेन द्विविधः। गोखुरि इति गोखुर इति च भाषा॥ तत्-पर्य्यायः। त्रिकण्टः२ स्थलशृङ्गाटः३ गोकण्टः४ त्रिकण्टकः५ त्रिपुटः६ कण्टकफलः७ क्षुरः८। इति रत्नमाला॥ गोक्षुरकः९ पलङ्कषा१० इक्षुगन्धा ११ श्वदंष्ट्रा १२ स्वादुकण्टकः १३ गोकण्टकः १४ वनशृङ्गाटः १५। इत्यमरः। २।४।९८—९९॥ क्षुरकः १६ भक्षकण्टः १७ इक्षुगन्धिका१८। इति भावप्रकाशः॥ क्षुरङ्गः१९ श्वदंष्ट्रकः २० कण्टकी २१ भद्रकण्टः २२ व्याल-दंष्ट्रः २३ वक्रः २४ गोखुरः २५ त्रिकटः २६ त्रिकः २७ इक्षुरः २८। इति शब्दरत्नावली॥

अस्य गुणाः। सुशीतलत्वम्। बलप्रदत्वम्। मधुरत्वम्। बृंहणत्वम्। कृच्छ्राश्मरीमेहविदाह-नाशित्वम्। रसायनत्वम्। तत्र बृहतो गुणो-त्तरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ स्वादुत्वम्। वस्तिशोधनत्वम्। दीपनत्वम्। पुष्टिदत्वम्। श्वासकासाशोंव्रणनाशित्वञ्च। इति भाव-प्रकाशः॥ वायुनाशित्वम्। वृष्यत्वञ्च॥ तच्छाक-गुणाः। तिक्तत्वम्। वृष्यत्वम्। स्रोतोविशोधन-त्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

गोक्षुरकः, पुं, (गोक्षुर+स्वार्थे कन्।) गोक्षुरः। इत्यमरः। २।४।९८॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—

"गोक्षुरः क्षुरकोऽपि स्यात् त्रिकण्टः स्वादु-कण्टकः।

गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि। पलङ्कषा श्वदंष्ट्रा च तथा स्यादिक्षुगन्धिका॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ यथा, च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने षड्विंशे-ऽध्याये॥

"गुप्ताफलं गोक्षुरकाच्च बीजं
तयोश्चूर्णं गोपयसा विपाच्य।
स्वजाहृतं शर्करया च युक्तं
पीत्वा नरो हृष्यति सर्व्वरात्रम्॥")

गोखुरः, पुं, (खुरति विलिखतीति। खुरः अस्त्र-विशेषः। गोः पृथिव्याः खुर इव।) गोक्षुर-वृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ (गवां खुरम्।) गवां शफे क्ली॥

गोखुरिः, पुं, (गवां खुरिरिव।) गोक्षुरः। इति शब्दचन्द्रिका॥

गोगृष्टिः, स्त्री, (गौर्गृष्टिः गौरेव गृष्टिरित्यर्थः। जात्या समासे परनिपातः।) सकृत्प्रसूता गौः। इति केचित्॥

गोगोयुगं, क्ली, (गोर्द्वित्वम्। गो+द्वित्वे गोयुगच्।) गोद्वयम्। ("पशुभ्यः स्थानद्वित्वषट्के गोष्ठगोयुग-षड्गवम्।" इति मुग्धबोधसूत्रम्॥)

गोगोष्ठं, क्ली, (गोः स्थानम्। गो+स्थाने गोष्ठच्।) गोस्थानम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

गोग्रन्थिः, पुं, (गोनिःसृतो ग्रन्थिरिव।) करीषः। (गोर्ग्रन्थिर्वाहुल्यात् एकत्र ग्रन्थनं यत्र।) गोष्ठम्। (गोर्ग्रन्थिरिव।) गोजिह्विकौषधिः। इति मेदिनी। थे। १६॥

गोघ्नः, पुं, (गौर्हन्यतेऽस्मै। गो+हन्+सम्प्रदाने मूलविभूजादित्वात् कः।) अतिथिः। इति पाणिनिः॥ (गां हन्ति। हन्+कः।) गोघा-तके त्रि। यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे।

"गोघ्नवद्विहितः कण्वश्चान्द्रायणमथापि वा॥"

गोघृतं, क्ली, (गोः पृथिव्या घृतमिव शस्यादिपोषक-त्वात्।) वृष्टिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (गोर्जातं घृतम्।) गव्यघृतञ्च॥

गोचरः, पुं, (गाव इन्द्रियाणि चरन्त्यस्मिन्। गो+चर+"गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च।" ३।३।११९। इति निपातनात् साधुः।) इन्द्रियार्थः। स तु रूपशब्दगन्धरस-स्पर्शस्वरूपः। इत्यमरः। १।५।८॥ (यथा भाषापरिच्छेदे "घ्राणस्य गोचरो गन्धः॥"॥ गावश्चरन्त्यस्मिन्निति। गोचरस्थानम्। इति सिद्धान्तकौमुदी। यथा च भारविः। ४।१०।

"उपारताः पश्चिमरात्रिगोचरा-
दपारयन्तः पतितुञ्जवेन गाम्॥"

गोषु इन्द्रियेषु चरतीति। गो+चर्+पचाद्यच्। इन्द्रियप्रत्यक्षीभूतविषयः। यथा, वेदान्तसारे।

"अखण्डं सच्चिदानन्दमवाङ्मनसगोचरम्॥"

देशः । यथा, रामायणे । २ । ८५ । ५ ।
"अब्रवीत् प्राञ्जलिर्भूत्वा गुहो गहनगोचरः ॥"
"गहनं वनं गोचरो देशो यस्य सः ।" इति तट्टीकायां रामानुजः ॥) जन्मराश्यवधिग्रहाक्रान्तराशीनां संज्ञा । यथा,—
"गोचरे वा विलग्ने वा ये ग्रहारिष्टसूचकाः ।
पूजयेत्तान् प्रयत्नेन पूजिताः स्युः शुभावहाः ॥"
अपि च ।
"अष्टवर्गशुभैः श्रीमान् कर्म्म कुर्य्यान्नभश्चरैः ।
गोचरस्थैस्तदप्राप्तौ तत्प्राप्तौ तु वेधगैः ॥"
गोचरशुद्धिर्यथा,—
"केतूपप्लवभौममन्दतनयः षष्ठत्रिसंस्थाः शुभाश्चन्द्रार्कावपि ते च तौ च दशमौ चन्द्रः पुनः सप्तमः ।
जीवः सप्तनवद्विपञ्चमगतो युग्मेषु सोमात्मजः
शुक्रः षड्दशसप्तवर्ज्जमितरे सर्व्वेऽप्युपान्ते शुभाः ॥"
इति दीपिका ॥

(अथ ग्रहाणां गोचरगतफलम् । यथा,—
बुधस्य गोचरफलम् ।
"स्थानं जन्मनि नाशयेद्दिनकरः कुर्य्याद्द्वितीये भयम् ।
दुश्चिक्ये श्रियमातनोति हिबुके मानक्षयं यच्छति ॥
दैन्यं पञ्चमगः करोति रिपुहा षष्ठेऽर्थहा सप्तमे ।
पीडामष्टमगः करोति नितरां कान्तिक्षयं धर्म्मगः ॥
कर्म्मद्धिजनकस्तु कर्म्मगो
वित्तवृद्धिकृदथायसंस्थितः ।
द्रव्यनाशजनितां महापदं
यच्छति व्ययगतो दिवाकरः ॥"
चन्द्रस्य गोचरफलम् ।
"जन्मन्यर्थं दिशति हिमगुर्व्वित्तनाशं द्वितीये
दद्यादृव्यं सहजभवने नेत्ररोगं चतुर्थे ।
कार्य्यभ्रंशं तनयगृहगो वित्तलाभश्च षष्ठे
द्यूने दव्यं युवतिसहितं मृत्युसंस्थोऽथ मृत्युम् ॥
नृपभयं कुरुते नवमः शशी
दशमधामगतस्तु महत् सुखम् ।
विविधमायगतः कुरुते धनं
व्ययगतस्तु रुजं सधनक्षयम् ॥"
मङ्गलस्य गोचरफलम् ।
"प्रथमगृहगः क्षौणीसूनुः करोत्यरिजं भयं
क्षपयति धनं वित्तस्थाने तृतीयगतोऽर्थदः ।
अरिभयकरः पातालेऽसून् चिणोति च पञ्चमः
रिपुगृहगतो धत्ते वित्तं सुखं मदनस्थितः ॥
जनयति मरणस्थः शत्रुबाधां धराजो
दिशति च नवमस्थो कार्य्यपीडामतीव ।
शुभमपि दशमस्थो लाभगो भूरिलाभं
व्ययभवनगतोऽसौ वाध्यनर्थार्थनाशान् ॥"
बुधस्य गोचरफलम् ।
"बुधः प्रथमधामगो दिशति बन्धमर्थे धनं
वधं रिपुभयान्वितं सहजगश्चतुर्थेऽर्थदः ।
अनिष्टतिकरो भवेत्तनयगोऽरिगः स्थानदः
करोति मदनस्थितो बहुविधां शरीरापदम् ॥
अष्टमे शशिसुते धनलब्धि-
र्धर्म्मगोऽतिमहतीं तनुपीडाम् ।
कर्म्मगः शुभमथायगतोऽर्थं
द्वादशे भवति वित्तविनाशः ॥"
गुरोर्गोचरफलम् ।
"भयं जन्मन्यार्य्यो जनयति धनस्थोऽर्थमतुलं
तृतीयेऽङ्गक्लेशं दिशति च चतुर्थेऽर्थविलयम् ।
शुभं पुत्रस्थानेऽशुभमपि च कुर्य्यादरिगृहे
गुरुर्द्यूने पूजां धननिचयनाशञ्च निधने ॥
धर्म्मगतो धनवृद्धिकरः स्यात्
प्रीतिहरो दशमेऽमरपूज्यः ।
स्थानधनानि ददाति स चाये
द्वादशगस्तनुमानसपीडाम् ॥"
शुक्रस्य गोचरफलम् ।
"जन्मन्यतिक्षयकरो भृगुजोऽर्थदोऽर्थे
दुश्चिक्यगः शुभकरो धनदश्चतुर्थे ।
स्यात् पुत्रदस्तनयगोऽरिगतोऽरिवृद्धिं
शोकप्रदो मदनगो निधनेऽर्थदाता ॥
जनयति विविधाम्बराणि धर्म्मे
न शुभकरो दशमस्थितस्तु शुक्रः ।
धननिचयकरस्तु लाभसंस्थो
व्ययभवनेऽपि धनागमं करोति ॥"
शनेर्गोचरफलम् ।
"वित्तभ्रंशं सदाहं दिनकरतनयो जन्मराशिं प्रपन्नश्चित्तक्लेशं द्वितीये रिपुहननकृतं वित्तलाभं तृतीये ।
पाताले शत्रुवृद्धिं सुतभवनगतः पुत्रभृत्यादिनाशं
षष्ठस्थानेऽर्थलाभं जनयति मदने दोषसङ्घा-तमार्किः ॥
शरीरपीडां निधनेऽथ धर्म्मे
धनक्षयं कर्म्मणि दौर्म्मनस्यम् ।
उपान्त्यगो वित्तमनर्थमन्ते
शनिर्ददातीत्यवदत् सुवृत्तः ॥"
राहोर्गोचरफलम् ।
"जन्मान्त्यपञ्चवसुरन्ध्रनवद्विसप्त-
राशौ स्थिते यदि भवेदसुरः कदापि ।
अर्थक्षयं रिपुभयं बहुकार्य्यहानिं
रोगप्रवासमरणाग्निभयं करोति ॥"
केतोर्गोचरफलम् ।
"एकादशत्रिदशषष्ठगते नराणां
सम्मानभोगनृपमानसुखार्थदाता ।
आज्ञाकराश्च पुरुषाः प्रमदाश्च नित्यं
सौख्योदयं दिशति पुण्यचयञ्च केतुः ॥"
अन्यत्सर्व्वं ग्रहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

गोचर्म्म, [न्] क्ली, (गोश्चर्म्म ।) गवां त्वक् । कर्म्मविशेषे तदासनविधिर्यथा,—
"मेषासनन्तु वश्यार्थमाकृष्टौ व्याघ्रचर्म्म च ।
शान्तौ मृगाजिनं शस्तं मोक्षार्थं व्याघ्रचर्म्म च ॥
गोचर्म्मस्तम्भने देवि ! सम्भवे वाजिचर्म्म च ॥"
इति समयाचारतन्त्रे २ पटलः ॥ * ॥
परिमाणविशेषः । यथा,—
"यत् किञ्चित् कुरुते पापं ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
अपि गोचर्म्ममात्रेण भूमिदानेन शुध्यति ॥"
गोचर्म्मलक्षणञ्च वृहस्पतिना दर्शितम् । यथा,—
"सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डैर्निवर्त्तनम् ।
दश तान्येव गोचर्म्म दत्त्वा स्वर्गे महीयते ॥"
इति मिताक्षरायां आचाराध्यायः ।

गोच्छालः, पुं, (गां भूमिं छादयतीति । छद+णिच्+अच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) कुलाहलवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ कोकशिमा इति भाषा ॥

गोजलं, क्ली, (गवि जातं जलम् ।) गोमूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, गारुडे १८० अध्याये ।
"गोजलेनैव पूरेण कर्णस्रावो विनश्यति ।")

गोजा, स्त्री, (गवि पृथिव्यां जायते इति । गो+जन्+"जनसनखनक्रमगमो विट् ।" ३ । २ । ६७ । इति विट् । "विड्वनोरिति ।" ६ । ४ । ४१ । इति आत्वञ्च ।) गोलोमिकावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोजागरिकं, क्ली, (गोषु इन्द्रियेषु जागरः अप्रमादोऽस्त्यस्य ठन् ।) मङ्गलम् । इति मेदिनी । के । २२७ ॥

गोजागरिकः, पुं, (गवि पृथिव्यां जागरिक इव । अस्त्रवत्कण्टकान्वितत्वादस्य तथात्वम् ।) कण्टकारिका । इति मेदिनी । के । २२७ ।

गोजापर्णी, स्त्री, (गोजं दुग्धं तद्वत् आपर्णमस्याः शुक्लवर्णा भवतीति । आ+पर्ण+अच् । गौरादित्वाद् ङीष् ।) दुग्धफेनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोजिह्वा, स्त्री, (गोर्जिह्वेव ।) क्षुपविशेषः । गोजियालता इति दारियाशाक इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । दार्व्विका २ । इत्यमरः । २ । ४ । ११६ ॥ दर्व्विका ३ । इति भरतः ॥ दार्व्विपत्रिका ४ । इति रत्नमाला ॥ खरपत्री ५ वातोना ६ अधोमुखा ७ अनडुज्जिह्वा ८ अधःपुष्पी ९ दर्व्वी १० गोजिह्विका ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च भावप्रकाशे ।
"गोजिह्वा गोजिका गोभी दार्व्विका खरपर्णिनी ।
गोजिह्वा वातला शीता ग्राहिणी कफपित्तनुत् ।
हृद्या प्रमेहकासास्रव्रणज्वरहरी लघुः ।
कोमला तुवरी तिक्ता स्वादुपाकरसा स्मृता ॥"
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तसर्व्वदन्तिविषार्त्तिनाशित्वम् । व्रणसंरोपणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या व्यवहारो यत्र तद्यथा,—
"सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपद्यपि ।
रजन्यौ गैरिकं लेपो नखदन्तविषापहः ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे विषाधिकारे ॥) गवेधुका । इति रत्नमाला ॥ गाड़गाड़ इति भाषा ॥

गोजिह्विका, स्त्री, (गोर्जिह्वेव गोजिह्वा स्वार्थे कन् । अत इत्वञ्च ।) गोजिह्वा लता । इति शब्दरत्नावली ॥

:, पुं, (गोरण्ड इव। पृषोदरादित्वात् साधुः।) गोण्ड:। स तु नाभौ प्रवृद्धमांसगुड़क:। इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरत: ॥

गोतुम्ब:, पुं, (गां भुवं तुम्बति अर्द्दतीति। गो+तुम्ब+क:। पृषोदरादित्वात् साधुः।) शौर्य्यतृण:। इति मेदिनी। बे। १२ ॥ तरम्बुज् इति ख्यात: ॥

गोतुम्बा, स्त्री, (गोतुम्ब+स्त्रियां टाप्।) गवाक्षी। इति मेदिनी। बे। १२ ॥ गोमुक इति ख्याता गोमा इति राजगोमुक् इति च ख्याता लोके। इति भरत: ॥ तत्पर्य्याय:। चित्रा २ गवाक्षी ३। इत्यमर:। २। ४। १५६ ॥ गोतुम्बिका ४। इति रत्नमाला ॥

गोतुम्बिका, स्त्री, (गोतुम्ब+स्वार्थे कन्+स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च।) गोतुम्बा। इति रत्नमाला ॥

गोणी, स्त्री, (गुणादिगुणात् जात: गोण: निपातनादुकारस्य गुण:। गोणशब्दात् आवपनेऽर्थे "जानपदकुण्डगोणेति।" ४। १। ४२। इति ङीष्।) धान्यादिवहनार्थाधारविशेष:। इति मुग्धबोधम्। गुण् इति भाषा ॥ द्रोणी-परिमाणम्। इति वैद्यकपरिभाषा ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने चतुर्थाध्याये।
"विड़ालनकुलोष्ट्राणां चर्म्मगोण्यां स्मृगस्य वा।
प्रवेशयेद्वा स्वभ्यक्तं श्वासवीनोपनाहितम् ॥"
"शूर्पाभ्याञ्च भवेद्द्रोणी वाहो गोणी च सा स्मृता।
माषटङ्काक्षविल्वानि कुड़व: प्रस्थमाढ़कम्।
राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणा: ॥"
इति शार्ङ्गधरेण पूर्ब्बखण्डे प्रथमेऽध्याय उक्तम् ॥
"गोणी शूर्पद्वयं विद्यात् खारीं भारीन्तथैव च।
त्रिंशतं विजानीयात् वाहं शूर्पाणि बुद्धिमान् ॥"
इति कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥) छिद्रवस्त्रम्। तत्पर्य्याय:। शाणी २। इति हेमचन्द्र:। ३। ३४३ ॥

गोण्ड:, पुं, (गो: अण्ड इव।) नाभौ वृद्धमांसगुड़क:। इति लिङ्गादिसंग्रहे अमर:। ३। ५। १८ ॥ गेंड् इति भाषा। पामरजाति:। वृद्धनाभियुक्ते त्रि। इति मेदिनी। डे। ११ ॥ अस्य रूपान्तरं गोड़: गौड़:। इत्यमरटीका ॥

गोतम:, पुं, (गोभिर्ध्वस्तं तमो यस्य। पृषोदरादित्वात् साधु:। एतन्निरुक्तिर्यथा, महाभारते। १३। ६३। ६५।
"गोदमोऽहमतोऽधूमोऽदमस्ते समदर्शनात्।
गोभिस्तमो मम ध्वस्तं जातमात्रस्य देहत:।
विद्धि मां गोतमं कृत्ये यातुधानि! निबोध माम् ॥")
गौतममुनि:। स तु ब्रह्मपुत्त्र:। इति गयामाहात्म्ये वायुपुराणम् ॥

गोतमान्वय:, पुं, (गोतमोऽन्वयो वंशप्रवर्त्तको यस्य।) शाक्यमुनि:। इति हेमचन्द्र: ॥

गोतल्लज:, पुं, (प्रशस्तो गौ: "प्रशंसावचनैश्च।" २। १। ६६। इति कर्म्मधारय:।) उत्तमगौ:। गोषु मध्ये तल्लज: प्रशस्त: इति वा व्युत्पत्ति: ॥

गोत्रं, क्ली, गवते शब्दयति पूर्ब्बपुरुषान् यत्। इति भरत: ॥ (गु+"गुध्रवीपतीति।" उणां। ४। १६६। इति त्र:।) तत्पर्य्याय:। सन्तति: २ जननम् ३ कुलम् ४ अभिजन: ५ अन्वय: ६ वंश: ७ अन्ववाय: ८ सन्तान: ९। इत्यमर:। २। ७। १ ॥ आख्या। (यथा, कुमारे। ४। ८।
"स्मरसि स्मरमेखलागुणै-
रुत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम् ॥")
सम्भावनीयबोध:। काननम्। क्षेत्रम्। वर्त्म। इति मेदिनी। रे। २६ ॥ छत्त्रम्। इति हेमचन्द्र: ॥ संघ:। वृद्धि:। इति शब्दचन्द्रिका ॥ वित्तम्। इति विश्व: ॥ * ॥ "वंशपरम्पराप्रसिद्धम् आदिपुरुषं ब्राह्मणरूपम्।
क्षत्त्रियवैश्ययोरुपदिष्टातिदिष्टगोत्रं शूद्रस्यातिदिष्टातिदिष्टगोत्रम्।" इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥ क्षत्त्रियवैश्यशूद्राणामतिदिष्टातिदिष्टगोत्रप्रवरमतएवैतेषां पुरोहितगोत्रप्रवरमित्यर्थ:। तथा चाग्निपुराणे वर्णसङ्करोपाख्याने।
"क्षत्त्रियवैश्यशूद्राणां गोत्रञ्च प्रवरादिकम्।
तथान्यवर्णसङ्कराणां येषां विप्राश्च याजका: ॥"
गोत्राणि तु चतुर्व्विंशति: तथा च मनु:।
"शाण्डिल्य: काश्यपश्चैव वात्स्य: सावर्णकस्तथा।
भरद्वाजो गौतमश्च सौकालीनस्तथापर: ॥
काल्किषश्चाग्निवेश्यश्च कृष्णात्रेयवशिष्ठकौ।
विश्वामित्र: कुशिकश्च कौशिकश्च तथापर: ॥
घृतकौशिकमौद्गल्यौ आलम्यान: पराशर:।
सौपायनस्तथात्रिश्च वासुकी रोहितस्तथा ॥
वैयाघ्रपद्यकश्चैव जामदग्न्यस्तथापर:।
चतुर्व्विंशतिर्वै गोत्रा कथिता: पूर्ब्बपण्डितै: ॥"
तथा च मनु:।
"जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रात्रिगौतमा:।
वशिष्ठकाश्यपागस्त्या मुनयो गोत्रकारिण: ॥
एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्यते ॥"
एतदुपलक्षणमन्येषामपि दर्शनात्। तथा च।
"सौकालीनकमौद्गल्यौ पराशरबृहस्पती।
काण्वनो विष्णुकौशिक्यौ कात्यायनात्रेय-
काण्वका: ॥
कृष्णात्रेय: साङ्कृतिश्च कौण्डिल्यो गर्गसंज्ञक:।
आङ्गिरस इति ख्यात: अनाहकाश्यसञ्ज्ञित: ॥
अंशनेमिनिरुद्वाख्या: शाण्डिल्यो वात्स्य एव च।
सावर्ण्यालम्यानवैयाघ्रपद्यश्च घृतकौशिक: ॥
शक्ति: काण्वायनश्चैव वासुकी गौतमस्तथा।
शुनक: सौपायनश्चैव मुनयो गोत्रकारिण: ॥
एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्यते ॥"
सर्व्वे चत्वारिंशद्गोत्रा:। इति कुलदीपिकाधृतधनञ्जयकृतधर्म्मप्रदीप: ॥ (मेघ:। इति निघण्टु:। १। १०। यथा, ऋग्वेदे। १। ५१। ३।
"त्वं गोत्रमङ्गिरोभ्योऽवृणोरपोतात्रये शत-
दुरेषु गातुवित् ॥")

गोत्र:, पुं, (गां पृथिवीं त्रायते रक्षतीति। गो+त्रै+"आतोऽनुपसर्गे क:।" ३। २। ३। इति क:।) पर्व्वत:। इत्यमर:। २। ३। १३ ॥ (यथा, भागवते। २। ६। ९।
"नाड्यो नदनदीनान्तु गोत्राणामस्थिसंहति: ॥")

गोत्रज:, त्रि, (गोत्रे जायते इति। गोत्र+जन्+ड:।) गोत्रोत्पन्न:। स तु जन्मनामस्मृतिपर्य्यन्त-समानोदकभावात् पश्चाद्भवति। इति शुद्धितत्त्वम् ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये। २। १३८।
"पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा।
तत्सुतो गोत्रजो बन्धु: शिष्य: सब्रह्मचारिण: ॥")

गोत्रभित्, [द्] पुं, (गोत्रं पर्व्वतं भिनत्तीति। "सत्सूद्विषेत्यादि।" ३। २। ६१। इति क्विप्। ततस्तुगागम:।) इन्द्र:। इत्यमर:। १। १। ४५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे। ६। १७। २।
"यो गोत्रभिद्वज्रभृद्यो हरिष्ठा:
स इन्द्र चित्राँ अभितृन्धि वाजान् ॥"
यथा च भट्टौ। १। ३।
"सहासनं गोत्रभिदाध्यवात्सीत् ॥")

गोत्रवृक्ष:, पुं, (गोत्रजात: पर्व्वतजातो वृक्ष:।) धन्वनवृक्ष:। इति भावप्रकाश: ॥
"धन्वङ्गस्तु धनुर्वृक्षो गोत्रवृक्ष: सुतेजन:।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

गोत्रा, स्त्री, (गा: पशून् सर्व्वान् जीवानित्यर्थ: त्रायते इति। त्रै+क:। स्त्रियां टाप् च।) पृथिवी। (गवां समूह:। "इनित्रकट्यचश्च।" ४। २। ५१। इति त्र:। टाप् च।) गोसमूह:। इति मेदिनी। रे। २६ ॥ (गायत्त्रीस्वरूपा महादेवी। यथा, देवीभागवते। १२। ६। ४१।
"गन्धर्व्वी गह्वरी गोत्रा गिरिशा गहना गमी ॥")

गोद:, पुं, (गा इन्द्रियाणि दायति शोधयतीति। गो+दै+क:।) मस्तकस्नेह:। मस्तिष्कम्। इति हेमचन्द्र: ॥ (गा: ददातीति। +दा+क:।) गोदातरि त्रि। इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, मनु:। ४। २३१।
"वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वद:।
अनडुह: श्रियं पुष्टां गोदो ब्रध्नस्य पिष्टपम् ॥")

गोदन्तं, क्ली, (गोदन्त इव अवयवो विद्यते यस्य।) हरितालम्। इति राजनिर्घण्ट: ॥ (हरिताल शब्देऽस्य गुणादयो बोध्या: ॥)

गोदा, स्त्री, (गां जलं स्वर्गं वा ददाति स्नानेनेति। गो+दा+क:। स्त्रियां टाप्।) गोदावरी नदी। इति हेमचन्द्र:। ४। १५० ॥ (गायत्त्रीस्वरूपा महादेवी। यथा, देवीभागवते। १२। ६। ४३।
"गर्व्वापहारिणी गोदा गोकुलस्था गदाधरा ॥"
गा: ददातीति। दा+क्विप्। गोदातरि त्रि। यथा, ऋग्वेदे। १। ४। २।
"गोदा इद्रेवतो मद:।"
"गोदाश्चक्षुरिन्द्रियव्यवहारप्रद:।" इति दयानन्दभाष्यम् ॥)

गोदारणं, क्ली, (गौर्भूमिर्दार्य्यतेऽनेनेति। गो+दृ+णिच्+करणे ल्युट्।) लाङ्गलम्। इत्यमर:। २। ९। १४ ॥ कुद्दाल:। इति हेमचन्द्र:। ४। ५५६ ॥

गोदावरी, स्त्री, (गां जलं स्वर्गं वा ददातीति गोदा। तासु वरी श्रेष्ठा। वर+ङीष् संज्ञायाम्। यद्वा गां स्वर्गं ददाति। गो+दा+वनिप्+ङीप् रान्तादेशश्च।) नदीविशेषः। (अस्या उत्पत्तिकथा यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते। १०। १२६—१३०।
"गच्छन्तीं तीर्थयात्रायां ब्राह्मणीं रविनन्दनः।
ददर्श कामुकः शान्तः पुष्पोद्याने च निर्ज्जने॥
तया निवारितो यत्नात् कालेन बलवान् सुरः।
अतीवसुन्दरीं दृष्ट्वा वीर्य्याधानं चकार सः॥
द्रुतं तत्याज गर्भं सा पुष्पोद्याने मनोहरे।
सद्यो बभूव पुत्त्रश्च तप्तकाञ्चनसन्निभः॥
सपुत्त्रा स्वामिनो गेहं जगाम व्रीडिता तदा।
स्वामिनं कथयामास यन्मार्गे दैवसङ्कटम्॥
विप्रो रोषेण तत्याज तञ्च पुत्त्रं स्वकामिनीम्।
सरिद्‌ बभूव योगेन सा च गोदावरी स्मृता॥")
तत्पर्य्यायः। गोदा २। इति हेमचन्द्रः॥ गौतमसम्भवा ३ शाक्रादिजाता ४ गौतमी ५। (यथा, हितोपदेशे।
"अस्ति गोदावरीतीरे विशालः शाल्मलीतरुः॥")
इयमेव पीठस्थानविशेषः। अत्र देवी त्रिसन्ध्यानाम्नी विराजते। यथा, देवीभागवते। ७।३०।६८।
"गोदावर्य्यां त्रिसन्ध्या तु गङ्गाद्वारे रतिप्रिया॥")
अस्या जलस्य गुणाः। पित्तास्रिरक्तार्त्तिवायुपापकुष्ठादिदुष्टामयदोषलक्षणनाशित्वम्। परमपथ्यत्वम्। दीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गोदुग्धदा, स्त्री, (गवां दुग्धं ददाति आधिक्येन सम्पादयतीति। गो+दा+क। तद्भक्षणेन गवां दुग्धवर्द्धनादस्यास्तथात्वम्।) चणिकाख्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गोदोहनी, स्त्री, (गावो दुह्यन्तेऽस्यामिति। गो+दुह्+अधिकरणे ल्युट्।) गोदोहनपात्रम्। तत्पर्य्यायः। पारी २। इति जटाधरः॥

गोद्रवः, पुं, (द्रवति स्रवतीति। द्रु+अच् द्रवः। गवां द्रवः।) गोमूत्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गोधनं, क्ली, (गवां धनं समूहः।) गोसमूहः। इत्यमरः। २।९।५८॥ (यथा, गोः रामायणे। २।३२।४२।
"स आत्मनो दृढां कक्षां बद्ध्वा सम्भ्रान्तमानसः।
दण्डमुद्यम्य सहसा प्रतस्थे गोधनं प्रति॥")

गोधनः पुं, (धन शब्दे भावे अप् धनं शब्दः। गोरिवास्येव धनं शब्दो यस्य।) स्थूलाग्रवाणः। इति हरिवंशः॥ तुक्का इति भाषा॥

गोधा, स्त्री, (गुध्यते परिवेष्ट्यते बाहुर्य्यया। गुध्+"हलश्चेति।" करणे घञ्।) धनुर्गुणाघातवारणाय प्रकोष्ठबद्धा चर्म्मनिर्मितपट्टिका। तत्पर्य्यायः। तला २ ज्याघातवारणं ३। इत्यमरः। २।८।८४॥ तलम् ४। इति तट्टीका॥ (यथा, महाभारते। ३।१७।३।
"विक्षिपन्नादयंश्चापि धनुः श्रेष्ठं महाबलः।
तूणखड्गधरः शूरो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान्॥")
स्थलजजलजभेदात् द्विविधा। तत्पर्य्यायः। निहाका २ गोधिका ३। इत्यमरः। १।१०।२२॥ दावसुत्त्वाङ्का ४। (यथा, बृहत्संहितायाम्। ५४।१३।
"श्वेता गोधाङ्कनरे पुरवे मधुस्वरा ततः छाया।
पीता सिता सचिकता ततो जलं विनिर्द्दिशेद्‌मितम्॥"
पञ्चनखतया गोधाया मांसं भक्षणेन याज्यमित्यभिहितं मन्वादिभिर्धर्म्मशास्त्रप्रयोक्तृभिः। यथा, मनुः। ५।१८।
"श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्म्मशशांस्तथा।
भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्रांश्चैकतोदतः॥")
अस्या मांसगुणाः। वातश्वासकासनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ पाके मधुरत्वम्। कषायत्वम्। कटुरसत्वम्। पित्तनाशित्वम्। रक्तशुक्रबलकारित्वम्। इति राजवल्लभः॥
("गोधा विपाके मधुरा कषायकटुका रसे।
वातपित्तप्रशमनी वृंहणी बलवर्द्धनी॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये॥)

गोधापदिका, स्त्री, (गोधाया इव पादो मूलमस्याः। स्वाङ्गत्वात् ङीष्। ततः "कुम्भपदीषु च।" ५।४।१३९। इति पद्भावः। गोधापदी। ततः स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) गोधापदीलता। इति शब्दरत्नावली॥

गोधापदी, स्त्री, (गोधाया इव पादो मूलं यस्याः। स्वाङ्गत्वात् ङीष्। "कुम्भपदीषु च" ५।४।१३९। इति पद्भावः।) लताविशेषः। गोयालिया इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। सुवहा २। इत्यमरः। २।४।११९॥ हंसपदी ३ गोधाङ्घ्री ४ त्रिफला ५। इति भरतः॥ त्रिपदी ६ मधुस्रवा ७ हंसपादी ८। इति रत्नमाला॥ हंसपादिका ९ हंसाङ्घ्रिः १० रक्तपादी ११ त्रिपदा १२ घृतमण्डलिका १३ विषग्रन्थिः १४ त्रिपादिका १५ त्रिपादी १६ कीटमारी १७ कर्णाटी १८ ताम्रपादी १९ विक्रान्ता २० प्रह्लादनी २१ पदाङ्गी २२ शीताङ्गी २३ सुतपादिका २४ सञ्चारिणी २५ पदिका २६ प्रक्रादी २७ कीटपादिका २८ धार्त्तराष्ट्रपदी २९ गोधापदिका ३०। इति शब्दरत्नावली॥ छिन्नदला ३१ हंसवती ३२। इति जटाधरः॥ अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। विषभूतभ्रमापस्मारदोषनाशित्वम्। रसायनत्वञ्च। सुवली। तालमूली इति ख्याता। इति राजनिर्घण्टः॥

गोधास्कन्धः, पुं, (गोधेव स्कन्धोऽस्य।) विट्खदिरः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोधिः, पुं, (गावौ नेत्रे धीयेते अस्मिन्। "कर्म्मण्यधिकरणे च।" ३।३।९३। इति किः।) ललाटम्। इत्यमरः। २।६।९२॥ (गुधाति कुप्यतीति। गुध्+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां। ४।११८। इति इन्।) गोधिका। इति शब्द-

गोधिका, स्त्री, (गुध्नातीति। गुध्+ण्वुल्। टाप् अत इत्वञ्च।) गोधा। इत्यमरः। १।१०।२२॥ गोसाप इति भाषा॥

गोधिकात्मजः, पुं, (गोधिकाया आत्मजः।) गोधिका। गोधाशिशुतुल्याकारकोटरस्थ… विशेषः। तोर्कें इति ख्यात इति भा… सारसुन्दरी॥ तत्पर्य्यायः। गौधेरः २। गौधारः ३ गौधेयः ४। इत्यमरः। २।५।१।… (सर्पाद्गोधायामुत्पन्ने जन्तुविशेषे… गोधिकापुत्त्रशब्दार्थे शब्दार्थचिन्तामणि…)

गोधिनी, स्त्री, (गोधः क्रीडाभेदः सोऽस्त्यस्याः इति इनिः ङीप् च।) चणिका। … इक्षुतीभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोधुक्, [ह्] त्रि, (गां दोग्धीति। गो+दुह+"सत्सूद्विषद्रुहदुहयुज… इत्यादि।" ३।२।६१। इति क्विप्।) गोदोग्धा। इति व्याकरणम्। (यथा ऋग्वेदे। १।१६४।२६।
"उप ह्वये सुदुघां धेनुमेतां
सुहस्तो गोधुगुत दोहदेनाम्॥")

गोधुमः, पुं, (गुध+"गुधेरूमः।" उणां। ५।२। इति ऊमः। निपातनात् ह्रस्वः।) गोधूमः। इति शब्दचन्द्रिका॥

गोधूमः, पुं, (गुध्यते वेष्ट्यते त्वगादिभिः। गुध+"गुधेरूमः।" उणां। ५।२। इति ऊमः।) नागरङ्गः। ओषधीविशेषः। व्रीहिभेदः। इति मेदिनी॥ मे। ४३। गम गोम् इति च भाषा। … पर्य्यायः। बहुदुग्धः २ अपूपः ३ म्लेच्छभोजनः ४ यवनः ५ निस्तुषक्षीरः ६ रसालः ७ सुमना ८। (यथा, मनुः। ५।२५।
"यवगोधूमजं सर्व्वं पयसश्चैव विक्रियाः॥")
अस्य गुणाः। स्निग्धत्वम्। मधुरत्वम्। वातपित्तदाहनाशित्वम्। गुरुत्वम्। श्लेष्मशुक्रबलवीर्य्यकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ वृंहणत्वम्। जीवनहितत्वम्। शीतत्वम्। भग्नसन्धानस्थैर्य्यकारित्वम्। सारकत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (अथ गोधूमस्य नामानि गुणाश्च।
"गोधूमः सुमनोऽपि स्यात् त्रिविधः स च कीर्त्तितः।
महागोधूम इत्याख्यः पश्चाद्देशात् समागतः।
महागोधूमः बड़ गोधूमा इति लोके।
मधूली तु ततः किञ्चिदल्पा सा मध्यदेशजा।
निःशूको दीर्घगोधूमः क्वचिन्नन्दीमुखाभिधः।
गोधूमो मधुरः शीतो वातपित्तहरो गुरुः।
कफशुक्रप्रदो बल्यः स्निग्धः सन्धानकृत् सरः।
जीवनो वृंहणो वर्ण्यो व्रण्यो रुच्यः स्थिरत्वकृत्।
कफप्रदो नवीनो न तु पुराणः।
पुराणयवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलमूलभाग्…
वाग्भटेन वसन्ते ग्रहीतत्वात्।
मधूली शीतला स्निग्धा पित्तघ्नी मधुरा लघुः।
शुक्रला वृंहणी पथ्या तद्वन्नन्दीमुखः स्मृतः।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।

गोधूमचूर्णं, क्ली, (गोधूमस्य चूर्णम् ।) चूर्णीकृत-गोधूमः । मयदा इति भाषा ॥ यथा,—
"शुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चित्पुष्टाञ्च रोटिकाम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

गोधूमसम्भवं, क्ली, (सम्भवत्यस्मादिति सम्भव उत्पत्तिस्थानम् । गोधूमः सम्भवोऽस्य ।) सौवीरम् । काञ्जिकभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोधूमसारः, पुं, गोधूमस्य सारभागः । पालो इति भाषा ॥ तत्करणविधिर्यथा । "निस्तुष-गोधूमं उदूखले कण्डयित्वा सन्ध्याकाले मृत्तिकादिपात्रे जले मग्नं कारयित्वा परदिने प्रभाते उपरिस्थजलं क्रमेण दूरीकृत्य नीचस्थसारं रौद्रे शुष्कं कृत्वा पात्रान्तरे स्थापयेत् ।" इति पाक-राजेश्वरः ॥

गोधूमी, स्त्री, (गां धूमयतीति । धूमि+अण् । गौरादित्वाद् ङीष् ।) गोलोमिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोलोमिकाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ॥)

गोधूलिः, स्त्री, (गवां खुरोत्थिता धूलिर्यत्र-काले ।) कालविशेषः । गोधूलिकालस्तु त्रिविधः । यथा, ग्रीष्मे अर्द्धास्तरविकालः । हेमन्तशिशि-रयोर्मृदुभाप्राप्तपिण्डीकृतरविकालः । वर्षाशरद्-वसन्तेष्वस्तगतरविकालः । यथा,—
"गोधूलिं त्रिविधां वदन्ति मुनयो नारीविवाहा-दिके
हेमन्ते शिशिरे प्रयाति मृदुतां पिण्डीकृते भास्करे ।
ग्रीष्मेऽर्द्धास्तमिते वसन्तसमये भानौ गतेऽदृश्यतां
सूर्य्ये चास्तमुपागते च नियतं वर्षाशरत्-कालयोः ॥"
इति दीपिका ॥

गोधेनुः, स्त्री, (गौरेव धेनुः ।) दुग्धवती गवी । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

गोधेरः, पुं, (गोधति धातूनामनेकार्थत्वात् रक्षतीति । गुध्+बाहुलकादेरक् ।) गोधा । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

गोनन्दी, स्त्री, (गवि जले नन्दतीति । नन्द+अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) सारसपक्षिणी । इति हारावली ॥

गोनर्द्दं, क्ली,(गवि पृथिव्यां नर्द्दते स्वनाम्ना आख्यायत इत्यर्थः । नर्द्द+अच् ।) मुस्तकम् । इति मेदिनी । दे । २८ ॥

गोनर्द्दः, पुं, (गवि जले नर्द्दति कूजतीति । गो+नर्द्द+"नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ।" ३ । १ । १३४ । इति पचादित्वादच् ।) सारसपक्षी । इति मेदिनी । दे । २८ ॥ (गोभिर्वाग्भिर्नर्द्दतीति । अच् ।) देशविशेषः । यथा, बृहत्-संहितायाम् । १४ । १२ ।
"कङ्कटटङ्कणवनवासि-
शिविकफणिकारकोङ्कणाभीराः ।
आकरवेणावन्तक-
दशपुरगोनर्द्दकेरलकाः ॥"

गोनर्द्दस्य देशस्य राजा । "तद्राजेऽपि ।" २ । ४ । ६२ । इत्यण् । गोनर्द्दराजः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ५७ ।
"काश्मीरेन्द्रः स गोनर्द्दो वेलाकङ्काङ्कदूलया ।
दिशा कैलासहासिन्या प्रतापी पर्य्युपास्यत ॥")

गोनर्द्दीयः, पुं, (गोनर्द्दे देशे भवः । गोनर्द्द+"एङ् प्राचां देशे ।" १ । १ । ७५ । इति वृद्धसंज्ञत्वात् छः ।) पतञ्जलिमुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१५ ॥ (अस्य गोनर्द्ददेशोद्भूतत्वात् तथात्वम् । तद्देशभवे, त्रि ॥)

गोनसः, पुं, (गौरिव नासिका यस्य ; "अच् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ।" ५ । ४ । ११८ । इति अच् नसादेशश्च ।) सर्पविशेषः । वोड़ा इति ख्यात इत्यन्ये । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । तिलित्सः २ । इत्यमरः । १ । ८ । ४ ॥ गोनासः ३ घोनसः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ मण्डलीवोड़ः ५ । इति विक्रमादित्यः ॥ वोड़ः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थाध्याये ।
"मिलिन्दको गोनसो वृद्धगोनसः पनसी ॥")
वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनाथः, पुं, (गवां नाथः ।) अनड्वान् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनासं, क्ली, (गोर्नासा इव आकृतिर्यस्य । गोनसाकारत्वादस्य तथात्वम् ।) वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनासः, पुं, (गोर्नासा इव नासा यस्य ।) गोनससर्पः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७२ ॥

गोनिष्यन्दः, पुं, (गोर्निष्यन्दते क्षरतीति । नि+स्यन्द+पचाद्यच् । यद्वा गवां निष्यन्दः।"कृद्-विहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते ।" इति न्यायात् ।) गोमूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपः, पुं, (गोर्जलात् कफपित्तादिदूषितरसात् पाति रक्षतीति । गो+पा+"आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) बोलः । (गां गोजातिं पाति रक्षतीति । गो+पा+कः ।) जातिविशेषः । गोयाला इति भाषा ॥ तत्-पर्य्यायः । गोसंख्यः २ गोधुक् ३ आभीरः ४ वल्लवः ५ गोपालः ६ । इत्यमरः । २ । ९ । ५७ ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"मणिबन्ध्यां तन्त्रवायात् गोपजातेश्च सम्भवः ।"
इति पराशरपद्धतिः ॥
(यथा, मनुः । ८ । २६० ।
"व्याधाञ्छाकुनिकान् गोपान् कैवर्त्तान् मूल-खानकान् ।
व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनचारिणः ॥")
गोष्ठाध्यक्षः । (गां पृथिवीं पाति रक्षतीति । पा+कः ।) पृथ्वीपतिः । बहुग्रामस्याधिकृतः । इति मेदिनी । पे । ५ ॥ (गाः पाति रक्षतीति । पा+कः । गोरक्षकः । यथा, मनुः । ८ । २३१ ।
"गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम् ।
गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात् पाले भृते भृतिः ॥"
गन्धर्व्वविशेषः । यथा, रामायणे । १।६१।४६ ।
"नारदस्तुम्बुरुर्गोपः प्रभया सूर्य्यवर्च्चसः ।
एते गन्धर्व्वराजानो भरतस्याग्रतो जगुः ॥")

गोपः, त्रि, (गोपायति रक्षतीति । गुपू ञ् रक्षणे गुप+आय+"आयादय आर्द्धधातुके वा ।" ३ । १ । ३१ । इति अच् ।) रक्षकः । उपकारकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्-वेदे । १० । ६१ । १० । "द्विबर्हसो य उप गोप-मागुरदक्षिणासो अच्युता दुदुक्षन् ॥")

गोपकः, पुं, (गोप+स्वार्थे कन् ।) बोलः । बहु-ग्रामाधिपतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

गोपकन्या, स्त्री, (इन्द्रियाद्युपलक्षितशरीररक्षकस्य गोपस्य वैद्यस्य कन्येव हितकारित्वात् ।) शारिवौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोपस्य कन्या ।) आभीरसुता ॥ (यथा,—
"युवतीर्गोपकन्याश्च रात्रौ संकाल्य कालवित् ।
कैशोरकं मानयन् वै सह ताभिर्मुमोद ह ॥"
इति हरिवंशे । ७६ । १८ ॥)

गोपघोण्टा, स्त्री, (गोपप्रिया घोण्टा बदरीविशेषः ।) हस्तिकोलिः । इति रत्नमाला ॥ बदरीसदृश-सूक्ष्मफलवृक्षः । शेयाकुल इति भाषा ॥ यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
("बदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत् ।
अटव्यामेव सा घोण्टा गोपघोण्टेति चोच्यते ॥")
विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपतिः, पुं, (गोर्वृषभस्य पतिः । यद्वा गवां पशूनां जीवानां पतिः ।) शिवः । (यथा, महाभारते । १३ । १७ । १३ ।
"गोपालिर्गोपतिर्ग्रामो गोचर्म्मवसनो हरिः ॥"
गां पृथ्वीं जगदित्यर्थः पाति पालयतीति । गो+पा+डतिः ।) विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६६ ।
"उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः ॥"
गोपेन्द्रनन्दनश्च । यथा, हरिवंशे । ७६ । ४ ।
"अमानुषाणि कर्म्माणि पश्यामस्तव गोपते ! ॥"
असुरभेदः । यथा, महाभारते । ३ । १२ । ३५ ।
"गोपतिस्तालकेतुश्च त्वया विनिहतावुभौ ॥"
गवां रश्मीनां पतिः ।) सूर्य्यः । (यथा भागवते । १ । १२ । १० ।
"परिभ्रमन्तमुल्काभां भ्रामयन्तं गदां मुहुः ।
अस्त्रतेजः स्वगदया नीहारमिव गोपतिः ॥"
गोः पृथिव्याः पतिः ।) राजा । (गवां सौरभेयाणां पतिः ।) वृषः । इति मेदिनी ॥ ते १०७ ॥(यथा, बृहत्संहितायाम् । ६८ । ११५
"शार्द्दूलहंससमदद्विपगोपतीनां
तुल्या भवन्ति गतिभिः शिखिनां च भूपाः ।
येषाञ्च शब्दरहितं स्तिमितं च यानं
तेऽपीश्वरा द्रुतपरिप्लुतगा दरिद्राः ॥")
ऋषभनामौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपदलः, पुं, (गोपदं गोचरणन्यासयोग्यं स्थानं लाति गृह्णातीति । गोपद+ला+कः ।) गुवाकः इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गोपनं, क्ली, (गुप्+भावे ल्युट् ।) अपह्नवः । (यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे । ४ । ७६ ।
"गोपनाद्धीयते सत्यं न गुप्तिरनृतं विना ।
तस्मात् प्रकाशतः कुर्य्यात् कौलिकः कुलसाधनम् ॥")
कुत्सनम् । रक्षा । (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे ।३४।
"अधिकं समाप्तसमरः प्रथितो भुवनेषु गोपनरसोत्कः ॥")
व्याकुलत्वम् । दीप्तिः । इति कविकल्पद्रुमे गुपधात्वर्थदर्शनात् ॥ तमालपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजपात इति भाषा ॥

गोपनीयं, क्ली, (गुप्+अनीयर् ।) गोप्यम् । गोपितव्यम् । यथा,—
"स्वर्गेऽपि दुर्लभा विद्या गोपनीया प्रयत्नतः ।"
इति नाडीप्रकाशः ॥

गोपवधूः, स्त्री, (गोपस्य वधूरिव प्रियत्वात् । गोपान् बध्नाति स्वगुणेन इति वा । बन्ध+बाहुलकात् ऊन् ।) शारिवा । इति भावप्रकाशः ॥ गोपस्य पत्नी च ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ४१ ।
"पीनपयोधरभारभरेण हरिं परिरभ्य सरागम् ।
गोपवधूरनुगायति काचिदुदञ्चितपञ्चमरागम् ॥")

गोपभद्रं, क्ली, (गोपे भद्रमिव ।) शालूकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गोपभद्रा, स्त्री, (गोपानां भद्रं मङ्गलं यस्याः यस्यां वा गोपाद्यारण्यकजातिभिः पूज्यत्वादस्यास्तथात्वम् ।) काश्मरीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपभद्रिका, स्त्री, (गोपभद्रा संज्ञायां कन् । टापि अत इत्वञ्च ।) गम्भारीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

गोपरसः, पुं, (गोपः गन्धद्रव्यविशेषः । गोपः रसोऽस्य । गोपः अभ्यन्तरगुप्तो रसो यस्मिन् वा ।) बोलः । इति शब्दरत्नावली ॥

गोपवल्ली, स्त्री, (गां पाति रक्षतीति । पा+कः । टाप् । गोपा चासौ वल्ली चेति कर्म्मधारयः ।) मूर्व्वा । शारिवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"गोपवल्ली कराला च सुगन्धा भद्रवल्लिका ।
गोपीभद्रा तथानन्ता नागजिह्वातिशारिवा ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
यथा च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५१ अध्याये ।
"गोपवल्ल्युदके सिद्धं स्यादन्यद्द्विगुणे घृतम् ॥")
श्यामालता । इति शब्दरत्नावली ॥

गोपा, स्त्री, (गां पाति रक्षतीति । पा+"आतोऽनुपसर्गे कः ।"३।२।३। इति कः । स्त्रियां टाप् ।) श्यामालता । इत्यमरटीका शब्दरत्नावली च ॥ (गाः पाति रक्षतीति । पा रक्षणे+कप्राप्तिविषये वासरूपन्यायेन "आतो मनिन्क्वनिप्वनिपश्च ।" ३ । २ । ७४ । इति चेन विच् अदन्तत्वाभावादाप् विधेरभावे गोपा गोरक्षाकर्त्ती । गोपा विश्वपावदिति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥)

गोपानसी, स्त्री, (गोपायति रक्षति गृहमिति । गुपू ञ रक्षणे+बाहुलकात् असच् यलोपस्ततो ङीप् च ।) वड़भी । गृहाणामग्रभागे दत्तवक्रकाष्ठम् । सुदनी इति भाषा ॥ इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ गृहचूड़ा वड़भी तच्छादनार्थं वक्रीकृत्य यत् काष्ठं दीयते सा वड़भी चतुष्किकादिचूड़ा तच्छादनाय वक्रीकृत्य यत् काष्ठं दीयते सा । इति मधुः ॥ पटलाधोवंशपञ्जरम् । इति भट्टः ॥ कर्णिकाविष्कम्भिदारु इत्यन्ये । वक्रीभूतं धरणकाष्ठम् । इत्येके । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, माघे । ३ । ४६ ।
"गोपानसीषु क्षणमास्थिताना-
मालम्बिभिश्चन्द्रकिणां कलापैः ।
हरिन्मणिश्यामतृणाभिरामै-
र्गृहाणि नीध्रैरिव यत्र रेजुः ॥")

गोपायितं, त्रि, (गुपू ञ् रक्षणे । गोपाय्यते स्म इति । गोपाय+कर्म्मणि क्तः ।"आयादय आर्द्धधातुके वा ।" ३ । १ । ३१ । इति आयागमश्च ।) रक्षितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०६ ॥ (भावे क्तः रक्षणम् ॥)

गोपालः, पुं, (गाः पालयतीति । गा+पाल+"कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) गवां पालकः । वृन्दावनस्थगोपालानां स्वरूपं यथा,
"गोपाला मुनयः सर्व्वे वैकुण्ठानन्दमूर्त्तयः ॥"
इति पद्मपुराणे पातालखण्डे व्यासं प्रति श्रीकृष्णवाक्यम् ॥ * ॥ (गां पृथिवीं पालयतीति । गो+पाल+अण् ।) राजा । (गां पृथिवीं वेदं वा पालयतीति ।) नन्दनन्दनः कृष्णः । इति मेदिनी । ले । ८६ ॥ * ॥ श्रीगोपालस्य ध्यानं यथा,
"अव्यादव्याकोषनीलाम्बुजरुचिररुणाम्भोजनेत्रोऽम्बुजस्थो
बालो जङ्घाकटीरस्थलकलितरणत्किङ्किणीको मुकुन्दः ।
दोर्भ्यां हैयङ्गवीनं दधदतिविमलं पायसं विश्ववन्द्यो
गोगोपीगोपवीतो रुरुनखविलसत्कण्ठभूषश्चिरं वः ॥"
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
तस्य स्वरूपं यथा,—
श्रीव्यास उवाच ।
"ततोऽहमब्रुवं हृष्टः पुलकोत्फुल्लविग्रहः ।
त्वामहं द्रष्टुमिच्छामि चक्षुर्भ्यां मधुसूदन ! ॥
यत्तत् सत्यं परं ब्रह्म जगद्योनिर्जगत्पतिः ।
वसन्तं वेद शिरसि चाक्षुषं नाथ ! मेऽस्तु तत् ॥
श्रीभगवानुवाच ।
ब्रह्मणैवं पुरा पृष्टः प्रार्थितश्च यथा पुरा ।
यदवोचमहं तस्मै तत्तुभ्यमपि कथ्यते ॥
मामेके प्रकृतिं प्राहुः पुरुषञ्च तथेश्वरम् ।
धर्म्ममेके धनञ्चैके मोक्षमेकेऽकुतोभयम् ॥
शून्यमेके भावमेके परमार्थमथापरे ।
दैवमेके देवमेके गृहमेके मनः परे ॥
बुद्धिमेके कालमेके शिवमेके सदाशिवम् ।
अपरे वेदशिरसि स्थितमेकं सनातनम् ।
सद्भावं विक्रियाहीनं सच्चिदानन्दविग्रहम् ।
मन्मायामोहितधियः सर्व्वकालेषु वञ्चिताः ।
कोऽपि वेद पुमान् लोके मदनुग्रहभाजनः ।
पश्चाद्वै दर्शयिष्यामि स्वं रूपं वेदगोपितम् ।
ततोऽपश्यमहं भूप ! बालं बालाम्बुदप्रभम् ।
गोपकन्यावृतं गोपं हसन्तं गोपबालकैः ।
कदम्बमूलमासीनं पीतवाससमद्भुतम् ।
वनं वृन्दावनं नाम नवपल्लवमण्डितम् ॥
कोकिलभ्रमरारावमनोभवमनोहरम् ।
नदीमपश्यं कालिन्दीमिन्दीवरदलप्रभाम् ।
गोवर्द्धनं तथापश्यं कृष्णवामकरोद्धृतम् ।
महेन्द्रदर्पनाशाय गोगोपालसुखावहम् ॥
दृष्ट्वा विहृष्टो ह्यभवं सर्व्वभूषणभूषणम् ।
गोपालमबलासङ्गमुदितं वेणुनादितम् ॥
ततो मामाह भगवान् वृन्दावनचरः स्वयम् ।
यदिदं मे त्वया दृष्टं रूपं दिव्यं सनातनम् ।
निष्कलं निष्क्रमं शान्तं सच्चिदानन्दविग्रहम् ।
पूर्णं पद्मपलाशाक्षं नातः परतरं मम ॥
इदमेव वदन्त्येते वेदाः कारणकारणम् ।
सत्यं व्यापि परानन्दचिद्घनं शाश्वतं शिवम् ।
नित्यां मे मथुरां विद्धि वनं वृन्दावनं तथा ।
यमुनां गोपकन्याश्च तथा गोपालबालकान् ।
ममावतारो नित्योऽयमत्र मा संशयं कृथाः ।
ममेष्टा हि सदा राधा सर्व्वज्ञोऽहं परात्परः ।
मयि सर्व्वमिदं विश्वं भाति मायाविजृम्भितम् ।"
इति पद्मपुराणे पातालखण्डम् ॥ * ।
द्वादशगोपालाश्चैतच्छब्दे द्रष्टव्याः ॥

गोपालकः, पुं, (गां पशुं जीवजातमित्यर्थः पालयति रक्षतीति । गो+पालि+ण्वुल् ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रीकृष्णः । यथा,—
"दाता फलानामभिवाञ्छितानां
प्रागेव गोपालकमन्त्र एषः ।
क्रमदीपिका ।
गोपालशब्दात् स्वार्थे के गोरक्षकश्च ॥ (यथा, गवां पालकः रक्षकः । पालि+ण्वुल् । यथा, महाभारते । ३ । २३६ । ६ ।
"अथ संस्मारणां कृत्वा लक्षयित्वा त्रिहायणान् ।
वृतो गोपालकैः प्रीतो व्यहरत् कुरुनन्दनः ॥"
चण्डमहासेननृपतेः पुत्त्रयोरन्यतरः । यथा, कथासरित्सागरे । ११ । ७४ ।
"जातौ द्वौ तनयौ चण्डमहासेनस्य भूपतेः ।
एको गोपालको नाम द्वितीयः पालकस्तथा ॥")

गोपालकर्कटी, स्त्री, (गोपालप्रिया कर्कटी फलविशेषः ।) कर्कटीभेदः । गोयालकाँकरी गुरुभा इति च हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । वन्या २ गोपकर्कटिका ३ क्षुद्रेर्व्वारुः ४ क्षुद्रफला ५ गोपाली ६ क्षुद्रचिर्भिटा ७ । अस्या गुणाः । शीतत्वम् । मधुरत्वम् । पित्तमूत्रकृच्छ्राश्मरीमेहदाहशोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

गोपालिका, स्त्री, (गोपालकस्य गोरक्षकस्य पत्नी । "पालकान्तात् न ।" ४ । १ । ४८ । इति

इति न ङीष् अतष्टापि अत इत्वम् ।)
लपत्नी । इति मुग्धबोधम् ॥ कीटविशेषः ।
र्य्यायः । महाभीरुः २ । इति हेम-
। ४ । २७४ ॥
, स्त्री, (गोपालानां प्रिया । गोपाल +
ङीष् ।) गोपालकर्कटी । गोरक्षी । इति
निर्घण्टः ॥ (गोपालस्य पत्नी । गोपाल +
ङीष् । गोपपत्नी ॥ स्कन्दानुचरमातृ-
षः । यथा, महाभारते । ६ । ४६ । ४ ।
जाता च गोपाली बृहदम्बालिका तथा ॥")
मी, स्त्री, (गोपप्रिया अष्टमी । शाक-
वादिवत् समासः ।) कार्त्तिकशुक्लाष्टमी ।
,—

"ष्टमी कार्त्तिके तु स्मृता गोपाष्टमी बुधैः ।
वासुदेवोऽभूद्गोपः पूर्व्वन्तु वत्सपः ॥
कुर्य्यात् गवां पूजां गोग्रासं गोप्रदक्षिणम् ।
नुगमनं कार्य्यं सर्व्वान् कामानभीप्सता ॥"

इति कूर्म्मपुराणम् ॥

, स्त्री, (गोप्येव स्वार्थे कन् ह्रस्वश्च ।)
। यथा,—

"न खलु गोपिकानन्दनो भवा-
नखिलदेहिनामन्तरात्मदृक् ।"

इति श्रीभागवते । १० । ३१ ४ ॥

ायति रक्षति या । गुपू च रक्षणे + ण्वुल् ।
टापि अत इत्वम् ।) रक्षित्री ॥
, स्त्री, (गोपायति रक्षतीति । गुप् +
: ङीप् च ।) श्यामालता । इति शब्द-
का ॥ (वीराचारि-पश्वाचारिणां पूज-
नायिकाविशेषः । यदुक्तं गुप्तसाधनतन्त्रे
पटले ।

"ी कापालिकी वेश्या रजकी नापिताङ्गना ।
णी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका ॥"
: निरुक्तिर्यथा, कुलार्णवतन्त्रे ।
"त्मानं गोपयेत् या च सर्व्वदा पशुसङ्कटे ।
वर्णोद्भवा रम्या गोपिनी सा प्रकीर्त्तिता ॥")
:, त्रि, (गोपायति रक्षतीति । गुपू रक्षणे
"मिथिलादयश्च ।" उणां । १ । ५८ । इति
निपातनात् किद्भावः ।) गोप्ता । इति
प्रसारे उणादिवृत्तिः ॥
स्त्री, (गोपस्य स्त्री । "पुंयोगादाख्या-
।" ४ । १ । ४८ । इति ङीष्) गोपपत्नी ।
वनस्थगोपीनां स्वरूपं यथा,—
"पस्तु श्रुतयो ज्ञेयाः स्वाधिजा गोपकन्यकाः ।
न्याश्च राजेन्द्र ! न मानुष्यः कथञ्चन ॥" * ॥
व्रजबाला यथा,—
रसा रसमन्थरा रसालया रससुन्दरी
ीयूषधामा रसतरङ्गिणी रसकल्लोलिनी
ापिका अनङ्गमञ्जरी अनङ्गमालिनी मद-
रङ्गविह्वला ललिता ललितयौवना अनङ्ग-
मा मदनमञ्जरी कलावती रतिकला कल-
ी अजाख्या रतोत्सुका रतिसर्व्वस्वा रति-
ामणिः इत्याद्याः ॥ * ॥

श्रुतिगणा यथा,—

उद्गीता रसगीता कलगीता कलस्वरा कल-
कण्ठिता विपञ्ची कलपदा बहुमता बहुकर्म्म-
सुनिष्ठा बहुहरिः बहुशाखा विशाखा सुप्र-
योगतमा विप्रयोगा बहुप्रयोगा बहुकला कला-
वती क्रियावती इत्याद्याः ॥ * ॥

मुनिगणा यथा,—

उग्रतपाः सुतपाः प्रियव्रता सुरता सुरेखा
सुपर्व्वा बहुप्रदा रत्नरेखा मणिग्रीवा अपर्णा
सुपर्णा मत्ता सुलक्षणा सुदती गुणवती सौका-
लिनी सुलोचना सुमनाः सुभद्रा सुशीला
सुरभिः सुखदायिका इत्याद्याः ॥ * ॥

गोपबाला यथा —

चन्द्रावली चन्द्रिका काञ्चनमाला रुक्ममाला-
वती चन्द्रानना चन्द्ररेखा चान्द्रवापी चन्द्रमाला-
चन्द्रप्रभा चन्द्रकला सौवर्णमाला मणिमालिका
वर्णप्रभा शुद्धकाञ्चनसन्निभा मालती यूथी
वासन्ती नवमल्लिका मल्ली नवमल्ली शेफालिका
सौगन्धिका कस्तूरी पद्मिनी कुमुद्वती रसाला
सुरसा मधुमञ्जरी रम्भा उर्व्वशी सुरेखा स्वर्ण-
रेखिका वसन्ततिलका इत्याद्याः । इति पाद्मे
पातालखण्डम् ॥ अस्या विवरणं कृष्णशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ (गोपायति रक्षतीति । गुप् +
अच् + गौरादित्वात् ङीष् ।) शारिवा ।
रक्षिका । इति विश्वः ॥ (रक्षित्री यथा,
रघुः । ४ । २० ।
"इक्षुच्छायानिषादिन्यस्तस्य गोप्तुर्गुणोदयम् ।
आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्यशः ॥")
प्रकृतिः । यथा, गोपायति सकलमिदं गोपायति
परं पुमांसं गोपीप्रकृतिरिति क्रमदीपिका ॥

गोपीथं, क्ली, (गोपायति रक्षति भवबन्धना-
दिति । यद्वा गाः पशून् पाति रक्षतीति । गुप्
अथवा गो + पा + "निशीथगोपीथावगाथाः ।"
उणां । २ । ६ । इति थक्प्रत्ययेन निपातनात्
साधुः ।) तीर्थस्थानम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुणादिवृत्तिः ॥ (गावः पिबन्त्यस्मामिति व्युत्-
पत्त्या जलाशयादि । इति चिन्तामणिः ॥)

गोपीथः, पुं, (गुप्यते रक्ष्यते इति । गुप् +
"निशीथगोपीथावगाथाः ।" उणां । २ । ६ ।
इति भावे थक्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।)
रक्षणम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १ । १६ । १ ।
"प्रति त्यं चारुमध्वरं गोपीथाय प्रहूयसे ।
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥"
"गोपीथाय पृथिवीन्द्रियादीनां रक्षणाय ॥"
इति दयानन्दभाष्यम् ॥ गां वाणीं पृथिवीं वा
पातीति व्युत्पत्त्या । गो + पा + थक् । निपा-
तनात् ईत्वम् । पण्डितः । राजा । इति कश्चित् ॥)

गोपुच्छः, पुं, (गोः पुच्छ इव आकृतिर्यस्य
गोपुच्छाकारत्वादस्य तथात्वम् ।) हारभेदः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२५ ॥ (वाद्यविशेषः ।
इति तट्टीका ॥) गोलाङ्गूलवानरः । यथा,—

"शार्दूलमृगसंघुष्टं सिंहैर्भीमबलैर्वृतम् ।
ऋक्षवानरगोपुच्छैर्माज्जारैश्च निषेवितम् ॥"

इति रामायणे किष्किन्ध्याकाण्डम् ॥

गवां लाङ्गूलञ्च ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् ।
६५ । ३५ ।
"गोपुच्छस्थे वल्मीकगेऽथवा दर्शनं भुजङ्गस्य ॥")

गोपुटा, स्त्री, (गौर्वत्सं तद्वदतिकठिनमिति भावः
पुटं आच्छादनं यस्याः ।) स्थूलैला । इति
राजनिर्घण्टः ॥

गोपुटिकं, क्ली, (गोः शिववृषभस्य पुटिकं आच्छा-
दनयुक्तं गृहम् ।) शिववृषस्य मण्डपः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

गोपुरं, क्ली, (गोपायति नगरं रक्षतीति । गुप् +
बाहुलकात् उरच् । यद्वा गाः पिपर्त्तीति । पॄ
पालनपूरणयोः + "मूलविभुजादिभ्य उपसंख्या-
नम् ।" इति कः ।) नगरद्वारम् । सहरेर फटक
इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पुरद्वारम् २ । इत्य-
मरः । २ । २ । १६ ॥ दुर्गपुरद्वारम् । इत्यन्ये ॥
द्वारमात्रम् । इति भरतः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । २०८ । ३१ ।
"द्विपक्षगरुड़प्रख्यैर्द्वारैः सौधैश्च शोभितम् ।
गुप्तमभ्रचयप्रख्यैर्गोपुरैर्मन्दरोपमैः ॥" * ॥
गौर्जलं पुरमस्य यद्वा गवा जलेन पिपर्त्ति
पूरयति आत्मानमिति । पॄ + कः ।) कैवर्त्ती-
मुस्तकम् । इति मेदिनी । रे । १५० ॥ (वैद्यक-
शास्त्रप्रणेता ऋषिभेदः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने
१ अध्याये । "अथ खलु भगवन्तममरवरमृषि-
गणपरिवृतं आश्रमस्थं काशिराजं दिवोदासं
धन्वन्तरिमौपधेनववैतरणौरभ्रपौष्कलावत कर
वीर्य्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः ॥")

गोपुरकः, पुं, (गां भूमिं पिपर्त्तीति । प पूर्त्ती +
"मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ।" इति कः ॥
ततः संज्ञायां कन् ।) कुन्दुरुकः । इति राज
निर्घण्टः ॥

गोपुरीषं, क्ली, (गोः पुरीषम् विष्ठा ।) गोमयम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपेन्द्रः, पुं, (गोपेषु गोकुलस्थगोपालेषु मध्ये इन्द्रः
श्रेष्ठः । गोप इन्द्र इव वा । यद्वा गां वाचं
पाति रक्षतीति गोपो वेदस्तत्र इन्दति सर्व्वै-
श्वर्य्यवत्तया विराजते । इदि परमैश्वर्य्ये +
"ऋजेन्द्रेति ।" उणां । २ । २८ । इति रन्प्रत्य-
येन निपातनात् साधुः ।) विष्णुः । इति हेम-
चन्द्रः । २ । १३२ ॥ (श्रीकृष्णः । इति भागवतम् ।
गोपानामिन्द्र ईश्वरः । गोपपतिः । स तु नन्दः ।
यथा, महाभारते । ६ । २२ । २३ ।
"गोपेन्द्रस्यात्मजे व्यक्ते नन्दगोपकुलोद्भवे ॥")

गोपेशः, पुं, (गां पृथिवीं पान्ति रक्षन्तीति गोपा
राजानस्तेषामीशः सर्व्वहिंसानिवारणादिति
भावः । शाक्यराज्योऽप्ययं विषयभोगं तुच्छीकृत्य
सन्न्यासेन निर्व्वाणमलभताऽतोऽस्य राजसु श्रेष्ठ-
त्वमायातमिति तात्पर्य्यार्थः ।) शाक्यमुनिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गोपानां गोकुलस्थ-

गोपालानामीशः ।) नन्दघोषः । यथा,—
"रामकृष्णावुभयतो गोपेशं परितः परे ॥"
इति मुग्धबोधम् ॥

श्रीकृष्णश्च ॥

गोप्ता, [ऋ] त्रि, (गोपायति रक्षतीति । गुपू च रक्षणे + "ण्वुल्तृचौ ।" ३ । १ । १३३ । इति तृच् ।) रक्षकः । यथा,—
"विप्राणामभयार्थमध्वरविधेर्गोप्ता गुरो-
राज्ञया ।"
इति राघवपाण्डवीये कविराजः ॥
(तथा च मनुः । ११ । ७८ ।
"ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान् परित्यजन् ।
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ॥"
गोपायति सर्व्वाणि यद्वा आत्मानं गोपायति स्वमायया संवृणोतीति व्युत्पत्त्या विष्णौ पुं । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ७६ ।
"गोहितो गोपतिर्गोप्ता वृषभाक्षो वृषप्रियः ॥"
स्त्री, गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ५१ ।
"गोमती गुह्यविद्या गौर्गोप्त्री गगनगामिनी ॥")

गोप्यः, पुं, (गोप्यते रक्ष्यतेऽसौ इति । गुपू रक्षणे + "ऋहलोर्ण्यत् ।" ३ । १ । १२४ । इति ण्यत् ।) दासः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ दासीपुत्त्रः । रक्षणीये त्रि । इति मेदिनी । ये । २० ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ४१ । १५ ।
"महदेवं समीपस्थं नित्यमेव समादिशत् ।
तेन गोप्यो हि नृपतिः सर्व्वावस्थो विशाम्पते ! ॥"
गोप्यतेऽसाविति । गुपू च गोपने + कर्म्मणि ण्यत् ।) गोपनीयः । यथा,—
"आयुर्वित्तं गृहच्छिद्रं मन्त्रमैथुनभेषजम् ।
अपमानन्तपो दानं नव गोप्यानि यत्नतः ॥"
इति पुराणम् ॥
गोपीसमूहश्च ॥ (तत्र गोपीशब्दात् प्रथमाविभक्तेर्बहुवचनप्रयोगः ॥)

गोप्यकः, पुं, (गोप्य एव । स्वार्थे कन् ।) दासः । इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥

गोप्याधिः, पुं, (गोप्यो रक्षणीय आधिर्बन्धकः ।) बन्धकविशेषः । (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । ६० ।
"गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ तापिते॥")
"तथा च नारदः ।
अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।
कृतकालोपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा ॥
स पुनर्द्दिविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव च ।
गोप्यो रक्षणीयः ।" इति मिताक्षरा ॥

गोप्रकाण्डं, क्ली, (प्रशस्ता गौर्गोजातिः । "प्रशंसावचनैश्च ।" २ । १ । ६६ । इति परनिपातः । प्रकाण्डशब्दस्य नियतलिङ्गतया क्लीवत्वम् ।) श्रेष्ठगौः ॥ इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

गोभण्डीरः, पुं, (गवि जले भण्डीरः अतिवाचालः ।) जलकुक्कुभपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गोम, त् क लेपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरां-परं-सकं-सेट् ।) अनुगोमन्गोमयेन स्थानं चेटी । इति दुर्गादासः ॥

गोमक्षिका, स्त्री, (गोसन्निकटस्था गोप्रिया वा मक्षिका ।) दंशः । इति शब्दरत्नावली ॥ डाँश इति भाषा ॥

गोमतल्लिका, स्त्री, (प्रशस्ता गौर्गोजातिः । "प्रशंसावचनैश्च ।" २ । १ । ६६ । इति नित्यसमासेन परनिपातः ।) सुशीला गौः । इति हलायुधः ॥

गोमती, स्त्री, (बहवो गावो जलानि सन्त्यस्यामिति । भूम्नि "तदस्यास्तीति ।" ५ । २ । ९४ । मतुप् । "उगितश्च ।" ४ । १ । ६ । इति ङीप् ।) स्वनामख्याता नदी । तत्पर्य्यायः । वाशिष्ठी २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ६।९।१७।
"गोमतीं धूतपापाञ्च चन्दनाञ्च महानदीम् ॥"
अस्यास्तीरे महादेवस्त्र्यम्बकमूर्त्त्या विराजते । यदुक्तं महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे ।
"त्र्यम्बको गोमतीतीरे गोकर्णे च त्रिलोचनः ॥"
गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ५१ ।
"गोमती गुह्यविद्या गौर्गोप्त्री गगनगामिनी ॥"
पीठस्थानस्था भगवती । सा तु गोमन्तपर्व्वते वर्त्तते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ५७ ।
"गोमन्ते गोमती देवी मन्दरे कामचारिणी ॥"
वैदिकमन्त्रभेदः । यथा,—
"पञ्चगव्येन गोघाती मासेकेन विशुध्यति ।
गोमतीञ्च जपेद् विद्यां गवां गोष्ठे च संवसेत् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे शातातपः ॥
(गोविशिष्टायाम् ॥)

गोमन्तः, पुं, पर्व्वतविशेषः । इति जटाधरः ॥ (अयं हि सह्यपर्व्वतविवरस्थितो गिरिः यदुक्तं हरिवंशे । ९५ । ६३ ।
"ततस्त्वरिता गमिष्यामः सह्यस्य विवरे गिरिम् ।
गोमन्त इति विख्यातं नैकशृङ्गविभूषितम् ॥"
अत्र पर्व्वते भगवती गोमतीरूपेण विराजते । यदुक्तं देवीभागवते । ७ । ३० । ५७ ।
"गोमन्ते गोमती देवी मन्दरे कामचारिणी ॥"
अयं हि द्वितीयमेरुरिव महान् पर्व्वतः । अस्य वर्णनं यथा, हरिवंशे । ९६ । ४—२७ ।
"ते चाध्वविधिना सर्व्वे ततो वै दिवसक्रमात् ।
गोमन्तमचलं प्राप्ता मन्दरं त्रिदशा इव ॥
लताचारुविचित्रञ्च नानाद्रुमविभूषितम् ।
गन्धागुरुपिनद्धाङ्गं चित्रं चित्रैर्मनोरमैः ॥
द्विरेफगणसङ्कीर्णं शिलासङ्कटपादपम् ।
मत्तबर्हिगणनिर्घोषैर्नादितं मेघनादिभिः ॥
गगनालग्नशिखरं जलदासक्तपादपम् ।
मत्तद्विपविषाणाग्रपरिघृष्टोपलाङ्कितम् ॥
कूजद्भिश्चाण्डजगणैः समन्तात् प्रतिनादितम् ।
दरीप्रपाताम्बरवैश्छन्नं शाद्वलपल्लवैः ॥
नीलाभ्रचयसङ्घातैर्बहुवर्णं यथा घनम् ।
धातुविस्नावदिग्धाङ्गं सानुप्रस्रवभूषितम् ॥
कीर्णं सुरगणैः कान्तैर्नाकमिव कामगम् ।
उच्छ्रितं सुविशालाग्रं सम्प्लवाम्बुपरिस्रवम् ॥
सकाननदरीप्रस्थं श्वेताभ्रगणभूषितम् ।
पनसाम्रातकाम्रौघैर्व्वेत्रस्यन्दनचन्दनैः ॥
तमालैलावनयुतं मरिचक्षुपसङ्कुलम् ।
पिप्पलीवल्लिकलिलं चित्रमिङ्गुदपादपैः ।
द्रुमैः सर्ज्जरसानाञ्च सर्व्वतः प्रतिशोभितम् ।
प्रांशुशालवनैर्गुप्तं बहुचित्रवनैर्वृतम् ।
सर्ज्जनिम्बार्ज्जुनवनं पाटलीकुलसङ्कुलम् ।
हिन्तालैश्च तमालैश्च पुन्नागैश्चोपशोभितम् ।
जलेषु जलजैश्छन्नं स्थलेषु स्थलजैरपि ।
पङ्कजैर्द्रुमषण्डैश्च सर्व्वतः प्रतिभूषितम् ।
जम्बूजम्बूलवृक्षाढ्यं कुन्दकन्दलभूषितम् ।
चम्पकाशोकबहुलं विल्वतिन्दुकशोभितम् ।
कुटजैर्नागपुष्पैश्च समन्तादुपशोभितम् ।
नागयूथसमाकीर्णं मृगसङ्घातशोभितम् ।
सिद्धचारणरक्षोभिः सेवितप्रस्तरान्तरम् ।
विद्याधरगणैर्नित्यमनुकीर्णशिलातलम् ।
सिंहशार्द्दूलसन्नादैः सततं प्रतिनादितम् ।
सेवितं वारिधाराभिश्चन्द्रपादैश्च शोभितम् ।
स्तुतं त्रिदशगन्धर्व्वैरप्सरोभिरलङ्कृतम् ।
वनस्पतीनां दिव्यानां पुष्पैरुच्चावचैश्चितम् ।
शक्रवज्रप्रहाराणामनभिज्ञं कदाचन ।
दावाग्निभयनिर्मुक्तं महावातभयोज्झितम् ।
प्रपातप्रभवाभिश्च सरिद्भिरुपशोभितम् ।
जलशैवलशृङ्गाग्रैरुष्णिषन्तमिव श्रिया ।
स्थलीभिर्मृगजुष्टाभिः कान्ताभिरुपशोभितम् ।
पार्श्वैरुपलकक्षाभैर्मेघैरिव विभूषितम् ।
पादपोच्छ्रितसौम्याभिः सपुष्पाभिः समन्ततः ।
मण्डितं वनराजीभिः प्रमदाभिः पतिं यथा ।
सुन्दरीभिर्द्दरीभिश्च कन्दरीभिस्तथैव च ।
तेषु तेष्ववकाशेषु सदारमिव शोभितम् ।
ओषधीदीप्तशिखरं वानप्रस्थनिषेवितम् ।
जातरूपैर्व्वनोद्देशैः कृत्रिमैरिव भूषितम् ।
मूलेन सुविशालेन शिरसात्युच्छ्रितेन च ।
पृथिवीमन्तरीक्षञ्च गाहयन्तमिव स्थितम् ।
श्रीकृष्णो बलरामेण सह जरासन्धभयात् पर्व्वते पलायमानः स्थितः । ततो मदमत्तैः संख्यकराजभिरतिगर्व्वितो जरासन्धः सार्द्धं युयुत्सुरत्रागत्येमं गोमन्तपर्व्वतं प्रवृत्तः एतत्कथा हरिवंशे ९८ अध्याये विशेषो द्रष्टव्या ॥ * ॥) गवां स्वामिसमूहश्च ॥ (गोमच्छब्दे प्रथमाविभक्तेर्बहुवचनप्रयोगः ॥)

गोमयं, क्ली पुं, (गोः पुरीषम् । "गोश्च पुरीषे ।" ४ । ३ । १४५ । इति मयट् ।) गवां मल । गोवर इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । गोविट् इत्यमरः । २ । ९ । ५० ॥ छगलम् ३ गोशकृत् ५ । इति रत्नमाला ॥ गोपुरीषम् गोविष्ठा ७ गोमलम् ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य माहात्म्यं यथा,—
"शतं वर्षसहस्राणां तपस्तप्तं सुदुष्करम् ।
गोभिः पूर्व्वविसृष्टाभिर्गच्छेम श्रेष्ठतामिति ।
अस्मत्पुरीषस्नानेन जनः पूयेत सर्व्वदा ।
शकृता च पवित्रार्थं कुर्व्वीरन् देवमानुषाः ।
ताभ्यो वरं ददौ ब्रह्मा तपसोऽन्ते स्वयं प्रभुः ।
एवं भवत्विति विभुर्लोकांस्तारयतेति च ।"

तत्र लद्याा वाक्यो यथा, लक्ष्मीं प्रति गवां वाक्यम्।

"अवश्यं मानना कार्य्या तवास्माभिर्यशस्विनि!।

शकृन्मूत्रे निवस त्वं पुण्यमेतद्धि नः शुभे!॥"

श्रीरुवाच।

"दिष्ट्या प्रसादो युष्माभिः कृतो मेऽनुग्रहात्मकः।

एवं भवतु भद्रं वः पूजितास्मि सुखप्रदाः॥"

इति महाभारते दानधर्म्मः॥

(कृच्छ्रसान्तपने अस्य भक्षणविधिर्य्यथा, मनुः। ११। २१२।

"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम्।

एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम्॥"

"अवन्तजीर्णदेहाया वन्ध्यायाश्च विशेषतः।

रोगार्त्तायाः प्रसूताया न गोर्गोमयमाहरेत्॥"

इति चिन्तामणिधृतस्मृतिवचनम्॥

गां सर्व्वतीर्थमयीं परिकल्प्य एतस्या गोमयं यमुनानदीतया परिकल्पयन्ति वृद्धाः। यदुक्तम्,—

"गोमयं यमुना साक्षात् गोमूत्रं नर्म्मदा शुभा।

गङ्गा क्षीरन्तु यासां वै किं पवित्रमतःपरम्॥"*॥)

गवात्मके क्ली॥

गोमयच्छत्रं, क्ली, (गोमयात् जातं छत्रं छत्राकारं शिलीन्ध्रमित्यर्थः।) करकम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ कोँड़कछाता इति भाषा॥

गोमयच्छत्रिका, स्त्री, (गोमये गोमयप्रचुरे स्थाने जाता छत्रिका शिलीन्ध्रमित्यर्थः।) गोमयच्छत्रम्। तत्पर्य्यायः। छिलीरम् २ शिलीन्ध्रकम् ३। इति हारावली॥ उच्छिलीन्ध्रम् ४। यथा, "उच्छिलीन्ध्रमिवार्भकाः॥" इति श्रीभागवतम्॥

गोमयप्रियं, क्ली, (गोमयं प्रियं उत्पत्तिकारणत्वेन यस्य।) भूतृणम्। इति रत्नमाला॥ गन्धखड़ इति भाषा॥

गोमयोत्था, स्त्री, (गोमयादुत्तिष्ठतीति। उत्+स्था+"आतोऽनुपसर्गे कः।" ३। १। ३। इति कः। ततः स्त्रियां टाप्।) गोमयजातकीटविशेषः। तत्पर्य्यायः। गर्द्दभी २। इति हेमचन्द्रः। ४। २७४॥

गोमयोद्भवः, पुं, (उद्भवत्यस्मादिति उद्भवः गोमय उद्भवः कारणं यस्य। यद्वा गोमयादुद्भव उत्पत्तिर्य्यस्य।) आरग्वधः। इति शब्दचन्द्रिका॥ शोनालु इति भाषा॥

गोमांसं, क्ली, (गवां मांसम्।) गवां पिशितम्। तद्भक्षणप्रायश्चित्तं यथा। "सुमन्तुः। गोमांसभक्षणे प्राजापत्यञ्चरेत्। इदमज्ञानतः सकृद्भक्षणविषयम्। यथाह पराशरः।

"अगम्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्षणे।

शुद्धौ चान्द्रायणं कुर्य्यान्नदीं गत्वा समुद्रगाम्॥

चान्द्रायणे ततश्चीर्णे कुर्य्याद्ब्राह्मणभोजनम्।

अनडुत्सहितां गाञ्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्॥

इदं ज्ञानतोऽभ्यासे। शङ्खः।

"गोमांसं कुञ्जरोष्ट्रौ च सर्व्वं पञ्चनखं तथा।

क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्य्यात् संवत्सरं व्रतम्॥

एतच्चिरकालाभ्यासे। संवत्सरव्रतं कृच्छ्रव्रते पञ्चदशधेनवः। पुनरुपनयनञ्च। यथा, विष्णुः। विड्वराहग्रामकुक्कुटनरगोमांसभक्षणे सर्व्वेष्वेव द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्य्यात्।" इति प्रायश्चित्तविवेकः॥ (अस्य गुणा यथा,—

"गव्यं केवलवातेषु पीनसे विषमज्वरे।

शुष्ककासश्रमात्यग्निमांसक्षयहितञ्च यत्॥"

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये॥

"श्वासकासप्रतिश्यायविषमज्वरनाशनम्।

श्रमात्यग्निहितं गव्यं पवित्रमनिलापहम्॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये॥

अन्यत् गोशब्दे 'गौः इत्यत्र' द्रष्टव्यम्॥*॥ हठयोगमतेऽस्य पारिभाषिकोऽर्थो यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम्। ३। ४७—४८।

"गोमांसं भक्षयेन्नित्यं पिबेदमरवारुणीम्।

कुलीनं तमहं मन्ये इतरे कुलघातकाः॥

गोशब्देनोच्यते जिह्वा तत्प्रवेशो हि तालुनि।

गोमांसभक्षणं तत्तु महापातकनाशनम्॥")

गोमान्, [त्] त्रि, (बहवो गावोऽस्यास्मिन् वा सन्तीति। "तदस्यास्तीति।"५।२।९४। मतुप्।) बहूनां गवां स्वामी। तत्पर्य्यायः। गवीश्वरः २ गोमी ३। इत्यमरः। २। ९। ५८॥ (यथा, अथर्व्ववेदे। ६। ६८। ३।

"येनावपत् सविता क्षुरेण

सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान्।

तेन ब्रह्माणो वपते दमस्य

गोमानश्ववानयमस्तु प्रजावान्॥")

गोमायुः, पुं, (गां विकृतां वाचं मिनोतीति। डुमि ञ+लवापेत्युण्।) शृगालः। इत्यमरः। २। ५। ५॥ (यथा, महाभारते। २। ६७। २३।

"ततो राज्ञो धृतराष्ट्रस्य गेहे

गोमायुरुच्चैर्व्याहरदग्निहोत्रे॥"

अस्य ध्वनौ शुभाशुभफलं शृगालशब्दे द्रष्टव्यम्॥) गन्धर्व्वविशेषः। इति जटाधरः॥ गोपित्ते सान्तक्लीवोऽयम्॥

गोमी, [न्] त्रि, (गौरस्त्यस्य। "ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्निति।" ५। २। ११४। इति मिनिः।) गोमान्। इत्यमरः। २।९।५८। (यथा, मनुः। ९। ५०।

"यद्यन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम्।

गोमिनामेव ते वत्सा मोघं स्कन्दितमार्षभम्॥"

गौर्व्वागमलवाक्यं अस्यास्तीति।) उपासकः। इति मेदिनी। ने। ६०॥

गोमी, [न्] पुं, (गौः कठोरध्वनिरस्त्यस्येति। "ज्योत्स्नातमिस्रेति।" ५। २। ११४। इति मिनिः।) शृगालः। इति मेदिनी। ने। ६०॥ बुद्धभिक्षुशिष्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गोमीनः, पुं, (गौरिव स्थूलो मीनः।) मत्स्यविशेषः। यथा, मत्स्यसूक्ते।

"शृणु देवि! प्रवक्ष्यामि मांसभेदान् निबोध मे।

न दद्यात् तिक्तकमठं पशुशृङ्गिणमेव च॥

गोमीनं चक्रशकुलं वङ्गालं राघवन्तथा॥"

गोमुखं, क्ली, (गोर्मुखमिव मुखं प्रवेशद्वारमस्य।) कुटिलागारम्। (गोर्मुखमिव आकृतिरस्य।) वाद्यभाण्डम्। (एतदर्थे पुंलिङ्गोऽपि दृश्यते। यथा, गीतायाम्। १। १३।

"ततः शङ्खाश्च भेर्य्यश्च पणवानकगोमुखाः।

सहसैवाभ्यहन्यन्त सशब्दस्तुमुलोऽभवत्॥"

तथा च महाभारते। ६। ४६। ५७।

"आडम्बरान् गोमुखांश्च डिण्डिमांश्च महास्वनान्॥")

लेपनम्। इति मेदिनी। खे। ८॥ (यथा, माघे। ३। ४८।

"शुकाङ्गनीलोपलनिर्म्मितानां

लिप्तेषु भासा गृहदेहलीनाम्।

यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव

मुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि॥")

चौरक्रियमाणसुरङ्गाभेदः। सिँधविशेष इति भाषा॥ इति त्रिकाण्डशेषः॥ (आसनविशेषः। तल्लक्षणं यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम्।१।२०।

"सव्ये दक्षिणगुल्फन्तु पृष्ठपार्श्वे नियोजयेत्।

दक्षिणेऽपि तथा सव्यं गोमुखं गोमुखाकृति॥")

जपमालागोपनार्थं वस्त्रनिर्म्मितयन्त्रं यथा,—

"चतुर्व्विंशाङ्गुलमितं पट्टवस्त्रादिसम्भवम्।

निर्म्मायाष्टाङ्गुलिमुखं ग्रीवां तत्र षड़ङ्गुलाम्॥

ईयं गोमुखयन्त्रञ्च सर्व्वतन्त्रेषु गोपितम्।

तन्मुखे स्थापयेन्मालां ग्रीवामध्यगतः करः॥

प्रजपेद्विधिना गुह्यं वर्णमालाधिकं प्रिये॥"

इति मुण्डमालातन्त्रम्॥

अपि च मायातन्त्रे।

"गोमुखादौ ततो मालां गोपयेन्मातृजारवत्॥"

गोमुखः, पुं, (गोर्मुखमिव मुखं यस्य।) नक्रः। यक्षविशेषः। इति हेमचन्द्रः। ४। ४१५॥ (मातलिपुत्त्रः। यथा, महाभारते।५।१००।८।

"बभ्रुर्गो मातले! लब्ध तव पुत्त्रश्च गोमुखः॥"

वत्सराजमन्त्रिपुत्त्रविशेषः। स पुनः वत्सराजसुतस्य मन्त्रिणामन्यतमः। यथा, कथासरित्सागरे। २३। ५७।

"ततो नित्योदिताख्यस्य प्रतीहाराधिकारिणः।

इत्यकापरसंज्ञस्य पुत्त्रोऽजायत गोमुखः॥")

गोमुखी, स्त्री, (गोर्मुखमिव आकृतिरस्याः। स्त्रियां ङीष्।) हिमालयाद्गङ्गापतने गोमुखाकारगुहा। इति लोकप्रसिद्धिः॥ राढ़देशस्थनदीविशेषः। गोमुड़ इति ख्याता॥

गोमूत्रं, क्ली, (गोर्मूत्रम्।) गोप्रस्रावः। चोना इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। गोजलम् २ गोऽम्भः ३ गोनिष्यन्दः ४ गोद्रवः ५। (कृच्छ्रसान्तपने गोमूत्रभक्षणविधिर्यथा, मनुः। ११। २१२।

"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम्।

एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम्॥")

अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्।

लघुत्वम्। कफवातत्वग्दोषनाशित्वम्। पित्त-कारित्वम्। दीपनत्वम्। मेध्यत्वम्। मतिप्रद-त्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तीक्ष्णत्वम्। क्षार-त्वम्। कषायत्वम्। शूलगुल्मोदरानाहकण्डुश्वि-त्रखरोगकिलासवातामवस्तिरुक्कुष्ठकासश्वास-शोथकामलापाण्डुतिसारमूत्ररोधक्रिमिशीत-श्लेष्मवक्ष्णाग्निहनाशित्वम्। पूरणात् कर्णशूल-नाशित्वम्। सर्व्वमूत्रेषु गुणाधिकत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

("तीक्ष्णोष्णं क्षारमेवं कषायं)
मेध्यं लघ्वाग्निप्रदाप्यस्थिभञ्च।
तन्माङ्गल्यं रक्तपित्तप्रभेदि
भ्रूशङ्खकण्ठाङ्गुरोगहञ्च॥
कण्डूकिलासगदशूलमुखाक्षिरोगान्
गुल्मातिसार-मरुदामय-मूत्ररोधान्।
काशं सकुष्ठजठरक्रिमिरोगजालं
गोमूत्रमेकमपि पीतमहो निहन्ति॥"

इति प्रथमस्थाने नवमेऽध्याये हारीतेनोक्तम्॥

"गोमूत्रं कटुतीक्ष्णोष्णं सक्षारत्वान्नवातलम्।
लघ्वग्निदीपनं मेध्यं पित्तलं कफवातजित्॥
शूलगुल्मोदरानाह विरेकास्थापनादिषु।
मूत्रप्रयोगसाध्येषु गव्यं मूत्रं प्रयोजयेत्॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चचत्वारिंशत्तमेऽध्याये॥

गां सर्व्वतीर्थमयीं कल्पयित्वा एतस्या मूत्रं नर्म्मदानदीत्वेन परिकल्पयन्ति वृद्धाः। यदुक्तम्।

"गोमयं यमुना साक्षात् गोमूत्रं नर्म्मदा शुभा।
गङ्गा क्षीरन्तु यासां वै किं पवित्रमतः परम्॥")

गोमूत्रिका, स्त्री, (गोमूत्रवत् वक्रसरलाकृतिरस्या अस्तीति। गोमूत्र + "अत इनिठनौ।" ५।२।११५। इति ठन् टाप् च।) तृणविशेषः। ताम्बड़ु इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। रक्ततृणा २ क्षेत्रजा ३ कृष्णभूमिजा ४। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। वृष्य-त्वम्। गोदुग्ध दायित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (गोमूत्रस्येव उच्चावचा गतिरस्या अस्तीति ठन्।) चित्रकाव्यविशेषः। यथा,—

"गतिरुच्चावचा यत्र मार्गे मूत्रस्य गोरिव।
गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करञ्चित्रवेदिनः॥"

तस्या भेदाः। पादगोमूत्रिका। अर्द्धगोमूत्रिका। श्लोकगोमूत्रिका। विपरीतगोमूत्रिका। इति सरस्वतीकण्ठाभरणम्॥ (उदाहरणं यथा, किरातार्ज्जुनीये। १५। १२।

"नासुरोयं नवानागो धरसंस्थो हि राक्षसः।
नासुखोयं नवाभोगो धरणिस्थो हि राजसः॥"

"वर्णानामेकरूपत्वं यद्येकान्तरमर्द्धयोः।
गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं तद्विदो विदुः॥"

इति लक्षणात्।

षोड़शकोष्ठद्वये अर्द्धद्वयं क्रमेण विलिख्यैकान्तर-विनियमेन वाचने श्लोकनिष्पत्तिरित्युद्धारः॥"

इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥)

गोमेदः, पुं, (गौरलमिव मेदयति स्नेहयतीति। मिद् + णिचादच्।) गोमेदकमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥ (स तु नवरत्नान्तर्गतरत्न-विशेषः। यथा,—

"रत्नं गारुत्मतं पुष्पं रागो माणिक्यमेव च।
इन्द्रनीलञ्च गोमेदस्तथा वैदूर्य्यमित्यपि॥
मौक्तिकं विद्रुमञ्चेति रत्नान्युक्तानि वै नव।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥

अस्य परीक्षागुणादिकञ्च गोमेदकशब्दे द्रष्टव्यम्॥ कक्कोलः। इति हारावली। २६१॥ द्वीप-विशेषः। तन्नामनिरुक्तिर्यथा,—

"गोमेदे गोपतिर्नाम राजाभून्नोसवोद्यतः।
याज्योऽभूद्वह्निकल्पानामौतथ्यानां मनोः कुले॥
स तेषु हरियज्ञाय प्रवृत्तेषु भृगून् गुरून्।
वव्रे तं गौतमः कोपादशपत् सोऽगमत् क्षयम्॥
यज्ञवाटेऽस्य ता गावो दग्धाः कोपाग्निना मुनेः।
तन्मेदसा मही छन्ना गोमेदः स ततोऽभवत्॥"

इति चिन्तामणिधृतवचनानि॥

प्लक्षद्वीपस्थवर्षाचलभेदः। यथा, विष्णुपुराणे। २।४।६—७।

"मर्य्यादाकारकास्तेषां तथान्ये वर्षपर्व्वताः।
सप्तैव तेषां नामानि शृणुध्वं मुनिसत्तमाः॥
गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो दुन्दुभिस्तथा।
सोमकः सुमनाश्चैव वैभ्राजश्चैव सप्तमः॥")

गोमेदकं, क्ली, (गोमेद + स्वार्थे कन्।) पीतमणिः। काकोलम्। पत्रकम् इति मेदिनी। के। १८६॥

गोमेदकः, पुं, (गोमेद + स्वार्थे कन्।) स्वनाम-ख्यातमणिः। तत्पर्य्यायः। गोमेदः २ राहु-रत्नम् ३ तमोमणिः ४ स्वर्भानवः ५ पिङ्ग-स्फटिकः ६। अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। उष्ण-त्वम्। वातकोपविकारनाशित्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वम्। धारणे पापनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तस्य परीक्षा यथा,—

"हिमालये वा सिन्धौ वा गोमेदमणिसम्भवः।
स्वच्छकान्तिर्गुरुः स्निग्धो वर्णाढ्यो दीप्तिमानपि॥
बलक्षः पिञ्जरो धन्यो गोमेद इति कीर्त्तितः।
चतुर्द्धा जातिभेदस्तु गोमेदेऽपि प्रकाश्यते॥
ब्राह्मणः शुक्लवर्णः स्यात् क्षत्त्रियो रक्त उच्यते।
आपीतो वैश्यजातिस्तु शूद्रास्तु नील उच्यते॥
छाया चतुर्विधा श्वेता रक्ता पीतासिता तथा॥
गुरुप्रभाढ्यः सितवर्णरूपः
स्निग्धो मृदुर्व्वातिमहापुराणः।
स्वच्छस्तु गोमेदमणिर्धृतोऽयं
करोति लक्ष्मीं धनधान्यवृद्धिम्॥
लघुर्विरूपोऽतिखरोऽभ्यमानः
स्नेहोपलिप्तो मलिनः खरोऽपि।
करोति गोमेदमणिर्विनाशं
सम्पत्तिभोगाबलवीर्य्यराशेः॥
ये दोषा हीरके ज्ञेयास्ते गोमेदमणावपि।
परीक्षा वह्नितः कार्य्या शाने वा रत्नकोविदैः॥
स्फटिकेनैव कुर्व्वन्ति गोमेदप्रतिरूपिणम्॥
शुद्धस्य गोमेदमणेस्तु मूल्यं
सुवर्णतो द्वैगुणमाहुरेके।
अन्ये तथा विद्रुमतुल्यमूल्यं
तथापरे चामरतुल्यमाहुः॥
चतुर्व्विधानामेषान्तु धारणं परिसम्मतम्॥"

इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः।

(कतक-गोमेदक-विषग्रन्थि-शैवालमूल-वस्त्राणि मुक्तामणिश्चेति।" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने॥ अध्याये॥)

गोमेदसन्निभः, पुं, (गोमेदस्य सन्निभस्तुल्यः।) दुग्धपाषाणः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोमेधः, पुं, (मेधर्हिंसायम् + भावे घञ्। गवां मेधो हिंसा यत्र।) यज्ञविशेषः। तत्र स्त्रीगोपशुः मन्त्रेषु स्त्रीलिङ्गपाठात्। तस्य लक्षणं सम-शफत्वनवशफत्वभग्नशृङ्गत्वकाणत्वछिन्नकर्णत्वादि दोषराहित्यम्। तस्य प्रयोगः सर्व्वोऽपि छाग-पशुवत्। यजमानस्य स्वर्गः फलं गोश्च गोलोक-प्राप्तिः। तस्य च कलौ निषेधो यथा,—

"अश्वालम्भो गवालम्भः सन्न्यासः पलपैतृकम्।
देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत्॥"

इत्यापस्तम्बादिकल्पसूत्रपुराणम्।

गोरक्षः, पुं, (गां रक्षतीति। रक्ष + "कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) ऋषभनामौषधम्। इति हेमचन्द्रः॥ नागरङ्गः। गोरक्षके त्रि। इति मेदिनी। षे। ३६॥ (यथा, मनुः। ८। १०२।

"गोरक्षकान् वाणिजिकांस्तथा कारुकुशी-लवान्॥") स्वनामख्यातो योगिविशेषः। अयं हठविद्यया प्राप्तैश्वर्य्यः सिद्धपुरुषः। यथा हठ-योगप्रदीपिकायाम्। १। ५।

"श्री-आदिनाथमत्स्येन्द्रशावरानन्दभैरवाः।
चौरङ्गीमीनगोरक्षविरूपाक्षविलेशयाः॥"

एतदुपदिष्टयोगप्रकरणानि गोरक्षसंहितायां वर्त्तन्ते। तत्र आसनप्राणसंरोधप्रत्याहारधारणा-ध्यानसमाधयः षट् योगाङ्गानि उक्तान्येवेति। शिवोपासकानां 'कण् फट्' इत्याख्ययोगिनां गुरुर्गोरक्षनाथ एव धर्म्मप्रयोजकः। अमी शैव-योगिनः एनं शिवावतारं गुरुं मन्यमानास्तत्-प्रवर्त्तितहठयोगमभ्यस्यन्ति। गोरक्षनाथो आदिनाथस्य पौत्रो मत्स्येन्द्रनाथस्य पुत्र आसी-दिति तद्देशीयैर्गाथायां भण्यते॥)

गोरक्षकर्कटी, स्त्री, (गोरक्षा गोरक्षाकर्णी कर्कटी।) चिर्भिटा। इति भावप्रकाशः॥

गोरक्षजम्बूः, स्त्री, (गोरक्षा जम्बूः।) गोधूमः। गोरक्षतण्डुला। इति विश्वः॥ घोण्टाफलः। इति जटाधरः॥

गोरक्षतण्डुला, स्त्री, (गोरक्षा तण्डुला।) क्षुद्र-लताविशेषः। गोरक्षचाउलिया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गाङ्गेरुकी २ नागबला ३ झषा ४ ह्रस्वगवेधुका ५ खरवल्लरिका ६ विश्वदेवा ७। इति रत्नमाला॥

गोरक्षतुम्बी, स्त्री, (गां जलं रक्षतीति रक्ष + अप्। गोरक्षः कुम्भः। तद्वत् कुम्भाकारा तुम्बी। गोरक्षीति नामिका तुम्बी वा।) कुम्भतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥

गोरक्षदुग्धा, स्त्री, (गोरक्षं गोपालकं दुग्धं रक्षं यस्याः।) क्षुद्रक्षुपविशेषः। तत्पर्य्यायः।

रची २ ताम्रदुग्धा ३ रसायनी ४ बहुपत्नी५
न्तता ६ जीया ७ अमृतसञ्जीवनी ८।
स्या गुणाः। मधुरत्वम्। रुच्यत्वम्। संग्राहि-
म्। हिमत्वम्। सर्व्ववश्यकारित्वम्। रस-
द्धिगुणप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
ी, स्त्री, (गां रक्षति पालयति इति। "कर्म्म-
ण्यण्।" ३।२।१। इति अण्। ततो ङीप्।)
न्धवृक्षविशेषः। सा तु मालवे प्रसिद्धा। तत्-
र्य्यायः। सर्पदंष्ट्री २ दीर्घदंष्ट्री ३ सुदंष्ट्रिका ४
न्धफला ५ गन्धबहुला ६ गोपाली ७ पत्र-
र्णिका ८। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। तिक्त-
म्। शिशिरत्वम्। दाहपित्तविस्फोटवान्त्यती-
रज्वरदोषनाशित्वञ्च। गोरक्षदुग्धा। कुम्भ-
नी। इति राजनिर्घण्टः॥
ः, पुं, (गवा वाचा रङ्कुर्मृगविशेष इव।)
त्तिभेदः। नग्नकः। बन्दी। इति मेदिनी।
। ८५॥ क्वचित् पुस्तके नग्नकस्थाने नग्नकोऽपि
ाठः॥
टः, पुं, (गवि इन्द्रिये रटतीति। रट् + अच्।)
ृखदिरः। इति राजनिर्घण्टः॥
णं, क्ली, (गुर् + भावे ल्युट्।) गुरणम्।
ूर्य्यते गम्यते फलमनेनेति। गुर + करणे ल्युट्।)
द्यमः। इत्यमरटीका॥
सः, पुं (गवां रसः।) दुग्धम्। दधि। तक्रम्।
ति हेमचन्द्रः। ३। ७२॥ (यथा, गोः रामा-
णे। ३। २२। ७।
प्राप्तकामा जनपदाः सम्पन्नयवगोरसाः।
वचरन्ति महीपाला यात्रार्थं विजिगीषवः॥"
विषदा गुरवो रूक्षा ग्राहिणस्तक्रपिण्डकाः।
ोरसानामयं वर्गो नवमः परिकीर्त्तितः॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये॥)
सजं, क्ली, (गोरसात् जायते इति। गोरस + जन्
+ "अन्येष्वपि दृश्यते।" ३।२।१०१। इति
ः।) तक्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥
ाटी, स्त्री, (गां मनुष्यवद्वाचं रटतीति।
ट + "कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।
तो ङीप्।) शारिकापक्षी। इति हेम-
न्द्रः। ४। ४०२॥
ाटिका, स्त्री, (गोराटी + स्वार्थे कन्। टाप्
ूर्व्वह्रस्वश्च। ततो निपातनात् साधुः। गोरा-
टिका इत्यपि दृश्यते।) शारिकापक्षी। इति
ाजनिर्घण्टः॥
ाटिका, स्त्री, (गोराटिका + पृषोदरात् साधुः।)
ारिकापक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥
ुतं, क्ली, (गो रुतं रवः श्रूयते यावता पर्य्यन्तेति
र्थः। गोशब्दः श्रुतिगोचरत्वेन अल्पस्य इत्यत्र
ल्लोके वस्तुतस्तु पारिभाषिकोऽयं शब्दः।)
क्रोशद्वयम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ५५१॥
गवां रुतं रवः इति तत्पुरुषसमासे तु गवां
ब्दमात्रे। तच्च कालादिभेदेन स्वामिनर-
पतिप्रभृतीनां शुभाशुभकरं स्यात्। यथा,
हत्संहितायाम्। ६२। १—३।

"गावो दीनाः पार्थिवस्याशिवाय
पादैर्भूमिं कुट्टयन्त्यश्च रोगान्।
मृत्युं कुर्व्वन्त्यश्रुपूर्णायताक्ष्यः
पत्युर्भीतास्तस्कराणां रुवन्त्यः॥
अकारणे क्रोशति चेदनर्थो
भयाय रात्रौ वृषभः शिवाय।
भृशं निरुद्धा यदि मक्षिकाभि-
स्तदाशु वृष्टिं सरमात्मजैर्वा॥
आगच्छन्त्यो वेश्म बम्भारवेण
संसेवन्त्यो गोष्ठवृद्ध्यै गवां गाः।
आर्द्राङ्ग्यो वा हृष्टरोमाः प्रहृष्टा
धन्या गावः स्युर्महिष्योऽपि चैवम्॥")
गोरोचं, क्ली, (गोभिः तेजोभिरुच्यते दीप्यते इति।
रुच् + अप्। गा इन्द्रियाणि इन्द्रियोपलक्षि-
तानि शरीरादीनि रोचयति दीपयति औष-
धादियोगेनेत्यर्थः। रुच + णिच् + अच्।) हरि-
तालम्। इति राजनिर्घण्टः॥
गोरोचना, स्त्री, (गोर्जाता रोचना हरिद्रा इव।)
स्वनामख्यातपीतवर्णद्रव्यम्। तत्तु गोमस्तकस्थ-
शुष्कपित्तम्। यथा, माधवकरे।
विशोषयेद्वस्तिगतं सशुक्रं
मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा।
यदा तदाश्मर्य्युपजायते च
क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः॥"
तत्पर्य्यायः। रुचिः २ शोभा ३ रुचिरा ४
शोभना ५ शुभा ६ गौरी ७ रोचनी ८ पिङ्गा ९
मङ्गल्या १० मङ्गला ११ शिवा १२ पीता १३
गौतमी १४ गवा १५ वन्दनीया १६ काञ्चनी १७
मेध्या १८ मनोरमा १९ श्यामा २० रामा २१।
इति राजनिर्घण्टः॥ वन्द्या २२ रोचना २३।
अस्या गुणाः। हिमत्वम्। तिक्तत्वम्। वश्य-
मङ्गलकान्तिकारित्वम्। विषालक्ष्मीग्रहोन्माद-
गर्भस्रावक्षतास्रनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥
रुच्यत्वम्। पवित्रताशृङ्गारोज्ज्वलकारित्वम्।
कृमिकुष्ठनाशित्वम्। भूतोपशमनत्वम्। जन-
मोहनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा,
कुमारे। ७। १५।
"विन्यस्तशुक्लागुरु चक्रुरङ्गं
गोरोचनापत्रविभक्तमस्याः।"
"क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः।"
इति माधवकृतनिदानस्याश्मर्य्यधिकारे॥)
गोर्द्दं, क्ली, (गुर् + "अब्दादयश्च।" उणां।४।९८।
इति ददन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) मस्ति-
ष्कम्। मस्तकस्थघृतम्। इत्यमरः। २।६।६५॥
(मस्तिष्कशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)
गोलं, क्ली, (गुड + भावे घञ् डस्य लत्वं च।)
मण्डलम्। इति मेदिनी। ले। २५॥ (यथा,
भागवते। ३। २३। ४३। [छाया॥")
"प्रेक्षयित्वा भुवो गोलं पत्न्यै यावान् स्वसं-
गोलः, पुं, (गुड + भावे घञ् अजित्वेके। डस्य
लत्वम्।) सर्व्ववर्त्तुलः। इति हेमचन्द्रः॥ मदन-
वृक्षः। इति रत्नमाला॥ जारात् विधवायाः

सुतः। इति धरणी॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः।
१। २२२।
"अवकीर्णी कुण्डगोलौ कुनखी श्यावदन्तकः॥")
गोलः। इति जटाधरः॥ भूगोलः खगोलश्च।
(यथा, भागवते। ५। २०। ४३।
"सूर्य्याण्डगोलयोर्मध्ये कोट्यः स्युः पञ्च
विंशतिः॥")
यथा, शिद्धान्तशिरोमणौ। [त्वम्॥"
"गोलं श्रोतुं यदि तव मतिर्भास्करीयं द्रव्य
एकराशौ ग्रहद्वययोगः। यथा, प्रश्नकौमुद्याम्।
"सप्तानामेकस्मिन् यदि भवति ग्रहाणां निवसति-
स्तदा गोलो योगः प्रलयपदमिन्द्रोऽपि लभते।
भवेल्लोको रुष्टः परिहरति पुत्रञ्च जननी नृपाणां
नाशः स्यात् ज्वलति वसुधा शुष्यति नदी॥"
एकराशौ सप्तग्रहयोगश्च। यथा, मयूरचित्रके।
"सप्तग्रहा यद्येकस्था गोलयोगस्तदा भवेत्।
दुर्भिक्षं राष्ट्रपीडा च तस्मिन् काले नृपक्षयः॥"
अपि च। [संख्याख्याः।
"एकादिवृद्ध्योपेतैस्तस्मात् योगान् विहाय
गोलयुङ्मूलकेदारपाशदामाख्यवीणाः स्युः॥
दुःखितदरिद्रघातुकजघिकारदुःशीलपशुप-
निपुणानाम्॥
अथ क्रमेण दुःखिनः परभाग्यैः सर्व्व एवेते॥"
इति दीपिका॥
गोलकं, क्ली, (गुड + घञ्। स्वार्थे कन् च। वर्त्तुल-
त्वेके।) गोलोकम्। यथा, तन्त्रे।
"यद्रूपं गोलकं धाम तद्रूपं नास्ति मामके॥"
गोलकः, पुं, (गुड + घञ्। ततः स्वार्थे कन्। डस्य
लत्वं च। वर्त्तुल इत्येके।) मृते भर्त्तरि जारजः।
इत्यमरः॥ राँडेर छेले इति भाषा॥ (यथा,
मनुः। ३। १५६।
"भूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ॥")
अलिञ्जरः। गुडः। पिण्डः। इति हेमचन्द्रः॥
गन्धरसः। इति रत्नमाला॥ कलायः। इति
शब्दचन्द्रिका॥ मटर इति ख्यातः॥
गोला, स्त्री, (गां पृथ्वीं सर्व्वं जगदित्यर्थः स्वशक्ति-
व्यापकतया लाति प्रलयकाले स्वस्मिन् लाति
गृह्णाति इति वा।) दुर्गा। (गां वस्तुयोजनपथं
जलरूपशरीरव्यापकतया लाति।) गोदावरी।
(गां वाचं लाति। ला + क्विप्।) सखी।
कुनटी। पत्राञ्जनम्। मण्डलम्। अलिञ्जरः।
बालक्रीडनकाष्ठम्। इति मेदिनी। ले। २५॥
गोलाङ्गूलः, पुं, (गोर्लाङ्गूलवल्लाङ्गूलमस्य।)
वानरः। (यथा, रामायणे। ६। १०५। ८।
"निरतो निर्णयांश्चैव सम्यग्बलपौरुषान्।
गोलाङ्गूलांस्तथैवर्क्षान् द्रष्टुमिच्छामि मानद॥"
तत्पर्य्यायः। कपित्थास्यः २ दधिशोणः ३
नगाटनः ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥ कृष्णवानरः।
इति राजनिर्घण्टः॥
गोलासः, पुं, (गां पृथ्वीं भूमिमित्यर्थः लासयति
उल्लासयति विभूषयति इति यावत्।) गोमय-
च्छत्रिका। शिलीन्ध्रम्। इति हारावली। २५॥

गोलिहः, पुं, (गाः लेढ़ीव इति । लिह + कः । गोभि-
र्लिह्यते इति घञर्थे क इति केचित् ।) घण्टा
पाटलिः । इति जटाधरः ॥

गोलीढ़ः, पुं, (गोभिर्लिह्यते स्म इति क्तः ।)
घण्टापाटलिः । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥

गोलोकं, क्ली, (गौर्ज्योतीरूपं ज्योतिर्मयः पुरुष
इत्यर्थस्तस्य लोकः स्थानम् । अभिधानात् क्लीव-
त्वम् । यद्वा गोभिः किरणैः ब्रह्मज्ञान-
तेजोभिरित्यर्थः लोक्यते इति । लुक् + घञ् ।)
श्रीकृष्णस्य स्थानम् । यथा, तन्त्रे ।
"वैकुण्ठस्य दक्षभागे गोलोकं सर्व्वमोहनम् ।
तत्रैव राधिका देवी द्विभुजो मुरलीधरः ॥
यद्रूपं गोलकं धाम तद्रूपं नास्ति मामके ।
ज्ञाने वा चक्षुषोः किं वा ध्यानयोगे न विद्यते ॥
शुद्धतत्त्वमयं देवि ! नानादेवेन शोभितम् ।
मध्यदेशे गोलोकाख्यं श्रीविष्णोर्लोमभमन्दिरम् ॥
श्रीविष्णोः सत्त्वरूपस्य यत् स्थलं चित्तमोहनम् ।
तस्य स्थानस्य माहात्म्यं किं मया कथ्यतेऽधुना ॥
तत्रैव सततं भाति द्विभुजो मुरलीधरः ।
सदा सत्त्वमयो विष्णुर्भुवनं पाति निश्चितम् ॥
वैष्णवस्य महामोक्षो यत्रैव परमेश्वरि ! ।
इति स्थानस्य माहात्म्यं संक्षेपेण मयोदितम् ॥
विस्तारेण न शक्नोमि जन्मान्तरशतेन च ।
बीजकोषस्य वाह्ये तु वेष्टितं तोयमण्डलम् ॥
प्रमाणं सुन्दरं तोयं यथा क्षीरोदसागरम् ।
धन्वस्य ज्योतिराकारं कोटिचन्द्रसमप्रभम् ॥
वलयाकाररूपेण सुशुभ्रं तोयमण्डलम् ।
गङ्गादिसरितः सर्व्वास्तत्रैव भान्ति सुन्दरि ! ॥
इन्द्रादिदेवताः सर्व्वा स्तूयमाना निरन्तरम् ।
गन्धर्व्वयक्षनागादिकुष्माण्डा भैरवास्तथा ॥
नानासुखविलासेन सदा चैकाग्रचेतसः ।
विष्णुगानं प्रकुर्व्वन्ति स्तुतिभक्तिपरायणाः ॥
देवा गानं प्रकुर्व्वन्ति चतुर्व्वक्त्रेण वेधसा ।
मालवाद्याश्च षड्रागा षट्त्रिंशद्रागिणी तथा ॥
वेदगानेन भासन्तो मूर्त्तिमन्तः सदैव हि ।
मालवेनैव रागेण सामगानं सदा प्रिये ॥
मल्लारेण सदाथर्व्वं वसन्तेन तथा पुनः ।
हिन्दोलेन यजुःपाठं सदा कुर्व्वन्ति चेतसा ॥
कर्णाटेनैव ऋग्वेदं श्रीरागेण तथा शिवे ।
निर्द्दिष्टपाठमेतत्तु ह्यनिर्द्दिष्टमतः परम् ॥
तत्रैव सन्ति ते रागाः सहस्राणि च षोडश ।
मुरारेर्मुरलीगानात् सर्व्वकालः प्रजायते ॥
तेन तालेन रागेण सदा गायन्ति वेधसः ।
तद्रागस्य विभागं हि कुर्व्वन्ति मुनयो जनाः ॥
वसन्ताद्याश्च ऋतवस्तिष्ठन्ति तत्र सन्ततम् ।
नानाऋतुप्रसूतेन भूषितं मुरलीधरम् ॥
तत्रैव राधिका देवी नानासुखविलासिनी ।
वदन्ती मुरलीगानं कुरु कान्त ! प्रमोहनम् ॥
येन शब्देन कामस्य उत्पत्तिर्जायते सदा ।
तद्रागस्यैव तत्कालं कुरु गानं प्रयत्नतः ॥
एवमानन्दसंयुक्ता महावेशविलासिनी ।
वामभागे सदा भाति राधिका भक्तवत्सला ॥"
(एतस्य धाम्नो नित्यादिकमाहात्म्यं लक्षणादि-
कञ्च ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ब्रह्मखण्डे २८ अध्याये
विस्तरशो विवृतं यथा,—
"नित्यं सत्यञ्च प्रच्छन्नं गोलोकाभिधमेव च ।
लक्षकोटियोजनञ्च चतुरस्रं मनोहरम् ॥
रत्नेन्द्रसारनिर्म्माणैर्गोपीनामाश्रितं सदा ।
सुद्दृश्यं वर्त्तुलाकारं यथैव चन्द्रमण्डलम् ॥
रत्नेन्द्रसारनिर्म्माणं निराधारञ्च स्वेच्छया ।
ऊर्द्ध्वञ्च नित्यं वैकुण्ठात् पञ्चाशत्कोटियोजनम् ॥
गोगोपगोपीसंयुक्तं कल्पवृक्षसमन्वितम् ।
कामधेनुभिराकीर्णं रासमण्डलमण्डितम् ॥
वृन्दावनवनाच्छन्नं विरजावेष्टितं मुने ! ।
शतशृङ्गं शतशृङ्गैः सुदीप्तं दीप्तमीप्सितम् ॥
लक्षकोटिपरिमिते राश्रमैः सुमनोहरैः ।
शतमन्दिरसंयुक्तमाश्रमं सुमनोहरम् ॥
प्राकारपरिखायुक्तं पारिजातवनान्वितम् ।
कौस्तुभेन्द्रेण मणिना निर्म्माणकलसोज्ज्वलैः ॥
हीरासारविनिर्म्माणसोपानसंघसुन्दरैः ।
मणीन्द्रसारनिर्म्माणैः कपाटदर्पणान्वितैः ॥
नानाचित्रविचित्राढ्यैराश्रमञ्च सुसंस्कृतम् ।
षोड़शद्वारसंयुक्तं सुदीप्तं रत्नदीपकैः ॥
रत्नसिंहासने रम्ये चामूल्यरत्ननिर्म्मिते ।
नानाचित्रविचित्राढ्ये वसन्तमीश्वरं वरम् ॥")

गोलोकः, पुं, (लोक्यतेऽसौ इति लोकः गोभि-
स्तेजोभिरुपलक्षितो लोकः । ब्रह्मस्वरूपज्योति-
र्म्मयलोक इत्यर्थः ।) श्रीकृष्णस्य नित्यधाम ।
यथा, ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ॥
"निराधारश्च वैकुण्ठो ब्रह्माण्डानां परो वरः ।
तत्परश्चापि गोलोकः पञ्चाशत्कोटियोजनात् ॥
ऊर्द्ध्वे निराश्रयश्चापि रत्नसारविनिर्म्मितः ।
सप्तद्वारः सप्तसारः परिखासप्तसंयुतः ॥
लक्षप्राकारयुक्तश्च नद्या विरजया युतः ।
वेष्टितो रत्नशैलेन शतशृङ्गेण चारुणा ॥
योजनायुतमानश्च यस्यैकं शृङ्गमुज्ज्वलम् ।
शतकोटीयोजनश्च शैल उच्छ्रित एव च ॥
दैर्घ्यं तस्य शतगुणं प्रस्थे च लक्षयोजनम् ।
योजनायुतविस्तीर्णस्तत्रैव रासमण्डलः ॥
अमूल्यरत्ननिर्म्माणो वर्त्तुलश्चन्द्रबिम्बवत् ।
पारिजातवनेनैव पुष्पितेन च वेष्टितः ॥
कल्पवृक्षसहस्रेण पुष्पोद्यानशतेन च ।
नानाविधैः पुष्पवृक्षैः पुष्पितेन च चारुणा ॥
त्रिकोटिरत्नभवनैर्गोपीलक्षैश्च रक्षितः ।
रत्नप्रदीपयुक्तश्च रत्नतल्पसमन्वितः ॥
नानाभोगसमायुक्तो मधुवापीशतैर्वृतः ।
पीयूषवापीयुक्तश्च कामभोगसमन्वितः ॥
गोलोकवर्णसंख्यानं वर्णनं वा विशारदः ।
न कोऽपि वेद विद्वान् वा वेद विद्वान् व्रजेश्वरः ॥"

गोलोमिका, स्त्री, (गवां लोमेव लोमानः सन्त्यस्याः
इति ठन् टाप् च । यद्वा गोलोमी स्वार्थे के
पूर्व्वह्रस्वः । इत्येके ।) क्षुद्रक्षुपविशेषः । गोधूमा
इति पाथरी इति च भाषा । तत्पर्य्यायः ।
गोधूमी२ गोजा३ क्रोष्टुकपुच्छिका४ गोसम्भवा५

प्रसरिणी६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । ति-
क्तत्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् । हिमत्वम् । स-
रोगासृग्दोषनाशित्वम् । ग्राहित्वम् । दीपनत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गोलोमी, स्त्री, (गोर्लोमवत् लोमाकारं मू-
लमस्याः ।) श्वेतदूर्व्वा । (यथा,— व्यवहारो यथा,—
"पुराणसर्पिर्लशुनं हिङ्गु-सिद्धार्थकं वचा ।
गोलोमी चाजलोमी च भूतकेशी जटा तथा ।"
इत्यादिषु इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे षष्टितमेऽध्याये ॥)
वचा । भूतकेशः । इति मेदिनी ॥ (व्यवहारोऽस्य
यथा, संज्ञास्थापनगणे ।
"हिङ्गुकैटर्य्यारिमेदा-वचा-चोरक-वयःस्था-गो-
लोमी-जटिला-पलङ्कषाशोकरोहिण्यश्चेति द-
शानि संज्ञास्थापनानि भवन्ति ।" इति च-
रके सूत्रस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥) वेश्या । इति हेम-
चन्द्रः ॥ गोलोमिका । इति राजनिर्घण्टः ।

गोवत्सादी, [न्] पुं, (गोवत्सं अत्ति भक्षयति
अद् + णिनिः ।) वृकः । इति राजनिर्घण्टः ।

गोवधः, पुं, (गोर्वधो हननम् ।) गोहत्या । अ-
उपपातकविशेषः । यथा, मनुः ११ अः ।
"गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्य्यात्मविक्रयाः ।"
तत्प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ।

गोवन्दनी, स्त्री, (गवि पृथिव्यां वन्द्यते प्रशस्यते
इति कर्म्मणि ल्युट् ततो ङीप् ।) प्रियङ्गुवृक्षः ।
इत्यमरः ॥ पीतदण्डोत्पलः । इति रत्नमाला ।
(प्रियङ्गु पीतदण्डोत्पलयोरस्या विशेषो ज्ञातव्यः ।)

गोवरं, क्ली, (गोभ्यो निःसृतत्वात् वरं श्रे-
ष्ठमाननीयमित्यर्थः । गोषु व्रियते । वृ + बा-
हुलकात् अः इत्येके ।) गोखुरक्षुण्णगोष्ठस्थ-
गोमयचूर्णम् । यथा,—
"गोष्ठान्तर्गोखुरक्षुण्णं शुष्कं गोमयचूर्णितम् ।
गोवरं तत् समाख्यातं वरिष्ठं रससाधने ॥"
इति भावप्रकाशः ।

गोवर्द्धनः, पुं, (गाः वर्द्धयति कोमलतृणप्रदा-
नेन इति । वृध् + णिच् + ल्युः । यद्वा गा-
वर्द्धन्तेऽत्र इति । णिच् + ल्युट् अधिकरणे
पर्व्वतबोधकत्वात् पुंस्त्वम् । यद्वा गां पृथ्वीं
भूमिं वा वर्द्धयति । वृध् + णिच् कर्त्तरि ल्युः ।)
स्वनामख्यातश्रीवृन्दावनस्थपर्व्वतः । इति जटा-
धरः ॥ तस्य स्वरूपं यथा,—
"अनादिर्हरिदासोऽयं भूधरो नात्र संशयः ।"
इति पाद्मे पातालखण्डे व्यासं प्रति श्रीकृष्ण-
वाक्यम् ॥ तस्य पूजाकालादिर्यथा,—
"प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य द्यूतञ्चैव समाचरेत् ।
भूषणीयास्तथा गावः पूज्याश्च दोहवाहनाः ।
श्रीकृष्णदासवर्य्योऽयं श्रीगोवर्द्धनभूधरः ।
शुक्लप्रतिपदि प्रातः कार्त्तिके चार्च्चयेद् वैष्णवः ।
"प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य रात्रौ जागरणं चरेत् ।"
इति क्वचित् पाठः ।
तस्मात्तदिदं कर्म्म गोवर्द्धनप्राधान्येन गो-
प्राधान्येन च ख्यातमधिकमेव श्रेयम् । तत्र ति-
थिनिर्णयः । तदाह देवलः ।

"प्रतिपद्दर्शसंयोगे क्रीड़नन्तु गवां मतम् ।
परविद्धान्तु यः कुर्य्यात् पुत्त्रदारधनक्षयः ॥"
निर्णयामृतधृतं पुराणान्तरवचनम् ।
"या कुहूः प्रतिपन्मिश्रा तत्र गाः पूजयेन्नृप ! ।
पूजामात्रेण वर्द्धन्ते प्रजा गावो महीपते ! ॥"
ततः प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्येति पूर्व्वाह्णतात्पर्य्यकम् ।
द्वितीयासमये तु सर्व्वथा निषिद्धम् । तद्-
यथा,—
"नन्दायां दर्शने रक्षा बलिदानदशासु च ।
भद्रायां गोकुलक्रीड़ा देशनाशाय जायते ॥"
पुराणसमुच्चये तु सम्भावितचन्द्रोदयद्वितीया-
संयोग एव निषिध्यते ।
"गवां क्रीड़ादिने यत्र रात्रौ दृश्येत चन्द्रमाः ।
सोमो राजा पशून् हन्ति सुरभी पूजकांस्तथा ॥"
तद्दर्शनसम्भावनञ्च निर्णयामृते निर्णीतम् । प्रति-
पद्यापराह्णिकत्रिमुहूर्त्तव्यापिन्यां द्वितीयायां
चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते । तदुक्तमग्न्याधानविषये
वृद्धशातातपेन ।
"द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी ।
अग्न्याधानं चतुर्द्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति ॥"
अपराह्णस्य पञ्चधा विभक्तस्याह्नश्चतुर्थो भागः ।
ततश्च यत्र प्रतिपदि यन्मुहूर्त्तव्यापिनी द्वितीया
तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति । अन्यदा पूर्व्व-
णैव प्रतिपत्तत्र गृहीता । तथैव पुराण-
समुच्चये ।
"वर्द्धमानतिथौ नन्दा यदा सार्द्धत्रियामिका ।
द्वितीयावृद्धिगामित्वादुत्तरा तत्र चोच्यते ॥"
किञ्च । यदा पूर्णप्रतिपत् परत्र निष्क्रामति
तदाप्युत्तरैव कार्य्या । यथोक्तं भविष्योत्तरे ।
"यथा द्वादशभिर्म्मासैर्म्मासो वृद्धो मलिम्लुचः ।
तथैवाहोरात्रिवृद्ध्या तिथिः प्रोक्तो मलिम्लुचः ॥
यथा मलिम्लुचः पूर्व्वो मासो दैवस्तथा परः ।
त्याज्या तिथिस्तथा पूर्व्वा ग्राह्या चैव तथो-
त्तरेति निर्णयामृतमतम् ॥ किन्तु । अग्नीन्यायेन
पूर्व्वैव मन्तुं शक्यते । तद्वदत्रापि देवलादि-
वचनप्रामाण्यमस्तीति ॥ * ॥
अथ गोवर्द्धनपूजाविधिः । पाद्मे तत्रैव ।
"मथुरायास्तथान्यत्र कृत्वा गोवर्द्धनं गिरिम् ।
गोमयेन महास्थूलं तत्र पूज्यो गिरिर्यथा ॥
मथुरायां तथा साक्षात् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
वैष्णवं धाम सम्प्राप्य मोदते हरिसन्निधौ ॥"
पूजामन्त्रः ।
"गोवर्द्धन ! धराधार ! गोकुलत्राणकारक ! ।
विष्णुबाहुकृतोच्छ्रायो गवां कोटिप्रदो भव ॥"
गोपूजामन्त्रः । स्कान्दे तत्रैव ।
"लक्ष्मीर्या लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता ।
घृतं वहति यज्ञार्थे यमपाशं व्यपोहतु ॥
अग्रतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृष्ठतः ।
गावो मे पार्श्वतः सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥"
अथ गोक्रीड़ा । तत्रैव ।
"क्रोधापयेद्धावयेच्च गोमहिष्यादिकं ततः ।
वृषान् कर्षापयेन्नोपैरुक्तिप्रत्युक्तिवादनात् ॥"

पाद्मे च तत्रैव ।
"महिष्यादेस्तथा भूषा क्रीड़नं वारणन्तथा ॥"
तन्माहात्म्यञ्च तत्रैव ।
"एवं गोवर्द्धनं गाश्च पूजनीया विधानतः ।
गोवर्द्धनमखो रम्यः कृष्णसन्तोषकारकः ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे कार्त्तिककृत्ये १६
विलासः ॥ (पुरुषोत्तमक्षेत्रे भगवता शङ्करा-
चार्य्येण प्रतिष्ठापितो मठविशेषः । इति शङ्कर-
विजयः ॥ आर्य्यासप्तशतीप्रभृतिग्रन्थकारक आ-
चार्य्यविशेषः । अयमेव कविवरः वङ्गाधिपस्य
लक्ष्मणसेनस्य सभापण्डित आसीत् । एतन्मत-
समर्थनोदाहरणानि क्रमान्वयेन वेदितव्यानि
यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ७०२ ।
"हरिचरणाञ्जलिममलं कविवरहर्षाय बुद्धिमान्
सततम् ।
अकृतार्य्यासप्तशतीमेतां गोवर्द्धनाचार्य्यः ॥"
तत्रैव टीकामुखबन्धाभ्यन्तरे । यथा,—
"गोवर्द्धनोक्तिसुखदाननिदानमेतद्-
गूढार्थदीपनमनल्पचमत्कृतीनाम् ।"
"गोवर्द्धनाचार्य्यसमयस्त्वद्यापि सम्यङ् न ज्ञायते
परन्त्वयं गीतगोविन्दकर्त्तुर्जयदेवात् प्राचीनस्तत्-
समकालीनो वेति वक्तुं शक्यते । यतो जय-
देवेन गीतगोविन्दप्रारम्भे 'शृङ्गारोत्तरसत्-
प्रमेयरचनैराचार्य्यगोवर्द्धनस्पर्द्धी कोऽपि न
विश्रुतः' इत्युक्तमस्ति । जयदेवकविश्च वङ्ग-
देशाधिपस्य वल्लालसेनसूनोर्लक्ष्मणसेनस्य स-
भायामासीदिति श्रीसनातनगोस्वामिनां मतम् ।
'गोवर्द्धनश्च शरणो जयदेव उमापतिः ।
कविराजश्च रत्नानि समितौ लक्ष्मणस्य च ॥'
इत्ययं श्लोको लक्ष्मणसेनसभागृहद्वारोपरि
शिलायामुत्कीर्ण आसीत् । तस्माद् गोवर्द्धन-
जयदेवादयः सर्व्वेऽपि लक्ष्मणसेनसभायामास-
न्निति केचित् ॥")
गोवर्द्धनधरः, पुं, (धरति धारयति वा । धृ + अच् ।
गोवर्द्धनस्य धरः ।) श्रीकृष्णः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (यथा, हरिवंशे । ७६ । १ ।
"गतं शक्रे ततः कृष्णः पूज्यमानो व्रजालयैः ।
गोवर्द्धनधरः श्रीमान् विवेश व्रजमेव ह ॥")
गोवशा, स्त्री (वशा वन्ध्या गौरिति परनिपा-
तनात् तथात्वम् ।) वन्ध्या गौः । इति कलाप-
व्याकरणम् ॥
गोविट्, [श्] पुं, (गवां विट् विष्ठा ।) गोम-
यम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥
गोविन्दः, पुं, (गां पृथ्वीं धेनुं वा विन्दतीति ।
विन्द + "अनुपसर्गाल्लिम्पेति ।" ३ । १ । १३८ ।
इत्यस्य "गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् ।" इति
वार्त्तिकोक्त्या शः ।) श्रीकृष्णः । (यथा, भग
वद्गीतायाम् । १ । ३२ ।
"किं नो राज्येन गोविन्द ! किं भोगैर्जीवि-
तेन वा ॥")
एतस्य शास्त्रान्तरीयव्युत्पत्तिर्यथा, हरिवंशे—
विष्णुपर्व्वणि । ७५ । ४३ — ४५ ।

"अद्य प्रभृति नो राजा त्वमिन्द्रो वै भव प्रभो ! ।
तस्मात्त्वं काञ्चनैः पूर्णैर्दिव्यस्य पयसो घटैः ॥
एभिरद्याभिषिच्यस्व मया हस्तावनामितैः ।
अहं किलेन्द्रो देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गतः ॥
गोविन्द इति लोकास्त्वां स्तोष्यन्ति भुवि शाश्व-
तम् ॥"
गोभिर्वाणीभिर्वेदान्तवाक्यैर्विद्यते योऽसौ पुरुषः
विदन्ति यं पुरुषं तत्त्वज्ञा इति वा । यथा,
विष्णुतिलके ।
"गोभिरेव यतो वेद्यो गोविन्दः समुदाहृतः ॥"
गां वेदलक्षणां वाणीं गोभूम्यादिकं वा वेत्तीति ।
यथा, गोपालतापन्यां पूर्व्वविभागे ध्यानप्रक-
रणे । ७—८ ।
"तद होचुः कः कृष्णो गोविन्दश्च कोऽसाविति
गोपीजनवल्लभः कः का स्वाहेति ॥ तानुवाच
ब्राह्मणः पापकर्षणो गोभूमिवेदविदितो विदिता
गोपीजनाविद्याकलाप्रेरकस्तन्माया चेति ।"
एतन्नाम्नो भारतादिमतेन व्युत्पत्तिर्यथा, महा
भारते । १ । २१ । १२ ।
"गां विन्दता भगवता गोविन्देनामितौजसा ।
वराहरूपिणा चान्तर्विक्षोभितजलाविलम् ॥"
तत्रैव । ५ । ७० । १३ ।
"विष्णुर्विक्रमणाद्देवो जयनाज्जिष्णुरुच्यते ।
शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनाद्गवाम् ॥"
यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २४ अध्याये ।
"युगेयुगे प्रणष्टां गां विष्णो ! विन्दसि तत्त्वतः ।
गोविन्देति ततो नाम्ना प्रोच्यसे ऋषिभिस्तथा ॥"
विन्दतीति विन्दः पालकः स्वामी वा । विन्द +
शः । गवां गोसमूहानां विन्दः ।) गवाध्यक्षः ।
(गवां शास्त्रमयीनां वाणीनां विन्दः पतिः ।)
वृहस्पतिः । इति मेदिनी ॥ (गौड़पादाचार्य्य-
शिष्यः योगिविशेषः । अयं हि परमहंस-
परिव्राजकाचार्य्यस्य भगवतः शङ्करस्य गुरुः ।
यथा, माधवीये सङ्क्षेपशङ्करजये । ५ । १०१ ।
"तस्योपदर्शितवतश्चरणौ गुहायां
द्वारे न्यपूजयदपेत्य स शङ्करार्य्यः ।
आचार इत्युपदिदेश स तत्र तस्मै
गोविन्दपादगुरवे स गुरुर्यतीनाम् ॥"
अनेन च योगिप्रवरेण गोविन्देन बौधायनधर्म्म-
विवरणं बौधायनधर्म्मसूत्रभाष्यञ्च प्रणीतमिति
श्रूयते ततो बौद्धमतमालोक्य रससाराख्यग्रन्थो-
ऽपि विरचित इति दृश्यते । यथा, रससारे
५म पटले ।
"बौद्धानाञ्च मतं ज्ञात्वा रससारः कृतो मया ॥"
पञ्जाबस्थशिखजातीनां गुरुभेदः । योऽसौ गुरु-
गोविन्द इति नाम्नोदाहृतः ॥ गाः मनः-
प्रधानानीन्द्रियाणि तेषां विन्दः प्रवर्त्तयिता
चेतयिता वा । अन्तर्य्यामी आत्मेत्यर्थः ।)
परमब्रह्म । यथा,—
"तत्र यद्यसमर्थस्त्वं ज्ञानयोगे महामते ! ।
क्रियायोगे दिवा रात्रौ तत्परः सततं भव ॥
करोषि यानि कर्म्माणि तानि देवे जगत्पतौ ।

समर्पयस्व भद्रं ते ततः कर्म्म प्रहास्यसि ॥
शुभाशुभपरित्यागी क्षीणे निःशेषकर्म्मणि ।
लयमाप्स्यसि गोविन्दं तद्ब्रह्म परमं महत् ॥"
तन्नाममाहात्म्यं यथा,—
"ये निद्रन्तः स्वपन्तश्च गच्छन्तश्चलिते स्रुते ।
संकीर्त्तयन्ति गोविन्दं ते वस्त्याख्याः सुदूरतः ॥"
इति च वह्निपुराणे यमानुशासननामाध्यायः ॥
(अस्य ध्यानं यथा,—
"फुल्लेन्दीवरकान्तिमिन्दुवदनं बर्हावतंसप्रियं
श्रीवत्साङ्कमुदारकौस्तुभधरं पीताम्बरं सुन्दरम् ।
गोपीनां नयनोत्पलार्च्चिततनुं गोगोपसङ्घावृतं
गोविन्दं कलवेणुवादनपरं दिव्याङ्गभूषं भजे ॥")
गोविन्दद्वादशी, स्त्री, (गोविन्दप्रीतये या द्वादशी गोविन्दाख्या द्वादशी वा । गोविन्दप्रिया द्वादशीत्येके ।) फाल्गुनशुक्लद्वादशी । यथा,—
"फाल्गुने द्वादशी शुक्ला या पुष्यर्क्षेण संयुता ।
गोविन्दद्वादशी नाम सा स्याद् गोविन्दभक्तिदा ॥
तस्यामुपोष्य विधिना भगवन्तं प्रपूजयेत् ।
लिखितः पापनाशिन्यां विधिर्य्योऽचापि स
स्मृतः ॥"
तन्माहात्म्यञ्च ब्रह्मपुराणे श्रीवशिष्ठमान्धातृ-संवादे ।
"फाल्गुनामलपक्षे तु पुष्यर्क्षे द्वादशी यदि ।
गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी ॥
तस्यामुपोष्य विधिवन्नरः संक्षीणकल्मषः ।
प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभामिति ॥
आमर्द्दकी द्वादशीति लोके ख्यातियमेव हि ।
यत्र आमर्द्दकीपूजा व्रतमस्यां विशेषतः ॥"
तदुक्तं ब्राह्मे तत्रैव पापनाशिनीमाहात्म्य-प्रसङ्गे ।
"फाल्गुने तु विशेषेण विशेषः कथितो नृप ! ।
आमर्द्दक्या व्रतं पुण्यं विष्णुलोकप्रदं नृणाम् ॥"
प्रभासखण्डे च । श्रीदेवीमहेशसंवादे ।
"फाल्गुनस्य सिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः ।
स्नात्वा नद्यां तड़ागे वा वाप्यां कूपे गृहेऽपि वा ॥
गत्वा गिरौ वने वापि यत्र सा प्राप्यते शिवा ।
क्षीरोदे मथ्यमाने तु यदा वृक्षः समुत्थितः ॥
आमर्द्दाद्विबुधेन्द्राणां तेन सामर्द्दकी स्मृता ।
शिवा लक्ष्मीः स्मृतो वृक्षः सेव्यते सुरसत्तमैः ॥
देवैर्ब्रह्मादिभिः सर्व्वैर्वृक्षोऽसौ वैष्णवः स्मृतः ।
तत्र गत्वा हरिः पूज्यो वृक्षमूलेऽथवा शिवा ॥
पूज्या पुष्पैः शुभे रात्रौ कार्य्यं जागरणं हरेः ।
करकं जलपूर्णन्तु कर्त्तव्यं पात्रसंयुतम् ॥
हविष्यान्नन्तु कर्त्तव्यं दीपः कार्य्यो विधानतः ।
एवं जागरणं कार्य्यं कथाश्रवणतत्परैः ॥
मुच्यन्ते देहिनः पापैः कलिजैः कायसम्भवैः ।
देहान्ते च नराः सर्व्वे पूज्यन्ते हरिमन्दिरे ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलासः ॥
गोविष्ठा, स्त्री, (गवां विष्ठा शकृत् ।) गोमयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गोवृन्दं, क्ली, (गवां वृन्दं सङ्घः ।) गोसमूहः । इति हलायुधः ॥

गोवृन्दारकः, पुं, (गौर्विन्दारक इव पूज्य इति शेषः । "वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ।" २।१।६२ । इत्यनेन सूत्रेणोपमितसमासे याज्ञादेराकृति-गणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थं वचनमिति वार्त्तिकम् ।) श्रेष्ठगौः । इति कलापव्याकरणम् ।
गोवृषः, पुं, (गोषु स्त्रीगोष्वित्यर्थः वर्षति सिञ्चति रेतः । वृष + "इगुपधेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) वृषः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ६ । १५० ।
"कीनाशो गोवृषो यानमलङ्कारश्च वेश्म च ।"
"कीनाशः कर्षकः गवां सेक्ता वृषो यानमश्वादि ।"
इति कुल्लूकभट्टः ॥)
गोशकृत्, क्ली, (गवां शकृत् विष्ठा ।) गोमयम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । २ । १८२ ।
"उदकुम्भं सुमनसो गोशकृन्मृत्तिका कुशान् ॥"
पर्य्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"गोमयं जगलं गोविट् गोहन्नं तच्च गोशकृत् ॥")
गोशालं, क्ली स्त्री, (गवां शाला "विभाषा सेनेति ।" २ । ४ । २५ । इति विभाषया क्लीवत्वम् ।) गोगृहम् । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ॥ गोयालि इति भाषा ॥ (गोशालायां जातः । "स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ।" ४।३।३५ । जातार्थप्रत्ययस्य लुक् । ततो विभाषासेनेति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम् । गोशालजाति त्रि ॥)
गोशीर्षं, क्ली, (गोः शीर्षं शीर्षदेशाकारो विद्यते ऽस्य ऋषभपर्व्वतैकदेशजातानां चन्दनभेदानां शीर्षभागस्य तद्वत्तया तथात्वम् ।) चन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ हरिचन्दनम् । इत्यमरः ॥ "गोः शीर्षं गोशीर्षं तदाकारे मलयैकदेशे जातं कालताम्रवर्णश्रवर्णमुत्पलगन्धि अतिसुरभि शीतलतया सदैव सर्पैर्वेष्टितम् ।" इति भरतः ॥ (यथा, गोः रामायणे । ४ । ४१ । ५६ ।
"गोशीर्षचन्दनं यत्र पद्मकाग्निसन्निभम् ॥"
अवच्छियते यस्मिंस्तद्यथा,—
"सोत्सर्गो वदनाद्यस्य स्वेदः प्रच्यवते भृशम् ।
लेपज्वरोपतप्तस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥"
इति चरके इन्द्रियस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)
गवां मस्तकञ्च ॥
गोशीर्षकः, पुं, (गोशीर्षमिव कायति प्रकाशते इति । कै + कः ।) द्रोणपुष्पीवृक्षः । इति रत्न-माला ॥ (स्वार्थे कन् । चन्दनविशेषः ॥)
गोशृङ्गः, पुं, (गोः शृङ्गमिव शृङ्गं शीर्षभागो-ऽस्य । स्वनामप्रसिद्धः पर्व्वतविशेषः । यथा, महाभारते । २ ३१ । ५ ।
"निषादभूमिं गोशृङ्गं पर्व्वतप्रवरन्तथा ।"
अत्रैव पर्व्वते अरतिमात्रा मन्देहा नाम राक्षसा निवसन्ति । ते हि देवराजमहेन्द्रेणाभिशप्ताः सन्तः सूर्य्योदये जले पतन्ति रजन्यां पुनरुत्-पतन्ति । एतद्विवरणं यथा, रामयणे । ४ । ४० । ४२—४४ ।
"द्रक्ष्यथामुरुचं दिव्यं गोशृङ्गं नाम पर्व्वतम् ।
तस्य शृङ्गसहस्रेषु मन्देहा नाम राक्षसाः ॥

अरतिमात्रा लम्बन्ते नानारूपा भयावहाः ।
ते पतन्ति जले घोराः सूर्य्यस्योदयनं प्रति ।
अभिशप्ता महेन्द्रेण निशायामुत्पतन्ति च ॥")
वर्ब्बूरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ गोशि-षायां क्ली ॥
गोषड्गवं, क्ली, (गवां षट्कम् । "पशुभ्यः स्थान-द्विषट्के गोष्ठगोयुगषड्गवम् ।" इति मुग्धबोध-सूत्रात् ।) गोषट्कम् । इति मुग्धबोधव्याक-रणम् ॥
गोष्ठ, ङ संघाते । इति कविकल्पद्रुमः (भ्वां-आत्मं- सकं-सेट् ।) सङ्घातो राशीकरणम् । ङ, गोष्ठते धान्यं लोकः । इति दुर्गादासः ।
गोष्ठं, क्ली, (गावस्तिष्ठन्त्यत्र इति । स्था + "सुपि स्थः ।" ३ । २ । ४ । इति कः । घञर्थे कः इत्येके ।) गोस्थानम् । गोठ । इति भाषा । इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । ४ । २२ । ३१ ।
"सिंहेन निहतं गोष्ठे गौः सवत्सेव गोपतिम् ।
दृष्ट्वा संग्राममयत्नेन रामबाणमहाम्भसा ॥")
प्रत्ययविशेषः । स तु स्थानार्थे पशुवाचक-शब्देभ्यो भवति । यथा । गोगोष्ठं महिषगोष्ठं इत्यादि । इति भरतः ॥ (गोष्ठीश्राद्धे । यथा, मनुः । ३ । २५४ ।
"पित्र्ये स्वदितमित्येव वाच्यं गोष्ठे तु सुश्रुतम् ।
सम्पन्नमित्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि ॥"
"गोष्ठे गोष्ठीश्राद्धे ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥)
गोष्ठश्वः, त्रि, (गोष्ठे श्वा । "अचतुरविचतुरेति ।" ५ । ४ । ७७ । समासे अच् । षष्ठीतत्पुरुष समासे तु गोष्ठश्वा इत्येव स्यात् ।) स्वगृहाङ्गने स्थितो यः परान् द्वेष्टि सः । इति जटाधरः ।
गोष्ठाष्टमी, स्त्री, (गोष्ठोपपदान्विता अष्टमी । गोष्ठे विहिता अष्टमी वा । एतस्यां तिथौ भगवतो बालरूपिणो नन्दनन्दनस्य गोष्ठगमन-पुरःसरं वत्सपालं विहाय गोपालस्वीकरणात् तथात्वम् ।) गोपाष्टमी । सा च कार्त्तिकशुक्ला-ष्टमी । यथा, पाद्मे कूर्म्मपुराणे च ।
"शुक्लाष्टमी कार्त्तिके तु स्मृता गोपाष्टमी बुधैः ।
तद्दिने वासुदेवोऽभूद्गोपः पूर्व्वन्तु वत्सपः ॥
तत्र कुर्य्याद्गवां पूजां गोग्रासं गोः प्रदक्षिणम् ।
गवानुगमनं कुर्य्यात् सर्व्वान् कामानभीप्सता ।"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः ।
"भीमपराक्रमे कार्त्तिकशुक्लपक्षमधिकृत्य ।
गोष्ठाष्टम्यां गवां पूजां गोग्रासं गोः प्रदक्षि-णम् ।
गवानुगमनं कुर्य्यात् सर्व्वपापविमुक्तये ।"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।
गोष्ठी, स्त्री (गावः बहुविधा वाचस्तिष्ठन्त्यत्र गो + स्था + कः । स्त्रियां ङीष् ।) सभा । तस्या लक्षणविशेषः ।
"एकाङ्का कथिता गोष्ठी कैशिकीवृत्तिसंयुता ।
सम्भोगरसषट् पञ्च सप्त वा योषिदन्विता ।
प्राकृतैर्नवभिः पुंभिर्दशभिर्व्वाप्यलङ्कृता ।
गर्भावमर्षसन्धिभ्यां हीना प्राकृतसम्मता ।

ाद्यैरन्विता नैव कर्त्तव्येयं विचक्षणै: ॥"

इति सङ्गीतदामोदर: ॥

ावो८नेका वाचस्तिष्ठन्ति यत्र । गो + स्था + र्थे क: । तत: "अम्बाम्बगोभूमीति ।" ८ । ६७ । इति षत्वम् ।) संलाप: । इति ्नी । ठे । ४ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ४०० । वमनुष्ठिते चत्वारो८पि ते एकस्थाने विश्वा-: परस्परमनेकप्रकारगोष्ठीसुखमनुभवन्त-ष्ठन्ति ॥") पोष्यवर्ग: । यथा, चाणक्ये । ्यं गोष्ठी दरिद्रस्य वृद्धस्य तरुणी विषम् ॥" था च राजेन्द्रकर्णपूरे । ४७ ।

त्वा वेलापुलिनलवलीपल्लवग्रासगोष्ठी

ातङ्गा: सममथ सरिन्नाथपाथ: पिबन्ति ॥")

ति:, पुं, (पातीति पति: । गोष्ठ्या: पोष्य-स्य सभाया वा पति: ।) पोष्यवर्गपालक: । ापति: ।

 ब्राह्मणगोष्ठीपतिलक्षणं यथा — [दिता

ानाशास्त्रविशारदे रसिकता सत्काव्यसम्भो-

र्गै: कुलभूषणै: परिमिता पूर्णा कुलज्ञैरपि ।

मद्भागवतादिकारणकथाशुश्रूषयानन्दिता

ाभीष्टमुपैति यद्गुणिजनो गोष्ठी हि सा

चोच्यते ॥"

म्भूता गोष्ठी तस्या: पति: । अपि च ।

लीना: श्रोत्रिया: सर्व्वे यस्यान्नं भुञ्जते मुहु: ।

ीनाय सुतां दत्त्वा स गोष्ठीपतिरुच्यते ॥" .

ुयथा । गाङ्गवंशे लक्ष्मीकान्तमजमुया-र: १ मुखवंशे मदनभट्टाचार्य्य: २ नद्दंशे ञ्जराय: ३ बन्द्यवंशे शुभराजखानवंश: ४ ्वंशे अनन्तभट्टाचार्य्य: ५ एते प्राचीना: ाधुनिका बहव: सन्ति ॥ * ॥

यस्थगोष्ठीपतिलक्षणं यथा,—

ीतिज्ञ: कुलकर्म्मठ: स्थितिमतां मान्यो८पि

धर्म्मान्वित:

्यांकार्य्यविलोकनै: कुलभृतां सम्मानदानो-

द्यत: ।

ा य: कुलसंविदां कुलसुधी: सन्मौलिकानां

तथा

शप्रभव: क्षितौ सुविदितो दाता स गोष्ठी-

पति: ॥"

 कायस्थगोष्ठीपतिगणना ।

ादौ द्वादशपर्य्यये समभवद्दानेन गोष्ठीपति:

कीर्त्तिश्च सुबुद्धिखानतनय: श्रीमन्तराय: .

कृती । १ ।

ातस्तदनन्तरं गुणधरा गण्ये च पर्य्यायके

ख्यातो हि पुरन्दर: कुलभव: खान: सदा

दानत: ॥ २ ॥

ाये च चतुर्द्दशे समभवत् गौरन्दर: केशव:

: सन्ततदानतो हि विलसत्कीर्त्तिर्धरा-

मण्डले ॥ ३ ॥

ावित्तविसर्जनेन जनितप्रोत्फुल्लकीर्त्ति: क्षिता-

ीत् पञ्चदशे तदात्मजकृती श्रीलक्ष्मणविश्वास-

खास् ॥ ४ ॥

तत: षोड़शे पर्य्यये दानजाल:

कुलीनालिमालो दयारामपाल: ॥ ५ ॥

ततस्तत्सुत: पर्य्यये सूर्य्यवाजि-

चपानाथगण्ये८भवत् पुण्यराजि: ॥ ६ ॥

तत: पर्य्यये८ष्टादशे तत्तनूज:

समाहूय भूयोर्च्चितार्य्यव्रजो य: ।

सदा सत्कथालापसंलापतोष:

कुलीनौघपूजापरो८यं सुभाष: ॥ ७ ॥

आसीत् किङ्करसेननामसुकृती यो मौलिकैका-

ग्रणी:

पर्य्याये परिपूजितार्य्यनिचये चैकोनविंशे हि स: ।

सद्गोष्ठीपतिपालवंशतनयापाणिग्रहेणात्मनो

दानेनापि च मेलिकाटिरपरो गोष्ठीपति:

प्राथम: ॥ ८ ॥

दानेनातिवदान्यतादिगुणतो नि:सीमपुण्यैश्च यो

गोपीसिंहचतुर्धुरीणसुकृती विंशे हि पर्य्या-

यके ।

यस्मात् किङ्करसेनवंशतनयापाणिग्रहाद्रागत:

सो८प्यासीद् भुवि मेलिकाटिरपरो गोष्ठीपति:

सत्स्तुति: ॥ ६ ॥

पर्य्याये पुनरेकविंशक इह ख्यात: क्षमामण्डले

गोपीसिंहचतुर्धुरीणकुलजो यो रामकान्त:

कृती ।

धन्यो गण्यसुपुण्यजन्ययशसा गोष्ठीपतेरग्रणी-

र्दानै: कर्ण इवातिधैर्य्यपयसां रत्नाकरश्चा-

पर: ॥ १० ॥

द्वाविंशे किल पर्य्यये८तिनियतैस्तस्यात्मजा-

संग्रहात्

न्मस्यैवास्यसुपुण्यदत्तकतनूद्भूतस्य च श्रीमत: ।

गोपीमोहनसंज्ञकस्य तनयद्वारा च गोष्ठीपति:

सम्भूतो नवकृष्णभूपतिवर: सन्मौलिकाटि:

क्षितौ ॥ ११ ॥

तावन्मुख्यकनिष्ठमध्यमकुलोद्भूतां स्तृतीयोद्भवान्

षड्भ्रातॄनपि तावतो८त्र गणना बह्वक्रमाना-

दरात् ।

सद्गोष्ठीपतिकारकानतिनताधीमान् कुली-

नान् समा-

हूयात्र प्रकृतांस्तथात्र सहजान् पूर्व्वांस्तथा

कोमलान् ॥

वित्तैर्वागन्तैर्नुतिप्रणतिभिश्चान्यैश्चयोविंशके

पर्य्याये८तितरां प्रपूज्य परमाज्ञादान्वित: श्रीयुत: ।

गोपीमोहनदेववंशतिलको गोष्ठीपति: क्ष्मापति-

र्जात: संप्रति भूमिदेवघटकानाञ्चाचना-

दच्युत: ॥" १२ ॥

इति दक्षिणराढ़ीयकायस्थकुलाचार्य्यकारिका ॥

अथ वैद्यानां गोष्ठीपतिर्यथा,—

"विप्रेभ्य: प्रियभोज्यवस्तुवसनं छत्रासनं भूषणं

ग्रामा भूमितुरङ्गमा गजगणा: स्वर्णानि रत्नानि

च ।

गावो नाव उदारमन्दिरचयो वाच्यश्च दत्ता:

सदा

साधुज्ञातिकुटुम्बसद्गुणगणा: संप्रीणिता येन च ॥

गौड़क्ष्मापतिना य एव भिषजां श्रेष्ठो८भिषिक्त:

कृती

नानाशास्त्रविशारद: शुभमतिर्वाग्मी चिकित्सा-

पटु: ।

तस्मात प्राप गजं तुरङ्गकनकच्छत्राणि रत्नं धनं

सो८भूत् सेनविनायको बहुगुणैरम्बष्ठगोष्ठीपति: ॥

वैनायकेषु सर्व्वेषु भास्कर: श्रेष्ठ ईरित: ।

गोष्ठीपतितया ख्यात: स वैद्यै: पूजितो८ग्रत: ॥"

इति भरतमल्लिककृतकुलपञ्जिका ॥

गोष्पदं, क्ली, (गो: पदम् । यद्वा, गाव: पद्यन्ते गच्छन्ति यस्मिन् देशे । "गोष्पदं सेवितासेवित-प्रमाणेषु ।" ६ । १ । १४५ । इति सुट् सस्य षत्वञ्च ।) गोसेवितस्थानम् । गोखुरप्रमाणम् । इत्यमर: । ३ । ३ । ६३ ॥ (यथा, महा-भारते । ६ । ७ । ३७ ।

"भीष्मद्रोणार्णवं तीर्त्वा कर्णपातालसम्भवम् ।

मा निमज्जस्व सगण: शल्यमासाद्य गोष्पदम् ॥")

तथा विश्वो मेदिनी च ।

"गोष्पदं गोपदश्वभ्रे गवाञ्च गतिगोचरे ॥"

(गवासेवितारण्यादि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

गोस:, पुं, (गां जलं स्यति नाशयतीति । सो ष नाशने + "आतो८नुपसर्गे क: ।" ३ । २ । ३ । इति क: ।) वोल: । उष:काल: । इति मेदिनी । से । ३ ॥

गोसङ्ख्य:, पुं, (गा: सञ्चष्टे इति । चक्षि ङल उक्तौ + "चक्षिङ: ख्याञ् ।" २ । ४ । ५४ । इति ख्याञ् तत: "समिख्य: ।" ३ । २ । ७ । इति क: । यद्वा, गवां संख्या बहवो गाव इत्यर्थ: विद्यते यस्य । समासे पुंवद्भाव: ।) गोप: । इत्यमर: । २ । ६ । ५७ ॥

गोसङ्ग:, पुं, (गोभि: सङ्गो मिलनं यस्मिन् काले । प्रत्यूषकाले हि गावो गोष्ठगमनाय निर्गच्छ-न्तीति प्रसिद्धि: । यद्वा गौ: सूर्य्यकिरणं तेन सङ्गो यस्मिन् ।) प्रत्यूष: । इति भूरिप्रयोग: ॥

गोसदृक्ष:, पुं, (गो: सदृक्षस्तुल्य: । गोसदृशा-कारत्वादस्य तथात्वम् ।) गवय: । इति हेम-चन्द्र: ॥

गोसन्दाय: पुं, (गां सन्ददातीति । सम् + दा + अण् ।) गोदानकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

गोसम्भवा, स्त्री, (गोरिव सम्भवो लोमादिरूपा कृतिर्यस्या: ।) श्वेतदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (सम्भवत्यस्या: इति सम्भवा उत्पत्तिकारणम् । गौ: सम्भवा यस्या: ।) गोजाते त्रि ॥

गोसर्ग:, पुं, (गवां सर्गो वनगमनाय मोचनं यद्वा गवां सूर्य्यकिरणानां सर्गो विसृष्टि: यस्मिन् ।) प्रभातम् । इति हारावली । १६१ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये । "गोसर्गे चार्द्धरात्रे च तथा मध्यन्दिनेषु च ॥")

गोसव:, पुं, (गौ: सूयते पीड्यते हिंस्यते यत्र । सु ञ् पीड़ायाम् + "ऋदोरप् ।" ३ । ३ । ५७ ।) इति अप् ।) गोमेधयज्ञ: । इति जटाधर: ॥ (यथा, मनु: । ११ । ७४ ।

"यज्ञेन वाश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा ।
अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां वा त्रिवृताग्निष्टुतापि वा ॥")

गोसपाशः, पुं, (गोस एव पाशः पाशतुल्यः इति गोवलीवर्द्दन्यायेन सिद्धः ।) वोलः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

गोसहस्री, स्त्री, (गवां सहस्रं तद्दानफलं विद्यते यत्र । अर्श आदित्वादच् गौरादित्वात् ङीष् ।) मङ्गलवारयुक्तामावास्या । तत्र गङ्गास्नाने सहस्रगोदानफलम् । यथा, व्यासः ।
"अमावास्यां भवेद्वारो यदि भूमिसुतस्य च ।
गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानमात्रेण जाह्नवी ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
सोमवारयुक्तामावास्या । तत्र अरुणोदयकालमारभ्य स्नानकालपर्य्यन्तं मौनीभूत्वा स्नानात् गोसहस्रदानफलम् । यथा व्यासः ।
"सिनीवाली कुहूर्व्वापि यदि सोमदिने भवेत् ।
गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं यन्मौनिना कृतम् ॥"
इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥

गोस्तनः, पुं, (गोः स्तन इव गुच्छो यस्य ।) हारभेदः । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥ स तु चतुर्यष्टिकः । चतुस्त्रिंशद्यष्टिक इति केचित् । इति भरतः ॥ (गवां स्तनः ।) गवां कुचश्च ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे १ मे अध्याये ।
"सुवृत्तं गोस्तनाकारं सर्व्वभूतगुणोद्भवम् ॥")

गोस्तना, स्त्री, (गोः स्तन इव फलमस्याः । ङीषभावपक्षे टाप् ।) गोस्तनी । इत्यमरटीका ॥

गोस्तनी, स्त्री, (गोः स्तन इव फलमस्याः ।
"स्वाङ्गाच्चोपसर्ज्जनादसंयोगोपधात् ।" ४ । १ । ५४ । इति ङीष् ।) द्राक्षा । इत्यमरः । २ । ४ । १०७ ॥ कपिलद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।
"द्राक्षा स्वादुफला प्रोक्ता तथा मधुरसापि च ।
मृद्वीका हारहूरा च गोस्तनी चापि कीर्त्तिता ॥"
अथ गुणाः ।
"द्राक्षा पक्वा सरा शीता चक्षुष्या बृंहणी गुरुः ।
…"
इत्याद्य गोस्तनी द्राक्षा गुर्व्वी च कफपित्तनुत् ॥
गोस्तनी सुनका इति ।" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गोः स्तना इव स्तना यस्याः । कुमारानुचारिणी मातृगणानामन्यतमा । यथा, महाभारते । ९ । ४६ । ३ ।
"प्रभावती विशालाक्षी पलिता गोस्तनी तथा ॥"
गोनसीति पाठोऽपि वर्त्तते ॥)

गोस्थानं, क्ली, (गवां स्थानम् ।) गोष्ठम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । ६० । २१ ।
"मार्गलद्वारगोवाटं मध्ये गोस्थानसङ्कुलम् ॥")

गोस्थानकं, क्ली, (गोस्थान + स्वार्थे कन् ।) गोष्ठम् । इत्यमरः । २ । १ । १३ ॥

गोस्वामी, [न्] त्रि, (गवां स्वामी ।) गोपतिः । इति हलायुधः ॥ (यथा, मनुः । ८ । २३१ ।
"गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम् ।
गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात् पालेऽभृते भृतिः ॥")
स्वर्गस्य भुवो वा प्रभुः । (यद्वा, गवां इन्द्रियाणां स्वामी । जितेन्द्रियतया एव तथात्वम् ।) यथा । "श्रीसनातनगोस्वामी प्रिया श्रीरतिमञ्जरी ।" इत्यनन्तसंहिता ॥

गोहत्या, स्त्री, (गवां हत्या हननम् ।) गोवधः । तत्प्रायश्चित्तादि प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ पारिभाषिकगोहत्या यथा,—
सावित्र्युवाच ।
"विप्रहत्यायाश्च गोहत्यां किंविधामातिदेशिकीम् ।
का वा नृणामगम्या वा को वा सन्ध्याविहीनकः ॥
एतेषां लक्षणं सर्व्वं वद वेदविदां वर ! ॥
यम उवाच ।
गामाहारं प्रकुर्व्वन्तं पिबन्तं यो निवारयेत् ।
याति गोविप्रयोर्मध्ये गोहत्याञ्च लभेत्तु सः ॥
दण्डैर्गान्ताडयन् मूढो यो विप्रो वृषवाहकः ।
दिने दिने गवां हत्यां लभते नात्र संशयः ॥
ददाति गोभ्य उच्छिष्टं भोजयेद्वृषवाहकम् ।
भोजयेद्वृषवाहान्नं स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥
वृषलीपतिं याजयेद् यो भुङ्क्तेऽन्नं तस्य यो नरः ।
गोहत्याशतकं सोऽपि लभते नात्र संशयः ॥
पादं ददाति वह्नौ यो गाश्च पादेन ताडयेत् ।
गृहं विशेदधौताङ्घ्रिः स्नात्वा गोवधमालभेत् ॥
यो भुङ्क्तेऽस्निग्धपादेन शेते स्निग्धाङ्घ्रिरेव च ।
सूर्य्योदये च द्विर्भोजी स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥
अवीरान्नञ्च यो भुङ्क्ते योनिजीवी च ब्राह्मणः ।
यस्त्रिसन्ध्याविहीनश्च स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥
पितॄंश्च पर्व्वकाले च तिथिकाले च देवताः ।
न सेवतेऽतिथिं यो हि स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥
स्वभर्त्तरि च कृष्णे वा भेदबुद्धिं करोति या ।
कटूक्त्या ताडयेत् कान्तं सा गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥
गोमार्गे खननं कृत्वा ददाति शस्यमेव च ।
तडागे च तदूर्द्ध्वे वा स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥
प्रायश्चित्तं गोवधस्य यः करोति व्यतिक्रमम् ।
अर्थलोभादथाज्ञानात् स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥
राजके दैवके यत्नात् गोस्वामी गां न पालयेत् ।
दुःखं ददाति यो मूढो गोहत्यां लभते ध्रुवम् ॥
प्राणिनं लङ्घयेद्यो हि देवार्च्चामनलं जलम् ।
नैवेद्यं पुष्पमन्नञ्च स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥
शश्वन्नास्तीति वादी यो मिथ्यावादी प्रतारकः ।
देवद्वेषी गुरुद्वेषी स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥
देवताप्रतिमां दृष्ट्वा गुरुं वा ब्राह्मणं प्रति ।
न सम्भ्रमान्नमेत् यो हि स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥
न ददात्याशिषं कोपात् प्रणताय च यो द्विजः ।
विद्यार्थिने च विद्याञ्च स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥

गोहन्नं, क्ली, (उद विष्ठात्यागे + क्तः । हन्नम् । गोर्हन्नं विष्ठा ।) गोमयम् । इति रत्नमाला ॥

गोहरीतकी, स्त्री, (गवां हरीतकीव हितकारित्वात् ।) विल्ववृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

गोहालिया, स्त्री, लताविशेषः । गोयालिया इति भाषा ॥ यथा, गारुडे १९० अध्याये ।
"पीतं गोहालियामूलं तिलदध्याज्यसंयुतम् ।
निबद्धमूत्रं कथितं प्रवर्त्तयति शङ्कर ! ॥"

गोहितः, पुं, (गोषु हितः ।) घोषलता । …
इति शब्दचन्द्रिका ॥ गवां हितकारके …
(गोर्भूमेर्भारावतरणे स्वेच्छया शरीर…
कुर्व्वन् गोहितः, यद्वा गवां रक्षार्थं गोव…
धृतवानिति गोहितः । विष्णुः । यथा, म…
भारते । १३ । १४९ । ७६ ।
"गोहितो गोपतिर्गोप्ता वृषभाक्षो वृषप्रिय…"

गोहिरं, क्ली, (गुह + बाहुलकादिरच् ।) …
मूलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८० ॥

गोह्यं, त्रि, (गुहू ञ् संवरणे + "शंसिदुहिगुहि…
वा ।" इति काशिकोक्तेः क्यबभावपक्षे ण्यत्…)
गुह्यम् । गोपनीयम् । इति पाणिनिव्याक…
णम् ॥

गौः, [गो] पुं स्त्री, (गच्छतीति । गम् …
"गमेर्डोः ।" उणां । २ । ६७ । इति डोः । …
गच्छत्यनेनेति करणे डोः । वृषस्य यानसा…
त्वात् स्त्रीगव्या दानेन स्वर्गगमनसाधन…
उभयोरपि दानेन स्वर्गगमनत्वाद्वा तथात्व…
वस्तुतस्त्वयं रूढ एव शब्दः । यदुक्तम् ।
"रूढा गवादयः प्रोक्ता यौगिकाः पाचकादयः …
योगरूढाश्च विज्ञेयाः पङ्कजाद्या मनीषिभिः …"
स्वनामख्यातपशुः । गरु इति भाषा ॥ …
पर्य्यायः अनड्वान् इति पदे द्रष्टव्यः ॥ स्त्री…
पर्य्यायः । माहेयी २ सौरभेयी ३ उस्रा ४
माता ५ शृङ्गिणी ६ अर्ज्जुनी ७ अघ्न्या ८
रोहिणी ९ । इत्यमरः ॥ माहेन्द्री १० इज्या ११
धेनुः १२ अघ्ना १३ दोग्ध्री १४ भद्रा १५ …
मही १६ अनडुही १७ कल्याणी १८ पावनी १९
गौरी २० सुरभिः २१ महा २२ नि…
नान्निः २३ सुरभी २४ अनडाही २५ द्विड्…
अधमा २७ । इति शब्दरत्नावली ॥ बहुला २८
मही २९ सरस्वती ३० । इति जटाधरः ॥
उस्रिया ३१ अही ३२ अदितिः ३३ इला ३४
जगती ३५ शक्वरी ३६ । इति वैदिकनिघण्टौ
२ अध्यायः ॥ * ॥ (गवां लक्षणादिकं
बृहत्संहितायां ६१ अध्याये ।
"पराशरः प्राह बृहद्रथाय
गोलक्षणं यत् क्रियते ततोऽयम् ।
मया समासः शुभलक्षणास्ताः
सर्व्वास्तथाप्यागमतोऽभिधास्ये ॥
सास्राविलरूक्षाक्ष्यो मूषकनयनाश्च न शुभ…
गा…
प्रचलच्चिपिटविषाणाः करटाः खरसदृश…
दशसप्तचतुर्दन्त्यः प्रलम्बमुण्डानना विनत…
ह्रस्वस्थूलग्रीवा यवमध्या दारितखुराश्च ।
श्यावातिदीर्घजिह्वागुल्फैरतितनुभिरतिबृ…
द्वि…
अतिककुदाः कृशदेहा नेष्टा हीनाधिकाङ्…
वृषभोऽप्येवं स्थूलातिलम्बवृषणः शिरालक्रो…
स्थूलशिराचितगण्डस्त्रिस्थानं मेहते यश्च ।
मार्ज्जाराक्षः कपिलः करटो वा न शुभो …
द्विजस्य …

ष्ठोष्ठतालुजिह्वः श्वसनो यूथस्य घातकरः ॥
लघुककुत्स्निग्धशृङ्गः सितोदरः कृष्णसारवर्णश्च ।
हजातोऽपि त्याज्यो यूथविनाशावहो वृषभः ॥
ामकपुष्पचिताङ्गो भस्मारुणसन्निभो विडा-
लाक्षः ।
ाणामपि न शुभं करोति वृषभः परिगृहीतः ।
चोद्धरन्ति पादान् पङ्कादिव योजिताः ह्रस्व-
ग्रीवाः ।
ातरनयना हीनाः पृष्ठतश्च ते न भारसहाः ॥
संहततान्नोष्ठास्तनुस्फिजस्ताम्रतालुजिह्वाश्च ।
ुद्रस्त्रोतश्रवणाः सुकुक्षयः स्पष्टजङ्घाश्च ॥
ाताम्रसंहतखुरा व्यूढोरस्का वृहत्ककुद-
युक्ताः ।
ाधसुस्निग्धतनुत्वग्रोमाणस्ताम्रतनुशृङ्गाः ॥
ुभूस्पृग्वालधयो रक्तान्तविलोचना महो-
च्छासाः ।
ंहस्कन्धास्तन्वल्पकम्बलाः पूजिताः सुगताः ॥
ामावर्त्तैर्वामे दक्षिणपार्श्वे च दक्षिणावर्त्तैः ।
भद्रा भवन्त्यनडुहो जङ्घाभिश्चैणकनिभाभिः ॥
ूर्य्यमल्लिका बुद्बुदेक्षणाः स्थूलनेत्रचर्म्माणः ।
ार्ष्णिभिरस्फुटिताभिः प्रशस्ताः सर्व्वेऽपि भार-
वहाः ॥
ाणोद्देशे सवलिर्मार्ज्जारमुखः सितश्च दक्षि-
णतः ।
मलोत्पललाक्षाभः सुवालधिर्वाजितुल्यजवः ॥
म्बैर्वृषणैर्मेषोदरश्च सङ्क्षिप्तवङ्क्षणाक्रोडः ।
ेयो भाराध्वसहो जवेऽश्वतुल्यश्च शस्तफलः ॥
वर्णः पिङ्गाक्षस्ताम्रविषाणेक्षणो महा-
वक्त्रः ।
ा नाम शुभफलो यूथस्य विवर्द्धनः प्रोक्तः ॥
ाग्वालधिराताम्रवङ्क्षणो रक्तदृक् ककुद्मी च ।
ाषश्च स्वामिनमचिरात्कुरुते पतिं लक्ष्म्याः ॥
वासितैकचरणो यथेष्टवर्णश्च सोऽपि शस्त-
फलः ।
मफलोऽपि ग्राह्यो यदि नैकान्तप्रशस्तो-
ऽस्ति ॥” * ॥
ेङ्गितभेदेन शुभाशुभसूक्तं यथा, तत्रैव
अध्याये,—
“गावो दीनाः पार्थिवस्याशिवाय
पादैर्भूमिं कुट्टयन्त्यश्च रोगान् ।
मृत्युं कुर्व्वन्त्यश्रुपूर्णायताक्ष्यः
पत्युर्भीतास्तस्कराणारुवन्त्यः ॥
अकारणे क्रोशति चेदनर्थो
भयाय रात्रौ वृषभः शिवाय ।
भृशं निरुद्धा यदि मक्षिकाभि-
स्तदाशु वृष्टिं सरमात्मजैर्व्वा ॥
आगच्छन्त्यो वेश्म बम्भारवेण
संसेवन्त्यो गोष्ठवृद्ध्यै गवां गाः ।
आर्द्राङ्ग्यो वा हृष्टरोमण्यः प्रहृष्टा
धन्या गावः स्युर्महिष्योपि चैवम् ॥”* ॥)
मङ्गलत्वादि यथा, देवलः ।
ोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥
एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्च्चयेच्च यः ।
प्रदक्षिणञ्च कुर्व्वीत तथा चायुर्न हीयते ॥”
अभिप्रेतार्थसिद्धिर्म्मङ्गलं तद्धेतुतया ब्राह्मणा-
द्यपि ॥ * ॥ गोप्रणामे ब्रह्मपुराणम् ।
“सदा गावः प्रणम्यास्तु मन्त्रेणानेन पार्थिव ! ।
नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च ॥
नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नमः ।
मन्त्रस्य स्मरणादेव गोदानफलमाप्नुयात् ॥”
भविष्ये ।
“गामालभ्य नमस्कृत्य कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥
गवामस्थि न लङ्घेत मृते गन्धेन वर्ज्जयेत् ।
यावदाघ्राति तद्गन्धं तावद्गन्धेन युज्यते ॥”
विष्णुः ।
“गोमूत्रं गोमयं क्षीरं सर्पिर्दधि च रोचना ।
षडङ्गमेतन्माङ्गल्यं पवित्रं सर्व्वदा गवाम् ॥”
षडङ्गं षट्प्रकारम् । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥
तन्मांसगुणाः । सुस्निग्धत्वम् । पित्तश्लेष्मविवर्द्धन-
त्वम् । बृंहणत्वम् । बलकारित्वम् । पीनसप्रदर-
नाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ अपूतत्वम् ।
गुरुत्वम् । वातकफापहत्वञ्च ॥*॥ तद्दुग्धगुणाः ।
पथ्यत्वम् । अत्यन्तरुच्यत्वम् । स्वादुत्वम् । स्निग्ध-
त्वम् । पित्तवातामयनाशित्वम् । मेध्यत्वम् ।
कान्तिप्रज्ञाङ्गपुष्टिवीर्य्यवृद्धिकारित्वञ्च ॥ (यथा
च हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमाध्याये ।
“गव्यं पवित्रञ्च रसायनञ्च
पथ्यञ्च हृद्यं बलपुष्टिदं स्यात् ।
आयुःप्रदं रक्तविकारपित्त-
त्रिदोषहृद्रोगविषापहं स्यात् ॥” * ॥)
तद्दधिगुणाः । अतिपवित्रत्वम् । शीतत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । दीपनत्वम् । बलकारित्वम् । मधुर-
त्वम् । अरोचकवातामयनाशित्वम् । ग्राहित्वञ्च ॥
(यथा च हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्याये ।
“अम्लस्वादुरसं ग्राहि गुर्व्वुष्णं वातरोगजित् ।
मेदः-शुक्र-बल-श्लेष्म-रक्तपित्ताग्नि-शोफकृत् ॥
स्निग्धं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्द्धनम् ।
वातापहं पवित्रञ्च दधि गव्यं गुणप्रदम् ॥”*॥
तद्दुग्धफेनगुणाः ।
“गव्यान्तु क्षीरफेनं वा तक्रेण सहितन्तथा ।
पक्वान्नं भक्षयेद्वापि ग्रहणी तस्य नश्यति ॥”)
तन्नवनीतगुणाः । शीतत्वम् । वर्णबलशुक्रकफ-
रुचिसुखकान्तिपुष्टिकारित्वम् । सुमधुरत्वम् ।
संग्राहकत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । वातसर्व्वाङ्गशूल-
कासश्रमसर्व्वदोषनाशित्वञ्च ॥ * ॥
तद्घृतगुणाः । हृद्यत्वम् । धीकान्तिस्मृतिबल-
मेधापुष्ट्यग्निवृद्धिशुक्रवपुःस्थौल्यकारित्वम् । वात-
श्लेष्मश्रमपित्तनाशित्वम् । विपाके मधुरत्वम् ।
हव्यतमत्वम् । बहुगुणत्वञ्च ॥ (तथा च ।
“विपाके मधुरं हृद्यं वातपित्तकफापहम् ।
चक्षुष्यं बलकृन्मेध्यं गव्यं सर्पिर्गुणोत्तमम् ॥”
इति हारीते प्रथमस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥*॥)
“गवां प्रत्यूषसि क्षीरं गुरु विष्टम्भि दुर्ज्जरम् ।
तस्मादभ्युदिते सूर्य्ये यामं यामार्द्धमेव वा ॥
समुत्तार्य्य पयो ग्राह्यं तत् पथ्यं दीपनं लघु ।
विवत्साबालवत्सानां पयो दोषलमीरितम् ॥
शस्तं वत्सैकवर्णाया धवलीकृष्णयोरपि ।
इत्यादा मासपर्णादा जरद्वृद्धा च या भवेत् ॥
तासां गवां हितं क्षीरं शृतं वाशृतमेव वा ।
गवां सितानां वातघ्नं कृष्णानां पित्तनाशनम् ।
श्लेष्मघ्नं रक्तवर्णानां त्रीन् हन्ति कपिलापयः ॥” *
इति राजनिर्घण्टः ॥
गौः, [गो] पुं, (गम्यते कर्म्मिभिः यज्ञदान-
परोपकारादिधर्म्ममूलककर्म्मफलैर्यस्मिन् । गम्
+“गमेर्डोः ।” उणां । २ । ६३ । इति अधि-
करणे डोः ।) स्वर्गः । (गम्यन्ते ज्ञायन्ते
विषया येन यद्वा गच्छति शीघ्रमिति करणे
कर्त्तरि वा डोः । किरणसम्पर्कं विना चाक्षुष-
ज्ञानाभावात् किरणस्य ज्ञानप्रकाशधर्म्मवत्त्वात्
शीघ्रगामित्वाच्च तथात्वम् ।) रश्मिः । (यथा,
महाभारते । ३ । ३ । ५२ ।
“त्रयोदशद्वीपवतीं गोभिर्भासयसे महीम् ।
त्रयाणामपि लोकानां हितायैकः प्रवर्त्तसे ॥”*॥)
वज्रः । इति मेदिनी । गे । १ ॥ (गम्यते पुण्यवद्भि-
र्यस्मिन् । अधिकरणे डोः । इष्टापूर्त्तादिसकाम-
कर्म्मभिः पुण्यवताञ्चन्द्रलोकगमनात् तथा-
त्वम् ।) चन्द्रः । इति विश्वः ॥ (गच्छति प्राप्नोति
विश्वं प्रकाशकात्मकेन स्वतेजसेति जानाति
सर्व्वमिति वा । कर्त्तरि डोः ।) सूर्य्यः । गोमेध-
यज्ञः । इत्यमरटीकायां भानुदीक्षितः ॥ ऋषभ-
नामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गौः, [गो] स्त्री, (गम्यते विषयज्ञानं यया । गम्
+“गमेर्डोः ।” उणां । २ । ६३ । इति करणे
डोः ।) चक्षुः । (गच्छति शीघ्रमिति कर्त्तरि
डोः ।) वाणः । दिक् । (गम्यते ज्ञायते चित्ताभि-
प्रायो यया । करणे डोः ।) वाक । (यथा,
रघुः । ५ । १२ ।
“इत्यर्घ्यपात्रानुमितव्ययस्य
रघोरुदारामपि गां निशम्य ॥” * ॥
गम्यते प्रच्यतेऽस्यामिति । अधिकरणे डोः ।)
भूः । (यथा, रघुः । १ । २६ ।
“दुदोह गां स यज्ञाय शस्याय मघवा दिवम् ।
सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥” * ॥
जले बहुवचनान्तोऽयम् । इति मेदिनी । गे । १ ॥
जले एकवचनान्तोऽपि इति केचित् । इति
भरतः ॥ (यथा, वृन्दावनयमके । २ ।
“स्वमिव भुजं गवि शेषं
व्युपधाय स्वपिति यो भुजङ्गविशेषम् ।
नव पुष्करसमकरया
श्रीयोर्म्मिपंक्त्या च सेवितः समकरया ॥”)
माता । इत्येकाक्षरकोषः ॥ (स्वनामख्याता
शुकदौहित्रस्य ब्रह्मदत्तस्य भार्य्या । यथा, भाग-
वते । ६ । २१ । २५ ।
“स कीर्त्त्यां शुककन्यायां ब्रह्मदत्तमजीजनत् ।

सयोगी गवि भार्य्यायां विश्वकर्मणमधात् सुतम् ॥”
“गवि सरस्वत्यां भार्य्यायाम् ॥” इति कश्चित्
व्याचष्टे ॥)

गौः, [गो] पुं, स्त्री, (गम्यते ज्ञायते सर्व्वसुख-
मनेन । गम् + “गमेर्डोः ।” उणां । २ । ६३ ।
इति करणे डोः । त्वचि जातत्वादेवास्य तथा-
त्वम् ।) लोम । (गच्छति निम्नदेशमिति ।
कर्त्तरि डोः । निम्नप्रवणादेवास्य तथात्वम् ।)
जलम् । इत्यमरटीकायां भानुदीक्षितः ॥

गौञ्जिकः, पुं, (गुञ्जा परिमाणविशेषस्तद्ग्रहणेतुं
शीलमस्य । यद्वा, गुञ्जा गुञ्जाफलं तस्य परि-
माणार्थं ग्रहणं विद्यते अस्य । गुञ्जा + ठक् ।)
स्वर्णकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गौड़ः, पुं, स्वनामख्यातदेशः । (यथा, प्रबोध-
चन्द्रोदये । २ । ७ ।
“गौड़ं राष्ट्रमनुत्तमं निरुपमा तत्रापि राढ़ा
पुरी ।
भूरिश्रेष्ठिकनाम धाम परमं तत्रोत्तमो नः
पिता ॥”)
तद्देशस्थे पुं भूम्नि । इति जटाधरः ॥ तद्देश-
सीमा यथा, शक्तिसङ्गमतन्त्रे सप्तमपटले ।
“वङ्गदेशं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे ! ।
गौड़देशः समाख्यातः सर्व्वविद्याविशारदः ॥”
(देशोऽयं इन्द्रतन्संहितायां कूर्म्मविभागे पूर्व्वस्या-
मुक्तः । यथा, तत्रैव । १४ । ५, ७ ।
“अथ पूर्व्वस्याम् ।” इत्युक्त्वा
“उदयगिरि भद्रगौड़क-
पौण्ड्रोत्कलकाशिमेकलाम्बष्ठाः ॥”
इत्युक्तवान् ॥)
पञ्च गौड़ा यथा, स्कन्दपुराणे ।
“सारस्वताः कान्यकुब्जा गौड़मैथिलिकोत्कलाः ।
पञ्च गौड़ा इति ख्याता विन्ध्यस्योत्तरवासिनः ॥”
(गुड़स्य विकारः । गुड़ + अण् । गुड़जाते
आसवे क्लौ च । अस्य गुणा यथा,—
“हृद्यम्लशकृद्वातो गौड़स्तर्पण-दीपनः ॥”
इति सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥
“श्यामादन्तीरसे गौड़ः पिप्पलीफलचित्रकैः ।
लिप्तेऽविशोऽनिल-कफ-शोफपाण्डूदरापहः ॥”
इति च चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥)

गौड़वास्तूकः, पुं, (गौड़े गौड़देशे जातः गौड़देश-
वासिप्रियो वा वास्तूकः शाकविशेषः ।) चिल्ली-
शाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चिल्लीशब्दे-
ऽस्य विषया ज्ञेयाः ॥)

गौड़िकं, क्ली, (गौड़ं गुड़विकारस्तत् कारणत्वेना-
स्त्यस्य । “अत इनिठनौ ।” ५ । २ । ११५ ।
इति ठन् ।) मद्यविशेषः । यथा, “पैष्टिकगौड़िक-
माध्वीकानां पानं सुरापाने कष्टतमम् ॥” इति
प्रायश्चित्तविवेके देवलः ॥ गुड़निष्पन्नद्रव्ये त्रि ॥
(पुं, गुड़े साधुः । “गुड़ादिभ्यष्ठञ् ।” ४।४।१०३ ।
इति ठञ् । इक्षुः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

गौड़ी, स्त्री, (गुड़स्य विकारः गुड़विकारेण
सम्पादिता इत्यर्थः । गुड़ + अण् । स्त्रियां
ङीप् ।) गुड़ादिकृता सुरा । गुड़ेर मद इति
भाषा ॥ (यथा, मनुः । ११ । ६४ ।
“गौड़ी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा
सुरा ॥”)
तत्पर्य्यायः । वारुणी २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अस्या गुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । मधु-
रत्वम् । वातनाशित्वम् । पित्तबलकान्तिरुचि-
कारित्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा च हारीते प्रथमे स्थाने
११ अध्याये ।
“गौड़ी कषाया मधुराम्लशीता
सन्दीपनी शूलबलापहन्त्री ।
हृद्या त्रिदोषं शमयत्यजीर्णं
पाण्ड्वामयार्शःश्वसनं निहन्ति ॥”)
रागिणीविशेषः । सा तु मेघरागस्य पत्नी । इति
सङ्गीतदामोदरः ॥ (गौड़ानां गौड़देशवासिनां
प्रिया ।) काव्यरीतिविशेषः । यथा,—
“ओजःप्रसादमाधुर्य्य गुणत्रितयमेदतः ।
गौड़वैदर्भपाञ्चाला रीतयः परिकीर्त्तिताः ॥”
इति काव्यचन्द्रिका ॥
(यथा च साहित्यदर्पणे । ९ । ४ ।
“ओजःप्रकाशकैर्वर्णैर्बन्ध आडम्बरः पुनः ।
समासबहुला गौड़ी——————————॥”
उदाहरणं यथा, तत्रैव धृतो वेणीसंहारश्लोकः ।
“चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-
सञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।
पुरुषोत्तमस्त्वाह ।
बहुतरसमासयुक्ता सुमहाप्राणाक्षरा च
गौड़ीया ।
रीतिरनुप्रासमहिमपरतन्त्रास्तोभवाक्या च ॥”)

गौणः, पुं, (गुणादागता गौणी । तस्या आगतः
प्रतिबोधितः । गौणी + अण् ।) गौणीवृत्ति-
बोधितः । यथा, “शब्दस्य साहश्यात्मकः सम्बन्धो
गुणः तदधीना या लक्षणा सा गौणी तद्योगात्
गौणः ।” इति दायभागटीकायां श्रीकृष्णतर्का-
लङ्कारः ॥ (अमुख्ये त्रि । यथा, महाभारते ।
१२ । ३४१ । ६ ।
“बहूनि मम नामानि कीर्त्तितानि महर्षिभिः ।
गौणानि तत्र नामानि कर्म्मजानि च कानि-
चित् ॥”)

गौणकालः, पुं, (गौणोऽमुख्यः कालः ।) मुख्य-
कालकर्त्तव्यकर्म्मकरणयोग्यकालान्तरः । यथा,—
“यद्वागामिक्रियामुख्यकालस्याप्यन्तरालवत् ।
गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राक्तनकर्म्मणि ॥
यद्वेति पक्षान्तरं प्राक्तनकार्य्ये मध्यकालवत्
आगामिक्रियाया मुख्यकालस्यापि गौणकाल-
त्वम् । तेन सायं सन्ध्याया रात्रिः प्रातः सन्ध्या-
कालस्य गौणकाल इत्यर्थः ।” इति मलमास-
तत्त्वम् ॥

गौणचान्द्रः, पुं, (गौणोऽप्रधानश्चान्द्रश्चन्द्रसम्बन्धि-
मासः ।) कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तमासः ।
यथा, जन्माष्टमीप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वे ।
“गौणचान्द्रेण भाद्रस्य मुख्यचान्द्रेण श्रावणस्य ।
अपि च शब्दरत्नावल्याम् ।
“चान्द्रोऽपि द्विविधः प्रोक्तो मुख्यगौणविभेदतः ।
गौणः कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्त ईरितः ॥

गौणी, स्त्री, (गुणं साहश्यमधिकृत्य प्रवृत्ता ।
गुण + अण + स्त्रियां ङीप् ।) अर्थ्यतिप्रका-
लक्षणान्तर्गतलक्षणाविशेषः । यथा,—
“साहश्येतरसम्बन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि ।
साहश्यात्तु मता गौण्यस्तेन षोड़श भेदिताः ॥
(“ताः पूर्व्वोक्ता अष्टादशभेदा लक्षणाः । सा-
दृश्येतरसम्बन्धाः कार्य्यकारणभावादयः । ...
शुद्धानां ‘श्वेतो धावति’ इत्यादीन्युदाहरणा-
न्यूह्यानि । रूढ़ावुपादानलक्षणा सारोपा गौ-
णी यथा, ‘एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि’ । ...
तैलशब्दस्तिलभवत्वेहरूपं मुख्यार्थमुपादा-
सार्षपादिस्नेहेषु वर्त्तते । प्रयोजने यथा, रा-
जकुमारेषु तत्सदृशेषु गच्छत्सु ‘एते राजकुमा-
रा गच्छन्ति ।’ रूढ़ावुपादानलक्षणा साध्यवसा-
ना गौणी यथा, ‘तैलानि हेमन्ते सुखानि ।’ प्रयो-
जने यथा, ‘राजकुमारा गच्छन्ति ।’ ...
लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी यथा, ‘रा-
जा गौड़ेन्द्रः कण्टकं शोधयति ।’ प्रयोजने य-
था, ‘गौर्वाहीकः ।’ रूढ़ौ लक्षणा साध्यवसा-
ना गौणी यथा, ‘राजा कण्टकं शोधयति ।’ प्रयो-
जने यथा, ‘गौर्जल्पति ।’

अत्र केचिदाहुः गोसहचारिणो गुणा जा-
ड्यमान्द्यादयो लक्ष्यन्ते । ते च गोशब्दस्य वा-
हीकार्थाभिधाने निमित्तीभवन्ति । यदुक्तं, ...
शब्दस्यागृहीतसङ्केतं वाहीकार्थमभिधातु-
सामर्थ्यात् गोशब्दार्थमात्रबोधनाच्च । अभि-
धाया विरतत्वात् विरतायाश्च पुनरुत्था-
भावात् । अन्ये पुनर्गोशब्देन वाहीका-
र्थो नाभिधीयते किन्तु स्वार्थसहचारिगुणसाजा-
त्येन वाहीकार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते । तदप्य-
न्ये न मन्यन्ते । तथाह्यत्र गोशब्दाद्वाहीकार्थः प्र-
तीयते न वा । आद्येऽपि गोशब्दादेव वा ल-
क्षिताद्वा गुणात् । अविनाभाववशाद्वा । न
तावत् प्रथमः । वाहीकार्थेऽस्यासङ्केतितत्वात् ।
न द्वितीयः । अविनाभावलभ्यस्यार्थस्य शा-
ब्देऽन्वये प्रवेशासम्भवात् । शाब्दी ह्याकाङ्क्षा श-
ब्देनैव प्रपूर्य्यते । न द्वितीयः । यदि हि गोश-
ब्दाद्वाहीकार्थो न प्रतीयते तदास्य वाहीक-
शब्दसामानाधिकरण्यमसमञ्जसं स्यात् । तस्मा-
त् गोशब्दो मुख्यया वृत्त्या वाहीकशब्देन सहा-
न्वयमलभमानोऽज्ञत्वादिसाधर्म्म्यसम्बन्धाद्वाहीका-
र्थं लक्षयति । वाहीकस्याज्ञत्वाद्यतिशयबोधनं प्र-
योजनम् । इयञ्च गुणयोगात् गौणी इत्यु-
च्यते । पूर्व्वा तु उपचारामिश्रणात् शुद्धा । उप-
चारो हि नामात्यन्तं विसकलितयोः साहश्याति-
शयमहिम्ना भेदप्रतीतिस्थगनमात्रम् । य-
थाग्निमाणवकयोः शुक्लपटयोस्तु नात्यन्तं भे-
दप्रतीतिः । तस्मादेवमादिषु शुद्धैव लक्षणा

इति शाब्दिकदर्पणे । २ । १३ ॥) अस्यात् सर्व्वं तद्वाक्ये द्रष्टव्यम् ॥

तमः, पुं, (गोतमस्य ऋषेर्गोत्रापत्यमिति । "ऋष्यन्धकेति ।" ४ । १ । ११४ । इत्यण् ।) मुनिविशेषः । स तु शतानन्दः । इति हेमचन्द्रः ॥ शाक्यवंशावतीर्णबुद्धमुनिविशेषः । तत्पर्य्यायः । शाक्यमुनिः २ शाक्यसिंहः ३ सर्व्वार्थसिद्धः ४ शौद्धोदनिः ५ अर्कबन्धुः ६ मायादेवीसुतः ७ । इत्यमरः । १ । १ । १५ ॥ खजित् ८ श्वेतकेतुः ९ धर्म्मकेतुः १० महामुनिः ११ पद्मज्ञानः १२ सर्व्वदर्शी १३ महाबोधिः १४ महाबलः १५ बहुघमः १६ विम्बर्गिः १७ सिद्धार्थः १८ शाकः १९ । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य हि गौतमीपुत्रत्वे प्रमाणं यथा, ललितविस्तरे १५ अध्याये । "ते सान्तर्वेश्मिर्मं गायन्ति । साक्षवेश्मिर्मं गयमाणा न पश्यन्ति स्म । महाप्रजावत्यपि गौतमी परिदेवमाना महीतले परिवर्त्तते स्म राजानं शुद्धोदनमेवाह । क्षिप्रं मां महाराज ! पुत्त्रेण सङ्गिनीं कुरुध्वेति ।" वैवस्वतमन्वन्तरे सप्तर्षीणामन्यतमः । यदुक्तं हरिवंशे ७।३४—३५ । "अत्रिर्वशिष्ठो भगवान् कश्यपश्च महानृषिः । गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रस्तथैव च ॥ तथैव पुत्त्रो भगवान् ऋचीकस्य महात्मनः । सप्तमो जमदग्निश्च ऋषयः साम्प्रतं दिवि ॥" अयमेव तु विंशतिमे द्वापरयुगे वेदव्यासो बभूव । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । ३१ "अत्रिरेकोनविंशेऽथ गौतमस्तु ततः परम् ॥" कुरुकुलजद्रुतराष्ट्रपाण्डुसुतानामाचार्य्यः कृपः । गोतमवंशोत्पन्नत्वादेवास्य तथात्वम् । यथा, हरिवंशे ३२ । ७५—७६ । "अवस्कन्नं शरस्तम्बे मिथुनं समपद्यत । कृपया तच्च जग्राह शान्तनुर्मृगयाङ्गतः ॥ कृपः स्मृतः स वै तस्मात् गौतमी च कृपी तथा । एते शारद्वताः प्रोक्ता एते ते गौतमाः स्मृताः ॥" मुनिभेदः । स तु एकतद्वितत्रितादिमुनीनां पिता । यथा, महाभारते । ९ । ३६ । ७—९ । 'आसन् पूर्व्वयुगे राजन् ! मुनयो भ्रातरस्त्रयः । एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चादित्यसन्निभाः । सर्व्वे प्रजापतिसमाः प्रजावन्तस्तथैव च ॥ ब्रह्मलोकजितः सर्व्वे तपसा ब्रह्मवादिनः । तेषान्तु तपसा प्रीतो नियमेन दमेन च ॥ अभवद्गौतमो नित्यं पिता धर्म्मरतः सदा ॥" स्थावरविषभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६५ ॥)

गौतमसम्भवा, स्त्री, (गौतमः सम्भवो यस्याः । यद्वा, गौतमात् सम्भवतीति । सम् + भू + अच् ।) गोदावरी नदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौतमी, स्त्री, (गोतमस्य इयम् । तस्येदमित्यण् ततः स्त्रियां ङीप् ।) दुर्गा । इति मेदिनी ॥ मे । ४३ ॥ (यथा, हरिवंशे । १७६ । ७ । "गौतमीं कंसघातां च यशोदानन्दवर्द्धिनीम् ॥") राक्षसीविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ गोदावरी नदी । (यथा, गोः रामायणे । ६ । २।२७ । "यो नदीं गौतमीं रम्यां गिरिं पर्य्येति चार्व्वुदम् ॥" तथा च हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये । "पश्चिमाद्रिसमुद्भूता गौतमी पुण्यभावना । अस्याः शीतं जलं वापि कफवातविकारकृत् ॥ पित्तप्रशमनं बल्यं सर्व्वदोषविकारकृत् । पुण्या पयस्विनी वेणा प्रशीता च वराङ्गना ॥ स्रोता गोवर्द्धनी चाप्या गौतम्याशुगता इमाः । आसां जलं घनं शातिवातश्लेष्मविकारकृत् ॥") गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोतमस्यापत्यं स्त्री । गौतमवंशीयशरद्वतः कन्या तादृश्यास्तथात्वम् । कृपी । सा तु द्रोणस्य भार्य्या अश्वत्थाम्नो माता च । यथा, महाभारते । १ । १३१ । २३ । "अलभत् गौतमी पुत्त्रमश्वत्थामानमेव च ॥" गायत्रीरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४० । "गौतमी गामिनी गाथा गन्धर्व्वाप्सरःसेविता ॥")

गौधारः, पुं, (गोधाया अपत्यम् । "आरगुदीचाम् ।" ४ । १ । १३० । इति आरक् ।) गोधिकात्मजः । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥ गोधा इति ख्यातः ॥

गौधेयः, पुं, (गोधाया अपत्यम् । "शुभ्रादिभ्यश्च ।" ४ । १ । १२३ । इति ढक् ।) गोधिकात्मजः । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥

गौधेरः, पुं, (गोधाया अपत्यम् । "गोधाया ढ्रक् ।" ४ । १ । १२९ । इति ढ्रक् ।) गोधिकात्मजः । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥

गौरं, क्ली, (गुरते चित्तं यत्र । गुर श ङ उद्यमने + ज्वलचेति णः । ततः स्वार्थे अण् । यद्वा, गवते इति । गुङ शब्दे + "ऋज्रेन्द्रेति ।" उणां । २ । २८ । इति रन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) पद्मकेशरः । इति मेदिनी । रे २८ ॥ (पद्मकेशरशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥) कुङ्कुमम् । स्वर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौरः, पुं, (गवते अव्यक्तं शब्दयतीति । गुङ शब्दे + "ऋज्रेन्द्रेति ।" उणां । २ । २८ । रन्प्रत्ययेन निपातनात् सिद्धम् ।) श्वेतसर्षपः । ("गौरस्तु सर्षपः प्राज्ञैः सिद्धार्थ इति कथ्यते । सर्षपस्तु रसे पाके कटुस्निग्धः सतिक्तकः ॥ तीक्ष्णोष्णः कफवातघ्नो रक्तपित्ताग्निवर्द्धनः । रक्षोहरो जयेत् कण्डूं कुष्ठ-कोठकृमिग्रहान् ॥ यथा रक्तस्तथा गौरः किन्तु गौरो वरो मतः ॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) चन्द्रः । इति मेदिनी । रे । २८ ॥ धवहृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पीतवर्णः । गोरा इति भाषा । तद्वर्णकरणौषधं यथा,— "कुष्माण्डनालक्षारस्तु सगोमूत्रश्च तत्समः । जलपिष्टा हरिद्रा च सिद्धा मन्दानलेन हि ॥ माहिषेण पुरीषेण वेष्टिता हषभध्वज ! । अस्या उद्वर्त्तनं कुर्य्यादङ्गगौरत्वमीश्वर ! ॥" इति गारुडे १८४ अध्यायः ॥ श्वेतवर्णः । अरुणवर्णः । तद्वति त्रि । इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । ४ । ३९ । १४ । "तरुणादित्यगौरैश्च शरगौरैश्च वानरैः ॥" यथा च रघुः । २ । ३५ । "कैलासगौरं हृषमारुरुक्षोः पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् । अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्त्तेः कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम् ॥") श्रीचैतन्यदेवः । इत्यनन्तसंहिता ॥ (अश्वविशेषः । यथा, भागवते । ३ । १० । २२ । "खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा । एते चैकशफाः क्षत्तः ! शृणु पञ्चनखान् पशून् ॥") गौरः, त्रि, विशुद्धः । इति मेदिनी । रे । २७ ॥

गौरचन्द्रः, पुं, (गौरेण तप्तहेमवर्णेन चन्द्रयति आह्लादयतीति । चदि आह्लादे + णिच् + रन् ।) श्रीचैतन्यदेवः । यथा,— "हलायुधेनच्युतगौराङ्गौ गौरचन्द्रः शचीसुतः । प्रभुर्गौरो गौरहरिर्नामानि भक्तिदानि मे ॥" इत्यनन्तसंहिता ॥

गौरजीरकः, पुं, (गौरः शुक्लवर्णो जीरकः ।) शुक्लजीरकः । शादा जीरा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अजाजी २ श्वेतजीरकः ३ कणाह्वा ४ कणजीरः ५ कणा ६ सितदीप्यः ७ दीर्घकणा ८ सिताजाजी ९ गौराजाजी १० । अस्य गुणाः । हिमत्वम् । रुचिकारित्वम् । कटुत्वम् । मधुरत्वम् । दीपनत्वम् । कृमिविषाध्मानगुल्मनाशित्वम् । चक्षुर्हितत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौरत्वक्, पुं (गौरी शुक्लवर्णा त्वग् यस्य ।) इङ्गुदीहृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौरवं, क्ली, (गौरवं साधनत्वेनास्त्यस्य । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५।२।१२७ । इत्यच् ।) अभ्युत्थानम् । इति हेमचन्द्रः ।३।१६४॥ (गुरोर्भावः । गुरु + "इगन्ताच्च लघुपूर्व्वात् ।" ५।१।१३१ । इत्यण् ।) गुरुत्वम् । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६३।१८। "शरीरगौरवादस्य शिला गात्रैर्विचूर्णिता ॥" उत्कर्षः । यथा, रघुः । १४ । १८ । "शुश्राव तेभ्यः प्रभवादिदृत्तं स्वविक्रमे गौरवमादधानम् ॥" आदरः । यथा, कुमारे । ३ । १ । "प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणां प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु ॥")

गौरविनः, त्रि, (गौरवं सम्मानमस्त्येति नारकादित्वादिनच् ।) अर्य्यः । तत्पर्य्यायः । आर्य्यमिश्रः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गौरशाकः, पुं, (गौरः गौरवर्णः शाकोऽस्येति ।) मधुकहृक्षविशेषः । इति जटाधरः ॥

गौरसर्षपः पुं, (गौरश्चासौ सर्षपश्चेति कर्म्मधारयः ।) श्वेतसर्षपः । (यथा,— "रक्षोघ्नः सर्षपः श्वेतः सिद्धार्थो गौरसर्षपः ॥" इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) तत्पर्य्यायः । अमलः२ सिद्धार्थः३ भूतनाशनः ४

कटुस्नेह: ५ ग्रहघ्न: ६ कफघ्न: ७ राजिकाफल: ८ तीक्ष्णक: ९ दुराधर्ष: १० रक्षोघ्न: ११ कुष्ठनाशन: १२ सिद्धप्रयोजन: १३ सिद्धसाधन: १४ सितसर्षप: १५ । अस्य गुणा: । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वातरक्तग्रहत्वग्दोषविषभूतव्रणनाशित्वम् । रुच्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ स्निग्धत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कफश्वासकण्डूकुष्ठकोठकृमिनाशित्वम् । रक्तपित्ताग्निवर्द्धनत्वञ्च । इति भावप्रकाश: ॥ (परिमाणविशेष: । यथा, मनु: । ८ । १३३ ।

"त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणत: ।
ता राजसर्षपस्तिस्रस्ते त्रयो गौरसर्षप: ॥")

गौरसुवर्णं, क्ली, (गौर: शुभ्र: अतएव सु शोभनो वर्णो यस्य ।) पत्रशाकविशेष: । तत्तु चित्रकूटदेशे प्रसिद्धम् । तत्पर्य्याय: । स्वर्णम् २ सुगन्धिकम् ३ भूमिजम् ४ वारिजम् ५ ह्रस्वम् ६ गन्धशाकम् ७ कटुश्रृङ्गालम् ८ चूर्णशाकाङ्क: ९ । अस्य गुणा: । शिशिरत्वम् । कफपित्तज्वरदाहरुचिभ्रान्तिरक्तश्रमनाशित्वम् । पथ्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥

गौरा, स्त्री, (गौरादिगणे वर्णवाचिन एव गौरशब्दस्य ग्रहणात् अत्र विशुद्धार्थपरत्वे टाप् ।) गौरी । इति द्विरूपकोष: ॥

गौराङ्ग:, पुं, (गौरं तप्तकाञ्चनवर्णं अङ्गं कलेवरं यस्य ।) श्रीचैतन्यदेव: । यथा,—

"गौराङ्गं गौरदीप्ताङ्गं पठेत् स्तोत्रं कृताञ्जलि: ।
नन्दगोपसुतञ्चैव नमस्यामि गदाग्रजम् ॥"

इति ब्रह्मयामले चैतन्यकल्पे चैतन्यस्तव: ॥

अपि च कृष्णयामले ।

"गौराङ्गो नादगम्भीर: स्वनामामृतलालस: ॥"

गौरार्द्रक:, पुं, (गौरवर्ण आर्द्रक इव ।) स्थावरविषभेद: । इति हेमचन्द्र: । ४ । २६४ ॥

गौरास्य:, पुं, (गौरं शुक्लवर्णं आस्यं मुखं यस्य ।) कृष्णवानर: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

गौरिका, स्त्री, (गौर्य्येव । गौरी + स्वार्थे कन् । ह्रस्वश्च ।) अष्टवर्षीया कन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

गौरिल:, पुं, (गौरवर्णोऽस्यास्तीति । गौर + बाहुलकादिलच् ।) श्वेतसर्षप: । लौहचूर्णम् । इति मेदिनी । ८७ ॥

गौरी, स्त्री, (गौर + "षिद्गौरादिभ्यश्च ।" ४ । १ । ४१ । इति ङीष् ।) पार्व्वती । (यथा, रघु: । २ । २६ ।

"गौरीगुरोगह्वरमाविवेश ॥"

पार्व्वती किल गौरीमूर्त्त्या पीठस्थाने कान्यकुब्जे विराजते । यथा, देवीभागवते । ७।३०।५८ ।

"गौरी प्रोक्ता कान्यकुब्जे रम्भा तु मलयाचले ॥")

असञ्जातरज:कन्या । (सा तु अष्टवर्षवयस्ककन्यका । यदुक्तं स्मृतौ ।

"अष्टवर्षा भवेद् गौरी नववर्षा तु रोहिणी ॥"

तथा च महाभारते । १ । २२२ । ४७ ।

"स्त्रीणां सहस्रं गौरीणां सुवेशानां सुवर्चसाम् ॥")

हरिद्रा । दारुहरिद्रा । गोरोचना । प्रियङ्गुवृक्ष: । वसुधा । नदीविशेष: । (यथा, महाभारते । ६ । ९ । २५ ।

"वस्तुं सुवर्णां गौरीञ्च किम्पुनां सहिरस्वतीम् ॥"

गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ४९ ।

"गङ्गा गन्धवती गौरी गन्धर्व्वनगरप्रिया ॥")

वरुणभार्य्या । इति मेदिनी । रे । २८—२९ ॥

सूर्य्यवंशीयप्रसेनजिद्राजभार्य्या । यथा,—

"लेभे प्रसेनजिद्भार्य्यां गौरीं नाम पतिव्रताम् ।
अभिशस्ता तु सा भर्त्रा नदी वै बाहुदाऽभवत् ॥"

इति हरिवंश: ॥

बुद्धशक्तिविशेष: । इति हेमचन्द्र: ॥ मञ्जिष्ठा । श्वेतदूर्व्वा । मल्लिका । तुलसी । सुवर्णकदली । आकाशमांसी । इति राजनिर्घण्ट: ॥ रागिणीविशेष: । सा तु मालवरागपत्नी । तस्या रूपं यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

"आराममध्यगता कुमारिका शारदेन्दुसुखलक्ष्मी: ।
राज्ञी दाडिमबीजं दधती कौरागने गौरी ॥"

(केषाञ्चित् मते तु इयं कौशिकरागस्य पत्नी । यदुक्तं सङ्गीतदर्पणे रागाध्याये । ३३ ।

"तोड़ी खाम्बावती गौरी गुणक्री ककुभा तथा ।
रागिण्यो रागराजस्य कौशिकस्य वराङ्गना: ॥"

केषाञ्चित् मते इयं श्रीरागस्य पत्नी । यदुक्तं तत्रैव रागाध्याये । १४ ।

"मालश्री त्रिवणी गौरी केदारी मधुमाधवी ।
तत: पाहाड़िका ज्ञेया श्रीरागस्य वराङ्गना: ॥"

अस्या रागवेला तृतीयप्रहरात् परं अर्द्धरात्रावधि: ॥)

गौरीजं, क्ली, (गौर्य्या जायते इति । जन् + ड: ।) अभ्रकम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥

गौरीपुत्त्र:, पुं, (गौर्य्या: पुत्त्र: ।) कार्त्तिकेय: । इति हलायुध: ॥

गौरीपुष्प:, पुं, (गौरीप्रियं पुष्पमस्य ।) प्रियङ्गुवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

गौरीललितं, क्ली, (गौरीव हरिद्रेव ललितम् । पीतवर्णत्वादस्य तथात्वम् ।) हरितालम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥

गौरुतल्पिक:, पुं, (गुरुतल्पं गुरुभार्य्यां गुरुपत्नीमित्यर्थ: गच्छतीति । "गच्छतौ परदारादिभ्य: ।" ४ । ४ । १ । इत्यस्य वार्त्तिं इति ठक् ।) गुरुपत्नीगामी । इति प्रायश्चित्तप्रकरणे धर्म्मशा[illegible] ॥

गौलिक:, पुं, (गुड़े साधु: । गुड़ + ठक् । डस्य लत्वम् ।) मुष्ककवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

गौल्यं, क्ली, (गुड़स्य भाव: । गुड़ + ष्यञ् । डस्य लत्वम् ।) मधुरम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥

गौशतिक:, त्रि, (गोशतमस्यास्तीति । गोशत + "एकगोपूर्व्वात् ठञ् नित्यम् ।" ५ । २ ।११८ । इति ठञ् ।) गोशतस्वामी । इति व्याकरणम् ॥ याहार एक शतगरु आछे इति भाषा ॥

गौष्ठीनं, क्ली, (पूर्व्वं भूतं गोष्ठम् । गोष्ठ + "गोष्ठात् खञ् भूतपूर्व्वे ।" ५ । २ । १८ । इति खञ् ।) भूतपूर्व्वकगोस्थानम् । इत्यमर: । ३ । १ । १३ ॥ पूर्व्वेर गोठ इति भाषा । (यथा, भट्टि: । ४ । २१ ।

"तामुवाच स गौष्ठीने वने स्त्रीपुंसभीषणे ।")

ग्रथ, इ ङ कौटिल्ये । इति कविकल्पद्रुम: । (भ्वां-आत्मं-अकं-सकं च-सेट् ।) रेफयुक्त: । कौटिल्यमिह कुटिलीभाव: कुटिलीकरणञ्च । इ, कर्म्मणि ग्रन्थ्यते । ङ, ग्रन्थते काष्ठं कुटिलं स्यादित्यर्थ: । ग्रन्थते लतां वायु: कुटिलां करोतीत्यर्थ: । इति दुर्गादास: ॥

ग्रथितं, त्रि, (ग्रथ्यते स्म इति । ग्रन्थ ग दर्भे + क्त । ततो न लोप: ।) कृतग्रन्थनम् । गाँथा इति भाषा । तत्पर्य्याय: । ग्रन्थितम् २ दृब्धम् ३ । इत्यमर: । ३ । १ । ८६ ॥ गुम्फितम् ४ । (यथा, रघु: । ८ । ३४ ।

"कुसुमैर्ग्रथितामपार्थिवै:
स्रजमातोद्य शिरोनिवेशिताम् ॥")

आक्रान्तम् । हिंसितम् । इति मेदिनी । ते । १०६ ॥

ग्रन्थ, कि ग दर्भे । इति कविकल्पद्रुम: । (चुरां-पक्षे भ्वां-क्र्यां च-परं-सकं-सेट् ।) रेफयुक्त: । दर्भो ग्रन्थनम् । कि, ग्रन्थयति ग्रन्थति । ग, ग्रथ्नाति मालां मालिक: । ग्रन्थिसुग्रथयितुं इत्यत्र येश: । इति माघे चिन्त्यम् । इति दुर्गादास: ॥

ग्रन्थ:, पुं, (ग्रन्थ ग दर्भे + भावे घञ् ।) गुम्फ: । ग्रन्थना । धनम् । (ग्रथ्यते विरच्यते इति । ग्रन्थ + कर्म्मणि घञ् ।) शास्त्रम् । (यथा, महाभारते । १ । १ । ८० ।

"ग्रन्थग्रन्थिं तदा चक्रे मुनिर्गूढ़ं कुतूहलात् ।")

द्वात्रिंशद्वर्णनिर्म्मिति: । अनुष्टुप्छन्द:श्लोक: । इति हेमचन्द्र: ॥

ग्रन्थकर्त्ता, [ऋ] त्रि, ग्रन्थं करोतीति । कृ + तृच् प्रत्यय: । ग्रन्थकार: । पुस्तककारक: । शास्त्रकर्त्ता ।

ग्रन्थकुटी, स्त्री, (ग्रन्थस्य कुटी गृहादिस्थानम् ।) लेख्यस्थानम् । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

ग्रन्थनं, क्ली, (ग्रन्थ + भावे ल्युट् ।) गुम्फनम् । ग्रन्थना । तत्पर्य्याय: । सन्दर्भ: २ रचना ३ गुम्फ: ४ श्रन्थनम् ५ । इति हेमचन्द्र: । ३।३१६ ॥

ग्रन्थना, स्त्री, (ग्रन्थ + भावे युच् । स्त्रियां टाप् ।) ग्रन्थनम् । इति मुग्धबोधम् ॥

ग्रन्थि:, पुं, (ग्रन्थ ग सन्दर्भे + "खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचरिभ्यश्च ।" उणां । ४ । १३९ । इति भावकरणादौ यथायथं इ: ।) वंशादिसन्धि: । गाँटि इति भाषा । तत्पर्य्याय: । पर्व्व २ परु: ३ । इत्यमर: । २ । ४ । १६२ ॥ काण्डसन्धि: ४ । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । १६ ।

"इक्षोरिव सुन्दरि ! मानस्य ग्रन्थिरपि काम्य: ।") भङ्गमुक्ता । हितावली । पिण्डालु: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (अन्योन्याध्यास: । मायापाश: । यथा, भागवते । १ । २ । २१ ।

"भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व्वसंशयाः ॥")
कौटिल्यम् । ग्रन्थिपर्णेऽपि च । (यथा, चरके
सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ।
"मनःशिला त्वक्कुटजात् सकुष्ठः
सलोमशः सैड़गजः करञ्जः ।
ग्रन्थिश्च भौर्ज्जः करवीरमूलं
चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥")
...नम् । रुग्भेदः । इति मेदिनी । थे । ६ ॥
...य निदानसंप्राप्ती यथाह माधवकरः ।
"वातादयो मांसमसृक्प्रदुष्टाः
सन्दूष्य मेदश्च तथा शिराश्च ।
वृत्तोन्नतं विग्रथितन्तु शोथं
कुर्व्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥"
...य वातिकरूपं यथा,—
"आयम्यते वृश्च्यति तुद्यते च
प्रभ्रंश्यते मथ्यति भिद्यते च ।
कृष्णो मृदुर्व्वस्तिरिवाततश्च
भिन्नः स्रवेच्चानिलजोऽसमच्छम् ॥"
...त्तरूपं यथा,—
"दंदह्यते धूप्यति चुष्यते च
पापच्यते प्रज्वलतीव चापि ।
रक्तः सपीतोऽप्यथवापि पित्तात्
भिन्नः स्रवेदुष्णमतीव चास्रम् ॥"
...श्मिकरूपं यथा,—
"शीतो विवर्णोऽल्परुजोऽतिकण्डूः
पाषाणवत्संहननोपपन्नः ।
चिराभिवृद्धिश्च कफप्रकोपा-
द्भिन्नः स्रवेच्छुक्लघनञ्च पूयम् ॥"
...यास्य सम्प्राप्तिलक्षणं यथा,—
कफप्रधानाः कुर्व्वन्ति मेदोमांसास्रगामलाः ।
...त्तोन्नतं यं श्वयथुं स ग्रन्थिर्ग्रथनात् स्मृतः ॥
...पासमांसमेदोऽस्थि शिराव्रणभवा नव ।
तत्र वाताद्यायामतोदभेदान्वितोऽसितः ॥
...नात् स्थानान्तरगतिरकस्माद्धानिवृद्धिमान् ।
...दुर्व्वस्तिरिवानद्धो विभिन्नोऽच्छस्रवत्यसृक् ॥
...त्तात् सदाहः पीताभो रक्तो वा पच्यते द्रुतम् ।
...न्नोऽस्रमुष्णं स्रवति श्लेष्मणा नीरुजो घनः ॥
...तिः सवर्णः कण्डूमान् पक्वः पूयं स्रवेद्घनम् ।
...षैर्दुष्टेऽसृजि ग्रन्थिर्भवेन्मूर्च्छत्सु जन्तुषु ॥
...रामांसञ्च संश्रित्य सस्वापः पित्तलक्षणः ।
...सलैर्दूषितं मांसाद्यारेभे ग्रन्थिमावहेत् ॥
...र्ध्वं महान्तं कठिनं शिरानद्धं कफाकृतिम् ।
...वृद्धं मेदुरैर्मेदोनीतं मांसेऽथवा त्वचि ॥
...युना कुरुते ग्रन्थिं भृशं स्निग्धं मृदुं चलम् ।
...ष्मतुल्याकृतिं देहक्षयवृद्धिक्षयोदयम् ॥
विभिन्नो घनं मेदस्ताम्रासितसितं स्रवेत् ।
...स्थिभङ्गाभिघाताभ्यामुन्नतावनतन्तु यत् ॥
...ऽस्थिग्रन्थिः पदाक्रान्ते च सहसाम्भोऽवगाहनात् ।
...यामाद्वा प्रतान्तस्य शिराजालं सशोणितम् ॥
...युः सम्पीड्य सङ्कोच्य वक्रीकृत्य विशोष्य च ।
...च्छुरं नीरजं ग्रन्थिं कुरुते स शिराह्वयः ॥
...रूढे रूढमात्रे वा व्रणे सर्व्वस्थाशिनः ।

सार्द्रे वा बन्धरहिते गात्रेऽश्माभिहतेऽथवा ॥
वातासृगसृतं दुष्टं संशोष्य ग्रथितं व्रणम् ।
कुर्य्यात् सदाहः कण्डूमान् व्रणग्रन्थिरयं स्मृतः ॥
साध्या दोषास्रमेदोजा न तु स्थूलखराश्चलाः ।
मर्म्मकण्ठोदरस्थाश्च———————॥"
इति वाभटेनोत्तरस्थाने २९ अध्याये उक्तम् ॥)
तस्य चिकित्सा यथा,—
"स्वर्जिकामूलकक्षारः शङ्खचूर्णसमन्वितः ।
एतेन विहितो लेपो हन्ति ग्रन्थिं तथार्ब्बुदम् ॥
ग्रन्थिर्न यो नश्यति भेषजेन
निष्कास्य तं शस्त्रचिकित्सकेन ।
जात्यादिपक्केन घृतेन वैद्यो
व्रणयेन चान्येन च सञ्चिकित्सेत् ॥'
ग्रन्थीनुद्धृत्य पश्चात्तु व्रणोक्तं क्रममाचरेत् ।
शिराग्रन्थिं विहायान्ये शेषे शस्त्रं प्रयुज्यते ॥
अन्ये आचार्य्याः ।" इति भावप्रकाशः ॥
("ग्रन्थिष्वामेषु कर्त्तव्या यथास्वं शोफवत् क्रिया ।
बृहतीचित्रकव्याघ्रीकणासिद्धेन सर्पिषा ॥
स्नेहयेच्छुद्धिकामञ्च तीक्ष्णैः शुद्धस्य लेपनम् ।
संस्वेद्य बहुशो ग्रन्थिं विमृद्नीयात् पुनः पुनः ॥
एष वाते विशेषेण क्रमः पित्तासजे पुनः ।
जलौकसो हिमं सर्व्वं कफजे वातिको विधिः ॥
तथाप्यपक्वं छित्त्वैनं स्थिते रक्तेऽग्निना दहेत् ।
साध्यशेषं सशेषो हि पुनराप्यायते ध्रुवम् ॥
मांसव्रणोद्भवौ ग्रन्थी पाटयेदेवमेव च ।
कार्य्यं मेदोभवेऽप्येतत्तप्तैः फालादिभिश्च तम् ॥
प्रमृद्यात्तिलदिग्धेन च्छन्नं द्विगुणवाससा ।
शस्त्रेण पाटयित्वा वा दहेन्मेदसि सूद्धृते ॥
शिराग्रन्थौ नवे पेयं तैलं साहचरन्तथा ।
उपनाहोऽनिलघ्नैर्वैस्तिकर्म्मशिराव्यधः ॥
अर्ककेदैरोऽप्यनिलादिभिः स्यात्
स्वरूपधारी स्फुरणः शिराभिः ।
ग्रन्थिर्महान्मांसभवस्तनार्त्ति-
र्मेदोभवः स्निग्धतमश्चलश्च ॥
तं शोधितं स्वेदितमश्मकाष्ठैः
साङ्गुष्ठदण्डैर्विनयेदपक्वम् ।
विपाट्य चोद्धृत्य भिषक् सकोषं
शस्त्रेण दग्ध्वा व्रणवच्चिकित्सेत् ॥
अदग्ध ईषत् परिशोधितश्च
प्रयाति भूयोऽपि शनैर्विवृद्धिम् ।
तस्मादशेषः कुशलैः समन्ता-
च्छेद्यो भवेद्रक्षन् शरीरदेशान् ॥
शोथे कृते पाकवशेन शीर्य्येत्
ततः चतोत्थः प्रसरे[illegible] ।
उपद्रवं तं प्रतिवारयेत्तैः
स्वैर्भेषजैः पूर्व्वतरैर्यथोक्तैः ॥
ततः क्रमेणास्य यथाविधानं
व्रणं व्रणज्ञस्त्वरया चिकित्सेत् ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने १७ अध्यायः ॥
अपरा चिकित्सा च यथा,—
"ग्रन्थिष्वथामेषु भिषग्विदध्या-
च्छोफक्रियायां विहितं विधिज्ञः ।

रक्तेहलञ्चापि नरस्य नित्यं
तदर्हितं चाधिबलं निहन्ति ॥
तैलं पिबेत् सर्पिरथो द्वयं वा
दत्त्वा वसां वा विहितं विदध्यात् ।
अपेहि वातादशुमलसिद्धं
वैद्यश्चतुःस्नेहमथो द्वयं वा ॥
हिंस्राच रोहिष्यमृताथ भार्गी
श्योनाकबिल्वागुरुकृष्णगन्धाः ।
गोजी च पिष्टा सह तालपत्र्या
ग्रन्थौ विधेयोऽनिलजे प्रलेपः ॥
स्वेदोपनाहान् विविधांश्च कुर्य्या-
त्तथा प्रसिद्धानपरांश्च लेपान् ।
विदार्य्य वा पक्वमपोह्य पूयं
प्रक्षाल्य बिल्वार्कनरेन्द्रतोयैः ॥
तिलैः सपञ्चाङ्गुलपत्रमिश्रैः
संशोधयेत् सैन्धवसंप्रयुक्तैः ।
शुद्धं व्रणं वाप्युपरोपयेत्तु
स्तैलेन राज्ञा सवलान्वितेन ॥
विकङ्कतयष्टीमधुकान्तताभिः
सिद्धेन वाञ्चीरसमन्वितेन ।
जलौकसः पित्तकृते हितास्तु
क्षीरोदकाभ्यां परिषेचनञ्च ॥
काकोलिवर्गस्य च शीतलानि
पिबेत् कषायाणि सशर्कराणि ।
द्राक्षारसेनेक्षुरसेन वापि
चूर्णं पिबेच्चापि हरीतकीनाम् ॥
मधूकजम्ब्वर्जुनवेतसानां
त्वग्भिः प्रदाहानवचारयेत ।
सशर्करैर्वा तृणशून्यकन्दै-
र्हिंस्रादभीरुत्पलमुस्तकैर्वा ॥
विदार्य्य वा पक्वमपोह्य पूयं
धावेत् कषायेण वनस्पतीनाम् ।
तिलैः सयष्टीमधुकैर्विशोध्य
सर्पिः प्रयोज्यं मधुरैर्विपक्वम् ॥
कृतेषु दोषेषु यथानुपूर्व्व्या
ग्रन्थौ भिषक् श्लेष्मसमुत्थिते तु ।
स्विन्नस्य विम्लापनमेव कुर्य्या-
दङ्गुष्ठलोष्टोपलवेणुदण्डैः ॥
विकङ्कतारग्वधकाकगन्धी
काकादनी तापसवृक्षमूलैः ।
आलेपयेत् पिण्डफलार्कभार्गी
करञ्जकालामदनैश्च विद्वान् ॥
अमर्म्मजातं शमप्रयात-
मपक्वमेवापहरेद्विदार्य्य ।
दहेत् स्थिते वासृजि सिद्धकर्म्मा
सद्यः क्षतोक्तञ्च विधिं विदध्यात् ॥
या मांसकन्धः कठिना हृदय-
स्त्वक्षेत्र योज्यश्च विधिर्विधिज्ञैः ।
शस्त्रेण वापाद्य सुपक्वमाशु
प्रक्षालयेत् पध्यतमैः कषायैः ॥
संशोधनैस्तञ्च विशोधयेयुः
क्षारोत्तरैः क्षौद्रघृतप्रगाढैः ।

सुक्ते च तैलं लवणाग्नियं
विडङ्गपाठारजनीविपक्वम् ॥
मेदः समुत्थे तिलकल्कदिग्धं
दग्धोपरिष्टाद्‌द्विगुणं पटान्तम् ।
हुताग्नतप्तेन मुहुः प्रमृज्य्या-
ल्लौहेन धीमान् दहनं हिताय ॥
प्रलिप्य दार्व्वीमथ लाक्षया वा
प्रतप्तया स्वेदनमस्य कार्य्यम् ।
निपात्य वा शस्त्रमपोह्य मेदो-
दहेत् सुपक्वमथवा विदार्य्यम् ॥
प्रक्षाल्य मूत्रेण तिलैः सुपिष्टैः
सुवर्चिकाद्यैर्हरितालमिश्रैः ।
ससैन्धवैः क्षौद्रघृतप्रगाढ़ैः
चारोत्तरैरेनमभिप्रशोध्य ॥”

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थानेऽष्टादशेऽध्याये ॥)

ग्रन्थिकं, क्ली, (ग्रन्थिभिः कायति प्रकाशते इति । कै+कः ।) पिप्पलीमूलम् । (अस्य पर्य्याया यथा,
“ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलमूषणं चटकाशिरः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
ग्रन्थिपर्णम् । गुग्गुलुः । इति मेदिनी । के । ६ ॥

ग्रन्थिकः, पुं, (ग्रन्थिभिः पर्व्वभिः कायतीति । ग्रन्थि+कै+कः ।) करीरः । (ग्रन्थिना कौटिल्येन कायतीति । कै+कः । यद्वा ग्रन्थः पञ्जिकास्यास्तीति ठन् ।) दैवज्ञः । (यथा, महाभारते । १४ । ७० । ७ ।
“तत्र मल्ला नटाश्चैव ग्रन्थिकाः सौख्यशायिकाः ।
सूतमागधसङ्घाश्चाप्यस्तुवंस्तं जनार्द्दनम् ॥”)
सहदेवाख्यपाण्डवः । इति मेदिनी । के । ८१ ॥
(नकुलश्च । इयमाख्या तु यदानेन छद्मरूपिणा विराटगृहे वासः कृतस्तदैव जाता । यथा, महाभारते । ४ । ३ । २ ।
नकुल उवाच ।
“अश्वबन्धो भविष्यामि विराटनृपतेरहम् ।
सर्व्वथा ज्ञानसम्पन्नः कुशलः परिरक्षणे ।
ग्रन्थिको नाम नाम्नाहं कर्म्मैतत् सुप्रियं मम ॥”)

ग्रन्थितं, त्रि, (ग्रथ्यते स्म इति । ग्रथि+क्तः ।) ग्रथितम् । इत्यमरः । ३ । १ । ८६ ॥

ग्रन्थिदला, स्त्री, (ग्रन्थिर्दलेषु पत्रेषु यस्याः ।) मालाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिदूर्व्वा, स्त्री, (ग्रन्थिबहुला दूर्व्वा । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) मालादूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिपर्णं, क्ली, (ग्रन्थिषु पर्णानि यस्य । ग्रन्थिप्रचुराणि पर्णानि यस्येति वा ।) वृक्षविशेषः । गाँठियाला इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । शुकम् २ बर्हिपुष्पम् ३ स्थौणेयम् ४ कुक्कुरम् ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १३२ ॥ बर्हिःपुष्पम् ६ बर्हा ७ पुष्पम् ८ बर्हम् ९ शुकबर्हम् १० । इति तट्टीका ॥ स्थौणेयकम् ११ कुशपुष्पम् १२ गुत्यकम् १३ । इति रत्नमाला ॥ विशीर्णाख्यम् १४ स्वारामगुच्छकम् १५ बर्हिः १६ शुकपुच्छम् १७ शुकच्छदम् १८ । इति शब्दान्तरम् ॥ ग्रन्थिकम् १९ काकपुष्पम् २० नीलपुष्पम् २१ सुगन्धम् २२ तैलपर्णकम् २३ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । दीपनत्वम् । लघुत्वम् । कफवातविषश्वासकण्डूदौर्गन्ध्यनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य लेपनगुणः । कुष्ठतालक्ष्मीराचसज्वरनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

ग्रन्थिपर्णः, पुं, (ग्रन्थिः पर्व्व तत्प्रचुराणि पर्णान्यस्य ।) चोरकनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चोरकशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

ग्रन्थिपर्णा, स्त्री, (ग्रन्थिपर्ण+टाप् ।) जतुकालता । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिपर्णी, स्त्री, (ग्रन्थिपर्ण+गौरादित्वात् ङीष् ।) गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिफलः, पुं, (ग्रन्थियुक्तं फलमस्य ।) शाकुरुण्डवृक्षः । कपित्थवृक्षः । मदनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिमत्फलः, पुं, (ग्रन्थिरस्यास्तीति मतुप् । ग्रन्थिमत् पर्व्वविशिष्टं फलं यस्य ।) लकुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिमान्, [त्] पुं, (ग्रन्थिरस्त्यस्यास्मिन् वा । ग्रन्थि+मतुप् ।) अस्थिसंहारकवृक्षः । हाड़भाङ्गा इति हाड़जोड़ा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । अस्थिसंहारी २ वज्राङ्गी ३ अस्थिशृङ्खला ४ । अस्य गुणाः । वातश्लेष्मकृमिदुर्नामनाशित्वम् । अस्थियोक्तृत्वम् । उष्णत्वम् । सारकत्वम् । अक्षिरोगपित्तकारित्वम् । रूक्षत्वम् । स्वादुत्वम् । लघुत्वम् । वृष्यत्वम् । पाचनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ रत्नमालोक्तपर्य्याया राजवल्लभोक्तगुणाश्चास्थिसंहारशब्दे द्रष्टव्याः ॥ (ग्रन्थियुक्ते, त्रि । यथा, कुमारे । ३ । ४६ ।
“कण्ठप्रभासङ्गविशेषनीलां
कृष्णत्वचं ग्रन्थिमतीं दधानम् ॥”)

ग्रन्थिमूलं, क्ली, (ग्रन्थिर्मूले यस्य ।) गृञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिमूला, स्त्री, (ग्रन्थिबहुलं मूलं यस्याः । शाकपार्थिवादित्वात् समासः ।) मालादूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिलं, क्ली, (ग्रन्थिर्विद्यतेऽस्य । ग्रन्थि+“पिच्छादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६७ । इति लच् ।) पिप्पलीमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ आर्द्रकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ग्रन्थिलः, पुं, (ग्रन्थिरस्यास्तीति । “पिच्छादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६७ । इति लच् ।) विकङ्कतवृक्षः । वँइचि इति भाषा ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
“विकङ्कतः सुवावृक्षो ग्रन्थिलः स्वादुकण्टकः ।
स एव यज्ञवृक्षश्च कण्टकी व्याघ्रपादपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
करीरवृक्षः । इत्यमरः । २।४।३७, ७७ ॥ तण्डुलीयशाकम् । हितावली । पिण्डालुः । चोरकनामगन्धद्रव्यम् । विकण्टकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ग्रन्थियुक्ते त्रि । इति मेदिनी । ले । ८५ ॥

(यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ५०० ।
“रोचिष्णैव मया सखि ! वक्रोऽपि ग्रन्थिलोऽपि कठिनोऽपि ।
इक्षुतामनीयतायं सदाः खेदेन वंश इव ॥”)

ग्रन्थिला, स्त्री, (ग्रन्थिल+टाप् ।) भद्रमुस्ता (भद्रमुस्ता शब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञातव्यम् ।) मालादूर्व्वा । गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिवल्ली, [न्] पुं, (ग्रन्थिभिर्वल्हते वल्हते ... इह वल्ह+णिनिः ।) ग्रन्थिपर्णवृक्षः । ... शब्दचन्द्रिका ॥

ग्रन्थिहरः, पुं, (ग्रन्थिं कौटिल्यं हरति परा... कुटिलतां कार्य्यजटिलतां वा विभेदयतीत्यर्थः । ग्रन्थि+हृ+अच् ।) अमात्यः । मन्त्री । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ग्रन्थीकं, क्ली, (ग्रन्थिभिः कायतीति । ग्रन्थि+कै+कः । निपातनात् दीर्घत्वम् ।) ग्रन्थिकम् । पिप्पलीमूलम् । इति द्विरूपकोषः ॥

ग्रस, उ ङ भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । उ, ग्रसित्वा ग्रस्त्वा । ङ, ग्रसते । हिमांशुमाशु ग्रसते इति माघः । इति दुर्गादासः ॥

ग्रस, कि ग्रासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पक्षे भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । ग्रासयति फलं लोकः । ग्रसति तव सुखेन्दुं चन्द्रं विहाय । इमं ग्रहणे पठन्ति केचि... इति दुर्गादासः ॥

ग्रस्तं, त्रि, (ग्रस्यते स्म इति । ग्रस+क्तः । “विभाषा ।” ७ । २ । १५ । इति इडभावः ।) लुप्तवर्णपदम् । असम्पूर्णवाक्यम् । ... (यथा, रामायणे । २ । ४२ । १२ ।
“राज्ञो नातिशुभं रूपं ग्रस्तस्यांशुमतो यथा”) खादितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०१ ॥ (आ... न्तम् । यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । २४४ ।
“दीर्घतीव्रामयग्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा”)

ग्रह, ग न ग्रहणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (... उभं-सकं-सेट् ।) ग न, गृह्णाति गृह्णीते । इति दुर्गादासः ॥

ग्रह, ऊ कि आदाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) ऊ, अग्राहीत् । कि, ग्राहयति ग्रहति । ... रेव मन्यते तथाप्यात्मनेपदी एव । इति दुर्गादासः ॥

ग्रहः, पुं, (गृह्णाति गतिविशेषानिति । ग्रह्णाति फलदातृत्वेन जीवानिति । “विभाषा ग्रहः ।” ३ । १ । १४३ । इति अच् ।) सूर्य्यादिनव । यथा, रविशोम... बुधवृहस्पतिशुक्रशनिराहुकेतवः । (...
“सूर्य्यश्चन्द्रो मङ्गलश्च बुधश्चापि बृहस्पतिः शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति नव ग्रहाः” ...
“लोकानशेषान् खरान् धातून् ... ग्रहाः” ...
समिधः सप्त सञ्जाताः सप्तजिह्वा हविर्भु...

न ग्रहाणां यत् समत्वमुक्तं तत् वराह-
कुमारेणैत्यवधेयम् । एतेन राहुकेत्वोर्ग्रहत्वं
नाद्रियन्ते इति सूचितम् ॥) तेषामष्टधा
र्थया । वक्रा १ अतिवक्रा २ कुटिला ३
त ४ मन्दतरा ५ समा ६ शीघ्रा ७ शीघ्र-
८ । इति ज्योतिषम् ॥ तेषां ध्यानानि यथा ।
सूर्य्यस्य ध्यानम् ।
त्रियं काश्यपं रक्तं कालिङ्गं द्वादशाङ्गुलम् ।
हस्तद्वयं पूर्व्वाननं सप्ताश्ववाहनम् ॥
ाधिदेवतं सूर्य्यं वह्निप्रत्यधिदेवतम् ॥” * ॥
स्य ध्यानम् ।
ामुद्रं वैश्यमात्रेयं हस्तमात्रं सिताम्बरम् ।
: द्विबाहुं वरदं दक्षिणं सगदेतरम् ॥
ार्थं श्वेतपद्मस्थं विचिन्त्योमाधिदेवतम् ।
प्रत्यधिदेवञ्च सूर्य्यास्यमाकर्येत्तथा ॥” * ॥
लस्य ध्यानम् ।
ावन्त्यं क्षत्रियं रक्तं मेषस्थं चतुरङ्गुलम् ।
रक्तमाल्यवसनं भारद्वाजं चतुर्भुजम् ॥
ुधोर्द्धक्रमाच्छक्तिवराभयगदाकरम् ।
दित्याभिमुखं देवं तद्वदेव समाकर्येत् ॥
दाधिदेवतं भौमं क्षितिप्रत्यधिदेवतम् ॥”*॥
स्य ध्यानम् ।
ागधं द्व्यङ्गुलात्रेयं वैश्यं पीतं चतुर्भुजम् ।
ोर्द्धक्रमतश्चर्म्मगदावरदखड्गिनम् ॥
ास्यं सिंहगं सौम्यं पीतवस्त्रं तथाकर्येत् ।
ायणाधिदेवञ्च विष्णुप्रत्यधिदेवतम् ॥” * ॥
स्पतेः ध्यानम् ।
ानमाङ्गिरसं पीतं सैन्धवञ्च षड़ङ्गुलम् ।
त्वा पीताम्बरं जीवं सरोजस्थं चतुर्भुजम् ॥
ोर्द्धादक्षवरदकरकादण्डमाकर्येत् ।
ाधिदेवं सूर्य्यास्यमिन्द्रप्रत्यधिदेवतम् ॥” * ॥
स्य ध्यानम् ।
क्रं भोजकटं विप्रं भार्गवञ्च नवाङ्गुलम् ।
स्थमाकर्येत् सूर्य्यमुखं श्वेतं चतुर्भुजम् ॥
ाक्षवरकरकादण्डहस्तं सिताम्बरम् ।
ाधिदेवतं ध्यायेत् शचीप्रत्यधिदेवतम् ॥”*॥
र्ध्यानम् ।
ौराष्ट्रं काश्यपं शूद्रं सूर्य्यास्यं चतुरङ्गुलम् ।
णं कृष्णाम्बरं गृध्रगतं सौरिं चतुर्भुजम् ॥
द्वाणवरं शूलंधनुर्हस्तं समाकर्येत् ।
ाधिदेवतं प्राजापतिप्रत्यधिदेवतम् ॥” * ॥
होर्ध्यानम् ।
ाहुं मलयजं शूद्रं पैठीनं द्वादशाङ्गुलम् ।
णं कृष्णाम्बरं सिंहासनं ध्यात्वा तथाकर्येत् ॥
ुर्ब्बाहुं खड्गवरशूलचर्म्मकरन्तथा ।
ालाधिदेवं सूर्य्यास्यं सर्पप्रत्यधिदेवतम् ॥” * ॥
तूनां ध्यानम् ।
ौशद्वीपं केतुगणं जैमिनीयं षड़ङ्गुलम् ।
त्रं गृध्रगतं शूद्रमाकर्येद्विकृताननम् ॥
र्य्यास्यं धूम्रवसनं वरदं गदिनं तथा ।
चत्रगुप्ताधिदेवञ्च ब्रह्मप्रत्यधिदेवतम् ॥”

इति ग्रहयागतत्त्वम् ॥

तेषां कामरूपे स्थानानि ध्यानमन्त्रादिश्च यथा,
“पूर्व्वं सुमदनायास्तु ब्रह्मघोत्रस्य पश्चिमे ।
महाक्षेत्रं यत्र देव आदित्यः सततं स्थितः ॥
भैरवस्य हितार्थाय यदा सर्व्वे सुराः स्थिताः ।
कामरूपे महापीठे ब्रह्मेन्द्रवरुणादयः ॥
तदा तत्राह्वये शैले श्रीसूर्य्योऽपि व्यवस्थितः ।
त्रिस्रोता नाम तत्रास्ति नदी पूर्व्वदिशि स्थिता ॥
कापोतं करणं पश्चाद्यस्य कुण्डद्वयं स्थितम् ।
कापोतकुण्डे विधिवत् स्नात्वा करणकुण्डके ॥
तत्राचलं समारुह्य संपूज्य च दिवाकरम् ।
सद्यदेव नरो याति भास्करस्य गृहं प्रति ॥
सूर्य्यरश्मिसमुद्भूत ! कापोत ! करणान्वित ! ।
पुण्यतोय ! महाघोरं पापं कापोत ! मे हर ! ॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण स्नात्वा कापोतपुष्करे ।
करणं समुपस्पृश्य तच्छैले रविं यजेत् ॥
त्रिविधं ब्रह्मबीजन्तु सहस्रपदमन्ततः ।
रश्मयेति चतुर्थ्यन्तं देवतायाः शुचेस्ततः ॥
अङ्गबीजमिदं प्रोक्तमादित्यस्यातिकामदम् ॥”
ध्यानं यथा,—
“पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमद्युतिः ।
सप्ताश्वः सप्तरज्जुश्च द्विभुजो भास्करः सदा ॥
वर्त्तुलं मण्डलं चास्य अष्टपत्रसमन्वितम् ।
अङ्गुष्ठाद्यङ्गुलीनान्तु हृदादीनां तथा च षट् ॥
अङ्गमन्त्रेण संयुक्त उपान्त्यो वह्निसंयुतः ।
सर्व्वन्यासे समुद्दिष्टो मन्त्रः सर्व्वफलप्रदः ॥
हृच्छिरस्तु शिखावर्म्मनेत्रास्त्रोदरपृष्ठतः ।
बाह्वोः पाण्योर्ज्जङ्घयोस्तु पादयोश्चापि विन्यसेत् ॥
जघने तु समस्तानि क्रमान्मन्त्राक्षराणि तु ।
क्रमश्चोत्तरतन्त्रोक्तः पूजनेऽस्य प्रकीर्त्तितः ॥
विसर्ज्जनं तथैशान्यां विद्याद्या दलशक्तयः ।
निर्म्माल्यधृगुग्रचण्डो माठराद्यास्तु पार्श्वगाः ॥
बीजमुत्तरतन्त्रस्य पूर्व्वतः प्रतिपादितम् ।
अनेन विधिना तत्र पूजयित्वा सुरोत्तमम् ॥
स कामानखिलान् प्राप्य इह लोके स उत्तमः ।
सुखी शैत्रे ततो गच्छेद्भास्करस्यालयं प्रति ॥१॥”

इति कालिकापुराणे ८० अध्यायः ॥

“पूर्व्वं वायुगिरेः शैलश्चन्द्रकूट इति स्मृतः ।
त्रिकोणस्ताम्रसंकाशस्तदूर्द्ध्वे चन्द्रमण्डलम् ॥
द्वितीयवर्गस्याद्यन्तु विन्दिन्दुभ्यामलङ्कृतम् ।
चन्द्रबीजमिति प्रोक्तं तेन चन्द्रं प्रपूजयेत् ॥
अद्यापि प्रतिदर्शे तु पर्व्वतं तं निशापतिः ।
प्रदक्षिणीकरोत्येव दशभिश्चाश्वभिर्युतः ॥
तस्यैव पूर्व्वभागे तु सोमकुण्डाह्वयं सरः ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च नरः कैवल्यमश्नुते ॥
स्वर्गादवभ्रतश्चन्द्रः कामाख्यासैवने यदा ।
तदा तद्रश्मिसञ्जातनिःसृतास्तोयराशयः ॥
तैस्तोयैर्व्वासवः कुण्डमकरोदिन्द्रचन्द्रयोः ।
मध्ये पुण्यतमस्थाने स्वयं ब्रह्मशिलोपरि ॥
चन्द्ररश्मिसमुद्भूतचन्द्रकुण्ड महोदधे ।
सुधास्रवण साक्षात् त्वं चन्द्र कलुषं हर ॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण यः स्नात्वा चन्द्रपार्थिव ।
चन्द्रकूटं समारुह्य पूजयेद्यस्तु तं नरः ॥
अविच्छिन्ना सन्ततिस्तु सुकान्ता तस्य जायते ।
परत्र चन्द्रभवनं भित्त्वा याति परं पदम् ॥”
ध्यानं यथा,—
“श्वेतः श्वेताम्बरधरो दशाश्वो हेमभूषितः ।
गदापाणिर्द्विबाहुश्च कर्त्तव्यो वरदः शशी ॥२॥
पूर्व्वस्यां कर्पटाख्यात्तु शैलाश्चित्र इति स्मृतः ।
यः पूर्व्वभागशान्तोऽभूद्दिशामैश्यां व्यवस्थितः ॥
पीठस्य आशयावस्तु अर्व्वाक् पर्व्वत उच्यते ।
तस्मिन् वसन्ति सततं ग्रहा राजन् ! यथेच्छया ॥
तत्र तान् पूजयेद्यस्तु स नाप्नोत्यापदं क्वचित् ।
रूपं मन्त्रश्च सूर्य्यस्य चन्द्रस्य प्रतिपादितम् ।
सप्तानामितरेषान्तु मन्त्रं रूपं शृणुष्व मे ॥
रक्ताम्बरधरः शूली शक्तिमांश्च गदाधरः ।
चतुर्भुजो मेषरथो वरदो मङ्गलो मतः ॥ ३ ॥
पीताम्बरधरः शूली पीतमाल्यानुलेपनः ।
खड्गचर्म्मगदापाणिः सिंहस्थो वरदो बुधः ॥४॥
स्वर्णगौरः पीतवासाः स्वर्णपङ्कजसंस्थितः ।
मालां कमण्डलुं दण्डं वामेन वरदायकम् ॥
चतुर्भुजं सुसन्नद्धं चिन्तयेद्देवतीर्थकम् ।
सर्व्वदेवगणैर्नित्यं नम्यमानं मनोहरम् ॥ ५ ॥
शुक्लवस्त्रं शुक्लवर्णं शक्लनागोपरिस्थितम् ।
चतुर्भुजं चाक्षमालां पुस्तकञ्च वराभये ॥
क्रमाद्दक्षिणवामाभ्यां धत्ते दैत्यगुरुः सदा ॥६॥
इन्द्रनीलनिभः शूली वरदो गृध्रवाहनः ।
पाशबाणासनधरो ध्यातव्योऽर्कसुतः सदा ॥७॥
कामदेवस्य बीजन्तु मन्त्रं भौमस्य कीर्त्तितम् । मं ।
दुर्गाया नेत्रबीजस्य यत्तु मध्याक्षरं शुभम् ।
तन्मन्त्रं शशिपुत्रस्य सर्व्वकामफलप्रदम् ॥ बु ॥
भकारपञ्चमो यस्तु चतुर्थस्वरसंयुतः ।
गणेशबीजं तदिदं गुरोर्म्मन्त्रं प्रकीर्त्तितम् ॥ वृ ॥
विन्दिन्दुसंयुतश्चापि पूर्व्ववर्णद्वयं पुनः ।
सप्तमस्वरसंयुक्तो भकारस्त्वादिरक्षरम् ॥
शान्तवर्गाद्यक्षरन्तु विन्दिन्दुभ्यां समन्वितम् ।
भवेच्छुक्रस्य बीजन्तु सर्व्वकामसमृद्धिदम् ॥ शु ॥
शान्तवर्गाद्यक्षरन्तु चन्द्रविन्दुसमन्वितम् ।
आद्यमन्त्यस्वरोपेतं सदेवेन्द्वादिसंयुतम् ।
शनैश्चरस्य मन्त्रोऽयं सर्व्वदोषविनाशनः ॥ श ॥
विन्दुचन्द्रसमायुक्तं नामाद्यक्षर एव वा ।
तेषां सर्व्वग्रहाणां वै मन्त्रसङ्घः प्रकीर्त्तितः ॥
शान्तिके पौष्टिके कार्य्ये एभिर्मन्त्रैर्ग्रहानिमान् ।
पूजयेत् सर्व्वदा धीरो भूतिकामो महामतिः ॥
वरदाभयहस्तश्च खड्गचर्म्मधरस्तथा ।
सिंहासनगतः कृष्णो राहुर्धीरैः प्रचक्ष्यते ॥८॥
धूम्रवर्णो विशालाक्षः पुच्छरूपी चतुर्भुजः ।
खड्गचर्म्मगदाबाणपाणिः केतुः शवासनः ॥९॥
उपान्त्यादिद्वादशेन स्वरेण सहितः पुनः ।
उपान्तपञ्चमेनेन्दुविन्दुभ्यां सहितावुभौ ॥
मन्त्रोऽयमनुलोमेन राहोः केतोर्विलोमतः ।
आद्याक्षरं विन्दुमद्वा मन्त्रमुक्तं तयोस्तयोः ॥रा। के
एवं चित्रे शैलवरे पूजयित्वा नवग्रहान् ।
अभीष्टान् लभते कामान्नरः शान्तिं तथोत्तमाम् ॥”

इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥ * ॥

(अथ ग्रहयुत्यधिकारो यथा,—
"ताराग्रहाणामन्योन्यं स्यातां युद्धसमागमौ ।
समागमः शशाङ्केन सूर्य्येणास्तमनं सह ॥
शीघ्रे मन्दाधिकेऽतीतः संयोगो भवितान्यथा ।
द्वयोः प्राग्याथिनोरेवं वक्रिणोस्तु विपर्य्ययात् ॥
प्राग्याथिन्यधिकेऽतीतो वक्रिण्येष्यः समागमः ॥
ग्रहान्तरकलाः स्वस्वभुक्तिलिप्तासमाहताः ।
भुक्त्यन्तरेण विभजेदनुलोमविलोमयोः ॥
द्वयोर्वक्रिणयथैकस्मिन् भुक्तियोगेन भाजयेत् ॥
लब्धं लिप्तादिकं शोध्यं गते देयं भविष्यति ।
विपर्य्ययाद्वक्रगत्योरेकस्मिंस्तु धनव्ययौ ॥
समलिप्तौ भवेतां तौ ग्रहौ भगणसंस्थितौ ।
विवरं तद्वदुद्धृत्य दिनादि फलमिष्यते ॥
कृत्वा दिनक्षपामानं तथा विक्षेपलिप्तिकाः ।
नतोन्नतं साधयित्वा स्वकालग्रवशात्तयोः ॥
विषुवच्छायया भ्यस्ताद्विक्षेपाद् द्वादशोद्धृतात् ।
फलं स्वनतनाडीघ्नं स्वदिनार्द्धविभाजितम् ॥
लब्धं प्राच्यामृणं सौम्याद्विक्षेपात् पश्चिमे धनम् ।
दक्षिणे प्राक्कपाले स्वं पश्चिमे तु तथा क्षयः ॥
सत्रिभग्रहजक्रान्तिभागघ्नाः क्षेपलिप्तिकाः ।
विकलाः स्वमृणं क्रान्तिक्षेपयोर्भिन्नतुल्ययोः ॥
नक्षत्रग्रहयोगेषु ग्रहास्तोदयसाधने ।
शृङ्गोन्नतौ तु चन्द्रस्य दृक्कर्म्मादाविदं स्मृतम् ॥
तात्कालिकौ पुनः कार्य्यौ विक्षेपौ च तयोस्ततः ।
दिक् तुल्ये त्वन्तरं भेदे योगः शिष्टं ग्रहान्तरम् ॥
कुजार्किज्ञामरेज्यानां त्रिंशदर्द्धार्द्धवर्द्धिताः ।
विष्कम्भाश्चन्द्रकक्षायां भृगोः षष्टिरुदाहृता ॥
त्रिचतुःकर्णयुक्त्याप्तास्ते द्विघ्नास्त्रिज्यया हृताः ।
स्फुटाः स्वकर्णास्तिथ्याप्ता भवेयुर्मानलिप्तिकाः ॥
छायाभूमौ विपर्य्यस्ते स्वच्छायाग्रे तु दर्शयेत् ।
ग्रहः स्वदर्पणान्तस्थः शङ्क्वग्रे सम्प्रदृश्यते ॥
पञ्च हस्तोच्छ्रितौ शङ्कू यथादिग्भ्रमसंस्थितौ ।
ग्रहान्तरेण विक्षिप्तावधो हस्तनिखातगौ ॥
छायाकर्णौ ततो दद्याच्छायाग्राच्छङ्कुमूर्द्धगौ ।
छायाकर्णाग्रसंयोगे संस्थितस्य प्रदर्शयेत् ॥
स्वशङ्कुमूर्द्धगौ व्योम्नि ग्रहौ दृक्तुल्यतामितौ ।
उल्लेखं तारकास्पर्शाद्भेदे भेदः प्रकीर्त्त्यते ॥
युद्धमंशुविमर्द्दाख्यमंशुयोगे परस्परम् ।
अंशादूनेऽपसव्याख्यं युद्धमेकोऽत्र चेदणुः ॥
समागमोंऽशादधिके भवतश्चेद्बलान्वितौ ।
अपसव्ये जितो युद्धे पिहितोऽणुरदीप्तिमान् ॥
रूक्षो विवर्णो विध्वस्तो विजितो दक्षिणाश्रितः ।
उदक्स्थो दीप्तिमान् स्थूलो जयी याम्येऽपि यो बली ॥
आसन्नावप्युभौ दीप्तौ भवतश्चेत् समागमः ।
स्वल्पौ द्वावपि विध्वस्तौ भवेतां कूटविग्रहौ ॥
उदक्स्थो दक्षिणस्थो वा भार्गवः प्रायशो जयी ।
शशाङ्केनैवमेतेषां कुर्य्यात् संयोगसाधनम् ॥
भावाभावाय लोकानां कल्पनेयं प्रदर्शिता ।
स्वमार्गगाः प्रयान्त्येते दूरमन्योन्यमाश्रिताः ॥"
इति सूर्य्यसिद्धान्ते ग्रहयुत्यधिकारः ॥
अथ ग्रहाणां राश्यधिपत्वकथनं ग्रहभावप्रकाशे यथा,—
"मेषवृश्चिकयोर्भौमः शुक्रो वृषतुलाभृतोः ।
बुधः कन्यामिथुनयोः प्रोक्तः कर्कस्य चन्द्रमाः ॥
स्यान्मीनधन्विनोर्जीवः शनिर्मकरकुम्भयोः ।
सिंहस्याधिपतिः सूर्य्यः कथितो गणकोत्तमैः ॥"
अथ ग्रहाणामुच्चनीचत्वकथनं तत्रैव यथा,—
"रवेर्मेषतुले प्रोक्ते चन्द्रस्य वृषवृश्चिकौ ।
भौमस्य मृगकर्कौ च कन्यामीनौ बुधस्य तु ॥
जीवस्य कर्कमकरौ मीनकन्ये सितस्य च ।
तुलामेषौ च मन्दस्य उच्चनीचावुदाहृतौ ॥"
अथ ग्रहाणामन्योन्यं मित्रशात्रवमाह तत्रैव ।
"रवीन्दुभौमगुरवो ज्ञशुक्रशनिराहवः ।
स्वस्मिन् मित्राणि चत्वारि परस्मिन् शात्रवः स्मृताः ॥
राहुरव्योः परं वैरं गुरुभार्गवयोरपि ।
हिमांशुबुधयोर्वैरं विवस्वन्मन्दयोरपि ॥"
अथ ग्रहाणां प्रभातादिकालज्ञानमाह तत्रैव,
"प्रभातमिन्दुजगुरू मध्याह्नं रविभूमिजौ ।
अपराह्णं भार्गवेन्दू सन्ध्या मन्दभुजङ्गमौ ॥"
अथ ग्रहाणां दृष्टिकथनं तत्रैव यथा,—
"तिर्य्यग्दृशौ बुधसितौ भौमार्कौ व्योमदर्शिनौ ।
जीवेन्दू समदृष्टी च शनिराहू अधोदृशौ ॥"
अथ ग्रहाणां विचरणस्थानानि तत्रैव यथा,—
"भार्गवेन्दू जलचरौ ज्ञजीवौ ग्रामचारिणौ ।
राहुक्षितिजमन्दार्कान् ब्रुवतेऽरण्यचारिणः ॥"
अथ ग्रहाणां पित्तादिधातुज्ञानमाह तत्रैव,
"पित्तं प्रभाकरक्ष्माजौ श्लेष्मा भार्गवशीतगू ।
ज्ञगुरू समधातू च पवनौ राहुमन्दगौ ॥"
अथ ग्रहाणां रसज्ञानमाह तत्रैव ।
"कुजार्कौ कटुकौ जीवो मधुरस्तुवरो बुधः ।
क्षाराम्लौ चन्द्रभृगुजौ तीक्ष्णौ सर्पार्कनन्दनौ ॥"
अथ ग्रहाणां धातुमूलादिचिन्ताज्ञानमाह ।
"मन्देन्दुरगभौमाः स्युर्धातुः सविलभार्गवौ ।
मूलं जीवश्च सौम्यश्च जीवं प्राहुर्महाधियः ॥"
अथ ग्रहाणां पदज्ञानमाह तत्रैव ।
"द्विपदौ भार्गवगुरू भूपुत्रार्कौ चतुष्पदौ ।
पक्षिणौ बुधशौरी च चन्द्रराहू सरीसृपौ ॥"
अथ ग्रहाणां जातिविशेषमाह ।
"विप्रौ शुक्रगुरू क्षत्त्रौ कुजार्कौ शूद्र इन्दुजः ।
इन्दुर्वैश्यः स्मृतौ म्लेच्छौ सैंहिकेयशनैश्चरौ ॥"
अथ ग्रहाणां देहादीनां स्वरूपमाह ।
"स्थूल इन्दुः सितः षण्डः चतुरस्रौ कुजो भृगुः ।
वर्त्तुलौ सोमधिषणौ दीर्घौ शनिभुजङ्गमौ ॥"
अथ ग्रहाणां वर्णस्वरूपमाह तत्रैव ।
"रक्तवर्णः कुजः प्रोक्तो धिषणः कनकद्युतिः ।
शुकपिच्छसमः सौम्यो गौरकान्तिरथोष्णगुः ॥
मन्दारस्यार्कपुष्पस्य समद्युतिरशुष्णगुः ।
कविरत्यन्तधवलः फणी कृष्णः शनिस्तथा ॥"
ग्रहाणां धातुचिन्तामाह तत्रैव ।
"शुक्रे चन्द्रे भवद्रौप्यं बुधे स्वर्णमुदाहृतम् ।
गुरौ रत्नयुतं हेम सूर्य्ये मौक्तिकमुच्यते ॥
भौमे त्रपुः शनौ लौहं राहावश्मानि कीर्त्तयेत् ।
धातोर्विनिश्चये ज्ञाते विशेषः स्यादुदाहृ…
शुक्रे चन्द्रे जलाधारो देवतावसतिर्गुरौ ।
रवौ चतुष्पदाश्मानमिष्टकानिचयो बुधे ।
भृगौ स्थानं कुजे प्रोक्तं शनिराहू च वाल्…
अमीभिर्हि वृकस्थाने नष्टभूमिं विलोकयेत्…"
अथ ग्रहाणां लिङ्गज्ञानमाह तत्रैव ।
"जीवमङ्गलमार्त्तण्डाः शुभक्ति पुरुषान् बुधा…
सोमसोमजमन्दा हि भृगुपुत्रास्तु योषितः ।"
अथ ग्रहाणां वयोज्ञानमाह तत्रैव ।
"युवा कुजः शिशुः सौम्यः शशिशुक्रौ च मध्य…
मन्दमार्त्तण्डदेवेज्यफणिनः स्थविरा ग्रहाः ।"
अथ ग्रहाणां प्रकृतिस्वरूपमाह तत्रैव ।
"भौममन्दार्कभोगीन्द्राः प्रकृत्या दुःखदाय…
शशिगुरुश्वेतकिरणशुक्राः सुखकराः सदा ।"
अथ ग्रहाणां राशिभोगकालनिरूपणं …
ज्योतिषे ।
"रविर्मासं निशानाथः सपाददिवसद्वयम् ।
पक्षत्रयं भूमिपुत्रो बुधोऽष्टादशवासरान् ।
वर्षमेकं सुराचार्य्यश्चाष्टाविंशद्दिनं भृगुः ।
शनिः सार्द्धद्वयं वर्षं स्वर्भानुः सार्द्धवत्सरम्…"
ग्रहाणां स्तुत्यादिकन्तु नवग्रहशब्दे द्रष्टव्यम्…
तेषां दशा तत्फलादि च दशाशब्दे ग…
पुराणे ६० अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥ * ।
अथ नवग्रहयागविधानादि यथा,—
याज्ञवल्क्य उवाच ।
"श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयायुरभिचा…
वा…
ग्रहयज्ञं समं कुर्य्यात् ग्रहाश्चैते बुधैः स्मृ…
सूर्य्यः सोमो मङ्गलश्च बुधश्चैव बृहस्पतिः ।
शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुः कुर्य्यात् ग्रहांस्त…
ताम्रकात् स्फटिकाद्रक्तचन्दनात् स्वर्णकाद…
रजतादयसः सीसात् कांस्यात् वर्णान् निबो…
रक्तः शुक्लस्तथा रक्तः पीतः पीतः सितोऽसि…
कृष्णः कृष्णः क्रमाद्वर्णा द्रव्याणि सुनयस्त…
स्थापयेद्ग्रहवर्णानि होमार्थं प्रलिखेत् पटे
सवर्णानि प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च ।
गन्धाश्च वलयश्चैव धूपो देयश्च गुग्गुलुः ।
कर्त्तव्यास्तत्र मन्त्रैश्च चरवः प्रतिदैवतम् ।
आकृष्णेन इमं देवा अग्निर्मूर्द्धा दिवः क…
उद्बुध्यस्वेति जुहुयाद्दृग्भिरेव यथाक्रमम्
बृहस्पतेऽतियदर्य्येति सर्व्वेऽन्नात् परिस्रुत ।
शन्नो देवीस्ततः काण्डात् केतुं कृण्वन्निति क्र…
अर्कः पलाशः खदिरश्चापामार्गोऽथ पिप्पल…
औडुम्बरः शमी दूर्व्वा कुशाश्च समिधः क्रम…
होतव्या मधुसर्पिर्भ्यां दध्ना चैव समन्विताः
गुड़ौदनं पायसञ्च हविष्यं क्षीरषष्टिकम् ।
दध्योदनं हविः पूपान्मांसं चित्रान्नमेव च ।
दद्याद्ग्रहक्रमादेतान् ग्रहेभ्यो भोजनं तत…
धेनुः शङ्खस्तथानड्वान् हेम वासो हयस्तथा
कृष्णा गौरायसञ्छाग एता वै दक्षिणाः क्रम…
ग्रहाः पूज्याः सदा यस्माद्राज्यादि प्राप्यते…
इति गारुडे १०१ अध्याय…

ग्रहः

अथ वेदभेदे ग्रहादीनां मन्त्रभेदाः क्रमशः प्रदर्श्यन्ते ।

	ऋग्वेदिनाम्	यजुर्व्वेदिनाम्	सामवेदिनाम्	अथर्व्ववेदिनाम्
।	आ कृष्णेन रजसा ।१।३५।२	आ कृष्णेन रजसा । वा: ३३।४३	उदु त्यं जातवेदसम् १।१।१।३।११*	विषासहिं सहमानम् १७।१।१
।	आ प्यायस्व समेतु ते १।६१।१६	इमं देवा असपत्नम् । वा: ६।४०	सम्ते पयांसि । वा: १२।११३†	ग्रकधूमं नद्यचारिणि ६।१२८।१
स्य	अग्निर्मूर्द्धा दिव: ८।४४।१६	अग्निर्मूर्द्धा दिव: । वा: १५।२०	अग्निर्मूर्द्धा दिव: १।१।१।३।७	त्वया मन्यो सरथम् ४।३१।१
	अग्ने विवस्वत् १।४४।१	उद्बुध्यस्वाग्ने । वा: १५।५४	अग्ने विवस्वत् १।१।१।४।६	यन्नाजानो विभजन्त: ३।२६।१
ते:	बृहस्पते परि दीया १०।१०३।४	बृहस्पते अतियदर्य्य: । वा: २६।३	बृहस्पते परि दीया २।६।३।२।१‡	बृहस्पतिर्नः परिपातु ७।५१।१
।	शुक्रं ते अन्यत् ६।५८।१	अन्नात् परिस्रुत: । वा: १६।७५	शुक्रं ते अन्यत् १।१।२।३।३	हिरण्यवर्णा: शुचय: १।३३।१
रस्य	शन्नोदेवीरभीष्टये १०।६।४	शन्नो देवीरभीष्टये । वा: ३६।१२	शन्नो देवीरभीष्टये १।१।१।३।१३	सहस्रबाहु: पुरुष: १६।६।१
:	कया नश्चित्र: ४।३१।१	काण्डात् काण्डात् । वा: १३।२०	कया नश्चित्र: १।२।२।३।५	दिव्यं चित्रमृतुधा:
	केतुं कृण्वन्नकेतवे १।६।३	केतुं कृण्वन्नकेतवे । वा: २६।३७	केतुं कृण्वन्नकेतवे २।६।३।१२।३	यस्ते पृथु: स्तनयित्नु: ७।११।१
देवेश्वरस्य	आ वो राजानम् ४।३।१	त्र्यम्बकं यजामहे । वा: ३।६०	आ वो राजानम् १।१।२।२।७	मा नो विदन् विव्याधिन:१।१६।१
धिदेवो- ना:	गौरीर्म्मिमाय १।१६४।४१	श्रीश्चते लक्ष्मीश्च । वा: ३१।२२	आपो हि ष्ठा २।६।२।१०।१	आपो हि ष्ठा १।५।१
धिदेव- स्य	कुमारं माता ५।२।१	यदक्रन्द: प्रथमम् । वा: २६।२२	स्योना पृथिवि । वा: ३५।२१	अग्निरिव मन्यो त्विषित:४।३१।२
धिदेवहरे:	इदं विष्णुर्विचक्रमे १।२२।१७	विष्णोरराटमसि । वा: ५।२१	इदं विष्णुर्विचक्रमे १।३।१।३।६	प्र तद्विष्णु: स्तवते ७।२६।२
धिदेव- णा:	त्वमित् सप्रथा: ८।६०।५	आ ब्रह्मन् ब्राह्मण: । वा: २२।२२	त्वमित् सप्रथा: १।१।१।४।८	ब्रह्म जज्ञानम् ४।१।१
धिदेवेन्द्रस्य	इन्द्रं वो विश्वत: १।७।१०	सजोषा इन्द्र: । वा: ७।३७	इन्द्रमित् देवतातये १।३।२।१।७	इन्द्रेमं प्रतरम् ६।५।२
धदेवयमस्य	यमाय सोमं सुनुत १०।१४।१३	यमाय त्वाङ्गिरस्वते । वा: ३८।६	आयं गौ: पृश्नि: २।६।१।११।१	य: प्रथमं प्रवतमाससाद६।२८।३
धिदेव- नस्य	ब्रह्म जज्ञानम् । वा: ।१३।३	कार्षिरसि समुद्रस्य । वा: ६।२८	ब्रह्म जज्ञानम् । १।४।१।३।६	रोहित: काल: १३।२।३६
धदेव- गुप्तस्य	उषो वाजं हि १।४८।११	चित्रावसो स्वस्ति । वा: ३।१८	चित्र इच्छिशो: १।१।२।२।२।	आम्नातं यदनाम्नातम्
त्यधि- ग्ने:	अग्निं दूतं वृणीमहे १।१२।१	अग्निं दूतं पुरोदधे । वा: २२।१७	अग्निं दूतं वृणीमहे १।१।१।१।३	समास्त्वाग्ने ऋतव: २।६।१
त्यधि- लस्य	अप्सु मे सोम: १।२३।२०	आपो हि ष्ठा । वा: ११।५०	उदुत्तमं वरुण पाशम् । वा:१२।१२	शन्नो देवीरभीष्टये । वा: ३६।१२
त्यधि- क्षिते:	स्योना पृथिवि १।२२।१५	स्योना पृथिवि । वा: ३५।२१	पृथिव्यन्तरीक्षम् । ते: आ:७।७।३	भूमे मातर्निधेहि १२।१।६३
त्यधि- विष्णो:	सहस्रशीर्षा पुरुष: १०।६०।१	इदं विष्णुर्विचक्रमे । वा: ५।१५	सहस्रशीर्षा पुरुष: । वा: ३१।१	इदं विष्णुर्विचक्रमे ७।२६।४
प्रत्यधि- न्द्रस्य	इन्द्रायेन्दो मरुत्वते ६।६४।२२	इन्द्र आसां नेता । वा: १७।४०	इन्द्रायेन्दो १।५।२।४।६	इन्द्र जुषस्व प्र वहा २।५।१
त्यधि- ग्राण्या:	उत्तानपर्णे सुभगे १०।१४५।२	अदित्यै रास्नासि । वा: १।३०	एकाष्टका तपसे । अ: ३।१०।१२	प्रेतं पादौ १।२७।४
प्रत्यधि- जापते:	प्रजापते न त्वद् १०।१२१।१०	प्रजापते न त्वद् । वा: १०।२०	प्रजापते न त्वद् । वा: १०।२०	नक्तं जातास्योषधे १।२३।१
प्रत्यधि- र्पाणाम्	आयं गौ: पृश्नि: १०।१८६।१	नमोऽस्तु सर्पेभ्य: । वा: १३।६	तवेश्चिद्भावमम् १।३।२।३।८	घोरभक घोरभ २।२४।१
त्यधि- ब्रह्मण:	ब्रह्म जज्ञानम् । वा: १३।३	ब्रह्म जज्ञानम् । वा: १३।३	एष ब्रह्मा य ऋत्विज: १।५।२।१।२	ये दिव्यामन्तर्दृशोभ्य: ४।४०।८

पाठान्तराणि प्रदर्श्यन्ते,—

* वयमस्त्वाग्नि १।३।२।४।४ † सोमं राजानम् १।१।२।५।१ ‡ बृहद्भयो हि ।१।१।२।४।८

(गृह्यते अनुगृह्यते अभ्युपपद्यते इति । ग्रह + “ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ।” ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।) अनुग्रहः । निर्बन्धः । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४४५ ।

“मह्यति स्नेहे निहितः कुसुमं बहु दत्तमर्जितो बहुशः ।

वक्रस्तदपि शनैश्चर इव सखि ! दुष्टग्रहो दयितः ॥”

“दुष्टो ग्रह आग्रहो यस्य पक्षे दुष्टश्चासौ ग्रहश्चेति विग्रहः ।” इति तट्टीका ॥) ग्रहणम् । (यथा, भागवते । ३ । १५ । ३५ ।

“सद्योहरेरनुचरावुरु बिभ्यतस्तत्-
पादग्रहावपततामतिकातरेण ॥”)

रणोद्यमः । पूतनादयः । ते तु बालग्रहाः । (एतेषां नामानि विवरणञ्च बालग्रहशब्दे द्रष्टव्यानि ॥*॥) सैंहिकेयः । (यथा, रघुः । १२ । २८ ।

“सन्ध्याभ्रकपिशस्तस्य विराधो नाम राक्षसः ।
अतिष्ठन्मार्गमावृत्य रामस्येन्दोरिव ग्रहः ॥”)

उपरागः । स तु चन्द्रसूर्य्ययोर्ग्रहणम् । इति मेदिनी । हे । ३ ॥ (यदुक्तं तिथितत्त्वे ।

“भत्रिपादान्तरे राहोः केतोर्व्वा संस्थितो रविः ।
चतुष्पादान्तरे चन्द्रस्तदा सम्भाव्यते ग्रहः ॥”

ग्रहाणां नवसंख्यात्वेन ग्रहशब्देनापि नवसंख्या उच्यते । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । ३ ।

“चतुर्द्दशसहस्रञ्च मात्स्यमाद्यं प्रकीर्त्तितम् ।
तथा ग्रहसहस्रन्तु मार्कण्डेयं महाद्भुतम् ॥”

महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ३७ ।

“चन्द्रः सूर्य्यः शनिः केतुर्ग्रहो ग्रहपतिर्व्वरः ॥”)

ग्रहकल्लोलः, पुं, (ग्रहस्य चन्द्रसूर्य्यादेः कल्लोलः विमर्द्दक इव ।) राहुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ग्रहणं, क्ली, (गृह्यते इति । ग्रह + भावे ल्युट् ।) स्वीकारः । (यथा, रामायणे ।१।६६।१६ ।

“नशेकुर्ग्रहणे तस्य धनुषस्तोलनेऽपि वा ॥”

आदरः । करः । उपलब्धिः । (यथा, रघुः । ३ । २८ ।

“स वृत्तचूलश्चलकाकपक्षकै-
रमात्यपुत्त्रैः सवयोभिरन्वितः ।
लिपेर्यथावद्ग्रहणेन वाङ्मयं
नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥”)

बन्दी । उपरागः । इति मेदिनी । णे ४५ ॥ (गृह्यन्ते विषयाः येन । ग्रह + करणे ल्युट् ।) इन्द्रियम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शब्दः । इति जटाधरः ॥ अथ सूर्य्यचन्द्रग्रहणकारणं यथा,—

“भत्रिपादान्तरे राहोः केतोर्व्वा संस्थितो रविः ।
चतुष्पादान्तरे चन्द्रस्तदा सम्भाव्यते ग्रहः ॥
यस्मिन्नृक्षे रविस्तस्माच्चतुर्द्दशगतः शशी ।
पूर्णिमाप्रतिपत्सन्धौ राहुणा ग्रस्यते शशी ॥
कृष्णपक्षे तृतीयायां मासर्क्षं यदि जायते ।
ततस्त्रयोदशे सूर्य्यो राहुणा ग्रस्यते रविः ॥”*॥

ग्रहणकालीनरविचन्द्रयोर्मेघेनाच्छादनाच्छादनकारणं यथा,—

“रविभौमनवांशे तु निरभ्रं ग्रासमादिशेत् ।
बुधसौरिनवांशे तु मलिनं रूक्षवर्णकम् ॥
गुरोरंशकमासाद्य दृश्यते सबलाहकः ।
शशिशुक्रनवांशे तु प्रावृट्काले महज्जलम् ।
अन्यचायत्तभूतौ तौ दृश्येते छादिताम्बरौ ॥”*॥

राहोर्व्वर्णविशेषे शुभाशुभं यथा, (बृहत्संहितायाम् । ५ । ५३-५८ ।)

“श्वेते क्षेमसुभिक्षं ब्राह्मणपीडाञ्च
निर्द्दिशेद्राहौ ।
अग्निभयमनलवर्णे पीडा च हुताशवृत्तीनाम् ॥
हारिते रोगोल्बणता शस्यानामीतिभिश्च विध्वंसः ।
कपिले शीघ्रगसत्त्वम्लेच्छविध्वंसोऽथ दुर्भिक्षम् ॥
अरुणकिरणानुरूपे दुर्भिक्षं वृष्टयो विहगपीडा ।
धूम्राभे क्षेमसुभिक्षमादिशेन्मन्दवृष्टिञ्च ॥
कापोतारुणकपिले श्यामाभे क्षुद्भयं विनिर्द्दिशेत् ।
कापोतः शूद्राणां व्याधिकरः कृष्णवर्णश्च ॥
विमलकमलपीताभो वैश्यध्वंसी भवेत् सुभिक्षाय ।
साञ्चिःशत्वग्निभयं गैरिकरूपे च युद्धानि ॥
दूर्व्वाकाण्डश्यामे हारिद्रे वापि निर्द्दिशेन्मरकम् ।
अशनिभयसम्प्रदायी पाटलकुसुमोपमो राहुः ॥”

तद्दर्शननिषेधो यथा,—

“सप्ताष्टजन्मशेषेषु चतुर्थे दशमे तथा ।
नवमे च तथा चन्द्रे न कुर्य्याद्राहुदर्शनम् ॥
जन्मभे जन्मराशौ च यत्नाष्टमगते तयोः ।
चतुर्थे द्वादशे चन्द्रे न कुर्य्याद्राहुदर्शनम् ॥
ग्रासदर्शनमात्रेण चार्थहानिर्म्महद्भयम् ।
जायते नात्र सन्देहस्तस्मात्तत्परिवर्ज्जयेत् ॥
विपत्करप्रत्यरिसंस्थितेषु
वैनाशिकर्क्षेषु कृतं हि कर्म्म ।
सर्व्वं नृणां निष्फलमेव यस्मात्
कृतेऽपि तत्रास्ति शुभं न किञ्चित् ॥”

तत्र कर्त्तव्यं कर्म्म यथा,—

“एकरात्रमुपोष्यैव राहुं दृष्ट्वा चयं नरः ।
पुण्यमाप्नोति कृत्वा च स्नानं श्राद्धं विधानतः ॥
आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतञ्च वह्निना ।
जलं व्याध्यातुरः स्नायात् ग्रहणेऽप्युष्णवारिणा ॥
सर्व्वं भूमिसमं दानं सर्व्वे व्याससमा द्विजाः ।
सर्व्वं गङ्गासमं तोयं ग्रहणे नात्र संशयः ॥
सर्व्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने ।
अकुर्व्वाणस्तु तत् श्राद्धं पङ्के गौरिव सीदति ॥
आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथा ।
आमश्राद्धं द्विजैः कार्य्यं शूद्रेण तु सदैव हि ॥
चन्द्रसूर्य्यग्रहे स्नानं श्राद्धदानजपादिकम् ।
कार्य्याणि मलमासेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा ॥
सत्तीर्थेऽर्कविधुग्रासे तत्पुदानमपर्व्वणोः ।
मलदीर्घा प्रकुर्व्वाणो मासर्क्षादीन् न शोधयेत् ॥
चन्द्रग्रहश्चन्द्रवारे सूर्य्ये सूर्य्यग्रहस्तथा ।
चूड़ामणिरयं योगस्तत्रानन्तफलं स्मृतम् ॥
अन्यस्मात् ग्रहणात् कोटिगुणमत्र फलं लभेत् ।
अथवान्यप्रकारेण पुरश्चरणमिष्यते ॥
ग्रहणेऽर्कस्य चेन्दोर्व्वा शुचिः पूर्व्वमुपोषितः ॥
नद्यां समुद्रगामिन्यां नाभिमात्रोदके स्थितः ।
यद्वा पुण्योदके स्नात्वा शुचिः पूर्व्वमुपोषितः ।
ग्रहणादिविमोक्षान्तं जपेन्मन्त्रं समाहितः ।
अनन्तरं दशांशेन क्रमाद्धोमादिकं चरेत् ।
तदन्ते महतीं पूजां कुर्य्याद्ब्राह्मणतर्पणम् ।
ततो मन्त्रप्रसिद्ध्यर्थं गुरुं संपूज्य तोषयेत् ।
एवञ्च मन्त्रसिद्धिः स्याद्देवता च प्रसीदति ।
सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने ।
स्नानमात्रन्तु कर्त्तव्यं दानश्राद्धविवर्जितम् ।
नक्षत्रविशेषे ग्रहणे नराणां दोषस्तच्छान्ति
यथा,—

“यस्मिंश्चिजन्मनक्षत्रे ग्रस्येते शशिभास्करौ
तज्जातानां भवेत् पीड़ा ये नराः शान्ति-
वर्जिताः

ग्रहणग्रहपरिपीड़ितनाड़ीनक्षत्रदोषशमनाय
सह शतपुष्पैः स्नायात् फलिनीफलचन्दनो-
शीरैः ।

नाड़ीनक्षत्राणि च । आद्यदशषोड़शाराः
त्रयोविंशपञ्चविंशतयः ॥

“ताम्रपात्रं तिलैः पूर्णं पूर्णं वा गव्यसर्पिषा
भास्करग्रहणे दद्यान्नाड़ीदोषोपपीड़ितः ।
घृतकुम्भोपरि निहितं शङ्खं नवनीतपूरितं
दद्यात्
नाड्यादिदोषशान्त्यै द्विजाय दोषाकरग्रहणे

तत्र भोजनादिनिषेधो यथा,—

“चन्द्रस्य यदि वा भानोर्यस्मिन्नहनि भार्गव
ग्रहणन्तु भवेत्तत्र तत्पूर्व्वं भोजनक्रियाम् ।
नाचरेत् सग्रहे चैव तथैवास्तमुपागते ।
यावत् स्यान्नोदयस्तस्य नाश्नीयात्तावदेव तु
मुक्तिं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत स्नानं कृत्वा परेऽहनि
सूर्य्यग्रहे तु नाश्नीयात् पूर्व्वं यामचतुष्टयम् ।
चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् बालवृद्धातुरैर्व्विना
त्र्यहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके
तत्राशौचं यथा,—

“सर्व्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने ।
स्नात्वा कर्म्माणि कुर्व्वीत शृतमन्नं विवर्ज्जयेत्
ग्रहणे शावमाशौचं विमुक्तौ सौतिकं स्मृत
तयोः सम्पत्तिमात्रेण उपस्पृश्य क्रियाक्रमः ।
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

अथ ज्योतिर्म्मते ग्रहणस्वरूपं यथा ।
पृथिवीच्छायां समाश्रित्य चन्द्रं चन्द्रमा
रविं यदाच्छादयति तत् ग्रासाख्यम् ।
रविचन्द्रयोर्न गतिरोधकस्वरूपो ग्रासः ।
अथ ग्रहणसम्भावना । अमावस्याव
समये यदि रविस्फुटराश्यादिः राहुं
स्फुटराश्यादिभिस्तुल्यः किंवा दशभागान्त
भवति तदा सूर्य्यग्रहणम् । पूर्णिमावस्था
यदि चन्द्रस्फुटराश्यादिः राहुकेत्वोः स्फुट
दिभिस्तुल्यः किंवा त्रयोदशभागान्तरितो
तदा चन्द्रग्रहणं स्यात् ॥*॥ तस्य
प्रकारो यथा । अमावस्या शेषदण्डे पू
वसाने च सूर्य्यसिद्धान्तोक्तगणितात्

भवराश्यादिस्थौ रविचन्द्रौ कर्त्तव्यौ। मध्य
हुराश्यादिभिर्युक्तः स्फुटराश्यादिस्थो रविश्च
र्य्यः। अस्मिन् राहुयुक्तरवौ षड्राश्यधिके सति
राशीन् त्यक्त्वा त्रिंशता पूरितः सन् यदि
तिभागाधिको भवति तदाशीत्युत्तरशता-
भ्यो हीनः कार्य्यः। अवशिष्टाङ्को द्विःस्थाप्य
कस्मात् द्वाभ्यां हृताङ्केनापरो युक्तः सन्
रो भवति। राहुरव्योर्योगे कृते मेषादिराशि-
ट्के सति स शरः सौम्यसंज्ञकः तुलादिषट्के
ते याम्यसंज्ञकः स्यात् ॥ * ॥ चन्द्रराहुमान-
नम्। पञ्चत्रिंशद्विकलाधिकनवत्युत्तरसप्तशत-
लामितमध्यचन्द्रभुक्तिः ७९० । ३५ । सा च
ुटकर्म्मणा किञ्चित् कलादिभिर्न्यूनाधिका वा
वति। तस्याः स्फुटेन्दुभुक्त्याः सकाशात् द्वा-
त्वारिंशदधिकशतेन १४२ हरणाल्लब्धं चन्द्रस्य
नं स्यात्। पञ्चगुणितचन्द्रमानात् द्वाभ्यां
रणाल्लब्धं राहुमानं भवति ॥ * ॥

अथ चन्द्रग्रहणम्।

हुचन्द्रयोर्म्मानं मिलितं शरेण हीनकरणात्
दवशिष्टं तत् ग्रासो भवेत् शरे शून्ये सति
राहुचन्द्रयोर्म्मिलितं मानद्वयं ग्रासो भवेत्।
रेऽधिके ग्रासो न स्यात् ॥ * ॥
न्द्रग्रहणारम्भादिकालज्ञानं यथा। षड्-
णितग्रासाङ्कात् चतुर्म्मिश्रितग्रासाङ्केन लब्धं
डादिकं स्थितिदण्डादेरर्द्धं भवति। तत् पौर्ण-
मासीदण्डादिषु हीनं सत् स्पर्शकालः। युक्तं
त् मुक्तिकालः द्विगुणितं तत् स्थितिदण्डादि-
लः स्यात् ॥ * ॥

चन्द्रमण्डलस्य स्पर्शादिदिग्ज्ञानम्।

क्रान्तिशरे याम्ये सति आकाशे चन्द्रमण्डलस्य
ग्निकोणे स्पर्शो नैर्ऋतकोणे मुक्तिश्च स्यात्।
रे सौम्ये सति ईशानकोणे स्पर्शः वायुकोणे
ोक्षः। इति चन्द्रग्रहणम् ॥ * ॥
र्य्यग्रहणे अक्षो यथा। स्वदेशविषुवच्छाया
: स्थाप्या। एकस्याः षड्गुणितेनान्या युक्ता
ती भागादिर्याम्याक्षः स्यात् ॥ * ॥ सूर्य्य-
हणोपयोगिनतमाह। दिनार्द्धामावस्ययो-
ण्डादीनां यदन्तरं तत् अंशादिकं नतनामकं
ात् ॥ * ॥ सूर्य्यग्रहणोपयोगि लम्बनं यथा।
गुणनतसमसङ्ख्याकखण्डो ग्राह्यः खण्डान्तर-
गुणनतशेषात् षष्टिलब्धयुक्तः सन् स्फुटलम्बनं
शादिकं भवति ॥ * ॥ सूर्य्यग्रहणे फलं यथा।
नपूर्व्वपरार्द्धक्रमेण षड्गुणितनतयुक्तलम्बन-
हितस्फुटरवौ षड्राश्यधिके षड्राशीन् त्यक्त्वा
शता गुणितो यदि नवत्या अधिको भवति
दा अशीत्युत्तरशतात् हीनः कार्य्यः। त्रिगु-
णितदशलब्धैः खण्डो ग्राह्यः खण्डान्तरगुणित-
शेषात् दशलब्धयुक्तः सन् फलं भवति ॥ * ॥
र्य्यग्रहणे नतिर्यथा। अक्षफलयोर्योगो नतिः
ात् षड्राशिन्यूने अक्षफलान्तरनतिः सा फले
धिके सति सौम्या अक्षे अधिके सति याम्या
वति ॥ * ॥ सूर्य्यग्रहणे शरो यथा। मध्य

राहुसहितः स्फुटरविर्द्विगुणितलम्बनखण्डात्
नवहृतांशादिभिर्द्दिनपूर्व्वार्द्धे रहितः दिनपरार्द्धे
सहितः कार्य्यः एतादृशसंस्कृतरवौ षड्राश्यधिके
षड्राशीन् त्यक्त्वा इत्यादि चन्द्रग्रहणोक्तवत्
शरः कार्य्यः। एष स्फुटशरः उभयोः
शरनत्योर्दिक्तुल्यतायां नत्या सह युक्तो दिग्वि-
भेदे रहितः कार्य्यः अन्तरे कार्य्ये सति यदधिकं
तस्य दिशा शरस्य दिक् वक्तव्या ॥ * ॥ सूर्य्य-
मानं यथा। दशानुपलाष्टविपलाधिकोनषष्टि
कलामितरविमध्यभुक्तिः। ५६। ८। १० सा च
स्फुटकर्म्मणि किञ्चित् कलादिभिर्न्यूनाधिका वा
भवति। तस्यास्त्रिगुणितस्फुटरविभुक्तेर्द्वात्रिंशता
लब्धं रविमानं स्यात् ॥ * ॥

अथ सूर्य्यग्रहणम्।

पूर्व्वोक्तचन्द्रमानं रविमानं मिलितं शरेण
हीनं सत् ग्रासो भवेत् ॥ * ॥ सूर्य्यग्रहणस्या-
रम्भादिकालज्ञानम्। चतुर्गुणितग्रासाङ्कात्
द्वियुतग्रासाङ्केन लब्धं दण्डादिकं स्थितिनाड़ि-
कार्द्धं भवति। तदमावस्याया दण्डादिषु हीनं
स्पर्शकालः युक्तं मुक्तिकालः स्यात् ॥ * ॥
स्पर्शादिदिग्ज्ञानम्। शरे याम्ये सति अर्क-
मण्डलस्य नैर्ऋतकोणे स्पर्शोऽग्निकोणे मोक्षः
स्यात्। सौम्ये शरे सति वायुकोणे स्पर्शः
ईशानकोणे मुक्तिर्भवेत् द्विगुणितं तत् स्थिति-
दण्डादि स्यात् ॥ * ॥ दिवारात्र्योः परार्द्धे यदि
ग्रहणं भवति तदा अमावस्यापौर्णमास्यो-
र्दण्डादिः स्फुटलम्बनयुक्तः कार्य्यः ॥ गणिताप्त-
कालात् हीनातिरिक्ते काले यदि ग्रहणं स्यात्
तत् औत्पातिकं भवेत् ॥ * ॥ ग्रहणे मण्डलस्य
सामान्यवर्णो यथा। विम्बस्य वैवर्ण्यं अंशुहानि-
स्तमोवृतिः खण्डनमल्पता वा शुक्लारुणश्यामल-
पीतचित्रैः पटाद्यैः रोध इव वेष्टनं वा भवति ॥*॥
अपर्व्वणं ग्रहणं ईतिव्यसनादिकारि स्यात्
तदा दिशश्च विरूपाः स्युः ॥ * ॥ ग्रासाङ्गुलि-
मानज्ञानम्। दशगुणितग्रासाङ्कात् मानद्वया-
र्द्धेन लब्धं चन्द्रसूर्य्ययोर्ग्रासस्य गताङ्गुलाद्यं
भवति। सूर्य्यस्य त्र्यङ्गुलमपि ग्रासोऽदृश्यो
भवति। चन्द्रस्य सार्द्धाङ्गुलः सुदृश्यः यदि षोड़-
शाङ्गुलाधिको भवति तदा सर्व्वग्रासः ॥ * ॥
ग्रहणे मण्डलवर्णो यथा। अल्पे ग्रहणे धूम्राभं
समग्रे कपिलं अर्द्धे कृष्णाभम्। इति सूर्य्य-
ग्रहणम्॥ इति सिद्धान्तमञ्जरीसम्मतम् ॥

(अधुना सूर्य्यसिद्धान्तमतमुच्यते तत्र चन्द्र-
ग्रहणाधिकारो यथा,—

"सार्द्धानि षट्सहस्राणि योजनानि विवस्वतः।
विष्कम्भो मण्डलस्येन्दोः सहाशीत्या चतुःशतम्॥
स्फुटस्वभुक्त्या गुणितौ मध्यभुक्त्योद्धृतौ स्फुटौ।
रवेः स्वभगणाभ्यस्तः शशाङ्कभगणोद्धृतः ॥
शशाङ्ककक्षागुणितो भाजितो वार्ककक्षया।
विष्कम्भश्चन्द्रकक्षायां तिथ्याप्ता मानलिप्तिका ॥
स्फुटेन्दुभुक्तिर्भूव्यासगुणिता मध्ययोद्धृता।
लब्धं सूची महीव्यासस्फुटार्कश्रवणान्तरम् ॥
मध्येन्दुव्यासगुणितं मध्यार्कव्यासभाजितम्।
विशोध्य लब्धं सूच्या तु तमो लिप्तास्तु पूर्व्ववत् ॥
भानोर्भार्द्धे महीच्छाया तत्तुल्येऽर्कसमेऽपि वा।
शशाङ्कपाते ग्रहणं कियद्भागाधिकोनके ॥
तुल्यौ राश्यादिभिः स्याताममावास्यान्तकालिकौ।
सूर्य्येन्दुपौर्णमास्यन्ते भार्द्धे भागादिकौ समौ ॥
गतैष्य पर्वनाड़ीनां स्वफलेनोनसंयुतौ।
समलिप्तौ भवेतां तौ पातस्तात्कालिकोऽन्यथा ॥
छादको भास्करस्येन्दुरधःस्थो घनवद्भवेत्।
भूच्छायां प्राङ्मुखश्चन्द्रो विशत्यस्य भवेदसौ ॥
तात्कालिकेन्दुविक्षेपं छाद्यच्छादकमानयोः।
योगार्द्धात् प्रोज्झ्य यच्छेषं तावच्छन्नं तदुच्यते॥
यद्ग्राह्यमधिके तस्मिन् सकलं न्यूनमन्यथा।
योगार्द्धादधिके न स्याद्विक्षेपे ग्राससम्भवः ॥
ग्राह्यग्राहकसंयोगवियोगौ दलितौ पृथक्।
विक्षेपवर्गहीनाभ्यां तद्वर्गाभ्यामुभे पदे ॥
षष्ट्या संगुण्य सूर्य्येन्द्वोर्भुक्त्यन्तरविभाजिते।
स्यातां स्थितिविमर्दार्द्धे नाड़िकादिफले तयोः ॥
स्थित्यर्द्धनाड़िकाभ्यस्ता गतयः षष्टि भाजिताः।
लिप्तादि प्रग्रहे शोध्यं मोक्षे देयं पुनः पुनः ॥
तदृविक्षेपैः स्थितिदलं विमर्दार्द्धं तथासकृत्।
संसाध्यमन्यथा पाते तल्लिप्तादिफलं स्वकम् ॥
स्फुटतिथ्यवसाने तु मध्यग्रहणमादिशेत्।
स्थित्यर्द्धनाड़िकाहीने ग्रासो मोक्षस्तु संयुते ॥
तद्वदेव विमर्दार्द्धनाड़िकाहीनसंयुते।
निमीलनोन्मीलनाख्ये भवेतां सकलग्रहे ॥
इष्टनाड़ीविहीनेन स्थित्यर्द्धेनार्कचन्द्रयोः।
भुक्त्यन्तरं समाहन्यात् षष्ट्याप्ताः कोटिलिप्तिकाः॥
भानोर्ग्रहे कोटिलिप्ता मध्यस्थित्यर्द्धसङ्गुणाः।
स्फुटस्थित्यर्द्धसम्भक्ताः स्फुटाः कोटिकलाः स्मृताः॥
क्षेपो भुजस्तयोर्वर्गयुतेर्मूलं श्रवस्तु तत्।
मानयोगार्द्धतः प्रोज्झ्य ग्रासस्तात्कालिको भवेत्॥
मध्यग्रहणतश्चोर्द्धमिष्टनाड़ीर्विशोधयेत्।
स्थित्यर्द्धान्मौक्षिकाच्छेषं प्राग्वच्छेषं तु मौक्षिके ॥
ग्राह्यग्राहकयोगार्द्धाच्छोध्याः स्वच्छन्नलिप्तिकाः।
तद्वर्गात् प्रोज्झ्य तत्कालविक्षेपस्य कृतिम्पदम् ॥
कोटिलिप्ता रवेः स्पष्टस्थित्यर्द्धेनाहता हृताः।
मध्येन लिप्तास्तन्नाड्यः स्थितिवद् ग्रासनाड़िकाः ॥
नतज्यात्र्यज्ययाभ्यस्ता त्रिज्याप्ता तस्य कार्मुकम्।
वलनांशाः सौम्ययाम्याः पूर्व्वापरकपालयोः ॥
राशित्रययुताद्ग्राह्यात् क्रान्त्यंशैर्दिक्समैर्युताः।
भेदेऽन्तराज्ज्या वलना सप्तत्यङ्गुलभाजिता ॥
सोन्नतं दिनमध्यार्द्धं दिनार्द्धाप्तं फलेन तु।
छिन्द्याद्विक्षेपमानानि तान्येषामङ्गुलानि तु ॥

इति सूर्य्यसिद्धान्ते चन्द्रग्रहणाधिकारः ॥

अथ सूर्य्यग्रहणाधिकारः।

"मध्यलग्नसमे भानौ हरिजस्य न सम्भवः।
अक्षोदङ्मध्यभक्रान्तिसाम्ये नावनतेरपि ॥
देशकालविशेषेण यथावनतिसम्भवः।
लम्बनस्यापि पूर्व्वान्यदिग्वशाच्च तथोच्यते ॥
लग्नं पर्व्वान्तनाड़ीनां कुर्य्यात् स्वैरुदयासुभिः।
तज्ज्यान्त्यापक्रमज्याघ्नी लम्बज्याप्तोदयाभिधा ॥

तदा लङ्कोदयैर्लग्नं मध्यसंज्ञं यथोदितम् ।
ततक्रान्त्यक्षांशसंयोगो दिक्साम्येऽन्तरमन्यथा ॥
शेषं नतांशाः स्वर्मौर्वी मध्यज्या साभिधीयते ।
मध्योदयज्ययाभ्यस्ता त्रिज्याप्ता वर्गितं फलम् ॥
मध्यज्यावर्गविश्लिष्टं दृक्क्षेपः शेषतः पदम् ।
तत्त्रिज्यावर्गविश्लेषान्मूलं शङ्कुः स दृग्गतिः ॥
नतांशबाहुकोटिभ्यां स्फुटे दृक्क्षेपदृग्गती ।
एकज्यावर्गतश्छेदो लब्धं दृग्गतिजीवया ॥
मध्यलग्नार्कविश्लेषज्या छेदेन विभाजिता ।
रवीन्द्वोर्लम्बनं ज्ञेयं प्राक्पश्चाद्घटिकादिकम् ॥
मध्यलग्नाधिके भानौ तिथ्यन्तात् प्रविशोधयेत् ।
धनमूनेऽसकृत् कर्म्म यावत् सर्व्वं स्थिरीभवेत् ॥
दृक्क्षेपः शीततिग्मांश्वोर्न्नस्यभुक्त्यन्तराहतः ।
तिथिघ्नत्रिज्यया भक्तो लब्धं सावनतिर्भवेत् ॥
दृक्क्षेपात् सप्ततिहृताद्भवेद्वावनतिः फलम् ।
अथवा त्रिज्यया भक्तात् सप्तसप्तकसङ्गुणात् ॥
मध्यज्या दिग्वशात् सा च विज्ञेया दक्षिणोत्तरा ।
सेन्दुविक्षेपदिक्साम्ये युक्ता विश्लेषितान्यथा ॥
तथा स्थितिविमर्द्दार्द्धग्रासाद्यं तु यथोदितम् ।
प्रमाणं वलनाभीष्टग्रासादि हिमरश्मिवत् ॥
स्थित्यर्द्धोनाधिकात् प्राग्वत् तिथ्यन्ताल्लम्बनं पुनः ।
ग्रासमोक्षोद्भवं साध्यं तन्मध्यहरिजान्तरम् ॥
प्राक्कपालेऽधिकन्मध्याद्भवेत् प्राग् ग्रहणं यदि ।
मौक्षिकं लम्बनं हीनं पश्चार्द्धे तु विपर्य्ययः ॥
तदा मोक्षस्थितिदले देयं प्रग्रहणे तथा ।
हरिजान्तरकं शोध्यं यत्रैतत् स्याद्विपर्य्ययः ॥
एतदुक्तं कपालैक्ये तद्भेदे लम्बनैकता ।
स्वे स्वे स्थितिदले योज्या विमर्द्दार्द्धेऽपि चोक्तवत् ॥"

इति सूर्य्यसिद्धान्ते सूर्य्यग्रहणाधिकारः ॥)

ग्रहणिः, स्त्री, (गृह्णाति आक्रमते उदरभङ्गादि-रूपेण नाडीविशेषावच्छिन्नं शरीरमिति । ग्रह च उपादाने + "ग्रहेरनिः ।" उणां । ५ । ६७ । इति अनिः णत्वं च ।) ग्रहणीरोगः । इत्यमर-टीकायां रायमुकुटः ॥

ग्रहणी, स्त्री, (ग्रहणि + "कृदिकारादक्तिनः ।" इति ङीष् ।) अग्न्यधिष्ठाननाडी । स्वनाम-ख्यातरोगः । तस्य निदानसम्प्राप्ती यथा,—

"अतीसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताशिनः ।
भूयः सन्दूषितो वह्निर्ग्रहणीमपि दूषयेत् ॥
एकैकशः सर्व्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः ।
सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति ॥
पक्वं वा सरुजं पूति मुहुर्बद्धं मुहुर्द्रवम् ।
ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्व्वेदविदो जनाः ॥"*॥

तस्य पूर्ब्बरूपं यथा,—

"पूर्ब्बरूपन्तु तस्येदं तृष्णालस्यं बलक्षयः ।
विदाहोऽन्नस्य पाकश्च चिरात् कायस्य गौरवम् ॥"

तत्र वातिकस्य निदानरूपे ।

"कटुतिक्तकषायातिरूक्षसन्दुष्टभोजनैः ।
प्रमितानशनात्यध्ववेगनिग्रहमैथुनैः ॥
मारुतः कुपितो वह्निं संछाद्य कुरुते गदान् ।
तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्तपाकं खराङ्गता ॥
कण्ठास्यशोषः क्षुत् तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः ।
पार्श्वोरुवङ्क्षणग्रीवारुगभीक्ष्णं विसूचिका ॥
हृत्पीडा कार्श्यदौर्ब्बल्यं वैरस्यं परिकर्त्तिका ।
गृद्धिः सर्व्वरसानाञ्च मनसः सदनं तथा ॥
जीर्णे जीर्य्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च ।
स वातगुल्महृद्रोगप्लीहाशङ्की च मानवः ॥
चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ।
पुनः पुनः सृजेद्वर्च्चः श्वासकासार्द्दितोऽनिलात् ॥"

पैत्तिकस्य तस्य निदानरूपे ।

"कट्वजीर्णविदाह्यम्लक्षाराद्यैः पित्तमुल्वणम् ।
आप्लावयद्धन्त्यनलं जलं तप्तमिवानलम् ॥
सोऽजीर्णं नीलपीताभं पीताभः सार्य्यते द्रवम् ।
पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृडर्द्दितः ॥"

श्लैष्मिकस्य तस्य निदानरूपे ।

"गुर्व्वतिस्निग्धशीतादिभोजनादतिभोजनात् ।
भुक्तमात्रस्य च स्वप्नाद्धन्त्यग्निं कुपितः कफः ॥
तस्यान्नं पच्यते दुःखं हृल्लासच्छर्द्दिरोचकाः ।
आस्योपदेहमाधुर्य्यकासष्ठीवनपीनसाः ॥
हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ।
दुष्टो मधुर उद्गारः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ॥
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्च्चःप्रवर्त्तनम् ।
अकृशस्यापि दौर्ब्बल्यमालस्यञ्च कफात्मके ॥
पृथग्वातादिनिर्द्दिष्टहेतुलिङ्गसमागमे ।
त्रिदोषं निर्द्दिशेदेवं तेषां वक्ष्यामि भेषजम् ॥"

तस्यासाध्यस्य लक्षणं यथा,—

"लिङ्गैरसाध्यग्रहणीविकारो
यैस्तैरतीसारगदो न सिध्येत् ।
वृद्धस्य नूनं ग्रहणीविकारो
हत्वा तनुं नो विनिवर्त्तते च ॥"

इति माधवकरः ॥

तस्य चिकित्सा यथा, गारुडे १७४ अध्याये ।

"चिकित्साथ ग्रहण्यास्तु ग्रहणी चाग्निनाशिनी ।
चित्रकक्वाथकल्काभ्यां ग्रहणीघ्नं शृतं हविः ॥"*॥

हरिरुवाच ।

"मरीचं शृङ्गवेरञ्च कुटजत्वचमेव च ।
पानाच्च ग्रहणी नश्येत् शशाङ्कक्षतशेखर ! ॥"

इति तत्रैव १८७ अध्यायः ॥

"अङ्कोटमूलकर्षार्द्धं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
सर्व्वातीसारग्रहणीं पीतं हरति भूतप ! ॥
मरीचशुण्ठीकुटजत्वक्चूर्णन्तु गुडान्वितम् ।
क्रमात्तत् द्विगुणं पीतं ग्रहणीव्याधिनाशकम् ॥"

इति तत्रैव १८८ अध्यायः ॥ *॥

अथ सामान्यग्रहणीरोगस्य चिकित्सा ।

"ग्रहणीमाश्रितं रोगमजीर्णवदुपाचरेत् ।
लङ्घनैर्द्दीपनीयैश्च सदातीसारभेषजैः ॥
दोषं सामं निरामञ्च विद्यादत्रातिसारवत् ।
अतीसारोक्तविधिना तस्यामञ्च विपाचयेत् ॥
पेयादिपटुलघ्वन्नं पञ्चकोलादिभिर्युतम् ।
दीपनानि च तक्रञ्च ग्रहण्यां योजयेद्भिषक् ॥
कपित्थविल्वचाङ्गेरीतक्रदाडिमसाधिता ।
यवागूः पाचयत्यामं शकृत् संवर्त्तयत्यपि ॥"

संवर्त्तयति घनीकरोति ॥ *॥

अथ तक्रम् । तत्र गोदधिगुणाः ।

"गव्यं दध्युत्तमं बल्यं पाके स्वादु रुचिप्रदम् ।
पवित्रं दीपनं स्निग्धं पुष्टिकृत् पवनापहम् ।
उक्तं दध्नामशेषाणां मध्ये गव्यं गुणाधिकम् ।"

अथ महिषीदधिगुणाः ।

"माहिषं दधि सुस्निग्धं श्लेष्मलं वातपित्तनुत् ।
स्वादुपाकमभिष्यन्दि वृष्यं गुर्व्वसदूषकम् ।"

अथ छागीदधिगुणाः ।

"आजं दध्युत्तमं ग्राहि लघु दोषत्रयापहम् ।
शस्यते श्वासकासार्शः-क्षयकार्श्येषु दीपनम् ।
उत्तमं ग्राहिणां मध्ये श्रेष्ठं दृढर्थः ।"

अथ तक्रस्य भेदाः ।

"तक्रन्तु घोलमथितोदश्वित्तक्रप्रभेदतः ।
सुश्रुताद्यैर्मुनिश्रेष्ठैश्चतुर्द्धा परिकीर्त्तितम् ।
ससरं निर्ज्जलं घोलं मथितन्त्वसरोदकम् ।
तक्रं पादजलं प्रोक्तमुदश्विच्चार्द्धवारिकम् ।
वातपित्तहरं घोलं मथितं कफपित्तनुत् ।
उदश्वित् कफदं बल्यं श्रमघ्नं परमं मतम् ।"

अथ तक्रस्य गुणाः ।

"तक्रं ग्राहि कषायाम्लं मधुरं दीपनं लघु ।
वीर्य्योष्णं बलदं वृष्यं प्रीणनं वातनाशनम् ।
यान्युक्तानि दधीन्यष्टौ तद्गुणं तक्रमादिशेत् ।
ग्रहण्यादिमतं तक्रं पथ्यं संग्राहि लाघवात् ।
वातघ्नमम्लसान्द्रत्वात् सद्यस्कं न विदाहि च ।
किञ्च स्वादु विपाकित्वान्न च पित्तप्रकोपनम् ।
कषायोष्णविकारित्वाद्रौक्ष्याच्चैव कफे हितम् ।
अथोद्धृतस्नेहकोद्धृतानुद्धृतघृतस्य तक्रस्य गु[णाः ।]
"समुद्धृतघृतं तक्रं पथ्यं लघु विशेषतः ।
स्तोकोद्धृतघृतं तस्माद्गुरु वृष्यं कफापहम् ।
अनुद्धृतघृतं सान्द्रं गुरु पुष्टिकफप्रदम् ।"

अथ दोषविशेषे तक्रविशेषाः ।

"वाते तक्रं सैन्धवोपेतं पित्ते स्वादु सशर्करम् ।
पिबेत्तक्रं कफे चापि क्षारत्रिकटुसंयुतम् ।
हिङ्गुजीरयुतं घोलं सैन्धवेनावधूलितम् ।
ग्रहण्यर्शोऽतिसारघ्नं भवेद्वातहरं परम् ।
रोचनं पुष्टिदं बल्यं वस्तिशूलविनाशनम् ।"

अथामपक्वतक्रगुणाः ।

"तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति च ।
पीनसश्वासकासादौ पक्वमेव विशिष्यते ।"

अथ तक्रस्य निषेधः ।

"नैव तक्रं क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्ब्बले ।
न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके ।"

अथ तक्रस्य गुणोत्कर्षः ।

"न तक्रसेवी व्यथते कदाचि-
न्न तक्रदग्धाः प्रभवन्ति रोगाः ।
यथा सुराणाममृतं सुखाय
तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः ।"

"मुद्गयूषं रसं तक्रं धान्यजीरकसंयुतम् ।
सैन्धवेनान्वितं दद्यात् वद्धयूषमिति कीर्त्ति[तम् ।]
रसं लघु ग्राहि मांसभवरसम् । इति वद्ध[यूषः ।]
"कर्षं गन्धमहेर्द्विपारदसमे कुर्य्यात् शुभां क[ज्जलीम्]
चार्द्धं व्योषतश्च पञ्चलवणं वाह्नेश्च कर्षं ।
भृष्टं हिङ्गु च जीरकद्वययुतं सर्व्वार्द्धभङ्गा[म्]

ादेद्दृमितं प्रदृत्तिगदवांत्तकस्य विख्येन च ॥"

इति लघुलाईचूर्णम् ॥ * ॥

त्रिकटु त्रिफला चैव विडङ्गं जीरकद्वयम् ।
ल्लातकं यमानी च हिङ्गु लवणपञ्चकम् ॥
ह्यमवचाकुष्ठं रसगन्धकमभ्रकम् ।
ारत्रयाजमोदा च चित्रकं गजपिप्पली ॥
त्ता मोचरसं पाठा लवङ्गं जातिपत्रकम् ।
समभागकृतस्त्वेषां चूर्णं सम्यक् विनिर्म्मितम् ॥
क्राग्नस्य चूर्णन्तु चूर्णतुल्यं प्रदापयेत् ॥
न्दाग्निकासदुर्नामशोथपाण्डुरुचिज्वरान् ।
ष्टम्भं संग्रहं शूलं हन्यान्नानातिसारजित् ॥
ामवातापहं वल्यं सूतिकादोषनाशनम् ।
र्जनीयं माषमन्नं स्नानं पिच्छिलभोजनम् ॥
यं काञ्जिकमथापि दधि तक्रमथापि वा ।
द्दलाईचूर्णमिदं लाईभाषितमुत्तमम् ॥"

इति वृहल्लाईचूर्णम् ॥ * ॥

जातीफललवङ्गैलापत्रत्वङ्नागकेशरैः ।
र्पूरचन्दनतिलत्वक्क्षीरीतगरामलैः ॥
ालीशपिप्पलीपथ्यास्थूलजीरकचित्रकैः ।
ण्ठीविडङ्गमरिचैः समभागविचूर्णितैः ॥
ावन्त्येतानि सर्व्वाणि दद्याद्भङ्गां च तावतीम् ।
र्व्वचूर्णसमानांशा प्रदेया शुभ्रशर्करा ॥
र्षमात्रमिदं खादेन्मधुनाप्लावितं जनः ।
ाशयेत् ग्रहणीं कासं क्षयं श्वासमरोचकम् ॥"

इति जातीफलादिचूर्णम् ॥ * ॥

चित्रकं पिप्पलीमूलं क्षारौ लवणपञ्चकम् ।
ोषं हिङ्ग्वजमोदाञ्च चव्यं चैकत्र चूर्णयेत् ॥
टिका मातुलुङ्गस्य रसैर्व्वा दाड़िमस्य वा ।
ता विपाचयत्यामं प्रदीपयति चानलम् ॥"
ारौ स्वर्ज्जिका यवक्षारश्च । लवणपञ्चकमिति
न्धवं रुचकं चैव विड़ं सामुद्रिकं गड़मिति ।
ोषं शुण्ठीपिप्पलीमरिचानि । अजमोदात्र
ानिका । मातुलुङ्गं बीजपूरकम् । इति
चत्रकादिवटिका ॥ * ॥ [सगुड़ः ।
श्रीफलशलाटुः कल्को नागरचूर्णेन मिश्रितः
हणीगदमत्युग्रं तक्रभुजा शीलितो जयति ॥"
फलशलाटुः विल्वस्यामं फलम् । गुड़स्यात्र
ागद्वयम् । इति विल्वकल्कः ॥ * ॥
चतुष्पलं सुधाकाण्डं त्रिपलं लवणत्रयम् ।
ार्त्ताकोः कुड़वश्चार्कमूलाद्विल्वे तथानलात् ॥
धा द्रवेण वार्त्ताकोर्गुटिका भोजनोत्तरम् ।
ता भुक्तं पचत्याशु नाशयेद्ग्रहणीगदम् ॥
ास श्वासं तथार्शांसि विसूचीञ्च हृदामयम् ॥"

इति वार्त्ताकुगुटिका ॥ * ॥

मुस्तकातिविषाविल्वकौटजं सूक्ष्मचूर्णितम् ।
ुना च समालीढ़ं ग्रहणीं सर्व्वजां जयेत् ॥"
ौटजं इन्द्रयवः । इति मुस्तकादिचूर्णम् ॥ * ॥
सितो वा यदि वा रक्तः सुपक्को ग्रहणीगदः ।
ेनाधिकसर्ज्जेन भक्षितेनाशु नश्यति ॥"
र्जः राल इति लोके । इति सर्ज्जरसचूर्णम् ॥ * ॥

"विल्वाब्दशक्रयववालकमोचसिद्ध-
माजं पयः पिबति यो दिवसत्रयेण ।
सोऽतिप्रवृद्धचिरजग्रहणीविकारं
सामं सशोणितमसाध्यमपि क्षिणोति ॥"

मोचो मोचरसः । क्षिणोति हन्ति ।

"प्रस्थत्रये त्वामलकीरसस्य
शुद्धस्य दत्त्वार्द्धतुलां गुड़स्य ।
चूर्णीकृतैर्ग्रन्थिकजीरचव्य-
व्योषेभकृष्णाहपुषाजमोदैः ॥
विड़ङ्गसिन्धुत्रिफलायवानी-
पाठाग्निधान्यैश्च पलप्रमाणैः ।
दत्त्वा त्रिवृच्चूर्णपलानि चाष्टा-
वष्टौ च तैलस्य पचेद्यथावत् ॥
तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं
यथेष्टचेष्टस्त्रिसुगन्धियुक्तम् ।
अनेन सर्व्वे ग्रहणीविकाराः
सश्वासकासस्वरभेदशोथाः ॥
शाम्यन्ति चायं चिरमन्तरग्ने-
र्हतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः ।
स्त्रीणान्तु वन्ध्यामयनाशनः स्यात्
कल्याणको नाम गुड़ः प्रसिद्धः ॥

तैले मनाक् त्रिवृद्भ्रष्टा त्रिसुगन्धि पलं पलम् ।
सिद्धे निधेयमत्रैव गुड़े कल्याणपूर्ब्बके ॥"

इति कल्याणगुड़ः ॥ * ॥

"पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली ।
त्रिफला चाजमोदा च नलिनी जीरकस्तथा ।
सैन्धवं रौमकञ्चापि सामुद्रं रुचकं विड़म् ॥
आरग्वधश्च त्वक्पत्रं सूक्ष्मैला चोपकुञ्चिका ।
शुण्ठीशक्रयवाश्चैव प्रत्येकं कर्षसम्मिताः ॥
मृद्वीकायाः पलान्यत्र चत्वारि कथितानि हि ।
त्रिवृतायाः पलान्यष्टौ गुड़स्यार्द्धतुला तथा ॥
तिलतैलपलान्यष्टावामलक्या रसस्य तु ।
प्रस्थत्रयमिदं सर्व्वं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥
औड़म्बरं चामलकं वादरं वा यथाफलम् ।
तावन्मात्रमिदं खादेद्भक्षयेद् वा यथानलम् ॥
निखिलान् ग्रहणीरोगान् प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ।
उरोघातं प्रतिश्यायं दौर्ब्बल्यं वह्निसंक्षयम् ॥
ज्वरानपि हरेत् सर्व्वान् कुर्य्यात् कान्तिं मतिं
स्वरम् ।
पिचुपाठान्नयाद्धन्ति रक्तपित्तञ्च विग्रहम् ॥
धातुक्षीणो वयःक्षीणः स्त्रीषु क्षीणः क्षयी च यः ।
तेभ्यो हितश्च वन्ध्यायै महाकल्याणको गुड़ः ॥"

इति महाकल्याणकगुड़ः ॥ * ॥

"कुष्माण्डानां सुपक्कानां छिन्नानां निष्कुल-
त्वचाम् ।
सर्पिः प्रस्थे पलशतं ताम्रपात्रे शनैः पचेत् ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली ।
धान्यकानि विड़ङ्गानि नागरं मरिचानि च ॥
त्रिफला चाजमोदा च कलिङ्गाजाजिसैन्धवम् ।
एकैकस्य पलं चैकं त्रिवृतोऽष्टौ पलानि च ॥
तैलस्य च पलान्यष्टौ गुड़ात् पञ्चाशदेव तु ।
आमलक्या रसस्यात्र प्रस्थत्रयमुदीरितम् ॥
तावत् पाकं प्रकुर्व्वीत मृदुना वह्निना भिषक् ।
यावत् दर्व्वीप्रलेपः स्यात्तदैनमवतारयेत् ॥
औडुम्बरं चामलकं वादरं वा यथाफलम् ।
तावन्मात्रमिदं खादेद्भक्षयेद्वा यथानलम् ॥
अनेनैव विधानेन प्रयुक्तश्च दिने दिने ।
निहन्ति ग्रहणीरोगान् कुष्ठान्यर्शोभगन्दरान् ॥
ज्वरमानाहहृद्रोगगुल्मोदरविसूचिकाः ।
कामलां पाण्डुरोगञ्च प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ॥
वातशोणितवीसर्पदद्रुपामाहलीमकान् ।
वातपित्तकफान् सर्व्वान् दुष्टान् शुद्धान् समा-
चरेत् ॥
व्याधिक्षीणा वयःक्षीणाः स्त्रीषु क्षीणाश्च ये
नराः ।
तेभ्यो हितो गुड़ोऽयं स्यात् वन्ध्यानामपि पुत्त्रदः ॥
वृष्यो बल्यो वृंहणश्च वयसः स्थापनः परः ॥"

इति कुष्माण्डकल्याणकगुड़ः ॥ * ॥

अतीसाराधिकारलिखितं विल्वतैलं चात्र
हितम् । इति ग्रहणीरोगाधिकारः । इति
भावप्रकाशः ॥ (सनिदानलक्षणादिकं चिकित्-
सितञ्चास्य यथा,—

"सामं शान्नमजीर्णेऽन्ने जीर्णे पक्कन्तु नैव वा ।
अकस्माद्वा मुहुर्बद्धमकस्माच्छिथिलं मुहुः ॥
चिरकृद्ग्रहणीदोषः सञ्चयाच्चोपवेशयेत् ।
स चतुर्धा पृथग् दोषैः सन्निपाताच्च जायते ॥
प्राग्रूपं तस्य सदनं चिरात् पचनमम्लकः ।
प्रसेको वक्त्रवैरस्य मरुचिस्तृट्क्लमो भ्रमः ॥
आनद्धोदरता च्छर्द्दिः कर्णक्ष्वेडोऽन्त्रकूजनम् ।
सामान्यं लक्षणं कार्श्यं धूमकस्तमको ज्वरः ॥
मूर्च्छा शिरोरुग्विष्टम्भः श्वयथुः करपादयोः ।
तत्रानिलात्तालुशोषस्तिमिरं कर्णयोः स्वनः ॥
पार्श्वोरुवङ्क्षणग्रीवारुजाभीक्ष्णं विसूचिका ।
रसेषु गृद्धिः सर्व्वेषु क्षुत्तृष्णा परिकर्त्तिका ॥
जीर्णं जीर्य्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यं समश्नुते ।
वातहृद्रोगगुल्मार्शःप्लीहपाण्डुत्वशङ्कितः ॥
चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ।
पुनः पुनः सृजेद्वर्च्चः पायुरुक् श्वासकासवान् ॥
पित्तेन नीलं पीताभं पीताभः सृजति द्रवम् ।
पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृडर्द्दितः ॥
श्लेष्मणा पच्यते दुःखमन्नं छर्द्दिररोचकः ।
आस्योपदेहनिष्ठीवकासहृल्लासपीनसाः ॥
हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ।
उद्गारो दुष्टमधुरः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ॥
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्च्चःप्रवर्त्तनम् ।
अकृशस्यापि दौर्ब्बल्यं सर्व्वजे सर्व्वसङ्करः ॥
विभागेऽङ्गस्य ये चोक्ता विषमाद्याश्चयोऽग्नयः ।
तेऽपि स्युर्ग्रहणीदोषाः समस्तु स्वास्थ्यकारणम् ॥
वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः ।
अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः सुदुस्तराः ॥"

इति वाभटे निदानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

चिकित्सास्या यथा,—

"ग्रहणीमाश्रितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत् ।
अतीसारोक्तविधिना तस्यामञ्च विपाचयेत् ॥
अन्नकाले यवाग्वादिपञ्चकोलादिभिर्युतम् ।
वितरेत् पटुपञ्चं पुनर्योगांश्च दीपनान् ॥

दद्यात् सातिविषां पेयामामे साम्लां सनागराम्।
पानेऽतिसारविहितं वारितक्रं सुरादि च ॥
ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनग्राहि लाघवात्।
पथ्यं मधुरपाकित्वान्न च पित्तप्रदूषणम् ॥
कषायोष्णविकाशित्वाद्रूक्षत्वाच्च कफे हितम्।
वाते स्वाद्वम्लसान्द्रत्वात् सद्यस्कमविदाहि तत् ॥"
"क्षीणक्षामशरीरस्य दीपनं स्नेहसंयुतम्।
दीपनं बहुपित्तस्य तिक्तैर्मधुरकैर्युतम् ॥
स्नेहोऽम्ललवणैर्युक्तो बहुवातस्य शस्यते।
स्नेहमेव परं विद्याद्दुर्ब्बलानलदीपनम् ॥
नालं स्नेहसमिद्धस्य शमायान्नं सुगुर्व्वपि।
योऽल्पाग्नित्वात् कफे क्षीणे वर्चः पक्वमपि श्लथम् ॥
सुचेद्दथ्यौषधयुतं स पिबेदल्पशो घृतम्।
तेन स्वमार्गमानीतः स्वकर्म्मणि नियोजितः ॥
समानो दीपयत्यग्निमग्नेः सन्धुक्षको हि सः।
पुरीषं यश्च कृच्छ्रेण कठिनत्वाद्विमुञ्चति ॥
स घृतं लवणैर्युक्तं नरोऽन्नावग्रहं पिबेत्।
रौक्ष्यान्मन्देऽनले सर्पिस्तैलं वा दीपनैः पिबेत् ॥
क्षारचूर्णासवारिष्टान् मन्दे स्नेहातिपानतः।
उदावर्त्तात् प्रयोक्तव्या निरूहस्नेहवस्तयः ॥
दोषातिवृद्ध्या मन्देऽग्नौ संशुद्धोऽन्नविधिञ्चरेत्।
व्याधिमुक्तस्य मन्देऽग्नौ सर्पिरेव तु दीपनम् ॥
अध्वोपवासक्षामत्वे यवाग्वा पाययेद्घृतम्।
अन्नावपीडितं बल्यं दीपनं बृंहणञ्च तत् ॥
दीर्घकालप्रसङ्गात्तु क्षामक्षीणकृशान्नरान्।
प्रसहानां रसैः साम्लैर्भोजयेत् पिशिताशिनाम् ॥
लघूष्णकटुशोधित्वाद्दीपयन्त्याशु तेऽनलम्।
मांसोपचितमांसत्वात् परञ्च बलवर्द्धनम् ॥
स्नेहासवसुरारिष्टचूर्णक्वाथहिताशनैः।
सम्यक्प्रयुक्तैर्देहस्य बलमग्नेश्च वर्द्धते ॥
दीप्तो यथैव स्थाणुश्च वाह्योऽग्निः सारदारुभिः।
सस्नेहैर्जायते तद्वदाहारैः कोष्ठकोऽनलः ॥
न भोजनेन कायाग्निर्दीप्यते नातिभोजनात्।
यथा निरिन्धनो वह्निरल्पो वातीन्धनान्वितः ॥
यदा क्षीणे कफे पित्तं स्वस्थाने पवनानुगम्।
प्रवृद्धं वर्द्धयत्यग्निं तदासौ सानिलोऽनलः ॥"
इति वाभटे चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये ॥
अपरं सकारणलक्षणचिकित्सितं यथा,—
"दुष्यति ग्रहणी जन्तोरग्निसादनहेतुभिः।
अतिसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताशिनः ॥
भूयः सन्दूषितो वह्निर्ग्रहणीमभिदूषयेत्।
तस्मात् कार्य्यः परीहारस्त्वतीसारे विरक्तिवत् ॥
यावन्न प्रकृतिस्थः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा।
षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्त्तिता ॥
पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्त्तिता।
ग्रहण्या बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीश्रितः ॥
तस्मात् सन्दूषिते वह्नौ ग्रहणी सम्प्रदुष्यति।
तस्योत्पत्तौ विदाहान्नं सदनालस्यतृट्क्लमाः ॥
बलक्षयोऽरुचिः कासः कर्णक्ष्वेडान्त्रकूजनम्।
अथ जाते भवेज्जन्तुः शूनपादकरः कृशः ॥
पर्व्वरुक्लौल्यतृट्छर्द्दिज्वरारोचकदाहवान्।
उद्गिरेच्छुक्ततिक्ताम्ललोहधूममगन्धिकम् ॥

प्रसेकमुखवैरस्य तमकारुचिपीडितः।
वाताच्छूलाधिकैः पायुहृत्पार्श्वोदरमस्तकैः ॥
पित्तात् सदाहैर्गुरुभिः कफात्तिभिश्चिरजच्छ्रितैः।
दोषवर्णनखैस्तद्विड्मूत्रनयनाननैः ॥
हृत्पाण्डूदरगुल्मार्शःप्लीहाशङ्की च मानवः।
यथा दोषोच्छ्रयन्तस्य विमुक्तस्य यथाक्रमम् ॥
पेयादिं वितरेत् सम्यग् दीपनीयोपसम्भृतम्।
ततः पाचनसंग्राहि दीपनीयगणक्रमम् ॥
पिबेत् प्रातः सुरारिष्टस्नेहमूत्रसुखाम्बुभिः।
तक्रेण वाथ तक्रं वा केवलं हितमुच्यते ॥
कृमिगुल्मोदरार्शोघ्नीः क्रियाश्चात्रावचारयेत्।
चूर्णं हिङ्ग्वादिकञ्चात्र घृतं वा क्षीरनाशनम् ॥
कल्केन मगधादेश्च चाङ्गेरीस्वरसेन वा।
चतुर्गुणेन दध्ना च घृतं सिद्धं हितं भवेत् ॥
सर्व्वथा दीपनं सर्व्वं ग्रहणीरोगिणां हितम् ॥
ज्वरादीनविरोधाच्च साधयेत्स्वैश्चिकित्सितैः ॥"
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे चत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥)

ग्रहणीरुक्, [ज्] स्त्री, (ग्रहण्येव रुक्।) ग्रहणीरोगः। तत्पर्य्यायः। प्रवाहिका २। इत्यमरः। २।६।५५ ॥ ग्रहिणी ३। इति तट्टीका ॥

ग्रहणीहरं, क्ली, (ग्रहणीं हरतीति। हृ + अच्।) लवङ्गम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (ग्रहणीहारके त्रि ॥)

ग्रहद्रुमः, पुं, (ग्रहाख्यो द्रुमः वृक्षविशेषः।) शाकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रहनायकः, पुं, (नयतीति। नी + ण्वुल्। ततो ग्रहाणां नायकः।) शनिः। इति शब्दरत्नावली ॥ सूर्य्यश्च ॥

ग्रहनाशः, पुं, (गृह्णाति रुणद्धि मलमिति शेषः। कोष्ठरोधकवायुविशेषः रोगविशेषो वा तं नाशयति। नश् + णिच् + अण्।) वृक्षविशेषः। इति शब्दरत्नावली ॥ छातियान इति भाषा ॥

ग्रहनाशनः, पुं, (ग्रहं रोगविशेषं नाशयतीति। नश् + णिच् + ल्युः।) ग्रहनाशवृक्षः। इति शब्दरत्नावली रत्नमाला च ॥

ग्रहनेमिः, पुं, (ग्रहाणां ग्रहकक्षायां ग्रहेषु वा नेमिरिव। ग्रहकक्षाधःस्थिततयाऽस्य नेमिसादृश्यमिति बोध्यम्।) चन्द्रः। इति शब्दरत्नावली ॥

ग्रहपतिः, पुं, (ग्रहाणां पतिः।) सूर्य्यः। (यथा, महाभारते। १२।१६८।२५।
"तस्य विस्तीर्य्यते राज्यं ज्योत्स्ना ग्रहपतेरिव ॥")
अर्कवृक्षः। इत्यमरः। १। ३। ३० ॥ (शिवः। यथा, महाभारते। १३। १७। ३७।
"चन्द्रः सूर्य्यः शनिः केतुर्ग्रहो ग्रहपतिर्वरः ॥"
गृहस्वामी। यथा, महाभारते। १३।८५।११७।
"मम सत्रमिदं दिव्यं अहं गृहपतिस्त्विह।
त्रीणि पूर्व्वाण्यपत्यानि मम तानि न संशयः ॥")

ग्रहपुषः, पुं, (ग्रहान् अन्यान् सर्व्वान् पुष्णाति स्वतेजसेत्यर्थः।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः ॥

ग्रहभीतिजित्, [द्] पुं, (ग्रहभीतिं जयतीति। जि + क्विप्।) चोरकनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रहयागः, पुं, (ग्रहाणां ग्रहानुद्दिश्य वा यो याग... ग्रहाणां यज्ञः। तस्य शान्तिकत्वे मलमास... वपि कर्त्तव्यत्वं पौष्टिकत्वे तु शुद्धकाले। प्रयोगो यथा। यजमानः कृतस्नानादिः शो... पलिन्ने देशे कुशासने उपविश्य उदा... आचम्यान् स्वस्तिवाच्य संकल्प्य मन्त्रमु... श्वेतसर्षपैश्च विघ्नकरानुत्सार्य्य सा... धिपशोडशमातृकापूजावसोर्द्धाराश्राद्ध... कृत्वा स्वयं करकासामर्थ्ये आचम्यान् ऋत्व... ततो मण्डपोत्तरपूर्व्वभागे वितस्तिद्वयविस्ता... वितस्त्युच्छ्रितायां उदक्प्रवायां वेद्यां... चन्दनादिना मध्ये वर्त्तुलं सूर्य्यं आग्नेय्यां... मर्द्धचन्द्राकारं सोमं दक्षिणस्यां त्रिकोणं मङ्गलं ऐशान्यां पीतं धनुराकारं बुधं उत्त... पीतं पद्माकारं गुरुं प्राच्यां श्वेतं चतुष्... शुक्रं प्रतीच्यां श्यामं सर्पाकारं शनिं नैरृ... श्यामं मकराकारं राहुं वायव्यां धूम्रव... खड्गाकारान् केतून् विलिख्य स्वगृह्योक्तवि... ऽग्निस्थापनादिप्रणस्थापनपर्य्यन्तं कर्म्म। ग्रहशब्दे लिखितलक्षणेन मण्डले ग्रह... वाह्य तेषां स्वस्ववर्णवस्त्रगन्धपुष्पादिना पूज... गन्धे विशेषः सूर्य्याय रक्तचन्दनं सोमाय... चन्दनं मङ्गलाय कुङ्कुमं बुधाय सरलं... समभागेन मिश्रितानि रक्तचन्दनश्वेतच... कुङ्कुमसरलानि शुक्राय श्वेतचन्दनं शनैश्च... कस्तूरीं राहवे पद्मकाष्ठं केतुभ्यश्च पद्म... दद्यात्। धूपे विशेषः। रवये गुग्गुलुं सो... सरलं मङ्गलाय देवदारु बुधाय घृतमि... देवदारु बृहस्पतये दशाङ्गं शुक्रायागुरुं... श्चराय कालागुरुं राहवे गुडत्वचं के... मधुमिश्रितगुडत्वचं दद्यात्। ततोऽधिदेव... प्रत्यधिदेवताः पूजयेत्। ततो बलिं दद्... सूर्य्याय गुडौदनं सोमाय घृतपायसं मङ्ग... पक्वयवचूर्णात्मकं यावकं बुधाय क्षीरान्नं... दध्योदनं शुक्राय घृतौदनं शनैश्चराय यव... तण्डुलात्मकं कृशरं राहवे छागमांसं के... अजाक्षीरसाधिताजकर्णरक्तमिश्रितयवति... तण्डुलरूपं चित्रौदनम्। ततश्च श्रपं... ततः कुशण्डिकां समाप्य रव्यादीनां च... कुर्य्यात्। ततो यथाशक्ति एकैकस्याष्टावि... मष्टोत्तरशतमष्टोत्तरसहस्रं वा मधुसर्पिर्मि... ताभिः सूर्य्यादीनां तत्तत्समिद्भिर्होमं कुर्य... समिधस्तु।
"अर्कः पलाशः खदिरस्त्वपामार्गोऽथ पिप्पल... उडुम्बरः शमी दूर्व्वा कुशाश्च समिधः क्रमा...
तत उदीच्यं कर्म्म समाप्य दक्षिणां दद्यात्। दक्षिणास्तु।
"धेनुः शङ्खस्तथानड्वान् हेम वासो हयस्त... कृष्णागौरायसश्छागं एता वै दक्षिणाः स्मृताः..."
(अस्य यागस्य प्रयोजनं यथा, महाभिर्न्नाय...
"शान्तौ पुष्टौ महैश्वाने। तथा क्रूरेऽपि कर्म... ग्रहयागं प्रकुर्व्वाणो वाञ्छिकार्थमवाप्नुयात्।

कीयाच । यथा,—
ग्रहार्कवारेषु नक्षत्रेष्वश्विप्रमुखेषु च ।
राशिविलग्नेषु शुभं शान्तिकपौष्टिकम् ॥
गणः चित्राश्रुरावाभ्रगणिरौरेवत्यः । चित्रप्र-
। लघुगणः पुष्याश्विहस्ताः । ध्रुवगणः
हण्युत्तराचयम् ॥)
चरे वा विलग्ने वा ये ग्रहारिष्टसूचकाः ।
शेत्तान् प्रयत्नेन पूजिताः स्युः शुभावहाः ॥”
इति ग्रहयागतत्त्वम् ॥
तस्योक्तम् । यथा,—
काम: शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत् ।
ायुः पुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन् पुनः ॥
अत्तम् ! विधानेन तन्मे निगदतः शृणु ।
शास्त्राण्यनुक्रम्य सङ्क्षिप्य ग्रन्थविस्तरम् ॥
शान्तिं प्रवक्ष्यामि पुराणश्रुतिनोदिताम् ।
ऽह्नि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥
ान् ग्रहादिदेवांश्च स्थाप्य होमं समारभेत् ।
यज्ञस्त्रिधा प्रोक्तः पुराणश्रुतिकोविदैः ।
मोऽयुतहोमः स्याल्लक्षहोमस्ततः परम् ।
ाय: कोटिहोमस्तु सर्व्वकामफलप्रदः ॥
तनाहुतीनाञ्च नवग्रहमखः स्मृतः ।
। तावद्विधिं वक्ष्ये पुराणश्रुतिभाषितम् ॥”
वेदिनियमः । यथा,—
तस्योत्तरपूर्व्वेण वितस्तिद्वयविस्तृताम् ।
द्रयाहृतां वेदिं वितस्त्युच्छ्रयसम्मिताम् ॥
ापनाय देवानां चतुरस्रामुदङ्मुखाम् ।
प्रणयनं कृत्वा तस्यामावाहयेत् सुरान् ॥
ाणां ततः स्थाप्या विंशतिर्वादशाधिका ।
: सोमस्तथा भौमो बुधजीवसितार्कजाः ॥
ु: केतुरिति प्रोक्ता ग्रहा लोकहितावहाः॥”
ाले स्थानम् । यथा,—
ध्ये तु भास्करं विद्याल्लोहितं दक्षिणेन तु ।
ारेण गुरुं विद्याद् बुधं पूर्व्वोत्तरेण तु ॥
ेण भार्गवं विद्यात् सोमं दक्षिणपूर्व्वके ।
क्रमेण शनिं विद्याद्राहुं पश्चिमदक्षिणे ॥
समोत्तरतः केतुं स्थापयेच्छुक्लतण्डुलैः ॥”
धिदेवताः । यथा,—
ास्करस्येश्वरं विद्यात् उमाञ्च शशिनस्तथा ।
न्दमङ्गारकस्यापि बुधस्य च तथा हरिम् ॥
ाणञ्च गुरोर्विद्याच्छुक्रस्यापि शचीपतिम् ।
ैश्वरस्य तु यमं राहोः कालन्तथैव च ।
ोर्वै चित्रगुप्तञ्च सर्व्वेषामधिदेवताः ॥”
ाधिदेवताः । यथा,—
ामिरापः क्षितिर्विष्णुरिन्द्र ऐन्द्री च देवताः ।
ापतिश्च सर्पाश्च ब्रह्मा प्रत्यधिदेवता. ॥”
। लोकपालाः । यथा,—
ानायकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव च ।
वाहयेद्व्याहृतिभिस्तथैवाश्विकुमारकौ ॥”
ावर्णः । यथा,—
ःसरेद्रक्तमादित्यमङ्गारकसमन्वितम् ।
मशुक्रौ तथा श्वेतौ बुधजीवौ च पिङ्गलौ ।
रराहू तथा कृष्णौ धूम्रं केतुगणं विदुः ॥”

“ग्रहवर्णानि देयानि वासांसि कुसुमानि च ।
धूपामोदोऽत्र सुरभिरुपरिष्टाद्वितानकम् ॥
शोभनं स्थापयेत् प्राज्ञः फलपुष्पसमन्वितम् ॥”
अन्यद्विवरणन्तु ग्रहयागतत्त्वे द्रष्टव्यम् ॥)
ग्रहराजः, पुं, (ग्रहाणां राजा इति । “राजाहः-
सखिभ्यष्टच् ।” ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।)
सूर्य्यः । चन्द्रः । इति मेदिनी । जे । १२ ॥ वृह-
स्पतिः । इति शब्दरत्नावली ॥
ग्रहाधारः, पुं, (ग्रहाणां आधारः आश्रयः । मेधीव-
देतमचलमाश्रित्य स्वस्वगत्यनुसारेण ग्रहाणां
परिभ्रमणात्तथात्वम् ।) ध्रुवनक्षत्रम् । इति
शब्दरत्नावली ॥
ग्रहामयः, पुं, (ग्रहः उपदेवविशेषस्तज्जन्य आमयः
रोगभेदः ।) आवेशः । स तु भूतादिना जात-
रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ग्रहाशी, [न्] पुं, (ग्रहं ग्रहजन्यदोषं अश्नाति
दूरीकरोतीति । अश् + णिनिः । स्कन्दग्रह-
दोषमश्नातीत्येके ।) ग्रहनाशवृक्षः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
ग्रहाह्वयः, पुं, (ग्रहाणामुपदेवानामाह्वयः आख्या
संज्ञा यस्य । ग्रहान् आह्वयति आकारयति
तज्जनितदोषनाशायेति भावः । आ + ह्वे + शः ।
इत्येके ।) भूताङ्कुशवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ग्रहीता, [ऋ] त्रि, (गृह्णातीति । ग्रह + तृच् ।)
ग्रहणकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । ग्रहयालुः २ । इत्य-
मरः । ३ । १ । २७ ॥ (यथा, श्वेताश्वतरोप-
निषदि ।
“अपाणिपादो यवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।”
तथा च मनुः । ८ । १६६ ।
“ग्रहीता यदि नष्टः स्यात् कुटुम्बार्थे कृतो व्ययः॥”)
ग्रामः, पुं, (ग्रस् + “ग्रसेरात् ।” उणां । १।१४२ ।
इति मन् धातोराकारान्तादेशश्च ।) विप्रादि-
वर्णप्राया प्राकारपरिखादिरहिता बहुजन-
वसतिः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । संवसथः २ ।
इत्यमरः । २ । ३ । १९ ॥ शूद्रादिभूयवसतिः ।
इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
“तथा शूद्रजनप्राया सुसमृद्धकृषीवला ।
क्षेत्रोपयोगभूमध्ये वसतिर्ग्रामसंज्ञिका ॥”
(यथा च मनुः । १० । ५४ ।
“अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने ।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥”)
शब्दादिपूर्व्वकश्चेत् समूहार्थः । इति विश्वः ॥
यथा शब्दग्रामः भूतग्रामः गुणग्रामः ।
इत्यादि ॥ (यथा, मनुः । २ । २१५ ।
“बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥”
शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ११३ ।
“गोपालिर्गोपतिर्ग्रामो गोचर्म्मवसनो हरिः ॥”)
स्वरभेदः । यथा,—
“षड्जमध्यमगान्धारास्त्रयो ग्रामा मता इह ।
षड्जग्रामो भवेदत्र मध्यमग्राम एव च ।
सुरलोके च गान्धारो ग्रामः प्रचरति स्वयम् ॥”

इदानीं षड्जग्रामस्य मूर्च्छनाः क्रियन्ते ।
मूर्च्छना प्रस्तार इत्यर्थः । स ऋ ग म प ध
निश्च । इति षड्जस्य । म-पौ ध-नी स ऋ च
गः । इति मध्यमस्य । ऋ-गौ म-पौ ध-नी सोऽन्ते ।
इति गान्धारस्य मूर्च्छनाः । स ऋ ग म प ध
निश्च । नि-सौ ऋ-ग-म-पाश्च धः । ध नि स ऋ
ग म पोऽन्ते । प-धौ नि-सौ ऋ-गौ च मः ।
म-पौ ध-नी च स ऋ ग । ग म प ध नि सश्च
ऋः । ऋ-गौ म-पौ ध-नी गोऽन्ते । मूर्च्छनाः
सप्त षड्जाः ॥
“आदि द्वित्रिचतुःपञ्चषट्सप्तस्वपि सप्ते मता ।
मध्यमो मो यदा तेषु मध्यमग्राममूर्च्छना ॥
आदौ गकारो यत्रास्ति गान्धारग्राममूर्च्छना ॥”
तत्र षड्जग्रामप्रस्तारस्यायं क्रमः ।
“षड्जादिनिषधान्तं नेधान्तं धात् पान्तमिष्यते ।
पाद्यान्तं मध्यमाद्गान्तं गादृषभान्तमिष्यते ॥
ऋषभात् षान्तमित्याहुः षड्जग्रामस्य मूर्च्छनाः ।
मध्यमग्रामजाश्चैवं मूर्च्छनाः परिकीर्त्तिताः ॥
मकारादिक्रमेणैव गकारान्तास्तु ता मताः ।
तारो मन्द्रश्च आवश्च इति ग्रामनिरूपणाः ॥
षड्जग्राममूर्च्छनायाः सप्त कोष्ठानि ।
ब्रह्मविष्णुशिवेदृक्तास्त्रयो ग्रामा मनोहराः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
ग्रामकूटः, पुं, (ग्रामे ग्रामस्थो ग्रामस्य वा कूट इव
तमःप्राधान्यात्तथात्वम् ।) शूद्रः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
ग्रामजनिष्पावी, स्त्री, (ग्रामे ग्रामसन्निकर्षे वा
जायते इति । जन + डः । ग्रामजा निष्पावीति
कर्म्मधारयः ।) नखनिष्पावी । इति राज-
निर्घण्टः ॥
ग्रामणीः, पुं, (ग्रामाः जीवसमूहाः नीयते चमन्य-
दानेन परिचाल्यतेऽनेन । यद्वा ग्रामान् जीव-
समूहान् नयति प्रापयति चेतयतीत्यर्थः । नी +
क्विप् ततो णत्वम् ।) विष्णुः । यथा, महा-
भारते । १३ । १४९ । ३७ ।
“अग्रणीर्ग्रामणीः श्रीमान् न्यायो नेता समीरणः ॥”
यक्षः । यथा, विष्णुपुराणे २ । १० । २ ।
“स रथाधिष्ठितो देवैरादित्यैरृषिभिस्तथा ।
गन्धर्व्वैरप्सरोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसैः ॥”
“देवैरादित्यैः आदित्या एव देवास्तैः । ग्रामणी-
र्यक्षः ।” इति तट्टीका ॥ नापितः । इत्यमरः ।
३ । ३ । ४९ ॥
ग्रामणीः, त्रि, (ग्रामं संवसथं तत्रत्यान् जनान्
नयति दोषगुणविचारादिभिः परिचालयति
प्रेरयति वा क्विप् ।) प्रधानः । अधिपतिः । इति
मेदिनी । ने । ४५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० ।
१०७ । ५ ।
“दक्षिणावान् प्रथमो हूत एति
दक्षिणावान् ग्रामणीरग्रमेति ॥”
तथा च महागणपतिस्तोत्रे । ८ ।
“दानामोदविनोदलुब्धमधुपप्रोत्सारणाविर्भवत्
कर्णान्दोलनखेलनो विजयते देवो गणग्रामणीः॥”

ग्रामेण ग्राम्येण भोग्यद्रव्येण आयुर्नयति यापयतीति । ग्रामान् भोग्यवस्तूनि नयति आत्मानं प्रापयतीति वा ।) भोगिकः । इति हेमचन्द्रः ॥

ग्रामणीः, स्त्री, (ग्रामेण जनसमूहेनैकार्थे नीयते यज्ञते यद्वा ग्रामेण ग्राम्यधर्म्मेण केवलं मैथुनादिना नयति कालं यापयतीति । नी + क्विप् ।) वेश्या । ग्रामेया । नीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥

ग्रामतक्षः, पुं, (ग्रामस्य ग्रामपरतक्षो वा तक्षा । "ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः ।" ५ । ४ । ९५ । इति टच् ।) ग्रामाधीनः काष्ठतट् । ग्रामायत्तस्तक्षा । इत्यमरः । २ । १० । ९ ॥ गाँये छुतार इति भाषा ॥

ग्रामता, स्त्री, (ग्रामाणां समूहः । "ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् ।" ४ । २ । ४३ । इति तल् ।) ग्रामसमूहः । इत्यमरः । ३ । २ । ४३ ॥ (ग्रामस्य भावः । "तस्य भावस्त्वतलौ ।" ५।१।११९ । इति तल् ।) ग्रामत्वञ्च ॥

ग्रामभृतः, पुं, (ग्रामे ग्रामस्य वा भृतः भरणीयः ग्रामावस्थितजनैरिति शेषः ।) ग्रामप्रेष्यः । स तु आब्राह्मणेषु पञ्चमोऽब्राह्मणः । इत्याह्निकतत्त्वम् ॥ (यथाह शातातपः ।

"अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्ववेदिना ।
आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी ॥
तृतीयो बहुयाज्यः स्यात् चतुर्थो ग्रामयाजकः ।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च ॥
अनादित्यान्तु यः पूर्व्वां सादित्याञ्चैव पश्चिमाम् ।
नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः ॥")

ग्राममद्गुरिका, स्त्री, (ग्रामस्य मत्स्यग्रामेषु वा मद्गुरिकेव । स्वल्पमद्गुर इवेत्यर्थः ।) शकुलीमत्स्यः । ग्रामयुद्धम् । इति मेदिनी । के ।२३४॥

ग्राममुखः, पुं, (ग्रामस्य मुखमिव यो स्थितः । यद्वा, ग्रामो ग्रामवासिजनो मुखत्वेन प्रधानकारणत्वेन यस्य । ग्रामस्यजनसाध्यत्वादेवास्य तथात्वम् ।) हट्टः । इति शब्दरत्नावली ॥

ग्राममृगः, पुं, (ग्रामस्य मृग इव । यद्वा, ग्रामेस्थितो मृगः पशुः ।) कुक्कुरः । इति शब्दरत्नावली ॥

ग्रामयाजकः, पुं, (ग्रामस्य याजको यागकर्त्ता ।) ग्रामस्थनानावर्णानां पुरोहितः । स तु चतुर्थोऽब्राह्मणः । यथाह, शातातपः ।

"अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्ववेदिना ।
आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी ॥
तृतीयो बहुयाज्यः स्यात् चतुर्थो ग्रामयाजकः ।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च ॥
अनादित्यान्तु यः पूर्व्वां सादित्याञ्चैव पश्चिमाम् ।
नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः ॥"

(एतस्मै प्रदत्तं दानादिकं निष्फलं भवति । यथोक्तं महाभारते । ३ । १९९ । ७ ।

"वर्धन्तु पतिते दानं ब्राह्मणे तस्करे तथा ।
गुरौ चानृतिके पापे कृतघ्ने ग्रामयाजके ॥")

ग्रामस्थः, त्रि, ग्रामवासी । ग्रामे तिष्ठति य इत्यर्थे डप्रत्ययः ॥

ग्रामह्रासकः, पुं, (ग्रामान् ग्रामवासिनः श्वसुरालयस्थसम्बन्धान् वा ह्रासयतीति । ह्रस् + णिच् + ण्वुल् ।) भगिनीपतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

ग्रामाधानं, क्ली, (आधीयते उपजीविका यत्र तत् । आ + धा + ल्युट् । ततो ग्रामस्य ग्रामयुवसमूहस्य आधानं पोषकम् ।) मृगया । इति हलायुधः ॥

ग्रामान्तं, क्ली, (ग्रामस्य अन्तं समीपम् ।) ग्रामसमीपम् । तत्पर्य्यायः । उपग्रामम् २ । इत्यमरः । २ । ३ । २० ॥ ग्रामान्तिकम् ३ । इति बोपालितः ॥

ग्रामिणी, स्त्री, (ग्राम उत्पत्तिस्थानत्वेन अस्ति अस्याः । अत इनिः । स्त्रियां ङीप् ।) नीलीवृक्षः । इति जटाधरः ॥

ग्रामी, [न्] त्रि, (ग्रामः अधिकारित्वेनास्त्यस्य । अत इनिः ।) ग्रामविशिष्टः । गाँइ इति भाषा ॥ यथा, आचारकुलाचार्य्यकारिकायाम् ।

"रामो गड्‌गड्‌ग्रामी गिधः कैशरकोशितः ।
केशरकोशीति ख्यातो ग्रामी ग्रामवतांवरः ॥"

(ग्रामो ग्राम्यधर्म्मो मैथुनं अस्त्यस्येति । ग्राम्यधर्म्मविशिष्टः । यथा, भागवते । ४ । २९ । १४ ।

"आसुरी मेढ्रमर्वाग्‌द्वार्व्यवायो ग्रामिणां रतिः ।
उपस्थो दुर्म्मदः प्रोक्तो निर्‌ऋतिर्गुद उच्यते ॥")

ग्रामीणः, पुं, (ग्रामे भवः । ग्राम + "ग्रामाद्यखञौ ।" ४ । २ । ९४ । इति खञ् ।) ग्राम्यशूकरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुक्कुरः । काकः । ग्रामोत्पन्ने त्रि । इति मेदिनी । णे । ४६ ॥ (यथा, भाषापरिच्छेदे । ७९ ।

"ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् ।
सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात् सा करणं मतम् ॥")

ग्रामीणा, स्त्री, (ग्रामीण + स्त्रियां टाप् ।) नीलीवृक्षः । इति मेदिनी ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,

"नीली तु नीलिनी तूली कालदोला च नीलिका ।
रञ्जनी श्रीफली तुच्छा ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥
क्लीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा स्मृता ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणाश्चास्या नीलिनीशब्दे ज्ञातव्याः ॥) पालङ्क्यशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रामेयकः, त्रि,(ग्रामे भवः । ग्राम + "कत्र्यादिभ्यो-ढकञ् ।" ४ । २ । ९५ । इति ढकञ् ।) ग्राम्यः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १९५ ॥

ग्रामेया, स्त्री, (ग्रामे भवा । ग्राम + ढक् ।) ग्राम्यनारी । इति ग्रामणीशब्दार्थे हेमचन्द्रः ॥

ग्रामेशः, त्रि, (ग्रामस्य ईशः ।) ग्रामेश्वरः । ग्रामाधिपतिः । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे । ११ ।

"यं कश्चित् पुरुषाधमं कतिपयग्रामेशमल्पार्थदं ।
सेवायै मृगयामहे नरमहो मूढ़ा वराका वयम् ॥"

ग्राम्यः, त्रि, (ग्रामे भवः । ग्राम + "ग्रामात् यखञौ ।" ४ । २ । ९४ । इति यः ।) ग्रामोत्पन्नः । तत्पर्य्यायः । ग्रामेयकः २ ग्रामीणः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १९५ ॥ (यथा, मनुः । ११ । १९९ ।

"श्वशृगालखरैर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च ॥"

तथा, माघे । १२ । ३८ ।

"ग्राम्यानमप्यत् कपिश्च पिपासतः ।")

मूढ़ः । प्राकृतः । यथा, तत्रैव । १४ । ६९ ।

"ग्राम्यभावमपहातुमिच्छवो
योगमार्गपतितेन चेतसा ॥")

अश्लीलादिवचनम् । "श्लीलकिमाकटिकामाग्रामे भवं ग्राम्यम् ।" इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । अश्लीलम् २ । इत्यमरः । १।६।१९ । (काव्यदोषविशेषः । स च शब्दगतः अर्थगतश्च । शब्दगतो यथा, साहित्यदर्पणे । ७ । ३ ।

"दुःश्रवत्रिविधाश्लीलानुचितार्थाप्रयुक्तताः ।
ग्राम्योऽप्रतीतसन्दिग्धनेयार्थनिहतार्थताः ॥"

अस्य उदाहरणं यथा तत्रैव । "कटिस्ते हरते मनः । अत्र कटिशब्दो ग्राम्यः ॥" अर्थगतो यथा, तत्रैव । ७ । ५ ।

"अपुष्टदुष्क्रमग्राम्यव्याहताश्लीलकष्टताः ।"

उदाहरणं यथा तत्रैव । "स्वपिहि त्वं समीपे मे स्वपिम्येवाधुना प्रिय ! ॥ अत्रार्थो ग्राम्यः ॥")

ग्राम्यकन्दः, पुं, (ग्राम्यो ग्रामभवः कन्दः ।) ग्राम्योलः । वनओल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । स्थूलकन्दः २ । इति रत्नमाला ॥ स तु शोथघ्न इति राजवल्लभः ॥

ग्राम्यकर्कटी, स्त्री, (ग्राम्या ग्रामजाता कर्कटी ।) कुष्माण्डः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ग्राम्यकुङ्कुमं, क्ली, (ग्राम्यं ग्रामसम्भूतं कुङ्कुमम् ।) कुसुम्भम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ग्राम्यधर्म्मः, पुं, (ग्राम्यस्य इतरादेर्धर्म्मः ।) मैथुनम् । इत्यमरः । २ । ७ । ५७ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ४८ । ४ ।

"प्रमत्तो ग्राम्यधर्म्मेषु मन्दात्मा पापनिश्चयः ।
मम पुत्त्रः सुदुर्बुद्धिः पृथिवीं घातयिष्यति ॥")

ग्राम्यपशुः, पुं, (ग्राम्यो ग्रामजातः पशुः ।) जातजन्तुः । (यथा, भागवते । ६ । १५ ।

"तस्माद् युवां ग्राम्यपशोर्मम मूढ़धियः प्रभो ।
अन्धं तमसि मग्नस्य ज्ञानदीप उदीर्य्यताम् ॥")

स तु सप्तविधो यथा । गौः १ अजः २ मेषः ३ मनुष्यः ४ अश्वः ५ अश्वतरः ६ गर्द्दभः ७ । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (यथाह पैठीनसिः ।

"ग्राम्यारण्याश्चतुर्द्दश । गौरविरजोऽश्वतरो गर्द्दभो मनुष्यश्चेति ग्राम्याः पशवः । अर्श्ववर्षरीकृष्णवृषभपुरुषमृगाश्चेति रुरवः ॥" सुश्रुतमते उष्ट्रादयोऽपि ग्राम्याः । यदुक्तं तत्रैव सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

"अश्वाश्वतरगोखरोष्ट्रवस्तोरभ्रमेदःपुच्छकाः प्रभृतयो ग्राम्याः ॥")

ग्राम्यमद्गुरिका, स्त्री, (ग्राम्या ग्रामोद्भवा मद्गुरिका ।) शकुलीमत्स्यः । इति हारावली ॥

ग्राम्यमृगः, पुं, (ग्राम्यो ग्रामभवो मृगो इति मृगःपशुर्वा इत्येके ।) कुक्कुरः । इति शब्दरत्नावली ॥

ग्राम्यराशिः, पुं, (ग्राम्यो राशिः ।) मिथुनम् । कन्या । तुला । वृश्चिकः । धनुः । कुम्भः । मेषः वृषश्च । इति ज्योतिषम् ॥

भा, स्त्री, (ग्राम्याणां ग्रामस्थजनानां
प्रिया । यद्वा ग्रामस्थजनप्रियत्वादेवास्या-
त्वम् ।) पालङ्क्यशाकम् । इति राज-
टः ॥ (ग्राम्यं अश्लीलं वल्लभं प्रियं यस्याः
विग्रहे वेश्या । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)
रः, पुं, स्त्री, (ग्राम्यः शूकरः ।) ग्रामोत्-
राहः । तत्पर्य्यायः । विड्वराहः २
शः ३ ग्रामक्रोडः ४ ग्रामकोलः ५ विष्कलः
रकः ७ । तस्य मांसस्य गुणाः । वनवराह-
गुरुत्वम् । मेदोबलवीर्य्यवृद्धिकारित्वञ्च ।
राजनिर्घण्टः ॥
स्त्री, (ग्रामे भवा । ग्राम+“ग्रामात
ञौ ।” ४ । २ । ६४ । इति ञः । स्त्रियां
।) नीली । निष्पावी । इति राज-
टः ॥ (तुलसी । इति चिन्तामणिः ॥)
, पुं, (ग्राम्यः ग्रामजातोऽश्वः ।) गर्द्दभः ।
त्रिकाण्डशेषः ॥
न्] पुं, (ग्रसते इति ग्रः । ग्रस्+अन्ये-
ष्वीति डः । आवमति शब्दायते इति ।
वन शब्दे+विच् । ततो ग्रश्चासौ आवा
।) प्रस्तरः । (यथा, भागवते । ४ । ५ । १८ ।
एवर्त्विजो दृष्ट्वा सदस्याः सदिवौकसः ।
मानाः सुभृशं ग्रावभिर्नैकधाऽद्रवन् ॥”)
। इत्यमरः । २ । ३ । १ ॥ (यथा,—
तावत् त्रिकोणा विपिननदनदीग्रावबद्धं
तदङ्गम् ॥”
इत्युद्भटः ॥)
इति विश्वः ॥ दृढे त्रि । इति शब्दरत्ना-
॥
पुं, (ग्रस्यते भक्ष्यते इति । ग्रस+कर्म्मणि
) मुखपूरणान्नादि । यथा,—
टाण्डप्रमाणन्तु यावद्वा प्रविशेन्मुखम् ।
ासं विजानीयात् शुद्ध्यर्थं कायशोधनम् ॥”
इति प्रायश्चित्तप्रकरणे पराशरः ॥
। च मनुः । ११ । २१३ ।
ग्रासमश्नीयात् त्र्यहाणि त्रीणि पूर्व्ववत् ॥”)
य्यायः । कवलः २ । इत्यमरः । २।६।५४ ॥
कः ३ पिण्डः ४ गण्डोलः ५ कवकः ६
७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८६ ॥ (दशौषध-
न्तर्गतकालविशेषः । “तत्र निर्भक्तं प्राग्-
शोभक्तं मध्येभक्तमन्तराभक्तं सभक्तं सामुद्गं
हुः ग्रासं ग्रासान्तरञ्चेति दशौषधकालाः ॥”
रतन्त्रे चतुःषष्टितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)
पुं, (गृह्यते इति । ग्रह च उपादाने+
घञ् ।) ग्रहणम् । (गृह्णातीति । ग्रह+
णा ग्रहः ।” ३ । १ । १४३ । इति व्यव-
नविभाषया णः ।) जलजन्तुविशेषः । हाङ्गर
भाषा ॥ जलहस्ती इति केचित् ॥ तत्-
यः । अवहारः २ । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,
भारते । १ । २१ । ५ ।
र्विकृतैरन्यैर्घोरैर्जलचरैस्तथा ।
समवाधुष्टं कूर्म्मग्राहसमाकुलम् ॥”)

शिशुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (आग्रहः ।
यथा, गीतायाम् । १७ । १९ ।
“मूढ़ग्राहेणात्मनो यत् पीड़या क्रियते तपः ॥”
“मूढ़ग्राहेणाविवेककृतेन दुराग्रहेण ।” इति
श्रीधरस्वामी ॥)
ग्राहकः, पुं, (गृह्णातीति । ग्रह+ण्वुल् ।) चिल्ला-
वरशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ हिंस्रपक्षी ।
व्यालग्राही । ग्रहीतरि त्रि । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (ग्रह+णिच्+ण्वुल् । ज्ञापकः । यथा,
महाभारते । ३ । २१० । १३ ।
“यथार्थं ग्राहकाण्येषां शब्दादीनामिमानि तु ॥”)
ग्राहिणी, स्त्री, (गृह्णाति अशेषगुणानिति । ग्रह
उपादाने+“नन्दिग्रहीति ।” ३ । १ । १३४ ।
इति णिनिः ङीप् ।) क्षुद्रदुरालभा । इति
राजनिर्घण्टः ॥ ताम्रमूलाद्यच । इति रत्न-
माला ॥ चिरद इति भाषा ॥
ग्राहिफलः, पुं, (ग्राहि धारकं मलबन्धकमित्यर्थः
फलं यस्य ।) कपित्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ग्राही, [न्] पुं, (गृह्णातीति । ग्रह+णिनिः ।)
कपित्थः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
ग्राही, [न्] त्रि, (गृह्णातीति । ग्रह+णिनिः ।)
मलबन्धकः । धारकः । इति वैद्यकम् ॥ (यथा,
भावप्रकाशे ।
“काञ्चनारो हिमो ग्राही तुवरः श्लेष्मपित्तनुत् ॥”)
ग्रहणकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । २५ । ४६ ।
“तत्र तस्यैव कैवर्त्तपतेः सत्यव्रतस्य सः ।
शफरग्राहिभिर्भृत्यैः प्राप्य दैवादगृह्यत ॥”
प्रतिकूलः । यथा, भट्टिः । ५ । ६३ ।
“मास्म भूर्ग्राहिणी भीरु ! गम्यतुत्साहिनी भव ॥”
“हे भीरु ! मास्म भूर्ग्राहिणी प्रतिकूला मा भूः ।”
इति जयमङ्गलः ॥)
ग्रीवा, स्त्री, (गीर्य्यतेऽनया । गॄ निगरणे+“शॄवा-
यज्ञजिह्वाग्रीवाप्रामीवाः ।” उणां । १ । १५४ ।
इति वन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) गल-
घाटादिसमुदिता । इति भरतः ॥ (यथा,
शकुन्तलायां १ मे अङ्के ।
“ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्त-
[दृष्टिः ॥”)
सा तु गर्भे मासमात्रेण भवति । इति सुख-
बोधः ॥ तत्पर्य्यायः । शिरोधिः २ कन्धरा ३ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥ कन्धिः ४ शिरो-
धरा ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कन्धराशिरा ।
इति मेदिनी । वे । ६ ॥
ग्रीवी, [न्] पुं स्त्री, (ग्रीवा विद्यते यस्य । ग्रीवा
+इनिः । दीर्घग्रीवावत्त्वया एव अस्य तथा-
त्वम् ।) उष्ट्रः । इति जटाधरः ॥ प्रशस्तग्रीवा-
युक्ते त्रि ॥
ग्रीष्मः, पुं, (ग्रसते रसान् इति । ग्रसु अदने+
“ग्रीष्मः ।” उणां । १ । १४६ । इति मक्
ग्रीभावश्च धातोः सुगागमश्च निपात्यते ।) ऋतु-
विशेषः । (यथा, मनुः । ६ । २३ ।
“ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशिकः ॥”)

स तु ज्यैष्ठाषाढौ । तत्पर्य्यायः । उष्णकः २
निदाघः ३ उष्णोपगमः ४ उष्णः ५ उष्मागमः ६
तपः ७ । इत्यमरः । १ । ४ । १९ ॥ घर्म्मः ८
तापनः ९ उष्णागमः १० उष्णकालः ११ ।
“ग्रैष्मिकस्त्वनभिस्यन्दि जलमित्येव निश्चयः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
(“दीर्घवासरकं तीक्ष्णं ज्वालामालाकुलं जगत् ।
दिशि ग्रीष्मे मृगतृष्णाः सिद्धाः स्युर्मृगवाजिनः ॥
नैरृतो मारुतो रूक्षः शीर्णपर्णा महीरुहाः ।
दग्धं तृणाकुलारण्यं दावाग्निश्च दिशो दश ॥
एवं लक्षणके ग्रीष्मे पित्तरक्तसुदीर्य्यते ।
तस्मात् क्रिया प्रतीकारं कुर्य्यात् संशमनं भिषक् ॥
जलक्रीड़ा दिवानिद्रा सेवनं सुखसाधनम् ।
श्यामारामारतं शस्तं कुञ्जकिञ्जल्कशीतलम् ॥
नीलनालदलोपेतः अमन्दो व्यजनानिलः ।
केतक्या मोदकुसुमचन्दनोशीरशीतलैः ॥
लेपनं शीतलं सम्यक् धारागाराश्रयः पुनः ।
एवं क्रिया समापन्ने ग्रीष्मे च सुखसङ्गमः ॥”
इति ग्रीष्मोपचारः ॥
इति हारीते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
“तीक्ष्णांशुरतितीव्रांशुर्ग्रीष्मे संक्षिपतीव यत् ।
प्रत्यहं क्षीयते श्लेष्मा तेन वायुश्च वर्द्धते ॥
अतोऽस्मिन् पटुकट्वम्लव्यायामार्ककरांस्त्यजेत् ।
भजेन्मधुरमेवान्नं लघुस्निग्धं हिमं द्रवम् ॥
सुशीततोयसिक्ताङ्गो लिह्यात् शक्तून् सशर्करान् ॥
मद्यं न पेयं पेयं वा स्वल्पं सुबहु वारि वा ॥
अन्यथा शोफशैथिल्यदाहमोहान् करोति तत् ।
कुन्देन्दुधवलं शालिमश्नीयाज्जाङ्गलैः पलैः ॥
पिबेद्रसं नातिघनं रसालां रागखाण्डवौ ।
पानकं पञ्चसारं वा नवमृद्भाजनस्थितम् ॥
मोचचोचदलैर्युक्तं साम्लं मृण्मयशुक्तिभिः ।
पटलावासितञ्चाम्भः सकर्पूरं सुशीतलम् ॥
शशाङ्ककिरणान् भक्ष्यान् रजन्यां भक्षयन् पिबेत्
ससितं माहिषं क्षीरं चन्द्रनक्षत्रशीतलम् ॥
अभ्रङ्कषमहाशालतालरुद्धोष्णरश्मिषु ।
वनेषु माधवीश्लिष्टद्राक्षास्तवकशालिषु ॥
सुगन्धिहिमपानीयसिच्यमानपटालिके ।
कायमाने चिते चूतप्रवालफललम्बिभिः ॥
कदलीदलकह्लार-मृणालकमलोत्पलैः ।
कल्पिते कोमलैस्तल्पे हसत्कुसुमपल्लवे ॥
मध्यदिनेऽर्कतापार्त्तः स्वप्याद्धारागृहेऽथवा ।
पुस्तस्त्रीस्तनहस्तास्यप्रवृत्तोशीरवारिणि ॥
निशाकरकराकीर्णे सौधपृष्ठे निशासु च ।
आसनास्वस्थचित्तस्य चन्दनार्द्रस्य मालिनः ॥
निवृत्तकामतन्त्रस्य सुसूक्ष्मतनुवाससः ।
जलार्द्रास्तालवृन्तानि विस्तृताः पद्मिनीपुटाः ॥
उत्क्षेपाश्च मृदूत्क्षेपा जलवर्षिहिमानिलाः ।
कर्पूरमल्लिकामाला हाराः सहरिचन्दनाः ॥
मनोहरकलालापाः शिशवः शारिकाः शुकाः ।
मृणालवलयाः कान्ताः प्रोत्फुल्लकमलोज्ज्वलाः ॥
जङ्गमा इव पद्मिन्यो हरन्ति दयिताः क्लमम् ॥”
इति वाभटे सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

"ग्रीष्मे पुनर्भृशमौष्ण्योपहतत्वात् शरीरमसुखोपपन्नं भवति। उष्णवातातपमानमतिशिथिलमत्यल्पप्रविलीनदोषं भेषजं पुनः संशोधनार्थमुष्णस्वभावमुष्णानुगमनात्तीक्ष्णतरत्वमापद्यते। तस्मात्तयोः संयोगे संशोधनमतियोगायोपपद्यते शरीरं पिपासोपद्रवाय।" इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये॥

"मयूखैर्जगतः सारं ग्रीष्मे पेपीयते रविः।
स्वादुशीतं द्रवं स्निग्धमन्नपानं तदा हितम्॥
शीतं सशर्करं मन्थं जाङ्गलान्मृगपक्षिणः।
घृतं पयः स शाल्यन्नं भजन् ग्रीष्मे न सीदति॥
मद्यमल्पं न वा पेयमथवा सुबहूदकम्।
लवणाम्लकटूष्णानि व्यायामञ्चात्र वर्जयेत्॥
दिवा शीतगृहे निद्रां निशि चन्द्रांशुशीतलम्।
भजेच्चन्दनदिग्धाङ्गः प्रवाते हर्म्यमस्तके॥
व्यजनैः पाणिसंस्पर्शैश्चन्दनोदकशीतलैः।
सेव्यमानो भजेदास्यां मुक्तामणिविभूषितः॥
काननानि च शीतानि जलानि कुसुमानि च।
ग्रीष्मकाले निषेवेत मैथुनाद्विरतो नरः॥"

इति च सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये चरकेणोक्तम्॥) तत्र जातफलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे।

"ग्रीष्मोद्भवो भोगभवानुरक्तो
वक्ता सुशीलो जलकेलिशीलः।
विद्याधनैश्वर्ययशोमनोज्ञो
धन्वी सुवेशः परदारचित्तः॥"

उष्णः। इति मेदिनी। मे। १०॥ गरमि इति तात् इति च भाषा॥ तद्वति त्रि॥

ग्रीष्मजा, स्त्री, (ग्रीष्मात् ग्रीष्मप्रभावात् ग्रीष्मे ग्रीष्मकाले वा जायते या इति। जन्+डः। ततष्टाप् च।) लवणी। इति शब्दचन्द्रिका॥ लोणा इति भाषा॥ (ग्रीष्मजातमात्रे, त्रि॥)

ग्रीष्मपुष्पी, स्त्री, (ग्रीष्मे ग्रीष्मकाले पुष्पं यस्याः। जातौ संज्ञायां वा ङीप्।) करुणीपुष्पवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

ग्रीष्मभवा, स्त्री, (ग्रीष्मे ग्रीष्मसमये ग्रीष्मागमे इत्यर्थः भवति उत्पद्यते या। भू+अच्। टाप्।) नवमल्लिका। इति रत्नमाला॥

("कुमारिका ग्रीष्मभवा सुगन्धा।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्।)

ग्रीष्मसुन्दरकः, पुं, (ग्रीष्मे सुन्दर इव कायते शोभते इति। कै+कः। ग्रीष्मसुन्दर+स्वार्थे कन् वा।) शाकविशेषः। गिमा इति भाषा॥ तस्य गुणाः। तिक्तत्वम्। लघुत्वम्। कफपित्तदोषनाशित्वम्। रुचिकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

ग्रीष्महासः, स्त्री, (ग्रीष्मे ग्रीष्मसमये हासः प्रकाशः उत्पत्तिजन्यशोभेत्यर्थः यस्य।) इन्द्रतूलकम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ बुड़ीर सुता। इति भाषा॥

ग्रीष्मी, स्त्री, (ग्रीष्मः ग्रीष्मसमयः उत्पत्तिकारणत्वेनास्त्यस्याः।"अर्श आदिभ्योऽच्।"५।२।१२७। इत्यच् ततो ङीप्।) नवमल्लिका। इति राजनिर्घण्टः॥

ग्रीष्मोद्भवा, स्त्री, (उद्भवतीति। उत्+भू+अच्। ग्रीष्मे उद्भवो यस्याः ग्रीष्मे उद्भवतीति वा।) नवमल्लिका। इति राजनिर्घण्टः॥

ग्रुच, इर् उ चौर्य्ये। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्-उदित्वात् क्त्वा वेट्।) रेफयुक्तः। पञ्चमस्वरी। इर्, अग्रुचत् अग्रोचीत्। उ, ग्रोचित्वा ग्रुक्त्वा। इति दुर्गादासः॥

ग्रैवं, क्ली, (ग्रीवायां भवम्। "ग्रीवाभ्योऽण् च।" ४। ३। ५७। इति अण्।) ग्रीवाभूषणम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघुः। ४। ४८॥

"भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम्।
नास्रसत् करिणां ग्रैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि॥")

ग्रैवेयं, क्ली, (ग्रीवायां भवम्। "चात् ढञ्।" "ग्रीवाभ्योऽण् च।" ४। ३। ५७। इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिकोक्त्या चकारात् ढञ्।) कण्ठभूषणम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। ७। ३५। ३४।

"पुनर्दिशान् द्विपारोहान् वैजयन्त्यङ्कुशध्वजान्।
तूणवर्म्मास्त्रयुगांश्च कण्ठान् ग्रैवेयाणांश्च कम्बलान्॥")

ग्रैवेयकं, क्ली, (ग्रीवायां भवमिति। "कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु।" ४। २। ९६। इति ढकञ्।) कण्ठभूषा। इत्यमरः।२।६।१०४॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे। ८२। २५।

"नूपुरौ विमलौ तद्वत् ग्रैवेयकमनुत्तमम्॥")

ग्रैष्मी, स्त्री, (ग्रीष्मे भवेति। "सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्।"४।३।१६। इति अण् ततो ङीप्। "पञ्चे ऋत्वण् ङीप्।" इति अमिताके।) नवमल्लिका। इति त्रिकाण्डशेषः॥ ग्रीष्मसम्बन्धिनि त्रि नान्तञ्च॥

ग्लस, उ ङ भक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्-उदित्वात् क्त्वा वेट्।) अन्तःस्थलतीययुक्तः। उ, ग्लसित्वा ग्लस्त्वा। ङ, ग्लसते। इति दुर्गादासः॥

ग्लस्तः, त्रि, (ग्लस्+कर्म्मणि क्तः।) भक्षितः। इत्यमरः। ३। २। ११२॥

ग्लह, ञ कि आदाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-वेट्।) अन्तःस्थलतीययुक्तः। ञ, अग्लहीत् अग्लाक्षीत्। कि, ग्लाहयति ग्लहति। एषः केश्चिन्न मन्यते इति दुर्गादासः॥ (यथा, महाभारते। २। ६७। १६।

"इमां चेत् पूर्व्वं कितवोऽग्लहीष्यद्-
दीशोऽभविष्यदपराजितात्मा॥")

ग्लहः, पुं, (ग्लह+"अक्षेषु ग्लहः।" ३।३।७०। अक्षशब्देन देवनं लक्ष्यते तत्र यत् पणरूपेण ग्राह्यं तत्र ग्लह इति निपात्यते। इति वार्त्तिकोक्त्या च निपातनात् साधुत्वम्।) अक्षक्रीड़ास पणः। इत्यमरः। २। १०। ४५॥ बाज़ इति वाचि. इति च भाषा॥ (यथा, महाभारते। २। ६७। ६।

"पाञ्चालस्य द्रुपदस्यात्मजामिमां
सभामध्ये यो वदेयोद्ग्लहेषु॥")

ग्लाता, [ऋ] त्रि, (ग्लायति ग्लानियुक्तो भवतीति। ग्लै+तृच्।) ग्लानियुक्तः। इति व्याकरणम्॥

ग्लानः, त्रि, (ग्लै+कर्त्तरि क्तः।) रोगात् क्षीणदेहः। तत्पर्य्यायः। ग्लास्नुः २। इत्यमरः। २। ६। ५८॥ रोगी। इति राजनिर्घण्टः॥

ग्लानिः, स्त्री, (ग्लायति अनेनास्मिन् वा। ग्लै+"वह्निश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्।" उणां ४। ५१। इति निः।) बलहीनता। इति हेमचन्द्रः।२।२३३॥ (यथा, गीतायाम्। ४। ७।

"यदा यदा हि धर्म्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।")

रोगः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, भागवते। ५। २४। १३। "देहवैवर्ण्यदौर्गन्ध्यस्वेदक्लमग्लानिरिति वयोऽवस्थाश्च भवन्ति।")

ग्लास्नुः, त्रि, (ग्लायतीति। ग्लै+"ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः।"३। २। १३९। इति ग्स्नुः।) ग्लानः। इत्यमरः। २। ६। ५८॥ (यथा, भट्टिः।७।४।

"वसन् माल्यवति ग्लास्नू रामो जिष्णुरधृष्णुवत्।")

ग्लुच, इर् उ चौर्य्ये गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) अन्तःस्थलतीययुक्तः। पञ्चमस्वरी। इर्, अग्लुचत् अग्लोचीत्। उ, ग्लोचित्वा ग्लुक्त्वा। इति दुर्गादासः॥

ग्लुञ्च, उ इर् गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) उदित्वात् क्त्वावेट्। अन्तःस्थलतीययुक्तादिः। पञ्चमस्वरी। उ, ग्लुञ्चित्वा ग्लुक्त्वा। इर्, अग्लुचत् अग्लुञ्चीत्। इति दुर्गादासः॥

ग्लेप, ऋ ङ दैन्ये। गतौ। चाले। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सकं-च-सेट्।) अन्तःस्थलतीययुक्तः। ङ, ग्लेपते निर्धनः सदा। ऋ, अजिग्लेपत्। इति दुर्गादासः॥

ग्लेयः, त्रि, (ग्लानिमर्हतीति। ग्लै+यः।) ग्लानियोग्यः। इति व्याकरणम्॥

ग्लेव, ऋ ङ सेवे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) अन्तःस्थलतीययुक्तः। ऋ, अजिग्लेवत्। ङ, ग्लेवते। इति दुर्गादासः।

ग्लेष, ऋ ङ अन्वेषे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) अन्तःस्थलतीययुक्तः। ऋ, अजिग्लेषत्। ङ, ग्लेषते जिग्लेषे। अन्वेषोऽनुसन्धानम्। ग्लेषते यः सतां मार्गमिति हलायुधः। इति दुर्गादासः॥

ग्लै, क्षये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-अनिट्।) अन्तःस्थलतीययुक्तः। क्षयो ह्रासः। ग्लायति लोकः शोकात्। अनुपसर्गे ज्ञा श्रा ज्वल ह्वल ह्मल इत्यादिना वा ह्रस्वः। ग्लपयति ग्लापयति। सोपसर्गस्य तु प्रग्लापयति। इति दुर्गादासः॥ (यथा, मनुः।२।१८।

"श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः।
न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः॥")

ग्लौः, पुं, (ग्लायति ग्लानिं प्राप्नोति इत्यर्थः इति भावः। ग्लै+"ग्लानुदिभ्यां डौः।" उणां

। ६४ । इति डौः ।) चन्द्रः । (यथा, अथर्व्व-
संहितायाम् । ६ । ८३ । ३ ।
लौहितः प्र पतिष्यति स गलुन्तो नशिष्यति ॥")
र्परः । इत्यमरः । १ । ३ । १४ ॥

घ

घकारः । स तु व्यञ्जनचतुर्थवर्णः । अस्यो-
च्चारणस्थानं कण्ठः । इति व्याकरणम् ॥ (एतत्तु
मुग्धबोधमतम् । यथा, "अ आ इ क ख ग
घ ङः कण्ठ्याः ।" पाणिनीये तु एष कण्ठ्यो
ह्यातमलीयश्च । यथा, "अकुहविसर्ज्जनीयानां
कण्ठः ॥" इत्युक्ता पुनः शिक्षायाम् ।
जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्यौष्ठ्यो वः स्मृतो
बुधैः ॥")
तस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
घकारं चञ्चलापाङ्गि ! चतुष्कोणात्मकं सदा ।
पञ्चदेवमयं वर्णमरुणादित्यसन्निभम् ॥
पञ्चप्राणमयं त्रिगुणोपेतं सदा त्रिगुणसंयुतम् ।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं सर्व्वदं प्रणमाम्यहम् ॥"
तस्योत्पत्तिर्वर्णो द्रष्टव्या ॥ वङ्गाक्षरैरस्य
लेखनप्रकारादिर्यथा,—
दक्षिणरूपा वामरेखा किञ्चिदाकुञ्चिता सतः ।
तासु लौहरूपमाश्रित्य ततोऽधोगत्य दक्षतः ॥
तत ऊर्द्ध्वं गता रेखा प्रभुर्नारायणस्तयोः ।
मात्रा स्वरूपिणी देवि ! मात्राशक्तिः प्रकीर्त्तिता ॥"
तस्य ध्यानं यथा,—
मालतीपुष्पवर्णाभां षड्भुजां रक्तलोचनाम् ।
शुक्लाम्बरपरीधानां शुक्लमाल्यविभूषिताम् ॥
सदा स्मेरमुखीं रम्यां लोचनत्रयराजिताम् ।
एवं ध्यात्वा घकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
तत्प्रणाममन्त्रो यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।
त्रिवर्णं त्रिगुणोपेतं सदा त्रिगोलसंयुतम् ।
त्रिशक्तिं सर्व्वदा प्रान्तं घकारं प्रणमाम्यहम् ॥"
तस्य नामानि यथा, नानातन्त्रेषु ।
"घः खड्गी घर्घरो घण्टी घण्टीशस्त्रिपुरान्तकः ।
गायुः शिवोत्तमः सत्ता किङ्किणी घोरनायकः ॥
गौरीचिरजगो मेधा कालरूपी च दाम्भिकः ।
मोदरा ज्वालमूलं नन्दिशो हननं ध्वनिः ॥
त्रैलोक्यविद्या संहर्त्ता कामाख्यमनन्तामयः ॥"
पुं, (घट्टयति शब्देन शोभते घटयति घर्घ-
रादिशब्दं वा । घटि दीप्तौ घट चेष्टायां च
+ बाहुलकात् डः ।) घण्टा । घर्घरशब्दः । इति
मेदिनी । घे । १ ॥
घ, हसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
अकं-सेट् ।) कण्ठ्यवर्गान्तीयोपधः । घग्घति ।
इति दुर्गादासः ॥
, क हिंसे । संघाते । दीप्तौ । इति कविकल्प-
द्रुमः । (चुरां-परं-सकं-अकंच-सेट् ।) क, घाट-
यति कवाटं द्वारि जनः संयोजयतीत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

घट, इ कि दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
पक्षे भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) इ, भावे घण्ट्यते ।
कि, घण्टयति घण्टति । दीप्तिर्दीप्तिः । दीप्त्यर्थत्वेन
पाचिकचुरादित्वे सिद्धे कि करणमर्थान्तरेऽपि
पाचिकचुरादित्वार्थम् । तथाच,—
"क्रियावाचित्वमाख्यातुं प्रसिद्धोऽर्थः प्रदर्शितः ।
प्रयोगतोऽन्ये मन्तव्या अनेकार्था हि धातवः ॥"
इति वोपदेवः ॥
प्रसिद्धार्थं कथयितुं धातूनां प्रसिद्धोऽर्थः प्रद-
र्शितः । किन्तु महाकविप्रयोगं दृष्ट्वान्येऽप्यर्था
मन्तव्याः हि यस्मात् धातवोऽनेकार्था भवन्ती-
त्यर्थः । तेन हिंसार्थस्यापि पठितस्यापि शंसतेः
कथनार्थत्वे न मे क्रिया शंसति किञ्चिदीप्सित-
मिति रघौ कथयतीत्येवार्थः । एवं दीप्तिप्रपठित-
स्यापि तर्कधातोर्वितर्कणार्थत्वे तर्कयत्यगुरुं
सुधीरित्यादिः । इति दुर्गादासः ॥
घट, ष ङ म चेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-
आत्मं-अकं-सेट् ।) ष, घटा । ङ, घटते
पठितुं शिष्यः । म, घटयति । घटतीति घटो
ज्ञेयो गाघटन् घटतामित्यादिति तु घटते घटः
पचादित्वादन् । ततो घट इवाचरतीति क्वौ
साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, भट्टिः ।
१२ । २६ ।
"घटेत सन्ध्यादिषु यो गुणेषु
लक्ष्मीर्न तं मुञ्चति चञ्चलापि ॥")
घटः, पुं, (घटते स्वदादिसङ्घातेः जलादिग्रहणाय
इत्यर्थः । घट् + पचाद्यच् ।) कलसः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ३२ ॥ (यथा, मनुः । ८ । ३१६ ।
"यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेद्भिन्द्याच्च यः प्रपाम् ।
स दण्डं प्राप्नुयान्माषं तच्च तस्मिन् समाहरेत् ॥")
तस्य परिमाणं कलसशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ समाधि-
भेदः । (घटस्थवारिवत् निश्चलत्वात्तथात्वम् ।)
स तु कुम्भकम् । इभशिरः । (आकृतिसादृश्या-
त्तथात्वम् ।) कूटकूटः । इति मेदिनी । टे । ७ ॥
कुम्भराशिः । यथा,— [लभेत् ।"
"सिंहे वा यदि गोघटे गतनरः सर्व्वार्थसिद्धिं
इति समयप्रदीपः ॥ द्रोणपरिमाणम् । इति
वैद्यकपरिभाषा ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशोनल्वणोन्मितः ।
उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्य्यायसंज्ञितः ॥"
इति शार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥
"कंसश्चतुर्गुणो द्रोणः आम्र्मणोन्मानमेव तत् ।
स एव कलशः ख्यातो घट उन्मान मेव च ॥"
इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥)
कुम्भपरिमाणम् । यथा,—
"दशद्रोणो भवेत् खारी कुम्भस्तु द्रोणविंशतिः ।"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे कात्यायनः ॥
(योगावस्थाभेदः । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् ।
४ । ६६ ।
"आरम्भश्च घटश्चैव यथा परिचयोऽपि च ।
निष्पत्तिः सर्व्वयोगेषु स्यादवस्थाचतुष्टयम् ॥"
एतदवस्थायां किं स्यात्तदाह तत्रैव । ४ । ७२-७३ ।

"द्वितीयायां घटीकृत्य वायुर्भवति मध्यगः ।
दृढासनो भवेद्योगी ज्ञानी देवसमस्तदा ॥
विष्णुग्रन्थेस्ततो भेदात् परमानन्दसूचकः ।
अतिशून्ये विमर्द्दश्च भेरीशब्दस्तथा भवेत् ॥")
घटकः, पुं, (घटयति परस्परसम्बन्धादिकमिति ।
घट् + णिच् + ण्वुल् ।) कुलाचार्य्यः । तस्या-
साधुत्वम् । यथा,—
"वरं चाण्डालसंसर्गं कुर्य्यात्तु साधकोत्तमः ।
तथाप्याघटकाचार्यं सर्व्वदा तं परित्यजेत् ॥
दूषिताः कलिकालेषु भारते विविधाः प्रजाः ।
अतएव महेशानि ! सर्व्वे संसर्गदूषिताः ॥
घटकं ब्राह्मणं देवि ! संसर्गं यत्नतस्त्यजेत् ॥"
इति प्राणतोषण्यन्तर्गतायां गौड़ीयोल्लासे मङ्गिच
मर्द्दिनीतन्त्रवचनम् ॥ योजकः । तत्पर्य्यायः ।
चारचरः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य लक्षणं
यथा, कुलदीपिकायाम् ।
"धावको भावकश्चैव योजकश्चाग्रकस्तथा ।
दूषकस्तावकश्चैव षडेते घटकाः स्मृताः ॥"
अन्यच्च ।
"के नो विदन्ति पुरुषा पुरुषाशुपूर्व्वौ-
सत्यौतवे कुलभृतां परिवर्त्तनं वा ।
अत्यन्तलङ्घ्यमपि ये कुलतारसम्यं
जानन्ति ते हि घटका न तु योजकाद्याः ॥"
वनस्पतिः । पुष्पैर्विना यः फलति सः । इति
भूरिप्रयोगः ॥ (घटयति योजयति परार्थहिता-
दिकं साधयतीत्यर्थः । योजके, त्रि । यथाह
भर्तृहरिः । २ । ६६ ।
"ते ते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थस्य
बाधेन ये
मध्यस्थाः परकीयकार्य्यकुशलाः स्वार्थाविरोधेन
ये ।
ते वै मानुषराक्षसाः परहितं यैः स्वार्थतो हन्यते
ये च घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानी-
महे ॥")
घटदासी, स्त्री, (घटार्थं घटनार्थं नियोजिता
दासीव या । घटयति योजयति नायकनायिके
इति घटा योजिका सा दासीव इति वा ।)
कुट्टनी । तत्पर्य्यायः । कुट्टिनी २ दूत्या ३ शम्भ-
ताली ४ गणिका ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
घटना, स्त्री,(घट + णिच् + युच् टाप् च ।) संघात-
करणम् । समष्टीकरणम् । यथा,"करिणां घटना
घटा ।" इत्यमरः । २ । ८ । १०७ ॥ योजना ।
मेलनम् । यथा, "अघटनघटनापटीयसी
माया ।" इति मायालक्षणम् ॥ (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ४ । ३६५ ।
"शक्तिः काव्यपरीक्षितास्ति महतां स्वैरं
दविष्ठाव्यहो
यत्नाश्वासवशेन यान्ति घटनां कार्य्याणि
निर्यत्नताम् ॥")
घटयोनिः, पुं, (घटः कुम्भः योनिः कारणं उत्-
पत्तिस्थानम् यस्य ।) अगस्त्यमुनिः । इति
हलायुधः ॥

घटराजः, पुं, (घटेषु राजते इति। यद्वा घटेन स्फ्टादिसङ्घटनेन राजते शोभते इत्यर्थः।) कुम्भः। इति हारावली॥

घटा, स्त्री, (घट+भावे भिदादित्वात् अङ् ततष्टाप् च।) करिणां घटना। हस्तिनां युद्धादावेकत्र संघातीकरणम्। इत्यमरः। २। ८। १०७॥ (यथा, कथासरित्सागरे। १६। १०६।

"तुरङ्गतुरगव्राताः क्षुब्धस्यावेरिवोर्म्मयः।

तद्गजेन्द्रघटा वेलावनेषु दलशो ययुः॥")

घटनम्। गोष्ठी। सभा। इति मेदिनी। टे। १३॥ समूहः। यथाह श्रीहर्षः।

"यदगारघटाट्टकुट्टिमस्रवदिन्दूपलतुन्दिलापया॥"

घटालाबुः, स्त्री, (घटाकारा अलाबुः।) कुम्भतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥

घटिकं, क्ली, (घटेन साहश्यं विद्यतेऽस्य इति ठन्।) नितम्बः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (घटेन तरतीति। "नौद्व्यचष्ठन्।" ४।४।७। इति ठन्। घटेन तरणशीले त्रि। पुंसि तु। घटिं कायति वादयति घटीवादनेन समयं ज्ञापयतीति। कै+कः। पूर्व्वह्रस्वश्च। घटीवादकः॥)

घटिका, स्त्री, (पादस्याधो ग्रन्थिघटः घटना विद्यतेऽत्र इति। घट+ठन्।) पादग्रन्थिः। इति शब्दरत्नावली॥ (घटयति निर्द्दिशति निरूपयति वा कालांशविशेषं लोकयात्रासम्पादनाय। घट+णिच्+ण्वुल्+टापि अत इत्वञ्च।) मुहूर्त्तः। इति जटाधरः॥ यथा, ज्योतिर्विदाभरणे।

"गुर्व्वक्षराणामुदितं च षष्ट्या

पलं पलानां घटिका किलैका॥"

यथा, तिथितत्त्वे रघुनन्दनः। "अत्र घटिका मुहूर्त्तं श्राद्धयोग्यकालानुरोधात्॥") दण्डः। घड़ी इति भाषा। यथा,—

"चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

(घट+स्वल्पार्थे कन् टापि अत इत्वञ्च। क्षुद्रघटः। यथा, पञ्चतन्त्रे। १। २०३।

"एता हसन्ति च रुदन्ति च कार्य्यहेतो-

र्विश्वासयन्ति च परं न च विश्वसन्ति।

तस्मान्नरेण कुलशीलवता सदैव

नार्य्यः श्मशानघटिका इव वर्ज्जनीयाः॥")

घटी, स्त्री, (घटते इति घटः। घट+अच्। ततः संज्ञायां जातौ वा ङीष्। यद्वा, घटः कालमानज्ञापकः सच्छिद्रः कुम्भः ज्ञापकतयाऽस्त्यस्या इति अच् ततो गौरादित्वात् ङीष्।) दण्डः। इति भूरिप्रयोगः॥ घड़ी इति भाषा॥ (यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ।

"गुर्व्वक्षरैः खेन्दुमितैरसुस्तैः

षड्भिः पलं तैर्घटिका खषड्भिः

स्याद्वा घटी षष्टिरहः खरामैः॥"

स्वल्पार्थे ङीष्।) क्षुद्रघटः। इति मुग्धबोधम्॥ (यथा, मार्कण्डेये। १२। २२।

"घटीयन्त्रेषु चैवान्यो बद्धस्तोये यथा घटी॥")

घटीकारः, पुं, (घटीं करोतीति। कृ+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्।) यद्वा, अघटं घटं करोति यः। कुलालः। इति मुग्धबोधम्॥

घटीयन्त्रं, क्ली, (घट्याः यन्त्रम्।) कूपाज्जलोत्तोलनार्थरज्ज्वादिसहितघटः। जलतोला कल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। उद्घाटनम् २। इत्यमरः। २। १०। २७॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे।१२।२०।

"तान्येव तत्र चक्राणि घटीयन्त्राणि चान्यतः॥"

घटी क्षुद्रघटस्तदधस्तनार्द्धाकारं यन्त्रम्। यद्वा घट्याः दण्डरूपकालस्य ज्ञापकं यन्त्रम्। कालपरिमाणज्ञापको यन्त्रविशेषः। घड़ी इति ख्यातः॥ सूर्य्यसिद्धान्ते कालमानज्ञापकयन्त्राणि बहुविधान्युक्तानि। तत्र शङ्क्वादिकं दिवाकालमानज्ञापकमुक्तवान्। घटीयन्त्रादिकन्तु अहर्निशं कालज्ञानसाधनमिति घटीयन्त्रादिकं सूर्य्यसिद्धान्ते रङ्गनाथेन विस्तीर्य्य प्रदर्शितम्। यथा,—

"अथ घटीयन्त्रादिभिः मतकारियन्त्रैर्वा सर्व्वोपजीव्यं कालं सूक्ष्मं साधयेदिति कालसाधनमुपसंहरति॥"

"तोययन्त्रकपालाद्यैर्मयूरनरवानरैः।

ससूत्ररेणुगर्भैश्च सम्यक् कालं प्रसाधयेत्॥"

इति सूर्य्यसिद्धान्तः॥

अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा,—

"जलयन्त्रञ्च तत् कपालञ्च कपालाख्यं जलयन्त्रं वक्ष्यमाणं तदाद्यं प्रथमं येषां तैर्यन्त्रैर्वालुकायन्त्रप्रभृतिभिः सापेक्षघटीयन्त्रैर्मयूरनरवानरैः। मयूराख्यं स्वयंवहयन्त्रं निरपेक्षं नरयन्त्रं शङ्क्वाख्यं छायायन्त्रं पूर्व्वोद्दिष्टं वानरयन्त्रं स्वयंवहं निरपेक्षमेतैः ससूत्ररेणुगर्भैः सूत्रसहिता रेणवो धूलयो गर्भे मध्ये येषां तैः सूत्रप्रोताः षष्टिसंख्यका स्फटिका मयूरोदरस्था मुखात् घटिकान्तरेण स्वत एव निःसरन्तीति लोकप्रसिद्धाः ताद्दशैर्यन्त्रैरित्यर्थः। यद्वा सूत्राकारेण रेणवः सिकतांशा गर्भे उदरे यस्य ताद्दशं यन्त्रं बालुकायन्त्रं प्रसिद्धम्। तेन सहितैर्मयूरादियन्त्रैर्मयूरादयुक्तयन्त्रैर्वालुकायन्त्रेण चेति सिद्धोऽर्थः। चकारस्तोययन्त्रकपालाद्यैरित्यनेन समुच्चयार्थकः। कालं दिनगतादिरूपं सम्यक् सूक्ष्मं प्रसाधयेत्। प्रकर्षेण सूक्ष्मत्वेनातिसूक्ष्मत्वेनेत्यर्थः। जानीयादित्यर्थः॥ ॥ ननु मयूरादिस्वयंवहयन्त्राणि कथं साध्यानीत्यतस्तत्साधनप्रकारा बहवो दुर्गमाश्च सन्तीत्याह॥"

"पारदाराम्बुसूत्राणि शुल्वतैलजलानि च।

बीजानि पांशवस्तेषु प्रयोगास्तेऽपि दुर्लभाः॥"

अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा,—

"तेषु मयूरादियन्त्रेषु स्वयंवहार्थमेते प्रयोगाः प्रकर्षेण योज्याः। प्रकर्षस्तु यावदभिमतसिद्धिः। एते क इत्यत आह। पारदाराम्बुसूत्राणीति पारदयुक्ता आराः। यथा सिद्धान्तशिरोमणौ।

लघु काष्ठजमत्र चक्रं समसुषिराराः समान्तरा नेम्याम्।

किञ्चिद्वक्रा योज्याः सुषिरस्यार्द्धं पृथक् तावत् रसपूर्णं तच्चक्रं द्व्याधाराक्षस्थितं स्वयं भ्रमति। अम्बु जलस्य प्रयोगः। सूत्राणि सूत्रसाधनप्रयोगः। शुल्वं शिल्पनैपुण्यम्। तैलजलानि तैलयुक्तजलस्य प्रयोगः। चकारात् तयोः पृथक् प्रयोगोऽपि। यथा च सिद्धान्तशिरोमणौ।

उत्कीर्य्यनेमिमथवा परितो मदनेन संलग्नम्।

तदुपरि तालदलाद्यं कृत्वा सुषिरे रसं क्षिपेत तावत्।

यावद्रसैकपार्श्वे क्षिप्तजलं नान्यतो याति।

पिहितच्छिद्रं तदतश्चक्रं भ्रमतिस्वयं जलाकृष्टम्।

ताम्रादिमयस्याङ्कुशरूपनलस्याम्बुपूर्णस्य।

एकं कुण्डजलान्तर्द्वितीयमग्रं त्वधोमुखं च बहिः।

युगपन्मुक्तं चेत् कं नलेन कुण्डाद्बहिः पतति।

नेम्यां बद्धा घटिकाश्चक्रं जलयन्त्रवत् तथा धार्य्यम्।

नलकप्रच्युतसलिलं पतति यथा तद्घटीमध्ये।

भ्रमति ततस्तत् सततं पूर्णघटीभिः समाकृष्टम्।

चक्रच्युतं तदुदकं कुण्डे याति प्रणालिकया।

बीजानि केवलं तुङ्गबीजप्रयोगः। पांसवो धूलिप्रयोगास्तैर्युक्ताः प्रयोगाः। अपिशब्दात् प्रयोगेषु सुगमतरा इत्यर्थः। दुर्लभा असाधारणैर्मनुष्यैः कर्त्तुमशक्या इत्यर्थः। अन्यथा प्रतिदिनं स्वयंवहानां प्राचुर्य्यापत्तेः। इयं स्वयंवहविद्या समुद्रान्तर्निवासिजनैः फिरङ्गाख्यैः सम्यगभ्यस्तेति। कुहकविद्यात्वादत्र विस्तारानुद्योग इति संक्षेपः॥॥ अथ कपालाख्यजलयन्त्रमाह।

"ताम्रपात्रमधश्छिद्रं न्यस्तं कुण्डेऽमलाम्भसि।

षष्टिर्मज्जत्यहोरात्रे स्फुटं यन्त्रं कपालकम्॥"

अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा,—

"यत् ताम्रघटितं पात्रमधश्छिद्रं अधोभागे छिद्रं यस्य तत्। अमलाम्भसि निर्म्मलं जलं विद्यते यस्मिन् ताद्दशे कुण्डे हृहद्भाण्डे न्यस्तं धारितं सत् अहोरात्रे नाक्षत्राहोरात्रे षष्टिः षष्टिवारमेव न न्यूनाधिकं मज्जति। अधश्छिद्रमार्गेण जलागमनेन जलपूर्णतया निमग्नं भवति तत् कपालकं कपालमेव कपालकं घटखण्डाकारं कपालपदवाच्यत्वात् घटाधस्तनार्द्धाकारं यन्त्रं घटीयन्त्रं स्फुटं सूक्ष्मम्। तद्घटनन्तु।

शुल्वस्य दिग्भिर्विहितं पलैर्यत्

षडङ्गुलोच्चं द्विगुणायतास्यम्।

तदम्भसा षष्टिपलैः प्रपूर्य्यं

पात्रं घटार्द्धप्रतिमं घटी स्यात्॥

सत्र्यंशमाषत्रयनिर्म्मिता या

हेम्नः शलाका चतुरङ्गुला स्यात्।

विद्धं तया प्राक्तनमत्रपात्रं

प्रपूर्य्यते नाडिकयाम्बुभिस्तत्॥

तथाच सिद्धान्तशिरोमणौ,—

"घटदलरूपा घटिता घटिका ताम्री तले पृथुच्छिद्रा।

द्युनिशनिमज्जनमित्या भक्तं द्युनिशं घटीमानम्॥"

"अत्र दशभिः शुल्वस्य पलैरित्यादि यद्घटी

यत्तं केचित् त्वतं तद्युक्तिशून्यं दुर्घटं चेत्येतद्-
घतम्। इष्टप्रमाणाकारसुषिरं पात्रं घटी-
नमङ्गीकृतम्। मुनिशनिमज्जनसङ्ख्यया यदि
त्रिंशच्छतानि पानीयपलानि लभ्यन्ते तदे-
। निमज्जनेन किमिति चेराशिकम्।” इति
ीयतत्त्वम् ॥ अन्यानि कालमानयन्त्राणि तु
शब्दे द्रष्टव्यानि ॥)

कचः, पुं, (घट इव उन्नतःकचोऽस्य।)
सविशेषः। स तु हिडिम्बाराक्षसीगर्भे
मसेनाज्जातः॥ इति महाभारतम्॥ (अस्य
मनिरुक्त्या सह जन्मादिविवरणं यथा, महा-
रते। १। १५६। २१—६३।
यैति तत् प्रतिश्रुत्य हिडिम्बा राक्षसी तदा।
मसेनमुपादाय सोर्द्धमाचक्रमे ततः॥
लशृङ्गेषु रम्येषु देवतायतनेषु च।
गपक्षिविघुष्टेषु रमणीयेषु सर्व्वदा॥
त्वा च रूपं परमं सर्व्वाभरणभूषिता।
ञ्जल्पन्ती सुमधुरं रमयामास पाण्डवम्॥
ेव वनदुर्गेषु पुष्पितद्रुमसानुषु।
:सु रमणीयेषु पद्मोत्पलयुतेषु च॥
ीद्वीपप्रदेशेषु वैदूर्य्यसिकतासु च।
ीर्थवनतोयासु तथा गिरिनदीषु च॥
ाननेषु विचित्रेषु पुष्पितद्रुमवल्लिषु।
मवद्गिरिकुञ्जेषु गुहासु विविधासु च॥
ल्लशतपत्रेषु सरःस्वमलवारिषु।
ामरस्य प्रदेशेषु मणिहेमचितेषु च॥
तनेषु च रम्येषु तथैवोपवनेषु च।
ारण्येषु पुण्येषु तथा पर्व्वतसानुषु॥
ह्यकानां निवासेषु तापसायतनेषु च।
र्वर्त्तुफलपुष्पेषु मानसेषु सरःसु च॥
भ्रती परमं रूपं रमयामास पाण्डवम्।
मयन्ती तथा भीमं तत्र तत्र मनोजवा॥
जज्ञे राक्षसीपुत्त्रं भीमसेनात् महाबलम्।
रूपाक्षं महावक्त्रं शङ्कुकर्णं विभीषणम्॥
ीमनादं सुताम्रोष्ठं तीक्ष्णदंष्ट्रं महारवम्।
ेष्वासं महावीर्य्यं महासत्त्वं महाभुजम्॥
हाजवं महाकायं महामायमरिन्दमम्।
र्घघोणं महोरस्कं विकटोद्बद्धपिण्डिकम्॥
मानुषं मानुषजं भीमवेगं महाबलम्।
: पिशाचानतीवान्यान् बभूवातीव राक्षसान्॥
लोऽपि यौवनं प्राप्तो मानुषेषु विशाम्पते!।
स्त्रेषु परं वीरः प्रकर्षमगमद् बली॥
ो हि गर्भान् राक्षस्यो लभन्ते प्रसवन्ति च।
ामरूपधराश्चैव भवन्ति बहुरूपिकाः॥
णम्य विकचः पादावग्रह्णात् स पितुस्तदा।
ातुश्च परमेष्वासस्तौ च नामास्य चक्रतुः॥
टो हास्योत्कच इति माता तं प्रत्यभाषत।
अब्रवीत्तेन नामास्य घटोत्कच इति स्म ह॥”
सौ हि कुरुक्षेत्रयुद्धे कर्णनिक्षिप्तैकपुरुष-
ातिन्या वासवदत्तया शक्त्या आहतो
तश्च। यथा, महाभारते। ७। १७७।
८—६३।

“ततोऽब्रुवन् कुरवः सर्व्व एव
कर्णं दृष्ट्वा घोररूपाञ्च मायाम्।
शक्त्या रक्षो जहि कर्णाद्य तूर्णं
नश्यन्त्येते कुरवो धार्त्तराष्ट्राः॥
करिष्यतः किञ्च नो भीमपार्थौ
तपन्तमेनं जहि पापं निशीथे।
यो नः संग्रामाद्घोररूपाद्विमुच्येत्
स नः पार्थान् सबलान् योधयेत॥
तस्मादेनं राक्षसं घोररूपं
जहि शक्त्या वै दत्तया वासवेन।
मा कौरवाः सर्व्व एवेन्द्रकल्पा
रात्रियुद्धे कर्ण! नेशुः सयोधाः॥
स वध्यमानो रक्षसा वै निशीथे
दृष्ट्वा राजंस्त्रास्यमानं बलञ्च।
महच्च श्रुत्वा निनदं कौरवाणां
मतिं दध्रे शक्तिमोक्षाय कर्णः॥
स वै क्रुद्धः सिंह इवात्यमर्षी
नामर्षयत् प्रतिघातं रणे तम्।
शक्तिं श्रेष्ठां वैजयन्तीमसह्यां
समाददे तस्य वधं चिकीर्षन्॥
याऽसौ राजन्! निहिता वर्षपूगान्
वधायाजौ सत्कृता फाल्गुनस्य।
यां वै प्रादात् सूतपुत्त्राय शक्रः
शक्तिं श्रेष्ठां कुण्डलाभ्यां निमाय॥
तां वै शक्तिं लेलिहानां प्रदीप्तां
पाशैर्युक्तामन्तकस्येव रात्रिम्।
मृत्योः स्वसारं ज्वलितामिवोल्कां
वैकर्त्तनः प्राहिणोद्राक्षसाय॥
तामुत्तमां परकायापहन्त्रीं
दृष्ट्वा सौतेर्बाहुसंस्थां ज्वलन्तीम्।
भीतं रक्षो विप्रदुद्राव राजन्!
कृत्वात्मानं विन्ध्यतुल्यप्रमाणम्॥
दृष्ट्वा शक्तिं कर्णबाह्वन्तरस्थां
नेदुर्भूतान्यन्तरीक्षे नरेन्द्र!।
ववुर्वातास्तुमुलाश्चापि राजन्!
सनिर्घाता चाशनिर्गां जगाम॥
सा तां मायां भस्म कृत्वा ज्वलन्ती
भित्वा गाढ़ं हृदयं राक्षसस्य।
ऊर्द्धं ययौ दीप्यमाना निशायां
नक्षत्राणामन्तराण्याविशन्ती॥
युद्ध्वा चित्रैर्विविधैः शस्त्रपूगै-
र्दिव्यैर्वीरो मानुषै राक्षसैश्च।
नदन्नादान् विविधान् भैरवांश्च
प्राणानिष्टांस्त्याजितः शक्रशक्त्या॥
इदञ्चान्यच्चित्रमाश्चर्य्यरूपं
चकारासौ कर्म्म शत्रुक्षयाय।
तस्मिन् काले शक्तिनिर्भिन्नमर्म्मा
बभौ राजन्! शैलमेघप्रकाशः॥
ततोऽन्तरीक्षादपतद्गतासुः
स राक्षसेन्द्रो भुवि भिन्नदेहः।
अवाक्‌शिरास्तब्धगात्रो विजिह्वो
घटोत्कचो महदास्थाय रूपम्॥
स तद्रूपं भैरवं भीमकर्म्मा
भीमं कृत्वा भैमसेनिः पपात।
हतोऽप्येवं तव सैन्यैकदेश-
मपोथयत् स्वेन देहेन राजन्!॥
ततो मिश्राः प्राणदन् सिंहनादै-
र्भेर्य्यश्च शङ्खा मुरजाश्चानकाश्च।
दग्धां मायां निहतं राक्षसञ्च
दृष्ट्वा हृष्टाः प्राणदन् कौरवेयाः॥
ततः कर्णः कुरुभिः पूज्यमानो
यथा शक्रो वृत्रवधे मरुद्भिः।
अन्वारूढ़स्तव पुत्त्रं रथस्थं
हृष्टश्चापि प्राविशत् स्वं स्वसैन्यम्॥”)

घटोत्कचान्तकः, पुं, (घटोत्कचस्य अन्तकः संहारकः।) कर्णराजः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

घटोद्भवः, पुं, (उद्भवतीति उद्भवः घटः कलसः उद्भवः उत्पत्तिस्थानं यस्य। यद्वा घटात् उद्भवतीति। उत्+भू+अच्।) अगस्त्यमुनिः। इति हेमचन्द्रः। २। ३६॥

घट्ट, क चाले। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं क्वचित् सकञ्च-सेट्।) टवर्गयान्तः। चालश्चलनम्। क, घट्टयति मेघो वायुना। इति दुर्गादासः॥

घट्ट, ङ चाले। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं क्वचित् सकञ्च-सेट्।) टवर्गयान्तः। ङ, घट्टते। इति दुर्गादासः॥

घट्टः, पुं, (घट्टतेऽस्मिन् इति। घट्ट+“हलश्च।” ३। ३। १२१। इति घञ्।) नद्यादौ स्नाना-द्यर्थं प्रवेशस्थानम्। इति लिङ्गादिसंग्रहे अमर भरतौ॥ घाट् इति यस्य प्रसिद्धिः। जगात इति ख्यातो वा। तत्पर्य्यायः। तीर्थः २। अव-तारः ३। इति हेमचन्द्रः। ४। १५३॥

घट्टगा, स्त्री, (घट्टेति नाम्ना गीयते उदाह्रियते इति। घट्टा+गै+कः टाप् च।) नदीभेदः। यथा,—

“मलापहा भीमरथी च घट्टगा
यथा च कृष्णा जलसाम्यतागुणैः।
मलापहा घट्टपयस्तथापि
पथ्यं लघु स्वादुतरं सुकान्तिदम्॥”
इति राजनिर्घण्टः॥

घट्टजीवी, [न्] पुं, (घट्टेन घट्टे देयतरपण्येन शुल्कादिनेत्यर्थः जीवतीति। जीव+णिनिः।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। पाटुनि इति भाषा। स तु वैश्यायां रजकाज्जातः। इति विवादार्णव-सेतुः॥

घट्टना, स्त्री, (घट्ट+“ण्यासश्रन्थोयुच्।” ३। ३। १०७। इत्यस्य सूत्रस्य “घट्टिवन्दिविदिभ्यश्चेति वाच्यम्।” इति वार्त्तिकोक्त्या युच् टाप् च।) चलना। (आङ् पूर्व्वकघट्टनाशब्दस्य प्रयोगो यथा, माघे। १। १०।

“रणद्भिराघट्टनया नभस्वतः
पृथग्विभिन्नश्रुतिमण्डलैः स्वरैः॥”)

वृत्तिः। इति हेमचन्द्रः॥

घण, इ न उ दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तना-उभं-अकं-सेट् । उदित्वात् क्वावेट् ।) इ न, घणोति घणुते । उ, घणित्वा घत्वा । इति दुर्गादासः ॥

घण्टः, पुं, (घण + क्तः ।) स्वनामख्यातव्यञ्जन-विशेषः । मत्स्यघण्टगुणाः । बलरुचिकारित्वम् । वातनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

घण्टकः, पुं, (घण्ट + संज्ञायां कन् ।) क्षुपविशेषः । घेंटकोण इति भाषा । अस्य मूलगुणाः । कफ-नाशित्वम् । कटुपाकित्वम् । पित्तकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ घण्टकर्णोऽपि पाठः ॥

घण्टा, स्त्री, (घण्टयति दीप्यते पूजादिकाले वाद्येन शोभते, घण्टयति शब्दायते वा । घटि दीप्तौ + अच् ततष्टाप् ।) कांस्यनिर्म्मितवाद्य-विशेषः । यथा, स्मृतिः ।

"सर्व्ववाद्यमयी घण्टा वाद्याभावे नियोजयेत् ॥"

"शङ्खो यस्य गृहे नास्ति घण्टा वा गरुडान्विता ।
पुरतो वासुदेवस्य न स भागवतः कलौ ॥"

इति पद्मपुराणे पातालखण्डम् ॥

अथ घण्टामाहात्म्यमुक्तञ्च स्कान्दे श्रीब्रह्म-नारदसंवादे यथा,—

"स्नानार्च्चनक्रियाकाले घण्टानादं करोति यः ।
पुरतो वासुदेवस्य तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
वर्षकोटिसहस्राणि वर्षकोटिशतानि च ।
वसते देवलोके तु अप्सरोगणसेवितः ॥
सर्व्ववाद्यमयी घण्टा केशवस्य सदा प्रिया ।
वादनाल्लभते पुण्यं यज्ञकोटिसमुद्भवम् ॥
वादित्रनिनदैस्तूर्य्यगीतमङ्गलनिःस्वनैः ।
यः स्नापयति गोविन्दं जीवन्मुक्तो भवेद्धि सः ॥
वादित्राणामभावे तु पूजाकाले हि सर्व्वदा ।
घण्टाशब्दो नरैः कार्य्यः सर्व्ववाद्यमयी यतः ॥
सर्व्ववाद्यमयी घण्टा देवदेवस्य वल्लभा ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन घण्टानादन्तु कारयेत् ॥
मन्वन्तरसहस्राणि मन्वन्तरशतानि च ।
घण्टानादेन देवेशः प्रीतो भवति केशवः ॥"*॥

तथा, विष्णुधर्म्मोत्तरे श्रीभगवत्प्रह्लादसंवादे ।

"शृणु दैत्येन्द्र ! वक्ष्यामि घण्टामाहात्म्यमुत्तमम् ।
प्रह्लाद ! त्वत्समो नास्ति मद्भक्तो भुवनत्रये ॥
मम नामाङ्किता घण्टा पुरतो मम तिष्ठति ।
अर्च्चिता वैष्णवगृहे तत्र मां विद्धि दैत्यज ! ॥
वैनतेयाङ्किता घण्टा सुदर्शनयुता यदि ।
ममाग्रे स्थापयेद्यस्तु देहे तस्य वसाम्यहम् ॥
यस्तु वादयते घण्टां वैनतेयेन चिह्निताम् ।
धूपे नीराजने स्नाने पूजाकाले विलेपने ॥
मामाग्रे प्रत्यहं वत्स ! प्रत्येकं लभते फलम् ।
मखायुतं गोयुतञ्च चान्द्रायणशतोद्भवम् ॥
विधिवाह्यकृता पूजा सफला जायते नृणाम् ।
घण्टानादेन तुष्टोऽहं प्रयच्छामि स्वकं पदम् ॥
नागारिचिह्निता घण्टा रथाङ्गेन समन्विता ।
वादनात् कुरुते नाशं जन्ममृत्युभयस्य च ॥
गरुडेनाङ्कितां घण्टां दृष्ट्वाहं प्रत्यहं सदा ।
प्रीतिं करोमि दैत्येन्द्र ! लक्ष्मीं प्राप्य यथाधनः ॥
दृष्ट्वाम्रुतं यथा देवाः प्रीतिं कुर्व्वन्त्यहर्निशम् ।
सुपर्णे च तथा प्रीतिं घण्टाशिखरमाश्रिते ॥
स्वकरेण प्रकुर्व्वन्ति घण्टानादं सुभक्तितः ।
मदीयार्च्चनकाले तु फलं कोट्यश्वमेधजं कलौ ॥"

अन्यत्र च ।

"घण्टादण्डस्य शिखरे सचक्रं स्थापयेत्तु यः ।
गरुडं वै प्रियं विष्णोः स्थापितं भुवनत्रयम् ॥
सचक्रघण्टानादन्तु मृत्युकाले शृणोति यः ।
पापकोटियुतस्यापि नश्यन्ति यमकिङ्कराः ॥
सर्व्वे दोषाः प्रलीयन्ते घण्टानादे कृते हरौ ।
देवतानां मुनीन्द्राणां पितॄणामुत्सवो भवेत् ॥
अभावे वैनतेयस्य चक्रस्यापि न संशयः ।
घण्टानादेन भक्तानां प्रसादं कुरुते हरिः ॥
गृहे यस्य भवेन्नित्यं घण्टा नागारिसंयुता ।
न सर्पाणां तत्र भयं नाग्निविद्युत्समुद्भवम् ॥
यस्य घण्टा गृहे नास्ति शङ्खश्च पुरतो हरेः ।
कथं भागवतं नाम गीयते तस्य देहिनः ॥"
"अतो भगवतः प्रीत्यै घण्टा श्रीगरुडान्विता ।
संग्राह्या वैष्णवैर्यत्नाच्चक्रेणोपरि मण्डिता ॥
गीतं नृत्यं पुराणादिपठनञ्च प्रशस्यते ॥"

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ६ विलासः ॥

(घण्टयति दीप्यते कुसुमादिभिरिति । घटि + अच् । स्त्रियां टाप् ।) घण्टापाटलिवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ अतिबला । नागबला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अतिबलानागबलाघण्टापाटलि-शब्देष्वासां विवृतिर्यथायथं ज्ञातव्या ॥)

घण्टाकः, पुं, (घण्टयति दीप्यते स्वकुसुमैरिति । घटि + अच् टाप् । घण्टा तया घण्टेति आख्ययेत्यर्थः कायतीति । घण्टा + कै + कः ।) घण्टापाटलिवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

घण्टाकर्णः, पुं, (घण्टावत् कर्णौ यस्य ।) शिव-गणविशेषः । घेंटु इति ख्यातः । यथा,—

"घण्टाकर्णो गणः श्रीमान् शिवस्यातीववल्लभः ॥"

इति शिवपुराणम् ॥

तस्य पूजाविधिर्यथा,—

"चैत्रे मासि च संपूज्यो घण्टाकर्णो घटात्मकः ।
आरोग्याय स्तुहीमूलं संक्रान्त्यां तत्र कारयेत् ॥"

पूजामन्त्रो यथा,—

"घण्टाकर्ण ! महावीर ! सर्व्वव्याधिविनाशन !!
विस्फोटकभये प्राप्ते रक्ष रक्ष महाबल ! ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वे रविसंक्रान्तिप्रकरणम् ॥

(काशीस्थरुद्रविशेषः । यथा, काशीखण्डे । ३३ । १७५ ।

"इयं हि चित्रघण्टेशी घण्टाकर्णस्त्वयं ह्रदः ॥")

घण्टापथः, पुं, (घण्टानां उपलक्षणात् घण्टादि-वादित्राणां पन्थाः । "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ।" ५ । ४ । ७४ । इति अः ।) घण्टोपलक्षितानां हस्त्यादीनां पन्थाः । इति भरतः ॥ ग्रामादौ प्रधानमार्गः । यथा,—

"दशधन्वन्तरो राजमार्गो घण्टापथः स्मृतः ॥"

इति चाणक्यम् ।

तत्पर्य्यायः । संसरणम् २ । तत् संसरणं यदि पुरसम्बन्धि स्यात्तदा उपनिष्कराभि-ख्यातम् । इत्यमरः । २ । १ । १८ ॥

घण्टापाटलिः, पुं, (घण्टा चासौ पाटलिश्चेति कर्म्मधारयः ।) वृक्षविशेषः । घण्टापारुल इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । गोलीढः २ झाटल: ३ मोचः ४ मुष्ककः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । ३१ ॥ गोलिहः ६ घण्टा ७ पाटलिः ८ । इति तट्टीका सारसुन्दरी ॥ क्षारद्रुः ९ कालमुष्ककः १० । इति रत्नमाला ॥ पाटली ११ घण्टाकः १२ झाटः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तीक्ष्णः १४ घण्टकः १५ इति रत्नकोषः ॥ मोक्षकः १६ काष्ठपाटली १७ कालास्थाली १८ काचस्थली १९ । इति भाव-प्रकाशः ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ मुष्कक-शब्दे द्रष्टव्यौ ॥

घण्टाबीजं, क्ली, (घण्टेव बीजमस्य ।) जय-पालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घण्टारवा, स्त्री, (घण्टारववत् रवः पक्वफलं यस्याः । यद्वा, पक्वेषु फलेषु घण्टेव रौतीति रु ल ध्वनौ + अच् ।) वृक्षविशेषः । झनझनिया इति वनशणा इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । शणपुष्पिका २ । इत्यमरः । २ । ४ । १०७ ॥ शणपुष्पी ३ । इति भरतः ॥

घण्टाली, स्त्री, (घण्टां अलति पर्य्याप्नोति शब्देनेत्यर्थः । अल पर्य्याप्तौ + "कर्म्मण्यण् । ३ । २ । १ । इत्यण् स्त्रियां ङीप् च । यद्वा घण्टा आली सहचरी यस्याः शब्दसाम्यात् तथात्वम् ।) कोशातकी । इति राज-निर्घण्टः ॥ झिङ्गा इति भाषा ॥ (घण्टा आली श्रेणी ।) घण्टाश्रेणी च ॥

घण्टाशब्दं, क्ली, (घण्टाया: शब्द इव शब्दो यस्य ।) कांस्यम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११ ॥

घण्टिका, स्त्री, (घण्टा + अल्पार्थे कन् ततष्टाप् अत इत्त्व । घण्टिका क्षुद्रघण्टा तद्वत् आकारस्त्यस्याः । अर्श आदित्वादच् ।) लम्बितालूर्द्धसूक्ष्मजिह्वा । इति राजनिर्घण्टो प्राचन्द्रश्च ॥ (गलरोगविशेषः । अस्य सलक्षणचिकित्सितं यथा,—

"तिलपिच्छिलगौल्यादिसेवनातिद्रवादपि ।
नवोदकेन कफजो जायते घण्टिकागदः ॥
जिह्वामूले कण्ठसन्धौ श्लेष्मरक्तसमुद्भवा ।
तेनास्यशोषो जडता ज्वरो मन्दश्च जायते ॥
शिरोव्यथा रुचिस्तन्द्रा तथास्यजडता भवेत् ।
तर्ज्जन्या कण्ठमध्ये तु संपीड्य रक्तग्रन्थिका ।
परिस्रुतं तथा रक्तं तदा विस्रावणं हितम् ॥
वचाञ्च मरिचं लवणापूर्णां तत्र निधापयेत् ।
मर्द्दनं स्यात् कण्ठदेशे तेन ग्रन्थिर्विलीयते ।
धान्यनागरजीमूतवचान्यग्रोधशुङ्गकाः ॥
क्वाथः खदिरो घण्टिकाया मुखे गण्डूषधारणं ।
गले च घण्टिकामार्गे रक्तश्लेष्मविकारजा ॥"

इति घण्टिकारोग-

इति हारीते चिकित्सितस्थाने पञ्चचत्वारिं-शत्तमेऽध्याये ॥)

तीर्णं, क्ली, (घण्टेनेव कीर्णं यस्य ।)
पाल: । इति राजनिर्घण्टः ॥

, पुं, (घण्टयति दीप्यते इति । घटि दीप्तौ
"तन्वादेश: ।" इति उणादिकोषटीकाधृत-
त उ: ।) गजघण्टा । प्रताप: । इत्युणादि-
घ: ॥

र:, पुं, (घण्टानां घण्टाकर्णादिगणविशेषाणां
र: प्रभु: ।) देवताविशेष: । स तु मङ्गल-
: । धनदाता च । घेँटु इति भाषा ॥ यथा,
ङ्गलस्य प्रिया मेधा तस्यां घण्टेश्वरो महान् ।
दाता च तेजस्वी विष्णुतुल्यो बभूव ह ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

पुं, (घणति शब्दं कुर्व्वन् डयते उड्डीयते
। डी नभोगतौ + बाहुलकात् ड: ।) भ्रमर: ।
संप्रसारे उणादिवृत्ति: ॥

क्ली, (हन्यते ताड्यते यत् इति । हन् +
र्त्तौ घन: ।" ३ । ३ । ७७ । इति अप् घना-
श्च ।) कांस्यतालादिकं वाद्यम् । इत्य-
: । १ । ७ । ४ ॥ कांस्यताल: करताल इति
न: आदिना काहलादय: । इति सार-
दरी ॥ मध्यमनृत्यम् । इति मेदिनी । ने । ३ ॥
ह: । इति हेमचन्द्र: ॥ त्वचम् । इति राज-
र्घण्ट: ॥

पुं, (घनति दीप्यते इति । घन दीप्तौ + अच् ।)
: । (यथा, महाभारते । १ । १३७ । २४ ।
न: स्नेहाद्धरिद्वयं दृष्ट्वा रङ्गावलोकिनम् ।
स्करोत्पन्नयन्नाशं समीपमुपगतान् घनान् ॥")
ला । ओघ: । दार्ढ्यं । विस्तार: । (हन्यते
ऽनेन । हन् + "मूर्त्तौ घन: ।" ३ । ३ ।
। इति अप् घनादेशश्च ।) लौहमुद्गर: ।
त मेदिनी । ने । ३ ॥ (यथा, भारवि: ।१८।१।
"धनुरपास्य सबाणधिशङ्कर:
प्रतिजघान घनैरिव मुष्टिभि: ॥")
ोरम् । कफ: । अभ्रकम् । इति राज-
र्घण्ट: ॥ सजातीयाङ्कत्रयस्य पूरणम् । यथा,
"समत्रिघातश्च घन: प्रदिष्ट:
स्थाप्यो घनोऽन्त्यस्य ततोऽन्त्यवर्ग: ।
आदित्रिनिघ्नस्तत आदिवर्ग-
स्त्यान्त्याहतोऽथादिघनश्च सर्व्वे ॥"
इति लीलावती ॥
वेदपाठविशेष: । यथा,—
टासूक्तं विपर्यस्य घनमाहुर्मनीषिण: ॥")

त्रि, (हन्यते इति । हन् + अप् घना-
श्च ।) निविड: । तत्पर्य्याय: । निरन्तर: २
द: ३ । इत्यमर: । ३ । १ । ६६ ॥ (यथा,
३ । ८ । ६१ ।
"स तथेति विनेतुरुदारमते:
प्रतिगृह्य वचो विससर्ज्ज मुनिम् ।
तदलब्धपदं हृदि शोकघने
प्रतियातमिवान्तिकमस्य गुरो: ॥")
: । इति मेदिनी । ने । ४ ॥ (यथा, रघु: ।
। ११८ ।
"यश्चकार विवरं शिलाघने
ताड़कोरसि स रामसायक: ॥")
पूर्ण: । (यथा, महाभारते । १ । १३६ । २८ ।
"किंस्विदापूर्य्यते व्योम जलधारावनैर्घनै: ॥")
सम्पुट: । इति शब्दरत्नावली ॥ (निरवकाश: ।
यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २३६ ।
"किं गाण्डीवस्फुरदुरुघनास्फालनक्रूरपाणि-
र्नासौ लीलानटनविलसन् मेखली सव्यसाची ॥")

घनकफ:, पुं, (घनस्य मेघस्य कफ इव ।) करका ।
इति त्रिकाण्डशेष: ॥

घनकाल:, पुं, (घनस्य मेघस्य घनप्रधानो वा
काल: ।) वर्षा ऋतु: । इति शब्दरत्नावली ॥

घनगोलक:, पुं, (घनस्य नानावर्णमेघस्य गोल: ।
स इव कायति प्रकाशते इति । घन + कै +
"आतोऽनुपसर्गे क: ।" ३ । २ । ३ । इति क: ।
शुक्लरक्तमेघसादृश्यादस्य तथात्वम् ।) संश्लिष्ट-
रजतसुवर्णम् । इति हेमचन्द्र: । ४ । ११३ ॥
मिश्रान सोणा रूपा इति भाषा ॥

घनजम्बाल:, पुं, (घन: सान्द्रो जम्बाल: इति
कर्म्मधारय: ।) चुलुक: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

घनज्वाला, स्त्री, (घनस्य मेघस्य ज्वाला दीप्ति:
प्रस्फुरणमित्यर्थ: ।) मेघदीप्ति: । वज्राग्नि: ।
इति शब्दरत्नावली ॥

घनताल:, पुं, (घनतायां निविड़तायां अलति
पर्य्याप्नोतीति । अल पर्य्याप्तौ + अच् ।) सारङ्ग-
पक्षी । इति जटाधर: ॥

घनतोल:, पुं, (घनं मेघं अभिलक्षीकृत्य स्वसुखं
तोलयति ऊर्द्धमुखीभवतीत्यर्थ: । तुल उन्माने +
अच् ।) चातकपक्षी । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

घनद्रुम:, पुं, (घन: कण्टकाकीर्णत्वान्निविड़ो द्रुमो
वृक्ष: ।) विकण्टकवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

घननाभि:, पुं, (घनस्य मेघस्य नाभिर्गर्भाशयस्थान-
मिव । मेघस्य धूमयोनित्वादेव तथात्वम् ।)
धूम: । इति शब्दरत्नावली ॥

घनपत्र:, पुं, (घनानि निविड़ानि पत्राणि यस्य ।)
पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्ट: ॥

घनपाषण्ड:, पुं, (घनेन मेघेन मेघध्वनिनेत्यर्थ: ।
पाषण्ड इव । मेघध्वनिश्रवणेन उन्मत्ततयास्य
तथात्वम् ।) मयूर: । इति शब्दमाला ॥

घनफल:, पुं, (घनानि वक्रतुपन्नत्वात् निविड़ानि
फलानि यस्य ।) विकण्टकवृक्ष: । इति राज-
निर्घण्ट: ॥

घनमूलं, क्ली, (घनस्य सजातीयाङ्कत्रयपूरणस्य
मूलम् आद्यम् ।) पूरितसजातीयाङ्कत्रयस्या-
द्याङ्क: । यथा । नवघनस्य मूलं त्रयं इत्यादि ॥
करणसूत्रं यथा,—
"आद्यं घनस्थानमथाघने द्वे
पुनस्तथान्त्यात् घनतो विशोध्य ।
घनं पृथक्स्थं पदमस्य कृत्वा
त्रिघ्ना तदाद्यं विभजेत् फलन्तु ॥
पंक्त्यां न्यसेत्तत्कृतिमन्त्यनिघ्नीं
त्रिघ्नीं त्यजेत्तत्प्रथमात् फलस्य ।
घनं तदाद्यात् घनमूलमेवं
पंक्तिर्भवेदेवमत: पुनश्च ॥"
इति लीलावती ॥

घनमूल:, पुं, (घनं दृढ़ं मूलमस्य ।) मोरट: ।
इति राजनिर्घण्ट: ॥

घनरस:, पुं, (घन: सान्द्रो रस: ।) सान्द्रनिर्यास: ।
(घनो रसो यस्य ।) मोरट: । (घनस्य मेघस्य
रस: ।) जलम् । कर्पूरम् । पीलुपर्णी । सम्यक्-
सिद्धरस: । इति मेदिनी । से । ५१ ॥ जले क्लीव-
लिङ्गोऽपि । यथा, रत्नकोषे ।
"घनरसमयं क्षीरं ह्यमन्दं जीवनं भुवनम् ॥"

घनवल्लिका, स्त्री, (घनस्य मेघस्य वल्लिका लता
इव ।) विद्युत् । इति हारावली । ५८ ॥

घनवल्ली, स्त्री, (घना घनरसा वल्ली लता ।)
अमृतस्रवा लता । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (घनस्य
मेघस्य वल्लीव इति विग्रहे विद्युत् ॥)

घनवात:, पुं, (घनो निविड़ो वातो वायुर्यत्र ।)
नरकभेद: । इति हेमचन्द्र: । ५ । २ ॥

घनवास:, पुं, (घनस्तीव्र: वासो गन्धो यस्य ।)
कुष्माण्ड: । इति हारावली । ८७ ॥

घनवाहन:, पुं, (घन इव शुभ्रं वाहनं यस्य । शुभ्र-
वृषवाहनत्वादेवास्य तथात्वम् ।) शिव: । इति
हेमचन्द्र: ।२।१११ ॥ (घनो मेघ: वाहनं यस्य ।)
इन्द्र: । मेघवाहन इत्यमरदर्शनात् ॥

घनश्याम:, त्रि, (घनो मेघस्तद्वत् श्याम: श्याम-
वर्ण: ।) निविड़कृष्णवर्ण: । मेघतुल्यश्यामवर्ण: ।
योगरूढ़िरयं शब्द: श्रीरामकृष्णयोर्बोधक: ।
इति केचित् तत्र पुं । यथा, महानाटके ।
"अयं राम ! घनश्याम ! चुम्बामि मुखपङ्कजम् ।
यदि जीवामि शोकेन पुनर्द्रक्ष्यामि ते मुखम् ॥"
"समानकर्णविन्यस्तस्फुरन्मकरकुण्डलम् ।
हेमाम्बरं घनश्यामं श्रीवत्सश्रीनिकेतनम् ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥

घनसार:, पुं, (घन: शुक्लमेघस्तद्वत् शुभ्र: सारो
यस्य ।) कर्पूरम् । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे
४७ अध्याये ।
"पीनस्तनोरुजघना घनसारदिग्धा-
स्ता एवमार्द्रवमना: सह संविशन्तु ॥"
यथाच महागणपतिस्तोत्रे । ६ ।
"दिक्कान्ताघनसारचन्दनरमामारा: अयन्ता
मम: ॥"
घनो निविड़: सारो यस्य ।) दक्षिणावर्त्त-
पारद: । इति मेदिनी रे । २६० ॥ वृक्षभेद: ।
(घनस्य मेघस्य सार: ।) जलम् । इति धरणी ॥

घनस्कन्ध:, पुं, (घनो दृढ़: स्कन्धो यस्य ।) कोशाम्र-
वृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

घनस्वन:, पुं, (घनो मुस्ता तद्वत् सुष्ठु आनिति
प्राणितीति । अन प्राणने + अच् ।) तण्डु-
लीयशाक: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (घनस्य
मेघस्य स्वन: ।) मेघशब्दश्च ॥

घना, स्त्री, (घन + टाप् ।) माषपर्णी । रुद्र-
जटा । इति राजनिर्घण्ट: ॥

घनाकरः, पुं, (घनानां मेघानामाकरः ।) वर्षाकालः । इति शब्दरत्नावली ॥

घनाघनः, पुं, (हन्तीति । हन वधे+पचाद्यच् । ततः "हन्तेर्घत्वञ्च ।" ३ । १ । १३४ । इत्यस्य वार्त्तिं इति द्वित्वं आक चाभ्यासस्य ।) इन्द्रः । घातुकमत्तहस्ती । वर्षुकमेघः । इत्यमरः ।३।३। १०६ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३६५ । "अम्भोजानि घनाघनव्यवहितोऽप्युल्लाघयत्यंशुमान् दूरस्थोऽपि पयोधरोऽतिशिशिरस्पर्शं करोत्यातपम् ॥")

अन्योन्यघट्टनं इति धरणी ॥

घनाघनः, त्रि, निरन्तरः । (हन्तीति । हन्+ अच् । "हन्तेर्घत्वञ्च ।" इति द्वित्वं आक् चाभ्यासस्य ।) घातुकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १०३ । १ ।

"आशुः शिशानो वृषभो न भीमो
घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम् ॥")

घनाघना, स्त्री, (घनाघन+टाप् ।) काकमाची । इति शब्दचन्द्रिका ॥

घनात्ययः, पुं, (घनानां मेघानामत्ययो नाशो यस्मिन् ।) शरत्कालः । इति हेमचन्द्रः ।२।७२॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये । "पैत्तिकानां व्याधीनामुपशमो हेमन्ते श्लैष्मिकानां निदाघे वातिकानां घनात्यये स्वभावत एव ॥"

"हैमन्तिकं दोषचयं वसन्ते
प्रवाहयन् ग्रैष्मिकमभ्रकाले ।
घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक्
प्राप्नोति रोगानृतुजान्न जातु ॥"

इति चरके शरीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

घनामयः, पुं, (घनो दृढ़ः आमयो यस्मात् ।) खर्ज्जूरवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनामलः, पुं, (घनो निविड़ः अमलश्च ।) वास्तूकशाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनाश्रयः, पुं, (घनानां मेघानामाश्रयः ।) आकाशम् । इति हेमचन्द्रः । २ । ७७ ॥

घनोदधिः, पुं, (घनानां लौहमुद्गराणामुदधिः समुद्र इव । लौहमुद्गरप्रचुरतया एवास्य तथात्वम् ।) नरकभेदः । इति हेमचन्द्रः । ५ । २ ॥

घनोपलः, पुं, (घनस्य मेघस्य उपलः ।) करका ॥ इति हेमचन्द्रः । २ । ८० ॥ (करकाशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

घन्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) ओष्ठ्यवर्गशेषोपधः । घन्बति । इति दुर्गादासः ॥

घरट्टः, पुं, (घरं घर्घर इति शब्देन अटति भ्राम्यतीति । अट+निपातनात् द्वित्वे साधुः) पेषणी । इति पुराणम् । जाता इति भाषा ॥ (यथा, श्रीकण्ठचरिते । ६ । ६३ ।

एतभ्रमत्पृथजवघट्टपदचक्रचिह्नं
यत्प्रोक्षसत्कुसुममाविरभूल्लतानाम् ।
मानस्य पश्यलटपां सहसैव पेष्टुं
तत् सत्स्मारमथघरट्टविलासमासीत् ॥")

घर्घटः, पुं, (घर्घं इत्यस्फुटशब्दं अटति गच्छतीति । अट+अच् । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) मत्स्यविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ टाङ्गरा इति भाषा ॥

घर्घरः, पुं, (घर्घेति अव्यक्तं ध्वनिविशेषं रातीति । रा+"आतोऽनुपसर्गे कः ।"३ । २ । ३ । इति कः ।) पर्व्वतद्वारम् । द्वारम् । उलूकः । नदविशेषः । स्वरभेदे त्रि । इति मेदिनी । रे ।१५१॥ ध्वनिः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । १०३ । "चण्डेडमरुनिर्घोषघर्घरं श्रुतवान् ध्वनिम् ॥") हास्यम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २१० ॥ तुषानलः । इति भूरिप्रयोगः ॥

घर्घरकः, पुं, (घर्घर एव । स्वार्थे कन् ।) घर्घरनदः । यथा, राजनिर्घण्टे ।

"शोणे घर्घरके जलन्तु रुचिदं सन्तापशोषापहं पथ्यं वह्निकरं तथाच बलदं क्षीणाङ्गपुष्टिप्रदम् ॥"

घर्घरा, स्त्री, (घर्घं इत्यव्यक्तशब्दं रातीति । रा +कः स्त्रियां टाप् ।) क्षुद्रघण्टिका । वीणाभेदः । इति मेदिनी । रे । १५१ ॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ५७ ।

"घुर्घुरा शिञ्जरतनुर्घर्घरा घर्घरस्वना ॥")

घर्घरिका, स्त्री, (घर्घरैव । स्वार्थे कन् । अत इत्वञ्च ।) क्षुद्रघण्टिका । भृष्टधान्यम् । नदीविशेषः । वादित्रदण्डः । इति हेमचन्द्रः ॥ वाद्यप्रभेदः । इति विश्वः ॥

घर्घुरी, स्त्री, (घुर ध्वनौ+क्विप् । घुर्घुरा ध्वनिविशेषेण गायतीति । गै+डः । निपातनात् गस्य घत्वम् ।) यमकीटः । इति रत्नमाला ॥ घुरघुरिया इति भाषा ॥

घर्ब्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) रेफोपधः । घर्ब्बति । इति दुर्गादासः ॥

घर्म्मः, पुं, (घरति क्षरति अङ्गादिति । घृ क्षरणे +"घर्म्मः ।" उणा । १ । १४८ । इति मनुप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) श्रमवारि । अङ्गजलम् । घाम् इति भाषा ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । २१२ ।

"दयितस्पर्शोन्मीलित-
घर्म्मजलस्खलितचरणनखलाक्षे ॥")

तत्पर्य्यायः । निदाघः २ स्वेदः ३ । इत्यमरः । १।७।३२ ॥ स्विन्नः ४ । इति जटाधरः ॥ स्वयम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य निदानं स्वेदशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (घरति क्षरति स्वेदः शरीरादनेन इति । घृ+करणे मन् ।) आतपः । ग्रीष्मः । उष्मा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ६४ अध्याये ।

"सरांसि सरितो वापि वनानि रुचिराणि च ।
चन्दनानि परार्द्ध्याणि स्रजः सकमलोत्पलाः ॥
तालवृन्तानिलाहाराः शशाङ्कशीतलाणि च ।
घर्म्मकाले निषेवेत वासांसि सुलघूनि च ॥"

घर्म्मदोषः, पुं, (घर्म्मस्य स्वेदस्य दोषः विकृतिः ।) स्वेदस्य विकारः । तस्यौषधं यथा,—

"मन्दोष्णतोयशनैर्वारघर्षणैः कनकस्य च तैलोद्वर्त्तितदेहस्य हरेद्घर्म्मप्रसारिका त्वग्दोषश्चैव देवेन्द्र ! घर्म्मदोषश्च नश्यति इति गारुड़े १६४ अध्या

घर्म्मविचर्च्चिका, स्त्री, (घर्म्मजनिता स्वे विचर्च्चिका । घर्म्मो ग्रीष्मकालस्तज्जनिता च्चिका वा ।) घर्म्मविचर्च्ची । घर्म्मच घामाचि इति भाषा ॥ यथा, प्रयोगामृते "स्वेदवाहीनि दुष्यन्ति क्रोधशोकभयैस्त ततः स्वेदः प्रवर्त्तेत दौर्गन्ध्यं घर्म्मचर्च्चिका रात्रिकालतिरश्चोत्या यतो घर्म्मविचर्च्चि अस्याश्चिकित्सा स्वेदशब्दे द्रष्टव्या ॥

घर्म्मान्तः, पुं, (घर्म्मस्य निदाघकालस्य ऽन्तः ।) वर्षाकालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेघदूते । १०६ ।

"घर्म्मान्ते मे विगणय कथं वासराणि व्रजे वर्षाकालविवरणेऽस्य विशेषो बोध्यः ॥)

घर्म्मान्तकामुकी, स्त्री, (घर्म्मान्ते वर्षासु कामार्त्ता । वर्षाकाले हि अस्याः मैथु भवतीति प्रसिद्धिः । यद्वा, घर्म्मान्तं व कामयते इति । कम्+उकञ् स्त्रियां ङ बलाका । इति राजनिर्घण्टः ॥

घर्षणं, क्ली, (घृष+भावे ल्युट् ।) घर्ष । इति भाषा ॥ यथाह, माधवकरः ।

"घर्षणादभिघाताद्वा यदङ्गं विगतत्वचम् उषासावान्वितं तद्धि छृष्टमित्यभिधीयते ।

घर्षणालः, पुं, (घर्षणं घर्षणाय वा अलति प्नोति । अल+अच् ।) शिलापुत्रः । त्रिकाण्डशेषः ॥ लोड़ा इति भाषा ॥

घर्षणी, स्त्री, (घृष्यते इति । घृष+कर्म्मणि टित्वात् ङीप् च ।) हरिद्रा । इति त्रि शेषः ॥ (विवृतिरस्या हरिद्राशब्दे ज्ञात

घष, इ उ क्षरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ आत्मं-अकं-सेट् ।) आद्यस्वरी । इ, घंषते । अयं केश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गाद

घस, इ उ क्षरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ आत्मं-अकं-सेट् ।) इ, घंसते । उ, घ अयं केश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

घस, लृ औ भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ परं-सकं-अनिट् ।) लृ, अघसत् । औ, घ इति दुर्गादासः ॥

घसिः, पुं, (घस् भक्षणे+भावे इन् ।) आह इति हेमचन्द्रः ॥ (तथाच, वैदिके ।

"घसिना मे मासं पृक्थ्या अङ्गं मे नाभिः

घस्मरः, त्रि, (घस+"सृघस्यदः क्मरच् । २ । १६० । इति क्मरच् ।) अद्मरः । भ इत्यमरः । ३ । १ । २० ॥ (यथा, महाभ ८ । ४० । ३६ ।

"गौर्य्यो बृहत्यो निर्ह्रीकाः मद्रिकाः कम्बल घस्मरा नष्टशौचाश्च प्राय इत्यनुशुश्रुम ॥

घस्रं, क्ली, (घस+रक् ।) कुङ्कुमम् । त्रिकाण्डशेषः ॥

…:, पुं, (घसति भक्षयति अन्धकारम् । घस् + …रक्।) दिनम् । हिंस्रे त्रि । इति मेदिनी ।रे।३०॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । १८५ ।
"रात्रिघस्रौ सुप्तिबोधावुन्मीलननिमीलने ।
तूष्णीम्भावमनोराज्ये इव ध्वष्टिलयाविमौ ॥")

…, स्त्री (हन् + डः । हस्य घत्वम् । टाप् च ।) …काञ्ची । घातः । इति मेदिनी । घे । १ ॥

…टः, पुं, घटते सङ्गच्छते शिरोऽनेन देहे इत्यर्थः । घट् + करणे घञ् ।) घाटा । इति शब्दरत्नावली ॥ (घाटा अस्यास्तीति । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । २७ । इत्यच् । घाटाविशिष्टे, त्रि । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

…टा, स्त्री, (घाटा विद्यतेऽस्मिन् इति घाटः ततः टाप् ।) ग्रीवापश्चाद्भागः । घाड़ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अवटुः २ कृकाटिका ३ । इत्यमरः ॥ शिरःपश्चात्सन्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ घाटः ५ कृकाटी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ घाटिका ७ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
("दोषास्तु दुष्टास्त्रय एवमन्यां
संपीड्य घाटां सुरुजां सुतीव्राम् ॥"
इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चविंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

…टिका, स्त्री, (घाटा + स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वञ्च ।) घाटा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे गङ्गदत्तप्रकरणे । ४ । २५ । "अथ कूपमासाद्यारघट्टघाटिकामार्गेण सर्पस्तेनात्मना स्वालयं नीतः ॥")

…ण्टिकः, पुं, (घण्टया चरतीति । चरतीति ठक् ।) यो बहुभिर्मिलित्वा स्तुतिं पठति सः । यो …देवताग्रे घण्टाघातेन शंसति स श्रावणाख्यः । इति स्वामी । इति सारसुन्दरी ॥ (यदुक्तम् । …तः प्रबोधसमये घण्टाशिल्पास्तु घाण्टिकाः ।") तत्पर्य्यायः । घाटिकः २ । इति भरतः ॥ चाक्रिकः ३ । इत्यमरः ।२ । ८ । ९७ ॥ अन्यच्च ।
"मिलिता बहवो ये तु भवेयुः स्तुतिकारकाः ।
चाक्रिकास्ते निगदिताश्चक्रिका अपि कुत्रचित् ॥
घण्टावाद्यस्तावका ये घाण्टिका घण्टिकाश्च ते ।"
इति शब्दरत्नावली ॥
…धूसरवृक्षः । इति हारावली । १०७ ॥

…तः, पुं, (हन् + करणभावादौ घञ् । "हनस्तोऽचिण्णलोः ।" ७ । ३ । ३२ । इति हन्तेस्तकारोऽन्तादेशः । "हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु ।" ७ । ३ । ५४ । इति कुत्वञ्च ।) काण्डः । प्रहारः । इति मेदिनी । ते । १७ ॥ (यथा, गोः रामायणे । ६ । ६८ । २४ ।
"मुष्टिभिः पार्ष्णिघातैश्च बाहुघातैश्च शोभने ।
घोरैर्जानुप्रहारैश्च नयनाञ्चनपीडनैः ॥")
…अङ्कपूरणम् । यथा । "समन्निघातश्च घनः प्रदिष्टः ।" इति लीलावती ॥ (वधः । यथा-पञ्चतन्त्रे । १ । ३१२ ।
"गृहे शत्रुमपि प्राप्तं विश्वस्तमकुतोभयम् ।
यो हन्यात् तस्य पापं स्याच्छतब्राह्मणघातजम् ॥"
लुण्ठनम् । यथा, मनुः । ६ । २७४ ।
"ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि मोषाभिदर्शने ॥"
"ग्रामघाते ग्रामलुण्ठने तस्करादिभिः ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥ दृथाद्युत्खातः हानिर्वा । यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १६२ ।
"माषानष्टौ तु महिषी शस्यघातस्य कारिणी ॥"
भङ्गः । उच्छेदादिर्वा । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । सञ्जीवककथायाम् । "प्रोवाच भो शेषभागे अयुक्तं मया पापेन कृतं सञ्जीवकं व्यापादयता यस्माद् विश्वासघातादन्यन्नास्ति पापतरम् ॥")

घातकः, त्रि, (हन्तीति । हन् + ण्वुल् । णितिताम्तादेशे कुत्वम् ।) हननकर्त्ता । यथा,—
"गौरीमाधवयोर्भर्त्ता राधिका शिवसन्निधौ ।
इन्दुः कुमुदहन्ता च सूर्य्यः कमलघातकः ॥"
इति विदग्धमुखमण्डनम् ॥
(तथा च मनुः । ५ । ५१ ।
"संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादकश्चेतिघातकाः॥")

घातनं, क्ली, (हन् + णिच् + भावे ल्युट् ।) हननम् । वधः । यज्ञार्थपशुवधः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । २ । ४४ । ४० ।
"पशुवद्घातनं वा मे दहनं वा कटाग्निना ॥")

घातनः, त्रि, (हन्ति मारयतीति । हन् + कर्त्तरि ल्युः स्वार्थे णिच् ।) वधकर्त्ता । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (केचित्तु एतस्य प्रामादिकत्वमुक्तम् । "हन्तेर्युग्माद्यन्तयोर्घत्वतत्वे ।" ५।४२। इत्युणादिसूत्रेण हन्तेर्युनिकृते आद्यन्तयोर्घत्वतत्वे घतनः । इत्युक्तत्वात् । अतः सुधीभिश्चिन्त्यम् ।)

घातिः, पुं, (हन् + इण् ।) पक्षिबन्धनम् । इत्युणादिकोषः ॥ प्रहरणम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

घातिपक्षी, [न्] पुं, (घातिः घातकः पक्षीति कर्म्मधारयः ।) श्येनपक्षी । इति हारावली । ८६ ॥

घातुकः, त्रि, (हन्तीति । हन् + "लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशृभ्य उकञ् ।" ३ । २ । १५४। इति उकञ् ।) हिंस्रः । क्रूरः । इत्यमरः । ३। १ । ४७ ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे । १२ । ४ । ७ ।
"ततः किशोरा म्रियन्ते वत्सांश्च घातुको वृकः॥")

घात्यं, त्रि, (हन्यतेऽसौ हन्तुमर्हो य इत्यर्थः । हन् + ण्यत् ।) हननयोग्यम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २२८ । "ततो मम सुखघात्याः सञ्जाताः ॥") [हेमचन्द्रः ॥

घारः, पुं, (घृ सेचने + घञ् ।) सेचनम् । इति

घार्त्तिकः, पुं, (घृतेन निर्वृत्तः । इति ठञ् ।) घृतपूरः । इति हेमचन्द्रः ॥ (घृतसंयुक्ते त्रि । यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । ३५ ॥ "अन्यस्य घार्त्तिकभोजनं दत्तम् ॥")

घासः, पुं, (घस्यतेऽसौ पशुभिरित्यर्थः । घस् + कर्म्मणि घञ् ।) गवाद्यदनीयतृणविशेषः । तत्पर्य्यायः । यवसम् २ । इत्यमरः । २।५।१६७॥ यवसः ३ जवसः ४ । इति भरतः॥ यवासम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।४।५३।

घासिः, पुं, (घसति भक्षयति हव्यमिति । घस + "अनिघसिभ्दामिण् ।" उणां ४ । १३० इति इण् ।) अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६२ । १४ ।
"यच्च पपौ यच्च घासिं जघास सर्व्वा ता ते अपि [देवेष्वस्तु ॥")

घिण, इ ङ ग्रहणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं सकं-सेट् ।) इ, घिण्यते । ङ, घिण्णते । जेघिण्यते । इति दुर्गादासः ॥

घु, ङ ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं-अकं-अनिट् ।) ङ, घवते । इति दुर्गादासः ॥

घुः, पुं, (घुङ् ध्वनौ + भावे बाहुलकात् डुः ।) ध्वनिः । इति जटाधरः ॥

घुट, ङ लृ परिवर्त्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं-अकं-सेट् ।) परिवर्त्तो गतवतः प्रत्यागमनं विनिमयो वा । ङ, घोटते नदी । लृ, अघुटत् । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, कविरहस्ये १४६ ।
"यस्य व्याघोटते दण्डो नाक्षतार्थः कुतश्चन ॥")

घुट, शि प्रतिहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) शि, घुटति अघुटीत् शत्रुं शूरः । जुघोट । इति दुर्गादासः ॥

घुटः, पुं, (घुट् प्रतिहतौ + संज्ञायां अच् ।) चरणग्रन्थिः । इति हेमचन्द्रः ॥ [कोषः ॥

घुटिः, स्त्री, (घुट + इन् ।) गुल्फः । इति द्विरूप-

घुटिकः, पुं, (घुट् + ठन् ।) गुल्फः । इति हेमचन्द्रः ॥ [मरः । २ । ६ । ७२ ॥

घुटिका, स्त्री, (घुटिक + टाप् ।) गुल्फः । इत्य-

घुटी, स्त्री, (घुट् + इन् । "कृदिकारादक्तिनः ।" इति ङीष् ।) गुल्फः । इति द्विरूपकोषः ॥

घुड, शि व्याघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) शि, घुडति अघुडीत् । इति दुर्गादासः ॥

घुण, ङ भ्रमणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट् ।) ङ, घोणते । इति दुर्गादासः ॥

घुण, इ ङ ग्रहणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट् ।) इ, घुण्यते । ङ, घुणते जोघुण्यते । इति दुर्गादासः ॥

घुण, श भ्रमणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-अकं-सेट् ।)श,घुणति घोणिता । इति दुर्गादासः॥

घुणः, पुं,(घुणति काष्ठं भक्षयन् काष्ठाभ्यन्तरे भ्राम्यतीति । घुण भ्रमणे + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) काष्ठकृमिः । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । ६ अध्याये । "घुणोपहतकाष्ठवेणुनलनालीशुष्कालाबुमुखेष्वेष्वस्य ॥") तत्पर्य्यायः । काष्ठवेधकः २ । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥ काष्ठलेखकः ३ । इति भूरिप्रयोगः ॥

घुणवल्लभा, स्त्री, (घुणः वल्लभो यस्याः । घुणस्य वल्लभा वा ।) अतिविषा । इति भावप्रकाशः ॥ (अवहारोऽस्या यत्र तद्यथा,—
"कुटजत्वक्फलं तार्क्ष्यं माक्षिकं घुणवल्लभाम् ।
पिबेत्तण्डुलतोयेन——————"
इति वाभटे चिकित्सास्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

घुण्टः, पुं, (घुण्यते परिभ्राम्यतेऽनेन । घुट+ घञर्थे कः निपातनात् मुम् च ।) गुल्फः । इति शब्दमाला ॥ [हेमचन्द्रः ॥

घुण्टकः, पुं, (घुण्ट+स्वार्थे कन् ।) गुल्फः । इति

घुण्टिकं, क्ली, (घुण्ट इव कायतीति । कै+ कः ।) वनस्थकरीषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ विलघुँटे इति भाषा ॥ [गादिकोषः ॥

घुण्डः, पुं, (घोणते भ्राम्यतीति ।) भ्रमरः । इत्यु-

घुर, श ध्वनौ । भीमार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-अकं-सेट् ।) भीमो भयानकरस-स्तस्य अर्थो निमित्तं हेतुरिति यावत् भीमार्थः। श, घुरति यान्नो मनुष्याणां भयहेतुर्भवतीत्यर्थः। घुर भीमार्थशब्दयोरिति प्राञ्चः । आर्थं इति शब्दविशेषणमिति रमानाथः । घुरत्यार्त्तं च क्रुश्यते इति । शब्दानुकृतौ भट्टमल्लः । घोरिता । इति दुर्गादासः ॥

घुर्घुरः, पुं, (घुरति मनुष्याणां भयहेतुर्भवतीति । घुर्+क्विप् । ततः घुरो भयानकात् जन्तोरपि घुरः भयानकः । एतद्दंशनेन प्रायशो मृत्यु-सम्भवादेव तथात्वम् ।) कीटविशेषः । घुर-घुरिया इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । यमकीटः२ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ घर्घुर्घा ३ । इति रत्न-माला ॥ (सूकरशब्दः । इति चिन्तामणिः ॥)

घुर्घुरी, स्त्री, (घुर्घुरः सूकरशब्दवदव्यक्तशब्दः सोऽस्या अस्तीति । घुर्घुर+"अर्श आदिभ्यो-ऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् । ततो गौरा-दित्वात् ङीष् ।) जलजन्तुविशेषः । तत्पर्य्यायः । स्तनुकिरा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घुलचः, पुं, गवेधुका । इति रत्नमाला ॥ गड्-गड् इति भाषा ॥

घुलघुलारवः, पुं, (घुल् घुल् इत्यव्यक्तमारौतीति । आ+रु+अच् ।) पारावतभेदः । इति राज-निर्घण्टः ॥

घुष, इ ङ घृषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) घृषः कान्तिकृतिः । इ, घुंष्यते । ङ, घुंषते चन्दनं गात्रम् । इति दुर्गा-दासः ॥

घुष, इर वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) इर, अघुषत् अघोषीत् । इति दुर्गादासः ॥

घुष, कि इर् नुतौ । स्तुतौ इति यावत् । विशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं सकं-सेट् ।) विशब्द इह कथनं आविष्करणं नाना-शब्दकरणं वा आङ्पूर्व्वकः सततक्रन्दने । इति तट्टीका ॥ कि, घोषयति घोषति गूढ़मर्थमभि-युक्तः । नानाशब्दे वाद्यं घोषयति द्वारि यस्य कश्चिदुपद्रुतः । इति हलायुधः । इर्, अघुषत् अघोषीत् । घुष किरनुवर्त्तते । कि, आघोषयति आघोषति शोकार्त्तः सततं क्रन्दतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

घुषितं, त्रि, (घुष्यते स्म इति । घुष विशब्दे+ क्तः । "वुषिरविशब्दने ।" ७ । २ । २३ । इति कथनात् अत्र इट् ।) शब्दितम् । इति सुपद्म व्याकरणम् ॥

घुष्टं, त्रि, (घुष्यते स्म इति । घुष+"क्षुब्धस्वार-स्वान्तध्वान्तेति" सुग्धबोधसूत्रात् निपातनात् साधुः ।) शब्दितम् । इति सुग्धबोधम् ॥ (यथा, हरिवंशे । २० । ८६ ।

"हंससारससुष्टेषु कारण्डवरुतेषु च ॥"

शब्दितान्यदर्थे तु "घुषिरविशब्दने ।" ७ । २ । २३ । इति नेट् । "घुष्टा रज्जुः ।" इति सिद्धान्त-कौमुदी ॥)

घुसृणं, क्ली, (घुष्यते स्तूयते इति भावः । घुष+ बाहुलकात् ऋणक् । पृषोदरादित्वात् साधुः । यद्वा घुंष्यते कान्तिविशिष्टं क्रियते शरीर-मनेन । घुषि घर्षे+ऋणक् ।) कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, काशीखण्डे । २६ । ५७ ।

"घुसृणापिञ्जरतनुर्घर्घरा घर्घरस्वना ॥"

यथा च भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।

"चन्दनं घुसृणोपेतं मृगनाभिसमायुतम् । न चोष्णं न च वा शीतं वर्षाकाले तदिष्यते ॥" इति घुसृणकुङ्कुमम् ॥)

घूकः, पुं, (घू इत्यव्यक्तशब्देन कायति शब्दायते इति । घू+कै+कः ।) उलूकः । इति हेम-चन्द्रः । ४ । ३६ ॥

घूकारिः, पुं, (घूकस्य पेचकस्य अरिः शत्रुः ।) काकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८८ ॥

घूकावासः, पुं, (घूकानां पेचकानां आवासो वास-स्थानम् ।) शाखोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घूर, य ङ ई हिंसावयोहान्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्मं-सकं-अकं च-सेट् ।) दीर्घो । य ङ, घूर्य्यते । ई, घूर्णः । वयोहानिर्गतवहुवयो-भावः । इति दुर्गादासः ॥

घूर्ण, ज श भ्रमणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-उभं-अकं-सेट् ।) ञ, घूर्णति घूर्णते । श, घूर्णती घूर्णन्ती । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, गोः रामायणे । ४ । १५ । २५ ।

"स तु वाली रणगतः सालताडनविक्लवः । गुरुभारसमाक्रान्तश्चचाल च जुघूर्ण च ॥")

घूर्णः, पुं, (घूर्णति स्रोतःपत्तिभूमौ घूर्णाकारेण सम्भवतीति । घूर्ण+अच् । घूर्णाकारेण जाय-मानत्वात् तथात्वम् ।) गौरसुन्दरकः । इति शब्दचन्द्रिका । गौमा इति भाषा ॥ (घूर्ण+ भावे अच् ।) भ्रमणञ्च ॥ (विघूर्णिते, त्रि । यथा, भागवते । ७ । २ । २ ।

"आह चेदं रुषा घूर्णः संदष्टदशनच्छदः ॥")

घूर्णनं, क्ली, (घूर्ण+भावे ल्युट् ।) भ्रमणम् । तत्-पर्य्यायः । चक्रावर्त्तः २ भ्रमः ३ भ्रान्तिः ४ भ्रमिः ५ घूर्णिः ६ । इति हेमचन्द्रः । ६।१५५॥ (यथा, गीतगोविन्दे । ६ । ११ ।

"अन्तर्मोहनमौलिघूर्णनचलन्मन्दारविस्रंसन-स्तब्धाकर्षणदृष्टिहर्षणमहामन्त्रः कुरङ्गी-दृशाम् ॥")

घूर्णायमानः, त्रि, (घूर्ण इवाचरतीति । घूर्ण+ क्यङ् । ततो घूर्णायते इति । घूर्णाय+शानच् ।) भ्राम्यमाणः । यथा, कलापधातुव्याख्याकारे ।

"इन्द्रादैरखिलार्थसाधनपरैः संस्तूयमानं गु प्रीतोऽनन्तफलातुलालसतया घूर्णायमानेक्षण

घूर्णिः, स्त्री, (घूर्ण+"सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उ ४ । ११७ । इति भावे इन् ।) घूर्णनम् । [illegible] हेमचन्द्रः । ६ । १५५ ॥

घूर्णितः, त्रि, (घूर्ण्यते स्म इति । घूर्ण+क्त भ्रमितः । तत्पर्य्यायः । प्रचलायितः २ । इ मरः । ३ । १ । ३२ ॥ (यथा, कथासरि सागरे । २४ । १ ।

"मदघूर्णितवक्त्रोत्थैः सिन्दूरैश्छुरयन् महीम् हेरम्बः पातु वो विघ्नान् स्वतेजोभिर्दहन्निव

घूर्णमानः, त्रि, (घूर्णते इति । घूर्ण+शानच् शानच् ।) भ्राम्यमाणः । यथा, महानाटके

"भो दृप्ताः पर्व्वतस्था बन्धुकुसुमयुता वायुना घूर्णमानाः"

अग्निजन्ते तु घूर्णमाणा इत्येव स्यात् । य हरिवंशे ४८ । ३६ ।

"भ्रमन्तं घूर्णमानञ्च स्तुतिं देवाः प्रचक्रिरे"

घृ, सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-स अनिट् ।) घरति तरुं मेघः । इति दुर्गादास

घृ, क सेके । छादने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चु परं-सकं-अनिट् ।) क, घारयति । इति दु दासः ॥

घृ, र लि भासि । सेके । इति कविकल्पद्रुम (ह्वां-परं-अकं-अनिट् ।) र वैदिकः । [illegible] जघर्त्ति घृतं दीप्यते चरति वेत्यर्थः । इति दु दासः ॥

घृण, इ ङ ग्रहणे । कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्म सकं-सेट् ।) इ, घृण्यते । ङ, घृणते घृण्यते । इति दुर्गादासः ॥

घृण, ड ज उ दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (त उभं-अकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) घृणोति घर्णोति । घृणुते घर्णुते । उ, घृणि घृत्वा । इति दुर्गादासः ॥

घृणा, स्त्री, (घ्रियते सिच्यते हृदयमनया । सेके+बाहुलकात् नक् स्त्रियां टाप् । दयार्द्र हि हृदयं सिक्तमिवार्द्रं भवतीति तथात्वम् करुणा । (यथा, किरातार्ज्जुनीये । १५ । १

"मन्दमस्यन्निषुलतां घृणया मुनिरेष वः । प्रणुदत्यागतावज्ञं जघनेषु पशूनिव ॥" [illegible]

घ्रियते आच्छाद्यते गुणादिकमनयेति जुगुप्सा । तत्पर्य्यायः । अर्त्तनम् २ ऋतीया घृणीया ४ । इत्यमरः । ३ । २ । ३२ । रौ हृणिया ६ हृणीया ७ घृणीया ८ । तट्टीका ॥ (यथा, रघुः । ११ । १७ ।

"तां विलोक्य वनितावधे घृणां पत्रिणा सह मुमोच राघवः ॥")

घृणावासः, पुं, (घृणाया आवासः ।) कुष्माण्ड इति त्रिकाण्डशेषः ॥ घृणायुक्ते त्रि ।

पुं, (जघर्त्ति दीप्यते इति। घृ+"हृषि-शुपार्श्विचूर्णिभूर्णिं।" उणा। ४। ५२। इति प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) किरणः। अमरः। १। ३। ३३॥ सूर्य्यः। (घरति सिञ्चति। घृ सेके+निः गुणाभावश्च।) जलम्। इति मेदिनी॥ (जघर्त्ति दीप्यते इति घृतपक्षिशालिनि, त्रि। यथा, भागवते। ७। २। ७। "अस्य त्यक्तस्वभावस्य घृणेर्मायावनौकसः॥")

घृतं, पुं क्ली, (जघर्त्ति क्षरतीति। घृ+"अञ्जिघृसिभ्यः क्तः।" उणा। ३। ८६। इति क्तः।) नवनीतम्। घि इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। आज्यम् २ हविः ३ सर्पिः ४। इत्यमरः। २। ९। ५२॥ पवित्रम् ५ नवनीतकम् ६ अमृतम् ७ अभिघारः ८ होम्यम् ९ आयुः १० तैजसम् ११। इति राजनिर्घण्टः॥ आज्यम् १२। यथा,—

"घृतोऽस्त्री चाज्यमाज्यञ्च सर्पिः स्यादमृतं हविः।"

इति जटाधरः॥

अस्य गुणाः। बुद्ध्यग्निशुक्रौजोमेदःस्मृतिकफकारित्वम्। वातपित्तविषोन्मादरोगशोथालक्ष्मीज्वरनाशित्वम्। मांसादष्टगुणगुरुत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ रसायनत्वम्। स्वादुत्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। शीतवीर्य्यत्वम्। पापनाशित्वम्। अल्पाभिस्यन्दित्वम्। कान्तितेजोलावण्यस्वरायुर्हितबलकारित्वम्। पवित्रत्वम्। गुरुत्वम्। उदावर्त्तशूलानाहव्रणक्षयवीसर्परक्तनाशित्वम्। स्निग्धत्वम्। रूक्षत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ *॥ अथ गव्यघृतस्य गुणाः। विशेषेण चक्षुर्हितत्वम्। शीतलत्वम्। वातपित्तकफालक्ष्मीपापरक्षोनाशित्वम्। शुक्राग्निस्वादुपाकमेधालावण्यकान्त्योजस्तेजोवृद्धिवयःस्थितिबलायुर्हितकारित्वम्। गुरुत्वम्। पवित्रत्वम्। सुमङ्गल्यत्वम्। रसायनत्वम्। सुगन्धित्वम्। रोचनत्वम्। चारुत्वम्। सर्व्वाज्येषु गुणाधिकत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ बुद्धिस्मृतिपुष्टिवपुःस्थैर्य्यकारित्वम्। श्रमोपशमनत्वम्। हृद्यतमत्वम्। बहुगुणत्वञ्च॥*॥ माहिषघृतगुणाः। उत्तमत्वम्। धृतिसौख्यकान्तिबलवर्णचक्षुर्हितकारित्वम्। वातश्लेष्मदुर्नामग्रहणीविकारनाशित्वम्। मन्दानलोद्दीपनत्वम्। नयनयोः परमहृद्यत्वम्। मनोहारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ स्वादुत्वम्। पित्तरक्तनाशित्वम्। शीतत्वम्। श्लेष्मशुक्रवृद्धिकारित्वम्। गुरुत्वम्। स्वादुपाकित्वञ्च॥*॥ छागीघृतगुणाः। अग्निचक्षुर्हितबलकारित्वम्। कासश्वासक्षयेषु हितत्वम्। कटुपाकित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ कफनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥*॥ मेषीघृतगुणाः। पित्तमेदस्कारित्वम्। योनिदोषे शोषे कफे अनिले च शस्तत्वम्। रूक्षत्वम्। दुर्नामोन्मादनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ पाके लघुत्वम्। पित्तकोपाकारित्वम्। शोफे कम्पे च हितत्वञ्च॥*॥ भेड़कघृतगुणाः। अतिगौरवात् सुकुमारदेहिवर्ज्यत्वम्। बुद्धिपाटवहरत्वम्। बलकारित्वम्। तृष्णावपुषो विस्रगन्धकारित्वञ्च॥*॥ हस्तिनीघृतगुणाः। कफपित्तविषक्रिमिनाशित्वम्। कषायत्वम्। लघुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। तिक्तत्वम्। वह्निकरत्वञ्च॥*॥ अश्वाघृतगुणाः। कटुत्वम्। मधुरत्वम्। कषायत्वम्। ईषदग्निदीपनत्वम्। बाल्यप्रदत्वम्। मूर्च्छाहारित्वम्। गुरुत्वञ्च॥*॥ गर्द्दभीघृतगुणाः। अग्निबलकारित्वम्। मूत्रदोषकफनाशित्वम्। पाके लघुत्वम्। कषायत्वम्। उष्णवीर्य्यत्वञ्च॥*॥ उष्ट्रीघृतगुणाः। मधुरत्वम्। विपाके कटुत्वम्। शीतलत्वम्। कुष्ठक्रिमिविषवातकफगुल्मोदरनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ शोथनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥*॥ नारीघृतगुणाः। चक्षुर्हितरुचिकारित्वम्। पथ्यत्वम्। मन्दाग्निदीपनत्वम्। पाके लघुत्वम्। सर्व्वामयविषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ प्रमेहनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥*॥ दुग्धभवघृतगुणाः। ग्राहित्वम्। शीतलत्वम्। नेत्ररोगकारित्वम्। पित्तदाहास्रमदमूर्च्छाभ्रमानिलनाशित्वञ्च॥*॥ ह्यस्तनदधिजघृतं तदेव हैयङ्गवीनम्। तस्य गुणाः। चक्षुर्हितत्वम्। दीपनत्वम्। रुचिबलकारित्वम्। बृंहणत्वम्। वृष्यत्वम्। विशेषाज्ज्वरनाशित्वञ्च॥*॥ वर्षादूर्द्ध्वं पुराणस्य तस्य गुणाः। त्रिदोषमूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादापस्मारतिमिरनाशित्वम्। इति भावप्रकाशः॥ मदशिरःकर्णादिजरोगभ्रान्तिनाशित्वम्। व्रणस्य शोधनत्वम्। रोपणत्वञ्च। आयुर्वृद्धिशरीरदृढ़तासौकुमार्य्यकान्तिस्मृतिबलकारित्वम्। बाल्ये तरुणे वार्द्धके चातिवल्यत्वम्। पथ्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ प्रतिश्यायामकासजीर्णज्वरसर्व्वरोगनाशित्वम्। श्रेष्ठत्वम्। धातुसाम्यकारित्वञ्च॥*॥ तस्य लक्षणम्।

"उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितम् घृतम्।
लाक्षारसनिभं शीतं प्रपुराणमतः परम्।
यथा यथा भवेज्जीर्णं गुणवत् स्यात्तथा तथा॥"

कांस्यपात्रे दशदिनस्थितं घृतं त्याज्यम्। इति राजवल्लभः॥ औषधघटितपक्वघृतस्य पूर्णवीर्य्यं षण्मासपर्य्यन्तं तिष्ठति। इति वैद्यकपरिभाषा॥

("शस्तं धीस्मृतिमेधाग्नि-बलायुःशुक्रचक्षुषाम्।
बालवृद्धप्रजाकान्ति-सौकुमार्य्यस्वरार्थिनाम्॥
क्षतक्षीणपरीसर्पशस्त्राग्निग्लपितात्मनाम्।
वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम्॥
स्नेहानामुत्तमं शीतं वयसः स्थापनं परम्।
सहस्रवीर्य्यं विधिभिर्घृतं कर्म्मसहस्रकृत॥"

इति पूर्व्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम्॥

"विपाके मधुरं वृष्यं वातपित्तकफापहम्।
चक्षुष्यं बलकृन्मेध्यं गव्यं सर्पिर्गुणोत्तरम्॥"

इति गव्यघृतम्॥

"आजं सन्दीपनीयञ्च चक्षुष्यं बलवर्द्धनम्।
कासे श्वासे क्षयेऽर्शःसु लघुपाकं कफापहम्॥"

इत्याजघृतम्॥

"वातपित्तसमं सर्व्वं सुशीतं माहिषं घृतम्।
मधुरं गुरु विष्टम्भि भवत्यल्पगुणात्मकम्॥"

इति माहिषघृतम्॥

"औष्ट्रं कटु घृतं पाके शोषक्रिमिविषापहम्।
दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम्॥"

इत्युष्ट्रीघृतम्॥

"पाके लघ्वाविकं सर्पिः सर्व्वरोगविषापहम्।
वृद्धिं करोति चास्थ्नाञ्च वाश्मरीशर्करापहम्॥"

इत्याविकं घृतम्॥

"वृद्धिं करोति देहाग्नेर्लघु पाके विषापहम्।
चक्षुष्यं दीपनञ्चाग्नेर्वातदोषनिवारणम्।
वृद्धिं करोति चास्थीनां तत्प्रोक्तञ्च विषापहम्॥"

इत्यश्वीघृतम्॥

"कफेऽनिले योनिदोषे शोषे पित्तेषु तद्धितम्।
सात्म्यं क्षीणाञ्च चक्षुष्यं सर्पिः स्यादमृतोपमम्॥"

इति नारीघृतगुणाः॥

"तर्पणं नेत्ररोगघ्नं दाहकृत पयसो घृतम्॥"

इति क्षीरोद्भवघृतम्॥

"दोषापहं वह्निसन्धुक्षणञ्च
मूर्च्छाहिक्कोन्मादकर्णाक्षिशूले।
शोफार्शसोर्योनिदोषे व्रणेषु
शस्तं सर्पिर्जीर्णमेव नृणां स्यात्॥
उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षोषितं घृतम्।
यथा यथा जरां याति गुणवत् स्यात्तु तत्तथा॥"

इति जीर्णघृतगुणाः॥

इति हारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये॥

"स्मृतिबुद्ध्यग्निशुक्रौजःकफमेदोविवर्द्धनम्।
वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम्॥
सर्व्वस्नेहोत्तमं शीतं मधुरं रसपाकयोः।
सहस्रवीर्य्यं विधिभिर्घृतं कर्म्मसहस्रकृत॥
मदापस्मारमूर्च्छायशोफोन्मादगरज्वरान्।
योनिकर्णशिरःशूलं घृतं जीर्णमपोहति॥"

इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये॥

"विशेषतः पुराणञ्च घृतं तत् पाययेद्भिषक्।
त्रिदोषघ्नं पवित्रत्वात् विशेषादुग्रहमोक्षणम्॥
गुणकर्म्माधिकं स्यानादास्वादात् कटुतिक्तकम्।
उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं घृतम्॥
लाक्षारसनिभं शीतं तद्धि सर्व्वग्रहापहम्।
मेध्यं विरेचनेष्वग्र्यं प्रपुराणमतः परम्॥
नासाध्यं नाम तस्यास्ति यत् स्याद्वर्षशतस्थितम्।
दृष्टं स्पृष्टमथाघ्रातं तद्धि सर्व्वग्रहापहम्।
अपस्मारग्रहोन्मादवतां शस्तं विशेषतः॥"

इति चरके चिकित्सास्थाने चतुर्द्दशेऽध्याये॥

"घृतन्तु सौम्यं शीतवीर्य्यं मृदुमधुरमल्पाभिष्यन्दि स्नेहनमुदावर्त्तोन्मादापस्मारशूलज्वरानाहवातपित्तप्रशमनमग्निदीपनं स्मृतिमतिमेधाकान्तिस्वरलावण्यसौकुमार्य्यौजस्तेजोबलकरं आयुष्यं वृष्यं मेध्यं वयःस्थापनं गुरु चक्षुष्यं श्लेष्माभिवर्द्धनं पापालक्ष्मीप्रशमनं विषहरं रक्षोघ्नञ्च॥
विपाके मधुरं शीतं वातपित्तविषापहम्।
चक्षुष्यमग्र्यं बल्यञ्च गव्यं सर्पिर्गुणोत्तरम्॥
आजं घृतं दीपनीयं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम्।

कासे श्वासे क्षये चापि पथ्यं पाके च तल्लघु ॥
मधुरं रक्तपित्तघ्नं गुरुपाके कफावहम् ।
वातपित्तप्रशमनं सुशीतं माहिषं घृतम् ॥
औष्ट्रं कटुरसं पाके शोफक्रिमिविषापहम् ।
दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम् ॥
पाके लघ्वाविकं सर्पिर्न च पित्तप्रकोपणम् ।
कफेऽनिले योनिदोषे शोषे कम्पे च तद्धितम् ॥
पाके लघ्वश्ववीर्य्यञ्च कषायं कफनाशनम् ।
दीपनं बद्धमूत्रञ्च विद्यादैकशफं घृतम् ॥
चक्षुष्यमग्र्यं स्त्रीणान्तु सर्पिः स्यादमृतोपमम् ।
वृद्धिं करोति देहाग्न्योर्लघुपाकं विषापहम् ॥
कषायं बद्धविण्मूत्रं तिक्तमग्निकरं लघु ।
हन्ति कारेणवं सर्पिः कफकुष्ठविषक्रमीन् ॥”
क्षीरघृतं पुनः संग्राहि रक्तपित्तभ्रममूर्च्छा-
प्रशमनं नेत्ररोगहितञ्च । सर्पिर्मण्डस्तु मधुरः सरो
योनिश्रोत्राक्षिशिरसां शूलघ्नो वस्तिनस्याक्षि-
प्रपूरणेषूपदिश्यते । सर्पिः पुराणं सरं कटु-
विपाकं त्रिदोषापहं मूर्च्छामेदोन्मादं उदर-
ज्वरगरशोफापस्मारयोनिश्रोत्राक्षिशिरःशूलघ्नं
दीपनं बस्तिनस्याक्षिपूरणेषूपदिश्यते । भवन्ति
चात्र ।
“पुराणं तिमिरश्वासपीनसज्वरकासनुत् ।
मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥
एकादशशतञ्चैव वत्सरानुषितं घृतम् ।
रक्षोघ्नं कुम्भसर्पिः स्यात् परतस्तु महाघृतम् ॥
पेयं महाघृतं भूतैः कफघ्नं पवनाधिकैः ।
बल्यं पवित्रं मेध्यञ्च विशेषात्तिमिरापहम् ॥
सर्व्वभूतहरञ्चैव घृतमेतत् प्रशस्यते ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥ * ॥
स्त्री, सलिलम् । इति मेदिनी । ते । १७ ॥)

घृतः, त्रि, (जघर्त्ति दीप्यते घरति सिञ्चतीति वा । घृ + “अञ्जिघृसिभ्यः क्तः ।” उणां । ३ । ८९ । क्तः ।) दीप्तः । सेचकः । इति शब्दरत्नावली ॥

घृतकरञ्जः, पुं, (घृतमिव करञ्जः । घृतवद्रसबाहुल्यादस्य तथात्वम् ।) करञ्जभेदः । घियाकरमचा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । प्रकीर्य्यः २ घृतपर्णकः ३ स्निग्धपत्रः ४ तपस्वी ५ विषारिः ६ विरोचनः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वातव्रणत्वग्दोषविषसर्पनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

घृतकुमारिका, स्त्री, (घृतेन घृतसदृशरसेन कुमारिका सुन्दरी बालिकेव वा । गृहपाल्यत्वात् तथात्वम् ।) घृतकुमारी । इति भावप्रकाशः ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।
“कुमारी गृहकन्या च कन्या घृतकुमारिका ॥”
गुणाश्च यथा,—
“कुमारी भेदिनी शीता तिक्ता नेत्र्या रसायनी ।
मधुरा वृंहणी बल्या वृष्या वातविषप्रणुत् ॥
गुल्मप्लीहयकृद्वृद्धिकफज्वरहरी हरेत् ।
ग्रन्थ्यग्निदग्धविस्फोटपित्तरक्तत्वगामयान् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

घृतकुमारी, स्त्री, (घृतेन घृतवद्रसेन कुमारी सुन्दरी । यद्वा कुमारी कन्येव । गृहे पालिततया तथात्वम् ।) स्वनामख्यातगुल्मः । घिकुमारी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुमारी २ तरणिः ३ सहा ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ कन्यका ५ दीर्घपत्रिका ६ स्थलेरुहा ७ मृदुः ८ कन्या ९ बहुपत्रा १० अमरा ११ अजरा १२ कण्टकप्रावृता १३ वीरा १४ भृङ्गेष्टा १५ विपुलास्रवा १६ ब्रह्मघ्नी १७ तरणी १८ रामा १९ कपिला २० अम्बुधिस्रवा २१ सुकण्टका २२ स्थूलदला २३ गृहकन्या २४ । अस्या गुणाः । हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । मदगन्धित्वम् । कफपित्तकासविषश्वासकुष्ठनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ भेदकत्वम् । नेत्रहितत्वम् । मधुरत्वम् । वृंहणत्वम् । शुक्रबलकारित्वम् । वातगुल्मप्लीहयकृद्वृद्धिज्वरग्रन्थ्यग्निदग्धविस्फोटपित्तरक्तत्वग्रोगनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (कुमारीशब्दे विवरणमस्या ज्ञेयम् ॥)

घृततैलादिकल्पः, पुं, (घृततैलादीनां रोगविनाशकपक्वघृततैलादीनां कल्पो विधिः ।) रोगनाशकनानौषधिपक्वघृततैलादिवर्गः । यथा ।
धन्वन्तरिरुवाच ।
“घृततैलादि वक्ष्यामि गृहस्व सुश्रुत ! रोगनुत् ।
शङ्खपुष्पी वचा सोमा ब्राह्मी ब्रह्मसुवर्च्चला ॥
अभया गुडूची चैव अटरूषकवाकुची ।
एतैरक्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
कण्टकार्य्या रसप्रस्थक्षीरप्रस्थसमन्वितम् ।
एतद्ब्राह्मीघृतं नाम स्मृतिमेधाकरं परम् ॥१॥
त्रिफलाचित्रकबलानिर्गुण्डीनिम्बवासकाः ।
पुनर्नवा गुडूची च बृहती च शतावरी ॥
एतैर्घृतं यथालाभं सर्व्वरोगविमर्द्दनम् ॥ २ ॥
बलाशतकषाये तु तैलस्याढकं पचेत् ॥
कल्कैर्मधुकमञ्जिष्ठाचन्दनोत्पलपद्मकैः ।
सूक्ष्मैलापिप्पलीकुष्ठत्वगेलागुरुकेशरैः ॥
गन्धाश्वजीवनीयैश्च क्षीराढकसमाश्रितम् ।
एतन्मृद्वग्निना पक्वं स्थापयेद्रजते शुभे ॥
सर्व्ववातविकारांस्तु सर्व्वधातुज्वराश्रयान् ।
तैलमेतत् प्रशमयेद्बलाख्यं राजवल्लभम् ॥ ३ ॥
शतावरीरसप्रस्थं क्षीरप्रस्थं तथैव च ।
शतपुष्पा देवदारु मांसी शैलेयकं बला ॥
चन्दनं तगरं कुष्ठं माला चांशुमती तथा ।
एतैः कर्षसमैः कल्कैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
कुब्जवामनपङ्गूनां वधिरव्यङ्गकुब्जिनाम् ।
वायुना भग्नगात्राणां ये च सीदन्ति मैथुने ॥
जराजर्ज्जरगात्राणामाध्मानसुखशोषिणाम् ।
लग्नताश्चापि ये वाताः शिरास्नायुगताश्च ये ॥
सर्व्वांस्तिं नाशयत्याशु तैलेनैव स्याद्दशाङ्गकम् ।
नारायणमिदं तैलं विष्णुनोक्तं रुगर्द्दनम् ॥ ४ ॥
पृथक् तैलं घृतं कुर्य्यात् समस्तैरौषधैः पृथक् ।
शतावर्य्या गुडूच्या वा चित्रकैः रोचनायुतः ॥
निर्गुण्ड्या वा प्रसारण्याः कण्टकार्य्या रसादिभिः ॥
वर्य्या वानलया वापि वासकेन प्रलम्बिकैः ।
ब्राह्म्या चेरण्डकेनापि भृङ्गराजेन सुवि[illegible]
मूषल्या दशमूलेन खदिरेण वटादिभिः ।
वटिका मोदको वापि चूर्णं स्यात् सर्व्वरोग[illegible]
घृतेन मधुना वापि युक्तं खण्डगुडादिभिः ।
लवणैः कटुकैर्युक्तं यथालाभञ्च रोगनुत् ।
चित्रकार्कत्रिवृतामलप्रहयमारकम् ।
सुधाञ्च बालागणिकासप्तपर्णसुवर्च्चिकाम् ।
ज्योतिष्मतीञ्च संभृज्य तैलं धीरो विपाचये[त्]
एतन्निस्यन्दनं तैलं भृशं दद्याद्भगन्दरे ।
शोधनं रोपनञ्चैव सर्व्ववर्णकरं परम् ।
चित्रकाद्यं महातैलं सर्व्वरोगप्रभञ्जनम् ।
अजमोदा ससिन्दूरा हरितालं निशाद्वय[म्]
क्षारद्वयं शिनयुतमार्द्रकं सरलोद्भवम् ।
इन्द्रवारुण्यपामार्गकदलैः कन्दलैः समैः ।
एभिः सर्षपजं तैलमजमूत्रैश्च योजितम् ।
मृद्वग्निना पचेदेतदर्कक्षीरेण संयुतम् ॥
अजमोदादिकं तैलं गण्डमालां व्यपोहति
विदग्धस्तु पचेत् पक्वं पक्वञ्चैव विशोषयेत् ।
रोपणं मृदुभावञ्च तैलेनानेन कारयेत् ।
अजमोदादिकं तैलं महावीर्य्यञ्च रोगनुत् ।
इत्यादिमहापुराणे गारुड़े १७८ अध्[याये]

घृतदीधितिः, पुं, (घृतेन प्रदीप्ता दीधितिः [illegible] यस्य । घृताहुत्या अग्निवर्द्धनादेव तथात्[वम् ।)] अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घृतपर्णकः, पुं, (घृतयुक्तमिव पर्णं पत्रं [illegible] कप् ।) घृतकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घृतपूरः, पुं, (घृतेन पूर्य्यते इति । पुरी पूर्त्तौ + कर्म्मणि अप् । प्रचुरघृतपाच्यत्वाद[स्य] तथात्वम् ।) पिष्टकविशेषः । यथाह राजव[ल्लभः ।]
“मर्द्दितां समितां क्षीरनारिकेलघृतादिभि[ः ।]
अवगाह्य घृते पक्वा घृतपूरोऽयमुच्यते ॥
घृतपूरो गुरुर्वृष्यः कफकृद्रक्तमांसदः ।
रक्तपित्तहरो हृद्यः स्वादुः पित्तहरोऽग्निद[ः ॥”]
तत्पर्य्यायः । पिष्टपूरः २ घृतवरः ३ घार्त्ति[कः ४ ।]
इति हेमचन्द्रः । ३ । ६४ ॥ (अस्य [illegible]
प्रकारादि यदुक्तं चिन्तामणौ ।
“क्षीरेण मर्द्दितं चूर्णं गोधूमानां सुगालि[तम् ।]
विस्तार्य्य सर्पिषा पाच्यं कटाहेऽथ सितान्वि[तः ।]
घृतपूरोऽयमुद्दिष्टः कर्पूरमरिचान्वितः ॥”
नारिकेलजो यथा,—
“समिता मर्द्दिता क्षीरे नारिकेलसितार्द्रैव[...]
अवगाह्य घृते पाच्या घृतपूरोऽपरः स्मृतः[...]
दुग्धजो यथा,—
“पाकपिण्डीकृतं क्षीरं शर्कराचूर्णमिश्रित[म् ।]
घृतपूरविनिर्म्माणं कारयेत् स्वल्पसर्पिषि ।
शालिभवो यथा,—
“सुशालिपिष्टं दुग्धन्तु कथितं वस्त्रगालि[तम् ।]
खण्डयुक्तं घृते पक्वं घृतपूरो भवेदयम् ॥”
कशेरुभवो यथा,—
“कशेरुचूर्णं निःक्षिप्य पाकपिण्डीकृतं पय[ः ।]
निर्म्माणं घृतपूराणां शर्करासहितं भवेत्

ब्राह्मणो यथा,—
पक्वान्नस्य घृते तप्ते रसखण्डनलिप्तितः ।
शुभ्रशर्करया योग्यो घृतपूरो यदृच्छया ॥
क्षीरमाद्यं स्वरूपं हि खण्डं पूर्णं ततः स्मृतम् ।
तोजिते यो विशेषोऽत्र तदाख्यास्वर्यसंज्ञितः ॥
घृतपूरो गुरुर्हृद्यो वृष्यः पित्तानिलापहः ।
सद्यः प्राणप्रदो बल्यः सुरुच्योऽग्निप्रदीपनः ॥
शृङ्गाटकसुखानामप्येवं स्यात् घृतपूरकः ।
यथार्थं वस्तुसंयोगं तद्गुणानपि चाहरेत् ॥”)

घृतपूर्णकः, पुं, (घृतेन पूर्ण इव कायतीति । कै+कः ।) करञ्जवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घृतमण्डलिका, स्त्री, (घृतस्य मण्डलं समूहः । तद्दिव निर्य्यासः अस्या अस्यां वा अस्तीति । घृतमण्डल+“अत इनिठनौ ।” ,५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) हंसपदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घृतमण्डा, स्त्री, (घृतमण्डवत् निर्य्यासोऽस्त्यस्याः । “अर्श आदिभ्योऽच् ।”५ । २ । १२७ । इत्यच् ।) गायत्रीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ माकड़-छाता इति भाषा ॥

घृतवरः, पुं, (घृतमेव वरं बाहुल्यात् प्रधानं यत्र ।) घृतपूरः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६४ ॥

घृतवा, स्त्री, (घृतवत् निर्य्यासोऽस्त्यस्याः । “अर्श आदिभ्योऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।) घृतमण्डा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

घृताची, स्त्री, (घृतेन अमृतेन अञ्चति तृप्तिं गच्छतीति । अनुच+क्विप् । नलोपे स्त्रियां ङीप् । सर्व्वथा मनुष्याहारवर्ज्जितानां देवजातीनां अमृतमयघृतभोजनं महाभारतपुराणादिप्रसिद्धम् ।) अप्सरोविशेषः । इति हलायुधः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ९ । १०१ ।
“घृताचीप्रमुखा ब्रह्मन् ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥”
गायत्रीस्वरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४६ ।
“घनारिमण्डला घूर्णा घृताची घनवेगिनी ॥”)

घृताचीगर्भसम्भवा, स्त्री, स्थूलैला । इति राजनिर्घण्टः ॥

घृताह्वः, पुं, (घृतस्य आह्वा आख्या यस्य । यद्वा, घृतेन आह्वयते स्पर्द्धते स्वगन्धेन इति । आ+ह्वे+कः ।) सरलद्रवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घृतेली, स्त्री, (घृते इलति तद्भक्षणाय तत्र स्वपितीति । इल स्वप्ने+अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) कीटविशेषः । तैलपायिका इति केचित् ॥ तत्पर्य्यायः । पिङ्गकपिशा२ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७३ ॥

घृतोदः, पुं,(घृतमिव स्वादु आस्वाद्या शुभ्रं वा उदकं यस्य । उदकस्योदादेशः ।) घृतसमुद्रः । यथा, “एवं सुरोदाद्बहिस्तद्द्विगुणः समानेन घृतोदेन यथा पूर्व्वः कुशद्वीपः ।”इति श्रीभागवते ।५।१३॥

घृष, उ संघर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ, घर्षित्वा घृष्ट्वा । घर्षति चन्दनं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

घृष्टः, त्रि, (घृष्+कर्म्मणि क्तः ।) घर्षितः । घषा इति भाषा ॥ यथा । घृष्टो मलयजो गन्धः । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ (यथाच काशीखण्डे ।१९।५६।
“घातुका घूर्णितजला घृष्टपातकसन्ततिः ॥”)

घृष्टिः, स्त्री, (घृष्यतेऽसौ । घृष्+कर्म्मणि क्तिच् ।) वाराही । चामर आलु इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । ४ । १५१ ॥ (घृष्+भावे क्तिन् ।) घर्षणम् । स्पर्द्धा । अपराजिता । (घर्षतीति । घृष्+कर्त्तरि क्तिच् ।) शूकरे पुं, । इति मेदिनी । टे । १३ ॥

घृष्टिला, स्त्री, (घृष्टिं घर्षणं लातीति । ला+कः ।) चित्रपर्णिका । पृश्निपर्णी । इति रत्नमाला ॥

घृष्विः, पुं स्त्री, (घर्षति इति । घृष संघर्षे+“कृविघृष्विच्छवीति ।” उणां । ४ । ५६ । इति क्विन्प्रत्ययेन निपातनात् सिद्धः ।) शूकरः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (भावे+क्विन् । घर्षणम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३७ । ४ । “प्रव: शर्द्धाय घृष्वये ।” “घृष्वये शत्रुघर्षणयुक्ताय ।” इति भाष्यम् ॥)

घेञ्चुलिका, स्त्री, क्रौञ्चादनम् । इति रत्नमाला ॥ घेँचु इति भाषा॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् । “क्रौञ्चादनं घेञ्चुलिका ॥”)

घोटः, पुं स्त्री, (घोटते परिवर्त्तते इति । घुट परिवर्त्तने+पचाद्यच् ।) घोटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ .

घोटकः, पुं स्त्री, (घोटते गत्वा प्रत्यागच्छतीति । घुट परिवर्त्तने+ण्वुल् ।) पशुविशेषः । घोड़ा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पीतिः २ तुरगः ३ तुरङ्गः ४ अश्वः ५ तुरङ्गमः ६ वाजी ७ वाहः ८ अर्व्वा ९ गन्धर्व्वः १० हयः ११ सैन्धवः १२ सप्तिः १३ । इत्यमरः । २ । ८ । ४४ ॥ घोटः १४ पीती १५ पीथिः १६ । इति भरतः ॥ तार्क्ष्यः १७ हरिः १८ वीती १९ । इति हेमचन्द्रः ॥ सुग्नभोजी २० धाराटः २१ जवनः २२ जितवः२३ जवी२४ वाहनश्रेष्ठः२५ श्रीभ्राता २६ अमृतसोदरः २७ । सुग्नभुक् २८ शालिहोत्रः २९ लक्ष्मीपुत्रः ३० प्रकीर्णकः ३१। इति जटाधरः ॥ वातायनः ३२ श्रीपुत्रः ३३ चामरी ३४ हेषी ३५ शालिहोत्री ३६ मरुद्रथः ३७ वाजस्कन्धः ३८ हरिद्राक्तः ३९ एकशफः ४० किन्धी ४१ ललामम् ४२ विमानकः ४३॥ इति शब्दरत्नावली ॥ अत्यः ४४ वह्निः ४५ दधिक्रा ४६ दधिक्रावा४७ एतग्वः४८ एतशः४९ पैद्वः ५० दौर्गहः ५१ उच्चैःश्रवसः५२ आशुः५३ ब्रध्नः ५४ अरुषः ५५ मांश्चत्वः ५६ अव्यथयः५७ श्येनासः ५८ सुपर्णाः ५९ पतङ्गाः ६० नरः ६१ कार्य्याणाम् ६२ हंसासः ६३ । इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥ हरी इन्द्रस्य १ रोहितः अग्नेः २ हरितः आदित्यस्य३ रासभौ अश्विनोः४ अजाः पूष्णः ५ पृषत्यो मरुताम् ६ अरुण्यो गावः उषसाम् ७ श्यावाः सवितुः ८ विश्वरूपा बृहस्पतेः ९ नियुतो वायोः १० । इति दशादिष्टोपयोजनानि । इति च वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥ अस्य मांसगुणाः । उष्णत्वम् । वातनाशित्वम् । लघुगुरुत्वम् । अतिसेवनात् पित्तदाहप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्निकफबलकारित्वम् । बृंहणत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । मधुरत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अथाश्वपरीक्षा ।

“सपक्षा वाजिनः पूर्व्वं संजाता व्योमचारिणः ।
गन्धर्व्वेभ्यो यथाकामं गच्छन्ति च समन्विताः ॥
इन्द्रादेशाच्छालिहोत्रस्तेषां पक्षमथाच्छिनत् ।
ततः प्रभृति निष्पक्षास्तुरङ्गा धरणीं गताः ॥
उत्तमा मध्यमा नीचाः कनीयांसस्तथापरे ।
चतुर्द्धा वाजिनो भूमौ जायन्ते देशसंश्रयात् ॥
ताजिताः खुरशालाश्च तुषाराश्चोत्तमा हयाः ।
गोजिकाणाश्च केकाणाः प्रौढ़ाहाराश्च मध्यमाः ॥
ताड़जा उत्तमाशाश्च वाजशूलाश्च मध्यमाः ।
गत्वराः साध्यवासाश्च सिन्धुदाराः कनीयसः ॥
अन्यदेशोद्भवा ये च ते वै नीचाः प्रकीर्त्तिताः ।
वाजिनो जलजाः केचिद्वह्निजातास्तथापरे ॥
समीरप्रभवाश्चान्ये तुरगा व्यगजाः परे ।
जलोद्भवा द्विजा ज्ञेयाः क्षत्रिया वह्निसम्भवाः ॥
प्रभञ्जनभवा वैश्या व्यगजाः शूद्रजातयः ।
पुष्पगन्धिर्भवेद्विप्रः क्षत्रियोऽगुरुगन्धिकः ॥
घृतगन्धो भवेद्वैश्यो मीनामोदी च शूद्रकः ।
विवेकी सघृणो विप्रस्तेजस्वी क्षत्रियो बली ॥
कोपाभावो भवेद्वैश्यः शूद्रो निःसत्त्वको भवेत् ।
विप्राद्या वाहनाः सर्व्वे नयो भूमिपतेः सदा ॥
शूद्रजातिं तुरङ्गन्तु न स्पृशन्ति नरेश्वराः ॥”
इत्युत्पत्तिः ॥ * ॥

अथाङ्गुल्याङ्गविभागः ।

“सप्तविंशत्यङ्गुलिभिर्मुखमानं विधीयते ।
कर्णौ षड़ङ्गुलौ प्रोक्तौ भालकं चतुरङ्गुलम् ॥
चत्वारिंशच्च सप्ताढ्या स्कन्धः संपरिकीर्त्तितः ।
पृष्ठवंशश्चतुर्व्विंशः सप्तविंशा तथा कटी ॥
इति स्तम्भं तथा निम्नं प्रतिपुच्छं द्व्याधिकम् ।
लिङ्गं हस्तप्रमाणन्तु तथाण्डौ चतुरङ्गुलौ ॥
मध्यस्थानं चतुर्व्विंशं हृदयं षोड़शात्मकम् ।
कटिकुक्ष्यन्तरं प्रोक्तं चत्वारिंशत् प्रमाणतः ॥
मणिबन्धद्वयञ्चैव खुराश्च चतुरङ्गुलाः ।
अशीत्यङ्गुलिकाः पादा दीर्घा विंशाधिका मताः ॥”
इत्यङ्गुलिविभागः ॥ * ॥

अथ वयोविभागः ।

“दन्तेषु यज्ञनं यद्वत्तेन ज्ञेयो वयःक्रमः ॥”
तद्यथा,—
“कालिका हरिणी शुक्ला काचा मक्षिकया सह ॥
शङ्को मुषलकश्चैव दन्तानां चलता तथा ।
इत्यष्टौ यज्ञनान्याहुरश्वेषां लक्षणं पृथक् ॥
चतुर्भिर्वत्सरैर्दन्ताश्चत्वारः परिकीर्त्तिताः ।
पञ्चभिश्च षड़्भिरेवं जायन्ते त्वथ कालिकाः ॥
षष्ठे संवत्सरे प्राप्ते कालिकान्या भवेत्तु हि ।
तथान्या सप्तमे वर्षे चतुर्थी कालिका भवेत् ॥
अष्टमे वत्सरे प्राप्ते जायन्ते सर्व्वकालिकाः ।

नवमे त्वथ ता: सर्व्वा आपीता: सम्भवन्ति च ॥
केचिद्देकादशे वर्षे तावत् पीतत्वमागता: ।
तत: श्वेता: प्रजायन्ते चतुर्द्दशसमावधि ॥
तत: काचप्रभा: सम्यक् यावत् संवत्सरास्त्रय: ।
तत: सप्तदशादूर्द्ध्वं यावद्वर्षाणि विंशति: ॥
मक्षिकाभां वदन्त्येषां यावद्वर्षत्रयं पुन: ।
शङ्खाभासा: सर्व्वदन्ता भवन्ति वाजिनां तत: ॥
त्रयोविंशात् परे वर्षे दशना सुषला मता: ।
षड्विंशात् परतो दन्ता: स्थानाच्चलनमाप्नुयु: ॥
यावद्वर्षत्रयं पश्चान्निपतन्ति समान्त्रये ।
द्वात्रिंशद्वत्सरे वाजी नूनं निर्व्वाणमाप्नुयात् ॥”

अथ शुभलक्षणानि ।

“दीर्घा: शुष्का विशालास्या ये भवन्ति तुरङ्गमा: ।
ते शस्ता: पार्थिवेन्द्रस्य यानवाहनकर्म्मणि ॥
आस्यं भुजौ चापि ककाटिका च
दीर्घं चतुष्कं तुरगस्य शस्तम् ।
तथोन्नते घ्राणपुटे ललाटे
कफश्च वाजिप्रवरस्य बोध्य: ॥
श्रोत्रे च मणिबन्धश्च पुच्छं कोष्ठं लघूत्तमम् ।
पीताङ्ग: श्वेतपादो यो यश्च स्यात् सितलोचन: ॥
चक्रवाक: स विज्ञेयो राजार्ह: प्रियसत्तम: ।
सुखे चन्द्रकसम्बीत: पक्वजम्बूफलाकृति: ॥
श्वेतपाद: स विज्ञेयो मल्लिकाख्य: सुपूजित: ।
सर्व्वश्वेतो हयो यस्तु श्यामैकश्रवणो भवेत् ।
स वाजी वाजिमेधार्ह: श्यामकर्ण: सुदुर्लभ: ॥
यस्य पादा: सिता: सर्व्वे पुच्छो मुष्को मुखं तथा ।
स्कन्धमात्रन्तु सिता यस्य तन्विद्यादष्टमङ्गलम् ॥
यस्य पादा: सिता: सर्व्वे चन्द्रकश्च ललाटके ।
कल्याणपञ्चक: प्रोक्तो भर्त्तु: कल्याणकारक: ॥
विमिश्रवर्णका: सर्व्वे प्रशस्ता वाजिनो मता: ।
यस्योत्कृष्टतरा वर्णा वृद्धिं यान्ति शनै: शनै: ॥
नाशयन्ति तथा नीचान् करोति स बहून् हयान् ॥”

अथावर्त्तगुणा: ।

“रोमृणां भ्रमिवदावृत्तिरावर्त्त इति गद्यते ।
षड्विधो दक्षिणो वामो दक्षिणस्तु शुभावह: ॥
नासिकाग्रे ललाटाग्रे शङ्खे कण्ठे च मस्तके ।
आवर्त्तो जायते येषां ते धन्यास्तु तुरङ्गमा: ॥
ललाटे यस्य चावर्त्तो द्वितीयस्तु कुकुन्दरे ।
मस्तके च तृतीयस्तु स विज्ञेयो हयोत्तम: ॥
गण्डावर्त्तो भवेद् यस्य वाजिनो दक्षिणाश्रय: ॥
स करोति महासौख्यं स्वामिन: शिवसंज्ञित: ।
कर्णमूले यदावर्त्त: स्तनमध्ये तथापर: ।
विजयाख्यावुभौ तौ तु युद्धकाले जयप्रदौ ॥
स्कन्धपार्श्वे यदावर्त्त: स भवेत् सुखकारक: ।
नासामध्ये यदावर्त्त एको वा यदि वा त्रय: ॥
चक्रवर्त्ती स विज्ञेयो वाजी भूपालभूषित: ।
कण्ठे यस्य महावर्त्त: प्रोक्तश्चिन्तामणि: शुभ: ॥
रोमृणां शुक्तिकवत् स्थानं शुक्तिरित्यभिधीयते ।
यत्रावर्त्त: शुभस्तत्र शुक्तिस्तत्र शुभावहा ॥”*॥

अथ दोषा: ।

“चत्वारोऽप्यसिता: पादा: सर्व्वश्वेतस्य वाजिन: ।
भवन्ति यस्य स त्याज्यो यमदूत: सुदूरत: ॥

घाटक:

चत्वारो यस्य वै पादा: परस्परविवर्णका: ।
स त्याज्यो मुषली नाम्ना मुनिभि: कुलनाशन: ॥
दुर्लभ्यमवाजिनं लब्ध्वा यदीच्छे: शाश्वतीं श्रियम् ।
यस्तु वर्णविभेदेन जायते रोमसम्भवात् ॥
पुष्पाख्य: स परित्याज्य: सर्व्ववाजिभयावह: ।
यस्यावशेषवर्णेन छाद्यते च प्रधानत: ॥
विवृद्धिं गच्छत: सोऽश्व: कुरुते हयसंचयम् ।
इति स्कन्धे गले चैव कटिदेशे तथैव च ॥
नाभौ कुक्षौ च पार्श्वेऽपि मध्यम: स प्रकीर्त्तित: ।
एको वामकपोलस्थो यस्यावर्त्त: प्रदृश्यते ॥
सर्व्वगो स हयस्त्याज्य: कुरुते स्वामिनाशनम् ।
वामगण्डाश्रयावर्त्त: प्रकरोति धनक्षयम् ॥
कक्षान्ते यस्य चावर्त्त: स मृत्युं कुरुते विभो: ।
क्षिप्रं जानुगतावर्त्त: प्रवासं कुरुतेऽथवा ॥
वाजी मेढ्रगतावर्त्तो वर्ज्जनीयो महीभुजा ।
त्रिवलिप्रभवावर्त्तस्त्रिवर्गस्य प्रणाशक: ॥
पृष्ठवंशे यदावर्त्त एक: संपरिलक्ष्यते ।
धूमकेतुरिति ख्यात: स त्याज्यो दूरतो नृपै: ॥
गुह्ये पुच्छे बलौ यस्य भवन्त्यावर्त्तकास्त्रय: ।
स कृतान्तस्तु रूपेण वर्ज्जनीयस्तुरङ्गम: ॥
अधोर्द्ध्वञ्च यदा वाजी सम्पुटं न स्पृशेत् क्वचित् ।
यमदूत: स विज्ञेयो वर्ज्जनीयस्तुरङ्गम: ।
हीनदन्तोऽधिकश्चैव कराली कृष्णतालुक: ।
मुषली च तथा शृङ्गी षडेते घातका: स्मृता: ॥
तत्राद्यौ विदितार्थौ तु शेषाणां लक्षणं शृणु ।
त्रय: पादा: सिता यस्य कृष्णश्चैकोऽभिजायते ॥
त्रयो वाप्यसिता यस्य एक: शुक्लोऽभिजायते ।
मूषली नाम पापोऽयं दूरे त्याज्यो हयाधम: ॥
विकटो विषमो यस्य दशन: स करालक: ।
कराली कुरुते नाशं भर्त्तुरत्र न संशय: ॥
कृष्णतालुर्हयो नाशं कुरुते नात्र संशय: ।
विषदन्तो भवेद्यस्तु कृष्णतालुर्न दुष्यते ॥
कर्णान्ते चूलिकान्ते च शृङ्गवल्लक्ष्यते यदि ।
स शृङ्गी कुरुते नाशं राष्ट्रस्य च कुलस्य च ॥
एकाण्डोऽजातकाण्डश्च हीनाण्डोऽभ्यधिकाण्डक: ।
घराटी च कम्बली चैव षडेते पापलक्षणा: ॥”*॥

अथारिष्टम् ।

“सुस्थस्यापि च नेत्रान्ते स्यातां नीले च वाजिन: ।
तथैव तस्य जानीयाज्जवेन्मृत्युर्द्विवार्षिकी ॥
नीलपीते च नेत्रान्ते त्रिभिर्मासैर्वपु:क्षय: ।
यस्य नेत्रान्तरे रेखा बहुवर्णा प्रजायते ॥
विशेषाद्वाजिनो ज्ञेयं तस्यायु: पञ्चमासिकम् ।
जिह्वायां जायते विन्दुरकस्माद्यदि वाजिन: ॥
मासैकं जीवितं तत्र पीते मासद्वयन्तथा ।
रक्ते मृत्युस्त्रिभिर्मासैश्चतुर्भिश्च विचित्रके ॥
पञ्चभिर्नीलवर्णे च षड्भिर्वभ्रुसमाकृतौ ।
सप्तभि: पाटलाकारे चणकाभे तथाष्टभि: ॥
नवभिश्च हरिद्राभे दशभिर्जतुकोपमे ।
एकादशे सुवर्णाभे वत्सरेण हिमद्युतौ ॥
यस्य श्वासो भवेदुष्ण: शरीरं पुलकाङ्कितम् ।
जिह्वा हि मलिनाकारा मासषट्कं स जीवति ॥
जिह्वाग्रे पिड़का यस्य पादान्ते च तथोदरे ।

घाटक:

मूत्रं करोति रक्ताभा मासषट्कं स जीवति
कर्णयो: चलनं यस्य नेत्राभ्यां वा प्रवर्त्तते ।
वाजिन: पित्तयक्तस्य दशमासान् स जीवति
यस्य नेत्रे हरिद्राभे यस्य वातार्दितस्य च ।
तस्यायु: सप्तमासीयं बहुवर्णे तथा दिनै: ।
यस्यैकं लोचनं हीनं द्वितीयं रक्तसन्निभम् ।
पुटान्ते च स विज्ञेय: पीताभे मासजीवक: ।
एतानि अरिष्टानि रक्तदोषजानि ।
“स्फुलिङ्गा यस्य दृश्यन्ते पुच्छतोऽश्वस्य वाजि
निर्गच्छन्त: प्रभोर्नाशं ते वदन्ति निशागमे
अश्वशालां समासाद्य यदा च मधुमक्षिका
मधुजालं प्रबध्नन्ति तदाश्वान् घ्नन्ति तत्क्षणा

अथ हयक्रियाकाल: ।

“खवरगुरुपार्श्वस्थेषु भौमार्कवारे
स्वतिथिकरणताराचन्द्रयोगोदयेषु ।
शुभमिह हयकार्य्यं कार्य्यमार्य्येण बुद्धा
न शनिरविकुजानां वासरे नोग्रतारे ॥”

इति काल: ॥*॥

अथ हयारोहणज्ञानम् ।

“चलकिशलयपाद: कर्णमध्यैकदृष्टि-
र्नचलति कटिदेश: आसने संस्थितो य: ।
हयहृदयगतिज्ञ: स्थानदण्डावपात:
स खलु तुरगयाता पूज्यते पार्थिवेन्द्रै: ॥
मेरु: स्थिरौ यस्य चलौ च पादौ
त्रिकोन्नतं संहतमासनञ्च ।
स वाजिवाह: प्रथित: पृथिव्यां
शेषा नरा भारकरा हयानाम् ॥*॥

तत्र ताड़नविधि: ।

“रक्तकोष्ठे मुखे चौष्ठे गले पुच्छे च ताड़यं
भीते वक्ष:स्थलं हन्याद्वक्रं चोन्मार्गगामिन:
कुपिते पुच्छसंस्थानं भ्रान्ते जानुद्वयं तथा ।
सर्व्वस्याप्राप्तदण्डस्य दण्डमेकं निपातयेत् ॥
अस्थानदण्डपाताच्च बहुदोष: प्रजायते ।
तस्मान्निरीक्ष्य कर्त्तव्यं हये दण्डनिपातनम् ॥”

अथ धावनविधि: ।

“हस्तैश्चतुर्व्विंशतिभिर्द्धनुर्द्दण्ड उदाहृत: ।
अक्ष्णोर्निमेषणान्यष्टौ मात्रा प्रोक्ता विचक्ष
मात्राषोड़शकेनाश्वो यो धावति धनु:शतम्
तमुत्तमोत्तमं विद्याद्वायुवेगं महाजवम् ।
विंशत्या मध्यमो ज्ञेयो स्यतोऽन्ये चाधमा मत
नभस्याश्वयुजे मासि नैवाश्वान् वाहयेन्नृप:
वर्षास्विसदृशं पित्तं श्रमात् कुप्यति वाजिना
कार्य्येण महता वापि योज्यो मासि तु कार्त्ति
हेमन्ते शिशिरे योगो वसन्ते च यदृच्छया ।
बालं वृद्धं कृशं रुग्नं दत्तलेहं दृढबलिम् ।
पूर्णातिरिक्तकोष्ठञ्च गुर्व्विणीञ्च न वाहयेत् ।

अथ रक्तमोक्षणविधि: ।

“द्वासप्ततिसहस्राणि नाड़ीनां सम्भवन्ति हि
वाजिनामिह सर्व्वेषामासु रक्तं व्यवस्थितम् ।
तासां निर्मोक्षणार्थाय द्वाराण्यष्टौ वदाम्यहं
यैर्याति कुत्सितं रक्तं सर्व्वदेहसमुद्भवम् ।
कण्ठे कर्णे लोचनयोरंसयोश्च मुखे तथा ।

गण्डयोरथ पादेषु पार्श्वयोरुभयोरपि ॥
एतद्बलं सुविज्ञेयं वाजिनां भिषगुत्तमैः ।
अन्ये सम्प्रदायान्याहुः शिराद्वाराणि वाजिनः ॥
येषु रक्तं हृतं सद्यः प्रकरोति ततः सुखम् ।
गुल्फे गले तथा मेढ्रे कण्ठान्ते चैव पञ्चके ।
गुदे पुच्छेऽथ वस्तौ च जान्वोः सर्व्वसन्धिषु ।
जिह्वायां चाधरे चौष्ठे नेत्रयोरुभयोरपि ॥
कर्णमूले मणौ गण्डे रुधिरं स्रावयेद्भिषक् ।
सौश्रुतमानपलेन त्याज्यं रक्तं तुरङ्गप्रमाणम् ॥”

तद्यथा,—
“पलं शतं मुखे त्याज्यं कण्ठयोश्चैकमेव च ।
शतार्द्धं नेत्रदेशाच्च मेढ्रदेशात्तथैव च ॥
गण्डयोरक्ष्णयोश्चैव स्रावयेत् पञ्चविंशतिम् ।
द्वादशैव गुदे प्राहुरश्वशास्त्रविचक्षणाः ॥
पैत्तिकं कालिकं विद्याद्वातं विद्यात् सफेनिलम् ।
पिच्छिलं श्लेष्मलं पाण्डु कषायोदकवच्च यत् ॥”*

अथ ऋतुचर्य्या ।

“न प्राज्ञो वाहयेदश्वान् प्रावृट्काले कथञ्चन ।
यदीच्छेद्दस्ततस्तस्य वाहनं दशमासिकम् ॥
कूपोदकं कटुकतैलमिवातगेहं
शस्तं पलार्द्धलवणं दिवसान्तरेण ।
तत्रान्यथा सति सुखामयवीर्य्यहानि-
र्मुख्यैर्बलैर्व्विरहितस्तु वयो विनश्येत् ॥
शरदि गुडघृतं पयः प्रशस्तं
शरदि सिताष्टपलप्रमाणमच्छम् ।
मधुरमथ जलं सरोवरोत्थं
घृतयुतनीलमुकुष्टकाश्च भोज्याः ॥
हेमन्तकाले घृततैलमाषा
निर्व्वातसंस्था च पयो यथेच्छम् ।
शनैः शनैर्वाहनकर्म्म कुर्य्याद्-
यवांश्च पक्वा वितरेद् विधिज्ञः ॥
शिशिरे तैलपलाष्टकं कटिस्थं
दिनसप्तावधि पाययेत्तुरङ्गान् ।
तदनु प्रातर्भोजयेद्यवांश्च
यवयवसाश्च तथान्ततस्तद्रूपाः ॥
यस्य दत्ता यवा भोज्ये शिशिरे समुपस्थिते ।
अन्यत्रापि क्रियाः सर्व्वाः स हयः सुखमृच्छति ॥
वसन्ते संप्राप्ते निजसुखवशाद्वाहय हयान्
घृतं तैलं शस्तं सकलविधिरुक्तोऽपि च मतः ।
पयो दद्यादस्मै सलवणमथो वाहनविधि-
र्भृशं योग्यस्तेनाब्दमपि सुखमिच्छेद्धयवरः ॥
वसन्तसमये योऽश्वः स्थाने तिष्ठति बन्धने ।
तस्योत्साहः प्रणश्येत सालस्यं जायते वपुः ॥
ग्रीष्मे घृतं चलनमोचनघर्म्मशान्ति-
सुच्छायबन्धनविमर्द्दनशीततोयम् ।
दूर्व्वा तृणं लघु च कोमलमन्यदेव
यत्किञ्चिदेवमुपयुक्तमिदं वदन्ति ॥”* ॥

भोजे तु हयलक्षणमन्यथा,—
स्निग्धाङ्गो लघुतरलोमकस्तु पुच्छो
दीर्घास्यास्थिनयनकेशपृष्ठवंशः ।
रक्तोष्ठः पृथुलनितम्बभारवक्षा
राजार्हो भवति तुरङ्गमः प्रशस्तः ॥
नाभेरारभ्य देहस्तु द्विधा पूर्व्वापरक्रमात् ।
पूर्व्वकायस्थिता रक्ताः शुभाय हयसंस्थिताः ॥
अधःकाये स्थिता रक्ता अधमत्वप्रकाशकाः ।
शुक्तीनां वैपरीत्येन प्रशस्तफलमादिशेत् ॥”* ॥

वातस्यस्तु ।
“ब्रह्मादिजातिभेदेन हयजातिश्चतुर्व्विधा ।”

तद्यथा,—
“ये शुक्लाः सुविमलपुष्पगन्धा ये वा
शुद्धाङ्गाः सद्ग्रसदुग्धभोजिनो वा ।
अक्रुद्धाः समरगता भृशञ्च पुष्टा-
स्ते विप्राः क्षितिपतिवाहनेऽतियोग्याः ॥
ये रक्ताः मदगुरुगन्धयोऽपृता वा
संहृष्टाः बहुतरभोजिनो बलाढ्याः ।
अश्रान्ताः सकलगुणाग्रगाः प्रवीणा
विज्ञेया विधिकरजातजातयस्ते ॥
ये पीताः खलु घृतगन्धयोऽपि ये वा
येऽक्रुद्धाः कथमपि रोषशालिनो ये ।
बद्धा वा बहुतरनादघोषणा वा
विज्ञेया नृपवर ! वैश्यजातयस्ते ॥
ये कृष्णाः सरघामगन्धयोऽपि ये वा
अन्यथा बहुतरताडनैरपीमे ।
क्षीणाङ्गा लघुतनवोऽपि वेशहीना-
स्ते शूद्राः क्षितिपतिना भृशं विहेयाः ॥”

एतत्तु एकैकमेव लक्षणं न सामुदायिकम् ॥
“लक्षणद्वयसम्बन्धात् द्विजातिः स्यात्तुरङ्गमः ।
चतुर्लक्षणयुक्तस्तु दूरे त्याज्यो हयाधमः ॥”* ॥

अन्यच्च तु ।
“सात्त्विका राजसाश्चेति तामसाश्चेति ते हयाः ॥
ये शुक्लवर्णा भृशवेगयुक्ता
अश्रान्तिभाजो बहुभोगिनश्च ।
अक्रोधशीलाः समरेऽतिहृष्टा-
स्ते सात्त्विका भूप ! तुरङ्गमाः स्युः ॥
ये रक्तवर्णा गुरुवेगरोषाः
कशाभिघातं न हि ये सहन्ते ।
येऽमी बलाढ्याः खलु दीर्घदेहा-
स्ते राजसा भूप ! तुरङ्गमाः स्युः ॥
ये कृष्णवर्णास्तनुरोषवेगा
अल्पाशिनो लङ्घनलक्षिताश्च ।
ये दुर्व्वलाः सर्व्वगुणैर्विहीना-
स्ते तामसा भूप ! तुरङ्गमाधमाः ॥
द्वयोर्लक्षणसम्बन्धात् द्विगुणो वाजिमध्यमः ।
त्रयाणां गुणसम्बन्धात् त्रिगुणो वाजिनिन्दितः ॥”

पराशरसंहितायान्तु ।
“पृथिव्यब्वायुतेजःखैः पञ्चभिस्तुरगाश्रितैः ।
उत्पन्नैः पञ्चधा भेदाः पराशरमता यथा ॥
ये स्थूलाः श्रमसहदेहरूपभाज-
श्चाक्रान्ता बहुतरभोजनाश्च दीर्घाः ।
अक्रुद्धाः समरगतास्तु रोषभाजो
भौमास्ते घनगुरुघर्घरस्वरास्तु ॥
ये श्यामाङ्गास्तनुबलाः श्रमासहकलेवराः ।
अक्रोधवेगाः सक्षमा आप्यास्ते तुरगाधमाः ॥
ये वातवेगप्रतिमोग्रवेगाः
शुष्का भृशं दीर्घकलेवराश्च ।
अश्रान्तिभाजो बहुदूरगाश्च
ते वायवा वाजिवराः प्रदिष्टाः ॥
ये क्रोधशीला भृशवेगयुक्ता
मुक्ता दिनात् क्रोशशतं व्रजन्ति ।
ते तैजसाः पुण्यवतां प्रदेशे
भवन्ति पुण्यैरपि ते मिलन्ति ॥
एको यदा तैजससंज्ञकोऽश्वः
किं कार्य्यमन्यैस्तुरगाधमैस्तु ।
शुद्धं यदा हीरकखण्डमेकं
किं कार्य्यमन्यैर्मणिभिर्विचित्रैः ॥
उत्प्लुत्य ये वाजिवरा व्रजन्ति
क्रुधा भृशं वेगसमन्विताश्च ।
ये लङ्घयन्तः परिखामपारां
ते नाभसा पुण्यतमाः प्रदिष्टाः ॥
द्वयोर्लक्षणसम्बन्धात्तुरगः स्यात् द्विभौतिकः ।
स्वजातिगुणभूतानां हयानां वाहनं शुभम् ॥
शालिहोत्रादिविज्ञानात्तद्विज्ञेयं यथोत्तरम् ।
असम्भवे हि दुष्टार्श्वं वाहयेदिति चेत्तदा ॥
तिलं सकाञ्चनं दद्याल्लवणं वा गुडान्वितम् ।
रेवन्तं पूजयेद्वापि विप्रं निमन्त्रयेत्तदा ॥
दद्यात्ताम्रपलं वापि अभावे सर्व्वकर्म्मणः ॥”

एवमन्यच्चापि ।
“काञ्चनं रजतं ताम्रं लौहमेतद्यथाक्रमम् ।
ब्रह्मादिजातिदोषाणां देयमेतत् प्रशान्तये ॥
अभावेऽपि च सर्व्वेषां ताम्रेण स्यात् प्रतिक्रिया ।”

इति हयपरीक्षा ॥ * ॥

इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥

(“येन ज्ञानवता हिमालयतरुच्छायासु विक्रीडितम्
यः जातो हिमपुष्पवातशिशिरे गङ्गाजले पावने ।
रेमे यस्तु तुरङ्गयूथजनितैर्नानाविधैर्हेषितैः
पायाद्वः स तुरङ्गघोषतनयः श्रीशालिहोत्रो मुनिः ॥
जयति च पाण्डवनाथो धर्म्मसनाथो युधिष्ठिरो नृपतिः ।
भीमार्ज्जुनसहदेवास्तदनु च ये वाजिशास्त्रतत्त्वज्ञाः ॥
दृष्ट्वा सम्यङ्नकुलः शास्त्रं कृत्स्नं च शालिहोत्रीयम् ।
ब्रूते शास्त्रार्थमन्यच्छास्त्रं कृत्वा समासेन ॥
प्रश्नो जातिवर्णावर्त्तदन्ता
लक्ष्म वेगा वाहनं धातुरसम् ।
कालो नस्यं पिण्डमाज्यं कषायं
शाला चेष्टा वाजिनामत्र वक्ष्ये ॥
सपक्षा वाजिनः सर्व्वे सञ्जाता व्योमचारिणः ।
गन्धर्व्वेभ्यो यथाकामं गच्छन्ति च समन्ततः ॥
तान् दृष्ट्वा जवसम्पन्नानसत्त्वान्वाहनोचितान् ।
शक्रः प्रोवाच पार्श्वस्थं शालिहोत्रं मुनीश्वरम् ॥
नास्त्यसाध्यं मुने ! किञ्चिद्भवतो भुवनत्रये ।
तस्मादाशु कुरुष्व त्वं वाहनार्हान् हयोत्तमान् ॥

ये च मे युद्धकालेषु प्रवहन्ति रथं सदा।
अशक्यं वारणेन्द्रैश्च दानवैर्बलवत्तरै:॥
ईषिकास्त्रं समुत्सृज्य पक्षच्छेदं यथाक्तदा।
वाजिनां शक्रवाक्येन शालिहोत्रो महामुनि:॥
छिन्नपक्षास्तु ते सर्व्वे गत्वा तमृषिमब्रुवन्।
दीना: सुदु:खसम्पन्ना रुधिरेण परिप्लुता:॥
भगवन्! किं निमित्तं न: पक्षच्छेद: कृतस्त्वया।
अपराधविहीनानां नेहगिच्छन्ति पण्डिता:॥
तस्माद्गतिर्भव प्राज्ञ! सर्व्वेषामिह वाजिनाम्।
यथा स्यात् सर्व्वदा सौख्यं पुष्टिश्च मुनिपुङ्गव!॥
अथासौ कृपयाविष्टस्तानुवाच सुदु:खितान्।
इन्द्रादेशात् कृतं सर्व्वं भवतां पक्षपातनम्॥
तस्माद्व: प्रकरिष्यामि भविष्यति यथासुखम्।
पृथ्वीरम्या यथा देहे गौरवं च जगत्त्रये॥
यूयं शक्रादिदेवानां वाहनत्वं करिष्यथ।
तथा भूमिपोतनाच्च गौरवेण समन्विता:॥
यो राजा भवतां पुष्टिं स्वन्नपानादिभि: सदा।
करिष्यति न सन्देहो भविष्यति स दुर्ज्जय:॥
न च त्यक्ष्यति तं लक्ष्मी: कदाचिज्जयलक्षणा।
अपि सर्व्वैर्गुणैर्हीनं बहुशत्रुभिरावृतम्॥
तथा चैव विधास्यामि परमञ्च चिकित्सितम्।
पुष्टौ च रोगनाशार्थं नराणां विहितं यथा॥
तस्माद्गच्छत भूलोकं पातालञ्च तथापरे।
स्वर्गं चान्ये महादेशाद्येन शान्तिर्भवेद्ध्रुवम्॥
एवं विसृज्य तान् सर्व्वान् शालिहोत्रस्तुरङ्गमान्।
चक्रे द्वादशसाहस्रीं तदर्थं संहितां सुधी:॥
तत:प्रभृति लोकेऽस्मिन् वाह्या जातास्तुरङ्गमा:।
ततश्चिकित्सितं तेषां शालिहोत्रप्रभाषितम्॥"

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते प्रश्नो नाम प्रथमोऽध्याय:॥

अथ जाति:।

"उत्तमा मध्यमा नीचा: कनीयांसस्तथापरे।
चतुर्धा वाजिनो भूमौ जायन्ते देशसंश्रयात्॥
ताजिका: खुरशाणाश्च उत्तराश्चोत्तमा [illegible]:।
गोजिकाणाश्च केकाणा: प्रौढाहाराश्च मध्यमा:॥
भाङ्गजाश्चोत्तमाशाश्च राजशूलाश्च मध्यमा:।
गोक्षरा: शावराश्चैव सिन्धुपारा: कनीयस:॥
अन्यदेशोद्भवा ये च नीचनीचाश्च ते स्मृता:।
वाजिनो जलजा: केचिद्वह्निजातास्तथापरे॥
समीरप्रभवाश्चान्ये उलूकमृगजास्तथा।
जलोद्भवा द्विजातीया: क्षत्रिया वह्निसम्भवा:॥
समीरप्रभवा वैश्या एणोलूकाश्च शूद्रजा:।
विवेकी सघृणो विप्रस्तेजस्वी क्षत्रियो बली॥
दृढभावस्तथा वैश्य: शूद्रो नि:सत्वकातर:।
ब्राह्मणा: सामवाही च भेदवाही च क्षत्रिय:॥
उपादानेन वैश्य: स्याच्छूद्रो दण्डेन ताड़ित:।
पुष्पगन्ध: सदा विप्र: क्षत्रियोऽगुरुगन्धक:॥
घृतगन्ध: सदा वैश्यो मीनामोदी च शूद्रक:।
विप्रार्हा वाजिन: सर्व्वे क्षत्रियो भूपते: सदा॥
द्वौ वैश्यस्याथ शूद्रस्य शूद्र एव सुखावह:।
केचिदिच्छन्ति भूपानां सर्व्वेऽश्वा वाहनोचिता:॥
तदर्थं भूतले यस्माच्छालिहोत्रेण निर्म्मिता:।
ब्राह्मणा: क्षेमकृत्येषु सिद्धिं गच्छन्ति वाजिन:॥
क्षत्रिया युद्धकार्य्येषु वैश्या वित्तार्ज्जने सदा।
शूद्राश्चान्येषु कृत्येषु शान्त्यैवं वाजिन: सदा॥
आरोहेत् सर्व्वकार्य्येषु यदीच्छेच्छाश्वतीं श्रियम्।
सदा शुभा भवन्त्येते वाजिनो यस्य भूतले॥
सदैव निद्रावशगा निद्राच्छेदस्य सम्भव:।
जायते सङ्गरे प्राप्ते कर्त्तरस्य च भक्षणे॥
प्रबुद्धा: कथयन्त्यश्वा: शुभं वा यदि वाशुभम्।
स्वस्वामिनो निजैश्चिह्नैस्तांश्चिह्नेयं विचक्षणै:॥
य: सन्नद्धो हयो रावमूर्द्ध्वमूर्द्ध्वं करोति च।
खुराग्रेण लिखन् भूमिं स शंसति रणे जयम्॥
य: करोत्यसकृन्मूत्रं पुरीषञ्चाश्रुमोचणम्।
स शंसति पराभूतिं यश्चैवं वर्त्तते हय:॥
निरामिषं निशीथे यो जागर्त्ति नृपतेर्हय:।
स शंसति द्रुतन्तस्य स्थिरस्यापि प्रयाणकम्॥
यदा व्याधिं विना वाजी ग्रासन्त्यजति दुर्म्मना:।
अश्रुपातञ्च कुरुते तदा भर्त्तुरशोभनम्॥
पुलकाङ्कितपुच्छा ये जायन्ते भूपतेर्हया:।
निरीक्षन्त: प्रभोर्गात्रं ते वदन्ति निशागमे॥
शरटं रक्षयेद्यत्नात् प्रविशन्तं हयालये।
यदीच्छेच्छाश्वतीं वृद्धिं तेषाञ्चैव तथात्मन:॥
स्फुलिङ्गा यस्य दृश्यन्ते पुच्छदेशे च वह्निजा:।
परचक्रागमाशंसी विज्ञेयो हयपण्डितै:॥
अश्वशालां समासाद्य यदान्तर्मधुमक्षिका:।
मधुजालं प्रकुर्व्वन्ति तदाश्वान् घ्नन्ति कृत्स्नश:॥
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन वाजिशालां प्ररक्षयेत्।
उपायेभ्यश्च सर्व्वेभ्यो य इच्छेद्भूतिमात्मन:॥
ब्राह्मणान्वाचयेत् स्वस्ति नित्यं वेदविचक्षणान्।
तिलहोमस्तथा कार्य्यो जपश्च शतरुद्रिय:॥
मन्दुरान्ते सदा धार्य्यो रक्तवक्त्रो महाकपि:।
सर्व्वपापविनाशाय वाजिनाञ्च विवृद्धये॥
सरघां रक्षयेद्यत्नात् प्रविशन्तीं हयालये।
यदीच्छेच्छाश्वतीम्वृद्धिं तेषाञ्चैव तथात्मन:॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते जात्यधिकारे द्वितीयोऽध्याय:॥

अथ वर्णवर्णनम्।

"वर्णा: सप्त भवन्तीह सर्व्वेषां वाजिनां ध्रुवम्।
तानहं कीर्त्तयिष्यामि भेदैर्ज्जातानेकधा॥
सितो रक्तस्तथा पीत: सारङ्ग: पिङ्ग एव च।
नील: कृष्णोऽथ सर्व्वेषां श्वेत: श्रेष्ठतम: स्मृत:॥
पट्टार्हो भूपतेर्वाजी सर्व्वश्वेत: प्रशस्यते।
तदभावे यथा प्रोक्तास्तथा श्रेष्ठा: क्रमेण च॥
श्वेत: प्रालेयसङ्काशो रक्त: कुङ्कुमसन्निभ:।
हरिद्रासदृश: पीत: सारङ्ग: कर्व्वुर: स्मृत:॥
पिङ्ग: कपिलकाकारो नीलो दूर्व्वायवसन्निभ:।
कृष्णो जम्बूफलाकार: शाखायै: समुदाहृत:॥
पीताभ: श्वेतपादो यस्तथा स्यात् सितलोचन:।
चक्रवाक: स विज्ञेयो राजार्हो वाजिसत्तम:॥
सर्व्वश्वेतो हयो यस्तु भवेच्चेचककर्णक:।
स वाजी वाजिमेधार्ह: श्यामकर्ण: प्रकीर्त्तित:॥
सुखे चन्द्रकसंवीतो जम्बूफलसमाकृति:।
श्वेतपाद: स विज्ञेयो मल्लिकाख्य: स पूजित:॥
चत्वारोऽप्यसिता: पादा: सर्व्वश्वेतस्य वाजिन:
भवन्ति यस्य स त्याज्यो यमदूत: सुदूरत:।
यस्य पादा: सिता: सर्व्वे पुच्छं वक्त्रो मुखं तथा
मूर्द्धजाश्च सिता यस्य तं विद्यादष्टमङ्गलम्।
भस्माभं वाजिनं जह्यात् सुदूरेण नराधिप:।
यदि वाञ्छति कल्याणं वाञ्छेच्च श्रीसमुद्भवम्।
यस्य रोमविभेदेन जायन्ते रोमबिन्दव:।
पुष्पाख्य: स परित्याज्य: सर्व्ववाजिभयावह:।
यस्य पादा: सिता: सर्व्वे तथा वक्षश्च मध्यत:
कल्याणपञ्चक: प्रोक्त: सर्व्वकल्याणकृच्च स:।
विमिश्रवर्णका: सर्व्वे प्रशस्ता वाजिन: स्मृता
कृष्णनीलस्य मिश्रत्वमेकं मुक्त्वा सुदूरत:।
यस्योत्कृष्टतरो वर्णो वृद्धिं याति शनै: शनै:
नाशयति वधा नीचान् स करोति बहून् हया
यस्याधमेन वर्णेन छाद्यते च प्रधानज:।
विवृद्धिं गच्छता सोऽथ करोति हयसंक्षयम्

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते वर्णो ना तृतीयोऽध्याय:

अथ आवर्त्ता:।

"आवर्त्ता विंशति: प्रोक्ता: शालिहोत्रमहात
गात्रस्थानविभागेन तेषां व्यक्तिर्मयोच्यते।
ललाटे मस्तके चैव ग्रीवायां हृदये तथा।
पादे पृष्ठे मणीबन्धे नाभिदेशे विशेषत:।
स्कन्धे पार्श्वे गले वक्त्रे कुक्षौ रन्ध्रे त्रिके तथ
आद्यास्त्रयोदशावर्त्ता विज्ञेया वाजिपण्डितै
नासिकाग्रे ललाटाग्रे शङ्खे कण्ठे च मस्तके
आवर्त्तो जायते येषां ते धन्यास्तुरगोत्तमा:
हृदि स्कन्धे गले चैव कटिदेशे तथैव च।
नाभौ कुक्षौ च पार्श्वाङ्गे मध्यमास्ते प्रकीर्त्ति
ललाटे यस्य चावर्त्तो द्वितीयस्य स लिङ्गक
मस्तके च तृतीयश्च पूर्णकुक्षि: स उत्तम:।
पृष्ठवंशे तथावर्त्तो यस्यैक: संप्रजायते।
स करोत्यश्वसंघातान् स्वामिन: सूर्य्यसंज्ञक
कक्षायां जानुमेढ्रे च त्रिबलौ पुच्छसन्निधौ
पुच्छे गुह्ये बलावष्टावावर्त्ता अधमा हये।
त्रयो यस्य ललाटस्था आवर्त्ता अधरोत्तर
त्रिकूट: स परिज्ञेयो वाजिवृद्धिकर: पर:
एवमेव प्रकारेण त्रयो ग्रीवां समाश्रिता:
त्रयावर्त्त: स वाजीशो जायते भूपमन्दिरे
ललाटे युगलावर्त्तौ चन्द्रार्कौ संप्रकीर्त्तितौ
वाजिनो यदि तौ स्यातां राष्ट्रवृद्धिकरौ प
उपर्य्युपरि यस्य स्युरावर्त्ता अलिके त्रय:
नि:श्रेणि: सतु विज्ञेयो राष्ट्रवृद्धिकर: पर
एकोऽथवा कपोलस्थो यस्यावर्त्त: प्रदृश्यते
वर्त्तमान: स विज्ञेय: स इच्छेत् स्वामिनाश
कपोलाभ्यान्तथावर्त्तो विद्येते वाजिनो य
तावश्विनाविति प्रोक्तौ युद्धकाले जयप्रदौ
गण्डावर्त्तो भवेद्यस्य वाजिनो दक्षिणाश्र
स करोति महासौख्यं स्वामिन: शिवसंज्ञ
तद्वामाश्रय: क्रूर: प्रकरोति धनक्षयम्
इन्द्राक्षावुभौ शस्तौ नृपराज्यविवर्द्धनौ
कर्णमूले यदावर्त्तस्तन्मध्ये च तथापर:।

यथाख्यावुभौ श्रेयौ युद्धकाले जयप्रदौ ॥
सामध्ये यदावर्त्त एको वा यदि वा द्वयः ।
ावर्त्तौ स विज्ञेयो वाजी भूपालपूजितः ॥
ष्ठे यस्य महावर्त्त एकोऽश्वस्य प्रजायते ।
न्तामणिः स विज्ञेयश्चिन्तितार्थविवृद्धिदः ॥
न्ये पार्श्वे यदावर्त्तः स भवेत् पद्मलक्षणः ।
रोति विधिवत् पद्मं स्वामिनः सततं सुखम् ॥
शाख्यौ तालुकान्तस्थावावर्त्तौ कीर्त्तिवृद्धिदौ ।
यस्य स्वामियुक्तस्य सदैव सुसुखावहौ ॥
आवर्त्तौ भवेद्यस्य कक्षान्ते वाजिनो यदा ।
रणे मृत्युमाप्नोति द्वौ च स्वामिविनाशनौ ॥
ानुदेशे यदावर्त्तो वाजिनः संप्रदृश्यते ।
वासं सततं ब्रूते स्वभर्त्तुः क्लेशसंयुतम् ॥
ाजी मेढ़्रतलावर्त्तो वर्जनीयो महीभुजाम् ।
करोति हरेर्नाशं परचारसमुद्भवम् ॥
ञवलिस्थो यदावर्त्तस्त्रिवर्गस्य प्रणाशकः ।
ाविनस्ते परिज्ञेयाः स्त्रीपार्श्वस्था भयप्रदाः ॥
स्कन्देशे यदावर्त्तो वाजिनः संप्रदृश्यते ।
मकेतुरिति ख्यातः स त्याज्यो दूरतो नृपैः ॥
ुत्ये पुच्छे वलौ यस्य भवन्त्यावर्त्तकास्त्रयः ।
कृतान्तस्वरूपेण वर्जनीयस्तुरङ्गमः ॥
ाध ऊर्द्ध्वं यदा वाजी सम्पुटं न स्पृशेत् क्वचित् ।
ामदूतः स विज्ञेयो वर्जनीयः प्रयत्नतः ॥
ीनदन्तोऽधिदन्तश्च कराली कृष्णतालुकः ।
ृशली च तथा शृङ्गी षडेते स्वामिघातकाः ॥
ककाण्डजातश्चैकाण्डो हीनाङ्गोऽप्यधिकाङ्गकः ।
ारित्याज्यः स वाञ्छद्भिरन्विष्य परमं यशः ॥
नगटी वदनकौ वाली शृङ्गी चैव चतुर्थकः ।
र्जनीयः प्रयत्नेन सर्व्वे ते पापकृत्तमाः ॥
नगटी च स्वामिनं हन्ति वदनी धनसंचयम् ।
अन्तःपुरं तथा वाली शृङ्गी राष्ट्रविनाशनः ॥
ट्पदाभो भवेद्यश्च कृष्णतालुर्न दुष्यति ।
शपादसुखो यस्तु आवर्त्तैः कुत्सितैरपि ।
न दुष्यति सदावर्त्तः शालिहोत्रमतं यथा ॥

इति श्रीनकुलविरचितेऽश्वचिकित्सिते आवर्त्ताध्यायश्चतुर्थः ॥

अथ दन्ताः ।

दन्तोद्भेदं प्रवक्ष्यामि वाजिनामायुलक्षणम् ।
येन विज्ञातमात्रेण आयुर्ज्ञानं प्रपद्यते ॥
अश्वस्तु तनुभिर्दन्तैः क्षीरदन्त इति स्मृतः ।
तथा षोडशभिः कोणो प्राज्ञैर्द्वादशमासिकः ॥
त्रिंशन्मासोद्भवाः सर्व्वे अखण्डाः परिकीर्त्तिताः ।
द्वौ स्यातां द्वौ च न स्यातां मूर्द्धोपरि यथाक्रमम् ॥
चतुर्भिर्वत्सरैर्दन्ताः कालिकाश्च भवन्ति च ।
तथान्यः सप्तमे वर्षे चतुर्थः कालिको भवेत् ॥
अष्टमे वत्सरे प्राप्ते प्राप्ताः स्युः सार्व्वकालिकाः ।
नवमे त्वथवा रेखा पीतत्वं शंसयन्ति च ॥
तथाप्येकादशे वर्षे तावत् पीतत्वमागताः ।
तिष्ठन्ति दशनास्तेषां वाजिनामप्यसंशयम् ॥
ततः श्वेताः प्रदृश्यन्ते यावद्वर्षत्रयं पुनः ।
ततः काचप्रभाः सम्यक् यावत् संवत्सरास्त्रयः ॥
ततः सप्तदशादूर्द्ध्वं यावद्वर्षाणि विंशतिः ।
मक्षिकाभारदास्तेषां यावद्वर्षत्रयं पुनः ॥
तस्मादुदूखलं प्राप्तास्तावद्वर्षत्रयं पुनः ।
प्रकम्पश्च समागम्य पश्चात् पातः समात्त्रयम् ॥
द्वात्रिंशद्वत्सरैरेव वाजी निर्व्वाणमाप्नुयात् ।
दंष्ट्राचतुष्टयं श्वेतं वर्क्षेण परमायुषि ॥
अश्वानामेव सर्व्वेषां दन्ता द्वादश कीर्त्तिताः ।
कालिका हारिणी शुक्ला काचा वाप्यथ मक्षिका ॥
शङ्खोदूखलकश्चैव दन्तानाञ्चलनं तथा ।
ततस्तु पतनं विद्यादेष ह्यष्टनसंग्रहः ॥
चतुर्विंशतयो दंष्ट्राः शालिहोत्रमतं तथा ।
एवं दन्तविशेषेण सर्व्वेषामिह वाजिनाम् ।
विज्ञेया चायुषःसंख्या वाजिपोषणतत्परैः ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते दन्तोद्भेदो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथ अवयवप्रमाणम् ।

दीर्घस्कन्धविमांसास्या ये भवन्ति तुरङ्गमाः ।
ते शस्ताः पार्थिवेन्द्रस्य यानवाहनकर्म्मणि ॥
स्कन्धमभ्युन्नतं दीर्घं वक्रग्रीवं विशेषतः ।
चमरालङ्कृतं सम्यक् स्तोकवालसमन्वितम् ॥
येषां पृष्ठं सुवंशं स्याद्विपुलं व्रणवर्जितम् ।
किञ्चिन्मध्ये भवेन्निम्नं राजार्हास्ते तुरङ्गमाः ॥
स्निग्धरोमा सुवृत्ता च सुस्थूला विपुला कटी ।
ग्रथिताः सुदृढा रम्या भुजा मांसप्रपूरिताः ॥
पादा निर्मांसला वक्राश्चक्राकारखुरान्विताः ।
अप्रमाणं तथा वक्षः कर्णौ लघुतरौ स्मृतौ ॥
पार्श्वौ तनुतरौ शस्तौ सुरक्तस्निग्धतालुकम् ।
दन्ताश्च शिखराकारा विपुला चन्द्रवर्चसः ॥
सप्तविंशप्रमाणेन मुखमश्वस्य शस्यते ।
कर्णौ षडङ्गुलौ प्रोक्तौ तालुकं चतुरङ्गुलम् ॥
चत्वारिंशश्च सप्ताढ्याः स्कन्धाः सम्यक् प्रकीर्त्तिताः ।
पृष्ठवंशश्चतुर्व्विंशः सप्तविंशा तथा कटी ॥
अतिसूक्ष्मं तथा निम्नं पुच्छं हस्तद्वयायतम् ।
लिङ्गं हस्तप्रमाणञ्च तथाण्डौ चतुरङ्गुलौ ॥
मार्गस्थानं चतुर्व्विंशं हृदयं षोडशाङ्गुलम् ।
कटिकक्षान्तरञ्चोक्तं चत्वारिंशत् प्रमाणतः ॥
मणिबन्धद्वयं चैव खुराश्च चतुरङ्गुलाः ।
अशीत्यङ्गुल उत्सेधो दैर्घ्यञ्च द्व्यधिकं शतम् ।
एवं क्रमेण गात्रस्य प्रमाणं वाजिनां मतम् ॥

दीर्घाणि चत्वारि तथोन्नतानि
चत्वारि रक्तानि च सूक्ष्मकाणि ।
ह्रस्वानि चत्वार्य्यथ चायतानि
भूयश्च चत्वार्य्यथ नम्रकाणि ॥

द्वात्रिंशत् क्रमशोऽप्याहुर्लक्षणानि मुनीश्वराः ।
तान्यहं कीर्त्तयिष्यामि वाजिनाञ्च पृथक् पृथक् ॥

आस्यं भुजौ केशलकाटिकाश्च
दीर्घं चतुष्कं तुरगस्य शस्तम् ।
तथोन्नते घ्राणपुटे ललाटे
शफाश्च तज्ज्ञाश्चरणौ वदन्ति ॥
ओष्ठौ च जिह्वाप्यथ तालुकञ्च
मेढ्रं सुरक्तं शुभदं हयस्य ।
लघूनि बन्धाश्चरणेषु कोष्ठं
श्रोत्राणि सर्व्वाणि तथैव पुच्छम् ॥
कर्णान्तरं कर्णसमन्वितञ्च
वंशं तथा ह्रस्वतरं प्रशस्तम् ।
वक्त्रं मुखं कन्धराजानुनी च
पार्श्वञ्च सप्तेः शुभदं प्रदिष्टम् ॥
कक्षान्तरं चोदरमध्यमञ्च
निम्ना कटी तानि सजानुकानि ।
वक्षःशफोरूजघनस्थलञ्च
चतुष्कमेतत् पृथुलं प्रदिष्टम् ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते सर्व्वावयवप्रमाणो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ वेगः ।

गुणानामिह सर्व्वेषां गुणो वेगमयोऽधिकः ।
अश्वानां शस्यते तज्ज्ञैरश्वशास्त्रविचक्षणैः ॥
संवाहनविधानेन प्रकाशं यान्त्यसंशयम् ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन वेगो ज्ञेयश्च वाजिनाम् ॥
अवाहिता विनश्यन्ति विनश्यन्त्यतिवाहिताः ।
अश्वानां वाहनं पथ्यं सानुरागञ्च मोक्षणम् ॥
अधमा मध्यमास्ते स्युर्मध्यमाश्च तथोत्तमाः ।
उत्तमाश्चोत्तमा भूयो वाह्यमानास्तुरङ्गमाः ॥
रूढ़मश्वविदां श्रेष्ठं रूढ़े सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ।
रूढ़ेन तु विहीनस्य लक्षणं चाप्यलक्षणम् ॥
रूपावर्त्तगतिच्छायासत्त्ववर्णवयोबलम् ।
जवहीनस्य वाहस्य सर्व्वमेव निरर्थकम् ॥
गतेर्धन्यतरो वर्णो वर्णाद्धन्यतरः स्वरः ।
स्वराद्धन्यतरं सत्त्वं सर्व्वं सत्त्वे प्रतिष्ठितम् ॥
लघुत्वं मातृदोषेण पितृदोषेण जाड्यता ।
दौर्ब्बल्यं स्वामिदोषेण स्वदोषो नास्ति वाजिनाम् ॥

जवो हि सप्तेः प्रथमं विभूषणं
त्रपाङ्गनायाः कृशता तपस्विनः ।
द्विजस्य वेदोऽथ मुनेरपि क्षमा
पराक्रमः शस्त्रबलोपजीविनः ॥

आकर्षन्निव गां वमन्निव खुरौ पश्चार्द्धमुद्यन्निव
स्वीकुर्व्वन्निव खं पिबन्निव दिशो वायुं समश्नन्निव ।
साङ्गारप्रकरान् स्पृशन्निव महीं छायाममर्षन्निव
चञ्चच्चामरवीज्यमानवदनः श्रीमान् हयो धावति ॥
अलक्षितगतागतैर्मृगदृशां कटाक्षैरिव
क्षणानुनयशीतलैः प्रलयकेलिकोपैरिव ।
सुवृत्तमसृणोत्तरैर्मृगदृशां सुरोक्तैरिव
त्वदीयतुरगैरलं धरणिचक्रमाक्रम्यते ॥
येषां दीपशिखोपमानि नयनान्युद्भावितः सन्निव
ग्रीवा क्रौञ्चनिभा विभाति च समा पादाश्च सुश्लोपमाः ॥
वेगो वायुरिवाथ वानरसमः स्वाङ्गारणप्रेङ्खितं
शङ्खक्रौञ्चमृगेन्द्रदुन्दुभिघनध्वानेभतुल्यस्वनः ॥
वक्त्रे यो हरिणाधिपप्रतिनिभो व्याघ्रोपमो बाहुभिः
आवर्त्तैरशुभैः प्रधानकुलजाः सुस्निग्धवर्णप्रभाः ।
उद्ग्रीवाः प्रियदर्शनाश्च सुभगाः श्वासैः सुगन्धैश्च ये

धन्यास्ते जयराज्यवित्तसुखदाः संवाहका भूपतेः ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते वेगवर्णनो-नाम सप्तमोऽध्यायः ॥

अथ आरोहणम् ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि हयारोहणमुत्तमम् ।
येन विज्ञानमात्रेण रेवन्तेनोपमीयते ॥
चलकिसलयपादः कर्णमध्यैकदृष्टिः
न चलति कटिदेशे आसने संस्थितश्च ।
हयहृदयगतिज्ञः स्थानदण्डावपाती
स खलु तुरगयोक्ता मान्यते पार्थिवेन्द्रैः ॥
यो नित्यं दृढमुष्टिहस्तलघुकः क्रोधानलैर्वर्जितः
सत्वैकस्थिरबुद्धिमध्यमतनुः शास्त्रज्ञतत्त्वज्ञकः ।
काले दण्डनिपातविभ्रमयुतः ताम्बूलवक्त्रान्वितः
त्वेवं लक्षणसंयुतो हयरतो राज्याधिपैः पूज्यते ॥
ऊरू स्थिरौ यस्य चलौ च पादौ
त्रिकोन्नतं संहतमासनञ्च ।
सैः वाजिवाहः कथितः पृथिव्यां
श्रेष्ठा नरा भारवहा हयानाम् ॥
प्राज्ञः सत्त्वबलोत्साही दृढः सर्वाङ्गसौष्ठवः ।
जितश्रीतातपालस्यो जितायासो जितासनः ॥
हयकालबलप्राणजवकामाध्ययोगवित् ।
शान्तोपचारसारज्ञो रणक्रीडासु दीक्षितः ॥
वाजिनां हृदयज्ञश्च स्थाने दण्डनिपातवित् ।
दुष्टाश्वदमने दक्षः सर्वक्लेशसहः शुचिः ॥
ग्रासौषधान्नपानीये परपृष्ठावलोकने ।
त्रिषु श्रेष्ठः प्रवेशे च निर्गमे कुशलोऽश्ववित् ॥
रोगं विकुरुते यश्च दृष्ट्वा बाधाविचारवित् ।
धनुःकुन्तासिशक्तिज्ञः सोऽश्ववाहः प्रकीर्त्तितः ॥
वक्त्रे स्कन्धे मुखे कोष्ठे गात्रे सक्थ्यौ च ताडयेत् ।
उन्मार्गी यदि भक्तोऽश्वो मूढः स्खलति श्वसते ॥
कुपिते पुच्छसंस्थाने भान्ते जानुद्वयं तथा ।
सर्वथा प्राप्तदण्डस्य दण्डमेकं निपातयेत् ॥
श्वसने स्कन्धमुद्दिष्टं स्खलिते जघनान्तरम् ।
भीते वक्षःस्थलं हन्यादुत्पथोन्मार्गगामिनम् ॥
अस्थाने ताडितो वाजी बहून् दोषान् प्रदर्शयेत् ।
तावद्वहन्ति ते दोषा यावज्जीवत्यसौ हयः ॥
दण्डेनाभिभवेद्वाहान्नारोहेद्दण्डवर्ज्जितान् ।
दण्डो हि साधनं तीव्रं यदं दण्डात् प्रजायते ॥
तुलावदुद्धृता वल्गा नात्युच्चा नातिलम्बिता ।
दीर्घं दृष्ट्वा तु कर्त्तव्या तिर्य्यगाकुञ्चिता श्लथा ॥
कटिं समेत्य शैथिल्यादुह्यमानस्य ताडयेत् ।
सद्यः प्रस्खलिते गात्रं तत्र दण्डं प्रदापयेत् ॥
अकालदण्डपाताच्च त्वकालग्रहमोक्षणात् ।
अकालहिंसानाताच्च तेन वाजी न धावति ॥
आसनं शिथिलं यस्य खरो यस्य न भीषणः ।
लघुप्रहारदाता च वाजी तस्य न धावति ॥
सर्वलक्षणसम्पन्नः सर्वदोषविवर्जितः ।
कुलशीलबलोपेतः कथमश्वो न धावति ॥
गतिरेका प्लुता चान्या चतुराख्या तृतीयका ।
वेगवल्गिश्चतुर्थो च धारावेगगतिस्तथा ॥
शफरागार्थवेगस्य चञ्चलस्य त्रिकोणतः ।

नित्यमुद्यतदण्डस्य तस्य वाजी न धावति ॥
धारा तु पञ्चमी प्रोक्ता न शृणोति न पश्यति ।
सर्वकर्मक्षमो वाजी तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते आरोहणं नाम अष्टमोऽध्यायः ॥

अथ ऋतुचर्य्या ।

कर्म्मचर्य्यासु नित्यानां शुद्धानां सुनिवर्त्तितम् ।
धनुरष्टादशे योज्यं वाजिनां मण्डलं क्रमात् ॥
सङ्कोचयेज्जयं तावद् यावत् कार्म्मुकपञ्चकम् ।
तदूर्द्धं मण्डलैर्योज्यो गोमूत्राक्तदनन्तरम् ॥
ऋजुवृत्तानुवृत्ता च गोमूत्रा सर्वकर्म्मसु ।
युज्यमानानि हयस्ते प्रायशो हि विचक्षणैः ॥
शालिहोत्रमुनिप्रोक्ता चर्य्या षोडश वाजिनाम् ।
तासामनुपयोगित्वान्न कृताः संग्रहो मया ॥
तीक्ष्णखङ्केन सुदितो ह्याभ्यां भद्रस्तु धावति ।
त्रिभिर्दण्डैस्तदा मन्दः क्रमात् पञ्चाभिताडनैः ॥
तीक्ष्णाश्वभद्रमन्दानां प्रधानो जव उच्यते ।
सोऽप्यनेनैव मार्गेण संविभज्यो विजानता ॥
अवाहिता विनश्यन्ति सर्वकर्मक्षमा हयाः ।
कृशा व्याधिपरीताङ्गा जायन्तेऽत्यन्तवाहनात् ॥
बलं कालो वयो भूमिः कालः सत्त्वमतः क्रमात् ।
कुर्य्यादेकान्तरे योगस्त्वतियोगो हि दोषवान् ॥
तच्च लोकप्रसिद्धं हि बोद्धव्यं यत्नतो बुधैः ।
हयवाहनवेत्तानो नरेन्द्रैः पूज्यते सदा ॥
धाविते ये गुणाः सन्ति वेत्स्यमानान्निबोध तान् ।
शालिहोत्रादिशास्त्राणां व्यायामफलसम्भवान् ॥
स्थिरमांसो भारसहो लघुगात्रः पराक्रमी ।
दीप्ताग्निश्च सुशीलश्च व्यायामेनोपजायते ॥
सत्वार्थो विनयी प्रीतो निर्दोषस्तापवर्जितः ।
वेदवित्सादिचित्तज्ञ उक्तो धावति तिष्ठति ॥
शुभावर्त्तगतिच्छायाबलशीलसमन्वितम् ।
गन्धवर्णस्वरोत्कण्ठसारपुण्ड्रविभूषितम् ॥
एवं विधं समारुह्य दैवताश्वं हयं नृपः ।
जित्वा रिपुकुलं भुंक्ते निःशङ्कोऽथ वसुन्धराम् ॥
जवः श्रेष्ठस्तुरङ्गानामुत्तमाधममध्यमः ।
त्रिविधोऽपि तथा भिन्नो जवभेदः स उच्यते ॥
यवोदरैरष्टसङ्ख्यैरङ्गुलं परिकीर्त्तितम् ।
हस्तश्च तैस्तुविंशैः कार्म्मुकं तैस्तुरङ्गैः ॥
अक्ष्णोर्निमेषणैः काष्ठा अष्टलक्षणं तथा ।
मात्रा ज्ञेया प्रमाणेष्व पूर्व्वप्रोक्ता तपोधनैः ॥
मात्रायोडशकेनाश्वो यो धावति धनुःशतम् ।
तमश्वमुत्तमं विद्याद्वायुवेगं महाजवम् ॥
यथोत्तमजवा वाहास्तथाश्वा मध्यमाधमाः ।
चतुरस्राधिका वृद्धिं मात्राणां लक्षणं बुधाः ॥
नभस्यश्वयुजे मासि भाराध्वानं जवं त्यजेत् ।
वर्षाग्निसदृशं पित्तं श्रमात् कुप्यति वाजिनाम् ॥
कार्य्येणैव महान् किञ्चिद् युज्यो नभसि कार्त्तिके ॥
हेमन्ते शिशिरे योगं वसन्ते च यथेच्छया ॥
ग्रीष्मभयात् स्वयं गात्रं न ग्रीष्मे वाहयेद्धयम् ।
बालो वृद्धः कृशो रोगी दन्तक्लेशो महाबली ॥
पूर्णातिरिक्तकोष्ठश्च गुर्व्विणी न च वाहयेत् ।
समां च विपुलाश्चैव किञ्चित्-पांशुसमन्विताम् ॥

एकान्ते विजने चैव रङ्गभूमिं हयं नयेत् ।
सान्द्राश्चैव सुकठिनां भाषाश्चोदकवर्जिताम् ।
लक्षकाष्ठसमायुक्तां रङ्गभूमिं विवर्जयेत् ।
विमूत्रं कारयेदश्वं क्रोशक्रोशद्वयान्तरे ।
वारि दद्याद् यथाकामं घासं सुचिरवारि
अन्यथा दोषजातानि बैतान्येतानि तानि ।
गुरुविसृष्टगात्रश्च छिन्नश्वासी च कम्पते ।
दुर्म्मना रुक्षविमूत्रः सर्वकर्म्माक्षमो हयः ।
गुल्मेष्टोन्नतग्रीवो रक्तमेढ़्रो गुरुक्रमः ।
क्षुत्क्षामतृष्णशुष्कास्यश्छायां प्राप्य विनिष्ठति ।
तर्जनैर्हन्यमानोऽपि विधुनोति शिरः परम्
मुहुर्विनमते पृष्ठं पदमेकं न गच्छति ।
भाराध्वानपरिश्रान्तं शनैः संक्रामयेत् पथि
नावतारितपर्य्याणं मार्गेऽध्वागमसमागतम् ।
मुक्तपुच्छाग्रबन्धस्य खलीनं नावतारयेत् ।
मर्द्दयित्वास्य गात्राणि पांशुमध्ये विवर्त्तयेत् ।
स्नानपानावगाहञ्च प्रतिपानं सभोजनम् ।
सर्व्वं क्रमेण कर्त्तव्यमन्यथा दोषसम्भवः ।
रक्तपित्तसमीरोत्थमन्यात्स्वम्भोदरादयः ।
हृद्रोगा वातशूलानि शीतोदकपानतः ।
रक्तपित्तहरं देयं प्रतिपानं गुडौदनम् ।
रक्तपित्तसमीरोत्थं दातव्यं शर्करोदकम् ।
जीवनं वातपित्तघ्नं हृद्यं बल्यतमं ततः ।
सर्वरोगहरोऽश्वानां मधु जाङ्गलको रसः
खण्डाक्तञ्च घृतं क्षीरं वारियुक्तं तुरङ्गमः
पीत्वा हि निर्हरेद्दोषान् श्रमभाराध्वसंश्रय
धर्म्मार्थकामा विजयो यशःश्री-
शोभासुखं जातिजनैश्च पूज्या ।
रणे निमित्तानि शुभावहानि
नृपस्य चैवं विनिवेदयन्ति ॥
प्रत्यूषकाले च दिनं निरीक्ष्य
वह्निं द्विजं पूर्णघटं कुमारीम् ।
छत्रं ध्वजं चामरदर्पणञ्च
रथञ्च दृष्ट्वा तुरगं जयाय ॥
श्रुत्वा तु शङ्खाम्बुदवेदवाक्यं
पुण्याहमाङ्गल्यशिवस्य गीतम् ।
ह्रेषं निमित्तं भवति स्वनेन
ध्रुवं जयं तत्र रणे नराणाम् ।
सन्ध्याङ्घ्रिघातेन महीं निघ्नन्ति
ह्रेषन्ति ये स्वामिमुखं निरीक्ष्य ।
प्रदक्षिणावर्त्तविकीर्णपुच्छा
जयावहास्ते समरे नृपाणाम् ।
विच्छिन्नदीनस्वरगद्गदा ये
अश्रुप्लुता भिन्नपुरीषमूत्राः ।
अनक्ष्यमाना दिनकृन्निरीक्ष्याः
पराजयं ते कथयन्ति युद्धे ।
अन्यापदं याश्च वदन्ति दीनाः
सव्येतरं चक्रविकीर्णपुच्छाः ।
युग्यासनादीन् परिवर्जयन्ते
पराजयं ते कथयन्ति भर्त्तुः ।
विना निमित्तं रसयन्त्यभीक्ष्णं
आकुञ्चिता व्यापितमध्यकाङ्गाः ।

धावन्ति वातेच न चोद्विजन्ते
भयावहास्ते समरे नृपाणाम् ॥
नेत्रं शीलं भयं लज्जामालस्यं चैवमादिषु ।
कुलं तं विजानीयादलं पर्य्याणवारणे ॥
शाल्मलकण्टकवच्चैव सुधाखदिरकण्टकैः ।
शमिघाताय चादर्शे तेषां रूपमिदं श्रृणु ॥
नरीलकमार्जारतरक्षुगजलोचनाः ।
तिर्य्यग्वसुरैस्तुल्या स्थूलमेढ्रशिरान्विताः ॥
नीलकर्णनासाश्च क्षतजश्वेताधिकच्छिदाः ।
कुञ्चितप्रोथगण्डा ये भ्रुकुटीचित्रमेहनाः ॥
ते दोषास्तथान्येऽपि सुकुलान्वयसम्भवाः ।
लानामिह राजेन्द्र ! वक्तुं शक्या न माद्दशैः ॥
त्र्यं प्रधानमित्येके चान्ये लक्षणमाश्रिताः ।
लक्षणमेतेषां तेनेदं दुष्करं विदुः ॥
यथापिरतिसंक्षेपादतियाप्रिच्च विस्तरात् ।
गीनामेकवाक्यत्वाद् ब्रूयामः स्थितिदुष्कराः ॥
वर्णगतिच्छायास्वरस्थानगतिः कुलम् ।
त्यं पुष्टकनामानि दोषं वा जवलक्षणम् ॥
वं लक्षणसंयुक्तं दृश्यते शूररक्षणे ।
लक्षणेन विहीना ये निर्दोषाःस्युः प्रधाविताः ॥
हयारोहस्य का चिन्ता लक्षणैः शुभनिन्दितैः ।
नात न कृतोऽस्माभिर्हयलक्षणविस्तरः ॥
हयवाहनविज्ञानं कौतुकाच्छितबुद्धयः ।
नायासेन गच्छन्ति परं दृष्ट्वा इमे जनाः ॥
लासनं कथा रागाः पाणिघातप्रतोदनम् ।
दप्रघातसंज्ञानि दोषो येरुपजायते ॥
कामात् कोपाद्भयान्मोहाद्दर्पाच्चैव मदाश्रयात् ।
र्मात्तारोहदोषाच्च दुष्यन्त्यश्वा निसर्गतः ॥
श्रीयुक्तसामन्तनरेन्द्रवन्दितं
रणे हयारोहवराभिनन्दितम् ।
धर्मार्थकामादियशःप्रधान-
मिदं कृतं वाहनशास्त्रविस्तरम् ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते वाहनाध्यायो नवमः ॥

अथ धातुपरीक्षा ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि धातूनां लक्षणं परम् ।
येन विज्ञानमात्रेण ज्ञायन्ते रोगसम्भवाः ॥
ततः शुद्धशरीरोऽयं रक्तदोषानवाप्नुयात् ।
रक्तदोषात्तदा वाजी प्राप्नोत्येव महामयान् ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन रक्तं ज्ञेयं विचक्षणैः ।
आषाढ़समये प्राप्ते शिरामोक्षेण कृतक्षणः ॥
तेन संशोध्यते रक्तं वाजिनां दोषसम्भवम् ।
ततः शुद्धशरीरोऽपि पित्ताद्यैश्च बलीकृतः ॥
सावर्णं शष्पमासाद्य वत्सवत् सुदृढ़ो भवेत् ।
यदि रक्ताधिको वाजी शस्यमश्नाति कर्हिचित् ॥
रक्तात् सञ्जायते पित्तं ततो नाशमवाप्नुयात् ।
रक्ताधिकश्चासपुटः स्नेहाद्यैः शस्यमत्ति चेत् ॥
संप्राप्य श्लेष्मरिचाद्यो नाशमवाप्नुयात् ।
शीतरक्तो यदा शस्यं रूक्षोऽश्नाति तुरङ्गमः ॥
तदा वायुं परं प्राप्य सद्यो नाशमवाप्नुयात् ।
तवेदं लक्षणं प्रोक्तं रक्तकोपसमुद्भवम् ॥
धातूनामपि सर्व्वेषां शेयच्चिह्नं विचक्षणैः ।

पित्तरक्तप्रकोपेण यदा संपीड्यते हयः ॥
तदा कण्डूतिमासाद्य कषते सततं वपुः ।
छायां वाञ्छति यत्नेन विशेषेण जलाश्रयम् ॥
मुहुर्वाञ्छति पानीयमाहारञ्च विशेषतः ।
एवं वातोत्थरक्तेन ज्ञात्वाश्वम्पीड़ितं ततः ॥
शिरामोक्षं विधायैव दद्यात् सकटुकं गुड़म् ।
ततः शुद्धिमवाप्नोति नीरोगः संप्रपद्यते ॥
पित्ताख्यदूषितो वाजी यदि चाश्रूणि मुञ्चति ।
नेत्रान्ते पाण्डुरत्वञ्च सद्यो मृत्युमवाप्नुयात् ॥
नेत्रयोर्लक्षणं प्रोक्तं पित्तरक्तसमुद्भवम् ।
श्लेष्मरक्तप्रकोपेण यदा सम्पीड्यते हयः ॥
अधोवक्त्रो भवेन्नित्यं कासते च मुहुर्मुहुः ।
आहारं न च गृह्णाति नोत्साहं कुरुते क्वचित् ॥
न विन्दति कशाघातं न च पार्ष्णिं न चासनम् ।
नासाग्रेण क्षिपेत्तोयं वह्निघर्म्मञ्च वाञ्छति ॥
तस्यापि शोधयित्वास्रग् दद्यात्कुष्ठयुतं गुड़म् ।
सर्व्वं रक्तं ततः शुद्धा निःशेषं समवाप्नुयात् ॥
वाजिनः श्लेष्मरक्ताभ्यां दूषितस्य सदा भवेत् ।
नेत्रान्ते बिन्दुकाकारकश्चस्य तथोदरे ॥
तदा मृत्युमवाप्नोति षण्मासाभ्यन्तरे ध्रुवम् ॥
मुखप्रान्तता गोक्षुरकं घनञ्च
श्यामावचाहिङ्गुयुता च यष्टिः ।
कफप्रणाशाय विनिर्मितोऽयं
पिण्डः प्रसिद्धश्च कफापहश्च ॥
नोचेदश्नाति मुखाद्यं सैन्धवं नस्यमार्गतः ।
वायुरक्तप्रकोपेण पीड़ितस्तु तुरङ्गमः ॥
कुक्षिद्वये हयस्तीव्रं मुहुः श्वासं प्रमुञ्चति ॥
नैकत्र मन्यते स्थातुं क्षिपते च निरर्गलम् ।
एवं वातोद्भवं ज्ञात्वा रक्तान्दिहे हयस्य च ॥
शोधयित्वाथ सन्दद्यात्कषायतमनल्पकम् ।
ततः शुद्धिमवाप्नोति परां पुष्टिञ्च गच्छति ॥
उत्साहं कुरुते मार्गे सर्व्वदोषविवर्ज्जितः ।
वातरक्तप्रकोपेण लोचनान्ते हयस्य च ॥
यदा स्यातां सिते रक्ते कायः कण्डूस्तथानने ।
तदा तस्य भवेन्मृत्युर्यदि नाश्नाति चामिषम् ॥
अभ्रकञ्च युनन्ध्या माहिषेण निशागमे ।
सन्निपातेऽथ रक्तेन यदा सम्पीड्यते हयः ॥
यदा वेपथुमाप्नोति काशते च निरर्गलम् ।
निद्रालस्याग्निमन्दत्वं वह्नौ मलनिबन्धनम् ॥
वर्णयोः पातनञ्चैव वल्गाज्वालाविमोक्षणम् ।
तत्रापि शोधयेद्रक्तं ततो लङ्घनमर्हति ॥
यावद्दोषस्य निर्णाशं स्तोकोदकशताशनः ।
क्वचिदुष्णं क्वचिच्छीतं क्वचिद्वै जलसंयुतम् ॥
प्रदेयं युक्तितश्चैवारि वार्य्यं न कुत्रचित् ।
सपथ्या चाग्निता चैव कटुका च वचा तथा ॥
शामयेत्तत्क्षणादेव त्रिधातुकुपितं ज्वरम् ।
शिरीषं श्रीफलञ्चैव वेतसञ्चैव वृद्धिभाक् ॥
मन्दाग्नित्वं सदोषाणां कुरुते भक्तसादृतम् ।
मधुकं मधुजालञ्च माधुर्य्यं कुलिकान्वितम् ॥
शिरीषं चुद्रकं लाक्षां क्राथयित्वा त्रिभागतः ।
यस्त्वेतत् सन्निपाताय वाजिनः संप्रदीयते ॥
तस्य तन्नाशमायाति तमः सूर्य्योदये यथा ।

श्लेष्मस्यापि हि नेत्रान्ते स्यातां नीले च वाजिनः ॥
गात्रञ्च सदृशः श्चोषणा तदा मृत्युर्हिमासिकः ।
नीले पीतेऽथ नेत्रान्ते स्यातां चेद्वाजिनः क्वचित् ।
स निर्व्वाणमवाप्नोति त्रिभिर्मासैरसंशयम् ॥
यस्य नेत्रान्तरे रेखा बहुवर्णा प्रजायते ।
विशेषात् स्वरभेदः स्यात्तस्यायुः पाञ्चमासिकम् ॥
जिह्वायां जायते बिन्दुरकस्माद् यस्य वाजिनः ।
कृच्छ्रञ्च जीवते मासं स वाजी नात्र संशयः ॥
पीतो मासद्वयेनैव सप्तिर्मृत्युं प्रयच्छति ।
त्रिभिर्मासैस्तथारक्तश्चतुर्भिश्च विचित्रितः ॥
पञ्चभिर्नीलवर्णश्च षड्भिर्व्वसमाकृतिः ।
सप्तभिः पाटलाकारश्चम्पकाभस्तथाष्टभिः ॥
नवभिश्च हरिद्राभो दशभिर्जलुकोपमः ।
एकादशभिर्दूर्व्वाभो वत्सरेण हिमद्युतिः ॥
यस्य श्वासो भवेदुष्णः शरीरं पुलकाङ्कितम् ।
जिह्वा हिमकराकारा मासषट्कं स जीवति ॥
ग्रीवाग्रे पिच्छिका यस्य जायते च तथाधरे ।
मूत्रं करोति रक्ताढ्यं मासषट्कं स जीवति ॥
वर्णः श्वेतो यदा यस्य नेत्रयोश्च प्रजायते ॥
दशमासान् समासाद्य पित्तार्त्तो न स जीवति ।
यस्य नीलप्रभे स्यातां नेत्रे वातार्द्दितस्य तु ।
मासत्रयञ्च कृच्छ्रेण यः सप्तिः स न जीवति ॥
श्लेष्मयुक्तस्य वा रक्ते यदि स्यातां विलोचने ।
वक्त्रगन्धः सुरातुल्यो दश मासान् स जीवति ॥
यस्य नेत्रे हरिद्राभे स्यातां पित्तार्द्दितस्य च ।
तस्यायुः सप्तमासाख्यं मुनिभिः परिकीर्त्तितम् ॥
बहुवर्णे घने नेत्रे स्यातां धातुसमागमे ।
तस्य सप्तभिर्विभ्रत्युः सप्तरात्रादसंशयम् ॥
यस्यैकं लोचनं नीलं द्वितीयं रक्तसन्निभम् ।
दृश्यते स च विज्ञेयः पित्ताढ्यो मासजीवकः ॥
यस्य पित्तप्रसक्तस्य काले नीरदवर्त्तिनि ।
हयस्य जीवितं तावद्दिनानि दश पञ्च च ॥
एवं रक्तविकाराणां ज्ञात्वा धातुं तुरङ्गमे ।
ततः प्रतिक्रिया कार्य्या उक्ता या कीर्त्तिता परा ॥
भयादपीतपानीयशीतविशीर्णतस्य च ।
आर्त्तोऽपि ताड़ितोऽत्यर्थं तिर्य्यग्विद्धो यदापि वा ॥
श्रमाद्दूराच्च वन्धाद्वा गात्रे वा विषमस्थिते ।
चीणशोणितमांसस्य शिरावेधः प्रशस्यते ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते धातुपरीक्षाध्यायो दशमः ॥

अथ ऋतुचर्य्या ।

द्वासप्रतिसहस्राणि नाड़ीनां हि भवन्ति च ।
वाजिनामिह सर्व्वासां वायुरक्तं व्यवस्थितम् ॥
तासां निर्म्मोचनार्थाय द्वारारण्यौ वदाम्यहम् ।
येर्यान्ति कुत्सितं रक्तं सर्व्वदेहसमुद्भवम् ॥
कण्ठे वक्षसि तालौ च नासयोश्च मुखे तथा ।
चक्षुषोरथ पादेषु पादयोरुभयोरपि ॥
कालं बलञ्च विज्ञाय वाजिनां भिषगुत्तमः ।
शिरामोक्षं प्रकुर्व्वीत स्थानेष्वेतेषु पण्डितः ॥
अन्ये सप्तदश प्राहुः शिराद्वाराणि वाजिनः ।
विकारयुक्तं यद्रक्तं सुखत्वमपि वर्ज्जयेत् ॥
एवं शरदि यः सम्यक् पुष्टिं नयति वाजिनाम् ।

तस्य यद्वाञ्छितं किञ्चिद्‌यानार्थं तच्च सिध्यति ॥
ततो हेमन्तमासाद्य निवाते निबधेद्धयम् ।
मासोत्थं यवसन्दद्यात् पानीयञ्च यथेच्छया ॥
घृतं वा यदि वा तैलं पाने दद्याद्विचक्षणः ।
वाहयेच्च शनैर्नित्यं सर्व्वदोषप्रशान्तये ॥
ततः शिशिरमासाद्य दद्यात्तैलं हि वाजिनाम् ।
पलाष्टकप्रमाणेन यावद्दिनत्रिसप्तकम ॥
यवोत्थं यवसन्दद्यादेकविंशत्यहानि च ।
यवाभावेऽथ चणकान् दद्यादार्द्रतरान् सदा ॥
तदभावे मसूरांश्च शुष्कार्द्रांस्तैलसंयुतान् ।
यवसं चापि तद्देयं नीरोगो जायते हयः ॥
औषधानाञ्च सर्वेषां क्वाथानां नस्यकर्म्मणाम् ।
तैलानाञ्च घृतानाञ्च यवस्य यवसं परम् ॥
पर्व्वतानां यथा मेरुरायुधानाञ्च वज्रकम् ।
तथा सर्व्वोपचाराणां सप्तेः श्रेष्ठतमा यवाः ॥
देवतानां यथा विष्णुर्ब्रह्मा वेदविदां वरः ।
नदीनाञ्च यथा गङ्गा तथा श्रेष्ठा यवा हये ॥
यथोदितः सहस्रांशुर्निःशेषं तिमिरं जयेत् ।
तथा शरीरजान् दोषान् यवाः सप्तेर्हरन्ति च ॥
उपचारक्रियाः सर्व्वाः पञ्चर्त्तुजनिता हये ।
कृताः स्युर्य्यवभोज्येन सप्तेस्तस्य कृता नरैः ॥
यस्य दत्ता यवा भोज्ये शिशिरे समुपस्थिते ।
अकृतापि कृता सर्व्वा पञ्चर्त्तुजनिता हये ॥
कृताः स्युर्य्यवभोज्येन सप्तेस्तस्य कृता नरैः ।
नीरोगास्तुरगाः सर्व्वे शालिहोत्रमतं यथा ॥
पञ्चर्त्तुजनिता वाथ क्रिया न्यस्ता तुरङ्गमे ।
अतीतास्ते विजानीयाद्‌यवभोज्यविवर्जिताः ॥
एवं रक्तविशुद्धानां कृत्वा यत्नेन वाजिनाम् ।
दद्याद्गोमूत्रसंयुक्तां सतैलां च हरीतकीम् ॥
दिनं त्रिसप्तकं यावत् पलपञ्चप्रमाणतः ।
ततः शुद्धिमवाप्नोति निःशेषाद्रुधिरोद्गमात् ॥
ततो नवतृणाहारं संप्राप्य सुमनोहरम् ।
परां पुष्टिमवाप्नोति नीरोगश्च प्रजायते ॥
न प्रायो वाहयेदश्वं प्रावृट्‌काले कथञ्चन ।
य इच्छेद्वाजिनस्तस्य वाहनं दशमासिकम् ॥
कूपोदकं सदा शस्तं पानाय जलदागमे ।
अभ्यङ्गः कटुतैलेन निर्वातस्थानबन्धनम् ॥
एकाहान्तरितं दद्याल्लवणञ्च विचक्षणः ।
पलद्वयप्रमाणेन सुखजापरिशुद्धये ॥
मुखरोगमवाप्नोति क्षारस्वादविवर्जितः ।
दृष्टाम्भोभिस्तु सिक्ताङ्गस्तेजसा त्यज्यते हयः ॥
अशुद्धोदकजान् प्राप्तान् प्राप्नोति शतशः परान् ।
नवोदकप्रधानेन बलहीनश्च जायते ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन प्रावृट्‌काल उपस्थिते ।
अनेन विधिना प्राज्ञो वाजिनः परिपोषयेत् ॥
ततः शरदमासाद्य बहुखड्गसमन्वितम् ।
शस्तं क्षारोदनं सप्तपलाष्टपरिसंख्यया ॥
दुग्धं वा केवलं रात्रौ क्वथितं संप्रशस्यते ।
तथान्यदपि यत्किञ्चिन्मधुरं संप्रजायते ॥
पानाय सारसं तोयं यवसं सुमनोहरम् ।
नीलवर्णमुकुष्टाश्च घृतं प्राशेन संयुतम् ॥
वाहनं च प्रयत्नेन सुखल्पमपि वर्ज्जयेत् ॥

परीक्षाप्तौ यथा हेम्नः खेदस्य च प्रतिक्रिया ।
हयजीवस्य तद्वच्च परीक्षा यवभक्षणे ॥
यथा सांयात्रिकः पारं गत्वोदधेः स्वस्थतां व्रजेत् ।
तद्वत् यवाशनोत्तीर्णाः शुद्धदेहा हयोत्तमाः ॥
अल्पेनापि हि छिद्रेण यथा नश्यति नौर्जले ।
स्वल्पेनापि हि दोषेण यवदोषांस्तथैव च ॥
एवं ज्ञात्वा विदग्धेन यवा देयाः प्रयत्नतः ।
शाप्तक्षीरा विशेषेण शिशिरे समुपस्थिते ॥
शुष्का वापि यवा देयाः सर्व्वकालं च वाजिनाम् ।
प्राणदास्ते ततो ज्ञेयाः सर्व्वव्याधिविनाशनाः ॥
यश्चाश्नाति यवानाशु शुष्कांश्च स्वेच्छया सदा ।
न तस्य जायते रोगः कदाचिच्च यवान्नभाक् ॥
न च शूलं न च श्वासो न च प्लीहा न च क्लमः ।
न च रक्तप्रकोपश्च न च वातादिधातवः ॥
योग्योऽशनार्थं वाहानां प्रधानो यव इष्यते ।
यवाभावेऽथ चणका धान्यमन्यतमं परम् ॥
यवाभावेऽथवा दद्यान्मुकुष्टांस्तैलसंयुतान् ।
भोजने तुरगेन्द्राणां परां पुष्टिमभीप्सताम् ॥
मुकुष्टभोजनाद्वाजी पुष्टिं गच्छत्यलौकिकीम् ।
उत्साहं परमं धत्ते स च रोगैर्विमुच्यते ॥
अप्राप्तौ च मुकुष्टानां मुद्गा देया मनीषिभिः ।
सतैलास्तेऽपि कुर्व्वन्ति पुष्टिं सत्त्वविवर्द्धिनीम् ॥
एते पुष्टिगुणाः प्रोक्तास्तृणकाहारजा हये ।
नान्यस्तस्मादभावेन सर्वेषां तान् विनिर्दिशेत् ॥
नाभ्यञ्जितं प्रशंसन्ति पञ्चमं वाजिनां बुधाः ।
भक्षणार्थं यतस्तस्य दानोल्लङ्घनमुत्तमम् ॥
अन्नाभावे प्रदातव्यं घृतं वा यदि वा पयः ।
शस्यं वा मांसमेवाथ पुष्ट्यर्थं वाजिनां सदा ॥
यस्याश्वः शस्यमश्नाति सदा लवणमिश्रितम् ।
किं तस्य शस्यदानेन यथाभूतेन भूपतेः ॥
शस्याभावेऽथ यवसं शुष्कं वा यस्य वाजिनः ।
दिवानिशमरण्ये च स्वेच्छया संविभुक्तिकाः ॥
ते चापि वाजिनो ज्ञेया यथा शस्यचरास्तथा ।
तथा सर्व्वप्रयत्नेन मुक्तान् सञ्चारयेद्‌ वने ॥
आरोग्यार्थं सुपुष्ट्यर्थमुत्साहार्थं विशेषतः ।
वित्तव्ययस्य रक्षार्थं हरेद्रोगं प्रयत्नतः ॥
वसन्तसमये प्राप्ते वाहयेत् सततं हयम् ।
सनिम्बं लवणं दद्यात्ताभ्यां तैलं विशेषतः ॥
सर्व्वत्र सम्भवं भोज्यं तैलं वा यदि वा घृतम् ।
न दोषकारणं प्रोक्तं सञ्चारं लवमश्नतः ॥
वसन्तसमये योऽश्वः स्थाने तिष्ठति बन्धने ।
तस्योत्साहः प्रणश्येत सालस्यं जायते वपुः ॥
ततो मन्दाग्निनाविष्टो रोगाभावे प्रजायते ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन वसन्ते वाहयेद्धयम् ॥
ग्रीष्मकाले च संप्राप्ते दूर्व्वाभोज्यं प्रशस्यते ।
वाजिनामिह सर्व्वेषां घर्म्मतापोपशान्तये ॥
घृतपानं विशेषेण सुच्छायासु निबन्धनम् ।
रक्तस्रावे च गात्रेषु ग्रासं वा घृतसंयुतम् ॥
दूर्व्वाभावे प्रदातव्यं तुरगाय घृतान्वितम् ।
कृत्तकाशस्यमध्याग्रं सर्व्वदोषोपशान्तये ॥
एवं स्वस्थमयं सम्यगुपचारं करोति यः ।
हयस्य तु गृहे नित्यं तस्य वर्द्धन्ति वाजिनः ॥

नीरोगाः पुष्टिसंयुक्ताः प्रहृष्टोत्साहसंयुताः
तर्पिता भूमिपैरश्वा भूमिमार्गक्रियाक्षमाः ।
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते श
पर्य्यायाध्याय एकादशः ॥

अथ नस्यः ।

कासश्वाससमो नस्यो वातपित्तकफोद्भवः ।
नस्यः संनाशयेत्तस्मात्तं नस्यं योजयेद्धये ।
पिप्पली सैन्धवं सारं नागरञ्च गुडान्वितम् ।
कृत्तिकासारमध्याग्रं वाजिनां श्लेष्मनाशनम्
चूलिकालवणं नस्ये सदा रोगविनाशनम् ।
सिता चन्दनतोयानि वालुकाख्यानि वाजिन
नस्यकर्म्माणि युक्तानि नाडीवातप्रशान्तये ।
मृदुकैरार्द्रकं सार्द्रं वचाक्षारविमिश्रितम् ।
नस्ये दत्तं वातशान्त्यै हयरोगविनाशनम् ।
शर्करां माक्षिकं सैरं पटोलं पलसंयुतम् ।
नस्ये शरदि सप्तीनां जायते रोगशान्तये ।
वचा चोशाणकं कुष्ठं शुण्ठी च कासमर्दिका
युक्तं शीतोदके लोके तेषां नस्येऽपसर्पयेत् ।
गुडूची कौमुदी तालो मिश्रिता कूपवारिणा
नस्ये दत्ता वराश्वानां शिशिरे सुखदा स्मृता
अपामार्गं महानस्यं सर्व्वरोगविनाशनम् ।
केवलं कटुतैलं वा गोमूत्रे पाचितञ्च यत् ।
मैथुनाद्रिक्तसन्धीनां स्रोतोमलकरं विदुः ॥
कण्ठरोगे तथा नस्यं गोमूत्रलवणान्वितम् ।
महद्गुणकरं प्रोक्तं सर्व्वदोषनिवारणम् ॥
अपामार्गस्य मूलेन नस्ये मूत्रञ्च छागलम् ।
मुखरोगविनाशाय नस्यं मत्स्यवसोद्भवम् ।
लशुनं पिप्पलीमूलं गण्डकी नागकेशरम् ।
दत्तं नस्येन रोगघ्नं कटुतैलेन वाजिनाम् ॥
नस्यं पर्य्युषितैस्तोयैः प्रातर्दत्तं तु केवलैः ।
अश्वानाञ्च नराणाञ्च चाक्षुष्यं बलवर्द्धनम् ।
पिप्पलीमिश्रतोयेन ससितासलिलेन च ।
नस्यं यच्छति सप्तीनां सर्पिषा यच्छते बलम्
नस्यं स्निग्धं तथा रूक्षं तिक्तञ्च मधुरं तथा ।
चतुर्द्धा वाजिशास्त्रज्ञैर्यथावत्परिकीर्तितम् ।
देयं वाताधिके स्निग्धं रूक्षं तिक्तं कफाधिके
मधुरं चैव पित्ताढ्ये तुरङ्गे समयोचितम् ।
द्विपञ्चाशत्प्रमाणं वा श्रेष्ठं तन्नस्यमुच्यते ।
पादोनं मध्यमं तत्र षड्विंशत्यां तथाधमम् ।
नस्यान्ते वाजिनो रक्तं सदा पुष्टं प्रजायते ।
नस्यदानात् स्रुतं तस्य विनाशमुपगच्छति ।
दाडिमं पुष्करं श्रीकं श्वेतदूर्व्वाङ्कुरास्तथा ।
शीतोदकेन संयुक्तं रक्तं दुष्टं न जायते ।
धातकी गोक्षुरं रोध्रं कुसुम्भं सिन्धुवारकम्
शीतोदकेन संयुक्तं नस्यं रक्तविनाशनम् ।
धातकी गण्डकी चैव गोमूत्रं लवणं तथा ।
नस्ये दत्तं कफं हन्ति तमः सूर्य्योदये यथा ।
शुण्ठी घृतञ्च दुग्धञ्च रससारं तथैव च ।
वातदोषविनाशाय नस्यमेतत्प्रयोजयेत् ।
माक्षिकं शर्करायुक्तं चन्दनं केशराणि च ।
नस्योऽयं वारिणा सद्यः पित्तनाशकरः परः ।
गुडूची शुण्ठी मुस्ता च तगरं सितसर्षपाः ।

सन्निपाते सपित्तेऽयं नस्यः स्याज्जीवरक्षकः ॥
अभया पृश्निपर्णी धात्री एला लाक्षा शतावरी ।
सन्निपातेऽनिलाधिक्ये नस्योऽयं क्षेमकारकः ॥
मरिचं पिप्पलीमूलं वचा भारङ्गिकाभया ।
सन्निपाते कफाधिक्ये नस्यं सर्पिः सुखप्रदम् ॥”
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते नस्याधिकाराध्यायो द्वादशः ॥

अथ पिण्डः ।

“कटुका च जयन्ती च भ्रामरी सुरसा घनाः ।
पञ्चानतमयः पिण्डो वाजिनामयमिष्टकृत् ॥
एला शतघ्नी सुरसा काकजङ्घा शतावरी ।
माक्षिकं ससितं पिण्डः पित्तयुक्ते हि वाजिनि ॥
माक्षिकं सैन्धवं मुस्ता गोमूत्रञ्च हरीतकी ।
समभागेन पिण्डोऽयमुक्तो वह्निप्रदीपकः ॥
कङ्कोलं केतकी द्राक्षा शर्करा मधुयष्टिका ।
दत्तो घृतयुतः पिण्डः पुष्टिं नयति वाजिनः ॥
मत्स्यमांसेन संयुक्तं माषचूर्णं घृतप्लुतम् ।
बलहीनस्य वाहस्य पिण्डोऽयं बलवर्द्धनः ॥
बला मद्यं दधि क्षौद्रं भक्षयंस्तुरगो भवेत् ।
अतिवृद्धोऽपि स्वप्नोऽपि यथा षट्सप्तवार्षिकः ॥
मेथिका धातकी काली वारुणी बीजपूरकः ।
पिण्डो दत्तो वराश्वानां तेजोवृद्धिकरः स्मृतः ॥
कटुका मद्यसंमिश्रा धात्री लोध्रगुडान्विता ।
दत्ता पिण्डविधानेन वाजिनां सुखवृद्धिदा ॥
त्रिफला कटुका मुस्ता विडङ्गानि च चित्रकम् ।
सद्वालस्यसमेतानां वाजिनां पिण्ड आर्त्तिहृत् ॥
वचा त्रिदलिताः स्निग्धाः सघृताः क्षारभाविताः ।
पिण्डैर्दत्ताः प्रकुर्व्वन्ति वाजिनां व्याधिनाशनम् ॥
सैन्धवं नागरं श्यामा गुडूची सितसर्षपाः ।
अम्लवेतससमन्वानां पिण्डोऽयं शूलनाशनः ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं कटुका सहदेविका ।
दूर्व्वापल्लवसंमिश्रः पिण्डोऽयं शोथनाशकः ॥
केशरं श्रीफलं तालं माक्षिकं गिरिकर्णिका ।
पिण्डोऽयं शयने शस्तो वाजिनां सुगतिप्रदः ॥
वचा लोध्रं सकर्पूरं गुहा श्यामा गुडं मधु ।
समांशकेन पिण्डोऽयं करोति लघुतां हये ॥
मद्यं मरिचसंयुक्तं लशुनं नागकेशरम् ।
द्विगुणं मेषमांसञ्च पिण्डो दत्तो जयेच्छ्रमम् ॥
जम्बीरं नलिनीपत्रं त्वचा किञ्जल्कमेव च ।
जातशोणितवाहानां पिण्डोऽयं रक्तनाशनः ॥
तमालं पुष्करं लोध्रमपामार्गं सतिन्दुकम् ।
पयसा पिण्डमेतद्धि वातकोपप्रणाशनम् ॥
आरनालं प्रविष्टा च पथ्या नेपालिकाफलम् ।
पिण्डे दत्ते हये दृष्टा निहन्त्याशु विजृम्भितम् ॥
मुद्गपूगं वचामिश्रं तथा सर्ज्जरसान्वितम् ।
पिण्डे दत्ते निहन्त्याशु क्रिमिवंशं व्रणोद्भवम् ॥
कुष्ठोशीरं सकर्पूरं कूपोदकविभावितम् ।
पिण्डोऽयं हन्ति मध्यस्थान् रोगान् सर्व्वान्
क्रिमिव्रजान् ॥
सिता दुग्धं सकर्पूरमेलया पञ्चसंयुतम् ।
श्रमिदाहार्त्तियुक्तानां पिण्डोऽयं वाजिनां स्मृतः ॥
मौशाषशप्रतप्तानामारनालं परिप्लुतम् ।
सर्द्दिच्छन्ति पिण्डेन वाजिनां सुखकारकम् ॥
दृष्टिवाताहितानाञ्च वाजिनां पुष्टिलक्षतः ।
पिण्डः कृतः सतैलेन लशुनेन यवेन च ॥
मद्याक्तं सकर्पूरं शर्करा दुग्धमेव च ।
कफनाशकरः प्रोक्तः पिण्डोऽयं सुखदः स्मृतः ॥
रोचना च वरी धात्री तथा स्याद्बीजपूरकः ।
गुल्मं प्रशमयन्त्याशु वाजिनां हृदयोद्भवम् ॥
सहदेवी वचा कुष्ठं वयस्या चेन्द्रवारुणी ।
अतिस्रावं हरन्त्येते वाजिनां मधुना सह ॥
उडुम्बरफलं मांसं शौकरं माहिषं दधि ।
हयस्य वातिवृद्धस्य करोति परमं सुखम् ॥
विभीतकं प्रियङ्गुञ्च सर्ज्जिका लवणं तथा ।
कासदोषोपशमनः पिण्डः सर्पिः सुखप्रदः ॥
तक्रं कर्पूरचूर्णञ्च शिवं सौवर्च्चलान्वितम् ।
पिण्डोऽयं वस्तिसंरोधे वाजिनः संप्रकीर्त्तितः ॥
सौवर्च्चलं हरिद्रा च पिप्पली चेन्द्रवारुणी ।
मूत्रकृच्छ्रे परीघ्नन्ति पिण्डोऽयं तुरगस्य हि ॥
पिण्डीरवल्कलः क्षौद्रं भल्लातकफलं वृषम् ।
रक्तमूत्रे तु पिण्डोऽयं वाजिनां रक्तनाशनः ॥
अभया यष्टिका श्यामा देवदारु सगन्धकम् ।
पुरीषे रक्तसंमिश्रे सदा शंसति वाजिनः ॥
पटोलं धातकी मुस्ता यष्टिका गिरिकर्णिका ।
रक्ताधिके कृतः पिण्डः करोति रुधिरक्षयम् ॥
हरिद्राद्वयसंयुक्तं गन्धकं कटुतैलकम् ।
पिण्डकं श्रुतियुक्ताभां सदाश्वानां प्रशस्यते ॥
अतसीपत्रकं निम्बं न्यग्रोधकलिकान्वितम् ।
अतीसारे सुशंसन्ति पिण्डोऽयं वाजिनः शुभः ॥
क्रमेः क्रिमिभिरत्यर्थं सदा वाजी प्रपीड्यते ।
तदा पिण्डः प्रदातव्यः स्थूलैरण्डदलैरलम् ॥
कर्पूरशर्करालोध्रं माक्षिकं त्रिफलान्वितम् ।
तुरङ्गिण्याः प्रशंसन्ति पिण्डोऽयं वाजिनः शुभः ॥
पत्रकं सिन्धुवारञ्च भ्रामरं चक्रकिंशुकम् ।
मांसवृद्धौ प्रशंसन्ति पिण्डोऽयं वाजिनः शुभः ॥
सैन्धवं चूलिकाक्षारं विडङ्गानि मधूनि च ।
शस्त्रपीड़ाभिभूतस्य पिण्डोऽश्वस्य प्रशस्यते ॥”
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते पिण्डाध्यायस्त्रयोदशः ॥

अथ घृतविधानम् ।

“शिलाजतु विशाला च पद्मकं नागकेशरम् ।
द्राक्षा पद्मकमूलञ्च निम्बद्वयसमन्वितम् ॥
घृतं माक्षिकसंयुक्तं सप्तविंशतिकं विदुः ।
अष्टांशं तु समादाय सुरामांसघृतस्य च ॥
पलमात्राणि सर्व्वाणि पूर्व्वद्रव्याणि निःक्षिपेत् ।
तेषां दानेन तत्सर्पिर्जायते सर्व्ववाजिनाम् ॥
बलपुष्टिकरं नित्यं सर्व्ववातविनाशनम् ।
सर्व्वरोगप्रशमनं कायाग्नेश्च प्रदीपनम् ॥
ओजस्करं यथानाशं शीघ्रशोषप्रणाशनम् ।
धातकी केशरं कुष्ठं कुसुम्भं कुङ्कुमं नलम् ॥
दाडिमं तिलतोयञ्च पलमात्राणि निःक्षिपेत् ।
घृतञ्च पाचयेत् पानादभिघातान्वितो हयः ॥
जायते सर्व्वसुखाङ्गो महाप्राणैर्न संशयः ।
आरनालं वचा कुष्ठं पिप्पला सिक्थकं घृतम् ॥
एतैः पक्वं घृतं सम्यक् पित्तव्याधिविनाशनम् ।
हरिद्राद्वयसंयुक्तं गन्धकं तु मनःशिला ॥
क्वाथयेन्नवनीतेन त्रिगुणेन घृतेन च ।
अभ्यङ्गेनाथ पानेन सम्प्राप्नोति वाजिनः ॥
कच्छूतिर्निःक्षयं याति तथोदरभवा रुजः ।
माक्षिकं निम्बपत्राणि नक्तं गुग्गुल एव च ॥
भृङ्गराजो विशाला च पाठा चैव पुनर्नवा ।
विल्वमारुष्ककं लोध्रं सैन्धवं तगरं तथा ॥”
एतैः पक्वा घृतं वाजी संप्राप्यार्त्तिर्विमुच्यते ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते घृताध्यायश्चतुर्द्दशः ॥

अथ क्वाथः ।

“पूर्व्वाणि समभागानि क्वाथयेत् कूपवारिणा ।
ततोऽष्टांशं समादाय तोयस्य क्वथितस्य च ॥
एतत् सिद्धार्थकं नाम सुरक्षः सर्व्ववाजिनाम् ।
कायाग्निं वर्द्धयत्याशु नीरोगत्वं प्रयच्छति ॥
मुस्तां मधुकपत्राणि केशरं लवणं वचा ।
शतावरी शाल्मली धात्री त्रपुषं मालिनी तथा ॥
क्वाथयित्वा जलं कौपं दत्तेऽस्तुरगे विचक्षणः ।
त्रिभागमेवमादाय ततो दद्याद्धयस्य च ॥
प्रकरोति सदा नाशं पित्तस्यागन्तुकस्य च ।
एकविंशदिनं यावत्कालिकोऽमतं यथा ॥
शुण्ठी हरीतकी पाठा ब्राह्मी मुस्ता शिफालिका ।
हरिद्राद्वयसंयुक्ता हरितालं मनःशिला ॥
सिद्धस्त्रिभागशेषोऽयं क्वाथो हन्यात्त्रिरात्रिकम् ।
सन्निपातमशेषेण पलिकः पलमात्रकः ॥
मधुकं केशरं पद्मं भल्लातकविभीतकम् ।
शालपुष्पं वचा सारं समभागेन मिश्रितम् ॥
कासार्त्तस्य समुद्दिष्टः क्वाथोऽयं त्रिफलात्मकः ।
उत्साहवर्द्धकः सद्यस्तथा कायाग्निदीपकः ॥
कुमारी शाल्मली पाठा मञ्जिष्ठा चेन्द्रवारुणी ।
काकोली समभागेन क्वाथयेत् समभागतः ॥
पलद्वयप्रमाणेन ततः पीतेन वाजिना ।
मोचयेच्छूलजं दोषं मूत्रदोषं च तत्क्षणात् ॥
यवानी माक्षिकं काशं सौवर्च्चलयुताभया ।
क्वाथयेदष्टमांशेन तत्पानाज्जायते हयः ॥
प्रदीप्ताग्निस्तु तेजस्वी सर्व्वरोगाद्विमुच्यते ।
स शीघ्रमार्गगामी च स्निग्धो रोगविवर्ज्जितः ॥
शेफालिका रुद्रजटाऽथ वेणुका सिन्धुवारिका ।
एतैः क्वाथः कृतः सम्यक् क्रिमिनाशकरः परः ॥
मातुलुङ्गस्य बीजानि चन्दनं सितसर्षपाः ।
उशीरं पुष्करं ब्राह्मी लज्जालुश्च पुनर्नवा ॥
क्वाथोऽयं शुण्ठिचूर्णेन धावितक्लेशनाशनः ।
प्रकरोति तुरङ्गाणां सर्व्वदैव सुखं तथा ॥”
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते क्वाथाध्यायः पञ्चदशः ॥

अथ विषम् ।

“वारुणी माक्षिकी गौरी शीतालीबीजपूरकम् ।
क्रिमिक्लेदविनाशाय क्वाथो नित्यं रुजापहः ॥
अश्वगन्धा घृतं क्षौद्रं विषदग्धस्य वाजिनः ।
विषनाशं करोत्येव सर्व्वगात्रेषु तत्क्षणात् ॥
सामान्येन प्रदिष्टोऽयमगदो विषनाशनः ।

पृथक् पृथग्विभागेन कर्त्तव्यं साम्प्रतः परम् ॥
त्रिविधं कीर्त्तितं चैव कृत्रिमञ्च ततःपरम् ।
त्रिविधं कीर्त्तितं शास्त्रे विषशास्त्रविचक्षणैः ॥
स्थावरं कन्दजं प्रोक्तं जङ्गमं सत्त्वसंस्थितम् ।
कृत्रिमं योगजं प्रोक्तं त्रिविधं विषमुच्यते ॥
यदा विषं समश्नन्ति कदाचित्तुरगोत्तमाः ।
तदा कार्य्यं विधानज्ञैरगदस्य प्रयोजनम् ॥
केशरं पद्मनालञ्च सौपर्णी वदरीफलम् ॥
तक्रमिश्रं हये दत्तं सर्व्वथा विषनाशनम् ॥
सौपर्णी सिन्धुवारञ्च नागवल्ली जटा तथा ।
विषार्त्तं प्राप्य संमिश्रं दुग्धे स्यादायुषी हयः ॥
अश्वगन्धा रुहा एला घृतमिश्रा प्रयोजिता ।
विषनाशं नयत्याशु जङ्गमं हयगात्रतः ॥
मूलं चन्द्रनक्षत्रस्य माषचूर्णपरिप्लुतम् ।
जङ्गमस्य विषस्याशु प्रकरोति च संक्षयम् ॥
तक्रं केशरसंयुक्तं विषं सद्यो नवाभ्रकम् ।
हयस्य जङ्गमं नाशं विषन्नयति तत्क्षणात् ॥
सौपर्णी विषकङ्कोली पिष्टा मद्येन भाविता ।
जङ्गमं गात्रतः क्षिप्तं विषं नयति तत्क्षणात् ॥
एला कङ्कोलिकामूलं सौपर्णीघृतमिश्रितम् ।
विषनाशं करोत्याशु नस्यदानेन वाजिनाम् ॥
कौसुम्भं केशरं लाक्षा माक्षिका नाकुली तथा ।
कृत्रिमस्य विषस्याशु प्रकरोति च संक्षयम् ॥
चम्पकं मालतीमूलसुम्भत्तकरसं तथा ।
अश्वानां नाशयत्याशु विषं जङ्गममाश्रितम् ॥”

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते विषयोगाध्यायः षोडशः ॥

अथ अश्वशालाविधिः ।

“नृपवेश्मवामभागे शुभदिने तु कारयेद्धयागारम् ।
पूर्व्वश्रियं प्रयत्नादुषेःश्रवसं प्रतिष्ठाप्य ॥
सुशुभे भूमिविभागे पूर्व्वोत्तरजलप्लवविधानात् ।
तस्मिन् शालां चित्रां दशहस्तसमुच्छ्रितां दृढां कुर्य्यात् ॥
खादनकोष्ठकमस्मिन् हस्तद्वितयं समुच्छ्रितं कुर्य्यात् ।
संस्थाप्य वृषभगावौ सप्ताहं वाजिशालायाम् ॥
अत ऊर्द्ध्वन्तु हुताग्निः प्रवेशयेद्वाजिनो यथायोग्यम् ।
कुशलैस्तदर्ग्धैर्दोरनुकूलैः स्थानपालैश्च ॥
कृतमङ्गलसंस्कारा बन्धयास्तेऽश्व चोत्तराभिमुखाः ।
नात्यायता न शिथिलाः स्थाने वा दक्षिणाभिमुखम् ॥
वेश्यानां तुरगाय समीपं गृहं कारयेत् पूर्व्वम् ।
कार्य्यासिकेन सूत्रेण माक्षिकाणां निवारणम् ॥
गन्धैर्माल्यैर्धूपैः स्थानानि विभूषयेदलङ्कारैः ।
सविशेषं लवणपीतौ हुत्वाग्निं पूरयेद्विप्रान् ॥
स्वच्छन्दं नातियवसं यथा पश्यन्ति वाजिनः ।
स्थानं चैव पृथक् प्रशस्तं प्रयत्नं रोगिणां न वै ॥
कोष्ठी कुष्ठी ज्वरी यक्ष्मी परस्परं दूषयति चारैः ।
तिथिवारे केशांश्च खुरांश्च प्रशन्ति दीर्घान् ॥
अश्वस्याङ्गे प्रलिपेद्धरिद्रया वरिष्ठया मङ्गल्यात्र ।
सुपवित्रान् दोषघ्नैर्विभूषयेदलङ्कारैः ॥”

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सितेऽश्वशालाविधिरष्टादशोऽध्यायः ॥ सप्तदशाध्यायस्तु नाधिगम्यते ॥'

अथ ग्रहनामलक्षणानि ।

“दृश्यन्ते यानि लिङ्गानि ग्रहदोषेण वाजिनाम् ।
'तानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि ग्रहनामानि यानि तु ॥
लोहिताक्षो विरूपाक्षो हरिर्बलिस्तथैव च ।
सकाशी चैव विख्यातः सङ्काशी च परः स्मृतः ॥
सुसंस्थितश्च कौवेरो वैशाखश्च स्कन्दग्रहः ।
ऊर्द्ध्वं च दारुणश्चैव षड्विधो वरुणग्रहः ॥
बृहस्पतिश्च सोमश्च तथा सूर्य्यग्रहोऽपरः ।
एते प्रोक्ता ग्रहाः सर्व्वे दारुणा मुनिसत्तमैः ॥
एतैर्दृष्टाः स्फुटं वाहा नैव जीवन्ति सर्व्वदा ।
चिह्नं सर्व्वं प्रवक्ष्यामि यथा शास्त्रे व्यवस्थितम् ॥
कम्पते पूर्व्वकायस्तु निश्चलो यस्य पश्चिमः ।
पश्चाल्लङ्गी सकम्पश्च खिद्यते हरिपीड़ितः ॥
भवन्ति विन्दवो रक्ता अकस्माद् यस्य चक्षुषः ।
हरिताश्वगृहीतोऽश्वो ग्रासद्वेषी च जायते ॥
प्रस्विन्नगुरुगात्रश्च लुब्धचङ्क्रमणप्रियः ।
मीलतोन्मीलता चाक्ष्णा स्वभावान्नित्यमेव च ॥
विरूपाक्षगृहीते तु कम्पः स्वेदश्च जायते ।
उत्थितः सहसा यस्तु मूर्च्छां पतति भूतले ॥
स्तब्धाक्षो मुच्यते केशैस्तथा वालैः खुरैरपि ।
बलिग्रहगृहीतोऽसौ स्तब्धकर्णशिरोधरः ॥
अकस्माद् यस्य लोमानि शीर्य्यन्ते यश्च लङ्गति ।
सूनपश्चिमपादस्य तस्य काशिग्रहं वदेत् ॥
सहसा कुपितो वाजी स्वानि गात्राणि खादति ।
प्रोथते सततश्चैव सङ्काशिग्रहपीड़ितः ॥
खिन्नाङ्गो वेपमानश्च जानुभ्यां यश्च तिष्ठति ।
कौवेरग्रहसन्दुष्टं तं विद्यात् कष्टजीवितम् ॥
हृषते सततं यस्तु पश्चादात्मानमीक्षते ।
सुसंस्थितग्रहाविष्टः स विज्ञेयो मनीषिभिः ॥
स्तब्धेन गुरुणा चैव वेपमानेन पक्षितः ।
गात्रेण विद्याद् वाहं तु वैशाखग्रहसेवितम् ॥
ग्रीवां चैव तथा जिह्वां परिवर्त्त्य मुहुर्मुहुः ।
जृम्भते पूर्व्वकायेन शीतोच्छ्वासी विशोचनः ॥
नोद्विजेत्ताड़ितः पृष्ठे कशया पाणिनापि वा ।
तं वै दीर्घस्वरग्रस्तं दृष्ट्वैव परिवर्जयेत् ॥
श्यामं जिह्वामुखं यस्य नष्टदृष्टिस्तुतिर्भवेत् ।
ऊर्द्ध्वग्रहकृतं दोषं तस्य दीनस्य निर्द्दिशेत् ॥
तालुजिह्वे च नेत्रे च वृषणौ मेढ्रमेव च ।
श्यावं रूपञ्च यस्य स्याद् गात्रगौरवमेव च ॥
तस्य स्वेदपरीतस्य बुद्धिमान् वरुणग्रहैः ।
कृतं दोषं महाघोरं स्तब्धाङ्गस्य विनिर्द्दिशेत् ॥
हृषते सततं यस्तु हृष्टरोमा तुरङ्गमः ।
स्तब्धाक्षो जृम्भतेऽत्यर्थं तस्यापि सलिलग्रहः ॥
सुविस्फुरितसर्व्वाङ्गः सलिले निश्चलस्थितः ।
हृषते विस्तरं वाजी वरुणग्रहपीड़ितः ॥
सुपूर्णावस्थितस्तोये जानुभ्यां योऽवगच्छति ।
मुखपाकश्च यस्यान्ते तं विद्यादुदकग्रहम् ॥
उद्वर्त्तिताक्षः खिन्नश्च संगृहीतहनुश्च यः ।
कम्पमानश्च यो वाजी स रविग्रहपीड़ितः ।
स्तब्धग्रीवो न जानाति कशाघातं सुदुर्म्मना
जलग्रहगृहीतोऽश्वो वामपार्श्वेन निश्चलः ।
मूत्राचिकूटो रक्ताक्षः क्षशः स्खलति यो मु
बृहस्पतिगृहीतोऽसौ नैव जीवति तादृशः ।
कम्पते पूर्व्वकायेन स्वपपानाशनश्च यः ।
शेते प्रसार्य्य गात्राणि शीताङ्गः सोमपीड़ि
रक्ताक्षः सूनकण्ठश्च कम्पमानश्च शाबयुक्
पिनतीशाङ्गखिदश्च ग्रस्तः सूर्य्यग्रहेण सः ।
उदके तत्समीपे वा प्रायो गृह्णाति दारुण
तुरङ्गं सत्त्वहीनन्तु षड्विधो वारुणग्रहः ।
यज्ञभूमिचिताचैत्यशून्यवेश्मसुरालये ।
लोहिताक्षादयो रोषाद् ग्रहा गृह्णन्ति वाजि
एवंविधैर्निदानैस्तु ग्रहदोषं विनिर्द्दिशेत् ।
वातपित्तकफानान्तु निदानैर्व्याधिमादिशेत्
एकाकारेण रोगेण म्रियते वा हयो यदा
तुरङ्गाणां तदा ज्ञेया उपसर्गाः सुदारुणाः
ग्रहदोषेषु सर्व्वेषु उपसर्गास्तथैव च ।
अथोक्ताश्च महाशान्तिं गान्धर्व्वीञ्च प्रयोज
अश्वरक्षाविधानाय कृत्वं सम्माय पावकम्
जुहुयाद्घृतसंयुक्तं शुचिः स्नात्वा सुपूजित
शान्तिकं कारयेत् कर्म्म बलिञ्चापि प्रयोज
ग्रहदोषेषु सर्व्वेषु शान्तिकर्म्माणि कारयेत्
देवद्विजप्रव्रजितगुरुवृद्धान् यतीनपि ।
तोषयेद्भोजनैर्दानैर्वस्त्रगोकाञ्चनादिभिः ।
रात्रौ शालासमीपे तु बलिं दद्यात् चतुर्दि
मत्स्यमांसैश्च पक्वान्नैः कृशरैः पायसादिभि
त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्तरात्रमथापि वा ।
नीराजनविधिं कृत्वा नयेदश्वान् पृथक् पृथ

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे ग्रहीतचिकित्सिते सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

घोटिका, स्त्री, (घोटते परिवर्त्तते कट्वादि रिति । घुट् + ण्वुल् । ततष्टापि अत इत्वं) वृक्षभेदः । तत्पर्य्यायः । कर्कटी २ तुर चतुरङ्गा ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । त्वम् । मधुरत्वम् । वातश्लेष्मकफकुष्ठासन नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोणा, स्त्री, (घोणते गृह्णाति वस्तुगन्धम् । घु अच् टाप् च । घोणतेऽनया इति करणे घञ् नासा । (यथा, महाभारते । १ । १५६ । “दीर्घघोणं महोरस्कं विकटोद्बद्धपिण्डिकम् “घोणायां द्वे ॥” इति सुश्रुते शारीर पञ्चमाध्याये ॥) अश्वनासिका । तत्पर्य्या प्रोथः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ४८ ॥ (अश्ववैद्यके । २ । ७ ।
“नासाच्छिद्रान्तिमध्ये तु घोणाख्यः समुदाहृतः ।
घोणापार्श्वगतौ गण्डौ चौरिके च ततः परम् ।”)

घोणी, [न्] पुं, (प्रशस्ता घोणा अस्त्यस्य इति । “शौण्डादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११७ । इति इनिः ।) सूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥

घोण्टा, स्त्री, (घुण्यते गृह्यते भक्षणायेति । घुण + बाहुलकात् टः ।) वृक्षविशेषः । श्रेयाफल

इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। बदरः २ गोपघोण्टा ३ शृगालकोलिः ४ कपिकोलिः ५। इति काचित् रत्नमाला॥ हस्तिकोलिः ६ बदरीच्छदा ७ कर्कन्धुः। इति रत्नकोषः॥ पूगवृक्षः। इति मेदिनी। टे। १४॥ (यथा, उत्तरस्थाने त्रिंशेऽध्याये वाभटेनोक्तम्।

"घोण्टाफलत्वक्खवयं सलाचं
वृक्षस्य पत्रं वनितापयश्च।
छागार्कदुग्धान्वित एष कल्को
वर्त्तीकृतो हन्त्यचिरेण नाड़ीम्॥")

[घोण]सः, पुं, (गोनसः+पृषोदरादित्वात् साधुः।) गोनसः। तिलित्ससर्पः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३६२॥ (क्वचित् मूर्द्धन्यमध्योऽपि दृश्यते॥)

[घोर]ं, क्ली, (हन्यते वध्यतेऽनेनेति। हन्+"हन्ते रच् घुर् च।" उणां। ५। ६४। इति अच् धातोर्घुरादेशश्च।) विषम्। इति राजनिर्घण्टः॥

[घोर]ः, पुं, (घोरयति भयानकरसनिमित्तीभवतीति। घुर+अच्। यद्वा, हन्ति विनाशयति रुद्ररूपेण इति। हन वधे+"हन्तेरच् घुर् च।" उणां। ५। ६४। इति अच् धातोर्घुरादेशश्च।) शिवः। भयानके त्रि। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, मनुः। १२। ५४। [चयात्।

"बहून् वर्षगणान् घोरान्नरकान् प्राप्य तत्संसारान् प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमान्॥")

[घोरद]र्शनः, पुं स्त्री, (घोरं भयानकं दर्शनं यस्य।) उलूकः। इति राजनिर्घण्टः॥ भयानकरूपे त्रि॥ (यथा, रामायणे। १। १। ५५।

"मार्गमाणो वने सीतां राक्षसं सन्ददर्श ह।
कबन्धं नाम रूपेण विकृतं घोरदर्शनम्॥")

[घोरघ]ुष्यं, क्ली, कांस्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ घोरघुष्यमपि पाठः॥

[घोर]रासनः, पुं, (घोरं भयानकं रासनं शब्दो यस्य।) शृगालः। इति शब्दरत्नावली॥

[घोर]रासी, [न्] पुं, (घोरं यथा तथा रसति शब्दं करोतीति। रस शब्दे+णिनिः।) शृगालः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३५६॥

[घोर]ा, स्त्री, (घोरति भयानकरसनिमित्तीभवतीति। घुर+अच्+टाप् च।) रात्रिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ देवदाली लता। इति राजनिर्घण्टः॥ (गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। २६। ५५।

"घण्टारवप्रिया घोराऽघौघविध्वंसकारिणी॥")
रविसंक्रान्तिविशेषः। इति ज्योतिषम्॥ यथा, [ति]थितत्त्वे रविसंक्रान्तिप्रकरणे।

"[म]न्दा मन्दाकिनी ध्वांक्षी घोरा चैव महोदरी।
राक्षसीमिश्रिता प्रोक्ता संक्रान्तिः सप्तधा नृप!॥
[म]न्दा ध्रुवेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनी तथा।
[क्षि]प्रे ध्वांक्षी विजानीयादुग्रे घोरा प्रकीर्त्तिता॥")
[भ]यानका॥ (यथा, कालीध्याने।
"करालवदनां घोरां मुक्तकेशीं चतुर्भुजाम्॥")

[घोल]ं, क्ली, (घुल्यते आलोड्यते यत्। घुट+अच्। [पृष]ोदरादित्वात् साधुः।) ससरं निर्जलं मथितं [द]धि। (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये।

"यत्तु सस्नेहमजलं मथितं घोलमुच्यते॥")
तत्पर्य्यायः। दण्डाहतम् २ कालसेयम् ३ अरिष्टम् ४ गोरसः ५ घनम् ६ शलिनम् ७ केवलम् ८ भग्नसन्धिकम् ९। तस्य भेदाः।

"तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्द्धाम्बुनिर्जलम्।
ससारं यन्नवे तक्रं कट्वरं तत् प्रकीर्त्तितम्॥".

इति शब्दचन्द्रिका॥

अस्य विशेषाः तक्रशब्दे द्रष्टव्याः॥

घोली, स्त्री, पत्रशाकविशेषः। तत्पर्य्यायः। घोलिका २ घोलिः ३ कलम्बुः ४ क्षुद्रकालुका ५। क्षेत्रजाताया अस्या गुणाः। लवणत्वम्। रुचिकारित्वम्। अम्लत्वम्। वातकफनाशित्वञ्च॥ आरामघोलिकागुणाः। अम्लत्वम्। रूक्षत्वम्। रुच्यत्वम्। वायुनाशित्वम्। पित्तश्लेष्मकारित्वञ्च। सूक्ष्मायाः जीर्णज्वरनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

घोषं, क्ली, (घोषति शब्दायते इति। घुष विशब्दने+अच्।) कांस्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

घोषः, पुं, (घोषन्ति शब्दायन्ते गावो यस्मिन्। घुषिर् विशब्दने+"हलश्च।" ३। ३। १२१। इति घञ्।) आभीरपल्ली। (यथा, रघुः। १। ४५।

"हैयङ्गवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान्।
नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशाखिनाम्॥")
घोषति शब्दायते इति। घुष+कर्त्तरि अच्।) गोपालः। (घुष+भावे घञ्।) ध्वनिः। (यथा, मनुः। ७। २२५।

"तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित् तूर्य्यघोषैः प्रहर्षितः।
संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लमः॥")
घोषकलता। कांस्यम्। मेघशब्दः। इति मेदिनी। षे। ११॥ मशकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (वर्णोच्चारणवाह्यप्रयत्नविशेषः। यदुक्तं शिक्षायाम्। २०।

"संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम्।
घोषा वा संवृताः सर्व्वे अघोषा विवृताः स्मृताः॥")
कायस्थादीनां पद्धतिविशेषः। (यथा, कुलदीपिकायाम्।

"वसुवंशे च मुख्यौ द्वौ नाम्ना लक्षणपूषणौ।
घोषेषु च समाख्यातश्चतुर्भुजमहाकृती॥")

घोषकः, पुं, (घोष एव। घोष+संज्ञायां कन्।) घोषालता। तत्पर्य्यायः। धामार्गवः २। इत्यमरः। २। ४। ११७॥ घोषकाकृतिः ३ आदानी ४ देवदानी ५ तुरङ्गकः ६ घोषः ७ घोषालता ८। इति शब्दरत्नावली॥ कोषकालः ९। इति जटाधरः॥ महाश्वेत् हस्तिघोषातकी॥ * ॥ पीतघोषायाः पर्य्यायः। धामार्गवः १ पीतघोषा २ राजघोषातकी ३ कर्कोटकी ४ महाजाली ५ मृदङ्गः ६ कोषफला ७ कोषातकी ८। इति च जटाधरः॥ * ॥ श्वेतघोषायाः पर्य्यायः। घोषातकी १ मृदङ्गी २ जालिनी ३ क्षतवेधकः ४ श्वेतपुष्पा ५ आकृतिच्छत्रा ६ ज्योत्स्ना ७ इति रत्नमाला॥

घोषकाकृतिः, पुं, (घोषकस्य घोषलतायाः आकृतिरिवाकृतिर्यस्य।) घोषकः। इति रत्नमाला॥

घोषणा, स्त्री, (घुषिर् विशब्दने+"ण्यासश्रन्थो युच्।" ३। ३। १०७। इति युच्।) उच्चैःशब्दः। लोकविज्ञापनायोच्चैःशब्दितम्। (यथा, कथासरित्सागरे। २४। ५०।

"गच्छ भ्रमय तत्रत्ये पुरे पटहघोषणाम्॥")
तत्पर्य्यायः। उच्चैर्घुष्टम् २। इत्यमरः। १। ६। १२॥ निघुष्टम् ३ घुष्टघोषणम् ४। इति शब्दरत्नावली॥

घोषयित्नुः, पुं, (घोषयतीति। घुष्+णिच्+बाहुलकात् इत्नुच्।) ब्राह्मणः। कोकिलः। वन्दी। इति शब्दरत्नावली॥

घोषवती, स्त्री, (घोषो विद्यतेऽस्याः। घोष+मतुप् मस्य वः। स्त्रियां ङीप्।) वीणा। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ११। ३।

"स बभूव शने राजा सुखैकान्ततत्परः।
सदा सिषेवे मृगया वीणां घोषवतीञ्च ताम्।
दत्तां वासुकिना पूर्व्वं नक्तं दिनमवादयत्॥"
तथाच तत्रैव। १२। ३२।
"अङ्के घोषवती तस्य कण्ठे गीतश्रुतिस्तथा॥")
शब्दविशिष्टे त्रि॥ (यथा, महाभारते। १। २५। ११।
"त्वं वज्रमतुलं घोरं घोषवांस्त्वं बलाहकः॥")

घोषा, स्त्री, (घोष्यन्ते मधुकरी यया। घुष+णिच्+घञ्।) मधुरिकौषधिः। मौरी इति भाषा। इति मेदिनी॥ (यथा, गारुडे १६ अध्याये।

"घोषाफलं सैन्धवञ्च तक्रप्राशः पतिस्तथा॥")
कर्कटशृङ्गी। इति राजनिर्घण्टः॥ (गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। २६। ५५।

"घ्राणतुष्टिकरी घोषा घनानन्दा घनप्रिया॥"
गायत्रीरूपा भगवती। यथा, देवीभागवते। १२। ६। ४४।
"घृणिमन्त्रमयी घोषा घनसम्पातदायिनी॥")

घोषातकी, स्त्री, श्वेतघोषा। इति रत्नमाला॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।

"घोषातकी मृदङ्गी स्याज्जालिनी क्षतवेधनः।
श्वेतपुष्पा कृतिच्छत्रा ज्योत्स्नाकोषातकी क्वचित्॥")

घ्रा, गन्धोपादाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट्।) जिघ्रति पुष्पं लोकः। इति दुर्गादासः॥

घ्राणं, क्ली, (जिघ्रत्यनेनेति। घ्रा+करणे ल्युट्। यद्वा, घ्रा+क्तः "नुदविदोन्दत्राघ्रेति।" ८। २। ५६। इति निष्ठातस्य नो वा।) नासिका। इत्यमरः। २। ६। ८९॥ (यथा रघुः। १६। ११।

"घ्राणकान्तमधुगन्धकर्षिणीः
पानभूमिरचनाः प्रियासखः॥")
न्यायमते घ्राणेन्द्रियग्राह्यगन्धत्वादि। (घ्रा+भावे ल्युट्। आघ्राणम्। यथा, देवीभागवते। १। १४। २४।
"आलिलिङ्ग मुहुर्बाला मूर्ध्नि तस्य चकार ह॥")
घ्राते त्रि। इति मेदिनी। णे। ११॥

घ्राणतर्पण:, पुं, (घ्राणमिन्द्रियविशेषं तर्पयतीति । तृप् + ल्युः ।) सुगन्धि: । इत्यमरः । २।५।११ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६४ । १४ ।
"घ्राणतर्पणमभ्येत्य कं नरं न प्रहर्षयेत् ॥")

घ्राणदुःखदा, स्त्री, (घ्राणस्य दुःखं ददातीति । दा + कः । स्त्रियां टाप् ।) छिक्कनी । इति भावप्रकाशः ॥

घ्रातः, त्रि, (घ्रा + क्तः । "नुदविदेति ।" ८ । २ । ५६ । इति पाक्षिको नत्वाभावः ।) गृहीतगन्धपुष्पादिः । घ्राण लओया इति सोँका इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । घ्राणः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ६० ॥ शिङ्घितः ३ । इति जटाधर-शब्दरत्नावल्यौ ॥ (यथा, मनुः । ५ । १२५ ।
"पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् ।
दूषितं केशकीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति ॥")

घ्रातिः, स्त्री, (जिघ्रत्यनया । घ्रा + करणे क्तिन् ।) नासिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (भावे क्तिन् । आघ्राणम् । यथा, मनुः । ११ । ६७ ।
"ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः ॥")

ङ

ङ, ङकारः । स तु व्यञ्जनपञ्चमवर्णः । अस्योच्चारण-स्थानं सनासिककण्ठः । इति व्याकरणम् ॥
("जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः ।" इति ।
"अनुस्वारयमानाञ्च नासिकास्थानमुच्यते ॥"
इति च शिक्षोक्तेस्तथात्वम् ॥)
अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
"ङकारं परमेशानि ! स्वयं परमकुण्डली ।
सर्व्वदेवमयं वर्णं त्रिगुणं लोललोचने ! ॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं ङकारं प्रणमाम्यहम् ॥"
अपि च ।
"ऊर्द्धाधःक्रमतो रेखा किञ्चिदाकुञ्चिता ततः ।
अधोगता कुण्डली तु मात्रा शक्तिस्वरूपिणी ॥
रेखात्रयेषु ब्रह्मेशविष्णवः सन्ति देवताः ॥
ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।
"धूम्रवर्णां महाघोरां ललज्जिह्वां चतुर्भुजाम् ।
पीताम्बरपरीधानां साधकाभीष्टसिद्धिदाम् ॥
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"

तस्य नामानि यथा,—
"ङः शङ्खी भैरवश्चण्डो बिन्दूत्तंसः शिशुप्रियः
एकरुद्रो दक्षनखः खर्परो विषयस्पृहा ।
कान्तिः श्वेताङ्कयो घोरो द्विजात्मा ज्वालि[illegible]
[illegible]
मन्त्रशक्तिश्च मदनो विघ्नेशी चात्मनायकः ।
एकनेत्रो महानन्दो दुर्द्धरश्चन्द्रमा यतिः ।
शिवयोषा नीलकण्ठः कामेशी च मतीमुखो
इति नामातन्त्रा[illegible]
(मातृकान्यासे अस्य दक्षिणकराङ्गुलाग्रेषु न्यस्तता ॥)

ङः, पुं, (ङयते शब्द्यते इन्द्रियैरिति । ङु + बाहुल[illegible] डः ।) विषयः । विषयस्पृहा । इति मेदि[illegible] डे । १ ॥ भैरवः । इत्येकाक्षरकोषः ॥ (य[illegible] स्तुतिपञ्चाशत् ।
"ङवन्दिते ! ङलिप्सिते ! ङकारवर्णरूपिणि ! ।

ङु, ङ ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आ[illegible] अकं-अनिट् ।) ङ, ङवते । इति दुर्गादासः ।

च

चकारः । स तु व्यञ्जनवर्णः । (द्वितीयवर्ग-
स्याद्यवर्णश्च ।) अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति
व्याकरणम् ॥ (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् । "इचु-
यशानां तालु ।" इति । तथा च शिक्षायाम् ।
"कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ॥")
वङ्गाक्षरेरस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
"चवर्णं शृणु सुश्रोणि ! चतुर्वर्गप्रदायकम् ।
कुण्डलीसहितं देवि ! स्वयं परमकुण्डली ॥
सततं कुण्डलीयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा ।
पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ॥
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं प्रिये ! ॥"
अपि च ।
"वामाङ्कुवर्त्तुलाकार ऊर्द्धाधः क्रमतो गतः ।
रेखात्रयेषु चन्द्राग्निसूर्य्यास्तिष्ठन्ति नित्यशः ।
शक्तिर्मात्रा तु विज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्ष्यते ॥"
तस्य ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे
"तुषारकुन्दपुष्पाभां नानालङ्कारभूषिताम् ।
सदा षोडशवर्षीयां वराभयकरां पराम् ॥
शुक्लवस्त्रावृतकटिं शुक्लवस्त्रोत्तरीयिणीम् ।
वरदां शोभनां रम्यामष्टबाहुसमन्विताम् ॥
एवं ध्यात्वा चकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
तस्य नामानि यथा, नानातन्त्रेषु ।
"चः पुष्करो हली वाणी चात्मशक्तिः सुदर्शनः ।
चर्म्ममुण्डधरो भूत्वा महिषाचारसम्भिनी ॥
एकरूपो रुचिः कूर्म्मश्चासुण्डा दीर्घबालुकः ।
वामबाहुर्म्मूलमाया चतुर्मूर्त्तिस्वरूपिणी ॥
द्वयितश्च द्विनेत्रश्च लक्ष्मीस्तिमयलोचनः ।
चन्दनं चन्द्रमा देवश्चेतनो वृश्चिको बुधः ॥
दंष्ट्री केटसुखेच्छात्मा कौमारी पूर्व्वफाल्गुनी ।
अनङ्गमेखला वायुर्म्मेदिनी च मूलावती ॥"
(मातृकान्यासे वामबाहुमूले एवास्य न्यस्तता ॥)
, अ (चणति चिनोतीति वा । चण शब्दे चिञ् न
चित्यां वा + "अन्येष्वपि दृश्यते ।" ३ । २ ।
१०१ । इति डः ।) अन्वाचयः । यत्र एकस्य
प्राधान्येनापरस्य गौणत्वेनाख्यानं सोऽन्वाचयः ।
यथा । भो वटो ! भिक्षामट गाञ्चानय । भिक्षा-
मटनमत्र प्रधानं तत् कुर्व्वाणो यदि गां पश्यसि
तदा तामप्यानयेति नो चेत् भिक्षामेवाटेति ।
समाहारस्तिरोहितावयवभेदः इतरेतर उद्रिक्ता-
वयवभेदः । अतएव चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रं विधाय
चार्थोऽत्र समाहार इतरेतरश्चेति व्याख्याय
समाहारे अनभिव्यक्तावयवत्वात् एकवचनम् ।
इतरेतरयोगे संहन्यमानप्रधानत्वात् द्विबहु-
वचनम् । यथा । "पाणिपादं अश्ववलीवर्द्दं ब्रह्म-
क्षत्त्रियविट्शूद्राः । प्लक्षन्यग्रोधाविति परे त्वत्तम् ।
समुच्चितिः समुच्चयः प्राधान्येन क्वचित् क्रिया-
विषयेऽनेकस्य चीयमानता । यथा । धवांश्च
खदिरांश्च छिन्धि । इति भरतः ॥ समाहारः ।
अन्वाचयः । समुच्चयः । (यथा, मनुः ।१२।८६।
"इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म्म कीर्त्त्यते ॥")
पक्षान्तरम् । (यथा, हितोपदेशे ।
"मूर्खोऽपि शोभते तावत् सभायां वस्त्रवेष्टितः ।
तावच्च शोभते मूर्खो यावत् किञ्चिन्न भाषते ॥"
तथा च शकुन्तलायां १ मे अङ्के ।
"शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः
फलमिहास्य ।
अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्व्वत्र ॥")
पादपूरणम् । (यथा, रामायणे । १ ।२०।१६ ।
"तेन सञ्चोदितौ तौ तु राक्षसौ च महाबलौ ।
मारीचश्च सुबाहुश्च यज्ञविघ्नं करिष्यतः ॥")
अवधारणम् । इति मेदिनी । चे । १२ ॥ हेतुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चः, पुं, (चणति शब्दायते इति । चण शब्दे +
"अन्येष्वपि दृश्यते ।" ३ । २ । १०१ । इति
डः ।) चण्डेशः । (चिनोति स्वाङ्गानि सङ्कोचय-
तीति । चि + डः ।) कच्छपः । (चीयते उप-
चीयते क्रमशः कलाभिः प्रतिपदादिमारभ्ये-
त्यर्थः ।) चन्द्रः । (चिनोति सञ्चिनोति पर-
धनानि इति ।) चौरः । इति मेदिनी ॥ चे ।
१ ॥ निर्ब्बीजे दुर्ज्जने ऽ चि । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

चक, इ भ्रान्तौ । सौत्रो धातुरयम् । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-अकं-सेट् ।) इ, चङ्कुरः
रथे । इति दुर्गादासः ॥

चक, ञ ङ म प्रतिघाते । तृप्तौ । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥) भ्वा-उभं-आत्मञ्च सकं-अकञ्च-सेट् ।)
ञ, चकति चकते खलः साधुम् । ङ, चकति
जनस्तृप्यतीत्यर्थः । म, चकयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

चकास, क्र च लु दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदां-परं-अकं-सेट् ।) क्र, अचीचकासत् अच-
चकासत् । अनेकस्वरात् सन्वद्भावविकल्पः । च,
चकासति । लु, चकास्ति । इति दुर्गादासः ॥

चकितं, त्रि, (चक भ्रान्तौ + क्तः ।) भीतम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कलाविलासे ।२।८।
"दत्वा दिशि दिशि दृष्टिं याचकचकितोऽव-
गुण्ठनं कृत्वा ।
चौर इव कुटिलचारी पलायते विकटरथ्याभिः॥")
क्ली, भावे क्तः । भयम् । नायिकालङ्कारविशेषः ।
तल्लक्षणं यदुक्तं साहित्यदर्पणे । ३ । १२१ ।
"कुतोऽपि दयितस्याग्रे चकितं भयसम्भ्रमः ॥")
"प्रियाग्रे चकितं भीतेरस्थानेऽपि भयं महत् ।"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
(स्त्री, छन्दोविशेषः । यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"भात् समतनगैरष्टच्छेदे स्यादिह चकिता ॥")

चकोरः, पुं स्त्री, (चकते चन्द्रकिरणेन तृप्यतीति ।
चक तृप्तौ + "कठिचकिभ्यामोरन् ।" उणां ।
१ । ६४ । इति ओरन् ।) पक्षिविशेषः । (यथा,
भागवते । ३ । २१ । ४३ ।
"सारसैश्चक्रवाकैश्च चकोरैर्वल्गुकूजितम् ॥")
तत्पर्य्यायः । चन्द्रिकापायी २ कौमुदीजीवनः ३
अस्य मांसगुणाः । यथा, राजनिर्घण्टे ।
"चटकं शीतलं वृष्यं दृष्यं कापिञ्जलामिषम् ।
लघुचकोरजं मांसं दृष्यञ्च बलपुष्टिदम् ॥"
("वातश्लेष्माधिको श्येयः शीतलः शुक्रवर्द्धनः ।
अश्मरीं हन्ति विशदो बलकृन्मांसलस्तथा ॥
चकोरः शुकशारी च समदोषा गुणागुणैः ॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने एकादशेऽध्याये ॥
अस्य विम्वगुणा यथा, चरके सूत्रस्थाने२७अः ।
"धार्त्तराष्ट्रचकोराणां दक्षाणां शिखिनामपि ।
चटकानाञ्च यानि स्युरण्डानि च हितानि च ॥
रेतःक्षीणेषु कासेषु हृद्रोगेषु क्षतेषु च ।
मधुराण्यविपाकीनि सद्यो बलकराणि च ॥")

चकोरकः, पुं स्त्री, (चकोर एव । चकोर +
स्वार्थे कन् ।) चकोरपक्षी । इत्यमरः ।२।५।३५॥

चक्क, क व्यथौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
सकं-सेट् ।) कोपधः । आद्यस्वरमध्यः । व्यर्त्तिः
पीडनम् । क, चक्कयति शत्रुं शूरः । इति दुर्गा-
दासः ॥

चक्रं, क्ली, (क्रियतेऽनेनेति । कृ + घञर्थे कः ।
कृञादीनामिति द्वित्वञ्च ।) व्रजः । समूहः ।
सैन्यम् । रथाङ्गम् । चाका इति भाषा ॥ (यथा,
याज्ञवल्क्ये । १ । ३५१ ।
"यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।
तथा पुरुषकार्य्येण विना दैवं न सिध्यति ॥")
राष्ट्रम् । दम्भविशेषः । कुम्भकारोपकरणम् ।
कुमारेर चाक इति भाषा ॥ (यथा, याज्ञ-
वल्क्ये । ३ । १४६ ।
"मृद्दण्डचक्रसंयोगात् कुम्भकारो यथा घटम् ।
करोति तृणमृत्काष्ठैर्गृहं वा गृहकारकः ॥")
अस्त्रविशेषः । (यथा, रघुः । ७ । ४६ ।
"आधोरणानां गजसन्निपाते
शिरांसि चक्रैर्निशितैः क्षुराग्रैः ॥")
जलावर्त्तः । इति मेदिनी ॥ भगवतः सुदर्शन-
चक्रम् । (यथा, महाभारते । १ । १९ । ६ ।
"ततो भगवता तस्य शिरश्छिन्नमलङ्कृतम् ।
चक्रायुधेन चक्रेण पिबतोऽमृतमोजसा ॥")
तस्य भगवन्मन्दिरे स्थापनविधिर्यथा, श्रीभाग-
वते । ३ । १ । २३ ।
"अन्यानि चेह द्विजदेवदेवैः
कृतानि नानायतनानि विष्णोः ।
प्रत्यङ्गमुख्याङ्कितमन्दिराणि
यद्दर्शनात् कृष्णमनुस्मरन्ति ॥"
"द्विजदेवैः ऋषिभिर्देवैश्च कृतानि अङ्गमङ्गं प्रति
वर्त्तन्ते इति प्रत्यङ्गान्यायुधानि तेषु मुख्यं चक्रं
तेनाङ्कितानि मूर्द्धन्यहेमकुम्भेषु चिह्नितानि
मन्दिराणि येषु तानि नानाविधानि विष्णो-
रायतनानि क्षेत्राणि तीर्थानि च आसिषेवे ।
येषां चक्राङ्कितमन्दिरवतां दर्शनात् श्रीकृष्ण-
स्मरणं भवति ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ *
अथ चक्रलक्षणम् ।
"द्वादशारन्तु षट्कोणं वलयत्रयसंयुतम् ।
चक्रं स्याद्दक्षिणावर्त्तः शङ्खश्च श्रीहरेः स्मृतः ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ५ विलासः ॥

ग्रामजालम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तगरपुष्पम्। इति राजनिर्घण्टः॥ व्यूहविशेषः। (एतस्य लक्षणं यथा,—

"अष्टारं वर्त्तुलाकारं व्यूहचक्रं त्रिभाङ्गिकम्।
दण्डचतुष्टयं वाह्ये कर्णयश्च चतुर्द्दिशम्॥
पूर्व्वदण्डाग्रतोऽन्यस्य दिनभाद्यं भमण्डलम्।
प्रवेशे निर्गमे चैव त्रीणि त्रीणि प्रदक्षिणे॥
शशिसंज्ञाष्टकं मध्ये तद्वाह्ये भानुसंज्ञकम्।
तृतीयं राहुसंज्ञञ्च केतुर्द्दण्डचतुष्टये॥
चन्द्रर्क्षे विजयो लाभः सूर्य्यर्क्षे मध्यमं फलम्।
राहुधिष्ण्याष्टके विघ्नं मृत्युः केतुचतुष्टये॥
एवमुक्तं चतुःस्थाने यद्दिने यस्य नामभम्।
तद्दिने तत् फलं तस्य सर्व्वकार्य्येषु सर्व्वदा॥"

एतच्चक्रन्तु भगवता द्रोणाचार्य्येण अभिमन्युवधायैवाभिकल्पितम्। तत्र व्यूहमध्ये निर्म्माणप्रणाल्या कः कुत्र आसीदिति प्रदर्शयितुमाह।

"चक्रव्यूहो महाराज! आचार्य्येणाभिकल्पितः।
तत्र शक्रोपमाः सर्व्वे राजानो विनिवेशिताः॥
अवस्थानेषु विन्यस्ताः कुमाराः सूर्य्यवर्च्चसः।
संघातो राजपुत्त्राणां सर्व्वेषामभवत्तदा॥
कृताभिसमयाः सर्व्वे सुवर्णविकृतध्वजाः।
रक्ताम्बरधराः सर्व्वे सर्व्वे रक्तविभूषणाः॥
सर्व्वे रक्तपताकाश्च सर्व्वे वै हेममालिनः।
चन्दनागुरुदिग्धाङ्गाः स्रग्विणः सूक्ष्मवाससः॥
सहिताः पर्य्यधावन्त कार्ष्णिं प्रति युयुत्सवः।
तेषां दशसहस्राणि बभूवुर्दृढधन्विनाम्॥
पौत्रं तव पुरस्कृत्य लक्ष्मणं प्रियदर्शनम्।
अन्योन्यसमदुःखास्ते अन्योन्यसमसाहसाः॥
अन्योन्यं स्पर्द्धमानाश्चाप्यन्योन्यस्य हिते रताः॥
दुर्य्योधनस्तु राजेन्द्र! सैन्यमध्ये व्यवस्थितः।
कर्णदुःशासनकृपैर्वृतो राजा महारथैः॥
देवराजोपमः श्रीमान् श्वेतच्छत्राभिसंवृतः।
चामरव्यजनाक्षेपैरुदयन्निव भास्करः॥
प्रमुखे तस्य सैन्यस्य द्रोणोऽवस्थितनायकः।
सिन्धुराजस्तथाऽतिष्ठत् श्रीमान् मेरुरिवाचलः॥
सिन्धुराजस्य पार्श्वस्था अश्वत्थामपुरोगमाः।
सुतास्तव महाराज! त्रिंशत्त्रिदशसन्निभाः॥
गान्धारराजः कितवः शल्यो भूरिश्रवास्तथा।
पार्श्वतः सिन्धुराजस्य व्यराजन्त महारथाः॥
ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम्।
तावकानां परेषाञ्च मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम्॥"

इति महाभारते। ७। ३३। १३—२४॥) तैलयन्त्रम्। इत्यमरटीकायां स्वामी॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ५६२।

"स्नेहमयान् पीड़यतः किं चक्रेणापि तैलकारस्य॥"

कालज्ञापकयन्त्रविशेषः। यथा, गोलाध्याये।

"चक्रं चक्रांशाङ्कं परिधौ श्लथशृङ्खलादिकाधारम्।
धात्री त्रिभ आधारात् कल्प्या भार्द्धेऽत्र खार्द्धञ्च॥
तन्मध्ये सूक्ष्माक्षं क्षिप्त्वार्काभिमुखनेमिकं धार्य्यम्।
भूमेरुन्नतभागास्तत्राक्षच्छायया भुक्ताः॥ [लम्।
तत्खार्द्धान्तश्च नता उन्नतनवसंगुणीकृतं द्युदद्युदलोन्नतांशभक्तं नाड्यः स्थूलाः परैः प्रोक्ताः॥"

धातुमयं दारुमयं वा समं चक्रं कृत्वा तन्नेम्यां शृङ्खलादिराधारः शिथिलः कार्य्यः। चक्रमध्ये सूक्ष्मं सुषिरमाधारात् सुषिरोपगामिनी लम्बवदूर्द्ध्वरेखा कार्य्या। तन्मध्यतोऽन्या तिर्य्यक्‌रेखा चात्र कार्य्या। तच्चक्रं परिधौ भगणांशैरङ्कयित्वाधारात् त्रिभ इति नवतिभागान्तरे तिर्य्यग्रेखा तत्परिधिसम्पाते धात्री क्षितिः कल्प्या। भार्द्धेऽन्तर ऊर्द्ध्वरेखानेमिसम्पाते खार्द्धं कल्प्यम्। सुषिरे सूक्ष्मा शलाका प्रदातव्या। सा चाक्षसंज्ञा। तच्चक्रमर्काभिमुखनेमिकञ्च यथा भवति तथाधारे धार्य्यम्। तथा कृतेऽक्षस्य छाया परिधौ यत्र लगति तत्कुजचिह्नयोरन्तरे ये अंशास्ते रवेरुन्नतांशाः। ये छायाखार्द्धयोरन्तरे ते नतांशा ज्ञेयाः। एवमत्र नतोन्नतांशज्ञानमेव भवति। अतोऽन्यैर्घटिका अप्यानीताः। तद्यथा, तस्मिन् दिने गणितेन मध्यन्दिनोन्नतांशान् दिनार्द्धमानञ्च ज्ञात्वानुपातः कृतः। यदि मध्यन्दिनोन्नतांशैर्दिनार्द्धनाड्यो लभ्यन्ते तदेभिः किमित्येवं स्थूला घटिकाः स्युः॥ अथ वेधेन ग्रहज्ञानमाह।

"पैत्र्यर्क्षपुष्यान्तिमवारुणानामृक्षद्वयं नेमिगतं यथा स्यात्।
दूरेऽन्तरेऽल्पेषु भखेचरौ वा
तथात्र यन्त्रं सुधिया प्रधार्य्यम्॥
नेमिस्थदृष्ट्याक्षगतं प्रपश्येत्
खेटञ्च धिष्ण्यस्य च योगताराम्।
नेम्यङ्कयोरक्षयुजोस्तु मध्ये
येंऽशाःस्थिता भध्रुवकौ युतस्तैः॥
प्रत्यक्स्थिते भेऽथ पुरःस्थिते तैर्हीनो ध्रुवः स्यात् खचरस्य भुक्तम्॥"

तत्र यन्त्रस्याधो नेम्यां दृष्टिं कृत्वोर्द्ध्वनेम्यासक्तर्क्षयोर्मध्ये भद्वितयं युगपन्नेमिगतं यथा स्यात् तथा यन्त्रं स्थिरं कृत्वा नेम्यां धिष्ण्ययोरेकतरं स्थानमङ्कयेत्। ततोऽग्रे पृष्ठतो वा दृष्टिं चालयित्वा ग्रहं विध्येत्। ग्रहः प्रायोऽक्षगतो दृश्यते। अक्षमूलस्य ग्रहस्य चान्तरं शरो ग्रहावधिः अक्षमूलं नेम्यां यत्र लग्नं दृश्यते तत् स्थानमप्यङ्कम्। अथ भग्रहाङ्कयोर्मध्ये येंऽशास्तैर्भध्रुवो युतः स्फुटग्रहो भवति यदा ग्रहात् पश्चिमस्थं नक्षत्रम्। यदा पूर्व्वस्थं नक्षत्रं तदा भध्रुवो हीनः स्फुटग्रहो भवति। अथवाल्पशरं नक्षत्रं रोहिण्याद्यं ततो दूरेऽन्तरे यदा ग्रहस्तदा तावेव विद्ध्वा प्रोक्तवद्ग्रहज्ञानम्। इति चक्रयन्त्रम्॥ शरीरस्थषट्‌चक्राणि यथा। मूलाधारः १ स्वाधिष्ठानम् २ मणिपूरम् ३ अनाहतम् ४ विशुद्धम् ५ आज्ञाख्यम् ६। तद्यथा,—

"मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मके।
मध्ये स्वयम्भुलिङ्गन्तु कोटिसूर्य्यसमप्रभम्॥
तदूर्द्ध्वे कामबीजन्तु कलशान्तीन्दुनादकम्।
तदूर्द्ध्वे तु शिखाकारा कुण्डली ब्रह्मविग्रहा॥
तद्वाह्ये हेमवर्णाभं वसवर्णचतुर्द्दलम्।
द्रुतहेमसमप्रख्यं पद्मं तत्र विभावयेत्॥
तदूर्द्ध्वेऽग्निसमप्रख्यं षड्‌दलं हीरकप्रभम्।
वादिलान्तषड्वर्णेन युक्ताधिष्ठानसंज्ञकम्।
मूलमाधारषट्‌कानां मूलाधारं ततो विदुः।
स्वशब्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः।
तदूर्द्ध्वे नाभिदेशे तु मणिपूरं महाप्रभम्।
मेघाभं विद्युदाभञ्च बहुतेजोमयं ततः।
मणिवद्भिन्नतत्पद्मं मणिपूरं तथोच्यते।
दशभिश्च दलैर्युक्तं डादिफान्ताक्षरान्वितम्।
शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वालोकैककारणम्।
तदूर्द्ध्वेऽनाहतं पद्ममुद्यदादित्यसन्निभम्॥
कादिठान्ताक्षरैरर्कपत्रैश्च समधिष्ठितम्।
तन्मध्ये वाणलिङ्गन्तु सूर्य्यायुतसमप्रभम्।
शब्दब्रह्ममयं शब्दोऽनाहतस्तत्र दृश्यते।
तेनाहताख्यं पद्मं तन्मुनिभिः परिकीर्त्तितम्।
आनन्दसदनं तत्तु पुरुषाधिष्ठितं परम्।
तदूर्द्ध्वन्तु विशुद्धाख्यं दलषोड़शपङ्कजम्।
स्वरैः षोड़शकैर्युक्तं धूम्रवर्णं महाप्रभम्।
विशुद्धिं तनुते यस्मात् जीवस्य हंसलोकनात्।
विशुद्धं पद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महाद्भुतम्।
आज्ञाचक्रं तदूर्द्ध्वे तु आत्मनाधिष्ठितं परम्।
आज्ञासंक्रमणं तत्र गुरोराज्ञेति कीर्त्तितम्।
कैलासाख्यं तदूर्द्ध्वे तु बोधनीन्तु तदूर्द्ध्वतः॥
एवञ्च शिवचक्राणि प्रोक्तानि तव सुव्रत।॥"

मन्त्रोद्धारार्थषट्‌चक्राणि यथा। कुलाकुलचक्रम् १ राशिचक्रम् २ नक्षत्रचक्रम् ३ अकथहचक्रम् ४ अकड़मचक्रम् ५ ऋणिधनिचक्रम् ६। तद्यथा,—

"कुलाकुलस्य भेदं हि वक्ष्यामि मन्त्रिणामिह
वाय्वग्निभूजलाकाशाः पञ्चाशल्लिपयः क्रमात्।
पञ्चह्रस्वाः पञ्चदीर्घा बिन्द्वन्ताः सन्धिसम्भवाः।
कादयः पञ्चशः ष च ल स हान्ताः प्रकीर्त्तिताः।
तथा च।
अ आ ए क च ट त प य षाः मारुताः।
इ ई ऐ ख छ ठ थ फ र क्षाः आग्नेयाः।
उ ऊ ओ ग ज ड द ब लाः पार्थिवाः।
ऋ ॠ औ घ झ ढ ध भ व साः वारुणाः।
ऌ ॡ अं ङ ञ ण न म श हाः नाभसाः।
साधकस्याक्षरं पूर्व्वं मन्त्रस्यापि तदक्षरम्।
यद्येकभूतदैवत्यं जानीयात् सकुलं हि तत्।
भौमस्य वारुणं मित्रमाग्नेयस्यापि मारुतम्।
मारुतं पार्थिवानाञ्च शत्रुराग्नेयमम्भसाम्।
नाभसं सर्व्वमित्रं स्याद्विरुद्धं नैव शीलयेत्।"

अथ राशिचक्रम्।

"रेखाद्वयं पूर्व्वपरागतं स्यात्
तन्मध्यतो याम्यकुवेरभेदात्।
एकैकमीशानतिशाचरे तु
हुताशवाय्वोर्विलिखेत्ततोऽर्णान्।
वेदाग्निवह्नियुगलश्रवणाब्धिसंख्यान्
पञ्चेषुबाणशरपञ्चचतुष्टयार्णान्।
मेषादितः प्रविलिखेत् सकलांश्च वर्णान्
कन्यागतान् प्रविलिखेदथ शादिवर्णान्।

अ आ इ ई मेषः। उ ऊ ऋ वृषः।
ॠ ऌ ॡ मिथुनम्। ए ऐ कर्कटः। ओ औ
सिंहः। अं अः श ष स ह ल क्षाः कन्या।
कवर्गस्तुला। चवर्गो वृश्चिकः। टवर्गो धनुः।
तवर्गो मकरः। पवर्गः कुम्भः। यवर्गो मीनः।
राशीनामनुकूलं मन्त्रं भजेत्।
राशीनां शुद्धता ज्ञेया त्यजेत् शत्रुं म्टतिं व्ययम्।
राशेर्मन्त्रराश्यन्तं गणनीयं विचक्षणैः॥
यदा तु स्वराशेरज्ञानं तदा साधकनामाद्याक्षर-
सम्बन्धिनं राशिं गृहीत्वा गणयेत्॥ * ॥

अथ नक्षत्रचक्रम्।

अ आ अश्विनी देवगणः। इ भरणी मानुषः।
ई उ ऊ कृत्तिका राक्षसः। ऋ ॠ ऌ ॡ
रोहिणी मानुषः। ए मृगशिरो देवः। ऐ
आर्द्रा मानुषः। ओ औ पुनर्व्वसुर्देवः। क
पुष्यो देवः। ख ग अश्लेषा राक्षसः। घ ङ
मघा राक्षसः। च पूर्व्वफल्गुनी मानुषः।
छ ज उत्तरफल्गुनी मानुषः। झ ञ हस्ता
देवः। ट ठ चित्रा राक्षसः। ड स्वाती देवः।
ढ ण विशाखा राक्षसः। त थ द अनुराधा
देवः। ध ज्येष्ठा राक्षसः। न प फ मूला-
राक्षसः। ब पूर्व्वाषाढ़ा मानुषः। भ उत्तरा-
षाढ़ा मानुषः। म श्रवणा देवः। य र धनिष्ठा
राक्षसः। ल शतभिषा राक्षसः। व श पूर्व्व-
भाद्रपदा मानुषः। ष स ह उत्तरभाद्रपदा
मानुषः। अं अः ल क्ष रेवती देवः॥ तथा च।
अश्विन्यादिक्रमेणैव विलिखेत्तारकाः पुनः।
भ्रमणविधानेन तन्मध्ये वर्णकान् लिखेत्॥
उत्तरादक्षिणाग्रास्तु रेखाः कुर्य्याच्चतुष्टयीम्।
पञ्च रेखाः पश्चिमाग्राः कर्त्तव्या वीरवन्दिते!॥
अकारादिसकारान्तान् द्विचन्द्रवह्निवेदकान्।
भूमीन्द्रनेत्रचन्द्रांश्च अश्लेषान्तं खगौ प्रिये!॥
द्विभूनेत्रनेत्रयुग्मांश्चेन्दुनेत्राग्निचन्द्रकान्।
मघादिज्येष्ठपर्य्यन्तं द्वितीयं नवतारकम्॥
वह्निभूमीन्दुचन्द्रांश्च युग्मेन्दुनेत्रवह्निकान्।
ऐन भेदिता वर्णा रेवत्यंशगताः क्रमात्॥
पूर्व्वोत्तरात्रयञ्चैव भरण्यार्द्रा च रोहिणी।
एतानि मानुषाण्याहुर्नक्षत्राणि मनीषिणः॥
ज्येष्ठाशतभिषामूलाधनिष्ठाश्लेषकृत्तिकाः।
चित्रामघाविशाखाः स्युस्तारा राक्षसदेवताः॥
अश्विनी रेवती पुष्यः स्वाती हस्तः पुनर्व्वसुः।
अनुराधा मृगशिरःश्रवणा देवतारकाः॥
स्वजातौ परमा प्रीतिर्मध्यमा भिन्नजातिषु।
रक्षोमानुषयोर्नाशो वैरं दानवदेवयोः॥
जन्म सम्पद्विपत् क्षेमः प्रत्यरिः साधको वधः।
मित्रं परममित्रञ्च जन्मादीनि पुनः पुनः॥”
जन्मत्रिपञ्चसप्तानि वर्ज्जनीयानि नक्षत्राणि।
स्वनक्षत्रादेव नक्षत्रं गणनीयम्। स्वनक्षत्राज्ञाने
स्वनामाद्याक्षरसम्बन्धिनक्षत्राद्गणनीयम्॥ * ॥

अथाकथहचक्रम्।

“चतुरस्रं लिखेत् कोष्ठं चतुष्कोष्ठसमन्वितम्।
पुनश्चतुष्कं तत्रापि लिखेद्धीमान् क्रमेण तु॥
इन्द्वग्निरुद्रनवनेत्रयुगार्कदिक्षु
ऋत्वष्टषोडशचतुर्द्दशभौतिकेषु।
पातालपञ्चदशवह्निहिमांशुकोष्ठे
वर्णान् लिखेत् लिपिभवान् क्रमशस्तु धीमान्॥
नामाद्यक्षरमारभ्य यावन्मन्त्रादिमाक्षरम्।
चतुर्भिः कोष्ठैरेकैकमिति कोष्ठचतुष्टयम्॥
पुनः कोष्ठककोष्ठेषु सव्यतो नाम्न आदितः।
सिद्धः साध्यः सुसिद्धोऽरिः क्रमाज्ज्ञेया मनी-
षिभिः॥
सिद्धः सिध्यति कालेन साध्यस्तु जपहोमतः।
सुसिद्धो ग्रहमात्रेण रिपुर्मूलं निकृन्तति॥”*॥

अथाकडमचक्रम्।

“रेखाद्वयं पूर्व्वपरेण कुर्य्यात्
तन्मध्यतो याम्यकुवेरभेदात्।
महेशरक्षोऽधिपतिक्रमेण
तिर्य्यक् तथा वायुहुताशनेन॥
आकारादिहकारान्तान् क्लीववर्ज्जान् लिखे-
त्ततः।
तथा ऋ ॠ वर्णद्वयं ऌ ॡ तद्धि क्लीवं प्रचक्षते॥
एकैकक्रमतो लेख्यान् मेषादिषु वृषान्तकान्।
गणयेत् क्रमशो भद्रे नामादिवर्णकादिमान्॥
मेषादितश्च मीनान्तं गणयेत् क्रमशः सुधीः।
जपुः स्वनामतो मन्त्री यावन्मन्त्रादिमाक्षरम्॥
सिद्धसाध्यसुसिद्धारीन् पुनः सिद्धादयः पुनः।
नवैकपञ्चमे सिद्धः साध्यः षड्दशयुग्मके॥
सुसिद्धस्त्रिसप्तके रुद्रे वेदाष्टद्वादशे रिपुः।
एतत्ते कथितं देवि! अकडमादिकमुत्तमम्॥
ताराशुद्धिर्वैष्णवानां कोष्ठशुद्धिः शिवस्य च।
राशिशुद्धिस्त्रिपुरे च गोपालेऽकडमः स्मृतः॥”

अथ ऋणिधनिचक्रम्।

“कोष्ठान्येकादशान्यत्र वेदेन पूरितानि च।
अकारादिहकारान्तं लिखेत् कोष्ठेषु तत्त्ववित्॥
प्रथमं पञ्चकोष्ठेषु ह्रस्वदीर्घक्रमेण तु।
द्वयं द्वयं लिखेत्तत्र विचारे खलु साधकः॥
शेषेष्वेकैकशो वर्णान् क्रमशस्तु लिखेत् सुधीः॥
द्वौ द्वौ स्वरौ पञ्चसु कोष्ठकेषु
शेषान् स्वरान् षट्सु षडेकमेकम्।
कादीन् हशेषान् विलिखेत्ततोऽर्णा-
नेकैकमेकादशसु त्रिकेषु॥
षट्कालकालवियदग्निसमुद्रवेद-
स्वाकाशशून्यदहनाः खलु साध्यवर्णाः॥
युग्मद्विपञ्चवियदम्बरयुक्शशाङ्क-
व्योमाब्धिवेदशशिनः खलु साधकार्णाः॥
नामार्णभक्तादकठवादृगणभक्तशेषं
ज्ञात्वोभयोरधिकशेषमृणं धनं स्यात्॥
मन्त्रो यद्यधिकाङ्कः स्यात् तदा मन्त्रं जपेत् सुधीः।
समेऽपि च जपेन्मन्त्रं न जपेत्तु ऋणाधिके॥
शून्ये मृत्युं विजानीयात्तस्माच्छून्यं विवर्ज्जयेत्॥”
इति तन्त्रसारः॥ * ॥

अथोत्तरायणचक्रं यथा,—
“चक्रं सारं विलिख्य ग्रहपतिरयने संक्रमं यत्
करोति
यस्मिन्नृक्षे तदृक्षं मरणभयकरं मूलमूलेऽपि-
दद्यात्।
तत् पश्चाद्दारमूले विविधभयकरं मूलपार्श्वेऽर्थ-
लाभः
सख्यं स्यात् मूलमध्ये भवति च नियतं वित्त-
नाशक्रमेण॥”

केतुचक्रं यथा,—
“कण्ठे हृदि त्रिभयुगे क्रतुमानलाभौ
षट्पृष्ठभं चयकरं धनदं करे त्रिः।
वामे चतुर्षु च रुजं पदयोस्तथाष्टौ
क्लेशो भयञ्च नितरामिह केतुचक्रम्॥”*॥

अहिचक्रं यथा,—
“अथाहिचक्रं वक्ष्यामि विभ्रान्तद्रव्यशल्ययोः।
ऊर्द्ध्वं रेखाष्टकं लेख्यं तिर्य्यक् च पञ्चरेखिकाः॥
स्यान्नदारमुखं चक्रमष्टाविंशतिकोष्ठकम्।
तत्र पौष्णाश्वियाम्यर्क्षकृत्तिकामघभाग्यभम्॥
उत्तराफल्गुनी लेख्या पूर्व्वपङ्क्तौ भसप्तकम्।
अहिभ्रभोऽजपादर्क्षं शतभं श्राद्धसर्पभम्॥
पुष्यं हस्तं समालेख्य द्वितीयां पङ्क्तिमाश्रितम्।
अभिजिद्विष्णुवस्वृक्षं सौम्यं रौद्रं पुनर्व्वसुम्॥
चित्रभञ्च तृतीयायां पङ्क्तौ धिष्ण्यस्य सप्तकम्।
विश्वर्क्षतोयभं मूलं ज्येष्ठामैत्रविशाखभम्॥
स्वातीं पङ्क्तौ चतुर्थ्यान्तु कर्त्तव्यं पन्नगाकृति।
द्वारशाखे मघा याम्ये द्वारस्था कृत्तिका ततः॥
अग्नीशपूर्व्वाषाढ़ादित्रिकपञ्चचतुष्टयम्।
रेवती पूर्व्वभाद्रञ्चोर्भानि शेषाणि भास्वतः॥
उदयादिगता नाड्यो भघ्नाः षष्ट्याप्तशेषके।
दिनेन्दुभुक्तयुक्तोऽसौ भवेत्तत्कालचन्द्रमाः॥
चन्द्रवत्साधयेत् सूर्य्यञ्चन्द्रस्यस्पष्टकालिकम्।
चन्द्र ऋक्षे यदार्केन्द्‌ तदास्ति निश्चितं निधिः॥
भानु ऋक्षे स्थितौ तौ चेत्तदा शल्यं न संशयः।
स्वस्वभे द्वितयं ज्ञेयं नास्ति किञ्चिद्विपर्य्यये॥
स्थितं न लभ्यते द्रव्यं चन्द्रे क्रूरग्रहान्विते।
पुष्टे चन्द्रे भवेन्मुद्रा क्षीणे चन्द्रेऽल्पको निधिः॥
हेमतारञ्च ताम्रारं रत्नं कांस्यं तथा त्रपु।
नागं चन्द्रे विजानीयाद्भास्करादिग्रहे स्थिते॥
मिश्रैर्मिश्रं भवेद्द्रव्यं शून्यं दृष्टिविवर्ज्जिते॥
हेमतारञ्च ताम्रारं पाषाणं मृण्मयायसम्।
सूर्य्यादिग्रहगे चन्द्रे द्रव्यभावं प्रजायते॥
भुक्तराश्यंशमानेन भूमानं परिकल्पयेत्।
नीचे द्विघ्नं परे नीचे जलसंस्थो भवेन्निधिः॥
स्वोच्चस्थे तुङ्गगं द्रव्यं नवांशकक्रमेण च।
परमोच्चे भवेत्तुङ्गे भित्तिस्थञ्चन्द्रसंक्रमे।
अधिष्ठितं भवेद्द्रव्यं यत्र चन्द्रो ग्रहान्वितः॥”*॥

कुलाकुलचक्रं यथा,—
“द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम्।
विषमाश्चाकुलाः सर्व्वाः शेषाश्च तिथयः कुलाः॥
रविश्चन्द्रो गुरुः सौरिश्चत्वारोऽप्यकुला मताः।
भौमशुक्रौ कुलाख्यौ च बुधवारः कुलाकुलः॥
वरुणार्द्राभिजिन्मूलं कुलाकुलमुदाहृतम्।
कुलानि समधिष्ण्यानि शेषभान्यकुलानि च॥
तिथौ वारे च नक्षत्रे अकुले यायिनो जयः।

कुलाख्ये स्थायिनो नूनं सन्धिश्चैव कुलाकुले ॥”

अथ कुम्भचक्रम् ।

“कुम्भाकारं लिखेच्चक्रं तिर्य्यग्रेखाप्रभेदितम् ।
क्रमादूर्द्ध्वमधो लेख्यमेकैकान्तरभं क्रमात् ॥
भानुभानि लिखेत्तत्र रिक्तः पूर्ण इति क्रमात् ।
एवं राशिक्रमो लेख्यो रिक्तः पूर्णः इति द्विधा ॥
रिक्ते रिक्ता भवेद्यात्रा पूर्णे पूर्णा शुभावहा ॥”

अथ कोटचक्रम् ।

“अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कोटचक्रमिहाष्टधा ।
स्तोकोऽरिः कुरुते यत्र भूरिसैन्यपराजयम् ॥
प्रथमो न्यग्रयः कोटो द्वितीयो जलकोटकः ।
तृतीयो ग्रामकोटश्च चतुर्थस्तत्र गह्वरः ॥
पञ्चमो गिरिकोटश्च षष्ठः कोटश्च डामरः ।
सप्तमो वक्रभूमिष्ठो विषमाख्यस्तथाष्टमः ॥
न्यग्रये साधयेत् खड्गं जलस्थे बन्धमोचनम् ॥
ग्रामदुर्गेऽग्निदाहश्च प्रवेशं गह्वरे तथा ।
पर्व्वते स्थानभेदश्च भूतलं डामरे रणे ॥
वक्रस्थे कवियोगश्च विषमे स्थायियायिनौ ।
अतिदुर्गं कालकर्णं चक्रावर्त्तश्च टिङ्गनम् ॥
तुलावर्त्तश्च पद्माख्यो यन्त्रभेदश्च शार्म्बरम् ।
एतन्नामाष्टकं ज्ञेयं वर्गाष्टकक्रमेण च ॥
यस्य वर्गस्य ये भक्ता वर्ण्यास्तन्नामनागराः ।
योजयेत् तेन वर्गेण तद्वर्गास्तस्य भङ्गदाः ॥
अ गरुडः क मार्जारश्च सिंहश्च शुनीसुतः ।
त सर्पश्च प आखुश्च य गजः श अजासुतः ॥
दुर्गवर्गस्य ये भक्ता वर्गनामस्थिता नराः ।
तद्वर्गे ते रणे त्याज्या न कर्त्तव्या गढ़ाधिपाः ॥
अवर्गात् पञ्चमे स्थाने खड्गभङ्गश्च जायते ।
अवर्गाद्यष्टकं ज्ञेयं पूर्व्वाद्यष्टदिशां क्रमात् ॥
कोटचक्रं लिखेदादौ चतुरस्रं त्रिनाड़िकम् ।
कृत्तिकादीनि धिष्ण्यानि साभिजिन्ति न्यसेद्बुधः ॥
वहिःकोटे तथा मध्ये कोटे मध्ये वहिर्व्वहिः ।
प्रवेशो निर्गमस्तत्र ज्ञातव्यः स्वरवेदिभिः ॥
वहिर्द्वादशभान्यत्र प्राकारे तारकाष्टकम् ।
दुर्गमध्ये तथा चाष्टौ मध्ये स्तम्भचतुष्टयम् ॥
कृत्तिकापुष्यसर्पैश्च मघास्वातिविशाखभे ।
अनुराधाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठाश्वियमा वहिः ॥
ब्राह्मा पुनर्व्वसुभाग्यं चित्रा ज्येष्ठा तथोत्तराः ।
शतभं रेवती चैव प्राकारे तारकाष्टकम् ॥
न्यगरौद्रोत्तरा हस्तं मूलमाषाढ़पूर्व्वकम् ।
पूर्व्वोत्तरा तथा भद्रा मध्ये ऋक्षाष्टकं विदुः ॥
पूर्व्वे रौद्रं यमे हस्तं पूर्व्वाषाढ़ा च वारुणे ।
उत्तरे चोत्तरं भाद्रमेतत् स्तम्भचतुष्टयम् ॥
कृत्तिकाद्यं मघाद्यञ्च मैत्राद्यं वासवादिकम् ।
त्रीणि त्रीणि प्रवेशे च भानि द्वादश निर्गमे ॥
कृत्तिकादिरयं न्यासः सुबोधोऽयं प्रदर्शितः ।
दुर्गभाद्गगनश्चात्र ग्रहैर्व्वाच्यं ततः फलम् ॥
चतुरस्रं तथाष्टास्रं त्रिकोणं वृत्तदीर्घकम् ।
अर्द्धचन्द्रं वर्त्तुलञ्च गोस्तनं धनुराकृति ॥
चतुरस्रे यथा न्यासो भूमिभागक्रमेण च ।
प्रवेशे निर्गमे स्तम्भे तथा वृत्तादिसप्तके ॥
दुर्गे भित्तिविभागेन दातव्यं धिष्ण्यमण्डलम् ।
वाह्यभे मध्यभे चैव यत्रस्थाः क्रूरखेचराः ॥
तत्र स्थाने क्षते यत्ने हस्तिदुर्गं ससैनिकम् ।
ऊर्द्ध्वदृष्टी च भौमार्कौ केकरौ बुधभार्गवौ ॥
समदृष्टी च जीवेन्दू शनिराहू अधोदृशौ ।
नाड़ीत्रये वहिर्मध्ये गर्भे नामादि लिख्यते ॥
कालपदौद्रशक्रेभ्यः पराक्रमविवक्षया ।
धातुर्भे कालनाड़ीस्थे मृत्युर्मध्यपदे स्थिते ॥
चौर्य्यक्षयोपतापाश्च रौद्रनाम्नि पुरग्रहः ।
क्रूरा गर्भे पुरं घ्नन्ति प्राकारे खड्गकारकाः ॥
वहिःस्था वेष्टके सैन्ये भङ्गदा नात्र संशयः ।
क्रूरा गर्भे शुभा वाह्ये गृह्यते निश्चितं पुरम् ॥
सौम्या मध्ये वहिः क्रूरा असाध्यं दुर्गमुच्यते ।
क्रूरचतुष्टयं मध्ये प्राकारे सौम्यखेचराः ॥
भेदाद्भङ्गो भवेद्दुर्गे विना युद्धेन गृह्यते ।
प्राकारे संस्थिताः क्रूरा मध्ये सौम्यग्रहा यदि ॥
दुर्गभङ्गे समुत्पन्ने भङ्गमायान्ति वेष्टकाः ।
मध्यनाड़ीस्थिताः सौम्याः क्रूरा वहिरवस्थिताः ॥
सैन्यावर्त्तो वहिः शत्रोर्विना युद्धेन जायते ।
प्राकारे पुरमध्ये च यदा क्रूरा व्यवस्थिताः ॥
सौम्या वाह्ये तदा दुर्गमयत्नेनापि सिध्यति ।
सौम्या मध्ये च कोटे च वाह्ये पापग्रहा यदि ॥
देवैर्म्लेच्छादिभिः कोटो गृह्यते न कदाचन ।
प्राकारवाह्यगाः क्रूराः सौम्या मध्यगता यदि ॥
युद्धं प्राकारखड्गश्च पुरभेदो न जायते ।
स्तम्भान्तरगता यस्य ग्रहाः सौम्याः शुभान्विताः ॥
भवेयुस्तस्य कोटस्य न नाशो विद्यते क्वचित् ।
स्तम्भान्तरगता यस्य रविराहुशनैश्चराः ॥
भूमिपुत्रश्च तस्याशु नाशः कोटस्य निश्चितम् ।
सौम्या वाह्ये तथा कोटे मध्ये क्रूरग्रहाः स्थिताः ॥
स्वयं दुर्गं प्रयच्छन्ति वेष्टकाय गढ़ाधिपाः ।
वाह्याभ्यन्तरगाः क्रूराः प्राकारे शोभनग्रहाः ॥
रिपुश्चयं क्षयं याति विना युद्धेन निश्चितम् ।
प्रकारस्था ग्रहाः क्रूरा वहिर्मध्ये शुभाः स्थिताः ॥
समयुद्धं भवेत्तत्र खड्गपातो दिने दिने ।
सौम्याः क्रूरास्तथा चाष्टौ प्राकारमध्यवाह्यगाः ॥
एकस्था यत्र कुर्व्वन्ति संग्रामस्तत्र दारुणम् ।
गजाश्वरथभूपालाः सामन्ता मण्डलेश्वराः ॥
कुर्व्वन्ति च भटा युद्धमुभयोरपि सैन्ययोः ।
विचार्य्य कुरुते युद्धं कोटचक्रं स्वरोदयी ॥
प्रवेशधिष्ण्यगे चन्द्रे जीवपञ्चर्क्षसंस्थिते ।
निशीथे कविरथं दुर्गे कर्त्तव्यं वेष्टकैर्नृपैः ॥
कर्त्तव्यं कवियुद्धञ्च रात्रौ सुप्ते वहिर्जने ।
प्रवेशनिर्गमावुक्तौ सैनयोरुभयोरपि ॥
कवौ कोटे जयो युद्धे विपरीते पराजयः ।
विहाय प्रकृतं चारं वक्रं गच्छति चेद्गुरुः ॥
तदा प्राग्दिशि भङ्गः स्यात् वह्वयोः पूर्व्वसैन्ययोः ।
भौमे च वक्रिते भङ्गो भवेत् दक्षिणतोऽन्न च ॥
भवेत् पश्चिमतो भङ्गो भार्गवे वक्रगामिनि ।
बुधे वक्रगतौ चैव भङ्गश्चोत्तरतो भवेत् ॥
यदि तत्र स्थितौ स्यातां न जातकंशनैश्चरौ ॥
क्रूरो वक्री प्रवेशर्क्षे पुरमध्ये स्थितो यदा ।
तदा कोटविनाशाय कोटस्थो वाह्यभूपतिः ॥
प्रवेशवाह्यगे क्रूरे वक्रे स्वसैन्यविग्रहः ।
दुर्भिक्षं मृत्युभङ्गौ च वहिः सैन्यस्य जायं
निर्गमर्क्षे वहिःस्थे च क्रूरो वक्रं करोति
प्राकारस्य भवेद्भङ्गः प्राकारस्थे पुरस्य च ।
पुरभे निर्गमे वक्राः कथञ्चित् क्रूरखेचराः
दुर्गं त्यक्त्वा तदा काले दुर्गस्थः प्रपलायते
यथा क्रूरैस्तथा सौम्यैः फलं ग्राह्यं विपर्य्य
मिश्रैर्मिश्रं विजानीयात् कोटचक्रे न संश
दुर्गसैन्यं तथैवोक्तं प्राकारे मध्यभागगम् ।
नीचस्थं वेष्टकं सैन्यं ज्ञातव्यं स्वरवेदिभिः ।
कोटे कोटाधिपे नीचौ विशदौ भौमभास्क
समस्थौ च पुरे सर्व्वे उच्चस्थौ निष्फलौ च
प्राकारं वेष्टकं हन्ति उच्चस्थौ राहुसूर्य्यौ
प्राकारस्थौ वहिःसैन्यं नीचस्थौ तौ च निश्च
सितेऽर्कपुत्रे तु रवौ गुरावध्यसितेऽपि च ।
वक्रिता नैव शस्ताः स्युर्विधातुं कोटभेदनम्
समदृष्ट्या गुरुश्चन्द्रः पश्यतः सर्व्वतः सदा ।
तिर्य्यक्स्थितौ बुधशुक्रौ फलदौ नात्र संशय
सदृष्टिग्रहे कुर्य्यात् टिङ्गनीयन्त्रवाहनम् ।
समे च साधयेत् खड्गं रन्ध्रपातमधोमुखे
कोटभं सुखपुच्छस्थं राहोर्यदि गलादिके ।
कोटश्च भज्यते क्षिप्रं पूर्व्वोक्तविधिना चिर
दुर्गमध्यगते सूर्य्ये जलशोषः प्रजायते ।
चन्द्रे भङ्गः कुजे दाहो बुधे बुद्धिबला नरा
वाक्पतौ दुर्गमध्यस्थे सुभिक्षं प्रचुरं जलम्
चलचित्ता नराः शुक्रे मृत्युरोगौ शनैश्चरे
राहौ मध्यगते दुर्गे भङ्गो भेदो महद्भयम् ।
केतौ मध्यगते तत्र विषादः स्याद्गढ़ाधिपे ।
सौरिश्च वाक्पतिश्चैव भवेतां दिशि संस्थि
यस्यां तया स कोटस्तु भज्यते नात्र संशयः
इत्येवोक्तं फलं मध्ये एवं वाह्यगते ग्रहे ।
उपग्रहसमायोगादत्यन्तं प्राणसंशयः ॥
अकारादिस्वराः पञ्च पूर्व्वाशादिचतुष्टये ।
मध्यान्ताः सव्यमालेख्या अन्तस्थाः खड्गकारका
दुर्गनाम्नः स्वरो यस्य वालो वास्तमितोऽपि
तद्दिने प्रारभेत् युद्धं दुर्गं सिध्यति नान्यथा
इति कोटचक्र

इति समयामृतम् ॥*॥ चक्रान्तराणि तत्त
द्रष्टव्यानि ॥ (चित्रकाव्यविशेषः । शब्दाल
भेदः । अस्य च तथाविधलिपिसन्निवेश
चमत्कारिविधायिनामपि वर्णानां तथा
श्रोत्राकाशसमवायविशेषवशेन चमत्क
विधायिभिर्वर्णैरभेदेन उपचारत्वात् श
लङ्कारत्वम् । उदाहरणं यथा, काव्याल
५ । ६—१३ ।

“मारारिशक्ररामेभमुखैरासाररंहसा ।
सारारब्धस्तवा नित्यं तदर्त्तिहरणक्षमा ।
माता नतानां संघट्टः श्रियां वाधितसम्भ्रम
मान्याथ सीमारामाणां शं मे दिश्यादुमादि
मायाविनं महाहावा रक्षायातं सलहुना
जातलीला यथा शारचापं महिषमावधीः

मामभीष्टा शरण्यास्तुतस्वदेवाश्चक्रप्रदा च धीः।
धीरा पवित्रा सन्नासाश्वासीष्ठा मातरारम ॥
मागनापकर्षं लोकदेवीं सद्रस सन्नम ।
मनसा सादरं गत्वा सर्वदा दास्यमङ्ग ताम् ॥
मा सुधी राजस स्वासूक्ष्मोकाकूटेश्वदेवताम् ।
तां शिवावाशितां सिद्धगाध्यासितां हि स्तुतां
स्तुहि ॥
माहिषाख्ये रणेऽन्या तु सा तु नागेयमत्र हि ।
हिमातङ्कादिवासु च कं कम्पिनमुपप्लुतम् ॥
मातङ्गानङ्गविधिनासुना पादं तमुद्यतम् ।
तङ्गयित्वा शिरस्यस्य निपात्याहन्ति रंहसा ॥”

अथ चक्रे वर्णविन्यासक्रमः ।

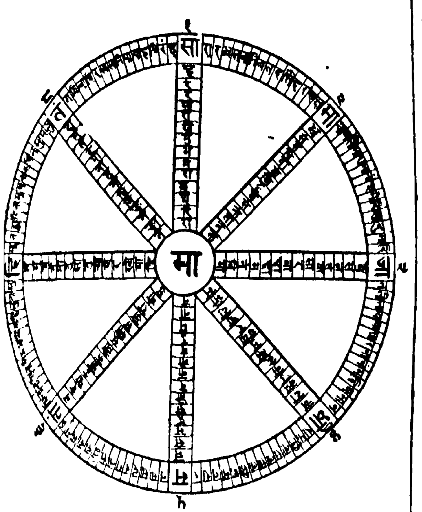

चक्रः, पुं, (करोति अस्फुटशब्दम् । कृ+बाहुलकात् कः ततो निपातनात् द्वित्वे साधुः ।) चक्रवाकपक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । २२ ॥

चक्रकः, त्रि, (चक्र इव कायति प्रकाशते इति । कै+कः ।) तर्कविशेषः । तस्य लक्षणं यथा । स्वापेक्षणीयापेक्षितसापेक्षितत्वनिबन्धनप्रसङ्गत्वम् । अपेक्षा च ज्ञप्तौ उत्पत्तौ स्थितौ च ग्राह्या । तत्राद्या यथा । एतद्घटज्ञानं यद्येतद्घटज्ञानजन्यज्ञानजन्यं स्यात् तदा एतद्घटज्ञानजन्यज्ञानभिन्नं स्यात् । द्वितीया यथा । घटोऽयं यद्येतद्घटजन्यजन्यजन्यः स्यात् तदा एतद्घटजन्यजन्यभिन्नः स्यात् । तृतीया यथा । घटोऽयं यद्येतद्घटवृत्तिवृत्तिः स्यात् तथात्वेनोपलभ्येत इति । इति तर्कशास्त्रम् ॥ (वेदान्तदर्शनमते तु स्वग्रहसापेक्षग्रहकत्वं आत्माश्रयः। स्वग्रहसापेक्षग्रहसापेक्षग्रहकत्वं अन्योन्याश्रयः। स्वग्रहसापेक्षग्रहसापेक्षग्रहसापेक्षग्रहकत्वम् चक्रकम् ॥”)

चक्रकारकं, क्ली, (चक्रं चक्रवदाकारं करोत्यात्मनः वक्रत्वात्तया इति शेषः । यद्वा चक्रं चक्राकृतिरेखादिकं करोतीति । कृ+ण्वुल् ।) व्याघ्रनखनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२६ ॥

चक्रकुल्या, स्त्री, (चक्रस्य चक्राख्यौषधीलताविशेषस्य कुल्या इव ।) चित्रपर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ चाकुलिया इति भाषा ॥ (चित्रपर्णिकाशब्देऽस्या विवरणम् ॥)

चक्रगजः, पुं, (चक्रेण चक्राख्यया गज्यते शब्द्यते । यद्वा चक्रं चक्राकृतिदद्रुव्याधौ गज इव । गज इव दद्रुरोगमर्द्दक इत्यर्थः ।) चक्रमर्द्दवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चक्रगण्डुः, पुं, (चक्रमिव वर्त्तुलाकारो गण्डुः ।) वर्त्तुलाकारोपधानम् । इति चतुरशब्दार्थे हेमचन्द्रः ॥ गोलबालिश इति गालबालिश इति च भाषा ॥

चक्रगुच्छः, पुं, (चक्रवद्गुच्छः पुष्पगुच्छोऽस्मिन् अस्य वा ।) अशोकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

चक्रजीवकः, पुं, (चक्रेण कुम्भाद्युत्पादनयन्त्रविशेषेण जीवतीति । जीव+ण्वुल् ।) कुम्भकारः । इति हेमचन्द्रः ॥

चक्रदंष्ट्रः, पुं, (चक्रं चक्राकृतिर्दंष्ट्रायां यस्य चक्रमिव दंष्ट्रा यस्येति वा ।) शूकरः। इति राजनिर्घण्टः ॥

चक्रदन्ती, स्त्री, (चक्रमिव दन्तरूपमिव च इत्येके ।) दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चक्रदन्तीबीजं, क्ली, (चक्रदन्त्या बीजम् ।) जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चक्रधरः, पुं, (धरतीति । धृ+अच् । चक्रं सुदर्शनाख्यं द्वादशारादिलक्षणलक्षितमस्त्रम् । तस्य धरः । चक्रं धरति धारयतीति वा ।) विष्णुः । (यथा, रघुः । १६ । ५५ ।
“विगाहितुं श्रीमहिमानुरूपं
प्रचक्रमे चक्रधरप्रभावः ॥”
चक्रं फणा तस्य धरः ।) सर्पः । (यथा, महाभारते । ३ । ८५ । ७० ।
“अङ्गिरःप्रमुखाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽपरे ।
तथा नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्चक्रधरास्तथा ॥”)
ग्रामजालिनि त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ८५ । ७६ ।
“यजन्ते क्रतुभिर्देवास्तथा चक्रधरा नृपाः ॥”)

चक्रनखः, पुं, (चक्रमिव नखः नखाकृत्यंशविशेषोऽस्यास्य इति । “अर्श आदिभ्योऽच्” इत्यच् ।) व्याघ्रनखनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चक्रनामा, [न्] पुं, (चक्रं सरघानिर्म्मितमधुचक्रं तन्नामैव नामास्य ।) माक्षिकधातुः । इति हेमचन्द्रः ॥

चक्रनायकः, पुं, (चक्रं कर्षणजन्यचक्राकाररेखादिकं नयतीति । नी+ण्वुल् ।) व्याघ्रनखः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चक्रस्य नायके त्रि ॥)

चक्रपन्नाटः, पुं, (चक्रं चक्रवत् यत् पद्मं दद्रुरोगः तत्र अटति तं मर्द्दातीत्यर्थः ।) चक्रमर्द्दकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

चक्रपरिव्याधः, पुं, (चक्रं दद्रुरोगं परिविध्यतीति । परि+व्यध+अण् ।) आरग्वधवृक्षः । इति वैद्यकम् ॥

चक्रपर्णी, स्त्री, (चक्राकारं पर्णमस्या इति । जातौ संज्ञायां वा ङीष् ।) चक्रकुल्यालता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

चक्रपाणिः, पुं, (चक्रं सुदर्शनाख्यं पाणौ यस्य । अधिकरणबहुव्रीहिसमासः ।) विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । २० ॥ (यथा, विष्णोरष्टोत्तरशतनामकीर्त्तने ।
“वैकुण्ठश्चाच्युतो रामश्चक्रपाणिरधोऽक्षजः ॥”)

चक्रपादः, पुं, (चक्रं पाद इवास्य ।) रथः । (चक्रवत् पादा यस्य ।) हस्ती । इत्यजयपालः ॥

चक्रपुष्करिणी, स्त्री, (चक्रेण विष्णुचक्रेण खनिता पुष्करिणी ।) मणिकर्णिका । इति काशीखण्डम् ॥

चक्रफलं, क्ली, (चक्राकारं फलं फलकमस्य ।) अस्त्रविशेषः । तत्पर्य्यायः । अङ्गनम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चक्रबान्धवः, पुं, (चक्रस्य पद्मस्य बान्धवः बन्धुः ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

चक्रभृत्, [द्] पुं, (चक्रं बिभर्त्तीति । भृ+क्विप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ३८ ।
“चक्रभृद्विजयेशादिकेशवे शानभूषिते ॥”)

चक्रभेदिनी, स्त्री, (चक्रं चक्रवाकमिथुनं भिनत्ति पृथक् करोतीति । भिद्+णिनिः। ततो ङीप् । निशायां हि चक्रवाकयोर्वियोजनं भवतीति लोकप्रसिद्धम् ।) रात्रिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चक्रमण्डली, [न्] पुं, (चक्राकारेण यन्मण्डलं तदस्यास्य इति इनिः ।) अजगरसर्पः । इति हेमचन्द्रः ॥

चक्रमर्द्दः, पुं, (चक्रं चक्राकारदद्रुरोगं मर्द्दातीति । मृद+“कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) क्षुपविशेषः । चाकुन्दिया इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । एडगजः २ अडगजः ३ गजाख्यः ४ मेषाह्वयः ५ एडहस्ती ६ व्यावर्त्तकः ७ चक्रगजः ८ चक्री ९ पुन्नाटः १० पुन्नाडः ११ विमर्द्दकः १२ दद्रुघ्नः १३ तर्व्वटः १४ चक्राह्वः १५ शुकनाशनः १६ डढ्रबीजः १७ प्रपुन्नाडः १८ खर्ज्जुघ्नः १९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ चक्रमर्द्दकः २० पद्माटः २१ उरणाख्यः २२ । इत्यमरः । २।४।१४७ ॥ प्रपुन्नडः २३ प्रपुनाडः २४ उरणाक्षः २५ । इति तट्टीका ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तीव्रत्वम् । [illegible]वातकफकण्डूकुष्ठदद्रुपामादिदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ लघुत्वम् । स्वादुत्वम् । रूक्षत्वम् । पित्तश्वासकृमिनाशित्वम् । हृद्यत्वम् । हिमत्वञ्च । तत्फलगुणाः । उष्णताकुष्ठकण्डुदद्रुविषानिलगुल्मकासकृमिश्वासनाशित्वम् । कटुत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (अस्य गुणाः पर्य्यायाश्च यथा, भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ।
“चक्रमर्द्दः प्रपुन्नाटो दद्रुघ्नो मेषलोचनः ।
पद्माटः स्यादेडगजश्चक्री पुन्नाट इत्यपि ॥
चक्रमर्द्दो लघुः स्वादू रूक्षः पित्तानिलापहः ।
हृद्यो हिमः कफश्वासकुष्ठदद्रुकृमीन् हरेत् ॥
हन्त्युष्णन्तत्फलं कुष्ठकण्डूदद्रुविषानिलान् ।
गुल्मकासकृमिश्वासनाशनं कटुकं स्मृतम् ॥”)

चक्रमर्द्दकः, पुं, (चक्रं दद्रुरोगविशेषं मर्द्दातीति । मृद्+ण्वुल् ।) चक्रमर्द्दः । इत्यमरः । २ । ४ । १४७ ॥ (क्वियान्तु क्वापि अत इत्यञ्च ।

राजमाल्यविशेषः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४।२१३।
"ललितादित्यभूभर्त्तुर्व्वेल्लभा चक्रमर्द्दिका ॥")

चक्रयानं, क्ली, (चक्रेण अन्वितं यानम्।) रथादि। चक्रयुक्तवाहनम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटादयः॥

चक्ररदः, पुं, (चक्रवद्वृत्तौ रदः दन्तोऽस्येति।) शूकरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चक्रलक्षणा, स्त्री, (चक्रे चक्राकारे दग्धौ मण्डलाकारे कुष्ठादौ वा लक्षणं आरोग्याय चिह्नं आरोग्यलक्षणमित्यर्थः यस्याः।) गुडूची। इति रत्नमाला॥ (चक्रं लक्षणं यस्य इति व्युत्पत्त्या। रथे विष्णौ च पुं॥)

चक्रलताम्रः, पुं, (चक्+रक्। चक्रः लम्पिजनकः लताम्रः यत्र यस्य वा।) बहुरसालवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

चक्रला, स्त्री, (चक्रं चक्राकारं लाति आदत्ते चक्राकारेण वर्त्तुल इति यावत्। ला+कः सलटाप्।) उच्चटा। इत्यमरः। २। ४। १६०॥

चक्रवर्त्तिनी, स्त्री, (चक्राकारेण वर्त्तते इति। वृत्+णिनिः।) जनीनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः। २। ४। १५३॥ अलक्तकः। जटामांसी। इति राजनिर्घण्टः॥ (चक्रं पृथ्वीचक्रं वर्त्तते अस्यां यद्वा चक्रं सैनाचक्रं अग्रेव्यूहरचनयाधिष्ठितं सैनादन्दं वर्त्तयितुं शीलमस्या इति। सर्व्वभूमेरधीश्वरी॥ चक्रेषु समूहेषु वर्त्तते या। यूथेश्वरी। यथा, कथासरित्सागरे। ७०। ११४।
"एवं बालोऽपि जाताहं डाकिनीचक्रवर्त्तिनी॥")

चक्रवर्त्ती, [न्] पुं, (चक्रं पद्माकारशुभचिह्नं करे वर्त्तते यस्य। वृत्+णिनिः। यद्वा चक्रं पृथ्वीचक्रं तेन वर्त्तते इति। वृत+णिनिः।) समुद्रपरिवेष्टितायाः सर्व्वभूमेरीश्वरः। ततपर्य्यायः। सार्व्वभौमः २। इत्यमरः। २। ८। २॥ (यथा, शकुन्तलायां १ म अङ्के।
"जन्म यस्य पुरोर्वंशे युक्तरूपमिदं तव।
पुत्त्रमेवं गुणोपेतं चक्रवर्त्तिनमाप्नुहि॥")
वास्तूकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (श्रेष्ठः। यथा, गीतगोविन्दे। १। २।
"वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसद्मा
पद्मावतीचरणचारणचक्रवर्त्ती॥"
"चारणचक्रवर्त्ती नर्त्तकश्रेष्ठः।" इति तट्टीकायां चैतन्यदासः। यद्वा पद्मावती महालक्ष्मीः राधा तस्याश्चरणचारी परिचर्य्यायां यच्चक्रं मण्डलं तत्र वर्त्तते इति व्युत्पत्त्या वैष्णवसम्प्रदायविशेषः॥)

चक्रवाकः, पुं स्त्री, (चक्र इत्याख्यया उच्यतेऽसौ। वच+कर्म्मणि घञ्। ततो "न्यङ्क्वादीनाञ्च।" ७। ३। ५३। इति कुत्वम्।) पक्षिविशेषः। चकाचकि इति भाषा॥ (यथा, महाभारते। १। ६६। ५६।
"धृतराष्ट्री तु हंसांश्च कलहंसांश्च सर्व्वशः।
चक्रवाकांश्च भद्रं ते जनयामास सैव तु॥")

ततपर्य्यायः। कोकः २ चक्रः ३ रथाङ्गाह्वयनामकः ४। इत्यमरः। २। ५। २२॥ भूरिप्रेमा ५ द्वन्द्वचारी ६ सहायः ७ कान्तः ८ कामी ९ रात्रिविश्लेषगामी १० रामावचोजोपमः ११ कामुकः १२। अस्य मांसगुणाः। लघुत्वम्। स्निग्धत्वम्। बलप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, चरके सूत्रस्थाने २७ अः।
"चक्रवाकास्तथान्ये च खगाः सलिलचारिणः।")

चक्रवाटः, पुं, (चक्रेण चक्राकारेण वाटः वेष्टनं यस्य।) क्रियारोहः। पर्य्यन्तः। शिखातरुः। इति मेदिनी। टे। ६२॥

चक्रवाडं, क्ली, (चक्रवद् वाडते वेष्टयतीति। वाड्+अच्।) चक्रवालम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ पर्व्वतविशेषे पुं। इति मेदिनी। डे। ३८॥

चक्रवातः, पुं, (चक्रवद्वातः। तृणपांश्वादीन्वादाय चक्राकारेण भ्राम्यति यो वायुरिति यावत्।) भ्रमिवातः। घूर्णवातास इति भाषा॥ ततपर्य्यायः। वात्या २। यथा, भागवते। १०। ७। २०।
"दैत्यो नाम्ना तृणावर्त्तः कंसभृत्यः प्रचोदितः।
चक्रवातस्वरूपेण जहारासीनमर्भकम्॥"

चक्रवालं, क्ली, (चक्रमिव वाडते वेष्टयतीति। वाड्+अच्। डस्य लत्वम्।) मण्डलाकारेण परिगतं समूहमात्रम्। मण्डलाकारो दिक्समूहः इति माधवी। इति भरतः॥ ततपर्य्यायः। मण्डलम् २। इत्यमरः। १। ३। ६॥ (यथा, भागवते। ५। १८। १४।
"छित्वा ग्रहं संसृतिचक्रवालं
नृसिंहपादं भजताकुतोभयम्॥")

चक्रवालः, पुं, (चक्रेण चक्राकारेण वलते लोकालोकौ परिवेष्ट्य विराजते इत्यर्थः। वल+बाहुलकात् णः। अस्य पर्व्वतस्य लोकालोकपरिवेष्टनकारितया विराजमानत्वात्तथात्वम्।) लोकालोकपर्व्वतः। इत्यमरः। २। ३। २॥ (मनुष्यादीनां मण्डलाकारेण स्थितिः। यथा, हरिवंशे। ७६। ३५।
"एवं स कृष्णो गोपीनां चक्रवालैरलङ्कृतः।
शारदीषु सचन्द्रासु निशासु मुमुदे सुखी॥")

चक्रवृद्धिः, स्त्री, (चक्रमिव चक्रभ्रमणमिव वृद्धिः उत्तरोत्तरं वृद्धेरपि वृद्धिरित्यर्थः।) यत्र वृद्धिरूपं धनं दातुमशक्तोऽधमर्णः सवृद्धिकमिदं दास्यामीति स्वीकरोति तत्र या वृद्धिः सा। सुदेर सुद इति भाषा। यथाह नारदः।
"वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृता॥"
(तथाच मनुः। ८। १५३।
"चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या।"
"कायिका कायसंयुक्ता मासग्राह्या च कालिका।
वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना कृता॥"
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टधृतवृहस्पतिवचनम्॥)

चक्रव्यूहः, पुं, (चक्रवत् मण्डलाकारेण रचितो व्यूहः रचनयाधिष्ठापितः सैनासमूहः इति यावत्।) युद्धार्थमण्डलाकारेण सैन्यरचना। (एतस्य रचनालक्षणादिकं व्यूहशब्दे द्रष्टव्यः॥

व्यूहोऽयमभिमन्युवधेप्सुना भगवता द्रोणाचार्य्येणाभिकल्पितः। यथा, महाभारते। ७। ३४। १२—२३।
"चक्रव्यूहो महाराज ! आचार्य्येणाभिकल्पितः
तत्र शक्रोपमाः सर्व्वे राजानो विनिवेशिताः
अवस्थानेषु विन्यस्ताः कुमाराः सूर्य्यवर्चसः।
सङ्घातो राजपुत्त्राणां सर्व्वेषामभवत्तदा।
कृताभिसमयाः सर्व्वे सुवर्णविकृतध्वजाः।
रक्ताम्बरधराः सर्व्वे सर्व्वे रक्तविभूषणाः।
सर्व्वे रक्तपताकाश्च सर्व्वे वै हेममालिनः।
चन्दनागुरुदिग्धाङ्गाः स्रग्विणः सूक्ष्मवाससः
सहिताः पर्य्यधावन्त कार्ष्णिं प्रति युयुत्सवः।
तेषां दशसहस्राणि बभूवुर्दृढधन्विनाम्।
पौत्त्रं तव पुरस्कृत्य लक्ष्मणं प्रियदर्शनम्।
अन्योन्यसमदुःखास्ते अन्योन्यसमसाहसाः।
अन्योन्यं स्पर्द्धमानाश्चान्योन्यस्य हिते रताः
दुर्य्योधनस्तु राजेन्द्र ! सैन्यमध्ये व्यवस्थितः।
कर्णदुःशासनकृपैर्वृतो राजा महारथैः।
देवराजोपमः श्रीमान् श्वेतच्छत्राभिसंवृतः।
चामरव्यजनाक्षेपैरुदयन्निव भास्करः।
प्रमुखे तस्य सैन्यस्य द्रोणोऽवस्थितनायकः।
सिन्धुराजस्तथातिष्ठत् श्रीमान् मेरुरिवाचलः।
सिन्धुराजस्य पार्श्वस्था अश्वत्थामपुरोगमाः।
सुतास्तव महाराज ! त्रिंशत्त्रिदशसन्निभाः।
गान्धारराजः कितवः शल्यो भूरिश्रवास्तथा।
पार्श्वतः सिन्धुराजस्य व्यराजन्त महारथाः।

चक्रशल्या, स्त्री, (चक्रवत् चक्राकारेण शल्यं यत्र।) काकतुण्डी। श्वेतगुञ्जा। इति राजनिर्घण्टः॥

चक्रश्रेणी, स्त्री, (चक्रमिव चक्राकारा श्रेणी यत्र।) अजशृङ्गीवृक्षः। इति रत्नमाला।

चक्रसंज्ञं, क्ली, (चक्रेण वैद्यकयोगचक्रेण संज्ञायते इति। सं+ज्ञा+कः। चक्रस्य संज्ञा संज्ञा यस्य इति वा।) वङ्गम्। इति हेमचन्द्रः।

चक्रसंवरः, पुं, (चक्रं अविद्याकामकर्म्मादिरूपविषयवासनासमूहं इन्द्रियाणां समूहं वा संवृणोति संयमयतीति। सं+वृ+अच्।) बुद्धभेदः। ततपर्य्यायः। हेरम्बः २ हेरुकः ३ देवः ४ वज्रकपाली ५ निशुम्भी ६ शम्बरेश्वरः ७ वज्रटीकः ८। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चक्रा, स्त्री, (चक् तृप्तौ+रक्। ततष्टाप्।) नागरमुस्ता। कर्कटशृङ्गी। इति राजनिर्घण्टः।

चक्राङ्की, स्त्री, (चक्रेण चक्राकारेण अङ्कति गच्छतीत्यर्थः। अकि गतौ+अच् ततो ङीष्।) हंसी इति शब्दरत्नावली॥ चक्राकी च पाठः।

चक्राङ्गः, पुं, स्त्री, (चक्रेण चक्राकारेण अङ्गति गच्छतीति। अङ्ग+अच्) हंसः। इत्यमरः। २। ५। २३॥ (यथा, महाभारते। ८। ४१। ३१।
"इदमङ्गःस चक्राङ्गं वचः काकं विहङ्गमाः।
चक्रमङ्गमस्येति व्युत्पत्त्या रथोऽपि। (यथा, वाकः। यथा, मनुः। ५। १२।
"कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुक्कुटम्।"

चक्राङ्गा, स्त्री, (चक्रमिवाङ्गमस्त्यस्याः इति । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् ततष्टाप् ।) सुदर्शना लता । इति रत्नमाला ॥

चक्राङ्गी, स्त्री, (चक्राङ्ग + जातौ ङीष् ।) कटु-रोहिणी । इति मेदिनी । गे । ३५ ॥ (अस्याः पर्य्याया: यथा, भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे १ भागे । "कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा । अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी ॥ मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी ॥") हंसी । इति शब्दरत्नावली ॥ हिलमोचिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मञ्जिष्ठा । वृषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ कर्कटशृङ्गी । इति रत्नमाला ॥

चक्राटः, पुं, (चक्रं धूर्त्तताजालं शाक्यसमूहं आलम्ब्य अटतीति । अट् + अच् ।) विषवैद्यः । धूर्त्तः । दीनारः । इति मेदिनी । टे । ४२ ॥

चक्राणः, त्रि, (चक्रे कर्म्मादिकं इति । कृ + कान प्रत्ययः । ततो धातौ अभ्यस्तं णत्वम् ।) कृतवान् । कर्म्मवाच्ये कृतः । भाववाच्ये क्लीं कृतम् । इति मुग्धबोधव्याकरणं तट्टीका च ॥

चक्राधिवासी, [न्] पुं, (चक् तृप्तौ + रक् । चक्रं तृप्तिजनकं अधिवासयतीति । अधि + वस् + णिच् + णिनिः ।) नागरङ्गवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चक्रावर्त्तः पुं, (चक्राकारः आवर्त्तः ।) घूर्णनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

चक्राह्वः, पुं, (चक्र इत्याह्वा संज्ञा यस्य ।) चक्रमर्द्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चक्रवाक-पक्षिविशेषः । यथा, भागवते । ३ । १० । २४ । "हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः ॥" यथाच, हारीते प्रथमस्थाने ११ अध्याये । "चक्राह्वोऽतिकषायस्तु कृष्णो तिक्तोऽतितिक्तो-ऽम्लदुः ॥")

चक्रिः, पुं, (करोतीति । कृ + "आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ।" ३ । २ । १७१ । इति किन् । स च लिड्वत् ।) कर्त्ता । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ९ । २ ।

"चक्रिं विश्वानि चक्रये ।"

"चक्रये पुरुषार्थकरणशीलाय ॥" इति दया-नन्दकृतभाष्यम् ॥)

चक्रिका, स्त्री, (चक्रं चक्रवद्गोलाकारो विद्यते अत्रास्या वा । चक्र + ठन् टाप् च ।) जानु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३७६ ।

"अथोभयधनादायि भृत्यचक्रिकया समम् ॥")

चक्री, [न्] पुं, (चक्रं सुदर्शनाख्यं मनस्तत्त्वा-त्मकमिति यावत् अस्यास्तीति । चक्र + इनिः ।) विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३।१४९।११० । "अरौद्रः कुण्डली चक्री विक्रम्यूर्ज्जितशासनः ॥" चक्रं ग्रामचक्रं ग्रामसमूह इत्यर्थः अधिकारि-तयास्त्यस्य इति इनिः ।) ग्रामजालिकः । (चक्रं चक्राकारचिह्नविशेषोऽस्त्यस्य ।) चक्र-वाकः । (चक्रं घटादिनिर्म्माणकरयन्त्रविशेषः । सोऽस्त्यस्य इति ।) कुलालः । (चक्रं फणा अस्त्यस्य इति ।) सर्पः । सूचकः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ अजः । तैलिकभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ चक्रवर्त्ती । इति हेमचन्द्रः ॥ चक्रमर्द्दः । तिनिशः । व्यालनखः । काकः । खरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुलालतैलिकराजचक्रवर्त्त्या-द्यर्थे प्रमाणं यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ५९२ । "स्नेहमयान् पीड़यतः किं चक्रेणापि तैल-

कारस्य ।

चालयति पार्थिवानपि यः स कुलालः परं

चक्री ॥")

चक्रविशिष्टे त्रि ॥ (चक्रयुक्तरथादियानारूढः । यथाह मनुः । २ । १३८ । [स्त्रियाः ॥"

"चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः

"चक्रिणः चक्रयुक्तरथादियानारूढस्य ॥"

इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥")

चक्रीवान्, [त्] पुं, स्त्री, ("आसन्दीवदष्ठीव-चक्रीवदिति ।" ८।२।१२ । चक्रशब्दस्य चक्री-भावः ततो निपातनात् साधुरिति ।) गर्द्दभः । इत्यमरः ॥ राजविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

चक्रुः, पुं, (करोतीति । कृ + "कुर्भ्रश्च ।" उणां १ । २२ । इति कुः ।) कर्त्ता । इति सिद्धान्त-कौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

चक्रेश्वरी, स्त्री, (चक्राणां जिनविशेषाणां ईश्वरी अधिष्ठात्री ।) जिनानां विद्यादेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

चच, ल ङ वदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-आत्म-सकं-सेट् ।) वदः कथनम् । (दर्शने च इति केचित् ।) ल ङ, आचष्टे धर्म्मं धीरः । तृतीयस्वरानुबन्ध इति प्राञ्चः । इकार उच्चा-रणार्थं इति केचित् । छन्दसि नुमागमार्थं इति केचित् । वेदंसूचारणार्थं इति केचित् । अत्र बहवस्तु तृतीयस्वरो भ्रमकारितः किन्तु चतुर्थ-स्वरानुबन्धोऽयं निष्ठाया इमृनिषेधार्थः तेन वर्ज्जनार्थे ख्यान्क्शान्शादेशयोरप्राप्तौ आचष्टं वर्ज्जनमित्याहुः । इति दुर्गादासः ॥

चक्षणं, क्ली, (चक्ष्यते कथ्यते मद्यपानाय मद्य-पानेन सह वा । चक्ष + ल्युट् । यद्वा, चक्ष्यते भक्ष्यते मद्यमनेनेति । चष + ल्युट् निपातनात् कान्तागमश्च ।) मद्यपानरोचकभक्ष्यद्रव्यम् । इति हेमचन्द्रः । ३।५।७१ ॥ (चक्ष + भावे ल्युट् ।) कथनम् । (दर्शनम् । यथा, ऋग्वेदे । १।१३।५।

"स्तृणीत बर्हिरानुषग्घृतपृष्ठं मनीषिणः ।

यत्रामृतस्य चक्षणम् ॥")

चक्षाः, [स्] पुं, बृहस्पतिः । इति त्रिकाण्डशेषः । उपाध्यायः । इत्युणादिकोषः ॥ (क्ली, दर्श-नम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७ । ३ ।

"इन्द्रो दीर्घाय चक्षस आ सूर्य्यं रोहयद्दिवि ।

वि गोभिरद्रिमैरयत् ॥")

चक्षुः, [स्] क्ली, (चष्टे पश्यत्यनेनेति । चक्ष + "चक्षेः शिच ।" उणां । २ । १२० । इति उसिः स च शित् । शित्वात् ख्याञादेशाभावः ।) दर्शनेन्द्रियम् । तस्य ग्राह्यं उद्भूतरूपम् १ महद्द्र-व्यम् २ पृथक्त्वम् ३ संख्या ४ विभागः ५ संयोगः ६ परत्वम् ७ अपरत्वम् ८ स्नेहः ९ द्रवत्वम् १० संख्यापरिमाणम् ११ योग्यवृत्ति-क्रिया १२ योग्यवृत्तिजातिः १३ योग्यवृत्तिसम-वायः १४ । अस्येन्द्रियसहकारिणः आलोकः उद्भूतरूपं महत्त्वम् । इति भाषापरिच्छेदः ॥ अस्याधिष्ठात्री देवता सूर्य्यः । इति श्रीभाग-वतम् । तत्पर्य्यायः । लोचनम् २ नयनम् ३ नेत्रम् ४ ईक्षणम् ५ अक्षि ६ दृक् ७ दृष्टिः ८ । इत्यमरः । २ । ६ । ९३ ॥ अम्बकम् ९ दर्शनम् १० । इति हेमचन्द्रः ॥ तपनम् ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ विलोचनम् १२ दृशा १३ वीक्षणम् १४ प्रेक्षणम् १५ देवदीपः १६ देव-दीपः १७ दृशिः १८ दृशी १९ । इति शब्द-रत्नावली ॥ * ॥ यथा, कर्म्मलोचने ।

"पाणिभ्यां न स्पृशेच्चक्षुश्चक्षुषी नैकपाणिना ।

चक्षुः परहिताकाङ्क्षी न स्पृशेदेकपाणिना ॥"

मेषशृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

चक्षुर्व्वहनं, क्ली, (चक्षुर्ज्योतिर्वहत्यनेनेति । वह + ल्युट् । चक्षुर्ज्योतिर्वृद्धिकारित्वादेव तथा-त्वम् ।) मेषशृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

चक्षुःश्रवाः, [स्] पुं, (चक्षुर्नयनमेव श्रवः श्रवणं यस्य ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ७ ॥ (यथा, नैषधे । १ । २८ ।

"इति स्म चक्षुःश्रवसां प्रिया नले

स्तुवन्ति निन्दन्ति हृदा तदात्मनः ॥"

अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"व्याड़स्त्वाशीविषः सर्पो ह्निजिह्मोऽहिः सरीसृपः ।

चक्षुःश्रवा दन्दशूको गूढ़पात् पन्नगोरगाः ॥")

चक्षुष्यं, क्ली, (चक्षुषे लोचनाय हितम् । चक्षुस् + "शरीरावयवात् यत् ।" ५ । १ । ६ । इति यत् ।) प्रपौण्डरीकम् । अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"प्रपौण्डरीकं चक्षुष्यं शीतं श्रीपुष्पपुष्करी ॥"

सौवीराञ्जनम् । खर्परीतुत्थम् । इति राज निर्घण्टः ॥

चक्षुष्यः, पुं, (चक्षुषे हितः । "शरीरावयवात् यत् ।" ५ । १ । ६ । इति यत् ।) केतकवृक्षः । पुण्डरीकवृक्षः । इति मेदिनी । ये । ८२ ॥ शोभाञ्जनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रसा-ञ्जनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

चक्षुष्यः, त्रि, (चक्षुषे हितः । चक्षुष् + यत् ।) प्रियदर्शनः । इति जटाधरः ॥ (यथा, राज-तरङ्गिण्याम् । ३ । ९९५ ।

"धिया भाग्यानुगामिन्या चेष्टमानो न याचितम् ।

अभूत् सर्व्वस्य चक्षुष्यः स तु दुर्लभवर्द्धनः ॥"

चक्षुगः । इति विश्वः । यथा, माघे । ८ । ५७ ।

"चक्षुष्यः खलु महतामपरैरलङ्घ्यः ॥"

"चक्षुषि भवश्चक्षुष्यः प्रियोऽभिजनश्च ।" इति तट्टी-कायां मल्लिनाथः ॥) चक्षुर्हितः । इति मेदिनी । ये । ८२ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने २० अध्याये ।

"दक्षिणो मारुतः श्रेष्ठश्चक्षुष्यो बलवर्द्धनः ॥")

चक्षुष्या, स्त्री, (चक्षुष्य + टाप् ।) कुलत्थिका । सुभगा । इति मेदिनी । ये । ८२ ॥ अजश्टङ्गी । अरण्यकुलत्थिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

चघ, न घातने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट् ।) न, चघ्नोति । इति दुर्गादासः ॥

चङ्कुरं, क्ली, (चकति तृप्नोत्यनेन । चक + उरच् । इदित्वान्नुम् ।) यानमात्रम् । तत्पर्य्यायः । घोरणम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चङ्कुरः, पुं, (चक्यते तृप्यतेऽनेन । चकि + उरच् ।) इदित्वान्नुम् ।) रथः । वृक्षः । इति मेदिनी । रे । १५३ ॥

चङ्क्रमणं, क्ली, (पुनःपुनरतिशयेन वा क्राम्यतीति । चङ्क्रम + भावे ल्युट् ।) पुनःपुनर्भ्रमणम् । (यथा, भागवते । ३ । २१ । ५० ।
"ननं चङ्क्रमणं देव ! सतां संरक्षणाय ते ।
वधाय चासतां यत्त्वं हरेः शक्तिर्हि पालिनी ॥")
अतिशयभ्रमणम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने १९ अध्याये ।
"स्थानासनं चङ्क्रमणं यानयानातिभाषणम् ॥")
अनतिदेहपीड़ाकारकचङ्क्रमणस्य गुणाः । आयुर्बलमेधाग्नीन्द्रियशुद्धिकारित्वम् । सदोपानद्रहितपादचङ्क्रमणदोषाः । अनारोग्यत्वम् । अनायुष्यत्वम् । इन्द्रियहृष्टिनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

चङ्गः, त्रि, शोभनः । दक्षः । इति मेदिनी । गे । ७ ॥ (पुं, राजमन्त्रिविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
"अन्तरङ्गाश्च चङ्गाद्या येऽभूवंस्तत्र मन्त्रिणः ।
तैः स्त्रीवदासितम्नूर्णीं स्वस्तैः शस्त्रान्वितैरपि ॥")

चचेण्डा, स्त्री, (चि + बाहुलकात् डः । चं उपचीयमानं अण्डवत् फलं अस्याः ततो निपातनात् साधुः ।) फललताविशेषः । चिचिङ्गा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । श्वेतकूलः २ श्वेतराजी ३ बृहत्फलः । अस्या गुणाः । पटोलगुणात् किञ्चिन्न्यूनत्वम् । विशेषात् शोषिणो हितत्वञ्च । इति मदनविनोदः ॥

चच्चत्पुटः, पुं, (चच्चत् गुरुलघूनां लयविशेषाणां पुटं द्वन्द्वं यत्र ।) तालप्रभेदः । यथा,—
"ताले चच्चत्पुटे ज्ञेयं गुरुद्वन्द्वं लघु प्लुतम् ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
चञ्चत्पुटोऽपि क्वचित् पाठः ॥

चञ्चरी, स्त्री, पुं, (चञ्चूर्य्यते पुनः पुनरतिशयेन वा चरति भ्राम्यतीति । चर + यङ् लुक् ततो टक् टित्वात् ङीप् च ।) भ्रमरी । यथा,—
"करी वरी भरीति चेद्दिशं सरी सरीति काम् ।
स्थिरी चरी करीति चेन्न चञ्चुरीति चञ्चरी ॥"
इत्युद्भटः ॥

चञ्चरीकः, पुं, (चरति पुनःपुनरिति "फर्फरीकादयश्च ।" उणां । ४ । २० । इति यङ् लुगन्तेन साधुः ।) भ्रमरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चञ्चलं, त्रि, (चञ्चं गतिं लातीति । ला + कः ।) अस्थिरम् । (यथा, हरिवंशे । ६४ । ७ ।
"एवं वत्सान् पालयन्तौ शोभमानौ महावनम् ।
चञ्चूर्य्यन्तौ रमन्तौ स्म किशोराविव चञ्चलौ ॥")
तत्पर्य्यायः । चलनम् २ कम्पनम् ३ कम्प्रम् ४ चलम् ५ लोलम् ६ चलाचलम् ७ तरलम् ८ पारिप्लवम् ९ परिप्लवम् १० । इत्यमरः । ३ । १ । ७५ ॥ चपलम् ११ चटुलम् १२ । इति तट्टीका ॥ वायौ पुं । इति मेदिनी । ले । ९० ॥

चञ्चला, स्त्री, (चञ्चं लाति । ला + कः टाप् च । यद्वा चञ्चलं चाञ्चल्यं अस्त्यस्याः इति अच् ।) लक्ष्मीः । विद्युत् । इति मेदिनी । ले । ९० ॥ पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वर्णवृत्तविशेषः । यथा, शब्दार्थचिन्तामणिः ।
"तूर्य्यतालचित्रराजमेरुहारनायकेन ।
चामरध्वजेन चापि मण्डिता सुवर्णकेन ॥
वर्णितातिसुन्दरेण पन्नगेन्द्रपिङ्गलेन ।
चञ्चला चकोरचारुलोचने सुमङ्गलेन ॥")

चञ्चा, स्त्री, (चञ्च + अच् + टाप् ।) नलनिर्म्मिता । चाच इति भाषा । (चञ्चेव मनुष्यः । इति इवार्थे कन् ततः "लुम्मनुष्ये ।" ५ । ३ । ९८ । इति कनो लुप् ।) तृणनिर्म्मितपुरुषः । इति मेदिनी । चे । ५ ॥

चञ्चुः, पुं, (चञ्च + बाहुलकात् उः ।) गोनाड़ीचः । स तु नाड़ीचशाकः । एरण्डवृक्षः । इति मेदिनी । चे । ५ ॥ मृगः । इति शब्दरत्नावली ॥ रक्तैरण्डः । क्षुद्रचञ्चुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चञ्चुः, स्त्री, (चञ्चति प्राप्नोति गृह्णाति भक्ष्यमनया ।) पक्षिणामोष्ठः । पाखिर ठोँट् इति भाषा । (यथा, चातकाष्टके । ६ ।
[जानीमहे
"भ्रातश्चातक ! पातकं किमपि ते सम्यङ् न यत्तेऽसिन्न पतन्ति चञ्चुपुटके द्वित्राः पयोबिन्दवः ॥")
तत्पर्य्यायः । त्रोटिः २ । इत्यमरः । २ । ५ । ३६ ॥ चञ्चूः ३ त्रोटी ४ चञ्चुका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ सृपाटिका ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ पत्रशाकविशेषः । तत्पर्य्यायः । विजला २ चञ्चूः ३ कलभी ४ चीरपत्रिका ५ चञ्चुरः ६ चञ्चुपत्रः ७ सुशाकः ८ क्षेत्रसम्भवः ९ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कषायत्वम् । मलशोधनत्वम् । गुल्मोदरविबन्धार्शोग्रहणीनाशित्वञ्च ॥
"चिञ्चञ्चुश्चिञ्चुकी च दीर्घपत्रा सतिक्तिका ।
चञ्चुः शीता सरा रुच्या स्वाद्वी दोषत्रयापहा ।
धातुपुष्टिकरी बल्या मेध्या पिच्छिलिका स्मृता ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
तस्या बीजस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । गुल्मशूलोदररोगविषत्वग्दोषकण्डूखर्ज्जूकुष्ठनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (व्यवहारोऽस्य यथा,
"आमे परिणते यस्तु विबन्धमतिसार्य्यते ।
सशूलपिच्छमल्याल्पं बहुशः संप्रवाहिकम् ॥
तं मूलकानां यूषेण वदराणामथापि वा ।
उपोदकायाः जीरिण्या यवान्या वास्तुकस्य वा ॥
सुवर्च्चलायाश्चञ्चोर्व्वा शाकेनावल्गुजस्य वा ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये ॥)

चञ्चुका, स्त्री, (चञ्चु + स्वार्थे कन् टाप् च ।) चञ्चुः । पक्षिणामोष्ठः । इति शब्दरत्नावली ।

चञ्चुपत्रः, पुं, (चञ्च्वाकारं पत्रमस्य) चञ्चुशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चञ्चुभृत्, पुं, स्त्री, (चञ्चुं बिभर्त्तीति । भृ + क्विप् ।) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चञ्चुमान्, [त्] पुं, स्त्री, (चञ्चुरस्त्यस्येति । नित्ययोगे मतुप् ।) पक्षी । इति हारावली ।

चञ्चुरः, पुं, (चञ्चति चञ्चुवदाकृतिं गच्छतीति । चञ्च गतौ + बाहुलकात् उरच् ।) चञ्चुशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दक्षः । यथा, काशीखण्डे । १० । ४६ ।
"विज्ञाताखिलशास्त्रार्थो लौकिकाचारचञ्चुरः ।
कदाचिच्चिन्तयामास हृदि ध्यात्वा महेश्वरम् ।")

चञ्चुसूचिः, पुं, (चञ्चुः सूचिरिव यस्य ।) कारण्डवपक्षी । तत्पर्य्यायः । सुग्रहः २ पीततुण्डः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः । मरुलः ४ चञ्चुसूचिकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०७ ॥

चञ्चुसूचिकः, पुं स्त्री, (चञ्चुसूचि + स्वार्थे कन् । यद्वा चञ्चुः सूचिरिव यस्य इति कप् ।) चञ्चुसूचिपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०७ ॥

चञ्चूः, स्त्री, (चञ्चु + "ऊङुतः ।" ४ । १ । ६६ । इत्यस्य "अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामुपसंख्यानम् ।" इति वार्त्तिकोक्त्या ऊङ् ।) चञ्चुः । इति हेमचन्द्रः ॥

चट, भेदे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां परं सकं सेट् ।) चटति । इति दुर्गादासः ॥

चट, क वधे । भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां परं-सकं-सेट् ।) क, चाटयति । इति दुर्गादासः ॥

चटकः, पुं, (चटति भिनत्ति धान्यादिकं चञ्चुपुटेनेति । चट भेदे + "नन्दिग्रहीति ।" ३ । १ । १३४ इति पचादित्वादच् ततः स्वार्थे कन् ।) पक्षिविशेषः । चटा इति भाषा ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ४ । ८ ।
"वीक्ष्य प्रेमाद्भुतं तत्र बाले चटकयोस्तदा ।
व्यासश्चिन्तातुरः कामं मनसा समचिन्तयत् ।")
तत्पर्य्यायः । कलविङ्कः २ । इत्यमरः । २ । ५ । १८ । चित्रपृष्ठः ३ गृहनीड़ः ४ वृषायणः ५ । इति हारावली ॥ कामुकः ६ नीलकण्ठकः ७ कालकण्ठकः ८ कामचारी ९ । इति जटाधरः । कलाविकलः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ तन्मांसगुणाः । शीतत्वम् । लघुत्वम् । शुक्रबलप्रदत्वञ्च । तद्वद्वारण्यचटकं तत् क्षयं लघु पथ्यदम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
("चटकाः श्लेष्मलाः स्निग्धा वातघ्नाः शुक्रलाः परम् ।
गुरूष्णस्निग्धमधुरा वर्गाश्चातो यथोत्तरम् ।"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ।
"चटका मधुराः स्निग्धा बलशुक्रविवर्द्धनाः ।
सन्निपातप्रशमनाः शमना मारुतस्य च ।"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।)

ककका, स्त्री, (चटका + स्वार्थे कन् । "उदीचामातः स्थाने यकपूर्व्वायाः ।" ७ । ३ । ४६ । इति पक्षे इत्वादेशाभावः ।) चटका । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

टका, स्त्री, (चटक + टाप् ।) चटकपत्नी । (चटकस्य चटकाया वा अपत्यम् । चटका + ऐरक् । स्त्रियामपत्ये लुक् वक्तव्यः । तत्र टावन्तात् तद्धिते लुप्ते "लुक् तद्धितलुकि ।"१।२।४६। इति टापो लुकि पुनः अजाद्यतष्टाप् । स च जातिलक्षणङीषो वाधकः ।) चटकस्यापत्यम् । चटी इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । ५ । १८ ॥ पिप्पलीमूलम् । इत्यमरटीकायां नारायणचक्रवर्त्ती ॥ श्यामापक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

टकाशिरः [स्] क्ली, (चटकायाः शिर इव ।) पिप्पलीमूलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

टकिका, स्त्री, (चटका + स्वार्थे कन् । "उदीचामातः स्थाने यकपूर्व्वायाः ।" ७ । ३ । ४६ । इति इत्वादेशः ।) चटका । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ।

टिका, स्त्री, (चटति भिनत्ति रोगादिकं नाशयतीत्यर्थः । चट् + बाहुलकात् इकन् ।) पिप्पलीमूलम् । (चटति भिनत्ति ध्यान्यादिकं स्वचञ्चुपुटेनेति ।) चटका । इति हलायुधः ॥

टिकाशिरः, [स्] क्ली, (चटिकायाः चटकपत्न्याः मस्तकमिव आकृतिरस्य ।) पिप्पलीमूलम् । इत्यमरः । २ । ९ । ११० ॥

टिकाशिरः, पुं, ("सर्व्वे सान्ता अदन्ताः स्युः ।" इत्युक्तेः पृषोदरादित्वात् सलोपः ।) पिप्पलीमूलम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्य पर्य्याया: यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं षड्ग्रन्थिश्चटिकाशिरः ॥")

टुः, पुं, (चटति शोकसन्तापादिकं भिनत्तीति । चट भेदे + "मृगय्वादयश्च ।" उणां । १ । ३७ । इति कुः ।) प्रियवाक्यम् । (यथा, माघे । ४ । ६ ।

"छायां निजस्त्रीचटुलालसानां
मदेन किञ्चित् चटुलालसानाम् ॥")

उदरम् । व्रतिनामासनभेदः । इति मेदिनी । टे । १४ ॥ प्रियभाषणे क्लीवलिङ्गोऽपि । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

टुलः, त्रि, (चटतीति । चट् + बाहुलकादुलच् । यद्वा, चटु + "सिध्मादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ९७ । इति मत्वर्थे लच् ।) चञ्चलः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ९१ ॥ (यथा, रघुः । ९ । ५८ ।

"नावातिमात्रचटुलैः स्मरतः सुनेत्रैः
प्रौढ़प्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि ॥")

सुन्दरः । इत्युणादिकोषः ॥

टुला, स्त्री, (चटुल + "अजाद्यतष्टाप् ।" ४ । १ । ४ । इति टाप् ।) विद्युत् । इति जटाधरः ॥ (मायारूपा भगवती । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४७ ।

"चटुला चण्डिका चित्रा चित्रमाल्यविभूषिता ॥")

चटुलोलः, त्रि, (चटुलश्चञ्चलः लोलश्च । अतिचञ्चलत्वात्तथात्वम् । निपातनादलोपे साधुः ।) चाटुलोलः । सुचञ्चलः । इति हारावली ।२१६॥

चड, इ क रोषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) इ क, चण्डयति । इति दुर्गादासः ॥

चड, इ ङ रोषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) इ, कर्म्मणि चण्ड्यते । ङ, चण्डते । इति दुर्गादासः ॥

चण, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) चणति । इति दुर्गादासः ॥

चण, म दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) म, चणयति । इति दुर्गादासः ॥

चण, मि गतौ । हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) मि, चणयति चाणयति । इति दुर्गादासः ॥

चणकः, पुं, (चणति वेदोच्चारणादिध्वनिना शब्दायते इति । चण शब्दे + क्वुन् ।) मुनिविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ (चण्यते दीयते इति । चण दाने + क्वुन् ।) शस्यविशेषः । चणा बुट छोला इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । हरिमन्थकः २ । इत्यमरः । २ । ९ । १८ ॥ हरिमन्थजः ३ । इति तट्टीका ॥ चणः ४ हरिमन्थः ५ सुगन्धः ६ कृष्णचञ्चुकः ७ बालभोज्यः ८ वाजिभक्ष्यः ९ कञ्चुकी १० । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । मेहवान्तरक्तपित्तनाशित्वम् । दीपनत्वम् । वर्णबलरुच्याध्मानकारित्वञ्च ॥*॥ आमस्य तस्य गुणाः । शीतलत्वम् । रुच्यत्वम् । सन्तर्पणत्वम् । दाहतृष्णाश्मरीशोषनाशित्वम् । गौल्यत्वम् । कषायत्वम् । इषत्कफवीर्य्यकारित्वञ्च ॥*॥ भृष्टस्य तस्य गुणाः । रुच्यत्वम् । वातनाशित्वम् । रक्तदोषकारित्वम् । उष्णवीर्य्यत्वम् । लघुत्वम् । स्वेदशैत्यहरत्वञ्च ॥ * ॥ तस्य यूषस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । कफवातविकारश्वासोर्द्ध्वकासक्लमपीनसनाशित्वम् । बलदीपनत्वञ्च ॥ * ॥ प्रातस्तज्जलपानगुणाः । चन्द्रमरीचिवत् शीतलत्वम् । पित्तरोगनाशित्वम् । पुष्टिप्रदत्वम् । पाके नैजगुणत्वम् । सन्तर्पणत्वम् । मञ्जुलत्वम् । मधुरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥*॥ तस्य आर्द्रभृष्टस्य गुणः । बलकारित्वम् । रोचनत्वञ्च ॥ * ॥ स्विन्नस्य तस्य गुणः । पित्तकफनाशित्वम् ॥ * ॥ तत्सूपः क्षोभकरः ॥ * ॥ तस्य शाकस्य गुणाः । रुच्यत्वम् । दुर्ज्जरत्वम् । कफवातकारित्वम् । अम्लत्वम् । विष्टम्भजनकत्वम् । पित्तदन्तशोथनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

चणकात्मजः, पुं, (चणकस्य मुनिविशेषस्य आत्मजः ।) वात्स्यायनमुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१७ ॥

चणकाम्लकं, क्ली, (चणकजातमम्लम् । ततः स्वार्थे कन् ।) चणकलवणम् । तस्य गुणाः । अत्यम्लत्वम् । दीपनत्वम् । दन्तहर्षणत्वम् । लवणागुरुत्वम् । रुच्यत्वम् । शूलाजीर्णविबन्धनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

चणकाम्बु, [र्] क्ली, (चणकाम्लस्य चणकलवणस्य वार् जलम् ।) चेत्रस्थफलवच्चणकपत्रशिशिरवारि । इति रत्नावली ॥

चणद्रुमः, पुं, (चणश्चणक इव द्रुमो वृक्षः ।) क्षुद्रगोक्षुर इति राजनिर्घण्टः ॥ चणोद्रुमोऽपि पाठः ॥

चणपत्री, स्त्री, (चणश्चणकस्तस्य पत्रमिव पत्रं यस्याः । स्त्रियां ङीष् ।) रुदन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चणिका, स्त्री, (चणति दुग्धवद्रसं ददातीति । चण दाने + क्वुन् । टाप् अत इत्वञ्च ।) तृणविशेषः । तत्पर्य्यायः । गोदुग्धा २ सुनीला ३ क्षेत्रजा ४ हिमा ५ । अस्या गुणाः । बीजे वृष्यत्वम् । बल्यत्वम् । अतिमधुरत्वञ्च । तृणे पशुहितत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चण्डं, क्ली, (चण्डते इति । चडि + पचाद्यच् ।) तीक्ष्णम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चण्डः, पुं, (चणति चणयति वा अम्लरसं ददातीत्यर्थः । चण + "अमन्तात् डः ।" उणां ।१।११४। इति डः ।) तिन्तिडीवृक्षः । चण्डते कुप्यतीति । चडि + अच् ।) यमकिङ्करः । दैत्यविशेषः । इति मेदिनी । डे । ११ ॥ (अयं हि शुम्भासुरसेनानीः । कदाचिदयं हिमाचलस्थां भगवतीं दृष्ट्वा शुम्भाय कथितवान् । ततः शुम्भार्थं भगवत्यानयनाय गतोऽसौ तल्ललाटफलकनिर्गतया चामुण्डया निहतः । एतद्विवरणं मार्कण्डेयपुराणे द्रष्टव्यम् । कार्त्तिकेयः यथा, महाभारते । ३ । २३१ । ४ ।

"शिशुः शीघ्रः शुचिश्चण्डो दीप्तवर्णः शुभाननः ॥")

चण्डः, त्रि, (चण्डते रुष्टो भवतीति । चडि + पचाद्यच् ।) अत्यन्तकोपनः । इत्यमरः । ३ ।१।३२ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २३३ । ११ ।

"चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च
चौराश्च दुष्टाश्चपलाश्च वर्ज्याः ॥")

तीक्ष्णताविशिष्टः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३२ । २३ ।

"दहन्तमिव तीक्ष्णांशुं चण्डवायुसमीरितम् ॥")

चण्डता, स्त्री, (चण्डस्य भावः । चण्ड + तल् ।) उग्रता । इति हेमचन्द्रः । २ । २३२ ॥

चण्डनायिका, स्त्री, (चण्डी कोपना नायिका ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेषः । (यथा, दुर्गाध्याने ।

"उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्रा चण्डनायिका ।
चण्डा चण्डवती चैव चामुण्डा चण्डिका तथा ॥
आभिः शक्तिभिरष्टाभिः सततं परिवेष्टिताम् ।
चिन्तयेत् सततं दुर्गां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम् ॥")

तस्या ध्यानं यथा, देवीपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धतौ ।

"चण्डनायिकां नीलवर्णां षोडशभुजाम् ।
कपालं खेटकं घण्टां दर्पणञ्च धनुर्ध्वजम् ।
पाशञ्च शोभनां शक्तिं वामहस्तेन बिभ्रतीम् ॥
मुद्गरं शूलवज्रञ्च खड्गञ्चैव तथाङ्कुशम् ।
शरं चक्रं शलाकाञ्च दक्षिणेन च बिभ्रतीम् ॥"

चण्डचन्द्रिका, स्त्री, (चण्डः प्रचण्डः चन्द्रः अधिष्ठातृतयास्त्यस्याः । चण्डचन्द्र + "अत इनिठनौ ।"

५ । २ । ११५ । इति ठन् । स्त्रियां टाप् । यद्वा प्रचण्डरुद्री रुद्रशक्तिविशेषः । ततः स्वार्थे कन् । टापि पूर्व्वह्रस्वः ।) विद्याविशेषः । इति रत्नावली ॥

चण्डवती, स्त्री, (चण + "अमन्ताड्डः ।" उणां । १ । ११४ । इति डः । चडि + अच् वा । चण्डचण्डता विद्यतेऽस्याम् । यद्वा, चण्डः रुद्रांशो भैरवविशेषो रक्षकतया विद्यतेऽस्याः । मतुप् ततो मस्य वत्वम् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेषः । अस्या ध्यानं यथा । चण्डवतीं धूम्रवर्णां षोड़शभुजामित्यादि शेषं चण्डनायिकाध्यानवत् । इति देवीपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धतिः ॥

चण्डा, स्त्री, (चम् चण् वा + डः । चडि + अच् वा । ततष्टाप् ।) अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेषः । (यथा, देवीपुराणे ।
"चण्डा चण्डवती चण्डनायिकाप्यतिचण्डिका ॥")
अस्या ध्यानं यथा । चण्डां शुक्लवर्णां षोड़शभुजामित्यादि शेषं चण्डनायिकाध्यानवत् । इति देवीपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धतिः ॥ जिनानां शासनदेवताविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ चोरनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २।४।१२८ ॥ (यथा, चरके सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ।
"कुष्ठं हरिद्रे सुरसं पटोलं
निम्बाश्वगन्धे सुरदारुशिग्रु ।
ससर्षपं तुम्बुरुधान्यवन्यम्
चण्डाञ्च चूर्णानि समानि कुर्य्यात् ॥")
शङ्खपुष्पी । इति मेदिनी । डे । १२ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये ॥ "एलातगरकुष्ठमांसीध्यामकत्वक्पत्रनागपुष्प प्रियङ्गुहरेणुकाव्याघ्रनखशुक्तिचण्डास्थौणेयकश्रीवेष्टकचोचचोरकवालकगुग्गुलुसर्ज्जरसतुरुष्ककुन्दुरुकागुरुस्पृक्कोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुन्नागकेशरञ्चेति ॥" लिङ्गिनीलता । कपिकच्छुः । आखुकर्णी । श्वेतदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥ नदीविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

चण्डांशुः, पुं, (चण्डाः प्रखरास्तीव्रा वा अंशवो रश्मयोऽस्य ।) सूर्य्यः । यथा, महानाटके ।
"चण्डांशोर्निशि का कथा रघुपते चन्द्रोऽयसुन्मीलते ।"
(तथाच राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ४०१ ।
"भ्रातरौ तौ समासाद्य राज्यं नैव व्यराजत ।
हेमन्तशिशिरौ प्राप्य चण्डांशोरिव मण्डलम् ॥")

चण्डातः, पुं, (चण्डं चण्डतां तीव्रत्वं अतति निरन्तरं प्राप्नोतीति । अत + अण् ।) करवीरः । इत्यमरः । २ । ४ ।७६ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डातो लगुड़स्तथा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणाश्चास्य करवीरशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

चण्डातकं, क्ली, (चण्डां स्त्रियं अतति सततं गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । अत + ण्वुल् ।) अर्द्धोरुकम् । वरस्त्रीणामर्द्धोरुपर्य्यन्तं वासः । इत्यमरः । २ । ६ । ११६ ॥ पुंस्काण्डे वोपालित धृतात् पुंलिङ्गोऽपि ॥

चण्डालः, पुं, (चण्डते कुप्यतीति । चडि कोपे + "पतिचण्डिभ्यामालञ् ।" उणां ।१।११६। इत्यालञ् । यद्वा, चण्डं विकटं अलं अलङ्कारो यस्य इत्युज्ज्वलदत्तः ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । चाँड़ाल इति भाषा । स तु ब्राह्मणीगर्भे शूद्रौरसाज्जातः । इति पराशरपद्धतिः ॥ तत्पर्य्यायः । प्लवः २ मातङ्गः ३ दिवाकीर्त्तिः ४ जनङ्गमः ५ निषादः ६ श्वपचः ७ अन्तेवासी ८ चाण्डालः ९ पुक्कसः १० । इत्यमरः । २ । १० । १९ ॥ जलङ्गमः ११ निशादः १२ श्वपक् १३ पुक्कशः १४ पुक्कषः १५ । इति तट्टीका ॥ मिल्कः १६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्याकृतिर्यथा, रामायणे ।
"अथ रात्र्यां व्यतीतायां तस्यां राजा बभूव ह ।
चण्डालदर्शनो राम ! सद्य एव दुराकृतिः ॥
नीलपीताम्बरधरो रक्ताम्बरकृतोत्तरः ।
संरब्धताम्रघोराक्षः करालो हरिपिङ्गलः ॥
कृष्णचर्म्मनिवासी च लौहाभरणभूषितः ॥"
श्मशानचण्डालस्य निवासकर्म्मादि यथा,—
"चण्डालश्वपचानान्तु वहिर्ग्रामात् प्रतिश्रयः ।
अपपात्राश्च कर्त्तव्या धनमेषां श्वगर्द्दभम् ॥
वासांसि मृतचेलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम् ।
कार्ष्णायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः ॥
न तैः समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्म्ममाचरन् ।
व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥
अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने ।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥
दिवा चरेयुः कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनैः ।
अबान्धवं शवञ्चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः ॥
वध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया ।
वध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च ॥"
(एतैर्हतस्य पशोर्मांसशुद्धिमाह मनुः ।५।१३१।
"श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत् ।
क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः॥")
क्रूरकर्म्मा । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (स्त्रियां ङीष् । तन्त्रोक्तशक्तिविशेषः ॥)

चण्डालकन्दः, पुं, (चण्डालप्रियः कन्दः ।) कन्दविशेषः । तस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कफपित्तास्रदोषविषभूतादिदोषनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च । तस्य भेदाः । एकपत्रः द्विपत्रः त्रिपत्रः चतुष्पत्रः पञ्चपत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चण्डालवल्लकी, स्त्री, (चण्डालवादनीया वल्लकी वीणा ।) चण्डालवीणा । इत्यमरः ।२।१०।३२॥ अस्याः पर्य्यायः । कण्डोलवीणाशब्दे द्रष्टव्यः ॥

चण्डालिका, स्त्री, (चण्डालः वादकत्वेनास्त्यस्याः । चण्डाल + ठन् टाप् च ।) चण्डालवल्लकी । उमा । (चण्डं प्रचण्डभावं अलतीति । अल + ण्वुल् कापि अत इत्वञ्च ।) औषधीभेदः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

चण्डिः, स्त्री, (चडि कोपे + इन् ।) चण्डी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

चण्डिका, स्त्री, (चण्डी + स्वार्थे कन् टापि पू[र्व्व]ह्रस्वः । चण्डि + कन् वा ।) दुर्गा । इत्यमर[ः ।] १ । १ । ३९ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८९ । ५[।]
"इत्युक्त्वा सा भगवती चण्डिका चण्डविक्रमा[।]"
इयमेव अमरकण्टके पीठशक्तिरूपेण विरा[जते ।]
यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ७३ ।
"छगलण्डे प्रचण्डा तु चण्डिकाऽमरकण्टके [।]
गायत्रीरूपा देवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४७ ।
[चिता ।"]
"चटुला चण्डिका चित्रा चित्रमाल्यविभू[षिता ।"]

चण्डिलः, पुं, (चण्डते कोपयुक्तो भवतीति । च[डि] कोपे + इलच् । चण्ड + अस्त्यर्थे इलच् वा[।]) रुद्रः । नापितः ॥ वास्तूकम् । इति हेमचन्द्र[ः ॥]

चण्डिला, स्त्री, (चण्डिल + स्त्रियां टाप् ।) न[दी]भेदः । इत्युणादिकोषः ॥

चण्डी, स्त्री, (चण्डि + "षिद्गौरादिभ्यश्च ।" ४।१।४[१।] इति वा ङीष् ।) दुर्गा । (यथा, तिथि[तत्त्वधृत]दुर्गोत्सवबोधनप्रकरणे । [स्त्रिया ।"]
"चण्डीमामन्त्रयेद् विद्वान् नात्र षष्ठी पुर-[।"]
हिंस्रा । कोपना । इति मेदिनी । ते । १[३] । (यथा, रघुवंशे । १२ । ५ । [वरौ ।"]
"सा किलाश्वासिता चण्डी भर्त्रा तत् संश्रु[तौ]
अस्या रूपान्तराणि । चण्डिः चण्डा चण्डि[का]
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ ✱ ॥ मार्कण्डेयपु[रा]णोक्तदेवीमाहात्म्यम् । तस्य पाठक्रमो यथा,
"अर्गलं कीलकञ्चादौ पठित्वा कवचं पठेत्
जपेत् सप्तशतीं पश्चात् क्रम एष शिवोदितः
अर्गलं दुरितं हन्ति कीलकं फलदं तथा ।
कवचं रक्षयेन्नित्यं चण्डिका त्रितयं तथा ।"
इति तन्त्रम्
अपि च ।
"नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ।
आदौ च प्रणवं जप्त्वा स्तोत्रं वा संहितां पठे[त् ।]
अन्ते च प्रणवं दद्यादित्युवाचादिपूरुषः ।
सर्व्वत्र पाठे विज्ञेयो ह्यन्यथा विफलं भवेत्
शुद्धेनानन्यचित्तेन पठितव्यं प्रयत्नतः ।
न कार्य्यासक्तमनसा कार्य्यं स्तोत्रस्य वाचनम्
आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत् सुध[ीः ।]
हस्तसंस्थापनादेव यस्मादल्पफलं लभेत् ।
स्वयञ्च लिखितं यत्तु कृतिना लिखितं न य[त् ।]
अब्राह्मणेन लिखितं तच्चापि विफलं भवेत्
ऋषिच्छन्दादिकं न्यस्य पठेत् स्तोत्रं विचक्ष[णः ।]
स्तोत्रे न दृश्यते यत्र प्रणवन्यासमाचरेत् ।
सङ्कल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत् सुध[ीः ।]
अध्यायं प्राप्य विरमेन्न तु मध्ये कदाचन ।
कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादिं पठन्नरः ।
ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्नान्यवर्णजमादरात् ।
श्रुत्वान्यवर्णजाद्राजन् ! वाचकान्नरकं व्रजेत्
देवार्च्चामग्रतः कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः
ग्रन्थिञ्च शिथिलं कुर्य्याद्वाचकः कुरुनन्दन !
पुनर्ब्बध्नीत तत् सूत्रं न मुक्त्वा धारयेत् क्व[चित् ।]

विस्पष्टमद्रुतं शान्तं स्पष्टाक्षरपदन्तथा ॥
कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ।
बुध्यमानः सदर्थं वै ग्रन्थार्थं सततं बुधो नृप ! ॥
ब्राह्मणादिषु सर्व्वेषु ग्रन्थार्थञ्चार्पयेन्नृप ! ।
य एवं वाचयेद्ब्रह्मन् ! स विप्रो व्यास उच्यते ॥
सप्तस्वरसमायुक्तं काले काले विशाम्पते ।
प्रदर्शयन् रसान् सर्व्वान् वाचयेद्वाचको नृप ! ॥"
तस्य फलं यथा,—
"चण्डीपाठफलं देवि ! शृणुष्व गदतो मम ।
एकावृत्त्यादिपाठानां यथावत् कथयामि ते ॥
सङ्कल्प्य पूर्व्वं सम्पूज्य न्यस्याङ्गेषु मनून् सकृत् ।
पाठाद्बलिप्रदानाच्च सिद्धिमाप्नोति मानवः ॥
उपसर्गस्य शान्त्यर्थं त्रिरावृत्तं पठेन्नरः ।
ग्रहोपशान्त्यै कर्त्तव्यं पञ्चावृत्तं वरानने ! ॥
महाभये समुत्पन्ने सप्तावृत्तं समुच्चयेत् ।
नवावृत्त्या भवेच्छान्तिर्वाजपेयफलं लभेत् ॥
राजवश्याय भूत्यै च रुद्रावृत्तमुदीरयेत् ।
अर्कावृत्त्या काम्यसिद्धिर्वैरहानिश्च जायते ॥
मन्वावृत्त्या रिपुर्व्वश्यस्तथा स्त्रीवश्यतामियात् ।
सौख्यं पञ्चदशावृत्त्या श्रियमाप्नोति मानवः ॥
कलावृत्त्या पुत्त्रपौत्त्रधनधान्यागमं विदुः ।
राज्ञां भीतिविमोचाय वैरस्योच्चाटनाय च ॥
कुर्य्यात् सप्तदशावृत्तं तथाष्टादशकं प्रिये ! ।
महाव्रणविमोचाय विंशावृत्तिं पठेत् सुधीः ॥
पञ्चविंशावर्त्तनात्तु भवेद्बन्धविमोचनम् ।
सङ्कटे समनुप्राप्ते दुश्चिकित्सामये तथा ॥
जातिध्वंसे कुलोच्छेदे आयुषो नाश आगते ।
वैरिवृद्धौ व्याधिवृद्धौ धननाशे तथा क्षये ।
तथैव त्रिविधोत्पाते तथा चैवातिपातके ।
कुर्य्याद्यत्नात् शतावृत्तिं ततः सम्पद्यते शुभम् ॥
श्रियोवृद्धिः शतावृत्ताद्राज्यवृद्धिस्तथापरे ।
मनसा चिन्तितं देवि ! सिद्धेदष्टोत्तराच्छतात् ॥
शताश्वमेधयज्ञानां फलमाप्नोति सुव्रते ! ।
सहस्रावर्त्तनाल्लक्ष्मीरावृणोति स्वयं स्थिरा ॥
भुक्त्वा मनोरथान् कामान् नरो मोक्षमवाप्नुयात् ।
यथाश्वमेधः क्रतुराट् देवानाञ्च यथा हरिः ॥
स्तवानामपि सर्व्वेषां तथा सप्तशतीस्तवः ॥
अथवा बहुनोक्तेन किमेतेन वरानने ! ।
चण्ड्याः शतावृत्तपाठात् सर्व्वाः सिध्यन्ति सिद्धयः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

अथ प्रथमचरितस्य ब्रह्मर्षिर्महाकाली देवता गायत्त्री छन्दो नन्दा शक्ती रक्तदन्तिका बीजमग्निस्तत्त्वम् । तत्र महाकाल्या ध्यानं यथा,—
"दशवक्त्रा दशभुजा दशपादाञ्जनप्रभा ।
विशालया राजमाना त्रिंशल्लोचनमालया ॥
स्फुरद्दशनदंष्ट्राभा भीमरूपा भयङ्करी ।
खड्गशूलगदाबाणतोमरश्च भुशुण्डिभृत् ॥
परिघं कार्म्मुकं शीर्षं निश्च्योतद्रुधिरं दधौ ।
मधुकैटभयोर्युद्धे ध्येया सा तामसी शिवा ॥"
मध्यमचरितस्य विष्णुर्ऋषिर्महालक्ष्मीर्देवता अनुष्टुप् छन्दः शाकम्भरी शक्तिर्दुर्गा बीजं सूर्य्यस्तत्त्वम् । तत्र महालक्ष्म्या ध्यानं यथा,—
"श्वेतानना नीलभुजा सुश्वेतस्तनमण्डला ।
रक्तमध्या रक्तदेहा स्थूलजङ्घोरुतालुका ॥
चित्रानुलेपना कान्ता सर्व्वसौभाग्यशालिनी ।
अष्टादशभुजा पूज्या सा सहस्रभुजा रणे ॥
आयुधान्यत्र रक्षन्ति दक्षिणाधःकरक्रमात् ।
अक्षमालाञ्च मुषलं बाणासिकुलिशं गदाम् ॥
चक्रं त्रिशूलं परशुं शङ्खघण्टे च पाशकम् ।
शक्तिदण्डं चर्म्म चापं पानपात्रं कमण्डलुम् ॥
अलङ्कृतभुजा एतैरायुधैः परमेश्वरी :
स्तव्या स्तुतिकालादौ महिषासुरमर्द्दिनी ॥
इत्येषा राजसी मूर्त्तिः सर्व्वदेवमयी मता ।
यां ध्यात्वा मानवो नित्यं लभेतेप्सितमात्मनः ॥"
उत्तरचरितस्य रुद्र ऋषिः सरस्वती देवता उष्णिक् छन्दो भीमा शक्तिर्भ्रामरी बीजं वायुस्तत्त्वम् । तत्र सरस्वत्या ध्यानं यथा,—
"गौरीदेहसमुत्पन्ना या सत्त्वैकगुणाश्रया ।
साक्षात् सरस्वती प्रोक्ता शुम्भासुरनिषूदनी ॥
दधौ चाष्टभुजा बाणं मुषलं शूलचक्रकम् ।
शङ्खघण्टाहलञ्चैव कार्म्मुकञ्च तथा परम् ॥
ध्येया सा स्तुतिकालादौ वधे शुम्भनिशुम्भयोः ॥"
इति कात्यायनीतन्त्रम् ॥
(छन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"नयुगलसयुगलगैरिति चण्डी ॥")

चण्डीकुसुमः, पुं, (चण्डीप्रीतिजनकं कुसुमं यस्य ।) रक्तकरवीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य करवीरशब्दे बोद्धव्या ॥)

चण्डुः, पुं, (चडि + बाहुलकात् उः ।) उन्दुरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

चत, ए ञ याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-द्विकं-सेट् ।) ए, अचतीत् । ञ, चतति चतते । इति दुर्गादासः ॥

चतुः, [र्] व्य, चतुर्व्वारम् । इति व्याकरणम् ॥

चतुःपत्त्री, स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पत्त्राण्यस्याः ।) क्षुद्रपाषाणभेदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपर्णी, स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पर्णानि यस्याः ।) क्षुद्राम्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपला, स्त्री, (चत्वारि पलानि यस्यां यस्या वा ।) नागबला । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपुण्ड्रः, पुं, (चत्वारि पुण्ड्राणीव यत्र ।) भिण्डावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःशालं, क्ली स्त्री, (चतसृणां शालानां समाहारः ।) परस्पराभिमुखगृहचतुष्टयम् । चकमिलनबाड़ी इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४५ । ८ ।
"तत्र गत्वा चतुःशालं गृहं परमसंवृतम् ॥")

चतुःशालकं, क्ली, (चतुःशाल + स्वार्थे कन् ।) चतुःशालम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चतुःषष्टिः, स्त्री, (चतुरधिका षष्टिः ।) चतुरधिकषष्टिसंख्या । चौषट्टि इति भाषा ॥ कलानाम्नी उपविद्या । (यदुक्तं रूपगोस्वामिकृतभगवन्माहात्म्ये ।
"चतुःषष्टिकलानान्तु विद्यानां पारदृश्वनः ।
ऋते कृष्णाद्भगवतः कः क्षमो देहवान्नरः ॥")
ऋग्वेदः । इति मेदिनी । टे । ६३ ॥

चतुरः, त्रि, (चत्यते याच्यते इति । चत + "मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच् ।" उणां । १ । ३८ । इत्युरच् ।) कार्य्यक्षमः । निरालस्यः । तत्पर्य्यायः । दक्षः २ पेशलः ३ पटुः ४ सूत्थानम् ५ उष्णः ६ । इत्यमरः । २ । १० । १६ । पेशलः ७ पेषलः ८ इति तट्टीका ॥ निपुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ४४ ।
"चतुरो नैव मुह्येत मूर्खः सर्व्वत्र मुह्यति ॥")
तस्य लक्षणं यथा । वाक्चेष्टाव्यङ्ग्यसमागमः । तत्र वचनव्यङ्ग्यसमागमो यथा, रसमञ्जर्य्याम् ।
"तमोजटाले हरिदन्तराले
काले निशायास्तव निर्गतायाः ।
तटे नदीनां निकटे वनानां
घटेत शालोदरिकः सहायः ॥"
चेष्टाव्यङ्ग्यसमागमो यथा,—
"कान्ते कनकजम्बीरं करे कमपि कुर्व्वति ।
अगारलिखिते भानौ बिन्दुमिन्दुमुखी ददौ ॥"
(उपभोगक्षमः । यथा, रघुः । ६ । ४७ ।
"त्यजत मानमलं वत विग्रहैः
न पुनरेति गतं चतुरं वयः ॥"
"चतुरं उपभोगक्षमम् ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) नेत्रगोचरः । इति हेमचन्द्रः ॥

चतुरः, पुं, (चत + उरच् ।) चक्रगण्डुः । हस्तिशाला । इति हेमचन्द्रः ॥

चतुरक्रमः, पुं, (चतुरः चातुर्य्यान्वितः क्रमः प्रणाली यत्र ।) सप्तधारूपकान्तर्गतरूपकभेदः । यथा—
"द्रुतद्वन्द्वं प्लुतद्वन्द्वं तथा प्रान्ते गुरुर्भवेत् ।
द्वाविंशत्यक्षरैर्युक्तः शृङ्गारे चतुरक्रमः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

चतुरङ्गं, क्ली, (चत्वारि अङ्गानि यस्य ।) हस्त्यश्वरथपदातिरूपं सैन्यम् । यथा, रामायणे ।
"चतुरङ्गं ह्यपि बलं सुमहत् प्रसहेमहि ।"
अक्षक्रीड़ाविशेषः । चौरंखेला इति भाषा ॥ यथा,—
युधिष्ठिर उवाच ।
"अष्टकोष्ठाञ्च या क्रीड़ा तां मे ब्रूहि तपोधन ! ।
प्रकर्षेणैव मे नाथ चतूराजी यतो भवेत् ॥
व्यास उवाच ।
अष्टौ कोष्ठान् समालिख्य प्रदक्षिणक्रमेण तु ।
अरुणं पूर्व्वतः कृत्वा दक्षिणे हरितं बलम् ॥
पार्थ ! पश्चिमतः पीतमुत्तरे श्यामलं बलम् ।
राज्ञो वामे गजं कुर्य्यात् तस्मादश्वं ततस्तरिम् ॥
कुर्य्यात् कौन्तेय ! पुरतो युद्धे पत्तिचतुष्टयम् ।
कोणे नौका द्वितीये त्वश्वस्तृतीये तु गजो वसेत् ॥
तुरीये च वसेद्राजा वटिकाः पुरतः स्थिताः ॥
पञ्चकेन वटी राजा चतुष्केणैव कुञ्जरः ॥
त्रिकेण तु चलत्यश्वः पार्थ ! नौकाद्वयेन तु ॥
कोष्ठमेकं विलङ्घ्याय सर्व्वतो याति भूपतिः ॥

अग्र एव वटी याति बलं हन्त्यग्रकोणगम् ।
यथेष्टं कुञ्जरो याति चतुर्द्दिक्षु महीपते ! ॥
तिर्य्यक् तुरङ्गमो याति लङ्घयित्वा त्रिकोष्ठकम् ।
कोणकोष्ठद्वयं लङ्घ्य व्रजेन्नौका युधिष्ठिर ! ॥
सिंहासनं चतूराजी नृपाकृष्टस्तु षट्पदम् ।
काककाष्ठं हस्तिनौका नौकाकृष्टप्रकारकम् ॥
घाताघाते वटी नौका बलं हन्ति युधिष्ठिर ! ।
राजा गजो हयश्चापि त्यक्त्वा घातं निहन्ति च ॥
अत्यन्तं स्वबलं रक्षेत् स्वराजा बलमुत्तमम् ।
अल्पस्यारक्षया पार्थ ! हन्तव्यं बलमुत्तमम् ॥
नौकायाश्चत्वारि पदानि अश्वस्याष्टौ पदानि
इत्याधिक्यमश्वस्य ॥
मतङ्गजस्य गर्व्वेण राजा क्रीडति निर्भरम् ।
तस्मात् सर्व्वबलं दत्त्वा रक्ष कौन्तेय ! कुञ्जरम् ॥
सिंहासनं चतूराजी यदवस्थागतो भवेत् ।
सर्व्वसैन्यैर्गतैर्वापि रक्षितव्यो महीपतिः ॥
अन्यद्राजपदं राजा यदाक्रान्तो युधिष्ठिर ! ।
तदा सिंहासनं तस्य भण्यते नृपसत्तम ! ॥
राजा च नृपतिं हत्वा कुर्य्यात् सिंहासनं यदा ।
द्विगुणं वाहयेत् पणमन्यथैकगुणं भवेत् ॥
द्विगुणं पणं दातव्यत्वेन प्रापयेत् ॥
मित्रसिंहासनं पार्थ यदारोहति भूपतिः ।
तदा सिंहासनं नाम सर्व्वं नयति तद्बलम् ॥
यदा सिंहासनं कर्त्तुं राजा षष्ठपदाश्रितः ।
तदा घातेऽपि हन्तव्यो बलेनापि सुरक्षितः ॥
विद्यमाने नृपे यत्र स्वकीये च नृपत्रयम् ।
प्राप्नोति च तदा तस्य चतूराजी यदा भवेत् ॥
नृपेणैव नृपं हत्वा चतूराजी यदा भवेत् ।
द्विगुणं वाहयेत् पणमन्यथैकगुणं भवेत् ॥
स्वपदस्थं यदा राजा राजानं हन्ति पार्थिव ।
चतुरङ्गे तदा भूप ! वाहयेच्च चतुर्गुणम् ॥
यदा सिंहासने काले चतूराजी समुत्थिता ।
चतूराजी भवत्येव न तु सिंहासनं नृप ! ॥
अत्रेदं बीजं उभयथा जयेऽपि परसिंहासनाधि-
कारात् परराजवधे शौर्य्याधिक्यनिष्कण्टकत्व-
दर्शनात् । क्रीडायामपि तथा कथ्यते ॥ * ॥
राजद्वयं यदा हस्ते आत्मनो राशि संस्थिते ।
परेण संहृतश्चैको बलेनाप्यपहार्य्यते ॥
राजद्वयं यदा हस्ते न स्यादन्यकरे परः ।
तदा राजा हि राजानं घातेऽपि तं हनिष्यति ॥
नृपाकृष्टे यदा राजा गमिष्यति युधिष्ठिर ! ।
घाताघातेऽपि हन्तव्यो राजा तत्र न रक्षकः ॥
कोणं राजपदं त्यक्त्वा वटिकान्तं यदा व्रजेत् ।
वटी नयेत् पदं नाम तदा कोष्ठबलं च षट् ॥
यदि तस्य भवेत् पार्थ ! चतूराजौ च षट्पदम् ।
तदापि च चतूराजी भवत्येव न संशयः ॥
पदातिः षट्पदे विद्धे राज्ञा वा हस्तिना तथा ।
षट्पदं न भवेत्तस्य अवश्यं शृणु पार्थिव ॥
सप्तमे कोष्ठके या स्याद्वटिका दृश्यकेन वै ।
तदान्योन्यञ्च हन्तव्यं सुखाय दुर्ब्बलं बलम् ॥
त्रिवटीकस्य कौन्तेय ! पुरुषस्य कदाचन ।
षट्पदं न भवत्येव इति गोतमभाषितम् ॥
नौकैका वटिका यस्य विद्यते खेलने यदि ।
गाढ़ावटीति विख्याता पदं तस्य न दुष्यति ॥
गाढ़ाघात्यापदं राजपदं कोणपदञ्च तत् ।
हस्ते रङ्गे बलं नास्ति काककाष्ठं तदा भवेत् ॥
वदन्ति राक्षसाः सर्व्वे तस्य न स्तो जयाजयौ ।
प्रार्थिते पञ्चमे राशि न्यूनवर्ज्यांश्च षट्पदे ॥
अशेषं स्यात्तदा राजन् ! चलित्वा चालितं
पदम् ।
द्विराष्टत्रा गतौ तस्माद्धन्यात् परबलं जयी ॥
सिंहासनं भवत्येव काककाष्ठं न भण्यते ॥
उपविश्य यत् स्थानं तस्योपरि चतुष्टये ।
नौकाचतुष्टयं यत्र क्रियते यस्य नौकया ॥
नौकाचतुष्टयं तत्र हस्तिनौकेति भण्यते ।
न कुर्य्यादेकदा राजन् ! गजस्याभिमुखं गजम् ॥
यदि कुर्व्वीत धर्म्मज्ञ ! पापग्रस्तो भविष्यति ।
स्थानाभावे यदा पार्थ ! हस्तिनं हस्तिसम्मुखम् ॥
करिष्यति तदा राजन्निति गोतमभाषितम् ।
प्राप्ते गजद्वये राजन् ! हन्तव्यो वामतो गजः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वे चतुरङ्गक्रीड़नम् ॥

चतुरङ्गा, स्त्री, (चत्वारि अङ्गानि यस्याः ।) घोटिकाहच्चः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुरङ्गिणी, स्त्री, (चत्वारि अङ्गानि हस्त्यश्वरथ-पदातयः सन्त्यस्यामिति । चतुरङ्ग + इनिः ।) चतुरङ्गसेना । इति रामायणम् ॥ (यथा, महा-भारते । १ । ७३ । २० ।
“प्रेषयिष्ये तवार्थाय वाहिनीं चतुरङ्गिणीम् ॥”)

चतुरङ्गुलः, पुं, (चतस्रः अङ्गुलयः परिमाणमस्य । समासे अच् ।) आरग्वधवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २३ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये ।
“विरेचनानि सर्व्वाणि विशेषाच्चतुरङ्गुलात् ॥”)
चतुरङ्गुलिपरिमिते त्रि ॥ (यथा, शतपथ-ब्राह्मणे । १० । २ । २ । १ ।
“स चतुरङ्गुलमेवोभयतोऽन्तत उपगूहति ॥”)

चतुरम्लं, क्ली, (चतुर्णां अम्लानां समाहारः ।) चतुर्व्विधाम्लद्रव्यम् । यथा, भावप्रकाशे ।
“अम्लवेतसवृक्षाम्लबृहज्जम्बीरनिम्बुकैः ।
चतुरम्लं हि पञ्चाम्लं बीजपूरयुतैर्भवेत् ॥”

चतुरस्रः, त्रि, (चतस्रोऽस्रयोऽस्य । “सुप्रातसुश्व-सुदिवेति ।” ५ । ४ । १२० । इति अच्प्रत्ययेन निपातितः ।) चतुष्कोणः । यथा,—
“चतुरस्रं त्रिकोणं वा वर्त्तुलं चार्द्धचन्द्रकम् ।
कर्त्तव्यमानुपूर्व्वेण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ॥”
इत्याह्निकतत्त्वे बौधायनः ॥
लग्नाच्चतुर्थाष्टमलग्नम् । इति दीपिका ॥

चतुराननः, पुं, (चत्वारि आननानि मुखानि यस्य ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥ तस्य चतुराननत्वे कारणं यथा,—
“तस्यां स चाम्भोरुहकर्णिकाया-
मवस्थितो लोकमपश्यमानः ।
परिक्रमन् व्योम्नि विवृत्तनेत्र-
श्चत्वारि लेभेऽनुदिशं मुखानि ॥”
इति श्रीभागवते । ३ । ८ । १६ ॥ (यथा,—
“इतरतापशतानि यथेच्छया
वितर तानि सहे चतुरानन ! ।
अरसिके तु रसस्य निवेदनं
शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख ॥”
इत्युद्भटः ॥)

चतुरूषणं, क्ली, (चतुर्णां ऊषणानां समाहारः ।) पिप्पलीमूलसहितं त्रिकटु । यथा, भावप्रकाशे ।
“त्र्यूषणं सकणामूलं कथितं चतुरूषणम् ।
व्योषस्येव गुणाः प्रोक्ता अधिकाश्चतुरूषणे ॥”

चतुर्गतिः, पुं, (चतुर्भिर्गतिरस्य ।) कच्छपः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१६ ॥ (चतुर्णां आश्र-माणां वर्णानां ब्राह्मणादीनां यथोक्तकारिणां गतिराश्रयः । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ९५ ।
“चतुर्मूर्त्तिश्चतुर्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः ।”)

चतुर्थः, त्रि, चतुर्णां पूरणः । (“तस्य पूरणे डट् ।” ५ । २ । ४८ । इति डट् । ततः “षट्कतिपय-चतुरां थुक् ।” ५ । २ । ५१ । इति थुक् ।) चतुर्थसंख्यापूरणः । इति मुग्धबोधम् । चौठ इत्यादि भाषा ॥

चतुर्थांशः, पुं, (चतुर्थः अंशः ।) चतुर्भागैकभागः । तत्पर्य्यायः । तुरीयः २ पादः ३ । इति राज-निर्घण्टः ॥ (चतुर्थः अंशो यस्य । चतुर्थांश-स्वामिनि त्रि । यथा, मनुः । ८ । २१० ।
“तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः ।”)

चतुर्थिका, स्त्री, पलपरिमाणम् । इति वैद्यक-परिभाषा ॥

चतुर्थी, स्त्री, (चतुर्णां पूरणी । “तस्य पूरणे डट् ।” ५ । २ । ४८ । इति डट् । ततः “षट्-कतिपयचतुरां थुक् ।” ५ । २ । ५१ । इति थुक् । ततष्टित्वात् ङीप् ।) तिथिविशेषः । सा तु चन्द्रस्य चतुर्थकलाक्रियारूपा । इति स्मृतिः । (चतुर्थी तु पञ्चमीयुता ग्राह्या । “युग्माग्नि-कृतभूतानि ।” इति युग्मवचनात् तथा,—
“एकादश्यष्टमी षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।
उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्व्वेण संयुताः ।”
इत्यग्निपुराणवचनाच्च ।
भविष्ये,—
“अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।
चतुर्थी भौमवारेण अक्षयादपि चाक्षया ।”
यत्तु,—
‘चतुर्थीसंयुता कार्य्या तृतीया च चतुर्थिका ।
तृतीयया युता नैव पञ्चम्या कारयेत् क्वचित् ।’
इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनं पञ्चमीयुतानिषेधकं तद् विनायकव्रतपरमिति गुरुचरणाः तृतीयायुता-निषेधकत्वे क्वचिदित्यनुपपत्तेः सर्व्वत्रैव पञ्चमी-युताया ग्रहणात् । सारस्वतादिप्रदोषमाह ।
‘त्रयोदश्याञ्चतुर्थ्याञ्च सप्तम्यां द्वादशीतिथौ ।
प्रदोषेऽध्ययनं धीमान् न कुर्व्वीत यथाक्रमम् ।
सारस्वतो गाणपतः सौरश्च वैष्णवस्तथा ।’
प्रदोषशब्दोऽत्र प्रथमप्रहर इति हेमाद्रिः ।

रात्रिपर इति निर्णयामृतकृद् भोजदेवः ॥
'शुक्लपक्षे चतुर्थ्यान्तु सिंहे चन्द्रस्य दर्शनम् ।
मिथ्याभिशापं कुरुते न पश्येत्तच्च तं ततः ॥'
चतुर्थ्यां दर्शननिषेधात् तत्रोदितस्य चन्द्रस्य
पञ्चम्यां दर्शने तु न दोषः । अतः,—
'पञ्चाननगते भानौ पक्षयोरुभयोरपि ।
चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेक्षितव्यः कदाचन ॥'
दैवात् प्रमादाद्वा दर्शने तु ।
"सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ।
सुकुमारक ! मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः ॥"
अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितं जलं पेयं आचारात्
स्यमन्तकोपाख्यानञ्च श्रोतव्यम् । माघमासस्य
शुक्लचतुर्थ्यां गौरी पूजनीया । यथा, भविष्यो-
त्तरे माघशुक्लपक्षमधिकृत्य,—
"चतुर्थी वरदा नाम तस्यां गौरी सुपूजिता ।
सौभाग्यमतुलं कुर्य्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥)
तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
"स्वपुत्त्रमित्रप्रमदाप्रमोदी
धनाभिलाषी कृपया समेतः ।
विवादशीलो विजयी विवादे
भवेच्चतुर्थीप्रभवः कठोरः ॥"
चतुर्दन्तः, पुं, (चत्वारो दन्ता यस्य ।) ऐरावत-
हस्ती । इति हेमचन्द्रः । २ । ८१ ॥ (स्वनाम-
ख्यातः पञ्चतन्त्रोक्तगजविशेषः । यथा, पञ्च-
तन्त्रे । ३ । ८० । "कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे चतुर्दन्तो
नाम महागजो यथाधिपः प्रतिवसति स्म ॥")
चतुर्दश, [न्] त्रि, चतुरधिका दश । चौद इति
भाषा । इति ज्योतिषम् ॥ (यथा, नैषधे । १ । ४ ।
"अधीतिबोधाचरणप्रचारणै-
र्दशाश्चतस्रः प्रणयन्नुपाधिभिः ।
चतुर्दशत्वं कृतवान् कुतः स्वयं
न वेद्मि विद्यासु चतुर्दशस्वयम् ॥"
चतुर्दशानां पूरणः । "तस्य पूरणे डट् ।" ५।२।
४८ । इति डट् ।) पूरणार्थे अकारान्तोऽयं
शब्दः ॥ (यथा, हे: रामायणे । २ । ११२ । २५ ।
"चतुर्दशे हि सम्पूर्णे वर्षेऽहनि रघूत्तम ! ।
न द्रक्ष्यामि यदि त्वान्तु प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥")
तद्वाचकानि । विद्या १ यमः २ मनुः ३ इन्द्रः ४
भुवनम् ५ ध्रुवतारकम् ६ । इति कविकल्पलता ॥
चतुर्दशी, स्त्री, (चतुर्दश + टित्वात् ङीप् ।)
तिथिविशेषः । सा तु चन्द्रस्य चतुर्दशकला-
क्रियारूपा । तत्पर्य्यायः । भूता २ । इति
तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ("सा च शुक्ला पूर्णिमायुता
ग्राह्या युग्मात् कृष्णा पूर्व्वयुता ।
"कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।
पूर्व्वविद्धैव कर्त्तव्या परविद्धा न कुत्रचित् ।
उपवासादिकार्य्येषु एष धर्म्मः सनातनः ॥'
इति निगमवचनात् अपराह्णव्यापित्वे तु शुक्ल-
चतुर्दश्यपि पूर्व्वविद्धा ग्राह्या
'चतुर्दशी तु कर्त्तव्या त्रयोदश्या युता विभो ! ।
मम भक्तैर्महाबाहो ! भवेद्या चापराह्णिकी ।
दर्शविद्धा न कर्त्तव्या राकाविद्धा तथा मुने ॥'
इति स्कन्दपुराणात् मम भक्तैरिति ईश्वरोक्तेः
शिवव्रतविषयम् । त्रयोदश्यां दिवातनमुहूर्त्त-
चतुर्दशीलाभे तु पद्मपुराणम् ।
'एकादश्यष्टमी षष्ठी उभे पक्षे चतुर्दशी ।
अमावास्या तृतीया च उपोष्याः स्युः परा-
न्विताः ॥'
एतद्विषय एव ।
'शिवा घोरा तथा प्रेता सावित्री च चतुर्दशी ।
कुहूयुक्तैव कर्त्तव्या कुह्वामेव हि पारणम् ॥'
इति वचनम् ।" इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥)
तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
"विरुद्धशीलः पुरुषः सरोष-
श्चौरः कठोरः परवञ्चकश्च ।
पराह्मभोक्ता परदाररक्त-
श्चतुर्दशी चेत् जननस्य काले ॥"
मासविशेषे तत्र कर्म्माणि यथा । ज्यैष्ठकृष्ण-
चतुर्दश्यां स्त्रीकर्तृकसावित्र्यादिदेवतापूजा
स्वामिपूजा च ॥ भाद्रशुक्लचतुर्दश्यां अनन्त-
पूजा चतुर्दशपिष्टकभक्षणं डोरकबन्धनञ्च ॥
कार्त्तिककृष्णचतुर्दश्यां चतुर्दशशाकभक्षणं चतु-
र्दशदीपदानं यमतर्पणञ्च ॥ अग्रहायणशुक्ल-
चतुर्दश्यां गौरीपूजा पाषाणाकारपिष्टकभक्ष-
णञ्च ॥ माघकृष्णपक्षे रटन्त्याख्यचतुर्दश्यां काली-
पूजारुणोदये स्नानञ्च ॥ फाल्गुनकृष्णपक्षे शिव-
रात्र्याख्यचतुर्दश्यामुपवासः शिवपूजा च ॥ चैत्र-
शुक्लपक्षे मदनचतुर्दश्यां मदनदमनकपल्लवेन काम-
देवपूजा । इति स्मृतिः ॥
चतुर्द्दोलं, क्ली, पुं, (चतुर्भिर्वाहकैर्दोल्यते उत्क्षिप्य
नीयते उह्यते इति यावत् । दोलि + कर्म्मणि
घञ् । यद्वा, चतुर्भिर्दण्डैरुपलक्षितं दोलं
दोलायमानयानविशेषः ।) स्वनामख्यातयान-
विशेषः । यथा,—
"राज्ञो यद्विपदं यानं विशिषाख्यमलं विदुः ।
चतुर्भिरुह्यते यत्तु चतुर्द्दोलं तदुच्यते ॥
भोजस्तु ।
चतुर्भिर्वाहकैर्दण्डैः षड्भिः कुम्भैः सुसंस्थितैः ।
स्तम्भैरष्टाभिरुदितं चतुर्द्दोलमनुत्तमम् ॥
तद्भेदा जयकल्याणवीरसिंहा यथाक्रमम् ।
चतुर्व्विधानां भूपानां चतुर्द्दोलाः प्रकाशिताः ॥
त्रिहस्तसम्मितायामो द्विहस्तपरिणाहवान् ।
हस्तद्वयोन्नतः प्रोक्तश्चतुर्द्दोलो जयाख्यया ॥
चतुर्हस्तायतो यस्तु सार्द्धद्वयहस्तदन्यथा ।
चतुर्द्दोलः समाख्यातः कल्याणस्त्वदुन्नतः ॥
पञ्चहस्तायतो यस्तु त्रिहस्तपरिणाहवान् ।
तावदेवोन्नतो वीरश्चतुर्द्दोल उदाहृतः ॥
आयामपरिणाहाभ्यां चतुर्हस्तमितो हि यः ।
चतुर्द्दोलो ह्ययं सिंहस्तदर्द्धेनोन्नतः शुभः ॥
सर्व्वोऽपि द्विविधः प्रोक्तः सच्छदिश्चापि निश्छदिः ।
आद्यः समरवर्षासु परः केलिघनात्यये ॥
सर्व्वेषामेव काष्ठानां दृढः स्यादुत्तवारणः ।
चन्दनेनैव घटना सर्व्वेषामुपयुज्यते ॥
लोलकं सर्व्ववस्त्रेषु कनकं सर्व्वधातुषु ।
कुम्भश्च पद्मकोषश्च गिरिश्चेति यथाक्रमम् ॥
भेदेशानां महीशानां चतुर्द्दोलेषु विन्यसेत् ॥
दर्पणश्चाष्टचन्द्रश्च हंसः केकी शुको गजः ।
अश्वः सिंहश्च तस्याग्रे आदित्यादिदशोत्तराम् ॥
मणिनियमस्तु दण्डवत् ॥
रक्तः शुक्लश्च पीतश्च कृष्णश्चित्रस्तथारुणः ।
नीलः कपिल इत्युक्तः पताकानाम् संग्रहः ॥
चतुर्द्दोलः सपताकः शुभयानमिति स्मृतः ॥
मुक्तास्तवकैर्द्दशभिर्युक्तः स्याद्राजकेशानाम् ।
चामरदण्डैर्द्दशभिर्दिग्जयिनां चतुर्द्दोलः ॥
चाक्षपक्षस्य पुच्छश्चेत् सर्व्वोपरि परिन्यसेत् ।
यात्रासिद्धिरयं नाम्ना चतुर्द्दोलो महीभुजाम् ॥
स्तम्भच्छादरहितो निश्छदिरुक्तश्चतुर्द्दोलः मानं
पूर्व्ववत् ॥
स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः सध्वजश्चापनिर्ध्वजः ।
ध्वजान् षट्च न्यस्यन्ति षड्गविजयैषिणः ॥
तेषां मानन्तु चत्वारः स्वामिहस्तैकसम्मिताः ।
कोणेषु पश्चादग्रे च हस्तद्वयमितौ ध्वजौ ॥
सुवर्णं रजतं युग्मं त्रिविधानां महीभुजाम् ।
मणिचामरकुम्भानां खड्गादीनां विनिश्चयः ॥
चतुर्द्दोलध्वजे राज्ञां विज्ञेयो नवदण्डवत् ।
निर्ध्वजे च चतुर्द्दोले मानमन्यत्समं ध्रुवम् ॥
आयामपरिणाहाभ्यां चतुर्हस्तमितो हि यः ।
विजयो नाम विख्यातश्चतुर्द्दोलो महीभुजाम् ॥
विजयो मङ्गलो भद्रो वितर्द्देकैकवर्द्धितः ।
त्रिविधानां महीशानां यानत्रयमुदाहृतम् ॥
अष्टाभिरुह्यते यत्तु अष्टदोलमुशन्ति च ।
सोपानद्वितयश्चापि विज्ञेयं शिल्पिनिर्म्मितम् ॥
भोजस्तु ।
अष्टाभिर्व्वाहकैर्दण्डैः षड्भिस्तु दशभिर्घटैः ।
स्तम्भैस्तु दशभिर्ज्ञेयमष्टदोलं महीभुजाम् ॥
तद्भेदा जयकल्याणवीरसिंहा यथाक्रमम् ।
चतुर्व्विधानां भूपानामष्टदोलाः प्रकाशिताः ॥
षड्भिर्हस्तैर्मितायामः परिणाहश्चतुर्भुजः ।
चतुर्हस्तोन्नतो राज्ञामष्टदोलं जयं विदुः ॥
आयामपरिणाहाभ्यां पञ्चहस्तमितो हि यः ।
कल्याणाख्योऽष्टदोलोऽयं चतुर्हस्तमितोन्नतिः ॥
सप्तहस्तायतः कार्य्ये प्रवरे पञ्चहस्तकः ।
पञ्चहस्तोन्नतो वीरश्चाष्टदोलो महीभुजाम् ॥
आयामपरिणाहाभ्यामष्टहस्तमितो हि यः ।
सिंहनामाष्टदोलोऽयं विज्ञेयः षड्भुजोन्नतः ॥
सर्व्वोऽपि द्विविधः प्रोक्तः सच्छदिश्चापि निश्छदिः ।
काष्ठवस्त्रघटादीनां मणीनां चामरस्य च ॥
चतुर्द्दोलवद्विज्ञेयो नियमोऽन्योऽपि सूरिभिः ।
पूर्व्ववन्निश्छदिर्मानं ध्वजमानमिहोच्यते ॥
दशध्वजास्तेषु चाष्टौ स्वामिहस्तद्वयोन्नताः ।
पश्चादग्रे ध्वजौ राज्ञश्चतुर्हस्तमितौ मतौ ॥
मणिचामरपद्मानां नियमो निव्यताकवत् ।
निर्ध्वजश्चाष्टदोलो यः शिविकेति स गद्यते ॥
मणिकुम्भमुखादीनां नियमो नवदण्डवत् ।
इत्यष्टदोलकथनम् ॥ * ॥

एवं द्वादशषोड़शविंशतिदोलादिका: कार्य्या: ।
मानं सार्द्धद्विगुणं सार्द्धत्रिगुणितं युक्तमेतेषाम् ॥
विंशतिदोलात् परतो भोजमते सम्भवेद्यानम् ।
यानं वक्त्रयोऽन्यं बहुगुणमेतच्छगाद वै व्यास: ॥
भविष्योत्तरेऽपि ।
यदुक्तं हैपदं यानं तेन मानेन यो नृप: ।
स्वयानं कुरुते दिव्यं स चिरं सुखमश्नुते ॥
स्वयोगयुक्तयानस्थो भोगमाप्नोति मानव: ।
परयौगिकयानस्थ: क्लेशमाप्नोति पुष्कलम् ॥
यो दम्भादथवाज्ञानाद्यानं प्रकुरुतेऽन्यथा ।
तस्यैतानि विनश्यन्ति आयुर्व्विद्या यशो धनम् ॥
प्रधानं यानमाश्रित्य नियमोऽयं समाश्रित: ।
नाप्रधाने निर्णयोऽस्ति तल्लिङ्गन्तु मनोज्ञता ॥"
इति युक्तिकल्पतरु: ॥

चतुर्धा, व्य, (चतु:प्रकारमिति । "धाच् प्रकारे ।" इति मुग्धबोधसूत्रेण धाच् ।) चतु:प्रकारम् । चारिप्रकार इति भाषा ॥ इति व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ३ । २६ । १४ ।
"मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्यन्तरात्मकम् ।
चतुर्धा लक्ष्यते भेदो वृत्त्या लक्षणरूपया ॥")

चतुर्ब्बीजं, क्ली, (चतुर्णां बीजानां समाहार: ।) मेथिका चन्द्रशूरं कालाजाजी यवानिका एतच्चतुष्टयं मिलितम् । तच्चूर्णनित्यभक्षणगुणा: । पवनामयाजीर्णशूलाध्मानपार्श्वशूलकटिव्यथानाशित्वम् । इति भावप्रकाश: ॥

चतुर्भद्रं, क्ली, (चत्वारि भद्राणि यत्र द्वन्द्वे । यद्वा, चतुर्णां धर्म्मार्थकाममोक्षसंज्ञकानां भद्राणां श्रेयसां समाहार: ।) सकलधर्म्मार्थकाममोक्षम् । इत्यमर: । २ । ७ । ५८ ॥ अन्यूनाधिकशक्तिधर्म्मार्थकाममोक्षम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ (तत्तन्मङ्गलमयगुणयुक्ते त्रि । यथा, महाभारते । ७ । ६२ । १७ ।
"स चेन्ममार सृञ्जय ! चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथा: ॥")

चतुर्भुज:, पुं, (चत्वारो भुजा यस्य ।) विष्णु: । इत्यमर: । १ । १ । २० ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ७ । ५ ।
"विष्णुं प्रबोधयाम्यद्य शेषे सुप्तं जनार्द्दनम् ।
चतुर्भुजं महावीर्य्यं दु:खहा स भविष्यति ॥"
वटिकौषधविशेष: । यथा,—
"मृतसूतस्य भागौ द्वौ भागैकं हेमभस्मकम् ।
मृगकस्तूरिका चैव हरितालञ्च तत्समम् ॥
सर्व्वं खल्लतले पिष्ट्वा कन्यास्वरसमर्द्दितम् ।
एरण्डपत्रैरावेष्ट्य धान्यगर्भे दिनत्रयम् ॥
संस्थाप्य तत उद्धृत्य सर्व्वरोगेषु योजयेत् ।
एतद्रसायनवरं त्रिफलामधुमर्द्दितम् ॥
तद्यथाग्निबलं खादेद्वलीपलितनाशनम् ।
अपस्मारे ज्वरे कासे शोषे मन्दानले क्षये ॥
हस्तकम्पे शिर:कम्पे गात्रकम्पे विशेषत: ।
वातपित्तसमुत्थांश्च कफजं नाशयेद्ध्रुवम् ॥
सर्व्वौषधिप्रयोगैर्य्ये व्याधयो न निवर्त्तिता: ।
कर्म्मभि: पञ्चभिश्चैव योजयेद्रसराड्रुत: ॥
चतुर्भुजो रसो नाम महेशेन प्रकाशित: ।
क्रमेण शीलितं हन्ति वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥"
इति चतुर्भुजो रस: ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे उन्मादाधिकारे ॥
स्त्रियां गायत्रीरूपा महाशक्ति: । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४७ ।
'"चतुर्भुजा चारुदन्ता चातुरी चरितप्रदा ॥"
चतुर्भुजविशिष्टे, त्रि । यथा, देवीभागवते । १ । १५ । ५६ ।
"तदा शान्ता भगवती प्रादुरास चतुर्भुजा ।
शङ्खचक्रगदापद्मवरायुधधरा शिवा ॥")

चतुर्म्मुख:, पुं, (चत्वारि मुखानि अस्य । यद्वा चत्वारो वेदाश्चत्वारि मुखानीवास्य ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघु: । १० । २२ ।
"चतुर्व्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगा: ।
चतुर्वर्णमयो लोकस्त्वत्त: सर्व्वं चतुर्म्मुखात् ॥"
"सर्व्वं चतुर्म्मुखात् चतुर्म्मुखरूपिणस्त्वत्त: जातमिति शेष: ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथ: ॥
शिव: । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ७६ ।
"चतुर्म्मुखो महालिङ्गश्चारुलिङ्गस्तथैव च ॥")
औषधविशेष: । यथा,—
"रसगन्धकलौहाभ्रं समं सूतार्द्धं हेम च ।
सर्व्वं खल्लतले क्षिप्त्वा कन्यारसविमर्द्दितम् ॥
एरण्डपत्रैरावेष्ट्य धान्यराशौ दिनत्रयम् ।
संस्थाप्य तत उद्धृत्य सर्व्वरोगेषु योजयेत् ॥
एतद्रसायनवरं त्रिफलामधुसंयुतम् ।
तद्यथाग्निबलं खादेत् बलीपलितनाशनम् ॥
क्षयमेकादशविधं कासं पञ्चविधन्तथा ।
कुष्ठमष्टादशविधं पाण्डुरोगान् प्रमेहकान् ॥
शूलं श्वासञ्च हिक्काञ्च मन्दाग्निं चाम्लपित्तकम् ।
व्रणान् सर्व्वानाढ्यवातं विसर्पं विद्रधिन्तथा ॥
अपस्मारग्रहोन्मादान् सर्व्वार्शांसि त्वगामयान् ।
क्रमेण सेवितं हन्ति वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥
पौष्टिकं बल्यमायुष्यं पुत्रप्रसवकारणम् ।
चतुर्म्मुखेण देवेन कृष्णात्रेयेण सूचितम् ॥"
इति प्रयोगामृते चतुर्म्मुखरस: ॥
(औषधान्तरं यथा,—
"मृतं सूतं मृतं स्वर्णं द्वाभ्यां तुल्या मन:शिला ।
विमर्द्दितञ्च तैलेन चातसीसम्भवेन च ॥
तद्गोलं वस्त्रतो बद्ध्वा मन्त्रयेल्लेपयेत्तत: । ·
अतसीफलकल्केन दोलायन्त्रे त्र्यहं पचेत् ॥
उद्धृत्य धारयेद्वक्त्रे जिह्वास्यदन्तरोगनुत् ॥"
इति चतुर्म्मुखो रस: ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे मुखरोगाधिकारे ॥)

चतुर्युगं, क्ली, चतुर्णां युगानां समाहार: । इति व्याकरणममरटीका च ॥ (चत्वारि युगानि यत्र इति विग्रहे चतुर्युगविशिष्टे, त्रि । यथा, रघौ । १० । २२ ।
"चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगा: ॥"
"चत्वारि युगानि कृतत्रेतादीनि यासु ता: चतुर्युगा: कालावस्था: कालपरिमाणम् ॥" इति तट्टीकायां मल्लिनाथ: ॥)

चतुर्व्वक्त्र:, पुं, (चत्वारि वक्त्राणि अस्य यद्वा चत्वारो वेदा एव वक्त्राणि मुखानीवास्य ।) ब्रह्मा । इति हलायुध: ॥

चतुर्व्वर्ग:, पुं, (चतुर्णां धर्म्मार्थकाममोक्षाणां समूह: ।) धर्म्मार्थकाममोक्षम् । इत्यमर: । २ । ७ । ५८ ॥ (यथा, रघौ । १० । २२ ।
"चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगा: ।")

चतुर्व्विद्य:, पुं, (चतस्रो विद्या अस्यास्ति । यद्वा । ७ । ३ । ३१ । इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिकोक्तं यथा, "चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च । चतुरो वेदानधीते चतुर्वेद: स एव चातुर्वैद्य: । चतुर्विद्यस्येति पाठान्तरम् । चतुर्विद्य एव चातुर्वैद्य: ।")· चतुर्व्वेदवेत्ता । अस्य रूपान्तराणि । चतुर्व्वेद: । चातुर्व्वैद्य: । चातुर्व्वेद: । इति व्याकरणम् ॥

चतुल:, त्रि, (चत + उलच् ।) स्थापयिता । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति: ॥

चतुष्कं, क्ली, (चत्वारोऽवयवा यस्य वा कन् । चतुष्कं चतुरवयवम् । यथा, मनु: । ७ । ५० ।
"पानमक्षा: स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।
एतत् कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ।"
गृहविशेष: । यथा, कुमारे । ५ । ६८ ।
"चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयो:
परोऽपि को नाम तवानुमन्यते ॥")
यष्टिभेद: । इति शब्दरत्नावली ॥
(पुंसि तु राजविशेष: । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । २८४६ ।
"अथ पांक्तीहरिर्य्योऽभूच्चतुष्क: कोष्ठकानुज: ।")

चतुष्की, स्त्री, (चतुष्क + स्त्रियां ङीप् ।) मशहरी । मशारि इति भाषा ॥ पुष्करिणीभेद: । इति मेदिनी । के । ८७ ॥

चतुष्टयं, क्ली, केन्द्रम् । इति नीलकण्ठीयजातकम् । (चत:संख्या । यथा, कुमारे । ७ । १३ ।
"तस्मात् प्रदेशाच्च वितानवन्तं
युक्तं मणिस्तम्भचतुष्टयेन ॥"
चत्वारोऽवयवा यस्य । "संख्याया अवयवे तयप् ।" ५ । २ । ४२ । इति तयप् । ततो रेफस्य विसर्गे सत्वे च कृते "ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ।" ८ । ३ । १०१ । इति षत्वम् ।) चतुरवयवे त्रि । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, मनु: । ८ । १३० ।
"वधेनापि यदा त्वेतान्निग्रहीतुं न शक्नुयात् ।
तदैषु सर्व्वमप्येतत् प्रयुञ्जीत चतुष्टयम् ॥"
यथाच, कुमारे । २ । १७ ।
"प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ।")

चतुष्पथं, क्ली, (चतुर्णां पथां समाहार: । "तद्धितार्थेति ।" २ । १ । ५१ । इति समास: । "ऋक्पूरब्धू:पथामानक्षे ।" ५ । ४ । ७४ । इति अ: । "इदुदुपधस्येति ।" ८ । ३ । ४१ । इति षत्वम् । यद्वा, चत्वार: पन्थानो यत्र इति ।) एकत्र मिलितपथचतुष्टयम् । चौमाता पथ इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय: । शृङ्गाटकम् २ । इत्

मरः । २ । १ । १७ ॥ (यथा, मनुः । ४ । ३९ ।
"मृदङ्गां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् ।
प्रदक्षिणानि कुर्व्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥")
तुष्पथः, पुं, (चत्वारः पन्थानो ब्रह्मचर्य्यादय आश्रमा यस्य । "ऋक्पूरिति ।" ५ । ४ । ७४ । इति अः ।) ब्राह्मणः । इति मेदिनी । थे २७ ॥
तुष्पदः, पुं, (चत्वारि पदानि यस्य ।) पशुः । (यथा, बृहत्संहितायाम् । २१ । १७ ।
"नरवत्र निरुपसृष्टाङ्कुरा नरचतुष्पदा हृष्टाः ॥")
करणविशेषः । इति मेदिनी । दे । ४८ ॥ तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
"चतुष्पदभवो मर्त्यः सदाचारविवर्जितः ।
स्वल्पवित्तः क्षीणदेहश्चतुष्पादधनान्वितः ॥"
'मेषवृषसिंहराशयः मकरपूर्व्वार्द्धं धनुःपरार्द्धञ्च ।"
इति दीपिका ॥
(चतुष्पदविशिष्टे । त्रि । यथा, महाभारते । १ । ६० । ११ ।
"चतुष्पदं द्विपदञ्चापि सर्व्वमेवं भूता गर्भभूता भवन्ति ॥"
व्याधिनिवारणोपायाः । यथा,—
"वैद्यो व्याध्युपसृष्टश्च भेषजं परिचारकः ।
एते पादाश्चिकित्सायाः कर्म्मसाधनहेतवः ॥
गुणवद्भिस्त्रिभिः पादैश्चतुर्थो गुणवान् भिषक् ।
व्याधिमल्पेन कालेन महान्तमपि साधयेत् ॥
वैद्यहीनास्त्रयः पादा गुणवन्तोऽप्यपार्थकाः ।
उद्गातृहोतृब्रह्माणो यथाध्वर्य्युं विनाध्वरे ॥
वैद्यस्तु गुणवानेकस्तारयेदातुरान् सदा ।
प्लवं प्रतितरैर्हीनं कर्णधार इवाम्भसि ॥
तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्म्मा स्वयं कृती ।
लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करभेषजः ॥
प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी विशारदः ।
सत्यधर्म्मपरो यश्च स भिषक् पाद उच्यते ॥
आयुष्मान् सत्त्ववान् साध्यो द्रव्यवानात्मवानपि ।
आस्तिको वैद्यवाक्यस्थो व्याधितः पाद उच्यते ॥
प्रशस्तदेशसम्भूतं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम् ।
युक्तमात्रं मनस्कान्तं गन्धवर्णरसान्वितम् ॥
दोषघ्नमग्लानिकरमविकारि विपर्य्यये ।
समीक्ष्य दत्तं काले च भेषजं पाद उच्यते ॥
स्निग्धोऽजुगुप्सुर्ब्बलवान् युक्तो व्याधितरक्षणे ।
वैद्यवाक्यकृदश्रान्तः पादः परिचरः स्मृतः ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३४ अध्याये ॥)
तुष्पदी, स्त्री, (चत्वारः पादा यस्याः । "संख्यासुपूर्व्वस्य ।" ५ । ४ । १४० । इति अन्त्यलोपे । "पादोऽन्यतरस्याम् ।" ४ । १ । ८ । इति ङीपि । "पादः पत् ।" ६ । ४ । १३० । इति पदादेशः ।) पद्यम् । इति मेदिनी । दे । ४८ ॥ चौपदी इति भाषा ॥ (यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् । १ स्तवके ।
"पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ॥")
तुष्पाटी, स्त्री, (चतस्रः दिशः पाटयति भिनत्तीति । पाटि + अण् + स्त्रियां ङीप् ।) नदी । इति शब्दमाला ॥

चतुष्पाठी, स्त्री, चतुर्णां वेदानां पाठो यस्यां सा । छात्राध्ययनस्थानम् । चौपाठी इति भाषा ॥ इति लोके प्रसिद्धिः ॥
चतुष्पाणिः, पुं, (चत्वारः पाणयो हस्ता यस्य ।) विष्णुः । इति हारावली । ६ ॥ (चतुर्हस्तविशिष्टे, त्रि ॥)
चतुःसमं, क्ली, (चतुर्णां चन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमानां,समः समभागो यत्र । यद्वा, चतुर्भिश्चन्दनादिभिः समं एकत्र सहावस्थानं यत्र ।) मिलितचन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमरूपम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०३ ॥ औषधविशेषः । यथा, सुखबोधे ।
"लवङ्गं सैन्धवं पथ्या यमानी च चतुःसमम् ।
आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं भेदि शोषनुत् ॥"
अन्यच्च ।
"जातीफलं त्रिदशपुष्पसमन्वितञ्च
जीरञ्च टङ्कणयुतं चरकेण चोक्तम् ।
चूर्णानि माक्षिकसितासहितानि लीढ्वा
आमातिसारमखिलं गुरु हन्ति शूलम् ॥"
चतुस्त्रिंशत्, स्त्री, चतुरधिका त्रिंशत् । चौत्रिश् इति भाषा ॥ इति ज्योतिषम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६२ । १८ ।
"चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धो
र्वङ्क्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति ॥")
चतुस्त्रिंशज्जातकः,पुं,(चतुस्त्रिंशज्जातं जानातीति । ज्ञा + "आतोऽनुपसर्गे कः ।"३।२।३। इति कः ।) बुद्धभेदः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४७ ॥
चतूराजी, स्त्री, (चतुर्भिरङ्गैः राजते दीप्यते इति । राज् + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् । स्त्रियां ङीप् ।) चतुरङ्गक्रीडाविशेषः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
चत्वरं, क्ली, (चत्यते स्वीक्रियते इति । चत + "कृ गृ शृ वृ चतिभ्यः ष्वरच् ।" उणां । २ । १२१ । इति ष्वरच् ।) स्थण्डिलम् । होमार्थपरिष्कृता भूमिः । अङ्गनम् । इत्यमरः । २ । ७ । ८ ॥ उठान चाताल इति च भाषा ॥ (चतसृणां रथ्यानां सङ्गमः । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥ यथा, महाभारते । ३ । १५ । २० ।
"अनुरथ्यासु सर्व्वासु चत्वरेषु च कौरव ! ।
बलं बभूव राजेन्द्र ! प्रभूतगजवाजिमत् ॥"
नानाजनपदेभ्यः समागतानां वासस्थानम् । मठ इति भाषा ॥ यथा, कथासरित्सागरे । ६।४१।
"ज्ञात्वा तांश्चणकान् पिष्टान् गृहीत्वा जलकुम्भिकाम् ।
अतिष्ठं चत्वरे गत्वा छायायां नगराद्बहिः ॥")
चत्वारः, त्रि, (चतुर्शब्दस्य प्रथमाविभक्तेर्बहुवचनेन सिद्धिस्तथात्वम् ।) चतुःसंख्या । चारि इति भाषा ॥ इति व्याकरणम् ॥ तज्ज्ञापकानि । वेदः १ ब्रह्मास्यम् २ वर्णः ३, समुद्रः ४ हरिबाहुः ५ स्वर्दन्तिदन्तः ६ सेनाङ्गम् ७ उपायः ८ यामः ९ युगम् १० आश्रमम् ११ वृषपादः १२ । इति कविकल्पलता ॥ चतुःसंख्याविशिष्टे त्रि । इत्यमरः ॥

चत्वारिंशत्, स्त्री, (चत्वारो दशतः परिमाणमस्याः । "पङ्क्तिविंशतीति ।" ५ । १ । ५९ । इति निपातनात् साधुः ।) संख्याविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥ चालिश इति भाषा ॥(यथा, भागवते । ४ । १ । ६० ।
"तेभ्योऽग्नयः समभवन् चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥")
चत्वालः, पुं, (चत्यते प्रार्थ्यते स्वीक्रियते होमायेति । चत + "स्थाचतिमृजेरिति ।" वालञ् न वृद्धिः ।) होमकुण्डम् । दर्भः । इति मेदिनी । ले । ८९ ॥ गर्भः । इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥
चद, ए ञ याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-द्विकं-सेट् ।) ए, अचदीत् । ञ, चदति चदते । इति दुर्गादासः ॥
चद, इ ह्लादे । दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) इ, कर्म्मणि चन्द्यते । ह्लादो हर्षः । इति दुर्गादासः ॥
चदिरः, पुं, (चन्दति दीप्यते स्वशरीरादिना इति । चदि + बाहुलकात् किरच् निपातनात् नस्य लोपः ।) हस्ती । चन्द्रः । कर्पूरम् । भुजगः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥
चन, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) चनति । इति दुर्गादासः ॥
चन, म हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं-सकं-सेट् ।) म, चनयति । इति दुर्गादासः ॥
चन, व्य असाकल्यम् । अकार्त्स्न्यम् । यथा । किञ्चन । इत्यमरभरतौ ॥ ("किमः क्वन्तात् चित्चनौ ।" इति सूत्रेण ।) प्रत्ययोऽयं विभक्त्यन्तकिम्शब्दादुत्तरे भवति । इति मुग्धबोधम् ॥
चनुष, उ हतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ, चषित्वा चष्ट्वा । हतिर्गतिः । इति दुर्गादासः ॥
चन्दः, पुं, (चन्दयति आह्लादयति यद्वा चन्दति दीप्यते इति । चन्दि वा चन्द + पचाद्यच् ।) चन्द्रः । इति भरतधृतशब्दार्णवः ॥
चन्दकः, पुं, (चन्दयति आह्लादयति लोकानिति । चदि ह्लादे + णिच् + "ण्वुल्तृचौ । ३ । १।१३३। इति ण्वुल् ।) मत्स्यविशेषः । चाँदा इति भाषा ॥ तस्य गुणः । रुचिबलकारित्वम् । अनभिष्यन्दित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ चन्द्रकोऽपि पाठः ॥ (चन्द्रकशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)
चन्दनः, पुं, क्ली, (चन्दयति आह्लादयतीति । चदि आह्लादे + णिच् + ल्युः ।) स्वनामख्यातवृक्षः ।
(यथा, गोः रामायणे । ५ । ७४ । ३ ।
"चन्दनांस्तिलकांश्चूतानशोकान् सिन्धुवारकान् ॥"
तथा च पञ्चतन्त्रे । १ । ४२ ।
"विना मलयमन्यत्र चन्दनं न प्ररोहति ॥")
तत्पर्य्यायः । गन्धसारः २ मलयजः ३ भद्रश्रीः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १३१ ॥ श्रीखण्डम् ५ महार्हम् ६ श्वेतचन्दनम् ७ गोशीर्षम् ८ तिलपर्णम् ९ मङ्गल्यम् १० मलयोद्भवम् ११ गन्धराजम् १२ सुगन्धम् १३ सर्पावासम् १४ शीतलम् १५ गन्धाढ्यम् १६ भोगिवल्लभम् १७ पाव-

नम् १८ शीतगन्धः १६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तैलपर्णिकः २० चन्द्रद्युतिः २१ । इति भावप्रकाशः ॥ भद्रश्रियम् २२ हितम् २३ हिमम् २४ । इति रत्नमाला ॥ पटीरः २५ वर्णकः २६ भद्राश्रयः २७ सेव्यः २८ रौहिणः २६ । इति शब्दरत्नावली ॥ याम्यः ३० पीतसारः ३१ । इति जटाधरः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शीतलत्वम् । स्वादे कियत्कषायत्वम् । पित्तभ्रान्तिवमिज्वरक्रिमितृषासन्तापशान्तिकारित्वम् । वृष्यत्वम् । वक्त्ररोगनाशित्वम् । शरीरकान्तिवृद्धिकारित्वम् । लेपने कामवृद्धिकारित्वम् । अतिसौरभ्यदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रूक्षत्वम् । तिक्तत्वम् । आह्लादनत्वम् । लघुत्वम् । श्रमशोषविषश्लेष्मतृष्णापित्तास्रदाहनाशित्वञ्च ॥ * ॥ श्रेष्ठचन्दनलक्षणं यथा,—
"स्वादे तिक्तं कषे पीतं छेदे रक्तं तनौ सितम् ।
ग्रन्थिकोटरसंयुक्तं चन्दनं श्रेष्ठमुच्यते ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
वानरविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०५ ॥

चन्दनं, क्ली, (चन्द्यते आह्लाद्यते अस्मादनेन वा इति । चदि आह्लादे + णिच् + ल्युट् ।) भद्रकाली । इति मेदिनी । ने । ६१ ॥

चन्दनगोपी, स्त्री, (चन्दनमपि गोपायति स्वगन्धादिना रक्षतीति । गुप + अण् । ततो ङीप् । यद्वा, चन्दनवद् गुप्यति दीप्यते इति । अच् ।) शारिवाविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्दनधेनुः, स्त्री, (चन्दनेन अङ्किता धेनुः । मध्यपदलोपिकर्म्मधारयः ।) पतिपुत्त्रवन्मृतनार्य्युद्देशकोत्सृष्टचन्दनाङ्कितसवत्सगौः ।तत्प्रमाणप्रयोगौ लिख्येते ।
"नत्वा शिवं चन्दनचर्च्चिताया
धेनोः प्रदाने सविधिप्रयोगम् ।
रत्नाकरादेर्लिखितं विलोक्य
तनोति वाचस्पतिरग्रबुद्धिः ॥
अथ चन्दनधेनुदानविधिः । तत्र रत्नाकरे देवलः ।
जीवद्भर्त्तौ तु या नारी पुत्त्रिणी म्रियते यदि ।
सवत्सामङ्कितां धेनुमाचार्य्याय प्रदापयेत् ॥
पतिपुत्त्रवती नारी म्रियते याग्रतस्तयोः ।
वृषं न चोत्सृजेत् पुत्त्रः पिता यावच्च जीवति ॥
तथा कर्म्मोपदेशिन्यां ब्राह्मणसर्व्वस्वे च छन्दोगपरिशिष्टधृतानि वचनानि । यथा स्मृतिः ।
पतिपुत्त्रवती नारी म्रियते भर्त्तुरग्रतः ।
चन्दनेनाङ्कितां धेनुं तस्याः स्वर्गाय कल्पयेत् ॥
तथा जातूकर्णः ।
धेनुं चन्दनमालिप्य यो दद्यान्माल्हेतवे ।
यदि पापशतैर्युक्ता तथापि स्वर्गमाप्नुयात् ॥
तथा वशिष्ठः ।
न युक्तश्च वृषोत्सर्गो यावत् पितरि जीवति ।
चन्दनेनाङ्कितां धेनुमाचार्य्याय प्रदापयेत् ॥ * ॥
चतुर्हस्तो भवेद्यूपो यज्ञवृक्षसमुद्भवः ।
वर्त्तुलः शोभनः स्थूलः कर्त्तव्यो धेनुमौलिकः ॥
विल्वस्य वकुलस्यैव कार्य्यो यूपः प्रशस्यते ।
अभावे वारणेनापि यूपं कुर्य्याद्विधानतः ॥
वृषोत्सर्गे तु वृषमौलिकः ।
तरुणी रूपसम्पन्ना सुशीला च पयस्विनी ।
न्यायार्ज्जिता गृहे जाता देया सा श्रोत्रियाय गौः ॥
नदीतीरे वने गोष्ठे देवतायतनेषु च ।
व्रीहिक्षेत्रे कुशक्षेत्रे राजद्वारे चतुष्पथे ॥

एषु वचनेषु वृषोत्सर्गनिषेधचन्दनधेनूत्सर्गविध्योर्युगपदुपसंहारदर्शनात् वृषोत्सर्गस्थाने प्रधानतया चन्दनधेनूत्सर्गः प्रतीयते । अतोऽस्य वृषोत्सर्गकार्य्यकारित्वात् तत्फलहेतुत्वं लभ्यते । एकोद्दिष्टं न कुर्व्वीत स्वामिनाथैव सर्व्वदा । अहन्यैकादशे प्राप्ते पार्व्वणन्तु विधीयते ॥ इति श्राद्धविवेकधृतोशनोवचने त्रिदण्डसन्न्यासिनां एकोद्दिष्टनिषेधपार्व्वणविध्योर्युगपदुपसंहारात् एकोद्दिष्टस्थाने पार्व्वणमिव । यद्वा पतिपुत्त्रवतीरूपप्रेतविशेषाधिकृतवृषं न चोत्सृजेदिति निषेधचन्दनधेनूत्सर्गविधिभ्यां प्रेतमात्राधिकृतसामान्यवृषोत्सर्गविध्यवगतफलभावनाकरणीभूतवृषकर्म्मकत्यागमनूद्य तत्कर्म्मीभूतवृषमपहाय तत्स्थाने धेनुमात्रगुणविधिलाघवादवगम्यते । पशुयागे सामान्यविध्यवगतापः प्रणयनीयाधिकरणीभूतचमसस्थाने गोदोहनेनापः प्रणयेदिति विशेषविधिना गोदोहगुणविधिवत् । नालाभेऽपि प्रवेशिनीम् । उपोष्य द्वादशीं तत्र त्रयोदश्यान्तु पारणमित्यत्र एकादशीरूपनिमित्तस्थाने द्वादशीमात्रगुणविधिवच्च । अन्यथा धेनूत्सर्गस्य पृथक्कर्म्मत्वे फलभावना तत्करणनियोज्यानां पृथक्कल्पने गौरवं स्यात् । उक्तविधिनिषेधयोरुपसंहारवैयर्थ्यञ्च स्यात् । ततश्च करणैक्यात् फलैक्यमिति । चन्दनधेनूत्सर्गेऽपि प्रेतत्वविमुक्तिपूर्व्वकस्वर्गप्राप्तिः फलम् । एवं कपिलमन्त्रस्थपापपथपगमस्वर्गप्रार्थनाया अपि तथैव तात्पर्य्यम् । तथा जातूकर्णवचनस्थपापस्वर्गपदयोरपि तथैव तात्पर्य्यं बोध्यम् । भूतार्थानां विधिशेषाणामेव जैमिन्युक्तप्रामाण्येन प्रकृते सिद्धे विधिशेषत्वे लाघवात् । पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृतापि वेति कात्यायनवचनस्थपापपदस्य प्रेतत्वे एव तात्पर्य्यदर्शनाच्च । अत्र यद्यपि पतिपुत्त्रवतीत्यत्र पतिपुत्त्रवत्त्वस्य विशेष्यीभूतकर्त्तृत्वमियमरणान्वयित्वेन न विशेषणत्वं किन्तूपलक्षणत्वमेव तत्त्व काकवन्तो देवदत्तस्य गृहा इतिवत् कादाचित्कतत्सत्त्वमादायापि पतिपुत्त्रवतीतिप्रयोग उपपद्यते । तथापि अग्रतस्तयोर्भर्त्तुरग्रत इत्याभ्यां मरणकालिकी पतिपुत्त्रसत्तावगम्यते । गवां गोष्ठे इतिवत् । अथवा पराद्धान्वयेन धेनूत्सर्गकालिकीति । नचापुष्पिता च्छ्ता काचित् तस्या धेनुर्विगर्हिता । इति कपिलवचने अपुष्पितायाः पुत्त्रकर्त्तृकधेनूत्सर्गनिषेधस्याप्रसक्ततया सपत्नीपुत्त्रकर्त्तृकधेनूत्सर्गनिषेधप्राप्तौ तद्दृष्ट्या पतिपुत्त्रवतीत्यस्य सपत्नीपुत्त्रवतीपरत्वं अवश्यं वाच्यम् । तदेकवाक्य पुत्त्रिणीत्यादावपि तथात्वमिति वाच्य अपुष्पितेति कपिलार्द्धस्य प्रसक्तिपूर्व्वक पतिपुत्रवत् निष्टतरजस्कायाः धेनूत्सर्ग धार्थत्वात् गत्वां सत्वां लक्षणाया गौणाभाव प्रतियोगिवत्ध्वंसप्रागभावयोरपि अत्यन्ता विरोधित्वमते तु अजातपुष्पस्त्रीपरत्वं वा तथात्वेऽपि तस्या धेनुर्विगर्हितेति अप्रस र्थापि अपुष्पिताधेनुदाननिन्दा पतिपुत्र चन्दनधेनुदानस्तुतिपरा । यथा हरे पौर्णमासेण किन्तेन प्रतिपद्यथ यो विष्णु प्रसक्तापि निन्दा एकादश्यादिपौर्णमास पञ्चके रेवत्यन्तपादयोगविधिस्तुतिपरा । वा वेदगाने यो गिरा गिरेति ब्रूयात् स आत्म मपि गिरेत् इत्यप्रसक्तनिन्दा ऐरं कृत्वा गिरेदिति विधेः स्तुतिपरा । अतएव शावरभाष्ये । न हि निन्दा निन्द्यं नि प्रवर्त्तते अपि तद्धीतरत् स्तोतुमिति । स्तुतं अप्रसिद्धगुणदोषारोपणदोषाय । न चात्र स्यैव कार्त्तिक्यादिवृषोत्सर्गस्य स्थाने धेनु विधीयते इति वाच्यम् । तन्मात्रपरत्वे भावात् । प्रत्युत म्रियत इति वर्त्तमान विभक्त्या वर्त्तमानसामीप्येनाचिरप्रमी स्थितेश्च । ये तु बह्वीनामेकपत्नीनामेका पुत्त्रिणी भवेत् । सर्व्वास्तास्तेन पुत्त्रेण प्राह वतीर्म्मनुरिति मनुना पुत्त्रवतीत्वाभिधा पतिपुत्त्रवतीत्यत्र सपत्नीपुत्त्रवती प्रतीयते ब्रुवते तेऽतीवभ्रान्ताः । पुत्त्रवतीति पदस्या तया मतुपा पतिपदस्यान्वये तटस्थत्वापत्ते ननु वृषतुल्यवयो वर्णो वृषः स्याद्दक्षिणा वृषोत्सर्गे तथा पुंसां स्त्रीणां स्त्रीगौर्विधि इति भविष्यसंवादाद्धेनुदानमिदं पतिपु वृषोत्सर्गे दक्षिणादानस्य विशेषरूपम् । प्रधानकर्म्मान्तरं गौरवात् । न च इति अङ्गत्वेन फलासङ्गतिः । यस्य पर्व्वणमयी भवति न स पापश्लोकं शृणोतीतिवद इति चेत् न । वृषोत्सर्गदक्षिणात्व ङ्कितधेनुदानस्य प्रकरणान्तराम्नायेन प्र णान्यायतः प्रधानत्वसिद्धेः । वृषोत्सर्ग त्वेनानुवर्त्तमानशिष्टाचारात् । धेनुदान वृषोत्सर्गनिषेधानामसङ्गतेः । कपिल चन्दनधेनुदानस्यापीति कर्त्तव्यतायां द दक्षिणादानविधानाच्च ॥ * ॥
यथा कपिल उवाच ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि धेनुदानमनुत्तमम् ।
पतिपुत्त्रवती नारी म्रियते भर्त्तुरग्रतः ।
चन्दनेनाङ्कितां धेनुमाचार्य्याय निवेदयेत्
तथा ।
जीवद्भर्त्तौ तु या नारी पुत्त्रिणी म्रियते
सवत्सामङ्कितां धेनुमाचार्य्याय निवेदयेत्
साध्वी पतिव्रता नारी म्रियते याग्रतस्त
वृषं नैवोत्सृजेत् पुत्त्रो यावत् पितरि ज

क्षतपुत्त्रा च या नारी संगृहीता तु या भवेत्।
तस्या धेनुर्न दातव्या वृषोत्सर्गो विधीयते ॥
अपुत्त्रिता मृता काचित्तस्या धेनुर्विगर्हिता ।
दद्याद्धेनुं सुतो ज्येष्ठः कनिष्ठो वृषमुत्सृजेत् ॥
द्वयोः सोदरयोरेको भवेत् ज्येष्ठः प्रधानतः ।
भयायां द्वौ सुतौ ज्येष्ठौ चतुर्णाञ्च त्रयः स्मृताः ॥
पञ्चानां सोदराणाञ्च त्रयो ज्येष्ठाः प्रकीर्त्तिताः ।
ज्येष्ठेनैव तु कर्त्तव्यं धेनुदानं विधानतः ॥
हेमशृङ्गीं खुरै रूप्यैः सुशीलां वत्ससंयुताम् ।
कांस्योदरीं ताम्रपृष्ठां घण्टाचामरभूषिताम् ॥
प्रवालमालिकां दद्यात् कर्णयोरुभयोरपि ।
चन्दनेनाङ्किता धेनुमाचार्य्याय निवेदयेत् ॥
गवां लोकमवाप्नोति दिवि देवैश्च मोदते ।
चन्दनेनाङ्कितां धेनुं दत्त्वा गच्छेत् सुरालयम् ॥
तावत्तिष्ठति स्वर्लोके यावदाभूतसंप्लवम् ।
न चोत्सर्गो वृषस्यात्र वत्सतर्य्यन्वितस्य च ॥
वृषोत्सर्गविधानेन कर्त्तव्यं सर्व्वकर्म्म च ।
मा गल्लोकेति मन्त्रेण दक्षे वृषाण्यसीति च ॥
धेनोश्च सक्थिदेशे तु त्रिशूलाङ्कं समालिखेत् ।
वामभागे विशेषोऽयं दक्षे चक्रं समालिखेत् ॥
तत्राप्यदृवर्ज्जयेद्विद्वानाचार्य्यस्तु विधानवित् ।
ततो वै संलिखेच्चक्रं पञ्चाङ्गुलप्रमाणकम् ॥
शूलं षडङ्गुलं कार्य्यं दक्षे वामे यथाविधि ।
पूर्व्वाशाभिमुखीं धेनुं यजमानोत्तरामुखः ॥
मस्तकादिक्रमेणैव प्रतिमन्त्रैः प्रपूजयेत् ॥" * ॥
शिरसि ओँ ब्रह्मणे नमः । ललाटे ओँ वृषभध्वजाय नमः । कर्णयोः ओम् अश्विनीकुमाराभ्यां नमः । चक्षुषोः ओँ शशिभास्कराभ्यां नमः । जिह्वायां ओँ सरस्वत्यै नमः । दन्तेषु ओँ वसुभ्यो नमः । ओष्ठयोः ओँ सन्ध्यायै नमः । ग्रीवायां ओँ नीलकण्ठाय नमः । हृदि ओँ स्कन्दाय नमः । रोमकूपेषु ओम् ऋषिभ्यो नमः । दक्षिणपार्श्वे ओँ कुवेराय नमः । वामपार्श्वे ओँ वरुणाय नमः । रोमाग्रेषु ओँ रश्मिभ्यो नमः । जठरे ओँ धर्म्माय नमः । जङ्घासु ओम् अधर्म्माय नमः । श्रोणितटे ओँ पितृभ्यो नमः । खुरमध्ये ओँ गन्धर्व्वेभ्यो नमः । खुराग्रे ओम् अप्सरोभ्यो नमः । लाङ्गूले ओँ द्वादशादित्येभ्यो नमः । गोमये ओँ महालक्ष्म्यै नमः । गोमूत्रे ओँ गङ्गायै नमः । पयोधरेषु ओँ चतुःसागराय नमः ।
एवमङ्गानि संपूज्य पठेन्मन्त्रं समाहितः । ·
ओम् इन्द्रस्य च त्वमिन्द्राणी विष्णोर्लक्ष्मीश्च या स्मृता ।
रुद्रस्य गौरी या देवी सा देवी वरदास्तु मे ॥
ओँ या लक्ष्मीर्लोकपालानां या च देवेष्ववस्थिता।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः पापं व्यपोहतु ॥
ओँ देहस्था या च रुद्राणी शङ्करस्य सदा प्रिया।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः शान्तिं प्रयच्छतु ॥
ओँ सर्व्वदेवमयी दोग्ध्री सर्व्वलोकमयी तथा।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः स्वर्गं प्रयच्छतु ॥

गृहीत्वार्घ्यञ्च पाद्यञ्च उत्सृजेत्तामलङ्कृताम् ।
दीयते ब्राह्मणायैषा आचार्य्याय महात्मने ॥
एवंविशिष्टां तां धेनुं दत्त्वा तर्पणमारभेत् ।
पुच्छं गृहीत्वा पित्रादीन् वृषोत्सर्गविधानतः ॥
ऐशान्याञ्चालयेत् किञ्चिदाचार्य्याय च दक्षिणाम्।
वृषभञ्च ततो दद्यादाचार्य्याय गुणान्वितम् ॥
पूजयेद्ब्राह्मणांश्चैव वस्त्रमाल्यादिभिस्ततः । ·
कांस्यपात्रं वस्त्रयुग्मं सुवर्णञ्च विशेषतः ॥
आचार्य्याय प्रदातव्यं ब्रह्मणे कनकं तथा ।
आगतान् पूजयेद्भक्त्या यथाशक्ति विधानतः ॥
दीनानन्धकृपणादींश्च अन्नाद्यैः परितोषयेत् ॥"
इति कापिले धेनुदानप्रमाणम् ॥ * ॥
पुस्तकान्तरे पाठाधिक्यं यथा,—
"एकादशाहे प्रेतायाः षण्मासे चाब्दिके तथा ।
त्रिपक्षे मासिके वापि दद्यात्तां चन्दनाङ्किताम् ॥
तथा वराहपुराणम् ।
अयने विषुवे षष्ठ्यां युगाद्यापूर्णिमासु च ।
दर्शे मन्वन्तरे चैव धेनुं दद्यात् सुपूजिताम् ॥
ननु आद्यश्राद्धे त्रिपक्षे वेत्यादिना आद्यश्राद्धकर्त्तव्यनित्यवृषोत्सर्गकालस्य परपरकालो गौणः । न वा सर्व्वे कालाः स्युः । तत्र नाद्यः त्रिपक्षादौ शिष्टाचारविरोधात् । नापि द्वितीयः त्रिपक्षादौ नित्यत्वबोधकाभावात् । वस्तुतः आद्यश्राद्धे वृषोत्सर्गस्य नित्यत्वं त्रिपक्षादौ काम्यत्वम् । आद्यश्राद्धपदं अशौचान्तद्वितीयदिनपरम् । अशौचान्ताद्द्वितीयेऽह्नीत्याद्येकवाक्यत्वात् । अत्र च आद्यश्राद्धस्य विप्रपतितत्वेन एकादशादौ क्रियमाणत्वे वृषोत्सर्गमपि न कुर्य्यात् । आद्यश्राद्धदिने वृषोत्सर्गाकरणे त्रिपक्षाद्यन्यतमकालेऽपि वृषोत्सर्गस्यावश्यप्रेतत्वपरीहारकत्वेन तस्य पुनः संवत्सरसाध्यसङ्गतृसतस्य नित्यत्वं कल्प्यम् । एवं धेनुदानस्यापि । अतएव पूर्णसंवत्सरे मलमासपातेऽपि प्रागकृतश्चेत् कार्य्य एव इति नवीना जगुः । एककर्त्तृकानेकवृषोत्सर्गोऽपि शिष्टाचार एकदिनेऽपि । तथा हि स्वर्गलोकगमनफलश्रुतेः काम्यत्वेन यो भूय आरभते तस्मिन् फले विशेष इति न्यायादविरोधः ॥ ननु नैमित्तिकत्वात् कथमावृत्तिः सकृत्कृते कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायात् । न चैकत्र क्रियाद्वयमिति वचनाच्च । अत्रायं विशेषः । काम्यनैमित्तिकं फलविशेषार्थं भूयः कार्य्यं नैमित्तिकमात्रं सकृदेव । किञ्च । संक्रान्त्यादिनिमित्तकश्राद्धमपि पुनः पुनः स्यात् । मैवं तत्र पितृतृप्तिरूपप्रधानफलस्य सकृदेव चरितार्थ इति ॥ * ॥ अत्रोक्तानि सर्व्वाण्येतानि वचनानि तिर्य्यगधिकरणन्यायमूलानि । तथा हि तिर्य्यगधिकरणे तिर्य्यक्पङ्ग्वार्षेयदेवतानामनधिकार इति यागमात्रे उक्तम् । तत्र हेतवः तिरश्चां विशिष्टान्तःकरणविरहात् पङ्गोः प्रचरणविरहात् अनार्षेयाणां अन्धवधिरमूकानामवेक्षणश्रवणोच्चारणविरहात् साङ्गयागासामर्थ्ये तेषां यथा यागानधिकारस्तद्वत्

स्वपितुः पितृत्वेषु अधिकारो न विद्यते । इति छन्दोगपरिशिष्टे अग्निष्वात्तादयन्तर्गणसुता जीवत्पितृकश्चैतानन्यांश्चेतर इति कात्यायनसूत्रे च जीवत्पितृकस्य पितृतर्पणनिषेधात् वृषोत्सर्गे तदङ्गभूततत्पुच्छगलितोदकतर्पणविरहात् साङ्गकरणासामर्थ्ये वृषोत्सर्गानधिकारः । अतएव द्वैतनिर्णयेऽपि । अनूचितस्त्रियां करणीभूतगर्भाधेन यागवद्वृषोत्सर्गस्य बाध उक्तो वाचस्पतिमिश्रेण । धेनुदानाङ्गतर्पणे तु प्रधानाधिकारश्रुतेः जीवत्पितृकाधिकृतविशेषविधानाच्चाधिकार एवाभ्युदयिकश्राद्धवत् जन्मास्युपनयनाङ्गसशिखवपनवच्च । अयन्तु सामान्यशास्त्रोपजीवित्वेन निषेधः पर्य्युदास एव । स तु यदि पतिपुत्रवत्स्त्रिमाया वृषोत्सर्गं कुर्य्यादित्येव मात्रस्तदा पुत्र इत्यादिवचनभागवैयर्थ्यं स्यात् । यदि च जीवत्पितृकभिन्नो वृषोत्सर्गं कुर्य्यात् इत्येव मात्रस्तदा पूर्व्वभागवैयर्थ्यं स्यात् । यदि वा पतिपुत्रवत्या जीवत्पितृकपुत्रभिन्नो वृषोत्सर्गं कुर्य्यादिति विशिष्टरूपस्तथापि पतिपुत्रवत्यास्तदुभयरहितायाश्च जीवत्पितृकपौत्रादिना वृषोत्सर्गः स्यात् । स चायुक्त एव प्रागुक्तवचनन्यायविरोधात् । तस्मात् समुदायवचनसार्थक्याय पतिपुत्रवत्स्त्रिमाया वृषोत्सर्गं कुर्य्यात् । तथा जीवत्पितृकभिन्नो वृषोत्सर्गं कुर्य्यात् इति वचनन्यायसंवादाद्वाक्यद्वयमेव सिध्यति । प्रमाणवन्नौरवस्य सर्व्वाङ्गीकृतत्वात् । दर्शपौर्णमासयोः षट्प्राधानापूर्व्ववत् । अथ-वोक्तदेवलादिवचने ज्येष्ठेनैव तु कर्त्तव्यं धेनुदानं विधानत इत्यन्तकापिलसकलवचनपर्य्यालोचनया कनिष्ठपुत्रवतीभिन्नपतिपुत्रवतीतरजनस्यकापिलप्रतिप्रसूतकनिष्ठपुत्रभिन्नजीवत्पितृकात् अन्यो जनो वृषोत्सर्गं कुर्य्यात् । इति सामान्यत एव वृषोत्सर्गविधिः । तथा पतिपुत्रवत्या ज्येष्ठपुत्र एव चन्दनाङ्कितधेनुमुत्सृजेदिति विधिश्च सिध्यति । ततश्च पतिपुत्रवत्याः कनिष्ठपुत्रसत्त्व एव तेन तदन्यमृतपितृकेण वा वृषोत्सर्गः कार्य्यः । कनिष्ठपुत्राभावे तु न केनापि । एवं पत्यादिभा चन्दनधेनुदानमिति । प्रतिप्रसूतकनिष्ठान्यजीवत्पितृकेण न कस्यापि वृषोत्सर्गः कार्य्य इत्यपि च पर्य्यवसितम् ॥ वस्तुतस्तु पतिपुत्रवत्या वृषोत्सर्गनिषेधे तत्पुत्रस्य जीवत्पितृकत्वेनानधिकार एव हेतुः न तु स्त्रियाः पतिसत्त्वं पुत्रसत्त्वं वा । मृतपुत्रेत्यादिप्रागुक्तकापिलवचने पतिसत्त्वे कनिष्ठपुत्रसत्त्वे च वृषोत्सर्गावगतेः । तत्पुत्रस्य पितुः सत्त्व एवानधिकारोक्त्या तत्करणे वृषोत्सर्गावगमाच्च । न वा तदुभयसत्त्वं मिलितं उक्तन्यायावगततत्पुत्रस्य जीवत्पितृकत्वहेतोरेव तादृशनिषेधप्राप्तेः पतिपुत्रसत्त्वयोर्निर्व्वीजहेतुत्वकल्पनानौचित्यात् तयोर्व्वाचनिकहेतुत्वे तु अदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात् सिद्धजीवत्पितृकनिषेधप्रपञ्चतया पतिपुत्रवत्या निषेधोपपत्तौ अधिकनिषेधकल्पने

गौरवाच्च। यत्तु जीवत्पितृकवृषोत्सर्गनिषेधे पतिपुत्रवत्याः पृथगुपसंहारः सोऽपि तस्याः पुत्रानधिकारमात्रप्रयुक्तविहितवृषोत्सर्गाभावभागित्वानुवादः। पूर्ब्बवाक्यावगतधेनुदानस्य वृषोत्सर्गस्थानीयत्वज्ञापनार्थं एवेति प्रागपि निरूपितम्। ततश्चोक्तवचने तिर्य्यगधिकरणन्यायप्राप्तं जीवत्पितृकस्य वृषोत्सर्गकर्त्तृत्वाभावमनूद्य सपतिकाया वृषोत्सर्गस्थाने चन्दनाङ्कितधेनूत्सर्ग एव विधीयते। एतेन वृषोत्सर्गकर्त्तरि कपिलप्रतिप्रसूतसपतिकावृषोत्सर्गज्ञातिमत्कनिष्ठपुत्राज्जीवत्पितृकेतरत्वविशेषणं सपतिकाया वृषोत्सर्गस्थाने ज्येष्ठपुत्रस्यैव चन्दनाङ्कितधेनूत्सर्गमात्रञ्च लभ्यते। अतो जीवत्पितृकेण काम्यवृषोत्सर्गः पतिते प्रव्रजिते वा पितरि जीवति पितामहादिवृषोत्सर्गश्च न कार्य्यः। एवं सपतिकाया अपि पुत्रस्य कर्म्मयोग्यत्वे असत्त्वे वा पत्या कन्यादिना वा वृषोत्सर्गः कार्य्य एवेति स्थितम्। इदन्तु रत्नाकरहलायुधाचार्य्यचूड़ामणिविद्याभूषणशुभङ्करमहादेवभट्टाचार्य्यप्रभृतीनामपि सम्मतं तेषां पृथक् पृथक् पद्धतिरपि प्रचरति। क्वचिद्देशे स्मार्त्तभट्टाचार्य्यस्यापि सम्मतपद्धतिर्दृश्यते। अतएवात्र विशेषादर्शिनामनाचारोऽनाचार एव। अत्र भविष्योक्तप्रकारस्तु वैकल्पिक एव। स्मृतिशास्त्रे विकल्पो हि आकाङ्क्षापूरणे सतीति जैमिन्युक्तेः। तत्रत्यपूजाहोमाद्यङ्गेषु विशेषमन्त्रतन्त्रोक्तेः। कापिलकल्पेन वृषोत्सर्गधर्म्मातिदेशेन विशेषोक्तनिराशाच्च॥*॥ सम्प्रति विचारितकापिलकल्पप्रयोगोऽभिधीयते यथा। गोशालादौ वितानयुक्ते प्रागुदक्प्रवणं देशं गोमयेनोपलिप्य कृतनित्यक्रिय आचान्तः कुशहस्तो द्विवासाः प्राङ्मुखः ओँ तद्विष्णोः परमं पदं इति विष्णुं स्मृत्वा नत्वा च उदङ्मुखः ओँ तत् सदित्युच्चार्य्य कुशतिलजलपूर्णताम्रपात्रमादाय विशेषानुपदेशात् मुख्यचान्द्रमासोल्लेखेन अद्यामुके मासि अमुके पक्षे अमुकतिथौ अमुकगोत्रायाः प्रेतायाः अमुकायाः अशौचान्ताद्द्वितीयेऽह्नि अमुकगोत्रायाः प्रेतायाः अमुकायाः प्रेतलोकविमुक्तत्वस्वर्गलोकगमनकामः चन्दनाङ्कितसवत्सधेनुदानकर्म्माहं करिष्यामीति संकल्पयेत्। ततस्तज्जलमैशान्यां क्षिपेत्। ततः स्वस्वरीत्या सङ्कल्पसूक्तं पठेत्। ततः प्रथमं ब्रह्मवरणम्। तत्र उत्तरामुखं ब्राह्मणमुपवेश्य तत्समीपे आसनमानीय प्राङ्मुखो यजमानः प्राञ्जलिः ओँ साधुभवानास्तां इति वदेत्। ओँ साध्वहमासे इति प्रतिवचनं दत्त्वा ब्रह्मा तदासने उपविशति। ततः कर्त्ता ओम् अर्च्चयिष्यामो भवन्तं इति वदेत्। ओम् अर्च्चयेति प्रतिवचनम्। ततो गन्धपुष्पताम्बूलवस्त्रालङ्कारैर्ब्रह्माणं संपूज्य तद्दक्षिणं जानु स्पृष्ट्वा ओम् अद्यामुके मासि अमुके पक्षेऽमुकतिथौ अमुकगोत्रायाः प्रेतायाः अमुकाया अशौचान्ताद्द्वितीयेऽह्नि अमुकगोत्रममुकप्रवरं श्रीअमुकदेवशर्म्माणं त्वामस्मिन् चन्दनाङ्कितधेनुदानाङ्गहोमकर्म्मणि ब्रह्मकर्म्मकरणाय गन्धादिभिरभ्यर्च्याहं वृणे इति ब्रह्माणं वृणुयात्। ओँ वृतोऽस्मीति प्रतिवचनम्। ओँ यथाविहितं ब्रह्म कर्म्म कुरु। ओँ यथाज्ञानं करवाणीति प्रतिवचनम्। स्वयं नानाशक्तौ ब्रह्म कर्म्म कारयितव्यं ब्रह्मादिकर्म्मकरणायेति वदेत्। स्वयं होमासामर्थ्ये होतारं वृणुयात्। तत्र होतृकर्म्मकरणायेति विशेषः। एवं तन्त्रधारकाचार्य्यमपि। आचार्य्यान्तराभावे ब्रह्मैवाचार्य्यत्वेनापि वरणीयः। तत्र ब्रह्माचार्य्यकर्म्मकरणायेति विशेषः। एवं प्रागुक्तवत् सदस्यवरणमपि। हस्ताङ्गुल्यादिमानन्तु याजमानिकमेव सर्व्वत्र ग्राह्यम्। ततः पुण्याहस्वस्त्यृद्धिवाचनं कृत्वा चन्दनाङ्कितधेनुदाननिमित्तकहोमीयहविरच्युतत्वकामो भारतनामोच्चारणं कुर्य्यात्। ततो यजमानो होता वा गायत्र्या गोमूत्रं ओं गन्धद्वारेत्यादिना गोमयं ओम् आप्यायस्वेत्यादिना दुग्धं ओँ दधिक्राव्ण इत्यादिना दधि ओँ तेजोऽसीत्यादिना घृतं ओँ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्ब्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे इति कुशोदकञ्च शोधयित्वा गायत्र्या सर्व्वमेकीकृत्य तेन वेदीमभ्युक्ष्य तत्र घटान् संस्थाप्य नवग्रहान् विष्णुञ्च संपूजयेत्। ततो हस्तप्रमाणं स्थण्डिलं शर्कराङ्गारास्थिकेशतुषादिरहितं पूर्व्वोत्तरप्लवं समं वा गोमयेनोपलिप्य तत्र स्वगृह्योक्तविधिनाग्निं संस्थाप्य स्वस्वगृह्योक्तवृषोत्सर्गपद्धतिक्रमेण कर्म्म कृत्वा प्राङ्मुखीं धेनुमग्निसमीपं नीत्वा ओँ मा नस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नोऽश्वेषु रीरिषः। वीरान्मा नो रुद्रभामिनोऽवधीर्हविष्मन्तः सदमित्त्वा हवामहे। इति मन्त्रेण धेनोर्वामसक्थिनि षड़ङ्गुलं त्रिशूलं चन्दनेन कुशेन लिखेत्। वीरान्मा न इति सामगानाम्। यजुषान्तु मा नो वीरानिति मन्त्रभागे पाठः। ततः ओँ वृषो-ह्यसि भानुना द्युमन्तं त्वा हवामहे पवमानः स्वर्द्दृशम्। इति मन्त्रेण दक्षसक्थिनि पञ्चाङ्गुलं आरक्तेन चक्रञ्च तथैवाचार्य्यो लिखेत्। अस्मिन्नवसरे अन्येन्तरे सवत्सधेनुमौलिकं यूपमारोपयेत्। ततः स्वस्वगृह्योक्तविधिना वृषवह्निं स्थापयेत्। ततः सितवाससा जलमपनीय गन्धचन्दनपुष्पाञ्जनसिन्दूरगोरोचनाद्यैः स्वर्णशृङ्गाभ्यां रूप्यसर्पेण वस्त्रेण कांस्यक्रोडेन ताम्रपृष्ठेन घण्टाचामराभ्याञ्च यथायोग्यं तथा कर्णयोः प्रवालमालिकाभ्याञ्च धेनुं भूषयित्वा पाद्यादिभिरभ्यर्च्य स्वस्वगृह्योक्तमन्त्रमन्त्रान् आवयित्वा च प्राङ्मुखीं धेनुं शुक्लवाससा यूपे बध्नीयात्। ततो यजमान उत्तरामुखः धेनोर्मस्तकादिक्रमेण तत्तन्मन्त्रैः पूजयेद्यथा। शिरसि ओँ ब्रह्मणे नमः। एवं ललाटे वृषभध्वजाय नमः। कर्णयोः अश्विनीकुमाराभ्याम्। चक्षुषोः शशिभास्कराभ्याम्। जिह्वायां सरस्वत्यै। दन्तेषु वसुभ्यः। ओष्ठयोः सन्ध्यायै। ग्रीवायां नीलकण्ठाय। हृदि स्कन्दाय। रोमकूपेषु ऋषिभ्यः। दक्षपार्श्वे कुबेराय। वामपार्श्वे वरुणाय। रोमान्ते रक्षिभ्यः। जङ्घासु धर्म्माय। अङ्घ्रासु अधर्म्माय। श्रोणीतटे पितृभ्यः। खुरमध्ये गन्धर्व्वेभ्यः। खुराग्रेषु अप्सरोभ्यः। लाङ्गूले द्वादशादित्येभ्यः। गोमये महालक्ष्म्यै। गोमूत्रे गङ्गायै। पयोधरे चतुःसागराय। एवं संपूज्य पठेत्।

ओम् इन्द्रस्य च त्वमिन्द्राणी विष्णोर्लक्ष्मीश्च या स्मृता।
रुद्रस्य देवी या गौरी सा देवी वरदास्तु मे।
ओँ या लक्ष्मीर्लोकपालानां या च देवेष्ववस्थिता।
धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु।
ओँ देहस्था या च रुद्राणी शङ्करस्य सदा प्रिया।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः शान्तिं प्रयच्छतु।
ओँ सर्व्वदेवमयी दोग्ध्री सर्व्वलोकमयी तथा
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः स्वर्गं प्रयच्छतु।

ततः ओम् आचार्य्याय नमः इत्यनेनोद्दे[illegible] सम्प्रदानब्राह्मणं पाद्यादिभिः संपूज्य एवं [illegible] रुद्राय नमः इति तद्देवतां संपूज्य ओँ चन्द[illegible] ङ्कितसवत्सधेनवे नमः इत्यनेन पाद्यार्घ्या[illegible] नीयगन्धपुष्पैर्धेनुं संपूज्य संप्रोक्ष्य च ब्राह्म[illegible] हस्ते जलं दत्त्वा कुशतिलजलान्यादाय ओं [illegible] तदद्यामुके मासि अमुके पक्षे अमुकतिथा[illegible] मुकगोत्रायाः प्रेताया अमुकाया अशौचान्[illegible] द्वितीयेऽह्नि अमुकगोत्रायाः प्रेताया अमुका[illegible] प्रेतलोकविमुक्तत्वस्वर्गलोकगमनकामोऽहं [illegible] सालङ्कारां चन्दनाङ्कितसवत्सधेनुं रुद्रदैवता[illegible] अमुकगोत्राय श्रीअमुकदेवशर्म्मणे आचा[illegible] ब्राह्मणाय तुभ्यं ददानीति ब्राह्मणहस्ते [illegible] दद्यात्। ततः सम्प्रदानब्राह्मणः पुच्छं [illegible] ओमित्युक्त्वा प्रतिगृह्य स्वस्तीत्युक्त्वा च गा[illegible] पठेत्। ततो धेनुरियं रुद्रदैवताकेति य[illegible] यथाशाखं कामस्तुतिञ्च पठेत्। यथा [illegible] वेदे। ओँ क इदं कस्मा अदात् कामः कामा[illegible] दात् कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता [illegible] समुद्रमाविशत् कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि [illegible] तत्ते॥ यजुर्व्वेदे तु। ओँ द्यौस्त्वा परिद[illegible] पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु कोऽदात् कस्मा [illegible] कामः कामायादात् कामो दाता कामः [illegible] ग्रहीता कामैतत्ते तव कामशतात् भुवनाम[illegible] ऋग्वेदे तु। सामगमन्त्रास्ते। ओँ द्यौ[illegible] द्यौस्त्वा परिददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृ[illegible] इदमधिकम्। ततो यजमानः ओँ अद्य[illegible] कृतैतत्सालङ्कारचन्दनाङ्कितसवत्सधेनुदान[illegible] कर्म्मणः साङ्गतार्थं दक्षिणामिमं रूप्यं तन्मू[illegible] विष्णुदैवतं अमुकगोत्राय श्रीअमुकदेवश[illegible] आचार्य्याय ब्राह्मणाय तुभ्यमहं ददानी[illegible] चार्य्याय दद्यात्। आचार्य्यस्तु ओमिति [illegible]

स्वस्तीति वदेत्। ततो वृषोत्सर्गवन्मन्त्रोक्तेन स्वस्वशाखोक्तभाषादिशेषं कर्म्म समापयेत्। ततः सदस्यदक्षिणां दत्वा आहूतान् चण्डमाल्यादिभिः पूजयेत्। सामगस्वेदिदानीं ब्रह्महोत्राचार्य्यसदस्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणां वृषोत्सर्गवद्दद्यात्। अन्यवेदी तु स्वस्वशाखोक्तरीत्या यथास्थानं दक्षिणां वृषोत्सर्गवद्दद्यात्। शूद्रस्तु यजुर्व्वेदिवत् सर्व्वं कुर्य्यात्। किन्तु मन्त्रपाठं ब्राह्मणेन कारयेत्। दीनानाथादींश्च वस्त्रान्नाद्यैस्तोषयेदिति॥"*॥ इति श्रीचन्द्रशेखरवाचस्पतिभट्टाचार्य्यविरचितः चन्दनाङ्कितधेनुदानसविधिप्रयोगः समाप्तः॥

चन्दनपुष्पं, क्ली, (चन्दनमिव सुगन्धि पुष्पं यस्य।) लवङ्गम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चन्दनशारिवा, स्त्री, (चन्दनगोपी शारिवा। शाकपार्थिवादिवत् समासः।) शारिवाविशेषः। इति राजनिर्घण्टः॥

चन्दनसारः, पुं, (चन्दनस्येव सारो यस्य।) वज्रक्षारम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चन्दना, स्त्री, (चन्दयति आह्लादयति स्वगन्धादिनेति। चदि आह्लादे+णिच्+युच्। स्त्रियां टाप्।) शारिवाविशेषः। इति राजनिर्घण्टः॥ नदीविशेषः। सा तु मधुखाख्याख्यनगरसमीपे प्रसिद्धा॥

चन्दनाचलः, पुं, (चन्दनस्य चन्दनोत्पादको वा अचलः। चन्दनाकरः पर्व्वत इत्यर्थः।) मलयपर्व्वतः। इति जटाधरः॥

चन्दनाद्रिः, पुं, (चन्दनस्य चन्दनोत्पादको वा अद्रिः पर्व्वतः।) मलयपर्व्वतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चन्दनी, स्त्री, (चन्दयति आह्लादयति जलादिदानेनेत्यर्थः। चन्दन+ङीष्) नदीविशेषः। इति मेदिनी। ने। ६०॥ (यथा, गोः रामायणे। ४।४०।२०।

"रुचिरां कुटिलाञ्चैव चन्दनीं चापगां तथा॥")

चन्दनीया, स्त्री, (चन्द्यते दीप्यतेऽनया। चदि+करणे अनीयर्।) गोरोचना। इति राजनिर्घण्टः॥

चन्दिरः, पुं, (चन्दन्ति हृष्यन्ति लोका येन। चदि आह्लादे+"इषिमदीदि।" उणां। १।५१। इति किरच्।) चन्द्रः। हस्ती। इति मेदिनी। रे। १५२॥

चन्द्रं, क्ली, (चन्दति दीप्यते इति। चदि+"स्फायितञ्चीति।" उणां। २।१३। इति रक्।) स्वर्णम्। शुक्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (वृत्तविशेषः। यथा, वृत्तग्रन्थे।

"द्विजवरगणयुगमुपधाय परिकलय करमधनगणयुगलमिह गन्धयुगमपि वितर।
भविवृपतिभणितमिति चन्द्रमिदमिति शृणुत सकलकविकुलहृदयमोदकरमवतनुत॥")

चन्द्रः, पुं, (चन्दयति आह्लादयति चन्दति दीप्यते इति वा। चन्द+"स्फायितञ्चीति।" उणां। २।१३। इति रक्।) देवताविशेषः। चाँद इति भाषा। तत्पर्य्यायः। हिमांशुः २ चन्द्रमाः ३ इन्दुः ४ कुमुदबान्धवः ५ विधुः ६ सुधांशुः ७ शुभ्रांशुः ८ ओषधीशः ९ निशापतिः १० अब्जः ११ जैवातृकः १२ सोमः १३ ग्लौः १४ मृगाङ्कः १५ कलानिधिः १६ द्विजराजः १७ शशधरः १८ नक्षत्रेशः १९ क्षपाकरः २०। इत्यमरः। १।३।१३—१४॥ दोषाकरः २१ निशीथिनीनाथः २२ शर्व्वरीशः २३ एणाङ्कः २४ शीतरश्मिः २५। इति शब्दान्तरम्॥ समुद्रनवनीतः २६ सारसः २७ श्वेतवाहनः २८ नक्षत्रनेमिः २९ उडुपः ३० सुधासूतिः ३१ तिथिप्रणीः ३२ अमतिः ३३ चन्दिरः ३४ चित्राटीरः ३५ पक्षधरः ३६ अत्रिजः ३७ नभश्चमसः ३८ राजा ३९ रोहिणीशः ४० अत्रिनेत्रजः ४१ पक्षजः ४२ सिन्धुजन्मा ४३ दशाश्वः ४४ हरचूडामणिः ४५ माः ४६ तारापीडः ४७ निशामणिः ४८। इति जटाधरः॥ मृगलाञ्छनः ४९ दर्शविपत् ५० छायामृगधरः ५१ ग्रहनेमिः ५२ दाक्षायणीपतिः ५३ लक्ष्मीसहजः ५४ सुधाकरः ५५ सुधाधारः ५६ शीतभानुः ५७ तमोहरः ५८ तुषारकिरणः ५९ हरिः ६० हिमद्युतिः ६१ द्विजपतिः ६२ विश्वप्सा ६३ अमृतदीधितिः ६४ हरिणाङ्कः ६५ रोहिणीपतिः ६६ सिन्धुनन्दनः ६७ तमोनुत् ६८ एणतिलकः ६९ कुमुदेशः ७० क्षीरोदनन्दनः ७१ कान्तः ७२ कलावान् ७३ यामिनीपतिः ७४ सिप्रः ७५ मृगपिप्लुः ७६ सुधानिधिः ७७ तुङ्गी ७८ पक्षजन्मा ७९ चन्दः ८० अब्धिनवनीतकः ८१ पीयूषमहाः ८२ शीतमरीचिः ८३ शीतलः ८४। इति शब्दरत्नावली॥ त्रिनेत्रचूडामणिः ८५ अत्रिनेत्रभूः ८६ सुधाङ्गः ८७ परिज्ञाः ८८ वलक्षगुः ८९ तुङ्गीपतिः ९० यज्वनाम्पतिः ९१ पर्व्वधिः ९२ क्लेदुः ९३ जयन्तः ९४ तपसः ९५ खचमसः ९६ विकसः ९७। इति त्रिकाण्डशेषः॥ दशवाजी ९८ श्वेतवाजी ९९ अमृतसूः १०० कौमुदीपतिः १०१ कुमुदिनीपतिः १०२ भपतिः १०३ दक्षजापतिः १०४ ओषधीपतिः १०५ कलाभृत् १०६ शशभृत् १०७ एणभृत् १०८ छायाभृत् १०९ अत्रिदृग्जः ११० निशारत्नम् १११ निशाकरः ११२ अमृतः ११३ श्वेतद्युतिः ११४। इति हेमचन्द्रः। २।१९॥ *॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—

"ब्रह्मणो मानसः पुत्त्रश्चात्रिर्नाम महातपाः।
स्रष्टुकामः प्रजा वत्स! तपस्तेपे सुदुश्चरम्॥
त्रीणि वर्षसहस्राणि दिव्यानीतीह नः श्रुतम्।
ऊर्द्ध्वमाचक्रमे तस्य रेतः सोमत्वमीयिवत्॥
नेत्राभ्यां तस्य सुस्राव दशधा द्योतयन् दिशः।
तं गर्भं ब्रह्मणादिष्टा दश देव्यो दधुर्दिशः॥
संगत्येव महाराज! नैव ताः समशक्नुवन्।
यदा न धारणे शक्तास्तस्य गर्भस्य ता दिशः॥
ततस्ताभिः सहैवाशौ निपपात वसुन्धराम्।
पतितं सोममालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः॥
रथमारोपयामास लोकानां हितकाम्यया।
स तेन रथमुख्येन सागरान्तां वसुन्धराम्॥
त्रिःसप्तकृत्वो दुहिणोऽकारयत्तं प्रदक्षिणम्।
तस्य तत्स्रावितं तेजः पृथिवीमन्वपद्यत॥
तेनौषध्यः समुद्भूता याभिः सन्धार्य्यते जगत्।
स लब्धतेजा भगवान् ब्रह्मणा वर्द्धितः स्वयम्॥"

तस्य क्षीणत्वपूर्णत्वयोः कालो यथा,—

"कृष्णाष्टमीदिनादूर्द्ध्वं यावच्छुक्लाष्टमीदिनम्।
तावत् कालं शशी क्षीणः पूर्णस्तत्रोपरि स्मृतः॥"

इत्यग्निपुराणे ज्योतिःशास्त्रम्॥

तस्य क्षयवृद्धिकारणं यथा, पाद्मे स्वर्गखण्डे।

"अश्विन्याद्यास्तु दक्षस्य उपयेमे सुता विधुः।
रोहिण्यामेव सततं बहुप्रेमा रराम ह॥
दृष्ट्वा तदितरास्ताश्च तप्ताः पितरमब्रुवन्।
अस्माकं कामदस्तात! जामाता तव रोहिणीम्।
रमयत्येव सततं तेन तप्ता वयं पितः!॥
तत् श्रुत्वा चाप्रियं दक्षः सोममाह भजस्व भोः।
प्रेम्णा समेन सर्व्वास्त्वं दुहितॄर्म्मम मानद!॥
जग्राह तद्वचो नैव सोमः सप्रेम रोहिणीम्।
तथैव रमयामास श्रुत्वा दक्षश्चुकोप ह॥
शशाप ते न भविता ह्यपत्यं मद्वचोऽतिगः।
यक्ष्मणा च परिग्रस्तो भव त्वं क्षीणरेतकः॥
अथ क्षयमिति तस्मिन् सर्व्वास्ताः सहिताः स्त्रियः।
पितरं शरणं प्राप्ताः क्षीयते नः पतिः पितः!।
न वयं तेन वर्त्तामो विना सुखनिराकृताः॥
उवाच दक्षस्ताः सर्व्वाः शापो मे नान्यथा भवेत्।
मासमध्ये पक्षमेकं वर्द्धतां स क्रमेण वै॥
क्षयं क्रमेण प्राप्नोतु पक्षमेकं व्यवस्थया।
एवं शापं वरञ्चैव ददावस्मै व्यवस्थया॥
तथैव राजते व्योम्नि क्षयवृद्धी दधद्विधुः॥"

स च गौरवर्णः वायुकोणस्त्रीवैश्यजातिसत्त्वगुणकर्कटराशिमृगशिरोनक्षत्ररौप्यलवणरससुक्तागैरिकादिधातुसर्पाणामधिपतिः। आर्द्रभूमिचारी तपस्वी अपराह्णकाले प्रबलः श्लेष्मप्रकृतिः स्थूलो युवा शुभग्रहः शुभ्राभश्च। इति ताजकजातकादयः॥ अर्द्धाङ्गः शशी पापः। इति समयामृतम्॥ *॥ कर्पूरम्। स्वर्णम्। (यथा, ऋग्वेदे। १।१४१।१२। [यज्ञरथः॥"])

"उत नः सुद्योत्मा जीराश्वो होता मन्द्रः शृणवच्चन्द्ररथः॥")

जलम्। काम्पिल्लः। इति मेदिनी। रे३१॥ द्वीपविशेषः। इति शब्दमाला॥ विसर्गः। इति तन्त्रम्॥ कमनीयः। मेचकः। स तु वर्हचन्द्रकः। इति हेमचन्द्रः॥ रक्तरजतम्। तत्तु शोणसुक्ताफलम्। (योगोक्तेडानाडी। यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम्। २।७।

"बद्धपद्मासनो योगी प्राणं चन्द्रेण पूरयेत्॥"

"चन्द्रेण चन्द्रनाड्या।" इति तट्टीका॥ भ्रूमध्यभागस्थसोममण्डलम्। यथा, तत्रैव। ३।४९।

"चन्द्रात् स्रवति यः सारः स स्यादमरवारुणी॥"

"चन्द्रात् भ्रुवोरन्तर्वामभागस्थात् सोमात्।"

तट्टीका॥)

आह्लादजनकत्वे त्रि। इति भरतधृतव्याडिः॥

चन्द्रकं, क्ली, (चन्द्र इव चन्द्रप्रभा इव कायतीति । कै+कः । वर्णसादृश्यात्तथात्वम् ।) सितमरिचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रकः, पुं, (चन्द्र इव कायति प्रकाशते इति । कै +कः ।) वर्हनेत्रम् । मयूरपुच्छेर चाँद इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मेचकः २ । इत्यमरः । २ । ५ । ३१ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । २ । ३ । "चन्द्रकचारुमयूरशिखण्डकमण्डलवलयितकेशम् ॥")

नखः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मत्स्यविशेषः । चाँदा माछ इति भाषा । अस्य गुणाः । अनभिष्यन्दित्वम् । मधुरत्वम् । बलवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायः । चलत्पूर्णिमा २ चन्द्रचपला ३ चन्द्रिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (मण्डलम् । यथा, माघे । ५ । ४० । "यां चन्द्रकैर्मदजलस्य महानदीनां नेत्रश्रियं विकसतो विदधुर्गजेन्द्राः ॥" "चन्द्रकैश्चन्द्राकारैर्मण्डलैर्मदजलनदीनाम् ।" इति मल्लिनाथः ।) चन्द्रशब्दात् स्वार्थे के चन्द्रश्च ॥

चन्द्रकला, स्त्री, (चन्द्रं चन्द्राकारं सुखभागं कलयतीति । कलि+अच् टाप् च ।) मृगङ्कवाद्यम् । वाद्यमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (चन्द्रस्य कला ।) चन्द्रस्य षोडशभागेषु भागः । तद्यथा,—

"पूषा यशा सुमनसा रतिः प्राप्तिस्तथा धृतिः ।
ऋद्धिः सौम्या मरीचिश्च तथा चैवांशुमालिनी ॥
अङ्गिरा शशिनी चेति छाया सम्पूर्णमण्डला ।
तुष्टिश्चैवामृता चेति कलाः सोमस्य षोडश ॥"

आसां प्रयोजनं तिथिभेदे स्त्रीणामङ्गविशेषे स्थितस्य कामस्य प्रथमादिसबिन्दुप्रत्येकस्वरयुक्तनमोऽन्ततत्तत्प्रत्येककलानामरूपैर्मन्त्रैश्चालनम् । इति कामशास्त्रम् ॥ * ॥ तन्त्रोक्ता कला यथा,

"अमृता मानदा पूषा पुष्टिस्तुष्टी रतिर्धृतिः ।
शशिनी चन्द्रिका कान्तिर्ज्योत्स्ना श्रीः प्रीतिरङ्गदा ॥
पूर्णापूर्णामृताकामदायिन्यः शशिनः कलाः ।
आसां प्रयोजनं कलावतीदीक्षादौ पूजनम् ॥"
इति रुद्रयामलम् ॥

(चन्द्रः । यथा, कथासरित्सागरे । १ । ३६ । "स च दृष्टमखस्तेन नाशितो मन्युना मया । ततो जाता हिमाद्रिस्थमस्यैश्चन्द्रकला यथा ॥")

चन्द्रकान्तं, क्ली, (चन्द्रवत् कान्तं कान्तिः कमनीयता अस्य ।) श्रीखण्डचन्दनम् । कैरवम् । इति रत्नमाला ॥

चन्द्रकान्तः, पुं, (चन्द्रः कान्तः प्रियो यस्य ।) कैरवम् । (चन्द्र इव कान्तः कान्तियुक्तः । चन्द्रः कान्तः अभीष्टो अधिष्ठातृदेवोऽस्येति वा ।) मणिभेदः । इति मेदिनी । ते । १६५ ॥ अस्य पर्य्यायाः । चन्द्रमणिः २ चान्द्रः ३ चन्द्रोपलः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३२ ॥ इन्दुकान्तः ५ चन्द्राश्मा ६ संज्ञोपलः ७ शीताश्मा ८ चन्द्रिकाद्रावः ९ शशिकान्तः १० । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ८८ ।

"परीक्षका यत्र न सन्ति देशे
नार्घन्ति रत्नानि समुद्रजानि ।
आभीरदेशे किल चन्द्रकान्तं
त्रिभिर्वराटैर्विपणन्ति गोपाः ॥")

अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । स्निग्धत्वम् । अस्रदाहज्वरालक्ष्मीनाशित्वम् । शिवप्रीतिकरत्वम् । स्वच्छत्वञ्च ॥ * ॥ तदुद्भववारिगुणाः । विमलत्वम् । लघुत्वम् । पित्तमूर्च्छादिनाशदाहकासमदात्ययरोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रकान्ता, स्त्री, (चन्द्रः कान्तः प्रियो यस्याः ।) रात्रिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (चन्द्रस्य कान्ता ।) चन्द्रपत्नी च ॥

चन्द्रकालानलं, क्ली, चक्रविशेषः । यथा,—

"चन्द्रकालानलं चक्रं व्योमाकारं लिखेद्बुधः ।
चतुर्दिक्षु त्रिशूलानि मध्यभिन्नानि कारयेत् ॥
पूर्ब्बत्रिशूलमध्यस्थं दिन कृत्तादि लिख्यते ।
त्रिशूले च वह्निमध्ये मध्ये वह्नित्रिशूलके ॥
स्वनुत्रिशूले नामर्क्षे मध्यमं वह्निरक्षके ।
वैमलाभजयप्रज्ञा नामर्क्षे चन्द्रगर्भगे ॥
वर्ज्जनीयं प्रयत्नेन प्रथमाद्यत्रिपञ्चकम् ॥"
इति समयामृतम् ॥

चन्द्रकी, पुं, स्त्री, (चन्द्रको विद्यतेऽस्येति अच् । चन्द्रक+ङीष् ।) मयूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चन्द्रकुण्डः, पुं, (चन्द्रस्य कुण्डः चन्द्ररश्मिनिर्म्मितः कुण्डो वा । चन्द्राधिष्ठातृकः कुण्ड इत्यर्थः ।) कामरूपस्थसरोवरविशेषः । (यथा, कालिकापुराणे कामाख्यारूपनिर्णये ८१ अध्याये । "चन्द्ररश्मिसमुद्भूत ! चन्द्रकुण्ड ! महोदधे ! ॥")

चन्द्रकूटः, पुं, (चन्द्राख्यः कूटः पर्व्वतः । यद्वा, चन्द्रः कूटे शृङ्गे यस्य । प्रतिदिने चन्द्रप्रदक्षिणकरणादेवास्य तथात्वम् ।) कामरूपस्थपर्व्वतभेदः । यथा,—

"पूर्ब्बे वायुगिरेः शैलश्चन्द्रकूट इति स्मृतः ।
त्रिकोणस्तास्मसङ्काशस्तदूर्द्धे चन्द्रमण्डलम् ॥
द्वितीयवर्गस्याद्यन्तु विन्दिन्दुभ्यामलङ्कृतम् ।
चन्द्रबीजमिति प्रोक्तं तेन चन्द्रं प्रपूजयेत् ॥
अद्यापि प्रतिदर्शे तु पर्व्वतं तं निशापतिः ।
प्रदक्षिणीकरोत्येव दशभी रश्मिभिर्युतः ॥
तस्यैव पूर्ब्बभागे तु सोमकुण्डाख्यं सरः ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च नरः कैवल्यमश्नुते ॥
स्वर्गादवप्लुतश्चन्द्रः कामाख्यासेवने यदा ।
तदा तन्नग्निसंघातनिःसृतास्तोयराशयः ॥
तैस्तोयैर्व्वासवः कुण्डमकरोदिन्दुचन्द्रयोः ।
मध्ये पुण्यतमस्थाने स्वयं अश्मशिलोपरि ॥
चन्द्ररश्मिसमुद्भूत ! चन्द्रकुण्ड ! महोदधे ! ।
सुधास्रवण ! साङ्काद ! त्वं चन्द्र ! कलुषं हर ॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण स्नात्वा चन्द्रपाथसि ।
चन्द्रकूटं समारुह्य पूजयेद्यस्तु तं नरः ॥
अविच्छिन्ना सन्ततिस्तु सुकान्ता तस्य जायते ।
परत्र चन्द्रभवनं भित्त्वा याति परं पदम् ॥
तीरे तु चन्द्रकूटस्य मन्दनो नाम वै गिरिः ।
तस्मिन् वसति शक्रस्तु कामाख्यासेवने रतः ॥
अश्वभावं समास्थाय सर्व्वदेवेश्वरो हरिः ।
सेवितुं त्रिदशेशानीं सततं वर्त्तते नरः ।
चन्द्रकूटस्य तु गिरेर्मध्यस्य तथा गिरेः ।
प्रतिदर्शं तथा चन्द्रः प्रदक्षिणयति त्रिधा
चन्द्रकुण्डजले स्नात्वा समारुह्याथ मन्दनं
आराध्य शक्रं चोक्तैश्च मन्त्रैश्चामरतामियात्"

इति कालिकापुराणे कामाख्यारूपनिर्णये ८१ अध्यायः ॥

चन्द्रगुप्तः, पुं, (चन्द्रेण गुप्तः रक्षितः । चन्द्रवदाह्लादजनकरूपगुणवत्त्वात् तथात्वं वा ।) राजविशेषः । (यथा, भागवते । १२ । १ । ११—१२ । "नवनन्दान् द्विजः कश्चित् प्रपन्नानुद्धरिष्यति । तेषामभावे जगतीं मौर्य्या भोक्ष्यन्ति वै कलौ । स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्येऽभिषेक्ष्यति ।") चित्रगुप्तः । इति केचित् ॥

चन्द्रगोलस्थाः, पुं, (चन्द्र एव गोलः चन्द्रगोलः स्थानं चन्द्रलोक इत्यर्थः । तत्र तिष्ठन्ति ये ।) दिव्यपितरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बहुवचनान्तोऽयं शब्दः ॥

चन्द्रगोलिका, स्त्री, (चन्द्रगोलः साधनत्वेनास्त्यस्याः । इति ठन् टाप् च ।) ज्योत्स्ना । इति हेमचन्द्रः । २ । २० ॥

चन्द्रचपला, स्त्री, (चन्द्र इव चलज्जलसञ्चरणचपला ।) चन्द्रकमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली जटाधरश्च ॥

चन्द्रदाराः, पुं, (चन्द्रस्य दाराः पत्न्यः ।) अश्विन्यादिनक्षत्राणि । इति हलायुधः ॥ बहुवचनान्तोऽयम् ॥

चन्द्रपुष्पा, स्त्री, (चन्द्र इव पुष्पमस्याः ।) श्वेतकण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रप्रभः, पुं, (चन्द्र इव प्रभा यस्य ।) इलाहद्विशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । २७ ॥ (चन्द्रप्रभाविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । ३।२०७। "चन्द्रप्रभं श्वेतमथातपत्रं सौवर्णसग्भ्राजते चोत्तमाङ्गे ॥")

चन्द्रप्रभा, स्त्री, (चन्द्रवत् प्रभा स्निग्धादिगुणवत्ताख्याः ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः । औषधविशेषः यथा, सुखबोधे ।

"कृमिरिपुदहनयोमत्रिफलामरदारुचव्यभूनिम्बम् ।
मागधिमूलं मुस्तं सशठीवचामाक्षिकञ्चैव ।
लवणद्वयारनिशायुगकुस्तुम्बुरुगजकणातिविषाः ।
कर्षांशकान्येव समानि कुर्य्यात्
पलाष्टकं चाश्मजतोर्विदध्यात् ।
निष्कत्रयुक्तस्य पुरस्य धीमान्
पलद्वयं लौहरजस्तथैव ॥
सिताचतुर्णां पलमत्र वंशा
निकुम्भकुम्भत्रिसुगन्धियुक्तम् ।
चन्द्रप्रभेयं गुड़िका प्रयोज्या
चार्शांसि निर्णाशयते षडेव ॥
भगन्दरं पाण्डुरकामलाञ्च
निर्गेदवह्निः कुरुते च दीप्तिम् ।

कृच्छ्रामयान् पित्तकफानिलोत्था-
न्नाडीगते मर्म्मगते व्रणे च ॥
गल्याब्र्बुदे विद्रधिराजयक्ष्मणो-
र्म्मेहे भगाख्ये प्रबले च योन्याः ।
शुक्रक्षये चाश्मरिमूत्रकृच्छ्रे
शुक्रप्रवाहेऽप्युदरामये च ॥
भक्तस्य पूर्ब्बं सततं प्रयोज्या
तक्रानुपानं त्वथ मस्तुपानम् ।
आजो रसो जाङ्गलजो रसो वा
पयोऽथवा शीतजलानुपानम् ॥
बलेन नागस्तुरगो जवेन
दृष्ट्या सुपर्णः श्रवणे वराहः ॥
वलीपलितनिर्म्मुक्तो वृद्धोऽपि तरुणायते ॥
न पानभोज्ये परिहार्य्यमस्ति
न शीतवातातपमैथुनेषु ।
शम्भुं समभ्यर्च्च्य कृतप्रसादे-
नाम्ना गुडी चन्द्रमसः प्रसादात् ॥"
("मृतसूताभ्रकं लौहं नागं वङ्गं समं समम् ।
एलाबीजं लवङ्गञ्च जातीकोषफलन्तथा ॥
मधूकं मधुयष्टी च धात्री च समशर्करा ।
कर्पूरं खादिरं सारं शतावरी कण्टकारिका ॥
अम्लवेतसतुल्यांशममृतलोहेन वेदिनम् ।
भावयेत्त्रिफलाद्रव्यैश्च नागवल्ल्या दिनं दिनम् ॥
वटिकां वदरास्थ्याभां नाम्ना चन्द्रप्रभां पराम् ।
भक्षयेत्तीव्रमेहार्त्तः सर्व्वमेहकुलान्तकम् ॥
धात्री पटोलपत्रं वा कषायं वाम्बनायुतम् ।
सक्षौद्रं पाययेच्चानु सर्व्वमेहप्रशान्तये ॥"
इति चन्द्रप्रभावटी ।
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे प्रमेहाधिकारे ॥)

चन्द्रभागः, पुं, (भज + भावे घञ् । चन्द्रस्य भागो-विभागो यत्र इति ।) पर्व्वतविशेषः । यथा,—
ऋषय ऊचुः ।
"चन्द्रभागा कथं सिन्धुस्तत्रोत्पन्ना महागिरौ ।
कीदृक् सरस्तद्विप्रेन्द्र ! बृहल्लोहितसंज्ञकम् ॥
कथं स पर्व्वतश्रेष्ठश्चन्द्रभागाह्वयोऽभवत् ।
चन्द्रभागाह्वया कस्मान्नदी जाता शुभोदका ॥
एतन्नः श्रोष्यमाणानां जायते कौतुकं महत् ।
माहात्म्यं चन्द्रभागायाः कासारस्य गिरेस्तदा ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
शृणुतां चन्द्रभागाया उत्पत्तिं द्विजसत्तमाः ।
शुभाभिश्चन्द्रभागस्य माहात्म्यं नामकारणम् ॥
हिमवन्गिरिसंसक्तः शतयोजनविस्तृतः ।
योजनत्रय उच्छ्रायः कुन्देन्दुधवलो गिरिः ॥
तस्मिन् गिरौ पुरा वेधाश्चन्द्रं शुद्धं सुधानिधिम् ।
विभज्य कल्पयामास देवार्थं स पितामहः ॥
पित्रर्थञ्च तथा तस्य तिथिवृद्धिक्षयात्मकम् ।
कल्पयामास जगतां हिताय कमलासनः ॥
विभक्तश्चन्द्रमा यस्मात् तस्मिन् पर्व्वतसत्तमे ।
अतो देवाश्चन्द्रभागं नाम्ना चक्रुः पुरा गिरिम् ॥"
इत्यादि कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥

चन्द्रभागा, स्त्री, (चन्द्रभागः पर्व्वतविशेषः स उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः । "अर्श आदिभ्यो-ऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् ततष्टाप् । चन्द्र-भागात् पर्व्वतविशेषात् जाता इति वा ।) नदीविशेषः । इत्यमरः । १ । १० । ३४ ॥ तत्-पर्य्यायः । चन्द्रभागी २ चन्द्रिका ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ सा तु काश्मीरदेशे प्रसिद्धा । तस्या उत्पत्तिर्यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।
"यत्र देवसभा भूता वासौ तस्य महागिरेः ।
तत्र जाता देवनदी शीताख्या वचनाद्विधेः ॥
स्नापयित्वा यथा चन्द्रं शीतातोयैर्म्मनोहरैः ।
चन्द्रं पपुर्ब्रह्मवाक्यात् सर्व्वे ते त्रिदिवौकसः ॥
तदा शीताजलं चन्द्रस्नानयोगाच्च साम्प्रतम् ।
भूत्वा निपतितं तस्मिन् बृहल्लोहितसंज्ञके ॥
तद्विशुद्धं तदा तोयं तस्मिन् सरसि निर्म्मलम् ।
तद्दृष्ट्वा स्वयं ब्रह्मा विशुद्धं साधु तज्जलम् ॥
तद्दृशं नाम्नलात्तस्मादुत्थिता कन्यकोत्तमा ।
चन्द्रभागेति तन्नाम विधिश्चक्रे स्वयं ततः ॥
भार्य्यार्थं सागरस्तान्तु जग्राह ब्रह्मसम्मते ।
तत्रैवाधिष्ठितं तोयं गदाग्रेण निशापतिः ॥
निर्भिद्य पश्चिमे पार्श्वे गिरिं तत्तु प्रवाहयत् ।
तत् साम्प्रतजलं भित्त्वा बृहल्लोहितसंज्ञकम् ॥
कासारं सागरं जातं चन्द्रभागा नदी तु सा ।
सागरोऽपि तदा भार्य्यां चन्द्रभागां महानदीम् ॥
तेन तोयप्रवाहेण निनाय भवनं स्वकम् ।
एवं तस्मिन् समुत्पन्ना चन्द्रभागाह्वया नदी ॥
चन्द्रभागे महाशैले गुणैर्गङ्गासमा सदा ।"
इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥
अस्या जलस्य गुणाः । सुशीतलत्वम् । दाहपित्त-वातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रभागी, स्त्री, (चन्द्रभागस्य तदाख्यया प्रसिद्धस्य पर्व्वतस्य इयम् । चन्द्रभागपर्व्वतसञ्जातत्वात्तथा-त्वम् । चन्द्रभाग + "तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० ॥ इत्यण् । अत्र न वृद्धिः । ततः "बह्वादिभ्यश्च ।" ४ । १ । ४५ । इति ङीष् ।) चन्द्रभागानदी । इति शब्दरत्नावली ।

चन्द्रभूति, क्ली, (चन्द्रस्येव शुक्ला भूतिः सम्पत् कान्तिरिति यावत् यस्य । चन्द्रवत् शुभ्रदीप्ति-तयास्य तथात्वम् ।) रूप्यम् । इति राज-निर्घण्टः ॥

चन्द्रमणिः, पुं, (चन्द्रप्रियश्चन्द्रकान्त इत्यर्थः मणिः । शाकपार्थिववत् समासः ।) चन्द्रकान्तमणिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३३ ॥

चन्द्रमण्डलं, क्ली, (चन्द्रस्य मण्डलम् ।) चन्द्रबिम्बम् । चन्द्रपरिवेशः ॥ (यथा, गोः रामायणे ।५।३२।४८।
"तस्याश्च विमलं वक्त्रं सुदन्तं सुगुणैर्युतम् ।
यथा राहुविनिर्म्मुक्तमभवच्चन्द्रमण्डलम् ॥")

चन्द्रमाः, [स्] पुं, (चन्द्रमानन्दं मिमीते यद्वा चन्द्रं कर्पूरं साद्दृश्येन माति परिमातीति । मा + "चन्द्रे मो डित् ।" उणां । ४।२२८ । इति असिः स च डित् । चन्द्रं रजतं अम्लतञ्च तदिव मीयते चन्द्र इति वा मीयते इति दासी-भारादिषु तत्पादने हरदत्तः ।) चन्द्रः । इत्य-मरः । १ । ३ । १३ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३।६८।
"एकोपि कोपि सिंहो यः क्षीणं क्षीणं पुनर्नवम् ।
अनुदिनः करोत्येव सूर्य्यश्चन्द्रमसं यथा ॥")

चन्द्रमौलिः, पुं, (चन्द्रः मौलौ शिखरे यस्य ।) शिवः । इति हारावली । ८ ॥ (यथा, कुमारे । ५ । ८६ ।
"अद्य प्रभृत्यवनताङ्गि ! तवास्मि दासः
क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ॥")

चन्द्ररेखा, स्त्री, (चन्द्रस्य रेखा इव आकृति-र्यस्याः ।) वाकुची । इति भैषज्यरत्नावली ॥ हाकुच इति भाषा ॥ (यथा, भैषज्यरत्नावल्यां कुष्ठाधिकारे ।
"गुडूची चन्द्ररेखा च सोमराट् चक्रमर्द्दकम् ॥"
वाकुचीशब्दे विवरणमस्या ज्ञातव्यम् ॥)

चन्द्ररेणुः, पुं, (चन्द्र आह्लादको रेणुर्यस्य ।) काव्यचौरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चन्द्रलेखा, स्त्री, (चन्द्रस्य लेखा इव आकृति-र्यस्याः ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अप्सरोविशेषः । यथा, काशीखण्डे । ६ । ७ ।
"उर्व्वशी मेनका रम्भा चन्द्रलेखा तिलोत्तमा ॥"
छन्दोविशेषः । यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"म्रौ मो यौ चेद्भवेतां सप्ताष्टकैश्चन्द्रलेखा ॥")

चन्द्रलोहकं, क्ली, (चन्द्र इव शुभ्रं लोहकं धातु-द्रव्यम् ।) रूप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रवंशः, पुं, (चन्द्रस्य वंशः अन्ववायः ।) चन्द्र-सन्तानः । यथा । ब्रह्मणः पुत्रः अत्रिः तस्य पुत्रश्चन्द्रः तस्य बुधः तस्य वैवस्वतमनुकन्यायां इलायां भार्य्यायां पुरूरवाः स प्रतिष्ठाननगरे इदानीं विठोरसंज्ञे राजचक्रवर्त्ती आसीत् । तस्योर्व्वश्यां षट् पुत्रा आसन् तेषां आयुर्ज्येष्ठः । तस्य पुत्रो नहुषस्तस्य ययातिश्चक्रवर्त्ती । तस्य द्वे भार्य्ये वृषपर्व्वणो दानवराजस्य सुता शर्म्मिष्ठा शुक्रस्य कन्या देवयानी च । देव-यान्यां ययातेर्द्वौ पुत्रौ यदुस्तुर्व्वसुश्च । शर्म्मि-ष्ठायां त्रयः पुत्राः द्रुह्युः अनुः पूरुश्च । तत्र यदुप्रभृतयश्चत्वारः पितुराज्ञाहेलनं कृतवन्तः पित्रा शप्ताः । ज्येष्ठपुत्रं यदुं शशाप तव वंशे राजचक्रवर्त्ती माभूत् । तुर्व्वसुद्रुह्युनून् शशाप युष्माकं वंश्या वेदवाह्या म्लेच्छा भविष्यन्ति । पूरुस्तु पितुराज्ञया दुष्करं कर्म्म कृत्वा पितु-रतिप्रिय आसीत् । ययातिः स्वमरणसमये कनिष्ठपुत्रं पूरुं राजचक्रवर्त्तिनं कृतवान् । यदवे दक्षिणस्यां दिशि किञ्चिद्राज्यखण्डं दत्तवान् । तथा द्रुह्यवे पूर्व्वस्यां दिशि, पश्चि-मायां तुर्व्वसवे, उत्तरस्यां अनवे, सर्व्वान् पूरो-रधीनांश्चक्रे । यदुरतीवधर्म्मशीलस्तद्वंशे द्वापर युगस्यान्ते श्रीकृष्णोऽवतीर्णः । तच्चरितं सर्व्व-शास्त्रप्रसिद्धम् ॥ (अधुना, यदोर्वंश उच्यते । यदोः पुत्रः क्रोष्टा (क्रोष्टु) तस्य वृजिनिवान् तस्य स्वाहिः तस्य उशङ्कुः तस्य चित्ररथः तस्य शशबिन्दुः तस्य पृथुकीर्त्तिः पृथुजयः पृथु-दानः पृथुश्रवा इति चत्वारः पुत्राः । पृथु-

श्रवस: तम: तस्य उशना: तस्य शितायु: तस्य रुक्मकवच: तस्य ज्यामघ: तस्य विदर्भ: तस्य क्रथ: तस्य कुन्ति: तस्य वृष्टि: तस्य निवृत्ति: तस्य दशार्ह: तस्य व्योम: तस्य जिमूत: तस्य विकृति: तस्य भीमरथ: तस्य मधुरथ: तस्य शकुनि: तस्य करन्ति: तस्य देवमत: तस्य देवक्षेत्र: तस्य मधु: तस्य कुरुवश: तस्य अनुरथ: तस्य पुरुहोत्र: तस्य अंशु: तस्य सत्यश्रुत: तस्य वृष्णि: देवावृध: अन्धक: महाभुज: इति चत्वार: पुत्रा:। तेषु वृष्णिान्वये: तस्य सुमित्र: तस्य युगमित्र: तस्य वृष्टि: तस्य चित्रक: तस्य विदूरथ: तस्य शूर: तस्य भजमान: तस्य शिनि: तस्य भोज: तस्य राधिक: तस्य देवमीढ़: तस्य शूरसेन: तस्य वसुदेव: तस्य पुत्रो भगवान् श्रीकृष्ण: ॥*॥) ययातिपुत्रस्य पूरोरतिविस्तीर्णो वंश उच्यते। पूरो: पुत्रो जनमेजय: तस्य प्रचिन्वान् तस्य प्रवीर: तस्य मनस्यु: तस्य चारुपद: तस्य सुद्यु: तस्य बहुगव: तस्य संयाति: तस्य अहंयाति: तस्य रौद्राश्व: तस्य ऋचेयु: तस्य रन्तिनार: तस्य सुमति: (तंसु:) तस्य रैभ्य: (सुरोध:) तस्य दुष्मन्तश्चक्रवर्त्ती। तस्य शकुन्तलायां भार्य्यायां भरतश्चक्रवर्त्ती आसीत्। यस्त्रयस्त्रिंशच्छतमश्वमेधान् कृतवान् पश्चाद्राजसूयान् एवमन्यान् नानाविधान् यज्ञान् अकरोत् बहूनि धनरत्नादीनि दत्तवान् सप्तविंशतिसहस्रवत्सरान् एकच्छत्रं राज्यं कृतवान्। तस्य पुत्रो वितथ: तस्य मन्यु: तस्य वृहत्क्षेत्र: तस्य हस्ती येन हस्तिनापुरं निर्म्मितम्। तस्य अजमीढ़: तस्य ऋक्ष: तस्य संवरण: तस्य सूर्य्यकन्यायां तपत्यां कुरु: तस्य जह्नु: तस्य सुरथ: तस्य विदूरथ: तस्य सार्व्वभौम: तस्य जयत्सेन: तस्य राधिक: तस्य अयुतायु: तस्य ऋक्ष: तस्य दिलीप: तस्य प्रतीप: तस्य देवापि: शान्तनु: वाह्लीक इति त्रय: पुत्रा:। तत्र देवापि: कलापग्रामे योगी भूत्वा वर्त्तते। स कलौ चन्द्रवंशे लुप्ते कलेरन्ते पुन: सत्ययुगे चन्द्रवंशं भावयिष्यति ॥*॥ तत्र शान्तनू राजा अभवत् स चक्रवर्त्ती तस्य गङ्गायां भीष्म: पुत्रो जात: स परमधर्म्मात्मा महावीर: येन पितुर्दाशकन्याविवाहार्थं पितृराज्यं त्यक्तम्। य: स्वस्य विवाहं त्यक्त्वा ऊर्द्ध्वरेता जात:। शान्तनोर्दाशकन्यायां द्वौ पुत्रौ जातौ चित्राङ्गदो विचित्रवीर्य्यश्च। सत्यवत्यां कन्याकाले पराशरात् व्यासो जात:। पुनर्मुनेर्वरात् व्यासजन्मानन्तरं सा कन्यारूपाभवत्। चित्राङ्गदो युद्धे गन्धर्व्वेण हत:। विचित्रवीर्य्यस्य क्षेत्रे सत्यवत्याज्ञया व्यास: धृतराष्ट्रं पाण्डुञ्च जनयामास। धृतराष्ट्रस्यान्धस्य गान्धार्य्यां भार्य्यायां दुर्य्योधनज्येष्ठं पुत्रशतं बभूव। पाण्डोर्द्वे भार्य्ये कुन्ती माद्री च। मृगीभूतस्य मुने: शापान्मैथुनरहितस्य पाण्डोराज्ञया कुन्ती धर्म्माद् युधिष्ठिरं पवनाद्भीमं इन्द्रादर्ज्जुनं जनयामास। माद्री अश्विनीकुमाराभ्यां नकुलसहदेवौ जनयामास। युधिष्ठिरस्तु राजसूययाजी। अर्ज्जुनस्य सुभद्रायां भार्य्यायां अभिमन्युस्तस्य उत्तरायां भार्य्यायां परिक्षित्। युधिष्ठिरादनन्तरं कलियुगस्यारम्भे स राजासीत् चक्रवर्त्ती। तस्य जनमेजय: तस्य शतानीक: तस्य सहस्रानीक: तस्य अश्वमेधज: तस्य असीमकृष्ण: तस्य नेमिचक्र: स हस्तिनानगरे नद्याहृते कौशाम्ब्यां पुर्य्यां राजासीत्। तस्य उप्त: तस्य चित्ररथ: तस्य शुचिरथ: तस्य वृष्टिमान् तस्य सुसेन: तस्य सुनीथ: तस्य नृचक्षु: तस्य सुखीनल: तस्य परिप्लव: तस्य सुनय: तस्य मेधावी तस्य नृपञ्जय: तस्य दूर्व्व: तस्य तिमि: तस्य वृहद्रथ: तस्य सुदास: तस्य शतानीक: तस्य दुर्द्दमन: तस्य महीनर: तस्य दण्डपाणि: तस्य निमि: तस्य क्षेमक:। एतत्पर्य्यन्तमस्य वंशस्य शान्ति: एते कले: सहस्रवर्षपर्य्यन्तं स्थिता: ॥*॥ सोमवंशशाखान्तरे मगधवंश्या राजान: कलौ बहुकालं स्थिता:। अतस्ते वर्ण्यन्ते। तत्र युधिष्ठिरसमकालीनो जरासन्धसुत: सहदेवो मगधेषु राजासीत्। तस्य मार्जारि: तस्य श्रुतश्रवा: तस्य अयुतायु: तस्य निरमित्र: तस्य सुनक्षत्र: तस्य वृहत्सेन: तस्य कर्म्मजित् तस्य श्रुतञ्जय: तस्य विप्र: तस्य शुचि: तस्य क्षेम: तस्य सुव्रत: तस्य धर्म्मसूत्र: तस्य सम: तस्य द्युमत्सेन: तस्य सुमति: तस्य सुबल: तस्य सुनीथ: तस्य सत्यजित् तस्य विश्वजित् तस्य पुरञ्जय: एते राजान: कले: सहस्रवत्सरपर्य्यन्तं राज्यं कृतवन्त: ॥ * ॥ तत: पुरञ्जयस्य मन्त्री शुनक: पुरञ्जयं हत्वा तस्य पुत्रं प्रद्योतं राजानं कृतवान्। तदारभ्य राजानो वर्णसङ्करदोषदुष्टा जाता:। प्रद्योतपुत्र: पालक: तस्य विशाखयूप: तस्य राजक: तस्य नन्दिवर्द्धन:। एते पञ्च अष्टत्रिंशोत्तरशतवर्षं भूमिपा आसन् ॥ * ॥ नन्दिवर्द्धनस्य पुत्र: शिशुनाग: तस्य काकवर्ण: तस्य क्षेमधर्म्मा तस्य क्षेत्रज्ञ: तस्य विधिसार: तस्य अजातशत्रु: तस्य दर्भक: तस्य अजय: तस्य नन्दिवर्द्धन: तस्य महानन्दि: एते दश नृपा: षष्ट्युत्तरशतत्रयं वत्सरान् भूमिपाला आसन् ॥ * ॥ महानन्दिसुतो नन्द: शूद्रायां समुत्पन्न: राजासीत् तस्य सुमाल्याद्या अष्टौ पुत्रा आसन्। ते शतवत्सरान् राज्यं कृतवन्त:। चाणक्यनामा कश्चिद्ब्राह्मण: नन्दं तत्पुत्रांश्च हत्वा मौर्य्यं चन्द्रगुप्तं राजानं कृतवान्। कलौ नन्दान्त: क्षत्रियवंश:। इति श्रीभागवतं महाभारतञ्च ॥

चन्द्रवल्लरी, स्त्री, (चदि आह्लादे + रक्। चन्द्रा आनन्ददायिका वल्लरी। सुधातुल्यमधुस्राविलातथात्वम्। चन्द्रस्य वल्लरी लता इति केचित्।) सोमवल्लरी। सोमलता इति ख्याता। अन्ये ब्राह्मीशाकमिति केचित्। इत्यमरटीकायां भरत: ॥

चन्द्रवल्ली, स्त्री, (चन्द्र इव आनन्ददायिका वल्ली।) प्रसारणी। माधवीलता। इति राजनिर्घण्ट: ॥ सोमलता च ॥ (सोमलताशब्दे गुणादयोऽस्या ज्ञेया: ॥)

चन्द्रवाला, स्त्री, (चन्द्रं कर्पूरमपि वलते संवृणोति स्वगन्धेन इति। वल संवरणे + अण्। ततष्टाप्।) स्थूलैला। इत्यमर:। २। ४। १२५ ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—

"एला स्थूला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटापि च।
भद्रैला वृहदेला च चन्द्रवाला च निष्कुटि:।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।)

चन्द्रविहङ्गम:, पुं, (चन्द्र इव शुभ्रो विहङ्गम:।) वकपक्षी। इति त्रिकाण्डशेष: ॥

चन्द्रव्रतं, क्ली, (चन्द्राय चन्द्रलोकप्राप्तये यत् व्रतम्। यद्वा, चन्द्रस्य ह्रासवृद्धिभ्यां कृतं यद्व्रतं तत्।) चान्द्रायणम्। इति स्मृति: ॥ (एतद्विवरणं चान्द्रायणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

चन्द्रशाला, स्त्री, (चन्द्रेण शालते शोभते इति। शाल + अच्। ततष्टाप्।) ज्योत्स्ना। इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (चन्द्र इव शालते श्लाघते इति। उच्चस्थानस्थितत्वादेव तथात्वम्।) प्रासादोपरिगृहम्। तत्पर्य्याय:। शिरोगृहम् २। इति हेमचन्द्र:। ४। ६१ ॥ चन्द्रशालिका ३ वड़भी ४ कूटागारम् ५। इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (यथा, रघु:। १३। ४०।

"तस्यायमन्तर्हितसौधभाज:
प्रसक्तसङ्गीतमृदङ्गघोष:।
वियद्गत: पुष्पकचन्द्रशाला:
क्षणं प्रतिश्रुन्मुखरा: करोति ॥")

चन्द्रशालिका, स्त्री, (चन्द्र इव शालते इति। शाल + ण्वुल्। टापि अत इत्वम्। यद्वा, चन्द्रशाला + स्वार्थे कन्।) वड़भी। इति त्रिकाण्डशेष: ॥

चन्द्रशूरं, क्ली, फलविशेष:। हालिम् इति भाषा। तत्पर्य्याय:। चन्द्रिका २ चर्म्महन्त्री ३ पशुमेहकारिका ४ नन्दनी ५ कारवी ६ भद्रा ७। अस्य गुणा:। हिक्कावातश्लेष्मातिसारित्वम्। असृग्वातरोगद्वेषित्वम्। बलपुष्टिविवर्द्धनत्वञ्च। इति भावप्रकाश: ॥

चन्द्रशेखर:, पुं, (चन्द्र: शेखरे मौलौ यस्य। यद्वा, चदि आह्लादे + रक्। चन्द्र: आह्लाद: स्वानन्दानुभवरूपपरमात्मज्योति: शेखरे ललाटोर्द्ध्वभागे यस्य। स्वप्रकाशात्मनां शरीरत्रयोपाधिवर्ज्जितानां योगीन्द्रपुरुषाणामपि ललाटदेशे सत्यज्ञानानन्दामृतसेतो: परब्रह्मण: स्वाभाविकज्योतिर्मण्डलस्य प्रकाशमानत्वात् अस्त्येव चन्द्रशेखरत्वमिति चेन्न। विश्वगुरोर्महादेवादन्यत्र पूर्णतमयोगसिद्धेरप्रसिद्धे:। किञ्च महेश्वरादिशब्दवत् रूढ़िशक्तितोऽपि सर्व्वयोगीन्द्रगुरौ भगवति महेश्वरे एव चन्द्रशेखरपदं समन्वयतेति पूर्व्वाचार्य्यपादा: ॥) शिव:। इत्यमर:। १। १। ३२ ॥ (यथा, कुमारे। ५। ५८।

"यदा बुधै: सर्व्वगतस्त्वमुच्यसे
न वेत्सि भावस्थमिमं कथं जनम्।

इति खड्गलोल्लिखितञ्च सुगन्धया
रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः ॥”
चन्द्रयुक्तः शेखरः शृङ्गं यस्य ।) पर्व्वतविशेषः ।
यथा, आगमे शिववाक्यम् ।
“विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे ॥”
(तथा, महालिङ्गेश्वरतन्त्रे ।
“शम्भुनाथचन्द्रनाथचन्द्रशेखर पर्व्वते ॥”)
चट्टलदेशे महापीठे भैरवविशेषः । यथा,—
“चट्टले दक्षबाहुर्म्मे भैरवचन्द्रशेखरः ।
व्यक्तरूपा भगवती भवानी तत्र देवता ॥
विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे ॥”
इति तन्त्रचूडामणौ ५१ पीठनिर्णयः ॥
करवीरपुरराजा । स च पौष्यराजपुत्रः । यथा,-
“अथ काले व्यतीते तु सर्व्वज्ञो वृषभध्वजः ।
तद्भार्त्तिकर्म्म ज्ञात्वेव मानुषो ह्यभवत् स्वयम् ॥
ब्रह्मणो दक्षिणाङ्गुष्ठाद्दक्षो ब्रह्मसुतोऽभवत् ।
अदितिस्तत्सुता जाता ततः पूषाख्योऽभवत् ॥
पूष्णः पुत्त्रोऽभवत् पौष्यः सर्व्वशास्त्रार्थपारगः ।
यस्य तुल्यो नृपो भूमौ न भूतो न भविष्यति ॥
स पुत्त्रहीनो राजाभूत् पौष्यो नृपतिसत्तमः ।
शेषे वयसि सम्प्राप्ते भार्य्याभिस्तिसृभिः सह ॥
पौष्यः परमया भक्त्या ब्रह्माणं पर्य्यतोषयत् ।
तस्य प्रसन्नो भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
तमुवाच स राजानं किमिच्छसि वदस्व मे ।
प्रसन्नोऽस्मि नृपश्रेष्ठ ! प्रदास्यामि यथेप्सितम् ॥
यदिष्टं तव जायानां तत्तद्दास्यामि साम्प्रतम् ॥
पौष्य उवाच ।
हिरण्यगर्भपुत्त्रोऽहं पुत्त्रार्थी त्वामुपास्महे ।
त्वयि प्रसन्ने पुत्त्रो मे भवेल्लक्षणसंयुतः ॥
एतदर्थं सभार्य्योऽहं भक्त्या त्वां समुपस्थितः ।
यथा मे जायते पुत्त्रस्तथा कुरु जगत्पते ! ॥
पुन्नाम्नो नरकात् पुत्त्रस्त्रायते पितरं प्रसूम् ।
अतस्तस्माद्भयं ब्रह्मन् ! त्वं नाशयितुमर्हसि ॥
ब्रह्मोवाच ।
शृणु पौष्य ! यथा भावी पुत्त्रस्तव कुलोद्वहः ।
तदहं ते वदाम्यद्य भार्य्याभिस्तत् समाचर ॥
इदं फलं गृहाण त्वं मया दत्तं नृपोत्तम ! ।
अजीर्णं बहुले काले प्राप्तेऽपि सुरसं सदा ॥
फलमेतत् समादाय यावत् संवत्सरद्वयम् ।
आराधय महादेवं सुप्रसन्नो भविष्यति ॥
यथा संभाषते भर्गः फलमेतत्तथा भवान् ।
करिष्यति फलं राजन् ! भार्य्याभिस्तिसृभिः सह ॥
ततस्ते लक्षणोपेतस्तनयः कुलवर्द्धनः ।
भविष्यति च यः शास्ता चक्रवर्त्ती भविष्यति ॥
इत्युक्त्वा प्रययौ ब्रह्मा राजापि सह भीरुभिः ।
हरं यष्टुं समारेभे भक्त्या परमया युतः ॥
निराशी संयताहारः कदाचित् फलभोजनः ।
दृषद्वतीनदीतीरे फलं संस्थाप्य चाग्रतः ॥
पुष्पार्घ्यधूपदीपाद्यैर्वृषध्वजमतर्पयत् ।
स तु वर्षद्वयेऽतीते महादेवो जगत्पतिः ॥
पौष्यस्य नृपतेः सम्यक् प्रससादार्थसिद्धये ।
प्रसन्नः प्राह नृपतिं महादेवो हसन्निव ॥
उपासते किमर्थं मां तन्मे वद ददामि ते ॥
पौष्य उवाच ।
अपुत्त्रोऽहं पुत्त्रकामः पूजयामि वृषध्वज ! ।
यथाहं पुत्त्रवान् वै स्यां वृषध्वज ! तथा कुरु ॥
इति संव्यवदद्राजा भार्य्याभिः सह हर्षितः ।
प्रणम्य स्तुतिपूर्व्वेण भक्तिनम्रात्ममानसः ॥
ततः पुत्त्रार्थिनं भूपं प्रसन्नो वृषभध्वजः ।
ब्रह्मदत्तफलं हस्ते कृत्वेदं तमुवाच ह ॥
ईश्वर उवाच ।
इदं फलं ब्रह्मदत्तं विभज्य नृपते त्रिधा ।
भोजयैताः स्वजायास्त्वं प्रहृष्टः सुस्थमानसः ॥
ततः प्रवृत्ते भवत एतासु ऋतुसङ्गमे ।
आधास्यन्ति च गर्भांस्तु भार्य्यास्ते युगपन्नृप ! ॥
काले प्राप्ते च युगपत् प्रसवो योषितां तव ।
भविष्यति नृपश्रेष्ठ ! ता एवं त्व करिष्यसि ॥
एकस्या जठरे शीर्षं भार्य्यायास्ते भविष्यति ।
अपरस्यास्तथा कुक्षौ मध्यभागो भविष्यति ॥
अधो नाभ्यास्तु यो भागः सोऽपरस्यां भविष्यति ।
ततः खण्डत्रयं भूप ! यथास्थानं पृथक् पृथक् ॥
योजयिष्यसि पश्चात्ते पुत्त्र एको भविष्यति ।
तस्य शीर्षे चन्द्ररेखा सहजा संभविष्यति ॥
तेनैव नाम्ना स ख्यातिं गमिष्यति च भूपते ! ।
इत्युक्त्वा स महादेवस्तासां गर्भान् स्वयं तदा ॥
संस्कर्त्तुं जाह्नवीतोयमात्मनः शिरसो न्यधात् ।
ततः फले स्वयं देवः प्रविवेश वृषध्वजः ॥
तत्क्षणात् तत् फलं भूतं त्रिभागं स्वयमेव हि ।
पौष्यस्तत् फलमादाय मुदितः सह भार्य्यया ॥
प्रययौ मन्दिरं हृष्टो अनुज्ञाप्य वृषध्वजम् ।
ततः समुचिते काले प्राप्ते ताभिस्तु भक्षितम् ॥
तत् फलं नृपशार्द्दूल ! गर्भाश्चाप्याहिताः शुभाः ।
सम्पूर्णे गर्भकाले तु गर्भेभ्यः समजायत ॥
खण्डत्रयं पृथक् राजा यथा भर्गेण भाषितम् ।
तच्च खण्डत्रयं पौष्यो यथास्थानं नियोज्य च ।
एकं पिण्डं चकाराशु तत्र पुत्त्रो व्यजायत ।
तस्य शीर्षे तदा राजन् सहजेन्दुकला शुभा ॥
विरराज यथा स्वच्छा शरत्काले कला विधोः ।
तं सर्व्वलक्षणोपेतं पीनोरस्कं सुनासिकम् ॥
सिंहग्रीवं विशालाक्षं दीर्घायतभुजं तदा ।
दृष्ट्वा पौष्योऽथ भार्य्याभिस्तिसृभिः सह संमुदम् ।
लेभे दरिद्रः सत्कोषं प्राप्येव विपुलं ततः ।
तस्य नामाकरोद्राजा ब्राह्मणैः स्वैः पुरोहितैः ॥
चन्द्रशेखर इत्येवं कान्त्या चन्द्रमसः समः ।
ववृधे स महाभागः प्रत्यहं चात्यरागयत ॥
कलाभिरिव तेजस्वी शरदीव निशाकरः ।
एवं तिसृणामम्बानां गर्भे जातो यतो हरः ॥
अतस्त्र्यम्बकनामाभूत् प्रथितो लोकदेवयोः ।
स राजपुत्त्रः कौमारावस्थां प्राप यदा तदा ॥
सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो जिष्णोस्तुल्यो बभूव ह ।
बले वीर्य्ये प्रहरणे शास्त्रे शीले च तत्समः ॥
नान्योऽभून्नृपशार्द्दूल ! नो वा भूमौ भविष्यति ।
अभिषिच्याथ तं बालं कुमारं बलवत्तरम् ॥
दशपञ्चैकवर्षीयं सर्व्वराजगुणैर्युतम् ।
तिसृभिः सह भार्य्याभिर्व्वनं पौष्यो विवेश ह ॥
वृद्धोचितक्रियां कर्त्तुं राजा परमधार्म्मिकः ।
गते पितरि राजा स वनवासं महाबलः ॥
सर्व्वां क्षितिं वशे चक्रेऽमात्यैः स चन्द्रशेखरः ।
सार्व्वभौमो नृपो भूत्वा राजभिः परिषेवितः ॥
अमरैरिव देवेन्द्रो विजहार श्रिया युतः ।
एवं पौष्यसुतो भूत्वा त्र्यम्बकः प्राप्य निर्वृतिम् ॥
ब्रह्मावर्त्ताह्वये रम्ये करवीराह्वये पुरे ।
दृषद्वतीनदीतीरे राजा भूत्वा मुमोद ह ॥”
इति कालिकापुराणे ४९ अध्यायः ॥ * ॥
(स्वनामख्यातः पण्डितविशेषः । असौ हि
सिद्धपुरुषः त्रिवेणीसन्निकर्षस्थवन्धपाड़ाख्यग्रामे
१६०० शकस्य प्रारम्भ एव वर्त्तमान आसीत ।
अद्यापि तस्य सिद्धिस्थानं तत्रैव वर्त्तते । अयं
नानाशास्त्रवेत्ता विशेषतो ज्योतिषशास्त्रेषु
लब्धप्रतिष्ठो बभूव । एतत्संकलिता बहवो
ग्रन्था अस्मद्देशेऽद्यापि प्रचरन्ति ॥ * ॥)
षोड़शभुवकान्तर्गतनवमभुवकः । तद्विवरणं
ध्रुवकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ अपि च ।
“ऊनविंशतिवर्णाङ्घ्रिः सिद्धिदश्चन्द्रशेखरः ।
कथितः केन्दुके ताले भवेत् शृङ्गारवीरयोः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(वटिकौषधविशेषः ।
“सूतो गन्धष्टङ्गणः सोषणः स्या-
देतैस्तुल्या शर्करा मत्स्यपित्तैः ।
भूयो भूयो भावयेत्तु त्रिवारं
वल्लो देयः शृङ्गवेरस्य वारा ॥
सम्यक् तापे वारिभक्तं सतक्रं
हन्ताकाढ्यं पथ्यमेव प्रदिष्टम् ।
अङ्गे रोगं हन्ति सामं प्रभावात्
पित्ताधिक्ये मूर्द्ध्नि वारिप्रयोगः ॥”
इति उदकमञ्जरीरसः ॥
“अत्रैव शर्करां त्यक्त्वा शिला च यदि दीयते ।
गुणैः समो भवेदस्य नाम्ना च चन्द्रशेखरः ॥”
इति चन्द्रशेखरो रसः ॥)

चन्द्रसंज्ञः, पुं, (चन्द्रस्य संज्ञा संज्ञा यस्य ।)
कर्पूरम् । इत्यमरः । २ । ६ । १३० ॥

चन्द्रसम्भवा, स्त्री, (चन्द्रः सम्भवो यस्याः ।)
सूक्ष्मैला । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (बुधे, पुं ॥)

चन्द्रहासं, क्ली, (चन्द्रस्येव शुक्लो हासः प्रभा
यस्य ।) रौप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रहासः, पुं, (चन्द्रस्येव शुक्लो हासो दीप्ति-
र्यस्य ।) खड्गः । रावणखड्गः । इति मेदिनी ।
से, ५२ ॥

चन्द्रहासा, स्त्री, (चन्द्रहास + टाप् ।) गुडूची ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (चन्द्रवदाह्लादकरो हासो
यस्याः इति । गायत्त्रीरूपा भगवती । यथा,
देवीभागवते । १२ । ६ । ४८ ।
“चन्द्रहासा चारुदात्री चकोरी चन्द्रहासिनी ॥”
इत्यादि । तस्याः पर्य्याया यथा,—
“गुडूची मधुपर्णी स्यादमृताऽमृतवल्लरी ।
छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च ॥
जीवन्तिका तन्त्रिका च सोमा सोमवल्लिका च सा ।
कुण्डली चक्रलक्षणिका धीरा विशल्या च रसायनी ॥
चन्द्रहासा वयस्था च मण्डली देवनिर्म्मिता ॥”
इति भावप्रकाशः ॥)

गर्भदा चन्द्रभा चन्द्री चन्द्रपुष्पा प्रियङ्करी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

चन्द्रा, स्त्री, (चन्दयति आह्लादयतीति । चदि+णिच्+रक् । स्त्रियां टाप् ।) एला । वितानम् । इति शब्दरत्नावली ॥ गुडूची । इति केचित् ॥

चन्द्रातपः, पुं, (चन्द्र इव आतपति प्रीतलं करोति छायादानेन । आ+तप्+अच् ।) आच्छादनविशेषः । चाँदोया इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । उल्लोचः २ वितानम् ३ चन्द्रा ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (चन्द्रस्य आतपः रश्मिः ।) ज्योत्स्ना । इति हेमचन्द्रः । २ । २१ ॥ (यथा, कादम्बर्य्याम् । "चन्द्रातपमिव रसतासुपेतम् ॥")

चन्द्रापीडः, पुं, (चन्द्रः आपीडे शेखरे यद्वा आपीडः शिरोभूषणं यस्य ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (काश्मीरस्य राजविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ४५ । .

"राजचूडामणिः श्रीमांश्चन्द्रापीडस्ततोऽभवत् । पीडितेन्दुत्विषा कीर्त्त्या कलेः पीडाचकार यः ॥"

कादम्बरीवर्णितनायकविशेषः । स तु राजतारापीडस्य पुत्त्रः । यथा, कादम्बर्य्याम् । १३७ । "अतिक्रान्ते च षष्ठीजागरे प्राप्ते दशमेऽहनि पुण्ये मुहूर्त्ते गाः सुवर्णञ्च कोटिशो ब्राह्मणसात् कृत्वा 'मातुरस्य मया परिपूर्णमण्डलश्चन्द्रः स्वप्ने मुखकमलमाविशन् दृष्टः' इति स्वप्नानुरूपमेव राजा सूनोश्चन्द्रापीड इति नाम चकार ।" अयं हि एकदा मृगयां गच्छन् किन्नरमिथुनमनुधावन् हिमालयशिखरमधिरुह्य अच्छोदसरोवरसमीपं गतवान् । तत्रस्थ महाश्वेतां गन्धर्व्वकुमारीमवलोक्य तन्मुखात् तस्याः सर्व्ववृत्तान्तमाकर्ण्य च तया सह गन्धर्व्वलोकं गतवान् । तत्र गत एव गन्धर्व्वराजस्य चित्ररथस्य कादम्बरीं नाम कन्यां ददर्श । दृष्ट्वा च तां कन्दर्पबाणपीडितो बभूव । ततोऽतिकष्टेन तस्मात् स्थानात् प्रत्यागत्य स्वसहचरं वैशम्पायनं स्कन्धावाररक्षकत्वेन परिकल्प्य पित्राहूतः स्वभवनमाजगाम । अथ गच्छति काले वैशम्पायनानयनाय गतोऽसौ चिरवन्धोर्वैशम्पायनस्य मृत्युवार्त्तामाकलय्य छिन्नतरुरिव भूतले पतित्वा महाश्वेतासन्निकर्ष एव विदीर्णहृदयो गतासुरासीत् । ततो दैवादेशेन रक्षितशरीरोऽसौ पुनर्जीवितस्य कादम्बरीं परिणीतवान् । इत्येतावत्याश्चर्य्यजनिका कथा कादम्बरीग्रन्थत एव विशेषतो विज्ञेया ॥)

चन्द्रावली, स्त्री, गोपीविशेषः । सा तु चन्द्रभानुकन्या व्रजे श्रीकृष्णस्य नित्यप्रिया राधातुल्या । यथा, उज्ज्वलनीलमणौ ।

"राधाचन्द्रावलीमुख्याः प्रोक्ता नित्यप्रिया व्रजे । कृष्णवन्नित्यसौन्दर्य्यवैदग्ध्यादिगुणाश्रयाः ॥"

चन्द्रिका, स्त्री, (चन्द्र आश्रयत्वेनास्त्यस्याः । "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) ज्योत्स्ना । इत्यमरः । १ । ३ । १६ ॥ (यथा, रघुः । १६ । ३६ ।

"अन्वभुङ्क्त सुरतश्रमापहां
मेघमुक्तविशदां स चन्द्रिकाम् ॥")

स्थूलैला । चन्द्रकमत्स्यः । चन्द्रभागानदी । इति शब्दरत्नावली ॥ कर्णस्फोटा । मल्लिका । श्वेतकण्टकारी । मेथिका । चन्द्रैला । इति राजनिर्घण्टः ॥ चन्द्रशूरम् । इति भावप्रकाशः ॥ (पीठस्थदेवीविशेषः । सा तु हरिश्चन्द्रे विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६७ ।

"सह्याद्रावेकवीरा तु हरिश्चन्द्रे तु चन्द्रिका ॥"

छन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।

"ननततगुरुभिश्चन्द्रिकाश्वर्त्तुभिः ॥"

वासपुष्पा । अस्याः पर्य्याया यथा,—

"चन्द्रिका चर्म्महन्त्री च पशुमेहनकारिका । नन्दिनी कारवी भद्रा वासपुष्पा सुवासरा ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

चन्द्रिकाद्रावः, पुं, (चन्द्रिकया द्रावो द्रवणं यस्य ।) चन्द्रकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रिकापायी, [न्] पुं स्त्री, (चन्द्रिकां ज्योत्स्नां पिबतीति । पा+णिनिः ।) चकोरपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रिकाम्बुजं, क्ली, (चन्द्रिका इव शुभ्रं अम्बुजम् ।) सितोत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रिलः, पुं, (चन्द्रो विद्यतेऽस्य । चन्द्र+बाहुलकात् अस्त्यर्थे इलच् ।) शिवः । नापितः । वास्तूकम् । इति मेदिनी । ले, ५८ ॥

चन्द्री, स्त्री, (चन्दयति आह्लादयतीति । चदि+णिच्+रक् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रेष्टा, स्त्री, (चन्द्रः इष्टः प्रियो यस्याः । निष्ठायाः परनिपातः ।) उत्पलिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रोदयः, पुं, (चन्द्रस्य उदयः ।) आकाशे चन्द्रस्य प्रकाशः । स च यद्दिने सार्द्धप्रहरद्वयव्यापिनी या तिथिस्तत्तिथ्यनुसारेण भवति । तस्य प्रमाणं यथा, पुराणसमुच्चये ।

"गवां क्रीडादिने यत्र रात्रौ दृश्येत चन्द्रमाः । सोमो राजा पशून् हन्ति सुरभीपूजकांस्तथा ॥ तदुदयसम्भावनञ्च निर्णयामृते निर्णीतम् । प्रतिपद्यापराह्णिकत्रिमुहूर्त्तव्यापिन्यां द्वितीयायां चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते । तदुक्तमग्न्याधानविषये वृद्धशातातपेन ।

द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी । अग्न्याधानं चतुर्द्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति ॥ अपराह्णश्च पञ्चधाविभक्तस्याह्नश्चतुर्थो भागः । ततश्च यत्र प्रतिपदि यामुहूर्त्तव्यापिनी द्वितीया तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति ।" इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥ (चन्द्रस्य वस्त्रखण्डादिरचितचन्द्राकृतिरातपो यत्र ।) चन्द्रातपः । औषधविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।३।३४५॥ स तु मकरध्वजाख्यरससिन्दूरम् । यथा,—

"पलं मृदु स्वर्णदलं रसेन्द्रं
पलाष्टकं षोडश गन्धकस्य ।
शोणैः सुकार्पासभवैः प्रसूनैः
सर्व्वं विमर्द्याथ कुमारिकाद्भिः ।
तत्काचकुम्भे निहितं सुगाढे
मृत्कर्पटैस्तद्दिवसत्रयञ्च ।
पचेत् क्रमाग्नौ सिकताख्ययन्त्रे
ततो रजः पल्लवरागरम्यम् ।
निगृह्य चैतस्य पलं पलानि
चत्वारि कर्पूररजस्तथैव ।
जातीफलं शोषणमिन्द्रपुष्पं
कस्तूरिकाया इह शाण एकः ॥ * ॥
चन्द्रोदयोऽयं कथितस्तु माषो
भुक्तोऽहिवल्लीदलमध्यवर्त्ती ।
मदोन्मदानां प्रमदाशतानां
गर्व्वाधिकत्वं श्लथयत्यकाण्डे ।
घृतं घनीभूतमतीव दुग्धं
मृदूनि मांसानि समस्तकानि ।
माषान्नपिष्टानि भवन्ति पथ्या-
न्यामन्ददायीन्यपराणि चात्र ॥ * ॥
वलीपलितनाशनस्तनुभृतां वयःस्तम्भनः
समस्तगदखण्डनः प्रचुररोगपञ्चाननः ।
गृहेषु रसराडयं भवति यस्य चन्द्रोदयः
स पञ्चशरदर्पितो मृगदृशां भवेद्वल्लभः ॥"

इति सारकौमुदी सुखबोधश्च ।

चन्द्रोदया, स्त्री, (चदि आह्लादे+भावे रक् । चन्द्रस्य दर्शनादिजन्यानन्दस्य उदयो यस्याः ।) नेत्ररोगस्यौषधविशेषः । यथाह चक्रपाणिदत्तः । "हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च । विभीतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्मनःशिला । सर्व्वमेतत् समं कृत्वा छागीक्षीरेण पेषयेत् । नाशयेत्तिमिरं कण्डुं पटलान्यर्ब्बुदानि च । अधिकानि च मांसानि यश्च रात्रौ न पश्यति । अपि द्विवार्षिकं पुष्पं मासेनैकेन साधयेत् । वर्त्तिश्चन्द्रोदया नाम्ना तथा दृष्टिप्रसादनी ।")

चन्द्रोपलः, पुं, (चन्द्रप्रभोद्भासित उपलः प्रस्तरः ।) चन्द्रकान्तमणिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३३ ।

चप, सान्त्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) सान्त्वः प्रियवचनं उपशमो वा । चपति पुत्त्रं माता । इति दुर्गादासः ॥

चप, क म कल्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) कल्कश्चूर्णीकरणम् । क म, चपयति तण्डुलं शिला । इति दुर्गादासः ।

चपटः, पुं, (चप+घञर्थे कः । चपः सान्त्वनं चूर्णीकरणं वा तस्मै अटति गच्छतीति । अट+पचाद्यच् । ततः शकन्ध्वादिवत् साधुः ।) चपेटः । इत्यमरटीका ॥ चड़ इति भाषा ।

चपलं, क्ली, (चपं सान्त्वनं लाति प्राप्नोतीति । ला+"आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) शीघ्रम् । इति मेदिनी । ले, ८८ । क्षणिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

चपलः, पुं, (चोपति मन्दं मन्दं गच्छतीति । चुप मन्दायां गतौ+"चुपेरच्चोपधायाः ।" उणां । १ । १११ । इति कलः धातोरुकारस्य अकारा-

शब्द।) पारदः। (अस्य पर्य्याया यथा,—
"पारदो रसधातुश्च रसेन्द्रश्च महारसः।
चपलः शिववीर्य्यश्च रसः सूतः शिवाह्वयः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
मीनः। चोरकः। प्रस्तरविशेषः। इति मेदिनी।
ले, ८०॥ चवः। इति राजनिर्घण्टः॥ (मूषिक-
विशेषः। यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ६ अध्याये।
"पूर्व्वसूत्ताः शुक्रविषा मूषिका ये समासतः।
नामलक्षणभैषज्यैरष्टादश निबोध तान्॥"
"कुलिङ्गश्चाजितश्चैव चपलः कपिलस्तथा॥"
एतस्य दंशनेन यल्लक्षणं भवति तदुपशमनाय
च यदौषधं तद्यथा तत्रैव,—
"चपलेन भवेच्छर्द्दिर्मूर्च्छा च सह तृष्णया।
समद्रकाष्ठां सजटां चौद्रेण त्रिफलां लिहेत्॥")
चपलः, त्रि, (चोपति मन्दं मन्दं गच्छतीति। चुप
+कलः। धातोरुकारस्याकारादेशश्च।) तरलः।
चञ्चलः। इति मेदिनी। ले, ८८॥ (यथा,
आर्य्यासप्तशत्याम्। ५३०।
"विचरति परितः क्षणे राधायां रागचपल-
नयनायाम्।
दशदिशिविधविमुक्तं विशिखं विदधाति विषमेषुः॥")
शीघ्रमविमृश्य वधबन्धनादेः कर्त्ता। तत्पर्य्यायः।
चिकुरः २। इत्यमरः। ३। १। ४६॥ विकलः।
इति शब्दरत्नावली॥
चपला, स्त्री, (चपल+टाप्।) लक्ष्मीः। (यथा,
माघे। ६। १६।
"निलयः श्रियः सततमेतदिति
प्रथितं यदेव जलजन्म तया।
दिवसात्ययात्तदपि मुक्तमहो
चपलाजनं प्रति न चोद्यमदः॥"
"चपला चापलवती स्त्री कमला च॥" इति
तट्टीकायां मल्लिनाथः॥) विद्युत्। (यथा,
आर्य्यासप्तशत्याम्। १९६।
"किं पुच्छि! शशिमुखि! लभसे नवनीरदेषु निद्रासि।
अनुभव चपलाविलासितगर्ज्जितदेशान्तर-
भ्रान्तीः॥")
पुंश्चली। पिप्पली। इति मेदिनी। ले, ८८॥
(अस्याः पर्य्याया यथा,—
"पिप्पली मागधी कृष्णा वैदेही चपला कणा।
उपकुल्योषणा शौण्डी कोला स्यात्तीक्ष्णतण्डुला॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
जिह्वा। इति शब्दचन्द्रिका॥ विजया। मदिरा।
इति राजनिर्घण्टः॥ (आर्य्याच्छन्दोविशेषः।
तल्लक्षणं यथा, वृत्तरत्नाकरे २ अध्याये।
"उभयार्द्धयोर्जकारौ द्वितीयतुर्य्यौ गमध्यगौ
यस्याः।
चपलेति नाम तस्याः प्रकीर्त्तितं नागराजेन॥")
चपेटः, पुं, (चप+घञर्थे कः। चपः सान्त्वना
पूर्व्वीकरणं वा तस्मै एटति गच्छतीति। इट
गतौ+अच्।) विस्तृताङ्गुलिपाणिः। चड़ इति
चापड़ इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। प्रतलः २
प्रहस्तः ३। इत्यमरः। २। ६। ८४॥

चपेटी, स्त्री, भाद्रशुक्लषष्ठी। यथा, भाद्रशुक्लषष्ठ्यां
अक्षयफलप्राप्तिकामः स्नानादिकं कुर्य्यात्।
सन्तानकामा जलसमीपे षष्ठीं पूजयेत्। षष्ठ्यै
नमः इति अरण्यषष्ठीपूजावत्। चापड़ाषष्ठी-
यम्। इति कृत्यचन्द्रिकाव्याख्या॥ *॥ अन्यच्च।
"प्रसूतया द्वादशे मासि सम्यग्व्यापत्यहृद्ये।
सुते जाते तथा षष्ठ्यां षष्ठी द्वादशरूपिणी॥"
वैशाखे चान्दनी षष्ठी ज्यैष्ठे चारण्यसंज्ञिता।
आषाढ़े कार्द्दमी ज्ञेया श्रावणे लुण्ठनी मता॥
भाद्रे चपेटी विख्याता दुर्गाख्याश्वयुजे तथा।
नाड़ाख्या कार्त्तिके मासि मार्गे मूलकरूपिणी॥
पौषे मासान्नरूपा च शीतला तपसि स्मृता।
गोरूपिणी फाल्गुने च चैत्रेऽशोका प्रकीर्त्तिता॥"
इति स्कन्दपुराणम्॥
मन्थानषष्ठी इति केचित्॥
चम, उ भक्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-उभं-
सकं-सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) चमति। उ,
चमित्वा चान्त्वा। इति दुर्गादासः॥
चम, न र उ भक्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वा-
परं-सकं-सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) न, चम्नोति।
र वैदिकः। उ, चमित्वा चान्त्वा। इति दुर्गा-
दासः॥
चमत्कारः, पुं, (चमत्करोतीति। कृ+अण्।)
अपामार्गः। इति शब्दरत्नावली॥ (चमत्+
कृ+भावे घञ्।) चित्तविस्ताररूपः। तत्-
पर्य्यायः। विस्मयः २। इति साहित्यदर्पणम्॥
डमरः ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ लोकातीतार्था-
कलनेन किमेतदिति ज्ञानधाराजनने चित्तस्य
दीर्घप्रायत्वं चित्तविस्तारः। इष्टहेतुभ्योऽसम्भ-
दितज्ञानेन हेलम्बरानुसन्धाने मनोव्यापार एव
चित्तविस्तार इत्यपरे। इति साहित्यदर्पणटीका॥
(यथा, कथासरित्सागरे। २२। २५७।
"एवं सकलजगत्त्रयहृदयचमत्कारकारि-
चरितानाम्।
स्वयमनुधावन्ति सदा कल्याणपरम्पराः पदवीम्॥")
चमरं, क्ली, (चमरस्येदम्। चमर+अण्। अत्र
न वृद्धिः।) चामरम्। इति मेदिनी। रे, १५२॥
चमरः, पुं, (चमति भक्षयतीति। चम+"अर्त्ति-
कमिभ्रमिचमीति।" उणां। ३। १३२। इति
अरच्।) चमरगौः। तत्पर्य्यायः। यजनी २
वन्यः ३ धेनुगः ४ वालधिप्रियः ५। इति राज-
निर्घण्टः॥ (यथा, रामायणे। २६। ३।
"चमराः सृमराश्चैव ये चान्ये वनचारिणः॥")
चमरपुच्छः, पुं, (चमरस्य पुच्छ इव पुच्छो यस्य।)
कोकड़ः। स तु विडालविशेषभेदः। इति राज-
निर्घण्टः॥ चामरे क्ली च॥
चमरिकः, पुं, (चमरमिव केशरोऽस्त्यस्य। "अत
इनिठनौ।" ५। २। ११५। इति ठन्।) कोविदार-
वृक्षः। इत्यमरः। २। ४। २२॥ (पर्य्यायोऽस्य
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे।
"कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः।
कुण्डलीताम्रपुष्पश्च अश्मकः स्वल्पकेशरी॥")

चमरी, स्त्री, (चमरस्य स्त्रीजातिः। चमर+
जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्। इति ङीष्।) चमरगवी। तत्पर्य्यायः। दीर्घ-
वाला २ गिरिप्रिया ३। इति राजनिर्घण्टः॥
(यथा, कुमारे। १। १३।
"यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं
कुर्व्वन्ति वालव्यजनैश्चमर्य्यः॥")
मञ्जरी। इति मेदिनी। रे, १५२॥
चमसः, पुं, क्ली, (चम्यते भक्ष्यते पीयते इति यावत्
सोमोऽस्मिन्निति। चमु भक्षणे+"अत्यवि-
चमीति।" उणां। ३। ११७। इति असच्।)
यज्ञपात्रभेदः। इति मेदिनी। से, २१॥ चमच्
इति भाषा॥ (एतल्लक्षणादिकमुक्तं यथा,—
"चमसानां तु वक्ष्यामि दण्डाः स्युश्चतुरङ्गुलाः।
त्र्यङ्गुलस्तु भवेत् स्कन्धो विस्तारश्चतुरङ्गुलः॥
विकङ्कतमयाः श्लक्ष्णावर्गाविलाश्चमसाः स्मृताः।
अन्येभ्यो वापि वा कार्य्यास्तेषां दण्डेषु लक्षणम्॥
होतुर्मण्डल एव स्यात् ब्रह्मणश्चतुरस्रकः।
उद्गातगाश्च त्र्यस्रिः स्याद् याजमानः पृथुः
स्मृतः॥
प्रशास्तुरवतष्टः स्याद्ब्राह्मणाच्छंसिनः।
पोतुरग्रे विशाखी स्यान्नेष्टुः स्याच्छिद्रसंहितकः॥
अच्छावाकस्य रास्नाव आग्नीध्रस्य मयूखकः।
इत्येते चमसाः प्रोक्ता ऋत्विजां यज्ञकर्म्मणि।
पलाशाश्वत्थवटाश्वत्थकाष्ठा चमसाः स्मृताः॥")
चमसः, पुं, (चम्यते भक्ष्यते इति। चम+असच्।)
पर्पटः। पिष्टभेदः। लड्डुकः। इत्यजयपालः॥
(ऋषभदेवस्य पुत्राणामन्यतमः। यथा, भाग-
वते। ५। ४। ११।
"कविर्हविरन्तरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः।
आविर्होत्रोऽथ द्रुमिलश्चमसः करभाजनः॥
एते भागवतधर्म्मदर्शना नव महाभागवताः॥")
चमसी, स्त्री, (चमस+गौरादित्वात् ङीष्।)
मुद्गमसूरादिपिष्टम्। काष्ठरचितं यज्ञपात्र-
मित्यन्ये। इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः॥
"चूर्णं यच्छुष्कमाषाणां चमसी सा विधीयते।"
इति भावप्रकाशः॥
चमूः, स्त्री, (चमति भक्षयति शत्रून् नाशयतीत्यर्थः।
चम+"कृषिचमितनीति।" उणां। १। ८०। इति
ऊः।) सेनामात्रम्। (यथा, गीतायाम्। १। ३।
"पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य्य! महतीं चमूम्॥")
सेनाविशेषः। तत्र ७२९ हस्तिनः ७२९ रथाः
२१८७ अश्वाः ३६४५ पदातयः। समुदायेन
७२९० शिरस्त्रतत्वधिकसप्तसहस्रम्। इत्यमर-
मेदिनीकरौ॥
चमूरुः, पुं, स्त्री, (चमतीति। चम+"खर्ज्जिपिञ्जा-
दिभ्य ऊरोलचौ।" उणां। ४। ६०। इति ऊरः।
पृषोदरादित्वात् अत उत्वञ्च।) हरिणविशेषः।
इत्यमरः। २। ५। ६॥ (यथा, माघे। १। ८।
"चकासतं चारुचमूरुचर्म्मणा
कुथेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम्॥")
चम्पः, पुं, (चम्पतीति। चम्प+अच्।) कोवि-
दारवृक्षः। इति शब्दमाला॥

चम्पकं, क्ली, (चम्पति सद्गन्धं गच्छतीति । चम्प + ण्वुल् ।) कदलीफलविशेषः । चाँपा कला इति भाषा । अस्य गुणाः । वातपित्तनाशित्वम् । गुरुत्वम् । वीर्य्यकारित्वम् । अतिशीतत्वम् । रसे पाके मधुरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (चम्पकस्य इदम् । चम्पक + अण् । ततोऽणो लुक् ।) चम्पकपुष्पम् ॥ (सांख्यशास्त्रोक्तसिद्धिभेदः । यथा,—
"न्यायेन स्वयं परीक्षितमप्यर्थं तावन्न श्रद्धते यावद्गुरुशिष्यसब्रह्मचारिभिः सह न संवाद्यते । अतः सुहृदां गुरुशिष्यसब्रह्मचारिणां संवादकानां प्राप्तिः सुहृत्प्राप्तिः सा सिद्धिश्चतुर्थी चम्पकमुच्यते ॥")

चम्पकः, पुं, (चम्पयति सद्गन्धादिकं गच्छतीति । चम्प + ण्वुल् ।) वृक्षविशेषः । चाँपा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । चाम्पेयः २ हेमपुष्पकः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ६३ ॥ स्वर्णपुष्पः ४ शीतलच्छदः ५ सुभगः ६ भृङ्गमोही ७ शीतलः ८ भ्रमरातिथिः ९ सुरभिः १० दीपपुष्पः ११ स्थिरगन्धः १२ अतिगन्धकः १३ स्थिरपुष्पः १४ हेमपुष्पः १५ पीतपुष्पः १६ हेमाह्वः १७ सुकुमारः १८ वनदीपः १९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शिशिरत्वम् । दाहकुष्ठकण्डूव्रणनाशित्वम् । गुणाढ्यो राजचम्पकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कषायत्वम् । मधुरत्वम् । विषकृमिकृच्छ्रकफवातास्रपित्तनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ पनसफलकोषैकदेशावयवश्च ॥

चम्पककलिका, स्त्री, (चम्पकस्य कलिका कोरकः ।) चम्पककोरकः । तत्पर्य्यायः । गन्धफली २ बहुगन्धा ३ गन्धमोदिनी ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

चम्पकचतुर्द्दशी, स्त्री, (चम्पकसाध्या चतुर्द्दशी । अस्यां चम्पकैः शिवपूजनात् शिवलोकप्राप्तेस्तथात्वम् ।) ज्यैष्ठशुक्लचतुर्द्दशी । यथा, ज्यैष्ठमासमुपक्रम्य मत्स्यसूक्ते ४५ पटले ।
"चतुर्द्दश्याञ्च शुक्लायां चम्पकैः पूजयेत् शिवम् ।
अयुतैर्वा सहस्रैर्वा शतैर्व्वा परमेश्वरि ! ॥
पायसञ्च बलिं दद्यात् ततो नक्तं चरेद्व्रती ।
वृषस्थेन विशेषेण न भूयो जायते भुवि ॥
त्रिमध्वक्तैश्चम्पकैश्च सहस्रं जुहुयान्निशि ।
चयषड्विंश्वरान् हन्ति हत्वा द्रोहाणि यानि च ॥
चम्पकचतुर्द्दशी ख्याता पूजयेद्वा सदाशिवम् ।
दशजन्मकृतं पापमर्च्चनादेव नश्यति ॥"
अन्यच्च ।
"चतुर्द्दश्याञ्च शुक्लायां ज्यैष्ठे मासि महेश्वरम् ।
चम्पकैः पूजयेत् भक्त्या शिवलोकमवाप्नुयात् ॥"
इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः ॥
अपि च ।
"ज्यैष्ठशुक्लचतुर्द्दश्यां पुष्पैश्चम्पकसम्भवैः ।
अर्च्चयित्वा महादेवं रुद्रलोके महीयते ॥"
इति संवत्सरकौमुदीधृतब्रह्मपुराणवचनम् ॥

चम्पकरम्भा, स्त्री, (चम्पक इति नाम्ना प्रसिद्धा रम्भा । यद्वा, चम्पकपुष्पगन्धवद्गन्धविशिष्टा रम्भा ।) सुवर्णकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

(चाँपा कला । इति भाषा ॥ गुणादिकं चम्पकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

चम्पकालुः, पुं, (चम्पकवत् चम्पकपुष्पवर्णवत् आलुरभ्यन्तरबीजकोषो यस्य । यद्वा, चम्पकं चम्पकवर्णं आलाति प्रतिगृह्णातीति । आ + ला + मितद्र्वादित्वात् डुः ।) पनसः । इति भूरिप्रयोगः ॥

चम्पकुन्दः, पुं, (चम्पकवर्णःसन् उनत्तीति । उन्दी क्लेदने + अच् । पृषोदरादित्वात् अकारलोपः ।) मत्स्यभेदः । चाँदकुड़ा । इति भाषा । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । शुक्रकारित्वम् । मधुरत्वम् । वातपित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

चम्पकोषः, पुं, (चम्पश्चम्पक इव कोषो यस्य ।) पनसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चम्पा, स्त्री, (चम्पा नदी विद्यतेऽस्यामिति । "अर्श आदिभ्योऽच् ।"५ । २ । १२७ । इत्यच् । यद्वा, चम्पेन राज्ञो हरिश्चन्द्रस्य प्रपौत्रेण निर्म्मिता या पुरी । यदुक्तं भागवते ।९।८।१ ।
"हरितो रोहितसुतश्चम्पस्तस्माद्विनिर्म्मिता ।
चम्पा पुरी..............................॥")
कर्णपुरी । अधुना भागलपुर इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । मालिनी २ लोमपादपूः ३ कर्णपूः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४२ ॥ चम्पावती ५ चम्पापुरी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (इयन्तु अङ्गदेशान्तर्गता । यदुक्तं हेमचन्द्रेण । ४ । २३ ।
"वङ्गास्तु हरिकेलीया अङ्गाश्चम्पोपलक्षिताः ॥"
तथा च महाभारते । १२ । ५ । ६—७ ।
"प्रीत्या ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ ।
अङ्गेषु नरशार्दूल ! स राजासीत् सपत्नजित् ॥
पालयामास चम्पाञ्च कर्णः परबलार्द्दनः ।
दुर्य्योधनस्यानुमते तवापि विदितं तथा ॥"
इयमेव पुरा राज्ञो लोमपादस्य राजधानी आसीत् । इति रामायणम् ॥ अङ्गदेशस्थनदीविशेषः ॥)

चम्पाधिपः, पुं, (चम्पाया अधिप ईश्वरः ।) कर्णराजः । इति हेमचन्द्रः ॥

चम्पापुरी, स्त्री, (चम्पा एव पुरी ।) चम्पानगरी । इति शब्दरत्नावली ॥

चम्पालुः, पुं, (चम्पश्चम्पकस्तद्वत् कोषवर्णं आलाति आ + ला + डुः ।) पनसः । इति शब्दरत्नावली ॥

चम्पावती, स्त्री, (चम्पा तदाख्यया प्रसिद्धा नदी विद्यतेऽस्यामिति । चम्पा + मतुप् । मस्य वत्वम् ।) चम्पापुरी । इति शब्दरत्नावली ॥

चम्पूः, स्त्री, काव्यविशेषः । इति जटाधरः ॥ तल्लक्षणं यथा,—
"गद्यपद्यमयी वाणी चम्पूरित्यभिधीयते ॥"
इति साहित्यदर्पणे । ६ । २९८ ॥

चम्पेशः, पुं, (चम्पाया ईशः ।) कर्णराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चम्पोपलक्षितः, पुं, (चम्पया नगर्य्या नद्या वा उपलक्षितः ।) अङ्गदेशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २३ ॥ तद्देशस्थे पुं भूम्नि ॥

चम्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सक-सेट् ।) चम्बति । इति दुर्गादासः ॥

चय, ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट् ।) ङ, चयते । इति दुर्गादासः ।

चयः, पुं, (चीयते इति । चि + "एरच् ।" ३ । ३ । ५६ । इति कर्म्मणि अच् ।) वप्रम् । इत्यमरः । २ । २ । ३ ॥ तत्तु प्राकारादिमूलबन्धम् । यदुपरि प्राकारो निरूप्यते सः । पगार इति ख्यात इति केचित् । इति तट्टीकासारसुन्दरी । दुर्गनगरे उद्धृतमृत्तिकास्तूपबन्धं यदुपरि प्राकारो निवेश्यते । तथा चार्थशास्त्रम् । खातसमुद्धृतमृदा वप्रं कारयेत् तस्योपरि प्राकारमिति । इति भरतः ॥ समूहः । (यथा माघे । १ । ३ ।
"चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरा ॥")
समाहृतिः । इति मेदिनी । ये, २१ ॥ प्राकारः । (यथा, महाभारते । ३ । १६० । ३७ ।
"शैलादभ्युच्छ्रयवता चयाट्टालकशोभिना ।")
पीठम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (दोषाणां सञ्चयप्रकोपप्रशमादिषु प्रकारविशेषः । तद्यथा,—
"ग्रीष्मे सञ्चीयते वायुः प्रावृट्काले प्रकुप्यति ।
वर्षायां चीयते पित्तं शरत्काले प्रकुप्यति ।
हेमन्ते चीयते श्लेष्मा वसन्ते च प्रकुप्यति ।
प्रायेण प्रशमं याति स्वयमेव समीरणः ।
शरत्काले वसन्ते च पित्तं प्रावृडृतौ कफः ।"
"चयकोपशमान् दोषा विहाराहारसेवनैः ।
समानैर्यान्त्यकालेऽपि विपरीतैर्विपर्य्ययम् ।"
इति पूर्व्वखण्डे द्वितीयेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् । शोथः । यथा,—
"कटुतैलान्वितैर्लेपात् सर्पनिर्म्मोकभस्मभिः ।
चयः शाम्यति गण्डस्य प्रकोपः स्फुटति द्रुतम् ।"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे व्रणशोथाधिकारे ।)

चर, गमने । अदने । आचारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) चरति । इति दुर्गादासः ॥

चर, क संशीत्यसंशीत्योः । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा-परं-सकं-सेट् ।) संशीतिः संशयः । असंशीतिरसंशयः । क, विचारयति यो धर्म्ममिति हलायुधः । चर असंशये । इति प्राञ्चः । केचित्तु संशये इति पठित्वा संशये हि विचारणा स्यादित्याहुः । इति दुर्गादासः ॥

चरः, पुं, (चरति स्वपरराष्ट्रस्य शुभाशुभज्ञानाय भ्राम्यतीति । चर + अच् ।) राष्ट्रादेः शुभाशुभादिज्ञानार्थं राज्ञा सगोपनं नियुक्तः पुरुषः । परतत्त्वज्ञानार्थभ्रमणकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । यथार्हवर्णः २ प्रणिधिः ३ अपसर्पः ४ चारः ५ स्पशः ६ गूढपुरुषः ७ । इत्यमरः । २ । ८ । १२ ॥ अपसर्पकः ८ प्रतिष्कः ९ प्रतिष्कशः १० गुप्तगतिः ११ मन्त्रगूढः १२ हितप्रणीः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ उदास्थितः १४ । इति जटाधरः ॥ तन्त्रादौ भिक्षुवणिगादिवेशेन विचरणशीले चरे । पञ्च स्वदेशपरदेशभ्रमणशीले इत्यन्ये । इति भरतः ॥*॥ तस्य लक्षणं यथा,

"विवस्वानिव तेजोभिर्गम्भस्वानिव वेगतः ।
राजा चरैर्जगत् सर्व्वं प्रांशुयाज्ञोकसम्मतैः ॥
सर्व्वज्ञितग्नः स्मृतिमान् स्वीयभावप्रकाशकः ।
क्लेशायासमहो दक्षः सर्व्वत्र भयवर्जितः ॥
सुभक्तो राजसु तथा कार्य्याणां प्रतिपत्तिमान् ।
दूतो निजव्यापारेण परराष्ट्रं विचक्षणः ॥
कालज्ञो मन्त्रकुशलान् संवत्सरचिकित्सकान् ।
तथान्यानपि युञ्जीत समर्थान् शुद्धचेतसः ॥
वञ्चकांश्च तथालुब्धान् दृष्टार्थान् तत्त्वभाषिणः ।
पाषण्डिनस्तापसादीन् परराष्ट्रे नियोजयेत् ॥
स्वदेशपरदेशज्ञान् सुशीलान् सुविचक्षणान् ।
वार्त्ताहर्थान् बहूंश्चैव चराणां विनियोजयेत् ॥
नैकस्य वचने राजा चारस्य प्रत्ययं वहेत् ।
द्वयोः सम्बन्धमाज्ञाय तदुक्तं कार्य्यमारभेत् ॥
तस्माद्राजा प्रयुञ्जीत चरान् बहुसुखान् बहून् ।
नीरेतोवामनाः कुब्जास्त्रिधा ये च कारवः ॥
भिक्षुकश्चारणा दास्यो मालाकार्य्यः कलाविदः ।
अन्तःपुरगतां वार्त्तां निर्ह्ररेयुरलक्षिताम् ॥
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च चरस्तु द्विविधो मतः ।
अप्रकाशोऽयमुद्दिष्टः प्रकाशो दूतसंज्ञकः ॥"

इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

अङ्गलूतभेदः । भौमः । चलः । इति मेदिनी । रे, ३० ॥ खञ्जनपक्षी । इति शब्दमाला ॥ कपर्द्दकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेषकर्कटतुलामकरलग्नानि । इति ज्योतिषम् ॥ अस्थिरविभूतिमित्रं चलमटनं स्खलितनियममपि चरभे । इति दीपिका ॥ (यथा, तिथितत्त्वे ।

"चरलग्ने चरांशे वा स्थापनञ्च विसर्ज्जनम् ॥"

जङ्गमे, त्रि । यथा मनुः । ७ । १५ ।

"तस्य सर्व्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥"

तथाच चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।

"चरः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रिया ।
लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते ॥
चरोऽनूपजलाकाशधन्वादौ भक्ष्यसंविधिः ।
जलजानूपजाश्चैव जलानूपचराश्च ये ॥
गुरुभक्ष्याश्च ये सत्त्वाः सर्व्वे ते गुरवः स्मृताः ॥")

चरकः, पुं, (चर एव । स्वार्थे कन् ।) चारः । इत्युणादिकोषः ॥ पर्पटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चरति गच्छति वेत्ति वेदवेद्यकादीनि सर्व्वशास्त्राणीति । चर + अच् ततः कन् च । यद्वा चर इव महीतलं द्रष्टुमागतः । चर + इवार्थे कन् ।) मुनिविशेषः । तत्कृततन्नामकग्रन्थः । तयोरुत्पत्तिर्यथा,—

"यदा मत्स्यावतारेण हरिणा वेद उद्धृतः ।
तदा शेषश्च तत्रैव वेदं साङ्गमवाप्तवान् ॥
अथर्व्वान्तर्गतं सम्यगायुर्व्वेदञ्च लब्धवान् ।
एकदा स महीवृत्तं द्रष्टुं चर इवागतः ॥
तत्र लोकान् गदैर्ग्रस्तान् व्यथया परिपीडितान् ।
स्थलेषु बहुषु व्यग्रान् म्रियमाणांश्च दृष्टवान् ॥
तान् दृष्ट्वातिदयायुक्तस्तेषां दुःखेन दुःखितः ।
अनन्तश्चिन्तयामास रोगोपशमकारणम् ॥
संचिन्त्य स स्वयं तत्र मुनेः पुत्त्रो बभूव ह ।
यतश्चर इवायातो न ज्ञातः केनचिद्यतः ॥
तस्माच्चरकनामासौ विख्यातः क्षितिमण्डले ।
स भाति चरकाचार्य्यो देवाचार्य्यो यथा दिवि ॥
सहस्रवदनस्यांशो येन ध्वंसो रुजां कृतः ।
आत्रेयस्य मुनेः शिष्या अग्निवेशादयोऽभवन् ॥
मुनयो बहवस्तैश्च कृतं तन्त्रं स्वकं स्वकम् ।
तेषां तन्त्राणि संस्कृत्य समाहृत्य विपश्चिता ॥
चरकेणात्मनो नाम्ना ग्रन्थोऽयं चरकः कृतः ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

चरटः, पुं, (चरति नृत्यतीव विचरतीवं । चर + बाहुलकात् अटन् ।) खञ्जनपक्षी । इति शब्दमाला ॥

चरणं, क्ली, (चर + भावे ल्युट् ।) गमनम् । (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ११४ । ६ ।

"यत्रानुकामं चरणं त्रिनाके त्रिदिवे दिवः ॥")

भक्षणम् । (यथा, मनुः । २ । १८६ ।

"अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ।
अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतञ्चरेत् ॥")

आचारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५०७ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १३६ । ६ ।

"अप्सरसां गन्धर्व्वाणां मृगाणां चरणे चरन् ॥")

चरणः, पुं क्ली, बह्वृचादिः । (यथा, पञ्चतन्त्रे ।४।३।

"न पृच्छेच्चरणं गोत्रं न च विद्यां कुलं न च ।
अतिथिं वैश्वदेवान्ते श्राद्धे च मनुरब्रवीत् ॥"

अपि च महाभाष्यवचनम् । यथा,—

"सङ्ख्याख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥"

"चरणशब्दो वेदैकदेशवाची कठादिरूपः ।" इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥) मूलम् । गोत्रम् । इति मेदिनी । णे, ४७ ॥ (चरतीति । चर + ल्युः । चरत्यनेनेति करणे ल्युट् वा । अधमाङ्गम् । तत्पर्य्यायः । पादः २ पत् ३ अङ्घ्रिः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ७१ ॥ विक्रमः ५ पदः ६ आक्रमः ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्रमणः ८ चलनः ९ क्रमः १० । इति हेमचन्द्रः । ३।२८० ॥ पदम् ११ पात् १२ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ६ । २७७ ।

"अङ्गुलीर्ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत् प्रथमे ग्रहे ।
द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥"

श्लोकचतुर्थभागः । यथा वृत्तरत्नाकरे १ अध्याये ।

"शेषं गाथास्त्रिभिः षड्भिश्चरणैश्चोपलक्षिताः ॥")

चरणग्रन्थिः, पुं, (चरणस्य ग्रन्थिः ।) गुल्फः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६१५ ॥

चरणव्यूहं, क्ली, (चरणानां वेदशाखानां व्यूहोऽत्र ।) वेदव्यासविरचितचतुर्व्वेदविवरणशास्त्रम् । तत्तु वेदशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

चरणायुधः, पुं, (चरण एवायुधं अस्त्रविशेषो यस्य ।) कुक्कुटः । इत्यमरः । २ । ५ । १७ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—

"कुक्कुटः कृकवाकुः स्यात् कलयश्चरणायुधः ।
ताम्रचूड़स्तथा दक्षो यामनादी शिखण्डिकः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥ अस्य मांसगुणादिकं कुक्कुटशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

चरणाक्षे, त्रि । यथा, रामायणे ।३।५६।३५।

"तुण्डपक्षप्रहारैश्च जटायुश्चरणायुधः ॥")

चरमः, त्रि, (चरतीति । "चरेश्च ।" उणां ५ । ६८ । इति अमच् ।) अन्तः । पश्चिमः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, मनुः । २ । १९४ ।

"उत्तिष्ठेत् प्रथमं चास्य चरमं चैव संविशेत् ॥")

चरमक्ष्माभृत्, पुं, (क्ष्मां बिभर्त्तीति । भृ + क्विप् । ततः चरमश्चासौ क्ष्माभृच्चेति कर्म्मधारयः ।) अस्ताचलः । इत्यमरः । २ । ३ । २ ॥

चरमाचलः, पुं, (न चलतीति पचाद्यच् अचलः पर्व्वतः । ततः चरमश्चासौ अचलश्चेति कर्म्मधारयः ।) अस्तपर्व्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चरमाद्रिः, पुं, (चरमश्चासावद्रिश्चेति ।) अस्ताचलः । इति हेमचन्द्रः ॥

चराचरं, क्ली, (चराचरयोः समाहारः ।) जगत् । इति मेदिनी । रे, २६० ॥ (तथा च मनुः ।१।५७।

"एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्व्वं चराचरम् ।
सञ्जीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाव्ययः ॥")

आकाशः । इति धरणी ॥ जङ्गमाजङ्गमम् । यथा, देवीमाहात्म्ये ।

"तया विसृज्यते विश्वं जगदेतच्चराचरम् ॥"

चराचरः, त्रि, (चरश्चलं आचरो व्यवहारचेष्टादिकं तौ विद्येतेऽस्मिन् ।) जङ्गमः । इत्यमरः । ३ । १ । ७४ ॥ इङ्गः । इति विश्वः ॥ इदः । इति हेमचन्द्रः ॥ कपर्द्दके पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चरतीति चरो जङ्गमः अचरः स्थावरः । चरेण सह अचरः । स्थावरजङ्गमः । यथा, भागवते । ३ । ६ । ६ ।

"सुप्तो भाव्योऽयमासाद्य यस्मिँल्लोकाश्चराचराः ॥")

चरिः, पुं, (चर + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां ४।११७। इति इन् ।) पशुः । इत्युणादिकोषः ॥

चरितं, क्ली, (चर + भावे क्तः ।) चरित्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते ।१०।१।१।

"कथितो वंशविस्तारो भवता सोमसूर्य्ययोः ।
राज्ञाञ्चोभयवंश्यानां चरितं परमाद्भुतम् ॥")

तद्द्विविधं यथा, उज्ज्वलनीलमणौ ।

"अनुभावाश्च लीला चेत्युच्यते चरितं द्विधा ।
अनुभावा अलङ्काराख्याः उद्भास्वराख्याः वाचिकाख्याश्च । लीला स्याच्चारुविक्रीड़ा रासकन्दुकखेलाद्या चारुक्रीड़ा प्रकीर्त्तिता । ताण्डवं वेणुवादं गोदोहः पर्व्वतोद्धारो गोहूतिर्गमनादिका ॥" (यथा, गीतगोविन्दे । १ । २ ।

"वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसद्मा ॥"

वाच्यलिङ्गे तु । चर + कर्म्मणि क्तः । कृतम् । आचरितम् । यथा, रामायणे । १ । ३ । १ ।

"श्रुत्वा पूर्व्वं काव्यबीजं देवर्षेर्नारदादृषिः ।
लोकादन्विष्य भूयश्च चरितं चरितव्रतः ॥")

चरितार्थः, त्रि, (चरितः कृतः अर्थः प्रयोजनं येन सः ।) प्राप्तप्रयोजनः । यथा, कुमारसम्भवे । २ । ७ ।

"पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्म्मुखसमीरिता ।
प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ॥"

चरित्रं, क्ली, (चर+"अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः ।"३ । २ । १८४ । इति इत्रः ।) स्वभावः । तत्पर्य्यायः । चरितम् २ चारित्रम् ३ चरीत्रम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४ । ८३ ।
"अचिन्त्यं शीलगुप्तानां चरित्रं कुलयोषिताम् ॥")
चरित्रा, स्त्री, (चरित्र+टाप् ।) तिन्तिड़ीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
चरिष्णुः, त्रि, (चरतीति । चर+"अलङ्कृञिति ।" ३ । २ । १३६ । इति इष्णुच् ।) जङ्गमः । इत्यमरः ।३।१।७४ ॥ (यथा, भागवते । २।६।४० ।
"द्रव्यं विकारो गुण इन्द्रियाणि
विराट् स्वराट् स्थास्नु चरिष्णु भूम्नः ॥")
चरीत्रं, क्ली, (चरित्र+पृषोदरादित्वाद्दीर्घत्वम् ।) चरित्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥
चरुः, पुं, (चरन्ति भक्षयन्ति देवा इमं चर्य्यते भक्ष्यते अग्न्यादिभिर्देवैरिति वा चरति होमादिकमस्मादित्येके । चर+"भृमृशीति ।" उणां १ । ७ । इति उः ।) हव्यान्नम् । तत्पाकभाण्डम् । इति मेदिनी । रे, ३२ ॥
"ततश्च संस्कृते वह्नौ गोक्षीरेण चरुं पचेत् ॥"
इति शारदातिलकम् ॥
तस्यानुष्ठानं यथा । अग्नेः पश्चिमायान्दिशि प्रागग्रान् कुशानास्तीर्य्य तदुपरि प्रक्षालितं वारुणमुदूखलं मुषलं वैणवञ्च सूर्पं वारुणचमसस्थजलप्रोक्षितं संस्थाप्य व्रीहीन् यवान् वा सूर्पे निधाय चमसस्थजलेन ओँ वास्तोस्पतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओम् इन्द्राय त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओँ भूस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओँ भुवस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओँ स्वस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओँ प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि इत्यूर्णां इत्यतो वारान् प्रोक्षयेत् । ततः कांस्यपात्रेण चरुस्थाल्या वा ओँ वास्तोस्पतये त्वा जुष्टं निर्व्वपामि ओम् इन्द्राय त्वा जुष्टं निर्व्वपामि ओँ भूस्त्वा जुष्टं निर्व्वपामि ओँ भुवस्त्वा जुष्टं निर्व्वपामि ओँ स्वस्त्वा जुष्टं निर्व्वपामि ओँ प्रजापतये त्वा जुष्टं निर्व्वपामि इति प्रत्येकं गृहीत्वा उदूखले स्थापयेत् इत्यूष्णीम् । ततो दक्षिणहस्तमुपरि कृत्वा मुषलेनावहत्य सूर्पेण प्रस्फोटयेत् । इत्यमेव वारत्रयं कृत्वा त्रिः प्रक्षालयेत् । ततश्चरुस्थाल्याममलकं कृतोत्तराग्रं पवित्रं निक्षिप्य प्रक्षालिततण्डुलं निधाय दुग्धं निक्षिप्य स्तोकं स्तोकमुदकं दत्त्वा तन्मध्ये खदिरपलाशोडुम्बराणामन्यतमस्य प्रादेशप्रमाणं अग्रे उभयतोऽङ्गुष्ठपर्व्वप्रमाणं चतुष्कोणपुष्कलं मेक्षणं दक्षिणावर्त्तेन भ्रामयित्वा तथा पचेत् यथान्तरूष्मणा सम्यक् पाको भवति गालनं न भवति दाहश्च न भवति ततः सम्यक्पाके भते मध्ये घृतस्रुवं दत्त्वा प्रागादिदिक्चिह्नितं चरुमवतार्य्य अग्नेरुत्तरतः कुशोपरि स्थापयित्वा पुनर्मध्ये घृतस्रुवं दद्यात् । इति भवदेवभट्टः ॥

चरुव्रणः, पुं, (चरोर्व्रण इव ।) पिष्टापूपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पिठाइ पिटा इति भाषा ॥
चर्च, क इ ड़समे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) इ ड़समः अध्ययनम् । क, चर्चयति वेदं विप्रः । इति दुर्गादासः ॥
चर्च, श उक्तौ । भर्त्सने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) रेफोपधः । श, चर्चती चर्चन्ती । गुणस्थानरहितानां तुदादिपाठफलन्तु शत्रन्तानामादीपोरिति नुमो विभाषा वेदेयूत्वारणभेदश्च । इति दुर्गादासः ॥
चर्चरी, स्त्री, (चर्च+बाहुलकात् अरन् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) गीतभेदः । चर्चरी गीतभेदे च केशभित्करशब्दयोरिति रुद्रः ॥ हर्षक्रीडेति सुभूतिः । कापटिकानां सादरवचनं तौर्य्यत्रिकध्वनिश्चेत्यन्ये । वसन्तसमयक्रीडेत्येके । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ हर्षक्रीड़ावाक् । तत्पर्य्यायः । चर्भटी २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रत्नावल्याम् । १ अङ्के । "अये ! मधुरमभिहन्यमानमृदङ्गानुगतसङ्गीतमधुरः पुरः पौराणामुच्चरति चर्चरीध्वनिः ॥" एतदुदाहरणं यथा, विक्रमोर्व्वश्याम् । ४ अङ्के । अनन्तरे चर्चरीत्युक्ता,—
"गन्धोन्मादितमधुकरगीतै-
र्वाद्यमानैः परभृततूर्य्यैः ।
प्रसरितपवनोद्वेल्लितपल्लवनिकरः
सुललितविविधप्रकारैर्नृत्यति कल्पतरुः ॥"
वर्णवृत्तविशेषः । यथा, शब्दार्थचिन्तामणौ ।
"हारयुक्तसुवर्णकङ्कणपाणिशङ्खविराजिता
पादनूपुरसङ्गता सुपयोधरद्वयभूषिता ।
शोभिता वलयेन पिङ्गलपन्नगाधिपवर्णिता
चर्चरी तरुणीव चेतसि चाकसीति सुसङ्गता ॥")
चर्चरीकः, पुं, (चर्च+"फर्फरीकादयश्च ।" उणां ४ । २० । इति ईकन्प्रत्ययान्तेन निपातनात् साधुः ।) महाकालः । केशविन्यासः । शाकः । इति मेदिनी । के, १८७ ॥
चर्चा, स्त्री, (चर्च्यते विचार्य्यते वेदवेदान्तादितत्त्वशास्त्रैरसौ इति । चर्च+णिच्+अङ् ।) दुर्गा । चिन्ता । चार्च्चिक्यम् । इति मेदिनी । चे, ४ ॥ विचारणा । इत्यमरः । १ । ५ । २ ॥ (चर्च+भावे अङ् । लेपनम् । यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् । १५ । ४ ।
"मृगमदकृतचर्चा पीतकौशेयवासाः ॥"
गायत्रीरूपा महाशक्तिः । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४६ ।
"ज्ञानधातुमयी चर्चा चर्च्चिता चारुहासिनी ॥")
चर्च्चिका, स्त्री, (चर्चा+स्वार्थे कन् । कापि अत इत्वम् ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चर्चा । इति द्विरूपकोषः ॥ (रोगविशेषः । तदपनोदनं तुषारपानीयं यथा,—
"तौषारं लघुशीतलं श्रमहरं पित्ताग्निशान्तिप्रदं
दोषाणां शमनं जलान्तिकहनं सर्व्वामयघ्नं परम् ।
कुष्ठश्लीपदचर्च्चिका-विषहरं पामाविसर्पापहं
क्षीणानां क्षतशोषिणां हितकरं संसेवते मानवैः ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये । (चर्चा वेदादिविचारणा वेत्ति इति । तत् वेदाद्यध्येतरि, त्रि ॥)
चर्च्चितं, त्रि, (चर्च+कर्म्मणि क्तः । चर्चा अस्य सञ्जातास्य इति इतच् वा ।) चन्दनादिना कृतलेपनम् । तत्पर्य्यायः । दिग्धम् २ लिप्तम् ३ । इति जटाधरः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ३४ ।
"चन्दनचर्च्चितनीलकलेवरपीतवसनवनमाली ।")
चर्व्वणीयः, त्रि, (चर्व्यते इति । चृत हिंसायाम्-"ऋदुपधाच्चापि चृतेः । ३ । १ । ११० । इति क्यप् ।) हननीयः । इति पाणिनियाकरणम् ।
चर्पटः, पुं, (चृप्+अटन् ।) स्फारः । विपुलः । चपेटः । पर्पटः । इति मेदिनी । टे, ४१ ।
चर्पटा, स्त्री, (चर्पट+टाप् ।) भाद्रशुक्लषष्ठी । चापड़ाषष्ठी इति भाषा ॥ अस्या विवरणं चपेटीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
चर्पटी, स्त्री, (चर्पट+ङीष् ।) पोली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चर्ब्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) चर्ब्बति । इति दुर्गादासः ॥
चर्भटः, पुं, (चर+क्विप् । भटति भरति स्वशरीरं दानेनेति । भट्+अच् । ततः कर्म्मधारयः ।) इर्व्वारुः । इति हलायुधः ॥
चर्भटी, स्त्री, (चर्भट+ङीष् ।) चर्चरी । हर्षक्रीड़ावाक् । इति हेमचन्द्रः ॥
चर्म्म, क्ली, (चर्म्म साधनतयास्त्यस्य अच् ।) फलकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मनुः । ७ । १९२ ।
"स्यन्दनाश्वैः समे युध्येदनूपे नौद्विपैस्तथा ।
वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्म्मायुधैः स्थले ।")
चर्म्मन्, [न्] क्ली, (चर+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।" उणां । ४।३१५। इति मनिन् ।) इन्द्रियविशेषः । चाम इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । त्वक् २ असृग्धरा ३ कृत्तिः ४ अजिनम् ५ देहचर्म्म ६ रक्ताधारः ७ रोमभूमिः ८ शरीरावरणम् ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ असृग्वरा १० । इति भरतधृतसर्व्वधरः ॥ (यथा, भागवते । ३।६।१ ।
"निर्भिन्नान्यस्य चर्म्माणि लोकपालोऽनिलोऽविशत् ।")
शरीरावरकं शस्त्रम् । ढाल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । फलकः २ फलम् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ९० ॥ फरम् ४ चर्म्मम् ५ । इति भरतः ॥ तस्य लक्षणं यथा,युक्तिकल्पतरौ ।
"शरीरावरकं शस्त्रं चर्म्म इत्यभिधीयते ।
तत् पुनर्द्विविधं काष्ठचर्म्मसम्भवभेदतः ॥
शरीरावरकत्वञ्च लघुता दृढ़ता तथा ।
दुर्भेद्यतेति कथिता चर्म्मणां गुणसंग्रहः ।
स्वल्पता गुरुता चैव मृदुता सुखभेद्यता ।
विवर्णवर्णता चेति चर्म्मणां दोषसंग्रहः ।

सितो रक्तस्तथा पीतः कृष्ण इत्यभिशब्दितः ।
ब्रह्मादिजातिभेदेन चर्म्मणां वर्णनिर्णयः ॥
चित्रवर्णस्तु सर्व्वेषां सर्व्वदैवोपपद्यते ॥"॥
ब्रह्मचारिधार्य्यकृष्णसारचर्म्म । इत्यमरः । २।७। ४७ ॥ (यथां, मनुः । २ । ४१ ।
"कार्ष्णरौरववास्तानि चर्म्माणि ब्रह्मचारिणः ॥")

चर्म्मकषा, स्त्री, (चर्म्मणः कषा । चर्म्म कषतीति । कष + अच् इत्येके ।) पश्चिमदेशजातं गन्धद्रव्यम् । केचित्तु चामारकषा इति ख्याता इत्याहुः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । सप्तला २ विमला ३ सातला ४ भूरिफेना ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १४३ ॥ शातला ६ चर्म्मकसा ७ । इति भरतः ॥ मांसरोहिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
("चर्म्मकषायाः कल्कं बिल्वसमं मूर्द्ध्नि काकपदमस्य ।
कृत्वा कुर्य्यात् कटभीं कटुकोटफलाप्रधमनञ्च ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने पञ्चविंशेऽध्याये ॥)

चर्म्मकसा, स्त्री, (चर्म्मणः कसा ।) चर्म्मकषा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

चर्म्मकारः, पुं, (चर्म्म चर्म्मनिर्म्मितद्रव्यादिकं करोतीति । कृ + "कर्म्मण्यण्" । ३ ।२।१ । इति अण् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । चामार इति मुचि इति च भाषा ॥ स तु चण्डाल्यां तीवराज्जातः । इति पराशरपद्धतिः ॥ तत्पर्य्यायः । पादूकृत् २ । इत्यमरः ।२।१।७॥ पादुकृत् ३ चर्म्मारः ४ । इति तट्टीका ॥ चर्म्मकृत् ५ पादुकाकारः ६ । इति हलायुधः ॥ चर्म्मरुः ७ कुरटः ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । १० । ३६ ।
"कारावरो निषादात्तु चर्म्मकारः प्रसूयते ॥")

चर्म्मकारी, स्त्री, (चर्म्म करोति वर्द्धयति उत्कर्षं करोतीति यावत् । कृ + अण् । चर्म्म किरतीति चर्म्म + कॄ + अणित्येके । ततो ङीष् ।) चर्म्मकषौषधिः । इति मेदिनी । रे, २६१ ॥

चर्म्मकीलः, पुं, (चर्म्म कीलतीति । कील + अच् । चर्म्मणि गुह्यस्थचर्म्मणि कील इवेति वा ।) गुह्यरोगविशेषः । हालीश इति हारिस् इति च भाषा ॥ तस्य निदानं यथा,—
"व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो बहिः ।
कीलोपमं स्थिरखरं चर्म्मकीलन्तु तद्विदुः ॥
वातेन तोदपारुष्यं पित्तादसितरक्तता ।
श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं सवर्णता ॥"
इति माधवकरेण रोगविनिश्चयग्रन्थे अर्शोरोगाधिकारे धृतम् । अतोऽस्य चिकित्सा अर्शोरोगचिकित्सावत् । अपि च ।
"चर्म्मकीलं जतुमणिं मषकान् तिलकालकान् ।
उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत् क्षाराग्निभ्यामशेषतः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

चर्म्मकृत्, पुं, (चर्म्म करोति चर्म्मघटितपादुकादिकम् उत्पादयतीत्यर्थः । चर्म्म + कृ + क्विप् ।) चर्म्मकारः । इति हलायुधः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ५५ । [योगिनीम् ॥")
"चर्म्मकृत् कोऽपि न प्रादात् कुटीं देवोप-

चर्म्मचटका, स्त्री, (चर्म्मणा चटकेव ।) निशाचरपक्षिविशेषः । चामचिका इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । जतुका २ अजिनपत्रिका ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ जतूका ४ गृहमाचिका ५ जतुनी ६ अजिनपत्रा ७ चार्म्मिः ८ चर्म्मचटी ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ चर्म्मपत्रा १० । इति जटाधरः ॥ चर्म्मचटिका ११ । इति केचित् ॥

चर्म्मचटी, स्त्री, (चर्म्मणा चटीव । यद्वा, चर्म्म चटति भिनत्तीति । चट + अच् ङीष् ।) चर्म्मचटका । इति शब्दरत्नावली ॥

चर्म्मचित्रकं, क्ली, (चर्म्मणि चित्रकं चित्रितमिवेत्यर्थः । चर्म्म चित्रयतीति वा । चित्र + ण्वुल् ।) श्वेतकुष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चर्म्मजं, क्ली, (चर्म्मणो चर्म्मणि वा जायते । जन + डः ।) रोम । रुधिरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चर्म्मण्वती, स्त्री, (चर्म्मैव उत्पत्तिहेतुत्वेनास्त्यस्याः इति मतुप् मस्य वत्वम् ।) नदीविशेषः । सा तु बुन्देलखण्डाख्यदेशे चम्बल् इति ख्याता ॥ कदली । इति मेदिनी । ते, १९६ ॥ (आसीत् किल पुरा रन्तिदेवनामा (शशविन्दुनामा वा) कश्चित् राजचक्रवर्त्ती । तस्य यज्ञे मारिता ये गावस्तेषां चर्म्मगलितरसक्लेदादिभ्यो जातेयं नदीति पौराणिकी गाथा । यथा, देवीभागवते । १ । १८ । ५४ ।
"चर्म्मणां पर्व्वतो जातो विन्ध्याचलसमः पुनः ।
मेघाम्बुप्लावनाज्जाता नदी चर्म्मण्वती शुभा ॥")

चर्म्मदण्डः, पुं, (चर्म्मभिश्चर्म्मणा वा निर्म्मितो दण्डः ।) कशा । इति हेमचन्द्रः ॥ चाबुक् इति भाषा ॥
("चर्म्मदण्डाहतो विप्रः शशापातिरुषा च तम् ॥"
इति महाभारतशान्तिपर्व्वणि ॥)

चर्म्मदूषिका, स्त्री, (चर्म्म दूषयति दोषयति वा । दुष् + णिच् + ण्वुल् । ततष्टापि अत इत्वम् ।) कोठरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चर्म्मतरङ्गः, पुं, (चर्म्मणां चर्म्मभिर्वा तरङ्ग इव ।) वलिः । त्वक्सङ्कोचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चर्म्मद्रुमः, पुं, (चर्म्माकृतिवल्कलमयो द्रुमः ।) भूर्जवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चर्म्मपत्रा, स्त्री, (चर्म्ममयं पत्त्रं पक्षद्वयं यस्याः ।) चर्म्मचटी । इति जटाधरः ॥

चर्म्मपादुका, स्त्री, (चर्म्मनिर्म्मिता चर्म्ममयी वा पादुका ।) उपानत् । चामड़ार जुता इति भाषा ॥ यथा । "ततो ब्रह्मचारी अनेन मन्त्रेण चर्म्मपादुकायुगले पादौ निदध्यात् ।" इति भवदेवभट्टः ॥ अस्या गुणाः पादुकाशब्दे द्रष्टव्याः ॥

चर्म्मपुटः, } पुं, (चर्म्मनिर्म्मितः पुटः पात्रम् ।
चर्म्मपुटकः, } पक्षे स्वार्थे कन् । चर्म्ममयं पुटमत्र इति कप् इत्येके ।) चर्म्मनिर्म्मितपात्रविशेषः । कुपा इति भाषा ॥ यथा । दृतिश्चर्म्मपुटकः । दृतिश्चर्म्मपुटे मत्स्ये चेति मेदिनी ॥ इति पुंलिङ्गसंग्रहटीकायां भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । दृतिः खल्लश्चर्म्ममयीति हेमचन्द्रः ॥

चर्म्मप्रभेदिका, स्त्री, (चर्म्म प्रभिनत्तीति । प्र + भिद + ण्वुल् । टापि अत इत्वञ्च ।) चर्म्मप्रभेदनास्त्रम् । इत्यमरः । २ । १० । ३५ ॥ पोड़ इति भाषा ॥

चर्म्मप्रसेवकः, पुं, (चर्म्मणा प्रसीव्यते इति । सिवु तन्तुसन्ताने + "संज्ञायाम् ।" ३ । ३ । १०९ । इति कर्म्मणि ण्वुल् बाहुलकात् वुन् वा ।) चर्म्मप्रसेविका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

चर्म्मप्रसेविका, स्त्री, (चर्म्मप्रसेवक + टाप् अत इत्वञ्च ।) अग्निसन्दीपनार्थं चर्म्म निर्म्मितयन्त्रम् । भाती इति जाँता इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । भस्त्रा २ । इत्यमरः । २ ।१०।३३॥

चर्म्ममुण्डा, स्त्री, (चर्म्मणः जीवरहितदेहस्येत्यर्थः मुण्डमस्तिहस्तेऽस्या इति । छिन्नशिरोधारणादेव तथात्वम् ।) दुर्गा । इति हेमचन्द्रः । २ । १२० ॥ (चण्डमुण्डा । इत्यपि क्वचित् पाठः ॥)

चर्म्मरङ्गा, स्त्री, (चर्म्मणि रङ्गो यस्याः ।) आवर्त्तकीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (देशविशेषे, पुं । स च देशः कूर्म्मविभागे पश्चिमोत्तरस्यां दिशि उक्तः । यथा, बृहत्संहितायाम् । १४ । २३ ।
"दिशि पश्चिमोत्तरस्याम् ।" इत्युपक्रम्य,—
"वेणुमती फल्गुलुका
गुरुहा मरुकुच्चचर्म्मरङ्गाख्याः ॥"
इत्युक्तवान् ॥)

चर्म्मरुः, पुं, (चर्म्म रचयतीति । रच + बाहुलकात् डुः ।) चर्म्मकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चर्म्मसम्भवा, स्त्री, (चर्म्मणि सम्भव उत्पत्तिर्यस्याः ।) एला । इति हारावली । ६७ ॥

चर्म्मसारः, पुं, (चर्म्मणः सारः । भुक्तद्रव्येभ्यो रसस्य त्वङ्मध्ये जायमानत्वात् तथात्वम् ।) रसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चर्म्माम्भः, पुं, (चर्म्मणोऽम्भः जलम् । सर्व्वे सान्ता अदन्ताश्च ।" इति न्यायादत्र अकारान्तः । क्वचित् क्लीवे सान्तोऽपि दृश्यते ।) रसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चर्म्मारः, पुं, (चर्म्म चर्म्मक्रियां ऋच्छतीति । ऋ गतौ + "कर्म्मण्यण् ।" ३ ।२ ।१ । इत्यण् ।) चर्म्मकारः । इति जटाधरः ॥

चर्म्मी, [न्] पुं, (चर्म्म शरीरावरकं शस्त्रविशेषोऽस्त्यस्य । चर्म्म + इनिः ।) चर्म्मधारियोद्धा । ढाली इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । फलकपाणिः २ । (यथा, महाभारते । ३।२७।३१ ।
"श्यामं बृहन्तं तरुणं चर्म्मिणामुत्तमं रणे ।
नकुलं ते वने दृष्ट्वा कस्मात् मन्युर्न वर्द्धते ॥"
चर्म्म त्वक् अस्त्यस्येति ।) भूर्जवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४६ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ११ अः । "चर्म्मिवृक्षगिरिकर्णिकाशीतशिवनिचुलदाडिमाजकर्णहरिद्रराजादनगोपघोण्टाविकङ्कतेषु वा यवान्नविकारांश्च सेवेत ॥") भूर्जरिटिः । मोचा । इति शब्दरत्नावली ॥

चर्य्या, स्त्री, (चर + "गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ।" ३ । १ । १०० । इति यत् । स्त्रियां टाप् ।) ईर्य्यापथस्थितिः । इत्यमरः । २ । ७ । ३६ ॥ नियमापरित्यागः । ईर्य्यते गुरोः प्राज्ञोपासनया ज्ञायते ईर्य्या सा च ध्यानधारणादिः तस्याः पन्था उपायः तत्र व्रतिनां या स्थितिरवस्थानमपरित्यागः सा । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १ । २ । ३२६ ।
"चर्य्यायां ह्रयसुतस्तस्य पाण्डवस्यानुगच्छतः ॥")
गमनम् । अदनम् । आचरणम् । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ (यथा, मनुः । ६।३२ ।
"आसां महर्षिचर्य्याणां त्यक्तान्यतमया तनुम् ॥"
सेवा । यथा, रामायणे । २ । २८ । १५ ।
"वनवासस्य शूरस्य मम चर्य्या हि रोचते ॥"
त्रि, अनुष्ठेयः । आचरणीयः । यथा, मनुः ।३।१।
"षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्य्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् ॥")

चर्व्व, कि भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) कि, चर्व्वयति चर्व्वति तण्डुलं बालकः । इति दुर्गादासः ॥

चर्व्वणं, क्ली, (चर्व्व+भावे ल्युट् ।) दन्तैश्चूर्णनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८८ ॥ चिवान इति भाषा ॥ (यथा, हारीते प्रथमे स्थाने प्रथमेऽध्याये ।
"चर्व्वणं गिलनञ्चापि कासितं श्वासितं तथा ॥")

चर्व्वा, [न्] पुं, तलप्रहारः । इति हारावली । १६७ ॥

चर्व्वितं, त्रि, (चर्व्व्यते स्म इति । चर्व्व+कर्म्मणि क्तः ।) कृतचर्व्वणम् । भक्षितम् । इत्यमरः । ३।२।११० ॥ (यथा, भागवते । ७ । ५ । ३० ।
"अदान्तगोभिर्विशतां तमिस्रं
पुनःपुनश्चर्व्वितचर्व्वणानाम् ॥")

चर्व्वितपात्रकं, क्ली, (चर्व्वितानां ताम्बूलादीनां त्यागपात्रम् । ततः स्वार्थे कन् ।) चर्व्विततांबूलादित्यागपात्रम् । पीगदान इति भाषा ॥ यथा, रासलीलायां पातालखण्डे ।
"ताम्बूलं दर्पणं पानपात्रं चर्व्वितपात्रकम् ॥"

चर्व्व्यं, त्रि, (चर्व्व्यते दन्तैश्चूर्ण्यते इति । चर्व्व+कर्म्मणि ण्यत् ।) चर्व्वणीयम् । यथा,—
"षट्कोटिं ब्राह्मणांश्च भोजयामास नित्यशः । चूष्यपेयलेह्यचर्व्व्यैरतिरम्यं दिने दिने ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

चर्षणिः, पुं, (कर्षतीति । कृष+"कृषेरादेश्च चः ।" पं-उणां । २ । १०३ । इति अनिः आदेश्च चः ।) जनः । यथा, श्रीभागवते ।
"स चर्षणीनामुदगाच्छुचो मृजन्
प्रियः प्रियाया इव दीर्घदर्शनः ॥"
मनुष्यजातिः । यथा,—
"अर्य्यम्णो मातृका पत्नी तयोश्चर्षणयः सुताः । यत्र वै मानुषी जातिर्ब्रह्मणा चोपकल्पिता ॥"
इति श्रीभागवते । ६ । ६ । ३१ ॥ "चर्षणयः कृताकृतज्ञानवन्तः । पश्यन्तिकर्म्मत्वेन निपातनादुक्तेः । यत्र येषु आत्मानुसन्धानविशेषेण मानुषी जातिर्ब्रह्मणा चोपकल्पिता । तथा च श्रुतिः । पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मेति ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (अत्र उणादिवृत्तिकृतोज्ज्वलदत्तेन तु "कृषेरादेश्च चः ।" इति पठित्वा चर्षणिर्बन्धकीति व्याख्यातम् ॥)

चल, क भृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, चालयति । दन्त्यवकारादिरयमिति दुर्गसिंहजुमरनन्दी । भृतिरिह पोषणम् । इति दुर्गादासः ॥

चल, ज गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) ज, चालः चलः । मित्त्वे इति वक्ष्यमाणे न पठित्वा इममेव मानुबन्धं भ्रान्ताः पठन्ति तद्धेयम् । तेनास्य चालयति हस्तिनं यन्ता । चलमानोऽनिल इत्यत्र ताच्छील्ये शानः । मित्त्वे । पूर्ब्बेणान्वयः । चलधातुः कम्पने मानुबन्धः स्यादित्यर्थः । म, चलयति लतां वायुः । चलयन् भृङ्गरुचस्तवालकानिति रघुः । चालयन् सकलां पृथ्वीमिति चकमनात् चालं करोतीति णौ शचन्तम् । इति दुर्गादासः ॥

चल, श विलासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-अकं-सेट् ।) श, चलती चलन्ती । विलासः क्रीड़नम् । इति दुर्गादासः ॥

चलं, त्रि, (चलति गच्छतीति । चल+पचाद्यच् ।) चञ्चलम् । इत्यमरः । ३ । १ । ७४ ॥ (यथा, रघुः । ११ । १५ ।
"ताड़का चलकपालकुण्डला
कालिकेव निविड़ा बलाकिनी ॥"
पारदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११६ ॥ अष्टादशाक्षरवृत्तभेदः । यथा, वृत्तरत्नाकरे ।
"भौ नजौ भौ चेच्चलमिदमुदितं युगैर्मुनिभिः स्वरैः ॥")

चलः, पुं, (चल+पचाद्यच् ।) कम्पः । तद्युक्ते त्रि । इति मेदिनी । ले, १५ ॥ (शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ११६ ।
"महाकेतुर्महाधातुर्नैकसानुश्चरश्चलः ॥"
विष्णुः । यथा, तत्रैव । १३ । १४९ । ९२ ।
"वीरहा विषमः शून्यो घृताशीरचलश्चलः ॥"
"वायुरूपेण चलः ।" इति भाष्यम् ॥)

चलचञ्चुः, पुं, (चला चञ्चला चञ्चुरस्य ।) चकोरपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०५ ॥

चलत्पूर्णिमा, स्त्री, (चलन्ती पूर्णिमा तदाश्रयीभूतचन्द्र इवेति तात्पर्य्यार्थः ।) चन्द्रकमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चलदङ्गः, पुं, (चलत् चञ्चलं अङ्गं यस्य ।) मत्स्यविशेषः । पेङ्गा इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । अनभिष्यन्दित्वम् । वाते हितत्वम् । रोचनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

चलदङ्गकः, पुं, (चलदङ्गं यस्य इति कप् ।) चलदङ्गमत्स्यः । इति जटाधरः ॥

चलदलः, पुं, (चलानि दलानि पत्राणि यस्य ।) अश्वत्थवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २० ॥ (अश्वत्थशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

चलनं, क्ली, (चल+भावे ल्युट् ।) भ्रमणम् । (यथा, देवीभागवते १ । १७ । १६ ।
"चलनञ्च विना कार्य्यं न भवेदिति मे मतिः ।")
कम्पनम् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १७३ ।
"द्वावुपायाविह प्रोक्तौ विमुक्तौ शत्रुदर्शने । हस्तयोश्चलनादेको द्वितीयः पादवेगजः ।")
कम्प्रे, त्रि । इति मेदिनी । ने, ६१ ॥

चलनः, पुं, (चलत्यनेन इति । चल+करणे ल्युट् ।) पादः । इति हेमचन्द्रः ॥ हरिणः । इति जटाधरः ॥

चलनकः, पुं, (चलन+संज्ञायां कन् ।) चण्डातकम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३३८ ॥

चलनी, स्त्री, (चलन+ङीष् ।) वारीभेदः । वारबन्धनी । वस्त्रघर्घरी । इति हेमचन्द्रः ॥ घाघरा इति भाषा ॥

चलपत्रः, पुं, (चलानि पत्राणि यस्य ।) अश्वत्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, नैषधे ।
"अङ्गेन केनापि विजेतुमस्या
गवेष्यते किं चलपत्रपत्रम् ।
नचेद्विशेषादितरच्छदेभ्य-
स्तस्यास्तु कम्पस्तु कुतो भयेन ॥")

चला, स्त्री, (चलतीति चल+पचाद्यच् टाप् च । नैकत्रावस्थितत्वात् तथात्वम् ।) लक्ष्मीः । इति मेदिनी । ले, १५ ॥ सिह्लकः । इति रत्नमाला ॥

चलाचलः, त्रि, (चलतीति चल+अच् । चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमिति द्वित्वे अभ्यासस्य आगागमश्च इति वार्त्तिकस्य नियमः सिद्धिः ।) चञ्चलः । इत्यमरः । ३ । १ । ७४ ॥ (यथा, किरातार्ज्जुनीये ।११।३० ।
"जन्मिनोऽस्य स्थितिं विद्वान् लक्ष्मीमिव चलाचलाम् ।")
काके पुं, इति राजनिर्घण्टः ॥

चलातङ्कः, पुं, (चले चलने आतङ्को भयं यस्मात् ।) वातरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चलितं, त्रि, (चल+कर्त्तरि क्तः ।) कम्पितम् । इत्यमरः । ३ । १ । ८७ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३६५ ।
"तयोर्विलासवलितैश्चलितापाङ्गविभ्रमैः ।")
गतम् । चल ज गताविति दर्शनात् ॥ (यथा, रामायणे । ३ । ५७ । २३ ।
"अधिरूढ़ं गजारोहे यथास्थानचलितो गजः ॥")

चलुः, पुं, (चल+उन् ।) गण्डूषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६२ ॥

चलुकः, पुं, (चलुना कायतीति । कै+कः ।) प्रसृतिः । भाण्डभेदः । इति मेदिनी । के, ५४ ॥

चविः, स्त्री, (चर्व्व्यते इति । चर्व्व+इन् । पृषोदरादित्वात् रलोपे साधुः ।) चविका । इति शब्दरत्नावली ॥

चविकं, क्ली, (चवि+संज्ञायां कन् ।) चविका । इति भरतधृतरुद्रः ॥

चविका, स्त्री, (चवि+स्वार्थे कन् ।) वृक्षविशेषः । चइ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । चव्यम् २ इत्यमरः । २ । ४ । ६४ ॥ चवा ३ चविका ४

१ ५ । इति भरत: ॥ चवि: ६ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तेजोवती ७ कोला ८ नाकुली ६
चव्या १० चपकम् ११ वशिर: १२ गन्ध-
नाकुली १३ वल्ली १४ कोलवल्ली १५ कोलम् १६
ऊषणप्रकम् १७ तीक्ष्णम् १८ करिकरव्या-
ति १६ लकार: २० । (यथा, सुश्रुते उत्तर-
तन्त्रे ३६ अध्याये ।
"परिवाप्य यवक्षारचविकारक्तचन्दनै: ॥")
अस्या गुणा: । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । लघुत्वम् ।
रुचत्वम् । दीपनत्वम् । कफवातककासश्वास-
नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ भेद-
नम् । कफनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभ: ॥
स्त्री, (चवि + "कृदिकारादक्तिन:" ४ । १ । ४५ ।
इति ङीष् ।) चविका । इति शब्दरत्नावली ॥
यथा, कथासरित्सागरे । ६ । १५१ ।
"सर्व्ववर्म्मा चवीच्छत्त: प्रतिज्ञां तां सुदुस्तराम् ।
प्रयान् सानुशय: सर्व्वं स्वभार्य्यायै शशंस तत् ॥")
; स्त्री, (चर्व्व्यते इति । चर्व्व + ण्यत् । पृषो-
दरादित्वात् रलोपे साधु: ।) चविका । इत्यमर: ।
२।४।६८ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये ।
"चव्येन्द्रबीजं त्रिफला सर्पिर्म्मांसरसाम्बुभि: ॥")
कं, स्त्री, (चव्यमेव । स्वार्थे कन् ।) चविका ।
इति राजनिर्घण्ट: ॥
जा, स्त्री, (चव्यमिव जायते इति । जन +
ड: ।) गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्ट: ॥
(अस्या विवरणं गजपिप्पलीशब्दे ज्ञेया ॥)
फलं, स्त्री, (चव्यमिव फलं यस्य ।) गज-
पिप्पली । इति राजनिर्घण्ट: ॥
। स्त्री, (चव्य + टाप् ।) चविका । इत्यमर-
टीकायां भरत: ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे
। अध्याये ।
"सर्पिर्मधुभ्यां त्रिकटु प्रलिह्या-
च्चव्याविडङ्गोपहितं चयार्त्त: ॥")
या । इति मेदिनी ॥ कार्पासी । इति राज-
निर्घण्ट: ॥
वधे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-परं-सकं-
सेट् ।) चषति । इति दुर्गादास: ॥
न भक्षे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-उभं-
सकं-सेट् ।) भ, चषति चषते । इति दुर्गा-
दास: ॥
:, पुं, स्त्री, (चषति भक्षयति पिबत्यनेनेत्यर्थ: ।
चष + "कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्व्वस्यापि ।" उणां ।
। ३२ । इति कन् ।) मद्यपानपात्रम् । तत्-
पर्य्याय: । गल्वर्क: २ सरक: ३ अनुतर्षणम् ४ ।
इति हेमचन्द्र: । ४ । १०२४ ॥ * ॥
अथ चषकोद्देश: ।
तत् पानपात्रं भूपानां तज्ज्ञेयं चषकं बुधै: ।
हैमकं राजतञ्चैव स्फाटिकं काचमेव च ॥
शं खरादिकोषं चतुर्था पृथिवीभुजाम् ।
शास्त्रसम्मतं तेषां निर्णय: पाठसम्मत: ॥
बुद्धिसम्मितं रत्नैश्चतुर्व्वर्णै: समन्वितम् ।
शिकं वाथ फालं वा सर्व्वेषामुपयुज्यते ॥

काष्ठजं धातुजं शैलं जाङ्गलादि महीभुजाम् ।
यदम्बुतोयपानादि पात्रं एष्वेभुजां भवेत् ॥"
एवं तत्रापि नियम इति भोजस्य निश्चय: । इति
युक्तिकल्पतरु: ॥ * ॥ सुरापात्रम् । मधु । मद्य-
प्रभेद: । इति मेदिनी । के, ८६ ॥
चषति:, पुं, (चष भक्षे वधे वा + भावे क्तिन्: ।)
भक्षणम् । वध: । इति सिद्धान्तकौमुदी-
सुबोधादिवृत्ति: ॥
चषाल:, पुं, (चष्यते वध्यतेऽस्मिन् । चष + "सानसि-
वर्णसीति ।" उणां । ४ । १०७ । इति आल
प्रत्ययेन निपातनात् साधु: ।) यूपकटक: । इत्य-
मर: । २ । ७ । १८ ॥ यज्ञसमाप्तिसूचकं पशु-
बन्धनार्थं यज्ञभूमौ यत् काष्ठमारोप्यते स यूप:
तस्य शिरसि वलयाकृतिर्मद्यकाष्ठनिर्म्मितो य:
काष्ठविकार: स: । यूपमूले विहितलौहवलयश्च ।
इति केचित् । इति भरत: ॥ मधुस्थानम् । इति
संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति: ॥
चह, शाठ्ये । प्रतारणे इति यावत् । इति कवि-
कल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) चहति ।
इति दुर्गादास: ॥
चह, त क शाठ्ये । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (अदन्त-
चुरां-परं-सकं-सेट् ।) चहयति खल: । इति
दुर्गादास: ॥
चह, क म शाठ्ये । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) क म, चहयति खल: साधुं
प्रतारयतीत्यर्थ: । इति दुर्गादास: ॥
चाकचक्यं, स्त्री, उज्ज्वलता । चकचक इति भाषा ।
यथा, न हि लोकसिद्धसामग्री प्रातिभासिक-
रजतोत्पादिका किन्तु विलक्षणैव तथा हि ।
काचादिदोषदूषितलोचनस्य पुरोवर्त्तिद्रव्यसंयो-
गादिदमाकारा चाकचक्याकारा च काचि-
दन्त:करणवृत्तिरुदेति । इति वेदान्तपरिभाषा ॥
चाकचित्रा, स्त्री, श्वेतगुञ्जा । इति रत्नमाला ॥
चाक्रिक:, पुं, (चक्रेण समूहेन यन्त्रविशेषेण वा
चरतीति । चक्र + "चरति ।" ४ । ४ । ८ ।
इति ठक् ।) बन्धुभिर्मिलित्वा य: स्तौति स: ।
तत्पर्य्याय: । घाण्टिकार्थक: २ । इत्यमर: ।
२ । ८ । ९७ ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । १६५ ।
"पिशुनानृतिनोश्चैव तथा चाक्रिकवन्दिनाम् ।
एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा ॥")
तैलकार: । इति हेमचन्द्र: ॥ शाकटिक: ।
इति महाभारते राजधर्म्म: ॥ गाड़ोयान्
इति भाषा ॥ .
चाक्षुषं, स्त्री, (चक्षुषा निर्वृत्तम् । चक्षुस् + "तेन
निर्वृत्तम् ।" ५ । १ । ७६ । इत्यण् ।) प्रत्यक्ष-
विशेष: । तत्तु चक्षुरिन्द्रियजन्यज्ञानम् । द्रव्य-
चाक्षुषं प्रति चक्षु:संयोग: कारणम् । द्रव्य-
समवेतचाक्षुषं प्रति चक्षु:संयुक्तसमवाय: । द्रव्य-
समवेतसमवेतचाक्षुषं प्रति चक्षु:संयुक्तसमवेत-
समवाय: । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ तथा च ।
"द्रव्यग्रहस्तु संयोगात् संयुक्तसमवायत: ।
द्रव्येषु समवेतानां तथा तत्समवायत: ॥

तत्रापि समवेतानां शब्दस्य समवायत: ।
तद्वृत्तीनां समवेतसमवायेन तु ग्रह: ॥"
इति भाषापरिच्छेदे ॥ ५६—६० ॥
(चक्षुषा गृह्यते इति । चक्षुष + अण् । चक्षु-
र्ग्राह्यरूपादि । चक्षुर्ग्राह्ये, त्रि ॥)
चाक्षुष:, पुं, (चक्षुष: ब्रह्मणो लोचनात् जात: ।
चक्षुस् + अण् । एतन्निरुक्तिर्यथा, मार्कण्डेये ।
७६ । २ ।
"ब्रह्मणश्चक्षुषि जातोऽसौ चाक्षुष: परमेष्ठिन: ।
चाक्षुषत्वमतस्तस्य जन्मन्यस्मिन्नपि द्विज ! ॥")
षष्ठमनु: । अस्मिन्मन्वन्तरे अजितनामको विष्णो-
रवतार: । मन्त्रद्रुम इन्द्र: । आप्याद्यो देवा: ।
हविष्मद्वीरकादय: सप्तर्षय: । पुरुपुरुषसुद्युम्ना-
द्यो मनुपुत्रा: । इति श्रीभागवतम् ॥ (अस्य
अधिकविवरणं मन्वन्तरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
चाङ्ग:, पुं, (चीयते इति । चि + ड: । चमङ्गं
यस्य ।) चाङ्गेरी । इत्यमरटीकायां राय-
मुकुट: ॥
चाङ्गेरी, स्त्री, (चाङ्गं ईरयतीति । ईर + अण् ।
ततो ङीष् ।) अम्ललोणिका । इत्यमर: । २ । ४ । १४० ॥
("ग्रहण्यर्शोविकारघ्नी साम्ला वातकफे हिता ।
उष्णा कषायमधुरा चाङ्गेरी चाग्निदीपनी ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)
चाचपुट:, पुं, तालभेद: । यथा,—
"गुरुर्लघु: प्लुतश्चैव भवेच्चाचपुटाभिधे ॥"
इति सङ्गीतदामोदर: ॥
चाञ्चल्यं, स्त्री, (चञ्चलस्य भाव: । चञ्चल + ष्यञ् ।)
चञ्चलता । चापल्यम् । यथा —
"चाञ्चल्यरहिता लक्ष्मी: पुत्रपौत्रावधिस्थिरा ॥"
इति नागाकृष्णलाञ्छनकवचम् ॥
चाट:, पुं, (चट्यते भिद्यते यस्मात् । चट + घञ् ।
यद्वा चटति भिनत्ति भित्त्यादिकम् । चट + ण: ।)
चौर: । इति मिताक्षरा ॥ प्रतारक: । यथा,—
"चाटतस्करदुर्वृत्तमहासाहसिकादिभि: ।
पीड्यमाना: प्रजा रक्षेत् कायस्थैश्च विशेषत: ॥
चाटा: प्रतारका: विश्वास्य ये परधनमपहरन्ति ।
प्रच्छन्नापहारिणस्तस्करा: । दुर्वृत्ता इन्द्रजालिक-
कितवादय: । सहो बलं सहसा बलेन कृतं
साहसं महच्च तत् साहसञ्च महासाहसं तेन
वर्त्तन्त इति महासाहसिका: प्रसह्यापहारिण: ।
आदिशब्दान्मौलिककुहककृत्तय: । एतै: पीड्य-
माना बाध्यमाना: प्रजा रक्षेत् । कायस्था
गणका लेखकाश्च तै: पीड्यमाना विशेषतो
रक्षेत् । तेषां राजवल्लभतया अतिमायावितया
च दुर्निवारत्वात् ।" इति मिताक्षरायां आचारा-
ध्याय: ॥
चाटकेर:, पुं, (चटकस्य चटकाया वा पुमपत्य-
मिति । "चटकाया ऐरक् ।" ४ । १ । १२८ ।
इत्यैरक्प्रत्यय: । "चटकस्येति वाच्यम् । लिङ्ग-
विशिष्टपरिभाषया स्त्रिया अपि" । इति वार्त्ति-
कम् ।) चटकस्य पुमपत्यम् । इत्यमर: ॥ चटार
छा इति भाषा ॥

चाटुः, पुं, क्ली, (चटति भिनत्ति मनस्तोषामोद-वाक्येनेति । चट + "हसनीति ।" उणां १ । ३ । इति उण् ।) प्रियवाक्यम् । तत्पर्य्यायः । चटुः २ प्रियप्रायम् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ स्फुटवादी । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ मिथ्याप्रिय-वाक्यम् । इति महाभारतम् ॥ खोशामदिया कथा इति भाषा ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । २ । १२ ।

"प्रथमसमागमलज्जितया
पटुचाटुशतैरनुकूलम् ॥"

चाटूक्तिवादी त्रि । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । २१३ ।

"उपनिन्ये च संगृह्य पुटकैश्चाटुसीत्कृतैः ॥")

चाटुपटुः, पुं, (चाटुषु पटुः निपुणः ।) भण्डः । इति हारावली ॥ भाँड इति भाषा ॥ ("पाण्डवानां पण्डितोऽसौ याचश्चाटुपटुः कविः ॥" इति नैषधम् ॥")

चाटुलोलः, त्रि, (चाटुरेव लोल इति कर्म्मधारयः । चाटुषु लोल इत्येके ।) चटुलोलः । इति हारावली ॥

चाटुवटुः, पुं, (चाटुपटु + पृषोदरात् साधुः ।) चाटुपटुः । इति भूरिप्रयोगः ॥

चाटूक्तिः, स्त्री, (चाटुरूपा उक्तिः । चाटूना-मुक्तिर्वा ।) सेवा । इति हारावली ॥ प्रियकथा च ॥

चाणकीनं, त्रि, (चणकानां भवनं क्षेत्रंवा । "धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ।" ५ । २ । १ । इति खञ् ।) चणकोत्पत्तियोग्यक्षेत्रम् । इत्य-मरटीकायां रायमुकुटः ॥

चाणक्यः, पुं, (चणकस्य गोत्रापत्यम् । "गर्गा-दिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) मुनिविशेषः । तत्पर्य्यायः । द्रौमिणः २ अंशुलः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अयमेव द्विजश्चाभि-चारक्रियायोगेन योगनन्दराजं मारयन् नन्दौ-रसात् चौरकारपत्नीगर्भे जातं स्वशिष्यं चन्द्रगुप्तं राज्येऽभिषेचयंश्च तस्यामात्यपदवीमप्यङ्गीचकार । एतद्विवरणं मुद्राराक्षसविष्णुपुराणभागवता दिषु विशेषतो दर्शनीयम् । इत्यत्र क्वचिन्मत-भेदोऽपि दृश्यते यथाच, कथासरित्सागरे । ५ । १२१—२३ ।

"स चाणक्यो द्विजः क्वापि गत्वा कृत्यामसाधयत् ।
तद्वशाद्योगनन्दोऽथ दाहज्वरमवाप्य सः ॥
सप्तमे दिवसे प्राप्ते पञ्चत्वं समुपागमत् ।
हत्वा हिरण्यगुप्तञ्च शकटालेन तत्सुतम् ।
पूर्व्वनन्दसुते लक्ष्मीश्चन्द्रगुप्ते निवेशिता ॥"

चाणक्येन प्रोक्तमित्यण् ।) ग्रन्थविशेषे, क्ली । यथा, तत्रैव ।

"नानाशास्त्रोद्धृतं वक्ष्ये राजनीतिसमुच्चयम् ।
सर्व्वबीजमिदं शास्त्रं चाणक्यं सारसंग्रहम् ॥"

चाणक्यमूलकं, क्ली, (चणकमेव चाणक्यं तद्व-न्मूलमस्य । इति कप् स्वार्थे कन् वा ।) मूलक-प्रभेदः । चणकमूलीति ख्यातम् । तत्पर्य्यायः । वालेयम् २ विष्णुगुप्तकम् ३ स्थूलमूलम् ४ महा-कन्दम् ५ कौटिल्यम् ६ मरुसम्भवम् ७ शालाक-कटुकम् ८ मिश्रम् ९ । अस्य गुणाः । उष्णत्वम् । कटुत्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वम् । कफ-वातक्रमिगुल्मनाशकत्वम् । ग्राहकत्वम् । गुरु-त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

चाणूरः, पुं, कंसराजस्य मल्लविशेषः । यथा,—

"ततः क्रोधाभिताम्राक्षः कंसः परमकोपनः ।
चाणूरमादिशद्युद्धे कृष्णस्य सुमहाबलम् ॥"
इति महाभारते हरिवंशम् ॥

(तथाच, भागवते । १० । ४४ ।

"भगवद्गात्रनिष्पातैर्वज्रनिष्पेषनिष्ठुरैः ।
चाणूरो भज्यमानाङ्गो मुहुर्ग्लानिमवाप ह ॥")

चाणूरसूदनः, पुं, (चाणूरं सूदयतीति । सूदि + ल्युः ।) श्रीकृष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एतस्या-सुरस्य नाशवृत्तान्तं हरिवंशे ८६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

चाण्डालः, पुं, (चण्डति कुप्यति सततमिति ।"पति-चण्डिभ्यामालञ् ।" उणां १ । ११७ । इति आलञ् । यद्वा, चण्डाल + "कुलादिभ्योऽण्" यद्वा चण्डाल एवेति प्रज्ञादिभ्योऽण् ।) चण्डालः । इत्यमरः । २ । १० । १९ ॥ (यथा, मनुः । ४ । ७९ ।

"न संवसेच्च पतितैर्न चाण्डालैर्न पुक्कशैः ॥"

कर्म्मदोषतो ब्राह्मणानामपि पारिभाषिकचाण्डा-लत्वम् । यथा, महाभारते । १२ । ७५ ।

"आह्वायका देवलका नक्षत्रग्रामयाजकाः ।
एते ब्राह्मणचाण्डाला महापथिकपञ्चमाः ॥")

चाण्डालिका, स्त्री, (चाण्डालो वादकत्वेनास्त्यस्याः । इति ठन् । चण्डालेन निर्वृत्ता इति ठक् वा ।) चण्डालवीणा । इत्यमरः । २ । १० । ३२ । चण्डालिकाशब्दार्थोऽप्यत्र ॥ (चण्डालेन कृतेति कुलालादिभ्योऽण् । चण्डालाकृतवस्तुमात्रे, त्रि ॥)

चाण्डाली, स्त्री, (चाण्डाल + जातित्वात् ङीष् ।) लिङ्गिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ चाण्डालपत्नी च ॥

चातकः, पुं, (चतते याचते जलमम्बुदमिति । चत याचने + ण्वुल् ।) खगामख्यातपक्षी । तत्-पर्य्यायः । स्तोकक:२ सारङ्गः ३ मेघजीवनः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तोककः ५ । इत्यमरः । २।५।१७ ॥ शारङ्गः ६ । इति भरतः ॥ (यथा, मेघदूते । ९ ।

"वामश्चायं नुदति मधुरं चातकस्ते सगर्व्वः ॥")

तन्मांसगुणाः । लघुत्वम् । शीतत्वम् । कफरक्त-पित्तनाशित्वम् । अग्निकारित्वञ्च । इति राज-वल्लभः ॥

चातकानन्दनः, पुं, (चातकं आनन्दयतीति । आ + नन्द + णिच् + ल्युः ।) वर्षाकालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चातुरः, पुं, (चतुर्भिरङ्गैः हस्तपदपृष्ठशिरोभि-रित्यर्थः गृह्यते इति । चतुर + अण् । यद्वा चतुर एव । स्वार्थे अण् ।) चक्रगण्डुः । इति मेदिनी ॥ गोलवालिश इति भाषा ॥

चातुरः, त्रि, (चतुर + स्वार्थे अण् ।) नेत्रगोचरः । चाटुकारः । नियन्ता । इति मेदिनी । रे, १५३ ॥

चातुरकः त्रि, (चातुर + स्वार्थे कन् ।) चाटुः इति हेमचन्द्रः ॥

चातुराश्रम्यं, क्ली, (चतुर्णां आश्रमाणां इति । "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्म्मणि च" ५ । १ । १२४ । इति ष्यञ् ।) ब्रह्मचर्य्यगार्हस्थ्य-वानप्रस्थभिक्षुरूपाश्रमचतुष्टयानां धर्म्मः । इति पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ६६ । ३३ ।

"चातुर्व्विद्यं चातुर्होत्रं चातुराश्रम्यमेव च ।
राजधर्म्मांश्च निखिलान् पृच्छेत् पृथिवीपते ॥"

चत्वार आश्रमा एवेति स्वार्थे ष्यञ् । चतुर आश्रमाश्रम ॥)

चातुरिकः, पुं, (चातुरीं रथपरिचालनचातुरीं वेत्तीति ठक् ।) सारथिः । इति जटाधरः ।

चातुरी, स्त्री, (चतुरस्येयं "तस्येदम् ।" ४।३।१२० इत्यण् । ततो ङीप् । यद्वा चतुरस्य भावः ष्यञ् षित्वात् ङीष् ततो यलोपः ।) दाक्ष्यम् । चतुरता । इति मेदिनी ॥ [चातुरी ।"

"या लोकद्वयसाधनी तनुभृतां सा चातुरी इत्युद्भटः ।

(गायत्रीरूपा महाशक्तिः । यथा, देवीभाग-वते । १२ । ६ । ४७ ।

"चतुर्भुजा चारुदन्ता चातुरी च श्रुतप्रदा ।"

चातुर्जातकं, क्ली, (चतुर्जातक एव इति स्वार्थे ष्यञ् ।) गुड़त्वगेलापत्रनागकेशररूपचतुष्टयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य लक्षणं गुणाश्च ।

"त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम् ।
नागकेशरसंयुक्तं चातुर्जातकमुच्यते ॥
तद्द्वयं रेचनं रूक्षं तीक्ष्णोष्णमुखगन्धहृत् ।
लघुपित्ताग्निकृद्वर्ण्यं कफवातविषापहम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

चातुर्थकः, पुं, (चतुर्थे चतुर्थेऽह्नि भव इति । चतुर्थ + वुञ् ।) प्रतिचतुर्थदिनभवज्वरः । तस्य मन्त्रौषधं यथा, ओँ जम्भनि स्तम्भनि विमो-हय सर्व्वव्याधीन्मे वज्रेण फट् । इति ।

पुष्यमस्तकं जप्त्वा हस्ते दत्त्वाथ न स्पृशेत् ।
चातुर्थको ज्वरो रुद्र ! अग्नौ चैव ज्वरास्तथा ।
जम्बुफलं हरिद्रा च सर्षपश्चैव च कङ्गुकम् ।
सर्व्वज्वराणां धूपोऽयं हर ! चातुर्थकस्य च ।"
इति गारुड़े १८७ अध्यायः ।

(अस्य सलक्षणचिकित्सादीनि यथा,—

"चातुर्थो द्विविधो ज्ञेयो वातश्लेष्मात्मको ज्वरः ।
चातुर्थको नाम गदो दारुणो विषमज्वरः ।
शोषणः सर्व्वधातूनां बलवर्णाग्निनाशनः ।
त्रिदोषजो विकारः स्यादस्थिमज्जगतोऽनिलः ।
कुपितं पित्तमेवन्तु कफश्चैवं स्वकालतः ।
शीतदाहकरस्तीव्रश्चिरकालश्चानुवर्त्तते ॥
स सन्निपातसम्भूतो विषमो विषमज्वरः ।
ऊर्द्ध्वं कायस्य गृह्णाति यः पूर्व्वं सोऽनिलात्मकः ।
पूर्व्वं गृह्णात्यधः कायं श्लेष्मपूर्व्वज्वरश्च सः ।
जङ्घाभ्यां श्लैष्मिको ज्ञेयः शिरसोऽनिलसम्भवः ।
एवं विज्ञाय सद्वैद्यः कुर्य्यात्तत्र प्रतिक्रियाम् ।
वेलाज्वरो रसगतो ह्यैकाहिकस्तथा ।

प्लेष्मगोऽपि तृतीयः स्याच्चतुर्थोऽस्थिसमाश्रितः ।
सर्व्वधातुगतो ज्ञेयो घोर्यो धातुचयङ्करः ॥
भूतबे भूतविद्या स्याद्धाति समताङ्गम् ।
वाचाधात्रीदारुपथ्या नागरञ्चिफला भव: ॥
मधुना संयुत: क्वाथश्चातुर्थकनिवारकः ॥
अगस्तिपत्रस्वरसो निहन्ति
नस्ये च चातुर्थकरोगमुग्रम् ।
कासं भ्रमञ्चापि शिरोरुजाञ्च
विनाशयत्याशु हि तन्नराणाम् ॥”
इति हारीते चिकित्सास्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)
तुर्भद्रं, क्ली, (चतुर्भद्रमेवेति स्वार्थे अण् ।) नागराति-
विषामुस्ता गुडूचीति चतुष्टयम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
तुर्म्मास्यं, क्ली, (चतुर्षु मासेषु क्रियते इति ।
“चतुर्म्मासाण्ण्यो यज्ञे ।” ५ । १ । ६४ । इत्यस्य
सूत्रस्य वार्त्तिकोक्तेः ण्यः ।) यागविशेषः । चातु-
र्म्मास्ययागस्य चत्वारि पर्व्वाणि । वैश्वदेवो वरुण-
प्रघासः शाकमेधः शुनासीरीयश्चेति शब्दार्थ-
चिन्तामणिः ॥) आषाढ़शुक्लद्वादश्यादिचतुर्म्मास-
कर्त्तव्यनियमविशेषः । “यत्तु वाराहे ।
‘आषाढ़शुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा ।
चातुर्म्मास्यव्रतारम्भं कुर्य्यात् कर्कटसंक्रमे ॥
अभावे तु तुलार्केऽपि मन्त्रेण नियमं व्रती ।
कार्त्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत्तत् समापयेत् ॥
चतुर्धापि हि तच्चीर्णं चातुर्म्मास्यं व्रतं नरः ।
कार्त्तिक्यां शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत् समापयेत् ॥’
मात्स्ये ।
‘चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।
मधुस्वरो भवेन्नित्यं नरो गुड़विवर्ज्जनात् ॥
तैलस्य वर्ज्जनादेव सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
कटुतैलपरित्यागात् शत्रुनाशः प्रजायते ॥
लभते सन्ततिं दीर्घां स्थालीपाकमभक्षयन् ।
सदा मुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्ज्जनात् ॥
निराधिर्नीरुगोजस्वी विष्णुभक्तश्च जायते ।
एकान्तरोपवासेन विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
धारणान्नखलोम्नाञ्च गङ्गास्नानं दिने दिने ।
ताम्बूलवर्ज्जनाद्भोगी रक्तकण्ठश्च जायते ।
घृतत्यागात् सुलावण्यं सर्व्वं स्निग्धं वपुर्भवेत् ॥
फलत्यागात्तु मतिमान् बहुपुत्रश्च जायते ।
नमो नारायणायेति जप्त्वानशनजं फलम् ॥
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभेद्गोदानजं फलम् ।
एवमादिव्रतैः पार्थ ! तुष्टिमायाति केशवः ॥’
सनत्कुमारः ।
‘इदं व्रतं मया देव ! गृहीतं पुरतस्तव ।
निर्व्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु प्रसन्ने त्वयि केशव ! ॥
गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव ! यद्यपूर्णे त्वहं म्रिये ।
तन्मे भवतु सम्पूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ! ॥’
समाप्तौ च ।
‘इदं व्रतं मया देव ! कृतं प्रीत्यै तव प्रभो ! ।
न्यूनं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ! ॥’
अत्रैव यतिमधिकृत्य काठकगृह्यम् ।
‘एकरात्रं वसेद्ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।
वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत् ॥’
एतदशक्तविषयम् । ‘ऊर्द्ध्वं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां
नैकस्थानवासी’ इति शङ्खोक्तेः ।” इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥ * ॥ अन्यच्च । तस्योपक्रमकालः सनत्-
कुमारेणोक्तः ।
“एकादश्यान्तु गृह्णीयात् संक्रान्तौ कर्कटस्य तु ।
आषाढ्यां वा नरो भक्त्या चातुर्म्मास्योदितं
व्रतम् ॥”
तत्र मन्त्रः ।
“चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।
इमं करिष्ये नियमं निर्व्विघ्नं कुरु मेऽच्युत ! ॥”
अथ चातुर्म्मास्यनियमावश्यकता भविष्ये ।
“यो विना नियमं मर्त्यो व्रतं वा जप्यमेव वा ।
चातुर्म्मास्यं नयेन्मूर्खो जीवन्नपि मृतो हि सः ॥”
अथ चातुर्म्मास्यनियमाः । स्कान्दे नागरखण्डे ।
“श्रावणे वर्ज्जयेच्छाकं दधि भाद्रपदे तथा ।
दुग्धमाश्वयुजे मासि कार्त्तिके चामिषं त्यजेत् ॥”
तत्रैव श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।
“निष्पावान् राजमाषांश्च सुप्ते देवे जनार्दने ।
यो भक्षयति विप्रेन्द्र ! श्वपचादधिको हि सः ॥
कार्त्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च भक्षयन् ।
निष्पावान् मुनिशार्द्दूल ! यावदाहूतनारकी ॥
कलिङ्गानि पटोलानि वृन्ताकसहितानि च ।
एतानि भक्षयेद्यस्तु सुप्ते देवे जनार्दने ॥
सप्तजन्मार्ज्जितं पुण्यं हरते नात्र संशयः ॥”
किञ्च ।
“इष्टं तत्तत्काललभ्यं फलमूलादि वर्ज्जयेत् ।
जपहोमाद्यनुष्ठानं नामसङ्कीर्त्तनन्तथा ।
स्वीकृत्य प्रार्थयेदेवं गृहीतनियमो बुधः ॥
इदं व्रतं मया देव ! गृहीतं पुरतस्तव ।
निर्व्विघ्नं सिद्धिमायातु प्रसादात्तव केशव ! ॥
गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव ! पञ्चत्वं यदि मे भवेत् ।
तदा भवतु सम्पूर्णं प्रसादात्ते जनार्दन ! ॥” * ॥
अथ चातुर्म्मास्यव्रतनियममाहात्म्यम् । विष्णु-
रहस्ये ब्रह्मनारदसंवादे ।
“शृणु नारद ! कार्त्स्न्येन चातुर्म्मास्यव्रतक्रियाः ।
या निर्व्वर्त्त्य नरो भक्त्या प्रयाति परमां गतिम् ॥
व्रतानि वैष्णवानीह नरस्यापि चिकीर्षतः ।
नरस्य क्षयमाप्नोति पापं जन्मशतोद्भवम् ॥
एकभक्तो नरः शान्तो नित्यस्नायी दृढ़व्रतः ।
योऽर्च्चयेच्चतुरो मासान् हरिं स्यात्तस्य लोक-
भाक् ॥
यस्तु सुप्ते हृषीकेशे क्षितिशायी भवेन्नरः ।
वार्षिकान् चतुरो मासान् लभते वैष्णवीं गतिम् ॥
यस्तु केशवमुद्दिश्य चान्द्रायणपरायणः ।
चातुर्म्मास्यं नयेन्मर्त्त्यो स विष्णुतनुमाविशेत् ॥”
भविष्योत्तरे भगवद्युधिष्ठिरसंवादे ।
“चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।
स्त्री वा नरो वा मद्भक्तो धर्म्मार्थं सुदृढ़व्रतः ॥
गृह्णीयान्नियमानेतान् दन्तधावनपूर्व्वकम् ।
तेषां फलानि वक्ष्यामि तत्कर्त्तॄणां पृथक् पृथक् ॥
मधुरस्वरसम्पन्नो भवेज्जवगवर्ज्जनात् ।
लभते सन्ततिं दीर्घां तैलस्य परिवर्ज्जनात् ॥
अभ्यङ्गवर्ज्जनात् पार्थ ! सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
पक्वतैलपरित्यागाच्छत्रुनाशमवाप्नुयात् ॥
मधूकतैलत्यागेन सौभाग्यमतुलं भवेत् ।
पुष्पोपभोगत्यागेन स्वर्गे विद्याधरो भवेत् ॥
योगाभ्यासी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात् ।
कट्वम्लतिक्तमधुरक्षारकाषायजान् रसान् ॥
यो वर्ज्जयेत् स वैरूप्यं वैगन्ध्यं नाप्नुयात् क्वचित् ।
ताम्बूलवर्ज्जनाद्भोगी अपकारोऽमलो भवेत् ॥
पादाभ्यङ्गशिरोऽभ्यङ्गपरित्यागाच्च पार्थिव ! ।
दीप्तिमान् दीप्तकरणो यक्षो द्रव्यपतिर्भवेत् ॥
दधिदुग्धतक्रनियमात् गोलोकं लभते नरः ।
इन्द्रातिथित्वमायाति स्थालीपाकविवर्ज्जनात् ॥
लभेच्च सन्ततिं दीर्घां तापपक्वस्य वर्ज्जनात् ।
भूमौ प्रस्तरशायी च विष्णोरनुचरो भवेत् ॥
सदा मुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्ज्जनात् ।
निर्व्याधिर्नीरुगोजस्वी सुरामद्यविवर्ज्जनात् ॥
एकान्तरोपवासेन ब्रह्मलोके महीयते ।
धारणान्नखलोम्नानां गङ्गास्नानं दिने दिने ॥
मौनव्रती भवेद्यस्तु तस्याज्ञाऽस्खलिता भवेत् ।
भूमौ भुङ्क्ते सदा यस्तु स पृथिव्याः पतिर्भवेत् ॥
नमो नारायणायेति जप्त्वा शतशतं फलम् ।
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्भवेद्गोदानजं फलम् ॥
विष्णुपादाम्बुजस्पर्शात् कृतकृत्यो भवेन्नरः ।
विष्णोर्देवकुले कुर्य्यादुपलेपनमार्ज्जने ॥
कल्पस्थायी भवेद्राजा स नरो नात्र संशयः ।
प्रदक्षिणत्रयं यस्तु करोति स्तुतिपाठकः ॥
हंसयुक्तविमानेन स च विष्णुपदं व्रजेत् ।
गीतवाद्यकरो विष्णोर्गान्धर्व्वं लोकमाप्नुयात् ॥
नित्यं शास्त्रविनोदेन लोकान् यस्तु प्रबोधयेत् ।
स व्यासरूपी भगवानन्ते विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
पुष्पमालाकुलां पूजां कृत्वा विष्णोः पुरं व्रजेत् ।
कृत्वा प्रेक्षणिकं दिव्यं स्यान्नमप्सरसां लभेत् ॥
तीर्थाम्भसि कृतस्नानो निर्म्मलं देहमाप्नुयात् ।
पञ्चगव्याशनात् पार्थ ! चान्द्रायणफलं लभेत् ॥
एकभक्ताशनान्नित्यमग्निहोत्रफलं लभेत् ।
नक्तभोजी समग्रन्तु तीर्थयात्राफलं लभेत् ॥
अयाचितेन चाप्नोति वापीकूपप्रपाफलम् ।
षष्ठकालेऽन्नभोजी यः स्थायी स्वर्गे नरो भवेत् ॥
नित्यस्नायी नरो यस्तु नरकं स न पश्यति ।
भाजनं वर्ज्जयेद्यस्तु स स्नानं पौष्करं लभेत् ॥
पत्रेषु यो नरो भुङ्क्ते कुरुक्षेत्रफलं लभेत् ।
शिलायां भोजनं नित्यं भवेत् स्नानं प्रयागजम् ॥
यामद्वयजलत्यागान्न रोगैः परिभूयते ।
एवमादिव्रतैः पार्थ ! तुष्टिमायाति तोषितः ॥”
किञ्च ।
“योगनिद्रां समालम्ब्य शेषाहिशयने स्वपन् ।
क्षीरोदतोयवीच्यग्रैर्धौतपादः समाहितः ॥
लक्ष्मीकराम्बुजैः श्वश्वन्मृज्यमानपदद्वयः ।
तस्मिन् काले च मद्भक्तो यो मासांश्चतुरः क्षिपेत् ॥
व्रतैरनेकैर्नियमैः पाण्डवश्रेष्ठ ! मानवः ।
कल्पस्थायी विष्णुलोके भवेन्नास्त्यत्र संशयः ॥

तस्यां व्रतसमाप्तौ च श्रीकृष्णस्य प्रसादतः ।
यद्यद्दानादिकञ्चैव लेख्यं तत्तच्च कार्त्तिके ॥
स्तुत्वाथ कृष्णमभ्यर्च्य प्रसाद्य च पुनः पुनः ।
शेषं प्रक्षोदतीर्थे च स्वीकुर्य्याद्वैष्णवैः सह ॥
गीतनृत्यादिना देवं परितोष्याथ वैष्णवान् ।
संपूज्य नरयानेन देवं स्वालयमानयेत् ॥
प्रभोर्नीराजनं कृत्वा विसर्ज्ज्य वत वैष्णवान् ।
निवेश्य स्वासने देवं प्रणमेत भुवि तं स्मरन् ॥
एवञ्च कुर्व्वतो मासाश्चत्वारो यान्ति ते सुखम् ।
अन्यथा प्रभवेद्दुःखमनाहृष्टिश्च जायते ॥
तथा च भविष्ये ।
मिथुनस्थे सहस्रांशौ न स्थापयति यो हरिम् ।
वैष्णवैः सह सम्भूय त्वनाहृष्टिस्तदा भवेत् ॥
किञ्च । भविष्योत्तरे ।
यो देवशयनं पार्थ ! अनुमोद्य समाचरेत् ।
उत्थानं वापि कृष्णस्य स हरेर्लोकमाप्नुयात् ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥

चातुर्व्वर्ण्यं, क्ली, (चत्वारो वर्णाः । “चतुर्वर्णादीनां स्वार्थे उपसंख्यानम् ।” इति ष्यञ् ।) ब्राह्मण-क्षत्रियवैश्यशूद्राः । इति हेमचन्द्रः । ३।४७२॥ (यथा, मनुः । १२ । १ ।
“चातुर्व्वर्ण्यस्य कृत्स्नोऽयमुक्तो धर्म्मस्त्वयानघ ! ॥”) चतुर्वर्णधर्म्मश्च ॥

चातुर्व्वैद्यः, पुं, (चतुरो वेदानधीते इति चतुर्व्वेदः । स एव । “चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च ।” इति ष्यञ् ।) चातुर्विद्यः । चतुर्व्वेदवेत्ता । इति व्याकरणम् ॥

चात्वालं, क्ली पुं, (चतते याचते इति । चत+ “स्थाचतिम्रजेरालच्वालञालीयचः ।” उणां १ । ११५ । इति वालञ् ।) गर्त्तः । अग्नि-होत्रोपकरणम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । ६ ।१ । ३ । ८ ।
“योनिर्वै यज्ञस्य चात्वालम् ॥”)

चान्द्रं, क्ली, (चन्द्रस्य इदम् । चन्द्र+अण् । यद्वा, चन्द्राय चन्द्रलोकप्राप्तये इदम् ।) चान्द्रा-यणम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

चान्द्रः, पुं, (चन्द्रस्यायम् । “तस्येदम् ।” ४।३।१२०। इत्यण् ।) चन्द्रकान्तमणिः । इति हेमचन्द्रः । ४।१३३ ॥ चान्द्रमासः । इति शब्दरत्नावली ॥

चान्द्रकं, क्ली, (चान्द्रं आर्द्रकमिव कायतीति । कै+कः ।) शुण्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चान्द्राख्यं, क्ली, (चान्द्रमित्याख्या संज्ञा यस्य ।) आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चान्द्रभागा, स्त्री, (चान्द्रश्चन्द्रसम्बन्धी भागो यस्याम् ।) चन्द्रभागानदी । इति द्विरूपकोषः ॥

चान्द्रमसं, क्ली, (चन्द्रमाश्चन्द्रोऽधिष्ठातृदेवता यस्य । चन्द्रमस्+अण् ।) मृगशिरोनक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २३ ॥ (चन्द्रमसश्चन्द्रस्य इदम् । चन्द्रमस्+“तस्येदम् ।” ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) चन्द्रमस्सम्बन्धिनि त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १२ । २५० । २० ।
“सर्व्वतः सुखमन्वेति वपुश्चान्द्रमसं यथा ॥”)

चान्द्रमसायनः, पुं, (चन्द्रमसोऽपत्यं पुमान् । चन्द्र-मस्+फक् ।) बुधग्रहः । इति हलायुधः ॥ (“तिकादिभ्यः फिञ् ।” ४ । १ । १५५ । इति फिञ् ।) चान्द्रमसायनिश्च ॥

चान्द्रमासः, पुं, (चान्द्रश्चन्द्रसम्बन्धी मासः ।) चन्द्र-सम्बन्धिमासः । स तु गौणमुख्यभेदेन द्विविधः । तत्राद्यः कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तः । द्वितीयः शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तः । सामान्यत्रिंशत्तिथ्या-त्मकमासश्च ॥ तत्र मुख्यचान्द्रे कर्म्माणि । आन्हिकश्राद्धाद्यश्राद्धादिसपिण्डीकरणान्तश्रा-द्धानि चान्द्रायणप्राजापत्यादिव्रतानि दानकर्म्म-नित्यस्नानं गृहपुष्करिण्यादिप्रतिष्ठा साधारण-तिथिविहितकर्म्म । गौणचान्द्रे अष्टकादिपार्व्वण-श्राद्धं वारुणीस्नानं जन्मतिथिकृत्यं जन्मा-ष्टम्याद्युपवासः दुर्गोत्सवादितिथिनियतपूजा । सामान्यत्रिंशत्तिथ्यात्मकमासेन मासिकादिमास-गणना । इति स्मृतिः ॥

चान्द्रायणं, क्ली, (चान्द्रस्य चन्द्रलोकस्य अयनं प्राप्तिर्यस्मात् । “धर्म्मार्थी यश्चरेदेतच्चन्द्रस्येति सलोकताम् ।” इति याज्ञवल्क्यवचनादेव तथात्वम् । यद्वा चन्द्रः अमृतानन्दमयपुरुषः अयनं आश्रयोऽधिष्ठातृदेवो यस्य व्रतस्य यत्र व्रते वा ।) व्रतविशेषः । तत्पर्य्यायः । इन्दु-व्रतम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्तु चतुर्व्विधं पिपीलिकामध्याख्यम् १ यवमध्याख्यम् २ यति-चान्द्रायणम् ३ शिशुचान्द्रायणम् ४ । यथा,—
“एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत् ।
उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥”
“एतदेव पिपीलिकामध्याख्यम् ।” इति कुल्लूक-भट्टः ॥
“एवमेव विधिं कृत्स्नमाचरेद्यवमध्यमे ।
शुक्लपक्षादिनियतश्चरंश्चान्द्रायणं व्रतम् ॥
अष्टावष्टौ समश्नीयात् पिण्डान् मध्यन्दिने स्थिते ।
नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणं चरन् ॥
चतुरः प्रातरश्नीयात् पिण्डान् विप्रः समाहितः ।
चतुरोऽस्तमिते सूर्य्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥”
इति मनुः ॥
तद्विधानं यथा, गारुडे १०५ अध्याये ।
“तिथिपिण्डांश्चरेद्भुक्त्वा शुक्ले शिख्यण्डसंमिताम् ।
एकैकं ह्रासयेत् कृष्णे पिण्डं चान्द्रायणं चरेत् ॥
यथाकथञ्चित् पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयम् ।
मासेनैवोपयुञ्जीत चान्द्रायणमथापरम् ॥
कुर्य्यात्त्रिषवणं स्नानं पिण्डं चान्द्रायणं चरेत् ।
पवित्राणि जपेत् पिण्डान् गायत्र्या चाभि-
मन्त्रयेत् ॥
अनादिष्टेषु सर्व्वेषु शुद्धिश्चान्द्रायणेन च ।
धर्म्मार्थी यश्चरेदेतत् चन्द्रस्येति सलोकताम् ॥
कृच्छ्रकृद्धर्म्मकामस्तु महतीं श्रियमश्नुते ॥”
अपि च ।
“एकैकं वर्द्धयेत् पिण्डं शुक्ले कृष्णे च ह्रासयेत् ।
उपस्पृश्य त्रिषवणं विपरीतावमर्द्दनम् ॥”
इति तत्रैव २२६ अध्यायः ॥

चान्द्री, स्त्री, श्वेतकण्टकारी । (चन्द्रस्य । चन्द्र+“तस्येदम् ।” ४ । ३ । १२० । । स्त्रियां ङीप् ।) ज्योत्स्ना । इति राजनि[illegible] (चन्द्रसम्बन्धिनि त्रि । यथा, माघे । २ । “गुरुकाव्यानुगां बिभ्रच्चान्द्रीमभिनभः श्रिय[illegible]

चापं, क्ली पुं, (चपस्य वंशविशेषस्य विक[illegible] “अवयवे च प्राण्यौषधिवृक्षेभ्यः ।” ४।३।। इत्यण् ।) धनुः । इत्यमरः । २ । ८ ।। (यथा, रघुः । १२ । ४७ ।
“क्रमशस्ते पुनस्तस्य चापात् सममिवोद्ययुः ।” इत्यन्वीपाद्भेः । यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ।
“दलीकृतं चक्रमुशन्ति चापं
कोदण्डखण्डं खलु तूर्य्यगोलम् ॥”
नवमराशिः । यथा, बृहत्संहितायाम् । ४३ ।
“चापगते गृह्णीयात् कुङ्कुमशङ्खप्रवालकाचा[illegible]

चापपटः, पुं, (चापो धनुस्तद्वत् वक्रीभूता[illegible] पटः पत्रं यस्य ।) पियालवृक्षः । इति जटाध[illegible]

चापलं, क्ली, (चपलस्य भावः कर्म्म वा युवादि[illegible] त्वण् ।) अनवस्थितिः । इति हेमचन्द्रः ।। २२६ ॥ तस्य लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे ।
“मात्सर्य्यद्वेषरागादेश्चापलन्त्वनवस्थितिः ।” (यथा, रघुः । १ । ६ ।
“तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः ।

चापल्यं, क्ली, (चपलस्य भावः कर्म्म वा । ब्राह्मणा[illegible] दित्वात् ष्यञ् ।) चपलता । चाञ्चल्यम् । य[illegible]
“परदारं परद्रव्यं परीवादं परस्य च ।
परीहासं गुरोः स्थाने चापल्यञ्च विवर्ज्जयेत् ।
इति चाणक्ये । ३० ।

चामरं, क्ली पुं, (चमरी मृगविशेषस्तस्या इदम् चमरी+अण् ।) चमरीपुच्छलोमनिर्म्मि[illegible] व्यजनम् । चौरी । इति भाषा ॥ तत्पर्याय[illegible] प्रकीर्णकम् २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३[illegible] चमरम् ३ चामरा ४ चामरी ५ । इति भरत[illegible] वालव्यजनम् ६ रोमगुच्छकम् ७ । इति रभस[illegible] (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २६६ ।
“गुणेषु रागो व्यसनेष्वनादरो
रतिः सुभृत्येषु च यस्य भूपतेः ।
चिरं स भुङ्क्ते चलचामरांशुकां
सितातपत्राभरणां नृपश्रियम् ॥”)
अस्य वायुगुणाः । ओजःकारित्वम् । मक्षि-कादिव्यपोहनत्वञ्च । इति राजवल्लभः । ३ ।
अथ चामरोद्देशः ।
“हस्तद्वयोन्नतः शुक्लः सुवर्णवलिभूषितः ।
हीरैणालङ्कृतो राज्ञां भव्यमानसुखप्रदः ।
वलेश्चामरदैर्घ्याद्वा आयामत्वं प्रकाशितम् ।
भयो भद्रो जयः शीलः सुखः सिद्धिश्चलः स्थिरः ।
वितस्त्यैकैकसंवृद्ध्या दिनेशादिदिशां शुभाम् ।
सौवर्णं राजतं युग्मं चैदेशानां महीभुजाम् ।
योजयेदिति निश्चित्य वलिकाख्यनकर्म्मणि ।
स्थलजं जाङ्गलो राजा अनूपो जलजं वहेत् ।
हीरश्च पद्मरागश्च वैदूर्य्यं नील एव च ।
मणिर्वलिषु योक्तव्यो ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् ।

क्षी रक्तोऽथ पीतश्च नानावर्णो यथाक्रमम् ।
चामरी राजकेशस्य न सामान्यस्य भूपतेः ॥
। भक्ष्यमावतो भूनं चामरं शुभमावहेत् ॥”
अथ चामरपरीक्षा ।
स्थलजं जलजञ्चेति चामरं द्विविधं विदुः ।
री हिमालये विन्ध्ये कैलासे मलये तथा ॥
उदयेऽस्तगिरौ चैव गन्धमादनपर्व्वते ।
एतेषु प्रदेशेषु याश्चमर्यो भवन्ति हि ॥
तासां वालस्य जायेत चामरेत्यभिधा भुवि ॥
गापीताः कनकाद्रिजा हिमगिरेः शुभ्रायता विन्ध्यजाः
कैलासादधिताः सिता मलयजाः शुक्लास्तथा पिङ्गलाः ।
रक्ता उदयोद्भवाश्चमरजा आनीलशुक्लास्त्विषः
क्षाः केचन गन्धमादनभवाः पाण्डुत्विष- चामराः ॥
एषु प्रायशः जाताश्चामराः सम्भवन्ति हि ।
क्षत्रियविट्शूद्रजातयस्ताश्चतुर्विधाः ॥
मर्य्यः पर्व्वतोद्भूता यथापूर्व्वं गुणावहाः ।
दीर्घवालाः सुलघवः स्निग्धाङ्गाश्चापि कोमलाः ।
तालास्तु पर्व्वत्यश्चमर्यो ब्रह्मजातयः ।
ना संस्कारमध्यासां चामरं विमलं भवेत् ॥
दीर्घवालाः सुगुरवः कर्कशाङ्ग्यश्च घनाः ।
क्षत्रियाः स्थूलपर्व्वा चमर्यो वैश्यजातयः ॥
संस्कारे चाप्यसंस्कारे न स्वभावं त्यजेदिदम् ।
दीर्घवालाः सुलघवः कोमलाङ्ग्यश्च घनाः ॥
चमर्यस्तु पर्व्वत्यो विज्ञेयाः शूद्रजातयः ।
संस्कारेणापि मलिनमासां चामरमिष्यते ॥ * ॥
दीर्घता लघुता चैव स्वच्छता घनता तथा ।
चत्वार इत्येते चामराणां प्रकीर्त्तिताः ॥
खर्व्वता गुरुता चैव वैवर्ण्यं मलिनाङ्गता ।
दोषाश्चत्वार इत्येते चामराणां प्रकीर्त्तिताः ॥
दीर्घे दीर्घायुराप्नोति लघौ भीतिविनाशनम् ।
स्वच्छे स्वाह्नकीर्त्तिश्च घने स्युः स्थिरसम्पदः ॥
खर्व्वे सर्व्वागुरुद्विष्टं गुरुत्वं भयप्रदः ।
विवर्णे रोगशोकौ च मलिनं मृत्युमादिशेत् ॥”
इति स्थलजम् ॥ * ॥
अथ जलजम् ।
लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधितोयपयोऽब्धिषु ।
योत्तरं गुणवत्याश्चमर्यः सप्त सप्तसु ॥
जातानि तासां जातानि जन्तुभिर्म्मकरादिभिः ।
यदाचिदुपलभ्येत तत्तीरे पुण्यशालिभिः ॥
लवणाब्धिसमुद्भूतं पीतं गुरु तथा लघु ।
दौ विप्रस्य वालस्येत् किञ्चिच्चटचटायते ॥
इक्षुसमुद्भवं ताम्रं चामरं विमलं लघु ।
मक्षिका मशकाश्चैव तस्मिन् व्रजति चामरे ॥
सुराब्धिजातं कलुषं कर्व्वुरं गुरुकर्कशम् ।
अस्यैव मादन्ति अपि दृष्ट्वा मतङ्गजाः ॥
सर्पिःसिन्धुभवं स्निग्धं श्वेतापीतं घनं लघु ।
वायुरोगाः प्रशाम्यन्ति तस्य वीजनवायुना ॥
जलसिन्धूद्भवं पाण्डु दीर्घं लघु घनं महत् ।
यस्य वातेन नश्यन्ति तृष्णा मूर्च्छा मदो भ्रमः ॥

नारिकेलैर्नेत्रयक्तस्य यत्नेदं चामरं यदि ।
क्षीरोदसम्भवं श्वेतं दीर्घं लघु घनं महत् ॥
अस्य चामरराजस्य विज्ञेयो गुणविस्तरः ।
नाल्पेन तपसा लभ्यो देवानामपि जायते ॥
ह्रियतेऽभ्यन्तरे सिन्धोर्नागैः सम्पत्तिलोलुपैः ।
एषां पूर्व्ववदुन्नेयं जातिदोषगुणादिकम् ॥ * ॥
स्थलजे जलजे चैव भावमेतद्द्विविधं स्मृतम् ।
स्थलजं सुखदत्वं हि दाहे मिथमिथायते ॥
जलजं वह्निदुर्दत्वं महाम्लं धूमसृजिरेत् ।
चामराणां समुद्दिष्टमित्येवं लक्षणद्वयम् ॥
एवं विमृश्य यो धत्ते स राजा सुखमश्नुते ॥ * ॥
जलजं चामरं राजा यो धत्ते जाङ्गलेश्वरः ।
तस्याचिरात् कुलं वीर्य्यं लक्ष्मीरायुश्च नश्यति ॥
अनूपाधीश्वरो राजा यो वहेत् स्थलजं तथा ।
तस्यैतानि विनश्यन्ति लक्ष्मीरायुर्यशो बलम् ॥
नालं वर्णद्वये तेषां विधेयं शिल्पिना क्रमात् ।
संस्कारो वालुकायन्त्रे मसृणसलिलादिभिः ।
तदुष्णसलिलक्षायात् क्षणिमत्वं विपद्यते ॥”
इत्युपकरणयुक्तौ चामरोद्देशः । इति भोज-राजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥

चामरपुष्पः, पुं, (चामरवत् पुष्पमस्य ।) गुवाकः । काशः । आम्रः । केतकः । इति मेदिनी । पे, ३१ ॥
चामरपुष्पकः, पुं, (चामरपुष्प + स्वार्थे कन् । चामरमिव पुष्पमस्य इति कप् वा ।) काशः । इति जटाधरः ॥ चामरपुष्पार्थोऽप्यत्र ॥
चामरा, स्त्री, (चामर + अजादित्वात् टाप् ।) चामरम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
चामरी, स्त्री, (चामर + संज्ञायां ङीष् ।) चामरम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
चामरी, [न्] पुं स्त्री, (चामर इव केशरोऽस्त्यस्य । इति इनिः ।) घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चामीकरं, क्ली, (चमीकरः रत्नाकरविशेषः तत्र भवमित्यण् ।) स्वर्णम् । (यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायाम् । २ । १३ ।
“दशभुजं मयो देवा देवर्षिगणसेवितम् ।
शुद्धचामीकरप्रख्यं सर्व्वाभरणभूषितम् ॥”)
धुस्तूरः । इत्यमरः । २ । ६ । ८५ ॥
चामुण्डा, स्त्री, (महासंग्रामे चण्डमुण्डाख्यौ द्वौ शुम्भनिशुम्भसेनाध्यक्षौ अनया शस्ता निहतौ अत: परितुष्टया भगवत्या कौशिक्या अस्याश्चामुण्डेति संज्ञा रचिता । एतत् सर्व्वन्तु चण्डीमाहात्म्ये प्रत्तत्तिषु दर्शनीयम् ।) दुर्गा । इति जटाधरः ॥ मातृकाभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्पर्य्यायः । चर्च्चिका २ चर्म्मामुण्डा ३ मार्ज्जारकर्णिका ४ कर्णमोटी ५ महागन्धा ६ भैरवी ७ कापालिनी ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्या ध्यानं यथा,—
“काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी ।
विचित्रखट्वाङ्गधरा नरमालाविभूषणा ॥
द्वीपिचर्म्मपरीधाना शुष्कमांसातिभैरवा ।
अतिविस्तारवदना जिह्वाललनभीषणा ॥
निमग्नारक्तनयना नादापूरितदिङ्मुखा ॥”

अस्याश्चामुण्डेति नामकारणं यथा,—
“यस्माच्चण्डञ्च मुण्डञ्च गृहीत्वा त्वमुपागता ।
चामुण्डेति ततो लोके ख्याता देवि । भविष्यसि ॥
इति चण्डी ॥
अस्यास्तन्त्रादिकं यथा,—
“देव्या ललाटनिष्क्रान्ता या कालीति च विश्रुता तस्यास्तन्त्रं प्रवक्ष्यामि कामदं शृणु भैरव ! ॥
समाहितस्थितो दत्त्वः प्राक्तत्समात् पुरःसरः ।
वह्निखरामिविन्दिन्दुसहितो माद्रिरेव च ॥
कालीतन्त्रमिति प्रोक्तं धर्म्मकामार्थदायकम् ।
एतन्मूर्त्तिं प्रवक्ष्यामि वत्सकायमनाः शृणु ॥
नीलोत्पलदलश्यामा चतुर्बाहुसमन्विता ।
खट्वाङ्गं चन्द्रहासञ्च बिभ्रती दक्षिणे करे ॥
वामे चर्म्म कपालञ्च ऊर्द्धाधोभावतः पुनः ।
दधती मुण्डमालाञ्च व्याघ्रचर्म्मधराम्बरा ॥
कृशाङ्गी दीर्घदंष्ट्रा च अतिदीर्घातिभीषणा ।
लोलजिह्वा निम्नरक्तनयना नादभैरवा ॥
कबन्धवाहना पीनविस्तारश्रवणानना ।
एषा ताराख्यया देवी चामुण्डेति च कथ्यते ॥
एतस्या योगिनी चाष्टौ पूजयेच्छिन्नयेदपि ।
त्रिपुरा भीषणा चण्डी कर्त्री हन्त्री विधायिका करालां शूलिनी चेति अष्टौ ताः परिकीर्त्तिताः
एवालिकामदा देवी आचचाक्षिकरी सदा ॥
एतस्याः सदृशी काचित् कामदा न हि विद्यते ॥
इति कालिकापुराणे ६० अध्यायः ॥
चाम्पिला, स्त्री, (चपि + भावे घञ् । ततष्टाप् । चम्पेति चाम्पा । ततोऽस्त्यर्थे इलच् टाप् च ।) नदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चाम्पेयः, पुं, (चम्पायां नद्यां भव इति ढक् । चम्पकः । इत्यमरः । २ । ४ । ६३ ॥ (यथास्य पर्य्यायाः “चाम्पेयश्चम्पकः प्रोक्तो हेमपुष्पश्च स स्मृतः ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) नागकेशरः । (यथा,—
“नागपुष्पः स्मृतो नागः केशरो नागकेशरः ।
चाम्पेयो नागकिञ्जल्कः कथितः काञ्चनाह्वयः ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
राजविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । ५४० ।
“चाम्पेयो जासटोवत्सधरो वल्लापुराधिपः ॥”
विश्वामित्रपुत्राणामन्यतमः । यथा, महाभारते १३ । ४ । ५७ ।
“आराशिर्नाचिकश्चैव चाम्पेयोऽज्जयनौ तथा ॥
क्ली, सुवर्णे । यथा काशीखण्डे । २४ । ३६ ।
“मणिमाणिक्य-चाम्पेयदुकूलैर्भाण्डगोधनम् ॥”)
चाम्पेयकं, क्ली, (चाम्पेय इव कायतीति । कै + कः । स्वार्थे कन् वा ।) किञ्जल्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चाम्यं, क्ली, (चम्यते भक्ष्यते इति । चम + कर्म्मणि यत् ।) भक्ष्यम् । इति व्याकरणम् ॥
चाय, ऋ ञ निशामे । अर्च्चे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) ऋ, अचचायत् । ञ चायति चायते । निशाम इति चाक्षुषज्ञानम् तं पर्व्वतीयाः प्रमदाश्चचायिरे । इति माघः इति दुर्गादासः ॥

चारं, क्ली, (चर्य्यते भक्ष्यते कोपदेशादिवशा-दिति। चर+कर्म्मणि घञ्।) कृत्रिमविषम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ३६८॥

चारः, पुं, पियालवृक्षः। गतिः। बन्धः। अपसर्पः। इति मेदिनी। रे, ३३॥ कारागारम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ३६८॥ (चर एव इति स्वार्थे अण्।) गूढ़पुरुषः। चरः। तद्विवरणम्। यदुक्तं कालिकापुराणे ८५ अध्याये।
"कृषिर्दुर्गञ्च वाणिज्यं खनीनां करसाधनम्।
आदानं स्तैन्यकरयोर्ब्बन्धनं गजवाजिनोः॥
शून्यवप्रसुखानाञ्च योजनं सततं जनैः।
प्रजानां सारसेतूनां बन्धनं चेति चाष्टमम्॥
एतदष्टासु वर्गेषु चारान् सम्यक् प्रयोजयेत्।
कार्य्याकार्य्यविभागाय चाष्टवर्गाधिकारिणाम्॥
अष्टौ चारान् नियुञ्जीयादष्टवर्गेषु पार्थिवः।
दशस्वन्येषु युञ्जीत क्रमतः शृणु तानि मे॥
स्वामी सचिवराष्ट्राणि मित्रं कोषो बलं तथा।
दुर्गन्तु सप्तमं ज्ञेयं राज्याङ्गं गुरुभाषितम्॥
दुर्गयुक्तं चाष्टवर्गे चारं नात्मनि योजयेत्।
तस्मादिमानि शेषाणि पञ्च चारपदानि तु॥
शुद्धान्तेष्वेव पुत्त्रेषु सुपूपादौ महानसे।
शत्रूदासीनयोश्चैव बलाबलविनिश्चये॥
आदौ दशसु चैतेषु चारान् राजा प्रयोजयेत्।
नयात् प्रकाशं जानीयात् तत्तु चारैर्निरूपयेत्॥
निरूप्य तत्प्रतीकारमवश्यं छिद्रतश्चरेत्।
यथानियोगमेतेषां यो यो यत्नान्यथा चरेत्॥
ज्ञात्वा तत्र नृपश्चारैर्दण्डयेद्वा नियोजयेत्।
चारांस्तु मन्त्रिणा सार्द्धं रहस्ये संस्थितो नृपः॥
प्रदोषसमये पृच्छेत्तदानीमेव साधयेत्।
स्वपुत्त्रे चाथ शुद्धान्ते ये तु चारा महानसे॥
नियुक्तास्तान् मध्यरात्रौ पृच्छेत् यश्चापि मन्त्रिणि।
एतान् चारान् स्वयं पश्येत् नृपतिर्मन्त्रिणा विना॥
अन्यांश्च मन्त्रिणा सार्द्धं निरूप्य प्रदिशेत् फलम्।
नैकवेशधरश्चारो नैको नोत्साहवर्ज्जितः॥
संस्तुतो न हि सर्व्वत्र नातिदीर्घो न वामनः।
सततं न दिवाचारी न रोगी नाप्यबुद्धिमान्॥
न वित्तविभवैर्हीनो न भार्य्यापुत्त्रवर्ज्जितः।
कार्य्यश्चारो नृपतिना गुह्यतत्त्वविनिर्णये॥
अनेकवेशग्रहणक्षमं भार्य्यासुतैर्युतम्।
बहुदेशवचोऽभिज्ञं पराभिप्रायवेदकम्॥
दृढ़भक्तं प्रकुर्व्वीत चारं शक्तमसाध्वसम्।
अधितिष्ठेत् स्वयं राजा कृषिमात्मसमैस्तथा॥
वणिक्पथे च दुर्गादौ तेषु शक्तान्नियोजयेत्।
अन्तःपुरे पितुस्तुल्यान् धीरान् वृद्धान् नियो-जयेत्॥
षण्ढान् पण्डान् तथा वृद्धान् स्त्रियो या बुद्धि-तत्पराः।
शुद्धान्तद्वारि युञ्जीयात् स्त्रियो वृद्धा मनी-षिणीः॥"
यथा च युक्तिकल्पतरौ।
"नृपो निहन्याच्चारेण परराष्ट्रं विचक्षणः।"
(कापटिकपुरुषादयः। यथा, मनुः। ७।१८४।
"उपगृह्यास्पदञ्चैव चारान् सम्यग्विधाय च॥"
"चारांश्च कापटिकादीन्।" इति कुल्लूकभट्टः॥
प्रचारः। यथा, रामायणे। २। ६६। २६।
"निवृत्तचारः सहसा गतो रविः
प्रवृत्तचारा रजनी ह्युपस्थिता।"
"निवृत्तचारः निवृत्तकिरणप्रचारः प्रवृत्तचारा प्रवृत्ततमःप्रचारा।" इति तट्टीकायां रामानुजः॥ वाणिज्यादिव्यवहारः। यथा, महाभारते। ५। ३८। १२।
"भृतैर्वाणिज्यचारञ्च पुत्त्रैः सेवेत च द्विजान्॥"
सञ्चारः। प्रवृत्तिः। यथा, देवीभागवते। १। ११। २२।
"न स्त्री दुष्यति चारेण न विप्रो वेदकर्म्मणा।"
"चारेण रजःसञ्चारेण।" इति टीकाकृन्नीलकण्ठः॥)

चारकः, पुं, (चारयति इति। चर+णिच्+ण्वुल्।) अश्वादेः पालकः। सञ्चारकः। (यथा, रामायणे। ३। ६६। १८।
"इयं न्यस्ते भ्रातरि मे मयि वत्स्यति मैथिली।
न चाहमाशां कुर्य्यां ते पाप! प्रच्छन्नचारक!॥")
बन्धः। इति मेदिनी॥ के, ८७। पियालवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (चर एव स्वार्थे अण् चारः। ततः स्वार्थे कन्। गुप्तचरः। यथा महाभारते। २।५।३८।
[चारकैः॥"
"त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि
चरणशीले, त्रि। यथा, कथासरित्सागरे।१४।६५।
"गुप्तं विरचितां नाम भेजेऽन्तःपुरचारिकाम्॥")

चारटिका, स्त्री, (चर+णिच्+"शकादिभ्योऽटन्।" ४। ८१। उणां। इति अटन् ततः संज्ञायां कन् कापि अत इत्वञ्च।) नलीनाम-गन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चारटी, स्त्री, (चर+णिच्+"शकादिभ्योऽटन्।" इति अटन् ततो गौरादित्वात् ङीष्।) पद्मचारिणीवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। १४६॥ भूम्यामलकी। इति राजनिर्घण्टः॥

चारणः, पुं, (चारयति प्रचारयति नृत्यगीतादि-विद्यां तद्वन्यकीर्त्तिं वा। चर+णिच्+ल्युः।) नटविशेषः। तत्पर्य्यायः। कुशीलवः। इत्यमरः। २। १०। १२॥ (यथा, मनुः। १२। ४४।
"चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः।
रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसीषूत्तमा गतिः॥"
"चारणाः नटादयः।" इति कुल्लूकभट्टः॥")
गन्धर्व्वविशेषः। यथा,—
"गन्धर्व्वाणां ततो लोकः परतः शतयोजनात्।
देवानां गायनास्ते च चारणाः स्तुतिपाठकाः॥"
इति पाद्मे पातालखण्डम्॥
(देवयोनिविशेषः। यथा, भागवते। २। १। ३६।
"गन्धर्व्वविद्याधरचारणाप्सरः
स्वरःस्मृतीरसुरानीकवीर्य्यः॥"
चारपुरुषः। यथा, भागवते। ४। १६। १२।
"अन्तर्वहिश्च भूतानां पश्यन् कर्म्माणि चारणैः।
उदासीन इवाध्यक्षो वायुरात्मेव देहिनाम्॥")

चारभटः, पुं, (चारेषु चरेषु भटः। यद्वा, चा[illegible] बुद्धिकौशलादिप्रचारे भटः।) वीरः। इ[illegible] हेमचन्द्रः।३।२८॥ (यथाह भर्तृहरिः।२।५[illegible]
"कथमति कुलपुरुषो वेश्याधरपल्लवं मनोज्ञम[illegible]
चारभटचौरचेटकनटविटनिष्ठीवनशरावम्[illegible]

चारवायुः, पुं, (चारेण स्वर्य्यस्योदयातिभेदेन प्रेरि[illegible] यो वायुः।) निदाघजवायुः। इति त्रिका[illegible] शेषः॥

चारिणी, स्त्री, (चारयति स्वगुणमिति। चर[illegible] णिच्+णिनिः ङीप् च।) करुणीवृक्षः। इ[illegible] राजनिर्घण्टः॥

चारित्रं, क्ली, (चरित्रमेव इति। स्वार्थे अण्। चरित्रम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ५००॥ (यथा, रामायणे। ३। ५६। ६।
"कुलाक्रोशकरं लोके धिक्! ते चारित्रमीदृशम्।
महद्गणानामन्यतमः। यथा, हरिवंशे।१६[illegible]
"अयोनश्चाङ्गुलिश्चैव चारित्रं बहुपन्नगम्।"
चरतीति। "चरेर्वृत्ते।" ४। १७२। उणा[illegible] इति णित्रम्। वृत्तान्तम्॥)

चारित्रा, स्त्री, (चारित्रं अम्लस्वभावो विद्य[illegible] ऽस्या इति। अच् टाप्।) तिन्तिडीवृक्षः। इ[illegible] शब्दरत्नावली॥

चारी, स्त्री, (चारः पदनिक्षेपभेदः गतिभेदो [illegible] अस्त्यस्यामिति। "अर्श आदिभ्योऽच्।" ५।२।१२[illegible] इत्यच्। ततो ङीष्।) नृत्याङ्गविशेषः। यथा,—
"न हि चारीं विना नृत्ये नृत्यस्याङ्गं प्रवर्त्तते।
शृङ्गारादिरसानान्तु भावोद्दीपनकारिका।
माधुर्य्योद्भवसंगा नित्यं चारी चारुगतिर्म्मता।"
अन्ये तु।
"एकपादप्रचारो यः सा चारी तु निगद्यते।
पादयोश्चारणं यत्र सा चारीति निगद्यते।
करणानां समायोगः खण्डकः परिकीर्त्तितः।
त्रिभिः खण्डैश्चतुर्भिर्व्वा मण्डलं समुदाहृतम्।
समनखा नूपुरविद्धा तिर्य्यङ्मुखी सवला च।
कातरा च कुवीरा च विश्लिष्टा रथचक्रिका।
पार्ष्णिरेचितका तलदर्शिनी गजहस्तिका।
पराविर्त्ततला चोरुताड़िताप्यर्द्धमण्डला।
स्तम्भक्रीड़निका हरिणत्रासिका चोवरीचिका।
तलोद्वृत्ता सञ्चरिता स्फुरिकापि तथैव च।
लङ्घितजङ्घा सङ्घट्टिता स्यादथ मदालसा।
उत्कुञ्चितातितिर्य्यक्कुञ्चिता चापकुञ्चिता।
षड्विंशतिर्भौमचार्य्य इत्याख्याता मनीषिभिः।"
अन्ये तु।
"समपादस्थिता वर्णा शकटास्याध्यर्द्धिकापि च।
विच्यावा ताड़िता बद्धा एड़का क्रीड़िता तथा।
ऊरुवृत्ता छन्दिता जनितापस्यन्दिता तथा।
स्यन्दितावत्समतन्वी समोत्सारितमण्डिता।
उच्छन्दिता च विज्ञेयाश्चार्य्यः षोड़श भूमिगाः।"
इति भूमिचारी।०।
आकाशचारी यथा,—
"चारीष्वाकाशगा वर्ण्ये विक्षेपा लघरी तथा।
अङ्घ्रिताड़िता भ्रमरी पुरःक्षेपा च सूचिका।

…पदीपा अङ्गावर्त्ता विद्धा च हरिणप्लुता ।
…कवद्भ्रान्दोलिता च जङ्घा जङ्घनिका तथा ॥
…वृत्तक्रान्ता भ्रमरिका दण्डपार्श्वेति षोडश ॥”
…न्ये तु ।
“विभ्रान्तातिक्रान्तापक्रान्ता पार्श्वक्रान्तिका ।
…र्ध्वजानुर्दोलपादादूद्वृत्ता नूपुरपादिका ॥
…जङ्गभासिका चिप्ताविद्धा ताला च सूचिका ।
…वृत्तक्रान्ता भ्रमरिका दण्डपादा तथैव च ॥
…काशचारिका एताः षोड़शैव निरूपिताः ॥”
…ताश्चैव भूमिचारीष्वप्यन्तरभेदोऽस्ति तिर्य्यक्-
…री ऊर्द्धचारी अधश्चारीति ता अवगीयाः ॥
“तैलाभ्यक्तेन गात्रेण लघ्वाहारो जितश्रमः ।
…म्भे वा भित्तिदेशे वा प्रथमं ताः प्रयोजयेत् ॥
…व्वाहारं तथाम्बच भुक्ता तां न समाचरेत् ।
…पादस्य विन्यासश्चारी सैवाभिधीयते ॥
…ङ्गारादिरसानान्तु भवेद्दीपनकारणम् ।
…धुर्य्यो भूमना नित्यं नृत्यतालनयान्विता ॥
…यतोऽङ्गविशेषाणां चारी सञ्चारतो भवेत् ॥”
इति सङ्गीतदामोदरोक्तचारीलक्षणम् ॥
…, पुं, (चरति देवेषु गुरुत्वेन । चर+“दृ-
…निजनिचरीति ।”उणां १ । ३ । इति ञुण् ।)
…हस्पतिः । (चरति चित्ते इति ।) मनोज्ञे त्रि ।
…ति मेदिनी । रे, ३३ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।
…० । ६ । [मधिवचनजातम् ॥”
“इति चटुलचाटुपटुचारुमुरवैरिणो राधिका-
…श्रीकृष्णस्य रुक्मिणीगर्भसम्भूतपुत्त्राणामन्यतमः ।
…था, हरिवंशे । ११७ । ३६ ।
“चारुञ्च बलिनां श्रेष्ठं सुताञ्चारुमतीं तथा ॥”)
…कः, पुं, (चारु+संज्ञायां कन् ।) शरवीजम् ।
…स्य गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । रक्त-
…पित्तकफापहत्वम् । शीतत्वम् । लघुत्वम् ।
…ग्राहित्वम् । कषायत्वम् । वातकोपनत्वञ्च । इति
…भावप्रकाशः ॥
…केशरा, स्त्री, (चारूणि केशराणि अस्याः ।)
…नागरमुस्ता । तरुणीपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
…गर्भः, पुं, (चारुः मनोज्ञः गर्भः अभ्यन्तर्वैभ्रान्तः-
…रणमिति यावत् यस्य । यद्वा चारुगर्भं उत्-
…त्तिस्थानं यस्य ।) श्रीकृष्णपुत्त्रः । यथा, हरि-
…वंशे । १६० । ६ ।
“चारुभद्रश्चारुगर्भः सुदंष्ट्रो द्रुम एव च ॥”
…गुप्तः, पुं, (चारु यथा स्यात् तथा गुप्तः । यद्वा
…चारुणा ईश्वरेण कृष्णेन गुप्तः पालितः ।)
…श्रीकृष्णपुत्त्रः । यथा, हरिवंशे । १६० । ६ ।
“सुषेणश्चारुगुप्तश्च चारुविन्दश्च वीर्य्यवान् ॥”
…देष्णः, पुं, रुक्मिण्यां श्रीकृष्णपुत्त्रः । यथा,
हरिवंशे । १६० । ५ ।
“द्वितीयश्चारुदेष्णश्च वृष्णिसिंहो महारथः ॥”
…धारा, स्त्री, (चारूणां मनोहरपदार्थानां
…धारा इव, त्रैलोक्यसुन्दरत्वेनाख्यातत्वम् ।
…चार्व्वी धारा नीतिर्य्यवहारो यस्याः वा ।)
…शची । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (चारु धाम
…अस्याः ।) चारुधामा इत्यपि पाठः ॥

चारुनालकं, क्ली, (चारु नालं यस्य कप् ।) रक्तपद्मम् । इति पुराणम् ॥

चारुपर्णी, स्त्री, (चारु मनोज्ञं पर्णं पत्रं अस्याः ।) प्रसारणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धभादालिया इति भाषा ॥ (प्रसारणीशब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

चारुफला, स्त्री, (चारु मनोहरं फलं अस्याः ।) द्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

चारुबाहुः, पुं, (चारू बाहू यस्य ।) श्रीकृष्णपुत्त्रः । यथा, हरिवंशे । १६० । ६ ।
“चारुबाहुः कनीयांश्च कन्या चारुमती तथा ॥”

चारुविन्दः, पुं, (चारु चारुतां विन्दतीति । विदि+अच् ।) श्रीकृष्णपुत्त्रः । यथा, हरिवंशे । १६० । ६ ।
“सुषेणश्चारुगुप्तश्च चारुविन्दश्च वीर्य्यवान् ॥”

चारुमती, स्त्री, (चारु चारुता सौन्दर्य्यं अस्या अस्तीति । मतुप् ततो ङीप् ।) रुक्मिण्यां श्रीकृष्णस्य कन्या । यथा, हरिवंशे । १६० । ६ ।
“चारुबाहुः कनीयांश्च कन्या चारुमती तथा ॥”

चारुलोचनः, पुं,(चारुणी लोचनेऽस्य ।) हरिणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (चारुलोचनविशिष्टे त्रि ॥)

चारुवर्द्धना, स्त्री, (चारु चारुत्वं श्रियमित्यर्थः वर्द्धयति स्वगुणैरिति यावत् । वृध+णिच्+युच् । कर्त्तरि ल्युर्वा ततष्टाप् ।) नारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चारुव्रता, स्त्री, (चारु व्रतमस्याः ।) मासोपवासिनी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चारुशिला, स्त्री, (चारुश्चार्व्वी शिला इति नित्यकर्म्मधारयः ।) मणिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चार्च्चिक्यं, क्ली, (चर्च्चिकैव । स्वार्थे ष्यञ् ।) चन्दनादिना देहविलेपनविशेषः । इत्यमरः ॥ तत्पर्य्यायः । चर्च्चा २ स्थासकः ३ । इत्यमरः ॥ चर्च्चिक्यम् ४ । इति भरतः ॥ अपि च ।
“स्थासकः स्थायकश्चर्च्चा चर्च्चिक्यञ्च चतुष्टयम् ।
वक्षादौ कुङ्कुमादीनां छटादिषु निगद्यते ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

चार्म्मः, पुं, (चर्म्मणा परिवेष्टितः इति । चर्म्म+अण् ।) चर्म्माच्छादितरथः । इति भरतः ॥ चर्म्माच्छन्नद्रव्ये त्रि ॥

चार्म्मणं, क्ली, (चर्म्मणां समूहः इति । भिक्षादिभ्योऽण् ।” ४ । २ । ३८ । इत्यण् ।) चर्म्मसमूहः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

चार्म्मिणं, क्ली, (चर्म्मिणां चर्म्मधारिणां समूहः । इति अण् ।) चर्म्मिसमूहः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

चार्व्वाकः, पुं, (चारुः आपातमनोरमः लोकचित्ताकर्षकः इति यावत् वाकः वाक्यमस्य । ततः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) तार्किकविशेषः । तत्पर्य्यायः । बार्हस्पत्यः २ नास्तिकः ३ लौकायतिकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ स च आकाशभिन्नभूतचतुष्टयवादी । प्रत्यक्षमेकं प्रमाणमिति चार्व्वाकाः । इति न्यायसंग्रहः ॥ (यथा च सर्व्वदर्शनसंग्रहे ।“अथ कथं परमेश्वरस्य निःश्रेयसप्रदत्वमभिधीयते बृहस्पतिमतानुसारिणा नास्तिकशिरोमणिना चार्व्वाकेण दूरोत्सारितत्वात् दुरुच्छेदं हि चार्व्वाकस्य चेष्टितम् ॥”) दुर्य्योधनसखराक्षसविशेषः । (यथा, महाभारते । १२ । ३८ । २२—२३ ।
“निःशब्दे च स्थिते तत्र ततो विप्रजने पुनः ।
राजानं ब्राह्मणच्छद्मा चार्व्वाको राक्षसोऽब्रवीत् ॥
तत्र दुर्य्योधनसखा भिक्षुरूपेण संवृतः ।
साक्षः शिखी त्रिदण्डी च धृष्टो विगतसाध्वसः ॥”)

चार्व्वी, स्त्री, (चारु+गुणवचनत्वात् ङीष् ।) कुवेरपत्नी । ज्योत्स्ना । बुद्धिः । शोभना । इति मेदिनी । वे, ६ ॥ दीप्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥

चालः, पुं, (चालयति छादयतीति । चल+णिच्+अच् णो वा । यद्वा चालयति आच्छादयत्यनेनेति । चल+णिच्+करणे घञ् ।) स्वनामख्यातगृहाच्छादनम् । तत्पर्य्यायः । पिटम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पटलम् ३ छदिः ४ । इत्यमरः । २ । २ । १४ ॥ कटलम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ छादम् ६ । इति जटाधरः ॥ स्वर्णचूड़पक्षी । इति भूरिप्रयोगः ॥

चालकः, पुं, (चलति स्वेच्छयैव । चल+ण्वुल् ।) अङ्कुशदुर्द्धरहस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चालनं, क्ली, (चालयत्यनेनेति । चल+णिच्+करणे ल्युट् ।) चालनी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, कर्म्मप्रदीपे ।
“क्षुद्रच्छिद्रशतोपेतं चालनं तितउः स्मृतः ॥”
भावे ल्युट् । प्रेरणम् । यथा, भागवते । ३ । २६ । ३७ ।
“चालनं व्यूहनं प्राप्तिर्नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोः ॥”)

चालनी, स्त्री, (चालयत्यनेनेति । चल+णिच्+करणे ल्युट् ङीप् च ।) स्वनामख्यातशस्यादिचालनपात्रम् । तत्पर्य्यायः । तितउः २ । इत्यमरः ।२।६।२६ ॥ चालनम् ३ बहुच्छिद्रा ४ । इति भरतः ॥ पावीरः ५ । इति जटाधरः ॥

चाषः,पुं,(चाषयति भक्षयति कणादिकमिति । चष+स्वार्थे णिच्+अच् । यद्वा चष्यते भक्ष्यतेऽसौ मांसाशिभिरिति । चष्+कर्म्मणि घञ् ।) स्वर्णचातकः । सोणाचड़ा इति ख्यातः । नीलकण्ठ इति क्वचित् ख्यातः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । किकीदिविः २ नीलाङ्गः ३ पुण्यदर्शनः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

चासः, पुं, (चाष+पृषोदरात् सत्वम् ।) चाषपक्षी । इक्षुः । इति मेदिनी । से, ३ ॥

चि, ञ चित्याम् । चयने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-द्विकं-अनिट् ।) ञ, चयति चयते धर्म्मं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

चि, ञ न चित्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-उभं-द्विकं-अनिट् ।) चितिश्चयनं राशीकरणमिति यावत् । न ञ, चिनोति चिनुते । इति दुर्गादासः ॥

चि, क मि चित्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-द्विकं-सेट् ।) क मि, चययति चाययति । खमते तु चपयति चापयतीत्यपि । इति दुर्गादासः ॥

चिकित्सकः, पुं, (चिकित्सति रोगमपनयतीति । कित्+"गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ।" ३।१।५। इति स्वार्थे सन्+ण्वुल् ।) चिकित्साकर्त्ता । (यथा, मनुः । ९ । २८४ ।
"चिकित्सकानां सर्व्वेषां मिथ्या प्रचरतां दमः ॥")
तत्पर्य्यायः । रोगहारी २ अगदङ्कारः ३ भिषक् ४ वैद्यः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥ तस्य लक्षणं यथा, चाणक्ये ।
"आयुर्व्वेदकृताभ्यासः सर्व्वेषां प्रियदर्शनः ।
आर्य्यशीलगुणोपेत एष वैद्यो विधीयते ॥"

चिकित्सा, स्त्री, (चिकित्सनमिति । कित् व्याधिप्रतीकारे+"गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ।" ३ । १ । ५ । इति स्वार्थे सन् ततः अप्रत्ययः ।) रोगप्रतीकारः । तत्पर्य्यायः । रुक्प्रतिक्रिया २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥ उपचारः ३ उपचर्य्या ४ निग्रहः ५ वेदनानिग्रहः ६ क्रिया ७ उपक्रमः ८ शमः ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ चिकित्सितम् १० प्रतीकारः ११ भिषग्जितम् १२ । इति रत्नमाला ॥ रोगप्रतिकारः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ सा त्रिधा यथा, वैद्यके ।
"आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा सा त्रिधा मता ।
रसप्रधाना दैवी स्यात् छेदभेदात्मिकासुरी ॥
मानुषी षड्रसा ज्ञेया जपहोमादिसंस्कृता ।
कलौ चाल्पबले लोके मानुषी तत्र पूजिता ॥"
तस्या लक्षणं यथा,—
"याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।
सा चिकित्सा विकाराणां कर्म्म तद्भिषजां मतम् ॥
या ह्युदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च ।
सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत् ॥"
चिकित्साविध्युपदेशो यथा,— [गदः ।
"जातमात्रश्चिकित्स्यः स्यान्नोपेक्ष्योऽल्पतया
वह्निशत्रुविषैस्तुल्यः स्वल्पोऽपि विकरोत्यसौ ॥
रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।
ततः कर्म्म भिषक् पश्चाज्ज्ञानपूर्व्वं समाचरेत् ॥
औषधं केवलं कर्त्तुं यो जानाति न चौषधम् ।
वैद्यकर्म्म स चेत् कुर्य्याद्वधमर्हति राजतः ॥
आदावन्ते रुजां स्थाने प्रयतेत चिकित्सकः ।
भेषजानां विधानेऽथ ततः कुर्य्यात् चिकित्सितम् ॥
शीते शीतप्रतीकारमुष्णे चोष्णनिवारणम् ।
कृत्वा कुर्य्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत् ॥
अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न क्रिया कृता ।
क्रियाहीनातिरिक्ता च साध्येष्वपि न सिध्यति ॥
क्रिया यास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् ।
पूर्व्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो मतः ॥"
चिकित्साफलं यथा,—
"क्वचिदर्थः क्वचिन्मैत्री क्वचिद्धर्म्मः क्वचिद्यशः ।
कर्म्माभ्यासः क्वचिच्चेति चिकित्सा नास्ति निष्फला ॥"* ॥
चिकित्साङ्गानि यथा, भावप्रकाशे ।
"रोगी दूतो भिषग्दीर्घमायुर्द्रव्यञ्च सेवकः ।
सद्यौषधं चिकित्सायामित्यङ्गानि बुधा जगुः ॥"

चिकित्सितं, क्ली, (कित्+स्वार्थे सन् ततो भावे क्तः ।) चिकित्सा । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने २ अः ।
"बीजं चिकित्सितस्यैतत् समासेन प्रकीर्त्तितम् ॥"
पर्य्याया अस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"चिकित्सितं प्रतीकारश्चिकित्सा च भिषग्जितम् ॥"
चिकित्स्यतेऽनेनेति । करणे क्तः । भेषजम् । अस्य पर्य्याया यथा, चरके चिकित्सास्थाने १ अः ।
"चिकित्सितं व्याधिहरं पथ्यं साधनमौषधम् ।
प्रायश्चित्तं प्रशमनं प्रकृतिस्थापनं हितम् ॥
विद्याद्भेषजनामानि भेषजं द्विविधञ्च तत् ।
यद्व्याधिनिर्घातकरं वक्ष्यते तच्चिकित्सितम् ॥
चिकित्सितार्थ एतावान् विकाराणां यदौषधम् ।"
यथा, भागवते । १ । ५ । ३२ ।
"एतत् संसूचितं ब्रह्मंस्तापत्रयचिकित्सितम् ।
यदीश्वरे भगवति कर्म्म ब्रह्मणि भावितम् ॥")
कृतप्रतीकारे त्रि ॥

चिकिनः, त्रि, (नि नता नासिकास्यस्य । "इनच्-पिटच्-चिकचि च ।" ५ । २ । ३३ । इति इनच् प्रकृतेश्चिकादेशश्च ।) चिपिटनासिकः । इति केचित् ॥

चिकिलः, पुं, (चि+बाहुलकात् इलच् कुक् च ।) पङ्कः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५६ ॥

चिकीर्षा, स्त्री, (कर्त्तुमिच्छा इति । "धातोः कर्म्मणः समानकर्त्तृकादिच्छायां वा ।" ३ । १ । ७ । इति कृधातोः इच्छार्थकसन्प्रत्ययेन चिकीर्ष । ततः "अप्रत्ययात् ।" ३ । ३ । १०२ । इत्यः ।) कर्त्तुमिच्छा । इति मुग्धबोधम् ॥ करिवार वाञ्छा इति भाषा । (यथा, भागवते ।२।१०।२४।
"हस्तौ रुरुहतुस्तस्य नानाकर्म्मचिकीर्षया ॥")

चिकीर्षुः, त्रि, (चिकीर्षतीति । कृ+सन्+"सनाशंसभिक्ष उः ।" ३ । २ । १६८ । इति उः ।) कर्त्तुमिच्छुः । करणेच्छाविशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥

चिकुरः, पुं, (चि इत्यव्यक्तशब्दं कुरतीति । कुर-शब्दे+"इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) केशः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।८।३६७।
"चिकुरनिचये यत् कौटिल्यं विलोचनयोश्च या ॥")
सर्पः । (अयं हि ऐरावतकुलजातस्य सुमुखस्य पिता । यथा, महाभारते । ५ । १०३ । २४ ।
"एतस्य हि पिता नागश्चिकुरो नाम मातले !।
न चिरात् वैनतेयेन पञ्चत्वमुपपादितः ॥")
पर्व्वतः । पक्षिभेदः । वृक्षविशेषः । गृहवभ्रुः । तरलः । इति मेदिनी । रे, १५५ ॥

चिकुरः, त्रि, (चि+कुर+कः ।) चपलः । तु दोषमगणयित्वा वधबन्धनादेः कर्त्ता । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥

चिकुरपक्षः, पुं, (चिकुराणां केशानां पक्षः समूहः ।) कचसमूहः । केशसमुदयः । इत्यमरः । २ । ६ । ९८ ॥

चिकुरपाशः, पुं, (चिकुराणां केशानां पाशः समूहः ।) केशसमूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ९८ ॥

चिकुरहस्तः, पुं, (चिकुराणां हस्तः समूहः ।) केशसमूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ९८ ।

चिकूरः, पुं, (चिकुर+निपातनात् दीर्घः ।) केशः । इति शब्दभेदप्रकाशः ॥

चिक्क, क अर्त्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) कोपधः । तृतीयस्वरमध्यः । अर्त्तिः पीड़नम् । क, चिक्कयति शत्रुं शूरः । इति दुर्गादासः ॥

चिक्कः, पुं, (चिक् इत्यव्यक्तशब्देन कायति शब्दायते इति । चिक्+कै+कः ।) छुच्छुन्दरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (नि नता नासिकास्येति । "इनच्पिटच्चिति ।" ५ । २ । ३३ । इत्यस्य वार्त्ति "कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ ।" इति कप्रत्ययो नेश्चिकादेशश्च । नतनासिके, त्रि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

चिक्कणं, त्रि, (चित्यते ज्ञायते इति । चित्+"चितेः कणः कश्च ।" उणां । ४ । १७ । इति कर्म्मणि कणः कश्चान्तादेशः । बाहुलकात् गुणः ।) स्निग्धव्यञ्जनादि (स्निग्धत्वमसृणत्वादिगुणवद्द्रव्यम् ।) इत्यमरः । २ । ९ । ४६ ॥ चिकण इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १८४ । ३४ ।
"कठिनश्चिक्कणः श्लक्ष्णः पिच्छिलो मृदुदारुणः ॥")

चिक्कणः, पुं, (चिक्कणं स्निग्धगुणं विद्यतेऽस्य । अच् ।) पूगवृक्षः । तत्फले क्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (औषधपाकस्यावस्थाविशेषो यथा,
"पाकस्तु त्रिविधो मन्दश्चिक्कणः खरचिक्कणः ।"
इति वाभटे कल्पस्थाने षष्ठेऽध्याये ।)

चिक्कणा, स्त्री, (चिक्कणं मसृणता विद्यतेऽस्याः । अर्शआदित्वादच् । ततष्टाप् ।) उत्तमा गौः । तत्पर्य्यायः । नैचिकी २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पूगफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिक्कणी, स्त्री, (चिक्कण+गौरादित्वात् ङीष् ।) पूगफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिक्कसः, पुं, (चिक्कयति पीड़यति चूर्णकारिमिति । चिक्क+असच् ।) यवचूर्णम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६६ ॥

चिक्का, स्त्री, (चिक्कयति पीड़यति भोक्तारमिति । चिक्क+अच् ।) पूगफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिङ्गटः, पुं, (चिङ्ग इत्यव्यक्तशब्देन अटतीति । अट गतौ+अच् । शकन्ध्वादिवत् अलोपः ।) मत्स्यविशेषः । गलदा चिङ्गड़ी इति मोचाचिङ्गड़ी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । महाशल्कः १ ।

इति हारावली । १८७ ॥ अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । ग्राहित्वम् । मधुरत्वम् । बलवर्द्धनत्वम् । मेदःपित्तास्रनाशित्वम् । वृष्यत्वम् । रोचनत्वम् । कफवातकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (अजीर्णनिवृत्तौ भक्ष्यनिषेधोऽस्य यथा,—

"प्रातः पानीयपाने मद्यकृषिगणितं द्रव्यमेतञ्च
नाद्यात् ।
मांसं चौरञ्च शाकं सकलविदलकं पिष्टकं
चिङ्गटञ्च ॥"

इति वैद्यक-ऋतुचर्य्यायाम् ॥)

ङ्गटी, स्त्री, (चिङ्गट + जातौ ङीष् ।) मत्स्यविशेषः । घुषाचिङ्गड़ी इति भाषा ॥ अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । हृद्यत्वम् । वातनाशित्वम् । श्लेष्मकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

ङ्गड़ः, पुं, (चिङ्गट + पृषोदरादित्वात् टस्य डत्वे साधुः ।) चिङ्गटमत्स्यः । इति शब्दमाला ॥ (विवरणमस्य चिङ्गटशब्दे व्याख्यातम् ॥)

चिण्डः, पुं, फलविशेषः । चिचिण्डा इति चिचिङ्गा इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । श्वेतराजिः २ सुदीर्घः ३ गृहकूलकः ४ । अस्य गुणाः । वातपित्तनाशित्वम् । पथ्यत्वम् । बलरुचिकारित्वम् । शोषिणोऽतिहितत्वम् । पटोलतः किञ्चिद्गुणहीनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (यथा च हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ।

"चिचिण्डो वातपित्तघ्नो बल्यः पथ्यो रुचिप्रदः ।
शोषिणोऽतिहितः किञ्चिद्गुणैर्न्यूनः पटोलतः ॥")

ञ्चा, स्त्री, (चिं चयनं चिनोतीति । चि + अन्येभ्योऽपीति डः ।) तिन्तिड़ीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४३ ॥ (यथा,—

"चिञ्चादलरसञ्चानु पथ्यं दध्योदनं हितम् ॥"

इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे गुल्माधिकारे ॥)

ञ्ची, स्त्री, (चिञ्च + गौरादित्वात् ङीष् ।) गुञ्जा । इति केचित् ॥

ञ्चाम्लं, क्ली, (चिञ्चा तिन्तिड़ी तद्वत् अम्लं यत्र ।) अम्लशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ञ्चासारः, पुं, (चिञ्चायास्तिन्तिड्याः सार इव सारोऽम्लं यत्र ।) अम्लशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ञ्चोटकः, पुं, (चिञ्चेव अटतीति । अट + ण्वुल् । पृषोदरात् साधुः ।) तृणविशेषः । चेँचको इति चेँचड़ा इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अङ्कलोडः २ । इति रत्नमाला ॥ चिञ्चाटकोऽपि पाठः ॥

ट, प्रेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) चेटति भृत्यं स्वामी । इति दुर्गादासः ॥

ट, क प्रेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ॥)

त, ई ज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) ई, चित्तः । ज्ञानमिह जागरणम् । ज्ञानञ्च अविद्यानिद्रयाक्रान्ते जगत्येकः स चेततीति हलायुधः । चिचेत रामस्तत् कृच्छ्रम् । इति दुर्गादासः ॥

चित, इ क स्मृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) इ क, चिन्तयति विद्यां सुधीः । इति दुर्गादासः ॥

चित, क ङ ज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) क ङ, चेतयते । राघवस्य चेतयन्ति न । इति भट्टौ गणकृतानित्यत्वमिति रमानाथः । वस्तुतस्तु चेतयते ततश्चेतं करोतीति णौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

चित्, स्त्री, (चित् संज्ञाने + सम्पदादित्वात् भावे क्विप् ।) ज्ञानम् । इत्यमरः । १ । ५ । १ ॥ (यथा, भागवते । ३ । ७ । २ ।

"ब्रह्मन् कथं भगवतश्चिन्मात्रस्याविकारिणः ।
लीलया चापि युज्येरन् निर्गुणस्य गुणाः॰
क्रियाः ॥")

चित्, अ, असाकल्यम् । इत्यमरः ॥ यथा । किञ्चित् कश्चित् इत्यादि ॥ (तत्तु प्रत्ययविशेषः । कालाद्यनिर्णये चित्प्रत्ययस्य प्रयोगो दृश्यते । "किमः क्रमाच्चिचनौ ।" इति मुग्धबोधव्याकरणप्रणेता पूज्यपादवोपदेवाचार्य्यः ॥)

चितः, त्रि, (चि + कर्म्मणि क्तः ।) छन्नः । इति मेदिनी । ते, १८ ॥ (कृतचयनः । सञ्चितः । "इह वै कर्म्मचितो लोकः चीयते एवममुत्र पुण्यचितः चीयते ।" इति श्रुतेः ॥)

चिता, स्त्री, (चीयते श्मशानाग्निरस्यां यद्वा चीयते उच्चीयतेऽसौ प्रेतस्य परलोकशर्म्मणे इति । चि + अधिकरणे वा कर्म्मणि क्तस्ततष्टाप् ।) शवदाहाधारचुल्ली । तत्पर्य्यायः । चित्या २ । इत्यमरः । २।८।११७ ॥ काष्ठमठी ३ चैत्यम् ४ चिताचूड़कम् ५ चित्यम् ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चितिः ७ । (यथा, महाभारते । ३ । २१८ । १७ ।

"चिताग्नेरुद्वहन्नाज्यं पञ्चाभ्यां तत् प्रवर्त्तते ॥")

संहतिः । इति मेदिनी । ते, १८ ॥

चिताचूड़कं, क्ली, (चितेव चूड़कम् ।) चिता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चितिः, स्त्री, (चीयतेऽस्यामग्निरिति । चि + अधिकरणे क्तिः ।) चिता । (यथा, भागवते ।४।२८।५० ।

"चितिं दारुमयीं चित्वा तस्यां पत्युः कलेवरम् ॥")

समूहः । इति मेदिनी । ते, १८ ॥ दुर्गा । यथा,

"चितिश्चैतन्यभावाद्वा चेतना वा चितिः
स्मृता ।
महान् व्याप्य स्थिता सर्व्वं महा वा प्रकृति-
र्म्मता ॥"

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥

भित्तिस्थेष्टिकादिसंख्याज्ञानार्थाङ्कविशेषः । यथा, चितौ करणसूत्रं वाहवृत्तम् ।

"उच्छ्रयेण गुणितं चितेः किल
क्षेत्रसम्भवफलं घनं भवेत् ।
इष्टिकाघनहृते घने चिते-
रिष्टिकापरिमितिश्च लभ्यते ॥
इष्टकोच्छ्रयहृदुच्छ्रितिश्चितेः
स्युः स्तराश्च दृषदां चितेरपि ॥

उदाहरणम् ।

अष्टादशाङ्गुलं दैर्घ्यं विस्तारो द्वादशाङ्गुलः ।
उच्छ्रितिस्त्र्यङ्गुला यस्यामिष्टिकास्ताश्चितौ किल ॥

यद्विस्तृतिः पञ्चकराष्टहस्तं
दैर्घ्यञ्च यस्यां त्रिकरोच्छ्रितिश्च ।
तस्यां चितौ किं फलमिष्टिकानां
संख्या च का ब्रूहि कतिस्तराश्च ॥

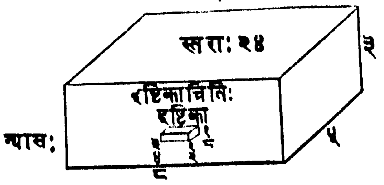

इष्टिकायाः घनहस्तमानम् $\frac{३}{६४}$ चितेः क्षेत्रफलम् ४० । उच्छ्रयेण गुणितं चितेर्घनफलम् १२० । लब्धा इष्टिकासंख्या २५६० । स्तरसंख्या २४ । एवं पाषाणचयेऽपि । इति चितिव्यवहारः ॥"

इति लीलावती ॥ (इष्टाङ्गविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । २२ । ६ ।

"चितयस्तत्र कर्णेया नान्तरिक्षगता यतः ॥")

चितिका, स्त्री, (चितिः काञ्चीभेदः सा इव कायतीति । कै + कः ।) कटिशृङ्खला । इति हारावली । २२४ ॥

चित्तं, क्ली, (चेतत्यनेनेति । चित् + करणे क्तः ।) अनुसन्धानात्मिकान्तःकरणवृत्तिः । इति वेदान्तः ॥

"यत्तत् सत्वगुणं स्वच्छं शान्तं भगवतः पदम् ।
यदाहुर्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकम् ॥
स्वच्छत्वमविकारित्वं शान्तत्वमिति चेतसः ।
प्रवृत्तिलक्षणं प्रोक्तं यथापां प्रकृतिः परा ॥"

इति श्रीभागवतम् ॥

अस्यार्थः । "अधिभूतस्वरूपेण तस्यैव महानितिसंज्ञा अध्यात्मरूपेण चित्तं उपास्यरूपेण वासुदेवः अधिष्ठाता तु तस्य क्षेत्रज्ञः ।" इति श्रीधरस्वामी ॥ (अनेनैव चिच्छक्तेः प्रथमसम्बन्धः । अतएव भगवत्पतञ्जलिपादैरुपदिष्टं प्रथमसूत्रे "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ।" तथा च मुण्डकोपनिषदि । ३ । १ । ६ ।

"एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो
यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश ।
प्राणैश्चित्तं सर्व्वमोतं प्रजानां
यस्मिन् विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥")

मनः । इत्यमरः । १ । ४ । ३१ ॥

चित्तप्रसन्नता, स्त्री, (चित्तस्य प्रसन्नता प्रसादः ।) हर्षः । इति हेमचन्द्रः । २ । २२८ ॥

चित्तविप्लवः, पुं, (चित्तस्य विप्लवो विपर्य्ययः ।) उन्मादः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३४ ॥

चित्तविभ्रमः, पुं, (चित्तस्य विभ्रमः भ्रान्तिः ।) उन्मादः । इत्यमरः । १ । ७ । २६ ॥ (उन्मादशब्दे विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)

चित्तसमुन्नतिः, स्त्री, (चित्तस्य समुन्नतिः समुन्नयनं उत्तोलनमिति यावत् ।) मानः । इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥

चित्ताभोगः, पुं, (चित्तस्य आभोगः परिपूर्णता इत्यर्थः ।) एकस्मिन् विषये मनसः पुनः पुनः प्रवृत्तिः । तत्पर्य्यायः । मनस्कारः २ । इत्यमरः । १ । ५ । २ ॥

चित्तोन्नतिः, स्त्री, (चित्तस्य उन्नतिः उन्नयनम् ।) गर्व्वः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३१ ॥

चित्यं, क्ली, (चीयते इति । चि + "चित्याग्निचित्ये च ।" ३ । १ । १३२ । इति कर्म्मणि यः । निपातनात्तुगागमे साधुः । यद्वा, क्यप्प्रत्ययेन पिति तुगागमः ।) चिता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (तज्जाते त्रि । यथा, रामायणे । १ । ५८ । ११ । "चित्यमाल्याङ्गरागश्च आयसाभरणोऽभवत् ॥")

चित्यः, पुं, (चीयतेऽसौ इति । चि + "चित्याग्निचित्ये च ।" ३ । १ । १३२ । इति कर्म्मणि यः ।) अग्निः । इति मुग्धबोधम् ॥

चित्या, स्त्री, (चीयतेऽग्निरस्यां प्रेतस्य । चि + यः निपातनात् साधुः । क्यप् वा ।) चिता । इत्यमरः । २ । ६ । ११७ ॥

चित्र, त क चित्रीकरणे । लेखोऽद्भुते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरा-परं-सकं-सेट् ।) चित्रीकरणं कदाचिद्दर्शनम् । चित्रयति चित्रापयति राहुं लोकः कदाचित् पश्यतीत्यर्थः । चित्रयति प्रतिमां लोकः । इति दुर्गादासः ॥

चित्रं, क्ली, (चित्रयतीति । चित्र + कर्म्मणि अप् । यद्वा, चीयते इति । "अमिचिमिशसिभ्यः क्त्रः ।" उणां ४ । १६४ । इति क्त्रः ।) तिलकम् । आलेख्यम् । (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ५ । "उत्तमाधमभावेन वर्त्तन्ते पटचित्रवत् ॥") अद्भुतम् । (यथा, रामायणे । १ । १० । "चित्रं संक्रीडमानास्ताः क्रीडनैर्विविधैस्तथा ॥") कर्व्वुरवर्णः । (यथा, माघे । १ । ८ "भिसर्गचित्रोज्ज्वलसूक्ष्मपक्ष्मणा ॥") तद्युक्ते त्रि । इति मेदिनी । रे, २५ ॥ (अलङ्कारविशेषः । यथा,— "तच्चित्रं यत्र वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुता ।" सन्निवेशविशेषेण यत्र न्यस्ता वर्णाः खड्गमुरजपद्माकारमुल्लासयन्ति तच्चित्रं काव्यम् ॥ * ॥ अष्टिसंज्ञकषोड़शाक्षरावृत्तिच्छन्दोभेदः । तल्लक्षणं यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् । "चित्रसंज्ञमीरितं समानिकापदद्वयन्तु ।" उदाहरणं यथा,— "विद्रुमारुणाधरोष्ठशोभि वेणुवाद्यहृष्टवल्लवीजनाङ्गसङ्गजातपुलकोत्कटाङ्ग ! । त्वां सदैव वासुदेव ! पुण्यलभ्यपाद ! देव ! वन्यपुष्पचित्रकेश ! त्वां स्मरामि गोपवेश ! ॥") आकाशः । कुष्ठविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।६।३४॥ (आश्चर्य्यान्विते, त्रि । यथा, महाभारते । १ । १ । ३ । "चित्राः श्रोतुं कथास्तत्र परिवव्रुस्तपस्विनः ॥")

चित्रः, पुं, (चित्रयति पापपुण्ये विचार्य्य चित्रं करोति लिखतीत्यर्थः । चित्र + णिच् + अच् । यद्वा चीयन्ते उपचीयन्ते प्रेतलोका येन । चि + "अमिचिमिशसिभ्यः क्त्रः ।" उणां ।४।१६४ । इति क्त्रः ।) यमविशेषः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे । "वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ।" कर्व्वुरवर्णः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (सर्पविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ६ । ८ । "लघ्वाश्च लोहितश्चैव पद्मश्चित्रश्च वीर्य्यवान् ॥" धृतराष्ट्र-पुत्रभेदः । यथा, तत्रैव ।१।११७।४। "चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्रः शरासनः ॥") एरण्डवृक्षः । अशोकवृक्षः । चित्रकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रकं, क्ली, (चित्र + स्वार्थे कन् । यद्वा चित्रमिव कायति । कै + कः ।) तिलकम् । इति मेदिनी । के, ८८ ॥ (वृक्षविशेषः । यथा, गारुड़े १८७ अध्याये । "त्रिफला चित्रकं चित्रं तथा कटुकरोहिणी ॥")

चित्रकः, पुं, (चित्रेण चित्र इव वा कायति । कै + कः ।) व्याघ्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५१ ॥ व्याघ्रभेदः । चितावाघ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । चित्रकायः २ उपव्याघ्रः ३ मृगान्तकः ४ शूरः ५ क्षुद्रशार्दूलः ६ चित्रव्याघ्रः ७ ॥ वृक्षविशेषः । चिता इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अग्निः २ शार्दूलः ३ चित्रः ४ पाचीकटुः ५ शिखी ६ कृशानुः ७ दहनः ८ व्यालः ९ ज्योतिष्कः १० पालकः ११ अनलः १२ दारुणः १३ वह्निः १४ पावकः १५ शम्बरः १६ पाची १७ द्वीपी १८ चित्राङ्गः १९ शूरः २० । अस्य गुणाः । अग्निसमत्वम् । पाके कटुत्वम् । शोफकफानिलवातोदरार्शोग्रहणीक्रिमिकण्डुनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाकेऽग्नितुल्यत्वम् । कुष्ठनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम् । "चित्रकः कटुकः पाके वह्निकृत् पाचनो लघुः । रूक्षोष्णो ग्रहणीकुष्ठशोथार्शःक्रिमिकासनुत् ॥ वातश्लेष्महरो ग्राही वातार्शःश्लेष्मपित्तहृत् । विचित्रं चित्रकं शाकं काशमर्दविमर्दितम् ॥ तप्तैलैः सवाङ्गीके पाचितं तक्रसम्भृतम् ॥" ओषधिविशेषः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ अध्याये । "पूतिकश्चित्रकः पाठा विड़ङ्गैलाहरेणवः ॥") एरण्डवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५१ ॥ (चित्र + कुन् ।) चित्रकारः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सुषुकुन्दः । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । "सुषुकुन्दः पवनश्चित्रकः प्रतिविष्णुकः ॥" अस्य गुणाः । शिरःपीड़ापित्तास्रविषनाशित्वञ्च ॥)

चित्रकण्ठः, पुं, (चित्रः चित्रितः कण्ठोऽस्य ।) कपोतः । इति जटाधरः ॥ (कपोतशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

चित्रकम्बलः, पुं, (चित्रश्चासौ कम्बलश्चेति ।) कम्बलविशेषः । दुलिचा गालिचा इत्यादि भाषा ॥ यथा, उणादिकोषे । "कुथः स्त्रीपुंसयोश्चित्रकम्बले पुंसि बर्हिषि ॥"

चित्रकरः, पुं, (चित्रं करोतीति । कृ + ट ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । पटुआ इति भाषा । स तु शूद्रागर्भे विश्वकर्म्मौरसजातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ तत्पर्य्यायः । रङ्गाजीवः २ । इत्यमरः । २ । १० । ७ । रङ्गजीवकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ वर्णी ४ वर्णाटः ५ चित्रकारः ६ । इति जटाधरः ॥ (यथा, सप्तशत्याम् । ३४५ । "चित्रकरतूलिकेव त्वां मा प्रतिभित्ति भावयति ॥"

चित्रकर्म्मा, [न्] पुं, (चित्रं कर्म्मास्य ।) तिनिशवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ बहुव्रीहौ वाच्यलिङ्गः । कर्म्मा चित्रकारश्च ॥

चित्रकायः, पुं, (चित्रो नानावर्णयुक्तः कायो देहो यस्य ।) व्याघ्रः । इति हेमचन्द्रः ।४।३५१। चित्रव्याघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रकारः, पुं, (चित्रं करोतीति । कृ + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) चित्रकरः । (यथा, महाभारते । १ । १२८ । ४० । "संमार्ज्जितं सौधकारैश्चित्रकारैश्च चित्रितम् ।" अस्य उत्पत्तिविवृतिर्यथा, पराशरपद्धतौ । "स्थपतेरपि गान्धिक्यां चित्रकारो व्यजायत ।"

चित्रकूटः, पुं, (चित्राणि कूटानि शृङ्गाणि यस्य ।) पर्व्वतविशेषः । इति शब्दरत्नावली । श्रीरामो वनं गत्वा प्रथमे यत्र वासमकरोत् । (पर्व्वतोऽयं प्रयागस्थितभरद्वाजाश्रमात् सार्द्धयोजनद्वयेऽतीते पार्श्वगतायाः मन्दाकिन्याख्याया सरितो दक्षिणतो राजते । यदुक्तं रामायणे । २ । ९२ । १० — १२ । "भरतार्द्धतृतीयेषु योजनेष्वजने वने । चित्रकूटगिरिस्तत्र रम्यनिर्द्दरकाननः । उत्तरं पार्श्वमासाद्य तस्य मन्दाकिनी नदी । पुष्पितद्रुमसंछन्ना रम्यपुष्पितकानना । अनन्तरं तत्सरितश्चित्रकूटश्च पर्व्वतम् । तयोः पर्णकुटीं तात ! तत्र तौ वसतो ध्रुवम् ।" अधुना बुन्देलखण्डप्रदेशे कामता इति ख्यातः ॥ (अयं हि पीठस्थानेषु अन्यतमः । अत्र च भगवती सीतारूपेण महादेवश्च चूड़रूपेण विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ७० । "चित्रकूटे तथा सीता विन्ध्ये विन्ध्याधिवासिनी" तथा, महालिङ्गेश्वरतन्त्रे । "चित्रकूटे चन्द्रचूड़ो योगेन्द्रो विन्ध्यपर्व्वते ।")

चित्रकृत्, पुं, (चित्रं नानावर्णं करोतीति । कृ + क्विप् ।) तिनिशवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २४ (चित्रमालेख्यं करोतीति ।) चित्रकारः । इति हलायुधः ॥

चित्रकोलः, पुं, (चित्रो विचित्रः कोलः क्रोड़ो यस्य ।) अञ्जनिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चित्रगन्धं, क्ली, (चित्रो विचित्रो गन्धो यस्य ।) हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रगुप्तः, पुं, (गुप रक्षणे + भावे क्तः । चित्राणां जीवकृतपापपुण्यादिविचित्राणां गुप्तं गोपनं

र्षं यस्मात्। यद्वा, चित्रं विचित्रं गुप्तं धर्म्मस्य ष्ठं यस्य।) चतुर्द्दशयममान्तर्गतयमः। तस्य त्रकः। इति मेदिनी। ते, १८८॥ तस्योत्-त्तिर्यथा,—

ब्रह्मपादाग्रतः शूद्रमस्यौ द्वौ बभूवतुः।
को मसीग्रः सर्व्वाख्यः सर्व्वाङ्गीरूदयङ्गिजात्॥
लप्रदीपः स्त्रीयाणां जातीनां पूततायुतः।
गलेति महाविद्यां गृहीत्वा साधयन् सदा॥
श्रीशीङ्गदयाख्यस्य पण्डितस्य प्रसादतः।
ं याचितवान् भक्त्या त्रिलोकाधिपतिं, गुरो!॥
यथा कुरु मां नाथ! त्वमेव वरदाता मम।
तथापि वरो दत्तो राज्यं भुक्त्वा पुनर्भवान्॥
लोकाधिपतिर्भूत्वा सदा तत्र सुखिष्यति।
त्रयया मसीग्रः स राज्यभोगी द्विजार्च्चनात्॥
ाय देहं भूयश्च विधाकल्पो बभूव ह।
त्रगुप्तश्चित्रसेनश्चित्राङ्गद इति त्रयः॥
र्गे मर्त्ये च पाताले राजते चिरसत्तमः।
त्रगुप्तो महाविद्यां प्राप्य कुल्लाख्यविप्रतः॥
ात् याचितवान्नेव गुरोर्देवलमावहन्।
मान्तिस्यो बभूवापि स्वर्मर्त्याधोविवेचकः॥
रं शुभाशुभं कर्म्म विविच्य शमनान्तिके।
इदेन् सकलाग्नास्तु तदेवाभोजयेद्यमः॥"

इत्याचारनिर्णयतन्त्रम्॥

स्योऽपरत्रान्तरं कायस्थशब्दे द्रष्टव्यम्॥

जल्पः, पुं, (चित्रो मनोहरो जल्पः।) वाक्य-ेषः। तल्लक्षणादिर्यथा,—

ेष्टस्य सुहृदा लोके गूढरोषाभिजृम्भितः।
रिभावमयो जल्पो यस्तीव्रोत्कण्ठितान्तिमः॥
त्रजल्पो दशाङ्गोऽयं प्रजल्पः परिजल्पितम्।
जल्पो जल्पसंजल्पावयजल्पोऽभिजल्पितम्॥
ाजल्पः प्रतिजल्पश्च सुजल्पश्चेति कीर्त्तितः।
ष भ्रमरगीताख्यो दशमे प्रकटीकृतः॥
सद्भावाववैचित्री चमत्कृतिसुदुस्तरः।
पि चैचित्रजल्पोऽयं मनाक् तदपि कथ्यते॥

त्र प्रजल्पः।

ासूयेर्ष्यामदयुजा योऽवधीरणमुद्रया।
यस्याकौशलोद्गारः प्रजल्पः स तु कीर्त्यते॥

या,—
धुप! कितवबन्धो! मा स्पृशाङ्घ्रिं सपत्न्याः
चविलुलितमालाकुङ्कुमश्मश्रुभिर्नः।
वहतु मधुपतिस्तन्मानिनीनां प्रसादं
दुसदसि विडम्ब्यं यस्य दूतस्त्वमीदृक्॥ १॥

अथ परिजल्पितम्।

ोर्निर्दयताशाठ्यचापल्याद्युपपादनात्।
ाविचक्षणताव्यक्तिर्भङ्ग्या स्यात् परिजल्पितम्॥

या,—
दधरसुधां स्वां मोहिनीं पाययित्वा
मनस इव सद्यस्तत्यजेऽस्मान् भवादृक्।
रिचरति कथं तत्पादपद्मं तु पद्मा
ापि वत हृतचेता उत्तमश्लोकजल्पैः॥ २॥

अथ विजल्पः।

ानयासूयया गूढमानमुद्रान्तरालया।
अघद्विषि कटाक्षोक्तिर्विजल्पो विदुषां मतः॥

यथा,—
किमिह बहु षडङ्घ्रे! गायसि त्वं यदूना-
मधिपतिमगृहाणामग्रतो नः पुराणम्।
विजयसखसखीनां गीयतां तत्प्रसङ्गः
क्षपितकुचरुजस्ते कल्पयन्तीष्टमिष्टाः॥ ३॥

अथोज्जल्पः।

हरेः कुहकताख्यानं गर्व्वगर्भितयेर्ष्यया।
सासूयश्च तदाक्षेपो धीरैरुज्जल्प ईर्य्यते॥

यथा,—
दिवि भुवि च रसायां काः स्त्रियस्तद्दुरापाः
कपटरुचिरहासभ्रूविजृम्भस्य याः स्युः।
चरणरज उपास्ते यस्य भूतिर्व्वयं का
अपि च कृपणपक्षे ह्युत्तमश्लोकशब्दः॥ ४॥

अथ संजल्पः।

सोल्लुण्ठया गहनया कयाप्याक्षेपमुद्रया।
तस्याकृतज्ञताद्युक्तिः संजल्पः कथितो बुधैः॥

यथा,—
विसृज शिरसि पादं वेद्म्यहं चाटुकारै-
रनुनयविदुषस्तेऽभ्येत्य दौत्यैर्मुकुन्दात्।
स्वकृत इह विसृष्टापत्यपत्यन्यलोका
व्यसृजदकृतचेताः किन्नु सन्धेयमस्मिन्॥ ५॥

अथ अवजल्पः।

हरौ काठिन्यकामित्वधौर्त्त्यादासक्त्ययोग्यता।
यत्र सेर्ष्यं भियेवोक्ता सोऽवजल्पः सतां मतः॥

यथा,—
मृगयुरिव कपीन्द्रं विव्यधे लुब्धधर्म्मा
स्त्रियमकृत विरूपां स्त्रीजितः कामयानाम्।
बलिमपि बलिमत्त्वावेष्टयद्ध्वाङ्क्षवद्य-
स्तदलमसितसख्यैर्दुस्त्यजस्तत्कथार्थः॥ ६॥

अथाभिजल्पितम्।

भङ्ग्या त्यागौचितं तस्य खगानामपि खेदनात्।
यत्र सानुशयं प्रोक्तं तद्भवेदभिजल्पितम्॥

यथा,—
यदनुचरितलीलाकर्णपीयूषविप्रुट्-
सकृददनविधूतद्वन्द्वधर्म्मा विनष्टाः।
सपदि गृहकुटुम्बं दीनमुत्सृज्य धीरा
बहव इव विहङ्गा भिक्षुचर्य्यां चरन्ति॥ ७॥

अथ आजल्पः।

जैह्म्यं तस्यार्त्तिदत्वञ्च निर्व्वेदाद्यत्र कीर्त्तितम्।
भङ्ग्यान्यसुखदत्वञ्च स आजल्प उदीरितः॥

यथा,—
वयमृतमिव जिह्मव्याहृतं श्रद्दधानाः
कुलिकरुतमिवाज्ञाः कृष्णवध्वो हरिण्यः।
ददृशुरसकृदेतत्तन्नखस्पर्शतीव्र-
स्मररुज उपमन्त्रिन्! भण्यतामन्यवार्त्ता॥ ८॥

अथ प्रतिजल्पः।

दुस्त्यजद्वन्द्वभावेऽस्मिन् प्राप्तिर्नार्हेत्यनुद्धतम्।
दूतसंमाननेनोक्तं यत्र स प्रतिजल्पकः॥

यथा,—
"प्रियसख! पुनरागाः प्रेयसा प्रेषितः किं
वरय किमनुरुन्धे माननीयोऽसि मेऽङ्ग!।
नयसि कथमिहास्मान् दुस्त्यजद्वन्द्वपार्श्वं
सततमुरसि सौम्य! श्रीवधूः साकमास्ते॥ ९॥

अथ सुजल्पः।

यत्रार्जवात् सगाम्भीर्य्यं सदैन्यं सहचापलम्।
सोत्कण्ठञ्च हरिः पृष्टः स सुजल्पो निगद्यते॥

यथा,—
अपि वत! मधुपुर्य्यामार्य्यपुत्त्रोऽधुनास्ते
स्मरति स पितृगेहान्! सौम्यबन्धूंश्च गोपान्।
क्वचिदपि स कथां नः किङ्करीणां गृणीते
भुजमगुरुसुगन्धं मूर्ध्न्यधास्यत् कदा नु॥"१०॥

इत्युज्ज्वलनीलमणौ स्थायिभावः॥

चित्रतण्डुलं, क्ली, (चित्रो विचित्रस्तण्डुलो यस्य।) विडङ्गम्। इति रत्नमाला॥

चित्रतण्डुला, स्त्री, (चित्रो नानावर्णस्तण्डुलो यस्याः।) विडङ्गम्। इत्यमरः। २। ४। १०६॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।
"पुंसि क्लीवे विडङ्गः स्यात् कृमिघ्नो जन्तुनाशनः।
तण्डुलश्च तथा वेल्लममोघा चित्रतण्डुला॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

चित्रत्वक्, [च्] पुं, (चित्रा विचित्रा त्वक् यस्य।) भूर्जवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रदण्डकः, पुं, (चित्रो विचित्रो दण्डो यस्य। इति कप्।) ओलवृक्षः। इति रत्नमाला॥

चित्रदेवी, स्त्री, (चित्रं दीव्यतीति। दिव् + अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) महेन्द्रवारुणी। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रनेत्रा, स्त्री, (चित्रे मनोज्ञे नेत्रे यस्याः।) सारिकापक्षी। इति हारावली। ८८॥

चित्रपक्षः, पुं, (चित्रौ विचित्रौ पक्षौ यस्य।) तित्तिरिपक्षी। इति जटाधरः॥

चित्रपत्रिका, स्त्री, (चित्राणि विचित्राणि पत्राणि पर्णानि यस्याः। कापि अत इत्वम्।) कपित्थ-पर्णीवृक्षः। इति रत्नमाला॥ द्रोणपुष्पी। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रपत्री, स्त्री, (चित्राणि पत्राणि यस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) जलपिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रपदा, स्त्री, (चित्रं पदं यस्याः।) गोधा-पदीलता। इति शब्दमाला॥ छन्दोभेदः। इति छन्दोमञ्जरी॥ अस्य लक्षणादि छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (चित्रं पदं वस्तुविन्यासो यस्य यत्र वा इति विग्रहे विचित्रपदयुक्ते त्रि। यथा, महा-भारते। ३। ३१। १।
"वल्गु चित्रपदं श्लक्ष्णं याज्ञसेनि! त्वया वचः।
उक्तं तत् श्रुतमस्माभिर्नास्तिक्यन्तु प्रभाससे॥")

चित्रपर्णिका, स्त्री, (चित्राणि पर्णानि पत्राणि यस्याः। कापि अत इत्वम्।) चित्रपर्णीभेदः। तत्पर्य्यायः। दीर्घा २ शृगालविन्ना ३ त्रिपर्णी ४ सिंहपुच्छिका ५ दीर्घपत्रा ६ अतिगुहा ७ घृष्टिला ८। इति रत्नमाला॥

चित्रपर्णी, स्त्री, (चित्राणि पर्णानि यस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) पृश्निपर्णी। इत्यमरः।

२ । ४ । ६२ ॥ कर्णस्फोटालता । जलपिप्पली । श्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥ मञ्जिष्ठा । इति रत्नमाला ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।

"मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी काला योजनपर्ण्यपि । ताम्रवल्ली चित्रपर्णी काण्डीरी रक्तयष्टिका ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

चित्रपादा, स्त्री, (चित्रौ पादौ यस्याः ।) सारिकापक्षी । इति हारावली । ८६ ॥

चित्रपिच्छकः, पुं, (चित्राणि पिच्छानि पुच्छकानि यस्य । ततः कप् ।) मयूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रपुङ्खः, पुं, (चित्रः पुङ्खो यस्य ।) शरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चित्रपुष्पी, स्त्री, (चित्राणि पुष्पाणि यस्याः । स्त्रियां ङीप् ।) अम्बष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमम्बष्ठाशब्देऽस्या ज्ञेयम् ॥)

चित्रपृष्ठः, पुं, (चित्रं नानावर्णं पृष्ठं यस्य ।) कलविङ्कपक्षी । इति हारावली । ८६ ॥

चित्रफलः, पुं, (चित्रं फलं फलकं तद्वदाकृतिर्विद्यतेऽस्य । अच् ।) मत्स्यविशेषः । चितल इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । स्निग्धत्वम् । वृष्यत्वम् । बलप्रदत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

चित्रफलकः, पुं, (चित्रफल + स्वार्थे कन् ।) चित्रफलमत्स्यः । इति भूरिप्रयोगः ॥

चित्रफला, स्त्री, (चित्राणि फलानि यस्याः ।) चिर्भिटा । मृगेर्व्वारुः । लिङ्गिनी । महेन्द्रवारुणी । वार्त्ताकी । कण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ मत्स्यविशेषः । फलइ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । राजग्रीवः २ फलकी ३ महोन्नदः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

चित्रभानुः, पुं, (चित्रा नानावर्णा भानवो रश्मयो यस्य ।) अग्निः । (यथा, महाभारते ।२।३१।४२।

"चित्रभानुः सुरेशश्च अनलस्त्वं विभावसो ! ॥")

सूर्य्यः । इति मेदिनी । ने, १८३ ॥ चित्रकवृक्षः । अर्कवृक्षः । वह्निसंज्ञक इति अर्काख्य इति चामरदर्शनात् ॥ भैरवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वर्षविशेषः । यथा, बृहत्संहितायाम् ।८।३५।

"श्रेष्ठं चतुर्थस्य युगस्य पूर्व्वं यच्चित्रभानुं कथयन्ति वर्षम् ॥")

चित्रभेषजा, स्त्री, (चित्रं भेषजं यस्याः ।) काकोदुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रमेखलः, पुं, (चित्रा विचित्रा मेखला यस्य ।) मयूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चित्रयोधी, [न्] पुं, अर्ज्जुनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चित्रं यथा स्यात् तथा युध्यतीति । युध + णिनिः ।) पार्थः ॥ (चित्रयुद्धशीले, त्रि । यथा, महाभारते । १ । १ । १८६ ।

"यदा द्रोणो विविधानस्त्रमार्गान् निदर्शयन् समरे चित्रयोधी ॥")

चित्ररथः, पुं, (चित्रो रथो यस्य ।) सूर्य्यः । गन्धर्व्वविशेषः । इति मेदिनी । थे, २८ ॥ शेषस्य पर्य्यायः । गन्धर्व्वराजः २ अङ्गारपर्णः ३ कुबेरसखः ४ दग्धरथः ५ । (यथा, महाभारते । १ । १७१ । ३७—३६ ।

गन्धर्व्व उवाच ।

"जितोऽहं पूर्व्वकं नाम मुक्त्वाङ्गारपर्णताम् । न च श्लाघे बलेनाङ्ग ! न नाम्ना जनसंसदि ॥ साध्विमं लब्धवाँल्लाभं योऽहं दिव्यास्त्रधारिणम् । गान्धर्व्व्या माययेच्छामि संयोजयितुमर्ज्जुनम् ॥ अस्त्राग्निना विचित्रोऽयं दग्धो मे रथ उत्तमः । सोऽहं चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम् ॥")

स तु मुनिनाम्न्यां दक्षकन्यायां काश्यपौरसाज्जातः । इति महाभारते । १ । ६५ । ४३ ॥

चित्रलः, पुं, (चित्रमाश्चर्य्यं लातीति । ला + कः ।) कर्व्वुरवर्णः । तद्वति त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

चित्रलता, स्त्री, (चित्रा नानावर्णा लता ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रला, स्त्री (चित्रल + "अजाद्यतष्टाप् ।" ४ । १ । ४ । इति टाप् ।) गोरक्षीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रलेखा, स्त्री, (चित्रो लेखो लेखनशक्तिर्यस्याः । चित्रं लेखयतीति वा । लिख + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् । चित्रलेखनदक्षतयास्यास्तथात्वम् ।) अप्सरोविशेषः । सा उषायाः सखी कुम्भाण्डस्य कन्या । यथा, हरिवंशे । १७४ । ७४—७५ ।

"उवाच रुदतीत्येव कुम्भाण्डतनया सखीम् । कुशला ते विशालाक्षि ! सर्व्वथा सन्निविग्नहे !! अप्सराश्चित्रलेखा वै क्षिप्रं विज्ञाप्यतां सखि ॥"

यथा, श्रीभागवते । १० । ६२ । १४ ।

"बाणस्य मन्त्री कुम्भाण्डश्चित्रलेखा च तत्सुता । सख्यपृच्छत् सखीमूषां कौतूहलसमन्विता ॥"

(अस्याश्चित्रलेखनपटुत्वकथा यथा हरिवंशे । १७४ । ८०—८८ ।

"चित्रलेखाऽब्रवीद्वाक्यमूषां हर्षयती शुभे ॥"

"देवदानवयक्षाणां गन्धर्व्वोरगरक्षसाम् । ये विशिष्टाः प्रभावेण रूपेणाभिजनेन च ॥ यथा प्रधानतः सर्व्वानालिखिष्याम्यहं सखि ! । मनुष्यलोके ये चापि प्रवरा लोकविश्रुताः ॥ सप्तरात्रेण ते भीरु ! दर्शयिष्याम्यहं प्रियम् । ततो विज्ञाय पट्टस्थं भर्त्तारं प्रतिलप्स्यसे ॥ सा चित्रलेखया प्रोक्ता उषा हितचिकीर्षया । क्रियतामेवमित्याह चित्रलेखां सखीं प्रति ॥ ततः कुशलहस्तत्वात् यथा लेख्यं समन्ततः । इत्युक्त्वा सप्तरात्रेण कृत्वा लेख्यगतांस्तु तान् ॥ चित्रपट्टगतान् सुख्यानानयामास शोभना ॥")

छन्दोविशेषः । इति छन्दोमञ्जरी ॥ अस्य विवरणं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

चित्रलोचना, स्त्री, (चित्रे लोचने यस्याः ।) सारिकापक्षी । इति जटाधरः भूरिप्रयोगश्च ॥

चित्रवदालः, पुं, (चित्रवत् आ समन्तादलति पर्य्याप्नोतीति । आ + अल + अच् ।) पाठीनमत्स्यः । इति जटाधरः ॥

चित्रवल्लिकः, पुं, (चित्रा विचित्रा वल्लिर्लता इव कायतीति । कै + कः ।) बदालमत्स्यः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४११ ॥

चित्रवल्ली, स्त्री, (चित्रा विचित्रा वल्ली यस्याः ।) मृगेर्व्वारुः । महेन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रवीर्य्यः, पुं, (चित्रमाश्चर्य्यजनकं वीर्य्यमस्य) रक्तैरण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रशिखण्डिजः, पुं, (चित्रशिखण्डिनोऽङ्गिरसो मुनेर्ज्जायते इति । जन + डः ।) बृहस्पतिः । इत्यमरः । १ । ३ । २४ ॥

चित्रशिखण्डिप्रसूतः, पुं, (चित्रशिखण्डिनोऽङ्गिरसः प्रसूतः सन्ततिः ।) बृहस्पतिः । इति हलायुधः ॥

चित्रशिखण्डी, [न्] पुं, (चित्रः शिखण्डः शिखा अस्त्यस्य । "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) सप्तर्षयः । इत्यमरः । १ । ३ । २१ ॥ यथाह भरतः ।

"मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वशिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्रशिखण्डिनः ।"

(यथाच, महाभारते । १२ । ३३५ । २६—२८ ।

"ये हि ते ऋषयः ख्याताः सप्त चित्रशिखण्डिनः । तैरेकमतिभिर्भूत्वा यत् प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमम् । वेदैश्चतुर्भिः समितं कृतं मेरौ महागिरौ । आस्यैः सप्तभिरुद्गीर्णं लोकधर्म्ममनुत्तमम् । मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वशिष्ठश्च महातेजास्ते हि चित्रशिखण्डिनः ।"

चित्रसर्पः, पुं, (चित्रः नानावर्णरञ्जितः सर्पः ।) मालुधानसर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

चित्रसेनः, पुं, ब्रह्मपादजमसीशाख्यकायस्थस्य चित्रगुप्तादित्रितयान्तर्गतमूर्त्तिविशेषः । स तु म लोकविवेचकः । यथा,—

"चित्रसेने महाविद्यां बगलेति गुरोर्नयत् । जप्त्वा सन्तोष्य पुत्रादीन् याचित्वा प्राप्य मत्वतः । राध्यं चकार रुद्रयुक्तश्चित्राङ्गद अधो गतः ।

इत्याचारनिर्णयतन्त्रम् ।

(चित्रा सेना यस्य । गन्धर्व्वविशेषः । यथा महाभारते । २ । १० । २५ ।

"चित्रसेनश्च गीतज्ञस्तथा चित्ररथोऽपि च । एते चान्ये च गन्धर्व्वा धनेश्वरमुपासते ।"

धृतराष्ट्रपुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ५७ । "तेषां धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां चत्वारः प्रधाना बभूवुः । दुर्य्योधनो दुःशासनो विकर्णश्चित्रसेनश्चेति ॥" पूरुवंशीयस्य परिक्षितः पुत्राणामन्यतमः । यथा, महाभारते । १ । ६४ । ५२ ।

"परिक्षितोऽभवन् पुत्राः सर्व्वे धर्म्मार्थकोविदाः । कक्षसेनोग्रसेनौ च चित्रसेनश्च वीर्य्यवान् ।"

शम्बरासुरस्य पुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । १६१ । ४३ ।

"चित्रसेनोऽतिसेनश्च विष्वक्सेनोऽजितस्तथा ।"

नरिष्यन्तपुत्रः । यथा, भागवते । ६ । २ । १६ ।

"चित्रसेनो नरिष्यन्तात् दक्षस्तस्य सुतोऽभवत् ।

ञा, स्त्री, (चित्रयति चित्रकर्म्म करोति सर्व्व-गुणैः शोभते इति वा। चित्र + अच् + टाप्।) श्रीकृष्णसखीविशेषः। यथा, उज्ज्वलनीलमणौ।
"परमप्रेष्ठसख्यस्तु ललिता सविशाखिका।
सचित्रा चम्पकलता तुङ्गविद्येन्दुलेखिका।
रङ्गदेवी सुदेवी चेत्यष्टौ सर्व्वगणाग्रिमाः॥"
अस्याः कुञ्जः श्रीकुण्डस्य पूर्व्वस्यां आनन्दसुखदो नाम। वयः अष्टमासाधिकत्रयोदशवत्सरम्। वर्णो गौरः। अस्या वस्त्रं जातीपुष्पतुल्यम्। कर्म्म चित्रम्। इति गोस्वामिग्रन्थः॥ * ॥ मूषिकपर्णी। गोडुम्बा। सुभद्रा। दन्तिका। (पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"चित्रा दन्ती निकुम्भः स्यादुपचित्रा सुकूलकः।
द्रावयन्ती विशल्या च तथोडुम्बरपर्ण्यपि॥")
माया। सर्पभेदः। नदीविशेषः। इति मेदिनी॥ अप्सरोविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतचतुर्द्दशनक्षत्रम्। तत्तु मुक्तावदुज्ज्वलं एकतारकामयम्। अस्य अधिष्ठात्री देवता विश्वकर्म्मा। यथा,—
"एकमौक्तिकसमुज्ज्वलप्रभे
त्वष्टरीन्दुवदने खमध्यगे।"
इति कालिदासः॥
तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे।
"प्रतापसन्तापितशत्रुपक्षो
दक्षो नये चापि विचित्रवासाः।
प्रसूतिकाले यदि यस्य चित्रा
बुद्धिर्विचित्रा खलु तस्य शास्त्रे॥"
दन्तीभेदः। (यथा, चरके सूत्रस्थाने। १३ अः।
"तिलः पियालाभिषुकौ विभीतका-
श्चित्राभयैरण्डमधूकसर्षपाः।
कुसुम्भबिल्वारुकमूलकातसी
निकोठकाक्षोडकरञ्जशिग्रुकाः॥
स्नेहाशयाः स्थावरसंज्ञितास्तथा
स्युर्जङ्गमा मत्स्यमृगाः सपक्षिणः॥")
गण्डदूर्व्वा। मुतश्रेणी। मञ्जिष्ठा। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ७ अध्याये।
"चित्रासमन्वितश्चैव दशाहाद्दविनाशनम्॥")
छन्दोविशेषः। इति छन्दोमञ्जरी॥ अस्य विवरणं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (गायत्त्रीस्वरूपा महाशक्तिः। यथा, देवीभागवते।१२।६।५२।
"चक्रशकस्तनी चेष्टा चित्रा चारुविलासिनी॥")
[illegible]ाक्षी, स्त्री, (चित्रे अक्षिणी नेत्रे यस्याः। समासे षच्। स्त्रियां ङीष्।) शारिकापक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥
[illegible]ाक्षुपः, पुं, (चित्रा मूषिकपर्णीव क्षुपः हृस्वशाखवृक्षः।) द्रोणपुष्पी। इति राजनिर्घण्टः॥
[illegible]ाङ्गं, क्ली, (चित्रं अङ्गं यस्मात्।) हिङ्गुलम्। हरितालम्। इति राजनिर्घण्टः॥
[illegible]ाङ्गः, पुं, (चित्रमङ्गं यस्य।) चित्रकः। रक्तचित्रकः। सर्पः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथास्य गुणाः।

"चित्राङ्गो वातशमनो हृद्यो बलकरस्तथा।
स्थूलः कथितो वापि दुर्ज्जरो मेदवर्द्धकः॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने एकादशेऽध्याये॥
धृतराष्ट्रपुत्राणामन्यतमः। यथा, महाभारते। १।११७।६।
"अयोबाहुर्म्महाबाहुश्चित्राङ्गश्चित्रकुण्डलः॥")
चित्राङ्गदः, पुं, चन्द्रवंशीयराजविशेषः। स तु शान्तनुराजपुत्रः। विचित्रवीर्य्यभ्राता। (अयन्तु शान्तनुराजस्य स्वर्गगमनानन्तरं राज्यं लब्ध्वा ऐश्वर्य्यवीर्य्यमदेन सुरान् सर्व्वान् तृणवदमन्यत। अथ कदाचित् गन्धर्व्वराजश्चित्ररथः युद्धार्थमेनमभ्ययात्। ततः कुरुक्षेत्रमध्ये प्रवृत्ते महति युद्धे समधिकमायाबलेनानेन गन्धर्व्वराजेन निहतोऽयं कौरवप्रवीरः। इत्येषा कथा महाभारते।१।१०१। अध्याये द्रष्टव्या॥) गन्धर्व्वविशेषः। इति महाभारतम्॥ (यथा, देवीभागवते।१।२०।२२।
"चित्राङ्गदस्तु गन्धर्व्वो दृष्ट्वा तं मार्गगं नृपम्।
उत्ततारान्तिकं भूमेर्विमानवरमास्थितः॥")
ब्रह्मपादजमसीशाख्यकायस्थस्य चित्रगुप्तादित्रितयान्तर्गतमूर्त्तिविशेषः। स अधोलोकविवेचकः। तस्याधोगमनकारणं यथा,—
"अधोगतस्य हेतुत्वं वगले! शृणु कालिके!।
वगलेति मन्त्रं प्राप्य विप्रः स्वामिति वाञ्छया॥
तपश्चकार पञ्चाब्दं नान्यत् किञ्चिदुपाचरेत्।
फलमूलादिकं किञ्चित् खादयन्ति यथा मिलेत्॥
विहाय विप्रस्य गुरोरपि पूजाञ्च पार्व्वति!।
जपेन्नित्यं हि वगलामन्यविप्रञ्च नैचयत्॥
ज्ञात्वेति ब्राह्मणाः सर्व्वे जग्मुश्चित्राङ्गदं क्रुधा।
वत्स हि मधुरं किञ्चित् प्रियाङ्कुत्वाच सुन्दरि!॥
रे चित्राङ्गद! अश्रुत्वं वत्स! विप्रत्वमिच्छसि।
कदाप्युपानन् मत्सस्यो नैवेति न हि बुध्यसे॥
वत्स! शीघ्रमधो गच्छ चिरं कुरु तपो सदा॥"
चित्राङ्गदः शापं श्रुत्वा ब्राह्मणान् तुष्टाव ततो ब्राह्मणा लज्जिताः सन्तस्तमूचुः।
"हे चित्राङ्गद! हे तात वत्स! त्वं नोत्सव: किल।
दुःखिन्नो कुरु मा तात भद्रं ते कथयाम भोः॥
जनस्तपोबलेनैव सर्व्वं प्राप्नोत्यसंशयम्।
नार्हतीशं विना तात! ब्राह्मणो भवितुं किल॥
इतीश्वराज्ञा वेदेऽस्ति प्रतिजानीहि तत्त्वतः।
वरं प्राप्नोति देवत्वं ब्राह्मणत्वं कदापि न॥
यथामरत्वमीशेन विना क्वापि न शासने।
नोत्सवत्वमधो गच्छ सुखेन वगलां जप॥
कलेर्द्दशसहस्राणि नागलोकेश्वरो भव।
ततस्त्रिलोकनाथस्त्वमिन्द्रतुल्यो भविष्यसि॥
राज्यं भुक्त्वान्ततो नैव पुनरावर्त्तनं तव।
सदा वयं तव शिवं चिन्तयामो न भीं कुरु॥
तात गच्छ सुखं भुङ्क्ष्व नागलोकेऽपि विस्तरात्।
तत आनन्दमनसा गतश्चित्राङ्गदस्तलम्॥"
इत्याचारनिर्णयतन्त्रम्॥
(स्त्रियां टाप्। मणिपुरेश्वरस्य चित्रवाहनस्य कन्या। यथा, महाभारते। १।२१६।१५।

"तस्य चित्राङ्गदा नाम दुहिता चारुदर्शना॥")
चित्राङ्गदसूः, स्त्री, (चित्राङ्गदं सूते प्रसूते इति। सू ङ प्रसवे + क्विप्।) सत्यवती। सा व्यासमाता। इति त्रिकाण्डशेषः॥
चित्राङ्गी, स्त्री, (चित्रमङ्गं यस्याः। स्त्रियां ङीष्।) मञ्जिष्ठा। कर्णजलौका। इति राजनिर्घण्टः॥
चित्राटीरः, पुं, (चित्रां नक्षत्रविशेषं अटतीति। अट गतौ + बाहुलकात् ईरच्।) चन्द्रः।(चित्रं तिलकं अटति गच्छति प्राप्नोति बलिच्छागासविन्दुभिरित्यर्थः। अट + ईरच्।) घण्टाकर्णः बलिच्छागासविन्दुभिरङ्कितभालः। इति मेदिनी। रे, २६३॥
चित्रापूपः, पुं, (चित्रो विचित्र आपूपः पिष्टकः।) पिष्टकभेदः। चिताइ पिठा इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। चक्रनः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥
चित्रायसं, क्ली, (चित्रमायसं लोहम्।) तीक्ष्णलोहम्। इति राजनिर्घण्टः॥
चित्रिकः, पुं, (चित्रा नक्षत्रविशेषः सा पौर्णमास्यामस्यस्य। चित्रा + ठन्।) चैत्रमासः। इति शब्दरत्नावली॥
चित्रिणी, स्त्री, (चित्रं विचित्रतास्त्यस्याः। चित्र + इनिः + ङीप्।) पद्मिन्यादिचतुर्व्विधस्त्रीमध्ये स्त्रीविशेषः। सा मीनगन्धा। तस्या लक्षणं यथा। रतिमञ्जर्य्याम्। ४।
"भवति रतिरसज्ञा नातिदीर्घा न खर्व्वा
तिलकुसुमसुनासा स्निग्धनीलोत्पलाक्षी।
कठिनघनकुचाढ्या सुन्दरी सा सुशीला
सकलगुणविचित्रा चित्रिणी चित्रवक्त्रा॥"
(इयं हि मृगजातीयपुरुषं लब्ध्वा सन्तुष्टा भवति। यदुक्तं तत्रैव। ८।
"शशके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते मृगम्।
वृषभे शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हयम्॥"
अस्यां रतिकरणप्रकारमाह तत्रैव। १६।
"शीत्कारं चुम्बनं गाढं गले हस्ते च चुम्बनम्।
नयो नगे स्तने हस्तं चित्रिणीरतिमादिशेत्॥")
चित्रेशः, पुं, (चित्रा नक्षत्रविशेषस्तस्या ईशः पतिः।) चन्द्रः। इति शब्दचन्द्रिका॥
चित्रोक्तिः, स्त्री, (चित्रा आश्चर्य्यकरी उक्तिर्व्वाणी।) आकाशवाणी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ आश्चर्य्यकथनञ्च॥
चित्रौदनं, क्ली, (चित्रमोदनम्।) विचित्रान्नम्। इति गरुडपुराणतत्त्वम्॥
चिद्रूपः, त्रि, हृदयालुः। इति भूरिप्रयोगः। (चित् ज्ञानमेव रूपं यस्य।) ज्ञानमयः। यथा। चिद्रूपे परमात्मनीति योगशास्त्रम्॥
चिन्ता, स्त्री, (चिन्तनमिति। चिति स्मृत्याम् + "चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्च्चश्च।"३।३।१०५। इति अङ्।) चिन्तना। चिन्तनम्। तत्पर्य्यायः। स्मृतिः २ आध्यानम् ३। इत्यमरः।१।७।२६॥ आध्या ४ ध्यानम् ५ चिन्तितिः ६। इति शब्दरत्नावली॥ चिन्तिया ७। इति रभसः॥ (यथाह कश्चित्।

"चिता चिन्ता द्वयोर्मध्ये चिन्ता नाम गरीयसी।
चिता दहति निर्जीवं चिन्ता हि जीवितन्तथा॥")
दर्शनसम्भोगयोः प्रकारभावना। इति रस-
मञ्जरी॥ (सा च अभिचारिभावविशेषः। यथा,
साहित्यदर्पणे। ३। १७०। [न्नत॥")
"ध्यानं चिन्ता हितानाप्तेः शून्यताश्वासताप-
चिन्तामणिः, पुं, (चिन्तायां सर्व्वकामप्रदो मणि-
रिव। शाकपार्थिवादिवत् समासः। यद्वा,
चिन्तया ध्यानधारणादिना मण्यते आहूयते
इति। मण+इण्।) ब्रह्मा। इति शब्दरत्ना-
वली॥ (चिन्ता एव मणिरिव यस्य। चिन्ता-
शीलत्वादेवास्य तथात्वम्।) बुद्धविशेषः। इति
त्रिकाण्डशेषः॥ मणिविशेषः। यथा, भट्टिः।
"सामर्थ्यसम्पादितवाञ्छितार्थ-
श्चिन्तामणिः स्यान्न कथं हनूमान्॥"
स्पर्शमणिः। तथा च।
"यथा चिन्तामणिं स्पृष्ट्वा लौहं काञ्चनतां भजेत्॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डम्॥
(अश्वविशेषः। यथा, नकुलकृताश्वचिकित्-
सिते। ४। १६।
"कण्ठे यस्य महावर्त्त एकोऽश्वस्य प्रजायते।
चिन्तामणिः स विज्ञेयश्चिन्तितार्थविवृद्धिदः॥")
चिन्तावेश्म, [न्] क्ली, (चिन्ताया मन्त्रणादेर्वेश्म
गृहम्।) मन्त्रणागृहम्। तत्पर्य्यायः। दार्व्व-
टम् २। इति हारावली। १६८॥
चिन्तिड़ी, स्त्री, (तिन्तिड़ी। पृषोदरादित्वात्
तस्य चत्वम्।) तिन्तिड़ी। इति द्विरूपकोषः॥
इति कश्चित्॥
चिन्तितं, त्रि, (चिति+कर्म्मणि क्तः।) कृत-
चिन्तनम्। यथा,—
"यच्चिन्तितं तदिह दूरतरं प्रयाति
यच्चेतसा न गणितं तदिहाभ्युपैति।"
इत्युद्भटः॥
कर्त्तरि क्ते चिन्तायुक्तः। भावे क्ते चिन्ता॥
चिन्तितिः, स्त्री, (चिन्त+भावे क्तिच् इट् च।)
चिन्ता। इति शब्दरत्नावली॥
चिन्तिया, स्त्री, चिन्ता। इति त्रिकाण्डशेषः॥
चिन्नः, पुं, शस्यविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥
चिना इति भाषा॥ (चीनशब्दे विशेषोऽस्य
ज्ञातव्यः॥)
चिपिटः, पुं, (चयतीति। चि+बाहुलकात्
पिटच् स च कित्।) भक्ष्यद्रव्यविशेषः। चिड़ा।
इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। पृथुकः २। इति
हेमचन्द्रः। ३। ६५॥ चिपिटकः ३। इत्यमरः॥
चिपुटः ४। इति भरतः॥ धान्यचमसः ५।
इति त्रिकाण्डशेषः॥ चिपीटकः ६। इति
शब्दरत्नावली॥ अस्य गुणाः। गुरुत्वम्।
स्निग्धत्वम्। बृंहणत्वम्। कफवर्द्धकत्वञ्च॥ क्षीर-
युक्तस्य तस्य गुणाः। बलकारित्वम्। वायुनाशि-
त्वम्। मलभेदकत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥
बृंहणत्वम्। वृष्यत्वञ्च। तस्य लक्षणं यथा,
भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे।
"शालयः सतुषा आर्द्रा भृष्टा अस्फुटितास्ततः।
कुट्टिताश्चिपिटाः प्रोक्तास्ते स्मृताः पृथुका अपि॥"
"शालेया यावनालाद्याश्चिपिटाः पुष्टिवर्द्धनाः॥"
इति राजनिर्घण्टः॥
तस्य भक्षणविधिनिषेधौ यथा,—
"द्विःस्विन्नमन्नं पृथुकं शुद्धं देशविशेषके।
नात्यन्तशस्तं विप्राणां भक्षणे च निवेदने॥
अभक्ष्यञ्च यतीनाञ्च विधवाब्रह्मचारिणाम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डम्॥
(नि नता नासिका विद्यतेऽस्य। "इनच्पिटच्-
चिकचि च।" ५। २। ३३। इति पिटच्
प्रकृतेश्चिरादेशश्च। नतनासिके त्रि। यथा,
विश्वकर्म्मप्रकाशे। १३। २।
"दिग्वक्त्रं चिपिटश्चैव व्यङ्गजं सुरजन्तथा॥"
इत्यस्य फलमाह तत्रैव। ५म श्लोके।
"तुङ्गहीनञ्च चिपिटं व्यङ्गञ्चानर्थदर्शनम्॥"
चिपिटाकारसुखादौ च। यथा, काशीखण्डे।
३७। १४।
"वक्त्रो ह्रस्वश्च चिपिटः सुखसौभाग्यभञ्जकः॥"
"चिपिटः चिण्टकाकारः।" इति तट्टीका॥)
चिपिटकः, पुं, (चिपिट+स्वार्थे कन्।) चिपिटः।
इत्यमरः। २। ६। ४७॥ (स्त्रियां टाप्। नत-
नासिका॥)
चिपिटा, स्त्री, गुण्डासिनीतृणम्। इति राज-
निर्घण्टः॥ (चिपिटा चिपिटाकारा इति।
चिपिट+टाप्। चिपिटमूर्त्तिः। यथा, काशी-
खण्डे। ३७। १६। "चिपिटाभिर्भवेद्दासी॥")
चिपुटः, पुं, (चिपिट+पृषोदरादित्वात् साधुः।)
चिपिटकः। इति भरतधृतरुद्रकोषः॥
चिप्पः, पुं, (चिक्कति पीड़यति अङ्गुलिमिति। चिक्क
+अच्। निपातनात् कस्थाने पागमे साधुः।)
नखरोगविशेषः। आङ्गुलहाड़ा इति भाषा॥
तल्लक्षणं यथा,—
"नखमांसमधिष्ठाय वातः पित्तञ्च देहिनाम्।
करोति दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्पमादिशेत्॥"
अथ कुनखस्य लक्षणमाह।
"अभिघातात् प्रदुष्टो यो नखो रूक्षोऽसितः खरः।
भवेत्तं कुनखं विद्यात् कुणीरं वा विधानतः॥"
अथ तयोश्चिकित्सा।
"चिप्पं रुधिरमोक्षेण शोधनेनाप्युपाचरेत्।
गतोष्मायामथैनन्तु सेचयेदुष्णवारिणा।
शस्त्रेणापि यथायोग्यमुच्छिद्य स्रावयेत्ततः॥
व्रणोक्तेन विधानेन रोपयेत्तं विचक्षणः।
स्वरसेन हरिद्रायाः पाचे कृत्वायसेऽभयाम्॥
घृष्ट्वा तज्जेन कल्केन लिम्पेच्चिप्पं पुनः पुनः।
काश्मर्य्याः सप्तभिः पत्रैः कोमलैः परिवेष्टितः॥
अङ्गुलीवेष्टकः पुंसां ध्रुवमाशु प्रशाम्यति।
श्लेष्मविद्रधिकल्पेन कुनखं समुपाचरेत्॥
नखकोटिप्रविष्टेन टङ्कणेन प्रशाम्यति।
कुनखश्चेत्तदा शैलः सजिले भवतेऽपि च॥"
इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे ४र्थे भागः॥
(लक्षणान्तरमस्य यथा,—
"कुर्य्यात् पित्तानिलं पाकं नखमांसे सवेदनम्।
चिप्पमक्षतरोगञ्च विद्यादुपनखञ्च तम्॥"
इति वाभटेनोत्तरस्थाने ३१ अध्याये उक्तम्।
चिकित्सास्य यथा,—
"चिप्पं शुद्धा जितोष्माणं साधयेच्छस्त्रकर्मणा।
इत्युत्तरस्थाने द्वात्रिंशेऽध्याये वाभटेन चोक्तम्।)
चिमिः, पुं, (चिनोति सञ्चिनोति मनुष्यजातिवत्
वाक्यानीति। चि+बाहुलकात् मिक्।) शुक-
पक्षी। इति शब्दमाला॥
चिमिकः, पुं, (चिमि+स्वार्थे कन्।) शुकपक्षी।
इति शब्दरत्नावली॥
चिरं, व्य, (चि+बाहुलकात् रक्।) दीर्घ-
कालः। तत्पर्य्यायः। चिराय २ चिररात्राय ३
चिरस्य ४। इत्यमरः॥ चिरेण ५ चिरात् ६
चिरे ७। इति भरतः॥ चिरतः ८। इति
शब्दरत्नावली॥ (यथा, मनुः। ४। ६०।
"नैकः प्रपद्येताध्वानं न चिरं पर्व्वते वसेत्।")
चिरकारी, [न्] त्रि, (चिरं व्याप्य करोतीति।
कृ+णिनिः।) चिरक्रियः। (यथा, महाभारते
१२। २६४। ३।
"चिरकारी हि मेधावी नापराध्यति कर्म्मसु।")
गौतमस्य पुत्रभेदः। अस्य निरुक्त्यादिकं यदुक्तं
महाभारते। १२। २६५। ४-५।
"चिरकारी महाप्राज्ञो गौतमस्याभवत् सुतः।
चिरेण सर्व्वकार्य्याणि विमृश्यार्थान् प्रपद्यते।
चिरं सञ्चिन्तयत्यर्थांश्चिरं जाग्रत् चिरं स्वपन्।
चिरं कार्य्याभिपत्तिञ्च चिरकारी तथोच्यते।")
चिरकालः, पुं, (चिरः काल इति कर्म्मधारयः।)
दीर्घकालः। तत्पर्य्यायः। दीर्घरात्रम् २।
इति त्रिकाण्डशेषः॥
चिरक्रियः, त्रि, (चिरं व्याप्य क्रिया यस्य।)
चिरकालेन क्रियाकारकः। तत्पर्य्यायः। दीर्घ-
सूत्रः। इत्यमरः। २। १। १७॥
चिरजीवकः, पुं, (चिरं जीवतीति। जीव+ण्वुल्।)
जीवकवृक्षः। इति जटाधरः॥
चिरजीवी, [न्] पुं, (चिरं जीवतीति। जीव+
णिनिः।) विष्णुः। काकः। इति मेदिनी।
जीवकवृक्षः। शाल्मलिवृक्षः। इति राज-
निर्घण्टः॥ मार्कण्डेयः। अश्वत्थामा। बलिः।
व्यासः। हनूमान्। विभीषणः। कृपः। परशु-
रामः। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ बहुकालजीविनि
त्रि। इति जटाधरः॥ (यथा, रामायणे। २।
१। ३६।
"अथ राज्ञो बभूवैवं वृद्धस्य चिरजीविनः।")
चिरञ्जीवी, [न्] पुं, (चिरं जीवतीति। जीव
+णिनिः।) विष्णुः। काकः। इति हेम-
चन्द्रः। ४। ३८८॥ जीवकवृक्षः। शाल्मलि-
वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ चिरजीविनि त्रि।
चिरण्टी, स्त्री, (चिरात् चिरेण वा अटति
पितृगृहादिति। अट+अच्। "वयसि प्रथमे।"
४। १। २०। इति ङीप्। ततः पृषोदरात्
साधुः।) स्ववासिनी। ऊढा अनूढा वा पितृ-

हस्थिता कन्या। द्वितीयवयाः स्त्री। सा च
वती। इति भरतधृतरुद्रः हेमचन्द्रश्च॥
तिक्तः, पुं, (चिरं चिरात् वा चिराय तिक्तोऽयमित्यर्थः
क्तः।) तृणविशेषः। चिरता इति भाषा॥
तत्पर्य्यायः। चिरातिक्तः २ तिक्तकः ३ अनार्य्य-
तिक्तकः ४ किराततिक्तः ५ भूनिम्बः ६ किरा-
तकः ७ सुतिक्तकः ८। इति शब्दरत्नावली॥
भूनिम्बशब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम्॥)
न्तनः, त्रि, (चिर+“चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो
वक्तव्यः।” ४।३।२३। सूत्रस्य वार्त्तिकोक्त्या
प्रत्ययः।) पुरातनः। चिरकालोत्पन्नः। इति
टाधरः॥
न्तनः, त्रि, (चिरं भव इति। “सायंचिर-
प्रगे।”४।३।२३। इति ट्युल् तुट् च। निपा-
तनात् साधुः।) पुरातनः। इत्यमरः।३।१।७७॥
यथा, पञ्चतन्त्रे।१।८०। “अयमस्माकं चिर-
न्तनो मन्त्रिपुत्रो दमनकोऽव्याहतप्रवेशः॥”
, मुनिविशेषः। यथा, सिद्धान्तकौमुद्याम्।४।
।१०५। इत्यस्य वार्त्तिके। “आश्मरथेषु पुरा-
तन चिरन्तनेन मुनिना॥”)
पाकी, [न्] पुं, (चिरेण पाकोऽस्यास्य।
पाक+इनिः।) कपित्थः। इति राजनिर्घण्टः॥
पुष्पः, पुं, (चिराणि पुष्पाणि यस्य।) वकुल-
वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
रम्, व्य, (चि+रमुक्।) चिरार्थम्। दीर्घ-
कालार्थम्। तत्पर्य्यायः। चिराय २ चिर-
रात्राय ३ चिरस्य ४ चिरात् ५ चिरेण ६।
इति हेमचन्द्रः।३।१६८॥ (यथा, रघौ।३।६२।
“तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे
विपक्षभावे चिरमस्य तस्थुषः॥”)
मेही, [न्] पुं, स्त्री, (चिरेण मेहतीति। मिह
+णिनिः।) गर्द्दभः। इति हेमचन्द्रः।४।३२२॥
भणः, पुं, (चिरं भणति क्रोशतीति। चिरं
+भण+अच्।) चिल्लः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
रात्रं, क्ली, (चिरा रात्रिरिति योगविभागात्
तत् समासे।) दीर्घकालः। इति हलायुधः॥
यथा, महाभारते।१।१६८।३।
चिररात्रोषिताः स्मेह ब्राह्मणस्य निवेशने॥”)
रात्राय, व्य, (चिररात्रं अयते इति। अय+
कर्म्मण्यण्।” ३।२।१। इत्यण्।) दीर्घकालः।
इत्यमरः।३।४।१४॥ (यथा, मनुः।३।२६६।
हविर्यच्चिररात्राय यच्चानन्त्याय कल्पते।
तत्पित्र्यो विधिवद्दत्तं तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः॥”)
विल्वः, पुं, (चिरं विलति आच्छादयति पत्र-
पुष्पकादिभिरिति। विल आच्छादने+वः।)
करञ्जवृक्षः। इत्यमरः।२।४।४७॥ (यथा,—
चिरविल्वोऽग्निको दन्ती चित्रको हयमारकः।
पोतसर्षपकञ्जानां पुरीषाणि च दारुणम्॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षट्त्रिंशेऽध्याये॥)
सूता, स्त्री, (चिरं सूता या सा।) चिर-
सूता गवी। केलेनू गाइ इति भाषा। तत्-
पर्य्यायः। वष्कयणी २। इत्यमरः।२।९।७१॥

चिरस्थायी, [न्] त्रि, (चिरं तिष्ठतीति। स्था+
णिनिः।) बहुकालस्थाता॥
चिरस्य, व्य, (चिरमस्यते इति। अस्+यत्।
शकन्ध्वादित्वात् साधुः।) दीर्घकालः। इत्य-
मरः।३।४।१॥ (यथा, हरिवंशे।१२६।२३।
“चिरस्य खलु कालेन संस्तुतोऽस्मि महात्मना॥”)
चिराटिका, स्त्री, (चिरं अटतीति। अट+ण्वुल्
कापि अत इत्वञ्च।) श्वेतपुनर्नवा। इति रत्न-
माला॥ पालाड़ी इति भाषा॥ यथा, वैद्यके।
“गोमूत्रशुद्धस्य पुरातनस्य
यद्वायसस्तानि चिराटिकायाः॥”
चिरात्, व्य, (चिरं अततीति। अत्+क्विप्)
दीर्घकालः। इति हेमचन्द्रः।६।१६८॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे।४।७८। “भो भगिनीसुत!
किमतिचिराद्दृष्टोऽसि॥”)
चिरात्, पुं, (चिरं चिरेण वा अत्ति। अद्+क्विप्।)
गरुड़ः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
चिरातिक्तः, पुं, (चिरं आतिक्तः।) चिरतिक्तः।
इति शब्दरत्नावली॥
चिराय, व्य, (चिरं अयते। अय+अण्।) दीर्घ-
कालः। इति हेमचन्द्रः।६।१६८॥ (यथा,
महाभारते।१३।६४।१०।
“पुरा धर्म्मो वर्त्तते नेह यावत्
तावद्गच्छामः सुरलोकं चिराय॥”)
चिरायुः, [स्] पुं, (चिरमायुर्यस्य।) देवता।
इति त्रिकाण्डशेषः॥ चिरजीविनि त्रि। यथा,
“भवति यदि मनुष्यो गुर्व्वधीनश्चिरायुः॥”
इत्यागमः॥
(यथा च पञ्चतन्त्रे।५।३४।
“यदि विस्तारविस्तीर्णं तद्भवेम चिरायुषम्॥”)
चिरि, र न हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वां-
परं-सकं-सेट्।) रेफोपधः। र वैदिकः। न,
चिरिणोति। इति दुर्गादासः॥
चिरिः, पुं, (चिनोति मनुष्यवद्वाक्यादिकम्।
चि+रिक्।) शुकपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥
चिरिण्टी, स्त्री, (चिरण्टी+पृषोदरात् साधुः।)
ऊढ़ा अनूढ़ा वा पितृगृहस्थिता कन्या। तत्-
पर्य्यायः। स्ववासिनी। इत्यमरः।२।६।८॥
चिरण्टी ३ सुवासिनी ४। इति भरतः॥
द्वितीयवयाः स्त्री। युवती। इति मेदिनी॥
चिरिविल्वः, पुं, (चिरविल्वः। पृषोदरादित्वात्
साधुः।) चिरविल्वः। करञ्जवृक्षः। इत्य-
मरटीकायां भरतः॥
चिरु, स्त्री, (चिञ् चयने+क्विप्। चि चयनं
ग्रहणमित्यर्थः रातीति। रा+“आतोऽनुपसर्गे कः” इति
कुः। बाहुसन्धिबलमाश्रित्यैव ग्रहणक्रियासम्भ-
वात् तथात्वम्।) बाहुसन्धिः। इति शब्द-
चन्द्रिका॥
चिरे, व्य, चिरम्। इत्यमरटीकायां राय-
मुकुटः॥
चिरेण, व्य, चिरम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा,
रघुः।५।६४।

“भावावबोधकलुषा दयितेव रात्रौ
निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव॥”)
चिर्भटी, स्त्री, (चिरेण भटतीति। भट+अच्।
गौरादित्वात् ङीष्। पृषोदरादित्वात् साधुः।)
कर्कटी। इति हेमचन्द्रः।४।२५५॥ (यथा,
पञ्चतन्त्रे।१।१६७। “अहो अविवेकोऽस्मन्नृपतेर्यः
पुरीषोत्सर्गमात्रं चिर्भटीभक्षणं करोति॥”)
चिर्भिटा, स्त्री, कर्कटीभेदः। चिभिड़ा इति
वेलसैद इति च देशान्तरीयभाषा॥ तत्-
पर्य्यायः। सुचित्रा २ चित्रफला ३ क्षेत्र-
चिर्भिटा ४ पाण्डुफला ५ पथ्या ६ रोचन-
फला ७ चिर्भिटिका ८ कर्कचिर्भिटा ९। इति
राजनिर्घण्टः॥ चिर्भिटम् १० धेनुदुग्धम् ११
गोरक्षकर्कटी १२। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्।
रूक्षत्वम्। गुरुत्वम्। पित्तकफापहत्वम्। अनु-
ष्णत्वम्। ग्राहित्वम्। विष्टम्भित्वञ्च॥ पक्वाया
अस्या गुणाः। उष्णत्वम्। पित्तलत्वञ्च। इति
भावप्रकाशः॥ गौल्यत्वम्। दीपनत्वञ्च॥
बालाया अस्या गुणाः। तिक्तत्वम्। किञ्चिदम्ल-
त्वञ्च। शुष्कायास्तस्या गुणाः। श्लेष्मवातारुचि-
जाड्यनाशित्वम्। रोचनत्वम्। दीपनत्वञ्च। इति
राजनिर्घण्टः॥ (क्वचित् पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते॥)
चिल, श वासे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-
सकं-सेट्।) वासः परिधानम्। श, चिलति
वस्त्रं लोकः परिदधातीत्यर्थः। चेलिता। इति
दुर्गादासः॥
चिलमीलिका, स्त्री, (चिरं मीलतीति। मील
सङ्कोचे+ण्वुल्। ततष्टापि अत इत्वम्। रस्य
लत्वे साधुः।) कण्ठीभेदः। खद्योतः। विद्युत्।
इति मेदिनी। के, २२८॥
चिलिचिमः, पुं, (चिरिं हिंसां चिनोतीति। चिरि
+चि+मक्। रस्य लत्वम्।) मत्स्यविशेषः।
चालियागड़क इति ख्यातः। इश्वाक इत्येके।
इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। नलमीनः २। इत्य-
मरः।१।१०।१८॥ तलमीनः ३ चिलीचिमिः ४ चिलीचिमः ५ चिलिचीमः ६ चेलि-
चीमः ७ चिलीमः ८ चिलिमीनकः ९ चिलि-
चीमिः ११ कवलः ११ विलोटकः १२। इति
भरतधृतकोषान्तरम्॥ चेङ्गो इति ख्यातो
मत्स्यः। तस्य गुणाः। लघुत्वम्। रूक्षत्वम्।
अनभिष्यन्दित्वम्। वायुकारित्वम्। कफनाशि-
त्वञ्च। इति राजवल्लभः॥
चिल्ल, शैथिल्ये। हावकृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥
(भ्वां-परं-अकं-सेट्।) ह्रस्वी लघ्वयान्तः।
चिल्लति चेचिल्लति। इति दुर्गादासः॥
चिल्लः, पुं, (चिल्लति हावभावेन उड्डीयते इति।
चिल्ल+अच्।) पक्षिविशेषः। चिल् इति
भाषा॥ तत्पर्य्यायः। आतायी २। इत्यमरः।
२।५।२१॥ शकुनिः ३ आतापी ४। इति
हेमचन्द्रः॥ खगान्तिः ५ कण्ठनीड़कः चिर-
भणः ७। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, विष्णु-
धर्म्मोत्तरे।

"गृध्रः कङ्कः कपोतश्च उलूकः श्येन एव च ।
चिल्लश्च चर्म्मचिल्लश्च भासः पाण्डर एव च ॥"
क्लिन्ने चक्षुषी अस्य । "क्लिन्नस्य चिलपिल् लश्चास्य चक्षुषी ।" ५ । २ । ३३ । इत्यस्य वार्त्ति इति चिलादेशो लप्रत्ययश्च ।) क्लिन्नचक्षुः । क्लिन्ननेत्रयुक्ते त्रि । इति मेदिनी । ले, १६ ॥

चिल्लिका, स्त्री, (चिल्ल इव कायतीति । कै+कः ।) झिल्लिका । इति शब्दरत्नावली ॥

चिल्लभक्ष्या, स्त्री, (चिल्लस्य भक्ष्या भक्षणीया ।) कटुविलासिनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

चिल्लाभः, पुं, (प्रसह्य हारकत्वात् चिल्ल इव आभातीति । आ+भा+कः ।) प्रसह्यचौरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ छातछेँचड़ इति गाँटिकाटा इति च भाषा ॥

चिल्ली, स्त्री, (चिल्लति हावं करोति चिल्लतेऽनेन वा । चिल्ल+इन् । ततो वा ङीष् ।) लोधः । पत्रशाकभेदः । तत्पर्य्यायः । चिल्लिका२ झुली३ अग्रलोहिता४ मृदुपत्री५ क्षारदला६ क्षारपत्रा७ वास्तुकी८ मङ्गल्ला९ गौड़वास्तुकः१० । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
"सतीनो वास्तुकश्चञ्चु चिल्ली मूलकपोतिकाः ।
मण्डूकपर्णी जीवन्ती शाकवर्गे प्रशस्यते ॥")
अस्य गुणाः । वास्तुकतुल्यत्वम् । क्षारत्वम् । श्लेष्मपित्तप्रमेहमूत्रकृच्छ्रनाशित्वम् । पथ्यत्वम् । रुचिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
("तद्वच्चिल्ली तु विज्ञेया वातपित्तविकारिणाम् ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ॥)
झिल्लिका । इति शब्दरत्नावली ॥

चिविः, पुं, (चीयते आदराय गृह्यते इति । चीव ग्रहणे+"सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां ४।११७ । इति इन् । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) चिबुकम् । इति जटाधरः ॥

चिविटः, पुं, (चिपिटः निपातनात् पस्य वः ।) चिपिटः । इत्यमरटीका ॥

चिविल्लिका, स्त्री, क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः । रक्तदला २ क्षुद्रघोली ३ मधुमालपत्त्रिका ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् । जीर्णज्वरे अतिहिततत्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिबुः, पुं, (चीयते आदरादर्थं गृह्यतेऽसौ । चीव +"मृगय्वादयश्च ।" उणां । १ । ३८ । इति कुप्रत्ययेन साधुः ।) चिबुकम् । इति भरतः ॥

चिबुकं, क्ली, (चिबु+स्वार्थे कन् । अभिधानात् क्लीवत्वम् ।) अधराधोभागः । इत्यमरः । २ । ६ । ९० ॥ थुँति इति दाड़ि इति च भाषा ॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । १ । ४६ ।
"उत्तम्भ्य चिबुकं वक्षस्युत्थाप्य पवनं शनैः ॥")

चिबुकः, पुं, (चिबुरिव कायतीति । कै+कः ।) मुचुकुन्दवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिह्न, लक्षणे । (अदन्तचुरा-परं-सकं-सेट् ।) सौत्रधुरादिरिति इद्धाः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

चिह्नं, क्ली, (चिह्न्यतेऽनेनेति । चिह्न लक्षणे+करणे घञ् ।) चिह्न्यते येन तत् । चिना इति दाग इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । कलङ्कः २ अङ्कः ३ लाञ्छनम् ४ लक्ष्म ५ लक्षणम् ६ लिङ्गम् ७ । इत्यमरः । १।३।१७ ॥ लक्ष्मणः ८ । इति भरतः ॥ अभिज्ञानम् ९ । इति जटाधरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १५ । ६ ।
"वैन्यस्य दक्षिणे हस्ते दृष्ट्वा चिह्नं गदाभृतः ।
पादयोररविन्दञ्च तं वै मेने हरेः कलाम् ॥")
पताका । इति मेदिनी । मे, ४ ॥

चिह्नकारी, [न्] त्रि, (चिह्नं करोतीति । कृ+णिनिः ।) घोरदर्शनः । विघाती । इति विश्वः ॥

चिह्नधारिणी, स्त्री, (चिह्नं धरति धारयतीति वा । धृ+णिनिः स्त्रियां ङीप् ।) श्यामालता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

चिह्नितः, त्रि, चिह्न+कर्म्मणि क्तः । चिह्नयुक्तः । अङ्कितः । लक्षितः । (यथा, मनुः । १०।५५ ।
"दिवा चरेयुः कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनैः ॥")

चीक, कि मर्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) कि, चीकयति चीकति । मर्षणं सहनं । तथा च । चन्द्रावतीतरङ्गाद्रीश्चीकयन्ति च यद्वपुरिति हलायुधः । वायवः सृशन्तीत्यर्थः । भट्टमल्लस्तु मर्षणे इति मह्वंथपमर्थं पठित्वा क्षमार्थमाह । इति दुर्गादासः ॥

चीड़ा, स्त्री, गन्धद्रव्यविशेषः । चीड़ागन्ध इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । दारुगन्धा २ गन्धवधूः ३ गन्धमादनी ४ तरुणी ५ तारा ६ भूतमारी ७ मङ्गल्या ८ कपटिनी ९ यक्षभीतिजित् १० । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । कासकफनाशित्वम् । दीपनत्वम् । अत्यन्तसेवनात् पित्तदोषभ्रमापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

चीनं, क्ली, (चिनोति कौशल्यादिकमिति । चि+बाहुलकात् नक् दीर्घश्च ।) पताका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सीसकम् । इति रत्नमाला ॥

चीनः, पुं, (चीयते सञ्चीयते ऊष्णलत्वादिदोषो यत्र । चि+बाहुलकात् नक् दीर्घश्च ।) देशविशेषः । चीना इति भाषा ॥ यथा,—
"काश्मीरन्तु समारभ्य कामरूपात्तु पश्चिमे ।
भोटान्तदेशो देवेशि ! मानसेशाच्च दक्षिणे ।
मानसेशादुत्तपूर्ब्बे चीनदेशः प्रकीर्त्तितः ॥"
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रम् ॥
(तद्देशवासिषु तन्नृपेषु च बहुवचनान्तः । यथा, महाभारते ।२।२६।९ । [ऽभवत् ॥")
"स किरातैश्च चीनैश्च वृतः प्राग्ज्योतिषोअंशुकविशेषः । (यथा, शकुन्तलायां १ माङ्के ।
"चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं नीयमानस्य ॥")
व्रीहिभेदः । तन्तुः । मृगविशेषः । इति मेदिनी । ने, ४ ॥

चीनकः, पुं, (चीन एव । चीन+स्वार्थे कन् ।) धान्यविशेषः । चीना इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । काककङ्गुः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । २१ ।

"प्रियङ्गवो ह्युदाराश्च कोरदूषाः सचीनकाः
अस्य गुणाः । शोषत्वम् । वायुवर्द्धक पित्तश्लेष्मनाशित्वम् । रूक्षत्वञ्च । इति रा वल्लभः ॥ कङ्गनी । चीनकर्पूरः । इति रा निर्घण्टः ॥ (चीनदेशवासिषु बहुवचनान्त यथा, महाभारते । ८ । ८ । १६ ।
"शूद्राभीरगणाश्च वार्ताश्च निषधाश्च पुण्ड्रचीनकाः

चीनकर्पूरः, पुं, (चीननामकः कर्पूरः ।) कर्पूर विशेषः । चीनकर्पूर इति देशान्तरीयभा तत्पर्य्यायः । चीनकः २ कृत्रिमः ३ घन पटुः ५ मेघसारः ६ तुषारः ७ द्वीपकर्पूरक अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत ईषच्छीतलत्वम् । कफकण्ठदोषक्रिमिनाशित्व मेध्यत्वम् । पावनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

चीनजं, क्ली, (चीने चीनदेशे जायते इति । +डः ।) लोहम् । तत्तु तीक्ष्णलौहम् । इ राजनिर्घण्टः ॥

चीनपिष्टं, क्ली, (चीनस्य सीसकस्य पिष्टं ह पेषणं वस्तु चूर्णमित्यर्थः ।) सिन्दूरम् । इ हेमचन्द्रः ॥ सीसकम् । इति राजनिर्घण्टः (यथा, कथासरित्सागरे । २३ । ८५ ।
"चीनपिष्टमयो लोकश्चाराणेकमयी च भः ।"

चीनवङ्गं, क्ली, (चीनभवं वङ्गम् ।) सीसकम् इति राजनिर्घण्टः ॥

चीनाकः, पुं, (चीनं चीनाकारमकतीति । च +अण् ।) कर्पूरविशेषः । तद्गुणाः । यथ भावप्रकाशे ।
"चीनाकसंज्ञः कर्पूरः कफक्षयकरः स्मृतः ।
कुष्ठकण्डूवमिहरस्तथा तिक्तरसश्च सः ।"

चीनाककर्कटी, स्त्री, (चीनमिव स्वादुः कर्कटी । त पृषोदरात् साधुः ।) कर्कटीप्रभेदः । सा चित्रकूटदेशे प्रसिद्धा । तत्पर्य्यायः । रा कर्कटी २ सुदीर्घा ३ राजफला ४ बाला कुलककर्कटी ६ । अस्या गुणाः । रुच्यत्वम् शिशिरत्वम् । पित्तदाहशोषनाशित्वम् । मधु रत्वम् । तृप्तिदत्वम् । हृद्यत्वञ्च । इति रा निर्घण्टः ॥

चीभ, क ङ कत्थे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां आत्मं-सकं-सेट् ।) कत्थः प्रशंसा । क, अ चीभत् । ङ, चीभते गुणिनं गुणी बोपदे कारादिरयमित्यके । इति दुर्गादासः ।

चीय, क ञ संग्रत्यादानयोः । (भ्वां-उभं-सकं 'सेट् ।) चतुर्थस्वरी । क, अचिचीयत् । चीयति चीयते । इति दुर्गादासः ।

चीरं, क्ली, (चिनोति आवृणोति इत्यं कटिदेश दिकं वा । चि+"शुसिचिमीनां दीर्घश्च उणां । २ । २५ । इति क्रन् दीर्घश्च ।) व त्वक् । (यथा, रामायणे । ५ । ३१ । २२ ।
"प्रागेव तु महाबुद्धिः सौमित्रिर्भ्रातृवत्सलः पूर्व्वजस्यानुयात्रार्थे द्रुमचीरैरलङ्कृतः ।")
जीर्णवस्त्रखण्डम् । इति सुभूतिः । इति शिवादि संग्रहटीकायां भरतः ॥ (यथा, भागवते । ४।४।

"चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षां
नैवाङ्घ्रिपाः परभृतः सरितोऽप्यशुष्यन् ।")
गोस्तनः । वस्त्रभेदः । (यथा, मनुः ।११।१०१।
चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्महणो व्रतम् ॥")
रेखाभेदः । लेखनभेदः । इति मेदिनी ॥ चूडा ।
(यथा, महाभारते । ३ । ११ । ४८ ।
"शुष्कवल्कलरीभूता बहवस्तत्र पादपाः ।
चीराणीव युदस्तानि रेजुस्तत्र महावने ॥")
सीसकम् । इति हेमचन्द्रः ॥
रकः, पुं, (चीर+संज्ञायां कन् ।) विक्रिया-
लेखः । विकारलेखनम् । इति विश्वः ॥ (स्वार्थे-
कनि चीरशब्दार्थोऽप्यत्र ॥)
रपत्रिका, स्त्री, (चीरमिव पत्रमस्य । ततः
कन् टापि अत इत्वञ्च ।) चञ्चुशाकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
रपर्णः, पुं, (चीरमिव पर्णमस्य ।) शालवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य शालशब्दे
विज्ञेया ॥)
रिः, स्त्री, (चि+बाहुलकात् क्रिः दीर्घश्च ।)
नेत्रांशुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
रिका, स्त्री, (चीरीति कृत्वा कायति शब्दायते
इति । कै+कः ।) झिल्ली । इति हेमचन्द्रः ॥
रितच्छदा, स्त्री, (चीरितः चीरमिव जात-
श्छदः पत्रं यस्याः ।) पालङ्क्यशाकम् । इति
भावप्रकाशः ॥
री, स्त्री, (चीरि+"कृदिकारादिति ।"
वा ङीष् ।) कच्छाटिका । झिल्ली । इति हेम-
चन्द्रः ॥
रुकं, क्ली, (ची इति कृत्वा रौति । रु+क्विप् ।
चीरुर्झिल्लीपतङ्गः स इव इति इवार्थे कन् ।)
फलविशेषः । चँउर इतिभाषा ॥ अस्य गुणाः ।
रुचिदाहकफपित्तकारित्वम् । अम्लत्वञ्च । इति
राजवल्लभः ॥
र्णं, त्रि, (चर+नक् । पृषोदरात् साधुः ।) शीलि-
तम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
र्णपर्णः, पुं, (चीर्णा विदीर्णा पर्णमस्य ।) निम्ब-
वृक्षः । खर्जूरवृक्षः । इति मेदिनी ॥
लिका, स्त्री, (चीरिका+रस्य लत्वे साधुः ।)
चीरिका । झिल्ली । इति शब्दरत्नावली ॥
ल्लका, स्त्री, (चीलिका+पृषोदरात् साधुः ।
चीदिति शब्देन लक्ष्यते इति । लक्ष+घञ् । ततः
पृषोदरादित्वात् साधुः इति वा ।) झिल्ली ।
इति शब्दरत्नावली ॥
व, ऋ ज ग्रहणे । संवृतौ । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) ऋ, अचिचीवत् ।
ज, चीवति चीवते वल्कलं भिक्षुः । गृह्णाति
परिदधाति वेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
व, क दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-अकं-सेट् ।) क, चीवयति । इति दुर्गा-
दासः ॥
वरं, क्ली, (चीयते तन्तुवन्धानैरिति । चि+
"चिलरच्छत्वरधीवरेति ।" उणां । ३ । १ ।
इति ष्वरच् । निपातनात् धातोर्दीर्घत्वे साधुः ।)
भिक्षुवस्त्रम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । ६१ । १२ ।
"अनमिरनिकेतश्चाप्यगोत्रचरणो मुनिः ।
कौपीनाच्छादनं यावत्तावदिच्छेच्च चीवरम् ॥")
चीवरी, [न्] पुं, (चीवरं अस्त्यस्येति । इनिः ।)
बुद्धभिक्षुकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चुक, क व्यथने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) कोपधः पञ्चमस्वरमध्यः ।
व्यथिः पीडनम् । क, चुकयति शत्रुं शूरः ।
इति दुर्गादासः ॥
चुकारः, पुं, (चुक+भावे अप् । चुकं पीडनं
आरात् सम्यक् ददातीति । सिंहनादश्रवणेन
भीरूणां भयजनकत्वात्तथात्वम् । आ+रा+
कः ।) सिंहनादः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चुक्रं, क्ली, (चकते तृप्यत्यनेन इति । चक+"स्फा-
यितञ्चीति ।" ... उणां । २ । १४ । इति
रक् उपधाया उत्वञ्च ।) अम्लद्रव्यविशेषः । महादा
इति ख्यातम् । तत्पर्य्यायः । तिन्तिडीकम् २
वृक्षाम्लम् ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ३५ ॥ चुक्र-
कम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ महाम्लम् ५ ।
इति जटाधरः ॥ (अम्लवृक्षकम् ६ । इति भाव-
प्रकाशः । १ । १ ॥) पत्रशाकविशेषः । चुक इति
भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । चुक्रवास्तूकम् २ लिकु-
चम् ३ अम्लवास्तूकम् ४ दलाम्लम् ५ अम्ल-
शाकाख्यम् ६ अम्लादि ७ हिलमोचिका ८ ।
अस्य गुणाः । अम्लपत्रत्वम् । लघुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । वातगुल्मनाशित्वम् । रुच्यशीतपित्त-
कारित्वम् । पथ्यत्वम् । तत्पर्य्यायगुणाः ।
"चुक्रिया स्यात् पत्राम्ला रोचनी शतवेधिनी ।
चुक्रा लघ्वतरा स्वाद्वी वातघ्नी कफपित्तकृत् ॥
रुच्या लघुतरा पाके दृष्णाके नातिरोचनी ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
("चुक्रमत्यम्लगुणाच्च दीपनं पाचनं परम् ।
शूलगुल्मविबन्धामवातश्लेष्महरं परम् ॥
वमिलत्वास्यवैरस्यहृत्पीडावह्निमान्द्यहृत् ॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवैद्यकम् ॥)
काञ्जिकभेदः । तत्पर्य्यायः । सहस्रवेधम् २
रसाम्लम् ३ चुक्रवेधकम् ४ शाकाम्लभेदनम् ५
चन्द्रम् ६ अम्लसारम् ७ चुक्रिका ८ । अस्य
गुणाः । तिक्तत्वम् । अम्लत्वम् । स्वादुत्वम् ।
कफपित्तनासिकारोगदुर्गन्धशिरोरोगनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥*॥ सन्धानविशेषः । यथा,
"यन्मस्त्वादिशुचौ भाण्डे सगुडक्षौद्रकाञ्जिकम् ।
धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते ॥
द्विगुणं गुडमध्वारनालमस्तु क्रमादिह ॥"
इति परिभाषा ॥
(अस्य लक्षणं यथा,—
"विनष्टे संहितो यस्तु तच्चुक्रमभिधीयते ॥"
इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे दशमेऽध्याये ॥)
चुक्रः, पुं, (चकते तृप्यतेऽनेनेति । चक+रक् उप-
धाया उत्वञ्च ।) अम्लः । अम्लवेतसः । इति विश्वः ॥
चुक्रकं, क्ली, (चुक्र+संज्ञायां कन् ।) शाक-
विशेषः । चुकापालङ्ग इति भाषा ॥ अस्य
गुणाः । दुर्ज्जरत्वम् । भेदकत्वम् । वायुनाशि-
त्वम् । पित्तकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राज-
वल्लभः ॥ (चुक्रार्थे स्वार्थे कन् ॥)
चुक्रफलं, क्ली, (चुक्रमेव फलं यस्य । चुक्रं फलति
वा । फल+अच् ।) वृक्षाम्लम् । इति राज-
निघण्टः ॥ (वृक्षाम्लशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)
चुक्रा, स्त्री, (चुक्रः अम्लत्वं विद्यतेऽस्य इत्यच्
टाप् च ।) चाङ्गेरी । इति मेदिनी । रे, ३५ ॥
आमरुल इति भाषा ॥ (अस्या गुणा यथा,—
"चुक्रा लघ्वतरा स्वाद्वी वातघ्नी कफपित्तकृत् ।
रुच्या लघुतरा पाके दृष्णाके नातिरोचनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तिन्तिडी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथास्याः
पर्य्यायाः भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"अम्लिका चुक्रिकाम्ली च चुक्रा दन्तशठापि च ।
अम्ला च चिञ्चिका चिञ्चा तिन्तिडीका च
तिन्तिडी ॥")
चुक्राम्लं, क्ली, (चुक्रमिव अम्लम् । चुक्रवदम्लोऽत्र
इति वा ।) वृक्षाम्लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(वृक्षाम्लशब्दे विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)
चुक्राम्ला, स्त्री, (चुक्रमिव अम्लः अम्लत्वं विद्यते-
ऽस्याः । अच् टाप् च ।) अम्ललोणिका ।
चिञ्चा । काञ्जिकभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चुक्रिका, स्त्री, (चुक्रो विद्यतेऽस्मिन् इति । ठन्
टाप् च ।) अम्ललोणिका । इत्यमरः । २ । ४ ।
१४० ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा, भावप्रकाशे ।
"चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्बष्ठाम्ललोणिका ।
अश्मन्तकस्तु शफरी कुशली चाम्लपत्रकः ॥")
कुचाङ्गेरी । इति रत्नमाला ॥ चुकापालङ्ग
इति भाषा ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।
"चुक्रिका स्यात् पत्राम्ला रोचिनी शतवेधिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
तिन्तिडी । तत्पर्य्याया यथा, तत्रैव ।
"अम्लिका चुक्रिकाम्ली च चुक्रा दन्तशठापि च ॥
अम्ला च चिञ्चिका चिञ्चा तिन्तिडीका च
तिन्तिडी ॥")
चुचुकं, क्ली, (चुचु इत्यव्यक्तशब्देन कायति पान-
काले इति । कै+कः ।) कुचाग्रम् । तत्-
पर्य्यायः । चूचुकम् २ चुचूकम् ३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ कुचाननम् ४ । पुंलिङ्गोऽपि । इति
रत्नकोषः ॥ स्तनवृन्तम् ५ । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (देशविशेषे तद्वासिषु च पुं । यथा,
महाभारते । १२ । २०७ । ४२ ।
"दक्षिणापथजन्मानः सर्व्वे नरवरान्ध्रकाः ।
गुहाः पुलिन्दाः शबराश्चुचुका मद्रकैः सह ॥")
चुचुः, पुं, सुनिषण्णशाकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चुचूकं, क्ली, (चुचुक+पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
चूचुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
चुच्य, ई अभिषवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
अकं-सकञ्च-सेट् ।) तालव्यवर्गाद्योपधः । पञ्च-

मञ्जरी। ई, चुक्त:। यङ्गयान्तोऽयमित्येके। अभिषवः स्नानं मन्थनं पीडनं सन्धानञ्च। इति दुर्गादासः॥

चुचुः, पुं, कुञ्कुन्दरि:। इति हारावली। ८३॥ (सङ्करजातिविशेषः। यथा, मनुः। १०। ४८।
"मेदान्ध्रचुचुमद्गूनामारण्यपशुहिंसनम्॥"
"चुचुमद्गुश्च वैदेहकवन्दिस्त्रियोर्ब्राह्मणेन जातौ वौधायनेनोक्तौ बोद्धव्यौ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥ व्याकरणोक्तप्रत्ययविशेषः। स तु प्रसिद्धार्थे भवति। यथा, विद्यया वित्तो विद्याचुचुः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ स्त्री, उद्भिज्जविशेषः। चेचुना इति लोके। नाडीचवत्। अस्या पर्य्यायाः गुणाश्च यथा,—
"चिञ्चा चचुश्चचुकी च दीर्घपत्रा सतिक्तका।
चुचुः शीता सरा रुच्या स्वाद्वी दोषत्रयापहा।
धातुपुष्टिकरी बल्या मेध्यपिच्छिलका स्मृता॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥
"सुवर्च्चलाया चुञ्चोर्वा लोणिकाया रसैरपि॥"
इति वाभटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये॥)

चुचुरी, स्त्री, (चुचुरिव रातीति। रा+कः। स्त्रियां ङीप्।) तिन्तिडीद्यूतम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ काँइवीचिर खेला इति भाषा॥

चुचुली, स्त्री, (चुचुरी। रस्य लत्वम्।) तिन्तिडीकास्थिभिर्द्यूतक्रीडा। इति हारावली। ६२॥

चुट, तुच्छने। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। तुच्छनमल्पीभावः। चोटति नदी ग्रीष्मे। इति दुर्गादासः॥

चुट, इ तुच्छने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। तुच्छनमल्पीभावः। इ, चुण्ट्यते नद्या ग्रीष्मे। इति दुर्गादासः॥

चुट, इ क छेदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। इ क, चुण्टयति धान्यं लोकः। इति दुर्गादासः॥

चुट, क शि छेदे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-तुदांच-परं-सकं-सेट्।) क, चोटयति। शि, चुटति अचुटीत्। इति दुर्गादासः॥

चुड्, क तुच्छने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) टद्वयान्तः। पञ्चमस्वरी। एकटकार इति रामः। तुच्छनमल्पीभावः। क, चुड्डयति नदी ग्रीष्मे। इति दुर्गादासः॥

चुड, इ तैक्ष्ण्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) इ, चुण्ड्यते। तैक्ष्ण्यमल्पीभावः। इति दुर्गादासः॥

चुड, इ क छिदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) इ क, चुण्डयति। इति दुर्गादासः॥

चुड, इ क रोषे। (चुरां-परं-अकं-सेट्।) इ क, चुण्डयति। इति दुर्गादासः॥

चुड, इ ङ रोषे। (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) इ, चुण्ड्यते। ङ, चुण्डते। इति दुर्गादासः॥

चुड्ड, लतौ। हावे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अकंच-सेट्।) टवर्गतृतीयोपधः। क्विपि संयोगान्तलोपे चुड्। कातन्त्रादौ हावकरण इत्येकोऽर्थो दृश्यते। अमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः। इत्यमरः। भाव एवाल्पसंलक्ष्यविकारो हाव इष्यते। इति साहित्यदर्पणम्। चुड्डति कान्तायवा कान्तः। इति दुर्गादासः॥

चुण, शि छिदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) शि, चुणति अचुणीत् चुचोण। इति दुर्गादासः॥

चुण्टा, स्त्री, (चुण्ट्यतेऽसाविति। चुण्ट छेदे+घञ्। स्त्रियां टाप्।) पुष्करिणी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चुण्टी, स्त्री, कूपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ उपकूपम्। कूप समीपे स्वल्पजलाधारः। इति हेमचन्द्रः॥

चुत, इर् च्युरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्। अकं-इति केचित्।) इर्, अचुतत् अचोतीत्। च्युर इह आसेचनम्। चोतति घृतं वह्नौ यज्वा आसिञ्चतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

चुतः, पुं, (चोतति च्यरति मलशोणितादिर्यस्मात्। चुत+घञर्थे कः।) गुदद्वारम्। इति शब्दरत्नावली॥

चुतिः, स्त्री, (चोतति च्यरति मलशोणितादिर्यस्याः। चुत+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां ४।११७। इति इन्।) गुदद्वारम्। इति शब्दरत्नावली॥

चुद, क तुदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) तुदि प्रेरणे। क, चोदयति वाग्मं चापः। इति दुर्गादासः॥

चुड्ड, लतौ। हावे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अकं च-सेट्।) तवर्गतृतीयोपधः। क्विपि संयोगान्तलोपे चुद्। कातन्त्रादौ हावकरण इत्येकोऽर्थो दृश्यते। अमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः। इत्यमरः। भाव एवाल्पसंलक्ष्यविकारो हाव इष्यते। इति साहित्यदर्पणम्। चुड्डति कान्तायवा कान्तः। इति दुर्गादासः॥

चुन्दी, स्त्री, (चोदयति प्रेरयति घटयतीत्यर्थः नायकादीनिति। चुद+कः। निपातनात् नुमागमः। ततः स्त्रियां ङीप्।) कुट्टनी। इति हेमचन्द्रः। ३। १९७॥

चुप, मन्दे गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) चोपति खञ्जः। चोपति दुष्टं राजा। इति रमानाथः। इति दुर्गादासः॥

चुब, इ कि चुम्बने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) चुम्बनं मुखसंयोगः। इ, चुम्ब्यते। कि, चुम्बयति चुम्बति कान्ताधरं कामी। प्रियामुखं किम्पुरुषश्चुचुम्बे॥ इति यतीहारे आत्मनेपदम्। इति दुर्गादासः॥

चुम्बं, स्त्री, (चुम्ब्यतेऽनेनात्र वा। चुबि चुम्बने+"ऋज्रेन्द्राग्रेति।" उणां। २। २८। इति रप्रत्ययो नकारलोपश्च।) वदनम्। इत्युणादिकोषः॥

चुम्बकः, पुं, (चुम्बति आकर्षति लौहमिति। चुम्ब+ण्वुल्।) कान्तलोहभेदः। तत्पर्य्यायः। कान्तपाषाणः २ अयस्कान्तः ३ लौहकान्तः ४। अस्य गुणाः। लेखनत्वम्। शीतलम्। मेदोविषगरापहत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ (विशेषोऽस्य कान्तलोहशब्दे ज्ञेयः॥) घटशोणितलक्षणम्। इति मेदिनी। के, ८९॥

चुम्बकः, त्रि, (चुम्बतीति। चुम्ब+ण्वुल्।) चुम्बपरः। धूर्त्तः। बहुग्रन्थैकदेशज्ञः। इति मेदिनी के, ८६॥

चुम्बनं, क्ली, (चुब इ कि चुम्बने+भावे ल्युट्।) मुखसंयोगः। चुमा इति भाषा। तस्थानानि यथा, कामशास्त्रे।
"मुखे स्तने ललाटे च कण्ठे च नेत्रयोरपि।
गण्डे च कर्णयोश्चैव कपोलभागमध्यतः।
चुम्बनस्थानमित्युक्तं विज्ञेयं कामकेलिषु॥"

चुर, कि स्तेये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) कि, चोरयति चोरति धनं चौरः। इति दुर्गादासः॥

चुरा, स्त्री, (चुर+बाहुलकात् कः। स्त्रियां टाप्।) चौर्य्यम्। इति शब्दरत्नावली॥

चुरी, स्त्री, (चुर+कः। स्त्रियां ङीप्।) उपकूपम्। कूपसमीपस्थाल्पजलाधारः। इति हेमचन्द्रः। ४। १५६॥

चुलुकं, क्ली, (चोलयतीति। चुल+बाहुलकात् उकञ्।) माषमज्जनजलम्। यथा। माषमज्जनजलमात्रामां तच्चुलुकमिति मङ्गोपनिषत्।

चुलुकः, पुं, (चोलयति उन्नतो भवतीति। चुल उन्नतौ+बाहुलकात् उकञ्।) घनपङ्कः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ प्रसृतिः। भाण्डभेदः। इति हेमचन्द्रः॥

चुलुकी, [न्] पुं, (चुलुक जलमस्तीति विद्यतेऽस्य। चुलुक+इनिः।) शिशुमाराकृतिमत्स्यः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, वाभटे सूत्रस्थाने। ६। ५५
"चुलुकी नक्रमकरशिशुमारतिमिङ्गिलाः।
राजीचिलिचिमाद्याश्च मांसमित्याहुरप्सुचराः॥")

चुलुम्प, लोपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) अन्तःस्थतृतीयमध्यः। पञ्चमस्वरी। ओष्ठ्यवर्गशेषोपधः। चुलुम्पति। यङादौ चुलुम्प्यते इत्यादि। न तु नकारस्याउनुस्वार-पञ्चमाविति स्वरेणाप्रकृतित्वे यङादौ तल्लोप इति वाच्यम्। तर्हि नोपधस्यैव पठितत्वमितिलोपात्। एवं सति अङ्कादीनां न प्रकृतित्वमिति ङमध्यपाठः कथमिति चेन्न। ते तु कार्य्यार्थमेव ङमध्या एवेति ज्ञापनाय ङमध्याः पठिताः। न च तर्हि इदित् पाठेऽपीष्टसिद्धिरिति वाच्यम्। क्विपि संयोगान्तलोपे इदित्पाठे चुलुन् चुलुम्लोपे चुलुम् इति भेदात्। एवं सर्व्वत्र। इति दुर्गादासः॥

चुलुम्पः, पुं, (चुलुम्प्यते इति चुलुम्पनमिति वा। चुलुम्प+भावे घञ्।) बाललालनम्। इति जटाधरः॥

म्पा, स्त्री, (चुलुम्पति चञ्चला भवतीति । चुलुम्प + अच् । स्त्रियां टाप् ।) छागी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

म्पी, [न्] पुं, (चुलुम्पो लौल्यं चञ्चलता ल्यर्थः । सोऽस्यास्तीति । इनिः ।) शिशु-माराकृतिमत्स्यः । उत्पलमत्स्यः । इति कचित् । इति शब्दरत्नावली ॥

, हावकृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी लङ्घयान्तः । एको-र्थः । चुल्लन्ति चारणयणाश्च सह प्रियेणेति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

ः, पुं, क्लिन्नचक्षुः । (क्लिन्ने चक्षुषी अस्य । "चुल् च ।" ५ । २ । ३३ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या क्लिन्नस्य चुलादेशो लप्रत्ययश्च ।) तद्युक्ते-त्रि । इति हेमचन्द्रः । ३ । १२५ ॥

क्री, स्त्री, (चुल्लति हावभावेन क्रीडतीति । चुल्ल + ण्वुल् । गौरादित्वात् ङीष् ।) शिशु-मारः । कुण्डीभेदः । कुलविशेषः । इति मेदिनी शब्दरत्नावली च ॥

ः, स्त्री, (चुल्ल्यते प्रज्वाल्यते अग्निरत्र । चुल्ल + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां । ४ । ११७। इति इन् । यद्वा, चुद्यते प्रेर्य्यते अग्निर्येन । चुद् + बाहुलकात् लिक् ।) पाकार्थमग्नि-स्थानम् । चुला इति आखा इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अश्मन्तम् २ उद्धानम् ३ अधि-श्रयणी ४ अन्तिका ५ । इत्यमरः । २ । ९ ।२९॥ असन्तम् ६ उध्मानम् ७ उद्धारम् ८ चुल्ली ९ आन्दिका १० । इति तट्टीका ॥ उद्धानिः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥

ी, स्त्री, (चुल्लि + "कृदिकारादक्तिनः ।" ४ । १ । ४५ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या वा ङीष् ।) चिता । उद्धानम् । इति मेदिनी । ले, १७ ॥ (यथा, मनुः । ३ । ६८ ।

"पञ्च सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः । कण्डनी चोदकुम्भश्च वध्यते यास्तु वाहयन् ॥")

ं, क्ली पुं, चुस्तम् । तत्तु मांसपिण्डकविशेषः ॥ स्थालोभृष्टमांसम् । पनसादिफलस्यासारभागः । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥ भोता इति ख्यातः ॥

कं, क्ली पुं, (चूष्यते पीयते इति । चूष पाने + बाहुलकात् उकः यस्य चत्वञ्च ।) चुचुकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, रामायणे । ६ । २३ । १३ ।

'सगौ च विरलौ पीनौ समौ मे मग्नचूचुकौ ॥")

कः, पुं, (चुकति अल्पीभवतीति । चुक + वुल् ततो निपातनात् दीर्घत्वे साधुः ।) कूपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ा, स्त्री, (चोलयति मस्तकादुपरि उन्नता भवतीति । चुल क् उन्नतौ + भिदादित्वादङ् ततो दीर्घत्वनोलस्य डत्वे साधुः ।) मयूरशिखा । शिरोमध्यस्थशिखामात्रम् । तत्पर्य्यायः । शिखा २ । इत्यमरः । २ । ५ । ३२ ॥ केशपाशी ३ । जूटिका ४ जुटिका ५ । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।

"शिखा चूडा केशपाशी जूटिका जुटिकेत्यपि । शिरोमध्यबद्धचूडे भवेदेतत्तु पञ्चकम् ॥"

वडभी । बाहुभूषणम् । इति मेदिनी । डे, १३ ॥ अग्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हितोपदेशे । "अस्ताचलचूडावलम्बिनि भगवति चन्द्रमसि ॥") कूपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दशसंस्कारान्त-र्गतसंस्कारविशेषः । यथा । चूडा कार्य्या यथा-कुलमिति मलमासतत्त्वम् ॥ (यथाच,—

"अयुग्माब्दे तथा मासि चूडा भौमशनीतरे । अर्केन्दुकालशुद्धौ च जन्ममासेन्दुभाद्दते ॥ रिक्तादर्शाष्टमीषष्ठीप्रतिपद्वर्ज्जिते सिते ॥"

इति संस्कारतत्त्वधृतज्योतिषवचनम् ॥ अस्य विशेषविवरणं चूडाकरणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

चूडाकरणं, क्ली, (चूडायाः करणं कर्म्म ।) दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषः । तस्य क्रमो यथा । कुलाचारवशात् प्रथमे तृतीये वा वर्षे चूडाकरणं कर्त्तव्यम् । तत्र प्रथमं प्रातः-कृतस्नानः कृतवृद्धिश्राद्धः पिता सत्यनामान-मग्निं संस्थाप्य विरूपाक्षजपान्तां कुशण्डिकां समाप्याग्नेर्दक्षिणत एकविंशतिदर्भपिञ्जलीः सप्त-सप्तभिरेकीकृत्य कुशान्तरेण वेष्टयित्वा उष्णो-दकसहितं कांस्यपात्रं ताम्रनिर्म्मितक्षुरं तदभावे दर्पणं वा लौहक्षुरपाणिञ्च नापितं स्थापयेत् अग्नेरुत्तरतो वृषगोमयं तिलतण्डुलमाषसिद्धञ्च कृशरं अग्नेः पूर्व्वतो मिश्रितव्रीहियवतिलमाष-पूरितपात्रत्रयं स्थापयेत् । माता शुचिना वस्त्रेण कुमारमाच्छाद्य क्रोडे निधाय अग्नेः पश्चिमतो भर्त्तुर्व्वामपार्श्वे उत्तराग्रेषु कुशेषु प्राङ्मुखी उपविशति । ततः पिता प्रकृतकर्म्मारम्भे प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमं कुर्य्यात् । प्रजापतिरृषिर्गायत्री छन्दोऽग्निर्देवता महा-व्याहृतिहोमे विनियोगः । ओँ भूः स्वाहा । प्रजापतिरृषिरुष्णिक् छन्दो वायुर्देवता महा-व्याहृतिहोमे विनियोगः । ओँ भुवः स्वाहा । प्रजापतिरृषिरनुष्टुप् छन्दः सूर्य्यो देवता महा-व्याहृतिहोमे विनियोगः । ओँ स्वः स्वाहा । प्रजापतिरृषिर्बृहती छन्दः प्रजापतिर्देवता व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमे विनियोगः । ओँ भूर्भुवः स्वः स्वाहा । ततः पिता उत्थाय प्राङ्-मुखः कुमारस्य मातुः पश्चादवस्थितः क्षुरपाणिं नापितं पश्यन् तमेव सवितृरूपं ध्यायन् जपति । प्रजापतिरृषिः सविता देवता चूडाकरणे विनियोगः । ओम् आयमगात् सविता क्षुरेण । तत उष्णोदकसहितं कांस्यपात्रं पश्यन् वायुं मनसा ध्यायन् जपति । प्रजापतिरृषिर्वायु-र्देवता चूडाकरणे विनियोगः । ओँ उष्णेन वाय उदकेनेधि । ततः कांस्यपात्रस्थितोष्णो-दकेन दक्षिणहस्तगृहीतेन दक्षिणकपुष्णिकाम-नेन मन्त्रेण क्लेदयति । कपुष्णिकाशब्देन दक्षिणो-त्तरतः शिखास्थानादधः शिरसः कर्णाभि-मुखोऽवदेश उच्यते । ततः प्रजापतिरृषिरापो देवता चूडाकरणे विनियोगः । ओम् आप उदन्तु जीवसे । ततस्ताम्रक्षुरं तदभावे दर्पणं वा पश्यन् जपति । प्रजापतिरृषिर्विष्णुर्देवता चूडाकरणे विनियोगः । ओँ विष्णोर्दंष्ट्रोऽसि । ततः कुशवत्सप्तदर्भपिञ्जलीर्गृहीत्वा क्लिन्न-दक्षिणकपुष्णिकादेशे अनेन मन्त्रेण ऊर्द्ध्वमूला निदध्यात् । प्रजापतिरृषिरोषधिर्देवता चूडा-करणे विनियोगः । ओम् ओषधे त्रायस्वैनम् । ततो वामहस्तगृहीतकुशपिञ्जलीसहित-कपुष्णिकादेशे स्वदक्षिणहस्तगृहीतताम्रक्षुरं दर्पणं वा अनेन मन्त्रेण निदध्यात् । प्रजापति-रृषिः स्वधितिर्देवता चूडाकरणे विनियोगः । ओँ स्वधिते मैनं हिंसीः । ततः केशच्छेदो यथा न भवति तथा ताम्रक्षुरं दर्पणं वा तत्रैव कपुष्णिकादेशे अनेन मन्त्रेण प्रेरयेत् । प्रजा-पतिरृषिः पूषा देवता चूडाकरणे विनियोगः । ओँ येन पूषा बृहस्पतेर्वायोरिन्द्रस्य चावपत्तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय दीर्घायु-ष्ट्वाय बलाय वर्च्चसे । तूष्णीं वारद्वयम् । ततो लौहक्षुरेण दक्षिणकपुष्णिकदेशस्य केशं छित्त्वा दर्भपिञ्जलीसहितकेशस्य बालमित्रविधृत-पात्रस्थवृषगोमयोपरि निधानं कुर्य्यात् । ततः कपुच्छलदेशस्य कांस्यपात्रस्थितोष्णोदकेन दक्षिणहस्तगृहीतेन पूर्व्ववदेव आप उन्दन्तु जीवसे इत्यनेन मन्त्रेण क्लेदनं ओँ विष्णोर्दंष्ट्रो-ऽसि इत्यनेन ताम्रक्षुरस्य दर्पणस्य वा प्रेरणं ओम् ओषधे त्रायस्वैनं इत्यनेन कपुच्छलदेशे ऊर्द्ध्वमूलदर्भपिञ्जलीनिधानं ओँ स्वधिते मैनं हिंसीरित्यनेन ताम्रक्षुरस्य दर्पणस्य वा कपु-च्छलदेशे निधानं ओँ येन पूषा बृहस्पतेरित्य-नेन पूर्व्वाभिमुखं ताम्रक्षुरप्रेरणं लौहक्षुरेण कपुच्छलदेशस्य केशं छित्त्वा दर्भपिञ्जलीसहित-केशस्य बालमित्रविधृतपात्रस्थवृषगोमयोपरि निधानं कुर्य्यात् । कपुच्छलशब्देन पश्चिमतः शिखास्थानादधःशिरसो नापितक्रोडाभि-मुखोऽवदेशोऽभिधीयते । तथैव वामकपुष्णिका-प्लावनादिच्छेदनपूर्व्वकं वृषगोमयोपरिदेशे निधानान्तं पूर्व्ववत् सर्व्वं कुर्य्यात् । ततः कुमा-रस्य शिरः पाणिभ्यामुपगृह्य जपति । प्रजा-पतिरृषिरुष्णिक् छन्दो जमदग्निकश्यपागस्त्या-दयो देवताश्चूडाकरणे विनियोगः । ओँ त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषं अगस्त्यस्य त्र्यायुषं यद्देवानां त्र्यायुषं तत्तेऽस्तु त्र्यायुषम् । ततोऽग्नेरुत्तरदेशं नीत्वा पुष्पाद्यलङ्कृतो नापितः कुमारं मुण्डयति । सर्व्वमेव केशं वृषगोमयो-परि निधायारण्ये वंशविटपे स्थापयेत् ततः पूर्व्ववत् व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमं कृत्वा तूष्णीं प्रादेशप्रमाणघृताक्तसमित्प्रक्षेपान्तप्रकृतं कर्म्म समाप्य उदीच्यं शाट्यायनहोमादिवाम-देव्यगानान्तं कर्म्म निर्व्वृत्य कर्म्मकारयितृब्राह्म-

गाय दक्षिणां दद्यात्। कांस्यधान्ययवतिलमाषशरावान् नापिताय दद्यात्। इति चूडाकरणं समाप्तम्॥” इति भवदेवभट्टः॥

चूडामणिः, पुं, (चूडा शिरोभूषणं मुकुटकिरीटादिकम्। तत्र स्थितो मणिः। शाकपार्थिवादिवत् समासः।) शिरोरत्नम्। (यथा, महाभारते। १। ११६। ३८।
“ततश्चूडामणिं निष्कमङ्गदे कुण्डलानि च॥”
चूडायामग्रभागे मणिरिव यस्य।) काकचिञ्चाफलम्। इति मेदिनी। णी, ६४॥ योगविशेषः। (स तु ग्रहणकाले एव भवति।) यथा गारुडे।
“सूर्य्यग्रहः सूर्य्यवारे सोमे सोमग्रहस्तथा।
चूडामणिरयं योगस्तत्रानन्तं फलं स्मृतम्।
अन्यस्मादृग्रहणात् कोटिगुणमत्र फलं लभेत्॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
शुभाशुभगणनाविशेषः। तस्य विवरणं गरुड़पुराणे २०५ अध्याये द्रष्टव्यम्॥ * ॥ वङ्गदेशीयपण्डितानामुपाधिश्च॥

चूडाम्लं, क्ली, (चूडायां अग्रभागे अम्लो यस्य।) वृक्षाम्लम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चूडालं, क्ली, (चूडा अस्त्यस्य। “प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्।” ५। २। ९६। इति लच्।) मस्तकम्। इति शब्दरत्नावली॥ चूडायुक्ते त्रि। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। १०। ७। ३७।
“चूडालाः कर्णिकाराश्च प्रहृष्टाः पिठरोदराः॥”)

चूडाला, स्त्री, (चूडा शिखा अस्त्यस्याः। “प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्।” ५।२।९६। इति लच्। ततोऽजादित्वात् टाप्।) उच्चटाख्यम्। इत्यमरः। २। ४। १६०॥ श्वेतगुञ्जा। नागरमुस्ता। इति राजनिर्घण्टः॥

चूडावान्, [त्] (चूडा अस्त्यस्य। चूडा+मतुप्। मस्य वत्वम्।) चूडाविशिष्टः। इति चूडालाशब्दार्थे मेदिनी। ले, ६०॥

चूण, क सङ्कोचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) तालव्यवर्गाद्यादिः। षष्ठस्वरी। क, चूणयति चक्षुः सङ्कुचितं स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

चूतः, पुं, (चूष्यते पीयते इति। चूष+कर्म्मणि क्तः। पृषोदरादित्वात् षलोपः। रसालत्वादेवास्य तथात्वम्।) आम्रवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ३३॥ (यथा, रामायणे।३।७६।१७।
“परिचुम्बति संविश्य भ्रमरश्चूतमञ्जरीम्।
नवसङ्गमसंहृष्टः कामी प्रणयिनीमिव॥”
चोतति चरति शोणितादिकमस्मादिति। चुत-चरणे+बाहुलकात् घञर्थे कः दीर्घश्च।) गुदद्वारम्। इति शब्दरत्नावली॥ च्यूत इत्यपि पाठः॥

चूतकः, पुं, (चूत एव। चूत+स्वार्थे कन्।) आम्रः। कूपकः। इति मेदिनी। के, ६०॥

चूर, ई ङ य दाहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा-आत्मं-सकं-सेट्। (दीर्घी। ङ य, चूर्य्यते वह्निरिन्धनम्। ई, चूर्णः। इति दुर्गादासः॥

चूर्ण, क पेषे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) षष्ठस्वरी। पेषश्चूर्णीकरणम्। क, चूर्णयति शिला। इति दुर्गादासः॥

चूर्णं, क्ली, (चूर्ण्यते पिष्यते यत्। चूर्ण+कर्म्मणि घञ्।) सम्पेषणेन जातरजः। तस्य लक्षणं यथा,—
“अत्यन्तशुष्कं यद्द्रव्यं सुपिष्टं वस्त्रगालितम्।
तत् स्याच्चूर्णं रजः क्षोदस्तन्मात्रा कर्षसम्मिता॥
चूर्णे गुड़ः समो देयः शर्करा द्विगुणा मता।
चूर्णेषु भर्ज्जितं हिङ्गु देयं नोत्क्लेदकृद्भवेत्॥
लिहेच्चूर्णं द्रवैः सर्व्वैर्घृताद्यैर्द्विगुणोन्मितैः।
पिबेच्चतुर्गुणैरेव चूर्णमालोड़ितं द्रवैः॥
चूर्णावलेहगुटिका कल्कानामनुपानकम्।
पित्तवातकफातङ्के त्रिद्व्येकपलमाहरेत्॥”
इति भावप्रकाशः॥ * ॥
चूर्णौषधस्य पूर्णवीर्य्यं पक्षत्रयपर्य्यन्तं तिष्ठति। इति वैद्यकपरिभाषा॥
(“कर्षश्चूर्णस्य कल्कस्य गुड़िकानाञ्च सर्व्वशः।
द्रवशुक्त्या स लेढव्यः पातव्यश्च चतुर्द्रवः॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे॥)
आवीर इति ख्यातम्। (यथा, मेघदूते। ७०।
“अर्च्चिस्तुङ्गानभिमुखगतान् प्राप्य रत्नप्रदीपान्
ह्रीमूढ़ानां भवति विफला प्रेरणा चूर्णमुष्टिः॥”)
पटरसाश्चोद इत्यन्ये। इति भरतः॥ गन्धगुँड़ा इति ख्यातम्। इति सारसुन्दरी॥ तत्पर्य्यायः। वासयोगः २। इत्यमरः। २।६।१३४॥ वासयुक्तिः ३। इति मेदिनी। ने,१२॥ गन्धयुक्तिः ४। इति भूरिप्रयोगः॥ पटयुक्तिः ५। इति शब्दरत्नावली॥ (कुङ्कुमादिरजः। यथा, रघुः। ४। ५४।
“अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः॥”)

चूर्णः, पुं, (चूर्ण्यते सम्पिष्यते इति। चूर्ण+कर्म्मणि घञ्।) सम्पेषणेन जातरजः। चूर इति गुँड़ा इति फाकि इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। क्षोदः २। इत्यमरः। २। ८। ९८॥ चूर्णम् ३ रजः ४। इति भावप्रकाशः॥ (यथा, महाभारते। ६। ११८। ३।
“कन्याश्चन्दनचूर्णैश्च लाजैर्म्माल्यैश्च सर्व्वशः।
अवाकिरञ्छान्तनवं तत्र गत्वा सहस्रशः॥”)
धूलिः। क्षारविशेषः। इति मेदिनी। णे, १२॥ चूण इति भाषा॥ (यथा,—
“पर्णानि शीर्णवर्णानि सीदन्त्याकर्णलोचने!।
चूर्णमानीयतां तूर्णं पूर्णचन्द्रनिभानने!॥”)
शेषस्य गुणः। वातश्लेष्ममेदोनाशित्वम्॥ शङ्खचूर्णस्य गुणाः। कटुत्वम्। क्षारत्वम्। उष्णत्वम्। कृमिनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चूर्णकं, क्ली, (चूर्ण इव कायतीति। चूर्ण+कै+कः।) गद्यविशेषः। यथा,—
“अपादः पदसन्तानो गद्यं तत्तु त्रिधा मतम्।
चूर्णकोत्कलिकाप्रायवृत्तगन्धिप्रभेदतः॥
अकठोराक्षरं स्वल्पसमासं चूर्णकं विदुः।
तत्तु वैदर्भरीतिस्थं गद्यं हृद्यतरं भवेत्॥
भवत्युत्कलिकाप्रायं समासाढ्यं दृढ़ाक्षरम्।
वृत्तैकदेशसम्बन्धाद्वृत्तगन्धि पुनः स्मृतम्।
चूर्णकं यथा। स हि त्रयाणामेव जगतां गतिः परमपुरुषः पुरुषोत्तमो दृप्तदानवभरेण भरालसामवनिमवलोक्य करुणार्द्रहृदयस्तस्या भारमवतारयितुं रामकृष्णस्वरूपेणांशतो यदुवंशे अवततार।” इति छन्दोमञ्जरी॥ (क्वचित् द्र... इत्यपि दृश्यते॥)

चूर्णकः, पुं, (चूर्णैः कायते प्रकाशते इति। कै+कः।) सक्तुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (षष्टिक... यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये। “षष्टिकाः काङ्गुकमुकुन्दकपीतकप्रमोदककाकलकासन-पुष्पकमहाषष्टिकचूर्णककुरवककेदारकप्रभृतयः षष्टिकाः॥”) स्वार्थे के चूर्णशब्दार्थोऽप्यत्र।

चूर्णकारः, पुं, (चूर्णं क्षारविशेषं करोतीति। चूर्ण+कृ+“कर्म्मण्यण्।” ३। २। १ इत्यण्।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। चूणारी इति भाषा। स नटकन्यायां पुण्ड्रकाज्जातः। इति पराशरपद्धतिः॥

चूर्णकुन्तलः, पुं, (चूर्णं वासयोगस्तद्युक्तः कुन्तलः। शाकपार्थिवादिवत् समासः।) अलकः। इत्यमरः। २। ६। ९६॥

चूर्णखण्डं, क्ली, (चूर्णाय यत् खण्डम्।) कर्करम्। इति हारावली। २०८॥ काँकर इति घुटि इति च भाषा॥

चूर्णपारदः, पुं, (चूर्णः पारदस्य। एकदेशिसमासः। पारदजन्यतया एवास्य तथात्वम्।) हिङ्गुलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चूर्णशाकाङ्कः, पुं, (चूर्ण इव शुभ्रः शाकलमङ्कः सादृश्येन गच्छतीति। अङ्क गतौ+अच्।) गौरसुवर्णशाकम्। इति राजनिर्घण्टः।

चूर्णिः, स्त्री, (चूर्णयति खण्डयति अशेषपण्डितानां तर्कमिति। चूर्ण+“सर्व्वधातुभ्य इन्।” उणां। ४। ११७। इति इन्। यद्वा, “चूर्णि पृश्निपाणीति।” उणां। ४। ५२। इति इः।) पातञ्जलव्याकरणम्। महाभाष्यम्। कपर्दकः। इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः॥ शतसंख्यककपर्द्दकाः। इति सिद्धान्तकौमुद्यां उणादिवृत्तिः॥

चूर्णिका, स्त्री, (चूर्णः क्षोदोऽस्यास्तीति। चूर्ण+“अत इनिठनौ।” ५। २। ११५। इति ठन्।) सक्तुः। इति भूरिप्रयोगः॥

चूर्णिकृत्, पुं, (चूर्णिं महाभाष्यं करोतीति। कृ+क्विप्।) भाष्यकारः। इति त्रिकाण्डशेषः।

चूर्णी, स्त्री, (चूर्णिः+“कृदिकारादक्तिनः।” इति ... १। ४५। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या वा ङीष्।) कपर्द्दकः। इति मेदिनी। णी, १२। नदीविशेषः। सा राढ़ाघाट्टाख्यग्रामसमीपे तिष्ठति।

चूलः, पुं, (चोलयति पुनः पुनः छिन्नेऽपि उन्नमतीति। चुल उन्नतौ+“इगुपधज्ञेति।” ३। १। १३५। इति कः। निपातनात् दीर्घः। यद्वा, चूर्य्यते इति। चूर्+कः। रस्य लत्वम्।)

ेशः। यथा। "मुक्तकेशाश्च चूलिनः।" इति
लङ्गपुराणम् ॥

ाकः, पुं, (चूल एव। चूल+स्वार्थे कन्।)
ेशः। यथा, मत्स्यसूक्ते ३८ पटले।
'गृहीतचूलको विप्रो म्लेच्छेन रजकादिना।
ाजापत्यद्वयं कुर्य्यात् शूद्रः कुर्य्यात्तु भागतः॥
र्गाखं निर्व्वपेत् केशं घृते चान्त्यावसायिना।
ान्यजेस्तु शिखावर्ज्जं शूद्रैरग्न्यङ्गुलिद्वयम् ॥"

ा, स्त्री, (चूड़ा+डस्य लत्वम्।) चन्द्रशाला।
ृहोपरिगृहम्। इति शब्दरत्नावली॥ चूड़ा च॥

ाकं, क्ली, (चोलयति गोधूमचूर्णं पिष्टकाका-
रेण उन्नयति उत्पादयतीत्यर्थः। चुल+णिच्+
ण्वुल्। पृषोदरात् दीर्घत्वे अत इत्वे च साधुः।)
घृतभृष्टगोधूमचूर्णम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ लूची
इति भाषा॥

ाका, स्त्री, (चोलयति सन्निहितचर्म्ममांस-
राशिं उन्नयतीति। चुल+ण्वुल्+कापि अत
इत्वञ्च। पृषोदरात् दीर्घत्वे साधुः।) हस्तिकर्ण-
मूलम्। इत्यमरः ।२।८।३८॥ नाटकाङ्गविशेषः।
इति मेदिनी। के, ६०॥

, पाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-
सेट्।) दीर्घो चूषत्यास्त्रं लोकः। इति दुर्गा-
दासः॥

ा, स्त्री, (चूष्यते पीयते पृष्ठमांसेनाहृष्यता
पीयते इति। चूष+घञर्थे कः।) कक्ष्या। इत्य-
मरः। २। ८। ४२॥ काछदड़ी इति भाषा॥

, क्रि सन्दीपने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-
पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) क्रि, चर्त्तयति। इति
दुर्गादासः॥

, श हिंसे। ग्रन्थे। इति कविकल्पद्रुमः॥
(तुदां-परं सकं-सेट्।) श, चृतति चर्त्तिता।
ग्रन्थो ग्रन्थनम्। इति दुर्गादासः॥

:, पुं, (चेटतीति। चिट् परप्रैषे+अच्।)
दासः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे। ६। १२७।
'एतत्तस्य मुखाच्छ्रुत्वा राजचेटस्य दुर्म्मनाः॥"
तु शृङ्गारसहायः। यथा, साहित्यदर्पणे।३।४६।
शृङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः॥")

कः, पुं, (चेटति दासत्वं करोतीति। चिट+
ण्वुल्।) दासः। इत्यमरः। २। १०। १७॥
(यथा, कथासरित्सागरे। ६। १२४।
आवाभ्यां राजहंसाख्य आहूतो राजचेटकः॥")
उपपतिनायकभेदः। तस्य लक्षणं सन्धान-
चतुरः। इति रसमञ्जरी॥

टका, स्त्री, (चेटी+स्वार्थे कन् टापि अत
इत्वं पूर्व्वह्रस्वः। यद्वा चिट् ण्वुल् टापि अत
इत्वम्।) दासी। इति द्विरूपकोषः॥ (यथा,
कथासरित्सागरे। ४। ५१।
"अङ्गीकुर्व्वन् स तन्मूढ़श्चेटिकाभिः प्रवेशितः॥")

ी, स्त्री, (चेट+ङीप्।) दासी। इति हेम-
चन्द्रः॥ (यथा, रामायणे। २। ९१। ६४।
"प्रेष्याश्चेट्यश्च वध्वश्च वलस्थाश्चापि सर्व्वशः॥")

चेड़ः, पुं, (चेटति परप्रेष्यत्वं करोतीति। चिट+
अच्। टस्य ड़त्वञ्च।) दासः। इत्यमर-
टीकायां रमानाथः॥

चेड़कः, पुं, (चेटति इति। चिट+ण्वुल्। टस्य
ड़त्वम्।) दासः। इत्यमरटीका॥

चेड़िका, स्त्री, (चेड़क+टाप्। कापि अत इत्वम्।)
दासी। इति द्विरूपकोषः॥

चेड़ी, स्त्री, (चेड़+ङीप्।) दासी। इत्यमर-
टीका॥

चेत्, व, (चित्+विच्।) यदि। इत्यमरः।
३। ४। १२॥ (यथा, पञ्चदश्याम्। ६। ४२।
"अन्यत्ववारकं सत्वमिति चेदन्यवारणम्।
कूटस्थस्यात्मतां वक्तुरिष्टमेव हि तद्भवेत्॥"
पक्षान्तरम्। असन्देहेऽपि सन्देहवचनम्। यथा,
"सत्यश्चेद्गुरुवाक्यमेव पितरो देवाश्च चेद्-
योगिनी
प्रीता चेत् परदेवता च यदि चेद्वेदाः प्रमाणं
हि चेत्।
शाक्तीयं यदि दर्शनं भवति चेदाशाप्य मोघास्ति
चेत्
स्वातन्त्र्या अपि कौलिकाश्च यदि चेत् स्यान्मे
जयः सर्व्वदा॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतश्लोकः॥)

चेतः, [स्] क्ली, (चेतत्यनेन इति। चित्+
करणेऽसुन्।) चित्तम्। इत्यमरः। १। ४। ३१॥
(यथा, पञ्चदश्याम्। १। ५४। [यत्।
"ताभ्यां निर्व्विचिकित्सेऽर्थे चेतसः स्थापितस्य
एकतानत्वमेतद्धि निदिध्यासनमुच्यते॥")

चेतकी, स्त्री, (चेतयते उन्मीलयति ज्ञानेन्द्रिय-
बलादीनि। चित+ण्वुल्। गौरादित्वात् ङीष्।)
हरीतकी। इत्यमरः ।२।४।५९॥ हिमाचलभवा
त्रिशिरा हरीतकी। सा च सर्व्वरोगनाशिनी
गन्धयुक्तहृद्यकरणी प्रशस्ता। इति वैद्यकम्॥
("चेतकी द्विविधा प्रोक्ता आकाराद्वर्णतस्तथा।
षड़ङ्गुला हिता प्रोक्ता शुक्ला चैकाङ्गुला स्मृता॥
श्रेष्ठा कृष्णा समाख्याता रेचनार्थे जिगीषुणा।
चेतकी वृक्षशाखायां यावत्तिष्ठति तां पुनः॥
भिन्दन्ति पशुपक्ष्याद्या नराणां कोऽत्र विस्मयः।
चेतकीं यावद्विधृत्य हस्ते तिष्ठति मानवः॥
तावद्भिनत्ति रोगांस्तु प्रभावान्नात्र संशयः॥"
इति कल्पस्थाने प्रथमेऽध्याये हारीतेनोक्तम्॥
एतस्या उत्पत्तिगुणजात्यादिकं यथा, भावप्रकाशे
पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"पपात बिन्दुर्मेदिन्यां शक्रस्य पिबतोऽमृतम्।
ततो दिव्या समुत्पन्ना सप्तजातिर्हरीतकी॥
हरीतक्यभया पथ्या कायस्था पूतनाऽमृता।
हैमवत्यव्यथा चापि चेतकी श्रेयसी शिवा॥
वयस्था विजया चापि जीवन्ती रोहिणीति च।
विजया रोहिणी चैव पूतना चामृताऽभया॥
जीवन्ती चेतकी चेति पथ्यायाः सप्तजातयः।
अलाबुवृत्ता विजया वृत्ता सा रोहिणी स्मृता॥
पूतनास्थिमती सूक्ष्मा कथिता मांसलामृता।
पञ्चरेखाऽभया प्रोक्ता जीवन्ती स्वर्णवर्णिनी॥
त्रिरेखा चेतकी ज्ञेया सप्तानामियमाकृतिः।
विजया सर्व्वरोगेषु रोहिणी व्रणरोहिणी॥
प्रलेपे पूतना योज्या शोधनार्थेऽमृता हिता।
अक्षिरोगेऽभया शस्ता जीवन्ती सर्व्वरोगहृत्॥
चूर्णार्थे चेतकी शस्ता यथायोगं प्रयोजयेत्।
चेतकी द्विविधा प्रोक्ता श्वेता कृष्णा च वर्णतः॥
षड़ङ्गुलायता शुक्ला कृष्णा त्वेकाङ्गुला स्मृता।
काचिदास्वादमात्रेण काचिद्गन्धेन भेदयेत्॥
काचित् स्पर्शेन दृष्ट्यान्या चतुर्द्धा भेदयेच्छिवा।
चेतकी पादपच्छायामुपसर्पन्ति ये नराः॥
भिद्यन्ते तत्क्षणादेव पशुपक्षिमृगादयः।
चेतकी तु धृता हस्ते यावत्तिष्ठति देहिनः॥
तावद्भिद्येत रोगैस्तु प्रभावान्नात्र संशयः।
न धार्य्यं सुकुमाराणां कृशानां भेषजद्विषाम्॥
चेतकी परमा शस्ता हिता सुखविरेचनी॥")
जातीपुष्पम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चेतनः, पुं, (चेतति जानाति सर्व्वं इति। चित्+
कर्त्तरि ल्युः।) आत्मा। इति हेमचन्द्रः॥
(यथा, पञ्चदश्याम्। ६। ४५।
"चेतना चेतनभिदा कूटस्थात्मकृता न हि।
किन्तु बुद्धिकृताभासकृतैवेत्यवगम्यताम्॥")
मनुष्यः। इति राजनिर्घण्टः॥ प्राणी। इत्य-
मरः। १। ४। ३०॥
("रथादौ नियता चेष्टा चेतनेनाधितिष्ठिते।
न दृष्टा चेतनस्तेन प्राणादीनां प्रवर्त्तकः॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम्॥)
चेतनं चैतन्यं विद्यतेऽस्य इति। "अर्शआदि-
भ्योऽच्।"५।२।१२७। इत्यच्।) प्राणयुक्ते त्रि।
इति मेदिनी। ने, ६४॥ (यथा, मेघदूते। ५।
कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु॥")

चेतनकी, स्त्री, (चेतनं करोति बुद्धीन्द्रियादिस्फुरणं
वर्द्धयतीत्यर्थः। कृ+डः। ततो ङीष्।) हरी-
तकी। इति राजनिर्घण्टः॥

चेतना, स्त्री, (चेतयतेऽनया इति। चित् संज्ञाने
"ण्यासश्रन्थेति।" युच् टाप् च।) बुद्धिः। इत्य-
मरः।१।५।१॥ (यथा, भागवते। ४।२१। ३४।
"प्रधानकालाशयधर्म्मसंग्रहे
शरीर एष प्रतिपद्य चेतनाम्॥"
"एष विभुः परमात्मापि शरीरे विषयकारी
बुद्धिं प्राप्य क्रियाफलत्वेन प्रतीयते।" इति
टीकाकृच्चूर्णिः॥) सा गर्भस्थबालकस्य सप्तमि-
मासे भवति। इति सुखबोधः॥ (ज्ञानात्मिका
मनोवृत्तिः। यथा, भगवद्गीतायाम्। १३। ६।
"इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः॥"
तस्यामभिव्यक्तेन्द्रियवृत्तिः तप्त इव लौहपिण्डे-
ऽग्निरात्मचैतन्याभासरसविद्धा चेतना इति
शाङ्करभाष्यम्। ज्ञानात्मिका मनोवृत्तिरिति
श्रीधरस्वामी॥ स्वरूपज्ञानव्यञ्जिकायां प्रमाणा-
साधारणकारणिकायां चित्तवृत्तौ ज्ञाना-
ख्यायां भगवतो विभूतावित्ति शब्दार्थचिन्ता-
मणिः॥)

चेतनीया, स्त्री, (चित् + णिच् + अनीयर् टाप् च। यद्वा चेतनायै हिता इति छः।) ऋद्धिनामौषधिः। इति राजनिर्घण्टः॥

चेदिः, पुं, देशभेदः। तत्पर्य्यायः। चैद्यपुरः १ डाहलः ३ चैद्यः ४। (अयं देशस्तु आग्नेय्यां दिशि शुक्तिमतीनदीतीरे स्थितः। यथा, बृहत्संहितायाम्। १४। ८।
"शौलिकविदर्भवत्सान्ध्रचेदिकाश्चोर्द्ध्वकण्ठाश्च॥")
तद्देशस्थे पुं भूम्नि। इति हेमचन्द्रः॥

चेदिपतिः, पुं, (चेदिदेशस्य पतिः पालकः राजा।) उपरिचरवसुः। यथा,—
"इन्द्रप्रीत्यै चेदिपतिश्चकारेन्द्रमहञ्च सः।
पुत्त्राश्चास्य महावीर्य्याः पञ्चासन्नमितौजसः॥"
इति महाभारतम्॥
(शिशुपालः। यथा, महाभारते। २। ४०।१५।
"इति तस्य वचः श्रुत्वा ततश्चेदिपतिर्नृपः।
भीष्मं रूक्षाक्षरा वाचः श्रावयामास भारत!॥")

चेदिराजः, पुं, (चेदीनां राजा इति। "राजाहः-सखिभ्यष्टच्।" इति टच्।) शिशुपालः। इति पुराणम्॥ (यथा, महाभारते। २। ४०। १२।
"विमुता चास्य दुर्बुद्धेर्बुद्धिर्बुद्धिमतांवर!।
चेदिराजस्य कौन्तेय! सर्व्वेषाञ्च महीक्षिताम्॥")
उपरिचरवसुः। स तु चन्द्रवंशीयकृतिराजपुत्त्रो विष्णुभक्त इन्द्रसखा इन्द्रादेशाच्चेदिराज्यं गृहीतवान् इन्द्रदत्ताकाशगविमानेनोपरिचरो बभूव। एकदा ऋषयो देवाश्च विवदमानास्तमपृच्छन् किमोषध्या पशुना वा यज्ञाः कर्त्तव्यास्तेनोक्तं पशुना तत ऋषयस्तं शेपुर्भवता यथाशास्त्रमनुक्त्वा देवानां पक्षपातः कृतस्तस्मादधो गच्छ इत्यभिशप्तः स तत्क्षणात् भूविवरे गतः। श्रीविष्णुना तस्य भक्षणार्थं वास्तोश्राद्धादौ गृहभित्तौ घृतधारादानं विहितम्। इति महाभारतम्॥

चेदिराट्, [ज्] पुं, (चेदिषु राजते इति। राज + क्विप्। यद्वा चेदिषु राट्।) शिशुपालः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, महाभारते।२।३८।३१।
"स वै पश्येद्यथा धर्म्मं न तथा चेदिराडयम्॥"
उपरिचरवसुः। दमघोषश्च। इति पुराणम्॥)

चेवी, स्त्री, रागिणीविशेषः। इति हलायुधः॥

चेल, ऋ चाले। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-अकं-सकं च-सेट्-ऋदित्।) ऋ, अचिचेलत्। इति दुर्गादासः॥

चेलं, क्ली, (चेल्यते विस्तार्य्यते तन्तुभिरिति। चेल चाले + कर्म्मणि घञ्। यद्वा चिल्यते परिधीयते यत् इति। चिल + कर्म्मणि घञ्।) वस्त्रम्। (यथा, मनुः। ११। १६६।
"चेलचर्म्मामिषाणाञ्च त्रिरात्रं स्यादभोजनम्॥")
अधमे त्रि। इत्यमरः। ३। ३। २०१॥

चेलानः, पुं, (चेल + आनच्।) फललताविशेषः। चेलना इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। अल्पप्रमाणकः २। इति रत्नमाला॥ अस्य फलस्य गुणाः। गुरुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। मधुरत्वम्। कफवायुकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चेलालः, पुं, (चेलमिव त्वचं आलाति। आ + ला + "कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) फललताविशेषः। तत्पर्य्यायः। चित्रफलः २ सुखाशः ३ राजतेमिषः ४ लतापनसः ५ नाटाम्रः ६ सेदुः ७। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चेलिका, स्त्री, (चिल्यते परिधीयतेऽसौ इति। चिल + इन्। स्वार्थे कन् ततष्टाप्।) पट्टवस्त्रविशेषः। चेलिरकापड़ इति भाषा॥ यथा,—
"सेयं कृष्णस्य वनिता पीतशाटीपरिच्छदा।
रक्तचेलिकया छन्ना शातकुम्भघनस्तनी॥"
इति पाद्मे पातालखण्डम्॥

चेलुकः, पुं, (चेलति बुद्धितत्त्वं गच्छति इति। चेल + उकः।) बुद्धभिक्षुशिष्यः। तत्पर्य्यायः। श्रामणेरः २ प्रव्रजितः ३ महापासकः ४ गोमी ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चेल्ल, ऋ चाले। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट्।) लद्वयान्तः। ऋ, अचिचेल्लत्। अस्य ऋदनुबन्धः कुटतेः कुटादिपाठवमिष्फलः चेदेष्वारणभेदार्थो वा। अयं केचिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

चेष्ट, ङ ईहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-आत्मं-अकं-सेट्।) ईहो व्यापारः। ङ, चेष्टते पठितुं शिष्यः। इति दुर्गादासः॥

चेष्टकः, पुं, (चेष्टते इति। चेष्ट + ण्वुल्।) रतिबन्धविशेषः। यथा, स्मरदीपिकायाम्।
"पादमेकं हृदि न्यस्य इतरेणैव चेष्टयेत्।
कान्तः क्रोड़े स्थितां नारीं बन्धोऽयं चेष्टको मतः॥"
चेष्टाकर्त्तरि त्रि॥

चेष्टा, स्त्री, (चेष्ट + भावे अङ् टाप् च।) कायिकव्यापारः। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥ (यथा, मनुः। ७। ६७।
"आकारमिङ्गितं चेष्टां भृत्येषु च चिकीर्षितम्।"
"प्रवृत्तिरत्र चेष्टा ज्ञानेच्छा प्रयत्नादीनां देहेऽभावस्योक्तप्रायत्वात् चेष्टायाश्च यत्नवानात्माप्यनुमीयते॥" इति सिद्धान्तमुक्तावली। ५५॥)

चेष्टानाशः, पुं, (चेष्टायाः ह्रष्टादेर्व्यापारस्य नाशो निवृत्तिरत्र।) प्रलयः। इति राजनिर्घण्टः॥

चेष्टितं, क्ली, (चेष्ट + भावे क्तः।) गतिः। चेष्टा। इति मेदिनी॥ (यथा, देवीभागवते।१।१५।१८।
"जलूकेव सदा नारी रुधिरं पिबतीति व।
मूर्खस्तु न विजानाति मोहितो भावचेष्टितैः॥")

चैतन्यं, क्ली, (चेतन एवेति। स्वार्थे भावे वा ष्यञ्।) प्रकृतिः। इति राजनिर्घण्टः॥ चेतना॥ (यथा,
"चैतन्यं परमाणूनां प्रधानस्यापि नेष्यते।
ज्ञानक्रिये जगत्कर्त्तुर्दृश्येते चेतनाश्रये॥
नेष्यते वैशेषिकैः साङ्ख्यैश्चेति शेषः।" इति शब्दार्थचिन्तामणिः॥ तथाच, याज्ञवल्क्ये। ३। ८१।
"मनश्चैतन्ययुक्तोऽसौ नाड़ीशतयुशिरायुतः।
सप्तमे चाष्टमे चैव त्वङ्मांसस्मृतिमानपि॥")

चैतन्यः, पुं, (चेतन एव। स्वार्थे ष्यञ्।) अवतारविशेषः। तस्य प्रमाणं यथा,—
"श्रुत्वा तु कलिधर्म्मांस्तान् ब्रह्मा लोकपितामहः।
सर्व्वलोकहितार्थाय प्रोवाच मधुसूदनम्।
भविष्यति कलौ केनोपायेन धर्म्मपालनम्।
भक्तिमार्गस्थितिः कस्मात्तद्वदस्व जगद्गुरो!
श्रीभगवानुवाच।
अवतीर्णो भविष्यामि कलौ निजगणैः सह।
शचीगर्भे नवद्वीपे स्वर्धुनीपरिवारिते॥
अप्रकाश्यमिदं गुह्यं न प्रकाश्यं वहिर्मुखे।
भक्तावतारं भक्ताख्यं भक्तं भक्तिप्रदं स्वयम्।
मन्मायामोहिताः केचिन्न ज्ञास्यन्ति वहिर्मुखाः।
ज्ञास्यन्ति मद्भक्तियुताः साधवो न्यासिनोऽमलाः।
कृष्णावतारकाले याः स्त्रियो ये पुरुषाः प्रियाः।
कलौ तेऽवतरिष्यन्ति श्रीदामसुवलादयः।
चतुःषष्टिर्महान्तस्ते गोपा द्वादश बालकाः।
धर्म्मसंस्थापनार्थाय विहरिष्यामि तैरहम्।
काले नष्टं भक्तिपथं स्थापयिष्याम्यहं पुनः।
कृष्णश्चैतन्यगौराङ्गो गौरचन्द्रो गौरहरिः।
शचीसुतः प्रभुर्गौरो नामानि भक्तिदानि मे।
गच्छन्तु भुवि ते पुत्त्रा जायन्तां भक्तरूपिणः।
धर्म्मसंस्थापनं काले कुर्व्वन्तु ते ममाज्ञया।
कृष्णावतारकाले ये मद्भक्तास्तान् शृणु क्रमात्।
श्रीदामनामगोपालो मम रामस्य च प्रियः।
अभिराम इति ख्यातः पृथिव्यां स भविष्यति।
सुदामनामगोपालः श्रीमान् सुन्दरठक्कुरः।
वसुदामप्रियसखः श्रीधनञ्जयपण्डितः।
सुवलो मे प्रियसखो गौरीदासाख्यपण्डितः।
कमलाकरपिप्पलाइः पूर्व्वख्यातो महाबलः।
महाबाहुर्गोपबालः श्रीमान् साहसपण्डितः।
पुरुषोत्तमो वैद्यकुले स्तोककृष्णः प्रियो मम।
अर्ज्जुनः पूर्व्वदेहे यः कलौ श्रीपरमेश्वरः।
पूर्व्वप्रियो लवङ्गो मे कृष्णाख्यः स कलौ युगे।
श्रीधरः श्रीधरसमः पूर्व्वं श्रीमधुमङ्गलः।
सुवलो बलरामसखः कलौ श्रीलहलायुधः।
द्वादशैते भविष्यन्ति कलौ मद्धर्म्मरक्षणे।
चतुःषष्टिर्महान्तो ये स्त्रियः केचिच्च पूरुषाः।
पुरा गोपाङ्गनाः ख्याताः कलौ ताः पुरुषा भुवि।
यतिर्यस्मात् कलौ चाहं तदर्थं पुरुषाः स्त्रियः।
नीलाम्बरश्चक्रवर्त्ती गर्गः ख्यातो मुनिः पुरा।
अतिप्रिया राधिका मे श्रीगदाधरपण्डितः।
राधिकायाः प्रियांशः स श्रीगदाधरठक्कुरः।
मधुमती प्रियसखी श्रीनरहरिसंज्ञकः।
वृन्दा देवी प्राणसखी श्रीमुकुन्दः कलौ युगे।
चन्द्रावली प्राणतुल्या कविराजः सदाशिवः।
ललिता या सखी मुख्या जगदानन्दपण्डितः।
विशाखा या प्रियसखी श्रीदामोदरनामकः।
वनमाली कविराजः श्रीविशाखा सखी मम।
श्रीरघुनाथभट्टश्च रङ्गदेवी मम प्रिया।
श्रीगदाधरभट्टस्तु सुदेवी सा मम प्रिया।
प्रबोधानन्दविख्यातस्तुङ्गविद्या तथा प्रिया।
श्रीलराघवगोस्वामी चम्पकाख्या लता प्रिया।

गोस्वामी श्रीलभूगर्भं इन्दुलेखा तथा प्रिया ।
काशीमिश्रः शशिरेखा रूपः श्रीरूपमञ्जरी ॥
श्रीसनातनगोस्वामी प्रिया श्रीरतिमञ्जरी ।
श्रीरघुनाथदासः श्रीस्वरूपमञ्जरी मम ॥
द्वितीयो रघुनाथश्च श्रीरागमञ्जरी प्रिया ।
श्रीलगोपालभट्टः श्री-अनङ्गमञ्जरी सखी ॥
लोकनाथः प्रेमभक्तो लवङ्गमञ्जरी सखी ।
श्रीगदाधरभट्टस्तु प्रिया श्रीगुणमञ्जरी ॥
भट्टः श्रीजीवगोस्वामी योगमाया सहायिनी ।
दूती कलावती प्रेष्ठा श्रीगोविन्दः प्रियो मम ॥
दूती लीलावती श्रीमान् माधवः प्रीतिवर्द्धनः ।
वासुघोषाभिधो दूती ममानन्दप्रदायिनी ॥
श्रीशिवानन्दभार्य्या सा मत्प्रियेन्दुमती सखी ।
श्रीपरमानन्दपुरि प्रियो मे उद्धवः सखा ॥
श्रीलराघवदासस्तु धनिष्ठा मे प्रिया सखी ।
शुक्लाम्बरो ब्रह्मचारी याज्ञिको ब्राह्मणः स्मृतः ॥
पण्डितो जगदीशश्च यज्ञपत्नी मम प्रिया ।
आचार्य्यः श्रीलभगवान् श्रीचैतन्यप्रियांशभाक् ॥
पण्डितो गरुड़ः श्रीमान् गरुड़ो मम वाहनः ।
श्रीलगोपीनाथसिंहोऽक्रूरो भक्तो मम प्रियः ॥
घोषः शङ्कर आख्यातो गुणसागररायकः ।
माधवः शान्तशुत्तुर्विश्वकर्म्मा तु भास्करः ॥
वनमाली सुदामा च सार्व्वभौमो वृहस्पतिः ।
प्रिया इन्दुसुखी या मे मकरध्वजविश्रुतः ॥
सिंहानन्दो लोकनाथः कविचन्द्रस्ततः परम् ।
श्रीनाथो रामनाथश्च चत्वारः सनकादयः ॥
काशीमिश्रस्तु कुब्जा स्याद्रामानन्दोऽर्ज्जुनः सखा ।
प्रतापरुद्रः ख्यातोऽसाविन्द्रद्युम्नो महीपतिः ॥
ठक्कुरश्च कालिदासः पुलिन्दीवनचारिणी ।
शिखी च राधिका दासी मा इति ख्यातिसंयुता ॥
आचार्य्यगोपीनाथश्च रत्नावती मम प्रिया ।
शार्ङ्गदासः पद्मिनी स्यात् सूर्य्यो विश्वेश्वरः स्मृतः ॥
भानुमती सत्यराजो रामानन्दः कलावती ।
जयश्च विजयश्चैव गोविन्दो गरुड़स्तथा ॥
आचार्य्यरत्नश्चन्द्रः स्याच्छ्रीवासो वृन्दावनः स्मृतः ।
शुकदेवो व्यासपुत्रो भट्टो वल्लभ ईरितः ॥
शिवानन्दोऽन्नज इव देवानन्दश्च भार्गवः ।
पण्डितः श्रीजगन्नाथो दुर्व्वासा मुनिरुच्यते ॥
आचार्य्यः श्री-अनन्तश्च हरिदासस्तथैव च ।
एता गोप्यो व्रजे ख्याता हृदयानन्द एव च ॥
प्रियाश्चतुःषष्टिरेते धर्म्मसंस्थापने कलौ ।
एतेषां पुण्यनामानि ये स्मरन्ति दिने दिने ॥
ते प्राप्नुवन्ति मद्भक्तिं पुनन्ति भुवनत्रयम् ।
मद्भक्तदासा ये मर्त्या नास्ति तेषां समः क्वचित् ॥
श्रुत्वा भगवतो वाक्यं ब्रह्मा हर्षमवाप्तवान् ।
स्तौति तं देवदेवेशं मेदुर्दुन्दुभयस्तदा ॥
जगुर्गन्धर्व्वप्रवरास्तुम्बुरुप्रमुखास्तदा ॥"

इत्यनन्तसंहितायां श्रीचैतन्यजन्मखण्डे सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।

"यः सत्ये सितवर्णमादधदसौ श्रीशुक्लनामाभवत्
त्रेतायां मखभुक् मखाख्य उचितोऽभूद्रक्तवर्णं दधत् ।
यः श्यामं दधदाशु वर्णकममुं श्यामो युगे द्वापरे
सोऽयं गौरविधुर्व्विभाति कलयन्नामावतारं कलौ ॥
नित्यानन्दो भक्तरूपो व्रजे यः श्रीहलायुधः ।
भक्तावतार आचार्य्योऽद्वैतो यः श्रीसदाशिवः ॥"

इति गौरगणोद्देशः ॥

चैतन्यः

(अयमेव भगवांश्चैतन्यदेवो नवीनवैष्णवसम्प्रदायविशेषस्य प्रवर्त्तकस्तत्सम्प्रदायैश्चोपास्यइष्टदेवत्वेनासौ परिगृहीतश्च । असौ एव वृन्दावनरमण-श्रीकृष्णस्य पूर्णावतार इति केचित्, परेस्तु प्रामाणिकग्रन्थवचनादर्शनात् तन्न मन्यते अत एवास्मिन् विषये पण्डितानां प्रायशो मतभेदो दृश्यते ।

स तु प्रभुः (१४०७) सप्ताधिकचतुर्द्दशशतशके कुम्भस्थे सवितरि पौर्णमास्यां तिथौ शुक्रवारे प्रदोषसमये नवद्वीपाख्यनगर्य्यां प्रादुर्बभूव । तस्मिन्नेव महामहिमशालिनस्तस्य भगवतो जन्मसमये चन्द्रदेवं प्रति सैंहिकेयोपरागो जातः । एतदुपलक्षीकृत्य गङ्गास्नानार्थं बहवो लोका नानादिग्देशादागत्य तत्र मिलिताः । तदा ग्रस्तोऽपि राहुणा चन्द्रमसि भक्तजनकुमुदबान्धवो गौरचन्द्रः समवेतलोकानां हरिसंकीर्त्तनप्रभृतिभिर्मङ्गलाचरणैः सह शचीपूर्व्वपर्व्वतादुदियाय । भवन्ति हि शुभसूचकानि महतामाविर्भूतानि । अतस्तदापि प्रसन्ना दिक् शैत्यसौगन्ध्यमान्द्यादिगुणगणाढ्यो मलयसमीरणः प्रसन्नानि च साधु जनमनांसि समभवन् । अस्य पिता जगन्नाथमिश्रस्तु पुरा श्रीहट्टनिवासी आसीत् । कदाचित् गङ्गास्नानार्थमेव नवद्वीपमागत्य विप्रचक्रवर्त्तिकुलतिलकस्य नीलाम्बरशर्म्मणः शचीनाम्नीं कन्यां परिणीतवान् । ततो गच्छति काले अयं चैतन्यदेवः शचीगर्भे त्रयोदशमासं यावदुषित्वा जगन्नाथमिश्रस्य दशमपुत्रत्वेन समभवत् । अस्य पूर्व्वजो विश्वरूपो नाम जगन्नाथमिश्रस्यापरः पुत्र आसीत् । स तु यौवन एव ज्ञानवैराग्यविशारदो दारपरिग्रहमनङ्गीकुर्व्वन् पारिव्राज्यधर्म्मं समाश्रयत् ।

अथ चैतन्यदेवस्य जातकर्म्मादिसंस्कारे यथाकालं क्रमशो निवृत्ते अस्य मातामहो नीलाम्बरचक्रवर्त्ती सुलक्षणादिकमवलोक्य विश्वम्भर इति नाम्नैनमाजुहाव । शचीदेवी तु पुनः पुनः पुत्रधनेन वञ्चिता प्रियतममेनं कनीयांसं संसारस्थितिदीर्घजीवनकामनया निमाइ इत्याख्यया पौरवासिनस्तु असामान्यरूपलावण्यतया परमसमादरेण गौर इत्याख्यया च आहूतवन्तः । परं धर्म्मरसिकानां भक्तानां समाजे, शाक्यसिंहस्य बुद्धदेव इव अस्य महाप्रभुरिति चैतन्यदेव इति च आख्या प्रसिद्धा ।

अथ प्राप्ते काले चैतन्यदेवोऽयं शास्त्रसागरपारगमशेषबुधवर्गवन्दितचरणारविन्दं महामहोपाध्यायं गङ्गादासशर्म्माणमुपाध्यायत्वेनाङ्गीकृत्य स्वल्पेनैव कालेन सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः समभवत् । अस्य बुद्धिप्राखर्य्यमवगम्य

चैतन्यः

तदा सर्व्व एवैनं देवांशसम्भूतममन्यन्त । अथ कदाचिदयं गङ्गास्नानार्थं गत्वा तत्र वल्लभाचार्य्यस्य लोकातीतरूपलावण्यां लक्ष्मीं नाम कन्यामवलोक्य मोहित आसीत् । वल्लभाचार्य्यस्तु एतदवगम्य स्वयमेव तां कन्यामस्मै सम्प्रददे । विवाहानन्तरमेवासौ छात्रानध्यापयितुं प्रवृत्तः । एतस्मिन्नेव समये बहवो दिग्विजयिनः पण्डिता नवद्वीपमागत्य अस्य तर्कजालैः समाच्छन्ना भग्नदर्पाश्च सन्तः प्रतिनिवृत्ताः । असावपि दिग्विजिगीषया पूर्व्वादिस्थलीं गत्वा तत्रस्थान् पण्डितान् विमोहयन् सुविमलं यशः प्राप्तवान् । एतस्मिन्नेव काले अस्य पूर्व्वपत्नी कालधर्म्मं प्राप्ता । चैतन्यदेवस्तु तस्या विरहेण व्याकुलितोऽपि मातुरनुरोधेनैव पुनः सनातनपण्डितस्य विष्णुप्रियानाम्नीं कन्यां द्वितीयपत्नीत्वेन स्वीचकार । परं सर्व्वगुणविभूषितायाः साक्षात् लक्ष्म्या इव लक्ष्म्या मरणादेवासौ संसारविरक्तः श्रीवासादिभिर्भक्तवर्गैर्मिलितो हरिभक्तिरसनिमग्न एव कालं यापयामास । अथ कदाचित् पितृलोकोद्धारवासनया गयातीर्थं गत्वा भक्तचूड़ामणेः श्रीमदीश्वरपुरिनाम्नो गोस्वामिनः सकाशात् हरिनामामृतदीक्षां लब्ध्वात्मानं कृतकृतार्थं मत्वा च स्वदेशं प्रत्यावृत्तवान् । एतस्मिन्नवसरे पापकदुराचारौ दस्युप्रवरौ जगाइ माधाइ चेति प्रसिद्धौ ब्रह्मबन्धू अन्यांश्च कुष्ठादिव्याधिपीड़ितान् महापातकिनः करुणया हरिनामदीक्षादानेन संसारसागरात् समुद्धृत्य यवनजातीयकाजिप्रभृतीन् वैष्णवद्वेषिणः स्वमहिम्ना दमयामास । ततः प्रभृत्येवासौ भक्तिरसप्रधानं वैष्णवधर्म्मं प्रचारयितुमिच्छन् नित्यानन्दाद्वैताचार्य्यादिभिर्भक्तवर्गैः सह नानाजनपदं परिभ्रमन् बहूनेव जनान् प्रेमोन्मत्तानकरोत् । अथ (१४३१) एकत्रिंशदधिकचतुर्द्दशशतशके उत्तरायणसंक्रान्त्यां संसारमायां परित्यज्य काटोयाख्यग्रामे केशवभारतिसकाशात् सन्न्यासधर्म्मं समाश्रयत् । अथ नीलाचलमागत्य श्रीजगन्नाथदेवं दृष्ट्वा राज्ञः प्रतापादित्यस्य सभापण्डितं वेदान्तशास्त्रपारदर्शिनं सार्व्वभौमं विचारेण पराजित्य वैष्णवदीक्षां प्रदत्तवान् । अथ कदाचित् गोदावरीतीरे भक्तवरं रामानन्दमवलोक्य सैव्यनिर्णयैर्धर्म्मालापैरात्मानं कृतकृत्यवदमन्यत । ततोऽसौ त्रिपदी-शिवकाञ्ची-विष्णुकाञ्ची-त्रिमल्लप्रभृतीन् बहून् दाक्षिणात्यजनपदान् हरिप्रेमरसेन प्लावयित्वा द्वारकातीर्थदर्शनार्थं प्रस्थितः । तत्रैवासौ 'कृष्णकर्णामृतं' नाम सुप्रसिद्धवैष्णवग्रन्थं लब्धवान् । अतः परं पुनरेव नीलाचलमागत्य काशीश्वरनाम्नः कस्यचिद्भक्तप्रधानस्य भवने अवस्थितवान् । अत्रैवासौ श्रीश्रीजगन्नाथदेवस्य रथयात्रामहोत्सवे हरिसंकीर्त्तनादिकं विधाय प्रेमोन्मादप्रलापादिभिर्भक्तिलक्षणं दर्शयामास । अथ गच्छति काले वृन्दावनं

जिगमिषुर्वर्म्मनैव पथा व्रजन् स्वभावसारल्येन व्याघ्रादीनपि हिंसजन्तून् भक्तिप्रेम्णा मादयित्वा वृन्दावनमुपतस्थे। तत्र स्वभक्तवृन्दाहृत एवासौ गोपीवल्लभश्रीकृष्णस्य विहारस्थानादिकमवलोक्य मथुरामुद्दिश्य प्रस्थितः। ततोऽस्मात् स्थानात् प्रयागगमनकाले बहून् पाठानपि यवनान् हरिभक्तान् विधाय वाराणसीमुपस्थितः। तत्र कियत्कालमुषित्वा स्वधर्म्मं प्रचार्य्य च पुनर्नीलाचलमाजगाम। अत्रस्य एवासौ स्वप्रचारितवैष्णवधर्म्मस्य माहात्म्यं विज्ञापयितुं भक्तवृन्दाग्रगण्यान् रूपसनातनादीन् नानातीर्थस्थानेषु प्रेषयामास। अथ स्वभक्तैर्मिलितो नानाविधमहोत्सवेन हरिसंकीर्त्तनादिकं विधाय भक्तिरसस्य उत्कटकोटिमभिगम्य विरहोन्मादादिप्रगाढ़भक्तिलक्षणैरन्वित आसीत्। तत एवासौ स्वभक्तगणान् कलियुगे हरिसंकीर्त्तनस्य माहात्म्यादिकं श्रावयित्वा अष्टचत्वारिंशद्वर्षवयसि कालस्य दुरतिक्रमणीयत्वात् (१४५५) पञ्चपञ्चाशदधिकचतुर्द्दशशतशके मानवकायं परित्यज्य अन्तर्हितवान्॥)

चैत्यं, क्ली पुं, (चित्यस्य इदम्। "तस्येदम्।" ४। ३। १२०। इत्यण्।) आयतनम्। इत्यमरः। २। २। ७॥ यज्ञस्थानं केचित्तु सुखरहितं देवकुलसदृशं यज्ञायतनं चित्यमपि चैत्यमपीत्याहुः। देवायतनमात्रम्। म्हदाः देवकुलम्। इति भरतः॥ (यथा, महाभारते। २।३।१२। "यत्र यूपा मणिमयाश्चैत्याश्चापि हिरण्मयाः॥") चिता। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चैत्यः, पुं, (चैत्ये देवायतनादिस्थाने तिष्ठतीति। चैत्य+अण्।) बुद्धः। विम्बः। उद्देशवृक्षः। इति मेदिनी भरतश्च॥ शेषस्य पर्य्यायः। देवतरुः २ देवावासः ३ करिभः ४ कुञ्जरः ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, महाभारते।१।३।३०। "वृक्षाः पतन्ति चैत्याश्च ग्रामेषु नगरेषु च॥" चैत्यश्च पुरुषः। यथा, भागवते। ३। २६।६०। "अहङ्कारस्तयोरुद्धिर्त्तं चैत्यस्ततोऽभवत्॥")

चैत्यद्रुः, पुं, (चैत्य एव द्रुर्वृक्षः।) अश्वत्थवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (अश्वत्थशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

चैत्यमुखः, पुं, (चैत्यं चितिसम्पन्नं विस्तृतमित्यर्थः मुखं यस्य।) कमण्डलुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चैत्यवृक्षः, पुं, (चैत्यस्तदाख्यया प्रसिद्धो वृक्षः।) अश्वत्थवृक्षः। इति रत्नमाला॥ (यथा, मनुः। ६। २६४। "चतुष्पथांश्चैत्यवृक्षाः समाजाः प्रेक्षणानि च॥")

चैत्रं, क्ली, (चीयन्ते जीवाः स्थानात् स्थानान्तरमनेनेति। चि+बाहुलकात् करणे त्रन्। ततः स्वार्थे अण्।) मृतम्। देवकुलम्। इति मेदिनी। रे, ३७। देउल इति भाषा॥ (यज्ञस्थानम्। यथा, महाभारते। १। १०६। १३। "भीष्मेण धर्म्मतो राजन्! सर्व्वतः परिरक्षिते। बभूव रमणीयश्च चैत्ययूपशताङ्कितः॥")

चैत्रः, पुं, (चित्रे विचित्रे कार्य्यादौ साधुः। चित्र+अण्।) बुद्धभिक्षुकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ वर्षपर्व्वतविशेषः। इति मेदिनी। रे, ३७॥ (यथा, हारावल्याम्। "हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च। चैत्रः कर्णी च शृङ्गी च सप्तैते वर्षपर्व्वताः॥" चित्रायां भवः। चित्रा+अण्।) चित्रागर्भजो बुधपुत्रः। स सप्तद्वीपाधिपतिः सुरथराजपितामहः। इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥ (चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यत्र सः। चित्रा+ "विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः।" ४। २। २३। इति पक्षे अण्।) मासभेदः। स तु सौरचान्द्रभेदेन द्विविधः। तत्र मीनराशिस्थरविकः सौरः। मीनस्थरविप्रारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तश्चान्द्रः। इति मलमासतत्त्वम्॥ तत्पर्य्यायः। चैत्रिकः २ मधुः ३। इत्यमरः। १।४।१५॥ चैत्री ४ कालादिकः ५। इति राजनिर्घण्टः॥ चैत्रकः ६ चित्रिकः ७। इति शब्दरत्नावली॥ *॥ तत्र जातफलम्।

"सत्कर्म्मशाली विनयी सुवेशो
भोगी सुखी स्वाद्वधुरान्नभोजी।
सत्सङ्गयुक्तो द्विजदेवभक्तो
भवेत्प्रसूतो मधुमासजन्मा॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः॥ *॥

(चैत्रकृत्यानि तु वारुणयशोकाष्टमी-श्रीरामनवमी-मदनत्रयोदशी-मदनचतुर्द्दशीप्रभृतीनि। एतेषां प्रकरणादिकं तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम्॥) तत्र शिवव्रतं कर्त्तव्यम्। यथा,—
"चैत्रे मास्यथ माघे वा योऽर्च्चयेत् शङ्करं व्रती। करोति नर्त्तनं भक्त्या वेत्रपाणिर्दिवानिशम्॥ मासं वाप्यर्द्धमासं वा दश सप्त दिनानि वा। दिनमानं युगं सोऽपि शिवलोके महीयते॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥
अधुनास्य सन्न्यास इति गाजन् इति च भाषा॥

चैत्रकः, पुं, (चैत्र+एव। स्वार्थे कन्।) चैत्रमासः। इति शब्दरत्नावली॥

चैत्ररथं, क्ली, (चित्ररथेन गन्धर्व्वेण निर्वृत्तम्। "तेन निर्वृत्तम्।" ४। २। ६८। इत्यण्।) कुवेरस्योपवनम्। तत्तु चित्ररथगन्धर्व्वनिर्म्मितम्। इत्यमरः।१।१।७३॥ (यथा, रघुः।५।६०। "एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान् सौराज्यरम्यानपरो विदर्भान्॥" इदन्तु पीठस्थानानामन्यतमं। यथा, देवीभागवते। ७। ३०। ५८। "मदोत्कटा चैत्ररथे जयन्ती हस्तिनापुरे॥" पुं, कुरुपुत्रविशेषः। यथा, महाभारते। १। ६४। ४६। "अविक्षितमभिष्वन्तं तथा चैत्ररथं मुनिम्। जनमेजयश्च विख्यातं पुत्रांश्चास्यानुशुश्रुम॥")

चैत्रावली, स्त्री, (चैत्रं चैत्रमासं आ सम्यक्रूपेण वरयत्यभिलषतीति। आ+वर+णिच्+अच्। स्त्रियां ङीप्। रस्य लत्वम्।) चैत्री पूर्णिमा।

तत्पर्य्यायः। मधूत्सवः २ सुवसन्ता ३ कामम(होत्सवा ४) वासन्ती ५ कर्द्दमी ६। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चैत्रिकः, पुं, (चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमास्यस्मिन्। "विभाषा फाल्गुनीति।" ४।२।२३। इति पक्षे ठक्।) चैत्रमासः। इत्यमरः।१।४।१५॥

चैत्री, [न्] पुं, (चैत्री चित्रायुक्ता पौर्णमासी विद्यतेऽस्मिन्। व्रीह्यादित्वादिनिः।) चैत्रमासः। इति राजनिर्घण्टः॥ (चित्रा+इण्।) चैत्रीरिति च पाठः॥

चैद्यः, पुं, (चेदीनां जनपदानां राजा। चेदि+ष्यञ्।) शिशुपालः। स तु दमघोषसुतः। इति जटाधरः॥ (यथा, माघे। २। ३८। "त्वया विप्रलब्धैषो रुक्मिण्यां हरता हरे।" चेदिराजस्सुतः। इति पुराणम्॥) तद्देशीये भूम्नि। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चोचः, त्रि, (खायते उच्यते गीयते इति। वच+कर्म्मणि घञ्। ततः पृषोदरात् साधुः।) गीतः। शुचिः। (यथा, मनुः। ३। २०७। "अवकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि। विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा॥") दक्षः। (यथा, महाभारते। १२। ७०।८। "अनीर्षुर्गुप्तदारः स्याच्चोक्षः स्यादघृणी नृपः॥") तीक्ष्णः। मनोज्ञः। इति मेदिनी। षे, १२।

चोचं, क्ली, (प्रशस्तं चोचं त्वक् विद्यतेऽस्य "अर्शआदिभ्योऽच्।" ५।२।१२७। इत्यच्।) गुड़त्वक्। इत्यमरः। २। ४। १३४॥ (यथा सुश्रुते "सूक्ष्मैलाचोचचव्यचनलदस्थौणेयजातीरसा" इति वाभटे सूत्रस्थाने। १५। ४५। तेजपात इति ख्यातम्। इति केचित्। (अस्य पर्य्यायाः यथा,— "त्वक्पत्रश्च वराङ्गं स्याङ्गं चोचमयोत्कटम्।" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।) उपभुक्तफलावशिष्टम्। चोँचा इति ख्यातम्। तालफलम्। इति भरतः। कदलीफलम्। इति सारसुन्दरी॥ नारिकेलम्। इति स्वामी॥ वल्कलम्। चर्म्म। इति धरणी॥

चोचकं, क्ली, (चोच+स्वार्थे कन्। यद्वा, चोचं त्वचा कायतीति। कै+कः।) वल्कलम्। इति शब्दरत्नावली॥

चोटी, स्त्री, शाटी। इति हेमचन्द्रः।३।३३८॥

चोड़ः, पुं, (चुड़ति संवृणोति शरीरमिति। चुड़ संवरणे+अच्।) प्रावरणम्॥ देशविशेषः। इति मेदिनी। ड़े, १३॥

चोदना, स्त्री, (चोद्यते प्रवर्त्त्यतेऽनयेति। चुद् णिच्+युच्+टाप् च।) विधिः। (यथा गीतायाम्। १८। १८। "ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्म्मचोदना।") प्रेरणा। यथा। "चोदना लक्षणोऽर्थो धर्म्म इति" जैमिनिसूत्रम्॥ एकोद्दिष्टादिशब्दाद्गुणत्वादि चोदना। इति स्मृतिः॥

चोदनागुड़ः, पुं, (चोदनया प्रेरणया गुड़ते इति। गुड़+"इगुपधेति।" ३।१)
क्षिप्यते इति। गुड़+

।३१। इति कः। क्रीडनकाले कन्दुकानां उद्-क्षेपणप्रक्षिप्ततयास्य तथात्वम्।) कन्दुकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

[illegible]ं, क्ली, (चोदयति प्रेरयति चित्तं रसविशेषे अनेनेति। चुद्+णिच्+ण्यत्।) अद्भुतम्। [illegible]श्नः। इति मेदिनी। ये, २३॥ (यथा, महाभारते। ५।४३।३४।

"सत्यं ध्यानं समाधानं चोद्यं वैराग्यमेव च।
अस्तेयं ब्रह्मचर्य्यञ्च तथासंग्रहमेव च॥")

[illegible]ः, त्रि, (चोदयितुं प्रेरयितुं योग्यः। "अर्हे कृत्यतृचश्च।" ३।३।१६९। इति यत्।) चोदनार्हः। प्रेरणयोग्यः। इति मेदिनी। ये, २३। (यथा, महाभारते। ५।३८।७।

"नीवारमूलेङ्गुदशाकवृत्तिः
सुसंयता चाग्निकार्य्येषु चोद्यः।
वने वसन्नतिथिष्वप्रमत्तो
धुरन्धरः पुण्यकृदेष तापसः॥")

[illegible]नं, क्ली, (चुप मन्दगमने+भावे ल्युट्।) शनै-र्गमनम्॥

[illegible]रः, पुं स्त्री, (चोरयतीति। चुर+णिच्+पचा-द्यच्।) स्तेयकर्त्ता। तत्पर्य्यायः। चौरः २ दस्युः ३ तस्करः ४ प्रतिरोधी ५ मलिम्लुचः ६ स्तेनः ७ ऐकागारिकः ८ स्तेयी ९ प्रच्छन्नजनः १० मोषकः ११ पाटच्चरः १२ पराास्कन्दी १३ कुम्भिलः १४ खनकः १५ शङ्कितवर्णः १६ खानिकः १७। इति शब्दरत्नावली॥ प्रचुर-पुरुषः १८। इति त्रिकाण्डशेषः॥ लघुः १९ नक्ता २० रिभ्वा २१ रिपुः २२ रिक्वा २३ विह्वायाः २४ तायुः २५ वनर्गुः २६ ह्वरश्चित् २७ मुषीवान् २८ मलिम्लुचः २९ अघशंसः ३० वृकः ३१। इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः॥ (यथा, देवीभागवते १।१९।६।

"चोरेषु चौरबुद्धिस्ते साधुबुद्धिस्तु तापसे।
समत्वं तवाप्यस्ति विदेहत्वं कथं नृप!॥")
[illegible]णघाटी। इति क्रमचन्द्रिकाधृतचन्द्रचन्द्रः॥ गन्धद्रव्यविशेषः। यथा। चोरकुङ्कुमरोचनाः। इत्यष्टगन्धकथने आगमः॥

[illegible]रकः, पुं, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषस्तद्वत् काय-तीति। कै+कः।) पृक्का। इति रत्न-माला॥ पिड्गि इति भाषा। (चोर+स्वार्थे कन्।) सुगन्धिद्रव्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। शङ्कितः २ खड्गः ३ दुष्पत्रः ४ क्षेमकः ५ रिपुः ६ चपलः ७ कितवः ८ धूर्त्तः ९ पटुः १० नीचः ११ निशाचरः १२ गणहासः १३ कोपनकः १४ चोरः १५ फलचोरकः १६ दुष्कुलः १७ ग्रन्थिलः १८ सुगन्धिः १९ पर्णचोरकः २० ग्रन्थिपर्णः २१ ग्रन्थिदलः २२ ग्रन्थिपत्रः २३। (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ६ अध्याये।

"चोरको वत्सः कुष्ठं सर्व्वगन्धा सप्तपला॥")
अस्य गुणाः। तीव्रगन्धत्वम्। उष्णत्वम्। तिक्त-त्वम्। वातकफनाशासुखकण्डाजीर्णक्रिमिदोष-नाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

चोरपुष्पिका, स्त्री, (चोरपुष्पी+स्वार्थे संज्ञायां वा कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) चोरपुष्पी। इति शब्दरत्नावली॥ ("शङ्खिनी चोरपुष्पिका।" इति वैद्यकम्॥)

चोरपुष्पी, स्त्री, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषस्तद्वत् सुगन्धि पुष्पमस्याः। "पाककर्णपर्णेति।" ४।१।६४। इति ङीष्।) तृणविशेषः। चोया इति चोर-हुली इति च ख्याता इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। शङ्खिनी २ केशिनी ३। इत्यमरः।२।४।१२६॥ चोरपुष्पिका ४। इति शब्दरत्नावली॥ (चोरा ५। इति शब्दचन्द्रिका॥)

चोरस्नायुः, स्त्री, (चोरस्य स्नायुरिव।) काक-नासालता। तस्करस्नायुरिति राजनिर्घण्ट-दर्शनात्॥

चोरा, स्त्री, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषः तस्येव गन्धो-ऽस्त्यस्य। अच् ततष्टाप्।) चोरपुष्पी। इति शब्दचन्द्रिका॥

चोरिका, स्त्री, (चोरस्य भावः। मनोज्ञादि-त्वात् ठन्।) चौरिका। चौर्य्यम्। इत्यमर-टीकायां रायमुकुटः॥

चोलः, पुं, (चोलयति समुच्छ्रयति स्त्रीणां वक्षः-प्रदेशे इति। चुल उन्नतौ+अच्।) कञ्चुलिका। काँचुलि इति भाषा॥ (यथा, आनन्दलह-र्य्याम्। ६६। [illegible] तम्॥")

"निजां वीणां वाणी निचुलयति चोलेन निभृ-
तत्पर्य्यायः। कूर्पासकः २। इत्यमरः।२।६।११८॥ कञ्चुकः ३। इति जटाधरः॥ कञ्चुली ४ कञ्चु-लिका ५। इति शब्दरत्नावली॥ स्त्रीणां निचोल इति रमानाथः॥ पुंसोऽप्येतौ चोला इति ख्यातौ इति सुभूतिः॥ नद्यादित्वात् चोली च। कूर्परः कफोणिर्जानु च तद्द्वयमस्यते क्षिप्यते अत्र कूर्पासः। पृषमनीषादित्वादन्त्यलोपः। ततः स्वार्थे कः। इति भरतः॥ * देशविशेषः। इति शब्दरत्नावली। अधुना ताञ्जोर इति ख्यातः॥ श्मश्रुधारिवेदयागाभिधिकारिम्लेच्छविशेषः। स तु पूर्व्वं क्षत्रिय आसीत् सगरराजेनास्य धर्म्मनाशं वेशान्यत्वञ्च चकार। इति हरिवंशः॥

चोलकं, क्ली, (चोलयति आच्छादयतीति। चुल+णिच्+अच्+स्वार्थे कन्। यद्वा चोल इव कायति इति। कै+कः।) वल्कलम्। इति शब्दरत्नावली॥

चोलकः, पुं, (चोल इव कायति इति। कै+कः।) वारबाणः। कवचम्। इति हारावली।१६७॥ (देशभेदः। यथा कथासरित्सागरे। १९।५४।

"उन्नतान्नामाना कावेरी तेन संमर्द्दकारिणा।
चोलकेरलकौशिष्य कालुष्यं ययतुः समम्॥")

चोलकी, [न्] पुं, (चोलकमिवास्त्यस्य इति इनिः।) करीरः। नारङ्गः। किष्कुपर्व्व। इति मेदिनी। ने, १८४॥

चोलण्डुकः, पुं, (चोलस्य अण्डुक इव शकन्ध्वादि-त्वात् साधुः।) शिरोवेष्टः। इति त्रिकाण्ड-शेषः॥

चोषः, पुं, (चूष्यते इति। चि+डः। ततः उष-दाहे+अप्। चश्चासौ उषश्चेति।) पार्श्व-ज्वाला॥ यथा,—

"हृच्छूलपीडनयुतं पवनेन पित्ता-
च्चूड्दाहचोषबहुलं सकफप्रसेकम्।
श्वासात्मकं बहुरुजं बहुभिश्च विद्यात्
वैगुण्यमोहजडताभिरथापरञ्च॥"

चोषः पार्श्वस्थितामिनेव सन्तापः।" इति भाव-प्रकाशः॥ (यथाच, सुश्रुते। १। ४२।

"यो गले चोषमुत्पादयति मुखवैशद्यं जनयति भक्तरुचिं चापादयति हर्षञ्च स तिक्तः॥")

चोस्कः, पुं, (चन्दयति आह्लादयति। चदि+डः। ततः स्कन्दति आक्रमते शत्रून् स्कुनाति आप्न-वते वा। स्कन्दि स्कु वा+डः। ततः पृषोदरा-दीत्वे साधुः।) सिन्धुवारदेशीयाश्वः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चौक्षं, त्रि, (चोक्ष एव इति। स्वार्थे अण्।) मनो-ज्ञम्। इति महाभारतम्॥

चौरः, पुं स्त्री, (चोर एव प्रज्ञादिभ्योऽण्। यद्वा चुरा शीलमस्य। "इति छत्रादिभ्यो णः।" ४।४। ६२। इति णः।) चोरः। इत्यमरः।२।१०।२४॥ (यथा, देवीभागवते। १।१६।५६।

"चौरं वा तापसं वापि समानं मन्यते कथम्॥"
असुरविशेषः। यथा, हरिवंशे। १७६।१६।

"किरातौ चौरवसनौ चौरसेनानमस्कृताम्॥"
कविभेदः।

"कविरमरः कविरमरुः कविश्चौरो मयूरकः॥"
इत्युद्भटः॥)

चोरपुष्पी। इति मेदिनी। रे, ६७॥ (चोर-पुष्पीशब्दे विवरणमस्य ज्ञेयम्॥) सुगन्धिद्रव्य-विशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

चौरिका, स्त्री, (चोरस्य कार्य्यं भावो वा। "द्वन्द्व-मनोज्ञादिभ्यश्च।" ५।१।१३३। इति वुञ्। टापि अत इत्वम्।) चौर्य्यम्। इत्यमरः। २। १०। २५॥ (यथा, मनुः। १। ८२।

"चौरिकानृतमायाभिर्धर्म्मश्चापैति पादशः॥")

चौरी, स्त्री, (चौर+ङीष्।) चौर्य्यम्। इति शब्दरत्नावली॥ (गायत्त्र्युक्तपा महाशक्तिः। यथा, देवीभागवते। १२।६।४९।

"चन्द्रिका चन्द्रधात्री च चौरी चौरा च
चण्डिका॥")

चौर्य्यं, क्ली, (चोरस्य कर्म्म भावो वा। "गुण-वचनब्राह्मणादिभ्यः कर्म्मणि च।" ५।१। १२४। इति ष्यञ्।) चौरधर्म्मः। चोरी इति चुरी इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। स्तैन्यम् २ स्तेयम् ३ चौरिका ४। इत्यमरः। २।१०।२५॥ चौरी ५। इति शब्दरत्नावली॥ चोरिका ६। इत्यमरटीका॥ (यथा, मनुः। ९। २७६।

"सन्धिं छित्वा तु ये चौर्य्यं रात्रौ कुर्व्वन्ति तस्कराः।
तेषां छित्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णशूले निवेशयेत्॥")

चौलकर्म्म, [न्] क्ली, (चूडाया इदम्। "तस्ये-दम्।" ४।३।१२०। इत्यण् डस्य लत्वञ्च।

ततश्चौलमेव कर्म्म इति कर्म्मधारयः ।) चूड़ाकर्म्म । इति स्मृतिः ॥

चौलुक्यः, पुं, (चुलकस्य गोत्रापत्यमिति । "गर्गादिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) राजर्षिभेदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७१२ ॥

च्यु, क हासे । सहने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सकञ्च-सेट् ।) अन्तःस्थाद्योपधः । क, च्यावयति । इति दुर्गादासः ॥

च्यु, ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-अनिट् ।) अन्तःस्थाद्योपधः । ङ, च्यवते । इति दुर्गादासः ॥

च्युत, इर् क्षरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । क्वचित् अकञ्च ।) अन्तःस्थादियुक्तः । इर्, अच्युतत् अच्योतीत् । क्षर इह आसेचनम् । च्योतति घृतं वह्नौ यज्वा । आसिञ्चतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ (यथाच, भट्टिः । ६ । २८ ।

"सीतां निधांस्त सौमित्रे ! राक्षसावारतां भुवम् ।
इदं शोणितमभ्यग्रं सम्प्रहारेऽच्युतत्तयोः ॥"

"अच्युतत् गलितमकर्म्मकोऽत्र ।" इति तट्टीकायां जयमङ्गलभरतौ ॥")

च्युतं, त्रि, (च्यवते स्म इति । च्यु + कर्म्मणि क्तः । यद्वा च्युत् + घञर्थे कः ।) क्षरितम् । यथा,—

"पिबन्तं त्वन्मुखाम्भोजच्युतं हरिकथामृतम् ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥

(स्खलितम् । यथा, रघुः । ११ । २५ ।

"सम्भ्रमोऽभवदपोढ़कर्म्मणां
ऋत्विजां च्युतविकङ्कतस्रुचाम् ॥")

च्युतिः, स्त्री, (च्यवते शोणितादिकमस्या इति । च्यु + अपादाने क्तिन् ।) भगम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६०६ ॥ गुदद्वारम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (च्यु + भावे क्तिन् ।) क्षरणम् । यथा,—

"कुर्य्यां हरस्यापि पिनाकपाणे-
र्धैर्य्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ॥"
इति कुमारसम्भवे । ३ । १० ॥

च्युपः, पुं, (च्यवन्ते भाषन्तेऽनेन इति । च्यु + "च्युवः किञ्च ।" उणां । ३ । २४ । इति पः स च कित् च्युधातुरत्र भाषणार्थे वर्त्तते इत्युज्ज्वलदत्तः ।) मुखम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

च्युस, क हानौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) क्वचित् पुस्तके हासे । अन्तःस्थादियुक्तः । क, च्योसयति । इति दुर्गादासः ॥

च्योतं, क्ली, (च्युत + पृषोदरादित्वादोत्वे साधुः ।) च्योतम् । घृतादिक्षरणम् । इत्यमरटीका ॥

च्यौत्नः, त्रि, (च्यवते इति । "जनिदाच्युस्रिति ।" उणां । ४ । १०४ । इति त्नण् ।) गमनकर्त्ता । अण्डजः । च्यौत्नपुण्यः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ बलम् । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

छ

छ, छकारः । स तु व्यञ्जनसप्तमवर्णः । चवर्गद्वितीयवर्णश्च । (वङ्गाक्षरे:) तस्य लेखनप्रकारो यथा,

"ऊर्द्धादधोगता रेखा कुञ्चिता कुण्डली ततः ।
पुनश्चाधोगता तासु सन्ति ब्रह्मशिवादयः ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ ॥

अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति व्याकरणम् ॥ ("इचुयशानान्तालु ।" इति सूत्रकारेणोक्तम् । "कण्ठावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ॥" इति शिक्षाग्रन्थः ॥)

अस्योत्पत्तिर्यथा । प्रपञ्चसारे ।

"विसर्गस्तालुगः सोष्मा शं चवर्गश्च यन्तया ।"

अत्रोत्तरत्रापि वर्गस्य द्वितीयादिवर्णोच्चारणे स्वरश्वासघर्षणादिति श्लोकगम्भीरसंघर्षादिति च यथास्थानमन्वेतीति तट्टीकाकारो विश्वरूपः ॥

अस्या ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।

"ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि द्विभुजाञ्च त्रिलोचनाम् ।
पीताम्बरधरां नित्यां वरदां भक्तवत्सलाम् ।
एवं ध्यात्वा छकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"

अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।

"छकारं परमाश्चर्य्यं स्वयं परमकुण्डली ।
सततं कुण्डलीयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ।
त्रिबिन्दुसहितं वर्णं सदा ईश्वरसंयुतम् ॥
पीतविद्युल्लताकारं छकारं प्रणमाम्यहम् ॥"

तस्य नामानि यथा, तन्त्रशास्त्रे ।

"छश्छन्दनं सुषुम्णा च पशुः पशुपतिर्म्मृतिः ।
निर्म्मलं तरलं वह्निर्भूतमाता विलासिनी ॥
एकनेत्रश्च वृषली द्विशिरा वामकूर्परः ।
गोकर्णा लाङ्गली वामकाममत्ता सदाशिवः ॥
माता निशाचरः पाशुविश्वतः स्थितिशब्दकः ॥"

छं, त्रि, (छायते परिच्छिद्यते यत् इति । छो + कर्म्मणि घञर्थे कः ।) निर्म्मलम् । इति मेदिनी । छे, १ ॥ तरलम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥

छः, पुं, (छो + भावे डः घञर्थे को वा ।) छेदनम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥

छगः, पुं स्त्री, (छं यज्ञादौ छेदनं गच्छति प्राप्नोतीति । गम + डः ।) छागः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२७५ ॥

छगणं, क्ली पुं, (छद + डः । छः तस्मै अग्निच्छादनायेत्यर्थः गण्यते इति । गण + कर्म्मणि अप् ।) करीषः । इति हेमचन्द्रः ।४।१२।७३ ॥

छगलं, क्ली, (छ्यति छिनत्ति छायते वा । छो + छेदने + "छो गुग् ह्रस्वश्च ।" उणां । १ ।११३ । इति कलच् प्रत्ययः धातोर्गुगागमो ह्रस्वश्च ।) नीलवस्त्रम् । इति मेदिनी । ले, १ ॥

छगलः, पुं स्त्री, (छायते छिद्यते देवोपहाराय इति । छो + कलच् गुगागमो ह्रस्वश्च ।) छागः । इति मेदिनी । ले, ६१ ॥ (यथा, सुश्रुते ।१।४६।

"नाति शीतो गुरुः स्निग्धो मन्दपित्तकफः स्मृतः ।
छगलस्त्वनभिष्यन्दी तेषां पीनसनाशनः ॥")

छगलकः, पुं स्त्री, (छगल + स्वार्थे कन् ।) छा... इत्यमरः । २ । ६ । ७६ ॥

छगला, स्त्री, (छगलस्तदाकारोऽस्त्यस्य... त्वक् विद्यतेऽस्येति वा । "अर्शआदिभ्यो... ५ । २ । १२७ । इति अच् टाप् च ।)... दारकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली मेदिनी... (यथाहारोऽस्या यथा, "मधुपूर्णिकाल... जीवन्तीबिम्बीतिकानन्दीभल्लातकछगला... वृश्चादनीफञ्जीशाल्मलीशेलुवनस्पतिप्रसव... वृन्दारकोविदारप्रभृतीनि ।" इति सुश्रुते... स्थाने ४६ अध्याये ॥)

छगलाङ्घ्री, स्त्री, (छगलवदङ्घ्रिर्मूलमस्याः । ... ङीष् ।) छगलान्त्री । इत्यमरटीकायां रा... नाथः ॥

छगलाण्डी, स्त्री, (छगलवदण्डं अन्त्रं यस्याः... छगलान्त्री । इत्यमरटीकायां रायमुकुट... (पुंसि तु पीठस्थानभेदे । यथा, देवीभागवते... ७ । ३० । ७३ ।

"छगलण्डे प्रचण्डा तु चण्डिकाऽमरकण्टके ।"

छगलान्त्रिका, स्त्री, (छगलान्त्री + स्वार्थे कन् । टा... पूर्व्वह्रस्वः ।) छगलान्त्री । इति शब्दरत्नावली...

छगलान्त्री, स्त्री, (छगलवदन्त्रं यस्याः ।) वृद्धदार... वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १३७ ॥ वृकः । ... राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । ... अध्याये । "श्यामामहाश्यामात्रिवृद्दन्तीशङ्खिनी... तिल्वककम्पिल्लकरम्यकक्रमुकपुत्रश्रेणीगवाक्षी... राजवृक्षकरञ्जद्वयगुडूचीसप्तलाच्छगलान्त्री... सुधाः सुवर्णक्षीरी चेति ॥")

छगली, स्त्री, (छगल + जातित्वात् ङीष् ।) छा... माता । वृद्धदारकवृक्षः । इति विश्वः ॥

छटा, स्त्री, (छो + अटन् किच्च ।) दीप्तिः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १२८ ।

"प्रतापांशुच्छटाकूटैः पटवासमधर्म्मभिः ।
जम्बुद्वीपद्विजेन्द्रस्य येनातन्यत मण्डनम् ।")

समूहः । यथा, माघे । १ । ४७ ॥

"सटाच्छटाभिन्नघनेन बिभ्रता
नृसिंहसैंहीमतनुं तनुं त्वया ।"

(सटाच्छटाभिः केशरसमूहैः ।" इति मल्लिनाथः ।

छटाफलः, पुं, (छटा इव परस्परसंलग्नानि फलानि यस्य ।) गुवाकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः । (पूगशब्दे विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)

छटाभा, स्त्री, (छटाभिर्दीप्तिभिर्भाति इति । भा + क्विप् । यद्वा । भा + कः । टाप् च ।) विद्युत् । इति हारावली । ५८ ॥

छ(त्र)त्रं, क्ली, (छादयत्यनेनातपादिकमिति । छद + णिच् + "सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन् ।" उणां । ४ । १५८ । इति ष्ट्रन् णिलोपः ह्रस्वश्च ।) रौद्रवृष्टि-निवारणार्थावरणविशेषः । छाति इति भाषा । तत्पर्य्यायः । आतपत्रम् २ । इत्यमरः ।२।८।३२। छायामित्रम् ३ पटोटजम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ आतपवारणम् ५ । राजच्छत्रं यथा,—

"आतपत्रञ्च राज्ञस्तु नृपलक्ष्म वितस्तु तत् ।

पुण्डरीकमथो भद्रासनं राजासनं तु यत् ॥”

इति जटाधरः ॥

अपि च शब्दरत्नावल्याम् ।

“छत्रं कनकदण्डे तु राजछत्रमुदाहृतम् ।

नृपलक्ष्म भवेत्तत्तु यच्छत्रं पृथिवीभुजाम् ॥”

अस्य गुणाः । वृष्ट्यातपधूलिवायुहिमनाशित्वम् । वर्णदृष्टिकारित्वम् । शुभप्रावरणमङ्गलकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा । एकदा ज्यैष्ठमासे जमदग्निमुनिर्धनुषि बाणान् सन्धाय सन्धाय प्रचिक्षेप तत्पत्नी रेणुका तान् बाणानानीयानीय तस्मै प्रादात् । सा मध्याह्नकाले रौद्रेण पीडिता वृक्षच्छायामवलम्ब्य किञ्चित् कालं स्थित्वा तानानिनाय । ऋषिस्तदा क्रुद्धस्तामाह किं चिरेणागता । सा आह सूर्य्यतेजसा मे शिरः पादौ च सन्तप्तौ तेन वृक्षच्छायामाश्रित्य स्थिता तस्मात् चिरायितं कृतम् । तच्छ्रुत्वा मुनिराह अद्य सूर्य्यमस्त्राग्नितेजसा निपातयिष्यामीत्युक्त्वा धनुषि बाणान् सन्धाय सूर्य्याभिमुखोऽतिष्ठत् । सूर्य्यस्तं दृष्ट्वा भीतो द्विजरूपेण आगत्य आह सूर्य्यादस्मादि भवति तेनाग्नेन भवद्भिः कर्म्माणि क्रियन्ते कथमेनं हनिष्यसि एवं माकार्षीस्तथापि मुनिः शमं न जगाम । अथ सूर्य्यः शिरस्त्राणं छत्रं निर्म्माय तस्मै दत्त्वा अद्यप्रभृति एतत् लोके प्रचरिष्यति व्रतादिषु च अस्य दानं महाफलं स्यादित्युक्त्वा गतः ॥ * ॥ तस्य दानफलं यथा,—

“छत्रं हि भरतश्रेष्ठ ! यः प्रदद्यात् द्विजातये ।

शुभ्रं शतशलाकं वै स प्रेत्य सुखमेधते ॥

स शक्रलोके वसति पूज्यमानो द्विजातिभिः ।

अप्सरोभिश्च सततं देवैश्च भरतर्षभ ! ॥”

इति महाभारते दानधर्म्मः ॥

अथ छत्रयुक्तिः ।

“विशेषश्चाथ सामान्यं छत्रस्य द्विविधा भिदा ।

राजच्छत्रं विशेषाख्यं सामान्यञ्चान्यदुच्यते ॥

तत्र विशेषच्छत्रोद्देशः ।

सदण्डञ्चाथ निर्द्दण्डं तज्ज्ञेयं द्विविधं पुनः ।

सदण्डं तत्र विज्ञेयं सारणाकुञ्चनात्मकम् ॥

दण्डः कन्दः शलाकाश्च रज्जुर्व्वस्त्रञ्च कीलकः ।

षड्भिरेतैः सुसम्बद्धैश्छत्रमित्यभिधीयते ॥

दिगष्टषट्चतुर्हस्तदीर्घो दण्डो युगक्रमात् ।

षड्बाणवेदनयनवितस्त्या कन्द उच्यते ॥

शतान्यशीतिः षष्टिश्च चत्वारिंशद्युगक्रमात् ।

शलाकाः षट्पञ्चवेदत्रिहस्तैः सम्मिताः क्रमात् ॥

नवभिस्तन्तुभिः सूत्रं सूत्रैस्तु नवभिर्गुणः ।

गुणैस्तु नवभिः पाशो रश्मिस्तैर्नवभिर्भवेत् ॥

नवाष्टसप्तषट्संख्यैरश्मिभी रज्जवः क्रमात् ।

वस्त्रं शलाकाद्विगुणमायामेन प्रतिष्ठितम् ॥

भानुदिग्ग्रहवसुभिरङ्गुलीभिस्तु कीलकः ।

सर्व्वां शाणामुदितं तन्नाम्नामेव भूतये ॥

पादोनं युवराजस्य अन्येषान्तु तदर्द्धतः ॥

एतेन राज्ञो दण्डो दशहस्तः युवराजस्य तत्तु अन्येषामपि तदेव ।

विशुद्धकाष्ठस्य तु दण्डकन्दौ

तथा शलाका अपि शुद्धवंशजाः ।

रज्जुश्च रक्ता वसनञ्च रक्तं

छत्रप्रसादं नृपतेर्व्वदन्ति ॥

प्रसादमिति प्रसादार्हम् ।

नीलो दण्डश्च वस्त्रञ्च शिरःकुम्भस्तु कानकः ।

सौवर्णं युवराजस्य प्रतापं नाम विश्रुतम् ॥

चान्दनौ दण्डकन्दौ चेत् सुशुक्ले रज्जुवाससी ।

छत्रं मनोहरं राज्ञां स्वर्णकुम्भोपशोभितम् ॥

शुक्लानि रज्जुवासांसि स्वर्णकुम्भस्तथोपरि ।

इदं कनकदण्डाख्यं छत्रं सर्व्वार्थसाधकम् ॥

दण्डकन्दशलाकाश्च शुद्धस्वर्णेन निर्म्मिताः ।

कीलकं स्वर्णघटितमशुक्ले रज्जुवाससी ॥

कुम्भादिरथ हंसादिश्चामरादिर्यथाक्रमम् ।

कुम्भादावथ हंसादौ नवरत्नानि रचयेत् ॥

द्वात्रिंशन्मौक्तिकी माला द्वात्रिंशत्तत्र दापयेत् ।

सर्व्वोपरि श्रेष्ठजातिं विशुद्धं हीरकं न्यसेत् ॥

दण्डान्ते कुरुविन्दांश्च पद्मरागांश्च विन्यसेत् ।

स्वामिहस्तैकमानेन चामरः सित इष्यते ॥

इत्ययं नवदण्डाख्यश्छत्रराजो महीभुजाम् ।

अभिषेके विवाहे च यात्रायां प्रीतिवर्द्धनः ॥

पताका नवदण्डाग्रे राज्ञोऽष्टाङ्गुलिसंमिताः ।

अयं दिग्विजयी नाम छत्रराजो महीभुजाम् ॥”

इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥

छत्त्रः, पुं, (छद्+णिच्+ष्ट्रन् ह्रस्वश्च ।) मूलेन पत्रेण च छत्राकारवृक्षः । छातारियाविष । छातनाविष । खरविष इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । अतिच्छत्रः २ कटुः ३ । इति रत्नमाला ॥ भूतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

छत्त्रकः, पुं, (छत्रमिव कायति इति । कै+कः ।) मत्स्यरङ्गपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अतिच्छत्त्रः । राङ्गा कुलेखाड़ा इति भाषा ॥ इति रत्नमाला ॥ ईश्वरगृहविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

छत्त्रगुच्छः, पुं, (छत्त्रमिव गुच्छो यस्य ।) गुच्छतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

छत्त्रचक्रं, क्ली, (छत्राकृति चक्रम् ।) चक्रविशेषः । यथा, समयामृते छत्त्रचक्रम् ।

“अश्विनीमघमूलाद्यं चक्रं छत्त्रत्रयात्मकम् ।

प्रतीचीमध्यरेखाया ईशानान्तं हयाधिपः ॥

आग्नेयान्तं नराधीशो नैरृतान्तं गजाधिपः ।

एषां छत्त्रविभागेन ज्ञातव्यञ्च शुभाशुभम् ॥

अन्यस्य राज्ञो नामर्क्षं यत्र छत्रे ततः फलम् ।

चामरं कलसं वीणा छत्रं दण्डः पतद्‌ग्रहः ॥

आसनं कीलकं रज्जुर्नव भेदाः प्रकीर्त्तिताः ।

यत्र छत्रे स्थितः सौरिर्भङ्गं तस्य विनिर्द्दिशेत् ॥

चामरे चञ्चता वायोरनावृष्टिः प्रजायते ।

दुर्भिक्षञ्च भवेत् घोरं प्रजापीड़ा न संशयः ॥

कलसस्थे भवेद्युद्धं भङ्गो घातादिकं ध्रुवम् ।

वीणास्थेनार्कपुत्रेण पट्टराज्ञी विनश्यति ॥

चलचित्तो भवेद्राजा भयभीता च मेदिनी ।

यदा भयचये सौरिश्छत्रे दण्डे पतद्‌ग्रहे ॥

तदा तस्य भवेद्भङ्गश्छत्रस्यास्य न संशयः ।

आसनस्य भवेन्नाश आसनस्थे शनैश्चरे ॥

युवराजक्षयः कीले बन्धनं रज्जुसंस्थिते ।

सौम्ययुक्तोऽतिचारस्थः शनिश्चक्रफलो न हि ॥

वक्रगः क्रूरयुक्तश्च सर्व्वं क्रूरं करोति सः ।

शनिराहुकुजादित्या यदा जीवेन्दुसंयुताः ॥

उत्तराधीशराज्ञो वै निश्चितं छत्रभङ्गदाः ।

क्रूरं चतुष्टयञ्चैव बुधचन्द्रेण संयुतम् ॥

पूर्व्वच्छत्रविनाशाय तथा पापचतुष्टयम् ।

शुक्रेन्दुसंयुतं छत्रे दक्षिणे शस्यभङ्गदम् ॥

एवमन्येषु राज्येषु नामर्क्षात् फलमादिशेत् ।

यथा दुष्टफलः सौरिस्तथा सौम्यफलो गुरुः ॥

भौमशुक्रौ गुरुराहू च रविचन्द्रौ बुधो समौ ।

यथा हानिकराः क्रूरास्तथा सौम्याः शुभङ्कराः ॥

एतेऽचाष्टौ ग्रहाश्छत्रे परचक्रेण भङ्गदाः ।

नृपनामर्क्षगो राहुः केतुर्व्वा यत्र संस्थितः ॥

छत्रभङ्गो भवेत्तस्य विषदानेन भूपतेः ।

मृगयासाहसं यात्रां दुष्टहस्त्यश्ववाहनम् ॥

विग्रहञ्च त्यजेद्राजा छत्रस्थे क्रूरखेचरे ।

शान्त्यैव शान्तिकं कुर्य्यात् ग्रहाणां जायते

शुभम् ॥”

छत्त्रधारः, त्रि, (छत्रं धरतीति । धृ+“कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) छत्रधरः । छातिधरा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । छायाकरः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४२८ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ६७ । “स्वपक्षे च यथा, जननी देवी कञ्चुकी मालिकः शय्यापालकः स्पशाध्यक्षः सांवत्सरिकः भिषक् जलवाहकः ताम्बूलवाहकः आचार्य्यः अङ्गरक्षकः स्थानचिन्तकः छत्रधारः विलासिनी च ॥”)

छत्त्रपत्रं, क्ली, (छत्त्रमिव पत्रमस्याः ।) स्थलपद्मम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

छत्त्रपत्रः, पुं, (छत्त्रमिव विस्तृतं पत्रमस्य ।) भूर्जवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (भूर्जशब्दे विवृतिरस्य ज्ञातव्या ॥) मानकचुः । इति केचित् ॥ सप्तपर्णवृक्षः । इति च केचित् ॥

छत्त्रभङ्गः, पुं, (छत्रस्येव रचितुः स्वामिन इत्यर्थः भङ्गो यत्र ।) वैधव्यम् । स्वातन्त्र्यम् । नृपनाशः । इति मेदिनी । गे, ५६ ॥

छत्त्रा, स्त्री, (छत्त्रमिव आकृतिर्व्विद्यतेऽस्याः । अर्शआदित्वादच् ततष्टाप् । यद्वा, छदति आच्छादयति स्वोत्पत्तिस्थानमिति । छद्+“सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन् ।” उणां । ४ । १५८ । इति ष्ट्रन् । ततः स्त्रित्वविवक्षायां ङीषोऽनित्यत्वात् टाप् ।) मिशिः । मौरी इति भाषा ॥ कुस्तुम्बुरु । धन्या इति भाषा ॥ (यथा,—

“मुस्तपर्पटकोदीच्यच्छत्राख्योशीरचन्दनैः ।

शृतं शीतं जलं दद्यात् तृड्दाहज्वरशान्तये ॥

छत्रा धान्याकम् ॥” इति भावप्रकाशः ॥)

शिलीन्ध्रम् । इति मेदिनी । रे, ३८ ॥ कोँड़कछाता इति भाषा ॥ मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (निरुक्तसन्तापान्तर्गतरसायनौषधिविशेषः । तस्य

लक्षणं यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३० अः ।
"श्वाससर्पस्वरूपेण वाराहीकन्दसम्भवा ।
एकपत्रा महावीर्य्या भिन्नाञ्जनसमप्रभा ॥
छत्रातिच्छत्रके विद्याद्रक्षोघ्ने कन्दसम्भवे ॥")

छत्राकं, क्ली, (छत्रा इव कायतीति । कै+कः ।) किम्पाकुः । छत्रिका । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ (यथा, मनुः । ५ । १६ ।
"छत्राकं विड्वराहञ्च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् ।
पलाण्डुं गृञ्जनञ्चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्द्विजः ॥")

छत्राकः, पुं, (छत्रमिव अकति आच्छादकत्वं गच्छतीति । छत्र+अक्+अच् ।) जालवर्व्वूरकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

छत्राकी, स्त्री, (छत्राक+गौरादित्वात् ङीष् ।) राखा । इत्यमरः । २ । ४ । ११५ ॥

छत्रातिच्छत्रः, पुं, (छत्रमतिक्रम्य छदति आच्छादयतीति । अति+छद्+इन् ।) छत्राकारजलोद्भवसुगन्धाख्यतृणविशेषः । तत्पर्य्यायः । छत्रातिच्छत्रा २ पालघ्नः ३ अतिच्छत्रा ४ सुगन्धा ५ छत्रकः ६ कटुकः ७ कटुः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

छत्राधान्यं, क्ली, (छत्रा धान्यमिव ।) धन्याकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

छत्रिका, स्त्री, (छत्रा एव । छत्रा + स्वार्थे कन् । अत इत्वञ्च ।) शिलीन्ध्रम् । कोँड़कछाता इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । गोमयच्छत्रिका २ दिलीरम् ३ शिलीन्ध्रकम् ४ उर्व्वङ्गम् ५ वसारोहम् ६ गोलासम् ७ । इति हारावली ॥ छत्राकम् ८ । इति स्मृतिः ॥ उच्छिलीन्ध्रम् ६ । इति श्रीभागवतम् ॥ करीषेक्षुपलालपृथ्वीवेणुजच्छत्रिकायाः सामान्यगुणाः । शीतत्वम् । कषायत्वम् । स्वादुत्वम् । पिच्छिलत्वम् । गुरुत्वम् । छर्द्द्यतीसारज्वरश्लेष्मरोगकारित्वञ्च ॥ पलालजच्छत्रिकागुणाः । पाके स्वादुरसत्वम् । रूक्षत्वम् । दोषकारित्वञ्च ॥ शुचिस्थानकाष्ठवंशगोष्ठजश्वेतच्छत्रिकाया गुणाः । अतिदोषकारित्वम् । अन्यच्छत्रिकास्तेभ्यो विगर्हिताः । इति राजवल्लभः ॥

छत्री, [न्] पुं, (छत्रं कौशलादिभिराच्छादकत्वं विद्यतेऽस्य । छत्र+इनिः ।) नापितः । इति शब्दरत्नावली ॥ छत्रविशिष्टे, त्रि । यथा,—
"गच्छेद्वर्षातपे छत्री दण्डी रात्र्यटवीषु च ।"
इति स्मृतिः ॥
(यथा च हरिवंशे । २५३ । ५ ।
"मौञ्जी यज्ञोपवीती च छत्री दण्डाजिनी तथा ।
वामनो धूमरक्ताक्षो भगवान् बालरूपधृक् ॥")

छत्वरः, पुं, (छदते अपवारयति वर्षोष्णादिकमिति । छद अपवारणे+"छित्वरच्छत्वरेति ।" उणां । ३ । १ । इति ष्वरच् प्रत्ययेन साधुः ।) गृहम् । कुञ्जः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

छद, त् क संवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) छदयति । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, कविरहस्ये । १६ ।
"छदयति सुरलोकं यो गुणैर्यश्च युद्धे
सुरयुवतिविमुक्ताम्छादयन्ति सजश्च ॥")

छद, कि च संवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरांपक्षे भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) कि च, छादयति छादयते छदति छदते दिशं मेघः । आच्छादयति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

छद, म कि च ऊर्ज्जने । ऊर्ज्जनं बलं जीवनञ्च । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) छदयति पुत्त्रं पिता । जीवयति बलवन्तं करोति वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

छदः, पुं, (छदति आच्छादयतीति । छद+अच् ।) पत्त्रम् । (यथा, रामायणे । २।५५।६ ।
"ततो न्यग्रोधमासाद्य महान्तं हरितच्छदम् ॥")
पक्षः । ग्रन्थिपर्णवृक्षः । तमालवृक्षः । इति मेदिनी । दे, ५ ॥

छदनं, क्ली, (छदति आच्छादयतीति । छद+ल्युः ।) पत्त्रम् । पक्षः । (यथा, महाभारते । ३ । १५८ । ६६ ।
"विमलस्फाटिकाभानि पाण्डरच्छदनैर्द्विजैः ।
कलहंसैरुपेतानि सारसाभिरुतानि च ॥"
छद+भावे ल्युट् ।) पिधानम् । इति मेदिनी । ने, ६५ ॥ तमालपत्त्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजपात इति भाषा ॥

छदपत्त्रः, पुं, (छदानि आच्छादकानि पत्त्राणि यस्य ।) भूर्जपत्त्रवृक्षः । इति कापित् रत्नमाला ॥

छदिः, [स्] क्ली, (छादयतीति छाद्यतेऽनेन वा । छद्+णिच् +"अर्च्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः ।" उणां । २ । १०६ । इति इसिः । "इस्मन्त्रन्क्विषु च ।" ६ । ४ । ६७ । इति ह्रस्वः ।) पटलम् । इत्यमरः । २ । २ । १४ ॥ (यथा, भागवते । ७ । १४ । १३ ।
"कृमिविड्भस्मनिष्ठान्तं क्वेदं तुच्छं कलेवरम् ।
क्व तदीयरतिर्भार्य्या क्वायमात्मा नभश्छदिः ॥")

छद्म, [न्] क्ली, (छद्यते आव्रियते स्वरूपमनेनेति । छद+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।" उणां । ४ । १४४ । इति मनिन् ।) व्याजः । (यथा, रघुः । १२ । २
"तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीर्न्यस्यतामिति ।
कैकेयीशङ्कयेवाह पलितच्छद्मना जरा ॥")
कपटः । शाठ्यम् । अपदेशः । स्वरूपाच्छादनम् । इति मेदिनी । ने, ६४ ॥

छद्मतापसः, पुं, (छद्मना कपटेन तापसः । अप्रकृततपस्वितया एवास्य तथात्वम् ।) छलतपस्वी । तत्पर्य्यायः । सर्व्वाभिसन्धी २ वैड़ालव्रतिकः ३ वेशधारी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

छद्मिका, स्त्री, (छद्म अस्त्यस्याः । व्रीह्यादित्वादिनिः संज्ञायां कन् टाप् च ।) गुड़ूची । इति राजनिर्घण्टः ॥

छन्दः, पुं, (छन्द्यते इति । छन्द+भावे घञ् ।) अभिप्रायः । (यथा, रामायणे । २ । ६ । ७ ।
"मयोच्यमानं यदि ते श्रोतुं छन्दो विलासिनि! ।
श्रूयतामभिधास्यामि श्रुत्वा चैतद्विधीयताम् ॥")
वशः । इत्यमरः । ३।३।८८ ॥ अभिलाष...। ...
भरतः ॥ विषम् । इति शब्दचन्द्रिका । ...
त्रि । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

छन्दः, [स्] क्ली, (चन्दयति आह्ला... चन्द्यतेऽनेन वा । चदि आह्लादे+"चन्दे... देश्च छः ।" उणां । ४ । २१८ । इति च... चस्य छश्च ।) वेदः । (यथा, रघुः । १ । ...
"आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव ।")
स्वेराचारः । अभिलाषः । (यथा, महाभार... १२ । २०१ । १२ ।
"कामात्मकाश्छन्दसि कर्म्मयोगा
एभिर्व्विमुक्तः परमश्नुवीत ॥")
पद्यम् । इति मेदिनी । से, २२ ॥ अस्य ल... यथाह गङ्गादासः ।
"पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा
वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ।
सममर्द्धसमं वृत्तं विषमञ्चेति तत्त्रिधा ।
समं समचतुष्पादं भवत्यर्द्धसमं पुनः ॥
आदिस्तृतीयवद्यस्य पादस्तुर्य्यो द्वितीयव... ।
भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्त्तितम् ।"
एषामर्थः । अक्षरसंख्यातं अक्षरगणनया प्... प्राप्तं वृत्तमुच्यते । मात्राकृता मात्रागण... निर्णीता जातिर्जातिसंज्ञिका भवति । ... समचतुष्पादम् । अर्द्धसमं यस्य प्रथमः पा... तृतीयेन पादेन तुल्यः चतुर्थः पादो द्विती... पादेन तुल्यः । विषमं पृथक्लक्षणचतुष्पाद... (तत्र समवृत्तन्तु उक्थादिसंज्ञाभेदेन ष... विंशतिप्रकारकम् । यदुक्तं छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"आरभ्यैकाक्षरात् पादादेकैकाक्षरवर्द्धितैः ।
पादैरुक्थादिसंज्ञं स्याच्छन्दः षड्विंशतिं गत...
उक्थात्युक्था तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुप्र... तिष्ठिका
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च ।
त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता ।
शक्करी सातिपूर्व्वा स्यादष्ट्यत्यष्टी तथा स्मृते
धृतिश्चातिधृतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः ।
विकृतिः संस्कृतिश्चैव तथातिकृतिरुत्कृतिः ।"
छन्दोलक्षणोपयोगिगणास्तु दश । यदुक्तं तत्रै...
"म्यरस्तजैभ्नगैर्लान्तैरेभिर्दशभिरक्षरैः ।
समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ।
मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो
भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यः ।
जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः
सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः ॥
गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेकक... ।"
क्रमेण चैषां रेखाभिः संस्थानं दर्श्यते यथा ।
म ऽऽऽ, न ।।।, भ ऽ।।, य ।ऽऽ, ज ।ऽ।,
र ऽ।ऽ, स ।।ऽ, त ऽऽ।, ग ऽ, ल ।)
छन्दस्तु नानाविधम् । तस्य ग्रन्थाः वृ... त्पिङ्गलच्छन्दोमञ्जरीवृत्तरत्नाकरश्रु... बोधादयः सन्ति तेषु छन्दोमञ्जर्य्याद्युक्तलक्ष... दाहरणादीनि लिख्यन्ते ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणगणाः।	छन्दसामुदाहरणानि।
एकाक्षरा वृत्तिः। उक्था।		
श्रीः	ग् श्री ऽ	श्रीस्ते। सास्ताम्॥
द्व्यक्षरा वृत्तिः। अत्युक्था।		
स्त्री	गौ स्त्री ऽ,ऽ	गोपस्त्रीभिः। कृष्णो रेमे॥
त्र्यक्षरा वृत्तिः। मध्या।		
नारी	मो नारी ऽऽऽ	गोपानां नारीभिः। श्लिष्टोऽव्यात् कृष्णो वः॥
मृगी	रो मृगी ऽ।ऽ	सा मृगीलोचना। राधिका श्रीपतेः॥
चतुरक्षरा वृत्तिः। प्रतिष्ठा।		
कन्या	ग्मौ चेत् कन्या ऽ,ऽऽऽ	भास्वत्कन्या सैका धन्या। यस्याः कूले कृष्णोऽखेलत्॥
सती	नगि सती ।।।,ऽ	सुररिपो! तव पदम्। नमति सा ननु सती॥
पञ्चाक्षरा वृत्तिः। सुप्रतिष्ठा।		
पङ्क्तिः	भ्गौ गिति पङ्क्तिः ऽ।।,ऽ,ऽ	कृष्णसनाथा तर्णकपङ्क्तिः। यामुनकच्छे चारु चचार॥
प्रिया	सलगैः प्रिया ।।ऽ,।,ऽ	व्रजसुभ्रुवो विलसत्कलाः। अभवन् प्रिया सुरवैरिणः॥
षडक्षरा वृत्तिः। गायत्री।		
तनुमध्या	त्यौ चेत् तनुमध्या ऽऽ।,।ऽऽ	मूर्त्तिर्मुररातेरत्यद्भुतरूपा। आस्तां मम चित्ते नित्यं तनुमध्या॥
शशिवदना	शशिवदना न्यौ ।।।,।ऽऽ	शशिवदनानां व्रजतरुणीनाम्। अधरसुधोर्म्मिं मधुरिपुरैच्छत्॥
सोमराजी	द्विया सोमराजी ।ऽऽ,।ऽऽ	हरे! सोमराजीसमा ते यशःश्रीः। जगज्जालमस्य च्छिनत्त्यन्धकारम्॥
विद्युल्लेखा	विद्युल्लेखा मो मः ऽऽऽ, ऽऽऽ	
वसुमती	त्सौ चेद् वसुमती ऽऽ।,।।ऽ	
सप्ताक्षरा वृत्तिः। उष्णिक्।		
मधुमती	ननगि मधुमती ।।।,।।।,ऽ	रविदुहितृतटे नवकुसुमततिः। अधित मधुमती मधुमथनमुदम्॥
कुमारललिता	कुमारललिता ज्सगाः ।ऽ।,।।ऽ,ऽ	सुरारितनुवल्ली कुमारललिता सा। व्रजैणनयनानां ततान मुदमुच्चैः॥
मदलेखा	म्सौ ग् स्यात् मदलेखा ऽऽऽ,।।ऽ,ऽ	रङ्गे बाहुविरुग्णाद्दन्तीन्द्रान्मदलेखा। लग्नाभून्मुरशत्रौ कस्तूरीरसचर्चा॥
हंसमाला	सरगैर्हंसमाला ।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	
अष्टाक्षरा वृत्तिः। अनुष्टुप्।		
चित्रपदा	चित्रपदा यदि भौ गौ ऽ।।,ऽ।।,ऽ,ऽ	यामुनसैकतदेशे गोपवधूजनकेलौ। कंसरिपोर्गतिलीला चित्रपदा जगदव्यात्॥
माणवकम् माणवकक्रीडमिति केचित्।	भात्तलगा माणवकम् ऽ।।,ऽऽ।,।,ऽ	चञ्चलचूडं चपलैर्वत्सकुलैः केलिपरम्। ध्याय सखे स्मेरमुखं नन्दसुतं माणवकम्॥
विद्युन्माला	मो मो गो गो विद्युन्माला ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ,ऽ	वासो वल्लीविद्युन्माला बर्हश्रेणी शक्रश्चापः। यस्मिन्नास्तां तापोच्छित्त्यै गोमध्यस्थः कृष्णाम्भोदः॥
समानिका	ग्लौ रजौ समानिका तु ऽ,।,ऽ।ऽ,।ऽ।	यस्य कृष्णपादपद्ममस्ति हृत्तडागसद्म। धीः समानिका परेण नोचिताऽत्र मत्सरेण॥
प्रमाणिका नागस्वरूपिणी इति क्वापि।	प्रमाणिका जरौ लगौ ।ऽ।,ऽ।ऽ,।,ऽ	पुनातु भक्तिरच्युता सदाऽच्युताङ्घ्रिपद्मयोः। श्रुतिस्मृतिप्रमाणिका भवाम्बुराशितारिका॥
गजगतिः	नभलगा गजगतिः ।।।,ऽ।।,।,ऽ	रविसुतापरिसरे विहरतो दृशि हरेः। व्रजवधूगजगतिर्मुदमलं व्यतनुत॥
हंसरुतम्	म्नौ गौ हंसरुतमेतत् ऽऽऽ,।।।,ऽ,ऽ	
नाराचिका	नाराचिका तरौ लगौ ऽऽ।,ऽ।ऽ,।,ऽ	
नवाक्षरा वृत्तिः। बृहती।		
भुजगशिशुभृता भुजगशिशुसृतेति सुतेति च केचित्।	भुजगशिशुभृता नौ मः ।।।,।।।,ऽऽऽ	हृदतटनिकटक्षोणी भुजगशिशुभृता यासीत्। मुररिपुदलिते नागे व्रजजनसुखदा साभूत्॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
मणिमध्यम्	स्यान्मणिमध्यं चेत् भमसाः ऽ।।,ऽऽऽ,।।ऽ	कालियभोगाभोगगतस्तन्मणिमध्यस्फीतरुचा । चित्रपदाभो नन्दसुतश्चारु ननर्त्त स्मेरमुखः ॥
भुजङ्गसङ्गता	सजरैर्भुजङ्गसङ्गता ।।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ	तरला तरङ्गरिङ्गितैर्यमुना भुजङ्गसङ्गता । कथमेतु वत्सचारकश्चपलः सदैव तां हरिः ॥
हलमुखी	रान्नसाविह हलमुखी ऽ।ऽ,।।।,।।ऽ	
भद्रिका	भद्रिका भवति रो नरौ ऽ।ऽ,।।।,ऽ।ऽ	
दशाक्षरा वृत्तिः । पङ्क्तिः ।		
रुक्मवती रूपवती क्वचित् । चम्पकमाला इति क्वापि ।	रुक्मवती सा यत्र भमस्गाः ऽ।।,ऽऽऽ,।।ऽ,ऽ	कायमनोवाक्यैः परिशुद्धैर्यस्य सदा कंसद्विषि भक्तिः । राज्यपदे हर्म्म्यशालिसदारा रुक्मवती विप्रः खलु तस्य ।
मत्ता	ज्ञेया मत्ता मभसगयुक्ता ऽऽऽ,ऽ।।,।।ऽ,ऽ	पीत्वा मत्ता मधु मधुपाली कालिन्दीये तटवनकुञ्जे । उद्दीव्यन्तीर्व्रजजनरामाः कामासक्ता मधुजिति चक्रे ।
त्वरितगतिः	त्वरितगतिश्च नजनगैः ।।।,।ऽ।,।।।,ऽ	त्वरितगतिर्व्रजयुवतिस्तरणिसुताविपिनगता । सुररिपुणा रतिगुरुणा परिरमिता प्रमदमिता ॥
मनोरमा	नरजगैर्भवेन्मनोरमा ।।।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ	तरणिजातटे विहारिणी व्रजविलासिनी विलासतः । सुररिपोस्तनुः पुनातु वः सुकृतशालिनां मनोरमा ।
शुद्धविराट्	म्सौ ज्गौ शुद्धविराडिदं मतम् ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
पणवम्	म्नौ य्गौ चेति पणवनामेदम् ऽऽऽ,।।।,।ऽऽ,ऽ	
मयूरसारिणी	र्जौ रगौ मयूरसारिणी स्यात् ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	
उपस्थिता	तो ज्जौ गुरुणेयमुपस्थिता ऽऽ।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ	
दीपकमाला	दीपकमाला भ्मौ मता जगौ ऽ।।,ऽऽऽ,।ऽ।,ऽ	
हंसी	ज्ञेया हंसी मभनगयुता ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,ऽ	
एकादशाक्षरा वृत्तिः । त्रिष्टुप् ।		
इन्द्रवज्रा	स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः ऽऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ	गोष्ठे गिरिं सव्यकरेण धृत्वा रुष्टेन्द्रवज्राहतिमुक्तवृष्टौ । यो गोकुलं गोपकुलञ्च सुस्थं चक्रे स नो रक्षतु चक्रपाणिः
उपेन्द्रवज्रा उपेन्द्रवज्रायाः इन्द्रवज्रायाश्च चरणघटिता उपजातयः । ताश्च चतुर्व्वर्णप्रस्तारभेदादाद्यन्तौ त्यक्त्वा चतुर्द्दशप्रकारा भवन्ति ।	उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ।ऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः । इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जातिष्विदमेव नाम ॥	उपेन्द्रवज्रादिमणिच्छटाभिर्विभूषणानां छुरितं वपुस्ते । स्मरामि गोपीभिरुपास्यमानं सुरद्रुमूले मणिमण्डपस्थम्
सुमुखी	नजजलगैर्गदिता सुमुखी ।।।,।ऽ।,।ऽ।,।,ऽ	तरणिसुतातटकुञ्जगृहे वदनविधुस्मितदीधितिभिः । तिमिरमुदस्य मुखं सुमुखी हरिमवलोक्य चुचुम्ब चिरम्
शालिनी अस्याश्चतुर्थे ततः सप्तमे च यतिः ।	मात्तौ गौ चेत् शालिनी वेदलोकैः ऽऽऽ,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	अंहो हन्ति ज्ञानवृद्धिं विधत्ते धर्म्मं धत्ते काममर्थञ्च सूते । मुक्तिं दत्ते सर्व्वदोपास्यमाना पुंसां श्रद्धाशालिनी विष्णुभक्तिः
वातोर्म्मी	वातोर्म्मीयं गदिता म्भौ तगौ गः ऽऽऽ,ऽ।।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	ध्याता मूर्त्तिः क्षणमप्यच्युतस्य श्रेणी नाम्नां गदिता हेलयापि । संसारेऽस्मिन् दुरितं हन्ति पुंसां वातोर्म्मीपोतमिवाम्भोधिमध्ये ॥
भ्रमरविलसिता भ्रमरविलसितमिति केचित् ।	मो गो नौ गो भ्रमरविलसिता ऽऽऽ,ऽ,।।।,।।।,ऽ	मुग्धे ! मानं परिहर न चिरात्तारुण्यन्ते सफलयतु हरिः । फुल्लावल्ली भ्रमरविलसिताभावे शोभां कलयति किमु ताम् ।
अनुकूला	स्यादनुकूला भतनगगाश्चेत् ऽ।।,ऽऽ।,।।।,ऽ,ऽ	वल्लववेशा सुररिपुमूर्त्तिर्गोपमृगाक्षीकृतरतिपूर्त्तिः । वाञ्छितसिद्ध्यै प्रणतिपरस्य स्यादनुकूला जगति न कस्य ।
रथोद्धता	रात् परैर्नरलगै रथोद्धता ऽ।ऽ,।।।,ऽ।ऽ,।,ऽ	राधिका दधिविलोडनस्थिता कृष्णवेणुनिनदैरथोद्धता । यामुनं तटनिकुञ्जमञ्जसा सा जगाम सलिलाहृतिच्छलात् ।
स्वागता	स्वागता रनभगैर्गुरुणा च ऽ।ऽ,।।।,ऽ।।,ऽ,ऽ	यस्य चेतसि सदा सुरवैरी वल्लवीजनविलासविलोलः । तस्य नूनममरालयभाजः स्वागतादरकरः सुरराजः ।

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
दोधकम्	दोधकमिच्छति भत्रितयाद्गौ ऽ॥,ऽ॥,ऽ॥,ऽ,ऽ	देव ! सदोधकदम्बतलस्थ ! श्रीधर ! तारकनामपदं मे । कण्ठतलेऽसुविनिर्गमकाले स्वल्पमपि प्रणमेष्यति योगम् ॥
मोटनकम्	स्यान्मोटनकं तजजाश्च लगौ ऽऽ।,।ऽ।,।ऽ।,।,ऽ	रङ्गे खलु मल्लकलाकुशलश्चाणूरमहाभटमोटनकम् । यः केलिलवेन चकार स मे संसाररिपुं प्रतिमोटयतु ॥
श्येनी श्येनिका इति क्वचित् ।	श्येन्युदीरिता रजौ रलौ गुरुः ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।,ऽ	यस्य कीर्त्तिरिन्दुकुन्दचन्दनश्येन्यशेषलोकपावनी सदा । जाह्नवीव विश्ववन्द्यविभ्रमा तं भजामि भावगम्यमच्युतम् ॥
श्रीः	बाणरसैः स्यात् भतनगगैः श्रीः ऽ॥,ऽऽ।,॥।,ऽ,ऽ	
वृत्ता	ननसगगुरुरचिता वृत्ता ॥।,॥।,॥ऽ,ऽ,ऽ	
भद्रिका	ननरलगुरुभिश्च भद्रिका ॥।,॥।,ऽ।ऽ,।,ऽ	
मौक्तिकमाला	मौक्तिकमाला यदि भतनात् गौ ऽ॥,ऽऽ।,॥।,ऽ,ऽ	
उपस्थितम्	उपस्थितमिदं जसौ तात् गकारौ।ऽ।,॥ऽ,ऽऽ।,ऽ,ऽ	
उपचित्रम्	उपचित्रमिदंसससाल्लगौ ॥ऽ,॥ऽ,॥ऽ,।,ऽ	
कुपुरुषजनिता	कुपुरुषजनिता ननौ रगौ गः ॥।,॥।,ऽ।ऽ,ऽ,ऽ	
अनवसिता	अनवसिता न्यौ भगौ गुरुरन्ते ॥।,।ऽऽ,ऽ॥,ऽ,ऽ	
विध्वङ्कमाला	विध्वङ्कमाला भवेत्तौ तगौ गः ऽऽ।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	
सान्द्रपदम्	सान्द्रपदं स्याद्भतनगलैश्च ऽ॥,ऽऽ।,॥।,ऽ,।	
शिखण्डितम्	शिखण्डितमिदं जसौ तगौ गुरुश्चेत् ।ऽ।,॥ऽ,ऽऽ।,ऽ,ऽ	
द्वादशाक्षरा वृत्तिः । जगती ।		
चन्द्रवर्त्म	चन्द्रवर्त्म निगदन्ति रनभसैः ऽ।ऽ,॥।,ऽ॥,॥ऽ	चन्द्रवर्त्म पिहितं घनतिमिरै राजवर्त्म रहितं जनगमनैः । इष्टवर्त्म तदलङ्कुरु सरसे ! कुञ्जवर्त्मनि हरिस्तव कुतुकी ॥
वंशस्थविलम् वंशस्तनितमिति क्वापि ।	वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ ।ऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ	विलासवंशस्थविलं सुखानिलैः प्रपूर्य्य यः पञ्चमरागमुद्गिरन् । व्रजाङ्गनानामपि गानशालिनां जहार मानं स हरिः पुनातु नः ॥
इन्द्रवंशा वंशस्थविलेन्द्रवंशाचरणोभयघटिता- श्चतुर्वर्णप्रस्तारीयाद्यन्तव्यतिरिक्त- चतुर्दशप्रकारा उपजातयो भवन्ति।	स्यादिन्द्रवंशा ततजैरसंयुता ऽऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ	दैत्येन्द्रवंशाग्निरुदीर्णदीधितिः पीताम्बरोऽसौ जगतीतमोहरः । यस्मिन् ममज्जुः शलभा इव स्वयं ते कंसचाणूरमुखा मखद्विषः ॥
जलोद्धतगतिः	जसौ जसयुतौ जलोद्धतगतिः ।ऽ।,॥ऽ,।ऽ।,॥ऽ	यदीयहलतो विलोक्य विपदं कलिन्दतनया जलोद्धतगतिः । विलासविपिनं विवेश सहसा करोतु कुशलं हली स जगताम् ॥
भुजङ्गप्रयातम्	भुजङ्गप्रयातं चतुर्भिर्यकारैः ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	सदारात्मजज्ञातिभृत्यो विहाय स्वमेतं ह्रदं जीवनं लिप्समानः । मया शासितः कालियेत्थं कुरु त्वं भुजङ्ग ! प्रयातं द्रुतं सागराय ॥
तोटकम्	वद तोटकमब्धिसकारयुतम् ॥ऽ,॥ऽ,॥ऽ,॥ऽ	यमुनातटमच्युतकेलिकला- लसदङ्घ्रिसरोरुहसङ्गरुचिम् । मुदितोऽट कलेरपनेतुमघं यदि चेच्छसि जन्म निजं सफलम् ॥
स्रग्विणी	कीर्त्तितैषा चतूरेफिका स्रग्विणी ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	इन्द्रनीलोपलेनेव या निर्म्मिता शातकुम्भद्रवालङ्कृता शोभते । नव्यमेघच्छविः पीतवासा हरे- र्मूर्त्तिरास्तां ममैवोरसि स्रग्विणी ॥
वैश्वदेवी	बाणाश्वैश्छिन्ना वैश्वदेवी ममौ यौ ऽऽऽ,ऽऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	अर्चामन्येषां त्वं विहायामराणा- मद्वैतेनैकं लक्ष्मणमभ्यर्च्च भक्त्या । तत्राशेषात्मन्यर्च्चिते भाविनी ते भ्रातः ! सम्पन्नाराधना वैश्वदेवी ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
प्रमिताक्षरा	प्रमिताक्षरा सजससैः कथिता ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।।ऽ	अमृतस्य शीकरमिवोद्गिरती रदमौक्तिकांशुलहरीच्छुरिता । प्रमिताक्षरा मुररिपोर्भणिति- र्व्रजसुभ्रुवामभिजहार मनः ॥
द्रुतविलम्बितम्	द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ ।।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।ऽ	तरणिजापुलिने नववल्लवी- परिषदा सह केलिकुतूहलात् । द्रुतविलम्बितचारुविहारिणं हरिमहं हृदयेन सदा वहे ॥
मन्दाकिनी	ननररघटिता तु मन्दाकिनी ।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	बलिदमनविधौ बभौ सङ्गता पदजलरुहि यस्य मन्दाकिनी । सुरनिहितसिताम्बुजस्रग्निभा हरतु जगदघं स पीताम्बरः ॥
कुसुमविचित्रा	नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा ।।।,।ऽऽ,।।।,।ऽऽ	विपिनविहारे कुसुमविचित्रा कुतुकितगोपीमहितचरित्रा । मुररिपुमूर्तिर्मुखरितवंशा चिरमवताद्वस्तरलवतंसा ॥
तामरसम्	इह वद तामरसं नजजा यः ।।।,।ऽ।,।ऽ।,।ऽऽ	स्फुटसुषमामकरन्दमनोज्ञं व्रजललनानयनालिनिपीतम् । तव मुखतामरसं मुरशत्रो ! हृदयतडागविकाशि ममास्तु ॥
मालती यमुनेति क्वापि ।	भवति नजावथ मालती जरौ ।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ	इह कलयाच्युतकेलिकानने मधुरससौरभसारलोलुपः । कुसुमकृतस्मितचारुविभ्रमा मलिरपि चुम्बति मालतीं मुहुः ॥
मणिमाला अस्याः षड्वर्णैर्यतिः ।	त्यौ त्यौ मणिमाला छिन्ना गुहवक्त्रैः ऽऽ।,।ऽऽ,ऽऽ।,।ऽऽ	प्रह्वामरमौलौ रत्नोपलकॢप्ते जातप्रतिबिम्बा शोणा मणिमाला । गोविन्दपदाब्जे राजी नखराणा- मास्तां मम चित्ते ध्वान्तं शमयन्ती ॥
जलधरमाला अस्याश्चतुर्भिरष्टाभिश्च यतिः ।	मो भः स्मौ चेज्जलधरमालाब्ध्यष्टैः ऽऽऽ,ऽ।।,।।ऽ,ऽऽऽ	या भक्तानां कलिदुरितोत्तप्तानां तापोच्छेदे जलधरमाला नव्या । भव्याकारा दिनकरपुत्रीकूले केलीलोला हरितनुरव्यात् सा वः ॥
पुटः	वसुयुगविरतिर्नौ म्यौ पुटोऽयम् ।।।,।।।,ऽऽऽ,।ऽऽ	
प्रमुदितवदना प्रभेति मल्लिनाथः । गौरीति कौमुदीकारः ।	प्रमुदितवदना भवेन्नौ च रौ ।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
प्रियंवदा	भुवि भवेन्नभजरैः प्रियंवदा ।।।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ।ऽ	
ललिता	धीरैरभाणि ललिता तभौ जरौ ऽऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ।ऽ	
उज्ज्वला	ननभरसहिता गदितोज्ज्वला ।।।,।।।,ऽ।।,ऽ।ऽ	
नवमालिका	इह नवमालिका नजभयैः स्यात् ।।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽऽ	
ललना	पञ्चमुनि भमौ सात् सयुता ललना ऽ।।,ऽऽऽ,।।ऽ,।।ऽ	
ललितम्	ललितमभिहितं नौ म्रौ नामतः ।।।,।।।,ऽऽऽ,ऽ।ऽ	
द्रुतपदम्	द्रुतपदं भवति नभनयाश्चेत् ।।।,ऽ।।,।।।,।ऽऽ	
विद्याधारः	सर्व्वे मा यस्मिन् सोऽयं विद्याधारः स्यात् ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽऽ	
पञ्चचामरम्	लघुर्गुरुर्वदन्ति पञ्चचामरम् ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ	
सारङ्गम्	सारङ्गसंज्ञं समस्तैस्तकारैस्तु ऽऽ।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽऽ।	
मौक्तिकदाम	समस्तजमीरय मौक्तिकदाम ।ऽ।,।ऽ।,।ऽ।,।ऽ।,	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
मोटकम्	मोटकनाम समस्तभमीरय ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।	
तरलनयनम्	वरिलघु तरलनयनमिह ।।।।।।।।।।।।	
योदशाक्षरा वृत्तिः । अतिजगती ।		
प्रहर्षिणी त्रिभिर्दशभिश्च यतिः ।	म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम् ऽऽऽ,।।।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	गोपीनामधरसुधारसस्य पाने- रत्तुङ्गस्तनकलसोपगूहनैश्च । आश्चर्य्यैरपि रतिविभ्रमैर्मुरारेः संसारे मतिरभवत् प्रहर्षिणीह ॥
रुचिरा चतुर्भिर्नवभिश्च यतिः ।	जभौ सजौ गिति रुचिरा चतुर्ग्रहैः ।ऽ।,ऽ।।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	पुनातु वो हरिरतिरासविभ्रमी परिभ्रमन् व्रजरुचिराङ्गनान्तरे । समीरणोल्लसितलतान्तरालगो यथा मरुत्तरलतमालभूरुहः ॥
मत्तमयूरः चतुर्भिर्नवभिश्च यतिः ।	वेदैरन्ध्रैर्म्तौ यसगा मत्तमयूरः ऽऽऽ,ऽऽ।,।ऽऽ,।।ऽ,ऽ	लीलानृत्यन्मत्तमयूरध्वनिकान्तं नृत्यन्नीपामोदिपयोदानिलरम्यम् । कामक्रीड़ाकृष्टमना गोपवधूभिः कंसध्वंसी निर्जनवृन्दावनमाप ॥
चण्डी	नयुगलसयुगलगैरिति चण्डी ।।।,।।।,।।ऽ,।।ऽ,ऽ	जयति दितिजरिपुताण्डवलीला- कुपितकवलकरकालियमौलौ । चरणकमलयुगचापलचण्डी पदनखरुचिजितभोगमणिश्रीः ॥
मञ्जुभाषिणी सुनन्दिनीति शम्भौ	सजसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणी ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	अमृतोर्म्मिशीतलकरेण लालयं- स्तनुकान्तिचोरितविलोचनो हरे ! । नियतं कलानिधिरसीति वल्लवी मुदमच्युते व्यधित मञ्जुभाषिणी ॥
चन्द्रिका उत्पलिनीति क्वापि । विद्युदिति चमेति च क्वापि । सप्तभिः षड्भिश्च यतिः ।	ननततगुरुभिश्चन्द्रिकाऽश्वर्तुभिः ।।।,।।।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ	शरदमलतरचन्द्रिकाधालिते दिनकरतनयातीरदेशे हरिः । विहरति रभसाद्वल्लवीभिः समं त्रिदिवयुवतिभिः कोऽपि देवो यथा ॥
कलहंसः सिंहनादः क्वापि ।	सजसाः सगौ च कथितः कलहंसः ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।।ऽ,ऽ	यमुनाविहारकुतुके कलहंसो व्रजकामिनीकमलिनीकृतकेलिः । जनचित्तहारिकलकण्ठनिनादः प्रमदं तनोतु तव नन्दतनूजः ॥
प्रबोधिता	सजसा जगौ च भवति प्रबोधिता ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	शयिता न्घषा चटुलमाननिद्रया रतिकेलिकुञ्जनिलये विलासिनी । सुरवैरिणा वदनचुम्बनादिना क्षितमाततान सपदि प्रबोधिता ॥
मृगेन्द्रमुखम्	भवति मृगेन्द्रमुखं नजौ जरौ गः ।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	गुरुभुजवीर्य्यभरं हरिं मदान्धा युधि समुपेत्य न दानवा जिजीवुः । क्षुधितमृगेन्द्रमुखं मृगा उपेत्य क नु खलु बिभ्रति जीवनस्य योगम् ॥
चञ्चरीकावली	यमौ रौ विख्याता चञ्चरीकावली गः ।ऽऽ,ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	
चन्द्रलेखा	नसरयुगगैश्चन्द्रलेखर्त्तुलोकैः ।।।,।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	
कन्दुकम्	इदं कन्दुकं यत्र येभ्यश्चतुर्भ्यो गः ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,ऽ	
मृगेन्द्रमुखम्	भवति मृगेन्द्रमुखं नजौ जरौ गः ।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	
उपस्थितम्	उपस्थितमिदं ज्सौ त्सौ यदि गुरुः स्यात् ।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,।।ऽ,ऽ	
मञ्जुहासिनी	जतौ सजौ गो भवति मञ्जुहासिनी ।ऽ।,ऽऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
नन्दिनी	इह नन्दिनी सजससैर्गसंयुक्तैः ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।।ऽ,ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणगणाः।	छन्दसामुदाहरणानि।
कुटजगतिः	कुटजगतिर्नजौ सप्तर्त्तु मृतौ गुरुः ।।।,।ऽ।,ऽऽऽ,ऽऽ।,ऽ	
प्रभावती।	यस्यां प्रिये ! प्रथमकमक्षरद्वयं तुर्य्यं तथा गुरु नवमं दशान्तिमम्। सान्त्यं भवेद्‌यतिरपि चेद्‌युगग्रहैः सा लक्ष्यतामन्टतवते ! प्रभावती ॥	
चतुर्दशाक्षरा वृत्तिः। शक्वरी।		
असम्बाधा पञ्चभिर्नवभिश्च यतिः।	मो गो गो नौ मः शरनवभिरसम्बाधा ऽऽऽ,ऽ,ऽ,।।।,।।।,ऽऽऽ	वीर्य्याग्नौ येन ज्वलति रणरसात् क्षिप्ते दैत्येन्द्रे जाता धरणिरियमसम्बाधा। धर्म्मस्थित्यर्थं प्रकटिततनुसम्बन्धः साधूनां वाधां प्रशमयतु स कंसारिः॥
वसन्ततिलकम् अष्टाभिः षड्‌भिश्च यतिः। सिंहो-द्धता क्वापि। ‘सिंहोन्नता’ इति ऋनिकाश्यपः। उद्धर्षिणी इति ऋनिसैतवः॥	ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ गः ऽऽ।,ऽ।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ	फुल्लं वसन्ततिलकं तिलकं वनाल्या लीलापरं पिककुलं कलमत्र रौति। वात्येष पुष्पसुरभिर्मलयाद्रिवातो यातो हरिः स मथुरां विधिना हताः स्मः।
अपराजिता सप्तभिर्यतिः।	ननरसलघुगैः स्वरैरपराजिता ।।।,।।।,ऽ।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	यदनवधिभुजप्रतापहतास्सदा यदुनिचयचमूः परैरपराजिता। अजयत समरे समस्तरिपुव्रजं स जयति जगतां गतिर्गरुड़ध्वजः॥
प्रहरणकलिका सप्तभिर्व्वर्णैर्यतिः।	ननभनलगिति प्रहरणकलिका ।।।,।।।,ऽ।।,।।।,।,ऽ	व्यथयति कुसुमप्रहरण ! कलिका प्रमदवनभवा तव धनुषि तता। विरहविपदि मे शरणमिह ततो मधुमथनगुणस्मरणमविरतम्॥
वासन्ती	मात्तो नो मो गौ यदि गदिता वासन्तीयम् ऽऽऽ,ऽऽ।,।।।,ऽऽऽ,ऽ,ऽ	भ्राम्यद्भृङ्गीनिर्भरमधुरालापोद्गीतैः श्रीखण्डाद्रिरद्भुतपवनैर्मन्दान्दोला। लीलालोला पल्लवविलसद्धस्तोल्लासैः कंसारातौ नृत्यति सदृशी वासन्तीयम्॥
लोला अस्याः सप्तभिर्यतिः।	ह्रिःसप्तच्छिदि लोला म्सौ म्भौ गौ चरणे चेत् ऽऽऽ,।।ऽ,ऽऽऽ,ऽ।।,ऽ,ऽ	मुग्धे यौवनलक्ष्मीर्विद्युद्विभ्रमलोला त्रैलोक्याद्भुतरूपो गोविन्दोऽतिदुरापः। तद्वृन्दावनकुञ्जे गुञ्जद्भृङ्गसनाथे श्रीनाथेन समेता स्वच्छन्दं कुरु केलिम्॥
नान्दीमुखी अस्याः सप्तभिर्यतिः।	स्वरभिदि यदि नौ तौ च नान्दीमुखी गौ ।।।,।।।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ,ऽ,	सरसखगकुलालापनान्दीमुखीयं लहरिभुजलता चारुफेनस्मितश्रीः। सुरहरकलयासक्तिमासाद्य किन्ते प्रमुदितहृदया भानुजा नृत्यतीह॥
इन्दुवदना	इन्दुवदना भजसनैः सगुरुयुग्मैः ऽ।।,।ऽ।,।।ऽ,।।।,ऽ,ऽ	
नदी सप्तभिर्यतिः।	ननतजगुरुगैः सप्तयतिर्नदी स्यात् ।।।,।।।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ	
लक्ष्मीः	लक्ष्मीरन्तविरामा म्सौ तभौ गुरुयुग्मम् ऽऽऽ,।।ऽ,ऽऽ।,ऽ।।,ऽ,ऽ	
सुपवित्रम्	त्रिननगगिति वसुयति सुपवित्रम् ।।।,।।।,।।।,।।।,ऽ,ऽ	
मध्यक्षामा	मध्यक्षामा युगदशविरमा म्भौ न्यौ गौ ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,।ऽऽ,ऽ,ऽ	
कुटिलम्	युगदिग्‌भिः कुटिलमिति सभौ न्यौ गौ चेत् ।।ऽ,ऽ।।,।।।,।ऽऽ,ऽ,ऽ	
प्रमदा	नजभजला गुरुश्च भवति प्रमदा ।।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,।,ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
मञ्जरी पञ्चमे नवमे च यतिः ।	सजसा यलौ गिति शरग्रहैर्मञ्जरी ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽऽ,।,ऽ	
कुमारी अष्टमे नवमे च यतिः ।	नजभजगैर्गुरुश्च वसुषट् कुमारी ।।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ,ऽ	
सुकेसरम्	नरनरैर्लगौ च रचितं सुकेसरम् ।।।,ऽ।ऽ,।।।,ऽ।ऽ,।,ऽ	
चन्द्रौरसः	म्भौ न्यौ लगौ चेदिह भवति च चन्द्रौरसः ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,।ऽऽ,।,ऽ	
चक्रपदम्	चक्रपदमिह भननलगुरुभिः ऽ।।,।।।,।।।,।।।,।,ऽ	
वासन्ती	वासन्तीयं स्यादिह खलु मतौ न्यौ गौ चेत् ऽऽऽ,ऽऽ।,।।।,।ऽऽ,ऽ,ऽ	
पञ्चदशाक्षरा वृत्तिः । अतिशर्करी ।		
शशिकला	गुरुनिधनमनुलघुरिह शशिकला ।।।।।।।।।।।।।।,ऽ	मलयजतिलकसमुदितशशिकला व्रजयुवतिलसदलिकगगनगता । सरसिजनयनहृदयसलिलनिधिं व्यतनुत विततरभसपरितरलम् ॥
स्रक् अस्याः षड्भिर्नवभिश्च यतिः ।	सगियमपि च रसनव-रचितयतिः ।।।।।।,।।।,।।।।।,ऽ	अयि सहचरि! रुचिरतरगुणमयी म्रदिमवसतिरनपगतपरिमला । स्रगिव निवस विलसदनुपमरसा सुसखि! मुदितदनुजदलनहृदये ॥
मणिगुणनिकरः अष्टभिः सप्तभिश्च यतिः ।	वसुमुनियतिरिति मणिगुणनिकरः ।।।।।।।,।,।।।।।।,ऽ	नरकरिपुरवतु निखिलसुरगति- रमितमहिमभरसहजनिवसतिः । अनवधिमणिगुणनिकरपरिचितः सरिदधिपतिरिव धृततनुविभवः ॥
मालिनी अष्टभिः सप्तभिश्च यतिः ।	ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ।।।,।।।,ऽऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	मृगमदकृतचर्चा पीतकौशेयवासा रुचिरशिखिशिखण्डाबद्धधम्मिल्लपाशा । अनृजुनिहितमंशे वंशमुत्क्वाणयन्ती कृतमधुरिपुलीला मालिनी पातु राधा ॥
लीलाखेलः	एकन्यूनौ विद्युन्मालापादौ चेल्लीलाखेलः ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ,ऽ,ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ	पायाद्वो गोविन्दः कालिन्दीकूलच्छायाचक्रे रासोल्लासक्रीडद्गोपीभिः सार्द्धं लीलाखेलः । मन्दाकिन्यास्तीरोपान्ते स्वैरक्रीडाभिर्लोलो यद्वद्देवानामीशः स्वर्वेश्याभिः खेलन्तीभिः ॥
विपिनतिलकम्	विपिनतिलकं नसनरेफयुग्मैर्भवेत् ।।।,।।ऽ,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	विपिनतिलकं विकसितं वसन्तागमे मधुकृतमदैर्मधुकरै रणद्भिर्वृतम् । मलयमरुता रचितलास्यमालोकयन् व्रजयुवतिभिर्विहरति स्म मुग्धो हरिः ॥
तूणकम्	तूणकं समानिकापदद्वयं विनान्तिमम् ऽ,।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ,।,ऽ।ऽ,।ऽ	सा सुवर्णकेतकं विकाशि भृङ्गपूरितं पञ्चबाणबाणजालपूर्णहेमतूणकम् । राधिका वितर्क्य माधवाद्य माषि माधवे मोहमेति निर्भरं त्वया विना कलानिधे! ॥
चन्द्रलेखा सप्तमे अष्टमे च यतिः ।	म्रौ मो यौ चेद्भवेतां सप्ताष्टकैश्चन्द्रलेखा ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,	विच्छेदे ते मुरारे! पाण्डुप्रकाशा कृशाङ्गी श्यामच्छायं दुकूलं न भ्राजते बिभ्रती सा । राधाम्भोदस्य गर्भे लीना यथा चन्द्रलेखा किञ्चार्त्ता त्वां स्मरन्ती धत्ते ध्रुवं जीवयोगम् ॥
चित्रा	चित्रा नामच्छन्दश्चित्रचेत् त्रयो मा यकारौ ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	गोपाली लीलालोला यद्वत् कलिन्दात्मजान्ते खेलन्मुक्ताहारा वन्यस्रक्सम्मुक्तचित्रा । कंसारातेर्मूर्त्तिस्तद्वन्मे हृदि क्रीडतीयं कोऽन्यः स्वर्गो मोक्षो वास्माद्विद्यते तन्न जाने ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणगणाः।	छन्दसामुदाहरणानि।
प्रभद्रकम्	भवति नजौ भजौ रसहितौ प्रभद्रकम् ।।।,।ऽ।.ऽ।।,।ऽ।,ऽ।ऽ	
एला पञ्चभिर्दशभिश्च यतिः।	सजना नयौ शरदशयतिरियमेला ।।ऽ,।ऽ।,।।।,।।।,।ऽऽ	
कामक्रीड़ा	माः पञ्च स्युयस्यां सा कामक्रीड़ासंज्ञा ज्ञेया ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽऽ	
सुखेलकम्	नजभजरैर्विराजितमिदं सुखेलकम् ।।।, ।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ।ऽ	
चन्द्रकान्ता सप्तभिरष्टाभिश्च यतिः।	चन्द्रकान्ताभिधा रौ मृसौ यो विरमः स्वराष्टौ ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽऽ	
उपमालिनी अष्टाभिः सप्तभिश्च यतिः।	ननतभरहतादश्वरैरुपमालिनी ।।।,।।।,ऽऽ।,ऽ।।,ऽ।ऽ	
ऋषभः	ऋषभाख्यमेतदुदितं सजसा सयौ चेत् ।।ऽ,।ऽ। ।।ऽ,।।ऽ,।ऽऽ	
मानसहंसः	कथयन्ति मानसहंसनाम सजौ जभराः ।।ऽ,।ऽ।,।ऽ।.ऽ।।,ऽ।ऽ	
नलिनी	सगणैः शिववक्त्रमितैर्गदिता नलिनी ।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,	
निशिपालकम्	शंस निशिपालकमिदं भजसनाश्च रः ऽ।।,।ऽ।,।।ऽ,।।।,ऽ।ऽ	
षोड़शाक्षरा वृत्तिः। अष्टिः।		
चित्रम्	चित्रसंज्ञमीरितं समानिका पदद्वयम्तु ऽ,।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ,।,ऽ।ऽ,।ऽ।	विद्रुमारुणाधरोष्ठशोभिवेणुवाद्यहृष्ट- बल्लवीजनाङ्गसङ्गजातमुग्धकण्टकाङ्ग!। त्वां सदैव वासुदेव! पुण्यलभ्यपादसेव! वन्यपुष्पचित्रकेश! संस्मरामि गोपवेश!॥
ऋषभगजविलसितम् गजतुरगविलसितमिति शम्भौ। सप्तभिर्नवभिश्च यतिः।	भनिनगैः स्वराङ्कमृषभगजविलसितम् ऽ।।,ऽ।ऽ,।।।,।।।,।।।,ऽ	यो हरिरुच्चखान खरतरनखरशरै- र्दुर्जयदैत्यसिंहसुविकटहृदयतटम्। किञ्चिह चित्रमेष यदखिलमपहृतवान् कंसनिदेशहृप्यदृषभगजविलसितम्॥
चकिता अष्टा अष्टमे यतिः।	भात् समतनगैरष्टच्छेदे स्यादिह चकिता ऽ।।,।।ऽ,ऽऽऽ,ऽऽ।,।।।,ऽ	दुर्जयदनुजश्रेणीदुश्चेष्टाशतचकिता यद्भुजपरिघत्राता याता साध्वसविगमम्। दीव्यति दिवि यन्माला स्वेच्छं नन्दनविपिने गच्छत शरणं कृष्णं तं भीता भवरिपुतः॥
पञ्चचामरम्	प्रमाणिका पदद्वयं वदन्ति पञ्चचामरम् ।ऽ।,ऽ।ऽ,।,ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।,ऽ	सुरद्रुमूलमण्डपे विचित्ररत्ननिर्म्मिते लसद्वितानभूषिते सलीलविभ्रमालसम्। सुराङ्गनाभवल्लवीकरप्रपञ्चचामर- स्फुरत्समीरवीजितं सदाच्युतं भजामि तम्।
मदनललिता चतुर्थे षष्ठे च यतिः।	म्भौ नो म्नौ गो मदनललिता वेदैः षड्तुभिः ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,ऽऽऽ,।।।,ऽ	विभ्रश्यत्स्रग्गलितचिकुरा धौताधरपुटा म्लायत्पत्रावलिकुचतटोच्छ्वासोर्म्मितरला। राधात्यर्थं मदनललितान्दोलालसवपुः कंसारातेरतिरसमहो चक्रेऽतिचटुलम्॥
वाणिनी	नजभजरैर्यदा भवति वाणिनी गयुक्तैः ।।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	स्फुरतु ममाननेऽद्य ननु वाणि! नीतिरम्यं तव चरणप्रसादपरिपाकतः कवित्वम्। भवजलराशिपारकरणक्षमं मुकुन्दं सततमहं स्तवैः स्वरचितैः स्तवानि नित्यम्।
प्रवरललितम्	यमौ नः स्नौ गश्च प्रवरललितं नाम वृत्तम् ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।।,।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	भुजोत्क्षेपः मूर्ध्नि चलवलयझङ्कारयुक्तो मुधा पादन्यासः प्रकटिततुलाकोटिनादः। स्मितं वक्त्रे कस्माद्दृशि पटुकटाक्षोर्म्मिलीला [illegible] प्रवरललितं बल्लवीनाम्।

<table>
<tr><th>छन्दसां वृत्तिनामानि ।</th><th>छन्दसां लक्षणानि ।</th><th>छन्दसामुदाहरणानि ।</th></tr>
<tr><td>अचलधृतिः</td><td>द्विगुणितवसुलघुभिरचलधृतिरिह
||||||||,||||||||</td><td>तरणिदुहितृतटरुचिरतरवसति-
रमरमुनिसुखजनविहितधृतिरिह ।
मधुरिपुरभिनवजलधररुचिततनु-
रचलधृतिरुदयति सुमतिहृदि खलु ॥</td></tr>
<tr><td>गरुडरुतम्</td><td>गरुडरुतं नजौ भजतगा यदा सुखदा
|||,|ऽ|,ऽ||,|ऽ|,ऽऽ|,ऽ</td><td>अमरमयूरमानसमुदे पयोदध्वनि-
र्गरुडरुतं सुरारिभुजगेन्द्रसन्त्रासने ।
धरणिभरावतारविधिडिण्डिमाडम्बरः
स जयति कंसरङ्गभुवि सिंहनादो हरेः ॥</td></tr>
<tr><td>धीरललिता</td><td>संकथिता भरौ नरनगाश्च धीरललिता
ऽ||,ऽ|ऽ,|||,ऽ|ऽ,|||,ऽ</td><td></td></tr>
<tr><td>अश्वगतिः</td><td>पञ्चभकारयुताऽश्वगतिर्यदि चान्त्यगुरुः
ऽ||,ऽ||,ऽ||,ऽ||,ऽ||,ऽ</td><td></td></tr>
<tr><td>मणिकल्पलता</td><td>नजरभभेन गेन च स्यान्मणिकल्पलता
|||,|ऽ|,ऽ|ऽ,ऽ||,ऽ||,ऽ</td><td></td></tr>
<tr><td>रूपम्</td><td>यस्मिन् सर्वे गा राजन्ते ऽष्टाद्यं तद्रूपं नाम
ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ</td><td></td></tr>
<tr><td>वरयुवतिः</td><td>भो रयना नगौ च यस्यां वरयुवतिरियम्
ऽ||,ऽ|ऽ,|ऽऽ,|||,|||,ऽ</td><td></td></tr>
<tr><td>सप्तदशाक्षरा वृत्तिः । अत्यष्टिः ।</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>शिखरिणी
षष्ठे एकादशे च यतिः ।</td><td>रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी
|ऽऽ,ऽऽऽ,|||,||ऽ,ऽ||,|,ऽ</td><td>करादस्य भ्रष्टं ननु शिखरिणी दृश्यति शिशो-
र्विलीनाः स्मः सत्यं नियतमवधेयं तदखिलैः ।
इति त्रस्यन्गोपाशुचितनिभृतालापजनितं
स्मितं बिभ्रद्देवो जगदवतु गोवर्द्धनधरः ॥</td></tr>
<tr><td>पृथ्वी
अष्टमे नवमे च यतिः ।</td><td>जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः
|ऽ|,||ऽ,|ऽ|,||ऽ,|ऽऽ,|,ऽ</td><td>दुरन्तदनुजेश्वरप्रकरदुःसहपृथ्वीभरं
जहार निजलीलया यदुकुलेऽवतीर्य्याशु यः ।
स एष जगतीगतिर्दुरितभारमस्माद्दृशां
हरिष्यति हरिः स्तुतिस्मरणचाटुभिस्तोषितः ॥</td></tr>
<tr><td>वंशपत्रपतितम्
वंशदलमिति शम्भौ वंशपत्रपतिता इति केचित् । अस्य दशमे सप्तमे च यतिः ।</td><td>दिङ्मुनि वंशपत्रपतितं भरनभनलगैः
ऽ||,ऽ|ऽ,|||,ऽ||,|||,|,ऽ</td><td>नूतनवंशपत्रपतितं रजनिजलकणं
पश्य मुकुन्द ! मौक्तिकमिवोत्तममरकतगम् ।
एष च तं चकोरनिकरः प्रपिबति मुदितो
वाञ्छमवेत्य चन्द्रकिरणैरमृतकणमिव ॥</td></tr>
<tr><td>मन्दाक्रान्ता
अस्याश्चतुर्थे षष्ठे सप्तमे च यतिः । इयं दौत्यवर्णनोपयोगिनी शस्ता ।</td><td>मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्मो भनौ तौ गयुग्मम्
ऽऽऽ,ऽ||,|||,ऽऽ|,ऽऽ|,ऽ,ऽ</td><td>प्रेमालापैः प्रियवितरणैः प्रीणितालिङ्गनाद्यै-
र्मन्दाक्रान्ता तदनु नियतं वश्यतामेति बाला ।
एवं शिक्षावचनसुधया राधिकायाः सखीनां
प्रीतः पायात् स्मितसुवदनो देवकीनन्दनो नः ॥</td></tr>
<tr><td>हरिणी
षष्ठे चतुर्थे सप्तमे च यतिः ।</td><td>नसमरसला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता
|||,||ऽ,ऽऽऽ,ऽ|ऽ,||ऽ,|,ऽ</td><td>व्यधित स विधिर्नेत्रं नीत्वा ध्रुवं हरिणीगणाद्-
व्रजमृगदृशां सन्दोहस्योल्लसन्नयनश्रियम् ।
यदयमनिशं दूर्वाश्यामे मुरारिकलेवरे
व्यकिरदधिकं वक्राकाङ्क्षं विलोलविलोचनम् ॥</td></tr>
<tr><td>नर्दटकम्</td><td>यदि भवतो नजौ भजजला गुरु नर्दटकम्
|||,|ऽ|,ऽ||,|ऽ|,|ऽ|,|,ऽ</td><td>व्रजवनिता वसन्तलतिका विलसन्मधुपं
मधुमथनं प्रमत्तजनवाञ्छितकल्पतरुम् ।
विभ्रमभिनौति कोऽपि सुमती मुदितेन हृदा
रुचिरपदावलीघटितनर्दटकेन कविः ॥</td></tr>
<tr><td>कोकिलकम्
अस्य सप्तमे षष्ठे चतुर्थे च यतिः ।</td><td>हयऋतुसागरैर्यतियुतं यदि कोकिलकम्
|||,|ऽ|,ऽ||,|ऽ|,|ऽ|,|,ऽ</td><td>लसदरुणेक्षणं मधुरभाषणमोदकरं
मधुसमयागमे सरसकेलिभिरुल्लसितम् ।
अलिललितद्युतिं रविसुतावनकोकिलकं
ननु कलयामि तं सखि ! सदा हृदि नन्दसुतम् ॥</td></tr>
</table>

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
हारिणी अस्याश्चतुर्थे षष्ठे सप्तमे च यतिः ।	वेदर्त्वश्वैर्मभनमयला गश्चेत्तदा हारिणी ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,ऽऽऽ,।ऽऽ,।,ऽ	यस्या नित्ये श्रुतिकुवलये श्रीशालिनी लोचने रागः स्वीयोऽधरकिसलये लाक्षारसारञ्जनम् । गौरी कान्तिः प्रकृतिरुचिरा रम्याङ्गरागच्छटा सा कंसारेरजनि न कथं राधा मनोहारिणी
भाराक्रान्ता चतुर्थे षष्ठे सप्तमे च यतिः ।	भाराक्रान्ता मभनरसला गुरुः श्रुतिषड्हयैः ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,ऽ।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	भाराक्रान्ता मम तनुरियं गिरीन्द्रविधारणात् कम्पं धत्ते श्रमजलकणां तथा परिसुष्यति । इत्याह्वयन् जयति जलदश्यनाकुलवल्लवी- संश्लेषोत्थं स्मरविलसितं विलोक्य गुरुं हरिः ।
हरिः	रसयुगहययुङ्नौ म्रौ सो लगौ हि यदा हरिः ।।।,।।।,ऽऽऽ,ऽ।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	
कान्ता	भवेत् कान्ता युगरसहयैर्यभौ नरसा लगौ ।ऽऽ,ऽ।।.।।।,ऽ।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	
चित्रलेखा दशमे सप्तमे च यतिः ।	ससजा भजगा ग दिक्स्वरैर्भवति चित्रलेखा ।।ऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ,ऽ	
अतिशायिनी	ससजैरतिशायिनी मता भजपरैर्गुरुभ्याम् ।।ऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ,ऽ	
पञ्चचामरम्	अवेहि पञ्चचामरं जरौ जरौ जगौ लघुश्च ।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ,।	
अष्टादशाक्षरा वृत्तिः । धृतिः ।		
कुसुमितलतावेल्लिता पञ्चमे षष्ठे सप्तमे च यतिः ।	स्याद्भूतर्त्वश्वैः कुसुमितलतावेल्लिता म्तौ नयौ यौ ऽऽऽ,ऽऽ।,।।।,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	क्रीडत्कालिन्दीललितलहरीवारिभिर्दाक्षिणात्यै- र्वातैः खेलद्भिः कुसुमितलता वेल्लिता मन्दमन्दम् भृङ्गालीगीतैः किसलयकरोल्लासितोल्लास्यलक्ष्मीं तन्वाना चेतो रभसतरलं चक्रपाणेश्चकार ।
नन्दनम् एकादशे सप्तमे च यतिः । इद- मेव वेदरेफैश्छिन्ना मल्लामालिका त्र्यधिकदशभिस्तारका दशवसु- भिर्लसा इति कुत्रापि ।	नजभजरैस्तु रेफसहितैः शिवैर्हयैर्नन्दनम् ।।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	तरणिसुतातरङ्गपवनैः सलीलमान्दोलितं मधुरिपुपादपङ्कजरजःसुपूतपृथ्वीतलम् । सुरहरचित्रचेष्टितकलाकलापसंस्मारकं क्षितितलनन्दनं व्रज सखे ! सुखाय वृन्दावनम् ।
नाराचम्	इह ननरचतुष्कसृष्टन्तु नाराचमाचक्षते ।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	दिनकरतनयातटीकानने चारुसञ्चारिणी श्रवणनिकटकृष्टमेणीदृशा कृष्ण ! राधा त्वयि । ननु विकिरति नेत्रनाराचमेषातिकृच्छ्रेदनं तदिह मदनविभ्रमोद्भ्रान्तचित्तावधत्स्व द्रुतम् ।
चित्रलेखा चन्द्रलेखा इति क्वचित् ।	मन्दाक्रान्ता नयरलघुयुता कीर्तिता चित्रलेखा ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	यस्मिन्नस्मिन् जगति मृगदृशां साररूपं यदासी- दाकृष्येदं व्रजयुवतिसभा वेधसा सा व्यधायि । नैताद्दक् चेत् कथमुदधिसुतामन्तरेणाच्युतस्य प्रीतं तस्यां नयनयुगमभूच्चित्रलेखाद्भुतायाम् ।
शार्दूलललितम् द्वादशे चरणान्ते च यतिः ।	मः सो जः सतसा दिनेशऋतुभिः शार्दूलललि- तम् ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,।।ऽ	हत्वा कंसमृगे पराक्रमविधिं शार्दूलललितं यश्चक्रे क्षितिभारकारिषु सुराराातिष्वतिदरम् । सन्तोषं परमन्तु देवनिवहे त्रैलोक्यशरणं श्रेयो वः स तनोत्वपारमहिमा लक्ष्मीप्रियतमः ।
हरिणप्लुतम् हरिणप्लुतेति कुत्रापि ।	मात् सो जौ भरसंयुतौ करिबाणखैर्हरिणप्लुतम् ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।।,ऽ।ऽ	
अश्वगतिः	पञ्चभकारयुताश्वगतिर्यदि चान्त्यसरञ्चिता ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,।।ऽ	
सुधा	सुधा तर्कैस्तर्कैर्भवति ऋतुभिर्यो मो नससता: ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।।,।।ऽ,ऽऽ।,।।ऽ	
चित्रलेखा	वर्णाश्वैर्मननततमकैः कीर्तिता चित्रलेखेयम् ऽऽऽ,।।।,।।।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽऽऽ,	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
भ्रमरपदकम्	भाद्रनना नगौ भ्रमरपदकमिदमभिहितम् 211,212,111,111,111,112	
शार्दूलम्	शार्दूलं वद मासषट्कयति मः सो जसौ रो भवेत् 222,112,121,112,212,222	
केसरम्	अर्णाश्वाश्वैर्मभनयरयुगैर्वृत्तं मतं केसरम् 222,211,111 122,212,212	
चलम्	म्भौ न्जौ भ्रौ चेच्चलमिदमुदितं युगैर्मुनिभिः स्वरैः 222,211,111,121,211,212	
लालसा	सैका वसुविरतिस्तनौ रैश्चतुर्भिर्युता लालसा 221,111,212,212,212,212	
लता	भवति नयुगलं रभौ रौ दशभिर्गजेन्द्रैर्लता 111,111,212,211,212,212	
सिंहविस्फूर्ज्जितम्	तद्भूतर्त्वश्वैर्मौ भमौ विरतिश्चेत् सिंहविस्फूर्ज्जितं यौ 222,222,211,222,122,122	
हरनर्त्तनम् विबुधप्रिया इति च क्वापि ।	र्सौ जजौ भरसंयुतौ करिवाणखैर्हरनर्त्तनम् 212,112,121,121,211,212	
क्रीडाचक्रम्	इदं क्रीडाचक्रं सदीर्घं समस्तैर्यकारैः समेतम् 122,122,122,122,122,122,	
हीरकम्	हीरकमुदितं भसनजनैरिह रगणोऽन्ततः 211,112,111,121,111,212	
ऊनविंशत्यक्षरा वृत्तिः। अतिधृतिः।		
मेघविस्फूर्ज्जिता षष्ठे षष्ठे सप्तमे च यतिः ।	रसर्त्वश्वैर्यमौ न्सौ ररगुरुयुतौ मेघविस्फूर्ज्जिता स्यात् । 122,222,111,112,212,212,2	कदम्बामोदाढ्या विपिनपवनाः केकिनः कान्तकेका विनिद्राः कन्दल्यो दिशि दिशि मुदा दर्दुरा दृप्तनादाः । निशा नृत्यद्विद्युद्विलसितलसन्मेघविस्फूर्ज्जिता चेत् प्रियः स्वाधीनोऽसौ दनुजदलनो राज्यमस्मात् किमन्यत् ॥
छाया षष्ठे द्वादशे अन्ते च यतिः ।	भवेत् सैवच्छाया तयुगगयुता स्यात् द्वादशान्ते यदा 122,222,111,112,221,221,2	अभीष्टं तुष्टो यो वितरति लसद्दोश्चारुशाखोज्ज्वलः स्फुरन्नानारत्नस्तवकिततनुश्चित्रांशुकालम्बितः । न यस्याङ्घ्रिच्छायामुपगतवतां संसारतीव्रातप- स्तनोति प्रोत्तापं स जगदवतात् कंसारिकल्पद्रुमः ॥
शार्दूलविक्रीडितम् द्वादशे ऊनविंशतौ च यतिः ।	सूर्य्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम् 222,112,121,112,221,221,2	गोविन्दं प्रणमोत्तमाङ्ग ! रसने ! त्वं घोषयाहर्निशं पाणी ! पूजयतं मनः ! स्मर पदे ! तस्यालयं गच्छतम् । एवञ्चेत् कुरुताखिलं मम हितं शीर्षादयस्तद् ध्रुवं न प्रेक्षे भवतां क्षते भवमहाशार्दूलविक्रीडितम् ॥
सुरसा सप्तमे चतुर्द्दशे अन्ते च यतिः ।	म्रौ भ्नौ यो नौ गुरुश्चेत् स्वरमुनिकरणैराह सुरसाम् 222,212,211,111,122,111,2	कामक्रीडासतृष्णो मधुसमयसमारम्भरभसात् कालिन्दीकूलकुञ्जे विहरणकुतुकाकृष्टहृदयः । गोविन्दो वल्लवीनामधररससुधां प्राप्य सुरसां शङ्के पीयूषपानप्रभवजनसुखं व्यस्मरदसौ ॥
फुल्लदाम पञ्चमे द्वादशे अन्ते च यतिः । पुष्पदाम इति केचित् ।	मो गौ नौ तौ गौ स्वरहयतुरगैः फुल्लदाम प्रसिद्धम् 222,2,2,111,111,221,221,2,2	शश्वल्लोकानां प्रकटितकदनं ध्वस्तमालोक्य कंसं क्षुभ्यच्चेतोभिस्त्रिदिववसतिभिर्व्योमसंस्थैर्विसृष्टम् । मुग्धामोदेन स्थगितदशदिगाभोगमाकृष्टभृङ्गं मौलौ दैत्यारेर्न्यपतदनुपमं स्वस्तरोः फुल्लदाम ॥
पञ्चचामरः	नयुगलगलघू रजौर्लगा यदा स पञ्चचामरः 111,111,2,1,212,121,212,1,2	
बिम्बम्	वृत्तं बिम्बाख्यं शरमुनितुरगैर्म्तौ न्सौ ततौ चेद्गुरुः 222,221,111,112,221,221,2	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
मकरन्दिका	रसैः षड्भिर्लोकैर्यमनसजजा गुरुर्मकरन्दिका ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।।,।।ऽ,।ऽ।,।ऽ।,ऽ	
मणिमञ्जरी	इनाश्वैः स्यात् यभनयजजगाः कीर्त्तिता मणि- मञ्जरी ।ऽऽ,ऽ।।,।।।,।ऽऽ,।ऽ।,।ऽ।,ऽ	
ससुद्गतता	मजाश्वितुरगैर्नसौ जसतभा गश्चेत् ससुद्गतता ।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,ऽ।।,ऽ	
विंशत्यक्षरा वृत्तिः । कृतिः ।		
सुवदना सप्तमे चतुर्दशे विंशतौ च यतिः ।	ज्ञेया सप्ताश्वषड्भिर्मरभनययुता भ्लौ गः सुवदना ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।।,।।।,।ऽऽ, ऽ।।,।,ऽ	प्रत्याहृत्येन्द्रियाणि त्वदितरविषयाण्णाशाग्रनयना त्वां ध्यायन्ती निकुञ्जे परमतररुचं हर्षोत्थपुलका । आनन्दाश्रुप्लुताक्षी वसति सुवदना योगैकरसिका कामार्त्तिं त्यक्तुकामा ननु नरकरिपो ! राधा मम सखी ॥
गीतिका	सजजा भरौ सलगा यदा कथिता तदा खलु गीतिका ।।ऽ,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।।,ऽ।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	करतालचञ्चलकङ्कणस्वनमिश्रणेन मनोरमा रमणीयवेणुनिनादरङ्गिमसङ्गमेन सुखावहा । बहुलानुरागनिवासरासससुद्भवा भवरागिणं विदधौ हरिं खलु वल्लवीजनचारु चामरगीतिका ॥
वृत्तम्	वृत्तमीदृशन्तु नामतो रजौ रजौ रजौ गुरुर्लघुश्च ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ,।	चित्रवृत्तलीलया निसर्गरम्यदेहरूपविभ्रमेण राजमानसद्वयोविलाससम्पदा कलाकुतूहलेन । यः समं व्रजाङ्गनाजनैः सुराङ्गनानिभैः सुखं समेत विष्णुरुल्ललास चित्तपद्मकोषषट्पदः स मे सदास्तु ॥
शोभा षष्ठे त्रयोदशे अन्ते च यतिः ।	रसाश्वाश्वैः शोभा ययुगनजठरा मैर्वविस्फू- र्ज्जिता चेत् ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।।,।।।,ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	सपीयषोल्लीलत्सरसिजयुगला मध्यनम्रा फलाभ्यां तयोरूर्द्धं राजत्तरलकिशलयाश्लिष्टसुस्निग्धशाखा । लसन्मुक्तारक्तोत्पलकुवलयवच्चन्द्रबिम्बाञ्चिताग्रा महाशोभा मौलौ मिलदलिपटलैः कृष्ण ! सा काचिद्वल्ली ॥
सुवंशा	ख्याता पूर्व्वैः सुवंशा यदि मरभना तद्वयं गो गुरुश्च ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।।,।।।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	
मत्तेभविक्रीडितम् त्रयोदशे यतिः ।	सभरा नमौ यलगास्त्रयोदशयतिर्मत्तेभविक्री- डितम् ।।ऽ,ऽ।।,ऽ।ऽ,।।।,ऽऽऽ,।ऽऽ,।,ऽ	
एकविंशत्यक्षरा वृत्तिः । प्रकृतिः ।		
स्रग्धरा सप्तमे चतुर्दशे एकविंशतौ च यतिः ।	म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्तितेयम् ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।।,।।।,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	श्याकोमेन्दीवराभा कनककलसत्पीतवासाः सुहासा बर्हैर्वचन्द्रकान्तैर्वलयितचिकुरा चारुकर्णावतंसा । अंसन्यासक्तवंशध्वनिसुखितजगद्वल्लवीभिर्लसन्ती मूर्त्तिर्गोपस्य विष्णोरवतु जगति वः स्रग्धरा हारिहारा ॥
सरसी सिंहकमिति सलिलनिधिरिति च कापि ।	नजभजजा जरौ यदि तदा गदिता सरसी कवीश्वरैः ।।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ	चिकुरकलापशैवलकृतप्रमदासु लसद्रसोर्म्मिषु स्फुटवदनाम्बुजासु विलसद्भुजबालमृणालवल्लिषु । कुचयुगचक्रवाकमिथुनानुगता सुकलाकुतूहली चरचयदच्युतो व्रजमृगीनयनासरसीषु विभ्रमम् ॥
द्वाविंशत्यक्षरा वृत्तिः । आकृतिः ।		
हंसी अष्टमे द्वाविंशतौ च यतिः ।	मौ गौ नाश्चत्वारो गो गौ वसुभुवनयतिरिति भवति हंसी ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ,ऽ,।।।,।।।,।।।,।।।,ऽ,ऽ	सार्द्धं कान्तेनैकान्तेऽसौ विकचकमलमधुसुरभि पिबन्ती कामक्रीडाकूतस्फीतप्रमदरसरभसमलघु रसन्ती । कालिन्दीये पद्मारण्ये पवनपतनपरितरलपरागे कंसाराते ! पश्य स्वेच्छं सरभसगतिरिह विलसति हंसी ॥
मदिरा	सप्तभकारयुतैकगुरुर्गदितेयमुदारतरा मदिरा ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ	माधवमासि विकस्वरकेशरपुष्पलसन्मदिरामुदितै- र्भृङ्गकुलैरुपगीतवने वनमालिनमालि ! कलानिलयम् । कुञ्जगृहोदरपल्लवकल्पिततल्पमनल्पमनोजरसं त्वं भज माधविका मृदुनर्त्तकयानुगवातलतोपगमा ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
भद्रकम्	भौ नरना रनावथगुरुर्दिगर्कविरमं हि भद्रकमिदम् ऽ।।,ऽ।ऽ,।।।,ऽ।ऽ,।।।,ऽ।ऽ,।।।,ऽ	
लालित्यम्	लालित्यं भुजगेन्द्रेण भाषितमेतच्चेन् मसरस- जनगुभिः ऽऽऽ,।।ऽ,ऽ।ऽ,।।ऽ,ऽऽ।,।ऽ।,।।।,ऽ	
महास्रग्धरा	सजता नसौ ररौ गः फणितुरगहयैः स्यान्महा स्रग्धराख्या ।।ऽ,।ऽ।,ऽऽ।,।।।,।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	
त्रयोविंशत्यक्षरा वृत्तिः । विकृतिः । अद्रितनया अश्वललितमित्यन्यत्र ।	नजभजभा जभौ लघुगुरू बुधैस्तु गदितेय- मद्रितनया ।।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ।।,।,ऽ	खरतरशौर्यपावकशिखापतङ्गनिभमग्नमग्नदनुजो जलधिसुताविलासवसतिः सतां गतिरशेषमान्यमहिमा । भुवनहितावतारचतुरश्चराचरधरोऽवतीर्य इह हि क्षितिवलयेऽस्ति कंसमथनस्तवेति नमतोऽवदद्रितनया ॥
मत्ताक्रीडम् अष्टमे त्रयोदशे त्रयोविंशतौ च यतिः । मत्ताक्रीड़ा इति क्वचित् ॥	मत्ताक्रीड़ं वस्विष्वाशायति मयुगगयुगमनुलघु- गुरुभिः ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ,ऽ,।।।।।।।।।।।।,ऽ	मुग्धोन्मीलन्मत्ताक्रीड़ं मधुसमयसुलभमधुरमधुरसात् गाने याने किञ्चित्सम्भ्रान्तपदमरुणनयनयुगलसरसिजम् । रासोल्लासक्रीड़त्कान्ताव्रजयुवतिवलयरचितभुजरसं सान्द्रानन्दं वृन्दारण्ये स्मरत हरिमनघचरणपरिचयम् ॥
सुन्दरिका	इह सुन्दरिका पिङ्गलमुनिनोक्ता सहयतो भसता न्लभगाः ।।ऽ,।।ऽ,ऽ।।,।।ऽ,ऽऽ।,।ऽ।,।,ऽ।।,ऽ	
चतुर्विंशत्यक्षरा वृत्तिः । संस्कृतिः । तन्वी पञ्चमे द्वादशे चतुर्विंशतौ च यतिः ।	भूतमुनीनैर्यतिरिह भतनाः स्भौ भनयाश्च यदि भवति तन्वी ऽ।।,ऽऽ।,।।।,।।ऽ,ऽ।।,ऽ।।,।।।,।ऽऽ	माधव मुग्धैर्मधुकरविरुतैः कोकिलकूजितमलयसमीरैः काम्यमुपेता मलयजसलिलैः प्लावनतोऽप्यधिगततनुदाहा । पद्मपलाशैर्विरचितशयना देहजसंज्वरभरपरिदूने निःश्वसती सा मुहुरतिपरुषं ध्यानलये तव निवसति तन्वी ॥
किरीटम्	नाम किरीटमिदं भगणा यदि पिङ्गलनाग- मुनीन्द्रमतं किल ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।	
दुर्मिलम्	सगणैरिह वृत्तवरं वसुभिः किल दुर्मिलमुक्तमिदं कविभिः ।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ	
पञ्चविंशत्यक्षरा वृत्तिः । अतिकृतिः । क्रौञ्चपदा पञ्चमे दशमे अष्टादशे पञ्च-विंशतौ च यतिः ।	क्रौञ्चपदा स्यात् भो मसभाश्चेदिषुशरवसुमुनि- यति ननुलघुगैः ऽ।।,ऽऽऽ,।।ऽ,ऽ।।,।।।।।।।।।।।।,ऽ	क्रौञ्चपदालीचिञ्चिततीरा मदकलखगकुलकलकलरुचिरा फुल्लसरोजश्रेणिविलासा मधुमुदितमधुपरवरभसकरी । फेनविलासप्रोज्ज्वलहासा ललितलहरिभरपुलकिततनुः पश्य हरेऽसौ कस्य न चेतो हरति तरलगतिरर्हिम- किरणजा ॥
षड्विंशत्यक्षरा वृत्तिः । उत्कृतिः । भुजङ्गविजृम्भितम् अष्टमे जनविंशतौ षड्विंशतौ च यतिः ।	वस्वीशाश्वैश्छेदोपेतं ममतननयुग रसलगै- र्भुजङ्गविजृम्भितम् ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽ।,।।।,।।।,।।।,ऽ।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	हेलोदञ्चन्नाचत्पादप्रकटविकटनटनभरो रणत्करतालक- व्यालप्रेङ्खच्चूड़ावर्हः श्रुतिसरलनवकिसलयस्तरङ्गित- हारधृत् । अस्यन्नागस्त्रीभिर्भक्त्या सुकलितकरकमलयुगं कृतस्तुति- रच्युतः पायाद्भिन्दन् कालिन्दीपृष्ठतनिजवसतिहृदङ्गजङ्ग- विजृम्भितम् ॥
अपवाहम्	मो नाः षट् सगाविति यदि नवरसरसस्वर- यतियुतमपवाहाख्यम् ऽऽऽ,।।।,।।।,।।।,।।।,।।।,।।।,।।ऽ,ऽ,ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
अथ दण्डकाः । सप्तविंशत्यक्षरा वृत्तिः । चण्डवृष्टिप्रपातः	यदिह नयुगलं ततः सप्तरेफास्तदा चण्ड- वृष्टिप्रपातो भवेद्दण्डकः ।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,	प्रलयघनघटामहारम्भमेघावलीचण्डवृष्टिप्रपाताकुलं गो- सपदि समवलोक्य सद्येन हस्तेन गोवर्द्धनं नाम शैलं दधल्लीलया कमलनयन ! रक्ष रक्षेति गर्व्वं त्रसन्मुग्धगोपाङ्गनालिङ्ग- नानन्दि गलदभिनवधातुधाराविचित्राङ्गरागो मुरारातिरस्तु प्रमोदाय वः
प्रचितकः	प्रचितकसमभिधो धीरधीभिः स्मृतो दण्डको नद्वयादुत्तरैः सप्तभिर्यैः ।।।,।।।,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	सुरहर ! यदुकुलाम्भोधिचन्द्र ! प्रभो ! देवकीगर्भरत्न ! त्रिलोकैकनाथ प्रचितकपटसुरारिव्रजोद्दामदन्तावलस्तोमविद्रावणे केशरीन्द्र ! चरणनखरसुधांशुच्छटोन्मेषनिःशेषितध्यायिचेतो निविष्टान्धकार प्रबलजनपरितापोग्रदावानलोच्छेदमेघ ! प्रसीद प्रसीद प्रसीद ।
कुसुमस्तवकम्	सगणैः सकलैः खलु यत्र भवेत्तमिह प्रवदन्ति बुधाः कुसुमस्तवकम् ।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ	विरराज यदीयकरः कनकद्युतिबन्धुरवामदृशः कुचकुड्मलगो भ्रमरप्रकरेण यथाहृतसम्भृतिरशोकलताविलसत्कुसुमस्तवकः स नवीनतमालदलप्रतिमच्छविबिम्बदतीवविलोचनहारि चपलाञ्चचिरांशुकवल्लिधरो हरिरस्तु मदीयहृदम्बुज- मध्यगतः
मत्तमातङ्गलीलाकरः	यत्र रेफः परं स्वेच्छया गुम्फितः स स्मृतो दण्डको मत्तमातङ्गलीलाकरः ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	हेमगौरं वसानोंऽशुकं शक्रनीलासिते वर्ष्मणि स्वर्दिशा- शुभेषाङ्कितं हारतारांशुवक्षोनभश्चित्रमालाञ्चितो भव्यभूषोज्ज्वलाङ्गः समं सीरिणा अञ्जनाभास्वरेणेन्दुकुन्दाभ देहेन लीलापरिहास- हासोर्म्मिकौतूहले कंसरङ्गाद्रिपः पातु वश्चक्रपाणिर्गतिक्रीड़या मत्तमातङ्ग- लीलाकरः
अष्टविंशत्यक्षरा वृत्तिः । अशोकपुष्पमञ्जरी	यत्र दृश्यते गुरोः परो लघुः क्रमात् स उच्यते बुधैरशोकपुष्पमञ्जरीति ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।	मूर्द्ध्नि चारुचम्पकस्रजा सलीलवेष्टनं लसल्लवङ्गचारु- चन्द्रिका कर्ण- कर्णयोरशोकपुष्पमञ्जरीवतंसको नवेन्द्रकान्तकेशरो- पकॢप्तदाम फुल्लनागकेशरादिपुष्परेणुरूषणं तनौ विचित्रमित्युपात्त- वेश एष केशवः पुनातु वः सुपुष्पभूषितः स मूर्त्तिमानिवागतो मधुर्विहङ्गमः
अनङ्गशेखरः	लघुर्गुरुर्निजेच्छया यदा निवेश्यते तदेष दण्डको भवत्यनङ्गशेखरः ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ	उदेत्यसौ सुधाकरः पुरो विलोकयाद्य राधिके ! विभ्रम- माल्यगौरदीधितिः रतिस्वहस्तनिर्म्मितः कलाकुतूहलेन चारुचम्पकैरनङ्ग- शेखरः श्रियः इति प्रमोदकारिणीं प्रियाप्रमोदलक्षणां गिरं समुद्गिर- न्मुरारिरद्भुतां प्रदोषकालसङ्गमोल्लसन्मना मनोज्ञकेलिकौतुकी करोतु वः कृतार्थताम् ।

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
त्रिंशदक्षरा वृत्तिः । अर्णः	प्रतिचरणविवृद्धरेफाः स्युरर्णोऽर्णवव्यालजीमूत-लीलाकरोद्दामशङ्खादयः प्रतिचरणं चण्डवृष्टिप्रपातस्य इत्यर्थः । ।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	जय जय जगदीश विष्णो हरे राम दामोदर श्रीनिवासाच्युतानन्त नारायण त्रिदशगणगुरो मुरारे मुकुन्दासुरारे हृषीकेश पीताम्बर श्रीपते माधव । गरुडगमन कृष्ण वैकुण्ठ गोविन्द विश्वम्भरोपेन्द्र चक्रायुधाधोक्षज श्रीनिधे बलिदमन नृसिंह शौरे। भवाम्भोधिघोरार्णसि त्वं निमज्जन्तमभ्युद्धरोपेत्य माम् ॥
सिंहविक्रीडः	यकारैः कवीच्छानुरोधान्निबद्धैः प्रसिद्धो विशुद्धोऽपरो दण्डकः सिंहविक्रीडनामा ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	
त्रयस्त्रिंशदक्षरा वृत्तिः । अर्णवः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	अर्णोवदर्णवादीनामप्युदाहरणानि बोद्धव्यानि ॥
अशोकमञ्जरी	स्वेच्छया रजौ क्रमेण संनिवेशयत्युदारधीः कविः स दण्डकः स्तुतो जयत्यशोकमञ्जरी ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ	
षट्त्रिंशदक्षरा वृत्तिः । व्यालः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
ऊनचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः । जीमूतः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
द्वाचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः । लीलाकरः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
पञ्चचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः । उद्दामः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
सिंहविक्रान्तः	नयुगलगुरुयुगेवं यकाराः कवीच्छानुरोधात्तदा यत्र वध्यन्त एषोऽपरो दण्डकः पण्डितैरीरितः सिंहविक्रान्तनामा ।।।,।।।,।,ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	
अष्टचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः । शङ्खः इत्यादयः ।	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
इति समवृत्तानि समाप्तानि ॥*॥		
अथार्द्धसमवृत्तानि ।		
उपचित्रम् ११ । ११ वृत्तिः ।	विषमे यदि सौ सलगा दले भौ युजि भाद्गुरुकावुपचित्रम् । द्विरावृत्त्या श्लोकः पूरयितव्यः	
प्रथमपादे तृतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।,ऽ ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ,ऽ	सुरवैरिवपुस्तनुतां सुदं हेमनिभांशुकचन्दनलिप्तम् । गगनस्थघनाभिमिलितं यथा शारदनीरधरैरुपचित्रम् ॥
वेगवती १० । ११ वृत्तिः ।	विषमे प्रथमाक्षरहीनं दोधकमेव हि वेगवती स्यात्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,ऽ ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ,ऽ	स्मर वेगवती व्रजरामा केशववंशरवैरतिमुग्धा । रभसान्न गुरून् गणयन्ती केलिनिकुञ्जगृहाय जगाम ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणगणाः।	छन्दसामुदाहरणानि।
भद्रविराड् १०।११ वृत्तिः।	ओजे तपरौ जरौ गुरुश्चेत् मसौ जगौ ग भद्रविराड् भवेदनोजे	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	ऽऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ,ऽ	
केतुमती १०।११ वृत्तिः।	असमे सजौ सगुरुयुक्तौ केतुमती समे भरनगाद् गः	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ऽ।।,ऽ।ऽ,।।।,ऽ.ऽ	
विपरीतपूर्व्वा ११।११ वृत्तिः।	जतौ जगौ गो विषमे समे चेत् तौ जगौ ग एषा विपरीतपूर्व्वा	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।ऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ऽऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ	
आख्यानकी ११।१२ वृत्तिः।	आख्यानकी तौ जगुरू ग ओजे जतावनोजे जगुरू गुरुश्चेत्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	ऽऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।ऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ	
हरिणप्लुता ११।१२ वृत्तिः।	अयुजि प्रथमेन विवर्ज्जितं द्रुतविलम्बितकं हरिणप्लुता	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।ऽ	स्फुटफेनचया हरिणप्लुता बलिमनोज्ञतटा तरणेः सुता।
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।ऽ	कलहंसकुलारवशालिनी विहरतो हरति स्म हरेर्म्मनः॥
अपरवक्त्रम् ११।१२ वृत्तिः।	अयुजि ननरला गुरुः समे तदपरवक्त्रमिदं नजौ जरौ	
प्रथमे तृतीये च पादे	।।।,।।।,ऽ।ऽ,।,ऽ	स्फुटसुमधुरवेणुगीतिभिस्तमपरवक्त्रमवेत्य माधवम्।
द्वितीये चतुर्थे च पादे	।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ	मृगयुवतिगणैः समं स्थिता व्रजवनिता धृतचित्तविभ्रमाः॥
द्रुतमध्या ११।१२ वृत्तिः।	भत्रयमोजगतं गुरुणी चेद् युजि च नजौ ज्यजुतौ द्रुतमध्या	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	ऽ।। ऽ।।,ऽ।।,ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।।,।ऽ।,।ऽ।,।ऽऽ	
मालभारिणी ११।१२ वृत्तिः।	विषमे ससजा यदा गुरू चेत् सभरा येन तु मालभारिणीयम्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।ऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।ऽ,ऽ।।,ऽ।ऽ,।ऽऽ	
कौमुदी १२।१२ वृत्तिः।	अयुजि ननभभा समकेऽपि तु नयुगरयुगलं तदा कौमुदी	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।।,।।।,ऽ।।,ऽ।।	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
पुष्पिताग्रा १२।१३ वृत्तिः।	अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।।,।।।.ऽ।ऽ,।ऽऽ	करकिसलयशोभया विभान्ती कुचफलभारविनम्रदेहयष्टिः।
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	स्मितरुचिरविलासपुष्पिताग्रा व्रजयुवतिर्व्रततौ हरेर्मुदेऽभूत्॥
जवमती १२।१३ वृत्तिः।	स्यादयुग्मके रजौ रयौ समे चेत् जरौ जरौ गुरुश्चैवात् परा मतीयम्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	
मञ्जुसौरभम् १२।१३ वृत्तिः।	यदि विषमे भवतो नजौ जरौ संजयाः समे तु जगौ मञ्जुसौरभम्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।ऽ,।ऽ।,।ऽऽ,।ऽ।,ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
सुन्दरी १०।११ वृत्तिः ।	अयुजोर्यदि सौ जगौ युजोः सभरा: लगौ यदि सुन्दरी तदा	
प्रथमे तृतीये पादे च	।।ऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	यदवोपृदवेक्ष्य सुन्दरी परितः क्षेमयेन चक्षुषा ।
द्वितीये चतुर्थे पादे च	।।ऽ,ऽ।।,ऽ।ऽ,।,ऽ	अपि कंसहरस्य दुर्व्वचं वचनमन्तर्हृदधीत विस्मयम् ॥
इत्यर्द्धसमवृत्तानि समाप्तानि ॥ * ॥		
—		
अथ विषमवृत्तानि ।		
उद्गता	प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुरुकाण्यनन्तरम् । यद्यथ भनभगाः स्युरथो सजसा जगौ च भवतीयमुद्गता ॥	
प्रथमे पादे १०	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।	विललास गोपरमणीषु तरणितनयाप्रभोद्गता ।
द्वितीये १०	।।।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	लक्ष्मनयनचकोरयुगे दधती सुधांशुकिरणोर्म्मिविभ्रमम् ॥
तृतीये १०	ऽ।।,।।।,ऽ।।,ऽ	
चतुर्थे १३	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
अन्यविधोद्गता	प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुरुकाण्यनन्तरम् । यद्यथ भनजलगाः स्युरथो सजसा जगौ च भवतीयमुद्गता ॥	
प्रथमे पादे १०	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।	अथ वासवस्य वचनेन रुचिरवदनस्त्रिलोचनम् ।
द्वितीये १०	।।।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	क्लान्तिरहितमभिराधयितुं विधिवत्तपांसि विदधे धनञ्जयः ॥
तृतीये ११	ऽ।।,।।।,।ऽ।,।,ऽ	इति भारवावुद्गताभेदः । १२ । १ ॥
चतुर्थे १३	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
सौरभम्	अयमुद्गता सदृशमेव पदमिह तृतीयमन्यथा । जायते रनभगैर्ग्रथितं कथयन्ति सौरभकमेतदीदृशम् ॥	
प्रथमे पादे १०	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।	परिभूतफुल्लशतपत्रवनविहसगन्धविभ्रमा ।
द्वितीये १०	।।।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	कस्य न मन हरतीह हरे मुखपद्मसौरभकला तवाद्भुता ॥
तृतीये १०	ऽ।ऽ,।।।,ऽ।।,ऽ	
चतुर्थे १३	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
ललितम्	नयुगं सकारयुगलञ्च भवति चरणे तृतीयके । तदुदितमुत्तममतिभिर्ललितं यदि शेषमस्य सकलं यथोद्गता ।	
प्रथमे पादे १०	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।	व्रजसुन्दरी समुदयेन मुदितमनसा स पीयते ।
द्वितीये १०	।।।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	हिमकरगलितमिवामृतकं ललितं मुरारिमुखचन्द्रविच्युतम् ॥
तृतीये १२	।।।,।।।,।।ऽ,।।ऽ	
चतुर्थे १३	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
वक्त्रम्	वक्त्रं युग्भ्यां मगौ स्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभि ख्यातम् ।	वक्त्राम्भोजं सदा स्मेरं चञ्चन्नीलोत्पलं फुल्लम् ।
प्रथमे पादे ८	ऽऽऽऽ।ऽऽऽ	वल्लवीनां मुरारातेश्चेतोभृङ्गं जहारोच्चैः ॥
द्वितीये ८	ऽऽऽऽ।ऽऽऽ	
तृतीये ८	ऽ।ऽऽ।ऽऽऽ	
चतुर्थे ८	ऽऽऽऽ।ऽऽऽ	
पथ्यावक्त्रम्	युजोश्चतुर्थतो जेन पथ्यावक्त्रं प्रकीर्त्तितम् ।	रासकेलिसतृष्णस्य कृष्णस्य मधुवासरे ।
प्रथमे पादे ८	ऽ।ऽ।।ऽऽ।	आसीद्गोपाङ्गनाचीर्णा पथ्या वक्त्रमधुस्रुतिः ॥
द्वितीये ८	ऽऽ।।।ऽ।ऽ	
तृतीये ८	ऽऽऽ।।ऽऽऽ	
चतुर्थे ८	ऽऽऽ।।ऽ।ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।		छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
अनुष्टुप्		पञ्चमं लघु सर्व्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरु षष्ठञ्च पादानां शेषेष्वनियमो मतः ॥ प्रयोगे प्रायिकं प्राहुः केऽप्येतद्वक्त्रलक्षणम् । लोकेऽनुष्टुबिति ख्यातं तस्याष्टाक्षरता मता ॥	
प्रथमे चरणे	८	ऽ।ऽ।।ऽऽ।	पञ्चमं लघु सर्व्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।
द्वितीये	८	ऽ।ऽ।।ऽ।ऽ	गुरु षष्ठञ्च पादानां शेषेष्वनियमो मतः ॥
तृतीये	८	।।ऽऽ।ऽऽऽ	
चतुर्थे	८	ऽऽ।।।ऽ।ऽ	
इति वृषमवृत्तानि समाप्तानि ॥*॥			
अथ मात्रावृत्तानि ।			
आर्य्या अर्थात् गाथा		लक्ष्मैतत् सप्तगणा गोपेता भवति नेह विषमे जः । षष्ठो जश्च न लघु वा प्रथमार्द्धे नियतमार्य्यायाः ॥ षष्ठे द्वितीयलात् परके न्ले मुखलाच्च सयतिपद-नियमः । चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः ॥	
प्रथमे पादे	१२	ऽऽ।ऽ।ऽऽ	कृष्णः शिशुः सुतो मे वल्लवकुलटाभिराहृतो न गृहे ।
द्वितीये	१८	ऽ।।।ऽ।ऽ।ऽ।।ऽ	चणमपि वसत्यसाविति जगाद गोष्ठ्यां यशोदार्य्या ॥
तृतीये	१२	।।।।ऽ।ऽ।।	
चतुर्थे	१५	।ऽ।ऽऽ।ऽऽऽ	
प्रकारान्तरो यथा			
प्रथमे पादे	१२	ऽऽ।ऽ।ऽऽ	वृन्दावने सलीलं वल्गुद्रुमकाण्डनिहिततनुयष्टिः ।
द्वितीये	१८	ऽऽ।।ऽ।।।।।ऽऽ	स्मेरमुखार्पितवेणुः कृष्णो यदि मनसि कः स्वर्गः ॥
तृतीये	१२	ऽ।।ऽ।।ऽऽ	
चतुर्थे	१५	ऽऽ।।।।ऽऽऽ	
नवधा आर्य्या क्रमेण यथा ।		[पथ्या ।	
पथ्या ·		प्रथमगणत्रयविरतिर्दलयोरुभयोः प्रकीर्त्तिता	
प्रथमे पादे	१२	।।।।ऽ।।ऽऽ	जय जय नाथ ! सुरारे ! केशव ! कंसान्तकाच्युतानन्त ।
द्वितीये	१८	ऽ।।ऽऽ।ऽ।ऽऽऽ	कुरु करुणामिति विनतिः पथ्या भवरोगदुःस्थानाम् ॥ अत्र द्वितीयपादान्तलघोर्गुरुत्वम् । पूर्व्वपरार्द्धयोर्द्वादशमात्रायां यतिः ॥
तृतीये	१२	।।।।ऽ।।।।ऽ	
चतुर्थे	१५	ऽऽ।।ऽ।ऽऽऽ	
विपुला		संलङ्घ्य गणत्रयमादिमं शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः । यस्यास्तां पिङ्गलनागो विपुलामिति समाख्याति ॥	
प्रथमे पादे	१८	ऽऽ।।ऽऽऽ।।ऽऽ	पुंसां कलिकालव्यालहतानां नास्त्यपरपद्धतिरन्यापि ।
द्वितीये	१२	ऽ।।।ऽऽऽ	वीर्य्यविपुला सुखे चेत् स्याद्गोविन्दाख्यमन्त्रकला ॥
तृतीये	१४	ऽ।।।ऽ।ऽऽऽ	अत्र द्वितीयचरणान्तलघोर्गुरुत्वम् ।
चतुर्थे	१३	ऽऽऽ।ऽ।।ऽ	पूर्व्वपरार्द्धयोर्द्वादशमात्रां संलङ्घ्य यतिः ॥
चपला		दलयोर्द्वितीयतुर्य्यौ गणौ जकारौ तु यत्र चपला सा ।	
प्रथमे पादे	१२	।।ऽ।ऽ।ऽऽ	चपला न चेत् कदाचिन्नृणां भवेद्भक्तिभावना कृष्णे ।
द्वितीये	१८	।ऽ।ऽऽ।ऽ।ऽऽऽ	धर्म्मार्थकाममोक्षास्तदा करस्था न सन्देहः ॥
तृतीये	१२	ऽऽ।ऽ।ऽऽ	
चतुर्थे	१५	।ऽ।ऽऽ।ऽऽऽ	
मुखचपला		आद्यं दलं समस्तं भजेत लक्ष्म चपलागतं यस्याः । शेषः पूर्व्वजलक्ष्मा मुखचपला सोदिता मुनिना ॥	
प्रथमे पादे	१२	ऽ।।।ऽ।ऽऽ	नन्दसुत ! वचकत्वं दृढं न ते प्रेम गच्छ तत्रैव ।
द्वितीये	१८	।ऽ।ऽऽ।ऽ।ऽऽऽ	यत्र भवति ते रागः कापि जगादेति मुखचपला ॥ अत्र द्वितीयपदान्तलघोर्गुरुत्वम् ॥
तृतीये	१२	ऽ।।।ऽऽऽ	
चतुर्थे	१५	ऽ।।ऽऽ।।।।ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।		छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
जघनचपला		प्राक्प्रतिपादितमर्द्धे प्रथमे प्रथमेतरे च चपलायाः । लभ्याश्रयेत सोक्ता विशुद्धधीभिर्जघनचपला ॥	
प्रथमे चरणे	१२	ऽऽऽऽ||ऽ	लक्ष्मः शृङ्गारपटुर्यौवनमदचपलः सुललिताङ्गः ।
द्वितीये	१८	ऽ||||ऽ|ऽ|||ऽऽ	आसीद्व्रजाङ्गनानां मनोहरो जघनचपलानाम् ॥
तृतीये	१२	ऽऽ|ऽ|ऽऽ	
चतुर्थे	१५	|ऽ|ऽ||||ऽऽ	
गीतिः		आर्य्याप्रथमार्द्धसमं यस्या अपरार्द्धमाह तां गीतिम् ।	
प्रथमे चरणे	१२	ऽ||ऽऽऽऽ	केशववंशीगीतिर्लोकमनोहारिणी हारिणी जयति ।
द्वितीये	१८	ऽ||ऽ|||ऽ|ऽ||ऽ	गोपीमानग्रन्थेर्विमोचनी दिव्यगायनाचार्य्या ॥
तृतीये	१२	ऽऽऽऽऽऽ	अत्र द्वितीयचरणान्तलघोर्गुरुत्वम् ॥
चतुर्थे	१८	|ऽ|ऽऽ|ऽ|ऽऽऽ	
उपगीतिः		आर्य्यापरार्द्धतुल्ये दलद्वये प्राहुरुपगीतिम् ।	
प्रथमे चरणे	१२	||ऽ|ऽऽऽ	नवगोपसुन्दरीणां रासोल्लासे मुरारातिम् ।
द्वितीये	१५	ऽऽऽऽ|ऽऽऽ	अस्मारयदुपगीतिः स्वर्गकुरङ्गीदृशां गीतिम् ॥
तृतीये	१२	ऽऽ||||ऽऽ	
चतुर्थे	१५	ऽ||ऽऽ|ऽऽऽ	
उद्गीतिः		आर्य्याशकलद्वितये विपरीते पुनरिहोद्गीतिः ।	
प्रथमे चरणे	१२	ऽऽ|ऽ|ऽ||	नारायणस्य सन्ततमुद्गीतिः संस्मृतिर्भक्त्या ।
द्वितीये	१५	ऽऽऽऽ|ऽऽऽ	अर्च्चायामासक्तिर्दुस्तरसंसारसागरे तरणिः ॥
तृतीये	१२	ऽऽऽऽऽऽ	
चतुर्थे	१८	ऽ||ऽऽ|ऽ|ऽ||ऽ	
आर्य्यागीतिः		आर्य्याप्रागदलमन्तेऽधिकगुरु तादृगपरार्द्धमार्य्यागीतिः ।	
प्रथमे चरणे	१२	ऽऽऽ||||ऽ	हर्षाश्रुस्तिमितदृशः प्रमोदरोमाञ्चकञ्चुकाञ्चितदेहाः ।
द्वितीये	२०	|ऽ|ऽऽ|ऽ|ऽ||ऽऽ	आर्य्यागीतिं भक्त्या गायन्ति श्रीपतेश्चरितसम्बद्धाम् ॥
तृतीये	१२	ऽऽऽऽऽऽ	लघुगुरुविपर्य्ययरूपप्रस्तारभेदेन बहुविधा आर्य्या भवन्ति ॥
चतुर्थे	२०	ऽऽऽऽ|ऽ|||ऽऽऽ	
पूर्व्वार्द्धे विंशत्याश्चतुर्विंशत्या वा मात्राणां परार्द्धे षोड़शमात्राणां परे लघुवर्णचतुष्टये सति प्रथमं द्वितीयं वा लंघयित्वा प्राप्य आर्य्यायाः सामान्येन यतिनियमः ॥			
वैतालीयम् । अपरवक्त्रमित्येके ।		षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समेस्युर्नो निरन्तरा । न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः ॥	
प्रथमे चरणे	१४	||ऽ||ऽ|ऽ|ऽ	घुस्तृणेन मदेन चर्चितं तव यन्निन्दति राधिके कुचम् ।
द्वितीये	१६	||ऽऽ||ऽ|ऽ|ऽ	मृदमालसुतेऽथ पश्चिमं तद्वैतालीयं फलं हरेः ॥
तृतीये	१४	||ऽ||ऽ|ऽ|ऽ	लघुगुरुव्यत्ययेनापि बहुधा भवति ॥
चतुर्थे	१६	ऽऽऽऽऽ|ऽ|ऽ	
औपच्छन्दसकम्		तत्रैवान्तेऽधिके गुरौ स्यादौपच्छन्दसकं कवीन्द्रहृद्यम् ।	
प्रथमे चरणे	१६	ऽऽऽऽ|ऽ|ऽऽ	आतन्वानं सुरारिकान्तास्वौपच्छन्दसकं मुदा विनोदम् ।
द्वितीये	१८	ऽऽऽ||ऽ|ऽ|ऽऽ	कंसं यो निजघान देवो वन्दे तं जगतां स्थितिं दधानम् ॥
तृतीये	१६	ऽऽऽऽ|ऽ|ऽऽ	
चतुर्थे	१८	ऽऽऽ||ऽ|ऽ|ऽऽ	
एतद्वैतालीयभेदः ॥			

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणगाथाः।	छन्दसामुदाहरणानि।
पज्झटिका	प्रतिपदयमकितषोड़शमात्रा नवमगुरुत्वविभूषितगात्रा। पज्झटिकापुनरत्र विवेकः कापि न मध्यगुरुर्गण एकः ॥	
प्रथमे चरणे १६	।।।।ऽऽऽऽऽऽ	सरलवतंसाश्लिष्टस्कन्धश्चलतरपज्झटिकाकटिबन्धः।
द्वितीये १६	।।।।ऽ।ऽ।ऽऽ	मौलिचपलशिखिचन्द्रकवृन्दः कालियशिरसि ननर्त्त मुकु
तृतीये १६	ऽ।।।।।ऽ।ऽऽ	इयं प्रतिपदयमकितषोड़शमात्रा लघुगुरुव्यत्ययेनापि बहु
चतुर्थे १६	ऽ।।।।।ऽ।ऽऽ	अस्या नवमी मात्रा च कदाचित् लघ्वी भवति ॥
दोधड़िका	मात्रा त्रयोदशकं यदि पूर्व्वे लघुकविरामि। पश्चादेकादशकन्तु दोधड़िका विगुणेन ॥	
प्रथमे चरणे १३	ऽऽऽ।।।।।।	माई दोधड़िपठण सुणि हासिओ काण्ह गोआल।
द्वितीये १३	ऽ।ऽऽ।ऽऽ।	वृन्दावणघणकुञ्ज चलिओ कमलरसाल ॥
तृतीये ११	ऽऽ।।।ऽ।	अस्यार्थः। हे मातः! दोधड़िकापाठं श्रुत्वा कृ
चतुर्थे ११	।।ऽ।।।ऽ।	गोपालो हसित्वा कमपि रसालं चलितः कुत्र वृन्दावनघ
अस्या अन्त्या मात्रा लघ्वी अपभ्रंशभाषया प्रचारः ॥		कुञ्जे वृन्दावनस्य निविड़निकुञ्जे। राई इति क्वचित् पा तदर्थेन राधिकाया दोधड़िकापाठं श्रुत्वा ॥
इति मात्रावृत्तानि समाप्तानि ॥*॥		गुरुलघुव्यत्ययेन बहुधा भवति ॥

अत्र समवृत्तानि (२४७) सप्तचत्वारिंशदधिकं द्विशतं, अर्द्धसमवृत्तानि (१५) पञ्चदश, विषमवृत्तानि (७) सप्त, मात्रावृत्तानि च (१५) पञ्च समुदायेन (२८४) चतुरशीत्यधिकद्विशतसंख्यकानि छन्दांसि लिखितानीति ॥ * ॥

छन्नकपातनः, पुं, (छन्नकेन छद्मना पातयति लोकानिति। पत्+णिच्+ल्युः।) छद्मतापसः। इति जटाधरः ॥

छन्दोगः, पुं, (छन्दो वेदविशेषं सामेत्यर्थः गायतीति। गै+"गापोष्टक्।"३।२।८ इति टक्।) सामगः। सामवेदी। इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः। ३। १४५।

"यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे वह्वृचं वेदपारगम्।
शाखान्तगमथाध्वर्य्युं छन्दोगन्तु समाप्तिकम् ॥")

छन्दोगपरिशिष्टं, क्ली, (छन्दोगेन सामगेन कात्यायनेन मुनिनेत्यर्थः। प्रणीतं यत् परिशिष्टम्। यद्वा, छन्दोगेभ्यः कृतं परिशिष्टम्।) कात्यायनमुनिकृतं सामवेदिकर्म्मबोधकगोभिलसूत्राणां परिशेषशास्त्रम्। इति स्मृतिः ॥

छन्दोविचितिः, स्त्री, (छन्दसां विचितिर्यत्र।) श्रुतिच्छन्दसां प्रत्यायकं शास्त्रम्। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम्। १०४। ६४।

"विपुलामपि बुद्धा छन्दोविचितिं भवति कार्य्यमेतावत्।
श्रुतिसुखवृत्तसंग्रहमिममाह वराहमिहिरोऽतः ॥")

छन्नं, क्ली, (छद्+क्तः।) रहः। निर्जनस्थानम्। इति मेदिनी। ने, ५ ॥

छन्नः, त्रि, (छद्+क्तः।) छादितः। इति मेदिनी। ने, ५ ॥ (व्याप्तः। यथा, महाभारते। ३। २०। २४।

"न ह्यया न रथो वीर! न यन्ता मम दारुकः।
अदृश्यन्त शरैश्छन्नास्तथाहं सैनिकाश्च मे ॥")
रहः। इत्यमरः। २। ८। २२ ॥

छप, इ क सर्पे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरांपरं-सकं-सेट्।) इ क, छम्पयति। सर्पो गतिः। इति दुर्गादासः ॥

छम, उ भच्चे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-परंसकं-सेट्। उदित्वात् क्वावेट्।) छमति। उ, छमित्वा छान्त्वा। इति दुर्गादासः ॥

छमण्डः, पुं, (छमति भक्षयति जन्मग्रहणान्तरं पितरं नाशयतीत्यर्थः। छम+बाहुलकादण्डन्।) म्लतपित्रकः। इत्युणादिकोषः ॥ छेमड़ा इति भाषा ॥ बन्धुहीनः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

छर्द्द, क वमने। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-परंसकं-सेट्।) वमनं वान्तिः। क, छर्द्दयति अन्नं लोकः। इति दुर्गादासः ॥ (तथाच, महाभारते। ५। ८६। ४२।

"स्वपन्ति च प्रवन्ति च छर्द्दयन्ति च मानवाः ॥")

छर्द्दं, क्ली, (छर्द्द+भावे घञ्।) वमनम्। इति हेमचन्द्रः। ३। १३३ ॥

छर्द्दनं, क्ली, (छर्द्द+भावे ल्युट्।) वमनम्। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुश्रुते। ४। १०।

"तत्राशु मदनालाबुविम्बीकोशातकीफलैः।
छर्द्दनं दध्युदश्विभ्यामथवा तण्डुलाम्बुना ॥")

छर्द्दनः, पुं, (छर्द्दयति नरपश्वादिकं भक्षित्वा पुनरुद्गिरतीति। छर्द्द+ल्युः।) अलम्बुषवृक्षः। (छर्द्दयति कटुगन्धेन उद्गिरत्यनेनेति। छर्द्द+ल्युट्।) निम्बवृक्षः। इति हेमचन्द्रः ॥ मदनवृक्षः। इति भावप्रकाशः ॥

छर्द्दापनिका, स्त्री, (छर्द्द वमनं आपयति प्रापयतीत्यर्थः। आप्+णिच्+ल्युः। ततः स्वार्थे कः। टापि अत इत्वञ्च।) कर्कटी। इति राजनिर्घण्टः ॥

छर्द्दिः, स्त्री, (छर्द्दयत्यनेनेति। छर्द्द वम इन्।) वमिरोगः। वाँति इति भाषा। पर्य्यायः। प्रच्छर्द्दिका २ छर्द्दम् ३ वम वमनम् ५ वमिः ६। इति हेमचन्द्रः। ३। छर्द्दिका ७ छर्द्दीका ८ वान्तिः ९ उद्गारः इति राजनिर्घण्टः ॥ उत्कासिका ११ नम् १२। इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या नादि यथा,—

"दुष्टैर्दोषैः पृथक्सर्व्वैर्बीभत्सालोकनादि
छर्द्दयः पञ्च विज्ञेयास्तासां लक्षणमुच्यते ॥
अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृद्यैर्लवणैरति।
अकाले चातिमात्रैश्च तथा सात्म्यैश्च भोज
श्रमाद्भयात्तथोद्वेगादजीर्णात् क्रिमिदोषतः
नार्य्याश्चापन्नसत्त्वायास्तथातिद्रुतमश्नतः ॥
वीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्द्रुतमुत्क्लेशितो बला
छादयन्नाननं वेगैरर्द्दयन्नङ्गभञ्जनैः ॥
निरुच्यते छर्द्दिरिति दोषो वक्त्रं प्रधावितः ॥"

तस्याः पूर्व्वरूपं यथा,—

"हृल्लासोद्गाररोधौ च प्रसेको लवणस्तनुः
भृशं द्वेषोऽन्नपाने च वमीनां पूर्व्वलक्षणम् ॥"

वातजायास्तस्या रूपं यथा,—

"हृत्पार्श्वपीड़ामुखशोषशीर्ष-
नाभ्यर्त्तिकासस्वरभेदतोदैः।
उद्गारशब्दप्रबलं सफेनं
विच्छिन्नकृष्णं तनुकं कषायम् ॥
कृच्छ्रेण चाल्पं महता च वेगेनार्त्तोऽनिलाच्छर्द्दयतीह दुःखम् ॥"

तस्याः पित्तजाया रूपं यथा,—

"मूर्च्छा पिपासा मुखशोषमूर्द्ध-
ताल्वक्षिसन्तापतमोभ्रमार्त्तः।

पीतं भृशोष्णं हरितं सतिक्तं
धूम्रञ्च पित्तेन वमेत् सदाहम् ॥”
श्लेष्मजाया रूपं यथा,—
“तन्द्रास्यमाधुर्य्यकफप्रसेक-
सन्तोषनिद्रारुचिगौरवार्त्तः ।
स्निग्धं घनं स्वादु कफाद्विशुद्धं
सलोमहर्षोऽल्परुजं वमेच्च ॥”
त्रिदोषजाया रूपं यथा,—
“शूलाविपाकारुचिदाहतृष्णा-
श्वासप्रमोहप्रबलाप्रसक्तम् ।
छर्द्दिस्त्रिदोषाल्लवणाम्लनील-
सान्द्रोष्णरक्तं वमतां नृणां स्यात् ॥”
असाध्याया लक्षणं यथा,—
“विट्स्वेदमूत्राम्बुवहानि वायुः
स्रोतांसि संरुध्य यदोर्द्ध्वमेति ।
उत्सन्नदोषस्य समाचितं तं
दोषं समुद्धूय नरस्य कोष्ठात् ॥
विण्मूत्रयोस्तत्समगन्धवर्णां
तृट्श्वासकासार्त्तियुतं प्रसक्तम् ।
प्रच्छर्द्दयेद्दुष्टमिहातिवेगा-
त्तयार्द्दितस्त्वाशु विनाशमेति ॥”
आगन्तुजाया लक्षणं यथा,—
“वीभत्सजा दौर्हृदजामजा सु
ग्सात्म्यजा या क्रिमिजा च या हि ।
सा पञ्चमी ताञ्च विभावयेच्च
दोषोच्छ्रयेणैव यथोक्तमादौ ॥”
क्रिमिजाया लक्षणं यथा,—
“शूलहृल्लासबहुला क्रिमिजा च विशेषतः ।
क्रिमिहृद्रोगतुल्येन लक्षणेन च लक्षिता ॥
क्षीणस्य या च्छर्द्दिरतिप्रसक्ता
सोपद्रवा शोणितपूययुक्ता ।
सचन्द्रिकां तां प्रवदेदसाध्यां
साध्याश्चिकित्सेन्निरुपद्रवाञ्च ॥”
तस्या उपद्रवा यथा,—
“कासः श्वासो ज्वरो हिक्का तृष्णा वैचित्त्य-
मेव च ।
हृद्रोगस्तमकश्चैव ज्ञेयाश्छर्द्देरुपद्रवाः ॥”
इति माधवकरः ॥
तस्यौषधं यथा, गारुडे १८७ अध्याये ।
“अश्वगन्धाभया चैव उदकेन समं पिबेत् ।
हरीतकीकुष्ठचूर्णं कृत्वा आस्यञ्च पूरयेत् ॥
शीतं पीत्वाथ पानीयं सर्व्वच्छर्द्दिनिवारणम् ।
गुडूचीपद्मकारिष्टधन्याकं रक्तचन्दनम् ॥
पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्द्दिदाहतृष्णाघ्नमग्निकृत् ॥”
अपिच ।
“विल्वमूलञ्च समधु गुडूचीक्वथितं जलम् ।
पीतं हरेच्च त्रिविधां छर्द्दिं वै नात्र संशयः ॥
पीता दूर्व्वा च्छर्द्दिं नश्येत् पिष्टा तण्डुलवारिणा ॥”
इति च गारुडे १९४ अध्यायः ॥
अथ छर्द्दिचिकित्सा ।
“आमाशयोत्क्लेशभवा हि सर्व्वा-
श्छर्द्द्यो मता लङ्घनमेव तस्मात् ।
विधीयते मारुतजां विना तु
संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥”
अत्र च्छर्द्दीशब्दः ।
“हन्यात् क्षीरोदकं पीतं छर्द्दिं पवनसम्भवाम् ।
मुद्गामलकयूषो वा ससर्पिष्कः ससैन्धवः ॥
क्षीरोदकं नाशितस्य क्षीरस्योदकम् ।
गुडूचीत्रिफलानिम्बपटोलैः क्वथितं जलम् ।
पिबेत् मधुयुतं तेन छर्द्दिर्नश्यति पित्तजा ॥
हरीतकीनां चूर्णन्तु लिह्यान्माक्षिकसंयुतम् ।
अधोमार्गीकृते दोषे छर्द्दिः शीघ्रं निवर्त्तते ॥
विडङ्गत्रिफलाविश्वाचूर्णं मधुयुतं पिबेत् ।
विडङ्गप्लवशुण्ठीनां चूर्णं वा कफजां वमिम् ॥
प्लवं कैवर्त्तीमुस्तं गुडत्वगिति लोके ।
पिष्ट्वा धात्रीफलं लाजान् शर्करायाः पलोन्मितान् ।
दत्त्वा मधुपलञ्चापि कुडवं सलिलस्य च ॥
वाससा गालितं पीतं हन्ति छर्द्दिं त्रिदोषजाम् ।
गुडूच्या रचितं हन्ति हिमं मधुसमन्वितम् ॥
दुर्न्निवारामपि छर्द्दिं त्रिदोषजनितां बलात् ॥
एलालवङ्गगजकेशरकोलमज्जा-
लाजाप्रियङ्गुघनचन्दनपिप्पलीनाम् ।
चूर्णानि माक्षिकसितासहितानि लीढ्वा
छर्द्दिं निहन्ति कफमारुतपित्तजाताम् ॥
इति एलादिचूर्णम् ॥
अश्वत्थवल्कलं शुष्कं दग्धं निर्व्वापितं जले ।
तज्जलं पानमात्रेण छर्द्दिं जयति दुर्ज्जयाम् ॥
यथा त्रिकटुधान्याकजीरकाणां रजो लिहन् ।
मधुना नाशयेच्छर्द्दिमरुचिञ्च त्रिदोषजाम् ॥
त्रिस्यत्वचो गुडूच्या वा क्वाथः क्षौद्रेण संयुतः ।
छर्द्दिं त्रिदोषजां हन्ति पर्पटः पित्तजां तथा ॥
आम्रास्थिविल्वनिर्यूहः पीतः समधुशर्करः ।
निहन्याच्छर्द्द्यतीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥
निर्यूहः क्वाथः ।
जम्ब्वाम्रपल्लवशृतं लाजरसःसंयुतं शीतम् ।
शमयति मधुना युक्तं वमिमतिसारं तृषार्त्ति-
मुग्राम् ॥
वीभत्सजां हृद्यतमैरिष्टैर्दौर्हृदजां फलैः ।
लङ्घनैरामजां छर्द्दिं जयेत् सात्म्यैरसात्म्यजाम् ॥
क्रमिहृद्रोगवद्धन्याद्वमिं क्रमिसमुद्भवाम् ।
तत्र तत्र यथा दोषं क्रियां कुर्य्याच्चिकित्सकः ॥
इति छर्द्द्यधिकारः ।” इति भावप्रकाशः ॥
छर्द्दिः, [स्] स्त्री, (छर्द्दयति छर्द्द्यते इति वा । छर्द्द वमने + “अर्च्चिशुचिहुसृपिच्छादिछर्द्दिभ्य इसिः ।” उणां । २ । १०८ । इति इसिः ।) वमिः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, चरके चिकित्सास्थाने २३ अध्याये ।
“तदग्निवेशस्य वचो निशम्य
प्रीतो भिषक्श्रेष्ठ इदं जगाद ।
छर्द्दीर्वि यानीह पुरोदितानि
विस्तारतस्तानि निबोध सम्यक् ॥”)
छर्द्दिका, स्त्री (छर्द्दि + स्वार्थे कन् । स्त्रियां टाप् । यद्वा, छर्द्दयतीति । छर्द्दि + ण्वुल् । टापि अत इत्वञ्च ।) छर्द्दिः । विष्णुक्रान्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
छर्द्दिकारिपुः, पुं, (छर्द्दिकाया रिपुः नाशक इत्यर्थः ।) सूक्ष्मैला । इति शब्दचन्द्रिका ॥
छर्द्दिघ्नः, पुं, (छर्द्दिं हन्तीति । हन् + टक् ।) निम्बवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (निम्बशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)
छलं, क्ली, (छो + वृषादित्वात् कलच् । यद्वा, छल + अच् ।) स्खलितम् । शाठ्यम् । इति मेदिनी । ले, १७ ॥ (यथा, मनुः । ८ । ४९ ।
“धर्म्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च ।
प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च ॥”
व्याजः । यथा, मार्कण्डेये । २५ । १० ।
“तां वै मदालसा पुत्त्रं बालमुत्तानशायिनम् ।
उल्लापनच्छलेनाह रुदमानमविस्वरम् ॥”
तात्पर्य्यान्तरेण प्रयुक्तस्य शब्दस्यार्थान्तरेण कथनम् । यथा, अक्षपादसूत्रे । ५० ।
“वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम् ॥”
“अर्थस्य वाद्यभिमतस्य यो विकल्पो विरुद्धः कल्पः अर्थान्तरकल्पनेति यावत् तदुपपत्त्या युक्तिविशेषेण यो वचनस्य वाद्युक्तस्य विघातो दूषणं तच्छलमित्यर्थः । वक्तृतात्पर्य्याविषयार्थकल्पनेन दूषणाभिधानमिति फलितम् । तात्पर्य्याविषयत्वं विशेष्ये विशेषणे संसर्गे वा । यथा, नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्त्वादित्यत्र नवसंख्यापरत्वकल्पनयाऽसिद्ध्यभिधानम् । प्रमेयं धर्म्मत्वादित्यत्र पुण्यत्वार्थकल्पनया भागासिद्ध्यभिधानम् । वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमावयवे व्यभिचाराभिधानम् । तत्त्रिविधम् । वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलञ्च ॥” “छलं नाम परिशठमर्थाभासमपार्थकं वाग्वस्तुमात्रमेव । तद्द्विविधं वाक्छलं सामान्यच्छलञ्च । तत्र वाक्छलं नाम यथा कश्चिद्ब्रूयात् नवतन्त्रोऽयं भिषगिति भिषग् ब्रूयात् नाहं नवतन्त्र एकतन्त्रो ऽहमिति । परो ब्रूयात नाहं ब्रवीमि नव तन्त्राणि तवेति अपितु नवाभ्यस्तं ते तन्त्रमिति भिषग् ब्रूयात् न मया नवाभ्यस्तं तन्त्रं अनेकशोऽभ्यस्तं मया तन्त्रमिति । एतद्वाक्छलम् । सामान्यच्छलं नाम यथा, व्याधिप्रशमनायौषधमित्युक्ते परो ब्रूयात् सत् सत्प्रशमनायेति भवानाह सन्रोगः सदौषधं यदि च सत्प्रशमनाय भवति सत्कासः सत्क्षयः सत्सामान्यात् कासस्ते क्षयप्रशमनाय भविष्यतीति एतत्सामान्यच्छलम् ॥” इति चरके विमानस्थाने अष्टमे अध्याये ॥)
छल्लिः, स्त्री, (छदं छादनं लातीति । ला + बाहुलकात् किः ।) त्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥ छाल इति भाषा ॥
छल्ली, स्त्री, (छदं छादनं लातीति । ला + किः । ततः कृदिकारादिति वा ङीष् ।) वीरुत् । सन्तानः । वल्कलम् । कुसुमविशेषः । इति मेदिनी । ले, १८ ॥
छविः, स्त्री, (छ्यति तमः करोति यद्वा छ्यति छिनत्ति दूरीकरोति मालिन्यादिकमनेनेति । छो + “कृषृशृभ्यश्छविश्छविकिकीविदिवि ।”

उणां । ४।५६ । इति क्विन् प्रत्ययेन निपातनात् साधु: ।) शोभा । दीप्ति: । इत्यमर: । १।३।१७॥ (यथा, मेघदूते । ३५ ।
"भर्त्तु: कण्ठच्छविरिति गणै: सादरं वीक्ष्यमाणा:॥")
छष, ञ वधे । इति कविकल्पद्रुम: । (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) ञ, छषति छषते । अयं केश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादास: ।
छा, स्त्री, (छद्+ड: टाप् च ।) आच्छादनम् । इति मेदिनी । छे, १ ॥
छा:, पुं, (छाद्यते मातृपच्चाभ्यामसौ । छद्+"सर्व्व-धातुभ्योऽसुन् ।" उणां ।४।१८८। इति असुन् तत: पृषोदरात् साधु: ।) शावक: । इत्येकाक्षरकोष: ॥
छाग:, पुं, स्त्री, (छायते छिद्यते देववलये इति । छो+"छापूखडिभ्य: कित् ।" उणां । १।१२४। इति गन् ।) पशुविशेष: । तत्पर्य्याय: । वस्त: २ छगलक: ३ अज: ४ स्तुभ: ५ । इत्यमर: । २ । ९ । ७६ ॥ छग: ६ छगल: ७ छागल: ८ तभ: ९ स्तभ: १० शुभ: ११ । इति तट्टीका ॥ लघुकाम: १२ क्रयसद: १३ वर्कर: १४ पर्णभोजन: १५ लम्बकर्ण: १६ मेनाद: १७ बुक्क: १८ अल्पायु: १९ शिवाप्रिय: २० । इति शब्दरत्नावली ॥ अवुक: २१ मेध्य: २२ पशु: २३ पयस्वल: २४ । तन्मांसगुणा: । लघुत्वम् । स्निग्धत्वम् । नातिशीतत्वम् । रुचिबलपुष्टि-दातृत्वम् । निर्द्दोषत्वम् । वातपित्तनाशित्वम् । मधुरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ शुक्रधातु-साम्यकारित्वम् । वृंहणत्वम् । स्निग्धत्वम् । मृदुत्वम् । अनभिष्यन्दित्वम् । नातुग्रत्वञ्च । इति राजवल्लभ: ॥*॥ छागपोतमांसगुणा: । लघुत्वम् । शीतत्वम् । प्रमेहनाशित्वञ्च ॥ त्वगचारिच्छागस्य मांसगुणा: । ईषल्लघुत्वम् । बलदातृत्वञ्च ॥ तन्मूत्रगुणा: । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रूक्षत्वम् । नाड़ीविषार्त्तिश्लीपोदरकफश्वास-गुल्मशोफनाशित्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥
"छागलो वर्करश्छागो वस्तोऽजश्चैलक: शुभ: ।
छागमांसं लघु स्निग्धं स्वादुपाकं त्रिदोषनुत् ॥
नातिशीतमदाहि स्यात् स्वादु पीनसनाशनम् ।
परं बलकरं रुच्यं वृंहणं बलवर्द्धनम् ॥
अजाया अप्रसूताया मांसं पीनसनाशनम् ।
शुष्ककासेऽरुचौ शोषे हितमग्नेश्च दीपनम् ॥
अजासुतस्य बालस्य मांसं लघुतरं स्मृतम् ।
हृद्यं ज्वरहरं श्रेष्ठं सुस्वादु बलदं भृशम् ॥
मांसं निष्कासिताण्डस्य छागस्य कफकृद्गुरु ।
स्रोत:शुद्धिकरं बल्यं मांसदं वातपित्तनुत् ॥
वृद्धस्य वातलं रूक्षं तथा व्याधिमृतस्य च ।
ऊर्द्ध्वजत्रुविकारघ्नं छागमुण्डं रुचिप्रदम् ॥"
इति भावप्रकाश: ॥
(एतन्मांसं पितृणां तृप्तिकरत्वात् श्राद्धाय देयम् । यथाह याज्ञवल्क्य: । १ । २५८ ।
"मात्स्यहारिणकौरभ्रशाकुनच्छागपार्षतै: ॥"
छागमांसेन पितृणां षण्मासान् यावत्तृप्ति: । यथाह मनु: । ३ । २६९ ।
"षण्मासान् छागमांसेन पार्षतेन च सप्त वै ॥"
भोजराजेन युक्तिकल्पतरौ एतत्परीक्षोक्ता । यथा,—
"नरणार्णां विभेदेन नराणान्तु गणत्रयम् ।
तेषां शुभाय निर्द्दिष्टं पशुवस्तुत्रयं बलौ ।
ये कृष्णा: शुचयश्छागा: शुभ्रवोऽन्ये तथैव च ।
देवजातिभिरुत्सृष्टास्ते सर्व्वार्थोपसिद्धये ॥
ये पीता हरिता वापि नरजातेरुदीरिता: ।
ये शुक्लाश्च सवान्तो वा रक्षोजाते: शुभप्रदा: ॥
यो मोहादथवाज्ञानाद्वलिमन्यं प्रयच्छति ।
वध एव फलं तस्य नान्यत् किञ्चित् फलं भवेत् ॥"
एतस्य पशोर्लक्षणादिकं विशेषतो बृहत्संहितायाम् ६५ अध्याये उक्तम् । यथा,—
"छागशुभाशुभलक्षण-
मभिधास्ये नवदशाष्टदन्तास्ते ।
धन्या: स्थाप्या वेश्मनि
सन्त्याज्या: सप्तदन्ता ये ॥
दक्षिणपार्श्वे मण्डल-
मसितं शुक्लस्य शुभफलं भवति ।
ऋष्यनिभकृष्णलोहित-
वर्णानां श्वेतमपि शुभदम् ॥
स्तनवदवलम्बते य:
कण्ठेऽजानां मणि: स विज्ञेय: ।
एकमणि: शुभफलकृ-
द्धन्यतमा द्वित्रिमणयो ये ॥
मुण्डा: सर्व्वे शुभदा:
सर्व्वसिता: सर्व्वकृष्णदेहाश्च ।
अर्द्धासिता: सितार्द्धा
धन्या: कपिलार्द्धकृष्णाश्च ॥
विचरति यूथस्याग्रे
प्रथमं चाम्भोऽवगाहते योऽज: ।
स शुभ: सितमूर्द्धा वा
मूर्द्धनि वा टिक्किका यस्य ॥
सपृषतकण्ठशिरा वा
तिलपिष्टनिभश्च ताम्रदृक् शस्त: ।
कृष्णचरण: सितो वा
कृष्णो वा श्वेतचरणो य: ॥
य: कृष्णाण्ड: श्वेतो
मध्ये कृष्णेन भवति पट्टेन ।
यो वा चरति सशब्दं
मन्दञ्च स शोभनश्छाग: ॥
ऋष्यशिरोरुहपादो
यो वा प्राक् पाण्डुरो ऽपरे नील: ।
स भवति शुभकृच्छाग:
श्लोकश्चाप्यत्र गर्गोक्त: ॥
कुट्टक: कुटिलश्चैव जटिलो वामनस्तथा ।
ते चत्वार: श्रिय: पुत्रा नालक्ष्मीके वसन्ति ते ॥
अथाप्रशस्ता: खरतुल्यनादा:
प्रदीप्तपुच्छा: कुनखा विवर्णा: ।
निकृत्तकर्णा द्विपमस्तकाश्च
भवन्ति ये चासिततालुजिह्वा: ॥
वर्णै: प्रशस्तैर्मणिभिश्च युक्ता
मुण्डाश्च ये ताम्रविलोचनाश्च ।
ते पूजिता वेश्मसु मानवानां
सौख्यानि कुर्व्वन्ति यश: श्रियञ्च ।)
छागण:, पुं, (छगण एव । स्वार्थे अण् ।) वाग्नि: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ घुँटे इति भाषा ॥
छागभोजी, [न्] पुं, स्त्री, (छागं भुङ्क्ते तीति । भुज्+णिनि: ।) वृक: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ छागभक्षके, त्रि ॥
छागरथ:, पुं, (छाग: रथो वाहनमस्य ।) वह्नि: । इति हेमचन्द्र: । ४ । १६३ ॥
छागल:, पुं, स्त्री, (छगल एव इति प्रज्ञाद्यण् ।) छाग: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (यथा, तन्त्रे । ३ । ११७ ।
"वञ्चबुद्धिसमायुक्ता: सुविज्ञाना बलोत्कटा: । शक्ता वञ्चयितुं धूर्त्ता ब्राह्मणं छागलादिवत्" । ... छगलस्य गोत्रापत्यं पुमान् इति । छा
"विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु ।"
४ । १ । ११७ । इति अण् । आत्रेय ऋषि: । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
छागलक:, पुं, (छागल इव कायतीति । कै+क ।) मत्स्यविशेष: । यथा,—
"श्वेतं सुपाकं समदीर्घवृत्तं
नि:शल्कलं छागलकं वदन्ति ।
गले द्विकण्ट: किल तस्य पृष्ठे
कण्ट: सुपथ्यो रुचिदो बलप्रद: ॥"
इति राजनिर्घण्ट: ॥
(स्वार्थे कन् ।) छागलश्च ॥
छागलाद्यं, क्ली, (छागल आद्य: प्रधानो यत्र ।) छागलादिघृतम् । तच्च वातरोगस्यौषधम् । यथा,—
"आजं चर्म्मविनिर्म्मुक्तं त्यक्तशृङ्गखुरादिकम् ।
पञ्चमूलीद्वयञ्चैव जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
जीवनीयै: सयष्ट्याह्वै: क्षीरश्चैव शतावरी ।
छागलाद्यमिदं नाम्ना सर्व्ववातविकारनुत् ॥
अर्द्दिते कर्णशूले च वाधिर्य्ये मूकमिन्मिने ।
जड़गद्गदपङ्गूनां खञ्जे गृध्रसिकुब्जयो: ।
अपतानेऽपतन्त्रे च सर्पिरेतत् प्रशस्यते ॥
पृथगर्द्धतुला पञ्चमूलद्वन्द्वाजमांसयो: ।
नि:क्वाथ्य सलिलद्रोणो क्वाथे पादावशेषिते ॥"
इति स्वल्पच्छागलाद्यं घृतम् ॥*॥
घृतारम्भे मन्त्र: ।
"ओँ कालि वज्रेश्वरि अमुकस्य फलसिद्धिं रुद्रवचनेन स्वाहा ।
स्नापयित्वा छागमादौ मधु दत्त्वा ललाटके उदङ्मुख: प्राङ्मुखो वा भिषग्वैद्यपालकेत् ॥
छागमारणमन्त्र: ।
ओँ ह्रौं ओँ गाँ गणपतये स्वाहा ।
छागमांसतुलां ग्राह्य दशमूलयुता: पलं शतम् ।
अश्वगन्धापलशतं क्वाथालकशतं तथा ।
घृताढ़कं पचेत्तोयेश्चतुर्भागावशेषिते ।

क्षीरं चोद्धसमं दद्यात् शतावर्य्या रसं तथा ॥
तार्म्रपात्रे दृढ़े चैव शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
अस्यौषधस्य कल्कस्य प्रत्येकं शुक्तिसम्मितम् ॥
जीवन्ती मधुकं द्राक्षाकाकोल्यौ नीलमुत्पलम् ।
मुस्तं सचन्दनं रास्ना पर्णिन्यौ द्वयशारिवे ॥
मेदे द्वे च तथा कुष्ठं जीवकर्षभकौ शटी ।
दार्व्वी प्रियङ्गु त्रिफला नतं तालीशपद्मकौ ॥
एलापत्रं वरीनागजातीकुसुमधान्यकम् ।
मञ्जिष्ठा दाड़िमं दारु रेणुकं शैलवालुकम् ॥
विड़ङ्गं जीरकञ्चैव पेषयित्वा विनिक्षिपेत् ।
वस्त्रपूते च शीते च शर्करामस्थसंयुतम् ॥
निधापयेत् स्निग्धभाण्डे आर्द्रे वा भाजने शुभे ।
अस्यौषधस्य सिद्धस्य शृणु वीर्य्यमतःपरम् ॥
देवदेवं नमस्कृत्य संपूज्य गणनायकम् ।
पिवेत् पाणितलं तस्य व्याधिं वीक्ष्याशु-
पानत: ॥
सर्व्ववातविकारेषु अपस्मारे विशेषत: ।
उन्मादे पक्षघाते च आध्माने कोष्ठनिग्रहे ॥
कर्णरोगे शिरोरोगे वाधिर्य्ये चापतन्त्रके ।
भूतोन्मादे च गृध्रस्यां सोन्नारे चाग्निपातने ॥
पार्श्वशूले च गृध्रशूले वाह्यायामाहिते तथा ।
वातकण्टकहृद्रोगमूत्रकृच्छ्रे सपङ्गुके ॥
क्रोष्टुशीर्षे तथा खञ्जे कुब्जे चाश्मनि मिन्मिने ।
अपतानेऽन्तरायामे रक्तपित्ते तथोरुगे ॥
आनाहेऽर्शोविकारेषु चातुर्थकज्वरेऽपि च ।
हनुग्रहे तथा शोषे चौर्य्ये चैवाववाहुके ॥
दण्डापतानके भग्ने दाहे चाक्षेपके तथा ।
जीर्णज्वरे विषे कुष्ठे शोफःस्तम्भे मदात्यये ॥
आढ्यवातेऽग्निमान्द्ये च वातरक्तगदेषु च ।
एकाङ्गरोगिणे चैव तथा सर्व्वाङ्गरोगिणे ॥
हस्तकम्पे शिरःकम्पे जिह्वाकम्पे जड़े भ्रमे ।
चीणेन्द्रिये नष्टशुक्रे शुक्रनिःसरणे तथा ॥
स्त्रीणां वातासृपाते च पटले चाग्निसन्दने ।
एकाङ्गसन्दने चैव सर्व्वाङ्गसन्दने तथा ॥
नगादिपतिते वाते स्त्रीणामप्राप्तिहेतुके ।
आभिचारिकदोषे च ग्रहसन्तापसम्भवे ॥
ये वातप्रभवा रोगा ये च पित्तसमुद्भवाः ।
शिरोमध्यगता ये च जङ्घापार्श्वादिसंस्थिताः ॥
मालग्रहाभिभूतश्च शिशुर्यश्च विशुष्यति ।
प्रक्षीणबलमांसश्च न वर्त्मगमनक्षमः ॥
घृतेनानेन सिध्यन्ति वत्सहस्तिरिवासुरान् ।
निहन्ति सकलान् रोगान् घृतं परमदुर्लभम् ॥
रसायनं वह्निबलप्रदञ्च
वपुःप्रकर्षं विदधाति रूपम् ।
दन्तावलेन्द्रैश्च समानतेजा
दीर्घायुषं पुत्रशतं करोति ॥
स्त्रीणां शतं गच्छति वातिरेकं
न याति हानिं सरसः समाङ्गः ।
अपुत्रिणीपुत्रशतं करोति
शतायुषं कामसमं वलिष्ठम् ॥
महद्घृतं नाम तु छागलाद्यं
विनिर्म्मितं वातनिसूदनञ्च ।
शिवं शुभं रोगभयापहञ्च
चकार हारीतमुनिर्व्विशिष्ट: ॥
छागलवर्हिणः पाके पुमांसं तत्र दापयेत् ।
मयूरी जम्बुकी छागी वीर्य्यहीनाः स्वभावतः ॥
भावितं काश्मिराजेन छागमेव नपुंसकम् ॥"
घृतम् १६ शेर । क्वाथार्थं छागमांसपलम् १०० ।
पाकार्थं जलं शं ६४ । शेषः शं १६ । विल्वादि-
दशमूलं प्रपलम् १० । जलं शं ६४ । शेषः
शं १६ । अश्वगन्धा १०० पलम् । जलं शं ६४ ।
शेषः शं १६ । वाट्यालकं १०० पलम् ।
जलं शं ६४ । शेषः शं १६ । दुग्धं शं १६ ।
शतमूलीरसः शं १६ । कल्कार्थं जीवन्त्या-
दीनां जीरकपर्य्यन्तानां कल्कद्रव्याणां प्रं तो ४ ।
वस्त्रपूते शीते शर्करा शं २ । इति वृहच्छागलाद्यं
घृतम् । इति भैषज्यरत्नावली ॥
("छागमांसं तुलार्द्धं स्यात् दशमूलं तथापरम् ।
तोयद्रोणे पचेद्धीमान् यावत् स्याच्चतुःशेषितम् ॥
तैलप्रस्थद्वयञ्चैव क्षीरञ्चैव शतावरी ।
जीवनीयं समधुकं बला रास्ना च शैलजम् ॥
मांसीस्याह्वमतालीशनालुकावनवालुकम् ।
पृथक् पृथक् समादाय सर्व्वमेकत्र साधयेत् ॥
मञ्जिष्ठालोध्रलाक्षा च प्रत्येकं कुड़वान्वितम् ।
आढ़कञ्च जलस्यैव विधिना च विपाचयेत् ॥
छागलाद्यमिदं तैलं हारीतेन महात्मना ।
पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे भोज्ये चैव प्रशस्यते ।
सर्व्वज्वरगदं हन्ति सन्धिमज्जास्थिजन्तथा ॥"
इति छागलाद्यं तैलम् ॥
इति वैद्यकचक्रमालिकायां वातरोगाधिकारे ॥)

छागलान्त्रिका, स्त्री, (छागलान्त्री + संज्ञायां कन् । टापि पूर्व्वह्रस्वः ।) वृद्धदारकवृक्षः । इति राज-निर्घण्टः ॥

छागलान्त्री, स्त्री, (छागलं अन्त्रयतीति वाहु-लकात् रक् ततो ङीष् ।) वृकः । इति राज-निर्घण्टः ॥

छागवाहनः, पुं, (छागेन आत्मानं वाहयतीति । वह + णिच् + ल्युः । यद्वा, छागो वाहनमस्य ।) अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

छागिका, स्त्री, (छागी + स्वार्थे कन् । ततः टापि पूर्व्वह्रस्वः ।) छागी । इति हेमचन्द्रः ।४।३४१ ॥

छागी, स्त्री, (छायते छिद्यते देवोपहारायेति । छो + "छापूखड़िभ्यः कित् ।" उणां ।१।१२४ । इति गन् छागः ततः स्त्रियां जातौ ङीष् ।) छागमाता । वकरी इति पाँटी इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । अजा २ पयस्विनी ३ भीरुः ४ मेध्या ५ गलेस्तनी ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ छागिका ७ मञ्जा ८ सर्व्वभक्ष्या ९ गलस्तनी १० । इति हेमचन्द्रः ॥ तुलुम्या ११ । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ बस्ता १२ सुखविलुञ्चिका १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तद्दुग्धगुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । ग्राहित्वम् । दीपनत्वम् । रक्त-पित्तविकारक्षयकासनाशित्वञ्च । यथा, राज-निर्घण्टे ।
"अजानां लघुकायत्वान्नानाद्रव्यनिषेवणात् ।
नात्यम्बुपानात् व्यायामात् सर्व्वव्याधिहरं पयः ॥"
कषायत्वम् । लघुत्वम् । अतीसारज्वरनाशि-त्वञ्च । यथा, भावप्रकाशे ।
"छागं कषायं मधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु ।
रक्तपित्तातिसारघ्नं क्षयकासज्वरापहम् ॥
अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तादिभक्षणात् ।
स्तोकाम्बुपानाद्व्यायामात् सर्व्वरोगापहं पयः ॥"
तद्दधिगुणाः । उत्तमत्वम् । ग्राहित्वम् । लघु-त्वम् । दोषत्रयापहत्वम् । श्वासकासार्शःक्षय-कार्श्येषु शस्तत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति भाव-प्रकाशः ॥ कफवातनेत्रदोषदुर्नामश्वासकास-नाशित्वम् । उष्णत्वम् । रुच्यत्वम् । पाचनत्वञ्च ॥ तन्नवनीतगुणाः । लघुत्वम् । मधुरत्वम् । कषा-यत्वम् । त्रिदोषनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । दीप-नत्वम् । वल्यत्वम् । जरा हितत्वञ्च ॥ तन्नवोत्थ-नवनीतगुणाः । क्षयकासनेत्रामयकफनाशित्वम् । वल्यत्वम् । परमदीपनत्वञ्च ॥ तद्घृतगुणाः । चक्षुष्यत्वम् । दीपनत्वम् । बलवर्द्धनत्वम् । कास-श्वासकफनाशित्वम् । राजयक्ष्मणि शस्तत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

छातः, त्रि, (छो + क्तः । "शाच्छोरन्यतरस्याम् ।" ७ । ४ । ४१ । इति विभाषायामित्वाभावः ।) छिन्नः । दुर्ब्बलः । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥

छात्रं, क्ली, वरटीच्छत्रसम्भवं मधु । तस्य गुणाः । श्वित्रक्रिमिरोगरक्तपित्तनाशित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
("वरटाः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवतो वने ।
कुर्व्वन्ति छत्रकाकारं तज्जं छात्रं मधु स्मृतम् ॥"
छात्रं कपिलपीतं स्यात् पिच्छिलं शीतलं गुरु ।
स्वादुपाकं क्रिमिश्वित्ररक्तपित्तप्रमेहजित् ।
भ्रमतृण्मोहविषहृत् तर्पणञ्च गुणाधिकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

छा(त्त्र)त्रः, पुं, (छत्रं गुरोर्दोषावरणं तच्छील-मस्येति । "छत्रादिभ्यो णः ।" ४ । ४ । ६२ । इति णः ।) शिष्यः । इत्यमरः । २ । ७ । ११ ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । ८७ ।
"भूभुजा दानशौण्डेन पौत्रके ख्यापिते ततः ।
छात्राणामार्य्यदेशानां तेन विद्यार्थिनां मठः ॥")

छात्रकं, क्ली, (छात्र + स्वार्थे कन् ।) छात्रं मधु । यथा, राजनिर्घण्टे ।
"छत्राकारन्तु पटलं सरघाः पीतपिङ्गलाः ।
ये कुर्व्वन्ति तदुत्पन्नं मधु छात्रकमीरितम् ।
श्वित्रमेहक्रिमिघ्नञ्च विद्याच्छात्रं गुणोत्तरम् ॥"
अपिच भावप्रकाशे ।
"वरटाः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवतो वने ।
कुर्व्वन्ति छत्रकाकारं तज्जं छात्रं मधु स्मृतम् ॥
छात्रं कपिलपीतं स्यात् पिच्छिलं शीतलं गुरु ।
स्वादुपाकं क्रिमिश्वित्ररक्तपित्तप्रमेहजित् ॥
भ्रमतृण्मोहविषहृत्तर्पणञ्च गुणाधिकम् ॥"

छात्रगण्डः, पुं, (छात्रो गण्ड इव ।) पद्याद्यवित् । विभक्तान्तस्य श्लोकपदस्य वा आदिमात्रवेत्ता ।

(अत्यम्लच्छातः ।) इति हारावली । २१६ ॥

छात्रदर्शनं, क्ली, (छात्रं वरटीच्छत्रसम्भूतं मधु तदिव दृश्यते इति । दृश + कर्म्मणि ल्युट् ।) हैयङ्गवीनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (छात्राणां दर्शनम् ।) शिष्यावलोकनञ्च ॥

छादं, क्ली, (छाद्यते गृहमनेनेति । छद + णिच् + करणे घञ् । छादयतीति । छद् + णिच् + अच् वा ।) पटलम् । इति जटाधरः ॥ छात इति चाल इति च भाषा ॥

छादनं, क्ली, (छद कि संवृतौ + णिच् + करणे ल्युट् ।) छदनम् । अन्तर्द्धानम् । (कर्त्तरि ल्युः ।) पत्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (भावे ल्युट् ।) आच्छादनम् । (यथा, हरिवंशे । ६५ । २५ ।

"नियोगपाशैरासक्तैर्गर्गरीस्तम्भमूर्द्धसु ।
छादनार्थं प्रकीर्णैश्च कण्टकैस्तृणसङ्कटैः ॥")

छादनः, पुं, (छादयति आवृणोति पत्रादिभिरिति । छादि + ल्युः ।) नीलाम्लानवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

छादितः, त्रि, (छाद्यते स्मेति । छद + "वा दान्तशान्तेति ।" ७।२।२७ । इडागमात् साधुः ।) छन्नः । इति जटाधरः ॥ आच्छादितः । यथा,

"घनतरघनवृन्दैश्छादितौ पुष्पवन्तौ ॥"

इत्युद्भटः ॥

छान्दसः, पुं, (छन्दो वेदं अधीते वेत्ति वा । छन्दस् + "तदधीते तद्वेद ।" ४ । २ । ५९ । इत्यण् ।) वेदाध्येता । इत्यमरः । २।७।६ ॥ (छन्द एवेति । स्वार्थे अण् । वेदः ।

"मन्ये त्वां विषये वाचां स्नातमन्यत्र छान्दसात् ॥"

इति भागवते । १ । ४ । १३ ॥

त्रि, छन्दसो व्याख्यानस्तत्र भवः । "छन्दसो यदणौ ।" ४ । ३ । ७१ । इत्यण् । वेदभवः ॥ छन्दसोऽयम् । "तस्येदम् ।" इत्यण् । वेदसम्बन्धी । स्त्रियाञ्च ङीप् । यथा, हरिवंशे । २१५ । ७ ।

"छान्दसीभिरुदाराभिः श्रुतिभिः समलङ्कृतः ॥")

छान्दोग्यं, क्ली, (छन्दोगानां धर्म्मः आम्नायो वा । छन्दोग + "छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृच नटाञ्ञ्यः ।" ४ । ३ । १२९ । इति ञ्यः ।) सामवेदोपनिषत् । इति वैदिकसम्प्रदायः ॥ (यथा, मौक्तिकोपनिषदि १ अध्याये ।

"ऐतरेयञ्च छान्दोग्यं बृहदारण्यकन्तथा ॥")

छाया, स्त्री, (छ्यति छिनत्ति सूर्य्यादेः प्रकाशं नाशयतीत्यर्थः । छो + "माच्छाससिसूभ्यो यः ।" उणां । ४ । १०९ । इति यस्ततष्टाप् च ।) रौद्रशून्यम् । तत्पर्य्यायः । भावानुगा २ श्यामा ३ अतेजः ४ भीरुः ५ अनातपः ६ आभीतिः ७ आतपाभावः ८ भावालीना ९ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । दाहश्रमहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ घर्म्मनाशित्वम् । मेघच्छायागुणः । श्रमभ्रममूर्च्छासन्तापनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥

छायाविशेषे दोषो यथा,—

"दीपखट्वातरुच्छाया छिन्नकेशनखादिकम् ।
अजमार्ज्जाररेणुश्च हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥"

इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥

(लक्षणभेदेनास्या अरिष्टकारित्वं यथा,—

"ज्योत्स्नायामातपे दीपे सलिलादर्शयोरपि ।
अङ्गेषु विकृता यस्य छायाप्रेतस्तथैव सः ॥
छिन्ना भिन्नाकुला च्छाया हीना वाप्यधिकापि वा ।
नष्टा तन्वी द्विधा च्छाया विशिरा विकृता च या ॥
एताश्चान्याश्च याः काश्चित् प्रतिच्छाया विगर्हिताः ।
सर्व्वा मुमूर्षतां ज्ञेया नचेल्लक्ष्यनिमित्तजाः ॥
संस्थानेन प्रमाणेन वर्णेन प्रभया तथा ।
छाया विवर्त्तते यस्य स्वप्नेऽपि प्रेत एव सः ॥"

"खादीनां पञ्चपञ्चानां छाया विविधलक्षणाः ।
नाभसी निर्म्मला नीला सस्नेहा सप्रभेव च ॥
रूक्षा श्यावारुणा या तु वायवी सा हतप्रभा ।
विशुद्धरक्तात्वाग्नेयी दीप्ताभा दर्शनप्रिया ॥
शुद्धवैदुर्य्यविमला सुस्निग्धा चाम्भसी मता ।
स्थिरा स्निग्धा घना श्लक्ष्णा श्यामा श्वेता च पार्थिवी ॥
वायवी गर्हिता त्वासां चतस्रः स्युः सुखोदयाः ।
वायवी तु विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥
स्यात्तैजसी प्रभा सर्व्वा सा तु सप्तविधा स्मृता ।
रक्ता पीता सिता श्यावा हरिता पाण्डुरा सिता ॥
तासां याः स्युर्विकासिन्यः स्निग्धाश्च विपुलाश्च याः ।
ताः शुभा रूक्षमलिनाः संक्षिप्ताश्चाशुभोदयाः ॥
वर्णमाक्रामति च्छाया भास्तु वर्णप्रकाशिनी ।
आसन्ना लक्ष्यते च्छाया भाः प्रकृष्टा प्रकाशते ॥
नाच्छायो नाप्रभः कश्चिद्विशेषाश्चिह्नयन्ति तु ।
नृणां शुभाशुभोत्पत्तिं काले च्छायाः प्रभाश्रिताः ॥"

इतीन्द्रियस्थाने सप्तमेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥) प्रतिविम्बम् । (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । २७९ ।

"मयि तेज इति च्छायां स्वां दृष्ट्वाम्बुगतां जपेत् ॥")

सूर्य्यपत्नी । सा संज्ञाप्रतिकृतिः । (यथा मत्स्यपुराणे । ११ । ५ ।

"नारीमुत्पादयामास स्वशरीरादनिन्दिताम् ।
त्वाष्ट्रीस्वरूपेण नाम्ना छायेति भामिनी तदा ॥")

पालनम् । उत्कोचः । कान्तिः । (यथा, मेघदूते । ३१ ।

"वेणीभूतप्रतनुसलिला तामतीतस्य सिन्धुः
पाण्डुच्छायातटरुहतरुभ्रंशिभिः शीर्णपर्णैः ॥")

सच्छोभा । पङ्क्तिः । इति मेदिनी । ये, २३ ॥ कात्यायनी । इति शब्दरत्नावली ॥ तमः । इति हेमचन्द्रः ॥ सादृश्यम् । यथा,—

"अङ्गात्प्रत्यङ्गसम्भूतं आघ्राय शिशुमूर्द्धनि ।
वस्त्रादिभिरलङ्कृत्य पुत्रच्छायावहं सुतम् ॥
पुत्रच्छाया पुत्रसादृश्यम् ।" इति दत्तकचन्द्रिका ॥

(जगविंशत्यक्षरवृत्तिविशेषः । इति छन्दोमञ्जरी ॥ अस्य लक्षणादिकं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

छायाकरः, त्रि, (करोतीति । कृ + अच् । छायाकरः । छायां करोतीति वा ।) छत्रधारः । इति हेमचन्द्रः ॥ छातावरदार इति भाषा ।

छायातनयः, पुं, (छायायाः सूर्य्यपत्न्याः पुत्रः ।) शनिः । इति हलायुधः ॥

छायातरुः, पुं, (छायाप्रदः छायाप्रधानो वा तरुः शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपिसमासः ।) छायावृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य लक्षणं यदाह कश्चित् ।

"पूर्व्वाह्णे च पराह्णे च तलं यस्य न सूर्य्यगम् ।
अत्यन्तशीतलच्छाया स च्छायातरुरुच्यते ।"

यथा, मेघदूते । १ ।

"कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः
शापेनास्तंगमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्त्तुः ।
यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्य्याश्रमेषु ॥")

छायात्मजः, पुं, (छायायाः सूर्य्यपत्न्या आत्मजः तनयः ।) शनिग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

छायापथः, पुं, (छाया मेघच्छाया तद्युक्तः पन्थाः । छायायुक्तः पन्था इत्येके ।) देवपथः । आकाशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

छायापुरुषः, पुं, (छायायां दृष्टः पुरुषः पुरुषाकृतिविशेषः ।) आकाशे दृष्टः स्वीयच्छायारूपः पुरुषः । यथा,—

श्रीदेव्युवाच ।

"भगवन् ! देवदेवेश ! सर्व्वागमविशारद ।
नराणां पापिनां लोके पापनिर्म्मोचनं कथम् ।
कालज्ञानं कथं वा स्यात् सूक्ष्मोपायेन तद्वद ।
श्रुतानि साधनानीश ! मयानेकानि भूरिशः ।
तथापि तानि मनुजैरशक्यान्यल्पबुद्धिभिः ।
प्रायेण मनुजा लोके कलौ स्वल्पायुषो ध्रुवम् ।
अनेकवर्षसाध्येऽस्मिन् योगाभ्यासे ह्यशक्तयः ।

शिव उवाच ।

साधु देवि ! त्वया पृष्टं लोकानां हितकाम्यया ।
तादृशं साधनं वक्ष्ये सर्व्वसाधारणं लघु ।
गोपनीयं प्रयत्नेन न वाच्यं वै कथञ्चन ।
सिद्धाय भक्तियुक्ताय सेवकाय सुचेतसे ॥
पापिने क्रूरचेष्टाय भक्तिहीनाय भामिनि ! ।
न वदेद्यदि वा मोहात् वदेत् सिद्धिं न विन्दति ।
तस्मात् परीक्ष्य वक्तव्यं शिष्याय ज्ञानिने शिवे ।
स्वच्छायापुरुषं पश्येद्गगने शुद्धमानसः ॥
तस्यावलोकनात् सद्यः पापराशिर्व्विनश्यति ।
महापातकसङ्घैश्च तत्समैश्चोपपातकैः ॥
विमुच्यते यथार्क्केण तूलराशिर्यथानलात् ।
कालज्ञानञ्च षण्मासे तस्मिन् दृष्टे भवेद्ध्रुवम् ।

देव्युवाच ।

अतच्छायां कथं पश्येद्गगने भूतलस्थिताम् ।
षण्मासकालज्ञानञ्च तस्मिन् दृष्टे कथं भवेत् ।

शिव उवाच ।

निरभ्रं गगनं देवि ! यदा भवति निर्म्मलम् ।
तदा छायामुखो भूत्वा निश्चलं प्रयतो शिवा ।

छायाकच्छमालोक्य स्वगुरुक्तक्रमेण वै ।
मुखं गगनं पश्येच्छ्रिम्निमेषस्तथैकधीः ॥
हस्फटिकसङ्काशः पुरुषस्तत्र दृश्यते ।
दृश्यते यदा तत्र पुनस्तद्वत् परीक्षयेत् ॥
तुधा दर्शनेनैव साक्षात्कारो भवेद् ध्रुवम् ।
स्यापिद् भाग्यतः पश्येद् यदि विम्बोऽक्षिगोचरः।
वत्सेव न सन्देहो गुरुविश्वासतः शिवे ! ।
तं सम्यक् पूजयित्वा पश्येच्छायां समाहितः ॥
या षण्मासपर्य्यन्तं मृत्युस्तस्य न विद्यते ।
शिरोहीनं यदा पश्येत् षण्मासाभ्यन्तरे मृतिः ॥
दा पादौ न दृश्येते भार्य्याहानिर्न संशयः ।
दृश्येते यदा पाणी भ्रातृहानिर्न संशयः ॥
तज्ज्ञात्वा सुधीः सम्यक् गङ्गातीरं समाश्रयेत्।
योगाभ्यासेन सततं प्राणायामेण संस्तुतिः ॥
या वा तत्समीपस्थो लक्षं मृत्युञ्जयं जपेत् ।
ौ न भुक्तो हविष्याशी यतवाग्यतमानसः ॥
मृत्युञ्जयेन सन्देहो ह्यन्यथा मृत्युमृच्छति ।
दा तु मलिनं पश्येत् ज्वरपीडा भवेत्तदा ॥
स्य शान्तिं प्रकुर्व्वीत शिवसेवां समाहितः ।
क्तवर्णं यदा पश्येदैश्वर्य्यं भवति ध्रुवम् ॥
ध्यच्छिद्रं यदा पश्येत् शत्रुघातो भवेत्तदा ।
त्वं सन्दर्शनाद् देवि ! ज्ञानवान् भवति ध्रुवम् ॥
ारदाय पुरा प्रोक्तं मया पुरुषदर्शनम् ।
तत्प्रसादाम्महायोगी भूत्वा लोकांश्चरत्यसौ ॥
च्छायादर्शनं देवि ! कलौ पुरुषलक्षणम् ।
दीर्घायुः समवाप्नोति ज्ञानञ्चापि सुनिर्म्मलम् ॥”
इति योगप्रदीपिकायां उमामाहेश्वरसंवादे
छायापुरुषलक्षणं नाम पञ्चमः पटलः ॥ * ॥
ओम् अस्य श्रीच्छायापुरुषग्रहणमन्त्रस्य ब्रह्मर्षि-
र्हद्‌गायत्री छन्दः छायादेवी देवता हां
बीजं स्वाहा शक्तिः पुरुष इति कीलकं सर्व्व-
सिद्धिसन्दर्शनसिद्ध्यर्थे जपे विनियोगः । ह्रामि-
त्यादि षडङ्गन्यासः ॥ मायया मायया लौँ लौँ
ह्रीँ माया शिवविद्यार्थ्या ऋषयः ओँ ह्रीँ अं
ऐं सरस्वति ओँ नमो भगवते भूतशरीर-
मात्मानमाकाशे दर्शय दर्शय ञ्राँ ञ्राँ ध्राँ ह्रीँ
भैरवाय नमः स्वाहा । इति मन्त्रः ॥
ादाभावे च पुत्रं वा वाङ्गभावे च बान्धवम् ।
आत्मानं शिरसोऽभावे सर्व्वाभावे कुलक्षयम् ॥
वेशीर्णे विधृते घृते कुम्भे धूमे च विज्वरम् ।
दुर्भिक्षं जायते घोरं कज्जले च पराङ्मुखे ॥
संपूर्णे च सुखे स्वल्पे क्षेमलाभं सुसिद्धये ।
हीने रक्ते जये शीते उष्णे मृत्युर्न संशयः ॥
प्रतिभीतिं शत्रुघातमिति वेदविदो विदुः ।
मृत्युञ्जयं जपन्नेव शान्तिस्तस्य विधीयते ॥
षण्मासे मरणं तस्य शीर्षाद्यपचये विदुः ॥
अथ मृत्युञ्जययन्त्रम् ।
“प्रथमं प्रणवमालिख्य तन्मध्ये साध्यनामकम् ।
बहिरष्टदलं पद्मं याम्यान्तं वसुपत्रके ॥
विलिखेत् सहकारञ्च केशरेषु सुशोभितम् ।
तद्बहिश्चक्रदत्तं स्यात् षोडशाक्षरकं लिखेत् ॥
द्वारं भूपुरमालिख्य चतुर्द्वारञ्च वारुणम् ।
पार्श्वेयञ्च चतुष्कोणं चक्रं मृत्युञ्जयं भवेत् ॥
ज्वरादिसर्व्वरोगादिदाहशान्तिकरं परम् ।
मृत्युञ्जयं महाचक्रं सर्व्वरक्षाकरं शुभाम् ॥”
अथ ध्यानम् ।
“चन्द्रार्काग्निविलोचनं स्मितमुखं पद्मद्वयान्तः-
स्थितं
मुद्रापाशमृगाक्षसूत्रविलसत्पाणिं हिमांशु-
प्रभम् ।
कोटीरेन्दुगलत्सुधाप्लुततनुं हारादिभूषोज्ज्वलं
कान्त्या विश्वविमोहनं पशुपतिं मृत्युञ्जयं
भावयेत् ॥ * ॥
नत्वा तातगुरुं शिवं गणपतिं मन्त्रं जपेत्
सर्व्वदा ।
खे लक्षेत् सततं विलोकनपरां शुक्ले रवौ
प्रत्यहम् ॥
खे विलोकनमन्त्रस्तु ।
ओँ ह्रीँ भूचरी खेचरी आत्मानमाकाशे
दर्शय सर्व्ववृत्तान्तं कथय कथय हुं फट् स्वाहा।
यः पश्येत् सर्व्वगं शान्तमात्मानं सत्यमद्वयम् ।
न तेन किञ्चिज्ज्ञातव्यं ज्ञातव्यं वावशिष्यते ॥”
इति योगप्रदीपिकायां छायापुरुषोपदेशो
नाम षष्ठः पटलः ॥

छायाव्यवहारः, पुं, ज्योतिःशास्त्रोक्ताङ्कविशेषः ।
अथ छायाव्यवहारे करणसूत्रं वृत्तम् ।
“छाययोः कर्णयोरन्तरे ये तयो-
र्व्वर्गविश्लेषभक्ता रसाद्रीषवः ।
सैकलब्धेः पदघ्नन्तु कर्णान्तरं
भान्तरेणोनयुक्तं दले स्तः प्रभे ॥
उदाहरणम् ।
नन्दचन्द्रैर्मितं छाययोरन्तरं
कर्णयोरन्तरं विश्वतुल्यं ययोः ।
ते प्रभे वक्ति यो युक्तिमान् वेत्त्यसौ
व्यक्तमव्यक्तयुक्तं हि मन्येऽखिलम् ॥
न्यासः

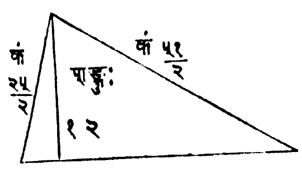

छा ७/२ छाया ४५/२

छायान्तरम् ।१६। कर्णान्तरम् ।१३। अनयो-
र्व्वर्गान्तरेण ।१६२। भक्ता रसाद्रीषवः ।५७६।
लब्धम् ।३। सैकस्यास्य । ४ । मूलम् । २ ।
अनेन कर्णान्तरम् । १३ । गुणितम् । २६ ।
द्विस्थम् । २६ । भान्तरेण । १६ । ऊनयुते ।
७ । ४५ । तदर्द्धे लब्धे छाये ७/२ ४५/२ ततश्छायो-
र्यौगपदमित्यादिना जातौ कर्णौ २५/२ ५१/२

छायान्तरे करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।
शङ्कुः प्रदीपतलशङ्कुतलान्तरघ्न-
श्छाया भवेद्विनरदीपशिखौच्च्यभक्तः ।
उदाहरणम् ।
शङ्कुप्रदीपान्तरभूस्त्रिहस्ता
दीपोच्छ्रितिः सार्द्धकरत्रया चेत् ।
शङ्कोस्तदार्काङ्गुलसम्मितस्य
तस्य प्रभा स्यात् कियती वदाशु ॥

न्यासः

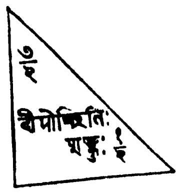

भूः ३ छाया १/२ शङ्कुः १/२ प्रदीपशङ्कुतलान्तरम् ३

अनयोर्घातः ३/२ विनरदीपशिखौच्च्येन ।३। भक्तो

लब्धानि छायाङ्गुलानि । १२ ।
अथ दीपोच्छ्र्यानयनाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।
छायाहृते तु नरदीपतलान्तरघ्ने
शङ्कौ भवेन्नरयुते खलु दीपकौच्च्यम् ।
उदाहरणम् ।
प्रदीपशङ्क्वन्तरभूस्त्रिहस्ता
छायाङ्गुलैः षोडशभिः समा चेत् ।
दीपोच्छ्रितिः स्यात् कियती वदाशु
प्रदीपशङ्क्वन्तरमुच्यतां मे ॥

न्यासः

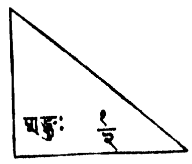

भूः ३ छाया २/३

शङ्कुः ।१२। छायाङ्गुलानि ।१६। शङ्कु-
प्रदीपान्तरहस्ताः ।३। लब्धं दीपकौच्च्यं

हस्ताः ११/४

प्रदीपशङ्क्वन्तरभूमानानयनाय करणसूत्रं
वृत्तार्द्धम् ।
विशङ्कुदीपोच्छ्रयसंगुणा भा
शङ्कूद्धृता दीपनरान्तरं स्यात् ॥

उदाहरणम् । पूर्व्वोक्त एव दीपोच्छ्रायः ११/४

शङ्क्वङ्गुलानि ।१२। छाया ।१६। लब्धाः
शङ्कुप्रदीपान्तरहस्ताः ।३।
छायाप्रदीपान्तरदीपौच्च्यानयनाय करणसूत्रं
सार्द्धवृत्तम् ।
छायाग्रयोरन्तरसंगुणाभा
छायाप्रमाणान्तरहृद्भवेद्भूः ।

भूमकुघात: प्रभया विभक्त:
प्रजायते दीपशिखौच्यमेवम् ॥
त्रैराशिकेनैव यदेतदुक्तं
व्याप्तं स्वभेदैर्हरिणेव विश्वम् ॥

उदाहरणम् ।
प्रश्नोऽर्काङ्गुलमिताङ्कुशस्य समते! हस्ता किलाष्टाङ्गुला छायायाभिमुखे करद्वयमिते न्यस्तस्य दीपे पुन: । तस्यैवार्कमिताङ्गुला यदि तदा छायाप्रदीपान्तरं दीपौच्यञ्च कियद्वद व्यवहृतिं छायाभिधां वेत्सि चेत् ॥

न्यास:

भू: $\frac{१९}{३}$ छा $\frac{१}{३}$ भू: २ छा $\frac{१}{२}$

अत्र छायाग्रयोरन्तरमङ्गुलात्मकम् । ५२ । छाये च । ८ । १२ । अनयोरान्तरं । ८ । इत्यनेन । ५२ । गुणिता । ४१७ । छायाप्रमाणान्तरेण । ४ । भक्ता लब्धं भूमानम् । १०४ । इदं प्रथमच्छायाग्रदीपतलयोरन्तरमित्यर्थ: । एवं द्वितीयच्छायाग्रमानम् ।१५६। भूमकुघात: प्रभया विभक्त इति जातमुभयतोऽपि दीपौच्यं समभेव जातं: ६$\frac{१}{२}$ ।

एवमित्यत्र छायाव्यवहारे त्रैराशिककल्पनया-नयनं वर्त्तते तद्यथा । प्रथमच्छायातो द्वितीयच्छाया । १२ । यावताधिका तावता छायावयवेन यदि छायायान्तरतुल्याभूर्लभ्यते तदा छायया किमिति एवं लब्धक् पृथक् छायाप्रदीपतलान्तरप्रमाणं लभ्यते । ततो द्वितीयं त्रैराशिकं यदि छायातुल्ये भुजे शङ्कु: कोटिस्तदा भूतुल्ये भुजे किमिति लब्धं दीपकौच्यमुभयतोऽपि तुल्यमेव । एवं पञ्चराशिकादिकमखिलं त्रैराशिककल्पनयैव सिद्धं यथा भगवता श्रीनारायणेन जननमरणक्लेशापहारिणा निखिलजगज्जननैकबीजेन सकलभुवनभावनेन निरिसरित्सुरनरासुरादिभि: स्वभेदैरिदं जगद्व्याप्तं तथेदमखिलं गणितजातं त्रैराशिकेन व्याप्तं यद्येवं तद्बहुभि: किमित्याशङ्क्याह । यत्किञ्चिद्गुणभागहारविधिना बीजेऽत्र वा गण्यते तत् त्रैराशिकमेव निर्मलधियामेवावगम्यं विदाम् । एतद्यद्बहुधास्मदादिजडधीधीवृद्धिबुद्ध्या बुधैस्तद्भेदान् सुगमान् विधाय रचितं प्राज्ञै: प्रकीर्णादिकम् ॥”

इति श्रीभास्कराचार्य्यविरचितायां लीलावत्यां छायाधिकार: समाप्ततामगात् ॥

छायाभृत्, पुं, (छायां छायारूपकलङ्कं यद्वा छायां शीतलकान्तिं बिभर्त्तीति । भृ + क्विप् ।) चन्द्र: । इति हेमचन्द्र: । २ । १८ ॥

छायामित्रं, क्ली, (छायया छायाकरणेन मित्रमिव छायाया मित्रमिति वा ।) छत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

छायाङ्कधर:, पुं, (छाया छायारूप एव अङ्कस्तं धरतीति । धृ + अच् । छायाङ्कस्य धरो वा ।) चन्द्र: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

छायासुत:, पुं, (छायाया: सूर्य्यपत्न्या: सुत: पुत्त्र: ।) शनि: । इति हेमचन्द्र: । २ । ३४ ॥

छि:, पुं, (छ्यति छिनत्ति कौमारादिकं नाशयतीत्यर्थ: । छो + बाहुलकात् कि: ।) गर्ह्या । इत्येकाक्षरकोष: ॥

छिक्कनी, स्त्री, (छिक् इत्यव्यक्तस्तुतशब्दं कनयन्त्या । कन् + करणे अप् ततो ङीप् ।) तृणविशेष: । छिक्कनी इति नाकछिकनी इति हाँचोटी इति च भाषा । तत्पर्य्याय: । चवक्षत् २ तिक्ता ३ छिक्किका ४ घ्राणदु:खदा ५ । अस्या गुणा: । कटुत्वम् । रुच्यत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । वह्निपित्तकारित्वम् । वातरक्तकुष्ठक्रिमिवातकफनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाश: ॥

छिक्का, स्त्री, (छिगित्यव्यक्तशब्देन कायतीति । कै + क: । ततष्टाप् ।) क्षुतम् । इति शब्दरत्नावली ॥ छिँक् इति हिन्दी भाषा ॥ (यथा, गारुडे ज्योतिश्चक्रे ६० अध्याये ।
“छिक्कायां लक्षणं वक्ष्ये लभेत् पूर्व्वे महाफलम् ।
आग्नेये शोकसन्तापौ दक्षिणे हानिमाप्नुयात् ॥
नैरृते शोकसन्तापौ मिष्टान्नञ्चैव पश्चिमे ।
अन्नं प्राप्नोति वायव्ये उत्तरे कलहो भवेत् ।
ऐशाने मरणं प्रोक्तं प्रोक्तं छिक्काफलाफलम् ॥”)

छिक्किका, स्त्री, (छिक्का क्षुतं साध्यत्वेनास्त्यस्या: । बाहुलकात् ठन् ।) छिक्कनी । इति भावप्रकाश: । ।छिद्गकर्त्ता ॥

छित्, [द्] त्रि, (छिनत्तीति । छिद् + क्विप् ।)

छितं, त्रि, (छायते स्मेति । छो + क्त: । “शाच्छोरन्यतरस्याम् ।” ७।४।४१ । इती: ।) छिन्नम् । इत्यमर: । । ३ । १ । १०३ ॥

छित्ति:, पुं, (छिद् + क्तिन् ।) करणद्वय: । इति शब्दचन्द्रिका ॥ छेदश्च ॥

छित्वर:, त्रि, (छिनत्तीति । छिद् + “छित्वरच्छत्वरेति ।” उणां । ३ । १ । इति ष्वरच् प्रत्ययेन निपातनात् साधु: ।) छेदनद्रव्यम् । धूर्त्त: । वैरी । इत्युणादिकोष: ॥

छिद, इर ध ञ औ छेदे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (रुधां-उभं-सकं-अनिट् ।) छेदो द्विधाकरणम् । इर, अच्छिदत् अच्छेत्सीत् । ध ञ, छिनत्ति छिन्ते दात्रेण लवं लोक: । औ, छित्त्वा । इति दुर्गादास: ।

छिद्रकं, क्ली, (छिनत्तीति । छिद् + ण्वुल् ।) वज्रम् । इत्युणादिकोष: ॥

छिदा, स्त्री, (छिद् + “षिद्भिदादि... ३ । १०४ । इत्यङ् ततष्टाप् ।) छेदनम् । मुग्धबोधम् ॥

छिदि:, स्त्री, (छिद्यतेऽनया इति । छिद् + “कृटिभिदिछिदिभ्यश्च ।” उणां । ४ । इति इ: स च कित् ।) कुठार: । इत्युणादि...

छिदिर:, पुं, (छिनत्त्यनेनेति । छिद् + “इषिमदिमुदिखिदिच्छिदीति ।” उणां । १ । ५१ । किरच् ।) करवाल: । परशु: । पावक: । रज्जु: । इति मेदिनी । रे, १५५ ॥

छिदुर:, पुं, (छिनत्तीति । छिद् + “विदिभिदिच्छिदे: कुरच् ।” ३।२।१६२ । इति कुरच् ।) छेदनद्रव्यम् । धूर्त्त: । वैरी । इति मेदिनी । १५६ ॥ (स्वयं छिन्ने, त्रि । यथा, रघु: । १ ।
“संसज्जते न छिदुरोऽपि हार: ।

छिद्र, त क भेदे । इति कविकल्पद्रुम: । (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) भेद इह रन्ध्रकरणम् । छिद्रयति छिद्रापयति भाण्डं बालक: । दुर्गादास: ॥

छिद्रं, क्ली, (छिद्यते भिद्यते यत् । छिदिनो + “स्फायितञ्चिवञ्चीति ।” उणां । इति रक् ।) भेद: । छैँदा इति भाषा । पर्य्याय: । कुहरम् २ सुषिरम् ३ विवरम् ४ बिलम् ५ निर्व्यथनम् ६ रोकम् ७ रन्ध्रम् ८ वपा १० सुषि: ११ । इत्यमर: । १ । ८ । २ ॥ खम् १२ सुषी १३ । तट्टीका ॥ (यथा, महाभारते । ३।...
“ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ ! छिमवत्सुतमर्बुदम् । पृथिव्यां यत्र वै छिद्रं पूर्व्वमासीत् युधिष्ठिर ।”) दूषणम् । इति मेदिनी । रे, ३८ । (महाभारते । २ । १२ । २६ ।
“बहुविघ्नश्च नृपते ! क्रतुरेष स्मृतो महान् । छिद्राण्यस्य तु वाञ्छन्ति यज्ञघ्ना ब्रह्मराक्षसा: ।”) अवकाश: । नवमसंख्या । इति ज्योतिषे लग्नादष्टमस्थानम् । “छिद्राख्यमष्टमं ... मिति ।” इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।)

छिद्रवैदेही, स्त्री, (छिद्रप्रधाना वैदेही पिप्पली ।) गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्ट: ॥

छिद्रान्त:, [र्], पुं, (छिद्रमन्तर्मध्ये ... नल: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

छिद्रापफलं, क्ली, (छिद्रं दूषणमाप्नोतीति । ... फल + अच् ।) मायाफलम् । इति राजनिर्घण्ट: ।

छिद्रित:, त्रि, (छिद्र + इतच् ।) तत्पर्य्याय: । वेधित: २ विद्ध: ३ । इत्यमर: । ३ । १ । ६६ ॥

छिन्नं, त्रि, (छिद्यते स्म इति । छिद् + क्त: ।) तत्तच्छेदनम् । छेँडा इति काटा इति भाषा । तत्पर्य्याय: । छातम् २ लूनम् ३ कृत्तम् ४ दातम् ५ दितम् ६ छितम् ७ वृक्णम् ८ । इत्यमर: । ३।१।१०३ ॥ छादितम् १० । इति जटाधर: ॥ छेदितम् ११ खण्डितम् १२ । इति हेमचन्द्र: ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८० । ११

छिन्ने धनुषि दैत्येन्द्रस्तथा शक्तिमथाददे ॥”*॥
छिन्नरिपौ, पुं। तच्छत्र्वादिकं यथा, विश्वसारे।
मनोर्यस्यादिमध्यान्तेष्वाविलं बीजमुच्यते।
संयुक्तं वा वियुक्तं वा स्वराक्रान्तस्त्रिधा पुनः ॥
चतुर्धा पञ्चधा वापि स मन्त्रश्छिन्नसंज्ञकः ॥”)
छिन्नग्रन्थिका, स्त्री, (छिन्ना ग्रन्थिर्यस्याः। संज्ञायां कन् ततटाप् पूर्व्वस्य ह्रस्वः।) त्रिपर्णिका। इति राजनिर्घण्टः ॥
छिन्नपत्री, स्त्री, (छिन्नं पत्रं यस्याः। स्त्रियां ङीष्।) अम्बष्ठा। इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्या अम्बष्ठाशब्दे ज्ञेयम् ॥)
छिन्नमस्ता, स्त्री, (छिन्नं मस्तं शिरो यस्याः।) महाविद्यान्तर्गतषष्ठमहाविद्या। सा च प्रचण्डचण्डिका। यथा,—
“प्रचण्डचण्डिकां वक्ष्ये सर्व्वकामफलप्रदाम्।
यस्याः प्रसादमात्रेण सदाशिवो भवेन्नरः ॥
अपुत्रो लभते पुत्रं अधनो धनवान् भवेत्।
कवित्वञ्च सुपाण्डित्यं लभते नात्र संशयः ॥”
अथ प्रचण्डचण्डिकामन्त्राः। विश्वसारे तामसे च।
“लक्ष्मीं लज्जां ततो मायां मायां द्वादशिका-मपि।
वैरोचनीये हे मायें फट्स्वाहया युतः ॥
लक्ष्मीबीजं यदाद्यं स्यात् तदा श्रीः सर्व्वतोमुखी।
लज्जाबीजेन चाद्येन वश्यतां यान्ति योषितः ॥
मायाबीजेन चाद्येन महापातकनाशनम्।
मात्रां द्वादशिकां बीजमाद्यं स्याद्भुक्तिदायकम्॥
भैरवोऽस्य ऋषिर्देवि! सम्राट् छन्द उदीरितम्।
छिन्नमस्ता स्मृता देवी बीजं कूर्चद्वयं पुनः ॥
स्वाहा शक्तिरभीष्टार्थे विनियोग उदाहृतः ॥”
“अत्र लज्जापदं कामबीजपरम्। तथा च।
अत्र लज्जापदे देवि! कामबीजं विलक्ष्यते।
महाकालमतं ज्ञेयं मन्त्रोद्धारं शुभावहम् ॥”
पूर्व्वमायापदे इति पाठे मायायाः पूर्व्वं लज्जा-बीजं तस्मिन्नित्यर्थः। तथा च। पूर्व्वमायापदेन लज्जाबीजमुच्यते। अन्यथा तापिन्यादिविरोधः।
तथा च।
“कामाद्यां वाग्भवाद्यां वा मायाद्यां वा जपेत् सुधीः।
मायाद्यां वा जपेद्विद्यां चतुर्व्वर्गफलप्रदाम् ॥
अन्येषाञ्च सुनीनां मते सर्व्वत्र मायापदं कूर्च-परम्। तत्रैव।
गान्तं वह्निसमायुक्तं रतिविन्दुसमन्वितम्।
लक्ष्मीबीजमिदं प्रोक्तं सर्व्वकामार्थसिद्धये ॥
शान्तामिषवह्निसंयुक्तं विन्दुनादविभूषितम्।
शिवबीजं महेशानि! लज्जाबीजमुदाहृतम् ॥
ईशानसहितं पुरारिबीजं
सविन्दुकं नादविभूषितञ्च।
सवामकर्णं परितः प्रकल्प्य
मायां वदन्तीह मनीषिवृन्दाम् ॥
आद्यस्वरवर्णं स्यात् नादविन्दुविभूषितम्।
वाग्भवं बीजमित्युक्तं सर्व्ववाक्यविशुद्धये ॥
इति मन्त्रे चतुर्णां बीजानामाद्यतः अयमु

पसर्गेण। भैरवमते तु माया भुवनेश्वर्येव ॥
लक्ष्मीः प्रथमबीजेऽस्ति लज्जाबीजे मनोभवः।
तृतीयेऽस्मिन् सदा देवी महापातकनाशिनी ॥
चतुर्थे तु गुणातीता मुक्तिविद्याप्रदायिका।
वकारे वरदः साक्षात् जकारे तु सुराधिपः ॥
रेफे हुताशनो देवो वकारे वसुधाधिपः।
ऐकारे त्रिपुरा देवी रेफे त्रिपुरसुन्दरी ॥
त्रैलोक्यविजया देवी सदैवौकारसंस्थिता।
चकारे चन्द्रमा देवो नकारे हि विनायकः ॥
ईकारे कमला साक्षात् यकारे च सरस्वती।
मायायुग्मे सदा देवी प्रकृता सह सङ्गता ॥
वैखरी चैव फट्कारे स्वाकारे कुसुमायुधः।
हाकारे च रतिस्तिष्ठेदेवं मन्त्रसमुच्चयः ॥”
इति व्याख्यानाच्च ॥ * ॥
अस्याः पूजाप्रयोगः।
प्रातःकृत्यादिकं कृत्वा मन्त्राचमनं कुर्य्यात्।
यथा,—
“लक्ष्मीमायाकूर्चबीजैस्त्रिभिः पीत्वाम्बु साधकः।
वाग्भवेनौष्ठौ संमृज्य मायाभ्यान्तु हिरण्यचेत् ॥
कूर्चेन चालयेत् पाणी एभिर्मन्त्रैश्च विन्यसेत्।
श्रीमायाकूर्चवाकामत्रिपुटाभगवस्केः ॥
कामकलाकुशाभ्याञ्च वक्त्रनासाक्षिकर्णकान्।
नाभिहृन्मस्तकं चांसौ स्पृष्ट्वा शम्भुर्भवेत् स्वयात् ॥
आचम्यैवं छिन्नमस्तां वक्ष्यराज्ञी प्रपद्यति ॥
ततः प्राणायामान्तं विधाय षोढान्यासं कुर्य्यात्।
मन्त्रषोढां ततः कुर्य्यात् त्रैलोक्यवशकारिणीम्।
श्रीवालात्रिपुटायोनिप्रासादप्रणवैस्तथा ॥
कालीवधूकुशैः कामकलाकूर्चास्त्रकैः क्रमात्।
षोड्शीमनुवर्णैश्च पृथगष्टाद्शाक्षरी ॥
एभिर्वीजैर्मातृकार्णान् षड् स्थानेषु विन्यसेत्।
एषा ब्रह्मस्वरूपा हि बीजषोढ़ा प्रकीर्त्तिता ॥
अस्याः संन्यसनात् सर्व्वे वशवर्त्ता भवन्ति हि।
सर्व्वैश्वर्ययुतास्ते हि जीवन्मुक्ता दयान्वितः ॥”*॥
तत ऋष्यादिन्यासः।
अस्य मन्त्रस्य भैरव ऋषिः सम्राट् छन्दः छिन्नमस्ता देवता हुंकारद्वयं बीजं स्वाहा शक्तिरभीष्टसिद्धये विनियोगः। यथा, शिरसि भैरवऋषये नमः। मुखे सम्राट्छन्दसे नमः। हृदि छिन्नमस्तायै देवतायै नमः। गुह्ये हूँ हूँ बीजाय नमः। पादयोः स्वाहाशक्तये नमः ॥ ततः कराङ्गन्यासौ। ओम् आं खड्गाय हृदयाय स्वाहा। इति कनीयसि। ओम् ईं सुखड्गाय शिरसे स्वाहा। इति मणिबन्धकुलयोः। ओम् ऊं सुवज्राय शिखायै स्वाहा। इति मध्यमयोः। ओम् ऐं पाशाय कवचाय स्वाहा। इति तर्ज्जन्योः। ओम् औं अङ्कुशाय नेत्रत्रयाय स्वाहा। इत्यङ्गुष्ठयोः। ओम् अः सुरक्षारक्षारक्षायास्त्राय फट्। इति करतलपृष्ठयोः। एवं हृदयादिषु। तदुक्तं भैरव-तन्त्रे।
“उच्चरेत् पूर्व्वमाकारं विन्दुनाङ्कितमस्तकम्।
खड्गाय हृदयायेति स्वाहायुक्तं कनीयसि ॥

ईंकारञ्च ततो देवि! चन्द्रकोटिसमप्रभम्।
सुखड्गाय ततो वाच्यं शिरसे तदनन्तरम् ॥
स्वाहायुक्तं ततो वाच्यं मणिबन्धकुलसंयुतम्।
ऊकारञ्च ततो वाच्यं विन्दुनाङ्कितमस्तकम् ॥
सुवज्राय ततो वाच्यं शिखायै तदनन्तरम्।
स्वाहान्तं मध्यमायाञ्च विन्यसेत्तदनन्तरम् ॥
मायां द्वादशिकां देवीं विन्यसेच्च ततः परम्।
पाशायेति समुच्चार्य्य प्रवदेत् कवचाय च ॥
स्वाहान्तं विन्यसेत्तत्त्वं तर्ज्जन्यां तदनन्तरम्।
औंकारञ्च ततो देवि! चाङ्कुशं तदनन्तरम् ॥
नेत्रत्रयाय स्वाहान्तमङ्गुष्ठे करयोर्द्वयोः।
अकारञ्च विसर्गान्तं सुरक्षारक्षसंयुतम् ॥
असुरक्षायसंयुक्तं अस्त्रायेति ततः परम्।
फड़न्तरसमायुक्तं विन्यसेत् करयोर्द्वयोः ॥
हृदि मूर्ध्नि शिखायाञ्च कवचे नेत्रमण्डले।
यावदस्त्रं चतुर्दिक्षु विदिक्षु च यथाक्रमम् ॥”
विशुद्धितन्त्रे भैरववाक्यम्।
“उच्चरेत् प्रणवं पूर्व्वमाकारं विन्दुसंयुतम्।”
इत्यादिवाक्यात् कराङ्गेषु प्रणवसम्बलितो न्यासः। ततो मन्त्रेण मस्तकादिपादपर्य्यन्तं पादादिमस्तकपर्य्यन्तं वारत्रयं न्यसेत् ॥ * ॥
ततो ध्यानम्।
“स्वनाभौ नीरजं ध्यायेदर्द्धं विकसितं सितम्।
तत्पद्मकोषमध्ये तु मण्डलं चण्डरोचिषः ॥
जवाकुसुमसङ्काशं रक्तबन्धूकसन्निभम्।
रजःसत्त्वतमोरेखायोनिमण्डलमण्डितम् ॥
मध्ये तु तां महादेवीं सूर्य्यकोटिसमप्रभाम्।
छिन्नमस्तां करे वामे धारयन्तीं स्वमस्तकम् ॥
प्रसारितमुखीं देवीं लेलिहानाग्रजिह्विकाम्।
पिवन्तीं रौधिरीं धारां निजकण्ठविनिर्गताम्॥
विकीर्णकेशपाशाञ्च नानापुष्पसमन्विताम्।
दक्षिणे च करे कर्त्रीं मुण्डमालाविभूषिताम् ॥
दिगम्बरीं महाघोरां प्रत्यालीढपदे स्थिताम्।
अस्थिमालाधरां देवीं नागयज्ञोपवीतिनीम् ॥
रतिकामोपरिष्ठाञ्च सदा ध्यायन्ति मन्त्रिणः।
सदा षोड़शवर्षीयां पीनोन्नतपयोधराम् ॥
विपरीतरतासक्तौ ध्यायेद्रतिमनोभवौ।
डाकिनीवर्णिनीयुक्तां वामदक्षिणयोगतः ॥
देवीगलोच्छलद्रक्तधारापानं प्रकुर्व्वतीम्।
वर्णिनीं लोहितां सौम्यां मुक्तकेशीं दिगम्बरीम्।
कपालकर्त्तृकाहस्तां वामदक्षिणयोगतः।
नागयज्ञोपवीताढ्यां ज्वलन्तीमिव ॥
प्रत्यालीढ़पदां दिव्यां नानालङ्कारभूषिताम्।
सदा द्वादशवर्षीयामस्थिमालाविभूषिताम् ॥
डाकिनीं वामपार्श्वे तु कल्पसूर्य्यानलोपमाम्।
विद्युज्जटां त्रिनयनां दन्तपंक्तिवलाकिनीम् ॥
दंष्ट्राकरालवदनां पीनोन्नतपयोधराम्।
महादेवीं महाघोरां मुक्तकेशीं दिगम्बरीम् ॥
लेलिहानमहाजिह्वां मुण्डमालाविभूषिताम्।
कपालकर्त्तृकाहस्तां वामदक्षिणयोगतः ॥
देवीगलोच्छलद्रक्तधारापानं प्रकुर्व्वतीम्।
करस्थितकपालेन भीषणेनातिभीषणाम् ॥

आभ्यां निपीयमानां तां ध्यायेद्देवीं विचक्षणः ॥”
ध्यानस्यावश्यकत्वमाह । तन्त्रे ।
“प्रचण्डचण्डिकामेवमध्यात्वा यस्तु पूजयेत् ।
सद्यस्तस्य शिरश्छित्त्वा देवी पिबति शोणितम् ॥”
पिबन्तीमिति तेन सुखेनेति शेषः ।
तथा च ।
“स्वमस्तकं सखर्परं रक्तधाराभिपूरितम् ।
ललज्जिह्वं महाभीमं धृतं वामभुजे तथा ॥”
इति भैरवतन्त्रे ।
तत्रैव ।
“षितं कुर्य्याद्दलं पूर्व्वमाग्नेयं रक्तवर्णकम् ।
याम्यं कृष्णमतः पीतं शुक्लं रक्तं सितासितम् ॥
ततः पीतां प्रकुर्व्वीत कर्णिकां तस्य मध्यगाम् ।
तन्मध्ये तु प्रकुर्व्वीत मण्डलं चण्डरोचिषः ॥
रजःसत्त्वतमोरेखा रक्ता शुक्लासिता क्रमात् ।
मायायुग्मं ततो न्यस्य षड्वरसमन्वितम् ॥
वाह्ये तस्य च चक्रस्य कुर्य्यात् प्राकारवेष्टितम् ।
पूर्व्वं रक्तं ततः कृष्णं षितं पीतं यथाक्रमम् ॥
चतुर्द्वारसमायुक्तं क्षेत्रपालैरधिष्ठितम् ॥”
इत्यस्याः पूजायन्त्रम् ॥ * ॥
यथा वा ।
“त्रिकोणं विन्यसेदादौ तन्मध्ये मण्डलत्रयम् ।
तन्मध्ये विन्यसेद्योनिं द्वारत्रयसमन्विताम् ॥
वहिरष्टदलं पद्मं भूविम्बत्रितयं पुनः ।
कूर्च्चबीजं लिखेन्मध्ये त्रिकोणे फट् समन्वितम् ॥”
यद्वा एतच्छागमोक्तं यन्त्रम् ।
तथाच ।
“अपरञ्च प्रवक्ष्यामि शृणु देवि ! यथाक्रमम् ।
स्वनाभौ नीरजं ध्यायेद्भानुमण्डलसन्निभम् ॥
योनिचक्रसमायुक्तं गुणत्रितयसंज्ञितम् ।
तत्र मध्ये महादेवीं छिन्नमस्तां स्मरेद्यतिः ॥
प्रदीपकलिकाकारामद्वितीयव्यवस्थिताम् ।
योनिमुद्रासमायुक्तां हृदयस्थितलोचनाम् ॥
ध्येयमेतद्यतीनाञ्च गृहस्थानां निशामय ॥”
यथा,—
“अन्तरे स्वशरीरस्य नाभिनीरजसङ्गताम् ।
निर्लेपां निर्गुणां सूक्ष्मां बालचन्द्रसमप्रभाम् ॥
समाधिमात्रगम्यान्तु गुणत्रितयवेष्टिताम् ।
कलातीतां गुणातीतां मुक्तिमात्रप्रदायिनीम् ॥”
एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य तारिणीवत्कलश-
स्थापनं कुर्य्यात् । ततः पीठपूजा । आधारश-
क्तये । प्रकृतये । कूर्म्माय । अनन्ताय । पृथिव्यै ।
क्षीरसमुद्राय । रत्नद्वीपाय । कल्पवृक्षाय । तदधः
स्वर्णसिंहासनाय । आनन्दकन्दाय । सम्वि-
न्नालाय । सर्व्वतत्त्वात्मकपद्माय । सं सत्त्वाय ।
रं रजसे । तं तमसे । आं आत्मने । अं अन्त-
रात्मने । पं परमात्मने । ह्रीं ज्ञानात्मने नमः ।
पद्ममध्ये रतिकामाभ्याम् ॥ भैरवमते तु ।
“आधारशक्तिं कूर्म्मन्तु नागराजमतःपरम् ।
पद्मनालञ्च पद्मञ्च पूजयेन्मन्त्रवित्तरः ॥
मण्डलं चतुरस्रञ्च रजः सत्त्वं तमस्तथा ।
रतिकामौ च संपूज्य शक्तिपूजां समाचरेदिति ॥

रतिकामोपरि वज्रवैरोचनीये देहि देहि
एहि एहि गच्छ गच्छ मम सिद्धिं देहि देहि
मम शत्रून् मारय मारय करालिके हूँ फट्
स्वाहेति पीठमन्त्रः ॥ सर्व्वत्र प्रणवादिनमो-
ऽन्तेन पूजयेत् । पुनर्ध्यात्वावाहयेत् । सर्व्व-
सिद्धिवर्णनीये सर्व्वसिद्धिडाकिनीये वज्रवैरोच-
नीये इहावह इहावह पुनस्तन्मन्त्रमुच्चार्य्य इह
तिष्ठ इह तिष्ठ इह सन्निधेहि इह सन्निरुध्यस्व
इत्यनेनावाह्य आं ह्रीं क्रौँ हंसः इत्यनेन प्राण-
प्रतिष्ठां कृत्वा । ओम् आं खड्गाय हृदयाय
स्वाहा इत्यादिना षडङ्गं विन्यस्य यथाशक्ति
पूजां कृत्वा बलिं दद्यात् । यथा । वज्रवैरो-
चनीये देहि देहि एहि एहि गच्छ गच्छ इमं
बलिं मम सिद्धिं देहि देहि मम शत्रून् मारय
मारय करालिके हूं फट् स्वाहा इति मन्त्रेण ।
ततो देव्या दक्षिणे ओँ वर्णिन्यै नमः । वामे
ओँ डाकिन्यै नमः । ततो देव्यङ्गे षडङ्गं
संपूज्य दक्षिणे ओँ शङ्खनिधये नमः । वामे
ओँ पद्मनिधये नमः । पूर्व्वादिदिक्षु लक्ष्मीं
लज्जां मायां वाणीञ्च पूजयेत् । विदिक्षु ब्रह्म-
विष्णुरुद्रेश्वरान् मध्ये सदाशिवं सर्व्वत्र प्रणवादि
नमोऽन्तेन पूजयेत् । ततः पञ्च पुष्पाञ्जलिं
दत्त्वा आवरणान् पूजयेत् । अग्नीशासुरवायुषु
मध्ये दिक्षु च ओम् आं खड्गाय हृदयाय
स्वाहा इत्यादिना षडङ्गानि संपूज्य अष्टपत्रेषु
पूर्व्वादिक्रमेण ओम् ह्रीं काल्यै नमः एवं वर्णिन्यै
डाकिन्यै भैरव्यै महाभैरव्यै इन्द्राक्ष्यै पिङ्गाक्ष्यै
संहारिण्यै सर्व्वत्र प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् ।
यथा,—
“एकां नामाभिधां कालीं वर्णिनीं डाकिनीं तथा ।
भैरवीञ्च महापूर्व्वां भैरवीं तदनन्तरम् ॥
इन्द्राक्षीञ्च सपिङ्गाक्षीं ततः संहारकारिणीम् ।
पूर्व्वादिके दले पूज्याः शक्तयश्च यथाक्रमम् ॥
प्रणवादिनमोऽन्तेन लज्जाबीजं समुच्चरन् ।”
पद्ममध्ये हूं हूं फट् नमः स्वाहा नमः ।
देव्या दक्षिणे सम्राट्छन्दसे नमः । देव्या
उत्तरे सर्व्ववर्णेभ्यो नमः । पुनर्द्दक्षिणे आं बीज-
शक्तिभ्यां नमः । पत्राग्रेषु पूर्व्वादिक्रमेण ब्राह्म्यै
माहेश्वर्य्यै कौमार्य्यै वैष्णव्यै वाराह्यै इन्द्राण्यै
चामुण्डायै महालक्ष्म्यै सर्व्वत्र प्रणवादिनमो-
ऽन्तेन पूजयेत् । ततश्चतुर्द्दिक्षु द्वारेषु ओम्
करालाय नमः । विकरालाय नमः । एवं अति-
करालाय महाकरालाय । यथा, भैरवीये ।
“पूर्व्वद्वारे करालञ्च विकरालञ्च दक्षिणे ।
पश्चिमेऽतिकरालञ्च महाकरालमुत्तरे ॥”
ततो धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत् ।
विसर्ज्जने त्वयं विशेषः । संहारमुद्रां प्रदर्श्य
अञ्जलावारोप्य वामनासापुटेन ।
योनिमुद्रासमारूढां प्रदीपकलिकोज्ज्वलाम् ।
कृष्णपक्षे विधुमिव क्रमेण क्षीणतां गताम् ॥
इमं मन्त्रं समुच्चार्य्य चक्ररश्मौ निवेशयेत् ।
उत्तरे शिखरे इत्यादि । अस्य पुरश्चरणं लक्ष-

जपः । सिद्धविद्यात्वात् ॥ * ॥ बलि
भैरवीये ।
“रात्रौ बलिः प्रदातव्यो मनुष्यमांससुरा
अथवा मधुपानाद्यैर्म्मधुरैर्व्विभवक्रमैः ।
मन्त्रस्तु ।
उच्चरेत् प्रणवं पूर्व्वं सर्व्वसिद्धिप्रदेऽन्वितम
वर्णनीये ततो वाच्यं सर्व्वसिद्धिप्रदे ततः
डाकिनीये ततो वाच्यं देवीनाम ततः प
एह्येहीति ततो वाच्यं इमं बलिमनन्तर
गच्छ गच्छ ततः प्रोक्ता मम सिद्धिमनन्तर
देहि देहीति मायं च ततः फट्स्वाहया
बलिमन्त्रः समाख्यातः पूजितोऽयं सुरेश्व
मन्त्रान्तरम् ।
भुवनेशी कामबीजं कूर्च्चबीजञ्च वाग्भव
भुवनेशी कूर्च्चबीजं वाग्भवं तदनन्तरम् ।
वज्रवैरोचनीये च हूं फट् स्वाहा ततः
अस्य पूजाप्रयोगन्यासपूजादिकं षोड
कार्य्यम् ॥ * ॥
हृल्लेखा मादनं लक्ष्मीर्व्वाग्भवं कूर्च्चमेव
अष्टार्णा छिन्नमस्तायाः महाविद्या प्रकी
अस्यापि सदृशी विद्या जगत्स्वपि न वि
षड्वर्णोऽयं मनुः साक्षान्मोक्षदो नात्र संश
अस्या ध्यानमहं वक्ष्ये शृणुष्व कमलानने
प्रत्यालीढ़पदां सदैव दधतीं छिन्नं शि
क
दिग्वस्त्रां स्वकबन्धशोणितसुधाधारां पि
सु
नागावद्धशिरोमणिं त्रिनयनां हृद्युत्पला
रत्यासक्तमनोभवोपरिदृढ़ां ध्यायेज्जवास
भा
दक्षे चातिसिता विमुक्तचिकुरा कर्त्रीं त
ह
हस्ताभ्यां दधती रजोगुणभवा नाम्नापि
वर्णि
देव्याश्छिन्नकबन्धतः पतदसृग्धारां पिबन्ती
नागावद्धशिरोमणिर्म्मनुविदा ध्येया सदा
सासु
वामे कृष्णतनुस्तथैव दधती खड्गं तथा
प्रत्यालीढ़पदा कबन्धविगलद्रक्तं पिबन्ती
सैषा या प्रलये समस्तभुवनं भोक्तुं क्षमा त
शक्तिः सापि परात्परा भगवती नाम्ना
डाकि
इति ध्या
अस्याः पूजादिकं सर्व्वं षोडशीवत् कार्य्य
मन्त्रान्तरम् ।
तारं लज्जाद्वयं वज्रवैरोचनीये हूं फट् स
अस्यापि ध्यानपूजादिकं सर्व्वं षोडशीवत्
वियत्सत्त्वयुतं बिन्दुनादयुक्तं ततः श्रिये
एकाक्षरी महाविद्या त्रैलोक्यवशकारिणी
सूत्रं दीर्घं ऊकारः ॥
ठठान्तेषा महाविद्या त्रैलोक्यमोहकारिणी
तारादन्ता भवत्येषा चतुर्व्वर्गफलप्रदा ।

न्तान्तरं यथा,—
वज्रवैरोचनीये च कूर्च्चयुग्मं सफट्ठठः ।
तारादेषा महाविद्या सर्व्वतेजोऽपहारिणी ॥
त्रैलोक्याकर्षिणी विद्या चतुर्व्वर्गफलप्रदा ।
ध्यानपूजादिकं सर्व्वं षोड़शीवत् समाचरेत् ॥*॥
इदानीं षोड़शीविद्याप्रशंसामाह ।
यथा सर्व्वप्रयत्नेन सर्व्वोपास्या च षोड़शी ।
श्रीबीजादिका सैव सर्व्वैश्वर्य्यप्रदायिनी ॥
लज्जाद्या स्वर्गभूनागयोषिदाकर्षिणी परा ।
कूर्च्चाद्या सर्व्वजन्तूनां महापातकनाशिनी ॥
वाग्भवाद्या यदा देवी वागीशत्वप्रदायिनी ।
एषा तु षोड़शीविद्या वेद्या सप्तदशाक्षरी ॥
श्रीबीजपुटिता सा तु लक्ष्मीवृद्धिकरी सदा ।
लज्जया पुटिता विद्या त्रैलोक्याकर्षिणी परा ॥
कूर्च्चेन पुटिता सर्व्वपापिनां पापहारिणी ।
वाग्बीजपुटिता चैषा वागीशत्वप्रदायिनी ॥
चतुर्व्विधेति विद्येषा प्रिये ! सप्तदशाक्षरी ।
ताराद्या षोड़शी चान्या भवेत् सप्तदशाक्षरी ।
एषा विद्या महाविद्या भुक्तिमुक्तिकरी सदा ।
कमला भुवनेशानी कूर्च्चबीजं सरस्वती ॥
वज्रवैरोचनीये च पूर्व्वबीजानि चोच्चरेत् ।
फट् स्वाहा च महाविद्या वसुचन्द्राक्षरी परा ।
ताराद्येकोनविंशार्णा ब्रह्मविद्यास्वरूपिणी ।
एतं विद्योत्तमे देवि ! भुक्तिमुक्तिप्रदं शुभे ॥*॥
लक्ष्म्यादिपुटिता पूर्व्वा रन्ध्रचन्द्राक्षरी भवेत् ।
चतुर्द्धा च महाविद्या चतुर्व्वर्गफलप्रदा ॥
प्रणवाद्या यदा चैषा भोगमोक्षकरी सदा ।*।
विद्यान्तरं प्रवक्ष्यामि सावधानावधारय ।
कूर्च्चमायाकूर्च्चवाग्बीजवज्रवैरोचनीये हूं ॥
अस्त्रं स्वाहा महाविद्या चतुर्द्दशाक्षरी मता ।
सर्व्वैश्वर्य्यप्रदा चैषा सर्व्वसंमोहकारिणी ॥*॥
भुवनेशी त्रितत्त्वञ्च वाग्बीजं प्रणवं ततः ।
वज्रवैरोचनीये च फट् स्वाहा च तथापरा ॥
चतुर्द्दशाक्षरी चैषा चतुर्व्वर्गफलप्रदा ।
एषाविद्या महाविद्या जन्ममृत्युविनाशिनी ॥*॥
तन्त्रान्तरे ।
रमा कामस्तथा लज्जा वाग्भवं वज्र वै पदम् ।
रोचनीये लज्जाद्वन्द्वमन्तं स्वाहासमन्वितम् ॥
इयं सा षोड़शी प्रोक्ता सर्व्वकामफलप्रदा ।
कथिताः सकला विद्याः सारात्सारतराः शुभाः ॥
आसां ऋषिर्भैरवोऽहं नाम्ना तु क्रोधभूपतिः ।
सम्राट् छन्दो देवता च छिन्नमस्ता प्रकीर्त्तिता ।
षड्दीर्घभाक्स्वरेणैव प्रणवाद्येन सुन्दरि ! ।
षड़ङ्गाद्येन ठठान्तानि षड़ङ्गानि प्रकल्पयेत् ॥
नारदोषादिकश्चासां ताः सुसिद्धाः सुरासुरैः ।
सकलेषु च वर्णेषु सकलेष्वाश्रमेषु च ॥
अन्तिमेषु च वर्णेषु भुक्तिमुक्तिप्रदायिका ।
प्रणवाद्याश्च या विद्या शूद्रादौ न समीरिताः ॥
अस्याश्चैव विशेषोऽयं योषिच्चेत् समुपासयेत् ।
डाकिनी सा भवत्येव डाकिनीभिः प्रजायते ॥
पतिहीना पुत्त्रहीना यथा स्यात् सिद्धयोगिनी ।
इति ते कथितं तत्त्वं रहस्यमखिलं प्रिये ! ॥
अतिस्नेहतरङ्गेन भक्त्या दासोऽस्मि ते प्रिये ! ।
एतासां ध्यानपूजादिकं षोड़शीवत् कार्य्यम् ॥*॥
नाभौ शुभ्रारविन्दं तदुपरि कमलं मण्डलं चण्ड-
रश्मेः
संसारस्यैकसारां त्रिभुवनजननीं धर्म्म-
कामोदयाढ्याम् ।
तस्मिन् मध्ये त्रिकोणे त्रितयतनुधरां छिन्नमस्तां
प्रशस्तां
तां वन्दे ज्ञानरूपां निखिलभयहरां योगिनीं
योगमुद्राम् ॥”
इति छिन्नमस्ताप्रकरणम् । इति तन्त्रसारः ॥

छिन्नरुहः, पुं, (छिन्नोऽपि रोहतीति । रुह + “इगुपधज्ञेति ।” ३ । १ । १३५ । इति कः ।) तिलकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

छिन्नरुहा, स्त्री, (छिन्ने सत्यपि रोहतीति । रुह + कः । अजादित्वात् टाप् ।) गुड़ूची । इत्यमरः । २ । ४ । ८२ ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।
“वत्सादनी च्छिन्नरुहा मधुपर्ण्यमृतामरा ।
कुण्डल्यमृतवल्ली च गुड़ूची चक्रलक्षणा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
स्वर्णकेतकी । शल्लकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

छिन्नवेशिका, स्त्री, (छिन्नो विच्छिन्नो वेशो यस्याः । संज्ञायां कन् । ततष्टापि अत इत्वम् ।) पाठा । इति शब्दचन्द्रिका । आकनादी इति भाषा ॥

छिन्ना, स्त्री, (छिद्यतेऽसौ । छिद + क्त । “अजाद्यतष्टाप् ।” ४।१।४। इति टाप् ।) गुड़ूची । (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“गुड़ूची मधुपर्णी स्यादमृतामृतवल्लरी ।
छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च ॥”
छिद्यते कुलात् बहिष्क्रियते इति ।) पुंश्चली । इति विश्वः ॥

छिन्नोद्भवा, स्त्री, (छिन्ना विभिन्ना सत्यपि उद्भवति पुनर्जायते इति । उत् + भू + अच् । यद्वा, छिन्ने छेदनेऽपि उद्भव उत्पत्तिर्यस्याः ।) गुड़ूची । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुड़ूचीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)

छिलिहिण्डः, पुं, (चिलिना वसनखण्डरूपतया हिण्डते अनाद्रियते इति । हिण्ड अनादरे + अच् । पृषोदरादित्वात् चस्य छः ।) पातालगरुड़वृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

छुछुन्दरी, स्त्री, (छुछुमित्यव्यक्तशब्दो दीर्य्यते निर्गच्छत्यस्याः । दृ + “सर्व्वधातुभ्य इन् ।” उणां ४ । ११७ । इति इन् । ततः कृदिकारादिति ङीष् ।) जन्तुविशेषः । छुँचा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गन्धमूषा २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६७ ॥ चिक्कः ३ वेश्मनकुलः ४ पुंध्वजः ५ गन्धमूषिकः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गन्धमूषिका ७ । इति हलायुधः । राजपुत्त्री ८ प्रतिमूषिका ९ सुगन्धिमूषिका १० गन्धशुण्डिनी ११ शुण्डिमूषिका १२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धाखुः १३ गन्धनकुलः १४ चुचुः १५ । इति हारावली । (छुछुन्दरिः १६ । इति मार्कण्डेयपुराणम् ।१५।३१॥
“अभ्यङ्गान्नाशयेत् क्षिप्रं गण्डमालां सुदारुणाम् ।
छुछुन्दर्य्या विपक्वेन चक्रातैलवरं ध्रुवम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे गण्डमालाधिकारे ॥)

छुट, क श्रि छेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-तुदां च-सकं-सेट् ।) क, छोटयति । श्रि, छुटति । अच्छुटीत् । इति दुर्गादासः ॥

छुत्रं, क्ली, (छद + रक् । पृषोदरादित्वात् उत्वम् ।) प्रतीकरणम् । रश्मिः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

छुप, श औ स्पर्शे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-अनिट् ।) श, छुपति । औ, छोप्ता । इति दुर्गादासः ॥

छुपः, पुं, (छुप + घञर्थे कः ।) क्षुपः । स्पर्शनम् । इति मेदिनी । पे, ६ ॥ चपलः । युद्धम् । इति विश्वः ॥

छुर, छिदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) छोरति । अच्छोरीत् ॥)

छुर, श्रि लोपे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-परं-सकं सेट् ।) श्रि, छुरति, अच्छुरीत् चुच्छोर । लोपश्छेदः । इति दुर्गादासः ॥

छुरा, स्त्री, (छुरति रञ्जयति नाशयति दुर्गन्धादिकमिति वा । छुर + कः टाप् च ।) सुधा । चूर्णम् । इति हारावली । १३५ ॥

छुरिका, स्त्री, (छुरति छिनत्तीति । छुर + वुन् । यद्वा, छुरी + स्वार्थे कन् । पूर्व्वह्रस्वश्च ।) अस्त्रविशेषः । छुरी इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । शस्त्री २ असिपुत्त्री ३ असिधेनुका ४ । इत्यमरः । २ । ८ । ९० ॥ छुरी ५ । इति भरतः ॥ खुरी ६ छूरी ७ कृपाणिका ८ धेनुपुत्त्री ९ । इति हेमचन्द्रः ॥ छूरिका १० । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।७५।१४९ ।
“तावत् स्त्रियमपश्यत्तां छित्त्वा च्छुरिकया मुहुः ।
खादन्तीं तस्य मांसानि पुंसः शूलाग्रवर्त्तिनः ॥”)

छुरितं, त्रि, (छुर + क्तः ।) खचितम् । इति जटाधरः ॥ (रञ्जितम् । यथा, माघे ।१।२२।
“परस्परेण च्छुरितामलच्छवी
तदेकवर्णाविव तौ बभूवतुः ॥”)
छिन्नञ्च ॥

छुरी, स्त्री, (छुरति छिनत्तीति । छुर छेदे + “इगुपधज्ञेति ।” ३ । १ । १३५ । इति कः । ततो ङीष् ।) छुरिका । इति भरतः ॥

छुरिकापत्त्री, स्त्री, (छुरिका इव पत्त्राणि यस्याः । स्त्रियां ङीष् ।) श्वेता । इति राजनिर्घण्टः ॥

छूरी, स्त्री, (छुरी + पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) छुरिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४८ ॥

छृद, कि सन्दीपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं सेट् ।) सन्दीपो दीप्तीकरणम् । कि, छर्द्दयति छर्द्दति दीपं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

छृद, उ ञ ध इर् दीप्ती देवने । खिवि । वमने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधां-उभं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ, छर्द्दित्वा छृत्वा । ञ ध, छृणत्ति

छन्ते । इर्, अच्छृदत् अच्छर्दीत् । छेवनं जिगीषिच्छायवहारस्तुतिद्युतिक्रीडागतय: । इति केचित् । स्वमते तु क्रीडनमेव अन्यथा लिषो गद्दणमनर्थकं स्यात् । लिषि दीप्तौ । इति दुर्गादास: ॥

छेक:, त्रि, (छ्यति वनवासादिसुखं छिनत्ति नाशयतीति । छो य लूनौ + बाहुलकात् डेकन् ।) गृहासक्तपक्षिमृगौ । तत्पर्य्याय: । गृह्यक: २ । इत्यमर: । २।६।४३ ॥ नागर: । इति मेदिनी । के, २४ ॥ (शब्दालङ्कारविशेषे, पुं । स तु अनुप्रासभेद: । तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे ।१०।४।
"छेको व्यञ्जनसङ्घस्य सकृत्साम्यमनेकधा ॥"
तदुदाहरणं यथा, तत्रैव,— [भ्रमरान् ।
"आदाय वकुलगन्धानन्धीकुर्व्वन् पदे पदे
अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावन: पवन: ॥"
अत्र गन्धानन्धीति संयुक्तयो: कावेरीवारीत्यसंयुक्तयो: पावन: पवन इति बहूनां व्यञ्जनानां सकृदावृत्ति: । छेको विदग्धस्तत्प्रयोज्यत्वादेष छेकानुप्रास: ॥")

छेकोक्ति:, स्त्री, (छेकानां विदग्धानां उक्ति: ।) वक्रोक्ति: । इति जटाधर: ॥ (विशेषस्तु वक्रोक्तिशब्दे ज्ञेय: ॥)

छेद, त् क छेदे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (अदन्तचुरा-परं-सकं-सेट् ।) अचिच्छेदत् । इति दुर्गादास: ॥

छेद:, पुं, (छिद + भावे घञ् ।) छेदनम् । इति हेमचन्द्र: । ३ । ३६ ॥ (यथा, कुमारे ।२।४१।
"तेनामरवधूहस्तै: सदयालूनपल्लवा: ।
अभिज्ञाश्छेदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमा: ॥"
नाश: । अपगति: । यथा, शाकुन्तले २य अङ्के ।
"मेदश्छेदकृशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपु:
सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं
भयक्रोधयो: ॥" * ॥
छिद्यते इति । छिद् + कर्म्मणि घञ् ।) खण्डम् । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (यथा, कुमारे । १ । ४ ।
"बलाहकच्छेदविभक्तरागा-
मकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥")

छेदनं, क्ली, (छिद् + भावे ल्युट् ।) अस्त्रेण द्विधा करणम् । तत्पर्य्याय: । वर्द्धनम् २ । इत्यमर: । ३ । २ । ७ ॥ कर्त्तनम् ३ कल्पनम् ४ छेद: ५ । इति हेमचन्द्र: ॥ (यथा, मनु: । ११ । १४२ ।
"फलदानान्तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृक्शतम् ॥"
नाश: । अपनोदनम् । यथा, महाभारते । ३ । १८५ । २४ ।
"श्रुत्वैव तु महात्मानो मुनयोऽभ्यद्रवन् द्रुतम् ।
सनत्कुमारं धर्म्मज्ञं संशयच्छेदनाय वै ॥" * ॥)
भेद: । इति मेदिनी । ने, ६५ ॥
(छिनत्तीति । छिद् + ल्यु: । छेदके, त्रि । यथा, महाभारते । २ । ५४ । ६ ।
"प्रच्छन्नो वा प्रकाशो वा योगो योऽरिं प्रबाधते ।
तद्वै शस्त्रं शस्त्रविदां न शस्त्रं छेदनं स्मृतम् ॥"
तथाच तत्रैव । १ । ३३ । ३ ।
"ज्वलनार्कप्रभं घोरं छेदनं सोमहारिणाम् ।
घोररूपं तदत्यर्थं यन्त्रं देवै: सुनिर्म्मितम् ॥")

छेदनीय:, पुं, (छेदितुं योग्य: । छेद + "अर्हे-कृत्यतृचश्च ।" ३।३।१६९ । इति अनीयर् ।) कतकवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (कतकशब्दे गुणादयोऽस्य व्याख्याता: ॥) छेद्ये, त्रि ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । २७ ।
"अनुत्तुण्डित शल्यानि छेदनीयमुखानि च ॥")

छेदि:, त्रि, (छिनत्तीति । छिद् + "कृपिपिबहीति ।" उणा ४ । ११८ । इति इन् ।) छेदनकर्त्ता । इत्युणादिकोष: ॥

छेदितं, त्रि, (छेद त् क छेदे + क्त ।) छिन्नम् । इति हेमचन्द्र: ॥ (यथा, काशीखण्डे ।२६।६२।
"छेदिताखिलपापौघा छद्मघ्नी छलहारिणी ॥")

छेमण्ड:, पुं, (छस अदने + बाहुलकात् अण्डन् अत एत्वञ्च ।) पितृहीन: । इत्युणादिवृत्ति: । १ । १२८ । छेमड़ा इति भाषा ॥

छेमु:, पुं, सोमराजी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

छो, य लूनौ । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (दिवां-परं-सकं-अनिट् ।) लूनिश्छेद: । य, छ्यति धान्यं लोक: । इति दुर्गादास: ॥

छोटिका, स्त्री, (छुटति यत्नविघ्नकारिणां मायां छिनत्तीति । छुट + ण्वुल् । टापि अत इत्वञ्च ।) तर्ज्जन्यङ्गुष्ठाङ्गुलिध्वनि: । यथा, "छोटिकाभिर्दशदिग्बन्धनं कृत्वा भूतशुद्धिं कुर्य्यात् ।" इति तन्त्रसार: ॥

छोटी [न्] पुं, (छुटति नीचजातितया स्वल्पीभवतीति । छुट + णिनि: ।) कैवर्त्त: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

छोरणं, क्ली, (छुर + भावे ल्युट् ।) परित्याग: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ छोड़न इति हिन्दी भाषा ॥

छोलङ्ग:, पुं, (छुरतीति । छुर + बाहुलकात् अङ्गच् । ततो रस्य लत्वम् ।) मातुलुङ्ग: । इति शब्दरत्नावली ॥ टावालेबु इति भाषा ॥

छ्यु, ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ङ, छ्यवते । इति दुर्गादास: ॥

ज

ज, जकार: । स व्यञ्जनाष्टमवर्ण: । चवर्गतृतीयवर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति व्याकरणम् ॥ (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् । "इचुयशानां तालु ।" तथाच शिक्षायाम् ।
"कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ॥")
अस्योत्पत्तिर्यथा, प्रपञ्चसारे ।
"विसर्गस्तालुग: सोष्मा शं चवर्गञ्च यन्तथा ॥"
(बङ्गाक्षरेण) अस्य लेखनप्रकारो यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।
"ऊर्द्धाध:कुञ्चिता रेखा तासु ब्रह्मेशसंविश: ।
वागदेवी कमला नित्या द्विधा माया प्रकीर्त्तिता ॥"
अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
"जकारं परमेशानि ! या स्वयं मध्यकु...
शरच्चन्द्रप्रतीकाशं सदा त्रिगुणसंयुतम् ।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं प्रिये...
तस्य ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।
"ध्यानमस्या: प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलान...
नानालङ्कारसंयुक्तां भुजैर्द्वादशभिर्युताम् ।
रक्तचन्दनदिग्धाङ्गीं विचित्राम्बरधारिणी...
त्रिलोचनां जगद्धात्रीं वरदां भक्तवत्सला...
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपे...
तस्य पर्य्याया यथा,—
"ज: शवो नागर: शूली भोगदा विजया शि...
ललदेवो जयो जेता धातकी सुमुखो विशु...
लम्बोदरी स्मृति: शाखा सुप्रभा कर्णिकाध...
दीर्घबाहू रविर्हंसो नन्दी तेजा: सुराधि...
जवनो वेगितो वामो मारुवाच: सदात्मक:
कुम्भारतीश्वरो वेगी चामोदो मदविह्वल:
इति नानातन्त्र...
(धातुपाठेऽनुबन्धविशेष: । यथा, कविकल्प...
"जो ज्वलाद्यो भिरद्यस्तत्: सायुं...
युत:
छन्द:शास्त्रोक्तमध्यगुरुगणविशेष: । (...
यदुक्तं छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"जो गुरुमध्यगतो रलमध्य: ॥" इति ॥)

ज:, पुं, (जयति जायते वा । जि जन् व...
"अन्येष्वपि दृश्यते ।" ३ । २ । १०१ ।
ड: ।) मृत्युञ्जय: । जनि: । तातमा...
जनार्द्दन: । इति मेदिनी । जे, १ ॥ वि...
भुक्ति: । तेज: । पिशाच: । इति शब्दर...
वली ॥ वेग: । इत्येकाक्षरकोष: ॥

ज:, त्रि, (जयति विपक्षमिति । जि + ड...
जेता । वेगित: । इति शब्दरत्नावली ॥

जकुटं, क्ली, (जं जातं सत् कुठति वक्रीभवती...
कुट् कौटिल्ये + "इगुपधज्ञेति ।"३।१।१[illegible]...
क: ।) वार्त्ताकुपुष्पम् । इति मेदिनी ॥ टे, ४...

जकुट:, पुं, (जो जात: सन् कुटतीति ।...
+ क: ।) मलयपर्व्वत: । कुक्कुर: । इति मेदि...
टे, ४३ ॥

जक्ष, इ म ङ दाने । गतौ । इति कविकल्पद्रुम...
(भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) इ, जङ्क्षते । म म...
पाठे नैवेत्यविद्वि इ इत्युबन्धो वेदेपूचारणभेदा...
म, अजङ्क्षि अजाङ्क्षि जङ्क्षं जङ्क्षं जाङ्क्षं ...
अनुबन्धबलादनुपधाया अपि दीर्घ: । चमते...
अत्र दीर्घविधिरुपधां नापेक्षते । ङ, जङ्क्ष...
इति दुर्गादास: ॥

जक्ष, च लु व भक्षे । हासे । इति कविक...
द्रुम: ॥ (अदां-परं-भक्षे सकं-हासे-अकर्म-सेट्...
केचित्तु विष्णुपुराणे यक्षराक्षसोत्पत्तिप्र...
यक्ष्यतामिति येरुक्तं ते वै यक्षास्तु यक्षादि...
भक्षणार्थस्यैव यक्षशब्दव्युत्पादनादेतमन्त...
ख्यादिं मन्यन्ते ॥ तत्र अमरटीकायां त...

...ारस्थानः स्थवकारस्थाद्यो प्रत्य इत्युक्ता ...र्गादिरयं निर्गतः । च, अचति । तु च, ...चिति । इति दुर्गादासः ॥

...ं, क्ली, (अच+भावे ल्युट् ।) भक्षणम् । ...ति हेमचन्द्रः । ३ । ८७ ॥

...:, पुं, (अचिति भक्षयति शरीरं बाधयती-...ति । अच+बाहुलकात् मन् ।) यक्ष्मा । इत्य-...रटीका । (केचित् तु "अर्त्तिस्तुसुहुस्विति ।" ...। १३८ । उणादिसूत्रेण वच पूजायामिति ...तोमनप्रत्ययनिर्देशात् अन्तःस्थवकारादिरिति ...न्ते ।)

...त, [न्] पुं, (अचिति भक्षयति शरीरं ...ाधयतीत्यर्थः । अच+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।" ...र्गा । ४ । १४४ । इति मनिन् ।) यक्ष्मरोगः । ...मरटीकायां भरतः ॥

...क्षुः, [स्] पुं, (जगतां भुवनानां चक्षुरिव ...काशकत्वात् ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः । ...। १२ ॥ (यथा, काशीखण्डे । ४६ । ४४ । ...इति काशीप्रभावज्ञो जगच्चक्षुस्तमोहरः । ...ता द्वादशधात्मानं काशीपुर्य्यां व्यवस्थितः ॥")

...[, स्त्री, (गच्छतीति । गम+"द्युतिगमिजुहो-...तीनां द्वे च ।" ३ । २ । १७८ । इत्यस्य वार्त्ति ...ति क्विपि द्वित्वे च "गमः क्वौ ।" ६ । ४ । ४० ...ति मलोपे तुक् ।) विश्वम् । तत्पर्य्यायः । ...गती २ लोकः ३ पिष्टपम् ४ भुवनम् ५ । इत्य-...रः । २ । १ । ६ ॥ विष्टपम् ६ । इति तट्टीका ॥ ...यथा, मनुः । १ । ५२ ।

"यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत् । ...दा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्व्वं निमीलति ॥"

...च्छति इतस्ततो यातीति ।) वायौ, पुं । (गच्छ-...च्छन् जीवा इति । महादेवः । यथा, ...हाभारते । १३ । १७ । १५१ ।

...वसक्तो सक्तस्तेजाश्च श्रीमान् श्रीवर्द्धनो जगत् ॥")

...शृमे त्रि । इति मेदिनी । ते, १०८ ॥

...कर्त्ता, [ऋ] पुं, (करोतीति । कृ+तृच् । ...तो जगतः कर्त्ता कारकः ।) ब्रह्मा । इति ...हेमचन्द्रः । २ । १२६ ॥

...त्प्राणः, पुं, (जगतां विश्वस्थजीवानां प्राणो ...जीवनम् ।) वायुः । इत्यमरः । १ । १ । ६५ ॥

...त्साक्षी, [न्] पुं, (जगतां भुवनानां साक्षी ...र्म्मद्रष्टा ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । १२ ॥

...ती, स्त्री, (गच्छति कार्य्यत्वात् नष्टा भवतीति । ...म+"वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च ।" ...र्गा २ । ८४ । इति अतिप्रत्ययेन निपा-...नात् साधुः । ततः शतृप्रत्ययत्वात् "उगितश्च ।" ...। १ । ६ । इति ङीप् ।) भुवनम् । (यथा, ...रामायणे । २ । ६८ । ११ ।

"अद्यापि सागरं मुख्यं चन्द्रश्च पतितं भुवि । ...उपरक्ताश्च जगतीं तमसेव समावृताम् ॥")

...र्थ्वी । (यथा, मार्कण्डेये । ६ । २२ ।

"तमाचार्य्यं ततो देवी सर्व्वदेवजनेश्वरम् । ...मनर्ह्यां पालयामास भित्वा भूखेव वसवि ॥")

जगः । छन्दोविशेषः । इति मेदिनी । ते, १०६ ॥ (अस्य च द्वादशाक्षराः इति । यथा, छन्दो-मञ्जर्य्यां १ स्तवके ।

"त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता ।"

अस्या उदाहरणादीनि छन्दःशब्दे द्रष्टव्यानि ॥) जम्बूवृक्षम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जगदम्बा, स्त्री, (जगतामम्बा माता ।) दुर्गा । यथाह कश्चित् ।

"अदूरे जगदम्बाया शारदीयो महोत्सवः ॥"

"जगदम्बापदद्वन्द्वमापदां वयसाधनम् ॥"

इति सूत्रपाठिः ॥

अपि च ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ११ अध्याये ।

"विष्णुमायां भगवतीं दुर्गां दुर्गतिनाशिनीम् । प्रकृतिं जगदम्बाञ्च पतिपुत्रवतीषु च ॥"

जगदम्बिका, स्त्री, (जगतां अम्बा जननी । ततः स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) दुर्गा । यथा,

"सृष्टिस्थितिविनाशानां विधात्री जगदम्बिका । अहं सर्व्वान्तरस्था च संसारार्णवतारिणी ॥"

इति भगवतीगीतायां ५ अध्यायः ॥

(यथा च देवीभागवते । १ । ७ । ४६ ।

"कामं कुरुष्व वधमद्य ममैव मात-र्दुःखं न मे मरणजं जगदम्बिकेऽत्र ॥")

जगदाधारः, पुं, (जगतामाधारः आश्रयः ।) वायुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ जगदाश्रयः । यथा,

"कालो हि जगदाधारः ।" इति स्मृतिः ।

जगदीशः, पुं, (जगतामीशो नियन्ता ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे उत्तर-खण्डे । १११ अध्याये ।

"सर्व्वान्तर्य्यामी जगदीशश्चायं मर्द्दनः प्रभुः ॥"

विधाता । यथा, कुमारे । २ । ६ ।

"जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः । जगदादिरनादिस्त्वं जगदीशो निरीश्वरः ॥"

स्वनामख्यातपण्डितविशेषः । स च न्यायशास्त्र-टीकाद्याकरणवादिग्रन्थप्रणेता अस्य जन्मस्थानं नवद्वीपः ॥)

जगद्गौरी, स्त्री, (जगत्सु मध्ये गौरी ।) मनसा-देवी । इति शब्दरत्नावली ॥

जगद्धात्री, स्त्री, (जगतां धात्री विधात्री ।) दुर्गा-विशेषः । अस्याः पूजायाः कालो विधिश्च यथा, निगमकल्पद्रुमारण्यसारस्वते यत्त्रे दुर्गाकल्पे ।

श्रीशिव उवाच ।

"प्रसीद जगतां मातर्ज्जगन्निस्तारकारिणि ! । अतएव महेशानि ! तवाहं शरणागतः ॥ त्वया यत् कथितं पूर्व्वं तत् सर्व्वञ्च श्रुतं मया । जगद्धात्री महादुर्गा चतुर्व्वर्गप्रदा ॥ तस्याः पूजाविधिर्दिनं कालं तत्र प्रकाशितम् । तदेव कथयेशानि ! श्रोतुमिच्छामि साम्प्रतम् ॥

श्रीदेव्युवाच ।

कथयामि महेशान ! सावधानोऽवधारय । तस्याः पूजाविधिर्दिनं समयं भावमीदृशः ॥ कार्त्तिके शुक्लपक्षे च या दुर्गानवमी तिथिः । सा प्रशस्ता महादेव ! महादुर्गाप्रपूजने ॥ प्रातश्च सात्त्विकी पूजा मध्याह्ने राजसी मता । सायाह्ने तामसी पूजा त्रिविधा परिकीर्त्तिता ॥ जपयज्ञादिभिर्देव ! इति चैकाङ्गिकी मता । अथान्यत् संप्रवक्ष्यामि शृणुष्व परमेश्वर ! ॥ सप्तम्यादिदिवसत्रयं पूजाकालमितीरितम् । त्रिदिने त्रिविधा पूजा दशम्याञ्च विसर्जयेत् ॥ पूजापरेऽपि देवेश ! तथाप्यत्र विसर्जनम् । बोधितायाः प्रकारेण तत्र पूजा प्रकीर्त्तिता ॥

श्रीशिव उवाच ।

त्रिसन्ध्याव्यापिनी या तु यदि स्यान्नवमी तिथिः । त्रिकाले त्रिविधा पूजा कथं देवा जगन्मयि ! ॥ कथयस्व महेशानि ! इति मे संशयो हृदि ।

श्रीदेव्युवाच ।

या प्रातर्व्यापिनी यत्र वासरे नवमी तिथिः । त्रिसन्ध्यं पूजयेत्तत्र वासरे जगदम्बिकाम् ॥ मुहूर्त्तव्यापिनी चापि तत्र याह्या महेश्वर ! । एककाले त्रिधा पूजा वाचको नैव कारयेत् ॥ इति ते कथितं वत्स ! किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि । कथयिष्यामि तत्सर्व्वं तव प्रीत्या त्रिलोचन ! ॥"

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

"दशम्यां बलिदानञ्च त्रिविधं जगदीश्वर ! । कथं त्रिकालं पूजा वा सम्भवेत् परमेश्वर ! ॥

श्रीशिव उवाच ।

नवमीतिथिमासाद्य यत्र पूजाविधिर्भवेत् । त्रिविधं बलिदानञ्च दशम्यां तत्र सुन्दरि ! ॥ नवमीदिनमासाद्य पूजाविधिरिहोदितः । दशम्यां बलिदानञ्च त्रिविधं तत्र पार्व्वति ! ॥ शास्त्रान्तरे पूर्व्वं पूजाप्रकारं उक्तः ।

"मुहूर्त्तव्यापिनी चापि प्रातर्व्वा नवमी तिथिः । तद्दिने पूजनं कार्य्यं त्रिसन्ध्यं वरवर्णिनि ! ॥ त्रिकालं पूजयेत्तत्र नैककाले कदाचन ॥"

अथ कात्यायनीतन्त्रे अष्टसप्ततिपटले ।

"कुम्भराशिगते चन्द्रे नवम्यां कार्त्तिकस्य च । उपवासोदितो भानुर्दुर्गामाराध्य यत्नवान् ॥ पुत्रारोग्यवर्द्धं लेभे लोकपालित्वमेव च । तां तिथिं प्राप्य मनुजः शनिभौमदिने यदि ॥ प्रपूजयेज्जगद्धात्रीं सर्व्वकामार्थमोक्षदाम् ॥"

शक्तिसङ्गमतन्त्रे ।

"कार्त्तिकस्य सिते पक्षे नवम्यां जगदीश्वरीम् । त्रिकालमेककालं वा वर्षे वर्षे प्रपूजयेत् ॥ निर्म्माय प्रतिमां शस्तां जगद्धात्र्या विधानतः । पूजयित्वा परदिने प्रतिमां तां विसर्जयेत् ॥ एवं कृत्वा चक्रवर्त्ती भवेत् साधकसत्तमः । पुत्रपौत्रधनैश्वर्य्ययुतास्य भवेत् पुरी ॥"

तन्त्रान्तरे ।

"कुजवारे शुभादायां नवम्याञ्च जगत्प्रसूः । प्रादुर्भूता महेशानी तत्र तां परिपूजयेत् ॥"

तन्त्रान्तरे ।

"त्रिकालं पूजयेद्दुर्गां सप्तमेनैकवारेण च । नानारत्नविधानैश्च गीतवाद्यपुरःसरम् ॥ कार्त्तिकस्य सिते पक्षे नवम्याञ्च विधानतः । कुर्य्यात् साधकश्रेष्ठो बलिदानप्रमाणकम् ॥"

योगिनीतन्त्रे ।
"कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्याञ्च विशेषतः ।
प्रगल्भाग्नु जगद्धात्रीं पूजयेद्दीपमालया ॥"
आगमतत्त्वसारे ।
"कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्यां भौमवासरे ।
आविर्भूता जगद्धात्री युगादौ दैत्यनाशिनी ॥"
उत्तरकामाख्यातन्त्रे ।
"कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु चेतायां प्रथमेऽहनि ।
त्रिसन्ध्यं पूजयेद्देवीं दुर्गां सम्पत्प्रवृद्धये ॥"* ॥
कुब्जिकातन्त्रे ।
"कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु नवम्यां जगदम्बिकाम् ।
दुर्गां प्रपूजयेद्भक्त्या धर्म्मकामार्थसिद्धये ॥"* ॥
दुर्गाकल्पे विद्योत्पत्तिः ।
"कार्त्तिके शुक्लपक्षेऽह्नि भौमवारे जगत्प्रसूः ।
सर्व्वदेवहितार्थाय दुर्वृत्तशमनाय च ॥
आविरासीज्जगच्छान्त्यै युगादौ परमेश्वरी ॥"
व्रतकालविवेकधृतवचनम् ।
"कार्त्तिकेऽमलपक्षस्य चेतायां नवमेऽहनि ।
पूजयेत्तां जगद्धात्रीं सिंहपृष्ठे निषेदुषीम् ॥"* ॥
स्मृतिः ।
"युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्व्वतीप्रिया ।
रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥"* ॥
कृत्यतत्त्वार्णवे ।
"कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु युगाद्या नवमी स्मृता ।
पूर्व्वाह्णसमये तत्र पूजाविधिरिहोदितः ॥"* ॥
भविष्यपुराणकृत्यतत्त्वार्णवयोः ।
"कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु युगाद्या नवमी स्मृता ।
पूर्व्वाह्णसमये कात्तालिका परदिने यदि ॥
तत्र पूजादिकं कुर्य्यात् पिण्डनिर्व्वपणादृते ॥"
स्मृतिसागरे
"कार्त्तिकस्य युगाद्यायामृद्धिकामोऽर्च्चयेदुमाम् ॥"
इति जगद्धात्रीपूजाकालव्यवस्था ॥ * ॥ * ॥
अथ जगद्धात्रीविद्योत्पत्तिः ।
श्रीपार्व्वत्युवाच ।
"भगवन् ! प्राणनाथेश ! सर्व्वतत्त्वविशारद ! ।
श्रुता कात्यायनीविद्यासमुत्पत्तिस्त्रिलोचन ! ॥
महादुर्गाजगद्धात्रीविद्योत्पत्तिर्भवेद्यतः ।
तत् सर्व्वं ब्रूहि भगवन् ! कृपया परमेश्वर ! ॥
यदि न कथ्यते देव ! विसृजामि तदा तनुम् ॥
श्रीशिव उवाच ।
शृणु पार्व्वति ! वक्ष्यामि रहस्यं परमाद्भुतम् ।
यत् श्रुत्वा लभते देवि ! सौभाग्यं सुखमुत्तमम् ॥
पुरा पुरन्दरमुखाः स्वेश्वरत्वाभिमानिनः ।
प्राहुः किमीश्वरोऽस्त्यस्मदतिरिक्तः सुरानिति ॥
अथ दुर्गा जगन्माता नित्या चैतन्यरूपिणी ।
एतेषां धर्म्मसेतूनामिन्द्रादीनां नियन्तृणाम् ॥
करिष्यामीति निश्चित्य ज्योतीरूपं दधात्यलम् ।
तेषामाविरभूद्दुर्गा जगद्धात्री जगन्मयी ॥
कोटिसूर्य्यप्रतीकाशा चन्द्रकोटिसमप्रभा ।
ज्वलन्तं पर्व्वतमिव सर्व्वलोकभयङ्करी ॥
तद्दृष्ट्वा सुराः सर्व्वे भयमापुर्म्महौजसः ।
किमेतन्न विनिश्चेतुं शक्तास्ते ह्यभवन् सुराः ॥
वायुमाहुः समाहूय किमेतत् परमाद्भुतम् ॥
विजानीहि महावीर ! मातरिश्वा दिशःपते ! ॥
ततो वायुर्द्रुतं तत्र गतस्तेजोऽन्तिकं ततः ।
तमन्तिकमुपायातं प्राह तेजोमयी ततः ॥
बलवान् कस्त्वमायातो वीर्य्यं किञ्चास्ति वा त्वयि ।
आदातुं शक्नुते सर्व्वं पृथिवीतलसम्भवम् ॥
इति प्रत्युक्तवान् वायुः चर्व्वं तत्रैव तिष्ठति ।
आदत्स्वैतत् तृणमिति निदधौ वायवे तृणम् ॥
वायुः सर्व्वप्रयत्नेन नादातुं तत् क्षमोऽभवत् ।
ततो देवाः प्राहुरग्निं भीता उद्विग्नमानसाः ॥
अग्ने ! एतद्विजानीहि किमेतत् कर्म्म चाद्भुतम् ।
इत्युक्तो देवताइन्द्रैरग्निस्तेजोऽन्तिकं गतः ॥
अमरा जातवेदा वा तेजो वागित्युवाच तम् ।
स प्रोक्तवानग्निरस्मि सर्व्वदाहकशक्तिकः ॥
दहैतत् तृणमत्यल्पमिति तस्मै तृणं ददौ ।
अग्निः सर्व्वप्रयत्नेन दग्धुं नैतत् क्षमोऽभवत् ॥
ततो निवृत्ते वह्निर्भूत्वा सोऽपत्रपान्वितः ।
एकत्रस्थाः सुराः सर्व्वे मन्त्रयामासुरुत्तमम् ॥
इयमेवेश्वरी नूनं स्तोष्यामो नेश्वरा वयम् ।
इति निश्चित्य सुधियस्तुष्टुवुः परमेश्वरीम् ॥
प्राहुर्देवगणाः सर्व्वे क्षमीशा नेश्वरा वयम् ।
ईश्वरत्वाभिमानेन यदस्माकं सुदुष्कृतम् ॥
क्षन्तुमर्हसि तत् सर्व्वं कृपया जगदम्बिके ! ।
तव रूपं सुगोप्यं यन्मङ्गलं सर्व्वमङ्गलम् ॥
तद्द्रष्टुं वयमिच्छामो देहि दर्शनमुत्तमम् ।
इत्युक्तानां सुबुद्धीनामाविरासीच्छिवाम्बरे ॥
तेजस्यन्तर्हिते तस्मिन् चमत्कारकलेवरे ।
मृगेन्द्रोपरि सुस्मेरा सर्व्वालङ्कारभूषिता ॥
चतुर्भुजा महादेवी रक्ताम्बरधरा शुभा ।
बालार्कसदृशीदेहा नागयज्ञोपवीतिनी ॥
त्रिनेत्रा कोटिचन्द्राभा देवर्षिमुनिसेविता ।
दर्शयामास देवानामेवं रूपं जगन्मयी ॥
ततस्तां तुष्टुवुर्देवा जगद्धात्रीं महेश्वरीम् ।
वरं प्रापुः सुरगणा यथेष्टं त्रिदशालये ॥
तत्रैवान्तर्हिता देवी महादुर्गा जगन्मयी ।
इति ते कथितं भद्रे ! विद्योत्पत्तिं सुदुर्लभाम् ॥"
इति कात्यायनीतन्त्रे ७६ पटलः ॥ * ॥
श्रीशिव उवाच ।
"अथ दुर्गामनुं वक्ष्ये शृणुष्व हरवल्लभे ! ।
यस्य प्रसादमात्रेण मुच्यते भवबन्धनात् ॥
थान्तवर्णं समुद्धृत्य वामकर्णविभूषितम् ।
इन्दुबिन्दुसमायुक्तं बीजं परमदुर्लभम् ॥
चतुर्व्वर्गप्रदं साक्षान्महापातकनाशनम् ।
एकाक्षरीसमा नास्ति विद्या त्रिभुवने प्रिये ! ॥
कूर्च्चाद्यां वा जपेद्विद्यां तदन्ते वह्निसुन्दरी ।
लज्जाद्यां वा जपेद्विद्यां षडर्णां वा जपेत् सुधीः ॥
वधूबीजयुतां वापि स्वाहान्तां वा जपेत् पुनः ।
लक्ष्म्याद्यां वा जपेद्विद्यां चतुर्व्वर्गफलाप्तये ॥
वाग्भवाद्यां जपेद्वापि प्रणवाद्यां जपेत् पुनः ।
कामबीजादिकां वापि षडर्णां वा जपेत् पुनः ॥
त्र्यक्षरी विविधा विद्या कथिता ब्रह्मणा पुरा ।
विना गन्धैर्विना पुष्पैर्विना होमपुरःसरैः ॥
प्राणायामं विना देवि ! जपमात्रेण सि
मन्त्रस्यास्य ऋषिर्देवि ! नारदः परिकी
गायत्री छन्द आख्यातं जगद्धात्री च दे
चतुर्व्वर्गप्रदा दुर्गा सर्व्वकर्म्मसु संस्थिता ।
दीर्घस्वरसमायुक्तनिजबीजानि पार्व्वति !
विन्यसेदात्मनो देवि हृदयादिषु शङ्करि !
पूर्व्ववक्ष्यासवर्णैश्च पूर्व्ववत् कर्म्म चाचरेत्
कालीवदाचरेद्विद्यां जपेद्विद्यामनुत्तमम्
जपद्वादशकोटिर्देवि ! पुरश्चरणमीरितम् ।
यथास्थाने यथाकाले यथाचारविधानतः
प्रजपेत् परया भक्त्या दुर्गां दुर्गतिनाशिनी
ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व नगनन्दि
सिंहस्कन्धाधिसंरूढां नानालङ्कारभूषित
चतुर्भुजां महादेवीं नागयज्ञोपवीतिनीम्
शङ्खचक्रधनुर्ब्बाणलोचनमित्रयान्वितताम् ।
रक्तवस्त्रपरीधानां बालार्कसदृशीतनुम् ।
नारदाद्यैर्म्मुनिगणैः सेवितां भवसुन्दरीम्
त्रिवलीवलयोपेतनाभिनालमृणालिनीम् ।
रत्नद्वीपे महाद्वीपे सिंहासनसमन्विते ।
प्रफुल्लकमलारूढां ध्यायेत्तां भवगेहिनीम्
एवं ध्यात्वा जगद्धात्रीं पूर्व्वोक्तपूजनं चरे
यन्त्रमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व हरवल्लभे ।
त्रिकोणमित्तयच्चादौ ष्टेविमसहितन्ततः ।
अष्टपत्रं ततो लिख्य त्रिरेखासहितं ततः
वज्रभूपुरसंयुक्तं विलिखेद्विधिनामुना ।
तत्र तां पूजयेद्देवीं मूलप्रज्ज्वलितरूपिणीम् ।
प्रभाद्याः शक्तयः पूज्या गन्धाद्यैर्नवकोणके
प्रभा माया जया सूक्ष्मा विशुद्धा नन्दिनी
सुप्रभा विजया सर्व्वसिद्धिदा नव शक्तयः ।
ह्रीमाद्याः पूजयेत्तास्तु रक्तचन्दनदूर्व्वकैः ।
शङ्खपद्मनिधी देव्या वामदक्षिणयोगतः ।
पूजयेत् परया भक्त्या रक्तचन्दनदूर्व्वकैः ।
अर्घ्यदानं ततः कुर्य्यात् पूजान्ते नगनन्दि
अङ्गावृतिः पुनः पूज्या पत्रकोणेषु मातरः
वज्राद्यायुधसंयुक्ता भूपुरे लोकनायकाः ।
इति कात्यायनीतन्त्रे ७७ पटोलः ॥
श्रीशिव उवाच ।
"पूजा तिथिविशेषेण चतुर्व्वर्गफलाप्तये ।
कर्त्तव्या या तु दुर्गायास्तां शृणुष्व शुभान
अष्टम्याञ्च चतुर्द्दश्यां नवम्यां वापि यत्नत
यः पूजयेन्महादुर्गां सोऽभीष्टफलमाप्नुयात्
पौर्णमास्याममायां वा रविसंक्रमणे तथा ।
शनिभौमदिने चैव पूजयेत् परमेश्वरीम् ।
सुखं सौभाग्यमारोग्यमैश्वर्य्यं लभते ध्रुवम् ।
शनिभौमदिने चैव यदि स्यादष्टमी तिथि
तत्र पूज्या जगद्धात्री पुत्रपौत्रधनप्रदा ।
सोमवारेऽप्यमावास्या श्रवणाचयसंयुता ।
उत्तरा सप्तमीयुक्ता आदित्यादे च पार्व्वति
चतुर्थ्यङ्गारवारे च रोहिणीसंयुता यदि ।
गुर्व्वष्टम्यां तथा स्वाती यदि स्यात् परमेश्व
एषु पूजा महादेव्याः कर्त्तव्या सर्व्वसिद्धये ।
मधुमासे सिताष्टम्यां वैशाखसितकेऽपि

पौर्णमास्यां तथा ज्येष्ठे अमायाञ्च महेश्वरि ! ॥
मिथुनेऽर्के द्वितीयायां श्रावणे द्वादशीदिने ।
भाद्रे मासस्थिताष्टम्यां आश्विने शुक्लपक्षके ॥
सप्तम्यामेव चाष्टम्यां नवम्याञ्च विशेषतः ।
अमायां कार्त्तिके चैव नवम्यां शुक्लपक्षके ॥
गतं मार्गशिरे भूते पौषेऽष्टम्यां सितेतरे ।
माघे च सितपञ्चम्यां फाल्गुन्यां च सुरेश्वरि ! ॥
एषु द्वादशमासेषु तिथिष्वेतासु पार्व्वतीम् ।
पूजयेत् परया भक्त्या यथाविभवविस्तरैः ॥
राजराजेश्वरो भूत्वा वसेत् कल्पायुतं दिवि ।
पुत्त्रपौत्त्रधनस्त्रीणामधिपो जायतेऽचिरात् ॥
अन्ते देवीपुरं याति भुक्त्वा भोगान् यथेप्सि-
तान् ॥

श्रीपार्व्वत्युवाच ।

देवदेव ! महादेव ! विश्वनाथ ! महेश्वर ! ।
श्रुता तव मुखाम्भोजाद्दुर्गापूजा महाफला ॥
केन वा पूजिता देवी कस्य वा किञ्च सिध्यति ।
केन प्रकाशिता मूर्त्तिस्तत् सर्व्वं कथय प्रभो ! ॥

श्रीशिव उवाच ।

रामरावणयोर्युद्धे दुर्गा रामेण पूजिता ।
अवधीद्रावणं राम इषे मासि प्रपूजनात् ॥
तेन लोकाश्चरिष्यन्ति दुर्गायाः शारदोत्सवम् ।
एवमाराध्य देवेशीमिन्द्रजिद्रावणात्मजः ॥
अभवत् कार्त्तिके यो वै दुर्गामेवं समर्च्चयन् ।
अमायां कार्त्तिके मासि तारकासुरनाशकः ॥
कुम्भराशिगते चन्द्रे नवम्यां कार्त्तिकस्य च ।
उषस्यह्नोदितो भानुर्दुर्गामाराध्य यत्नवान् ॥
पुत्त्रारोग्यवरं लेभे लोकसाक्षित्वमेव च ।
तां तिथिं प्राप्य मनुजः शनिभौमदिने यदि ॥
प्रपूजयेन्महादुर्गां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम् ।
एवं मार्गशिरे मासि वृषराशिगते विधौ ॥
चतुर्द्दश्यां निशायान्तु चन्द्रः संपूज्य पार्व्वतीम् ।
महापापाद्विमुक्तोऽसौ रात्रीशत्वमवाप च ॥
तेन मार्गशिरे मासि चतुर्द्दश्यां प्रपूजयेत् ।
इन्द्रत्वमेवमिन्द्रोऽसौ लेभे दुर्गां समर्च्चयन् ॥
ब्रह्मत्वमपि विष्णुत्वं रुद्रत्वञ्च महेश्वरि ! ।
देवत्वं सर्व्वदेवानामभवच्चण्डिकार्च्चनात् ॥
भूतं भव्यं भविष्यं यत् स्थावराणि चराणि च ।
सर्व्वं दुर्गाप्रभावेण स्वस्वभोगमवाप्नुयुः ॥
विना दुर्गां महेशानि ! न किञ्चिदपि वर्त्तते ।
इति ते कथितं देवि ! संक्षेपेण तवाग्रतः ॥
महादुर्गाजगद्धात्रीविद्योत्पत्तिं सुदुर्लभाम् ॥"

इति कात्यायनीतन्त्रे ७८ पटलः ॥

(सरस्वती । यथा, मार्कण्डेये । २३ । ३० ।
"जगद्धात्रीमहं देवीमाराधयिषुः शुभाम् ।
स्तोष्ये प्रणम्य शिरसा ब्रह्मयोनिं सरस्वतीम् ॥")

जगद्बलः, पुं, (जगतां बलं यस्मात् ।) वायुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जगद्योनिः, पुं, (जगतां योनिरुत्पत्तिस्थानम् ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २०० । १३ ।
"जगद्योनिं जगद्बीजं जयिनं जगतो गतिम् ॥")
विष्णुः । इति तस्य सहस्रनाम ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १२ । ३२ ।
"ते समेत्य जगद्योनिमनादिनिधनं हरिम् ।"
केचित्तु हरिविशेषणं कल्पयन्ति ॥)
ब्रह्मा । (यथा, कुमारे । २ । ६ ।
"जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः ॥")
पृथिव्यां स्त्री । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जगद्वहा, स्त्री, (जगन्ति वहति धारयतीति । वह + अच् । अजादित्वात् टाप् ।) पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जगद्विनाशः, पुं, (जगतां विनाशो ध्वंसः अखिलकार्य्यनाश इत्यर्थः यस्मिन् ।) युगान्तः । इति हलायुधः ॥ (प्रलयकाले च अखिलकार्य्यशून्यत्वं यथाह मनुः । १ । ५२—५४ ।
"यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्व्वं निमीलति ॥
तस्मिन् स्वपिति तु स्वस्थे कर्म्मात्मानः शरीरिणः ।
स्वकर्म्मभ्यो निवर्त्तन्ते मनश्च ग्लानिमृच्छति ॥
युगपत्तु प्रलीयन्ते तदा तस्मिन् महात्मनि ।
तदायं सर्व्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः ॥")

जगन्नाथः, पुं, (जगतां नाथ ईश्वरः ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते ।१।४।२६।
"देवदेव ! जगन्नाथ ! भूतभव्यभवत्प्रभो ! ।
तपश्चरसि कस्मात्त्वं किं ध्यायसि जनार्द्दन ! ॥")
पुरुषोत्तमक्षेत्रम् । यथा,

मुनय ऊचुः ।

"पुरुषोत्तमाख्यं सुमहत् क्षेत्रं परमपावनम् ।
यत्रास्ते दारवतनुः श्रीशो मानुषलीलया ॥
दर्शनान्मुक्तिदः साक्षात् सर्व्वतीर्थफलप्रदः ।
तन्नो विस्तरतो ब्रूहि तत् क्षेत्रं केन निर्म्मितम् ॥
ज्योतिःप्रकाशो भगवान् साक्षान्नारायणः प्रभुः ।
कथं दारुमयस्तस्मिन्नास्ते परमपूरुषः ॥

जैमिनिरुवाच ।

एतत् क्षेत्रवरस्यास्य वपुर्भूतं महात्मनः ।
स्वयं वपुष्मान् यत्रास्ते स्वनाम्नाख्यापितं हि तत् ॥
यथा चाद्यदिनं देवाः सिद्धाः ब्रह्मर्षयस्तथा ।
समर्च्चितुमिहायान्ति देवेशं न तथान्यतः ॥
अहो ! तत् परमं क्षेत्रं विस्तृतं दशयोजनैः ।
तीर्थराजस्य सलिलादुत्थितं वालुकाचितम् ॥
नीलाचलेन महता मध्यस्थेन विराजितम् ।
एकं स्तनमिवावन्याः सुदूरात् परिभावितम् ॥"
ब्रह्माणं प्रति विष्णुवाक्यम् ।
"सागरस्योत्तरे तीरे महानद्यास्तु दक्षिणे ।
स प्रदेशः पृथिव्यां हि सर्व्वतीर्थफलप्रदः ॥
एकाम्रकाननाद्यावद्दक्षिणोदधितीरभूः ।
पदात् पदात् श्रेष्ठतमः क्रमेण परिकीर्त्तितः ॥
सिन्धुतीरे च यो ब्रह्मन् ! राजते नीलपर्व्वतः ।
पृथिव्यां गोपितं स्थानं तव चापि सुदुर्लभम् ॥
सुरासुराणां दुर्ज्ञेयं माययाच्छादितं मम ।
सर्व्वसङ्गपरित्यक्तस्तत्र तिष्ठामि देहभृत् ॥
क्षरालयेन नाक्रान्तं क्षेत्रं मे पुरुषोत्तमम् ।
नीलाद्रेरन्तरक्षिति कल्पन्यग्रोधमूलतः ॥
वारुण्यां दिशि यत् कुण्डं रोहिणं नाम विश्रुतम् ॥
तत्तीरे निवसन्तो मां पश्यन्तश्चर्म्मचक्षुषा ॥
तदम्भसा क्षीणपापा मम सायुज्यमाप्नुयुः ॥
व्रतेषु तीर्थेषु च यज्ञदानयोः
पुण्यं यदुक्तं विमलात्मनां हि ।
अहर्निवासाल्लभते च सर्व्वं
निमेषवासात् खलु चाश्वमेधिकम् ॥

जैमिनिरुवाच ।

उदकार्थी समागत्य कृतचिह्नायसोत्तमः ।
कारवोदकसम्पूर्णे तस्मिन् कुण्डे निमज्जितः ॥
विलोक्य माधवं नीलरत्नकान्तिं कृपानिधिम् ।
काकदेहं समुत्सृज्य लुठमानं मुहुः क्षितौ ॥
शङ्खचक्रगदापाणिस्तस्य पार्श्वे व्यवस्थितः ॥"
यमं प्रति लक्ष्मीवाक्यम् ।
"पञ्चक्रोशमिदं क्षेत्रं समुद्रान्तर्व्यवस्थितम् ।
त्रिक्रोशं तीर्थराजस्य तटभूमौ सुनिर्म्मलम् ॥
सुवर्णवालुकाकीर्णं नीलपर्व्वतशोभितम् ।
योऽसौ विश्वेश्वरो देवः साक्षान्नारायणात्मकः ॥
संयम्य विषयग्रामं समुद्रतटमाश्रितः ।
उपासितुं जगन्नाथं चतुःषड्गुत्तमः प्रभुः ॥
यमेश्वर इति ख्यातो यमसंयमनाशनः ।
यं दृष्ट्वा पूजयित्वा तु कोटिलिङ्गफलं लभेत् ॥
सीमा प्रतीची क्षेत्रस्य शङ्खाकारस्य मर्द्दिनि ।
शङ्खाग्रे नीलकण्ठः स्यादेतत् क्रोशं सुदुर्लभम् ॥
परमं पावनं क्षेत्रं साक्षान्नारायणस्य वै ।
शङ्खस्योत्तरभागस्तु समुद्रोदकसंप्लुतः ॥
यत्सम्पर्कात् समुद्रोऽभूत् तीर्थराजत्वमागतः ।
यथायं भगवान्मुक्तिप्रदो दृष्टिपथं गतः ॥
तथेदं मरणात् क्षेत्रं सिन्धुस्नानाद्विमुक्तिदम् ।
चिच्छेद ब्रह्मणः पूर्व्वं रुद्रः क्रोधात्तु पञ्चमम् ॥
तच्छिरो दुस्त्यजं यत्नात् ब्रह्माण्डं परिबभ्रमे ।
तत्रागतो यदा ब्रह्मकपालं परिमुक्तवान् ॥
कपालमोचनं तीर्थं द्वितीयावर्त्तसंस्थितम् ।
तस्य दक्षिणपार्श्वे तु मरणं भवमोचनम् ॥
तृतीयावर्त्तसीमायां शक्तिं मे विमलाह्वयाम् ।
जानीहि धर्म्मराज ! त्वं भुक्तिमुक्तिफलप्रदाम् ॥
नाभिदेशे स्थितं ह्येतत् अयं कुण्डं वटो विभुः ।
कपालमोचनं यावद्दक्षाशनी प्रतिष्ठिता ॥
मध्यं शङ्खस्य जानीयात् सुगुप्तं चक्रपाणिना ।
तां दृष्ट्वा प्रणमेद्यस्तु भोगान् सोऽश्नाति शाश्व-
तान् ॥
सिन्धुराजस्य सलिलात् यावन्मूलं वटस्य वै ।
कीटपक्षिमनुष्याणां मरणान्मुक्तिदो मतः ॥
अन्तर्व्वेदी त्वियं पुण्या वाञ्छन्ते त्रिदशैरपि ।
अत्र स्थितान् हि पश्यन्ति सर्व्वांश्चक्राब्जधारिणः ॥
कामाख्या क्षेत्रपालश्च विमला चाम्बरा स्थिता ।
साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपोऽसौ नृसिंहो दक्षिणे विभोः ॥
अन्तर्व्वेद्या रक्षणार्थं शक्तयोऽष्टौ प्रकल्पिताः ।
उग्रेण तपसा पूर्व्वमहं सर्व्वेण भाविता ॥
पत्न्यर्थं सा मया दृष्टा गौरी तस्याय भाविनी ।
सर्व्वसौन्दर्य्यवसतिर्वपुषो मे विनिर्गता ॥
तदा दृष्टा मया भद्रे ! वचनं मे प्रियं कुरु ।
अन्तर्व्वेदीं रक्ष मम परितस्त्वं स्वमूर्त्तिभिः ॥

यत्र तिष्ठति मत्प्रीत्या अष्टधा दिक्षु संस्थिता।
मङ्गला वटमूले तु पश्चिमे विमला तथा।
शङ्खस्य पूर्व्वभागे तु संस्थिता सर्व्वमङ्गला॥
अर्द्धाशनी तथा लम्बा कुवेरदिशि संस्थिता।
कालरात्रिर्दक्षिणस्यां पूर्व्वस्यान्तु मरीचिका॥
कालरात्र्यास्तथा पश्चात् चण्डरूपा व्यवस्थिता।
रुद्राण्याश्चाष्टधा भेदं दृष्ट्वा रुद्रोऽपि शङ्करः।
आत्मानमष्टधा भित्त्वा उपास्ते परमेश्वरम्॥
कपालमोचनं नाम क्षेत्रपालं यमेश्वरम्।
मार्कण्डेयं तथेशानं विश्वेशं नीलकण्ठकम्॥
वटमूले वटेशञ्च लिङ्गान्यष्टौ महेशितुः।
यानि दृष्ट्वा तथा स्तुत्वा पूजयित्वा विमुच्यते॥”
तत्र जगन्नाथस्याविर्भावकारणम्।

जैमिनिरुवाच।

“इन्द्रद्युम्नस्य नृपतेः क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे।
जगदीशप्रसादाय पितामहनिदेशतः॥
एकोनं क्रमशः संख्यामवाप पृथिवीपतेः॥
सहस्रं हयमेधस्य यथावद्विधिचोदितम्।
कृत्वा समाप्तिमात् पूर्व्वं या रात्रिरभवद्द्विजाः!॥
तस्यास्तुरीयप्रहरे ध्यायतो विष्णुमव्ययम्।
ध्याने तस्मिन् ददर्शासौ महाभाग्यवशान्नृपः॥
प्रत्यक्षमिव स श्वेतद्वीपं स्फाटिकनिर्म्मितम्।
तन्मध्ये ददृशे देवं शङ्खचक्रगदाधरम्॥
नीलजीमूतसङ्काशं वनमालाविभूषितम्।
दक्षपार्श्वे स्थितं तस्य अनन्तं धरणीधरम्॥
हललाङ्गलशङ्खाजस्फुरद्धाकुच्चतुष्टयम्।
दक्षपार्श्वे स्थितां विष्णोर्लक्ष्मीं तां शुभलक्षणाम्॥
वराभयाजहस्तां वै कुङ्कुमाभां सुलोचनाम्।
ददर्श पद्मासनगां लावण्याम्बुधिपुत्त्रिकाम्॥
पितामहञ्च ददृशे पुरतोऽस्य कृताञ्जलिम्।
वामपार्श्वस्थितं चक्रं सर्व्वज्ञानमयं विभोः॥
ततः प्रवहते स्नात्वा नृपतेर्वाजिमेधिका।
शस्तैः स्तोत्रैर्दिव्यदृग्भिर्वर्णक्रमसमुज्ज्वलैः॥
दक्षिणे तटभूदेशे विश्वेश्वरसमीपतः।
नियुक्ताः सेवका राज्ञा ससम्भ्रममुपस्थिताः॥
न्यवेदयन्तो नृपतिं कृताञ्जलिपुटा द्विजाः।
देव! दृष्टो महाश्चर्यस्तटभूमौ महोदधेः॥
प्रविष्टाग्रसमुद्रान्तकल्लोलप्लवमूलकः।
माञ्जिष्ठवर्णः सर्व्वत्र शङ्खचक्राङ्कितः प्लवन्॥
न दृष्टपूर्व्वो वृक्षोऽयमुद्यत्सूर्य्यनिभांशुना।
नियुक्तानां वचः श्रुत्वा राजा नारदमब्रवीत्॥
तत् किं निमित्तं यद्दृष्टं तच्छ्रेष्ठं वदन्ति ते।
नारदः प्रहसन् वाक्यमुवाच नृपसत्तमम्॥
उपस्थितन्तु ते भाग्यं स्वप्ने यद्दृष्टवान् पुरा।
श्वेतद्वीपे विश्वमूर्त्तिर्दृष्टो यो विष्णुरव्ययः॥
तदङ्गस्खलितं लोम तरुत्वमुपपद्यते।
तद्धाम्यवशगः सर्व्वलोकानां नयनातिथिः॥
भविष्यति महाराज! सर्व्वकल्मषनाशनः।
समाप्यावभृथस्नानं तटान्ते सरितां पतेः॥
उत्सवं सुमहत् कृत्वा कृतकौतुकमङ्गलम्।
महावेद्यां स्थापयाच यत्नेशं तरुरूपिणम्॥
विचार्य्येत्थं मुदा युक्तौ तौ च नारदभूभुजौ।
सुसन्नद्धौ ततो यातौ यत्रासौ भगवान् द्रुमः॥
पुनः पुनः प्रणम्यैनं हर्षाश्रुनयनो नृपः।
शिबिरेणाहारयामास तरुं कल्लोललोहितम्॥
स्नगन्धालेपनं दिव्यं महावेद्यां निविश्य तु।
वचसा नारदस्यैनं पूजयामास पार्थिवः॥
पूजावसाने पप्रच्छ नारदं मुनिसत्तमम्।
कीदृशीं प्रतिमां विष्णोर्घटयिष्यति कः पुनः॥
विचारयन्तौ तावित्थं यावन्नारदपार्थिवौ।
अशरीरा ततो वाणी शुश्राव चान्तरीक्षतः॥
अपौरुषेयो भगवान् सद्विचारपथे स्थितः।
सगुप्तायां महावेद्यां स्वयं सोऽवतरिष्यति॥
प्रच्छाद्यतां दिनान्येव यावत् पञ्चदशानि वै।
उपस्थितोऽयं यो वृद्धः शस्त्रपाणिस्तु वर्द्धकी॥
एनमन्तः प्रवेश्यैव द्वारं बध्नन्तु यत्नतः।
बहिर्वाद्यानि कुर्व्वन्तु यावत्तु घटना भवेत्॥
श्रुतश्चाहटनाशब्दो वाधिर्य्यान्धत्वदायकः।
नरकं वसतिश्चैव कुर्य्यात् सन्तानसाधनम्॥
नान्तः प्रवेशनं कुर्य्यान्न पश्येच्च कदाचन।
नियुक्तान्यः प्रपश्येच्चेन्नाशो राज्यस्य चैव हि॥
प्रजानामपि महाभीतिरन्वता च युगे युगे।
तच्छ्रुत्वा नारदाद्यास्ते यथोक्तं विष्णुना स्वयम्॥
चिकीर्षन्ति तथा कर्त्तुं तत्रायातस्तु वर्द्धकी।
प्रोवाच नृपतिं सोऽथ स्वप्ने दृष्टास्तु याश्च याः॥
ता एवाहं घटिष्यामि दारवा दिव्यरूपिणीः।
इत्युक्त्वान्तर्दधे वेद्यां वृद्धवर्द्धकिरूपधृक्॥
वञ्चनार्थं मनुष्याणां साक्षान्नारायणो विभुः।
ततः स पृथिवीपालस्तथा कृत्वान्तरीक्षगाः॥
यदुवाच गिरां देवी तत्तत् परिचचार च।
निर्व्वाह्य स्वयं देवः क्रमात् पञ्चदशे दिने॥
चतुर्मूर्त्तिः स भगवान् यथा पूर्व्वं मयोदितः।
दिव्यसिंहासनगतो बलभद्रसुदर्शनैः॥
शङ्खचक्रगदापद्मलसद्बाहुर्जनार्द्दनः।
हलं मूषलचक्राब्जं धारयन् पन्नगाकृतिः॥
कृष्णीलतपत्रानम्रसुकुटोज्ज्वलकुण्डलः।
सुभद्रा चारुवदना वराजाभयधारिणी॥
लक्ष्मीः प्रादुर्ब्बभूवेयं सर्व्वचैतन्यरूपिणी।
सुदर्शनन्तु यच्चक्रं सदा विष्णोः करे स्थितम्॥
शाखाग्रस्तम्भमध्यस्थं तद्रूपन्तु तुरीयकम्॥ * ॥
निर्वृत्ते भगवद्रूपे चतुर्द्धा दिव्यरूपिणी॥
लोकानामुपकाराय पुनराहान्तरीक्षगा।
पटैराच्छाद्य सुदृढं नृपते! प्रतिमास्त्विमाः॥
स्वं स्वं वर्णं प्रापयन्तु वर्णकैश्चित्रकर्म्मिणः।
अर्च्चाहीनस्वरूपेण दृष्टाः पापाय चैतव॥
गोपनीयाः प्रयत्नेन पट्टनिर्यासवल्कलैः।
शिल्पिभिः कर्म्मकुशलैर्दृढमाच्छादयान्वतः॥
वर्षे वर्षे च संस्कार्य्या पूर्व्वसंस्कारमोचनात्।
कृते वर्णकलेपन्तु स तु दिव्यचिरन्तनः॥
प्रमादाद्यदि तं लेपमपनीयेत कश्चन।
दुर्भिक्षं मरकं राज्ये सन्ततिश्चास्य क्षीयते॥
नैश्चितश्चान्यथा राजन्! कदाचिदपचारणाः।
मनुष्येश्च च राजेन्द्र! दृष्टाः स्युर्भयहेतवः॥
तस्मात् सुचिरा रक्षा वर्णलेपविलेपिताः।
नीलाद्रौ कल्पवृक्षस्य वायव्यां शतहस्त
प्रदेशे सुमहत्स्थाने प्रासादं सुदृढायतम्।
उत्तरे नरसिंहस्य सहस्रकरसुच्छ्रितम्।
कारयित्वा प्रतिष्ठाप्य तत्रैनं विनिवेशय।
पुरा स्थितः पर्व्वतेऽस्मिन् योऽभ्यर्च्चयति मा
नाम्ना विश्वावसुर्नाम शवरो वैष्णवोत्तमः
तस्य सन्ततिरेवास्य वेपनस्थानकर्म्मणि।
नियुज्यतां महाराज! भविष्यत्सुतपसेषु
ततः स नृपतिः श्रीमान् शिल्पशास्त्रविशार
सत्कारैर्दानमानैश्च योजयामास सादरं
दिने दिने सुघटितः प्रासादो वस्धे द्विजा
परितः पूर्णमासस्तु शुक्लपक्षे यथा शशी।

नारद उवाच।

प्रवर्षं बहु राजेन्द्र! स्थित्वा चास्मिन् चिरं
आराधय जगन्नाथसुपचारैर्महोत्सवैः।
पितामहं प्रष्टुकामो गत्वा चैरन्तिकं विभो
उपदेक्ष्यति सोऽप्यस्य यथाकालात् महोत
उभौ तौ दिव्ययानेन जग्मतुर्म्मुनिभूभुजौ।
प्रदक्षिणीकृत्य हरिं सोममण्डलमध्यमम्।
दृष्ट्वा पितामहं दूरात् स्रष्टारं जगतां नृपः
अमन्यत द्विजश्रेष्ठाः साक्षाद्धावमवं हरि
शनैः शनैर्ययौ भूपः प्रणनाम कृताञ्जलिः
स्तुवन् प्रणिपतन् भूमौ साध्वसस्खलितं प्र
जानन्नपि हि तत् कार्य्यं मानयन्नृपसत्तमम्
उवाच परमप्रीत इन्द्रद्युम्नं पितामहः।
किमर्थमागतोऽस्यत्र तद् ब्रूहि हृदयस्थित

इन्द्रद्युम्न उवाच।

आविर्ब्बभूव भगवान् भूतभव्यभवत्प्रभुः।
गत्वा देवं जगन्नाथं स्थापयिष्यसि च प्रभो

ब्रह्मोवाच।

त्वमग्रतोऽधरां गत्वा यावत् सम्भारसंहृतिम
करिष्यसि महाभाग! तावदेव व्रजाम्यहम्
इन्द्रद्युम्नोऽपि हृष्टात्मा दृष्ट्वा भार्य्यां श्रियं
द्विजा
आजगाम भुवं विप्रा विधिना चानुमोदित
आगत्य च जगन्नाथं चिरादुत्कण्ठमानसः
दण्डवत् प्रणनामासौ चनरोमाञ्चकञ्चुकः।
ततः क्रमात् सम्बहृषे विमानाग्रे प्रजापतेः
स्वर्णहंसप्लुतैः स्कन्धैरुह्यमानं समन्ततः।
प्रणिपत्य जगन्नाथं त्रिः परीत्य पितामहः।
आनन्दसिन्धुसंमग्नः सरोमाञ्चवपुः स्वयम्।
समुत्तस्थौ ततो ब्रह्मा कृतस्वस्त्ययनः स्वयम्
ऋषिभिर्नारदाद्यैश्च विप्रैर्ब्राह्मणैस्तथा।
प्रासादद्वारि रचिते रत्नस्तम्भेऽथ मण्डपे।
वासयित्वाभिषेकाय सम्मुखादर्शमण्डले।
सुवासितै रत्नकुम्भैस्तीर्थवार्य्युपसंभृतैः।
युक्ताभ्यां स्त्रीपुरुषयोरभिषेकं पितामहः।
चकार भगवान् लोकसंग्रहार्थं द्विजोत्तमाः
ततोऽभ्यलङ्कृतान् देवान् सम्यमाल्योपशोभित
नीराजयित्वा विधिवत् स स्वयं लोकभावनः।
रत्नसिंहासने रम्ये स्थापयामास भक्तितः।
स्थापयित्वा जगन्नाथं वृद्धा तस्य हरमुखम्।

आयुष्कं मन्वराजं सहस्रं प्रजजाप ह ॥
देवप्रतिष्ठामये पक्षे अष्टम्यां पुष्ययोगत: ।
कृता प्रतिष्ठा भो विप्राः शोभने गुरुवासरे ॥”
तत्प्रसादमाहात्म्यं यथा,—
“बहून् नियोजयेत्तत्र लोकान् वैवर्णिकानुत ।
लौकिकव्यवहारोऽयं पचति श्रीः स्वयं भुवम् ॥
भुङ्क्ते नारायणो नित्यं तथा पक्वं शरीरवान् ॥
अन्नं तद्धि नैवेद्यं पापघ्नं मूर्द्ध्नि धारणात् ।
भक्षणात्मद्यपानादिमहादुरितनाशनम् ॥
आघ्राणाज्जनितं पापं दर्शनाद्दृष्टिजं तथा ।
आस्वादाद्वाक्कृतं पापं श्रावणाच्च व्यपोहति ॥
स्पर्शनात् त्वक्कृतं पापं मिथ्यालापं तथा द्विजाः ॥
गात्रे लेपाद्धेतु पापं शारीरं वै न संशयः ॥
महापवित्रं हि हरेर्निवेदितं
नियोजयेद्यः पितृदेवकर्म्मसु ।
तृप्यन्ति तस्मै पितरः सुराश्च
प्रयान्ति लोकं मधुसूदनस्य ॥
नातः परं हि वक्ष्यामि रहस्यं भो द्विजाः ॥
नराणां रूपमास्थाय तदश्नन्ति दिवौकसः ॥
विष्णुालयगतं तद्धि निर्म्माल्यं पतितादयः ।
स्पृशन्ति चेन्न दुष्टं हि यथा विष्णुस्तथैव तत् ॥
निन्दन्ति ये तदन्नं मूढाः पण्डितमानिनः ।
स्वयं दण्डधरस्तेषु सहते नापराधिनः ॥
येषामत्र न दण्डः स्याद्भुवा तेषां हि दुर्गतिः ।
कुम्भीपाके महाघोरे पच्यन्ते तेऽतिदारुणे ॥
चिरस्थमपि संशुष्कं नीतं वा दूरदेशतः ।
यथा तथोपयुक्तं तत् सर्व्वपापापनोदनम् ॥
नैवेद्यान्नं जगन्नाथे गाङ्गं वारि समं द्वयम् ।
दृष्टिस्पर्शनचिन्ताभिर्भक्षणादघनाशनम् ॥”
इत्युत्कलखण्डम् ॥ * ॥

स च कलेर्दशसहस्रवर्षपर्य्यन्तं पृथिव्यां स्थास्यति। यथा,—
“शालग्रामो हरेर्मूर्त्तिर्जगन्नाथश्च भारतम् ।
कलेर्दशसहस्रान्ते ययौ त्यक्त्वा हरेः पदम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

(स्वनामख्यातो बहुग्रन्थकर्त्ता पण्डितविशेषः। अयं हि तैलङ्गवंशोद्भवः। अस्य पिता पेरमभट्ट इति ख्यातः। असौ पण्डितराजजगन्नाथो दिल्लीप्रभोः शाहजहान्-ज्येष्ठतनयस्य दाराशाहस्य सभायामासीत्। यतोऽनेन जगदाभरणकाव्ये दाराशाहस्यैव यशोवर्णनं कृतम्। अपिच भामिनीविलाससमाप्तौ “दिल्लीवल्लभपाणिपल्लवतले नीतं नवीनं वयः” इत्युक्तम्। दाराशाहस्तु १५८१ एकाशीत्यधिकपञ्चदशशतशकाब्दपर्य्यन्तं जीवित आसीत्। अतः पण्डितराजजगन्नाथोऽयं तात्कालिक इत्यवायातम्। अनेन पण्डितराजपदवी शाहजहानुपनाम्नो दिल्लीप्रभोः प्राप्तेति तत्कृतप्राणाभरणविलासनामकग्रन्थादेवावगम्यते यथा,—
“अथ सकललोकविस्तारविस्तारितमहोपकारपरम्पराधीनमानसेन प्रतिदिनसुदयद्गद्यपद्याद्यनेकविद्याविद्योतितान्तःकरणैः कविभिरुपास्यमानेन कृतयुगीकृतकलिकालेन कुमतितिमिरजालसमाच्छादितवेदपथमार्गविलोकनाय समुद्दीपितसुतर्कदीपज्वालाजालेन मूर्त्तिमतेव गव्यावाप्तप्राणमनःप्रसादेन मायुरकुलकुमुदेन्दुना रायमुकुन्देनादिष्टेन सार्व्वभौमश्रीशाहजहान्प्रसादाधिगतपण्डितराजपदवीविराजितेन तैलङ्गकुलावतंसेन पण्डितजगन्नाथेनासफविलासाख्येयमाख्यायिका निरमीयत। सेयमनुग्रहैक सहृदयानामनुदिनमुल्लासिता भवतात् ॥”

एतत्पण्डितविरचिता बहवो ग्रन्थाः सन्ति। तेषु अद्यावधि ज्ञाताश्चेते, रसगङ्गाधरः १, यमुनावर्णनचम्पूः २, रतिमन्मथनाटकम् ३, वसुमतीपरिणयनाटकम् ४, जगदाभरणकाव्यम् ५, प्राणाभरणकाव्यम् (कामरूपदेशाधिपस्य प्राणनारायणमहीपस्य स्तुतिरूपोऽयं ग्रन्थः) ६, पीयूषलहरी ७, अमृतलहरी (यमुनास्तुतिरूपोऽयं ग्रन्थः) ८, सुधालहरी (सूर्य्यस्तवरूपोऽयं ग्रन्थः) ९, करुणालहरी (विष्णुलहरी वा) १०, लक्ष्मीलहरी ११, भामिनीविलासः १२, मनोरमाकुचमर्द्दिनी १३, अश्वधाटीकाव्यम् १४, आसफविलासः १५ ॥ * ॥

तर्कपञ्चाननोपाधिकोऽपरपण्डितविशेषः। अयं हि विवादभङ्गार्णवसेतु-रामचरितादिग्रन्थानां प्रणेता। पितास्य रुद्रदेवः माता च अम्बिका। रुद्रदेवस्तु चतुःषष्टितमवयसि पूर्व्वसहधर्म्मिण्यां समुतायां मृतायां संसारविरक्तः काशीवाससुखमभिलषन् चिरसुहृदं नित्यानन्दपुरनिवासिनं ज्योतिर्विद्याविशारदं सुप्रसिद्धं चन्द्रशेखरवाचस्पतिमभिगम्य स्वीयान्तिमदशाफलाफलं पृष्टवान्। चन्द्रशेखरस्तु रुद्रदेवस्य जन्मलग्नानुसारतश्चरमे वयसि सुपण्डितपुत्रलाभरूपं शुभफलमवगम्य वासुदेवनाम्नः कस्यचिद् विप्रवरस्याम्बिकानाम्नीं कन्यासुद्वाहयामास। रुद्रदेवस्तु ज्योतिर्विद्यापारदर्शिनश्चन्द्रशेखरस्य वाक्यादम्बिकां परिणीय सत्पुत्रप्राप्तिकामो काशीमभिगम्य विश्वेश्वरसुहृदयैकविंशतिपुरश्चरणं कृतवान्। चरमपुरश्चरणदिवसीययामिन्याः शेषयामे प्राप्तसत्पुत्रलाभस्वप्नः प्रहृष्टमनाः पुनः स्वस्थानं त्रिवेणीप्रदेशं प्रत्यावृत्य गार्हस्थ्यधर्म्मानुरक्तो बभूव। अथ गच्छति काले पतिपरायणाम्बिका गर्भमुपलभ्य १६१६ शके (११०१ परिमितवङ्गाब्दे) सौराश्विनस्य देवीपक्षीयपञ्चम्यां पुत्ररत्नं जगन्नाथं प्रसूतवती। रुद्रदेवस्तु नवजातपुत्रस्य जातसंस्कारादिकं विधाय राश्यनुसारतो रामराम इति नाम चक्रे परं कुमारस्य मातामहो वासुदेवः अस्मिन्नेव समये श्रीजगन्नाथक्षेत्रात् तीर्थस्थानात् प्रत्यावृत्य दौहित्रमुखं दृष्ट्वा जगन्नाथ इत्याख्ययैनमयोजयत्। ततः प्रभृत्येवायं जगन्नाथ इति नाम्ना प्रसिद्धोऽभूत्।

अयन्तु बाल्यावस्थायामतीवचञ्चलप्रकृतिर्दुर्द्दान्तोऽपि स्ववियशक्तिबलबादितादिगुणनिकरैश्च बहूनां नितरां प्रियपात्रमासीत्। अयं प्रथमतः पितृसन्निधाने व्याकरणमधीत्य ततो ज्येष्ठतातस्य न्यायलङ्कारोपनामकस्य भवदेवस्य समीपे साहित्यादिकमधीतवान्। ततो भवदेवस्य परलोकप्राप्त्यनन्तरं कामालपुरनिवासिनं रघुदेवविद्यावाचस्पतिं अध्यापकत्वेन स्वीकृत्य दर्शनशास्त्रादिचिन्तया कालं यापयामास। अस्य एतादृशी प्रखरा स्मृतिशक्तिरासीत् यदनधीतस्यापि भिन्नदेशीयभाषायां निबद्धस्य ग्रन्थस्य द्विचिपत्राणि एकवारमात्रमाकर्ण्यैवायं अनर्गलं अभ्रान्त इव आवर्त्तयितुं समर्थः। एतादृशीमेधाशक्तिरेवैनं अल्पसमयेन बहुशास्त्रपारयायिनमकरोत्।

पञ्चदशवर्षसमय एवासौ शैपदीनाम्नीं सुलक्षणां कन्यामुपनीतवान्। विवाहात् परमेवास्य ज्येष्ठतातो भवदेवः परलोकं गतः। माता तु पूर्व्वमेव कालधर्म्ममुपगता पिता च चतुर्व्विंशतिवर्षकमेनमपलोक्यैव इह लोकं तत्याज। पितृवियोगानन्तरमेवायं छात्राणध्यापयितुं प्रवृत्त आसीत्।

अथ कदाचित् वर्द्धमानाधिपतिर्महाराजत्रिलोकचन्द्रबाहादुरोऽस्य पाण्डित्यप्रभावमवगम्य राजसभामधिरोहयितुं निमन्त्रयामास। जगन्नाथस्तु राजप्रसादमुपलभ्य राजसभां प्रविश्य तर्कजालेन तत्रस्थान् पण्डितान् जितवान्। महीपतिस्तु जगन्नाथस्य तादृशीं बुद्धिशक्तिं मेधाशक्तिञ्चावलोक्य विशेषेण परीक्षितुं पथि दृष्टस्य समग्रवस्तुनो वार्त्तां विज्ञापयितुमादिदेश। जगन्नाथस्तु नृपतेर्मनोऽभिप्रायमवगम्य त्रिवेणीप्रदेशात् वर्द्धमानपर्य्यन्तं यावत् पथि स्थितानां प्रत्येकपादपमन्दिरादीनामपि वृत्तान्तं कथयामास। राजा तु स्वकर्म्मचारिभिरेतद्वृत्तान्तस्य याथार्थ्यमुपगम्य सातिशयेनानन्दितो बभूव।

एकदा मुर्शिदावादाख्यप्रदेशनृपतेर्यवनस्य मन्त्री नन्दकुमारोऽस्य पाण्डित्यमवगम्य (नवाव) महीपतिसमीपमेनमानयामास। नृपतिस्तु बहुविधैर्दुरूहप्रश्नैरेनं वञ्चयितुमभिललाष परं जगन्नाथः स्वीयबुद्धिप्राखर्य्येण नृपतिकृतप्रश्नानां सदुत्तरं दत्त्वा तं सन्तोष्य च तस्माद् बहुलार्थप्रदां भूम्यादिसम्पत्तिं लब्धवान्।

अथ कालचक्रगत्यनुसारतो यवनराजानां वैभवरविरस्तं गतः इंराजराजानां सौभाग्यसमयः समुपागतश्च। तदा इंराजनृपसचिवस्तदानीन्तनप्रजारक्षणार्थं विचारकार्य्यस्य सौकर्य्याय जगन्नाथतर्कपञ्चाननं समाहूय व्यवहारोपयोगिनं ग्रन्थमेकं प्रणेतुमादिदेश। जगन्नाथस्तु नवीननृपतिभिस्तथादिष्टः “विवादभङ्गार्णवसेतु” नामकं ग्रन्थं प्रणीतवान्।

अस्य द्विषष्टितमवयसि सहधर्म्मिणी शैपदी बहुपुत्रपौत्रादिकं संरक्ष्य परलोकं गता। अस्य द्वौ पुत्रौ तिस्रः कन्याश्चाभवन्। पुत्रयोर्मध्ये रामसार्व्वभौम एव ज्येष्ठः प्रतिभाशाली बहुशास्त्र-

पारदर्शी च। जगन्नाथोऽयमन्तिमावस्थायां हृष्ट-प्रपौत्रादिसुखमवलोक्य अतिदुर्लभमेतादृशं संसारसुखमनुभूय शाकनरपतेः १७२६ वत्सरे (१२१४वङ्गाब्दे) आश्विनकृष्णपञ्चमीयुक्ततृतीयायां गङ्गातीरे प्राणान् तत्याज। मृत्योः प्राक्काल-पर्य्यन्तमेवास्येन्द्रियशैथिल्यं न जातम्। गङ्गा-तीरं गतेन सुमुमुर्षुणामुना मृत्युप्राक्काले कृतः श्लोको यथा,—

"केचिद्‌ ब्रह्म निराकारं नराकारञ्च केचन।
वयन्तु दीर्घयोगेन नीराकारमुपास्महे॥" इति॥)

जगन्नुः, पुं, (जगता विश्वस्थजीवजातेन नम्यते इति। जगत्+नम्+बाहुलकात् डुः। यद्वा, नु+क्विप् पृषो। नु नवनं स्तुतिरित्यर्थः जगति विश्वसंसारे नुः स्तुतिर्यस्य। सर्व्वजीवस्तुतत्वा-देवास्यतथात्वम्।) अग्निः। जन्तुः। इति विश्वः शब्दरत्नावली च॥ जगन्नुरपि पाठः॥

जगरः, पुं, (जागर्त्ति संग्रामेऽनेनेति। जागृ+अप्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) कवचः। इति हेमचन्द्रः। ३। ४३०॥

जगलः, पुं, (पुनःपुनरतिशयेन वा गलतीति। गल चरणे+यङ्लुगन्तात् अच्। संज्ञापूर्व्वक-त्वात् "दीर्घोऽकितः।" ७।४।८३। इति न दीर्घः। यद्वा, जन्+डः। जः जातः सन् गलति निर्गच्छ-तीति। गल+अच्।) सुराकल्कम्। मेया इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। मेदकः २। इत्य-मरः। २। १०। ४२॥ (यथा, शार्ङ्गधरे मध्य-खण्डे दशमेऽध्याये।
"तदधो जगलो ज्ञेयो मेदको जगलाह्वनः॥")
मदनवृक्षः। पिष्टमद्यम्। (तद्गुणा यथा,—
"शूलप्रवाहिकाटोपकफवातार्शसां हितः।
जगलो ग्राहिरूक्षोष्णः शोफघ्नो भक्तपाचनः॥"
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये॥
"ग्राह्युष्णो जगलः पक्ता रूक्षस्तृट्कफशोफहृत्।
हृद्यः प्रवाहिकाटोपदुर्नामानिलशोषहृत्॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये॥)
धूर्त्ते, त्रि। इति मेदिनी। ले, ६१॥ कवचः। रलयोरैक्यात्॥ गोमये, क्ली। इति रत्नमाला॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"गोमयं जगलं गोविट् गोहन्नं तच्च गोशकृत्॥")

जग्धं, त्रि, (अद्यते स्म इति। अद् भक्षणे+क्तः। "अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति।" २। ४। ३६। इति जग्ध्यादेशः। इकार उच्चारणार्थः।) भुक्तम्। इत्यमरः। ३। २। १११॥
("स्निग्धं घनं कुटजवल्कमजन्तु जग्धम्॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽतीसाराधिकारे॥)

जग्धिः, स्त्री, (अद भक्षणे+क्तिन्। "अदो जग्धि-र्ल्यप्ति किति।" २। ४। ३६। इति जग्ध्या-देशः।) सहभोजनम्। इत्यमरः। २।९।५५॥ भक्षणम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, मनौ। ३। ११५।
"अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्व्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः।
स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः॥")

जग्मिः, पुं, (गच्छति इतस्ततो वातीति। गम+"आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च।" ३।२।१७१। इत्यस्य "भाषायां धाञ्कृसृगमिजनि-नमिभ्यः।" इति वार्त्तिकोक्त्या किः द्वित्वञ्च।) वायुः। इति केचित्॥

जघनं, क्ली, (हन्यते इति। हन्+"हन्तेः शरीरा-वयवे द्वे च।" उणां। ५। ३२। इति अच् द्वित्वञ्च। "अभ्यासाच्च।" ७। ३। ५५। इति कुत्वम्।) स्त्रीकट्याः पुरोभागः। (यथा, माघे। ५। २९।
"नाभिह्रदैः परिगृहीतरयाणि यत्र
स्त्रीणां बृहज्जघनसेतुनिवारितानि॥",)
कटिः। इति मेदिनी। ने, ६७॥ (यथा, देवी-भागवते। १। ९। ८१।
"भगवान् द्विगुणं चक्रे जघनं विस्मितौ तदा।
शीर्षे सन्दधतां तत्र जघने परमाद्भुते॥")

जघनकूपकौ, पुं, (जघनकूपे इव कायतः इति। कै+कः।) कुकुन्दरौ। इति हलायुधः॥ द्विवचनान्तोऽयं शब्दः॥

जघनेफला, स्त्री, (जघने इव मध्यभागे फलमस्याः।) काकोडुम्बरिका। इत्यमरः। २। ४। ६१॥

जघन्यः, त्रि, (कुटिलं हन्यते निन्द्यते इति। हन+यङन्तात् अचो यत्। अनित्यमागमशासन-मिति नुगतोऽनुनासिकान्तस्येति न नुक्। यद्वा, जघनमिव। "शाखादिभ्यो यत्।" ५। ३। १०३। इति यत्।) चरमः। (यथा, वैद्यकचक्र-पाणिसंग्रहे स्नेहाधिकारे।
"उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिरक्षैश्च मध्यमे।
जघन्यस्य पलार्द्धेन स्नेहक्वाथ्यौषधेषु च॥")
गर्हितः। (यथा, महाभारते। २। ३५। १३।
"तत्र द्यूतमभवन्नो जघन्यं
तस्मिन् जिताः प्रव्रजिताश्च सर्व्वे॥" ॥)
जघने कटिदेशे भवम्। दिगादित्वात् यत्।)
मेहने, क्ली। इति मेदिनी। ये, ८३॥ पुं, शूद्रः। इति शब्दरत्नावली॥ (हीनजातिमात्रम्। यथा, मनौ। ८। ३६६।
"उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति॥"
"हीनजातिस्तूत्कृष्टजातीयां कन्यामिच्छन्ती-मनिच्छन्तीं वा गच्छन् जात्यपेक्षयाऽङ्गच्छेदन-मारणात्मकं वधमर्हति॥" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥ *॥ पृष्ठभागः। यथा, रामा-यणे। २। १०४। २९।
"ततो जघन्यं सहितैः स्वमन्त्रिभिः
पुरप्रधानैश्च तथैव सैनिकैः।
जनेन धर्म्मशतमेन धर्म्मवा-
नुपोपविष्टो भरतस्तदाग्रजम्॥"
"जघन्यं जघनभागं पृष्ठभागमाश्रितः सन्।"
इति तट्टीकायां रामानुजः॥ *॥ राजानुचर-विशेषः। यथा, बृहत्संहितायाम्। ६९। ३१, ३३—३४।
"पश्चापरे वामनको जघन्यः
कुब्जोऽपरो मण्डलकोऽथ सामी।
पूर्व्वोक्तभूपानुचरा भवन्ति
सङ्कीर्णसंज्ञाः स्युरतः परेऽन्ये॥"
"मार्जारनेत्रो तु जघन्यनामा
स्वक्षेत्रतुल्यश्रवणः सुगन्धिः।
शुक्रेण सारः पिशुनः कविश्च
रूक्षच्छविः स्थूलकराङ्गुलीकः।
क्रूरो धनी स्थूलमतिः प्रतीत-
स्ताम्रच्छविः स्यात् परिहासशीलः।
उरोऽङ्घ्रिहस्तेष्वविशक्तिपाश-
परश्वधाङ्कश्च जघन्यनामा॥")

जघन्यजः, पुं स्त्री, (जघन्ये चरमे जायते इ[ति]। जन्+"सप्तम्यां जनेर्डः।" ३। २। ९[७]। इति डः।) शूद्रः। कनिष्ठे, त्रि। इति मेदि[नी]। जे, ३२॥ (यथा, महाभारते। १। ६५। १[६]।
"एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते।
जघन्यजस्तु सर्व्वेषामादित्यानां गुणाधिकः।")

जघ्निः, पुं, (हन्यते इति। हन+"आदृ[गमहनजनः किकिनौ लिट् च।" ३।२।१७१ ...] हनेति।" ३। २। १७१। इति किन् द्वित्व[ञ्च] हननयोग्याङ्गम्। इति संक्षिप्तसारः॥ ([यथा,] ऋग्वेदे। ९। ६१। २०।
"जघ्निर्वृत्रममित्रियं सस्निर्वाजं दिवे दिवे।")

जघ्नुः, त्रि, (हन्तीति। हन वधे+"कुर्भ्र[श्च।"] उणां। १। २३। चकारात् हन्तेरपि कुः द्वित्व[ञ्च।] हन्ता। हननकर्त्ता। इत्युणादिकोषः॥

जङ्गमः, त्रि, (पुनः पुनर्गच्छतीति। गम्+य[ङ्] अच्।) अस्थावरः। गतिशक्तिविशिष्टः। [तत्] पर्य्यायः। चरिष्णुः २ चरः ३ त्रसः ४ इ[ङ्गम्] ५ चराचरः ६। इत्यमरः। ३। १। ७४॥ (य[था,] रघौ। २। ४४।
"मान्यः स मे स्थावरजङ्गमानां
सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः॥"
"ओषधयस्तावद्द्विविधाः स्थावरा जङ्गमा[श्च]"
"जङ्गमास्वपि चतुर्व्विधा जरायुजाण्डज[स्वेद]जोद्भिज्जाः। तत्र पशु-मनुष्य-व्यालादयो ज[रा]युजाः। खग-सर्प-सरीसृप-प्रभृतयोऽण्ड[जाः।] कृमिकीटपिपीलिकाप्रभृतयः स्वेदजाः। [इन्द्र]गोपमण्डूकप्रभृतय उद्भिज्जाः॥" इति [सुश्रुते] सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये॥)

जङ्गमकुटी, स्त्री, (जङ्गमा गतिशक्तिवि[शिष्टा] कुटी गृहमिव।) छत्रम्। इति त्रिकाण्डशे[षः॥]

जङ्गलं, त्रि, (पुनः पुनरतिशयेन वा गलती[ति।] गल+यङ्+अच्। पृषोदरादित्वात् साधु[ः।] निर्व्वारिदेशः। इति शब्दरत्नावली॥ नि[र्ज्जल]स्थानम्। पिशिते, क्ली। इति मेदिनी। ते, [...]

जङ्गालः, पुं, (जङ्गं कुटिलगतिं जलति [...]तीति। जल+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१ इत[ि...] रोधविशेषः। जाङ्गाल इति भाषा। [तत्] पर्य्यायः। आलिः २ पद्धारः ३ सेतुः [४] संवरः ५। इति जटाधरः॥

जङ्गुल, क्ली, विषम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जङ्घा, स्त्री, (जङ्घन्यते कुटिलं गच्छतीति। [हन] वधे गतौ च यङ्लुगन्तात्+"अर्त्तिभ्योऽपीति[...]

।) गुल्फयोर्व्वाम्भोभाग: । जाङ् इति
रा॥ तत्पर्य्याय: । प्रसृता २ । इत्यमर: ॥
ा ३ टङ्कम् ४ टङ्किका ५ । इति शब्दरत्ना-
ी ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १३३ । १६ ।
[illegible]र्निमज्जता घाम्नो जङ्घायां प्रपतिष्यता ॥")
ारिक:, पुं, (जङ्घा तत्साध्यगतिरेव आकरो
ष: जीविकानिर्व्वाहधनस्येत्यर्थ: । सोऽस्य-
ति । जङ्घाकर + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ ।
५ । इति ठन् ।) धावक: । तत्पर्य्याय: ।
िक:२ । इत्यमर: । २ । ८ । ७३ ॥ जाङ्घ-
ी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
त्राणं, क्ली, (त्रायतेऽनेनेति । त्रै + करणे
ट् । त्राणं वर्म्म । ततो जङ्घायास्त्राणमिति ।)
ासन्नाह: । तत्पर्य्याय: । मङ्‌क्षुरम् २ ।
त त्रिकाण्डशेष: ॥
ल:, त्रि, (प्रशस्ता वेगवतीत्यर्थ: जङ्घास्य-
ति । जङ्घा + "सिध्मादिभ्यश्च ।" ५।२।९७। इति
च् । जङ्घाबलेनैव वेगस्य जननात्तथात्वम् ।)
तिवेगवान् । तत्पर्य्याय: । अविजव: २ । इत्य-
र: । २ । ८ । ७३ ॥ (यथा, काशीखण्डे
ामाहात्म्ये । २९ । ६४ ।
ाह्नवीव्या जगन्माता जय्या जङ्घाल-
वीचिका ॥")
िरण: । एण: । कुरङ्ग: । ऋष्य: । पृषत: ।
ु: । शम्बर: । राजीव: । मुण्डी । (यथा,—
ैणहरिणर्क्ष्यकुरङ्गकरालकृतमालशरभ-
ंष्ट्राएषतचारुष्कारङ्गमातृकाप्रभृतयो
ाला मृगा: कषाया मधुरा लघवो वातपित्त-
ाशीतला बद्धमूत्रा वह्निशोधनाश्च ॥" इति
ुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याय: ॥)
ी मांसगुणा: ।
ाला: प्रायश: सर्व्वे पित्तश्लेष्महरा: स्मृता: ।
िद्वातकराश्चापि लघवो बलवर्द्धना: ॥"
इति भावप्रकाश: ॥
मूलं, क्ली, (जङ्घाया: मूलं रोगविशेष: ।)
ावेदना । तस्यौषधं यद्,—
रीतकी शृङ्गवेरं देवदारु च चन्दनम् ।
ययेच्छागदुग्धेन अपामार्गस्य मूलकम् ॥
ामूलमूरुस्तम्भं सप्तरात्रे तु नाशयेत् ॥"
इति गारुडे १८७ अध्याय: ॥
ुधि । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा-परं-अकं-
।) जजति । युधि योधने । इति दुर्गादास: ॥
र युधि । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा-परं-
ं-सेट् ।) र, जञ्जति । युधि योधने । इति
ादास: ।
क:, त्रि, (पुन:पुनरतिशयेन वा जपतीति ।
+ यङ् + "यजजपदशां यङ: ।" ३ । २ । १६६ ।
ऊक: ।) पुन:पुनर्जपकर्त्ता । इति मुग्ध-
ाम् ॥
संहतौ । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा-परं-
ं-सेट् ।) जटति केशा: परस्परं सम:
ादित्यर्थ: । इति दुर्गादास: ॥

जटा, स्त्री, (जटति परस्परं संलग्ना भवतीति । जट् + अच् । यद्वा, जायते प्रादुर्भवतीति । जन् + "जनेष्टन् लोपश्च ।" उणां । ५ । ३० । इति टन् अन्त्यलोपश्च ।) व्रतिनां शिखा । लम्बकच: । तत्पर्य्याय: । सटा २ । इत्यमर: ॥ जटि:३ जटी४ जूट:५ जुटकम्६ शटम्७ कोटीरम् ८ जूटकम् ९ हस्तम् १० । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।३।११२।२।
"नीला: प्रसन्नाश्च जटा: सुगन्धा
हिरण्यरज्जुग्रथिता: सुदीर्घा: ॥")
मूलम् । यथा,—
"यदि न समुद्धरन्ति यतयो हृदि कामजटा
दुरधिगमोऽसतां हृदि गतोऽस्मृतकण्ठमणि: ॥"
इति श्रीभागवते श्रुतिस्तवे ८७ अध्याय: ॥
मांसी । इति मेदिनी । टे, १५ ॥ रुद्रजटा ।
(यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ७ अध्याये ।
"कालेयकं पद्मकञ्च मधुकं नागरं जटाम् ॥")
शतावरी । इति राजनिर्घण्ट: ॥ कपिकच्छु: ।
इति रत्नमाला ॥ (वेदपाठविशेष: । यथा,—
"जटा माला शिखा लेखा ध्वजो दण्डो रथो
घन: ।
अष्टौ विकृतय: प्रोक्ता: क्रमपूर्व्वं महर्षिभि: ॥")
जटाजूट:, पुं, (जटानां जूट: समूह: ।) जटा-
समूह: । यथा, महानाटके ।
"जटाजूटग्रन्थिं द्रढयति रघूणां परिवृढ: ॥"
शिवजटा च ॥
जटाज्वाल:, पुं, (जटेव ज्वाला यस्य ।) प्रदीप: ।
इति हारावली । २४ ॥
जटाटङ्क:, पुं, (जटा टङ्क इवास्य ।) शिव: ।
इति त्रिकाण्डशेष: ॥
जटाटीर:, पुं, (जटामटतीति । अट् + बाहु
लकादीरन् ।) शिव: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥
जटाधर:, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । जटाया
धर: ।) शिव: । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । १७ । १२६ ।
"त्रिनेत्रश्च विरूपाक्षो मणिविद्धो जटाधर: ॥")
बुद्धभेद: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ पर्य्याय-
नानार्थकोषाख्याभिधानतन्त्रकारश्च ॥ (स्कन्द-
स्यानुचरविशेष: । यथा, महाभारते । ९ ।
४५ । ५९ ।
"परिश्रुत: कोकनद: प्रलम्बकेशो जटाधर: ॥"
देशविशेष: । स तु दाक्षिणात्यप्रदेश: । यथा,
बृहत्संहितायाम् । १४ । १३ ।
"अथ दक्षिणेन ।" इत्युक्त्वा,—
"क्रौञ्चद्वीपजटाधरकावेर्य्यो रिष्यमूकश्च ॥"
इत्युक्तवान् ॥
जटाधारिणि, त्रि । यथा, रामायणे ।२।८६।२५।
"जटाधरौ तौ द्रुमचीरवाससौ
महाबलौ कुञ्जरयूथपोपमौ ॥")
जटामांसी, स्त्री, (जटां जटाकृतिं मन्यते इति ।
मन + "मनेर्दीर्घश्च ।" उणां ।३ । ६४। इति सो
दीर्घश्च ।) सुगन्धिद्रव्यविशेष: । तत्पर्य्याय: ।
नलदम् २ वहिनी३ पेशी ४ मांसी५ तपस्विजटा६
जटी ७ किरातिनी ८ जटिला ९ लोमशा
१० तपस्विनी ११ । इति रत्नमाला ॥ भूत-
जटा १२ । इति भावप्रकाश: ॥ पेशी १३
क्रव्यादि १४ पिशिता १५ पिशी १६ पेशिनी
१७ जटा १८ हिंसा १९ मांसिनी २० जटाला
२१ नलदा २२ मेषी २३ तामसी २४ चक्र-
वर्त्तिनी २५ माता २६ अमृतजटा २७ जननी
२८ जटावती २९ मृगभक्षा ३० जटामांसी
३१ मिषी ३२ मिषि: ३३ मिसी ३४ मिषिका
३५ मिषि: ३६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या
गुणा: । सुरभित्वम् । कषायत्वम् । कटुत्वम् ।
शीतलत्वम् । कफभूतदाहपित्तनाशित्वम् । कान्ति-
मोदकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ तिक्तत्वम् ।
मेध्यत्वम् । बलप्रदत्वम् । स्वादुत्वम् । त्रिदोषास्र-
वीसर्पकुष्ठनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाश: ॥ अनु-
लेपनेन ज्वरकृच्छ्रतानाशित्वम् । इति राज-
वल्लभ: ॥
जटायु:, पुं, (जटां याति प्राप्नोतीति । या + मृग-
य्वादित्वात् कु: । बाल्यपक्षे जटं संहतमायुर्यस्य ।)
स्वनामख्यातपक्षी । स तु अरुणपुत्र: सम्पातेर-
नुज: दशरथराजसख: सीताहरणसमये राव-
णेन हत: । इति रामायणम् ॥ (यथा, च
महाभारते । ३ । २७८ । १—७ ।
"सखा दशरथस्यासीत् जटायुररुणात्मज: ।
गृध्रराजो महावीर: सम्पातिर्यस्य सोदर: ॥
स ददर्श तदा सीतां रावणाङ्कगतां स्नुषाम् ।
सक्रोधोऽभ्यद्रवत् पक्षी रावणं राक्षसेश्वरम् ॥
अथैनमब्रवीद्‌गृध्रो मुञ्च मुञ्चस्व मैथिलीम् ।
ध्रियमाणे मयि कथं हरिष्यसि निशाचर ! ॥
नहि मे मोक्ष्यसे जीवन् यदि नोत्सृजसे वधूम् ।
उक्त्वैवं राक्षसेन्द्रं तं चकर्त्त नखरैर्भृशम् ॥"
"स वध्यमानो गृध्रेण रामप्रियहितैषिणा ।
खड्‌गमादाय चिच्छेद भुजौ तस्य पतत्रिण: ॥
निहत्य गृध्रराजं स भिन्नाभ्रशिखरोपमम् ।
ऊर्द्ध्वमाचक्रमे सीतां गृहीत्वाङ्केन राक्षस: ॥")
गुग्गुलु । इति मेदिनी । ये, ८४ ॥
("गुग्गुलुर्देवधूपश्च जटायु: कौशिक: पुर: ।
कुम्भोलूखलकं क्लीबे महिषाक्ष: पलङ्कष: ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
"जटायु: कालनिर्य्यास: कौशिकश्च गुग्गुलु: पुर: ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
साम्नोऽप्ययम् । इति हिरूपकोष: ॥ (यथा,
महाभारते । १ । ६६ । ७० ।
"अरुणस्य भार्य्या श्येनी तु वीर्य्यवन्तौ महाबलौ ।
सम्पातिं जनयामास वीर्य्यवन्तं जटायुषम् ॥")
जटाल:, पुं, (जटास्यस्येति । जटा + "सिध्मादि-
भ्यश्च ।" ५ । २ । ९७ । इति लच् ।) कर्च्चूर: ।
वट: । मुष्कक: । गुग्गुलु: । इति राज-
निर्घण्ट: । जटायुक्ते, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, हरिवंशे । १८० । २२ ।
"चीरिण: शिखिनश्चान्ये जटालोर्द्ध्वशिरोरुहा: ॥")

जटाला, स्त्री, (जटाऽस्त्यस्या इति । जटा + "सिध्मादिभ्यश्च । ५ । २ । ९७ । इति लच् । ततष्टाप् । अजादित्वात् टाप् ।) जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्या जटामांसीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

जटावती, स्त्री, (जटा विद्यतेऽस्याः । जटा + मतुप् । मस्य वः । स्त्रियां ङीप् च ।) जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

जटावल्ली, स्त्री, (जटेव वल्ली ।) रुद्रजटा । गन्धमांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

जटिः, स्त्री, (जटति परस्परं संलग्ना भवतीति । जट + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां । ४ । ११७ । इति इन् ।) प्लक्षवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ जटा । समूहः । इत्युणादिकोषः ॥

जटिलः, पुं, (जटा अस्यस्येति । जटा + "लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ।" ५ । २ । १०० । इति इलच् ।) सिंहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (ब्रह्मचारी । यथा, मनुः । ३ । १५१ ।
"जटिलञ्चानधीयानं दुर्ब्बलं कितवन्तथा ॥"
"जटिलो ब्रह्मचारी ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥) जटायुक्ते, त्रि । इति मेदिनी । ले, ६२ ॥ (यथा, कुमारे । ५ । ३० ।
"विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं
शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥")

जटिला, स्त्री, (जटिल + अजादित्वात् टाप् ।) जटामांसी । इत्यमरः । २ । ४ । १३४ ॥ ("जटामांसी भूतजटा जटिला च तपस्विनी ॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) पिप्पली । इति मेदिनी ॥ वचा । उच्चटा । इति रत्नमाला । दमनकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ राधिकाश्वश्रूः । यथा, गौरगणोद्देशे ।
"जटिला राधिकाश्वश्रूः कार्य्यतोऽविशदेव तम् ॥"
(ऋषिपत्नीविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १९७ । १४ ।
"श्रूयते हि पुराणेऽपि जटिला नाम गौतमी ।
ऋषीनध्यासितवती सप्त धर्म्मभृतांवरा ॥")

जटी, स्त्री, (जटि + "कृदिकारादक्तिनः ।" ४ । १ । ४५ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या वा ङीष् ।) पर्कटीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ जटामांसी । इति रत्नमाला ॥

जटी [न्], पुं, (जटा अस्यस्येति । जटा + इनिः ।) प्लक्षवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३२ ॥ (यथा,—
"प्लक्षो जटी पर्क्कटी च पर्क्कटी च स्त्रियामपि ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
स्कन्दस्यानुचरविशेषः । यथा, महाभारते । ९ । ४५ । ५८ ।
"ज्वालाजिह्वः करालश्च शितकेशो जटी हरिः ॥")
जटाविशिष्टे, त्रि । (यथा, महाभारते । ७ । ५० । ४३
"नमो हरो जटी स्थाणुर्गिरीशावरपतिः शिवः ॥")

जटुलः, पुं, (जटति देहे संहतो भवतीति । जट संहतौ + बाहुलकादुलच् ।) जतुकम् । जड़ल इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । कालकः २ पिप्लुः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ४९ ॥

जठरं, त्रि, (जटति एकत्रीभवतीति । जट + बाहुलकादरः टत्वादेशश्च । यद्वा, जायते इति । जन + "जनेररष्ठ च ।" उणां ५ । ३८ । इति अरः ठश्चान्तादेशः ।) बद्धम् । कठिनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शान्तिशतके । ४ । १३ ।
"इदानीमस्माकं जठरकमठपृष्ठकठिना
मनोवृत्तिस्तत् किं व्यसनिविसुखेव चपयसि ॥")

जठरः, पुं क्ली, (जायते गर्भो मलं वा अस्मिन्निति । जन + "जनेररष्ठ च ।" उणां । ५ । ३८ । इति अरः ठश्चान्तादेशः ।) उदरम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, हितोपदेशे । २ । ४४ ।
"पृष्ठतः सेवयेदर्कं जठरेण हुताशनम् ।
स्वामिनं सर्व्वभावेन परलोकममायया ॥"
देशविशेषे, पुं । स तु कूर्म्मविभागे आग्नेय्यां दिशि वर्त्तते । यथा, वृहत्संहितायाम् । १४ । ८ ।
"आग्नेय्यां दिशि कोशलकलिङ्गवङ्गो-
पवङ्गजठराङ्गाः ॥"
तथाच महाभारते । ६ । ९ । ४२ ।
"अत ऊर्द्धं जनपदान् निबोध गदतो मम ।"
इत्युपक्रम्य,—
"जठराः कुक्कुराश्चैव सदशार्णाश्च भारत ! ॥"
इत्युक्तवान् ॥
पर्व्वतविशेषः । यथा, भागवते । ५ । १६ । २७ ।
"जठरदेवकूटौ मेरुं पूर्व्वेणाष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौ द्विसहस्रपृथुतुङ्गौ भवतः ॥"
उदररोगविशेषः ।
"राजी जन्म वलीनाशो जठरे जठरेषु तु ।"
इति निदानस्थाने द्वादशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् । एतत्सम्प्राप्तिर्यथा, सुश्रुते निदानस्थाने ७ अध्याये ।
"कोष्ठादुपर्य्युच्चवदन्नसारो
निःसृत्य दुष्टोऽनिलवेगनुन्नः ।
त्वचः समुन्नम्य शनैः समन्ता-
द्विवर्द्धमानो जठरं करोति ॥")

जठरनुत्, पुं, (नुदतीति । नुद + क्विप् । ततः षष्ठीतत्पुरुषः । एतत्सेवनेनोदरभङ्गादेवास्य तथात्वम् ।) आरग्वधवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जठरामयः, पुं, (जठरस्य आमयो रोगः ।) जलोदररोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अतीसाररोगश्च । तस्य चिकित्सा यथा,—
"कपित्थमध्यं लीढ़्वा तु सव्योषक्षौद्रशर्करम् ।
कट्फलं मधुयुक्तं वा मुच्यते जठरामयात् ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये ॥)

जड़ं, क्ली, (जलति लोकान् जीवयतीति । जल + अच् । डलयोरैक्यात् लस्य डत्वम् ।) जलम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (जलति घनीभवतीति ।) सीसकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अचेतनपदार्थानां स्वरूपम् । यदुक्तं पञ्चदश्याम् । ६ । १२७ ।
"अचिदात्मघटादीनां यत् स्वरूपं जड़ं हि तत् ॥")

जड़ः, त्रि, (जलति बुद्धिशक्तिमाच्छादय[ति] । जल आच्छादने + अच् ।) हिम[ः] । (शीतलः । यथा, रघौ । ३ । ६८ ।
"पराङ्मुखान् हर्षजड़ेन पाणिना
तदीयमङ्गं कुलिशव्रणाङ्कितम् ॥"
"हर्षजड़ेन हर्षशिशिरेण ।" इति त[ट्टीकायां] मल्लिनाथः ॥) मूकः । (यथा, मनौ । २ । ...
"नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयात् न चान्यायेन पृ...
जानन्नपि हि मेधावी जड़वल्लोक आचरे[त्] ॥")
बधिरः । यथा, तत्रैव । ९ । २०१ ।
"उन्मत्तजड़मूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रि[याः]" ।
तथा तत्रैव । ८ । ३९४ ।
"अन्धो जड़ः पीठसर्पी सप्तत्या स्थविरश्च ..."
"अन्धो बधिरः पङ्गुः सम्पूर्णसप्ततिवर्षः ।"
तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥) अप्रज्ञः । मेदिनी । डे, १४ ॥ (यथा, विक्रमोर्व[श्यां] १ अङ्के ।
"अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु [कान्तिप्रदः]
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्प[ाकरः] ।
वेदाभ्यासजड़ः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतू[हलो]
निर्म्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥"
निष्पन्दः । यथा, रघौ । २ । ४२ ।
"जड़ीकृतस्त्र्यम्बकवीक्षणेन
वज्रं मुमुक्षन्निव वज्रपाणिः ॥"
मोहितः । यथा, तत्रैव । ८ । ७५ । [श्रम ...]
अथ तं सवनाय दीक्षितः प्रणिधानाद् ...
अभिषङ्गजड़ं विजज्ञिवान्
इति शिष्येण किलान्वबोधयत् ॥")

जड़क्रियः, त्रि, (जड़स्य मोहितस्येव क्रिया यस्य ।) दीर्घसूत्री ॥ चिरक्रियः । इति बुधः ॥

जड़ता, स्त्री, (जड़स्य भावः । जड़ + भावे [तल्] ।) जाड्यम् । तत्पर्य्यायः । स्तैमित्यम् २ शीतत[ा ३] अपाटवम् ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रघुः । ८ । ४६ ।
"अभवदास्यवरञ्जपरिग्रहे
भुजलतां जड़तामबलाजनः ॥"
इयं हि व्यभिचारिभावविशेषः । अस्या[ः लक्षणं] यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १४४ ।
"अप्रतिपत्तिर्जड़ता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रु[तिभिः] ।
अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णींभावादयस्त[त्र] ॥"
विरहदुःखेन जीवनमात्रस्थितिः । इति मञ्जरी ॥

जड़ा, स्त्री, (जड़यति तत्करोतीति । जि... अच् ततष्टाप् ।) भूकशिम्बी । इ[ति] ... भूम्यामलकी । इति रत्नमाला ॥

जड़िमा, [न्] पुं, (जड़स्य भावः । "वर्णदृ[ढादिभ्यः] ष्यञ् च ।" ५ । १ । १२३ । इति इमनि[च्] ।) जड़ता । तस्य अवस्था यथा,—
"इष्टानिष्टापरिज्ञानं यत्र प्रश्नेष्वनुत्तरम् ।"

पुंगमवबाभावो जड़िमा सोऽभिधीयते ॥”
इत्युग्ज्वलनीलमणि: ॥

...क:, पुं, (जटुल: पृषोदरादित्वात् टस्य तत्वम् ।) देहस्थिततिलक: । इति हेमचन्द्र: ॥

...की, (जायते वृक्षादिभ्य इति । जन+“फलि-पाटिनमिमनिजनामिति ।” उणां १ । १८ । इति उ: तोऽन्तादेशश्च ।) वृक्षनिर्य्यासविशेष: । ...ौ इति ला इति च भाषा ॥ तत्पर्य्याय: । ...ाचा २ लाचा ३ याव: ४ अलक्त: ५ द्रुमा-मय: ६ । इत्यमर: ।२।६।१२५॥ रचा ७ । इति ...भव: ॥ कीटजा ८ क्रिमिजा ९ जतुका १० ...तुका ११ गवाधिका १२ । इति रत्नमाला ॥ ...तुकम् १३ यावक: १४ अलक्तक: १५ रक्त: १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ पलङ्कषा १७ क्षमि: १८ ...रवर्णिनी १९ । इति जटाधर: ॥ (यथा, महा-भारते । १ । १४७ । १३ ।
“...जिघ्रन् सोऽस्य वसागन्धं सर्पिर्जतुविमिश्रितम् ॥”)

...कं, क्ली, (जतु इव कायतीति । कै+क: ।) ...हिङ्गु । (जतु एव । स्वार्थे कन् ।) लाचा । इति मेदिनी । के, ६१ ॥

...का, स्त्री, (जतु इव आत्मना कायतीति । कै+“आतोऽनुपसर्गे क: ।” ३ । २ । ३ । इति क: ।) जनीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरटीकायां भरत: ॥ चर्म्मचटिका । इति शब्दरत्नावली ॥ यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽपस्माराधिकारे ।
‘जतुकाशकृता तद्वद्गधैर्व्वा वस्तरोमभि: ।
अपस्मारहरो लेपो मूत्रसिद्धार्थशिग्रुभि: ॥”)
पर्पटी । इति भावप्रकाश: ॥ लताविशेष: । सा तु मालवे प्रसिद्धा । तस्या: पर्य्याया: । जतु-कारी २ जननी ३ चक्रवर्त्तिनी ४ तिर्य्यक्फला ५ नेत्राम्धा ६ वहुपुत्री ७ सुपुत्रिका ८ राज-पत्रा ९ जनेष्टा १० कपिकच्छुफलोपमा ११ ...ङ्गनी १२ कृष्णवल्ली १३ भ्रमरी १४ लाक्षा-...लिका १५ विच्छुलिका १६ लाक्षावहा १७ ग्रन्थिपर्णा १८ सुवर्चिका १९ तरुवल्ली २० दीर्घफला २१ । अस्या गुणा: । शिशिरत्वम् । तिक्तत्वम् । रक्तपित्तकफदाहतृष्णाविषनाशि-त्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राज-निर्घण्ट: ॥ जन्तुकापि पाठ: । निशान्धालाक्षा-दृयोरित्यत्र क्रमेण निशाह्वा वृक्षवहा च पाठ: ॥ (लाचा । तत्पर्य्याया यथा,—
“कीटजा क्रिमिजा लाचा जतुका च गवाधिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

...कारी, स्त्री, (जतु करोतीति । जतु+कृ+“कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् तत: स्त्रियां ङीष् ।) जतुकालता । इति राजनिर्घण्ट: ॥ गुणादयोऽस्या जतुकाशब्दे व्याख्याता: ॥)

...कृत्, स्त्री, (जतु करोति उत्पादयतीति । कृ+क्विप् । जतो: कृदिति वा ।) जनीनाम-गन्धद्रव्यम् । इत्यमर: । २ । ४ । १५३ ॥ अस्या: पर्य्याया यथा,—
‘पर्प्पटी रञ्जना कृष्णा जतुका जननी जनी ।
जतुकृष्णाग्निसंस्पर्शा जतुकृच्चक्रवर्त्तिनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जतुकृष्णा, स्त्री, (जतु इव कृष्णा ।) पर्पटी । इति भावप्रकाश: ॥

जतुनी, स्त्री, (जतु इव नयति जत्वाकारेण प्राप-यति संश्लिष्टद्रव्यमिति । नी+क्विप् । अस्या: संश्लेषात् द्रव्यस्य जतुवद्रूपत्वात्तथात्वम् ।) चर्म्म-चटिका । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

जतुपुत्रक:, पुं, (जतुनिर्म्मित: पुत्र इव । इवार्थे कन् ।) पाशकगुटिका । नय: । इति त्रिकाण्ड-शेष: ॥

जतुमणि:, पुं, क्षुद्ररोगविशेष: । (जडुल इति भाषा ॥) तस्य निदानं यथा,—
“सममुत्सन्नमरुजं मण्डलं कफरक्तजम् ।
सहजं लक्ष्म चैकेषां लक्ष्यो जतुमणिश्च स: ॥”
इति माधवकर: ॥
तच्चिकित्सा यथा—
“चर्म्मकीलं जतुमणिं मशकान् तिलकालकान् ।
उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत् क्षाराग्निभ्यामशेषत: ॥”
इति भावप्रकाश: ॥

जतुरस:, पुं, (जतुनो रस: ।) अलक्तक: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (विवृतिरस्यालक्तकशब्दे ज्ञातव्या ॥)

जतूका, स्त्री, (जतुका निपातनात् दीर्घ: ।) जनीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमर: । २ । ४ । १५३ ॥ चर्म्मचटी । इति शब्दरत्नावली ॥

जत्रु, क्ली, (जायते बाहुरस्मात् । जन्+“जत्रा-दयश्च ।” उणां ४ । १०२ । इति रुगकारस्य तकारश्च ।) स्कन्धसन्धि: । इत्यमर: । २।६।७८॥ पाखुरा इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १७ । २२ ।
“तै: स विद्धो महाबाहु: प्रद्युम्न: समरे स्थित: ।
जत्रुदेशे भृशं वीरो ववासीदद्रथे तदा ॥”)

जत्रुकं, क्ली, (जत्रु एव । स्वार्थे कन् ।) जत्रु । इति शब्दरत्नावली ॥

जत्वश्मकं, क्ली, (जतुरूपमश्मकम् ।) शिलाजतु । इति राजनिर्घण्ट: ॥

जन, ई म य ङ जनौ । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (दिवां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ई, जात: । म, जनयति । य ङ, जायते जन्यते । जनिर्जन्म । प्रादुर्भावे इति प्राञ्च: । प्रादुर्भाव: स्फुटीभाव: । प्रकाशे प्रादुराविः स्यादित्यमर: । बीजा-दङ्कुरो जायते पत्रकाण्डादिभेदेन प्रकाशते इत्यर्थ: । प्रादुर्भावोऽसदुत्पत्तिरिति केचित् । घटो जायते । इति दुर्गादास: ॥

जन, म जि र जनौ । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (ह्वा-परं-अकं-सेट् ।) म, जनयति । जि, जजन्ति । इवैदिक: । इति दुर्गादास: ॥

जन:, पुं, (जायते इति । जन+अच् ।) लोक: । (यथा, महाभारते । १ । १४९ । ९ ।
“अथ प्रवाते तुमुले निशि सुप्ते जने तदा ।
तदुपादीपयत् भीम: शेते यत्र पुरोचन: ॥”)
महर्लोकादूर्द्ध्वलोक: । पामर: । इति मेदिनी । ने, ६ ॥ (असुरविशेष: । जनार्द्दन इति शब्द-दर्शनात् ॥)

जनक:, पुं, (जनयतीति । जन+णिच्+ण्वुल् ।) पिता । राजभेद: । स तु मिथिलाधिपति: । इति मेदिनी । के, ९० ॥ इक्ष्वाकुराजपुत्रो निमिर्वशिष्ठं त्यक्त्वा यज्ञं कृतवान् वशिष्ठस्तद्-यज्ञस्थानमागत्य राजानं आज्ञयामास राजा तदा निद्रित आसीत् । मुनिस्तु क्रोधात् त्वं विदेहो भव इत्युक्त्वा तमभिशशाप । तत:,—
“दृष्ट्वा विदेहं राजानमृषय: सर्व्व एव ते ।
तञ्च ते याजयामासुर्य्यावद्दीक्षा मनीषिण: ॥
नरेन्द्रस्यापि तं देहमरक्षन्नृषिपुङ्गवा: ।
गन्धैर्माल्यैश्च गन्धैश्च पूज्यमानं मुहुर्मुहु: ॥
ऋषयोऽपि महात्मानो निमिदेहं ममन्थिरे ।
अरणिंतस्य देहात्तु मन्थानश्चापि चक्रिरे ॥
मन्त्रहोमैर्महात्मान: पुत्रहेतोर्निमेस्तदा ।
अरण्यां मथ्यमानायां प्रादुर्भूतो यतश्च स: ॥
अतो मिथिरिति ख्यातो जननाज्जनकोऽभवत् ।
विदेहश्चाभवद्यस्मान्महात्मा स महातपा: ॥
तस्माद्विदेहा: प्रोच्यन्ते सर्व्वे तद्वंशजा नृपा: ।
एवं विदेहराजस्तु पूर्व्वको जनकोऽभवत् ॥
मिथिर्नाम महावीर्य्यो येन सा मिथिलाभवत् ॥”
इति रामायणम् ॥
(ऋषिविशेष: । स तु वेदसन्देहभञ्जनग्रन्थस्य प्रणेता । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते । १ । १६ । १९ ।
“चकार जनको योगी वेदसन्देहभञ्जनम् ॥”
शम्बरासुरस्य पुत्रविशेष: । यथा, हरिवंशे । १६१ । ४४ ।
“श्रुत्वा तु शम्बराहाव्यं सुतास्ते शम्बरस्य च ।
सम्मद्धा निर्ययुर्हृष्टा: प्रद्युम्नवधकाङ्क्षया ॥”
इत्युपक्रम्याह ।
“सेनस्कन्धोऽतिसेनश्च सेनको जनकस्तत: ॥”)
उत्पादके, त्रि ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ।१।१६।२७।
“जनक: सर्व्वरोगाणां दुर्व्वारो दारुणो ज्वर: ॥”)

जनकतनया, स्त्री, (जनकस्य विदेहनृपतेस्तनया ।) सीता । इति रामायणम् ॥ (यथा, मेघदूते ।१।
“यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्य्याश्रमेषु ॥”)

जनकनन्दिनी, स्त्री, (जनकस्य नन्दिनी ।) सीता । इति रामायणम् ॥

जनकसुता, स्त्री, (जनकस्य सुता ।) सीता । इति रामायणम् ॥

जनकात्मजा, स्त्री, (जनकस्य आत्मजा ।) सीता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथाह कश्चित् ।
“शुभ्रतृकृते खड्गगङ्गनाचि !
शिरो मदीयं यदि यातु यातु ।
लगामि नूनं जनकात्मजायै
दशाननेनापि दशाननानि ॥”)

जनकारी, [न्], पुं, (जनान् किरति आच्छा-दयति स्ववर्णेनेति । कॄ आच्छादने+णिनि: ।) अलक्तक: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

जनङ्गमः, पुं, (जनेभ्यो गच्छतीति । "गमश्च ।" ३ । २ । ४३ । खच् सुमागमश्च ।) चाण्डालः । इत्यमरः । २।१०।१९ ॥ (यथा, माघे ।१५।३५ ।
"अवधीच्छ्वजनङ्गम इवैष
यदि हतष्टवो हयं ननु ।
स्वर्गमशुचिवपुरर्हति न
प्रतिमाननान्तु नितरां नृपोचिताम् ॥")

जनता, स्त्री, (जनानां समूहः । जन+"ग्राम-जनबन्धुभ्यस्तल् ।" ४ । २ । ४३ । इति तल् ।) जनसमूहः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४३ ॥ (यथा, रघौ । ११ । ८२ ।
"तावुभावपि परस्परस्थितौ
वर्द्धमानपरिहीनतेजसौ ।
पश्यति स्म जनता दिनात्यये
पार्व्वणौ शशिदिवाकराविव ॥"* ॥
जनस्य भावः ।) जनत्वञ्च ॥

जननं, क्ली, (जन्यतेऽस्मिन्निति । जन+अधिकरणे ल्युट् ।) वंशः । (जन+भावे ल्युट् ।) जन्म । इति मेदिनी । ने, ६६ ॥ (यथा, महानिर्व्वाण-तन्त्रे । ३ । ५० ।
"जननमरणभीतिभ्रंशि सच्चित्स्वरूपं
सकलभुवनबीजं ब्रह्मचैतन्यमीडे ॥"
उत्पत्तिः । यथा, कुमारे । १ । ४२ ।
"अन्योन्यशोभाजननाद्‌ बभूव
साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥"
पुं, जनयति उत्पादयति जीवानिति । जन+णिच्+कर्त्तरि ल्युः । विष्णुः । यथा, महा-भारते । १३ । १४९ । ११४ ।
"जननो जनजन्मादिर्भीमो भीमपराक्रमः ॥"
"जन्तून् जनयन् जननः ।" इति तद्भाष्यम् ॥
जनयतीति । जनि+ल्युः । उत्पादके, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । ३६ । ३५ ।
"एकत्र चिरवासो हि न प्रीतिजननो भवेत् ॥")

जननिः, स्त्री, (जनयति प्राणसुखमिति । जन+णिच्+बाहुलकात् अनिः ।) जनीनामगन्ध-द्रव्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

जननी, स्त्री, (जनयतीति । जनि+बाहुलकादनिः । कृदिकारादिति वा ङीष् । यद्वा, कृत्यल्युटो बहुलमिति ल्युट् टित्वात् ङीप् ।) माता । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ३६ ।
"निरतिशयं गरिमाणं
तेन जनन्याः स्मरन्ति विद्वांसः ।
यत् कमपि वहति गर्भं
महतामपि यो गुरुर्भवति ॥")
दया । इति मेदिनी । ने, ६६ ॥ जनीनाम-गन्धद्रव्यम् । (पर्य्याया यथा,—
"पर्प्पटी रञ्जना कृष्णा जतुका जननी जनी ।
जतुकृष्णाग्निसंस्पर्शा जतुकृच्चक्रवर्त्तिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
चर्म्मचटी । इति शब्दरत्नावली ॥ यूथिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कटुका । मञ्जिष्ठा । अल-क्तकः । जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

जनपदः, पुं, (जनस्य लोकस्य पदं आश्रयस्थानं यत्र । जनः पदं वस्तु यस्येति वा ।) देशः । (यथा, चाणक्यशतके । ३१ ।
"त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥"
जनपदनामानि महाभारते भीष्मपर्व्वणि ६ अध्याये कथितानि अतस्तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यानि ॥)
जनः । इति मेदिनी । दे, ४८ ॥

जनप्रवादः, पुं, (जनेषु लोकेषु प्रवादोऽपवादः ।) लोकापवादः । तत्पर्य्यायः । कौलीनम् २ विगानम् ३ वचनीयता ४ । इति हेमचन्द्रः । ।२।१८४ ॥ (यथा, महाभारते । २।७२।१६ ।
"जनप्रवादान् सुबहून् शृण्वन्नपि नराधिपः ।
ह्रिया च धर्म्मसंयोगात् पार्थो द्यूतमियात्
पुनः ॥")

जनप्रियः, पुं, (जनानां प्रियः ।) धान्यकम् । शोभाञ्जनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (लोक-प्रिये, त्रि ॥)

जनमेजयः, पुं, (जनान् शत्रुजनान् एजयति प्रतापैः कम्पयतीति । एजृङ् कम्पने+णिच्+"एजेः खश् ।" ३।२।२८। इति खश् ततो मुमागमः ।) परीक्षितराजपुत्त्रः । तत्पर्य्यायः । राजर्षिः २ पारीक्षितः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ११ । ६ ।
"पौरजानपदा लोकाश्चक्रुस्तं नृपतिं शिशुम् ।
जनमेजयनामानं राजलक्षणसंयुतम् ॥"
जन्मेजय इति पाठोऽपि क्वचित् दृश्यते । तन्नि-रुक्तिस्तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥
अयं हि चतुरशीतिवर्षाणि राज्यं कृतवान् । तत्र अश्वमेधादिकं बहुयज्ञं कृत्वा पितृवधा-मर्षात् सर्पसत्रं चकार । अन्तेवासी जरत्-कारुपुत्त्रेण आस्तीकेन प्रार्थितः सर्पसत्रात् विरराम ततश्चित्तप्रशमनार्थं भारतादिकं श्रुत-वान् । वृत्तान्तस्त्वेषः क्रमशः प्रदर्श्यते । यथा, राजावल्यां १ परिच्छेदे ।
"पारीक्षितस्तदा राजा नीतिमानीतिभीतितः ।
पृथिवीं पालयामास निवसन् गजसाह्वये ।
कृत्वा पितृवधामर्षी सर्पेष्टिं मुनिभिः समम् ।
नाशयामास सर्पाणां कुलानि कुलनायकः ॥
हयमेधस्ततश्चक्रे सम्भारैर्बहुविस्तरैः ।
ब्रह्महत्याभवत्तत्र यागेऽकालकृते तदा ॥
तत् पापमभवत् तस्य दारुणं पृथिवीपतेः ।
वैशम्पायनतो वेदव्यासशिष्यात्तपोनिधेः ।
श्रुत्वा भारतमाख्यानं तत्पापात् मुक्तिमाप सः ।
चतुरशीतिवर्षाणि कृत्वा राज्यं सुनिर्म्मलम् ।
शतानीकं सुतं राज्ये संस्थाप्यैवं दिवं गतः ॥"
सोमश्रवसन्दधिमसौ पौरहित्याय वृतवान् । तत्कथा यथा, महाभारते । १।३।१—२० ।
"जनमेजयः पारिक्षितः सह भ्रातृभिः कुरु-क्षेत्रे दीर्घसत्रमुपास्ते । तस्य भ्रातरस्त्रयः श्रुत-सेन उग्रसेनो भीमसेन इति । तेषु तत्सत्र-मुपासीनेष्वागच्छत् सारमेयः । स जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतो रोरूयमाणो मातु: मुपागच्छत् । तं माता रोरूयमाणमु रोदिषि केनास्यभिहत इति । स मातरं प्रत्युवाच जनमेजयस्य भ्रातृभिर ऽस्मीति । तं माता प्रत्युवाच व्यक्तं त्वय पराद्धं येनास्यभिहत इति । स तां पु नापराध्यामि किञ्चिन्नावेक्षे हवींषि न इति । तच्छ्रुत्वा तस्य माता सरमा पुत्त्र तत् सत्रमुपागच्छद्यत्र स जनमेजय भ्रातृभिर्दीर्घं सत्रमुपास्ते । स तया तत्रोक्तोऽयं मे पुत्त्रो न किञ्चिदपराध्यति चति हवींषि नावलेढि किमर्थमभिहत न किञ्चिदुक्तवन्तस्ते सा तानुवाच य मभिहतोऽनपकारी तस्माददृष्टं त्वां भ मीष्यतीति । जनमेजय एवमुक्तो दे सरमया भृशं संभ्रान्तो विषण्णश्चासी तस्मिन् सत्रे समाप्ते हास्तिनपुरं प्रत्येत्य हितमनुरूपमन्विच्छमानः परं यत्न यो मे पापकृत्यां शमयेदिति । स क मृगयां गतः पारीक्षितो जनमेजयः क स्वविषये आश्रममपश्यत् । तत्र क ऋषिरासाञ्चक्रे श्रुतश्रवा नाम तस्य तपस्य पुत्त्र आस्ते सोमश्रवा नाम । तस्य तं मभिगम्य जनमेजयः पारीक्षितः पौर वव्रे । स नमस्कृत्य तमृषिमुवाच भगव पुत्त्रो मम पुरोहितोऽस्त्विति । स ए प्रत्युवाच जनमेजयं भो जनमेजय ! पुत्त्रो सर्प्याञ्जातो महातपस्वी स्वाध्यायसम्पन्नो वीर्य्यसम्भृतो मच्छुक्रपीतवत्यास्तस्याः जातः । समर्थोऽयं भवतः सर्व्वाः पाप शमयितुमन्तरेण महादेवकृत्याम् । अस सुपांशुव्रतं यदेनं कश्चिद्ब्राह्मणः क मभियाचेत्तं तस्मै यद्यादयं यद्येतद्‌त्सह नयस्वैनमिति । तेनैवमुक्तो जनमेजयस्त वाच भगवंस्तत्तथा भविष्यतीति ॥ * ॥ अस्य सर्पसत्रविवरणकथा यथा देवीभा २ । ११ । ४६—६० ।
"इति तस्य वचः श्रुत्वा राजा जन्मेजयस्त नेत्राभ्यामश्रुपातञ्च चकारातीवदुःखितः
धिङ्मामस्तु सुदुर्बुद्धिं वृथामानकरस्य वै ।
पिता यस्य गतिं घोरां प्राप्तः पन्नगपीड़ि
अद्याहं मखमारभ्य करोम्यपचितिं पितुः
हत्वा सर्पानसन्दिग्धो दीप्यमाने विभावस
आहूय मन्त्रिणः सर्व्वान् राजा वचनमब्र
कुर्व्वन्तु यज्ञसम्भारं यथार्हं मन्त्रिसत्तमाः
गङ्गातीरे शुभां भूमिं मापयित्वा द्विजोत्त
कुर्व्वन्तु मण्डपं स्वस्थाः शतस्तम्भं मनोहर
वेदी यज्ञस्य कर्त्तव्या ममाद्य सचिवाः शु
तदङ्गत्वे विधियो वै सर्पसत्रः सुविस्तरः ।
तत्रकस्तु पशुस्तत्र होतोत्तङ्को महामुनिः
शीघ्रमाहूयतां विप्राः सर्व्वज्ञा वेदपारगाः
मन्त्रिणस्तु तदा चक्रुर्भूपवाक्यैर्विचक्षणाः ।

…स्य सर्व्वसम्भारं वेदीं यज्ञस्य विस्तृताम् ॥
…ने वर्त्तमाने तु सर्पाणां तक्षको गतः ।
…ं प्रति भयार्त्तोऽहं त्राहि मामिति चाब्रवीत् ॥
…भीतं समाश्वास्य स्वासने सन्निवेश्य च ।
…दावभयमत्वर्थं निर्भयो भव पन्नग ! ॥
…मित्रप्ररणं ज्ञात्वा मुनिर्ह्ताभयं तथा ।
…तद्धोऽक्ययद्दुष्टिमः सेन्द्रं क्षत्वा निमन्त्रणम् ॥
…गस्तदा तक्षकेण यायावरकुलोद्भवः ।
…स्तीको नाम धर्म्मात्मा जरत्कारुसुतो मुनिः॥
…गत्य मुनेर्बालस्तुष्टाव जनमेजयम् ।
…त्मा तमर्च्चयामास दृष्ट्वा बालं सुपण्डितम् ॥”)
…त्री, स्त्री, (जनयितृ + ङीप् ।) माता । इत्य-
…रः । २ । ६ । २८ ॥ (यथा, रघुः । १० । ७० ।
कैकेय्यास्तनयो जज्ञे भरतो नाम शीलवान् ।
…नयित्रीमलञ्चक्रे यः प्रश्रय इव श्रियम् ॥”)
…वः, पुं, (जनेषु लोकेषु रवः प्रवादः ।) लोक-
…दः । यथाह लक्ष्मणसेनः ।
परीवादस्तथ्यो भवति वितथो वापि महतां
…तथापुच्चैर्धाम्नां हरति महिमानं जनरवः ॥”
…लोकः, पुं, (जन एव लोकः ।) महर्लोको-
परिभुवनम् । यथा,—
“अयं स हि महर्लोकः स्वर्लोकात् परमाद्भुतः ।
कल्पायुषो वसन्त्यत्र तपसा धुतकल्मषाः ॥
इत्थं कथां कथयतोर्भगवद्गणयोः प्रिये ! ।
सुगार्ह्येण विमानस्तज्जनलोकं निनाय तान् ॥
निवसन्त्यमला यत्र मानसा ब्रह्मणः सुताः ।
सनन्दनाद्या योगीन्द्राः सर्व्वे ते चूर्द्धरेतसः ॥
अन्ये तु योगिनो ये वै ह्यस्खलद्ब्रह्मचारिणः ।
सर्व्वद्वन्द्वविनिर्म्मुक्तास्ते वसन्त्यत्र निर्म्मलाः ॥
महर्लोकः स्थितेरूर्द्धमेककोटिप्रमाणतः ।
कोटिद्वयेतिसंख्यातो जनो भूर्लोकतो जनैः ॥”
इति स्कान्दे काशीखण्डम् ॥
…वल्लभः, पुं (जनानां लोकानां वल्लभः प्रियः ।)
श्वेतरोहितवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लोक-
प्रिये, त्रि ॥
…वादः, पुं, (जनेषु लोकेषु वादोऽपवादः ।) जन-
प्रवादः । इति हलायुधः ॥ (यथा, आर्य्यासप्त-
शत्याम् । ४१८ ।
‘भस्मपरुषेऽपि गिरिशे कर्द्दमयौ त्वमुचितेन
सुभगासि ।
…तोषस्त्वयि जनवादो यदोषधिप्रस्थदुहितेति ॥”)
…श्रुतिः, स्त्री, (जनेभ्यः श्रुतिः श्रवणम् ।) सत्य-
मसत्यं वा लोकप्रवादः । तत्पर्य्यायः । किंव-
दन्ती २ । इत्यमरः । १ । ६ । ७ ॥ (यथा,
आर्य्यासप्तशत्याम् । ३६५ ।
“पुंसां दर्शय सुन्दरि ! सुखेन्दुमीषच्चपामपास्यत्व ।
मायाजिन इति रूढ़ा जनश्रुतिर्मे यशो भवतु ॥”)
जनस्थानं, क्ली, (जनस्य स्थानं भूभागः ।) दण्ड-
कारण्यम् । इति जटाधरः ॥ दण्डकारण्य-
समीपस्थानविशेषः । यथा । इक्ष्वाकुराजपुत्त्रो
दण्डः शुक्राचार्य्यकन्यामरजां बलाद्गृहीत्वा
मैथुनं कृतवान् स मुनिस्तत् श्रुत्वा राजानं
शशाप । यथा,—
“सप्तरात्रेण राजासौ सभृत्यबलवाहनः ।
पापकर्म्मसमाचारो वधं प्राप्स्यति दुर्म्मतिः ॥
सर्व्वसत्त्वानि यानीह जङ्गमानि स्थिराणि च ।
सर्व्वेषां पांशुवर्षेण क्षयः क्षिप्रं भविष्यति ॥
दण्डस्य विषयो यावत् तावत् सवनमाश्रमम् ।
पांशुभूतमिवाकस्मात् सप्तरात्राद्भविष्यति ॥
इत्युक्त्वा क्रोधसन्तप्तस्तदाश्रमनिवासिनम् ।
जनं जनपदस्यान्ते स्थीयतामित्यवोचत ॥
सप्ताहाद्भस्मसाद्भूतः स चापि नृपतिस्तथा ।
तस्य दण्डस्य विषयो विन्ध्यशैलस्य सानुषु ॥
तदाप्रभृति काकुत्स्थ ! दण्डकारण्यमुच्यते ।
तपस्विनः स्थिता यत्र तज्जनस्थानमुच्यते ॥”
इति रामायणम् ॥
(अत्र रावणस्य खरदूषणप्रभृतीनि सैन्या-
न्यासन् । यथा, रामायणे । १ । १ । ४६ ।
“तेन तत्रैव वसता जनस्थाननिवासिनी ।
विरूपिता शूर्पणखा राक्षसी कामरूपिणी ॥”
“जनस्थानं नाम दण्डकारण्ये रावणबलनिवेश-
स्थानम् ।” इति तट्टीकायां रामानुजः ॥)
जना, स्त्री, (जननमिति । जन + बाहुलकात्
अङ् ।) उत्पत्तिः । इति मुग्धबोधम् ॥
जनान्तः, पुं, (जनस्य प्रदेशस्य अन्तः ।) देशः ।
इति धनञ्जयः । जेला इति पारस्यभाषा ॥
जनान्तिकम्, क्ली, अप्रकाशः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (एतल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे ।
“त्रिपताककरेणान्यानपवार्य्यान्तरा कथाम् ।
अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्ति-
कम् ॥”
एतल्लक्षणोक्तमप्रकाशकथनम् । नाटके एव
अस्य भूरिप्रयोगो दृश्यते ॥ जनस्य अन्तिकम् ।
जनसमीपञ्च ॥)
जनार्द्दनः, पुं, विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १८ ॥
तन्नामव्युत्पत्तिर्यथा । “समुद्रान्तवासिनो जन-
नाम्नोऽसुरान् अर्द्दितवान् जनार्द्दनः । अर्द्द
वधे अर्द्दकृच नन्द्यादित्वादनः । किंवा जनै-
र्लोकैरर्द्दते याच्यते पुरुषार्थानसौ जनार्द्दनः ।
अर्द्द यातनागतियाचने कर्म्मणि अनट् । किंवा
जननं जनः भावे घञ् । जनं जन्म अर्द्दयति
हन्ति भक्तस्य मुक्तिदत्वादिति जनार्द्दनः ।
किंवा जनान् लोकान् अर्द्दति हररूपेण
संहारकत्वादिति जनार्द्दनः । किंवा जनयति
उत्पादयति लोकान् ब्रह्मरूपेण सृष्टिकर्त्तृत्वा-
दिति जनः जनेर्ण्यन्तात् पचाद्यच् । अर्द्दति
हन्ति लोकान् हररूपेण संहारकारित्वादिति
अर्द्दनः जनश्चासौ अर्द्दनश्चेति जनार्द्दनः ।
किंवा जनान् लोकान् अर्द्दति गच्छति प्राप्नोति
रक्षणार्थं पालकत्वादिति जनार्द्दनः ।” इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ *॥ गयायां तस्य हस्ते
जीवितस्य पिण्डदानविधिर्यथा,—
“जनार्द्दनो भस्मकूटे तस्य हस्ते तु पिण्डदः ।
आत्मनोऽप्यथवान्येषां सव्येनैव तिलैर्विना ॥
जीवतां दधिसंमिश्रं सर्व्वे ते विष्णुलोकगाः ।
यस्तु पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्द्दन ! ॥
यमुद्दिश्य त्वया देयस्तस्मिन् पिण्डो मृते प्रभो ! ॥
एष पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्द्दन ! ॥
अन्तकाले गते मह्यं त्वया देयो गयाशिरे ।
जनार्द्दन ! नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृमोक्षद ! ॥
पितृपाल नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृरूपिणे ।
गयायां पितृरूपेण स्वयमेव जनार्द्दनः ॥
तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं मुच्यते च ऋणत्रयात् ।
नमस्ते पुण्डरीकाक्ष । ऋणत्रयविमोचन ! ॥
लक्ष्मीकान्त ! नमस्तेऽस्तु पितृमोक्षप्रदो भव ।
वामजानु च सम्पात्य नत्वा भीमो जनार्द्दनम् ॥
श्राद्धं सपिण्डकं कृत्वा भ्रातृभिर्ब्रह्मलोकभाक् ।
पितृभिः सह धर्म्मात्मा कुलानाञ्च शतेन च ॥
शिलायां व्यक्तरूपेण व्यक्ताव्यक्तात्मना स्थितः ।
लक्ष्मीशो विबुधैः सार्द्धं तस्माद्दैवमयी शिला ॥”
इति श्रीवायुपुराणे श्वेतवाराहकल्पे गया-
माहात्म्ये ४ अध्यायः ॥ * ॥ शालग्रामशिला-
विशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
“सशङ्खचक्राजगदं जनार्द्दनमिति नमः ।
उपेन्द्रं गदिनं सावित्रशङ्ख ! नमोऽस्तु ते ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डे १० अध्यायः ॥
“आरोग्यं भास्करादिच्छेद्धनमिच्छेद्धुताशनात् ।
ज्ञानञ्च शङ्करादिच्छेन्मुक्तिमिच्छेज्जनार्द्दनात् ॥”
इति कर्म्मलोचनम् ॥
जनाशनः, पुं, (जनानश्नाति भक्षयतीति । अश +
ल्युः ।) वृकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जनाश्रयः, पुं, (जनानां लोकानामाश्रयः ।) मण्डपः ।
इत्यमरः । २ । २ । ८ ॥
जनिः, स्त्री, (जननमिति । जन + “जनिघसि-
भ्यामिण् ।” उणां ४ । १२८ । इति इण् ।
जनिवध्योश्चेति वृद्धिनिषेधः ।) उत्पत्तिः ।
इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥ (यथा, हरि-
वंशे । २०८ । ४० ।
“वनस्पत्योषधीश्चैव युगपत् प्रतिपद्यसे ।
बालभावाय वसुधा पक्षे पक्षे जनिस्तव ॥”
जायते यस्याम् । जन + आधारे इण् ।) नारी ।
माता । इति शब्दरत्नावली ॥ (जायते सुख-
मनयेति । करणे इण् ।) जनीनामगन्धद्रव्यम् ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
जनिका, स्त्री, (जायते वंशो यस्यामिति जनिः ।
ततः स्वार्थे कन् टाप् च ।) स्नुषा । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (जनिशब्दार्थः ॥) जननकर्त्री च ॥
जनितं, त्रि, (जन्यते स्मेति । जन + णिच् + क्तः ।)
उत्पादितम् । यथा,—
“सेनाचरी भवदिभाननदानवारि-
वासेन यस्य जनिता सुरभी रणश्रीः ॥”
इति नैषधम् ॥
(यथा च हरिवंशे । १६२ । ३१ ।
“अतोऽहं कामयामि त्वां नहि त्वं जनितो मया ।
रूपन्ते सौम्य ! पश्यन्ती सीदामि हृदि
दुर्ब्बला ॥”)

जनिता [ऋ] पुं, (जनयतीति। जन+णिच्+तृच्। "जनिता मन्त्रे।" ६। ४। ५३। इति निपातनात् णिलोपः।) पिता। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, ऋग्वेदे। १। १२९। ११।
"अधा हि त्वा जनिता जीजनद्वसो
रक्षोहणं त्वा जीजनद्वसो॥"
क्वचित् लौकिकेऽपि दृश्यते। यथा, पञ्चतन्त्रे। १।६।
"अर्थार्थी जीवलोकोऽयं श्मशानमपि सेवते।
जनितारमपि त्यक्त्वा निःस्वं गच्छति दूरतः॥")

जनित्री, स्त्री, (जनितृ+स्त्रियां ङीप्।) माता। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, ऋग्वेदे। ३।४८।२।
"तं ते माता परि योषा जनित्री
महः पितुर्दम आसिञ्चदग्रे॥"
यथाच शङ्कराचार्यकृतविष्णुस्तोत्रे ६।
"या सूते सत्त्वजालं सकलमपि सदा सन्निधानेन पुंसो
धत्ते या सत्त्वयोगाच्चरमचरमिदं भूतये भूतजातम्।
धात्रीं स्थात्रीं जनित्रीं प्रकृतिमविकृतिं विश्वशक्तिं विधात्रीं
विष्णोर्विश्वात्मनस्तां विपुलगुणमयीं प्राणनाथां प्रणौमि॥")

जनित्वः, पुं, (जायतेऽस्मादिति। जन+"जनिदाच्युसिति।" उणां ४। १०४। इति इत्वन्।) पिता। इत्युणादिकोषः॥

जनित्वा, स्त्री, (जायतेऽस्याः। जन+इत्वन्। अजादित्वात् टाप्।) माता। इत्युणादिकोषः॥

जनिनीलिका, स्त्री, (जन्या उत्पन्ना नीलिका।) महानीली। इति राजनिर्घण्टः॥ (महानीलीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

जनिमा, [न्] पुं, (जन्यते इति। जन+"जनिमृङ्भ्यामिमनिन्।" उणां ४। १४८। इति इमनिन्।) जन्म। इत्युणादिकोषः॥

जनी, स्त्री, (जायते सन्ततिर्यस्यामिति। जन+"जनिघसिभ्यामिण्।" उणां ४।१२९। इतीण् जनिवध्योश्चेति वृद्धिनिषेधः। ततः कृदिकारादिति ङीष्।) सीमन्तिनी। वधूः (जन+भावे इण्।) उत्पत्तिः। (जायते आरोग्यमनया। करणे इण्।) ओषधीभित्। इति मेदिनी। ने, ६॥ शेषस्य पर्य्यायः। जतूका २ रजनी ३ जतुकृत् ४ चक्रवर्त्तिनी ५ संस्पर्शा ६। इत्यमरः। २। ४। १५३॥ जतुका ७ जनिः ८ जननी ९। इति भरतः॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ जतुकाशब्दे द्रष्टव्यौ॥

जनुः [स्] क्ली, (जन्यते इति। जन+"जनेरुसिः।" उणां। २। ११६। इति उसिः॥) जन्म। इत्यमरः। १। ४। ३०॥ (यथा, ऋग्वेदे। ४। १७। २०।
"त्वं राजा जनुषां धेह्यस्मे अधिश्रवो
माहिनं यज्जरित्रे॥")

जनुः, स्त्री, (जन्यते इति। जनीप्याड जनौ+बाहुलकात् उः।) जन्म। इत्युणादिकोषः॥

जनूः, स्त्री, (जनु+स्त्रियां ऊङ्।) जन्म। इति शब्दरत्नावली॥

जनेष्टः, पुं, (जनानामिष्टः प्रियः।) मुद्गरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

जनेष्टा, स्त्री, (जनानामिष्टा प्रिया।) जतुका। वृद्धिनामौषधिः। जातीपुष्पम्। हरिद्रा। इति राजनिर्घण्टः॥

जनोदाहरणं, क्ली, (जनैरुदाह्रियते कथ्यते इति। उत्+आ+हृ+कर्म्मणि ल्युट्।) यशः। इति धनञ्जयः॥

जनौः, पुं, (जनानवति रक्षतीति। अव+क्विप्। "च्छ्वोः शूडनुनासिके च।" ६। ४। १९। इति ऊट् ततो वृद्धिः।) जनरक्षकः। इति मुग्धबोधम्॥

जन्तुः, पुं, (जायते उद्भवतीति। जन+"कमिमनिजनीति।" उणां। १। ७२। इति तुः।) प्राणी। इत्यमरः। १। ४। ३०॥ (यथा, मनौ। ४। २४०।
"एकः प्रजायते जन्तुरेक एव प्रलीयते।
एकोऽनुभुङ्क्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम्॥"
मनुष्ये बहुवचनान्तः। इति निघण्टुः॥ यथा, ऋग्वेदे। १। ९४। ५।
"विशां गोपा अस्य चरन्ति जन्तवो
द्विपच्च यदुत चतुष्पदक्तुभिः॥"
सोमकस्य राज्ञः पुत्त्रविशेषः। अस्य विवरणमुक्तं यथा, महाभारते। ३। १२७—१२८ अध्याययोः।
"युधिष्ठिरासीन्नृपतिः सोमको नाम धार्म्मिकः।
तस्य भार्य्याशतं राजन्! सदृशीनामभूत्तदा॥
स वै यत्नेन महता तासु पुत्त्रं महीपतिः।
कञ्चिन्नासादयामास कालेन महता त्वपि॥
कदाचित्तस्य वृद्धस्य घटमानस्य यत्नतः।
जन्तुर्नाम सुतस्तस्मिन् स्त्रीशते समजायत॥
तं जातं मातरः सर्व्वाः परिवार्य्य समासते।
सततं पृष्ठतः कृत्वा कामभोगान् विशाम्पते!॥
ततः पिपीलिका जन्तुं कदाचिददशत् स्फिचि।
स दष्टो व्यनदन्नादं तेन दुःखेन बालकः॥
ततस्ता मातरः सर्व्वाः प्राक्रोशन् भृशदुःखिताः।
प्रावार्य्य जन्तुं सहिताः स शब्दस्तुमुलोऽभवत्॥
तमार्त्तनादं सहसा शुश्राव स महीपतिः।
अमात्यपर्षदो मध्ये उपविष्टः सहर्त्विजा॥
ततः प्रस्थापयामास किमेतदिति पार्थिवः।
तस्मै क्षत्ता यथावृत्तमाचचक्षे सुतं प्रति॥
त्वरमाणः स चोत्थाय सोमकः सह मन्त्रिभिः।
प्रविश्यान्तःपुरं पुत्त्रमाश्वासयदरिन्दमः॥
सान्त्वयित्वा तु तं पुत्त्रं निष्क्रम्यान्तःपुरान्नृपः।
ऋत्विजा सहितो राजन्! सहामात्य उपाविशत्॥

सोमक उवाच।
धिगस्त्विहैकपुत्त्रत्वमपुत्त्रत्वं वरं भवेत्।
नित्यातुरत्वाद्भूतानां शोक एवैकपुत्त्रता॥
इदं भार्य्याशतं ब्रह्मन्! परीक्ष्य सदृशं प्रभो!।
पुत्त्रार्थिना मया वोढं न तासां विद्यते
एकः कथञ्चिदुत्पन्नः पुत्त्रो जन्तुरयं म
यतमानासु सर्व्वासु किन्नु दुःखमतः पर
वयश्च समतीतं मे सभार्य्यस्य द्विजोत्तम
आसां प्राणाः समायत्ता मम चात्रैकपु
स्यात्तु कर्म्म तथा युक्तं येन पुत्त्रशतं भ
महता लघुना वापि कर्म्मणा दुष्करेण

ऋत्विगुवाच।
अस्ति चैतादृशं कर्म्म येन पुत्त्रशतं भवे
यदि शक्नोषि तत् कर्त्तुमथ वक्ष्यामि सो

सोमक उवाच।
कार्य्यं वा यदि वाकार्य्यं येन पुत्त्रशतं भवे
कृतमेवेति तद्विद्धि भगवन्! प्रब्रवीतु मे।

ऋत्विगुवाच।
यजस्व जन्तुना राजंस्त्वं मया वितते क्रतौ
ततः पुत्त्रशतं श्रीमद्भविष्यत्यचिरेण ते।
वपायां हूयमानायां धूममाघ्राय मातरः
ततस्ताः सुमहावीर्य्यान् जनयिष्यन्ति ते सु
तस्यामेव तु ते जन्तुर्भविता पुनरात्मजः।
उत्तरे चास्य सौवर्णं लक्ष्म पार्श्वे भविष्यति
ततः स याजयामास सोमकं तेन जन्तुना
मातरस्तु बलात् पुत्त्रमपाकर्षुः कृपान्वित
हा हताः स्मेति वाशन्त्यस्तीव्रशोकसमाह
रुदत्यः करुणञ्चापि गृहीत्वा दक्षिणे करे
सव्ये पाणौ गृहीत्वा तु याजकोऽपि स्म क
कुररीणामिवार्त्तानां समाकृष्य तु तं सुत
विशस्य चैनं विधिना वपामस्य जुहाव सः
वपायां हूयमानायां गन्धमाघ्राय मातरः।
आर्त्ता निपेतुः सहसा पृथिव्यां कुरुनन्दन
सर्व्वाश्च गर्भानलभंस्ततस्ताः परमाङ्गनाः।
ततो दशसु मासेषु सोमकस्य विशाम्पते!।
जज्ञे पुत्त्रशतं पूर्णं तासु सर्व्वासु भारत!॥
जन्तुर्ज्येष्ठः समभवत् जनित्र्यामेव पार्थिव!
स तासामिष्ट एवासीत् न तथा ते निजाः सुत
तच्च लक्षणमस्यासीत् सौवर्णं पार्श्व उत्तरे।
तस्मिन् पुत्त्रशते चाग्र्यः स बभूव गुणैरपि।

जन्तुकम्बुः, पुं, (जन्तुसंस्थानाविशिष्टः कम्बुरिव) क्षुमिशङ्खः। इति राजनिर्घण्टः॥

जन्तुका, स्त्री, (जन्तुभिः कायति प्रकाशते इ के+कः। अजादित्वात् टाप्।) नाडीहि लाक्षा। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा,—
"जन्तुका जलजन्मा च तथा शावरकन्दकम्
इत्युत्तरस्थानेऽष्टादशेऽध्याये वाभटेनोक्तम्।

जन्तुघ्नं, क्ली, (जन्तून् कृमीन् हन्तीति। हन
"अमनुष्यकर्तृके च।" ३। २। ५३। इ टक्।) विडङ्गम्। इति शब्दरत्नावली (यथा, भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे चतुर्थभा योगिकन्दचिकित्सायाम्।
"गैरिकाञ्जनमञ्जिष्ठाजन्तुघ्नं रजन्यञ्जनकट्फला।'
हिङ्गु। इति रत्नमाला॥

जन्तुघ्नः, पुं, (जन्तून् क्रिमीन् हन्तीति। हन+ टक्।) बीजपूरः। इति राजनिर्घण्टः॥

ी, स्त्री, (जन्तुघ्न+टित्वात् ङीप्।) विड़ङ्गम्। इति राजनिर्घण्टः॥

नाशनं, क्ली, (जन्तून् क्रिमीन् नाशयतीति। श+णिच्+ल्युः। यद्वा, जन्तूनां नाशनं नाशो यस्मादिति।) हिङ्गु। इति राजनिर्घण्टः॥

पादपः, पुं, (जन्तुप्रधानः पादपः।) कोषाम्रकः। इति राजनिर्घण्टः॥

फलः, पुं, (जन्तवः कीटाः फले यस्य।) उडुम्बरः। इत्यमरः। २। ४। २२॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"उडुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

मारी, स्त्री, (जन्तून् क्रिमीन् मारयतीति। जन्तु+मृ+णिच्+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्। तो ङीप्।) निम्बूकः। इति राजनिर्घण्टः॥

ला, स्त्री, (जन्तून् कीटान् लाति आददातीति। ला+कः।) काशतृणम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

हन्त्री, स्त्री, (हन्तीति। हन्+तृच् स्त्रियां ङीप्। ततो जन्तूनां हन्त्री नाशिका।) विड़ङ्गम्। इति राजनिर्घण्टः॥

न, [न्] क्ली, (जायते इति। जन+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन्।" उणां। ४। १४४। इति मनिन्।) उत्पत्तिः। आद्यक्षणसम्बन्धः। इति तिथितत्त्वेऽमावस्याप्रकरणे व्याख्यातम्॥ तथा च।
"अध्वस्तक्षणयोगस्य क्षणयोगो जनिर्म्मता।"
इति सामान्यलक्षणाग्रन्थे शिरोमणिधृतोदयनाचार्य्यकारिका॥ तत्पर्य्यायः। जनुः २ जननम् ३ जनिः ४ उद्भवः ५। इत्यमरः। १।४।३०॥ जन्म ६ जनी ७। इति भरतः॥ प्रभवः ८ भावः ९ भवः १० सम्भवः ११ जनूः १२ प्रजननम् १३। इति शब्दरत्नावली॥ जातिः १४। इति जटाधरः॥ तच्च शुभाशुभकर्म्मणा भवति। यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे।
"शुभानामशुभानाञ्च कर्म्मणा जन्म जायते।
पुण्यक्षेत्रे च सर्व्वत्र नान्यत्र भुञ्जते जनाः॥"*॥
तस्य क्रमो यथा,—
"ऋतौ विकाशे भवति योनिः कमलवत् सदा।
गर्भाशयस्ततः शुक्रं धत्ते रक्तसमन्वितः॥
अन्यत्र काले सङ्कुला योनिर्भवति योषिताम्।
स्पृष्टं शुक्रमतो योनौ नैति गर्भाशयं शनैः॥
ऋतावपि च योनिश्चेद्वातपित्तकफावृता।
भवेत्तदा विशेषत्वं नैव तस्यां प्रजायते॥
ऋतुकाले यदा शुक्रं निर्दोषं योनिसंस्थितम्।
तदा तद्वायुना स्पृष्टं स्त्रीरक्तेनैकतां व्रजेत्॥
निषेकं मानवं स्त्रीणां बीजं प्राप्तं रजस्यथ।
सत्त्वमात्रोऽपि नरकात् स्वर्गाद्वापि प्रपद्यते॥
विसर्गकाले शुक्रस्य जीवः करणसंवृतः।
धृत्वा प्रविशते योनिं कर्म्मभिः स्वैर्नियोजितः।
तच्छुक्ररक्तमेकस्थमेकाहात् कललं भवेत्।
पञ्चरात्रेण कललं बुद्बुदाकारतां व्रजेत्॥
बुद्बुदः सप्तरात्रेण मांसपेशी भवेत्ततः।
द्विसप्ताहाद्भवेत् पेशी रक्तमांसाचिता दृढ़ा॥
बीजस्येवाङ्कुराः पेश्याः पञ्चविंशतिरात्रतः।
भवन्ति मासमात्रेण पञ्चधा जायते पुनः॥
ग्रीवा शिरश्च स्कन्धश्च पृष्ठवंशस्तथोदरम्।
पाणिपादं तथा पार्श्वं कटिमात्रं तथैव च॥
मासद्वयेन सर्व्वाणि क्रमशः सम्भवन्ति हि।
त्रिभिर्म्मासैः प्रजायन्ते सर्व्वाङ्गाङ्कुरसन्धयः॥
मासैश्चतुर्भिरङ्गुल्यः प्रजायन्ते यथाक्रमम्।
स्थैर्य्यं चतुर्थे चाङ्गानां पञ्चमे शोणितोद्भवः॥
मुखं नासा च कर्णौ च जायन्ते मासि पञ्चमे।
षष्ठे बलस्य वर्णस्य नखलोम्नाञ्च सम्भवः॥
दन्तपंक्तिस्तथा गुह्यं जायन्ते च नखाः पुनः।
कर्णयोश्च भवेच्छिद्रं षण्मासाभ्यन्तरेण च॥
पायुर्मेढ्रमुपस्थञ्च नाभिश्चैवोपजायते।
सन्धयो ये च गात्रेषु जायन्ते मासि सप्तमे॥
मनस्तु चेतनायुक्तो नाड़ीस्नायुशिरास्ततः।
सप्तमे चाष्टमे चैव त्वङ्मांसस्मृतिमानपि॥
अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णः शिरःकेशसमन्वितः।
विभक्तावयवः स्पष्टः पुनर्म्मासाष्टमेन च॥
नवमे दशमे मासि प्रबलैः सूतिमारुतैः।
निःसार्य्यते बाण इव जन्तुश्छिद्रेण सज्वरः॥
मनसश्चञ्चलत्वेन यदा गर्भस्थितिर्भवेत्।
तदा विकृतिरूपेण पापात्मा हि प्रजायते॥
पुटद्वयं समासाद्य यदा वहति मारुतः।
तदा प्रसूते पापिष्ठान् षण्डान् कर्म्मबहिष्कृतान्॥
मातृरक्तोत्तरा नारी पितुः शुक्रोत्तरो नरः।
उभयोर्बीजसामान्ये जायते वै नपुंसकम्॥"
अन्यच्च।
"विषमायां तिथौ चिमं कुर्य्याद्बीजन्तु कन्यकाम्।
समायां पुरुषं नूनं केचिदाहुर्मनीषिणः॥
वामाङ्गेन भवेन्नारी दक्षिणेन पुमान् भवेत्।
रक्ताधिक्ये मातृरूपं रेतोऽधिक्ये तु पैतृकम्॥
शुक्रशोणितसङ्घाते वायुना च द्विधा कृते।
यमौ स्यातां त्रिधा चेति चतुर्द्धा बहुधापि वा॥
ततो हीनाधिकव्यङ्गकुब्जवामनकादयः।
जायन्ते सर्पकुष्माण्डा विकृताश्चापि योनयः॥"
तथा च सारकलिकायाम्।
"गर्भात् कोटिगुणं दुःखं योनियन्त्रनिपीड़ने।
संमूर्च्छा तस्य जठराज्जायमानस्य देहिनः॥
जायमानः पुरीषासृङ्मूत्रशुक्राविलाननः।
प्राजापत्येन वातेन पीड्यमानास्थिबन्धनः॥
अधोमुखो वै क्रियते प्रबलैः सूतिमारुतैः।
क्लेशान्निष्क्रान्तिमायाति जठरान्मातुरातुरः॥
ततस्तं वैष्णवी माया समास्कन्दति मोहिनी।
तया विमोहितात्मासौ ज्ञानभ्रंशमवाप्नुयात्॥
स्पृष्टमात्रस्य घोरश्च ज्वरः समुपजायते।
तेन ज्वरेण महता महामोहः प्रजायते॥
कण्टकैरिव छिन्नाङ्गः क्रकचैरिव दारितः।
पूतिव्रणान्निपतितो धरण्यां क्रिमिको यथा॥
तृड्बुभुक्षापरीताङ्गः क्वचित्तिष्ठति वा रटन्।
विण्मूत्रभक्षणाद्यैश्च गतज्ञानः समाचरेत्॥
कण्डूयनेऽपि चाशक्तः परिवर्त्तेऽप्यनीश्वरः।
स्तनपानादिकाहारमप्याप्नोति परेच्छया॥
अशुचिः संस्तरे सुप्तः कीटदंशादिभिस्तथा।
भक्ष्यमाणोऽपि नैवैषां समर्थो विनिवारणे॥
केन बन्धनबद्धोऽहं कारणं किमकारणम्।
किं कार्य्यं किमकार्य्यं वा किं वाच्यं किञ्च नोच्यते॥
कोऽधर्म्मः कश्च वै धर्म्मः कस्मिन् वा वर्त्तते कथम्।
किं कर्त्तव्यमकर्त्तव्यं किं वा किं गुणदोषवत्॥
संमूढ़स्य स्मृतिभ्रंशः शीघ्रं संजायते पुनः।
रतिः संजायते तूर्णं जन्तोस्तत्रैव जन्मनि॥
रक्तो मूढ़श्च लोकोऽयमकार्य्ये सम्प्रवर्त्तते।
देही देहं परित्यज्य नेन्द्रस्थानमपीच्छति॥
तस्मात् कीटोऽपि जन्तूनां सुमूढ़ो जायते भृशम्।
न चात्मानं विजानाति न परं न च दैवतम्॥
न शृणोति परं श्रेयः सति चक्षुषि नेक्षते।
बुद्धौ सत्यां न जानाति बुध्यमानो बुधैरपि॥
संसारे क्लिश्यते तेन रागलोभवशानुगः॥"
इति सुखबोधः॥

जन्मं, क्ली, (जायते इति। जन+बाहुलकात् मन्।) उत्पत्तिः। "अनन्तरं नाप्नोति मप्रत्यये जन्म मदन्तञ्च। जन्ममदन्तमपीत्युणादाविति सुभूटः। जन्मे पञ्चमवस्थिते कलहरिपुभयमिति ज्योतिषे।" इत्यमरटीकायां भरतः॥

जन्मकीलः, पुं, (जन्मनः कील इव। विष्णुसेवनेन हि जन्माभावात् तथात्वम्।) विष्णुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जन्मदः, पुं, (जन्म ददातीति। जन्म+दा+"आतोऽनुपसर्गे कः।" ३। २। ३। इति कः।) पिता। इति शब्दरत्नावली॥

जन्मवर्त्म, [न्] क्ली, (जन्मन उत्पत्तेर्वर्त्म पन्थाः।) योनिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जन्मान्तरं, क्ली, (जन्मनः अन्तरम्।) परलोकः। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। भावान्तरम् २ प्रेत्य ३ अमुत्र ४। इत्यमरः॥ (यथा, महाभारते। ३ पर्व्वणि।
"नूनं जन्मान्तरकृतं पापमाचरितं महत्॥"
अन्यत् जन्म। मयूरव्यंसकादिवत् समासः। पुनर्जन्म। यथा, पञ्चतन्त्रे। २। १८५।
"वरं प्राणपरित्यागो न वियोगो भवादृशैः।
प्राणा जन्मान्तरे भूयो न भवन्ति भवद्विधाः॥")

जन्माष्टमी, स्त्री, (जन्मनः श्रीकृष्णोत्पत्तेरष्टमी तिथिः।) भाद्रकृष्णाष्टमी। सा च श्रीकृष्णस्य जन्मतिथिः। सा तु मुख्यचान्द्रेण श्रावणस्य कृष्णाष्टमी गौणचान्द्रेण भाद्रस्य। तत्र श्रीकृष्णस्य जन्मकालो यथा, ब्रह्मपुराणे।
"अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे।
अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः॥"
विष्णुपुराणे महामायां प्रति भगवद्वाक्यम्।
"प्रावृट्काले च नभसि कृष्णाष्टम्यां महानिशि।
उत्पत्स्यामि नवम्यान्तु प्रसूतिं त्वमवाप्स्यसि॥
श्रावणे वा नभस्ये वा रोहिणीसहिताष्टमी।
यदा कृष्णे नरैर्लब्धा सा जयन्ती प्रकीर्त्तिता॥"

अग्निपुराणे ।
"रोहिणीसहिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी ।
सप्तम्यामर्द्धरात्राधःकलयापि यदा भवेत् ॥
तत्र जातो जगन्नाथः कौस्तुभी हरिरीश्वरः ।
तमेवोपवसेत् कालं तत्र कुर्य्याच्च जागरम् ॥
अविज्ञायाच्च सप्तम्यां जातो देवकीनन्दनः ॥"
इति सप्तमीवेधे जन्मश्रवणकल्पभेदादविरुद्धम् ॥
नवम्यादियोगस्य प्रशंसा यथा । ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।
भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्क्षसंयुता ।
अपि वर्षशतेनापि लभ्यते वा न वा विभो ! ॥"
पद्मपुराणे ।
"प्रेतयोनिगतानान्तु प्रेतत्वं नाशितन्तु तैः ।
यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता ॥
किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः ।
किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदा ॥"
उपवासादिफलं यथा, भविष्यपुराणे ।
"एकेनैवोपवासेन कृतेन कुरुनन्दन ! ।
सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥"
ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"मन्वादिदिवसे प्राप्ते यत् फलं स्नानपूजनैः ।
फलं भाद्रपदेऽष्टम्यां भवेत् कोटिगुणं द्विज ! ॥
तस्यान्तिथौ वारिमात्रं पितृणां यः प्रयच्छति ।
गयाश्राद्धं कृतं तेन शताब्दं नात्र संशयः ॥"
उपवासाकरणे दोषो यथा, भविष्योत्तरे ।
"श्रावणेऽवहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
न करोति नरो यस्तु स भवेत् क्रूरराक्षसः ॥
वर्षे वर्षे च या नारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
न करोति महाक्रूरा व्याली भवति कानने ॥"
स्कान्दे ।
"न करोति यदा विष्णोर्जयन्तीसंज्ञकं व्रतम् ।
यमस्य वशमापन्नः सहते नारकीं व्यथाम् ॥"
भविष्ये ।
"कृष्णार्थं देवकीसूनोर्जयन्तीसंज्ञकं व्रतम् ।
कर्त्तव्यं चिन्त्यमानेन भक्त्या भक्तजनैः सह ॥
अकुर्व्वन् नरकं याति यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ॥"
तत्रोपवासक्रमः, भविष्यपुराणे ।
"पार्थ ! तद्दिवसे प्राप्ते दन्तधावनपूर्व्वकम् ।
उपवासस्य नियमं गृह्णीयाद्भक्तिभावतः ॥
वासुदेवं समुद्दिश्य सर्व्वपापप्रशान्तये ।
उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्यहम् ॥
अद्य कृष्णाष्टमीं देवीं नभश्चन्द्रसरोहिणीम् ।
अर्च्चयित्वोपवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥
एनसो मोक्षकामोऽस्मि यद्गोविन्द ! त्रियोनिजम् ।
तन्मे मुञ्चतु मां त्राहि पतितं शोकसागरे ॥
आजन्ममरणं यावद्यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
तत् प्रणाशय गोविन्द ! प्रसीद पुरुषोत्तम ! ॥"
गृहमुपक्रम्य ।
"तन्मध्ये प्रतिमा स्थाप्या काञ्चनादिविनिर्म्मिता ।
प्रतप्तकाञ्चनाभा सा देवकी सुतपस्विनी ॥
माचापि बालकं सुप्तं प्रसूता नीरदच्छविम् ।
वसुदेवोऽपि तत्रैव खड्गचर्म्मधरं स्थितम ॥
यशोदा चापि तत्रैव प्रसूतवरकन्यका ।
बलभद्रस्तथा नन्दो दक्षो गर्गश्चतुर्मुखः ॥
एवं संपूजयेद्भक्त्या गन्धपुष्पाक्षतैः फलैः ।
स्थण्डिले स्थापयेद्देवीं सचन्द्रां रोहिणीन्तथा ॥
देवकीं वसुदेवञ्च यशोदां नन्दमेव च ।
चण्डिकां बलदेवञ्च पूज्य पापैः प्रमुच्यते ॥
अर्द्धरात्रे वसोर्धारां पातयेद्गुडसर्पिषा ।
ततो वर्द्धापनं षष्ठीं नामादिः करणं मम ॥
कर्त्तव्यं तत्क्षणाद्रात्रौ प्रभाते नवमीदिने ।
यथा मम तथा कार्य्यो भगवत्या महोत्सवः ॥
ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ।
सुवर्णं काञ्चनं गाश्च वासांसि कुसुमानि च ॥
यद्यदिष्टतमं लोके कृष्णो मे प्रीयतामिति ।
यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत् ॥
भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ।
सुब्रह्मवासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ॥
शान्तिरस्तु शिवञ्चास्तु इत्युक्त्वा तान् विसर्ज्जयेत् ॥
एवं यः कुरुते देवा देवक्याः सुमहोत्सवम् ।
वर्षे वर्षे भगवतो मद्भक्त्या धर्म्मनन्दन ! ।
नरो वा यदि वा नारी यथोक्तफलमाप्नुयात् ॥
पुत्त्रसन्तानमारोग्यधनधान्यर्द्धिमद्गृहम् ।
सम्पर्केणापि यः कुर्य्यात् कश्चिज्जन्माष्टमीव्रतम् ॥
विष्णुलोकमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥"
पूजा च मध्यरात्रे गारुड़े ।
"कृष्णाष्टम्यान्तु रोहिण्यामर्द्धरात्रेऽर्च्चनं हरेः ॥"
व्रतपारणयोः कालनियमः । एकदिने जयन्तीलाभे तत्रैवोपवासः । उभयदिने चेत्तदा परदिने । जयन्त्यलाभे तु रोहिणीयुक्ताष्टम्याम् । उभयदिने रोहिणीयुताष्टमीलाभे परदिने तदलाभे तु निशीथसम्बन्धिन्यामष्टम्यां उभयदिने निशीथसम्बन्धे तदसम्बन्धे वा परदिने इति । उपवासपरदिने तिथिनक्षत्रयोरवसाने पारणम् । यदा महानिशायाः पूर्व्वमेकतरस्यावसानमन्यतरस्य महानिशायां तदनन्तरं वा तदेकतरावसाने पारणं यदा महानिशायामुभयस्थितिस्तदा उत्सवान्ते पारणम् ।" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

हरिभक्तिविलासमते तूपवासकालो यथा,—
"जन्माष्टमी पूर्व्वविद्धा न कर्त्तव्या कदाचन ।
पलवेधे तु विप्रेन्द्र ! सप्तम्यां चाष्टमीं त्यजेत् ॥
सुराया बिन्दुना स्पृष्टं गङ्गाम्भःकलसं यथा ।
विना ऋक्षेण कर्त्तव्या नवमीसंयुताष्टमी ॥
सऋक्षापि न कर्त्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन त्याज्यमेवाशुभं बुधैः ॥
वेधे पुण्यक्षयं याति तमः सूर्य्योदये यथा ।
यच्च वह्निपुराणादौ प्रोक्तं विद्धाष्टमीव्रतम् ।
अवैष्णवपरं तच्च कृतं वा देवमायया ॥"
पारणकालो यथा,—
"यद्वा तिथ्यृक्षयोरेव द्वयोरन्ते तु पारणम् ।
समर्थानामशक्तानां द्वयोरेकवियोगतः ॥
केचिच्च भगवज्जन्ममहोत्सवदिने शुभे ।
भक्ष्योत्सवान्ते कुर्व्वन्ति वैष्णवा व्रतपारणम् ॥"

तद्व्रतकथा यथा,—
"एकदा श्रीकुलाचार्य्यं वशिष्ठं ब्रह्मवित्त[illegible]
राजा दिलीपः पप्रच्छ विनयावनतः [illegible]
दिलीप उवाच ।
भाद्रे मास्यसिते पक्षे यस्यां जातो ज[illegible]
तत्कथां श्रोतुमिच्छामि कथयस्व मह[illegible]
कथं वा भगवान् जातः शङ्खचक्रगदाध[illegible]
देवकीजठरे विष्णुः किं कर्त्तुं केन हेतु[illegible]
वशिष्ठ उवाच ।
शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि यस्माज्जातो ज[illegible]
पृथिव्यां त्रिदिवं त्यक्त्वा भवती कथयाम्[illegible]
पुरा वसुन्धरा ह्यासीत् कंसाराक्षसतत्[illegible]
स्वाधिकारप्रमत्तेन कंसदूतेन ताड़िता ।
क्रन्दन्ती लज्जिता सापि ययौ घूर्णितलो[illegible]
यत्र तिष्ठति देवेश उमाकान्तो वृषध्व[illegible]
कंसेन ताड़िता नाथ ! इति तस्मै निवे[illegible]
वाष्पधारां प्रवर्षन्तीं विवर्णामपमानित[illegible]
क्रन्दन्तीं तां समालोक्य कोपेन स्फुरि[illegible]
उमया सहितः सर्व्वैर्द्देववृन्दैरनुद्रुतः ।
आजगाम महादेवो विधातुर्भवनं तथा
गत्वा चोवाच ब्रह्माणं कंसध्वंसनिमित्त[illegible]
उपायः दृश्यतां ब्रह्मन् ! भवता विष्णु[illegible]
ऐश्वरं तद्वचः श्रुत्वा गन्तुं प्राक्रामदाल[illegible]
क्षीरोदे यत्र वैकुण्ठः सुप्तः स भुजगोप[illegible]
हंसपृष्ठे समारुह्य हरेरन्तिकमाययौ ।
तत्र गत्वा हरिं ध्यात्वा देववृन्दैर्हरादि[illegible]
तुष्टाव भगवान् वाग्भिरर्थाभिर्व्वाग्विदा[illegible]
नमः कमलनेत्राय हरये परमात्मने ।
जगतः पालयित्रे च लक्ष्मीकान्त ! नमो[illegible]
नमः कमलकिञ्जल्कपीतनिर्म्मलवाससे ।
नमः समस्तदेवानामधिपाय महात्मने ।
नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च[illegible]
जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो न[illegible]
इति तेभ्यः स्तुतीः श्रुत्वा प्रत्युवाच जगा[illegible]
देवा नम्रमुखाः सर्व्वे भवतामागमः कथ[illegible]
ब्रह्मोवाच ।
शृणु देव ! जगन्नाथ ! यस्मादस्माकमाग[illegible]
कथयामि सुरश्रेष्ठ ! तदहं लोकतारक
शूलिदत्तवरोन्मत्तः कंसराजो दुरासदः[illegible]
वसुधा ताड़िता तेन पदाघातेन सुदृश[illegible]
वरं दत्वा पुरापुरघ्नो मायया स प्रवञ्चि[illegible]
भागिनेयं विना राजन् ! शास्ता न भवित[illegible]
तस्मात्त्वञ्च स्वयं देव ! हन्तुं कंसं दुराश[illegible]
देवकीजठरे जन्म लभ गत्वा च गोकुलम्
ब्रह्मणा प्रेषितो विष्णुः प्रत्युवाच पशोः प[illegible]
पार्व्वतीं देहि देवेश ! अम्बं स्थितागमिष्य[illegible]
उमया रमया सार्द्धं शङ्खचक्रगदाधरः ।
उद्दिश्य मथुरां चक्रे प्रयाणं कंसनाशनम्
देवकीजठरे जन्म लेभे विष्णुर्गदाधरः ।
यशोदाकुक्षिमध्ये तु सर्व्वाणी लोकमोहना
नव मासांश्च विश्राम्य कुक्षौ नवदिनाधिका
भाद्रे मास्यसिते पक्षे अष्टमीसंज्ञया तिथौ

…ष्ठीतारकायुक्ता रजनी घनघोरिता ।
…मयोगौ तडिद्युक्ते वारि वर्षति सर्व्वदा ॥
…र्त्ता जातो जगन्नाथः कंसारिर्व्वसुदेवजः ।
…राटे नन्दपत्नी च यशोदाजीजनत् सुताम् ॥
…तं पद्मकरं पद्मनाभं पद्मदलेक्षणम् ।
…नं चतुर्भुजं शान्तं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
…दा क्रन्दितुमारेभे दृष्ट्वा चानकदुन्दुभिः ।
…त्रैव वाण्यभूद्देवी देवकीमाचगोचरा ॥
…तं दत्वा यशोदायै कन्यां तस्याः समानय ।
…कासुरभयात्तं हि उवाच देवकी तदा ॥
…राटं गच्छ विप्रेन्द्र ! सुतं प्रत्यर्पितुं प्रभो ! ।
…तं दत्वा यशोदायै सुतां तस्याः समानय ॥
… दृष्ट्वा कंसराजोऽपि सभार्य्यं न हनिष्यति ।
…स्या वचः समाकर्ण्य वसुदेवोऽतिदुःखितः ॥
…ह्य कुमारमादाय वैराटाभिमुखं ययौ ।
…मुना जलसंपूर्णा तत्पथे मध्यवर्त्तिनी ॥
…तिस्रोता महावीर्य्या सुतीव्रोर्म्मिभयाकुला ।
… दृष्ट्वा तत्तटे स्थित्वा यमुनामवलोकयन् ॥
…सुदेवोऽतिदुःखार्त्तो विलोलचेतनोऽभवत् ।
…ं करोमि क्व गच्छामि विधिनाद्यापि वञ्चितः ॥
…थमद्य गमिष्यामि वैराटे नन्दमन्दिरम् ।
…रिणा तत्र सानन्दं मायया वञ्चितः पिता ॥
…क्षमात्रं तटे स्थित्वा यमुनामप्यलोकयत् ।
…न दृष्टा पुनः सापि क्षीणा जानुवहाभवत् ॥
…तः सोऽपि पुरो दृष्ट्वा धावन्तं खलु जम्बुकम् ।
…ड़े कृत्वा सुतं स्वैरं गन्तुं पारं प्रचक्रमे ॥
… दृष्ट्वा कृष्णचित्तस्तु भगवान् यमुनाजले ।
…र्य्यां कृत्वा जगन्नाथो ह्यङ्कात् स पतितः पितुः ॥
… सुतं पतितं दृष्ट्वा सूर्य्यजाजीवने द्विजः ।
…दा क्रन्दितुमारेभे भाले घात्वा करं दृढ़म् ॥
…षिना वैरिणा ह्यत्र दुःखितोऽहं प्रवञ्चितः ।
…हि मां जगतां नाथ ! पुत्रं देहि सुरोत्तम ! ॥
…नकं क्रन्दितं दृष्ट्वा कंसारिः कृपया विभुः ।
…लक्रीड़ां समाचर्य्य पितुरङ्केऽवसत् पुनः ॥
…था तेन द्विजश्रेष्ठो गतवान्नन्दमन्दिरम् ।
…नं दत्वा यशोदायै सुतां तस्याः समानयत् ॥
…नामङ्क तथा सोऽपि गृहीत्वानकदुन्दुभिः ।
…राजागारं पुनः प्राप्य प्रत्यर्प्य ताहशीं सुताम् ॥
…नियुज्य पदे लोहमासीत् पूर्व्ववदावृतः ।
…वकी च प्रसूतेति वार्त्ता प्राप्ता सुरारिणा ॥
…[illegible]
…आगत्य कंसदूतोऽन्यो सुतां नेतुं प्रचक्रमे ॥
…नादङ्कात् समालभ्य देवकीवसुदेवयोः ।
…सद्दूतो गृहीत्वा तां कंसायादर्शयत् पुनः ॥
…दृा तां कंसराजोऽपि सभयोऽभूद्दुरासदः ।
…द्रकाञ्चनवर्णाभां पूर्णेन्दुसदृशाननाम् ॥
…द्दा कंसो विहसन्तीं विद्युत्स्फुरितलोचनाम् ।
…ादिदेशासुरश्रेष्ठो वध नीत्वा शिलोपरि ॥
…ाज्ञां लब्ध्वासुरास्ते तु निष्पेष्टुं तां प्रवर्त्तिताः ।
…ाद्भूतरूपधरा गौरी जगाम शङ्करान्तिकम् ॥
…ान्तरीक्षे चलं स्थित्वा कंसं प्रोवाच शङ्करी ।
…ी हन्ता गोकुले जातः पूर्व्वशत्रुर्न संशयः ॥

तत्रातिष्ठज्जगन्नाथः कंसारिः सुरहस्यकृत् ।
क्रीड़ित्वा बालभावेन कंसध्वंसे मनो दधौ ॥
प्राप्तिमात्रेण तं कंसं जघान जगदीश्वरः ।
एतत्ते कथितं राजन् ! कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ॥
य इदं कुरुते राजन् ! या च नारी हरेर्व्रतम् ।
प्राप्नोत्यैश्वर्य्यमतुलमिह लोके यथेप्सितम् ॥
अन्तकाले हरेः स्थानं दुर्लभञ्च गमिष्यति ।
एकेनैवोपवासेन कृतेन कुरुनन्दन ! ॥
सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ।
वत्सरद्वादशे चैव यत् पुण्यं समुपार्ज्जितम् ॥
विफलं तद्भवेत् सर्व्वं पुरा व्यासेन भाषितम् ।
न द्रष्टव्यं मुखं तेषां नराणां न च योषिताम् ॥
जयन्ती न कृता यैस्तु जागरादिसमन्विता ।
श्वानश्चैते तु विज्ञेया जयन्तीविमुखा नराः ॥
योषितश्च न सन्देहः सत्योक्तं तव सुव्रते ! ॥"

इति भविष्यपुराणे वशिष्ठदिलीपसंवादे श्रीकृष्णजन्माष्टमीव्रतकथा समाप्ता ॥

जन्मी [न्] पुं, (जन्म अस्तास्येति । जन्मन्+"व्रीह्यादिभ्यश्च ।" ५ ।२। ११६। इति इनिः ।) प्राणी । इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥ (यथा, भारविः । ११ । ३० ।
"जन्मिनोऽस्य स्थितिं विद्वान् लक्ष्मीमिव चलाचलाम् ।
भवान्मास्म वधीत् न्याय्यं न्यायाधारा हि साधवः ॥")

जन्मेजयः, पुं, (जनान् शत्रून् एजयति कम्पयतीति । एज+णिच्+"एजेः खश् ।"३।२।२८। इति खश् ततो मुमागमात् जनमेजय इति सिद्धे शकन्ध्वादित्वादलोपे साधुः ।) जनमेजयराजः । इति श्रीभागवतम् ॥ (एतन्निरुक्तिर्यथा देवीभागवतस्य । २ । ११ । ४६ श्लोकटीकायाम् ।
"जन्मनैवातिशुद्धेन शत्रूनेजितवान् यतः ।
एजृ कम्पने धातोर्हि जन्मेजय इति स्मृतः ॥")

जन्यं, क्ली, (जन्यते इति । जनि+"तकिशसिचतियतिजनिभ्यो यद्वाच्यः ।" इति वार्त्तिकोक्त्या यत् ।) हट्टः । परीवादः । संग्रामः । इति मेदिनी । ये, २५ ॥ (यथा, रघौ ।४।७७।
"तत्र जन्यं रघोर्घोरं पार्व्वतीयैर्गणैरभूत् ॥")

जन्यः, पुं, (जायते जनयति वा । जन+"भव्यगेयेति ।"३ । ४ । ६८ । इति कर्त्तरि यत् ।) जनकः । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ५६ ।
"उग्रतेजा महातेजा जन्यो विजयकालवित् ॥")
देहः । यथा, भागवते । १ । ६ । २१ ।
"निवृत्तसर्व्वेन्द्रियवृत्तिविभ्रम-
स्तुष्टाव जन्यं विसृजन् जनार्द्दनम् ॥"
जनस्य जल्पः । जन+"मतजनहलादिति ।" ४ । ४ । ९७ । इति यत् । जनजल्पः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

जन्यः, त्रि, (जन्यते इति । जन्+णिच्+कर्म्मणि यत् ।) उत्पाद्यः । यथा,—
"जनकस्य स्वभावो हि जन्ये तिष्ठति निश्चितम् ।
यथा श्रीकृष्णपादाङ्कं कालीयवंशमस्तके ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
("जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः ॥"
इति च भाषापरिच्छेदे ४५ ॥)
जनयिता । (जनीं वधूं वहति प्रापयति वा । संज्ञायामिति साधुः ।) नवोढ़ाज्ञातिः । नवोढ़ाभृत्यः । वरस्य स्निग्धः । स तु जामातृवत्सलः । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (जनाय हितः । यत् ।) जनहितः । इति व्याकरणम् ॥

जन्या, स्त्री, (जायतेऽस्याम् । जन्+ण्यत् यत् वा । मातृतुल्यत्वादेवास्यास्तथात्वम् ।) मातृवयस्या । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (यथा, रघौ ।६।३० ।
"अथाङ्गराजादवतार्य्य चक्षु-
र्याहीति जन्यामवदत् कुमारी ॥")
प्रीतिः । इति हेमचन्द्रः ॥

जन्युः, पुं, (जायते इति । जन+"यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् ।" उणां ३ । २० । इति युच् ।) प्राणी । अग्निः । धाता । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (उत्पत्तिः । जन्म । यथा, हरिवंशे । १२३ । ४६ ।
"अन्वताया द्वितीयोऽयं जन्युर्हि मम सर्व्वथा ॥")

जप, व्यक्तवाचे वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) जिह्वोष्ठादिव्यापाररहितं शब्दार्थयोश्चिन्तनं व्यक्तवाक् । जपति मन्त्रं साधकः । इति दुर्गादासः ॥

जपः, पुं, (जप्यते इति । जप+"ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ।" ... "अधजपो-रनुपसर्गे ।" ३ । ३ । ६१ । इति भावे अप् ।) विधानेन मन्त्रोच्चारणम् । तद्विधिर्यथा,—
"मौनेनैव च संकुर्य्यात् रहः कुर्य्यादतन्द्रितः ।
समाहितमनास्तूष्णीं मनसा वापि चिन्तयेत् ॥
विधियज्ञात् जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥
विना दर्भैस्तु यत् स्नानं यच्च दानं विनोदकम् ।
असंख्येयन्तु यज्जप्यं सर्व्वं तदफलं स्मृतम् ॥
मुक्ताफलैर्विद्रुमैर्वा रुद्राक्षैः स्फाटिकैर्वा ।
गणना सर्व्वथा कार्य्या सव्यगाङ्गुलिपर्व्वभिः ॥
हिरण्यरत्नमणिभिर्जप्यं शतगुणं भवेत् ।
सहस्रगुणमिन्द्राक्षैः पद्माक्षैरयुतं भवेत् ॥
नियुतं वापि रुद्राक्षैर्भद्राक्षैस्तु न संशयः ।
पुत्रजीवकजप्यस्य परिसंख्या न विद्यते ॥
दशभिर्जन्मजनितं शतेन च पुरा कृतम् ।
त्रियुगं तु सहस्रेण गायत्र्या हन्ति दुष्कृतम् ॥
दर्भहस्तस्तथासीनो दर्भैर्वृकपाणिना ।
प्राङ्मुखो वर्जयेन् मालां सहस्रं शतमेव वा ॥"
इत्याद्ये वह्निपुराणे नित्याह्निकस्नानविधिनामाध्यायः ॥ तस्यानुष्ठानं यथा,—
"मनः संहृत्य विषयान्मन्त्रार्थगतमानसः ।
न द्रुतं न विलम्बञ्च जपेन्मौक्तिकपङ्क्तिवत् ॥
जपः स्याद्दक्षराद्वृत्तिर्मानसोपांशुवाचिकैः ।
धिया यदक्षरश्रेणीं वर्णस्वरपदात्मिकाम् ॥
उच्चरेदर्थमुद्दिश्य मानसः स जपः स्मृतः ।
जिह्वोष्ठौ चालयेत् किञ्चिद्देवतागतमानसः ॥

किञ्चिच्छ्रवणयोगः स्यादुपांशुः स जपः स्मृतः ।
मन्त्रमुच्चारयेद्वाचा वाचिकः स जपः स्मृतः ॥
उच्चैर्जपाद्विशिष्टः स्यादुपांशुर्दशभिर्गुणैः ।
जिह्वाजपः शतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ।
जिह्वाजपः स विज्ञेयः केवलं जिह्वया बुधैः ॥”
तत्र वर्ज्ज्यं यथा,—
“विण्मूत्रोत्सर्गशङ्कादियुक्तः कर्म्म करोति च ।
जपार्च्चनादिकं सर्व्वमपवित्रं भवेत् प्रिये ! ॥
मलिनाम्बरकेशादिमुखदौर्गन्ध्यसंयुतः ।
यो जपेत्तं दहन्त्याशु देवता गुप्तिसंस्थिता ॥
आलस्यं जृम्भणं निद्रां क्षुतं निष्ठीवनं भयम् ।
नीचाङ्गस्पर्शनं कोपं जपकाले विवर्ज्जयेत् ॥”
अथ करमालाजपनियमो यथा,—
“तर्ज्जनी मध्यमानामा कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ।
तिस्रोऽङ्गुल्यस्त्रिपर्व्वाणो मध्यमा चैकपर्व्विका ॥
पर्व्वद्वयं मध्यमाया मेरुत्वेनोपकल्पयेत् ।
अनामामध्यमारभ्य कनिष्ठादित एव च ॥
तर्ज्जनीमूलपर्य्यन्तं दशपर्व्वसु संजपेत् ।
अनामामूलमारभ्य कनिष्ठादित एव च ।
तर्ज्जनीमध्यपर्य्यन्तमष्टपर्व्वसु संजपेत् ॥”
एतद्वचनन्तु अष्टोत्तरशतादिविषयम् ।
शक्तिविषये पुनः ।
“अनामिकाद्वयं पर्व्व कनिष्ठादित्रिपर्व्विका ।
मध्यमायाश्च त्रितयं तर्ज्जनीमूलपर्व्वणि ॥
तर्ज्जन्यग्रे तथा मध्ये यो जपेत् स तु पापकृत् ।
अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ॥
मध्यादिमूलपर्य्यन्तमष्टपर्व्वसु संजपेत् ॥”
श्रीविद्याविषये पुनः ।
“अनामामध्यमायाश्च मूलाग्रञ्च द्वयं द्वयम् ।
कनिष्ठायाश्च तर्ज्जन्याश्चयं पर्व्व सुरेश्वरि ! ॥
अनामामध्यमायाश्च मेरुः स्यात् द्वितयं शुभम् ।
प्रदक्षिणक्रमाद्देवि ! जपेत्त्रिपुरसुन्दरीम् ॥
कनिष्ठामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ।
तर्ज्जनीमूलपर्य्यन्तमष्टपर्व्वसु संजपेत् ॥”
इदमपि अष्टोत्तरशतादिविषयम् ॥ * ॥
“अङ्गुलीर्न वियुञ्जीत किञ्चिदाकुञ्चिते तले ।
अङ्गुलीनां वियोगाच्च छिद्रे च स्रवते जपः ॥
अङ्गुल्यग्रे च यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घने ।
पर्व्वसन्धिषु यज्जप्तं तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥
गणनाविधिमुल्लङ्घ्य यो जपेत्तज्जपं यतः ।
गृह्णन्ति राक्षसास्तेन गणयेत् सर्व्वथा बुधः ॥
हृदये हस्तमारोप्य तिर्य्यक् कृत्वा कराङ्गुलीः ।
आच्छाद्य वाससा हस्तौ दक्षिणेन सदा जपेत् ॥”
जपसंख्यायां निषिद्धद्रव्यं यथा,—
“नाक्षतैर्हस्तपर्व्वैर्व्वा न धान्यैर्न च पुष्पकैः ।
न चन्दनैर्मृत्तिकया जपसंख्याञ्च कारयेत् ॥” * ॥
तत्र विहितद्रव्यं यथा,—
“लाक्षाकुशीदसिन्दूरं गोमयञ्च करीषकम् ।
एभिर्निर्म्माय वटिकां जपसंख्यान्तु कारयेत् ॥”
अथ वर्णमालाजपनियमो यथा,—
“सबिन्दुं वर्णमुच्चार्य्य पश्चान्मन्त्रं जपेद्बुधः ।
अकारादिक्षकारान्तं बिन्दुयुक्तं विभाव्य च ॥
वर्णमाला समाख्याता अनुलोमविलोमतः ।
पञ्चाशल्लिपिभिर्म्माला विहिता सर्व्वकर्म्मसु ॥
अकारादिक्षकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्त्तिता ॥
क्षार्णं मेरुमुखं तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तम ! ।
अनया सर्व्वमन्त्राणां जपः सर्व्वसमृद्धिदः ॥” * ॥
तस्य फलं यथा,—
“जपनिष्ठो द्विजश्रेष्ठोऽखिलयज्ञफलं लभेत् ।
सर्व्वेषामेव यज्ञानां जायतेऽसौ महाफलः ॥
जपेन देवता नित्यं स्तूयमाना प्रसीदति ।
प्रसन्ना विपुलान् कामान् दद्यान्मुक्तिञ्च
शाश्वतीम् ॥
यक्षरक्षःपिशाचाश्च ग्रहाः सर्पाश्च भीषणाः ।
जापिनं नोपसर्पन्ति भयभीताः समन्ततः ॥
यावन्तः कर्म्मयज्ञाः स्युः प्रदिष्टानि तपांसि च ।
सर्व्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
माहात्म्यं वाचिकस्यैतत् जपयज्ञस्य कीर्त्तितम् ।
तस्माच्छतगुणोपांशुः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

जपनं, क्ली, (जप व्यक्तोच्चारे + भावे ल्युट् ।) जपः । इत्यमरटीका ॥ (यथा, महाभारते ।१२। १९९ । ७ ।
“संन्यास एव वेदान्ते वर्त्तन्ते जपनं प्रति ॥”)

जपपरायणः, त्रि, (जप एव परमयनं आश्रयो यस्य ।) जपासक्तः । जपनशीलः । यथा,—
“शिवरात्रिव्रतं देव ! पूजाजपपरायणः ।
करोमि विधिवद्दत्तं गृहाणार्घ्यं महेश्वर ! ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

जपा, स्त्री, (जपन्ति तान्त्रिका अनयेति । जप + अप् ततष्टाप् ।) जवापुष्पवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २१३ ॥ तस्य पर्य्यायगुणाः ।
“ओड्रपुष्पं जपा चाथ त्रिसन्ध्या सारुणा सिता ।
जपा संग्राहिणी केश्या त्रिसन्ध्या कफवातजित् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(विशेषस्तस्या जवाशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

जभ, जभने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) जभनं मैथुनम् । जभति युवा । इति दुर्गादासः ॥

जभ, इ जभने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) जभनं मैथुनम् । इ, जम्भ्यते । इति दुर्गादासः ॥

जभ, इ क नशि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) नशीति अन्तर्भूतण्यर्थत्वा-न्नष्टीकरणे । इ क, जम्भयति पापं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥

जभ, इ ङ जृम्भे । गात्रशैथिल्य इति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) इ, जम्भ्यते । ङ, जम्भते । प्रत्यूषकाले भुज-गाङ्गनानां मुखेषु कामः प्रतिजृम्भतीव । इति गणकृतानित्यत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

जभ, ङ जृम्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) जृम्भो गात्रशैथिल्यमिति गोविन्दभट्टः । ङ, जम्भते लोकः । गुष् जभो-ऽचीत्यस्यैव नुम् आत्मनेपदप्रकरणे वचनविधान-सामर्थ्यात् । इति दुर्गादासः ॥

जम, उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ, जमित्वा जान्त्वा । इति दुर्गादासः ॥

जम्, य, पत्नी । इति जम्पतीशब्दटीकायां भरतधृतनामप्रपञ्चः ॥

जमजौ, त्रि, (यमौ एकत्र सहचरौ जातौ जातौ इति । जन + ड । पृषोदरादित्वात् यस्य जः ।) यमजौ । इति द्विरूपकोषः ॥

जमदग्निः, पुं, (जमन् हुतभक्षणशीलः प्रज्वलित इत्यर्थः । तथाविधोऽग्निरिव । यद्वा, यमदग्निः पृषोदरादित्वात् यस्य जः ।) यमदग्निमुनिः । इति द्विरूपकोषः ॥ स तु भृगुवंशोद्भव ऋचीकमुनिपुत्रः परशुरामपिता च । इति श्रीभागवतम् ॥ (अस्य जन्मविवरणादिकं महाभारते वनपर्व्वणि ।११५ ११६ अध्याययोर्द्रष्टव्यम् ॥ असौ च सावर्णिके मन्वन्तरे ऋषिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ।७९।९-१०
“अत्रिश्चैव वशिष्ठश्च काश्यपश्च महानृषिः ।
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ।
तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मनः ।
जमदग्निस्तु सप्तैते मुनयोऽत्र तथान्तरे ॥”)

जमनं, क्ली, (जम भक्षे + भावे ल्युट् ।) जेमनम् भोजनम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

जम्पती, पुं, (जाया च पतिश्च । राजदन्तादिगणे पाठात् जायाशब्दस्य जम्भावो निपात्यते ।) जायापती । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥ द्विवचनान्तोऽयं शब्दः ॥

जम्बालः, पुं, (जमु अदने + बाहुलकाद्वालन् यद्वा, जम्ब + भावे घञ् । जम्बं आलातीति ला + कः ।) पङ्कः । इत्यमरः । १ । १० । ९ । (यथा, श्रीकण्ठचरिते । २ । १० ।
“अवद्यजम्बालगवेषणाय
कृतोद्यमानां खलसैरिभाणाम् ।
कवीन्द्रवाङ्निर्झरनिर्झरिण्यां
संजायते व्यर्थमनोरथत्वम् ॥”)
शैवालः । इति मेदिनी । ले, ६१ ॥ केतकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

जम्बालिनी, स्त्री, (जम्बालः शैवालोऽस्त्यस्या इति जम्बाल + इनिः ।) नदी । इति हेमचन्द्रः ।४।१४६।

जम्बिरः, पुं, (जम्बीर + निपातनात् ह्रस्वः ।) जम्बीरः । इति शब्दरत्नावली ॥

जम्बीरः, पुं, (जम्यते भक्ष्यते इति । जमु भक्षे + “गम्भीरादयश्च ।” इति निपातनात् ईरन् प्रत्ययेन साधुः ।) फलवृक्षविशेषः । जामीर इति लेबु इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । दन्तशठः २ जम्भः ३ जम्भीरः ४ जम्भलः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । २४ ॥ जम्भी ६ रोचनकः ७ शोधी ८ जाड्यारिः ९ दन्तहर्षः १० गम्भीरः ११ जम्बिरः १२ दन्तकर्षः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ रेवतः १४ वक्त्रशोधी १५ दन्तहर्षकः १६ । इति जटाधरः ॥ तस्य गुणाः ।

"जम्बीरद्वयं गुर्व्वम्लं वातश्लेष्मविबन्धनुत् ।
शूलं कासकफक्लेशच्छर्द्दितृष्णामदोषजित् ॥
आस्यवैरस्यहृत्पीडावह्निमान्द्यकृमीन् हरेत् ।
स्वल्पजम्बीरिका तद्वत् तृष्णाच्छर्द्दिनिवारिणी ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

तस्य फलस्य गुणाः । अम्लमधुररसत्वम् । वातनाशित्वम् । पथ्यत्वम् । पाचनत्वम् । रोचनत्वम् । पित्तबलाग्निवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अत्यम्लत्वम् । गुरुत्वम् । सुगन्धित्वम् । दुर्ज्जरत्वम् । वह्निकफवातविबन्धनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ पक्वस्य तस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कफार्त्तिपित्तास्रदोषनाशित्वम् । वर्णवीर्य्यरुचिपुष्टितुष्टिकारित्वञ्च ।· मरुवकः । अर्जकः । सिताजकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्षुद्रपत्रतुलसी । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"खरपर्णस्तु जम्बीरः प्रस्थपुष्पः फणिज्झकः ॥")

जम्बुः, स्त्री, (जम्यते इति । जमु भक्षणे + "अन्दूदृम्भूजम्बूरिति ।" उणां १ । ९५ । इति कू प्रत्ययेन निपातनात् साधुः । बाहुलकात् ह्रस्वः ।) जम्बूः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,—
"जम्बुर्ग्राही मधुरकफहा रोचनी वातहारी ।"
इति हारीते प्रथमस्थाने दशमेऽध्याये ॥)

जम्बु, क्ली, स्त्री, जम्बूफलम् । तत्पर्य्यायः । जम्बूः २ जाम्बवम् ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १९ ॥

जम्बुकः, पुं, (जमतीति । जमु भक्षणे + "मृगय्वादयश्च ।" उणां १ । ३८ । इति कुप्रत्ययेन निपातनात् साधुः । ततः स्वार्थे कन् ।) शृगालः । (यथा, महाभारते । १ । १४१ । ४६ ।
"एवं तेषु प्रयातेषु जम्बुको हृष्टमानसः ।
खादति स्म तदा मांसमेकः सन्मन्त्रनिश्चयात् ॥")
वरुणः । (जम्बु इव कायतीति । कै + कः ।) वृक्षविशेषः । गोलापजाम इति भाषा ॥ नीचे त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ श्योनाकप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सुवर्णकेतकी । यथा,—
"केतकः सूचिकापुष्पो जम्बुकः क्रकचच्छदः ।
सुवर्णकेतकी त्वन्या लघुपुष्पा सुगन्धिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जम्बुद्वीपः, पुं, (जम्बुवृक्षयुक्तो द्वीपः ।) पृथिव्याः सप्तद्वीपान्तर्गतद्वीपविशेषः । अयं द्वीपः पद्मकोषमध्यवर्त्तिकोष इव लक्षयोजनविस्तीर्णः पद्मपत्र इव समवर्त्तुलः लक्षयोजनविस्तृतलवणसमुद्रेण वेष्टितः । यस्मिन् प्रत्येकनवसहस्रयोजनायामानि नव वर्षाणि तेषां वर्षाणामष्टौ सीमपर्व्वताः सन्ति । * । एषां वर्षाणां मध्ये इलावृतवर्षं मध्यवर्त्ति यस्य मध्यदेशे सुमेरुपर्व्वतः लक्षयोजनोत्सेधः । इलावृतवर्षस्योत्तरे नीलपर्व्वतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अयुतयोजनोत्सेधः पूर्व्वपश्चिमयोः क्षारसमुद्रावधि दीर्घः । * । तदुत्तरे रम्यकवर्षं तदुत्तरे श्वेतपर्व्वतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अयुतयोजनोत्सेधः पूर्व्वपश्चिमयोः क्षारसमुद्रावधि दीर्घः दैर्घ्ये नीलपर्व्वतात् किञ्चिदधिकदशांशेन न्यूनः । * । तदुत्तरे हिरण्मयवर्षं तदुत्तरे शृङ्गवान् पर्व्वतः तस्य विस्तारादयः श्वेतपर्व्वतवत् दैर्घ्ये श्वेतपर्व्वतात् किञ्चिदधिकदशांशेन न्यूनः । * । तदुत्तरे कुरुवर्षं तदुत्तरे लवणसमुद्रः । इलावृतवर्षस्य दक्षिणे निषधपर्व्वतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अयुतयोजनोत्सेधः पूर्व्वपश्चिमयोः क्षारसमुद्रावधि दीर्घः । * । तद्दक्षिणे हरिवर्षं तद्दक्षिणे हेमकूटपर्व्वतः अस्य विस्तारादयो निषधवत् दैर्घ्ये निषधात् किञ्चिदधिकदशांशेन न्यूनः । तद्दक्षिणे हिमालयपर्व्वतः अस्य विस्तारादयः पूर्व्ववत् दैर्घ्ये हेमकूटपर्व्वतात् किञ्चिदधिकदशांशेन न्यूनः । * । तद्दक्षिणे भारतवर्षं तद्दक्षिणे क्षारसमुद्रः । इलावृतस्य पश्चिमे माल्यवान् पर्व्वतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अयुतयोजनोत्सेधः उत्तरदक्षिणयोर्नीलनिषधपर्व्वतावधि दीर्घः । * । तत्पश्चिमे केतुमालवर्षं तत्पश्चिमे लवणसमुद्रः । इलावृतस्य पूर्व्वे गन्धमादनपर्व्वतः अस्य विस्तारादयो माल्यवद्वत् । तत्पूर्व्वे भद्राश्ववर्षं तत्पूर्व्वे लवणसमुद्रः । * । मेरोः पूर्व्वादिचतुर्द्दिक्षु मन्दरमेरुमन्दरसुपार्श्वकुमुदनामानः पर्व्वतास्तिष्ठन्ति । तेषु चूतजम्बूकदम्बन्यग्रोधाश्चत्वारो वृक्षाः सन्ति । ते सर्व्वे दैर्घ्ये एकादशशतयोजनपरिमिताः विस्तारे शतयोजनपरिमिताः । तेषां शाखाविस्तारः एकादशशतयोजनपर्य्यन्तम् । तेषु पर्व्वतेषु ह्रदाश्चत्वारः पयोमध्विक्षुरसमृष्टजलाः । एवं नन्दनचैत्ररथवैभ्राजकसर्व्वतोभद्रसंज्ञकानि चत्वारि देवोद्यानानि च सन्ति । * । मन्दरोपरिस्थितैकादशशतयोजनोच्चचूतमस्तकात् पर्व्वतशृङ्गवत् स्थूलानि फलान्यमृतकल्पानि पतन्ति । तेषां विशीर्य्यमाणानामतिमधुरसुगन्धिबहुलारुणरसोदेनारुणोदा नाम नदी मन्दरगिरिशिखरान्निपतन्ती पूर्व्वेणेलावृतमुपप्लावयति । * । एवं जम्बूफलानामत्युच्चनिपातविशीर्णानामनस्थिप्रायाणामिभकायनिभानां रसेन जम्बूर्नाम नदी मेरुमन्दरशिखरादवनितले निपतन्ती दक्षिणेनेलावृतं वहति । तस्या उभयोस्तीरयोर्मृत्तिका जम्बूरसेनानुविध्यमाना वाय्वर्कसंयोगविपाकेन सदामरलोकाभरणं जाम्बूनदं नाम स्वर्णं भवति । * । सुपार्श्वपर्व्वतस्थो यो कदम्बवृक्षस्तस्य पञ्चकोटरेभ्यो विनिःसृताः पञ्चव्यामस्थूलाः पञ्च मधुधाराः सुपार्श्वशिखरात् पतन्त्यः पश्चिमेनेलावृतममुमोदयन्ति । * । कुमुदपर्व्वतोपरिस्थितो यो वटवृक्षस्तस्य स्कन्धेभ्यो निर्गताः पयोदधिघृतमधुगुडान्नाद्यम्बरशय्यासनाभरणादियुक्ताः कामदुघा नदाः कुमुदाग्रात् प्रपतन्त उत्तरेणेलावृतमुपभोजयन्ति । * । तान् नदान् सेवमानानां प्रजानां वलीपलितक्लमस्वेददौर्गन्ध्यजरामयमृत्युशीतोष्णवैवर्ण्योपसर्गादयस्तापविशेषा न कदाचित् भवन्ति यावज्जीवं निरतिशयसुखमेव । कुरङ्गकुररकुसुम्भवैकङ्कत्रिकूटशिशिरपतङ्गरुचकनिषधशितिवासकपिलशङ्खवैदूर्य्यजारुधिहंसऋषभनागकालञ्जरनारदादयः पर्व्वता मेरोर्मूलदेशे परित उपक्लृप्ताः । मेरोः पूर्व्वदिशि उत्तरस्यामष्टादशयोजनदीर्घौ जठरदेवकूटपर्व्वतौ तिष्ठतः । तौ द्विसहस्रयोजनविस्तारौ एवं द्विसहस्रयोजनोच्चौ । मेरोः पश्चिमायान्दिशि पवनपारियात्रौ पर्व्वतौ उत्तरस्यां अष्टादशयोजनदीर्घौ द्विसहस्रयोजनविस्तारौ द्विसहस्रयोजनोच्चौ । एवं दक्षिणस्यान्दिशि कैलासकरवीरपर्व्वतौ पूर्व्वस्यामष्टादशयोजनदीर्घौ द्विसहस्रयोजनविस्तारौ द्विसहस्रयोजनोच्चौ । एवमुत्तरस्यां त्रिशृङ्गमकरपर्व्वतौ पूर्व्वस्यामष्टादशयोजनदीर्घौ द्विसहस्रयोजनविस्तारौ द्विसहस्रयोजनोच्चौ । एवं वर्षे वर्षे नदाः नद्यश्च बहवः सन्ति ॥ * ॥ तत्रापि भारतमेव वर्षं कर्म्मक्षेत्रं अन्यान्यष्टानि वर्षाणि स्वर्गिणां पुण्यशेषोपभोगस्थानानि भूस्वर्गनामाख्यातानि । एषु वर्षेषु पुरुषाणां आयुरयुतवर्षाणि ते देवकल्पा अयुतहस्तिबलविशिष्टाः वज्रवदृढशरीराः सर्व्वदा मोदयुक्ताः सन्ति । येषु देवपतयः सगणाः सस्त्रीकाः नानास्थानेषु स्वैरं विहरन्ति । नवसु वर्षेषु भगवान्नारायणस्तत्तत्पुरुषाणामनुग्रहाय स्वमूर्त्तिभेदेनाद्यापि सन्निहितो भवति ॥ * ॥ इलावृते तु वर्षे भगवान् शिव एक एव पुरुषः भवानीप्रधानार्व्वुदसहस्रैः स्त्रीगणैः परिवृतः नारायणस्य सङ्कर्षणसंज्ञां मूर्त्तिं ध्यानेन सन्निधाप्य स्तुवन्नास्ते ॥ * ॥ भद्राश्वे वर्षे तद्वर्षपतिर्भद्रश्रवा नाम धर्म्मसुतः तत्कुलपतयः पुरुषा भगवतो हयशीर्षाभिधानां मूर्त्तिं परमसमाधिना सन्निधाप्य स्तुवन्ति ॥ * ॥ हरिवर्षे भगवान्नरहरिरूपेणास्ते तत्र प्रह्लादो दैत्यदानवकुलतीर्थस्वरूपः तद्वर्षपुरुषैः सहानन्यभक्तियोगेनोपास्ते ॥ * ॥ केतुमाले भगवान् कामदेवस्वरूपेण लक्ष्म्याः प्रियचिकीर्षया आस्ते तद्भगवतो मायामयं रूपं परमसमाधियोगेन रमा देवी संवत्सरस्य रात्रिषु प्रजापतेर्दुहितृभिरुपेता अहःसु तद्भर्त्तृभिरुपेता उपास्ते ॥ * ॥ हिरण्मये वर्षे भगवान् कूर्म्मतनुं बिभ्राणो निवसति तद्भगवन्मूर्त्तिं पितृगणाधिपतिरर्य्यमा तद्वर्षपुरुषैः सह उपास्ते ॥ * ॥ उत्तरकुरुवर्षे भगवान् वराहरूपी आस्ते तं भूमिस्तद्वर्षपुरुषैः सहास्खलितभक्तियोगेनोपास्ते ॥ * ॥ किम्पुरुषे वर्षे भगवान् दाशरथी रामरूपेणास्ते तं तच्चरणसन्निकर्षाभिरतः परमभागवतो हनुमान् अविरतभक्तिस्तद्वर्षपुरुषैरुपास्ते ॥ * ॥ भारते वर्षे भगवान्नरनारायणाख्य आकल्पान्तिनामनुग्रहायानुकम्पया अव्यक्तगतिस्तपश्चरति । तन्मूर्त्तिं नारदः वर्णाश्रमयुक्ताभिर्भारतवर्षीयप्रजाभिः सह भगवदनुभावोपवर्णनं पञ्चरात्रं सावर्णेरुपदेक्ष्यमाणः परमभक्तिभावेन सेवते । * । भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे सरिच्छैला बहवः सन्ति । यथा, मलयः मङ्गलप्रस्थः मैनाकः त्रिकूटः

ऋषभः कूटकः कोल्लः सह्यः देवगिरिः ऋष्यमूकः श्रीशैलः महेन्द्रः वारिधारः विन्ध्यः शुक्तिमान् ऋक्षगिरिः पारिपात्रः द्रोणः चित्रकूटः गोवर्द्धनः रैवतकः ककुभः नीलः कोकः गोमुखः इन्द्रकीलः कामगिरिरिति चान्ये च शतसहस्रशः शैलाः । * । तेषां नितम्बप्रभवा नद्यो ह्यसंख्याताः । यथा, चन्द्रवंशा ताम्रपर्णी अवटोदा कृतमाला वैहायसी कावेरी वेणा पयस्विनी शर्करावर्त्ता तुङ्गभद्रा कृष्णवेणा भीमरथी गोदावरी निर्व्विन्ध्या पयोष्णी तापी रेवा सुरसा नर्म्मदा चर्म्मण्वती महानदी वेदस्मृतिः ऋषिकुल्या त्रिसामा गण्डकी वाग्मती कौशिकी मन्दाकिनी यमुना सरस्वती दृषद्वती गोमती सरयूः ओघवती सुषोमा शतद्रुः चन्द्रभागा मरुद्वृधा वितस्ता असिक्नी विश्वा इति महानद्यः । अन्धः शोणश्च नदौ । * । अस्मिन् वर्षे लब्धजन्मभिः पुरुषैः शुक्ललोहितकृष्णवर्णेन स्वारब्धेन कर्म्मणा दिव्यमानुषनारकगतयो भवन्ति ॥ * ॥ जम्बुद्वीपस्य अष्टौ उपद्वीपाः सन्ति सगरात्मजैरश्वान्वेषणे इमां महीं परितो निखनद्भिरुपकल्पिताः । तद्यथा, स्वर्णप्रस्थः चन्द्रशुक्लः आवर्त्तनः रमणकः मन्दहरिणः पाञ्चजन्यः सिंहलः लङ्का इति । इति श्रीभागवते । ५ । १६ अध्याये । तथा च मार्कण्डेये ५४ अध्याये मात्स्ये ११२ अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ ज्योतिःशास्त्रमते लवणसमुद्रस्योत्तरे जम्बुद्वीपः । स तु भूम्यर्द्धभागः । तस्य दक्षिणे द्वितीयार्द्धभागे द्वीपषट्कस्य सप्तसमुद्रस्य च निवेशः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

जम्बुलः, पुं, (जम्बुं जम्बुफलं लातीति । ला + कः ।) जम्बूवृक्षः । केतकवृक्षः । इति विश्वः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । १६ ।
"अवमन्थः सकण्डूको ग्रन्थिको जम्बुलस्तथा ॥")

जम्बुवनजं, क्ली, (जम्बुवनमिव जायते इति । जन् + डः ।) श्वेतजवापुष्पम् । यथा,—
"पारिभद्रं पाटला च वकुलं गिरिशालिनी ।
तिलकं जम्बुवनजं पीतकं तगरन्त्वपि ॥
एतानि हि प्रशस्तानि कुसुमान्यच्युतार्च्चने ॥"
इति वामनपुराणम् ॥

जम्बूः, स्त्री, (जम्यते भक्ष्यते इति । जमु अदने + "अन्दूदृन्भूजम्बूकफेलुकर्कन्धूदिधिषूः ।" उणां १ । ९५ । इति कूः ।) नागदमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृक्षविशेषः । जाम इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सुरभिपत्रा २ नीलफला ३ श्यामला ४ महास्कन्धा ५ राजार्हा ६ राजफला ७ शुकप्रिया ८ मोदमोदिनी ९ । तत्फलगुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । श्रमपित्तदाहकण्ठार्त्तिशोषशमिदोषश्वासातिसारकफकासविनाशित्वम् । विष्टम्भित्वम् । रोचनत्वम् । पाचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । शीतलत्वम् । अग्निसंदूषणत्वम् । रूक्षत्वम् । वातकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ सा इहत्फलभेदेन द्विविधा । तत्र इहत्याः पर्य्यायः । महाजम्बूः १ महापत्रा २ राजजम्बूः ३ इहत्फला ४ । इति रत्नमाला ॥ फलेन्द्रः ५ नन्दः ६ महाफला ७ सुरभिपत्रा ८ । एतत्फलगुणाः । विष्टम्भित्वम् । गुरुत्वम् । रोचनत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ क्षुद्रायाः पर्य्यायः । हस्वफला १ दीर्घपत्रा २ मध्यमा ३ । वनजम्बूपर्य्यायः । भूमिजम्बूः १ काकजम्बूः २ नादेयी ३ शीतपल्लवा ४ । इति रत्नमाला ॥ सूक्ष्मपत्रा ५ जलजम्बुका ६ । तत्फलगुणाः । ग्राहित्वम् । रूक्षत्वम् । कफपित्तास्रदाहनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ तत्फलस्य पर्य्यायः । जम्बु २ जाम्बवम् ३ । इत्यमरः । । २ । ४ । १९ ॥ (स्वनामख्याता नदी । यथा, मात्स्ये । १२० । ६७ ।
"मेरोः पार्श्वात् प्रभवति ह्रदश्चन्द्रप्रभो महान् ।
जम्बूश्चैव नदी पुण्या यस्या जाम्बूनदं स्मृतम् ॥")

जम्बूकः, पुं, स्त्री, (जम्बुकः पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) शृगालः । इति शब्दरत्नावली ॥ जम्बुकशब्दार्थोऽप्यत्र ॥

जम्बूका, स्त्री, (जम्बूरिव कायतीति । कै + कः । अजादित्वात् टाप् ।) काकलीद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

जम्बूलः, पुं, (जम्बूं जम्बूफलं लातीति । ला + कः ।) जम्बूवृक्षः । केतकवृक्षः । इति मेदिनी । ले, ६४ ॥ (यथा, हरिवंशे । ९६ । १६ ।
"जम्बूजम्बूलवृक्षाढ्यं कन्दकन्दलभूषितम् ॥"
वरपक्षीयस्त्रीणां परिहासवचनम् । इति नीलकण्ठः ॥)

जम्बूलमालिका, स्त्री, (जम्बूलस्य वरपक्षीयरमणीपरिहासवचनस्य मालिका परम्परा ।) कन्यावरयोर्मुखचन्द्रिका । इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥ (यथा, हरिवंशे । १८३ । २२ ।
"आशीभिर्व्वर्द्धयित्वा च देवर्षिः कृष्णमब्रवीत् ।
अनिरुद्धस्य वीर्य्याढ्यो विवाहः क्रियतां विभो ! ।
जम्बूलमालिकां द्रष्टुं श्रद्धा हि मम जायते ॥")
"जम्बूलं वरपक्षीयस्त्रीणां परिहासवचनं तेषां मालिका श्रेणी ।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥

जम्भः, पुं, (जम्भते जृम्भते इति । जभि गात्रविनामे + पचाद्यच् । "रधिजभोरचि ।" ७ । १ । ६१ । इति नुम् ।) दैत्यभेदः । (इन्द्र एनं निहतवान् ॥ अपरो दैत्यविशेषः । विष्णुरेनं जघान । यथा, महाभारते । ३ । १०२ । २४—२५ ।
"असुरश्च महेष्वासो जम्भ इत्यभिविश्रुतः ।
यज्ञक्षोभकरः क्रूरस्त्वयैव विनिपातितः ॥
एवमादीनि कर्म्माणि येषां संख्या न विद्यते ।
अस्माकं भयभीतानां त्वं गतिर्मधुसूदन ! ॥"
प्रह्लादपुत्राणामेकतमः । यथा, हरिवंशे । २१८ । ३५ ।
"प्रह्लादस्य त्रयः पुत्रा विक्रान्ताश्च महाबलाः ।
विरोचनश्च जम्भश्च कुजम्भश्चेति विश्रुताः ॥"
राक्षसविशेषः । स तु रावणस्यानुचरः । यथा, महाभारते । ३ । २८४ । रामरावणयुद्धे । २ ।
"पर्व्वणः पूतनो जम्भः खरः क्रोधवशो हरिः ॥"
जम्भ्यते भक्ष्यतेऽनेनेति । जभ + करणे घञ् ।) दन्तः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ९१ । २ ।
"इमं जम्भसुतं पिब ।" "जम्भसुतं दन्तैरभिषुतम् ।" इति तद्भाष्यम् ॥ * ॥ जम्भ्यते भक्ष्यतेऽसौ इति कर्म्मणि घञ् ।) जम्बीरः । (यथा,—
"स्याज्जम्बीरो दन्तशठो जम्भजम्भीरजम्भलाः ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
जभ + भावे घञ् ।) भक्षणम् । इति मेदिनी । भे, ४ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ६४ । १० ।
"इति ते कथयन्ति स्म ब्राह्मणा जम्भसाधकाः ।")
अंशः । हनुः । तूणः । इति हेमचन्द्रः ।

जम्भकः, पुं, (जम्भ इव । स्वार्थे कन् ।) जम्बीरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (स्वनामख्यातो नृपविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ३१ । ७ ।
"ततश्चर्म्मण्वतीकूले जम्भकस्यात्मजं नृपम् ।
ददर्श वासुदेवेन शेषितं पूर्व्ववैरिणा ॥" * ।
जम्भतीति जभइजभने + ण्वुल् । कात्यायनि ॥)

जम्भका, स्त्री, (जम्भा एव । स्वार्थे कन् ।) जृम्भा इति राजनिर्घण्टः ॥

जम्भगः, पुं, (जम्भाय भक्षणाय गच्छति गमतीति । गम + डः । अतिशयभक्षणशीलतया तथात्वम् ।) राक्षसविशेषः । यथा,—
"देवा यक्षास्तथा नागा गन्धर्व्वाप्सरसोऽसुराः
क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो जम्भगाः खगाः
विद्याधरा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः ।
निराहाराश्च ये जीवाः पापिष्ठधर्म्मे रताश्च ये ।
तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया ॥"
इत्याह्निकाचारतत्त्वधृतपद्मपुराणवचनम् ।

जम्भद्विट्, [ष्] पुं, (जम्भं तदाख्यया प्रसिद्धमसुरं द्वेष्टीति । द्विष् + क्विप् । जम्भस्य द्विट् इति वा ।) इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (विष्णुः इति महाभारतम् ॥)

जम्भभेदी, [न्] पुं, (जम्भं भेत्तुं शीलमस्य । भिद् + "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ।" ३ । २ । ७८ । इति णिनिः ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४६ ॥

जम्भरः, पुं, (जम्भं भक्षणरुचिं राति ददातीति । जम्भ + रा + कः ।) जम्बीरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जम्भलः, पुं, (जम्भर । रस्य लत्वम् ।) जम्बीरः । (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"स्याज्जम्बीरो दन्तशठो जम्भजम्भीरजम्भलाः ।")
बुद्धदेवविशेषः । इति मेदिनी । ले, ९३ ॥

जम्भला, स्त्री, (जम्भं भक्षणं लाति आरत्तीति । ला + कः ।) राक्षसीविशेषः । यथा,—
"समुद्रस्योत्तरे तीरे जम्भला नाम राक्षसी ।
तस्याः स्मरणमात्रेण विशल्या गर्भिणी भवेत् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वे राजमार्त्तण्डः ।

जम्भा, स्त्री, (जम्भ्यते इति । जभि जृम्भायाम् । भावे अः ततः स्त्रियां टाप् ।) जृम्भा । इति राजनिर्घण्टः ॥

जयारि:, पुं, (जम्भनामासुरस्य अरि: शत्रु: ।) इन्द्र: । यथा, "जम्भारिदम्भोलय: ।" इत्युत्तरनैषधम् । वह्नि: । वज्रम् । इति विश्व: ॥ (विष्णु: । इति महाभारतम् ॥)

जम्भी, [न्] पुं, (जम्भयति सुधामाम्ब्यादिकं नाशयतीति । अभि व नाशे + णिनि: ।) जम्भीर: । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जम्भीर:, पुं, (जम्भाति अभिलद्वार्थे भक्ष्यते इति । जभ + "गम्भीरादयश्च ।" इति ईरन् । ततो "इतिजभोरचि ।" ७ । १ । ६१ । इति नुम् ।) जम्बीर: । इत्यमर: । २ । ४ । ७८ ॥ भरत: । इति तट्टीकायां भरत: ॥

जय:, पुं, (जि जये + "एरच् ।" ३ । ३ । ५६ । इत्यच् ।) शत्रुपराङ्मुखीकरणम् । जित् इति भाषा । तत्पर्य्याय: । विजय: २ जयनम् ३ । इत्यमर: । २ । ८ । १० ॥ (यथा, मनु: ७।४४ । "इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम् । जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजा: ॥") अधिजय: । (जयतीति । जि + पचाद्यच् ।) जयन्त: । युधिष्ठिर: । इति मेदिनी । ये,२५ ॥ (एतन्नाम तु विराटगृहे छद्मप्रवाससमये जातम् । यथा, महाभारते । ४ । ५ । ३४ ।

"जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बल: ।
इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिर: ॥")

विजयनन्दनराज: । स तु इक्ष्वाकुवंशोद्भव: । इति हेमचन्द्र: । ३ । ३५८ ॥ श्रीनारायणपार्षद: । यथा,—

"एतौ द्वौ पार्षदौ मह्यं जयो विजय एव च ।
कदर्थीकृत्य मां यद्वो बह्वक्रातामतिक्रमम् ॥"

इति श्रीभागवते । ३ । १६ । २ ॥

(सर्व्वाणि भूतानि जयतीति । जीयते संसारमनेन वा । विष्णु: । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६७ ।

"नयो जय: सत्यसन्धो दाशार्ह: सात्वतां पति: ॥"

नागविशेष: । यथा, महाभारते ।५।१०३।१६ ।

"विरजा धारणश्चैव सुबाहुर्मुखरो जय: ।"

दानवविशेष: । यथा, हरिवंशे । २३४ । ८६ ।

"जयो निकुम्भ: कुम्भश्च दानवो
रत्पुरते दश दानवाधिपम् ॥"

दशममन्वन्तरीय-ऋषिविशेष: । यथा, भागवते । ८ । १३ । २१—२२ ।

"दशमो ब्रह्मसावर्णिरुपश्लोकसुतो मनु: ॥"
"हविष्मान् सुकृत: सत्यो जयो मूर्त्तिस्तदा द्विजा: ॥"

पुरुवंशीयस्य वत्सरवृषस्य पुत्रविशेष: । यथा, तत्रैव ४ । १३ । १२ ।

"सुवीथीवत्सरस्येष्टा भार्य्याषत षडात्मजान् ।
पुष्पार्णं तिग्मकेतुञ्च इषमूर्ज्जं वसुं जयम् ॥"

विश्वामित्रपुत्रविशेष: । (यथा, तत्रैव । ९ । १६ । ३६ ।

"एष व: कुशिका वीरो देवरातस्तमन्वित ।
अन्ये चाष्टकहारीतजयक्रतुमदादय: ॥"

कर्म्मपत्नीगर्भजात: पुरूरवस: पुत्रविशेष: । यथा, तत्रैव । ९ । १५ । १ ।

"ऐलस्य चोर्व्वशीगर्भात् षडासन्नात्मजा नृप ! ।
आयु: श्रुतायु: सत्यायू रयोऽथ विजयो जय: ॥"

राजविशेष: । यथा, महाभारते । २।८।१४ ।

"तस्यां राजर्षय: पुण्यास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमला: ।
यमं वैवस्वतं तात ! प्रहृष्टा: पर्य्युपासते ॥"

इत्युपक्रम्याह ।

"अङ्गो विरश्च वेणश्च दुष्मन्त: सञ्जयो जय: ॥"

धृतराष्ट्रपुत्राणामन्यतम: । यथा, तत्रैव । १ । ६३ । ११७ ।

"जय: सत्यव्रतश्चैव पुरुमित्रश्च भारत ! ॥"

सञ्जयस्य राज्ञ: पुत्र: । यथा, हरिवंशे । ३१ । २ ।

"सञ्जयस्य जय: पुत्रो विजयस्तस्य चात्मज: ॥"

सञ्जयस्य राज्ञ: पुत्र: । यथा, भागवते । ९ । १७ । १६ । [जय: ॥"

"कुशात् प्रति: चात्मस्तस्मात् सञ्जयस्तत सुतो
दौष्मन्तेर्मन्योः पुत्रविशेष: । यथा, तत्रैव । ९ । २१ । १ ।

"वितथस्य सुतात् मन्योर्बृहत्क्षत्रो जयस्तत: ॥"

युयुधानपुत्र: । यथा, तत्रैव । ९ । २४ । १४ ।

"युयुधान: सात्यकिर्व्वै जयस्तस्य कुणिस्तत: ॥"

भारतादिशास्त्रविशेष: । यथा, भविष्यपुराणे ।

"अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितं तथा ।
विष्णुधर्म्मादिशास्त्राणि शिवधर्म्माश्च भारत ! ॥
कार्ष्णञ्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् ।
सौराश्च धर्म्मा राजेन्द्र ! मानवोक्ता महीपते ! ॥
जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिण: ॥"

दक्षिणद्वारगृहम् । इति शब्दार्थचिन्तामणि: ॥ वत्सरविशेष: । तत्फलं यथा,—

"क्षत्रियाश्च तथा वैश्या: शूद्राश्च नटनर्त्तका: ।
पीड़िताश्च वरारोहे ! जये सर्व्वे न संशय: ॥")

जयकोलाहल:, पुं, (जयस्य कोलाहलो यत्र ।) पाशकभेद: । इति शब्दरत्नावली ॥ (जयस्य कोलाहल: ।) जयध्वनिश्च ॥

जयढक्का, स्त्री, (जयबोधिका ढक्का । विजयकाले एव वादनादस्य तथात्वम् ।) वाद्यविशेष: । इति लोकप्रसिद्धा । जयढाक इति भाषा ॥

जयदत्त:, पुं, (जयेन विजयेन दत्त इव । जयशीलत्वादेवास्य तथात्वम् ।) इन्द्रपुत्र: । इति हेमचन्द्र: । २ । ८९ ॥

जयनं, क्ली, (जीयतेऽनेनेति । जि + करणे ल्युट् ।) तुरङ्गादिसन्नाह: । (यथा, माघे ।१७।२३ ।

"सकवचं द्विरदगणं वरूथिनस्तुरङ्गिणो जयनयुजश्च वाजिन: ।
त्वरायुज: स्वयमपि कुर्व्वतो नृपा:
पुन: पुनस्तदधिकृतानतत्वरन् ॥"*॥

भावे ल्युट् ।) जय: । इति मेदिनी । ने, ६७ ॥

जयनी, स्त्री, (जयन + स्त्रियां ङीप् ।) इन्द्रकन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

जयन्त:, पुं, (जयतीति । जि + "तॄभूवहिवसीति ।" उणा० ३ । १२८ । इति झच् ।) इन्द्रपुत्र: । तत्पर्य्याय: । पाकशासनि: २ । इत्यमर: । १ । १ । ४९ ॥ ऐन्द्रि: ३ । इति मेदिनी । ते, ११० । (यथा, रघौ । ३।२३ ।

"उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा
यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ।
तथा नृप: सा च सुतेन मागधी
ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥"

विष्णु: । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६८ ।

"अर्को वाजसन: शृङ्गी जयन्त: सर्व्वविज्जयी ॥"
"अतिशयेनारीन् जयते जयहेतुरिति वा जयन्त: ।" इति तद्भाष्यम् ॥) शिव: । (यथा, मात्स्ये । ५ । ३० ।

"सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजित: ।
एते रुद्रा: समाख्याता एकादश गणेश्वरा: ॥")

चन्द्र: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ भीम: । इति मेदिनी । ते, ११० ॥ (एतन्नाम तु छद्मना विराटगृहवासकाले जातम् । यथा, महाभारते । ४ । ५ । ३४ ।

"जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बल: ।
इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिर: ॥"

मरुत्वतीगर्भजातो धर्म्मपुत्रविशेष: । अयं हि उपेन्द्र इत्याख्यया प्रसिद्ध: । यथा, भागवते । ६ । ६ । ८ ।

"मरुत्वांश्च जयन्तश्च मरुत्वत्या बभूवतु: ।
जयन्तो वासुदेवांश उपेन्द्र इति यं विदु: ॥"

राज्ञो दशरथस्य मन्त्रिविशेष: । यथा, रामायणे । १ । ७ । २—३ ।

"अष्टौ बभूवुर्वीरस्य तस्यामात्या यशस्विन: ।
शुचयश्चानुरक्ताश्च राजकृत्येषु नित्यश: ॥
धृष्टिर्जयन्तो विजय: सुराष्ट्रो राष्ट्रवर्द्धन: ।
अकोपो धर्म्मपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽर्थवित् ॥"

पर्व्वतविशेष: । यथा, हरिवंशे ।१७०।१४ ।

"ततश्च पर्व्वता: सप्त केशवं समुपस्थिता: ।
जयन्तो वैजयन्तश्च नीलो रजतपर्व्वत: ।
महामेरु: सकैलाश इन्द्रकूटश्च नामत: ॥"

ज्योतिषोक्तयात्रिकयोगविशेष: । यथा,—

"यत्र सौम्यस्तथान्यो लग्नादेकादशे स्थित: ।
जयन्तो नाम योगोऽयं शत्रुपक्षविनाशकृत् ॥")

मोक्षप्रध्रुवकान्तर्गतध्रुवविशेष: । तस्य लक्षणं यथा,—

"आदितालेन जयन्त: स्यात् शृङ्गाररससंयुत: ।
वन्द्यसंख्याक्षरपद आयुर्वृद्धिकर: पर: ॥"

इति सङ्गीतदामोदर: ॥

जयन्तिका, स्त्री, (जयन्तीव कायतीति । कै + क: । ततो ह्रस्वो निपातनात् ।) हरिद्रा । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (दुर्गाया: सखीविशेष: । यथा, काशीखण्डे । ४७ । ४६ ।

"यथा जया च विजया यथा चैव जयन्तिका ॥")

जयन्ती, स्त्री, (जयतीति । जि + "तॄभूवहीति ।" उणा० ३ । १२८ । इति झच् । ततो गौरा-

दित्वात् ङीष् ।) गौरी । (यथा, कालिकापुराणे ।
"जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी ।
दुर्गा शिवा क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा नमो-
ऽस्तु ते ॥")
इन्द्रपुत्त्री । पताका । इति मेदिनी । ते, १०६ ॥
वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । जया २ तर्कारी ३
नादेयी ४ वैजयन्तिका ५ । इत्यमरः ।२।४।६५॥
बला ६ मोटा ७ हरिता ८ विजया ९ ह्रस्व-
मूला १० विक्रान्ता ११ अपराजिता १२ ।
(यथा, तिथितत्त्वे ।
"कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचु ।
बिल्वोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नवपत्त्रिकाः ॥")
अस्याः गुणाः । मदगन्धयुक्तत्वम् । तिक्तत्वम् ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । क्रमिभूतनाशित्वम् ।
कण्ठविशोधनत्वञ्च । तत्र क्षुद्रा रसायनी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ एतच्छाकस्य गुणाः ।
मददोषनाशित्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । मधुरत्वम् ।
हिमत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
("श्वेतजयन्ती मूलं पिष्टं पीतञ्च नव्यपयसैव ।
श्वित्रं निहन्ति नियतं रविवारे वैद्यनाथाज्ञा ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे कुष्ठाधिकारे ॥)
योगविशेषः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे स्कान्दम् ।
"जयं पुण्यञ्च कुरुते जयन्तीमिति तां विदुः ।
रोहिणीसहिता कृष्णा मासे च श्रावणेऽष्टमी ॥
अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वं कलयापि यदा भवेत् ।
जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्व्वपापप्रणाशिनी ॥"
(द्वादशीविशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"उन्मीलनी वञ्जुली च त्रिस्पृशा पक्षवर्द्धिनी ।
जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ।
द्वादश्यष्टौ महापुण्याः सर्व्वपापहरा द्विज ! ॥"
वटिकौषधविशेषः । तद्यथा,—
"विषं पाठाश्वगन्धा च चपातालीशपत्त्रकम् ।
मरिचं पिप्पलीनिम्बमजामूत्त्रेण तुल्यकम् ।
वटिका पूर्व्ववत्कार्य्या जयन्तीयोगवाहिका ॥"
इति जयन्ती वटी ।
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
जयपत्त्रं, क्ली, (जयसूचकं पत्त्रम् ।) अश्वमेधीय-
यज्ञघोटककपाले बद्धा लिपिः । तद्यथा,—
"त्रैलोक्यविजयी रामो रावणान्तकरः प्रभुः ।
स दीक्षितो वाजिमेधे तस्यायं प्रोक्षितः पशुः ॥
पालितो लक्ष्मणेनैव सुलक्षणविलक्षितः ।
संपूज्य च परित्याज्यः सर्व्वैरिति च संस्कृताम् ॥"
इति वाशिष्ठरामायणम् ॥*॥
विवादविषयकजयबोधकलिपिः । डिकरि इति
इङ्गराजी भाषा । यथा, व्यवहारतत्त्वे ।
"यद्वृत्तं व्यवहारात्तु पूर्व्वपक्षोत्तरादिकम् ।
क्रियावधारणोपेतं जयपत्त्रेऽखिलं लिखेत् ॥
पूर्व्वोत्तरक्रियायुक्तं निर्णयान्तं यदा नृपः ।
प्रदद्याज्जयिने लेख्यं जयपत्त्रं तदुच्यते ॥"
जयपालः, पुं, (जयं पालयतीति । पालि+
"कर्म्मण्यण् ।" ३।२।१ । इत्यण् ।) विधिः ।
विष्णुः । भूपालः । इति शब्दरत्नावली ॥ वृक्ष-
विशेषः । जमालगोटा इति भाषा । तत्-
पर्य्यायः । सारकः २ रेचकः ३ तिन्तिडीफलम् ४
दन्तीबीजम् ५ मलद्राविः ६ बीजरेचनम् ७ कुम्भी-
बीजम् ८ कुम्भिनीबीजम् ९ घण्टाबीजम् १०
घण्टिनीबीजम् ११ निकुम्भाख्यबीजम् १२
शोधनीबीजम् १३ चक्रदन्तीबीजम् १४ । अस्य
गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । विरेचनत्वम् ।
दीपनत्वम् । क्रमिकफामजठरामयनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
जयपुत्त्रकः, पुं, (जयेन विजयेन पुत्त्र इव काय-
तीति । कै+कः । पुत्त्रतुल्यप्रीतिप्रदत्वात् तथा-
त्वम् ।) पाशकभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
जयमङ्गलः, पुं, (जय एव मङ्गलं यस्य । जयेन
मङ्गलं यस्मादिति वा ।) राजवाह्यहस्ती ।
इति शब्दरत्नावली ॥ ध्रुवकविशेषः । यथा,—
"चतुर्व्विंशतिवर्णाङ्घ्रिः कथितो जयमङ्गलः ।
शृङ्गारवीरयोरेव ताले चाचपुटे च सः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥ *
ज्वरघ्न औषधविशेषः । यथा,—
"हिङ्गूलसम्भवं सूतं गन्धकं टङ्कणं तथा ।
ताम्रं वङ्गं माक्षिकञ्च सैन्धवं मरिचं तथा ॥
समं सर्व्वं समाहृत्य द्विगुणं स्वर्णभस्मकम् ।
तदर्द्धं कान्तलौहञ्च रूप्यभस्मापि तत् समम् ॥
तत्समं पारदसमम् ।
एतत् सर्व्वं विचूर्ण्याथ भावयेत् कनकद्रवैः ।
शेफालीदलजैश्चापि दशमूलरसेन च ॥
किराततिक्तकक्वाथैस्त्रिवारं भावयेत् सुधीः ।
भावयित्वा तु तत् कार्य्या गुञ्जाद्वयमिता वटी ॥
अनुपानं प्रयोक्तव्यं जीरकं मधुसंयुतम् ।
जीर्णज्वरं महाघोरं चिरकालसमुद्भवम् ॥
ज्वरमष्टविधं हन्ति साध्यासाध्यमथापि वा ।
पृथग्दोषांश्च विविधान् समस्तान् विषमज्वरान् ॥
मेदोगतं मांसगतमस्थिमज्जगतं तथा ।
अन्तर्गतं महाघोरं वहिस्थञ्च विशेषतः ॥
नानादेशोद्भवञ्चैव ज्वरं शुक्रगतं तथा ।
निखिलं ज्वरनामानं हन्ति श्रीशिवशासनात् ॥
जयमङ्गलनामायं रसः श्रीशिवनिर्म्मितः ।
बलपुष्टिकरश्चैव सर्व्वरोगनिवर्हणः ॥"
इति श्रीजयमङ्गलो रसः ।
इति भैषज्यरत्नावली ॥
जयवाहिनी, स्त्री, (जयस्य जयन्तस्य वाहिनी
यद्वा स्वयंवरसभायां संग्रामे वा जयं वह-
तीति । वह+णिनिः । ततो ङीप् ।)
शची । इन्द्राणी । इति हेमचन्द्रः । २।८६ ॥
जया, स्त्री, (जीयतेऽनया । जि+"एरच् ।"
इति करणे अच् ततष्टाप् ।) दुर्गा । (यथा,
महाभारते । ६ । २२ । २२ ।
"कात्यायनि महाभागे करालि विजये जये ! ॥")
अस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—
"जयः कल्याणवचनो ह्याकारो दातृवाचकः ।
जयं ददाति सा नित्यं सा जया परिकीर्त्तिता ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
जयन्तीवृक्षः । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"वैजयन्ती च तर्कारी जयन्ती विजया जया ।"
तिथिविशेषः । सा तु तृतीयाष्टमीत्रयोदश्यः ।
(यथा, ज्योतिषे ।
"नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपदः क्रमात् ।"
द्वादशीविशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ।
द्वादश्योऽष्टौ महापुण्याः सर्व्वपापहरा द्विज ॥"
हरीतकी । दुर्गासखी । इति मेदिनी । ये, २१ ।
(यथा, काशीखण्डे । ४७ । ४६ ।
"यथा जया च विजया यथा चैव जयन्तिका ।
देवी भगवती तु वराहशैले पीठस्थाने जया-मूर्त्त्या
विराजते । यथा, देवीभागवते ।७।३०।६२ ।
"वराहशैले तु जया कमला कमलालये ।")
विजया । (यथा, रसप्रदीपे अजीर्णाधिकारे-
सायाम् ।
"चारत्रयं स्नुतगन्धौ पञ्चकोलमिदं शुभम् ।
सर्व्वतुल्या जया भृष्टा तदर्द्धा शिगुणा जटा ।'
शमनाहश्च । नीलदूर्व्वा । अग्निमन्थवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भावप्रकाशस्य
पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"अग्निमन्थो जयः स स्याच्छ्रीपर्णी गणिकारिका
जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ।"
पताकाविशेषः । इति युक्तिकल्पतरुः ॥
(ज्वरघ्नौषधविशेषः । यथा,—
"विषं त्रिकटुकं मुस्तं हरिद्रा निम्बपत्त्रकम् ।
विडङ्गमष्टमं चूर्णं छागमूत्त्रैः समं समम् ।
चणकाभा वटी कार्य्या स्याज्जया योगवाहिका ।
जयन्ती वा जया वाथ क्षीरैः पित्तज्वरापहा ।
मुद्गामलकयूषेण पथ्यं देयं घृतं विना ॥
जयन्ती वा जया वाथ विषमज्वरनुद्धृतैः ।
सर्व्वज्वरं मधुयोगैर्वा मूत्त्रेण शीतकम् ॥
चन्दनस्य कषायेण रक्तपित्तज्वरापहा ।
जयन्ती वा जया वाथ माक्षिकेण च कासजित् ।
जयन्ती वा जया वाथ गोमूत्त्रेण युतां पिबेत् ।
हन्त्याशु काकणं कुष्ठं सुलेपेन च तद्द्रुतम् ।
हिङ्गिन्यं केतकीमूलं पिष्ट्वा तोयेन पाचयेत् ।
जयन्ती वा जया वाथ मेहं हन्ति सुराक्षयम् ।
जयन्ती वा जया वाथ मधुना सर्व्वमेहनुत् ।
जयन्ती वा जया वाथ गुडैः कोष्णजलैः पिबेत् ।
त्रिदोषोत्थं हरेद्गुल्मं रसो वा नन्दभैरवः ।
जयन्ती वा जया वाथ शुण्ठ्या सर्व्वभगन्दरम् ।
जयन्ती वा जया वाथ तक्रेण ग्रहणीप्रणुत् ।
जयन्ती वा जया वाथ शृङ्गीद्रावैर्निशान्धनुत् ।
जयन्ती वा जया वाथ घृष्ट्वा स्तन्येन चाञ्जनम् ।
आवर्णं सर्व्वदोषोत्थं मांसवृद्धिञ्च नाशयेत् ।"
इति जयाजयन्ती वटी ।
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
जयावहा, स्त्री, (जयमावहतीति । आ+वह+
अच् ।) भद्रदन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
जयाश्रया, स्त्री, (जयमाश्रयतीति । आ+श्रि+
अच् ।) जरडीतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ।

ाड्डा, स्त्री, (जयस्य आड्डा आख्या आड्डा यस्याः ।) भद्रदन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ायी, [न्] त्रि, (जेतुं शीलमस्य । जि + "जिदृक्षिविश्रीति ।" ३ । २ । १५७ । इति इनिः ।) जययुक्तः । विजयी । यथा,—

"जगति जयिनो यस्य विशिखाः ।"

इति महिम्नः स्तोत्रम् ॥

(यथा, च रघौ । ४ । ३४ ।

"पौरस्त्यानेवमाक्रामंस्तांस्तान् जनपदान् जयी । प्राप तालीवनश्याममुपकण्ठं महोदधेः ॥")

ाय्यः, त्रि, जेतुं शक्यः । ("शकि लिङ् च ।" ३ । ३ । १७२ । इति शक्तौ यत् । गुणः । "क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ।" ६ । १ । ८१ । इति । याज्ञादेशः ।) जयकरणयोग्यः । इत्यमरः । ३ । ८ । ७४ ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । १४ । ४ । ३ । २४ ।

"सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्त्रेणैव जय्यो नान्येन कर्म्मणा ॥")

ारठः, त्रि, (जीर्य्यत्यनेनेति । जॄ वयोहानौ + उणां १ । १०२ । सूत्रे बाहुलकात् जॄशमोर- ष्ठः इत्युज्ज्वलदत्तोक्तेरठः ।) कर्कशः । पाण्डुः । कठिनः । इति मेदिनी । ठे, १३ ॥ (यथा, माघे । ४ । २६ ।

"अयमतिजरठाः प्रकामगुर्व्वी-
रलघुविलम्बिपयोधरोपरुद्धाः ॥")

जीर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वृद्धः । यथा, भागवते । ६ । १ । २५ ।

"स बद्धहृदयस्तस्मिन्नर्भके कलभाषिणि । निरीक्षमाणस्तल्लीलां मुमुदे जरठो भृशम् ॥"

परिणतः । यथा, माघे । ११ । १४ ।

"हिमरुचिररुणिम्ना राजते रज्यमानै- र्जरठकमलकन्दच्छेदगौरैर्मयूखैः ॥")

जरायां पुं । इति विश्वः ॥

ारड़ी, स्त्री, (जॄ + बाहुलकात् अड़ । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) तृणविशेषः । तत्- पर्य्यायः । गर्म्मोटिका २ सुनाला ३ जया- श्रया ४ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीत- त्वम् । सारकत्वम् । दाहरक्तदोषनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । पशूनां दुग्धदाढ्यत्वञ्च । इति राज- निर्घण्टः ॥

ारणं, क्ली, (जरयतीति । जॄष् + णिच् + ल्युः ।) हिङ्गु । कृष्णौषधी । जीर्णे, त्रि । इति शब्द- रत्नावली ॥ (श्वेतजीरकः । पर्य्याया यथा,—

"अजाजी जरणं दीप्यं मागधी जीरकं सितम् ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

ारणः, पुं, (जरयतीति । जॄष् + णिच् + ल्युः ।) जीरकः । (यथा,—

"जीरको जरणो जाजी कणा स्याद्दीर्घजीरकः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) कृष्णजीरकः । सौवर्च्चललवणम् । इति शब्द- रत्नावली ॥ कासमर्द्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जरणा, स्त्री, (जरण + टाप् ।) कृष्णजीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ३७ । ६ ।

"भद्रं जीवन्तो जरणामशीमहि ॥")

जरणद्रुमः, पुं, (जरणो जीर्णः द्रुमः ।) अश्व- कर्णवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जरण्डः, त्रि, (जीर्य्यतीति । जॄ + अण्डन् ।) जीर्णः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

जरत्, त्रि, (जॄ + अतृन्) वृद्धः । इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥ पुरातनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जरत्कारुः, पुं, मुनिविशेषः । तत्पर्य्यायः । याया- वरः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एतन्निरुक्ति- र्यथा, महाभारते । १ । ४० । ३—४ ।

"जरेति क्षयमाहुर्व्वै दारुणं कारुसंज्ञितम् । शरीरं कारु तस्यासीत्तत् स धीमाञ्छनैः शनैः ॥ क्षपयामास तीव्रेण तपसेत्यत उच्यते । जरत्कारुरिति ब्रह्मन् ! वासुकेर्भगिनी तथा ॥"

एतद्विवरणं यथा, देवीभागवते । २ । १२ । ७-९ ।

"जरत्कारुर्मुनिः शान्तो न चकार गृहाश्रमम् । तेन दृष्टा वने गर्त्ते लम्बमानाः स्वपूर्व्वजाः ॥

ततस्तमाहुः कुरु पुत्त्रदारान्
यथा च नः स्यात् परमा हि तृप्तिः ।
स्वर्गो भ्रजामः खलु दुःखमुक्ता
वयं सदाचारयुते सुते वै ॥
स तानुवाचाथ लभे सनामा-
मयाचितां चातिवशानुगाञ्च ।
तदा गृहारम्भमहं करोमि
ब्रवीमि तथ्यं मम पूर्व्वजा वै ॥

इत्युक्त्वा तान् जरत्कारुर्गतस्तीर्थान् प्रति द्विजः ॥"

अथ मात्राभिशप्तो वासुकिः ब्रह्मोपदेशात् स्वभगिनीं जरत्कारुमेनमर्पयामास । तद्यथा, तत्रैव । २ । १२ । ३५—४५ ।

"वासुकिस्तु तदाकर्ण्य वचनं ब्रह्मणः शिवम् । वनं गत्वा सुतां तस्मै ददौ विनयपूर्व्वकम् ॥ सनामां तां मुनिर्ज्ञात्वा जरत्कारुरुवाच तम् । अप्रियं मे यदा कुर्य्यात्तदा तां सन्त्यजाम्यहम् ॥ वाग्बन्धं तादृशं कृत्वा मुनिर्जग्राह तां स्वयम् । दत्त्वा च वासुकिः कामं भवनं स्वं जगाम ह ॥ कृत्वा पर्णकुटीं शुभ्रां जरत्कारुर्महावने । तया सह सुखं प्राप रममाणः परन्तप ! ॥ एकदा भोजनं कृत्वा सुप्तोऽसौ मुनिसत्तमः । भगिनी वासुकेस्तत्र संस्थिता वरवर्णिनी ॥ न सम्बोधयितव्योऽहं त्वया कान्ते ! कथञ्चन । इत्युक्त्वा तु गतो निद्रां मुनिस्तां सुदतीं तदा ॥ रविरस्तगिरिं प्राप्तः सन्ध्याकाल उपस्थिते । किं करोमि न मे शान्तिस्त्वनेन्नां बोधितः पुनः ॥ धर्म्मलोपभयाद्भीता जरत्कारुरचिन्तयत् । नोचेत् प्रबोधयाम्येनं सन्ध्याकालो वृथा व्रजेत् ॥ धर्म्मनाशादरं त्यागस्तथापि मरणं ध्रुवम् । धर्म्महानिर्नराणां हि नरकाय भवेत् पुनः ॥ इति सञ्चिन्त्य सा बाला तं मुनिं प्रत्यबोधयत् । सन्ध्याकालोऽपि सञ्जात उत्तिष्ठोत्तिष्ठ सुव्रत ! ॥ उत्थितोऽसौ मुनिः कोपात्तामुवाच व्रजाम्यहम् । त्वनु श्रान्तरां याहि निद्राविच्छेदकारिणी ॥ वेपमानाब्रवीद्वाक्यमित्युक्ता मुनिना तदा । श्राता दत्त्वा यदर्थं तत् कथं स्यादमितप्रभ ! ॥ मुनिः प्राह जरत्कारुं तदस्तीति निराकुलः ॥"

अस्य पुत्त्रः आस्तीकनामा मुनिप्रवरः । योऽसौ जनमेजयं गत्वा सर्पसत्रात् निवारयामास । जरत्कारुमुनेर्विशेषविवरणन्तु महाभारते आदिपर्व्वणि ४४—४८ अध्यायेषु द्रष्टव्यम् ॥)

जरत्कारुः, स्त्री, मनसादेवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । १२ । ४७ ।

"मुनिः प्राह जरत्कारुं तदस्तीति निराकुलः ॥")

जरत्कारुप्रिया, स्त्री, (जरत्कारोः स्वनाम- ख्यातस्य मुनेः प्रिया ।) मनसादेवी । इति शब्दरत्नावली ॥

जरती, स्त्री, (जरत् + "उगितश्च ।" ४ । १ । ६ । इति ङीप् ।) वृद्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥

जरद्गवः, पुं, (जरंश्चासौ गौश्चेति । "गोरतद्धित- लुकि ।" ५ । ४ । ९२ । इति टच् ।) जीर्ण- वृषः । तत्पर्य्यायः । वृद्धोक्षः २ । इत्यमरः । २ । ९ । ६१ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ८४ ।

"अदत्त्वा पौरुषं या श्रीः किं तयापि सुभोग्यया । जरद्गवः समश्नाति दैवादुपगतं तृणम् ॥"

जरन् चीयमाणो गौर्वृषरूपो धर्म्मः । धर्म्मरूप- जीर्णवृषः । यथा, महाभारते । १३ । ६३ । १८ ।

"नैतस्येह यथास्माकं शश्वच्छास्त्रं जरद्गवः । अलसः क्षुत्परो मूर्खस्तेन पीवाङ्गना सह ॥")

गृध्रपक्षिविशेषः । यथा,—

"अज्ञातकुलशीलस्य वासो देयो न कस्यचित् । मार्ज्जारस्य हि दोषेण हतो गृध्रो जरद्गवः ॥"

इति हितोपदेशे मित्रलाभपरिच्छेदः ॥

जरन्, पुं, (जरतीति । जॄ + शतृ ।) वृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

("वात्तमाचे जरत् पित्तं शूलमाशु व्यपोहति ॥"

इति माधवकृतरुग्विनिश्चये शूलाधिकारे ॥)

जरन्तः, पुं, (जीर्य्यतीति । जॄ + "जॄविशिभ्यां झच् ।" उणां । ३ । १२६ । इति झच् ।) महिषः । वृद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जरसानः, पुं, (जीर्य्यति जराग्रस्तो भवतीति । जॄ वयोहानौ + "ऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यः कित् ।" "छन्दस्यसानच् शुजॄभ्याम् ।" उणां । २ । ८६ । इति असानच् ।) मनुष्यः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

जरा, स्त्री, (जीर्य्यत्यनया । जॄ + "षिद्भिदादि- भ्योऽङ् ।" ३ । ३ । १०४ । इत्यङ् । "ऋदृशो- ऽङि गुणः ।" ७ । ४ । १६ । इति गुणः ।) वयःकृतश्मश्रुमांसाद्यवस्थाभेदः । वार्द्धक्यम् ।

"जीर्य्यत्यनया जरा जॄ ष वयोहानौ षित्वात् ङः ऋदृशोऽङि गुणः ।" इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । विस्रसा २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥ सा तु कालकन्या । यथा,—

"कालकन्या जरा साक्षात् लोकस्तां नाभिनन्दति । स्वसारं जगृहे मृत्युः क्षयाय यवनेश्वरः ॥"

इति श्रीभागवतम् ।

एषां भेदप्रभेदेन चतुःषष्टिगणः स्मृताः ।
मृत्युकन्यासुताश्चैव जरा तस्याश्च कन्यका ।
जरा च भ्रातृभिः सार्द्धं शश्वद्भ्रमति भूतलम् ॥
एते चोपायवेत्तारं न गच्छन्ति च संयतम् ।
पलायन्ते च तं दृष्ट्वा वैनतेयमिवोरगाः ॥
चक्षुर्जलञ्च व्यायामः पादाधस्तैलसेवनम् ।
कर्णयोर्मूर्द्ध्नि तैलञ्च जराव्याधिविनाशकम् ॥
वसन्ते भ्रमणं वह्निसेवां स्वल्पां करोति यः ।
बालाञ्च सेवते काले जरा तं नोपगच्छति ॥
स्नातशीतोदकस्नायी सेवते चन्दनद्रवम् ।
नोपयाति जरा तञ्च निदाघेऽनिलसेविनम् ॥
प्रावृष्युष्णोदकस्नायी घनतोयं न सेवते ।
समये च समाहारी जरा तं नोपगच्छति ॥
शरद्रौद्रं न गृह्णाति भ्रमणन्तञ्च वर्ज्जयेत् ।
खातस्नायी समाहारी जरा तं नोपतिष्ठते ॥
खातस्नायी च हेमन्ते काले वह्निं निषेवते ।
भुङ्क्ते नवान्नमुष्णञ्च जरा तं नोपगच्छति ॥
शिशिरेऽंशुकवह्निञ्च नवोष्णान्नञ्च सेवते ।
य उष्णोदकस्नायी जरा तं नोपगच्छति ॥
सद्योमांसं नवान्नञ्च बाला स्त्री क्षीरभोजनम् ।
घृतञ्च सेवते यो हि जरा तं नोपगच्छति ॥
भुङ्क्ते सदन्नं क्षुत्काले तृष्णायां पीयते जलम् ।
नित्यं भुङ्क्ते च ताम्बूलं जरा तं नोपगच्छति ॥
दधि हैयङ्गवीनञ्च नवनीतं तथा गुडम् ।
नित्यं भुङ्क्ते संयमी यो जरा तं नैव गच्छति ॥
शुष्कमांसं स्त्रियं वृद्धां बालार्कं तरुणं दधि ।
संसेवन्तं जरा याति प्रहृष्टा भ्रातृभिः सह ॥
रात्रौ ये दधि सेवन्ते पुंश्चलीञ्च रजस्वलाम् ।
तानुपैति जरा हृष्टा भ्रातृभिः सह सुन्दरि ! ॥
रजस्वला च कुलटा चावीरा जारदूतिका ।
शूद्रयाजकपत्नी या ऋतुहीना च या सति ! ॥
यो हि तासामन्नभोजी ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः ।
तेन पापेन सार्द्धं सा जरा तमुपगच्छति ॥
पापानां व्याधिभिः सार्द्धं मित्रता सन्ततं ध्रुवम् ।
पापं व्याधिजराबीजं विघ्नबीजञ्च निश्चितम् ॥
पापेन जायते व्याधिः पापेन जायते जरा ।
पापेन जायते दैन्यं दुःखं शोको भयङ्करः ॥
तस्मात् पापं महावैरं दोषबीजममङ्गलम् ।
भारते सन्ततं सन्तो नाचरन्ति भयातुराः ॥
स्वधर्म्माचारयुक्तञ्च दीक्षितं हरिसेवकम् ।
गुरुदेवातिथीनाञ्च भक्तं सक्तं तपःसु च ॥
व्रतोपवासयुक्तञ्च सदा तीर्थनिसेवकम् ।
रोगा द्रवन्ति तं दृष्ट्वा वैनतेयमिवोरगाः ॥
एतान् जरा न सेवेत व्याधिसंघश्च दुर्ज्जयः ।
सर्व्वं बोध्यमसमये काले सर्व्वं ग्रसिष्यति ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे । १ । १६ । ३३—५५ ॥
जराया औषधं यथा, गारुडे १८६ अध्याये ।
"पलाशचूर्णं समधु गव्याज्यामलकान्वितम् ।
सविडङ्गं पीतमस्मं नरं कुर्य्याच्छतामतिम् ॥
मासैकेन महादेव ! जरामरणवर्ज्जितः ।
पलाशबीजं सघृतं तिलमध्वन्वितं समम् ।
समाहं भक्षितं रुद्र ! जरां नयति संक्षयम् ॥"
अपिच ।

"शक्तीकृतं भृङ्गराजस्य चूर्णं
तिलार्द्धकं चामलकार्द्धकञ्च ।
सशर्करं भक्षयते गुडेर्व्वा
न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः ॥
अन्धः पञ्चक्रमणरहितो मत्तमातङ्गगामी
मूको वाग्मी श्रवणरहितो दूरशब्दानुसारी ।
नीवक्लाङ्गो भवति पलितो नीलजीमूतकेशो
जीर्णा दन्ताः पुनरपि नवाः क्षीरगौरा भवन्ति ॥"

इति भैषज्यरत्नावल्यां भृङ्गराजादिचूर्णम् ॥
("क्लैव्यं जरासम्भवं हि प्रवक्ष्याम्यथ तत् शृणु ॥
जघन्यमध्यप्रवरं वयस्त्रिविधमुच्यते ।
अथ प्रवयसां शुक्रं प्रायशः क्षीयते नृणाम् ॥
रसादीनां संक्षयाच्च तथैवावृष्यसेवनात् ।
बलवीर्य्येन्द्रियाणाञ्च क्रमेणैव परिक्षयात् ॥
परिक्षयादायुषश्चाप्यनाहारात् श्रमात् क्लमात् ।
जरासम्भवजं क्लैव्यं इत्येतैर्हेतुभिर्नृणाम् ॥
जायते तेन सोऽत्यर्थं क्षीणधातुः सुदुर्ब्बलः ।
विवर्णो विक्लवो दीनः क्षिप्रं व्याधिमथाश्नुते ॥
एतज्जरा सम्भवं हि ॥"
"जरासम्भवजे क्लैव्ये क्षयजे चैव कारयेत् ।
स्नेहस्वेदोपपन्नस्य सस्नेहं शोधनं हितम् ॥
क्षीरसर्पिर्वृष्ययोगा वस्तयश्चैव यापनाः ।
रसायनप्रयोगाश्च तयोर्भेषजमुच्यते ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने त्रिंशेऽध्याये ॥*॥
"या च भार्य्या विरूपाक्षी कश्मला कलहप्रिया ।
वचनोत्तरवक्ती च सा जरा न जरा जरा ॥"
इति चाणक्यम् ॥*॥)
क्षीरिकावृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ राक्षसी-
विशेषः । यथा, श्रीभागवते ।
"अन्यस्यामपि भार्य्यायां शकले द्वे बृहद्रथात् ।
ते मात्रा बहिरुत्सृष्टे जरया चाभिसन्धिते ॥"
जरातुरः, त्रि, (जरया आतुरः ।) जीर्णः ।
जरारोगग्रस्तः । इति शब्दमाला ॥ (यथा,
नैषधे । १ । १३५ ।
"मदेकपुत्त्रा जननी जरातुरा
नवप्रसूतिर्व्वरटा तपस्विनी ।
गतिस्तयोरेष जनस्तमर्द्दय-
न्नहो विधे ! त्वां करुणा रुणद्धि न ॥")
जरापुष्टः, पुं, (जरया राक्षस्या पुष्टः ।) जरा-
सन्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
जराभीरुः, पुं, (जरातो भीरुः ।) कामदेवः ।
इति हेमचन्द्रः । २।१४१ ॥ जराभयशीले, त्रि ॥
जरायणिः, पुं, (जराया राक्षस्या अपत्यम् । जरा
+बाहुलकात् फिः । तत्प्राणजीवत्वात् तथा-
त्वम् ।) जरासन्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
जरायुः, पुं, (जरामेतीति । जरा+इण्+"किञ्ज-
रयोः श्रिणः ।" उणां १ । ४ । इति ञुण् ।)
येन वेष्टितो गर्भः कुक्षौ तिष्ठति सः । गर्भ-
वेष्टनचर्म्म । आँवोल इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
गर्भाशयः २ उल्बम् ३ कललः ४ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ३८ ॥
"या तु चर्म्मावृतिः सूक्ष्मा जरायुः सा निगद्यते ।"
इति महाभागवते भगवतीगीता ।
अग्निजारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जरायुजः, त्रि, (जरायौ जायते इति । जन+
डः ।) गर्भाशयजातः । स तु नृपवादिः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ५० ॥
"या तु चर्म्मावृतिः सूक्ष्मा जरायुः सा निगद्यते
शुक्रशोणितयोर्योगस्तस्मिन् संजायते यतः ।
तत्र गर्भो भवेद्यस्मात्तेन प्रोक्तो जरायुजः ।"
इति महाभागवते भगवतीगीता ।
जरासन्धः, पुं, (जरया तदाख्यया प्रसिद्ध-
राक्षस्या कृता सन्धा देहसंयोजनमस्य ।
चन्द्रवंशीयराजविशेषः । स तु बृहद्रथरा-
पुत्त्रः । कंसश्वशुरः । द्वन्द्वयुद्धे भीमस्तं हतवान् ।
अस्य नामकरणं यथा,—
"अन्यस्यामपि भार्य्यायां शकले द्वे बृहद्रथात्
ते मात्रा बहिरुत्सृष्टे जरया चाभिसन्धिते ।
जीव जीवेति क्रीडन्त्या जरासन्धोऽभवत् सुतः ।"
इति श्रीभागवतम् ।
तत्पर्य्यायः । बार्हद्रथिः२ । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(अस्य जन्मविवरणं महाभारते सभापर्व्वणि १
अध्याये तथा मृत्युविवरणं तत्रैव २४ अध्या-
यद्वयम् ॥ अयं हि विप्रचित्तिनामकस्यासुर-
स्यावतारः । यथा, महाभारते । १।६७।४ ।
"विप्रचित्तिरिति ख्यातो य आसीद्दानवर्षभः
जरासन्ध इति ख्यातः स आसीत् मनुजर्षभः ।"
धृतराष्ट्रपुत्त्राणामन्यतमः । यथा, महाभारते
१ । ११७ । ८ ।
"दृढसन्धो जरासन्धः सत्यसन्धः सदःसुवाक् ।"
जरासन्धजित्, पुं, (जयतीति । जि+क्विप् । त-
जरासन्धस्य जित् जेता ।) भीमः । इ-
त्रिकाण्डशेषः ॥
जरी, [न्] त्रि, (जराऽस्यस्येति । जरा+इनिः ।
वृद्धः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४ ॥
जरूथं, क्ली, (जीर्य्यतीति । जॄ+"जॄवृञ्भ्य
ऊथन् ।" उणां । २ । ६ । इति ऊथन् ।
मांसम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
जर्च्च, श उक्तौ । भर्त्सि । इति कविकल्पद्रुमः ।
(तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, जर्चती जर्चन्ती
गुणस्थानरहितानां तुदादिपाठफलन्तु श-
त्नानां आदीपोरिति नुमो विभाषा वैदग्धार-
भेदश्च । भर्त्सनं तर्ज्जनम् । इति दुर्गादासः ।
जर्च्छ, श उक्तौ । भर्त्सि । इति कविकल्पद्रुमः ।
(तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, जर्च्छती जर्च्छन्ती
भर्त्सनं तर्ज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥
जर्ज्ज, श वाचि । भर्त्सि । इति कविकल्पद्रुमः ।
(तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, जर्ज्जती जर्ज्जन्ती
भर्त्सनं तर्ज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥
जर्ज्जरः, पुं, (जर्ज्जति स्वगुणेनापरान् निन्दतीति
जर्ज्ज+बाहुलकात् अरः ।) शैलजः । (जर्ज्ज-
शत्रून् तर्ज्जयतीति ।) शक्रध्वजः । (जर्ज्ज-
निन्द्यते इति । कर्म्मणि बहुलवचनादरः

जरातुरे, त्रि। इति मेदिनी। रे, १५७॥ (जीर्णे। यथा, महाभारते। ३।११।६५।
"अयं जर्जरसर्व्वाङ्गः यावित्तनयनाम्बरम्।
भूतले भ्रामयामास वाक्यचेदसुवाच ह॥"
विदीर्णे। यथा, माघे। ४।२३।
"कृत्वा पुंवत्पातमुच्चैर्भृगुभ्यो
मूर्ध्नि ग्राव्णां जर्जरा निर्झरौघाः॥")

जर्जरीकः, त्रि, (जर्जति जीर्णो भवतीति। जर्ज +"फर्फरीकादयश्च।" उणां ४।२०। इति ईकन्प्रत्ययेन साधुः।) बहुच्छिद्रमयम्। जरातुरः। इति मेदिनी। के, १८८॥

जर्भ, ऋ भर्त्संने। उक्तौ। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदां-परं-सकं-सेट्।) ऋ, जर्भती जर्भन्ती। भर्त्सनमुत्क्षेपणम्। इति दुर्गादासः॥

जर्णः, पुं, (जीर्यति जीर्णो भवतीति। जॄ +"कृवृ-जॄषिदृषनीति।" उणां ३।१०। इति नन्।) चन्द्रः। वृक्षः। इति मेदिनी। ये, १३॥ जीर्णे, त्रि। इति हेमचन्द्रः॥

जर्तः, पुं, (जायते ऽस्मादिति। जन + बाहुलकात् तप्रत्ययेन साधुः।) योनिः। हस्ती। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ (अत्र जर्तुरिति पाठो भवितुं युक्तः॥)

जर्तिलः, पुं, वनोद्भवतिलः। इति राजनिर्घण्टः हेमचन्द्रश्च॥ (यथा, विष्णुपुराणे। १।६।२५।
"श्यामाकास्त्वथ नीवारा जर्त्तिलाः सगवेधुकाः।
तथा वेणुयवाः प्रोक्तास्तद्वत् मर्कटका मुने!॥")

जर्तुः, पुं, (जायते यस्मादिति। जन +"जनेस्तुः।" उणां ५।४६। इति तुः रेफश्चान्तादेशः।) योनिः। हस्ती। इत्युणादिकोषः॥

जर्भ, भर्त्से। रचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) रेफयुक्तः दन्त्यवर्गाद्योपधः। जर्तृ सति। भर्भ्रा भर्तृ मगसक्तिश्च। इति दुर्गादासः॥

जर्हिजः, पुं, अरण्यतिलः। इति राजनिर्घण्टः॥

जल, क पिधाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) पिधानमाच्छादनम्। क, जालयति चन्द्रं मेघः। इति दुर्गादासः॥

जल, ल धान्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्। अकं इति केचित्।) ल, जालः जलः। धीयते अनेनेति धानं तस्य भावः धान्यं जीवनोपयोगिक्रिया। जलति लोकान् जलम्। जीवयतीत्यर्थः। धीयते आच्छाद्यते अनेनेति धानं तस्य भावः धान्यं आच्छादनक्रिया। जलति जालेन मत्स्यान् जालिक इति वा। गोविन्दभट्टस्तु धनस्य भावः धान्यं सम्बद्धिः। जलति धनी सम्बद्धः स्यादित्यर्थ इत्याह। इति दुर्गादासः॥

जलं, क्ली, गोकलनम्। ह्रीवेरम्। इति मेदिनी। ले, १८। (यथा, भावप्रकाशे अरोचकाधिकारे।
"जलं सलवणागुरुभङ्गकेसरम्।" इति॥ *॥
जलति जीवयति लोकान् जलति आच्छादयति भूम्यादीनिति वा। जल + पचाद्यच्।) पानीयम्। पञ्चभूतान्तर्गतभूतविशेषः। अस्य धर्म्मः। रूपं द्रवत्वं प्रत्यक्षयोगित्वञ्च। इदं गुरुरसविशिष्टञ्च। अस्य गुणाश्चतुर्द्दश। यथा,—
स्पर्शः १ संख्या २ परिमितिः ३ पृथक्त्वम् ४ संयोगः ५ विभागः ६ परत्वम् ७ अपरत्वम् ८ वेगः ९ द्रवत्वम् १० गुरुत्वम् ११ रूपम् १२ रसः १३ स्नेहः १४। अस्य वर्णः शुक्लः रसो मधुरः स्पर्शः शीतलः। स्नेहः द्रवत्वं स्वाभाविकगुणः। परमाणुजलं नित्यम्। सावयवजलं अनित्यम्। अनित्यजलं त्रिविधं यथा। देहं अयोनिजम् १ इन्द्रियं रसनम् २ विषयः सिन्धुहिमादिः ३। इति भाषापरिच्छेदः॥ *॥
तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"रूपमात्रात्तु कुर्व्वाणात्तेजसो दैवचोदितात्।
रसमात्रमभूत्तस्मादम्भो जिह्वा रसग्रहः॥"*॥
तस्य लक्षणं यथा,—
"क्लेदनं पिण्डनं तृप्तिः प्राणनाप्यायनोदनम्।
तापापनोदो भूयस्त्वमम्भसो वृत्तयस्त्विमाः॥"
इति श्रीभागवतम्॥ *॥
"अपां शैत्यं तथा क्लेदो द्रवत्वं स्नेहसौम्यता।
जिह्वाविस्यन्दनञ्चापि भौमानां श्रपणं तथा॥
चतुर्थमापो विज्ञेयं जिह्वाध्यात्मं प्रचक्षते।
अधिभूतं रसश्चात्र सोमस्त्वाधिदैवतम्॥"
इत्याश्वमेधिकपर्व्व॥ *॥
तत्पर्य्यायः। आपः २ स्त्रीलिङ्गबहुवचनान्तोऽयम्। वाः ३ वारि ४ सलिलम् ५ कमलम् ६ पयः ७ कीलालम् ८ अमृतम् ९ जीवनम् १० भुवनम् ११ वनम् १२ कबन्धम् १३ उदकम् १४ पाथः १५ पुष्करम् १६ सर्व्वतोमुखम् १७ अम्भः १८ अर्णः १९ तोयम् २० पानीयम् २१ नीरम् २२ क्षीरम् २३ अम्बु २४ शम्बरम् २५ मेघपुष्पम् २६ घनरसः २७। इत्यमरः।१।१०।३॥ आपः २८ सान्तक्लीवोऽयम्। सरिलम् २९ सलम् ३० जडम् ३१ कम् ३२ अन्धम् ३३ कपन्धम् ३४ उदम् ३५ दकम् ३६ नारम् ३७ शम्बरम् ३८ अभ्रपुष्पम् ३९ घनरसम् ४० घृतम् ४१। इति भरतः॥ पीप्पलम् ४२ कुशम् ४३ विषम् ४४ काण्डम् ४५ सवरम् ४६ सरम् ४७ कृपीटम् ४८ चन्द्रोरसम् ४९ सुदनम् ५० कर्व्वुरम् ५१ व्योम ५२ सम्बः ५३ सरः ५४ इरा ५५ वाजम् ५६ तामरम् ५७। इति जटाधरः॥ कम्बलम् ५८ स्यन्दनम् ५९ सम्बलम् ६० जलपीथम् ६१ ऋतम् ६२ ऊर्जम् ६३ ऊर्ज्जम् ६४ कोमलम् ६५ सोमम् ६६। इति शब्दरत्नावली॥*॥ तस्य गुणाः। ईषत् कषायत्वम्। मधुरत्वम्। क्लेदित्वम्। शीतलत्वम्। तृष्णानाशित्वम्। अव्यक्तरसत्वम्। शरीरेन्द्रियतर्पणत्वञ्च॥*॥ सुगन्धस्य तस्य गुणाः। अग्राह्यरसत्वम्। सुशीतलत्वम्। तर्षनाशित्वञ्च॥ *॥ स्वच्छस्य तस्य गुणाः। लघुत्वम्। हृद्यत्वम्। गुणवत्त्वञ्च॥ *॥ पर्णशैवालकर्द्दमयुक्तजलगुणाः। पिच्छिलत्वम्। क्रमिलत्वम्। क्लिन्नत्वम्। विवर्णत्वम्। विरसत्वम्। साम्रत्वम्। दुर्गन्धित्वम्। अहितकारित्वञ्च॥ *॥ दिवासूर्य्यकिरणरात्रिचन्द्ररश्मिस्पृष्टजलगुणाः। अरूक्षत्वम्। अनभिष्यन्दित्वम्। गगनाम्बुतुल्यत्वञ्च॥ *॥ साधारणजलगुणाः। रुच्यत्वम्। दीपनत्वम्। मधुरत्वम्। लघुत्वञ्च॥ *॥ वर्षाकालीनजलगुणाः। गुरुत्वम्। अभिष्यन्दित्वम्। मधुरत्वम्। सारकत्वञ्च॥ *॥ शरत्कालीनजलगुणाः। अनभिष्यन्दित्वम्। लघुत्वञ्च॥*॥ हैमन्तिकजलगुणाः। स्निग्धत्वम्। बल्यत्वम्। वृष्यत्वम्। हितकारित्वम्। गुरुत्वञ्च॥ *॥ शैशिरजलगुणः। कफवातनाशित्वम्। हैमन्तिकात् किञ्चिल्लघुत्वञ्च॥ *॥ वासन्तिकजलगुणाः। कषायत्वम्। मधुरत्वम्। बल्यत्वम्। रूक्षत्वञ्च॥ *॥ ग्रैष्मिकजलगुणः। अनभिष्यन्दित्वम्॥ *॥ शीतलजलगुणाः। मदमूर्च्छाच्छर्द्दिपित्तज्वरभ्रमक्लमरक्तदाहमदात्ययविषनाशित्वम्॥ *॥ पवनाहतधारापातजलगुणाः। विदम्भित्वम्। दुर्जरत्वञ्च॥ *॥ यत् अक्वथितं शीतलं तत् प्रतशीतं तस्य गुणाः। त्रिदोषनाशित्वम्॥ *॥ जलस्य त्रिगुणकरणप्रकारः। हेमन्ते शिशिरे पादहीनं वसन्ते पादस्थितं ग्रीष्मशरत्कालयोरर्द्धावशेषितं वर्षाखष्टावशेषितम्। दिवासिद्धं जलं रात्रौ गुरु रात्रिसिद्धं दिवागुरु॥ *॥ पुष्पसुवासितसुखवस्त्रपूतनूतनमन्दतपात्रस्थजलगुणाः। मङ्गलरुचिकारित्वम्॥ *॥ अजीर्णे जलमौषधं जीर्णे बलप्रदं आहारकाले आयुर्जनकं भुक्तान्नोपरि रात्रौ न पेयम्॥ *॥ रात्रिशेषे जलपानगुणाः। कासश्वासातीसारज्वरवमथुकटीकोठकुष्ठमलाघात-उदरार्शःश्वयथुगलशिरःकर्णनासाचक्षुरोगवातपित्तकफक्षयजरोगनाशित्वम्॥ *॥ मेघमूत्ररात्रिशेषे नासिकारन्ध्रेण जलपानगुणाः। बुद्धिकारित्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। वलीपलितसर्व्वरोगनाशित्वञ्च॥ *॥
"जलञ्चतुर्व्विधं प्राहुरन्तरीक्षोद्भवं बुधाः।
धारञ्च कारकञ्चैव तौषारं हैममित्यपि॥"
इति राजनिर्घण्टः॥ *॥
तृषिताय रोगिणेऽपि जलं देयं यथा,—
"पानीयं प्राणिनां प्राणास्तदायत्तं हि जीवनम्।
तस्मात् सर्व्वास्ववस्थासु न क्वचिद्वारि वार्य्यते॥
अन्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् धारयते चिरम्।
तोयाभावे पिपासार्त्तः क्षणात् प्राणैर्विमुच्यते॥
तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति।
तस्माज्जलमवश्यं हि दातव्यं भिषजैः समम्॥"
इति राजवल्लभः॥ *॥
"पादेन घटमुत्पाद्य भाजने पूरयेज्जलम्।
तज्जलं मदिरातुल्यं भाजनं सुरया समम्॥"
इति कर्म्मलोचनम्॥ *॥
तस्य दानमाहात्म्यं यथा,—
"अन्ने दत्ते नरेशेन्द्र प्राणा दत्ता भवन्त्युत।
प्राणदानाद्धि परमं न दानमिह विद्यते॥

अन्नं नापि प्रभवति पानीयात् कुरुसत्तम ! ।
नीरजातेन हि विना न किञ्चित् संप्रवर्त्तते ॥
अन्नौषध्यो महाराज ! वीरुधश्च जलोद्भवाः ।
यतः प्राणभृतां प्राणाः सम्भवन्ति विशाम्पते ! ॥
तस्मात् पानीयदानाद्धि न परं विद्यते क्वचित् ।
तच्च दद्यान्नरो नित्यं यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ॥
धन्यं यशस्यमायुष्यं जलदानमिहोच्यते ।
शत्रूंश्चाप्यधि कौन्तेय ! सदा तिष्ठति तोयदः ॥
सर्व्वकामानवाप्नोति कीर्त्तिञ्चैवेह शाश्वतीम् ।
प्रेत्य चानन्त्यमश्नाति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते ॥
तोयदो मनुजव्याघ्र ! स्वर्गं गत्वा महाद्युते ! ।
अक्षयान् समवाप्नोति लोकानित्यब्रवीन्मनुः ॥"
इति महाभारते दानधर्म्मः ॥ * ॥
"एकहस्ते धृतं तोयमभक्ष्यं सर्व्वसम्मतम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते जन्मखण्डम् ॥ * ॥
"उद्धृतं वामहस्तेन यत्तोयं पिबति द्विजः ।
सुरापानेन तुल्यं स्यान्मनुराह प्रजापतिः ॥"
इति मनुः ॥
तस्य वेदोक्तपर्य्यायाः । अर्णः १ क्षोदः २ क्षद्म ३ नभः ४ अम्भः ५ कबन्धम् ६ सलिलम् ७ वाः ८ वनम् ९ घृतम् १० मधु ११ पुरीषम् १२ पिप्पलम् १३ क्षीरम् १४ विषम् १५ रेतः १६ कशः १७ जन्म १८ वृबूकम् १९ वुसम् २० तुग्र्या २१ वर्व्वुरम् २२ सुक्षेम २३ धरुणम् २४ सुरा २५ अररिन्दानि २६ ध्वस्मन्वत् २७ जामि २८ आयुधानि २९ क्षपः ३० अहिः ३१ अक्षरम् ३२ स्रोतः ३३ तृप्तिः ३४ रसः ३५ उदकम् ३६ पयः ३७ सरः ३८ भेषजम् ३९ सहः ४० शवः ४१ यहः ४२ ओजः ४३ सुखम् ४४ क्षत्रम् ४५ आवयाः ४६ शुभम् ४७ यादुः ४८ भूतम् ४९ भुवनम् ५० भविष्यत् ५१ आपः ५२ महत् ५३ व्योम ५४ यशः ५५ महः ५६ सर्णीकम् ५७ स्वृतीकम् ५८ सतीनम् ५९ गहनम् ६० गभीरम् ६१ गम्भनम् ६२ ईम् ६३ अन्नम् ६४ हविः ६५ सद्म ६६ सदनम् ६७ ऋतम् ६८ योनिः ६९ ऋतस्ययोनिः ७० सत्यम् ७१ नीरम् ७२ रयिः ७३ सत् ७४ पूर्णम् ७५ सर्व्वम् ७६ अक्षितम् ७७ वर्हिः ७८ नाम ७९ सर्पिः ८० अपः ८१ पवित्रम् ८२ अमृतम् ८३ इन्दुः ८४ हेम ८५ स्वः ८६ सर्गाः ८७ शम्बरम् ८८ अभ्वम् ८९ वपुः ९० अम्बु ९१ तोयम् ९२ तूयम् ९३ कृपीटम् ९४ शुक्रम् ९५ तेजः ९६ स्वधा ९७ वारि ९८ जलम् ९९ जलाषम् १०० । इत्येकशतमुदकनामानि। इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥ * ॥
अस्य गुणाः ।
पानीयं श्रमनाशनं क्लमहरं मूर्च्छापिपासापहं
तन्द्राच्छर्द्दिविनाशनं बलकरं निद्राहरं तर्पणम् ।
हृद्यं गुप्तरसं ह्यजीर्णशमकं नित्यं हितं शीतलं
लघ्वच्छं रसकारणं निगदितं पीयूषवज्जीवनम् ॥"
अथ तस्य भेदाः ।
"पानीयं मुनिभिः प्रोक्तं दिव्यं भौममिति द्विधा ।
दिव्यं चतुर्व्विधं प्रोक्तं धाराजं करकाभवम् ॥

जलं

तौषारञ्च तथा हैमं तेषु धारं गुणाधिकम् ॥"
तत्र धारस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"धाराभिः पतितं तोयं गृहीतं स्फीतवाससा ।
शिलायां वा सुधायां वा धौतायां पतितञ्च यत् ॥
सौवर्णे राजते ताम्रे स्फाटिके काचनिर्म्मिते ।
भाजने मृण्मये चापि स्थापितं धारमुच्यते ॥
धारनीरं त्रिदोषघ्नमनिर्द्देश्यरसं लघु ।
सौम्यं रसायनं बल्यं तर्पणं ह्लादिजीवनम् ॥
पाचनं मतिकृन्मूर्च्छातन्द्रादाहश्रमक्लमान् ।
तृष्णां हरति तत्पथ्यं विशेषात् प्रावृषि स्मृतम् ॥"
अथ धाराजलस्य भेदौ ।
"धाराजलञ्च द्विविधं गाङ्गसामुद्रभेदतः ॥"
तत्र गाङ्गसामुद्रयोर्लक्षणं गुणाश्च ।
"आकाशगङ्गासम्बन्धि जलमादाय दिग्गजाः ।
मेघैरन्तरिता वृष्टिं कुर्व्वन्तीति वचः सताम् ॥
गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायो वर्षति वारिदः ।
सर्व्वथा तज्जलं देयं तथैव चरके वचः ॥
स्थापितं हैमजे पात्रे राजते मृण्मयेऽपि वा ।
शाल्यन्नं येन संसिक्तं भवेदक्लेदिवर्णवत् ॥
तद्गाङ्गं सर्व्वदोषघ्नं ज्ञेयं सामुद्रमन्यथा ।
तत्तु सक्षारलवणं शुक्रदृष्टिबलापहम् ।
विस्रञ्च दोषलं तीक्ष्णं सर्व्वकर्म्मसु गर्हितम् ।
सामुद्रं त्वाश्विने मासि गुणैर्गाङ्गवदादिशेत् ॥
यतोऽगस्त्यस्य दिव्यर्षेरुदयात् सकलं जलम् ।
निर्म्मलं निर्व्विषं स्वादु शुक्रलं स्याददोषलम् ॥"
अतएवाह ।
"फुत्कारविषवातेन नागानां व्योमचारिणाम् ।
वर्षासु सविषं तोयं दिव्यमप्याश्विनं विना ॥"
अथानार्त्तवजलगुणाः ।
"अनार्त्तवं प्रमुञ्चन्ति वारि वारिधरास्तु यत् ।
तत्त्रिदोषाय सर्व्वेषां देहिनां परिकीर्त्तितम् ॥"
अनार्त्तवं पौषादिमासचतुष्टयविषयम् ॥
अथ करकजलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"दिव्यवाय्वग्निसंयोगात् संहताः खात् पतन्ति याः ।
पाषाणखण्डवच्चापस्ताः कारक्योऽमृतोपमाः ॥
करकाजं जलं रूक्षं विशदं गुरु च स्थिरम् ।
दारुणं शीतलं सान्द्रं पित्तहृत्कफवातकृत् ॥"
अथ तौषारजललक्षणं गुणाश्च ।
"अपि नद्याः समुद्रान्ते वह्निरापश्च तद्भवाः ।
धूमावयवनिर्म्मुक्तास्तुषाराख्यास्तु ताः स्मृताः ॥"
अपि नद्याः समुद्रान्ते वह्निः । नदीमारभ्य समुद्रपर्य्यन्तं वह्निरास्ते । तद्भवाः वह्निभवाः । धूमावयवनिर्म्मुक्ताः धूमांशरहिताः आपस्तुषाराख्याः । तुम इति लोके तुस इति च ।
"अपथ्याः प्राणिनां प्रायो भूरुहाणान्तु ता हिताः ।
तुषाराम्बु हिमं रूक्षं स्याद्वातलमपित्तलम् ॥
कफोरुस्तम्भकण्ठाग्निमेदोगण्डादिरोगनुत् ॥"
अथ हैमजलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"हिमवच्छिखरादिभ्यो द्रवीभूयाभिवर्षति ।
यत्तदेव हिमं हैमं जलमाहुर्म्मनीषिणः ॥
हिमाम्बु शीतं पित्तघ्नं गुरु वातविवर्द्धनम् ॥"
हैमं जलं कुहंसजलम् । अन्ये तु ।

जलं

"और्व्वानलधूमेरित-
मम्बु समुद्रस्य यद्घनीभूतम् ।
पवनानीतमुदीच्यां
तद्धिममिति कथ्यते मुनिभिः ॥
हिमं कुहंस इति लोके ।
हिमन्तु शीतलं रूक्षं दारुणं सूक्ष्ममित्यपि ।
न तद्दूषयते वातं नच पित्तं न वा कफम् ॥"
अथ भौमं जलं तद्भेदाश्च ।
"भौममम्भो निगदितं प्रथमं त्रिविधं बुधैः ।
जाङ्गलं परमानूपं ततः साधारणं क्रमात् ॥"
तेषां लक्षणानि गुणाश्च ।
"अल्पोदकोऽल्पवृक्षश्च पित्तरक्तामयान्वितः ।
ज्ञातव्यो जाङ्गलो देशस्तत्रत्यं जाङ्गलं जलम् ।
बहुवार्य्यबहुवृक्षश्च वातश्लेष्मामयान्वितः ।
देशोऽनूप इति ख्यात आनूपं तद्भवं जलम् ।
मिश्रचिह्नस्तु यो देशः स हि साधारणः स्मृतः ।
तस्मिन् देशे यदुदकं तत्तु साधारणं स्मृतम् ।
जाङ्गलं सलिलं रूक्षं लवणं लघु तत्तनु ।
वह्निकृत् कफकृत् पथ्यं विकारान् कुरुते बहून् ।
आनूपं वार्य्यभिष्यन्दि स्वादु स्निग्धं घनं गुरु ।
साधारणन्तु मधुरं दीपनं शीतलं लघु ।
तर्पणं रोचनं तृष्णादाहदोषत्रयप्रणुत् ॥"
अथ भौमानामेव नादेयादीनां लक्षणानि गुणाश्च । तत्र नादेयस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"नद्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति कीर्त्तितम् ।
नादेयमुदकं रूक्षं वातलं लघु दीपनम् ॥
अनभिष्यन्दि विशदं कटुकं कफपित्तनुत् ।
नद्यः शीघ्रवहा लघ्व्यः सर्व्वा याश्चामलोदकाः ।
गुर्व्व्यः शैवालसंछन्ना मन्दगाः कलुषाश्च याः ।
नदीसरस्तडागस्थे कूपप्रस्रवणादिजे ॥
उदके देशभेदेन गुणान् दोषांश्च लक्षयेत् ॥"
अथौद्भिदस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"विदार्य्य भूमिं निम्नां यन्महत्या धारया सरेत्
तत्तोयमौद्भिदं नाम वदन्तीति महर्षयः ॥
औद्भिदं वारि पित्तघ्नमविदाह्यतिशीतलम् ।
प्रीणनं मधुरं बल्यमीषद्वातकरं लघु ॥"
अथ नैर्झरस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"शैलसानुस्रवद्वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ।
स तु प्रस्रवणश्चापि तत्रत्यं नैर्झरं जलम् ।
नैर्झरं रुचिकृन्नीरं कफघ्नं दीपनं लघु ।
मधुरं कटुकं पाके वातलं स्यादपित्तलम् ॥"
अथ सारसस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"नद्याः शैलादिरुद्धाया यत्र संस्रुत्य तिष्ठति ।
तत् सरो जलजच्छन्नं तदम्भः सारसं स्मृतम् ।
सारसं सलिलं बल्यं तृष्णाघ्नं मधुरं लघु ।
रोचनं तुवरं रूक्षं बद्धमूत्रमलं सितम् ॥"
अथ तडागस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"प्रशस्तभूमिभागस्थो बहुसंवत्सरोषितः ।
जलाशयस्तडागः स्यात्ताडागं तज्जलं स्मृतम्
ताडागमुदकं स्वादु कषायं कटुपाकि च ।
वातलं बद्धविण्मूत्रमसृक्पित्तकफापहम् ॥"
अथ वाप्यस्य लक्षणं गुणाश्च ।

"पाषाणैरिष्टकाभिर्वा बद्धकूपा बृहत्तरा ।
ससोपाना भवेद्वापी तज्जलं वाप्यमुच्यते ॥
वाप्यं वारि यदि क्षारं पित्तकृत् कफवातहृत् ।
तदेव मिष्टं कफकृत् वातपित्तहरं भवेत् ॥"
अथ कौपस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"भूमौ खातोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृतिः ।
बद्धोऽबद्धः स कूपः स्यात्तदम्भः कौप्यमुच्यते ॥
कौपं पयो यदि स्वादु त्रिदोषघ्नं हितं लघु ।
तत् क्षारं कफवातघ्नं दीपनं कफकृत् परम् ॥"
अथ चौण्ड्यस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"शिलाकीर्णं स्वयं श्वभ्रं नीलाञ्जनसमोदकम् ।
लतावितानसंछन्नं चौण्ड्यमित्यभिधीयते ॥
अश्मादिभिरबद्धं यत्तत् चौण्ड्यमिति चापरे ।
तत्रत्यमुदकं चौण्ड्यं मुनिभिः समुदाहृतम् ॥
चौण्ड्यं वह्निकरं नीरं रूक्षं कफहरं लघु ।
मधुरं पित्तनुद्रुच्यं पाचनं विशदं स्मृतम् ॥"
अथ पाल्वलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"अल्पं सरः पल्वलं स्यात् यत्र चन्द्रक्षगे रवौ ।
न तिष्ठति जलं किञ्चित् तत्रत्यं वारि पाल्वलम् ॥
पाल्वलं वार्य्यभिष्यन्दि गुरु स्वादु त्रिदोषकृत् ॥"
अथ विकिरस्य जलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"नद्यादिनिकटे भूमिर्य्या भवेद्वालुकामयी ।
उद्घाट्यते ततो यत्तु तज्जलं विकिरं विदुः ॥
विकिरं शीतलं स्वच्छं निर्द्दोषं लघु तत् स्मृतम् ।
तुवरं स्वादु पित्तघ्नं क्षारं तत् पित्तलं मनाक् ॥"
अथ कैदारस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"केदारे चैत्रमुद्दिष्टं कैदारं तज्जलं स्मृतम् ।
कैदारं वार्य्यभिष्यन्दि मधुरं गुरु दोषकृत् ॥"
अथ प्राह्णिजलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"वार्षिकं तद्दृष्टवृष्टं भूमिष्ठमहितं जलम् ।
त्रिरात्रमुषितं तत्तु प्रसन्नममृतोपमम् ॥"
अथ हेमन्तादिकालविशेषे विहितो जल-
विशेषः ।
"हेमन्ते सारसं तोयं ताड़ागं वा हितं स्मृतम् ।
हेमन्ते विहितं तोयं शिशिरेऽपि प्रशस्यते ॥
वसन्तग्रीष्मयोः कौपं वाप्यं वा नैर्झरं जलम् ।
न देयं वारि नादेयं वसन्तग्रीष्मयोर्बुधैः ॥
विषवद्वनवृक्षाणां पत्राद्यैर्दूषितं यतः ।
औद्भिदं वान्तरीक्षं वा कौपं वा प्रावृषि स्मृतम् ॥
शस्तं शरदि नादेयं नीरमंशूदकं परम् ।
दिवा रविकरैर्जुष्टं निशि शीतकरांशुभिः ॥
ज्ञेयमंशूदकं नाम स्निग्धं दोषत्रयापहम् ।
अनभिष्यन्दि निर्द्दोषमान्तरीक्षजलोपमम् ॥
बल्यं रसायनं मेध्यं शीतं लघु सुधासमम् ॥"
रविकरैर्जुष्टमित्युक्ते दिवापदं समस्तदिवस-
प्राप्त्यर्थं शीतकरांशुभिर्जुष्टमित्युक्ते निशीतिपदं
समस्तरात्रिप्राप्त्यर्थम् । अन्यच्च ।
"शरदि स्वच्छमुदयादगस्त्यस्याखिलं हितम् ॥"
सुश्रुतस्तु ।
"पौषे वारि सरोजातं माघे तत्तु तड़ागजम् ।
फाल्गुने कूपसम्भूतं चैत्रे चौण्ड्यं हितं मतम् ॥
वैशाखे नैर्झरं नीरं ज्यैष्ठे शस्तं तथौद्भिदम् ।
आषाढ़े शस्यते कौपं श्रावणे दिव्यमेव च ॥
भाद्रे कौपं पयः शस्तमाश्विने चौण्ड्यमेव च ।
कार्त्तिके मार्गशीर्षे च जलमात्रं प्रशस्यते ॥"
अथ जलस्य ग्रहणकालः ।
"भौमानामम्भसां प्रायो ग्रहणं प्रातरिष्यते ।
शीतत्वं निर्म्मलत्वञ्च यतस्तेषां महान् गुणः ॥"
अथ जलस्य पाने विधिः ।

"अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्न-
मनम्बुपानाच्च स एव दोषः ।
तस्मान्नरो वह्निविवर्द्धनाय
मुहुर्म्मुहुर्व्वारि पिबेदभूरि ॥"

अथ शीतलजलपानस्य विषयाः ।
"मूर्च्छापित्तोष्णदाहेषु विषे रक्ते मदात्यये ।
भ्रमे श्रमे विदग्धेऽन्ने तमके वमथौ तथा ।
ऊर्द्धगे रक्तपित्ते च शीतमम्भः प्रशस्यते ॥"
अथ तन्निषेधः ।
"पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे ।
आध्माने स्तिमिते कोष्ठे सद्यः शुद्धौ नवज्वरे ॥
अरुचिग्रहणीगुल्मश्वासकासेषु विद्रधौ ।
हिक्कायां स्नेहपाने च शीताम्बु परिवर्ज्जयेत् ॥"
अथाल्पजलपानस्य विषयाः ।
"अरोचके प्रतिश्याये मन्देऽग्नौ श्वयथौ क्षये ।
मुखप्रसेके जठरे कुष्ठे नेत्रामये ज्वरे ।
व्रणे च मधुमेहे च पिबेत् पानीयमल्पकम् ॥"
अथ जलपानस्यावश्यकता ।
"जीवानां जीवनं जीवो जगत् सर्व्वन्तु तन्मयम् ।
अतोऽत्यन्ततया सुश्रो न क्वचित् वारि वार्य्यते ॥"
हारीतश्च ।
"तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यःप्राणविनाशिनी ।
तस्माद्देयं तृषार्त्ताय पानीयं प्राणधारणम् ॥
तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमु-
ञ्चति ।
अतः सर्व्वास्ववस्थासु न क्वचित् वारि वारयेत् ॥"
अथ प्रशस्तं जलम् ।
"अगन्धमव्यक्तरसं सुशीतं तर्षनाशनम् ।
अच्छं लघु च हृद्यञ्च तोयं गुणवदुच्यते ॥"
अथ निन्दितं जलम् ।
"पिच्छिलं कृमिलं क्लिन्नं पर्णशैवालकर्द्दमैः ।
विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धं न हितं जलम् ॥
कलुषं छन्नमम्भोजपर्णनीलीतृणादिभिः ।
दुर्द्दिनजमसंस्पृष्टं सौरचान्द्रमसांशुभिः ॥
अनार्त्तवं वार्षिकमपि प्रथमं तच्च भूमिगम् ।
व्यापन्नं परिहर्त्तव्यं सर्व्वदोषप्रकोपणम् ॥
तत् कुर्य्यात् स्नानपानाभ्यां तृष्णाध्मानोदर-
ज्वरान् ।
कासाग्निमान्द्याभिष्यन्दिकण्डूगण्डादिकांस्तथा ॥"
अथ दुष्टजलस्य निर्द्दोषीकरणोपायः ।
"निन्दितं चापि पानीयं क्वथितं सूर्य्यतापितम् ।
सुवर्णं रजतं लोहं पाषाणं सिकतां मृदम् ॥
भृशं संताप्य निर्व्वाप्य सप्तधा साधितं तथा ।
कर्पूरजातिपुन्नागपाटलादिसुवासितम् ॥
शुचिसान्द्रपटस्रावैः क्षुद्रजन्तुविवर्ज्जितम् ।
स्वच्छं कतकमुक्ताद्यैः शुद्धं स्याद्दोषवर्ज्जितम् ॥
पर्णमूलबिसग्रन्थिमुक्ताकनकशैवलैः ।
गोमेदेन च वस्त्रेण कुर्य्यादम्बुप्रसादनम् ॥"
अथ पीतस्य जलस्य पाकावधिः ।

"आमं जलं जीर्य्यति याममात्रं
तदर्द्धमात्रं शृतशीतलञ्च ।
तदर्द्धमात्रं तु शृतं कदुष्णं
पयःप्रपाकेऽवधिरेष उक्तः ॥"

इति भावप्रकाशे वारिवर्गः ॥

अथ जले भगवत्पूजाविधिः ।
"उत्तापेऽर्कांशुतो जाते शीतलेन सुगन्धिना ।
जलेन पूरिते पात्रे श्रीशालग्राममुपवेशयेत् ॥
नित्यार्च्चाविधिनाभ्यर्च्य सायं सन्ध्यामुपास्य च ।
देवं सिंहासने नीत्वा गन्धादिभिरथार्च्चयेत् ॥
नीराज्य देवं सर्व्वेभ्यो दत्वा तीर्थं भजेत् स्वयम् ।
द्वादश्यान्तु विशेषेण रात्रौ तोयस्थमर्च्चयेत् ॥"
तन्माहात्म्यं यथा, गारुड़े ।
"स्वर्णपात्रेऽथवा रौप्ये ताम्रे वा मृण्मयेऽपि वा ।
तोयस्थं योऽर्च्चयेद्भक्त्या शालग्रामसमुद्भवम् ॥
चक्राङ्कितं वा भूपाल ! निदाघे मधुमाधवे ।
प्रतिमां स महाभागस्तस्य पुण्यमनन्तकम् ॥
यावद्धराधरो लोके यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।
तावत्तस्य कुले कश्चिन्न भवेन्नृप ! नारकी ॥
तस्माज्ज्यैष्ठे सदा भूप ! तोयस्थं पूजयेद्धरिम् ।
वीततापो नरस्तिष्ठेद्यावदाभूतसंप्लवम् ॥
स्नातैः सुशीतलैस्तोयैस्तुलसीदलवासितैः ।
शुचिशुक्रगते काले येऽर्च्चयिष्यन्ति केशवम् ॥
जलस्थं विविधैः पुष्पैर्मुच्यते यमयातनात् ॥
जलस्रष्टा यतो विष्णुर्जलशायी जलप्रियः ।
तस्माद्ग्रीष्मे विशेषेण जलस्थं पूजयेद्धरिम् ॥
नीरमध्यस्थितं कृत्वा शालग्रामसमुद्भवम् ।
योऽभ्यर्च्चयेन्महाभक्त्या स भवेत् कुलपावनः ॥
कर्किराशिगते सूर्य्ये मिथुनस्थे विशेषतः ।
येनार्च्चितो हरिर्भक्त्या जलमध्ये महीपते ! ॥
द्वादश्यान्तु विशेषेण जलस्थं जलशायिनम् ।
योऽभ्यर्च्चयेत् कृतं तेन यज्ञकोटिशतं भुवि ॥
पात्रे गन्धादिकं कृत्वा यः क्षिपेन्मधुसूदनम् ।
द्वादश्यां पूजयेद्रात्रौ मुक्तिभागी भवेन्नरः ॥"
किञ्च ।
"घनागमे प्रकुर्व्वन्ति जलस्थं वै जनार्द्दनम् ।
ये नरा नृपतिश्रेष्ठ ! तेषां वै नरकं ध्रुवम् ॥"
"तथैवाद्युष्णसमये कालिन्द्यादौ विशेषतः ।
सम्पादयेद्भगवतो जलक्रीड़ामहोत्सवम् ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥

जलः, त्रि, (जलति आच्छादयति विनाशयति वा ज्ञानं बुद्धिप्रतिभां वेति । जल + अच् ।) जड़ः । इति मेदिनी । ले, १८ ॥ (यथा, काशीखण्डे । २६ । ६६ ।
"जाड्यविध्वंसनकरी जगद्योनिर्ज्जलाविला ॥"
"जलानां जड़ानामज्ञानानामित्यर्थः । आविलेव कलुषितेव आवृतेवेति वा ।" इति तट्टीका ॥)
जलकण्टकः, पुं, (जले जातः कण्टकः । कण्टकान्वितत्वादेवास्य तथात्वम् ।) शृङ्गाटः । पानी-

फल इति भाषा ॥ (जले कण्टकः . ग्रन्थिरिव ।) कुम्भीरः । इति हारावली । ७६ ॥

जलकपिः, पुं, (जले कपिरिव ।) शिशुमारः । इति हारावली । ७७ ॥

जलकरङ्कः, पुं, (जलपूर्णः करङ्कः । मध्यपदलोपिसमासः ।) नारिकेलफलम् । (जले करङ्कः अग्रस्थनारिकेलफलास्थि इव ।) पद्मम् । शङ्खः । जललता । मेघः । इति मेदिनी । के, २२८ ॥

जलकल्कः, पुं, (जलस्य कल्क इव ।) जम्बालः । इति हारावली । २०५ ॥

जलकाकः, पुं, (जले जलस्य वा काक इव ।) पक्षिविशेषः । पानीकौडि इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । दात्यूहः २ कालकण्टकः ३ । अस्य मांसगुणाः । स्निग्धं गुरु हिमं वृष्यं मांसं जलपक्षिणान्तु वातहरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलकाङ्क्षः, पुं, स्त्री, (जलं काङ्क्षति अभिलषतीति । जल+काङ्क्ष+“कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलकाङ्क्षी, [न्] पुं स्त्री, (जलं काङ्क्षति अभिलषतीति । काङ्क्ष+णिनिः ।) हस्ती । इति हारावली । १४ ॥ जलाभिलाषिणि, त्रि ॥

जलकान्तारः, पुं, (जलमेव कान्तारं दुर्गमपथो यस्य यस्मै इति वा । जलाधिष्ठातृत्वादेवास्य तथात्वम् ।) वरुणः । इति हेमचन्द्रः । २।१०२॥

जलकामुकः, पुं, (जलस्य कामुकः अभिलाषुकः ।) कुटुम्बिनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री, अर्कपुष्पी । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“अर्कपुष्पी क्रूरकर्म्मा पयस्या जलकामुका ॥”)

जलकिराटः, पुं, (जले किरः शूकर इव अटति गच्छतीति । अट+अच् ।) ग्राहः । इति हारावली । ७७ ॥

जलकुक्कुटी, स्त्री, (जले कुक्कुट इव । ततः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।) गङ्गाचिल्ली । इति हारावली । ८६ ॥

जलकुक्कुभः, पुं, (जले कुक्कुभः पक्षिविशेष इव ।) जलचरपक्षिविशेषः । कोड़ापाखी इतिभाषा॥ तत्पर्य्यायः । कोयष्टिः २ शिखरी ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

जलकुन्तलः, पुं, (जलस्य कुन्तलः केश इव ।) शैवालम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ (शैवालशब्देऽस्य विवृतिर्विधेया ॥)

जलकूपी, स्त्री, (जलस्य कूपीव ।) कूपगर्त्तः । पुष्करिणी । इति मेदिनी । पे, २४ ॥

जलकूर्म्मः, पुं, (जले कूर्म्म इव । प्लवनसमये कूर्म्मस्येव दृश्यत्वादस्य तथात्वम् ।) शिशुमारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलकेशः, पुं, (जलस्य केश इव ।) शैवालम् । इति हारावली । १०६ ॥

जलक्रीड़ा, स्त्री, (जलेन जले वा क्रीड़ा ।) नद्यादौ वयस्यादिभिः सह जलनिःक्षेपादिरूपक्रीड़ा । तत्पर्य्यायः । करपात्रम् २ व्यात्युक्षी ३ करपत्रिका ४ । इति हारावली । ११६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२८ । ३६ ।

“सहिता भ्रातरः सर्व्वे जलक्रीड़ामवाप्नुमः ॥”)

जलगुल्मः, पुं, (जलस्य गुल्म इव ।) जलावर्त्तः । कच्छपः । जलचत्वरम् । इति मेदिनी । मे, ६० ॥

जलङ्गः, पुं, (जलं गच्छतीति । जल+गम्+डः । ततो मुम् ।) महाकालः । लताविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलङ्गमः, पुं, (जलं ग्रामान्तजलभूमिं गच्छतीति । जल+गम+“गमश्च ।” ३ । २ । ४७। इति खच् मुम् च । ग्रामान्तवासित्वादेवास्य तथात्वम् ।) जनङ्गमः । चाण्डालः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

जलचारी, [न्] पुं, (जले चरतीति । चर+णिनिः ।) मत्स्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ जलचरे, त्रि ॥ (यथा, रामायणे । ३ । १५ । ६ ।

“ददृशुः सहिता रम्यं तड़ागं योजनायतम् ।
शरारिहंसकुररैराकीर्णं जलचारिभिः ॥”.)

जलजं, क्ली, (जले जायते इति । जन+डः ।) पद्मम् । (यथा, कुमारे । २ । ३० ।

“वाचस्पतिरुवाचेदं प्राञ्जलिर्ज्जलजासनम् ॥”)

शङ्खः । इति मेदिनी । जे, २४ ॥ (यथा, रघुः । ७ । ६३ ।

“ततः प्रियोपात्तरसेऽधरौष्ठे
निवेश्य दध्मौ जलजं कुमारः ॥”)

लोणारम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलजः, पुं, (जले जायते इति। जल+जन्+डः।) मत्स्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६१ । २२ ।

“स तादृशः सिंहबलो वृषभाक्षो नरर्षभः ।
स्वयमेव हतः पित्रा जलजेनात्मजो यथा ॥”)

जले निवासात् कुम्भीरशिशुमारादयः । एषां मांसगुणाः । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । वातनाशित्वम् । शुक्रवर्द्धनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ हिज्जलवृक्षः । शैवलः । वानीरवृक्षः । शङ्खः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुपीलुः । इति भावप्रकाशः ॥ कर्कटमीनकुम्भराशयः मकरशेषार्द्धञ्च । इति दीपिका ॥ जलजाते, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे । ६७ । ३२ ।

“जलजैः प्राणिभिः कीर्णां जलजैर्भूषितां शुभैः ।
जलजैः कुसुमैश्चित्रां जलजैर्हरितोदकाम् ॥”)

जलजन्तुः, पुं, (जलजातो जन्तुः ।) जलजप्राणी । तत्पर्य्यायः । यादः २ । इत्यमरः । १।१०।२० ॥

जलजन्तुका, स्त्री, (जलजो जन्तुः । ततः संज्ञायां कन् । स्त्रियां टाप् ।) जलौका । इति भरतः ॥

जलजन्म, [न्] क्ली, (जले जन्म यस्य ।) पद्मम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२८॥ (शावरकन्दके, पुं । तद्यथा, —

“जम्बूका जलजन्मा च तथा शावरकन्दकम् ॥”
इत्युत्तरस्थानेऽष्टादशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)

जलजम्बूका, स्त्री, (जलप्रधाना जम्बूका ।
जम्बूः ।) क्षुद्रजम्बूः । इति भावप्रका
भूँइजाम इति वनजाम इति च भाषा ।

जलजिह्वः, पुं, (जड़ा स्वादग्रहणासमर्था
यस्य । डस्य लः ।) नक्रः । इति हारावली ।

जलडिम्बः, पुं, (जले डिम्ब इव ।) शम्
इति हारावली । ११२ ॥ (शम्बूकशब्दे
विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

जलतापिकः, पुं, (जलतापिन्+संज्ञायां कन्
इल्लीशमत्स्यः । काकचीमत्स्यः । इति श
रत्नावली ॥

जलतापी, [न्] पुं, (जलेऽपि तपति प्रकाश
वेति । तप+णिनिः ।) इल्लीशमत्स्यः ।
शब्दरत्नावली ॥

जलतालः, पुं, (जलं अगाधसलिलं तलति आ
त्वेन गच्छतीति । तल+अण् ।) इ
मत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलतिक्तिका, स्त्री, (स्वल्पा तिक्ता तिक्ति
स्वल्पार्थे कन् । जलप्रधाना तिक्तिका
शल्लकीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलत्रा, स्त्री, (जलात् त्रायते इति । त्रै+क
छत्रम् । इति हारावली । ४० ॥

जलदः, पुं, (जलं ददातीति । दा+कः ।) मे
(यथा, मेघदूते । १३ ।

“मार्गं तावत् शृणु कथयतस्त्वत्प्रयाणानु
सन्देशं मे तदनु जलद! श्रोष्यसि श्रोत्रपेयम्
मुस्तकम् । इति मेदिनी । दे, २६ ॥ (यथा,-

“अम्बता-नागर-सहचर-भद्रोत्कट-पञ्चमूल
जलदजलम्
शृतशीतं मधुयुक्तं निवारयति सूतिकातङ्कम्
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे सूतिकाधिकारे
शाकद्वीपान्तर्गतवर्षविशेषः । यथा, म
भारते । ६ । ११ । २२—२३ ।

“वर्षाणि तेषु कौरव्य ! सम्प्रोक्तानि मनीषिभि
महामेरुर्महाकाशो जलदः कुमुदोत्तरः ।
जलधारो महाराज ! सुकुमार इति स्मृतः ।

जलदागमः, पुं, (जलदानां मेघानां आग
आगमनं यत्र ।) वर्षाकालः । इति रा
निर्घण्टः ॥ (यथाह वररुचिः ।

“भद्रं कृतं कृतं मौनं कोकिलैर्जलदागमे ।
दर्दुरा यत्र वक्तारस्तत्र मौनं हि शोभनम् ।”

जलदाशनः, पुं, (अश्यते भक्ष्यते इति । अश
कर्म्मणि ल्युट् । जलदानां मेघानामशन
मेघाः शालपत्रं भक्षयन्तीति प्रसिद्धेः ।) श
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जलधरः, पुं, (धरतीति धरः । धृ+अच्
जलस्य धरः ।) मेघः । (यथा, महाभारते
१ । १३५ । १८ ।

“नभो जलधरैर्हीनं साङ्गारक इवांशुमान् ।”
मुस्तकम् । इत्यमरः । १।३ । ७,२ । ४ । १५
समुद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ तिनिशवृक्षः । इ
राजनिर्घण्टः ॥ जलधारिणि, त्रि ॥

जलधिः, पुं, (जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति । जल+धा+"कर्म्मण्यधिकरणे च ।" ३ । ३ । ९३ । इति किः ।) समुद्रः । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४८० ।
"या हरिणा तमस्यामर्दयितो दयिताया-मितरस्याम् ।
जलधिरिव मध्यसंस्थो न वेलयोः सद्मगमाच-रति ॥")
दशशङ्खसङ्ख्या । सा तु शतलक्षकोटयः । इति लीलावती ॥

जलधिगा, स्त्री, (जलधिं समुद्रं गच्छतीति । गम+डः । स्त्रियां टाप् ।) नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४६ ॥

जलधिजा, स्त्री, (जलधौ जायते इति । जन्+"सप्तम्यां जनेर्डः ।" इति डः ।) लक्ष्मीः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलधेनुः, स्त्री, (जलकल्पिता धेनुः ।) दानार्थ-कृत्रिमधेनुः । यथा,—

होतोवाच ।

"जलधेनुं प्रवक्ष्यामि पुण्येऽह्नि विधिपूर्व्वकम् ।
गोचर्म्ममात्रं भूभागं गोमयेनोपलेपयेत् ॥
तत्र मध्ये च राजेन्द्र ! पूर्णकुम्भन्तु विन्यसेत् ।
जलपूर्णं सुगन्धाढ्यं कर्पूरागुरुचन्दनैः ॥
वासितां गन्धतोयेन तां धेनुं परिकल्पयेत् ।
वत्सं तथापरं कल्प्यं घृतेन परिपूरितम् ॥
वर्द्धनीकं महाराज ! पत्रपुष्पैः समन्वितम् ।
दूर्व्वाङ्कुरैरुपस्तीर्य्य स्रग्दामभिश्च विभूषितम् ॥
पञ्चरत्नानि निःक्षिप्य तस्मिन् कुम्भे नराधिप ! ।
मांसीमुशीरं कुष्ठञ्च तथा शैलेयबालुकम् ॥
आमलासर्षपाश्चैताः सर्व्वधान्यानि पार्थिव ! ।
चतुर्द्दिक्षु पात्राणि चत्वार्य्येव प्रकल्पयेत् ॥
एवं घृतमयं पात्रं द्वितीयं दधिपूरितम् ।
तृतीयं मधुनश्चैव चतुर्थं शर्क्कराघृतम् ॥
सुवर्णं मुखशृङ्गाणि शृङ्गं कृष्णागुरूणि च ।
प्रशस्तपत्रश्रवणां मुक्ताफलमयेक्षणाम् ॥
ताम्रपृष्ठां कांस्यदोहां दर्भरोमसमन्विताम् ।
पुच्छं सूत्रमयं कृत्वा कण्ठाभरणघण्टिकाम् ॥
कम्बले पुष्पमालाश्च गुडास्यां शुक्तिदन्तिकाम् ।
जिह्वां शर्करया कृत्वा नवनीतेन च स्तनम् ॥
इक्षुपादान्तु राजेन्द्र ! गन्धपुष्पोपशोभिताम् ।
कृष्णाजिनोपरि स्थाप्य वस्त्रेणाच्छादितान्तु ताम् ॥
गन्धपुष्पैः समभ्यर्च्य विप्राय विनिवेदयेत् ।
एवं धेनुं तदा दत्त्वा ब्राह्मणे वेदपारगे ॥
साधुविप्राय राजेन्द्र ! श्रोत्रियायाहिताग्नये ।
तपोवृद्धे वयोवृद्धे दातव्या च कुटुम्बिने ॥
यो ददाति नरो राजन् ! यः पश्यति शृणोति च ।
प्रतिगृह्णाति यो विप्रः सर्व्वे मुच्यन्ति पातकात् ॥
ब्रह्महा पितृहा गोघ्नः सुरापो गुरुतल्पगः ।
विमुक्तः सर्व्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ॥
योऽश्वमेधेन यजते समाप्तवरदक्षिणः ।
जलधेनुञ्च यो दद्यात् सममेतन्नराधिप ॥
जलाहारस्त्वेकदिनं तिष्ठेच्च जलधेनुदः ।
अथवा पयसैकाहं यः पयोव्रतमाश्रितः ॥
याहकोऽपि चिरात्रं वै तिष्ठेदेवं न संशयः ।
यत्र क्षीरवहा नद्यो मधुपायसकर्द्दमाः ॥
यत्र चाप्सरसां गीतं तत्र यान्ति जलप्रदाः ।
दाता च दापकश्चैव प्रतिग्राही च यो द्विजः ॥
ते सर्व्वे पापनिर्म्मुक्ता विष्णुलोकञ्च प्राप्नुयुः ।"
इति वाराहे जलधेनुमाहात्म्यनामाध्यायः ॥

जलनकुलः, पुं, (जले नकुल इव ।) जलजन्तु-विशेषः । धाड़िया इति उद्‌विड़ाल इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । उद्रः २ जलमार्जारः ३ जलाखुः ४ जलप्लवः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः । जलविड़ालः ६ नीराखुः ७ । इति हारावली । ७६ ॥ पानीयनकुलः ८ वसी ९ । इति हेमचन्द्रः ॥

जलनिधिः, पुं, (जलानि निधीयन्तेऽस्मिन्निति । धा+"कर्म्मण्यधिकरणे च ।" ३ । ३ । ९३ । इति किः । जलानां निधिरिति वा ।) समुद्रः । इत्यमरः । १ । १० । २० ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ६१४ ।
"सरित इव यस्य गेहे शुष्यन्ति विशालगोत्रजा नार्य्यः ।
क्षारास्वेव स लुभ्यति जलनिधिलहरीषु जलद इव ॥"
चतुःसंख्या समुद्रवाचित्वात् । यथा, सद्वृत्तरत्न-मुक्तावल्याम् ।
"वारे प्रीतिकरं तिथौ जलनिधिं भेऽश्विष योगे द्वयम् ॥" इति ॥)

जलनिर्गमः, पुं, (गम+"ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ।" ३ । ३ । ५८ । इति भावे अप् । जलानां निर्गमो वहिर्गमनं यस्मात् ।) प्राकारगृह-भित्त्यादिषु जलनिःसरणमार्गः । इति भरतः ॥ देवकुलप्राकारादिषु जलनिःसरणद्वारम् । इति सर्व्वानन्दः ॥ तत्पर्य्यायः । भ्रमः २ । इत्यमरः । १।१०।७ ॥ वक्रम् ३ पुटभेदः ४ । इति स्वामी ॥

जलनीली, स्त्री, (जलं नीलयतीति । नील+तत् करोतीति णिच्+ततः "कर्म्मण्यण् ।" ३।२।१ । इत्यण् । ततो ङीप् ।) शैवालम् । इत्यमरः । १ । १० । ३८ ॥ (शैवालशब्देऽस्या विवृति-र्द्रष्टव्या ॥)

जलन्धरः, पुं, (जलं ब्रह्मनेत्रच्युताश्रुजलं धरतीति । जल+धृ+बाहुलकात् खच् मुम् च ।) असुर-विशेषः । तस्योत्पत्तिकारणं यथा,—
इन्द्रः शिवं द्रष्टुं शिवलोकं गत्वा एकं भयानकं पुरुषं दृष्ट्वा तं पुनःपुनः पप्रच्छ ईश्वरः क्व गतः । स उत्तरं न ददौ इन्द्रः क्रुद्धस्तं वज्रेण जघान । ततो वज्रस्तेनास प्रजज्वाल । तत इन्द्रो भीतस्तं प्रणम्य तुष्टाव तदनुतुष्ट ईश्वरस्तद्वादौर्तप्रसंभाल-नेत्रस्थवह्निं गृहीत्वा गङ्गासागरसङ्गमे प्राक्षि-पत् ततः स बालरूपोभूत्वा रुरोद तस्य रोदन-शब्देन सप्तलोका वधिरीकृताः संकुलाः ब्रह्मा विस्मितस्तत्रागत्य तं बालं समुद्रक्रोड़े दृष्ट्वा तं पप्रच्छ कस्यायं पुत्रः समुद्रस्तं प्रणम्योवाच मम पुत्रः अस्य जातकर्म्मादि कुरु इत्युक्त्वा ब्रह्मा क्रोड़े ददौ स बालस्तस्य श्मश्रु दधार श्मश्रु धुन्वतो ब्रह्मणो नेत्राभ्यां जलमगमत् ब्रह्मा समुद्रमुवाच यस्मादनेन मम नेत्राभ्यां निर्गतं जलं धृतं तस्मादयं जलन्धरनामा अधुनैव सर्व्व-शास्त्रवेत्ता रुद्रं विना सर्व्वभूतावध्यश्च भवि-ष्यति इत्युक्त्वा शुक्रमाहूय तमासुरराज्ये ऽभ्यषे-चयत् स कालनेमिसुतां वृन्दामुपयेमे । इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥

जलपतिः, पुं, (जलस्य पतिः ।) वरुणः । इति हेमचन्द्रः । २ । १०२ ॥ (अस्य जलपतित्वकथा यथा, काशीखण्डे । १२ । ८६—९५ ।
"ततस्तं तनयः दृष्ट्वा पितरं प्रणिपत्य च ।
जगाम तूर्णं तपसे श्रीमद्वाराणसीं पुरीम् ॥
तत्र तप्त्वा तपो घोरं लिङ्गं संस्थाप्य शाम्भवम् ।
पञ्चवर्षसहस्राणि स्थितः पाषाणनिश्चलः ॥
आविरासीत्ततः शम्भुस्तत्तुष्टस्तत्तपसा ततः ।
उवाच कार्द्दमे ! ब्रूहि कं ददामि वरोत्तमम् ॥
कार्द्दमिरुवाच ।
यदि नाथ ! प्रसन्नोऽसि भक्तानामनुकम्पक ! ।
सर्व्वासामाधिपत्यं मे देह्यपां यादसामपि ॥
इति श्रुत्वा महेशानः सर्व्वचिन्तितदः प्रभुः ।
अभ्यषिञ्चत तं तत्र वारुणे परमे पदे ॥
रत्नानामब्धिजातानामब्धीनां सरितामपि ।
सरसां पल्वलानाञ्च वाप्यस्रुस्रोतसां पुनः ॥
जलाशयानां सर्व्वेषां प्रतीच्याश्चापि वै दिशः ।
अधीश्वरः पाशपाणिर्भव सर्व्वामरप्रियः ॥")
समुद्रः । अप्पतिरित्यमरदर्शनात् ॥

जलपारावतः, पुं, (जले पारावत इव ।) पक्षि-विशेषः । तत्पर्य्यायः । कोपी २ जलकपोतः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलपित्तं, क्ली, (जलानां पित्तमिव ।) अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥

जलपिप्पली, स्त्री, (जलजाता पिप्पली ।) पिप्पली-विशेषः । पनिसगा इति लोके । जलपिपरी इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । मत्स्याक्षी २ शारदी ३ तोयवल्लरी ४ मत्स्यादनी ५ मत्स्यगन्धा ६ लाङ्गली ७ शकुलादनी ८ अग्नि-ज्वाला ९ चित्रपत्री १० प्राणदा ११ तृणशीता १२ बहुशिखा १३ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कषायत्वम् । मलशोधनत्वम् । शुक्रकीटादिदोषरसदोषनाशित्वञ्च । इति राज-निर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।
"जलपिप्पल्यभिहिता शारदी शकुलादनी ।
मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गलीत्यपि कीर्त्तिता ॥
जलपिप्पलिका हृद्या चक्षुष्या शुक्रला लघुः ।
संग्राहिणी हिमा रूक्षा रक्तदाहव्रणापहा ॥
कटुपाका रसे रुच्या कषाया वह्निवर्द्धिनी ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
("गम्भीरो जलपिप्पल्यस्तुम्बुरुः शृङ्गवेरिका ।
तीक्ष्णोष्णकटुरूक्षाणि कफवातहराणि च ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने सर्पविधोऽध्याये ॥)

जलपृष्ठजा, स्त्री, (जलस्य पृष्ठे उपरि प्रदेशे जायते इति। जन+डः।) शैवालम्। इति शब्द-चन्द्रिका॥

जलप्रायं, क्ली, (जलस्य प्रायो बाहुल्यं यत्र।) जलबहुलस्थानम्। अनूपदेशः। इत्यमरः। २।१।१०॥

जलप्रियः, पुं, (जलं प्रियं यस्य।) चातकपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥ मत्स्यः। इति शब्द-चन्द्रिका॥

जलप्लवः, पुं, (जले प्लवते इति। प्लु+अच्।) जलनकुलः। इति हारावली। ७६॥

जलफलं, क्ली, (जलजातं फलम्।) शृङ्गाटकम्। इति भावप्रकाशः॥

जलबन्धः, पुं, (जलं बध्नाति जीवनहेतोः निर्ध्मसेन परिकल्पयतीति। बन्ध+अच्।) मत्स्यः। इति शब्दचन्द्रिका॥

जलबन्धकः, पुं, (जलं बध्नातीति। बन्ध+ण्वुल्।) जलमध्यगं स्रोतोभिदकरं दारुशिलादि। तत्-पर्य्यायः। विदारकः २ कूपकः ३। इति शब्द-रत्नावली॥

जलबालकः, पुं, (जलेन बलयति जीवयति स्वाश्रित-वृक्षादीनिति। बल जीवने+णिच्+ण्वुल्।) विन्ध्यपर्व्वतः। इति हेमचन्द्रः। ४।६५॥

जलबालिका, स्त्री, (जलस्य बालिकेव।) विद्युत्। इति हेमचन्द्रः। ४।१७१॥

जलबुद्बुदं, क्ली, (जलस्य बुद्बुदम्।) जलविम्बम्। यथा, शुद्धितत्त्वधृतवचनम्।
"मानुष्ये कदलीस्तम्भनिःसारे सारमार्गणम्।
यः करोति स वै मूढो जलबुद्बुदसन्निभे॥"

जलब्राह्मी, स्त्री, (जले ब्राह्मीव।) हिलमोचौ। इति हारावली। १८०॥

जलभूः, पुं, (भवत्यस्मादिति। भू+अपादाने क्विप्। ततो जलस्य भूः।) मेघः। (जलं भूरुत्-पत्तिस्थानमस्य।) कच्चटम्। इति शब्द-चन्द्रिका॥

जलमक्षिका, स्त्री, (जलजाता मक्षिका।) वारि-कृमिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जलमद्गुः, पुं, (जले मद्गुरिव।) मत्स्यरङ्ग-पक्षी। इति हारावली। ८८॥

जलमधूकः, पुं, (जलजातो मधुकः।) मधुक-वृक्षप्रभेदः। जलमहुया इति भाषा। तत्-पर्य्यायः। मङ्गल्यः २ दीर्घपत्रकः ३ मधुपुष्पः ४ क्षौद्रप्रियः ५ पतङ्गः ६ कीरेष्टः ७ गैरिकाख्यः ८। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। व्रणवान्तिनाशि-त्वम्। शुक्रबलकारित्वम्। शीतलत्वम्। रसा-यनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्पर्य्याय-गुणाः। अथ महुया वनमहुया।
"मधुको गुडपुष्पः स्यात् मधुवृक्षो मधुस्रवः।
वानप्रस्थो मधुष्ठीलो जलजोऽत्र मधूलकः॥
मधूकपुष्पं मधुरं शीतलं गुरु बृंहणम्।
बलशुक्रकरं प्रोक्तं वातपित्तविनाशनम्॥ * ॥
फलं शीतं गुरु स्वादु शुक्रलं वातपित्तनुत्।

अहृद्यं हन्ति तृष्णास्रदाहश्वासक्षतक्षयान्॥"
इति भावप्रकाशः॥

जलमसिः, पुं, (जलेन जलाकारेण मस्यति परि-णमतीति। मस परिणामे+इन्। घनीभूत-मेघस्य जलाकारेण परिणमनात् तथात्वम्।) मेघः। इति हारावली। १८॥

जलमार्गः, पुं, (जलस्य मार्गः निर्गमपथः।) प्रणाली। इति हेमचन्द्रः। ४।५५॥ नर्द्दमा इति भाषा॥

जलमार्जारः, पुं, (जलस्य मार्जारः जले मार्जार इव इति वा।) जलनकुलः। इति त्रिकाण्ड-शेषः॥

जलमुक्, [च्] पुं, (जलं मुञ्चतीति। मुच+क्विप्।) मेघः। इत्यमरः। १।३।७॥ (यथा, मेघदूते। ७१।
"शङ्कास्पृष्टा इव जलमुचस्त्वादृशा यत्र जाले-र्धूमोद्गारानुकृतिनिपुणा जर्ज्जरा निष्पतन्ति॥"
जलमोचके, त्रि। यथा, बृहत्संहितायाम्। १६।२।
"तीक्ष्णांशुस्तपत्यदितिजः शिशिरेऽपि काले नात्यम्बुदा जलमुचोऽचलशृङ्गकाशाः॥")

जलमूर्त्तिः, पुं, (जलं मूर्त्तिर्यस्य।) शिवः। इति तस्याष्टमूर्त्तिपूजायां तिथ्यादितत्त्वम्॥

जलमूर्त्तिका, स्त्री, (जलस्य मूर्त्तिः घनीभूता-कृतिः। ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् टाप् च।) करका। इति शब्दचन्द्रिका॥

जलमोदं, क्ली, (जलेन जलसंयोगेन मोदयति आनन्दयति सद्गन्धप्रदानेनेत्यर्थः। मुद+णिच्+अण्।) उशीरम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जलयन्त्रगृहम्, क्ली, (जलयन्त्रमिव कृतं गृहम्।) जलमध्यकृतगृहम्। जलटुङ्गि इति फोया-रार घर इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। समुद्र-गृहम् २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ जलयन्त्रनिके-तनम् ३। इति हारावली॥ जलयन्त्रमन्दि-रम् ४। यथा,—
"क्वचिद्विचित्रं जलयन्त्रमन्दिरम्।"
इति कालिदासः॥

जलरङ्कः, पुं, (जले सरसि रङ्क इव।) बक-पक्षी। इति हारावली। १८३॥

जलरङ्कुः, पुं, (जले रङ्कुरिव।) दात्यूहपक्षी। इति हलायुधः॥

जलरङ्गः, पुं, (जले रजति अनुरक्तो भवतीति। रञ्ज अनुरागे+अच्।) बकपक्षी। इति हेमचन्द्रः। ४।३।८॥ (बकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

जलरक्षः, पुं, (जलस्य रक्ष इव भयजनकत्वात्।) जलावर्त्तः। पयोरेणुः। भुजङ्गमः। इति हेम-चन्द्रः शब्दरत्नावली च॥

जलरसः, पुं, (जलजातो रसः। जलप्रधानो रसो वा।) लवणम्। इति हारावली। ७५॥

जलरुट्, [ह्] पुं, (जले रोहतीति। रुह+क्विप्।) पद्मम्। इति हेमचन्द्रः। ४।२२८॥

जलरुहं, क्ली, (जले रोहतीति। रुह+"इगुप-धेति।" ३।१।१३५। इति कः।) पद्मम्। इति हेमचन्द्रः। ४।२२८॥ (यथा, महा-भारते। १।१२८।४१।
"जलरुह सुभगे छन्नं पुष्पैर्जलरुहैस्तथा॥")

जलरूपः, पुं, (जलस्य रूपमिव वर्णं यस्य। शुभ्रवर्णत्वा-दस्य तथात्वम्।) मकरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जललता, स्त्री, (जले लतेव तदाकारत्वात्।) तरङ्गः। इति हारावली। २०५॥

जलवरण्टः, पुं, (जलं रक्षतत्प्रधानो वरण्टः वसन्तः।) जलवसन्तरोगः। पानीवसन्त इति भाषा। तत्पर्य्यायः। मोगः २। इति हारावली। १४२॥

जलवल्कलः, पुं, (जलस्य वल्कल इव।) कुम्भिका इति हारावली। ११२। पाना इति भाषा।

जलवल्ली, स्त्री, (जलजाता जलप्रधाना वा वल्ली) शृङ्गाटकः। इति राजनिर्घण्टः॥

जलवायसः, पुं, (जले वायसः काक इव कृष्ण-वर्णत्वात्।) मद्गुपक्षी। इति हेमचन्द्रः। ४।३९६॥ पानीकौड़ि इति भाषा॥

जलवासं, क्ली, (जलेन वासो गन्धो यस्य।) उशीरम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जलवासः, पुं, (जलं वासयतीति। वस+णिच्+अण्।) विष्णुकन्दः। इति राजनिर्घण्टः। (जले वासः निवासः। सलिलनिवासः। यथा, महाभारते। १२।२६०।५।
"स चिन्तयामास मुनिर्जलवासे कदाचन।"
जले वासो यस्य इति विग्रहे जलवासि-नि त्रि। यथा तत्रैव। १२।२६०।४।
"स कदाचित् महातेजा जलवासो महीपते चचार लोकान् विप्रर्षिः प्रेक्षमाणो मनोजवः।"

जलवाहः, पुं, (जलं वहतीति। वह+"कर्म-ण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) मेघः। इति हेमचन्द्रः। २।७८॥ (यथा, भारविः। १५
"साद्रिजलधिजलवाहपथं सदिगम्बुवानिव विश्वमोजसा॥"
जलवाहके, त्रि। यथा, महाभारते। २।७
"जलवाहास्तथा मेघा वायवस्तनयित्नवः।"

जलविडालः, पुं, (जले विडाल इव।) जलनकुलः। इति हारावली। ७६॥

जलविन्दुजा, स्त्री, (जलविन्दुभ्यो जायते। जन+डः।) यावनालीशर्करा। इति राजनिर्घण्टः॥

जलविल्वः, पुं, (जलप्रधानो विल्व इव।) कर्कटः। मत्स्याङ्गः। जलचत्वरम्। इति मेदिनी। वे, पातरजल इति भाषा॥

जलविषुवं, क्ली, (जलप्रधानं विषुवम्।) संक्रान्तिः। तत्पर्य्यायः। आश्विनविषुवम् इति शब्दरत्नावली॥ चक्रविषुवः। यथा
"मार्गं शिरे पक्ष्मसूक्ष्मपक्ष्मचौर वधवासुभे वसुवित्तलाभः।

भोगः करे षट्पदयोस्तु षट्के
भौतिर्मृतौ स्याद्विपुवस्य चक्रे ॥
यस्मिन्मृगे वसेन्नागुस्तस्मात् संगयेदबुधः ॥”
इति समयामृतम् ॥

जलवृश्चिकः, पुं, (जले वृश्चिक इव ।) चिङ्गट-मत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलवेतसः, पुं, (जलजातो वेतसः ।) वानीर-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्य्याया गुणाश्च ।
“निकुञ्जकः परिव्याधो नादेयो जलवेतसः ।
जलजो वेतसः शीतः कुष्ठघ्नातकोपनः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जलव्यधः, पुं, (जलं विध्यतीति । व्यध+अच् ।) कङ्कत्रोटमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलव्यालः, पुं, (जलस्थितो व्यालो हिंस्रजन्तुः ।) अलगर्द्दसर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ५ ॥ क्रूर-कर्म्मा जलजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलशयः, पुं, (जले शेते । शी+अच् । पुंसीति घो वा ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ।२।१२८ ॥

जलशयनः, पुं, (जले क्षीरोदसलिले शेते इति । शी+ल्युः ।) विष्णुः । इति हलायुधः ॥

जलशायी, [न्] पुं, (जले शेते इति । शी+णिनिः ।) विष्णुः । यथा, पुराणम् ।
“जलमध्ये वराहञ्च पावके जलशायिनम् ॥”

जलशुक्तिः, स्त्री, (जलचरी शुक्तिः ।) शम्बूकः । इत्यमरः । १ । १० । २३ ॥ शामूक इति जल-सोपी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । वारि-शुक्तिः २ कृमिशुक्तिः ३ क्षुद्रशुक्तिका ४ शम्बूका ५ नरशुक्तिः ६ पुटिका ७ तोयशुक्तिका ८ । तस्या गुणाः । कटुत्वम् । स्निग्धत्वम् । दीपन-त्वम् । गुल्मशूलविषदोषनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । पाचनत्वम् । बलदातृत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलशूकं, क्ली, (जले शूकं सूक्ष्माग्रमिव ।) शैवालम् । इति हेमचन्द्रः ।४।२३३ ॥ (पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा,—
“जलशूकः स्वयं गुप्ता रजन्यौ हस्तीक्षयम् ॥”
इत्युत्तरस्थानेऽष्टादशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)

जलशूकरः, पुं, (जले जलस्य वा शूकर इव ।) कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥

जलसर्पिणी, स्त्री, (जले सर्पति गच्छतीति । सृप+णिनि+ङीप् ।) जलौका । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७० ॥

जलसूचिः, पुं, (जले सूचिरिव । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) कङ्कत्रोटमत्स्यः । शृङ्गाटः । शिशु-मारः । जलौकायां स्त्री । इति मेदिनी । चे, २० ॥ काकः । इति हेमचन्द्रः ॥

जलस्तम्भनं, क्ली, (जलस्य स्तम्भनम् ।) मन्त्रादि-द्वारा जलगतिनिवारणम् । तन्मन्त्रो यथा,—
“ओम् नमो भगवते जलं स्तम्भय स्तम्भय संस-मंसके कके कचर ।
जलस्तम्भनमन्त्रोऽयं जलं स्तम्भयते शिव ! ॥”
इति गारुडे १७६ अध्यायः ॥

पुस्तकान्तरे १८६ अध्यायः ॥ (जलस्तम्भनविद्या दुर्य्योधनेन विदितासीत् । अतएवायं द्वैपायन-ह्रदजलं संस्तभ्य तत्र सुष्वाप । एतत्कथा महाभारते शल्यपर्व्वणि २९ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

जलस्था, स्त्री, (जले जलबहुलप्रदेशे तिष्ठतीति । स्था+कः । स्त्रियां टाप् ।) गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जलावस्थिते, त्रि । यथा, भाग-वते । ३ । २७ ।१२ ।
“यथा जलस्थ आभासो जलस्थेनावदृश्यते ।
स्वाभासेन तथा सूर्य्यो जलस्थेन दिवि स्थितः ॥”)

जलहं, क्ली, (जलेन हन्यते इति । हन+बाहु-लकात् डः ।) स्वल्पजलयन्त्रगृहम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलहासः, पुं, (जलानां हास इव शुक्लत्वात् ।) समुद्रफेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलाका, स्त्री, (जले आकायति प्रकाशते इति । आ+कै+कः ।) जलौकसः । इति शब्द-रत्नावली ॥

जलाची, स्त्री, (जलमञ्चति व्याप्नोति कारण-तयेति । अञ्च+अण् ।) जलपिप्पली । इति शब्दरत्नावली ॥

जलाखुः, पुं, (जले आखुरिव ।) जलनकुलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलाञ्चलं, क्ली, (जलमञ्चति व्याप्नोतीति । अञ्च +बाहुलकात् अलच् । यद्वा, जले अञ्चलः वस्त्रप्रान्त इव । अभिधानात् क्लीवत्वम् ।) शैवालम् । स्रोतो वारिनिर्गमः । इति मेदिनी । ले, १५४ ॥

जलाटनः, पुं, (जले अटति भ्रमतीति । अट+ल्युः ।) कङ्कपक्षी । इति मेदिनी । ने, १८४ ॥ (विशेषोऽस्य कङ्कशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

जलाटनी, स्त्री, (जले अटति भ्रमतीति । अट+ल्युः । स्त्रियां ङीप् ।) जलौका । इति मेदिनी । ने, १८४ ॥

जलाण्टकः, पुं, (जले अण्ठते इतस्ततो भ्रम-तीति । अठि गतौ+ण्वुल् । पृषोदरादित्वात् ठस्य टः ।) नक्रराजः । इति हारावली ।७७॥

जलाण्डकं, क्ली, (जले अण्डमिव कायतीति । कै+कः ।) पोताधानम् । इति शब्दरत्ना-वली ॥

जलात्मिका, स्त्री, (जलमेव आत्मा यस्याः । कप् ततः टापि अत इत्वम् ।) जलौका । इति शब्दरत्नावली ॥

जलाधारः, पुं, (जलस्य आधारः ।) जलाशयः । इत्यमरः । १ । १० । २५ ॥ (यथा, याज्ञ-वल्क्ये । ३ । १४४ ।
“आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग् भवेत् ।
तथात्मैकोऽप्यनेकस्तु जलाधारेष्विवांशुमान् ॥”)

जलाधिदैवतः, पुं, (जलस्याधिदैवतं अधिष्ठात्री देवता ।) वरुणः । इति हलायुधः ॥ (जलं अधिदैवतं यस्य ।) पूर्व्वाषाढानक्षत्रे, क्ली । इति ज्योतिषम् ॥

जलाम्बिका, स्त्री, (जलस्य अम्बिका माता इव । क्रोडदेशे जलधारणादस्यास्तथात्वम् ।) कूपः । इति हारावली । ४१ ॥ जलात्मिका इति क्वचित् पाठः ॥

जलायुका, स्त्री, (जलमायुरस्याः । कप् । पृषो-दरादित्वात् सलोपः ।) जलौका । इति शब्द-रत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । १३ ।
“अथ जलायुकाः वक्ष्यन्ते । जलमासामायु-रिति जलायुकाः ॥” अस्या अन्यद्विवरणं जलौकःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ यस्मिन्नियं व्यवहृता तद्यथा,—
“मत्स्याञ्जनाभ्यञ्जनपानधूमं
तथावपीडं कवलग्रहञ्च ।
संशोधनञ्चोभयतः प्रयुञ्ज्या-
द्रक्तं हरेच्चापि जलायुकाभिः ॥”
इति सुश्रुते कल्पस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

जलार्द्रः, पुं, (जलेन आर्द्रः सिक्तः ।) आर्द्र-वस्त्रम् । इति हारावली । १९६ ॥ (जलसिक्ते, त्रि । यथा, मेघदूते । ४५ ।
“तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्पमेघीकृतात्मा
पुष्पासारैः स्नपयतु भवान् व्योमगङ्गाजलार्द्रैः ॥”)

जलार्द्रा, स्त्री, (जलेन आर्द्रा सिक्ता ।) क्लिन्न-वस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४३ ॥ (आर्द्र-तालवृन्तम् । यथा, वैजयन्ती ।
“धुवित्रं तालवृन्तं स्यादुत्क्षेपव्यजनञ्च तत् ।
जलेनार्द्रं जलार्द्रा स्यात्———— ॥”)

जलार्णवः, पुं, (जलप्रचुरोऽर्णवः समुद्रो यत्र काले ।) वर्षाकालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जलप्रचुरोऽर्णवः ।) जलसमुद्रश्च ॥

जलालुः, पुं, (जलजात आलुः । शाकपार्थिववत् समासः ।) पानीयालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलालुकं, क्ली, (जलालुरिव कायति प्रकाशते इति । कै+कः ।) पद्मकन्दः । इति राज-निर्घण्टः ॥

जलालुका, स्त्री, (जले अलति गच्छतीति । अल गतौ+बाहुलकात् उकः ।) जलौका । इति शब्दरत्नावली ॥

जलालोका, स्त्री, (जले आलोक्यते दृश्यते इति । आ+लोक दर्शने+कर्म्मणि घञ् ।) जलौका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

जलावर्त्तः, पुं, (जलस्य आवर्त्तः सम्भ्रमः ।) जल-गुल्मः । अम्भसां भ्रमः । इति जटाधरः ॥

जलाशयं, क्ली, (जले जलबहुलप्रदेशे आशेते इति । आ+शी+अच् ।) उशीरम् । इत्य-मरः । २ । ४ । १६४ ॥ लामज्जकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जलशायिनि, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । १४३ । ५४ ।
“ततः सत्त्वान्युपाक्रामन् सुबहूनि महान्ति च ।
दर्दुरानरसिंहांश्च महिषांश्च जलाशयान् ॥”)

जलाशयः, पुं, (जलस्य आशय आधारः ।) जलाधारः । स तु पुष्करिण्यादिः । इत्यमरः । १ । १० । २६ ॥ (यथा, मनुः । ४ । १२९ ।

"न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिशि ।
न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये ॥"
जलं आशेते तिष्ठत्यत्र । आ+शी+"पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।" ३ । ३ । ११८ । इति घः ।) समुद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ शृङ्गाटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलाशया, स्त्री, (जले जलसमीपे आशेते उद्भवतीति । आ+शी+अच् । स्त्रियां टाप् ।) गुन्द्रालालतृणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलाश्रयः, पुं, (जले जलप्रचुरप्रदेशे आश्रय उत्पत्तिस्थानं यस्य ।) वृत्तगुन्द्रतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलाश्रया, स्त्री, (जले जलबहुलप्रदेशे आश्रयो यस्याः ।) शूलीतृणम् । बलाका । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलाह्वीला, स्त्री, (जलेनाह्वीला संवृता ।) पुष्करिणी । इति हारावली । ४२ ॥

जलाह्वयं, क्ली, (जले आह्वयः स्पर्द्धा यस्य ।) उत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलिका, स्त्री, (जलं उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः । जल+"अत इनिठनौ ।" ५।२।११५ । इति ठन् स्त्रियां टाप् ।) जलौका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

जलुका, स्त्री, (जले तिष्ठतीति । जल+बाहुलकात् उकः ।) जलौका । इति शब्दरत्नावली ॥

जलूका, स्त्री, (जलुका । पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) जलौका । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७० ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १५ । १८ ।
"जलूकेव सदा नारी रुधिरं पिबतीति वै ।
मूर्खस्तु न विजानाति मोहितो भावचेष्टितैः ॥")

जलेचरः, पुं, (जले चरतीति । चर+"चरेष्टः ।" ३ । २ । १६ । इति टः । "तत्पुरुषे कृति बहुलम् ।" ६ । ३ । १४ । इत्यलुक् ।) जलचरपक्षी । स तु हंसमद्गुबकादिः । तस्य मांसगुणाः । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् । स्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् । वायुनाशित्वम् । शुक्रकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (जलचारिणि, त्रि । यथा, महाभारते । १ । २१७ । ११ ।
"स समादाय कौन्तेयो विस्फुरन्तं जलेचरम् ।
उदतिष्ठन्महाबाहुर्भवेन बलिनां वरः ॥")

जलेच्छया, स्त्री, (जलमेतीति जलेत् जलप्रचुरस्थानम् । इ+क्विप् । तत्र शेते उद्भवतीति । शी+अच् । स्त्रियां टाप् ।) हस्तिशुण्डातृणः । इति शब्दरत्नावली ॥

जलेजातं, क्ली, (जले जातमुत्पन्नम् ।) पद्मम् । इति शब्दरत्नावली ॥

जलेन्द्रः, पुं, (जलस्य इन्द्रः अधिपतिः ।) वरुणः । महोदधिः । जम्भलः । इति मेदिनी । रे, १५८ ॥

जलेन्धनः, पुं, (जलान्येव इन्धनानि यस्य ।) वाडवाग्निः । इति भूरिप्रयोगः ॥

जलेरुहा, स्त्री, (जले रोहति उद्भवतीति । रुह+कः । "तत्पुरुषे कृतीति ।" अलुक् ।) कुटुम्बिनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलेवाहः, पुं, (जले जलमध्ये वाहते जलमग्नद्रव्यस्य लाभार्थं प्रयतते इति । वाह प्रयत्ने+अच् ।) जातिविशेषः । डुबरु इति भाषा ॥ यथा, पाद्मे पातालखण्डे ।
"जलेवाहानथाहूय बहूंस्तत्र न्ययोजयत् ।
तत् कृत्वा परमं यत्नमापुराभरणं न तत् ॥"

जलेशयः, पुं, (जले शेते इति । शी+अच् । "तत्पुरुषे कृतीति ।" अलुक् ।) मत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कारणतोयशायित्वात् विष्णुः । यथा, हरिवंशे । २२ । ६८ ।
"नमोऽस्त्वनन्तपतये अव्ययाय महात्मने ।
जलेशयाय देवाय पद्मनाभाय विष्णवे ॥"
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६८ ।
"तुम्बवीणो महाक्रोध ऊर्द्ध्वरेता जलेशयः ॥"
जलशायिनि, त्रि ॥)

जलेश्वरः, पुं, (जलस्य ईश्वरः ।) वरुणः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।१।२२६।३।
"तमब्रवीत् धूमकेतुः प्रतिगृह्य जलेश्वरम् ।
चतुर्थं लोकपालानां देवदेवं सनातनम् ॥"
जलानामाश्रयत्वात्) समुद्रश्च ॥

जलोका, स्त्री, (जलमोकं आश्रयो यस्याः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) जलौका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

जलोच्छ्वासः, पुं, (जलानां उच्छ्वासः ।) जलाशयं परिपूर्य्य समधिकजलस्य सर्व्वतो वहनम् । इति केकटः ॥ समधिकजलस्योपायैर्निष्कासनम् । इति स्वामी ॥ जलात्युपचये पुष्करिण्यादावुपायेन जलनिष्कासनम् । इति सर्व्वस्वम् ॥ सेतुभङ्गादिभयेन जलाशयादुपायैर्जलवहिष्करणम् । इत्यन्ये ॥ पुष्करिण्यादौ जलप्रवेशार्थमुपायः सुयान् इति ख्यात इत्येके । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । परीवाहः२ । इत्यमरः ।१।१०।१०॥

जलोदरं, क्ली, (जलप्रधानं उदरं यस्मात् ।) जठरामयः । तस्य निदानादि यथा,—
"यः स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा
वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरूढः ।
पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य
स्रोतांसि दुष्यन्ति हि तद्वहानि ॥
स्नेहोपलिप्तेष्वथवापि तेषु
दकोदरं पूर्व्ववदभ्युपैति ।
स्निग्धं महत्तत् परिवृत्तनाभि-
समाततं पूर्णमिवाम्बुना च ॥
यथा दृतिः क्षुभ्यति कम्पते च
शब्दायते चापि दकोदरन्तत् ॥
जन्मनैवोदरं सर्व्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम् ।
बलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितम् ॥"
इति माधवकरः ॥
(अस्य सकारणलक्षणचिकित्सितं यथा, हारीते चिकित्सितस्थाने २७ अध्याये ।
आत्रेय उवाच ।
"विषमाशनोपवेशात् पीततोयादथापि वा ।
श्रमाध्वश्वासनिष्क्रान्तादतिव्यायामवोऽपि वा ॥
पीतन्तूदरमेवञ्च तस्माज्जातं जलोदरम् ।
उदरं सजलं यस्य सशोथमतिवर्द्धितम् ।
श्वयथुः पादयोः शोथो जलोदरस्य लक्षणम् ।
विरेकं वमनं कुर्य्यात् पाचनानि च कारयेत् ।
चारयोगञ्च वटकस्तेन तदुपशाम्यति ।
तस्मान्नाभेर्वलीभागे वर्ज्जयित्वाङ्गुलद्वयम् ।
जलनाडीं चाङ्गुलमध्ये कुशपत्रेण वेधयेत् ।
एरण्डजलनालञ्च तत्र सञ्चारयेद्बुधः ।
अन्तर्गतं जलं स्राव्यं ततः सञ्चारयेद्द्रुतम् ।
यदा न भवते स्वच्छं तदा दाहः प्रशस्यते ।
कथा कल्कं परिस्राव्य घृतं देयं चतुर्गुणम् ।
शुण्ठी विना समं पाच्यं पाचमालेपनं हितम्
शस्त्रकर्म्म भिषक् श्रेष्ठो विज्ञातेनेव कारयेत्
दुष्करं शस्त्रकर्म्मैव न कुर्य्यात् यत्र तत्र तु ।
अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवे
तस्मादवश्यकर्त्तव्यमीश्वरं साधिकारिणा ।"

जलोद्भवा, स्त्री, (जले उद्भवो यस्याः ।) ब्राह्मी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कालानुशारिवा शिउली छोपर इति च यस्य ख्याति यथास्याः पर्य्यायाः ।
"शीतली शीतकुम्भी च शुक्लपुष्पा जलोद्भव
कालानुशारिवा तस्याः प्रवाहो नतवद्गुणैः
इति वैद्यकरत्नमालायाम्

जलोद्भूता, स्त्री, (जले उद्भूता ।) गुन्द्रालातृ
इति राजनिर्घण्टः ॥

जलोरगी, स्त्री, (जले उरगी सर्पिणीव जलौका । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

जलौकसः, स्त्री, (जले ओको वासस्थानं यासा जलौका । साम्तबहुवचनान्तोऽयं शब्दः । मरः । १ । १० । २२ ॥

जलौकसः, पुं, स्त्री, (जलमेव ओको वासस्थ तदस्त्यस्येति । अर्श्आदित्वादच् ।) जलौ इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ अकारान्तोऽ

जलौकाः, [स्] स्त्री, (जलमेव ओको वसतिस्थानं यस्याः ।) जलौका । इति भरतः ॥ (यदुक्त
"गृह्णाति साधुरपरस्य गुणं न दोषं
दोषान्वितो गुणिगुणं परिहाय दोषम् ।
बालस्तनात् पिबति दुग्धमसृग्विहाय
त्यक्त्वा पयो रुधिरमेव न किं जलौकाः ॥"
जलवासिनि, त्रि । यथा, महाभारते । १
५० । १० ।
"जलौकसां स सत्त्वानां बभूव प्रियदर्शनः ।
विवरणमस्या यथा,—
"नृपाढ्य-बाल-स्थविर-भीरु-दुर्ब्बल-नारीसु
माराणामनुग्रहार्थं परमसुकुमारोऽयं शो
तावसेचनोपायोऽभिहितो जलौकसः ।
वातपित्तकफ-दुष्ट-शोणितं यथासङ्ख्यं
जलौकालाबुभिरवसेचयेत् स्निग्धशीतरूक्षा
सर्व्वाणि सर्व्वैर्वा ॥"
"उष्णं समधुरं स्निग्धं गवां शृङ्गं प्रकीर्त्तितम्
तस्माद्वातोपसृष्टे तु हितं तदवसेचने ।
शीताधिवासा मधुरा जलौका वारिसम्भवा

तस्मात् पित्तोपसृष्टे तु हिता सा त्ववसेचने ।
अलाबुकटुकं रूक्षं तीक्ष्णञ्च परिकीर्त्तितम् ।
तस्मात् श्लेष्मोपसृष्टे तु हितं तदवसेचने ॥”
“अथ जलायुका वक्ष्यन्ते । जलमासामायुरिति जलायुका जलमासामोक इति जलौकसः । ता द्वादश, तासां सविषाः षट् तावत्य एव निर्व्विषाः । तत्र सविषाः कृष्णा कर्व्वुरा अलगर्द्दा इन्द्रायुधा सामुद्रिका गोचन्दना चेति । तासञ्जनचूर्णवर्णा पृथुशिराः कृष्णा । वर्म्मिमत्स्यवदायता छिन्नोन्नतकुक्षिः कर्व्वुरा । रोमशा महापार्श्वा कृष्णमुखालगर्द्दा । इन्द्रायुधवदूर्द्धराजिभिश्चित्रा इन्द्रायुधा । ईषदसितपीतिका विचित्रपुष्पाकृतिचित्रा सामुद्रिका । गोवृषणवदधोभागे द्विधाभूताकृतिरणुमुखी गोचन्दनेति । ताभिर्दष्टे पुरुषे दंशे श्वयथुरतिमात्रं कण्डूर्मूर्च्छा ज्वरो दाहश्छर्द्दिर्म्मदः सदनमिति लिङ्गानि भवन्ति । तत्र महागदः पानालेपननस्यकर्म्मादिषूपयोज्यः । इन्द्रायुधादष्टमसाध्यमित्येताः सविषाः सचिकित्सिता व्याख्याताः ।
अथ निर्व्विषाः । कपिला पिङ्गला शङ्कुमुखी मूषिका पुण्डरीकमुखी सावरिका चेति । तत्र मनःशिलारञ्जिताभ्यामिव पार्श्वाभ्यां पृष्ठे स्निग्धमुद्गवर्णा कपिला । किञ्चिद्रक्ता वृत्तकाया पिङ्गाशुगा च पिङ्गला । यकृद्वर्णा शीघ्रपायिनी दीर्घतीक्ष्णमुखी शङ्कुमुखी मूषिकाकृतिवर्णाऽनिष्टगन्धा च मूषिका । मुद्गवर्णा पुण्डरीकतुल्यवक्त्रा पुण्डरीकमुखी । स्निग्धा पद्मपत्रवर्णाऽष्टादशाङ्गुलप्रमाणा सावरिका सा च पश्वर्थे । इत्येता अविषा व्याख्याताः । तासां यवनपाण्ड्यसह्यपोतनादीनि क्षेत्राणि । तेषु महाशरीरा बलवत्यः शीघ्रपायिन्यो महाशना निर्व्विषाश्च विशेषेण भवन्ति । तत्र सविषमत्स्यकीटदर्द्दुरमूत्रपुरीषकोथजाताः कलुषेष्वम्भःसु च सविषाः । पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकशैवालकोथजाता विमलेष्वम्भःसु च निर्व्विषाः ॥”
“क्षेत्रेषु विचरन्त्येताः सलिलेषु सुगन्धिषु ।
न च सङ्कीर्णचारिण्यो न च पङ्केशयाः सुखाः ॥”
“अथैनां नवे महति घटे सरस्तडागोदकपङ्कमावाप्य निदध्यात् । भक्ष्यार्थे चासामुपहरेच्छैवलं वल्लूरमौदकांश्च कन्दांश्चूर्णीकृत्य शय्यार्थं तृणमौदकानि च पत्राणि । त्र्यहात्त्र्यहाच्चाभ्योऽन्यज्जलं भक्ष्यं च दद्यात् सप्तरात्रात् सप्तरात्राच्च घटमन्यं संक्रामयेत् ॥”
“स्थूलमध्याः परिक्लिष्टाः पृथ्वो मन्दविचेष्टिताः ।
अग्राहिण्योऽल्पपायिन्यः सविषाश्च न पूजिताः ॥
अथ जलौकोऽवसेकसाध्यव्याधितमुपवेश्य संवेश्य वा विरूक्ष्य चास्य तमवकाशं मृल्लोमयचूर्णैर्यद्यरुजः स्यात् । गृहीताश्च ताः सर्षपरजनीकल्कोदकप्रदिग्धगात्रीः सलिलसरकमध्ये मुहूर्त्तं स्थिता विगतक्लमा ज्ञात्वा ताभी रोगं ग्राहयेत् । श्लक्ष्णशुक्लार्द्रपिचुप्रोतावच्छन्नां कृत्वा मुखमपावृणुयाद्‌गृह्णन्त्ये क्षीरबिन्दुं शोणितबिन्दुं वा दद्याच्छस्त्रपदानि वा कुर्व्वीत यद्येवमपि न गृह्णीयात्तदन्यां ग्राहयेत् । यदा च निविशतेऽश्वखुरवदाननं कृत्वोन्नम्य च स्कन्धं तदा जानीयाद् गृह्णातीति गृह्णन्तीञ्चार्द्रवस्त्रावच्छन्नां धारयेत् सेचयेच्च । दंशे तोदकण्डूप्रादुर्भावैर्जानीयाच्छुद्धमियमादत्त इति शुद्धमाददानामपनयेत् । अथ शोणितगन्धेन न मुञ्चेन्मुखमस्याः सैन्धवचूर्णेनावकिरेत् । अथ पतितां तण्डुलकण्डनप्रदिग्धगात्रीं तैल-लवणाभ्यक्तमुखीं वामहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां गृहीतपुच्छां दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां शनैः शनैरनुलोमानुमार्ज्जयेदामुखाद्वामयेत्तावद् यावत् सम्यग्वान्तलिङ्गानीति । सम्यग्वान्ता सलिलसरकन्यस्ता भोक्तुकामा सती चरेत् । या सीदति न चेष्टते सा दुर्व्वान्ता तां पुनः सम्यग्वामयेत् । दुर्व्वान्तायाः व्याधिरसाध्य इन्द्रमदो नाम भवति । अथ सुवान्तां पूर्व्ववत् सन्निदध्यात् शोणितस्य च योगायोगानवेक्ष्य जलौकोव्रणान्मधुनावघट्टयेच्छीताभिरद्भिश्च परिषेचयेद्बध्नीत वा व्रणं कषायमधुर-स्निग्धशीतैश्च प्रदेहैः प्रदिह्यादिति ।”
“क्षेत्राणि ग्रहणं जातीः पोषणं सावचारणम् ।
जलौकसाञ्च यो वेत्ति तत्साध्यान् स जयेद्गदान् ॥”
इति सूत्रस्थाने त्रयोदशाध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

जलौका, स्त्री, (जलमेव ओकं वसतिस्थानं यस्याः ।) जलजन्तुविशेषः । जोँक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । रक्तपा २ जलौकसः ३ इत्यमरः । १ । १० । २२ ॥ जलूका ४ जलाका ५ जलौकाः ६ जलोरगी ७ जलायुका ८ जलिका ९ जलासुका १० जलजन्तुका ११ वेणी १२ जलालोका १३ जलौकसः १४ जलौकसी १५ । इति भरतः ॥ जलौकसम् १६ जलौकसा १७ । इति रायमुकुटः ॥ रक्तपायिनी १८ रक्तसन्दंशिका १९ तीक्ष्णा २० वमनी २१ जलजीवनी २२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तपाता २३ वेधिनी २४ जलसर्पिणी २५ जलसूचिः २६ जलाटनी २७ जलाका २८ जलपटालिका २९ जालिका ३० जलासुका ३१ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा सुश्रुते शारीरस्थानेऽष्टमेऽध्याये ।
“सिरा-विषाणतुम्बैस्तु जलौकाभिः पदैस्तथा ।
अवगाढं यथापूर्व्वं निर्हरेद्दुष्टशोणितम् ॥”
अस्या विवरणमन्यत् सविस्तरं जलौकःशब्दे व्याख्यातम् ॥)

जल्प, वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीयोपधः । जल्पति । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १४६ । १२ ।
“नारिं जित्वा विकत्थन्ते नच जल्पन्ति दुर्व्वचः ॥”)

जल्पः, पुं, (जल्प वाचि + घञ् ।) विजिगीषोः कथा । परमतखण्डनपूर्व्वकं स्वमतस्थापनम् । इति जटाधरो गौतमश्च ॥ (“यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः ॥” इति न्यायसूत्रम् । १ । ४२ ॥
“स वादो द्विविधः संग्रहेण जल्पो वितण्डा च ।
तत्र पक्षाश्रितयोर्वचनं जल्पः ।”
“यथैकस्य पक्षः पुनर्भवोऽस्तीति नास्तीत्यपरस्य तौ च स्वपक्षं स्वहेतुभिः स्थापयतस्तत्परपक्षमुद्भावयतः एषः जल्पः ।” इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥) कथा । (यथा, भागवते । १ । ७ । १७ ।
“इति प्रियां वल्गुविचित्रजल्पैः
स सान्त्वयित्वाच्युतमित्रसूतः ॥”)

जल्पनं, क्ली, (जल्प + भावे ल्युट् ।) कथनम् । यथा,—
“किं मिथ्या शतजल्पनेन सततं रे वत्स रामं वद ॥”
इत्युद्भटः । (जल्पतीति । जल्प + नन्द्यादित्वात् ल्युः । कथके, त्रि ॥)

जल्पाकः, त्रि, (जल्पतीति । जल्प + “जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् ।” ३ । २ । १५५ । इति षाकन् ।) बहुकुत्सितभाषी । तत्पर्य्यायः । वाचालः २ वाचाटः ३ बहुगर्ह्यवाक् ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ३६ ॥ (स्त्रियां षित्वात् ङीष् । यथा, भट्टिः । ७ । १६ ।
“जल्पाकीभिः सहासीनः स्त्रीभिः प्रजविना त्वया ॥”)

जल्पितं, त्रि, (जल्प्यते स्म इति । जल्प + क्तः ।) उक्तम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०७ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १४९ । “भो भो गोरम्भ ! सत्यमेतत् यत् त्वया जल्पितम् । किं देवी दन्तिलेन समालिङ्गिता ॥”) कथने, क्ली । (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १३२ ।
“सा प्राह भो प्रियतम ! मिथ्याजल्पितमेतत् ॥”)

जवः, पुं, (जवनमिति । जु वेगगतौ + “ऋदोरप् ।” ३ । ३ । ५७ । इति अप् ।) वेगः । (यथा, महाभारते । ३ । १४१ । २१ ।
“यस्य बाहुबले तुल्यः प्रभावे च पुरन्दरः ।
जवे वायुर्म्मुखे सोमः क्रोधे मृत्युः सनातनः ॥”)
वेगवति, त्रि । इति मेदिनी । वे, ७ ॥

जवनं, क्ली, (जु वेगगतौ + भावे ल्युट् ।) वेगः । इत्यमरः । ३ । २ । ३९ ॥

जवनः, पुं, (जु + “जुचङ्क्रम्येति ।” ३।२।१५० । इति युच् ।) वेगः । वेगयुक्ताश्वः । देशविशेषः । इउनान इति पारस्यभाषा । इति हेमचन्द्रः ॥ श्रीकारी मृगः । घोटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ म्लेच्छजातिविशेषः । एष पूर्व्वं जवनदेशोद्भवः क्षत्रिय आसीत् सगरराजेनास्य सर्व्वशिरोमुण्डनं सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतत्वञ्च चकार । इति हरिवंशः ॥ (स्कन्दस्य सैनिकविशेषः यथा, महाभारते । ९ । ४५ । ७२ ।
“इमानि नामानि चान्येषां येऽन्ये स्कन्दस्य सैनिकाः ॥”

इत्युपक्रम्याह ।

"लोहाजवक्रो जवनः कुम्भवक्रश्च कुम्भकः ॥")

वेगयुक्ते त्रि । इति मेदिनी । ने, ६६ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १६ । १६ ।

"अपायाज्जवनैरश्वैः शाल्वबाणप्रपीड़ितः ॥")

जवनालं, क्ली,(जवनाय अलति पर्य्याप्नोतीति । अल + अच् ।) फलविशेषः । जनार इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । स्वादुत्वम् । शीतत्वम् । वायुकारित्वम् । कफपित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

जवनिका, स्त्री, (जवनं वेगेन प्रतिरोधनमस्त्यस्याः । जवन + ठन् । टाप् च ।) व्यवधायकवस्त्रम् । कानात् इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । प्रतिसीरा२ तिरस्करिणी ३ । इत्यमरः । २।६।१२० ॥ यवनिका ४ यमनिका ५ तिरस्कारिणी ६ । इति तट्टीका ॥ अन्तःपटः७ पटी ८ चित्रा ६ काण्डपटः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे । ४ । ५४ ।

"समीरशिशिरः शिरःसु वसतां
सतां जवनिका निकामसुखिनाम् ॥")

जवनी, स्त्री, (जूयते आच्छाद्यतेऽनया । जु + करणे ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) अपटी । कानात् इति भाषा ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ५३८ ।
"व्रीड़ाप्रसरः प्रथमं तदनु च रसभावपुष्टचेष्टेयम् ।
जवनीविनिर्गमादनु नटीव दयिता मनो
हरति ॥")

ओषधीभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (जवनजातिस्त्री । यथाह ।

"जवनी नवनीतकोमलाङ्गी
शयनीये यदि नीयते कथञ्चित् ॥"

वेगशीला । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५१ । २ ।

"इन्द्रं दक्षासऋभवो मदच्युतं
शतक्रतुं जवनी सूनृतारुहत् ॥")

जवसं, क्ली, (जूयते भक्षार्थं प्राप्यते गवादिभिरिति । जु + बाहुलकात् कर्म्मणि असच् ।) घासः । इति शब्दरत्नावली ॥

जवा, स्त्री, (जवते रक्तवर्णत्वं गच्छतीति । जु गतौ + अच् । ततष्टाप् ।) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षः । तत्पर्य्यायः । ओड्रपुष्पम् २ । इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥ जपा ३ ओड्राख्या ४ रक्तपुष्पी ५ अर्कप्रिया ६ रागपुष्पी ७ प्रतिकाद ८ हरिवल्लभा ९ । (यथा, माघे । ६ । ४६ ।

"अनुवनं वनराजिवधूमुखे
बहलरागजवाधरचारुणि ॥")

अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । इन्द्रलुप्तविनाशकारित्वम् । विस्फोटजन्तुजनकत्वम् । सूर्य्याराधनसाधनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ मलमूत्रस्तम्भगर्भस्रावकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

(यस्मिन्नियं व्यवह्रियते तद्यथा,—
"सकाञ्जिकं जवापुष्पं भृष्टं ज्योतिष्मतीदलम् ।
दूर्व्वापिष्टञ्च संप्राश्य वनिता स्त्रार्त्तवं लभेत् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे योनिव्यापदधिकारे ॥)

जवादि, क्ली, सुगन्धिद्रव्यभेदः । तत्पर्य्यायः । गन्धराजम् २ कृत्रिमम् ३ मृगचर्म्मजम् ४ सम्भूहगन्धम् ५ गन्धाढ्यम् ६ स्निग्धम् ७ सान्द्राग्निकर्द्दमम् ८ सुगन्धतैलनिर्य्यासम् ९ कटुमोदम् १० । अस्य लक्षणम् । नीरसत्वम् । स्निग्धत्वम् । ईषत्पिङ्गत्वम् । सुगन्धदत्वम् । आतपे बहलामोदत्वम् । राज्ञां योग्यत्वञ्च । अस्य गुणाः । सौगन्धिकत्वम् । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । सुखावहत्वम् । वाते हितत्वम् । राज्ञां मोहनाह्लादकारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

जवाधिकः, पुं, (जवेन वेगेन अधिकः ।) वेगाधिकघोटकः । इत्यमरः । २ । ८ । ४५ ॥ अतिशयवेगयुक्ते, त्रि ॥

जवापुष्पं, क्ली, (जवायाः स्वनामख्यातवृक्षस्य पुष्पम् । यद्वा, जवेव पुष्पम् ।) ओड्रपुष्पम् । इति शब्दरत्नावली ॥

जवी, [न्] त्रि, (जवो वेगः सोऽस्यास्तीति । जव + इनिः ।) वेगयुक्तः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १५८ ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १११ ।
"समकालमिषुं क्षिप्तमानीयान्यो जवी नरः ।
गते तस्मिन् निमग्नाङ्गं पश्येच्चेत् शुद्धिमाप्नुयात् ॥"
पुं, उष्ट्रः । घोटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जष, भ वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) भ, जषति जषते । परस्मैपदीत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

जस, इ क रक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट ।) इ क, जंसयति । इति दुर्गादासः ॥

जस, उ इर् य मोक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ, जसित्वा जस्त्वा । इर्, अजसत् अजासीत् । अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये । य, जस्यति वत्सं गोपः । इति दुर्गादासः ॥

जस, क वधे । अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, जासयति । इति दुर्गादासः ॥

जसुरिः, पुं, (जस्यते मुच्यते हन्यते वाऽनेनेति । जस + "जसिसहोरुरिन् ।" उणां । २ । ७३ । इति उरिन् ।) वज्रम् । इत्युणादिकोषः ॥

जहकः, पुं, (जहाति परित्यजतीति । ओँ हाक लि त्यागे + "जहातेर्द्वे च ।" उणां । २ ।३४ । इति क्वुन् द्वित्वञ्च ।) कालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ त्यागकर्त्तरि, त्रि । इत्युणादिकोषः ॥ बालः । निर्म्मोहः । निर्म्मोकः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

जहा, स्त्री, (जहातीति । हा + बाहुलकात् शः ।) मुण्डितिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मुण्डिरी इति भाषा ॥

जहानकः, पुं, प्रलयः । इति हेमचन्द्रः । २ । ७५ ॥

जहुः, पुं, (जहातीति । हा + बाहुलकात् उन् द्वित्वञ्च ।) अपत्यम् । यथा । "इति क्षताशुषङ्ग आश्रमप्रणयनाटनस्नानादिषु सह मृगजहुना स्नेहानुबद्धहृदयः आसीत् ।" इति श्रीभा[गवते] पञ्चमस्कन्धे आदिभरतचरिते । ८ । १ [।]
"इत्येवं क्षतोऽनुषङ्गो आवर्ज्जितेन । मृगज[हुना] मृगापत्येन सह । स्नेहानुबद्धं हृदयं ये[न] इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

जह्नुः, पुं, (जहातीति । हा + "जहातेर्द्वे [अन्त]लोपश्च ।" उणां । ३ । ३६ । इति नुः [द्वित्व]मन्त्यलोपश्च ।) विष्णुः । राजर्षिभेदः । चन्द्रवंशोद्भवकुरुराजपुत्रः । गङ्गागमनकाले गङ्गा पीता पुनर्भगीरथप्रार्थनेन जह्नुं भि[त्त्वा] बहिर्निर्गमिता तेन सा जाह्नवीति ख्यात[ा] । इति रामायणम् ॥

जह्नुतनया, स्त्री, (जह्नोस्तनया ।) गङ्गा । [इत्य]मरः । १ । १० । ३१ ॥

जह्नुसप्तमी, स्त्री, (जह्नोः सप्तमी । अस्यां ति[थौ] जह्नुमुनिना हि गङ्गा पीता पुनस्त्यक्ता च [अत]ऽस्यास्तथात्वम् ।) वैशाखशुक्लसप्तमी । तत्[पूजा]कारणं यथा वाराहे नारदाम्बरीषसंवा[दे] ।
"वैशाखशुक्लसप्तम्यां जाह्नवी जह्नुना पुरा ।
क्रोधात् पीता पुनस्त्यक्ता कर्णरन्ध्रात्तु दक्षिण[ात्] ।
तस्यां समर्च्चयेद्देवीं गङ्गां भुवनमेखलाम् ।
स्नात्वा सम्यग्विधानेन स धन्यः सुकृती नरः ।
तस्यां सन्तर्पयेद्देवान् पितॄन् मर्त्त्यान् यथाविधि ।
साक्षात् पश्यन्ति ते गङ्गास्नातकं गतपातकम्[।"]
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलासः ।
अपि च उत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटले ।
"शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां वैशाखे जह्नुपुत्रिकाम् ।
प्रपूजयेत् सुखार्थाय स्वर्गमोक्षफलाप्तये ।"

जह्नुसुता, स्त्री, (जह्नोः सुता ।) गङ्गा । [इति] राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते ।१।९८।[...]
"अहं गङ्गा जह्नुसुता महर्षिगणसेविता ।",

जा, स्त्री, (जायते सम्बन्धिनी या । जन + बा[हु]लकात् डः ।) याता । भर्त्तुर्भ्रातृपत्नी । इत्ये[काक्ष]रकोषः ॥

जागरः, पुं स्त्री, (जागृ जागरणे + भावे घ[ञ्] "जाग्रोऽविचीति ।" ७ । ३ । ८५ । [इति] गुणः ।) जागरणम् । इत्यमरः । २ । ८ ।[...]
(यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३६० ।
"प्रोञ्छति तवापराधं मार्गं महयति नि[...]
हरति

स्नपयति निद्रन्ति शपथान् जागरदीर्घा नि[शा]
सुभग ! ॥"

जागर्त्ति जीवति संग्रामस्थोऽनेनेति । जागृ करणे घञ् ।) कवचे, पुं । इति तट्टीका ।

जागरणं, क्ली, (जागृ + भावे ल्युट् ।) नि[द्राभा]भावः । जागा इति भाषा ॥ तत्पर्याय[ः ।] जागर्य्या २ जागरा ३ जागरः ४ । इति हे[म]चन्द्रः ॥ जाग्रिया ५ जागर्त्तिः ६ । इत्यम[र]टीका ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १२६।१[...]
"रात्रिजागरणात् श्रान्ताः सौप्तिकाः समती[...]
तान् ॥"

जागरिता, [ऋ] त्रि, (जागर्त्तीति । जागृ + तृच् ।) जागरणशीलः । इत्यमरः । ३ ।१।३२॥

जागरी, [न्] त्रि, (जागरो जागरणमस्यास्तीति । जागर + "अत इनिठनौ ।" ५।२।११५ । इति इनिः ।) जागरूकः । इति हेमचन्द्रः । ३।१०७॥

जागरूकः, त्रि, (जागर्त्तीति । जागृ + "जागरूकः ।" ३ । २ । १६५ । इति ऊकः ।) जागरणशीलः । जागरणकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । जागरिता २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३२ ॥ जागरी ३ । इति हेमचन्द्रः ।३।१०७॥ (यथा, रघुः ।१०।२४।
"अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः ।
स्वपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव ॥"
कर्त्तव्यपालनार्थं अप्रमत्तः । यथा, रघुः । १४ । ८५ ।
"नियम्य शोकं स्वयमेव धीमान्
वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः ॥")

जागर्त्तिः, स्त्री, (जागृ + भावे क्तिन् ।) जागरणम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

जागर्य्या, स्त्री, (जागृ + "जागर्त्तेरकारो वा ।" ३ । ३ । १०१ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या यक् । "जाग्रोऽविचीति ।" ७ । ३ । ८५ । इति गुणः ।) जागरणम् । इत्यमरः । ३ । १ ।१६ ॥

जागुडं, क्ली, (जागुडे तदाख्यया प्रसिद्धे देशे भवमित्यण् ।) कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (देशविशेषः । यथा, माघे । २० । ३ ।
"अभिषेणयमगाद्रथोऽपि शौरे-
रवनिं जागुडकुङ्कुमाभिताम्रैः ॥"
जागुडोऽभिजनोऽस्येत्यण् । तद्देशवासिनि, त्रि, । यथा, महाभारते । ३ । ५१ । २४ ।
"जागुडान् रामठान् मुण्डान् स्त्रीराज्यानथ-
तङ्गनान् ॥")

जागृ, ऋ शु जागरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-अकं-सेट् ।) ऋ, जाग्रति । शु, जागर्त्ति । दिशो निरीक्षमाणस्य नास्ति जागरतो भयमिति पचादित्वादचि जागर इवाचरतीति क्वौ प्रयत्नम् । इति दुर्गादासः ॥

जागृविः, पुं, (जागर्त्ति साक्षिस्वरूपतयेति । जागृ + "जॄशॄस्तॄजागृभ्यः क्विन् ।" उणां । ४ । ५४ । इति क्विन् ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ५ । ११ । १ ।
"जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविरग्निः ॥"
जागर्त्ति प्रजानां शुभाशुभकार्य्यदर्शनार्थमिति । नृपतिः । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

जाग्रत्, त्रि, (जागर्त्तीति । जागृ + शतृ ।) जागरणविशिष्टः । यथा,—
"मज्ज्ञोत्तुङ्गतरङ्गसङ्गतजटाजूटाञ्चजाग्रत्फणि-
स्फूर्जत्फूत्कृतिभीतिसम्भृतचमत्कारस्फुरत्-
सम्भ्रमा ॥"
इति काव्यचन्द्रिका ॥
(जागरणम् । यथा, मनौ । १ । ५७ ।
"एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्व्वं चराचरम् ।
सञ्जीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाव्ययः ॥")

जाग्रिया, स्त्री, (जागृ + "जागर्त्तेरकारो वा ।" इति पक्षे शस्ततो रिङादेशः ।) जागरणम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

जाघनी, स्त्री, (जघनस्य समीपम् । जघन + शैषिकोऽण् । ततः स्त्रियां ङीप् ।) पुच्छः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । १०।१०८।
"क्षुधार्त्तश्चात्तुमभ्यागाद्विश्वामित्रः श्वजाघनीम् ।
चण्डालहस्तादादाय धर्म्माधर्म्मविचक्षणः ॥"
विश्वामित्रस्य जाघनीहरणकथा महाभारते शान्तिपर्व्वणि १४१ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

जाङ्गलं, क्ली, (जाङ्गलेषु स्थलजपशुविशेषेषु भवम् । जाङ्गल + अण् ।) मांसम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जाङ्गलः, पुं, (जङ्गले भवः । जङ्गल + अण् ।) कपिञ्जलपक्षी । इति मेदिनी । ले, ६५ ॥ निर्ज्जलदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य लक्षणं यथा,—
"स्वल्पोदकतृणो यस्तु प्रवातः प्रचुरातपः ।
स ज्ञेयो जाङ्गलो देशः बहुधान्यादिसंयुतः ॥")
भावप्रकाशमतेऽस्य लक्षणं यथा,—
"आकाशशुभ्र उच्चश्च स्वल्पपानीयपादपः ।
शमीकरीरविल्वार्कपीलुकर्कन्धुसङ्कुलः ॥
हरिणैणर्क्षपृषतगोकर्णखरसङ्कुलः ।
सुस्वादुफलवान् देशो वातलो जाङ्गलः स्मृतः ॥"
("खरपरुषविशालाः पर्व्वताः कण्टकीर्णाः
दिशि दिशि मृगतृष्णा भूरुहाः शीर्णपर्णाः ।
अतिखररविरश्मिः पांशुभृत् शुष्कभूमिः
सरसरसविहीनः कूपकाम्भःप्रकर्षः ॥
तदनुविरसशस्याहारयो गोमनुष्यः
प्रभवति रसमांसं रूक्षभावश्च सम्यक् ।
पुनरपि हिमवाहं शालिशस्यं न चेत्तु-
र्भवति रुधिरपित्तं कोपमाशु ह्युपैति ॥"
इति च हारीते प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
तस्य गुणाः । वातपित्तकारित्वम् । उष्णत्वम् । रूक्षत्वञ्च । तद्देशीयजलगुणः । अनूपदेशात् विपरीतत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ रूक्षत्वम् । लवणत्वम् । लघुत्वम् । तनुत्वम् । पथ्यत्वम् । वह्निकफबहुविकारकारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ जङ्गलदेशोद्भवश्च ॥

जाङ्गलः, त्रि, स्थलजपशुविशेषः । यथा,—
"हरिणैणकुरङ्गर्क्षपृषतन्यङ्कुशम्बराः ।
राजीवोऽपि च मुण्डी चेत्याद्या जाङ्गलसंज्ञकाः ॥
हरिणस्ताम्रवर्णः स्यादेणः कृष्णः प्रकीर्त्तितः ।
कुरङ्ग ईषत्ताम्रः स्याद्धरिणाकृतिको महान् ॥
कृष्णो नीलाण्डको लोके स रोह इति कीर्त्तितः ।
पृषतश्चन्द्रविन्दुः स्याद्धरिणात् किञ्चिदल्पकः ॥
न्यङ्कुर्बहुविषाणोऽथ शम्बरो गवयो महान् ।
राजीवस्तु मृगो ज्ञेयो राजीभिः परितो वृतः ॥
यो मृगः शृङ्गहीनः स्यात् स मुण्डीति निगद्यते ॥"
तस्य मांसस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । कषायत्वम् । लघुत्वम् । बल्यत्वम् । बृंहणत्वम् । वृष्यत्वम् । दीपनत्वम् । दोषहरत्वम् । मूकत्व-मिन्मिनत्वगद्गदत्वार्द्दितबाधिर्य्यारुचिच्छर्द्दिप्रमेह-मुखरोगश्लीपदगलगण्डवातनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ शीतत्वम् । मनुष्यहितत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥

जाङ्गलिः, पुं, (जाङ्गलो जङ्गलभवः सर्पादिर्ग्राह्य-तयाऽस्त्यस्येति । जाङ्गल + बहुलवचनात् इञ् ।) व्यालग्राही । इति शब्दरत्नावली ॥

जाङ्गली, स्त्री, (जङ्गले भवा । जङ्गल + अण् । ततो ङीप् ।) शूकशिम्बी । इति । मेदिनी । ले, ६५ ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।
"कपिकच्छुरात्मगुप्ता वृष्या प्रोक्ता च मर्कटी ।
अजरा कण्डुरा चण्डा दुःस्पर्शा प्रावृषायणी ॥
जाङ्गली शूकशिम्बी च सैव प्रोक्ता महर्षिभिः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जाङ्गुलं, क्ली, (जङ्गुलमेव । स्वार्थे अण् ।) विषम् । जाङ्गुलीफलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

जाङ्गुलिः, पुं, (जङ्गुलं विषं अवहार्य्यतया विद्यते-ऽस्येति । जङ्गुल + बाहुलकात् इञ् ।) विषवैद्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ सापुड़े इति भाषा ॥

जाङ्गुलिकः, पुं, (जाङ्गुलो विषप्रधानः सर्पादि-र्ग्राह्यतयाऽस्त्यस्येति । जाङ्गुल + ठन् ।) व्यालग्राही । इत्यमरः । १ । ८ । ११ ॥

जाङ्गुली, स्त्री, (जङ्गुलस्य इयम् । "तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० । इत्यण् । ततो ङीप् ।) विषविद्या । इति हेमचन्द्रः ॥

जाङ्घिकः, पुं, (जङ्घाभिश्चरतीति । जङ्घा + "पर्पादिभ्यष्ठन् ।" ४।४।१० । इति ठन् । यद्वा, जङ्घाभिर्जीवतीति । "वेतनादिभ्यो जीवति ।" ४ । ४ । १२ । इति ठञ् ।) उष्ट्रः । श्रीकारी-मृगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ जङ्घाजीवी । धावकादिः । तत्पर्य्यायः । जङ्घाकरिकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ७३ ॥ (प्रशस्तजङ्घाविशिष्टे, त्रि । यथा, भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरौ ।
"जाङ्गलस्था जाङ्घिकाश्च न्यायस्ते राजवा
मताः ॥")

जाज्वल्यमानः, त्रि, (भृशं ज्वलतीति । ज्वल + यङ् + शानच् ।) देदीप्यमानः । यथा, चण्डी ।
"जाज्वल्यमानं तेजोभी रविविम्बमिवाम्बरात् ॥"

जाटलिः, पुं स्त्री, (जाटं सङ्घातं लातीति । ला + बाहुलकात् किः ।) वृक्षविशेषः । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ॥

जाड्यं, क्ली, (जडस्य भावः । जड + ष्यञ् ।) जडता । तत्पर्य्यायः । स्तम्भः २ । (यथा, पञ्चदशी । ६ । ८६ ।
"विना जाड्यानुभूतिं न कथञ्चिदुपपद्यते ॥")
मौर्ख्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जाड्यारिः, पुं, (जाड्यस्य अरिः शत्रुः । भक्षणेन जाड्यदोषनिराकरणात् तथात्वम् ।) जम्बीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जातं, क्ली, (जन + कर्त्तरि क्तः ।) व्यक्तम् । समूहः । (यथा, भट्टिः । ३ । ३३ ।
"अभ्याहुतिं हावयितुं सविप्रा-
ञ्छिचीययन्तोऽध्वरपात्रजातम् ॥"

भावे क्तः ।) जन्म । (पारिभाषिकपुत्त्रविशेषे, पुं । यथा, पद्मपुराणे । १ । ४४१—४४२ ।
"जातः पुत्त्रोऽनुजातश्च अतिजातस्तथैव च ।
अपजातश्च लोकेऽस्मिन् मन्तव्याः शास्त्रवेदिभिः ॥
मातृतुल्यगुणो जातस्त्वनुजातः पितुः समः ।
अतिजातोऽधिकस्तस्मादपजातोऽधमाधमः ॥")
उत्पन्ने त्रि । इति मेदिनी । ते, १८ ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । १४ ।
"कोऽर्थः पुत्त्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्म्मिकः ।
काणेन चक्षुषा किं वा चक्षुःपीडैव केवलम् ॥")

जातकं, क्ली, (जातं जन्म तदधिकृत्य कृतो ग्रन्थः इत्यण् ततः स्वार्थे कन् । यद्वा, जातेन शिशोर्जन्मना कायतीति । कै+कः ।) जातबालकस्य शुभाशुभनिर्णायकग्रन्थः । तस्य भेदाः । जातकदीपिका १ जातकाभरणम् २ जातकतरङ्गिणी ३ जातककौमुदी ४ जातकरत्नाकरः ५ जातकसारः ६ जातकार्णवः ७ जातकचन्द्रिका ८ लघुजातकम् ९ बृहज्जातकम् १० इत्यादि । इति ज्योतिषम् ॥

जातकः, पुं, कारकी । भिक्षुः । (जात+स्वार्थे कन् ।) जाते, त्रि । इति धरणिः ॥

जातकर्म्म, क्ली, (जातस्य जाते सति वा यत् कर्म्म ।) दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषः । तस्य क्रमो यथा । पुत्त्रे जाते पिता नाभिं मा छिन्धि स्तनञ्च मा दत्त इत्यभिधाय कृतस्नानः कृतवृद्धिश्राद्धः प्रक्षालितशिलायां ब्रह्मचारिणा कुमार्य्या गर्भवत्या वा श्रुतस्वाध्यायशीलब्राह्मणेन वा अनाहतलोहपिष्टे व्रीहियवौ दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां गृहीत्वा मन्त्रेण कुमारस्य जिह्वां मार्ष्टि । ततस्तथैव सुवर्णेन घृतं गृहीत्वा मन्त्रेण तथैव कुमारस्य जिह्वां मार्ष्टि । ततः पुनरपि सुवर्णेन घृतं गृहीत्वा मन्त्रेण तथैव कुमारस्य जिह्वां मार्ष्टि । ततो नाभिं छिन्धि स्तनञ्च दत्तेति पिता ब्रूयात् । स्नानं पुनः पिता न कुर्य्यात् । इति भवदेवभट्टः ॥

जातवेदाः, [स्] पुं, (विद्यते लभ्यते इति । विद् लाभे+असुन् । जातं वेदो धनं यस्मात् ।) अग्निः । (अस्य निरुक्तिरुक्ता यथा, महाभारते २ । ३१ । ४१ ।
"पावनात् पावकश्चासि वहनाद्धव्यवाहनः ।
वेदास्त्वदर्थं जाता वै जातवेदास्ततो ह्यसि ॥")
चित्रकवृक्षः । इत्यमरः । १ । १ । ५६ ॥
(जाते जाते सर्व्वप्रपञ्चस्य खस्मिन् अध्यस्ततया विद्यते यो जीवः । यद्वा, जातानि सर्व्वाणि कारणत्वेन विदन्ति यमिति । विद् ज्ञाने+असुन् । अन्तर्य्यामी परमेश्वरः । यथा, भागवते । ५ । ७ । १४ । "ओँ परो रजः सवितुर्जातवेदो देवस्य भर्गो मनसेदं जजान ॥" "जातं वेदो धनं कर्म्मफलं यस्मात् कर्म्मफलदमित्यर्थः ॥" इति श्रीभागवतटीकाकृत् श्रीधरस्वामी ॥)

जातरूपं, क्ली, (जातं प्रशस्तं रूपं यस्य ।) सुवर्णम् । (यथा, भागवते । १ । १७ । ३८ ।
"पुनश्च याचमानाय जातरूपमदात् प्रभुः ॥")
धुस्तूरः । इत्यमरः । २ । ८ । ९५ । उत्तमरूपे, त्रि । यथा, नैषधे । १ । १२९ ।
"न जातरूपच्छदजातरूपता
द्विजस्य दृश्येयमिति स्तुवन् मुहुः ॥"

जातापत्या, स्त्री, (जातमपत्यमस्याः ।) प्रसूता । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ।

जातिः, स्त्री, (जायतेऽस्यामिति । जन्+अधिकरणे क्तिन् ।) गोत्रम् । (जन+भावे क्तिन् ।) जन्म ॥ अश्मन्तिका । आमलकी । सामान्यम् । तत्तु ब्राह्मणक्षत्त्रियवैश्यशूद्रात्मकम् । छन्दः । जातीफलम् । मालती । इति मेदिनी । ते, १८ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"जातिर्ज्जाती च सुमना मालती राजपुत्त्रिका ।
चेतिका हृद्यगन्धा च सा पीता स्वर्णजातिका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
काम्पिल्लः । इति विश्वः ॥ गोत्वादिः । तस्य लक्षणं यथा, मुग्धबोधे ।
"आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानाञ्च न सर्व्वभाक् ।
सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रञ्च चरणैः सह ॥"
अस्यार्थः । "आक्रियते व्यज्यतेऽनयेति आकृतिः संस्थानं आकृत्या ग्रहणं ज्ञानं यस्याः सा आकृतिग्रहणा जातिराकृतिग्रहणा भवति संस्थानव्यङ्ग्या इत्यर्थः । तेन मनुष्यगोमहिषहंसादीनां पृथक् पृथक् संस्थानैर्व्यज्यमाना मनुष्यत्वगोत्वमहिषत्वहंसत्वादिर्जातिः । एवं ब्राह्मणक्षत्त्रियवैश्यशूद्राणां पृथक् संस्थानाभावाद्ब्राह्मणत्वादेर्जातित्वं नायातमिति लक्षणान्तरमाह लिङ्गानाञ्च न सर्व्वभागिति या सर्व्वाणि लिङ्गानि न भजते सा च जातिरित्यर्थः । स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोरगाः । जातिभेदाः पुमाख्याश्च इत्यमरसिंहे जातिभेदानां स्त्रीपुंसयोरेवेति नियमे ब्राह्मणादीनां सर्व्वलिङ्गभाक्त्वाभावाज्जातित्वम् । किन्तु अज्ञातहंसस्य जनस्य हंसं दृष्टवतोऽपि तस्य संस्थानेन हंसत्वं व्यक्तुं न शक्यते इति हंसस्यापि जातित्वं नायातमिति पूर्व्वलक्षणस्य दोषः । एवं देवदत्तादिसंज्ञाशब्दस्यापि सर्व्वलिङ्गभाक्त्वाभावाज्जातित्वापत्तिरिति द्वितीयलक्षणस्य दोषः इति दोषद्वयमपाकर्त्तुं द्वयोर्लक्षणयोर्विशेषणमाह सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येति सकृदेकवारमाख्यातेन उपदेशेन निश्चितेन ग्राह्या ग्रहीतुं शक्या इत्यर्थः । तेन ईदृशो हंस इत्युपदेशे हंसं दृष्टवतस्तस्य संस्थानेन हंसत्वं व्यक्तुं शक्यत एवेति पूर्व्वलक्षणस्य न दोषः । एवं देवदत्तादिसंज्ञाशब्दस्य एकस्मिन्नुपदेशेऽपि अन्यस्मिन् ज्ञानाभावात् जातित्वं न स्यादिति परलक्षणस्यापि न दोषः । गार्ग्यपुरुषः गार्गी स्त्री गार्ग्यं कुलमिति सर्व्वलिङ्गभाक्त्वात् संस्थानव्यङ्ग्यत्वाभावाच्च गार्ग्यादीनां जातित्वानुपपत्तौ तृतीयलक्षणमाह गोत्रञ्चेति । पुत्त्रपौत्त्रप्रभृतिकमपत्यं गोत्रमिति पूर्व्वाचार्य्यपरिभाषितं गोत्रमिह गृह्यते गार्ग्यवात्स्यादि । चतुर्थलक्षणमाह चरणैरिति सहेति चरणैः सह जातिरित्यर्थः । चरणशब्दो वेदैकदेशशाखाकठादिरूपः स च अध्ययनक्रियासम्बन्धेन तत्तत्। क्रियावाचक एव न तु जातिवाचीति तेनास्य जातिसंज्ञार्थं चरणैरित्युक्तं गार्गीदिनां स्त्रियामपि सिद्धेऽपि जातिसंज्ञा पश्चात् गार्गी भार्य्या यस्यासौ गार्गीभार्य्यः इत्यादौ गोत्रकाककौशिकादिना पुंवद्भावनिषेधः । गार्गी भार्य्या चैति गार्ग्यभार्य्या इत्यादौ कोडादिः पुंवदित्यादिना पुंवद्भावः ।" इति दुर्गादासः ॥
"सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परश्चापरमेव च ।
द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते ।
परभिन्ना तु या जातिः सैवापरतयोच्यते ।
व्यापकत्वात् परापि स्यात् व्याप्यत्वादपरापि च ।
द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते ।"
इति भाषापरिच्छेदे । ८-
तल्लक्षणन्तु "नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वम्" इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

जातिकोषं, क्ली, (जातेः कोषमिवेति ।) जातीफलम् । इति भावप्रकाशः ॥

जातिकोषं, क्ली, (जातेः कोषमिव ।) जातीफलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०७ (जयित्री इति लोके प्रसिद्धम् । तदस्य जातीफलानामावरणदलं वल्कलम् । तद्यथा वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे कामाधिकारे अङ्गनाभरं
"कर्पूरं जातिकोषं सजलमिभकणातेजपत्रं लवङ्गं
मांसी तालीशचोचे गजकुसुमगदं धातकी
चेति तुल्यम्
यथा धात्री विभीतं त्रिकटुरपि पृथकत्वङ्
भागं द्विभाग-
मेलाजातीफलाख्यं च्छितितलविधिनाङ्गुलग-
कोलम् ।
जातिकोषजातीफलयोरेकस्मिन्नौषधे समुल्लेखाद्
दृत्रैव जयित्रीति लोकप्रसिद्धम् । औषधे
सर्व्वत्रैव प्रयुज्यते ॥)

जातिकोषी, स्त्री, (जातिकोषमस्त्या अस्याः गौरादि- "अर्श-आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इति अच् ततो ङीष् ।) जातीपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

जातिफलं, क्ली, (जात्याख्यं फलमिति ।) जातीफलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०७ ॥

जातिभ्रंशकरं, क्ली, (जातेर्भ्रंशं करोतीति । कृ+टः ।) नवविधपापान्तर्गतपापविशेषः । यथा मनुः । ११ । ६७ ।
"ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः ।
जैह्म्यं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥"
"ब्राह्मणस्य दण्डहस्तादिना पीडाक्रिया घ्रा-
लशुनपुरीषादि जैह्म्यं कुटिलत्वं वक्रता ।"
कुल्लूकभट्टः ॥

जातिवैरं, क्ली, (जात्या स्वभावतो वैरं प्रकृत्या स्वाभाविकशत्रुत्वम् । तत्तु पञ्चविधम् । कोकि-

यथा श्रीकृष्णशिशुपालयोः ॥ वासुजम् २ यथा कौरवपाण्डवानाम् ॥ वाग्जम् ३ यथा द्रोणद्रुपदयोः ॥ सापत्नम् ४ मूषिकनकुलयोः ॥ अपराधजम् ५ यथा पूजनीब्रह्मदत्तयोः ॥ इति महाभारतम् ॥

जातिसारं, क्ली, (जात्या स्वभावतः सारोऽस्य ।) जातीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जातीफलशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

जाती, स्त्री, (जन + क्तिच् । ततो वा ङीप् ।) जातीपुष्पम् । चमेली इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्य्यायः सुरभिगन्धा २ सुमनाः ३ सुरप्रिया ४ चेतकी ५ सुकुमारा ६ सन्ध्यापुष्पी ७ मनोहरा ८ राजपुत्री ९ मनोज्ञा १० मालती ११ तैलभाविनी १२ जनेष्टा १३ हृद्यगन्धा १४ । (एतस्या हि सर्व्वपुष्पेषु श्रेष्ठत्वमुक्तम् । यथा, "पुष्पेषु जाती नगरेषु काञ्ची ।" इति उद्भटः ॥) अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । शीतत्वम् । कफसुखपाकनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ उष्णत्वम् । तुवरत्वम् । लघुदोषशिरोऽक्षिदन्तरोगविषकुष्ठव्रणरक्तदोषनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ तत्कुट्मलस्य गुणाः । नेत्ररोगव्रणविस्फोटकुष्ठनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जातीकोशं, क्ली, (जातीत्याख्यया कोशमिव फलमिति यावत् ।) जातीफलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०७ ॥ (क्वचित् पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
"जातीकोशोऽथ कर्पूरं जातीकटुकयोः फलम् ।
कक्कोलकं लवङ्गञ्च तिक्तं कटुकफापहम् ॥")

जातीकोषं, क्ली, (जातीत्याख्यया कोषमिव फलम् ।) जातीफलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जातीपत्री, स्त्री, (जातीपत्रमिवास्त्यस्यामिति । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् । ततो ङीप् ।) जातीफलत्वक् । जैत्री इति भाषा । तत्पर्य्यायः । जातिकोषी २ सुमनःपत्रिका ३ मालतीपत्रिका ४ सौमनसायनी ५ जातिपत्री ६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । सुरभित्वम् । कफजाड्यनाशित्वम् । वक्त्रवैशद्यजननत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ लघुत्वम् । स्वादुत्वम् । उष्णत्वम् । रुचिवर्णकारित्वम् । कफकासवमिश्वासतृष्णाविषनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ दुर्गन्धनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

जातीफलं, क्ली, (जातीत्याख्यं फलम् ।) सुगन्धफलविशेषः । जायफल इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । जातीकोषम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । १३२ ॥ जातीकोशम् ३ जातिफलम् ४ । इति तट्टीका ॥ जातिशस्यम् ५ शालूकम् ६ मालतीफलम् ७ मज्जसारम् ८ जातिसारम् ९ पुटम् १० सुमनःफलम् ११ फलजातिः १२ फलजाती १३ कोशम् १४ कोषम् १५ जातिकोषम् १६ कोषकम् १७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । १६ । ३० ।
"जातीफलागुरुवचापिप्पल्यश्चन्दनं च भृगोः ॥")
अस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् । कफामयार्त्तिवातातीसारमेहनाशित्वम् । वृष्यत्वम् । दीपनत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रसे तिक्तत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । रोचनत्वम् । ग्राहित्वम् । स्वरहितत्वम् । श्लेष्मानिलमुखवैरस्यमलदौर्गन्ध्यकृष्णताक्रिमिकासवमिश्वासशोषपीनसहृद्रुङ्नाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ तृष्णाशूलनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

जातीयः, त्रि, (जातौ भवः । "वृद्धाच्छः ।" ४ । २ । ११४ । इति छः ।) जातिभवः । यथा, कथासरित्सागरे । २३ । ४८ ।
"प्राग्जन्मभिन्नजातीयाः परिहृत्यैव कन्यकाः ॥")
तद्धितप्रत्ययविशेषः । स तु प्रकारार्थे भवति । यथा । तार्किकजातीया । इति मुग्धबोधमतम् । (पाणिनिमते तु जातीयर् ॥)

जातीरसं, क्ली, (जात्या रसः इव रसो यस्य ।) वोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जातु, व्य, (जन + क्तुन् । पृषोदरात् साधुः ।) कदाचित् । इत्यमरः । ३ । ४ । ४ ॥ (यथा, मनुः । २ । ९४ ।
"न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते ॥")
सम्भावितार्थः । (यथा, महाभारते । ५ । १७९ । २२ ।
"को जातु परभावां हि नारीं व्यालीमिव स्थिताम् ।
वासयेत गृहे जानन् स्त्रीणां दोषो महात्ययः ॥")
गर्हार्थः । इति शब्दरत्नावली ॥
("जातु निन्दसि गोविन्दं जातु निन्दसि शङ्करम् ॥"
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥)

जातुकं, क्ली, (जातु गर्हितं निन्दितं दूषितमित्यर्थः कं जलं यस्मादिति ।) हिङ्गु । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जातुधानः, पुं, (धीयते सन्निधीयते इति धानं सन्निधानमस्य जातु गर्हितं । धानमभिधानमस्येत्येके ।) यातुधानः । राक्षसः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (यथा, कालिकास्तोत्रे ।
("जातुधानाः पिशाचाश्च कुष्माण्डा भैरवादयः ॥"

जातुषं, त्रि, (जतुनो विकारः । "त्रपुजतुनोः षुक् ।" ४ । ३ । १३८ । इति अण् षुक् च ।) जतुविकारः । जतुनिर्म्मितम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १२० ।
"अन्यप्रतापमासाद्य यो दृढत्वं न गच्छति ।
जातुषाभरणस्येव रूपेणापि हि तस्य किम् ॥")

जातोक्षः, पुं, (जातश्चासौ उक्षा चेति । जातः प्राप्तदम्यावस्थः उक्षा इत्यर्थः । "अचतुरेति ।" ५ । ४ । ७७ । इति निपातनात् साधुः ।) उत्पन्न उक्षा । इत्यमरः । २ । ९ । ६१ ॥ उत्पन्नो दृढदम्यभावः । प्राप्तबलीवर्द्दभाव उक्षा । इति भरतः ॥

जात्यः, त्रि, (जातौ भवः इति यत् ।) कुलीनः । श्रेष्ठः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १६ । ९ ।
"स्वजात्यानधितिष्ठामि नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥")
कान्तः । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ३३ । १२२ ।
"अतीव स शायते ज्ञातिमध्ये
महार्मणिर्ज्जात्य इव प्रसन्नः ॥")

जात्यन्धः, त्रि, (जात्या जन्मनैव अन्धः ।) जन्मान्धः । यथा, मनुः । ९ । २०१ ।
"अनंशौ क्लीवपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा ।
उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥"

जादो, त्रि, (जात इत्यस्य जादो इतीयत्प्रयोगस्तु प्राकृतलङ्केश्वरसम्मत इति बोध्यम् ।) जातः । इति प्राकृतलङ्केश्वरः ॥

जानकी, स्त्री, (जनकस्य मिथिलाधिपस्यापत्यं स्त्रीत्यण् ङीप् च ।) सीता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २७३ । १ ।
"प्राप्तमप्रतिमं दुःखं रामेण भरतर्षभ ! ।
रक्षसा जानकी तस्य हृता भार्य्या बलीयसा ॥")

जानपदः, पुं, (जानेन जन्मना पद्यते इति अप् ।) जनः । (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । ३७ ।
"देयं चौराहृतं द्रव्यं राज्ञा जानपदाय तु ।
अददद्धि समवाप्नोति किल्बिषं यस्य तस्य तत् ॥"
जनपद एव । स्वार्थे अण् ।) देशः । इति मेदिनी । दे, ४ । ४८ ॥ जनपदे भवः । इति "उत्सादिभ्योऽञ् । ४ । १ । ८६ इत्यञ् । देशभवे, त्रि ॥ यथा, मनुः । ८ । ४१ ।
"जातिजानपदान् धर्म्मान् श्रेणीधर्म्मांश्च धर्म्मवित् ॥")

जानु, क्ली, (जायते इति । जन् "दृसनिजनिचरिचटिभ्यो ञुण् ।" उणां १ । ३ । इति ञुण् ।) ऊरुजङ्घयोर्म्मध्यभागः । हाँटु इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ३२ । ३९ ।
"तस्य जानु ददौ भीमो जघ्ने चैनमरत्निना ॥")
तत्पर्य्यायः । ऊरुपर्व्व २ अष्ठीवत् ३ अष्ठीवान् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ७२ ॥ चक्रिका ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

जापः, पुं, (जप + भावे घञ् ।) जपः । इति जटाधरः ॥

जापकः, त्रि, (जपतीति । जप् + ण्वुल् ।) जपकर्त्ता । (यथा, महाभारते । १२ । १९६ । ३ ।
"जापकानां फलावाप्तिं श्रोतुमिच्छामि भारत ! ।
किं फलं जपतामुक्तं क वा तिष्ठन्ति जापकाः ॥"
जपेन कृतं जपजन्यमित्यर्थः । जप् + अण् + स्वार्थे कन् । जपजन्ये, त्रि । यथा, महाभारते । १२ । १९९ । ४९ ।
"अथवा सर्व्वमेवेह मामकं जापकं फलम् ॥")

जापनं, क्ली, (जप् + स्वार्थे णिच् + भावे ल्युट् ।) निरसनम् । निर्व्वर्त्तनम् । इति धरणिः ॥ (जपः । यथा, संवर्त्तसंहितायाम् । २०९ ।
"मुच्यते सर्व्वपापेभ्यो गायत्र्याश्चैव जापनात् ॥")

आबाल:, पुं, (जबालाया अपत्यं पुमानिति । अण् ।) अजाजीव: । इत्यमर: । २ । १० । ११ ॥ मुनिविशेष: । (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते । १ । १६ । १४ ॥

"जाबालो याजलि: पैल: करथोऽगस्त्य एव च ।
एते वेदाङ्गवेदज्ञा: षोडशव्याधिनाशका: ॥"

उपनिषद्विशेष: । यथा, मौक्तिकोपनिषदि ।

"ब्रह्मकैवल्यजाबालश्वेताश्वो हंस आरुणि: ।
दर्शनशास्त्रविशेष: । यथा, रामचन्द्रदत्तशाप प्रकरणे । [यात् ।")

"अधीत्य कूटजाबालं शार्ङ्गलिं योनिमामु-

जाबालि:, पुं, (जबालाया अपत्यं पुमान् इति । इञ् ।) मुनिविशेष: । यथा, रामायणम् ॥

"सुयज्ञं वामदेवञ्च जाबालिमथ काश्यपम् ।"

(तथाच ब्रह्मवैवर्त्ते । २ । ४ । ७० ।

"कण्वश्च‍ङ्गो भरद्वाजवाल्मीको देवलस्तथा ।
जैमीषव्योऽथ जाबालिर्यंहूत्वा सर्व्वपूजित: ।")

जामदग्न्य:, पुं, (जमदग्नेरपत्यं पुमान् इति । "गर्गादिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) जमदग्निपुत्र: । परशुराम: । इति हेमचन्द्र: ॥ (यथा, देवीभागवते । २५ । ४१ ।

"पित्राज्ञया जामदग्न्येन पूर्व्वं
छिन्नं शिरो मातुरिति प्रसिद्धम् ।")

जामाता, [ऋ] पुं, (जायां माति मिमीते मिनोति वा । "नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृ..." उणा । २ । ९६ । इति निपातनात् साधु: ।) दुहितृपति: । इत्यमर: । २ । ६ । ३२ । जामाइ इति भाषा ॥ (यथा, हरिवंशे । ११६ । २५ ।

"जामाता त्वभवत्तस्य कंसस्तस्मिन् हते युधि ॥")

सूर्य्यावर्त्त: । धव: । इति मेदिनी । ते, ११० ॥

जामि:, स्त्री, (जम् + इञ् । इन् निपातनात् साधुरित्येके ।) स्वसा । कुलस्त्री । इत्यमर: । ३ । ३ । १४२ ॥ (यथा, मनु: । ३ । ५७ ।

"शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत् कुलम् ॥")

जामी, स्त्री, (जामि + वा ङीष् ।) जामि: । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ४६ । ७ ।

"यामीशप्तानि गेहानि निकृत्तानीव कृत्यया ॥")

जामेय:, पुं, (जाम्या अपत्यमिति । "स्त्रीभ्यो ढक् ।" ४ । १ । १२० । इति ढक् ।) भागिनेय: । इति हेमचन्द्र: ॥

जाम्बवं, क्ली, (जम्ब्वा: फलम् । "जम्ब्वा वा ।" ४ । ३ । १६४ । इत्येवम् तस्य विधानात् न लुक् ।) जम्बूफलम् । इत्यमर: । २ । ४ । १६ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।

"अत्यर्थं वातलं ग्राहि जाम्बवं कफपित्तजित् ॥")

सुवर्णम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥ जाम्बवति, पुं, इति शब्दभेद: ॥

जाम्बवती, स्त्री, (जाम्बवतो अपत्यं स्त्री । अण् ततो ङीप् ।) श्रीकृष्णपत्नी । जाम्बवत्कन्या । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, हरिवंशे । ९८ । ४१ ।

"लेभे जाम्बवतीं कन्यामृक्षराजस्य सम्मताम् ।")

नागदमनी । इति राजनिर्घण्ट: ॥

जाम्बवान्, [त्] पुं, (जम्बोर्विकारं जाम्बवं तदस्यास्तीति मतुप् मस्य व: । पृषोदरादित्वात् साधु: । जम्बुवत्प्रभवत्वादस्य तथात्वम् ।) ऋक्षराज: । स ब्रह्मपुत्र: । यथा, रामायणे ।

"ऋक्षराजस्य पुत्रोऽथ महाप्राज्ञ: सुदुर्ज्जय: ।
पितामहसुतश्चाथ जाम्बवानिति विश्रुत: ॥")

(यथाच, हरिवंशे । ३८ । ३५ ।

"धात्र्या कुमारमादाय सुतं जाम्बवतो नृप ।")

जाम्बवी, स्त्री. (जाम्बवस्याकारोऽस्त्यस्या: इति ।) नागदमनी । इति राजनिर्घण्ट: ॥

जाम्बुवान्, [त्] पुं, (जाम्बवान् पृषोदरात् साधु: ।) जाम्बवान् । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

जाम्बूनदं, क्ली, (जम्बूनद्यां भवमिति । अण् ।) सुवर्णम् । धुस्तूर: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ स्वर्णविशेष: । यथा । "मेरुमन्दरपर्व्वतस्थजम्बूफलानामत्युच्चनिपातनविशीर्णानामनस्थिप्रायाणामिभकायनिभानां रसेन जम्बूनामनदी इलावृतं वहति तस्या उभयोस्तीरयोर्मृत्तिका जम्बूरसेनानुविध्यमाना वाय्वर्कसंयोगविपाकेन सदामरलोकाभरणं जाम्बूनदं नाम स्वर्णं भवति ।" इति श्रीभागवतम् ॥

जायकं, क्ली, (जयति अपरं गन्धमिति । जि + ण्वुल् ।) कालीयकम् । कालिया इति ख्यातं पीतवर्णसुगन्धिकाष्ठम् । इत्यमर: । २।६।१२५॥

जाया, स्त्री, (जायते पुत्ररूपेणास्यामिति । जन् + यक् आत्वञ्च ।) भार्य्या । इत्यमर: । २ । ६ । ६ ॥ (यथा, मनु: । ९ । ८ ।

"पतिर्भार्य्यां संप्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते ।
जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुन: ॥")

जायाजीव:, पुं, (जाया आजीव: जीवनोपायो यस्य इति । जायया जीवतीति वा । जीव + अच् । जायाया: सङ्गीतनर्त्तनादिना जीवनादस्य तथात्वम् ।) नट: । इत्यमर: । २।१०।१२ ॥

जायानुजीवी, [न्] पुं, (जायया अनुजीवतीति । अनु + जीव + णिनि: ।) नट: । वकपक्षी । इति मेदिनी । ने, १५५ ॥ वेश्यापति: । इति शब्दरत्नावली ॥ दु:स्थ: । इति हेमचन्द्र: ॥

जायापती, पुं, (जाया च पतिश्चेति तौ ।) भार्य्यापती । मागभातार इति भाषा ॥ नित्यद्विवचनान्तोऽयं शब्द: । इत्यमर: । २ । ६ । ३८ ॥

जायी, [न्] पुं, (जि + णिनि: । यद्वा, जि + णिनि: ।) ध्रुवकभेद: । यथा,—

"जायीति नाम्ना ध्रुवको द्वाविंशत्यक्षरान्वित: ।
सन्निपातेन तालेन शृङ्गारेऽभीष्टदो रसे ॥"
इति सङ्गीतदामोदर: ॥

(यथा, महाभारते । ३ । ३५ । ८ ।

"अपर्त्तं जन्म तस्याहं मन्ये दुर्ज्जातजायिन: ॥")

जायु:, पुं, (जयति रोगान् इति । जि + उण् ।) औषधम् । इत्यमर: । २ । ६ । ५० ॥ (जयतीति । जयशीले, त्रि ॥)

जार:, पुं, (जीर्य्यति स्त्रिया: सतीत्वमनेन । करणे घञ् ।) उपपति: । इत्यमर: । २ । ६ । ३५ ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । ३० ।

"जारं चौरेत्यभिवदन् दाप्य: पञ्चशतं दमम् ।
जारयति नाशयति इति । जॄ + णिच् + अच् । वृत्ता । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६६ । ४ ।

"यमोह जातो यमो जनित्वं जार: कनीनां पतिर्जनीनाम् ।")

जारज:, त्रि, (जारात् उपपतेर्ज्जायते इति । जन् + ड: ।) उपपतिजातसन्तान: । इत्यमर: । २ । ६ । ३६ ॥ (यथा, मनु: । ३ । १५८ । कुल्लूकभट्टकृतटीकायाम् ।

"अमृते जारज: कुण्डो मृते भर्त्तरि गोलक: ।")

जारणी, स्त्री, (जारयति परिपाकं कारयतीति । जॄ + णिच् + ल्युट् । ततो ङीप् ।) सूक्ष्मजीरकम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥

जारी, स्त्री, (जारयति जीर्णं कारयतीति । जॄ + णिच् + अच् + गौरादित्वात् ङीष् ।) ओषधिविशेष: । इति मेदिनी । रे, ३६ । जाड़ी इति भाषा ॥

जारूत्य:, पुं, (जरूथं मांसं तदर्हतीति । जरूथ + ण्य: ।) त्रिगुणदक्षिणायज्ञ: । (यथा, महाभारते । ३ । २९० । ७० ।

"ततो देवर्षिसहित: सरितं गोमतीमनु ।
दशाश्वमेधानाजह्रे जारूथ्यान् स निरर्गलान् ।")

जालं, क्ली, (जल्यते आच्छाद्यतेऽनेनेति । जल संवरणे + करणे घञ् । यद्वा, जलं चित इति । जल + "शैवे ।" ४ । २ । ६२ । इत्यण् ।) स्नानाय मत्स्यादिनिर्म्मितसमत्स्यादिधारणोपाय: । तत्पर्य्याय: । आनाय: २ । इत्यमर: । ३ । ३ । १६६ ॥ जालकम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ५५

"वंशावलम्बनं यदु यो विस्तारो गुणस्य यावनति ।
तज्जालस्य खलस्य च निजाङ्गसम्प्रकाशाय

गवाक्ष: । (यथा, रघु: । ६ । ४३ ।

"प्रासादजालैर्ज्जलवेणिरम्यां
रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति काम: ॥")

क्षारक: । स तु अस्फुटकलिकाकुड्मलक्षुद्रफलञ्च । दम्भ: । समूह: । इति मेदिनी । ले, १६ ॥ (यथा, रघु: । ७ । ६९ ।

"ततो धनुष्कर्षणमूढहस्तम्
एकांशपर्य्यस्तशिरस्त्रजालम् ॥"

वंशलौहादिनिर्म्मितजालवद्द्रव्यविशेष: । यथा, भट्टि: । १ । ८ ।

"अन्तर्निविष्टोज्ज्वलरत्नभासो
गवाक्षजालैरभिनिष्पतन्त्य: ॥")

इन्द्रजालम् । इति हेमचन्द्र: । ३ । ५८० ।

जाल:, पुं, (जालयति शाखाप्रशाखादिभि: संवृणोतीति । जल संवरणे + णिच् + "कर्म्मण्यण्" अच्वीति ।" ३।१।१३४ । इत्यच् ।) कदम्बवृक्ष: । इति मेदिनी । ले, १६ ॥

जालकं, क्ली, (जल संवरणे+भावे घञ् । जालेन ईषदावरणेन कायति प्रकाशते इति । कै+कः । जाल+स्वार्थे कन् वा ।) अस्फुटकलिका । इति भरतः ॥ (यथा, मेघदूते । ६६ ।
"तासुत्पाद्य स्तनजकलिकाप्रीतिकेनानिलेन
प्रत्यावृत्तां सममभिनवैर्जालकैर्मालतीनाम् ॥")
कुड्मलादिसुन्दरफलम् । इति सारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः । चारकः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १६ ॥ कोरकः । दम्भः । कुलायः । आनायः । इति मेदिनी । के, ६२ ॥ (यथा, सुश्रुते । उत्तरतन्त्रे ७ अध्याये ।
"दृष्टिर्भृशं विह्वलति द्वितीयं पटलं गते ।
मक्षिकान् मशकान् केशान् जालकानि च पश्यति ॥")
समूहः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शाकुन्तले प्रथमाङ्के ।
"शङ्के कर्णशिरीषरोधि वदने घर्म्माम्भसां जालकं
बन्धे स्रंसिनि चैकहस्तयमिताः पर्य्याकुला मूर्द्धजाः ॥"
वंशलौहादिनिर्म्मितजालाकृतिद्रव्यविशेषः । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । १७ । ६ ।
"ततो यष्टिं शलाकाञ्च जालकं पञ्जरं तथा ।
बभञ्ज लुब्धको दीनां कपोतीञ्च मुमोच ताम् ॥")
जालकं, क्ली क्ली, (जल संवरणे+भावे घञ् । जालेन आवरणेन कायति प्रकाशते इति । कै+कः ।) मोचकफलम् । इति मेदिनी ॥ के, ६२ ॥
जालकः, पुं, (जालेन वंशलौहादिनिर्म्मितजालाकृतिद्रव्यविशेषेण कायतीति । कै+कः ।) गवाक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ७८ ॥
जालकारकः, पुं, (जालं करोतीति । कृ+ण्वुल् । जालस्य कारको वा ।) मर्कटकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७६ ॥ जालकर्त्तरि, त्रि ॥
जालकिनी, स्त्री, (जालकं लोमसमूहस्तदस्त्यस्या इति । "अत इनिठनौ ।" ५।२।११५। इति इनिस्ततो ङीप् ।) मेषी । इति हेमचन्द्रः ।४।३।४३॥
जालगर्द्दभः, पुं, रोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,
"विसर्पवत् सर्पति यः शोथस्तनुरपाकवान् ।
दाहज्वरकरः पित्तात् स ज्ञेयो जालगर्द्दभः ॥"
अपाकवान् ईषत्पाकवान् । पित्तजातत्वेन सर्व्वथा पाकाभावस्यायुक्तत्वात् । अयमग्निवात इति ख्यातः ॥*॥ अथ विसर्पेन्द्रवृद्धागर्द्दभिकाजालगर्द्दभानां चिकित्सा ।
"विसर्पामिन्द्रवृद्धाञ्च गर्द्दभीं जालगर्द्दभम् ।
पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्भिषक् ।
पाके तु रोपयेदाज्यैः पक्वैर्म्मधुरभेषजैः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
जालगोणिका, स्त्री, (जालवत् गोण्या छिद्रवस्त्रेण कायतीति । कै+कः । ततो ह्रस्वः ।) दधिमन्थनभाण्डविशेषः । तत्पर्य्यायः । कच्छालार२ । इति शब्दरत्नावली ॥
जालन्धरः, पुं, त्रिगर्त्तदेशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४ ॥ (देशोऽयं पीठस्थानानामन्यतमः ।

अत्र भगवती विश्वमुखीमूर्त्त्या विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ७६ ।
"जालन्धरे विश्वमुखी तारा किष्किन्धपर्व्वते ॥"
जालन्धरोऽभिजन एषामिति । अण् ।) तद्देशस्थे पुं भूम्नि । (दैत्यविशेषः । यथा, काशीखण्डे । २१ । १०६ ।
"पुरा जालन्धरं दैत्यं ममापि परिकम्पनम् ।
पादाङ्गुष्ठाग्ररेखोत्थं चक्रं कृत्वा हरोऽहरत् ॥"
ऋषिविशेषः । इति व्याकरणम् ॥)
जालपात् [द्] पुं, (जालमिव पादौ यस्य ।) हंसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथाह चरकः । १४६ ।
"टिट्टिभं जालपादञ्च कोकिलं कुक्कुटं तथा ॥")
जालप्राया, स्त्री, (जालस्य प्रायो बाहुल्यं यत्र ।) अङ्गरक्षिणी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३३ ॥ लोहार साँजोया इति भाषा ॥
जालवर्व्वूरकः, पुं, (जालाकारो वर्व्वूरकः । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) वर्व्वूरवृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । छत्राकः २ स्थूलकण्टकः ३ सूक्ष्मशाखः ४ तनुच्छायः ५ रन्ध्रकण्टः ६ । अस्य गुणाः । रूक्षत्वम् । वातामयकफनाशित्वम् । पित्तदाहकारित्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
जालिकः, पुं, (जालेन जीवतीति । जाल+"वेतनादिभ्यो जीवति ।" ४ । ४ । १२ । इति ठन् । यद्वा, जालेन चरतीति । "पर्पादिभ्यः ष्ठन् ।" ४ । ४ । १० । इति ठन् ।) कैवर्त्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वागुरिकः । जालेन मृगबन्धनकर्त्ता इत्यमरः ।२ ।१० ।१४॥ मर्कटकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७७ ॥ (ऐन्द्रजालिकः । इति व्याकरणम् ॥)
जालिकः, त्रि, (जालेन जीवतीति । जाल+ठन् ।) ग्रामजाली । जालोपजीवी । इति मेदिनी ।के,६४॥
जालिका, स्त्री, (जालं जालवदाकृतिरस्ति अस्याः । जाल+"अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) वस्त्रविशेषः । गिरिसारः । (जलमेवेति स्वार्थे अण् । ततो जालं सलिलं उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्या इति ठन् ।) जलौका । विधवा । भटानामक्षररचिताङ्गरक्षिणी । इति मेदिनी । के, ६४ ॥
जालिनी, स्त्री, (जालं चित्रकर्म्मवस्तुसमूहो विद्यतेऽस्यामिति । इनिस्ततो ङीप् ।) चित्रशाला । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६५ ॥ (जालं आनायसदृशद्रव्यं विद्यतेऽस्या इति ।) कोशातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्याः पर्य्याया भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"धामार्गवः पीतपुष्पो जालिनी कृतवेधना ।
राजकोशातकी चेति तथोक्ता राजिमत्फला ॥"
घोषातकी । इति रत्नमाला ॥ प्रमेहरोगिणः पीडकाविशेषः । यथा, सुश्रुते निदानस्थाने ६ अध्याये । "तत्र वसामेदोभ्यामभिपन्नशरीरस्य त्रिभिर्दोषैरनुगतधातोः प्रमेहिणो दश पीडका

जायन्ते । तद्यथा, शराविका सर्षपिका कच्छपिका जालिनी विनता पुत्त्रिणी मसूरिका अलजी विदारिका विद्रधिका चेति ।"
"जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता ॥")
जाली, स्त्री, (जालं जालाकृतिरस्ति अस्याः अच् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) ज्योत्स्नी । इत्यमरः । २ । ४ । ११८ ॥ झिङ्गा । इति ख्याता । पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जाल्मः, त्रि, (जालयति दूरीकरोति हिताहितज्ञानमिति । जल+णिच्+बाहुलकात् मः ।) पामरः । (यदुक्तम् ।
"चक्रं विश्वाभ्यस्तो जाल्म ! स्कन्धं ते यदि बाधति ।
न तथा बाधते स्कन्धं यथा बाधति बाधते ॥")
क्रूरः । असमीक्ष्यकारी । इति मेदिनी । मे, १३ ॥ (यथा, माघे । १५ । ११ ।
"अयि पूजनं चपलति जाल्म !
कृतमिदमपाकृति शृणु ।
हासकरमघटते नितरां
शिरसीव कङ्कतमपेतमूर्द्धजे ॥")
जावकं, क्ली, (जस्यति मुचति सद्गन्धादिकमिति । जस+ण्वुल् । पृषोदरादित्वात् सस्य वत्वम् ।) कालीयकनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
जाहकः, पुं, घोङ्गः । घोघ इति भाषा । मार्ज्जारः । खट्वा । कालखञ्जिका । इति मेदिनी । के, ६२ ॥ विलेशयजन्तुविशेषः । तत्पर्य्यायः । गात्रसङ्कोची २ मण्डली ३ बहुरूपकः ४ कामरूपी ५ विरूपी ६ विलवासः ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥
जाह्नवी, स्त्री, (जह्नोरपत्यं स्त्री । जह्नु+अण्+ङीप् ।) गङ्गा । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४७ ॥ एतन्नामकारणं यथा,—
"जानुद्वारा पुरा दत्ता जह्नुः संपीय कोपतः ।
तस्य कन्यास्वरूपा च जाह्नवी तेन कीर्त्तिता ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥ * ॥
तस्यां तिथिविशेषे स्नानफलं यथा,—
"सामान्यदिवसस्नानसङ्कल्पं शृणु सुन्दरि ! ।
पुण्यं दशगुणञ्चैव मौषलस्नानतः परम् ॥
ततस्त्रिंशद्गुणं पुण्यं रविसंक्रमणे दिने ।
अमायाञ्चापि तत्तुल्यं द्विगुणं दक्षिणायने ॥
ततो दशगुणं पुण्यं नराणाञ्चोत्तरायणे ।
चातुर्म्मास्यां पौर्णमास्यामनन्तं पुण्यमेव च ॥
अक्षयायाञ्च तत्तुल्यं नैतद्वेदनिरूपितम् ।
असंख्यपुण्यफलदमेतेषु स्नानदानकम् ।
सामान्यदिवसस्नानात् दानात् शतगुणं भवेत् ॥
मन्वन्तरायां देवेशि ! युगाद्यायां तथैव च ।
माघस्य सितसप्तम्यां भीष्माष्टम्यां तथैव च ॥
ततोऽपि द्विगुणं पुण्यं नन्दायां भवदुर्लभे ! ।
दशहरादशम्याञ्च युगाद्यादि समं फलम् ॥
नन्दासमञ्च वारुण्यां महत्पूर्व्वे चतुर्गुणम् ।
ततश्चतुर्गुणं पुण्यं त्रिमहत्पूर्व्वके सति ॥
पुण्यं कोटिगुणञ्चैव सामान्यस्नानतो हि यत् ।

चन्द्रोपरागसमये सूर्य्ये दृग्गुणं ततः ॥
पुण्येऽप्यर्द्धोदये काले ततः शतगुणं फलम् ।
सर्व्वेषामेव सङ्कल्पं वैष्णवानां विपर्य्ययः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

जि, जये । अभिभवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सकंच-अनिट् ।) जय उत्कर्षे स्वीकारे च । उत्कर्षेऽकर्म्मकः। जयन्ति यमुनाकुञ्जे रहः-केलयः। मखेरसङ्गेऽजयत् सुरालयमिति कादम्बरी । जयति शत्रुं बली । अनभिधानादस्मात् सुबन्तो: प्रयोगाभावः । किञ्च तयोः स्थाने तिबन्तोति । किञ्च सुपः स्थाने तातङ् दृश्यते । यथा, भावगम्यजयः कोऽपि जयताङ्गागगोचरः । इति दुर्गादासः ॥

जिः, त्रि, (जयतीति । जि + बाहुलकात् डिः ।) जेता । पिशाचे, पुं । इत्येकाक्षरकोषः ॥

जिगत्नुः, पुं, (गच्छतीति । गम + “गमेः सन्वच ।” उणां ३ । ३१ । इति त्नुः सन्वत्कार्य्यञ्च । अनुदात्तोपदेशे इत्यादिना मलोपः ।) प्राणवायुः । इत्युणादिकोषः ॥

जिगमिषा, स्त्री, (गन्तुमिच्छा । गम + सन् + अ । ततष्टाप् ।) गमनेच्छा । इति व्याकरणम् ॥

जिगीषा, स्त्री, (जेतुमिच्छा । जि + सन् + अ । ततष्टाप् ।) जयेच्छा । (यथा, महाभारते १ । ७३ । ६ ।
“जिगीषया ततो देवा वव्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम् ॥”)
व्यवसायः । प्रकर्षः । इति मेदिनी । षे, ३६ ॥

जिघत्सा, स्त्री, (अत्तुमिच्छा । अद् भक्षणे + सन् + अ । “लुङ्सनोर्घस्लृ ।” २ । ४ । ३७ । इति घस्लृ ।) क्षुधा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५७ ॥

जिघत्सुः, त्रि, (अत्तुमिच्छुः । अद् + सन् + “लुङ्सनोर्घस्लृ ।” २ । ४ । ३७ । इति घस्लादेशः । ततः “सनाशंसभिक्ष उः ।” ३ । २ । १६८ । इति उः ।) क्षुधितः । इत्यमरः । ३ । १ । २० ॥

जिघांसकः, त्रि, (जिघांसति हन्तुमिच्छतीति । हन + सन् + ण्वुल् ।) हननेच्छुकः । इति व्याकरणम् ॥

जिघांसा, स्त्री, (हन्तुमिच्छा । हन् + सन् + “अभ्यासाच्च ।” ७ । ३ । ५५ । इति कुत्वम् । “अज्झनगमां सनि ।” ६ । ४ । १६ । इति दीर्घः । ततः अप्रत्ययस्ततःस्त्रियां टाप् ।) हननेच्छा । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, मनुः । ११ । २०६ ।
“जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥”)

जिघांसुः, पुं, (हन्तुमिच्छुः । हन + सन् + “सनाशंसभिक्ष उः ।” ३ । २ । १६८ । इति उः ।) शत्रुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६३ । हननेच्छौ, त्रि । यथा, भट्टिः ।
“प्रशान्तवैरं हरियं जिघांसुः ॥”
(यथाच, महाभारते । ३ । १५४ । १८ ।
“जिघांसवः क्रोधवशाः सुभीमा
भीमं समन्तात् परिवव्रुरुग्राः ॥”)

जिघ्रः, त्रि, (जिघ्रतीति । घ्रा गन्धोपादाने + “पाघ्राध्माधेट्दृशः शः ।” ३ । १ । १३७ । इति शः ।) घ्राणकर्त्ता । यथा, साहित्यदर्पणे ।
“स्वामी निश्वसितेऽप्यसूयति मनोजिघ्रः
सपत्नीजनः ॥”

जिङ्गिनी, स्त्री, वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । झिङ्गिनी २ झिङ्गी ३ सुनिर्य्यासा ४ प्रमोदिनी ५ । (यथा, गारुडे १६४ अध्याये ।
“जिङ्गिन्येरण्डकं दद्य । मूकशिग्रोश्च समन्वितम् ।
शीतोदकञ्च तत्रस्थो वाहुग्रीवाश्रयां हरेत् ॥”
यथाच, वाभटे सूत्रस्थाने १५ अध्याये ॥
“रोध्रशावरकरोध्रपलाशा
जिङ्गिनी सरलकट्फलयुक्ताः ।
कुत्सिताम्बकदली गतशोका:
सेलवालुपरिपेलवमोचाः ॥”)
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । योनिशोधनत्वम् । कटुत्वम् । व्रणहृद्रोगवातातीसारनाशित्वम् । पटुत्वञ्च । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ मे भागे ॥

जिङ्गी, स्त्री, मञ्जिष्ठा । इत्यमरः । २ । ४ । ६० ॥
(यथा, भैषज्यरत्नावल्यां कुष्ठचिकित्सायाम् ।
“आशु जिङ्गी महातिक्ता विशाला कृमिपञ्चकम् ॥”)

जिज्ञासा, स्त्री, (ज्ञातुमिच्छा । ज्ञा + सन् + अः । स्त्रियां टाप् ।) ज्ञातुमिच्छा । यथा,—
“अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ।”
इति शारीरकप्रथमसूत्रम् ॥
तत्पर्य्यायः । अनुयोगः १ प्रश्नः २ पृच्छा ३ निरूपणा ४ । इति जटाधरः ॥

जिज्ञासितः, त्रि, (जिज्ञासास्य जाता । तारकादित्वात् इतच् । यद्वा ज्ञा + सन् + कर्म्मणि क्तः ।) कृतजिज्ञासः । पृष्टः । विचारितः । यथा, श्रीभागवते १ । ५ । ४ ।
“जिज्ञासितमधीतञ्च ब्रह्म यत्तत् सनातनम् ॥”
“किञ्च यत् सनातनं नित्यं परं ब्रह्म तच्च त्वया जिज्ञासितं विचारितं अधीतं अधिगतं प्राप्तञ्चेत्यर्थः ।” इति श्रीधरस्वामी ॥

जिज्ञासुः, त्रि, (ज्ञातुमिच्छुः । ज्ञा + सन् + “सनाशंसभिक्ष उः ।” ३ । २ । १६८ । इति उः ।) आत्मज्ञानेच्छुः । यथा, श्रीभगवद्गीतायां ७।१६ ॥
“चतुर्व्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्ज्जुन ।
आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ! ॥”
सामान्यबोधेच्छुकञ्च ॥

जिज्ञास्यः, त्रि, (जिज्ञास्यते इति । ज्ञा + सन् + कर्म्मणि यत् ।) जिज्ञासितव्यः । जिज्ञासनीयः । (विचार्य्यम् । यथा, भागवते । २ । ९ । ३५ ।
“एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनात्मनः ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत् स्यात् सर्व्वत्र सर्व्वदा ॥”
“आत्मनस्तत्त्वजिज्ञासुना एतावदेव जिज्ञास्यं विचार्य्यम् ॥” इति श्रीधरस्वामी ॥)

जितः, पुं, (जितं जयमस्यास्तीति । अच् ।) अर्हदुपासकविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

जितः, त्रि, (जि + कर्म्मणि क्तः ।) प्राप्तपराजयः । तत्पर्य्यायः । पराभूतः २ परिभूतः ३ अभिभूतः ४ भग्नः ५ पराजितः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ४ । १८१ ।
“एभिर्जितैश्च जयति सर्व्वान् लोकानिमान् गृही ॥”)

जितकाशिः, पुं, (जितेन जयोत्सवेन काशते प्रकाशते इति । काश + इन् ।) दृढ़मुष्टिः । इति भारतटीकायां नीलकण्ठः ॥

जितकाशी [न्] त्रि, (जितेन जयेन काशते इति । काश + णिनिः ।) जययुक्तः । तत्पर्य्यायः । जिताहवः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७० ॥ (यथा, हरिवंशे । १७५।१४।
“अनिरुद्धं रथी वाग्मी जितकाशी महाबलः ।
वाचं प्रोवाच संक्रुद्धो गृह्यतां हन्यतामिति ॥”)

जितनेमिः, पुं, (जिता नेमिर्य्येन ।) अश्वत्थनिर्म्मितदण्डः । तत्पर्य्यायः । आश्वत्थः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६० ॥

जितशत्रुः, पुं, (जितः शत्रुर्य्येन ।) वृत्ताहर्त्पिता । इति हेमचन्द्रः । १ । ३६ ॥ कृतशत्रुपराजये, त्रि ॥

जिताक्षरः, त्रि, (जितानि आयत्तीकृतानि अक्षराणि येन ।) कृताक्षरजयः । वशीभूताक्षरः । दृष्टिमात्रेणाक्षरबोधेन पाठक्षमः । इति लोकप्रसिद्धिः ॥

जितामित्रः, पुं, (जिता अमित्रा रागद्वेषादयो बाह्यावरणादयश्च येन इति ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ९९ ।
“अजो महार्हः स्वाभाव्यो जितामित्रः
प्रमोदनः ।”
जितोऽमित्रः शत्रुर्य्येन ।) कृतशत्रुपराजये, त्रि । (यथा, मार्कण्डेये । ३४ । ११३ ।
“ऋणप्रदाता वैद्यश्च श्रोत्रियः सजला नदी ।
जितामित्रो नृपो यत्र बलवान् धर्म्मतत्परः ।”)

जितारिः, पुं, (जिता अरयः कामक्रोधादयो येन ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वृत्ताहर्त्पिता । इति हेमचन्द्रः । १ । ३६ ॥ (कुरुपुत्रविशेषः पुत्राणामन्यतमः । यथा, महाभारते । १ । ९४ । ५० ।
“अविक्षितः परिक्षिच्च शबलाश्वश्च वीर्य्यवान् ।
आदिराजो विराजश्च शाल्मलिश्च महाबलः ।
उच्चैःश्रवा भङ्गकारो जितारिश्चाष्टमः स्मृतः ।”)
जितशत्रौ, त्रि ॥

जिताष्टमी, स्त्री, (जिता पुत्त्रसौभाग्यदानेन सर्व्वोत्कर्षेण स्थिता या अष्टमी ।) आश्विनकृष्णाष्टमी । सैव जीमूताष्टमी । यथा, “आश्विनकृष्णाष्टम्यां जीमूतवाहनपूजा । तत्राष्टमी प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या । भविष्योत्तरे ।
“इषे मासस्सिते पक्षे अष्टमी या तिथिर्भवेत् ।
पुत्त्रसौभाग्यदा स्त्रीणां ख्याता सा जीवपुत्त्रिका ।
शालिवाहनराजस्य पुत्त्रो जीमूतवाहनः ।

तस्यां पूज्यः स नारीभिः पुत्त्रसौभाग्यलिप्सया ॥
प्रदोषसमये स्त्रीभिः पूज्यो जीमूतवाहनः ।
पुष्करिणीं विधायाथ प्राङ्गणे चतुरस्रिकाम् ॥”
किञ्च विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
“पूर्व्वेद्युरपरेद्युर्व्वा प्रदोषे यत्र चाष्टमी ।
तत्र पूज्यः सदा स्त्रीभी राजा जीमूतवाहनः ॥”
तथा च । यद्दिने प्रदोषव्यापिनी अष्टमी तत्रैव व्रतं उभयदिने चेत् परदिने निःसन्देहव्यापित्वात् । उभयदिने प्रदोषाप्राप्तौ उदयगामिन्यां तदुक्तं निर्णयामृतसिन्धौ ।
“लक्ष्मीव्रतं चा‌ष्टिदिने प्रशस्ते
यत्राष्टमी चाश्विनकृष्णपक्षे ।
यत्रोदयं वै कुरुते दिनेश-
स्तदा भवेज्जीवितपुत्त्रिका सा ॥” इति ।
अस्यामष्टम्यां स्त्रीभिर्न भोक्तव्यम् ।
“आश्विनस्यासिताष्टम्यां याः स्त्रियोऽन्नं हि
भुञ्जते ।
मृतवत्सा भवेयुस्ता वैधव्यञ्च भवेद्ध्रुवम् ॥”
इति वचनात् ।
इति वाचस्पतिमिश्रकृतचमत्कारचिन्तामणिः ॥
जिताहवः, पुं, (जित आहवो युद्धं येन ।) जित-काशी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७० ॥
जितेन्द्रियः, त्रि, (जितानि वशीकृतानि इन्द्रि-याणि श्रोत्रादीनि येन ।) वशीकृतेन्द्रियः । तत्पर्य्यायः । शान्तः २ श्रान्तः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शब्दचिन्तामणिधृतवचनम् ।
“श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः ।
न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥”)
जितेन्द्रियाह्वः, पुं, (जितेन्द्रियं आह्वयते स्पर्द्धते इति । आ + ह्वे + कः ।) कामवृद्धिक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जित्तमः, पुं, (अयमेषामतिशयेन जित् जयशीलः । जित् + तमप् ।) जितुमः । मिथुनराशिः । इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥ जयशीलानां मध्ये उत्तमश्च ॥
जित्या, स्त्री, (जि + “विपूयविनीयजित्यासुञ्ज-कल्कहलिषु ।” ३ । १ । ११७ । इति क्यप् ।) हलिः । इति हेमचन्द्रः । ३।५५४ ॥ (सिद्धान्त-कौमुदीमते तु पुंलिङ्गान्तोऽयं शब्दः ॥)
जित्वरः, त्रि, (जयतीति । जि + “इण्नशजि-सर्त्तिभ्यः क्वरप् ।” ३।२।१६३ । इति क्वरप् ।) जेता । इत्यमरः । ३ । ८ । ७७ ॥ (यथा, माघे । २ । ६ ।
“करदीकृतभूपालो भ्रातृभिर्जित्वरैर्दिशाम् ।
विनाप्यस्मदलम्भूष्णुरिज्यायै तपसः सुतः ॥”)
जित्वरी, स्त्री, (जयति सर्व्वोत्कर्षेण वर्त्तते इति । जि + क्वरप् । “टिड्ढेति ।” ४ । १ । १५ । इति ङीप् ।) काशी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
जिनः, पुं, (जयतीति । जि + “इण् षिञ् जीति ।” उणा । ३ । २ । इति नक् ।) अर्हन् । बुद्धः । विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३० ॥ अति-वृद्धः । इत्युणादिकोषः ॥ जित्वरे, त्रि । इति मेदिनी । ने, ८ ॥

जिनयोनिः, पुं, मृगः । इति शब्दरत्नावली ॥
जिनसद्म, [न्] क्ली, (जिनानां सद्म गृहम् ।) जिनगृहम् । तत्पर्य्यायः । चैत्यः २ विहारः ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६० ॥
जिनेन्द्रः, पुं, (जिनानां इन्द्रः ।) बुद्धः । इति हलायुधः ॥
जिम, उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ, जिमित्वा जिन्त्वा । इति दुर्गादासः ॥
जिरि, र न हिंसायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा-परं-सकं-सेट् ।) रेफोपधः । र, वैदिकः । न, जिरिणोति । इति दुर्गादासः ॥
जिव, इ प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) ष्ठखौ । इ, जिन्वति । जिन्वति लोकः पितरम् । इति दुर्गादासः ॥
जिवाजिवः, पुं, (जीवञ्जीवः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) जीवञ्जीवपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥
जिव्रिः, पुं, (जीर्य्यत्यनेनेति । जॄष वयोहानौ + “जीर्य्यतेः क्रिन् रश्च वः ।” उणा ५ । ४९ । इति क्रिन् । इरादिकार्य्यं रेफस्य च वः । बाहु-लकात् हलि चेति न दीर्घः ।) समयः । पक्षी । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (जीर्णे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।१।७०।५ । [भरन्त ॥”)
“वि त्वा नरः पुरुत्रा सपर्य्यन् पितुर्न जिव्रेर्वि वेदो
जिष, उ सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वा वेट् ।) उ, जेषित्वा जिष्ट्वा । इति दुर्गादासः ॥
जिष्णुः, पुं, (जयतीति । जि जये + “ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः ।” ३ । २ । १३९ । इति ग्स्नुः ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १२८ ॥ (यथा, महा-भारते । ५ । ७० । १३ ।
“विष्णुर्व्विक्रमणादेवो जयनाज्जिष्णुरुच्यते ।
शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनाद्गवाम् ॥”)
इन्द्रः । (यथा, अथर्व्ववेदे । ११ । ९ । १८ ।
“जयंश्च जिष्णुश्चामित्रा जयतामिन्द्रमेदिनौ ॥”)
अर्ज्जुनः । (यथा, महाभारते । ४ । ४२ । २१ ।
“अहं दुरापो दुर्द्धर्षो दमनः पाकशासनिः ।
तेन देवमनुष्येषु जिष्णुर्नामास्मि विश्रुतः ॥”
भौत्यस्य मनोः पुत्त्राणामन्यतमः । यथा, हरि-वंशे । ७ । ८८ ।
“तरङ्गभीरुर्व्वप्रश्च तरस्वानुग्र एव च ।
अभिमानी प्रवीरश्च जिष्णुः संक्रन्दनस्तथा ॥
तेजस्वी सबलश्चैव भौत्यस्यैते मनोः सुताः ॥”)
जेतरि त्रि । इति मेदिनी । णे, १३ ॥ (यथा, रघुः । ४ । ८५ ।
“इति जित्वा दिशो जिष्णुर्न्यवर्त्तत रथोद्धतम् ।
रजो विश्रामयन् राज्ञां छत्रशून्येषु मौलिषु ॥”)
जिह्मं, क्ली, (जहातीति । हा + “जहातेः सन्वदा-लोपश्च ।” उणा । १ । १४० । इति मन् ।) तगरपुष्पः । इति मेदिनी । मे, १३ ॥
जिह्मः, त्रि, (जहाति परित्यजति सारल्यमिति । हा + “जहातेः सन्वदालोपश्च ।” उणा । १ । १४० । इति मन् ।) कुटिलः । (यथा, महा-भारते । १ । १०२ । १८ ।
“सक्रोधामर्षजिह्मभ्रूकषायीकृतलोचनाः ॥”)
मन्दः । इति मेदिनी । मे, १३ ॥
जिह्मगः, पुं, (जिह्मं कुटिलं वक्रमित्यर्थः यथा स्यात् तथा गच्छतीति । गम + डः ।) सर्पः । (यथा, महाभारते । १ । ९ । १९ ।
“स लब्ध्वा दुर्लभां भार्य्यां पद्मकिञ्जल्कवर्च्चसम् ।
व्रतं चक्रे विनाशाय जिह्मगानां धृतव्रतः ॥”
जिह्मं मन्दं गच्छतीति ।) मन्दगे, त्रि । इति मेदिनी । गे, २५ ॥
जिह्ममोहनः, पुं, (जिह्मं कुटिलं यथा तथा मुह्य-तीति । मुह + “नन्दिग्रहीति ।” ३ । १ । १३४ । इति ल्युः । यद्वा, जिह्मस्य कुटिलस्य सर्पस्य मोहनश्चित्तमोहनः । भक्ष्यत्वात् ।) भेकः । इति शब्दरत्नावली ॥
जिह्मशल्यः, पुं, (जिह्मं कुटिलं शल्यं यस्मात् ।) खदिरः । इति जटाधरः ॥
जिह्वं, क्ली, (जिह्मं निपातनात् मस्य वत्वे साधुः ।) तगरमूलम् । इति रत्नमाला ॥
जिह्वः, पुं स्त्री, (ह्वयति आह्वयनेऽनेनेति । ह्वे + बाहु-लकात् डप्रत्ययेन द्वित्वादौ चेति साधुः ।) जिह्वा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, हरिवंशे । ११२ । ६५ ।
“द्विसहस्रेण जिह्वेन वासुकिः कथयिष्यति ॥”)
जिह्वलः, त्रि, (जिह्वेन जिह्वया लाति आदत्ते परद्रव्याणीति । जिह्व + ला + कः ।) लुब्धः । लोलुपः । यथा, श्राद्धतत्त्वे ।
“श्राद्धं दत्त्वा परश्राद्धे भुञ्जते ये च जिह्वलाः ।
पतन्ति नरके घोरे लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥”
जिह्वा, स्त्री, (जयति रसमनयेति । जि + “शेवा-यह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवाः ।” उणा । १ ।१५४ । इति वन् प्रत्ययेन हुगागमे निपातनात् साधुः ।) रसज्ञानेन्द्रियम् । जिव् इति भाषा । तत्-पर्य्यायः । रसज्ञा २ रसना ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ९१ ॥ रशना ४ रसनम् ५ जिह्वः ६ । इति तट्टीका ॥ रसालः ७ सुधास्रवा ८ रसिका ९ रसाङ्का १० । इति शब्दरत्नावली ॥ रसा ११ लोला १२ रसाला १३ रसला १४ ललना १५ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मुकुन्दमाला-याम् । २६ ।
“जिह्वे ! कीर्त्तय केशवं मुररिपुं चेतो ! भज श्रीधरं पाणिद्वन्द्व ! समर्च्चयाच्युतकथाः श्रोत्रद्वय ! त्वं शृणु । कृष्णं लोकय लोचनद्वय ! हरेर्गच्छाङ्घ्रियुग्मालयं जिघ्र घ्राण ! मुकुन्दपादतुलसीं मूर्द्धन्नमाधो-
क्षजम् ॥”)
अस्याः परीक्षा यथा, भावप्रकाशे ।
“शाकपत्रप्रभा रूक्षा स्फुटिता रसनानिलात् ।
रक्ता श्यामा भवेत् पित्तात् लिप्ताार्द्रा धवला कफात् ॥
परिदग्धा खरस्पर्शा कृष्णा दोषत्रयेऽधिके ।
सैव दोषद्वयाधिक्ये दोषद्वितयलक्षणा ॥”
(यथास्या उत्पत्तिविषयः ।

"उदरे पच्यमानानामाध्मानाद्रुक्मसारवत्।
कफशोणितमांसानां सारो जिह्वा प्रजायते॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने ४र्थे अध्याये॥)

जिह्वानिर्लेखनं, क्ली, (जिह्वाया निर्लेखनं संस्कारः।) जिह्वामार्ज्जनम्। जिवछाँचडान इति भाषा। जिह्वामार्ज्जनद्रव्यम्। जिव्छाँचडा चेयाडि इति भाषा। तत् दशाङ्गुलं कोमलं श्लक्ष्णं स्वर्णरूप्यताम्रलोहनिर्म्मितं जिह्वामलापकर्षणे प्रशस्तम्। तस्य गुणः। वक्त्रवैरस्यजिह्वाश्रित-मलनाशित्वम्। आरोग्यरुचिकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥
("जिह्वानिर्लेखनं रौप्यं सौवर्णं वार्क्षमेव च।
तन्मलापहरं शस्तं मृदुश्लक्ष्णं दशाङ्गुलम्।
मुखवैरस्यदौर्गन्ध्य-शोफजाड्यहरं सुखम्॥"
अस्याधिक्येन रोगजनकता यथा,—
"जिह्वातिलेखनात्स्तब्धभक्षणाद्दभिघाततः।
कुपितो हनुमूलस्थः संसयित्वानिलो हनू॥
करोति विवृतास्यत्वमथवा संवृतास्यताम्।
हनुसंसः स तेन स्यात् कृच्छ्राच्चर्व्वणभाषणम्॥"
इति वाभटे निदानस्थाने पञ्चदशेऽध्याये॥)

जिह्वापः, पुं, (जिह्वया पिबतीति। पा+"आतो-ऽनुपसर्गे कः।" ३।२।३। इति कः।) कुक्कुरः। व्याघ्रः। विडालः। भल्लूकः। इति शब्दरत्नावली॥ चित्रकव्याघ्रः। इति विश्वः॥

जिह्वामलं, क्ली, (जिह्वाया मलम्।) जिह्वा-स्थितमलम्। तत्पर्य्यायः। कुलुकम् २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जिह्वामूलीयः, पुं, (जिह्वामूले भवः। "जिह्वा-मूलाङ्गुलेश्छः।" ४।३।६२। इति छः।) वज्राकृतिवर्णः। वोपदेवेनास्य मू इति संज्ञा कृता। स तु कखपरे विसर्गस्थाने भवति। यथा हरि×काम्यः। अस्योच्चारणं विसर्गवत्। इति व्याकरणम्॥
"अधोविरेकयुक्ताग्रामात्रवज्ञ्ययरूपकः।
जिह्वामूलीय इत्येव गजकुम्भोपमोऽपरः॥"
इति सुपद्मव्याकरणटीका॥

जिह्वारदः, पुं, (जिह्वा एव रदो दन्त इव यस्य।) पक्षी। इति हारावली। ५६॥

जिह्वारोगः, पुं, (जिह्वाया रोगः।) मुखरोगा-न्तर्गतरसनाजातव्याधिः। तत्र जिह्वारोगाणां निदाननामसङ्ख्याः प्राह।
"वातजः पित्तजश्चापि कफजोऽलाससंज्ञकः।
उपजिह्विका च गदा जिह्वायां पञ्च कीर्त्तिताः॥"
तत्र वातजस्य लक्षणमाह।
जिह्वानिलेन स्फुटिता प्रसुप्ता
भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा।
स्फुटिता मननाद्विदीर्णा। प्रसुप्ता रसानभिज्ञ-तया सुप्तेव। शाकच्छदनप्रकाशा शाको मरु-भूमिजो द्रुमः तद्वत् कण्टकचिता॥ *॥ पित्तजमाह।
पित्तात् सदाहैरुपचीयते च
दीर्घैः सरक्तैरपिकण्टकैश्च।

अयं रोगो लोके जलौति ख्यातः। जाडौति वङ्गभाषा॥ *॥ कफजमाह।
कफेन गुर्व्वी बहलाचिता च
मांसोच्छ्रयैः शाल्मलिकण्टकाभैः।
बहला स्थूला। मांसोच्छ्रयैः मांसजकण्टकैः॥ *॥ अलासमाह।
जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढ़ः
सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्त्तिः।
जिह्वां सवत् स्तम्भयति प्रवृद्धो
मूले च जिह्वा भृशमेति पाकम्॥
प्रगाढ़ः प्रकर्षेण गाढ़ो दारुणः। कफरक्तमूर्त्तिः कफरक्ताभ्यां मूर्त्तिर्यस्य स कफरक्तज इत्यर्थः। जिह्वास्तम्भेण वायुरप्यत्र बोद्धव्यः। भृशं पाकेन पित्तञ्च। अतस्त्रिदोषजोऽयम्। असाध्यत्व-ञ्चास्य॥ *॥ उपजिह्विकामाह।
जिह्वाग्ररूपः श्वयथुश्च जिह्वा-
मुन्नाम्य जातः कफरक्तयोनिः।
प्रसेककण्डूपरिदाहयुक्तः
प्रकथ्यतेऽसावुपजिह्विकेति॥
जिह्वाग्ररूपः जिह्वायाकृतिः॥"*॥
अथ जिह्वारोगाणां चिकित्सा।
"जिह्वागतविकाराणां शस्तं शोणितमोक्षणम्।
गुडूचीपिप्पलीनिम्बकवलः कटुभिः सुखः॥
ओष्ठप्रकोपेऽनिलजे यदुक्तं प्राक्चिकित्सितम्।
कण्टकेष्वनिलोत्थेषु तत् कार्य्यं भिषजा खलु॥
पित्तजे परिघृष्टे तु निःसृते दुष्टशोणिते।
प्रतिसारणगण्डूषनस्यञ्च मधुरं हितम्॥
कण्टकेषु कफोत्थेषु लिखितेष्वसृजः क्षये।
पिप्पल्यादिर्म्मधुयुतः कार्य्यस्तु प्रतिसारणे॥
उपजिह्वान्तु संलिख्य क्षारेण प्रतिसारयेत्।
शिरोविरेकगण्डूषधूमैश्चैनामुपाचरेत्॥
व्योषक्षाराभयावह्निचूर्णमेतत् प्रघर्षणम्।
उपजिह्वाप्रशान्त्यर्थमेभिस्तैलञ्च पाचयेत्॥"
इति भावप्रकाशः॥

जिह्वालिट्[ह्] पुं, (जिह्वया लेढ़ीति। लिह +क्विप्।) कुक्कुरः। इति भूरिप्रयोगः॥

जिह्वाशल्यः, पुं, (जिह्वाया शल्यमिव। अभिधानात् पुंस्त्वम्।) खदिरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

जिह्वास्वादः, पुं, (जिह्वया स्वाद आस्वादनम्।) लेहनम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ८८॥ '

जीनः, त्रि, (जिनाति जीर्य्यतीति। ज्या वयो हानौ+"गत्यर्थेति।" क्तः। ग्रहिज्येति सम्प्र-सारणम्। हल इति दीर्घः। ल्वादिभ्येति नत्वम्।) वृद्धः। इत्यमरः। २। ६। ४२॥ (चर्म्मपुटे। यथा, मनुः। ११। १३८।
"जीनकार्म्मुकवस्तावीन् पृथग् दद्यात् विशुद्धये॥")

जीमूतः, पुं, (जयति आकाशमिति। जि+ "जेर्मूट्चोदात्तः।" उणां ३।९१। इति क्तः। मूडागमो धातोर्दीर्घश्च।) पर्व्वतः। (यथा-मत्स्यपुराणे। १२०। ७५।
"जीमूतो नावणश्चैव मैनाकश्चन्द्रपर्व्वतः।
आयतास्ते महाशैलाः समुद्रं दक्षिणं प्रति॥"*॥
जीवनं जलं मूतवति बन्धयतीति। पृषोद-रादित्वात् साधुः। इति पुरुषोत्तमदेवः।) मेघः। (यथा, महाभारते। ६। १६। ३१।
"राजानमन्वयुः पश्चात् जीमूता इव वार्षिकाः।"
मुस्ता। देवताडवृक्षः। इत्यमरः। २। ४।१६
इन्द्रः। भृतिकरः। घोषकलता। इति हेम-चन्द्रः॥ (यथा, चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये
"श्यामात्रिवृदमृत्ताक्षु जीमूतं शतवेधनम्।"
सूर्य्यः। यथा, महाभारते। ३। ३। सू-र्य्याष्टोत्तरशतनामकीर्त्तने। २२।
"वरुणः सागरोऽंशुश्च जीमूतो जीवनोऽरिहा"
ऋषिविशेषः। यथा, महाभारते ५।१११।२।
"जीमूतंस्याश्च विप्रर्षेस्तपतस्तु महात्मनः।"
मल्लविशेषः। भीमसेनस्तु विराटगृहवासका-नियुद्धेनैनं निहतवान्। यथा, महाभारते ४।१२।२२।
"ततस्तु वृत्रसङ्काशं भीमो मल्लं समाह्वयत्।
जीमूतं नाम तं तत्र मल्लं विख्यातविक्रमम्।
स्वनामख्यातो दशार्हस्य पौत्रः। यथा, ह-रिवंशे। ३२। २५।
"दशार्हस्य सुतो व्योमा व्योम्नो जीमूत
उच्यते।"
वपुष्मत्पुत्रः। स तु शाल्मलद्वीपस्य वर्षा-विशेषः। यथा, ब्रह्माण्डे ३६ अध्याये।
"शाल्मलस्येश्वराः सप्त सुतास्ते तु वपुष्मतः।
श्वेतश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा।"
अस्य वर्षस्तु एतन्नाम्नैव विख्यातः। यथा तत्रैव,—
"जीमूतस्य च जीमूतो रोहितस्य च रोहितः।
जगच्चत्वारिंशदक्षरवृत्तिविशेषः। तल्लक्ष-दिकं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

जीमूतकूटः, पुं, (जीमूतो मेघः कूटे शिखरे यस्य अत्युन्नतत्वादेवास्य तथात्वम्।) पर्व्वतः। इति हारावली। ५१॥

जीमूतमूलं, क्ली, (जीमूतस्य मुस्ताया मूलमिव मूलमस्य।) शटी। इति रत्नमाला॥

जीमूतवाहनः, पु, (जीमूतो मेघो वाहनं यस्य।) इन्द्रः। मेघवाहन इत्यमरदर्शनात्। धर्म्मरत्न-नामकस्मृतिसंग्रहकर्त्ता॥ (यदुक्तं दायभागे।
"बहुविधपूर्व्वनिबन्धव्याख्यासञ्जातसंशयस्यैतत्
जीमूतवाहनकृतं प्रकरणमपनुत्तये ध्येयम्।
परिभद्रकुलोद्भूतः श्रीमान् जीमूतवाहनः।
दायभागं चकारेमं विदुषां संशयच्छिदे।"
शालिवाहननृपस्य पुत्रः। आश्विनकृष्णा-ष्टम्यां पुत्रसौभाग्यकामाभिर्नारीभिरयं पूज्यः। एतद्विवरणं जिताष्टमीशब्दे द्रष्टव्यम्। जीमूत-केतोर्नृपस्य पुत्रः। यथा, कथासरित्सागरे २२। २४।
"अथ तस्याचिरादेव राज्ञः कसुरजायत।
जीमूतवाहनं तं च नाम्ना स विदधे पिता।"

जीमूतवाही, [न्] पुं, (जीमूतं वहति जीवना-कारेणात्मानं परिणामयतीत्यर्थः। वह+

ज्ञिनिः । मेघयोनित्वादेवास्य तथात्वम् ।) धूमः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

जीरः, पुं, (जवतीति । जु गतौ + "जोरी च ।"
उणां २ । २३ । इति रक् ईकारान्तादेशः ।)
जीरकः । खड्गः । इति मेदिनी । रे, ३६ ॥
अणुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
(विद्यावति, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १।४४।११ ।
"मनुष्वद्देव धीमहि प्रचेतसं जीरं दूतममर्त्यम् ।"
"जीरं विद्यावन्तम् ।" इति दयानन्दभाष्यम् ॥)

जीरकः, पुं, (जीर + संज्ञायां कन् ।) वणिग्-
द्रव्यविशेषः । जीरा इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
जरणः २ अजाजी ३ कणा ४ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ३६ ॥ जीर्णः ५ जीरः ६ दीप्यः ७
जीरणः ८ अजाजिका ९ वह्निशिखः १०
मागधः ११ दीपकः १२ । इति जटाधरः ॥
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । दीपन-
त्वम् । वातगुल्माध्मानातीसारग्रहणीक्रिमि-
नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रुचिस्वर-
कारित्वम् । गन्धयुक्तत्वम् । कफवातनाशित्वम् ।
पाके कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । लघुत्वम् । पित्त-
वर्द्धनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
शुक्लजीरा कृष्णजीरा कलौञ्जी एषां नामानि
गुणाश्च ।

"जीरको जरणोऽजाजी कणा स्याद्दीर्घजीरकः ।
कृष्णजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधनः ॥
कलाजाजी तु सुषवी कालिका चोपकालिका ।
पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुस्तूष्णोपकुञ्चिका ॥
उपकुञ्ची च कुञ्ची च वृहज्जीरक इत्यपि ।
जीरकत्रितयं रूक्षं कटुकं दीपनं लघु ॥
संग्राहि पित्तलं मेध्यं गर्भाशयविशुद्धिकृत् ।
ज्वरघ्नं पाचनं बल्यं वृष्यं रुच्यं कफापहम् ॥
चक्षुष्यं पवनाध्मानगुल्मच्छर्द्यतिसारहृत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

जीरणः, पुं, (जीरकः पृषोदरादित्वात् कस्य णः ।)
जीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीरिका, स्त्री, (जीर्य्यतीति । जॄ + बाहुलकात्
रिक् । ईकारान्तादेशः । ततः स्वार्थे कन् ।)
वंशपत्रीतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णं, क्ली, (जीर्य्यति स्मेति । जॄ ष् वयोहानौ +
गत्यर्थेति क्तः । निष्ठातस्य नत्वम् ।) शैलजम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (वयःप्रकारविशेषः । यथा,
"तद्वयो यथा स्थूलभेदेन त्रिविधम् । बालं
मध्यं जीर्णमिति ।" इति चरके विमानस्थाने-
ऽष्टमेऽध्याये ॥)

जीर्णः, पुं, (जीर्य्यत्यनेनेति । जॄ + करणे क्तः ।)
जीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वृक्षः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १८० ॥)

जीर्णः, त्रि, (जीर्य्यतीति । जॄ + "गत्यर्थाकर्म्मक-
श्लिषेति ।" ३ । ४ । ७२ । इति कर्त्तरि
क्तः ।) वृद्धः । इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥ पुरा-
तनः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । १ । २० । १७ ।
"तत्याज देहं धर्म्मात्मा देही जीर्णमिवाम्बरम् ॥")
गतवयुवयः । जराविशिष्टः । पक्वः । पाक-
विशिष्टः ॥ * ॥ (यथा, चाणक्ये । ७६ ।
"जीर्णमन्नं प्रशंसीयात् भार्य्याञ्च गतयौवनाम् ।
रणात् प्रत्यागतं शूरं शस्यञ्च गृहमागतम् ॥")
अथ जीर्णद्रव्याणि ।
"नारीकेलफलेषु तण्डुलमथ क्षीरं रसाले हितं
जम्बीरोत्थरसो घृते समुचितः सर्पिस्तु मोचा-
फले ।
गोधूमेषु च कर्क्कटी हिततमा मांसात्यये काञ्जिकं
नारङ्गे गुडभक्षणञ्च कथितं पिण्डारके कोद्रवः ॥
पिष्टान्ने सलिलं पियालफलजे पथ्या हिता माषजे
खण्डं क्षीरभवे तु तक्रमुचितं कोष्णाम्बु कोलम्बजे ।
मत्स्ये चूतफलं त्वजीर्णशमनं मध्वम्बुपानात्यये
तैलं पौष्करजे कटुप्रशमनं शेषांस्तु शुण्ठ्या
जयेत् ॥

पनसे कदलं कदले च घृतं
घृतपाकविधावपि जम्बुरसः ।
तदुपद्रवशान्तिकरं लवणं
लवणेषु च तण्डुलवारि वरम् ॥
नारिकेलफलतालबीजयोः
पाचनं य इह तण्डुलं विदुः ।
ते वदन्ति मुनयोऽथ तण्डुलान्
क्षीरवारि परिपाचयत्यपि ॥
दाड़िमामलकतालतिन्दुकी-
बीजपूरलवलीफलान्यपि ।
वाकुलेन फलेन च पाचयेत्
पाकमेति बकुलं स्वमूलतः ॥
मधूक-मालूर-तृपादनानां
परूषखर्ज्जूरकपित्थकानाम् ।
पाकाय पेयं पिचुमर्द्दबीजं
घृतेऽपि तक्रं प्रवदन्ति पथ्यम् ॥
गोधूममाषहरिमन्थसतीनमुद्ग-
पाको भवेदिति च मातुलपत्रकेण ।
खर्ज्जूरिकाविशकशेरुसितासु शस्तं
शृङ्गाटके मधुफलेष्वपि भद्रमुस्तम् ॥
पिशितपनसयोः स्यादाम्रबीजेन पाकः
कृशरमहिषयोश्चित्वृक्षीरयोः सैन्धवेन ।
चिपिटपरिणतिः स्यात् पिप्पलीदिप्यकाभ्या-
मपहरति तुषाम्भो वैदलानामजीर्णम् ॥
कर्पूरपूगीफलनागवल्ली-
काश्मीरजातीफलजातिकोशम् ।
कस्तूरिका सिक्तकनारिकेल-
जलं पचत्याशु समुद्रफेनः ॥
श्यामाकनीवारकुलत्थषष्टि-
निष्पावकङ्गूदधिमस्तकस्तु ।
चिञ्चाकुलत्थौ तिलतैलयोगात्
जटाम्भनादस्य निहन्त्यथाम्लम् ॥
कशेरुशृङ्गाटमृणालकन्दो-
खर्ज्जूरखण्डा अपि नागरेण ।
पलाशभस्माम्बु तथार्द्रको वा
रसो निहन्यादशमिक्षुजातम् ॥
अन्येन केनाप्यथ योगयोग
कोष्णाम्बुना वा घृतमेति पाकम् ।
तिलादितैलान्यपि काञ्जिकेन
सर्व्वस्य मण्डा पनसामलक्यौ ॥
किमत्र चित्रं बहुमांसमत्स्य-
भोजी सुखी स्यात् परिपीय शुक्तम् ।
इत्यद्भुतं केवलवह्निपक्व-
मांसेन मत्स्यं परिपाकमेति ॥
कपोतपारावतनीलकण्ठ-
कपिञ्जलानां पिशितानि जग्ध्वा ।
काशस्य मूलं परिपेयमुष्णं
सुखीभवेन्ना बहुशो न भूतम् ॥
योषे रसाला सुरभीयवसु-
मण्डेन कोष्णेन विपाकमेति ।
शशस्य चूर्णेन हयारिनारी-
पयोदधिक्षीरमुपैति पाकम् ॥
वटी वेसवाराख्यवङ्गेन पेणी-
शमं पर्पटः शिग्रुबीजेन याति ।
कणाम्लूलतो लड्डुका पूपकादे-
र्व्विपाको भवेच्छष्कुलीमण्डयोश्च ॥
स्वाविक्रोधा गणकाचित्रतैलाद्-
यावत् क्षारात् कोलकूर्म्मादयोऽपि ।
जीर्य्यन्त्येवं पायसो मुद्गयूषात्
सामुद्रादप्यारनालं सुखाय ॥
तप्तं तप्तं हेम वा तारमग्नौ
तोये क्षिप्तं सप्तकृत्वस्तदम्भः ।
पीत्वावश्यं दीर्घकालोपपन्न-
मम्भो जीर्णं शीघ्रमेवं जहाति ॥
पालङ्किकाकेमुककारवल्ली-
वार्त्ताकुवंशाङ्कुरमूलकानाम् ।
उपोदकालाबुपटोलकानां
सिद्धार्थको मेघवरस्य पक्ता ॥
शुण्ठीसतीनस्य च नागरङ्ग-
जम्बीरयोः कोद्रवको निहन्ता ।
जराभिरा गैरिकचन्दनाभ्या-
मभ्येति शीघ्रं बहुशो न भूतम् ॥
पटोलवंशाङ्कुरकारवल्ली-
फलान्यलाबूनि बहूनि जग्ध्वा ।
क्षारोदकं अन्यतरोऽभिपीय
भोक्तुं पुनर्व्वाञ्छति तावदेव ॥
विपच्यते शूरणको गुड़ेन
तथालुकं तण्डुलतोयपानात् ।
जम्बीरनीरेण निशारशोनं
मुस्तेन तूर्णं परिपाकमेति ॥
चञ्चूकसिद्धार्थकवास्तुकानां
नायस्त्रिसारक्वथितेन पाकः ।
शाकानि सर्व्वाण्युपयान्ति पाकं
क्षारेण सद्यस्तिलनालजेन ॥
आम्रातकोदुम्बरपिप्पलीनां
फलानि च प्लक्षवटादिकानाम् ।
स्युः शामनं पर्य्युषितोदकेन
पियालमज्जा च कदुष्णकेन ॥

स्नेहाजीर्णे रोगिणां सुन्नचूर्णं
ज्वालां सुप्तो हन्ति वैरेचकानाम् ।
माषो भूयानिम्बमूलेन पाक-
स्थिता सुखयन्नतां चूर्णयोगात् ॥
उष्णेन शीतं शिशिरेण चोष्ण-
मम्लेन च क्षारगणो गुणाय ।
स्नेहेन तीक्ष्णं वमनातियोगे
सिता हिता स्यादिति काशिराजः ॥
ताम्बूलमध्यस्थितचूर्णकेन
संदह्यते यस्य मुखं नरस्य ।
तैलेन वा केवलकाञ्जिकेन
सुखाय गण्डूषमसौ विदध्यात् ॥
शीतोदकं मद्यजरोगहारि
नारीपयश्चाञ्जनरक्तिनाशि ।
एलोदकं धूमगदे प्रशस्तं
धात्रीप्रलेपोऽतिविरेचनेषु ॥
न्यगस्य मांसं श्रमजेऽनुकूलं
प्रवालसुप्तिः सुरतावसाने ।
क्षीरोत्थमाषैः सैन्धवसाधितन्तु
च्छागाण्डसक्तं सुरतातिरेके ॥
श्रवणपूरणके तिलतैलतः
श्रवणपूरणमेव सुखं विदुः ।
कवलकेषु गदेष्वथ कारयेत्
कवलमार्द्रकजद्रवजं पुनः ॥”
इति जीर्णमञ्जरी ॥

जीर्णज्वरः, पुं, (जीर्णः पुरातनो ज्वरः ।) पुरातनज्वररोगः । अथ जीर्णज्वराधिकारः । तत्र जीर्णज्वरस्य सामान्यलक्षणमाह ।
“यो द्वादशभ्यो दिवसेभ्य ऊर्द्ध्वं
दोषत्रयस्त्रिगुणेभ्य ऊर्द्ध्वम् ।
कृशां तनौ तिष्ठति मन्दवेगो
भिषग्भिरुक्तो ज्वर एष जीर्णः ॥” * ॥
जीर्णज्वरस्यैव विशेषं वातबलासकमाह ।
“नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः शूनः कृच्छ्रेण सिध्यति ।
स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातबलासकी ॥”
वातबलासकाख्यो ज्वरोऽस्यास्ति इति वातबलासकी । नर ईदृग्भवेत् । शूनः शोथी । श्लेष्मभूयिष्ठो बहुलश्लेष्मकः ॥ * ॥
अथ जीर्णज्वरस्य सामान्यचिकित्सा ।
“जीर्णज्वरी नरः कुर्य्यान्नोपवासं कदाचन ।
लङ्घनात् स भवेत् क्षीणो ज्वरस्तु स्याद्बली यतः ॥
पुराणेऽपि ज्वरे दोषा यद्यपथ्यैः पुनस्तथा ।
लङ्घयेत्तत्र तं पश्चात् पूर्ब्बवत् कारयेत् क्रियाम् ॥”
तथा पूर्ब्बवत् ॥ * ॥
“निदिग्धिकानागरकामृतानां
क्वाथं पिबेन्मिश्रितपिप्पलीकम् ।
जीर्णज्वरारोचककासशूल-
श्वासाग्निमान्द्यार्द्दितपीनसेषु ॥
हन्त्यूर्द्ध्वं जानयं प्राप्य सायं तेनोपयुज्यते ॥”
इति त्रिकण्टकक्वाथः ॥ * ॥
“पिप्पलीचूर्णसंयुक्तक्वाथश्छिन्नोद्भवोद्भवः ।
जीर्णज्वरकफध्वंसी पञ्चमूलकृतोऽथवा ॥
अमृतायाः कषायस्तु शीतलीकृतमीरितम् ।
मधुपादयुतं पीतं जीर्णज्वरहरं परम् ॥
पिप्पलीमधुसंमिश्रं गुडूचीस्वरसं पिबेत् ।
जीर्णज्वरकफप्लीहकासारोचकनाशनम् ॥
जीर्णज्वरेऽग्निमान्द्ये च शस्यते गुडपिप्पली ।
कासाजीर्णारुचिश्वासहृत्पाण्डुज्वररोगनुत् ॥
द्विगुणः पिप्पलीचूर्णाद्गुडोऽत्र भिषजां मतः ।
पिप्पली मधुसंयुक्ता मेदःकफविनाशिनी ॥
श्वासकासज्वरहरी पाण्डुप्लीहोदरापहा ।
आमलं चित्रकं पथ्या पिप्पली सैन्धवं तथा ॥
चूर्णितोऽयं गणो ज्ञेयः सर्व्वज्वरहरः परः ।
भेदी रुचिकरः श्लेष्महर्त्ता दीपनपाचनः ॥”
इति आमलक्यादिचूर्णम् ॥ * ॥
“द्राक्षामृता शटी शृङ्गी मुस्तकं रक्तचन्दनम् ।
नागरं कटुका पाठा भूनिम्बः सदुरालभः ॥
उशीरं धान्यकं पद्मं वालकं कण्टकारिका ।
पुष्करं पिचुमर्द्दश्च दशाष्टाङ्गमिदं स्मृतम् ॥
जीर्णज्वरारुचिश्वासकासश्वयथुनाशनम् ॥”
इति द्राक्षाद्यष्टादशाङ्गक्वाथः ॥ * ॥
“त्रिरह्वा पञ्चरह्वा वा सप्तरह्वाथवा कणाः ।
गव्यक्षीरेण संपिष्टा पिबेद्दश दिनानि हि ॥
तथैव ह्रासयेदेता एवं विंशतिवासरान् ।
पिबतां ज्वरशान्तिः स्यात् पाण्डुरोगश्च शाम्यति ॥
कासः श्वासोऽग्निमान्द्यञ्च कफाधिक्यञ्च नश्यति ।
वयादिवृद्धिर्यथाकफवृद्धिः । दुग्धवृद्धिर्यथासिद्धिः ।
इति वर्द्धमानपिप्पली ॥ * ॥
“वातश्लेष्मज्वरोक्ता स्यात् क्रिया वातबलासके ।
जीर्णे ज्वरे कफे क्षीणे दाहतृष्णासमन्विते ॥
पयः पीयूषसदृशं तस्मै तु विषोपमम् ।
चन्दनाद्यं हितं तैलं शीर्षाधिकारकीर्त्तितम् ॥
तथा नारायणन्तैलं जीर्णज्वरहरं परम् ॥”
इति जीर्णज्वराधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

जीर्णदारुः, पुं, (जीर्णमिव दारु यस्य ।) वृद्धदारक-भेदः । विधाराविशेष इति लोके । तत्पर्य्यायः । जीर्णफञ्जी २ सुपुष्पिका ३ अजरा ४ सूक्ष्म-पर्णा ५ । अस्य गुणाः । गौल्यत्वम् । पिच्छि-लत्वम् । कफवातकासामदोषनाशित्वम् । बल्य-त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णपत्रिका, स्त्री, (जीर्णानि पत्राण्यस्याः । कप् ततष्टापि अत इत्वम् ।) वंशपत्रीतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णपर्णः, पुं, (जीर्णानि पर्णानि यस्य ।) कदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जीर्णं पर्णं पत्रम् ।) पुरातनपत्र, क्ली ॥ (जीर्णं पर्णं ताम्बूलं इति विग्रहे पुरातनताम्बूले च । यदुक्तं वैद्यके ।
“पर्णमूले भवेद्व्याधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः ।
जीर्णपर्णं हरेदायुः शिराबुद्धिप्रणाशिनी ॥”)

जीर्णबुध्नः, पुं, (जीर्णोऽदृढो बुध्नो मूलमस्य ।) पट्टिकालोध्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णबुध्नकं, क्ली, (जीर्णो बुध्नो मूलं यस्य । ततः कप् ।) परिपेलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ केवोटसुता इति भाषा ॥

जीर्णवज्रं, क्ली, (जीर्णं वज्रं हीरकमि-वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णवस्त्रं, क्ली, (जीर्णं पुरातनं वस्त्रम् ।) पु-रातनवस्त्रम् । तत्पर्य्यायः । पटच्चरम् २ । इत्य-मरः । २ । ६ । ११५ ॥

जीर्णा, स्त्री, (जीर्य्यत्यनयेति । जॄ + करणे क्त ।) स्थूलजीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णिः, स्त्री, (जॄ + क्तिन् ।) ज्यानिः । जीर्ण-इत्यमरः । ३ । २ । ६ ॥

जीर्णोद्धारः, पुं, (जीर्णानां भग्नमन्दिरादीना-मुद्धारः संस्कारः ।) भग्नमन्दिरादेः संस्का-यथा, विष्णुधर्म्मोत्तरतृतीयकाण्डे ।
“यस्य राष्ट्रस्तु विषये देववेश्म विशीर्य्यते ।
तस्य सीदति तद्राष्ट्रं देववेश्म यथा तथा ।
ज्ञात्वा शीर्णस्य संस्कारं तथा देवेशवेश्मनि ।
द्विगुणं फलमाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा ।
विष्णुरहस्ये ।
“पतितस्य च यः कर्त्ता पतमानस्य रक्षिता ।
विष्णोरायतनस्येह स नरो विष्णुलोकभाक् ।
अग्निपुराणे ।
“पतितं पतमानन्तु तथार्द्धस्फुटितं नरः ।
समुद्धृत्य हरेर्धाम द्विगुणं फलमाप्नुयात् ॥”
देवीपुराणे ।
“मूलाच्छतगुणं पुण्यं प्राप्नुयाज्जीर्णकारकः
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन जीर्णस्योद्धारमाचरेत् ।
हयशीर्षपञ्चरात्रे ।
“वापीकूपतडागानां सुरधाम्नां तथानघ ।
प्रतिमानां सभानाञ्च संस्कर्त्ता यो नरो भु-
पुण्यं शतगुणं तस्य भवेन्मूलान्न संशयः ।
प्रतिष्ठाया विधिः कार्य्यस्तथा मन्दिरनिर्म्मि-
प्रायः श्रीहयशीर्षोक्तेरनुसारेण वैष्णवैः ।
देवालयप्रतिष्ठा च ख्याता तल्लिखनेन किम् ।
श्रीमूर्त्तिस्थापनेनैव संपूर्णा सा विशेषतः ।
देवगृहं देवतायाः प्रतिष्ठाविधिना सदा ।
संस्कार्य्यं मनुजानान्तु समुदायोक्तकर्म्मणा ।”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे २० विलासः

जीर्विः, पुं, (जीर्य्यति छिन्नीभवत्यनेनेति । जॄ “जॄशॄस्तृजागृभ्यः क्विन् ।” उणां ४ । ५ इति करणे क्विन् ।) कुठारः । इति सिद्धा-कौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (जीर्य्यतीति । कर्त्त-क्विन् ।) शकटम् । कायः । पशुः । इ-संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

जीव, ऋ प्राणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-प अकं-सेट् ।) ऋ, अजीजिवत् अजिजीव-प्रायः प्राणधारणम् । जीवति लोकः । दुर्गादासः ॥

जीवः, पुं, (जीवनमिति । जीव + “हलश्च” ३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।) असुधारण-इत्यमरः । २ । ८ । ११६ । (यथा, हरिवं-१७४ । ७३ ।
“त्वमेव चिन्तय सखि ! गोचरं प्रतिभाति-स्वकार्य्ये सुह्यते लोको यथा जीवं लभाम्यहम्

(जीवतीति। जीव प्राणे+"इगुपधेति।" ३। १। १३५। इति कः।) प्राणी। (यथा, भागवते। १। १३। ४४।

"अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम्। फल्गूनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनम्॥")

वृत्तिः। वृक्षविशेषः। (स एव महानिम्बइति। तत्पर्य्याया यथा,—

"महानिम्बः स्मृतोद्रेका रम्यको विषमुष्टिकः। केशमुष्टिर्निम्बकश्च कार्म्मुको जीव इत्यपि॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)

बृहस्पतिः। इति मेदिनी। के, ८॥ (यथा, काशीखण्डे। १७। ४४।

"यस्मान्निङ्गार्च्चनान्नित्यं जीवभूतोऽसि मे यतः। अतो जीव इति ख्यातिं त्रिषु लोकेषु यास्यसि॥")

कर्णः। इति धरणी॥ सेवकः। तत्पर्य्यायः। आत्मा २ पुरुषः ३ पुद्गलः ४ अन्तर्यामी ५ ईश्वरः ६। इति त्रिकाण्डशेषः। (यथा, भगवद्गीतायाम्।१३।२ टीकायां श्रीधरस्वामिपादाः।

"नच क्षेत्रज्ञं संसारिणं जीवं वस्तुतः सर्व्वक्षेत्रेष्वनुगतं मामेव विद्धि॥") तस्य स्वरूपं यथा,—

"कर्म्मणा जीवरूपश्च सन्ततं तत्फलप्रदः। कर्म्मरूपश्च भगवान् श्रीकृष्णः प्रकृतेः परः॥ सोऽपि तद्धेतुरूपश्च कर्म्म तेन भवेत् सति। जीवः कर्म्मफलं भुङ्क्ते आत्मा निर्लिप्त एव च॥ आत्मनः प्रतिबिम्बश्च देही जीवः स एव च। प्राणदेहादिभृद्देही स जीवः परिकीर्त्तितः॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥ ॥

(तथाच भागवते। १२। १८४। १७।

"जीवं पश्यामि वृक्षाणामचैतन्यं न विद्यते॥")

वेदान्तमते घटावच्छिन्नाकाशवत् शरीरावच्छिन्नचैतन्यम्। केषाञ्चिन्मते दर्पणस्थमुखप्रतिबिम्बवत् बुद्धिस्थचैतन्यप्रतिबिम्बम्॥ (जीवयति लोकानन्तर्य्याम्यात्मकरूपेणेति। जीव+णिच्+अच्। विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४६। ६८।

"जीवो विनयिता साक्षी मुकुन्दोऽमितविक्रमः॥")

जीवनविशिष्टे, त्रि। यथा, महाभारते। १२। २८८। २३।

"मृते वा त्वयि जीवे वा यदा भोक्ष्यति वै जनः॥")

जीवः, पुं क्ली, (जीव+भावे घञ्।) जीवितम्। इति मेदिनी। वे, ६॥ (यथा, भागवते। १। २। १०।

"जीवस्य तत्त्वजिज्ञासा नार्थो यश्चेह कर्म्मभिः॥"

"जीवस्य जीवनस्य च पुनर्धर्म्मानुष्ठानद्वारा कर्म्मभिर्य इह प्रसिद्धः स्वर्गादिः सोऽर्थो न भवति।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥)

जीवकः, पुं, (जीवयति आरोग्यं करोतीति। जीव+णिच्+ण्वुल्।) अष्टवर्गान्तर्गतौषधविशेषः। तत्पर्य्यायः। कूर्च्चशीर्षः २ मधुरकः ३ शृङ्गः ४ ह्रस्वाङ्गः ५। इत्यमरः। २। ४। १४२॥ जीवनः ६ दीर्घायुः ७ प्राणदः ८ जीवः ९ भृङ्गाह्वः १० प्रियः ११ चिरञ्जीवी १२ मधुरः १३ मङ्गल्यः १४ कूर्च्चशीर्षकः १५ ह्रस्वदः १६ आयुष्मान् १७ जीवदः १८ बलदः १९। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। शीतलत्वम्। रक्तपित्तानिलार्त्तिक्षयदाहज्वरनाशित्वम्। शुक्रश्लेष्मविवर्द्धनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ बलकारित्वम्। कार्श्यवातनाशित्वम्। तस्य रूपं यथा,—

"जीवकर्षभकौ ज्ञेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ। रसोनकन्दवत्कन्दौ निःसारौ सूक्ष्मपत्रकौ॥ जीवकः कूर्च्चकाकारः ऋषभो वृषशृङ्गवत्। जीवकर्षभकस्थाने विदारीमूलम्॥"

इति भावप्रकाशः॥ ॥

प्राणकः। पीतशालः। क्षपणः। इति मेदिनी। के, ६५॥

जीवकः, त्रि, (जीवति प्रभुसेवाहृत्त्या इति। जीव+ण्वुल्।) सेवकः। वृद्ध्याजीवी। जीवी॥ (यथा, महाभारते। १३। १४१। ६६।

"त्रैविद्यो ब्राह्मणो विद्वान् न चाध्ययनजीवकः॥")

अहितुण्डिकः। इति मेदिनी। के, ६५॥

जीवजीवः, पुं, (जीवेन भक्ष्यक्षुद्रकीटादिना जीवतीति। जीव+अच्। यद्वा, जीवञ्जीव+पृषोदरात् साधुः।) जीवञ्जीवपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥

जीवञ्जीवः, पुं, (जीवं जीवयति विषदोषं नाशयतीति। खल्लमूटो बहुलमिति बाहुलकात् खच्।) चकोरपक्षी। इत्यमरः। २। ५। ३५॥ (अपरः पक्षिविशेषः। विषादिविज्ञानस्यास्मादेः परीक्षार्थमस्यावश्यकत्वं भवति। यथा, वाभटे सूत्रस्थाने ७ अध्याये १६।

"हंसः प्रस्खलति ग्लानिर्ज्जीवञ्जीवस्य जायते। चकोरस्याक्षिवैराग्यं क्रौञ्चस्य स्यान्मदोदयः॥")

वृक्षविशेषः। इति मेदिनी। वे, ५६॥

जीवत्तोका, स्त्री, (जीवत् तोकं अपत्यं अस्याः।) जीवत्पुत्रिका। तत्पर्य्यायः। जीवसूः २। इति हेमचन्द्रः॥

जीवत्पतिः, स्त्री, (जीवन् पतिर्यस्याः।) सधवा। इति हेमचन्द्रः॥

जीवत्पितृकः, पुं, (जीवन् पिता यस्य इति कप्।) विद्यमानपितृकः। यथा,—

"अमावास्यां गयाश्राद्धं दक्षिणासुखभोजनम्। न जीवत्पितृकः कुर्य्यात् कृतेऽपि पितृहा भवेत्॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

जीवथः, पुं, (जीवत्यनेनेति। जीव+"शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीवि प्राणिभ्योऽथः।" उणां ३। ११३। इति अथः।) प्राणः। कूर्म्मः। मयूरः। मेघः। धार्म्मिके चिरायुषि च त्रि। इत्युणादिकोषः॥

जीवदः, पुं, (जीवं जीवनं ददाति औषधादिसुप्रयोगेणेति। दा+कः।) वैद्यः। विद्विट्। इति मेदिनी। दे, २६॥ जीवनदातरि, त्रि॥

जीवदात्री, स्त्री, (जीवं जीवनं ददातीति। दा+तृच् ङीप् च।) ऋद्धिः। इति राजनिर्घण्टः॥

जीवधनं, क्ली, (जीव एव धनमिति।) गवादिकम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जीवनं, क्ली, (जीव्यतेऽनेनेति। जीव+करणे ल्युट्।) वृत्तिः। (यथा, भागवते। १।१३।४४।

"अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम्। फल्गूनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनम्॥"

"जीवनं जीविकेति॥" तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥)

जलम्। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ४६३।

"यमुनाया इव तस्याः सखि! मलिनं जीवनं मन्ये॥"

जीव+भावे ल्युट्।) प्राणधारणम्। इति मेदिनी। ने, ६६॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम्। २। ३।

"यावद्वायुः स्थितो देहे तावज्जीवनमुच्यते॥"

"प्राणान् हन्ति जगत्प्राणो जीवनं हन्ति जीवनम्। किमाश्चर्य्यं चारभूमौ प्राणदा यमदूतिका॥"

इत्युद्भटः॥)

हैयङ्गवीनम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ मज्जा। इति राजनिर्घण्टः॥ (गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। २९। ६५।

"जीवनं जीवनप्राणा जगज्ज्येष्ठा जगन्मयी॥")

जीवनः, पुं, (जीवयति सेवनादिना। जीव+कर्त्तरि ल्युः।) जीवकौषधम्। वातः। इति राजनिर्घण्टः॥ क्षुद्रफलकवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ पुत्रः। इति हेमचन्द्रः॥ (सर्व्वान् प्राणरूपेण जीवयतीति। जीव+णिच्+कर्त्तरि ल्युः। विष्णुः। यथा, महाभारते।१३।१४९।११७।

"वीरहा रक्षणः सन्तो जीवनः पर्य्यवस्थितः॥"

शिवः। महाभारते। १३। १७। १२१।

"निर्जीवो जीवनो मन्त्रः शुभाक्षो बहुकर्कशः॥")

जीवनकं, क्ली, (जीव्यतेऽनेन। जीव+करणे ल्युट्। ततः स्वार्थे कन्।) अन्नम्। इति हेमचन्द्रः॥

जीवनयोनिः, स्त्री, (जीवनस्य योनिः कारणम्।) यत्नविशेषः। स तु अतीन्द्रियः शरीरे प्राणसञ्चारकारणम्। इति भाषापरिच्छेदः॥

जीवनहेतुः, पुं, (जीवनस्य हेतुरुपायः।) वर्त्तनोपायः। स च दशविधः। यथा,—

"विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्षं विपणिः कृषिः। वृत्तिर्भैक्षं कुसीदञ्च दश जीवनहेतवः॥"

इति गारुडे २१४ अध्यायः॥

जीवना, स्त्री, (जीवयतीति। जीव+णिच्+युच् ल्युः वा ततष्टाप्।) मेदौषधम्। इति मेदिनी। ने, ६६॥

जीवनाघातं, क्ली, (जीवनं आहन्यतेऽनेनेति। आ+हन्+करणे घञ्।) विषम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

जीवनावासः, पुं, (आवसत्यस्मिन्। आ+वस+घञ्। जीवनं जलं आवासोऽस्य।) वरुणः। इति शब्दरत्नावली॥ (वारिवासिनि, त्रि॥)

जीवनिका, स्त्री, (जीवन+ठन्। टाप्। यद्वा, जीवनी+संज्ञायां कन् ह्रस्वश्च।) हरीतकी। इति राज-

निर्घण्टः ॥ (हरीतकीशब्दे विवरणविशेषोऽस्या ज्ञातव्यः ॥)

जीवनी, स्त्री, (जीवयत्यनेनेति । जीव + करणे ल्युट् ङीप् च ।) जीवन्ती । (पर्य्याया यथा,—
"जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ।
मङ्गल्यनामधेया च शाकश्रेष्ठा पयस्विनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) काकोली । डोड़ी । मेदा । महामेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ यूथी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जीवनीयं, क्ली, (जीव्यतेऽनेन अस्माद्वा । जीव + करणे अपादाने वा अनीयर् ।) जलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (जीवनप्रदे, त्रि । यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
"गोक्षीरमनभिष्यन्दि स्निग्धं गुरु रसायनम् ।
जीवनीयं यथा वातपित्तघ्नं परमं स्मृतम् ॥")

जीवनीयगणः, पुं, (जीवनीयानामौषधीनां गणः ।) औषधविशेषः । यथा, वैद्यकपरिभाषायाम् ।
"अष्टवर्गश्च पर्णिन्यौ जीवन्ती मधुकस्तथा ।
जीवनीयगणः प्रोक्तो जीवनस्तु पुनस्तथा ॥"
("जीवन्ती काकोल्यौ मेदे द्वे मुद्गमाषपर्ण्यौ च ।
ऋषभकजीवकमधुकं चेति गणो जीवनीयाख्यः ॥"
इति च वाभटे सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥)

जीवनीया, स्त्री, (जीवनीय + टाप् ।) जीवन्ती । इत्यमरः । २ । ४ । १४२ ॥

जीवनेत्री, स्त्री, (जीवं नयतीति । जीव + नी + तृच् + ङीप् च ।) सैंहली । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवनौषधं, क्ली, (जीवनस्य औषधं उपायविशेषः ।) येन म्रियमाणो जीवति तदौषधम् । जीवरक्षाकारि । जीवनोपायः । तत्पर्य्यायः । जीवातुः २ । इत्यमरः । २ । ६ । १२० ॥

जीवन्तः, पुं, (जीवयति जीव्यतेऽनेन वा । जीव + "दृहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि ।" उणां । ३ । १२७ । इति झच् ।) औषधम् । प्राणः । आयुर्व्विशिष्टे, त्रि । इत्युणादिकोषः ॥ जीवशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवन्तिकः, पुं, (जीवान्तकः । पृषोदरात् साधुः ।) जीवान्तकः । इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी ॥

जीवन्तिका, स्त्री, (जीवयतीति । जीव + झच् + कन् टाप् च । कापि अत इत्वम् ।) वन्दा । वृक्षोपरिजातवृक्षः । गुडूची । जीवाख्यशाकः । इति मेदिनी । के, १६० ॥ जीवन्ती हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवन्ती, स्त्री, (जीवन्त + ङीष् ।) लताविशेषः । जीवइ इति जीयाती इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । जीवनी २ जीवनीया ३ जीवा ४ मधुः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १४२ ॥ जीवना ६ मधुस्रवा ७ स्रवा ८ । इति तट्टीका ॥ पयस्विनी ९ जीया १० जीवदा ११ जीवदात्री १२ शाकश्रेष्ठा १३ जीवभद्रा १४ भद्रा १५ मङ्गल्या १६ क्षुद्रजीवा १७ यशस्या १८ शृङ्गाटी १९ जीवद्रष्टा २० काञ्जिका २१ शशशिम्बिका २२ सुपिङ्गला २३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ मधुश्वासा २४ जीवश्रेष्ठा २५ सुखङ्करी २६ नागराटिका २७ जीवपत्नी २८ जीवपुष्पा २९ । इति केचित् ॥ (यथा,—
"वरा शाकेषु जीवन्ती सर्षपाख्यवराः परम् ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । रक्तपित्तवायुक्षयदाहज्वरनाशित्वम् । कफवीर्य्यविवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वादुत्वम् । स्निग्धत्वम् । त्रिदोषनाशित्वम् । रसायनत्वम् । बलकारित्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । ग्राहित्वम् । लघुत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ श्वासकासधातुक्षयनाशित्वम् । स्वरकारित्वञ्च । सुराष्ट्रदेशजस्वर्णवर्णहरीतकी । सा स्नेहपाके प्रशस्ता जीर्णरोगनाशिनी । इति राजवल्लभः ॥ (अस्याः लक्षणं व्यवहारश्च यथा,—
"जीवन्ती स्वर्णवर्णिनी ॥"
"जीवन्ती सर्व्वरोगहृत् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) शमी । गुडूची । (पर्य्याया यथा,—
"गुडूची मधुपर्णी स्यादमृतामृतवल्लरी ।
छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च ॥
जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली ।
चक्रलक्षणिका धीरा विशल्या च रसायनी ॥
चन्द्रहासी वयस्था च मण्डली देवनिर्म्मिता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) वन्दा । इति मेदिनी । ते, ११२ ॥ डोड़ी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जीव इति शाकविशेषः । शर्करावन्मधुरपुष्पा व्रततिः । अस्याः पर्य्याया यथा,—
"जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ।
मङ्गल्यनामधेया च शाकश्रेष्ठा पयस्विनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जीवन्मुक्तः, त्रि, (जीवन्नेव मुक्तः आत्मज्ञानेन मायाबन्धरहितः ।) जीवद्दशायां मायाबन्धरहितः । (यथा, देवीभागवते । १ । १९ । ४८ ।
"जीवन्मुक्तः स राजर्षिर्ब्रह्मज्ञानमतिः शुचिः ।
तथ्यवक्तातिशान्तश्च योगी योगप्रियः सदा ॥")
तल्लक्षणं यथा । "स्वस्वरूपाखण्डशुद्धब्रह्मज्ञानेन तदज्ञानबाधनद्वारा स्वस्वरूपाखण्डे ब्रह्मणि साक्षात्कृते सति अज्ञानतत्कार्य्यसञ्चितकर्म्मसंशयविपर्य्ययादीनामपि बाधितत्वादखिलबन्धरहितो ब्रह्मनिष्ठः ।
'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥'
इत्यादिश्रुतेः ।
अयन्तु व्युत्थानसमये मांसशोणितमूत्रपुरीषादिभाजनेन शरीरेण आन्ध्यमान्द्यापटुत्वादिभाजनेनेन्द्रियग्रामेण अशनायापिपासाशोकमोहादिभाजनेनान्तःकरणेन च तत्तत्पूर्व्वपूर्व्ववासनया क्रियमाणानि कर्म्माणि भुज्यमानानि ज्ञानाविरुद्धारब्धफलानि च पश्यन्नपि बाधितत्वात् परमार्थतो न पश्यति । यथा इदमिन्द्रजालमिति ज्ञानवान् तदिन्द्रजालं पश्यन्नपि परमिदमिति न पश्यति । सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णः इव समना अमना इव सप्राणोऽप्राण इव इत्यादिश्रुतेः । उक्तञ्च ।
'सुषुप्तवज्जाग्रति यो न पश्यति
द्वयञ्च पश्यन्नपि चाद्वयत्वतः ।
तथापि कुर्व्वन्नपि निष्क्रियश्च यः
स आत्मविन्नान्य इतीह निश्चयः ॥' इति ।
अस्य ज्ञानात् पूर्व्वं विद्यमानानामेवाहारविहारादीनां अनुवृत्तिवच्छुभवासनानामेवानुवृत्तिर्भवति । शुभाशुभयोरौदासीन्यं वा । तदुक्तम् ।
'बुद्धाद्वैतसतत्त्वस्य यथेष्टाचरणं यदि ।
शुनां तत्त्वदृशाञ्चैव को भेदोऽशुचिभक्षणे ॥
ब्रह्मवित्त्वं तथा मुक्त्वा स आत्मज्ञो न चेतरः ।' इति ।
तदानीममानित्वादीनि ज्ञानसाधनान्यद्वेष्टृत्वादयः सद्गुणाश्चालङ्कारवदनुवर्त्तन्ते । तदुक्तम्
'उत्पन्नात्मावबोधस्य ह्यद्वेष्टृत्वादयो गुणाः ।
अयत्नतो भवन्त्यस्य न तु साधनरूपिणः ॥' इति ।
किं बहुना अयं देहयात्रामात्रार्थमिच्छानिच्छापरेच्छाप्रापितानि सुखदुःखलक्षणान्यारब्धफलान्यनुभवन्नन्तःकरणाभासादीनामवभासकः सन् तदवसाने प्रत्यगानन्दपरब्रह्मणि प्राणे लीने सति अज्ञानतत्कार्य्यसंस्काराणामपि विनाशात् परमकैवल्यमानन्दैकरसमखिलभेदप्रतिभासरहितमखण्डं ब्रह्मावतिष्ठते । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते विमुक्तश्च विमुच्यते । इत्येवमादिश्रुतेः ।" इति वेदान्तसारः ॥

जीवपुत्त्रकः, पुं, (जीवः प्राणान् पुत्त्र इव । पुत्त्रवद्धर्षजनकत्वात् तथात्वम् । स्वार्थे कन् ।) इङ्गुदीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ वृक्षविशेषः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ जीयापुता इति भाषा ॥

जीवपुष्पा, स्त्री, (जीवयतीति । जीव + णिच् + अच् । जीवं प्राणदं पुष्पमस्याः ।) इत्यमरः ॥ जीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवप्रिया, स्त्री, (जीवानां प्राणिनां प्रिया हितकारित्वात् ।) हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवभद्रा, स्त्री, (जीवानां प्राणिनां भद्रं मङ्गलं यस्याः ।) जीवन्तीलता । ऋद्धिनामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवमन्दिरं, क्ली, (जीवस्य आत्मनो मन्दिरं गृहमिव ।) शरीरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जीवला, स्त्री, (जीवं उदरस्थजन्तुं लाति गृह्णाति नाशयतीति । ला + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) सैंहली । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीववल्ली, स्त्री, (जीवयतीति जीवा प्राणदात्री सा चासौ वल्ली चेति ।) क्षीरकाकोली । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवशाकः, पुं, (जीवो हितकरः शाकः। जीवाख्यः शाको वा।) मालवे प्रसिद्धशाकविशेषः। तत्पर्यायः। जीवन्तः २ रक्तनालः ३ ताम्रपत्रः ४ प्रवालः ५ शाकवीरः ६ सुमधुरः ७ मेषकः ८। अस्य गुणाः। सुमधुरत्वम्। हृद्यत्वम्। वह्निप्रबोधनत्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वम्। बल्यत्वम्। वृष्यत्वम्। पित्तापहारकत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

जीवशुक्ला, स्त्री, (जीवयतीति। जीव+णिच्+अच्। जीवा हितकरी शुक्ला शुभ्रवर्णलता।) क्षीरकाकोली। इति राजनिर्घण्टः॥

जीवश्रेष्ठा, स्त्री, (जीवाय जीवनाय श्रेष्ठा।) ऋद्धिनामौषधम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जीवसंज्ञः, पुं, (जीव इति संज्ञा यस्य। यद्वा, जीवस्य संज्ञा आख्या संज्ञा यस्य।) कामवृद्धिवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

जीवसाधन, क्ली, (जीवस्य जीवनस्य साधनं कारणम्।) धान्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जीवसूः, स्त्री, (जीवं प्राणिनं सूते इति। सू+क्विप्।) जीवत्तोका। जीवत्पुत्त्रिका। हेमचन्द्रः।३।१६४॥ (यथा, महाभारते। १।२००।७।

"जीवसूर्वीरसूर्भद्रे! बहुसौख्यगुणान्विता।
सुभगा भोगसम्पन्ना यज्ञपत्नी पतिव्रता॥")

जीवस्थानं, क्ली, (जीवस्य जीवनस्य स्थानम्।) मर्म्म। इति हलायुधः॥

जीवा, स्त्री, (जीवयतीति। जीव+णिच्+अच्। ततष्टाप्।) जीवन्तीवृक्षः। मौर्व्वी। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ३। २१।

"निर्गुण इति मृत इति च द्वावेकार्थाभिधायिनौ विद्धि।
पश्य धनुर्गुणशून्यं निर्ज्जीवं तदिह शंसन्ति॥"
"निर्गता जीवा ज्या यस्मात् तत्। 'जीवा ज्या शिञ्जिनीत्यपि' इत्यभिधानात्।" इति तट्टीका॥)

वचा। शिञ्जितम्। भूमिः। इति मेदिनी। वे, ८॥ जीवितम्। इति जटाधरः॥

जीवातुः, पुं, क्ली, (जीवत्यनेनेति। जीव+"जीवेरातुः।" उणा।१।८०। इति करणे आतुः।) भक्तम्। जीवनौषधम्। (यथा, काशीखण्डे। २६। ६५।

"जीवज्जीवातुलतिका अभिजन्मनिवर्त्तिनी॥"
"जीवानां प्राणिनां जीवनौषधरूपा।" इति तट्टीका॥*॥ (जीव+भावे आतुः।) जीवितम्। इति मेदिनी। ते, ११२॥ (यथा, उत्तररामचरिते २ अङ्के।

"रे हस्त दक्षिण! मृतस्य शिशोर्द्विजस्य
जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम्।
रामस्य गात्रमसि दुर्व्वहगर्भखिन्न-
सीताविवासनपटोः करुणा कुतस्ते॥")

जीवात्मा, [न्] पुं, (जीवस्य जीवनस्य आत्मा अधिष्ठाता। यद्वा, जीवश्चासौ आत्मा चेति कर्म्मधारयः।) देही। तत्पर्य्यायः। पुनर्भवी २ जीवः ३ असुमान् ४ सत्त्वम् ५ देहभृत् ६ जन्तुः ७ जन्युः ८। इति हेमचन्द्रः॥ प्राणी ६ चेतनः १० जन्मी ११ शरीरी १२। इत्यमरः। १।४।३०॥ (यथा, भागवते। ८। २२। २५।

"यदा कदाचित् जीवात्मा संसरन्निजकर्म्मभिः।
नानायोनिष्वनीशोऽयं पौरुषीं गतिमाव्रजेत्॥"
"एवं चतुर्व्विधगतिभिरक्तत्त्वे: शिष्टे वपुर्यदि।
जीवात्मा नियतो नित्यं वसति स्वात्मदूतवान्॥
स देही कथ्यते पापपुण्यदुःखसुखादिभिः।
यस्मो बद्धश्च मनसा कृतिभिः कर्म्मबन्धनैः॥
कामक्रोधौ लोभमोहावहङ्कारश्च पञ्चमः।
दशेन्द्रियाणि बुद्धिश्च तस्य बन्धाय देहिनः॥
आप्नोति बन्धमज्ञानादात्मज्ञानाच्च मुच्यते॥"
इति पूर्व्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम्॥)

जीवाधारः, पुं, (जीवस्य चैतन्यस्य आधारः आश्रयस्थानम्।) चेतम्। इति हेमचन्द्रः॥

जीवान्तकः, पुं, (जीवं अन्तयति नाशयतीति। अन्त+णिच्+ण्वुल्।) जीवनार्थं पक्षिघातकः। तत्पर्य्यायः। शाकुनिकः २। इत्यमरः। २। १०। १४॥ जीवनाशके, त्रि॥

जीवाला, स्त्री, (जीवं उदरस्थक्रिमिं आलाति गृह्णाति नाशयतीत्यर्थः। आ+ला+कः।) सैंहली। इति राजनिर्घण्टः॥

जीविका, स्त्री, (जीवत्यनयेति। जीव+"गुरोश्च हलः।" ३।३।१०३। इत्यः। ततः संज्ञायां कन् टापि अत इत्वञ्च।) जीवनोपायः। तत्पर्य्यायः। आजीवः २ वार्त्ता ३ वृत्तिः ४ वर्त्तनम् ५ जीवनम् ६। इत्यमरः। २। ९। १॥ जीवः ७। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मनुः। ४। ११।

"अजिह्मामशठां शुद्धां जीवेद्ब्राह्मणजीविकाम्॥")

जीवन्ती। इति मेदिनी। के, ६५॥

जीवितं, क्ली, (जीव+भावे क्तः।) जीवनम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, उत्तररामचरिते ३ अङ्के।

"त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं
त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गे।
इत्यादिभिः प्रियशतैरनुरुध्य मुग्धां
तामेव, शान्तमथवा किमिहोत्तरेण॥" *॥

कर्त्तरि क्तः।) जीवनयुक्ते, त्रि॥ (यथा, रघुः। १२। ७५।

"कामं जीवति मे नाथ इति सा विजहौ शुचम्।
प्राङ्मत्वा सत्यमस्यान्तं जीवितास्मीति लज्जिता॥")

जीवितकालः, पुं, (जीवितस्य जीवनस्य कालः।) आयुः। इत्यमरः। २। ८। १२०॥

जीवितज्ञा, स्त्री, (जीवितस्य जीवनस्य ज्ञा ज्ञानं यस्याः। नाडीस्पन्देन हि जीवानां जीवनज्ञानादस्यास्तथात्वम्।) नाडी। इति राजनिर्घण्टः॥

जीवितेशः, पुं, (जीवितस्य ईशः प्रभुः।) प्राणनाथः। यमः। (यथा, रघुः। ११। २०।

"राममन्मथशरेण ताडिता
दुःसहेन हृदये निशाचरी।
गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता
जीवितेशवसतिं जगाम सा॥"
"जीवितेशस्य अन्तकस्य प्राणेश्वरस्य च वसतिं जगाम।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥)

चन्द्रः। सूर्य्यः। इति शब्दरत्नावली॥ जीवातुः। इति हेमचन्द्रः॥ जीवितेश्वरे, त्रि। इति मेदिनी। शे, ३५॥

जीवी, [न्] पुं, (जीवोऽस्त्यस्येति। जीव+इनिः।) प्राणी। यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे।

"जीविनां दारुणो रोगः कर्म्मभोगः शुभाशुभः।
भक्तो वैद्यस्तं निहन्ति कृष्णभक्तिरसायनात्॥"

जीव्या, स्त्री, (जीवाय जीवनाय हिता। जीव+यत्।) गोक्षुरदुग्धा। जीवन्ती। हरीतकी। इति राजनिर्घण्टः॥

जु, रंहसि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-अनिट्।) रंहो वेगगतिः। जवति घोटकः। इति दुर्गादासः॥

जु, ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-अनिट्।) ङ, जवते। इति दुर्गादासः॥

जुग, इ त्यागे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) इ, कर्म्मणि जुङ्ग्यते। इति दुर्गादासः॥

जुगुप्सनं, क्ली, (गुप+स्वार्थे सन्+ल्युट्।) निन्दा। इति हेमचन्द्रः।२।१८५॥(निन्दाशीले, त्रि। तच्च "अनुदात्तेतश्च हलादेः।" ३। २। १४६। इति युच्॥)

जुगुप्सा, स्त्री, (गुप निन्दायाम्+सन्+भावे अ-स्ततष्टाप्।) निन्दा। इत्यमरः। १। ६। १३॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। ३। १७६।

"दोषेक्षणादिभिर्गर्हा जुगुप्सा विषयोद्भवा॥")

जुङ्गः, पुं, (जुगि+अच्।) वृद्धदारकः। इत्यमरः। २। ४। १३७॥ (यथास्य पर्य्यायाः।

"जुङ्गश्छगलाण्डत्री छगलान्त्रावेगी वृद्धदारकः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

जुङ्गकः, पुं, (जुङ्ग+स्वार्थे कन्।) वृद्धदारकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

जुङ्गा, स्त्री, (जुङ्ग+टाप्।) जुङ्गः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

जुङ्गितः, त्रि, (जुग इ त्यागे+कर्म्मणि क्तः।) त्यक्तः। इति व्याकरणम्॥

जुटकं, क्ली, (जुट् संहतौ+"इगुपधेति।" ३। १। १३५। इति कः। ततः संज्ञायां कन्।) जटा। इति शब्दरत्नावली॥

जुटिका, स्त्री, (जुटक+टाप्। टापि अत इत्वञ्च।) शिखा। इति शब्दरत्नावली॥ झुँटी इति टिकी। इति च भाषा॥ (यथा, आह्निकतत्त्वधृतब्रह्मपुराणवचनम्।

"जुटिकाञ्च ततो बद्धा ततः कर्म्म समारभेत्॥")

जुड़, क नोदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क, जोड़यति। नोदः प्रेरणम्। इति दुर्गादासः॥

जुड़, श गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) श, जुड़ति जोड़िता। इति दुर्गादासः॥

जुड़, शि बन्धे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) शि, जुड़ति अजुड़ीत्। तामुच्छ्रलतापन्नान् प्रश्लेन जुड़त्यसौ। जुजोड़। इति दुर्गादासः॥

जुत, ऋ ङ दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) ऋ, अजुजोतत्। ङ, जोतते। इति दुर्गादासः॥

जुन, श गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं सकं-सेट्।) श, जुनति जोनिता। इति दुर्गादासः॥

जुर्व्व, ई वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) हस्वी। जूः जुरौ जुरः। ई, जूर्णः। इति दुर्गादासः॥

जुल, क पिषि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क, जोलयति। पिषि चूर्णीकरणे। इति दुर्गादासः॥

जुष, कि तर्के। तृप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-सकं-अकं च-सेट्।) कि, जोषयति जोषत्यन्यगुणं सुधीः। तर्कयतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

जुष, श ङ ई ञि मुदि। सेवे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-आत्मं अकं-सकं च-सेट्।) पञ्चमस्वरी। श ङ, जुषते। ई ञि, जुष्टोऽस्ति। मुदि हर्षे। इति दुर्गादासः॥

जुष्ककः, पुं, (जुष्+कक्। ततः संज्ञायां कन्।) यूषः। इति शब्दचन्द्रिका॥

जुष्टं, क्ली, (जुष्यते स्म इति। जुष+क्तः।) उच्छिष्टम्। सेविते, त्रि। इति मेदिनी। टे, १५॥ (यथा, भट्टिः। १। ४।
"पुण्यो महाब्रह्मसमूहजुष्टः
सन्तर्पणो नाकसदां वरेण्यः॥")

जुष्यः, त्रि, (जुष्+कर्म्मणि क्यप्।) सेव्यः। इति मुग्धबोधम्॥

जुहुवाणः, पुं, (हूयते इति। हु+कर्म्मणि कानच्।) कठिनहृदयः। अग्निः। वृक्षः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

जुहूः, स्त्री, (जुहोत्यनया। इति हु+"हुवः श्लुवच्च।" उणां। २।६०। इति क्विप् निपातनात् दीर्घत्वं द्वित्वञ्च।) पलाशकाष्ठनिर्म्मितार्द्धचन्द्राकृतियज्ञपात्रम्। जुहोत्यनया जुहूः। इत्यमरभरतौ॥ (यथा, ऋग्वेदे। १। ७६। ५।
"अग्ने! मन्द्रया जुह्वा यजस्व॥")

जुहूराणः, पुं, (जुह्वं राणति इति। "कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्।) अग्निः। अध्वर्य्युः। इति विश्वः॥ चन्द्रः! इत्युणादिकोषः॥

जुहूवान्, [त्] पुं, (जुहूः पात्रं होमक्रियोद्देश्यतयास्त्यस्मिन्। जुहू+मतुप निपातनात् मस्य वत्वम्।) अग्निः। इति शब्दरत्नावली॥

जूः, स्त्री, (जु+"क्विब्वचिप्रच्छीति।" उणां। २। ५७। क्विप् दीर्घश्च।) आकाशः। सरस्वती। पिशाची। जवनम्। इति शब्दरत्नावली॥ त्वरागमनम्। गमनम्। इति मेदिनी। जे, २॥

जूटः, पुं, (जट सङ्घाते+अच् निपातनादूत्वागमे साधुः।) शिवजटा। इत्यमरटीकायां भरतः। जटा। इति शब्दरत्नावली॥

जूटकं, क्ली, (जूट+स्वार्थे कन्।) केशबन्धः। जटा। इति भूरिप्रयोगः॥

जूतिः, स्त्री, (जु वेगे+"ऊतियूतिजूतीति।" ३।३।९७। इति क्तिन् निपातनात् दीर्घत्वञ्च।) वेगः। इत्यमरः। ३। २। ३६॥ (यथा, अथर्व्ववेदे। १३। २। १३।
"तं समाप्नोति जूतिभिः॥")

जूतिका, स्त्री, (जूत्या कायतीति। कै+कः। तत टाप्।) कर्पूरभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥

जूर, ङ य ई ज्यानौ। वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-आत्मं-अकं-सकं-च-सेट्।) दीर्घी। ङ य, जूर्य्यते। ई, जूर्णः। ज्यानिर्गतवद्धयोभावः। इति दुर्गादासः॥

जूर्णाख्यः, पुं, (जूर+क्तः। जूर्णं इति आख्या यस्य।) तृणविशेषः। उलू इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। सूच्यग्रः २ स्थूलकः ३ दर्भः ४ खरच्छदः ५। इति रत्नमाला॥ उलूकम् ६ उलपः ७। इति केचित्॥

जूर्णाह्वयः, पुं, (जूर्णं इति आह्वयः आख्या यस्य।) देवधान्यम्। इति हेमचन्द्रः॥

जूर्णिः, स्त्री, (ज्वर+"वीज्याज्वरिभ्यो निः।" उणां। ४। ४८। इति निः। "ज्वरत्वरेति।" ६। ४। २०। इत्यूट् च।) वेगः। इत्युणादिकोषः॥ आदित्यः। देहः ब्रह्मा। ज्वरः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

जूर्त्तिः, स्त्री, (ज्वर्+भावे क्तिन्। "ज्वरत्वरेत्यादिना" ऊट् च।) ज्वरः। इत्यमरः। ३।२।३६॥

जूष, ष वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट्।) षष्ठस्वरी। ष, जूषति जूषते। परस्मैपदीत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

जूषं, क्ली, पुं, (यूष+पृषोदरात् साधुः।) यूषम्। मुद्गादिक्वाथरसः। इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः॥

जूषणं, क्ली, (जूष्यतेऽनेनेति। जूष+करणे ल्युट्।) वृक्षविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ धाइफुल इति भाषा॥

जृ, न्यक्कारे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट्।) न्यक्कारस्तिरस्करणम्। जरति शत्रुं शूरः। इति दुर्गादासः॥

जृभ, इ ङ जृम्भे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) सप्तमस्वरी। इ, जृम्भति। ङ, जृम्भते। इति दुर्गादासः॥

जृभ, ङ ई जृम्भे। गात्रशैथिल्य इति यावत्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) ङ, जर्भते। ई, जृब्धः। इति दुर्गादासः॥

जृम्भः, पुं क्ली, (जृम्भ+भावे घञ्।) मुखादिविकाशः। हाइ इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। जृम्भणम् २ जृम्भा ३ जृम्भिका ४। इति शब्दरत्नावली॥ जम्भा ५ जम्भका ६। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य लक्षणं यथा, सुश्रुते। ३। ४।
"निद्रार्त्तस्येव यस्येह तस्य तन्द्रा विनिर्द्दिशेत्
पीत्वैकमनिलोच्छ्वासमुद्वेष्टन् विवृताननः।
यन्मुञ्चति सनेत्रास्रं स जृम्भ इति संज्ञितः।"
"जृम्भात्यर्थं समीरणात्।" इति वैद्यकम्।
"क्षुत्क्षुतपतनजृम्भेषु जीवोत्तिष्ठाङ्गुलिध्वनिः।
अवश्यमेव कर्त्तव्यश्चान्यथा तद्वधी भवेत्।"
इति कर्म्मलोचनम्।)
विकाशः। स्फारितः। इति शब्दरत्नावली। (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये। ४। २८। "एताश्च शं
मुकुलजम्ममधुपावलीरणितमुखरा जृम्भारा
भरविगलन्मकरन्दद्रुदिनाः कुसुमसुरभयः।"

जृम्भणं, क्ली, (जृम्भ+भावे ल्युट्।) जृम्भः। इत्यमरः। १। ७। ३५॥ (यथा, सुश्रुते। ३। ४।
"इन्द्रियार्थेष्वसंप्राप्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः।"

जृम्भा, स्त्री, (जृम्भ+भावे घञ्। ततष्टाप्।) जृम्भः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, देवी भागवते। १। १५। ६१।
"तुष्टिः पुष्टिः क्षमा लज्जा जृम्भा तन्द्रा च
शक्तयः।")

जृम्भिका, स्त्री, (जृम्भा+स्वार्थे कन् टापि अ इत्वञ्च।) जृम्भः। इति शब्दरत्नावली (निद्रावेगधारणजनितरोगविशेषः। यथा, वाभ सूत्रस्थाने चतुर्थेऽध्याये।
"निद्राया मोहमूर्द्धाक्षिगौरवालस्यजृम्भिकाः
अङ्गमर्द्दश्च तत्रेष्टः स्वप्नः संवाहनानि च।"
जृम्भ+णिच्+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्
जृम्भणकारकोऽस्त्रविशेषः। यथा, महाभारते ५। ६। ५२।
"अहजंस्ते महासत्त्वा जृम्भिका हस्तनाशिनीम्।")

जृम्भितं, क्ली, (जृभि+भावे क्तः।) विचेष्टितम् प्रवृद्धम्। जृम्भा। स्फुटितम्। इति हेमचन्द्रः (यथा, कथासरित्सागरे। २६। ८६।
"अहो किमेतदाश्चर्य्यमायाडम्बरजृम्भितम्।"
स्त्रीणां करणम्। इति मेदिनी। ते, ११२।

जृम्भिणी, स्त्री, (जृभि+णिनिः।) एलापर्णी इति शब्दचन्द्रिका॥ (एलापर्णीशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः॥)

जॄ, इर् ष म य ज्याने। इति कविकल्पद्रुमः (दिवां-परं-अकं-अनिट्।) इर्, अजरत् अज रीत्। ष, जरा। म, जरयति। य, जीर्य्यति ज्यानं गतवद्धयोभावः। इति दुर्गादासः।

जॄ, णि कि ज्याने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्यां चुरां पक्षे भ्वां-च-परं-अकं-सेट्।) णि, जृणा जीर्णः जीर्णिः। कि, जारयति जरति। इ दुर्गादासः॥

जेता, [ऋ] त्रि, (जयतीति। जि+तृच्। जयशीलः। तत्पर्य्यायः। जिष्णुः २ जित्वरः जेत्रः ४। इत्यमरः। २। ८। ७७॥ (यथा रघुः। १२। ८९।
"जेतारं लोकपालानां स्वमुखैरर्चितेश्वरम्।"

विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४९। ९९।
"अमृत्युर्विजयो जेता विश्वयोनिः पुनर्वसुः॥")

[जेन्]ताकः, पुं, स्वेदविशेषः। यथा, "अथ जेन्ताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत पूर्व्वस्यां दिशि उत्तरस्यां वा गुणवति प्रशस्तभूमिभागे देशे कृष्णमधुरमृत्तिके सुवर्णवर्णमृत्तिके वा नदीपरीवापपुष्करिण्यादीनां जलाशयानामन्यतमस्य कूले दक्षिणे पश्चिमे वा सूपतीर्थे समसुविभक्तभागे देशे सप्ताष्टौ वा अरत्नीः प्रक्रम्य उदकात् प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वा अभिमुखतीर्थं कूटागारं कारयेत्। उत्सेधविस्तारतः परमरत्नीः षोड़शासमन्तात् संवृतं मृत्कर्म्मसम्पन्नमनेकवातायनम्। अस्य च कूटागारस्यान्तः समन्ततो भित्तिमरत्निविस्तारोत्सेधां पिण्डिकां कारयेत् आकवाटात्। मध्ये चास्य च कूटागारस्य चतुष्किष्कुमात्रं द्विपुरुषप्रमाणं मृण्मयं कन्दुसंस्थानं बहुसूक्ष्मच्छिद्रं अङ्गारकोष्ठकस्तम्भं सपिधानं कारयेत्। तच्च खादिराणामाश्वकर्णिकानां वा मेध्येन काष्ठेनापूरयित्वा प्रदीपयेत्। स यदा जानीयात् साधु दग्धानि काष्ठानि गतधूमानि अथ तप्तं केवलमग्निना तदग्निगृहं स्वेदयोग्येन चोष्मणा युक्तमिति। तत्रैनं वातहराभ्यक्ताभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं प्रवेशयेत् प्रवेशयंश्चैनमनुशिष्यात् सौम्य! प्रविश कल्याणायारोग्याय चेति प्रविश्य चैनां पिण्डिकामधिरुह्य पार्श्वापरपार्श्वाभ्यां यथासुखं शयीथाः। न च त्वया स्वेदमूर्च्छापरीतेनापि सता पिण्डिकेषा मोक्तव्या आप्राणोच्छ्वासात् भ्रश्यमानो ह्यतः पिण्डिकावकाशात् द्वारमधिगच्छन् स्वेदमूर्च्छापरीततया सद्यः प्राणान् जह्याः तस्मात् पिण्डिकां न कथञ्चन मुञ्चेथाः। स यदा जानीयाद्विगताभिष्यन्दमात्मानं सम्यक् प्रस्रुतस्वेदपिच्छं सर्व्वस्रोतोविमुक्तं लघुभूतमपगतविबन्धस्तम्भसुप्तिगौरववेदनमिति ततस्तां पिण्डिकामनुवसन् द्वारं प्रपद्येत निष्क्रम्य च न सहसा चक्षुषोः परिपालनार्थं शीतमुदकं स्पृशेत्। अपगतक्लमसन्तापस्तु मुहूर्त्तात् सुखोष्णेन वारिणा यथान्यायं परिषिक्तोऽश्नीयात्।" इति चरकः॥

[जे]मनं, क्ली, (जिमु भक्षणे + भावे ल्युट्।) भोजनम्। इत्यमरः। २। ९। ५६॥

[जेय]ः, त्रि, (जीयते इति। जि जये + "अचो यत्।" ३। १। ९७। इति कर्म्मणि यत्।) जेतव्यमात्रकम्। इत्यमरः। २। ८। ७४॥ (यथा, मार्कण्डेये। २७। १२।
"तस्मात् कामादयः पूर्व्वं जेयाः पुत्त्र! महीभुजा।
तज्जये हि जयोऽवश्यं राजा नश्यति तैर्ज्जितः॥")

[जे]ष, ऋ ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) ऋ, अजिजेषत्। ङ, जेषते जिजेषे। इति दुर्गादासः॥

[जे]ह, ङ ऋ यत्ने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) ङ, जेहते जिजेहे। ऋ, अजिजेहत्। इति दुर्गादासः॥

जै, क्षये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-अनिट्।) जायति। इति दुर्गादासः॥

जैत्रं, क्ली, (रोगजयात् जेतृ। तदेव। "प्रज्ञादिभ्यश्च।" ५। ४। ३८। इत्यण्।) औषधम्। इति राजनिर्घण्टः॥

जैत्रः, त्रि, (जेतैव। जेतृ + प्रज्ञादित्वादण्।) जेता। इत्यमरः। ३। ८। ७४॥ (यथा, माघे। ३। ६१।
"शरीरिणा जैत्रशरेण यत्र
निःशङ्कमूषे मकरध्वजेन॥")
पारदे, पुं। इति राजनिर्घण्टः॥

जैत्ररथः, पुं, (जैत्रो जयशीलो रथो यस्य।) जयशीलः। इति हलायुधः॥

जैत्री, स्त्री, (जयति रोगादिनाशकतया सर्व्वोत्कर्षेण वर्त्तते इति। जि + तृच्। ततः स्वार्थे अण् ततः स्त्रियां ङीप्।) जयन्तीवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

जैनः, पुं, (जिन एव। यद्वा, जिन उपास्यदेवतास्येति। जिन् + अण्।) जिनोपासकः। बौद्धः। इति हलायुधः॥ (धर्म्मक्षेत्रेऽस्मिन् भारतवर्षे प्रचलितेषु विविधेषु धर्म्मेषु जिनधर्म्म एव श्रेष्ठतम इति जैनाः प्रवदन्ति। एषामुपास्यदेवता जिनः। ते तु श्वेताम्बरदिगम्बरभेदेन द्विविधाः। श्वेताम्बरास्तु प्रायश आश्रमिणः। अधुना नानाशाखासु विभक्ताः समभवन्। दिगम्बरास्तु प्रायशो निर्ग्रन्थाः। एतेषां यन्मतं तत् सर्व्वदर्शनसंग्रहात् प्रदर्श्यते। यथा,—
"ननु न कश्चित् पुरुषविशेषः सर्व्वज्ञपदवेदनीयः प्रमाणपञ्चतिमध्यास्ते सद्भावग्राहकस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्रानुपलम्भात् तथाचोक्तं तौतातितैः।
सर्व्वज्ञो दृश्यते तावन्नेदानीमस्मदादिभिः।
दृष्टो न चैकदेशोऽस्ति लिङ्गं वा योऽनुमापयेत्॥
न चागमविधिः कश्चिन्नित्यसर्व्वज्ञबोधकः।
न च तत्रार्थवादानां तात्पर्य्यमपि कल्प्यते॥
न चान्यार्थप्रधानैस्तैस्तदस्तित्वं विधीयते।
न चानुवदितुं शक्यः पूर्व्वमन्यैरबोधितः॥
अनादेरागमस्यार्थो न च सर्व्वज्ञ आदिमान्।
कृत्रिमेण त्वसत्येन स कथं प्रतिपाद्यते॥
अथ तद्वचनेनैव सर्व्वज्ञोऽन्यैः प्रतीयते।
प्रकल्प्येत कथं सिद्धिरन्योन्याश्रययोस्तयोः॥
सर्व्वज्ञोक्ततया वाक्यं सत्यं तेन तदस्तिता।
कथं तदुभयं सिध्येत् सिद्धमूलान्तरादृते॥
असर्व्वज्ञप्रणीतात्तु वचनान्मूलवर्ज्जितात्।
सर्व्वज्ञमवगच्छन्तस्तद्वाक्योक्तं न जानते॥
सर्व्वज्ञसदृशं किञ्चिद्यदि पश्येम सम्प्रति।
उपमानेन सर्व्वज्ञं जानीयाम ततो वयम्॥
उपदेशोऽपि बुद्धस्य धर्म्माधर्म्मादिगोचरः।
अन्यथा नोपपद्येत सार्व्वज्ञ्यं यदि नाभवत्॥
इत्यादि॥
अत्र प्रतिविधीयते यदभ्यधायि सद्भावग्राहकस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्रानुपलम्भादिति तदयुक्तं तत्सद्भावावेदकस्यानुमानादेः सद्भावात्। तथाहि कश्चिदात्मा सकलपदार्थसाक्षात्कारी तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययत्वात् यद्यद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययं तत्तत्साक्षात्कारि यथा अपगततिमिरादिप्रतिबन्धं लोचनविज्ञानं रूपसाक्षात्कारि। तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययश्च कश्चिदात्मा तस्मात् सकलपदार्थसाक्षात्कारीति। न तावदशेषार्थग्रहणस्वभावत्वमात्मनोऽसिद्धं चोदनाबलान्निखिलार्थज्ञानात् नोत्पत्त्यन्यथानुपपत्त्या सर्व्वमनेकान्तात्मकं सत्त्वादिति व्याप्तिज्ञानोत्पत्तेश्च। चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवं जातीयकमर्थमवगमयतीत्येवंजातीयकैरध्वरमीमांसागुरुभिर्विधिप्रतिषेधविचारणानिबन्धनं सकलार्थविषयज्ञानं प्रतिपद्यमानैः सकलार्थग्रहणस्वभावकत्वमात्मनोऽभ्युपगतम्। न चाखिलार्थप्रतिबन्धकावरणप्रक्षयानुपपत्तिः सम्यग्-दर्शनादित्रयलक्षणस्यावरणप्रक्षयहेतुभूतस्य सामग्रीविशेषस्य प्रतीतत्वात् अनया मुद्रयापि क्षुद्रोपद्रवा विद्राव्याः।

नन्वावरणप्रक्षयवशादशेषविषयं विज्ञानं विशदं मुख्यप्रत्यक्षं प्रभवतीत्युक्तं तदयुक्तं तस्य सर्व्वज्ञस्यानादिमुक्तत्वेनावरणस्यैवासम्भवादिति चेत्तन्न अनादिमुक्तत्वस्यैवासिद्धेर्न सर्व्वज्ञोऽनादिमुक्तः मुक्तत्वादितरमुक्तवत् बद्धापेक्षया च मुक्तव्यपदेशः तद्रहिते चास्याप्यभावः स्यादाकाशवत्। नन्वनादेः क्षित्यादिकार्य्यपरम्परायाः कर्तृत्वेन तत्सिद्धिः तथाहि क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्य्यत्वाद्घटवदिति तदप्यसमीचीनं कार्य्यत्वस्यैवासिद्धेः। न च सावयवत्वेन तत्साधनमित्यभिधातव्यं यस्मादिदं विकल्पजालमवतरति सावयवत्वं किमवयवसंयोगित्वं अवयवसमवायित्वं अवयवजन्यत्वं समवेतद्रव्यत्वं सावयवबुद्धिविषयत्वं वा। न प्रथमः आकाशादावनैकान्त्यात्। न द्वितीयः सामान्यादौ व्यभिचारात्। न तृतीयः साध्याविशिष्टत्वात्। न चतुर्थः विकल्पयुगलानलग्रहणलत्वात् समवायसम्बन्धमात्रवद्द्रव्यत्वं समवेतद्रव्यत्वमन्यत्र समवेतद्रव्यत्वं वा विवक्षितं हेतूक्रियते। आद्ये गगनादौ व्यभिचारः तस्यापि गुणादिसमवायवत्त्वद्रव्यत्वयोः सम्भवात्। द्वितीये साध्याविशिष्टता अन्यशब्दार्थेषु समवायकारणभूतेष्ववयवेषु समवायस्य साधनीयत्वात्। अभ्युपगम्यैतदभाणि वस्तुतस्तु समवाय एव न समस्ति प्रमाणाभावात्। नापि पञ्चमः आत्मादिनानैकान्त्यात्तस्य सावयवबुद्धिविषयत्वेऽपि कार्य्यत्वाभावात्। न च निरवयवत्वेऽप्यस्य सावयवार्थसम्बन्धेन सावयवबुद्धिविषयत्वमौपचारिकमित्येष्टव्यं निरवयवत्वे व्यापित्वविरोधात् परमाणुवत्। किञ्च किमेकः कर्त्ता साध्यते किं वा स्वतन्त्रः प्रथमे प्रासादादौ व्यभिचारः स्थपत्यादीनां बहूनां

प्ररुषार्था तत्र कर्तृत्वोपलम्भादनेनैव सकलजग-ज्जननोत्पत्तावितरवैयर्थ्यञ्च । तदुक्तं वीत-रागस्तुतौ ।

कर्त्तास्ति नित्यो जगतः स चैकः
स सर्व्वगः सन् स्ववशः स सत्यः ।
इमाः कुहेवाः कुविडम्बनाः स्यु-
स्तेषां न येषामनुशासकस्त्वम् ॥ इति ॥

अन्यत्रापि ।

कर्त्ता न तावदिह कोऽपि यथेच्छया वा
दृष्टोऽन्यथा कटकृतावपि तत्प्रसङ्गः ।
कार्य्यं किमत्र भवतापि च तक्षकाद्यै-
राहत्य च त्रिभुवनं पुरुषः करोतीति ॥

तस्मात् प्रागुक्तकारणत्रितयबलादावरणप्रक्षये सार्व्वज्ञ्यं युक्तम् । न चास्योपदेष्ट्रन्तराभावात् सम्यग्दर्शनादित्रितयानुपपत्तिरिति भणनीयं पूर्व्वसर्व्वज्ञप्रणीतागमप्रभवत्वादसुष्याशेषार्थज्ञा-नस्य । नचान्योन्याश्रयतादिदोषः आगमसर्व्वज्ञ-परम्परया बीजाङ्कुरवदनादित्वाङ्गीकारादि-त्यलम् ।

रत्नत्रयपदवेदनीयतया प्रसिद्धं सम्यग्दर्शनादि-त्रितयमर्हत्प्रवचनसङ्ग्रहपरे परमागमसारे प्ररू-पितं सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग इति । विवृतञ्च योगदेवेन येन रूपेण जीवा-द्यर्थो व्यवस्थितस्तेन रूपेणार्हता प्रतिपादिते तत्त्वार्थे विपरीताभिनिवेशरहितत्वाद्यपर-पर्य्यायं श्रद्धानं सम्यग्दर्शनं तथा च तत्त्वार्थ-सूत्रं तत्त्वार्थे श्रद्धानं सम्यग्दर्शनमिति ।

अन्यदपि ।

रुचिर्जिनोक्ततत्त्वेषु सम्यक् श्रद्धानमुच्यते ।
जायते तन्निसर्गेण गुरोरधिगमेन वेति ॥

परोपदेशनिरपेक्षमात्मस्वरूपं निसर्गः व्याख्या-नादिरूपपरोपदेशजनितं ज्ञानमधिगमः । येन स्वभावेन जीवादयः पदार्थाः व्यवस्थिताः तेन स्वभावेन मोहसंशयरहितत्वेनावगमः सम्यग्-ज्ञानम् । यथोक्तम् ।

यथावस्थिततत्त्वानां संक्षेपाद्विस्तरेण वा ।
योऽवबोधस्तमत्राहुः सम्यग्ज्ञानं मनीषिणः ॥
इति ॥

तज्ज्ञानं पञ्चविधं मतिश्रुतावधिमनःपर्य्याय-केवलभेदेन । तदुक्तम् मतिश्रुतावधिमनःपर्य्याय-केवलानि ज्ञानमिति । अस्यार्थः ज्ञानावरण-क्षयोपशमे सति इन्द्रियमनसी पुरस्कृत्य व्यापृतः सन् यथार्थं मनुते सा मतिः । ज्ञानावरण-क्षयोपशमे सति मतिजनितं स्पष्टं ज्ञानं श्रुतम् । असम्यग्दर्शनादिगुणजनितक्षयोपशमनिमित्त-मवच्छिन्नविषयं ज्ञानमवधिः । ईर्ष्यान्तराय-ज्ञानावारणक्षयोपशमे सति परमनोगत-स्यार्थस्य स्फुटं परिच्छेदकं ज्ञानं मनःपर्य्यायः । तपःक्रियाविशेषान् यदर्थं सेवन्ते तपस्विनस्तज्-ज्ञानमन्यज्ञानसंस्पृष्टं केवलम् । तत्राद्यं परोक्षं प्रत्यक्षमन्यत् । तदुक्तम्

विज्ञानं स्वपराभासि प्रमाणं वाधवर्ज्जितम् ।
प्रत्यक्षञ्च परोक्षञ्च द्विधा मेयविनिश्चयादिति ॥

अन्तर्गणिकभेदस्तु सविस्तरस्तत्रैवागमेऽव-गन्तव्यः । संसरणकर्म्मोच्छित्तावुद्यतस्य श्रद्ध-धानस्य ज्ञानवतः पापगमनकारणक्रियानिवृत्तिः सम्यक्चारित्रम् । तदेतत् सप्रपञ्चमुक्तमर्हता ।

सर्व्वथावद्ययोगानां त्यागश्चारित्रमुच्यते ।
कीर्त्तितं तदहिंसादिव्रतभेदेन पञ्चधा ॥
अहिंसासूनृतास्तेयब्रह्मचर्य्यापरिग्रहाः ॥
न यत्प्रमादयोगेन जीवितव्यपरोपणम् ।
चराणां स्थावराणाञ्च तदहिंसाव्रतं मतम् ॥
प्रियं पथ्यं वचस्तथ्यं सूनृतं व्रतमुच्यते ।
तत्तथ्यमपि नो तथ्यमप्रियञ्चाहितञ्च यत् ॥
अनादानमदत्तस्यास्तेयव्रतमुदीरितम् ।
वाह्याः प्राणा नृणामर्थो हरता तं हता हि ते ॥
दिव्यौदरिककामाणां कृतानुमतकारितैः ।
मनोवाक्कायतस्त्यागो ब्रह्माष्टादशधा मतम् ॥
सर्व्वभावेषु मूर्च्छायास्त्यागः स्यादपरिग्रहः ।
यदसत्स्वपि जायेत मूर्च्छया चित्तविप्लवः ॥
भावनाभिर्भावितानि पञ्चभिः पञ्चधा क्रमात् ।
महाव्रतानि लोकस्य साधयन्त्यव्ययं पदमिति ॥
भावनापञ्चकप्रपञ्चनञ्च प्ररूपितम् ।
हास्यलोभभयक्रोधप्रत्याख्यानैर्निरन्तरम् ।
आलोच्यभाषणेनापि भावयेत् सूनृतं व्रतम् ॥
इत्यादिना ॥

एतानि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मिलि-तानि मोक्षकारणं न प्रत्येकं यथा रसायन-ज्ञानं श्रद्धानावरणानि सम्भूय रसायनफलं साधयन्ति न प्रत्येकम् ।

अत्र संक्षेपतस्तावज्जीवाजीवाख्ये द्वे तत्त्वे स्तः तत्र बोधात्मको जीवः अबोधात्मकस्त्व-जीवः । तदुक्तं पद्मनन्दिना ।

चिदचिद्द्वे परे तत्त्वे विवेकस्तद्विवेचनम् ।
उपादेयमुपादेयं हेयं हेयञ्च कुर्व्वतः ॥
हेयं हि कर्त्तृरागादि तत्कार्य्यमविवेकिनः ।
उपादेयं परं ज्योतिरुपयोगैकलक्षणमिति ॥

सहजचिद्रूपपरिणतिं स्वीकुर्व्वाणे ज्ञानदर्शने उपयोगः स परस्परप्रदेशानां प्रदेशबन्धात् कर्म्मणैकीभूतस्य आत्मनोऽन्यत्वप्रतिपत्तिकारणं लक्षणं भवति । सकलजीवसाधारणं चैतन्यमुप-शमक्षयक्षयोपशमवशादौपशमिकक्षायात्मक-क्षयौपशमिकभावेन कर्म्मोदयवशात् कलुषा-न्याकारेण च परिणतजीवपर्य्यायजीवविवक्षायां स्वरूपं भवति । यदवोचद्वाचकाचार्य्यः औप-शमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वत-मौदयिकपारिणामिकौ चेति । अनुदयप्राप्ति-रूपे कर्म्मण उपशमे सति जीवस्योत्पद्यमान-भावः औपशमिकः यथा पङ्के कलुषतां कुर्व्वति कतकादिद्रव्यसम्बन्धादधः पतिते जलस्य स्वच्छता । कर्म्मणः क्षयोपशमे सति जायमानो भावः क्षायिकः यथा मोक्षः । उभयात्मा भावो मिश्रः यथा जलस्यार्द्धस्वच्छता । कर्म्मो-दये सति भवन् भाव औदयिकः । कर्म्मोपश-मादनपेक्षः सहजो भावश्चेतनत्वादिः पारि-णामिकः । तदेतत् सत्त्वं यथासम्भवं भव्य-भव्यस्य वा जीवस्य तत्त्वं स्वरूपमिति सूत्रार्थः तदुक्तं स्वरूपसम्बोधने ।

ज्ञानाद्भिन्नो न चाभिन्नो भिन्नाभिन्नः कथञ्च
ज्ञानं पूर्व्वापरीभूतं सोऽयमात्मेति कीर्त्तितः ।
इति ।

ननु भेदाभेदयोः परस्परपरिहारेणावस्थान-दन्यतरस्यैव वास्तवत्वादुभयात्मकत्वमयुक्तमि-त्येतदयुक्तं वाधे प्रमाणाभावात् अनुपलम्भो हि बाधकं प्रमाणं न सोऽस्ति समस्तेषु वस्तुष्वनेका-रुपात्मकत्वस्य स्याद्वादिनो मते सुप्रसिद्धत्वा-दित्यलम् ।

अपरे पुनर्जीवाजीवयोरपरं प्रपञ्चमाचक्ष जीवाकाश-धर्म्माधर्म्म-पुद्गलास्तिकायभेदात् । एतेषु पञ्चसु तत्त्वेषु कालत्रयसम्बन्धितया स्थिति व्यपदेशः अनेकप्रदेशत्वेन शरीरवत् कायव्य-देशः । तत्र जीवा द्विविधाः संसारिणो मुक्ता भवाद्भवान्तरप्राप्तिमन्तः संसारिणः । ते द्विविधाः समनस्का अमनस्काश्च तत्र संज्ञि-समनस्काः शिक्षाक्रियालापग्रहणरूपा सं तद्विधुरास्त्वमनस्काः । ते चामनस्का द्विवि त्रसस्थावरभेदात् तत्र द्वीन्द्रियादयः शङ्खगण्ड-लकप्रभृतयश्चतुर्व्विधास्त्रसाः पृथिव्यप्तेजोवायुव-स्पतयः स्थावराः । तत्र मार्गगतधूलिः पृथि इष्टकादिः पृथिवीकायः पृथिवी कायत्वेन ये गृहीता स पृथिवीकायकः पृथिवीं कायत्वे यो ग्रहीष्यति स पृथिवीजीवः । एवमन्यरा-ष्वपि भेदचतुष्टयं योज्यम् । तत्र पृथिव्यां कायत्वेन गृहीतवन्तो ग्रहीष्यन्तश्च स्थाव गृह्यन्ते न पृथिव्यादिपृथिवीकायादयः ते जीवत्वात् । ते च स्थावराः स्पर्शनैकेन्द्रिया भवान्तरप्राप्तिविधुरा मुक्ताः धर्म्माधर्म्माकाशा-स्तिकायास्ते एकत्वशालिनो निष्क्रियाश्च द्रव्य-देशान्तरप्राप्तिहेतुः । तत्र धर्म्माधर्म्मौ प्रसि आलोकेनाविच्छिन्ने नभसि लोकाकाशपदवे नीये सर्व्वत्रावस्थितिगतिस्थित्युपग्रहो धर्म्माधर्म्म-योरुपकारः अतएव धर्म्मास्तिकायः प्रवृत्त्यनु-मेयः अधर्म्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः । अन्यवस्तुप्र-देशमध्येऽन्यस्य वस्तुनः प्रवेशोऽवगाहः तदा-काशकृत्यम् । स्पर्शरसवर्णवन्तः पुद्गलाः ते च द्विविधाः अणवः स्कन्धाश्च । भोक्तुमशक्या अणव द्व्यणुकादयः स्कन्धाः । तत्र द्व्यणुकादिस्कन्ध-भेदादण्वादिरुत्पद्यते अण्वादिसंघातात् द्व्यणु-कादिरुत्पद्यते कश्चिद्भेदसंघाताभ्यां स्कन्धोत्पत्ति अतएव पूरयन्ति गलन्तीति पुद्गलाः । काल-स्यानेक-प्रदेशत्वाभावेनाऽस्तिकायत्वाभावेऽपि द्रव्यत्वमस्ति तल्लक्षणयोगात् तदुक्तं गुणपर्य्याय-वद्द्रव्यमिति । द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः यथा जीवस्य ज्ञानत्वादिसामान्यरूपाः पुद्गलस्य रूपत्वादिसामान्यस्वभावाः धर्म्माधर्म्माकाश-कायानां यथासम्भवं गतिस्थित्यवगाहहेतुत्वादि

सामान्यानि गुणाः। तस्य द्रव्यस्योक्तरूपेण भवनमुत्पादः तद्भावः परिणामः पर्य्याय इति पर्य्यायाः यथा जीवस्य घटादिज्ञानसुखक्लेशादयः पुद्गलस्य मृत्पिण्डघटादयः धर्म्मादीनां गत्यादिविशेषाः अतएव षट् द्रव्याणीति प्रसिद्धिः।

केचन सप्त तत्त्वानीति वर्णयन्ति तदाह जीवाजीवास्रव-बन्ध-संवर-निर्जर-मोक्षास्तत्त्वानीति। तत्र जीवाजीवौ निरूपितौ आस्रवो निरूप्यते। औदारिकादिकायादिचलनद्वारेणात्मनश्चलनं योगपदवेदनीयमास्रवः यथा सलिलावगाहिद्वारं नद्यास्रवणं कारणत्वादास्रव इति निगद्यते तथा योगप्रणाड़िकया कर्म्मास्रवतीति स योग आस्रवः। यथा आर्द्रं वस्त्रं समन्ताद्वातानीतं रेणुजातमुपादत्ते तथा कषायजलार्द्र आत्मा योगानीतं कर्म्म सर्व्वप्रदेशैर्गृह्णाति यथा वा निष्टप्तायःपिण्डे जले क्षिप्ते अम्भः समन्तात् गृह्णाति तथा कषायोष्णो जीवो योगानीतं कर्म्म समन्तादादत्ते। कषति हिनस्त्यात्मानं कुगतिप्रापणादिति कषायः क्रोधो मानो माया लोभश्च स द्विविधः शुभाशुभभेदात्। तत्राहिंसादिः शुभः काययोगः सत्यमितहितभाषणादिः शुभो वाग्योगः। तदेतदास्रवभेदप्रभेदजातं कायवाङ्मनःकर्म्मयोगः स आस्रवः शुभः पुण्यस्य अशुभः पापस्येत्यादिना सूत्रसन्दर्भेण सरम्भमभाणि। अपरे त्वेवं मेनिरे आस्रवयति पुरुषं विषयेष्विन्द्रियप्रवृत्तिरास्रव इन्द्रियद्वारा हि पौरुषं ज्योतिर्व्विषयान् स्पृशद्रूपादिज्ञानरूपेण परिणमत इति।

मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषायवशाद्योगवशाच्चात्मा सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहिनामनन्तानन्तप्रदेशानां पुद्गलानां कर्म्मबन्धयोग्यानामादानमुपश्लेषणं यत् करोति स बन्धः। तदुक्तं सकषायत्वाज्जीवः कर्म्मभावयोग्यान् पुद्गलानादत्ते स बन्ध इति। तत्र कषायग्रहणं सर्व्वबन्धहेतूपलक्षणार्थम्। बन्धहेतून् पपाठ वाचकाचार्य्यः। मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाया बन्धहेतव इति। मिथ्यादर्शनं द्विविधं मिथ्याकर्म्मोदयात् परोपदेशानपेक्षं तत्त्वाश्रद्धानं नैसर्गिकमेकम् अपरं परोपदेशजम्। पृथिव्यादिषट्कायादानं षडिन्द्रियासंयमनञ्च अविरतिः। पञ्चसमितिगुप्तिष्वनुत्साहः प्रमादः। कषायः क्रोधादिः। तत्र कषायान्ताः स्थित्यनुभावबन्धहेतवः प्रकृतिप्रदेशबन्धहेतुर्योग इति विभागः। स चतुर्व्विध इत्युक्तं प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशास्तद्विधय इति यथा निम्बगुड़ादेस्तिक्तत्वमधुरत्वादिस्वभावः एवमावरणीयस्य ज्ञानदर्शनावरणत्वमादित्यप्रभोच्छेदकाम्भोधरवत् प्रदीपप्रभातिरोधायककुम्भवच्च सदसद्वेदनीयस्य सुखदुःखोत्पादकत्वमसिधारामधुलेहनवद्दर्शनमोहनीयस्य तत्त्वार्थाश्रद्धानकारित्वं दुर्ज्जनसङ्गवत् चारित्रे मोहनीयस्यासंयमहेतुत्वं मद्यमदवदायुषो देहबन्धकर्तृत्वं जलवत् नाम्नो विचित्रनामकारित्वं चित्रकवद्गोत्रस्योच्चनीचकारित्वं कुम्भकारवद्दानादीनां विघ्ननिदानत्वमन्तरायस्य स्वभावः कोशाध्यक्षवत्। सोऽयं प्रकृतिबन्धोऽष्टविधः द्रव्यकर्म्मावान्तरभेदमूलप्रकृतिवेदनीयः। तथावोचदुमास्वातिवाचकाचार्य्यः आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुर्नामगोत्रान्तराया इति तद्भेदश्च समग्रहात् पञ्चनवाष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्द्विपञ्चदशभेदा यथाक्रममिति। एतच्च सर्व्वं विद्यानन्दादिभिर्व्विवृतमिति विस्तरभयान्न प्रस्तूयते। यथा अजागोमहिष्यादिक्षीराणामेतावन्तमनेहसं माधुर्य्यस्वभावादप्रच्युतिस्थितिः तथा ज्ञानावरणादीनां मूलप्रकृतीनामादितस्तिसृणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटिकोट्यः परास्थितिरित्याद्युक्तं कालदुर्द्धानवत् स्वीयस्वभावादप्रच्युतिस्थितिः। यथा अजागोमोहिष्यादिक्षीराणां तीव्रमन्दादिभावेन स्वकार्य्यकरणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः तथा कर्म्मपुद्गलानां स्वकार्य्यकरणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः। कर्म्मभावपरिणतपुद्गलस्कन्धानामनन्तानन्तप्रदेशानामात्मप्रदेशानुप्रवेशः प्रदेशबन्धः। आस्रवनिरोधः संवरः। येनात्मनि प्रविशत् कर्म्म प्रतिषिध्यते स गुप्तिसमित्यादिः संवरः। संसारकारणाद्योगादात्मनो गोपनं गुप्तिः। सा त्रिविधा कायवाङ्मनोनिग्रहभेदात्। प्राणिपीड़ापरिहारेण सम्यगयनं समितिः सा ईर्य्याभाषादिभेदात् पञ्चधा। प्रपञ्चितञ्च हेमचन्द्राचार्य्यैः।

लोकातिवाहिते मार्गे चुम्बिते भास्वदंशुभिः।
जन्तुरक्षार्थमालोक्य गतिरीर्य्या मता सताम्॥
आपद्य रागतः सर्व्वजनीनं मितभाषणम्।
प्रिया वाचंयमानां सा भाषा समितिरुच्यते॥
द्विचत्वारिंशता भिक्षादोषैर्नित्यमदूषितम्।
मुनिर्य्यदन्नमादत्ते सैषणासमितिर्म्मता॥
आसनादीनि संवीक्ष्य प्रतिलक्ष्य च यत्नतः।
गृह्णीयान्निक्षिपेद्ध्यायेत् सादानसमितिः स्मृता॥
कफमूत्रमलप्रायैर्निर्ज्जन्तु जगतीतले।
यत्नाद्यदुत्सृजेत् साधुः सोत्सर्गसमितिर्भवेत्॥

अत एवास्रवः स्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवर इति निराहुः। तदुक्तमभियुक्तैः।

आस्रवो भवहेतुः स्यात् संवरो मोक्षकारणम्।
इतीयमार्हती मुष्टिरन्यदस्याः प्रपञ्चनम्॥

अर्ज्जितस्य कर्म्मणस्तपःप्रभृतिभिर्निर्ज्जरणं निर्ज्जराख्यं तत्त्वं चिरकालप्रवृत्तकषायकलापं पुण्यं सुखदुःखे च देहेन जरयति नाशयति केशोल्लुञ्चनादिकं तप उच्यते। सा निर्ज्जरा द्विविधा यथाकालौपक्रमिकभेदात् तत्र प्रथमा यस्मिन् काले यत् कर्म्म फलप्रदत्वेनाभिमतं तस्मिन्नेव काले फलदानाद्भवन्ती निर्ज्जरा कामादिपाकजेति च गीयते। यत् कर्म्म तपोबलात् स्वकामनयोदयावलिं प्रवेश्य प्रपद्यते तत् कर्म्मनिर्ज्जरा। यदाह।

संसारबीजभूतानां कर्म्मणां जरणादिह।
निर्ज्जरा संस्मृता द्वेधा सकामा कामनिर्ज्जरा॥
स्मृता सकामा यमिनामकामा त्वन्यदेहिनामिति॥

मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतूनां निरोधः अभिनवकर्म्माभावात् निर्ज्जराहेतुसन्निधानेनार्ज्जितस्य कर्म्मणो निरसनादात्यन्तिककर्म्ममोक्षणं मोक्षः बन्धहेतुभवहेतुनिर्ज्जराभ्यां कृत्स्नकर्म्मविप्रमोक्षणं मोक्ष इति तदनन्तरमूर्द्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् यथा हस्तदण्डादिभ्रमिप्रेरितं कुलालचक्रमुपरतेऽपि तस्मिन् तद्बलादेवा-संस्कारक्षयं भ्रमति तथा भवस्थेनात्मना अपवर्गप्राप्तये बहुशो यत् कृतं प्रणिधानं मुक्तस्य तदभावेऽपि पूर्व्वसंस्कारादालोकान्तं गमनमुपपद्यते यथा वा मृत्तिकालेपकृतमलाबुद्रव्यं जलेऽधःपतति पुनरपेतमृत्तिकाबन्धमूर्द्ध्वं गच्छति तथा कर्म्मरहित आत्मा असङ्गत्वादूर्द्ध्वं गच्छति बन्धच्छेदादेरण्डबीजवच्चोर्द्ध्वगतिस्वभावाच्चाग्निशिखावत्। अन्योन्यं प्रदेशानुप्रवेशे सत्यविभागेनावस्थानं बन्धः परस्परप्राप्तिमात्रं सङ्गः। तदुक्तं पूर्व्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदात्तथा गतिपरिणामाच्चाविरुद्धं कुलालचक्रवद्व्यपगतलेपालाबुवदेरण्डबीजवदग्निशिखावच्चेति। अतएव पठन्ति।

गत्वा गत्वा निवर्त्तन्ते चन्द्रसूर्य्यादयो ग्रहाः।
अद्यापि न निवर्त्तन्ते त्वालोकाकाशमागता-
इति।

अन्ये तु गतसमस्तक्लेशतद्वासनस्यानावरणज्ञानस्य सुखैकतानस्यात्मन उपरिदेशावस्थानं मुक्तिरित्यास्थिषत। एवमुक्तानि सुखदुःखसाधनाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सहितानि नव पदार्थान् केचनाङ्गीचक्रुः। तदुक्तं सिद्धान्ते जीवाजीवौ पुण्यपापयुतावास्रवः संवरो निर्ज्जरणं बन्धो मोक्षश्च नव तत्त्वानीति। संग्रहे प्रवृत्ता वयमुपरताः स्म।

अत्र सर्व्वत्र सप्तभङ्गिनयाख्यं न्यायमवतारयन्ति जैनाः स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्यः स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्य इति तत्सर्व्वमनन्तवीर्य्यः प्रत्यपीपदत्।

तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत्।
स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते॥
क्रमेणोभयवाञ्छायां प्रयोगः समुदायभाक्।
युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तितः॥
आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इष्यते।
अन्त्यावाच्यविवक्षायां षष्ठभङ्गसमुद्भवः॥
समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भङ्ग उच्यत इति।

स्याच्छब्दः खल्वयं निपातः तिङन्तप्रतिरूपकोऽनेकान्तद्योतकः। यथोक्तम्।

वाक्येष्वनेकान्तद्योतिगम्यं प्रति विशेषणम्।
स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वात्तिङन्तप्रतिरूपक इति॥

यदि पुनरेकान्तद्योतकः स्याच्छब्दोऽयं स्यात्तदा

स्यादस्तीति वाक्ये स्यात्पदमनर्थकं स्यात् अने-
कान्तद्योतकत्वे तु स्यादस्ति कथञ्चिदस्तीति
स्यात्पदात् कथञ्चिदिति अयमर्थो लभ्यत इति
नानर्थकम्। तदाह।
स्याद्वाद: सर्व्वथैकान्तत्यागात् किं वृत्तचिद्विधे:।
सप्तभङ्गिनयापेक्षो हेयादेयविशेषकृदिति ॥
यदि वस्त्वस्त्येकान्तत: सर्व्वथा सर्व्वदा सर्व्वत्र
सर्व्वात्मनास्तीति न उपादित्सुजिहासाभ्यां
क्वचित् कदा केनचित् प्रवर्त्तेत निवर्त्तेत वा प्राप्त-
प्रापणीयत्वाद्धेयस्य हानानुपपत्तेश्च। अनेकान्त-
पक्षे तु कथञ्चित् क्वचित् केनचित् सत्त्वेन
हानोपादाने प्रेक्षावतामुपपद्येते। किञ्च वस्तुन:
सत्त्वं स्वभाव: असत्त्वं वेत्यादि प्रष्टव्यं न ताव-
दस्तित्वं वस्तुन: स्वभाव इति समस्ति घटो-
ऽस्तीत्यनयो: पर्य्यायतया युगपत्प्रयोगायोगात्
नास्तीति प्रयोगविरोधाच्च एवमन्यत्रापि
योज्यम्। यथोक्तम्।
घटोऽस्तीति न वक्तव्यं सन्नेव हि यतो घट:।
नास्तीत्यपि न वक्तव्यं विरोधात् सदसत्त्वयो:॥
इत्यादि ॥
तस्मादित्थं वक्तव्यं सदसत्सदसदनिर्व्वचनीय-
वादभेदेन प्रतिवादिनश्चतुर्व्विधा: पुनरप्य-
निर्व्वचनीयमतेनामिश्रितानि सदसदादिमता-
नीति त्रिविधा: तान् प्रति किं वस्त्वस्तीत्यादि-
पर्य्यनुयोगे कथञ्चिदस्तीत्यादिप्रतिवचनसम्भवेन
ते वादिन: सर्व्वे निर्म्मिता: सन्त: तूष्णीमासत
इति सम्पूर्णार्थविनिश्चायिन: स्याद्वादमङ्गी-
कुर्व्वतस्तत्र विजय इति सर्व्वमुपपन्नम्।
यदवोचदाचार्य्य: स्याद्वादमञ्जर्य्याम्।
अनेकान्तात्मकं वस्तु गोचर: सर्व्वसंविदाम्।
एकदेशविशिष्टोऽर्थो नयस्य विषयो मत:॥
न्यायानामेकनिष्ठानां प्रवृत्तौ श्रुतवर्त्मनि।
सम्पूर्णार्थविनिश्चायि स्याद्वस्तु श्रुतमुच्यत इति॥
अन्योन्यपक्षप्रतिपक्षभावाद्-
यथापरे मत्सरिण: प्रवादा:।
नयानशेषानविशेषमिच्छ-
न्नपक्षपाती समयस्तथार्हत इति ॥
जिनदत्तसूरिणा जैनं मतमित्थमुक्तम्।
बलभोगोपभोगानामुभयोर्दानलाभयो:।
अन्तरायस्तथा निद्रा भीरज्ञानं जुगुप्सितम्॥
हिंसा रत्यरती रागद्वेषौ रतिरतिस्मर:।
शोको मिथ्यात्वमेतेऽष्टादश दोषा नयस्य स:॥
जिनो देवो गुरु: सम्यक् तत्त्वज्ञानोपदेशक:।
ज्ञानदर्शनचारित्राण्यपवर्गस्य वर्त्तनि ॥
स्याद्वादस्य प्रमाणे द्वे प्रत्यक्षमनुमापि च।
नित्यानित्यात्मकं सर्व्वं नव तत्त्वानि सप्त वा॥
जीवाजीवौ पुण्यपापे चास्रव: संवरोऽपि च।
बन्धो निर्ज्जरणं मुक्तिरेषां व्याख्याधुनोच्यते॥
चेतनालक्षणो जीव: स्यादजीवस्तदन्यक:।
सत्कर्म्मपुद्गला: पुण्यं पापं तस्य विपर्य्यय:॥
आस्रव: कर्म्मणां बन्धो निर्ज्जरस्तद्वियोजनम्।
अष्टकर्म्मक्षयान्मोक्षोऽथान्तर्भावश्च केश्चन॥

पुण्यस्य संवरे पापस्यास्रवे क्रियते पुन:।
लब्धानन्तचतुष्कस्य लोकागूढस्य चात्मन:।
क्षीणाष्टकर्म्मणो मुक्तिर्निर्व्यावृत्तिर्जिनोदिता॥
सरजोहरणा भैक्षभुजो लुञ्चितमूर्द्धजा:।
श्वेताम्बरा: क्षमाशीला: नि:सङ्गा जैनसाधव:॥
लुञ्चिता: पिच्छिकाहस्ता: पाणिपात्रा दिग-
म्बरा:।
ऊर्द्धाशिनो गृहे दातुर्द्वितीया: स्युर्जिनर्षय:॥
भुङ्क्ते न केवलं न स्त्री मोक्षमेति दिगम्बर:।
प्राहुरेषामयं भेदो महान् श्वेताम्बरै: सहेति॥”
इति सर्व्वदर्शनसंग्रहे आर्हतदर्शनम्॥)

जैपाल:, पुं, (जयपाल: पृषोदरादित्वात् साधु:।) जयपालवृक्ष:। इति द्विरूपकोष:॥

जैमिनि:, पुं, मुनिविशेष:। स वेदव्यासशिष्य: उत्तरमीमांसाकर्त्ता भारतस्य वक्तवारकश्च। यथा, पुराणवचनम्।
“जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायन एव च।
पुलस्त्य: पुलहश्चैव पञ्चैते वक्तवारका:॥”

जैवातृक:, पुं, (जीवयति ओषधिप्रभृतीनीति। जीव+णिच्+“आतृकन् वृद्धिश्च।” उणां। १। ८१। इति आतृकन् ईकारस्य वृद्धिश्च।) चन्द्र:। कर्पूर:। इत्यमर:। १। ३। १४. २। ६। १३०॥ पुत्र:। इति संक्षिप्तसारे उणादि-वृत्ति:॥ भेषजम्। इति हेमचन्द्र:॥

जैवातृक:, त्रि, (जीवतीति। जीव+आतृकन् वृद्धिश्च।) दीर्घायु:। (यथा, दशकुमार-चरिते। “जैवातृक! नतु अयते पतिरस्या: मिथिलायां प्रहारवर्म्मासीत्॥”) कृश:। इति मेदिनी। के, १६०॥

जैह्म्यं, क्ली, (जिह्मस्य कुटिलस्य भाव:। जिह्म+भावे ष्यञ्।) जिह्मता। कुटिलता। यथा, मनु:। ११। ६७।
“जैह्म्यं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम्॥”

जोङ्गकं, क्ली, (जुङ्गति त्यजति सङ्गन्धमिति। जुगि त्यागे+ण्वुल्। निपातनात् गुण:।) अगुरु। इत्यमर:। २। ६। १२६॥

जोङ्गट:, पुं, (जुङ्गति अरोचकत्वं परित्यजत्यनेनेति। जुङ्ग+बाहुलकात् अटन् गुणश्च।) गर्भि-ण्यभिलाष:। इति हारावली। २१६॥ साध इति भाषा॥

जोटिङ्ग:, पुं, (जूटेन इङ्गति प्रकाशते इति। अच्। पृषोदरादित्वात् साधु:।) महादेव:। महा-व्रती। इति त्रिकाण्डशेष:॥

जोन्नाला, स्त्री, देवधान्यम्। इति हेमचन्द्र:। ४। २४४॥ (जोन्नाला इति क्वचित् पाठ:॥)

जोषं, क्ली, (जुष हर्षे+भावे घञ्।) सुखम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, ऋग्वेदे।१।१२०।१।
“का राधद्धोत्राश्विना वां को वां जोष उभयो:॥”
“जोषे प्रीतिजनके व्यवहारे।” इति दयानन्द-भाष्यम्॥)

जोषम्, व्य, (जुष+बाहुलकात् अम्।) तूष्णीम्। (यथा, महाभारते। २। ६८। १६।
“मैवमित्यब्रवीच्चैनं जोषमास्वेति भारत!”)
सुखम्। इत्यमर:। ३। ३। २५०॥

जोषा, स्त्री, (जुष्यते सेव्यते उपभुज्यते इति। जुष्+घञ्। स्त्रियां टाप्।) योषा। इति शब्दरत्नावली॥

जोषिका, स्त्री, (जुषते सेवते इति। जुष+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्।) जालिका। इति शब्दरत्नावली॥

जोषित्, स्त्री, (जुष्यते उपभुज्यते। जुष्+“ह-सृरुहियुषिभ्य इति:।” उणां। १। ९९। इति प्रत्यय:। पृषोदरादित्वात् यस्य ज:।) योषित्। इति शब्दरत्नावली॥

जोषिता, स्त्री, (जोषित्+हलन्तत्वाद्वा टाप्।) योषित्। इति शब्दरत्नावली॥

ज्ञ:, पुं, (जानातीति। ज्ञा+“इगुपधज्ञाप्रीकिर: क:।” ३। १। १३५। इति क:।) ब्रह्मा। बुध:। पण्डित:। (यथा, चरके शारीरस्थाने ३० अध्याये।
“पशु: पशूनां दौर्ब्बल्यात् कश्चित् मध्ये वृकायते।
ससत्त्वं वृकमासाद्य प्रकृतिं भजते पशु:।
तद्वदज्ञो ज्ञमध्यस्थ: कश्चित् मौखर्य्यसाधन:।
स्थापयत्याप्तमात्मानमाप्तं त्वासाद्य भिद्यते।”)
महीसुत:। इति धरणी॥

ज्ञप, क म ज्ञप्तौ। इति कविकल्पद्रुम:। (चुरा-परं-सकं-सेट्।) क म, ज्ञपयति। ज्ञप्ति-र्मारणालोकनिशाणतोषणस्तुतय:। ज्ञाकस्य ने नैवेष्टसिद्धौ ज्ञपपाठस्तु रादिरभयपदीतिमं फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदार्थ:। इति धातु-दीप:। वस्तुतस्तु ज्ञप्तिपदमस्मादेव निष्पादितम् तेन अनिर्द्दिष्टार्थतया ज्ञप्तिरिह ज्ञानम्। अत एव प्रज्ञौ ज्ञ ज्ञीप्से इत्यत्र अस्यैव सनन्त निष्पादितेन ज्ञीप्सशब्देन ज्ञातुमिच्छा प्रति-पाद्यते। एवं ज्ञानपर्य्याये प्रतिपत्ज्ञप्तिचेत-नेत्यमर:। इति दुर्गादास:॥

ज्ञपित:, त्रि, (ज्ञप्यते स्मेति। ज्ञप+णिच्+क्त:।) ज्ञापित:। इत्यमर:। ३। १। ९८।

ज्ञप्त:, त्रि, (ज्ञप्यते स्मेति। ज्ञप+णिच्+क्त:। “वा दान्तशान्तेति।” ७। २। २७। इति साधु:।) ज्ञापित:। इत्यमर:। ३। १। ९८

ज्ञप्ति:, स्त्री, (ज्ञप्यते ज्ञायते ऽनयेति। ज्ञप+भावे क्तिन्। इडभाव:।) बुद्धि:। इत्यमर:। १। ५। १॥ (यथा, कथासरित्सागरे। २५। ५७।
“ततो दीर्घतपोवाक्यात् सम्भाव्य द्वीपगाम ताम्। तज्ज्ञप्तये दाशपतेस्तत्स्थलद्वीपवासिन:।”)

ज्ञा, क प्रेरणे। इति कविकल्पद्रुम:। (चुरा-परं-सकं-सेट्।) प्रेरणमिह नियोजनम्। क, ज्ञापयति भृत्यं स्वामी नियुक्तं करोतीत्यर्थ:। इति दुर्गादास:॥

ज्ञा, क म मारणे। आलोके। निशाने। तोषणे। स्तुतौ। इति कविकल्पद्रुम:॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क म, ज्ञपयति अज्ञपि अज्ञापि ज्ञं ज्ञा

ज्ञापं ज्ञाप्यम्। आलोको दर्शनप्रेरणम्। निशाम्यं तिक्ष्णीकरणम्। तोषणं तुष्टीकरणम्। ज्ञपयति प्रभुं शूरो मारयतीत्यर्थः। ज्ञपयति रूपं कामिनी विटान् दर्शयतीत्यर्थः। ज्ञपयति खड्गं कर्म्मकारः शाणयतीत्यर्थः। ज्ञपयति गुरुं शिष्यस्तोषयतीत्यर्थः। स्मृतिः केचित्तु मन्यते। आलोको ज्ञानप्रेरणमित्यनुन्यास-रक्षितौ। अतएव क्रमदीश्वरोऽपि जानाते-र्घंटादित्वं विभावया मन्यते। तेन ज्ञपयितुं बोधयितुमिच्छमाणो जीप्समान इति पाणिनीय-वृत्तौ ज्ञानप्रेरणापि दृश्यते यदि जीप्समान इति प्रविष्टम्। एवं विज्ञप्तिरेषा मम जीवबन्धौ इत्यादिषु च विज्ञापनमेवार्थः। इति दुर्गादासः॥ ।, ग बोधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्यां-परं-सकं-अनिट्।) ग, जानाति। "सन्दर्भशुद्धिं गिरां जानीते जयदेव एवेत्यत्र अनुपसर्गात् फलवत्कर्त्तर्यात्मनेपदम्। ततोऽनुज्ञे गमनं सुतस्य इत्यत्रानुज्ञव्दस्योपसर्गे प्रतिरूपकत्वेना-नुपसर्गत्वात्॥" इति दुर्गादासः॥

ज्ञातं, त्रि, (ज्ञायते विद्यते स्मेति। ज्ञा + कर्म्मणि क्तः।) ज्ञातज्ञानम्। जाना इति भाषा। तत्-पर्य्यायः। विदितम् २ बुद्धम् ३ बुधितम् ४ प्रमितम् ५ मतम् ६ प्रतीतम् ७ अवगतम् ८ मनितम् ९ अवसितम् १०। इति जटाधरः॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। १२३।

"पूर्ब्बमेव मया ज्ञातं पूर्ब्बमेतद्धि भेदया॥")

ज्ञातव्यं, त्रि, (ज्ञायते यदिति। ज्ञा + तव्य।) ज्ञानीयम्। ज्ञेयम्। वेद्यम्। अवगन्तव्यम्। बोध्यम्। (यथा, महाभारते। ४। २८। ५।

"स्वराष्ट्रे परराष्ट्रे च ज्ञातव्यं बलमात्मनः॥")

मन्तव्यम्। इति व्याकरणम्॥

ज्ञातसिद्धान्तः, पुं, (ज्ञातो विदितः सिद्धान्तः शास्त्रतत्त्वार्थो येन।) शास्त्रतत्त्वज्ञः। तत्-पर्य्यायः। तात्त्विकः २। इत्यमरः। २।८।१५॥

ज्ञाता, [ऋ] त्रि, (ज्ञा + तृच्।) ज्ञानशीलः। तत्-पर्य्यायः। विदुरः २ विन्दुः ३। इत्यमरः। ३।१।३०॥ विदितः ४ ज्ञानसमन्वितः ५। इति शब्दरत्नावली॥

ज्ञातिः, पुं, जानाति छिन्नं कुलस्थितिञ्च ज्ञातिः नाम्नीति तिक्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ सपि-ण्डादिः। तत्पर्य्यायः। सगोत्रः २ बान्धवः ३ बन्धुः ४ स्वः ५ स्वजनः ६। इत्यमरः। २।६।३४॥ अंशकः ७ गन्धः ८ दायादः ९। इति त्रिकाण्ड-शेषः॥ सकुल्यः १० समानोदकः ११। इति जटाधरः॥ स चतुर्व्विधः। सप्तमपुरुषपर्य्यन्तं सपिण्डः। ततस्त्रिपुरुषपर्य्यन्तं सकुल्यः। तत-श्चतुर्दशपुरुषपर्य्यन्तं समानोदकः। जन्मनामस्मृति-पर्य्यन्तमपि समानोदकः। ततः परं गोत्रजः। इति शुद्धितत्त्वम्॥ एषां विशेषस्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यः॥ ॥ ज्ञातिद्रोहे दोषो यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे।

"यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च। ज्ञातिद्रोहस्य पापस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम्॥"

(ज्ञायते विद्यतेऽस्मादिति। ज्ञा + अपादाने क्तिन्।) पिता। इति मेदिनी। ते, २०॥

ज्ञातेयं, क्ली, (ज्ञातेर्भावः कर्म्म वा। ज्ञाति + "कपिज्ञात्योर्ढक्।" ५।१।१२७। इति ढक्।) ज्ञातित्वम्। इत्यमरः। २।६।३५॥

ज्ञानं, क्ली, (ज्ञा + भावे ल्युट्।) विशिष्य सामान्येन चावबोधः॥

"मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः।" इत्यमरः। १।५।६॥

अस्यार्थः। "मोक्षे शिल्पे शास्त्रे च या धीः सा ज्ञानं विज्ञानञ्चोच्यते एषा विशेषप्रवृत्तिः। अन्यत्र घटपटादौ या धीः सापि ज्ञानं विज्ञान-ञ्चोच्यते एषा सामान्यप्रवृत्तिः। मोक्षे धीर्ज्ञानं विज्ञानञ्च यथाज्ञानान्मुक्तिरिति स याचिता च विज्ञानं तुष्टा यस्मै प्रयच्छति इति। अन्यत्र यथा ज्ञानमस्ति समस्तस्य जन्तोर्विषयगोचरे इति घटत्वप्रकारकज्ञानमिति ये केचित् प्राणिनो लोके सर्व्वे विज्ञानिनो मताः इति। ब्रह्मणो नित्यविज्ञानानन्दरूपत्वादिति एवं चिज्ज्ञानं व्याकरणज्ञानं घटपदविज्ञानमित्यादिकं प्रयु-ज्यत एव। मोक्षनिमित्तं शिल्पशास्त्रयोर्धी-र्ज्ञानमुच्यते तन्निमित्ततोऽन्यनिमित्तं या तयोर्धीः सा विज्ञानमिति केचित्। मोक्षविषया मोक्ष-फला धीर्ज्ञानं अन्यधीर्विज्ञानं अन्यत्र इत्यादि शिल्पशास्त्रयोरिति केचित्। अवबोध इत्य-ध्याहृत्य मोक्षविषये अवबोधो धीः अन्यत्र घटपटादिविज्ञानं शिल्पशास्त्रविषये विज्ञान-मिति केचित्।" इति भरतः॥ ॥ योगशास्त्र-मते तु।

"एकत्वं बुद्धिमनसोरिन्द्रियाणाञ्च सर्व्वशः। आत्मनो व्यापिनस्तात ज्ञानमेतदनुत्तमम्॥" इति मोक्षधर्म्मः॥

"एकत्वं बुद्धिमात्रेणावस्थानं बुद्धिवृत्तिनिरोध इति यावत्।" इति तट्टीका॥ ॥

"अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्ज्जवम्। आचार्य्योपासनं शौचं स्थैर्य्यमात्मविनिग्रहः॥ इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च। जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्॥ असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्त्रदारगृहादिषु। नित्यञ्च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु॥ मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी। विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्। एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा॥" सात्त्विकराजसतामसभेदेन तत्त्रिविधम्। सात्त्विकं यथा,—

"सर्व्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते। अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्॥"

राजसं यथा,—

"पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्वि-धान्। वेत्ति सर्व्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम्॥"

तामसं यथा,—

"यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्य्ये सक्तमहैतुकम्। अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत्तामसमुदाहृतम्॥" ३॥ इति श्रीभगवद्गीतायाम्। १८। २०—२२॥

"सर्व्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विभक्तेषु परस्परं व्यावृत्तेषु अविभक्तमनुस्यूतं एकमव्ययं निर्व्विकारं भावं परमात्मतत्त्वं येन ज्ञानेनेक्षते आलोचयति तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि॥ १॥ सर्व्वेषु भूतेषु नानाभावान् वस्तुत एवानेकान् पृथग्विधान् पृथग्विधान् सुखिदुःखित्वादिरूपेण विलक्षणान् येन ज्ञानेन वेत्ति तज्ज्ञानं राजसं विद्धि॥ २॥ एकस्मिन् कार्य्ये देहे प्रतिमादौ वा कृत्-स्नवत् परिपूर्णवत् सक्तं एतावानेव आत्मा ईश्वरो वा इत्यभिनिवेशयुक्तं अहैतुकं निरुप-पत्तिकं अतत्त्वार्थवत् परमार्थावलम्बनशून्यं अत-एवाल्पं तुच्छं अल्पविषयत्वात् अल्पफलत्वाच्च यदेवम्भूतं ज्ञानं तत् तामसमुदाहृतम्॥" ३॥ इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥

न्यायमते तु।

"अप्रमा च प्रमा चेव ज्ञानं द्विविधमुच्यते। तच्छून्ये तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता॥ तत्प्रपञ्चो विपर्य्यासः संशयोऽपि प्रकीर्त्तितः। आद्यो देहे आत्मबुद्धिः शङ्खादौ पीततामतिः॥ भवेन्निश्चयरूपा सा संशयोऽथ प्रदर्श्यते। किं स्विन्नरो वा स्थाणुर्व्वेत्यादि बुद्धिस्तु संशयः। तदभावाप्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निश्चयः॥ स संशयो भवेद्या धीरेकत्राभावभावयोः। साधारणादिधर्म्मस्य ज्ञानं संशयकारणम्॥ दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत्। पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधो मतः॥" "गुणः स्यात् भ्रमभिन्नन्तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा। अथवा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्वत् विशेष्यकम्॥ ज्ञानं यन्निर्व्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते। तत् प्रमा न प्रमा नापि भ्रमः स्यान्निर्व्विकल्पकम्॥ प्रकारतादिशून्यं हि सम्बन्धानवगाहि तत्॥" इति भाषापरिच्छेदः॥

(यथा, वायुपुराणे उत्तरभागे। ११। ३६।

"वैराग्याज्जायते ज्ञानं ज्ञानाद्योगः प्रवर्त्तते। योगज्ञः पतितो वापि मुच्यते नात्र संशयः॥") विष्णुः। यथा महाभारते। १३।१४९।६१।

"सर्व्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्व्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम्॥" "ज्ञानं प्रज्ञाज्ञमनन्तमनवच्छिन्नं सर्व्वस्य साधक-मिति ज्ञानमुत्तमं 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतेः॥" इति तद्भाष्यम्॥)

ज्ञानदर्पणः, पुं, (ज्ञानं दर्पण इव यस्य।) पूर्व्व-जिनः। इति त्रिकाण्डशेषः।

ज्ञानयोगः, पुं, (युज्यते ब्रह्मणानेनेति। युज + करणे घञ्। ज्ञानमेव योगः।) ब्रह्मज्ञान-प्राप्त्युपायः। यथा,—

"सर्व्वभूतेषु गोविन्दो ब्रह्मरूपो व्यवस्थितः। इति मत्वा महाप्राज्ञः प्रतिकूलं न कारयेत्॥

शब्दादयो ये विषया विषयी चाथ पूरुषः ।
जानीयात्तद्विशेषं वै स्वरूपं परमात्मनः ॥
परमात्मा च भगवान् विष्वक्सेनो जनार्द्दनः ।
तद्भक्तिमान् भगवतो नाल्पपुण्योऽपि जायते ॥
भगवच्छासनालम्बी भगवच्छासनप्रियः ।
भगवद्भक्तिमास्थाय वत्स ! भागवतो भव ॥
भगवान् भूतभव्येशो भूतादिप्रभवोऽव्ययः ।
भावेन तं भजस्वेशं भवभङ्गकरं हरिम् ॥
भजस्व भावेन विभुं भगवन्तं भवेश्वरम् ।
ततो भागवतो भूत्वा भवबन्धात् प्रमोक्ष्यसि ॥
तत्र चित्तं समाधातुं न शक्नोति भवान् यदि ।
तदभ्यासपरस्तस्मिन् कुरु योगं दिवानिशम् ॥
तत्र यद्यसमर्थस्त्वं ज्ञानयोगे महामते ! ।
क्रियायोगे दिवारात्रौ तत्परः सततं भव ॥”
इत्याद्ये वह्निपुराणे वैष्णवक्रियायोगे यमानुशासनो नामाध्यायः । विस्तारस्तु श्रीभगवद्गीतायां ७ अध्याये द्रष्टव्यः ॥

ज्ञानलक्षणा, स्त्री, (ज्ञानं लक्षणं स्वरूपं यस्याः ।) त्रिविधालौकिकसन्निकर्षान्तर्गतसन्निकर्षः ।
तस्य लक्षणं यथा,—
“विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः ॥”
इति भाषापरिच्छेदे । ६५ ॥
अस्यार्थः ।“तद्विषयज्ञापकतद्विषयज्ञानम् । यथा पूर्व्वं घटादिज्ञाने सति पश्चात् घटादिज्ञानम् ॥”

ज्ञानवापी, स्त्री, (ज्ञानस्य ज्ञानरूपोदकस्य वापी दीर्घिकेव ।) वाराणस्यन्तर्गततीर्थविशेषः । तदुत्पत्त्यादिर्यथा,—
अगस्त्य उवाच ।
“स्कन्द ! ज्ञानोदतीर्थस्य माहात्म्यं वद साम्प्रतम् ।
ज्ञानवापीं प्रशंसन्ति यतः स्वर्गौकसोऽप्यलम् ॥
स्कन्द उवाच ।
घटोद्भव ! महाप्राज्ञ ! शृणु पापापनोदिनीम् ।
ज्ञानवाप्याः समुत्पत्तिं कथ्यमानां मयाधुना ॥
अनादिसिद्धे संसारे पुरा दैवयुगे मुने ! ।
प्राप्तः कुतश्चिदीशानश्चरन् स्वैरमितस्ततः ॥
न वर्षन्ति यदाभ्राणि न प्रावर्त्तन्त निम्नगाः ।
जलाभिलाषो न यदा स्नानपानादिकर्म्मणि ॥
क्षारस्वादूदयोरेव यदासीज्जलदर्शनम् ।
पृथिव्यां नरसञ्चारे वर्त्तमाने क्वचित् क्वचित् ॥
निर्व्वाणकमलाक्षेत्रं श्रीमदानन्दकाननम् ॥”
“सुखसन्तानजनकं मोक्षसाधनसिद्धिदम् ।
प्रविश्य क्षेत्रमेतत् स ईशानो जटिलस्तदा ।
लसत्त्रिशूलविमलरश्मिजालसमाकुलः ॥
आलुलोके महालिङ्गं वैकुण्ठपरमेष्ठिनोः ।
महाहमहमिकायां प्रादुरास यदादितः ॥
ज्योतिर्म्मयीभिर्म्मालाभिः परितः परिवेष्टितम् ॥”
“अस्येशानस्य तल्लिङ्गं दृष्ट्वेच्छेत्यभवत्तदा ।
स्नापयामि महालिङ्गं कलसैः शीतलैर्जलैः ।
चखान च त्रिशूलेन दक्षिणाशोपकण्ठतः ॥
कुण्डं प्रचण्डवेगेन रुद्रो रुद्रवपुर्धरः ।
पृथिव्या वरणाम्भांसि निष्क्रान्तानि तदा मुने ! ॥
भूप्रमाणादृशगुणैर्येरियं वसुधावृता ।
तैर्जलैः स्नापयाञ्चक्रे त्वस्पृष्टैरन्यदेहिभिः ॥”
“विश्वभर्त्तुरमापर्श्वसुखातिसुखकारिभिः ।
महावभृथसुस्नानमहाशुद्धिविधायिभिः ॥
सहस्रधारैः कलसैः स ईशानो घटोद्भव ! ।
सहस्रकृत्वः स्नपयामास संहृष्टमानसः ॥
ततः प्रसन्नो भगवान् विश्वात्मा विश्वलोचनः ।
तमुवाच तदेशानं रुद्रं रुद्रवपुर्द्धरम् ॥
तव प्रसन्नोऽस्मीशान ! कर्म्मणानेन सुव्रत ! ।
गुरुणानन्यपूर्व्वेण ममातिप्रीतिकारिणा ॥
ततस्त्वं जटिलेशान ! वरं ब्रूहि तपोधन ! ।
अदेयं न तवास्त्यद्य महोद्यमपरायण ! ॥
ईशान उवाच ।
यदि प्रसन्नो देवेश ! वरयोग्योऽस्म्यहं यदि ।
तदेतदतुलं तीर्थं तव नाम्नास्तु शङ्कर ! ॥
विश्वेश्वर उवाच ।
त्रिलोक्यां यानि तीर्थानि भूर्भुवःस्वःस्थितान्यपि ।
तेभ्योऽखिलेभ्यस्तीर्थेभ्यः शिवतीर्थमिदं परम् ॥
शिवं ज्ञानमिति ब्रूयुः शिवशब्दार्थचिन्तकाः ।
तच्च ज्ञानं द्रवीभूतमिह मे महिमोदयात् ॥
अतो ज्ञानोदनामैतत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
अस्य दर्शनमात्रेण सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥
ज्ञानोदतीर्थसंस्पर्शादश्वमेधफलं लभेत् ।
स्पर्शनाचमनाभ्याञ्च राजसूयाश्वमेधयोः ॥
फल्गुतीर्थे नरः स्नात्वा संतर्प्य तु पितामहान् ।
यत् फलं समवाप्नोति तदत्र श्राद्धकर्म्मणा ॥”
“ज्ञानरूपोऽहमेवात्र द्रवमूर्त्तिं विधाय च ।
जाड्यविध्वंसनं कुर्य्यां कुर्य्यां ज्ञानोपदेशनम् ॥
इति दत्त्वा वरान् शम्भुस्तत्रैवान्तरधीयत ।
कृतकृत्यमिवात्मानं सोऽप्यमंस्त त्रिशूलभृत् ॥
ईशानो जटिलो रुद्रस्तत् प्राश्य परमोदकम् ।
अवाप्तवान् परं ज्ञानं येन निर्व्वृतिमाप्तवान् ॥”
इति स्कान्दे काशीखण्डे ३३ अध्यायः ॥

ज्ञानी, [न्] पुं, (ज्ञानमस्यास्तीति । ज्ञान + “अत इनिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) दैवज्ञः । (सामान्यबोधयुक्तमात्रे, त्रि । यथा, मार्कण्डेये । ८१ । ३६ ।
“ज्ञानिनो मनुजाः सत्यं किन्तु ते नहि केवलम् ।
यतो हि ज्ञानिनः सर्व्वे पशुपक्षिमृगादयः ॥”)
ज्ञानयुक्ते च, त्रि । इति मेदिनी । ने, ६८ ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
“प्रजहाति यदा कामान् सर्व्वान् पार्थ ! मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥
दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥
यः सर्व्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत् प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥
यदा संहरते चायं कर्म्मोऽङ्गानीव सर्व्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥”
ज्ञानिनापि कर्म्म कर्त्तव्यम् । यथा,—
“सक्ताः कर्म्मण्यविद्वांसो यथा कुर्व्वन्ति भारत ! ।
कुर्य्याद्विद्वांस्तथा सक्तश्चिकीर्षुः कर्म्म संग्रह ।
न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्म्मसङ्गिनाम् ।
योजयेत् सर्व्वकर्म्माणि विद्वान् युक्तः समाचर
प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्माणि सर्व्वशः ।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते ।
तत्त्ववित्तु महाबाहो ! गुणकर्म्मविभागयोः ।
गुणा गुणेषु वर्त्तन्त इति मत्वा न सज्जते ।”
ज्ञानिप्रशंसा यथा,—
“चतुर्व्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्ज्जु
आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ।
तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्व्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय
उदाराः सर्व्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिं
बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्व्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ।”
इति श्रीभगवद्गीता

ज्ञानेन्द्रियं, क्ली, (ज्ञायतेऽनेनेति । ज्ञा + करणे ल्यु
ज्ञानप्रकाशकं ज्ञानसाधनं वा इन्द्रियमिति ।
बुद्धीन्द्रियम् । तत् षड्विधम् । मनः १ नेत्रम्
श्रोत्रम् ३ घ्राणम् ४ जिह्वा ५ त्वक् ६ । इ
श्रीभागवतम् ॥

ज्ञापनं, क्ली, (ज्ञा + णिच् + भावे ल्युट् ।) बोधन
इति व्याकरणम् । जानान इति भाषा ॥ (य
राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १८२ ।
“क्षितिभृद्दाक्षिणात्यानां तिर्य्यक्तुज्ञापनाय
पुच्छं महीतलस्पर्शि चक्रे कौपीनवाससि ।”

ज्ञाप्तिः, स्त्री, (ज्ञा + णिच् + भावे क्तिन् ।) ज्ञापन
इति मुग्धबोधम् ॥

ज्ञेयं, त्रि, (ज्ञायते इति । ज्ञा + कर्म्मणि यत्
ज्ञानयोग्यम् । ज्ञातव्यम् । यथा,—
“ज्ञेयं यत् तत् प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नु
अनादिमत् परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥
सर्व्वतः पाणिपादं तत् सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुख
सर्व्वतः श्रुतिमल्लोके सर्व्वमावृत्य तिष्ठति ॥
सर्व्वेन्द्रियगुणाभासं सर्व्वेन्द्रियविवर्ज्जितम् ।
असक्तं सर्व्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥
बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मत्वात् तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत्
अविभक्तञ्च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
भूतभर्त्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ।
ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्व्वस्य धिष्ठितम्
इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ।”
इति श्रीभगवद्गीतायां १३ अध्याय

ज्या, शि जरायाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (क्र
परं-अकं-अनिट् ।) जरा गतवहुवयोभा
शि, जिनाति वृद्धः । जीनः । इति दुर्गादास

ज्या, स्त्री, (ज्या + अन्येभ्योऽपीति डस्ततष्टाप्
धनुर्गुणः । तत्पर्य्यायः । मौर्व्वी २ शिञ्जिनी
गुणः ४ इत्यमरः ।२।८।८५॥ शिञ्जा ५ जी

ग्विका ७। इति शब्दरत्नावली ॥ यथा ८
ग्रावन:८ दुर्गा१०। इति हेमचन्द्र: ॥ (यथा,
हाभारते। १। २०६। २०।
श्याह बलमास्थाय ज्यया च युयुजे धनु: ॥")
ता। वसुधा। इति मेदिनी। ये, २ ॥
:, स्त्री, (ज्या+"वीज्याज्वरिभ्यो नि:।"
णां ४। ४८। इति नि:।) जीर्णता। हानि:।
इनी। इति शब्दरत्नावली ॥
ान, [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन वृद्ध:
शस्यो वा इति। वृद्ध वा प्रशस्य+ईयसुन्
ादेशश्च ततो "ज्यादादीयस:।" ६।४।१६०।
ात्वम्।) वृद्धतम:। तत्पर्य्याय:। वर्षी-
न् १ दशमी ३ प्रशस्य: ४। इत्यमर:। २।
। ४३ ॥ अतिवृद्ध: ५ दशमीस्थ: ६। इति
टाधर:॥ (यथा, मनु:।३।१३७। [पिता ॥")
ार्यासमनयोर्विद्यात् यस्य स्याद्भूयोचिय:
ह गतम्। इति कविकल्पद्रुम:॥ (भ्वा-आत्मं-
कं-अनिट्।) ङ, ज्यवते। इति दुर्गादास: ॥
, दर दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुम:॥ (भ्वा-पर-
कं-सेट्।) दर, अज्युतत् अज्योतीत् जुज्योत।
ति दुर्गादास: ॥
, ऋ ङ दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा-
ात्म-अकं-सेट्।) अम्ल:स्यादियुक्त:। ऋ,
जज्योतत्। ङ, ज्योतते चन्द्र:। इति दुर्गादास:॥
:, त्रि, (अयमेषामतिशयेन वृद्ध: प्रशस्यो
ा इति। वृद्ध वा प्रशस्य+इष्ठन् ततो
ादेश:।) अतिवृद्ध:। श्रेष्ठ:। (यथा, महा-
ारते। १३। १४३। ७।
ज्येष्ठं वर्णमनुप्राप्य तस्मादक्षेत वै द्विज: ॥"
ष्ठानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासीत्यण् इति ज्येष्ठी
ा अस्मिन् मासीति पुनरण् संज्ञापूर्व्वस्य
धरनित्यत्वान्न वृद्धि:।) ,ज्येष्ठमासि, पुं।
ति मेदिनी। ठे, ५ ॥अग्रज:। (यथा, रघु:।
२। १६।
दृढ़भक्तिरिति ज्येष्ठे राज्यतृष्णापराङ्मुख:॥")
ग्धिकवया:। इति भरत: ॥
ात:, पुं, (तातस्य पितुर्ज्येष्ठ:। राजदन्तादि-
ात् पूर्व्वनिपाते साधु:।) पितुरग्रज:।
ति शब्दरत्नावली॥ ज्येठा इति भाषा॥
र्ण:, पुं, (वर्णानां ज्येष्ठ: श्रेष्ठ: निर्द्धारणे तु
ेषु ज्येष्ठ:। पूर्व्वनिपात:।) ब्राह्मण:। इति
ब्दरत्नावली ॥
ला, स्त्री, (ज्येष्ठाख्या बला।) महाबला। इति राजनिर्घण्ट: ॥
श्रू:, स्त्री, (ज्येष्ठा पूज्या श्वश्रूरिव संज्ञात्वात्
ुंवद्भाव:।) पत्न्या ज्येष्ठभगिनी। बड़शाली
इति भाषा। तत्पर्य्याय:। कुली २। इति
हेमचन्द्र: ॥
साम, [न्] स्त्री, (ज्येष्ठं साम इति नित्यकर्म्म-
धारय:।) सामभेद:। तदध्ययनाङ्गव्रतम्। इति
मिताक्षरा ॥ (यथा, महाभारते।१२।३४८।४६।
'ज्येष्ठं सामाभिविख्यातं ज्येष्ठसामव्रतो हरि:।")

ज्येष्ठा, स्त्री, अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गता-
ष्टादशनक्षत्रम्। सा तु शूकरदन्ताकृति-
तारकत्रितयात्मिका। इति कालिदास: ॥
वलयाकृति:। अस्या देवता इन्द्र: मिश्रगुण:।
इति दीपिका ॥ अत्र जातस्य फलम्।

"सत्कीर्त्तिपुष्टैर्विविधै: समेतो
वित्तान्वितोऽत्यन्तलसत्प्रताप:।
श्रेष्ठप्रतिष्ठो विकलस्वभावो
ज्येष्ठा भवेद्यस्य च जन्मकाले ॥"
इति कोष्ठीप्रदीप: ॥ * ॥

(यथा, मार्कण्डेयपुराणे। ३४। १३।
"कुर्व्वन्त्यनुराधासु लभन्ते चक्रवर्त्तिताम्।
आधिपत्यञ्च ज्येष्ठासु मूले चारोग्यमुत्तमम् ॥")
गृहगोधिका। इति मेदिनी। ठे, ५ ॥ मध्यमा-
ङ्गुलि:। इति हेमचन्द्र: ॥ गङ्गा। इति राज-
निर्घण्ट: ॥ धीरादिनायिकाभेद:। तस्या लक्षणं
यथा। परिणीतत्वे सति भर्त्तुरधिकस्नेहा।
इति रसमञ्जरी ॥ * ॥ अलक्ष्मी:। यथा भग-
वतीं प्रति महादेववाक्यम्।
"मां प्रणम्य पुनर्देवा ममन्थु: क्षीरसागरम्।
तस्मिन् प्रमथ्यमाने तु मया देवेश भाविनि ! ॥
ज्येष्ठा देवी समुत्पन्ना रक्ताम्बरवासमावृता।
उत्पन्ना साब्रवीद्देवान् किं कर्त्तव्यं मयेति वै ॥
तामब्रुवंस्तदा देवीं सर्व्वे देवगणा भृशम्।
येषां गृहान्तरे नित्यं कलह: संप्रवर्त्तते ॥
तत्र स्थानं प्रयच्छामो वासस्तव शुभानने !।
यस्य गेहे कपालास्थिभस्मकेशादिसंस्थितम् ॥
परुषं भाषते नित्यं वदत्यनृतवादिन:।
सन्ध्याकाले च ये पापा: स्वपन्ति मलचेतस: ॥
तेषां वेश्मनि संतिष्ठ दु:खदारिद्र्यदायिनी।
कपालकेशभस्मास्थितुषाङ्गारादि यत्र तु ॥
तत्र ते सततं स्थानं भविष्यति न संशय:।
अकृत्वा पादयो: शौचं यस्त्वाचामति दुर्म्मति: ॥
तं भजस्व सदा देवि ! कलुषेणावृता भृशम्।
तुषाङ्गारकपालास्थिवालुकायसचर्म्मभि: ॥
दन्तधावनकर्त्तारो भविष्यन्ति नराधमा:।
रमस्व कालिका देवि ! तेषां वेश्मसु नित्यश: ॥
तिलपिष्टञ्च नक्तञ्च कालिङ्गं शिग्रुभक्षणम्।
कुचाकं विड्वराहञ्च बिल्वकोषातकीफलम् ॥
अलाबुश्रीफलं ये वै खादयन्ति नराधमा:।
तेषां गृहे तव स्थानं देवि ! दारिद्र्यदे ! सदा ॥
इत्यादिश्य सुरा: सर्व्वे ते ज्येष्ठां कलिवल्लभाम्।
पुनश्च मथनं चक्रु: क्षीराब्धिं सुसमाहिता: ॥"
इति पाद्मे उत्तरखण्डम् ॥

ज्येष्ठामूलीय:, पुं, (ज्येष्ठां मूलां वा नक्षत्रमर्हति
पौर्णमास्यामिति छ:।) ज्येष्ठमास:। इति
त्रिकाण्डशेष: ॥ (यथा, शब्दार्थचिन्तामणि:।
"ज्येष्ठामूलीयमिच्छन्ति मासमाषाढ़पूर्व्वकम् ॥")
ज्येष्ठाम्बु, स्त्री, (ज्येष्ठं विविधरोगविनाशकत्वात् श्रेष्ठं
अम्बु तण्डुलधौतं जलमिति। नित्यकर्म्मधारय:।)
तण्डुलाम्बु। इति वैद्यकपरिभाषा ॥ चेउनि
जल इति भाषा ॥

ज्येष्ठाश्रमी, [न्] पुं, (आश्रमोऽस्त्यस्य इति।
आश्रम+इनि:। ज्येष्ठ: श्रेष्ठ आश्रमी।)
"ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुक:।
चत्वार आश्रमा: प्रोक्ता: सर्व्वे गार्हस्थ्यमूलका: ॥"
"यथा वायुं समाश्रित्य वर्त्तन्ते सर्व्वजन्तव:।
तथा गार्हस्थ्यमाश्रित्य वर्त्तन्ते सर्व्व आश्रमा: ॥"
इति वचनाच्च गृहस्थाश्रमस्य सर्व्वाश्रममूलत्व-
त्वात् तथात्वम्।) गृहस्थ:। इति हेमचन्द्र: ॥
ज्येष्ठी, स्त्री, गृहगोधा। चेठी इति टिकटिकी
इति च भाषा। तत्पर्य्याय:। मुषली२ मुसली३
कुड्यमत्स्या ४ गृहगोधिका ५ मली ६ टुक-
टुकी ७ शकुनज्ञा ८ गृहपालिका ९। इति
शब्दरत्नावली ॥ तस्या: पतनफलं यथा,—

"निपतति यदि पल्ली दक्षिणाङ्गे नराणां
स्वजनधननियोगो लाभदा वामभागे।
उरसि शिरसि पृष्ठे कण्ठदेशे च राज्यं
करचरणहृदिस्था सर्व्वसौख्यं ददाति ॥"
इति ज्योतिषम् ॥

दिग्विशेषे तस्य शब्दफलम्।
"वित्तं ब्रह्मणि कार्य्यसिद्धिरतुला शक्रे हुताशे भयं
याम्यामशिवं सुरद्विषि कलिर्लाभ: समुद्रालये।
वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे
ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं खञ्जने ॥
ज्येष्ठीरुते स्फुतेऽप्येवमूचु: केचिच्च कोविदा: ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

ज्येष्ठ:, पुं, (ज्येष्ठानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासीत्यण् ङीप्
च। सा अस्मिन् मासे इति पुनरण्।) मास-
विशेष:। ज्येष्ठानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी ज्येष्ठी
सा यत्र मासि भवति स:। वृषस्थरविप्रारब्ध-
शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तचान्द्र:। वृषराशिस्थ-
रविक: सौर:। इति स्मृति: ॥ तत्पर्य्याय:।
शुक्र: २। इत्यमर:।१।४।१६॥ ज्येष्ठ: ३। इति
शब्दरत्नावली ॥ तत्र जातस्य फलं यथा,—

"विदेशशक्ति: पुरुष: सुनीत्र:
क्षमान्वित: स्यात् खलु दीर्घसूत्र:।
विचित्रबुद्धिश्चिदुर्णा वरिष्ठो
ज्येष्ठाभिधाने जननं हि यस्य ॥"
इति कोष्ठीप्रदीप: ॥

ज्येष्ठसामा, [न्] पुं, (ज्येष्ठसाम अधीते य: स:।
इत्यण्।) ज्येष्ठसामा। ज्येष्ठसामवेदाध्येता।
इति मिताक्षरा ॥
ज्येष्ठी, स्त्री, (ज्येष्ठानक्षत्रान्विता पौर्णमासीत्यण्
ङीप् च।) ज्येष्ठपूर्णिमा। इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, तिथितत्त्वधृतभविष्यपुराणवचनम्।
"कार्त्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पञ्चदशी
सिता।
मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याक्षयकारिका: ॥")
ज्येष्ठी च ॥
ज्यो, ङ नियमे। व्रतादेशे। उपनीतौ। इति कवि-
कल्पद्रुम: ॥ (भ्वा-आत्मं-अकं नियमार्थे-व्रता-
देशार्थे तु सकं-अनिट्।) व्रतस्यादेशो व्रता-
देश:। ङ, ज्यवते याज्ञिको नियमी स्यादित्यर्थ:।

च्यवते पठितो जनं व्रतमुपदिशतीत्यर्थः। च्यवते पुत्रं विप्रः उपनयतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

ज्योतिः, [स्] क्ली, (ज्युत दीप्तौ+इसिः। यद्वा, द्युत दीप्तौ+"द्युतेरिसिन्नादेश्च जः।" उणां। २। ११२। इति इसिन् दस्य च जः।) दृष्टिः। नक्षत्रम्। (यथा, "ज्योतींष्यग्निञ्चामेध्यमशस्तञ्च नाभिवीक्षेत॥" इति चरके सूत्रस्थानेऽष्टमेऽध्याये॥) प्रकाशः। इति मेदिनी। से, २३॥

ज्योतिः, [स्] पुं, (ज्योतते इति। ज्युत+कर्त्तरि इसिः। द्युत+इसिन् वा।) अग्निः। (यथा,—
"तस्यान्तरेण नाभेस्तु ज्योतिः स्थानं ध्रुवं स्मृतम्।
तदा धमति वातस्तु देहस्तेनास्य वर्द्धते॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये॥)
सूर्य्यः। इति मेदिनी। से, २२॥ मेथिका। इति राजनिर्घण्टः॥ (विष्णुः। यथा, महाभारते १३।१४९।७९।
"स्वक्षः स्वङ्गः शतानन्दो नन्दिर्ज्योतिर्गणेश्वरः॥")

ज्योतिरिङ्गः, पुं, (ज्योतिषा इङ्गतीति। इगि गतौ+अच्। ज्योतिरिव इङ्गतीति वा।) खद्योतः। इति शब्दरत्नावली॥

ज्योतिरिङ्गणः, पुं, (ज्योतिरिव इङ्गतीति। इगि गतौ+ल्युः।) कीटविशेषः। ज्योनाकपोका इति भाषा। तत्पर्य्यायः। खद्योतः २ ध्वान्तोन्मेषः ३ तमोमणिः ४ दृष्टिबन्धुः ५ तमोज्योतिः ६ ज्योतिरिङ्गः ७ निमेषकः ८। इति शब्दरत्नावली॥ ज्योतिर्व्वीजम् ९ निमेषरुक् १०। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ज्योतिर्व्वीजं, क्ली, (ज्योतिर्वीजमिवास्य ज्योतिषो वीजमिव वा।) ज्योतिरिङ्गणः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ज्योतिर्हस्ता, स्त्री, (ज्योतिर्ज्योतीरूपं हस्तं शरीरमस्याः।) दुर्गा। अस्या नामनिरुक्तिर्यथा,—
"हस्तं शरीरमित्याहुर्हस्तञ्च गगनं तथा।
ज्योतिषि ग्रहनक्षत्राण्यतो ज्योतिर्हस्ता ततः स्मृता॥"
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्तनाम ४५ अध्यायः॥

ज्योतिश्चक्रं, क्ली, (ज्योतिर्म्मयं चक्रम्। ज्योतिर्भिः स्वस्वावस्थानेन विरचितं चक्रं वा।) चन्द्रसूर्य्यादिग्रहनक्षत्रमण्डलम्। राशिचक्रम्। यथा,
"ज्योतिश्चक्रं भुवो मानमूर्द्ध्वं शोवाच केशवः।
चातुर्लक्षं ज्योतिषस्य सारं रुद्राय सर्व्वदः॥"
इति गरुड़पुराणम्॥
अपि च तिथ्यादितत्त्वे।
"सप्तविंशतिभे ज्योतिश्चक्रं स्तिमितवायुगम्।
तदर्कांशो भवेद्राशिर्नवर्क्षचरणाङ्कितः॥"

ज्योतिषं, क्ली, (ज्योतिः सूर्य्यादीनां ग्रहाणां गत्यादिकं प्रतिपाद्यतया अस्त्यस्येति अच्।) वेदाङ्गशास्त्रविशेषः। तत् ग्रहगणादिगणनशास्त्रम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥
"पञ्चस्कन्धमिदं शास्त्रं होरागणितसंहिता।
केरलिः शकुनश्चैव————————॥"
इति शब्दरत्नटीका॥ *॥
अस्य सम्बन्धादि यथा,—
"अस्य शास्त्रस्य सम्बन्धो वेदाङ्गमिति चोदितः।
अभिधेयञ्च जगतां शुभाशुभनिरूपणम्॥
इज्याध्ययनसंक्रान्तिग्रहषोड़शकर्म्मणाम्।
प्रयोजनञ्च विज्ञेयं तत्तत्कालविनिर्णयः॥"
इति नारदीयम्॥ *॥
अस्याध्ययनं द्विजैः कर्त्तव्यम्। यथा,—
"सिद्धान्तसंहिताहोरारूपस्कन्धत्रयात्मकम्।
वेदस्य निर्म्मलं चक्षुर्ज्योतिःशास्त्रमकल्मषम्॥
विनैतदखिलं श्रौतं स्मार्त्तं कर्म्म न सिध्यति।
तस्माज्जगद्धितायेदं ब्रह्मणा निर्म्मितं पुरा॥
अतएव द्विजैरेतदध्येतव्यं प्रयत्नतः॥"
इति नारदः॥ *॥
शूद्रस्य पाठनिषेधो यथा,—
"स्नेहाल्लोभाच्च मोहाच्च यो विप्रोऽज्ञानतोऽपि वा।
शूद्राणामुपदेशन्तु दद्यात् स नरकं व्रजेत्॥"
इति गर्गः॥ *॥
अस्य ज्ञानमावश्यकं यथा,—
"वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः
कालानुपूर्व्व्या विहिताश्च यज्ञाः।
तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं
यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञान्॥
यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा।
तद्वद्वेदाङ्गशास्त्राणां गणितं मूर्द्धि संस्थितम्॥"
इति वेदाङ्गज्योतिषम्॥ *॥
अस्याध्ययनफलं यथा,—
"एवंविधस्य श्रुतिनेत्रशास्त्रस्वरूपभर्त्तुः खलु दर्शनं वै।
निहन्त्यशेषं कलुषं जनानां
षड़ब्दजं धर्म्मसुखास्पदं स्यात्॥"
इति माण्डव्यः॥ *॥
अस्य ज्ञाने फलं यथा,—
"ज्योतिश्चक्रे तु लोकस्य सर्व्वस्योक्तं शुभाशुभम्।
ज्योतिर्ज्ञानन्तु यो वेद स याति परमां गतिम्॥"
इति गर्गः॥

ज्योतिषिकः, पुं, (ज्योतिर्ज्योतिःशास्त्रं अधीते इति। क्रतूक्थादित्वात् ठक् संज्ञापूर्व्वस्य विधेरनित्यत्वात् न वृद्धिः।) ज्योतिषिकः। इत्यमरटीका॥ (यथा, मार्कण्डेये।
"धर्म्मारण्या ज्योतिषिका गौरग्रीवा गुड़ाश्मकाः॥")

ज्योतिषी, स्त्री, (ज्योतिरस्त्यस्या इति अच् ङीप् च।) तारा। इति हेमचन्द्रः। ज्योतिषशास्त्रज्ञे, त्रि॥

ज्योतिष्कः, पुं, (ज्योतिरिव कायतीति। कै+कः।) चित्रकवृक्षः। मेथिकावीजम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य व्यवहारो यथा, "ज्योतिष्कफलतैलं वा चीरेण स्वर्ज्जिका हिङ्गु मिश्रं पिबेत्॥" इति चिकित्सितस्थाने चतुर्द्दशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्॥) गणिकारिकावृक्षः। इति रत्नमाला॥

ज्योतिष्काः, पुं, (ज्योतिर्भिः कायतीति। कै+क।) चन्द्रार्कग्रहनक्षत्रतारकाः। इति हेमचन्द्रः। बहुवचनान्तोऽयं शब्दः॥

ज्योतिष्का, स्त्री, (ज्योतिरिव कायतीति। कै+क टाप् च।) ज्योतिष्मतीलता। इत्यमरटीका स्वामी॥

ज्योतिष्टोमः, पुं, (ज्योतींषि त्रिवृदादयः स्तोमा यस्य। "ज्योतिरायुषः स्तोमः।" ८।३।८३। इति षत्वम्।) षोड़शर्त्विक्साध्ययज्ञविशेषः। तत्र द्वादशशतगोदक्षिणा। इति मलमासतत्त्वम्। (यथा, महाभारते। ३। २२१। ३०।
"बहुधा निःसृतः कायाज्ज्योतिष्टोमः क्रतुर्यथा।"

ज्योतिष्मती, स्त्री, (ज्योतिरस्त्यस्या इति। मतुप्, उदित्वात् ङीप् च।) लताविशेषः। माल्कङ्गनी इति लताफट्करी इति नयापटकी इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। पारावताङ्घ्रिः २ कटभी ३ पिण्या ४। इत्यमरः। २। ४। १५। पारावतपदी ५ नगणा ६ स्फुटवल्कली ७ पूतितैला ८ इङ्गुदी ९। इति रत्नमाला। सुवर्णलता १० अनलप्रभा ११ ज्योतिर्लता १२ सुपिङ्गला १३ दीप्ता १४ मेध्या १५ मतिदा १६ दुर्ज्जरा १७ सरस्वती १८ अमृता १९। अस्याः सूक्ष्मायाः गुणाः। अतितिक्तत्वम्। किञ्चित्कटुत्वम्। वातकफापहत्वञ्च। अस्याः स्थूलाया गुणाः। दाहप्रदत्वम्। दीपनत्वम्। मेधाप्रज्ञावृद्धिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तीक्ष्णत्वम्। व्रणविस्फोटनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ रात्रिः। इति राजनिर्घण्टः॥ (नदीविशेषः। यथा, मात्स्ये। १२०। ६५।
"सरस्वती प्रभवति तस्माज्ज्योतिष्मती तु या।
अवगाढ़े ह्युभयतः समुद्रौ पूर्व्वपश्चिमौ।"
ज्योतिर्व्विशिष्टे, त्रि। यथा, रघुः। ६। २२।
"नक्षत्रताराग्रहसङ्कुलापि
ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः॥")

ज्योतीरथः, पुं, (ज्योतिरेव रथोऽस्य सर्व्वज्योतिश्चक्रस्य रथ इव वा ज्योतिःपदार्थानां सूर्य्यादीनामाधारत्वात् तथात्वमिति बोध्यम्।) ध्रुवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ज्योत्स्ना, स्त्री, (ज्योतिरस्त्यस्यामिति। "ज्योत्स्नातमिस्रेति।" ५।२।११४। इति निपातनात् नप्रत्यय उपधालोपश्च।) चन्द्रज्योतिः। चाँदनी इति हिन्दी भाषा॥ तत्पर्य्यायः। चन्द्रिका २ कौमुदी ३। इत्यमरः। १। ३। १६॥ चान्द्री ४ कामवल्लभा ५ चान्द्रातपः ६ चन्द्रकान्ता ७ शीता ८ अमृततरङ्गिणी ९। (यथा, महाभारते। १। १। ८६।
"पुराणपूर्णचन्द्रेण श्रुतिज्योत्स्नाः प्रकाशिताः।")
ज्योत्स्नायुक्तरात्रिः। इति मेदिनी। ने, ८। पटोलिका। इत्यमरटीकायां स्वामी॥ अस्या गुणाः। त्रिदोषशमनत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ कषायत्वम्। मधुरत्वम्। दाहरक्तपित्तनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ श्वेतघोषा। इति

रत्नमाला । दुर्गा । यथा,—
"प्रभाप्रसादशीलत्वात् ज्योत्स्ना चन्द्रार्क-मालिनी ।"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
अपि च ।
"रौद्रायै नमो नित्यायै गौर्य्यै धात्र्यै नमो नमः ।
ज्योत्स्नायै चेन्दुरूपिण्यै सुखायै सततं नमः ॥"
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये ५ अध्यायः ॥
(प्रभातकालः । यथा, विष्णुपुराणे । १ । ५ । ३६ ।
"ज्योत्स्ना समभवत् सापि प्राक्सन्ध्या याऽभिधीयते ॥")

ज्योत्स्नाप्रियः, पुं, (ज्योत्स्ना प्रियाऽस्य ।) चकोरः । इति हेमचन्द्रः ॥

ज्योत्स्नावृक्षः, पुं, (ज्योत्स्नाया दीपधारण्या वृक्ष इव ।) दीपाधारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना अस्त्यस्या इत्यण् ङीप् च । संज्ञापूर्व्वकस्य विधेरनित्यत्वान्न वृद्धिः ।) चन्द्रिकायुक्ता रात्रिः । ज्योत्स्नारात्रिरिति ख्याता । पटोलिका । इत्यमरः । २ । ४ । ११८ ॥ झिङ्गा इति भाषा ॥ रेणुकानाम गन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ज्यौतिषिकः, पुं, (ज्योतिषं ज्योतिषशास्त्रमधीते वेद वा इति ठक् वृद्धिश्च ।) दैवज्ञः । इत्यमरः । २ । ८ । १४ ॥

ज्यौत्स्नः, त्रि, (ज्योत्स्नया अन्वितः । इत्यण् ।) दीप्तः । ज्योत्स्नायुक्तः ॥

ज्यौत्स्निका, स्त्री, (ज्योत्स्ना अस्त्यस्या इति ठक् पूर्व्ववृद्धिष्टाप् च ।) ज्योत्स्नान्विता निशा । इति शब्दरत्नावली ॥

ज्यौत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना पूर्णचन्द्रचन्द्रिका अस्त्यस्याः इत्यण् पूर्व्ववृद्धिः ङीप् च ।) पूर्णिमायुक्तरात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योत्स्नी । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

ज्रि, अभिभवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं-सकं-अनिट् ।) रेफोपधः । ज्रयति शत्रुं बली । इति दुर्गादासः ॥

ज्री, गि कि ज्याने । गतवक्तृवयोभाव इति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-चुरां पक्षे भ्वां-परं-अकं-अनिट् ।) गि, ज्रीणाति ज्रीणः ज्रीणिः । कि, ज्राययति ज्रयति । गिकाभ्यामेव पाक्षिक-चुरादित्वे सिद्धे कि पाठो भ्वादित्वार्थः । इति दुर्गादासः ॥

ज्वर, म रोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) ज्वरति जनो धातुवैषम्यात् । म, ज्वरयति । इति दुर्गादासः ॥

ज्वरः, पुं, (ज्वरति जीर्णो भवत्यनेन । ज्वर + करणे घञ् भावे घञ् वा । संज्ञापूर्व्वकत्वात् वृद्ध्यभावः ।) ज्वरणम् । स्वनामख्यातरोगः । तत्पर्य्यायः । जूर्त्तिः २ । इत्यमरः । ३ । २ । १९ ॥ ज्वरिः ३ आतङ्कः ४ रोगश्रेष्ठः ५ महागदः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तापकः ७ सन्तापः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"कालाग्निरुद्रः कोपेन चिक्षेप ज्वरमुल्बणम् ।
बभूवुर्यादवाः सर्व्वे ज्वराक्रान्ता हरिं विना ॥
तं दृष्ट्वा भगवान् कृष्णः ससर्ज्ज वैष्णवं ज्वरम् ।
तं चिक्षेप ज्वरं हन्तुं माहेशं रणमूर्द्धनि ॥" * ॥
माहेशज्वराकारो यथा,—
"जनकः सर्व्वरोगाणां दुर्न्निवारो दारुणो ज्वरः ।
शिवभक्तश्च योगी च स एव विकृताकृतिः ॥
भीमस्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः ।
भस्मप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमः ॥" * ॥
तस्य भेदाः ।
"वायुजः पित्तजश्चैव श्लेष्मजश्च तथैव च ।
ज्वरभेदाश्च त्रिविधाश्चतुर्थश्च त्रिदोषजः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ * ॥
जातिभेदे ज्वरभेदो यथा, हरिवंशे ।
श्रीकृष्ण उवाच ।
"शृणुष्व ज्वर ! सन्देशं यथा लोके चरिष्यसि ।
सर्व्वजातिषु विन्यस्तस्तथा स्थावरजङ्गमे ॥
त्रिधा विभज्य चात्मानं मत्प्रियं यदि काङ्क्षसि ।
चतुष्पादान् भजैकेन द्वितीयेन च स्थावरान् ॥
तृतीयो यश्च ते भागो मानुषेषूपपत्स्यते ।
त्रिधाभूतं वपुः कृत्वा पक्षिषु त्वं भव ज्वर ॥
चतुर्थो यस्तृतीयस्य भविष्यति च ते ध्रुवम् ।
एकान्तरश्चतुर्भागः खोरकश्च चतुर्थकः ॥
मानुषेष्वथ खेदाय वस त्वं प्रविभज्य वै ।
जातिष्वथावशेषासु निवस त्वं शृणुष्व मे ॥"
अस्यार्थः । "मानुषेषु यस्तृतीयो भागः तस्य चतुर्भागं कृत्वा एकांशेन पक्षिषु वस द्वितीयेन एकान्तरा देवार्त्तेषु तृतीयांशः खोरकः चतुर्थांशेन मानुषेषु वस ॥"
"वृक्षेषु कीटरूपेण तथा सङ्कोचपत्रकः ।
पाण्डुपत्रश्च विख्यातः फलेष्वातुर्य्यमेव च ॥"
आतुर्य्यं निःसारता ॥
"पद्मिनीषु हिमो भूत्वा पृथिव्यामपि चोषरः ।
अपां तु नीलिकां विद्यात् शिखोद्भेदश्च बर्हिणाम् ॥
गैरिकः पर्व्वतेष्वेव मत्प्रसादाद्भविष्यसि ।
गोष्वपस्मारको भूत्वा खोरकश्च भविष्यसि ॥
एवं विविधरूपेण भविष्यसि महीतले ।
दर्शनात् स्पर्शनाच्चैव प्राणिनां वधमेष्यसि ॥
ऋते देवमनुष्यांश्च नान्यस्त्वां विषहिष्यति ॥"
तस्य गारुडोक्तनिदानादिर्यथा,—
धन्वन्तरिरुवाच ।
"वक्ष्ये ज्वरनिदानं हि सर्व्वज्वरविबुद्धये ।
ज्वरो रोगपतिः पाप्मा मृत्युराजोऽशनोऽन्तकः ॥
क्रोधो दक्षाध्वरध्वंसी रुद्रोर्द्ध्वनयनोद्भवः ।
तत्सन्तापो मोहमयः सन्तापात्मापचारजः ॥
विविधैर्नामभिः क्रूरो नानायोनिषु वर्त्तते ।
पाकलो गजेष्वभितापो वाजिष्वलर्कः कुक्कुरेषु ।
इन्द्रमदो जलदेष्वप्सु नीलिका ज्योतिरोषधिषु
भूम्यामूषरो नाम ॥ * ॥
"कृशासन्नर्द्दनं कासः स्तम्भः शैत्यं त्वगादिषु ।
अङ्गेषु शीतपिडकामाश्चोदर्दः कफोद्भवे ॥

काले यथास्वं सर्व्वेषां प्रवृत्तिर्व्वृद्धिरेव वा ।
निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशायिता ॥ * ॥
अरुचिश्चाविपाकश्च स्तम्भमालस्यमेव च ।
हृद्दाहश्च विपाकश्च तन्द्रा चालस्यमेव च ॥
वह्निर्विसर्गविलया दोषाणामप्रवर्त्तनम् ।
लालाप्रसेको हृल्लासः क्षुन्नाशो रसदं मुखम् ॥
यत्र स्तत् गुरुत्वञ्च गात्राणां बहुमूत्रता ।
न विजीर्णा न चाग्लानिर्ज्ज्वरस्यामस्य लक्षणम् ॥
क्षुत्क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्द्दवम् ।
दोषप्रवृत्तिरष्टाहो निरामज्वरलक्षणम् ॥ * ॥
यथास्वलिङ्गं संसर्गे ज्वरसंसर्गजोऽपि वा ।
शिरोऽर्त्तिमूर्च्छावमिदेहदाह-
कण्ठास्यशोषारुचिपर्व्वभेदाः ।
उन्निद्रता संभ्रमरोमहर्षा
जृम्भातिवाक्त्वं पवनात् सपित्तात् ॥ * ॥
तापहान्यरुचिपर्व्वशिरोरुक्-
पीनसश्वसनकासविबन्धाः ।
शीतजाड्यतिमिरभ्रमितन्द्राः
श्लेष्मवातजनितज्वरलिङ्गम् ॥ * ॥
शीतस्तम्भस्वेददाहव्यवस्था-
तृष्णाकासश्लेष्मपित्तप्रवृत्तिः ।
मोहस्तन्द्रालिप्ततिक्तास्यता च
ज्ञेयं रूपं श्लेष्मपित्तज्वरस्य ॥ * ॥
सर्व्वजो लक्षणैः सर्व्वैर्दाहोऽत्र च मुहुर्मुहुः ।
तद्वच्छीतं महानिद्रा दिवा जागरणं निशि ॥
सदा वा नैव वा निद्रा महास्वेदोऽति नैव वा ।
गीतनर्त्तनहास्यादिप्रकृतीहाप्रवर्त्तनम् ॥
साश्रुणी कलुषे रक्ते भग्ने लुलितपक्ष्मणी ।
अक्षिणी पिण्डिकापार्श्वमूर्द्धपर्व्वास्थिरुग्भ्रमः ॥
सस्वनौ सरुजौ कर्णौ महास्वेदोऽति नैव वा ।
परिदग्धा खरा जिह्वा गुरुस्रस्ताङ्गसन्निभा ॥
रक्तपित्तकफे जिह्वा लोचने शिरसोऽनिलट् ।
कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् ॥
हृद्व्यथा मलसंसर्गः प्रवृत्तिर्व्वाल्पशोऽति वा ।
स्निग्धास्यता बलभ्रंशः स्वरसादः प्रलापिता ॥
दोषपाकश्चिरात्तन्द्रा प्रततं कण्ठकूजनम् ।
सन्निपातमभिन्यासं तं ब्रूयाच्च हृतौजसम् ॥
वायुना कफरुद्धेन पित्तमन्तःसुपीडितम् ।
व्यवायित्वाच्च सौक्ष्म्याच्च बहिर्म्मार्गं प्रपद्यते ॥
तेन हारिद्रनेत्रत्वं सन्निपातोद्भवे ज्वरे ।
दोषे विवृद्धे नष्टेऽग्नौ सर्व्वसंपूर्णलक्षणः ॥
असाध्यः सोऽन्यथा कृच्छ्रो भवेद्वैकल्यदोऽपि वा ।
अन्यश्च सन्निपातोत्थो यत्र पित्तं पृथक् स्थितम् ॥
त्वचि कोष्ठे च वा दाहं विदधाति पुरोऽनु वा ।
तद्वद्वातकफौ शीतं दाहादिर्दुस्तरस्तयोः ॥
शीतादौ तत्र पित्तेन कफे स्यन्दितशोषिते ।
शीते शान्तेऽचिरे मूर्च्छा मदस्तृष्णा च जायते ॥
दाहादौ पुनरन्ते स्युस्तन्द्राखेदवमिक्लमाः ॥ * ॥
आगन्तुरभिघाताभिषङ्गशापाभिचारतः ॥
चतुर्द्धा तु क्षतच्छेददाहाद्यैरभिघातजः । * ।
श्रमाच्च तस्मिन् पवनः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ॥
सव्यथाशोफवैवर्ण्यं सरुजं कुरुते ज्वरम् ।

ग्रहावेशौषधिविषक्रोधभीशोककामजः ॥
अभिषङ्गाद्ग्रहेणास्मिन् कस्मात्त्रासरोदने ।
ओषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्वमथुः क्षवः ॥ * ॥
विषान्मूर्च्छातिसारास्यश्यावता दाहहृद्भ्रमः ।
क्रोधात् कम्पः शिरोरुक् च प्रलापो भयशोकजे ॥
कामाद्भ्रमोऽरुचिर्दाहो ह्रीनिद्राधीधृतिक्षयः ॥
ग्रहादौ सन्निपातस्य रूपादौ मरुतस्तयोः ॥
कोपः कोपेऽपि पित्तस्य यौ तु शापाभिचारजौ ।
सन्निपातज्वरौ घोरौ तावसह्यतमौ मतौ ॥ * ॥
तत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्हूयमानस्य तप्यते ।
पूर्व्वं चेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटतृड्भ्रमैः ॥
सदाहमूर्च्छैर्ग्रस्तस्य प्रत्यहं वर्द्धते ज्वरः ।
इति ज्वरोऽष्टधा दृष्टः समासाद्द्विविधस्तु सः ॥
शारीरो मानसः सौम्यस्तीक्ष्णोऽन्तर्ब्बहिराश्रयः ।
प्राकृतो वैकृतः साध्योऽसाध्यः सामो निरामकः ॥
पूर्ब्बं शरीरे शारीरे तापो मनसि मानसे ।
पवने योगवाहित्वाच्छीतं श्लेष्मयुते भवेत् ॥
दाहः पित्तयुते मिश्रं मिश्रेऽन्तःसंश्रये पुनः ।
ज्वरोऽधिकं विकाराः स्युरन्तःक्षोभो मलग्रहः ॥
बहिरेव बहिर्व्वेगे तापोऽपि च सुसाधितः ।
वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् ॥
वैकृतोऽन्यः सुदुःसाध्यः प्रायश्च प्राकृतोऽनिलात् ।
वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम् ॥
कुर्य्यात् पित्तञ्च शरदि तस्य चानुबलः कफः ।
तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् ॥
कफो वसन्ते तमपि वातपित्तं भवेदनु ।
बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥
सर्ब्बथा विकृतिज्ञाने प्रागसाध्य उदाहृतः ।
ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वमग्लानिर्ब्बहुमूत्रता ॥
न प्रवृत्तिर्न विजीर्णा न क्षुत् सामज्वराकृतिः ।
ज्वरवेगोऽधिका तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ॥
मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम् ॥
जीर्णतामविपर्य्यासात् सप्तरात्रञ्च लङ्घनात् ।
ज्वरः पञ्चविधः प्रोक्तो मलकालबलाबलात् ॥
प्रायशः सन्निपातेन भूयसाप्युपदिश्यते ।
सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ ।
धातुमूत्रशकृद्वाहिस्रोतसा व्यापिनो मलाः ॥
तापयन्तस्तनूं सर्व्वां तुल्यदृष्यादिवर्द्धिताः ।
बलिनो गुरवस्तद्वद्विशेषेण रसान्विताः ॥
सततं निष्प्रतिद्वन्द्वा ज्वरं कुर्य्युः सुदुःसहम् ।
मलं ज्वरोष्मा धातून् वा स शीघ्रं क्षपयेत्ततः ॥
सर्व्वाकाररसादीनां शुद्ध्याशुद्ध्यापि वा क्रमात् ।
वातपित्तकफैः सप्तदशद्वादशवासरान् ॥
प्रायोऽनुयाति मर्य्यादां मोक्षाय च वधाय च ।
इत्यग्निवेशस्य मतं हारीतस्य पुनः स्मृतिः ॥
द्विगुणा सप्तमी या च नवम्येकादशी तथा ।
एषा त्रिदोषमर्य्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥
शुद्ध्यशुद्धौ ज्वरः कालं दीर्घमप्यत्र वर्त्तते ।
कृशानां व्याधियुक्तानां मिथ्याहारादिसेविनाम् ॥
अल्पोऽपि दोषो दुष्ट्यादेर्लब्ध्वान्यतमतो बलम् ।
स प्रत्यनीको विषमं यस्माद्वृद्धिक्षयान्वितः ॥
सोऽरिपक्षो ज्वरं कुर्य्याद्विषमक्षयवृद्धिभाक् ।
दोषः प्रवर्त्तते तेषां स्वे काले ज्वरयन् बली ॥
निवर्त्तते पुनश्चैव प्रत्यनीकबलाबलः ।
क्षीणदोषे ज्वरः सूक्ष्मो रसादिष्वेव लीयते ॥
लीनत्वात् कार्श्यवैवर्ण्यजाड्यादीनादधाति सः ।
आसन्नविवृतास्यत्वात् स्रोतसां रसवाहिनाम् ॥
आशु सर्व्वस्य वपुषो व्याप्तिर्दोषेण जायते ।
सन्ततः सततस्तेन विपरीतो विपर्य्ययात् ॥
विषमो विषमारम्भः क्षपाकालेन सङ्गवान् ।
दोषो रक्ताश्रयः प्रायः करोति सन्ततं ज्वरम् ॥
अहोरात्रस्य सन्धिः स्यात् सकृदन्येद्युराश्रितः ।
तस्मिन्मांसवहा नाड़ी मेदोनाड़ी तृतीयके ॥
ग्राही पित्तानिलान्मूर्द्ध्नस्त्रिकस्य कफपित्ततः ।
स पृष्ठास्यानिलकफात् स चैकाहान्तरः स्मृतः ॥
चतुर्थको मलैर्म्मेदो मज्जास्थ्यन्यतरस्थिते ।
मज्जास्थोऽन्तरेत्यपरः प्रभावमनुदर्शयेत् ॥
द्विविधं कफेन जङ्घाभ्यां स पूर्व्वं शिरसोऽनिलात् ।
अस्थिमज्ज्नोरुपगते चातुर्थकविपर्य्ययः ॥
त्रिधा त्र्यहं ज्वरयति दिनमेकञ्च मुञ्चति ।
बलाबलेन दोषाणामनुचेष्टादिजन्मनाम् ॥
पक्वानामविपर्य्यासात् सप्तरात्रन्तु लङ्घयेत् ।
ज्वरः स्यात् मनसस्तद्वत् कर्म्मणश्च तदा तदा ॥
गम्भीरधातुचारित्वात् सन्निपातेन सम्भवात् ।
तुल्यो भूयाच्च दोषाणां दुश्चिकित्स्यश्चतुर्थकः ॥
सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरास्येषु दूराद्दूरतरेषु च ।
दोषो रक्तादिमार्गेषु शनैरल्पश्चिरेण यत् ॥
याति देहञ्च नाशेषं सन्तापादीन् करोत्यतः ।
क्रमो यत्नेन विच्छिन्नः सन्तापो लक्ष्यते ज्वरः ॥
विषमो विषमारम्भः क्षपाकालानुसारवान् ।
यथोत्तरं मन्दमतिर्मन्दशक्तिर्यथायथम् ॥
कालेनाप्नोति सदृशान् स रसादींस्तथा तथा ।
दोषो ज्वरयति क्रुद्धश्चिराच्चिरतरेण च ॥ * ॥
भूमौ स्थितं जलैः सिक्तं कालमेव प्रतीक्ष्यते ।
अङ्कुराय यथा बीजं दोषबीजं भवेत्तथा ॥
वेगं कृत्वा विषं यद्वदाशये नीयते बलम् ।
कुप्यत्याप्तबलं भूयः काले दोषविषं तथा ॥
एवं ज्वराः प्रवर्त्तन्ते विषमाः सततादयः । * ।
उत्क्लेशो गौरवं दैन्यं भङ्गोऽङ्गानां विजृम्भणम् ॥
अरोचको वमिः श्वासः सर्व्वस्मिन्नसगे ज्वरे ।
रक्तनिष्ठीवनं तृष्णा अरुण्णोऽस्तु पिड़कोद्गमः ॥
दाहरागभ्रममदप्रलापो रक्तसंश्रिते ।
तृड्ग्लानिसृष्टवर्च्चस्कमन्तर्दाहो भ्रमस्तमः ॥
दौर्ब्बल्यं गात्रविक्षेपो मांसस्थे मेदसि स्थिते ।
स्वेदोऽतितृष्णा वमनं दौर्गन्ध्यं चासहिष्णुता ॥
प्रलापो ग्लानिररुचिरस्थिगे त्वस्थिभेदनम् ।
दोषप्रवृत्तिरूर्द्ध्वाधःश्वासाङ्गक्षेपकूजनम् ॥
अन्तर्दाहो बहिःशैत्यं श्वासो हिक्का च मज्जगे ।
तमसो दर्शनं मर्म्मच्छेदनं स्तब्धमेढ्रता ॥
शुक्रप्रवृत्तिर्म्मृत्युश्च जायते शुक्रसंश्रये ।
उत्तरोत्तरदुःसाध्याः पञ्चान्ये तु विपर्य्यये ॥
प्रलिम्पन्निव गात्राणि श्लेष्मणा गौरवेति च ।
मन्दज्वरः प्रलापस्तु सशीतः स्यात् प्रलेपकः ॥
नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः शीतः कृच्छ्रेण गच्छति ।
स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो भवेदङ्गबलाशकः ॥
हरिद्राभेदवर्णाभस्तद्वल्लेपः प्रमेहति ।
स वै हारिद्रको नाम ज्वरभेदोऽन्तकः स्मृतः ।
कफवातौ समौ यत्र हीनपित्तस्य देहिनः ।
तीक्ष्णोऽथवा दिवा मन्दो जायते रात्रिजो ज्वरः ।
दिवाकरापीतबले व्यायामाच्च विशोषिते ।
शरीरे नियतस्थाता ज्वरः स्यात् पौर्व्वरात्रिकः ।
आमाशये यदा दुष्टे श्लेष्मपित्ते ह्यधःस्थिते ।
तदार्द्धं शीतलं देहे त्वर्द्धं चोष्णं प्रजायते ॥
काये पित्तं यदा दुष्टं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः ।
उष्णत्वं तेन देहस्य शीतत्वं करपादयोः ॥ *
रसरक्ताश्रयः साध्यो मांसमेदोगतश्च यः ।
अस्थिमज्जागतः कृच्छ्रैस्तैस्तैः साङ्केतिकप्रभः ॥
विसंज्ञो ज्वरवेगार्त्तः सक्रोध इव वीक्ष्यते ।
सदोषशब्दञ्च शकृद्द्रवं मुञ्चति वेगवत् ॥ *

देहो लघुर्व्यपगतक्लममोहतापः
पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वम् ।
स्वेदः क्षवः प्रकृतिगामि मनोऽन्नलिप्सा
कण्डूश्च मूर्द्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ॥

इत्यादि महापुराणे गारुड़े ज्वरनिदानं समाप्तम् । १५२ अध्यायः ॥

अथ ज्वरस्य चिकित्सा ।

धन्वन्तरिरुवाच ।

"ज्वरोऽष्टधा पृथक् द्वन्द्वसंघातागन्तुजः स्मृतः
मुस्तपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः ।
शृतशीतं जलं दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये ॥ १
नागरं देवकाष्ठञ्च धन्याकं वृहतीद्वयम् ।
दद्यात् पाचनकं पूर्व्वं ज्वरिताय ज्वरापहम् ॥ २
आरग्वधाभयामुस्ततिक्तग्रन्थिकनिर्म्मितः ।
कषायः पाचनं सामे सशूले च ज्वरे हितः ॥ ३
मधूकसारसिन्धूत्थवचोषणकणाः समाः ।
श्लक्ष्णं पिष्ट्वाम्भसा नस्यं कुर्य्यात् संज्ञाप्रबोधनम् ॥ ४
त्रिवृद्विशालात्रिफलाकटुकारग्वधैः कृतः ।
सक्षारो भेदनं क्वाथः पेयः सर्व्वज्वरापहः ॥ ५
महौषध्यमृतामुस्तचन्दनोशीरधान्यकैः ।
क्वाथस्तृतीयकं हन्ति शर्करामधुयोजितः ॥ ६
अपामार्गजटा कट्यां लोहितैः सप्ततन्तुभिः ।
बद्धा वारे रवेर्नूनं ज्वरं हन्ति तृतीयकम् ॥ ७
गङ्गाया उत्तरे कूले अपुत्रस्तापसो मृतः ।
तस्मै तिलोदकं दद्यान्मुच्यतेकाहिको ज्वरः ॥ ८
गुडूच्याः क्वाथकल्काभ्यां त्रिफलाया वृषस्य च ।
मृद्वीकाया बलायाश्च सिद्धाः स्नेहाः ज्वरच्छिदः ॥ ९
धात्री शिवा कणा वह्निः क्वाथः सर्व्वज्वरान्तकः ॥ १०
ज्वरातिसारहरणमौषधं प्रवदाम्यथ ।
पृश्निपर्णीबलाबिल्वनागरोत्पलधान्यकैः ॥
पाठेन्द्रयवभूनिम्बमुस्तपर्पटकाः शृताः ।
जयन्त्याममतीसारज्वरं रसमहौषधाः ॥ ११
नागरातिविषामुस्तभूनिम्बामृतवत्सकैः ।
सर्व्वज्वरहरः क्वाथः सर्व्वातीसारनाशनः ॥ १२
मुस्तपर्पटकोदीच्यशृङ्गवेरशृतं पयः ।

लपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका ॥
लावदंष्ट्राविल्वानि पाठा नागरधान्यकम् ।
तदाहारसंयोगे हितं सर्व्वातिसारिणाम् ॥१३
त्वक्पूताश्विनिर्यूहः खकं मध्वतिसारनुत् ॥१४।
तीसारे हितस्तद्वत् कुटजत्वक्फलाहृतः ॥१५॥
नृषकातिविषाविल्ववालाकम्बुकषायकः ।
विश्व आममूलाढ्य त्वतीसारे वशोधिते ॥"१६
इति गारुड़े १७४ अध्यायः ॥

पि च ।
हस्तबद्धं पलाशस्य अपामार्गस्य वा हर ! ।
लं सर्व्वज्वरहरं भूतप्रेतादिनुद्भवेत् ॥ १७ ॥
तीतं हृश्चिकमूलन्तु पर्य्युषितजलेन वै ।
गाद्धं विनाशयेद्दाहज्वरञ्च परमेश्वर ! ॥ १८ ॥
शखायाश्चैव तद्धद्धं भवेदैकाहिकादिनुत् ।१९।
तन् सकाञ्जिकं पीतं रक्तकुष्ठज्वरादिनुत् ॥"२०
इति तत्रैव १९३ अध्यायः ॥
वचा त्रिकटुकञ्चैव करञ्जं देवदारु च ।
मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता शिरीषो रजनीद्वयम् ॥
प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटुगोमूत्रेणावघर्षितम् ।
नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्वर्त्तनं तथा ॥
अपस्मारविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ।
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शासनम् ॥२१
अभयामलकद्राक्षाः पाठा चैव विभीतकम् ।
शर्करा च समञ्चैव जग्धं ज्वरहरं भवेत् ॥"२२
इति च गारुड़े १९९ अध्यायः ॥ * ॥
वैद्यकमते शिवज्वरस्योत्पत्तिर्यथा,—
"दक्षापमानसंक्रुद्धरुद्रनिश्वाससम्भवः ।
ज्वरोऽष्टधा पृथग्द्वन्द्वसंघातागन्तुजः स्मृतः ॥
तस्य विप्रकृष्टकारणकथनपूर्व्विका सम्प्राप्तिर्यथा,
"मिथ्याहारविहारस्य दोषा ह्यामाशयाश्रयाः ।
बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरदाः स्यू रसानुगाः ॥"
तस्य सामान्यलक्षणं यथा,—
"स्वेदावरोधः सन्तापः सर्व्वाङ्गग्रहणन्तथा ।
युगपद्यत्र रोगे तु स ज्वरो व्यपदिश्यते ॥"* ॥
तस्य पूर्व्वरूपं यथा,—
"श्रमोऽरतिर्व्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः ।
इच्छाद्वेषौ मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु ॥
जृम्भाङ्गमर्दो गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ।
अप्रहर्षश्च शीतञ्च भवत्युत्पत्स्यति ज्वरे ॥"* ॥
सन्ततादिज्वराणां प्रति नियतदूष्या धातवो यथा,
"सन्ततं रसरक्तस्थः सोऽन्येद्युः पिशिताश्रितः ।
मेदोगतस्तृतीयेऽह्नि त्वस्थिमज्जगतः पुनः ॥
कुर्य्याच्चातुर्थकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम् ।
सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥
सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात् सन्ततः स निगद्यते ।
अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्त्तते ॥
अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्र एककालं प्रवर्त्तते ।
तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि चतुर्थेऽह्नि चतुर्थकः ॥
केचिद्भूताभिषङ्गोत्थं ब्रुवते विषमज्वरम् ।
कफपित्तात्त्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः ॥
वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात्तृतीयकः ।
चातुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः ॥
जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्व्वं शिरस्तोऽनिलसम्भवः ।
विषमज्वर एवान्यश्चातुर्थकविपर्य्ययः ॥
मध्ये अहनी ज्वरयत्यादावन्ते च मुञ्चति ॥"* ॥
वातबलासकज्वरो यथा,—
"नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः शूनकस्तेन सीदति ।
स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातबलासकी ॥"
विषमज्वरविशेषाः ।
"विदग्धेऽन्नरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते ।
तेनार्द्धं शीतलं देहे चार्द्धञ्चोष्णं प्रजायते ॥"* ॥
शीतपूर्व्वो ज्वरो यथा,—
"त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे ।
तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च ॥"
दाहपूर्व्वो ज्वरो यथा,—
"करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च ।
तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः ॥
द्वावेतौ दाहशीतादी ज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ ।
दाहपूर्व्वस्तयोः कष्टः कृच्छ्रसाध्यतमश्च सः ॥"
उक्तवातादिज्वराणां धातुविशेषदूष्यतया अधिकलक्षणानि यथा,—
"गुरुता हृदयोत्क्लेशः सदनं छर्द्यरोचकौ ।
रसस्थे तु ज्वरे लिङ्गं दैन्यञ्चास्योपजायते ॥ १ ॥
रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहश्छर्द्दनविभ्रमौ ।
प्रलापः पिड़का तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम् ॥२
पिण्डिकोद्वेष्टनं तृष्णाहृष्टमूत्रपुरीषतः ।
उष्मान्तर्दाहविक्षेपौ ग्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरे ॥३
भृशं स्वेदस्तृषा मूर्च्छा प्रलापश्छर्द्दिरेव च ।
दौर्गन्ध्यारोचकौ ग्लानिर्मेदःस्थे चासहिष्णुता ॥४
भेदोऽस्थ्नां कूजनं श्वासो विरेकश्छर्द्दिरेव च ।
विक्षेपणञ्च गात्राणामेतदस्थिगते ज्वरे ॥ ५ ॥
तमःप्रवेशनं हिक्का कासः शैत्यं वमिस्तथा ।
अन्तर्दाहो महाश्वासो मर्म्मच्छेदश्च मज्जगे ॥६॥
मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे ।
शेफसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः ॥"७
अथ वैद्यकमते सामान्यतो ज्वरस्य चिकित्सामाह ।
"अंशांशं यत्र दोषाणां विवेक्तुं नैव शक्नुयात् ।
साधारणीं क्रियान्तत्र विदधीत चिकित्सकः ॥
सामान्यतो ज्वरी पूर्व्वं निर्व्वाते निलये वसेत् ।
निर्व्वातमायुषो वृद्धिमारोग्यं कुरुते यतः ॥
व्यजनस्यानिलस्तृष्णास्वेदमूर्च्छाश्रमापहः ॥
तालवृन्तभवो वातस्त्रिदोषशमनो मतः ॥
वंशव्यजनजः सोष्णो रक्तपित्तप्रकोपणः ।
चामरो वस्त्रसंभूतो मायूरो वैत्रजस्तथा ॥
एते दोषजिता वाताः स्निग्धा हृद्याः सुपूजिताः ।
नवज्वरी भवेद्यत्नाद्गुरुप्रावरणावृतः ।
यथर्त्तुपक्वं पानीयं पिबेत् किञ्चिन्निवारयन् ॥
विनापि भेषजैर्व्याधिः पथ्यादेव निवर्त्तते ।
न तु पथ्यविहीनस्य भेषजानां शतैरपि ॥"* ।
ततो ज्वरे वर्ज्जनीयान्याह सुश्रुतः ।
"परिषेकान् प्रदेहांश्च स्नेहान् संशोधनानि च ।
दिवास्वप्नं व्यवायञ्च व्यायामं शिशिरं जलम् ॥
क्रोधप्रवातभोज्यानि वर्ज्जयेत्तरुणज्वरी ॥"
परिषेकः स्नानादिः । प्रदेहो अनुलेपनाभ्यङ्गादिः । स्नेहान् पाने निषिद्धान् ॥ * ॥
निषिद्धानिषेधाद्दोषमाह ।
"शोषं छर्द्दिं मदं मूर्च्छां भ्रमं तृष्णामरोचकम् ।
प्राप्नोत्युपद्रवानेतान् परिषेकादिसेवनात् ॥"
आदिशब्देन प्रदेहादयो गृह्यन्ते ॥ * ॥
हारीतेन प्रत्येकं दूषणमुक्तम् ।
"व्यायामाज्ज्वरसंवृद्धिर्व्यवायात् स्तम्भमूर्च्छनम् ।
स्मृतिश्च स्नेहपानात्तु मूर्च्छा छर्द्दिमदोऽरुचिः ॥
गुर्व्वन्नभोजनात् स्वप्नाद्विष्टम्भो दोषकोपनम् ।
अग्निसादः खरत्वञ्च स्रोतसां चाप्रवर्त्तनम् ॥"
स्मृतिरिति व्यवायादित्यत्र सम्बध्यते । स्वप्नात् दिवास्वापात् ॥ * ॥ अन्यच्च वर्ज्जयेत् ।
"सज्वरो ज्वरमुक्तो वा विदाहीनि गुरूणि च ।
असात्म्यान्यन्नपानानि विरुद्धाध्यशनानि च ॥
व्यायाममतिचेष्टाञ्चाभ्यङ्गं स्नानञ्च वर्ज्जयेत् ।
तेन ज्वरः शमं याति न शान्तश्च पुनर्भवेत् ॥
ज्वरी लङ्घनं कुर्य्यादिति चरकः वाग्भटश्च ।"
"आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गं पिधापयन् ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत् ॥"
अस्यायमर्थः ।"यतो हेतोः आमाशयस्थो दोषो वातपित्तश्लेष्मरूपः स्वहेतुदुष्टः अग्निं हत्वा आच्छाद्य सामः अपक्वाहाररससहितो मार्गं रसमार्गं पिधापयन् । अत्रार्षत्वादहृतावपि कर्त्तरीन् । तेन पिदधदित्यर्थः । ज्वरं करोति तस्माद्धेतोर्ज्वरी लङ्घनमाचरेदित्यर्थः ॥ * ॥
"त्रिविधं त्रिविधे दोषे तत् समीक्ष्य प्रयोजयेत् ।
दोषेऽल्पे लङ्घनं पथ्यं मध्ये लङ्घनपाचनम् ।
प्रभूते शोधनं तच्च मूलादुन्मूलयेन्मलान् ॥"
चक्रश्च ।
"तरुणन्तु ज्वरं पूर्व्वं लङ्घनेन क्षयं नयेत् ।
आमदोषमलिङ्गाढ्या लङ्घयीत यथाविधि ॥"
अन्यच्च ।
"ज्वरादौ लङ्घनं कुर्य्यात् ज्वरमध्ये तु पाचनम् ।
ज्वरान्ते रेचनं कुर्य्यात् कोष्ठशुद्ध्यै यथाबलम् ॥
दोषशेषस्य पाकार्थमग्नेः सन्धुक्षणाय च ।
लङ्घितस्याल्पदोषस्य यवागूपानमाचरेत् ।
शालिषष्टिकमुद्गानां यूषं वा शक्तमाहरेत् ।
पञ्चकोलेन संसिद्धा यवागूर्म्मध्यलङ्घने ॥
अतिलङ्घितश्च तं दृष्ट्वा तस्य सन्तर्पणं हितम् ।
द्राक्षादाड़िमखर्ज्जूरपियालैः सपरूषकैः ॥
तर्पणार्हं तु कर्त्तव्यं तर्पणं ज्वरशान्तये ॥"
अत्र लङ्घनशब्देनानशनमुच्यते । यत आह सुश्रुतः ।
"आनद्धस्तिमितैर्दोषैर्य्यावन्तं कालमातुरः ।
तावत्त्वनशनं कुर्य्यात्ततः संसर्गमाचरेत् ॥"
आनद्धस्तिमितैर्दोषैर्निश्चलैर्दोषैः सम्बद्धः ।
संसर्गं औषधाशनादिप्रसङ्गम् ॥ * ॥
यत्तु चरक आह ।
"चतुःप्रकारा संशुद्धिः पिपासा मारुतातपौ ।
पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम् ॥"
चतुःप्रकारा संशुद्धिः वमनविरेचननिरूहवस्ति-

सुखाख्यो वलयश्चैव इत्यभेदाः सुदुर्ज्जयः ।
अतिक्रान्तः प्रतिक्रान्तः कक्षाभ्याञ्चैकपक्षतः ॥
अतिक्रान्तश्च पक्षाभ्यां मयोऽन्यस्तु विपर्य्ययः ।
स्थूणापक्षो धनुःपक्षो द्विस्थूणो दण्ड ऊर्द्धगः ॥
द्विगुणान्तेऽतिक्रान्तपक्षोऽन्योऽस्य विपर्य्ययः ।
द्विचतुर्द्दण्ड इत्येवं ज्ञेया लक्षणतः क्रमात् ॥
गोमूत्रिकाहिसञ्चारी शकटो मकरस्तथा ।
भोगभेदाः समाख्यातास्तथा परिपतन्तकः ॥
दण्डपक्षो युगोरस्यः शकटस्तद्विपर्य्ययः ।
मकरो व्यत्ययोर्ज्ञश्च शेषः कुञ्जरराजिभिः ॥
मण्डलव्यूहभेदौ च सर्व्वतोभद्रदुर्ज्जयौ ।
अष्टानीको द्वितीयस्तु प्रथमः सर्व्वतोमुखः ॥
अर्द्धचन्द्रक ऊर्द्धारो वज्रो भेदास्त्वसंहतेः ।
तथा कर्कटशृङ्गी च काकपादी च गोधिका ॥
त्रिचतुःपञ्चसैन्यानां ज्ञेया आकारभेदतः ।
इति व्यूहाः समाख्याता व्यूहभेदप्रयोक्तृभिः ॥
एते सप्तदश प्रोक्ता दण्डव्यूहाश्च पञ्चधा ।
तथा व्यूहद्वयञ्चैव मण्डलस्य प्रयोक्तृभिः ॥
असंहतास्तु षड्व्यूहा भोगव्यूहाश्च पञ्चधा ।
व्यूहभेदेषु प्रयोज्याः स्युर्युद्धकाल उपस्थिते ॥
पक्षादीनामथैकेन हत्वा शेषं परिक्षिपेत् ।
उरसा च समाहृत्य कोटिभ्यां परिवेष्टयन् ॥
परकोटिसुपक्रम्य पक्षाभ्यामप्रतिग्रहः ।
कोटिभ्यां जघने हन्यादुरसा च प्रपीडयेत् ॥
एवं व्यूहप्रयत्नेन यत्नवानवनीपतिः ।
विदारयेद्व्यूहजातं बलेन द्विषतां बलम् ॥")

व्यूहनं, क्ली, (वि+ऊह+ल्युट् ।) सैन्यसंस्थानम् । विपूर्व्वोहधातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (मेलनम् । यथा, भागवते ।३।२६।३६।
"चालनं व्यूहनं प्राप्तिर्नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोः ॥"
"व्यूहनं मेलनं तृणादेः ।" इति तट्टीकायां स्वामी ॥ व्योभके, त्रि । यथा, हरिवंशे । १२६ । ३६ ।
"परं गुह्येभ्यः पृश्निगर्भस्वरूपं
यशः शश्वद्व्यूहनं कान्तरूपम् ॥"
"व्यूहनं जगत्क्षोभकम् ।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥)

व्यूहपार्ष्णिः, पुं, (व्यूहस्य पार्ष्णिः ।) व्यूहपश्चाद्भागः । तत्पर्य्यायः । प्रत्यासारः २ । इत्यमरः ॥ प्रत्यासरः ३ । इति तट्टीका ॥ व्यूहस्य पश्चाद्व्यूहान्तरम् । इति केचित् । इति भरतः ॥ व्यूहमध्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

व्येञ, ञ ऐ वृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) ञ, व्ययति व्ययते । ऐ, व्येयात् । इति दुर्गादासः ॥

व्योकारः पुं, लौहकारः । इत्यमरः ॥

व्योम, [न्] क्ली, (व्येञ् ञ वृतौ+"नामन् सीमन्निति ।" उणा० ४ । १४६ । इति निपातनात् साधुः । यद्वा, "विपूर्व्वादवतेर्व्वाभिप्रायेत्वात् औणादिके 'सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।' इति सर्व्वेषां मनिन्प्रत्यये 'ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च ।' इत्यूठि गुणः । व्यवति व्याप्नोति सर्व्वं जगत् । यद्वा व्यवतिर्गत्यर्थः भावे मन् व्योम । अवनं गमनं विविधमस्मिन् विद्यते । यद्वा दृष्यार्थः विशेषेणावति प्राणिनोऽवकाशप्रदानेन । उणादौ तु नामन् सीमन् व्योमन् इत्यादिना वेञ् संवरणे इत्यस्मान्मनिनि ऊत्वं निपात्यते । दीयते तद्वायुना व्योम । तथाच निरुक्तम् योनिरन्तरिक्षं महानवयवः परिवीतो वायुना इति ।" इति निघण्टुटीका । १ । ३ । ३ ।) आकाशः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ४।२६ ।
"रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैर्गजैश्च घनसन्निभैः ।
भुवस्तलमिव व्योम कुर्व्वन् व्योमेव भूतलम् ॥")
जलम् । भास्करस्यार्च्चनाश्रयः । इति मेदिनी ॥ अभ्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्योमकेशः, पुं, (व्योम एव केशा यस्य । विराट्मूर्त्तित्वादस्य तथात्वम् ।) शिवः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २०० । १२६ ।
"सूर्य्याचन्द्रमसौ लोके प्रकाशन्ते रुचश्च याः ।
ते केशसंज्ञितास्त्वक्षे व्योमकेश इति स्मृतः ॥")

व्योमकेशी, [न्] पुं, महादेवः । गङ्गाधारणकाले व्योमव्यापिनः केशा अस्य सन्तीति व्योमकेशशब्दात् इनप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

व्योमचारिपुरं, क्ली, (व्योमचारि आकाशगामि पुरम् ।) शौभपुरम् । इति भूरिप्रयोगः ॥

व्योमचारी, [न्] पुं, (व्योम्नि चरतीति । चर+णिनिः ।) देवता । पक्षी । इति मेदिनी ॥ चिरजीवी । द्विजातः । इति विश्वः ॥ (आकाशचारिणि, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । २२ । ५६ ।
"अस्ति पूर्व्वमहं व्योमचारी विद्याधरोऽभवम् ॥")

व्योमधूमः, पुं, (व्योम्नः धूमः ।) मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

व्योमनासिका, स्त्री, भारतीपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

व्योममञ्जरं, क्ली, (व्योम्नः मञ्जरमिव ।) पताका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

व्योममण्डलं, क्ली, (व्योम्नः मण्डलम् ।) पताका । इति शब्दरत्नावली ॥ आकाशश्च ॥

व्योममुद्गरः, पुं, (व्योम्नः मुद्गर इव ।) निर्घातः । इति हारावली ॥

व्योमयानं, क्ली, (व्योमगामि यानम् ।) विमानम् । इत्यमरः ॥

व्योमस्थली, स्त्री, भूमिः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (व्योम्नः स्थली ।) नभःस्थलञ्च ॥

व्योमाभः, पुं, (व्योम्ना शून्येन आभातीति । आ+भा+कः ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

व्योमोदकं, क्ली, (व्योम्नः उदकम् ।) दिव्योदकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्योषं, क्ली, (विशेषेण ओषतीति । उष दाहे+पचाद्यच् ।) त्रिकटु । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।
"व्योषं त्रिफलां तथा विडङ्गान्यथो तथा ।")

व्रज, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) व्रजति । इति दुर्गादासः ॥

व्रज, ञ संस्कृतौ । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) ञ, व्राजयति । विरेफौ तौ । तौ स्तौ विरेफौ रेफरहितौ च स्याताम् । इति दुर्गादासः ॥

व्रजं, क्ली, व्रजनम् : गमनम् । व्रज गतौ इत्यस्मात् घप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

व्रजः, पुं, (व्रज गतौ+"गोचरसंचरेति ।" ३ । ३ ।११९ । इति घप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) समूहः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४९ । १२ ।
"ततः प्रतापः सुमहान् शब्दश्चैव विभावसोः ।
प्रादुरासीत् तदा तेन बुबुधे स जनव्रजः ॥")
गोष्ठम् । (यथा, माघे । २ । ६४ ।
"नितान्तनीवधासारप्रसारा गा इव व्रजम् ।
उपयन्त्यस्य दृष्टार्थाः पुरीं माहिष्मतीं द्विषः ॥")
पन्थाः । इति मेदिनी ॥ अयन्तु मथुरायोजनव्याप्य[illegible]निर्द्देशः । अस्य विवरणं यथा, माद्मे ।
"व्रजमण्डलभूगोलं शेषनागफणं वरम् ।
कुसुराख्यं महाश्रेष्ठं सर्व्वेषां मध्यसंस्थितम् ।
तस्योपरिस्थितं लोकं सर्व्वश्रेष्ठं महावनम् ।
कृष्णलीलाविहारार्थं सुसम्यक्परिराजितम् ।
चतुरस्रक्रोशेन परिपूर्णविराजितम् ।
अस्य प्रदक्षिणीकुर्व्वन् धनधान्यसुखं लभेत् ।
दानार्थं वासतो लोको विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।
आवासान्म्रियते येन पुनर्जन्म न विद्यते ।
पुण्यं कल्पगुणं लब्ध्वा सतेऽस्मिन् व्रजमण्डले ।
रुद्रेण निर्म्मितास्तीर्थाः सार्द्धद्वयसहस्रकाः ॥"
तन्मध्ये वनोपवनप्रतिवनाधिवनान्यष्टचत्वारिंशत् तानि चतुरस्रक्रोशपरिमाणस्थितानि चतुर्भागशोऽभ्यन्तरस्थितानि क्रमश आह । पाद्मे ।
"वनानि द्वादशान्यात्युर्यमुनोत्तरदक्षिणे ।
महावनं महाश्रेष्ठं १ द्वयं काम्यवनं शुभम् २ ।
कोकिलाख्यं तृतीयञ्च ३ तूर्य्यं तालवनं तथा ४ ।
पञ्चमं कुमुदाख्यञ्च ५ षष्ठं भाण्डीरसंज्ञकम् ६ ।
नाम्ना छत्रवनं श्रेष्ठं सप्तमं परिकीर्त्तितम् ७ ।
अष्टमं खदिरं प्रोक्तं ८ नवमं लोहजं वनम् ९ ।
नाम्ना भद्रवनं श्रेष्ठं दशमं बहुपुष्पकम् १० ।
एकादशं समाख्यातं बहुलावनसंज्ञकम् ११ ।
नाम्ना बिल्ववनं श्रेष्ठं द्वादशं कामनाशनम् १२ ।
इति द्वादशसंख्यानि वनानि शुभदानि च ॥"
इति द्वादशवनानि ।
अथ द्वादशोपवनान्याह वाराहे ।
"आद्यौ ब्रह्मवनं नाम १ द्वितीयं अप्सरा-
वनम् २ ।
तृतीयं विह्वलं नाम [illegible] चतुर्थकम् ।
नाम्ना कदम्बवनं श्रेष्ठं पञ्चमं परिकीर्त्तितम् ।
सुरभीवननामानं [illegible] ।
[illegible]

मधुरवनवासानमष्टमं परिकीर्त्तितम् ८ ।
मार्त्तेिश्वरवनं श्रेष्ठं नवमं माधवप्रियम् ९ ।
हिवसाविवनं श्रेष्ठं दशमं पापनाशनम् १० ।
एकादशं समाख्यातं नारदाख्यं शुभोदितम् ११ ।
द्वादशं परमानन्दवनं सर्व्वार्थदायकम् १२ ।
इति द्वादशसंख्यानि वनान्युपवनानि च ।”
इति द्वादशोपवनानि ॥ ● ॥

अथ द्वादशप्रतिवनानि । भविष्ये ।
“आदौ रङ्कवनं श्रेष्ठं पुरसंख्याविराजितम् १ ।
वार्त्तावनं द्वितीयञ्च २ करहाख्यं तृतीयकम् ३ ।
चतुर्थं काम्यनामानं वनं कामप्रदं शुभम् ४ ।
चमज्जननामानं पञ्चमं कौतुभप्रदम् ५ ।
नाम्ना कर्णवनं श्रेष्ठं षष्ठं सम्प्रवरप्रदम् ६ ।
कृष्णक्षिपणकं नाम वनं सप्तममीरितम् ७ ।
नन्दप्रेक्षणकृष्णाख्यं वनं नन्दनमष्टमम् ८ ।
लक्ष्मिन्द्रवनं नाम नवमं लक्ष्मीपूजितम् ९ ।
शिवावनं शुभं प्रोक्तं दशमं नन्दभावितम् १० ।
चन्द्रावलीवनं श्रेष्ठमेकादशसुराञ्चितम् ११ ।
नाम्ना लोहवनं श्रेष्ठं द्वादशं शुभदं शुभम् १२ ।
इति प्रतिवनान्याहुर्मार्गे वामे च दक्षिणे ।
इति द्वादशसंख्यानि देवानामपरप्रदाः ॥”
इति द्वादश प्रतिवनानि ॥ ● ॥

अथ द्वादशाधिवनानि । विष्णुपुराणे ।
“मथुरा प्रथमं नाम १ राधाकुण्डं द्वितीयकम् २ ।
नन्दग्रामं तृतीयञ्च ३ गूढ़स्थानं चतुर्थकम् ४ ।
पञ्चमं ललिताग्रामं ५ वृषभानुपुरञ्च षट् ६ ।
सप्तमं गोकुलं स्थान-७ मष्टमं बलदेवकम् ८ ।
गोवर्द्धनवनं श्रेष्ठं नवमं कामनाप्रदम् ९ ।
वनं जाववटं नाम दशमं परिकीर्त्तितम् १० ।
वृन्दावनं श्रेष्ठमेकादशं प्रकीर्त्तितम् ११ ।
वंशीवटकं स्थानं वनं द्वादशं कीर्त्तितम् १२ ।
इति द्वादशसंख्यानि वनान्यधिवनानि च ।
वनानामधिपाः प्रोक्ता व्रजमण्डलमध्यगाः ।
एषां मैव विलोकेन वनयात्रा च निष्फला ।
एषाञ्च दर्शनेनैव वनयात्रा शुभप्रदा ।
आदौ लीलां यदा पश्चाद्वनयात्रां ततश्चरेत् ।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।
सर्व्वत्र विजयी भूयाद्वनयात्राप्रभावतः ।”
इति व्रजभक्तिविलासे १ अध्यायः ॥

व्रजकः, पुं, नपस्वी । इति शब्दरत्नावली ॥

व्रजकिशोरः, पुं (व्रजस्य किशोरः ।) श्रीकृष्णः । स तु द्वादशाधिवनान्तर्गतललिताग्रामाधिवनाधिपो देवः । “अथ ललिताग्रामाधिपव्रजकिशोरमन्त्रः । यथा गौतमीयतन्त्रे । ॐ श्रौं ललिताग्रामाधिवनाधिपतये व्रजकिशोराय नमः । इत्येकविंशाक्षरो व्रजकिशोरमन्त्रः । अनेन मन्त्रेण प्राणायामः । अस्य मन्त्रस्य विभाण्डक ऋषिर्व्रजकिशोरो देवता गायत्री छन्दः मम सकलपापक्षयद्वारा शुभफलप्राप्त्यर्थे विनियोगः । शिरसि विभाण्डकाय नमः मुखे व्रजकिशोराय नमः हृदि गायत्री-च्छन्दसे नमः । अथ ध्यानम् ।
‘ललिताद्युतं शान्तं सर्व्वैस्तु सखिभिर्वृतम् ।
ध्यायेन्नित्यं किशोरूपस्थं महारासजलोत्सवम् ।’
इति ध्यात्वा यथाशक्ति जपं कृत्वा गुह्यातीत्या-दिना जपं समर्पयेत् । इति ललिताग्रामाधिप-व्रजकिशोरमन्त्रः ।” इति व्रजभक्तिविलासे १ अध्यायः ॥

व्रजनाथः, पुं, (व्रजस्य नाथः ।) श्रीकृष्णः । इति पुराणम् ॥

व्रजभूः, पुं, (व्रजे भूरुत्पत्तिर्यस्य ।) केलिकदम्बः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (व्रजस्य भूर्भूमिः ।) व्रजभूमौ, स्त्री । व्रजजाते, त्रि ॥

व्रजमण्डलं, क्ली, (व्रजस्य मण्डलम् ।) व्रजभूमिः । यथा, मात्स्ये ।
“व्रजमण्डलभूगोलं षोडशगणपदं वरम् ।
कुशस्थाख्यं महाश्रेष्ठं सर्व्वेषां मध्यसंस्थितम् ।”
इति व्रजविलासे १ अध्यायः ॥

व्रजमोहनः, पुं, (व्रजान् व्रजवासिनो मोहयतीति । मुह + णिच् + ण्वुल् ।) श्रीकृष्णः । इति पुराणम् ॥

व्रजवरः, पुं, (व्रजे वरः श्रेष्ठः ।) श्रीकृष्णः । स तु द्वादशाधिवनान्तर्गतजाववटाधिवनाधिपो देवः । “अथ जाववटाधिवनाधिपव्रजवरमन्त्रः । गौतमीये ।
‘वटावृक्षैः समन्तात्तु सघनं वनमाश्रितम् ।
तमेवाधिवनं ख्यातं वटसेवापरायणम् ।
तस्मिन्मध्ये वटं श्रेष्ठं कृष्णक्रीड़ावरप्रदम् ।
वटावृक्षैर्वनं ख्यातं मध्ये चैव वटं स्मृतम् ।
वटं दृष्ट्वं स्थितं तत्र वटसंज्ञं विधीयते ।
वटजावानुसारेण वटलिङ्गानि दर्शयेत् ।’
वटस्थानलिङ्गम् । ॐ ठः जाँ वटाधिवनाधिपतये व्रजवराय नमः । इत्येकोनविंशाक्षरो जाववटाधिवनाधिपव्रजवरमन्त्रः । अनेन मन्त्रेण प्राणायामः । अस्य मन्त्रस्य वल्मीक ऋषि-र्जाववटाधिपो व्रजवरो देवता पङ्क्तिश्छन्दः मम सकलसौभाग्यसम्पत्फलप्राप्त्यर्थे जपे विनियोगः । न्यासं पूर्व्ववत् । अथ ध्यानम् ।
‘नानालङ्कारभूषाढ्यं राधासख्यं मनोहरम् ।
ध्यायेद्युगलमूर्त्तिञ्च वनयात्रावरप्रदम् ।’
इति ध्यात्वा यथाशक्ति जपं कृत्वा गुह्यातीत्या-दिना जपं समर्पयेत् । इति जाववटाधिवनाधिपव्रजवरमन्त्रः ।” इति व्रजभक्तिविलासे १ अध्यायः ॥

व्रजवल्लभः, पुं, (व्रजानां व्रजवासिनां वल्लभः प्रियः ।) श्रीकृष्णः । इति पुराणम् ॥

व्रजाङ्गना, स्त्री, (व्रजस्य अङ्गना ।) गोपी । यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
“विलासवंशध्वनिवं सुखानिले:
प्रपूर्य्य यः पञ्चमरागमुद्गिरन् ।
व्रजाङ्गनानामपि गानशालिनां
जहार मानं स हरिः पुनात वः ।”

व्रज्या, स्त्री, (व्रजनमिति । व्रज गतौ + “व्रजयजो-र्भावे क्यप् ।” ३ । ३ । ९८ । इति क्यप् ।) पर्य्यटनम् । जिगीषोः प्रयाणम् । गमनम् । इत्यमरः ॥ वर्गः । इति मेदिनी ॥ (समानजातीयानामेकत्र सन्निवेशः । यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ५६५ ।
“कोषः श्लोकसमूहस्तु स्यादन्योन्यानपेक्षकः ।
व्रज्याक्रमेण रचितः स एवातिमनोहरः ।”)
रङ्गः । इति धरणिः ॥

व्रण, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) व्रणति । इति दुर्गादासः ॥

व्रण, त् क अङ्गचूर्णे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) अङ्गचूर्णः अङ्गभेदः । व्रणयति गात्रं वाणेन भटः । इति दुर्गादासः ॥

व्रणः, पुं क्ली, (व्रणयति गात्रमिति । व्रण अङ्गचूर्णे + पचादित्वात् अच् ।) क्षतम् । तत्पर्य्यायः । ईर्म्मम् २ अरुः ३ । इत्यमरः ॥ ईर्म्मः ४ । इति तट्टीका ॥ (यथा, रघुः । १२ । ५५ ।
“स रावणहृतां ताभ्यां वचसाचष्ट मैथिलीम् ।
आत्मनः सुमहत् कर्म्म व्रणैरावेद्य संस्थितः ॥”)
अथ व्रणाधिकारः ।
“व्रणो द्विधा परिज्ञेयो दोषजागन्तुभेदतः ।
दोषजो दुष्टदोषैः स्यादन्यः शस्त्रादिसम्भवः ॥”
तत्र वातिकस्य लक्षणमाह ।
“स्तब्धः कठिनसंस्पर्शो मन्दस्रावी महारुजः ।
तुद्यते स्फुटितप्रायो व्रणो मारुतसम्भवः ॥”
स्तब्धः अचलः ॥ ● ॥ पैत्तिकमाह ।
“तृष्णामोहज्वरक्लेददाहदुःखावदारकैः ।
व्रणं पित्तकृतं विद्यात् स्रावैर्गन्धैश्च पूतिकैः ।”
क्लेद आर्द्रता । दुःखं यथाक्रमम् । अवदारणं व्रणे विदारणवत् पीड़ा ॥ ● ॥ श्लैष्मिकमाह ।
“बहुपिच्छो गुरुः स्निग्धस्तिमितो मन्दवेदनः ।
पाण्डुवर्णोऽल्पसंक्लेदश्चिरपाकी कफव्रणः ।”
बहुपिच्छः बहुपिच्छिलः । अल्पसंक्लेद ईषदार्द्रः ॥ ● ॥ रौधिरं द्वन्द्वजं सान्निपातिकमाह ।
“रक्तो रक्तस्रुती रक्तात् द्विजः स्यात्तदन्वयः ।”
तदन्वयः द्विविदोषलिङ्गसमन्धः ॥ ● ॥ शुद्धव्रणलिङ्गमाह ।
“जिह्वातलाभोऽतिमृदुः श्लक्ष्णः स्निग्धोऽल्पवेदनः ।
सुव्यवस्थो निरस्रावः शुद्धव्रण इति स्मृतः ।”
जिह्वातलाभः तलशब्दोऽत्र अनल्पार्थः । तेन जिह्वावद्रक्तः । सुव्यवस्थः उच्चनतारहितः ॥ दुष्टव्रणलिङ्गमाह ।
“पूतिपूयातिदुष्टासृक्स्राव्युत्सङ्गी चिरस्थितिः ।
दुष्टव्रणोऽतिगन्धादिः शुद्धलिङ्गविपर्य्ययः ।”
उत्सङ्गी कोटरवान् । अतिगन्धादिः आदिशब्देन स्रावैरनतिवर्णतादयः संग्रहणे ॥ ● ॥ संरोहव्रणस्य लिङ्गमाह ।
“कपोतवर्णप्रतिमा यस्या तान्तोदवर्जिताः ।
स्थिराश्च पिडकावन्तो रोहन्तीति तमादिशेत् ।”

कपोतवर्णप्रतिमाः पाण्डुधूसराः । क्लिन्नाः विदीर्णतारकिताः । पिड़कावन्तः संरोहकार्या ये मांसाङ्कुरास्तद्युक्ताः ॥ * ॥ वल्कद्रुमवृक्ष-माह ।

"कद्रुवल्मीकमग्न्यिममूलमवर्णं व्रणम् ।
स्वक्षवर्णं समतलं सम्यक् रूढ़ं विनिर्दिशेत् ॥"
कद्रुवल्मीकं संरूढ़व्रणमार्गम् । समतलं अनि-म्नम् ॥ * ॥ सुखसाध्यत्वादिकमाह ।

"तरुणस्य सुखे देशे तरवश्चानुपद्रवः ।
धीमतोऽभिनवः काले सुखे साध्यः सुखव्रणः ॥"
सुखे देशे मर्मरहिते । अनुपद्रवः ज्वरतृष्णा-श्वासकासारोचकादिरहितः । धीमतः पथ्य-सेविनः । सुखे काले हेमन्ते शिशिरे च ।
"गुणैरन्यतरैर्हीनैः कृच्छ्रो व्रणः स्मृतः ।
सर्व्वैर्विहीनो विज्ञेयस्त्वसाध्यो निरुपक्रमः ॥"
इभिस्तरुणत्वादिभिः । निरुपक्रमः अनु-पक्रान्तः चिरमुपेक्षित इति यावत् ।
"यथामेदोऽथ मज्जानं मस्तुलुङ्गं च यः स्रवेत् ।
आगन्तुजो व्रणः सिद्धेत् सिद्धेद्दोषसमुद्भवः ॥"
मस्तुलुङ्गं मस्तकाभ्यन्तरस्नेहः ।
"कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ।
व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषां चापि व्रणे व्रणाः ॥"
अरिष्टमाह ।
"दृश्यन्ते चान्तरस्थाने बहिःशीताश्च ये व्रणाः ।
दृश्यन्ते बहिरस्थाने भवन्त्यन्तश्च शीतलाः ॥
प्राणमांसक्षयश्वासकासारोचकपीड़िताः ।
प्रवृद्धपूयरुधिरं व्रणा ये चापि मर्म्मसु ॥
क्रियाभिः सम्यगारब्धा न सिध्यन्ति च ये व्रणाः ।
विवर्ज्जयेत्तान् वैद्यः संरक्षन्नात्मनो यशः ॥
मद्यागुर्व्वाज्यसुमनःपद्मचन्दनचम्पकम् ।
सगन्धा दिव्यगन्धाश्च मुमूर्षूणां व्रणाः स्मृताः ॥"
मर्म्मसु पायुनाभिहृदयादिषु । सुमनाः जातिः । दिव्यगन्धाः पारिजातादिगन्धाः ॥ * ॥ अथाङ्ग-व्रणस्य निदानमाह ।

"नानाधारामुखैः शस्त्रैर्नानास्थाननिपातितैः ।
भवन्ति नानाकृतयो व्रणास्तान्निबोध मे ॥"
नानाधारामुखानि येषां तैः शस्त्रैः अर्द्धचन्द्र-खड्गभल्लकुन्तमुखशरादिभिः । नानाकृतयः बह्वाकृतयः । ता आकृतीराह ।
"छिन्नं भिन्नं तथा विद्धं क्षतं पिच्चितमेव च ।
घृष्टमाहुस्तथा षष्ठं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥"
तत्र छिन्नस्य लक्षणमाह ।
"तिर्य्यक् छिन्न ऋजुर्व्वापि यो व्रणश्चायतो भवेत् ।
गात्रस्य पातनं तद्धि छिन्नमित्यभिधीयते ॥"
यो व्रणः तिर्य्यक्छिन्नः खड्गादिहततिर्य्यक्छिन्न-क्षतः । ऋजुर्व्वापि अथवा खड्गादिहतो दक्षो व्रणः । आयतः दीर्घः । आयत इति तिर्य्यक्-छिन्नस्य ऋजोश्च विशेषणम् । गात्रस्य पातनं गात्रस्यैकदेशस्य छेदेन पृथक्करणं वा छिन्न-मित्यभिधीयते ॥ * ॥ भिन्नमाह ।
"शक्तिकुन्तेषुखड्गाग्रविषाणादिभिराशयो हतः ।
यत्किञ्चित् प्रस्रवेत्तद्धि भिन्नमित्यभिधीयते ॥"
आशयः कोष्ठः ॥ * ॥ कोष्ठभेदस्य लक्षणमाह ।
"आमाग्न्यामाशयपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च ।
हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥
तस्मिन् भिन्ने रक्तपूर्णे ज्वरो दाहश्च जायते ।
मूत्रमार्गगुदास्येभ्यो रक्तं घ्राणाच्च गच्छति ॥
मूर्च्छाश्वासतृषाध्मानमभक्तच्छन्द एव च ।
विण्मूत्रवातसङ्गश्च स्वेदस्रावोऽक्षिरक्तता ॥
लोहगन्धित्वमास्यस्य गात्रदौर्गन्ध्यमेव च ।
हृदि शूलं पार्श्वयोश्च विशेषश्चाभिधीयते ॥"
तस्मिन् कोष्ठे । भिन्ने शस्त्रादिभिः । रक्तपूर्णे कोष्ठे तस्मादङ्गान्निःसृतात् स्रुतेन रक्तेन पूर्णे वा ज्वरादयो जायन्ते ॥ * ॥ आमाशये पक्वाशये च रक्तपूर्णे लक्षणभेदमाह ।
"आमाशयस्थे रुधिरे रुधिरं छर्दयत्यपि ।
आध्मानमतिमात्रञ्च शूलञ्च भृशदारुणम् ॥
पक्वाशयगते रक्ते रुजा गौरवमेव च ।
अधःकाये विशेषेण शीतता च भवेदिह ॥"
रुजा शूलम् । गौरवं पक्वाशये । अधःकाये नाभेरधोदेशे विशेषेण गौरवमित्यन्वयः । शीतता च भवेदिह । इह नाभेरधोदेशे शीतता च स्यात् । सा च व्याधिस्वभावात् ॥ * ॥ विद्ध-माह ।
"सूक्ष्मास्यशल्याभिहतं यदङ्गं त्वाशयं विना ।
उत्तुण्डितं निर्गतं वा तद्विद्धमिति निर्द्दिशेत् ॥"
आशयं विना कोष्ठं विना । उत्तुण्डितं अनि-र्गतशल्यम् । निर्गतं वा निर्गतशल्यं वा ॥ * ॥ सशल्यस्य व्रणस्य लक्षणमाह ।

"श्यावं सशोथं पिड़काचितञ्च
मुहुर्म्मुहुः शोणितवाहनञ्च ।
मृदूद्गतं बुद्बुदतुल्यमांसं
व्रणं सशल्यं सरुजं वदन्ति ॥"

मुहुर्म्मुहुः शोणितवाहनं यदा यदा शल्यं चलति तदा तदा रुधिरं वहति । उद्गतं उच्छ्रितमुखम् ॥ * ॥ कोष्ठस्थितस्य शल्यस्य लक्षणमाह ।
"त्वचोऽतीत्य शिरादीनि भित्त्वाङ्गं परिहृत्य वा ।
कोष्ठे प्रतिष्ठितं शल्यं कुर्य्यादुक्तानुपद्रवान् ॥"
त्वचः अतिक्रम्य उक्तानुपद्रवान् आटो-पानाहौ मूत्रपुरीषाहारदर्शनञ्च ॥ * ॥ अथाभग्न कोष्ठस्य रक्तस्य पुरीषस्य लक्षण-माह ।
"कोष्ठान्तरस्थितं पाण्डु शीतपादकराननम् ।
शीतोच्छ्वासं रक्तनेत्रमानाहञ्च विवर्ज्जयेत् ॥"
आनाहं आनाहवन्तम् ॥ * ॥
क्षतमाह ।
"नातिच्छिन्नं नातिभिन्नमुभयोर्लक्षणान्वितम् ।
विषमं व्रणमङ्गे यत्तत् क्षतं परिकीर्त्तितम् ॥"
नातिच्छिन्नं नातिदीर्घपातम् । नातिभिन्नं नातिगम्भीरपातम् । उभयोश्छिन्नभिन्नयोः । विषमं व्रणमङ्गे यत् बहुसमसमुत्थैर्व्यक्तरम् ॥ * ॥ पिच्चितमाह ।
"प्रहारपीड़नाभ्यान्तु यदङ्गं पृथुतां गतम् ।
सास्थि तत् पिच्चितं विद्यान्मज्जरक्तपरिप्लुतम् ॥"
प्रहारो मुद्गरादिना । पीड़नं कपाटादिना । पृथुतां चिपिटताम् ॥ * ॥ घृष्टमाह ।
"घर्षणादभिघाताद्वा यदङ्गं विगतत्वचम् ।
उषास्रावान्वितं तत्तु घृष्टमित्यभिधीयते ॥
घर्षणात् कर्कशेष्टिकापाषाणभित्त्यादिभिः ।" अ[illegible]
मांसशिरास्नायुसन्ध्यस्थिमर्म्मसु चतेषु [illegible]
लक्षणमाह ।

"भ्रमः प्रलापः पतनं प्रमोहो
विचेष्टनं ग्लानिरथोष्णता च ।
स्रस्ताङ्गता मूर्च्छनमूर्द्ध्ववात-
स्तीव्रा रुजो वातकृताश्च तास्ताः ।
मांसोदकाभं रुधिरञ्च गच्छेत्
सर्व्वेन्द्रियार्थोपरमस्तथैव ।
दशार्द्धसंख्येष्वथ विक्षतेषु
सामान्यतो मर्म्मसु लिङ्गमुक्तम् ॥"

पतनं भूमौ । विचेष्टनं विरुद्धं चेष्टनं हस्त-पादादिप्रक्षेपणादिकम् । मूर्च्छनं इन्द्रि[illegible] मोहः । प्रमोहो मनोमात्रमोहः । तीव्रा रु[illegible] वातकृताश्च तास्ताः एकापतानकादयः । [illegible] रुधिरं गच्छेत् मेढ्रनभगगुदास्यनासाभ्यः स्रवेत् । सर्व्वेन्द्रियार्थोपरमः इन्द्रियाणां कार्य्यनाशः ॥ अथ मर्म्मशिरास्नायुसन्ध्यस्थीनां विद्धानां पृथ[illegible] लक्षणमाह ।

"सुरेन्द्रगोपप्रतिमं प्रभूतं
रक्तं स्रवेत्तत्क्षयजश्च वायुः ।
करोति रोगान् विविधान् यथोक्तान्
शिरासु विद्धास्वथवा क्षतासु ॥"

सुरेन्द्रगोपो वार्षिकोत्थितकीटविशेषः । गो-वधूटी इति लोके विख्यातम् । प्रभूतं बहु । रोगान् शिरोऽभितापान्धतादिकादीन् । विद्धासु शर-दिना । क्षतासु खड्गादिना ।

"कौब्ज्यं शरीरावयवावसादः
क्रियासु शक्तिस्तुमुला रुजश्च ।
चिराद्व्रणो रोहति यस्य चापि
तं स्नायुविद्धं पुरुषं वदन्ति ॥"

कौब्ज्यं विद्धस्याङ्गस्य वक्रता । तुमुला महती ।

"शोथातिवृद्धिस्तुमुला रुजश्च
बलक्षयः सर्व्वत एव शोथः ।
क्षतेषु सन्धिष्वचलाचलेषु
स्यात् सन्धिकर्म्मोपरमश्च लिङ्गम् ॥"

सर्व्वत एव शोथः सर्व्वसन्धीन् व्याप्य शोथ-उपरमः नाशः ।

"घोरा रुजो यस्य निशादिनेषु
सर्व्वास्ववस्थासु न शान्ति याति ।
भिषग्विपश्चिद्विदितार्थसूत्र-
स्तमस्थिविद्धं पुरुषं प्रवदन्ति ॥"

सर्व्वास्ववस्थासु शयनासनादिकासु । विदिता-र्थः ज्ञातग्रन्थतत्त्वम् ॥ * ॥ अथ [illegible] विद्धविद्धानि [illegible] पृथग्विद्धानां पृथग्लिङ्गान्यभिधीयन्ते ।

"व्रणाश्च मेलानि विभावयेच्च
लिङ्गानि मर्म्मस्वपि ताडितेषु ।"
वक्ष्यं शिरादीनां विद्धानां यानि लिङ्गानि पृथगुक्तानि लिङ्गानि चकारात् भ्रमप्रलापादीनि च मर्म्मस्वपि शिरादिषु ताडितेषु विद्धेषु। विभावयेत् जानीयात् ॥ * ॥ सर्व्वव्रणानामुपद्रवानाह ।
"विसर्पपक्षघातश्च शिरास्तम्भोऽपतानकः ।
मोहोन्मादौ व्रणे पीडा ज्वरस्तृष्णा हनुग्रहः ॥
कासश्छर्द्दिरतीसारो हिक्का श्वासः सवेपथुः ।
षोड़शोपद्रवाः प्रोक्ता व्रणानां व्रणचिन्तकैः ।"
अथाग्निदग्धस्य निदानमाह ।
"तत्राग्निर्द्विविधो ज्ञेयः स्निग्धरूक्षः समाश्रितः ।
स्नेहस्तु तैलादि रूक्षं लौहादि कथ्यते ।"
अग्निदग्धं चतुर्व्विधमाह ।
"अग्निदग्धं चतुर्द्धा स्यात् प्लुष्टं दुर्दग्धमेव च ।
सम्यग्दग्धं तथा तीव्रदग्धञ्च परिकीर्त्तितम् ।"
तेषां लक्षणमाह ।
"यद्विवर्णमतिप्लुष्टं तत् प्लुष्टमभिधीयते ।
तीव्रदाहो यथावन्तो यत्र स्फोटा भवन्ति हि ।
चिरेण ते प्रशाम्यन्ति तद्दुर्दग्धमुदाहृतम् ॥
तालवर्णमगम्भीरं दाहपीड़ासमन्वितम् ।
सुसंस्थितञ्च कथितं सम्यग्दग्धं भिषग्वरैः ॥
अवलम्बं यत्र दग्धं स्याद्विश्लेषो वपुषस्तथा ।
शिरास्नायुस्थिसन्धीनां तं वदन्त्यतिदग्धकम् ॥
चतुर्थं वेदना दाहो ज्वरस्तृष्णामूर्च्छया सह ।
स्यादग्निस्तु चिरादग्नोऽपि रूढ़ो याति विवर्णताम् ।" * ॥
अथ व्रणस्य चिकित्सा ।
"आदौ शोथहरो लेपस्ततस्तु परिषेचनम् ।
विम्लापनमथस्वेदोऽपक्वस्य तत्र स्यादुपनाहनम् ॥
पाचनं भेदनं पश्चात् पीड़नं शोधनं तथा ।
रोपणं वर्णकरणं व्रणस्येते क्रमाः स्मृताः ॥"
क्रमाश्चिकित्साः । सुश्रुतेषु व्रणस्य षष्टिरुपक्रमा लिखिताः सन्ति । ते सर्व्वेऽत्र विस्तरभयान्न लिखिताः ॥ * ॥ तत्रादौ शोथहरं लेपमाह ।
"यथा प्रज्वलिते वेश्मन्यम्भसा परिषेचनम् ।
क्षिप्रं प्रशमयत्यग्निमेवमालेपनं व्रणम् ॥
नीलपूरजटाश्चिञ्चा देवदारु महौषधम् ।
रास्नाग्निमन्थौ लेपोऽयं वातशोथविनाशनः ॥ *
मधुकं चन्दनं दूर्व्वा नलमूलञ्च पद्मकम् ।
उशीरं बालकं पद्मं लेपोऽयं पित्तशोथहा ॥
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः ।
सर्पिष्कैः प्रदेहः स्याच्छोथे पित्तसमुद्भवे ॥ * ॥
आजगन्धे रक्तजे च लेप एषोऽभिपूजितः ।
अजगन्धाश्वगन्धा च मञ्जिष्ठा सरलस्तथा ।
एकैषिकाश्मगन्धा च लेपोऽयं श्लेष्मशोथहा ॥"
अजगन्धा मेढ़ाशृङ्गी । एकैषिका श्यामानिशोथः ।
"शम्पाकपिप्पल्याकं शिशुत्वक् शिकता शिवा ।
मूत्रपिष्टः सुखोष्णोऽयं प्रलेपः श्लेष्मशोथहा ॥ * ॥

न रात्रौ लेपनं दद्याद्दत्तं च पतितं तथा ।
न च पर्य्युषितं शुष्यमाणं तत्रैव धारयेत् ॥"
दत्तं दत्तमेव पुनर्न दद्यात् । पतितं शीर्य्यमाणं यदङ्गात् पतितम् । पर्य्युषितं लेपनद्रव्यकल्कीकृतं यत् पर्य्युषितम् ।
"तमसा पिहितो शुष्मा रोमकूपमुखे स्थितः ।
विना लेपेन निर्य्याति रात्रौ नालेपयेदतः ॥
रात्रावपि प्रलेपस्तु विधातव्यो विपश्चिद्भिः ।
अपाकिशोथे गम्भीरे रक्तपित्तसमुद्भवे ।" * ॥
अथ परिषेचनमाह ।
"यथाम्बुभिः सिच्यमानः शान्तिमग्निर्हि गच्छति ।
दोषाग्निरेवं सहसा परिषेकेण शाम्यति ॥"
तद्यथा,—
"वातघ्नौषधनिक्वाथैस्तैलैर्मांसरसैः शृतैः ।
उष्णैः संसेचयेत् शोथं वातिकं काञ्जिकेन तु ॥
पित्तरक्ताभिघातोत्थं शोथं सिञ्चेत्तु शीतलैः ।
क्षीराज्यमधुशर्करेक्षुरसैः पित्तहरैः शृतैः ॥
कफघ्नौषधनिःक्वाथैरशीतैः परिषेचयेत् ।
तैलक्षाराम्बुमूत्रैश्च शोथं श्लेष्मसमुद्भवम् ॥" * ॥
अथ विम्लापनमाह ।
"स्तब्धस्य कठिनस्यास्य कार्य्यं विम्लापनं शनैः ।"
अथ शोथस्य विम्लापनस्य विधिमाह । सुश्रुतः ।
"अभ्यज्य स्वेदयित्वा तु वेणुनाड्या शनैः शनैः ।
विमर्द्दयेद्भिषङ्मन्दं तलेनाङ्गुष्ठकेन वा ॥"
वेणुनाड्या स्वेदयित्वा उष्णस्वेदं कृत्वा ॥ * ॥
रक्तमोक्षणमाह ।
"वेदनोपशमार्थाय तथा पाकशमाय च ।
अचिरोत्पतिते शोथे शोणितस्रावणञ्चरेत् ॥"
चरेत् कुर्य्यात् ।
"एकतस्तु क्रियाः सर्व्वा रक्तमोक्षणमेकतः ।
रक्तं हि वेदनामूलं तच्चेन्नास्ति न चापि रुक् ॥
विवर्णे कठिने श्यावे व्रणे चात्यन्तवेदने ।
सविशेषे विशेषेण जलौकोभिः घटैरपि ॥"
शोणितस्रावणञ्चरेदित्यनेनान्वयः ॥ * ॥
अथोपनाहस्वेदमाह । तस्य विधिर्भेषजसाधनप्रकरणे कथित एवास्ति ।
"रुजावतां दारुणानां कठिनानां तथैव च ।
शोथानां स्वेदनं कार्य्यं ये चाप्येवं विधा व्रणाः ॥"
शोथानां वामान्यानां व्रणाः व्रणशोथाः तेषामपि स्वेदनं कार्य्यम् ।
"शोथयोरुपनाहन्तु दद्यादामविदग्धयोः ।
प्रशाम्यत्यविदग्धस्तु विदग्धः पाकमेति च ॥"
अविदग्धः आमः । विदग्धः पाकोन्मुखः । स यथा,—
"दशमूली वला दारु वाजिगन्धा प्रसारिणी ।
मूलं पलञ्च वातारिश्चिन्दुवारपुनर्नवाः ॥
शोभाञ्जनः कणा चापि सैन्धवं चिञ्चिणीदलम् ।
शृङ्गवेरप्रवशूकर्णौ तसी च कुलत्थिका ॥
तिला यवाश्च विहगाः कुठेरो मूलकं निशिः ।
अथापामार्गमूलैश्च एरण्डकल्कैः संयुतैः ॥
काञ्जीकतैः सक्षीरेश्च स्वेदैर्विविधवर्द्धनैः ।
अनेन प्रशमं याति वातशोथो न संशयः ॥"

दशमूलादिरुपनाहः ।
"पुनर्नवा दारु शुण्ठी शिग्रुः सिद्धार्थ एव च ।
अम्लपिष्टः सुखोष्णोऽयं प्रलेपः सर्व्वशोथहा ॥"
पुनर्नवादिः ॥ * ॥
अथ पाचनमाह ।
"न प्रशाम्यति यः शोथः प्रलेपादिविधानतः ।
द्रव्याणि पाचनीयानि दद्यात्तत्रोपनाहने ॥"
पाचनद्रव्याण्याह ।
"शणमूलकशिग्रूणां फलानि तिलसर्षपाः ।
अतसीसक्तवः किण्वमुष्णद्रव्याश्च पाचनम् ॥"
शणफलादीनामतसीसक्तवः सक्तवः कर्त्तव्याः । किण्वं सुरावीजम् । यवगोधूममाषादिप्रकारः अन्यश्चोष्णद्रव्यं व्रणस्य पाचनं भवति ॥ * ॥
अथ भेदनमाह ।
"अन्तःपूयेषु वक्रेषु तथैवोत्सङ्गवत्स्वपि ।
गतिमत्स्वथ रोगेषु भेदनं संप्रयुज्यते ॥"
उत्सङ्गवत्सु कोटरवत्सु । गतिमत्सु नाड़ीव्रणेषु । भेदनं शस्त्रमौषधकर्म्म च ॥ * ॥ तत्र शस्त्रेण भेदनमाह ।
"रोगे व्यधनसाध्ये तु यथोद्देशं प्रमाणतः ।
शस्त्रं विधाय दोषन्तु स्रावयेत् कथितं यथा ॥"
शस्त्रकर्म्मनिषेधापवादमाह ।
"बालवृद्धासहक्षीणभीरूणां योषितामपि ।
व्रणेषु मर्म्मजातेषु भेदनं द्रव्यलेपनम् ॥"
तत्र भेदमाह ।
"चिरविल्वोऽग्निको दन्ती चित्रको हयमारकः ।
कपोतकङ्कगृध्राणां मलं लेपेन दारणम् ॥"
चिरविल्वः करञ्जः । अग्निकः भल्लातकः ।
"भल्लातकास्थकल्कं तु रक्तचन्दनमिष्यते ।"
हयमारकः करवीरः । दारणं भेदनम् ।
"क्षारद्रव्यं तथा क्षारो दारणः परिकीर्त्तितः ।"
क्षारद्रव्यं अपामार्गादि । क्षारः सर्जिका यवक्षारादिः ।
"हस्तिदन्तो जले पिष्टो बिन्दुमात्रः प्रलेपतः ।
अत्यन्तकठिने शोथे कथितो भेदनः परः ॥" * ॥
अथ पीड़नमाह ।
"पूयगर्भानणूद्वारान् व्रणान् मर्म्मगतानपि ।
यथोक्तैः पीड़नद्रव्यैः समन्तात् परिपीड़येत् ॥"
पीड़नद्रव्याण्याह ।
"द्रव्याणां पिच्छिलानान्तु त्वङ्मूलानि प्रपीड़येत् ।
यवगोधूममाषाणां चूर्णानि च समासतः ॥
शुष्यमाणमुपेक्षेत प्रलेपं पीड़नं प्रति ।
न चापि मुखमालिम्पेत्तथा दोषः प्रसिच्यते ॥"
पीड़नं प्रति पीड़नद्रव्यलेपं प्रति । पीड़नद्रव्यलेपे शुष्यन्तमपि धारयेदित्यर्थः । तथा व्रणस्य मुखे लेपं विना प्रसिच्यते स्रवति ॥ * ॥
अथ शोधनमाह ।
"व्रणस्य त्वविशुद्धस्य काथः शुद्धिकरः परः ।
पटोलनिम्बपत्रस्य सर्व्वथैव प्रयुज्यते ॥
वातिके दशमूलानां क्षीरिणां पैत्तिके व्रणे ।
आरग्वधादेः कफजे कषायः शोधने हितः ॥

अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षवटवेतसजं कृतम् ।
व्रणशोधनं कषायं च कल्कात् कृतम् ॥
तैलमेभिर्वचाद्यैश्च निम्बपत्रनिशायुगैः ।
त्रिवृद्दन्तीयुतैः कार्य्यः प्रलेपो व्रणशोधनः ॥
एकैकं चारिवानूनं सर्व्वव्रणविशोधनम् ।
निम्बपत्रतिलादन्तीत्रिवृत्सैन्धवमाक्षिकम् ।
दुष्टव्रणप्रशमनो लेपः शोधनकेशरी ॥”
शोधनकेशरी शोधनश्रेष्ठः ।
“लेपाग्निबलैः कल्कैर्व्रणशोधनरोपणः ।
अथवा चक्रिंमन्दाग्निपित्तश्लेष्मनमीन् हरेत् ॥
व्रणान् विशोधयेत् वर्त्तिः कृत्वा स्यात् सन्धि-
मर्म्मजान् ।
अभयत्रिवृतादन्तीलाङ्गलीमधुसैन्धवैः ॥
निम्बपत्रतिलक्षौद्रदार्व्वीमधुकसंयुता ।
वर्त्तिस्तिलानां कल्को वा शोधयेद्रोपयेद्-
व्रणम् ॥”*॥
अथ रोपणमाह ।
“अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानमरोहताम् ।
कल्कस्तु रोपणो देयस्तिलजो मधुसंयुतः ॥
अश्वगन्धा वचा लोध्रः कट्फलं मधुयष्टिका ।
समङ्गा धातकीपुष्पं परमं व्रणरोपणम् ॥
मधुयुक्ता शरपुङ्खा सर्व्वव्रणरोपणी कथिता ।
सुरसापञ्चमूलत्वचा मोचा कुठेरका ॥
पृथगेते प्रलेपेन गम्भीरव्रणरोपणाः ॥”
सुरसापत्र कलोञ्जीपत्र । अञ्जा एतदेव नाम
पुस्तके कृतम् । कुठेरक बरबरी ।
“ककुभोदुम्बराश्वत्थजम्बूकट्फललोध्रजैः ।
त्वक्चूर्णैश्चूर्णिता लेपात् प्ररोहन्ति महाव्रणाः ॥
प्रियङ्गुधातकीपुष्पयष्टीमधुकतूलि च ।
सुक्ष्मचूर्णीकृतानि स्यू रोपणान्यवधूननात् ॥
यवचूर्णं समधुकं सतैलं वह सर्पिषा ।
दग्धादावेपनं लोध्रं दारुमूलोपशान्तये ॥
करञ्जारिष्टनिर्गुण्डीलेपो हन्याद्व्रणं कृमीन् ।
लसुनस्याथवा लेपो हिङ्गुनिम्बस्ततोऽथवा ॥
निम्बपत्रवचाहिङ्गुसर्पिर्लवणसर्षपैः ।
धूपनं स्याद्व्रणे रक्षःक्षमिकण्डूरुजापहम् ॥
ये क्लेदपाकस्रुतिगन्धवन्तो
व्रणाश्चिरोत्थाः सततञ्च शोथाः ।
प्रयान्ति ते गुग्गुलुमिश्रितेन
पीतेन शान्तिं त्रिफलाकृतेन ॥
पटोलनिम्बासनसारधात्री-
पथ्याचनिर्यूहमथर्मुर्तौ तु ।
पिबेत् कृतं गुग्गुलुना विसर्प-
विस्फोटदुष्टव्रणशान्तिमिच्छन् ॥”*॥
अथ सवर्णताकरणम् ।
“मनःशिला समञ्जिष्ठा सलाक्षा रजनीद्वयम् ।
प्रलेपः सघृतक्षौद्रस्त्वक्सावर्ण्यकरः स्मृतः ॥”*
अथ व्रणिनो भोजनम् ।
“जीर्णशाल्योदनं स्निग्धमल्पमुष्णं मयोत्तरम् ।
भुञ्जानो जाङ्गलैर्मांसैः शीघ्रं व्रणमपोहति ॥
तण्डुलीयकजीवन्तीबालमूलकवास्तुकैः ।
वार्त्ताकं नवकपाटोलकारवेल्लकैः ॥
सदाडिमैः सामलकैः घृतभृष्टैः ससैन्धवैः ।
अन्यैरेवं गुणैश्चापि सुशाकैर्वा रसेन च ॥”
एभिः सह जीर्णशाल्योदनं भुञ्जानः शीघ्रं व्रण-
मपोहतीत्यन्वयः ।
“नवं दधि च शाकञ्च मोचमाषमपमोदकम् ।
चीरं गुरूणि पीन्यानि व्रणितः परिवर्ज्जयेत् ॥
व्रणे श्वयथुरायासात् स च रागश्च जागरात् ।
तौ च रुक् च दिवास्वापात् ताश्च मृत्युश्च
मैथुनात् ॥”*॥
अथागन्तुव्रणचिकित्सा ।
“कुर्य्यात् सद्यो व्रणं कुर्य्याद्दुष्टं चावश्च शोधनम् ।
क्रिया शीता प्रयोक्तव्या रक्तपित्तोष्मनाशिनी ॥
लङ्घनञ्च बलं ज्ञात्वा भोजनं पाचमोचनम् ।
दृष्टे विद्ध्यते चैव सुतरामिष्यते विधिः ॥
छिन्ने भिन्ने तथा विद्धे क्षते वायुगतिर्भवेत् ।
रक्तक्षयाच्च रुजः करोति पवनो भृशम् ॥
स्नेहपानपरीषेकप्रलेपान्नोपनाहनम् ।
कुर्व्वीत स्नेहवस्तिञ्च मारुतघ्नौषधैर्भिषक् ॥
खड्गादिच्छिन्नगात्रस्य तत्कालं पूरितो व्रणः ।
गाङ्गेरुकीमूलरसैः सद्यः स्यात् गतवेदनः ॥”
गाङ्गेरुकी नागबला गुरसकरी इति लोके ।
“कषायमधुराः शीताः स्निग्धाः सर्व्वाः प्रयो-
जयेत् ।
सद्यो व्रणानां सप्ताहात् पश्चात् पूर्व्वोक्तमाच-
रेत् ॥
आमाशयस्थे रुधिरे विदध्याद्वमनं नरः ।
तस्मिन् पक्वाशयस्थे तु सर्वीयात् स विरे-
चनम् ॥
क्वाथो वंशत्वगेरण्डश्वदंष्ट्राश्मभिदा कृतः ।
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तः कोष्ठस्थं स्रावयेदसृक् ॥
यवकोलकुलत्थानां निःस्नेहेन रसेन च ।
भुञ्जीतान्नं यवागुं वा पिबेत् सैन्धवसंयुतम् ॥
जातीनिम्बपटोलपत्रकटुकादार्व्वीनिशाशारिवा-
मञ्जिष्ठाभयतिक्ततुत्थमधुकैर्नक्ताह्वबीजैः समैः ।
सर्पिःसिद्धमनेन सूक्ष्मवदना मर्म्माश्रिताः स्राविणो
गम्भीराः सरुजो व्रणाः सगतिकाः शुध्यन्ति
रोहन्ति च ॥
हृद्यवैद्योपदिष्टेन पादस्पर्श्योपदिश्यते ।
जातीघृतेन वक्षिद्धं चैतन्यं चिकित्सकं बुधैः ॥”
इति जात्यादिघृतम् ॥*॥
“जातीनिम्बपटोलानां नक्तमालस्य पल्लवाः ।
सिक्थं समधुकं कुष्ठं द्वे निशे कटुरोहिणी ॥
मञ्जिष्ठा पद्मकं पथ्या लोध्रकं नीलमुत्पलम् ।
शारिवा तुत्थकं चापि नक्तमालफलं तथा ॥”
शारिवास्थाने सर्षप इति च पाठः ।
“एतानि समभागानि कल्कीकृत्य प्रयत्नतः ।
तिलतैलं पचेत् सम्यक् वैद्यः पाकविचक्षणः ॥
विषव्रणे समुत्पन्ने स्फोटके कच्छरोमिणि ।
दद्रुशीर्षरोगेषु कीटदष्टे च सर्व्वथा ॥
सद्यः शस्त्रप्रहारेषु दग्धविद्धे चैव हि ।
नखदन्तक्षते देहे दुष्टमांसप्रवर्द्धने ॥
प्रयोज्यं खिन्नं तैलमिदं शोधनरोपणम् ।
तैलं जात्यादि नाम्ना तु व्रणिनां सिद्धिदायकम् ॥”
इति जात्यादितैलम् ॥*॥
“चित्रकार्कनराजाड्सरपुंनागाह्वजीरकपूरैः ।
सविषैस्तथा सङ्घैः कटुतैलं चावसंयुतम् ।
विपरीतमल्लतैलं दुष्टव्रणं तथा नाडीम् ।
कच्छूमिपणे दद्रुपाममथाभोक्तुञ्च विषं हन्ति ॥”
इति विपरीतमल्लतैलम् ॥*॥
“अमृतापटोलमूलत्रिफलात्रिकटुकृमिघ्नानाम् ।
समभागानां चूर्णं सर्व्वसमो गुग्गुलुर्भागः ।
प्रतिवासरमेकैकां वटिकां सेवेत चापरिमाणाम् ।
जेतुं व्रणवातासृग्गुल्मोदरश्वयथुपाण्डुरोगांश्च ॥”
इति अमृतादिगुग्गुलुः ॥*॥
अथाग्निदग्धस्य चिकित्सा ।
“दुष्टस्याग्निप्रपतनं कार्य्यमुष्णं तथौषधम् ।
सम्यक्वस्थितं शरीरे तु स्विन्नं भवति शोणि-
तम् ॥
प्रकृत्या ह्युदकं शीतं स्कन्दयत्यतिशोणितम् ।
तस्मात् सुखयति ह्युष्णं न तु शीतं कदाचन ॥”
स्कन्दयति शोषयति ।
“शीतामुष्णाञ्च दुर्दग्धे क्रियां कुर्य्यात्ततः पुनः ।
घृतालेपनसेकास्तु शीतानेवास्य कारयेत् ।
सम्यग्दग्धे तुगाक्षीरीप्लक्षचन्दनगैरिकैः ।
साम्यतैः सर्पिषा युक्तैरालेपं कारयेद्भिषक् ।
ग्राम्यानूपौदकैर्मांसैः पिष्टैरेनं प्रलेपयेत् ।
अतिदग्धे विशीर्णानि मांसान्युद्धृत्य शीतलाम्
क्रियां कुर्य्यात् ततः पश्चाच्छालितण्डुलकण्डनैः ।
तिन्दुकीत्वक्कषायैर्वा घृतमिश्रैः प्रलेपयेत् ।
वटादीनां कषायैर्वा घृतमिश्रैः प्रलेपनम् ।
यवान् दग्ध्वा मसीकृत्य तैलेन युतया तया ।
अयं सर्व्वाग्निदग्धेषु लेपनाद्व्रणरोपकः ।
व्रणं गूढविचिर्चं वा क्षालयेद्यवोदकैः ।
मधूच्छिष्टं समधुकं लेपं सर्ज्जरसं तथा ।
मञ्जिष्ठाचन्दनं मूर्व्वां पिष्ट्वा सर्पिषि पाच-
येत् ।
सर्व्वेषामग्निदग्धानामेतद्रोपणमुत्तमम् ॥”
इति सिक्थकादिघृतम् ।*।
“सिद्धं कषायकल्काभ्यां पटोल्याः कटुतैलकम्
व्रणदग्धव्रणास्रावदाहविस्फोटनाशनम् ।”
इति पटोलीतैलम् ।
“वातोष्णमस्रुतं दुष्टं संशोध्य वर्त्तितं व्रणम् ।
कुर्य्यात् सदाहं कल्काद्यैर्व्रणपालिषु च स्मृतः
कम्पिल्लकं विडङ्गानि त्वचं दार्व्वीमजास्य च ।
पिष्ट्वा तैलं पचेत्तस्मु व्रणपालिकरं परम् ।”
इति भगन्दरव्रणविद्रध्यादिव्रणाधिकारः ॥*॥
अथाधिकारस्तु अथवा मदः । नाडीव्रण-
निदानं नाडीव्रणवर्णं मदनम् ॥*॥ अथ
नाडीव्रणस्य चिकित्सा ।
“दुष्टवृद्धिर्व्रणस्यान्तर्नाडीति कथ्या यत्नतः ।
एव सर्व्वशरीरस्था नाडी हन्यात् प्रलोभनात्
आरग्वधनिशाकालाचूर्णाज्या क्षौद्रसंयुता ।
सूत्रवर्त्तिर्व्रणे योज्या शोधनी गतिनाशिनी ।
व्याज माक्षिकम् ।

"नाशकोशाम्रककरञ्जवल्ली-
बिम्बत्वचौषधीनामभूदैः ।
तैलं तथा कुञ्जमिदेन बाड़ी
कुष्ठीरशिवा चक्षुः विषवेन ॥
गाथा: प्रवेश धननं क्षपेत् ततो प्रवेशयेत् ।
बुद्धौ विवरिदिया तैलं चावादिवाधितम् ॥
इतलचक्र वर्तेषु दुतं वा जरकं तथा ॥
वतेषु बहूचक्र पत्नं जरकं वा तथैव च ॥"

इति वा पाठः ॥

"नाथां जन्मणरे वैद्यो मधुकुसं: प्रवेशयेत् ।
सर्पूरवतैलेन विशापैकभग्नं भिषक् ।
पवेत् विन्दूरकल्केन नाड़ीव्रणापहम् ॥
गुग्गुलुत्रिफलाचोषैः समांशैराज्यबोषितम् ।
अक्षप्रमाणां गुटिकां खादेच्छीताम्बुना नरः ॥
नाड़ीदुष्टव्रणं शूलभगन्दरम् ।
गुल्मं गुरुवात् हन्याद् पचिराट् पन्नगानिव ॥"
समाप्तो गुग्गुलुः । इति नाड़ीव्रणाधिकारः ॥*॥
भगन्दरस्य निदानं चिकित्सा च भगन्दरशब्दे द्रष्टव्यम् । उपदंशस्य निदानाद्युपदंशशब्दे द्रष्टव्यम् ।*। अथोपदंशस्य चिकित्सा ।
"उपदंशेषु सर्व्वेषु स्निग्धस्विन्नस्य देहिनः ।
मेढ्मध्ये शिरां विध्येत् पातयेद्वा जलौकसः ॥
सद्यो निर्हृतदोषस्य रुक्शोथावुपशाम्यतः ।
पाको निवार्य्यो यत्नेन शिश्नक्षयकरः स यत् ॥
वटप्ररोहार्ज्जुनजम्बुलोध्र-
पथ्याहरिद्रारचितः प्रलेपः ।
ब्रणं तथा शोथमपाकरोति
सर्व्वोपदंशेषु ततो हितोऽयम् ॥
उपदंशेषु पक्वेषु व्रणप्रक्षालनं हितम् ।
त्रिफलायाः कषायेण भृङ्गराजरसेन वा ॥
नीलोत्पलं सुङ्कुमुदं पद्मं सौगन्धिकं तथा ।
एव पूर्व्वं धूलनार्थं प्रलेपश्चात्र प्रशस्यते ॥
मसूरदलचूर्णेन रजसा दाड़िमत्वचः ।
गुडनाभ्रद्भवेन कुम्भाख्यं पूगफलेन वा ॥
रसैः कटाहे त्रिफला तत्क्षौ मधुसंयुता ।
प्रलेपेनोपदंशस्य व्रणः सद्यः प्ररोहयेत् ॥
पटोलनिम्बत्रिफलाकिरात-
क्वाथं पिबेद्वा खदिरासनाभ्याम् ।
सगुग्गुलुं वा त्रिफलायुतं वा
सर्व्वोपदंशोपहरः प्रयोगः ॥
भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटोल-
करञ्जजातीखदिरासनानाम् ।
कषायकल्कैः घृतमाशु पाच्यं
सर्व्वोपदंशापहरं प्रसिद्धम् ॥

इति भूनिम्बादिघृतम् ॥

"इत्यादि यानि प्रोक्तानि कुष्ठे नाड़ीव्रणे तथा ।
तानि प्रयोज्यानि वैद्यान्वयनभीषणे ॥
पीतश्चैव बंहिष्ठं लिङ्गवर्तिसमीरितः ।
एतैश्च तान्ततच्चार्व्वा चिकित्सां व्रणवच्चरेत् ॥"

इत्युपदंशाधिकारः ॥*॥
शूकदोषाधिकारः शूकदोषशब्दे द्रष्टव्यः । इति व्रणाधिकारः ॥*॥ अथ व्रणस्य शतैलम् ।

"उत्तुमदं कटर्यं मनुरक्तमथार्जुनम् ।
पिप्पलञ्च वटञ्च यवाग्रपीलत्निकुचम् ॥
मधूकमाम्रमश्वत्थं बदरं पद्मकेशरम् ।
शिरीषवीजं कतकमेतत् क्वाथेन साधितम् ।
तैलं हन्ति व्रणान् सर्व्वान् चिरकालभवानपि ॥"

इति भावप्रकाशे १६८ अध्यायः ॥

व्रणकृत्, पुं, (व्रणं करोतीति । कृ + क्विप् । तुगागमश्च ।) भल्लातकः । इति रत्नमाला ॥ व्रणकारके, त्रि ॥

व्रणकेतुघ्नी, स्त्री, (व्रणकेतुं हन्तीति । हन + टक् । ङीप् ।) कुम्भपर्णीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्रणद्विट्, [ष्] पुं, (व्रणस्य द्विट् शत्रुः ।) नागबलयष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ व्रणदेषके, त्रि ॥

व्रणहः, पुं, (व्रणं हन्तीति । हन + डः ।) एरण्डवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ व्रणघातके, त्रि ॥

व्रणहा, स्त्री, (व्रणं हन्तीति । हन + डः । स्त्रियां टाप् ।) गुडूची । इति शब्दचन्द्रिका ॥

व्रणहृत्, पुं, (व्रणं हरतीति । हृ + क्विप् । तुक् च ।) कलिकारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्रणारिः, पुं, (व्रणस्य अरिः शत्रुः ।) बोलम् । अगस्त्यवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्रतं, क्ली पुं, भक्षणम् । इत्युणादिकोषः ॥ (व्रियते इति । वृञ् वरणे + बाहुलकात् अतच् । स च कित् ।) पुण्यजनकोपवासादि । तत्पर्य्यायः । नियमः २ पुण्यकम् ३ । इत्यमरः ॥ नियामः ४ संयमः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अथ व्रतविधिः । तदारम्भप्रतिष्ठयोर्व्वर्ज्ज्यकालमाह ज्योतिषे । गुरोर्भृगोरस्तबाल्ये वार्द्धके सिंहगे गुरौ इति । इष्टी वालो हिमकरमिश्रम् । मठप्रतिष्ठातडागादावुत्सर्गम् ॥*॥ बुधाष्टमीव्रते विशेषो राजमार्त्तण्डोक्तो यथा,—

"द्विजेन्द्रसुतसंयुक्ता पूर्व्वा वा च सिताष्टमी ।
तस्यां नियमकर्त्तारो न स्युः खण्डितसम्पदः ॥
पतङ्गे मकरे याते देवे जाग्रति माधवे ।
बुधाष्टमीं प्रकुर्व्वीत वर्जयित्वा तु चैत्रकीम् ॥
प्रसुप्ते च जगन्नाथे सन्ध्याकाले मघौ तथा ।
बुधाष्टमीं न कुर्व्वीत कृता हन्ति पुराकृतम् ॥"

अथ व्रतानुष्ठानम् । तत्र देवलः ।
"अभुक्त्वा प्रातराहारं स्नात्वा चैव समाहितः ।
सूर्य्यादिदेवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत् ॥
ब्रह्मचर्य्यं तथा शौचं सत्यमामिषवर्ज्जनम् ।
व्रतेष्वेतानि चत्वारि वरिष्ठानीति निश्चयः ॥"
अत्र प्रातरित्यस्याभुक्त्वेत्यन्वयः । किन्तु व्रतमित्यनेनान्वयोऽप्यर्थितात् ।
"प्रातः सङ्कल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकम् ।
नापराह्णे न मध्याह्ने पित्र्यार्थो हि तौ स्मृतौ ॥"
इति वराहपुराणैकवाक्यत्वाच्च । तत्राहत्य प्रातराहारमिति ।
"मुनिभिर्दिवसे प्रोक्तं विप्राणां मर्त्त्यवासिनां
नित्यम् ।
अह्नि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरकामात्रम् ॥"

इति छन्दोगपरिशिष्टादेतत्कालं पूर्व्वदिने संयता परदिने स्नात्वा च सूर्य्यादिदेवेभ्यो निवेद्य ।
ॐ सूर्य्यः सोमो यम इत्यादिमन्त्रेण साक्षिणं प्राप्य व्रतमाचरेत् । ततः सङ्कल्पयेत् । यद्वा सूर्य्यादिदेवेभ्यो निवेद्य पूजनीयमखादि इत्वा व्रतमाचरेत् व्रतं कुर्य्यात् । तद्विधानञ्च प्रागित्यर्थं ।
"गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः ।
उपवासन्तु गृह्णीयात् यद्वा वार्य्येव धारयेत् ॥"*॥
सर्व्वादौ सूर्य्यपूजामाह भविष्यपुराणम् ।
"यावन्न दीयते चार्घ्यं भास्कराय महात्मने ।
तावन्न पूजयेद्विष्णुं शङ्करं वा महेश्वरीम् ॥"
नवग्रहपूजामाह मत्स्यपुराणम् ।
"नवग्रहमखं कृत्वा ततः कर्म्म समारभेत् ।
अन्यथा फलदं पुंसां न काम्यं जायते क्वचित् ॥"
आदित्यादिपूजामाह पद्मपुराणम् ।
"आदित्यं गणनाथञ्च देवीं रुद्रं यथाक्रमम् ।
नारायणं विशुद्धाख्यं अन्ते च कुलदेवताम् ॥"
यत्तु ।
"देवतादौ यदा मोहात् गणेशञ्च न पूजयेत् ।
तदा पूजाफलं हन्ति विघ्नराजो गणाधिपः ॥"
इत्यनेन गणेशपूजनस्यादित्वमुक्तं तत् सूर्य्यपूजितरपरम् । कुलदेवतायाश्च कुलाद्युपलक्षणम् ।
"व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्च्चने जपे ।
आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥"
तत्र विशेषयति मत्स्यपुराणम् ।
"गर्भिणी सूतिका नक्तं कुमारी च रजस्वला ।
यदाशुद्धा तदान्येन कारयेत् क्रियते सदा ॥
उपवासाशक्तौ तु नक्तं भोजनं कुर्व्वीत ।
"उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते ।"
इति वचनान्तरात् अशुद्धा चेत् पूजां कारयेत् । कायिकञ्चोपवासादिकं सदा शुद्धया अशुद्धया वा स्वयं क्रियते । असामर्थ्ये पुत्रादिप्रतिनिधिद्वारा उपवासः कार्य्यः । तदभावेऽनुकल्पः । गरुड़पुराणम् ।
"भार्य्या भर्त्तृव्रतं कुर्य्यात् जायायाश्च पति-
स्तथा ।
असामर्थ्यात् द्वयोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते ॥
पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरं तथा ।
एषामभाव एवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत् ॥"
आरब्धव्रतस्यासमाप्तौ मरणेऽपि तत्फलप्राप्तिमाहाङ्गिराः ।
"यो यदर्थं चरेद्धर्म्मं न समाप्य मृतो भवेत् ।
स तत्पुण्यफलं प्रेत्य प्राप्नुयादित्युवाच सः ॥"
प्रेत्य परलोके । ब्रह्मपुराणम् ।
"लोभान्मोहात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गो यदा
भवेत् ।
उपवासत्रयं कुर्य्यात् कुर्य्याद्वा केशमुण्डनम् ॥"
मोहो भ्रमः । प्रमादोऽनवधानता । वायव्यः सत्यमवे तेन सम्यक् कार्य्यं सम्यगाकरणे त्रिगुणं प्रायश्चित्तम् । उपवासाशक्तौ चतुर्विंशतिपणा देयाः । पद्मपुराणम् ।

"वपनं नैव नारीणां नानुव्रज्याजपादिकम् ।
न गोष्ठे शयनं तासां न च दध्यान्नवाजिनम् ॥
सर्व्वान् केशान् समुद्धृत्य छेदयेदङ्गुलिद्वयम् ।
एवमेव तु नारीणां मुण्डमुण्डनमादिशेत् ॥"
इति गोवधप्रकरणे विवेचितम् ।
"प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत् ।
पूर्ब्बं गृहीत्वा सङ्कल्पं प्रमादान्नाचरेद्यदि ।
जीवन् भवति चण्डालो मृत: श्वा चाभि-
जायते ॥"
इति प्रायश्चित्तविवेकधृतवचनम् ॥
देवल: ।
"सर्व्वभूतभयं व्याधि: प्रमादो गुरुशासनम् ।
अव्रतघ्नानि कथ्यन्ते सकृदेतानि शास्त्रत: ॥"
भर्त्तुरनुज्ञया स्त्रीणां व्रतकरणे न दोष: । तथाच
भर्त्तुरनुज्ञया व्रतोपवासनियमेज्यादीनामभ्यास:
स्त्रीधर्म्म इति संवत्सरप्रदीपधृतशङ्खवचनात् ॥
अथ कथाश्रवणमाह देवीपुराणम् ।
"तद्दानं तज्जप: ज्ञानं तत्कथाश्रवणादिकम् ।
उपवासकृतो ह्येते गुणा: प्रोक्ता मनीषिभि: ॥"
अथ व्रतप्रतिष्ठाविधि: ।
श्रीभगवानुवाच ।
"गोपथारामसेतूनां मठसंक्रमवेश्मनाम् ।
नियमव्रतलक्ष्याणां प्रतिष्ठां शृणु सत्तम ॥
शास्त्रीय विधिना वह्निं समाधाय विचक्षण: ।
शिलां पूर्णघटं कांस्यं सम्भवे स्थापयेद्बुध: ॥
श्रपन् सर्व्वं समासाद्य श्रपयेद्यवमयं चरुम् ।
क्षीरेण कपिलायास्तु तद्विष्णोरिति साधक: ॥
प्रणवेनाभिघार्य्याथ दर्व्यां संघट्टयेत् तत: ।
साधयित्वावतार्य्याथ तद्विष्णोरिति होमयेत् ॥
व्याहृत्या चैव गायत्र्या तद्विप्रासेति होमयेत् ।
विष्णुतच्चक्षुरित्युक्त्वा वेदाद्यैर्होमयेत्तथा ॥
ॐ भूरग्नये स्वाहा । ॐ सूर्य्याय स्वाहा । ॐ
प्रजापतये स्वाहा । ॐ अन्तरीक्षाय स्वाहा ।
ॐ द्यौ: स्वाहा । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा । ॐ
पृथिव्यै स्वाहा । ॐ महाराजाय स्वाहा ।
ॐ सोमं राजानमिति जुहुयात् । ॐ लोक-
पालेभ्य: स्वाहा । स्वस्वमन्त्रैर्जुहुयाद्ग्रहेभ्यश्च ।
एवं हुत्वा चरोर्भागं दद्यात् दशदिशां बलिम् ।
तत: पलाशसमिधा जुहेदष्टोत्तरं शतम् ॥
आज्यन्तु जुहुयात् पश्चादेभिर्मन्त्रैर्द्विजोत्तम: ।
तत: पुरुषसूक्तेन मन्त्रेराज्यन्तु होमयेत् ॥
इरावतीति जुहुयात् तिलान् घृतपरिप्लुतान् ।
हुत्वा च ब्रह्मविष्ण्वीशदेवानामनुयायिनम् ॥
ग्रहाणामाहुतीर्हुत्वा लोकेशानामथो पुन: ।
पर्व्वतानां नदीनाञ्च समुद्राणां तथैव च ॥
हुत्वा व्याहृतिभिर्दद्यात् स्रुचा पूर्णाहुतित्रयम् ।
वौषडन्तेन मन्त्रेण वैष्णवेन सुरोत्तम ॥
पञ्चगव्यञ्च संप्राश्य दद्यादाचार्य्यदक्षिणाम् ।
तिलपात्रं हेमयुक्तं सवत्सां गामलङ्कृताम् ।
प्रीयतां भगवान् विष्णुरित्युत्सृजेद्व्रतं नर: ॥ * ।
आरामं कारयेद्यस्तु नन्दने स चिरं वसेत् ।
मठप्रदानात् सर्व्वोऽपि प्राप्नोति पुरुष: सदा ।
सेतुप्रदानादिन्द्रस्य लोकमाप्नोति मानव: ।
प्रपादानादाम्बुवस्य लोकमाप्नोत्यसंशयम् ॥
संक्रमाणान्तु य: कर्त्ता दुर्गतिं तरते नर: ।
स्वर्गलोके च निवसेत् इष्टकासेतुकृत्तथा ॥
गोमार्गस्य तथा कर्त्ता गोलोके क्रीडते चिरम् ।
नियमव्रतकृद्याति विष्णुलोकं नरोत्तम: ॥
लक्ष्यकृत् स्वर्गमाप्नोति सर्व्वपापविवर्ज्जित: ।
अनेन विधिना मर्त्य: संपूर्णं फलमाप्नुयात् ॥ * ॥
इयं प्रतिष्ठा सामान्या सर्व्वसाधारणात्मन ।
कर्त्तव्या देशिकेन्द्रैस्तु प्रतिष्ठा यत्र विद्यते ॥
इति संक्षेपत: प्रोक्त: समुदायविधिस्तव ।
सर्व्वेषामेव वर्णानां सर्व्वकामफलप्रद: ॥
सर्व्ववृत्तेषु कर्त्तव्या प्रतिष्ठा विधिना बुधै: ।
फलार्थिभिरप्रतिष्ठं यस्मान्निष्फलमुच्यते ॥"
इति हयशीर्षे समुदायप्रतिष्ठापटल: ॥ * ॥
शास्त्रीय वैदिकेन स्वगृह्योक्तविधिनेति यावत् ।
शिलेति उदूखलोपलक्षणम् । कांस्यं अग्निप्रण-
यनार्थम् । कांस्येन अग्निप्रणयनमाह । गृह्या-
संग्रहे ।
"शुभं पात्रन्तु कांस्यं स्यात्तेनाग्निं प्रणयेद्-
बुध: ॥
तस्याभावे सरावेण नवेनाभिमुखञ्च तम् ।
सर्व्वत: पाणिपादान्त: सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुख: ।
विश्वरूपो महानग्नि: प्रणीत: सर्व्वकर्म्मसु ॥"
एवञ्चाग्निप्रणयनानन्तरं सर्व्वत इत्यस्य पाठो
युक्त: । प्रणीत इति मन्त्रलिङ्गात् । अन्यथा
स्थापनानन्तरं एतद्विधानं व्यर्थं स्यात् ॥ * ॥
अत्र च पाकाङ्गत्वात् साहसनामानमग्निमाह
गृह्यासंग्रह: ।
"प्रायश्चित्ते विधुश्चैव पाकयज्ञे तु साहस: ।
पूर्णाहुत्यां मृडो नाम शान्तिके वरदस्तथा ।
आहूय चैव होतव्यं यत्र यो विहितोऽनल: ॥"
प्रायश्चित्ते होमकर्म्मवैगुण्यसमाधानार्थं प्राय-
श्चित्तात्मकमहाव्याहृतिहोमादौ । तथा च
छन्दोगपरिशिष्टम् ।
"यत्र व्याहृतिभिर्होम: प्रायश्चित्तात्मको भवेत् ।
चतस्रस्तत्र विज्ञेया: स्त्रीपाणिग्रहणे यथा ॥
अपि वाज्ञातमित्येषा प्राजापत्यापि वाहुति: ।
होतव्या निर्विकल्पोऽयं प्रायश्चित्तविधि:
स्मृत: ॥"
अत्र निर्विकल्प इत्यभिधानात् सामगानां भव-
देवभट्टोक्तशाट्यायनहोमो निष्प्रामाणिक: ।
अथासुकाम इहागच्छागच्छ इत्युचार्य्य यथा-
भावे व्रीह्यादिभिरपि होम: ।
"हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु व्रीहय: स्मृता: ।
माषकोद्रवगौरादीन् सर्व्वाभावे विवर्ज्जयेत् ॥
यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ।
यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालय: ॥"
इति छन्दोगपरिशिष्टात् ॥
तत्र गोभिलेन अथ हविर्निर्व्वपति व्रीहीन्
यवान् वा कांस्ये चरुस्थाल्यां वा अमुष्मै त्वा
जुष्टं निर्व्वपामीति देवतानामोद्देश: । सकृद्-
यजुषा द्विस्तूष्णीमित्यनेन निर्व्वाप[illegible]
वामनेव तन्मात्रं कर्त्तव्यम् । अत्र च [illegible]
त्वा जुष्टं निर्व्वपामीत्यनेन यजुषा सकृन्नि[illegible]
धानात् [illegible]
कर्त्तव्या । तत्र छन्दोगपरिशिष्टम् ।
"देवतासंख्यया ग्राह्या निर्व्वापाश्च पृथक् पृथक् ।
तूष्णीं द्विरेव ग्रहीयाद्धोमश्चापि पृथक् पृथक् ।
अत्र देवतासंख्यया पृथक् पृथक् निर्व्वाप[illegible]
अनुनिर्व्वापक्रमेणैव । होमोऽपि पृथक् [illegible]
णेवेति । आज्यस्थालीपुरुषदोषेण यद्येतन्[illegible]
वेनापि मन्त्रेण निर्व्वापादिकं समाचर[illegible]
याज्ञिका: ।
"धाते न्यूने तथा च्छिन्ने सान्नाय्ये मान्त्रिके
तथा ।
यत्र मन्त्रा: प्रयोक्तव्या मन्त्रा यज्ञार्थसाधका: ।"
इत्युक्ते: । मान्त्रिके मन्त्रमाध्ये अवघातादौ [illegible]
तत्कार्य्ये मन्त्रपाठाभावे मन्त्रा: प्रयोक्तव्या: ।
कपिलाया अभावे अन्यधेनोरपि हुतेन सम्भव[illegible]
तद्विष्णोरित्यनेनाभिघार्य्य दर्व्या दक्षिणावर्त्त[illegible]
संमिश्रयेत् । दर्व्वी च प्रादेशप्रमाणा द्व्यङ्गुल[illegible]
विस्तारा ग्राह्या ।
"इध्मजातीयमिध्मार्द्धप्रमाणं मेक्षणं भवेत् ।
वृत्तं वाग्रे च पृथ्वग्रमवदानक्रियाक्षमम् ।
एषैव दर्व्वी यस्तत्र विशेषस्तमहं ब्रुवे ।
दर्व्वी द्व्यङ्गुलपृथ्वग्रा तुरीयोनञ्च मेक्षणम् ।"
इति छन्दोगपरिशिष्टात्
इध्मार्द्धप्रमाणं प्रादेशमात्रम् । प्रादेशद्वयमिध्म[illegible]
प्रमाणं परिकीर्त्तितम् । इति छन्दोगप[illegible]
शिष्टोक्ते: । अथेत्यनेन स्वगृह्योक्तशेषकर्म्म[illegible]
पनानन्तरं प्रकृतहोम: । अत्र बहुदेवत[illegible]
चरुहोमादुपघातहोम: ।
"चरौ तु बहुदैवत्ये होम: स्यादुपघातवत् ।"
इति छन्दोगपरिशिष्टधृतवचनात्
उपघातलक्षणमाह गृह्यासंग्रह: ।
"पाणिना मेक्षणेनाथ स्रुवेणैव तु यद्धवि: ।
हूयते चानुपस्तीर्य्य उपघात: स उच्यते ।
यद्युपघातं जुहुयाच्चरावाज्यं समापयेत् ।
मेक्षणेन तु होतव्यं नाज्यभागो न स्विष्टकृत्
अनुपस्तीर्य्य इत्यनेन स्रुचि यच्चतुरावत्तं प[illegible]
वत्तं वा घृतोपस्तरणादिकं तदत्र नास्ति[illegible]
मेक्षणादिना सकृत् गृहीत्वा होतव्यम् । [illegible]
प्रकृतहोमात् प्राक् वह्निपूजनमाह मार्क[illegible]
पुराणम् ।
"पूजयेच्च ततो वह्निं दद्याच्चाप्याहुती: क्रमात्
तत इति वह्नेर्नामकरणाद्यावत्कार[illegible]
होमाद्युत्थाने स्मृति: ।
"मन्त्रेणोङ्कारपूर्व्वेण स्वाहान्तेन विचक्षण: ।
स्वाहावसाने जुहुयाद्ध्यायन् वै मन्त्रदेवताम्
ततस्तद्विष्णोरितिमन्त्रेण चरुणा होमयेत् । [illegible]
व्याहृत्या प्रत्येकं भूरित्यादिना । [illegible]
सावित्र्या । तद्विप्रासेति तद्विप्रासो [illegible]
व्याख्याय इत्यादिना । [illegible]

बृहत विश्वतोमुखं इत्यादिना। शैवाद्येः ग्निरीडे इत्यादिना। इषेत्वोर्ज्जेत्वा इत्यादिना। अग्न आयाहि इत्यादिना। शन्नो देवीरित्यादिना चतुर्भिः। भूरग्नये इत्यादिभिः। ततः होमं ग्नानमित्यादिना। ततो लोकपालेभ्य इत्यादिना स्वस्वमन्त्रैस्तत्तद्वेदोक्तदशदिक्पालमन्त्रैः। तत्र सामगानां इन्द्रस्य त्रातारमित्यादिना। अग्नेर्यमिं दूतं वृणीमहे इत्यादिना। यमस्य नाके सुपर्णमित्यादिना। निर्ऋतेर्वैत्यादि निर्ऋतीनां इत्यादिना। वरुणस्य इतवती भुवनानामित्यादिना। वायोः वात आवातु भेषजं इत्यादिना। सोमस्य सोमं राजानमित्यादिना। ईशानस्य अभित्वा शूरनो नुम इत्यादिना। ब्रह्मणो ब्रह्मयज्ञानां प्रथममित्यादिना। अनन्तस्य नर्व्वेष्वीदुतमित्यादिना। तथा च गोभिलीयकर्म्मप्रदीपे।

"त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रस्य परिकीर्त्तितः।
अग्निं दूतं वृणीमहे वह्नेर्मन्त्रो यमस्य वै॥
नाके सुपर्णमुपयत् वेत्यादिर्निर्ऋतेस्तथा।
इतवतीति वरुणस्य वात आवातु भेषजम्॥
वायोर्मन्त्रः समुद्दिष्टः सोमं राजानमित्यृचा।
सोमस्य मन्त्रः कथितस्त्वभित्वेऽतोऽत्र उच्यते॥"

ईशे ईशानस्य।

"ब्रह्मयज्ञानां प्रथमं ब्रह्मणः परिकीर्त्तितः।
नर्व्वेष्वीदुतमिति च सर्पस्य समुदाहृतः॥"

नवग्रहेभ्यः नवग्रहेभ्यः स्वस्वमन्त्रैः सर्व्ववेदसाधारणैः। सूर्य्यस्याकृष्णेनेत्यादिना। सोमस्याप्यायेत्यादिना। मङ्गलस्याग्निर्मूर्द्धा इत्यादिना। बुधस्याये विवस्वदित्यादिना। बृहस्पतेर्बृहस्पते परिदीयेत्यादिना। शुक्रस्य शुक्रन्तेऽन्यद्यजतन्त इत्यादिना। शनैश्चरस्य शन्नो देवीरित्यादिना। राहोः कयानश्चित्र इत्यादिना। केतोः केतुं कृण्वन्नित्यादिना। तथा च मत्स्यपुराणम्।

"आकृष्णेनेति सूर्य्याय होमः कार्य्यो विजानता।
आप्यायस्वेति सोमाय मन्त्रेण जुहुयात् पुनः॥
अग्निर्मूर्द्धा दिवो मन्त्रमिति भौमाय कीर्त्तयेत्।
अग्ने विवस्वदुषस इति सोमसुताय च।
बृहस्पते परिदीया रथेनेति गुरोर्मतः।
शुक्रन्तेऽन्यदिति च शुक्रस्यापि निगद्यते॥
शनैश्चरायेति पुनः शन्नो देवीति होमयेत्।
कयानश्चित्र आभुव दूती राहोरुदाहृतः।
केतुं कृण्वन्निति कुर्य्यात् केतूनामुपशान्तये॥"

इत्थं ग्रहहोमं समाप्य ग्रहपीठेव प्राच्यादिदिग्भ्यः भावबलिं दद्यात्। तद्यथा। एव सामगानां: ॐ प्राच्यै दिशे नमः इत्यादिना। प्राच्यै दिशे स्वाहा इति श्रुतिदर्शनात्। चरिस्तरलेतिकृत्यप्रदीपाभ्यां स्वाहान्तेन बलिदानमिति। वस्तुतस्तु बलिप्रकरण एव प्राच्यादौनामोरुद्रपत्नीन् प्रयोग इति गोभिलसूत्रे जीविनिर्देशात् दिशां देवतानां बलौ प्रतीते। अत एवाचौतिवाक्यात् श्रुवहोमीये इत्यादौ ॐ प्राच्यै दिशे नम इति पत्नी प्रयुज्यते। इभिमंमेकत्विवोः परमं मेई इत्यादिवाक्यम्:। आज्यमित्ति तुग्नुव्येन ग्रहिहोमे तेषां चावर्त्तनात् मन्त्राकाङ्क्षायां प्रायश्चित्तत्वेन तद्विष्णोरित्यस्य परिग्रहः। ततस्तद्विष्णोरिति मन्त्रेण स्वाहान्तेन घृताक्तपलाशसमिद्भिरष्टोत्तरशतं जुहुयात्। पूर्व्वोक्तमन्त्रैः पूर्व्वोक्तदेवताभ्यः स्रुवेनाज्याहुतीर्जुहुयात्। पुरुषसूक्तस्त्तदेवता:। तत्र सामगानाम्। ॐ इदं विष्णुरिति। प्रेचकस्य विष्णोरिति। प्राकाशसुपर्णेव ब्रुवाब इति। सहस्रशीर्षेति। त्रिपादूर्द्ध इति। पुरुष एवेदमिति। एतावानस्य इति। ततो विराडिति। कयान इत्यादि पुरुषसूक्तम्। तथा च सामिधेनी श्रुतिः। इदं विष्णुः प्रेचकस्य विष्णोः प्राकाशसुपर्णेव ब्रुवाय: इति पारायमन्त्रं पुरुषव्रते चैवा वैष्णवीनामसहितेनां प्रयुञ्जन् विष्णुः प्रीयाति इति प्राकाशसुपर्णेव ब्रुवाय इति पारायमन्त्रमित्यनेन एको मन्त्रः प्रकाशितः। पुरुष इत्यनेन पुरुषपदयुक्तपञ्चमन्त्राः। व्रते इत्यनेन कयानश्चित्र इत्येको मन्त्रः। सामगो जुहुयात्। यजुर्व्वेदी तु तत्र षोडशभिः सहस्रशीर्षेत्यादि ऋग्भिः षोडशाहुतीर्जुहुयात्। इरावतीति तिलान् घृताक्तान् सकृज्जुहुयात्। एवं ब्रह्मानुयायिभ्यः स्वाहा विष्णुनुयायिभ्यः स्वाहा ईशानानुयायिभ्यः स्वाहा। एवं पूर्व्वोक्तनवग्रहमन्त्रैः पूर्व्वोक्तदिक्पालमन्त्रैश्च जुहुयात्। एवं पर्व्वतेभ्यः स्वाहा नदीभ्यः स्वाहा नदेभ्यः स्वाहा समुद्रेभ्यः स्वाहा भूः स्वाहा भुवः स्वाहा इति जुहुयात्। ततः परिभाषासिद्धं स्वष्टकृद्धोममहाव्याहृतिहोमं प्रायश्चित्तहोमञ्च कृत्वा स्रुचा तद्विष्णोरिति मन्त्रेण वौषडन्तेन पूर्णाहुतित्रयमुत्थाय जुहुयादिति विशेषोपादानात् नात्र स्वष्टकृत्पूर्व्वहोमः। ततः पञ्चगव्यं चरुशेषं प्राश्य स्नात्वा वा हेमयुक्तां सवत्सां तिलपात्रं अलङ्कृतां गाञ्च दक्षिणामाचार्य्याय दद्यात्। आचार्य्यपरञ्च।

"उदाहरन्ति वेदार्थान् यज्ञविद्याः स्मृतीरपि।
श्रुतिस्मृतिसमापन्नमाचार्य्यं तं विदुर्बुधाः॥"

इति छन्दोगपरिशिष्टात्॥

कर्म्मोपदेष्टुराचार्य्यत्वेन आचार्य्यपदं स्वयं होतृपक्षे ब्रह्मपरं अन्यहोतृपक्षे ब्रह्महोतृद्वयपरम्। स्वयं ब्रह्महोतृकर्म्मकरणपक्षे पुस्तकधारकपरम्।

"ब्रह्मणे दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्त्तिता।
कर्म्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत्॥
विदध्याद्धौत्रमन्यश्चेद्दक्षिणार्द्धहरो भवेत्।
स्वयञ्चेदुभयं कुर्य्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत्॥"

इति छन्दोगपरिशिष्टैकवाक्यत्वात्।

एवं व्रतविधिना अभिव्याप्य आदि प्रीयतां भगवान् विष्णुरित्यनेन कर्म्मसंस्कृतगोपथादिदाननिवहव्रतसङ्कल्पादिकरणाभ्यन्तरकृता वस्तुपावप्रतिष्ठा कर्त्तव्या। वस्तुदानस्य प्रकृतमीषचारिः प्रतिष्ठा वस्तुदानप्रतिष्ठा। तथा च कपिलपञ्चरात्रम्।

"प्रतिष्ठाशब्दसंसिद्धिः प्रतिपूर्व्वाच्च तिष्ठतेः।
वक्ष्यत्वान्निपातानां संस्कारादौ प्रतेः स्थितिः॥"

तथा च गोपथादेरुक्तकर्म्मसंस्कृतस्य फलजनकत्वम्। अप्रतिष्ठन्तु निष्फलमित्युक्तेः। एतद्व्रतकर्म्मणा प्रीयतां भगवान् विष्णुरिति समापयेत्॥ *॥ अथ व्रतप्रतिष्ठाप्रयोगः। तत्र कृतनित्यक्रियः कथान्तं व्रतं समाप्य तत्तद्देवताप्रीतिकामो यथाशक्ति दानादि दद्यात्।

"व्रते देवस्य होत्सर्गे कूपादीनां प्रतिष्ठने।
दद्यात् षोडशदानानि विंशद्दानानि चैव वा॥"

इति दानसागरधृतवचनात्॥

ॐ तत् सवितुर्वाचं ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्म्मा तत्तद्व्रतफलप्राप्तिकामः कृतैतत् अमुकव्रतप्रतिष्ठामहं करिष्ये। को पैदृतकारिणो तदा अमुकगोत्रामुको देवीत्वावृत्ये इति सङ्कल्पं कुर्य्यात्। ततो घटं संस्थाप्य पञ्च देवान् संपूज्य गौर्य्यादिषोडशमातृकाः संपूज्याः। पुरुषश्चेत्तदा नान्दीमुखं कुर्य्यात्। तत उत्तराभिमुखं ब्राह्मणमुपवेश्य तत्समीपे आसनमानीय प्राङ्मुखो यजमानः ॐ साधु भवानास्तामिति कृताञ्जलिर्वदेत्। ॐ साध्वमासे इति प्रतिवचनम्। ॐ अर्च्चयिष्यामो भवन्तं इति पुनरुक्ते ॐ अर्च्चयेति प्रतिवचनम्। ततो वस्त्रालङ्कारगन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य दक्षिणां जानु धृत्वा ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रममुकदेवशर्म्माणमर्च्चितं कृतैतदमुकव्रतप्रतिष्ठाकर्म्मणि होमादिकर्म्मकरणाय भवन्तमहं वृणे। ॐ वृतोऽस्मीति प्रतिवचनम्। ॐ यथाविहितं व्रतकर्म्म कुरु। ॐ यथाज्ञानं करवाणि इति प्रतिवचनम्। ततो वेद्यां पञ्चगव्येनाभ्युक्ष्य पूर्व्वे पञ्च घटान् घटमेकं वा संस्थाप्य प्रथमलिखितक्रमेण भूतशुद्ध्यादिगणेशादिपूजां विधाय तत्तद्देवतां क्रमेण पूजयेत्। ततो होता स्वगृह्योक्तविधिनाग्निं संस्थाप्य ब्रह्मस्थापनानन्तरं चरुश्रपणं कुर्य्यात्। अन्यत् सर्व्वं प्रतिष्ठापद्धतौ ज्ञेयम्॥*॥ अथ व्रतप्रयोगः। स्वस्तिवाचनं कृत्वा सूर्य्यः सोम इति पठित्वा सङ्कल्पं कुर्य्यात्। अद्येत्यादि अमुककामोऽमुकव्रतमहं करिष्ये। व्रतादृतौ आदावित्थंखाहुलिखेत् अद्यारभ्येति च उदङ्मुखो भूत्वा एतत् कुर्य्यात्। ॐ स्वः स्विस्ति नम इति स्वस्तिकं मार्ज्जयेत्। ॐ स इत्यभ्युक्षयेत्। वामहस्तेन स्वस्तिकं गृहीत्वा कुशेन प्रणवपूर्व्वकं चतुर्थ्यन्तव्रतदेवतानाम लिखेत्। हस्तप्रमाणं स्वस्तिकं चतुरस्रं सिततण्डुलेनापूर्य मध्ये सितस्थूलकर्णिकं हरिद्राचूर्णेन तद्बहिर्वितस्तिप्रमाणान्योन्यसक्तानि अष्टदलानि सिततण्डुलचूर्णेन पञ्चरङ्गैः केशराणि कुसुम्भचूर्णेन पञ्चवर्णैर्विलेपनादिपञ्चचूर्णेन पीठमालादि रचयित्वा कृत्वा घटं संस्थाप्य कामार्थाच्चं कृत्वा तदुक्तनामानं पूजाप्रकरण-

चाभ्युच्य गणेशादीन् गन्धपुष्पाद्यैव पूजयेत् ।
ततो व्रतदेवताः पूजयेत् । इति व्रततत्त्वम् ॥*॥
अथ व्रतलक्षणम् । दीर्घकालानुपालनीयसङ्कल्पो
व्रतमिति नारायणोपाध्यायानां चरणः ।
स्वकर्त्तव्यविषयो नियतः सङ्कल्पो व्रतमिति
श्रीदत्तहरिनाथवर्द्धमानप्रभृतयः ॥ सङ्कल्पश्च
भावे मयैतत् कर्त्तव्यमेव निषिद्धे न कर्त्तव्यमिति
मानविशेषः । अतएव सङ्कल्पः कर्म्ममानस-
मित्याभिधानिकाः । वस्तुतस्तु पूर्व्वोक्तवराह-
पुराणवचनेनैकादश्युपवासस्य व्रतत्वाभिधानात् ।
"एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्र उदाहृतः ॥"
इत्यादि याज्ञवल्क्याद्युक्तेषु एकभक्तनक्तायाचित-
भोजनोपवासादिषु पादकृच्छ्रादित्वाभिधानाच्च
न सङ्कल्पो व्रतम् । किन्तु सङ्कल्पविषयतत्तत्-
कर्म्मैव व्रतमिति । अतएव व्रतानां सङ्कल्पसम्भव-
त्वमाह मनुः ।
"सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः ।
व्रता नियमधर्म्माश्च सर्व्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः ॥"
अनेन कर्म्मणा इदमिष्टं फलं साध्यते इत्येवं
विषया बुद्धिः सङ्कल्पस्तदनन्तरमिष्टसाधनतया
अवगते तस्मिन् इच्छा जायते ततस्तदर्थं प्रयत्नं
कुर्व्वीत इत्येवं यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः । व्रता
नियमरूपा धर्म्माश्चतुर्थाध्याये वक्ष्यमाणाः ।
सर्व्वे इत्यनेन अन्येऽपि शास्त्रार्थाः सङ्कल्पादेव
जायन्ते इति कुल्लूकभट्टः ॥ * ॥ सङ्कल्पमाह
वराहपुराणम् ।
"प्रातः सङ्कल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकम् ।
नापराह्णे न मध्याह्ने पित्र्यकालौ हि तौ
स्मृतौ ॥"
सङ्कल्पे व्रतस्यारम्भ इत्युक्तं राघवभट्टो विष्णुः ।
"व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्च्चने जपे ।
आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥
आरम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतजापयोः ।
नान्दीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिष्क्रिया ।
निमन्त्रणन्तु वा श्राद्धे आरम्भः स्यादिति
श्रुतिः ॥"
पाकपरिष्क्रियेति वाग्मिदैवश्राद्धविषयम् । तत्रैव
तस्यानुग्रहरणविधानेन तदग्निपाकस्यावाधा-
रणत्वात् ॥*॥ सङ्कल्पविधानन्तु संवत्सरप्रदीपे ।
"प्रातःसन्ध्यां ततः कृत्वा सङ्कल्पं बुध आचरेत् ।"
शान्तिपर्व्वणि ।
"गृहीत्वौडुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः ।
उपवासन्तु गृह्णीयाद्यद्वा सङ्कल्पयेद्बुधः ॥
देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामिकं तस्य सिध्यति ।
अन्यथा तु वृथा मर्त्त्याः क्लिश्यन्ति अल्प-
बुद्धयः ॥"
वह्नीति यथान्तरम् । तेन ताम्रपात्राभावे
सङ्कल्पमात्रं करणीयम् ॥ * ॥ गृहीतव्रताकरणे
दोषमाह छागलेयः ।
"पूर्व्वं व्रतं गृहीत्वा यो नाचरेत् काममोहितः ।
जीवन् भवति चाण्डालो मृतः श्वा चैव जायते ॥

द्वादशीव्रतमादाय व्रतभङ्गं करोति यः ।
द्वादशाब्दं व्रतं चीर्णं निष्फलं तस्य जायते ॥"
इति नारदीयवचनात् द्वादश्यां विशेषोऽपि ॥*॥
प्रायश्चित्तमाह पद्मपुराणम् ।
"लोभान्मोहात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गो यदा
भवेत् ।
उपवासत्रयं कुर्य्यात् कुर्य्याद्वा केशमुण्डनम् ।
प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत् ॥"
वाशब्दः समुच्चये तेन मुण्डनञ्च कर्त्तव्यमिति
प्रायश्चित्तविवेकः ॥ प्रमादादस्य वक्तृत्वे
प्रतिप्रसूते देवलः ।
"सर्व्वभूतभयं व्याधिः प्रमादो गुरुशासनम् ।
अव्रतघ्नानि कथ्यन्ते सकृदेतानि शास्त्रतः ॥"
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥*॥
पुण्यजनकव्रतानि यथा । वैशाखस्य शुक्लतृती-
यायां अक्षयतृतीयाव्रतम् १ तस्य शुक्ला द्वादशी
पिपीतकी २ तच्चतुर्द्दशी नृसिंहचतुर्द्दशी ३
तस्य कृष्णाष्टमी त्रिलोचनाष्टमी ४ तस्य कृष्ण-
चतुर्द्दशी सावित्री ५ ज्यैष्ठशुक्लतृतीया रम्भा-
तृतीया ६ तस्य शुक्ला चतुर्थी उमाचतुर्थी ७
तस्य शुक्ला षष्ठी अरण्यषष्ठी ८ तच्चतुर्द्दशी
चम्पकचतुर्द्दशी ९ आषाढी शुक्लैकादशी शयने-
कादशी १० श्रावणी कृष्णाष्टमी श्रीकृष्णजन्मा-
ष्टमी ११ भाद्रशुक्ला चतुर्थी शिवा चतुर्थी १२
तस्य शुक्ला षष्ठी चपेटा षष्ठी १३ तस्य शुक्ला
सप्तमी ललिता सप्तमी तत्र कुक्कुटीव्रतम् १४
तस्य शुक्लाष्टमी दूर्व्वाष्टमी १५ राधाष्टमी च
१६ तस्य शुक्ला नवमी तालनवमी १७ तस्य
शुक्लैकादश्यां पार्श्वपरिवर्त्तनव्रतम् १८ तस्य
शुक्ला द्वादशी श्रवणद्वादशी १९ तस्य शुक्ला
चतुर्द्दशी अनन्तचतुर्द्दशी २० तस्य कृष्णा
चतुर्थी गणेशचतुर्थी २१ आश्विनशुक्लाष्टमी
महाष्टमी २२ कार्त्तिकशुक्ला नवमी दुर्गानवमी
२३ तस्य शुक्लैकादशी उत्थानैकादशी २४ तस्य
शुक्ला चतुर्द्दशी पाषाणचतुर्द्दशी २५ तत्राश्वि-
न्येकादश्यादिपञ्चतिथ्यात्मकं वकपञ्चकम् २६
वृश्चिकसंक्रान्त्यां सर्व्वजयाव्रतम् २७ कार्त्ति-
केयव्रतञ्च २८ अग्रहायणस्य शुक्ला षष्ठी गुह-
षष्ठी २९ तस्य शुक्ला सप्तमी मित्रसप्तमी ३०
तस्य शुक्ला द्वादशी अखण्डा द्वादशी ३१ माघ-
शुक्ला चतुर्थी वरदा चतुर्थी ३२ तस्य शुक्ल-
पञ्चम्यां श्रीपञ्चमीव्रतं षड्वर्षनिष्पाद्यम् ३३
तस्य शुक्ला षष्ठी शीतला षष्ठी ३४ तस्य शुक्ला
सप्तमी आरोग्यसप्तमी ३५ तस्य शुक्लैकादशी
भीमैकादशी ३६ तद्द्वादशी वराहद्वादशी ३७
तस्य कृष्णा चतुर्द्दशी शिवरात्रिः ३८ फाल्-
गुनशुक्ला द्वादशी गोविन्दद्वादशी ३९ चैत्र-
कृष्णा षष्ठी स्कन्दषष्ठी ४० चैत्रशुक्लाष्टमी
अशोकाष्टमी ४१ तस्य शुक्ला नवमी श्रीराम-
नवमी ४२ तस्य शुक्ला त्रयोदशी मदनत्रयो-
दशी ४३ । इति स्मृतिः ॥ * ॥ अयाचितव्रतं
नक्तव्रतं उमामाहेश्वरव्रतं चन्द्रनारायणव्रतं

देवीपुराणे [illegible] [illegible]
[illegible] च द्रष्टव्यम् ॥*॥ शिवा[illegible]
व्रतं मार्कण्डे ११६ अध्याये [illegible]
मार्कण्डे ११९ अध्याये चातुर्मास्यव्रतानि [illegible]
१२१ अध्याये भीष्मपञ्चकादिव्रतं मार्कण्डे ।[illegible]
अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ कार्त्तिकस्नान[illegible]
कार्त्तिकव्रतं कार्त्तिकप्रदीपदानव्रतञ्च माहात्म्य-
खण्डे १४० अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ प्रतिपच्छु[illegible]
त्रयव्रतम् । द्वितीयाकल्पे पुष्पद्वितीयाव्रतं [illegible]
द्वितीयाव्रतञ्च । तृतीयाकल्पे गौरीव्रतम्
चतुर्थीकल्पे गणेशचतुर्थी । पञ्चमीकल्पे मा[illegible]
शुक्ला पञ्चमी नागपञ्चमी । षष्ठीकल्पे मा[illegible]
शुक्ला षष्ठी गुहषष्ठी । सप्तमीकल्पे माघशु[illegible]
सप्तमी रथसप्तमी । शुक्लपक्षे रविवारे सप्त[illegible]
रोहिणीनक्षत्रयोगे विजयासप्तमी । रवि[illegible]
संक्रान्तौ , आदित्यहृदयव्रतम् । शुक्लपक्षी[illegible]
सप्तम्यां पञ्चतारकनक्षत्रयोगे जया सप्तमी
माघशुक्लसप्तमी जयन्ती । भाद्रशुक्लसप्त[illegible]
अपराजिता सप्तमी । शुक्लपक्षे सप्तम्यां रवि[illegible]
संक्रमणे महाजया सप्तमी । मार्गशीर्ष[illegible]
शुक्ला सप्तमी नन्दा सप्तमी । शुक्लसप्तम्यां हस्त[illegible]
नक्षत्रयोगे भद्रासप्तमीव्रतम् । फाल्गुनस्य शुक्ल[illegible]
सप्तमी कामदा सप्तमी । पापनाशिनी सप्तमी
व्रतम् । भानुपदव्रतम् । सर्व्वफलाप्तिसप्तमीव्रतम्
मार्त्तण्डसप्तमीव्रतम् । भाद्रशुक्लसप्तमी फल
सप्तमी । श्रावणशुक्लसप्तमी अव्यङ्गसप्तमी
मार्गशीर्षस्य सितसप्तम्यां [illegible]
सितपद्मदाव्रतम् । इति भविष्यपुराणम् ।*
उत्तरायणे शुक्लपक्षे बुधवारे अष्टमी बुधाष्टमी
अमावस्याव्रतम् । वैशाखीपूर्णिमा मिष्टपूर्णिमा
मेषसंक्रान्तौ मधुसंक्रान्तिः । जलसंक्रान्तिः
फलसंक्रान्तिः । अन्नसंक्रान्तिः । दधिसंक्रान्ति
व्रतञ्च ॥ * ॥ अथ व्रतविधिः । तत्र व्रतधर्म्माः
तत्र विष्णुहारीतौ ।
"दिनान्ते नखरोमादीन् प्रवाप्य स्नानमाचरेत्
भक्ष्यगोमयब्रह्मादिपञ्चगव्यादिकल्पितम् ।
मलापकर्षणं कार्य्यं बाह्याशौचापविद्धये ।
दन्तधावनपूर्व्वेण पञ्चगव्येन संयुतम् ।
व्रतं निशामुखे ग्राह्यं बहिस्तारकदर्शने ।"
तेन प्रायश्चित्तव्रतारम्भे पूर्व्वदिने पञ्चग[illegible]
प्राश्य दन्तधावनं कृत्वा सायं समये व्रतग्रहणं
कर्त्तव्यः । वसिष्ठः । स्मश्रुकेशनखान् वापयेदपि
लोमशिखावर्ज्जम् । केशधारणेच्छायां द्विगुण
व्रतमाह हारीतः ।
"राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः
केशानां वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
केशानां धारणार्थन्तु द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।
द्विगुणे तु व्रते चीर्णे दक्षिणा द्विगुणा भवेत् ।"
स्त्रियाः केशवपनं न कार्य्यमित्याह बौधायनः
[illegible]
[illegible] स्त्रियाः [illegible]
वपनवर्ज्जम् । [illegible]

यथा शङ्खलिखितौ ।
"वाग्य चैत्रमस्तात् पूर्व्वं व्रतं प्राग्य वहिर्निशि ।
प्रत्येकं नियतं कालमात्मनो व्रतमादिशेत् ।
प्रायश्चित्तमुपासीनो वाग्व्रतस्त्रिषवणं स्पृशेत् ।
एककालान्नभोक्ता वा अथवाशी स्थण्डिलेशयः ॥
स्नानी वीरासनी मौनी मौञ्जी दण्डकमण्डलुम् ।
भैक्षचर्य्याग्निकार्य्यञ्च कुर्य्यात्कृच्छ्रं तु कुर्य्यादव्रतम् ॥"
प्रत्येकं नियतं कालमिति व्रतसंख्या वक्ष्यमाणा उल्लेखनीया इत्यर्थः । वीरासनी भित्त्याद्यनाश्रितः । दण्डकमण्डलुं आर्षत्वात् मतुपो लोपेन तेनैतद्युक्त इत्यर्थः । कुष्माण्डैर्यद्देवा देवहेलनमित्यादिमन्त्रैः । मनुः ।
"महाव्याहृतिभिर्होमः कर्त्तव्यः स्वयमन्वहम् ।
अहिंसासत्यमक्रोधमार्ज्जवञ्च समाचरेत् ।
त्रिरह्नस्त्रिर्निशायाञ्च सवासा जलमाविशेत् ॥"
त्रिरह्नस्त्रिर्निशायाञ्च इति षट्स्नानविषयमिदम् ।
पिपीलिकामध्यचान्द्रायणादितप्तकृच्छ्रवर्ज्जं पञ्चातिकृच्छ्रार्थं कृच्छ्रेषु त्रिसवनविधानात् । तथा ।
"स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्हिचित् ।
स्थानासनाभ्यां विहरेदशक्तोऽधःशयी भवेत् ॥
ब्रह्मचारी व्रती च स्याद्गुरुदेवद्विजार्च्चकः ।
सावित्रीञ्च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ॥
सर्व्वेषु च व्रतेष्वेवं प्रायश्चित्तार्थमादृतः ॥"
ब्रह्मचारी मैथुनवर्ज्जं व्रती छत्रोपानद्गन्धमाल्याञ्जनगन्धादिवर्ज्जम् । शूद्रेण सावित्रीजपस्थाने नारायणादिमन्त्रजपः कार्य्यः । अन्यद्वारा वा कारयितव्यः । एवमन्यत्रापि । यथा वराहपुराणम् ।
"अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ॥"
जावालः ।
"आरम्भे सर्व्वकृच्छ्राणां समाप्तौ च विशेषतः ।
आज्येनैव हि शाकल्यौ जुहुयाद्द्वादशाहुतीः
पृथक् ॥
श्राद्धं कुर्य्याद्व्रतान्ते च गोहिरण्यादिदक्षिणाम् ।
यो यद्वै वसन् कुर्व्वन् ब्रह्मलोके महीयते ॥
स्त्रीणां होमो न कर्त्तव्यः पञ्चगव्यन्तथैव च ।
शूद्राणां पापिनाञ्चैव संवादं न च कारयेत् ॥
संवादस्तु न कर्त्तव्यस्त्रिवर्ज्जेश्च कदाचन ।
ब्राह्मणेनैव वक्तव्य उत्पन्ने प्राणसंशये ॥"
श्राद्धमिति शुद्धार्थं श्राद्धं दर्शितम् । स्त्रीभिर्होमो न कर्त्तव्यः पञ्चगव्यपानञ्च स्त्रीणां कर्त्तरि वेति षष्ठी । प्रायश्चित्तव्रतपीडया प्राणसंशये । अन्ये वर्णा न प्रवक्ताः ब्राह्मण एव प्रवक्तः । व्रतं मौनं पूर्व्वोक्तं । तत्र विशेषमाह आपस्तम्बः । तत्र मौनमुक्तं चेद्विरहेन्मूत्रनिमित्तैराश्रमित्रिर्व्वा तुम्रुतेरेतद्वैनात् सन्ध्यायान्तमेव एव वावद्यावदर्थं भाषते न मन्त्रलोपो भवतीति विज्ञायते । मन्त्रलोपो व्रतलोपः । वाक्छदादिभिरशक्तौ वत्सपि व्रतं कार्य्यमित्याह बहुविष्णुः ।

"सर्व्वकृतो विवतृप्ताणो रोगी भवतिजीवकः ।
यथाशक्ति प्रकुर्व्वीत व्रतं स्नेह न लुप्यति ॥"
अशक्तावन्यद्वारापि कार्य्यमिति उक्तञ्च ब्रह्मपुराणे ।
"रोगी दूरस्तु पौगण्डः कुर्य्यादन्येन तं सदा ।
चतुर्थांशतु स्वरादूर्द्धमशमं वोत्सदेव हि ॥
शिशोर्व्रतं प्रकुर्व्वीरन् गुरवस्त्वथवान्धवाः ।
गुर्व्विणी बालवत्सा च रोगी द्व्यपरायणः ॥
एते नक्तेषु भुञ्जन्ति बाला मध्याह्न एव च ।
व्रतस्थः प्राणरक्षार्थं कदाचिदुदकं पिबेत् ॥
फलमूले तथा क्षीरं यज्ञशिष्टं तथा हविः ।
व्रतमध्ये तु रोगार्त्तो वैद्यप्रोक्तमथौषधम् ॥
करोति च गुरोर्व्वाक्यं व्रतस्यस्तत्त्वतोऽपि ।
ब्राह्मणस्याभिलषितं साधयेदविचारयन् ॥
एतान्यष्टौ व्रतस्थानामव्रतघ्नानि कुत्रचित् ।
व्रतेष्वेतेषु देवांस्तान् व्रतस्थस्तु प्रपूजयेत् ॥"
पौगण्डो बालः । द्व्यपरायणः कुटुम्बी द्रव्यार्ज्जनपालनपरः सन्नित्यर्थः । बौधायनः ।
"अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ।
हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्व्वचनमौषधम् ॥"
हारीतयमौ ।
"बलयश्चोपहारश्च हवींषि चरवस्तथा ।
निर्व्विशङ्केन भोक्तव्यं व्रतमस्य न लुप्यति ॥"
बलिर्व्वैश्वदेवादिदेवताभ्यो दत्तः । उपहारो नैवेद्यम् । चरुः पार्व्वणस्थालीपाकादि । अत्र चैषां दत्तावशिष्टं भक्षणीयमिति । देवलः ।
"उपवासो विनश्येत दिवास्वप्नाच्च मैथुनैः ।
अत्यये जलपानेन नोपवासः प्रणश्यति ॥"
वृद्धशातातपः ।
"गन्धालङ्कारवस्त्राणि पुष्पमाल्यानुलेपनम् ।
उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥"
अलङ्कारवस्त्रसिन्दूरादि उपवासेन दूषयति इत्यर्थः । तथा ।
"स्त्रीणां सम्प्रेक्षणात् स्पर्शात् ताभिः संकथनादपि ।
ब्रह्मचर्य्यं विपद्येत न दारेष्वृतुमादपि ॥"
संप्रेक्षणात् संकथनात् इति अत्र सरागत्वं संप्रश्नस्यार्थः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ * ॥
प्रायश्चित्तात्मकव्रतानि यथा । विश्वामित्रः ।
"कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि शुद्ध्यभ्युदयकारणम् ।
प्रकाशे च रहस्ये च संशयेऽशुक्लेऽस्फुटे ॥
प्राजापत्यः सान्तपनः शिशुकृच्छ्रः पराककः ।
अतिकृच्छ्रः पर्णकृच्छ्रः सौम्यः कृच्छ्रातिकृच्छ्रकः ॥
महासान्तपनः शुद्धो तप्तकृच्छ्रस्तु पावनः ।
जलोपवासकृच्छ्रस्तु ब्रह्मकूर्च्चस्तु शोधकः ॥
एते व्यस्ताः समस्ता वा प्रत्येकमेकशोऽपि वा ।
पातकादिषु सर्व्वेषु पापकेषु प्रयत्नतः ॥
चान्द्रायणव्रतैर्युक्ताः केवला वा विशुद्धये ।
शिशुचान्द्रायणं प्रोक्तं यतिचान्द्रायणं तथा ॥
यवमध्यं तथा प्रोक्तं तथा पिपीलिकाकृति ।
उपवासस्त्रिरात्रस्तु मासः पञ्चदशैकम् ॥
षड्द्वादशाहादि कार्य्यं शुद्धिमभीप्सता ।
उपपातकयुक्तानामनादिष्टेषु चैव हि ॥
प्रकाशे च रहस्ये च अभिसन्धाद्यपेक्षया ।
जातिशक्तिगुणान् दृष्ट्वा सकृद्बुद्धिकृतं तथा ।
अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा सर्व्वं कार्य्यं यथाक्रमम् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥
द्वादशवार्षिकादिव्रतं प्रायश्चित्तविवेकादौ द्रष्टव्यम् ॥

व्रततिः, स्त्री, (प्र+तन विस्तारे+क्तिन् । पृषोदरादित्वात् पस्य वः ।) विस्तारः । लता । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ८ । ४० । ६ ।
"अपि वृश्च पुराणवद्व्रततेरिव
गुष्पितमोजो दासस्य दम्भय ॥"
"व्रततेरिव यथा लताया गुष्पितं निर्गतां शाखां वृश्चति ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

व्रतती, स्त्री, (व्रतति+पक्षे ङीष् ।) विस्तारः । लता । इति भरतद्विरूपकोषः ॥ (यथा, रघुः । १४ । १ ।
"अपश्यतां दाशरथी जनन्यौ
छेदादिवोपघ्नतरोर्व्रतत्यौ ॥")

व्रतभिक्षा, स्त्री, (व्रते उपनयनकाले भिक्षा ।) उपनयनकालीनभिक्षा । तस्या विधिर्यथा । अथ भैक्ष्यञ्चरति । अथ शङ्खतूष्णीमादित्यमुपस्थानमग्निप्रदक्षिणञ्च शंसति ।
"प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् ।
प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेत् भैक्ष्यं यथाविधि ॥"
इति मनुवचनात् ॥
भिक्षासमूहं भैक्ष्यं तच्चरति याचति इत्यर्थः ।
मातरमेवाग्रे ये चान्ये सुहृदो यावन्तो वा सन्निहिताः स्युः । याचते इत्यध्याहार्य्यम् । सुहृदे स्निग्धहृदये स्वसादौ । तथा च मनुः ।
"मातरं वा स्वसारं वा मातुर्व्वा भगिनीं
निजाम् ।
भिक्षेत भिक्षां प्रथमां या चैनं नावमानयेत् ॥"
सन्निहितास्तद्वशस्थाः न तु प्रतिगृहं गत्वा ।
भवति भिक्षां देहीति ब्राह्मणभिक्षाप्रयोगः ।
तथा च मनुः ।
"भवत्पूर्व्वं चरेत् भैक्ष्यमुपनीतद्विजोत्तमः ।
भवन्मध्यन्तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥
आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशां भैक्ष्यचर्य्या यथाक्रमम् ॥"
इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च ॥ इति संस्कारतत्त्वम् ॥

व्रतसंग्रहः, पुं, (व्रतस्य संग्रहः ।) दीक्षा । इति हेमचन्द्रः ॥

व्रतादेशः, पुं, (व्रतस्यादेशः ।) उपनयनम् । यथा,
"आदन्तजननात् सद्य आचूडादेकरात्रकम् ।
त्रिरात्रमाव्रतादेशात् दशरात्रमतः परम् ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

व्रती, [न्] पुं, (व्रतमस्यास्तीति । व्रत+इनिः ।) यजमानः । इत्यमरः ॥ (ब्रह्मचारी । यथा, मनुः । २ । १८८ ।
"भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेद्व्रती ।
भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता ॥")

व्रतविशिष्टे, त्रि । यथा,—

"तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते वा व्रती कुर्व्वीत पारणम् ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

व्रश्च, श ञ छिदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-सक०-वेट् ।) दन्त्योपधः चयोगात् तालव्यः । तेन क्विपि वृश्चतेति षत्वे निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति न्यायात् तालव्यस्य दन्त्यत्वे संयोगादेः सस्य लोपे वृट् इति । तथा च ।

"नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु ।
सकारजः शकारः स्यात् चाद्दवर्गस्तवर्गजः ॥"

इति वोपदेवः ॥

अस्यार्थः । धातुषु मध्ये झलि झसे परे अनुस्वारपञ्चमौ नकारजौ ज्ञेयौ तालव्यशकारश्च दन्त्यसकारजातः मूर्द्धन्यषकारात् परष्टवर्गोऽपि तवर्गजातो ज्ञेय इति । निष्ठायामेव इत्यादीनाञ्च षकारादिप्रकृतित्वे तस्मो इत्यादिबोध्यम् । ञ, अव्रश्चीत् अव्राक्षीत् । श, वृश्चति । इति दुर्गादासः ॥

व्रश्चनं, क्ली, (व्रश्च + ल्युट् ।) छेदनम् । व्रश्चधातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । ३ । ६ । ४ । ७ ।

"स रातमना वृश्चनाय भवति ॥")

वृश्चनः, पुं, (व्रश्चति छिनत्ति पतिलतीरिति । वृश्च + ल्युः । यद्वा, वृश्चत्यनेनेति करणे ल्युट् ।) स्वर्णादिच्छेदिका । छेनी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पत्रपरशुः २ । इत्यमरः ॥ पत्रपर्शुः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ स्वर्णलोहादिभेदकः ४ । इति जटाधरः ॥ वृक्षच्छेदनजातनिर्यासः । यथा,—

"देवतार्थं हविः शिग्रुं लोहितान् वृश्चनांस्तथा ।
अनुपाकृतमांसानि विड्जानि कवकानि च ॥"

इति याज्ञवल्क्यः ॥

व्रश्चनान् वृक्षच्छेदनजातान् लोहितानपि । यथा, मनुः ।

"लोहितान् वृक्षनिर्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा ।"

इति मिताक्षरायामाचाराध्यायः ॥

(करणे ल्युटि तस्य कुठारादिवाचकता विशेष्यनिघ्नता च । यथा, कातन्त्रे कृत्सु करणाधिकरणयोश्चेत्यत्र कलापचन्द्रः । "युड्भाव शब्दः प्रायो विधेयलिङ्गग्राही यथा वृश्चनः कुठारो गोदोहनी घटी ढक्कः पावावदात्र इति ।")

व्राजिः, स्त्री, (व्रजति गच्छतीति । व्रज गतौ + "वसिवपियजीति ।" उणा० ४ । १२४ । इति इञ् ।) वायुः । व्रजधातोरौणादिकेन प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

व्रातः, पुं, समूहः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । २५ । १६ ।

"नानारण्यमृगव्रातैरनाबाधे मुनिव्रतैः ।
आहूतं मन्यते पान्थो यत्र कोकिलकूजितैः ॥")

नानाधारिः । इति शब्दरत्नटीकायां भरतः ॥ (मनुष्यः । इति निघण्टुः । २ । ३ । "हन् वरणे 'तानव्रातजातमुषित' इत्यादिसूत्रेण भोजराजेन क्तप्रत्यये आडागमो निपात्यते । वृण्वन्ति स्वमभिमतं देवताभ्यः तपआराधितेभ्यः प्रार्थयन्ते वा यज्ञादौ । यद्वा, व्रातो धान्यादिसञ्चयः । तद्वन्तो व्राता मत्वर्थीयोऽकारः । यद्वा, व्रतमिति कर्म्मनाम अन्नं वा । अन्नमपि व्रतायेतस्मादेवेत्युक्तिः तदीयाः 'तस्येदम्' इत्यण् । 'कर्म्मणा जायते जन्तुः कर्म्मणैव प्रलीयते' इत्युक्तेः कर्म्मणामधिकारित्वाच्च मनुष्याणां कर्म्मसम्बन्धित्वम् । 'अथो अन्नाद् भूतानि जायन्ते जातान्यन्नेन वर्द्धन्ते' इति । अन्नात् रेतो रेतसः पुरुषः इति च श्रुतेः मनुष्याणामन्नसम्बन्धित्वम् ।" इति तट्टीकायां देवराजयज्वा ॥ अस्मिन्नर्थे प्रायशो बहुवचनप्रयोगो दृश्यते ॥ * ॥, क्ली, शरीरायासजीविकर्म्म । इति काशिका । ५ । २ । २१ ॥)

व्रातीनः, पुं, (शरीरायासेन ये जीवन्ति तेषां कर्म्म व्रातं तेन जीवतीति । व्रात + "व्रातेन जीवति ।" ५ । २ । २१ । इति खञ् ।) संघजीवी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भट्टिः । ४ । १२ ।

"व्रातीनव्यालदीप्रास्त्रैः सुत्वनः परिपूजयन् ॥")

व्रात्यः, पुं, (व्रातो व्यालादिः स इव । "शाखादिभ्यो यत् ।" ५ । ३ । १०३ । इति यत् ।) दशसंस्काररहितः । षोडशवर्षादूर्द्ध्वं असंजातव्रतबन्धो अदत्तगायत्रीको वा । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । संस्कारहीनः २ । इत्यमरः ॥ सावित्रीपतितः ३ वागदुष्टः ४ पुरुषोत्तिकः ५ । इति जटाधरः ॥ तस्य प्रायश्चित्तादि यथा,—

"अथ व्रात्यविधिं देवि ! प्रायश्चित्तन्तु यद्भवेत् ।
तत् शृणुष्व महेशानि सर्व्ववर्णे विशेषतः ॥
दश वर्षाणि पञ्चैव ब्राह्मणस्योपनीयते ।
एकविंशतिवर्षाणि यावद्वैश्यमुपानयेत् ।
अत ऊर्द्ध्वं पतत्येव सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतः ॥
गायत्रीपतिता व्रात्या व्रात्यस्तोमेन संस्कृताः ।
अशक्तौ चैव यज्ञस्य चरेदौद्दालिकं व्रतम् ॥
द्वौ मासौ यावकाहारो मासमेकं पयः पिबेत् ।
दध्ना च पक्षमेकन्तु त्रिरात्रं घृतेन तु ॥
अयाचितेन षड्रात्रं त्रिरात्रं वर्त्तयेज्जलैः ।
अहोरात्रं न भुञ्जीत ततः संस्कारमर्हति ॥
पतिता यस्य गायत्री दश वर्षाणि पञ्च च ।
प्रायश्चित्तं भवेत्तस्य प्रोवाच भगवान् शिवः ॥
सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्य्यात् समाहितः ।
हविष्यं भोजयेदन्नं ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा ॥
एकविंशतिरात्रञ्च पिबेत् प्रसृतियावकम् ।
ततो यावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतम् ॥
व्रतस्याचरणाशक्तौ कुर्य्याच्चान्द्रायणत्रयम् ।
सावित्रीपतिता येवा देशकालादिविभ्रमात् ॥
चान्द्रायणं चरेद्यस्तु व्रतान्ते धेनुमुत्सृजेत् ।
चीरं वापि पिबेन्मासं दद्याद्वै वस्त्रशाकिनीम् ॥"

इति मत्स्यसूक्ते प्रायश्चित्तप्रकरणे ३८ पटलः ॥

व्रात्यस्तोमः, पुं, यज्ञविशेषः । यथा,—

"सावित्रीपतिता व्रात्या व्रात्यस्तोमादृते क्रतोः ।"

इति गारुडे ६४ अध्याये । तथा, याज्ञवल्क्ये । १ । ३८ ॥

व्री, ग नि वृत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या०-प्वा०-पर०-सक०-अनिट् ।) रेफोपधः । नि, व्रिणाति । व्रीणः व्रीणिः । न, यो व्रीणाति स श्रियं रचसुखे । व्रीतः व्रीतिः । इति दुर्गादासः ।

व्री, य ङ ओ गतौ । वृत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) रेफोपधः । य ङ, व्रीयते । ओ, व्रीणः । इति दुर्गादासः ।

व्रीड़, य ञि क्षिपि । लज्जे । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा०-पर०-सक०-लज्जे-अक०-सेट् ।) रेफयुक्तः । य, व्रीड्यति वाणं चापः । व्रीड्यति वधूः । ञि, व्रीड़ितोऽस्ति । इति दुर्गादासः ।

व्रीड़ः, पुं, (व्रीड़ + भावे घञ् ।) लज्जा । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारे । ७ । ६७ ।

"न नूनमारूढरुषा शरीरमनेन दग्धं कुसुमायुधस्य ।
व्रीड़ादमुं देवमुदीक्ष्य मन्ये सन्न्यस्तदेहः स्वयमेव कामः ॥")

व्रीड़नं, क्ली, (व्रीड़ + ल्युट् ।) लज्जा । यथा,—

"अथ मन्दाक्षमन्दास्यं लज्जा लज्जा च ह्रीस्त्रपा ।
व्रीड़ो व्रीड़ा व्रीड़नञ्च लज्जापर्य्याय ईरितः ॥"

इति शब्दरत्नावली ।

व्रीड़ा, स्त्री, (व्रीड़ + "गुरोश्च हलः ।" ३ । ३ । १०३ । इत्यः । टाप् ।) लज्जा । इत्यमरः । (यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ३५७ ।

"प्रातरुपागत्य मृषा वदतः सखि नास्य विद्यते व्रीड़ा ।
सुखलमयापि योऽयं न लज्जते दग्धकाकिनया ॥")

व्रीस, कि वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०-पक्षे भ्वा०-सक०-सेट् ।) कि, व्रीसयति व्रीसति । इति दुर्गादासः ॥

व्रीहिः, पुं, (वर्द्धते वृद्धिं गच्छतीति । वृह वृद्धौ + "इगुपधात् कित् ।" उणा० ४ । ११९ । इति इन् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) धान्यमात्रम् । आशुधान्यम् । इत्यमरः ॥ अस्य नामाव्यनाममथवा गुणाश्च यथा,—

"धान्यं भोग्यञ्च भोगार्हं सस्यं जीवसाधनम् ।
तच्च तावत् त्रिधा ज्ञेयं शूकशिम्बीतृणाह्वयम् ॥
व्रीह्यादिकं यदि च शूकसमन्वितं स्यात्
तत् शूकधान्यमवदन्मुनयः कलादि ।
शिम्बीविगूढमिति तत्प्रवदन्ति शिम्बी-
धान्यं तथोऽद्भवतया तृणधान्यमन्यत् ।
तच्च निरीक्ष्य समर्धं लघु शूकधान्यं
तैलौघजातिमखवीर्य्यविवर्द्धनानि ।
शिम्बीभवं गुरु हिमञ्च विकस्वराणि
वातौघकन्तु विविधं तृणधान्यमाहुः ॥

देशे देशे भूकधान्येषु संज्ञा
ज्ञातुं शक्या नैव तेहैंषतेभ्या ।
तस्मादेषां येषु भोगोपभोगा-
न्यस्ताभिर्वाक्रियन्ते क्रियन्ति ॥
...य: कलमा तथा व्रीहिश्रेष्ठा नृपप्रिया: ।
...गमाश्च विज्ञेया: केदारा: सुकुमारका: ॥
...राजान्नपट्टिकसितेतररक्तसुक-
...लाद्यमन्यतिरियादिकशालिसंज्ञा: ।
...व्रीहित्वयेति दशधा भुवि शायना: स्यु-
...तेषां क्रमेण गुणगामगयं ब्रवीमि ॥
...ह्मीरो मधुरशिशिर: पित्तहारी कषाय:
...ज्यो हृद्य: क्रमिकफहरस्तापरक्तापहश्च ।
...ं दत्ते श्रमशमनलहीर्थ्यवृद्धिं विधत्ते
...तोऽलन्तं जनयति सुदं वातक्षेपकोऽन्य: ॥”
इति राजनिर्घण्ट: ॥

...पि च ।
...र्षिका: काञ्चिता: शुक्ला व्रीहयश्चिर-
पाकिन: ।
...व्रीहि: पाटलश्च कुक्कुटाण्डक इत्यपि ॥
...लमुखो जतुमुख इत्याद्या व्रीहय: स्मृता: ।
...व्रीहि: स विज्ञेयो यत्कृष्णतुषतण्डुला: ॥
...टन: पाटलापुष्पवर्णको व्रीहिरुच्यते ।
...टाण्डाकृतिर्व्रीहि: कुक्कुटाण्डक उच्यते ॥
...लमुख: कृष्णशूक: कृष्णतण्डुल उच्यते ।
...लावर्णमुखं तस्य ज्ञेयो जतुमुखस्तु स: ॥
...हय: कथिता: पाके मधुरा वीर्य्यतो हिमा: ।
...ल्पाभिष्यन्दिनो बद्धवर्च्चस्का: षष्टिकै: समा: ।
...व्रीहिर्व्वरस्तेषां तस्मादल्पगुणा: परे ॥”
इति भावप्रकाश: ॥

...स यज्ञीयत्वं यथा,—
...र्थं तन्नु भूतानां भक्ष्यमित्येष वै श्रुति: ।
...शो भौमस्तथा पैत्रो मानुषो ब्राह्म एव च ॥
...ते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मणा निर्म्मिता: पुरा ।
...वानां हितार्थाय इतरेषां च तन्मुखा: ॥
...रेषां तु वर्णानां ब्राह्मणै: कारिता: शुभा: ।
...ं तथा नरो भुक्त्वासाद्धरित्रि ! विशुध्यति ॥
...थ्या व्रीहयोऽप्येते एकैके न्गपश्चिमा: ।
...था दारुभीकृत्वा महामांसं तु तत्
स्मृतम् ॥”
इति वाराहे आदित्तातरतान्ताध्याय: ॥
...पित्र्यप्रियत्वं यथा । मनु: ।

“तिलैर्व्रीहियवैर्मांसैरद्भिर्मूलफलेन वा ।
दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत् पितरो नृणाम् ॥”
व्रीहि: शरत्पक्वधान्यम् । याज्ञवल्क्य: ।
“हविष्यान्नेन वै मासं पायसेन च वत्सरम् ।
मात्स्यहारिणकौरभ्रशाकुनिच्छागपार्षतै: ॥
ऐणरौरववाराहशाशैर्मांसैर्यथाक्रमम् ।
मासवृद्ध्याभितृप्यन्ति दत्तेनेह पितामहा: ॥”
हविष्यान्नेन शालिव्रीह्यन्नेन । इति । अमा-
वास्याष्टकास्तिस्रोऽष्टका माघी प्रौष्ठपद्यूर्ध्वं कृष्णत्रयो-
दशी व्रीहियवपाकौ च ।
“एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजा-
पति: ।
श्राद्धमेतेष्वकुर्व्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥”
इति विष्णुवचनं नवान्नागमश्राद्धस्यैव व्रीहि-
यवोभयप्राप्तिविषयकत्वेन विधायकं ग्रैष्मादि-
धान्यव्युदासाय । शालिधान्यस्य तु प्राप्ति: ।
“शरद्वसन्तयो: केचित् नवयज्ञं प्रचक्षते ।
धान्यपाकवशादन्ये श्यामाको वनिन: स्मृत: ॥”
इति छन्दोगपरिशिष्टे व्रीह्यप्राप्त्या नवशस्येष्टौ-
शालिविधानात् यज्ञतुल्यन्यायात् श्राद्धेऽपि तथा
कल्पनात् । इति च श्राद्धतत्त्वम् ॥ * ॥ नवान्न-
श्राद्धकालो यथा । विष्णु: । अमावास्यास्तिस्रो-
ऽष्टकास्तिस्रोऽन्वष्टका माघी प्रौष्ठपद्यूर्ध्वं कृष्ण-
त्रयोदशी व्रीहियवपाकौ च ।
“एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापति: ।
श्राद्धमेतेष्वकुर्व्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥
व्रीहिपाके च कर्त्तव्यं यवपाके च पार्थिव ।
न तावाद्यौ महाराज विना श्राद्धं कथञ्चन ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥
तेन यागकरणं यथा,—
व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेत इति श्रूयते ॥ तत्र
“व्रीहिप्रयोगे प्रतीतयवप्रामाण्यपरित्याग: ।
अप्रतीतयवाप्रामाण्यकल्पनम् ।” इत्येकादशी-
तत्त्वम् ॥ * ॥ व्रीह्यप्राप्तौ शालिधान्येन कर्म्म-
करणं यथा,—
“यथोक्तवस्तुसम्पत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ।
यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालय: ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
व्रीहिक:, त्रि, (व्रीहिरस्यास्तीति । व्रीहि+
“व्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति ठन् ।)
धान्यविशिष्ट: । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

व्रीहिकाञ्चन:, पुं, (व्रीहि: काञ्चनमिव । अभि-
धानात् पुंस्त्वम् ।) मसूर: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥
व्रीहिपर्णी, स्त्री, (व्रीहे: पर्णमिव पर्णमस्या: ।
ङीष् ।) शालपर्णी । इति राजनिर्घण्ट: ॥
व्रीहिभेद:, पुं, (व्रीहेर्भेद: ।) धान्यविशेष: ।
चिना इति ख्यात: । तत्पर्य्याय: । अणु: २ ।
इत्यमर: ॥
व्रीहिमय:, पुं, (व्रीहे: पुरोडाश: । व्रीहि+“व्रीहे:
पुरोडाशे ।” ४ । ३ । १४८ । इति मयट् ।)
व्रीहिनिर्म्मितपुरोडाश: । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
(व्रीह्यात्मके, त्रि । यथा, महाभारते । १३ ।
११५ । ५६ ।
“श्रूयते हि पुरा कल्पे नृणां व्रीहिमय: पशु: ।
येनायजन्त यज्वान: पुण्यलोकपरायणा: ॥”)
व्रीहिराजक:, पुं, (व्रीहीणां राजा । टच् समासे ।
तत: कन् ।) कङ्गुधान्यम् । चीनकधान्यम् ।
इति मेदिनी ॥
व्रीहिश्रेष्ठ:, पुं, (व्रीहिषु श्रेष्ठ:) शालिधान्यम् ।
इति राजनिर्घण्ट: ॥
व्रीही, [न्] त्रि, (व्रीहिरस्यास्तीति । व्रीहि+
“व्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ इति इनि: ।)
व्रीहियुक्तक्षेत्रादि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
व्रीह्यगारं, क्ली, (व्रीहीणामगारम् ।) धान्यगृहम् ।
तत्पर्य्याय: । कुसूल: २ । इति त्रिकाण्डशेष: ॥
व्रुड, शि संवृतिसंहत्यो: । मज्जे । इति कविकल्प-
द्रुम: ॥ (तुदा०-कुटा०-पर०-सक०-अकच-सेट् ।)
रेफयुक्त: । शि, व्रुडति अव्रुडीत् वुव्रोड ।
मज्जो मज्जनम् । इति दुर्गादास: ॥
व्रूस, कि वधे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरा०-पक्षे
भ्वा०-सक०-सेट् ।) रेफयुक्तो दीर्घो । कि,
व्रूसयति व्रूसति । इति दुर्गादास: ॥
व्रैह:, त्रि, (व्रीहेरवयवो विकारो वा । व्रीहि+
“बिल्वादिभ्योऽण् ।” ४ । ३ । १३६ । इत्यण् ।)
व्रीहिनिर्म्मित: । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
व्रैहेय:, त्रि, (व्रीहीणां भवनं क्षेत्रम् । व्रीहि+
“व्रीहिशाल्योर्ढक् ।” ५ । २ । २ । इति ढक् ।)
आशुधान्योपयुक्तभूम्यादि: । इत्यमर: ॥
व्ली, ग शि गतिवृत्त्यो: । इति कविकल्पद्रुम: ॥
(क्र्या०-प्वा०-पर०-सक०-अनिट् ।) अन्त:स्थ-
तृतीयोपध: । शि, व्लिनाति । व्लीन: व्लीनि: ।
इति दुर्गादास: ॥

शब्दकल्पद्रुमः।

अर्थात्

एतद्देशस्थसमस्तकोषशास्त्रस्थ इलिताकारादिवर्णक्रमविन्यस्तशब्द-तल्लिङ्ग-नानार्थ-पर्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-
सहित-तत्तच्छास्त्रप्रसङ्गोत्थित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-सूपकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-च्छन्दःप्रभृति-नाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
सत्युत्कृष्टव्याख्यादिसंयुक्त-सर्व्वदर्शनमतानुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-बाहादुरेण

विरचितः ।

पाणिनिमतानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलग्रन्थातिरिक्तबहुलशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्याय-धातुपदोदाहरणादिभिः
नूतनसङ्कलितबहुलशब्द-तदर्थ-तत्प्रमाण-प्रयोगादिसहित-
सुप्रशस्तपरिशिष्टेन च सार्द्धम्

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

अशेषशास्त्रविशारदकोविदवृन्दसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः। नागराक्षरैः प्रकाशितश्च ।

पञ्चमः काण्डः।

व्यञ्जनवर्णः। श—ह।

कलिकाता-राजधान्यां

राममारायण-यन्त्रे मुद्रित । ७१ नं० पाथुरियाघाट-ष्ट्रीट-स्थितभवनात् प्रकाशितश्च । शकाब्दाः १८१

PRINTED BY K. P. BASU, RAMNARAYAN PRESS; AND CONSIDERABLY IMPROVED, CAREFULLY REVISED AND PUBLISHED BY BARADA PRASAD BASU, AND HARI CHARAN BASU. 71, PATHURIAGHATA STREET. CALCUTTA:

To be had at the Sabdakalpadruma Office, No. 71. Pathuriaghata Street, Calcutta: and at the Baptist Mission Press. No. 24. Lower Circular Road. Calcutta: Price for Subscribers in India, Re. 1. and Countries out of India 3s. for each number.

PRINTED BY
K. P. BASU AT THE RAMNARAYAN PRESS,
71, PATHURIAGHATA STREET
CALCUTTA.

शब्दकल्पद्रुमः।

पञ्चमकाण्डम्।

...तालव्यशकारः। स तु शवर्गीयप्रथमवर्णः।
...[illegible]नविंशद्वर्णश्च। अस्योच्चारणस्थानं तालु।
इति तन्त्रव्याकरणे॥ (तथा च शिक्षायाम्।
१७।
"...कण्ठ्या वहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू॥")
...स्य स्वरूपं यथा,—
"शकारं परमेशानि! शृणु वर्णं शुचिस्मिते!।
...लवर्णप्रभाकारं स्वयं परमकुण्डली॥
...तुर्वर्गप्रदं देवि! शकारं ब्रह्मविग्रहम्।
...पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं प्रिये!॥
...रजःसत्त्वतमोयुक्तं त्रिबिन्दुसहितं सदा।
...त्रिशक्तिसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम्॥"

इति कामधेनुतन्त्रम्॥ *॥

(...वङ्गीयवर्णमालायाम्) तल्लेखनप्रकारो यथा,
"...कुञ्चिता वामतो दक्षगता च गोकृतिस्त्वधः।
...नरेह गता तालु वह्निचन्द्रदिवाकराः।
...त्रा भवानी विज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्षते॥"

इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ *॥

...वाचकानि यथा,—
"...शः सव्यश्च कामरूपी कामरूपो महामतिः।
...शीलनामा कुमारोऽस्त्र श्रीकण्ठो वृषकेतनः॥
...वक्षः शयनं शान्ता सुभगा विस्फुलिङ्गिनी।
...ल्लुर्देवो मक्‌[illegible]मँहेन्द्रः कुलकौलिनी॥
...इंसो वियद्वक्त्रं हृदनङ्गाङ्कुशः खलः।
...ामोदः पुण्डरीकात्मा कान्तिः कल्याण-

वाचकः॥"

...ते योगिनी[illegible] इमानि ७पटले वर्णाभिधानम्॥
...त्यादावस्य [illegible]प्रयोगे सुखं फलम्। यथा,
...रत्नाकरठो[illegible]म्।

"शः सुखं [illegible] वेदम्॥"

...[illegible]विशेषः। [illegible], कविकल्पद्रुमः।
[illegible]
...[illegible] इत्यादि [illegible]
[illegible]

शं, [म्] व्य, कल्याणम्। (यथा, राजेन्द्रकर्ण-पुरे। ५१।
"यः कीर्त्तौ भवतो वतो नृपगुणैर्यः शंतनुः शन्तनुः॥")
शुभम्। शाश्वतम्। इति शब्दरत्नावली॥

शः, पुं, शिवः। शस्त्रम्। इति शब्दरत्नावली॥

शंयुः, त्रि, (शं शुभमस्यास्तीति। शं + "कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः।" ५। २। १३८। इति युस्।) शुभान्वितः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, भट्टिः। ४। १८।
"कुर्व्वाणा पश्यतः शंयून् स्वस्त्रिया शूर्पणखा॥")
पुं, वृहस्पतिपुत्त्रोऽग्निविशेषः। यथा, महाभारते। ३। २१८। २।
"आहुतिष्वेव यस्याग्ने र्हविषाज्यं विधीयते।
सोऽग्निर्वृहस्पतेः पुत्त्रः शंयुर्नाम महाव्रतः॥")

शंवः, पुं, मुसलाग्रस्थलौहमण्डलकः। वज्रम्। इति धरणिः॥

शंवः, त्रि, (शमस्यास्तीति। शं + "कंशंभ्यामिति।" ५।२।१३८। इति वः।) शुभान्वितः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

शंवरं, क्ली, (शं वृणोतीति। वृ + अच्।) जलम्। इत्यमरः॥

शंस, उ हिंसास्तुत्योः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्। क्त्वावेट्।) तालव्यादिः। उ, शंसित्वा शस्त्वा। यः शंसति सतामिति हलायुधः॥ अनेकार्थत्वात् कथनेऽप्ययम्। यथा रघौ। शशंस वाचा पुनरुक्तयेवेति। न मे क्रिया शंसति किञ्चिदीप्सितमित्यादि च। इति दुर्गादासः॥

शंसा, स्त्री, (शंस + अः। स्त्रियां टाप्।) वाञ्छा। वाक्यम्। इति मेदिनी॥ प्रशंसा। इति शब्दरत्नावली॥

शंसितः, त्रि, ([illegible]) निश्चितः। इति
[illegible]

"शाश्वत महात्मानः सोमपाः शंसितव्रताः॥")

शंस्ता, [ऋ] पु, (शंस + "तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ।" उणा० २। ९४। इति तृन्। यद्वा, छन्दसि "असितस्कभितस्तभितेति।" ७। २। ३४। इति निपातनात् साधुः।) स्तोता। होता। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥ (प्रशास्ता। यथा, ऋग्वेदे। १। १६२। ५।
"होताध्वर्य्युरावया अग्निमिन्धो ग्रावग्राभ उत शंस्ता सुविप्रः॥"
"शंस्ता प्रशास्ता।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)

शंस्थः, त्रि, (शं शुभे तिष्ठतीति। शम् + स्था + "स्थः कच।" ३।२।७७। इति कः।) शुभान्वितः। शंपूर्व्वस्थाधातोर्ड़प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम्॥

शंस्थाः, त्रि, (शं + स्था + "स्थः कच।" ३।२।७७। इति क्विप्।) शुभान्वितः। शम्पूर्व्वस्थाधातोः क्विप्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत्॥

शंस्यः, त्रि, (शंस + ण्यत्। "ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः।" ६।१।२१४। इत्याद्युदात्तः।) हिंस्यः। स्तुत्यः। शन्सधातोः ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत्॥

शक, इ ङ त्रासशङ्कयोः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-त्रासे अक०-शङ्कायां सक०-सेट्।) त्रासो भयम्। शङ्का संशयारोपः। इ, शङ्क्यते व्याघ्रात्मनेन। ङ, शङ्कते पुरुषत्वं स्थाणौ। स्थाणुर्व्वा पुरुषो वा इति संशयमारोपयतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

शक, न इर् ज शक्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वा०-पर०-अक०-सक०-च-वेट्।) न, शक्नोत्यययममध्याजौ विजेतुं य इति हलायुधः। इर्, अशकत् अशकीत् अशाक्षीत्। कश्चित्तालव्यादित्वं च इच्छति। ज, शक्यति शक्नोति। [illegible]पाठादात्मनेपदित्वं नास्ति। कवि-
[illegible]
[illegible]

शक्तोऽस्य मन्युर्भवता विनेतुमिति रघुः । रजः-
परिणामभेदो न शक्यते प्रत्याख्यातुमिति तत्त्व-
कौमुद्यां वाचस्पतिमिश्रः । शक्या मखेनापि
मुदोऽमराणामिति नैषधम् । इति दुर्गादासः ॥
शक,य ञ शक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०
उभ०-सक०-सेट् ।) शक्तिर्दिवादिपक्षे क्षमा
स्वादिपक्षे सामर्थ्यम् । य ञ, शक्यति शक्यते
दुःखं दीनः । इति दुर्गादासः ।
शकः, पुं, (शक + अच् ।) जातिभेदः । नृपभेदः ।
इति मेदिनी ॥ स च नृपः शकादित्यः इति
शालिवाहन इति च नाम्ना ख्यातः । तस्य
मरणदिनावधि वत्सरगणनाङ्कः शकाब्देति
नाम्ना पञ्जिकायां लिख्यते । स च म्लेच्छ-
जातिविशेषः । सत्ययुगे सगरराजेनास्य मस्त-
कार्द्धं मुण्डयित्वा वेदबाह्यत्वमकारि । यथा,—
"ततः शकान् सयवनान् काम्बोजान् पारदां-
स्तथा ।
पह्लवांश्चापि निःशेषान् कर्त्तुं व्यवसितो नृपः ॥
ते वध्यमाना वीरेण सगरेण महौजसा ।
वशिष्ठं शरणं जग्मुः सूर्य्यवंशपुरोहितम् ॥
वशिष्ठः शरणापन्नान् समये स्थाप्य तानृषिः ।
सगरं वारयामास तेभ्यो दत्त्वाभयं तदा ॥
सगरस्तां प्रतिज्ञान्तु निशम्य सुमहाबलः ।
धर्म्मं जघान तेषाञ्च वेशानन्यांश्चकार ह ॥
अर्द्धं शिरः शकानान्तु मुण्डयामास भूपतिः ।
जवनानां शिरः सर्व्वं काम्बोजानामपि द्विज ॥
पारदान्मुक्तकेशांस्तु पह्लवान् श्मश्रुधारिणः ।
निःस्वाध्यायवषट्कारान् सर्व्वानेव चकार ह ॥"
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे सगरोपाख्यानम् १५ अः ॥
देशभेदः । इति विश्वः ॥ (यथा, मात्स्ये ।
१२०।४५ ।
"तुषारान् वर्व्वरान् चारान् पह्लवान् पारदान्
शकान् ।
एतान् जनपदान् मङ्क्षु प्लावयित्वोदधिं गता ॥")
शकटः, पुं, क्ली, (शक्नोति भारं वोढुमिति ।
शक् + "शकादिभ्योऽटन् ।" उणा० ४।८१ । इति
अटन् ।) यानविशेषः । गाड़ी इति भाषा ॥
तत्पर्य्यायः । अनः २ । इत्यमरः ॥ अक्षः ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ विष्णुवध्यासुरविशेषः ।
द्विसहस्रपलपरिमाणम् । तत्पर्य्यायः । भारः
२ आचितः ३ शाकटीनः ४ शलाटः ५ । इति
हेमचन्द्रः ॥ उक्तञ्च ।
"शकटः शाकिनी गावो यानमस्कन्दनं वनम् ।
अनूपः पर्व्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः ॥"
इति भरतः ॥
तिनिशवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (व्यूह-
विशेषः । यथा, मनुः । ७ । १८७ ।
"दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा ॥"
शकटाकृतित्वात् रोहिणीनक्षत्रम् । यथा,
बृहत्संहितायाम् । २४ । ३० ।
"रोहिणीशकटमध्यसंस्थिते
[illegible]

चापि यान्ति शिशुयाचिताशनाः
सूर्य्यतप्तपिठराम्बुपायिनः ॥")
शकटहा, [न्] पुं, (शकटं हन्तीति । हन् +
क्विप् ।) श्रीकृष्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (एतद्वि-
वरणं भागवते १० स्कन्धे ७ अध्याये तथा
हरिवंशे ६१ अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥) शकट-
नाशके, त्रि ॥
शकटाह्वा, स्त्री, (शकटमिति आह्वा यस्याः ।)
रोहिणीनक्षत्रम् । तस्याः पञ्चताराममयशकटा-
कृतित्वात् ॥
शकलं, क्ली, (शक्नोतीति । शक् + "शकिशम्यो-
र्नित् ।" उणा० १ । १११ । इति कलः ।)
त्वक् । खण्डम् । (यथा, रघुः । २ । ४६ ।
"अथान्धकारं गिरिगह्वराणां
दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्व्वन् ॥")
रागवस्तु । वल्कलम् । इति मेदिनी ॥ शल्कम् ।
आँश इति भाषा । इति शकलिन्शब्ददर्शनात् ॥
शकलः, पुं, क्ली, (शक् + कलः ।) एकदेशः ।
(यथा, मनुः । ६ । ८८ ।
"प्रतिगृह्णीत पुटेनैव पाणिना शकलेन वा ॥")
खण्डम् । यथा,—
"भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्द्धोऽर्द्धं समेंऽशके ॥"
इत्यमरः ॥
(यथा, मनुः । १ । १३ ।
"ताभ्यां स शकलाभ्याञ्च दिवं भूमिञ्च निर्म्ममे ॥")
शकली, [न्] पुं, (शकलमस्यास्तीति । इनिः ।)
मत्स्यः । इत्यमरः ॥
शकान्तकः, पुं, (शकस्य म्लेच्छजातिविशेषस्य
अन्तकः ।) विक्रमादित्यराजः । इति केचित् ॥
शकारः, पुं, राज्ञः अनूढायाः स्त्रिया भ्राता ।
यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ॥
"मदमूर्खताभिमानी दुष्कुलतैश्वर्य्यसंयुक्तः ।
सोऽयमनूढाभ्राता राज्ञः श्यालः शकार
इत्युक्तः ॥"
शकारिः, पुं, (शकस्य म्लेच्छजातिविशेषस्यारिः
शत्रुः ।) विक्रमादित्यराजः । स तु उज्जयनी-
देशाधिपतिः । यथा,—
"साहसाङ्कः शकारिः स्याद्विक्रमादित्य इत्यपि ॥"
इति जटाधरः ॥
शकुनं, क्ली, (शक्नोति शुभाशुभं विज्ञातुमनेनेति ।
शक् + "शकेरुनोन्तोन्त्युनयः ।" उणा० ३।४८ ।
इति उनः ।) शुभशंसिनिमित्तम् । इति
मेदिनी ॥ सगुन इति हिन्दीभाषा । फललक्षणम् ।
इत्यजयपालः ॥ * ॥ अथ शुभशकुनानि ।
"कीर्त्तनात् श्रवणतो विलोकनात्
स्पर्शनात् समधिकं समोत्तरम् ।
मङ्गलाय दधिचन्दनादिकं
स्यात् प्रवासभवनप्रवेशयोः ॥
दध्याज्यदूर्वाक्षतपूर्णकुम्भाः
सिद्धान्न[illegible]चन्दनानि ।
आदर्श[illegible]
[illegible]

[illegible]
पुष्पा[illegible]णि ।
ताम्बूलशालाननवर्द्धमान-
ध्वजातपत्रव्यजनाम्बराणि ॥
अम्भोजभृङ्गारसमृद्धवह्नि-
गजाजवाहाः कुशचामराणि ।
रत्नानि चामीकररूप्यताम्र-
बद्धैडकाश्चौषधयः सुराश्च ॥
वनस्पतेर्नूतनशाकमेवं
माङ्गल्यपञ्चाशदिदं प्रदिष्टम् ।
शुभेषु कार्य्येष्वशुभेषु चैव
कार्य्ये गतानां शुभदाः सदैव ॥
एतानि दृष्ट्वा शुभदर्शनानि
कुर्व्वन्ति हृष्टः पथि दक्षिणेन ।
सकृद्विलोकादशुभावहानि
त्यक्तानि वामेन शुभा भवन्ति ॥
गान्धारषड्जर्षभस्तथान्ये
स्वरेषु गम्भीरमनोरमा ये ।
वादित्रवेदध्वनिगीतनृत्य-
मित्यादिशस्तं किल यत्र रौद्रम्
आदाय रिक्तं कलसं जलार्थी
यदि व्रजेत् कोऽपि सहाध्वगेन ।
पूर्णं समादाय निवर्त्ततेऽसौ
यथा कृतार्थः पथिकस्तथैव ॥ * ।
अङ्गारभस्मेन्धनरज्जुपङ्क-
पिण्याककार्पासतुषास्थिविष्ठाः ।
[illegible]कृष्णधान्य-
पाषाणकेशा भुजगौषधानि ॥
तैलं गुड़ं चर्म्म वसा विभिन्नं
रिक्तञ्च भाण्डं लवणं तृणञ्च ।
तक्रार्गला शृङ्खलहस्तिवाताः
कार्य्ये क्वचित् त्रिंशदिमे न शस्ताः
खपादयानस्खलनं नृपाणां
भङ्गः क्वचिद्यानपलायनञ्च ।
द्वाराभिघाताध्वगशस्त्रपाताः
प्रस्थानविघ्नं कथयन्तु यातुः ॥
मार्ज्जारयुद्धारवदर्शनानि
कलिः कुटुम्बस्य परस्परञ्च ।
चित्तस्य कालुष्यकरञ्च सर्व्वं
गन्तुः प्रयाणप्रतिषेधनाय ॥
दृष्टे शवे रोदनशब्दहीने
महार्थसिद्धिः कथितोत्तमेषु ॥
गृहप्रवेशेषु शवः शवत्वं
रुजं सुदीर्घामथवा ददाति ॥
गण्डूषमावर्जयतां नराणा-
मन्तर्गलं चेत् प्रविशत्यकस्मात् ।
भवेत् तदाभीप्सितसौख्यलाभो
यः कौतुकी तेन निरूप्यमेतत् ॥
उच्चारितं झटिति [illegible]
संमुखं पतति [illegible]
भोजनं [illegible]
[illegible]

इति वसन्तराजशाकुने विचारिता शुभावहाः ॥ अथ नराङ्गितविचारः ।

"यथाभिधास्ये द्विपदेषु तावत्
प्रधानभावात् शकुनं नराणाम् ।
नैमित्तिकं यत् प्रतिभाष्य सर्व्वं
फलं शुभाशुभयोर्ब्रवीति ॥
नरोऽभिरूपः सितवस्त्रमाल्यो
वाचं प्रशस्तां मधुरां च जल्पन् ।
एवंविधा योषिदपि प्रयाणे
प्रवेशकाले च करोति सिद्धिम् ॥*॥
वमद्विरेको हतमानगर्व्वः
चिताङ्गनग्नाम्बुजतैलदिग्धाः ।
रजस्वला गर्भवती रुदन्ती
मलान्वितोन्मत्तजराधवाश्च ॥
दीनो द्विषत्कृष्णविमुक्तकेशाः
क्रमेलकस्था खरसैरिभस्थाः
सन्न्यासिसांक्रन्दनपुंसकाद्या
दुःखावहाः सर्व्वसमीहितेषु ॥*॥
पृथ्वीपतिर्ब्राह्मणहर्षयुक्तो
वेश्या कुमारी सुहृदः सुकेशाः ।
नार्य्यो नराश्चाश्ववृषाधिरूढाः
शुभाय दृष्टाः शकुनोद्यमेषु ॥*॥
कृष्णाम्बराः कृष्णविलेपनाढ्याः
कृष्णां स्रजं मूर्द्ध्नि विधारयन्ती ।
दृष्टा सकोपा यदि कृष्णवर्णा
नारी नरैस्तद्विपदो भवन्ति ॥*॥
श्वेताम्बरा श्वेतविलेपनाढ्या
मालां सितां मूर्द्ध्नि विधारयन्ती ।
दृष्टा प्रहृष्टा यदि गौरवर्णा
नारी नरैः स्यात्तदभीष्टसिद्धिः ॥
धृतातपत्रः सुविशुद्धवासाः
पुष्पान्वितश्चन्दनचर्चिताङ्गः ।
निशावयुक्तः कृतभोजनो वा
विप्रः पठन् यच्छति सर्व्वसिद्धिम् ॥
अभ्युपगच्छति यस्य हि याने
स्त्रीपुरुषोऽप्यथवा फलहस्तः ।
सर्व्वसमीहितसिद्धिरवश्यं
तस्य नरस्य भवत्यचिरेण ॥"

इति वसन्तराजशाकुने नराङ्गितचितसंज्ञम् ॥*॥

"गच्छेति पृष्टे पुरतस्तथैव
वामोद्दृशी केनचिदुच्यमाना ।
सर्व्वाशिषश्चातिशयेन ताभ्य-
श्चित्तस्य तुष्टिर्विजयाय पुंसाम् ॥
सिद्धेत् विशाखा अपि छिन्द्धि भिन्द्धि
चेत्यादयः शत्रुवधोद्यतानाम् ।
क यासि मा गच्छत चैवमाद्याः
प्रयोजनारम्भनिवारणार्थाः ॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]

उच्चं भवेद्रोदनमग्रभागे
भयं भवेद्वह्निविभागभूते ।
नैर्ऋत्यकोणे रणमार्गरोधी
वायव्यकोणे रुदितं सदुद्वेग ॥
मृत्युः सुतानां रुदितेन पृष्ठे
लाभो भवेत्तच्च निवर्त्तनेन ।
मृत्युस्तदाग्रे रुदितेन गन्तुः
सिद्धिं विधत्ते रुदितं रिपूणाम् ॥"

इति वसन्तराजशाकुने नराङ्गिते उपश्रुतिप्रकरणम् ॥*॥ वकचक्रवाकटङ्कटिट्टिभकारण्डवभासभारद्वाजमयूरकपिञ्जललावकगृध्रोलूककपोतगोवत्सकुक्कुटकलविङ्कभारतीचाषखञ्जनकाकपिङ्गलारूपाणिशकुनानि घोटकहंसमहिषखरगोमहिष्यजमेषैडकोष्ट्रछुच्छुन्दरीमूषिकमार्जारवानरमृगवराहशशकलासनकुलवृश्चिकपिपीलिकापक्षो कुक्कुरादिरूपशकुनानि च वसन्तराजशाकुने द्रष्टव्यानि । हस्तिशशकशृगालषट्पदशरभसर्परूपाणि शकुनानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि ॥

शकुनः, पुं, (शक + उनः ।) पक्षिमात्रम् । (यथा, महाभारते । १ । ७२ । १० ॥
"तं वने विजने गर्भं सिंहव्याघ्रसमाकुले ।
दृष्ट्वा शयानं शकुनाः समन्तात् पर्य्यवारयन् ॥")
पक्षिविशेषः । गृध्र इति ख्यातः । इति मेदिनी ॥
कश्यपपत्नीताम्रायाः श्येनगृध्रादयः पुत्त्राः ।
इति श्रीभागवतम् ॥ गृध्रस्याशुभफलं यथा,—
"वामेऽपसव्ये पुरतश्च पृष्ठे
युद्धं विभेदं मरणं क्षियश्च ।
गृध्रः स्थितः सन् कुरुते क्रमेण
शब्दोऽपसव्योऽस्य विपत्तिहेतुः ॥"
इति वसन्तराजशाकुनम् ॥
विप्रभेदः । इत्युणादिकोषः । तद्विवरणं भागवते उक्तम् । गीतविशेषः । तत्तु उत्सवादिषु मङ्गलार्थगेयम् । इत्यजयपालः ॥ शुभशंसी । इति शब्दरत्नावली ॥

शकुनज्ञा, स्त्री, (शकुनं जानातीति । ज्ञा + कः । स्त्रियामाप् ।) ज्येष्ठी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शकुनज्ञातरि, त्रि ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३१ । ५३ ।
"प्राहिणोत्साङ्गिविद्यापि स्वसख्या शकुनज्ञया ।
स्वतन्त्रोऽभिनवारूढो युवतीनां मनोभवः ॥")

शकुनिः, पुं, (शक्नोति उन्नेतुमात्मानमिति । शक + "शकेरुनोन्तोन्त्युनयः ।" उणा० ३।४९ इति उनिः ।) पक्षी । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ५ । ११ ।
"क्रव्यादान् शकुनीन् सर्वांस्तथा ग्रामनिवासिनः ।
अनिर्द्दिष्टांश्चैकशफांष्टिट्टिभञ्च विवर्जयेत् ॥")
चिल्लपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥ सौबलः । स तु कौरवमातुलः । (अयं हि दुर्य्योधनमन्त्री । द्यूते पाण्डवान् [illegible] । अयं हि [illegible]

भारते शल्यपर्व्वणि द्रष्टव्यम् ॥) ववाद्येकादशकरणान्तर्गताष्टमकरणम् । इति मेदिनी ॥
तत्करणजातफलम् ।
"परजनधनहर्त्ता वञ्चकः क्रूरचेष्टः
करधृतकरवालो व्याहतस्वामिपक्षः ।
अतिशयपरदारासक्तचित्तः सरोषो
भवति शकुनिजन्मा मानवः शीघ्रकर्म्मा ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥
दुःसहपुत्त्रः । यथा,—
"दुःसहस्याभवत् भार्य्या निर्म्माष्टिर्नामनामतः ।
जाता कलेस्तु पाप्मायां चतोचण्डालदर्शनात् ॥
तयोरपत्यान्यभवन् जगद्व्यापीनि षोडश ।
अष्टौ कुमाराः कन्याश्च तथाष्टावतिभीषणाः ॥
दन्ताकृष्टिस्तथोक्तिश्च परिवर्त्तस्तथा परः ।
अङ्गधुक् शकुनिश्चैव गण्डप्रान्तरतिस्तथा ॥"
तस्य पञ्च पुत्त्रा यथा,—
"श्येनकाककपोतांश्च गृध्रोलूकौ च वै सुतान् ।
अवाप शकुनिः पञ्च जगृहुस्तान् सुरासुराः ॥
श्येनं जग्राह वै मृत्युः काकं कालो गृहीतवान् ।
उलूकं निर्ऋतिश्चापि जग्राहातिभयावहम् ॥
गृध्रं व्याधिस्तदीशोऽथ कपोतञ्च स्वयं यमः ।
एतेषामेव चैवोक्ताः कृताः पापोपपादने ॥
तस्मात् श्येनादयो यस्य निलीयन्ते शिरस्यथ ।
तेनात्मरक्षणायालं शान्तिः कार्य्या द्विजोत्तम ॥
गेहे प्रसूतिरेतेषां तद्वन्नीडनिवेशनम् ।
न शस्तं वर्जयेद्गेहं कपोताक्रान्तमस्तकम् ॥
श्येनः कपोतो गृध्रो वा कौशिको वा गृहे द्विजः ।
प्रविष्टः कथयन्त्यन्तं वसतां तत्र वेश्मनि ॥
ईदृक् परित्यजेद्गेहं शान्तिं कुर्य्याद्द्विजोत्तम ।
स्वप्नेऽपि हि कपोतस्य दर्शनं न प्रशस्यते ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे दुःसहवंशोत्पत्तिनामाध्यायः ॥*॥ विकुक्षिपुत्त्रः । तथा,—
"वैवस्वतमनोरासीदिक्ष्वाकुः पृथिवीपतिः ।
तस्य पुत्त्रशतं चासीद्विकुक्षिर्ज्येष्ठ उच्यते ॥
सोऽयोध्याधिपतिर्वीरस्तस्य पञ्चदश स्मृताः ।
शकुनिप्रमुखाः पुत्त्रा रक्षिता रोमहर्षिताः ॥"
इति वह्निपुराणे सगरोपाख्याननामाध्यायः ॥

शकुनिप्रपा, स्त्री, (शकुनीनां पक्षिणां पानार्थं या प्रपा ।) पक्षिणः पानीयशाला । तत्पर्य्यायः । ओगहः २ । इति हारावली ॥

शकुनी, स्त्री, श्यामापक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ चटकी । इति केचित् ॥ (पक्षीरूपधारिणी पूतना । यथा, महाभारते । ५ । १३० । ४५ ।
"अनेन हि हता बाल्ये पूतना शकुनी तथा ।"
तथा च हरिवंशे । ६२ । १—२ ।
"कस्यचित्त्वथ कालस्य शकुनीवेशधारिणी ।
धात्री कंसस्य भोजस्य पूतनेति परिश्रुता ॥
पूतना नाम शकुनी घोरा प्राणिभयङ्करी ।
आजगामार्द्धरात्रे तु पक्षौ क्रोधात् विधुन्वती ॥")

शकुनीश्वरः, पुं, (शकुनीनां पक्षिणामीश्वरः ।) गरुड़ः । इति धनञ्जयः ॥

शकुन्तः, पुं, (शक्नोति उत्पतितुमिति । शक + "शकेरुनोन्तोन्त्युनयः ।" उणा° ३।४९ । इति उन्तः ।) पक्षी । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७२ । ११ ।
"नैनां हिंस्युर्वने बालां क्रव्यादा मांसगृद्धिनः ।
पर्य्यरक्षन्त तां तत्र शकुन्ता मेनकात्मजाम् ॥")
कीटभेदः । भासपक्षी । इति मेदिनी ॥

शकुन्तला, स्त्री (शकुन्तैः पक्षिभिर्लायते पाल्यते इति । ला + घञर्थे कः । स्त्रियामाप् ।) मेनकाप्सरःसु विश्वामित्रेण जनिता कन्या । सा कण्वमुनिना प्रतिपालिता । दुष्मन्तराजेन विवाहिता । अस्याः पुत्रो भरतः राजचक्रवर्त्ती । अस्या नामकारणं यथा,—
"निर्जने तु वने यस्मात् शकुन्तैः परिरक्षिता ।
शकुन्तलेति नामास्याः कृतञ्चापि ततो मया ॥"
इति महाभारते ।१।७२।१५॥
अस्या विवरणं कालिदासकृताभिज्ञानशकुन्तलनाटके द्रष्टव्यम् । पाद्मे स्वर्गखण्डे प्रथमादिपञ्चाध्यायेषु महाभारते आदिपर्व्वणि ६९ अध्यायमारभ्य च ज्ञातव्यम् ॥

शकुन्तलात्मजः, पुं, (शकुन्तलाया आत्मजः पुत्रः ।) भरतराजः । यथा,—
"दौष्मन्तिर्भरतः सर्व्वदमः शकुन्तलात्मजः ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥

शकुन्तिः, पुं, (शक्नोति उत्पतितुमिति । शक + उन्तिः ।) पक्षिमात्रम् । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । ४२ । ३ ।
"अवक्रन्द दक्षिणतो गृहाणां
सुमङ्गलो भद्रवादी शकुन्ते ! ॥")
भासपक्षी । इत्युणादिकोषः ॥

शकुलः, पुं, (शक्नोति गन्तुं वेगेनेति । शक + "मद्गुरादयश्च ।" उणा० १ । ४२ । इति उरच् । रस्य लः ।) मत्स्यविशेषः । इत्यमरः ॥ शउल इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते ।१२ । १३७ । ३ ।
"नातिगाधे जलाधारे सुहृदः शकुलास्त्रयः ।
प्रभूतमत्स्ये कौन्तेय! बभूवुः सहचारिणः ॥")
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । ग्राहित्वम् । पित्तामजित्त्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

शकुलगण्डः, पुं, (शकुलस्य गण्ड इव गण्डो यस्य ।) शालमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शकुलादनः, पुं, सितदूर्व्वा । इत्यमरः ॥

शकुलाक्षी, स्त्री, गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ।

शकुलादनी, स्त्री, (शकुलानां अदनं यस्याः । ङीप् ।) कटुरोहिणी । इत्यमरः ॥ कट्की इति । भाषा । कर्कटशृङ्गी । इति मेदिनी । कांचड़ा दाम इति भाषा ॥ मांसी । पिपुलिका । जलपिप्पली । कट्फलः । इति विश्वः । गजोवचा । इति राजनिर्घण्टः ॥

शकुलार्भकः, पुं, (शकुलस्य अर्भक इव ।) गडकमत्स्यः । इत्यमरः ॥ (गडुइमाछ इति भाषा ॥)

शकुली, स्त्री, (शकुल + ङीष् ।) मत्स्यविशेषः । शृगाल् इति भाषा । महाशकुल इति केचित् । अस्या आकारो गुणाश्च ।
"शकुली रोहिताकारा भूमौ प्रायश्चरत्यसौ ।
गुर्व्वी पाके च मधुरा भेदिका दोषकोपना ॥"
इति राजवल्लभः ॥
पुस्तकान्तरे शकली इति च पाठः ॥ (नदीविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५७ । २३ ।
"सुमेरुजा शुक्तिमती शकुली त्रिदिवा क्रमुः ।
स्कन्धपादप्रसूता वै तामान्या वेगवाहिनी ॥")

शकृत्, क्ली, (शक्नोति सर्त्तुमिति । शक् + "शकेर्ऋतिन् ।" उणा० ४ । ५८ । इति ऋतिन् ।) विष्ठा । इत्यमरः ॥ यथा, (भागवते । ३।३०।१९।
"स दृष्ट्वा त्रस्तहृदयः शकृन्मूत्रं विमुञ्चति ॥")

शकृत्करिः, पुं, स्त्री, (शकृत् करोतीति । शकृत् + कृ + "स्तम्बशकृतोरिन् ।" ३।२।२४। इति इन् ।) वत्सः । इत्यमरः ॥ दन्त्यादिरिति विद्याविनोदः ॥

शकृत्कारः, त्रि, मलत्यागकारकः । शकृत् करोतीत्यर्थे शकृच्छब्दात् कृधातोः अण् (अण्) प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

शकृद्द्वारं, क्ली, (शकृतो द्वारम् ।) मलद्वारम् । तत्पर्य्यायः । अपानम् २ पायुः ३ गुदम् ४ च्युतिः ५ अधोमर्म्म ६ त्रिवलीकः ७ वली ८ । इति हेमचन्द्रः ॥

शक्करः, पुं, वृषः । इति हेमचन्द्रः ॥

शक्करिः, पुं, वृषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शक्करी, स्त्री, छन्दोभेदः । नदीभेदः । मेखला । इति मेदिनी ॥ सा च समवृत्तषड्विंशतिच्छन्दोऽन्तर्गतचतुर्द्दशच्छन्दः । यथा,—
"उक्थात्युक्था तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपूर्व्विका ।
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च ॥
त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता ।
शक्करी सातिपूर्व्वा स्यादष्ट्यत्यष्टी तथा मता ॥
धृतिश्चातिधृतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः ।
विकृतिः संकृतिश्चापि तथा चैवातिसत्कृतिः ॥
इत्याख्याः समवृत्तानां छन्दसां क्रमशः कृताः ॥"
तत्र चतुर्द्दशाक्षरपादसमच्छन्दांसि सन्ति । तेषां नामानि गणाश्च यथा ।
मो गो गो नौ मः शरनवभिरसंबाधा । १ ।
ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ गः । २ ।
ननरसलघुगैः स्वरैरपराजिता । ३ ।
ननभनलगिति प्रहरणकलिका । ४ ।
मस्तो नो मो यौ यदि गदिता वासन्तीयम् ।५।
हिः सम छिदि लोलाम्सौ म्भौ गौ चरणे चेत् ।६।
स्वरभिदि यदि नौ तौ च नान्दीमुखीयम् ।७।
इति छन्दोमञ्जरी ॥
एतेषामुदाहरणानि शब्दाभिधा नोक्तानि ॥

शक्तः, त्रि, (शक + क्तः ।) शक्तिविशिष्टः । समर्थः । [illegible] इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ९ । २०४ ।
"भ्रातॄणां यस्तु नेहेत धनं शक्तः स्वकर्म्मणा ।
स निर्भाज्यः स्वकादंशात् किञ्चिद्दत्त्वोपजीवनम् ॥")
प्रियंवदः । इति शक्तशब्दटीकायां स्वामी ॥

शक्तवः, पुं, भूम्नि, भ्रष्टयवादिचूर्णम् । छातु इति भाषा । यथा,—
"धाना भ्रष्टयवे भूम्नि स्त्रियां पुंभूम्नि शक्तवः
केचित्तु शक्तुरस्त्रीति वन्धुरा भूमनि स्त्रियाम् ॥"
इति जटाधरः ।
अस्य विवरणं शक्तुशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शक्तिः, स्त्री, (शक + क्तिन् ।) कार्य्यजननसामर्थ्यम् । यथा,—
"या देवी सर्व्वभूतेषु शक्तिरूपेण संस्थिता ।"
इति देवीमाहात्म्यस्य टीकायां नागोजीभट्टः ।
शक्यते जेतुमनया । सा प्रभावोत्साहमन्त्रभेदात्त्रिविधा । तत्र प्रभुत्वे साधकत्वात् कोषदण्डौ प्रभुशक्तिः १ । विक्रमेण स्वशक्त्या विस्तरणमुत्साहशक्तिः २ । सन्ध्यादीनां सामादीनाञ्च यथावस्थानं मन्त्रशक्तिः ३ ॥ सामर्थ्यमात्रम् । तत्पर्य्यायः । द्रविणम् २ तरः ३ सहः ४ बलम् ५ शौर्य्यम् ६ स्थामः ७ शुष्मम् ८ पराक्रमः ९ प्राणः १० । इत्यमरः ॥ शुष्म ११ सहम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ ऊर्ज्जः १३ । इति जटाधरः ॥ कासूः । सा तु शर्व्वलानामास्त्रम् । इति नानार्थे अमरभरतौ ॥ गौरी । इति मेदिनी ॥ लक्ष्मीः । इति शब्दमाला ॥ * ॥
त्रिशक्तयो यथा,—
"एषा त्रिशक्तिरुद्दिष्टा नयसिद्धान्तगामिनी ।
एषा श्वेता परा सृष्टिः सात्त्विकी ब्रह्मसंस्थिता ।
एषैव रक्ता रजसि वैष्णवी परिकीर्त्तिता ।
एषैव कृष्णा तमसी रौद्री देवी प्रकीर्त्तिता ॥
परमात्मा यथा देवो एक एव त्रिधा स्थितः ।
प्रयोजनवशाच्छक्तिरेकैव त्रिविधाभवत् ॥"
इति वाराहे त्रिशक्तिमाहात्म्यनामाध्यायः ॥*॥
अपि च ।
"बिन्दुः शिवात्मकस्तत्र बीजं शक्त्यात्मकं स्मृतम् ।
तयोर्योगे भवेन्नादस्तेभ्यो जातास्त्रिशक्तयः ॥"
इति क्रियासारः ॥
अन्यच्च ।
"इच्छा क्रिया तथा ज्ञानं गौरी ब्राह्मी तु वैष्णवी
त्रिधा शक्तिः स्थिता यत्र तत्परं ज्योतिरोमिति ॥"
इति गोरक्षसंहिता ॥ * ॥
अष्ट शक्तयो यथा,—
"इन्द्राणी वैष्णवी शान्ता ब्रह्माणी ब्रह्मवादिनी ।
कौमारी नारसिंही च वाराही विकटाकृतिः ।
माहेश्वरी महामाया भैरवी भीमरूपिणी ।
[illegible]
[illegible]

नव शक्तयो यथा,—
"तत्र घटे चाष्टदले मध्ये च भक्तिपूर्व्वकम् ।
ऐन्द्रीचैव ब्रह्माणीं रौद्रीं माहेश्वरीं तथा ॥
नारसिंहीञ्च वाराहीमिन्द्राणीं कार्त्तिकीं तथा ।
सर्व्वशक्तिस्वरूपाञ्च प्रधानां सर्व्वमङ्गलाम् ॥
नवशक्तीश्च संपूज्य घटे देवांश्च पूजयेत् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ६१ अध्यायः ॥*॥
पञ्चाशद्विष्णुशक्तयो यथा,—
"कीर्त्तिःकान्तिस्तुष्टिपुष्टी धृतिः शान्तिः क्रिया दया ।
मेधा सहर्षा श्रद्धा स्याल्लज्जा लक्ष्मीः सरस्वती ॥
प्रीती रती रमा प्रोक्ताः क्रमेण स्वरशक्तयः ।
जया दुर्गा प्रभा सत्या चण्डा वाणी विलासिनी ॥
विरजा विजया विश्वा विनदा सुनदा स्मृतिः ।
ऋद्धिः समृद्धिः शुद्धिश्च भक्तिर्मुक्तिर्मतिः क्षमा ॥
रमोमा क्लेदिनी क्लिन्ना वसुदा वसुधा परा ।
परा परायणा सूक्ष्मा सन्ध्या प्रज्ञा प्रभा निशा ॥
अमोघा विद्युता चेति शक्तयः सर्व्वकामदाः ।
एताः प्रियतमाङ्केषु निषण्णाः सस्मिताननाः ॥
विद्युद्दामसमानाङ्ग्यः पङ्कजाभयबाहवः ॥"*॥
पञ्चाशद्रुद्रशक्तयो यथा,—
"गुणोदरी स्याद्विरजा शाल्मली तदनन्तरम् ।
लोलाक्षी वर्त्तुलाक्षी च दीर्घघोणा समीरिता ॥
सदीर्घमुखीगोमुख्यौ दीर्घजिह्वा तथैव च ।
कुण्डोदर्य्यूर्द्ध्वकेश्यौ च तथा विकृतमुख्यपि ॥
ज्वालामुखी ततो ज्ञेया पश्चादुल्कामुखी ततः ।
सुश्रीमुखी चैव विद्यामुख्येताः स्वरशक्तयः ॥
महाकालीसरस्वत्यौ सर्व्वसिद्धिसमन्विते ।
गौरी त्रैलोक्यविद्या स्यान्मन्त्रसिद्धिस्ततः परम् ॥
आत्मशक्तिर्भूतमाता तथा लम्बोदरी स्मृता ।
द्राविणी नागरी भूयः खेचरी चापि मञ्जरी ॥
रूपिणी वीरिणी पश्चात् काकोदर्य्यपि पूतना ।
स्याद्भद्रकालीयोगिन्यौ शङ्खिनी गर्ज्जिनी तथा ॥
कालरात्रिश्च कुब्जिन्या कपर्द्दिन्यपि वज्रया ।
जया च सुमुखेश्वर्य्यौ रेवती माधवी ततः ॥
वारुणी वायवी प्रोक्ता पश्चाद्रक्षोविदारिणी ।
ततश्च सहजा लक्ष्मीर्व्यापिनी माययान्विता ॥
एता रुद्राङ्कपीठस्थाः सिन्दूरारुणविग्रहाः ॥
रक्तोत्पलकपालाभ्यामलङ्कृतकराम्बुजाः ॥"
इति प्रपञ्चसारः ॥*॥
कुलशक्तयो यथा,—
"शक्तयः परमेशानि ! विदग्धाः सर्व्वयोषितः ।
नटी कापालिकी वेश्या मालिनी कुसुमालिनी ॥
चाण्डाली च कुलाली च रजकी नापिताङ्गना ।
योगिनी योगिनी शूद्रा ब्राह्मणी राजकन्यका ॥
गोपाङ्गना च देवेशि ! तथैव मद्यकारिणी ।
एताः षड्विंशतिः कन्या देवानामपि दुर्लभाः ॥
रैवता [illegible] च तथा मांसापचारिणी ।
[illegible] च [illegible] तथा रसपकारिणी ॥
वेश्या [illegible] ॥
[illegible]
[illegible]
बालवैश्याङ्गना देवि अवनी विविधा स्मृता ॥
गोपकन्या पिधा देवि तथा कोचाङ्गना प्रिया ।
पूर्व्वोक्ताभिः सहैकत्र चतुःषष्टिश्च शक्तयः ॥"
इति रैवतीतन्त्रे ३ पटलः ॥*॥
अपि च ।
"पञ्चाचारेण देवेशि ! कुलशक्तिं प्रपूजयेत् ।
नटी कापालिकी वेश्या रजकी नापिताङ्गना ॥
ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका ।
मालाकारस्य कन्या च नव कन्याः प्रकीर्त्तिताः ॥
विशेषवैदग्ध्ययुताः सर्व्वा एव कुलाङ्गनाः ।
रूपयौवनसम्पन्ना शीलसौभाग्यशालिनी ।
पूजनीया प्रयत्नेन ततः सिद्धिर्भवेद् ध्रुवम् ॥"
इति गुप्तसाधनतन्त्रे १ पटलः ॥*॥
तस्याः प्रशंसा यथा ।
"शक्तिं विना महेशानि ! सदाहं शवरूपकः ।
शक्तियुक्तो यदा देवि ! शिवोऽहं सर्व्वकामदः ॥
शक्तियुक्तं जपेन्मन्त्रं न मन्त्रं केवलं जपेत् ।
सावित्रीसहितो ब्रह्मा सिद्धोऽभूद्गगनन्दिनि ॥
द्वारवत्यां कृष्णदेवः सिद्धोऽभूत् सत्यया सह ।
तथा कोचवधूसङ्गात्मम सिद्धिर्वरानने ॥
ईश्वरोऽहं महादेवि ! केवलं शक्तियोगतः ।
शक्तियोगेन देवेशि ! यदि सिद्धिर्न जायते ॥
तदैव परमेशानि मम वाक्यं वृथा भवेत् ।
यद्दत्तं जलगण्डूषं शक्तिवक्त्रे सुरेश्वरि ! ॥
सिन्धुरूपं महेशानि ! तज्जलं नात्र संशयः ।
स्त्रीयैष्टदेवीभावेन भोजयेत्ताञ्च यत्नतः ॥
शक्तिश्च कथ्यते देवि शृणुष्व सुरसुन्दरि ।
त्रयोदशाब्दादूर्द्ध्वं या पञ्चविंशतिवार्षिकी ॥
अप्रसूता विशेषेण पञ्चमेऽपि भवेत् प्रिये ।
सुन्दरी तु विशेषेण प्रसूता वाप्रसूतिका ॥
अवश्यं पञ्चमं कुर्य्यात् शक्तिमाने महेश्वरि ॥"
इति शक्तिकागमसर्व्वस्वम् ॥*॥
तस्या उत्पत्तिमाहात्म्यादि यथा,—
नारायण उवाच ।
"सह बुद्धा बुद्धिमन्तो न वक्तुमुचितं सुराः ।
सर्व्वं शक्तयाश्रया विश्वे शक्तिमन्तो हि जीविनः ॥
ब्रह्मादितृणपर्य्यन्तं सर्व्वं प्राकृतिकं जगत् ।
सत्यं नित्यं विना मान्च मया शक्तिः प्रकाशिता ॥
आविर्भूता च सा मत्तः सृष्टौ देवी मदीच्छया ।
तिरोहिता च सा शेषे सृष्टिसंहरणे मयि ॥
सृष्टिकर्त्री च प्रकृतिः सर्व्वेषां जननी परा ।
मम तुल्या च मन्माया तेन नारायणी स्मृता ॥
सुचिरञ्च तपस्तप्तं शम्भुना ध्यायता च माम् ।
तेन तस्मै मया दत्ता तपसां फलरूपिणी ॥
व्रतञ्च लोकशिक्षार्थमस्या न स्वार्थमेव च ।
स्वयं व्रतानां तपसां फलदात्री जगन्मयी ॥
मायया मोहिताः सर्व्वे किमस्या वास्तवं व्रतम् ।
साध्यमस्या व्रतफलं कल्पे कल्पे पुनः पुनः ॥
सुरेश्वरा यदंशाश्च ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
विना शक्त्या तथाहञ्च सृष्टिं कर्त्तुमनीश्वरः ।
शक्तिप्रधाना सृष्टिश्च सर्व्वदर्शनसम्मता ॥
पञ्चमात्मा च निर्लिप्तोऽहन्नः साक्षी च देहिनाम् ।
देहाः प्राकृतिकाः सर्व्वे नश्वराः पाञ्चभौतिकाः ॥
अहं नित्यशरीरी च भक्तानुग्रहविग्रहः ।
सर्व्वाधारा च प्रकृतिः सर्व्वात्माहं जगत्सु च ॥
पञ्चमात्मा मनो ब्रह्मा ज्ञानरूपी महेश्वरः ।
पञ्च प्राणाः स्वयं विष्णुर्बुद्धिः प्रकृतिरीश्वरी ॥
शक्तयो निद्रादयश्चैताः सर्व्वाश्च प्रकृतेः कलाः ।
सा च शैलेन्द्रकन्येयमिति वेदनिरूपितम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे ७ अध्यायः ॥*॥
अपि च ।
"सा शक्तिः सृष्टिकाले च पञ्चधा चेश्वरेच्छया
राधा पद्मा च सावित्री दुर्गा देवी सरस्वती ॥
प्राणाधिष्ठातृदेवी या कृष्णस्य परमात्मनः ।
प्राणाधिकप्रियतमा सा राधा परिकीर्त्तिता ॥
ऐश्वर्य्याधिष्ठातृदेवी सर्व्वमङ्गलकारिणी ।
परमानन्दरूपा च सा लक्ष्मीः परिकीर्त्तिता ॥
विद्याधिष्ठातृदेवी या परमेशस्य दुर्लभा ।
वेदशास्त्रयोगमाता सा सावित्री प्रकीर्त्तिता ॥
बुद्ध्यधिष्ठातृदेवी या सर्व्वशक्तिस्वरूपिणी ।
सर्व्वज्ञानात्मिका सर्व्वा सा दुर्गा दुर्गनाशिनी ॥
रागाधिष्ठातृदेवी या शास्त्रज्ञानप्रदा सदा ।
कृष्णकण्ठोद्भवा या च सा च देवी सरस्वती ॥
पञ्चधादौ स्वयं देवी मूलप्रकृतिरीश्वरी ॥
ततः सृष्टिक्रमेणैव बहुधा कलया च सा ।
योषितः प्रकृतेरंशाः पुमांसः पुरुषस्य च ॥"
इति च ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे ४० अध्यायः ॥*॥
ब्रह्माणीशक्तुरुत्पत्तिर्यथा ।
"ततो ब्रह्मादयो देवा भयं जग्मुः सवासवाः ।
यदि स्यान्निर्ज्जितो देवः क्षयः सर्व्वदिवौकसाम् ॥
एतस्मिन्नन्तरे शक्र ! ब्रह्मा चिन्तयते क्रियाः ।
स्त्रीरूपधारिणी भूत्वा सहायत्वं महेश्वरि ॥
क्षिप्रं कुरु स्वकार्य्यं त्वं एवं विश्वेश्वरि रवि ।
ततो द्योतितवान् शम्भुः स्वमूर्त्तिं विरञ्चो- ज्ज्वलाम् ॥
ब्रह्मरूपधरां किन्तु कलनाकारविग्रहाम् ।
हंसस्यन्दनमारूढा स्वकीयायुधधारिणी ॥
तर्ज्जयन्ती महौजेन दानवानां भयङ्करी ।
तस्या घोराणि कर्म्माणि दृष्ट्वा स विस्मयं शिवः
का पुनः स्रष्टुः सृष्टा सदातिप्रतिपत्त्यजित् ।
तस्याः शक्तिं द्वितीयाञ्च स्मरामि अपरा- जिताम् ॥"
इति देवीपुराणे षड्वर्णे ब्रह्माण्युत्पत्तिः ॥*॥
नन्दातीर्थे शक्तिसर्व्वविचारनिषेधो यथा ।
"योऽसावनादिमध्यान्तशिवशक्तिमयः परः ।
तस्यैव परमानन्दा सर्व्वाखिलवनाशिनी ॥
तत्प्रभावेण प्राप्नोति तपोयज्ञादिकं फलम् ।
मन्त्राणां देवशक्तीनां न विचारो वरानने ॥"
इति देवीपुराणे नन्दाकुण्डप्रवेशः प्रथमा- ध्यायः ॥*॥

प्रकृतिः । यथा,—
"प्रधानं प्रकृतिः शक्तिर्नित्या चाविकृतिस्तथा ।
एतानि तस्या नामानि पुरुषं या समाश्रिता ॥"
तस्या गुणानाह ।
"सत्त्वं रजस्तमश्चेति विज्ञेयाः प्रकृतेर्गुणाः ।"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
शक्तिविषयकपुष्पाणि यथा,—
"अथ पुष्पं प्रवक्ष्यामि कर्म्मयोगी महेश्वरि ।
शृणुष्व परया भक्त्या यथोक्तं ब्रह्मणा पुरा ॥
कमले करवीरे च कुसुम्भे तुलसीद्वयम् ।
जात्यशोके केतकी च कुमारीचम्पकोत्पलम् ॥
कुन्दमन्दारपुन्नागपाटलानागचम्पकम् ।
आरग्वधं कर्णिकारं पावन्ती नवमल्लिका ॥
सौगन्धिकं सकोरण्टं पलाशाशोकसञ्ज्ञकाः ।
सिन्धुवारो ह्यपामार्गवापुलीकञ्च कामजम् ॥
व्याघ्रचेलं दमनकं मरुवकं ततः परम् ।
लवङ्गं जलकर्पूरं तगरञ्च जवा तथा ॥
शिवपुष्पं द्रोणपुष्पं कामराजं सुकेतकम् ।
अन्यानि वनपुष्पाणि जलजस्थलजानि च ।
गिरिजानि देशजानि नानापुष्पाण्यतः परम् ॥"
इति प्रपञ्चसारः ॥
शक्तिग्रहः, पुं, (शक्तिं गृह्णातीति । शक्ति + ग्रह + "शक्तिलाङ्गलाङ्कुशेति ।" ३।२।९ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या अच् ।) शिवः । कार्त्तिकेयः । शक्तिं गृह्णाति यः इत्यर्थे शक्तिशब्दपूर्व्वकग्रह-धातोरल्प्रत्ययेन निष्पन्न इति केचित् ॥ (शक्ते-र्ग्रहो ग्रहणम् ।) शब्दशक्तिज्ञानम् । यथा ।
"अस्मात् शब्दात् अयमर्थो बोद्धव्य इतीश्व-रेच्छा शक्तिरिति तार्किकाः । तज्ज्ञानन्तु व्याकरणादिभ्यः । अतएव ।
'शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान-
कोषाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति
सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥'
इति प्राञ्चः ।" इति दुर्गादासः ॥
शक्तिग्राहकः, पुं, व्याकरणोपमानादिः । शक्ति-ग्रहीता च । शक्तिं ग्राहयति गृह्णाति च इत्यर्थे अन्ताजान्तग्रहधातोर्णक (ण्वुल्) प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥
शक्तिधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । शक्तेर्धरः ।) कार्त्तिकेयः । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे । ७३।९
"बलेन वपुषा चैव बाल्येन चरितेन च ।
ख्यातो शक्तिधरस्तुल्यो न तु कश्चन मानुषः ॥")
शक्तिधारके, त्रि ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ॥८ । ४१ ।
"स्कन्दः कुमाररूपः शक्तिधरो बर्हिकेतुश्च ॥")
शक्तिपर्णः, पुं, सप्तपर्णवृक्षः । इति जटाधरः ॥
शक्तिपाणिः, पुं, (शक्तिरस्त्रविशेषः पाणौ यस्य ।) कार्त्तिकेयः । इति हलायुधः ॥
शक्तिभृत्, पुं, (शक्तिं बिभर्त्तीति । भृ + क्विप् । तुक् च ।) कार्त्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः ॥ शस्त्रधारके, त्रि ॥

शक्तिवैभविकः, त्रि, (शक्तिर्हेतिः प्रहरणमस्य ।) शस्त्रधारियोद्धा । तत्पर्य्यायः । शाक्तीकः २ । इत्यमरः । शक्त्यायुधधरः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
शक्तुः, पुं क्ली, (शक + बाहुलकात् तुन् ।) भर्ज्जित-यवादिचूर्णम् । छातु इति भाषा । यथा,—
"धाना भ्रष्टयवे भूम्नि स्त्रियां पुं भूम्नि शक्तवः ।
केचित्तु शक्तुरस्त्रीति बभ्रुरा भूमनि स्त्रियाम् ।"
इति जटाधरः ।
अस्य गुणाः ।
"यवानां शक्तवो रूक्षा लेखना वह्निवर्द्धनाः ।
वातलाः कफरोगघ्ना वातवर्च्चोऽनुलोमनाः ॥
धानासंज्ञास्तु तेऽतीव दुर्जरा लेखनाः स्मृताः ।
गुर्व्वी पिण्डोक्तात्यर्थं लघ्वी सैव विपर्य्ययात् ।
शक्तूनामाशु जीर्य्येत मृदुत्वादवलेहिका ॥"
इति राजवल्लभः ।
अथ शक्तवः ।
"धान्यानि भ्राष्ट्रभृष्टानि यन्त्रपिष्टानि शक्तवः ।"
तत्र यवशक्तवः ।
"यवजाः शक्तवः शीता दीपना लघवः सराः ।
कफपित्तहरा रूक्षा लेखनाश्च प्रकीर्त्तिताः ॥
ते पीता बलदा वृष्या वृंहणा भेदनास्तथा ।
तर्पणा मधुरा रुच्याः परिणामे बलावहाः ॥
कफपित्तश्रमक्षुत्तृड्व्रणनेत्रामयापहाः ।
प्रशस्ता घर्म्मदाहाढ्या व्यायामार्त्तशरीरिणाम् ॥
अथ चणकयवशक्तवः ।
"निस्तुषैश्चणकैर्भृष्टैस्तुर्य्यांशैश्च यवैः कृताः ।
शक्तवः शर्करासर्पिःशक्ता ग्रीष्मेऽतिपूजिताः ॥"
अथ शालिशक्तवः ।
"शक्तवः शालिसंभूता वह्निदा लघवो हिमाः ।
मधुरा ग्राहिणो रुच्याः पथ्याश्च बलशुक्रदाः ॥
न भुक्त्वा न रदैश्छित्त्वा न निशायां न वा बहून् ।
न जलान्तरितान् न हि शक्तूनद्यात् केवलान् ॥
पृथक्पानं पुनर्दानं सामिषं पयसा निशि ।
दन्तच्छेदनमुष्णञ्च सप्त शक्तुषु वर्ज्जयेत् ॥"
इति भावप्रकाशः ।
जन्मतिथौ तद्भक्षणफलम् । ज्योतिषे ।
"शक्तून् खादति यस्तु तस्य रिपवो नाशं
प्रयान्ति ध्रुवं
भुङ्क्ते यस्तु निरामिषं स हि भवेत् जन्मान्तरे
पण्डितः ।"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।
मेषसंक्रान्त्यां तद्दानविधिर्यथा । स्मृतिः ।
"मेषादौ शक्तवो देया वारिपूर्णा च गर्गरी ।"
महार्णवे ।
"यो ददाति हि मेषादौ शक्तूनम्बुघटान्विताम्
पितॄनुद्दिश्य विप्रेभ्यः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।
विप्रेभ्यः पादुके छत्रं पितृभ्यो विषुवे शुभम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।
चातुर्मास्यव्रते प्रातःस्नानस्य छत्रशक्तवो दक्षिणा यथा । नारदीयम् ।
"[illegible]
[illegible] । इति [illegible] ॥

शक्तुकः पुं, विषभेदः । [illegible]
"यद्दर्शनः शक्तुकेनैव पूर्व्वं [illegible]
इति [illegible]
शक्तुफला, स्त्री. शमीवृक्षः । इत्यमरः ॥
शक्तुफली स्त्री, शमीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
शक्तुयवः, पुं, (शक्तोरिव ।) अमद्वारा कुक्षिका ग्रीवासूत्पन्नो घर्म्मः दीर्घनिश्वासश्च । यथा,—
"कुक्षौ ललाटे ग्रीवायां यदा घर्म्मः प्रवर्त्तते ।
शक्तुयवं तं विजानीयादायतोच्छ्वासमेव च ॥"
इति राजवल्लभः ।
शक्तिः पुं, वशिष्ठमुनेर्ज्येष्ठपुत्त्रः । इति पुराणम् (यथा, महाभारते । १ । १७७ ।६ ।
"अपश्यदजितः संख्ये मुनिं प्रतिमुखागतम् ।
शक्तिं नाम महाभागं वशिष्ठकुलवर्द्धनम् ।
ज्येष्ठं पुत्त्रं पुत्त्रशतात् वशिष्ठस्य महात्मनः ॥
अयं हि इक्ष्वाकुवंशीयं कल्माषपादनृपतिं अशपत् । स च नृपतौ राक्षसो भूत्वा एन-मभक्षयत् । एतद्वृत्तान्तस्तु महाभारते १।१७ अध्याये द्रष्टव्यः ॥)
शक्रः, त्रि, प्रियंवदः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
शक्नुः, त्रि, प्रियंवदः । इत्यमरः ॥
शक्मा, [न्]पुं, (शक + "अशिशकिभ्यां छन्दसि उणा० ४ । १४६ । इति मनिन् ।) शक्नः शकधातोरौणादिकमनिन्प्रत्ययेननिष्पन्नम् इ सिद्धान्तकौमुदी ॥ (इन्द्रः । इत्युज्ज्वलः । ४ । १४६ ॥ क्ली, शक्यतेऽनेनाभिमतं प्राप्तुं शक्नो-तीष्टं साधयितुं वा शक्यते कर्त्तुमिति वा शक + मनिन् । कर्म्म । इति निघण्टुः । २ । १ यथा ऋग्वेदे । ९ । ३४ । ३ ।
"दुहन्ति शक्मना पयः ॥"
"शक्मना कर्म्मणा ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
शक्यः,त्रि, (शक + "शकिसहोश्च ।" ३।१।९९। इति यत्) समर्थनीयः । (यथा, रघुः ।२।४९
"शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतुं
गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोध्नीः ॥")
शक्याशयः । (यदा भावे यत् स्यात् तद क्लीवलिङ्गः स्यात् । यथा, गीतायाम् ।१८।११
"नहि शक्यं देहभृता त्यक्तुं कर्म्माण्यशेषतः ।
तथाच रामायणे । २ । १३ । ५ ।
"तानि सर्वाणि संयन्तुं शक्यं राम जितेन्द्रियैः ॥
पुं, वाच्योऽर्थः । यथा,—
"शक्योऽर्थोऽभिधया ज्ञेयः लक्ष्यो लक्षणया मतः ।
व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ज्ञेयस्तिस्रः शब्दस्य वृत्तयः ॥
इत्यलङ्कारशास्त्रम् ॥
अन्यच्च ।
"शक्यं [illegible] भवेदुपमितो गुरुः ।"
इति [illegible]
अपि च । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]च्छेदकं इति,([illegible])
[illegible] भावमात्रवर्णा: । यथा [illegible]
[illegible] [illegible]धर्म्मस्य [illegible]वच्छेदकत्वं
[illegible]रमेव ।" इति शक्तिवाद: ॥
[illegible]:, पुं,(शक्नोति दैत्यान् नाशयितुम् । शक +
"स्फायितञ्चीति ।" उणा० २।१३। इति रक् ।)
[illegible]: । इत्यमर: ॥ (यथा, रघु: । ३ । ३८ ।
"धनुर्भृतामग्रत एव रक्षिणां
जहार शक्र: किल गूढविग्रह: ॥")
[illegible]टजवृक्ष: । अर्ज्जुनवृक्ष: । इति मेदिनी ॥
[illegible]हानक्षत्रम् । यथा,—
"शक्रो निर्ऋतिस्तोयं विश्वविरिञ्चौ हरिर्वसु-
र्वरुण: ।
[illegible]जपादोऽहिर्बुध्न: पूषा चेतीश्वरा भानाम् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
[illegible]तुर्दशेन्द्रा यथा,—
"[illegible]विश्वभुक् च विपश्चिच्च सुचित्ति: शिखिरेव च ।
[illegible]विभुर्मनोजवश्चैव तथौजस्वी वह्निस्तथा ॥
[illegible]तस्तथा शान्तिस्तथा दिवचरो वृष: ।
[illegible]तधामा दिव: स्वामी शुचि: शक्राश्चतुर्द्दश ॥"*
[illegible]ह्मदिनमासाब्देषु इन्द्राणां नाशसंख्या यथा ।
"ब्राह्मे दिने वै नश्यन्ति चतुर्द्दश पुरन्दरा: ।
[illegible]तानि मासि चत्वारि विंशत्या सहितानि च ।
[illegible]ब्दे पञ्चसहस्राणि चत्वारिंशच्छतानि च ॥"
इत्याद्ये वह्निपुराणे गणभेदनामाध्याय: ॥*॥
इन्द्रत्वप्राप्तिकारणं यथा,—

इन्द्र उवाच ।

"रमाकान्तभवत्प्रीत्यै कृतं क्रतुशतं पुरा ।
तेन पुण्येन सम्प्राप्तं मया पौरन्दरं पदम् ॥
इदानीं नूतन: कोऽपि जातो दिवि पुरन्दर: ।
न तेन धर्म्मो विहितो न तेन क्रतव: कृता: ।
मम सिंहासनं दिव्यं कथमाक्रान्तमच्युत ॥
इत्येवं वदतस्तस्य श्रुत्वा वाक्यं रमापति: ।
उन्मीलितस्मिताच्योऽसावुवाच मधुरं वच: ॥

श्रीभगवानुवाच ।

देवादयो मनुष्यान्ता मम सेवापरायणा: ।
मद्याजनरता लोका मद्भक्तिस्तुतिपाठका: ॥
[illegible]मूर्त्तिषु कृतध्याना मत्कथाश्रवणा इह ।
[illegible]त्पादोदकनैवेद्यभोजिनोऽन्वहमेव ये ॥
[illegible]नामकीर्त्तनपरा मम स्तुतिपरायणा: ।
[illegible]मन्त्रजापका नित्यमनन्याश्रयसम्पद: ॥
[illegible]कं विधित्वं किमिन्द्रत्वं देवत्वमपरं किमु ।
[illegible]मलभ्यं यत्किञ्चित् दुर्लभं नास्ति संसृतौ ॥
[illegible]कं दानैरुपवासैः किं तपोभि: किमध्वरै: ।
[illegible]मानै: [illegible] स मम प्रीतिमान् सदा ॥

इन्द्र उवाच ।

[illegible] कर्म्मणा येन स त्वत्प्रीतिपरो भवेत् ।
[illegible] महाबाहो प्रपन्नभयभञ्जन ॥

श्रीभगवानुवाच ।

[illegible] [illegible] मम प्रीतिकरं परम् ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पुरन्दर ॥
[illegible]

तथा [illegible] तु संप्राप्तं तव [illegible]मुत्त-
मम् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे ८६ अध्याय: ॥
(समर्थे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ४ । १६ । ६ ।
"विश्वानि शक्रो नर्य्याणि विद्वा-
नपो रिरेच सखिभिर्निकामै: ॥"
"विद्वान् जानन् शक्र: समर्थ इन्द्र: ।" इति
तद्भाष्ये सायण: ॥)
शक्रक्रीड़ाचल:, पुं, (शक्रस्य क्रीड़ाचल: क्रीड़ा-
पर्व्वत: ।) सुमेरुपर्वत: । इति हलायुध: ॥
शक्रगोप:, पुं, इन्द्रगोपकीट: । इति जटाधर: ॥
(यथा, हरिवंशे । ६६ । ५ ।
"नववर्षावसिक्तानि शक्रगोपाकुलानि च ।
नष्टदावाग्निमार्गाणि वनानि प्रचकाशिरे ॥")
शक्रज:, पुं, (शक्राज्जायते इति । जन + ड: ।)
काक: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ इन्द्रजाते, त्रि ॥
शक्रजात:, पुं, (शक्राज्जात: ।) काक: । इति
शब्दरत्नावली ॥ इन्द्रजाते, त्रि ॥
शक्रजित्, पुं, (शक्रं जितवानिति । जि + क्विप् ।)
रावणपुत्त्र: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (यथा,
रघु: । १४ । ८३ ।
"अपि प्रभु: सानुशयोऽधुना स्यात्
किमुत्सुक: शक्रजितोऽपि हन्ता ॥")
इन्द्रजेतरि, त्रि, ॥
शक्रद्रुम:,(शक्रस्य पुं द्रुम: ।) देवदारुवृक्ष: । इति
भावप्रकाश: ॥
शक्रधनु:, [स्] क्ली, (शक्रस्य धनु: ।) इन्द्रधनु: ।
इत्यमर: ॥ गण्डी इति रामधनुक इति च
भाषा ।
"इन्द्रायुधं शक्रधनु: कौशिकायुधमित्यपि ।
ऐरावतं रोहितं स्यादवक्रं यदि तद्धनु: ॥
इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, महाभारते । ५ । २६ । ११ ।
"यथाकाशे शक्रधनु: प्रकाशते
न चैकवर्णं न च विद्म किन्नु तत् ॥")
शक्रध्वज:, पुं (शक्रस्य ध्वज: ।) इन्द्रध्वज: ।
(यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । २६८ ।
"ते श्रेष्ठिन: क्व सम्प्रति शक्रध्वज ! यै: कृत-
स्तवोच्छ्राय: ।
ईषा वा मेढिं वाधुनातनास्त्वां विधित्सन्ति ॥")
तद्विवरणं यथा,—

नृपवाहन उवाच ।

"भगवन् श्रोतुमिच्छामि तस्य उत्थापनं यथा ।
क्रियते दिन ऋक्षे च द्रव्यमन्त्रविधिं वद ॥

अगस्त्य उवाच ।

ब्रह्मणा कथितं शक्र बृहस्पतिसमीपत: ।
यथा तथा प्रवक्ष्यामि विधिं केतो: समुच्छ्रये ॥

बृहस्पतिरुवाच ।

शुभाहे [illegible] करणे मुहूर्त्ते शुभमङ्गले ।
दैवज्ञ: सूत्रधारश्च वनं गच्छेत् सहायवान् ॥
देवी[illegible]विहिता याजायां या प्रचोदिता ।
[illegible]

उदुम्बराजकर्णश्च पद्मेते शोभना द्रुमा: ।
ध्वजार्थं वर्जयेदस्य देव उद्यानजान् द्रुमान् ॥
कन्या मध्ये तु या यष्टी: करमानेन कल्पयेत् ।
एकादशकरा वस्य नव पञ्च करापरा ॥
चरालतां क्रिमिचितां तथा पक्षिनिकेतनाम् ।
वल्मीकपितृवनजां सुशुष्ककोटरान्तराम् ॥
कुब्जाश्च घटसिक्ताश्च तथा स्त्रीनामगर्हिताम् ।
विद्युद्वज्रहताश्चैव दग्धाश्च परिवर्जयेत् ॥
पलाशे चन्दनं चाम्रं शालशाकमयं तथा ।
कर्त्तव्यं शक्रचिह्नार्थे न चान्यं वृक्षजं क्वचित् ॥
शुभभूमिभवं चाद्यं शुभतोयं शुभावहम् ।
तत: संपूजयेद्वृक्षं प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा ॥
नमो वृक्षपते वृक्ष त्वामर्च्चयति पार्थिव: ।
ध्वजार्थं तत्त्वतो नाथ अन्यथा उपगम्यताम् ॥
रात्रौ देयो बलिस्तत्र युगवृक्षे तथैव च ।
वासवानां महावृक्षं ज्ञात्वा चान्यत्र गम्यताम् ॥
ध्वजार्थं देवराजस्य न चान्तिस्तव अत्र च ।
पूजयित्वा ततो वृक्षं बलिं भूताय दापयेत् ॥
प्रभाते छेदयेद्वृक्षं शुभस्वप्नादिदर्शनै: ।
शुक्लाम्बरधरश्चैव समुद्रतरणं नदी ॥
वृक्षान् नम्नान् शुभान् चौरानारोहेत् देवता-
लयम् ।
देवो द्विजस्तथा साधुलिङ्गश्च हरेरपि ॥
प्रतिमा पूजिता स्वप्ने क्षिप्रं सिद्धिफलप्रदा ।
मद्यमांसदधिलाभं रुधिरं मृतरोदनम् ॥
अगम्यागमनं दृष्ट्वा आशु सिद्धिफलप्रदम् ।
द्रुमांस्तिलं धनं धान्यं शत्रुनाशं यथा शुभम् ॥
फलं पुष्पं सिता दूर्व्वा स्वप्न लब्धा जयावहा: ।
शङ्खगावस्तथा दन्तिलाभा राज्यप्रदायका: ॥
गौ: सवत्सा नवसुता दृष्टा पुत्रफलप्रदा ।
पङ्कस्योत्तरणं कूपे व्याधिमोचकरं चिरात् ॥
एवं स्वप्नान् शुभान् दृष्ट्वा तथा छिन्देत पाद-
पम् ।
उदङ्मुख: प्राङ्मुखो वा मधूवच्चात्मपर्णगा ॥
पूर्व्वोत्तरे च पतनं शस्तोऽशब्दोऽव्रण: शुभ: ।
अलग्नपादपे चान्ये अन्यथा तु परित्यजेत् ॥
अष्टाङ्गुलं त्यजेत् मूले अग्रे तन्तु जले क्षिपत् ।
तथा तमानयेदत्र शकटेन हयैरपि ॥
युवाभिर्बलसम्पन्नैर्नेयं तत्पुरत: परम् ।
नीयमाना यदा यष्टी समा वा चतुरस्रका ॥
हृत्ता वा भङ्गमाधत्ते राज्ञ: पुत्रं पुरोहितम् ।
आरभङ्गे बलं भिन्द्याद्दाव्यनाशं भयं तथा ॥
पर्य्यस्य अक्षभङ्गे न शान्तिस्तत्र तु कारयेत् ।
इन्द्रमेघत्वमन्त्रेण जातदेवसमापि वा ॥
तथा नीत्वा शुभे लग्ने पुरस्तादुपवेशयेत् ।
द्वारशोभां पताका गर्द्दे वट्टे च कारयेत् ॥
यदा पट्टप्रसादाच वेश्यायद्द्विजातय: ।
सह [illegible]मन्त्र ता नेया यत्र उच्छ्रयेत् ॥
तत्र [illegible]कर्म्माण्यनिर्म्मितैस्तान्तु वेष्टयेत् ।
[illegible]रोमोत्थै: शुभै: यष्टिं यथाक्रमम् ॥
[illegible]संज्ञाश्च कुमार्य्य: प्रथमाशगा: ।
[illegible]: [illegible]माला: [illegible] ॥

अश्विनौ चैव अश्विनी तथार्य्यजा देवतेर्दत्ताः ।
ध्वजपरिमाणार्थं कुपरिधिः प्रथमं पिटम् ॥
षोड़शांशविहीनानि कुर्य्याच्छेषाणि बुद्धिमान् ।
रक्तनां विचित्रवर्णां प्रथमां दद्यात् स्वयम्भूः ॥
सुरक्तां चतुरस्राञ्च विश्वकर्म्मा द्वितीयतः ।
षष्टाकान्तु स्वयं शक्रो नीलरक्तां प्रदापयेत् ॥
कार्ष्णं यमेन दत्तञ्च वरुणेन सर्वशिवम् ।
मञ्जिष्ठाजलदाकारं वासुदेवो मसूरकम् ॥
नीलवर्णञ्च तं दद्यात् स्कन्दो बहुविचित्रितम् ।
दत्तन्तु वह्निनो दद्यात् सुवर्णाभं तथाष्टमम् ॥
वैदूर्य्यसदृशमिन्द्रो पैवेयं दापयेद् बुधः ।
चन्द्राद्याकृतिन्तु सूर्य्यो विश्वेदेवाः पद्मनिभम् ॥
ऋषयो नियमं दद्युर्नीलं नीलोत्पलाभासम् ।
गुरुश्च शक्रश्च ततो विशालं मूर्द्धनो न्यस्तम् ॥
यष्टिर्विचित्राणि बहुमातृभिः स्वानि रूपाणि ।
यश्चैवैव दत्तन्तु केतोस्तत्तस्य भूषणम् ॥
तदैव तं विजानीयाद्यन्त्रादिभिस्तमुच्छ्रयेत् ।
प्रथमं प्रविशमाना भूमिं यष्टिर्हन्ति राष्ट्रम् ॥
बालानां तालशब्देन देशविघातं समाचष्टे ।
रूपमधकरा विशीर्णा शुभावहा सर्व्वसाम्राज्य ॥
शम्भुसूर्य्यमशक्रसोमधनदवारुणैः ।
षष्ठीशक्रषिमन्त्राश्च होतव्या दधि चाक्षताः ॥
शक्रस्कन्दगुरुरुद्रमप्सरादि प्रपाठयेत् ।
हुत्वा तु विधिवद्वह्निज्वालां लक्षेत बुद्धिमान् ॥
सुतेजाः सुमनो दीप्तः संहतो रुचिरप्रभः ।
रक्ताशोकसमाकारो रथनेमीस्वनः शुभः ॥
शङ्खदुन्दुभिमेघानां नादाः शस्तास्तु पावके ।
ततः सवादशोच्चदण्डान् पताकानि समुच्छ्रये ॥
अन्याश्च विविधाः शोभाः शक्रकेतुसमुच्छ्रये ।
प्रोष्ठपदे तु अष्टम्यां शुक्लायां शोभने क्षणे ॥
आश्विने वाथ शुक्लायां श्रवणेनाथ उच्छ्रयेत् ।
पौरजनस्य वृन्दैः पटभेरीनिनादितम् ॥
वितानध्वजशोभाढ्यं पताकाभिः समुज्ज्वलम् ।
विष्णोश्शक्रमन्त्रेण सिंहरवाकृतेन च ॥
दृढ़मालारुकृत्यं शुभतोरणमाकुलम् ।
अविलम्बितमुत्थानमभग्नपिठकं समम् ॥
न हुतं वा समुत्थाप्य केतुं वासवजं विभो ।
उच्छ्रितं रक्षयेत्प्राज्ञः काकोलूककपोतयोः ॥
न समुत्थापनं दद्यादन्येषामपि पक्षिणाम् ।
यन्त्रोद्धेशेन तं कुर्य्यात् मुखं केतोर्यथाविधि ॥
तथा सुरक्षितं पूज्यं सुखयन्त्रसुयन्त्रितम् ।
रात्रौ जागरणं कुर्य्यादिन्द्रमन्त्रानुकीर्त्तनम् ॥
पुरोहितः सदैवात्र शुभशान्तिरतः सदा ।
छत्रपातो नृपं हन्यात् पताका मन्त्रिणीजनम् ॥
पिटकं युवराजस्य सचिवमनुकम्पते ।
राष्ट्रं [illegible] ध्वजे पञ्चयो भवेत् ॥
पतितं [illegible] तु नृपमन्यं समादिशेत् ।
[illegible] [illegible] शक्रभातस्कारावकम् ।
[illegible] [illegible] [illegible] नगरस्य च ॥
[illegible] सिद्धानि तावत् पौराः सदा
[illegible] ॥
[illegible] यजनं कुर्य्याद्विमवर्णान् ॥

पाते तु तथैव कुर्य्यादुत्थाने शाक्री पूजा ॥
रात्रौ शुभजात् पातनं नो दृष्टं काककपोतैः ॥
याति नृपं सद्राष्ट्रं तथैव कारयेत् केतुम् ।
नगरे वा पुरे खेटे यथोक्तं कुर्वते पौराः ॥
पुरे नगरस्य द्वारे हर्षसिंहसगोत्थितम् ।
केतु समस्तचोराणां नाशनं जयदं महत् ॥
एवं पूर्वं हरिः केतुं प्राप्तवान् ब्रह्मवाक्यात् ।
तथा ब्रह्मसुतेनैव ब्रह्मणः शक्रमागतः ॥
तेन सोमस्य तद्दत्तं ततो दत्ते समागतम् ।
तदाप्रभृति कुर्वन्ति नृपा अद्यापि उच्छ्रयम् ॥
एवं यः कारयेद्राजा केतुं विजयकारकम् ।
तस्य पृथ्वी बलोपेता सद्दीपा वशगा भवेत् ॥"
इत्याद्ये देवीपुराणे इन्द्रध्वजलक्षणम् २१ अध्यायः ॥

शक्रनन्दनः, पुं, (शक्रस्य नन्दनः ।) अर्ज्जुनः इति जटाधरः । (इन्द्रपुत्त्रमात्रमपि । शक्रं नन्दयतीति । नन्दि + ल्युः ।) इन्द्रानन्दकारके, त्रि ॥

शक्रपर्य्यायः, पुं, (शक्रस्य पर्य्यायो नाम यस्य ।) कुटजवृक्षः । इति रत्नमाला । इन्द्रवाचकश्च ॥

शक्रपादपः, पुं, (शक्रस्य पादपः ।) देवदारुवृक्षः । इत्यमरः ॥ कुटजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शक्रपुष्पिका, स्त्री, (शक्रपुष्पी + स्वार्थे कन् । अत इत्वम् ।) अग्निशिखावृक्षः । इति रत्नमाला ॥

शक्रपुष्पी, स्त्री, अग्निशिखावृक्षः । इत्यमरः ॥

शक्रबीजं, क्ली, इन्द्रजवः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शक्रभवनं, क्ली, (शक्रस्य भवनम् ।) स्वर्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शक्रभित्, [द्] पुं, (शक्रं भिनत्तीति । भिद् + क्विप् ।) इन्द्रजित् । स च रावणपुत्त्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

शक्रभूभवा, स्त्री, इन्द्रवारुणी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शक्रमाता, स्त्री, (शक्रस्य मातेव ।) भार्गी । इति राजनिर्घण्टः । इन्द्रजननी च ॥

शक्रमातृका, स्त्री, (शक्रस्य मातृकेव ।) शक्रध्वजाङ्गयष्टिविशेषः । यथा, कालिकापुराणम् ।
"कुमार्य्यः पञ्च कर्त्तव्याः शक्रस्य नृपसत्तम ।
शालमय्यस्तु ताः सर्वास्तपराः शक्रमातृकाः ॥
केतोः पादप्रमाणेन कार्य्याः शक्रकुमारिकाः ।
मातृकार्द्धप्रमाणा तु यन्त्रं दृढ़तरं तथा ॥
एवं कृत्वा कुमारीश्च मातृकां केतुमेव च ।
एकादश्यां सिते पक्षे यष्टीनामधिवासनम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

शक्रमूर्द्धा, [न्] स्त्री, (शक्रस्येव मूर्द्धा यस्य ।) वल्मीकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शक्रवल्ली, स्त्री, (शक्रप्रिया वल्ली ।) इन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शक्रवाहनः, पुं, (शक्रं वाहयतीति । वह + णिच् + ल्युः ।) मेघः । [illegible]
[illegible] ॥

शक्र[illegible] [illegible] ।
कुटजवृक्षः । इति [illegible]

शक्रशाखा, स्त्री, [illegible] । इति [illegible] पुस्तकान्तरे शक्रशाखा इति पाठः [illegible] शाखा ।) इन्द्रवृक्षः ॥

शक्रशिरः, [स्] क्ली, (शक्रस्य शिर इव ।) [illegible] इति राजनिर्घण्टः ॥ इन्द्रमस्तकश्च ॥

शक्रसारथिः, पुं, (शक्रस्य सारथिः ।) मातलिः । इति हलायुधः ॥

शक्रसुतः, पुं, (शक्रस्य सुतः ।) वालिवानरः । इति हलायुधः ॥ इन्द्रपुत्त्रमात्रञ्च ॥

शक्रसुधा, स्त्री, (शक्रस्य सुधेव ।) पालङ्की । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुन्दुरुखोटी इति भाषा ॥

शक्रसृष्टा, स्त्री, (शक्रेण सृष्टा ।) हरीतकी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शक्राख्यः, पुं, (शक्रस्य आख्या यस्य ।) पेचकः । इति त्रिकाण्डशेषः । इन्द्रनामके, त्रि ॥

शक्राणी, स्त्री, (शक्रस्य पत्नी । ङीष् । आनुक् ।) शची । इति शब्दमाला ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ११ । २२ ।
"बृहस्पतिरथोवाच शक्राणीं भयमोहिताम् ॥")

शक्राशनं, क्ली, (शक्रेण अश्यते इति । अश + ल्युट् ।) भङ्गा । भाङ् इति भाषा । अस्य गुणाः ।
"शक्राशनन्तु तीक्ष्णोष्णं मोहकृत् कुष्ठनाशनम् ।
बलमेधाग्निकृत् स्त्रे अदोषहारि रसायनम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥
अन्यत् विजयाशब्दे द्रष्टव्यम् । इन्द्रभोजनश्च ॥

शक्राशनः, पुं, (शक्र इति नाम अश्नुते व्याप्नोतीति । अश + ल्युः ।) कुटजवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शक्राह्वः, पुं, (शक्रस्य आह्वा यस्य ।) इन्द्रयवः । इति राजनिर्घण्टः । इन्द्रनामके, त्रि ॥

शक्रिः, पुं, (शक + बाहुलकात् क्रिन् ।) मेघः । वज्रम् । हस्ती । पर्व्वतः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

शक्रोत्थानं, क्ली, (शक्रस्य शक्रध्वजस्य उत्थानम् ।) शक्रध्वजोत्सवः । अस्य विधिर्लिख्यते ।
कौशीर्व्व उवाच ।
"अथातः शृणु राजेन्द्र शक्रोत्थानमलौकिकम् ।
यत्कृत्वा नृपतिर्याति नो कदाचित् [illegible]
रवौ हरिस्थे द्वादश्यां श्रवणे [illegible] ।
आराधयेन्नृपः सम्यक् सर्वविघ्नोपशान्तये ॥
राजोपरिचरो नाम वसुनामा [illegible]
नृपस्तं नाममतुलो [illegible] [illegible]
प्रावृट्काले च नभसि द्वादश्यामसितेतरे ।
पुरोहितो बहुविधैः [illegible]
प्रथमं शक्रकेतोर्वै [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible]
[illegible]

पूजां कृत्वाद्भिनौतुकं तत्राश्रमवत् तत्र कारयेत् ॥
शिवालयसमापौर्षं कोटरेवं विनिर्मितम् ।
खनामभविमध्ये तत्र यत्नेन वर्जयेत् ॥
भारीरंशाय थे कृत्वा चलितकाष्ठा चलितप्रया: ।
शक्रं यदा वर्जयेद्वीर: सर्व्वदा शक्रपूजने ॥
अर्जुनोऽप्यश्वकर्णश्च प्रियको धव एव च ।
शोतुम्बरश्च पञ्चेते केतवे सत्तमा: स्मृता: ॥
वने च देवदार्वाश्च: शाखाख्यास्तरवस्तथा ।
अवश्यास्तु परिग्राह्या नाग्रयस्ता: कदाचन ॥
तत्र वृक्षं ततो रात्रौ स्पृष्ट्वा मन्त्रमिमं पठेत् ॥
यानि वृक्षे तु भूतानि तेभ्य: स्वस्ति नमोऽस्तु व: ।
उपहारं गृहीत्वेमं क्रियतां वासवध्वज: ॥
पार्थिवस्त्वां वरयते स्वस्ति तेऽस्तु नगोत्तम ।
ध्वजार्थं देवराजस्य पूजेयं प्रतिगृह्यताम् ॥
ततोऽपरेऽह्नि तं छित्त्वा मूलमष्टाङ्गुलं पुन: ।
जले क्षिपेत्तदग्रस्य छित्त्वैवं चतुरङ्गुलम् ॥
ततो नीत्वा पुरद्वारं केतुं निर्म्माय तत्र वै ।
शुक्लाष्टम्यां भाद्रपदे केतुं वेदीं प्रवेशयेत् ॥
द्वाविंशद्धस्तमानस्तु अधम: केतुरुच्यते ।
द्वात्रिंशत्तु ततो ज्यायान् द्वाचत्वारिंशदेव च ॥
ततोऽधिक: समाख्यातो द्वापञ्चाशन्नृपोत्तम: ।
कुमार्य्य: पञ्च कर्त्तव्या: शक्रस्य नृपसत्तम ! ॥
शालमय्यस्तु ता: सर्व्वास्त्वपरा: शक्रमातृका: ।
केतो: पादप्रमाणेन कार्य्या: शक्रकुमारिका: ॥
मातृकार्द्धप्रमाणात्तु यन्त्रं हस्तद्वयं तथा ।
एवं कृत्वा कुमारीश्च मातृकां केतुमेव च ॥
एकादश्यां सिते पक्षे यष्टिं तामधिवासयेत् ।
अधिवास्य ततो यष्टिं गन्धद्वारादिमन्त्रकै: ॥
द्वादश्यां मण्डलं कृत्वा वासवं विस्तृतात्मकम् ।
अच्युतं पूजयित्वा तु शक्रं पश्चात् प्रपूजयेत् ॥
शक्रस्य प्रतिमां कुर्य्यात् काञ्चनीं दारवीं तथा ।
अथ तैजसभूतां वा सर्व्वाभावे तु मृण्मयीम् ॥
तां मण्डलस्य मध्ये तु पूजयित्वा विशेषत: ।
तत: शुभे मुहूर्त्ते तु केतुमुत्थापयेन्नृप: ॥
वर्द्धस्व सुरारिघ्न बहुनेत्र पुरन्दर ।
क्षेमार्थं सर्व्वलोकानां पूजेयं प्रतिगृह्यताम् ॥

एह्येहि सर्व्वामरसिद्धसंघै-
रभिष्टुतो वज्रधरामरेश ! ।
समुत्थितस्त्वं श्रवणाद्यपादे
गृहाण पूजां भगवन् नमस्ते ॥

एवमुत्तरतन्त्रोक्तैर्दैवतमन्त्रवनादिभि: ।
इति मन्त्रेण तन्त्रेण नानाद्रव्यैर्निवेदनै: ॥
अपूपै: पायसै: पानैर्गुडैर्धानाभिरेव च ।
भक्ष्यैर्भोज्यैश्च विविधै: पूजयेत् श्रीविवृद्धये ॥
पटेषु दशदिक्पालान् ग्रहांश्च परिपूजयेत् ।
शालादीन् सकलान्देवान् मातृ: सर्वास्त्वनु-
क्रमात् ॥
तत: शुभे मुहूर्त्ते तु ब्राह्मणैर्वर्द्धिसंयुत: ।
केतोश्च्यानभूमिन्तु शक्रवेश्माच्च प्रचिने ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
पेटकै: कामे गङ्गौरिति च पाठ: ।

"[illegible] नानाद्रव्यसुपूजिते: ।
यथावर्णैर्यथादेशयोजितैर्वस्त्रवेष्टितै: ॥
युक्तं तं किङ्किणीजालैर्वंशकृष्णलौहचामरै: ।
भूषितं बहुरत्नैश्च माल्यैर्बहुविधैस्तथा ॥
बहुपुष्पै: सुगन्धैश्च भूषितं रत्नमालया ।
चित्रमाल्याम्बरधरैश्चतुर्भिरपि तोरणै: ॥
उत्थापयेन्महाकेतुं राजामात्यै: शनै: शनै: ।
तमुत्थाप्य महाकेतुं पूजितं मण्डलान्तरे ॥
प्रतिमां तां नयेन्मूलं केतो: शक्रं विचिन्तयन् ।
यजेत्तं पूर्ववत्तत्र शचीं मातलिमेव च ॥
जयन्तं तनयं तस्य वज्रमैरावतं तथा ।
ग्रहांश्चाप्यथ दिक्पालान् सर्वांश्च गणदेवता: ।
अपूपाद्यै: पूजयेत्तु बलिभि: पायसादिभि: ।
पूजितानाञ्च देवानां शक्रहोमं समाचरेत् ॥
होमान्ते तु बलिं दद्यात् वासवाय महात्मने ॥
तिलं घृतं चाक्षतञ्च पुष्पं दूर्वां तथैव च ।
एतैस्तु जुहुयाद्देवान् स्वै: स्वैर्मन्त्रैर्नरोत्तम: ॥
ततो होमावसाने तु भोजयेदपि ब्राह्मणान् ।
एवं संपूजयेन्नित्यं सप्तरात्रं दिने दिने ॥
ब्राह्मणै: सहितो राजा वेदवेदाङ्गपारगै: ।
सर्वेषु शक्रपूजासु यज्ञेषु परिकीर्त्तित: ॥
त्रातारमिति मन्त्रोऽयं वासवस्य प्रिय: सदा ।
एवं कृत्वा दिवाभागे शक्रोत्थापनमादित: ॥
श्रवणर्क्षयुतायान्तु द्वादश्यां प्रार्थिव: स्वयम् ।
अन्त्यपादे भरण्यास्तु निशि शक्रं विसर्जयेत् ॥
सुप्तेषु सर्वलोकेषु यथा राजा न पश्यति ।
षण्मासान्मृत्युमाप्नोति राजा दृष्ट्वा विसर्जनम् ॥
शक्रस्य नृपशार्द्दूल तस्मात्वेन तं नृप: ।
विसर्ज्जनस्य मन्त्रोऽयं पुराविद्भिरुदीरित: ॥
सार्द्धं सुरासुरगणै: पुरन्दर शतक्रतो ।
उपहारं गृहीत्वेमं महेन्द्रध्वज गम्यताम् ॥
सूतके तु समुत्पन्ने वारे भौमस्य वा शने: ।
भूमिकम्पादिकोत्पाते वासवं न विसर्जयेत् ॥
उत्पाते सप्तरात्रन्तु तथोपप्लवदर्शने ।
व्यतीत्य शनिभौमौ च ह्यन्यर्क्षेऽपि विसर्जयेत् ॥
मृतके त्वथ संप्राप्ते व्यतीते सूतके पुन: ।
तस्मिंस्तस्मिन् दिने चैव सूतकान्ते विसर्जयेत् ॥
तथा रक्षेन्नृप: केतुं पतन्ति शकुना यथा ।
न केतौ नृपशार्द्दूल यावन्नापि विसर्जनम् ॥
शनै: शनै: पातयेत्तु यथोत्थापनमादित: ।
क्षतं तथान्यथा भग्ने केतौ मृत्युमवाप्नुयात् ॥
विसृष्टं शक्रकेतुं तं साक्षहारं तथा निशि ।
क्षिपेदनेन मन्त्रेण त्वगाधे सलिले नृप: ॥
तिष्ठ केतो महाभाग यावत् संवत्सरं जले ।
भवाय सर्वलोकानामन्तरायविनाशक ! ॥
उत्थापयिष्यत्यखिलै: सर्वलोकस्य वै पुर: ।
रक्षो विसर्जयेत् केतुं विशेषोऽयं प्रपूजने ॥
एवं य: कुरुते पूजां वासवस्य महात्मन: ।
स चिरं पृथिवीं भुक्त्वा वासवं लोकमाप्नुयात् ॥
न तस्य राज्ये दुर्भिक्षं [illegible] ।
[illegible]

तत्पुत्र: सोऽपि नान्योऽस्ति प्रिय: शक्रस्य
पार्थिव ! ।
तस्य पूजा सर्वपूजा केशवाद्याश्च तन्मना: ॥
सकलकलुषहारि व्याधिदुर्भिक्षनाशि
सकलभवनिवेशं सर्वसौभाग्यकारि ।
सुरपतिमखगामीहार्चनं शक्रकेतो:
प्रतिशरदमनेकै: पूजयेत् श्रीविवृद्ध्यै ॥"

इति श्रीकालिकापुराणे ८८ अध्याय: ॥

शक्रोत्सव:, पुं, (शक्रस्योत्सव: ।) इन्द्रस्य उत्सव: । तत्पर्य्याय: । ध्वजोत्थानम् २ । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६३ । २७ ।
"वरदानमहायज्ञैस्तथा शक्रोत्सवेन च ।
संपूजिता मघवता वसुश्चेदीश्वरो नृप: ॥")
अस्य विवरणं शक्रोत्थानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शक्त:, पुं, (शक + "मूक्शक्याविभ्य: क्त: ।" उणा० ४ । १०८ । इति क्त: ।) प्रियंवद: । इति शब्दटीकायां भरत: ॥

शक्कर:, पुं, वृष: । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति: ॥

शक्वरी, स्त्री, (शक्नोति कर्म्माणि कर्त्तुमिति । शक + "स्नामदिपदीति ।" उणा० ४ । ११२ । इति वनिप् । "वनो र च ।" ४ । १ । ७ । इति ङीप्रौ ।) अङ्गुली । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति: ॥ नदीविशेष: । मेखला । छन्दोभेद: । इति मेदिनी ॥ स तु चतुर्द्दशाक्षरपादवृत्तम् । तद्भेदा यथा । असंबाधा १ वसन्ततिलकम् २ सिंहोन्नता ३ अपराजिता ४ प्रहरणकलिका ५ वासन्ती ६ लोला ७ नान्दीमुखी ८ । इति छन्दोमञ्जरी ॥ (ऋक् । यथा, ऋग्वेदे । १० । ७१ । ११ ।
"ऋचां त्व: पोषमास्ते पुपुष्वान्
गायत्रं त्वो गायति शक्वरीषु ॥" * ॥
शक्नोति क्षीरादिप्रदानेन तद्वन्तं प्रीणयितुं स्पर्शनेन वा पापमपनेतुमिति । शक + वनिप् । ङीप्रौ च । गौ: । इति निघण्टु: । २ । ११ ॥)

शक्वा, [न्] पुं, (शक्नोतीति । शक् + "स्नामदिपदीति ।" उणा० ४ । ११२ । इति वनिप् ।) हस्ती । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति: ॥

शङ्ख:, पुं, शकटादिवाहकवृषभ: । यथा,—
"स्कन्धवाहस्तु शङ्खश्च शक्री गौरवधूर्त्तिक: ।"
इति हारावली ॥

शङ्कर:, पुं, (शं कल्याणं करोतीति । शम् + कृ + "शमिधातो: संज्ञायाम् ।" ३ ।२ । १४ । इति अच् ।) शिव: । इत्यमर: ॥ अस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—
"सदा ध्यानाच्च भक्तानां चवनं यन्निरामयम् ।
भूतनाथस्य मध्यस्थस्तेनाहं शङ्कर: स्मृत: ॥"
इति स्कन्दपुराणम् ॥
अस्य भस्माभिधारणकारणं यथा,—
"विसृज्य तान् ब्रह्मविष्णुमयान् वृषभवाहन: ।
चाहास सकलान् सर्वान् कामरूपान्तरं ययौ ॥
तत्रातां ततो देवीं भस्मांश्च प्राह शङ्कर: ।

उच्चारयन्तु तत्स्थान् ब्रह्मन् लोकान् गर्त्ता
हुतम् ।
उग्रतारे महाद्देवि [illegible]मुच्चारय हुतम् ॥
ततो गत्वा कामरूपाद्वै चाप्यपराजिता ।
लोकानुच्चारयामास पीठं कर्त्तुं रक्षकम् ॥
उच्चार्य्यमाणे लोके तु चतुर्वर्णादि जातिभिः ।
सन्ध्याचलं गता विप्रो वशिष्ठः कुपितो मुनिः ॥
सोऽप्युग्रतारया देव्या उच्चारयितुमीशया ।
गणैः सह धृतः प्राह शापं कुर्वन् सुदारुणम् ॥
यस्मादहं धृतो वामे त्वयोच्चारयितुं मुनिः ।
तस्मात्त्वं वाम्यभावेन पूज्या भव समन्विका ॥
भवत्यान्ति [illegible] मन्दबुद्धयः ।
भवन्तु म्लेच्छास्तस्माद्वै भवत्याः कामरूपके ॥
महादेवोऽपि यस्मात्त्वां निःसारयितुमुद्यतः ।
तपोधनं मुनिं दान्तं म्लेच्छवद्वेदपारगम् ।
तस्मात् म्लेच्छप्रियो भूयात् शङ्करस्थिभस्म-
धृक् ॥”

इति कालिकापुराणे ८३ अध्यायः ॥*॥
शङ्करगीता देवीपुराणे ७ अध्याये द्रष्टव्या ॥
शिवावतारविशेषः । यथा,—
“तद्वान् लोकरक्षार्थमुत्साद्य निखिलान्
खलान् ।
वर्त्म स्थापयतु श्रौतं जगद्येन सुखं व्रजेत् ॥
इत्युक्तोपरतान् देवानुवाच गिरिजाप्रियः ।
मनोरथं पूरयिष्ये मानुष्यमवलम्ब्य वः ॥
दुष्टाचारविनाशाय धर्म्मसंस्थापनाय च ।
भाष्यं कुर्वन् ब्रह्मसूत्रतात्पर्य्यार्थविनिर्णयम् ॥
मोचयन् प्रकृतिं तथ्यान्तमध्याङ्कभागुभिः ।
चतुर्भिः सहितः शिष्यैश्चतुरैर्हरिवद्भुजैः ॥
यतीन्द्रः शङ्करो नाम्ना भविष्यामि महीतले ।
मद्वत्तथा भवन्तोऽपि मानुषीं तनुमाश्रिताः ॥
तं मामनुसरिष्यन्ति सर्व्वे त्रिदिववासिनः ।
तदा मनोरथः पूर्णो भवतां स्यान्न संशयः ॥”
इति माधवीयसंक्षेपशङ्करजये १ सर्गः ॥*॥
(अयं हि द्वात्रिंशद्वर्षवयसि भौतिकशरीरं
परित्यज्य परब्रह्मणि लीन आसीत्। यथा,तत्रैव
“एवं प्रकारैः किल कल्पवर्षैः
शिवावतारस्य शुभैश्चरित्रैः ।
द्वात्रिंशदस्योज्ज्वलकीर्त्तिराशेः
समा व्यतीयुः किल शङ्करस्य ॥”)
मङ्गलकारके, त्रि । यथा,—
“क्षेमङ्करोऽरिष्टतातिः स्याच्छिवङ्करशङ्करौ ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा च महाभारते । ३ । २२८ । ६ ।
“हिरण्यगर्भ भद्रं ते लोकानां शङ्करो भव ॥”)
शङ्करप्रियः, पुं, (शङ्करस्य प्रियः ।) तित्तिरिपक्षी ।
इति वैद्यकम् ॥ शिवप्रिये, त्रि । (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ५४ । ८८ ।
“एतद्वचनेभ्यः श्रुत्वा सा शरण्या शङ्कर-
प्रिया ।
शान्तानन्दाशयोऽ[illegible] [illegible]दि-

शङ्कराचार्य्यः, पुं, (शङ्कर आचार्य्य इव ।) [illegible]
ख्याताचार्य्यः । स तु अद्वैतवादी वेदान्तभाष्य-
कर्त्ता च । यथा,—
“श्रीशङ्कराचार्य्यनगावतारं
विश्वेश्वरं विश्वगुरुं प्रणम्य ।
वेदान्तशास्त्रश्रवणालसानां
बोधाय कुर्वे कमपि प्रयत्नम् ॥”
इति मधुसूदनसरस्वतीकृतसिद्धान्तविन्दुप्रथम-
श्लोकः ॥
शङ्करावासः, पुं, (शङ्करस्य आवास इव शुक्ल-
त्वात् ।) कर्पूरभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(शङ्करस्य महादेवस्य आवासः । कैलासश्च ॥
शङ्करी, स्त्री, मञ्जिष्ठा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शमी । इति राजनिर्घण्टः ॥ शङ्करभार्य्या ।
यथा ।
“शङ्करी शम्भुपत्नी च शिवा शतनिनादिनी ।
शुभा शुभप्रदा नित्या शतसूर्य्यसमप्रभा ॥”
इति रुद्रयामले अन्नपूर्णासहस्रनामस्तोत्रम् ॥
शङ्का,स्त्री, (शकि + अः । स्त्रियां टाप् ।)त्रासः ।
(यथा, हितोपदेशे ।
“शङ्काभिः सर्व्वमाक्रान्तमन्नं पानञ्च भूतले ।
प्रवृत्तिः कुत्र कर्त्तव्या जीवितव्यं कथं नु वा ॥”)
वितर्कः । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते ।
८ । २ । ६ ।
“यत्र संगीतसन्नादैर्नदद्गुहममर्षया ।
अभिगर्ज्जन्ति हरयः श्लाघिनः परशङ्कया ॥”)
शङ्कितः, त्रि, (शङ्का जाता अस्य । शङ्का +
इतच् ।) भीतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
“अशङ्क्यमपि शङ्केत नित्यं शङ्केत शङ्कितान् ॥”)
वितर्कितः । इति शङ्काशब्दार्थदर्शनात् ॥ चोरक
नामगन्धद्रव्ये, पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥
शङ्कितवर्णकः,पुं,(शङ्कितं यथ कोऽप्यस्ति नास्ती-
त्यादिकं वा वर्णयति तर्कयतीति । वर्णि +
ण्वुल् ।) चौरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शङ्कुः पुं, (शङ्कतेऽस्मादिति । शकि + “खरशङ्कु-
पीयुनीलङ्गुलिगु ।” उणा० १ । ३७ । इति
कुप्रत्ययेन निपातितः ।) स्थाणुः । मुड़ा गाछ
इति भाषा । मत्स्यविशेषः । शाँकोच इति
भाषा । शस्त्रम् । शेल इति भाषा । इत्य-
मरभरती ॥ संख्याविशेषः । स तु लीलावती-
मते दशलक्षकोटिः । कीलः । गोँज इति
भाषा । (यथा, मनुः । ८ । २७१ ।
“निःक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः”
ईशः । कलुषः । इति मेदिनी ॥ पत्रशिरा-
जालम् । मेढ्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ राक्षसः ।
इति शब्दमाला ॥ नखीनामगन्धद्रव्यम् ।
इति जटाधरः ॥ दीपसूर्य्ययोश्छायापरिमाणार्थं
काष्ठादिनिर्म्मितः क्रमेण सूक्ष्माग्रद्वादशाङ्गुल-
परिमितः कीलकः । यथा ।
“पर्व्वाङ्गुला तु [illegible] शङ्कुबुद्धिका
शङ्कुसंज्ञा [illegible] ॥

[illegible]
पूर्व्वोक्त[illegible]
शून्ये[illegible]
५ । ८ । १० । ११ । समो[illegible]
आषाढादिषु मासेषु छाया [illegible]
अयनांशजमासान्ते [illegible]
संख्योक्तान्यदिने भागहारे हरीतरे तथा ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
तस्य नामान्तरं नरः । यथा,—
अथ करणसूत्रम् ।
“शङ्कुः प्रदीपतलशङ्कुतलान्तरघ्न-
श्छाया भवेद्विनरदीपशिखौच्च्यभक्तः ॥”
उदाहरणम् ।
“शङ्कुप्रदीपान्तरभूस्त्रिहस्ता
दीपोच्छ्रितिः सार्द्धकरत्रया चेत् ।
शङ्कोस्तथार्काङ्गुलसंमितस्य
यस्य प्रभा स्यात् कियती वदाशु ॥”
न्यासः । शङ्कुः १२ भूः ३ दीपः ७ लब्धानि
च्छायाङ्गुलानि १२ । इति लीलावत्यां छाया-
व्यवहारः द्वादशाङ्गुलपरिमाणम् । यथा । वि
धर्म्मोत्तरीयप्रथमकाण्डम् ।
“द्वादशाङ्गुलिकः शङ्कुस्तद्द्वयन्तु शयः स्मृतः ।
तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोशो धनुः सहस्रकः ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम्
(जनमेजयस्य पुत्रः । यथा, महाभारते । १
९५ । ८६ ।
“भवतो वपुष्टमायां द्वौ पुत्रौ जज्ञाते शतानी
शङ्कुश्च ॥” * ॥ उग्रसेनस्य पुत्रविशेषः । यथ
भागवते । ९ । २४ । २४ ।
“कंसः सुनामा न्यग्रोधः कङ्कः शङ्कुः सुहू
राष्ट्रपालोऽथ धृष्टिश्च तुष्टिमानौग्रसेनयः ॥”
शङ्कुकर्णः पुं, (शङ्कुरिव कर्णौ यस्य ।) गर्दभ
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दानवविशेषः । य
हरिवंशे । ३ । ८१ ।
“शङ्कुकर्णो विवादश्च गवेष्ठी दुन्दुभिस्तथा ॥
नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५
१५ ।
“शङ्कुकर्णः पिठरकः कुठारमुखसेचकौ ॥”
शङ्कुसदृशकर्णविशिष्टे, त्रि । यथा, भाग
७ । ८ । १५ ।
“आत्मजः [illegible] शङ्कुकर्ण-
[illegible] ।
शङ्कुचिः, पुं, शङ्कुमत्स्यः । इति शब्दरत्ना
शङ्कुतरुः, पुं, (शङ्कुरिव तरुः ।) शाल
इति शब्दरत्नावली ॥
शङ्कुरः त्रि, (शङ्कतेऽस्मादिति । शकि + उ
कात् उरच् ।) भयदायी । इति हेम
शङ्कुला, स्त्री, (शङ्कुपूर्वात् लातेः ‘आतो
सर्व्वं कः । ३ । २ । ३ । [illegible]
[illegible]

[illegible] ॥ [illegible]

शङ्खकः, पुं, (शङ्ख इव [illegible] ।) [illegible] । इति रत्नमाला ॥

[illegible]कोषः, पुं, शङ्खमत्स्यः । इति जटाधरः ॥

[illegible]कोषिः, पुं, मत्स्यविशेषः । शाँकोष इति भाषा । यथा,—

"अथ शङ्खः शङ्खचिः स्यात् शङ्खकोषिः शङ्खचीत्यपि ॥"

इति शब्दरत्नावली ॥

[illegible]ः, पुं, क्ली, (शाम्यति अशुभमस्मादिति । शम + "शमेः खः ।" उणा० १ । १०४ । इति खः ।) समुद्रोद्भवजन्तुविशेषः । शाँख इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कम्बुः २ । इत्यमरः ॥ कम्बोजः ३ [illegible]ः ४ जलजः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ [illegible]र्णोभवः ६ पावनध्वनिः ७ अन्तःकुटिलः ८ महानादः ९ श्वेतः १० पूतः ११ सुस्वरः १२ दीर्घनादः १३ बहुनादः १४ हरिप्रियः १५ । अस्य गुणाः । कटुरसत्वम् । शीतत्वम् । पुष्टिवीर्य्यबलप्रदत्वम् । गुल्मशूलकफश्वासविषदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

"कम्बुशङ्खनखश्चापि शुक्तिशम्बूककर्कटाः ।
जीवा एवंविधाश्चान्ये कोषस्थाः परिकीर्त्तिताः ॥
कोषस्था मधुराः स्निग्धाः पित्तवातहरा हिमाः ।
बृंहणा बहुवर्च्चस्का वृष्याश्च बलवर्द्धनाः ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

अन्यच्च ।

"शङ्खोदधिमलौ शीतौ कषायावतिलेखनौ ॥"

इति राजवल्लभः ॥*॥

अस्योत्पत्त्यादिर्यथा ।

"अथ शम्भुर्हरेः शूलं जग्राह दानवं प्रति ।
[illegible]ष्ममध्याह्नमार्त्तण्डशतकल्पसमुत्तमम् ॥
शूलञ्च भ्रमणं कृत्वा पपात दानवोपरि ।
[illegible]कार भस्मसात्तञ्च सरथञ्चावलीलया ॥
[illegible] शिवस्तेन शूलेन दानवस्यास्थिजालकम् ।
[illegible]क्षिप्य च प्रेरयामास लवणोदे च सादरम् ॥
[illegible]स्थिभिः शङ्खचूडस्य शङ्खजातिर्बभूव ह ।
नानाप्रकाररूपा च शश्वत्पूता सुरार्च्चने ॥
प्रशस्तं शङ्खतोयञ्च देवानां प्रीतिदं परम् ।
तीर्थतोयस्वरूपञ्च पवित्रं शम्भुना विना ॥
शङ्खशब्दो भवेद्यत्र तत्र लक्ष्मीश्च सुस्थिरा ।
[illegible] स्नातः सर्व्वतीर्थेषु यः स्नातः शङ्खवारिणा ॥
शङ्खे हरेरधिष्ठानं यतः शङ्खस्ततो हरिः ।
तत्रैव सततं लक्ष्मीर्दूरीभूतममङ्गलम् ॥
स्त्रीणाञ्च शङ्खध्वनिभिः शूद्राणाञ्च विशेषतः ।
भीता रुष्टा याति लक्ष्मीः स्थलमन्यत् स्थला-
न्ततः ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १८ अध्यायः ॥*॥

[illegible]माहात्म्यम् ।

[illegible] उवाच ।

[illegible] सर्व्वपापहरं शुभम् ॥
[illegible]

[illegible] ॥
पर्य्यटित्वा [illegible] कृत्वा तु नारद ।
यः स्नापयति देवेशं स मुच्येद्[illegible]ः परम् ॥
क्षिप्त्वा गङ्गोदकं शङ्खे यः स्नापयति माधवम् ।
नमो नारायणेत्युक्त्वा मुच्यते योनिसङ्कटात् ॥
शङ्खस्थन्तु यत्तोयं भ्रमितं केशवोपरि ।
निःक्षिपेन्मूर्द्ध्नि सततं गङ्गास्नानेन तस्य किम् ॥
कृत्वा पादोदकं शङ्खे वैष्णवाय प्रयच्छति ।
तिलमिश्रं तुलस्या च चान्द्रायणफलं लभेत् ॥
नदीतडागजं वारि वापीकूपह्रदोद्भवम् ।
गाङ्गेयं तद्भवेत् सर्व्वं कृतं शङ्खे हरिप्रिय ॥
गृहीत्वा विष्णुपादाम्बु शङ्खे कृत्वा च वैष्णवः ।
यो वहेत् शिरसा नित्यं स मुने तापसोत्तमः ॥
त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि वासुदेवाज्ञया मुने ।
शङ्खं तान्यधितिष्ठन्ति तस्मात् शङ्खं सदार्च्चयेत् ॥
त्वं पुरा सागरोत्पन्नो विष्णुना विधृतः करे ।
नमितः सर्व्वदेवैश्च पाञ्चजन्य नमोऽस्तु ते ॥
पुरतो वासुदेवस्य सपुष्पफलचन्दनैः ।
शङ्खः समर्च्चितो येन तस्य लक्ष्मीर्न दुर्लभा ॥
दर्शनेनापि शङ्खस्य किमु तस्यार्च्चनेन च ।
विलयं यान्ति पापानि हिमः सूर्य्योदये यथा ॥
गर्भा देवारिनारीणां विनश्यन्ति सहस्रधा ।
तव नादेन पाताले पाञ्चजन्य नमोऽस्तु ते ॥
तीर्थोदकं हरेर्मूर्द्ध्नि भ्रामयेत् शङ्खसंस्थितम् ।
ददाति मुक्तिं देवेशः क्षीरसागरजाप्रियः ॥
यमदूताश्च कुष्माण्डपिशाचोरगराक्षसाः ।
दृष्ट्वा शङ्खोदकं मूर्द्ध्नि भीता यान्ति दिशो दश ॥
नित्ये नैमित्तिके काम्ये स्नानार्च्चनविलेपने ।
शङ्खं समर्च्चयति यः श्वेतद्वीपे वसेच्च सः ॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डे १२९ अध्यायः ॥*॥

अथ दक्षिणावर्त्तशङ्खमाहात्म्यम् ।

"दक्षिणावर्त्तशङ्खेन गत्वा प्राक्स्रोतसं नदीम् ।
स्नात्वाभिषेकं विधिवत् ततः पापैः प्रमुच्यते ॥
दक्षिणावर्त्तशङ्खेन तिलमिश्रोदकेन तु ।
उदके नाभिमात्रे तु यः कुर्य्यादभिषेचनम् ॥
प्राक्स्रोतस्यां तु वै नद्यां नरस्तत्राम्भसाप्लुतः ।
यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
दक्षिणावर्त्तशङ्खेन पात्रशीर्षं धरे स्थितम् ।
उदकं यः प्रतीच्छेत शिरसा हृष्टमानसः ॥
तस्य जन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।
न शङ्खेन पिबेत्तोयं न हन्यात् कच्छपशूकरौ ॥"

इति वाराहे प्रबोधनीमाहात्म्याध्यायः ॥*॥

दक्षिणावर्त्तशङ्खतोयेन विष्णुपूजाफलं यथा ।

स्कान्दे ।

"दक्षिणावर्त्तशङ्खस्य तोयेन योऽर्च्चयेद्धरिम् ।
सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥"

इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥

स च शङ्खः रत्नविशेषः । तल्लक्षणादि यथा,—

"क्षीरोदकूलेऽपि सुराष्ट्रदेशे
तदन्यतोऽपि प्रभवन्ति शङ्खाः ।
[illegible]
[illegible] ॥

[illegible]
दक्षिणावर्त्तशङ्खस्तु कुर्य्याद्धायुर्यशो धनम् ॥
तेनैव शिरसा यस्तु [illegible]ः प्रतीच्छति ।
वारि हित्वा स पापानि पुण्यमाप्नोति मानवः ॥
वृत्तत्वं स्निग्धताच्छत्वं शङ्खस्येति गुणत्रयम् ।
आवर्त्तभङ्गदोषो हि [illegible]मयोगाद्विनश्यति ॥
ब्रह्मादिजातिभेदेन स पुनस्तु चतुर्व्विधः ॥"*॥

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

श्रीकृष्णार्ज्जुनादिशङ्खनामानि यथा,—

"पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ।
पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्म्मा वृकोदरः ॥
अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥"

इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥

अयन्तु रणवाद्यविशेषः । यथा,—

"भत्तातूर्य्यं गन्धतूर्य्यं रणतूर्य्यं महास्वनः ।
संग्रामपटहः शङ्खस्तथा चाभयडिण्डिमः ॥
महाशब्दो नृपाभीष्टंभीषः कोलाहलोऽपि च ।
युद्धवादस्य पर्य्यायश्चान्ये भेदाः शलादयः ॥"

इति शब्दरत्नावली ॥

ललाटास्थि । (यथा, सुश्रुते । १ । ५ ।

'तत्र भ्रूगण्डशङ्खललाटाक्षिपुटौष्ठदन्तवेष्टकक्षाकुक्षिवङ्क्षणेषु तिर्य्यक्छेद उक्तः ॥") कुबेरस्य निधिविशेषः । (यथा, महाभारते । २ ।१०। ३६ ।

"निधिप्रवरमुख्यौ च शङ्खपद्मौ धनेश्वरौ ॥"

यथा च मार्कण्डेये । ६८ । ४२—४५ ।

"रजस्तमोमयश्चान्यः शङ्खसञ्ज्ञो हि यो निधिः ।
तेनापि नीयते विप्र तद्गुणित्वं निधीश्वरः ।
एकस्यैव भवत्येष नरं नान्यमुपैति च ।
यस्य शङ्खो निधिस्तस्य स्वरूपं क्रौष्टुके शृणु ॥
एक एवात्मना मृष्टमन्नं भुङ्क्ते तथाम्बरम् ।
कदन्नभुक् परिजनो न च शोभनवस्त्रधृक् ॥
न ददाति सुहृद्भार्य्या भ्रातृपुत्रस्नुषादिषु ।
स्वपोषणपरः शङ्खी नरो भवति सर्व्वदा ॥")

नखीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरमेदिनीकारौ ॥ (यथा, सुश्रुते । ६ । १७ ।

"मनःशिला चूर्णशङ्खमाक्षिकैः
ससिन्धुकासीसरसाञ्जनैः क्रियाः ॥")

कर्णसमीपास्थि । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । ८६ ।

"कर्णौ शङ्खौ भ्रुवौ दन्तवेष्टावोष्ठौ ककुन्दरे ॥")

अष्टनागनायकान्तर्गतनागविशेषः । (यथा, मनसापूजापद्धतौ ।

"अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मस्तु तक्षकः ।
कुलीरः कर्कटः शङ्खो ह्यष्टौ नागाः प्रकीर्त्तिताः ॥")

हस्तिदन्तमध्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दशनिखर्व्वसंख्या । [illegible]कोटिरिति यावत् । यथा,

"एकं दशशतञ्चैव सहस्रमयुतं तथा ।
[illegible] नियुतं चैव कोटिरर्बुदमेव च ॥
[illegible] खर्व्वो निखर्व्वश्च शङ्खपद्मौ च सागरः ।

वमनं भक्तं परार्थञ्च इत्यहत्वा यथाक्रमम् ॥"
इति भरतकृतब्रह्माण्डपुराणवचनम् ॥*॥
धर्म्मशास्त्रप्रयोजकमुनिविशेषः । यथा,—
"मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः ।
यमापस्तम्बसम्वर्त्ताः कात्यायनबृहस्पती ॥
पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ ।
शातातपो वशिष्ठश्च धर्म्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥"
इति याज्ञवल्क्यवचनम् ॥

शङ्खं, क्ली, वलयः । इति मेदिनी ॥

शङ्खकः, पुं क्ली, (शङ्ख + स्वार्थे कन् ।) कम्बुः । शिरोरोगे, पुं । इति मेदिनी ॥ तस्य लक्षणादि यथा,—
शङ्खकमाह ।
"पित्तरक्तानिला दुष्टाः शङ्खदेशे विमूर्च्छिताः ।
तीव्ररुग्दाहरागं हि शोथं कुर्व्वन्ति दारुणम् ॥
स शिरो विषवद्वेगान्निरुध्याशु गलं तथा ।
त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति शङ्खको नाम नामतः ।
त्र्यहाज्जीवति भैषज्यं प्रत्याख्येयस्य कारयेत् ॥"
पित्तरक्तानिलाः अत्र कफोऽपि योज्यः । रुजानुतापः कफपित्तरक्तैरिति सुश्रुतवचनात् । विमूर्च्छिताः प्रवृद्धाः । त्रिरात्रात् त्रिरात्रमध्ये मारयति । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य चिकित्सा शिरोरोगशब्दे द्रष्टव्या ॥ (ललाटास्थि । यथा, याज्ञवल्क्यः । ३ । ८० ।
"द्वौ शङ्खकौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा ।
उरः सप्तदशास्थीनि पुरुषस्यास्थिसंग्रहः ॥")

शङ्खकारः, पुं, (शङ्ख करोतीति । शङ्ख + कृ + अण् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । शाँखारि इति भाषा । स तु शूद्रागर्भे विश्वकर्म्मौरसाज्जातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ तत्पर्य्यायः । शाङ्खिकः २ काम्बविकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ शाम्बविकः ४ । इति जटाधरः ॥

शङ्खचरी, स्त्री, (शङ्ख, ललाटास्थि चरतीति । चर + टः । स्त्रियां ङीप् ।) ललाटिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शङ्खचर्ची, स्त्री, ललाटिका । इति शब्दरत्नावली ॥

शङ्खचूर्णं, क्ली, (शङ्खस्य चूर्णम् ।) शङ्खजातचूर्णम् । शाँखेर चूण इति भाषा । अस्य गुणाः ।
"शङ्खचूर्णं कटु क्षारमुष्णं क्रिमिहरं परम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥

शङ्खजः, पुं, (शङ्खाज्जायते इति । जन + डः ॥) कपोतडिम्बवत्स्थूलमुक्ता । इति केचित् ॥ शङ्खजातवस्तुनि, त्रि ॥

शङ्खद्रावकः, पुं, शङ्खं द्रावयतीति । द्रु + णिच् + ण्वुल् ।) औषधविशेषः । यथा,—
"पञ्चकुडवं [illegible] शिवा तिलारम्बधचित्रकम् ।
[illegible] वस्त्रपूतं जलं हरेत् ॥
[illegible] पचेत्तु [illegible] गतम् ।
लवणेन [illegible] टङ्कणं तथा ॥
[illegible]
त्रिवृत्पञ्चलवणं भागुडकरवीरञ्च ॥ [illegible]
कासकुष्माण्डं ततः [illegible] ।
शङ्खचूर्णपलं दत्त्वा वारुणीयन्त्रमुद्धरेत् ॥
सर्व्वधातून् हरेच्छीघ्रं वराटीशङ्खकादिकान् ।
उदरादिसर्व्वरोगाणां सद्यो हि नाशकः परः ॥"
इति शङ्खद्रावकः ॥*॥
अपि च ।
"योगिनीभैरवाभ्यां बलिमादौ प्रदापयेत् ।
पश्चाद्द्वयञ्च कर्त्तव्यमिवाह परमेश्वरी ॥
रस- शङ्खद्रवो नाम शम्भुदेवेन भाषितः ।
गुह्याद्गुह्यतमं गुह्यमिदानीं कथ्यते मया ॥
शङ्खचूर्णं यवक्षारं सर्ज्जिकाक्षारटङ्कणम् ।
समञ्च पञ्चलवणं स्फटिकारी नृशादरः ॥
काचकुप्यां ततः क्षिप्त्वा वारुणीयन्त्रमुद्धरेत् ।
यामार्द्धं द्रावयत्येष शङ्खशुक्तिवराटकान् ॥
अर्शांसि नाशयेत् षट् च मूत्रकृच्छ्राश्मरीं तथा ।
उदराष्टविधं हन्ति गुल्मप्लीहोदराणि च ॥
अजीर्णं नाशयेच्छीघ्रं अग्नीश्च विसूचिकाम् ।
भुक्तशेषे च भोक्तव्यो माषमात्रो रसोत्तमः ॥
क्षणमात्राद्भवेत्तस्य पुनर्भोजनमिच्छति ।
प्रत्यहं भोजनान्ते च संसेव्योऽयं रसोत्तमः ॥
न रुजायां भयं क्वापि सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ।
न देयं यस्य कस्यापि सदा गोप्यञ्च कारयेत् ।
रसः शङ्खद्रवो नाम वैद्यानामुपकारकः ॥"
शङ्खद्रावको रसः । इति भैषज्यरत्नावली ॥

शङ्खद्रावी, [न्] पुं, शङ्खं द्रावयतीति । द्रु + णिच् + णिनिः ।) अम्लवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शङ्खधरा, स्त्री, (धरतीति । धृ + अच् । टाप् । शङ्खस्य धरा ।) हिलमोचिका । इति रत्नमाला ॥

शङ्खध्मः, पुं, (शङ्खं धमतीति । ध्मा + कः ।) शङ्खवादकः । तत्पर्य्यायः । शाङ्खिकः २ । इति जटाधरः ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ३० । १९ ।
"क्रोशाय तूणवध्ममवरस्पराय शङ्खध्मम् ॥"

शङ्खध्माः, पुं, (शङ्खं धमतीति । ध्मा + क्विप् ।) शङ्खवादकः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

शङ्खनखः, पुं, क्षुद्रशङ्खः । जोङ्गडा इति भाषा । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ५० । २०)
"नम्रैः शङ्खनखैर्गात्रैः क्रोडैश्चित्रैरिवार्पितम् ॥"
नखीनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ क्षुद्रनखी । यथा,—
"नखांशकी शङ्खनखः शङ्खाख्यो गन्धसारकः ।
इति रत्नमाला ॥

शङ्खनखा, स्त्री, शङ्खनखी । यथा,—
"द्विधा शङ्खनखाख्याख्या शङ्खाख्या बदरीच्छदः ॥"
इति रत्नमाला ॥

शङ्खपुष्पी, स्त्री, (शङ्खवत् पुष्पं यस्याः । ङीप् ।) क्षुपविशेषः । शङ्खाहुली इति डानकुनी इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । सुपुष्पी २ शङ्खाह्वा ३ [illegible] ४ [illegible] पीतपुष्पी ५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] १० भूलग्ना ११ [illegible] गुणाः । [illegible] मेध्यत्वम् [illegible] नाशित्वम् । शङ्खकुलाद्विशोषनाशित्वम् । [illegible] नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।
"शङ्खपुष्पी तु तीक्ष्णोष्णा मेध्या [illegible]
[illegible]
इति राजवल्लभः ॥
अन्यच्च ।
"शङ्खपुष्पी तु शङ्खाह्वा मङ्गल्या कुसुमा [illegible]
शङ्खपुष्पी सरा मेध्या वृष्या मानसरोगनुत् ॥
रसायनी कषायोष्णा स्मृतिकान्तिबलाग्निदा ।
दोषापस्मारभूतास्रक्कुष्ठक्रिमिविषप्रणुत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

शङ्खप्रस्थः, पुं, चन्द्रस्य चिह्नम् । यथा,—
"लिङ्गं लक्ष्म च चिह्नञ्च शङ्खप्रस्थो [illegible] ॥"
इति शब्दमाला ॥

शङ्खभृत्, पुं, (शङ्खं बिभर्त्तीति । भृ + क्विप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४९ । १२० ।
"शङ्खभृन्नन्दकी चक्री शार्ङ्गधन्वा गदाधरः ॥"

शङ्खमुखः, पुं, शङ्खवत् मुखं यस्य ।) कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः ॥ (नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । ११ ।
"नागः शङ्खमुखश्चैव तथा कुष्माण्डकः परः ॥")

शङ्खमूलं, क्ली, (शङ्खवत् शुक्लं क्रमसूक्ष्मं वा मूलं यस्य ।) मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ।

शङ्खाख्यः, पुं, (शङ्ख इति आख्या यस्य ।) हट्टविलासिनी । इति रत्नमाला ॥

शङ्खाह्वा, स्त्री, (शङ्ख इति आह्वा नाम यस्याः ।) शङ्खपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शङ्खिका, स्त्री, शङ्खवत् पुष्पमस्त्यस्याः । शङ्ख + ठन् ।) वृक्षविशेषः । चोरकुलो इति भाषा । यथा । शङ्खिन्यां शङ्खिका चोरा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शङ्खिनी, स्त्री, (शङ्खवत् पुष्पमस्त्यस्याः । शङ्ख + इनिः ।) चोरपुष्पी । इत्यमरः । श्वेतपुनर्नवा । इति विश्वः ॥ श्वेतवृन्दा । इति मेदिनी ॥ श्वेतचुक्रा । इति शब्दरत्नावली ॥ बुद्धशक्तिभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ यवतिक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ चतुर्विधस्त्रीमध्ये स्त्रीविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
"दीर्घा सुदीर्घनयना वरसुन्दरी या
कामोपभोगरसिका गुणशीलयुक्ता ।
रेखात्रयेण च विभूषितकण्ठदेशा
सम्भोगकेलिरसिका किल शङ्खिनी सा ॥
शशके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते वृषे ।
वृषभे शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हये ॥
पद्मिनी पद्मगन्धा च मीनगन्धा च चित्रिणी ।
शङ्खिनी क्षारगन्धा च [illegible]
[illegible]

शतुका । यथा,— [illegible]
"शङ्खिनी चापिनी [illegible] शतुका ॥"
इति [illegible] ॥
शदेवताविशेषः । "शङ्खिनीचक्र[illegible]
शात् ॥

शङ्खिनीफलः, पुं, (शङ्खिन्याः फलमिव फलं यस्य ।) शिरीषवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शङ्खिनीवासः, पुं, (शङ्खिन्या वास आश्रयस्थानम् ।) शाखोटवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शङ्खी, [न्] पुं, (शङ्खोऽस्यास्तीति । शङ्ख + इनिः ।) विष्णुः । समुद्रः । इति मेदिनी ॥ शाङ्खिकः । शङ्खविशिष्टे, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । ८ । १२ ॥
"शङ्खिनं चक्रिणं विष्णुं खड्गिनं गदिनं
विभुम् ॥"
शङ्खनिधिविशिष्टे च त्रि । यथा, मार्कण्डेये । ६८ । ४५ ।
"तपोधनपरः शङ्खी नरो भवति सर्व्वदा ॥")

शच, ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ङ, शचते । इति दुर्गादासः ॥

शच, ङ वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ङ, शचते । इति दुर्गादासः ॥

शचिः, स्त्री, (शच वाचि + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणा० ४ । ११७ । इति इन् ।) इन्द्रपत्नी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शची, स्त्री, (शचि + कृदिकारादिति ङीष् ।) इन्द्रपत्नी । तत्पर्य्यायः । पुलोमजा २ इन्द्राणी ३ । इत्यमरः ॥ शचिः ४ सची ५ सचिः ६ । इति भरतः ॥ पूतक्रतायी ७ पौलोमी ८ । इति जटाधरः ॥ माहेन्द्री ९ जयवाहिनी १० ऐन्द्री ११ शतावरी १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ३ । १३ ।
"उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा
यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ।
तथा नृपः सा च सुतेन मागधी
ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥")
शतमूली । शूकरकन्दम् । तत्तु विष्टिकारकमिति केचित् ॥ इति मेदिनी ॥ (कर्म्म । इति निघण्टुः । २।१ ॥ यथा, ऋग्वेदे । ८।३२।१५ ।
"न किरस्य शचीनां नियन्ता सूनृतानाम् ॥"
प्रज्ञा । इति निघण्टुः । ३ । ९ ॥ वाक् । इति च निघण्टुः । १ । ११ ॥)

शचीपतिः, पुं, (शच्याः पतिः ।) इन्द्रः । इत्यमरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १५ । ७० ।
"यदि जानासि धर्म्मं त्वं त्वं वा यत्र शचीपते,
मम तावत् [illegible] ॥"
[illegible] त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ७।६७।५ ।
"[illegible] ॥"
"[illegible] शचीवान्[illegible]" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

शट, सादे । [illegible] इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) सादोऽवसादः । शीर्णिभेदः । शटति लोकः अवसीदति । विशृणाति । शटति रुजति वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

शट, क ङ श्लाघे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) क ङ, शाटयते । इति दुर्गादासः ॥

शटः, त्रि, अम्लः । शटधातोरच् प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शटा, स्त्री, (शट + अच् । टाप् ।) सटा । जटा । इत्यमरटीका ॥

शटिः, स्त्री, (शट + इन् ।) शटी । इति शब्दरत्नावली ॥

शटी, स्त्री, (शटि + वा ङीष् ।) स्वनामख्यातौषधिः । वन आदा इति भाषा । कचूर इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । गन्धमूली २ षड्ग्रन्थिका ३ कर्च्चूरः ४ पलाशः ५ । इत्यमरः ॥ सटी ६ षटी ७ गन्धशटी ८ कर्च्चूरः ९ कर्च्चूरः १० । इति भरतादयः ॥ सुगन्धा ११ सटिः १२ शटिः १३ गन्धमूला १४ गन्धोलिः १५ गन्धमूलकः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ गन्धसटा १७ वधूः १८ गन्धमूलम् १९ । इति जटाधरः ॥ जीमूतमूलम् २० कच्चोरम् २१ हिमजा २२ । इति रत्नमाला ॥ हैमी २३ षड्ग्रन्थिः २४ सुव्रता २५ गन्धाली २६ पलाशा २७ हिमा २८ । इति ग्रन्थान्तरम् ॥ षड्ग्रन्था २९ शालनिशा ३० सुगन्धमूला ३१ गन्धाली ३२ शटीका ३३ पलाशिका ३४ सुभद्रा ३५ तृणी ३६ दूर्व्वा ३७ गन्धा ३८ पृथुपलाशिका ३९ सौम्या ४० हिमोद्भवा ४१ गन्धवधूः ४२ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । अम्लरसत्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । रुचिकारित्वम् । ज्वरकफासकण्डुव्रणदोषरक्तामयध्वंसकारित्वम् । हृद्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । अथ गन्धपलाशी सुगन्धद्रव्यं काश्मीरे प्रसिद्धम् ।
"शटी पलाशी षड्ग्रन्था सुव्रता गन्धमूलिका ।
गन्धारिका गन्धवधूर्व्वधूः पृथुपलाशिका ॥
भवेद्गन्धपलाशी तु कषाया ग्राहिणी लघुः ।
तिक्ता तीक्ष्णा च कटुकानुष्णास्यमलनाशिनी ।
शोथकासव्रणश्वासशूलाध्मानग्रहापहा ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

शट्कं, क्ली, हृतजलमिश्रितशालिचूर्णम् । मयदार शटा इति भाषा । यथा,—
"शालिचूर्णं हृतं तोयं मिश्रितं शट्कं वदेत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

शठ, अयत्ने कैतवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) [illegible] दुःखानुभवः । कैतवं मिथ्यावचनम् । शठति [illegible] इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

शठ, क [illegible] । [illegible] इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, शाठयति [illegible] ॥ इति दुर्गादासः ॥

शठ, क ङ श्लाघे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) क ङ, शाठयते । इति दुर्गादासः ॥

शठ, त् क दुर्व्वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) शठयति नीचः कुत्सितं वदतीत्यर्थः । इमानायं सम्यग्भाषणे इति मत्वा शठयति सम्यग्भवतीत्यर्थ इत्याह । सम्यग्भाषणे इति कौमराः । सम्यग्भावे इत्येके । इति दुर्गादासः ॥

शठं, क्ली, (शठ + अच् ।) तगरम् । कुङ्कुमम् । लोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शठः, पुं, मध्यस्थपुरुषः । धूर्त्तः । (यथा, मनुः । ४ । ३० ।
"पाषण्डिनो विकर्म्मस्थान् वैडालव्रतिकान्
शठान् ।
हैतुकान् वकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्च्चयेत् ॥")
धुस्तूरः । इति मेदिनी ॥ शठस्य लक्षणम् । यथा,—
"प्रियं वक्ति पुरोऽन्यत्र विप्रियं कुरुते भृशम् ।
व्यक्तापराधचेष्टश्च शठोऽयं कथितो बुधैः ॥"
इति विष्णुपुराणे । ३।१८। २१ । श्रीकटीका ॥
चतुर्विधपत्यन्तर्गतपतिविशेषः । तस्य लक्षणम् । कामिनीविषयकपटपटुः । यथा,—
"मौली दाम विधाय भालफलके व्यालिख्य पत्रावलीं
केयूरं भुजयोर्निधाय कुचयोर्विन्यस्य मुक्तास्रजम् ।
विश्वासं समुपार्ज्जयन् मृगदृशः काञ्चीनिवेशच्छलात्
नीवीग्रन्थिमपाकरोति मृदुना हस्तेन वामभ्रुवः ॥"
इति रसमञ्जरी ॥
(वृष्णिवंशीयविशेषः । यथा, हरिवंशे । भविष्यपर्व्वणि । २ । ३ ।
"बलभद्रं शिनेः पुत्रं शार्ङ्गिणं शठसारणौ ॥")

शठता, स्त्री, (शठ + तल् ।) शठस्य भावः । तत्पर्य्यायः । माया २ शाठ्यम् ३ कुसृतिः ४ निकृतिः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ अन्यच्च ।
"अस्त्रियां कपटो व्याज उपधिश्छद्म एव च ।
कूटं दम्भं छलं छद्म मिथ्याचारव्यलीकवम् ॥
अथ शाठ्यञ्च शठता कुसृतिर्निकृतिश्च सा ।
हिंसाफले चतुर्व्वं स्यात् शाठ्यपर्य्याय ईरितः ॥
पूर्व्वः कपटपर्य्यायः [illegible] ।
[illegible] पर्य्याय इति केचित् प्रचक्षते ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

शठाम्बा, स्त्री, अम्बष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

शड, ऋ ङ, संघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ताडव्यादिः । ऋ,

शङ्कते। ङ, शङ्कते। शाङ्कौ वीरं व्रजती-त्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

शण, म दाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) म, शणयति। इति दुर्गादासः॥

शणं, क्ली, (शण+अच्।) क्षुपविशेषः। तत्पर्य्यायः। भङ्गा २ मातुलानी ३। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। १।१४५।११।
"शणं तैलं घृतञ्चैव जतु दारूणि चैव हि।
तस्मिन् वेश्मनि सर्वाणि निःक्षिपेथाः समन्ततः॥")

शणः, पुं, (शण+पचाद्यच्।) स्वनामख्यातक्षुपः। तत्पर्य्यायः। माल्यपुष्पः २ वमनः ३ कटुतिक्तकः ४ निशावनः ५ दीर्घशाखः ६ त्वक्सारः ७ दीर्घपल्लवः ८। अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। कषायत्वम्। मलगर्भास्रपातनत्वम्। वातकारित्वम्। पित्तकफतीव्राङ्गमर्द्दनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

शणघण्टिका, स्त्री, (शणस्य घण्टेव तत्तुल्यशब्दकारिफलवत्त्वात्। इवार्थे कन्। टापि अत इत्वम्।) शणपुष्पी। इति राजनिर्घण्टः॥

शणपर्णी, स्त्री, (शणस्य पर्णमिव पर्णमस्याः। ङीष्।) अश्मनपर्णी। इति शब्दरत्नावली॥

शणपुष्पिका, स्त्री, (शणपुष्पी+स्वार्थे कन्। अत इत्वम्।) घण्टारवा। इत्यमरभरतौ॥ झनझनिया इति वनशोण इति च भाषा॥

शणपुष्पी, स्त्री, (शणस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः।) क्षुपविशेषः। शणहुली इति शणाइ इति वनशणाइ इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। बृहत्पुष्पी २ शणिका ३ शणघण्टिका ४ पीतपुष्पी ५ स्थूलफला ६ लोमशा ७ माल्यपुष्पिका ८। अस्या गुणाः। कटुतिक्तत्वम्। वमिकारित्वम्। रसनियामकत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

शणसूत्रं, क्ली, (शणस्य सूत्रम्।) पवित्रकम्। इत्यमरः॥ "द्वे शणसूत्रजाले। शणस्य सूत्रं शणसूत्रम्। शणति ददाति सूत्रं शणः। शण श्रण दाने अच्। शणः तालव्यशादिर्मूर्द्धन्यणान्तः इति बहवः। सनो दन्त्यसादिर्दन्त्यनान्त इति केचित्। तन्मते षन द ञु दाने इत्यस्य रूपम्। सणो दन्त्यसादिमूर्द्धन्यणान्त इत्यपरे। सनकिणमणिवाकणकोणकाणा इति मूर्द्धन्यणान्ते विश्वाभरणम्॥
'कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्द्धवृतं त्रिवृत्।
शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम्॥' इति मनुवचनात् पवित्रकमपि तदुच्यते। पाशाय इत्यादि चतुष्कं जाले इत्येके। पाशाय इत्यादि श्लोकार्द्धं जालिकस्यते तत् स्वाम्याद्युपेक्षितमपि अन्येराहृतमिति विहृतम्।" इति तट्टीकायां भरतः॥

शणालुकः, पुं, (शणालुरिव। स्वार्थे कन्।) आरग्वधः। इति शब्दरत्नावली॥ सोनालु इति भाषा॥

शणिका, स्त्री, (शण+स्त्रियां ठञ्। कन्। अत इत्वम्।) शणपुष्पी। इति राजनिर्घण्टः॥

शणीरं, क्ली, शोणनदपुलिनम्। दर्दरीतटम्। इति मेदिनी॥

शण्डं क्ली, पद्मादिसमूहः। इति शब्दरत्नावली॥

शण्डः, पुं, नपुंसकम्। गोपतिः। इति भरतद्विरूपकोषः॥

शण्डता, स्त्री, (शण्डस्य भावः। तल्।) षण्डत्वम्। शण्डशब्दात् भावे तप्रत्ययस्यानन्तरं आप् प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत्॥

शण्डिलः, पुं, (शडि रुजायाम्+"सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डीति।" उणा० १।५५। इति इलच्।) मुनिविशेषः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

शण्ढः, पुं, (शाम्यति ग्राम्यधर्म्मात्। शम+"शमेढः" उणा० १।१३१। इति ढः।) अन्तमहल्लिकः। अभ्यन्तरस्त्रीरक्षकोऽयम्। खोजा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वर्षवरः २। तल्लक्षणम् यथा,—
"ये त्वल्पसत्त्वाः प्रथमाः क्लीवाश्च स्त्रीस्वभाविनः।
जात्या न दुष्टाः कार्य्येषु ते वै वर्षवराः स्मृताः॥"
इति॥

नपुंसकम्। हिजड़े इति भाषा। इत्यमरभरतौ॥ गोपतिः। शाँड़ इति भाषा। इति मेदिनी॥ वन्ध्यपुरुषः। इति जटाधरः॥ उन्मत्तः। इति धनञ्जयः॥

शतं, क्ली, (दश दशतः परिमाणमस्येति। "पंक्तिविंशतित्रिंशदिति।" ५।१।५९। इति तः दशानां शभावश्च निपात्यते।) दशगुणितदशसङ्ख्या। एकशो इति हिन्दीभाषा। (यथा, शान्तिशतके।
"निःस्वो वष्टि शतं शती दशशतं लक्षं सहस्राधिपः॥")
तत्पर्य्यायः। दशतिः २। इति पुराणम्॥ तद्वाचकानि। धार्त्तराष्ट्रः १ शतभिषातारा २ पुरुषायुषः ३ रावणाङ्गुलिः ४ पद्मदलम् ५ इन्द्रयज्ञः ६ अब्धियोजनम् ७। इति कविकल्पलता॥ (बहु। इति निघण्टुः। ३।१॥ यथा, ऋग्वेदे। ८।१।५। "वज्रिवो न शताय शतामघ।" "शताय बहुनामैतत् अपरिमिताय।" इति तद्भाष्ये सायनः॥)

शतकः, त्रि, (शतं परिमाणमस्य। शत+"संख्याया अतिशदन्तायाः कन्।" ५।१।२२॥ इति कन्।) शतसंख्याविशिष्टः। यथा। शान्तिशतकामरुशतकादिः। शतशब्दात् कप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत्। (यथा, मार्कण्डेये। ४६।३०।
"सन्ध्यासन्ध्यांशकश्चैव शतकौ समुदाहृतौ॥")
स्वार्थे के शतकञ्च॥

शतकीर्त्तिः, पुं, भाव्यर्हद्विशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

शतकुन्दः, पुं, (शतं कुन्दा यस्य।) करवीरः। इति राजनिर्घण्टः॥

शतकुम्भः, पुं, पर्व्वतविशेषः। [illegible] शब्दटीकायां [illegible]॥ (क्ली, [illegible] यथा, महाभारते। ३।८४।१०।
"सुमध्यां शतकुम्भाञ्च पञ्चयज्ञाञ्च भारत।
अभिगम्य नरश्रेष्ठ स्वर्गलोके महीयते॥")

शतकोटिः, पुं, (शतं कोटयोऽस्याः [illegible]) वज्रम्। इत्यमरः॥ इन्द्रसंख्या कोटिशतकोटि अर्ज्जसंख्या॥

शतक्रतुः, पुं, (शतं क्रतवो यस्य।) इन्द्रः। इति धनञ्जयकोषः॥ (यथा, महाभारते। ३।४२।१२।
"आह मामगरश्रेष्ठः पिता तव शतक्रतुः।"
बहुकर्म्मा। बहुप्रज्ञः। यथा, ऋग्वेदे। १।१०।१।
"ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्वंशमिव येमिरे।"
"हे शतक्रतो बहुकर्म्मन् बहुप्रज्ञ वा।" इति तद्भाष्ये सायनः॥)

शतखण्डं, क्ली, सुवर्णम्। यथा,—
"सौमेरुकं महाधातुः शतखण्डं मृदुस्तकम॥"
इति शब्दचन्द्रिका॥
शतभागश्च॥

शतग्रन्थिः, स्त्री, (शतं ग्रन्थयो यस्याः।) दूर्वा। इति राजनिर्घण्टः॥

शतघ्नी, स्त्री, (शतं हन्तीति। हन+टक्। ङीप्।) अस्त्रभेदः। अस्य लक्षणम्। यथा,—
"अयःकण्टकसंछन्ना शतघ्नी महती शिला।"
इति विजयरक्षितः॥
"दुर्गञ्च परिखोपेतं वप्राट्टालकसंयुतम्।
शतघ्नीयन्त्रमुख्यैश्च शतशश्च समावृतम्॥
गोपुरं सकवाटञ्च तत्र स्यात् सुमनोहरम्।
सपताकं गजारूढ़ो येन राजा विशेत् पुरम्॥"
इति मात्स्ये राजधर्म्मे दुर्गसम्पत्तिर्नाम १९१ अध्यायः॥*॥ (यथा, रघुः। १२।९५।
"अयःशङ्कुचितां रक्षः शतघ्नीमथ शत्रवे।
हृतां वैवस्वतस्येव कूटशाल्मलिमक्षिपत्॥"
"अथ रक्षो रावणः अयसः शङ्कुभिः कीलैश्चितां कीर्णां शतघ्नीं लोहकण्टककीलितयष्टिविशेषाम्। शतघ्नी तु चतुस्ताला लोहकण्टकसञ्चिता। यष्टिः————॥ इति केशवः॥"
इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥) वृश्चिकाली। करञ्जकः। इति मेदिनी॥ गलरोगविशेषः। अस्य निदानलक्षणचिकित्सा रोहिणीशब्दे द्रष्टव्याः॥

शतच्छदः, पुं, (शतं छदा यस्य।) काष्ठकुट्टपक्षी इति त्रिकाण्डशेषः॥ काठोकरा इति भाषा। शतदलपद्मञ्च॥

शततमः, त्रि, शतस्य पूरणः। शतशब्दात्तमट्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत्॥

शततारा, स्त्री, (शतं तारा यस्याम्।) शतभिषानक्षत्रम्। इति वैद्यकम्॥

शतदन्तिका, स्त्री, नागदन्ती। इति राजनिर्घण्टः॥

शतद्रुः, स्त्री, (शतधा द्रवतीति। शत+द्रु+"[illegible]" उणा० १।[illegible]। इति कुः।) नदीविशेषः। शतद्रु इति हिन्दी भाषा। [illegible]

तुल्या विपाकेऽलघ्वी ... (यथा, महा-
निर्णयपर्य्यां, मधुमतीजं । १।१८।१९।)
"शतधा विदुना यथा...लघुरिति विश्रुता ॥"
तत्पर्य्यायः । शितद्रुः २ । इत्यमरः ॥ शतद्रिः ३
शतद्रुः ४ । पुत्रशोकसन्तप्तो वशिष्ठः आत्मघातं
चिकीर्षुः यदा नद्याममुष्यां प्रविष्टस्ततो भीत्या
इयं शतधा द्रुता इति शतद्रुः । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (एतद्वाचकन्तु महाभारते ।१।१७८।
अध्यायो द्रष्टव्यः ॥) अस्या जलगुणाः ।
"शतद्रोर्विपाशायाश्च शिप्रायाः सिन्धुनद्याः
सुशीतं लघु स्वादु सर्व्वामयहरम् ।
जलं निर्म्मलं दीपनं पाचनञ्च
प्रदत्ते बलं बुद्धिमेधायुषञ्च ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
शतधा, स्त्री, दूर्व्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शतधा, अव्य, (शत + धाच् ।) शतप्रकारम् । यथा,
"धाम्लोकवचनं श्रुत्वा यः सर्पो न निवर्त्तते ।
शतधा भिद्यते मूर्द्धि शिरीषस्य फलं यथा ॥"
इति महाभारतम् ॥
शतधामा, [न्] पुं, (शतं धामानि वर्च्चांसि यस्य ।)
विष्णुः । इति जटाधरः ॥
शतधारं, क्ली, (शतं धाराः कोणा यस्य ।)
वज्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शतधारायुक्ते,
त्रि । यथा,—
"वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि
सहस्रधारम् ।
वसोः पवित्रेण शतधारेण सुत्वा कामधुक्ष्व ॥"
इति पशुपतिपद्धतिः ॥
शतधृतिः, पुं, इन्द्रः । (यथा, मल्लिना स्तोत्रे ।
"रथः क्षीणो यस्य शतधृतिरगेन्द्रो धनुरथो ॥")
ब्रह्मा । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते ।७।४।१।
"एवं वृतं शतधृतिर्हिरण्यकशिपोरथ ॥")
स्वर्गः । इति विश्वः ॥
शतपत्रं, क्ली, (शतं पत्राणि यस्य ।) पद्मम् । इत्य-
मरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।१८१।२० ।
"इमामसितकेशान्तां शतपत्रायतेक्षणाम् ॥")
शतपत्रः, पुं, (शतं पत्राणि पक्षा यस्य ।) मयूरः ।
सारसः । दार्व्वाघाटपक्षी । इति मेदिनी ॥
राजकीरः । तुरो इति भाषा । इति हेम-
चन्द्रराजनिर्घण्टौ ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
१०८ । ८ ।
"मयूरैः शतपत्रैश्च जीवञ्जीवककोकिलैः ॥")
शतपत्रकः, पुं, (शतपत्र + स्वार्थे कन् ।) दार्व्वाघाट
पक्षी । इत्यमरः ॥ काठठोकरा इति भाषा ॥
शतपत्रनिवासः, पुं, (शतपत्रं निवासो यस्य ।)
ब्रह्मा । इति कविकल्पलता ॥ पद्मस्थे त्रि ॥
शतपत्री, स्त्री, (शतं पत्राणि यस्याः । ङीप् ।)
पुष्पविशेषः । सेवती इति भाषा । पाटल-
वर्णाच्ची गोलाप इति वदन्ति । तत्पर्य्यायः ।
तरुणी २ सुमना ३ ... ४ ...
... ५ ... ६ ... ७ शतपत्त्रिका ८
... गुणाः । ... । ... । कृष्ण-

वत्वम् । कुष्ठमुखस्फोटविसर्पदाहनाशित्वम् ।
वर्णत्वम् । सुरभित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
शतपत्त्रिका, स्त्री, (शतपत्री + कन् । टाप् । अत
इत्वम् ।) शतपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥
शतपथिकः, (शतपथमधीते तद्वेद इति वा ।
"शतषष्टेः पिकन् पथो वक्तव्यम् ।" ४ । २ । ६०
इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या शत-शब्दोत्तरपथिन्-
शब्दात् पिकन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ।) नामामताव
लम्बी । नानापथगामी । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
शतपदचक्रं, क्ली, (शतं पदानि कोष्ठा यस्य तच्च
तच्चक्रञ्चेति ।) नाम्ना नक्षत्रज्ञानार्थं चक्रम् ।
यथा,—
"चक्रं शतपदं वक्ष्ये नक्षत्राक्षरसम्भवम् ।
नामादिवर्णतो ज्ञेया नक्षत्राणि शकास्तथा ॥
तिर्य्यगूर्द्ध्वं गता रेखा रुद्रसंख्या लिखेद्बुधः ।
जायते कोष्ठकानाञ्च शतैकं १०० नात्र संशयः ॥
अ-व-क-ह-डा ऐशान्यां म-ट प-र-ता हरिति
चाग्नेय्याम् ।
न-य-भ-ज-खा नैरृत्यां ग-स-द-च-ला वाय-
व्याम् ॥
पञ्च पञ्च क्रमेणैव विंशवर्णान् प्रयोजयेत् ।
पञ्चस्वरसमायोगे एकैकं पञ्चधा कुरु ॥
अवर्णाद्यास्त्रयो ज्ञेयाः सभ्यस्वरयुतास्तथा ।
सजातीयैक्यमाश्रित्य पञ्चस्वरविनिर्णयः ॥
रुद्रलूतोरथ्यकारेण शतेन सस्य परिग्रहः ।
कुर्य्यात् कु-पु-भु दुक्षानि त्रीणि त्रीण्यक्षराणि
च ॥
कु-घ-ङ-छा भवेत् स्तम्भे रौद्रे त्वीशानगोचरे ।
पु-ष-ण-ठा भवेत् स्तम्भे हस्ते चाग्नेयसंज्ञके ॥
भु-ध-फ-ढा भवेत् स्तम्भे पूर्व्वाषाढ़े च नैरृते ॥
दु-थ-झ-ञा भवेत् स्तम्भे वायव्ये भाद्र उत्तरे ॥
एवं स्तम्भचतुष्कञ्च ज्ञातव्यं स्वरवेदिभिः ॥
धिष्ण्यानि कृत्तिकादीनि प्रत्येकं चतुरक्षरैः ।
साभिजिच्च शकास्तत्र शतैकं द्वादशाधिकम् ॥
यद्धात्र्यशकोष्ठस्थः क्रूरः सौम्योऽपि वा ग्रहः ।
ततस्तो वेधयेत् सम्यक् पुंसो नामादिमाक्षरम् ॥
सौम्यैर्व्विद्धं शुभं ज्ञेयमशुभं पापखेचरैः ।
मिश्रैर्म्मिश्रफलं तत्र निर्व्वेधेन शुभाशुभम् ॥
यद्धाच्च सर्व्वतोभद्रे ग्रहोपग्रहवेधतः ।
शुभाशुभफलं सर्व्वं तदिहापि विचिन्तयेत् ॥"
पञ्चस्वरा अ-इ-उ-ए-ओकारास्तैर्योगे धिष्ण्यानि
नक्षत्राणि । अत्र चतुर्भिर्व्वर्णैरेकनक्षत्रं यथा,
अ इ उ ए ३ । ओ व वि वु ४ । वे वो क कि
५ । कु घ ङ छ ६ । के को ह हि ७ । हु हे
हो ड ८ । डि डु डे डो ९ । म मि मु मे १० ।
मो ट टि टु ११ । टे टो प पि १२ । पु ष ण
ठ १३ । पे पो र रि १४ । रु रे रो त १५ ।
ति तु ते तो १६ । न नि नु ने १७ । नो य यि
यु १८ । ये यो भ भि १९ । भु ध फ ढ २० ।
भे भो ज जि २१ । जु जे जो ख । खि खु
खे खो २२ । ग गि गु गे २३ । गो स सि सु
२४ । से सो द दि २५ । दु थ झ ञ २६ ।

दे दो च चि २७ । चु चे चो ल १ । लि लु ले
लो २ । अवकहडाः पञ्चावयवेन स्तम्भः ... कर्ण
दोर्घो ज्ञेयः । ताराक्षमकारेण ...
ज्ञेयः । इति शतपदचक्रम् । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
शतपदी, स्त्री, (शतं पादा यस्याः । ङीप् ।)
बहुपदयुक्तकीटविशेषः । काणविछा इति
कानकोटारी इति च भाषा । तत्पर्य्यायः ।
कर्णजलौका २ । इत्यमरः ॥ कर्णकीटी ३
भीरुः ४ शतपादिका ५ कर्णजलुका ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ शतपात् ७ शतपादी ८ । इति
जटाधरः ॥ शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
शतपद्मं, क्ली, श्वेतकमलम् । यथा,—
"शतपद्मं महापद्मं पुण्डरीकं सिताम्बुजम् ॥"
इति रत्नमाला ॥
शतपर्व्वा, [न्] पुं, (शतं पर्व्वाणि यस्य ।) वंशः ।
इत्यमरः ॥ इक्षुभेदः । यथा,—
"शतपर्व्वा भवेत् किञ्चित्कोशकारगुणान्वितः ।
विशेषात् किञ्चिदुष्णश्च सक्षारः पवनापहः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
शतपर्व्वा, स्त्री, (शतं पर्व्वाणि यस्याः ।) दूर्व्वा ।
वचा । भार्गवपत्नी । (यथा, महाभारते ।
५ । ११७ । १३ ।
"बृहस्पतिश्च तारायां शुक्रश्च शतपर्व्वया ॥")
कोजागरपूर्णिमा । इति शब्दरत्नावली ॥
कटुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
शतपर्व्विका, स्त्री, (शतपर्व्वा + कन् । टापि
अत इत्वम् ।) दूर्व्वा । वचा । इति मेदिनी ॥
यवः । इति शब्दरत्नावली ।
शतपर्व्वेशः, पुं, (शतपर्व्वाया ईशः ।) शुक्रग्रहः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शतपात्,) स्त्री, (शतं पादा यस्याः । पादस्य
शतपाद्,) पात् ।) कर्णजलौका । इति जटा-
धरः ॥
शतपादिका, स्त्री, (शतपाद + स्वार्थे कन् +
टाप् । अत इत्वम् ।) काकोली । इति जटाधरः ॥
कर्णजलौका । इति शब्दरत्नावली ॥
शतपुष्पः, पुं, भारविः । स तु किरातार्जुनीयग्रन्थ-
कर्त्ता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शतपुष्पा, स्त्री, (शतं पुष्पाणि यस्याः ।) शाक-
विशेषः । इति भरतः ॥ शलुफा इति ख्याता ।
(यथा, हृदयर्तसंहितायाम् । ५१ । १५ ।
"गन्धमांसिशतपुष्पया वर्द्धेत् ॥")
तत्पर्य्यायः । सितच्छत्रा २ अतिच्छत्रा ३ मधुरा
४ मिसिः ५ अवाक्पुष्पी ६ कारवी ७ । इत्य-
मरः ॥ शताह्वा ८ शतपुष्पिका ९ मधुरिका
१० मताह्वा ११ छत्रा १२ मिश्रिः १३ मिश्री
१४ । इति शब्दरत्नावली ॥ माधवी १५ शोफा
१६ । इति जटाधरः ॥ अस्या गुणाः । मधु-
रत्वम् । वातपित्तहरत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति
राजवल्लभः ॥ ... सुपविशेषः । मौरी इति
भाषा । तत्पर्य्यायः । शताह्वा २ मिसिः ३
शोफा ४ पीतिका ५ अतिच्छत्रा ६ ...

पुष्पी ७ माधवी ८ कारवी ९ शिफा १० संघातपत्रिका ११ छत्रा १२ वज्रपुष्पा १३ सुपुष्पिका १४ शतप्रसूना १५ बहला १६ पुष्पाह्वा १७ शतपत्रिका १८ वनपुष्पा १९ भूरिपुष्पा २० सुगन्धा २१ सूक्ष्मपत्रिका २२ मधुरिका २३ अतिच्छत्रा २४ । अस्या गुणाः। कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । स्निग्धत्वम् । श्लेष्मातिसारज्वरनेत्रव्रणनाशित्वम् । वस्तिकर्म्मणि प्रशस्तत्वञ्च ॥ * ॥ तद्बीजगुणाः उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । गुल्मशूलवातनाशित्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वम् । पित्तकारित्वम् । रुचिदायकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च ।

"शताह्वानिलदाहामशूलहृट्छर्द्दिनाशिनी ।"

इति द्रव्यगुणः ॥

अन्यच्च ।

"शतपुष्पा कटुः स्निग्धा तिक्तोष्णा कफवातजित्
वण्या वस्तिहिता मेध्या बलविट्कृमिशुक्रहृत् ।
मधुराशी शीतला तिक्ता दाहनुत् वातला
लघुः ॥"

इति भावप्रकाशः ।

अन्यन्मधुरिकाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शतपुष्पिका, स्त्री, (शतपुष्पा+स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् । (शतपुष्पा । इति शब्दरत्नावली ॥

शतप्रसूना, स्त्री, (शतं प्रसूनानि पुष्पाणि यस्याः।) शतपुष्पा । इति राजनिर्घण्टः ॥

शतप्रासः, पुं, (शतं प्रासा इव फलानि यस्य ।) करवीरवृक्षः । इत्यमरः ॥

शतभिषक्, [ज्] स्त्री, (शतं भिषज इव तारा यत्र ।) शतभिषानक्षत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ९ । ३४ ।

"शतभिषजि शौण्डिकाना-
मजैकपे द्यूतजीविनां पीड़ा ॥"

शतभिषजि जातः, त्रि । अत्र "श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातिपुष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक् ।" इत्यत्र "चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियाम् ।" इत्यस्य "फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ ।" इत्यतोऽनन्तरम् "श्रविष्ठाषाढाभ्यां छण् ।" "अभिजिदश्वयुक्छतभिसजो वा ।" ४ । ३ । ३६ । इति जातार्थप्रत्ययस्य लुक् ॥)

शतभिषा, स्त्री, अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतचतुर्विंशनक्षत्रम् । तत्पर्य्यायः। शतभिषक् २ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या आकृतिर्मण्डलाकारशततारामयी । यथा,—

"मण्डलाभशततारकाकुले-
र्मध्यभाजि नभसः प्रचेतसि ।
वाषशैलधरणीमिताः क्रमा-
च्छारदेन्दुसुषि तावुरेयसुः ॥" दं२। पं५५ ।

इति कालिदासकृतरात्रिलग्नमाननिरूपणम् ॥

अस्या अधिष्ठातृदेवता वरुणः । यथा,—

"अश्वियमदहनकमलजशशिशूलभृददितिजीवफणिपितरः ।
योन्यर्य्यमदिनकृत्त्वष्टृपवनशक्राग्निमित्राः ॥
शक्रो निरृतिस्तोयं विश्वविरिञ्ची हरिर्वसु-
र्वरुणः ।
अजपादोऽहिर्बुध्न्यः पूषा चेतीश्वरा भानाम् ॥"

सा तु अधोमुखी । यथा,—

"मूलं भरण्याश्लेषा विशाखा-
पूर्वात्रयं शतभिषा च मघाम्बुपानि ।
एतान्यधोमुखगणानि शिवानि नित्यं
विद्यार्थ्यभूमिखननेषु च भूषितानि ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

तत्र जातफलम् ।

"शमभीतिरतिसाहसी सदा
निष्ठुरो हि चतुरो नरो भवेत् ।
वैरिणामतिशयेन दारुणो
वारुणोड़ु यदि यस्य सम्भवे ॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

तत्र जातस्य मिश्रगुणाः । यथा ।

"शतानलादित्यविशाखमैत्र-
शक्रोद्भवा मिश्रगुणाः प्रदिष्टाः ।
शिवाजहस्ताश्विभवा जघन्याः
शेषोद्भवाः सत्पुरुषा भवन्ति ॥" * ॥

रविवारादौ शतभिषादियोगे ज्वरोत्पत्तिफलं तथा,—

"शिवशतभिषावाती याम्यसर्पस्त्रिपूर्वाः
शनिरविकुजवारे भूतगोष्ठीनवम्याम् ।
इह हि मरणयोगे यो हि रोगोपयुक्तः
पशुपतिसमदेहः सोऽपि मृत्युं प्रयाति ॥
उत्तरे विंशतिर्ज्ञेया द्वौ मासौ श्रवणे तथा ।
धनिष्ठायामर्द्धमासं वारुणेन दशाहकम् ॥"

इति ज्योतिःसारद्धृतकौशिकवचनम् ।

शतभीरुः, स्त्री, मल्लिका । इत्यमरः ॥ शतं बहवो वियोगिनो भीरवोऽस्या इति शतभीरुः । शीतभीरुरिति च पाठः । तदा शैशिकत्वेन शीताद्बिभेतीति शीतभीरुः । इति भरतः ॥

शतमखः, पुं, (शतं मखा यज्ञा यस्य ।) इन्द्रः । इति हलायुधः ॥ (यथा, कुमारे । २ । ६४ ।

"सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्कुरास्त्रः
शतमखमुपतस्थे प्राञ्जलिः पुष्पधन्वा ॥")

शतमन्युः, पुं, शतं मन्यवः क्रतवो यस्य ।)इन्द्रः इत्यमरः ॥ (यथा भागवते । १ । ८ । ६ ।

"याजयित्वाश्वमेधैस्तं त्रिभिरुत्तमकल्पकैः ।
तद्यशः पावनं दिक्षु शतमन्योरिवातनोत् ॥"

शतयज्ञकारिणि, त्रि । यथा, बृहत्संहितायाम् । ४३ । ५४ ।

"त्वमन्तकः सर्व्वहरः कृशानुः
सहस्रशीर्षा शतमन्युरीड्यः ॥"

बहुक्रोधे च त्रि । यथा ऋग्वेदे । १० । १०३ । ७ ।

"वीरः शतमन्युरिन्द्रः ।"

"शतमन्युः बहुयज्ञः बहुक्रोधो वा ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

शतमानः, पुं, क्लौ, रूप्यपलम् । आढ़कः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, मनुः । ८ । १३७ ।

"धरणानि दश ज्ञेयाः शतमानस्तु राजतः ।"
चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः ॥"

शतलोकपूज्ये, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । ५२ ।

"इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनीकं
मित्रस्य गर्भो वरुणस्य नाभिः ॥"

"शतानामनीकानां शासितं शतपूज्यं शतमानं... सत् जगत्पूज्यमित्यर्थः ।" इति तद्भाष्ये महीधरः ॥)

शतमार्जः, पुं, (शतं शतवारं मार्जयति शस्त्राणि । मृज शुद्धौ+णिच्+अण् ।) शस्त्रकारकः । इति कश्चित् ॥ (कश्चित् शतमार्ग इति पाठः ॥)

शतमूला, स्त्री, (शतं मूलानि यस्याः ।) दूर्वा । वचा । इति राजनिर्घण्टः ॥

शतमूलिका, स्त्री, (शतं मूलानि यस्याः । ततः स्वार्थे कन् ।) द्रवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

शतमूली, स्त्री,(शतं मूलानि यस्याः । 'पाककर्ण' ४।१।६४ । ङीष् ।)स्वनामख्यातौषधविशेषः । तत्पर्य्यायः । बहुसुता २ अभीरुः ३ इन्दीवरी ४ वरी ५ ऋष्यप्रोक्ता ६ भीरुपत्री ७ नारायणी ८ शतावरी ९ अहेरुः १० । इत्यमरः ॥ रङ्गिणी ११ शटी १२ द्वीपिशत्रुः १३ । इति जटाधरः ॥ ऋष्यगता १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ शतपदी १५ पीवरी १६ भीवरी १७ तुष्टा १८ दिव्या१९ दीपिका२० दरकण्टिका २१ सूक्ष्मपत्रा २२ सुपत्रा २३ बहुमूला २४ शताह्वया २५ स्वादुरसा २६ शताह्वा २७ लघुपर्णिका २८आत्मगुप्ता २९ जटा ३० मूला ३१ शतवीर्य्या ३२ महौषधी ३३ मधुरा ३४ शतमूला ३५ केशिका ३६ शतपत्रिका ३७ विश्वस्था ३८ वैष्णवी ३९ पार्व्वती ४०वासुदेवप्रियङ्करी ४१ दुर्म्मना४२ तैलवल्ली ४३ । अस्या गुणाः । हृद्यत्वम् । मधुरत्वम् । हिमत्वम् । पित्तकफवातपित्तनाशित्वम् । तिक्तत्वम् । श्रेष्ठत्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

"शतावरी बहुसुता भीरुरिन्दीवरी वरी ।
नारायणी शतपदी शतवीर्य्या च पीवरी ॥
महाशतावरी त्वन्या शतमूल्यूर्द्ध्वकण्टिका ।
सहस्रवीर्य्या हेतुश्च ऋष्यप्रोक्ता महोदरी ॥
शतावरी गुरुः शीता तिक्ता स्वाद्वी रसायनी
मेधाग्निपुष्टिदा स्निग्धा नेत्र्या गुल्मातिसारजित्
शुक्रस्तन्यकरी बल्या वातपित्तास्रशोथजित्

इति भावप्रकाशः ॥

अन्यच्च ।

"शतावरी वातपित्तमेहकुष्ठहरा वरा ।"

इति राजवल्लभः ॥

शतयष्टिकः, पुं, (शतं यष्टयो गुच्छा यत्र ।) शतलतिकाहारः । तत्पर्य्यायः । देवच्छन्दः २ इत्यमरः ॥

शतवर्ष (ष्टि) दीर्घं, त्रि, (शतं वर्षा देयात्... शतवर्ष+"शतषष्टेः...") ... वार्षिकोऽशनः ... दिवसम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (... ।

पवनी वेदविद्यासौ तदुक्तं शतबदियम् ॥" [illegible] यथा, महाभारते । ७ । २७८ । १४ ।
"पठन् वै शतरुद्रीयं शृणुंश्च सततोत्थितः ॥")
शतरूपा, स्त्री, (शतं रूपाणि यस्याः ।) ब्रह्मणः कन्या पत्नी च । यथा,—
"ध्यानस्थात्मानं क्षत्वा अमरं चासृजोभजत् ।
सावित्रीं लोकसिद्धार्थं हृदि कृत्वा समास्थितः ॥
ततः संजपतस्तस्य भित्त्वा देहमकल्मषम् ।
स्त्रीरूपमर्द्धमकरोदर्द्धं पुरुषरूपवत् ॥
शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते ।
सरस्वत्यथ गायत्री ब्रह्माणी च परन्तप ॥
दृष्ट्वा तां व्यथितस्तावत् कामबाणार्द्दितो विभुः ।
उपयेमे स विश्वात्मा शतरूपामनिन्दिताम् ॥
ततः कालेन महता ततः पुत्त्रोऽभवन्मनुः ।
स्वायम्भुव इति ख्यातः स विराडिति नः श्रुतम् ॥"
इति मात्स्ये ३ अध्यायः ॥
(विष्णुपुराणमते इयं स्वायम्भुवमनोः पत्नी । यथा, तत्रैव । १ । ७ । १४—१६ ।
"ततो ब्रह्मात्मसम्भूतं पूर्व्वं स्वायम्भुवं प्रभुः ।
आत्मानमेव कृतवान् प्रजापाल्ये मनुं द्विज ॥
शतरूपां तु तां नारीं तपोनिर्धूतकल्मषाम् ।
स्वायम्भुवो मनुर्द्देवः पत्नीत्वे जगृहे विभुः ॥
तस्माच्च पुरुषात् देवी शतरूपा व्यजायत ।
प्रियव्रतोत्तानपादौ प्रसूत्याकूतिसंज्ञितम् ॥")
शतलुम्पः, } पुं, भारविः । इति त्रिकाण्ड-
शतलुम्पकः, } शेषभूरिप्रयोगौ ॥
शतवीर्य्या, स्त्री, (शतं वीर्य्याणि यस्याः ।) श्वेतदूर्व्वा । इत्यमरः ॥ शतावरी । कपिलद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥
शतवेधी, [न्] पुं, (शतं विध्यतीति । विध + णिनिः ।) अम्लवेतसः । इत्यमरः ॥
शतसहस्रं, क्ली, (शतगुणितं सहस्रम् । मध्यपदलोपिकर्म्मधारयः ।) शतगुणितसहस्रम् । लक्षमिति यावत् । यथा हारीतः । मणिवासो गवादीनां प्रतिग्रहे. सावित्र्यष्टसहस्रं जपेत् पञ्च मध्यमे द्वयोस्तमे द्वादशरात्रं पयोव्रतं शतसहस्रमसत्प्रतिग्रहेष्विति । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ (यथा च हरिवंशे । १२१ । १३ ।
"षष्टी शतसहस्राणि देवजायोत्तमा त्वया ॥")
शतह्रदा, स्त्री, (शतं ह्रदा अर्च्चींषि यस्याः । यद्वा, शतं ह्रादाः शब्दाः यस्याः । निपातनात् ह्रस्वः ।) विद्युत् । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे । १३६ । ४८ ।
"समुद्रमिव स रराज राजन्
शतह्रदाशीप्रभयाभिरामः ॥")
वज्रम् । इति मेदिनी ॥ दक्षकन्याविशेषः । यथा,
"दक्षो च बाहुपुत्राय द्वे तस्य शतह्रदा ।
तस्याः सुताश्च विद्युतश्च [illegible] विद्युतः स्मृताः ॥"
इति [illegible] शतोदरनामा [illegible]
शताची, स्त्री, राचिः । शतपुष्पा । इति शब्दरत्नावली ॥ पार्व्वती । यथा,—
"भूयश्च शतवार्षिक्यामनावृष्ट्यामनम्भसि ।
मुनिभिः संस्तुता भूमौ सम्भविष्याम्ययोनिजा ॥
ततः शतेन नेत्राणां निरीक्षिष्यामि यन्मुनीन् ।
कीर्त्तयिष्यन्ति मनुजाः शताक्षीमिति मां ततः ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये देव्याश्चरितस्तुतिनामाध्यायः ॥
शताङ्गः, पुं, (शतं अङ्गानि अवयवा यस्य ।) रथः । इत्यमरः ॥ तिनिसवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दानवविशेषः । यथा, हरिवंशे । २३२ । ६ ।
"करालो ज्वालजिह्वश्च शताङ्गः शतलोचनः ॥"
शतावयवविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । १ । १८८ । २२ ।
"शताङ्गानि च तुर्य्याणि वादकाः समवादयन् ॥")
शतानकं, क्ली, श्मशानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शतानन्दः, पुं, (शतं बहुलः आनन्दो यस्य ।) मुनिभेदः । स तु जनकराजपुरोहितः । देवकीनन्दनः । इति मेदिनी ॥ ब्रह्मा । गौतममुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥ विष्णुरथः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ७९ ।
"स्वक्षः स्वङ्गः शतानन्दो नन्दिर्ज्ज्योतिर्गणेश्वरः ॥"
शतानीकः, पुं, (शतं अनीकानि यस्य ।) वृद्धः । मुनिभेदः । स तु व्यासशिष्यः । राजभेदः । स च चतुर्थयुगे चन्द्रवंशीयद्वितीयराजः । तस्य पिता जनमेजयः पुत्त्रः सहस्रानीकः । इति मेदिनी ॥ सुदासराजपुत्त्रः । इति श्रीभागवते ९ स्कन्धे २२ अध्यायः ॥ (नकुलपुत्त्रः । यथा, महाभारते । १ । २३४ । १० ।
"पुत्त्रस्ते प्रतिविन्ध्यश्च सुतसोमस्तथा विभुः ।
श्रुतकर्म्मार्ज्जुनिश्चैव शतानीकश्च नाकुलिः ॥
सहदेवाच्च यो जातः श्रुतसेनस्तवात्मजः ।
सर्व्वे कुमारिणो वीराः कृतास्त्राश्च सुतास्तव ॥")
शतारं, क्ली, (शतं आराणि अस्य ।) वज्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शतारुः [स] क्ली, } कुष्ठभेदः । इति शब्दरत्ना-
शतारुषी, स्त्री, } वली ॥ तस्य रूपमाह
"रक्तं श्यावं सदाहार्त्ति शतारुः स्याद्बहुव्रणम् ।"
इति भावप्रकाशः ॥
शतावरी, स्त्री, (शतं आवृणोतीति । आ + वृ + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) शतमूली । इत्यमरः ॥ इन्द्रभार्य्या । इति शब्दरत्नावली ॥ शटी । इति मेदिनी ॥
शतावर्त्तः, पुं, विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ५० ।
"पद्मनाभः शतावर्त्तः पद्मी पद्मनिभेक्षणः ॥"
"धर्म्मत्राणाय शतमावर्त्तमानाः प्रादुर्भावा अस्येति शतावर्त्तः । नाडीशतेन प्राणरूपेण वर्त्तते इति वा शतावर्त्तः ।" इति तस्य शाङ्करभाष्यम् ॥ अंशादेवः । यथा, महाभारते । १२ । २८४ । ६ ।
"शतोदर शतावर्त्त शतजिह्व नमोऽस्तु ते ॥")
शतावर्त्ती, [न्] पुं, विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शताह्वा, स्त्री, (शतं आह्वा यस्याः ।) शतपुष्पा । इति जटाधरः ॥ शतावरी ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
शतिकः, त्रि, (शत + "शताच्च ठन् यतावशते ।" ५ । १ । २१ । इति ठन् ।) शतेन क्रीतः । शतस्य विकारः । शतसम्बन्धी । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
शतेरः, पुं, (शद शातने + "शदेस्त च ।" उणा० १ । ६१ । इति एरक् तकारान्तादेशश्च ।) शत्रुः । हिंसा । इत्युणादिकोषः ॥
शत्यः, त्रि, (शत + "शताच्च ठन्यतावशते ।" ५ । १ । २१ । इति यत् ।) शतस्य विकारः । शतेन क्रीतः । धनपतिसंयोगः । शतमस्मै वृद्धिः आयः लाभः शुल्कमुपदा वा दीयते इत्यर्थे शत्यः शतिकः । शत्यं शतिकम् । दक्षिणाविकमन्दनं शतस्य निमित्तमित्यर्थः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
शत्रिः, पुं (शद् + "राशदिभ्यां त्रिप् ।" उणा० ४ । ६७ । इति त्रिप् ।) हस्ती । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (राजर्षिविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ४ । ८ ।
"शत्रिमग्न उपमां केतुमर्य्यः ॥"
"शत्रिं एतन्नामकं राजर्षिम् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
शत्रुः, पुं, (शद् शातने + "रुशादिभ्यां क्रुन् ।" उणा० ४ । १०३ । इति क्रुन् ।) स्वदेशादनन्तरोऽव्यवहितविषयाभिनिवेशी राजा । यथा,—
"विषयानन्तरो राजा शत्रुर्मित्रमतः परम् ॥" इति,
शातकः । निपातकारीत्यर्थः । तत्पर्य्यायः । रिपुः २ वैरिः ३ सपत्नः ४ अरिः ५ द्विषः ६ द्वेषणः ७ दुर्हृद् ८ द्विट् ९ विपक्षः १० अहितः ११ अमित्रः १२ दस्युः १३ शात्रवः १४ अभिघाती १५ परः १६ अरातिः १७ प्रत्यर्थी १८ परिपन्थी १९ । इति अमरः ॥ द्वयः २० प्रतिपक्षः २१ । इति जटाधरः ॥ द्विषन् २२ घातकः २३ द्वेषी २४ विद्विषः २५ हिंसकः २६ विद्विट् २७ अप्रियः २८ अभिघातिः २९ अहितः ३० दौर्हृदः ३१ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य जयोपायो यथा,—
मत्स्य उवाच ।
"सर्व्वेषामप्युपायानां दानं श्रेष्ठतमं मतम् ।
सुदत्तेनैव भवति दानेनोभयलोकजित् ॥
न सोऽस्ति राजन् दानेन वशगो यो न जायते ।
दानेन वशगा देवा भवन्तीह सदा नृणाम् ॥
दानमेवोपजीवन्ति प्रजाः सर्व्वा नृपोत्तम ।
प्रियो हि दानवान् लोके सर्व्वस्यैवोपजायते ॥
दानवानचिरेणैव तथा राजा परान् जयेत् ।

दानवानेव शक्नोति संहतान् मेदितुं परान् ॥
यद्यप्यलुब्धा गम्भीराः पुरुषाः सागरोपमाः ।
न स्वद्रन्ति तथाप्यं ते जायन्ते पक्षपातिनः ॥
अन्यत्रापि कृतं दानं करोत्यन्यं तथा वशे ।
उपायेभ्यः प्रशंसन्ति दानं श्रेष्ठतमं जनाः ॥
दानं श्रेयस्करं श्रेष्ठं दानं श्रेष्ठकरं परम् ।
दानवानेव लोकेषु पुत्रत्वे भ्रियते सदा ॥
न केवलं दानपरा जयन्ति
भूर्लोकमेकं पुरुषाः सुवीराः ।
जयन्ति ते राजसुरेन्द्रलोकं
सुदुर्जयं यद्विबुधाधिवासम् ॥"
इति मात्स्ये २२४ अध्याय ॥*॥
मत्स्य उवाच ।
"न शक्या ये वशे कर्त्तुमुपायत्रितयेन तु ।
दण्डेन तान् वशान् कुर्य्यात् दण्डो हि वश-
कृन्नृणाम् ॥
सम्यक् प्रणयनं तस्य तथा कार्य्यं महीक्षिता ।
धर्म्मशास्त्रानुसारेण ससहायेन धीमता ॥
तस्य सम्यक्प्रणयनं तथा कार्य्यं महीक्षिता ।
वानप्रस्थांश्च धर्म्मज्ञान् निर्म्ममान् निष्परि-
ग्रहान् ।
स्वदेशे परदेशे च धर्म्मशास्त्रविशारदान् ।
समीक्ष्य प्रणयेद्दण्डं सर्व्वं दण्डे प्रतिष्ठितम् ॥
आश्रमी यदि वा वर्णी पूज्यो वाथ गुरुर्महान् ।
नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्म्मे न
तिष्ठति ॥
अदण्ड्यान् दण्डयेद्राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्ड-
यन् ।
इह राज्यपरिभ्रष्टो नरकं प्रतिपद्यते ॥
तस्माद्राजा विनीतेन धर्म्मशास्त्रानुसारतः ।
दण्डप्रणयनं कार्य्यं लोकानुग्रहकाम्यया ॥
यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा ।
प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत् साधु पश्यति ॥
बालवृद्धातुरयतिद्विजस्त्रीविधवा यतः ॥
सर्व्वे बलिष्ठा भवेरन् यदि दण्डं न पातयेत् ॥
देवदैत्योरगगणाः सिद्धभूतपतत्त्रिणः ।
उत्क्रमेयुर्म्मर्य्यादां यदि दण्डं न पातयेत् ॥
एष ब्रह्माभिशापेषु सर्व्वप्रहरणेषु च ।
सर्व्वविक्रमकोपेषु व्यवसाये च तिष्ठति ॥
पूज्यन्ते दण्डिनो देवा न पूज्यन्ते त्वदण्डिनः ।
न ब्रह्माणं विधातारं न पूषार्य्यमणावपि ॥
य एते मानवाः केचित् प्रशान्ताः सर्व्वकर्म्मसु ।
रुद्रमग्निञ्च शक्रञ्च सूर्य्याचन्द्रमसौ तथा ।
विष्णुं देवगणांश्चान्यान् दण्डिनः पूजयन्ति च ॥
दण्डः शास्ति प्रजाः सर्व्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।
दण्डः सुप्तेषु जागर्त्ति दण्डं धर्म्मं विदुर्बुधाः ॥
राजदण्डभयादेके पापाः पापं न कुर्व्वते ।
यमदण्डभयादेके परस्परभयादपि ॥
एवं हि सांसिद्धिके लोके सर्व्वं दण्डे प्रतिष्ठितम् ।
अन्धे तमसि मज्जेयुर्यदि दण्डं न पातयेत् ॥
तस्मात् दण्डो दमयति अदण्ड्यान् दण्डयत्यपि ।
दमनाद्दण्डनाच्चैव तस्मात् दण्डं विदुर्बुधाः ॥

दण्डस्य भीतेर्हि दुर्गः समीक्ष्य-
भोगो हतः शूलधरस्य यत्नैः ।
भवस्य पुत्रं ह्यजितोपतिश्च
वरं शिशुनाश्च भयान्तु दुःखम् ॥"
इति मात्स्ये १८८ अध्यायः ॥
सामभेदौ तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यौ ॥

शत्रुघ्नः, पुं, (शत्रून् हन्तीति । हन्+मूलविभु-
जादित्वात् कः । यद्वा, अमनुष्यकर्त्तृकेऽपि
चेत्यपिशब्दात् कतक शत्रुघ्नादयः सिद्धा इति
दुर्गसिंहः ।) श्रीरामस्य भ्राता । तत्पर्य्यायः ।
शत्रुमर्द्दनः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु
सुमित्रया हुतोच्छिष्टभोजनादसावि । यथा,—
"निष्ठां गते दत्त्रिमसभ्यलोके
विष्टिक्रिमे कर्म्मणि राजपत्न्याः ।
प्राशुर्हुतोच्छिष्टमुदारवंश्या-
स्तिस्रः प्रसोतुं चतुरः सुपुत्रान् ॥'
कौशल्ययासावि सुखेन रामः
प्राक्केकयीतो भरतस्ततोऽभूत् ।
प्रासोष्ट शत्रुघ्नमुदारचेष्ट-
मेका सुमित्रा सह लक्ष्मणेन ॥"
इति भट्टिकाव्ये १ सर्गः ॥
(अयं हि मधुपुरनिवासिनो लवणाख्यराक्ष-
सस्य निहन्ता । एतद्विवरणं रामायणे उत्तर-
काण्डे ७३ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥*॥ शत्रु-
हन्तरि, त्रि । यथा, रामायणे । २ । १ । १ ।
"गच्छता मातुलकुलं भरतेन तदानघः ।
शत्रुघ्नो नित्यशत्रुघ्नो नीतः प्रीतिपुरस्कृतः ॥")
शत्रुघ्नजननी, स्त्री, (शत्रुघ्नस्य जननी ।) सुमित्रा
इति शब्दरत्नावली ॥
शत्रुजित्, पुं, (शत्रून् जयतीति जि+"सत्सूद्वि-
षेति ।" ३ । २ । ६१ । इति क्विप् । तत्स्तुक् ।)
राजविशेषः । तस्य पुत्रः ऋतध्वजः । स एव
कुवलयाश्वः । इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
शत्रुञ्जयः, पुं, विमलाद्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥
(नागविशेषः । यथा, रामायणे । २।३२।१० ।
"नागः शत्रुञ्जयो नाम मातुलोऽयं ददौ मम ।
तं ते निष्कसहस्रेण ददामि द्विजपुङ्गव ॥"
शत्रुं जयतीति । जि+"संज्ञायां भृतॄवृ-
जीति ।" ३ । २ । ४६ । इति खच् । ततो मुम् ।)
शत्रुजेतरि, त्रि ॥
शत्रुन्तपः, त्रि, (शत्रुं तपति तापयति वा । तप+
संज्ञायां भृतॄवृजीति ।" ३ । २ । ४६ । इति
खच् । ततो मुम् ।) वैरितापकृत् । इति
मुग्धबोधव्याकरणम् ॥) यथा महाभारते । ४ ।
५२ । ११ ।
"शत्रुन्तपः कोपममृष्यमाणः
समहयत् कूर्म्मनखेन पार्थम् ॥"]
शत्रुमर्द्दनः पुं,] शत्रुं मर्द्दयतीति । मृद्+ल्युः ॥
शत्रुघ्नः । इति शब्दरत्नावली ॥ (शत्रुहन्तरि,
त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । ४२ । १२५ ।
'भ्राताप्ते यमदंष्ट्राख्यः स्वामी नः शत्रुमर्द्दनः ॥
शत्वरी स्त्री रात्रिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शद, ऌ ञ शी [illegible]
(भ्वा०-पर०-[illegible])
शयदत् । [illegible]
पतनं पातनञ्च । शीयते [illegible]
शदोऽपि ममित्यभिषिक्ते [illegible]
दिमं तुदादौ पठित्वा तस्यात्मने [illegible]
पदामित्यत्वे शीयते शीयन्तीत्युदाह[illegible]
इति दुर्गादासः ॥
शद, पौ गतौ । आत्मनेपूर्व्वोऽयमिति [illegible]
द्रुमः ॥ भ्वा०-पर०-सक०-अनिट् ।) त[illegible]
व्यादिः । आशीयते । पौ, आशादवी[illegible]
इति दुर्गादासः ॥
शदः, पुं, फलमूलादिः । शदधातोरच्प्रत्य[illegible]
निष्पन्नमेतत् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
शद्रिः, पुं, (शीयते इति । शद+"अदिशदिभू
भिभ्यः क्रिन् । उणा० ४ । ६५ । इति क्रिन्
मेघः । जिष्णुः । इति मेदिनी ॥ हस्ती । इ[illegible]
त्रादिकोषः ॥
शद्रिः, स्त्री, (शद गतौ + "अदिशदीति क्रिन्
विद्युत् । इति हेमचन्द्रः ॥ खण्डः । [illegible]
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
शद्रुः, त्रि, (शद शाते + "दाधेट्सिशदसदो रु
३ । २ । १५९ । इति रुः ।) पतनशी[illegible]
गन्ता । इति शदधातो रुप्रत्ययेन निष्पन्नमि[illegible]
इति व्याकरणम् ॥
शनकावलिः, स्त्री, गजपिप्पली । इति श[illegible]
चन्द्रिका ॥
शनपर्णी, स्त्री, (शनस्येव पर्णान्यस्याः । ङी[illegible]
पृषोदरादित्वात् षस्य नः ।) कटुकी । इ[illegible]
शब्दचन्द्रिका ॥
शनिः, पुं, रव्यादिनवग्रहान्तर्गतसप्तमग्रहः । त[illegible]
र्य्यायः । सौरिः २ शनैश्चरः ३ । [illegible]
नीलवासाः ४ मन्दः ५ छायात्मजः ६ । [illegible]
विवाकङ्गीषः ॥ पातङ्गिः ७ ग्रहनायकः
छायासुतः ८ भास्करिः १० नीलाम्बरः १[illegible]
इति शब्दरत्नावली ॥ आरः १२ क्रोडः १[illegible]
वक्रः १४ कोलः १५ सप्तांशुः १६ पङ्गुः १[illegible]
इति जटाधरः ॥ कालः १८ सूर्य्यपुत्रः १[illegible]
असितः २० । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ अस्य [illegible]
कृष्णः । पश्चिमदिक्नपुंसकाख्यजातित्व[illegible]
गुणकषायरसमकरकुम्भराशिनीलकान्तमणि
सौराष्ट्रदेशानामधिपतित्वम् । [illegible]
सन्तानः । शूद्रवर्णः । सूर्य्यमुखः । चतुरङ्ग[illegible]
मात्रः । कृष्णवर्णवस्त्रः । गृध्रवाहनः । सूर्य्य[illegible]
चतुर्भुजः । भल्लवाणवरशूलधनुर्धारी । [illegible]
धिदेवता यमः । प्रत्यधिदेवता प्रजापति[illegible]
इति ग्रहयागतत्त्वधृतजातकादयः ॥ अपि [illegible]
"शनिर्विलग्नोऽनिलवातधाता
शूद्रात्मना वातुसमः शिरस्[illegible]
क्रूरः प्रतीची [illegible]
[illegible]
इति [illegible]

शनेरुत्पत्तिर्यथा,—
"मरीचेः कश्यपो जज्ञे तस्मात् जज्ञे विभावसुः।
तस्य भार्य्याभवत् संज्ञा पुत्त्री त्वष्टुः प्रजापतेः॥
असहन्ती तु सा तस्य तेजो रूपं विवस्वतः।
छायामयीं ततश्छायां सवर्णां निर्ममे सतीम्॥
सा प्रोवाच ततश्छायां सवर्णे शृणु मे वचः।
अहं यास्यामि सदनं पितुस्त्वं पुनरत्र मे।
भवने वस कल्याणि निर्विशङ्कं ममाज्ञया॥
इति छायां गृहे स्थाप्य संज्ञागात् पितुरा-
लयम्।
मन्यमानोऽथ तां संज्ञां सवर्णायां तथा रविः॥
सावर्णिं जनयामास मनुश्रेष्ठं महीपते।
शनैश्चरं द्वितीयञ्च सुतं भद्रां तृतीयिकाम्॥"
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ११ अध्यायः॥
तस्य क्रूरदृष्टेः कारणं यथा,—
"एतस्मिन्नन्तरे तत्र द्रष्टुं शङ्करनन्दनम्।
आजगाम महायोगी सूर्य्यपुत्त्रः शनैश्चरः॥
अत्यानम्रवदन ईषन्मीलितलोचनः।
द्वारिणं शूलहस्तञ्च विशालाक्षमुवाच ह॥
शनैश्चर उवाच।
शिवाज्ञया शिशुं द्रष्टुं यामि शङ्करकिङ्कर।
विष्णुप्रमुखदेवानां मुनीनामनुरोधतः॥
विशालाक्ष उवाच।
आज्ञावहो न देवानां नाहं शङ्करकिङ्करः।
द्वारं दातुमशक्तोऽहं विना मन्मातुराज्ञया॥
ददौ वर्त्म महेशाय चक्षुःकोणाज्ञया ततः।
शनिरभ्यन्तरं गत्वा ननामानम्रकन्धरः॥
रत्नसिंहासनस्थाञ्च पार्व्वतीं सस्मितां मुदा।
नतं सूर्य्यसुतं दृष्ट्वा दुर्गा सम्भाष्य यत्नतः।
शुभाशिषं ददौ तस्मै पृष्टा तत्कुशलं शुभा॥
पार्व्वत्युवाच।
कथमानम्रवक्त्रस्त्वं श्रोतुमिच्छामि साम्प्रतम्।
कथं न पश्यसि मां साधो बालकञ्च ग्रहेश्वर॥
शनिरुवाच।
सर्व्वे स्वकर्म्मणः साध्वि भुञ्जते वाञ्छितं फलम्।
शुभाशुभं वा यत् कर्म्म कोटिकल्पैर्न लुप्यते॥
इतिहासं चातिगोप्यं शृणु शङ्करवल्लभे।
अकथ्यं जननीसाक्षाल्लज्जाजनककारणम्॥
आबाल्यात् कृष्णभक्तोऽहं कृष्णध्यानैकमानसः।
तपस्यासु रतः शश्वद्विषये विरतः सदा॥
पिता ददौ विवाहेन कन्यां चित्ररथस्य च।
अतितेजस्विनी शश्वत्तपस्यानुरता सती॥
एकदा सा ऋतुस्नाता सुवेशं स्वं विधाय च।
रत्नालङ्कारसंयुक्ता मुनिमानसमोहिनी॥
हरिपादं ध्यायमानं सा मां पश्चात्युवाच ह।
मत्समीपं समागत्य सस्मिताननलोचना॥
शशाप मामपश्यन्तमृतुनष्टा सकोपतः।
बाह्यज्ञानविहीनञ्च ध्यानैकतानमानसम्॥
न दृष्टाहं त्वया येन न कृतं ऋतुरक्षणम्।
त्वया दृष्टन्तु यद्वस्तु मूढ सर्व्वं विनश्यति॥
अहञ्च विरतो जाता तामसीषं पुरा सतीम्।
शापं मोक्तुं न शक्ता सा पश्चात्तापं चकार ह॥
तेन मातर्न पश्यामि किञ्चिद्वस्तु स्वचक्षुषा।
ततः प्रभृति नम्रास्यः प्राणिहिंसाभयादहम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ११ अध्यायः॥*॥
अस्य भोगकालो यथा,—
"रविर्मासं निशानाथः सपाददिवसद्वयम्।
पक्षत्रयं भूमिपुत्त्रो बुधोऽष्टादश वासरान्॥
वर्षमेकं सुराचार्य्यश्चाष्टाविंशद्दिनं भृगुः।
शनिः सार्द्धद्वयं वर्षं स्वर्भानुः सार्द्धवत्सरम्॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥
तस्य जपमन्त्रो यथा,—
"प्रणवं वाग्भवं मायां श्रीमुद्धृत्य शनैश्वरम्।
चतुर्थ्यन्तं नमः प्रोक्तं रविसूनोर्नवाक्षरम्॥"
ॐ ऐं ह्रीं श्रीं शनैश्वराय। इति रुद्रयामलम्॥
जपपात्रस्वाकल्पं जपेत्। यथा,—
"सूर्य्याराराहुमन्दानामूर्द्ध्वपाणी जपेद्बुधः।
सोमकेत्वोरधः पाण्योरन्येषां शुद्धपाणिकः॥"
इति च रुद्रयामलम्॥
तस्य होममन्त्रो यथा। ॐ शन्नो देवीरभीष्टये
शन्नो भवन्तु पीतये शंयोरभिस्रवन्तु नः। यथा
शनैश्चरायेति पुनः शन्नो देवीति होमयेत्।
इत्युद्वाहतत्त्वधृतमत्स्यपुराणम्॥*॥ वारविशेष
तत्र वारवेला यथा,—
"कृतमुनियमशरमङ्गल-
रामर्त्तुभास्करादियामार्द्धे।
प्रभवति हि वारवेला
न शुभाशुभकार्य्यकरणाय॥"*॥
तत्र कालवेला यथा,—
"कालस्य वेला रवितः शराब्धि-
कालानलागाम्बुधयो गजेन्दू।
दिने निशायामृतुवेदनेत्र-
नगेषु रामा विधुदन्तिनौ च॥"
तत्र कुलिकवेला यथा,—
"सप्ताष्टैकं दिनेशात् क्रमश इह दिने मन्त्रि-
चन्द्रेन्दुवेदाः
पूर्व्वे वारार्द्धयामः कुलिक इह परो मध्यमस्तत्र
कालः।"
तद्दिने पूर्व्वदिग्गमननिषेधो यथा,—
"शुक्रादित्यदिने न वारुणदिशं न ज्ञे कुजे
चोत्तरां
मन्देन्द्वोश्च दिने न शक्रककुभं याम्यां गुरौ न
व्रजेत्॥"*॥
तत्र प्रथमरजोयोगे दोषो यथा,—
"आदित्ये विधवा नारी सोमे चैव पतिव्रता।
वेश्या मङ्गलवारे च बुधे सौभाग्यमेव च॥
बृहस्पतौ पतिः श्रीमान् शुक्रे चापत्यमेव च।
शनौ वन्ध्यां विजानीयात् प्रथमे स्त्री रजस्वला
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥
अथ नवानां ग्रहाणां दानानि।
"सूर्य्ये धेनुश्च ताम्रञ्च गोधूमं रक्तचन्दनम्।
चन्द्रे चन्दनशङ्खौ च वस्त्रञ्च तिलतण्डुलान्॥
कुजे वृषः प्रदातव्यो रक्तवस्त्रं गुडौदनम्।
बुधे कर्पूरमुद्गञ्च हरिद्रां हिरण्यकम्॥
पीतवस्त्रद्वयं जीवे हरिद्राचणकानि च।
अश्वः शुक्रे सितो देयः शर्कराधान्यानि च
शनौ च सतिला देया कृष्णा गौर्व्वृषमुत्तमम्।
राहौ च महिषोच्छागौ माषाश्च तिलसर्षपाः॥
अजामेषौ च दातव्यौ केतौ चापि च मिश्रितम्
स्वर्णगोविप्रपूजाभिः सर्व्वेषां शान्तिरुत्तमा॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥
ग्रहाणां बलयो यथा,—
"गुडौदनं पायसञ्च हविष्यं क्षीरषष्टिकम्।
दध्योदनं हविश्चूर्णं मांसं चित्रान्नमेव च॥
दद्यात् ग्रहक्रमादेवं द्विजेभ्यो भोजनं बुधः।
शक्तितो वा यथालाभं सत्कृत्य विधिपूर्व्वकम्॥
ग्रहाणां दक्षिणा यथा,—
"धेनुः शङ्खस्तथानड्वान् हेम वासो हयस्तथा।
कृष्णा गौरायसं छाग एता वै दक्षिणाः क्रमात्
इति संस्कारतत्त्वम्॥
शनिचक्रं, क्ली, (शनेश्चक्रम्।) नृणां शुभाशुभ-
ज्ञानार्थशनिभोग्यनक्षत्रादिसप्तविंशतिनक्षत्र-
युक्तनराकारचक्रम्। यथा,—
"शनिचक्रं नराकारं लिखित्वा सौरिभादितः।
नाम ऋक्षं भवेद्यत्र फलं तत्र शुभाशुभम्॥
एकं मुखे दक्षहस्ते चत्वारि षट् पदद्वयी।
हृदि पञ्च करे वामे चत्वारि मस्तके त्रयम्॥
द्वयं नेत्रद्वयी गुह्ये द्वयं तत्र न्यसेद्बुधः।
मुखे हानिर्जयो दक्षे भ्रमः पादे श्रियो हृदि।
वामे भीर्मस्तके राज्यं नेत्रे सौख्यं मृतिर्गुदे॥
तूर्य्याष्टद्वादशे ऋक्षे यदा विघ्नकरः शनिः।
तदा सौख्यं वपुःस्थन्तु हृच्छीर्षे नेत्रदक्षयोः॥
तृतीयैकादशे षष्ठे यदा सौख्यकरः शनिः।
तदा विघ्नः शरीरस्थो गुह्ये वक्त्रांह्रिवामयोः॥
यस्य पीडाकरः सौरिस्तस्य चक्रं फलन्त्विदम्
लिखित्वा कृष्णद्रव्येण तैलमध्ये क्षिपेत्ततः॥
निक्षिप्य भूमिमध्यस्थं कृष्णपुष्पैः प्रपूजयेत्।
तुष्टिं याति न सन्देहः पीडां त्यक्त्वा शनैश्चरः॥
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥
शनिप्रसूः, स्त्री, (शनेः प्रसूर्जननी।) छाया।
सूर्य्यपत्नी। इति भूरिप्रयोगः॥
शनिप्रियं, क्ली, (शनेः प्रियम्।) नीलमणिः।
इति केचित्॥
शनिवारः, पुं, (शनिभोग्यः शनेर्वा वारः।) शनि-
भोग्यसावनदिनम्। तत्तु उदयादोदयकालः।
यथा,—
"सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा।
मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता॥"
दिनाधिपस्य रव्यादेर्भोग्यं दिनं वाररूपं
सावनगणनोक्तम्।
"उदयादोदयाद्भानोर्भौमसावनवासराः॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
शतभिषानक्षत्रयुक्तमधुकृष्णत्रयोदश्यां शनिवार
योगे महावारुणी स्यात्। यथा। स्कन्दपुराणे
"वारुणेन समायुक्ता मधौ कृष्णा त्रयोदशी।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यग्रहशतैः समा।

शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

तत्र जातफलं यथा,—
“शठः सुवेशः कृशकीर्त्तिहीनो
व्यङ्गायुतो मध्यधनोऽङ्गहीनः ।
तमोगुणः क्लेशकरो नराणां
मन्दस्य वारप्रभवोऽतिमन्दः ॥”
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

तत्र यात्रानिषेधो यथा,—
“संत्यजेद्दिवसे यात्रां सूर्य्यारार्कीन्दुवक्रिणाम् ।
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वारवेलादिशनिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शनैः, [स्] व्य, मन्दुतम् । इत्यमरः । यथा,—
“शनैर्व्विद्या शनैः पन्थाः शनैः पर्व्वतमारुहेत् ।
शनैः कामश्च धर्म्मश्च पञ्चैतानि शनैः शनैः ॥”
इति गारुडे १०९ अध्यायः ॥

शनैश्चरः । इति मेदिनी ॥

शनैश्चरः, पुं, (शनैर्मन्दं मन्दं चरतीति । चर-गतौ + पचाद्यच् ।) शनिः । इत्यमरः । अस्य स्तोत्रं यथा,—
“नीलाञ्जनचयप्रख्यं रविसूनुं महाग्रहम् ।
छायाया गर्भसम्भूतं वन्दे भक्त्या शनैश्चरम् ॥
व्यासेनोक्तमिदं स्तोत्रं यः पठेत् प्रयतो नरः ।
दिवा वा यदि वा रात्रौ शान्तिस्तस्य न संशयः ॥”
इति व्यासभाषितस्तोत्रम् ॥

शप्,व्य,स्वीकारः । शप् करोति । इति सिद्धान्त-कौमुदी ॥

शप, य ञ औ ⎫ क्रोशे । इति कविकल्पद्रुमः ।
शप, औ ञ ⎭ (दिवा०-भ्वा०-च उभ०-सक० अनिट् ।) द्वौ तालव्यादी । य ञ, शप्यति शप्यते । औ, शप्ता । औ, अशाप्सीत् । ञ, शपति शपते । क्रोश उक्तिविशेषः । निर्भर्त्सन-मिति चतुर्भुजः । सहस्रशोऽसौ शपथानशप्यत् क्रोशो भ्वादिपक्षे गालिदानम् । शपते । जित्त्वेऽपि शपथाशोर्गत्यनुकारेति नियमात् शपथे आत्मनेपदं अन्यत्र परस्मैपदम् । कृष्णाय शपते गोपी । प्रजेति त्वां शशाप सा । इति रघौ । सत्यः शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि । इति वाचा शरीरस्पर्शनाभावादिति पाणिनीयाः । केचित्तु शपथे नित्यमात्मनेपदं अन्यत्र विभाषया इत्याहुः । तेन प्रतिवाचमदत्त केशवः शपमानाय न चेदिभूभृते । इति माघः । इति दुर्गादासः ॥

शपः, पुं, शपथः । इति हेमचन्द्रः ॥ निर्भर्त्सनम् गालिदानम् । इति शपधात्वर्थदर्शनात् ॥

शपथः, पुं, (शप क्रोशे + “शीङ्शपिरुशमीति । उणा० ३ । ११३ । इति अथः ।) अनृतं वदन् घोरं नरकं यास्यामि इत्येवं रूपं मिथ्यानिर-सनम् । सत्यावधारणम् । इति सारः । वाचा शरीरस्पर्शनम् । इति गोयीचन्द्रः ॥ शपथो दिव्यम् । इति रत्नमाला । इति भरतः ॥ तत्-पर्य्यायः । शपनम् २ । इत्यमरः ॥ शपः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ सत्यम् ४ समयः ५ शापः ६ प्रत्ययः ७ अभिषङ्गः ८ । इति जटाधरः ॥ * ॥

चतुष्पादव्यवहारस्य क्रियापादाङ्गम् । यथा अथ शपथः ।
“युक्तिष्वप्यवसन्नासु शपथैरेनमर्द्दयेत् ।
अर्थकालबलापेक्षमग्न्यम्बु सुकृतादिभिः ॥”
अर्थस्य विवादास्पदस्य बलं बहुत्वभावः । कालस्य च बलं पुण्यापुण्यत्वम् । तदपेक्षं यथा स्यादित्यर्थः । दूर्वाकरत्वस्य पुत्रादिस्पर्शस्य चाये दर्शनीयत्वात् । अत्र मयैतत् कृतं न वा इति प्रतिज्ञामुच्चार्य्याग्नौ जले वा हस्तं प्रक्षि-पेत् । एतन्मिथ्यात्वे मम सुकृतं नश्येदिति वा ब्रूयात् । न त्वग्निपरीक्षां जलपरीक्षां वा कुर्य्यात् इत्यभिप्रायवर्णनं युक्तम् । तस्या महाभियोग-विषयकत्वेन शपथसमभिव्याहारानर्हत्वात् । सुकृतादिभिरित्यादिना दूर्वासत्याभ्युपगमः । तथा च विष्णुः । सर्व्वेष्वेवार्थजातेषु मूल्यं कानकं प्रकल्पयेत् । तत्र कृष्णलोने शूद्रं दूर्वाकरं शापयेत् । द्विकृष्णलोने तिलकरम् । त्रिकृष्ण-लोने जलकरम् । चतुःकृष्णलोने स्वर्णकरम् । पञ्चकृष्णलोने सीतोद्धृतमहीकरम् सुवर्णार्द्धोने कोषो देयः । शूद्रस्य यथासमये विहिता क्रिया तथा द्विगुणेऽर्थे राजन्यस्य त्रिगुणेऽर्थे वैश्यस्य चतुर्गुणेऽर्थे ब्राह्मणस्येति । कृष्णलः काञ्चन-रत्तिका तन्मूल्यादूने कृष्णलोने एवमन्यत्र । मनुः ।
“सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्त्रियं वाहनायुधैः ।
गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्व्वैस्तु पातकैः ।
पुत्त्रदारस्य वाप्येव शिरांसि स्पर्शयेत् पृथक् ॥
ब्राह्मणेन मयैतत् कृतं न कृतं वेति प्रतिज्ञा-मुच्चार्य्य सत्यमिति वक्तव्यम् । तथैव क्षत्त्रियेण वाहनायुधं स्प्रष्टव्यम् । तथैव वैश्येन गोबीज-काञ्चनानामन्यतमं स्प्रष्टव्यम् । शूद्रेण तु पूर्व्वोक्तं सर्व्वमेव स्प्रष्टव्यम् । तेषां वृथाकृतस्पर्शानां पातकहेतुत्वात् पातकशब्देन निर्द्देशः । हला-युधोऽप्येवम् । दैवक्रियाविषयमाह नारदः ।
“अरण्ये निर्ज्जने रात्रावन्तर्व्वेश्मनि साहसे ।
न्यासापहरणे चैव दिव्या सम्भवति क्रिया ॥”
बृहस्पतिः ।
“देवब्राह्मणपादांश्च पुत्त्रदारशिरांसि च ।
एते तु शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणे ।
साहसेष्वभिशापे च दिव्यानि तु विशोधनम् ॥”
अत्र शपथदिव्ययोः पृथक्त्वप्रतीतेः शपथे न दिव्यधर्म्माः । किन्तु वैधे कर्म्मणि तत्र शौचार्थं स्नानाचमनादिकार्य्यम् । दिव्यानि तु दिव्यतत्त्वे कथितानि नात्र लिखितानि । अत्राभियुक्तेन शपथः कर्त्तव्य इत्युत्सर्गः उभयेच्छया अभि-योक्तापि । इत्याह नारदः ।
“अभियोक्ता शिरोवर्त्ती सर्व्वत्रैव प्रकीर्त्तितः ।
इच्छयान्यतरः कुर्य्यादितरो वर्त्तयेच्छिरः ॥”
इतरः शपथकर्त्तभिन्नः । [illegible]

“[illegible] शतरुद्रीयम् । [illegible]
व्यसनं [illegible]
व्यसनमापत् । घोरमतिपीडाकरम् । [illegible]
कोषाधिकारे यत्र पञ्चदिवसमध्ये [illegible]
“रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं राजातङ्कमथापि वा
तमशुभं विजानीयात्तथा शुभं विपर्य्ययात् ।
कात्यायनः ।
“तस्यैकस्य न सर्व्वस्य जनस्य यदि तद्भवेत् ।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दद्यात् दमञ्च सः
ज्वरातिसारविस्फोटगूढास्थिपरिपीडनम् ।
नेत्ररुग्गलरोगश्च तथोन्मादः प्रजायते ॥
शिरोरुग्भुजभङ्गश्च दैविका व्याधयो नृणाम् ॥
तस्यैकस्येति न तु देशव्यापकमरकादिः । [illegible]
“न वृथा शपथं कुर्य्यात् स्वल्पेऽप्यर्थे नरो बुधः
वृथा हि शपथं कुर्व्वन् प्रेत्य चेह च नश्यति ।
कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्ष्ये तथेन्धने ।
ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम्
कामिनीष्विति रहसि कामिनीसन्तोषार्थं [illegible]
शपथः । एवं विवाहसिद्ध्यर्थं गोग्रासार्थं
आवश्यकहोमेन्धनार्थं ब्राह्मणरक्षार्थमङ्गीकृत
धनादौ । यमः ।
“वृथा तु शपथं कृत्वा कीटस्य वधसंयुतम् ।
अनृतेन च युज्येत वधेन च तथा नरः ।
तस्मान्न शपथं कुर्य्यान्नरो मिथ्यावधेप्सितम् ॥”
कीटस्येति प्राणिमात्रोपलक्षणम् । तद्वधपापेन
वृथाशपथकर्त्ता युज्यत इत्यर्थः । इति व्यवहार-तत्त्वम् ॥

शपनं, क्ली, (शप क्रोशे + ल्युट् ।) शपथः । इत्य-मरः ॥ गालिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शप्तः,पुं(शप + क्तः ।) तृणविशेषः । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ उलु इति भाषा ॥ अभिशापग्रस्ते त्रि ॥ (यथा, भागवते । १ । १८ । ४१ ।
“निशम्य शप्तमतदर्हं नरेन्द्रं
स ब्राह्मणो नात्मजमभ्यनन्दत् ॥”)

शफं, क्ली, गवादीनां खुरः । (यथा, याज्ञवल्क्ये १ । २०४ ।
“हेमशृङ्गा शफैरौप्यैः सुशीला वस्त्रसंयुता ।
सकांस्यपात्रा दातव्या क्षीरिणी गौः सदक्षिणा ॥”
वृक्षमूलम् । इति मेदिनी ॥

शफरः, पुं, स्त्री, मत्स्यविशेषः । इत्यमरः । पुंटि इति भाषा ॥ (यथा,—
“कैवर्त्तकर्कशकरात् शफरश्च्युतोऽपि
जाले पुनर्निपतितः सफरो विपाकः ॥”
यथा च ।
“अगाधजलसञ्चारी विकारी न च रोहितः ।
गण्डूषजलमात्रेण शफरी फर्फरायते ॥”
इत्युद्भटः ॥

शफराधिपः, पुं, (शफराणां मत्स्यानां अधिपः ।) इल्लीशमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ [illegible]
इल्लिशः २ वारिकपूरः ३ [illegible]
४ । इति [illegible]

र्द्धं, च शब्दकारी । [illegible] (चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।)) क, शब्दयति । सोपसर्ग-स्त्वाविष्कृतौ मतः । प्रशब्दयति गभीरमत्वर्थं भिन्नः स्फुटीकरोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

शब्दः, पुं, (शब्द + भावे घञ् । यथा, शप आक्रोशे + "शापयिष्यां ददनी ।" उणा० ४।९७ । इति दन् । पकारस्य बकारः ।) श्रोत्रग्राह्यगुणपदार्थ-विशेषः । तत्पर्य्यायः । निनादः २ निनदः ३ ध्वनिः ४ ध्वानः ५ रवः ६ स्वनः ७ स्वानः ८ निर्घोषः ९ निर्ह्रादः १० नादः ११ निस्वानः १२ निस्वनः १३ आरवः १४ आरावः १५ संरावः १६ विरावः १७ । इत्यमरः ॥ संरवः १८ रावः १९ इति शब्दचन्द्रिका ॥ घोषः २० । इति जटा-धरः ॥ स च ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्च । यथा,

"कण्ठसंयोगादिजन्या वर्णास्ते कादयो मताः ।

सर्व्वः शब्दो नभोवृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते ॥
वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्त्तिता ।
कदम्बगोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते ॥
उत्पन्नः को विनष्टः क इति बुद्धेरनित्यता ।
सोऽयं क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते ॥
तदेवौषधमित्यादौ सजातीयेऽपि दर्शनात् ।"

इति भाषापरिच्छेदः ॥

शब्दं निरूपयति ।
'शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च मृदङ्गादिभवो ध्वनिः ।'
सर्व्वः शब्दो नभोवृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते ॥"

इति ॥

नभोवृत्तिराकाशसमवेतः । दूरस्थशब्दस्याग्र-हणादाह श्रोत्रोत्पन्न इति कण्ठसंजोगादिजन्या वर्णास्ते कादयो मता इति । ननु मृदङ्गाद्यव-च्छेदेनोत्पन्नं शब्दं श्रोत्रे कथमुत्पत्तिरतः आह वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्त्तिता इति । आद्यशब्दस्य बहिर्दशदिगवच्छिन्नोऽन्यः शब्द-स्तेनैव शब्देन जन्यते तेन चापरस्तद्व्यापक एवं क्रमेण श्रोत्रोत्पन्नो गृह्यते इति । कदम्ब-गोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते इति आद्य-शब्दात् दशदिक्षु दश शब्दा उत्पद्यन्ते । तत-श्चान्ये दश शब्दा उत्पद्यन्ते इति भावः । अस्मिन् कल्पे गौरवादुक्तं कस्यचिन्मते इति । ननु शब्दस्य नित्यत्वादुत्पत्तिः कथमत आह । उत्पन्नः को विनष्टः क इति बुद्धेरनित्यता इति । शब्दानामुत्पादविनाशप्रत्ययशालित्वादनित्यत्व-मित्यर्थः । ननु स एवायं ककार इत्यादिप्रत्य-भिज्ञानाच्छब्दानां नित्यत्वम् । इत्यञ्चोत्पाद-विनाशबुद्धिर्भ्रमरूपा चेत्तत आह सोऽयं क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते । तदेवौषध-मित्यादौ सजातीयेऽपि दर्शनात् इति ॥ तत्र प्रत्यभिज्ञायाः तत्सजातीयत्वं विषयः । ननु तत्सजातीयो विषयः [illegible] प्रतीतिविरोधात् । [illegible] द्वयोरपि बुद्ध्योर्न बाधकमिति । ननु सजातीयत्वे [illegible] भावति इति [illegible] तदेवेति । [illegible] यथा ज्ञातं तदेवान्येनापि ज्ञातमित्यादिदर्शना-दितिभाव इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ * ॥

दशविधशब्दा यथा, —
"षड्जर्षभसगान्धारमध्यमः पञ्चमस्तथा ।
अतः परन्तु विज्ञेयो निषादो धैवतस्तथा ।
इष्टश्चानिष्टशब्दश्च संहतः प्रविभागवान् ॥
इत्याश्वमेधिकपर्व्व ॥

शब्दविशेषाणां नामविशेषा यथा, —
"शब्दो गुणानुरागोत्थः प्रणादः शीत्कृतं नृणाम् ।
पर्द्दनं गुदजे शब्दे कर्द्दनं कुक्षिसम्भवे ॥
क्ष्वेड़ा तु सिंहनादोऽथ क्रन्दनं सुभटध्वनिः ।
कोलाहलः कलकलस्तुमुलो व्याकुलो रवः ॥
मर्मरो वस्त्रपर्णादेर्भूषणानान्तु शिञ्जितम् ।
ह्रेषा ह्रेषा तुरङ्गाणां गजानां गर्ज्जबृंहिते ॥
विस्फारो धनुषां स्फूर्ज्जारम्भे गोर्जलदस्य च ।
स्तनितं गर्ज्जितं गर्ज्जिः स्वनितं रसितादि च ॥
कूजितं स्याद्विहङ्गानां तिरश्चां रुतवाशिते ।
वृकस्य रेषणं रेवा बुक्कनं भषणं शुनः ॥
पीडीतानान्तु क्वणितं मणितं रतकूजितम् ।
प्रक्वाणः प्रक्वणस्तन्त्र्या मर्द्दलस्य तु गुन्दलः ॥
चोअनन्तु कीचकानां भेर्य्या नादस्तु टङ्कृरः ।
तारोऽत्युच्चैर्ध्वनिर्मन्द्रो गम्भीरो मधुरः कलः ॥
काकली तु कलः सूक्ष्म एकतालो लयानुगः ।
काकुर्ध्वनिविकारः स्यात् प्रतिश्रुत्तु प्रतिध्वनिः ॥"

इति हेमचन्द्रः ॥

अथैकार्थानुलोमविलोमसमशब्दाः । नयन १ नर्त्तन २ कनक ३ कण्टक ४ महिम ५ कलङ्क ६ कालिका ७ सरस ८ सहास ९ मध्यम १० सदस्य ११ नवेन १२ तावता १३ तारता १४ विभवि १५ करक १६ कम्बुक १७ काञ्चिका १८ नन्दन १९ दम्भद २० दम्भद २१ योग्ययोः २२ लगुल २३ तुनततु २४ शावयशा २५ पतदातप २६ वरभैरव २७ कलपुलक २८ वरकैरव २९ वरपीरव ३० तरुणीरुत ३१ रदसोदर ३२ नदभेदन ३३ दम्पतीपदम् ३४ लङ्काकङ्काल ३५ माधवलव-वधमा ३६ नन्दनन्दन ३७ नहित ३८ समास ३९ कारिका ४० पादपाः ४१ जलज ४२ नाना ४३ मम ४४ ॥ * ॥ अथान्यार्थकानुलोमविलोम-शब्दाः । वन्दे १ देवे २ लेख ३ रवौ ४ भानो ५ हंसा ६ जीवा ७ यामा ८ विभु ९ वद १० रम ११ यम १२ कम्प १३ राधा १४ राधया १५ सुनामा १६ नन्दक १७ मालिका १८ कामिनी १९ राजते २० भारती २१ हासिका २२ गगन २३ करका २४ भार्गव २५ कटकाम् २६ दीनरथा २७ मनोरमा २८ वातापिना २९ पिनाकिना ३० सदाशिका ३१ यमराज ३२ हरिदेवे ३३ सव्यायामा ३४ भोविकुर्त्तन ३५ नन्दनवन ३६ नवकूबर ३७ सवसातुत ३८ रथविभवेन ३९ शाकमधमिथ ४० नवतम-संमद ४१ मार ४२ वत ४३ तुका ४४ कदा ४५ वनि ४६ नवा ४७ वता ४८ तुत ४९ वम ५० विभा ५१ ॥ * ॥ अथ संस्कृतप्राकृतसमपुंलिङ्ग-शब्दाः । आहार १ हार २ विहार ३ तार ४ समर ५ सम्भोग ६ रोग ७ असुर ८ संहार ९ अमर १० वार ११ वारण १२ गण १३ टङ्कार १४ भार १५ आकर १६ लोल १७ उल्लोल १८ विलास १९ वायस २० हर २१ अहङ्कार २२ हीर २३ अङ्कुर २४ गौहार २५ उरग २६ राग २७ भाल २८ तरल २९ गोविन्द ३० कन्द ३१ उदर ३२ तरण ३३ तरणि ३४ दास ३५ मोह ३६ सन्दोह ३७ मास ३८ खुर ३९ खर ४० तर ४१ मल ४२ सङ्कर ४३ आरम्भ ४४ हास ४५ वार ४६ करि ४७ किरि ४८ कीर ४९ कोल ५० कल्लोल ५१ धीर ५२ मल ५३ मलय ५४ करीर ५५ वामदेव ५६ असि ५७ वीर ५८ नर ५९ नरक ६० करङ्क ६१ दण्ड ६२ चण्डाल ६३ रङ्ग ६४ दर ६५ सरल ६६ कलङ्क ६७ कम्बल ६८ आकार ६९ पङ्क ७० खल ७१ बकुल ७२ कुरङ्ग ७३ देह ७४ सन्देह ७५ सङ्ग ७६ पर ७७ कुरर ७८ तरङ्ग ७९ घात ८० सञ्चार ८१ भङ्ग ८२ अरि ८३ हरि ८४ परिणाह ८५ कण्ठ ८६ कुण्ठ ८७ अहि ८८ दाह ८९ परि-सर ९० रवि ९१ हाहा ९२ मञ्जु ९३ मञ्जीर ९४ वाह ९५ अचल ९६ कुल ९७ कुमार ९८ कुम्भ ९९ कुम्भीर १०० सार १०१ विरल १०२ कवल १०३ जार १०४ कन्दर १०५ उदार १०६ पार १०७ जम्बीर १०८ केशरि १०९ वराह ११० मुरारि १११ काल ११२ काकोल ११३ कुन्तल ११४ मयूख ११५ विराम ११६ बाल ११७ आलोल ११८ बाहु ११९ रण १२० सङ्कर १२१ चोल १२२ भार १२३ संसार १२४ केरल १२५ समीरण १२६ टङ्क १२७ ताल १२८ आसार १२९ चामर १३० कुलीर १३१ तुरङ्ग १३२ सूर १३३ कङ्काल १३४ कन्दल १३५ कराल १३६ विकास १३७ पूर १३८ हेरम्ब १३९ कम्बु १४० विधु १४१ सिन्धु १४२ बुध १४३ अनुबन्ध १४४ कुन्द १४५ इन्दु १४६ मन्दर १४७ समीर १४८ समूह १४९ गन्ध १५० भीम १५१ अह १५२ सहर १५३ किरीट १५४ तमाल १५५ गुञ्ज १५६ हिन्ताल १५७ तोमर १५८ मञ्जीवह १५९ बिम्ब १६० पुञ्ज १६१ हिल्लोर १६२ पिच्छ १६३ वर १६४ संवर १६५ कोप १६६ काय १६७ संरम्भ १६८ सोम १६९ परिरम्भ १७० विकार १७१ वाल १७२ वसन्त १७३ आसव १७४ वेसन्त १७५ वास १७६ बान्धव १७७ वासर १७८ कासार १७९ सार १८० सरस १८१ किरण १८२ मयख १८३ वारण १८४ ॥ * ॥ अथ संस्कृतप्राकृतसमस्त्रीलिङ्गशब्दाः । हेला १ हिला २ कला ३ माला ४ रसाला ५ कावला ६ अचला ७ लीला ८ कीला ९ बला १० बाला ११ लोला १२ दोला १३ अचला १४

मणी १५ धरणी १६ धारणी १७ गौणी १८ रोहिणी १९ रमणी २० मणी २१ वीणा २२ वाणी २३ वसा २४ वेणी २५ रीढ़ा २६ गङ्गा २७ तरङ्गिणी २८ कन्दली २९ खरी ३० नारी ३१ रामा ३२ भेरी ३३ वसुन्धरा ३४ काली ३५ काराली ३६ चामुण्डा ३७ चण्डा ३८ रण्डा ३९ तुला ४० मही ४१ ॥*॥ अथ संस्कृतप्राकृतक्लीवलिङ्गसमशब्दाः। जल १ फल २ दल ३ मूल ४ वारि ५ कीलाल ६ कूल ७ वल ८ पलल ९ दुकूल १० लिङ्ग ११ गम्भीर १२ कूल १३ सलिल १४ कमल १५ चीर १६ तुच्छ १७ राजीव १८ नीर १९ हल २० रजत २१ कुटीर २२ दारु २३ लाल २४ पटीर २५ कारण २६ रोहण २७ चेल २८ कुहर २९ अम्बर ३० मन्दिर ३१ कुशल ३२ मण्डल ३३ तामरस ३४ कुण्डल ३५ मकरन्द ३६ पुर ३७ अरविन्द ३८ लोह ३९ अङ्ग ४० तड़ाग ४१ कार्य ४२ कुल ४३ तोरण ४४ मरण ४५ तुङ्ग ४६ अलम् ४७ आगार ४८ भासुर ४९ ॥ * ॥ अथ संस्कृतप्राकृतसमक्रियापदानि। भण १ देहि २ गच्छ ३ संहर ४ कुरु ५ चोरय ६ मारय ७ अवगच्छ ८ अवलोकय ९ अवचिन्तय १० खाद ११ ॥*॥ अथ निरोष्ठ्यपुंलिङ्गशब्दाः। नीहार १ हार २ हरिण ३ अङ्क ४ हर ५ अट्टहास ६ कैलास ७ काम ८ रद ९ नारद १० सिंह ११ शङ्ख १२ शेष १३ अहि १४ हंस १५ घनसार १६ हस्ति १७ इन्द्र १८ नाग १९ दिग्गज २० निर्झर २१ शरदन २२ चन्द्रकान्त २३ शृङ्गार २४ सागर २५ तगाड़ २६ जलाशय २७ नग २८ हर्यक्ष २९ तक्षक ३० नख ३१ नत ३२ दीक्षित ३३ अक्ष ३४ नाराच ३५ काच ३६ कच ३७ कीचक ३८ चञ्चरीक ३९ चाणक्य ४० चारण ४१ गण ४२ अण ४३ काण ४४ शोण ४५ संहार ४६ सारस ४७ रस ४८ अरि ४९ रसाल ५० साल ५१ कङ्काल ५२ काल ५३ कलि ५४ शैल ५५ खल ५६ अनल ५७ अर्क ५८ किञ्जल्क ५९ कल्क ६० कर ६१ शङ्कर ६२ कीर ६३ हीर ६४ लङ्केश ६५ केश ६६ गर ६७ कीशव ६८ देश ६९ लेश ७० आनन्द ७१ नन्दन ७२ धनञ्जय ७३ खञ्जरीट ७४ कीट ७५ अग्नि ७६ अचल ७७ कटाह ७८ कटाक्ष ७९ यक्ष ८० दक्ष ८१ अङ्क ८२ यज्ञ ८३ जनक ८४ अञ्जलि ८५ शङ्ख ८६ यज्ञ ८७ रत्नाकर ८८ अन्धक ८९ असुर ९० धीर ९१ शौरि ९२ नासीर ९३ नारायण ९४ कृष्ण ९५ हृषीकेश ९६ ॥ * ॥ अथ निरोष्ठ्यस्त्रीलिङ्गशब्दाः। गङ्गा १ गीता २ सती ३ सीता ४ शिखि ५ सन्ध्या ६ गदा ७ नया ८ [illegible] ९ आशी १० निशा ११ नासा १२ [illegible] १३ शान्ति १४ कथा १५ दशा १६ आर्द्रा १७ निद्रा १८ हरिद्रा १९ इक्षु २० द्राक्षा २१ लाक्षा २२ हति २३ कृति २४ छाया २५ जाया २६ कथा २७ कान्ता २८ धात्री २९ रात्रि ३० रति ३१ गति ३२ कन्धरा ३३ धारणा ३४ धारा ३५ तारा ३६ कारा ३७ जरा ३८ धरा ३९ आलि ४० राजि ४१ रजनी ४२ आर्त्ति ४३ कीर्त्ति ४४ कन्या ४५ तटी ४६ नटी ४७ नारी ४८ सारी ४९ दरी ५० दासी ५१ घटिका ५२ खटिका ५३ जटा ५४ कथा ५५ रथा ५६ शिखा ५७ संख्या ५८ कालिन्दी ५९ कलिका ६० कला ६१ काली ६२ कराली ६३ दुर्गा ६४ ॥* अथ निरोष्ठ्यक्लीवलिङ्गशब्दाः। चरण १ करण २ चक्र ३ चक्षु ४ नक्षत्र ५ तक्र ६ रजत ७ शत ८ शरीर ९ चीर १० नीर ११ अक्षि १२ क्षीर १३ धन १४ कनक १५ निधान १६ ध्यान १७ सन्धान १८ दान १९ नलिन २० नगर २१ गात्र २२ छत्र २३ नेत्र २४ अस्थि २५ दात्र २६ आलिङ्गन २७ स्थान २८ शिरः २९ चरित्र ३० जल ३१ स्थल ३२ स्थाल ३३ कलत्र ३४ चित्र ३५ कीलाल ३६ जाल ३७ अलक ३८ नाल ३९ दैन्य ४० लिङ्ग ४१ अङ्ग ४२ लावण्य ४३ हिरण्य ४४ सैन्य ४५ अन्न ४६ अजिन ४७ यान ४८ असृक् ४९ काञ्चन ५० आनन ५१ कानन ५२ हाटक ५३ नाटक ५४ नाट्य ५५ तैल ५६ चेल ५७ रसातल ५८ अदन ५९ सदन ६० स्नान ६१ निदान ६२ दधि ६३ चन्दन ६४ अक्षर ६५ लक्षण ६६ लक्ष ६७ शस्त्र ६८ शास्त्र ६९ दल ७० हल ७१ ॥ * ॥ अथ निरोष्ठ्यक्रियापदानि। आशास्ते १ अस्ति २ चकास्ति ३ निन्दति ४ सृजति ५ आशंसति ६ क्रीड़ति ७ ध्यायति ८ अर्हति ९ याचते १० यति ११ वहति १२ आराधति १३ अस्यति १४ शेते १५ गच्छति १६ यच्छति १७ इच्छति १८ नयति १९ आयाति २० हन्ति २१ ईक्षते २२ अश्नाति २३ स्नाति २४ दधाति २५ याति २६ जयति २७ हसति २८ करोति २९ ।; इति कविकल्पलतायां १ स्तवके २ कुसुमम् ॥

शब्दकारः, त्रि, (शब्दं करोतीति। कृ + अण्। "न शब्दश्लोककलहगाथेति।" ३। २। २४। इति टप्रतिषेधः।) शब्दं करोति यः। यथा,

"सतामसत्कारं पक्षी वैरकारं नराशनम्।
हन्तुं कलहकारोऽसौ शब्दकारः पपात खम् ॥"

इति भट्टौ ५ सर्गः ॥

शब्दग्रहः, पुं, (शब्दं गृह्णात्यनेनेति। ग्रह + "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च।" ३। ३। ५८। इति अप्।) कर्णः। इत्यमरः ॥ शब्दस्य ग्रहणञ्च ॥

शब्दनः, त्रि, (शब्दं कर्त्तुं शीलमस्य। शब्द + "चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्।" ३।२।१४८। इति तच्छीले युच्।) शब्दकर्त्ता। तत्पर्य्यायः। रवणः २। इत्यमरः ॥ (शब्द + करणे ल्युट्।) शब्दसाधकः। क्ली। [illegible]

शब्दवेधी, [न्] पुं, ([illegible] शिद् + णिनिः।) [illegible] पाण्डुः। इति [illegible] रामायणम् ॥

शब्दवेधी, [न्] पुं, (शब्दमनुसृत्य वेद्धुं शीलमस्य। विध + णिनिः।) अर्ज्जुनः। इति शब्दरत्नावली ॥ दशरथराजः। यथा,—

"शब्दशब्देन कौशल्ये कुमारेण धनुष्मता।
कुमारः शब्दवेधीति मया पापमिदं कृतम् ॥"

इति वाल्मीकीये रामायणे ६३ अध्यायः ॥ शब्दवेधी इत्येवं शब्दकीर्त्तिमिति यावत्। इति तट्टीका ॥

शब्दाधिष्ठानं, क्ली, (शब्दस्य अधिष्ठानं आश्रयस्थानम्।) कर्णः। इति हेमचन्द्रः ॥

शम, उ भ य इर् शमे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-अक०- सेट्। क्त्वावेट्।) उ, शमित्वा शान्त्वा ॥ भ य शाम्यति। इर, अशमत् अशमीत्। पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये। शमः शान्तीभावः। शशाम वृष्ट्यापि विना दवाग्निरिति रघुः। शम इति पदस्य आन्तस्यापि सम्भवे शान्तीकरणेऽप्ययमिति धातुप्रदीपः।

"वरेण शमितुं लोकानलं दग्धुं हि तत्तपः ॥"

इति कुमारसम्भवम्।

'वचो निशम्याधिपतिर्दिवौकसाम्।'

इत्यादावनेकार्थत्वात् श्रुत्वेत्यर्थः॥ वा शमयम इत्यत्र वाशब्दस्य व्यावस्थावाचित्वादस्य णौ नित्यं ह्रस्वः शमयति। इति दुर्गादासः ॥

शम, ङ क ञ आलोचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-आत्म०-उभ०-इति केचित्-सक०-सेट्।) आलोचः प्रणिधानम्। वा शम यम इत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् अस्य स्वार्थे णौ ह्रस्वाभावः। ङ क, शामयते कार्य्यं सुधीः। ञ शामयति शामयते।

"निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद्गदतो मम ॥"

अयमात्मनेपदीत्यन्ये। इति दुर्गादासः ॥

शमः, पुं, (शम्यत इति। शम + घञ् "नोदात्तोपदेशेति वृद्ध्यभावः।) शान्तिः। इत्यमरः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४। १८१।

"विरागशैलमथितात् तस्य चित्तमहोदधेः।
प्रकोपकालकूटस्य पश्चात् शमसुधोदयात् ॥")

मोक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पाणिः। इति शमशब्दटीकायां रामाश्रमः ॥ उपचारः। इति राजनिर्घण्टः ॥ अन्तरिन्द्रियनिग्रहः। इति वेदान्तसारः ॥ अन्तःकरणसंयमः। इति भगवद्गीतादशमाध्यायस्य ४ श्लोकटीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (यथा, गीतायाम्। १०। ४। "बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः।") विक्षेपककर्म्मोपरमः। इति [illegible] यस्य ३ श्लोकटीकायां श्रीधरस्वामी। [illegible] निद्रयनिग्रहः। [illegible]

"[illegible]"

[illegible]

सर्वकर्मनिवृत्तिः। [illegible] ... ।
"नीलोत्पलदल तनेव यथः कारयसुखमी ॥"
"शमः उपरमः सर्वकर्मभ्यो निवृत्तिः।" इति
शब्दरत्नावलम् ॥ शान्तरसस्य स्थायिभावः। यथा,
साहित्यदर्पणे। ३। २३८।
"शान्तः शमः स्थायिभाव उत्तमः प्रकृति-
र्मतः ॥"
निवृत्तिः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। २। ५६।
"शमवद्विर्मलं व्योम देवौकस्त्वैः सह क्रमात्।
सार्वं भूपालशोकेन दुर्भिक्षस्य शमं ययौ ॥")

शमकः, त्रि, (शामयतीति। शम + णिच् + ण्वुल्।
"नोदात्तोपदेशेति।" ७। ३। ३४। इति न
दीर्घः।) शान्तिकारकः। आन्तशमधातो-
र्ण्वुप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

शमथः पुं, (शम + "ह्रशमिदमिभ्यथ।" इति
अथः। उज्ज्वलदत्तः। ३। ११४।) शान्तिः।
इत्यमरः ॥ मन्त्री। इति मेदिनी ॥

शमनं, क्ली, (शम + ल्युट्।) यज्ञार्थपशुहननम्।
इत्यमरः ॥ शान्तिः। इति मेदिनी ॥ (यथा,
पाणिनौ। ५। १। ३८। "वातस्य शमनं
कोपनं वा।" इति काशिका ॥) चर्व्वणम्।
इति धरणिः ॥ हिंसा। इति हेमचन्द्रः ॥
(प्रतिसंहारः। यथा, मार्कण्डेये। ७८।
११।
"निमेषकोष्ठादिमयः कालरूपः क्षयात्मकः।
प्रसीद स्वेच्छया रूपं स्वतेजःशमनं कुरु ॥"
निवारकः। यथा, तत्रैव देवीमाहात्म्ये।
"दुर्वृत्तवृत्तशमनं तव देवि! शीलम् ॥")

शमनः, पुं, (शमयति पापिनां कर्म्म आलोचय-
तीति। कर्त्तरि ल्युः।) यमः। इत्यमरः ॥ मृग-
भेदः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ कलायः। इति
राजनिर्घण्टः ॥

शमनस्वसा, [ऋ] स्त्री, (शमनस्य यमस्य
स्वसा।) यमुना। इत्यमरः ॥

शमनी, स्त्री, (शमयति नृणां व्यापारान्। शम +
ल्युः। स्त्रियां ङीप्।) रात्रिः। इति शमनी-
षदशब्ददर्शनात् ॥ (शाम्यते अनेन इत्यर्थे
करणे ल्युटि शान्तिकारके, त्रि। यथा, भाग-
वते। ३। २४। ३९।
"मात्रे आध्यात्मिकीं विद्यां शमनीं सर्वकर्म्म-
णाम् ॥")

शमनीषदः, पुं, (शमन्यां सीदन्तीति। सद् +
क्विप्।) निशाचरः। राक्षसः। इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

शमलं, क्ली, (शम + "शाकशम्योर्णित्।" उणा०
१। १११। इति कलः।) विष्ठा। इत्यमरः ॥
पापम्। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (यथा,
भागवते। २। ७। ३।
"[illegible] शमलं [illegible] ॥")

[illegible]:, पुं, ([illegible]) [illegible]
[illegible]। इति [illegible]
[illegible]

शमितः, त्रि, (शम + क्तः।) शान्तः। इत्यमरः ॥

शमिरः, पुं, शमीवृक्षः। इति शब्दरत्नावली ॥

शमिरोहः, पुं, शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शमी स्त्री, वृक्षविशेषः। शाँइ इति भाषा।
(यथा, शाकुन्तले। ४।
"अवेहि तनयां ब्रह्मन्नग्निगर्भां शमीमिव ॥")
तत्पर्य्यायः। सक्तुफला २ शिवा ३। इत्यमरः ॥
सक्तुफली ४। इति शब्दरत्नावली ॥ शान्ता ५
तुङ्गा ६ कचरिपुफला ७ केशमथनी ८ ईशानी
९ लक्ष्मीः १० तपनतनया ११ हृष्टा १२ शुभ-
करी १३ हविर्गन्धा १४। मेध्या १५ दुरितदमनी
१६ सक्तुफलिका १७ समुद्रा १८ मङ्गल्या १९
सुरभिः २० पापशमनी २१ भद्रा २२ शङ्करी
२३ केशहन्त्री २४ शिवाफला २५ सुपत्रा २६
सुखदा २७। अस्य गुणाः। रूक्षत्वम्। कषा-
यत्वम्। रक्तपित्तातिसारनाशित्वञ्च। तत्फल-
गुणाः। गुरुत्वम्। स्वादुत्वम्। रूक्षत्वम्।
उष्णत्वम्। केशनाशित्वञ्च। इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च।
"शमी शक्तुफला तुङ्गा केशहन्त्री शिवाफला।
मङ्गल्या च तथा लक्ष्मीः शमीरः स्वल्पिका
स्मृता ॥
शमी तिक्ता कटुः शीता कषाया रेचनी लघुः।
कम्पकासश्रमश्वासकुष्ठार्शःक्रिमिजित् स्मृता"
इति भावप्रकाशः ॥१॥
शिम्बा। छिमड़ा इति भाषा। इत्यमरः ॥
वागुजिः। इति मेदिनी ॥ (कर्म्म। यथा, ऋग्-
वेदे। ६। २। २।
"ईजे यज्ञेभिः शशमे शमीभिः।"
"शमीभिः कर्म्मभिः कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ॥"
इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

शमी, [न्] त्रि, शान्तः। शमो विद्यतेऽस्य इत्यर्थे
इन्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

शमीकः, पुं, मुनिविशेषः। यथा,—
"जलाशयमचक्षाणः प्रविवेश तमाश्रमम्।
ददर्श मुनिमासीनं शान्तं मीलितलोचनम् ॥"
इति श्रीभागवते। १। १८ ॥
अस्यार्थः। अचक्षाणः अपश्यन्। तं प्रसिद्ध-
माश्रमं तस्मिन् मुनिं शमीकम्। इति श्रीधर-
स्वामी ॥

शमीगर्भः, पुं, (शम्या गर्भः।) ब्राह्मणः। अग्निः।
इति हेमचन्द्रः ॥

शमीधान्यं, क्ली, (शमी यज्ञादिकर्म्म तदर्थं धान्यम्)
माषादिः। इत्यमरः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः।
"शमीजाः शिम्बिजाः शिम्बातराः सूप्याश्च
वैदलाः।
वैदला मधुरा रूक्षाः कषायाः कटुपाकिनः ॥
वातलाः कफपित्तघ्ना बद्धमूत्रमला हिमाः।
ऋते मुद्गमसूराभ्यामन्ये त्वाध्मानकारकाः ॥"
मुद्गमसूरयोराध्मानकारित्वमन्यद्वैदलापेक्षया।
न तु सर्व्वथा। एतयोरपि [illegible]
कारित्वदर्शनात्। इति [illegible] ॥
अपि च।
"शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते।
परतो वातलं रूक्षं प्रायेणातिनवं गुरु ॥
यवगोधूममाषाश्च तिलाश्चातिनवा हिताः।
पुराणा विरसा रूक्षा न तथार्थकरा मताः ॥"
इति राजवल्लभः ॥

शमीपत्रा, स्त्री, (शम्याः पत्राणीव पत्राणि
यस्याः।) लज्जालुवृक्षः। इति जटाधरः ॥

शमीरः, पुं, (ह्रस्वा शमी। "कुटीशमीशुण्डाभ्यो
रः।" ५। ३। ८८। इति रः।) अल्पा शमी।
इत्यमरः ॥

शम्पा, स्त्री, विद्युत्। इत्यमरः ॥

शम्पाकः, पुं, आरग्वधः। इत्यमरः ॥ विपाकः।
यावकः। इति हेमचन्द्रः ॥ (हस्तिनापुरवासी
कश्चिद्ब्राह्मणः। यथा, महाभारते। १२।
१७६। २३।
"इत्येतद्धास्तिनपुरे ब्राह्मणेनोपवर्णितम्।
शम्पाकेन पुरा मह्यं तस्मात्त्यागः परो मतः ॥")

शम्पातः, पुं, आरग्वधः। इति शब्दरत्नावली ॥

शम्ब, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०
सक०-सेट्।) शम्बति। इति दुर्गादासः ॥

शम्बः, पुं, (शम् + "शमेर्वन्।" उणा० ४। ९४।
इति वन्। यद्वा, शमस्त्यस्येति। शं + "कंशंभ्यां
बभयुस्तितुतयसः" ५। २। १३८। इति वः।)
वज्रम्। (यथा, ऋग्वेदे। १०। ४२। ७।
"उग्रो यः शम्बः पुरुहूत तेन।"
"शम्ब इति वज्रनाम।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥
मुषलाग्रस्थलोहमण्डलकम्। इति मेदिनी ॥
लोहकाञ्ची। इति हेमचन्द्रः ॥ अनुलोमकर्ष-
णम्। इति शब्दाकृतशब्दटीकायां भरतः ॥
दरिद्रः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ भाग्य-
वति, त्रि। इति रामाश्रमः ॥

शम्बरं, क्ली, सलिलम्। व्रतम्। वित्तम्। इति
नानार्थरत्नमाला ॥ चित्रम्। बौद्धव्रतविशेषः।
इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥ (मेघः। यथा, ऋग्वेदे।
२। २४। २। "अवर्द्दयन्मन्युना शम्बराणि ॥"
"शम्बराणि मेघनामैतत् मेघान् व्यदर्द्दः वर्ष-
णार्थं विदारितवान् ॥" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

शम्बरः, पुं, मृगविशेषः। दैत्यविशेषः। इति
मेदिनी ॥ (यथा, ऋग्वेदे। १। ५१। ६।
"अरन्धयो तिथिग्वाय शम्बरम्।"
"शम्बरं एतन्नामानमसुरम्।" इति तद्भाष्ये
सायणः ॥ यथा च महाभारते। १। ६५। २२।
"शम्बरो नमुचिश्चैव पुलोमा चेति विश्रुतः।
असिलोमा च केशी च दुर्जयश्चैव दानवः ॥")
मत्स्यविशेषः। शैलविशेषः। जिनभेदः। इति
विश्वः ॥ युद्धम्। श्रेष्ठः। इति धरणिः ॥
चित्रकवृक्षः। लोध्रः। अर्ज्जुनवृक्षः। इति
राजनिर्घण्टः ॥ शम्बरासुरस्य वधोपाख्यानं
श्रीभागवते १० स्कन्धे ५५ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥

शम्बरकन्दः, पुं, (शम्बरनामकः कन्दः।) वाराही-
कन्दः। इति राजनिर्घण्टः ॥

शम्बरचन्दनं, क्ली, (शम्बरदेशीयं चन्दनम् ।) चन्दनविशेषः । तत्पर्य्यायः । कैरातम् २ वर्व्वरगन्धम् ३ बर्व्वरम् । ४ गन्धकाष्ठम् ५ कैरातकम् ६ शैलगन्धम् । ७ । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । श्लेष्मानिलश्रमपित्त-विस्फोटपामादिकुष्ठव्रणातापविमोहनाशित्वञ्च इति राजनिर्घण्टः ॥

शम्बरसूदनः, पुं, (शम्बरं सूदयतीति । सूद + ल्युः) कामदेवः । इति हलायुधः ॥

शम्बरारिः, पुं, (शम्बरस्यारिः ।) कामदेवः । इत्यमरः ॥

शम्बरी, स्त्री, आखुपर्णी । इति मेदिनी ॥ माया इति शब्दरत्नावली ॥

शम्बलः, पुं, क्ली, कूलम् । पाथेयम् । मत्सरः । इति मेदिनी ॥

शम्बाकृतं, त्रि, (शम्ब + "कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात् कृषौ ।"५।४।५८। इति डाच्) द्विवार-कृष्टक्षेत्रम् । तत्पर्य्यायः । द्विगुणाकृतम् २ द्वितीयाकृतम् ३ द्विहल्यम् ४ द्विसीत्यम् ५ । इत्यमरः ॥

शम्बुः, पुं, शम्बूकः । यथा,—
"शम्बूकः शम्बुको ज्ञेयः पूर्वः कान्तस्तु सर्वदा ।
ककारेण विना शेषो दृश्यते ग्रन्थविस्तरे ॥"
इति रुद्रचन्द्रः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शम्बुकः, पुं, (शम्बु + स्वार्थे कन् ।) शम्बूकः यथा,
"शम्बूकः शम्बुको ज्ञेयः पूर्व्वः कान्तस्तु सर्वदा ।
ककारेण विना शेषो दृश्यते ग्रन्थविस्तरे ॥"
इति रुद्रचन्द्रः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शम्बुकः, पुं, शम्बूकः । इति शब्दरत्नावली ॥

शम्बूकः, पुं स्त्री, (शम + "उलूकादयश्चेति" उणा० ४ । ४१ । इति ऊकः वुगागमश्च निपात्यते ।) जलजन्तुविशेषः । शामूक इति भाषा । तत्-पर्य्यायः । जलशुक्तिः २ । इत्यमरः ॥ शम्बुका ३ शम्बूकः ४ शम्बुकः ५ शाम्बुकः ६ शम्बुः ७ शाम्बुकः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ जल-डिम्बः ९ दुर्बरः १० पङ्कमण्डूकः ११ । इति हारावली ॥ पुं, गजकुम्भान्तर्भागः । घोङ्गः । शूद्रतापसः । (यथा, उत्तरचरिते । २ ।
"दत्ताभये त्वयि यमादपि दण्डधारे
सञ्जीवितः शिशुरयं मम चेयमृद्धिः ।
शम्बूक एष शिरसा चरणौ नतस्ते
सत्सङ्गजानि निधनान्यपि तारयन्ति ॥")
इति मेदिनी ॥ दैत्यविशेषः । शङ्खः । इति हेमचन्द्रः । क्षुद्रशङ्खः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शम्बूका, स्त्री, (शम्बुक + टाप् ।) जलशुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शम्भलः, पुं, ग्रामविशेषः । अधुना सम्बल-मोरदाबाद इति [illegible] ख्यातः । तत्र षष्टितीर्थानि सन्ति [illegible] आविर्भूय तत्र समाः स्थास्यति यथा,—
"शम्भले वसनस्थान सप्त परिवत्सराः ।
अतीता [illegible] ॥
शम्भले शम्भो [illegible] ।
पताकाध्वजचित्राढ्यैर्यत्र [illegible] ।
यत्रास्ते षष्टितीर्थानां सवन: [illegible]
मृत्वा मोक्षः क्षितौ [illegible] ॥
वनोपवनसन्तानमानाकुसुमसङ्कुलैः ।
शोभितं शम्भलग्रामं मन्ये मोक्षोपमं भुवि ॥
महीमाखास्य भगवान् निजजन्मकृतोद्यमः ।
शम्भलग्रामविप्रर्षिमाविशेष परात्मकः ॥
सुमत्यां विष्णुयशसा गर्भमाधत्त वैष्णवम् ।
द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य माधवे मासि माधवः ॥
जातौ ददृशतुः पुत्त्रं पितरौ हृष्टमानसौ ।
धात्री माता महाषष्ठी नाडीच्छेत्री तदाम्बिका ।
गङ्गोदकक्लेदमोक्षा सावित्री मार्ज्जनोद्यता ।
तस्य विष्णोरनन्तस्य मातृकादात् पयःसुधाम् ॥
सुमतिस्तं सुतं लब्ध्वा विष्णुं जिष्णुं जगत्प्रभुम् ।
पूर्णकामा विप्रमुख्यानाहूयादात् गवां शतम् ॥
तं बालकं नराकारं विष्णुं मत्वा मुनीश्वराः ।
कल्किं कल्कविनाशार्थमाविर्भूतं विदुर्बुधाः ।
नामाकुर्वंस्ततस्तस्य कल्किरित्यभिविश्रुतम् ॥"
इति कल्किपुराणे १ अध्यायः ॥

शम्भली, स्त्री, (शम्भं कल्याणयुक्तं नायकादिकं लाति गृह्णातीति । ला + कः । गौरादित्वात् ङीष् ।) कुट्टनी । इत्यमरः ॥

शम्भुः, पुं, (शं मङ्गलं भवत्यस्मादिति । शम् + "मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानम् ।" ३ । २ । १८० इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या डुः ।) शिवः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । ७ । ५७ ।
"एतद्भगवतः शम्भोः कर्म्मदक्षाध्वरद्रुहः ।
श्रुतं भागवतात् शिष्यादुद्धवान्मे बृहस्पतेः ॥"
एकादशरुद्राणामन्यतमः । यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । १२३—१२४ ।
"हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्चापराजितः ।
वृषाकपिश्च शम्भुश्च कपर्द्दी रैवतस्तथा ॥
मृगव्याधश्च सर्वश्च कपाली च महामुने ।
एकादशैते प्रथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ॥")
ब्रह्मा । (यथा, महाभारते । १ । ६४ । ४५ ।
"तामुवाच महाराज भूमिं भूमिपतिः प्रभुः ।
प्रभवः सर्वभूतानामीशः शम्भुः प्रजापतिः ॥")
बुद्धः । इति मेदिनी ॥ विष्णुः । इति हलायुधः ॥ (यथा महाभारते । १२ । ४३ । ७ ।
"त्रिचक्षुः शम्भुरेकस्तु विभुर्दामोदरोऽपि च ॥"
सिद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥ श्वेतार्कः । इति चन्द्रिका ॥ (अग्निः । यथा, महाभारते । ३ । २२० । ५ ।
"शम्भुमग्निमथ प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
आवसथ्यं द्विजाः प्राहुर्दीप्तमग्निं महाप्रभम् ॥"
सुखस्य भावयितरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४६ । १३ ।
"मनुष्वच्छम्भू आगतम् ॥"
"हे शम्भू सुखस्य भावयितारौ ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

शम्भुतनयः, पुं, (शम्भोस्तनयः ।) कार्त्तिकेयः ।

शम्भुनन्दनः, पुं, ([illegible]) गणेशः । [illegible] शब्दरत्नावली ॥ [illegible]

शम्भुप्रिया, स्त्री, (शम्भोः प्रिया ।) आमलकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दुर्गा च ॥

शम्भुवल्लभं, क्ली, (शम्भोर्वल्लभम् ।) सितोत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवप्रिये, त्रि ॥

शम्या, स्त्री, (शम्यतेऽनयेति । शम + यत् । टाप्) युगकीलकः । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३३ । १३ ।
"उद्व ऊर्म्मिः शम्याः हन्त्वापो योक्त्राणि मुञ्चत ॥")
दक्षिणहस्तस्थकांस्यतालविशेषः । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥ (दण्डयष्टिः । इति मेधातिथिः । यथा मनुः । ८ । २३७ ।
"शम्यापातास्त्रयो वापि त्रिगुणो नगरस्य तु ॥")

शम्याक्षेपः, पुं, (शम्यायाः क्षेपो यत्र ।) भ्रामितक्षिप्तयष्टिप्रासयावद्भूप्रदेशः । यथा,—
"भ्रामयित्वा बहुगुणां यष्टिः क्षिप्ता समाप्नुयात् ।
भुवः प्रदेशं यावन्तं शम्याक्षेपः स उच्यते ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे विविंशचरितं नामाध्यायः ॥ (यज्ञविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ९० । ५ ।
"पुण्यश्चाख्यायते दिव्यं शिवमग्निशिरोऽनघ ।
सहदेवोऽयजत् यत्र शम्याक्षेपेण भारत ! ॥"
"बलवता क्षिप्ता शम्या लगुडविशेषो यावद्दूरं पतेत् तावान् यज्ञमण्डपो यस्मिन् यज्ञे स शम्याक्षेपस्तेन ।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥)

शयः, पुं,(शेते सर्वमस्मिन्निति प्रायो वस्तुनः कराधीनत्वात् । शी + पुंसीति घः ।) हस्तः । इत्यमरः ॥ शय्या । सर्पः । इति मेदिनी ॥ निद्रा । पणः । इति विश्वः ॥

शयण्डः, त्रि, (शेते इति । शी + षण्डन् । उज्ज्वलः । १ । १२८ ।) निद्राशीलः । इत्युणादिकोषः ॥ (पुं, विषयः । देशः । इत्युणादिटीका । १ । १२८ ॥)

शयतः, पुं, निद्रालुः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

शयथः, पुं, (शेते इति । शीङ् + "शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः ।" उणा० ३ । ११३ । इति अथः ।) अजगरः । मृत्युः । निद्रालुः । इति हेमचन्द्रः ॥ वराहः । मत्स्यः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (मरणम् । यथा ऋग्वेदे । ६ । १७ । ९ ।
"विश्वायुः शयथे जघान ॥"
"शयथे शयननिमित्ते [illegible] ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

शयनं, क्ली, (शी + ल्युट् ।) निद्रा । [illegible] इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । [illegible]
"आसनानि च दिव्यानि [illegible]
विधातव्यानि [illegible]
मैथुनम् । इति [illegible]

पुलस्त्य उवाच।

"यदाषाढी समायाति प्रयाति पौर्णमासकम्।
तदा स्वपिति देवेशो भोगिभोगे श्रियः पतिः॥
प्रतिसुप्ते विभौ तस्मिन् देवगन्धर्व्वगुह्यकाः।
देवानां मातरश्चापि प्रसुप्ताश्चाप्यनुक्रमात्॥

नारद उवाच।

कथयस्व सुरादीनां शयने विधिमुत्तमम्।
सर्व्वमनुक्रमेणैव पुरस्कृत्य जनार्दनम्॥

पुलस्त्य उवाच।

मिथुनाभिगते सूर्य्ये शुक्लपक्षे तपोधन।
एकादश्यां जगत्स्वामिशयनं परिकल्पयेत्॥
शेषाहिभोगपर्य्यङ्कं कृत्वा संपूज्य केशवम्।
कृत्वोपवीतकञ्चैव सम्यक् संपूज्य च द्विजान्॥
अनुज्ञां ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्यां प्रयतः शुचिः।
लब्ध्वा पीताम्बरधरं स्वस्तिनिद्रां समानयेत्॥
त्रयोदश्यां ततः कामः स्वपते शयने शुभे।
कदम्बानां सुगन्धानां कुसुमैः परिकल्पिते॥
चतुर्दश्यां ततो यक्षाः स्वपन्ति सुखशीतले।
सुवर्णपङ्कजकृते सुखास्तीर्णोपधानके॥
पौर्णमास्यामुमानाथः स्वपते चर्म्मसंस्तरे।
वैयाघ्रे च जटाभारं समुद्ग्रथ्याम्बचर्म्मणा॥
ततो दिवाकरो राशिं संप्रयाति च कर्कटम्।
ततोऽमराणां रजनी भवते दक्षिणायनम्॥
ब्रह्मा प्रतिपदि तथा नीलोत्पलदलेऽनघ।
तल्पे स्वपिति देवानां दर्शयन् मार्गमुत्तमम्॥
विश्वकर्म्मा द्वितीयायां तृतीयायां गिरेः सुता।
विनायकश्चतुर्थ्यान्तु पञ्चम्यामपि धर्म्मराट्॥
षष्ठ्यां स्कन्दश्च स्वपिति सप्तम्यां भगवान् रविः।
कात्यायनी तथाष्टम्यां नवम्यां कमलालया॥
दशम्यां भुजगेन्द्राश्च स्वपन्ति वायुभोजनाः।
एकादश्यान्तु कृष्णायां साध्या ब्रह्मन् स्वपन्ति हि॥
एष क्रमस्ते गदितो निशायां शयने मुने।
स्वपत्सु तेषु देवेषु प्रावृट्कालः समाययौ॥
कङ्काः समं बलाकाभिरारोहन्ति नगोत्तमान्।
वायसाश्चापि कुर्वन्ति नीडानि मुनिपुङ्गव।
वायसश्च स्वपन्त्येता ऋतौ गर्भभरालसाः।
यस्यां तिथ्यां प्रस्वपिति विश्वकर्म्मा प्रजापतिः।
द्वितीया सा शुभा पुण्या सुपुण्या शयनोदिता॥
तस्यां तिथावभ्यर्च्च्य हरिं श्रीवत्साङ्कं चतुर्भुजम्।
पर्य्यङ्कस्थं समं लक्ष्म्या गन्धपुष्पादिभिर्मुने॥
ततो देवाय शय्यायां फलानि प्रक्षिपेत् क्रमात्।
सुरभीणि निवेद्येत्थं विज्ञाप्यो मधुसूदनः॥

यथा हि लक्ष्म्या न वियुज्यसे त्वं
त्रिविक्रमानन्त जगन्निवास।
तथास्त्वशून्यं शयनं सदैव
अस्माकमेवेह तव प्रसादात्॥
यथा त्वशून्यं तव देव तल्पं
समं हि लक्ष्म्या वरदे सुरेश।
सत्येन तेनामितवीर्य्य विष्णो
गार्हस्थ्यनाशो मम नास्तु देव॥
इत्युच्चार्य्य प्रणम्येशं प्रसाद्य च पुनः पुनः।
नक्तं भुञ्जीत देवर्षे तैलक्षारविवर्जितम्॥
द्वितीयेऽह्नि द्विजाग्र्याय फलं दद्याद्विचक्षणः।
लक्ष्मीधरः प्रीयतां मे इत्युच्चार्य्य निवेदयेत्॥
अनेन तु विधानेन चातुर्म्मास्यव्रतं चरेत्।
यावद्वृश्चिकराशिस्थः प्रतिभाति दिवाकरः।
ततो विबुध्यन्ति सुराः क्रमशः क्रमशो मुने॥
नभस्ये मासि च तथा या स्यात् कृष्णाष्टमी शुभा।
युक्ता मृगशिरेणैव सा तु कालाष्टमी स्मृता॥
तस्यां सर्व्वेषु लिङ्गेषु तिथौ स्वपिति शङ्करः।
वसते सन्निधाने तु तत्र पूजाक्षया स्मृता॥"

इति वामने १६ अध्यायः॥*॥

अथ हरिशयनादिव्यवस्था। भविष्यनारदीययोः।

"मैत्राद्यपादे स्वपितीह विष्णु-
र्वैष्णव्यमध्ये परिवर्त्तते च।
पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता
प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन॥"

मैत्रमनुराधा। वैष्णवं श्रवणा। पौष्णं रेवती। भविष्ये।

"निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम्
अन्यत्र पादयोगे तु द्वादश्यामेव कारयेत्॥"

इत्यत्र नक्षत्रयोगप्राप्तौ फलातिशयः। एतद्विधानं वामनपुराणे।

"एकादश्यां जगत्स्वामिशयनं परिकल्पयेत्।
शेषाहिभोगपर्य्यङ्कं कृत्वा संपूज्य केशवम्॥
अनुज्ञां ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्यां प्रयतः शुचिः।
लब्ध्वा पीताम्बरधरं देवं निद्रां समानयेत्॥"

अनुज्ञां लब्ध्वा इत्यन्वयः। एकादशीसमये दिवाशयनीयकल्पनं रात्रौ द्वादशीक्षणे निद्रेति। विष्णुधर्म्मोत्तरे।

"स्वास्तीर्णशयनं कृत्वा प्रीणयेद्गोगशायिनम्।
आषाढशुक्लद्वादश्यां विष्णुलोके महीयते॥"

स्वास्तीर्णशयनं शोभनास्तरणयुक्तं खट्टादि। वराहपुराणे श्रीभगवानुवाच।

"अन्यत्तु संप्रवक्ष्यामि कर्म्म संसारमोचनम्।
कदम्बकुटजञ्चैव धवकोऽर्ज्जुनकस्तथा॥
एभिरभ्यर्च्चनं कुर्य्याद्विधिदृष्टेन कर्म्मणा।
ततः संज्ञापनं कृत्वा मम मन्त्रविधिः स्मृतः।
नमो नारायणायोक्त्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत्॥

पश्यन्तु मेघानपि मेघश्यामं
सुपागतं सिञ्चमानं महीमिमाम्।
निद्रां भगवान् गृह्णातु लोकनाथ
वर्षासिमं पश्यतु मेघवृन्दम्॥
प्रात्वैव पश्यैव च लोकनाथ मासा-
श्चत्वारि वैकुण्ठस्य च पश्य नाथ।

आषाढशुक्लद्वादश्यां सर्व्वशान्तिकरं शिवम्॥
य एतेन विधानेन भूमि! मे कर्म्मकारयेत्।
स पुमान् न प्रवर्त्तेत संसारेषु युगे युगे॥"

शयने कुटजविधानात् विष्णुधर्म्मोत्तरीयनिषेधोऽन्यत्र। धवकः कपिलः। संज्ञापनं समापनम्। भूमि इति पृथिव्याः सम्बोधनम्।

"एवमुक्तेन मन्त्रेण शय्यं कृष्णाय कल्पयेत्।
सुप्ते त्वयि जगन्नाथ जगत् सुप्तं भवेदिदम्।
विबुद्धे त्वयि बुध्येत जगत् सर्व्वं चराचरम्॥"

इति मन्त्रेण पूजयेत्॥*॥

"मासे भाद्रपदे मासि एकादश्यां सितेऽहनि।
कटदानं भवेद्विष्णोर्म्महापूजा प्रवर्त्तते॥"

कटदानं पार्श्वपरिवर्त्तः। ब्रह्मपुराणेऽपि।

"एवं संपूज्य विधिवद् भाद्रस्य द्वादशीदिने।
मन्त्रेणानेन देवेशं पार्श्वेन परिवर्त्तयेत्॥
वासुदेव जगन्नाथ प्राप्तेयं द्वादशी तव।
पार्श्वेन परिवर्त्तस्व सुखं स्वपिहि माधव॥
त्वयि सुप्ते जगन्नाथ जगत्सर्वे चराचरम्॥"

ब्रह्मपुराणे।

"एकादश्यान्तु शुक्लायां कार्त्तिके मासि केशवम्
प्रसुप्तं बोधयेद्रात्रौ श्रद्धाभक्तिसमन्वितः॥"

रात्रौ प्रसुप्तमित्यन्वयः। बोधनन्तु दिवैव॥

"कृत्वा वै मम कर्म्माणि द्वादश्यां मत्परो नरः।
ममैव बोधनार्थाय इमं मन्त्रमुदीरयेत्॥

महेन्द्ररुद्रैरभिनूयमानो
भवानृषिर्वन्दितवन्दनीयः।
प्राप्ता तवेयं किल कौमुदाख्या
जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ॥
मेघा गता निर्म्मलपूर्णचन्द्रः
शारद्यपुष्पाणि च लोकनाथ।
अहं ददानीति च पुण्यहेतो-
र्जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ॥

एवं कर्म्माणि कुर्व्वीरन् द्वादश्यां ये यशस्विनि।
मम भक्ता नरश्रेष्ठास्ते यान्ति परमां गतिम्॥"

अत्र मन्त्रद्वयपाठान्तरम्।

"उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्यज निद्रां जगत्पते।
त्वया चोत्थीयमानेन उत्थितं भुवनत्रयम्॥"

इति सम्प्रदायागतस्तृतीयः श्लोक इति वाचस्पतिमिश्राः॥ शयनोत्थानमन्त्रास्तु कल्पतरुप्रभृतिग्रन्थसंवादाल्लिखिताः। तदेवं द्वादश्यां एकादश्यां वा रेवत्यन्त्यपादयोगवशाद्दिवोत्थानं नक्षत्रयोगाभावे तु द्वादश्यामेव कारयेदिति गुरुचरणाः। जीमूतवाहनस्तु भविष्ये।

"आ-भा-का-सितपक्षेषु मैत्रश्रवणरेवती।
आदिमध्यावसानेषु प्रस्वापावर्त्तबोधनम्॥"

आ-भा-का-सितपक्षेषु आषाढ-भाद्र कार्त्तिकशुक्लपक्षेषु। एवञ्च द्वादश्यां प्राप्ती मुख्यकल्पः। भविष्यपुराणम्।

"निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम्।
अन्यत्र पादयोगे तु द्वादश्यामेव कारयेत्॥"

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

"विष्णुर्दिवा न स्वपिति न रात्रौ प्रतिबुध्यते।
द्वादश्यामृक्षसंयोगे पादयोगो न कारणम्॥
अप्राप्ते द्वादशीऋक्षे उत्थानशयने हरिः।
पादयोगेन कर्त्तव्यो नाहोरात्रं विचिन्तयेत्॥"

वचनान्तरम्।

"रेवत्यन्ते यदा रात्रौ द्वादश्या च समन्विता।
तदा विबुध्यते विष्णुर्दिनान्ते प्राप्य रेवतीम्॥

दिनान्ते निशा निशान्ते [illegible] दिवो-
त्थानमित्यनुरोधात् । अतएव ।

"रात्रौ विबोधो विनिहन्ति पौराम्
आम्भो दिवा राष्ट्रकुलं नृभर्त्तुः ।
सन्ध्याद्वये सम्प्रफला धरित्री
भवेत्तदाद्यामपि दोषदुःखम् ॥"

इति स्मृतिः ॥ वराहपुराणे ।
"द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे ।
आ-भा-का-सितपक्षेषु शयनावर्त्तनादिकाम् ॥"
तदेवं शयनादौ कालचतुष्टयम् । द्वादश्यां
निशादौ नक्षत्रयोगः । तदभावेऽपि निशाद्य-
पादरूपे तिथ्यन्तरे पादयोगः । तस्याप्यभावे-
ऽपि सन्ध्यायां नक्षत्रमात्रयोगः तस्याप्यभावे
द्वादश्यां सन्ध्यायामिति । विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"किं तस्यैकाद्यपादेन दशम्यंशेन यो दिवा ।
पौर्णमासेऽपि किं तेन प्रतिपद्यथ यो निशि ॥"
इति दशमीप्रतिपदोर्निषेधात् एकादश्यादि-
पौर्णमास्यन्तानां तिथीनामभ्यनुज्ञानम् ॥*॥
पद्मपुराणे सर्व्वदेवशयनादिकमुक्तं यथा,—
"प्रतिपद्धनदस्योक्ता पवित्रारोहणे तिथिः ।
श्रिया देव्या द्वितीया तु तिथीनामुत्तमा स्मृता ॥
तृतीया तु भवान्याश्च चतुर्थी तत्सुतस्य च ।
पञ्चमी सोमराजस्य षष्ठी प्रोक्ता गुहस्य च ॥
सप्तमी भास्करस्योक्ता दुर्गायाश्चाष्टमी स्मृता ।
मातॄणां नवमी प्रोक्ता दशमी वासुकेस्तथा ॥
एकादशी ऋषीणान्तु द्वादशी चक्रपाणिनः ।"
चक्रपाणिन इति पचाद्यवहार इत्यस्मात् ।
"त्रयोदशी त्वनङ्गस्य शिवस्योक्ता चतुर्द्दशी ।
मम चैव मुनिश्रेष्ठ पौर्णमासी तिथिः स्मृता ॥
[illegible] यस्य तु देवस्य यच्चोक्तं तिथिश्च या ।
[illegible] देवस्य तस्मिंश्च शयनावर्त्तनादिकाम् ॥"
[illegible] हरिशयनाद्याषाढ़ादिविधानात् तस्मान्
[illegible]न्येषामपि तथा । ज्योतिषेऽपि ।

"व्रजति यदा मिथुनं विहाय
कर्कं राजविवर्ज्जितां तिथिं सूर्य्यः ।
भवति तदा नियतं हिराषाढ़ः
सुरशयनादिविधिर्द्वितीये मासि ॥"

[illegible]राज्ञा चन्द्रेण विवर्ज्जितां अमावास्याम् । पूर्व्व-
[illegible]पक्षे मिथुने संक्रान्ते इति शेषः । हरि-
[illegible]पाध्यायास्तु । यमः ।
"[illegible]राषाढ़ी शेषपर्य्यङ्के आषाढ्यां संविशेद्धरिः ।
निद्रां त्यजति कार्त्तिक्यां तयोस्तं पूजयेत् सदा ॥
[illegible]जन्मान्तरसमं पापं क्षिप्रमेव व्यपोहति ।
[illegible] किं तस्य यज्ञैः कार्य्यं महात्मनः ।
[illegible] च प्रबोधे च पूजितो येन केशवः ॥"
[illegible]आरभ्य पौर्णमासीपर्य्यन्तं
[illegible]शयनसमयः । अतएव
[illegible] शयनमभिधाय तदादिदिनपञ्चके
[illegible] ब्रह्मपुराणे । वराहपुराणेऽपि तु ।
[illegible]एकादशीमारभ्य निद्रामहाभिधानम् ।
[illegible] पौर्णमास्यां शयनाभिधानम् ।
[illegible]

ब्रह्मपुराणे [illegible] प्रबोध[illegible] ।
वराहपुराणे द्वादश्यां प्रबोधाभिधानम् । यम-
स्मृतौ कार्त्तिक्यां प्रबोधाभिधानम् सर्व्वमप्रम-
मिति । एकमेव श्रीदत्तोपाध्यायाः । वाचस्पतिस्तु
एकादश्यामिव शयनं प्रबोधश्च । यमस्मृतावा-
षाढ़ी कार्त्तिक्योरेवमिति व्युत्पत्त्या न तत्प्रत्य-
यानुपपत्तिः । अपवादविषयके क्वचिदुत्सर्ग-
प्रवृत्तेरित्याह । श्रीभगवद्वाक्यम् ।
"मच्छयने मदुत्थाने मत्पार्श्वपरिवर्त्तने ।
फलमूलजलाहारी हृदि शल्यं ममार्पयेत् ॥"
फलाहारपदमनशनपरम् । तेन सर्व्वथा अन-
शनपरत्वम् । इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ * ॥
मर्त्त्यानां शयनविधिनिषेधौ यथा,—

सूत उवाच ।

"उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाग्नींस्तानुपास्य च
भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातितृप्तोऽथ संविशेत् ॥
शुचिं देशं विविक्तन्तु गोमयेन तु लेपयेत् ।
प्रागुदक्प्रवणे चैव संस्वपेत सदा बुधः ॥
प्राक्शिराश्च स्वपेन्नित्यं तथा वै दक्षिणाशिराः ।
स्वपेदुदक्शिरा नैव तथा प्रत्यक्शिरा न च ।
न चान्तर्द्धानहीने तु न तिर्य्यक् च कदाचन ॥
शून्यालये श्मशाने तु एकवृक्षे चतुष्पथे ।
महादेवगृहे चापि मातृवेश्मनि न स्वपेत् ॥
न यक्षनागायतने स्कन्दस्यायतने तथा ।
गर्भेषु च विना दीक्षां न स्वपेच्च कथञ्चन ॥
धान्यगेहे च विप्राणां गुरूणाञ्च तथोपरि ।
नाशुचौ पर्णकीर्णे तु नाशुचिर्नाशिखस्तथा ॥
दिग्ने सन्धौ न नग्नश्च नोत्तरापरमस्तकः ।
नाकाशे पर्व्वते शून्ये न च चैत्यद्रुमे तथा ॥
न तु द्वारेऽश्मसाकीर्णे नार्द्रपादस्त्वधावितः ।
पालाशे शयने नैव बहुदारकृते न च ॥
न दग्धे विद्युता चैव वह्निप्लुष्टे जले तथा ।
न स्वपेत् सन्ध्ययोर्नित्यं न शिरस्यासने कटे ॥
एवं स्वपन् नरो नित्यं सुखस्येह परत्रभाक् ।
व्यत्यये च भवेद्दुःखी मृतो नरकमश्नुते ॥"
इति वह्निपुराणे आह्निकतपोनामाध्यायः ॥*॥
अपि च । सति सूर्य्ये शय्या च न पातनीया
सूर्य्योदयात् पूर्व्वमुत्तोलनीया । तथा च स्मृतिः ।
"भास्करादृष्टशय्यानि नित्याग्निसलिलानि च ।
सूर्य्यावलोकदीप्तानि लक्ष्म्या वेश्मानि भाज-
नम् ॥
आसनं वसनं शय्या जायापत्यं कमण्डलुः ।
आत्मनः शुचिरेतानि न परेषां कदाचन ॥"
न कदाचन इत्यनुमतिं विना अन्यथातिव्यानु-
पपत्तेः । व्यासः ।
"शुचौ देशे विविक्ते तु गोमयेनोपलिप्तके ।
प्रागुदक्प्रवणे चैव संविशेत्तु सदा बुधः ॥
माङ्गल्यं पूर्णकुम्भञ्च शिरःस्थाने निधापयेत् ।
वैदिकैर्गारुड़ैर्मन्त्रै रक्षां कृत्वा स्वपेत्ततः ॥"
गर्गः ।
"स्वगृहे प्राक्शिराः शेते श्वाशुरे दक्षिण[illegible]

[illegible]
मार्कण्डेयपुराणे [illegible]
"प्राक्शिराः शयने विद्यात् [illegible]
पश्चिमे प्रबलां चिन्तां हानिं [illegible]
तथा ।
"नमस्कृत्याव्ययं विष्णुं समाधिस्थः [illegible]
मार्कण्डेयः ।
"शून्यागारे श्मशाने च एकवृक्षे चतुष्पथे ।
महादेवगृहे चापि शर्करालोष्टपांशुषु ॥
धान्यगोविप्रदेवानां गुरूणाञ्च तथोपरि ।
न चापि भग्नशयने नाशुचौ नाशुचिः क्वचित् ।
नार्द्रवासा न नग्नश्च नोत्तरापरमस्तकः ।
नाकाशे सर्व्वशून्ये च न च चैत्यद्रुमे तथा ॥"
न स्वपेदित्यर्थः । इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥*॥
अन्यच्च ।
"भुक्त्वा च विधिवत्सम्यक् [illegible] भुक्तकमिष्टकम् ।
सशुद्धश्चान्धवजनः स्वपेत् शुष्कपदो निशि ॥
नोत्तराभिमुखः स्वप्यात् पश्चिमाभिमुखो न
च ।
न चाकाशे न नग्नो वा नाशुचिर्नासने क्वचित् ।
न शीर्णायान्तु खट्वायां शून्यागारे न चैव हि ।
नापि वंशे च पालाशे शयने वा कदाचन ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १८ अध्यायः ॥*॥
अपि च ।
"क्षतपादादिशौचश्च भुक्त्वा सायं ततो गृही ।
गच्छेत् शय्यां समन्ताच्च अथवा दारुनिर्म्मिताम् ॥
शाल्मलस्य कदम्बस्य नीपमन्दारकस्य च ।
किंशुकस्य वटस्याथ तथा कुशमयस्य च ॥
आरोहणाद् भवेत् पापं तस्मात्तेषु न च
स्वपेत् ।
प्ररोहशय्यां सूप्ते वा अपर्णे परमेश्वरि ! ॥
न शुष्के नापवित्रे च न तृणे न च भूतले ।
तूलिकायां तथा वस्त्रे शय्याभावे स्वपेद्बुधः ।
स्वपेच्च पट्टवस्त्रे च कम्बले कम्बलेषु च ॥"
इति मत्स्यसूक्ते ४४ पटलः ॥*॥
अपि च ।
"सूर्य्येणाभ्युदितो यस्तु त्यक्तः सूर्य्येण यः स्वपन् ।
अन्यत्रातुरभावाच्च प्रायश्चित्तीयते नरः ॥"
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ११ अध्यायः ॥
यस्मिन् सुप्ते सूर्य्य उदेति स सूर्य्येणाभ्युदितः ।
यस्मिन् सुप्ते अस्तं याति स सूर्य्येण त्यक्तः ।
सूर्य्योदयास्तसमययोः स्वपन् प्रायश्चित्तीयते
पातकी भवेदित्यर्थः । इति तस्य टीका [illegible]
किञ्च ।
"श्मशानष्टौ समुत्तानशयान् [illegible] १६ [illegible]
[illegible]
ततस्तद्द्विगुणान् ३२ [illegible]
[illegible]
वामदिशायामलसो [illegible]
[illegible]
तस्मात्तु [illegible]

[illegible]

शयनीयं, क्ली, (शेतेऽस्मिन्निति ... [illegible]
नीयर् ।) शय्या । इत्यमरः ॥ [illegible]
[illegible]
... परिचयमयमेङ्गतम् ...
प्रवति शयनीये शर्व्वरीं किं करोतु ॥")
शयनीयं, त्रि ॥ (यथा, रामायणे । २ ।
२।११ ।
तूलोऽर्द्धं शयनीयस्थो पर्य्यङ्को हेमभूषितः ।
शायमिवाकुलः प्रकृष्टः प्रतिभाति मे ॥")
शयनीयकं, क्ली, (शयनीयमेव । स्वार्थे कन् ।)
शय्या । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे ।११।१७० ।
"तथा कलिङ्गसेनायाः सुतायाः शयनीयके ।
तं मदनवेगं तं स्वरूपे स्थितमैक्षत ॥")
शयनैकादशी, स्त्री, (शयनाय शयनस्य वा एका-
दशी ।) श्रीहरेः शयनसम्बन्धितिथिः । सा
आषाढ़शुक्लैकादशी । तद्विवरणं शयनशब्दे
परिशयनशब्दे च द्रष्टव्यम् ॥
शयानकः, पुं, (शी + शानच् । ततः कन् । यद्वा,
"शानकः शेऽभिः" इति आनक् ।) सर्पः ।
कृकलासादिकोषः ॥ कृकलासः । इति हेमचन्द्रः ॥
शयालुः, त्रि, (शयनशीलः । शी + "शीङो ग्रहणं
कर्त्तव्यम् ।३।२।१५८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या
आलुच् । (निद्रालुः । इत्यमरः ॥ (यथा,
माघे ।२।८० ।
"उपायमास्थितस्यापि नश्यन्त्यर्थाः प्रमाद्यतः ।
हन्ति नोपशयस्थोऽपि शयालुर्मृगयुर्मृगान् ॥"
शयालुः, पुं, (शी + आलुच् । अजगरः ।) कुक्कुरः ।
इति सारावली ॥
शयितः, त्रि, (शी + क्तः ।)निद्रालुः । इत्यमरः ॥
कृतशयनः । यथा, कथासरित्सागरे।५६।१८७।
"तयोः शयितयोः स्वामि भुङ्क्ते भोजितयो-
स्तयोः ।
पर्य्ये शयितयोस्तेन ज्ञानमीदृग्विधं मम ॥")
शयितकुसुमे, पुं । यथा, —
"वसन्तकुसुमः शेलुः शयितो द्विजकुत्सितः ॥"
इति शब्दमाला ॥
शयने, क्ली ।
शयितवान्, त्रि, निद्रालुः । शीङ्धातोः क्तवतु-
प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
शयुः, पुं, (शेते इति । शी + उः ।) अजगरः ।
इत्यमरः ॥ (ऋषिविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । १
।११२ । १६ ॥
"याभिर्नरा शयवे याभिरत्रये ॥"
"हे नरा नेतारावश्विनौ पुरा पूर्व्वस्मिन् काले
शयवे एतत्संज्ञकाय ऋषये ।" इति तद्-
भाष्यम् ॥ शयानः, त्रि ॥ यथा, ऋग्वेदे । ४ ।
८।१२ ।
[illegible]

शय्या, स्त्री, [illegible]
यथा, ... [illegible]
२।३।८८। इति क्यप् ।) गुम्फनम् । इति
मेदिनी ॥ शेरते यत्र सा । तत्पर्य्यायः । शय-
नीयम् २ शयनम् ३ । इत्यमरः ॥ तल्पम् ४ ।
इति जटाधरः ॥ शयनीयकम् ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तस्या गुणाः ।
"सुखशय्यासनं सेव्यं निद्रापुष्टिधृतिप्रदम् ।
श्रमानिलहरं शस्तं विपरीतमतोऽन्यथा ॥
भूशय्यानिलपित्तघ्नी बृंहणी शुक्रवर्द्धिनी ।
खट्वा तु वातला प्रोक्ता पट्टी रूक्षोऽतिवा-
तला ॥"
इति राजवल्लभः ॥*॥
अपि च ।
"त्रिदोषशमनी खट्वा तूली वातकफापहा ।
भूशय्या बृंहणी वृष्या काष्ठपट्टी तु वातला ॥"
अन्यत् पुनराह ।
"भूशय्या वातलातीव रूक्षा पित्तास्रनाशिनी ।
सुशय्याशयनं हृद्यं पुष्टिनिद्राधृतिप्रदम् ।
श्रमानिलहरं वृष्यं विपरीतमतोऽन्यथा ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
तच्छयनविधानं यथा, —
"क्षतपादावशौचश्च भुक्त्वा सायं ततो गृही ।
गच्छेत् शय्यामसम्फुटितामेव दारुमयीं नृप ॥
नाविशालां न वै भग्नां नासमां मलिनां न च ।
न च जन्तुमयीं शय्यामधिगच्छेदनास्तृताम् ॥"
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ११ अध्यायः ॥*॥
तद्दानफलं यथा । याज्ञवल्क्यः ।
"गृहधान्याभयोपानच्छत्रमाल्यानुलेपनम् ।
यानं वृक्षं प्रियं शय्यां दत्त्वात्यन्तं सुखी भवेत् ॥"
प्रियं यदस्य गृहादि । प्रतिग्रहसमर्थने
शय्या न प्रत्याख्येया । यथा याज्ञवल्क्यः ।
"कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि
क्षितिः ।
मांसशय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥"
मृतोद्देशकदत्तशय्याग्रहणे दोषो यथा । ब्रह्म-
पुराणम् ।
"शय्यालङ्कारवस्त्रादि प्रतिगृह्य मृतस्य च ।
नरकान्न निवर्त्तन्ते धेनुं तिलमयीं तथा ॥" *॥
सा च श्रौतानाङ्गिरोदेवताका । यथा, —
"कृष्णं कृष्णाजिनं शय्यां रथमासनमेव च ।
उपानहौ तथा यानं तथा यत् प्राणवर्ज्जितम् ।
श्रौतानाङ्गिरसम्बन्तं प्रतिगृह्णीत मानवः ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥
पुष्याभिषेके शय्यापट्टतं यथा, —
"सर्व्वरत्नमलङ्कारं पट्टं कार्य्यं विचक्षणम् ।
हस्तविस्तार उच्छ्राये द्व्यङ्गुल्यः सुशोभनम् ॥
भद्रमाख्यं सार्द्धहस्तस्तु पट्टं वृत्तासनान्वितम् ।
शय्याख्यं द्विगुणा दैर्घ्यात्तनुर्मान् सपीठकम् ॥"
इति देवीपुराणे त्रैलोक्याभ्युदयपादे पुष्याभि-
षेकनामाध्यायः ॥
शरं, क्ली, (शृ + अप् ।) जलम् । इति मेदिनी ॥

शरः, पुं, [illegible]
इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १ । ६१ ।
"तव मन्त्रकृती मन्त्रैर्दूरात् प्रशमितारिभिः ।
प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ॥")
दध्यग्रभागः । इति मेदिनी ॥ दुग्धाग्रस्य
नामान्तरम् । सन्तानिका । दधिसारस्य नामा-
न्तरम् । दधिसारः । [illegible] ।
इति रत्नमालादयः ॥ तृणविशेषः । काश इति
हिन्दी भाषा । (यथा, महाभारते । १ ।
१३८ । १५ ।
"आचार्य्यः कलशाज्जातो द्रोणः शस्त्रभृतां
वरः ।
गौतमस्यान्ववाये च शरस्तम्बाच्च गौतमः ॥")
तत्पर्य्यायः । इषुः २ काण्डः ३ बाणः ४ मुञ्जः ५
तेजनः ६ गुन्द्रकः ७ । इति रत्नमाला ॥ उत्-
कटः ८ शायकः ९ क्षुरः १० इक्षुरः ११
क्षुरिकापत्रः १२ विशिखः १३ । अस्य गुणाः ।
मधुरत्वम् । सतिक्तत्वम् । कोष्णत्वम् । कफ-
श्रान्तिमदापहत्वम् । बलवीर्य्यकारित्वम् । किञ्च
निर्घर्षितस्य किञ्चिद्वातकारित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।
"भद्रमुञ्जः शरो बाणस्तेजनश्चक्षुवेष्टनः ।
मुञ्जो मुञ्जातको बाणः स्थूलदर्भः सुमेधसः ॥
मुञ्जद्वयन्तु मधुरं तुवरं शिशिरं तथा ।
दाहतृष्णाविसर्पास्रमूत्रवस्त्यक्षिरोगजित् ।
दोषत्रयहरं वृष्यं मेखलासूपयुज्यते ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
उशीरः । महापिण्डीतरुः । इति च राज-
निर्घण्टः ॥ हिंसा । इति शब्दार्थदर्शनात् ॥
(ज्योतिषोक्तपञ्चसाङ्कः । यथा साहित्यदर्पणे ।
४ । २६४ ।
"वेदखाग्निशराः शुद्धे रिपुबाणाग्निसायकाः ॥")
शरजं, क्ली, (शरात् जायते यत् तत् । जन् + डः ।)
हैयङ्गवीनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ नवनीतम् ।
इति केचित् ॥
शरजन्मा, [न्] पुं, (शरे शरवणे जन्म यस्य ।)
कार्त्तिकेयः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ३।२३ ।
"उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा
यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ।
तथा नृपः सा च सुतेन मागधी
ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥")
शरटः, पुं, (शृ + शकादित्वात् अटन् ।) कुसुम्भ-
शाकः । इति रत्नमाला ॥ कृकलासः । इत्य-
मरटीका ॥ (यथा, —
"भद्रस्य कर्ण्यां शरटः प्रविष्टः ॥"
इति कथार्णवे ॥)
शरणं, क्ली, (शृणाति दुःखमनेनेति । शॄ + ल्युट् ।)
रक्षणम् (यथा, महाभारते । १ । १०६ । ४ ।
"ततोऽर्ज्जुनकाशी प्रथमं नियुक्तं सत्यवादिनि ।
दीर्घसत्रेषु दीप्तेषु शरणं प्रविवेश ह ॥")
रक्षिता । इत्यमरः ॥ (यथा, वैराग्यशतके । [illegible]

"त्यज संसारमसारमेव शरणं पार्व्वतीरमणम्।
विपत्तिविघ्निस्मृतिभिरवैविघ्नमिदं तव निदिश-
नम् ॥")

रक्षणम्। वधः। इति मेदिनी॥ घातकः।
इति शब्दरत्नावली॥

शरणा, स्त्री, प्रसारणी। इति शब्दरत्नावली॥

शरणागतः, त्रि, (शरणमागतः प्राप्तः।) शरणा-
पन्नः। तत्पर्य्यायः। शरणापन्नः २ अभिपन्नः ३
शरणार्थी ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तद्रक्षणा-
रक्षणयोः गुणदोषौ यथा,—
"शक्तहीनस्य भीतस्य दीनस्य शरणागतम्।
यो न रक्षत्यधर्म्मिष्ठः कुम्भीपाके वसेद्युगम्॥
राजसूयशतानाञ्च रक्षिता लभते फलम्।
परमैश्वर्य्ययुक्तश्च धर्म्मेण न भवेदिह॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५५ अध्यायः॥*॥
अपि च।
"शरणागतरक्षां यः प्राणैरपि धनैरपि।
कुरुते मानवो ज्ञानी तस्य पुण्यं निशामय॥
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो ब्रह्महत्यामुखैरपि।
आयुषोऽन्ते व्रजेन्मोक्षं योगिनामपि दुर्लभम्॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारे गङ्गामाहात्म्यं नाम
८ अध्यायः॥ अन्यच्च।
"लोभाद्द्वेषाद्भयाद्वापि यस्त्यजेत् शरणागतम्।
ब्रह्महत्यासमं तस्य पापमाहुर्मनीषिणः॥
शास्त्रेषु निष्कृतिर्दृष्टा महापातकिनामपि।
शरणागतघातुस्तु न दृष्टा निष्कृतिः क्वचित्॥"
इति वह्निपुराणे दानावस्थानिर्णयनामाध्यायः॥

शरणार्थी, [न्] त्रि, (शरणं अर्थयते इति।
अर्थ+णिनिः।) शरणागतः। इति हेम-
चन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। १। १६२। १०।
"आगतस्य गृहे त्यागस्तथैव शरणार्थिनः।
याचमानस्य च वधो नृशंसो गर्हितो बुधैः॥")

शरणार्पकः, त्रि, (शरणार्थमर्पयति आत्मान-
मिति। अर्प+ण्वुल्।) शरणापन्नः। इति
त्रिकाण्डशेषः।

शरणिः, स्त्री, पन्थाः। इत्यमरः॥ सरत्यनयेति
सरणिः नाम्नीति अनिः इदन्तात् पक्षे ईपि
सरणी च।
"सरणिः श्रेणिवर्त्मनोरिति दन्त्यादौ रभसः।"
शृञ्, गि हिंसने इत्यस्मात् पूर्व्ववदनौ शरणि-
स्तालव्यादिश्च। शुभं शुभे प्रदीप्ते च शरणिः
पथि चावनाविति तालव्यादावजयः। इति
तट्टीकायां भरतः॥ पृथ्वी। इत्यजयः॥ (हिंसा
यथा, ऋग्वेदे। १। ३१। १६।
"इमामग्ने शरणिं मीमृषो नः।"
"हे अग्ने नोऽस्माकम् अध्वनीं इमामिदानीं
सम्पादितां शरणिं हिंसां व्रतलोपरूपां मीमृषः
क्षमस्व ...... शरणिं शृ हिंसायामित्यस्मादौ-
णादिकः अनिः प्रत्ययः॥" इति तद्भाष्ये सायणः॥

शरणी, स्त्री, (शरणि+वा ङीप्।) पन्थाः।
प्रसारणी। इति शब्दरत्नावली॥ जयन्ती।
इति शब्दचन्द्रिका॥

शरण्डः, पुं, पक्षी। कामुकः। इति शब्दरत्नावली॥
धूर्त्तः। शरटः। भूषणभेदः। इति मेदिनी॥
चतुष्पात्। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

शरण्यः, त्रि, (शृणाति भयमिति। शृ हिंसा-
याम्+"शॄस्वृस्निहीति" उणा० ३।१०१। इति
अन्युः। यद्वा, शरणमिव। शरण+"शाखा-
दिभ्यो यः।" ५।३।१०३। इति यः।) रक्षा-
कर्त्ता यथा,—
"ध्येयं सदा परिभवघ्नमभीष्टदोहं
तीर्थास्पदं शिवविरिञ्चिनुतं शरण्यम्।
भृत्यार्त्तिहं प्रणतपालभवाब्धिपोतं
वन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दम्॥"
इति श्रीभागवतम्॥

शरण्या, स्त्री, (शरण्य+टाप्।) दुर्गा। यथा
"विषाग्निभयघोरेषु शरण्यं स्मरणाद्यतः।
शरण्या तेन सा देवी पुराणे परिपठ्यते॥"
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्यायः॥

शरण्युः, पुं, वारिदः। वातः। इति विश्वः॥
भरण्युः। इति शब्दमाला॥

शरत्, [द्] स्त्री, (शृ हिंसायाम्+("शॄदृभ-
सोऽदिः॥" उणा० १।१२९। इति अदिः।)
वत्सरः। (यथा, रघुः। १०। १।
"पृथिवीं शासतस्तस्य पाकशासनतेजसः।
किञ्चिदूनमनूनर्द्धेः शरदामयुतं ययौ॥")
ऋतुविशेषः। स चाश्विनकार्त्तिकमासद्वया-
त्मकः। इत्यमरः॥ तत्पर्य्यायः। शारदा २
कालप्रभातः ३। इति शब्दरत्नावली॥ काल-
प्रभातम् ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥ वर्षाव-
सानः ५ मेघान्तः ६ प्रावृडत्ययः ७। (यथा,
रघुः। ४। २४।
"सरितः कुर्व्वती गाधाः पथश्चाश्यानकर्द्दमान्।
यात्रायै चोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत्॥)"
तत्र जलगुणाः।
"वर्षासु नाभसं वारि सेवतौद्भिदमेव वा।
सर्व्वं शरदि हेमन्ते तडागं सारसन्तु वा॥*"॥
तत्र प्राप्यवायुर्यथा,—
"वसन्ते दक्षिणो वातो भवेत् वर्षासु पश्चिमः।
उत्तरः शारदे काले पूर्व्वो हेमन्तशैशिरे॥"
इति राजनिर्घण्टः॥*॥
अपि च।
"शारदञ्चानभिष्यन्दि लघु तत्परिकीर्त्तितम्।
हैमन्तिकं जलं स्निग्धं बल्यं हृष्यं हितं गुरु॥"
इति राजवल्लभः॥*॥
वैद्यकमते भाद्राश्विनमासात्मकः। केचित्तु।
"ऋतुषट्कं समाख्यातं रवे राशिषु संक्र-
मात्॥
शैशिरो मेषवृषौ ग्रीष्मः प्रावृट् मिथुनकर्कटौ।
सिंहकन्ये स्मृता वर्षा तुलावृश्चिकयोः शरत्।
धनुर्ग्राहौ च हेमन्तो वसन्तः कुम्भमीनकौ॥"
अन्ये तु।
"शिशिरः पुष्पसमयो ग्रीष्मो वर्षा शरद्धिमः।
माघादिमासयुग्मैः स्युः ...... ॥"
तत्र गुणाः।
"शरद्गुणा पित्तकरी ... ॥"
इति भावप्रकाशः॥
तत्र जातफलम्।
"नरः शरत्सम्भवजन्मा
भवेत् सुकर्म्मा मनुजप्रधानः।
शुचिः सुशीली गुणवान् सुमानी
धनान्वितो राजकुलप्रपन्नः॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः॥
तत्र वर्णनीयानि यथा। चन्द्रपटुता। रवि-
पटुता। जलशुष्कता। चमरः। हंसः। वृषः।
सर्पः। सप्तच्छदः। पद्मम्। श्वेतमेघः। चामरम्।
शिखिपक्षमदपातः। इति कविकल्पलता॥

शरत्कामी, [न्] पुं, (शरदि शरत्काले कामयते
कुक्कुरीमिति। कम+णिङ्+णिनिः।) कुक्कुरः।
इति शब्दरत्नावली॥

शरत्पद्मं, क्ली, (शरदः पद्मम्।) सिताम्भोजम्।
इति राजनिर्घण्टः॥

शरत्पर्व्व, [न्] क्ली, (शरदः पर्व्व।) कोजागर-
पूर्णिमा। यथा,—
"कोजागरः शरत्पर्व्व शारदी द्यूतपूर्णिमा।"
इति जटाधरः।

शरत्पुष्पं, क्ली (शरदः पुष्पम्।) चाण्डालम्।
इति राजनिर्घण्टः॥ शरदुद्भवकुसुमञ्च॥

शरद्, स्त्री, (शृ+अदिः।) शरत्। इत्यमरः।

शरदन्तः, पुं, (शरदः तदाख्य-ऋतोरन्तो यस्मात्)
हेमन्तः। राजनिर्घण्टः॥ इति।

शरदा, स्त्री, वत्सरः। शरदृतुः। इति शब्द-
रत्नावली॥

शरदिजं, त्रि, (शरदि जायते यत्। जन+ड
"प्रावृट्शरत्कालदिवां जे।" ६।३।१५। इति
सप्तम्या अलुक्।) शरत्कालजातम्। यथा
"नद्यः प्रावृषिजास्तु पीनसकफश्वासार्त्तिवात-
प्रदाः
पथ्या वातकफापहाः शरदिजा हैमन्तिका
वृष्यदाः।
सन्तापं शमयन्ति संविदधते ग्रैष्म्यश्च वासन्तिका-
स्तृष्णादाहवमिश्रमार्त्तिशमदा ग्रीष्मे वसन्ते
गुणाः॥"
इति राजनिर्घण्टः॥

शरदुदाशयं, क्ली, शरत्कालीनसरोवरम् यथा,—
"शरदुदाशये साधुजातसत्-
सरसिजोदरश्रीमुषा दृशा।
सुरतनाथ तेऽशुल्कदासिका
वरद निघ्नतो नेह किं वधः॥"
इति श्रीभागवते। १०। ३१। २।
शरदुदाशये शरत्कालीनसरसि। इति श्रीधर-
स्वामी॥

शरधिः, पुं, (शरा धीयन्तेऽस्मिन्निति। शर+
धा+"कर्म्मण्यधिकरणे च।" ३। ३। ९३।
इति किः।) तूणः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा,
राजेन्द्रकर्णपूरे। ...

[illegible] माघवं
[illegible] पर्व्वती ॥")

शरपुङ्खा, स्त्री पुं, (शरस्य पुङ्ख इव आकृतिर्यस्याः।) [illegible]विशेषः। शरफोंका इति हिन्दीभाषा। तत्पर्य्यायः। काण्डपुङ्खा २ बाणपुङ्खा ३ इषुपुङ्खिका ४ सायकपुङ्खा ५ इषुपुङ्खा ६। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कृमिवातनाशित्वम्। यकृत्प्लीहगुल्मव्रणविषापहत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च।
"शरपुङ्खो यकृत्प्लीहगुल्मव्रणविषापहः।
तिक्तः कषायः कासास्रश्वासहरो लघुः॥"
इति भावप्रकाशः॥

शरपक्षे, पुं॥ (स्त्री, यन्त्रविशेषः। यथा, सुश्रुते। १। ७। "तेषां शरपूपदशरपुङ्खसर्पफणवडिशमुखे द्वे द्वे एसण्यूहनचालनाहरणार्थमुदिष्टे ते॥")

शर(ल)भः,पुं,(शृणाति हिनस्तीति। शॄ हिंसायाम्+"कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच्।"उणा० ३।१२२। इति अभच्।) मृगेन्द्रविशेषः। इत्यमरः॥ तत्पर्य्यायः। महामृगः २ महास्कन्धी ३ महामनाः ४ अष्टपादः ५ महासिंहः ६ मनस्वी ७ पर्व्वताश्रयः ८। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्य लक्षणं यथा,—
"अष्टपादूर्द्ध्वनयन ऊर्द्ध्वपादचतुष्टयः।
तं सिंहं हन्तुमागच्छन्मुनेस्तस्य निवेशनम्॥"
इति महाभारतम्।१२।११७।१२॥
करभः। (यथा, ऋतुसंहारे। १। २३।
"भ्रमति गवययूथः सर्व्वतस्तोयमिच्छन्
शरभकुलमजिह्मं प्रोद्धरत्यम्बु कूपात्॥")
वानरविशेषः। इति मेदिनी॥ उष्ट्रः। इति जटाधरः॥ (विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४९। ५२।
"चतुरः शरभो भीमः समयज्ञो हविर्हरिः॥"
दनुपुत्रविशेषः। यथा, तत्रैव।१। ६५। २६।
"शरभः शलभश्चैव सूर्य्याचन्द्रमसौ तथा।
एते ख्याता दनोर्व्वंशे दानवाः परिकीर्त्तिताः॥"
नागविशेषः। यथा, तत्रैव। १। ५७। ११।
"विहङ्गः शरभो मेदः प्रमोदः संहतापनः॥")

शरभूः, पुं, (शरे शरवणे भूरुत्पत्तिर्यस्य।) कार्त्तिकेयः। इति हेमचन्द्रः॥

शरमयं, त्रि, (शरस्य विकारोऽवयवो वा। शर+"मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः।"४।३।१४४। इति मयट्।) शरनिर्म्मितम्। यथा,—
"शरमयवर्त्तिका कुसुमवर्त्तिर्व्वाप्यवत्।" इति [illegible]॥

शरमल्लः, पुं, ([illegible]) पक्षिविशेषः। [illegible]

[illegible]

शरयुः, } स्त्री, [illegible] इति त्रिकाण्ड-
शरयूः, } शेषः॥ [illegible] इति बहुसम्मतः॥

शररुः, त्रि, त्रिगीलः। [illegible]दवः। तृणविशेषे पुं। इति सारस्वताभिधानम्॥ दन्त्यसादिरप्ययमिति बहुसम्मतः॥

शरलकं, क्ली, जलम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

शरवणोद्भवः, पुं, (शरवणे उद्भवो यस्य।) कार्त्तिकेयः। इति केचित्॥ (यथा, महाभारते। ३। २३१। ८।
"खचारी ब्रह्मचारी च शूरः शरवणोद्भवः॥")

शरवाणिः, पुं, शरमुखम्। पदातिः। शरजीवी। इति हेमचन्द्रः॥

शरव्यं, क्ली, (शरवे हिंसायै बाणक्षिप्त्यै वा साधु। शरु+"उगवादिभ्यो यत्॥" ५।१।२। इति यत्। यद्वा, शरान् व्ययति। व्ये+डः।) लक्ष्यम्। इत्यमरः॥ (यथा, माघे। ७। २४।
"विदधाति जनतामनःशरव्य-
व्यधपटुमन्मथचापनादशङ्काम्॥")

शराघातः, पुं, (शरस्याघातः।) बाणाघातः। तत्पर्य्यायः। प्रचलाकः २। इति जटाधरः॥

शराटिः, स्त्री, (शरं जलं अटति प्राप्नोतीति। अट्+इन्।) शरालिपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥

शराडिः, स्त्री, शरालिपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥

शरातिः, स्त्री, (शरं जलमततीति। अत+इन्।) शरालिपक्षी। इत्यमरटीकायां रामाश्रमः॥

शराभ्यासः, पुं, (शराणामभ्यासः।) बाणशिक्षा। तत्पर्य्यायः। उपासनम् २। इत्यमरः॥ विकर्षणम् ३ खुरली ४ शस्त्राभ्यासः ५। इति शब्दरत्नावली॥

शरारिः, पुं, (शरं जलं ऋच्छतीति। ऋगतौ+"अच इः।" इति इः।) शरालिपक्षी। तत्पर्य्यायः। आटिः २ आडिः ३। इत्यमरः॥ आडी ४ शराडी ५ आडिका ६ शराली ७ शरालिः ८ शराटिः ९ शरालिका १०। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, ऋतुसंहारे। ४। ८।
"प्रफुल्लनीलोत्पलशोभितानि
शरारिकादम्बविघट्टितानि।
प्रसन्नतोयानि सशैवलानि
सरांसि चेतांसि हरन्ति यूनाम्॥")
अस्य गुणाः। पचनापहत्वम्। स्निग्धत्वम्। वृष्टमलत्वम्। गुरुत्वम्। वातरक्तहरत्वम्। हिमत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ अपि च।
"हंससारसकादम्बबककौञ्चशरारिकाः।
नन्दीमुखीसकादम्बाः बलाकाद्याः प्लवाः स्मृताः॥
प्लवाः [illegible]
[illegible]
[illegible]"

शरारुः, त्रि, [illegible] पाक्षः। [illegible] राहः।" ३।२।१७३। इति आरुः।) हिंस्रः। इत्यमरः॥

शरारोपः, पुं, (शराणामारोपो यस्मिन्।) धनुः। इति जटाधरः॥

शरालिः, स्त्री, शरारिपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥

शरालिका, स्त्री, शरारिपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥

शराली, स्त्री, शरारिपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥

शरावः, पुं स्त्री, (शरं जलं अवति रक्षतीति। अव रक्षणे+अण्।) मृत्पात्रविशेषः। सरा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वर्द्धमानकः २। इत्यमरः॥ मार्त्तिकः ३ सरावः ४ शाकाजिरम् ५ पार्थिवम् ६ मृत्कांस्यम् ७। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। १२६।
"उदितेऽपि सुहृन्मण्डले गमनप्रान्ते न दीप्यते तपनः।
कठिनघृतपूरपूर्णे शरावशिरसि प्रदीप इव॥")
कुडवद्वयपरिमाणम्। तत्तु चतुःषष्टितोलकात्मकम्। सेर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। मानिका २। इति शब्दमाला वैद्यकपरिभाषा च॥

शरावती, स्त्री, (शराः स्तृणविशेषाः सन्त्यस्यामिति। शर+मतुप्। "शरादीनाञ्च।" ६। ३। १२०। इति दीर्घः।) नदीविशेषः। इत्यमरः॥ (यथा, महाभारते। ६। ९। २०।
"शरावतीं पयोष्णीञ्च वेणां भीमरथीमपि॥"
लवस्य राजधानी। यथा, रघुः। १५। ९७।
"स निवेश्य कुशावत्यां रिपुनागाङ्कुशं कुशम्।
शरावत्यां सतां सूक्तैः जनिताश्रुलवं लवम्॥").

शरावार्द्धं, क्ली, (शरावस्य अर्द्धम्।) कुडवपरिमाणम्। तत्तु द्वात्रिंशत्तोलकात्मकम्। आधसेर इति भाषा। इति वैद्यकपरिभाषा॥

शराश्रयः, पुं, (शराणामाश्रयः।) तूणः। इति हेमचन्द्रः॥

शरासनं, क्ली, (शरा अस्यन्ते क्षिप्यन्तेऽनेनेति। अस+करणे ल्युट्।) धनुः। इत्यमरः॥ (यथा, रघुः। ३। ५२।
"स एवमुक्त्वा मघवन्तमुन्मुखः
करिष्यमाणः सशरं शरासनम्॥"
पुं, धृतराष्ट्रपुत्राणामन्यतमः। यथा, महाभारते। १। ११७। ३।
"चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्रः शरासनः॥")

शरास्यं, क्ली, (शरा अस्यन्तेऽनेनेति। अस्+ण्यत्।) धनुः। यथा,—
"[illegible]
[illegible]
[illegible]॥"

इति मार्कण्डेयपुराणे जैमिनिपक्षिसंवादे [illegible] परिपूर्णम् ॥

शरिमा, [न्] पुं, (शृणाति जीवनमिति शृ + "हृभृधृसृस्तृशृभ्य इमनिच् ।" उणां० ४।१४७। इति इमनिच् ।) प्रसवः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

शरी, स्त्री, एरकातृणम् । इति भावप्रकाशः ॥

शरीरं, क्ली, (शॄ + "कॄशॄपॄकटिपटिशौटिभ्य ईरन् ।" उणां० ४।३० । इति ईरन् ।) शीर्य्यते रोगादिना यत् । तत्पर्य्यायः । कलेवरम् २ गात्रम् ३ वपुः ४ संहननम् ५ वर्ष्म ६ विग्रहः ७ कायः ८ देहः ९ मूर्त्तिः १० तनुः ११ तनूः १२ । इत्यमरः ॥ क्षेत्रम् १३ पुरम् १४ घनः १५ अङ्गम् १६ पिण्डम् १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूतात्मा १८ स्वर्गलोकेशः १९ स्कन्धः २० पञ्जरः २१ कुलम् २२ बलम् २३ आत्मा २४ । इति जटाधरः ॥ स्कन्धम् २५ । इति शब्दरत्नावली ॥ इन्द्रियायतनम् २६ भूः २७ मूर्त्तिमत् २८ करणम् २९ वेरम् ३० सञ्चरः ३१ बन्धः ३२ पुद्गलम् ३३ । इति हेमचन्द्रः ॥*॥ शरीरधर्म्मा यथा,—

"शरीरे भस्मसाद्भूते प्रतिबिम्बः स चात्मनः ।
जीवस्तत्रान्तरीक्षस्थ उवाच विनयं विभुम् ॥
जीव उवाच ।
सद्बुद्धिर्व्वा कद्बुद्धिर्व्वा कोपः सन्तोष एव च ।
शोभा मोहश्च कामश्च क्षुत्पिपासादिकश्च यत् ।
शौर्य्यं वाञ्छा च नाशश्च दयाहङ्कार समुद्भवम् ।
सर्व्वं शरीरधर्म्मश्च न जीवस्य न चात्मनः ॥
सत्त्वं रजस्तम इति शरीरं त्रिगुणात्मकम् ।
तच्च नानाप्रकारश्च प्रबोधं कथयामि ते ॥
किञ्चित् सत्त्वातिरिक्तञ्च किञ्चिदेव रजोऽधिकम् ।
तमोऽतिरिक्तं किञ्चिच्च न समं कुत्रचिन्मुने ॥
सत्त्वाद्दया च सुतीक्ष्णा कामेच्छा च रजोगुणात् ।
तमोगुणाज्जीवहिंसा कोपोऽहङ्कार एव च ॥
कोपात् कद्बुद्धिर्नियतं कद्बुद्ध्या शत्रुता भवेत् ।
तेषा चाप्रियता सद्यः शत्रुः कः कस्य भूतले ॥
को वा प्रियोऽप्रियो वा कः किं मित्रं को रिपुर्भुवि ।
इन्द्रियाणि च जीवानि सर्व्वत्र शत्रुमित्रयोः ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २४ अः ॥*॥ अथ स्त्रीपुंसयोः सर्व्वाङ्गानि पादाद्यादिशिरःपर्य्यन्तानि । प्रपदम् १ अङ्घ्रिः २ गुल्फः ३ पार्ष्णिः ४ जङ्घा ५ जानु ६ ऊरुः ७ वङ्क्षणः ८ कटिः ९ त्रिकम् १० नितम्बः ११ स्फिक् १२ वस्तिः १३ उपस्थः १४ कुकुन्दरम् १५ जघनम् १६ जठरम् १७ नाभिः १८ वलिः १९ स्तनः २० चूचुकम् २१ क्रोडम् २२ रोम २३ वक्षः २४ अंसः २५ भुजः २६ दोः २७ पार्श्वः २८ कफोणिः २९ कूर्परः ३० हस्तः ३१ प्रकोष्ठः ३२ मणिबन्धः ३३ अङ्गुलिः ३४ अङ्गुष्ठः ३५ करभः ३६ नखः ३७ [illegible] ३८ [illegible] ३९ [illegible] ४० शिरोधिः ४१ [illegible] ४२ मुखम् ४३ ओष्ठः ४४ चिबुकम् ४५ दन्तः ४६ वदनम् ४७ तालु ४८ रदः ४९ जिह्वा ५० नासा ५१ भ्रूः ५२ गण्डः ५३ लोचनम् ५४ अपाङ्गः ५५ तारा ५६ कर्णः ५७ भालः ५८ मस्तकम् ५९ केशः ६० । इति कविकल्पलता ॥*॥

परमेश्वरशरीरात्तो देवानामुत्पत्तिर्यथा,—

"सर्व्वे देवाः सपितरो ब्रह्माद्याश्चाप्यमध्यगाः ।
विष्णोः सकाशादुत्पन्ना इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥
अग्निस्तथाश्विनौ गौरी गजवक्त्रो भुजङ्गमः ।
कार्त्तिकेयस्तथादित्यो मातरो दुर्गया सह ॥
दिशो धनपतिर्विष्णुर्धर्म्मो रुद्रः शशी तथा ।
पितरश्चेति संभूताः प्राधान्येन जगत्पतेः ॥
हिरण्यगर्भस्य तनौ सर्व्व एव समुद्भवाः ।
पृथक् पृथक् ततो गर्व्वं वहमानाः समन्ततः ॥
अहं योग्यस्त्वहं याज्य इति तेषां मनो महान् ।
यूयते देवसमितौ क्षुब्धसागरसन्निभः ॥
तेषां विवदमानानां वह्निरुत्थाय पार्थिव ।
उवाच मां यजध्वं ति ध्यायध्वं मामिति ब्रुवन् ॥
प्राजापत्यमिदं नूनं शरीरं मद्विना कृतम् ।
विनाशमुपपद्येत यतो नाहं महानहम् ॥
एवमुक्त्वा शरीरन्तु त्यक्त्वा वह्निर्व्विनिर्ययौ ।
निर्गतेऽपि ततस्तस्मिंस्तच्छरीरं न शीर्य्यते ॥
ततोऽश्विनौ मूर्त्तिमन्तौ प्राणापानशरीरगौ ।
आवां प्रधानावित्येवमूचतुर्य्यज्ञवर्त्तिनौ ॥
एवमुक्त्वा शरीरं तौ विहाय क्वचिदास्थितौ ।
तयोरपि वयं ज्ञात्वा चीर्णं तत्पुरमास्थितः ॥
ततश्च वाग्ब्रवीद्गौरी प्राधान्यमपि संस्थितम् ।
साप्येवमुक्त्वा क्षेत्रात्तु निश्चक्राम बहिः शुभा ॥
तया विनापि तत् क्षेत्रं वाग्रूनं व्यवतिष्ठते ।
ततो गणपतिर्व्व्योमाकाशाख्योऽब्रवीत्तदा ॥
न मया रहितं किञ्चिच्छरीरस्थोऽपि दूरतः ।
कालान्तरेत्येवमुक्त्वा सोऽपि निष्क्रम्य देहतः ॥
पृथग्भूतस्तथा व्येतच्छरीरं नाप्यनीनशत् ।
विना सांख्यस्य तत्त्वेन तथापि न विशीर्य्यते ॥
शुषिरैस्तु विहीनन्तु दृष्ट्वा क्षेत्रं व्यवस्थितम् ।
शरीरधातवः सर्व्वे ते भूयुर्व्वाक्यमेव हि ॥
अस्माभिर्व्यतिरिक्तस्य न शरीरस्य धारणम् ।
भवतीत्येवमुक्त्वा ते जहुः सर्व्वे शरीरिणः ॥
तैर्व्वियोगितमपि क्षेत्रं पुंरूपेण प्रपाल्यते ।
तद्दृष्ट्वा त्वब्रवीत् स्कन्दः सोऽहङ्कारः प्रकीर्त्तितः ॥
मया विना शरीरस्य सम्भूतिरपि नेष्यते ।
एवमुक्त्वा शरीरात्तु सोऽप्यपेतः पृथक् स्थितः ॥
तेनापेतेन तत् क्षेत्रं विना मुक्तवदास्थितम् ।
तद्दृष्ट्वा कुपितो भानुः स आदित्यः प्रकीर्त्तितः ॥
मया विना कथं क्षेत्रमिदं क्षणमपीष्यते ।
एवमुक्त्वाय यातः स तच्छरीरं न शीर्य्यते ॥
ततः क्रोधादिवर्गस्य मातरो [illegible] ।
न तेषां [illegible] शरीरस्य [illegible] ॥
[illegible] शरीरं [illegible] ॥
ततो [illegible]
[illegible]
न मया च विना मूर्त्तिः [illegible]
ततो दिशः समुत्तस्थुरूचुश्च वचो महत् ।
नास्माभी रहितं कार्य्यं क्षणमपि [illegible]
पतञ्च आगताः काष्ठाः अपयाताः [illegible]
ततो धनपतिर्व्वायुर्मध्ये [illegible]
शरीरस्येति सोऽप्येवमुक्त्वा मूर्त्तामनोऽगमत् ।
ततो विष्णोर्मनो भूयात् नाहं देहो मया विना ।
वचनमप्युक्त्वा क्वापि मिलित्वान्तर्दधे पुनः ।
ततो धर्म्मोऽब्रवीत् सर्व्वमिदं पालितवानहम् ।
इदानीं मय्युपगते क्व मितश्च विनश्यति ॥
एवमुक्त्वा गते धर्म्मे तच्छरीरं न शीर्य्यते ।
ततोऽब्रवीच्चाद्यदेवाव्यक्तो भूतनायकः ॥
मदंशांशो मया हीनं शरीरं नो भवेद्ध्रुवम् ।
एवमुक्त्वा गतः शम्भुस्तच्छरीरं न शीर्य्यते ।
तद्दृष्ट्वा पितरश्चोचुरस्माकं यावदक्षमिः ।
प्राणान्तरैरिभिरितश्च शरीरं शीर्य्यते ध्रुवम् ।
एवमुक्त्वा तु तं देहं त्यक्त्वान्तर्द्धानमागताः ।
अग्निः प्राणः अपानश्च आकाशश्चैव वातकः ।
क्षेत्रं तदहङ्कारो भानुः कामादयो मताः ।
काष्ठा वायुर्विष्णुधर्म्मौ शम्भुर्येन्द्रियार्थकाः ।
एतैर्मुक्तन्तु तत् क्षेत्रं मुक्ताविव सुसंस्थितम् ।
सोमेन पाल्यमानन्तु पुरुषेणेन्दुरूपिणा ॥
एवं व्यवस्थिते सोमे षोड़शात्मव्यवस्थिते ।
प्रागवस्त गुणोपेतं क्षेत्रमुत्थाय यत्नवत् ॥
प्रागवस्थं शरीरन्तु दृष्ट्वा सर्व्वमुपास्थितम् ।
ताः क्षेत्रदेवताः सर्व्वा वैलक्ष्यं भावमास्थिताः ।
तमेवं तुष्टुवुः सर्व्वास्तं देवं परमेश्वरम् ॥"

इति वाराहे महातपोपाख्याननामाध्यायः ॥*॥ शरीराश्च यथा,—

"शरीरमापः सोमश्च विविधं चाग्रमुच्यते ।
प्राणो ह्यग्निस्तथादित्यस्त्रिधोक्ता एव एव तु"

इति गारुड़े २१५ अध्यायः ॥*॥

मानसकायिकाशुभसाध्यव्रतं यथा,—

धरण्युवाच ।

"कथमाराध्यसे देव भक्तिमद्भिर्नरैर्विभो ।
स्त्रीभिर्वा सर्व्वमेतन्मे शंस त्वं भूतभावन ॥
वाराह उवाच ।
भावसाध्यस्त्वहं देवि न वित्तैर्न जपैरहम् ।
साध्यस्तथापि भूतानां कायक्लेशं वदामि ते ।
कर्म्मणा मनसा वाचा मच्चित्तो यो नरो भवेत् ।
तस्य व्रतानि वक्ष्येऽहं विविधानि निबोध मे ।
अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्य्यमकल्मषम् ।
एतानि मानसान्याहुर्व्रतानि तु धराधरे ।
एकभक्तं तथा नक्तमुपवासादिकञ्च यत् ।
तत् सर्व्वं कायिकं पुंसां व्रतं भवति [illegible] ।"

इति वाराहे [illegible]

शरीरजः, पुं, (शरीरात् [illegible]
[illegible]

[illegible] ॥
शरीरेऽपि तीव्रेण [illegible]मानोऽपि भारत ॥")
[illegible] । इति [illegible] । ([illegible]
१। [illegible]
"इति [illegible] मया राजन् [illegible]शरीरजः ।
[illegible] सर्वं निःसंशयमनुत्तमम् ॥")
देहजाते, त्रि । यथा,—
"शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।
वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

शरीरसंस्कारः, पुं, (शरीरस्य संस्कारः ।) देह-संस्कारकर्म । शरीरस्य शोभनं मार्जनञ्च ॥

शरीरावरणं क्ली, (शरीरस्य आवरणम् ।) चर्म । इति राजनिर्घण्टः ॥ कायवेष्टनञ्च ॥ (वर्म । यथा, महाभारते । ७ । १८५ । ४२ ।
"विचित्रैर्विविधाकारैः शरीरावरणैरपि ।
विचित्रैश्च रथैर्भग्नैर्हतैश्च गजवाजिभिः ॥")

शरीरी [न्] पुं, (शरीरमस्यास्तीति । शरीर+इनिः ।) शरीरविशिष्टः । तत्पर्य्यायः ।
"भवोद्भवो च प्राणी तु शरीरिजन्यु जन्तवः ।
प्राणश्चेतनो जन्मी चित्तन्तु हृदयं मनः ॥"
इति जटाधरः ॥

शरीरिलक्षणं यथा,—
"गर्भाशयगतं शुक्रमार्त्तवं जीवसंज्ञकः ।
प्रकृतिः सविकारा च तत् सर्वं गर्भसंज्ञकम् ॥
कालेन वर्द्धितो गर्भो यदाङ्गोपाङ्गसंयुतः ।
भवेत्तदा स मुनिभिः शरीरीति निगद्यते ॥"
अङ्गोपाङ्गसंयुतः व्यक्ताङ्गोपाङ्गः ।
"तस्य त्वङ्गान्युपाङ्गानि ज्ञात्वा सुश्रुतशास्त्रतः ।
मस्तकादभिधीयन्ते शिष्याः शृणुत यत्नतः ॥
प्रथमङ्गं शिरः प्रोक्तं तदुपाङ्गानि कुन्तलाः ।
तस्यान्तर्मस्तुलुङ्गञ्च ललाटभ्रूयुगं तथा ॥
नेत्रद्वयं तयोरन्तर्वर्त्तते द्वे कनीनिके ।
दृष्टिद्वयं कृष्णगोलौ श्वेतभागौ च वर्त्मनि ॥
पक्ष्मापाङ्गौ शङ्खौ च कर्णौ तच्छष्कुलीद्वयम् ।
पालिद्वयं कपोलौ च नासिका च प्रकीर्त्तिता ॥
ओष्ठाधरौ च सृक्कण्यौ मुखं तालु हनुद्वयम् ।
दन्ताश्च दन्तवेष्टाश्च रसना चिबुकं गलः ॥
द्वितीयमङ्गं ग्रीवा तु यया मूर्द्धा विधार्य्यते ।
तृतीयं बाहुयुगलं तदुपाङ्गान्ययो ब्रुवे ॥
तयोपरि मतौ स्कन्धौ प्रगण्डौ भवतस्त्वधः ।
कफोणियुगलं तदधः प्रकोष्ठयुगलं तथा ॥
मणिबन्धौ तले हस्तौ तयोरङ्गुलयो दश ।
[illegible] दश ते [illegible] दश [illegible]याः प्रकीर्त्तिताः ॥
चतुर्थमङ्गं वक्षस्तु तदुपाङ्गान्यथ ब्रुवे ।
स्तनौ पुंस[illegible] नार्य्या विशेष उभयोरयम् ॥
यौवनागमने नार्य्याः पीवरौ भवतः स्तनौ ।
[illegible] [illegible]पूरितौ ॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

चेतनास्थानमुत्तममिति [illegible] ।
"चेतनास्थानमुत्तमं [illegible] देहस्य [illegible] ।
केशलोमनखाद्यान्नमल[illegible] गुणवर्जिता ॥"
इत्युक्तवता चरकेण सकलं शरीरं चेतनास्थान-मुक्तं तदपेक्षया हृदयं विशेषतश्चेतनास्थान-मिति ।
"कक्षयोर्वक्षसोः सन्धी जत्रुणी समुदाहृते ।
कक्षे उभे समाख्याते तयोः स्यातां च वङ्क्षणौ ॥
उदरं पञ्चमं भागं षष्ठं पार्श्वद्वयं मतम् ।
सप्तदशं पृष्ठन्तु समस्तं सप्तमं स्मृतम् ॥*॥
उपाङ्गानि च कथ्यन्ते तानि [illegible] यत्नतः ।
शोणिताज्जायते प्लीहा वामतो हृदयादधः ॥
रक्तवाहिशिराणां स मूलं ख्यातो महर्षिभिः ।
हृदयाद्वामतोऽधश्च फुप्फुसो रक्तफेनजः ॥
अधो दक्षिणतश्चापि हृदयाद्यकृतः स्थितिः ।
तत्तु रञ्जकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम् ॥
अधस्तु दक्षिणे भागे हृदयात् क्लोम तिष्ठति ।
जलवाहिशिरामूलं तृष्णाच्छादनकं मतम् ॥"
क्लोम तिलकं एतत्तु वातरक्तजम् । अत्राह च वृद्धवाग्भटः ।
"रक्तादनिलसंयुक्तात् कालीयकसमुद्भवः ।"
इति ।
"मेदःशोणितयोः साराद्वृक्कयोर्युगलं भवेत् ।
तौ तु पुष्टिकरौ प्रोक्तौ जठरस्थस्य मेदसः ॥
उक्ताः सार्द्धास्त्रयो व्यामाः पुंसामन्त्राणि सूरिभिः ।
अर्द्धव्यामेन हीनानि योषितोऽन्त्राणि निर्द्दिशेत् ।
उण्डुकश्च कटी चापि त्रिकं वस्तिश्च वंक्षणौ ।
[illegible]राणां प्ररोहः स्यान्मेद्राणां वीर्य्यमूत्रयोः ॥
स एव गर्भस्याधानं कुर्य्याद्गर्भाशये स्त्रियाः ।
शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्त्ता सा च कीर्त्तिता ।
तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता ।
वृषणौ भवतः सारात् कफासृङ्मांसमेदसाम् ॥
वीर्य्यवाहिशिराधारौ तौ मतौ पौरुषावहौ ।
गुदस्य मानं सर्वस्य सर्वं स्याच्चतुरङ्गुलम् ॥
तत्र स्युर्वलयस्तिस्रः शङ्खावर्त्तनिभास्तु ताः ।
प्रवाहिणी भवेत् पूर्वा सार्द्धाङ्गुलमिता मता ॥
उत्सर्ज्जिनी तु तदधः सा सार्द्धाङ्गुलसम्मिता ।
तस्या अधःसंवरणी स्यादेकाङ्गुलसम्मिता ॥
अर्द्धाङ्गुलप्रमाणन्तु बुधैर्गुदमुखं मतम् ।
मलोत्सर्गस्य मार्गोऽयं पायुर्देहे विनिर्म्मितः ॥
पुंसः प्रोथौ स्मृतौ यौ तु तौ नितम्बौ च योषितः ।
तयोः कुकुन्दरे ख्यातां सक्थिनी त्वङ्गमष्टमम् ।
तदुपाङ्गानि च ऊरू जानुनी पिण्डिकाद्वयम् ।
जङ्घे द्वे घुटिके पार्ष्णी तले च प्रपदे तथा ।
पादाङ्गुलयस्तत्र दश तासां नखा दश ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(चेतनो जीवात्मा । यथा, मनुः । १४ । ५२ ।
"तस्मिन् [illegible] तु [illegible] कर्म्मात्मानः शरी-रिणः ।
[illegible] ॥")

शरुः, पुं, (शॄ हिंसायाम् + "शॄस्वृस्निहित्रप्य[illegible]सिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च ।" उणा० १ । ११ । इति उः ।) क्रोधः । [illegible]वज्रम् । इति मेदिनी ॥ बाणः । इति हेम-चन्द्रः ॥ आयुधम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-मुणादिवृत्तिः ॥ (हिंसा । यथा, ऋग्वेदे । ६ । २७ । ६ ।
"वृचीवन्तः शरवे पत्यमानाः ।"
"शरवे हिंसायै ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥
गन्धर्वविशेषः । यथा, महाभारते । २ । १२२ । ५५ ।
"विश्वावसुर्भुमन्यु च सुचन्द्रश्च शरुस्तथा ॥"
हिंसके, त्रि । यथा, तत्रैव । ७ । ७१ । ४ ।
"दिवा नक्तं शरुमस्मद्युयोतम् ॥"
"शरुं हिंसकम् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

शरेष्टः, पुं, आम्रः । इति जटाधरः ॥

शर्करकः, पुं, (शर्कर + "वुञ्छण्कठेति ।" ४ । २ । ८० । इत्यनेन कः ।) मधुरजम्बीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शर्करजा, स्त्री, (शर्कराज्जायते इति । जन + डः । स्त्रियां टाप् ।) सिताखण्डः । इति राज-निर्घण्टः ॥

शर्करा, स्त्री, खण्डविकृतिः । चिनी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सिता २ । इत्यमरः ॥ शर्करोपला ३ शुक्ला ४ सितोपला ५ । इति रत्नमाला ॥ मीनाण्डी ६ श्वेता ७ मत्स्यण्डिका ८ अहि-च्छत्रा ९ सुसिकता १० गुडोद्भवा ११ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तदाह-श्रमरक्तदोषभ्रान्तिक्रमिकोपनाशित्वञ्च । इति साधारणशर्करागुणाः ॥ * ॥

अथ शर्कराविशेषगुणाः ।
"स्निग्धा पुण्ड्रकशर्करा हितकरी वीर्य्ये [illegible]ऽरोचके
चक्षुष्या बलवर्द्धनी सुमधुरा रुच्या च [illegible] ।
वृष्या वृष्यबलप्रदा श्रमहरा शस्ताक्षता शीतला
स्निग्धा कान्तिकरी रसालजनिता [illegible] पित्तजित् ॥"
इति पद्मे शर्करागुणाः ॥*॥
"यावनाली हिमोत्पन्ना हिमाढ्या हिमशर्करा ।
क्षुद्रशर्करिका क्षुद्रा गुडजा [illegible] ॥
हिमजा शर्करा शीता शीता सिताभ्र-पिच्छिका ।
वातघ्नी सारिका वृष्या दाहपित्तास्रदायिनी ॥"
इति यावनालशर्करागुणाः ॥*॥
"शीतकाभ्या कर्करा माधवी मधुशर्करा ।
माक्षिका शर्करा शुक्ला सिताखण्डश्च खण्डकः
सिताखण्डोऽतिमधुरश्चक्षुष्यो दाहनाशनः ।
[illegible] ॥
[illegible] सुधामोद[illegible] ॥
[illegible] ॥"
इति [illegible] ॥

[illegible]

"मत्स्यण्डिका: खण्डसिता गुणश्रेष्ठा यथोत्तरम्।
विमला शीतला स्निग्धा गुर्व्व: स्वादुतरा:

[illegible] सरा: ॥

[illegible]तशीघ्ररक्तपित्तानिलापहा:।
[illegible] पाचिणी वल्या कषाया वातजिद्-
[illegible] गुरु: ॥

[illegible] गुरु सरं वृष्यं वातघ्नं बलपुष्टिदम्।
सितोपला सरा गुर्वी वातघ्नी न कफप्रदा ॥"

इति पथ्यापथ्यविवेक: ॥*॥

अन्यच्च।

"शर्करा ज्वरपित्तास्रक्मूर्च्छाछर्दितृषापहा।
तृष्णाशर्करा[illegible] ज्वरदाहास्रपित्तनुत् ॥
[illegible]खण्डमत्स्यण्डिकासिता:।
निर्मला लघवोऽर्व्वया: शीतवीर्य्या यथोत्तरम्।
यथा यथैषां वैमल्यं भवेच्छैत्यं तथा तथा ॥"

इति राजवल्लभ: ॥*॥

किञ्च।

"खण्डन्तु सिकताकृपं सुश्वेतं शर्करा सिता।
सिता सुमधुरा वृष्या वातपित्तास्रदाहजित्।
मूर्च्छाछर्दिज्वरान् हन्ति सुशीता शुक्र-

कारिणी ॥*॥

[illegible]सिता शीता रक्तपित्तहरी लघु:।
सितोपला सरा लघ्वी वातपित्तहरी हिमा ॥*॥
मधुजा शर्करा रूक्षा कफपित्तहरी गुरु:।
[illegible]तीसाररक्तदाहरक्तज्वरा हिमा ॥
यथा यथैषां नैर्मल्यं मधुरत्वं तथा तथा।
[illegible] स्नेहगुरुत्वाल्पि रसत्वञ्च तथा तथा ॥"

इति भावप्रकाश: ॥*॥

उपला। कर्परांश:। (यथा, महाभारते। ९। ५५। २।

"ततो वायुर्म्महान् शीघ्रो नीचै: शर्करवर्षण:॥"

शर्कराम्वितदेश:। रोगभेद:। अश्मरी। इति मेदिनी ॥ शर्करारोगस्य निदानचिकित्सादि-मूत्रकृच्छ्रशब्दे द्रष्टव्य: ॥(कूर्म्मचक्रस्य पुच्छदेश-स्थितदेशविशेष:। यथा, मार्कण्डेये। ५८।३५।

"तारक्षुरा शूलिकाः शर्करा: शाल्म-

वेश्मका: ॥")

शर्कराचल:, पुं, (शर्करामयोऽचल:।) दानार्थ-[illegible]शर्करामयाचलविशेष:। अस्य विवरणं [illegible]शब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शर्कराधेनु:, स्त्री, (शर्कराभिर्निर्म्मिता धेनु:।) [illegible]शर्करानिर्म्मितधेनु:। तद्विधिर्यथा,—

[illegible] श्रीहोतोवाच।

"[illegible] शर्कराधेनुं शृणु राजन् यथार्थत:।
[illegible] कृष्णाजिनकुशोत्तरे ॥
[illegible] कृत्वा भारचतुष्टयम्।
[illegible]चतुर्थांशेन वत्सकम् ॥
[illegible] भारकेण तु।
तवत् [illegible] तथत: ॥
[illegible]
[illegible]
सर्व्वबीजानि [illegible]
सौवर्णमुखशृङ्गाणि मौक्तिकानयनै तथा।
गुडेन तु मुखं कार्य्यं जिह्वा पिष्टमयी तथा।
कम्बलं पट्टसूत्रेण कण्ठाभरणभूषितम् ॥
इक्षुपादां रौप्यखुरां नवनीतमयस्तनीम्।
प्रशस्तपत्रश्रवणां सितचामरभूषिताम् ॥
पञ्चरत्नसमायुक्तां वस्त्रेराच्छादितां तथा।
गन्धपुष्पैरलङ्कृत्य ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥
श्रोत्रियाय दरिद्राय साधुवृत्ताय धीमते।
वेदवेदाङ्गविदुषे आहिताग्नेर्विशेषत: ॥
अदुष्टाय प्रदातव्या न तु मत्सरिणे नृप।
अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते शशिक्षये ॥
एषु पुण्येषु कालेषु यदृच्छया वा सदार्पयेत्।
सत्पात्रन्तु द्विजं दृष्ट्वा आगतं श्रोत्रियं गृहे ॥
तादृशाय प्रदातव्या पुच्छदेशे विशेषत: च।
पूर्व्वाभिमुखमास्थाय अथवा स उदङ्मुख: ॥
गां पूर्व्वाभिमुखीं कृत्वा वत्समुत्तरतो न्यसेत्।
दानकाले तु ये मन्त्रास्तान् पठित्वा समर्पयेत्॥
संपूज्य विधिवद्विप्रं मुद्रिकाकर्णभूषणा:।
स्वशक्त्या दक्षिणां दत्त्वा वित्तशाठ्यविवर्जित: ॥
हस्ते तु दक्षिणां दत्त्वा गन्धपुष्पसचन्दनाम्।
धेनुं समर्पयेत्तस्य मुखञ्च न विलोकयेत् ॥
एकाहं शर्कराहारो ब्राह्मणस्त्रिदिनं वसेत्।
सर्व्वपापहरा धेनु: सर्वकामप्रदायिनी।
सर्वकामसमृद्धस्तु जायते नात्र संशय: ॥
दीयमानां प्रशंसन्ति ते यान्ति परमां गतिम्
य इदं शृणुयाद्भक्त्या पठते वापि मानव:।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ॥"

इति वाराहे शर्कराधेनुमाहात्म्यनामाध्याय:॥

शर्कराप्रभा, स्त्री, (शर्करेव प्रभा यस्या:।) जिनानां नरकविशेष:। यथा,—

"रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतम:प्रभा।
महातम:प्रभा वेत्यधोऽधो नरकभूमय: ॥"

इति हेमचन्द्र: ॥

शर्करार्बुद:, पुं, क्ली (शर्करावदर्बुद:।) क्षुद्ररोग-विशेष:। तल्लक्षणं यथा,—

"प्राप्य मांसं शिरा: स्नायुं मेद: श्लेष्मा तथानिल:
ग्रन्थिं करोत्यसौ भिन्नो मधुसर्पिर्वसानिभम्॥
स्रवत्यास्रावमत्यर्थं तत्र वृद्धिं गतोऽनिल:।
मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्करां जनयत्यत: ॥
दुर्गन्धक्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णं तत: शिरा:।
स्रवन्ति सहसा रक्तं तं विन्द्याच्छर्करार्बुदम्॥"

शर्करा वालुकातुल्या। तच्चिकित्सा यथा,—

"शिरोऽर्बुदविधानेन साधयेच्छर्करार्बुदम् ॥"

इति भावप्रकाश:।

शर्करावान्, [त्] त्रि, (शर्करा विद्यतेऽस्मिन्।

"देशे लुबिलचौ च।" ५।२।१०५। इति मतुप्।) कपराशबहुलदेश:। तत्पर्याय:। शर्करा २ शर्करिल: ३ शार्कर: ४। इत्यमर: ॥

शर्करासप्तमी, स्त्री, (शर्करया [illegible] सप्तमी।) [illegible]

[illegible]

"शर्करासप्तमीं [illegible]
[illegible]
माधवस्य सिते पक्षे [illegible]
प्रात: स्नात्वा तिलै: [illegible]

स्थण्डिले पद्ममालिख्य कुङ्कुमेन [illegible]
तस्मै नम: सवित्रे तु गन्धपुष्पै[illegible]
स्थापयेदुदकुम्भञ्च शर्करापात्रसंयुतम्।
शुक्लवस्त्रैरलङ्कृत्य शुक्लमाल्यानुलेपनै:।
सुवर्णाश्वसमायुक्तं मन्त्रेणानेन पूजयेत्।
विश्ववेदमयो यस्मात् वेदवादीति पठ्यसे।
त्वमेवामृतसर्व्वस्वमत: शान्तिं प्रयच्छ मे।
पञ्चगव्यं तत: पीत्वा स्वपेत्तत् पार्श्वत: क्षितौ
सौरसूक्तं स्मरन्नास्ते पुराणश्रवणेन च ॥
अहोरात्रे गते पश्चात् अष्टम्यां कृतनैत्यिक:।
तत् सर्व्वं वेदविदुषे ब्राह्मणाय निवेदयेत्॥
भोजयेच्छक्तितो विप्रान् शर्कराघृतपायसै:।
भुञ्जीतातैललवणं स्वयमप्यथ वाग्यत: ॥
अनेन विधिना सर्वं मासि मासि समाचरेत्।
संवत्सरान्ते शयनं शर्कराकलसान्वितम्॥
सर्व्वोपस्करसंयुक्तं तथैकां गां पयस्विनीम्।
गृहञ्च शक्तितो दद्यात् समस्तोपस्करान्वितम्।
सहस्रेणाथ निष्काणां कृत्वा दद्यात् शतेन वा।
दशभिर्व्वाथ निष्काणां तदर्द्धेनाथ शक्तित: ॥
सुवर्णाश्व: प्रदातव्य: पूर्ववन्मन्त्रवाचनम्।
वित्तशाठ्यं न कुर्वीत कुर्वन् दोषं समश्नुते।
अमृतं पिबतो वक्त्रात् सूर्य्यस्यामृतबिन्दव:।
निपेतुर्ये तदुत्थाश्च शालिमुद्गेक्षव: स्मृता:।
शर्करापरमस्तस्मादिक्षुसारोऽमृतात्मक:।
इष्टा रवेरत: पुण्या शर्करा हव्यकव्ययो: ॥
शर्करा सप्तमी चैषा वाजपेयफलप्रदा।
सर्वदु:खोपशमनी पुत्रसन्ततिवर्द्धनीम् ॥
य: कुर्य्यात् परया भक्त्या स परं ब्रह्म गच्छति
कल्पमेकं वसेत् स्वर्गे ततो याति महत् पदम्।

इदमनघं शृणोति य: स्मरेद्वा
परिपठतीह दिवाकरस्य शौरे।
मतिमपि च ददाति सोऽपि
देवैरमरवधूजनमालया च पूज्य: ॥"

इति मात्स्ये ७२ अध्याय: ॥

शार्करिक:, त्रि, (शर्करा विद्यते अस्मिन्। "वुञ्छण्कठजिलेति।" ४।२।८०। इति कुमुदादित्वात् ठक्।) शर्करावान्। इति सिद्धान्त-कौमुदी ॥

शर्करिल:, त्रि, (शर्करा विद्यते अस्मिन्। "देशे लुबिलचौ च।" ५। २। १०५। इति इलच्।) शर्करावान्। इत्यमर: ॥

शर्कारी, स्त्री, कन्नीविशेष: [illegible]
[illegible]
[illegible]

शर्करोदकं, क्ली, ([illegible]।) शर्करा-युक्तजलम्। सिकरपाणा इति हलदस्य इति च भाषा। यथा,—
"[illegible] शीतलेनैव योजिता शुभ्रशर्करा।
[illegible]कर्पूरमरिचैव समन्विता॥
शर्करोदकनाम्ना तत् प्रसिद्धं विदुषां मुखे।
शर्करोदकमाख्यातं शुक्रलं शिशिरं सरम्॥
[illegible] रुच्यं लघु स्वादु वातपित्तास्रनाशनम्।
मूर्च्छाच्छर्द्दितृषादाहज्वरशान्तिकरं परम्॥"
इति भावप्रकाशः॥

शर्द्धः, पुं, (शृधु शब्दकुत्सायाम् + घञ्।)अपानवायुः। शृधधातोर्घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत्॥ (तेजः। यथा, ऋग्वेदे। ४। १। १२।
"प्र शर्द्ध आर्त्त प्रथमं विपन्या॥"
"शर्द्धस्तेजः।" इति तद्भाष्ये सायणः॥
समूहः। यथा, तत्रैव। १। ६४। १।
"वृष्णे शर्द्धाय सुमखाय वेधसे।"
"शर्द्धाय समूहाय।" इति तद्भाष्ये सायणः॥
प्रसहनशीले, त्रि। यथा, तत्रैव।१।३७।४।
"प्र वः शर्द्धाय घृष्वये त्वेष द्युम्नाय शुष्मिणे॥"
'शर्द्धाय प्रसहनशीलाय।' इति तद्भाष्ये सायणः॥)

शर्द्धंजहः, पुं, (शर्द्धं जहातीति। हा + "एजेः खश्।" ३। २। २८। इत्यत्र। वातशुनीति-लघर्द्धेष्विति।" खश्। "अरुर्द्विषदजन्तस्यति।" ६। ३। ६७। इति मुम्।) माषः यथा। शर्द्धं वार्द्धत्वं जहाति इति शर्द्धंजहो माषः। इति मुग्धबोधव्याकरणटीकायां दुर्गादासः॥

शर्द्धनं, क्ली, (शर्द्ध + ल्युट्) अधोवायुः। इति मनुटीकायां कल्लूक-भट्टः॥ वातकर्म्म इति भाषा॥

शर्ब्ब, हिंसे। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ शर्ब्बति। इति दुर्गादासः॥

शर्म्म,[न्] क्ली, (शॄ + "सर्व्वधातुभ्यो मनिन्॥" उणा० ४। १४४। इति मनिन्।) सुखम्। इत्यमरः॥ (यथा, ऋग्वेदे। ४। ३५। ४।
"तस्मा अग्निर्भारतः शर्म्म यंसत्।"
"शर्म्म सुखम्।"इति तद्भाष्ये सायणः॥ यथाच कथासरित्सागरे। ७८। ४९।
"स्वामिभक्तस्तदेतस्य शर्म्मोपायमिमं शृणु॥")
तद्वति, त्रि॥ गृहम्। इति निघण्टुः।३।४॥ (यथाच ऋग्वेदे। १। ११३। ४।
"स नः शर्म्माणि वीतयेऽग्निर्यच्छतु शन्तमा।"
"शर्म्माणि शर्म्मशब्दो गृहवाची छाया शर्म्मेति तन्नामसु पाठात्।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)

शर्म्म,[न्] पुं, (शृणात्यशुभमिति। शॄ + "सर्व्व-धातुभ्यो मनिन्।" उणा० ४। १४४। इति मनिन्।) ब्राह्मणोपाधिविशेषः। यथा,—
"शर्म्मवर्म्मादिके कार्य्ये शर्म्मा तर्पणकर्म्मणि। [illegible] पितृणां कुलसंश्रयम्॥"
[illegible] पितृणां [illegible]

"[illegible]
देवपूर्व्वं नराख्यं हि शर्म्मवर्म्मादिसंयुतम्॥"
देवात् पूर्व्वं नराख्यं नरनाम तत्र विशिष्टं शर्म्मयुतम्। एतच्च विप्रपरम्।
"शर्म्मा देवश्च विप्रस्य वर्म्म त्राता तु भूभुजः।
भूतिर्द्दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्॥"
इति यमवचनात्॥
अत्र चकारेण देवशर्म्मणोः समुच्चयः। अत्रापि शर्म्माद्यन्ततामाह शातातपः॥
"शर्म्मान्तं ब्राह्मणस्य स्याद्वर्म्मान्तं क्षत्रियस्य च धनान्तञ्चैव वैश्यस्य दासान्तं चान्त्यजन्मनः॥"
इति आह्निकतत्त्वम्॥
(तथा च विष्णुपुराणे। २। १०। ८—९।
"ततश्च नाम कुर्व्वीत पितैव दशमेऽहनि।
देवपूर्व्वं नराख्यं हि शर्म्मवर्म्मादिसंयुतम्॥
शर्म्मेति ब्राह्मणस्योक्तं वर्म्मेति क्षत्रसंश्रयम्।
गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः॥"
"दशमेऽहनि अतीते इति शेषः तच्चाशौचान्तोपलक्षणम्। अत एव कालान्तरमप्याह।
यथा,—
"नामधेयं दशम्यान्तु केचिदिच्छन्ति पार्थिव।
द्वादश्यामथवा रात्र्यां मासि पूर्णे तथापरे॥"
इति॥
देवपूर्व्वं कुलदेवतानामपूर्व्वकं कुलदेवतासम्बन्धं नाम कुर्य्यात् इति शङ्खोक्तेः। नराख्यं पुरुष-वाचकम्। तत्र प्रान्ते शर्म्मवर्म्मादिसंयुतम्। यथा, सोमशर्म्मा इन्द्रवर्म्मा चन्द्रवर्म्मा चन्द्रगुप्तः शिवदासः इत्यादि।"इति तट्टीकायां स्वामी॥
"तत्रादौ नाम निर्णयः।
"शर्म्मेति ब्राह्मणस्योक्तं वर्म्मेति क्षत्रसंश्रयम्।
गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः॥"
इत्यत्रेति पदस्वरसेन यद्यपि शर्म्मपदात्मकमेव नामावगम्यते तथापि तावन्मात्रं न नाम किन्तु तद्युक्तनामेति निर्णीयते द्व्यक्षरं चतुरक्षरं इत्यादि-गृह्यदर्शनात्। एवञ्च हरिशर्म्मा नारायण-शर्म्मेत्यादि सिध्यति शर्म्मपदमात्रात्मकत्वात् तन्नाम्नश्चतुरक्षरता न स्यादेव। तथाच नारा-यणादिपदशर्म्मपदाभ्यां निर्णीतमेव नाम द्व्यक्ष-रादिकन्तु शर्म्मपूर्व्वप्रतिकमात्रमेव अतएव दानादौ नामोच्चारणे चैत्रशर्म्मणे इत्येव श्रूयते। गोभिलः।
"शर्म्मवर्म्मादिके कार्य्ये शर्म्मा तर्पणकर्म्मणि।
शर्म्मणोऽन्यकाले स्यादेवं कुर्व्वन्न मुह्यति॥"
इदमप्युत्तरप्रतीकमात्रपरमुक्तप्रकारेण सर्व्वैकमूल-त्वात्। एतेन शर्म्म सुखमीयमिति कर्म्म दर्शनात् शर्म्मपदमर्थपरं तेन शुभङ्करेत्याद्येव नामित्यपास्तं गोभिलविरोधात्। कर्म्मन्तु पूर्व्वप्रतीकमात्रपरम्। तेन शुभङ्करशर्म्मा भीमशर्म्मेत्यादि सिध्यति एवञ्च इत्यवर्म्म चेत्याद्यमेव नाम तेषां प्रयोज्यम्। अपवादकाभावादिति। अत्रैव [illegible]।
"[illegible]
[illegible]

[illegible] क्रोधं [illegible]।
[illegible] दीर्घं [illegible]॥"
शर्म्मवर्म्मेत्यादीनि उत्तरपदानि कार्य्याणीति मनुटीकापि। स्त्रीनाम तु यशोदादेवीत्यादि स्त्रीणां दान्तमित्यपि पूर्व्वप्रतीकमात्रपरम्। वैश्यस्य गुप्तान्तमिति तु पराशरः। एवञ्च दानादौ चैत्रशर्म्मणे ब्राह्मणायेत्यादि वाक्यं वाच्यम्॥" इति द्वैतनिर्णयः॥[illegible])

शर्म्मरः, पुं, वस्त्रभेदः। इतिधरणिः॥

शर्म्मरा, स्त्री, दारुहरिद्रा। इति धरणिः॥

शर्य्या, स्त्री, रात्रिः। यथा,—
"त्रियामा शर्व्वरी शर्य्या क्षयिनी क्षणदा क्षपा।"
इति भरतधृतवाचस्पतिः॥
(इषुः। यथा, ऋग्वेदे।१।१४८।४।
"शर्य्यामसना मनुष्यन्।" "शर्य्या इषवः शर-मय्यः। इति यास्कः॥"इति तद्भाष्ये सायणः॥
अङ्गुलिः। यथा, तत्रैव।८।११०।५।
"शर्य्याभिर्न्नभरमाणोगभस्त्योः।"
"शर्य्याभिरङ्गुलीभिः।" इतितद्भाष्ये सायणः॥)

शर्य्यातिः, पुं, वैवस्वतमनुपुत्त्रः। तस्य पुत्त्र आनर्त्तः यथा,—
"आनर्त्तो नाम शर्य्यातिः सुकन्या नाम दारिका।
आनर्त्तस्याभवत् पुत्त्रो रेवमाणः प्रतापवान्।
आनर्त्तो नाम देशोऽभून्नगरी च कुशस्थली॥"
इति मात्स्ये १२ अध्यायः॥
(अस्य विशेषविवरणं भागवते ८। १२॥ एवं ९। १। अध्याये च द्रष्टव्यम्॥)

शर्व्व, हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥(भ्वा०-परं०-सक०-सेट्।) शर्व्वति। इति दुर्गादासः॥

शर्व्वः पुं, (शृणाति सर्व्वाः प्रजाः संहरति प्रलये संहारयति वा भक्तानां पापानि। शॄ "कॄ + गॄ शॄ दॄ भ्यो वः।" उणा० १।१५५। इति वः।) शिवः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, रघुवंशे। ११। ९३।
"कतिचिदवनिपालाः शर्व्वरीः शर्व्वकल्पः॥")
दन्त्यसादिरप्ययम्। विष्णुः। यथा,—
"शर्व्वः सर्व्वः शिवः स्थाणुर्भूतादिर्निधिरव्ययः॥"
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम्॥

शर्व्वरं, क्ली, तमः। कन्दर्पः। इति संक्षिप्तसारो-णादिवृत्तिः॥

शर्व्वरी, स्त्री, (शृणाति चेष्टामिति। शॄ + "कॄ गॄ-शॄवृञ्चतिभ्यः ष्वरच्।" उणा० २। १२२। इति ष्वरच्। षित्वात् ङीष्।) रात्रिः। इत्यमरः॥ (यथा, ऋग्वेदे। ५। ५२। ३।
"अतिस्कन्दन्ति शर्व्वरीः॥")
योषित्। इति मेदिनी॥ हरिद्रा। इति विश्वः॥ सन्ध्या। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

शर्व्वला, स्त्री, तोमराख्यम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ दन्त्यसादिरप्ययम्॥

शर्व्वाणी, स्त्री, (शर्व्व + भार्य्यायां ङीष् [illegible]) [illegible]। ४।१।४९। इति ङीष्। आनुक्। [illegible]

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १ । ५८ ।
"निपत्य पादयोस्ताभ्यां जयया सह बोधिता । शापान्तं प्रति शर्वाणी शलेवंवचनमब्रवीत् ॥")
पुम्प्रयोगोऽप्यस्य शब्दः ॥

शलभः, पुं, (शृ + "शृशृभ्यां कित्" उणा० ४ । १८ । इति रैकन् तिस्य च ।) शिवः । खलः । इत्युणादिकोषः ॥ भल्लः । मङ्गलाचरणम् । अग्निः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

शल, वैगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) शलति । इति दुर्गादासः ॥

शल, क ङ श्लाघे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) क ङ, शालयते पण्डितं धीरः । इति दुर्गादासः ॥

शल, ङ चलने । स्मृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सक०-च-सेट् ।) ङ, शलते । चलनं कम्पः । स्मृतिरिह संवरणम् । इति दुर्गादासः ॥

शल, ञ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) ञ, शालः शलः । इति दुर्गादासः ॥

शलं, क्ली, (शल + "ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ।" ३ । १ । १४० । इति णः ।) शल्यकीलोम । सजारुकाँटा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शलली २ शललम् ३ । इत्यमरः ॥

शलः, पुं, शललम् । भृङ्गी । शेलमेदः । ब्रह्मा । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥ कुन्तास्त्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उष्ट्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वासुकिवंशीयसर्पविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ५ ।
"कोटिशो मानसः पूर्णः शलः पालो हलीमकः")
शल्यराजपुत्रः । यथा, भागवते । ८ । २२ । १८ ।
"शलश्च शल्यनोरासीत् गङ्गायां भीष्म आत्मवान् ।"
शल्यराजः । यथा, भागवते । १ । १५ । १६ ।
"अमृजिनसंयतशैव्यवधाङ्गिकायैः ॥"
कंसामात्यः । यथा, तत्रैव । १० । ३६ । २१ ।
"ततो मुष्टिकचाणूरशलतोशलकादिकान् ॥")

शलकः, पुं, मर्कटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ साकड्सा इति भाषा ॥

शलङ्गः, पुं, लोकपालः । लवणविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥

शलभः, पुं, (शल + "कृशृशलिकलिगर्द्दिभ्योऽभच् ।" उणा० ३ । १२२ । इति अभच् ।) कीटविशेषः । फड़िं इति पतङ्गाख्य इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । पतङ्गः २ । इत्यमरः ॥ पत्राङ्गः ३ पतङ्गः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु वैलिविशेषः । यथा,—
"अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः शुकाः । प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः ॥"
इति अमरटीकायां भरतः ॥

(पक्षिविशेषः । यथा, भागवते । १ । ५८ ।
"शरभः शलभश्चैव निमर्धचित्र जीवकम् ॥")

शलकं, क्ली, (शल चलनसंवरणयोः + हर्षादित्वात् कलः ।) शलम् इत्यमरः ॥

शलली, स्त्री, (शलल + गौरादित्वाज्जातित्वाद्वा ङीष् ।) शलम् इत्यमरः ॥ शली । इति राजनिर्घण्टः ॥

शलाका, स्त्री, (शल + "शलाकायटच ।" उणा० ४ । १४ । इति आकः । स्त्रियां टाप् ।) शल्यम् । मदनवृक्षः । शारिका । शल्लकी । छत्रादिकाष्ठी । (यथा, गुरुगीतायाम् ।
"अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया । चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥")
शरः । इति मेदिनी ॥ आलेख्यकूर्चिका । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्थि । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शलाकापरि, अव्य, शलाकाक्रीड़ायां पराजयः । यथा । "अक्षशलाकासंख्याः परिणा ।" २ । १ । १० । द्यूतव्यवहारे पराजये एवायं समासः । अक्षे विपरीतं वृत्तम् । अक्षपरि । एवं शलाकापरि । एकपरि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ अपि च । "नन्वेकस्याक्षस्य शलाकाया वा पूतेऽन्यथापातमित्यर्थे अक्षपरि शलाकापरि इत्यव्ययीभावेऽव्याप्तिस्तयोरव्ययगर्भत्वेऽपि अव्ययपूर्वत्वाभावात् ।" इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

शलाकापुरुषाः, पुं, जैनानां त्रिषष्टिदेवपुरुषाः । तत्र द्वादश चक्रवर्तिनः । चतुर्विंशतिर्जिनाः । नव वासुदेवाः । नव बलदेवाः । नव प्रतिवासुदेवाश्च । यथा,—
"यः सर्वमण्डलस्वामी राजसूयश्च योऽयजत् । चक्रवर्त्ती सार्वभौमस्ते तु द्वादश भारते ॥
आर्षभिर्भरतस्तत्र सगरस्तु सुमित्रभूः । मघवा वैजयिरथाश्वसेननृपनन्दनः ॥
सनत्कुमारोऽथ शान्तिकुन्थुररोजिना अपि । सुभूमस्तु कार्त्तवीर्य्यः पद्मः पद्मोत्तरात्मजः ॥
हरिषेणो हरिसुतो जयो विजयनन्दनः । ब्रह्मसूनुर्ब्रह्मदत्तः सर्वे चेक्ष्वाकुवंशजाः ॥
प्राजापत्यस्त्रिपृष्ठोऽथ द्विपृष्ठो ब्रह्मसम्भवः । स्वयम्भू रुद्रतनयः सोमभूः पुरुषोत्तमः ॥
शैविः पुरुषसिंहोऽथ महाशीरः समुद्भवः । स्यात् पुरुषपुण्डरीको दत्तोऽग्निः सिंहनन्दनः ॥
नारायणो दाशरथिः कृष्णस्तु वसुदेवभूः । वासुदेवा अमी कृष्णा नव शुक्ला बलास्त्वमी ॥
अचलो विजयो भद्रः सुप्रभश्च सुदर्शनः । आनन्दो नन्दनः पद्मो रामो विष्णुद्विषस्त्वमी ॥
अश्वग्रीवस्तारकश्च मेरको मधुरेव च । निशुम्भवलिप्रह्लादलङ्केशमगधेश्वराः ॥
जिनः सह त्रिषष्टिः स्युः शलाकापुरुषा अमी ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥

शलाटः, पुं, [illegible] । यथा,—
"[illegible]
[illegible]"
इति हेमचन्द्रः ॥

शलाटुः, त्रि, [illegible] (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
"मदनशलाटुः [illegible] फलानि मधुराण्यशलाटूनीति ॥")

शलाटुः, पुं, मूलविशेषः । [illegible] इति राजनिर्घण्टः ॥

शलाभोलिः, पुं, उष्ट्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

शलालु, क्ली, सुगन्धिद्रव्यविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शलालुकः, त्रि, शलालुना क्रीतं वस्तु । यथा ।
"शलालुनोऽन्यतरस्याम् ।" ४ । ४ । ५४ । इति पक्षे ठक् । शलालुकः । शालालुकी । शालालुकः । शालालुकी । शलालु सुगन्धिद्रव्यविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शल्ली, स्त्री, (शलं शल्यकीलोम अस्त्यस्या इति । शल + अच् । ङीष् ।) शल्यप्राणी । तत्पर्य्यायः । शलली २ श्वावित् ३ । अस्य मांसगुणाः । गुरुत्वम् । कौष्ठल्यम् । शीतलत्वम् । कफपित्तनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

शल्कं, क्ली, (शल चलने स्मृतौ + "शकिशम्योर्नित्" [illegible] कन् ।" उणा० ३ । ४३ । इति कन् ।) खण्डम् । वल्कलम् । इत्यमरः ॥ मत्स्यत्वक् । आँइस इति भाषा । यथा,—
"शल्कं स्यात् वल्कले खण्डे शल्कन्तु मत्स्यवल्कले ।"
इति भरतधृतकोषः ॥
(यथा, महाभारते । १२ । ३६ । २१ ।
"अभक्ष्या ब्राह्मणैर्मत्स्याः शल्कैर्ये वै विवर्जिताः ॥")

शल्कलं, क्ली, मत्स्यवल्कलम् । इत्युत्तलवः । शल धातोः कलच्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शल्कली, [न्] पुं, (शल्कलमस्यास्तीति । शल्कल + इनिः ।) (मत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

शल्की, [न्] पुं, (शल्कमस्यास्तीति । शल्क + इनिः ।) मत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

शल्यदा, शल्यपर्णिका, } स्त्री, मेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

शल्भ, ङ कत्थने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ङ शल्भते । कत्थनं प्रशंसा । इति दुर्गादासः ॥

शल्मलिः, पुं, शाल्मलीवृक्षः । (यथा, ब्रह्मवैवर्त्तसंहितायाम् । ११ । १३ । "शाल्मलिर्यत्र [illegible]" "शाल्मलिवृक्षविशेषो [illegible] [illegible]"
इति तन्त्रान्तरम् ॥)

शल्मली, स्त्री, शाल्मलिवृक्षः । [illegible]
"शल्मलिः स्यात् [illegible]"
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

नादादस्मात्‌ [illegible] विशिखोऽपि ॥"

[illegible] । इति मेदिनी ॥ [illegible] । इति

[illegible] ॥ दुःखम्‌ । दुर्वाक्यम्‌ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ पापम्‌ । इति शिकाण्डशेषः ।

[illegible] यथा । अथ शल्योद्धारविधिः ।

"सुनिश्चितो मन्दिरभूमिमादौ
खिन्नाय तोयावधि यत्नतस्ताम्‌ ।
[illegible] समानं
[illegible] ॥
[illegible]
शुचिः शुचिं दैवविदं समेत्य ।
[illegible] मधुरस्वरेण
शल्यस्य तत्त्वं भवने तदीयः ॥

ततः प्रश्नादिमो वर्णः सम्भाव्यो यत्नतोऽथवा ।
क्रमात्‌ पुष्पापगादेव फलानां श्रावणादितः ॥
प्रवणो धरणी धारिणी करी च तदनन्तरम्‌ ।
न भूत्वे मम [illegible] मन्त्रो वह्निप्रियान्तकः ॥"

वह्निप्रिया स्वाहा ।

"शल्येशानेन कठिनीमभिमन्त्र्य विभाजयेत्‌ ।
नवधा मदनश्चैवं तया पश्चाद्विलेखयेत्‌ ॥
अ-क-च-त-ए-हाः श-प-या नव चेत्‌ प्रश्ना-
क्षराणि जायन्ते ।
प्रागादिकोष्ठे नवके वर्णास्ते शल्यमाख्यान्ति ॥

प्रश्ने त्वकारः पुरतो नरास्थि
ब्रवीति शल्यं मरकप्रदायि ।
[illegible]
प्रदं ककारः खरशल्यमग्नौ ॥
याम्यां चकारः श्ववगास्थि वेश्म
प्रभोर्विनाशं प्रकरोति शल्यम्‌ ।
रक्षोदिशि श्वास्थि [illegible]
महद्भयं वक्ति सुनिश्चितं तः ॥
एः पश्चिमदिश्यस्थि शिशोर्ब्रवीति
मृत्युं प्रवासादृगृहमिव शल्यम्‌ ।
हो वायुकोणे नररूपमस्थि
दारिद्र्यमित्रक्षयजाद्विधत्ते ॥"

"[illegible] शकारः प्राह विप्रास्थि वित्त-
[illegible] पकारो वक्ति [illegible] ।
तदिह [illegible] बोधनानाच हानिं
[illegible] गुहस्य देवैः ॥
यो [illegible] कपालं
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] ॥"

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] यथा,—

"नृपो न हरिसेवको व्यवधनो न [illegible]
कविर्न सुरचित्‌ कविः श्रुतगुरुर्न शैवः ।
गुणो न भगवत्परो रसिकधीर्न [illegible]
स न व्रजजनानुगो जगति सप्त शल्यानि च ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १०० अध्यायः ॥

शल्यः, पुं, (शल गतौ+यः ।), मदनवृक्षः । श्वावित्‌ । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते ।८।२।२२।
"वृका वराहा महिषर्क्षशल्या
गोपुच्छशालावृकमर्कटाश्च ॥")
नृपभेदः । स तु युधिष्ठिरमातुलः । (अयं हि दुर्य्योधनेन कापट्यात्‌ वशीकृतः कुरुपाण्डव-युद्धे दुर्य्योधनपक्षं समाश्रयत्‌ । यथा, महा-भारते । १ । २ । २१६ ।
"मद्रराजश्च राजानमायान्तं पाण्डवान्‌ प्रति
उपहारैर्वञ्चयित्वा वर्त्मन्येव सुयोधनः ॥
वरदं तं वरं वव्रे साहाय्यं क्रियतां मम ।
शल्यस्तस्मै प्रतिश्रुत्य जगामोद्दिश्य पाण्डवान्‌॥"
कर्णार्ज्जुनयोर्द्वैरथयुद्धे शल्यस्य कर्णतेजो भङ्ग-करणे प्रतिज्ञा । यथा, तत्रैव । ५ ।८।२३-४५।
युधिष्ठिर उवाच ।
"सुकृतं ते कृतं राजन्‌ ! प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
दुर्य्योधनस्य यद्वीर त्वया वाचा प्रतिश्रुतम्‌ ॥
एकं त्विच्छामि भद्रं ते क्रियमाणं महीपते ।
राजन्नकर्त्तव्यमपि कर्त्तुमर्हसि मातुल ॥
मम त्ववेक्षया वीर शृणु विज्ञापयामि ते ।
भवानिह महाराज वासुदेवसमो युधि ॥
कर्णार्ज्जुनाभ्यां संप्राप्ते द्वैरथे राजसत्तम ।
कर्णस्य भवता कार्य्यं सारथ्यं नात्र संशयः ॥
तत्र पाल्योऽर्ज्जुनो राजन्‌ यदि मत्प्रियमिच्छसि ।
तेजोवधश्च ते कार्य्यः सौतेरस्मज्जयावहः ।
अकर्त्तव्यमपि ह्येतत्‌ कर्त्तुमर्हसि मातुल ॥
शल्य उवाच ।
शृणु पाण्डव भद्रं ते यद्ब्रवीषि दुरात्मनः ।
तेजोवधनिमित्तं मां सूतपुत्त्रस्य संयुगे ॥
अहं तस्य भविष्यामि संग्रामे सारथिर्ध्रुवम्‌ ।
वासुदेवेन हि समं नित्यं मां स हि मन्यते ॥
तस्याहं कुरुशार्दूल प्रतीपमहितं वचः ।
ध्रुवं सङ्कथयिष्यामि योद्धुकामस्य संयुगे ॥
यथा च हृतदर्पश्च हृततेजाश्च पाण्डव ।
भविष्यति सुखं हन्तुं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥"
युधिष्ठिरस्तु एनं हतवान्‌ । एतद्वृत्तान्तस्तु महाभारते शल्यपर्व्वणि १७अध्याये द्रष्टव्यः ॥)
सीमा । शलाका । इति हेमचन्द्रः ॥ विल्व-वृक्षः । मत्स्यभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ *॥
शल्यनिःसारणौषधं यथा,—
"सद्र [illegible] तथैव च ।
तेन [illegible] ।
[illegible] ॥"
इति [illegible] १४४ अध्यायः ॥

शल्य: [illegible] ।

तत्पर्य्यायः । [illegible]

३ शलः ४ [illegible] ५ विषाणुः ६ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

शल्यकः, पुं, (शल्य इव । शल्य+इवार्थे कन्‌ ।) मदनवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ शल्लकी जन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः । ५ । १८ ।
"श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्म्मशशांस्तथा ।
भक्ष्यान्‌ पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्रांश्चैकतोदतः ॥")

शल्यकण्ठः, पुं, (शल्यं तद्रोम कण्ठेऽपि यस्य ।) शल्लकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शल्यलोम, [न्‌] क्ली, (शल्यवत्‌ लोम ।) शल्लकी इति राजनिर्घण्टः ॥

शल्यारिः, पुं, (शल्यस्य अरिर्हन्तृत्वात्‌ ।) युधिष्ठिरराजः । इति हेमचन्द्रः ॥

शल्ल, गत्याम्‌ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर सक०-सेट्‌ ।) शल्लति । इति दुर्गादासः ॥ सौत्रधातुरयम्‌ ॥

शल्लं, क्ली, त्वक्‌ । इति शब्दरत्नावली ॥

शल्लः, पुं, भेकः । इति शब्दरत्नावली ॥

शल्लकं, क्ली, (शल्लमेव । स्वार्थे कन्‌ ।) त्वक्‌ । इति शब्दरत्नावली ॥

शल्लकः, पुं, शोणवृक्षः । इति जटाधरः ॥ (शल्लकीजन्तुः । यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । १७७ ।
"भक्ष्याः पञ्चनखाः सेधा गोधाकच्छपशल्लकाः ।
शशश्च मत्स्येष्वपि हि सिंहतुण्डकरोहिताः ॥")

शल्लकी, स्त्री, पशुविशेषः । सजारु इति वङ्ग-भाषा । साहिल इति हिन्दीभाषा ॥ तत्-पर्य्यायः । श्वावित्‌ २ शललः ३ शल्यः ४ । इति जटाधरः ॥ क्रकचपादः ५ छेदारः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ शल्यकः ७ शल्यलोम ८ वज्रशल्यः ९ विलेशयः १० । अस्या मांस-गुणाः ।
"शल्यमांसं गुरु स्निग्धं शीतलं कफपित्तजित्‌ ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
भावप्रकाशोक्तगुणाः विलेशयशब्दे द्रष्टव्याः ॥ वृक्षविशेषः । (यथा, रामायणे । २ । ५५ ।८ ।
"क्रोशमात्रं ततो गत्वा नीलं प्रेक्ष्य च काननम्‌ ।
शल्लकीबदरीमिश्रं राम वन्यैश्च यामुनैः ।
स पन्थाश्चित्रकूटस्य गतस्य बहुशो मया ॥")
तत्पर्य्यायः । गजभक्ष्या २ सुवहा ३ सुरभिः ४ रसा ५ महेरणा ६ कुन्दुरुकी ७ ह्लादिनी ८ । इत्यमरः ॥ गजभक्षा ९ सुरभी १० महेरुणा ११ महारणा १२ ह्लादिनी १३ सिल्लकी १४ सल्लकी १५ । इति भरतः ॥ सुरभीरसा १६ शिल्लकी १७ । इति टीकान्तरम्‌ ॥ सिल्लकी १८ सिल्लभूमिका १९ । इति शब्दरत्नावली ॥ पत्र-सूची २० कुम्भी २१ । इति जटाधरः ॥

शल्लकीफल, पुं, [illegible] । इति जटाधरः ॥

[illegible] । इत्युणादिकोषः ॥

शव, विकारे। मतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) शवति चित्तं कामः। इति दुर्गादासः॥

शवं, क्ली, (शवति गच्छतीति। शव+अच्।) जलम्। इति मेदिनी॥

शवः, पुं, क्ली, (शवति दर्शनेन चित्तं विकरोतीति। शव विकारे+अच्।) मृतशरीरम्। तत्पर्य्यायः। कुणपः २। इत्यमरः॥ क्षितिवर्द्धनः ३। इति शब्दरत्नावली॥ मृतकम् ४। इति वराहपुराणम्॥*॥ तद्दाहविधिर्यथा,—

"नष्टसंज्ञं समुद्दिश्य ज्ञात्वा मृत्युवशं गतम्।
महावनस्पतिं गत्वा गन्धांश्च विविधानपि॥
घृततैलसमायुक्तं कृत्वा वै देहशोधनम्।
तेजो व्यपकरं चास्य तत् सर्व्वं परिकल्प्य च॥
दक्षिणायां शिरः कृत्वा सलिले तं निधाय च।
तीर्थस्यावाहनं कृत्वा स्नापनं तस्य कारयेत्॥
गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः शिलोच्चयाः।
कुरुक्षेत्रञ्च गङ्गा च यमुना च सरिद्वरा॥
कौशिकी च पयोष्णी च सर्व्वपापप्रणाशिनी।
गण्डकी भद्रनामा च सरयूर्ब्बलदा तथा॥
वनानि नव वाराहं तीर्थं पिण्डारकं तथा।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि चत्वारः सागरास्तथा॥
सर्व्वाणि मनसा ध्यात्वा स्नानमेवन्तु कारयेत्।
प्राणाहतन्तु तं मत्वा चितां कृत्वा विधानतः॥
तस्या उपरि तं स्थाप्य दक्षिणाग्रं शिरस्तथा।
देवानग्निमुखान् ध्यात्वा गृह्य हस्ते हुताशनम्॥
प्रज्वाल्य विधिवत्तत्र मन्त्रमेतदुदीरयेत्।
कृत्वा सुदुष्करं कर्म्म जानता वाप्यजानता॥
मृत्युकालवशं प्राप्य नरः पञ्चत्वमागतः।
धर्म्माधर्म्मसमायुक्तो लोभमोहसमावृतः॥
दह एतस्य गात्राणि देवलोकाय गच्छतु।
एवमुक्त्वा ततः शीघ्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम्॥
ज्वलमानं तदा वह्निं शिरःस्थाने प्रदापयेत्।
चातुर्व्वर्ण्येषु संस्कारमेवं भवति पुत्रक।
गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य विनिवर्त्तयेत्॥
मृतनाम ततोद्दिश्य दद्यात् पिण्डं महीतले।
तदाप्रभृति चाशौचं देवकर्म्म न कारयेत्॥"

इति वाराहे शावोत्पत्तिनामाध्यायः॥ अन्यत् दाहशब्दे द्रष्टव्यम्॥*॥ तस्य स्पर्शे दोषो यथा,—

वाराह उवाच।

"स्पृष्ट्वा तु मृतकं भद्रे नरं पञ्चत्वमागतम्।
मम [illegible] बहिः कृत्वा यः श्मशानं प्रपद्यते॥
[illegible] सप्तोऽपि चात्मानञ्च पितामहाः।
[illegible] जम्बुका भूत्वा भक्षयन्तः शवांस्तथा॥
ततो [illegible] श्रुत्वा कर्म्मकामा वसुन्धरा।
उवाच [illegible] सर्व्वलोकहिताय वै॥
[illegible] उवाच।
[illegible] [illegible] पापे विपत्ते प्रभो।
[illegible] सुच्यते किल्बिषात्॥

[illegible] उवाच।
शृणु सुन्दरि! तत्त्वेन यथा त्वं परिपृच्छसि।
कथयिष्यामि ते होदं शोभनं पापनाशनम्॥
एकाहारं दिनान् सप्त त्रिदिनं चाप्युपोषितः।
पञ्चगव्यं ततः पीत्वा शीघ्रं सुच्यते किल्बिषात्॥
शवे स्पृष्टेऽपराधस्य एष ते कथितो विधिः।
सर्व्वथा वर्ज्जनीयो वै सर्व्वभागवतेन तु॥
य एतेन विधानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत्।
विमुक्तः सर्व्वपापेभ्यः अपराधो न विद्यते॥
अपिच।

वराह उवाच।

"स्पृष्ट्वा तु मृतकं देवि! योमत्क्षेत्रेषु तिष्ठति।
शतं वर्षसहस्राणि गर्भेषु परिवर्त्तते॥
दश वर्षसहस्राणि चण्डालश्चैव जायते।
अन्धः सप्तसहस्राणि मण्डूकश्च शतं समाः॥
मक्षिका त्रीणि वर्षाणि टिट्टिभैकादशं समाः।
दश वै सप्त चान्यानि कृकलासो भवेत् समाः॥
हस्ती वर्षशतञ्चैव खरो द्वात्रिंशको भवेत्।
मार्ज्जारो नव वर्षाणि वानरो दश पञ्च च॥
एवं स चात्मदोषेण मम कर्म्मपरायणः।
प्राप्नोति सुमहद्दुःखं देवि! एव न संशयः॥
ततो हरेर्व्वचः श्रुत्वा दुःखेन परिपृच्छति।
सर्व्वसंसारमोक्षाय प्रत्युवाच वसुन्धरा॥
किमिदं भाषसे देव मानुषाणां दुरासदम्।
वाक्यं भीषणकञ्चैव मम कर्म्मप्रतोदकम्॥
आचाराच्च परिभ्रष्टस्तव कर्म्मपरायणः।
तरन्ति येन दुर्गाणि प्रायश्चित्तं तथा वद॥
श्रुत्वा पृथ्व्यास्ततो वाक्यं लोकनाथो जनार्द्दनः।
धर्म्मसंरक्षणार्थाय प्रत्युवाच वसुन्धराम्॥

वराह उवाच।

स्पृष्ट्वा तु मृतकं भूमे मम कर्म्मपरायणः।
एकाहारं ततस्तिष्ठेत् दिनानि दश पञ्च च॥
तत एवं विधिं कृत्वा पञ्चगव्यन्तु प्राशयेत्।
शुद्धभावं विशुद्धात्मा कर्म्मणा च न लिप्यते॥
एतत्ते कथितं देवि स्पृष्ट्वा मृतकमेव च।
दोषञ्चैव विबुध्याय यत्त्वया पूर्व्वपृच्छितम्॥
य एतेन विधानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत्।
अपराधविनिर्मुक्तो मम लोकं स गच्छति॥"

इति वाराहे मृतदर्शनस्पर्शनप्रायश्चित्तनामाध्यायः॥*॥ शवानुगमनाशौचं यथा। कूर्म्मपुराणम्।

"प्रेतीभूतं द्विजं विप्रो योऽनुगच्छति कामतः।
स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति॥
एकाहात् क्षत्रिये शूद्रे वैश्ये च स्यात् द्व्यहेन तु।
शूद्रे दिनत्रयं प्रोक्तं प्राणायामशतं पुनः॥"

एतच्च घृतप्राशनं शुद्धिहेतुत्वनियमपरम्। न तु प्रायश्चित्तत्वबोधकाभावपरम्। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वचनम्।
"[illegible]

[illegible]
तस्मात् [illegible]
अश्वाति न तत् तोयं [illegible]
शववहने दोषो यथा,—
"मृतशाखापदेशाच [illegible]
पदप्रमाणवर्षञ्च तेषाञ्च नाके [illegible]
ततस्तेषाञ्च साहाय्यं करोति [illegible]
ददाति मुक्तिं तेभ्योऽपि [illegible]
अन्न पुण्यवतां गेहे [illegible]
स्थानं ददाति वैकुण्ठे निश्चितं [illegible]
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे [illegible]
शवदूषितगृहजलाशयादीनां शुद्धिर्यथा,—

ब्रह्मपुराणम्।

"येषामभक्ष्यं मांसञ्च तच्छरीरैर्युतञ्च यत्।
वापीकूपतडागेषु जलं सर्व्वञ्च दुष्यति॥"

तच्छरीरैर्मृतशरीरैः। उत्तरवचने कुणपश्रवणात्। यथा,—

"सकुणपं सकर्द्दमं तेभ्यस्तोयमपास्य तत्।
प्रक्षिपेत् पञ्चगव्यञ्च समन्त्रं सवर्णाहितम्॥
अपास्य कुणपं तेभ्यो बहुतोयेभ्य एव वा।
शतं षष्ट्यथवा त्रिंशत् तोयकुम्भान् समुद्धरेत्॥"

वापी ससोपाना। निःसोपानः कूपः। तडागः पद्माकरः। शतादिजलाल्पत्वाद्यपेक्षया कल्पस्य सर्व्वोद्धारणाभिधानात्। एवं मरणसमये गृहान्निःसार्य्यते अन्यथा गृहस्य दुष्टता स्यात्॥ यथा, बृहन्मनुः।

"स्वशूद्रपतितानाञ्च मृतानां द्विजमन्दिरे।
शौचं तत्र प्रवक्ष्यामि मनुना भाषितं यथा॥
दशरात्राच्छुचि शेते मासाच्छूद्रे भवेच्छुचिः।
द्वाभ्यान्तु पतिते गेहे अन्त्ये मासचतुष्टयात्।
अत्यन्त्ये वर्ज्जयेद्गेहमित्येवं मनुरब्रवीत्॥"

द्वाभ्यां मासाभ्यां मासशब्दपाठात्। अन्त्यो म्लेच्छः। अत्यन्त्यः श्वपाकः। इति वाचस्पतिमिश्राः॥ यमः।

"द्विजस्य मरणे वेश्म विशुध्यति दिनत्रयात्।
दिनैकेन बहिर्भूमिरग्निप्रोक्षणलेपनैः॥"*।

यथोक्तकालानन्तरकर्त्तव्यमाह शङ्खः।

"गृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि अन्तस्थशवदूषिते।
प्रोत्सृज्य मृण्मयं-पात्रं सिद्धमन्नं तथैव च।
गृहादपास्य तत् सर्व्वं गोमयेनोपलेपयेत्।
गोमयेनोपलिप्याथ छागेनाघ्रापयेद्बुधः।
ब्राह्मणैर्मन्त्रपूतैश्च हिरण्यकुशवारिभिः।
सर्व्वमभ्युक्षयेद्वेश्म ततः [illegible]
अत्र मन्त्रानादेशे गायत्री। देवलः।
"पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूमिर्भ [illegible]
दुष्टा द्विधा त्रिधा चापि [illegible]
दहनं खननं भूमेर्[illegible]
पर्य्यन्तवर्षणञ्चापि [illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]पि [illegible] भवेत् ॥"

[illegible] पूरणम् । [illegible] वास: । [illegible]दि । चतुष्पादौ पशूनां [illegible] [illegible]म् । अङ्गिरा: ।

"[illegible] शबलरोमाणां वायुमत्र्येन्दुरश्मिभि: ।
[illegible] शबलष्टमाविक्रं नैव दुष्यति ॥"

[illegible]रोमाणां [illegible]णाम् । इति शुद्धि-तत्त्वम् ।

शबलाश्व:, पुं, (शब: काम्यो यस्य ।) कुक्कुर: । इति शब्दरत्नावली ॥

शबयानं, क्ली, (शवस्य यानम् ।) शववहनार्थ-खट्टा । मड़ार खाट इति भाषा । तत्पर्य्याय: । काष्ठमञ्च: २ । इति हारावली ॥ खोट: ३ खाटी ४ खाटिका ५ शवरथ: ६ । इति शब्द-रत्नावली ॥

शबर:, पुं, (शव + बाहुलकादर: । यद्वा, शवं राति गृह्णातीति । रा + क: ।) म्लेच्छजाति-विशेष: । इत्यमर: ॥ मयूरपुच्छपरिधानो म्लेच्छ: किरात: । पत्रपरिधान: शबर: । इति तट्टी-कायां भरत: ॥ पानीयम् । शिव: । इति मेदिनी ॥ शास्त्रविशेष: । हस्त: । इत्युणादि-कोष: ॥

शवरथ:, पुं, (शवस्य रथ: ।) शवयानम् । इति शब्दरत्नावली ॥

शबरलोध्र:, पुं, श्वेतलोध्र: । इति रत्नमाला ॥

शबरालय:, पुं, (शबरस्यालय: ।) शबरस्थानम् । तत्पर्य्याय: । पक्कण: २ । इत्यमर: ॥ शाक्कण:३ । इति शब्दरत्नावली ॥ शबरावास: ४ । इति हेमचन्द्र: ॥

शबरावास:, पुं, (शबरस्यावास: ।) शबरालय: । इति हेमचन्द्र: ॥

श(ब)वल:, पुं, (शप आक्रोशे + "शपेर्वश ।" उणा० १ । १०७ । इति कल: वश्चान्तादेश: ।) कर्व्वुरवर्ण: । तद्वति, त्रि । इत्यमर: ॥ (यथा, भागवते । ३ । २१ । २४ ।

"[illegible] मलपङ्केन संछन्नं शबलस्तनम् ॥")

शबला, स्त्री, (शबल + स्त्रियां टाप् । शबलवर्णा गौ: । इत्यमरभरतौ ॥

शबली, स्त्री, (शबलवर्णामादन्यतो ङीष् ।) शबल-वर्णा गौ: । इत्यमरभरतौ ॥

शबलाक्ष:, पुं, पक्षिक: । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ [illegible] शबलातो[illegible]दिकशब्द [illegible] [illegible]तम् ॥

[illegible] [illegible] । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

श[illegible], पुं, (शशति [illegible] [illegible] । शश + अच् ।) [illegible]विशेष: । खरगोस । [illegible] इति [illegible] च भाषा ॥ (यथा, मनौ । ३ । २७० ।

"शशकूर्म्मयोस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु ॥")

अस्य मांसगुणा: । स्वादुत्वम् । कषायत्वम् । मलबद्धकारित्वम् । शीतलत्वम् । लघुत्वम् । शोषातीसारपित्तरक्तनाशित्वम् । रूक्षत्वञ्च । इति राजवल्लभ: । अपि च ।

"शशमांसं त्रिदोषघ्नं दीपनं श्वासकासनुत् ॥"

इति राजनिर्घण्ट: ॥

अन्यच्च ।

"शश: शूली लोमकर्णो विलेशय: प्रकीर्त्तित: ।
शश: शीतो लघुर्ग्राही रूक्ष: स्वादु: सदा हित: ॥
वह्निकृत् कफपित्तघ्नो वातसाधारणः स्मृत: ।
ज्वरातीसारशोषास्रश्वासामयहरश्च स: ॥"

इति भावप्रकाश: ॥

श्राद्धेऽस्य मांसस्य दानफलं यथा,—

"हविष्यान्नेन वै मासं पायसेन च वत्सरम् ।
मात्स्यहारिणकौरभ्रशाकुनच्छागपार्षतै: ॥
ऐणरौरववाराहशाशैर्मांसैर्यथाक्रमम् ।
मासवृद्ध्याभितृप्यन्ति दत्तेनेह पितामहा: ॥"

इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

विष्णवे एतन्मांसस्य देयत्वं यथा,—

"मार्गं मांसं तथा च्छागं शाशं समनुयुज्यते ।
एतानि हि प्रियाणि स्यु: प्रयोज्यानि वसुन्धरे ॥"

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥

चन्द्रलाञ्छन: । इति धरणि: ॥ बोल: । लोध्र: । मनुष्यविशेष: । इति मेदिनी ॥ स तु चतुर्विध-पुरुषान्तर्गतपुरुषविशेष: । तस्य लक्षणं यथा,—

"मृदुवचनसुशील: कोमलाङ्ग: सुकेश: ।
सकलगुणनिधान: सत्यवादी शशोऽयम् ॥"

इति रतिमञ्जरी ॥

शशक:, पुं, (शश + स्वार्थे कन् । शश: । यथा,

"शशक: शल्लकी गोधा खड्गी कूर्म्मश्च पञ्चम: ।
भक्ष्या: पञ्चनखेष्वेते न भक्ष्याश्चान्यजातय: ॥"

इति स्मृति: ॥

शशधर:, पुं, (शशस्य धर: ।) चन्द्र: । (यथा, साहित्यदर्पणे । १० ।

"इदं वक्त्रं साक्षाद्विरहितकलङ्क: शशधर: ॥")

कर्पूर: । इत्यमर: ॥

शशप्लुतकं, क्ली, नखाघात: । इति शब्दमाला ॥

शशबिन्दु:, पुं, विष्णु: । राजविशेष: । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । १ । १ । २२५ ।

"रामं दाशरथिञ्चैव शशबिन्दुं भगीरथम् ॥")

स तु चित्ररथपुत्र: । इति पुराणम् ॥

शशभृत्, पुं, (शशं बिभर्त्तीति । भृ + क्विप् ।) चन्द्र: । इति हेमचन्द्र: ॥ (यथा, कथासरित्-सागरे । ७२ । २५९ ।

"[illegible]तो राजशशभृत् [illegible] [illegible] ॥")

शशभृद्भृत्, पुं, (शशभृतं चन्द्रं बिभर्त्तीति । भृ + क्विप् ।) शिव: । यथा,—

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] ॥"
हरिवंशे [illegible] भागवते शशभृद्भृत: ॥"

इति कालिकापुराणे ४४ अध्याय: ॥

शशलोम, [न्] क्ली, (शशस्य लोम ।) [illegible] रोम । तत्पर्य्याय: । शशोर्णम् २ । इत्यमर: ॥ (पुं, तन्नामकराज: । यथा, महाभारते । १५ । २० । १४ ।

"शशलोमा स राजासीत् राजन् परम-धार्म्मिक: ॥")

शशशिम्बिका, स्त्री, जीवन्ती । इति राजनिर्घण्ट: ॥

शशस्थली, स्त्री, अन्तर्वेदी । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ सा च गङ्गायमुनयोर्मध्यदेश: । अधुना दोयाब इति भाषा ख्यात: ॥

शशाङ्क:, पुं, (शशोऽङ्कश्चिह्नं यस्य क्रोडे वा यस्य ।) चन्द्र: । इति हलायुध: ॥ (यथा, कथासरित्-सागरे । १८ । १८५ ॥

"स जनैर्ददृशे तत्र शिखरे ज्वलितौषधौ ।
शशाङ्क इव पूर्व्वाद्रे उदयस्थो विदूषक: ॥")

कर्पूर: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

शशाण्डुलि:, स्त्री, कर्कटीभेद: । तत्पर्य्याय: । बहु-फला २ तण्डुली ३ क्षेत्रसम्भवा ४ क्षुद्राण्डा ५ लोमशफला ६ धूम्रा ७ हस्तफला ८ । अस्या गुणा: ।

"शशाण्डुलिस्तिक्तकटुश्च कोमला
कटूष्णयुक्ता मधुरा कफापहा ।
पाके तु साम्ला मधुरा विदाहकृत्
कफे तु शुष्का रुचिकृच्च दीपनी ॥"

इति राजनिर्घण्ट: ॥

शशाद:, पुं, (शशमत्तीति । अद + अच् ।) श्येन-पक्षी । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (इक्ष्वाकुपुत्र: । यथा, महाभारते । ३ । २२१ । १ ।

"इक्ष्वाकौ संस्थिते राजन् शशाद: पृथिवी-मिमाम् ।
प्राप्त: परमधर्म्मात्मा सोऽयोध्यायां नृपोऽभवत् ॥"

अस्य विकुक्षिरिति नाम आसीत् । अयं हि पित्रनुज्ञात: श्राद्धार्थं मांसमानेतुं वनं गत: मृगान् व्यापादयामास । ततोऽतिश्रान्त: क्षुत्-परीत एकं शशमभक्षत् अतोऽस्य शशाद इति नाम अजायत । एतद्विवरणं भागवते । ९ । ६ अध्याये तथा विष्णुपुराणे ४ । २ अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥)

शशादन:, पुं, (शशमत्तीति । अद + ल्यु: ।) श्येनपक्षी । इत्यमर: ॥

शशिकला, स्त्री, चतुर्दशाक्षरपादकच्छन्दोविशेष: । यथा,—

"गुरुनिधनमनु [illegible] शशिकला ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥"

इति छन्दोमञ्जरी ॥

(शशिनः यथा । ...
...शशिनी मत्तिनी दिवसात्यये
...
"इति विविधविधं प्रमदासुखम्
...
...

शशिकान्ता, स्त्री, (शशी कान्तो यस्य ।) कुमुदम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शशिकान्तः, पुं, (शशी कान्तो यस्य ।) चन्द्रकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ यथा, (बृहत्संहितायाम् । ८० । ४ ।)

"वैदूर्यविपुलमणिमलक-
...शशिकान्ताः ॥")

शशिध्वजः, पुं, (शशी ध्वजे यस्य ।) भल्लाटपुरराजः । यथा,—

"ततः शशिध्वजो राजा युद्धादागत्य पुत्रकाम् ।
...मतिं बुद्धा रमां प्रादात् स कल्कये ॥
विश्राम... संयुगम् ।
...पुरमाययुः ॥"

इति कल्किपुराणे २५ अध्यायः ॥

शशिप्रभं, क्ली, (शशिनः प्रभेव प्रभा यस्य ।) कुमुदम् । इति शब्दमाला ॥ मुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ चन्द्रप्रभायुक्ते, त्रि ॥ (चन्द्रप्रभासदृशे च, त्रि । यथा महाभारते । १ । ८६ । ४ ।

"तस्या वासः समुद्भूतं मारुतेन शशिप्रभम् ॥")

शशिप्रभा, स्त्री, (शशिनः प्रभा ।) ज्योत्स्ना । इति जटाधरः ॥

शशिभूषणः, पुं, (शशी भूषणं यस्य) शिवः । इति शशिशेखरशब्ददर्शनात् ॥

शशिलेखा, स्त्री, चन्द्रकला । गुडूची । वृत्तभेदः । इति मेदिनी ॥ तद्वृत्तस्य लक्षणादि यथा,—

"स्त्री मो यो चेत् भवेतां समाष्टकैश्चन्द्रलेखा ।
विच्छेदे ते मुरारे पाण्डुप्रकाशा क्रमात् क्षीणा ...
दुकूलं न भ्राजते बिभ्रती सा ।
राधा... मध्ये लीना यथा चन्द्रलेखा
... धत्ते भुजङ्गीवयोगम् ॥"

इति छन्दोमञ्जरी ॥

शशिवाटिका, स्त्री, पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

शशिशेखरः, पुं, (शशी शेखरे यस्य ।) शिवः । इति हलायुधः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १ । २२ ।

"तस्याः स्तुतिवचो ... ।
... प्रियं करोमीति वभाषे शशिशेखरः ॥")

... तत्पर्य्यायः । ...

... इति सिद्धान्तः ॥

शशी, [न्] पुं, (शशोऽस्यास्तीति । शश + इनिः ...) यथा,—

"... शशी ... स्मृतिः ॥"

...

शष्कुलपानं ... इति शब्दकल्पद्रुमः ॥

शष्कुलिः, स्त्री, (...) शष्कुलीकर्णः । इति ...

शश्वत्, अव्य, (शश + बाहुलकात् ।) पुनःपुनः । इत्यमरः ॥ (यथा, गीतायाम् । ९ । ३१ ।

"क्षिप्रं भवति धर्म्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ॥")

शष, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) शषति । इति दुर्गादासः ॥

शष्कुलः, पुं, छिद्रिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ छरकमत्स्य इति भाषा ॥

शष्कुली, स्त्री, (शष्कुल + गौरादित्वात् ङीष् ।) तिलतण्डुलमाषमिश्रितयवागुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कर्णरन्ध्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ मत्स्यभेदः । पौरी । इति हिन्दी भाषा । अस्या गुणाः ।

"शष्कुली ग्राहिणी वृष्या मधुरा तुवरा मता ।"

इति भावप्रकाशः ॥

(पिष्टकविशेषः । यथा, महाभारते । १३ । २२८ । ६२ ।

"पायसं कृसरं मांसमपूपानथ शष्कुलीः ॥")

शष्पं, क्ली, (शष हिंसायाम् + "खष्प्शिल्पशष्पबाष्परूपपर्पतल्पाः ।" उणा० ३ । २८ । इति पत्वं निपात्यते ।) बालतृणम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुवंशे । २ । २६ ।

"गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पं
गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश ॥")

शस, उ वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥(भ्वा०-पर०-सक०-सेट् । क्त्वावेट् ।) उ, शसित्वा शस्त्वा । इति दुर्गादासः ॥

शस, इ ङ आशिषि । आङ्पूर्व्वकोऽयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) इ, आशंस्यते । ङ, आशंसते । आशीरिष्टार्थशंसनम् । इच्छायामित्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

शसनं, क्ली, (शस + ल्युट् ।) यज्ञार्थपशुहननम् । इति शसनशब्दटीकायां रामाश्रमः ॥ (शस्यते हन्यतेऽत्र इत्यधिकरणे ल्युट् हत्यास्थानम् । यथा, ऋग्वेदे । १० । ८९ । १४ ।

"मित्रक्रुवो यच्छसने न गावः ।"

"शसने विशसनस्थाने ।" इति तद्भाष्ये सायणः

शस्कुली, स्त्री, पिष्टकविशेषः । सुखी पिठा इति भाषा । (यथा, महाभारते । ७ । ६२ । ७ ।

"मोदकान् पूरिकापूपान् नानाकाराः शस्कुलीः ॥")

अस्या गुणाः ।

"पर्पटाद्यवदे ज्ञेयाः शस्कुल्यः अपमिश्रका ॥"

... शस्कुली ... यथा,—

"... ॥"

...

...

(भ्वा०-पर०-...) ...

पाठेऽपि ... वेदिका ...

वेदिकाः । इति दुर्गादासः ॥

शस्त्रं, क्ली, (शस + ष्ट्रन् ।) ...

(यथा, महाभारते । १३ । १०४ ।

"... शरीरम् । इति शिक्षाकल्पतरौ ...

शस्तः, त्रि, ... क्षेमः । प्रशस्तः । इति मेदिनी ॥ (यथा, ... । ३ । २९ । १५ ।

"क्रियायोगेन शस्तेन नातिहिंस्रेण नित्यशः"

नित्यतः । यथा, महाभारते । ३ । ४० । ३ ।

"शस्त्राभिषिक्ते सुमहद्बुद्धिमद्... ।
प्रस्फुरत्... शस्तास्तथा ... ॥")

शस्ताङ्गी, स्त्री, अङ्गुलित्राणम् । यथा,—

"अङ्गुलित्रं शस्ताङ्गी तथा ... ॥"

इति शब्दरत्नावली ॥

शस्तकेशयुक्तः, त्रि, (शस्ताः केशा यस्य सः ।) प्रशस्तकेशयुक्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

शस्त्रं, क्ली, (शस्यते हिंस्यते अनेन । "दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे ।" उणा० ४ । १६१ । इति ष्ट्रन् । यद्वा, "दाम्नीशसयुयुजेति ।" ३।२।१८२ इति ष्ट्रन् ।) लौहम् । अस्त्रम् । इत्यमरः ॥ शस्त्राणि बहुधा मुसलैरित्यादिदर्शनात् शस्त्रास्त्रयोः ... येन ... तत् शस्त्रं खड्गादि । येन क्षिप्तेन ... तदस्त्रं बाणादि । इति तट्टीकायां भरतः ॥ तत्पर्य्यायः ।

"शस्त्रं शस्त्रं प्रहरणमुभाविति ..."

इति शब्दरत्नावली ॥

"पक्कामस्य शस्त्रं ... ।
विच्छेदं ... मधुसूदनः ॥"

इति विष्णुपुराणे ५ अंशे १० अध्यायः ॥

शस्त्रं ... तट्टीका ॥ राज्ञां ... ।

"... ।
... ।"

...

"... ॥"

राज्ञः ... ।

...

...

...

[illegible]

[illegible] परिकर्म्मितस्य [illegible] तः प्रशस्तेषु तिथि-
[illegible] दध्यक्षतान्नपानरत्नैरग्निं
[illegible] द्विजान् भिषजश्चार्चयित्वा कृतबलिमङ्गलस्वस्ति-
वाचनं लघु भुक्तवन्तं प्राङ्मुखमातुरमुपवेश्य
[illegible] प्रत्यङ्मुखो वैद्यो मर्म्मशिरासायु-
[illegible] परिहरन्ननुलोमं शस्त्रं निद-
ध्यादापूयदर्शनात् सकृदेवापहरेच्छस्त्रमाशु च।
महत्स्वपि च पाकेषु द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वा शस्त्र-
पदमुक्तम्। तत्रायतो विशालः समः सुविभक्त
इति व्रणगुणाः। भवतश्चात्र।

"आयतश्च विशालश्च सुविभक्तो निराश्रयः।
प्राप्तकालकृतश्चापि व्रणः कर्म्मणि शस्यते॥
शौर्य्यमाशु क्रिया शस्त्रतैक्ष्ण्यमस्वेदवेपथू।
असंमोहश्च वैद्यस्य शस्त्रकर्म्मणि शस्यते॥"

एकेन वा व्रणेनाशुध्यमानेनान्तराबुद्ध्यावेक्ष्य
अपरान् व्रणान् कुर्य्यात्। भवन्ति चात्र।

"यतो यतो गतिं विद्यादुत्सङ्गो यत्र यत्र च।
तत्र तत्र व्रणं कुर्य्याद्यथा दोषो न तिष्ठति॥"

तत्र भ्रूगण्डशङ्खललाटाक्षिपुटौष्ठदन्तवेष्टकक्षा-
कुक्षिवङ्क्षणेषु तिर्य्यक्छेद उक्तः॥

"चन्द्रमण्डलवच्छेदान् पाणिपादेषु कारयेत्।
अर्द्धचन्द्राकृतींश्चापि गुदे मेढ्रे च बुद्धिमान्॥"

अन्यथा तु शिरास्नायुच्छेदनमतिमात्रं वेदना
चिराद्व्रणसंरोहो मांसकन्दी प्रादुर्भावश्चेति।
मूढगर्भोदरार्शोऽश्मरीभगन्दरमुखरोगेष्वभुक्त-
वतः कर्म्म कुर्वीत। ततः शस्त्रमवतार्य्य शीता-
भिरद्भिरातुरमाश्वास्य समन्तात् परिपीड्या-
ङ्गुल्या व्रणमभिमृज्य प्रक्षाल्य कषायेण प्लोते-
नोदकमादाय तिलकल्कमधुसर्पिःप्रगाढामौषध-
युक्तां वर्त्तिं प्रणिदध्यात्। ततः कल्केनाच्छाद्य
नातिस्निग्धां नातिरूक्षां नातिघनां कवलिकां
दत्त्वा वस्त्रपट्टेन बध्नीयाद्वेदनारक्षोघ्नैर्धूपैर्धूपये-
द्रक्षोघ्नैश्च मन्त्रै रक्षां कुर्वीत। ततो गुग्गुल्व-
गुरुसर्ज्जरसवचागौरसर्षपचूर्णैर्लवणनिम्बपत्र-
मिश्रैराज्ययुक्तैर्धूपयेत्। आज्यशेषेण चास्य
प्राणान् समालभेत। [illegible]
[illegible]
[illegible] रक्षोघ्नस्य च।
[illegible] तदनुमन्यताम्॥
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible] मातरिश्वा वायुश्च [illegible]
सोमो [illegible] ते [illegible] रक्षतु॥
उदानं विद्युतः पान्तु समानं स्तनयित्नवः।
बलमिन्द्रो बलपतिर्मनुर्मन्ये मतिं तथा॥
कामांस्ते पान्तु गन्धर्व्वाः सत्त्वमिन्द्रोऽभिरक्षतु।
प्रज्ञां ते वरुणो राजा समुद्रो नाभिमण्डलम्॥
चक्षुः सूर्य्यो दिशः श्रोत्रे चन्द्रमाः पातु ते मनः।
नक्षत्राणि सदा रूपं छायां पान्तु निशास्तव॥
रेतस्त्वाप्याययन्त्वापो रोमाण्योषधयस्तथा।
आकाशं खानि ते पातु देहं तव वसुन्धरा॥
वैश्वानरः शिरः पातु विष्णुस्तव पराक्रमम्।
पौरुषं पुरुषश्रेष्ठो ब्रह्मात्मानं ध्रुवो भ्रुवौ॥
एता देहे विशेषेण तव नित्या हि देवताः।
एतास्त्वां सततं पान्तु दीर्घमायुरवाप्नुहि॥
स्वस्ति ते भगवान् ब्रह्मा स्वस्ति देवाश्च कुर्व्व-
ताम्।
स्वस्ति ते चन्द्रसूर्य्यौ च स्वस्ति नारदपर्व्वतौ॥
स्वस्त्यग्निश्चैव वायुश्च स्वस्ति देवाः सहेन्द्रगाः।
पितामहकृता रक्षा स्वस्त्यायुर्वर्द्धतां तव।
ईतयस्ते प्रशाम्यन्तु सदा भव गतव्यथः॥"

इति रक्षा॥

"तैर्व्वेदात्मकैर्मन्त्रैः कृत्वा व्याधिविनाशनैः।
मयैवं कृतरक्षस्त्वं दीर्घमायुरवाप्नुहि॥"॥

ततः कृतरक्षमातुरमागारं प्रवेश्याचारिक-
मादिशेत्। ततस्तृतीयेऽहनि विमुच्यैवं बध्नी-
यादस्रपट्टेन। न चैनं त्वरमाणोऽपरिशुद्धं मोक्ष-
येत्। द्वितीयदिवसे परिमोक्षणाद्विग्रथितो
व्रणश्चिरादुपसंरोहति तीव्ररुजश्च भवति। अत
ऊर्द्ध्वं दोषकालबलादीनवेक्ष्य कषायालेपनबन्धा-
हाराचारान् विदध्यात्। न चैनं त्वरमाणः
सान्तर्दोषं रोपयेत् स ह्यल्पेनाप्यपचारेणाभ्य-
न्तरमुत्सङ्गं कृत्वा भूयोऽपि विकरोति। भवन्ति
चात्र।

"तस्मादन्तर्बहिश्चैव सुशुद्धं रोपयेद्व्रणम्।
रूढेऽप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीन् विवर्जयेत्॥
हर्षं क्रोधं भयञ्चापि यावदास्थैर्य्यसम्भवात्।
मासान् षट् सप्त वा नृणां विधिरेषः प्रशस्यते॥
हेमन्ते शिशिरे चैव वसन्ते चापि मोक्षयेत्।
त्र्यहात् शरद्ग्रीष्मवर्षास्वपि च बुद्धि-
मान्॥
अतिपातेषु रोगेषु नेच्छेद्विधिमिमं भिषक्।
प्रदीप्तागारवच्छीघ्रं तत्र कुर्य्यात् प्रतिक्रियाम्॥
या वेदना शस्त्रनिपातजाता
तीव्रा शरीरं प्रदुनोति जन्तोः।
घृतेन सा शान्तिमुपैति सिक्ता
कोष्णेन यष्टीमधुकान्वितेन॥"

इति सुश्रुते ५ अध्यायः॥

[illegible] पुं, (शस्यतेऽनेनेति। शस वधे + "[illegible]
[illegible]" [illegible] इति [illegible]।
[illegible] इति।" [illegible]

[illegible]
"रिहि: [illegible]
[illegible]
इति [illegible]॥

शस्त्री, स्त्री, (शस्त्र + गौरादित्वात् ङीष्।) [illegible]
इत्यमरः॥

शस्त्रकोपतरुः, पुं, (शस्त्रस्य [illegible]
तरुः।) महापिण्डीतरुः। इति राजनिर्घण्टः॥

शस्त्रजीवी, [न्] (शस्त्रेण जीवतीति। जीव +
णिनिः।) शस्त्राजीवः। इति [illegible]॥
(यथा, बृहत्संहितायाम्। १७। [illegible]
"रविजेन सिते विजिते
गणमुख्याः शस्त्रजीविनः क्षत्रम्॥")

शस्त्रधारकजीवकः, त्रि, (शस्त्रधारणेन जीव-
तीति। जीव + ण्वुल्।) शस्त्राजीवः। इति
शब्दरत्नावली॥

शस्त्रपाणिः, त्रि, (शस्त्रं पाणौ यस्य।) शस्त्र-
हस्तः। यथा,—
"उद्यतास्त्रोऽग्निदो ज्ञेयः शस्त्रपाणिश्च
घातकः।
केशाकेशिगृहीतश्च युगपत् पारदारिकः॥"

इति व्यवहारतत्त्वम्॥

अपि च।
"अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः।
क्षेत्रदारापहारी च षडेते आततायिनः॥"

इति प्रायश्चित्तविवेकः॥

शस्त्रभृत्, त्रि, शस्त्रधारी। शस्त्रं बिभर्त्तीति।
भृधातोः क्विप्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत्॥ (यथा,
रघुः। २। ४०।
"शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्यरक्षं
न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति॥")

शस्त्रमार्जः, पुं, (शस्त्राणि मार्ष्टीति। मृज + अण्।)
शस्त्रमार्जनकर्त्ता। सिकलगर इति भाषा।
तत्पर्य्यायः। असिधावकः २। इत्यमरः॥ शस्त्र-
मार्जः ३ असिधावः ४। इति शब्दरत्नावली॥
शाणाजीवः ५ भ्रमासक्तः ६। इति हेम-
चन्द्रः॥

शस्त्रहतः, त्रि, (शस्त्रेण हतः।) शस्त्राघातेन
मृतः। तस्याशौचादि यथा। व्यासः।
"क्षतेन म्रियते यस्तु तस्याशौचं भवेद्दिवा।
आसप्ताहात् त्रिरात्रं स्यात् दशरात्रमतः परम्॥
शस्त्राघाते सप्ताहादूर्द्ध्वं यदि कश्चित् प्रमीयते।
अशौचं प्राकृतं तत्र सर्व्ववर्णेषु नित्यशः॥"
अत्र शस्त्रघातपदं अपितरश्चस्त्रघातपरं पारि-
भाषिकशस्त्रघातपरमपि। यथा, देवीपुराणे।
"पक्षिमत्स्यमृगैर्यें तु दंष्ट्रिशृङ्गिनखैर्हताः।
पतनानशनप्रायैर्ये चाग्निविषबन्धनैः।
हता [illegible] शस्त्रहताः स्मृताः॥"
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

शस्त्रघातप्रभृतयोऽपि [illegible] पारि-
भाषिकत्वादेव न प्रकरणनियमः ॥*॥
"क्रोधात् प्रायं विषं वह्निं शस्त्रमुद्बन्धनं जलम्।
गिरिवृक्षप्रपातञ्च ये कुर्व्वन्ति नराधमाः ॥
महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः।
पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः॥
न चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्य्यं श्राद्धादिकं क्वचित्
एतानि पतितानाञ्च यः करोति विमोहितः।
तप्तकृच्छ्रद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा ॥"*॥
तदिदम् मरीचिः।
"विषशस्त्रश्वापदाहितिर्य्यग्ब्राह्मणघातिनाम्।
चतुर्द्दश्यां क्रिया कार्य्या अन्येषान्तु विगर्हिता॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

शस्त्रहतचतुर्द्दशी, स्त्री, (शस्त्रहतानां चतुर्द्दशी। युद्धादिहतानां श्राद्धादिकर्म्मणि प्रशस्ततया-ख्यातत्वम्।) गौणाश्विनकृष्णचतुर्द्दशी। गौणकार्त्तिककृष्णचतुर्द्दशी च। यथा, लिङ्ग-पुराणम्।
"दीपमालां तथा कृष्णचतुर्द्दश्यां शिवाग्रतः।
चतुष्पथे च नद्याञ्च चत्वरेषु गृहेषु च।
एकविंशकुलोपेतो वसेच्छिवपुरे नरः ॥"
अत्र शस्त्रहतानामुल्कादानं अन्येषान्तु दर्शे।
इति संवत्सरकौमुदी ॥*॥ अन्यच्च। अथ शस्त्रहतचतुर्द्दशी तत्र विष्णुः। युद्धहतानां श्राद्धकर्म्मणि चतुर्द्दशी प्रशस्ता। युद्धहताना-मेवेति न नियमार्थमिदम्। ब्रह्मपुराणे।
"प्रायोऽनशनशस्त्राग्निविषाम्बुद्बन्धिनान्तथा।
चतुर्द्दश्यान्तु कर्त्तव्यं तृप्त्यर्थमिति निश्चयः ॥"
प्रायो महापथगमनम्। वायुपुराणे।
"युवानस्तु गृहे यस्य मृतास्तेषान्तु दापयेत्।
शस्त्रेण तु हता ये वै तेषां दद्याच्चतुर्द्दशीम् ॥"
युवान एव पित्रादयो मृता इत्यर्थः। मरीचिः।
"विषशस्त्रश्वापदाहितिर्य्यग्ब्राह्मणघातिनाम्।
चतुर्द्दश्यां क्रिया कार्य्या अन्येषान्तु विगर्हिता॥
ब्राह्मणकर्तृघातोऽस्यास्तीति ब्राह्मणघाती ये च वै ब्राह्मणैर्हता इति ब्रह्मपुराणवचनात्। न तु कृतब्राह्मणघातः तस्य पतितत्वात् अन्येषाम-शस्त्रादिहतानाम्। एतच्च शस्त्रहतश्राद्धं विष्णादिभिः सामान्यप्रकरणलिखनात् सकल-कृष्णपक्षसाधारणं पित्रादीनामेव पार्व्वणविधि-प्रकरणात् पार्व्वणविधिना कार्य्यम्।
"सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते।
तत्र तत्र त्रयं कुर्य्याद्वर्ज्जयित्वा मृताहनि ॥"
इति शङ्खवचनाच्च ॥*॥
[illegible] अन्येषान्तु विगर्हिता इति श्रवणात्। कथं [illegible]विधिः। न यस्य पुत्त्रास्त्रय [illegible] तैपुत्त्रिकविधिरुपपद्यते। [illegible] हतायेको वा तेनापि द्वे पुत्त्र-[illegible] पार्व्वणं कर्त्तव्यम्। यथा, मनुः।
"पिता यस्य तु [illegible] जीवेच्चापि पिता-महः।
[illegible] पितामहम् ॥"

[illegible]
"पितामहेऽपि [illegible] ॥"
अन्येकोद्दिष्टमेव श्रूयते। यथा शङ्खः।
"सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं प्रेतपक्षचतुर्द्दशीम्।
प्रतिसंवत्सरादन्यदेकोद्दिष्टं न कारयेत् ॥"
यमः
"सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत् पितृभ्यः प्रदीयते।
एकोद्दिष्टविधानेन तत् कार्य्यं शस्त्रघातिने ॥"
भविष्यपुराणे।
"समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य च।
चतुर्द्दश्यान्तु कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं न पार्व्वणम् ॥
चतुर्द्दश्यान्तु यच्छ्राद्धं सपिण्डीकरणे कृते।
एकोद्दिष्टविधानेन तत्कार्य्यं शस्त्रघातिने ॥"*॥
उच्यते। एषां वचनानाममूलकत्वात् समूलत्वे-ऽपि पार्व्वणाशक्तविषयाण्येतानि विष्ण्वादिवच-नेषु पार्व्वणावगतेः। भ्रात्रादीनान्तु शस्त्रहता-नामेकोद्दिष्टविधिना कार्य्यम्।
"अपुत्त्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये।
तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्व्वणम् ॥
इत्यापस्तम्बवचनेन पार्व्वणनिषेधात्। तच्च न सकलकृष्णपक्षसाधारणं विष्ण्वादिवचनेषु श्राद्ध-शब्दस्य पार्व्वणपरत्वोक्तेः। किन्त्वाश्विनमासीय-कृष्णपक्षविषयम्। ब्रह्मपुराणे प्रायोऽनशने-त्यादिना सकलकृष्णपक्षसाधारणं श्राद्धमभि-धाय आश्विने। तर्पणीयाश्चतुर्द्दश्यां लुप्तपिण्डो-दकक्रिया। इति यत् पुनरभिधानं तच्छस्त्र-हतभ्रात्रादिविषयं अतएव तत्रैवामावास्यायां पितरः पूज्या नान्दीमुखा अपीति वृद्धप्रपिता-महादीनामपि श्राद्धं दर्शितम्। इयञ्च चतु-र्द्दश्यामशस्त्रहतश्राद्धनिन्दा आश्विनमासीय-पक्षश्राद्धादिकल्पव्यतिरिक्तसामान्यकृष्णपक्षवि-हितश्राद्धकाम्यश्राद्धविषया प्रकरणभेदेन श्राद्ध-कर्म्मभेदात् सामान्यविशेषन्यायात् इतरथा चतुर्द्दश्यां संक्रान्तिश्राद्धेऽशस्त्रहतनिन्दा स्यात्। अतएव कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्ज्जयित्वा चतु-र्द्दशीमिति मनुवचनेऽपि चतुर्द्दशीवर्ज्जनं पक्ष-श्राद्धादिव्यतिरिक्तश्राद्धविषयम् ॥ * ॥ ननु शस्त्रादिहतानां श्राद्धनिषेधः श्रूयते। तथा छागलेयः।
"शस्त्रविप्रहतानाञ्च शृङ्गिदंष्ट्रिसरीसृपैः।
आत्मनस्त्यागिनाञ्चैव श्राद्धमेषां न कारयेत् ॥"
सत्यं बुद्धिपूर्व्वहतानामेव। प्रमादमृतानान्तु श्राद्धादिकमाहाङ्गिराः।
"यत्र कश्चित् प्रमादेन म्रियतेऽग्न्युदकादिभिः।
अशौचं तस्य कर्त्तव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया ॥"
अबुद्धिपूर्व्वमपि शृङ्ग्यादिभिः क्रीडां कुर्व्वतां मृतानां न कर्त्तव्यम्। यथा, ब्रह्मपुराणम्।
"शृङ्गिदंष्ट्रिनखिव्यालविषवह्निस्त्रिया जलैः।
आदरात् परिहर्त्तव्यः कुर्व्वन् क्रीडां मृतस्तु यः ॥"
परिहर्त्तव्यः [illegible]
मृतानामपि कर्त्तव्यम्। [illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
इतीदं सूत्रं [illegible]
एवं क्रीडाद्यतिरेक[illegible]
मत्वा बुद्धिपूर्व्वकहता [illegible]
लुप्तपिण्डोदकत्वमिति चेत् [illegible]
बुद्धिपूर्व्वं पिण्डोदकक्रियाचोदिता। [illegible]
श्राद्धविवेकः ॥

शस्त्रवत्, पुं, शस्त्रं हस्ते यस्य सः। इति [illegible] पाणिशब्ददर्शनात् ॥

शस्त्राजीवः, त्रि, (शस्त्रेण आजीवतीति। शस्त्र+आ+जीव+अच्।) असिजीवी। [illegible]
काण्डपृष्ठः २ आयुधीयः ३ आयुधिकः ४।
इत्यमरः ॥ काण्डस्पृष्टः ५। इति तट्टीका ॥
काण्डपृष्टः ६ शस्त्रधारणजीवकः ७। इति शब्दरत्नावली ॥

शस्त्राभ्यासः, पुं, (शस्त्राणां अभ्यासः।) अस्त्र-शिक्षा। तत्पर्य्यायः। खुरली २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शस्त्रायसं, क्ली, (शस्त्रार्थं यदायसम्।) लौहम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

शस्त्री, स्त्री, (शस्+ष्ट्रन्। स्त्रियां ङीष्।) छुरिका। इति मेदिनी ॥ (यथा, माघे।४।४।
"शस्त्रीश्यामैरंशुभिराशुद्रुतमभ्र-
च्छायामृच्छति नीली सलिलस्य ॥")

शस्त्री, [न्] त्रि, शस्त्रविशिष्टः। शस्त्रधारी। शस्त्रशब्दादिन्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत्। (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे। ७। ३७।
"आप्तशस्त्रानुगतः प्रविशेच
सङ्कटेषु गहनेषु न तिष्ठेत् ॥")

शस्पं, क्ली, बालतृणम्। इत्यमरटीकायां भरत-प्रतिभाषानिः। इति जटाधरः ॥

शस्यं, क्ली, (शस+"तकिशसिचतियतीति।" ३।१।९७। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या यत्।) [illegible] निष्पन्नम्। तत्पर्य्यायः। फलम् २। इत्यमरः ॥ वृक्षाणां लतादीनाञ्च फलं निष्पन्नत्वा[illegible] धान्यादिकं शस्यं सस्यपदवाच्यं [illegible] फलति निष्पद्यते फलं फलनिष्पत्तौ [illegible] दन्। असि स्वपिति सस्यं सस [illegible] रिति यः सर्व्वं हिदन्तम्। धान्य[illegible] इव नीरसश्यमनोहरो देश इति [illegible] शेषात्।
"श्रंसनं नीरसं सस्यं [illegible]"

इत्युक्तविवेकाच्च ॥ [illegible]
हि मनुष्य हिंसायुक्तौ [illegible]
अपि यत् शस्यं [illegible]
इत्यर्थे। [illegible]
प्रायश [illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible] यथा,—

"[illegible] गौरधूमाः [illegible] ।

[illegible] कोरदूषाः [illegible] ॥"

[illegible] ग्राम्याः ।

"[illegible] सुषी मधूराश्च निष्पावाः सकुलत्थकाः ।

[illegible] ग्राम्याः समदश स्मृताः ॥

इत्येता ओषधीनान्तु ग्राम्याणां जातयो मुने ॥"

[illegible] यथा,—

"ओषध्यो यज्ञियाश्चैव ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश ।

व्रीहयश्च यवा माषा गोधूमाश्चाणवस्तिलाः ॥

प्रियङ्गुसप्तमा ह्येते अष्टमास्तु कुलत्थकाः ।

श्यामाकास्त्वथ नीवारा जर्त्तिलाः सगवेधुकाः ॥

तथा वेणुयवाः प्रोक्तास्तथा मर्कटका मुने ।

ग्राम्यारण्याः स्मृता ह्येता ओषध्यस्तु चतुर्दश ॥"

इति विष्णुपुराणे १ अंशे ६ अध्यायः ॥*॥

नवशस्यसम्भोगनक्षत्राणि यथा,—

"अनुराधा मृगशिरो रेवती चोत्तरात्रयम् ।

हस्ता चित्रा मघा पुष्या श्रवणा च पुनर्व्वसुः ॥

रोहिणी नवशस्यादिनवद्रव्याशनादिषु ।

प्रशस्तं नवपीठादिसम्भोगं शङ्कविद्वदेत् ॥"*॥

नवशस्यश्राद्धादिकालो यथा,—

"शरद्वसन्तयोः केचिन्नवयज्ञं प्रचक्षते ।

धान्यपाकवशादन्ये श्यामाको वनिनः स्मृतः ॥"

एतेन शरद्वसन्तविहितनवशस्येष्टेः ।

"श्यामाकैर्व्रीहिभिश्चैव यवैरन्योन्यकालतः ।

प्रागयनं युज्यतेऽवश्यं न त्वत्राप्ययणात्ययः ॥"

इति कालान्तरदर्शनात् श्राद्धेऽपि तथा ।

आग्रयणं नवशस्येष्टिः ।

"हविषि शुक्लपक्षे तु नवान्नं शस्यते बुधैः ।

अपरे क्रियमाणं हि धनुष्येव कृतं भवेत् ॥

धनुषि यत् कृतं श्राद्धं सुगनेत्रास्तु रात्रिषु ।

पितरस्तत्र वाञ्छन्ति नवान्नामिषकाङ्क्षिणः ॥"

अपरे कृष्णपक्षे ।

"पौषे चैत्रे कृष्णपक्षे नवान्नं नाचरेद्बुधः ।

भवेत् जन्मान्तरे रोगी पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

यद्यपि व्रीहिपाके च यवपाके च पार्थिव ।

न तावन्तो महाराज विना श्राद्धं कथञ्चन ॥"

इति विष्णुधर्म्मोत्तरवचने श्राद्धं प्रति व्रीहियव-पाकयोर्निमित्तत्वं प्रतीयते । तथापि नवोदके नवान्ने च इति शातातपवचने पूर्व्वोक्तवचनेषु च नवान्नस्य श्रुतेर्नवान्नत्वेनैवोभयसाधारणं निमित्तं लाघवात् । अभिलापवाक्ये नवान्नं निमित्तमिति नियोज्यम् । न तु यवान्ना-[illegible] हविषि शुक्लपक्षे च इति तु धनुरादि-[illegible] प्राशस्त्य-[illegible] इति [illegible]

[illegible]

[illegible] निर्मितशाकं [illegible] इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । [illegible] २ । इत्यमरः ॥ [illegible] ४ इति तट्टीका ॥

शस्यशूकं, क्ली, (शस्यस्य शूकम् ।) शस्यस्य तीक्ष्णाग्रम् । शुङ्गा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । किंशारुः २ । इत्यमरः ॥

शस्यसम्बरः, पुं, सालवृक्षः । इत्यमरः ॥

शस्यात्, त्रि, शस्यभक्षकः । शस्यं अत्ति इत्यर्थे अदधातोः कर्त्तरि क्विप्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

शस्यारः, पुं, बृहच्छमीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

शांशपः, पुं, शिंशपाया विकारश्चमसः । शिंशपाशब्दादण्प्रत्यये इकारस्य आकारादेशेन निष्पन्नमेतत् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शांशपायनः, पुं, मुनिविशेषः । इति पुराणम् ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । ३ । ६ । १८ ।

"काश्यपः संहिताकर्त्ता सावर्णिः शांशपायनः ॥")

शाकं, क्ली, पुं, (शक्यते भोक्तुमिति । शक + घञ् ।) पत्रपुष्पादि । साग इति हिन्दीभाषा । तत्पर्य्यायः । हरितकम् २ शिग्रुः ३ । इत्यमरः ॥ शिग्रुः ४ । इति तट्टीका ॥ हारितकम् ५ इति शब्दरत्नावली ॥ अथ शाकवर्गः । तत्र शाकनिरूपणम् ।

"पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं संस्वेदजं तथा ।

शाकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरु विद्यात् यथोत्तरम् ॥"

अथ शाकानां गुणाः ।

"प्रायः शाकानि सर्व्वाणि विष्टम्भीनि गुरूणि च रूक्षाणि बहुवर्च्चांसि सृष्टविण्मारुतानि च ॥

शाकं भिनत्ति वपुरस्थि निहन्ति नेत्रं

वर्णं विनाशयति रक्तमथापि शुक्रम् ।

प्रज्ञाक्षयञ्च कुरुते पलितञ्च नूनं

हन्ति स्मृतिं गतिमिति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥

शाकेषु सर्वे निवसन्ति रोगाः

सहेतवो देहविनाशनाय ।

तस्माद्बुधः शाकविवर्जनञ्च

कुर्य्यात्तथाम्लेषु स एव दोषः ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

अपि च ।

"सर्वशाकमचाक्षुष्यमचक्षुष्यममैथुनम् ।

ऋते पटोलवास्तूकाकमाचीपुनर्नवाः ॥"

इति राजवल्लभः ॥

शाकः, पुं, वृक्षविशेषः । सेगोन् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शाकवृक्षः २ भास्याख्यः ३ खरपत्रः ४ अर्जुनोपमः ५ । इति रत्नमाला ॥ [illegible]ककचपत्रः ६ शरपत्रः ७ अतिपत्रः ८ अहिच्छदः ९ श्रेष्ठकाष्ठः १० स्थिरसारः ११ [illegible]द्रुमः १२ । अस्य गुणाः । सारकत्वम् । [illegible] [illegible] । [illegible]

[illegible]

मेदिनी ॥ [illegible] इति [illegible] ॥

कृपणेदः । इति [illegible] ॥ द्वीपविशेषः । [illegible] विवरणं यथा,—

सूत उवाच ।

"शाकद्वीपस्य वक्ष्यामि [illegible] निबोधत ।

कथ्यमानं निबोधध्वं शाकद्वीपं [illegible] ॥

जम्बुद्वीपस्य विस्ताराद्विगुणस्तस्य [illegible] ।

विस्ताराद्विगुणश्चापि परिणाहः [illegible] ॥

तेनावृतः समुद्रोऽयं द्वीपेन [illegible] ।

तत्र पुण्या जनपदाश्चिराच्च म्रियते जनः ॥

कुत एव च दुर्भिक्षं क्षमातेजोयुतेष्विह ।

तत्रापि पर्वताः शुभ्राः सप्तैव मणिभूषिताः ॥

शाकद्वीपादिद्वीपेषु सप्त सप्त नगास्त्रिषु ।

ऋज्वायताः प्रतिदिशं निविष्टा वर्षपर्वताः ॥

रत्नाकराद्रिनामानः शोभावन्तो महाचिताः ।

समाचिताः प्रतिदिशं द्वीपविस्तारमानतः ॥

उभयत्रावगाढाश्च लवणक्षीरसागरौ ।

शाकद्वीपे तु वक्ष्यामि सप्त दिव्यान् महाचलान् ॥

देवर्षिगन्धर्वयुतः प्रथमो मेरुरुच्यते ।

प्रागायतः स सौवर्ण उदयो नाम पर्वतः ॥

तत्र मेघास्तु वृष्ट्यर्थं प्रभवन्ति च यान्ति च ।

तस्यापरेण सुमहान् जलधारो महागिरिः ॥

सैव चन्द्रः समाख्यातः सर्व्वौषधिसमन्वितः ।

तस्मान्नित्यमुपादत्ते वासवः परमं जलम् ॥

नारदो नाम सैवोक्तो दुर्गशैलो महाचितः ।

तत्राचले समुत्पन्नौ पूर्वं नारदपर्व्वतौ ॥

तस्यापरेण सुमहान् श्यामो नाम महागिरिः ।

यत्र श्यामत्वमापन्नाः प्रजाः पूर्वमिमाः किल ॥

स एव दुन्दुभिर्नाम श्यामः पर्वतसत्तमः ।

शब्दमृत्युः पुरा तस्मिन् दुन्दुभिस्ताडितः सुरैः ॥

रत्नज्वालान्तरमयः शाल्मलश्चान्तरालवान् ।

तस्यापरेण रजतो महानस्तो गिरिः स्मृतः ॥

सैव सोमक इत्युक्तो देवैर्यत्राहृतं पुरा ।

सम्भृतञ्च हृतञ्चैव मातुरर्थे गरुत्मता ॥

तस्यापरे चाम्बिकेयः सुमनाश्चैव स स्मृतः ।

हिरण्याक्षो वराहेण तस्मिन् शैले निषूदितः ॥

आम्बिकेयात् परो रम्यः सर्वौषधिसमन्वितः ।

विभ्राजस्तु समाख्यातः स्फाटिकः स महागिरिः ॥

यस्माद्विभ्राजते नित्यं विभ्राजस्तेन स स्मृतः ।

सैवेह केशवेत्युक्तो यतो वायुः प्रवायति ॥

तेषां वर्षाणि वक्ष्यामि पर्वतानां द्विजोत्तमाः ।

शृणुध्वं नामतस्तानि यथावदनुपूर्वशः ॥

द्विनामान्येव वर्षाणि यथैव गिरयस्तथा ।

उदयस्योदयं वर्षं जलधारेति विश्रुतम् ॥

नाम्ना [illegible] वर्षं तत् प्रथमं स्मृतम् ।

द्वितीयं [illegible] सुकुमारमिति स्मृतम् ॥

तदेव शैशिरं नाम वर्षं संपरिकीर्त्तितम् ।

[illegible] तु कौमारं तदेव च [illegible] ।

[illegible] इति स्मृतम् ।

[illegible] तदेव [illegible] ।

[illegible] वर्षं द्वितीयं कुमुदोत्तरम् ॥
[illegible] वर्षं शीतवर्षमितम् ।
[illegible] तत् स्मृतम् ॥
[illegible] महाद्रुममिति स्मृतम् ।
[illegible] वर्षं विभ्राजसंज्ञितम् ॥
[illegible] परिणाहश्च ह्रस्वदीर्घत्वमेव च ।
[illegible] संख्यातस्तस्य मध्ये वनस्पतिः ॥
शाको नाम महावृक्षस्तस्य प्रजा महानुगाः ।
एतेषु देवगन्धर्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः ॥
विहरन्ति रमन्ते च दृश्यमानाश्च तैः सह ।
तत्र पुण्या जनपदाश्चातुर्वर्ण्यसमन्विताः ॥
तेषु नद्यस्तु वै सप्त प्रतिवर्षं समुद्रगाः ।
द्विनाम्ना चैव ताः सर्वा गङ्गाः सप्तविधाः स्मृताः ॥
प्रथमा सुकुमारीति गङ्गा शिवजला शुभा ।
अनुतप्ता च नाम्नैषा नदी संपरिकीर्त्तिता ॥
सुकुमारी तपःसिद्धा द्वितीया नामतः सती ।
नन्दा च पावनी चैव तृतीया परिकीर्त्तिता ॥
शिवकोका चतुर्थी स्यात् त्रिविधा च पुनः स्मृता ।
इक्षुश्च पञ्चमी ज्ञेया तथैव च पुनः कुहूः ॥
वेणुका च सुता चैव षष्ठी संपरिकीर्त्तिता ।
सुकृता च गभस्ती च सप्तमी परिकीर्त्तिता ॥
एताः सप्त महाभागा प्रतिवर्षं शिवोदकाः ।
पावयन्ति जनं सर्वं शाकद्वीपनिवासिनम् ॥
अभिगच्छन्ति ताश्चान्या नदीनद्यः सरांसि च ।
बहूदकपरिस्रावा यतो वर्षति वासवः ॥
तासान्तु नामधेयानि परिमाणं तथैव च ।
न शक्यं परिसंख्यातुं पुण्यास्ताः सरिदुत्तमाः ॥
ताः पिबन्ति सदा हृष्टा नदीर्जनपदास्तु ते ।
ये ते शाकतथा प्रोक्ताः प्रमोदार्थं तु वै शिवाः ॥
आनन्दाश्च सुखार्थं च क्षेमकैश्च ध्रुवैः सह ।
वर्णाश्रमाचारयुता देशास्ते सप्त विश्रुताः ॥
अरोगा बलिनश्चैव सर्व्वे मरणवर्ज्जिताः ।
अवसर्पिणी न तेष्वस्ति तथैवोत्सर्पिणी पुनः ॥
न तत्रास्ति युगावस्था चतुर्युगकृता क्वचित् ।
त्रेतायुगसमः कालस्तथा तत्र प्रवर्त्तते ॥
शाकद्वीपादिषु ज्ञेयं पञ्चस्वेतेषु सत्तम ।
देशस्य तु विचारेण कालः स्वाभाविकः स्मृतः ॥
न तेषु सङ्करः कश्चिद्वर्णाश्रमकृतः क्वचित् ।
धर्म्मस्याव्यभिचारेण एकान्तसुखिताः प्रजाः ॥
न तेषु माया लोभो वा ईर्ष्यासूया भयं तथा ।
विपर्य्ययो न तेष्वस्ति तद्वै स्वाभाविकं स्मृतम् ॥
[illegible] नैव तेष्वस्ति न दण्डो न च दाण्डिकाः ।
[illegible] धर्म्मशास्त्रे रक्षन्ति परस्परम् ॥”

इति मात्स्ये १०२ अध्यायः ॥ * ॥

[illegible] एवं परस्तात् क्षीरोदात् परित उपवेष्टितः शाकद्वीपो द्वात्रिंशल्लक्षयोजनायामः समानेन [illegible] परीतः । यस्मिन् हि शाको नाम [illegible] तन्नामव्यपदेशः । [illegible] [illegible]

[illegible] शाकद्वीपे वर्णव्यवस्था [illegible] [illegible] पुरोडाशमित्यादि [illegible] निर्णीतः शिवप्रसादेन [illegible] पतीन् स्वयं भगवन्तं [illegible] पारिवित्तमनिष्टपोषेन प्रविवेश । एतेषां वर्षमर्य्यादा गिरयो नद्यश्च सप्त सप्तैव । ईशान उरुशृङ्गो बलभद्रः शतकेसरः सहस्रस्रोता देवपालो महानस इति । अनघा आयुर्दा उभयस्पृष्टिरपराजिता पञ्चपदी सहस्रस्रुतिर्निजधृतिरिति । तद्वर्षपुरुषा ऋतव्रतसत्यव्रतदानव्रतानुव्रतनामानो भगवन्तं वाय्वात्मकं प्राणायामविधूतरजस्तमसः परमसमाधिना यजन्ते । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे २० अध्यायः ॥ * ॥ युधिष्ठिरविक्रमादित्यशालिवाहनादियशकनरपतीनामतीताब्दः । तस्य प्रमाणं दिनपञ्जिकायां द्रष्टव्यम् ॥ (शक्तिः । कर्म्म । यथा, ऋग्वेदे । ६ । २४ । ४ ।

“शचीवतस्ते पुरुशाक शाका
गवामिव स्रुतयः सञ्चरणीः ॥”

“हे पुरुशाक बहुकर्म्मन्निन्द्र शचीवतः प्रज्ञावतस्ते त्वदीयाः शाकाः शक्तयः कर्म्माणि वा ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥ * ॥ समर्थे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ३० । १० ।

“सन्ता इन्द्रो भवजदस्य शाकै-
र्यदी सोमासः सुषुता अमन्दन् ॥”

“शाकैः शक्तैर्मरुद्भिः सह ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

शाकचुक्रिका, स्त्री, चिञ्चा । इति राजनिर्घण्टः ।

शाकटं, त्रि, (शकट + अण् ।) शकटस्येदम् । शकटवोढा । इति मेदिनी ॥

शाकटः, पुं, श्लेष्मान्तकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शकटं वहतीति । शकट + “शकटादण् ।” ४ । ४ । ८० । इत्यण् ।) युगादिवोढा । तत्पर्य्यायः । युग्यः २ प्रासङ्ग्यः ३ । इत्यमरः ॥

शाकटाख्यः, पुं, (शाकट इति आख्या यस्य ।) धववृक्षः । इति रत्नमाला ॥

शाकटायनः, पुं, (शकटस्यापत्यं पुमान् । शकट + “नडादिभ्यः फक् ।” ४ । १ । ९९ । इति फक् ।) अष्टशाब्दिकान्तर्गतशाब्दिकविशेषः । यथा,—

“इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्ना पिशली शाकटायनः ।
पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः ॥”

इति कविकल्पद्रुमः ॥

(अयन्तु नाममात्रं धातुजिमाह । यथा, कातन्त्रे कृत्सु उणादयो भूतेऽपि इत्यत्र त्रिलोचनः ।

“नाम च धातुजमाह निरुक्ते
व्याकरणे शकटस्य च तोकः ।
यन्न पदार्थविशेषसमुत्थं
प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यम् ॥”)

शाकटिकः, त्रि, शकटवासी । शकटेन चरतीत्यर्थे ठक्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ ([illegible])

[illegible]

शाकटीनः, पुं, [illegible] पर्य्यायः [illegible] शकटः । इति [illegible]

शाकतरुः, पुं, ([illegible]) इति शब्दमाला ॥ [illegible]

शाकपत्रः, पुं, शिग्रुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ [illegible]

शाकपार्थिवः, पुं, मध्यपदलोपी समासविशेषः । [illegible]

शाकम्भरी, स्त्री, (शाकैः बिभर्त्ति । [illegible]) दुर्गा । यथा,—
‘ततोऽहमखिलं लोकमात्मदेहसमुद्भवैः ।
भरिष्यामि सुराः शाकैरावृष्टेः प्राणधारकैः ॥
शाकम्भरीति विख्यातिं तदा यास्याम्यहं भुवि ।
तत्रैव च वधिष्यामि दुर्गमाख्यं महासुरम् ॥’

इति मार्कण्डेयपुराणे नारायणीस्तुतिः ॥

अपि च ।

“भूयः सुराश्चित्यसुरी निरायना-
विरीक्ष्य मारीचदृढे समाश्रिता ।
लोकान् भरिष्यामि तनूद्भवैः शाकै-
स्तदा भविष्यामि शाकम्भरीति ॥”

इति वामने ५३ अध्यायः ।

नगरविशेषः । शाम्भरीति ख्यातः । इति [illegible]

शाकम्भरीयं, क्ली, आजमेराख्यदेशान्तर्गतशाकम्भरीनगरीयजलाशयविशेषोद्भवलवणम् । शाम्भर इति ख्यातम् । तत्पर्य्यायगुणा यथा,—
“शाकम्भरीयं कथितं गडाख्यं रोमकं तथा ।
गडाख्यं लघु वातघ्नमत्युष्णं भेदि पित्तकृत् ।
तीक्ष्णं व्यवायि सूक्ष्मञ्चाभिष्यन्दि कटुपाकि च ॥”

इति भावप्रकाशः ।

शाकयोग्यः, पुं, (शाकस्य योग्यः ।) धान्यकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शाकराजः, पुं, (शाकानां राजा निर्दोषत्वात् । “राजाहःसखिभ्यष्टच् ।” ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) वास्तूकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शाकलः,) पुं, शकलेन प्रोक्तमधीयते [illegible]
शाकलकः,) शास्तेषां सङ्घोऽङ्को घोषो वा ।
“शाकलाद्वा ।” ४ । ३ । १२८ । इति अण् । परम्परासम्बन्धोऽयं । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
(द्वीपविशेषः । यथा, महाभारते । २ । [illegible]
“शाकलद्वीपवासाश्च सप्तद्वीपेषु ये नृपाः ।
अर्ज्जुनस्य च सैन्यैस्तैर्विग्रहस्तुमुलोऽभवत् ॥”)

शाकलिकः, त्रि, [illegible] ([illegible] माभ्यामुपसंख्यानम् ।” ४ । २ । [illegible] वार्त्तिकोक्त्या [illegible] भवतीति [illegible]) [illegible] इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शाकविरः, पुं, ([illegible]) [illegible] इति शब्दचन्द्रिका ॥

[illegible]

शाकवीरः, पुं, [illegible]
इति [illegible]
[illegible]
शाकश्रेष्ठः, पुं, (शाकानां श्रेष्ठः ।) [illegible] ।
इति रत्नमाला ॥ [illegible] इति भाषा । [illegible]
[illegible] ॥
शाकशाकटं, क्ली, (शाकानां भवनं क्षेत्रम् ।
[illegible] "[illegible] शाकटमाकिनो ।" इति
[illegible]।) शाकक्षेत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
शाकशाकिनं, क्ली, (शाकानां भवनं क्षेत्रम् । शाक
+शाकिनः ।) शाकक्षेत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
शाकश्रेष्ठः, पुं, (शाकेषु श्रेष्ठः ।) [illegible]।
इति शब्दरत्नावली ॥
शाकश्रेष्ठा, स्त्री, (शाकेषु श्रेष्ठा ।) जीवन्ती ।
[illegible] । वार्त्ताकुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शाका, स्त्री, हरीतकी । इति केचित् ॥
शाकाख्यं, क्ली, (शाक इति आख्या यस्य ।)
पत्रपुष्पादि । इत्यमरः ॥
"[illegible] पत्रपुष्पादि शाकपदवाच्यम् ।
आदिना फलमूलादिकम् । यदुक्तम् ।
"मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाधिरूढकम् ।
त्वक् पुष्पं कवकञ्चैव शाकं दशविधं स्मृतम् ॥"
तत्र मूलं मूलकादेः । पत्रं पटोलादेः । करीरं
वंशाङ्कुरादि । अग्रं वेत्रादेः । फलं कुष्माण्डादेः ।
काण्डं उत्पलादिनाडी । अधिरूढं तालास्थि-
मज्जा । अधिरूढोऽङ्कुर इति केचित् । त्वक्
मातुलुङ्गादेः । पुष्पं कोविदारादेः । कवकं
छत्रिका । शक्यते भोक्तुमनेनेति शाकम् । स्वर्ग-
सामर्थ्यं तमूकरोति यो तमूकरोति वाशुकाद्
कः शाकमित्यन्ये ।" इति तट्टीकायां भरतः ॥
शाकाख्यः, पुं, (शाक इति आख्या यस्य ।) शाक-
द्रुमः । इति रत्नमाला ॥ अस्य पर्य्यायगुणौ
शाकशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
शाकाङ्गं, क्ली, (शाकस्य अङ्गमिव ।) मरिचम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
शाकाम्लं, क्ली, (शाके अम्लो यस्य ।) वृक्षाम्लम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
शाकाम्लभेदनं, क्ली, (शाकाम्लं भेदनश्च ।) चुक्रम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
शाकालावुः, स्त्री, राजालावुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
शाकाष्टका, स्त्री, (शाका अष्टौ प्रदेया यत्र ।)
[illegible] । सा च पौष-
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] । शाक+पूर्व्विः ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] च । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । पर्व्वतो मेरिक-
[illegible] । [illegible] । इत्या-
[illegible] । दुर्गाया अनुचरीविशेषः ।
यथा,—
"डाकिनी योगिनी चैव खेचरी शाकिनी तथा
दिव्य पूज्या इमा देव्यः सुखिताः फलदायिकाः ॥"
इति कात्यायनीतन्त्रम् ।
"ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः ।
ततः परशिवो देवि षट्शिवाः परिकीर्त्तिताः ॥
मूलाधारे तु ब्रह्माणं डाकिनीसहितं न्यसेत् ।
सर्व्वं [illegible] वादिसान्तं सबिन्दुकम् ॥
स्वाधिष्ठानाख्यचक्रे तु सविष्णुं राकिणीं
तथा ।
वादिलान्तं प्रविन्यस्य नाभौ तु मणिपूरके ॥
डादिफान्तार्णसहितं रुद्रञ्च लाकिनीं तथा ।
अनाहते कादिठान्तं ईश्वरं काकिनीं तथा ॥
विशुद्धाख्ये महाचक्रे षोडशस्वरसंयुतम् ।
सदाशिवं शाकिनीन्तु विन्यसेत् पूर्व्ववत्ततः ॥
आज्ञाचक्रे तु देवेशि ह-क्ष-वर्णसमन्वितम् ।
परं शिवं ब्रह्मरूपं हाकिनीसहितं न्यसेत् ॥"
इति ताराण्यासभेदः । इति तन्त्रसारः ॥
शाकुचः, त्रि, परोक्षापी । इति शब्दमाला ॥
शाकुनः, पुं, (शकुनमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । शकुन
+अण् ।) पक्षिपक्षादिरूपशकुनद्वारा मनुष्य-
शुभाशुभज्ञापकग्रन्थः । तत्प्रमाणे श्लोकौ ।
"शुभाशुभज्ञानविनिर्णयाय
हेतुर्नृणां यः शकुनः स उक्तः ।
गतिः स्वरालोकनभावचेष्टा
संकीर्त्तयामो द्विपदादिकानाम् ॥
लोकोऽमुना शाकुनसंज्ञकेन
ज्ञातेन विज्ञातसमस्तकार्य्यः ।
नापायकूपे पतति प्रसर्पन्
शाकुनं हि दिव्या दृगतीन्द्रियेषु ॥"
इति वसन्तराजशाकुने १ सर्गः ॥
(शकुनस्यायमिति । शकुन+"तस्येदम् ।" ४ ।
३ । १२० । इति अण् । पक्षिसम्बन्धी । यथा,
मनुः । ३ । २६८ ।
"द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन्मासान् हारिणेन तु
औरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेनाथ पञ्च वै ॥")
शाकुनिकः, पुं, (शाकुनान् हन्तीति । शकुन+
"पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ।" ४ । ४ । ३५ ।
इति ठक् ।) पक्षिघातः । पाक्षिमारा इति
चिडिमार इति च भाषा । तत्पर्य्यायः ।
जीवान्तकः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः ।
८ । २६० ।
[illegible]

शाकुनेयः, [illegible]
[illegible]
[illegible] । इति [illegible]
[illegible] । [illegible] । १० । [illegible]
"शाकुनेय भवान् [illegible]
अथ विश्वास्यतां पुंस [illegible] ॥"
शकुनसम्बन्धिनि, त्रि ॥
शाकुन्तलेयः, पुं, (शकुन्तलाया अपत्यमिति ।
शकुन्तला+"स्त्रीभ्यो ढक् ।" ४ । १ । १२० ।
इति ढक् ।) भरतराजः । इति [illegible] ॥
शकुन्तलासम्बन्धिनि, त्रि ॥
शाकुनिकः, त्रि, शकुनान् हन्ति यः । शकुन-
शब्दात् "पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ।" ४ । ४ ।
३५ । इति ठक्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥
शाक्करः, पुं, (शक्कर एव । स्वार्थे अण् ।) [illegible]
वृषः । इति हेमचन्द्रः ॥
शाक्तः, त्रि, शक्तिर्देवता अस्य । (शक्ति+"सास्य
देवता ।" ४।२।२४ । इत्यण् ।) शक्त्युपासकः ।
अस्य प्रशंसा यथा,—
"स्वर्गे मर्त्ये च पाताले नास्ति शाक्तात् परः
प्रियः ।
सौराणां गाणपत्यानां वैष्णवानां तथैव च ।
तदन्ते चैव शाक्ताः स्युः क्रमशः क्रमशः प्रिये ।
शृणु देवि वरारोहे नास्ति शाक्तात् परो जनः ॥
शाक्तोऽपि शङ्करः साक्षात् परं ब्रह्मस्वरूप-
भाक् ।
आराधिता येन काली तारा त्रिभुवनेश्वरी ॥
षोडशी चैव मातङ्गी छिन्ना च बगलामुखी ।
आराधिता महेशानि स शिवो नात्र संशयः ॥
अतिगोप्यं महेशानि शाक्तानां परमं पदम् ।
यो जानाति महेशानि स शिवो नात्र संशयः ॥
ब्रह्माद्यर्च्चितपादाब्जं यो भजेत् सततं सुधीः ।
स यात्यचिरकालेन मुक्तिमक्षिरमिव हि ॥
पार्व्वतीचरणाम्भोजभजनाकिङ्करो भवेत् ।
स्वर्गभोगश्च मोक्षश्च शाक्तानां न भवेत् किमु ॥
शाक्तानाञ्चैव निन्दां ये कुर्व्वन्ति हि नराधमाः ।
तेषां शोणितपानं वै कुर्व्वन्ति भैरवीगणाः ॥
भैरवाश्च भैरव्यः सदा हिंसन्ति पापिनाम् ।
शाक्तान् हिंसन्ति ये तेषां निन्दन्ति [illegible]
[illegible] ॥
छिन्दन्ति तेषां देवेशि शिरांसि [illegible] ।
शाक्तेभ्य उत्तमो नास्ति स्वर्गे मर्त्ये रसातले ॥
शाक्तस्तु शङ्करो [illegible] ।
स्वयं गङ्गाधरो भूत्वा विहरेत् क्षितिमण्डले ॥"
देवीं प्रति शिववाक्यम् ।
"अदंशाश्चैव ये भूताश्चैव नात्र संशयः ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible]

एते शाखा [illegible] कादम्बक [illegible]
पश्यन्ति मातुलानु [illegible] मतनुत्व [illegible]
[illegible] शूद्रे इव च जातिभिः ॥
वामभागेऽप्रभावैव [illegible] जपपूजनम् ।
ये [illegible] देवि क्षत्रिया [illegible]
कृताः ॥
वैश्याश्च [illegible] देवि सर्व्वे शूद्राश्च [illegible] ।
[illegible] विशेषात्कन्दग्रीश्वराः ॥"
इति मुण्डमालातन्त्रे ३।३।४।७ पटलाः ॥*॥
"शाक्ता एव द्विजाः सर्व्वे न शैवा न च
वैष्णवाः ।
उपासन्ते यतो देवीं गायत्रीं परमाक्षरीम् ॥"
इति निर्व्वाणतन्त्रे १ पटलः ॥
शाक्तपुजनानन्तरमन्योपासननिषेधो यथा,—
"शक्त्याराधनं कृत्वा नान्यस्याराधनं चरेत् ।
[illegible] वि योगिनीशापमाप्नुयात् ॥"
इति गन्धर्व्वतन्त्रे २ पटलः ॥*॥
तस्य बाह्याभ्यन्तरस्नानं यथा,—
"स्नानं बाह्याभ्यन्तरस्नानमुक्तं श्रीपद्ममीमते ।
स्नानप्रकारो द्विविधो बाह्याभ्यन्तरभेदतः ॥
आन्तरं स्नानमत्यन्तं रहस्यमपि सादरात् ।
वक्ष्यामि भयध्वंसि चतुर्व्वर्गफलाप्तये ॥
[illegible] चरणत्रयमध्यतः ।
[illegible] सच्चिदानन्दप्रभावं भावगोचरम् ॥
विमुक्तिसाधनं पुंसां अरवादेव योगिनाम् ।
तेन प्लावितमात्मानं भावयेत् भयशान्तये ॥"
इति विश्वसारतन्त्रे २ पटलः ॥*॥
तस्य कुलविधिर्यथा,—
"तर्ज्जन्या रक्तं धार्य्यं स्वयं धार्य्यमनामया ।
[illegible] कुलः शाक्ते न दर्भो वनसम्भवः ॥"
इति श्यामारहस्यम् ॥
(शक्तिमान् । यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०३ । ५ ।
"वाचं शाक्तस्येव वदति शिक्षमाणः ॥"
"शिक्षमाणः शिक्षमाणः शिष्यः शाक्तस्येव शक्तिमतः शिक्षकस्य वाचं यथा अनुवदति तद्वत् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
शाक्तीकः, पुं, (शक्तिः प्रहरणमस्य । शक्ति + "शक्तियष्ट्योरीकक् ।" ४।४।५९ । इति ईकक् ।) शक्तिधारकः तत्पर्य्यायः । शाक्तिहेतिकः २ । इत्यमरः ॥
शाक्तः, त्रि, शक्तु पासकः । इति शक्तिशब्दात् [illegible] निष्पन्नमितम् ॥
शाक्यः, पुं, (शकोऽभिधानमस्येति । शक + "[illegible] ञ्यः ।" ४।२।९२ । इति ञ्यः) [illegible] इति शब्दायुधः ॥
शाक्यमुनिः, पुं, शाक्यवंशावतीर्णबुद्धमुनिविशेषः [illegible] पर्य्याया गौतमशब्दे [illegible] यथा । सर्व्वार्थसिद्धः २ शौद्धोदनिः ३ [illegible] शाक्यमुनिः ५ [illegible] [illegible] इति [illegible]

[illegible] ॥ तस्य [illegible]
विद्यमानाः [illegible] शाखा [illegible]
कुर्व्वाणा गौतम [illegible] शाक्य
इति ख्यातवान् । शाक्या [illegible] तदुक्तम् ।
"शाकवृक्षप्रतिच्छन्नं वासं यस्मात् प्रचक्रिरे ।
तस्मादिक्ष्वाकुवंश्यास्ते भुवि शाक्या इति श्रुताः ॥"
इत्यमरटीकायां भरतः ॥
शाक्यसिंहः, पुं, (शाक्यः सिंह इव ।) शाक्यमुनिः । इत्यमरः ॥
शाक्री, स्त्री, दुर्गा । यथा,—
"इन्द्राणी इन्द्रजननी शाक्री शक्रपराक्रमा ।
वज्राङ्कुशकरा देवी यथा तेनोपगीयते ॥"
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्यायः ॥
शक्रपत्नी च ॥
शाख, ऋ व्याप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥(भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अशशाखत् । इति दुर्गादासः ।
शाखः, पुं, कृत्तिकापुत्रः । यथा,—
"अवाप चाग्निलात् पुत्रमग्नितुल्यगुणं पुनः ।
अग्निपुत्रः कुमारस्तु शरस्तम्बे व्यजायत ॥
तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजः ।
अपत्यं कृत्तिकानाञ्च कार्त्तिकेयस्ततः स्मृतः ॥"
इति मात्स्ये ५ अध्यायः ॥
विविक्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शाखा, स्त्री, (शाखति गगनं व्याप्नोतीति । शाख + अच् । टाप् ।) वृक्षाङ्गविशेषः । डाल इति भाषा । (यथा, दुर्गापूजापद्धतौ ।
"शाखाच्छेदोद्भवं दुःखं न च कार्य्यं त्वया
प्रभो ! ॥")
तत्पर्य्यायः । लता २ । इत्यमरः ॥ लङ्का ३ । इति जटाधरः । शिखा ४ । इति भरतधृत-मेदिनी ॥ पक्षान्तरम् । बाहुः । वेदभागः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनौ । ३ । १४५ ।
"यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृचं वेदपारगम् ।
शाखान्तगमथाध्वर्य्युं छन्दोगन्तु समाप्तिकम् ॥")
ग्रन्थभेदः । इति धरणिः ॥ अन्तिकः । इति विश्वः ॥ (प्रकारः । यथा, गीतायाम् ।२।४१।
"बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥")
शाखाकण्ठः, पुं, (शाखायां कण्ठो यस्य ।) स्नुही-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शाखानगरं, क्ली, (शाखेव नगरम् ।) मूलनगरादन्यत् पुरम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-भारते । १२ । ८७ । ८ ।
"शाखानगरमर्हस्तु तत्पतिरनन्तमम् ॥")
मूलनगराऽव्यवहितस्य जनौघस्य स्थानाय मूल-नगरस्य समीपेऽन्यत् [illegible] पुरं नगरान्तरं क्रियते तत् शाखानगरं मूलनगरस्य तदन्यानी यस्य शाखेव । अभिधानेऽन्यदपि [illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
शाखापित्तं, पुं, [illegible]
। राजनिर्घण्टः ॥ [illegible]
शाखापुरं, क्ली, (मूलस्य शाखा [illegible]
निपातः । शाखिक [illegible]
रम् । तत्पर्य्यायः । उपपुरम् २ [illegible]
शाखाशा, स्त्री, ([illegible]
इत्याखा । इति राजनिर्घण्टः [illegible]
शाखामृगः, पुं, (शाखायां मृगः ।) [illegible]
इत्यमरः ॥ (यथा,— [illegible]
"[illegible] वरिष्ठं [illegible]
सिंहं निघ्नन्ति भुजविक्रम [illegible]
का नीतिरीतिरियती [illegible]
शाखामृगो जरति यद्यत्र वायसोऽपि ॥"
[illegible])
शाखारण्डः, पुं, स्वशाखां परित्यज्य शाखान्तराध्ययनकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । अन्यशाखकः २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥
शाखारथ्या, स्त्री, गोपुरप्रवेशमार्गः । यथा,—
"धर्म्मोऽपि चैव चत्वारि शाखारथ्यास्तु निर्म्मिताः ।
त्रिकारांशीपरथ्यास्तु द्विकराद्युपरथ्यकाः ॥"
इति देवीपुराणे गोपुरद्वारलक्षणनामाध्यायः ।
शाखालः, पुं, (शाखां लाति आश्रयतीति । ला + कः ।) वानीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शाखाशिफा, स्त्री, (शाखायाः शिफा ।) वटादीनां शाखासम्बन्धिशिफा । शाखा इति ख्याता । तरोर्मूलादारभ्य अग्रं यावत् [illegible] लतागुड्च्यादि । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । अवरोहः २ । इत्यमरः ॥
शाखी, [न्] पुं, (शाखास्त्यस्येति । शाखा + इनिः ।) वृक्षः । इत्यमरः ॥ (यथा,—
"सीताया हृदि यच्छिरीषकुसुमान्यपि [illegible]
[illegible]
पौलस्त्यस्य नितान्तकुण्ठकुलिशे वक्षःस्थिते [illegible]
[illegible]
आपुद्धं निममज्ज [illegible]
सः शाखी सखि ! यस्य कुसुमानवत् [illegible]
[illegible]
[illegible]
वेदः । तुरुष्कदेशजनः । इति मेदिनी [illegible]
भेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ [illegible]
शाखोटः, पुं, वृक्षविशेषः । [illegible]
भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
इति [illegible]

[illegible]

... त्रि । ... विल्वचनितत् ॥

... स्त्री, (... + ... ।) ... इति ... ॥

"दृशे तु मूषकाद्यं ... शाङ्करे ॥")

शाङ्करः, पुं, (शङ्करस्यायं वाहनत्वात् । शङ्कर+अण् ।) बलीवर्दः । इति मेदिनी ॥ (शङ्करसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । ३१ । २०१ ।

"तत्रैव तदनुचारप्रासाना शाङ्करा गणाः ॥")

शाङ्करिः, पुं, शङ्करस्यापत्यं पुमान् । शङ्कर+इञ् ।) कार्त्तिकेयः । गणेशः । इति मेदिनी ॥

शाङ्खी, स्त्री, शङ्खोपनमकः । इति शब्दरत्नावली ॥

शाङ्ख, त्रि, शङ्खसम्बन्धि । शङ्खशब्दात् ष्णप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

शाङ्खिकः, पुं, (शङ्खकरणं शिल्पमस्य इति । शङ्ख+ठक् ।) जातिविशेषः । शाँखारि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । काम्बविकः २ । इत्यमरः ॥ शङ्खकारः ३ काम्बुकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ शङ्खवादकः । तत्पर्य्यायः । शङ्खध्माः २ । इति जटाधरः ॥

शाचुडा, स्त्री, गुञ्जा । इति रत्नमाला ॥

शाटः, पुं, वस्त्रभेदः । इत्यमरभरतौ ॥ यथा,—

"दूरतः शोभते मूर्खो लम्बशाटपटावृतः ।
तावच्च शोभते मूर्खो यावत् किञ्चिन्न भाषते ॥"
इति चाणक्यशतकम् ॥

शाटकः, पुं स्त्री, (शाट+स्वार्थे कन् ।) पटः । (यथा, कथासरित्सागरे । ५१ । ३८ ।

"स राजवन्दिनामा तदत्ता शाटकमपढोत् ॥")

शाटाभेदः । इत्यमरभरतौ ॥

शाटिका, स्त्री, शाटी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शाटी, स्त्री, वस्त्रभेदः । शाडी इति भाषा । इत्यमरः ॥ ... [illegible]

[illegible]

... लम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

शाट्यायनः, पुं, मुनिविशेषः । इति पुराणम् ॥

शाठ्यं, क्ली, (शठस्य भावः । शठ+ष्यञ् ।) शठता । (यथा । "शठे शाठ्यं समाचरेत् ॥") तत्पर्य्यायः । कपटः २ व्याजः ३ दम्भः ४ उपधिः ५ छद्म ६ कैतवम् ७ कुसृतिः ८ निकृतिः ९ । इत्यमरः ॥ नव वञ्चनार्थव्यवहारे । ... कपटादिषट्कं ... कुसृत्यादित्रयं ... । कपटादिषट्कं वञ्चनमात्रकम् । कुसृत्यादित्रिकन्तु हिंसाफलमिति भेदः । इति सर्व्वानन्दो मधुश्च । नवैवेकार्था इति वयम् । इति भरतः ॥ अपि च ।

"अस्त्रियां कपटो व्याज उपधिर्दम्भ एव च ।
कूटं छद्म छलं छद्म मिथ्याकैतवकैतवम् ॥
अथ शाठ्यञ्च शठता कुसृतिर्निकृतिश्च वा ।
हिंसाफले चतुष्कं स्यात् शाठ्यपर्य्याय ईरितः ॥
पूर्व्वः कपटपर्य्यायः फले वञ्चनमात्रके ।
उभयोरेकपर्य्याय इति केचित् प्रचक्षते ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

शाड, ऋ ङ श्लाघे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अशशाडत् । ङ, शाडते गुणिनं गुणी । अन्तःस्थतृतीययुक्तादिरयमिति कश्चिद्भ्रमः । इति दुर्गादासः ॥

शाडूलः, पुं, शाद्वलः । इति केचित् ॥

शाणं, क्ली, (शणेन निर्म्मितमिति । शण+अण् ।) शणनिर्म्मितवस्त्रम् । यथा । "क्षौमं शाणं वा ... ।" ... शाणं शणतन्तुमयं ... । इति संस्कारतत्त्वम् ॥

शाणः, पुं, (श्यति ... ।) कषपट्टिका । कष्टिपाथर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । निकषः २ कषः ३ । इत्यमरः ॥ शाणः ४ निकसः ५ कसः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ भरतः ॥ ... माषचतुष्टयम् । चारि मासा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । निष्कः २ टङ्कः ३ । इति वैद्यकपरिभाषा । यथा,—

"माषैश्चतुर्भिः शाणः स्यात् धरणः स निगद्यते
टङ्कः स एव कथितस्तद्द्वयं कोल उच्यते ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

... इति विश्वः ॥

[illegible] ... कोल+अण् ।) ...

"शाणाजीवः ... "

इति हेमचन्द्रः ॥

शाणिः, पुं, पटुकः । यथा,—

"पट्टे राजपथः शाणिभिः कलधौतपत्रकः ॥" इति ...

शाणितः, त्रि, तीक्ष्णीकृतः । निशितः । ... शाणशब्दादितप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

शाणी, स्त्री, (शणस्य विकारः । शण+अण् । टिड्ढेति ङीप् ।) शणसूत्रमयी पट्टिका । यथा,—

"शाणीप्रायाणि वस्त्राणि शमीप्राया ...
शूद्रप्रायास्तथा वर्णा भविष्यन्ति कलौ युगे ॥"
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे १ अध्यायः ॥

शाणी शणसूत्रमयी पट्टिका तत्प्रायाणि वस्त्राणि । इति तट्टीका ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १८४ । १८ ।

"वस्त्राणां प्रवरा शाणी धान्यानां कोरदूषकाः ॥")

प्रावरणान्तरम् । ताम्बु इति भाषा । इति मेदिनी ॥ छिद्रवस्त्रम् । यथा । शाणी गोणी छिद्रवस्त्रे । इति हेमचन्द्रः ॥ ... सूचना । इशारा इति पारस्यभाषा । इति शब्दरत्नावली ॥

शाणीरं, क्ली, शोणनदस्य तटः । ... तटः । इति त्रिकाः ॥

शाण्डिल्यः, पुं, विल्ववृक्षः । इत्यमरः ॥ (यथा, महागणपतिस्तोत्रे । ८ ।

"हेरम्बं प्रणमामि यस्य पुरतः शाण्डिल्यमूले श्रिया
बिभ्रत्याम्बुरुहे समं मधुरिपुस्ते शङ्खचक्रे वहन् ॥")

वह्निभेदः । (अग्निविशेषः ...) शाण्डिल+"गर्गादिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) मुनिविशेषः । इति मेदिनी ॥ स तु गोत्रकारः भक्तिसूत्रकारश्च । तत्सूत्रभाष्यारम्भोक्तो यथा,—

"प्रपद्य परमं देवं ... ।
शाण्डिल्यसूत्रवीर्यं भाष्य... ॥"

शातं, क्ली, (शो+क्तः । "शाच्छोरन्यतरस्याम् ।" ७ । ४ । ४१ । इति पक्षे इत्वाभावः ।) सुखम् । तद्वति, त्रि । इत्यमरः ॥ (शिथिलः । यथा, सुश्रुते । ४ । १ ।

"पाणिपादं ... ॥")

शातः, त्रि, (शो+क्तः ।) निशितः । इति मेदिनी ॥ दुर्बलः । इत्यमरः ॥

शातकुम्भं, क्ली, (शतकुम्भे ... भवम् । ... +अण् ।) सुवर्णम् । (यथा, ... [illegible]

"कुशमयानमशिमां ...
... ॥")

... । ... ॥

शातकुम्भ: पुं, करवीरवृक्ष: । इति मेदिनी ॥

शातकौम्भं, क्ली, स्वर्णम् । इति भरतद्विरूपकोष: ॥ (सुवर्णनिर्म्मिते, त्रि । यथा, रामायणे । २ । ...

"... शातकौम्भानां कुम्भानामग्निवर्चसाम् ॥")

शातनं, क्ली, कार्य्यम् । विनाशनम् । यथा,—

"वसन्ते सर्व्वशस्यानां जायते पत्रशातनम् ।

मोहमानाश्च तिष्ठन्ति यथा: कर्य्यिशशालिन: ॥"

इति सारसुन्दरी ॥

(छेदके, त्रि । यथा, रघु: । ३ । ४२ ।

"स पूर्व्वत: पर्व्वतपक्षशातनं

ददर्श देवं नरदेवसम्भव: ॥")

शातपत्रक:, पुं, (शातपत्रं पद्ममिव । कन् ।) चन्द्रप्रकाश: । यथा,—

"चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना प्रकाशो द्योत आतप: ।

चन्द्रिका चन्द्रिकायाञ्च प्रकाशे शातपत्रक: ॥"

इति शब्दचन्द्रिका ॥

शातभीरु:, पुं, मदनमाली । मल्लिकाभेद: । यथा,—

"शातभीरुर्भद्रवल्ली भूमिमल्ल्योऽष्टपादिका ॥"

इति रत्नमाला ॥

शातमानं, त्रि, (शतमान + "शतमानविंशति- कैति ।" ५ । १ । २७ । इति अण् ।) शत- मानेन क्रीतम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शातला, स्त्री, (शातं छेदं लातीति ला + क: ।) ... । चर्म्मकषा इति ख्याता । इत्यमर- टीकायां भरत: ॥

शात्रवं, क्ली, (शत्रोर्भाव: समूहो वा । शत्रु + अण् ।) शत्रुभाव: । शत्रुसंहति: । इति मेदिनी ॥ (शत्रुसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, रघु: । ४ । ४२ ।

"ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमय: ।

नारिकेलासवं योधा: शात्रवञ्च पपुर्यश: ॥")

शात्रव:, पुं, (शत्रुरेव । स्वार्थे अण् ।) शत्रु: । इत्यमर: ॥ (यथा, माघे । १४ । ४४ ।

"तत्र नाभवदसौ महाहवे

शात्रवादिव पराङ्मुखोऽर्थिन: ॥")

शाद:, पुं, (शो तनूकरणे + "शाशपिभ्यां ददनौ ।" उणा० ४ । ९७ । इति द: ।) कर्द्दम: । शष्पम् । इत्यमर: ॥

शादहरित:, त्रि, (शादै: शष्पै: हरित: ।) ... । इत्यमर: ॥

शाद्वल:, त्रि, शाद + "नडशादात् ड्वलच् ।" ४ । २ । ८८ । इति ड्वलच् ।) तरुणतृणयुक्तदेश: । इत्यमर: ॥ ... विपरीतेऽत्र शाद्वल: । ... । इति टीकायां भरत: ॥ ...

... ॥

... शान, क तेजने । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा०- उभ०-सक०-सेट् ।) ... । ... शीशांसति शीशांसते ... । इति दुर्गादास: ॥

शान:, पुं, शाण: । इत्यमरटीकायां भरत: ॥

शा(स)नपाद:, पुं, पारिपात्रपर्व्वत: । (अस्य विवरणं हरिवंशे १३१ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥) चन्दनघर्षणपाषाण: । इति महाभारते हरि- वंश: ॥ चन्दनपिंडि इति भाषा ॥

शानी, स्त्री, इन्द्रवारुणी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शान्त:, त्रि, (शम + क्त: । "वा दान्तशान्तेति ।" ७ । २ । २७ । इति निपातित: ।) उपशमं प्रापित: । प्राप्तोपशम: । इति भरत: ॥ तत्- पर्य्याय: । शमित: २ । इत्यमर: ॥ श्रान्त: ३ जितेन्द्रिय: ४ । इति हेमचन्द्र: ॥ शमान्वित: ५ । इति मेदिनी ॥

शान्त:, पुं, अभियुक्त: । रसभेद: । इति मेदिनी ॥ शान्तरसस्य लक्षणादि यथा,—

"शान्त: शम: स्थायिभाव उत्तमप्रकृतिर्म्मत: ।

कुन्देन्दुसुन्दरच्छाय: श्रीनारायणदैवत: ॥

अनित्यत्वादिनाशेषवस्तुनि:सारता तु या ।

परमार्थस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते ॥

पुण्याश्रमहरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादय: ।

महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिण: ॥

रोमाञ्चाद्याश्चानुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिण: ।

निर्व्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादय: ॥"

यथा,—

"रथ्यान्तश्चरतस्तथा धृतजरत्कन्था नवस्या- ध्वगै:

सत्रासञ्च सकौतुकञ्च सदयं दृष्टस्य तैर्नागरै: ।

निर्व्याजीकृतचित्सुधारसमुदा निद्रायमाणस्य मे

नि:शङ्क: करट: कदा करपुटी भिक्षां विलुण्ठि- ष्यति ॥"

पुष्टिस्तु महाभारतादौ द्रष्टव्या ।

"निरहङ्काररूपत्वात् दयावीरादिरेव नो ।"

दयावीरादौ हि जीमूतवाहनादौ अन्तरा मलयवत्याद्यनुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्र- वर्त्तित्वाद्याप्तेर्दर्शनादहङ्कारोपशमो न दृश्यते । शान्तस्तु सर्व्वप्रकारेणाहङ्कारप्रशमैकरूपत्वात् तत्रान्तर्भावमर्हति । अतश्च नागानन्दे शान्त- रसप्रधानत्वमपास्तम् । ननु ।

"न यत्र दु:खं न सुखं न चिन्ता

न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा ।

रस: स शान्त: कथितो मुनीन्द्रै:

सर्व्वेषु भावेषु शमप्रधान: ॥"

इत्येवंरूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायामेवात्म- स्वरूपापत्तिलक्षणायां ... प्रादुर्भावात् । ... ...

...

"... ... ...

... ...

... ...

... ...

पावित्र्यात् ... ...

रतिप्रश्नतय: । तत्र देवतार्विषय ...

"कदा वाराणस्यामिह सुरधुनी रोधसि वसन् कौपीनं शिरसि निदधानोऽञ्जलिपुटम् । अयि गौरीनाथ त्रिपुरहर शम्भो त्रिनयन प्रसीदेति क्रोशन्निमिषमिव नेष्यामि दिवसान् ॥"

इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेद: ॥

शान्तं, [म्] व्य वारणम् । इति मेदिनी ॥

शान्तनव:, पुं, (शान्तनोरपत्यं पुमान् । शान्तनु + अण् ।) शान्तनुराजपुत्र: । भीष्म: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (यथा, महाभारते । १ । ... ८० ।

"तथा भीष्म: शान्तनवो गङ्गायाममितद्युति: । वसुवीर्य्यात् समभवत् महावीर्य्यो महायशा: ॥")

शान्तनु:, पुं, द्वापरयुगस्य चन्द्रवंशीयनृप- राज: । स तु गङ्गायां भीष्मं जनयामास । तस्य पिता प्रदिप: । यथा,—

"जयसेनस्तत्तनयो राधिकोऽतोऽयुतायुभूत् ततश्चाक्रोधनस्तस्मात् देवातिथिरमुष्य च । ... दिलीपोऽभूत् प्रतीपस्तस्य चात्मजा: । देवापि: शान्तनुस्तस्य वाह्लीक इति चात्मजा: । यं यं कराभ्यां स्पृशति जीर्णं यौवनमेति स: । शान्तिमाप्नोति चैवाग्र्यां कर्म्मणा तेन शान्तनु: ।

वाह्लीकात् सोमदत्तोऽभूत् भूरिर्भूरिश्रवास्तत: । शलश्च शान्तनोरासीत् गङ्गायां भीष्म आत्मवान् ॥"

इति श्रीभागवते ९ स्कन्धे २२ अध्याय: ॥

तत्पर्य्याय: । महाभीष्म: २ । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ प्रातीप: ३ इति त्रिकाण्डशेष: ॥ प्रतीप: ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (शन्तनु- रिति पाठस्तु बहुभिरादृत: ॥) ... इति रत्नमाला ॥

शान्ता, स्त्री, दशरथराजकन्या । दशरथेन सा लोमपादाय राज्ञे प्रदत्ता । सा च ऋष्यशृङ्गस्य भार्य्या । इति रामायणम् ॥ (... चरिते १ अङ्के ।

"कन्यां दशरथो राजा शान्तां ...

...

अपत्यकृतिकां राज्ञे लोमपादाय ...

शमीवृक्ष: । ...

राजिका ४ ...

शमीलता । ...

... इति, स्त्री, ...

[illegible]
[illegible]
[illegible] इति
[illegible] यथा,—
[illegible] यदि वा वसु।
[illegible] चित्ते शान्तिः सा गद्यते बुधैः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १५ अध्यायः ॥
[illegible] इति हेमचन्द्रः ॥ गोपीविशेषः । यथा,
राधिकोवाच ।
[illegible] गोपी तुलसीवने दृष्टोऽहं रासमण्डले।
[illegible] माधवान् चन्द्रमोहितः ॥
[illegible] रत्ननिर्म्माणमन्दिरे ।
[illegible] रत्नभूषितया सह ॥
तथा दत्तं ताम्बूलं भुक्तवांश्च पुरा विभो ।
[illegible] तिरोधानं कृतं तया ॥
शान्तिदेहं परित्यज्य भयाद्दीना त्वयि प्रभो ।
[illegible] शरीरस्य गुणश्रेष्ठं बभूव च ॥
संविभज्य त्वया दत्तं प्रेम्णा प्रहृदता पुरा ।
[illegible] किञ्चित् सत्त्वरूपाय विष्णवे॥
[illegible] पुरा विभो ।
[illegible] वैष्णवेभ्यश्च किञ्चन ।
[illegible] धर्म्माय धर्म्मिष्ठेभ्यश्च किञ्चन ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ८ अध्यायः॥*॥
दुर्गा यथा,—
"उत्पत्तिस्थितिनाशेषु रजादित्रिगुणा मता ।
[illegible] सर्व्वदेवत्वाच्छान्तित्वाच्छान्तिरुच्यते॥"
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्यायः ॥*॥
[illegible] ग्रहदौःस्थ्यदुःस्वप्नादिसूचितेष्टिका-
निष्टहेतुदुरितनिवृत्तिः । यथा,—
"यथा शस्त्रप्रहाराणां कवचं विनिवारकम् ।
तथा दैवोपघातानां शान्तिर्भवति वारणम् ॥"
[illegible] भूतपदनराधिपप्रबलतरग्रहदुःसह-
[illegible] तद्दुःस्वप्नग्रहदौःस्थ्यादिनिमित्तकं
[illegible] मलमासे कर्त्तव्यम् । ग्रहकाल-
[illegible] गतिकत्वात् । अत-
[illegible] गोपायीत इति श्रुतौ सतत-
[illegible] । इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥ उप-
[illegible] यथा,—
"[illegible] लोकस्येश्वरोऽभवत्।
[illegible] शान्तिर्नाम नामतः ॥
[illegible] नाम्नावरविभूषिता ।
[illegible] नीयतेऽत्र महीतले ॥
[illegible] सुखाप्तिं न प्रयच्छति।
[illegible] ॥"
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible] तस्मिन्नपि ।
"[illegible] ।
नरापचारान्नियतमुपसर्गः प्रवर्त्तते ॥
ततोऽपचारान्नियतमपवर्ज्जन्ति देवताः ।
ताः सृजन्त्यद्भुतांस्तांस्तु दिव्यनाभसभूमिजान्॥
त एव त्रिविधा लोके उत्पाता देवनिर्म्मिताः ।
विचरन्ति विनाशाय रूपैः सम्बोधयन्ति च ॥"
तांश्च परं न दर्शयेदित्याह विष्णुः । नोत्पातं
दर्शयेदिति । तत्र वेलामण्डलमण्डलनिरूपणम्
यथा, दीपिकायाम् ।
"प्रागादिवित्ततुभोगैर्भूमिशोरर्द्धतेषु सर्व्वेषु ।
अनिलाग्निमहेन्द्रवरुणा मण्डलपतयः शुभा-
शुभेन ॥"
वेलामण्डलः ।
"पर्य्यभूषादिचतुष्कचन्द्रतुरगादित्येषु वायु-
र्भवेत्
देवेज्याजविशाखयाम्ययुगले पित्र्यद्वये
पावकः ।
विष्णादित्रयधातृमैत्रयुगलेष्विन्द्रो भवेन्मण्डलः
सर्पोपान्त्यशतान्त्यमूलयुगलेष्वाम्बुपानीश्वरः॥
पवनदहनौ नेष्टौ योगस्तयोरतिदोषदः ।
सुरपतिवरुणौ शस्तौ योगस्तयोरतिशोभनः ॥
सवरुणमरुद्गिन्द्रः शक्रस्तथाग्निसमायुतः ।
फलविरहितः सेन्द्रो वायुस्तथाग्नियुतोऽम्बुपः ॥
यन्मण्डलेऽद्भुतं जातं शान्तिस्तद्देवताश्रया ।
तथा शान्तिद्वयं कार्य्यं मण्डलद्वयजाद्भुते ॥*"॥
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"अद्भुतं वैकृतं दिव्यं चान्तरीक्षं निबोध मे ।
उल्कापातो दिशां दाहः परिवेशस्तथैव च ॥
गन्धर्व्वनगरञ्चैव वृष्टिश्च विकृता तथा ।
एवमादीनि लोकेऽस्मिन् नाभसानि विनिर्द्दि-
शेत् ॥
चरस्थिरभवं भौमं भूकम्पमपि भूमिजम् ।
जलाशयानां वैकृत्यं भौमं तदपि कीर्त्तितम् ॥
भौमं चाल्पफलं ज्ञेयं चिरेण परिपच्यते।
नाभसं मध्यफलदं मध्यकालफलप्रदम् ।
दिव्यं तीव्रफलं ज्ञेयं शीघ्रकारी तथैव च ॥*॥
शीतोष्णताविपर्य्यासः कृतूनां विपुलं भयम् ।
पुष्पे फले च विकृते राज्ञो मृत्युं तथा दिशेत् ॥
अकालप्रभवा नार्य्यः कालातीताः प्रजास्तथा ।
विकृताः प्रसवाश्चैव युग्मप्रसवनं तथा ॥
हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा त्रयः ।
पशवः पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपाः ।
विनाशं तस्य देशस्य कुलस्य च विनिर्द्दिशेत् ॥
प्रदोषे कुक्कुटारावो हेमन्ते चापि कोकिला ।
अर्कोदयेऽर्काभिमुखः श्वारावो भयं दिशेत् ॥
उलूको वसते यत्र निपतेद्वा तथा गृहे ।
[illegible] गृहपतेर्मृत्युर्धननाशस्तथैव च ॥
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible] पुत्रस्य वा [illegible]
[illegible] गृहे [illegible]
गृह्णीयाद्यदि [illegible] शान्तिरेषा [illegible]
रेषां वक्ष्यमाणाम् ॥*॥
"मांसाक्षीनि समादाय [illegible]
[illegible] शृगालोऽथवा सर्पं पुरस्य प्रविशन्ति [illegible]
विविशन्ति गृहादौ च [illegible]
चौरैश्च हृष्यते लोकः परचक्रसमागमः ॥
संग्रामश्च महाघोरो दुर्भिक्षं मरकं तथा ।
अद्भुतानि प्रसूयन्ते तत्र देशस्य विद्रवः ॥
अकाले फलपुष्पाणि देशविद्रवकारणम् ॥"
मत्स्यपुराणे ।
"अतिवृष्टिरनावृष्टिर्दुर्भिक्षादिभयं मतम् ।
अनृतौ तु दिवादृष्टं वृष्टिर्ज्ञेया भयाय च ॥
निरभ्रे वाथ रात्रौ वा श्वेतं याम्योत्तरेण तु ।
इन्द्रायुधं ततो दृष्ट्वा उल्कापातं तथैव च ॥
दिग्दाहपरिवेशौ च गन्धर्व्वनगरं तथा ।
परचक्रभयं विद्यादेशोपद्रवमेव च ॥"
भाषी वनकुक्कुटः ॥*॥ कंसनिधनसूचने वृष्टि-
वंशः ॥
"वक्रमङ्गारकचक्रे चित्रायां घोरदर्शनः ।
चलत्यपर्व्वणि मही गिरीणां शिखराणि च ॥"
वाप्योत्पाते स एव ।
"दक्षिणां दिशमास्थाय धूमकेतुः स्थितोऽभवत्
वक्रमङ्गारकचक्रे कृत्तिकासु भयङ्करः ॥" *॥
कृत्यचिन्तामणौ ।
"त्यक्ताशौचविवेकतत्त्ववसुधा लोका क्षुधा-
पीडिताः
विप्रा वेदरताद्यथा प्रचलिता बह्वाशिनो
दुःखिताः ।
क्षोणीमन्दफला नृपाश्च विकलाः संग्रामशौर्य्ये
मग्नाः
प्रेताघातदुरन्तपीडिततरा देवेश्वराराधितो [illegible]
रक्तो शक्रोदयोगो मांसाशिवशादिभिः [illegible]
धान्यादिरक्तलकफलकुसुमाद्ये वर्द्धिते [illegible]
विप्राः ।
[illegible] विनाशमुपयाति [illegible]
उपलं त्रिनाजलधरैर्विकृता वा यदा प्राणिनो
[illegible] ।
छिद्रं वाप्यतिवृष्टिं शश्वत्सान्ति विश्वजनम् ॥"
बुधकौशिकसंवादे ।
"वक्राः प्रयाति च फलं प्रकटस्य प्रदीपर्वं ।
शौर्ये राजश्रियोऽथवासिर्भाति चैषाम्भिव च ॥
कर्णयोर्भूत्वा वासिर्नेत्रयोर्न्नत्युदर्शनम् ।
नासिकायाञ्च सौगन्ध्यं वक्त्रे मिष्टान्नभोजनम्॥
कण्ठे चैव स्थितोऽवासिर्भुजयोर्विभवो भवेत् ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

अष्टे चार्द्धचयो मिश्रं सुते रौद्रमयं भवेत् ॥
उद्बौद्धं दारुणा शान्तिर्वालुकाऽर्थसञ्चयः ।
वामदक्षिणयोः पार्श्वे क्रमश्च नियतं भवेत् ॥
वल्गाः प्ररोहणे चैव पतने शरटस्य च ।
ब्रह्मावाच्च फलचैव तदेव प्रजायते ॥
वल्गाः प्ररोहणं रात्रौ शरटस्य प्रपातनम् ।
[illegible]य भवति व्याधिपीड़ा विपर्य्यये ॥
[illegible]नन्तरं चैवारोहणं यदि जायते ।
[illegible] फलमुत्कृष्टं रोहणेऽन्यत् फलं भवेत् ॥
आरोहणमथोर्द्ध्ववक्त्रे अधोवक्त्रे च पातनम् ॥
भवेदिष्टफलं तस्य तस्याशि जायते ध्रुवम् ॥*॥
स्पृष्टमात्रे तयोः सद्यः सचैलं जलमाविशेत् ।
पञ्चगव्य[illegible]मनन्तरं कुर्य्यादर्चाविलोकनम् ॥
[illegible]रूपं सुवर्णस्य रक्तवस्त्रेण वेष्टयेत् ।
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैस्तदग्रे पूर्णकुम्भके ॥
पञ्चगव्यं पञ्चरत्नं पञ्चामृतं सपल्लवम् ।
पञ्चत्वक्कषायञ्च निक्षिप्यावाहयेत्ततः ॥
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्लोकपालांस्तथा ग्रहान् ।
मृत्युञ्जयेन मन्त्रेण समिद्भिः खदिरैः शुभैः ।
तिलैर्व्याहृतिभिर्होममष्टोत्तरसहस्रकम् ॥"
वल्ली गृहगोधिका । मृत्युञ्जयमन्त्रस्त्र्यम्बकमन्त्रः इति विद्याकरः ॥*॥ गर्गसंहिताबार्हस्पत्ययोः ।
"ये तेषु शान्तिं कुर्वन्ति न ते यान्ति पराभवम् ।
ये तु न प्रतिकुर्वन्ति क्रियया श्रद्धयान्विताः ।
दाम्भिकाद्वा विमोहाद्वा विनश्यन्त्येव तेऽचिरात् ॥"*॥
अत्र निमित्तविषयवतोऽधिकारोऽन्यथा दोष इत्याह मत्स्यपुराणम् ।
"भिन्नमण्डलवेलायां ये भवन्त्यद्भुताः क्वचित् ।
तत्र शान्तिद्वयं कार्य्यं निमित्ते सति नान्यथा ।
निर्निमित्तकृता शान्तिर्निमित्तमुपपादयेत् ॥"
एतच्च तत्तद्विशेषविहितशान्तिविषयम् ।
अन्यथा वेलामण्डलसन्देहे शान्तिर्न स्यात् ॥*॥
अतएवोक्तं योगियाज्ञवल्क्येन ।
"यत्र यत्र च सङ्कीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ।
तत्र तत्र तिलैर्होमो गायत्र्या समुदाहृतः ॥
गायत्र्या प्रयतः शुद्धः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
शान्तिकामश्च जुहुयात् गायत्रीमच्युते: शुचिः ॥
[illegible]कामश्च नृपतेर्घृतेन जुहुयात् शुचिः ।
[illegible] शान्तिहोमांश्च कुर्य्यात् पर्वसु नित्यशः ॥
[illegible]व्याहृतिभ्याञ्च स्वाहान्तो होमकर्म्मणि ।
[illegible] प्रयोक्तव्या फट्कारान्ताभिचारिके ॥
[illegible]पुराणम् ।
"[illegible]सामान्यं नृपसामान्यमात्मनि ।
[illegible] नरो सुङ्क्ते शुभाशुभम् ।
[illegible] ग्रहदोषेषु जायते ॥"
तथा ।
"[illegible] ।

[illegible]
कुर्य्यात् होमं तथा दानं [illegible]नम् ॥
अद्रोहं सर्वभूतेषु मैत्रीं कुर्वीत पण्डिताः ।
वर्ज्जयेदुषतीं वाचमतिवादांस्तथैव च ॥
ग्रहपूजाञ्च कुर्व्वीत सर्वपीडासु मानवः ।
एवं शाम्यन्त्यशेषाणि घोराणि द्विजसत्तम ।
प्रयतानां मनुष्याणां ग्रहर्क्षोत्थान्यशेषतः ॥"*॥
लोकवादाश्च तत्रैवोक्ता यथा,—
"आकाशाद्देवतानाञ्च देव्यादीनाञ्च सौहृदात् ।
पृथिव्यां प्रतिलोके च लोकवादा इति स्मृताः ॥"
ते च सर्वभूतडाकिन्याद्यभिभवशान्त्यर्थं लौकिकौषधमन्त्रादयः । विषहरीमङ्गलचण्डिकागीतादयः । चैत्यहृचादौ चैत्यपालकृतदेवतापूजा च ॥*॥ तथा चापस्तम्बः । स्त्रीभ्योऽवरवर्णेभ्यो धर्म्मशेषान् प्रतीयादित्येक इति । धर्म्मशेषान् श्रुतिस्मृतिसदाचारेष्वप्रसिद्धान् इति नारायणोपाध्यायाः ॥ भूदोहश्च पात्रं विना भूमौ गोस्तनं निष्पीड्य दुग्धोत्सर्गः । चैत्यः पूज्यत्वेन ख्यातो ग्रामप्रधानवृक्षः । तथा च वायोत्पाते हरिवंशः ।
"अनेकशाखश्चैत्यश्च निपपात महीतले ।
अर्च्चितः सर्वकन्याभिर्दानवानां महात्मनाम् ॥"
उषतीं अकल्याणीम् । अतिवादश्च पूज्यमतिक्रम्य भाषणम् ॥*॥ मत्स्यपुराणम् ।
"काकस्यैकरवश्रावः प्रभाते दुःखदायकः ।
काको मैथुनकासक्तः श्वेतो वा यदि दृश्यते ॥
उलूको वसते यत्र निपतेत् वा तथा गृहे ।
श्रेयो गृहपतेर्मृत्युर्धननाशस्तथैव च ॥"*॥
वराहसंहितायाम् ।

"क्रीड़ातुरक्तो रतिमांसलुब्धो
भीतो रुजार्त्तः पतितो विहङ्गः ।
नासौ गृहस्थस्य विनाशहेतु-
र्दोषः समुत्पाद्यत आतुरार्थ्याः ॥

गृहे पक्षिविकारेषु कुर्य्याद्धामरतर्पणम् ।
देवाः कपोता इति वा जप्तव्यं सप्तभिर्द्विजैः ॥

गावश्च देया विविधा द्विजानां
सकाञ्चना वस्त्रयुगोत्तरीयाः ।
एवं कृते पापमुपैति शान्तिं
मृगैर्द्विजैर्वापि निवेदितं तत् ॥"

द्विजैः पक्षिभिः । अपिना अन्यैरपि ॥*॥ भुजबलभीमे ।
"एका हयक्षयो गावः सप्ताश्वा नव दन्तिनः ।
सिंहप्रसूतिकाश्चैव कथिताः स्वामिघातिकाः ॥"
सिंहप्रसूतिका गावः ॥*॥ मत्स्यपुराणे ।
"अङ्गे दक्षिणभागे तु शस्तं विस्फुरणं भवेत् ।
अप्रशस्तं तथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च ॥
लाञ्छनं पिटकश्चैव ज्ञेयं विस्फुरितं तथा ।
विपर्य्ययेण विहितं सर्वे स्त्रीणां फलं तथा ॥"
"[illegible] कार्य्यं [illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
एवं [illegible]
[illegible]
नमस्तेऽङ्गिरसां नाथ [illegible]
[illegible] पीड़ितानाम[illegible]
संक्रान्तावपि [illegible]
कुर्वन् [illegible]तेः पूजां [illegible]
[illegible]
वैष्णवामृते व्यासः ।
"ग्रहयज्ञैः शान्तिकैश्च किं क्रियन्ति [illegible]
[illegible] ।
महाशान्तिकरः श्रीमान् तुलस्या पूजितो [illegible]
उत्पाताद् दारुणान् पुंसां दुर्निमित्तात् [illegible] ।
तुलस्या पूजितो भक्त्या महाशान्तिकरो [illegible]
हरिः ॥"
अत्र ब्रह्मपुराणीयो मन्त्रः ।
"नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने
स्वाहेति ॥"
छन्दोगपरिशिष्टम् । अथातो रजस्वलाभिमर्शे गोऽश्वभार्य्यासु गमने यमजजनने विजातीयजनने वा काककङ्कगृध्रकपोतश्येनमार्जारादीनां गृहप्रवेशे मानुषस्योपरि विन्यासे एवमेव क्रियमाणे गृहद्वारारोहणे अन्येषु चाद्भुतेषु काल्यदृष्टेन विधिनाग्निमुपसमाधाय प्रोक्षिताज्याहुतीर्जुहोति अमृताय स्वाहा [illegible] सोमाय विष्णवे रुद्राय वायवे सूर्याय सर्वेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति [illegible]दिति ॥*॥ कपोतं विशेषयति शौनकः ।
"रक्तपादः कपोताख्यो धरस्त्रीकः [illegible]
स पेचकानां विशेष्ठालासमौपच्छ [illegible] ।
अन्ये तु गृहमध्ये वा वल्मीकस्योद्गमादिषु ॥"
काल्यदृष्टेन विधिना गृह्योक्तेन प्रायश्चित्ताहुतीः अद्भुतदोषप्रशमनार्थाः समाज्याहुतीः अमृतायाग्नये स्वाहा इत्यादिमन्त्रैः तत्र [illegible] पाकेति कर्त्तव्यतया पायसचरुमिरेभ्यो [illegible] जुहुयात् । छन्दोगपरिशिष्टम् । यवान् [illegible] पायसेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा गोवरं [illegible] शान्तिर्भवतीति । गोवरं गोश्रेष्ठम् । [illegible] तां गां दत्त्वा दोषशान्तिर्भवतीति । तथा चोक्तम् ।
"गौर्विशिष्टतमा लोके वेदेष्वपि निगद्यते ।
न ततोऽन्यद्वरं यस्मात् तस्माद्गौर्वर उच्यते ॥"
छन्दोगपरिशिष्टम् । [illegible]
प्रायश्चित्तं न कृत्वा [illegible]
मासो वा भवति [illegible]
पवर्गं वामदेव्यवार्ण शान्तिः [illegible]
कर्णे समाप्तौ । [illegible]
[illegible]
"[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥"

[illegible]

"[illegible]मा:।
[illegible]बः ॥
[illegible]माः।
[illegible] सुमाधवे ॥*॥
[illegible]तारोल्कापातवत्पुर्णं कपिलार्कोद्युमण्डलम्।
[illegible] धूमरेणुनिराकुलम् ॥
[illegible] सन्ध्या नभः सुन्धार्णवोपमम्।
[illegible] शुभं वदेत्॥*॥
[illegible]विद्युच्छुष्कविरोहणम्।
[illegible] दरणं क्षितेः ॥
[illegible] भवनद्रवाः।
[illegible]वर्षासु न भयावहम् ॥"
इतिविंशे वर्षावर्णनायाम्।
"क्वचित् कन्दरहासादं शिलोन्मीभरणं
क्वचित्।"
इति दर्शनात् वर्षासु शिलोन्मोद्गमो न भयावहः॥
"दिव्यस्त्रीभूतगन्धर्वविमानाद्भुतदर्शनम्।
ग्रहनक्षत्रताराणां दर्शनञ्च दिवाम्बरे॥
गीतवादित्रनिर्घोषो वनपर्वतसानुषु।
[illegible] रसोत्पत्तिरपापाः शरदि स्मृताः ॥*॥
शीतानिलतुषारत्वं नर्दनं मृगपक्षिणाम्।
रक्षोयक्षादिसत्त्वानां दर्शनं वागमानुषी ॥
दिशो धूमान्धकाराश्च सशभा वनपर्वताः।
उच्चैः सूर्योदयास्तत्वं हेमन्ते शोभना मताः ॥*॥
हिमपातानिलोत्पातविरूपाद्भुतदर्शनम्।
[illegible]तारोल्कापातपिञ्जरम् ॥
[illegible] गोऽजाश्च मृगपक्षिणाम्।
[illegible] विकाराः शिशिरे शुभाः ॥*॥
[illegible] ये दृष्टाः स्वर्त्ता शुभावहाः।
[illegible] दुष्टास्ते स्युर्दारुणाः॥*
[illegible] या नारो शिशूनां चेष्टितञ्च यत्।
[illegible] प्रभावस्तेन नास्ति व्यतिक्रमः ॥
[illegible] देवेषु [illegible] मानुषान्।
[illegible] सरस्वती ॥"
[illegible]
"ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातमविदित्वा तु ये नृपाम्
[illegible] ॥"
[illegible] इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥*॥
[illegible] २०२
[illegible]
[illegible]

शान्तिः, पुं, कुन्दार्णवभेदः। जिनचक्रवर्त्तिविशेषः इति हेमचन्द्रः ॥ स तु [illegible] ॥ यथा,—
"धर्मपुत्रस्य पुत्रांस्तु दशमस्य मनोः शृणु।
सुधेनवीतरनोश्च भूमिरनेनस्य नीर्थवान् ॥
शतानीको निरमित्रो वृषसेनो जयद्रथः।
भूरिद्युम्नः सुवर्चाश्च शान्तिरिन्द्रः प्रतापवान् ॥
आपो मूर्त्तिर्हविष्मांश्च सुकृतिश्चाव्ययस्तथा।
नाभागोऽप्रतिमश्चैव सौरभा सप्तर्षयस्तथा ॥
प्राणाख्याः शतसंख्याश्च देवतानां गणास्तथा।
शान्तिमयस्तु हरिश्च गदया घातयिष्यति ॥"
इति गारुडे ८७ अध्यायः ॥
शान्तिकामः, त्रि, (शान्तिं कामयते इति। कम + णिङ् + अण्।) शान्त्यभिलाषी। यथा,
"श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत्।
वृष्ट्यायुःपुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन्नपि ॥"
इति संस्कारतत्त्वम् ॥
शान्तिगृहं, क्ली, (शान्तेर्गृहम्।) शान्त्यालयः। यस्मिन् शान्तिकुम्भजलेन स्नानस्य गृहम्। तत्पर्य्यायः। आप्लवेश्म २। इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, कुमार द्वितीयाम्। ४४। ५।
"कथतेषु निवर्ज्जीयात् पुत्रार्थं शान्तिगृहगामाम्"
शान्त्वं, क्ली, सान्त्वम्। इत्यमरटीकासारसुन्दरी।
शान्त्वतिः, स्त्री शान्त्वयष्टिका। इति शब्दचन्द्रिका ॥ पुस्तकान्तरे शान्तिरिति च पाठः
शापः, पुं,(शपनमिति। शप + घञ्।)आक्रोशः।
(यथा रघुः। ५। ५६।
"संमोचितः सत्त्ववता त्वयाहं
शापाच्चिरप्रार्थितदर्शनेन ॥")
दिव्यम्। इति मेदिनी ॥ आक्रोशस्य पर्य्यायः।
अवकरणिः २। इत्यमरः ॥ अजीवनिः ३ अजननिः ४ अवग्रहः ५ निग्रहः ६। इति भरतः ॥ अभिसम्पातः ७। इति मन्त्रान्तरम् ॥
शेवस्य पर्य्यायः। शपनम् २ शपथः ३। इत्यमरः ॥ मिथ्याभिशंसनम् ४। इति शब्दरत्नावली ॥ (उपद्रवः। यथा, रामायणे।१।२६।३५
"उवास रजनीं तत्र ताड़काया वने सुखम्।
मुक्तशापं वनं तच्च तस्मिन्नेव तदाहनि।
रमणीयं विबभ्राज यथा चैत्ररथं वनम् ॥"
"मुक्तशापं अपगतोपद्रवम्।" इति तट्टीका ॥
जलम्। यथा, ऋग्वेदे। १०। २८। ४।
"प्रतीपं शापं नद्यो वहन्ति।"
"नद्यो नद्याः सरितः प्रतीपं प्रतिकूलं शापं उदकं वहन्ति।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
शापटिकः, पुं, मयूरः। इति केचित् ॥
शापाम्बः, पुं, (शाप एव अम्बं यस्य।) मुनिः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शापहरः, पुं, (शापहरम् हन्तीति। [illegible] "[illegible]" [illegible]) [illegible] इति [illegible]

शाब्द, त्रि, ([illegible] + अण्।) [illegible] इति हलायुधः ॥ (शब्दमयः। [illegible] २। २। ३।
"शाब्दस्य हि ब्रह्मण एष पन्था
यन्नामभिर्ध्यायति धीरपार्थैः ॥")
सरस्वत्यां स्त्री, शाब्दी। इति केचित् ॥
शाब्दबोधः, पुं, (शाब्दः शब्दजन्यो बोधः ।) शब्दार्थज्ञानम्। न्यायमते पदार्थज्ञानं [illegible]मानम्। तत्र करणं पदज्ञानम्। [illegible] पदशक्तिज्ञानम्। कदाचित् [illegible]। एवं आकाङ्क्षायोग्यतासत्तितात्पर्य्यज्ञानम्। यथा,—
"पदज्ञानन्तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः।
शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी ॥"
इति भाषापरिच्छेदः ॥ * ॥
शाब्दबोधप्रकारं दर्शयति पदज्ञानमिति। न तु ज्ञायमानं पदं करणं पदाभावेऽपि मौनिश्लोकादौ शाब्दबोधात्। पदार्थधीरिति पदजन्यपदार्थस्मरणं व्यापारः। अन्यथा पदज्ञानवतः प्रत्यक्षादिना पदार्थोपस्थितावपि शाब्दबोधापत्तेः। तत्रापि वृत्त्या पदजन्यत्वं बोध्यं अन्यथा घटादिपदात् समवायसम्बन्धेन आकाशस्मरणे जाते आकाशस्यापि शाब्दबोधापत्तेः। वृत्तिः शक्तिलक्षणान्यतरसम्बन्धः। अतएव शक्तिज्ञानस्य उपयोगः। पूर्वं शक्तिग्रहाभावे पदज्ञानेऽपि तत्सम्बन्धेन स्मरणानुपपत्तेः। पदज्ञानस्य हि सम्बन्धिज्ञानविधयार्थस्मारकत्वम्। * । शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य सम्बन्धः। अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपा आधुनिके नास्ति शक्तिरतोऽत्र एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्य्यादितीश्वरेच्छायाः सत्वात् आधुनिके तु सङ्केते न शक्तिरिति सम्प्रदायः। नव्यास्तु ईश्वरेच्छा न शक्तिः किन्त्विच्छैव तेनाधुनिकसङ्केतेऽपि शक्तिरस्त्येति वदन्ति ।* । शक्तिग्रहश्च व्याकरणादितः। तथा हि।
"शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान-
कोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति
सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥"
धातुप्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिग्रहो व्याकरणाद्भवति क्वचित्तु सति बाधके त्यज्यतेऽपि। यथा, वैयाकरणैराख्यातस्य कर्त्तरि शक्तिरुक्ता। चैत्रः पचतीत्यादौ कर्त्ता च चैत्रेणाभेदान्वयः [illegible] गौरवात् [illegible] किन्तु कृतौ शक्तिर्लाघवात् [illegible] प्रकारीभूय भासते। [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

न्नस्तीत्यादौ न भेदे संसर्गः। [illegible] कर्म्मादौ न विशेषणतात्पर्य्ये तदारभ्य प्रथमान्तमेति। अत्र धात्वर्थातिरिक्तविशे-षणत्वं प्रथमदर्थः तेन चैत्र एव गच्छ-तीत्यत्र चैत्रादेर्व्वारणं स्तोकं पचतीत्यादौ स्तोकादेर्व्वारणाय च द्वितीयदलम्। तस्य द्वितीयान्तोपस्थाप्यत्वाद्वारणम्। एवं व्यापारि-ण्यपि न शक्तिर्गौरवात्। रथो गच्छति इत्यादौ तु व्यापारे आश्रयत्वे वा लक्षणा। जानाति इत्यादौ तु आश्रयत्वे नञ्तीत्यादौ प्रतियोगित्वे निरूढलक्षणा। उपमानाद्यथा शक्तिग्रह-स्तथोक्तम् ॥ * ॥ एवं कोषादपि शक्तिग्रहः सति बाधके क्वचित्त्यज्यते यथा नीलादि-शब्दानां नीलरूपादौ नीलादिविशिष्टे च शक्तिः कोषे व्युत्पादिता तथापि लाघवात् नीलादौ शक्तिः नीलादिविशिष्टे लक्षणेति ॥ * ॥ एव-माप्तवाक्यादपि। यथा, कोकिलः पिकपद-वाच्यः इत्यादिशब्दात् पिकादिशक्तिग्रहः ॥*॥ एवं व्यवहारादपि। यथा, प्रयोजकवृद्धेन घट-मानयेत्युक्तं तत् श्रुत्वा प्रयोज्यवृद्धेन घट आनीत-स्तदवधार्य्य पार्श्वस्थो बालो घटानयनरूपं कार्य्यम्। घटमानय इति शब्दप्रयोज्यं अव-धारयति ततश्च घटमपसारय गामानय इत्यादौ आवापोद्वापाभ्यां घटादिपदानां कार्य्यान्वित-घटादौ शक्तिं गृह्णाति ॥*॥ एवं वाक्यशेषा-दपि शक्तिग्रहः। यथा यवमयश्चरुर्भवतीत्यत्र यवपदस्य दीर्घशूकविशिष्टे आर्य्याणां प्रयोगः कङ्गौ च म्लेच्छानाम्। तत्र हि यथान्या ओष-धयो म्लायन्ते तथैते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्ति ॥ "वसन्ते सर्व्वशस्यानां जायते पत्रशातनम्। मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः ॥" इति वाक्यशेषात् दीर्घशूके शक्तिर्निर्णीयते कङ्गौ तु शक्तिभ्रमात् प्रयोगः। नानाशक्ति-कल्पने गौरवात्। हरिपदादौ तु विनिगमका-भावान्नानाशक्तिकल्पनम् ॥*॥ एवं विवरणा-दपि शक्तिग्रहः। विवरणन्तु तत्समानार्थ-पदान्तरेण तदर्थकथनम्। यथा घटोऽस्ति इत्यस्य कलसोऽस्तीत्यनेन विवरणाद्घटपदस्य कलसे शक्तिग्रहः। एवं पचति इत्यस्य पाकं करोति इत्यनेन विवरणादाख्यातस्य यत्नार्थकत्व जायते ॥ * ॥ एवं प्रसिद्धपदसान्निध्यादपि शक्तिग्रहः यथा। इह सहकारतरौ मधुरं पिको रौति इत्यादौ पिकपदस्य शक्तिग्रह इति। तत्र जातावेव शक्तिर्न तु व्यक्तौ व्यभी-चारात् [illegible] ॥ * ॥ शक्तं पदन्तु क्वचिद्-यौगिकं क्वचिद्रूढं क्वचिद्योगरूढं क्वचिद्-यौगिकरूढम्। यत्रावयवार्थ एव बुध्यते तद्-यौगिकं यथा, पाचकादिपदम्। यत्रावयव-शक्तिनैरपेक्ष्येण समुदायशक्तिमात्रेण बुध्यते तद्रूढं यथा गोमण्डपादि पदम्। यत्र तु अवयवशक्तिविषये समुदायशक्तिरप्यस्ति तद्-योगरूढं यथा पङ्कजादिपदम्। [illegible]

पङ्कजपदमवयवशक्त्या पङ्कजनिकर्त्तृरूपमर्थं बोधयति समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन पद्मं बोधयति। यत्र यौगिकार्थरूढ्यर्थयोः स्वात-न्त्र्येण बोधस्तद्यौगिकरूढं यथोद्भिदादि-पदम्। तत्र हि उद्भेदनकर्त्ता तरुगुल्मादि-रपि बुध्यते। इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

शाब्दिकः, पुं, (शब्दं करोतीति। शब्द + "शब्द-दर्दुरं करोति।" ४।४।३४। इति ठक्।) शब्दशास्त्रवेत्ता। वैयाकरणः। आदिशाब्दिका यथा,—

"इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्ना पिशली शाकटायनः। पाणिन्यमरजैनेन्द्राः जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः ॥"

इति कविकल्पद्रुमः ॥

नव्यशाब्दिका यथा। क्रमदीश्वरः। सर्व्ववर्म्मा। पद्मनाभमिश्रः। वोपदेवः। सदानन्दः। भरतमल्लिकप्रभृतयः ॥ शब्दसम्बन्धिनि, त्रि ॥

शाम, [न्] क्ली, साम। इत्यमरटीकासार-सुन्दरी ॥

शामनं, क्ली, (शमनमेव। स्वार्थे अण्।) मारणम्। शान्तिः। इति केचित् ॥

शामनः, पुं, (शमन एव। प्रज्ञाद्यण्।) शमनः। इति पुराणम् ॥

शामनी, स्त्री, (शमनस्य यमस्येयमिति। शमन + अण्। ङीप्।) दक्षिणा दिक्। इति राज-निर्घण्टः ॥

शामिलं, क्ली, यज्ञम्। पशुबन्धनम्। यज्ञपात्रम्। इति केचित् ॥ (शमितुरिदम्। शमितृ + अण्। पशुहिंसनम्। यथा, भागवते। १। १६। ८।

"इहोपहूतो भगवान् मृत्युः शामित्रकर्म्मणि। न कश्चिन्म्रियते तावद् यावदास्ते इहान्तकः ॥")

शामीलं, क्ली, (शम्याः विकारः। "शम्याष्ट्-लञ्।" ४।३।१४२। इति ट्लञ्।) भस्म। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शामीली, स्त्री, स्रुक्। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शाम्बरी, स्त्री, शम्बरदैत्यनिर्म्मितमाया। इन्द्र-जालादिमाया। इत्यमरभरतौ ॥

शाम्बविकः, पुं, शाङ्खिकः। इति जटाधरः।

शाम्बुकः, पुं, शम्बूकः। इति शब्दरत्नावली ॥ शामुक इति भाषा ॥

शाम्बूकः, पुं, शम्बूकः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शाम्भवं, क्ली, (शम्भोरुपयोगाय इदम्। अण्।) देवदारु। इति राजनिर्घण्टः ॥

शाम्भवः, पुं, कर्पूरः। शिवमल्ली। गुग्गुलुः। इति राजनिर्घण्टः ॥ विषभेदः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ शम्भुपुत्रः। शम्भुपूजकः। शम्भुसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (यथा, कथासरित्सागरे। १२। १६७।

"तत्र च प्रविशन्त्यग्रे बहवः शाम्भवा गणाः ॥")

शाम्भवी, स्त्री, नीलदूर्व्वा। इति राजनिर्घण्टः ॥ दुर्गा। यथा,—

"शाम्भवी देवमाता च चिन्ता [illegible] [illegible] ॥"

[illegible] इति शब्दार्थे दुर्गानामकोषे [illegible] ॥

शावकः, पुं, [illegible] [illegible] इति जटाधरः ॥ (यथा, [illegible] ४। ६८। [illegible]

"प्रियसखीनिवहेन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥")

शरः। इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

शार, त्, क दौर्ब्बल्ये। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) पशरारत्। [illegible] दुर्गादासः ॥

शारं, त्रि, (शॄ + घञ्।) कर्ब्बुरवर्णः। इत्यमरः ॥

शारः, पुं, (शीर्य्यतेऽनेन शृणाति वा। शॄ + "शॄ वायुवर्णनिवृत्तेषु।" ३।३।२१। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या घञ्।) वायुः। इत्यमरः ॥ अक्षोपकरणम्। इति मेदिनी ॥ हिंसनम्। कर्ब्बुरवर्णः। कुशे, स्त्री। इति केचित् ॥

शारङ्गः, पुं, (शीर्य्यते आतपैः। शॄ + "तरन्ता-दिभ्यश्च।" उणा० १। ११८। इति अङ्गच्।) चातकः। (यथा,—

"षष्टी मासान् जलधर तवापेक्षया शारङ्गः शारङ्गोऽहं निरवधितव्यानिनायाति [illegible] आस्तां तावत् सलिलकणिकालाभसम्भावनापि वर्षारम्भप्रथमसमये दारुणो वज्रपातः ॥" इत्युद्भटः ॥)

हरिणः। (यथा, शाकुन्तले। १।

"एष राजेव दुष्मन्तः शारङ्गेणातिरंहसा ॥") हस्ती। भृङ्गः। मयूरः। कर्ब्बुरवर्णविशिष्टे त्रि। इत्यमरटीकायां मुकुटादयः ॥

शारङ्गी, स्त्री, (शारङ्ग + ङीष्।) वाद्ययन्त्र-विशेषः। इति शब्दरत्नावली ॥

शारदं, क्ली, (शरदि भवम्। शरद् + "सन्धिवेला-द्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्" ४।३।१६। इति अण्।) श्वेतकमलम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते। २। ६१। ३४।

"शारदोत्पलपत्राक्ष्या शारदोत्पलगन्धया। शारदोत्पलसेविन्या रूपेण श्रीसमानया ॥") शस्यम्। इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ ॥

शारदः, पुं, (शरद् + अण्।) वत्सरः। [illegible] हरिन्मुद्गः। इति राजनिर्घण्टः ॥ [illegible] मेदिनी ॥ पीतमुद्गः। इति हेमचन्द्रः ॥ [illegible] इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शारदः, त्रि, (शरदि भवः। शरद् + अण्।) शरत्कालः। (यथा, मनौ। ६। ११। [illegible]

"वासन्तशारदैर्मेध्यैर्मुन्यन्नैः [illegible] नूतनः। अप्रतिभः। इति मेदिनी ॥ [illegible] इति विश्वः ॥

शारदा, स्त्री, सरस्वती। इति [illegible] (यथा, [illegible]

"[illegible]

[illegible]

[illegible]

शरद्युर्गोत्सवः।—

"शरत्काले पुरा यस्मात् नवम्यां बोधिता सुरैः।
शारदा सा समाख्याता पीठे लोके च नामतः॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

वीणाविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ ब्राह्मी। शारिवा। इति राजनिर्घण्टः॥

शारदिकं, क्ली, (शरद्+"आद्ये शरदः।" ४।३।१२। इति ठञ्।) श्राद्धम्। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

शारदिकः, पुं, (शरद्+"विभाषा रोगातपयोः" ४।३।१३। इति ठञ्।) रोगः। आतपः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

शारदी, स्त्री, (शारद+ङीप्।) तोयपिप्पली। सप्तपर्णः। इति मेदिनी॥ कोजागरपूर्णिमा। इति शब्दरत्नावली॥ शरत्कालीने, त्रि। यथा, स्कान्दभविष्ययोः।

"शारदीचण्डिकापूजा त्रिविधा परिगीयते।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु॥
सात्त्विकी जपयज्ञाद्यैर्नैवेद्यैश्च निरामिषैः।
माहात्म्यं भगवत्याश्च पुराणादिषु कीर्त्तितम्॥
पाठस्तस्य जपः प्रोक्तः पठेद्देवीमना: प्रिये।
राजसी बलिदानेन नैवेद्यैः सामिषैस्तथा॥
सुरामांसाद्युपहारैर्जपयज्ञैर्विना तु या।
विना मन्त्रैस्तामसी स्यात् किरातानाञ्च सम्मता॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

(संवत्सरसम्बन्धिनी। यथा, ऋग्वेदे।१।१३१।४।
"यदिन्द्रशारदीरवातिरः सा सहानो अवातिरः॥")

शारदीयमहापूजा, स्त्री, (शारदीया महापूजा।) शरत्कालीनदुर्गामहापूजा। यथा,—

"शारदीया महापूजा चतुःकर्म्ममयी शुभा।
तां तिथित्रयमासाद्य कुर्य्यात् भक्त्या विधानतः॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

अपि च।

"इते घोरे महावीरे सुरासुरभयङ्करे।
[illegible] देवाः प्रभूता राक्षसास्तथा॥
[illegible] सर्व्वदेवाश्च देवीं भक्त्या तुतोषिरे।
[illegible] दधुर्भूतानां महिषाजामिषैश्च॥
एवं तस्मिन् दिने वत्स प्रेतभूतसमाकुलम्।
[illegible] पूजाञ्च [illegible]॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
महाबन्धो [illegible] घोरे [illegible]
[illegible] उवाच।
पाक्षिके घातिते घोरे नवमी प्रतिवत्सरम्।
श्रोतुमिच्छाम्यहं तात उपवासव्रतादिकम्॥
महाव्रतं महापुण्यं शङ्कराद्यैरनुष्ठितम्।
कर्त्तव्यं देवराजेन्द्र देवीभक्तिसमन्वितैः॥
कन्यासंस्थे रवौ शक्र शुक्लामारभ्य नन्दिकाम्।
अयाची त्वथ चैकाशी नक्ताशी वाथ वायुदः॥
प्रातःस्नायी जितद्वन्द्वः त्रिकालं शिवपूजकः।
जपहोमसमायुक्तः कन्यकां भोजयेत् सदा॥
अष्टम्यां नवगेहानि दारुजानि शुभानि च।
एकं वा वित्तभावेन कारयेत् सुरसत्तम॥
तस्मिन् देवी प्रकर्त्तव्या हैमी वा राजती च वा।
बाह्यार्थी लवणोपेता खड्गे शूलेऽथ पूजयेत्॥
सर्व्वोपहारसम्पन्नो वस्त्ररत्नफलादिभिः।
कारयेद्रथदोलादीन् पूजाञ्च बलिदैवकीम्॥
पुष्पादिद्रोणविल्वाम्रजातीपुन्नागचम्पकैः।
विचित्रां कारयेत् पूजां अष्टम्यामुपवासयेत्॥
दुर्गायतो जपेच्चाम्बमेकचित्तः सुभावितः।
तदर्द्धयामिनीशेषे विजयार्थे नृपोत्तमैः॥
पञ्चाब्दं लक्षणोपेतं गन्धधूपसमर्च्चितम्।
विधिवत् कालि कालीति जप्त्वा खड्गेन घातयेत्॥
तस्योत्थं रुधिरं मांसं गृहीत्वा पूतनादिषु।
नैरृताय प्रदातव्या महाकौशिकमन्त्रितम्॥
तस्याग्रतो नृपः स्नात्वा कृत्वा तु पिष्टजम्
खड्गेन घातयित्वा तु दद्यात् स्कन्दविशाखयोः॥
ततो देवीं स्नापयेत् प्राज्ञः क्षीरसर्पिर्जलादिभिः।
कुङ्कुमागुरुकर्पूरचन्दनैश्चाथ धूपकैः॥
हैमानि पुष्परत्नानि वासांसि स्नाहृतानि च।
निवेद्यं सुप्रभूतन्तु देयं देव्याः सुभावितैः॥
अश्वमेधमवाप्नोति भक्तिमान् सुरसत्तम।
महानवम्यां पूजेयं सर्व्वकामप्रदायिका॥
सर्व्वेषु सर्व्ववर्णेषु तव भक्त्या प्रकीर्त्तिता।
कृत्वाप्नोति यशो राज्यं पुत्रायुर्धनसम्पदः॥"
इति देवीपुराणे २८।१० अध्यायात् सङ्कलितं न तु सक्रमकम्॥

शारिः, पुं, (शॄ हिंसायाम्+इञ्।) अक्षोपकरणम्। पाशकादेर्बलम्। गुटिका। इति मेदिनी॥ तत्पर्य्यायः। शारः २ खेलनी ३। इति हेमचन्द्रः॥

शारिः, स्त्री, (शॄ+"शॄ शकुनौ।" उणा० ४।१२७। इति इञ्।) शकुनिकाभेदः। युद्धार्थगजपर्य्यायम्। व्यवहारान्तरम्। इति मेदिनी॥ कपटः। इति धरणिः॥

शारिका, स्त्री, (शारिरिव। स्वार्थे कन्।) पक्षिविशेषः। मयना इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पीतपादा २ गोराटी ३ गोकिराटिका ४। इति [illegible] शारी [illegible]

[illegible] शारिका [illegible]। इति शब्दरत्नावली॥ मदनशारिका ८ मदाला १० इति जटाधरः॥ वीणावादनम्। तत्पर्य्यायः। कोणः २। इति हेमचन्द्रः॥

शारिफलं, क्ली, पुं, (शारीणां खेलनीनां फलम्) शारिपट्टः। शारिखेलनाधारः। [illegible] इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अष्टापदम् २ [illegible] फलकः ३। इति शब्दरत्नावली॥ [illegible]

शारिफलकः ५ विन्दुतल्पः ६ अक्षपीठी ७। इति जटाधरः॥

शारिफलकः, पुं, क्ली, (शारीणां फलकः।) शारिफलम्। इति जटाधरः॥

शारिवा, स्त्री, श्यामलता। तत्पर्य्यायः। गोपी २ श्यामा ३ अनन्ता ४ उत्पलशारिवा ५। इत्यमरः॥ पञ्च श्यामलतायाम्। नागजिह्वायामिति केचित्। गोप्यादिद्वयं श्यामलतायां अनन्तादिद्वयं अनन्तमूले इति केचित्। शुभ्र रक्तगे गोपादित्वाद्दीप् गोपा च।

'गोपी श्यामा गोपवधू गोपा गोपालिकापि च।'

इति वाचस्पतिः।

"एकं वा शारिवामूलं सर्व्वत्रचविशोधनम्।"

इति वैद्यकम्। इति भरतः॥

अस्या गुणाः। वायुपित्तरक्तकण्डूछर्द्दिज्वरनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥

शारिशृङ्खला, स्त्री, (शारीणां शृङ्खला यत्र।) पाशकविशेषः। यथा,—

"चुचुरी तिन्तिडी चूतं पञ्चमो शारिशृङ्खला।
नयपीठो चाष्टकाष्ठो नयः स्याच्चयपुत्रकः।
एते पाशकभेदाः स्युर्जयकोलाहलोऽपि च॥"

इति शब्दरत्नावली॥

शारी, स्त्री, (शॄ+इञ्। वा ङीष्।) कुशा। इति केचित्॥ शकुनिकाभेदः। यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ६२१।

"सा विरहदहनदूना कृत्वा कृत्वापि कोटिमिव राजौ।
शारीव कितव भवता मुकुलिता पातिताधिकाः॥"

शारीरं, क्ली, वृषः। (शरीरे भवः। शरीर+अण्।) शरीरजाते, त्रि। इति मेदिनी॥

शारीरदण्डो यथा,—

"दिग्दण्डं प्रथमं कुर्य्यात् वाग्दण्डं तदनन्तरम्
तृतीयं धनदण्डञ्च वधदण्डमतः परम्॥
वधदण्डोऽपि शारीरो [illegible]॥"

इति मिताक्षरायां व्यवहाराध्यायम्॥

शारीरदुःखं यथा,—

"आध्यात्मिको वै द्विविधः शारीरो मानसस्तथा।
शारीरो बहुभिर्भेदैर्भिद्यते श्रूयताञ्च सः॥
शिरोरोगप्रतिश्यायज्वरशूलभगन्दरैः।
गुल्मार्शःश्वयथुश्वासच्छर्द्द्यादिभिरनेकधा॥
तथाक्षिरोगातीसारकुष्ठाङ्गामयसंज्ञकैः।
भिद्यते देहजस्तापो मानसं श्रोतुमर्हसि॥
[illegible]

शीर्षाशूयमानैर्भावाजां [illegible]यस्तथा ।
मानसीऽपि विजयेत् तथा भवति भैरवा ।
[illegible]मादिभिर्ब्बहुतापी भाव्याभिव: कृत: ॥
दु:खं सर्व्वतो भेदैर्भिद्यते मुनिसत्तम ।
[illegible]मास्तनुर्गर्भे जन्तुर्बहुमलाहते ॥
[illegible]पृष्ठी भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहति: ।
[illegible]तीक्ष्णोष्णलवणैर्मातृभोजनै: ॥
[illegible]तापिभिरत्यर्थं वर्धमानातिवेदन: ।
[illegible]रणाकुञ्चनादौ नाङ्गानां प्रभुरात्मन: ॥
[illegible]मूत्रमहापङ्कशायी सर्वत्र पीड़ित: ।
निरुच्छ्वास: सचैतन्य: स्मरन् जन्मशतान्यथ ॥
[illegible] गर्भेऽतिदु:खेन निजकर्म्मनिबन्धन: ।
जायमान: पुरीषासृङ्मूत्रशुक्राविलानन: ॥
[illegible]पत्येन वातेन पीड्यमानास्थिबन्धन: ।
[illegible]सुखो वै क्रियते प्रबलै: सूतिमारुतै: ॥
[illegible]र्निष्क्रान्तिमाप्नोति जठरान्मातुरातुर: ।
मूर्च्छामवाप्य महतीं संस्पृष्टो बाह्यवायुना ॥
विज्ञानं भ्रंशमाप्नोति जातश्च मुनिसत्तम ।
[illegible]रिव तुन्नाङ्ग: क्रकचैरिव दारित: ॥
पूतिव्रणान्निपतितो धरण्यां क्रमिको यथा ।
[illegible]यनेऽपि वाशक्त: परिवर्त्तेऽप्यनीश्वर: ॥
[illegible]पानादिकाहारमप्याप्नोति परेच्छया ।
[illegible]चि: स्रस्तरे सुप्त: कीटदंशादिभिस्तथा ॥
[illegible]माणोऽपि नैवेषां समर्थो विनिवारणे ।
[illegible]दु:खान्यनेकानि जन्मनोऽनन्तराणि च ॥
[illegible]भावे यदाप्नोति आधिभौतादिकानि च ।
[illegible]नतमसाच्छन्नो मूढान्त:करणो नर: ॥
न जानाति कुत: कोऽहं क्व वा गन्ता किमा-
त्मक: ॥"

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ५ अध्याय: ॥*॥
[illegible] शरीरसंख्याव्याकरणं शारीरं व्याख्या-
स्याम: । शुक्रशोणितं गर्भाशयस्थमात्मप्रकृति-
विकारसंमूर्च्छितं गर्भ इत्युच्यते । तञ्च चेतना-
[illegible] वायुर्विभजति । तेज एनं पचति ।
आप: क्लेदयन्ति । पृथिवी संहन्ति । आकाशं
विवर्द्धयति । एवं विवर्द्धित: स यदा हस्तपाद-
जिह्वाघ्राणकर्णनितम्बादिभिरङ्गैरुपेतस्तदा श-
रीरमिति संज्ञां लभते । तच्च षड़ङ्गं शाखा-
[illegible] मध्यं पञ्चमं षष्ठं शिर इति ॥*॥ अत:
[illegible] प्रत्यङ्गानि कथ्यन्ते । मस्तकोदरपृष्ठनाभि-
[illegible]नासाचिबुकवस्तिग्रीवा इत्येता एकैका: ।
[illegible]नासाभ्रूशङ्खांसगण्डकक्षस्तनवृषणपार्श्व-
[illegible]जानुबाहूरुप्रभृतयो द्वे द्वे । विंशतिरङ्गु-
[illegible] स्रोतांसि च वक्ष्यमाणानि । एष प्रत्यङ्ग-
[illegible] ॥*॥ तस्य पुन: संख्यानम् । त्वच:
[illegible] मला दोषा यकृत्प्लीहानौ फुप्-
फुस[illegible] हृदयमाशया अन्त्राणि वृक्कौ
स्रोतांसि [illegible] आशयानि मूर्द्धा रक्तम: शिरश्च:
[illegible] सन्धय: [illegible]
पेश्य: [illegible] शिरा: धमन्यो योगवहानि
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible] द्वे ह्रदौ [illegible]
त्तरं मर्म्मशतम् । चतुर्विंशतिर्धमन्य: । त्रयो
दोषास्त्रयो मला: । नव स्रोतांसि इति
समास: ॥*॥ विस्तारोऽत ऊर्द्धम् । त्वचोऽभि-
हिता: कला धातवो मला दोषो यकृत्प्लीहानौ
फुप्फुस उण्डुको हृदयं वृक्कौ च ॥*॥ आश-
यास्तु वाताशय: पित्ताशय: श्लेष्माशयो रक्ता-
शय आमाशय: पक्वाशयो मूत्राशय: स्त्रीणां
गर्भाशयोऽष्टम इति ॥*॥ सार्द्धत्रिव्यामान्यन्त्राणि
पुंसां स्त्रीणामर्द्धव्यामहीनानि । श्रवणनयन-
वदनघ्राणगुदमेढ़्राणि नव स्रोतांसि नराणां
बहिर्मुखान्येतान्येव स्त्रीणामपराणि च त्रीणि:
द्वे स्तनयोरधस्ताद्रक्तवहञ्च ॥*॥ षोड़श कण्डरा
तासाञ्चतस्र: पादयोस्तावत्यो हस्तग्रीवापृष्ठेषु ।
तत्र हस्तपादगतानां कण्डराणां नखा: प्ररोहा:
ग्रीवाहृदयनिबन्धिनीनां अधोभागगतानां मेढ़्रं
श्रोणिपृष्ठनिबन्धिनीनां अधोभागगतानां बिम्ब:
मूर्द्धोरुवक्षोऽक्षपिण्डादीनाञ्च मांससिरास्नायु-
स्थिजालानि प्रत्येकं चत्वारि चत्वारि । तानि
मणिबन्धगुल्फसंश्रितानि परस्परनिबद्धानि
परस्परसंश्लिष्टानि परस्परगवाक्षितानि चेति ।
यैर्गवाक्षितमिदं शरीरम् ॥*॥ षट् कूर्च्चास्ते
हस्तपादग्रीवामेढ़्रेषु । हस्तयोर्द्वौ पादयोर्द्वौ
ग्रीवामेढ़्रयोरेकैक: । महत्यो मांसरज्जवश्चतस्र:
पृष्ठवंशमुभयत: पेशीनिबन्धनार्थं द्वे बाह्ये
आभ्यन्तरे च द्वे ॥*॥ सप्त सेवन्य: । शिरसि
विभक्ता: पञ्च जिह्वाशेफसोरेकैका ता: परि-
हर्त्तव्या: शस्त्रेण ॥*॥ चतुर्द्दशास्थ्नां संघाता: ।
तेषां त्रयो गुल्फजानुवङ्क्षणेषु । एतेनेतरसक्थि-
बाहू च व्याख्यातौ । त्रिकशिरसोरेकैक: ॥*॥
चतुर्द्दशैव सीमन्ता: । ते चास्थिसंघातवद्गण-
नीया यतस्तैर्युक्ता अस्थिसंघाता: । ये युक्ता:
संघातास्तु खल्वष्टादशैकेषाम् ॥*॥ त्रीणि स
षष्ठान्यस्थिशतानि वेदवादिनो भाषन्ते । शल्य-
तन्त्रे तु त्रीण्येव शतानि । तेषां सविंशमस्थि-
शतं शाखासु । सप्तदशोत्तरं शतं श्रोणिपार्श्व-
पृष्ठोदरउर:सु । ग्रीवां प्रत्यूर्द्धं त्रिषष्टि: । एव-
मस्थ्नां त्रीणि शतानि पूर्य्यन्ते । एकैकस्यान्तु
पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि तानि पञ्चदश । तल
कूर्चगुल्फसंश्रितानि दश । पार्ष्ण्यामेकम् ।
जङ्घायां द्वे । जानुन्येकम् । एकमूराविति ।
त्रिंशदेवमेकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति । एतेनेतर-
सक्थिबाहू च व्याख्यातौ । श्रोण्यां पञ्च तेषां
गुदभगनितम्बेषु चत्वारि । त्रिकसंश्रितमेकम् ।
पार्श्वे षट्त्रिंशदेवमेकस्मिन् द्वितीयेऽप्येवम् ।
पृष्ठे त्रिंशत् । अष्टावुरसि । द्वे अक्षकसंज्ञे ।
ग्रीवायां नवकम् । कण्ठनाड्यां चत्वारि । द्वे
हन्वो: । दन्ता द्वात्रिंशत् । नासायां त्रीणि ।
एकं तालुनि । गण्डकर्णशङ्खेष्वेकैकम् । षट्-
शिरसि । [illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
पृष्ठोदरोर:सु [illegible]
संख्यानि ॥*॥ भवन्ति चात्र । [illegible]
"अभ्यन्तरगतै: सारैर्यथा तिष्ठन्ति [illegible]
अस्थिसारैस्तथा देहा ध्रियन्ते देहिनां [illegible]
तस्माच्चिरविनष्टेषु त्वङ्मांसेषु शरीरिणाम् [illegible]
अस्थीनि न विनश्यन्ति साराण्येतानि [illegible]
[illegible]
मांसान्यत्र निबद्धानि सिराभि: स्नायुभि[illegible]
अस्थीन्यालम्बनं कृत्वा न शीर्य्यन्ते पतन्ति [illegible]
सन्धयस्तु द्विविधाश्चेष्टावन्त: स्थिराश्च ।
"शाखासु हन्वो: कट्याञ्च चेष्टावन्तस्तु [illegible]
शेषास्तु सन्धय: सर्वे विज्ञेया हि स्थिरा बुधै: ।
संख्यातस्तु दशोत्तरे द्वे शते । तेषां शाखा-
स्वष्टषष्टिरेकोनषष्टि: । कोष्ठे । ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध-
त्र्यशीति: । एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां त्रयस्त्रयो
द्वावङ्गुष्ठे ते चतुर्द्दश । जानुगुल्फवङ्क्षणेष्वेकैक:
एवं सप्तदशैकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति । एते-
नेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ । त्रय: कटी-
कपालेषु । चतुर्विंशति: पृष्ठवंशे । तावन्त एव
पार्श्वयो: । उरस्यष्टौ । तावन्त एव ग्रीवायां
त्रय: कण्ठे । नाड़ीषु हृदयक्लोमनिबद्धास्त्वष्टा-
दश । दन्तपरिमाणादन्तमूलेषु । एक: का[illegible]
लके नासायाञ्च । द्वौ वर्त्म मण्डलजौ नेत्राश्रयौ
गण्डकर्णशङ्खेष्वेकैक: । द्वौ हनुसन्धी । द्वा-
वुपरिष्टाद्भ्रुवो: शङ्खयोश्च । पञ्च शिर:कपा-
लेषु । एको मूर्द्ध्नि ॥*॥ त एते सन्धयो-
ऽष्टविधा: । कोरोदूखलसामुद्गप्रतरतुन्नसेवनी-
वायसतुण्डमण्डलशङ्खावर्त्ता: । तेषामङ्गुलिम[illegible]
बन्धगुल्फजानुकूर्परेषु कोरा: सन्धय: । कक्षा-
वङ्क्षणदशनेषूदूखला: । अंसपीठगुदभगनितम्बे-
षु सामुद्गा: । ग्रीवापृष्ठवंशयो: प्रतरा: । शिर:-
कटीकपालेषु तुन्नसेवनी । हन्वोरुभयत-
स्तु वायसतुण्डा: । कण्ठहृदयनेत्रक्लोमनाडी[illegible]
मण्डला: । श्रोत्रशृङ्गाटकेषु शङ्खावर्त्ता: । [illegible]
तेषां नामभिरेवाकृतय: प्रायेण व्याख्याता: ।
"अस्थ्नान्तु सन्धयो ह्येते केवला: परिकीर्त्ति[illegible]
पेशीस्नायुशिराणान्तु सन्धिसंख्या न विद्यते ।"
नवस्नायुशतानि । तासां शाखासु षट्[illegible]
द्वे शते त्रिंशच्च कोष्ठे । ग्रीवां प्रत्यूर्द्धं [illegible]
एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां षट् [illegible]
त्रिंशत् । तावत्य एव तलकूर्च्च[illegible]
एव जंघायाम् । दश जानुनि । [illegible]
ऊरौ । दश वङ्क्षणे । [illegible]
सक्थ्नि भवन्ति । एतेनेतर[illegible]
व्याख्यातो । कटि[illegible]
पार्श्वयो: [illegible] । [illegible] त्रिंशत् । [illegible]
ग्रीवायाम् । [illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible] सर्व्वे [illegible] ॥
[illegible] पक्वाशयास्तु वर्त्ती च [illegible] ।
[illegible] तथा पृष्ठे पृथुलाश्च शिरस्तु च ॥
[illegible] बद्धनैकैर्मिथुनैर्युता ।
[illegible] भवेदेषु सूक्ष्मा सुसमाहिता ॥
[illegible] शरीरेऽस्मिन् यावन्त: सन्धय: स्मृता: ।
[illegible] भास्वता नरा: ॥
[illegible] न वा पेश्यो न शिरा न च सन्धय: ।
[illegible] स्तथा स्नायवो यथा स्नायु: शरीरिणम् ॥
[illegible] स्नायू: प्रविजानाति बाह्याश्चाभ्यन्तरा-
स्तथा ।
[illegible] गूढं शल्यमाहर्त्तुं देहाच्छक्नोति देहि-
नाम् ॥" * ॥

[illegible] पेशीशतानि भवन्ति । तासां चत्वारि शतानि शाखासु । कोष्ठे षट्षष्टि: । ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध्वं चतुस्त्रिंशत् एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां तिस्रस्तिस्रस्ता: पञ्चदश । दश प्रपदे । पादोपरि कूर्च्चसन्निविष्टास्तावत्य एव । दश गुल्फतलयो: । गुल्फजान्वन्तरे विंशति: । पञ्च जानुनि । विंशतिरूरौ । दश वङ्क्षणे । शतमेवमेकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति । एते नेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ । तिस्र: पायौ । एका मेढ्रे । सेवन्यां चापरा । द्वे वृषणयो: । स्फिचो: पञ्च पञ्च । द्वे वस्तिशिरसि । पञ्चोदरे । नाभ्यामेका । पृष्ठोर्द्ध्वसंनिविष्टा: पञ्च पञ्च दीर्घा: । षट् पार्श्वयो: । दश वक्षसि । अक्षकांसौ प्रति समन्तात् सप्त । द्वे हृदयामाशययो: । षट् यकृत्प्लीहोण्डुकेषु । ग्रीवायां चतस्र: । अष्टौ हन्वो: । एकैका काकलकगलयो: । द्वे तालुनि । एका जिह्वायाम् । ओष्ठयोर्द्वे । घोणायां द्वे । द्वे नेत्रयो: । गण्डयोश्चतस्र: । कर्णयोर्द्वे । चतस्रो ललाटे । एका शिरसीत्येवमेतानि पञ्च पेशीशतानि ॥ * ॥
"शिरास्नायुस्थिपर्व्वाणि सन्धयश्च शरीरिणाम् ।
पेशीभि: संवृतान्यत्र बलवन्ति भवन्त्यत: ॥"
स्त्रीणान्तु विंशतिरधिका । दश तासां स्तनयोरेकैकस्मिन् । पञ्च पञ्च यौवने तासां परिवृद्धि: । अपत्यपथे चतस्रस्तासां प्रसृतेऽभ्यन्तरतो द्वे मुखाश्रिते बाह्ये च प्रवृत्ते द्वे । गर्भच्छिद्रसंश्रितास्तिस्र: । शुक्रार्त्तवप्रवेशिन्यस्तिस्र एव । पित्तपक्वाशयमध्ये गर्भाशयो यत्र गर्भस्तिष्ठति । [illegible] पेशीनां बहलपेलवस्थूलाणुपृथुवृत्तह्रस्वदीर्घस्थिर-मृदुश्लक्ष्णकर्कशभावा: सन्ध्यस्थिशिरास्नायु-प्रच्छादका यथाप्रदेशं स्वभावत एव भवन्ति ॥*
[illegible] चात्र ।
"पुंसां पेश्य: पुरस्ताद्या: प्रोक्ता लक्षण-
[illegible] मुष्कजा: ।
[illegible] स्त्रीणां [illegible] ॥"
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible] सुख भवति [illegible]
तत्संस्थाना तदाकारा मर्म्मशय्या विदुर्बुधा: ॥
प्राङ्मुखोऽभिमुख: शेते गर्भो गर्भाशये स्त्रिया: ।
स योनिं शिरसा याति स्वभावात् प्रसवं प्रति ॥
त्वक्पर्य्यन्तस्य देहस्य योऽयमङ्गविनिश्चय: ।
शल्यज्ञानादृते नैष वर्ण्यतेऽङ्गेषु केषुचित् ॥
तस्मान्नि:संशयं ज्ञानं हर्त्ता शल्यस्य वाञ्छता ।
शोधयित्वा मृतं सम्यक् द्रष्टव्योऽङ्गविनिश्चय: ॥
प्रत्यक्षतो हि यद्दृष्टं शास्त्रदृष्टञ्च यद्भवेत् ।
समासतस्तदुभयं भूयो ज्ञानविवर्द्धनम् ॥"
तस्मात् समस्तगात्रमविषोपहतं अदीर्घव्याधिपीडितमवर्षशतिकं नि:सृष्टान्त्रपुरीषं पुरुषमवहन्त्यामापगायां निबद्धं पञ्जरस्थं मुञ्जवल्कलकुशशणादीनामन्यतमेनावेष्टिताङ्गमप्रकाशे देशे कोथयेत् । सम्यक्प्रकुथितञ्चोद्धृत्य ततो देहं सप्तरात्रादुशीरवालवेणुवल्कलकूर्च्चानामन्यतमेन शनै: शनैरवघर्षयंस्त्वगादीन् सर्व्वानेव बाह्याभ्यन्तराङ्गप्रत्यङ्गविशेषान् यथोक्तान् लक्षयेच्चक्षुषा । श्लोकौ चात्र भवत: ।
"न शक्यश्चक्षुषा द्रष्टुं देहे सूक्ष्मतमो विभु: ।
दृश्यते ज्ञानचक्षुर्भिस्तपश्चक्षुर्भिरेव च ॥
शरीरे चैव शास्त्रे च दृष्टार्थ: स्याद्विशारद: ।
दृष्टश्रुताभ्यां सन्देहमवापोह्याचरेत् क्रिया: ॥"

षष्ठोऽध्याय: ।

अथात: प्रत्येकमर्म्मनिर्देशं शारीरं व्याख्यास्याम: । सप्तोत्तरं मर्म्मशतम् । तानि मर्म्माणि पञ्चात्मकानि । तद्यथा । मांसमर्म्माणि सिरामर्म्माणि स्नायुमर्म्माणि । अस्थिमर्म्माणि । सन्धिमर्म्माणि चेति । न खलु मांससिरास्नाय्वस्थिसन्धिव्यतिरेकेणान्यानि मर्म्माणि भवन्ति यस्मान्नोपलभ्यन्ते । तत्रैकादश मांसमर्म्माणि । एकचत्वारिंशत् शिरामर्म्माणि । सप्तविंशति: स्नायुमर्म्माणि । अष्टावस्थिमर्म्माणि । विंशति: सन्धिमर्म्माणि । तदेतत् सप्तोत्तरं मर्म्मशतम् ॥*॥ तेषामेकादशैकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति । एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ । उदरोरसोर्द्वादश । चतुर्द्दश पृष्ठे । ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध्वं सप्तत्रिंशत् । तत्र सक्थिमर्म्माणि क्षिप्रतलहृदयकूर्च्चकूर्च्चशिरोगुल्फेन्द्रवस्तिजान्वाण्यूर्व्वीलोहिताक्षाणि विटपञ्चेति । एतेनेतरसक्थि व्याख्यातम् ॥*॥ उदरोरसोस्तु । गुदवस्तिनाभिहृदयस्तनमूलस्तनरोहितापलापाव्यपस्तम्भौ चेति । पृष्ठमर्म्माणि तु कटीकतरुणकुकुन्दरनितम्बपार्श्वसन्धिवृहत्यंसफलकान्यंसौ चेति । बाहुमर्म्माणि तु क्षिप्रतलहृदयकूर्च्चकूर्च्चशिरोमणिबन्धेन्द्रवस्तिकूर्प्पराण्युर्व्वीलोहिताक्षाणि कक्षधरञ्चेति । एतेनेतरो बाहुर्व्याख्यात: । जत्रूर्द्ध्वं मर्म्माणि चतस्रो धमन्योऽष्टौ मातृका: । द्वे कृकाटिके । द्वे विधुरे । द्वौ फणौ । द्वावपाङ्गौ । [illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible] स्तनरोहितानि मांसमर्म्माणि । नीलधमनीमातृकाशृङ्गाटकापाङ्गस्थपनीफणस्तनमूलापलापापस्तम्भहृदयनाभिपार्श्वसन्धिवृहतीलोहिताक्षोर्व्व्य: शिरामर्म्माणि । आणिविटपकक्षधरकूर्च्चकूर्च्चशिरोवस्तिक्षिप्रांसविधुरोत्क्षेपा: स्नायुमर्म्माणि । कटीकतरुणनितम्बांसफलकशङ्खास्त्वस्थिमर्म्माणि । जानुकूर्प्परसीमन्ताधिपतिगुल्फमणिबन्धकुकुन्दरावर्त्तकृकाटिकाश्चेति सन्धिमर्म्माणि । तान्येतानि पञ्चविकल्पानि मर्म्माणि भवन्ति । तद्यथा । सद्य:प्राणहराणि । कालान्तरप्राणहराणि । विशल्यघ्नानि । वैकल्यकराणि । रुजाकराणीति । तत्र सद्य:प्राणहराण्येकोनविंशति: । कालान्तरप्राणहराणि त्रयस्त्रिंशत् । त्रीणि विशल्यघ्नानि । चतुश्चत्वारिंशद्वैकल्यकराणि । अष्टौ रुजाकराणीति ॥ * ॥ भवन्ति चात्र ।
"शृङ्गाटकान्यधिपति: शङ्खौ कण्ठशिरोगुदम् ।
हृदयं वस्तिनाभी च घ्नन्ति सद्योहतानि तु ॥
वक्षोमर्म्माणि सीमन्ततलक्षिप्रेन्द्रवस्तय: ।
कटीकतरुणे सन्धी पार्श्वजौ बृहती च या ॥
नितम्बाविति चैतानि कालान्तरहराणि तु ।
उत्क्षेपौ स्थपनी चैव विशल्यघ्नानि निर्द्दिशेत् ॥
लोहिताक्षाणि जानूर्व्वी कूर्च्चा विटपकूर्प्परा: ।
कुकुन्दरे कक्षधरे विधुरे सकृकाटिके ॥
अंसांसफलकापाङ्गा नीले मन्ये फणौ तथा ।
वैकल्यकरणान्याहुरावर्त्तौ द्वौ तथैव च ॥
गुल्फौ द्वौ मणिबन्धौ द्वौ द्वे द्वे कूर्च्चशिरांसि च ।
रुजाकराणि जानीयादष्टावेतानि बुद्धिमान् ।
क्षिप्राणि विद्धमात्राणि घ्नन्ति कालान्तरेण च ॥"
मर्म्माणि नाम मांसशिरास्नाय्वस्थिसन्धिसन्निपातास्तेषु स्वभावत एव विशेषेण प्राणास्तिष्ठन्ति तस्मान्मर्म्मस्वभिहतास्तांस्तान् भावानापद्यन्ते । तत्र सद्य:प्राणहराण्याग्नेयानि अग्निगुणेष्वाशु क्षीणेषु क्षपयन्ति । कालान्तरप्राणहराणि सौम्याग्नेयानि अग्निगुणेष्वाशु क्षीणेषु क्रमेण च सोमगुणेषु कालान्तरेण क्षपयन्ति । विशल्यघ्नानि प्राणहराणि वायव्यानि शल्यमुखनिरुद्धो यावद्वायुस्तिष्ठति तावज्जीवत्युद्धृतमात्रे तु शल्ये मर्म्मस्थानाश्रितो वायुर्निष्क्रामति तस्मात् सशल्यो जीवत्युद्धृतशल्यो म्रियते । वैकल्यकराणि सौम्यानि सोमो हि स्थिरत्वाच्छैत्याच्च प्राणावलम्बनं करोति । रुजाकराण्यग्निवायुगुणभूयिष्ठानि विशेषतश्च तौ रुजाकरौ । पाञ्चभौतिकीञ्च रुजामाहुरेके । केचिदाहुर्मांसादीनां पञ्चानामपि समस्तानां विद्धत्वात् सद्य:प्राणहराणि । एकहीनानामल्पानां वा कालान्तरप्राणहराणि । द्विहीनानां विशल्यप्राणहराणि । त्रिहीनानां वैकल्यकराणि । एकस्मिन्नेव रुजाकराणीति । यतश्चैवमतोऽस्थिमर्म्मस्वभिहतेषु शोणित[illegible] भवति ॥*॥

"चतुर्विधा यास्तु सिराः शरीरे
प्रायेण ता मर्म्मसु सन्निविष्टाः ।
स्नाय्वस्थिमांसानि तथैव सन्धीन्
सन्तर्प्य देहं प्रतिपालयन्ति ॥
ततः क्षते मर्म्मणि ताः प्रवृद्धः
समन्ततो वायुरभिस्तृणोति ।
विवर्द्धमानस्तु स मातरिश्वा
रुजः सुतीव्राः प्रतनोति काये ॥
रुजाभिभूतन्तु ततः शरीरं
प्रलीयते नश्यति चास्य संज्ञा ।
अतो हि शल्यं विनिहन्तुमिच्छन्
मर्म्माणि यत्नेन परीक्ष्य कर्षेत् ॥"

एतेन शेषं व्याख्यातम् । तत्र सद्यःप्राणहरमन्ते विद्धं कालान्तरेण मारयति । कालान्तरप्राणहरमन्ते विद्धं वैकल्यमापादयति । विशल्यप्राणहरमन्ते विद्धं कालान्तरेण क्लेशयति रुजाञ्च करोति । रुजाकरमतीव्रवेदनं भवति । तत्र सद्यःप्राणहराणि सप्तरात्राभ्यन्तरान्मारयन्ति । कालान्तरप्राणहराणि पक्षान्मासाद्वा । तेष्वपि तु क्षिप्राणि कदाचिदाशु मारयन्ति । विशल्यप्राणहराणि वैकल्यकराणि च कदाचिदत्यभिहतानि मारयन्ति ॥ * ॥ अत ऊर्द्ध्वं प्रत्येकशो मर्म्मस्थानान्यनुव्याख्यास्यामः । तत्र पादाङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्मध्ये क्षिप्रं नाम मर्म्म तत्र विद्धस्याक्षेपकेण मरणम् । मध्यमाङ्गुलीमनुपूर्व्वेण मध्ये पादतलस्य तलहृदयं नाम तत्रापि रुजाभिर्मरणम् । क्षिप्रस्योपरिष्टादुभयतः कूर्च्चो नाम तत्र पादस्य भ्रमणवेपने भवतः । गुल्फसन्धेरध उभयतः कूर्च्चशिरो नाम तत्र रुजाशोफौ । पादजङ्घयोः सन्धाने गुल्फो नाम तत्र रुजस्तब्धपादता खञ्जता वा । पार्ष्णिं प्रति जङ्घामध्ये इन्द्रवस्तिर्नाम तत्र शोणितक्षये मरणम् । जङ्घोर्व्वोः सन्धाने जानु नाम तत्र खञ्जता जानुन ऊर्द्ध्वमुभयतस्त्र्यङ्गुलमाणिर्नाम तत्र शोफाभिवृद्धिः स्तब्धसक्थिता च । ऊरुमध्ये ऊर्व्वी नाम तत्र शोणितक्षयात् सक्थिशोषः । ऊर्व्व्या ऊर्द्ध्वमधोवङ्क्षणसन्धेरूरुमूले लोहिताक्षं नाम तत्र लोहितक्षयेण पक्षाघातः । वङ्क्षणवृषणयोरन्तरे विटपं नाम तत्र षाण्ड्यमल्पशुक्रता वा भवति । एवमेतान्येकादशैकसक्थिमर्म्माणि व्याख्यातानि । एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ । विशेषतस्तु यानि सक्थ्नि गुल्फजानुविटपानि तानि बाहौ मणिबन्धकूर्परकक्षधराणि । यथा वङ्क्षणवृषणयोरन्तरे विटपमेवं वक्षःकक्षयोर्मध्ये कक्षधरं तस्मिंश्च विद्धे त एवोपद्रवाः । विशेषतस्तु मणिबन्धे कुण्ठता । कूर्पराख्ये कुणिः । कक्षधरे पक्षाघातः । एवमेतानि चतुश्चत्वारिंशच्छाखासु मर्म्माणि व्याख्यातानि ॥ * ॥ अत ऊर्द्ध्वमुदरोरसोर्म्मर्म्माण्यनुव्याख्यास्यामः । तत्र वातवर्च्चोनिरसनं स्थूलान्त्रप्रतिबद्धं गुदं नाम मर्म्म तत्र सद्योमरणम् । [illegible] अल्पमांसशोणितोऽभ्यन्तरतः कट्यां मूत्राशयो वस्तिर्नाम तत्रापि सद्योमरणमृतेऽश्मरीव्रणात् । तत्राप्युभयतो भिन्ने न जीवत्येकतो भिन्ने मूत्रस्रावी व्रणो भवति । स तु यत्नेनोपक्रान्तो रोहति । पक्वामाशययोर्मध्ये सिराप्रभवा नाभिर्नाम तत्रापि सद्य एव मरणम् । स्तनयोर्म्मध्यमधिष्ठायोरस्यामाशयद्वारं सत्त्वरजस्तमसामधिष्ठानं हृदयं नाम तत्र सद्य एव मरणम् । स्तनयोरधस्तात् द्व्यङ्गुलमुभयतः स्तनमूले नाम मर्म्मणी तत्र कफपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां म्रियते । स्तनचूचुकयोरूर्द्ध्वं द्व्यङ्गुलमुभयतः स्तनरोहितौ नाम तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्याञ्च म्रियते । अंसकूटयोरधस्तात् पार्श्वोपरिभागयोरपलापौ नाम तत्र रक्तेन पूयभावं गतेन मरणम् । उभयोस्तत्रोरसो नाड्यौ वातवहे अपस्तम्भौ नाम तत्र वातपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्याञ्च मरणम् । एवमेतान्युदरोरसोर्द्वादश मर्म्माणि व्याख्यातानि ॥ * ॥ अत ऊर्द्ध्वं पृष्ठमर्म्माण्यनुव्याख्यास्यामः । तत्र पृष्ठवंशमुभयतः प्रतिश्रोणिकाण्डमस्थिनी कटीकतरुणे नाम मर्म्मणी तत्र शोणितक्षयात् पाण्डुर्विवर्णो हीनरूपश्च म्रियते । पार्श्वजघनबहिर्भागे पृष्ठवंशमुभयतो नातिनिम्ने कुकुन्दरे नाम मर्म्मणी तत्र स्पर्शाज्ञानमधःकाये चेष्टोपघातश्च । श्रोणीकाण्डयोरुपर्य्याशयाच्छादनौ पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ नितम्बौ नाम तत्राधःकायशोषो दौर्ब्बल्याच्च मरणम् । अधःपार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ जघनपार्श्वमध्ययोस्तिर्य्यगूर्द्ध्वञ्च जघनात् पार्श्वसन्धी नाम तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया म्रियते । स्तनमूलादुभयतः पृष्ठवंशस्य बृहती नाम तत्र शोणितातिप्रवृत्तिनिमित्तैरुपद्रवैर्म्म्रियते । पृष्ठोपरि पृष्ठवंशमुभयतस्त्रिकसम्बद्धे अंसफलके नाम तत्र बाह्वोः स्वापः शोषो वा । बाहुमूर्द्ध्वग्रीवामध्येंऽसपीठस्कन्धनिबन्धनावंसौ नाम तत्र स्तब्धबाहुता । एवमेतानि चतुर्द्दश पृष्ठमर्म्माणि व्याख्यातानि ॥ * ॥ अत ऊर्द्ध्वं जत्रुगतानि व्याख्यास्यामः । तत्र कण्ठनाडीमुभयतश्चतस्रो धमन्यो द्वे नीले द्वे च मन्ये व्यत्यासेन तत्र मूकता स्वरवैकृतमरसग्राहिता च । ग्रीवायामुभयतश्चतस्रः सिरामातृकास्तत्र सद्योमरणम् । शिरोग्रीवयोः सन्धाने कृकाटिके नाम तत्र चलमूर्द्धता । कर्णपृष्ठतोऽधःसंश्रिते विधुरे नाम तत्र बाधिर्य्यम् । घ्राणमार्गमुभयतः स्रोतोमार्गप्रतिबद्धे अभ्यन्तरतः फणे नाम तत्र गन्धाज्ञानम् । भ्रूपुच्छान्तयोरधोऽक्ष्णोर्बाह्यतोऽपाङ्गौ नाम तत्रान्ध्यं दृष्ट्युपघातो वा । भ्रुवोरुपरि निम्नयोरावर्त्तौ नाम तत्राप्यान्ध्यं दृष्ट्युपघातश्च । भ्रुवोः पुच्छान्तयोरुपरि कर्णललाटयोर्मध्ये शङ्खौ नाम तत्र सद्योमरणम् । शङ्खयोरुपरि केशान्त उत्क्षेपौ नाम तत्र सशल्यो जीवति पाकात् पतितशल्यो वा नोद्धृतशल्यः । भ्रुवोर्मध्ये स्थपनी नाम तत्रोत्क्षेपवत् । [illegible] विभक्ताः [illegible] नामैकैकं मरणम् । [illegible] सिराणां मध्ये सिरासन्निपाताः शृङ्गाटकानि तानि चत्वारि मर्म्माणि तत्रापि सद्योमरणम् । मस्तकाभ्यन्तरोपरिष्टात् सिरासन्धिसन्निपातो रोमावर्त्तः अधिपतिस्तत्रापि सद्योमरणम् । एवमेतानि सप्तत्रिंशज्जत्रूर्द्ध्वं जत्रुगतानि मर्म्माणि व्याख्यातानि ॥ * ॥ भवन्ति चात्र ।

"ऊर्व्व्यः शिरांसि विटपे च सकक्षपार्श्वे
एकैकमङ्गुलमिता स्तनपूर्व्वमूलम् ।
विद्ध्यङ्गुलद्वयमितं मणिबन्धगुल्फं
त्रीण्येव जानु सपरं सह कूर्पराभ्याम् ॥
हृद्वस्तिकूर्च्चगुदनाभि वदन्ति मूर्द्ध्नि
चत्वारि पञ्च च गले दश यानि च द्वे ।
तानि स्वपाणितलकुञ्चितसंमितानि
शेषाण्यवेहि परिविस्तरतोऽङ्गुलार्द्धम् ॥
एतत् प्रमाणमभिवीक्ष्य वदन्ति तज्ज्ञाः
शस्त्रेण कर्म्मकरणं परिहृत्य मर्म्म ।
पार्श्वाभिघातितमपीह निहन्ति मर्म्म
तस्माद्धि मर्म्मसदनं परिवर्ज्जनीयम् ॥
छिन्नेषु पाणिचरणेषु शिरा नराणां
सङ्कोचमीयुरसृगल्पमतो निरेति ।
प्राप्यामितव्यसनमुग्रमतो मनुष्याः
संछिन्नशाखतरुवन्निधनं न यान्ति ॥
क्षिप्रेषु तत्र सतलेषु हतेषु रक्तं
गच्छत्यतीव पवनश्च रुजं करोति ।
एवं विनाशमुपयान्ति हि तत्र विद्धा
वृक्षा इवायुधविघातनिकृत्तमूलाः ॥
तस्मात्तयोरभिहतस्य तु पाणिपादं
छेत्तव्यमाशु मणिबन्धनगुल्फदेशे ।
मर्म्माणि शल्यविषयार्द्धमुदाहरन्ति
यस्माच्च मर्म्मसु हता न भवन्ति सद्यः ॥
जीवन्ति तत्र यदि वैद्यगुणेन केचित्
ते प्राप्नुवन्ति विकलत्वमसंशयं हि ।
सम्भिन्नजर्ज्जरितकोष्ठशिरःकपाला
जीवन्ति शस्त्रनिहतैश्च शरीरदेशैः ।
छिन्नैश्च सक्थिभुजपादकरैरशेषै-
र्येषां न मर्म्मपतिता विविधाः प्रहाराः ॥
सोममारुततेजांसि रजःसत्त्वतमांसि च ।
मर्म्मसु प्रायशः पुंसां भूतात्मा चावतिष्ठते ॥
मर्म्मस्वभिहतास्तस्मान्न जीवन्ति शरीरिणः ।
इन्द्रियार्थेष्वसंप्राप्तिर्म्मनोबुद्धिविपर्य्ययः ॥
रुजश्च विविधास्तीव्रा भवन्त्याशुहरे हते ।
हते कालान्तरघ्ने तु ध्रुवो धातुक्षयो नृणाम् ॥
ततो धातुक्षयाज्जन्तुर्वेदनाभिश्च नश्यति ।
हते वैकल्यजनने केवलं वैद्यनैपुणात् ॥
शरीरं क्रियया युक्तं विकलत्वमवाप्नुयात् ।
विशल्यघ्नेषु विज्ञेयं पूर्व्वोक्तं यच्च कारणम् ॥
रुजाकराणि मर्म्माणि क्षतानि विविधा रुजः ।
कुर्व्वन्त्यन्ते च वैकल्यं [illegible]
[illegible]

[illegible] ॥

[illegible]

प्रायेण मर्माभिहतास्तु [illegible]

वैकल्यमृच्छन्ति [illegible] ॥

मर्माण्यधिष्ठाय हि ये विकारा

मूर्च्छन्ति काये विविधा नराणाम्।

प्रायेण ते कृच्छ्रतमा भवन्ति

नरस्य यत्नैरपि साध्यमानाः ॥ * ॥"

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातः सिरावर्णनविभक्तिनाम शारीरं व्याख्यास्यामः । सप्त सिराशतानि भवन्ति । याभिरिदं शरीरमाराम इव जलहारिणीभिः केदार इव च कुल्याभिरुपस्निह्यते अनुगृह्यते चाकुञ्चनप्रसारणादिभिर्विशेषैः । द्रुमपत्रसेवनीनामिव च तासां प्रतानास्तासां नाभिर्मूलं ततश्च प्रसरन्त्यूर्द्ध्वमधस्तिर्य्यक् च ॥ * ॥ भवतश्चात्र ।

"यावत्यस्तु सिराः काये सम्भवन्ति शरीरिणाम्

नाभ्यां सर्वा निबद्धास्ताः प्रतन्वन्ति समन्ततः ॥

नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः प्राणान्नाभिर्व्युपाश्रिता ।

सिराभिरावृता नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः ॥"

तासां मूलसिराश्चत्वारिंशत् । तासां वातवाहिन्यो दश । पित्तवाहिन्यो दश । कफवाहिन्यो दश । दश रक्तवाहिन्यः । तासान्तु वातवाहिनीनां वातस्थानगतानां पञ्चसप्ततिशतं भवति । तावत्य एव पित्तवाहिन्यः । पित्तस्थाने कफवाहिन्यश्च । कफस्थाने रक्तवाहिन्यश्च । यकृत्प्लीह्नोरेवमेतानि सप्तसिराशतानि तत्र वातवाहिन्यः सिरा एकस्मिन् सक्थ्नि पञ्चविंशतिः । एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ । विशेषतस्तु कोष्ठे चतुस्त्रिंशत्तासां गुदमेढ्राश्रिताः । श्रोण्यामष्टौ । द्वे द्वे पार्श्वयोः । षट् पृष्ठे । तावत्य एव चोदरे । दश वक्षसि । एकचत्वारिंशदेवमूर्द्ध्वं जत्रुम् । तासां चतुर्दश ग्रीवायाम् । कर्णयोश्चतस्रः । नव जिह्वायाम् । षट् नासिकायाम् । अष्टौ नेत्रयोः । एवमेतत् पञ्चसप्तत्यधिकशतं वातवहानां सिराणां व्याख्यातम् । एष एव विभागः शेषाणामपि । विशेषतस्तु पित्तवाहिन्यो नेत्रयोर्दश । कर्णयोर्द्वे । एवं रक्तवहा कफवहाश्च । "एवमेतानि सप्तसिराशतानि सविभागानि व्याख्यातानि ॥ * ॥

भवन्ति चात्र ।

"क्रियाणामप्रतीघातममोहं बुद्धिकर्मणाम् ।

करोत्यन्यान् गुणांश्चापि स्वाः सिराः पवनश्चरन् ॥

यदा तु कुपितो वायुः स्वाः सिराः प्रतिपद्यते ।

तदास्य विविधा रोगा जायन्ते वातसम्भवाः ॥

भ्राजिष्णुतामन्नरुचिमग्निदीप्तिमरोगताम् ।

संसर्पत् स्वाः सिराः पित्तं कुर्याच्चान्यान् गुणानपि ॥

यदा तु कुपितं पित्तं सेवते स्ववहाः सिराः ।

तदास्य विविधा रोगा जायन्ते पित्तसम्भवाः ॥

[illegible]

स्नेहमङ्गेषु सन्धीनां स्थैर्यं बलमुदीर्णताम् ।

करोत्यन्यान् गुणांश्चापि बलासः स्वाः सिराश्चरन् ॥

यदा तु कुपितः श्लेष्मा स्वाः सिराः प्रतिपद्यते ।

तदास्य विविधा रोगा जायन्ते श्लेष्मसम्भवाः ॥

धातूनां पूरणं वर्णं स्पर्शज्ञानमसंशयम् ।

स्वाः सिराः सञ्चरद्रक्तं कुर्य्याच्चान्यान् गुणानपि

यदा तु कुपितं रक्तं सेवते स्ववहाः सिराः ।

तदास्य विविधा रोगा जायन्ते रक्तसम्भवाः ॥

न हि वातं सिराः काश्चिन्न पित्तं केवलं तथा।

श्लेष्माणं वा वहन्त्येता अतः सर्ववहाः स्मृताः ॥

प्रदुष्टानां हि दोषाणामुच्छ्रितानां प्रधावताम्।

ध्रुवमुन्मार्गगमनमतः सर्ववहाः स्मृताः ॥

तत्रारुणा वातवहाः पूर्य्यन्ते वायुना सिराः ।

पित्तादुष्णाश्च नीलाश्च शीता गौर्य्यः स्थिराः कफात् ।

असृग्वहास्तु रोहिण्यः सिरा नात्युष्णशीतलाः॥

अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि न विध्येद्याः सिरा भिषक् ।

वैकल्यं मरणञ्चापि व्यधात्तासां ध्रुवं भवेत् ॥

सिराशतानि चत्वारि विद्याच्छाखासु बुद्धिमान् ।

षट्त्रिंशच्च शतं कोष्ठे चतुःषष्टिञ्च मूर्द्धनि ॥

शाखासु षोडश सिराः कोष्ठे द्वात्रिंशदेव तु ।

पञ्चाशज्जत्रुणश्चोर्द्ध्वमवेध्याः परिकीर्त्तिताः ॥"

तत्र सिराशतमेकैकस्मिन् सक्थ्नि भवति तासां जालधरा त्वेका तिस्रश्चाभ्यन्तराः । तत्रोर्वीसंज्ञे द्वे लोहिताक्षसंज्ञा चैकैतास्त्ववेध्याः । एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातावेवमशस्त्रकृत्याः षोडश शाखासु । द्वात्रिंशत् श्रोण्यां तासामष्टावशस्त्रकृत्याः । द्वे द्वे विटपयोः कटीकतरुणयोश्च । अष्टावष्टावेकैकस्मिन् पार्श्वे तासामेकैकामूर्द्ध्वगां परिहरेत् । पार्श्वसन्धिगते च द्वे । चतस्रो विंशतिश्च पृष्ठवंशमुभयतस्तासामूर्द्ध्वगामिन्यौ द्वे द्वे परिहरेद्बृहती सिरे । तावत्य एवोदरे तासां मेढ्रोपरि रोमराजीमुभयतो द्वे द्वे परिहरेत् । चत्वारिंशद्वक्षसि तासां चतुर्दशाशस्त्रकृत्या । हृदये द्वे द्वे । द्वे स्तनमूले । स्तनरोहितापलापस्तम्भेषूभयतोऽष्टौ । एवं द्वात्रिंशदशस्त्रकृत्याः पृष्ठोदरोरःसु भवन्ति । चतुःषष्टिसिराशतं जत्रुण ऊर्द्ध्वं भवति तत्र षट्पञ्चाशच्छिरोधरायां तासामष्टौ चतस्रश्च मर्मसंज्ञाः परिहरेत् । द्वे कृकाटिकयोः । द्वे विधुरयोः । एवं ग्रीवायां षोडशाव्यध्याः । हन्वोरुभयतोऽष्टावष्टौ तासान्तु सन्धिधमन्यौ द्वे द्वे परिहरेत् । षट्त्रिंशज्जिह्वायां तासामधः षोडशाशस्त्रकृत्याः रसवहे द्वे वाग्वहे च द्वे । द्विर्द्वादश नासायां तासामौपनासिक्यश्चतस्रः परिहरेत् । तासामेव च तालुन्येका मृदावुद्देशे । अष्टात्रिंशदुभयोर्नेत्रयोस्तासामेकैकामपाङ्गयोः परिहरेत् । कर्णयोर्दश तासां शब्दवाहिनीमेकैकां परिहरेत् । नासानेत्रगताश्च ललाटे षष्टिस्तासां केशान्तानुगता-

स्तस्रः [illegible] चैकैकां परिहरेत् । [illegible] शङ्खयोर्दश तासां शङ्खसन्धिगतामेकैकां परिहरेत् । द्वादश मूर्द्धनि तासामुत्क्षेपयोर्द्वे परिहरेत् सीमन्तेष्वेकैकामधिपतावेकामिति । एवमशस्त्रकृत्याः पञ्चाशज्जत्रूर्द्ध्वमिति । भवति चात्र ।

"व्याप्नुवन्त्यभितो देहं नाभितः प्रसृताः सिराः।

प्रतानाः पद्मिनीकन्दाद्बिसादीनां यथा जलम्॥"

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातः सिराव्यधविधिशारीरं व्याख्यास्यामः । बालस्थविररूक्षक्षतक्षीणभीरुपरिश्रान्तमद्याध्वस्त्रीकर्षितवमितविरिक्तास्थापितानुवासितजागरितक्लीबकृशगर्भिणीनां कासश्वासशोषप्रवृद्धज्वराक्षेपकपक्षाघातोपवासपिपासामूर्च्छाप्रपीडितानाञ्च सिरां न विध्येत् । याश्चाव्यध्या व्यध्याश्चादृष्टा दृष्टाश्चायन्त्रिता यन्त्रिताश्चानुत्थिता इति । शोणितावसेकसाध्याश्च विकाराः प्रागभिहितास्तेषु चापक्वेष्वन्येषु चानुक्तेषु यथाभ्यासं यथान्यायञ्च सिरां विध्येत् । प्रतिषिद्धानामपि च विषोपसर्गे चात्ययिकेषु सिराव्यधनमप्रतिषिद्धम् । तत्र स्निग्धस्विन्नमातुरं यथादोषप्रत्यनीकद्रवप्रायमन्नं भुक्तवन्तं यवागूं पीतवन्तं वा यथाकालमुपस्थाप्यासीनं स्थितं वा प्राणानबाधमानो वस्त्रपट्टचर्मान्तर्वल्कलतानामन्यतमेन यन्त्रयित्वा नातिगाढं नातिशिथिलं शरीरप्रदेशमासाद्य यथोक्तं शस्त्रं गृहीत्वा सिरां विध्येत् ॥ * ॥

"नैवातिशीते नात्युष्णे न प्रवाते न चाभ्रिते ।

सिराणां व्यधनं कार्य्यमरोगे वा कदाचन ॥"

तत्र व्यध्यसिरं पुरुषं प्रत्यादित्यमुखमरत्निमात्रोच्छ्रिते उपवेश्यासने सक्थ्नोराकुञ्चितयोर्निवेश्य कूर्परसन्धिद्वयस्योपरि हस्तावन्तर्गूढाङ्गुष्ठकृतमुष्टी मन्ययोः स्थापयित्वा यन्त्रणशाटकं ग्रीवामुष्ट्योरुपरि परिक्षिप्यान्येन पुरुषेण पश्चात् स्थितेन वामहस्तेनोत्तानेन शाटकान्तद्वयं ग्राहयित्वा ततो वैद्यो ब्रूयाद्दक्षिणहस्तेन सिरोत्थापनार्थं नात्यायतशिथिलं यन्त्रमाविध्यात्मकूलाचरणार्थं यन्त्रं पृष्ठमध्ये च पीडयेदिति कर्म पुरुषश्च वायुपूर्णमुखं स्थापयेदेव उत्तमाङ्गगतानामन्तर्मुखवर्ज्यानां सिराणामेष यन्त्रणविधिः । तत्र पादव्यधनीयस्य पादं समे स्थाने सुस्थिरं स्थापयित्वान्यं पादमीषत् सङ्कुचितमुच्चैः कृत्वा व्यध्यपादं जानुसन्धेरधः शाटकेनावेष्ट्य हस्ताभ्यां प्रपीड्य गुल्फं व्यधप्रदेशस्योपरि चतुरङ्गुले प्लोतादीनामन्यतमेन बद्ध्वा पादसिरां विध्येत् । अथोपरिष्टाद्बाह्वोर्गूढाङ्गुष्ठकृतमुष्टी सुखासने स्थापयित्वा सुखोपविष्टस्य पूर्ववद्यन्त्रं बद्ध्वा हस्तसिरां विध्येत् ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

विध्य [illegible] पार्श्वयोः । अवनामितमेढ्रस्य मेढ्रे । उन्नामितविदष्टजिह्वाग्रस्याधोजिह्वायाम् । अतिव्यात्ताननस्य तालुनि दन्तमूलेषु च । एवं यन्त्रोपायानन्यांश्च सिरोत्थापनहेतून् बुद्ध्यावेक्ष्य शरीरवशेन व्याधिवशेन च विदध्यात् । मांसलेष्ववकाशेषु यवमात्रं शस्त्रं निदध्यात्ततोऽन्येष्वर्द्धयवमात्रं व्रीहिमात्रं वा व्रीहिमुखेन । अस्थ्नामुपरि कुठारिकया विध्येदर्द्धयवमात्रम् भवन्ति चात्र ।

"अनभ्रे वर्षासु विध्येत ग्रीष्मकाले तु शीतले ।
हेमन्तकाले मध्याह्ने शस्त्रकालास्त्रयः स्मृताः ॥
सम्यक् शस्त्रनिपातेन धारया या स्रवेदसृक् ।
मुहूर्त्तं रुद्धा तिष्ठेच्च सुविद्धान्तां विनिर्द्दिशेत् ॥
यथा कुसुम्भपुष्पेभ्यः पूर्वं स्रवति पीतिका ।
तथा सिरासु विद्धासु दुष्टमग्रे प्रवर्त्तते ॥
मूर्च्छितस्यातिभीतस्य श्रान्तस्य तृषितस्य च ।
न वहन्ति सिरा विद्धास्तथानुत्थितयन्त्रिताः ।
क्षीणस्य बहुदोषस्य मूर्च्छया विहृतस्य च ।
भूयोऽपराह्णे विस्राव्या सापरेद्युस्त्र्यहेऽपि वा ॥
रक्तं सशेषदोषन्तु कुर्यादपि विचक्षणः ।
न चातिप्रसुतं कुर्य्याच्छेषं संशमनैर्जयेत् ॥
बलिनो बहुदोषस्य वयःस्थस्य शरीरिणः ।
परं प्रमाणमिच्छन्ति प्रस्थं शोणितमोक्षणे ॥"

तत्र पाददाहपादहर्षावबाहुकटिप्पचिसर्पवातशोणितवातकण्टकविचर्च्चिकापाददारीप्रभृतिषु क्षिप्रमर्म्मण उपरिष्टात् द्व्यङ्गुले व्रीहिमुखेन सिरां विध्येत् । श्लीपदे तच्चिकित्सिते यथा वक्ष्यते । क्रोष्टुकशिरःखञ्जपङ्गुलवातवेदनासु जङ्घायां गुल्फस्योपरि चतुरङ्गुले । अपच्यामिन्द्रवस्तेरधस्ताद्द्व्यङ्गुले । जानुसन्धेरुपर्य्यधो वा चतुरङ्गुले गृध्रस्याम् । ऊरुमूलसंश्रितान्तु गलगण्डे । एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ ॥ विशेषतस्तु वामबाहौ कूर्परसन्धेरभ्यन्तरतो बाहुमध्ये प्लीह्नि कनिष्ठिकानामिकयोर्मध्ये वा एवं दक्षिणबाहौ यकृद्दाल्ये कफोदरे चैतामेव च कासश्वासयोरप्यादिशन्ति । गृध्रसीमिव विश्वाच्याम् । श्रोणिप्रति समन्तात् द्व्यङ्गुले प्रवाहिकायां शूलिन्यां परिकर्त्तिकोपदंशशूकदोषशुक्रव्यापत्सु मेढ्रमध्ये । वृषणयोः पार्श्वे मूत्रवृद्धाम् । नाभेरधश्चतुरङ्गुले सेवन्या वामपार्श्वे दकोदरे वामपार्श्वे कक्षास्तनयोरन्तरेऽन्तर्विद्रधौ पार्श्वशूले च । बाहुशोषावबाहु-[illegible] वदन्त्यंशयोरन्तरे । त्रिकसन्धिमध्य-[illegible] अधःस्कन्धसन्धिगतामन्यतर-[illegible] चातुर्थके । हनुसन्धिमध्यगतामप-[illegible] सन्धिगतामुरोऽपाङ्गलला-[illegible] च । जिह्वारोगेष्वधोजिह्वायां [illegible] च तालुनि तालव्येषु । [illegible] तद्रोगेषु च । [illegible] तिमिरा-[illegible]

[illegible] एव सिरा [illegible] रोगिणामिति ॥*॥ अत ऊर्द्ध्वं दुष्टव्यधं [illegible] व्याख्यास्यामः । तत्र दुर्विद्धातिविद्धा कुञ्चिता पिच्चिता कुट्टिता अप्रसुता अत्युदीर्णा अन्तेऽभिहता परिशुष्का कूणिता वेपिता अनुत्थिताविद्धा शस्त्रहता तिर्य्यग्विद्धा अविद्धा अव्याध्या विद्रुता धेनुका पुनः पुनर्विद्धा शिरास्नायुस्थिसन्धिमर्म्मसु चेति विंशतिर्दुष्टव्यधाः । तत्र या सूक्ष्मशस्त्रविद्धा न व्यक्तमसृक् स्रवति रुजा शोफवती च सा दुर्विद्धा । प्रमाणातिरिक्तविद्धायामन्तः प्रविशति शोणितं शोणितातिप्रवृत्तिर्वा सातिविद्धा । कुञ्चितायामप्येवम् । कुण्ठशस्त्रप्रमथिता पृथुलीभावमापन्ना पिच्चिता । अनासादिता पुनःपुनरन्तयोश्च बहुशः शस्त्राभिहता कुट्टिता । शीतभयमूर्च्छाभिरप्रवृत्तशोणिता अप्रसुता । तीक्ष्णा महामुखशस्त्रविद्धा अत्युदीर्णा । अल्परक्तस्राविण्यन्ते विद्धा अन्तेऽभिहता । क्षीणशोणितस्यानिलपूर्णा परिशुष्का । चतुर्भागावसादिता किञ्चित्प्रवृत्तशोणिता कूणिता । दुःस्थानबन्धनाद्वेपमानायाः शोणितसम्मोहो भवति सा वेपिता । अनुत्थितविद्धायामप्येवम् । छिन्नातिप्रवृत्तशोणिता क्रियासङ्गकारी शस्त्रहता । तिर्य्यक् प्रणिहितशस्त्रा किञ्चिच्छेषा तिर्य्यग्विद्धा । बहुशः क्षता क्षीणशस्त्रप्रणिधानेनाविद्धा । अशस्त्रकृत्या अव्याध्या अनवस्थितविद्धा विद्रुता । प्रदेशस्य बहुशोऽवघट्टनादारोग्यव्यधा मुहुर्मुहुःशोणितस्रवा धेनुका । सूक्ष्मशस्त्रव्यधनाद्बहुशो विच्छिन्ना पुनःपुनर्विद्धा । स्नायुस्थिशिरासन्धिमर्म्मसु विद्धा वा रुजां शोषं वैकल्यं मरणं वापादयति ॥*॥ भवन्ति चात्र ।

"सिरासु शिक्षितो नास्ति चला ह्येताः स्वभावतः ।
मत्स्यवत् परिवर्त्तन्ते तस्माद्यत्नेन ताडयेत् ॥
अजानता गृहीते तु शस्त्रे कायनिपातिते ।
भवन्ति व्यापदश्चैता बहवश्चाप्युपद्रवाः ॥
स्नेहादिभिः क्रियायोगैर्न तथा लेपनैरपि ।
यान्त्याशु व्याधयः शान्तिं यथा सम्यक् सिराव्यधात् ॥
सिराव्यधश्चिकित्सार्द्धं शल्यतन्त्रे प्रकीर्त्तितः ।
यथा प्रणिहितः सम्यग् वस्तिः कायचिकित्सिते ॥"

तत्र स्निग्धस्विन्नवान्तविरिक्तास्थापितानुवासितसिराविद्धैः परिहर्त्तव्यानि । क्रोधायासमैथुनदिवास्वप्नवाग्व्यायामयानोत्थानासनचङ्क्रमणशीतवातातपविरुद्धासात्म्याजीर्णान्याबललाभात् आसमेके मन्यन्ते ॥*॥ एतेषां विस्तरमुपरिष्टाद्वक्ष्यामः । भवतश्चात्र ।

"सिराविषाणतुम्बैस्तु जलौकाभिः पदैस्तथा ।
अवगाढं यथापूर्वं निर्हरेद्दुष्टशोणितम् ॥
अवगाढे जलौका स्यात् [illegible] पिण्डिते [illegible]
[illegible]

[illegible] स्याम । [illegible] अभिहिताः । तत्र [illegible] स्रोतसामविभागः सिराविकारा [illegible] स्रोतांसि चेति । तत्तु न सम्यक् । [illegible] धमन्यः स्रोतांसि च सिराभ्यः [illegible] त्वाच्च मूलसन्नियमात् कर्म्मवैशेष्यादागमाच्च केवलन्तु परस्परसन्निकर्षात् सदृशागमकर्मत्वात् सौक्ष्म्याच्च विभक्तकर्म्मणामप्यविभाग इव कर्म्म भवति । तासान्तु नाभिप्रभवाणां धमनीनामूर्द्ध्वगा दश दश चाधोगामिन्यश्चतस्रस्तिर्य्यग्गाः । ऊर्द्ध्वगाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धप्रश्वासोच्छ्वासजृम्भितक्षुधितहसितकथितरुदितादीन् विशेषानभिवहन्त्यः शरीरं धारयन्ति । तास्तु हृदयमभिप्रपन्नास्त्रिधा जायन्ते तास्त्रिंशत् । तासान्तु वातपित्तकफशोणितरसान् द्वे द्वे वहतस्ता दश शब्दरूपरसगन्धानष्टाभिर्गृह्णीते । द्वाभ्यां भाषते च द्वाभ्यां घोषं करोति द्वाभ्यां स्वपिति द्वाभ्यां प्रतिबुध्यते । द्वे चास्तुवाहिन्यौ । द्वे स्तन्यं स्त्रिया वहतस्तेन संश्रिते ते एव शुक्रं नरस्य स्तनाभ्यामभिवहतः । तास्त्वेतास्त्रिंशत् । सविभागा व्याख्याताः । एताभिरूर्द्ध्वं नाभेरुदरपार्श्वपृष्ठोरःस्कन्धग्रीवाबाहवो धार्य्यन्ते याप्यन्ते च ॥*॥ भवति चात्र ।

"ऊर्द्ध्वं गतास्तु कुर्वन्ति कर्म्माण्येतानि सर्व्वशः ।
अधोगमास्तु वक्ष्यामि कर्म्म तासां यथायथम् ॥"

अधोगमास्तु वातमूत्रपुरीषशुक्रार्त्तवादीन्यधो वहन्ति । तास्तु पित्ताशयमभिप्रतिपन्नास्तत्रस्थमेवान्नपानरसं विपक्वमौष्ण्याद्विरेचयन्त्योऽभिवहन्त्यः शरीरं तर्पयन्त्यर्पयन्ति चोर्द्ध्वगतानां तिर्य्यग्गतानां रसस्थानञ्चाभिपूरयन्ति मूत्रपुरीषस्वेदांश्च विरेचयन्त्यामपक्वाशयान्तरे च त्रिधा जायन्ते तास्त्रिंशत् । तासान्तु वातपित्तकफशोणितरसान् द्वे द्वे वहतः ता दश द्वे अन्नवाहिन्यावन्त्राश्रिते तोयवहे द्वे मूत्रवस्तिमभिप्रपन्ने मूत्रवहे द्वे शुक्रवहे द्वे शुक्रप्रादुर्भावाय द्वे विसर्गाय ते एव रक्तमभिवहतो नारीणामार्त्तवसंज्ञम् । द्वे वर्च्चोनिरसन्यौ स्थूलान्त्रप्रतिबद्धे । अष्टावन्यास्तिर्य्यग्गाणां धमनीनां स्वेदमर्पयन्ति । तास्त्वेतास्त्रिंशत् सविभागा व्याख्याताः । एताभिरधोनाभेः पक्वाशयकटीमूत्रपुरीषगुदवस्तिमेढ्रसक्थीनि धार्य्यन्ते याप्यन्ते च ॥*॥ भवति चात्र ।

"अधोगमास्तु कुर्व्वन्ति कर्म्माण्येतानि [illegible]
तिर्य्यग्गाः संप्रवक्ष्यामि कर्म्म तासां यथा [illegible]

तिर्य्यग्गाणान्तु चतसृणां धमनीनाम् [illegible] धाः सहस्रधा चोत्तरोत्तरं विभज्यन्ते [illegible] याभिरिदं शरीरं [illegible] तम् । तासां [illegible]

[illegible]

[illegible] ध्यानानि क्षतानि च विशेषु च।
[illegible] तानि स्त्री वैरुपयोयते ॥

[illegible] पञ्चकः
[illegible] प्रचरु भावयन्ति।
[illegible] प्रचरु भावयित्वा
[illegible] विनाशकाले ॥"॥

[illegible] स्रोतसां मूलविद्धलक्षणमुपदेक्ष्यामः। [illegible] तु प्राणान्नोदकरसरक्तमांसमेदोमूत्र-[illegible] तवहानि येष्वधिकार एतेषां [illegible]। एतेषां विशेषा बहवः। तत्र प्राण-[illegible] द्वे तयोर्मूलं हृदयं रसवाहिन्यश्च धमन्यः। [illegible] विद्धस्य क्रोशनविनमनमोहनभ्रमणवेपनानि [illegible] वा भवति। अन्नवहे द्वे तयोर्मूलमामा-[illegible]ऽन्नवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्याध्मानं [illegible] छर्दिः पिपासान्ध्यं मरणं वा। [illegible] द्वे तयोर्मूलं तालुक्लोम च। तत्र [illegible] पिपासा सद्योमरणञ्च। रसवहे द्वे [illegible] हृदयं रसवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र [illegible] शोषः प्राणवहविद्धवच्च मरणं तल्लि-[illegible]नि च। रक्तवहे द्वे तयोर्मूलं यकृत्-[illegible] रक्तवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्य [illegible]वाङ्गता ज्वरो दाहः पाण्डुता शोणितातिसमं रक्तनेत्रता चेति। मांसवहे द्वे तयो-[illegible] स्नायुत्वचं रक्तवहाश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्य [illegible] मांसशोषः सिराग्रन्थयो मरणम्। मेदो-[illegible] द्वे तयोर्मूलं कटीवृक्कौ च तत्र विद्धस्य [illegible] दागमनं स्निग्धाङ्गता तालुशोषः स्थूलशोफता पिपासा च। मूत्रवहे द्वे तयोर्मूलं वस्ति-[illegible] तत्र विद्धस्यानद्धवस्तिता मूत्रनिरोधः [illegible] च। पुरीषवहे द्वे तयोर्मूलं पक्वा-[illegible] गुदश्च तत्र विद्धस्यानाहो दुर्गन्धता ग्रथि-[illegible] च। शुक्रवहे द्वे तयोर्मूलं स्तनौ [illegible] च तत्र विद्धस्य क्लीवता चिरात् प्रसेको [illegible] च। आर्त्तववहे द्वे तयोर्मूलं [illegible] आर्त्तववाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धाया [illegible] मैथुनासहिष्णुत्वमार्त्तवनाशश्च। सेवनी [illegible]। [illegible] इति। [illegible] प्रत्याख्यायोपचरे-[illegible] तस्य [illegible] विधानेनोपचरेत्।

[illegible] भिनत्ति यत्।
[illegible] तत् ॥"

[illegible]ध्यायः।

[illegible]

[illegible] [illegible] आमगर्भं [illegible] उपद्रवाश्च [illegible] न [illegible] तैलाभ्यङ्गोत्सादनादीनि निषेवेत। न [illegible] सर्वशरीरं पूर्व्वोक्तानि च परिहरेत्। [illegible] दहत्यसारणं नात्युच्चमपाश्रयोपेतमसम्बाधं [illegible] विदध्यात्। हृद्यं द्रवं मधुरप्रायं स्निग्धं दीप-नीयसंस्कृतञ्च भोजनं भोजयेत् सामान्यमेतदा प्रसवात् ॥*॥ विशेषतस्तु गर्भिणी प्रथमद्वितीय-तृतीयमासेषु मधुरशीतद्रवप्रायमाहारमुपसे-वेत। विशेषतस्तु तृतीये षष्टिकौदनं पयसा भोजयेच्चतुर्थे दध्ना पञ्चमे पयसा षष्ठे सर्पिषा चेत्येके। चतुर्थे पयोनवनीतसंसृष्टमाहारये-ज्जाङ्गलमांससहितं हृद्यमन्नं भोजयेत्। पञ्चमे क्षीरसर्पिःसंसृष्टम्। षष्ठे श्वदंष्ट्रासिद्धस्य सर्पिषो मात्रां पाययेद्यवागूं वा। सप्तमे सर्पिः पृथक् पर्ण्यादिसिद्धमेवमाप्याय्यते गर्भः। अष्टमे बदरी-दकेन बलातिबलाशतपुष्पपललपयोदधिमस्तु-तैललवणमदनफलमधुघृतमिश्रेणास्थापयेत्। पुराणपुरीषशुद्ध्यर्थमनुलोमनार्थञ्च वायोः। ततः पयोमधुरकषायसिद्धेन तैलेनानुवासयेदनु-लोमे हि वायौ सुखं प्रसूयते निरुपद्रवा च भवति। अत ऊर्द्ध्वं स्निग्धाभिर्यवागूभिर्जाङ्गल-रसैश्चोपक्रमेदाप्रसवकालादेवमुपक्रान्ता स्निग्धा बलवती सुखमनुपद्रवा प्रसूयते। नवमे मासि सूतिकागारमेनां प्रवेशयेत् प्रशस्ततिथ्यादौ। तत्रारिष्टं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां श्वेतरक्त-पीतकृष्णेषु भूमिप्रदेशेषु बिल्वन्यग्रोधतिन्दुक-भल्लातकनिर्म्मितं सर्व्वागारं यथासंख्यं तन्मय-पर्य्यङ्कमुपलिप्तभित्तिं सुविभक्तपरिच्छदं प्राग्-द्वारमुदग्द्वारं दक्षिणद्वारं वाष्टहस्तायतचतु-र्हस्तविस्तृतं रक्षामङ्गलसम्पन्नं विधेयम् ॥*॥

"जाते हि शिथिले कुक्षौ मुक्ते हृदयबन्धने।
सशूले जघने नारी ज्ञेया सा तु प्रजायिनी ॥"

तत्रोपस्थितप्रसवायाः कटीपृष्ठं प्रति समन्ता-द्वेदना भवत्यभीक्ष्णं पुरीषप्रवृत्तिर्मूत्रं प्रसि-च्यते योनिमुखात् श्लेष्मा च। प्रजनयिष्यमाणां कृतमङ्गलस्वस्तिवाचनां कुमारपरिवृतां पुन्नाम-फलहस्तां स्वभ्यक्तामुष्णोदकपरिषिक्तामथैनां सम्भृतां यवागूमाकण्ठात् पाययेत्। ततः कृतोप-धाने मृदुविस्तीर्णे शयने स्थिताभाभुग्नसक्थी-मुत्तानामशङ्कनीयाश्चतस्रः स्त्रियः परिणत-वयसः प्रजननकुशलाः कर्त्तितनखाः परिचरेयु-रिति ॥*॥ अथास्या विशिखान्तरमनुलोममनु-सुखमभ्यज्यात् [illegible] [illegible] [illegible] विशिखान्तर-[illegible]। ततो विमुक्ते गर्भनाडीप्रबन्धे सशूलेषु श्रोणिवङ्क्षणवस्तिशिरःसु प्रवाहिका [illegible] [illegible]। ततो [illegible] [illegible] ततो [illegible]

[illegible]

[illegible] [illegible] प्रति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सिञ्चेत्तैलेन वा। [illegible] पाद्योर्धारयेत् स्वर्णं सिरकं वा [illegible] वातस्रोतं सुखञ्च शेषकर्पित [illegible] कृत्वा मूर्द्धि पिचुं दद्यात् ततो [illegible] महौषधसमायुक्तं [illegible] देयश्च कुमारस्य पीतायां [illegible] अथ कुमारं शीताभिरद्भिराश्वास्य [illegible] जाते मधुसर्पिरनन्तामिश्रेण [illegible] मानुषामासिकया लेहयेत्ततो बलातैलेन [illegible] क्षीरवृक्षकषायेण सर्वगन्धोदकेन वा [illegible] हेमप्रतप्तेन वा वारिणा स्नापयेदेनं कपित्थपत्र-कषायेण वा कोष्णेन यथाकालं यथादोषं यथाविभवं च।

"धमनीनां हृदिस्थानां विवृतत्वादनन्तरम्। चतूरात्राच्चिरात्रावा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्त्तते ॥" तस्मात् प्रथमेऽह्नि मधुसर्पिरनन्तामिश्रं मन्त्र-पूतं त्रिकालं पाययेद् द्वितीये लक्ष्मणासिद्धं सर्पि-स्तृतीये च। ततः प्राङ्निवारितस्तन्यं मधु-सर्पिः स्वपाणितलसम्मितं त्रिकालं पाययेत् ॥*॥ अथ सूतिकां बलातैलाभ्यक्तां वातहरीषधनि-क्वाथेनोपचरेत् सशेषदोषान्तु तदहः पिप्पली-पिप्पलीमूलहस्तिपिप्पलीचित्रकशृङ्गवेरचूर्णं गुडोदकेनोष्णेन पाययेत्। एवं द्विरात्रं त्रिरात्रं वा कुर्य्यादादुष्टशोणितात्। शुद्धे ततो विदारिगन्धादिसिद्धां स्नेहयवागूं क्षीर-यवागूं वा पाययेत् त्रिरात्रम्। ततो यव-कोलकुलत्थसिद्धेन जाङ्गलरसेन शाल्योदनं भोजयेद्बलमग्निबलञ्चावेक्ष्य। अनेन विधिना अध्यर्द्धमासमुपसंस्कृता विमुक्ताहारा-विगतसूतिकाभिधाना स्यात्। पुनरार्त्तवदर्श-नादित्येके। अन्यभूमिजाता सूतिका वातव्याधि-रन्यतरस्य मात्रां पाययेत्। पिप्पल्यादिकषायं-यानुपाना [illegible] च [illegible] वा बलवती। अथवा यवागूं [illegible] पञ्चरात्रं वा अत ऊर्द्ध्वं स्निग्धं [illegible] चरेत्। प्रायशश्चैनां प्रभूतेनोष्णोदकेन परि-षिञ्चेत्। क्रोधायासमैथुनादीन् परिहरेत् [illegible] भवत्यत्र।

"मिथ्याचारात् सूतिकाया यो व्याधिरुप-जायते।
स कृच्छ्रसाध्योऽसाध्यो वा भवेदत्यपतर्पणात् ॥
तस्मात्तां देशकालौ च व्याधिसात्म्येन कर्म्मणा।
परीक्षोपचरेदेवं नैयमत्ययमाप्नुयात् ॥*॥"

[illegible] [illegible] कुर्वीत [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]शीरसमुन्मिश्रीय [illegible] [illegible] [illegible] वा [illegible] [illegible] वा पिप्पल्यादि [illegible] विदार्यादिकषाय [illegible] वा पाययेत्। एतैरेव [illegible] [illegible] बस्तिं दद्यात्। [illegible] [illegible] [illegible] चापचरेत्। प्रस्तादाय [illegible] [illegible]रायाः [illegible]रभिषेचितं [illegible] वायुना [illegible]भीनातिसंरुद्धं नाभेरधःपार्श्वयोर्वस्तौ वा [illegible] वा शिरसि वा [illegible] करोति। ततश्च नाभिपक्वदरपृष्ठशूलानि भवन्ति। सूचीभिरिव निस्तुद्यते भिद्यते दीर्यत इव च पक्वाशयः। समन्तादाध्मानमुदरे मूत्रसङ्गश्च भवतीति मक्कल्लचयम्। तत्र वीरतर्वादिसिद्धं जल-भूपवादिप्रतिवापं पाययेत्। यवक्षारचूर्णं वा सर्पिषा सुखोदकेन वा [illegible]चूर्णं वा पिप्पल्यादिक्वाथेन पिप्पल्यादिचूर्णं वा सुरामण्डेन [illegible]ऽरिष्टकाथं वा पञ्चकोलैलाप्रतीवापं [illegible] [illegible]दिक्वाथं वा भद्रदारुमरिचसंसृष्टं पुराणगुडं वा त्रिकटुकचातुर्जातककुस्तुम्बुरुमिश्रं [illegible] वा पिबेदरिष्टमिति ॥*॥ अथ बालं क्षौमपरिहितं क्षौमवस्त्रास्तृतायां शय्यायां शाययेत्। पीलुबदरीनिम्बपरुषकशाखाभिश्चैनं वीजयेत्। मूर्ध्नि चास्याहरहस्तैलपिचुमवचारयेत्। धूपयेच्चैनं रक्षोघ्नैर्धूपैः। रक्षोघ्नानि चास्य पाणिपादशिरोग्रीवास्ववसृजेत्। तिला-[illegible]सर्षपकणांश्चात्र प्रकिरेत्। अधिष्ठाने चाग्निं प्रज्वालयेत्। प्रसूतोपासनीयं चावेक्षेत। ततो दशमेऽहनि मातापितरौ कृतमङ्गलकौतुकौ स्वस्तिवाचनं कृत्वा नाम कुर्यातां यदभिप्रेतं नक्षत्रनाम वा ॥*॥ ततो यथावर्णमव्यावीधुपेयामसममप्रमाणां मध्यमवयसमरोगां शील-वतीमचपलामलोलुपामकृशामस्थूलां प्रसन्न-क्षीरां मलम्बौष्ठीमलम्बोर्ध्वस्तनीमव्यङ्गामव्यस-निनीं जीवद्वत्सां दोग्ध्रीं वत्सलामक्षुद्रकर्म्मिणीं कुले जातामतो भूयिष्ठैश्च गुणैरन्वितां श्यामा-मारोग्यबलवृद्धये बालस्य। तत्रोर्ध्वस्तनी करालं कुर्यात्। लम्बस्तनी नासिकामुखं छादयित्वा मरणमापादयेत्। ततः प्रशस्तायां तिथौ शिरःस्नातामहतवाससमुदङ्मुखं शिशु-मुपवेश्य धात्रीं प्राङ्मुखीमुपवेश्य दक्षिणं स्तनं धौतमीषत्परिस्रुतमभिमन्त्र्य मन्त्रेणानेन पाय-येत् ॥*॥

"[illegible] सागरास्तुभ्यं स्तनयोः क्षीरवाहिनः।
[illegible] [illegible] नित्यं बालस्य बलवृद्धये ॥
पयो[illegible]रसं पीत्वा कुमारस्ते शुभानने।
[illegible]मायुरवाप्नोतु देवाः प्राश्यामृतं यथा ॥"

[illegible]मयोऽपर्याप्तास्तैऽथापि-[illegible] [illegible] परिस्रुतेऽप्यतिस्तब्धस्तन्यपूर्ण-[illegible] [illegible] शिशोः कास-[illegible]। तस्मादेवं विधानं स्तन्यं न पाय-येत्। [illegible] [illegible] [illegible] स्तन्य-

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]विशिष्टाभिरक्षणं [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]नि [illegible] ॥*॥
पञ्चाशाः [illegible] परीक्षेत। [illegible] मलवत् तत् [illegible] [illegible] गन्धत्वपेनिलमतन्तुमचोत्प्लवते न चीदति [illegible] तच्छुद्धमिति विद्यात्तेन कुमारस्यारोग्यं शरीरोपचयो बलवृद्धिश्च भवति। न च क्षुधित-शोकार्त्त-श्रान्तप्रदुष्टधातुगर्भिणीज्वरितातिक्षीणातिस्थूल-विदग्ध-भक्तविरुद्धाहार-तर्पितायाः स्तन्यं पाययेत्। नाजीर्णौषधश्च बालं दोषौषध-मलानां तीव्रवेगोत्पत्तिभयात् ॥*॥ भवन्ति चात्र।

"धात्र्यास्तु गुरुभिर्भोज्यैर्विषमैर्दोषलैस्तथा।
दोषा देहे प्रकुप्यन्ति ततः स्तन्यं प्रदुष्यति ॥
मिथ्याहारविहारिण्या दुष्टा वातादयः स्त्रियाः।
दूषयन्ति पयस्तेन शारीरा व्याधयः शिशोः ॥
भवन्ति कुशलस्तांश्च भिषक् सम्यक् विभावयेत्।
यत्राङ्गदेशे तु रुजा यस्य च जायते ॥
मुहुर्मुहुः स्पृशति तं स्पृश्यमाने च रोदिति।
निमीलिताक्षो मूर्धस्थे शिरोरोगे न धारयेत् ॥
बस्तिस्थे मूत्रसङ्गार्त्तो रुजा तृष्यति मूर्च्छति।
विण्मूत्रसङ्गवैवर्ण्यच्छर्द्याध्मानान्त्रकूजनैः।
कोष्ठे दोषान् विजानीयात् सर्वत्रस्थांश्च
रोदनैः ॥"

तेषु च यथाभिहितं [illegible] दनीयमौषधं मात्रया क्षीरपस्य क्षीरसर्पिषा धात्र्याश्च केवलमेव विदध्यात्। क्षीराशादस्यात्मनि धात्र्याश्चान्नादस्य कषायादीनात्मन्येव न धात्र्याः। तत्र मासादूर्ध्वं क्षीरपायाङ्गुलि-पर्वद्वयग्रहणसम्मितामौषधमात्रां विदध्यात् कोलास्थिसम्मितां कल्कमात्रां क्षीरान्नादाय कोलसम्मितामन्नादायेति ॥*॥

"येषां गदानां ये योगाः प्रवक्ष्यन्तेऽगदङ्कराः।
तेषु तत्कल्कसंलिप्तौ पाययेत शिशुं स्तनौ ॥
एकं द्वे त्रीणि चाहानि वातपित्तकफज्वरे।
स्तन्यपस्याहितं सर्पिरितराभ्यां यथार्थतः ॥
न च तृष्णाभयादस्य पाययेत शिशुं स्तनौ।
विरिक्तवान्तियमनाभ्यते कुर्याच्च नात्ययात् ॥
[illegible]यादुदकं बालस्याल्पमपि नामयेत्।
तत्र [illegible] सर्पिर्मधुरकैः शृतम् ॥
पानाभ्यञ्जनयोर्योज्यं शीताम्बुसेचनं तथा।
वातेनाध्मापितां नाभिं सरुजां तुण्डिसंज्ञिताम्
मारुतघ्नैः प्रशमयेत् च स्नेहदीपनाहनैः।
गुदपाके तु बालानां पित्तघ्नीं कारयेत् क्रियाम्
रसाञ्जनं विशेषेण पानालेपनयोर्हितम् ॥"

क्षीरान्नादाय सर्पिः पाययेत् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
सम्यक्को नीरोगः [illegible] [illegible]
तपविद्युदभाव [illegible] [illegible]
शून्यागारनिकटादमध्य [illegible] [illegible]
शोपसर्गतश्च बालं रक्षेत् ॥*॥ [illegible]
"नाथ्यो [illegible] बालं [illegible] [illegible]
नोपमारुतवर्षेषु रजोधूमोदकेषु [illegible]
क्षीरसात्म्यतया क्षीरमातं [illegible]
दद्यादाशस्तन्यपर्याप्ते बालानां [illegible]
पञ्चमासं नमनं प्राशयेत् [illegible]
[illegible] स्यात् ततश्च [illegible]
प्रयत्नश्च ग्रहोपसर्गेभ्यो रक्षा। बाला भवन्ति
अथ कुमार उद्विजते त्रस्यति रोदिति [illegible]
[illegible] भवति नखदशनैर्धात्रीमात्मानं च परि-
पादति दन्तान् खादति कूजति जृम्भते भ्रुवौ
विक्षिपत्यूर्ध्वं निरीक्षते फेनमुद्वमति सन्दष्टो-
ष्ठः क्रूरो भिन्नामवर्च्चा दीनार्तस्वरो निशि जागर्ति
दुर्बलो म्लानाङ्गो मत्स्यच्छुच्छुन्दरीमत्कुणगन्धो
यथा पुरा धात्र्याः स्तन्यमभिलषति तथा नाभि-
लषतीति सामान्येन ग्रहोपसृष्टलक्षणं
विस्तरेणोत्तरे वक्ष्यामः ॥*॥ [illegible]
ज्ञात्वा यथावर्णं विद्यां ग्राहयेत्। [illegible]
पञ्चविंशतिवर्षाय द्वादशवर्षां पत्नीमावहेत्
पित्र्यधर्मार्थकामप्रजाः प्राप्स्यतीति ॥*॥
"ऊनषोडशवर्षायामप्राप्तः पञ्चविंशतिम्।
यद्याधत्ते पुमान् गर्भं कुक्षिस्थः स विपद्यते ॥
जातो वा न चिरं जीवेत् जीवेद्वा दुर्बलेन्द्रियः।
तस्मादत्यन्तबालायां गर्भाधानं न कारयेत् ॥"
अतिवृद्धायां दीर्घरोगिण्यामन्येन वा [illegible]
चोपसृष्टायां गर्भाधानं नैव कुर्वीत। [illegible]
[illegible]प्येवंविधस्य त एव दोषाः संभवन्ति। [illegible]
पूर्वोक्तैः कारणैः पतिष्यति गर्भे गर्भिण्याः
[illegible]वस्तियूलानि रक्तदर्शनं च। तत्र शीतैः
परिषेकावगाह-प्रदेहादिभिः [illegible]
शृतशीतक्षीरपानैश्च। [illegible]
[illegible] क्षीरसुखादिभिः [illegible]
प्रथमं समानि [illegible]
मूत्रसङ्गाः। [illegible]
कोष्ठे संस्तम्भश्च [illegible]
नायां [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible] वातादयोपपन्नमतावरी विदारि-
[illegible] वा [illegible]मतावरीवारि-
[illegible] पयसार्कपुष्पीसिद्ध वा
[illegible] । एवं चिप्रमुपक्रान्ताया
[illegible]वर्त्तन्ते वतो गर्भमाप्यायते । अवस्थिते
[illegible] अव्यथाटुसिद्धेन पयसा भोज-
[illegible]। चतीते [illegible] चवव्यीभिर्यवागूभिर्व-
[illegible]दीनां पाचनीयोपसंहृताभिर्वपक्रमेत
[illegible] मासा गर्भश्च तावन्तस्थानि । मस्तु-
[illegible]षु पुराणमुष्कं दीपनीयसंयुतं पाययेद्-
[illegible]। वातोपद्रवमशीतत्वात् । शोतसा सीयते
[illegible] सोऽतिकालमवतिष्ठमानो व्यापद्यते तं
[illegible] दाहिक्रमैवोपचरेत् । उत्क्रोशरस-
[illegible]सामनस्पर्शा वा यवागूं पाययेत् । माष-
तिलविल्वशलाटुसिद्धाम् वा कुल्माषान्
[illegible]मधुमाध्वीकं चानुपिबेत् सप्तरात्रम् ।
[illegible]तीतकालायिनि गर्भे विशेषतः सधान्य-
[illegible] मुषलेनाभिहन्यात् विषमे वा याना-
[illegible] सेवेत । वाताभिपन्न एव शुष्यति गर्भः ।
स मातुः कुक्षिं न पूरयति मन्दं स्पन्दते च तं
[illegible] पयोभिर्मांसरसैश्चोपचरेत् । शुक्र-
शोणितं वायुनाभिप्रपन्नमवक्रान्तजीवमाध्मा-
पयत्युदरम् । तत् कदाचित् यदृच्छयोपशान्तं
नैगमेयापहृतमिति भाषन्ते । तमेव कदाचित्
प्रलीयमानं नागोदरमित्याहुस्तत्रापि लीनवत्
प्रतीकारः ॥*॥ अत ऊर्द्ध्वं मासानुमासिकं
[illegible] ।
"मधुकं शाकबीजञ्च पयस्या सुरदारु च ।
[illegible] शतावरी ॥
[illegible] पयस्या च लता चोत्पलसारि वा ।
[illegible] सारिवा रास्ना पद्मा मधुकमेव च ॥
[illegible] चापि चीरि[illegible]

शृतम् ।
[illegible] मधुपर्णिका ॥
[illegible] मधुकं सिताः ।
[illegible] ॥
[illegible] पयोयुताः ।
[illegible]निर्दिश्यताः ॥
[illegible] ।
[illegible] पिबेत् ॥
[illegible] स्थितम् ।
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible] सौर्य
प्राप्ते [illegible]
शोणं विदग्धीत [illegible] ।
"सौवर्णं सुकृतं चूर्णं कुष्ठं मधु घृतं वा [illegible]
मत्स्याक्षक: शङ्खपुष्पी मधु सर्पिः सकाञ्चनम् ॥
अर्कपुष्पी मधु घृतं चूर्णितं कनकं वचा ।
हेमचूर्णानि कैटर्य: श्वेता दूर्वा घृतं मधु ॥
चत्वारोऽभिहिता: प्राशा: श्लोकार्द्धेषु चतु-

र्ष्वपि ।
कुमाराणां वपुर्मेधाबलबुद्धिविवर्द्धना: ॥"
इति सुश्रुत आयुर्वेदशास्त्रे तृतीयं शारीरस्थानं
समाप्तम् ॥ इङ्गरेजीभाषायां एनाटोमीत्युक्त-
मेतत् ॥*॥ शारीरं तपो यथा,—
"देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्य्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥"
इति भगवद्गीतायाम् १७ अध्याय: ॥
शारीरकं, क्ली, (शरीरमेव शारीरं कुत्सितत्वात्
तन्निवासी शारीरको जीवस्तमधिकृत्य कृतो
ग्रन्थ: । शारीरक+अण् ।) वेदव्यासकृतवेदान्त-
मीमांसासूत्रम् । यथा । तथा च वयमस्यां
शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्याम: । वेदान्त-
मीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्येदमादिमं
सूत्रम् । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति । इति शङ्कर-
भाष्यम् ॥ (शरीरमेव शरीरकं तत्र भवम् ।
शरीरक+अण् । शरीरभवे, त्रि । यथा,
भागवते । ३ । ३१ । १९ ।
"पश्यत्ययं धिषणया ननु सप्तवध्रि:
शारीरके दमशरीर्य्यपर: स्वदेहे ॥")
शारीरिक:, त्रि, (शरीर+ठक् ।) शरीर-
सम्बन्धि । तत्पर्य्याय: । कालेवरिक: २ गात्रिक:
३ वार्पुषिक: ४ तानूनिक: ५ वार्ष्मिक: ६
वैग्रहिक: ७ कायिक: ८ दैहिक: ९ मौर्त्तिक:
१० तानविक: ११ । इति अमरोक्तशरीर-
पर्य्यायशब्दात् ष्णिकप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
शारुक:, त्रि, (शृणातीति । शॄ+"लषपतपद-
स्थेति ।" ३ । २ । १५४ । इति उकञ् ।)
हिंसक: । शृकाभूयाम गमेत्यादिना उकप्रत्य-
येन निष्पन्नमिदम् । इति मुग्धबोधव्याक-
रणम् ॥ (यथा, मुग्धबोधे कारकप्रकरणे ।
"दृष्टा दर्वि शारुकमेतदर्थकाम्
क्षमीतवन्तं यतिभि: सुदर्शनम् ॥")
शार्क:, पुं, शर्करा । इति शब्दरत्नावली ॥
शार्कक:, पुं, दुग्धफेन: । शर्करापिण्डम् । इति
मेदिनी ॥
शार्कर:, पुं, दुग्धफेन: । शर्करास्त्यत्रेति । शर्करा
+ "देशे लुबिलचौ च ।" ५ । २ । १०५ । इति
अण् ।) शर्करान्वितदेश: । इति मेदिनी ॥
शर्करासम्बन्धिनि, त्रि ॥ (शर्करेव । "शर्करा-
[illegible] ।" ५ । ३ । १०७ । [illegible] शर्करा-
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
शार्करक: [illegible]
शार्करीय: [illegible]
च निष्पन्न: ॥
शार्करीय:, त्रि, शर्करायुक्तदेश: । शर्करादेशात्
चौयप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
शार्ङ्गं, क्ली, आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥
(शृङ्गस्य विकार: । शृङ्ग+अण् ।) विष्णुधनु: ।
धनुर्मात्रम् । इति मेदिनी । गे, ४६ ॥ (यथा,
रघु: । ४ । ६२ ।
"शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे रजस्यभूत् ॥")
शृङ्गसम्बन्धिनि, त्रि ॥
शार्ङ्गष्टा, स्त्री, मत्स्याक्षका । इति राजनिर्घण्ट: ॥
पुस्तकान्तरे शार्ङ्गेष्ठा इति च पाठ: ॥
शार्ङ्गी, [न्] पुं, (शार्ङ्गमस्यास्तीति । शार्ङ्ग+
इनि: ।) विष्णु: । इत्यमर: ॥ (यथा, रघु: ।
१२ । ७० ।
"स सेतुं बन्धयामास प्लवगैर्लवणाम्भसि ।
रसातलादिवोन्मग्नं शेषं स्वप्नाय शार्ङ्गिण: ॥")
धन्विमात्रम् । इति शार्ङ्गशब्दार्थदर्शनात् ॥
शार्दूल:, पुं, (शृहिंसायाम्+"स्वर्ज्जिपिशादिभ्य
ऊरोलचौ ।" उणा० ४ । ९० । इति ऊलच्
प्रत्ययेन साधु: ।) व्याघ्र: । उत्तरपदे श्रेष्ठार्थ-
वाचक: । इत्यमर: ॥ राक्षस: । पशुभेद: । स
तु सरभ: । इति मेदिनी ॥ पक्षिविशेष: । इति
धरणि: ॥ चित्रक: । इति राजनिर्घण्ट: ॥
शार्दूलललितं, क्ली, धृतिवृत्तौ अष्टादशाक्षर-
पादच्छन्दोविशेष: । यथा,—
"म: सो ज: स-त-सा दिनेश ऋतुभि: शार्दूल-

ललितम् ।
ज्ञात्वा कंसरुषी पराक्रमविधिं शार्दूललितं
यस्यां क्षितिभारकारिषु सुरारातिष्वतिदुष्करम् ।
सन्तोषं परमन्तु देवनिवहे च लोकत्रयस्थं
श्रेयो व: स तनोत्वपारमहिमा लक्ष्मीप्रिय-

तम: ॥"
इति छन्दोमञ्जरी २ स्तवक: ॥
शार्दूलवाहन:, पुं, पञ्चविंशतिपूर्व्वजिनान्तर्गत-
जिनविशेष: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥
शार्दूलविक्रीडितं, क्ली, अतिधृतिवृत्तौ एकोन-
विंशतिपादच्छन्दोविशेष: । यथा,—
"सूर्य्याश्वैर्म-स-ज-स्त-ता: सगुरव: शार्दूल-

विक्रीडितम् ।
गोविन्दं प्रणमोत्तमाङ्ग रजसे [illegible]
पाणी पूजयतं मन: [illegible]

[illegible] ।
पश्येत् [illegible] मम [illegible]

[illegible]
न [illegible]

[illegible]
[illegible] छन्दोमञ्जरी [illegible]

शार्वरं, क्ली, कलुषतमसम् । घातुकं, त्रि । इति मेदिनी ॥ (शर्वरीसम्बन्धिनि, शर्वरी + अण् ।) शर्वरीसम्बन्धिनि, त्रि ॥

शर्वरीशः, पुं, चन्द्रः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ [illegible]

शाल, ऋ कत्थने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) कत्थनं श्लाघायाम् । ऋ, शालते गुणिनं गुणी । अ, अशशालत् । इति दुर्गादासः ।

शालः, पुं, (शलति प्रशंसतीति । शाल + अच् ।) मत्स्यभेदः । शाउल् इति ख्यातः । प्राकारः । वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । सर्जः २ कार्श्यः ३ अश्वकर्णकः ४ सस्यसम्बरः ५ । इत्यमरः ॥ शस्यसम्बरः ॥ सर्ज्जवृक्षः ६ । इति रत्नमाला ॥ मदनः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ शालस्तुपः । स तु शालिवाहनराजः । इति विश्वः ॥ वृक्षमात्रम् । इति शब्दनिर्घण्टः ॥ शालो झषे धीवर एव वृक्ष वृक्षविभेदाः तालव्यादिः । दन्त्यादिश्च । कैवर्त्त इव बक्राशीवोत्पलशालो कल्मलकाल शालाम । इति वाचस्पतिदर्शनात् । कैवर्त्तपक्षे शालो मत्स्यविशेषः । वसन्तपक्षे शालस्य पुष्पं शालम् । इति भरतः ॥

शालग्रामः, पुं, विष्णुमूर्त्तिविशेषः । स च गण्डकीनदीप्रभवकीटकृतचक्रयुक्तशिला द्वारकोद्भवतादृशशिला च । तस्य माहात्म्यलक्षणादि यथा,—

"प्रवक्ष्यामि शालग्रामशिलार्च्चनम् शिवस्थानो मुक्तिमाप्नोति मूर्त्तिं ध्यायन् स्तुवन् जपन् ॥

शङ्खचक्रगदापद्मं केशवाख्यो गदाधरः ।
शार्ङ्गकौमोदकीचक्रशङ्खी नारायणो विभुः ॥
स च शङ्खाब्जपद्मो माधवः श्रीगदाधरः ।
गदाब्जशङ्खचक्री वा गोविन्दाख्यो गदाधरः ॥
पद्मशङ्खाब्जगदिने विष्णुरूपाय वै नमः ।
शंखाब्जगदाचक्रमधुसूदनमूर्त्तये ॥
नमो गदारविन्दचक्रयुक्तं त्रिविक्रमाय च ।
चक्रिकौमोदकीपद्मशङ्खवामनमूर्त्तये ॥
शङ्खाब्जचक्रगदिने नमः श्रीधरमूर्त्तये ।
हृषीकेश साब्जगदाशङ्खचक्रिनमोऽस्तु ते ॥
शाङ्खगदाब्जचक्रपद्मनाभस्वरूपिणे ।
दामोदर शङ्खगदाचक्रपद्मिनमोऽस्तु ते ॥
चक्रिशङ्खगदाब्जाय वासुदेव नमो नमः ।
शङ्खाब्जचक्रगदिने दत्त सङ्कर्षणाय च ॥
शङ्खाब्जचक्रगदाय इतप्रद्युम्नमूर्त्तये ।
[illegible] गदाशङ्खाब्जधारिणे ॥
[illegible] मूर्त्तये ॥
[illegible] रूपाय गदाशङ्खविधारिणे ॥
[illegible] धारिणे ।
पद्माब्जशङ्खचक्रिणे नमो [illegible] मूर्त्तये ॥
[illegible] नमः ।
[illegible] नमोऽस्तु ते ।
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
शालग्रामो [illegible]
[illegible] पूर्ण [illegible]
सङ्कर्षणोऽथ प्रद्युम्नः सूक्ष्मचक्रस्तु पीतकः ॥
स दीर्घः स शिरश्छिद्रो योऽनिरुद्धस्तु वर्त्तुलः ।
नीलाद्वाररेखश्च पद्म नारायणोऽसितः ॥
मध्ये गदाकृता रेखा नाभिपद्ममहोन्नतः ।
पृथुवक्षा नृसिंहो वः कपिलोऽव्यात्त्रिबिन्दुकः ॥
अथवा पञ्चबिन्दुस्तत्पूजनं ब्रह्मचारिणः ।
वराहः शक्तिलिङ्गोऽव्याद्विषमद्वयचक्रकः ॥
नीलस्त्रिरेखः स्थूलोऽथ कूर्म्ममूर्त्तिः सबिन्दुमान् ।
कृष्णः स वर्त्तुलावर्त्तः पातूर्द्ध्वोन्नतपृष्ठकः ॥
श्रीधरः पञ्चरेखोऽव्याद्वनमालागदाङ्कितः ।
वामनो वर्त्तुलो नाम वामचक्रः सुरेश्वरः ॥
नानावर्णोऽनेकमूर्त्तिर्नागभोगी त्वनन्तकः ।
स्थूलो दामोदरो नीलो मध्ये चक्रः सुनीलकः ॥
संकीर्णद्वारको वोऽव्याद्ब्रह्मा सुमोहितः ।
सदीर्घरेखा शुषिर एकचक्राम्बुजः पृथुः ॥
प्रत्युच्छिद्रः स्थूलचक्रः कृष्णोऽबिन्दुश्च बिन्दुमत् ।
हयग्रीवोऽङ्कुशाकारः पञ्चरेखः समन्ततः ॥
वैकुण्ठोऽमलवद्भाति एकचक्राब्जकोऽसितः ।
मत्स्यो दीर्घाम्बुजाकारो द्वाररेखस्तु पातु वः ॥
वामचक्रो दक्षरेखः श्यामो वोऽव्यात्त्रिविक्रमः ।
शालग्रामे द्वारकायां स्थिताय गदिने नमः ॥
एकेन लक्षितो वोऽव्याद्गदाधारी सुदर्शनः ।
लक्ष्मीनारायणो द्वाभ्यां त्रिभिर्मूर्त्तिस्त्रिविक्रमः ॥
चतुर्भिश्च चतुर्व्यूहो वासुदेवश्च पञ्चभिः ।
प्रद्युम्नः षड्भिरेवाव्यात् सङ्कर्षण इतः स्तुतः ॥
पुरुषोत्तमोऽष्टभिः स्याच्च नवव्यूहो नवाङ्कितः ।
दशावतारो दशभिरनिरुद्धोऽवतादथ ।
द्वादशात्मा द्वादशभिरत ऊर्द्ध्वं अनन्तकः ॥"

इति पाद्मे पातालखण्डे १० अध्यायः ॥

अपि च ।

ईश्वर उवाच ।

"शालग्रामे मणौ यन्त्रे मण्डले प्रतिमासु च ।
नित्यन्तु श्रीहरेः पूजा केवलेन जलेन तु ॥
गण्डक्यामेकदेशे तु शालग्रामस्थलं महत् ।
पाषाणान्तर्भवं यत्तत् शालग्राममिति स्मृतम् ॥
शालग्रामशिलास्पर्शात् कोटिजन्माघनाशनम् ।
किं पुनर्यजनं तत्र हरेः सान्निध्यकारणम् ॥
शालग्रामेऽर्च्चनात् ब्रह्मन् [illegible] लभेत् ।
बहुभिर्जन्मभिः पुण्यैर्यदि कृष्णशिला लभेत् ॥
गोष्पदेन च चिह्नेन तेन वै जायते नरः ।
आदौ शिलां परीक्षेत स्निग्धां [illegible] सितां [illegible]
[illegible] नाम् ॥
[illegible] अधमा प्रोक्ता मिश्रा मिश्रफलप्रदा ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
चित्तरत्नस्य [illegible]
[illegible] शालग्रामशिला यत्र [illegible]
इति विष्णु [illegible]
अथ पूजा च [illegible]
अमरत्वाम [illegible]
नीलकण्ठेऽपि यत्नेन [illegible]
शालग्रामशिलायां [illegible]
विज्ञेता वासुदेवा [illegible]
सर्वे ते नरकं यान्ति [illegible]
यतस्तं सर्वदेवे [illegible]
शालग्रामोद्भवो देवो [illegible]
उभयोः सङ्गमो यत्र मुक्तिस्तत्र न संशयः ।
द्वारकोद्भव [illegible]
चक्राङ्कित शिवाकार [illegible]
नमोऽस्तु वो द्वारकाय सदानन्द [illegible]
शालयामि [illegible]
तया युक्तस्य धर्मस्य [illegible]

इति तत्रैव ११ अध्यायः ॥

अपरञ्च ।

ब्रह्मोवाच ।

"गण्डकीयं नदी राजन् ! सुरासुरनिषेविता ।
पुण्योदकपरीवाहैर्हतपातकसञ्चया ॥
दर्शनात् स्पर्शनात् पानात् स्नानात् [illegible]
वाचिकं क्षीयते यस्य पानतः पावनं [illegible]
पुरा दुष्टाः प्रजा याः प्रजास्त्वा [illegible]
स्वगच्छादिप्रभृतीनि कपापानि [illegible]
एतां नदीं ये पुण्योदां [illegible]
ते गर्भभाजो नैव स्युरपि पापकृतो नराः ।
तस्यां भवा ये पाषाणाश्चक्रचिह्नेरलङ्कृताः ।
ते साक्षाद्भगवन्तो हि स्वस्वरूपधराः [illegible]
शिलाः संपूजयेद्यस्तु नित्यं भक्तियुतः [illegible]
न जातुचिज्जनन्या वै जठरे सम्प्रविशेत् ।
पूजयेद्यो नरो धीमान् शालग्रामशिला [illegible]
[illegible]
तेनाचरितमात्मना दम्भीर्मत्सरवर्जितम् ।
परदारपरद्रव्यविमुखेन नरेण च ।
पूजनीयः प्रयत्नेन [illegible]
द्वारवत्यां भवं चक्रं शिला [illegible]
पुंसां चक्राङ्कवत्येव पापं [illegible]
अपि पापसहस्राणि [illegible]
शालग्रामशिला [illegible]
शालग्राम [illegible]
[illegible]
न [illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible] शिलोपरि ।

मुक्तो याति नरश्च शापविन्द्राचतुर्दश ॥ * ॥

यदि शालग्रामपाषाणे ब्रह्महत्यायुतोऽपि वा ।

शालग्रामशिलातीर्थं पीत्वा याति परां गतिम् ॥

तुलसी चन्दनं चक्रं मणी चण्डाय चक्रकम् ।

शिला [illegible] पानन्तु विष्णोर्नाम पदाम्बुजम् ॥

[illegible] नवभिः पापराशिप्रदाहकम् ।

वदन्ति मुनयः शान्ताः सर्वशास्त्रार्थकोविदाः ॥

सर्वतीर्थपरिस्नानात् सर्वक्रतुसमर्पणात् ।

पुण्यं भवति यद्राजन् बिन्दौ बिन्दौ तदद्भुतम् ॥

शालग्रामशिला यत्र पूज्यते पुरुषोत्तमैः ।

तत्र योजनमात्रन्तु तीर्थकोटीसमन्वितम् ॥ * ॥

शालग्रामाः समाः पूज्याः समेषु द्वितयं न हि ।

विषमा एव पूज्या वै विषमेषु त्रयं न हि ॥

द्वारवतीभवं चक्रं तथा वै गण्डकीभवम् ।

उभयोः सङ्गमो यत्र तत्र गङ्गा समुद्रगा ॥

रूक्षाः कुर्वन्ति पुरुषान् आयुः श्रीभिर्विवर्ज्जिताम् ।

तस्मात् स्निग्धा मनोहारिरूपेण ददति श्रियम् ॥

आयुष्कामो नरो यस्तु धनकामोऽपि यः पुमान् ।

पूजयन् सर्वमाप्नोति पापं लौकिककर्मणिकम् ॥

प्राणान्तकाले तु यस्य भवेच्छान्यवलात्मृप ।

वाचि नाम हरेः पुण्यं शिलाजलतिस्तदन्तिके ॥

मध्यन्तु प्राणमार्गेषु यस्य विश्वस्तोऽपि चेत् ।

शालग्रामशिलामूर्त्तिस्तदा मुक्तिर्न संशयः ॥

पुरा भगवता प्रोक्तमम्बरीषाय धीमते ।

माधवो व्यापिनो भक्ताः शालग्रामशिला

मम ॥

[illegible]पितयं मन्त्रमेतद्धि क्षितिमण्डले ।

पापिनां पापनिवारं कर्त्तुं छूतमुदयताम् ॥

निन्दन्ति पापिनो ये वा शालग्रामशिलां सकृत् ।

कुम्भीपाके पचन्त्याशु यावदाहूतसंप्लवम् ॥

पूजां समुद्यतं कर्त्तुं यो वारयति मूढधीः ।

तस्य माता पिता बन्धुः सर्वे नरकगामिनः ॥

यो वै वाचयति श्रेष्ठं शालग्रामार्चनं कुरु ।

स [illegible] वैकुण्ठं सन्तु पूर्व्वजैः ॥”

इति च तत्रैव २० अध्यायः ॥ * ॥

[illegible] ।

[illegible] उवाच ।

“शालग्रामशिलायान्तु त्रैलोक्यं सचराचरम् ।

[illegible] तिष्ठति सर्व्वदा ॥

[illegible] षडानन ।

[illegible] ॥

[illegible] पूजिता [illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

शालग्रामशिलां [illegible] ॥

शालग्रामशिला [illegible] ॥

भूता संकीर्त्तिता ध्याता पूजिता च नमस्कृता ॥

शालग्रामशिलां दृष्ट्वा यान्ति पापानि देहि-

नाम् ।

सिंहं दृष्ट्वा यथा यान्ति वने मृगगणा भयात् ॥

नमस्कृत्वा तु यः कुर्य्यात् शालग्रामशिलार्चनम् ।

भक्त्या वा यदि वाभक्त्या स मुक्तिं समवाप्नुयात् ॥

यः सेवां कुरुते नित्यं शालग्रामशिलागतः ।

वैवस्वताद्भयं तस्य न स्यान्मरणजन्मनी ॥

शालग्रामशिलाचक्रं पयोदधिघृतादिभिः ।

यः स्नापयति नूनं स कल्पकोटिं वसेद्दिवि ॥

शालग्रामे नमस्कारो भावेनापि च यैः कृतः ।

मानवाः किं करिष्यन्ति मद्भक्त्या ते महीतले ॥

मद्भक्तिरत्नदर्पिष्ठा मत्प्रभुं न नमन्ति ये ।

वैष्णवास्ते न विज्ञेया मद्भक्ताः पापमोहिताः ।

शालग्रामशिला यत्र तत्र पुत्र वसाम्यहम् ॥

पूजितोऽहं न तैर्मर्त्यैः स्नापितश्च न तैर्नरैः ।

न कृतं मर्त्यलोके यैः शालग्रामशिलार्चनम् ॥

किमर्चितैर्लिङ्गशतैर्विष्णुभक्तिबहिष्कृतैः ।

शालग्रामशिलाचक्रं नार्चितं यदि पुत्रक ॥

जन्मकोटिसहस्रे च पूजिते मयि यत् फलम् ।

तत् फलं समवाप्नोति शालग्रामशिलार्चनात् ॥

अनर्हं मम नैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् ।

शालग्रामशिलास्पृष्टं सर्वं याति पवित्रताम् ॥

नैवेद्यं मे न भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।

भुक्त्वा केशवनैवेद्यं कोटिभक्तिफलं लभेत् ॥

सकृदभ्यर्च्चितो विष्णुः शालग्रामशिलाश्रितः ।

ददाति विपुलां मुक्तिं सर्वसङ्गविवर्ज्जिताम् ॥

महालिङ्गकोटिभिर्दृष्टैर्यत् फलं पूजितैः स्तुतैः ।

तत्फलं समवाप्नोति शालग्रामैकपूजनात् ॥

शालग्रामशिलाचक्रं यो विद्वान् पश्यति ध्रुवम् ।

अर्चयेद्वा नरो नित्यं तस्य पुण्यं निबोध मे ॥

कोटिलिङ्गसहस्रैर्यत् पूजितैर्जाह्नवीतटे ।

काशीवासाद्युगान्यष्टौ दिनेनैकेन तद्भवेत् ॥

तस्मात्तत्रैव मद्भक्तैः प्रीत्यर्थं मम पुत्रक ।

कर्त्तव्यं सर्वदा मर्त्यैः शालग्रामशिलार्चनम् ॥

शालग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति केशवः ।

तत्र देवाः सुरा यक्षा भुवनानि चतुर्दश ॥

शालग्रामशिलाग्रे यैः सकृच्छ्राद्धं कृतं भवेत् ।

वसन्ति पितरस्तेषां विष्णुलोके न संशयः ॥

ये पिबन्ति नरा नित्यं शालग्रामशिलाजलम् ।

पञ्चगव्यसहस्रैस्तु प्राशितैः किं प्रयोजनम् ॥

प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने किं दानैः किमुपोषणैः ।

चान्द्रायणैः किं हि तादृक् पीत्वा पादोदकं

शुचिः ॥”

इति पाद्मे उत्तरखण्डे १२० अध्यायः ॥ * ॥

अथैतदीयमाहात्म्यं [illegible] च भारतं [illegible]

[illegible] । यथा,—

“शालग्रामो [illegible] ।

[illegible] ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे [illegible] अध्यायः ॥ * ॥

[illegible] यथा,—

“शालग्रामस्तु [illegible] ।

[illegible] भवन्तु [illegible] ॥

सर्वाः पुत्राः [illegible] दातुं [illegible] ते [illegible] ।

तथास्तु तथा दृष्टा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥

वरं दातुं समुद्युक्ता [illegible] पुत्रकम् ।

अयमास्ते वरं दातुं तदा शिलास्त्वया क्षुधा ॥

प्रतारणं मम सुराः कृतं यस्मात् पुनः पुनः ।

कीटयोनिं प्रपद्येथाः कुत्राप्ते [illegible] ॥

अविचार्य्य वयं शप्तास्त्वया [illegible] ॥

तेन कर्म्मविपाकेन जडा त्वं नदी भव ॥

अन्योन्यशापं श्रुत्वेत्थं महान् कोलाहलोऽभवत् ।

प्रकम्पिताः सुराः सा च ब्रह्माचक्ते [illegible] ॥

ब्रह्मन् त्राहि महाशापादन्योन्यपतितात् क्षुधा

इति देववचः श्रुत्वा ब्रह्मा शङ्करमब्रवीत् ॥

शिवः प्रोवाच धातारमहं संहारकारकः ।

त्वं सृष्टिकर्त्ता विष्णुस्तु पालको बुधिसत्तमः ॥

स शक्तो यथासद्यमुभयोः सम्वेदिति ।

इति माहेश्वरं श्रुत्वा वचनं विष्णुरब्रवीत् ॥

शृणु ब्रह्मन् महादेव शृणु देव गजानन ।

मदर्थो ब्राह्मणो चाहमातङ्गो शापतोऽस्य तु ॥

भविष्यतस्तयोश्चैव भविष्यामि कलेवरम् ।

शीर्णं भविष्यति यदा तत्र दोमध्यसञ्चयाः ॥

पाषाणान्तर्गता कीटा वज्राख्या प्रभविष्यथ ।

अथैव गण्डकी पुण्या गङ्गातुल्या महानदी ॥

गण्डक्यां गिरिराजस्य दक्षिणे दशयोजनम् ।

विस्तीर्णं तन्नु क्षेत्रं पुण्यक्षेत्रं महीतले ।

चक्रतीर्थमिति ख्यातं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥

शालग्रामगता देवा देवी द्वारावतीगतः ।

उभयोः सङ्गमो यत्र मुक्तिस्तत्र न संशयः ॥

सर्वदेवप्रीतिकरा भुक्तिमुक्तिप्रदायिनी ।

भवन्त्यस्यान्तु पाषाणा ये तदन्तर्गता सुराः ।

प्रार्थितं सं विना सर्वे वज्रकीटा भवन्त्विति ।

अनेनैव तु गण्डक्याः पुत्रत्वं भवतामपि ॥

भविष्यति तदन्तश्च चिह्नं तद्वेवतोद्भवम् ।

विज्ञाय येऽर्चयिष्यन्ति सा प्रीता तत्र देवता ॥

न यन्त्रस्य न मूर्त्तेश्च न द्रव्यस्यापि पूजनात् ।

सन्तोषो जायते तेषां गण्डक्यां मार्ज्जनाद्यथा ॥

इति विष्णुवचः श्रुत्वा ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ॥ * ॥

कीदृक् पूज्या शिला विष्णोः किञ्चिद्वा [illegible]

[illegible] ।

किं फलं चाधिकारी च केन मार्गेण तद्वद ॥

इति ब्रह्मवचः श्रुत्वा विष्णुर्वचनमब्रवीत् ।

[illegible] शिला पूज्या ब्राह्मणाद्यैः [illegible] ॥

स्निग्धा शिला [illegible] कृत्वा सिद्धिं करोति

च ।

[illegible] वीतां [illegible] ।

पाण्डु [illegible] पापशोकदा ।

पीता [illegible] हरेत् ॥

नीला [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] सर्वार्थसाधिका ।

रूक्षा निघ्नन्ति चैवायुः कूष्माण्डा भयमाहरेत्।
पूजाफलं लाञ्छितया निष्फलं लाञ्छनं विना।
कपिला चित्तवैकल्यं नेत्ररोगश्च कर्बुरा॥
भग्ना मञ्जरी ज्ञेया बहुचक्रापमानताम्।
लक्षणान्तरहीना च देवचक्रा वियोगताम्॥
हठवक्त्री कालवक्त्री दृढचक्रा सुतान् हरेत्।
संलग्नचक्रा लसुखं बद्धचक्रा महागदम्॥
भग्नचक्रा तु दारिद्र्यं सर्वनाशं त्वधोमुखी।
कुष्ठादिकं व्यालमुखी विषमा विविधापदम्॥
विलतावर्त्तनाभिश्च विकारान् कुरुते बहून्।
वंशच्छेदो गृहस्थानां नारसिंह्यां प्रजायते॥
रेखार्त्ता दुःखदात्री च यथा सूक्ष्मा तथा सुखम्।
यथा चिह्नास्तथा लक्ष्मीस्तद्विभेदादतः शृणु॥
लक्ष्मीहरिः स विज्ञेयो यत्र पद्मं सचक्रकम्।
केवला वनमाला वा गृहस्थानामभीष्टदः॥१॥
वासुदेवः स विज्ञेयो यद्द्वारं चक्रयुग्मकम्।
निरन्तरं समं चापि स श्वेतः पापनाशनः॥२॥
सङ्कर्षणः स विज्ञेयः प्राक् पश्चाच्चक्रयुग्मकम्।
संलग्नपूर्वभागस्यं महद्रत्नः सुशोभनः॥ ३ ॥
प्रद्युम्नः सूक्ष्मचक्रः स्याच्छिद्रं दीर्घं विचित्रितम्
सुषिरान्तर्बहिश्छिद्रं पीत इष्ट प्रदायकः॥४॥
अनिरुद्धस्तु नीलाभो वर्त्तुलश्चातिशोभनः।
रेखाद्वयन्तु तद्वारि पृष्ठं पद्मेन लाञ्छितम्॥५॥
केशवः स तु विज्ञेयस्त्वेकं वा द्वयमेव वा।
प्राक् च पश्चाच्च चक्रं स्यात् चतुष्कोणः स भाग्यदः॥ ६ ॥
नारायणः श्यामवर्णः नाभौ चक्रं तथोन्नतम्।
दीर्घरेखासमायुक्तं दक्षिणे शुषिरं पृथु॥ ७ ॥
हरिरूपा शिला सा स्यादुयस्या ऊर्द्ध्वं मुखं भवेत्।
हरिवद्दृश्यते द्वारं भुक्तिमुक्तिप्रदा तु सा॥८॥
परमेष्ठी स विज्ञेयः पद्मचक्रान्वितस्तु यः।
विल्वाकृतिश्च शुक्लाभः पृष्ठे च शुषिरं महत्॥९॥
विष्णुस्तु कृष्णवर्णः स्यात् स्थूलचक्रे सुशोभने।
द्वारोपरि तथा रेखा दृश्यते मध्यदेशतः॥१०॥
नारसिंहस्तु कपिलः पृथुचक्रो हृहत्सुखः।
त्रयो वा पञ्च वा तत्र बिन्दवो ब्रह्मचारिणां न सत्॥११॥
कपिलो नरसिंहस्तु गुड़लाक्षाभिभो भवेत्।
स्थूलचक्रद्वयं मध्ये द्वारि रेखा सुशोभना॥१२॥
महावराहसिंहो विज्ञेयः पूर्वोक्तैर्लक्षणैर्युतः।
रेखाश्च केशराकारा मुखं दीर्घं भयानकम्॥१३
लक्ष्मीनृसिंहो विज्ञेयश्चतुश्चक्रः सबिन्दुकः।
[illegible]लक्षणैर्युक्तो वनमालाविराजितः॥१४॥
[illegible] यत्र लिङ्गे चक्रे च विषमे तथा।
[illegible] स्थूलश्चिरेखालाञ्छितो भवेत्१५
[illegible] या वराहाकृतिः शिला।
[illegible] महाराज्यप्रदायिका॥१६॥
[illegible] शिला ज्ञेया बिन्दुत्रयविभूषिता
[illegible] दीर्घा सा तुति[illegible]
[illegible]

कूर्म्माख्या तु शिला पिठे वर्त्तुला [illegible]
[illegible] कौस्तुभेन च चिह्निता [illegible]
शिलाकूर्म्मः स विज्ञेयः कूर्म्माकारस्तु यो भवेत्।
चक्राङ्किता तथा उन्नता पूजिता सा पदप्रदा॥१८
हयग्रीवोऽङ्कुशाकारा रेखा चक्रा समीपगा।
बहुबिन्दुसमायुक्तं पृष्ठं नीरदनीलकम्॥१९॥
ज्ञेयः सौम्यहयग्रीवो हयग्रीवासमा शिला।
दीर्घया लेखया युक्ता रेखा वा तादृशी भवेत्॥२०॥
हयग्रीवः स विज्ञेयो मुखं यस्य हयाकृति।
पद्माकृति भवेच्चापि साक्षमालं शिरस्तथा॥२१॥
वैकुण्ठस्तिलवर्णाभश्चक्रमेकं तथा ध्वजम्।
द्वारोपरि तथा रेखा पुष्पाकारा सुशोभना॥२२
श्रीधरस्तु तथा देवश्चिह्नितो वनमालया।
कदम्बकुसुमाकाररेखापञ्चकभूषितः॥२३॥
वामनः स तु विज्ञेयो योऽतिह्रस्वश्च वर्त्तुलः।
अतसीकुसुमप्रख्यो बिन्दुना परिशोभितः॥२४॥
दधिवामननामा तु ऊर्द्ध्वाधश्चक्रसंयुतः।
महाद्युतिरतिह्रस्वः शुभश्च क्षेमदायकः॥२५॥
सुदर्शनस्तथा देवः श्यामवर्णो महाद्युतिः।
वामपार्श्वे तथा चक्रं रेखैकैव तु दक्षिणे॥२६॥
सहस्रार्ज्जुननामासौ नानारेखामयो भवेत्।
चक्राकारा यत्र पङ्क्तिः स नष्टद्रव्यदायकः॥२७
स्थूलो दामोदरो यस्य मध्ये चक्रं प्रतिष्ठितम्।
दूर्वाभं द्वारसङ्कीर्णः पीतरेखा धनप्रदः॥२८॥
राधादामोदरो ज्ञेय ऊर्द्ध्वाधश्चक्रवद्विलम्।
नातिदीर्घं मुखं मध्ये लम्बरेखा स भोगदः॥२९
दामोदरः स विज्ञेयो यश्चक्रद्वयलाञ्छितः।
सूक्ष्मं भवेच्च विवरं पूजितः सुखदः सदा॥३०॥
अनन्तो बहुवर्णः स्यान्नागभोगेन चिह्नितः।
अनेकचक्रसंभिन्नः सर्वकामफलप्रदः॥३१॥
पुरुषोत्तमनामासौ यस्य दिक्षु विदिक्षु च।
ऊर्द्ध्वान्यास्यानि दृश्यन्ते पुरुषार्थफलप्रदः॥३२॥
योगीश्वरः स विज्ञेयो लिङ्गं यस्य शिरोगतम्।
ब्रह्महत्यादिपापानां नाशको योगसिद्धिदः॥३३॥
पद्मनाभस्तथा रक्तः पङ्कजच्छत्रसंयुतः।
तुलस्या पूजितो नित्यं दरिद्रस्त्वीश्वरो भवेत्३४
रश्मिज्वालो हिरण्याभश्चन्द्राभः स्फटिकोपमः।
अथवा जायते नानास्वर्णरेखाभिरन्वितः॥३५॥
गरुड़ः स तु विज्ञेयो मध्ये पञ्चद्वयान्विते।
सुदीर्घा दृश्यते रेखा स सर्पविषनाशकः॥३६॥
जनार्द्दनः स विज्ञेयः केवलानि स्फुटानि च।
यस्योदरे तु चक्राणि चत्वारि चिक्कणानि च॥३७
लक्ष्मीनारायणो ज्ञेयो वनमालाङ्कितोदरः।
सूक्ष्मद्वारचतुश्चक्रो भुक्तिमुक्तिप्रदायकः॥३८॥
हृषीकेशः स विज्ञेयो योऽर्द्धचन्द्राकृतिर्भवेत्।
[illegible] लभेत् सर्वं [illegible]॥
[illegible]॥
लक्ष्मीजनार्द्दनः [illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
प्रदक्षिण[illegible]
चतुर्भुजः स विज्ञेयो द्वे चक्रे मध्यदेशतः।
[illegible] पार्श्वगा रेखा [illegible]
विष्णोर्भेदा इमे प्रोक्ताः [illegible]
विसर्ज्जयेच्च पूजान्ते प्रतिष्ठा [illegible]
शालग्रामाः समाः पूज्याः [illegible]
असमा नैव पूज्यन्ते एकः पूज्यतमो [illegible]
शिला द्वादश यो नित्यं भक्त्या संपूजयेत् [illegible]
दिने दिने धर्म्मवृद्धिः पापनाशश्च [illegible]
शालग्रामशिलां यस्तु भक्त्या संपूजयेत् [illegible]
शतं दिनानि यस्तेन ज्ञातः कामः स [illegible]
शालग्रामा मत्स्वरूपाः [illegible]
यत्सेवनाद्ब्रह्मविदिष्टमिच्छ लोके परत्र च [illegible]
शिवनाभः स विज्ञेयः सलिङ्गाकारताङ्गतः।
स्वयम्भुलिङ्गाकृतिमान् मन्त्रसिद्धिविधायकः॥[illegible]
त्र्यम्बकः स तु विज्ञेयो यो बिन्दुत्रयभूषितः।
शूलाकारा तथा रेखा गतपुंस्त्वप्रदायकः॥[illegible]
धूर्ज्जटिः स तु विज्ञेयो यत्र रेखा जटासमा।
तिस्रो यत्र प्रदृश्यन्ते सोऽर्च्चितो ज्ञानदायकः[illegible]
शम्भुस्तु पाण्डरो ज्ञेयो बिन्दुकण्ठस्तु मध्यगे।
विल्वप्रमाणस्तेजस्वी पूजितः क्षेमशङ्करः॥[illegible]
ईश्वरः स तु विज्ञेयो रक्तो बिन्दुस्तु मध्यगे।
एकचक्रो द्विचक्रो वाभ्यन्तरेऽथवा गोपदम्॥[illegible]
मृत्युञ्जयः स विज्ञेयः स्वल्पमृत्युविनाशकः।
अधश्चक्रं तदूर्द्ध्वं च ज्ञेया रेखा त्रिशूलवत्॥[illegible]
चन्द्रशेखरनामासावर्द्धचन्द्राकृतिस्तु के।
मध्ये चक्रद्वयं तस्य सेवनाद्रोगनाशनम्॥[illegible]
रुद्रः स एव विज्ञेयः कपिलो मूर्द्ध्नि रक्षितः।
चक्रमध्ये भवेद्रेखा नारयेद्रिपुसन्ततिम्॥[illegible]
शालग्रामानथो वक्ष्ये शाक्तिकीटसमुद्भवान्।
येषां पूजनतो देवी भवानी सुप्रसीदति॥
श्रीविद्या सा तत्रे चक्रमूर्द्ध्वं च न प्रदृश्यते।
वामे अष्टाङ्कितो मूर्त्ता [illegible]
[illegible]॥[illegible]
महाकाली तु सा ज्ञेया कोणे [illegible]
छिद्रद्रात्या सर्वशिला [illegible]
यदाकुधाकृतिर्योऽर्द्धं तां देवीं तत्र [illegible]
देवीशिला सचक्रा या [illegible] तां [illegible]
साश्चिंता वाममार्गेण [illegible]
या चक्ररहिता देवी शिला तां [illegible]
[illegible]
सर्वकार्य्येच विमला [illegible]
गौरीशिला [illegible]
स्फटिकाभा [illegible]
तुलसी [illegible]
कुर्वते [illegible]
गणेशः [illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible] तिर्यक् [illegible] वक्रयम् ।
[illegible] तु [illegible] जीवसिका [illegible]
[illegible] ॥ * ॥
[illegible] चिक्केन [illegible] बुधसिला [illegible] ।
[illegible] चतुरस्रेण युक्ता गुरुशिला मता ॥*॥
[illegible] तु [illegible] चापाकारा शनैश्चता ।
[illegible] तु राहोः स्यात् केतोस्तु भग-
रूपिणी ॥ * ॥
[illegible] कलियुगे घोरे वामाचारविमिश्रिते ।
[illegible] विचारादिरहिते [illegible] ॥
[illegible] लोभादिभिर्व्याप्ते जने स्त्रीभिर्विनिर्ज्जिते ।
[illegible]: क गुरुर्मन्त्रः क जपः क च सिद्धयः ॥
[illegible] कलेर्याति त्यजेद्विष्णुशिला-महीम् ।
[illegible] तदर्चाहे वताशिला ॥
[illegible] एव कली श्रेयान् शालग्रामार्च्चनं यथा ॥"
इति मेरुतन्त्रे ५ पटलः ॥

[illegible]पि च ।

तुलस्युवाच ।

"हे नाथ ते दया नास्ति पाषाणसदृशस्य च ।
[illegible]तेन धर्मभङ्गेन मम स्वामी त्वया हतः ॥
[illegible] पाषाणहृदयस्त्वञ्च दयाहीनो यतः प्रभो ।
[illegible] पाषाणसदृशस्त्वं भवेह हरेऽधुना ॥
श्रीभगवानुवाच ।
[illegible] शैलरूपी च गण्डकीतीरसन्निधौ ।
[illegible]धिष्ठानं करिष्यामि भारते तव शापतः ॥
[illegible]कीटाश्च क्रमयो वज्रदंष्ट्राश्च तत्र वै ।
[illegible]च्छिलाकुहरे चक्रं करिष्यन्ति मदीयकम् ॥
[illegible]द्वारे चतुश्चक्रं वनमालाविभूषितम् ।
[illegible]नवीननीरदाकारं लक्ष्मीनारायणाभिधम् ॥
[illegible]द्वारे चतुश्चक्रं नवीननीरदोपमम् ।
[illegible]जनार्द्दनं ज्ञेयं रहितं वनमालया ॥
[illegible]द्वये चतुश्चक्रं गोष्पदेन समन्वितम् ।
[illegible]नाथाभिधं ज्ञेयं वेष्टितं वनमालया ॥
[illegible] द्विचक्रन्तु नवीननीरदप्रभम् ।
[illegible]वामनं विज्ञेयं गृहिणाञ्च सुखप्रदम् ॥
[illegible] द्विचक्रञ्च वनमालाविभूषितम् ।
[illegible] देवि विज्ञेयं श्रीपदं गृहिणां सदा ॥
[illegible] वर्त्तुलाकारं रहितं वनमालया ।
[illegible] स्फुटमस्त्वनं ज्ञेयं दामोदराभिधम् ॥
[illegible] वर्त्तुलाकारं द्विचक्रं बाणविक्षतम् ।
[illegible] ज्ञेयं शरतूणसमन्वितम् ॥
[illegible] सूक्ष्मं नवीनजलदप्रभम् ।
[illegible] विज्ञेयं चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥
[illegible] कुण्डलसमन्वितम् ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] द्विचक्रं [illegible] ।
[illegible] विज्ञेयं गृहिणां सुखदं सदा ॥
द्वारदेशे द्विचक्रञ्च श्रीकञ्च समं स्फुटम् ।
वासुदेवञ्च विज्ञेयं सर्वकामफलप्रदम् ॥
प्रद्युम्नं सूक्ष्मचक्रञ्च नवीननीरदप्रभम् ।
शुषिरे छिद्रबहुलं गृहिणाञ्च सुखप्रदम् ॥
द्वे चक्रे चैकलग्ने तु पृष्ठे यत्र तु पुष्कलम् ।
सङ्कर्षणन्तु विज्ञेयं सुखदं गृहिणां सदा ॥
अनिरुद्धञ्च पीताभं वर्त्तुलञ्चातिशोभनम् ।
सुखप्रदं गृहस्थानां प्रवदन्ति मनीषिणः ॥*॥
शालग्रामशिला यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ।
तत्रैव लक्ष्मीर्वसति सर्वतीर्थसमन्विता ॥
यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ।
तानि सर्व्वाणि नश्यन्ति शालग्रामशिलार्च्चनात्
छत्राकारे भवेद्राज्यं वर्त्तुले च भवेत् श्रियः ।
दुःखञ्च शकटाकारे शूलाग्रे मरणं ध्रुवम् ॥
विकृतास्ये च दारिद्र्यं पिङ्गले हानिरेव च ।
लग्नचक्रे भवेद्व्याधिर्विदीर्णे मरणं ध्रुवम् ॥
व्रतं दानं प्रतिष्ठा च श्राद्धञ्च देवपूजनम् ।
शालग्रामशिलायाश्चैवाधिष्ठानात् प्रशस्तकम् ॥
स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
सर्वदाने च यत् पुण्यं प्रादक्षिण्ये भुवस्तथा ॥
सर्वयज्ञेषु तीर्थेषु व्रतेष्वनशनेषु च ।
पाठे चतुर्णां वेदानां तपसां करणे सति ।
तत् पुण्यं लभते नूनं शालग्रामशिलार्च्चनात् ॥
शालग्रामशिलातोयं नित्यं भुङ्क्ते च यो नरः ।
सुरेप्सितं प्रसादञ्च जन्ममृत्युजराहरम् ॥
तस्य संस्पर्शं वाञ्छन्ति तीर्थानि निखिलानि च
जीवन्मुक्तो महापूतोऽप्यन्ते याति हरेः पदम् ॥
तत्रैव हरिणा सार्द्धमसंख्यं प्राकृतं लयम् ।
पश्यन्त्येव हि दास्येव नियुक्तो दास्यकर्म्मणि ॥
यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च
तं दृष्ट्वा च भिया यान्ति वैनतेयमिवोरगाः ॥
तत्पादपद्मरजसा सद्यः पूता वसुन्धरा ।
पुंसां लक्षं तत्पितॄणां निस्तरेत्तस्य जन्मनि ॥
शालग्रामशिलातोयं मृत्युकाले च यो लभेत् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥
निर्व्वाणमुक्तिं लभते कर्म्मभोगाद्विमुच्यते ।
विष्णुपादप्रलीनश्च भविष्यति न संशयः ॥
शालग्रामशिलां धृत्वा मिथ्यावाक्यं वदेत्तु यः ।
स याति कूर्म्मदंष्ट्रञ्च यावद्वै ब्रह्मणो वयः ॥
शालग्रामशिलां धृत्वा स्वीकारं यो न पालयेत्
स प्रयात्यसिपत्रञ्च लक्षमन्वन्तरावधि ॥
तुलसीपत्रविच्छेदं शालग्रामं करोति यः ।
तस्य जन्मान्तरे काले स्त्रीविच्छेदो भविष्यति ॥
तुलसीपत्रविच्छेदं शङ्खं यो हि करोति च ।
भार्य्याहीनो भवेत् सोऽपि रोगी च सप्तजन्मसु ॥
शालग्रामञ्च तुलसीं शङ्खञ्चैकत्र एव च ।
यो रक्षति महाज्ञानी स भवेत् श्रीहरिप्रियः ॥"
इति [illegible] ॥
[illegible]

"[illegible]
[illegible]
इति [illegible] २१ [illegible]
शालग्रामे सदा विष्णोः [illegible]
यथा,—
भूमिरुवाच ।
"उक्ता याः प्रतिमाः सर्व्वाः सुवर्णादिविनि-
र्म्मिताः ।
तासु तिष्ठसि सर्व्वासु शालग्रामे च [illegible] ।
कति पूज्या गृहादौ च [illegible] ।
विशेषो वा भवेत्तस्मै रहस्यं वद माधव ॥
वराह उवाच ।
गृहे लिङ्गद्वयं नार्च्चेत् शालग्रामद्वयं तथा ।
द्वे चक्रे द्वारकायास्तु नार्च्चेत् सूर्य्यद्वयं तथा ॥
शालग्रामशिला भग्ना पूजनीया सचक्रका ।
खण्डिता स्फुटिता वापि शालग्रामशिला शुभा
शिला द्वादश वै देवि शालग्रामसमुद्भवाः ।
विधिवत् पूजिता येन तस्य पुण्यं वदामि ते ॥
कोटिद्वादशलिङ्गैस्तु पूजितैः स्वर्णपङ्कजैः ।
यत् स्यात् द्वादशकल्पैस्तु दिनेनैकेन तद्भवेत् ॥
यः पुनः पूजयेद्भक्त्या शालग्रामशिलाशतम् ।
तत्फलं नैव शक्तोऽहं वक्तुं वर्षशतैरपि ॥
शालग्रामो न स्प्रष्टव्यो हीनवर्णैर्वसुन्धरे ।
स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शो वज्रस्पर्शाधिको मतः ॥
मोहाद्यः संस्पृशेत् शूद्रो योषिद्वापि [illegible] ।
स पतेन्नरके घोरे यावदाहूतसंप्लवम् ॥
यदि भक्तिर्भवेत्तस्य स्त्रीणां वापि वसुन्धरे ।
दूरादेवास्पृशन् पूजां कारयेत् सुसमाहितः ॥
चरणामृतपानेन सर्वपापक्षयो भवेत् ॥
अभक्ष्यं शिवनिर्म्माल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् ।
शालग्रामशिलायोगात् पावनं तद्भवेत् सदा ॥
दद्याद्विप्राय यो देवि शालग्रामशिलां नरः ।
सुवर्णसंस्कृता तेन सपर्वतवनाकरा ।
ससमुद्रा भवेद्दत्ता सुपात्राय वसुन्धरा ॥
शालग्रामशिलायास्तु मौल्यमुद्घाटयेत् कश्चित् ।
विक्रेता क्रयकर्त्ता वा नरके वै पतेत् ध्रुवम् ॥
पूजाफलं न शक्येत वक्तुं वर्षशतैरपि ।
एतत्ते कथितं गुह्यं प्रतिमास्थापनं प्रति ॥
शालग्रामे विशेषश्च लिङ्गादीनाञ्च यो भवेत् ।
पूजनादौ विधिश्चापि किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥"
इत्यादि वाराहे रौप्यसौवर्णादि[illegible]ना-
ध्यायः ॥ * ॥ अथ शालग्रामशिलामूर्त्तिनिरू-
पणम् ।
"चतुर्विंशतिमूर्त्तिः स शालग्रामशिलास्थितः ।
द्वारकादिशिलासंस्थो [illegible] यः पूज्योऽपि वा हरिः ॥
मनसोऽभीप्सितं प्राप्य देवो वैमानिको भवेत् ।
निष्कामो मुक्तिमाप्नोति मूर्तीर्ध्यायन् [illegible]
[illegible] ॥"
इत्यादि [illegible] मूर्त्तिमूलध्यानं ४४ अध्यायः ॥
अपि च ।
"[illegible]
[illegible] ॥

शङ्खचक्रपद्मगदो माधवः श्रीगदाधरः ।
गदाब्जचक्रशङ्खी च श्रीविष्णोऽर्व्वो गदाधरः ॥
पद्मशङ्खाब्जिचक्रिणे विष्णुरूपाय वै नमः ।
शङ्खाब्जचक्रगदिने नमः सङ्कर्षणाय च ॥
सुचक्रशङ्खाब्जाविष्टते प्रद्युम्नमूर्त्तये ।
नमोऽनिरुद्धाय गदाशङ्खाब्जविधारिणे ॥
नमो गदासिशङ्खाब्जयुक्तायैत्रिविक्रमाय च ।
शार्ङ्गकौमोदकीपद्मगदिने वामनमूर्त्तये ॥
चक्राब्जशङ्खगदिने नमः श्रीधरमूर्त्तये ।
हृषीकेश शार्ङ्गगदाशङ्खपद्मिन्नमो नमः ॥
शाङ्खशङ्खगदाचक्रपद्मनाभस्वरूपिणे ।
दामोदर शङ्खगदाचक्रपद्मिन्नमो नमः ॥
शार्ङ्गशङ्खगदाब्जाय वासुदेवाय वै नमः ।
शङ्खाब्जचक्रगदिने नमः सङ्कर्षणाय च ॥
शाङ्खशङ्खगदाचक्रपुरुषोत्तममूर्त्तये ।
नमोऽधोक्षजरूपाय गदाशङ्खासिपद्मिने ॥
नृसिंहमूर्त्तये पद्मगदाशङ्खाब्जधारिणे ।
पद्माब्जशङ्खगदिने नमोऽस्त्वच्युतमूर्त्तये ॥
सशङ्खचक्राब्जगदं जनार्द्दनमिहानमे ।
उपेन्द्र सगदं शार्ङ्गिं पद्मशङ्खिन्नमो नमः ।
सुचक्राब्जगदाशङ्खयुक्ताय हरिमूर्त्तये ।
सगदाब्जविशङ्खाय नमः श्रीकृष्णमूर्त्तये ॥
शालग्रामशिलाद्वारगतलग्नद्विचक्रधृक् ।
शुक्लाभो वासुदेवाख्यः सोऽव्याद्वः श्रीगदाधरः ॥
लग्नद्विचक्रो रक्ताभः पूर्व्वभागी तु पुष्कलः ।
सङ्कर्षणोऽथ प्रद्युम्नः सूक्ष्मचक्रस्तु पीतकः ॥
सदीर्घशुषिरच्छिद्रो योऽनिरुद्धस्तु वर्त्तुलः ।
नीलो द्वारि त्रिरेखश्च अथ नारायणोऽसितः ॥
मध्ये गदाकृती रेखा नाभिचक्रमहोन्नतः ।
पृथुचक्रो नृसिंहोऽथ कपिलोऽव्यात् त्रिबिन्दुकः ॥
अथवा पञ्चबिन्दुस्तत्पूजनं ब्रह्मचारिणः ।
वराहः शक्तिलिङ्गोऽव्याद्विषमद्वयचक्रकः ॥
नीलस्त्रीरेखः स्थूलोऽथ कूर्म्ममूर्त्तिः स बिन्दुमान् ।
कृष्णः सवर्त्तुलावर्त्तः पातु वोन्नतपृष्ठकः ॥
श्रीधरः पञ्चरेखोऽव्याद्वनमाली गदान्वितः ।
वामनो वर्त्तुलो ह्रस्वो वामचक्रः सुरेश्वरः ॥
नानावर्णोऽनेकमूर्त्तिर्नागभोगी त्वनन्तकः ।
स्थूलो दामोदरो नीलो मध्ये चक्रः सनीलकः ॥
संकीर्णद्वारको वोऽव्यादथ ब्रह्मा सुलोहितः ।
सुदीर्घरेखः शुषिर एकचक्राम्बुजः पृथुः ॥
पृथुच्छिद्रः स्थूलचक्रः कृष्णो विष्णुश्च बिन्दुवत् ।
हयग्रीवोऽङ्कुशाकारः पञ्चरेखः सकौस्तुभः ॥
वैकुण्ठो मणिरत्नाभ एकचक्राम्बुजोऽसितः ।
मत्स्यो दीर्घोऽम्बुजाकारो द्वाररेखश्च पातु वः ॥
रामचक्रो दक्षरेखः श्यामो वोऽव्यात्त्रिविक्रमः ।
शालग्रामे द्वारकायां स्थिताय गदिने नमः ॥
एकेन लक्षितो योऽव्याद्गदाधारी सुदर्शनः ।
एकपार्श्वे चतुश्चक्रं वनमालाविभूषितम् ॥
[illegible] ॥
[illegible] ॥

लक्ष्मीनारायणो द्वाभ्यां त्रिभिर्मूर्त्तिस्त्रिविक्रमः । [illegible]
चतुर्भुजश्चतुर्व्यूहो वासुदेवश्च पञ्चभिः ॥
प्रद्युम्नः षड्भिरेव स्यात् सङ्कर्षण इतस्ततः ।
पुरुषोत्तमोऽष्टभिः स्यान्नवव्यूहो नवोद्गतः ॥
दशावतारो दशभिरनिरुद्धोऽवतादथ ।
द्वादशात्मा द्वादशभिरत ऊर्द्ध्वमनन्तकः ।
विष्णोर्मूर्त्तिमयं स्तोत्रं यः पठेत् स दिवं व्रजेत् ॥"

इति गारुडे ४५ अध्यायः ॥ * ॥

अपरञ्च ।

हरिरुवाच ।

"निर्लक्षणा शुभा स्याच्च चक्राङ्कितशिलार्च्चनात् ।
आदौ सुदर्शनो मूर्त्तिर्लक्ष्मीनारायणोऽपरः ॥
त्रिचक्रोऽसावच्युतः स्यात् चतुश्चक्रश्चतुर्भुजः ।
वासुदेवश्च प्रद्युम्नस्ततः सङ्कर्षणः स्मृतः ॥
पुरुषोत्तमो ह्यष्टमः स्यान्नवव्यूहो दशात्मकः ।
एकादशोऽनिरुद्धः स्याद्द्वादशो द्वादशात्मकः ॥
अत ऊर्द्ध्वमनन्तः स्याच्चक्रे रेखादिके क्रमः ।
सुदर्शनाद्या लक्षिताश्च पूजिताः सर्व्वकामदाः ॥
शालग्रामशिला यत्र देवो द्वारवतीभवः ।
उभयोः सङ्गमो यत्र तत्र मुक्तिर्न संशयः ॥"

इति गारुडे ६५ अध्यायः ॥ * ॥

क्षेत्रविशेषः ।- यथा,—

धरण्युवाच ।

"भगवन् देवदेवेश शालङ्कायनको मुनिः ।
किं चकार तपः कुर्व्वन् तव क्षेत्रे विमुक्तिदे ॥

वाराह उवाच ।

अथ दीर्घेण कालेन स ऋषिः संशितव्रतः ।
तप्यमानो यथान्यायं पश्यते शालमुत्तमम् ॥
विश्रामं कुरुते तत्र द्रष्टुकामोऽथ मां मुनिः ।
मायया मम मूढात्मा शक्तो द्रष्टुं न मामभूत् ॥
ततः पूर्व्वेण पार्श्वेन तस्य शालस्य सुन्दरि ।
वैशाखमासद्वादश्यां मद्दर्शनमुपागतः ॥
दृष्ट्वा मां तत्र स मुनिस्तपस्वी शंसितव्रतः ।
तुष्टाव वैदिकैः सूक्तैः प्रणम्य च पुनः पुनः ॥
ततोऽहं स्तूयमानो वै ऋषिमुख्येन सुन्दरि ।
प्राप्तोऽस्मि परमां प्रीतिं तमवोचं ततः ऋषिम्
तवाश्रमे महाभाग स्थित्वा त्वं तपसां निधे ।
पुत्त्रेण परमप्रीतो मत्क्षेत्रे सङ्गमो भव ॥
अन्यच्च गुह्यं वक्ष्यामि शालङ्कायन तच्छृणु ।
तव प्रीत्या प्रवक्ष्यामि येनैतत् क्षेत्रमुत्तमम् ॥
शालग्राममिति ख्यातं तन्निबोध मुने शुभम् ।
योऽयं वृक्षस्त्वया दृष्टः सोऽहमेव न संशयः ॥
एतत् कोऽपि न जानाति विना देवं महेश्वरम्
एवं तस्मै वरं दत्त्वा शालङ्कायनकाय वै ॥
पश्यतस्तस्य वसुधे तत्रैवान्तर्हितोऽभवत् ।
दृष्टं दक्षिणतः कृत्वा प्रणाम चाश्रमं मुनिः ॥
मम तत्रोपरि ज्ञानं त्रिविष्टपशिखोपरि ।
शालग्राम इति ख्यातं [illegible] ॥"
इति वाराहे [illegible] नामाध्यायः ॥

[illegible]
शालग्रामोपाख्याने [illegible]
[illegible]

"कथयिष्यामि ते [illegible]
तस्मिन् क्षेत्रे हरो देवो मत्[illegible] ।
शालग्रामे गिरौ तस्मिन् शिलारूपेण [illegible] ।
अहं तिष्ठामि तत्रैव त्रिविक्रमेण [illegible] ॥
तस्मिन् शिलाः समस्तास्तु [illegible] ।
पूजनीयाः प्रयत्नेन किं पुनः [illegible] ॥
लिङ्गरूपेण तु हरस्तत्र देवालये गिरौ ।
शिवनाभाः शिलास्तत्र [illegible] ।
सोमेश्वराधिष्ठितस्तु शिवरूपो गिरिः कृतः ।
शालग्रामगिरिर्विष्णुरहं सोमेश्वराधिपः ॥
तयोः पर्व्वतयोर्या वै शिला विष्णुशिवात्मिकाः ।
रेवया च कृतं पूर्व्वं तपः शिवतुष्टिदम् ।
मम त्वत्तः शुभः पुत्त्रो भूयादभिहितस्तया ।
अहं कस्यापि न सुतः किं करिष्यामि चिन्तयन् ।
रेवायास्तु वरो देयस्त्ववश्यं मृगलाञ्छन ।
निश्चित्यैवं तदा प्रोक्तं प्रसन्नेनान्तरात्मना ॥
लिङ्गरूपेण ते देवि गजाननपुरस्कृतः ।
गर्भे तव वसिष्यामि पुत्त्रो भूत्वा शिवप्रिये ॥
मम त्वमपरा मूर्त्तिः ख्याता जलमयी शिवा ।
शिवशक्तिविभेदेन आवामेकत्र संस्थितौ ॥
एवं दत्तवरा रेवा महासिन्धुमिहागता ।
रेवाखण्डमिति ख्यातं ततः प्रभृति गोपते ॥ * ॥
गण्डक्यापि पुरा तप्तं वर्षाणामयुतं विधे ।
शीर्णपर्णाशनं कृत्वा वायुभक्षाप्यनन्तरम् ॥
दिव्यं वर्षशतं तेपे विष्णुं चिन्तयती तदा ।
ततः साक्षाज्जगन्नाथो हरिर्भक्तजनप्रियः ॥
उवाच मधुरं वाक्यं प्रीतः प्रणतवत्सलः ।
गण्डकि ! त्वां प्रसन्नोऽस्मि तपसा विस्मितोऽस्म्यहम् ।
अनवच्छिन्नया भक्त्या वरं वरय सुव्रते ।
किं देयं तद्ददाम्यद्य प्रीतोऽस्मि वरवर्णिनि ॥
गण्डक्यपि पुरो दृष्ट्वा शङ्खचक्रगदाधरम् ।
दण्डवत् प्रणता भूत्वा ततः स्तोत्रं प्रचक्रमे ॥
अहो देव मया दृष्टो दुर्द्दर्शो योगिनामपि ।
त्वया सर्व्वमिदं सृष्टं जगत् स्थावरजङ्गमम् ॥
ततो विरामे सा देवी गण्डकी लोकतारिणी ।
प्राञ्जलिः प्रणता भूत्वा मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥
यदि देव प्रसन्नोऽसि देयो मे वाञ्छितो वरः ।
मम गर्भगतो भूत्वा विष्णो मत्पुत्त्रतां व्रज ॥
ततः प्रसन्नो भगवान् चिन्तयामास गोपते ।
किं याचितं नित्यमया [illegible] ।
दास्यामि याचितं येन [illegible] ।
इत्येवं तपसा देवो [illegible] ।
गण्डकीं कथयामास [illegible] ।
शालग्रामशिलारूपी तव [illegible] ।
तिष्ठामि तव [illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] इति वर्त्ते [illegible]
[illegible]विवेकादिमिश्रीनामिमोऽयं ॥
[illegible]कटङ्कटः, पुं, [illegible] स विद्युत्-
[illegible]माशालङ्कटङ्कटायाः" पुत्रः । इति
[illegible]पुराणम् ॥

शालङ्कायनः, पुं, (शलङ्कस्यापत्यम्, "नडादिभ्यः
फक्।" ४।१।९९। इति फक् ।) मुनिविशेषः ।
[illegible] इति मेदिनी ॥

शालङ्कायनजौरसः, स्त्री, व्यासमाता । यथा,—
"व्यासमाता सत्यवती वासवी गन्धकालिका ।
योजनगन्धा दाशेयी शालङ्कायनजौरसः ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥

शालङ्कि:, पुं, मुनिभेदः । यथा,—
"दाक्षीपुत्रस्त्वमुत्तीनामा ... शैलावकचिरित्यपि ।
शालातुरीयः शालङ्किर्दाक्षीपुत्रस्तु पाणिनिः ॥"
इति जटाधरः ॥

शालजः, पुं, (शालाज्जायते इति । जन्+डः ।)
शालमत्स्यः । यथा । शालः शालजगर्जकौ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

शालनिर्यासः, पुं, (शालस्य निर्यासः ।) सर्ज-
रसः । धुना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शालजः
२ सर्जः ३ सर्जरसः ४ । इति रत्नमाला ॥
धूनकः ५ वह्निवल्लभः ६ सर्जमणिः ७ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

शालपर्णी, स्त्री, (शालस्य पर्णवत् पर्णमस्याः ।
ङीप्) वृक्षविशेषः । शालपाणी इति भाषा ।
तत्पर्य्यायः । सुदला २ सुपर्णी ३ स्थिरा ४ सौम्या ५
कुमुदा ६ गुहा ७ [illegible] ८ विदारिगन्धा ९
अंशुमती १० सुपर्णिका ११ दीर्घमूला १२
दीर्घपत्रिका १३ वातघ्नी १४ पीतिनी १५
तन्वी १६ सुधा १७ सर्वानुकारिणी १८
शोफघ्नी १९ सुमला २० देवी २१ निश्चला २२
ध्रुवपर्णिका २३ सुमूला २४ सुरूपा २५
अमपत्रिका २६ सुपर्णी २७ शालिपर्णी २८
शालदला २९ । इति राजनिर्घण्टः । विदारी
३० शालपर्णी ३१ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
अस्या गुणाः । शाखित्वम् । कफपित्तनाशि-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ तिक्तत्वम् । गुरु-
त्वम् । उष्णत्वम् । वातदोषविषमज्वरमेहार्शः-
शोफसन्तापनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।
"शालपर्णी स्थिरा सौम्या त्रिपर्णी पीवरा
गुहा ।
विदारिगन्धा दीर्घाङ्गी दीर्घपत्रांशुमत्यपि ॥
शालपर्णी गुरुश्छर्दिज्वरश्वासातिसारजित् ।
शोषदोषत्रयहरी बृंहण्युक्ता रसायनी ।
तिक्ता विषहरी स्वादुः क्षतकासक्रिमिप्रणुत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

[illegible]

काष्ठादिनिर्म्मितपुत्रिका । (यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । [illegible]
"चलोचलौ तिलकौ [illegible]
बभार यश्च [illegible] जयश्रीशालभञ्जिकाम् ॥")
वेश्या । इति जटाधरः ॥

शालभञ्जी, स्त्री, काष्ठादिनिर्म्मितपुत्रिका । इति
हेमचन्द्रः ॥

शालवः, पुं, लोध्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

शालवेष्टः, पुं, (शालस्य वेष्टो निर्यासः ।) शाल-
निर्यासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शालसारः, पुं, (शालस्य सारः ।) द्रुमः । हिङ्गुः ।
इति विश्वः ॥

शाला, स्त्री, (शो + "बाहुलकात् शतेरपि
कालन् ।" इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या कालन् ।१।११७।
गृहम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते ।८।८।१६।
"धूपामोदितशालायां जुष्टायां माल्यदीपकैः ।")
वृक्षस्य स्कन्धशाखा । गृहैकदेशः । इति
मेदिनी ॥

शालाकी, [न्] पुं, शस्त्रवैद्यः । नापितः । शैल-
धारी । इति केचित् ॥

शालाङ्की, स्त्री, पुत्तलिका । इति शब्दरत्नावली॥

शालाजिरः, पुं, स्त्री, सरावः । इति हेमचन्द्रः
शब्दरत्नावली च ॥

शालाख्यिः, स्त्री, शाकभेदः । इति शब्दरत्नावली

शालानी, स्त्री, विदारी । इति शब्दरत्नावली ॥

शालामृगः, पुं, (शालाया मृगः ।) शृगालः ।
इति हारावली ॥

शालारं, क्ली, (शालां ऋच्छतीति । ऋ + अण् ।)
हस्तिनखः । सोपानम् । पक्षिपञ्जरः । इति
मेदिनी ॥

शालावृकः, पुं,(शालायां गृहे शाखायां वा वृक
इव ।) वानरः । कुक्कुरः । शृगालः । इत्यमरः ॥
मृगः । इति शब्दरत्नावली । विडालः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

शालिः, पुं,(शृणातीति । शॄ + बाहुलकात् इञ् ।
रस्य लत्वम् ।) गन्धमार्ज्जारः । इति मेदिनी ॥
कलमादिधान्यम् । षष्टिकादिधान्यम् । इत्य-
मरः ॥ तत्पर्य्यायः । मधुरः २ । रुच्यः ३ व्रीहि-
श्रेष्ठः ४ नृपप्रियः ५ धान्योत्तमः ६ केदारः ७
सुकुमारकः ८ । पुस्तकान्तरे मधुरस्थाने कलम
इति पाठः । स तु दशविधः । यथा,—
"राजान्नषष्टिकसितेतररक्तमण्ड-
स्थूलाढ्यगन्धतिरियादिकशालिसंज्ञाः ।
व्रीहिस्तथेति दशधा भुवि शालयः स्यु-
स्तेषां क्रमेण गुणनामगणं ब्रवीमि ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्य गुणाः ।
"शालयो मधुराः शीता लघुपाका बलावहाः ।
पित्तप्रशानिलकफाः स्निग्धा बद्धाल्पवर्च्चसः ॥"
इति राजवल्लभः ॥

अथ शालिधान्यलक्षणम् ।
[illegible]

शालीनां नामानि यथा,—
"रक्तशालिः [illegible]
[illegible]
पुण्ड्रकः पुण्डरीकश्च [illegible]
दीर्घशूकः काञ्चनको हायनो लोध्रपुष्पकः ।
इत्याद्याः शालयः सन्ति बहवो बहुदेशजाः ॥"
अथ तेषां गुणाः ।
"शालयो मधुराः स्निग्धा बल्या बद्धाल्पवर्च्चसः ।
कषाया लघवो रुच्याः स्वर्य्या वृष्याश्च बृंहणाः ॥
अल्पानिलकफाः शीताः पित्तघ्ना मूत्रलास्तथा ।
शालयो दग्धभूजाताः कषाया लघुपाकिनः ॥
सृष्टमूत्रपुरीषाश्च रूक्षाः श्लेष्मापकर्षणाः ।
कैदारा वातपित्तघ्ना गुरवः कफशुक्रलाः ॥
कषाया अल्पवर्च्चस्का मधुराश्च बलावहाः ।"
कैदाराः क्षेत्रजा मताः ।
"स्थलजाः स्वादवः पित्तकफघ्ना वातवह्निदाः ।
किञ्चित्तिक्ताः कषायाश्च विपाके कटुकाश्च ते ॥"
स्थलजा अजलभूमिजाः स्वयञ्जाताः ।
"वापिता मधुरा वृष्या बल्याः पित्तप्रशामनाः ॥
श्लेष्मलाश्चाल्पवर्च्चस्काः कषाया गुरवो हिमाः ॥"
वापिताः कृष्टक्षेत्रे अकृष्टक्षेत्रे च ।
"वापितेभ्यो गुणैः किञ्चिद्धीनाः प्रोक्ता अवा-
पिताः ॥"
कृष्टक्षेत्रे अकृष्टक्षेत्रे च ।
"रोपितास्तु नवा वृष्याः पुराणा लघवः
स्मृताः ।
रोपितारोपिता भूयः शीघ्रपाका गुणाधिकाः ॥
छिन्नरूढा हिमा रूक्षा बल्याः पित्तकफा-
पहाः ।
बद्धविट्काः कषायाश्च लघवश्चाल्पतिक्तकाः ॥"
अथ रक्तशालेर्गुणाः ॥
"रक्तशालिर्वरस्तेषु बल्यो वर्ण्यस्त्रिदोषजित् ।
चक्षुष्यो मूत्रलः स्वर्य्यः शुक्रलस्तृड्ज्वरापहः ।
विषव्रणश्वासकासदाहनुद्वह्निपुष्टिदः ।
तस्मादल्पान्तरगुणाः शालयो महदादयः ॥"
रक्तशालिः दाउदखानी इति मगधदेशे प्रसिद्धः
इति भावप्रकाशः ॥ (पञ्ची । इत्युणादिकोषे
उज्ज्वलः । ४ । १२७ ॥)

शालिका, स्त्री,(शालिरिव । स्वार्थे कन् ।) विदा-
रिका । इति शब्दरत्नावली ॥

शालिञ्चः, पुं, शाकविशेषः । [illegible] इति भाषा ।
तत्पर्य्यायः । शालञ्चः २ शितवारः ३ [illegible] ४
लोहसारकः ५ । अस्य गुणाः । दीपनत्वम् ।
तिक्तत्वम् । शीतार्शःकफवातनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

शालिञ्ची, स्त्री, (शालिञ्च + स्त्रियां ङीष् ।)
शाकभेदः । [illegible] इति भाषा । अस्य गुणाः
शीतलपर्य्याये द्रष्टव्यम् ॥

शालिनीकरणं, क्ली, न्यग्भावनम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । तिरस्कार इति यावत् ॥

शालिपर्णी, स्त्री, (शालेरिव पर्णानि यस्याः ।
ङीष् ।) माषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

[illegible]

शालिपिष्ट, क्ली, (शालेः पिष्टमिव शुभ्रत्वात् ।) स्फटिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शालिवाहनः, पुं, राजविशेषः । स तु शककर्त्ता विक्रमादित्यसमतुल्य ॥

शालिहोत्रः, पुं, घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शाली, [न्] त्रि, (शालाऽस्यास्तीति । इनिः ।) शालाविशिष्टः । पदान्ते युक्तवाचकः । यथा,—
"चन्दनचर्च्चितनीलकलेवरपीतवसनवनमाली ।
केलिचलन्मणिकुण्डलमण्डितगण्डयुगस्मितशाली ॥"
इति जयदेवः ॥

(श्लाघ्यः । यथा, भागवते । ३ । २४ । १ ।
"दायाद्यः शालिनीमाह शुक्लाभिर्व्याहृतं स्मरन् ॥")

शाली, स्त्री, कृष्णजीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शालीनः, त्रि, (शालाप्रवेशनमर्हतीति । शाला + "शालीनकौपीने अधृष्टाकार्य्ययोः ।" ५।२।२० इति खञ्प्रत्ययेन निपातनात् सिद्धम् ।) अधृष्टः । इत्यमरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४१।८।
"यत्र मित्रं गृहस्थेषु शालीनेषु चरेद्‌यतिः ॥")
शालासम्बन्धी च ।

शालीना, स्त्री, (शालीन + टाप् ।) मिश्रया । इति राजनिर्घण्टः ॥

शालु, क्ली, (शृणाति शीतागमे । शॄ + बाहुलकात् ञुण् रेफस्य लत्वञ्च । इत्युज्ज्वलः । १ । ५ ।) शालूकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

शालुः, पुं, (शॄ + ञुण् रेफस्य लत्वञ्च ।) कषायद्रव्यम् । चौरकाख्यौषधिः । इति मेदिनी ॥ भेकः । इति हेमचन्द्रः ॥

शालूकं, क्ली, कुमुदादिमूलम् । तत्पर्य्यायः । पङ्कसूरणम् २ शालूकः ३ शालु ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

शालूकं, क्ली, (शल + "शलिमण्डिभ्यामूकण् ।" उणा० ४ । ४२ । इति ऊकण् ।) कुमुदादिमूलम् । इत्यमरः ॥ जातीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शालूकः, पुं, (शल + "शलिमण्डिभ्यामूकण् ।" उणा० ४ । ४२ । इत्यूकण् ।) कुमुदादिमूलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, हृष्टसंहितायाम् । ४१ । ३ ।
"मिथुनेऽपि धान्यशारदवल्लीशालूककार्पासाः ॥")
भेकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शालूरः, पुं, शलते प्लवेन गच्छतीति । शल + "खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ ।" उणा० ४।९० । इति ऊरः ।) भेकः । इत्यमरः ॥

शालेयं, त्रि, (शालीनां क्षेत्रम् । शालि + "व्रीहिशाल्योर्ढक् ।" ५।२।२ । इति ढक् ।) शाल्युद्भवक्षेत्रम् । इत्यमरः ॥ शालासम्बन्धि शालसम्बन्धि च ॥

शालेयः, पुं, मधुरिका । इत्यमरः ॥

शालेया, स्त्री, (शालेय + टाप् ।) मिश्रेया । इति राजनिर्घण्टः ॥

शाल्मलद्वीपः, पुं, (शाल्मली [illegible] शाल्मल + अच् ।) [illegible] इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शाल्मलः, पुं, शाल्मलीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ६४ । ३ ।
"अर्ज्जुनारिष्टसञ्छन्नं धन्वन्वेषशाल्मलीः ॥")
द्वीपविशेषः । इति शब्दमाला ॥ तद्विवरणं यथा,—
"अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि शाल्मलस्य निबोधत ।
शाल्मलो द्विगुणो द्वीपः क्रौञ्चद्वीपस्य विस्तरात्॥
परिवार्य्य समुद्रन्तु दधिमण्डोदकं स्थितः ।
तत्र पुण्या जनपदाश्चिराच्च म्रियते जनः ॥
कुत एव तु दुर्भिक्षं क्षमातेजोयुता हि ते ।
प्रथमः सूर्य्यसङ्काशः सुमना नाम पर्व्वतः ॥
पीतस्तु मध्यमस्तत्र शातकौम्भमयो गिरिः ।
नाम्ना सर्व्वसुखो नाम दिव्यौषधिसमन्वितः ॥
तृतीयश्चैव सौवर्णो भृङ्गपत्रनिभो गिरिः ।
स नाम्ना रोहितो नाम दिव्यो गिरिवरो महान् ॥
सुमना कुशलो देशः सुखोदर्कः सुखोदयः ।
रोहितस्तु तृतीयस्तु रोहिणो नाम विश्रुतः ॥
तत्र रत्नान्यनेकानि स्वयं रक्षति वासवः ।
प्रजापतिमुपादाय प्रसन्नो विधिवत् स्वयम् ॥
न तत्र नद्यो वर्षं वा शीतोष्णञ्चैव तद्विधम् ।
वर्णाश्रमाणां वार्त्ता वा त्रिषु द्वीपेषु विद्यते ॥
न ग्रहं न च दण्डोऽस्ति ईर्ष्यासूया भयं तथा ।
उद्भिदान्युदकान्यत्र गिरिप्रस्रवणानि च ॥
भोजनं षड्रसं तत्र तेषां स्वयमुपस्थितम् ।
अधमोत्तमो न तेष्वस्ति न लोभो न परिग्रहः ॥
अरोगा बलवन्तश्च एकान्तसुखिताः प्रजाः ।
त्रिंशद्वर्षसहस्राणि मानसीं सिद्धिमास्थिताः ॥
सुखमायुः स्वरूपञ्च धर्म्मैश्वर्य्यं तथैव च ।
शाल्मलाद्येषु विज्ञेयं द्वीपेषु त्रिषु सर्व्वशः ॥
व्याख्यातः शाल्मलाद्यानां द्वीपानान्तु विधिः शुभः ।
परिमण्डलस्तु स द्वीपश्चक्रवत् परिवेष्टितः ।
सुरोदेन समुद्रेण द्विगुणेन समन्वितः ॥"
इति मत्स्यपुराणे भुवनकोषे सप्तद्वीपनिवेशो नाम १०० अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।
"प्लक्षद्वीपप्रमाणात्तु द्विगुणेन समन्ततः ।
संवेष्ट्य क्षुरसाम्भोधिं शाल्मलिः संव्यवस्थितः ॥
सप्त वर्षाणि तत्रैव तत्रैव कुलपर्व्वताः ।
सत्यायताः सुपर्वाणः सप्त नद्यश्च सुव्रताः ॥
कुमुदश्चोन्नतश्चैव तृतीयश्च बलाहकः ।
द्रोणः कङ्कस्तु महिषः ककुद्मान् सप्त पर्व्वताः ॥
योनितोया वितृष्णा च चन्द्रा शुक्ला विमोचनी ।
निवृत्तिश्चेति ता नद्यः स्मृताः पापहराः शिवाः ॥
न तेषु विद्यते लोभः क्रोधो वा द्विजसत्तमाः ।
न चैवास्ति दुर्भिक्षं जरा कौचन्नामयः ॥
वसन्ति सततं तत्र वर्णाश्च [illegible]
तेषां [illegible]

[illegible] भुवनविन्यासे [illegible]
[illegible] मोचरसः । इति [illegible]

शाल्मलिः, पुं स्त्री, वृक्षविशेषः । [illegible] भाषा ॥ (यथा [illegible]
"शाल्मलीन् शालताला [illegible]")

तत्पर्य्यायः । पिच्छिला २ पूरणी [illegible] स्थिरायुः ५ । इत्यमरः ॥ तुलिनी [illegible] ७ शाल्मलः ८ । इति शब्दरत्नावली । तूलिनी ९ कुक्कुटी १० रक्तपुष्पा ११ [illegible]कारी १२ मोचनी १३ । इति [illegible] चिरजीवी १४ पिच्छिलः १५ रक्तपुष्पकः १६ तूलवृक्षः १७ मोचाख्यः १८ कण्टकद्रुमः १९ रक्तोत्पलः २० रम्यपुष्पः २१ बहुवीर्य्यः २२ यमद्रुमः २३ दीर्घद्रुमः २४ स्थूलफलः २५ दीर्घायुः २६ । इति राजनिर्घण्टः । [illegible] काष्ठः २७ । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । पिच्छिलत्वम् । वृष्यत्वम् । बलत्वम् । [illegible]रत्वम् । शीतलत्वम् । कषायत्वम् । [illegible] स्निग्धत्वम् । शुक्रश्लेष्मवर्द्धनत्वञ्च । तद्रसगुणाः । ग्राहित्वम् । कषायत्वम् । कफनाशित्वञ्च । तत्पुष्पं फलञ्च तद्विधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
"शाल्मली शीतला स्वाद्वी रसे पाके रसायनी
श्लेष्मला स्निग्धबीजा च वृष्या रक्तपित्तजित् ॥
शाल्मलीपुष्पशाकन्तु घृतसैन्धवसाधितम् ।
प्रदरं नाशयत्येव दुःसाध्यञ्च न संशयः ॥
रसे पाके च मधुरं कषायं शीतलं गुरु ।
कफपित्तास्रजिद्‌ग्राहि वातलञ्च प्रकीर्त्तितम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

नरकविशेषः । तत्र शाल्मलिनरके [illegible]

शाल्मलिकः, पुं, (शाल्मली + "कुमुदादिठच्" [illegible] ४ । २ । ८० । इति कुमुदादित्वात् ठच् ।) रोहितकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शाल्मलिनी, स्त्री, शाल्मलिवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

शाल्मलिपत्रकः, पुं, (शाल्मलिपत्रमिव पत्रं यस्य ।) सप्तच्छदवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शाल्मलिस्थः, पुं, (शाल्मल्यां वृक्षे तिष्ठतीति [illegible] + कः ।) गरुड़ः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शाल्मली, स्त्री, (शाल्मलि + कृदिकारादिति ङीष् ।) शाल्मलिवृक्षः । इत्यमरः ॥ [illegible] दैर्घ्यात् दूरं गच्छति शाल्मलिः [illegible] नाशोति मलिनः [illegible] पाश्चात्यादीति [illegible] केचित् [illegible] पुष्पा च कुक्कुटी [illegible]
[illegible]

[illegible]

ग्राल्मलीवेष्टः, पुं, (शाल्मल्या वेष्टः।) शाल्मलि-निर्यासः। [illegible] इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। पिच्छा २। इत्यमरः॥ मोचरसः ३ [illegible] ४ शाल्मलीवेष्टकः ५। इति रत्नमाला॥ मोचस्रावः ६ मोचनिर्यासः ७। [illegible] गुणाः।

"मोचस्रावो हिमो ग्राही स्निग्धो वृष्यः कषायकः।
प्रवाहिकातिसारामकफपित्तास्रदाहनुत्॥"

इति भावप्रकाशः॥

शाल्मलीवेष्टकः, पुं, (शाल्मलीवेष्ट+स्वार्थे कन्।) शाल्मलीवेष्टः। इति रत्नमाला॥

शाल्वः, पुं, देशविशेषः। यथा,—

"शाल्वास्तु कारकुक्षीया मरवस्तु दशेरकाः॥"

इति हेमचन्द्रः॥

राजविशेषः। इति महाभारतम्॥ (भीष्मेण सहास्य युद्धवृत्तान्तो महाभारते आदिपर्वणि १०२ अध्याये तथा कृष्णेन सहास्य युद्धवृत्तान्तस्तत्रैव वनपर्वणि १५ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यः॥)

शाल्वणः, पुं, वातघ्नौषधगणविशेषः। यथा,—

"काकोल्यादिः स वातघ्नः सर्वाम्लद्रव्यसंयुतः।
सानूपौदकमांसस्तु सर्वस्नेहसमन्वितः॥
सुखोष्णः स्पृष्टलवणः शाल्वणः परिकीर्त्तितः।
तेनोपनाहं कुर्वीत सदा वातरोगिणाम्॥"

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५ अध्यायः॥

शावः, पुं, (शव्यते प्राप्यते इति। शव गतौ+घञ्।) शिशुः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघुवंशे। ६। ३।

"[illegible] गराजशावः
[illegible]॥"

[illegible] शव+घञ्।) शवसम्बन्धिनि, [illegible] यथा,—

"[illegible] सौतिकं स्मृतम्।
[illegible] क्रियाक्रमः॥
इति [illegible] पुराणम्॥

[illegible] पुं, (शाव+स्वार्थे कन्।) शिशुः। [illegible] (यथा, [illegible] ४८।

[illegible]

[illegible]॥")

[illegible] पुं, (शावर+घञ्।) [illegible] इति मेदिनी॥ [illegible]

[illegible] इति [illegible]॥

शावरभेदाख्यं, क्ली, ताम्रम्। इति हेमचन्द्रः॥

शावरी, स्त्री, शूकशिम्बी। इति मेदिनी॥

शावरोत्सवः, पुं, (शावराणामुत्सवः।) शबरोत्सवः। यथा,—

"पूजयित्वा महाष्टम्यां नवम्यां बलिभिस्तथा।
विसर्ज्जयेत् दशम्यां तु श्रवणे शावरोत्सवैः॥
श्रवणपादो दिवाभागे श्रवणस्य यदा भवेत्।
तदा संप्रेषयेद्देवीं दशम्यां शावरोत्सवैः॥
रागिणीभिः कुमारीभिर्वेश्याभिर्नर्त्तकैस्तथा।
शङ्खतूर्य्यनिनादैश्च मृदङ्गैः पटहैस्तथा॥
ध्वजैर्वस्त्रैर्बहुविधैर्लाजपुष्पप्रकीर्णकैः।
धूलीकर्दमविक्षेपैः क्रीडाकौतुकमङ्गलैः॥
भगलिङ्गविधानैश्च भगलिङ्गप्रगीतकैः।
भगलिङ्गादिशब्दैश्च क्रीडयेयुरलं जनाः॥
परैर्नाक्षिप्यते यस्तु यः परं नाक्षिपत्यपि।
क्रुद्धा भगवती तस्य शापं दद्यात् सुदारुणम्॥"

इति कालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ६० अध्यायः॥

शाश्वतं, त्रि, (शश्वद्भवम्। शश्वत्+अण्।) नित्यम्। इत्यमरः॥ (यथा, रामायणे। १। २। १५।

"मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः।
यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्॥")

पारिभाषिकशाश्वतं यथा,—

"शाश्वतं देवपूजादि विप्रदानञ्च शाश्वतम्।
शाश्वतं सगुणा विद्या सुहृन्मित्रञ्च शाश्वतम्॥"

इति गारुडे नीतिसारे १०९ अध्यायः॥

शाश्वतः, पुं, वेदव्यासः। इति शब्दरत्नावली॥ (शिवः। यथा महाभारते। १३। १७। १२।

"प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च नियतः शाश्वतो ध्रुवः॥")

शाष्कुलः, त्रि, मांसाशी। इति हेमचन्द्रः॥

शाष्कुलिकं, क्ली, (शष्कुल+समूहार्थे ठक्।) शष्कुलिसमूहः। इत्यमरः॥

शास, उ च लु शासने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदा०-पर०-सक०-सेट्। क्त्वावेट्।) उ, शासित्वा शिष्ट्वा। च, शासति। लु, शास्ति। शास्ति यथाज्ञया राज्ञः स सम्राडित्यमरः। इति दुर्गादासः॥

शास ङ उ } आशिषि। इति कविकल्पद्रुमः॥
शास ल ङ } (आ०-अदा०-च-भ्वा०-सक०-सेट्।) आङ्पूर्वा इति केवलानामङ्पूर्वा-णाञ्च प्रयोगनिरासार्थम्। किन्तु "इदं गुरुभ्यः पूर्वेभ्यो नमो वाकं प्रशास्महे।" इत्युत्तरचरिते प्रपूर्वोऽपि दृश्यते। ङ, आशास्ते। उ, आशासित्वा आशास्त्वा। पञ्चमस्वरानुबन्धसामर्थ्यात् क्त्वाप्रत्ययस्य न यप् समासाभावादिति गोविन्दभट्टः। किन्तु अस्य उदनुबन्धफलं क्रमदीश्वर्यां नास्ति [illegible] ल ङ, अभास्ते आसु [illegible] [illegible] आशीर्[illegible]

[illegible] इति दुर्गादासः॥

[illegible]

मनौ। ८। [illegible]

"कुर्व्वन्ति [illegible] राजा [illegible]॥")

तत्पर्य्यायः। [illegible] २ निर्देशः ३ [illegible] शिष्टिः ५। इत्यमरः॥ शास्तिः ६। इति भरतः॥ आदेशः ७ आदेशनम् ८। इति शब्दरत्नावली॥ शासनम् ९। इति जटाधरः॥ राजदत्तभूमिः। लेखः। शासनम्। [illegible] इति मेदिनी। (दानलिखितताम्रपत्रादिः। यथा, कथासरित्सागरे। १२४। ६२-६३।

"शासनं लेखयित्वा च तमेवं स समार्पयत्।
ॐकारपीठमार्गेण भद्र गच्छोत्तरां दिशम्॥
तत्रामुना शासनेन ग्रामं भुङ्क्ष्व मदर्पितम्।
[illegible]॥"

यथाच मार्कण्डेये। १६। ८।

"वाच्यं ते शासनं यद्वै मुद्राचरणिवेष्टितम्॥"

शिक्षा धर्मोपदेशकर्त्ता। यथा, ऋग्वेदे। १। ३१। ११।

"इलामकृण्वन् मनुषस्य शासनीम्॥")

शासनहरः, पुं, (हरतीति। हृ+अच्। शासनस्य हरः।) राजदूतः। आज्ञावाहकः। इति केचित्॥

शासितः, त्रि, (शास+क्तः।) कृतशासनः। यथा,

"सुजीर्णमन्नं सुविचक्षणः सुतः
सुशासिता स्त्री नृपतिः सुसेवितः।
सुचिन्त्य चोक्तं सुविचार्य्य यत् कृतं
सुदीर्घकालेऽपि न याति विक्रियाम्॥"

इति पञ्चतन्त्रम्॥

शासिता, [ऋ] त्रि, (शास+तृच्।) शास्ता। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, मनौ। ७।१७।

"स राजा पुरुषो दण्डः स नेता शासिता च सः॥"

व्याख्याता। यथा, तत्रैव। २। १५०।

"ब्राह्मस्य जन्मनः कर्त्ता स्वधर्मस्य च शासिता॥")

शास्ता, [ऋ] त्रि, (शास+"तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ" उणा० २। ९४। इति [illegible] स च अनिट्।) शासनकर्त्ता। तत्पर्य्यायः। [illegible] २ शासिता ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ यथा,—

"द्वौ धाता च विधाता च पौराणौ [illegible] पतौ।
द्वौ शास्तारौ त्रिलोकेऽस्मिन् धर्म्माधर्म्मौ प्रकीर्त्तितौ॥"

इति वह्निपुराणे [illegible]॥

(यथा च भागवते। १। १२। २६।

"राजर्षीणां जनयिता शास्ता चोत्पथगामिनाम्॥")

शास्ता, [ऋ] पुं, (शास+"तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ।" उणा० २।९४। इति तृन्। स च अनिट्।) बुद्धः। [illegible] [illegible]। राजा। पिता। इति [illegible]

शास्त्रिः, स्त्री, (शास + क्तिन् ।) शासनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १२ । ८ ।
"प्राशीतिर्मिमतमं दुष्टशास्त्रिसमुद्यतम् ॥")
शास्त्रं, क्ली, (शिष्यते अनेन । शास + "सर्व्वधातुभ्यष्ट्रन्" उणा० ४ । १५८ । इति ष्ट्रन् ।) निदेशः । ग्रन्थः । इत्यमरः ॥ स च ग्रन्थः पञ्चदशविधः । तस्य विवरणं विद्याशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ शास्त्रोत्पत्तिर्यथा,—
मत्स्य उवाच ।
"तपश्चचार प्रथमममराणां पितामहः ।
आविर्भूतास्ततो वेदाः साङ्गोपाङ्गपदक्रमाः ॥
पुराणं सर्व्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् ।
नित्यशब्दमयं पुण्यं शतकोटिप्रविस्तरम् ॥
अनन्तरञ्च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिःसृताः ।
मीमांसान्यायविद्याश्च प्रमाणं तर्कसंयुताः ॥
वेदाभ्यासरतस्यास्य प्रजाकामस्य मानसाः ।
मनसः पूर्व्वसृष्टा वै जाता ये तेन मानसाः ॥"
इति मात्स्ये ३ अध्यायः ॥ * ॥
शास्त्रोक्तकर्म्म कर्त्तव्यं न तु शास्त्रविरुद्धम् । यथा,—
"श्रुतिस्मृतिसदाचारविहितं कर्म्म केवलम् ।
सेवितव्यं चतुर्व्वर्गैर्भजद्भिः श्रेयसे सदा ॥
अन्यथा निरयं यान्ति कुमार्गागमसेवनात् ।
अतो वेदविरुद्धार्थं शास्त्रोक्तं कर्म्म संत्यजेत् ॥
स्वबुद्धिरचितैः शास्त्रैः प्रतार्य्येह च बालिशान् ।
विघ्नन्ति श्रेयसो मार्गं लोकनाशाय केवलम् ॥
निन्दन्ति देवता वेदांस्तपो निन्दन्ति सद्विजान् ।
तेन ते निरयं यान्ति असच्छास्त्रनिषेवणात् ॥
श्रुतिस्मृतिसदाचारविहितं कर्म्म शाश्वतम् ।
स्वं स्वं धर्म्मं प्रयत्नेन श्रेयोऽर्थीह समाचरेत् ॥
स्वबुद्धिरचितैः शास्त्रैर्मोहयित्वा जनं नराः ।
तेन ते निरयं यान्ति सुमार्गां समविंशतिः ॥"
इति पाद्मे उत्तरखण्डे १७ अध्यायः ॥ * ॥
अध्यात्मशास्त्रातिरिक्तशास्त्रनिन्दा यथा,—
"पुराणं भारतं वेदधर्म्मशास्त्राणि यानि च ।
आयुषः क्षपणायैव धर्म्मतत्त्वं न चाचरेत् ॥
पुत्त्रदारादिसंभारः पुंसां संमूढचेतसाम् ।
विदुषां शास्त्रसंभारः तद्योगाभ्यासविघ्नकृत् ॥
इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेयं यः सर्व्वं ज्ञातुमिच्छति ।
अपि वर्षशतेनापि शास्त्रान्तं नाधिगच्छति ॥
विज्ञायाक्षरतत्त्वं जीवितञ्चापि चञ्चलम् ।
विहाय शास्त्रजालानि पारलौकिकमाचरेत् ॥
... ऽपि हि मूर्खोऽसौ शास्त्रयुक्तोऽप्यप्रतिभः ।
... कालानां समुत्तारयितुं क्षमः ॥"
इति ... सुनामहादयोनामाध्यायः ॥ * ॥
... शास्त्राणि यथा,—
"... शास्त्राणि लोकेऽस्मिन् मोहनानि च
... ॥
... ॥

... मेतत् ... शास्त्रमम् ॥ ...
इति ... ॥ * ॥
अपि च । कूर्म्मपुराणे हिमालयं प्रति देवीवाक्यम् ।
"यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विविधानि च ।
श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि निष्ठा तेषां हि तामसी ॥
करालभैरवञ्चापि यामलं वाममार्गितम् ।
एवंविधानि चान्यानि मोहनार्थानि तानि तु ।
मया सृष्टानि चान्यानि मोहायैषां भवार्णवे ॥"
तस्मात् सद्भिः श्रुतिस्मृतिविरुद्धे वर्त्मनि न कदाचित् पदं न्यस्तव्यम् । इति मलमासतत्त्वम् ॥ *
पृथिव्यां तन्त्रशास्त्रावतरणं यथा,—
शिव उवाच ।
"लम्बोदर महाभाग शृणु मे परमं वचः ।
इदं महासुसन्दर्भं मम वक्त्राद्विनिर्गतम् ॥
निर्गतं पार्व्वतीवक्त्रात्तन्त्रं परमदुर्लभम् ।
विलिख्य बहुयत्नेन गच्छ सिद्धाश्रमं सुत ॥
यत्र तिष्ठन्ति मुनयो वेदवेदाङ्गपारगाः ।
अणिमादिगुणैर्युक्तः शीघ्रं त्वं भव मे सुत ॥
इत्युक्तः शङ्करेणासौ चाष्टबाहुरभूत्ततः ।
चतुर्भिर्हस्तैः संलिख्य शिवाय विनिवेदयेत् ॥
शिव उवाच ।
गच्छ पुत्त्र महाबाहो तन्त्रमादाय सत्वरम् ।
सिद्धाश्रमं वनं रम्यं यथेन्द्रस्य च नन्दनम् ।
प्रणम्य प्रययौ शीघ्रं तन्त्रमादाय तद्वनम् ॥"
इत्युपक्रम्य ।
"मुनेर्व्वाक्यं ततः श्रुत्वा तत्तन्त्रं सुमुखे ददौ ।
एवं तन्त्राणि सर्व्वाणि विलिख्य विनिवेदयेत् ॥"
इति गायत्रीतन्त्रे दशमब्राह्मणपटलः ॥ * ॥
शैवपाशुपतादिशास्त्रोत्पत्तिर्यथा,—
"प्रथमं हि मया प्रोक्तं शैवं पाशुपतादिकम् ।
मच्छक्त्यावेशितैर्विप्रैः संप्रोक्तानि ततः परम् ॥
कणादेन च संप्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् ।
गौतमेन तथा न्यायं सांख्यन्तु कपिलेन तु ॥
धिषणेन तथाप्रोक्तं चार्व्वाकमतिगर्हितम् ॥
दैत्यानां नाशनार्थाय विष्णुना बुद्धरूपिणा ।
बौद्धशास्त्रं तथा प्रोक्तं नग्ननीलपटादिकम् ॥
आपत्यं श्रुतिवाक्यानां दर्शयन् लोकगर्हितम् ।
कर्म्मस्वरूपत्याज्यत्वमत्र वै प्रतिपद्यते ।
सर्व्वकर्म्मपरिभ्रष्टं कर्म्मत्वन्तु तदुच्यते ॥
गौतमप्रोक्तशास्त्रार्थनिरताः सर्व्व एव हि ।
शार्गाली योनिमापन्नाः सन्दिग्धाः सर्व्वकर्म्मसु ॥"
इति गन्धर्व्वतन्त्रे प्रथमपटलः ।
शास्त्रकृत्, पुं, (शास्त्रं करोतीति । कृ + क्विप् ।) ऋषिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शास्त्रकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, भागवते । १ । १० । २२ ।
"विविधकामालोऽयुतसाम् शास्त्रकृत् ॥")
शास्त्रचक्षुः, त्रि, शब्दवित् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
... ॥

... ॥ ... ॥
... त्रि, (... ।) ... ॥ ... इति ... ॥ ... ।) इति शब्दरत्नावली ॥
शास्त्रज्ञः, त्रि, (... ।) शास्त्रवेत्ता । यथा,—
"अनियुक्तो नियुक्तो वा शास्त्रज्ञो ... देवीं वाचं स वदति यः शास्त्रमुपजीवति ॥"
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
शास्त्रतत्त्वज्ञः, पुं, (शास्त्रस्य तत्त्वं जानातीति । ज्ञा + कः ।) गणकः । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
"दैवज्ञो गणको ज्ञानी मौहूर्त्तो दैवचिन्तकः ।
वार्त्तान्तिको ज्योतिषिको मौहूर्त्तिकश्चकी ।
संवत्सरो वर्षकोषो रेखाजीवी अवज्ञकः ।
तान्त्रिको ज्ञातसिद्धान्तः शास्त्रतत्त्वज्ञ इति ॥"
शास्त्रदर्शी, [न्] त्रि, (शास्त्रं द्रष्टुं शीलमस्य । णिनिः ।) शास्त्रज्ञः । तत्पर्य्यायः । ... २ शास्त्रवित् ३ शास्त्रचारणः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
शास्त्रवित्, [द्] त्रि, (शास्त्रं वेत्तीति । विद + सत्सूद्विषेति क्विप् ।) शास्त्रदर्शी । इत्यमरः ॥
शास्त्रविप्रतिषिद्धः, त्रि, (शास्त्रेण विप्रतिषिद्धः ।) शास्त्रनिषिद्धः । शास्त्रशब्दपूर्व्वकविपूर्व्वकसिध-धातोः कर्म्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नो वा ॥
शास्त्रशिल्पी, [न्] पुं, (शास्त्रं शिल्पमस्यास्तीति इनिः ।) काश्मीरदेशः । तद्देशस्थे, पुं भूम्नि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शास्त्री, [न्] त्रि, शास्त्रज्ञः । शास्त्रं वेत्तीत्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
शास्यः, त्रि, (शास + ण्यत् ।) शासनीयः । शासितव्यः । (यथा, मनौ । ८ । १९२ ।
"यो निक्षेपं नार्पयति यश्चानिक्षिप्य याचते । तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं दमम् ॥"
शिक्षणीयः यथा, ऋग्वेदे । १ । १८९ । ७ ।
"अभिपित्वे मनवे शास्यो भूः ।"
"शास्यो भूः शिक्षणीयो भव इदं कुरु इदं कुरु इति विधेयो भव ।" इति तद्भाष्ये सायणः ।)
शि, न अ निशाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या०-उभ०-सक०-अनिट् ।) ... रूपम् । शान अ तेजे इत्यस्य ... अनेकार्थत्वात् निशानमिव ... न अ, शिनोति शिनुते ... इति दुर्गादासः ॥
शिंशपा, स्त्री, वृक्षविशेषः । ... तत्पर्य्यायः । पिच्छिला २ अगुरुः ३ ... भस्मगर्भा ४ । इत्यमरः ॥ ... इति भरतः ॥ ... पिङ्गला ८ शिंशिपा ... ॥ ... माला ॥ ...
"शिंशपा ... ॥"

किन्तु कोकिला ... "शिक्षया ... "
इति शब्दरत्नावली ॥

यथा सुधा । "शिंशपा ... "इति
... ॥ अपि च ।
शिंशपा कटुका तिक्ता कषाया शोथकारिणी ।
... ॥
... "
इति भावप्रकाशः ॥
... भवति । यथा, ऋग् ।
... १८ ।
"अभिव्ययस्य खदिरस्य सार-
ओजो धेहि स्पन्दने शिंशपायाम् ।"
"स्पन्दने रथस्य गमने सति शिंशपायां शिंश-
पाख्यदारुनिर्मिते रथस्य फलके ओजो धेहि ॥
दार्ढ्यं कुरु ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
... [च] क्लो, शिक्यम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
... पु, त्रि, अध्यवसायी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
... क्ली, मधुजातद्रव्यविशेषः । मोम् इति
भाषा । तत्पर्य्यायः । शिक्थकम् २ मधुजम् ३
विघसम् ४ मधुसम्भवम् ५ मोदनम् ६ माचम् ७
उच्छिष्टमोदनम् ८ मक्षिकामलम् ९ क्षौद्रेयम्
१० पीतरागम् ११ स्निग्धम् १२ माक्षिकजम्
१३ क्षौद्रजम् १४ मधुशेषम् १५ द्रावकम् १६
माक्षिकाश्रयम् १७ मधूत्थितम् १८ मधूत्थम्
१९ । अस्य गुणाः । पिच्छिलत्वम् । स्वादुत्वम् ।
कुष्ठवातासनाशित्वम् । मृदुत्वम् । कटुत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । लेपेन स्फुटिताङ्गविलोपनत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
... क्ली, (शिक्थ + स्वार्थे कन् ।) शिक्-
थम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
... क्ली, (स सं + "स सं: शि कुट् किच ।"
उणा० ५ । १६ । इति यत् । स च कित् ।
... शिरादेशश्च ।) द्रव्यधारणार्थरज्जुमया-
धारविशेषः । शिका इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
काचः २ शिक्या ३ शिक् ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, भागवते । १० । ८ । ३० ।
"हस्ताग्राह्ये रचयति विधिं पीठकोलूखलाद्यै-
श्छिद्रं ह्यन्तर्निहितवयुनः शिक्यभाण्डेषु तद्वित्")
... स्त्री, (शिक्य + स्त्रियां टाप् ।) शिक्यम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
... त्रि, (शिक्ये आपितमित्यर्थे प्राति-
पदिकात् धात्वर्थे इति णिच् ततः क्तः ।)
शिक्यावितवस्तु । तत्पर्य्यायः । काचितः २ ।
... ॥
... इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
...) ... शिक्षते ।
... ॥ ... पितुरेव
... इति ... ॥
... ॥
... ॥

... । उपधेव ... ॥ ...
यथा । ... शिक्षकम् ।
इति शब्दमाला ॥ ... । इत्य-
मरः ॥ यथा,—
"शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां
गणः ।
छन्दोविचितिरित्येतैः षडङ्गो वेद उच्यते ॥"
इति ।
तत्र अकारादिवर्णानां स्थानकरणप्रयत्नबोधिका
अ-कु-ह-विसर्जनीयाः कण्ठ्या इत्यादिका
शिक्षा । इति तट्टीकायां भरतः ॥ *॥*॥
अथ शिक्षाशास्त्रं लिख्यते ।
"अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयमतं यथा ।
शास्त्रानुपूर्वं तद्विद्याद्यथोक्तं लोकवेदयोः ॥
प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः ।
पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम् ॥
त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः ।
प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयम्भुवा ॥
स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः ।
यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ॥
अनुस्वारो विसर्गश्च × क × पौ चापि पराश्रितौ ।
दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयः लृकारः प्लुत एव च ॥
आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया ।
मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥
मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम् ।
प्रातःसवनयोगन्तं छन्दो गायत्रमाश्रितम् ॥
कण्ठे माध्यन्दिनयुतं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम् ।
तारं तार्त्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगम् ॥
सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः ।
वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः ॥
स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः ।
इति वर्णविदः प्राहुर्निपुणं तं निबोधत ॥
उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः ।
ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि ॥
उदात्ते निषादगान्धारावनुदात्ते ऋषभधैवतौ ।
स्वरितप्रभवा ह्येते षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥
अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु च ॥
ओभावश्च विवृत्तिश्च श-ष-सा रेफ एव च ।
जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः ॥
यद्योभावप्रसन्धानमुकारादिपरं पदम् ।
स्वरान्तं तादृशं विद्याद्यदन्यद्व्यक्तमूष्मणः ॥
हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम् ।
औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् ॥
कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपु ।
स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः
स्मृताः ॥
जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो
बुधैः ।
ए ऐ तु कण्ठतालव्या ओ औ कण्ठोष्ठजौ
स्मृतौ ॥
अर्द्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारैकारयोर्भवेत् ।

औकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विवृतसंवृतम् ।
संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतन्तु द्विमात्रिकम् ॥
घोषा वा संवृताः सर्वे अघोषा विवृताः स्मृताः ॥
स्वराणामूष्मणाञ्चैव विवृतं करणं स्मृतम् ।
तेभ्योऽपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव च ॥
अनुस्वारयमानाञ्च नासिकास्थानमुच्यते ।
अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः ॥
अलाबुवीणानिर्घोषो दन्त्यमूल्यस्वराननु ।
अनुस्वारस्तु कर्त्तव्यो नित्यं ह्रोः शषसेषु च ॥
अनुस्वारे विवृत्त्यान्तु विरामे चाक्षरद्वये ।
द्विरोष्ठ्यौ तु विगृह्णीयाद्यत्रौकारवकारयोः ॥
व्याघ्री यथा हरेत् पुत्रान् दंष्ट्राभ्यां न च पीड-
येत् ।
भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान् प्रयोजयेत् ॥
यथा सौराष्ट्रिका नारी तक्रं इत्यभिभाषते ।
एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्याः खे अराँ इव खेदया ॥
रङ्गवर्णं प्रयुञ्जीरन् नो ग्रसेत् पूर्वमक्षरम् ।
दीर्घस्वरं प्रयुञ्जीयात् पश्चान्नासिक्यमाचरेत् ॥
हृदये चैकमात्रः स्यादर्द्धमात्रस्तु मूर्द्धनि ।
नासिकायां तथार्द्धञ्च रङ्गस्यैवं द्विमात्रता ॥
हृदयादुत्करे तिष्ठन् कांस्येन समनुस्वरम् ।
मार्दवञ्च द्विमात्रञ्च जघन्वाँ इति निदर्शनम् ॥
मध्ये तु कम्पयेत् कम्पमुभौ पार्श्वौ समौ तथा
स रङ्गं कम्पयेत् कम्पं रथीवेति निदर्शनम् ॥
एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाव्यक्ता न च पीडिताः ।
सम्यग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ॥
गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः ।
अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः ॥
माधुर्य्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः ।
धैर्य्यं लयसमर्थञ्च षडेते पाठका गुणाः ॥
शङ्कितं भीतमुद्घृष्टमव्यक्तमनुनासिकम् ।
काकस्वरं शिरसि गतं तथा स्थानविवर्जितम् ॥
उपांशुदष्टं त्वरितं निरस्तं
विलम्बितं गद्गदितं प्रगीतम् ।
निष्पीडितं ग्रस्तपदाक्षरञ्च
वदेन्न दीनं न तु सानुनास्यम् ॥
प्रातः पठेन्नित्यमुरःस्थितेन
स्वरेण शार्दूलरुतोपमेन ।
मध्ये दिने कण्ठगतेन चैव
चक्राह्वसंकूजितसन्निभेन ॥
तारन्तु विद्यात् सवनं तृतीयं
शिरोगतं तच्च सदा प्रयोज्यम् ।
मयूरहंसान्यभृतस्वराणां
तुल्येन नादेन शिरःस्थितेन ॥
अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलः स्मृताः ।
शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः ॥
यमोऽनुनासिका न ह्रौ नादिनो हझषः
स्मृताः ।
ईषन्नादा यणो जश्च श्वासिनश्च खफादयः ॥
ईषच्छ्वासांश्चरो विद्यात् गोर्धामैतत् प्रचक्षते ।
दाक्षीपुत्रः पाणिनिना येनेदं व्यापितं भुवि ॥
छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥
शिक्षा घ्राणन्तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।
तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥
उदात्तमाख्याति वृषोऽङ्गुलीनां
प्रदेशिनीमूलनिविष्टमूर्द्धा ।
उपान्तमध्ये स्वरितं धृतञ्च
कनिष्ठिकायामनुदात्तमेव ॥
उदात्तं प्रदेशिनीं विद्यात्प्रचयं मध्यतोऽङ्गुलिम् ।
निहतन्तु कनिष्ठिक्यां स्वरितोपकनिष्ठिकाम् ॥
अन्तोदात्तमाद्युदात्तमुदात्त-
मनुदात्तं नीचस्वरितम् ।
मध्योदात्तं स्वरितं द्व्युदात्तं
त्र्युदात्तमिति नव पदशय्या ॥
अग्निः सोमः प्र वो वीर्य्यं हविषां
स्वर्बृहस्पतिरिन्द्राबृहस्पती ।
अग्निरित्यन्तोदात्तं सोम इत्याद्युदात्तं प्र इत्यु-
दात्तं व इत्यनुदात्तं वीर्य्यं नीचस्वरितम् ॥
हविषां मध्योदात्तं स्वरिति स्वरितम् । बृहस्पति-
रिति द्व्युदात्तमिन्द्राबृहस्पती इति त्र्युदात्तम्
अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्द्ध्न्युदात्त उदाहृतः ।
स्वरितः कर्णमूले तु सर्व्वास्ये प्रचयः स्मृतः ॥
चाषस्तु वदते मात्रां द्विमात्रान्त्वेव वायसः ।
शिखी रौति त्रिमात्रन्तु नकुलस्त्वर्द्धमात्रकम् ॥
कुतीर्थादागतं दग्धमपवर्णञ्च भक्षितम् ।
न तस्य पाठे मोक्षोऽस्ति पापाहेरिव किल्बि-
षात् ॥
सुतीर्थादागतं व्यक्तं साम्नाय्यं सुव्यवस्थितम् ।
सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥
मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा
मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति
यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥
अनक्षरं हतायुष्यं विस्वरं व्याधिपीड़ितम् ।
अक्षता शस्त्ररूपेण वज्रं पतति मस्तके ॥
हस्तहीनन्तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्ज्जितम् ।
ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ॥
हस्तेन वेदं योऽधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम् ।
ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते ॥
शङ्करः शाङ्करीं प्रादाद्दाक्षीपुत्राय धीमते ।
वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाचमिति स्थितिः ॥
येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥
येन धौता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः ।
तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः ॥
अज्ञानान्धस्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै पाणिनये नमः ॥
त्रिनयनमुखनिःसृतामिमां य
इह पठेत् प्रयतश्च सदा द्विजः ।
स भवति धनधान्यपशुपुत्त्रकीर्त्तिमा-
नतुलञ्च सुखं समश्नुते दिवीति दिवीति ॥
अथ शिक्षामाहात्म्यम् [illegible] करालां
यथा सौरपृष्ठा ॥ [illegible]

[illegible] ॥" इति [illegible]
नमः ॥ अथ [illegible]
अग्निरुवाच ।
"वक्ष्ये शिक्षां त्रिषष्टिः स्युर्वर्णा वा चतुरः-
षष्टिकाः ।
स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः ॥
यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ।
अनुस्वारो विसर्गश्च ×क ×पौ चापि परा-
श्रितौ ॥
दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयः लृकारः प्लुत एव च ।
रङ्गश्च खे अराँ इव हकारः पञ्चमैर्युतः ॥
अन्तस्थाभिः समायुक्तः औरस्यः कण्ठ्य
एव सः ।
आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया ॥
मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ।
मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम् ॥
प्रातःसवनयोगन्तं छन्दो गायत्त्रमाश्रितम् ।
कण्ठे माध्यन्दिनयुतं मध्यमं त्रैष्टभानुगम् ॥
तारं तार्त्तीयसवनं शीर्षण्यं जगतानुगम् ॥
सोदीर्णो मूर्द्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः ॥
वर्णान् जनयते तेषां विभागाः पञ्चधा स्मृताः ।
स्वरः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः ॥
अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥
ओ-भावश्च विवृत्तिश्च श-ष-सा रेफ एव च ।
जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः ॥
यद्योभावप्रसन्धानमुकारादिपरं पदम् ।
स्वरान्तं तादृशं विद्यात् यदन्यद्व्यक्तमूष्मणः ॥
कुतीर्थादागतं दग्धमपवर्णञ्च भक्षितम् ।
एवमुच्चारणं पापमेवमुच्चारणं शुभम् ॥
सुतीर्थादागतं द्रव्यं स्थानार्थं सुव्यवस्थितम् ।
सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥
न करालो न लम्बोष्ठो नाव्यक्तो नानुनासिकः ।
गद्गदोऽबद्धजिह्वश्च न वर्णान् वक्तुमर्हति ॥
उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः ।
ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि ॥
कण्ठ्यावहा वि-चु-य-शास्तालव्या ओष्ठजावुपू ।
स्युर्मूर्द्धन्या ऋ-टु-र-षा दन्त्या लृ-तु-ल-साः
स्मृताः ॥
जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो
बुधैः ।
एऐ तु कण्ठतालव्यौ ओ औ कण्ठोष्ठजौ
स्मृतौ ॥
अर्द्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यात् एकारैकारयोर्भवेत् ।
अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः ॥
अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शरः स्मृताः ।
शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः ॥
यमोऽनुनासिका न ह्रौ नादिनो हझषः स्मृताः ।
ईषन्नादा यणो जश्च श्वासिनश्च खफादयः ।
ईषच्छ्वासांश्चरो विद्याद्गोर्धामैतत् प्रचक्षते ॥"
इत्याग्नेये महापुराणे शिक्षानिरूपणं नाम
[illegible] अध्यायः ॥

[illegible]
[illegible]
अस्त्रवि, क्लि ॥
शिक्षागुरुः, पुं, (शिक्षाया गुरुः ।) शिक्षक-
गुरुः । [illegible]
[illegible]
[illegible] ।
शकुन्तलायाम् १ अङ्कः ॥ [illegible]
शिक्षितः, त्रि, (शिक्ष + क्तः ।) विज्ञः । इत्य-
मरः ॥ शिक्षायुक्तः । यथा,—
"आपरितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगवि-
ज्ञानम् ।
बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥"
इत्यभिज्ञानशकुन्तलायाम् १ अङ्कः ॥
शिक्षिताक्षरः, पुं, (शिक्षितानि अक्षराणि येन ।)
शिक्षाकारी । छात्रः । यथा,—
"आदक्षरमुखः काशाकारिकः शिक्षिताक्षरः ।"
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(शिक्षिते, त्रि । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ॥८३॥
"स सुय्यनामा मतिमान् प्रबुद्धः शिक्षिता-
क्षरः ।
कस्याप्यासीद्गृहपतेरर्भकाध्यापको गृहे ॥")
शिखकः, पुं, लेखकः । इति संक्षिप्तसारोणादि-
वृत्तिः ॥
शिखण्डः, पुं, मयूरपुच्छः । इत्यमरः ॥ यथा,
"शिखण्डोऽस्त्री पिच्छवर्हे शिखिपुच्छशिखा-
स्वपि ।"
इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, महाभारते । १२ । २८१ । १८ ।
"हतस्य रुधिराक्तेव शिखण्डाः पार्थशिरे ।
द्विजातिभिरभक्ष्यास्ते दीक्षितैश्च तपोधनैः ॥")
चूड़ा इति मेदिनी ॥
शिखण्डकः, पुं, (शिखण्ड इव । कन् ।) काक-
पक्षः । इत्यमरः ॥ जुल्फी इति भाषा । "केशः
क्षत्रियकुमाराणां शिखात्रयी । उक्तञ्च ।
'बालानाञ्च शिरः कार्य्यं त्रिशिखं सुण्ड-
[illegible]
शिखापञ्चके इत्यन्ये । सामान्येन चूड़ा-
मित्यन्ये । काकपक्षाकारत्वात् काकपक्षः ।
शिरसि खण्डते शिखण्डकः । [illegible]
व्यादिः शिखण्डे तु शिखावर्हे इति ताली-
रभसः । शिखाकलाप । [illegible]
विति वाचस्पतिः ।" इति तट्टीकायां [illegible]
(यथा, रघुः । ११ । ५ ।
"तौ पितुर्नयनजेन वारिणा
किञ्चिदुक्षितशिखण्डकावुभौ ।
धन्विनौ तमृषिमन्वगच्छतां
पौरदृष्टिकृतमार्गतोरणौ ॥")
मयूरपुच्छे, [illegible]
शिखण्डिका, [illegible]
इति । [illegible]
[illegible]

…… इति हेमचन्द्रः ॥

…शिखण्डिनी, स्त्री, (शिखण्डचूडा …स्त्या इति ।) यूथिका । गुञ्जा । इति मेदिनी ॥ द्रुपदराजकन्या । (यथा, महाभारते । ५ । १८९ । १२
…शिखण्डिनी जाता पुत्री वै निवे-
दितः ॥")

…पुंस्त्वप्राप्त्येन पुरुषो भूत्वा शिख-
…इति भाषा ख्यातः । एतद्विवरणं महा-
…। ५ । १९० अध्यायमारभ्य विशेषतो
…म् ॥ मयूरी । शिखण्डिन्-शब्दात् स्त्रियां
…लिङ्गेन निष्पन्ना ॥ (विजितास्वराजश्री ।
…, भागवते । ४ । २४ । ३ ।
…मयमाधत्त शिखण्डिन्यां सुसम्मतम् ॥"
…विशिष्टा । यथा, महाभारते । ४ ।
… । १ ।

"सा प्राद्रवत् काञ्चनमाल्यधारिणी
…न भाषा प्रहिता यशस्विनी ।
सुदर्शना वेदिविलग्नमध्या
सा पद्मपत्राभनिभा शिखण्डिनी ॥")

…ण्डी, [न्] पुं, मयूरपुच्छः । गाङ्गेयारिः । स
द्रुपदराजपुत्त्रः । (अस्य जन्मादिविवरणं
…भारते । ५ । १९० अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)
…यूरः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १ । ३९ ।
…वर्तादिनो: केका द्विधाभिन्नाः शिख-
ण्डिभिः ॥")

…कुटः । बाणः । इति हेमचन्द्रः ॥ गुञ्जा ।
…यूथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ विष्णुः ।
… । शिखण्डी मनुष्यो द्युपेति तस्य सहस्र-
…मस्तोत्रम् ॥ (शिवः । यथा, महाभारते ।
… । १७ । ३१ ।
…ही चर्मी शिखण्डी च सर्वाङ्गः सर्व-
भावनः ॥"

… क्ली, शिखास्त्यस्तीति । "वुञ्छण्-
…" ४ । २ । ८० । अश्मादित्वात् रः ।
… पर्वताग्रम् । तत्पर्य्यायः । कूटम् २
… इत्यमरः ॥ शैलाग्रदेशकम् ४ ।
…रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।
… ।
…शिखरैश्च पत्रिभिः ॥")
…(शिखास्त्यस्येति । शिखा + रः ।
…ग्रम् । तत्पर्य्यायः । शिरः २ ।
… । शिरम् ३ । इति शब्द-
… । इति राजनिर्घण्टः ॥
… । पुलकः । बाणः । पक्वदाडिम-
… इति मेदिनी ॥
…

…कोटिस्तीति । …+

शिखरिणी, स्त्री, रसाला । दुग्धभेदः । मार्ति-
रसम् । मल्लिका । रोमावली । इति मेदिनी ॥
छन्दोभेदो यथा,—

"रसै रुद्रै श्छिन्ना य-म-न-स भला गः शिख-
रिणी ।

करादस्य भ्रष्टे ननु शिखरिणी द्रक्ष्यति गिरौ-
विलीनाः क्व सर्वं नियतमवधेयं तदखिलैः ।
इति व्यग्रो गोपानुचितनिद्धताखापजनितं
स्मितं बिभ्रत् देवो जगदवतु गोवर्द्धनधरः ॥"

इति छन्दोमञ्जर्य्याम् २ स्तवकः ॥

नवमालिका । द्राक्षाविशेषः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ मूर्व्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शिखरी, [न्] पुं, (शिखरोऽस्त्यस्तीति । शिखर +
इनिः ।) पर्वतः । (यथा, गीतायाम् । १० ।
२३ ।

"वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणाम-
हम् ॥")

वृक्षः । अपामार्गः । इति मेदिनी ॥ कोहः ।
कोयष्टिः । इति हेमचन्द्रः । वन्दाकः । कर्कट-
शृङ्गी । कुन्दुरुकः । यावनालः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (कोटिविशिष्टे, त्रि । यथा, महा-
भारते । १ । ७४ । ४ ।

"दन्तैः शुक्लैः शिखरिभिः सिंहसंहननो
महान् ॥")

शिखलोहितः, पुं, वृक्षविशेषः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ कुकुरमुडा इति भाषा ॥

शिखा, स्त्री, (शी + "शीङो ह्रस्वश्च ।" उणा०
५ । २४ । इति खः ह्रस्वो गुणाभावश्च । स्त्रियां
टाप् ।) अग्निज्वाला । तत्पर्य्यायः । ज्वालः २
कीलः ३ अर्चिः ४ हेतिः ५ शिखा ६ । इत्य-
मरः ॥ (यथा, माघे । १ । २० ।

"विदिद्युते वाडवजातवेदसः
शिखाभिराश्लिष्ट इवाम्भसां निधिः ॥")

पिण्डितशिखाग्नेः शुभसूचकत्वं यथा, वायु-
पुराणे ।

"प्रदक्षिणात् विजिह्मशिखः सर्पिःकाञ्चनसन्निभः ।
स्निग्धः प्रदक्षिणश्चैव वह्निः स्यात् कार्य्य-
सिद्धये ॥"*॥

अग्नेरशुभलक्षणं यथा । ब्रह्मपुराणे ।

"अल्पे कृष्णे सस्फुलिङ्गे वामावर्त्ते भयानके ।
आर्द्रकाष्ठे च सम्पन्ने फुत्कारवति पावके ॥
कन्याशिखि सुदुर्गन्धे तथा लिखति मेदिनीम् ।
आहुतीर्जुहुयात् यस्तु तस्य नाशो भवेत्
ध्रुवम् ॥"

इति तिथितत्त्वम् ॥*॥

शिरोमध्यस्थकेशः । तत्पर्य्यायः । चूडा २ केश-
पाशी ३ । इत्यमरः ॥ जुटिका ४ जूटिका ५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ केशी ६ शिखण्डिका ७
इति हेमचन्द्रः ॥*॥ गायत्र्या शिखाबन्धनं
यथा,—

"गायत्र्या तु शिखां बद्ध्वा नैर्ऋत्यां ब्रह्मरन्ध्रतः ।
…जुटिकाच ततो बद्ध्वा ततः कर्म्म समारभेत् ॥"*॥

मुद्रत्व शिखाबन्धे मन्त्रो यथा,—

"ब्रह्मवाणीसहस्राणि शिववाणीशतानि च ।
विष्णोर्नामसहस्रेण शिखाबन्धं करोम्यहम् ॥"*॥

शिखामोचनमन्त्रो यथा,—

"गच्छन्तु सकला देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
तिष्ठत्वचला लक्ष्मीः शिखामुक्तं करोम्य-
हम् ॥"*॥

शिखाबन्धनानन्तरमाचमनं यथा,—

"निबध्य शिखां आसीनो द्विज आचमनं चरेत् ।
कृत्वोपवीतं सव्ये ऽंशे वाङ्मन कायसंयतः ॥"*॥

मुक्तशिखस्याचमने दोषो यथा,—

"शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा
अकृत्वा पादयोः शौचं आचान्तोऽप्यशुचि-
र्भवेत् ॥"

इति आह्निकतत्त्वम् ॥*॥

शाखा । वर्हिचूडा । (यथा, महाभारते ।
१३ । २८२ । ५३ ।

"रम्भागतमयाखानां शिखोद्भेद इव वर्हिणाम् ॥"

लाङ्गलिकी । अग्रमात्रम् । (यथा, भागवते ।
३ । १३ । ४४ ।

"सटाशिखोद्धूतशिवाम्बुबिन्दुभिः ॥")

चूडामात्रम् । प्रपदम् । इति मेदिनी ॥ प्रधा-
नम् । शिफा । ज्योतिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । २१ । ८५ ।

"स्फुरद्रत्नशिखाजालं धात्रा मोक्षतमोप-
हम् ॥")

स्मरज्वरः । इति शब्दरत्नावली ॥

शिखाकन्दं, क्ली, (शिखायुक्तः कन्दो यस्य ।)
गृञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिखाण्डकः, पुं, काकपक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

शिखातरुः, पुं, (शिखायाः दीपशिखायास्तरु-
रिव ।)दीपवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पिल-
सुज इति भाषा ॥

शिखाधरः,पुं, (शिखाया धरः ।) मयूरः । इति
शब्दमाला ॥ मञ्जुघोषः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

शिखाधारः, पुं, (शिखां धरतीति । धृ + अण् ।)
मयूरः । इति शब्दरत्नावली ॥

शिखामूलं, क्ली, (शिखायुक्तं मूलं यस्य ।) गृञ्ज-
नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिखालु, पुं, मयूरशिखा । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिखावती, स्त्री, (शिखा विद्यतेऽस्याः । शिखा +
मतुप् । मस्य वः । स्त्रियां ङीप् ।) मूर्वा । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

शिखावरः, पुं, (शिखा विद्यते यस्य । शिखा +
"दन्तशिखात् संज्ञायाम् ।" ५ । २ । ११३ ।
इति वलच् । रस्य लत्वम् ।) पनसवृक्षः । इति
शब्दमाला ॥

शिखावलः, पुं, (शिखा विद्यतेऽस्य । शिखा +
"दन्तशिखात् संज्ञायाम् ।" ५ । २ । ११३ ।
इति वलच् ।) मयूरः । इत्यमरः ॥ (शिखायुक्ते,
…) शिखावती मूर्वा । इति …

शिखावला, स्त्री, (शिखा+वलच्। टाप्।) मयूरशिखा। इति राजनिर्घण्टः॥

शिखावान्, [त्] पुं, (शिखा विद्यतेऽस्य। शिखा+मतुप्। मस्य वः।) अग्निः। चित्रकवृक्षः। इत्यमरः॥ केतुग्रहः। इति शब्दरत्नावली॥ शिखायुक्ते, त्रि॥ (यथा, मनौ १।३८ श्लोके। "कैतवः शिखावन्ति ज्योतींषि॥" इति मेधातिथिकृतटीका॥)

शिखावृक्षः, पुं, (शिखाया वृक्ष इव।) दीपवृक्षः। इति शिखातरुशब्ददर्शनात्॥

शिखावृत्तिः, स्त्री, (शिखेव वृत्तिर्यस्याः।) कायिका वृद्धिः। प्रात्यहिकदेयलाभः। इति स्मृतिः॥

शिखिकण्ठं, क्ली, (शिखिनो मयूरस्य कण्ठ इव नीलाकृतिर्यस्य।) तुत्थम्। इति रत्नमाला॥

शिखिग्रीवं, क्ली, (शिखिनः ग्रीवेव आकृतिर्यस्य) तुत्थम्। इत्यमरः॥

शिखिध्वजः, पुं, (शिखिनो वह्नेर्ध्वज इव।) धूमः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (शिखी मयूरो ध्वजो यस्य।) कार्त्तिकेयः। इति शब्दरत्नावली॥

शिखिनी, स्त्री, (शिखा विद्यतेऽस्याः। इनिः। स्त्रियां ङीप्।) मयूरशिखा। इति राजनिर्घण्टः॥

शिखिपुच्छं, क्ली, (शिखिनः पुच्छम्।) मयूरपिच्छम्। यथा,—

"शिखण्डोऽस्त्री पिच्छवर्हे शिखिपुच्छशिखण्डके॥"

इति शब्दरत्नावली॥

शिखिप्रियः, पुं, (शिखिनः प्रियः।) लगुवदरः। इति राजनिर्घण्टः॥

शिखिमण्डलः, पुं, वरुणवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

शिखिमोदा, स्त्री, (शिखिनं मोदयतीति। मुद+णिच्+अच्। टाप्।) अजमोदा। इति राजनिर्घण्टः॥

शिखियूपः, पुं, श्रीकारी मृगः। इति राजनिर्घण्टः॥

शिखिवर्द्धकः, पुं, (शिखिनं जठराग्निं वर्द्धयतीति वृध+ण्वुल्।) कुष्माण्डः। इति शब्दरत्नावली॥

शिखिवाहनः, पुं, (शिखी वाहनं यस्य।) कार्त्तिकेयः। इत्यमरः॥

शिखिव्रतं, क्ली, (शिखिनो व्रतम्।) व्रतविशेषः यथा,—

ब्रह्मोवाच।

"वक्ष्ये प्रतिपदादीनि व्रतानि व्यास श्रूयताम्।
प्रतिपद्येकभक्ताशी समाप्ते कपिलाप्रदः।
वैश्वानरपदं याति शिखिव्रतमिदं स्मृतम्॥"

इति गारुडे १२९ अध्यायः॥

शिखी, [न्] पुं, (शिखास्यास्तीति। शिखा+"व्रीह्यादिभ्यश्च।" ५।२।११६। इति इनिः।) मयूरः॥ (यथा, ऋतुसंहारे। १। २८। "शिखिपक्षनिकरं [illegible] करोति शाद-[illegible]॥") अग्निः। (यथा, [illegible]। [illegible]।
"[illegible] च शब्दो च विशति [illegible]
शिखी हतः स्वमभिरिवाज्यसिक्तः॥")
चित्रकवृक्षः। इत्यमरः। बलीवर्द्दः। शरः। केतुग्रहः। द्रुमः। कुक्कुटः। इति मेदिनी॥ घोटकः। इति हेमचन्द्रः। अजलोमा। इति रत्नमाला॥ सितावरः। मेथिका। इति राजनिर्घण्टः॥ पर्व्वतः। ब्राह्मणः। दीपः। इति केचित्॥ शिखायुक्ते, त्रि। इति मेदिनी॥

शिग्रुः, पुं, (शेते खल्वेपि वायौ। शी+"शयाः दयश्च।" उणा० ४।१०२। इति। रः कश्चो गुणागमश्च।) शाकम्। इत्यमरः॥ वृक्षविशेषः। सजिना इति भाषा। तत्पर्य्यायः। हरितशाकः २ शाकपत्रः ३ सुपत्रकः ४ उपदंशः ५ अमादंशः ६ कोमलपत्रकः ७ बहुमूलः ८ दंशमूलः ९ तीक्ष्णमूलः १०। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। तीक्ष्णत्वम्। वातकफमुखजाड्यव्रणदोषहरत्वम्। दीपनत्वम् रुच्यत्वञ्च। तस्य पत्रशाकगुणाः। रुच्यत्वम्। वातकफक्रिमिनाशित्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। दीपनत्वम्। पथ्यत्वम्। पाचनत्वञ्च *॥ अपि च।

"शोभाञ्जनो नीलशिग्रुस्तीक्ष्णगन्धो जनप्रियः।
मुखमोदः कृष्णशिग्रुश्चक्षुष्यो रुचिराञ्जनः॥
शोभाञ्जनस्तीक्ष्णकटुः स्वादूष्णः पिच्छिलस्तथा
जन्तुवातार्त्तिशूलघ्नश्चक्षुष्यो रोचनः परः॥*॥
श्वेतशिग्रुः सुतीक्ष्णः स्यान्मुखभङ्गः सिताह्वयः।
समूलः श्वेतमरिचो रोचनो मधुशिग्रुकः॥
श्वेतशिग्रुः कटुस्तीक्ष्णः शोफानिलनिकृन्तनः।
अङ्गव्यथाहरो रुच्यो दीपनो मुखजाड्यनुत्॥*॥
रक्तको रक्तशिग्रुः स्यान्मधुरो बहुलच्छदः।
सुगन्धिः केशरी सिंहो मृगारिश्च प्रकीर्त्तितः॥
रक्तशिग्रुर्महावीर्य्यो मधुरश्च रसायनः।
शोफाश्मानसमीरार्त्तिपित्तश्लेष्मापसारकः॥"

इति राजनिर्घण्टः॥

(ब्राह्मणस्याश्रमिणां तद्भक्षणनिषेधो यथा मनौ ६।१४।
"वर्जयेन्मधुमांसञ्च भौमानि कवकानि च।
भूस्तृणं शिग्रुकञ्चैव श्लेष्मातकफलानि च॥"
"शिग्रुकं वाह्लीकेषु प्रसिद्धं शाकम्।" इति मेधातिथिकृतटीका॥)

शिग्रुजं, क्ली, (शिग्रोर्ज्जायते। इति। जन+डः) शोभाञ्जनबीजम्। तत्पर्य्यायः। श्वेतमरिचम् २ इत्यमरः॥ शिग्रुभवे त्रि॥

शिग्रुबीजं, क्ली, (शिग्रोर्बीजम्।) शोभाञ्जनबीजम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

शिघ, इ आघ्राणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) इ, शिङ्घ्यते। इति दुर्गादासः॥

शिङ्घाणं, क्ली, (शिघि+आनच् [illegible]) [illegible]

[illegible]

[illegible]

शिङ्घाणकः, पुं, शिङ्घते इति। शिघि+"कृषूर्वीचिमिचावच्च।" उणा० ३। [illegible] आनकः।) श्लेष्मा। इत्युणादिकोषः॥

शिङ्घाणकः, पुं, क्ली, (शिघि+आनकः।) [illegible] मलम्। इत्युणादिकोषः॥

शिङ्घितं, त्रि, (शिघि+क्तः।) [illegible]। [illegible] शब्दरत्नावली॥

शिजि, इ ङ कि ङ अव्यक्तशब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पक्षे भ्वा०-अदा० च-आत्म०-अक०-सेट्।) अव्यक्तशब्दश्चेह भूषणानामेव। भूषणानामेव शिञ्जितमित्यमरात्। [illegible] शिञ्जयते। ङ ङ, शिञ्जते। कि ङ, शिञ्जते मञ्जीरम्। तान्तः शिञ्जयत [illegible] नर्त्तितः कान्तयाने इत्यत्र शिञ्जदिति [illegible] नित्यत्वादिति रमानाथः। वस्तुतस्तु शिञ्जः पचादित्वादम् ततः शिञ्ज इवाचरतीति क्वौ शत्रन्तम्। इति दुर्गादासः॥

शिञ्जा, स्त्री, (शिजि अव्यक्तशब्दे+"गुरोश्च हलः।" ३।३।१०३। इत्यः। टाप्।) भूषण-शब्दः। इति शब्दरत्नावली॥ धनुर्गुणः। इति हेमचन्द्रः॥

शिञ्जितं, क्ली, (शिञ्ज+क्तः।) भूषणध्वनिः। इत्यमरः॥ (यथा,—
"नखानि विधुशङ्कया विरहिणी करेणाक्षिपेत्
ततः किशलयभ्रमात् स्वयमथाचिपद्रक्त।
ततो वलयशिञ्जितं भ्रमरगुञ्जिताशङ्कया
उड्डरिति कुङ्कुरवध्वनिधिया ततो मूर्च्छिता॥"

इत्युद्भटः)

शिञ्जिनी, स्त्री, (शिञ्जति आकृष्टमुक्ता सती शब्दायते इति। शिञ्ज+णिनिः। स्त्रियां ङीप्।) धनुर्गुणः। इत्यमरः॥ नूपुरः। इति [illegible]चन्द्रः॥

शिञ्जी, [न्] त्रि, भूषणशब्दविशिष्टः। [illegible] विद्यतेऽस्य इत्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः [illegible]

शिट, अनादरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) शेटति [illegible] दुर्गादासः॥

शिण्डाकी, स्त्री, खाद्यद्रव्यविशेषः। [illegible]
"शिण्डाकी राजिकायुक्ता: स्याद् [illegible]
सर्षपस्य रसेनापि शालिपिष्टक [illegible]
शिण्डाकी रोचनी गुर्व्वी पित्त [illegible]

इति [illegible]

शितं त्रि, (शो तनूकरणे+क्तः। "शाच्छोरन्यतरस्याम्।" ७।४।४१। इति [illegible]) दुर्ब्बलः। निशितः इति मेदिनी॥ (यथा, रघौ ६।४२।
"धारां शितां [illegible]

[illegible]

"वाहिनी नैकशः शैव शिवाकूमः शितः
सुचिः ।")

तद्रु, स्त्री, शतद्रुनदी । इत्यमरः । शतद्रु
इति भाषा । चौहलोरक । इति रत्नमाला ।
...कः, पुं, (शितं चिक्कणं भूर्जं यस्य ।)
वः । इत्यमरः । इत्थादिरिति इति भरतः ।
शोमूमः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
तिः, त्रि, (शति: शोऽन्ते वातु: + "क्रमि-
तमिश्चतिकन्नामस्त इच ।" उणा० ४ । १२१ ।
इति रत् । स च कित् । अत इत्वाच ।)
शुक्लः । कृष्णः । (यथा, माघे । १५ । ४८ ।
"शितितारकानुमितताम्र-
नयनमरुणीकृतं क्रुधा ।")
भूर्जपत्री, पुं । इति मेदिनी । यथा च ।
"शितिवित्त सिते कृष्णे भूर्जे वारेऽपि च द्वयोः ।"
इति शब्दरत्नावली ।

...तिकण्ठः, पुं, (शितिः कण्ठो यस्य ।) शिवः ।
इत्यमरः । (यथा, भागवते । ४ । ३ । १२ ।
"वाटां नभस्त्रिः शितिकण्ठ ! मण्डितं
नभो विमानैः कलहंसपाण्डुभिः ।")
दात्यूहपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा,
महाभारते । १ । ६० । ६ ।
"वदातु तान् विसुदन्ते वयांसि
तथा यथाः शितिकण्ठाः पतङ्गाः ।")
...तिवारः, पुं, शाकविशेषः । यथा,—
"शितिवारः स्वस्तपुष्पो वितन्नं सुनिषण्णकम् ।"
इति जटाधरः ।

...तिच्छदः, पुं, (शिती छदौ यस्य ।) हंसः । इति
शब्दरत्नावली ।
...तिपक्षः, पुं, (शिती शुक्लौ पक्षौ यस्य ।)
हंसः । इति शब्दरत्नावली ।
...तिसारकः, पुं, (शितिः सारो यस्य ।) तिन्दु-
कः । इत्यमरः ।
...थिलं, त्रि, (श्रथ + "अजिरशिशिरशिथि-
लेति ।" उणा० १ । ५४ । इति किरच्-
प्रत्ययेन साधुः ।) श्लथः । इति हेमचन्द्रः ।
(यथा, भागवते । ४ । २८ । १५ ।
"शिथिलावयवो यर्हि मन्मर्मैहृतपौरुषः ।")
...थिलं, क्ली, (श्रथ + किरच् ।) मन्दबन्धनम् ।
मन्थरत्वम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ।
संयोगविशेषः । यथा,—
"प्रयत्नः शिथिलाख्यो वः संयोगश्चैव जायते ।"
इति भाषापरिच्छेदः ।
"प्रयत्न इति नये शिथिलाख्य इति किञ्चिद-
वयवविशेषावच्छेदेनारम्भकसंयोगमिति मन्त्र्यमति
... वर्तमानः संयोगः प्रयत्न इत्यर्थः । अत्र
... न ह्येवं परमाणुसंयोगस्य प्रयत्नज-
... च चलितत्वाद्यर्थः । भूयोऽवयवावच्छेदेनाव-
... आरम्भकसंयोगमिश्रस्य वर्तमानः संयोगः
प्रयत्नः तेन परमाणुसंयोगो द्व्यणुकसंयोगो वा
न प्रयत्न इत्यर्थः ।" इति सिद्धान्तमुक्तावली-
टीकाप्रकाशः ।

शिपि:, पुं, चर्मभेदः । हेतुकादिशेषः । (यथा,
महाभारते । २ । ४ । १० ।
"अक्रूरः सारणश्चैव गदश्च शिपिः सुतः ।")
शिपिविष्टा, [च] पुं, खालतिः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ।
शिपिविष्टः, पुं, शिपिविष्टः । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ।
शिपिः, पुं, रश्मिः । यथा,—
"शेतात् प्रयत्नयोगाच्च शिपिवारि प्रपद्यते ।
तत्पानात्प्रयतमानाश्चैव शिपयो रश्मयो मताः ।
तेषु प्रवेशात् विष्णुः शिपिविष्ट इहोच्यते ।"
इति वामनवचनम् ।

शिपिविष्टः, पुं, खलतिः । दुश्चर्मा । महेश्वरः ।
इत्यमरः । कुष्ठी । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।
अस्य रूपान्तरम् । शिपविष्टः । शिविपिष्टः ।
इत्यमरटीका । विष्णुः । यथा,—
"नैकरूपो बृहद्रूपः शिपिविष्टः प्रकाशनः ।"
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रं रामानाथश्च ।
(पशुप्रविष्टे, त्रि । यथा, भागवते । ४।१३ । ३५ ।
"पुरोडाशं निरवपन् शिपिविष्टाय विष्णवे ।"
"शिपिषु पशुषु यज्ञरूपेण प्रविष्टाय । तथाच
श्रुतिः यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिः यज्ञ एव
पशुषु प्रतितिष्ठतीति ।" इति श्रीधरस्वामी ।)
शिप्रः, पुं, सरोवरविशेषः । यथा,—
"एवं विवाह्य विधिवत् वौर्वौ मानसापत्ये ।
अरुन्धतीं वशिष्ठस्तु मोदमाप तथा बहु ॥
तत्र यत् पतितं तोयं मानसाचलकन्दरे ।
विवाहावभृतार्थाय शान्त्यर्थं वसुधातलम् ॥
ब्रह्मविष्णुमहादेवपाणिभिः समुदीरितम् ।
तत्तोयं सप्तधा भूत्वा पतितं मानसाचलात् ॥
हेमाद्रेः कन्दरे वामे वरत्याच पृथक् पृथक् ।
तत्तोयं पतितं शिप्रे देवभोग्ये सरोवरे ।
तेन शिप्रा नदी जाता विष्णुना प्रेरिता
चितिम् ।"
इति कालिकापुराणे २३ अध्यायः ।
शिप्रा, स्त्री, नदीविशेषः । यथा,—
"ततो हिमवतः प्रस्थे प्रतीच्यां तत्पुरस्य च ।
शिप्रं नाम सरः पूर्वं दृष्टवान् हिमालयः ॥
तत्रस्थानमासाद्य भक्तराकारवः सुराः ।
उपविष्टा यथान्यायं पुरस्कृत्य महेश्वरम् ॥
तं शिप्रसंज्ञकाकारं मनोज्ञं सर्वदेहिनाम् ।
शीतामलजलं सर्वैर्गुणैर्मांसवर्जितम् ॥
दृष्ट्वा सर्वं चरत्रकिंम् शौमुकोऽभूदवेचणी ।
शिप्रां नाम नदीं तस्मान्निःसृतां दक्षिणोदधिम् ।
गच्छन्तीं च ददर्शासौ पावनीं जगज्जनान् ।"
इति कालिकापुराणे १८ अध्यायः ।
(वज्रः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ६५ । १० ।
"उत्तिष्ठन्नोजसा सह पीत्वी शिप्रे अवेपयः ।"
"शिप्रे हनू ।" इति तद्भाष्ये सायणः ।)
शिफः, पुं, शिफा । इत्यमरटीकायां विद्याविनोदः ।
शिफा, स्त्री, वृक्षाणां जटाकारमूलम् । शिकड्
इति भाषा । तत्पर्यायः । जटा २ । इत्य-
मरः । मूलम् ३ । इति जटाधरः । नदी
(यथा, ऋग्वेदे । १ । १०४ । ३ ।
"घृते सि स्नातां भवे शिफायाः ।"
"शिफायाः शिफा नाम नदी तस्याः ।" इति
तद्भाष्ये सायणः ।) मांसिका । माता । इति
मेदिनी । शतपुष्पा । हरिद्रा । इति राज-
निर्घण्टः । पद्मकन्दः । इति शब्दरत्नाकरः ।
(लता । इति मेधातिथिः । यथा, मनौ । ८ ।
२९० ।
"शिफाविदलरज्ज्वाद्यैर्विदध्यान्नृपतिर्दमम् ।")
शिफाकः, पुं, (शिफा इव । कन् ।) पद्मकन्दम् ।
इति शब्दरत्नावली ।
शिफाकन्दः, पुं, (शिफायुक्तः कन्दो यस्य ।) पद्म-
मूलम् । तत्पर्यायः । करहाटः २ । इत्यमरः ।
शिफाकः ३ । इति शब्दरत्नावली । पद्मकन्दः
४ कमठः ५ । इति जटाधरः । शिफा ६ कन्दः
७ । इति शब्दरत्नाकरः ।
शिफाधरः, पुं, (शिफाया धरः ।) शाखा । इति
शब्दचन्द्रिका ।
शिफारुहः, पुं, (शिफाया रोहतीति । रुह +
कः ।) वटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
शिम्बडी, स्त्री, क्षुपविशेषः । चाङ्गेरि इति
हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । मतिदा २ बज्रा ३
मधुरपुष्पा ४ इक्षुपत्री ५ वातशी ६ शुक्ल-
पुष्पी ७ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
वातपित्तशूलनाशित्वम् । रसायने शुक्ता पीत
देहगात्रस्थिरकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।
शिम्बः, पुं, चक्रमर्दकः । इति शब्दचन्द्रिका ।
शिम्बा, स्त्री, (शिम्ब + टाप् ।) कलायादिफलम् ।
सुँटी इति छिमडा इति च भाषा । तत्-
पर्यायः । शमी २ । इत्यमरः । शिम्बा ३
शिम्बी ४ शिम्बी ५ शिम्बिका ६ शमी ७
शिम्बिका ८ शिम्बिः ९ । इति शब्दरत्नावली ।
शमिः १० । इति हेमचन्द्रः ।
शिम्बिः, स्त्री, शिम्बा । इति हेमचन्द्रः । बरका ।
इति भावप्रकाशः ।
शिम्बिकः, पुं, कृष्णमुद्गः । यथा,—
"कृष्णे मकरवावल्लाहरिमन्थजशिम्बिकाः ।"
इति हेमचन्द्रः ।
शिम्बिका, स्त्री, (शिम्बि + कन् । टाप् ।) शिम्बा ।
इति शब्दरत्नावली ।
शिम्बिपर्णिका, स्त्री, (शिम्बिपर्णी + स्वार्थे कन् ।)
मुद्गपर्णी । इति रत्नमाला ।
शिम्बिपर्णी, स्त्री, (शिम्बेः पर्णमिव पर्णमस्याः ।
ङीष् ।) मुद्गपर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ।
शिम्बी, स्त्री, (शिम्बि + पक्षे ङीष् ।) शिम्बा
इति शब्दरत्नावली । (यथा, राजतर-
ङ्गिण्याम् । १ । १११ ।
"मुक्ताभिः कथ्यमानायां शिम्बीरत्नुपकोशकी ।")
मुद्गपर्णी । बलिभोजनः । इति राजनिर्घण्टः ।
शिरः, पुं, पिप्पलीमूलम् । इति मेदिनी । शय-
नम् । इति जटाधरः । (यथा,—

"पिण्डं दद्यात् गयाशिरे ।" इति वायुपुराणम् ॥
"शिरो वाटी शिरोऽरण्यो दन्तोवाटी दन्तच्छदा ।"
इति कोषान्तरम् ।") शय्या । अजगरः । इति
संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

शिरः, [स्] क्ली, (श्रि + "श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः
किच्च ।" उणा० ४ । १९३ । असुन् । स च कित् ।
धातोः शिरादेशश्च ।) शिखरम् । (यथा,
महाभारते । ४ । ७३ । २ ।
"यथा वक्षेव वै दीर्घं पर्व्वतस्य महच्छिरः ॥")
मस्तकम् । इत्यमरः ॥ (यथा, लक्ष्मीचरित्रे ।
"शिरः सपुष्पं चरणौ सुपूजितौ ॥")
नच मासमात्रेण भवति । इति सुखबोधः ॥
तद्रोगनाशकौषधम् । यथा,—
"शिरोरोगहरं लेपात् गुञ्जामूलं सकाञ्जिकम् ।"
इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥
प्रधानम् । (यथा, भागवते । ५ । १४ । ४५ ।
"योगाय सांख्यशिरसे प्रकृतीश्वराय ॥")
सैनाग्रम् । इति मेदिनी ॥

शिरःकपाली, [न्] पुं, (शिरःकपालोऽस्यास्तीति ।
इनिः ।) नरमस्तककपालधारी सन्न्यासी । इति
केचित् ॥

शिरःफलः, पुं, (शिरस्तुल्यं फलं यस्य ।) नारि-
केलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शिरःशूलं, क्ली, (शिरसः शूलम् ।) मस्तक-
वेदनारोगः । (यथा, कथासरित्सागरे । १३ ।
१५५ ।
"प्रातः सोऽपि शिरःशूलव्यपदेशेन वेष्टनम् ।
कृत्वा प्रच्छादयामास ललाटतटमङ्कितम् ॥")
तस्यौषधं यथा,—
"श्वेतापराजितामूलं पिप्पलीशुण्ठिसंयुतम् ।
मरिचिदं शिरोलेपात् शिरःशूलविनाशनम् ॥"
इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥

शिरजः, पुं, (शिरसो जायते इति । जन + डः ।)
केशः । इति शब्दरत्नावली ॥

शिरसिजः, पुं, (शिरसि जायते इति । जन +
डः ।) केशः । इति जटाधरः ॥ (यथा,
माघे । ७ । ६२ ।
"श्लथशिरसिजपाशपातभारा-
दिव नितरां नतिमङ्गिरं सभागैः ॥")

शिरसिरुहः, पुं, (शिरसि रोहतीति । रुह +
कः ।) केशः । इति शब्दरत्नावली ॥

शिरस्कं, क्ली, शिरस्त्राणम् । इति हेमचन्द्रः ॥
शिरःसम्बन्धिनि, त्रि ॥

शिरस्कं, क्ली, (शिरस्त्रायते इति । त्रै + कः ।)
शिरोरक्षकलस्त्राणः । टोप् इति ख्यातः । इत्य-
मरभरतौ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ४७ ।
"वर्णयन् मध्येऽश्ववाराणां कृत्तवेणाश्ववाजिना ।
वल्गाङ्गुलोदस्यमं शिरस्कं वामपाणिना ॥")

शिरस्त्राणं, क्ली, (शिरस्त्रायते अनेन । त्रै +
ल्युट् ।) शिरोरक्षकलस्त्राणः । खोपडा इति
टोप् इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । शीर्षण्यम् २
शीर्षकम् ३ शिरस्कम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
शिरस्त्रम् ५ । इत्यमरः ॥ (यथा, रघौ ।
४ । ६४ ।
"अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्तं शरणं ययुः ॥")

शिरस्यः, पुं, (शिरस् + "शरीरावयवाद्यत् ।"
५ । १ । १०३ । इति यत् ।) विशदकचः ।
तत्पर्य्यायः । शीर्षण्यः २ । इत्यमरः ॥ द्वे स्नात-
स्नानादिना वा निर्म्मले अन्योन्यासंपृक्ते केशे ।
इति भरतः ॥

शिरा, स्त्री, धमनिः । इति मेदिनी ॥ शिर इति
भाषा । अस्याः पर्य्यायादिकं नाडीशब्दे द्रष्ट-
व्यम् ॥

शिरापत्त्रः, पुं, (शिरायुक्तं पत्त्रं यस्य ।) हिन्ताल-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कपित्थः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

शिरालं, क्ली, (शिराः सन्ति अस्य । "प्राणि-
स्थादातो लजन्यतरस्याम् ।" ५ । २ । ९६ ।
इति लच् ।) कर्म्मरङ्गम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (शिरायुक्ते, त्रि । यथा, भट्टौ ।
२ । १० ।
"आपिङ्गरूक्षोर्द्ध्वशिरस्यवालैः
शिरालजङ्घैर्गिरिकूटदघ्नैः ॥")

शिरालकः, पुं, (शिराल इव । कन् ।) अस्थिभङ्ग-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ हाडभाङ्गा इति
भाषा ॥

शिरावृत्तं, क्ली, सीसकम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

शिरिः, पुं, (शृणात्यनेन + "कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिछि-
दिभ्यश्च ।" उणा० ४ । १४२ । इति इः । स च
कित् ।) खड्गः । शरः । हिंस्रः । इत्युणादि-
कोषः ॥ शलभः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादि-
वृत्तिः ॥

शिरीषः, पुं, (शृणाति झटिति जायतीति । शॄ +
"शॄपॄभ्यां किच्च ।" उणा० ४ । २७ । इति
ईषन् स च कित् ।) स्वनामख्यातवृक्षः । (यथा,
कुमारे । ५ । ४ ।
"पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं
शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः ॥")
तत्पर्य्यायः । कपीतनः २ भण्डिलः ३ । इत्य-
मरः ॥ भण्डिरः ४ भण्डीरः ५ भण्डीलः ६ ।
इति तट्टीका ॥ मृदुपुष्पः ७ शुकतरुः ८ विष-
नाशनः ९ । इति रत्नमाला ॥ शीतपुष्पः १०
भण्डिकः ११ स्वर्णपुष्पकः १२ शुकेष्टः १३ बर्ह-
पुष्पः १४ विषहन्ता १५ सुपुष्पकः १६ उद्दा-
नकः १७ शुकतरुः १८ लोमशपुष्पकः १९
कपीतकः २० कलिङ्गः २१ श्यामलः २२
शङ्खिनीफलः २३ मधुपुष्पः २४ वृत्तपुष्पः २५ ।
पुस्तकान्तरे शिखिनीफलः २६ भण्डी २७ श्रवणः
२८ शुकपुष्पः २९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
शीतलत्वम् । विषवातपामाखर्ज्जुकण्डूतिव्रणदोष-
नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"शिरीषो भण्डिलो भण्डी भण्डीरश्च कपीतनः ।
शुकपुष्पः शुकतरुर्मृदुपुष्पः शुकप्रियः ॥
शिरीषो मधुरोऽनुष्णस्तिक्तश्च तुवरो लघुः ।
दोषशोथविसर्पघ्नः कासव्रणविषापहः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ ॥
कण्टकशिरीषस्य पर्य्यायः ।
"कटभी किणिही श्वेता महाश्वेता च रोहिणी ।"
इति रत्नमाला ॥ ॥
अस्य गुणाः ।
"शिरीषो विषवीसर्पखेदत्वग्दोषशोथजित् ।"
इति राजवल्लभः ॥

शिरीषपत्त्रिका, स्त्री, (शिरीषस्य पत्त्रमिव प[...]
मस्याः । ततः स्वार्थे कन् । टापि अत इत्व[...]
श्वेतकिणिही । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिरोग्रहं, क्ली, (शिरसो ग्रहम् ।) चड्डालि[...]
परिग्रहम् । तत्पर्य्यायः । चन्द्रशाला २ । [...]
हेमचन्द्रः ॥

शिरोग्रीवं, क्ली, शिरश्च ग्रीवा च तयोः सम[...]
हारः । यथा । द्वन्द्वे कत्वं अव्ययीभावश्च [...]
स्यात् द्वन्द्वस्य समासस्य एकत्वं समाहार[...]
इत्यर्थः । यथा, वाक्त्वचं शीतचं पाणि[...]
शिरोग्रीवम् । इति क्लीवलिङ्गसंग्रहटीका[...]
भरतः ॥

शिरोधरा, स्त्री, (शिरसो धरा ।) ग्रीवा । [...]
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ३ । १७ । [...]
"सङ्गीतवन्नोदनवदुन्नमय्य शिरोधराम् ।
व्यमुञ्चन् विविधा वाचो ग्रामसिंहास्ततस्ततः ।"
क्लीवलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, तत्रैव । १[...]
१३ । ३७ ।
"हीथाशु जक्षोपसदः शिरोधरम् ।")

शिरोधिः, स्त्री, (शिरो धीयते अनया । धा [...]
"कर्म्मण्यधिकरणे च ।" ३ । ३ । ९३ । इति कि[...]
ग्रीवा । इत्यमरः ॥

शिरोमणिः, पुं स्त्री, (शिरसो मणिः ।) मस्त[...]
धार्य्यरत्नम् । तत्पर्य्यायः । चूडामणिः २ शिर[...]
रत्नम् ३ । इति शब्दरत्नावली । पण्डित[...]
उपाधिविशेषश्च ॥ (द्वयोरुदाहरणम् । यथा,
"यस्य सांसारिकी चिन्ता चिन्ता चिन्तामणि[...]
कुतः
तस्यैव हि शिरः कम्पः क्व शिरोमणिधारणम्
इत्युद्भटः । [...]

शिरोमर्म्मा, [न्] पुं, (शिर एव मर्म्म जीवा[...]
यस्य ।) शूकरः । इति हेमचन्द्रः ॥

शिरोरत्नं, क्ली, (शिरसो रत्नम् ।) शिरोमणि[...]
इत्यमरः ॥

शिरोरुजा, स्त्री, (शिरसि रुजतीति । रुज [...]
कः । टाप् ।) नागपर्णवृक्षः । इति त्रिका[...]
शेषः ॥ मस्तकरोगश्च ॥

शिरोरुट्, [ह्] पुं, (शिरसि रोहतीति । रुह [...]
क्विप् ।) केशः । इति शब्दरत्नावली ॥

शिरोरुहः, पुं, (शिरसि रोहतीति । रुह + क[...]
केशः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । [...]
२८ । ४४ ।
"चीरवासा व्रतक्षामा वेणीभूतशिरोरुहा [...]

शिरोरोगः, पुं, (शिरसो रोगः ।) मस्तकपीडा । यथा,—

अथ शिरोरोगाधिकारः । अथ शिरोरोगस्य निदानं संख्याचाह ।

"शिरोरोगास्तु जायन्ते वातपित्तकफैस्त्रिभिः ।
सन्निपातेन रक्तेन क्षयेण क्रिमिभिस्तथा ॥
सूर्य्यावर्त्तानन्तवातशङ्खकार्द्धावभेदकाः ।
एकादशविधस्यास्य लक्षणानि प्रचक्षते ॥"

शिरोरोगा अत्र शिरोरोगः शूलरूपा एवाभिधीयते । वातपित्तकफैस्त्रिभिः । ननु वातपित्तकफैरित्युक्ते तत्त्रित्वबोधात् । किमर्थं त्रिभिरिति पदम् । वातपित्तकफानां पृथक्कारणत्वबोधनार्थम् । तर्हि सर्व्व एव शिरोरोगाः सन्निपातसम्भवा इति कथम् । तदा वातादय उल्वणतया पृथक्कारणानि बोद्धव्यानि । क्षयेण रक्तादिक्षयेण ॥ * ॥ वातिकस्य लक्षणमाह ।

"यस्यानिमित्तं शिरसो रुजश्च
भवन्ति तीव्रा निशि चातिमात्रम्
बन्धोपतापैः प्रशमश्च यत्र
शिरोऽभितापः स समीरणेन ॥"

भवेदिति विशेषः । अनिमित्तं अतर्कितविप्रहरनिमित्तम् । निशि चातिमात्रं रात्रौ शैत्येन रोगाधिक्यात् । प्रतापः खेदनम् । शिरोऽभितापः शिरःपीडा ॥ * ॥ पैत्तिकमाह ।

"यस्योष्णमङ्गारचितं यथैव
भवेच्छिरो दह्यति नासिकाग्रम् ।
शीतेन रात्रौ च भवेच्छमश्च
शिरोऽभितापः स तु पित्तकोपात् ॥"

दह्यतीत्यर्थत्वात् ॥ * ॥ श्लैष्मिकमाह ।

"शिरो भवेद्यस्य कफोपदिग्धं
गुरु प्रतिष्टब्धमथो हिमञ्च ।
शूनाक्षिगाथावदनञ्च यस्य
शिरोऽभितापः स कफप्रकोपात् ॥"

कफोपदिग्धं अन्तःकफलिप्तम् । प्रतिष्टब्धं स्तब्धशिरम् ॥ * ॥ सान्निपातिकमाह ।

"शिरोऽभितापे त्रितयप्रवृत्ते
सर्व्वाणि लिङ्गानि समुद्भवन्ति ।" * ।

रक्तजमाह ।

"रक्तात्मकः पित्तसमानलिङ्गः
स्पर्शासहत्वं शिरसो भवेच्च ।"

पैत्तिकादुभेदकलिङ्गमाह । शिरःस्पर्शासहत्वमिति ॥ * ॥ क्षयजमाह ।

"वसावलासक्षतसम्भवानां
शिरोगतानामतिसंक्षयेण
क्षयप्रवृत्तः शिरसोऽभितापः
कष्टो भवेदुग्ररुजोऽतिमात्रम् ॥"

बलासकफं रुधिरम् । कष्टः कृच्छ्रसाध्यः ।

"स्त्रिग्धो भवति दुःखेन शिरो विश्राम्यतेऽन्यता ।
वर्णा भाषावचश्च शिरोरोगे क्षयात्मके ॥"

क्रिमिजमाह ।

"निस्तुद्यते यस्य शिरोऽतिमात्रं
सम्भक्ष्यमाणं स्फुरतीव चान्तः ।
घ्राणाच्च गच्छेद्रुधिरं सपूयं
शिरोऽभितापः क्रिमिभिः स घोरः ॥"

संभक्ष्यमाणं क्रिमिभिरिति शेषः । घ्राणाच्चेति चकारेण क्रिमिनिर्गमोऽपि बोध्यते ॥ * ॥ सूर्य्यावर्त्तमाह ।

"सूर्य्योदयं या प्रतिमन्दमन्दमक्षिभ्रुवं रुक् समुपैति गाढ़म् ।
विवर्द्धते चांशुमता सहैव
सूर्य्यापवृत्तौ विनिवर्त्तते च ॥
शीतेन शान्तिं लभते च किञ्चिदुष्णेन जन्तुः सुखमाप्नुयाद्वा ।
सर्व्वात्मकं कष्टतमं विकारं
सूर्य्यावर्त्तं तमुदाहरन्ति ॥"

सूर्य्योदयमिति लक्षीकृत्य आरभ्येति यावत् । सूर्य्यस्यापवृत्तौ सूर्य्यस्यापगतौ ॥ * ॥ अनन्तवातमाह ।

"दोषास्तु दुष्टाः त्रय एव मन्यां
संपीड्य घाटां सरुजां सुतीव्राम् ।
कुर्व्वन्ति योऽक्षिणि भ्रुवि शङ्खदेशे
स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु ॥
गण्डस्य पार्श्वे तु करोति कम्पं
हनुग्रहं लोचनजान् विकारान् ।
अनन्तवातं तमुदाहरन्ति
दोषत्रयोत्थं शिरसो विकारम् ॥"

एवशब्दोऽप्यर्थः । अक्षयानामनेकार्थत्वात् । सरुजां रुजया सह तां अथवा सरुजां दाहगौरवादिरूपां दोषाः कुर्व्वन्ति । अयमनन्तवातः । स अनन्तवातः अक्ष्यादिषु स्थितिं करोति । विशेषतः गण्डपार्श्वे स्थितिं करोति । पीड़या स्थितिं कृत्वा कम्पादींश्च करोति ॥ * ॥ शङ्खकमाह ।

"पित्तरक्तानिला दुष्टाः शङ्खदेशे विमूर्च्छिताः ॥
तीव्ररुग्दाहरागं हि शोथं कुर्व्वन्ति दारुणम् ॥
स शिरो विषवद्वेगान् निरुध्याशु गलं तथा ।
त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति शङ्खको नाम नामतः ।
त्र्यहाज्जीवति भैषज्यं प्रत्याख्येयस्य कारयेत् ॥"

पित्तरक्तानिलाः अत्र कफोऽपि योज्यः । तत्रानुतापः कफपित्तरक्तैरिति सुश्रुतवचनात् । विमूर्च्छिताः प्रवृद्धाः । स शोथः । त्रिरात्रात् त्रिरात्रमध्ये मारयति ॥*॥ अर्द्धावभेदकमाह ।

"रूक्षाशनात्यध्यशनाध्यशनप्राग्वातमैथुनैः ।
वेगसंधारणायासव्यायामैः कुपितोऽनिलः ॥
केवलः सकफो वार्द्धं गृहीत्वा शिरसो बली ।
मन्याभ्रूशङ्खकर्णाक्षिललाटार्द्धेषु वेदनाम् ॥
शस्त्राशनिनिभां कुर्य्यात्तीव्रां सोऽर्द्धावभेदकः ।
नयनं वाथवा श्रोत्रमतिवृद्धो विनाशयेत् ॥"

अवश्या अवश्यायः । आयासः अतिवलेन भारोद्वहनादिभिः । व्यायामः श्रमः । शस्त्राशनिनिभां शस्त्रपातेनेव वज्रपातेनेव वेदनाम् ॥ * ॥ अथ शिरोरोगाणां चिकित्सा ।

"वातजाते शिरोरोगे स्नेहस्वेदं विमर्दनम् ।
पानाहारोपनाहांश्च कुर्य्याद्वातामयापहान् ॥
कुष्ठमेरण्डमूलं च नागरं तत्र पेषितम् ।
कट्वम्लं शिरसः पीड़ां भाले लेपतो हरेत् ॥
रसः श्वासकुठारोऽस्य नस्ये विशेषतः ।
शिरःशूलं हरत्येव विशेषो वात संशयः ॥" * ॥

अथ शिरोवस्तिविधिः ।

"आशिरोव्यापि तच्चर्म्म षोड़शाङ्गुलमुच्छ्रितम् ।
तेनावेष्ट्य शिरोऽधस्तान्माषकल्केन लेपयेत् ॥
निश्चलस्योपविष्टस्य तैलैः कोष्णैः प्रपूरयेत् ।
धारयेदारुजः शान्तेर्यामं यामार्द्धमेव च ॥
शिरोवस्तिर्हरत्येव शिरोरोगं मरुद्भवम् ।
हनुमन्याक्षिकर्णार्त्तिमर्दितं मूर्द्धकम्पनम् ।
विना भोजनमेवैष शिरोवस्त्याः प्रयुज्यते ॥
दिनानि पञ्च वा सप्त रुजि तत्परतोऽपि वा ।
ततोऽपनीतस्नेहस्तु मोचयेद्वस्तिबन्धनम् ॥
शिरोललाटवदनयोर्वाद्दीनि विमर्दयेत् ।
सुखोष्णेनाम्भसा गात्रं प्रक्षाल्यास्नाति यद्धितम् ॥
आमिषं जाङ्गलं पथ्यं तत्र शाल्यादयोऽपि च ।
सुरान् माषान् कुलत्थांश्च खादेद्वा निशि
केवलान् ॥
कटुकोष्णान् ससर्पिष्कानुष्णं क्षीरं पिबेत्तथा ।
पित्तात्मके शिरोरोगे शीतानां चन्दनाम्भसाम् ॥
कुमुदोत्पलपद्मानां स्पर्शाः सेव्याश्च मारुताः ।
सर्पिषः शतधौतस्य शिरसा धारणं हितम् ॥
रसः श्वासकुठारोत्थः कर्पूरं कुङ्कुमं नवम् ।
शीतं छागीपयः सर्व्वं वदनेनानुवर्त्तयेत् ॥
तस्य नस्यं भिषग्दद्यात् पित्तजायां शिरोरुजि ।
किन्तु मस्तकमूर्धेषु सर्व्वेष्वेवं हितं मतम् ॥
गुड़नागरकल्कस्य नस्यं मस्तकशूलनुत् ॥ * ॥
रक्तजे पित्तवत् सर्व्वं भोजनालेपसेवनम् ॥
शीतोष्णयोश्च विन्यासो विशेषो रक्तमोक्षणम् ।
कफजे लङ्घनं स्वेदो रूक्षोष्णैः पाचनात्मकैः ॥*
सन्निपातभवे कार्य्या सन्निपातहरी क्रिया ।
पुराणसर्पिषः पानं विशेषेण दिशन्ति हि ॥
एरण्डमूलं तगरं शताह्वा
जीवन्तिका सैन्धवरास्निके च ।
भृङ्गं विड़ङ्गं मधुयष्टिका च
विश्वौषधं कृष्णतिलस्य तैलम् ॥
अजापयस्तैलविमिश्रितञ्च
चतुर्गुणं भृङ्गरसे विपक्वम् ।
षड्बिन्दवो नासिकयोः प्रदेयाः
सर्व्वाणि हन्युः शिरसो विकारान् ॥
च्युतांश्च केशान् पलितांश्च दन्तान्
निर्बध्य मूलान् प्रकटीकरोति ।
सुपर्णगृध्रप्रतिमञ्च चक्षुः
कुर्व्वन्ति बाह्वोरधिकं बलञ्च ॥"

जीवन्तिका अत्र हरीतकी शाकविशेषश्च ॥ इति षड्बिन्दुतैलम् ॥ * ॥

"क्षयजे क्षयनाशाय कर्त्तव्यो बृंहणो विधिः ।
पाने नस्ये च सर्पिः स्याद्वातघ्नैर्मधुरैः शृतम् ॥*
क्रिमिजे वोषवत्याद्यः शिग्रुबीजैश्च नावनम् ।
अजामूत्रयुतं नस्यं कर्त्तव्यं क्रिमिहृत् परम् ॥
सूर्य्यावर्त्ते विधातव्यं नस्यं कर्म्मादिभेषजम् ।
भोजयेत् मधुरं सर्पिर्घृतपूरांश्च भक्षयेत् ।

लावणं चीरसर्पिर्भ्यां पानञ्च चीरसर्पिषो: ।
चीरापटैस्तिलै: स्वेदो जीवनीयैश्च शस्यते ॥
भृङ्गराजरसच्छागचीरतुल्यार्कतापित: ॥
सूर्य्यावर्त्ते निहन्त्याशु नस्येनैव प्रयोगराट् ।*।
अर्द्धावभेदके पूर्व्वं स्नेहस्वेदौ हि भेषजम् ॥
विरेक: कायशुद्धिश्च धूमाः स्निग्धोष्णभोजनम् ।
विडङ्गानि तिलान् कृष्णान् समान् पिष्ट्वा
विलेपयेत् ॥
नस्यं वाप्याचरेत्तस्मादर्द्धभेदं व्यपोहति ।
पिबेत् सशर्करं चीरं नीरं वा नारिकेलजम् ॥
सुशीतं वापि पानीयं सर्पिर्व्वा नस्ततस्तयो: ॥"
नस्तत: नासिकया पिबेदित्यन्वय: । तयो:
सूर्य्यावर्त्तार्द्धभेदयो: ॥ * ॥
"अनन्तवाते कर्त्तव्य: सूर्य्यावर्त्तहितो विधि: ।
शिराव्यधश्च कर्त्तव्योऽनन्तवातप्रशान्तये ॥
आहारश्च प्रदातव्यो वातपित्तविनाशन: ।
मधुमस्तकसंयावघृतपूपैश्च शस्यते ॥"
संयाव: पक्वान्नविशेष: । एरकिया इति लोके ।
स च मधुमस्तक: मधुनोपलिप्त: । घृतपूरो-
ऽपूप: ।
"पथ्याक्षधात्री रजनी गुडूची
भूनिम्बनिम्बै: सगुड: कषाय: ।
भ्रूशङ्खकर्णाक्षिशिरोऽर्द्धशूलं
निहन्ति नासानिहित: क्षणेन ॥"
इति पथ्यादिक्वाथ: ॥ * ॥
"दार्व्वी हरिद्रा मञ्जिष्ठा सनिम्बोशीरपद्मकम् ।
एतत्प्रलेपनं कुर्य्याच्छङ्खकस्य विनाशयेत् ॥
शीततोयाभिषेकश्च शीतलचीरसेवनम् ।
कल्केन चीरवृक्षाणां शङ्खके लेपनं हितम् ॥"
सर्व्वेषु ।
"यष्टीमधुकमाष: स्यात् तूर्य्यांशस्तु विषम्भवेत् ।
तयोश्चूर्णन्तु कर्त्तव्यं स्यात्चूर्णं सर्पिषोक्षितम् ॥
नासिकाभ्यन्तरं न्यस्तं सर्व्वां शीर्षव्यथां हरेत् ।
हरप्रयोगो योगोऽयमश्विभ्यामभिराहृत: ॥
आर्द्रं वत्सकिकाचूर्णं चूर्णितं नवसादरम् ।
उभयं योजितं गन्धात्तस्य नश्यति शीर्षरुक् ॥"
इति भावप्रकाशे शिरोरोगाधिकार: ॥
शिरोऽर्त्ति:, स्त्री, (शिरसोऽर्त्ति: ।) शिर:पीडा ।
इति लोके प्रसिद्धि: ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
११ । १६२ ।
"जागरेणातिपानेन शिरोऽर्त्तिं व्यपदिश्य च ।
प्रात: स तस्थौ शय्यायां वेष्टयित्वाङ्गिलं शिर: ॥")
शिरोपत्री, स्त्री, (शिरसो पत्नीव ।) वाहंपूता ।
इति शब्दचन्द्रिका ।
शिरोवृत्तं, क्ली, (शिर इव वृत्तम् ।) मरिचम् ।
इति राजनिर्घण्ट: ।
शिरोहृत्पद्म:, पुं, (शिरसि हृत्तं पत्रं यस्य ।)
रक्तापामार्ग: । इति भावप्रकाश: ।
शिरोवेष्ट:, पुं, (शिरो वेष्टयतीति । वेष्ट + अच् ।)
उष्णीष: । इति त्रिकाण्डशेष: ।
शिरोवेष्टनं, क्ली, (शिरो वेष्ट्यतेऽनेनेति । वेष्ट +
ल्युट् ।) शिर:प्रावरणम् । पागडी इति भाषा ।
तत्पर्य्याय: । उष्णीष: २ वेष्टनम् ३ वेष्टकम् ४ ।
इति शब्दरत्नावली । शिरोवेष्ट: ५ पेचो-
लक: ६ । इति त्रिकाण्डशेष: ॥
शिरोऽस्थि, क्ली, (शिरसोऽस्थि ।) मस्तकास्थि ।
माथार खुलि इति भाषा । तत्पर्य्याय: ।
करोटि: २ शिरस्त्राणम् ३ शीर्षकम् ४ । इति
राजनिर्घण्ट: ॥
शिल, श उञ्छे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) उञ्छ उद्धृतशस्यशेषाहर-
णम् । श, शिलति धान्यं दीन: । शिलिता ।
इति दुर्गादास: ॥
शिल:, पुं, क्ली, (शिल + क: ।) उञ्छ: । इति
मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । ११ । १७ । ४१ ।
"अन्याभ्यामेव जीवेत शिलैर्व्वा दोषहक्
तयो: ॥")
जीवनोपायविशेष: । यथा,—
"ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा ।
सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन ॥
ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।
मृतन्तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥"
इति मानवे ४ अध्याय: ॥
"अवाधितस्थानेषु पथि वा क्षेत्रेषु वा अप्रति-
हतावकाशेषु यत्र यत्रौषधयो विद्यन्ते तत्र
तत्राङ्गुलीभ्यां एकैकं कणं समुच्चयित्वा इति
बौधायनदर्शनात् । एकैकधान्यादिगुडकोच्चय-
मुञ्छ: । मञ्जर्य्यात्मकानेकधान्योच्चयनं शिल: ।
उञ्छश्च शिलञ्च इत्येकवद्भाव: । तत् सत्यसमान-
फलत्वादृतमित्युच्यते ।" इति तट्टीकायां कुल्लूक-
भट्ट: ॥ (रघुवंशीयपारियात्रनृपपुत्र: । यथा,
रघुवंशे । १८ । १७ ।
"तस्याभवत् सूनुरुदारशील:
शिल: शिलापट्टविशालवक्षा: ॥")
शिलगर्भज:, पुं, पाषाणभेदक: । इति राज-
निर्घण्ट: ।
शिला, स्त्री, पाषाण: । (यथा, मनौ । २ ।
२०४ ।
"गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च ।
आसीत गुरुणा सार्द्धं शिलाफलकनौषु च ॥")
द्वाराध:स्थितदारु । इत्यमर: ॥ स्तम्भशीर्षम् ।
मन:शिला । इति मेदिनी ॥ कर्पूर: । इति
राजनिर्घण्ट: ॥
शिलाकर्णी, स्त्री, (शिलेव कर्ण: कोषो यस्या: ।
ङीष् ।) शल्लकीवृक्ष: । इति शब्दचन्द्रिका ।
शिलाकुट्टक:, पुं, (शिलां कुट्टयति दारयतीति ।
कुट्ट + ण्वुल् ।) टङ्क: । इति शब्दरत्नावली ॥
शिलाजं, क्ली, (शिलाया जायते इति । जन +
ड: ।) शैलेयम् । इति शब्दचन्द्रिका । लौहम् ।
इति राजनिर्घण्ट: ॥
शिलाजतु, क्ली, (शिलाया जतु ।) पर्व्वतजातो-
पधातुविशेष: । शिलाजित् इति हिन्दीभाषा ।
तत्पर्य्याय: । गैरेयम् २ अर्थ्यम् ३ गिरिजम् ४
अश्मजम् ५ । इत्यमर: ॥ शिलाजम् ६ जतुजम्
७ शैलम् ८ अग्निजम् ९ । इति रत्नमाला ।
शैलेयम् १० शैलधातुजम् ११ । इति शब्द-
चन्द्रिका । शिलाव्याधि: १२ । इति त्रिकाण्ड-
शेष: । अश्मोत्थम् १३ अश्मकादि १४ ...
जतुकम् १५ अगजम् १६ । अस्य गुणा: ।
तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रसायन...
मेहोन्मादाश्मरीशोफकुष्ठापस्मारनाशित्वं ...
इति राजनिर्घण्ट: ॥ अपि च । सर्व्वरोग...
रोगहरत्वम् । योगवाहित्वम् । बलपुष्टि...
करत्वञ्च । इति राजवल्लभ: ॥ अन्योन्यवि...
अस्य गुणा: ।
"निदाघे घर्म्मसन्तप्ता धातुसारं धराधरा: ।
निर्य्यासवत् प्रमुञ्चन्ति तच्छिलाजतु कीर्त्तितम् ।
सौवर्णं राजतं ताम्रं आयसं तच्चतुर्व्विधम् ।
शिलाजत्वन्यदप्यस्ति यच्छैलेयमिति स्मृतम्? ।
गैरेयमश्मजञ्चापि गिरिजं शैलधातुजम् ।
शिलाजं कटुतिक्तोष्णं कटुपाकं रसायनम् ।
छेदि योगवहं हन्ति कफमेदोऽश्मशर्करा: ।
मूत्रकृच्छ्रं क्षयं श्वासं वाताशांसि
पाण्डुताम् ।
अपस्मारं तथोन्मादं शोथकुष्ठोदरक्रिमीन् ।
सौवर्णन्तु जवापुष्पवर्णं भवति तद्रसात् ।
मधुरं कटुतिक्तञ्च शीतलं कटुपाकि च ।
राजतं पाण्डुरं शीतं कटुकं स्वादुपाकि च ।
ताम्रं मयूरकण्ठाभं तीक्ष्णं उष्णं भवेत् ।
विपाके कटुकं शीतं सर्व्वश्रेष्ठतमाहृतम् ।"
इति भावप्रकाश: ।
शिलाञ्जनी, स्त्री, (शिलामञ्जयतीति । अञ्ज +
ल्यु: । स्त्रियां ङीप् ।) काकाञ्जनीवृक्ष: । इति
राजनिर्घण्ट: ॥
शिलाटक:, पुं, (शिलामटतीति । अट + ण्वुल् ।)
अट्ट: । बिलम् । इति मेदिनी ।
शिलात्मजं, क्ली, (शिलाया आत्मजमिव ।)
लौहम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥
शिलात्मिका, स्त्री, मूषा । इति शब्दचन्द्रिका ।
शिलाददु:, पुं, (शिलाया ददुरिव ।) शैलेय...
इति राजनिर्घण्ट: ॥
शिलाधातु:, पुं, (शिलायां धातु: ।) ख...
पक्ष: । इति त्रिकाण्डशेष: । खड़ी इति भाषा ...
गैरिकभेद: । स तु पीतवर्ण: । इति रा...
निर्घण्ट: ॥
"सितोपल: शिलाधातुर्व्वर्णलेखा च ...
शिलाधातुविशेषस्तु विज्ञेयो लोकभाष...
इति शब्दरत्नावली ...
शिलापट्ट:, पुं, (शिलाया: पट्ट: ।) ...
शिला । शिल् इति भाषा । इति कोषः? ।
शिलापुत्र:, पुं, (शिलाया: पुत्र इव ।) ...
शिला । लोड़ा इति भाषा । तत्पर्य्याय: । ...
वाक: २ शिलापुत्रक: ३ । इति शब्द...
वली ॥
शिलापुष्पं, क्ली, (शिलाया: पुष्पमिव ।) शै...
यम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥

शिलाभवं, क्ली, (शिलाया भवः उत्पत्तिर्यस्य ।) शैलेयम् । इति जटाधरः ॥

शिलाभेदः, पुं, (शिलां भिनत्तीति । भिद् + अण् ।) पाषाणभेदी वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ प्रस्तरभेदकास्त्रे, क्ली ॥

शिलारम्भा, स्त्री, (शिलेव दृढ़ा रम्भा ।) काष्ठकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिलावल्का, स्त्री, (शिलेव कठिनो वल्को यस्याः ।) औषधद्रव्यविशेषः । शिलावाक् इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । शिलजा २ शैलवल्कजा ३ वल्कला ४ शैलगर्भाह्वा ५ शिलावल्क ६ श्वेता ७ । अस्या गुणाः । हिमत्वम् । स्वादुत्वम् । कृच्छ्रमेहमूत्ररोधाश्मरीशूलज्वरपित्तनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिलाव्याधिः, पुं, (शिलाया व्याधिरिव ।) शिलाजतु । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शिलासनं, क्ली, (शिला आसनं यस्य ।) शैलेयम् । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रस्तरनिर्म्मितासनञ्च ॥

शिलासारं, क्ली, (शिलावत् सारो यस्य ।) लौहम् । इति हेमचन्द्रः ॥

शिलाह्वं, क्ली, (शिला इत्याह्वा यस्य ।) शिलाजतु । इति भावप्रकाशः ॥

शिलिः, पुं, भूर्जपत्रवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

शिलिः, स्त्री, द्वाराधःस्थितकाष्ठम् । इति शब्दरत्नावली ॥ गोवराट् इति भाषा ॥

शिलिन्दः, पुं, मत्स्यविशेषः । यथा,—
"शिलिन्दः श्लेष्मलो बल्यो विपाके मधुरो गुरुः ।
आमवातकरो वृष्यो वातपित्तहरो मतः ॥"
इति राजवल्लभः ॥

शिली, स्त्री, (शिलि + कृदिकारादिति ङीष् ।) द्वाराधःस्थितकाष्ठम् ।) इति शब्दरत्नावली ॥ गण्डूपदी । स्तम्भशीर्षम् । इति मेदिनी ॥

शिलीन्ध्रं, क्ली, कदलीपुष्पम् । (यथा, माघे । ६ । ३२ ।
"नवकदम्बरजोऽरुणिताम्बरै-
रधिपुरन्ध्रि शिलीन्ध्रसुगन्धिभिः ॥")
करका । इति मेदिनी ॥ त्रिपुटा । इति विश्वः ॥

शिलीन्ध्रः, पुं, वृक्षविशेषः । इति मेदिनी ॥ मत्स्यविशेषः । स तु चित्रफलकमत्स्यः । इति जटाधरः ॥

शिलीन्ध्रकं, क्ली, गोमयच्छत्रिका । यथा,—
"गोमयच्छत्रिकामाहुर्दिलीरञ्च शिलीन्ध्रकम् ।"
इति हारावली ॥

शिलीन्ध्री, स्त्री, विहङ्गीभेदः । गण्डूपदी । मृत्तिका । इति मेदिनी ॥

शिलीपदः, पुं, (शिलीव स्थूलं पदमस्मात् ।) पादरोगविशेषः । गोद इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पदवल्मीकः २ श्लीपदः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ पादवल्मीकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ श्लीपदस्य निदानं निदानमाह ।
"कुपितो वायुर्दोषः सन्धिष्वङ्ग च श्लीपदाः ।
ये देशाः सर्व्वत्र कायन्ते श्लीपदानि विशेषतः ॥"
विशेषत इति वचनेनान्यत्रापि श्लीपदानि भवन्ति इति बोध्यते ॥*॥ सामान्यं लक्षणमाह ।
"यः सज्वरो वंक्षणजो भृशार्त्तिः
शोथो नृणां पादगतः क्रमेण ।
तत् श्लीपदं स्यात् करकर्णनेत्र-
शिश्नौष्ठनासास्वपि केचिदाहुः ॥"
तत्त्रिविधम् । वातिकं पैत्तिकं श्लैष्मिकञ्चेति । तेषां लक्षणमाह ।
"वातजं कृष्णरूक्षं हि स्फुटितं तीव्रवेदनम् ।
अनिमित्तरुजश्चास्य बहुशो ज्वर एव च ॥*॥
पित्तजं पीतसङ्काशं दाहज्वरयुतं भृशम् ।*।
श्लैष्मिकन्तु भवेत् स्निग्धं तथा पाण्डु गुरु स्थिरम् ॥
श्लीपदान्येतानि जानीयात् श्लीपदानि कफो-
च्छ्रयात् ।
गुरुत्वञ्च महत्त्वञ्च यस्मान्नास्ति विना कफात् ॥"
असाध्यमाह ।
"वल्मीकमिव संजातं कण्टकैरुपचीयते ।
वर्षात्मकं महत्तच्च वर्जनीयं विशेषतः ॥
यत् श्लेष्मलाहारविहारजाते-
र्जातं तथा भूरिकफस्य पुंसः ।
साम्रावमप्युन्नतसर्व्वलिङ्गं
सकण्डुकं चापि विवर्ज्जनीयम् ॥"
अस्य चिकित्सा ।
"लङ्घनालेपनस्वेदरेचनै रक्तमोक्षणैः ।
प्रायः श्लेष्महरैरुष्णैः श्लीपदं समुपाचरेत् ॥
सिद्धार्थशोभाञ्जनदेवदारु-
विश्वौषधैर्मूत्रयुतैः प्रलिम्पेत् ।
पुनर्नवा नागरसर्षपाणां
कल्केन वा काञ्जिकमिश्रितेन ॥"
श्लीपदमिति शेषः ।
"धत्तूरैरण्डनिर्गुण्डीवर्षाभूशिग्रुसर्षपैः ।
प्रलेपः श्लीपदं हन्ति चिरोत्थमपि दारुणम् ॥
असाध्यमपि याप्यन्तं श्लीपदं चिरकालजम् ।
मूलेन वहचराया: तालमिश्रेण लेपनात् ॥"
तालस्य फलरसो ग्राह्यः ।
"अपलाशमूलपत्राणां कल्कं तप्तेन वारिणा ।
संस्विन्नं लवणोपेतं सेवितं श्लीपदं हरेत् ॥
पाक्षीटकल्कणकायं गोमूत्रेण युतं पिबेत् ।
श्लीपदानां विनाशाय मेदोदोषनिवृत्तये ॥
रजनीं गुडसंयुक्तां गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।
वर्षोत्थं श्लीपदं हन्ति दद्रुकुष्ठं विशेषतः ॥
वर्षाभूचिपकापूर्वं पिप्पल्या सह योजितम् ।
अश्वोत्थं श्लीपदं सिद्धाचिरोत्थं श्लीपदं जयेत् ॥
गन्धर्व्वतैलभृष्टां हरीतकीं गोऽम्बुना पिबति ।
श्लीपदविबन्धमुक्तो भवत्यसौ सप्तरात्रेण ॥"
गन्धर्व्वतैलं एरण्डतैलम् । गोऽम्बुना गोमूत्रेण । इति भावप्रकाशः ॥

शिलीमुखः, पुं, (शिलीव मुखं यस्य ।) भ्रमरः । (यथा, रघुः । ४ । ५७ ।
"कटेषु करिणां पेतुः पुन्नागेभ्यः शिलीमुखाः ॥")
वाणः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ४० । ११ ।
"कल्याणं श्रावको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः ॥")
युद्धम् । जडीभूतः । इति शब्दरत्नावली ॥

शिलेयं, क्ली, (शिलायां भवम् । शिला + ढः ।) शैलजम् । इति शब्दरत्नावली ॥ शिलावत्कठिनि, त्रि । (शिलेव + "शिलाया ढः ।" ५ । ३ । १०२ । इति ढः । शिलावत्कठिने च त्रि ॥ यथा, शिलेयं दधि । इति काशिका ।)

शिलोच्चयः, पुं, (शिलाया उच्चयो यत्र ।) पर्व्वतः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुवंशे । २ । २७ ।
"न पादपोन्मूलनशक्तिरंहः
शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य ॥")

शिलोञ्छः, पुं, उञ्छशिलम् । उपात्तशस्यात् क्षेत्रात् शीर्णकणादानम् । उञ्छेन परित्यक्तधान्यवद्रूपजीवन शिष्यते उच्यते उञ्छशिलम् । उछि शुञ्छे शिल शुञ्छे इत्योरिगुपध क्षु ग प्रीति इत्युक्तत्वात् कः उञ्छशिलं संघातविगृहीतं विपर्य्यस्तम् ।
"शुल्कं न पेदुञ्छशिलेन वृत्तिः
फलेन मूलेन च वारिणा च ।"
इति समाहारद्वन्द्वे । उञ्छं शिलञ्च ।
"उञ्छमेकैक धान्यात् तत् परित्यक्तं स्मृतम् ।"
इति निगमाभिधाने क्लीवं पुमानुञ्छ इतं शिलं इति बोपालिते पुंस्युञ्छः ।
"रघुकारागृहद्वारे
परिणतवाक् कक्षकेदारे ।
भवभूतिसुतशिलोञ्छे
सतजपतितं वयं चिह्नमः ॥"
इति गोवर्द्धनः । केचिदुञ्छशिलयोर्भेदमाहुः । प्रतिग्रहात् शिलं श्रेयस्तनोऽप्युञ्छः प्रशस्यते इति । तत्र शास्त्रादेर्निपातितपरित्यक्तमञ्जरीणां आदानं शिलम् । शिलं धान्यमञ्जरीसंग्रह इति स्वामी च । एकैकशः कपोतवदाम्यकणोद्ग्रहणमुञ्छः । तदुक्तं उञ्छो धान्यकणोच्चयः इति । शिलं तालव्यादि दन्त्यादि च । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मनौ । ७ । ३३ ।
"एवं वृत्तस्य नृपतेः शिलोञ्छेनापि जीवतः ।
विस्तीर्य्यते यशो लोके तैलबिन्दुरिवाम्भसि ॥")

शिलोत्थं, क्ली, (शिलाया उत्तिष्ठतीति । उत् + स्था + कः ।) शैलेयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिलोद्भवं, क्ली, (शिलाया उद्भवो यस्य ।) शैलेयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ चन्दनविशेषः । यथा,—
"सुशीतलं चन्दनं यत् तैलपर्णिकसञ्ज्ञकम् ।
उभौ च तस्य पर्य्यायौ सोमयोषि शिलोद्भवम् ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

शिलौकाः, [स्] पुं, (शिला पर्व्वतः ओको वासस्थानं यस्य ।) गरुडः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शिल्पं, क्ली, (शील समाधौ + "खष्पशिल्पशष्पबाष्परूपपर्पतल्पाः ।" उणा० । ३ । २८ । इति

य: इत्यच ।) कलादिकं कर्म्म । इत्यमरः ॥
हुनर इति पारस्यभाषा । कारिगरी इति
हिन्दीभाषा ॥ वात्स्यायनोक्तनृत्यगीतवाद्यादि-
चतुःषष्टिः बाह्यक्रियाः तथा आलिङ्गनचुम्ब-
नादिचतुःषष्टिः अभ्यन्तरक्रियाः कलाः ।
आदिना स्वर्णकारादिकारुकर्म्मग्रहः । एतत्
सर्व्वं शिल्पं कथ्यते । इति तट्टीकायां भरतः ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । २५ । १७५ ।
"ते तन्निरूप्य जगदुर्नैतच्छक्यो देव शक्यते ।
अपरः कर्त्तुमेतद्धि दिव्यं शिल्पं न मानुषम् ।")
स्रुवः । इति मेदिनी ॥

शिल्पकारः, पुं, (शिल्पं करोतीति । कृ + अण् ।)
शिल्पी । शिल्पविद्याव्यवसायी । कारिकर
इति भाषा । शिल्पं करोति इत्यर्थे अण्प्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

शिल्पकारी, [न्] त्रि, (शिल्पं कर्त्तुं शीलमस्य ।
णिनिः ।) शिल्पकर्म्मकर्त्ता । तस्योत्पत्त्यादि
यथा,—
"विश्वकर्म्मा च शूद्रायां वीर्य्याधानं चकार सः ।
ततो बभूवुः पुत्राश्च नवैते शिल्पकारिणः ॥
मालाकारः कर्म्मकारः शङ्खकारः कुविन्दकः ।
कुम्भकारः कांस्यकारः षडेते शिल्पिनां वराः ॥
सूत्रधारश्चित्रकरः स्वर्णकारस्तथैव च ।
पतितास्ते ब्रह्मशापादयाज्या वर्णसङ्कराः ॥
स्वर्णकारः स्वर्णचौर्य्यात् ब्राह्मणानां द्विजोत्तम ।
बभूव सद्यः पतितो ब्रह्मशापेन कर्म्मणा ॥
सूत्रधारो द्विजातीनां शापेन पतितो भुवि ।
शीघ्रञ्च यज्ञकाष्ठञ्च न ददौ तेन हेतुना ॥
व्यतिक्रमेण चित्राणां सद्यश्चित्रकरस्तथा ।
पतितो ब्रह्मशापेन ब्राह्मणानाञ्च कोपतः ॥
कश्चिद्वणिग्विशेषश्च संसर्गात् स्वर्णकारिणः ।
स्वर्णचौर्य्यादिदोषेण पतितो ब्रह्मशापतः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥

शिल्पशाला, स्त्री क्ली, (शिल्पानां शाला ।)
स्वर्णकारादीनां कर्म्मगृहम् । कारखाना इति
पारस्यभाषा । तत्पर्य्यायः । आवेशनम् २ ।
इत्यमरः ॥ शिल्पिशाला ३ शिल्पशालम् ४
शिल्पिशालम् ५ । इति तट्टीका ॥

शिल्पशास्त्रं, क्ली, (शिल्पस्य शास्त्रम् ।) शिल्प-
कर्म्मग्रन्थः । तच्छास्त्राणि बहूनि सन्ति तन्मध्ये
वास्तुशास्त्रैकं लिख्यते । यथा,—
"स्त्रीपुत्रादिकभोगसौख्यजननं धर्म्मार्थकाम-
प्रदं
जन्तूनां लयनं सुखास्पदमिदं शीताम्बुघर्म्मा-
पहम् ।
वापीदेवगृहादिपुण्यमखिलं गेहात् समुत्पद्यते
गेहं पूर्व्वमुशन्ति तेन विबुधाः श्रीविश्वकर्म्मा-
दयः ॥
सिंहे गृहारम्भमुशन्ति दक्षा
धनोदिते नापि वसन्तपञ्चे ।
मध्याह्नयाम्ये हरिणे विमित्ते
शुभं रवौ सौम्यगते प्रवेशनम् ।

चैत्रे शोककरं गृहादि रचितं स्याद्धान्यनाशोऽर्थ-
प्रदं
ज्येष्ठे मृत्युकरं शुचौ पशुहरं तद्वृद्धिदं
श्रावणे ।
शून्यं भाद्रपदेऽश्विने कलिकरं भृत्यक्षयं कार्त्तिके
धान्यं मार्गशिरःपौषयोर्दहनभीर्माघे श्रियः
फाल्गुने ॥
आदिक्षे हरिकर्कनक्रघटगे पूर्व्वापरास्यं गृहं
कर्त्तव्यं तुलमेषवृश्चिकवृषे याम्योत्तरास्यं तथा ।
द्वारं भिन्नतया करोति कुमती रोगार्थनाश-
स्तदा
कन्यामीनधनुर्गते मिथुनगे चाक्षिन्न कार्य्यं
गृहम् ॥
कन्यादित्रिषु पूर्व्वतो यमदिशि व्याघ्रश्च चापा-
दितो
द्वारं पश्चिमतश्चिके जलचरात् सौम्ये रवौ
युग्मतः ।
यस्माद्यत्परमुखं दिशासु भवनं द्वारादिकं
चानिलात्
सिंहं वापि वृषञ्च वृश्चिकघटं वाते हितं
सर्व्वतः ॥
प्राची मेषतुलारवावुदयति स्याद्वैष्णवे वह्निभे
चित्रास्वातिभमध्यगा निगदिता प्राची बुधैः
पञ्चधा ।
प्रासादो भवनं करोति नगरं दिङ्मूढमर्थक्षयं
हर्म्ये देवगृहे पुरे च नितरामायुर्धनं दिङ्मुखे ।
तारे मार्कटिके ध्रुवस्य समता नीते बधे वैगते
दीपाग्रेण तदैक्यतश्च कथिता सूत्रेण सौम्या
दिशा ।
शङ्कोर्नेत्रगुणेन २६ मण्डलवरे छाया तयो-
र्मत्स्ययो-
र्जाता पञ्चयुतिस्तु शङ्कुनलतो याम्योत्तरे स्तत्-
त्रुटेः ॥
राशीनामलिमीनसिंहभवनं पूर्व्वामुखं शोभनं
कन्याकर्कटनक्रराशिसहितं याम्याननं
मन्दिरम् ।
राशिर्धन्वितुलाङ्गनस्य सदनं शस्तं प्रतीचीमुखं
पुंसां कुम्भवृषाजराशिभजतां सौम्याननं
स्याद्गृहम् ।" * ।

अथ भूपरिचयः ।
"श्वेता ब्राह्मणभूमिका च घृतवद्गन्धा शुभ-
स्वादिनी
रक्ता शोणितगन्धिनी नृपतिभूः स्वादे कषाया
च सा ।
स्वादेऽम्ला तिलतैलगन्धिवदिता पीता च वैश्या
मही
कृष्णा मत्स्यगन्धिनी च कटुका शूद्रेति
भूलक्षणम् ॥
स्वादे भवेद्या मधुरा सिताभा
चतुर्षु वर्णेषु मही प्रशस्ता ।
सेव्याश्रिता मधुरगन्धगौरी
सौभाग्यभाग्यविभवाकीर्णा ॥ * ॥

परीक्षितायां भुवि निश्चितायां
समर्चयेत् वास्तुबलिं बलेन ।
पीठाधिपं चाष्टदिशाधिपांश्च
सुपुष्पधूपैर्बलिभिः सुभक्ष्यैः ।
खातं भूमिपरीक्षणे करमितं तत् पूरयेत्-
करा
हीने हीनफलं समे समफलं लाभो रजोवृद्धि-
तत् खात्वा जलपूर्णमाशतपदं गत्वा परीक्ष्यं पु-
पाशोनेऽर्द्धविहीनकेऽथ निभृते मध्यावमेऽ-
भूमेः प्राक् प्लवनञ्च शङ्करकपुष्पौघान्वितं
शोकदं
वह्नौ वह्निभयं यमे च मरणं नैरात्र्यं रक्षसि
वायव्ये प्लवनञ्च धान्यहरणं स्यात्कोविदं वा-
विप्रादेरनुवर्णतश्च सुखदं चाष्टक्रमात् शोभनः
अस्मौ राक्षसवायुशङ्करदिशि स्याप्याः क्रमात्
शोभनाः
अश्वत्थात् खदिरात् शिरीषककुभात् वृक्षात्
क्रमेण द्विजाः ।
वर्णानां कुशसुकाशशगणं स्वं क्रमात् दृष्ट-
निम्ना भूः स्फुटितोषरा विलवती शस्येदृता
माशुभा ।'
ककुभादित्यत्र वकुलादिति च पाठः ॥ * ॥
"प्रश्नमयं वापि गृहाधिपेन
देवस्य वृक्षस्य जलस्य वापि ।
वाच्यं हि कोष्ठाक्षरसंयुतेन
शल्यं विलोक्यं भवनेषु दृष्ट्या ।
या का चा टा ता ए ह सा पापवर्णाः
प्राच्यादिस्थे कोष्ठके शल्यमुक्तम् ।
केशाङ्गाराः काष्ठलोहास्थिकाद्यं
तस्मात् कार्य्यं शोधनं भूमिकायाः ।
शल्यं नवा भूपभयं च यानां
सर्व्वं शुभोऽन्योः कलहप्रवासौ ।
खरोष्ट्रयोर्हानिमपत्यनाशं
सौवासमच्छास्थिभयं तनोति ॥ * ॥
कन्यादौ रवितस्त्रये फणिमुखं पूर्व्वादिदिक्-
खातं वास्तुवपुर्दिशाश्रयमतं वापूरयेत् शिर-
द्वारं तस्य मुखे गृहादि भवनं कुर्व्वीत
शोभ-
दुःखं प्राक्खनने शिरोऽब्धिवपुषः कुक्षौ सु-
हानिः ।
प्राच्यां नागमुखं बुधैर्निगदितं भाद्रादिके
कार्त्तिके ।
मार्गात् वामभुजङ्गतः क्रमवशात् याम्ये त-
चोत्तरे ।
चैत्रे चाष्टविभागिते दिनकराद्राशिक्रमेण
शोभना-
शल्याङ्गारकयोगे तत्र चनिमः स्यादीशकं यो
पौषे मार्गशिरश्चः प्रवसतो ...
एते चापिगतो च ...

[आग्नेय]दिक्कोणे वास्तुशास्त्रे विधिवत् कारयेत्
[नैऋ]त्ये पश्चिमे च वायव्ये च सौम्ये ऐशान्ये ॥
[द]क्षिणे पूर्वविभागे पूर्वपूर्वे शिला समर्प्या ।
[वास्तु]शास्त्रे ऋषिकृत: स्तम्भा: संस्थाप्या विधानेन ॥"*॥

[स्त]म्भावेधा ।
"स्तम्भ: भित्तिशिलान्यासं स्तम्भस्थारोपणं तथा ।
[ग]र्भविन्यासे मध्ये कुर्यादित्याह काश्यप: ॥"
[इ]तर: ।
"स्तम्भादिषु मासेषु चित्रं चित्रं यथाक्रमम् ।
[आ]ग्नेयादिदिक्षु शिरोवामपार्श्वे शायां प्रद-
क्षिणम् ॥"
[व]ास्तुशास्त्रेऽप्युक्तम् ।
"वास्तो: शिरसि पृष्ठे च वामकुक्षौ च पृष्ठत: ।
[व]ायु:काम: स्तम्भेन दक्षकुक्षौ शनि: शुभा ॥
भित्तिम्लं स्थापनीयं जलान्ते
पाषाणे वा हेमरत्नै: सगर्भम् ।
शीर्षे गुर्वी लेपहीनाधिका वा
वह्निमेषि: पादहीनार्धहान्ये: ॥
[श]ववपुरसुराणां स्तम्भे पूर्वमुक्त:
[स्था]पित इह पृथिव्या: शोधनेऽपि द्वितीय: ।
[त]दनु सुस्थनिवेशे स्तम्भसंरोपणे स्या-
[त्]तदनु वनकाले पञ्चधा वास्तुयज्ञ: ॥*॥
[य]था दुग्धवनकण्टकाश्च फलितस्थाल्या गृहाद् दूरत:
[रो]पये चम्पकपाटले च कदली जाती तथा केतकी ।
[ग्र]ामाद् दूरमथो वटश्च सुरसा च्छाया न युक्ता यदि
[प]ार्श्वे वस्तु हरेत् पुरतो जेनाखूचक्रा: क्वचित् ॥
व दुग्धवृक्षा द्रविणस्य नाशं
कुर्वन्ति ते कण्टकिनोऽरिभीतिम् ।
प्रजाविनाशं फलिन: समीपे
गृहस्य वर्ज्या: कलधौतपुष्पा: ॥
[वृ]क्षो भूतवमाश्रितोऽपि विटपी नोच्छ्रयति प्रक्षित:
[द]क्षिणे च शमीमशोकबकुलौ पुन्नाग-
चम्पकौ ।
[पा]टलाशुभकमलपत्र तिलकान् श्यामां वपि-
दाडिमीं
[सि]न्धारि: शुभदो कपीलवटाश्वोदुम्बराश्व-
त्थकौ ॥
[म]ण्डपनामाश्रितक: प्रवेश:
[स्य]ात् दक्षभूमौ भवनस्य पृष्ठात् ।
[द]िगाश्रितेषु: कथितोऽभयश्च:
एका प्रदक्षिणो भवनेऽग्निकोणके ॥
[प्रत]िष्ठ: प्रतिपालको वन्दनमण्डपको भवेत्
कण्टकी
[श]ाखाख्य उपस्थितौ चन्द्रवल्ली चौपथा-
...

[म]ण्डपो नरवाहनाश्रित: पट्टा यथा निर्मित:
प्रासादोऽपि च पूर्ववायुदिशतो गेहे चतुर्दा पुरे ॥*॥
गर्भ: गर्भाद्यगुप्तो मुनिवररचित: पर्व वेदं विमानं
माया यस्यां वसाकाशुदरमिलिता विश्वधा-
मुत्तमानाम् ।
पुष्पेष्वथापि पूर्वं तदनु च विभजेद्बहुले: पर्व-
पुष्पे-
र्निर्यन्यौ रक्तकान्तो मधुमय उदित: खादिरो
वंशशाखो: ॥
ज्येष्ठोऽष्टाभिर्यवोदरैस्तु सुविभिन्नाङ्गुलस्तु षट्
कन्यसो
माध्यं चोत्तमकेन ग्रामनगरं क्रोशादिकं योज-
नम् ।
प्रासादप्रतिमे नृपस्य भवनं मध्येन दण्डादिकं
ग्रामं वक्रयवसम्भवेन प्रथमं कुर्यात्सनाडा-
दिकम् ॥*॥
ब्रह्मो वायुर्विश्वकर्मा कृतान्तो
ब्रह्मा कालश्चाथय: सोमविष्णु: ।
पुष्पे देवा नन्दनोऽग्निश्च मध्यात्
पश्चादाज्यं प्राग्विदेर्विभज्यम् ॥
ईशो मारुतविश्ववह्निविधय: सूर्यश्च वज्री यमो
वैरूपो वसवोऽष्ट दन्तिवदनौ षड्वक्त्र इच्छा
क्रिया ।
ग्रामं वित्तपतिर्निशाकरजयौ श्रीवासुदेवो हली
कामो विष्णुरिति क्रमेण मरुतो हस्ते चयो-
विंशति: ॥*॥
उच्चाटनं रोगभयञ्च दु:खं
वह्नेर्भयं पीडनकं प्रजाया: ।
मन्त्रुर्विनाशोऽपि धनक्षय: स्यान्-
मोक्ष: क्रमाद्देवतपीडनेन ॥*॥
हस्तो यत्नात् पुण्ययोरन्तराले
त्वष्टा धार्यो मन्दिरादौ निवेशे ।
तस्मात् भूमौ वामकक्षान्तरालो
कार्ये चिह्नं दु:खमाविष्करोति ॥
तालो द्वादशमात्रिकापरिमितस्तालद्वयं स्यात्
कर:
पादोनद्विकरोऽपि किष्कुरुदितश्चापश्चतुर्भि:
करै: ।
क्रोशो दण्डसहस्रयुग्मसहितो द्वाभ्यां च गव्यूतिका-
ताभ्यां योजनमेव भूमिरखिला कोटीशतं
योजनै: ॥
द्वारादकं हस्तिहस्तानमीशं
कार्यावयं व्यादशकार्यमम् ।
कारुश्च वटाग्रमतोऽपि वेश-
मित्याद्यं सर्वाणि वर्णानि चक्र: ॥"
इति वास्तुशास्त्रे राजवल्लभमण्डने मिश्रका
लक्षणवर्णनं नाम १ अध्याय: ॥*॥
"शंखादिऽष्टदलयोस्तु प्रतिम: केरो मनीषायस्
-शिल्पी

तस्माद्भूतमभूच्च भौतिककं वायुदिशा
मध्यत् ।
तद्धेवे रभसा विशुद्ध विदितं भूमाववोचत्तकं
ईशानो रवनाथ वास्तुपुरुषस्तेनैव पूज्यो बुधै: ॥
प्रासादे भवने तडागखनने कूपे च वापीवने
जीर्णोद्धारपुरे च यागभवने प्रारम्भनिर्माणे ।
वास्तो: पूजनकं सुखाय कथितं पूजां विना
यान्ति ये
पादौ रक्षति वं शिवेऽग्नि करयो: श्मश्रौ च
नैऋते ॥
देवाश्चतुर्नाशसुरिताश्चैव-
षेकाशीतोभागवपमयुक्त: ।
आधारकोऽष्टापदोऽपि तत्र
चैकाधिकाशीतिपदस्तथैव ॥*॥
ग्रामे भूपतिमन्दिरे च नगरे पूज्यश्चतु:षष्टिके-
रेकाशीतिपदै: समस्तभवने जीर्णे नवाब्ध्यष्टके: ।
प्रासादेऽथ शताष्टकेषु सकले पूज्यस्तथा मण्डपे
कूपे वस्वथचन्द्रभागसहिते १६६ वापीतडागे
वने ॥
ईशो मूर्ध्नि समाश्रित: श्रवणयो: पर्जन्यनामा
दिति-
रापस्तस्य गले तदंशयुगले प्रोक्तो जयश्चा-
दिति: ।
उक्तावर्यमभूधरौ स्तनयुगे स्यादापवत्सो हृदि
पञ्चेन्द्रादिसुराश्च दक्षिणभुजे वामे च नागा-,
दय: ॥
सावित्र: सविता च दक्षिणकरे वामे द्वयं वह्नतो
मृत्युर्मैत्रगणस्तथोदरविधौ स्यान्नाभिपृष्ठे विधि:
मेढ्रे शक्रजयौ च जानुयुगले तौ वह्निरोगौ
स्मृतौ
पूष्णो नन्दिगणाश्च सप्त विबुधा: नक्षत्रा: पदौ ।
पैशाच: ॥*॥
ईशस्तु पर्जन्यजयेन्द्रसूर्या:
सत्यो भृशाकाशक एव पूर्वे ।
वह्निश्च पूषा वितथाभिधानो
गृहक्षत: प्रेतपति: क्रमेण ॥
गन्धर्वभृङ्गौ मृगपितृगणौ
दौवारिसुग्रीवकपुष्पदन्ता: ।
जलाधिनाथोऽप्यसुरश्च शेष:
स पापयक्ष्मापि च रोगनागौ ॥
मुख्यश्च भल्लाटकुबेरशैला-
स्तथैव बाह्ये दितिनोऽदितिश्च ।
द्वात्रिंशदेवं क्रमतोऽर्चनीया-
स्तथोदकेव चिदशाश्च मध्ये ॥
प्रागर्यमा दक्षिणतो विवस्वान्
मैत्रोऽपरे सौम्यदिशाविभागे ।
पृथ्वीधरोऽथापव मध्यतोऽपि
ब्रह्मार्चनीय: सकलेषु मध्ये ॥
आपापवत्सौ शिवकोणमध्ये
सावित्रकोऽस्मो सविता तथैव ।
कोणे महेन्द्रविजयौ तथैव
रुद्रोऽपि रुद्रोऽथ च राजयक्ष्म: ॥

ईशानवायू चरकी द्वितीये
विदारिका पूतनिका तृतीये ।
पापाभिधा मारुतकोणके तु
पूज्याः सुरा उक्तविधानतस्तु ॥ * ॥
ब्रह्मा नवपदस्तु तेन समकाः देवार्य्यमाद्यास्त्वमी
कोणेऽष्टौ द्विपदास्तथाष्टमरुतः कोणेऽर्द्धभागाद्‌
बहिः ।
शेषा एकपदाः सुरास्तु कथिता वेदर्तुके-६४
ऽथो नव
ब्रह्मा षट्पदिनोऽर्य्यमादिविबुधा ईशादयश्चै-
कशः ॥
ब्रह्मा कलांशो वसुतोऽर्य्यमाद्याः
कोणेऽष्ट चार्द्धेऽपि च सार्द्धभागाः ।
विधात्बकोणे द्विपदास्तथाष्टौ
शेषाः सुरा एकपदाः शतांशे ॥*॥
ब्रह्माब्धिनांश८४ उदितः शिवतोऽर्य्यमाद्याः
कोणेषु सार्द्धपदतोऽपि तथैव चाष्टौ ।
शेषा द्विभागसमकाः रविभागकोऽयं
पूज्यो रथाश्वगजवाहनकेऽम्बुयन्त्रे ॥
यन्त्रे नयोदशपदैरपि पूजनीय-
स्तत् पञ्चविंशतिरजो दशतोऽर्य्यमाद्याः ।
कोणेऽष्टयोऽमरगणा बहिरेके कलांशा
अद्रेऽष्टिकं रविविभागपरे द्विभागाः ॥*॥
द्वात्रिंशत् कमलासनोऽर्य्यमसुखाः स्युः षड्-
भागा क्रमात्
कोणेऽष्टयेऽष्टसुरा द्विभागसहिता बाह्येषु
सार्द्धांशकाः ।
अष्टौ रामपदाः पुनर्द्विपदकाः षड्भागिनोऽष्टौ
सुराः
चैके नवनवचन्द्रभागसहिते १९६ स्याद्देवतानां
क्रमः ॥ * ॥
वेदांशो विधिरर्य्यमप्रभृतयस्त्र्यंशा नवस्वष्टके
कोणेऽष्टयेऽष्टपदार्द्धगाः परसुराः षड्भागहीने
पदे ।
वास्तोर्नन्दयुगांश ४९ एवमधुनाष्टांशेश्चतुः-
षष्टिके
सन्धेः खण्डमितान् सुधीः परिहरेच्छिन्तोस्तुलाः
स्तम्भकान् ॥ * ॥
रेखाद्वयं कोणगतं विधेय-
मंशान्तरेणैव तु कर्णसूत्रात् ।
यदष्टकर्णैः कथितं तु पद्मं
तत्पीड़नात् स्वामिधनप्रणाशः ॥
प्रोक्तं चतुर्व्विंशतिलाङ्गुलं यत्
पादार्द्धगं चाग्निकरं प्रजायाः ।
षड्भिस्तु कर्णैर्मरणाय वर्णं
कोणे त्रिशूलञ्च रिपोर्भयाय ॥
परीक्ष्य भूमीमवसेचयेत्तां
सुपञ्चगव्येन ततो विलेख्या ।
रेखा सुवर्णेन मणिप्रवालैः
पिष्टाक्षतैर्व्वापि पुनर्ककुर्ये ॥
द्वात्रिंशद्रेखाः पृथुले च दैर्घ्ये

एतत्पदानां कथितं सहस्रं
शिवञ्च सर्व्वोत्तममेव वास्तोः ॥ * ॥
मध्ये ब्रह्मा पूजनीयः शतांशै-
श्चत्वारिंशद्भिः पदैर्व्वाद्यवीथी ।
प्रोक्ता देवा अर्य्यमाद्या अशीत्या
मध्ये कोणेऽष्टौ शतं चाष्टधा ॥
कोणेऽष्टयो नन्दपदैः सुराश्च
शेषाश्च बाह्ये वसुभागिनश्च ।
वीथी च बाह्ये रविभागयुक्तं
शतं पदानां कथितं मुनीन्द्रैः ॥
दुर्गप्रतिष्ठाविषये निवेशे
तथा महार्णवेषु च कोटिहोमे ।
मेरौ च राष्ट्रेष्वपि ज्येष्ठलिङ्गे
वास्तुः सहस्रेण पदैः प्रपूज्यः ॥*॥
त्रिमेखलं शङ्करदिग्विभागे
कुण्डं प्रकुर्य्यात् करतो युगास्रम् ।
होमं सुराणां शतमष्टयुक्तं
प्रत्येकमष्टाधिकविंशतिं वा ॥
मध्वाज्यदुग्धैर्दधिशर्कराभ्यां
लाजैस्तिलैर्व्रीहियवैर्नवान्नैः ।
पलाशदूर्व्वाङ्कुरदुग्धवृक्षै-
र्होमं तदन्ते सुरपूजनञ्च ॥
ईशे घृताक्तमपरे चरुतोदनञ्च
दद्याज्जयाय हरिताम्बरमेव कुम्भम् ।
रत्नानि पिष्टकमयं कुलिशं सुरेन्द्रे
धूम्रं वितानमुदितञ्च दिवाकरस्य ॥
गोधूमयुक्तं घृतमेव सत्ये
मत्स्यान् भृशे शष्कुलिमन्तरीक्षे ।
वह्नौ स्रुवं पूष्णि तथैव लाजा
दद्याद्धर्म्मे चरुकौदनञ्च ॥
मध्वन्नञ्च गृहक्षताय यमतो मांसौदनं दापयेत्
गन्धर्व्वे शतपत्रमोदनयुतं भृङ्गेऽजजिह्वा तथा ।
प्रोक्ता नीलजवा मृगाय पितृतो देयाश्च सन्मो-
दकाः
पेटं दन्तधावनं तथैव विधिवद्दद्याच्च दौवारिके ।
सुग्रीवाय च पूपका गणवरे श्वेतप्रसूनं पयः
पद्मं वारुणके सुराप्यसुरके तैलं तिलाः शोषके ।
पापाख्येऽपि च पक्वमांसमुदितं रोगाय सर्व्वौ-
षधीः
गोक्षीरं फणिने च मुख्यविबुधे श्रीखण्डभक्ते
तथा ।
भल्लाटाय सुवर्णकं धनपतौ मत्स्यान्वदुग्धं तथा
शक्तून् पर्व्वतकेऽदितेस्तु लपिकां दद्याद्दितौ
पूरिकाम् ।
सक्षीरं दधिकं क्रमेण विहितं त्वापापवत्से तथा-
प्यर्य्यम्णेऽदवचन्दनञ्च मदवा [illegible] तथा
शर्करा ।
सावित्रेऽपि च लड्डुकाश्च सवितुः पुष्पा गुडा
सद्गुड़ा
देयं वाय विवस्वते घृतयुतं दुग्धं तथा मोदकाः ।
इन्द्राख्ये कुसुमस्वजिन्नजयके देयं तथा चम्पकं

तस्मिन्नप्यसमस्तवापि वासरे
गव्यंशमांसं पृथिवीधराय ।
पयस्तथा ब्रह्मपतं षडष्ट
दद्यादिशौ सर्व्वसमोऽधिदैवतः ।
सुराश्च मांसं विहितं चरकै
तथैव पीतौदनकौ विदार्य्यै ।
रक्तौदनैः पूतनिकार्च्चनीया
मत्स्यासवेनापि तथैव पापा ॥
मांसं पक्वं पिलिपिञ्जाय तच्चजम्भाय विहितं
वदः ।
स्कन्दाय तन्मदिरायुक्तं चार्य्यम्णे दिश्
पूर्णारो ।
यः पूजयेद्वास्तुमनन्यबुद्धा
न तस्य दुःखं भवतीह किञ्चित् ।
जीवत्यसौ वर्षशतं सुखेन
स्वर्गे नरस्तिष्ठति कल्पमेकम् ।”
इति श्रीसूत्रधारमण्डनविरचिते वास्तुशा
राजवल्लभे वास्तुलक्षणम् २ [अध्यायः । * ।
“आयर्क्षव्ययतारकांशकविधुं राशिं दशा
तथा
धान्यं सौख्ययशोऽभिवृद्धिरधिका सत्यादयः
यते ।
आयास्तु ध्वजधूमसिंहशुनका गोरासभेभा
क्रमात्
ध्वाङ्क्षस्त्वष्टम आयभेषु विषमाः श्रेष्ठाः सुरा
यो ।
मानं देवगृहादिभूपसदने प्राच्योत्तरे
गेहे कर्म्मकरस्य नायकरतः प्राच्येव देवं
अथो दस्तकरात्कुलादिमपि ते हस्तात्पूर्वेरा
शिवस्याप्यनुमानतोऽपि नगरे दक्षेन मानं
आयः कल्प्यो हस्तमेयैः करेष
चैषे मात्राभिर्म्मिते मात्राभिः ।
मध्ये पर्य्यङ्कासने मन्दिरे च
देवागारे मण्डपे भित्तिबाह्ये ।
कृते देवगृहे द्विजस्य भवने स्याद्दिवा
विस्तारोच्छ्रयस्य भूपसमठागारेषु
धूमो वह्निपचौविनामपि यदि [illegible]
[illegible]
सिंहद्वारनृपालयेऽसनिचये सिंहश्च सिं
[illegible]
चक्रादि शुनको विधातु दृषभो [illegible]
[illegible]
वाणिज्ये वनभोजनस्य भवनेऽपो
[illegible]
वाहिके खरजीविनामपि यदि [illegible]
[illegible]
याने क्षीरगृहादिके च [illegible]
[illegible]
आहुः शिल्पिनपण्डिता [illegible]
[illegible]
आहुः [illegible]
[illegible]

सर्वे पश्चिमगा इतीरित मतौ वंशौ नरस्यैव तु
शाखा: वृद्धिकरा: गृहेऽत्र पतयो स्तूपी च ते
सम्मुखा: ॥ ● ॥
देवा: सिंहनयश्च वाजिदवने सिंहध्वजो कुञ्जरे
सिंहो वै ध्वज इत्यते च वृषभोऽश्वकापि देवो
. वृषे: ।
सिंहो वृश्चिकवाजके गतिकरश्वासस्य वक्र
मध्ये
तत्त्विव च वामदक्षिणविशालाद्वारे स आय:
शुभ: ॥
वासे दैव्यगृहेऽष्टभिर्विभजिते शेषो ध्वजाद्या-
यको-
ऽत्रैव तद्गुणिते च विंशभजिते स्यादृक्षमश्वा-
दिकम् ।
नक्षत्रे वसुभिर्वयोऽपि भजिते शेषस्तु सख्यौ-
प्रद-
शुद्धायश्च पिशाचको भजन्ति संवहितो
राक्षस: ॥
तस्ये वसुसंख्यागामवहिते भक्ते त्रिभिर्व्यं
शुक:
स्याद्दिक्पोपमभूपतिक्रमवशाद्देवे सुरेन्द्रो हित: ।
वेश्मादेव वसन्तु पुण्यभवने नागो तथा भैरवे
राजाश्रो मन्दवाजिवाननमरे राजालये
मन्दिरे ॥ ● ॥
वावद्गृहवर्षं गणयेत् सुधिया-
स्ताराविभक्तं नवभिश्च शेषा: ।
युग्मे तृतीया सकले विपत्त्यै
वा पञ्चमी सप्तमिका न शस्ता ॥
विशामीह च सप्त: क्रमतया वह्निस्तु पूर्वा-
दित:
यद्या तासि भवन्ति यत्र सहभं तत्रैव चन्द्रो
भवेत् ।
शान्तिं पृष्ठगत: करोति पुरतश्चायु:क्षयं
चन्द्रमा:
पार्श्वे दक्षिणवामके शुभकरोऽप्ये देवभूपालये ॥
प्रीति: स्यात् नवपञ्चमी च दशमी चैकादशी
शोभना
दारिद्र्यं तुमता करोति मरणं षष्ठी कलि:
पञ्चमी ।
मेषोऽश्विन्यवे हरिस्तु पितृभाद्याश्वकाये
स्मृत:
मैषे तुलैव राक्षस: परमते मन्दाश्रयेके
पृथक् ॥
मीनो दक्षिणमेषयोर्हं वसुषे शुक्रस्य राशिद्वयं
कन्या तुल्मगुरस्य कर्कटस्य चन्द्रस्य सिंहो रवे: ।
चौरो मीनधनु:पतिर्कमठी मन्दस्य गेहं स्मृतं
मिथुनकं कुम्भकदेवगुरवोऽन्ये चारकाणे मिथ: ॥
दैत्यं कृतिगुणमितोऽप्यमभ्यं मेषादिकं मीनकं
देवादिकमथोऽसुरवक्त्रविधी पूर्णोन्तरा
सप्तमम् ।
देवोदयविशाचिकाकालिकायां विशा चनिता-
दर्व

ज्येष्ठाविमघोच रेवतिमघे कायुष्यु देवे कलि: ।
वैरं चोत्तरफल्गुनीपुनर्वसो: स्वातीभरण्यो-
र्देवो
रोहिण्युत्तराषाढयो: श्रुतिपुनर्वस्वोर्विरोधं
तथा ।
चित्रावृषभयोश्च पुष्यधनिष्ठयोर्मूलाविशाखा-
भयो:
प्रासादे भवनासने च शयने सत्यवैरं त्यजेत् ॥
विप्रा: कर्कभषालिनो निगदिता: सिंहाजचापा
नृपा
विट्कन्या मकरो वृषोऽथ वृषला युग्मश्च
कुम्भस्तुला ।
वर्णे गौतमकामिनी च भवनं वर्ण्यं बुधैर्यत्नत:
श्रेष्ठा द्वादश नन्दरामगुणतो विप्रक्रमाद्राशय: ॥
अश्वोऽश्विनीशतभयोर्यमपूर्वि हस्तौ
छागोऽमिपुष्य उरगोऽपि विशाखमैत्र्ये ।
मूलार्द्रयो: शुनक ओतुरथापदित्ये
पूर्वा मघासु मत उन्दुररेव.योनि: ॥
गौर्भोत्तरफल्गुनीत उदिता स्वातौ करे
माहिषी
चाषाढाविशाखयोश्च हरिणो ज्येष्ठानु-
राधाभयो: ।
पूर्वाढ्यवधी कपिर्निगदितो वैश्वाभिजिन्नाकुलं
पूर्वाभाद्रे वसुभे मृगेन्द्र उदितो वैरं मिथोक्तत: ॥
आयश्चतारा वयमंशकश्च
त्वेकत्र कृत्वा विभजेत् क्रमेण ।
तिथ्या च वारैश्च तथैव लग्नै:
शेषैस्तु भाग्यैव भवेयुरङ्कै: ॥
देर्घ्यं पृथुत्वेन च ताडनीयं
तयोर्यदेवं पुनरङ्कयेव ।
शेषेऽधिकाधो वसुमाचितेऽखिलम्
सम: प्रशस्तो विषमस्तु नैव । ● ॥
वर्गादिकस्य पतयो गरुडो बिडाल:
सिंहश्चयैव शुनकोरगमूषकैस्ता: ।
मेढ्राकवारच-ट-ता: प-य-शाश्च वर्गा
य: पञ्चम: स रिपुरेव बुधैर्निषेध्य: ॥
अश्विन्यादिकमभवं पतिनिभं चक्रं त्रिनाड्-
यात्मकं
स्त्रीकस्य नरकन्यकीच यदि भं तन्मृत्युदं चायत: ॥
नाडीवेधविवर्जितगेहपुरगणिका शुभा सर्वदा
आयादिविकपञ्चसप्तनवभिर्व्यक्तैर्यदं सौख्यदम् ॥
गृहमध्यं चतुरोषसमन्वितं
भवनदेवमुखादिकमिष्यते ।
चलवदेव शिखी बहुमापदा-
म शममेति गृहेऽधिको यत: ॥”
इति श्रीकृष्णवारमकस्थविरचिते वास्तुशास्त्रे
राजवल्लभे आयादिकथनं ३ अध्याय: ॥
“वापीकूपतडागदेवभवनाद्यारामकाद्यादिकं
तीर्थानामवगाहनश्च विविधयत् कन्यासदाना-
दिकम् ।
सर्वं पुष्कलमिदं नृप: स यस्य स: कारयेत्
पुर्मते

दुर्गं सर्वजनाय शक्तिजनकं विद्यासमेतं परम् ।
सिंहो वैरिपराभवं प्रकुरुते तिष्ठन् गिरौ
गह्वरे
दुर्गस्थो नृपति: प्रभूतकटकं शत्रुं जयेत् सङ्गरे ।
कैलासे नगरं त्रिपेव रचितं गौर्यादिदेवेरपि
दुर्गं पश्चिमसागरे च हरिणाप्येषा त्रिमपो-
चितं ॥
भूदुर्गं जलदुर्गमद्रिविषये दुर्गं भवेद्गह्वरे
वैषास्तुत्तममद्रिकूहि रचितं तदेरिका दुर्गमम् ।
सप्तार्धैस्ततोपतैसकलैः कोषैस्तथाद्यैस्तथा
सन्नोपसारवाक्यशस्त्रभटै: संपूरयेद्भूमिप: ॥
मानैर्न चतुरस्रमायतपुरं तत् सर्वतोभद्रकं
वृत्तं सिंहविलोकनं सुरतमायतं तथा वावकम् ।
नन्द्यावर्त विशुक्लकोणमथ नन्द्यावर्तसंज्ञ्या-
ख्यं तत्
प्रोक्तं तद्भवयवच्चयत्नमपि तद्विद्वं गिरेर्मस्तके ॥
पुण्यं चाटरणोपमञ्च पुरवाकारं पुरं मौलकं
खेटं कुक्षितु भूधरस्य कथितं रक्ताभिधं वैष्ण-
वम् ।
प्रायं प्राक् सरिता परश्च कमलं चाम्बे नदी
धार्मिकं
ह्याभ्यां चैव महाजयश्च कमलायायां नदी
सौम्यकम् ॥
दुर्गेकेन युतं त्रिधाश्चनगरं ह्याभ्यां रिपुघ्नं पुरं
स्वदार्ष कथयन्ति खालसकमिति प्रोक्ता गुणा
विंशति: ।
भूपानां सुखदा यशोऽर्थमबदा: कीर्तिप्रतापो-
ज्ज्वला
लोकानाश्च निवासतो विरचिता: प्राक्शम्भुना
गुणा: ॥”
इति पुराणां विंशतिगुणा: ॥ ● ॥
“वह्निभीतिकरं त्रिकोणनगरं षट्कोणकं क्लेशदं
वक्रे वज्रभयश्च शाकटपुरे रोगाश्रिमूर्ध्वे कलि: ।
प्रोक्तं तस्करभीतये द्विशकटं कर्णाधिकेऽप्येषको
दोषा: सप्त भयावहा: प्रकटिता ये विश्वकर्मो-
दिता: ॥”
इति पुराणां सप्त दोषा: । ● ॥
“वर्णेऽयो विविधं पुरं सुनिमतं मध्योत्तमं
कन्यकं
तेषां हस्तसहस्रमन्तिमपुरं मध्यं तत: साष्ट-
कम् ।
ज्येष्ठं शून्यसहस्रमेव परमं भागाष्टकैश्चितं
मध्यं द्वादशभागत: शुभिकं ज्येष्ठं विदध्यात्
सुधी: ॥
मार्गा: सप्तदशैव चादिमपुरे चौर्म चतुर्भि: पुरं
प्रोक्तं कन्यसमेव मार्गनवभिर्देर्घ्यं तथा विस्तरे ।
ग्रामश्चैव पुरार्धतो हि तदनु ग्रामार्धत: खेटकं
खेटार्धेन तु कूटमेव विबुधै: प्रोक्तं तत: कर्व-
टम् ।
षष्टानाञ्च सुखाय शोडशसहस्रं भूपतीनां पुरं
कन्यसं दशकरा पद्मनि मुनयो प्रसरा सक्षत्रिय
यत् ।

आयामे वसुपादवाद्वेवसुतो भाग: प्रपञ्चोऽधिक-
श्चैकैकाच चतुर्विधं निगदितं कार्य्यं समं कर्णयो: ॥

षट्त्रिंशत: षट् क्रमतो विहृद्या
देवे पुरे चत्वरके क्रमेण ।
यद्वच्छया मानमुशन्ति केचित्
प्राकारकोष्ठस्य च भित्तिकाया: ॥*॥
पूर्व्वापरास्या: पुरसम्मुखाश्च
देवा: शुभा नोत्तरदक्षिणाश्च ।
भङ्गं पुरस्यापि पराङ्मुखास्ते
कुर्व्वन्ति धात्वकेनवाईनेशा: ॥
ब्रह्मा विष्णुशिवेन्दुभास्करगुहा: पूर्व्वापरास्या: शुभा:
प्रोक्तौ सर्व्वदिशामुखौ शिवजिनौ विष्णुर्विधाता तथा ।
चामुण्डा ग्रहमातरो धनपतिर्दैमातुरो भैरवो
देवा दक्षिणदिङ्मुखा: कपिवरो नैर्ऋत्यवक्त्रो भवेत् ॥
मार्गा: षप्तदशाङ्कपञ्चशिखिनो युग्मं पुरात् सर्व्वतं
मार्गा: षोडश सूर्य्यविंशतिकरा: कार्य्यास्त्रिधा विस्तरे ।
प्राकारोदयविंशहस्तमभितो द्वाभ्यां विहीनोऽधिको
व्यासार्द्धेन तदूर्द्धतश्च कपिशीर्षाण्यष्टमानान्तरम् ॥
प्राकारेऽपि च कोष्ठका दशकरा: सूर्य्येन्द्रहस्तान्तथा
प्रोक्तास्तेन समैव कोणसहिता विद्याधरी मध्यमा ।
तस्या वाथ सुरालये च विविधं शुभावर्तं कारयेत्
प्राकारोदयतो विधाय परिखाविस्तार उक्तो बुधै: ॥

विद्याधरीकोष्ठकयोश्च मध्ये
वास्तुप्रमाणं शरदामहस्तम् ।
पञ्चाधिकं पञ्चकरेण हीन-
मिति त्रिधा वास्तुमतो हितञ्च ॥*॥
दुर्गोदयं नन्दकरप्रमाणं
तिथ्या समं सप्तदशैव केचित् ।
एकोनविंशं पृथुलं जयाख्यं
दिक्कालसूर्य्याष्टकरा वदन्ति ॥
ताम्बूलं फलदन्तगन्धकुसुमं मुक्तादिकं यद्भवेत्
राजद्वारसुराग्रतो हि सुधिया कार्य्यं पुरे सर्व्वत: ।
प्राक्शिप्राश्च नृपा हि दक्षिणदिशि स्यु: सौम्यत: शूद्रका:
कर्त्तव्या: पुरमध्यतोऽपि वणिजो वेश्या विचित्रैर्गृहै: ॥
ईशे रङ्गकरा: कुविन्दरजका वह्नौ च तन्त्रीचिन:
प्रोक्ता चर्म्मचर्म्मकारवरुडा: स्यु: शौण्डिका राक्षसे ।
पण्यस्त्रीनिकृतौ च मारुतयुते कोणे न्यसेन्मुष्टिकान्
वापीकूपतडागकुण्डमखिलं तोयं तथा वारुणे ॥
सिंहद्वारचतुष्टयञ्च खटकीद्वाराणि चाष्टौ तथा
कर्त्तव्यानि दृढार्गलानि रुचिरै: कापाटकै: सुदृढै: ।
कोणेस्तम्भगृहालयामरगृहैश्चैत्यै: सुधानिर्म्मितैर्हर्म्यैश्चोपवनैर्जलाश्रययुतै: कार्य्यं पुरं शोभनम् ।”

इति नगरप्रमाणम् ॥ * ॥

“यन्त्रा: पुराणामथ रथ्यानाञ्च
संग्रामवज्राम्बुसमीरणाख्या: ।
विनिर्म्मितास्ते जयदा नृपाणां
भवन्ति पूज्या: सुरया च मासै: ॥
हस्ता अष्ट च भैरवो नरकरवान्तो दशाष्टो भवेद्
हस्तो भीमयतोऽपि भास्करकरैर्युग्मन्तु विम्बै: शिखी ।
प्रोक्तोऽन्यो यमदण्ड एव मुनिभिस्त्रिंशन्महाभैरवो
न्यष्टौ शङ्करनिर्म्मितञ्च समरे देवासुरे भैरवे ।
यन्त्रे चाङ्गकरेऽष्टहस्तपरिणीहन्यांशुला विस्तरे
स्तम्भा मर्कटिका च पञ्जरमत: षट्त्रिंशहस्ता क्रमात् ।
षष्टा पृष्ठविभागतोऽपि रदनैस्तुल्योऽष्टमाङ्गुलै:
प्रोक्ता कुण्डलवह्नयो च वहितो मध्यादशीत्यङ्गुलै: ॥

षष्टा दृढा मर्कटिका विदध्या-
लोहस्य कीलेन च चर्म्मणापि ।
यन्त्रं प्रकुर्य्याद्दृढकाष्ठकञ्च
तन्त्रागया व्योत्रिकया समेतम् ॥
करांगुलै: पञ्जरकस्य दैर्घं
केषां मते हस्तमिते च यन्त्रे ।
घाटी कुणी वह्निजलानिलाख्या-
स्ते लम्बनै: परिकल्पनीया: ॥”

इति यन्त्राष्टकप्रमाणानि ॥ * ॥

“नीराश्रयं पुण्यवतां विधेयं
मध्ये पुरस्यापि तथैव बाह्ये ।
वाप्यष्टतस्तोऽपि तथैव कूपा-
श्चत्वारि कुण्डानि च षट् तडागा: ॥*॥
कूपा: श्रीमुखवैजयौ च तदनु प्रान्तस्तथा दुन्दुभि-
स्तस्मादेव मनोहरश्च परत: प्रोक्तस्तु चूडामणि: ।
दिग्भद्रो जयनन्दशङ्करमतो वेदादिवर्णैर्मिता
विम्बाख्यै: क्रमवर्द्धितैश्च कथिता वेदाश्च: कूपिका ॥*॥
वापी च नन्देकमुखा त्रिकूटा
षट्कूटिका द्व्यन्तमुखा च मता ।

[illegible] ... [illegible]
[illegible] कूटैर्विभक्ता मता [illegible]
सरोऽर्द्धचन्द्रञ्च महावरञ्च
वृत्तं चतुष्कोणकमेव भद्रम् ।
भद्रै: सुभद्रं परिघैकयुग्मं
युक्तश्च तैकाद्वयमेव यक्षिम् ।
ज्येष्ठं मितं दण्डसहस्रकैस्तु
मध्यं तदर्द्धेन मत: कनिष्ठम् ।
ज्येष्ठं करै: पञ्चशतानि दैर्घं-
स्तदर्द्धमध्यं तु तत: कनिष्ठम् ॥*॥
भद्राख्यकुण्डं चतुरस्रकञ्च
सुभद्रकं भद्रयुतं द्वितीयम् ।
नन्दाख्यकं स्यात् प्रतिभद्रयुक्तं
मध्ये सुभद्रं परिघं चतुर्थम् ।
कराष्टतो हस्तशतं प्रमाणं
द्वारैश्चतुर्भि: सहितानि कुर्य्यात्
मध्ये गवाक्षञ्च दिशो विभागे
कोणे चतुष्काण्यपि पट्टशाला ॥*॥
गङ्गाद्या रवयो हरेश्च दशकं ब्रह्मा दशैका [illegible]
दुर्गा भैरवमातृका गणपतिर्वह्निश्चिकं [illegible]
दुर्व्वासा मुनिनारदस्तु वरुणा द्वारावती लो[illegible]
लोका: पञ्च पितामहादिविबुधा: सुमेध[illegible]

तस्योर्द्धत: श्रीधरमाण्डकस्य
संदर्शनात् पूर्व्वफलञ्च काशा: ।
स्नानाच्च गङ्गाजलनस्य पुण्यं
शतं भवेच्चेदिद्विजवृद्धिशि: ।
विधारितं जीवनमेव येन
सद्वीपदेशेन समं पृथिव्याम् ।
स वह्निसंख्यं च सहस्रवर्षं
स्वर्लोकसौख्यान्यखिलानि भुङ्क्ते ।
ग्रामे वाथ पुरे नरेन्द्रभवने ततुकोणार्थं [illegible]
मध्यात् पश्चिमदिक्समाश्रितमिदं दुर्गं [illegible]
द्वारं दक्षिणवामतश्च पुरत: कार्य्याश्च [illegible]
सर्व्वं वास्तुमहादिवाकरकला भूपेन्द्रा [illegible]

इति सूत्रधारमण्डनविरचिते वास्तुशास्त्रे
वल्लभे प्राकारयन्त्रवापीकूपतडागवर्ण[illegible]
अध्याय: ॥ * ॥

“अथो नृपाणां भवनानि वक्ष्ये
त्रिकालपञ्चाववियाकवक्ष ।
शतञ्च हस्ताष्टसमन्वितञ्च
स्यादि यदं चोत्तममेव तस्य ।
के द्वापरे भूमिभुजो मनुष्य-
स्तेषां गृहं हस्तशतं द्विविधम् ।
तस्य प्रभूमोत्तरको कुमार-
स्ताडाधिकाशीतिकरं गृहं स्यात् ।
[illegible]
प्रोक्तो [illegible]

अशीतिहस्तं द्विकरेण हीनं
कुर्य्यादयं शोभनमेव तच्च ।
पञ्चाशतैको द्वयमञ्जलीको
भवेद्दयं तच्च कराष्टवृद्धिः ।
सामन्तमुख्यो ह्ययुताधिपोऽसौ
तद्वेश्मदैर्घ्ये करप्रमाणम् ।
तदेव पञ्चाग्रदपि विहीनं
सामन्तसंज्ञोऽयुतनाथ एव ।
तथा शतीशोऽपि ततो विहीनं
विंशत्कराद्वाधिकमेव गेहम् ॥
प्रोक्तः प्रवीणैश्चतुराधिकोऽसौ
ग्रामा हि यस्यैव सहस्रमेकम् ।
षडाधिकं विंशतिहस्तहर्म्यं
विद्धि समस्तानि यथोदितानि ॥
ग्रामाधिपा ये तु शताधिपाश्च
ते स्वल्पराष्ट्रा अपि सैनिकाश्च ।
तेषां गृहा अष्टदशाधिकैश्च
करैः समाना मुनिभिर्म्मताश्च ॥
भूपालकार्य्येण च मन्त्रिगेहं
यथाधिकारेण भवन्ति हीनम् ।
वाणाङ्गशाखाधिकमेव दैर्घ्यं
कुर्य्यादयो पञ्चमभागमिष्टम् ॥
गृहं चतुर्हस्तमितं करादि-
वृद्ध्या द्विरामान्तमिति प्रमाणम् ।
ततः परं भूपतिमन्दिराणि
यावच्छतं चाष्टकरादियुक्तम् ।
स्याद्भूमिरेका वसुहस्तगेहे
दशाभिवृद्ध्या द्वितया पुनश्च ।
प्रासाद एवामरभूपयोश्च
हर्म्म्याणि लोके मुनिभिर्हितानि ॥

शालाया नवधा च पञ्चकरतो मानञ्च विस्ता-
न्तकं
भित्तेरेव चतुर्दशाङ्गुलमितिर्यावत् सपादं करम् ।
चामारस्य तु षोडशांशरहितोऽप्यर्द्धेन हीनो-
ऽथवा
भित्तेर्मानमिदं त्रिधा विरचितं कथ्यं यथा-
योगतः ॥
दैर्घ्ये पञ्चकराङ्गुलोत्तमशिला मध्याङ्गुलो
नान्तिमा
साद्दे विद्धवसूभदृष्टिहृतिरपि विंशेन विस्ता-
रतः ।
पञ्चांशैस्त्रिकरोदयं नवविधं पीठं यदि सर्व्वतो
विप्रादे रसभूतवेदगुणकाः कुः पीठके मेखलाः ॥
यद्वा वाथ शताद्वयप्रविधुर्वेद्यात्मक चचला-
कृति-
ारस्रोदयको भवेच्च भवने मध्यः कनिष्ठोत्तमैः ।
दैर्घ्यार्द्धेन तु विस्तरः प्रविकचामागोऽधिकः
सप्तते-
दैर्घ्ये पंशविहीनमर्द्धरहितं मध्यं कनिष्ठं
क्रमात् ॥

भेदा अलीन्दी त्रिविधस्तथासंज्ञा
भोक्तेयके विस्तरता च मध्या ।

स्वविद्विका वसवरा क्रमेण
वाणेऽष्ट वक्रेव च रामसंख्या ।
वेदसावककाशुवेदैर्युगशुचैर्हस्तैर्विज्ञाद्यैर्युतै-
र्हर्म्म्याद्रा विविधोदयः चितितलाद्वावाच्च पञ्चो-
र्द्धकम् ।
एकैकोऽपि पुनस्त्रिधा निगदितः सर्व्वे त एका-
दश
चैपाः सप्तपतौ नखाः प्रथिकता अष्टादशाश्च-
त्रिधा ॥
विस्थाने युगपर्व्वताष्टक्षितियुता विष्टेक-
विंशान्विता
मध्योऽयं त्रिकरैस्तदंशरहितैः प्रोक्तः कनिष्ठ-
स्त्रिधा । * ।
हृचं दुग्धविशुष्ककण्टकयुतं नीडैस्तु चैत्यद्रुमं
चीर्द्रं मारुतपातितञ्च भवने विद्याविभीतं
त्यजेत् ॥
शाकः शालमधूकसर्ज्जखदिरा रक्ताशनाः
शोभनाः ।
एकोऽसौ सरलोऽर्ज्जुनश्च पनसः श्रीपर्णिनी
शिंशपा ।
दारिद्रः पिचुमर्दचन्दनतरुः पद्माक्षकलिङ्गको
नैतेऽन्येन युता भवन्ति फलदाः शाकादयः
शोभनाः ॥ * ॥
गेहोदयन्तु नवधा विभजेत् षडंशं
स्तम्भोर्द्धभागसमकं भरणं शिरश्च ।
कुम्भी तुदम्बरसमैकविभागतुल्या
पट्टश्च तन्निकयुतोऽर्द्धसमान एव ॥
शालालीन्द्र उदाहृतो हि विबुधैर्वाथैषु युग्मा-
ष्टकः
सप्तांशेषु गुणैश्च नन्दपदतो वेदांशतुल्यस्तथा ।
कापाटं युवदन्विधौ निगदितं वामे भवेदर्गला
षष्ठा निष्क्रमणं हितं मुनिवरैर्द्वारेषु सर्व्वेषु यत् ॥
शालाजिनांशैर्म्मनुरेव मध्ये
तयो द्वयान्ते द्वयमस्य पार्श्वे ।
द्वारोत्तमाङ्गेन समानकर्णाः
शस्ता न शस्ता भवनाभिवक्राः ॥ * ॥
दीपालयो दक्षिणवह्निभागे
सदा विधेयोऽर्गलया समानः ।
वामे च मध्ये न शुभाय गेहे
सुरालये वामदिशोऽपिविद्धे ॥
द्वाराग्रे खटकीसखे च तदधो द्वाः षोडशां-
शाधिकं
सर्व्वं वा शुभमिच्छता च सततं कार्य्यन्तु
पट्टादयः ।
तन्न्यूनं न शुभञ्जातकगतं कुर्य्यात् तथा एकगं
काष्ठं पञ्चक एव नीतरहितं वक्रूयपूर्व्वोत्तरम् ॥
द्वारोर्द्धे वहारमस्य प्रमाणं
संकीर्णं वा शोभनं नाधिकं तत् ।
वृक्षद्वाराण्येव यानि एषूनि
तेषां शोभार्थमेकस्मादि कुर्य्यात् ॥
सम्यं द्वारं नीचमानं वदायै
यद्वा वृक्षं तन्न करोत्ययं नाशम् ।

गेहाद्यं यत् पूर्व्वदास्तुसकृतं
तेषां भङ्गात्रैव सौख्यं कदाचित् ॥
द्वारस्यादराशितोऽधिकमिदं कार्य्यं यदं दक्षिणे
तुर्य्यं वत्सिरयस्य वाणिभवनं तेनाधिकं
वामनः ।
षष्ठांशेऽथ नवांशके च वितथे तोये जयेन्द्रे
हितं
द्वारं सौम्यमृगध्यते च कुसुमे भल्लाटके शस्यते ॥
प्राग्द्वाराष्टकमध्यतोऽपि न शुभं सूर्य्येश-
पर्जन्यतो
याम्यायाश्च यमाग्निपौष्णमपरे पैशाचरं
पापकम् ।
सौम्यायामथ रोगनागगिरिजं त्याज्यं तथान्य-
च्छुभं
केचिद्द्वारवसौम्यकं न हि हितं प्रोक्तञ्च
वातायने ॥
द्वारं विद्धमशोभनञ्च तरुनाकोणभ्रमस्तम्भकैः
कूपेनापि च मार्गदेवभवनैर्विद्धं तथा कीलकैः ।
उच्छ्रायाद्विगुणां विहाय पृथिवीं वेधो न
भित्त्यन्तरे
प्राकारान्तरराजमार्गपरतो वेधो न कोणद्वये ॥
दैर्घ्यं वाह्वंशनाङ्गुलञ्च दशभिर्हीनम् १४०।१३०।
१२०।१००। चतुर्द्धा विधिः
प्रोक्तं वाथ शतं त्वशीतिसहितं १८० युग्मं २००
नवत्या शतम् १९० ।
तद्वत् षोडशभिः शतञ्च ११६ नवभिर्युतं तथा-
शीतिकम् ८९
द्वारं मध्यमतानुसारि दशकं योग्यं विधेयं
बुधैः ॥ * ॥
स्वयमपि च कपाटोद्घाटनं वा पिधानं
भयदमधिकहीनं शाखयोर्वा विचाले ।
पुरवरयुवतिनाशस्तम्भशाखाविहीनं
भयदमखिलकाष्ठाग्यं यदाधःस्थितं स्यात् ॥
देवालयं वा भवनं मठश्च
भाग्नैः करैर्वायुभिरञ्च भिन्नम् ।
तन्मूलभूमौ परिवर्ज्जनीया
छाया गता यस्य यदस्य कर्ण्ये ॥
नैको लघुर्व्वामदिशाविभागे
मध्ये विषट् दारुवर्ज्जगेहे ।
स्तम्भासनं हीनमपि च्यवाय
यदाधिकं रोगकरं तदा स्यात् ॥
स्तम्भोऽष्टास्रसुवृत्तभद्रसहितो रूपैश्च चालङ्कृतो
युक्तः पत्रककैस्तथाभरणकं यत् पत्रवेणाहृतम् ।
कुम्भी भद्रयुता कुमाररचितं शीर्षं तथा
किन्नराः
पञ्चैति यदि न शोभनमिदं प्रासादके शस्यते ॥
स्तम्भौ द्वयोर्मध्यगतो न शस्तो
शुभङ्करौ पट्टयुगांशतो द्वौ ।
यदि प्रशस्ताञ्चतुरस्रकाले
स्तम्भा न कर्ण्णेन विना प्रशस्ताः ॥
स्थानित्सुनामध्यगता स्तम्भ
स्तम्भरन्ताद्यपभिन्नितम् ।

संलग्नचत्वार्थ्यपि धामयेषु:
सज्जावनं सम्प्रशिरञ्च शोभनम् ॥
उत्तरधाहविनिर्गतं ग्रहयुगाग्रिमाभिकं शस्यते
द्वार्थं पङ्कजमानकं सुखकरं नाशाय निर्गोन्नतम् ।
तत् कालक्ष च पञ्चकञ्च कुमुदाभं कर्म्मकाला-
यकं
प्राकन्यञ्च करालकञ्च विबुधैः प्रोक्तञ्च तत्
षड्विधम् ॥
भूम्यारोहणमुद्वंतस्तदुपरि प्रादक्षिणं शस्यते
द्वारं तूर्द्धभवञ्च भूमिरपरा द्वात्रिंशभागैः
क्रमात् ।
प्रासादे च मठे नरेन्द्रभवने ग्रेहः शुभो नो
गृहे
तस्मिन् भित्तिषु वाह्यकास्तु शुभदाः प्राग्भूमि-
कुम्भा तथा ॥*॥
गृहे चतुःशालमेव वाह्यात्
गृहप्रवेशो न शुभङ्करोऽसौ ।
गृहस्य पृष्ठे यदि राजमार्ग-
स्तदादिभूमेर्न हि पृष्ठमोक्षम् ॥
जीर्णं गेहं भित्तिभग्नं विशीर्णं
तत् पातयं सर्व्वनागस्य दन्तैः ।
मोक्षकृर्य्या शिल्पिना निश्चयेन
पूजां कृत्वा वास्तुदोषो न तस्य ॥
हर्म्म्यस्यापि समन्ततो गृहपतिर्हं हिं यदा-
!पीडति
सर्व्वाग्रासु विवर्ह्जितश्च फलदं कुर्ं नरेकञ्च च ।
प्राक्कुबेरपि वेरसुत्तरदिग्भागे मनस्तापकृत्
पश्चादर्थविनाशदक्षिणदिशि शत्रोर्भयं वर्द्धते ॥
वामाङ्गे धनदस्य देवभवनं धातुः श्रियो वाजिनो
नाम्यस्यौषधिभोजनस्य भवनं स्नानाटिका
वामतः ।
वह्नेर्गोजलदक्षिणस्यसदनं कोशो तथा दक्षिणे
स्थानं माहिषमाजमौर्ष्णिकमिदं याम्याग्निमध्ये
शुभम् ॥
सुग्रीवे वत्सेऽसुरे गजवरे स्वाह्नोटकानां गृहं
दाःस्थे गुह्यगृहञ्च शुक्रमयं गान्धर्व्ववेदाश्रितम् ।
राज्ञो मालगृहं गजेन्द्रसदने वरे मखिच्या
गृहं
वल्ले धर्म्मगृहं रवौ च गृहं प्रोक्तं जवे
शौचहम् ॥
ऐशानवायोरन्तरे सर्व्वभागा-
स्तुल्याः वा स्थानमेवात्र कार्य्यम् ।
भाण्डागारं स्थाप्यता प्राक्कोणे
भङ्गोऽपि च शम्भुकोणे शिवार्च्चा ॥
प्राक्पश्चिमे मारुतवह्निकोणे
प्रोक्ता प्रवीरैरपि कुल्यशाला ।
तथोदगवं राक्षिचरस्य कोणे
स्यात् पश्चिमे भोजनशालिका च ॥*॥
प्राक् शोभा कुलमन्दिरे च पुरतः स्थानं तथा
पुस्तकं
वामाङ्गे नृपतेश्चकायुधधराः कन्यातपनाद्धि
च ।
हन्यं चामरतापचा: शयुरदक्षाम्बूकहस्तदक्षिणे
गेहाधीशवहच्छ्वा च शयनं सर्व्वासु भूमीषु
च ॥
विवस्वदाख्ये शयनं प्रशस्तं
वादित्रगेहं सवितुर्व्विधेयम् ।
पूषाश्रितं भोजनमन्दिरञ्च
महानसं वह्निदिशाविभागे ॥
माहेन्द्राख्ये गोपुरं त्रिभूमिं
भागैः संख्या तस्य मध्ये विधेया ।
उक्तानुक्तं मन्दिरादौ निवेशे
त्वष्टा कार्य्यं चाज्ञया भूपतीनाम् ॥
दिक्शालान्तं शिवशालादिगेहं
ज्येष्ठा मध्या कन्यसा दक्षिणाङ्गात् ।
शाला कार्य्या लोकगेहे युगान्तात्
निर्दोषाः स्युर्भूमयस्तेषु नूनम् ॥”
इति श्रीसूत्रधारमण्डनविरचिते वास्तुशास्त्रे
राजवल्लभे राजगृहनिवेशादिलक्षणं ५ अः ॥*॥
“अथैकशालं द्विगुणात्रिशालं
प्रस्तारतो लक्षणमेव तेषाम् ।
यथोदितं वास्तुमते तथैव
ब्रवीमि राज्ञामथ मानवानाम् ॥
चत्वारो गुरवस्तु पूर्व्वगुरुतोऽधो ह्रस्वतोऽन्ये
समाः
भूयः पश्चिमपूरितश्च गुरुभिर्यावल्लघुत्वं भवेत् ।
उद्दिष्टे द्विगुणाङ्ककैर्लघुभवैः संख्यैकमिश्रीकृते
नष्टे स्तो विषमे समे गुरुलघू रूपे तदर्द्धीकृतैः ॥
स्थाने लघोः षड्गुरुकादिलिन्दं
प्रदक्षिणं तं क्रमतो विदध्यात् ।
प्रस्तारतः षोडशकं गृहाणां
प्रोक्तं कथाख्यां कथयामि तेषाम् ॥*॥
ध्रुवञ्च धान्यं जयनन्दसंज्ञे
खराख्यकान्तञ्च मनोरमाख्यम् ।
सुवक्त्रमस्मात् किल दुर्मुखाख्यं
क्रूरं विपक्षं धनदं क्षयञ्च ॥
आक्रन्दकं वैपुलवैजयञ्च
चत्वारि नाम्ना षड्शानि तेषाम् ।
इति ध्रुवादिषोड़शगृहाणि ॥ * ॥
धान्यादितोऽष्टौ विजयान्तकं हि
त्वलिन्दयुग्मं सुखतो विदध्यात् ॥
रम्यं श्रीधरमोदिति च परतस्तद्वर्द्धमानं गृहं
काराजञ्च सुनाभमेव तदनु धाङ्क्षं सन्दहं तथा ।
इति रम्याष्टकम् ॥ * ॥
सर्व्वाणि ध्रुवतश्चलन्ति नियतं षड्दारुकैः सुन्दरं
प्रोक्तं तदरदञ्च भद्रकुमुदेऽथो वैसुखाख्यं प्रियम् ॥
तत्सर्व्वकामञ्च विशालसंज्ञं
तथा विजयं त्वशुभं भवञ्च ।
उद्योतमेवं त्वथ भीमकञ्च
सौम्यादिति च: कुलनन्दनञ्च ॥”
इति सुन्दरादिषोड़शगृहाणि ॥ * ॥
“पूर्व्वादिविन्दुसमकेषु कुलं पङ्क्ष शालान्तरे
संक्षेप सुलचकञ्च ततः सौम्यं कृतं आयुकम् ।
तत्कायुक्तसरौपिदि च सततं दीर्घं तथा चैपकं
चोदृतं हस्तुलिकञ्च कथमात्रं कुलं
क्रमात् ।
इति कुचादिषोड़शगृहाणि ॥ *॥
“मध्येऽपवर्गं ध्रुवसंज्ञकाद्य-
मलङ्कनाङ्कं प्रथमञ्च तत्र ।
तथाद्यकद्वारमिति क्रमेण
ख्यातं तदन्यं रमणञ्च पूर्व्वम् ।
तदन्वितरं तदनु पुत्रमतः कुलं
प्रोक्तं गृहं कलकक्षुर्गतमेव रिक्तम् ।
ख्यादीक्षितं तदनु भद्रदर्पाक्षिते च
दीर्णं गृहं विभवकामदमेव संज्ञा ।”
इत्यलङ्कृतादिषोड़शगृहाणि ॥ * ॥
“षड्दारु सर्व्वापवर्गकेषु
प्रभावसंज्ञं त्वथ भावितञ्च ।
चक्रं तथाग्नितिलकञ्च तत्र
स्यात् क्रीड़नं सौख्यमतो वप्रोदम् ।
कुमुदमपि च कान्तं भासुरं भूतञ्च
वसुधरमथ गेहं धान्यकाख्यं तदस्तु ।
कुपितमपि च चित्तं हर्षिदं प्रोक्तमेव-
स्तदनु कुलनन्दनं षोड़शं प्रोक्तमाद्यैः ।”
इति प्रभवादिषोड़शगृहाणि ॥ * ॥
“सर्व्वे सुखालिन्दसमन्विताश्च
द्वारविषद्कं व्यपवर्गमध्ये ।
ततश्च चूड़ामणिकं प्रभद्रं
श्रीमं तथा श्रीवत्सहुक्ष्ततञ्च ।
विशालसंज्ञं त्वथ भूतिदञ्च
कूटं विरोधं कथितं क्रमेण ।
तत्कालपार्श्वं हि निरामयञ्च
सुशालदीप्तं सुनिवासतांञ्च ।
वैशं गृहं चैव मनोरमञ्च
शुभप्रसंज्ञं कथिता च संज्ञा ।
इत्येकशालानि गृहाणि विद्या-
च्छतञ्च चत्वार्य्यधिकं ध्रुवादि ।
अपवरकं यत् कथितं तत्स्थाने धीमता वै
कार्य्यम्
यत् षड्दारुकसहितं शेषा वा पङ्क्ता वेदो
इति चूड़ामण्यादिषोड़शगृहाणि । इति च
चतरं शतमेकशालगृहाणि ॥ * ॥
“अथ द्विशालागृहलक्षणानि
षड्भिभिः कोष्ठकरन्ध्रसंज्ञा ।
तन्मध्यकोष्ठं परिहृत्य युग्मं
शालाश्च तस्यो हि भवन्ति दिक्षु ।
याम्याग्निशा च करिणी वनराजिका
पूर्व्वानना च महिषी पितृवाहका ।
गावी यमाभिवदनापि च रोमवीर्ये
च्छागी महेन्द्रशिवयोर्म्मध्यकाश्चिकस्था ।
दक्षिणा महिषी द्विशालभवनं विहायकं
तथा
गावी माहिषसंज्ञकं कथितं तद्वंशमण्डं
मतं
एकं द्वादशमितं कमहदं कथितस्तथा

स्याद् गोवर्द्धनीयुतं च हि शुभं युक्तो च पूर्वापरम् ।

नामान्यतः समतयालिन्दश्च
स्याद् वर्धमानं त्वथ कुक्कुटाख्यम् ।
स्वस्त्यादितो नाम चतुष्टयञ्च
धर्म्यां द्विशालं प्रथमं तथैव ॥
यत् स्वस्तिकं तत्प्रवदाममध्ये-
ऽलिन्दत्रयाग्रे कथितं द्विशालम् ।
वंशालकं स्यादथ वर्द्धमानं
कीर्तिविनाशं भवनं चतुर्थम् ॥
अलिन्दयुग्मं पुरतो विदध्यात्
षड्दारु मध्येऽपि च प्रान्तसंस्थम् ।
तस्माद्गृहे हर्म्यगवेपुरे च
तथा चतुर्थं कथितं करालम् ॥
तस्मिन् गृहे दक्षिणतो ह्यलिन्दे
वित्तञ्च चित्तं धनकालदक्षे ।
वामे पुनर्बन्धुदपुत्रदं स्यात्
सर्वं तु तस्मिन्नपि कालचक्रम् ॥
लघुश्च पश्चात् पुरतोऽपि युग्मं
स्याद्दक्षिणेको रथदाममध्ये ।
तन्नेपुरं सुन्दरमेव नीलं
स्यात् कौटिलञ्चैव यथा क्रमेण ॥
प्रदक्षिणेकः पुरतोऽपि युग्मं
षट्कं गृहान्तः किल प्राग्वदाख्यम् ।
ततो द्वितीयं खलु प्राग्वदं स्या-
च्छीलं तथा कोटरमेव संज्ञम् ॥
सौम्यं गृहं मण्डपसंयुतञ्च
तत्तुल्यरूपं विबुधैर्विधेयम् ।
सुभद्रमस्मादपि वर्द्धमानं
क्रूरञ्च सर्वैस्त्वशुभं चतुर्थम् ॥
मुखे चयं दक्षिणपश्चिमेकः
षड्दारकं श्रीधरनामधेयम् ।
प्रोक्ते गृहे कामदपुष्टिदे च
चतुर्थकं कीर्तिविनाशमेव ॥
वामे तथा दक्षिणपश्चिमेको
युग्मं मुखे मण्डपमग्रतश्च ।
श्रीभूषणं श्रीवसनं ततश्च
श्रीशोभकीर्तिघ्नयमेव तद्वत् ॥
एकोऽपरे दक्षिणवामतश्च
मध्यगं श्रीधरयुग्मपूर्वम् ।
सर्वार्थदं स्यात्सुखतश्चयश्चेत्
सधौनिवासं कुपितञ्च नाम्ना ॥
युग्मं मुखे मण्डपमेव चाग्रे
युग्मं तथा दक्षिणतोऽन्तभित्तिः ।
एके तु उद्योतकवाहुतेजः
सुतेज एवं बलदायकं स्यात् ॥
उद्योतके पश्चिमभागतो द्वौ
कुर्यात् द्विशालञ्च चतुर्निवासम् ।
तत् पुष्टिदं कोपदमानमन्य-
महाकरालं क्रमतो विधेयम् ॥
चतुष्किकं पूर्वदिशाविभागे
एको मतो दक्षिणवाममध्यात् ।
महाकमेतत्कथितञ्च दर्यां
कुलघ्नं मण्डपसंयुतं स्यात् ॥
अनुद्वयं दिक्त्रितये विभागे
मुखे त्रिकं मण्डपमग्रतश्च ।
प्रतापवर्द्धनमिदञ्च दिव्यं
सुखाधिकं सौख्यदरं चतुर्थम् ॥
तस्यैव रूपं रथदारयुग्मं
पुनश्चालिन्दोऽग्रतश्च ततश्च ।
स्यात् सिंहनादं त्वथ हस्तियानं
ज्ञेयं तथा कण्टकमेतदन्त्यम् ॥
प्रान्तादिगेहानि च षोडशैव
द्विशालकानीह यथाक्रमेण ।
नामानि चत्वार्यपि रूपमेकं
स्वस्त्यादिभेदैः क्रमतो विधेयम् ॥”

इति सूत्रधारमण्डनविरचिते वास्तुशास्त्रे राजवल्लभे एकद्विशालगृहलक्षणं ६ अध्यायः ॥ ॥

“द्विशालगेहानि तु षोडशैव
वास्तुदधेः सारतरं पुनश्च ।
पश्चादलिन्दोऽपि मुखो लघुश्च
द्वौ तिन्दुकाख्यौ कथितावलिन्दौ ॥
सव्यं द्विशालं लघुरस्य वामे
मुखे त्रिकं दक्षिणतस्तथैकः ।
मुखे तथा वासवमेव गेहं
वामेऽपसव्ये लघुरेक एव ॥
प्रासादसंज्ञं सुखतस्त्रयश्चेत्
प्रदक्षिणं तिन्दुकवेष्टितं स्यात् ।
अलिन्दयुक्तं विमलं द्विशालं
तदीर्घवत्स्यं सह मण्डपेन ॥
अथ द्विशालेषु समस्तकेषु
मध्ये विदध्याद्रथदारुचैकम् ।
तदा भवेद्भासुरमग्रयुग्म-
मेको लघुर्दक्षिणदिग्विभागे ॥
एको लघुर्दक्षिणपूर्वगः स्यात्
तद्वत्सुभाग्यं सुखमण्डपेन ।
द्वौ पूर्वतो दक्षिणतस्तथैको
युग्मं भवेन्मण्डपगं सुतेजः ॥
मुखे युगा दक्षिणतस्तथैको
द्वौ मण्डपेऽस्मिन् जयनाभिधानम् ।
महान्तगेहं सुखदं त्रिके तु
युग्मान्वितं मण्डपमेतदेव ॥
मुखे तथा मण्डपके च युग्मं
वामेऽपसव्ये युगलं कपोत ।
लोकत्रयाडम्बरमस्य नाम
षड्दारं शम्भुगविप्रयोग ॥
युग्मं मुखे मण्डपगं द्वयं स्या-
त्तथा द्वयं दक्षिणवामतश्च ।
एको हि पश्चाद्वरदाभिधानं
श्रीविश्वकर्मोक्तमतद्विशालम् ॥
मालीनसंज्ञं सुखमेतच्चतुर्भि-
र्युक्तं भवेद्दक्षिणवामभागे ।
युग्मं तथा पश्चिमदिग्विभागे
तस्याग्रतो मण्डप एक एव ॥

प्राग्यामा कपटी विलासभवने वामे लघुर्दक्षिणे
तथैकमण्डपसंयुतञ्च कमलं स्याद्गृहिरं चौत्त-
रम् ।
वैराकूटदके मुखे च वततं वामेचचे दक्षिणे
तस्याग्रे सुखमण्डपश्च चलदासैवं यथाग्
षोडश ॥”

इति सूर्यादिषोडशगृहाणि ॥ ॥

“अथ त्रिशालं त्रिदशोक्तमेकं
स्यात्तेदग्रावावमरूपसंज्ञम् ।
तथा चतुर्थं कुमुदाभिधानं
स्वस्त्यादिभेदैः क्रमतो विधेयम् ॥
स्वं ह्यलिन्दञ्च तथैव पुत्रं
वरञ्च कामन्त्वथ स्वभद्रम् ।
षट्कञ्च मध्ये सधनं कुबेरं
पथ्यं तथा कामदमेतदेव ॥
अलिन्दयुग्मं त्वथ भद्रयुक्तं
मध्ये कपाटं जलजाभिधानम् ।
स्यान्निवर्जं चैव गजं तपश्च
षड्दारु मध्ये वलये चवातः ॥
स्याद्वैजयं मण्डपभद्रभद्रं
जयं निनादं त्वथ कीर्तिदञ्च ।
भद्रोत्तमस्वाधिकवाकलाङ्गं
निर्लोभकं वासवकोशके च ॥
घोरं क्रमादीश्वरवारदाख्यं
भौमञ्च कोशाख्यमतः क्रमेण ।
तदेव युद्धस्वजनं तृतीयं
स्यात् कोशजं नीलमिदं चतुर्थम् ॥
सुखगुह्यलघुचामे दक्षिणे चैक एत-
दरदभूरदसत्तं एकं काकपक्षम् ।
इदमिह हि निनादं मण्डपेनाधिकं स्या-
त्तदनु च गजनादं वाहुलं कीर्तिकाख्यम् ॥
रुद्रादिरूपसुखमण्डपमेव सिंहं
ज्ञेये गृहे ध्वजगजे अपि कोशसंज्ञम् ।
वामेऽधिकञ्च लघुना कथितं सुभद्रं
स्यान्नाविभद्रमपि रत्नकाञ्चनाख्यं ॥
युगसुखमपरेको भेरवं दक्षिणे च
भरत नरजमेतत् स्याच्चतुर्थं कुबेरम् ।
पुनरपि लघु वामे हस्तियानं विलासं
जयनक्रपजगेहं तच्चतुर्थं क्रमेण ॥

वर्णानां शुभदञ्च सागरगृहं पञ्चैव युक्ता सुखे
प्रोक्तं चौरदरं मदाश्रयमिदं कोलाहलञ्चापरम् ।
षड्दारद्वयभद्रवज्रचपलान्वितं युतं प्राज्ञया
गान्धर्वं क्षितिभूषणञ्च कथितं धर्मप्रदं दर्प-
णम् ।
वाम्यं हस्तिकरं त्रिशालकुदितं प्राग्वां विना
पावको
प्राग्द्वारा रहितं शुभं निगदितं सर्वार्थ-
प्रदम् ।
सुक्षीणं सुमिदं करोति मरणं चौर्यं तथा
वाव्यया
पश्चात् महिषीभवति च भवनं तत्पुत्रनाशनम् ॥”

इति त्रिशालादिषोडशगृहाणि ॥ ॥

"शैग्राकानि च मोक्ष प्रथमतः सोमच वड्-
दारुकं
तच्चैकेन पुरोऽपि प्रङ्करमिदं मध्ये क्रमात्
पूर्ब्बवत्।
वन्द्रे द्वौ सुखतोऽपि दक्षिणलघुश्चैकाधिकं
सागरं
चत्वारो नृपशोभितश्च पुरतः प्रागदक्षिणैको
लघुः॥
पश्चाग्रे वकलं भ्रमश्च लघुना सर्व्वस्य तत्
सौख्यदं
रागाख्यं भ्रमसंयुतश्च भवनं तत् सर्व्वशालं
भवेत्।
प्राग्वायव्यक्कलनन्दनं क्रमतया त्वेकद्वयेनान्वितं
तस्मिन्दक्षिणसंयुते च लघुकी कल्याणसंज्ञं तथा॥
सर्व्वाशासु लघुत्रयं प्ररसुखं तत् पङ्क्तियुग्मं
क्रमात्
तत्सौभाग्यविवर्द्धनञ्च भवनं राज्ञां सदा निर्म्मि-
तम्।
आनन्दं सुखराजिदक्षिणलघुर्वामे च एष्ठे द्वयं
रागाख्यं जनशोभनं गुणगणैकेनान्वितं स्थितः॥
स्थानोवर्द्धनमग्रतो रथयुतं युग्माग्निनेत्रैः क्रमात्
समाप्ये त्रिगुणं त्रिकञ्च जयदो सौकन्नकं
सुन्दरम्।
गेहं श्रीतिलकं च भद्रसहितं चक्षेन हीनं सुखे
तद्युक्तं लघुना च भद्रसहितं विष्णुप्रियं
भूपतेः॥"

इति सोमादिषोडशग्रहाणि॥✱॥

"षड्दारुकं श्रीनिदग्धं त्रिशालं
तत् श्रीनिवासं सुखश्चयुक्तम्।
श्रीवत्सः श्रीधरमेव शद्दा
श्रीभूषणं वेदसुखञ्च गेहम्॥
वामे: श्रीजयमग्रतोऽपि चतुर्भिः श्रीतैलिकं
मन्दिरं
रामाग्नं रषदारुयुग्मसहितं तत् श्रीविलासं
भवेत्।
श्रीतेजोजयमग्रतश्च मुनिभिः षड्दारु युग्मान्वितं
सोमादिविदग्धादिभूपतिगृहाः पञ्चाधिका
विंशतिः॥"

इति त्रिदशादिनवग्रहाणि॥✱॥

"भवननवकमुक्तं यच्चतुःशालमध्यात्
नयनलघुमुखं स्याद्दक्षिणेकेन चन्द्रम्।
भवति सदनमध्ये सर्व्वतो दारुषट्कं
हितसमपि च तेषामन्तिमं युग्मयुक्तम्॥
मलयमथ च गेहं वामहस्ताधिकं स्यात्
भवति च गुरुहस्तं शोभनं पूर्व्वतोऽपि।
त्रिभिरपि च सुकर्णा एष्ठयान्ये तथैक-
स्तदधिकमपि वामे वेश्म नागेन्द्रसंज्ञम्॥
चक्रं चतुर्थमुखं सकलेषु शस्तं
याम्योत्तरे हि लघुनापि जयावहं स्यात्।
भद्राक्षयश्च मकराङ्कमेव तस्मिन्
एकाग्रहस्तमपि कामदमग्रभद्रम्॥"

इति विजयादिनवचतुःशालगृहाणि॥✱॥

"शुद्धादयो मुनिमतेऽष्टविधा च शाला-
स्तासां वदेव कथिता भवनप्रवृत्तिः।
शालालिमध्यरचितोऽपि लघुः सुखाय
यदा तदग्ररचिताः एथगेव शालाः॥"

इति सूत्रधारमण्डनविरचिते वास्तुशास्त्रे राज-
वल्लभे द्विशालत्रिशालचतुःशालगृहलक्षणवर्णनं
सप्तमोऽध्यायः॥✱॥

"शयनमथ नृपाणां लक्षुलानां शतैकं
नवतिरपि सुतानां मन्त्रिणः षड्विहीनम्।
बलपतिगुणहस्तं भाङ्गुलोनं गुरोश्च
तदनु युगलहीनं ब्राह्मणादेः प्रशस्तम्॥
व्यासोर्द्धभागे मतदैर्घ्यतश्च
कलांसमाप्तोऽधिक एव शस्तः।
चंशेन पादेन समुच्छ्रयः स्यात्
द्विचाङ्गुलानामधिको न कार्य्यः॥
श्रीपर्णी धनदाशनोऽपि गदहा वित्तप्रदा तिन्दुकी
दृष्टिः शिंशपयाथ शाकशयने शर्म्मापि शालैः
कृते।
आयुः पद्मकजे च चन्दनमये शत्रुक्षयः स्यात्
सुखं
श्रेष्ठं चैकमलं शिरीषजनितं पर्य्यङ्कयाना-
सनम्॥"

इति शयनम्॥✱॥

"सिंहासनं चोत्तममङ्गुलानां
शद्दा दशोनञ्च परं तथैव।
दशांशवर्त्तसंगमनो विहीनं
व्यासे च दैर्घ्यार्द्धसमुच्छ्रयः स्यात्॥
मुनिभिरथ शिवैर्व्वा भद्रभागत्रयं स्या-
दुदय इति विभागैर्भाजिते पीठमष्टौ।
कनकमपि दशांशं सप्तधा ग्रासपट्टी
शिवनवमुनिरत्नैर्दन्तिवाहौ निवेद्यौ॥
छाद्यं स्याद्रसभागमेव तिथितो भागेन कक्षासनं
युक्तं स्तम्भयुगेन तोरणयुतं रत्नैः शुभे राजि-
तम्।
कर्त्तव्यं नृपवल्लभं मतिमता ज्येष्ठञ्च सिंहासनं
शातयश्च यशोऽभिवर्द्धनमिभैः सिंहैर्नृकच्छा-
सनम्॥
नरेन्द्रु वेदी पुनरेव छाद्यं
सुखासनं तोरणसंयुतं स्यात्।
पीठञ्च कुम्भः कलशं विटङ्क-
सुतङ्गसंज्ञं सह छाद्यकेन॥
पीठे गोहरिवेदिके च सुयशस्थाद्येन सिंहासनं
स्तम्भौ मालकवेदिकासनयुतं तद्दीपचित्रं भवेत्।
छत्रं ज्येष्ठमशीतिवेदसहितं द्वासप्ततिर्मध्यमं
शद्दा कन्यसमङ्गुलैर्नरपतेर्दैवं शताद्वं शुभम्॥"

इति सिंहासनच्छत्रलक्षणानि॥✱॥

"वातायनो कुम्भिकया विहीनो
बुधैर्वदीर्घक्षिपताक एव।
हिकुम्भिकशोभयसंशकश्च
यः कलिकोऽसौ शुभकुम्भियुक्तः॥
स्याद्यावे: प्रियवाक एव सुमुखः षड्भिः पुन-
र्वेति च
छाद्येकेन युतः सुवक्त्र उदितो राज्ञां प्रियो
भवेत्।
एकोनः परिपद्मनाभ उदितः द्वौ वसिष्ठो ह्यो
व्यंचितः शरपङ्क्तिभिस्तु विविधाकारैस्तः
पञ्च च।
सिंहो दैर्घ्यविवर्द्धितो हि पृथुके चंद्रो मतो
मतः
कुम्भोऽसौ मतिदोऽपि भद्रसहितो द्वैवस्तु
शुद्धावरः।
द्वारेष्वेव शुभासकेषु गवक्षः पञ्चद्वये चायवं
प्रोक्ताः पञ्चदशैव रूपमदृशा वैवाहिकचा-
सने:॥"

इति पञ्चदश गवाक्षाः॥✱॥

"सभा च नन्दा परतोऽथ भद्रा
जया च पूर्वा क्रमतोऽपि दिव्या।
पद्मी सुरमोद्भवकोत्पलाख्यौ
बुधैर्निधिधावनिपाकमेषे॥
पीतं चतुष्कपदैरपि षोडशांशं
मध्ये तुरीयपदमेकपदो लघुश्च।
नन्देति भद्रसहिता च पदेन भद्रा
तद्वेदतश्च जयदा लघुना च पूर्वा।
दिव्या सभा केवलनन्दभागा
भद्रैश्चतुर्भिः सहिता च पद्मी।
रत्नोद्भवा स्याद्युगतोऽपि तुच्छे-
स्तथोत्पलाख्या प्रतिभद्रतश्च॥
स्तम्भैस्तोरणराजितैश्च मदला नित्यं हवेतावे-
लं छाद्यैर्गजसिंहराजविविधैर्नृत्यान्वितैः
शोभितम्।
रत्नस्फाटिकरङ्गभूमिनृपतेः क्रीडाकरं मण्डपं
कुर्य्याद्दक्षिणभद्रके च रुचिरां वलक्षतो वेदि-
काम्॥"

इति सभाष्टकम्॥✱॥

"वेदी कोणचतुष्टयेन सकले पार्थिवर्धे वलिक
कल्याणं रविकोणकेन नृपतेः सा भद्रिका
सर्व्वदा।
कोणैः श्रीधरिका च विंशतिमितैश्चतोऽम-
राणां सदा
कोणैरष्टभिरन्विता च शुभदा चक्रार्थेन
पद्मिनी।
विप्रे सप्तकराश्च भूपभवने षट्पञ्च वैश्ये तथा
कुर्य्याद्धस्तचतुष्टयाश्च इमवे त्रिहस्तको शौद्रे
तस्योर्द्धे च नरेन्द्रराघवमतो माकं चतुष्का
वेद्या मौक्तिकपट्टकुलमस्त्रिभिः सौख्यवदं
राजितम्॥"

इति वेदिकाचतुष्टयम्॥✱॥

"दीपस्तम्भं त्रिकरसुदये षड् भिर्वा क्रमेण
हस्तान्तं तं विहितमपि तैः पीठकुम्भादिवत्र
दीपस्योर्द्धे कनककलसं शोभितं वर्त्तिकाद्यैः
कुर्य्याद्वातीरथ मठमतो सामवद्रे विधर्भे॥"
इति श्रीसूत्रधारमण्डनविरचिते वास्तुशास्त्रे
राजवल्लभे [illegible]
[illegible]
दृष्टौ

मुखा सार्द्धशालोदयी राजयोग्या
अवगता हि बलस्य तैश्च: शिवश्च: ।
नवोत्ताव सौम्या नृपाणां वश्वह्रो
शुभोमाभिताले च कल्याणदाच ॥
विशालं यदं दिक्षये शस्युग्मं
शुभे सौविकाये च मद् दावमध्यम् ।
शुभाशिन्दवानुद्दिश्यं चैकवक्त्रं
भवाचच कोणे च भद्रे विधेयम् ॥
शुभे भद्रके श्रीधरं नाकयुक्तं
तथा भूमिका पञ्चसप्तैकभूम्याम् ।
विनाच्छादनं मण्डपं वेदवक्त्रे
रिपुघ्नं यदं राज्यवर्द्धनमेतत् ॥
मध्ये निवन्नं शृङ्गाग्रं तथोच्चै:
प्रशस्तं देवं पुत्रनाशाय गेहम् ।
स्तम्भश्रेणी मध्यमानेन कार्य्या
न्यूनाधिक्ये नैव पूज्या न च श्री: ॥
हीनस्तम्भे शालयोर्म्मध्यपट्टे
नो वेध: स्यादन्यतो वेध एव ।
भूमेर्व्वर्ष वक्रसंख्याप्रमाणं
तुल्या नेष्टा वर्द्धमाना: शुभा: स्यु: ॥
सार्द्धत्रयेण विभजेत् करतत्त्वसंख्य-
मध्ये नवांशसुदितश्च कराद्धभित्ति: ।
स्तम्भाश षोड़शशतेऽपि च भद्रकेषु
दन्तैर्मिताश्च सकलासु चतुर्मुखं स्यात् ॥
भद्रे च भूमिद्वयमद्रमाकं
सार्द्धत्रिभूमं कथितच गेहम् ।
प्रतापवर्द्धन्यमिदं नृपाणां
लक्ष्मीविलासच वदामि तस्मात् ॥
स्तम्भा दश दश भद्रश्चैकं
षोड़शमध्ये तन्मतकल्पम् ।
मदनशराचनिमाकसमेतं
लक्ष्मी: कर्म्म करोति च नित्यम् ॥
[illegible]शाला: पञ्चगुणाच पञ्च भवनं षड् विंशता
स्तम्भके:
[illegible]पे चार्द्धपदे च नन्दपदकैर्भद्रं चतुर्द्वारकै: ।
[illegible]दिवे गुणभद्रकाशि सकलेऽशाशीतिका स्तम्भका
[illegible]नाकं भूमितये च सार्द्धशरभू: स्यात्कीर्त्तिनिवासं
गृहम् ॥
[illegible]र्द्धे स्तम्भशतच भागसमके भित्तिश्चतुर्द्वारकं
[illegible]शाशादिशरांशरामसहितं भद्रं चतुस्त्रिंशता ।
[illegible]द्विंशत् द्विशती च ते तु सकला: स्तम्भा:
स्थितौ पूर्व्वतो
[illegible]शाला तत् कमलोद्भवश्च कथितं भूम्यर्द्धसप्ता-
न्वितम् ॥
[illegible]र्द्धोदयकं विभज्य नवधा कुम्भी भवेद्भागत:
[illegible]गालेन भरणं शिरश्च कथितं पट्ट: सपादो
भवेत् ।
[illegible]भ्य: पञ्चपदोनभाग उदित: कोणात्तरस्तत्तथा
[illegible]भागार्द्धेन चवन्तिका निगदिता या तत्कलस्योपरि ॥
अथ कोदयं द्विविभागैर्विभाज्यं
द्विभागेन कण्ठावर्त्तं वेदिका स्यात् ।
त्रिभागेन तत्कण्ठतो निष्कमेव
यच्छ्रोदयार्द्धेन पीठं नृपाणाम् ॥
उत्तानपट्टो नृपमन्दिरेऽसौ
हस्ते च हस्ते द्वियवोन्नत: स्यात् ।
पाषाणत: सौख्यकरी नृपाणां
जनन्मयं सोऽपि करोति गेहे ॥
सुपिष्टकैर्म्मृत्करया वियुक्ते
सकर्करैस्तै: सुदृढा यदि भू: ।
शस्ता न शस्ता भवनेषु चित्रं
कपोतशृङ्गा: कपिकाकरौद्रम् ॥
शुद्धोऽलिन्दविशेषतश्च सकला भूम्यौचरक्ता-
न्विता
द्वाद्येनाप्यथ मत्तवारणयुतं नाकं तथार्द्धो-
दयम् ।
मौड़ो भद्रचतुष्किकाभिरुदितो नाकेन युक्त-
स्तथा
मल्लोसुत्कलपादकेषु सकलो वा शोर्षके:
शिखर: ॥
राज्ञो यदं छन्दचतुष्टयं स्यात्
तथैव घण्टाकलसेन युक्तम् ।
तुङ्गारसंज्ञश्च सिंहकर्णै:
प्रासादके तेऽपि यदेव शस्ता: ॥
षड़्जातिगेहं द्रुमपर्ण्णपङ्क्ते-
र्व्वंशै: कटैर्व्वापि सदा शिलाभि: ।
कृतं प्रकारै: कथितच षड़्भि-
र्लोकप्रसिद्धा च परीक्षणीयम् ।”
इति राजगृहादि ॥ * ॥
“वामे भागे दक्षिणे वा नृपाणां
वेधा कार्य्या वाटिका क्रीड़नार्थम् ।
एकद्वित्रिद्वंसंख्या शतं स्यात्-
मध्ये धारामण्डपं तोययन्त्रै: ॥
चेत्रं सप्तविभागभाजितमतो भद्रच भागत्रयं
तन्मध्ये जलवापिकाजिनपदैरेकांशतो वेदिका ।
स्तम्भैर्द्वादशभिश्च मध्यरचित: कोणेषु कूपान्वित:
कर्त्तव्यो जलयन्त्र एव विधिवत् भोगाय भूमी-
भुजाम् ॥
तस्यां चम्पककुन्दजातिसुमनोवल्ल्य: सुनि-
र्व्वालुका
जातीहेमसमानकेतकिरपि श्वेता तथा
पाटला ।
नारङ्ग: करुणा वसन्तलतिका चारक्तपुष्पादिकं
जम्बीरो वदरी च पूगमधुका जम्बूश्च चूतद्रुमा: ।
मालूर: कदली च चन्दनवटावश्वत्थपथ्याशिवा-
शिवाशोकक्रदम्बनिम्बतरव: खर्ज्जूरिका
दाड़िमी ।
कर्पूरागुरुकिंशुका हयरिपु: पुन्नागको निम्बुको
प्रोक्ता नागलता च बीजनिम्बृता स्यात् तिन्दुको
नाङ्गली ॥
द्राक्षैला शतपत्रिका च वकुला धत्तूरकाङ्को-
लको
शालस्तालतमालको सुविवरो मन्दारपारि-
द्रुमौ ।
यत्र श्रीश्वविचित्रशाखसुफलास्ते रोपणीया
बुधै:
यत्प्राप्नोति च भूनवे शुभतरं तच्चस्यकाम्
वापयेत् ।
आस्थानं प्रतिवित्तनाथ च घटीयन्त्रसुधारोद्भवे
दोला जीवनखेलनाय रुचिरे वर्षावसन्तोत्-
सवे ।
वालाप्रौढ़वधूसुमध्यवनिताभिर्म्मनोहारिभि-
र्यस्मिन् शारदकेऽथ शीतलजलक्रीडा शुभे
मण्डपे ॥
इति वाटिका ॥ * ॥
“तुरङ्गमाणां यद्वाममाभागे
शाला चतु:षष्टिकरा विधेया ।
शताद्धतो मध्यमिका च दैर्घ्ये
कनीयसी तैदशभिर्व्विहीना ॥
वाजी च ज्येष्ठा निचितस्तमाना
कनीयसीकादशके: क्रमेण ।
तद्वाह्यभित्तिश्च करप्रमाणा
पञ्चार्द्धपञ्चाष्टिकरोदया स्यात् ॥
तेजोहानिमपोहया विदधते पूर्व्वापरास्या
कृता
ते याम्योत्तरतो सुखादि सततं कीर्त्तिर्यशो
धान्यकम् ।
कर्त्तव्यो धिषणं प्रतीच्छ कलसस्थानं द्विहस्तोदयं
तस्याश्लीरयमुच्छ्रितश्च तुनिभिर्हस्तै: सुशोभा-
न्वितम् ॥
वड़ा साधुहयाङ्गुलैर्न्निगदितो वेदाङ्गुलैनाधिक:
श्रीवत्सश्चाहिनाथ एव च मनोहारी हिवमा-
कुल: ।
रामाद्यङ्गुलकैस्तु वाजिविजयोऽप्रोक्ता तथा
भैरव:
शाल्ताख्यस्तु युगाष्टमाश्च उदये मानं हरे:
सप्तधा ।”
इत्यश्वशाला ॥ * ॥
“मिंहद्वारं पूर्व्वमानेन कार्य्यं
चित्रेका वा मालिका स्तम्भशीर्षे ।
स्थाता मध्ये नाड़कौ रत्नार्थं
तुल्यौ भागेनाधिकौ वापि वार्द्धौ ॥
भागे दक्षिणवामके च करिणां शाला हरे-
र्द्दारत:
कर्त्तव्या सुदृढोन्नता च कलशैर्घण्टादिभि-
र्भूषिता ।
संकीर्णो रत्नो नगैर्न्निगदितो मन्द्रा मृगा-
ख्यास्तत:
सर्व्वैरूत्तमभद्रजातिरुदितो मन्दै: करैरुच्छ्रित: ।”
इति गजशाला ॥ * ॥
“अष्टोत्तरहस्तशतं पृथुत्वे
नृपालयं चोत्तममेव तस्मात् ।
अष्टाभिरष्टाभिरतो विहीनं
पञ्चैव भागाधिकतोऽपि दैर्घ्ये ॥
अष्टोतितो रागकरैश्च हीना:
पञ्चालया भूपसुतप्रियाश्च ।

त्रिभागदैर्घ्येऽधिकतो विधेया
एषा: क्रमेणैव यथोदिताश्च ॥
प्रोक्तं चतु:षष्टिकरं पृथुत्वे
क्रमेण षड़्भिश्च करैर्विहीनम् ।
षड़्भागतो दैर्घ्यमतोऽधिकं स्या-
द्बलाधिपस्यैव च पञ्चषट्कैः ॥
षष्ट्या हस्तैर्मन्त्रिगेहं पृथुत्वे
हीनं हीनं पञ्चकं वेदवेदैः ।
कुर्य्याद्धस्तैरष्टमांशोऽधिकोऽस्मी
चासादस्ये वह्नितो दैर्घ्यं एव ॥
सामन्तादिकभूपतेश्च भवनं विंशत्रिहस्तैः समं
हस्तैर्वेदविहीनकैः क्रमतया भागाधिकं
दैर्घ्यतः ।
दैवज्ञस्य सभासदस्य गुरुतः पौरोधसं भेषजं
विंशत्यष्टकरं द्विहस्तरहितं दैर्घ्ये द्विधा तद्-
भवेत् ॥
वैश्याकञ्चुकिशिल्पिनामपि गृहे वेदाधिका
विंशति-
र्मानं हस्तचतुष्टयैर्विरहितं दैर्घ्येऽधिका
चाष्टतः ।
चर्म्मार द्यूतकरान्तिकस्य रचितो हस्तैः समं
विस्तरे
हीनं लङ्करेण पञ्चकमिदं तुर्य्यांशदैर्घ्याधि-
कम् ॥
द्वात्रिंशता मानमिदं द्विजादे-
र्हीनं चतुर्भिः क्रमतो विधेयम् ।
दिगष्टरागाब्धिविभागतश्च
क्रमेण तद्दैर्घ्यचतुष्टयेऽपि ॥
कर्णाधिकं विस्तरतोऽधिकञ्च
शूद्रं विनाशं समुपैति गेहम् ।
द्वारं मतं मूर्द्ध्नि यदाग्रतश्च
तत् स्वन्तैर्द्धानिकरं प्रदिष्टम् ॥
ग्रामे सप्ततिहस्तविस्तृते
शालामानमिदं मनुसुक्ते ।
पञ्चत्रिंशत् पुनरपि तस्मिन्
मानमुशन्ति तथोरिव वृद्धा: ॥
एकं द्वारं प्राङ्मुखं शोभनं स्यात्
चातुर्व्वर्ण्ण्य धाम्नभूपेशजेने ।
युग्मं प्राच्यां पश्चिमे स्यात्त्रिकेषु
नूनं द्वारं दक्षिणे वर्ज्जनीयम् ॥"
इति वास्तुशास्त्रे राजवल्लभमण्डने राजगृहादि-
लक्षणं नाम नवमोऽध्याय: ॥ * ॥
शिल्पिका, स्त्री, तृणविशेष: । कच्छानसिपी इति
हिन्दीभाषा । तत्पर्य्याय: । शिल्पिनी २ शीता
३ चीवका ४ लघुच्छदा ५ । अस्या गुणा: ।
कफदोषाश्मरीशूलज्वरपित्तापहारकत्वम् । इति
राजनिर्घण्ट: ॥
शिल्पिनी, स्त्री, कोलदलौषधि: । इति मेदिनी ॥
शिल्पिशाला, स्त्री, क्ली, (शिल्पिनां शाला ।)
शिल्पशाला । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
शिल्पी, [न्] त्रि, (शिल्पं क्रियाकौशलमस्यास्तीति ।
इनि: ।) शिल्पकर्त्ता । (यथा, मनौ । ७ । ७५ ।

"शास्त्रैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन च ॥")
तत्पर्य्याय: । कारु: २ । इत्यमर: ॥ अस्य विव-
रणं शिल्पकारशब्दे द्रष्टव्यम् । शिल्पयन्त्री
च ॥
शिवं, क्ली, (शी + "सर्व्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिव-
पद्वप्रह्वेष्वा अतन्त्रे ।" उणा० १ । १५३ । वन्
प्रत्ययेन साधु ।) मङ्गलम् । इत्यमर: ॥ (यथा,
रघु: । १ । ६० ।
"उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे ।
दैवीनां मानुषीनाञ्च प्रतिहर्त्ता त्वमापदाम् ॥")
सुखम् । जलम् । इत्युणादिकोष: ॥ सैन्धवम् ।
समुद्रलवणम् । श्वेतटङ्कणम् । इति राज-
निर्घण्ट: ॥ (मङ्गलवति, त्रि ॥ यथा, महा-
भारते । १ । २०८ । ३६ ।
"तत्र रम्ये शिवे देशे कौरवस्य निवेशनम् ॥")
शिव:, पुं, (शी + "सर्व्वनिघृष्वेति ।" उणा० १।५३।
इति वन्प्रत्ययेन साधु: ।) महादेव: संज्ञाविशेष: ।
तस्य व्युत्पत्तिर्यथा । शिवं कल्याणं विद्यतेऽस्य
शिव: । श्यति अशुभमिति वा । शेरतेऽवतिष्ठन्ते
अणिमादयोऽष्टौ गुणा अस्मिन् इति वा शिव: ।
इत्यमरटीकायां भरत: ॥ तत्पर्य्याय: । शम्भु: २
ईश: ३ पशुपति: ४ शूली ५ महेश्वर: ६ ईश्वर:
७ सर्व्व: ८ ईशान: ९ शङ्कर: १० चन्द्रशेखर:
११ भूतेश: १२ खण्डपरशु: १३ गिरीश: १४
गिरिश: १५ मृड: १६ मृत्युञ्जय: १७ कृत्ति-
वासा: १८ पिनाकी १९ प्रमथाधिप: २० उग्र: २१
कपर्द्दी २२ श्रीकण्ठ: २३ शितिकण्ठ: २४
कपालभृत् २५ वामदेव: २६ महादेव: २७
विरूपाक्ष: २८ त्रिलोचन: २९ कृशानुरेता: ३०
सर्व्वज्ञ: ३१ धूर्ज्जटि: ३२ नीललोहित: ३३
हर: ३४ स्मरहर: ३५ भर्ग: ३६ त्र्यम्बक: ३७
त्रिपुरान्तक: ३८ गङ्गाधर: ३९ अन्धकरिपु: ४०
क्रतुध्वंसी ४१ वृषध्वज: ४२ व्योमकेश: ४३
भव: ४४ भीम: ४५ स्थाणु: ४६ रुद्र: ४७
उमापति: ४८ । इत्यमर: ॥ वृषपर्व्वा ४९
रेरिहाण: ५० भगाली ५१ पांशुचन्दन: ५२
दिगम्बर: ५३ अट्टहास: ५४ कालञ्जर: ५५
पुरद्विट् ५६ वृषाकपि: ५७ महाकाल: ५८
वराक: ५९ नन्दिवर्द्धन: ६० हीर: ६१ वीर: ६२
खर: ६३ भूरि: ६४ कटप्रू: ६५ भैरव: ६६
ध्रुव: ६७ शिपिविष्ट: ६८ गुडाकेश: ६९ देव-
देव: ७० महानट: ७१ । इति जटाधर: ॥
तीव्र: ७२ खण्डपर्शु: ७३ पञ्चानन: ७४ कण्ठे-
काल: ७५ भव: ७६ भीरु: ७७ भीषण: ७८
कङ्कालमाली ७९ जटाधर: ८० व्योमदेव: ८१
सिद्धदेव: ८२ धरणीश्वर: ८३ विश्वेश: ८४
जयन्त: ८५ हररूप: ८६ सन्ध्यानाटी ८७
सुप्रसाद: ८८ चन्द्रापीड: ८९ शूलधर: ९०
वृषाङ्क: ९१ वृषभध्वज: ९२ भूतनाथ: ९३
शिपिविष्ट: ९४ वरेश्वर: ९५ विश्वेश्वर: ९६
विश्वनाथ: ९७ काशीनाथ: ९८ कुलेश्वर: ९९
अस्थिमाली १०० विशालाक्ष: १०१ हिण्डी १०२

प्रियतम: १०३ विषमाक्ष: १०४ [illegible]
ऊर्द्ध्वरेता: १०६ यमान्तक: १०७ नन्दीश्वर:
अष्टमूर्त्ति: १०९ अर्घीश: ११० वैकुण्ठ:
भद्रीश: ११२ अहंकारेश: ११३ रत्नाकर:
इति शब्दरत्नावली ॥ ज्ञ: ११५ शिव-
पादि: ११६ पञ्चवक्त्र: ११७ वैताल-
तन: ११८ हिमाद्रितनयापति: ११९ ।
कविकल्पलता ॥ तस्य सहस्रनामानि वैश-
भारते अनुशासनपर्व्वणि १७ अध्याये
ज्ञानि ॥*॥ अस्य कपालिनामकारणं यथा,
ईश्वर उवाच ।
"आसीत्तत्र वरारोहे ब्रह्मणस्तु शिरोऽपरं
पञ्चमं ब्रह्म सुश्रोणि जातं वाचनशुभम् ।
त्वन्नामं परमं शीर्षं जातं तस्य महात्मन: ।
स एवमब्रवीद्देवि ! अहं जानामि ते जन्म
अत: क्रोधपरीतेन संरक्तनयनेन च ।
वामाङ्गुष्ठनखाग्रेण छिन्नं तस्य शिरो मया ।
ब्रह्मोवाच ।
यस्मादनपराधेन शिरश्छिन्नं त्वया मम ।
तस्माच्छापसमायुक्त: कपाली त्वं भविष्यसि
इति मात्स्ये १५८ अध्याय: ॥*
अथ शिवमन्त्रा: । तत्र एकाक्षरमन्त्रो यथा,
"सान्तमौकारसंयुक्तं बिन्दुभूषितमस्तकम् ।
प्रासादाख्यो मनु: प्रोक्तो भजतां कामदो
मणि: ।" हौं ।*
अस्य पूजा । प्रात:कृत्यादिमातृकान्यासं प्रा-
याममञ्च विधाय श्रीकण्ठादिन्यासं मातृकान्या-
कुर्य्यात् । तत: सामान्यपूजापद्धत्युक्तपीठन्या-
कृत्वा पीठशक्तीर्न्यसेत् । तत: अङ्गादिन्या-
तत: कराङ्गन्यासौ । तत: ईशानाद्या: प-
मूर्त्तीर्न्यसेत् । शूद्रस्तु एतत्पर्य्यन्तं न्यासं
ध्यायेत् । अन्यन्नानधिकारात् । तत ऊर्द्ध्वप्रा-
दक्षिणोत्तरपश्चिमेषु मुखेषु ईशानस्य पञ्च-
पञ्च ब्रह्म मन्त्र: मदादिका: प्रणवाद्या न-
ऽन्ता न्यसेत् । तत: पूर्व्वपश्चिमदक्षिणोत्त-
तत्पुरुषस्य चतस्र: कला विन्यसेत् । ततो
ग्रीवायां अंशद्वये नाभौ कुक्षौ पृष्ठे व-
अघोरस्याष्टौ कला: न्यसेत् । ततो गुह्ये च
कोषे ऊरुद्वये जानुद्वये जङ्घाद्वये स्फि-
कट्यां पार्श्वयो: वामदेवस्य त्रयोदश
विन्यसेत् । तत: पार्श्वयो: [illegible]
मूर्द्ध्नि बाहुयुग्मे सद्योजातस्याष्टौ कला: न्य-
तत: पञ्चाङ्गुलीषु ईशानाद्या: पञ्च कलाः
एवं मन्त्रास्य हृदयगुह्यपादेष्वेता वर्णाः
ततोऽङ्गन्यासान्तरं कुर्य्यात् । तं शि-
ध्यायेत् ।
"मुक्तापीतपयोदमौक्तिकजवावर्णैर्मुखै: पञ्च-
भिस्त्र्यक्षैरञ्चितमीशमिन्दुमुकुटं पूर्णेन्दुकोटि-
प्रभम्
शूलं टङ्कृपाणवज्रदहनान्नागेन्द्रघण्टाङ्कुशान्
पाशं भीतिहरं दधानममिताकल्पोज्ज्वलाङ्गं
भजे ।

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य अर्घ्यस्थापनं कृत्वा शैवोक्तपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वा आवाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं कृत्वा आवरणपूजां विधाय धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरणं पञ्चलक्षजपः ॥१॥*॥ अष्टाक्षरमन्त्रो यथा,—

"हृच्चरः शक्तिबद्धः कथितोऽष्टाक्षरो मनुः ।"

ह्रीं ॐ नमः शिवाय ह्रीं । अस्य पूजा । प्रातःकृत्यादिशैवोक्तं पीठमन्त्रान्तं न्यासं विधाय ऋष्यादिन्यासकराङ्गन्यासान् प्राणायामञ्च कृत्वा ध्यायेत् ।

"बन्धूकाभं त्रिनेत्रं शशिशकलधरं स्मेरवक्त्रं वहन्तं
हस्तैः शूलं कपालं वरदमभयदं चाक्षमालां भजामि ।
वामोरुस्थाम्भगायाः करतलविलसच्चारुरक्तोत्पलाया
हस्तेनाश्लिष्टदेहं मणिमयविलसद्भूषणायाः प्रियायाः ॥"

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा शैवोक्तपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं विधायावरणपूजां कृत्वा धूपदानादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरणं चतुर्लक्षजपः ॥२॥*॥ तस्याष्टाक्षरमन्त्रान्तरं यथा,—

"तारो माया वियद्बिन्दुमनुस्वारविभूषितम् ।
शिवाक्षरसमायुक्तो वसुवर्णो मनुर्म्मतः ॥"

ॐ ह्रीं हौं नमः शिवाय । अस्य पूजा । प्रातःकृत्यादिशैवोक्तपीठन्यासान्तं विधाय पूर्ववदृष्यादिन्यासं कराङ्गन्यासौ च कृत्वा ध्यायेत् ।

"वन्दे सिन्दूरवर्णं मणिमुकुटलसच्चारुचन्द्रावतंसं
भालोद्यन्नेत्रमीशं स्मितमुखकमलं दिव्यभूषाङ्गरागम् ।
वामोरुस्थायिरक्तकुवलयं दधत्याः प्रियायास्तुङ्गस्तनाग्रे निहितकरतटं वेदटङ्केष्टहस्तम् ॥"

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा पीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं विधाय आवरणपूजां कृत्वा धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरणमष्टलक्षजपः ॥३॥*॥ अथास्य मृत्युञ्जयमन्त्रः ।

"तारं शिरो जकारोर्ध्वेन्दुः सर्गसमन्वितः ।
त्र्यक्षरात्मा निगदितो मन्त्रो मृत्युञ्जयात्मकः ॥"

ॐ जुं सः । अस्य पूजा । प्रातःकृत्यादिशैवोक्तपीठन्यासान्तं विधाय ऋष्यादिन्यासं कराङ्गन्यासौ च कृत्वा ध्यायेत् ।

"चन्द्रार्काग्निविलोचनं स्मितमुखं पद्मद्वयान्तःस्थितं
मुद्रापाशमृगाक्षसूत्रविलसत्पाणिं हिमांशुप्रभम् ।
कोटीन्दुप्रगलत्सुधाप्लुततनुं हारादिभूषोज्ज्वलं
कान्त्या विश्वविमोहनं पशुपतिं मृत्युञ्जयं भावये ॥"

एवं ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा पीठमन्त्रान्तां पीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं कृत्वा आवरणपूजां विधाय धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरणं लक्षत्रयजपः ॥४॥*॥ अथास्यापरद्वादशाक्षरमृत्युञ्जयमन्त्रः ।

"मृत्युञ्जयं समुच्चार्य्य पालय द्वितयं वदेत् ।
मृत्युञ्जयं समुच्चार्य्य पुनरेव विलोमतः ॥
द्वादशाक्षरोऽयं मन्त्रः स्यात् मृत्युञ्जयाभिधोऽपरः ।"

ॐ जुं सः पालय पालय ॐ जुं सः । अस्य ध्यानपूजादिकं सर्व्वं पूर्व्ववत् ॥५॥*॥ अस्य द्वाविंशत्यक्षरमन्त्रः ।

"प्रणवो हृदयं पश्चात् ततो भगवते पदम् ।
ङेऽन्तश्च दक्षिणामूर्त्तिं मह्यं मेधामुदीरयेत् ।
प्रयच्छ ठद्वयान्तोऽयं द्वाविंशत्यक्षरो मनुः ॥"

ॐ नमो भगवते दक्षिणामूर्त्तये मह्यं मेधां प्रयच्छ स्वाहा । अस्य पूजा । प्रातःकृत्यादिशैवोक्तपीठमन्त्रान्तं विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं कराङ्गन्यासौ च कृत्वा ध्यायेत् ।

"वटरुचं महोच्छ्रायं पद्मरागफलोज्ज्वलम् ।
गारुत्मतमयैः पत्रैर्विचित्रैरुपशोभितम् ॥
नवरत्नमहाकल्पैर्लम्बमानैरलङ्कृतम् ।
विचिन्त्य वटमूलस्थं चिन्तयेल्लोकनायकम् ॥
स्फटिकरजतवर्णं मौक्तिकीमक्षमाला-
ममृतकलशविद्याज्ञानमुद्राः कराग्रैः ।
दधतमुरगकक्षं चन्द्रचूडं त्रिनेत्रं
विधृतविविधभूषं दक्षिणामूर्त्तिमीडे ॥"

एवं ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्य अर्घ्यस्थापनादिशैवोक्तपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादि पञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं विधायावरणपूजां कृत्वा धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत् । अस्य पुरश्चरणं लक्षजपः ॥६॥*॥ अथास्य मन्त्रान्तरम् ।

"अग्निसमर्णकादिस्वरागिणौ वकबिन्दुमत् ।
चिन्तामणिरिति ख्यातं बीजं सर्व्वसमृद्धिदम् ॥"

र-च म-र य-औ ङँ । प्रपञ्चसारे ।

"अनलक-व-मरेप-प्राणवक्षान्तवाम-
श्रुतिहिमकरचिन्हैर्व्वर्म्मितो मन्त्रराजः ।"

अस्य पूजा । प्रातःकृत्यादिशैवोक्तपीठमन्त्रान्तं विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं कराङ्गन्यासौ च कृत्वा ध्यायेत् ।

"नीलप्रवालरुचिरं विलसत्त्रिनेत्रं
पाशारुणोत्पलकपालकशूलहस्तम् ।
अर्द्धाम्बिकेशमनिशं प्रविभक्तभूषं
बालेन्दुबद्धमुकुटं प्रणमामि रूपम् ॥"

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्यार्घ्यं संस्थाप्य शैवोक्तपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं कृत्वा आवरणपूजां विधाय धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत् । अस्य पुरश्चरणं लक्षजपः । अयं अर्द्धनारीश्वरः ॥७॥*॥

"पार्श्वो वह्निसमारूढ़ष्कारवामाक्षमीरितम् ।
धान्तो वह्निसमारूढ़ूर्ध्वेश्वरसमन्वितः ॥
बिन्दुमांस्तु द्वितीयः स्यात् ठान्तः सर्गी तृतीयकः ।
नीलकण्ठात्मको मन्त्रो विषहृत्त्र्यक्षरः परः ॥"

प्रमाणान्तरम् ।

"ओहितोऽग्न्यासनः सन्नो बिन्दुमान् प्रथमं पुनः ।
द्वितीया वह्निबीजस्था दीर्घा प्रान्तेन्दुभूषिता ॥
तृतीया लाङ्गली सर्गी मन्त्रो बीजत्रयात्मकः ।
नीलकण्ठात्मको मन्त्रो विषहृत्त्र्यक्षरः परः ॥"

प्रों ग्रीं ठः इति मन्त्रः । अस्य पूजा । प्रातःकृत्यादिशैवोक्तपीठन्यासान्तं कृत्वा ऋष्यादिन्यासं कराङ्गन्यासौ च विधाय ध्यानं कुर्य्यात् ।

"बालार्कायुततैजसं धृतजटाजूटेन्दुखण्डोज्ज्वलं
नागेन्द्रैः कृतशेखरं जपवटीं शूलं कपालं करैः ।
खट्वाङ्गं दधतं त्रिनेत्रविलसत्पञ्चाननं सुन्दरं
व्याघ्रत्वक्परिधानमब्जनिलयं श्रीनीलकण्ठं भजे ॥"

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य अर्घ्यस्थापनादिशैवोक्तपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वा आवाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं कृत्वा आवरणपूजां विधाय धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत् । अस्य पुरश्चरणं त्रिलक्षजपः । अयं नीलकण्ठः ॥८॥*॥ अस्याष्टाक्षरमन्त्रो यथा,—

"तारो हृन्नीलकण्ठाय मन्त्रश्चाष्टाक्षरः परम् ।

ॐ नमो नीलकण्ठाय । अस्य पूजादिकं सर्व्वं पूर्व्ववत् ॥९॥*॥ अस्य पञ्चाक्षरमन्त्रः षडक्षरमन्त्रश्च यथा,—

"हृदयं चपरं चाचिन् वान्तोऽनन्ताश्रितो भवेत् ।
पञ्चाक्षरो मनुः प्रोक्तस्तारादौ षडक्षरः ॥"

नमः शिवाय । ॐ नमः शिवाय । अस्य पूजा । प्रातःकृत्यादिशैवोक्तपीठमन्त्रान्तं न्यासं विधाय ऋष्यादिन्यासं कुर्य्यात् । ततो मूर्त्तिन्यासः । ततः कराङ्गन्यासौ । ततो गोलकन्यासः । ततो व्यापकन्यासं प्राणायामञ्च कृत्वा ध्यायेत् ।

"ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरिनिभं चारुचन्द्रावतंसं
रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गं परशुमृगवराभीतिहस्तं प्रसन्नम् ।
पद्मासीनं समन्तात् स्तुतममरगणैर्व्याघ्रकृत्तिं वसानं
विश्वाद्यं विश्वबीजं निखिलभयहरं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम् ॥"

एवं ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा शैवोक्तपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं विधायावरणपूजां कृत्वा धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत्

अस्य पुरश्चरणं षट्त्रिंशल्लक्षजपः । १० । * ।
अथास्य ध्यानमन्त्रः ।
"अर्घीशो वह्निशिखरो वामाक्षो दान्त ईरितः ।
षडक्षरात्मकमन्त्रोऽयं चिन्तामणिः समीरितः ॥"
ऊर्ह्रूं षट् इति मन्त्रः । अस्य पूजा । प्रातः-
कृत्यादिशैवोक्तपीठन्यासान्तं विधाय ऋष्यादि-
न्यासं कराङ्गन्यासौ च कृत्वा ध्यायेत् ।
"चण्डेश्वरं रक्ततनुं त्रिनेत्रं
रक्तांशुकाढ्यं हृदि भावयामि ।
टङ्कं त्रिशूलं स्फटिकाक्षमालां
कमण्डलुं बिभ्रतमिन्दुचूडम् ॥"
एवं ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्यार्घ्यस्थापनादिशैवोक्त-
पीठपूजान्तं विधाय ऊमिति बीजेन मूर्त्तिं सं-
कल्प्य पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदान-
पर्य्यन्तं विधायावरणपूजां कृत्वा धूपादिविसर्ज्ज-
नान्तं कर्म्म समापयेत् । अस्य पुरश्चरणं
त्रिलक्षजपः । अयं चण्डेश्वरः । ११ । इति
तन्त्रसारे शिवमन्त्राः । * । * । विष्णुशिवयोर-
भेदो यथा,—

वराह उवाच ।

"शिवो मे दक्षिणं स्थानं तिष्ठते विगतज्वरः ।
लोकानां प्रवरः श्रेष्ठः सर्व्वलोकवरो हरः ॥
तं ये विन्दन्ति ते देवि ! नूनं मामेव विन्दति ।
ये मां विन्दन्ति देवेशि ! ते विन्दन्ति शिवं
परम् ॥
अहं यत्र शिवस्तत्र शिवो यत्र वसुन्धरे ।
अहं तत्रापि तिष्ठामि आवयोर्नान्तरं क्वचित् ॥
शिवं यो वन्दते भूमे ! स हि मामेव वन्दते ।
लभते पुष्कलां सिद्धिमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ॥"
इति वाराहे शालग्राममण्डलमाहात्म्यवर्णनकामा-
ध्यायः । * । देवीविष्णुशिवानामभेदो यथा,—
"अयं नारायणो गौरी जगन्माता सनातनः ।
विभज्य संस्थितो देवः स्वात्मानं बहुधेश्वरः ॥
न मे विदुः परं तत्त्वं देवाद्या न महर्षयः ।
एकोऽयं देवदेवात्मा भवानी विष्णुरेव च ॥
अहं हि निष्क्रियः शान्तः केवलो निष्परिग्रहः ।
मामेव केशवं देवमाहुर्द्देवीमथाम्बिकाम् ॥"
इति कौर्म्मे १४ अध्यायः । * ।
शिवनिन्दानिषेधो यथा,—
"परात् परतरं यान्ति नारायणपरा जनाः ।
न ते तत्र गमिष्यन्ति ये द्विषन्ति महेश्वरम् ॥
ध्यानं होमस्तपस्तप्तं ज्ञानं यज्ञादिको विधिः ।
तेषां विनश्यति क्षिप्रं ये निन्दन्ति पिनाकिनम् ॥
यो मां समाश्रयेन्नित्यं एकान्तं भावमाश्रितः ।
विनिन्द्य देवमीशानं स याति नरकायुतम् ॥
तस्मात् सा परिहर्त्तव्या निन्दा पशुपतेर्द्विज ।
कर्म्मणा मनसा वाचा तद्भक्तेष्वपि यत्नतः ॥"
इति कौर्म्मे २५ अध्यायः । * ।
तस्य प्रलयकारकत्वं यथा,—
"गते परार्द्धद्वितये काले लोकप्रकालकः ।
कालाग्निर्भस्मसात् कर्त्तुं करोति निखिलं
मतिम् ।
स्वात्मन्यात्मानमावेश्य भूत्वा देवो महेश्वरः ।
दहेदशेषं ब्रह्माण्डं सदेवासुरमानुषम् ॥
तमाविश्य महादेवो भगवान्नीललोहितः ।
करोति लोकसंहारं भीषणं लोकमाश्रितः ॥
प्रविश्य मण्डलं सौरं कृत्वासौ बहुधा पुनः ।
निर्द्दहत्यखिलं लोकं सप्तसप्तिस्वरूपधृक् ॥
स दग्ध्वा सकलं सत्त्वमस्त्रं ब्रह्मशिरो महत् ।
देवतानां शरीरेषु क्षिपत्यखिलदाहकः ॥
दग्धेष्वशेषदेवेषु देवी गिरिवरात्मजा ।
एका सा साक्षिणः शम्भोस्तिष्ठते वैदिकी श्रुतिः ॥
शिवः कपालैर्द्देवानां कृतस्रग्वरभूषणः ।
आदित्यचन्द्रादिगणैः पूरयन् व्योममण्डलम् ॥
सहस्रनयनो देवः सहस्राकृतिरीश्वरः ।
सहस्रहस्तचरणः सहस्रार्च्चिर्महाभुजः ॥
दंष्ट्राकरालवदनः प्रदीप्तानललोचनः ।
त्रिशूलकृत्तिवसनो योगमैश्वरमाश्रितः ॥
पीत्वा तत् परमानन्दं प्रभूतममृतं स्वयम् ।
करोति ताण्डवं देवमालोक्य परमेश्वरः ॥
पीत्वा नृत्यामृतं देवी भर्त्तुः परममङ्गला ।
योगमास्थाय देवस्य देहमायाति शूलिनः ॥
स भुक्त्वा ताण्डवरसं स्वेच्छयैव पिनाकधृक् ।
याति ज्योतिः स्वभावं भगवान् दग्ध्वा ब्रह्माण्डमण्डलम् ॥
संस्थितेष्वथ देवेषु ब्रह्मविष्णुपिनाकिषु ।
गुणैरशेषैः पृथिवी विलयं याति वारिषु ॥
सवारितत्त्वं सगुणं ग्रसते हव्यवाहनः ।
तेजः सगुणसंयुक्तं वायौ संयाति संक्षयम् ॥
आकाशे सगुणो वायुः प्रलयं याति संक्षयम् ।
भूतादौ च तथाकाशं लीयते गुणसंयुतम् ॥
इन्द्रियाणि च सर्व्वाणि तैजसे यान्ति संक्षयम् ।
वैकारिके देवगणा प्रलयं यान्ति सत्तमाः ॥
वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चेति सत्तमाः ।
त्रिविधोऽयमहङ्कारो महति प्रलयं व्रजेत् ॥
महान्तमेभिः सहितं ब्रह्माणममितौजसम् ।
अव्यक्तं जगतो योनिः संहरेदेकमव्ययः ॥
एवं संहृत्य भूतानि तत्त्वानि च महेश्वरः ।
वियोजयति चान्योन्यं प्रधानं पुरुषं परम् ॥
प्रधानपुंसोरजयोरेष संहार ईरितः ।
महेश्वरेच्छाजनितो न स्वयं विद्यते लयः ॥
गुणसाम्यं तदव्यक्तं प्रकृतिः परिगीयते ।
प्रधानं जगतो योनिर्मायातत्त्वमचेतनम् ॥
कूटस्थश्चिन्मयो ह्यात्मा केवलः पञ्चविंशकः ।
गीयते मुनिभिः साक्षी महानेकः पितामहः ॥
एवं संहारकरणी शक्तिर्माहेश्वरी ध्रुवा ।
प्रधानाद्यं विशेषान्तं दहेद्रुद्र इति श्रुतिः ॥
योगिनामथ सर्व्वेषां ज्ञानविन्यस्तचेतसाम् ।
आत्यन्तिकञ्चैव लयं विदधातीह शङ्करः ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे ४६ अध्यायः । * ।
ब्रह्मविष्णुशिवानामभेदो यथा,—

श्रीभगवानुवाच ।

"न ब्रह्मा भवतो भिन्नो न शम्भुर्मत्तरक्षया ।
न चाहं युवयोर्भिन्नो व्यभिन्नं सनातनम् ॥
प्रधानश्चाप्रधानञ्च आत्मा भावश्च व्यक्तिः ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
चिन्तयन् [illegible]
एकत्वं [illegible] कुरु ।
शिरोग्रीवादिभेदेन यथैकस्य शरीरिणः ।
अङ्गानि मे तथैकस्य भागत्रयमिदं हर ॥
यज्ज्योतिरव्यक्तमपरप्रकाशं
कूटस्थमव्यक्तमनन्तरूपम् ।
नित्यञ्च दीर्घादिविशेषवाह्य-
र्व्वीनं परं तत्र वयं न भिन्नाः ॥"
इति कालिकापुराणे ११ अध्यायः ।
अपि च ।
"ततो ब्रह्मा च शारीरं नित्या चण्डी महेश्वर
प्रधानेच्छावशाच्छम्भो त्रिगुणं त्रिगुणोत्तमम् ।
तदूर्द्ध्वभागः संजातश्चतुर्व्वक्त्रश्चतुर्भुजः ।
पद्मकेशरगौराङ्गकायो ब्रह्मा महेश्वर ॥
मध्यभागो नीलाङ्ग एकवक्त्रश्चतुर्भुजः ।
शङ्खचक्रगदापद्मपाणिः कायः स वैष्णवः ।
अभवत्तदधोभागः पञ्चवक्त्रश्चतुर्भुजः ।
स्फटिकाभ्रसमः कायः शुक्लः स चन्द्रशेखरः ।
देहस्ततो ब्रह्मकाये सृष्टिशक्तिं न्ययोजयत् ।
स्वयमेवाभवत् स्रष्टा ब्रह्मरूपेण लोकधृक् ।
स्थितिशक्तिं नियां मायां प्रत्यक्षाणां न्ययो-
जयत् ।
महेशो वैष्णवे काये ज्ञानशक्तिं नियां तथा ।
स्थितिकर्त्ता भवेद्विष्णुरहमेव महेश्वरः ।
सर्व्वशक्तिनियोगेन सदा तद्रूपता मम ।
अन्तशक्तिं तथा काये शाम्भवे संन्ययोजयत् ।
अन्तकर्त्ता भवेच्छम्भुः स एव परमेश्वरः ।
ततस्त्रिषु शरीरेषु स्वयमेव प्रकाशते ।
ज्ञानरूपं परं ज्योतिरनादिर्भगवान् प्रभुः ।
सृष्टिस्थित्यन्तकरणादेक एव महेश्वरः ।
ब्रह्मा विष्णुः शिवश्चेति संज्ञामाप पृथक् पृथक् ।
अतश्च विधाता च तथाहमपि च पृथक् ।
एवं शरीरं रूपञ्च ज्ञानमज्ञानमन्तरम् ।"
इति तत्रैव १२ अध्यायः । * ।

मार्कण्डेय उवाच ।

"ततो ब्रह्माण्डसंस्थानं दर्शयामास शङ्करे ।
सदृशे तोयराशिस्थं ब्रह्माण्डं यथा पुरा ।
तन्मध्ये सद्मगर्भाभं ब्रह्माणं जगतः पतिम् ।
ज्योतीरूपं प्रकाशार्थं ब्रह्माण्डस्य [illegible] ।
शरीरिणं च ददृशे ब्रह्माण्डान्तर्गतं प्रभुः ।
चतुर्भुजं प्रकाशन्तं ज्योतिर्भिः [illegible] ।
तत्रैव च त्रिधाभूतं चतुर्व्वक्त्रं ददर्श च ।
ऊर्द्धमध्याग्रभागेषु ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।
अधोभागो वपुषो [illegible]
मध्यभागा विष्णुभूतो [illegible]
एकमेव शरीरन्तु त्रिधाभूतं [illegible]
ततो ददर्श [illegible]
कदाचित् [illegible]
[illegible]

शारभं देहमपि यातो यामेव भावय शङ्करम् ।
शरभञ्जीवतो शम्भुर्देवकाय चतुर्भुजः ।
हरञ्च वामदेवोऽपि भिन्नमाच्यपवसतम् ।
शरभावपि शङ्करं जीवतो तद्युध वत् ॥"

इति कालिकापुराणे १६ अध्यायः ॥ ० ॥

अथ शरभरूपधारणकारणं यथा,—
"इति तेषां विनयतां श्रुत्वा वाक्यं धर्मात्मजैः ।
उवाच शङ्करं देवं ब्रह्माणञ्च विशिष्टतः ॥
अनन्ते दैवताः सर्व्वाः प्रजाश्च सकला इमाः ।
प्राप्नुवन्ति महद्दुःखं प्रीणन्ति सकलं जगत् ॥
वाराहं सकलं कायं त्यक्तुमिच्छामि शङ्कर ।
त्वं ज्ञापय तत् कार्यं यथात्मा शङ्कराधुना ॥
समाप्याश्च तेजोभिर्बलम् करवरं प्रभुः ।
वायावन्तु तदा देवाः शङ्करो वसु पोषितम् ॥
वासुदेवोऽपि तान् सर्व्वान् विसृज्य चिरन्तौ-
सदा ।
वाराहं तेजसा हर्त्तुं स्वयं ध्यानपरोऽभवत् ।
ध्रुवैः प्रवेश्या तेज आहरत्येव माधवः ।
तदा देहम् वाराहं सत्त्वहीनं व्यजायत ॥
तेजोहीनं यदा देहं ज्ञातं सर्व्वैरथामरैः ।
वाचयाद महादेवो यज्ञवाराहमद्भुतम् ॥
ब्रह्माद्याश्चित्रसाः सर्व्वे महादेवसमापतिम् ।
अपुनत्यस्तदा तेन आधातुं शरणाग्रने ॥
ततः सर्व्वैर्देवसङ्घैः स्वं स्वं तेजो वृषध्वजे ।
चाददे तेन बलवान् सोऽसौव समजायत ॥
ततः शरभरूपी स तत्क्षणाच्छिरशोऽभवत् ।
जटाधोभागतश्चाष्टपादयुक्तः सुभैरवः ।
दिव्यचौजनोच्छ्रायः सहस्रैकविस्तृतः ॥"

इति कालिकापुराणे २९ अध्यायः ॥

अथ विवाहो यथा,—

ईश्वर उवाच ।

"हिताय सर्व्वजगतां सम्भोगायात्मनस्तथा ।
दारान् ग्रहीतुमिच्छामि तथा सन्तानहेतवे ॥
यावाश्च तव कन्येयं भवन्तो मम साम्प्रतम् ।
मदर्थे तनयां कालीं याचध्वन्तु हिमाचलम् ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

हरं नत्वाथ मुनयो जग्मुस्ते गिरिराजयम् ।
तेन संपूजितास्ते तु प्रोचुस्ते मुनयो गिरिम् ॥
शशिशेखरो देवो देवदेवश्च यो मतः ।
ब्रह्मादयश्च यो भक्तो स एको जगतां पतिः ॥
यः संहरति सर्व्वाणि जगन्ति प्रलयोद्भवे ।
यो विभूतिप्रदो भक्ते नानारूपो मनोहरः ॥
स ते दुहितरं कालीं भार्यामादातुमिच्छति ।
यदि यच्छति मद्वाक्यं वरं त्वं दुहितुः समम् ।
तदा प्रयच्छ तनयां कालीं शम्भवे गिरे ! ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्तोऽमितिप्रियवरं बहुहर्षाञ्चितम् ।
दुहितुश्च शिवं ज्ञात्वा प्राप्यं तपसा तदा ॥
राज्ञापि सदैवं तुष्टौ तुष्टाभिः प्रार्थित-
वाहम् ।
[illegible] तपसा तस्य परितोषितः ॥
[illegible] कालीं [illegible] ।

सोऽप्यस्य प्रार्थितुं यतः तुष्टो मम शिवा
हरात् ॥
हरेराहवनीता वा तामत्र सः समुत्सृजेत् ।
हरं गृहीत्वा सगणा मान्यं कालीह वाञ्छति ॥
इत्युक्त्वा मेनया साद्धं सुतां दातुञ्च शम्भवे ।
अङ्गीकृत्य विवाहाय मुनयोऽमुं महेश्वरम् ॥
ते सप्त मुनयः सर्व्वे मरीचिप्रमुखा द्विजाः ।
प्रोक्तवन्तो यथावच्च तत्पुनर्देवमादरे ॥
हिमवत्कन्यकां दातुं तुष्यस्त्ववधि हर ।
यदिदानीं यथा कर्त्तुं युज्यते त्रिभवनाम् तत् ॥
अस्माभिर्नाप्यनुमातोऽपि हर गन्तुं विवाहरम् ।
गिरिं गत्वा हरः सार्द्धं सहितस्तान् विवाह-
वान् ।
यथायोग्यं समाभाष्य प्रमोदैकमतो मुनीन् ॥
कालीविवाहदिवसे त्वमायात मां प्रति ।
इति चापि हरेणोक्तं प्रतिश्रुत्य ययौ वसुः ॥
अथान्योन्यप्रियतया ज्ञात्वा ज्ञात्वा गतागतम् ।
समयं कारयामास विवाहाय हरो गिरिम् ॥
माधवे मासि पञ्चम्यां सितपक्षे गुरोर्दिने ।
चन्द्रे चोत्तरफल्गुन्यां भरण्यादौ स्थिते रवौ ॥
आगता मुनयस्तत्र मरीचिप्रमुखा मुदुः ।
हरेण निमन्त्रिताः सर्व्वे तथा ब्रह्मादयः सुराः ॥
तथा च सर्व्वे दिक्पाला मुनयो ये तपोधनाः ।
ग्रन्था यत्र तदा ग्रामो ब्रह्माण्याद्यास्तु मातरः ॥
नारदश्च सनकश्च देवर्षिश्च दक्षः सुतः ।
एतैः परिकरैः साहं गणैराप्यायितः स्वकैः ।
कन्याविवाहविधिना गिरिपुत्रीं हरोऽग्रहीत् ॥
विवाहे त्रिदिवा शम्भोः सर्व्वा येऽष्टौ तयो
स्थिताः ।
ते जाम्बूनदवर्णाढ्या अलङ्कारास्तदाभवन् ॥
त्रिशूलोऽभूच्छ्रावहेवो जटाः कैशत्वमागताः ।
शिरःस्थितश्चन्द्रश्च प्रोच्चिता ज्वलितोऽभवत् ।
ललाटनेत्रमभवत्तदा रत्नं महार्घकम् ।
विचित्रवसनं व्याघ्रशिरास्तोतदा द्विजाः ॥
विभूतिलेपोऽभूत्तस्य सुगन्धिमलयोद्भवः ।
चारुरूपो हरश्चैव बभूवाद्भुतदर्शनः ॥
ततो देवाः समन्मर्माः सिद्धा विद्याधरोरगाः ।
विस्मयं परमं प्रापुर्हरं दृष्ट्वा तथाविधम् ।
हिमवान् सहितश्चाभून् बहुपुत्रैश्च मेनया ।
ज्ञातयश्चास्य ससुहृद्धरं दृष्ट्वा तथाविधम् ॥
एवं मत्वा तत्र जगौ हरं दृष्ट्वा मनोहरम् ॥
सर्व्वं शिवकरं यस्मात्स्मादस्याभवत् सुराः ।
तस्मात् शिवोऽयं लोकेषु नामतस्तोऽधिकः
शिवः ॥
महेश्वरस्यमायुक्तमीदृशं यः स्मरेद्धदा ।
सततं तस्य कल्याणं वाञ्छितञ्च भविष्यति ॥
एवं काली महामाया योगनिद्रा जगत्प्रसूः ।
पूर्व्वं दाक्षायणी भूत्वा पश्चात् गिरिसुताभवत् ॥
स्वयं समर्थापि सती काली सम्मोहितुं हरम् ।
तथाप्युग्रं तपस्तेपे हिताय जगतां शिवा ।
इदं सम्भोगकाराय कालिका चन्द्रशेखरम् ॥
एतत्तु वर्णितं सर्व्वं कथितं शङ्करी यथा ।

हिमवत्तनया भूत्वा पुनः प्राप महेश्वरम् ॥"

इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः ॥ ० ॥

अथ गणा यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

"हरोऽपि मन्दरे याते समाभूयाद्य मन्दिरम् ।
प्राहामन्त्र्य ह्येजाहे ये स्थिताश्च धरातले ॥
ततो महेश्वरवचनान्नन्दी कर्म्मसमाधिपः ।
उपस्पृश्य जलं धीमान् जजाप गणपालकान् ॥
नन्दिना संस्मृताः सर्व्वे गणनाथाः सहस्रशः ।
समुत्पेतुः त्वरायुक्ताः प्रणतास्त्रिदशेश्वरम् ॥
आगतांश्च गणान्नन्दी कृताञ्जलिपुटोऽव्ययः ।
सर्व्वान् निवेदयामास शङ्कराय महात्मने ॥

नन्द्युवाच ।

यानेतान् पश्यसि शम्भो त्रिनेत्रान् जटिलान्
शुचीन् ।
एते रुद्रा इति ख्याताः कोट्य एकादशैव च ॥
वानराख्यान् पश्यसि यान् शार्दूलसमविक्र-
मान् ।
एते वै द्वारपालास्ते मन्नामानो यशोधनाः ॥
षण्मुखान् पश्यसि यांश्च शक्तिपाणीन् शिखि-
ध्वजान् ।
षट् च षष्टिस्तथा कोट्यः स्कन्दनाम्नः कुमार-
कान् ॥
एतावत्यस्तथा कोट्यः शाखा नाम षडाननाः ।
विशाखास्तावदेवोक्ता नैगमेयाश्च शङ्कर ! ॥
सप्तकोटिशताः शम्भो अमी वै प्रमथोत्तमाः ।
एकैकं प्रति देवेश तावत्यो ह्यपि मातरः ॥
भस्माङ्गितदेहाश्च त्रिनेत्राः शूलपाणयः ।
एते शैवा इति प्रोक्तास्तव भक्ता गणेश्वराः ॥
तथा पाशुपताश्चान्ये भस्मप्रहरणा विभो ।
एते गणास्त्वसंख्याताः साहाय्यार्थं समागताः ॥
पिनाकधारिणो रौद्रा गणाः कालमुखाः परे ।
तव भक्ताः समाख्याता जटामण्डलिनोऽद्भुताः ॥
खट्वाङ्गयोधिनो वीरा रक्तचर्म्मसमावृताः ।
इमे प्राप्ता गणा योद्धुं महाव्रतिन उत्तमाः ॥
दिग्वाससो मौनिनश्च घण्टाप्रहरणास्तथा ।
निरामया नाम गणाः समाख्याता जगद्गुरो ॥
सार्द्धद्विनेत्राः पद्माक्षाः श्रीवत्साङ्कितवक्षसः ।
समाख्याताः खगारूढा वृषभध्वजिनोऽव्ययाः ॥
महापाशुपता नाम चक्रशूलधरास्तथा ।
भैरवो विष्णुना सार्द्धमभेदेनार्च्चितो हि यैः ॥
इमे मृगेन्द्रवदनाः शूलवाणधनुर्धराः ।
गणास्त्वद्रोमसम्भूता वीरभद्रपुरोगमाः ॥
एते चान्ये च बहवः शतशोऽथ सहस्रशः ।
साहाय्यार्थं तवायाता यथाप्रीत्यादिशस्व तान् ।
ततोऽभ्येत्य गणाः सर्व्वे प्रणेमुर्वृषकेतनम् ॥"

इति वामनपुराणे ६४ अध्यायः ॥

अथ लिङ्गपूजादि शिवलिङ्गशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

अथास्य जीवविचारदेवीकृतस्तवसंक्षेपविषयो यथा,—

श्रीदेव्युवाच ।

"देवेश परमेशान सर्व्वज्ञ सर्व्वपूजित ।
त्वं वक्ष्यसि गुह्यमेतत् कृपया मम शङ्कर ॥

ईश्वर उवाच ।
कोचाख्याने च देशे च योगिनीगणसमीपतः ।
साध्वी सती बालिका हि रेवती जनविश्रुता ॥
म्लेच्छदेशोद्भवा या तु योगिनी सुन्दरी मता ।
तत्कुचौ कठिनौ दृष्ट्वा योनेश्चास्याश्च पीवता ॥
भिक्षाचारप्रसङ्गेन गच्छामि च दिवानिशम् ।
तत्सन्निधौ महेशानि तदा मे रमणं महत् ॥
देव्युवाच ।
कुमारीत् किं तपस्तप्तं कथं प्राप्तं महीतलम् ।
यया साहं रतिर्थेत् ख्यातृ नाभ्यस्य तपसः
फलम् ॥
तथापि च कृपा तस्यां जायते महती मया ।
इदानीं किमभूत् सा हि कृपया परया वद ॥
ईश्वर उवाच ।
नगेन्द्रतनये बाले शृणु मत्प्राणवल्लभे ।
शाबरीचरितं किञ्चित् कथयामि शुचिस्मिते ॥
रत्नक्रीडाचकाराद्यमेकान्तकानने सदा ।
वेदाङ्गसम्भवा साध्वी योगिनी सा सुरी मता ॥
नाभूत्तस्याः सुतश्रिर्म्मे मत्क्रियायां नगात्मजे ।
मामानुसत्कटं तप्तं हृये मे शिवकामदे ॥
एकान्तगहने देवि पर्व्वते तीर्थसङ्कुले ।
तत्रैको ब्राह्मणो जातो भिक्षार्थं तामुवाच ह ॥
न दत्तमुत्तरं तस्मै भिक्षा तिष्ठतु दूरतः ।
ततः शशाप विप्रस्तां म्लेच्छतां याहि दुर्म्मदे ।
इत्युक्त्वा स ययौ विप्रो म्लेच्छत्वमाप योगिनी ।
अतोऽर्थिनः समर्थश्चेत् याचितं न ददाति च ॥
स दुर्गतिमवाप्नोत्यसमर्थो विनयञ्चरेत् ।
तस्मात्तु तपसा देवि क्रीतोऽहमभवं सदा ॥*॥
अतस्तया रतिर्जाता मम कामिनि सर्व्वदा ।
तस्याः पुत्रो विशुर्विंहो महीरससमुद्भवः ॥
एकेन जितवान् कामान् सौमारान् गौड़पश्च-
मान् ।
विनिर्ज्जित्य नृपान् सर्व्वान् एकः श्रीमान् महा-
मतिः ॥
तस्यापि बहवः पुत्राः पृथिवीपरिपालकाः ।
कुवाचा धार्म्मिकाः सर्व्वे राजानो शुद्धदुर्म्मदाः ॥
ततोऽपि स विशुर्विंहो योगमाश्रित्य विक्रवे ।
तिष्ठत्यचलरूपेण पङ्क्ते चाकल्पमम्बिके ।
कामात् सा माधवी देवी महेशि लीनतां गता ।
यथा जाया नन्दिमाता तथेयं योगिनी मता ॥
यथा पुत्रो भृङ्गरीटिस्तथा विशुर्म्मामलजः ।
विशुर्विंहोऽपि कल्पान्ते परां सिद्धिमवाप्स्यति ॥
तद्वंशजास्तु राजानः सर्व्वे कैलासवासिनः ।
भविष्यन्ति महात्मानो गणेशाः सर्व्वशासिनः ॥
कृपयाश्चनसम्पन्नैर्देवकन्यागणैः सह ।
विहरन्ति सदा देवि क्रीड़न्ति भैरवा यथा ॥*॥
यदा यदा ब्रह्मशापः कामाख्यायां भवेत् पुनः ।
तदा तदावतीर्थाहं विश्वकामस्य पालकः ।
तदा तद्वंशजाः सर्व्वे भवेयुः कामपालकाः ।
कल्पान्तमेवं देवेशि यावत् शापो विमुच्यते ॥
तावदेव महामाये महीश्वांत् क्रीडते ध्रुवम् ।
कथमेवं महेशानि कल्पौ सर्व्वप्रवचनम् ॥

यावत्तु परमेशानि सुरूते शापं मरुद्विषे ।
कामाख्या हि महामाये तस्मै सफला भवेत् ॥
एवं ते कथितं देवि ब्रह्मशापविमोचनम् ।
कामाख्याया महेशानि साकल्येन मया ध्रुवम् ॥"
इति श्रीयोगिनीतन्त्रे देवीश्वरसंवादे चतुर्व्विंशति-
साहस्रे १३ पटलः ॥ मोक्षः । कीलकस्तम्भः ।
वालुकम् । गुग्गुलुः । वेदः । पुण्डरीकद्रुमः ।
इति मेदिनी ॥ कृष्णधुस्तूरः । पारदः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ देवः । इति शब्दरत्नावली ॥
लिङ्गः । इत्युणादिकोषः ॥ विष्कम्भादिसप्त-
विंशतियोगान्तर्गतविंशतितमयोगः । तत्र जात-
फलम् ।
"महेशभक्तः श्रुतिपारदृश्वो
जितेन्द्रियश्चाथ तनुर्म्मनस्वी ।
शिवाभिधानः खलु योगराजः
प्रसूतिकाले यदि मानवानाम् ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
शिवकः, पुं, कीलकः । इत्यमरः ॥ हि खोँटा इति
ख्याते । गवां गात्रकण्डूयनार्थं गोष्ठे निखात-
स्तम्भे इति सुभूतिः । कण्डूयनार्थकाष्ठे इति
केचित् । बन्धनखड्गे इति केचित् । यत्र वत्सा
गोड्यन्ते इति केचित् । शेते गात्रकण्डूं शिवः
शो तनूकरणे नाम्नीति किवः स्वार्थे कः
शिवकस्तालव्यादिः । कील्यते बध्यतेऽस्मिन् कीलः
कील बन्धे घञ् स्वार्थे कः कीलकः । इति
भरतः ॥
शिवकरः, पुं, (शिवस्य करः ।) चतुर्व्विंशति-
भूतार्हदन्तर्गतजिनविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
मङ्गलकारके, त्रि ।
शिवकाञ्ची, स्त्री, पुरीविशेषः । यथा,—
"शिवकाञ्ची विष्णुकाञ्ची काञ्चीयुग्मञ्च सम्मतम् ।
एतास्तु पृथिवीमध्ये न गण्यन्ते कदाचन ॥
काञ्ची शिवत्रिमूलस्था काञ्ची हरिहरात्मिका ।
वामदक्षिणहस्ताभ्यां दधार द्विजपुङ्गवाः ॥"
इति भूतशुद्धितन्त्रम् ॥
शिवकीर्त्तनः, पुं, (शिवं सुखकरं कीर्त्तनं यस्य ।)
भृङ्गरीटः । विष्णुः । इति मेदिनी ॥ शिवः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
शिवगतिः, पुं, भूतार्हद्विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
शिवघर्म्मजः, पुं, (शिवघर्म्माज्जातः । जन् + डः ।)
मङ्गलग्रहः । अस्य प्रमाणं मङ्गलशब्दे द्रष्ट-
व्यम् ॥
शिवङ्करः, त्रि, मङ्गलकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । क्षेम-
ङ्करः २ अरिष्टतातिः ३ शिवतातिः ४ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (पुं, दानवविशेषः । यथा, हरि-
वंशे । १९६ । ७५ ।
"संचरणः संक्रमणः काष्ठभूतः शिवङ्करः ॥")
शिवचतुर्द्दशी, स्त्री, (शिवप्रिया चतुर्द्दशी ।)
चतुर्द्दशीकर्त्तव्यशिवव्रतविशेषः । यथा,—
नन्दिकेश्वर उवाच ।
"ब्रह्मणावहितो भवान् वक्ष्ये माहेश्वरं व्रतम् ।
त्रिषु लोकेषु विख्याता नाम्ना शिवचतुर्द्दशी ॥

मार्गशीर्षे त्रयोदश्यां [illegible]
प्रार्थयेद्देवदेवेशं त्वामहं शरणं गतः ।
चतुर्द्दश्यां निराहारः सम्यगभ्यर्च्य च शङ्करम्
सुवर्णवृषभं दत्त्वा भोक्ष्यामीति परेऽहनि ।
एवं नियमकृत् सुप्त्वा प्रातरुत्थाय मानवः ।
कृतस्नानजपः पश्चादुमया सह शङ्करम् ।
पूजयेत् कमलैः शुक्लैर्गन्धधूपानुलेपनैः ।
पादौ नमः शिवायेति शिरः सर्व्वात्मने नमः
ललाटं वामदेवाय नेत्राणि हरये नमः ।
मुखमिन्दुमुखायेति श्रीकण्ठायेति कन्धरम् ।
सद्योजाताय कर्णौ तु वामदेवाय वै भुजौ ।
अघोरहृदयायेति हृदयञ्चापि पूजयेत् ।
स्तनौ तत्पुरुषायेति तथेशायेति चोदरम्
पार्श्वे चानन्तधर्म्माय ज्ञानभूताय वै कटिम्
ऊरू चानन्तवैराग्यसिंहायेति च पूजयेत् ।
अनन्तैश्वर्य्यनाथाय जानुनी चार्च्चयेद्‌बुधः ।
प्रधानाय नमो जङ्घे गुल्फौ व्योमात्मने नमः
व्योमकेशात्मरूपाय पृष्ठमभ्यर्च्चयेन्नरः ।
नमः पुष्ट्यै नमस्तुष्ट्यै पार्व्वतीञ्चापि पूजयेत्
ततस्तु वृषभं हैमसुदकुम्भसमन्वितम् ।
शुक्लमाल्याम्बरयुतं पञ्चरत्नपरिष्कृतम् ।
भक्ष्यैर्नानाविधैर्युक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
प्रीयतां देवदेवोऽत्र सद्योजातः पिनाकधृक्
ततस्तु विप्रानन्नेन तर्पयेच्छक्तितः शुभान् ।
पृषदाज्यञ्च संप्राश्य स्वपेद्भूमावुदङ्मुखः ।
पञ्चदश्यां ततः पूज्य विप्रान् भुञ्जीत वाग्यतः
तद्वत् कृष्णचतुर्द्दश्यामेतत् सर्व्वं समाचरेत् ।
चतुर्द्दशीषु सर्व्वासु कुर्य्यात् पूर्व्ववदर्च्चनम् ।
ये तु मासविशेषाः स्युस्तान्निबोध क्रमादिह
मार्गशीर्षादिमासेषु क्रमेणैतदुदीरयेत् ।
शङ्कराय नमस्तुभ्यं नमस्ते करवीरकम् ।
त्र्यम्बकाय नमस्तेऽस्तु महेश्वर नमः परम् ।
नमस्तेऽस्तु महादेव स्थाणवे च ततः परम् ।
नमः पशुपते नाथ नमस्ते शम्भवे पुनः ।
नमस्ते परमानन्द नमः सोमार्द्धधारिणे ।
नमो भीमाय इत्येवं त्वामहं शरणं गतः ।
गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम्
पञ्चगव्यं तथा बिल्वं यवान् गोशृङ्गवारि च
तिलांश्च कृष्णान् विधिवत् प्राशनं क्रमशः
स्मृतम्

प्रतिमासं चतुर्द्दश्योरेकैकं प्राशनं स्मृतम् ।
मन्दारैर्मालतीभिश्च तथा धुस्तूरकैरपि ।
सिन्धुवारैरशोकैश्च मल्लिकाभिश्च पाटलैः ।
अर्कपुष्पकदम्बैश्च शतपत्रैस्तथोत्पलैः ।
एकैकेन चतुर्द्दश्यामर्च्चयेत् पार्व्वतीपतिम् ।
पुनश्च कार्त्तिके मासि संप्राप्ते तर्पयेत् [illegible]
भक्ष्यैर्नानाविधैर्भक्ष्यैः [illegible]
[illegible] नीलवृषोत्सर्गं शक्तितो विधिवत् नरः ।
उमामहेश्वरं हैमं वृषभञ्च तथा सह ।
मुक्ताफलाष्टकयुतं सितनेत्रपटावृतम् ।
सर्व्वोपस्करसंयुक्तं [illegible] ।
ब्राह्मणायोपदि [illegible] ।

ज्ञाय विद्याय ज्ञात्माय वैराग्यपराय च ।
वेदज्ञामविदं देवं च वक्ष्मतिने क्वचित् ।
कुम्भे मोचिते दद्यादाचार्य्ये तत्सर्वंविधि ।
सम्यग्ज्ञाय सौम्याय सदाकल्याणकारिणे ।
तपोनिधाय संपूज्य माल्याम्बरविभूषणैः ।
दूरे सति गुरोर्देयं तदभावे द्विजातये ।
न वित्तशाठ्यं कुर्व्वीत कुर्व्वन् मोहात् पतत्यधः ।
अनेन विधिना यस्तु कुर्य्यात् शिवचतुर्द्दशीम् ।
सोऽश्वमेधसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ।
ब्रह्महत्यादिकं किञ्चिद्यद्यदस्ति च वा कृतम् ।
पितृभिर्बान्धवैर्वापि तत् सर्व्वं नाशमाप्नुयात् ।

> दीर्घायुरारोग्यकुलाभिवृद्धि-
> रत्राक्षयास्तु चतुर्भुजत्वम् ।
> गणाधिपत्यं दिवि कल्पकोटि-
> शतं वसित्वा पदमेति शम्भोः ।
>
> न इन्द्रवाचिरञ्चिकमलासनाद्याः
> चक्रमिन्द्रो न पितामहोऽपि वक्तुम् ।
> न च विहङ्गमोऽप्ययं न चाहं
> यदि जिह्वायुतकोटयोऽपि वक्त्रे ।

भवनममरवल्लभः पठति यः शृणोति यदा
शृणोति च विमत्सरः सकलपापविध्वंसिनीम् ।
इमां शिवचतुर्द्दशीममरकामिनीकोटयः
स्तुवन्ति तमनिन्दितं किल समाचरेद्यः सदा ॥

> या चाथ नारी कुरुते च भक्त्या
> भर्त्तारमापृच्छ्य सुतं गुरुं वा ।
> सापि प्रसादात् परमेश्वरस्य
> परं पदं याति पिनाकपाणेः ॥"

इति मात्स्ये शिवचतुर्द्दशीव्रतं ८० अध्यायः ॥*॥ फाल्गुनी कृष्णा चतुर्द्दशी । तत्र शिवव्रतं कर्त्तव्यम् । तस्य विवरणं शिवरात्रिशब्दे द्रष्टव्यम् ।

शिवज्ञा, स्त्री, (शिवं जानातीति । ज्ञा + कः ।) शिवोपासिका । मङ्गलज्ञात्री । शिवं जानाति वा इत्यर्थे कप्रत्ययः ।

शिवज्ञानं, क्ली, (शिवस्य ज्ञानमस्मात् ।) शुभाशुभकालबोधकशास्त्रम् । यदा यात्रादिक्रिया अवश्यकर्त्तव्या भवति; शास्त्रोक्तशुभसमयप्राप्तिश्च न भवति तदा शिवज्ञानोक्तशुभसमये कर्म्म कर्त्तुमुचितं भवति । एतच्छिवज्ञानोक्तमाहेन्द्रयोगे कृतयात्रादिकर्म्म अमृतयोगे कार्य्यसिद्धिं वज्रे कार्य्यनाशं शून्ये वस्तु अपमानं वा प्राप्नोति । दिवारात्रौ माघ-फाल्गुन-चैत्र-वैशाखश्रावणभाद्रेषु एते योगा एकरूपाः आश्विनकार्त्तिकाग्रहायणपौषेषु एकप्रकाराः ज्यैष्ठाषाढयोश्च एकरूपा भवन्ति । यथा,—

माघ-फाल्गुन-चैत्र-वैशाख-श्रावण-भाद्रेषु
दिवादण्डा यथा ।

रविवारे मा २ अ ८ शू ८ मा २ व १० ।
सोमवारे अ ४ व ८ अ ६ व ६ मा ४ शू २ ।
मङ्गलवारे व ४ शू २ अ ६ व ४ शू २ अ ४ शू २ अ ४ शू २ ।
बुधवारे अ ४ व ६ अ ४ शू २ व ४ मा ४ अ ४ शू २ ।
गुरुवारे मा ४ शू २ व ६ मा ६ शू ४ व ४ शू ४ ।
शुक्रवारे अ २ व २ अ ६ व ६ अ ६ शू ४ अ ४ ।
शनिवारे शू ४ व ४ शू २ अ ८ शू ४ व ४ शू ४ ।

तेषु रात्रिदण्डा यथा ।

रविवारे शू २ मा २ अ ४ व ८ मा ८ शू ६ ।
सोमवारे व २ अ ६ व ६ अ ८ शू ८ ।
मङ्गलवारे अ २ व ४ शू २ अ ६ व ६ अ ४ व ४ शू २ ।
बुधवारे शू २ अ ६ मा ४ व ४ शू ४ अ १० ।
गुरुवारे व १४ शू ४ व ४ अ २ शू ६ ।
शुक्रवारे व ४ अ ४ शू ४ मा २ व ६ शू ४ अ २ मा २ शू २ ।
शनिवारे शू २ व ४ अ ६ व ४ अ ४ व २ अ ४ शू ४ ।

आश्विन-कार्त्तिकाग्रहायणपौषेषु
दिवादण्डा यथा ।

रविवारे शू २ अ ६ व ८ अ ८ शू २ मा २ शू २ ।
सोमवारे अ ४ शू ४ अ ६ व १६ ।
मङ्गलवारे अ २ व २ अ १० व ६ शू ६ व ४ ।
बुधवारे अ २ मा २ अ २ व ६ अ ६ शू २ मा ६ व ४ ।
गुरुवारे अ ४ व ४ शू ४ व ६ शू २ अ ४ व ६ ।
शुक्रवारे अ २ व २ अ ६ व ६ अ ८ शू २ अ ४ ।
शनिवारे अ २ व २ अ ६ व ६ अ ८ शू २ अ ४ ।

तेषु रात्रिदण्डा यथा ।

रविवारे शू २ व ४ अ ४ व ६ अ ४ शू २ अ ८ ।
सोमवारे व ६ अ ८ व ८ अ २ व ६ ।
मङ्गलवारे मा ६ अ २ शू २ अ ६ व ४ मा ४ शू २ अ ४ ।
बुधवारे व २ अ २ व ४ अ १६ व २ शू ४ ।
गुरुवारे शू २ अ ८ व ६ अ ८ शू २ अ ४ ।
शुक्रवारे व २ अ ८ व ६ अ ८ शू २ अ ४ ।
शनिवारे व १४ शू ४ व ४ अ २ शू ६ ।

ज्येष्ठाषाढ़योर्दिवादण्डा यथा।

रविवारे	शू ४	अ ६	व ६	अ ६	व ४	मा २	शू २।	
सोमवारे	व ८	अ ४	शू ६	व ८	शू ४।			
मङ्गलवारे	अ ६	शू ४	अ ६	व ६	मा २	अ २	मा २	शू २।
बुधवारे	शू २	व ४	अ ८	व ६	अ ८	शू ४।		
गुरुवारे	मा २	शू २	व ६	मा ४	शू ४	व ६	अ ६।	
शुक्रवारे	शू २	मा २	व ६	मा २	शू ४	अ ६	व ४	शू ४।
शनिवारे	मा २	शू २	व ६	मा ६	शू ४	व ४	अ ६।	

तत्र रात्रिदण्डा यथा।

रविवारे	अ ४	शू ४	व ४	अ ६	व ८	शू ४।		
सोमवारे	व ८	अ ८	शू ४	अ ४	शू २	मा २	शू २।	
मङ्गलवारे	अ २	व ४	मा ४	शू ४	व २	अ ६	शू २	व ६।
बुधवारे	अ १०	शू २	व ४	अ ४	शू १०।			
गुरुवारे	शू २	अ ६	शू २	व ४	शू २	अ ६	शू ४	अ ४।
शुक्रवारे	अ ६	शू २	व ४	शू ६	अ ६	शू २	अ ४।	
शनिवारे	शू २	अ २	व ८	शू २	अ ६	शू ४	अ ६।	

मतान्तरे अस्य प्रमाणं यथा,—
"माहेन्द्रे विजयो नित्यं जायते कार्य्यशोभनम्।
यमे कार्य्यविलम्बः स्याच्छून्ये च मरणं ध्रुवम्॥
वैशाखादिश्रावणान्तं एकभावेन संवदेत्।
अन्तादि दिवारात्रौ चतुर्मासं यथाक्रमम्॥
याममानं दिवामाने ज्ञेयं सर्व्वत्र मासके।
तत्प्रमाणेन ज्ञातव्यं दण्डमानं विचक्षणैः।
रात्रिमानप्रमाणेन ज्ञेयो दण्डप्रमाणकः॥
न वारतिथिनक्षत्रं न योगकरणं तथा।
शिवज्ञानं समासाद्य सर्व्वं सुविविचारयेत्॥"
तथा।
"आश्वादिमार्गपर्य्यन्तं सप्तवारे समादिशेत्।
शून्यवक्रादियोगं हि पौषादिश्चैवतत्तथा॥"
इति ज्योतिषे शिवज्ञानम्॥*॥
अनेकप्रकारं शिवज्ञानं शिवाज्ञा शिवाजिह्वितं अन्तघटी च दृष्टं किन्तु परस्परमनैक्यं जातम्॥

शिवतातिः, स्त्री, कल्याणकारिणी। इति हेमचन्द्रः॥ अस्य पर्य्यायः शिवङ्करशब्दे द्रष्टव्यः॥

शिवदत्तं, क्ली, (शिवेन दत्तम्।) विष्णुचक्रम्। इति केचित्॥ शिवेन शिवाय वा दत्तं त्रय-माणञ्च॥

शिवदारु, क्ली, (शिवस्य दारु।) देवदारुवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

शिवदूतिका, स्त्री, (शिवदूती+स्वार्थे कन्।) मातृकाविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥

शिवदूती, स्त्री, (शिवेन दूतयति सन्देशं प्रापयती-त्यर्थे दूत+णिच्+पचाद्यच्। यद्वा, शिवो दूतो यस्याः। गौरादेराकृतिगणत्वात् ङीष्।) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ योगिनीविशेषः। यथा,
"ब्रह्माणी प्रथमा प्रोक्ता ततो माहेश्वरी परा।
कौमारी वैष्णवी चैव वाराही पञ्चमी तथा॥
नारसिंही तथैवैन्द्री शिवदूती तथाष्टमी।
एताः पूज्या महाभागा योगिनीः काम-दायिनीः॥"
तस्या उत्पत्तिमन्त्रध्यानादि यथा,—
"कौषिक्या हृदयाद्देवी निःसृता ध्यानतो हरेः।
शिवदूतीति विख्याता शिवाशतसुसंवृता॥
मन्त्रमस्याः प्रवक्ष्यामि धर्म्मकामार्थदायकम्।
यत् श्रुत्वा साधको याति दुर्लभं शिवमन्दिरम्॥
येनाराध्य महादेवीं शिवदूतीं शिवात्मिकाम्।
न चिराल्लभते कामान्नरः सर्व्वजयी भवेत्॥
अन्तःसमासिसहितो विन्दिन्दुभ्यां दशावरा।
स्वरेण षान्त्यदन्त्येन संस्थोऽन्तेन पूर्व्वशः॥
स एव विन्दुयुगलपूर्व्वस्योपान्त्यपावकः।
षष्ठस्वरकलाशून्यैः संहितः प्रथमस्थितः॥
मन्त्रोऽयं शिवदूत्यास्तु शिवदूतीजयप्रदः।
रूपमस्याः प्रवक्ष्यामि ध्यानं वत्सक संमतम्॥
चतुर्भुजं महाकायं सिन्दूरसदृशद्युतिम्।
रक्तदन्तं मुण्डमालाजटाजूटार्द्धचन्द्रधृक्॥
नागकुण्डलहाराभ्यां शोभितं नखरोज्ज्वलम्।
व्याघ्रचर्म्मपरीधानं दक्षिणे शूलचक्रधृक्॥
वामे पाशं तथा चर्म्म बिभ्रदूर्द्ध्वं परिक्रमात्।
स्थूलवक्त्रं पीनोष्ठं तुङ्गमूर्त्तिं भयङ्करम्॥
निक्षिप्य दक्षिणं पादं सन्तिष्ठेत् कुणपोपरि।
वामपादं शृगालस्य पृष्ठे चैवशतैर्वृतम्॥
ईदृशं शिवदूत्यास्तु मूर्त्तिं ध्यायेद्विभूतये।
ध्यानमात्रादथैतस्या नरः कल्याणमाप्नुयात्॥
पूजनाद्चिराद्देवी सर्व्वान् कामान् ददाति च।
यः शिवाविरुतं श्रुत्वा शिवदूतीं शिवप्रदाम्।
प्रणमेत् साधको भक्त्या तस्य कामाः करे स्थिताः॥
यदा चण्डा जगतां रक्तवीजं हिताय वै।
महादेवी महामाया तदास्याः कायतः सृता॥
दूतं प्रस्थापयामास शिवं शुम्भाय चाम्बिका।
तेन सा शिवदूतीति देवैः सर्व्वैः प्रगीयते॥
क्षेमङ्करी च शान्ता च वेदमाता महोदरी।
कराला कामदा देवी भगास्या भगमालिनी॥
भगोदरी भगाहारा भगजिह्वा भगा तथा।
एता द्वादश योगिन्यः पूजने परिकीर्त्तिताः॥
एता द्वादश योगिन्यः शिवदूत्याः सदैव हि।
विचरन्ति स्वयं देवी यत्र यत्रैव गच्छति॥"
इति कालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ५० अध्यायः॥
प्रमाणानन्तरं वामने ५३ अध्याये मार्कण्डेय-पुराणे देवीमाहात्म्ये रक्तवीजवधाख्याने च द्रष्टव्यम्॥

शिवद्रुमः, पुं, (शिवप्रियो द्रुमः।) बिल्ववृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

शिवद्विष्टा, स्त्री, (शिवेन द्विष्टा तत्पूजनानर्हत्वात्।) केतकी। इति राजनिर्घण्टः॥

शिवधातुः, पुं, (शिवस्य धातुः।) पारदम्। पारदं शिववीर्य्यं स्यादिति दर्शनात्। गोरक्ष-मणिः। इति केचित्॥

शिवनाभिः, पुं, (शिवस्य नाभिरिव।) शिवलिङ्ग-विशेषः। यथा,—
"उत्तमं मध्यमधमं त्रिविधं लिङ्गमीरितम्।
चतुरङ्गुलसमुत्सेधे रम्यवेदिकमुत्तमम्।
उत्तमं लिङ्गमाख्यातं मुनिभिः शास्त्रकोविदैः।
तदर्द्धं मध्यमं प्रोक्तं तदर्द्धमधमं स्मृतम्।
शिवनाभिमयं लिङ्गं प्रतिपूज्य महर्षिभिः।
श्रेष्ठञ्च सर्व्वलिङ्गेभ्यस्तस्मात् पूज्यं विधानतः।"
इति वीरमित्रोदयः॥

शिवपुरी, स्त्री, (शिवस्य पुरी।) काशी। इति हेमचन्द्रः॥

शिवप्रियं, क्ली, (शिवस्य प्रियम्।) स्फा-टिकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ शिवस्य शिवङ्करे, च॥

शिवप्रियः, पुं, (शिवस्य प्रियः।) बकवृक्षः। इति जटाधरः॥ स्फाटिकः। धुस्तूरः। इति राज-निर्घण्टः॥

शिवप्रिया, स्त्री, (शिवस्य प्रिया।) दुर्गा। इति शब्दमाला॥

शिवमल्लकः, पुं, अर्जुनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

शिवमल्लिका, स्त्री, (शिवप्रिया मल्लिका।) वकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

शिवमल्ली, स्त्री, (शिवप्रिया मल्ली।) वकवृक्षः। इत्यमरः॥

शिवरसः, पुं, भाण्डात् पर्य्युषितरसः। तत्पर्य्यायः। काञ्जिकम् २। अस्य गुणाः। दीपनत्वम्। मधुरत्वम्। अम्लत्वम्। अन्तर्दाहहरत्वम्। लघुतर्पकत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

शिवरात्रिः, स्त्री, (शिवप्रिया रात्रिः।) शिवचतुर्द्दशी। यथा, कालमाधवीये स्कान्दे नागरखण्डम्।

"माघमासस्य शेषे या प्रथमे फाल्गुनस्य च।
कृष्णा चतुर्द्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्त्तिता॥"

अमावास्यान्तमासाभिप्रायेण माघीयत्वं फाल्गुनीयत्वे मुख्यचान्द्रमासाभिप्रायेण अविरुद्धे। ततस्तु माघ्यनन्तरा चतुर्द्दशी शिवरात्रिः तस्यामुपवासः प्रधानम्।

"न स्नानेन न वस्त्रेण न धूपेन न चार्च्चया।
तुष्यामि न तथा पुष्पैर्यथा तत्रोपवासतः॥",

इति शङ्करोक्तेः॥ *॥

स्कान्दे।

"ततो रात्रौ प्रकर्त्तव्यं शिवप्रीणनतत्परैः।
प्रहरे प्रहरे स्नानं पूजाञ्चैव विशेषतः॥"

अत्र वीप्सया प्रहरचतुष्टयसाध्यं व्रतं प्रतीयते। वराहसंहितायां भविष्योत्तरसंहितायाम्।

"शैवो वा वैष्णवो वापि यो वा स्यादन्यपूजकः।
सर्व्वं पूजाफलं हन्ति शिवरात्रिबहिर्म्मुखः॥" *

संवत्सरप्रदीपे।

"दुग्धेन प्रथमं स्नानं दध्ना चैव द्वितीयके।
तृतीये च तथाज्येन चतुर्थे मधुना तथा॥"

ईशानसंहितायाम्।

"माघे कृष्णचतुर्द्दश्यां रविवारो यदा भवेत्।
भौमो वापि भवेद्देवि कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम्॥
शिवयोगस्य योगेन तद्भवेदुत्तमोत्तमम्।
शिवरात्रिव्रतं नाम सर्व्वपापप्रणाशनम्।
आचाण्डालमनुष्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकम्॥"

नागरखण्डे।

"उपवासप्रभावेण बलादपि च जागरात्।
शिवरात्रेस्तथा तस्य लिङ्गस्यापि प्रपूजया।
अक्षयान् लभते लोकान् शिवसायुज्यमाप्नुयात्॥"

माघे।

"वर्षे वर्षे महादेवि नरो नारी पतिव्रता।
शिवरात्रौ महादेवं कामं भक्त्या प्रपूजयेत्॥"

शिवसंहितायाम्।

"एवमेव व्रतं कुर्य्यात् प्रति संवत्सरं व्रती।
द्वादशाब्दिकमेतद्धि चतुर्व्विंशाब्दिकं तथा।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य चेह च मानवः॥"

माधवादिधृता स्मृतिः।

"प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिचतुर्द्दशी॥"

प्रदोषमाह वत्सः।

"प्रदोषोऽस्तमयादूर्द्ध्वं घटिकाद्वयमिष्यते॥"

अर्द्धमनकालम्। वायुपुराणे।

"त्रयोदश्यस्तगे सूर्य्ये चतसृष्वपि नाडिषु।
भूतविद्धा तु या तत्र शिवरात्रिव्रतञ्चरेत्॥"

ईशानसंहितायाम्।

"माघे कृष्णचतुर्द्दश्यामादिदेवो महानिशि।
शिवलिङ्गतयोद्भूतः कोटिसूर्य्यसमप्रभः॥
तत्कालव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिव्रते तिथिः।
अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्द्दशी॥
व्याप्ता सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्य्याद्व्रतं नरः॥"

अत्र।

"महानिशा द्वे घटिके रात्रेर्मध्यमयामयोः॥"

इति देवलोक्ता महानिशा ग्राह्या। घटिका दण्डः। एवञ्च यद्दिने प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनी चतुर्द्दशी तद्दिने व्रतं उभयव्याप्त्यनुरोधात्। कालमाधवीयेऽप्येवम्। एतेन परदिने उभयव्याप्तित्वेऽपि पूर्व्वदिवसीयरात्रिद्वितीययामप्रभृतिचतुर्द्दशीसत्त्वे बहुप्रहरव्यापित्वेन पूर्व्वदिन एव व्रतमिति निरस्तम्। यदा तु पूर्व्वेद्युर्निशीथमात्रव्याप्तिः परेद्युः प्रदोषमात्रव्याप्तिस्तदा पूर्व्वेद्युर्व्रतम्। प्रधानकालव्याप्त्यनुरोधात्।

"पूर्व्वेद्युरपरेद्युर्व्वा महानिशि चतुर्द्दशी।
व्याप्ता सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्य्याद्व्रतं नरः॥"

इतीशानसंहितावचनाच्च॥

एतद्विषय एव भविष्यपुराणम्।

"अर्द्धरात्रात् पुरस्तात्तु जयायोगो भवेद्यदि।
पूर्व्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः॥"

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

"जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्य्ये भद्रजयान्विते।
कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्य्याच्च पारणम्॥"

तिथ्यन्ते पारणं जयन्तीमात्रपरं अत्र चतुर्द्दश्यामेव तत्।

"ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै।
पूजितानि भवन्तीह भूतायां पारणे कृते॥"

इति स्कान्दात्॥

"दिनमानप्रमाणेन या तु रात्रौ चतुर्द्दशी।
शिवरात्रिस्तु सा ज्ञेया चतुर्द्दश्यान्तु पारणम्॥"

इति गौतमीयाच्च॥

यदा तु पूर्व्वदिने न निशीथव्याप्तिः परदिने प्रदोषमात्रव्यापिनी तदा परा ग्राह्या। प्रदोषव्यापिनीति प्रागुक्तत्वात् तिथेश्चिरसन्ध्याव्यापित्वाच्च। एतद्विषय एव लिङ्गपुराणम्।

"शिवरात्रिव्रते भूतां कामविद्धां विवर्ज्जयेत्।
एकेनैवोपवासेन ब्रह्महत्यां व्यपोहति॥"

अत्रामावास्यायामेव पारणम्।

"शिवा घोरा तथा प्रेता सावित्री च चतुर्द्दशी।
कुहूयुक्तैव कर्त्तव्या कुह्वामेव हि पारणम्॥"

इति वचनात्॥ *॥

तदयं संक्षेपः। यद्दिने प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनी चतुर्द्दशी तद्दिने व्रतम्। यदा तु पूर्व्वेद्युर्निशीथव्यापिनी परेद्युः प्रदोषमात्रव्यापिनी तदा पूर्व्वेद्युर्व्रतम्। यदा तु न पूर्व्वेद्युर्निशीथव्याप्तिः परेद्युः प्रदोषव्यापिनी तदा परदिने। पारणन्तु परदिने चतुर्द्दशीलाभे चतुर्द्दश्यां तदलाभे अमावस्यायाम्। तत्र प्रयोगः॥ *॥

प्रातःकृतस्नानः सन् सविता सूर्य्यः सोम इति पठित्वा जलाञ्जल्याद्याय सङ्कल्पयेत्।

"मन्त्रेणानेन गृह्णीयान्नियमं भक्तिमान्नरः।
शिवरात्रिव्रतं ह्येतत् करिष्येऽहं महाफलम्।
निर्व्विघ्नमस्तु मे चात्र त्वत्प्रसादाज्जगत्पते॥"

इति शिवरहस्यात् शिवरात्रौ इत्यादिना नियम्य।

"चतुर्द्दश्यां निराहारो भूत्वा शम्भो परेऽहनि।
भोक्ष्येऽहं भुक्तिमुक्त्यर्थं शरणं मे भवेश्वर॥"

इति गरुडपुराणीयं पठेत्।

रात्रौ प्रथमप्रहरे प्रतिष्ठिते लिङ्गे अप्रतिष्ठिते वा प्रतिष्ठां विधाय पूजां कुर्य्यात्। ह्रौँ अस्त्राय फडिति पादघातत्रयेण विघ्नान्निःसार्य्य तेनैव तालत्रयेण करस्फोटिकया च दशदिग्बन्धनं कृत्वा भूतशुद्धिं विधाय ह्रौ हृदयाय नम इत्यादिना षडङ्गानि न्यस्य ह्रौँ इति मन्त्रेण प्राणायामं विधाय पूजयेत्। पार्थिवलिङ्गे चेत्तदा वक्ष्यमाणपूजाविधिना पूजयेत्। तत्रायं विशेषः। ह्रौँ ईशानाय नम इति प्रथमप्रहरे दुग्धेन स्नापयित्वा पुनर्जलेन स्नापयित्वा।

"शिवरात्रिव्रतं देव पूजाजपपरायणः।
करोमि विधिवद्दत्तं गृहाणार्घ्यं महेश्वर॥"

इत्यनेनार्घ्यं दत्त्वा गन्धादिभिः संपूज्य मूलमन्त्रं जपित्वा प्रणम्य गीतनृत्यादिभिस्तं प्रहरं नयेत्। तद्वाणं तज्जपः स्नानं तत्कथाश्रवणादिकम्।

उपवासकृतो ह्येते गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः॥"

इति देवीपुराणे सामान्यतः श्रवणात् अत्रापि तथा॥ *॥ द्वितीयप्रहरे तु विशेषः। ह्रौँ अघोराय नम इति दध्ना स्नानम्। अर्घ्यमन्त्रस्तु।

"नमः शिवाय शान्ताय सर्व्वपापहराय च।
शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यं प्रसीद उमया सह॥" *॥

तृतीयप्रहरे तु। ह्रौँ वामदेवाय नम इति घृतेन स्नानम्। अर्घ्यमन्त्रस्तु।

"दुःखदारिद्र्यशोकेन दग्धोऽहं पार्व्वतीश्वर।
शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यमुमाकान्त गृहाण मे॥" *॥

चतुर्थप्रहरे तु। ह्रौँ सद्योजाताय नम इति मधुना स्नानम्। अर्घ्यमन्त्रस्तु।

"मया कृतान्यनेकानि पापानि हर शङ्कर।
शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यमुमाकान्त गृहाण मे॥"

ततो नमः शिवाय इति मूलमन्त्रं जपित्वा प्रभातेऽविघ्नेन इत्यादिवक्ष्यमाणमन्त्रान् पठेत्। तथा च गरुडपुराणम्।

"मूलमन्त्रं ततो जप्त्वा प्रभाते तत् समापयेत्।
अविघ्नेन व्रतं देव त्वत्प्रसादात् समर्पितम्।
क्षमस्व जगतां नाथ त्रैलोक्याधिपते हर।
यन्मयाद्य कृतं पुण्यं तद्रुद्रस्य निवेदितम्॥"

त्वत्प्रसादात्कृता देव व्रतमद्य समर्पितम् ।
प्रसन्नो भव मे श्रीमन् मद्भूतिं प्रतिपद्यताम् ।
त्वदालोकनमात्रेण पवित्रोऽस्मि न संशयः ॥"
परदिने ब्राह्मणान् भोजयित्वा चतुर्द्दशीनामि
तत्र तल्लाभे अमावस्यायां पारणं कुर्य्यात् ।
तत्र मन्त्रः ।
"संसारक्लेशदग्धस्य व्रतेनानेन शङ्कर ।
प्रसीद सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव ॥"*॥
तत्र पार्थिवशिवलिङ्गपूजाविधिः । तत्र शिव-
वाक्यं स्कान्दे ।
"विप्रस्य तु सदैवाहं शुचेरप्यशुचेरपि ।
गृह्णन् बलिं प्रहृष्यामि विप्राणामिव दर्शनात् ॥"
बलिं पूजाम् । तथा,
"शूद्रः कर्म्माणि यो नित्यं स्वीयानि कुरुते
प्रिये ।
तस्याहमर्च्चां गृह्णामि चन्द्रखण्डविभूषिते ॥"
तथा,
"नमोऽन्तेन शिवेनैव स्त्रीणां पूजा विधीयते ॥"
एवकारेण प्रणवनिवृत्तिः । एवं शूद्रस्यापि ।
तथा नृसिंहतापनीये । "सावित्रीं प्रणवं यजु-
र्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रयोर्नेच्छन्ति । सावित्रीं प्रणवं
यजुर्लक्ष्मीं स्त्री शूद्रो यदि जानीयात् स
मृतोऽधो गच्छति इति ।" नेच्छन्ति पर्य्यन्तं
पराशरभाष्येऽपि लिखितम् । गोविन्दभट्ट-
धृतम् ।
"स्वाहाप्रणवसंयुक्तं शूद्रे मन्त्रं ददद्द्विजः ।
शूद्रो निरयमाप्नोति ब्राह्मणः शूद्रतामियात् ॥"
गौतमः ।
"रात्रावुदङ्मुखः कुर्य्यात् देवकार्य्यं सदैव हि ।
शिवार्च्चनं सदाप्येवं शुचिः कुर्य्यादुदङ्मुखः ॥"
सदा दिवारात्रौ । अत्र हेतुमाह वचनान्तरे ।
"न प्राचीमग्रतः शम्भोर्नोदीचीं शक्ति-
संस्थिताम् ।
न प्रतीचीं यतः पृष्ठमतो दक्षं समाश्रयेत् ॥"
यजमानः शम्भोः प्राचीमवस्थितये न समा-
श्रयेत् शम्भोरङ्गसंस्पर्शकत्वाद्यतः सान्निध्यात् ।
पञ्चवक्त्रपक्षे प्रधानं वक्त्रं प्राच्यवस्थितम् ॥
एकवक्त्रपक्षे सुतरां तथा । तद्रूपमाह भविष्य-
पुराणम् ।
"सौम्यं सौम्येन्दुवत् चार्व्वं एकवक्त्रं चतुर्भुजम् ।
शिवरूपं सदा कुर्य्यात् प्रासादे चाप्यविच्छितम् ॥"
अथापि पूजाविधिधानात् देवालये कथं चाप्यम्
प्राची प्रोक्ता गुरुक्रमैः । इत्यस्य च विषयः ।
लिङ्गाभिधानादिप्रविष्टा प्राची माता । एत-
द्द्वारावस्थमाणपूर्व्वाद्याग्नेय्यन्तपूजा । अतएव
वचनान्तरम् ।
"यत्रैव भानुस्तु वियदुदेति
प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति ।
तस्मात् पुरः पूजकपूज्ययोश्च
सदागमज्ञाः प्रवदन्ति तान्तु ॥"
एवञ्च देवालयपूजा पूर्व्वाभिमुखेन पार्श्वं
पश्चिमाभिमुखेन दक्षिणाभिमुखेन कार्य्या ।
"प्राक्पश्चिमोदगाननस्तु प्रातः सायं निशासु
च ॥"
इति वचनात् ॥
इति वाचस्पतिमिश्राः । मेवं पूजा रत्नाकरोक्त-
भविष्यपुराणीयवसाचरणाधर्म्मप्रकार एव
प्रागादिदिङ्नियमाभिधानात् । अपचारोऽपि
अत्र न तथेति । * । लिङ्गपुराणे ।
"विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया ।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ।
तस्मान्मृदापि कर्त्तव्यं ललाटेऽपि त्रिपुण्ड्रकम् ॥"
नन्दिपुराणे ।
"आयुष्मान् बलवान् श्रीमान् पुत्रवान् धनवान्
सुखी ।
वरमिष्टं लभेल्लिङ्गं पार्थिवं यः समर्च्चयेत् ।
तस्मात्तु पार्थिवं लिङ्गं ज्ञेयं सर्व्वार्थसाधकम् ॥"
भविष्ये ।
"गन्धगोश्रृङ्गपिष्टं नानाकीचमयं तथा ।
कृत्वा लिङ्गं सकृत् पूज्य वसेत् कल्पायुतं दिवि ॥*
धान्यं वित्तप्रदं लिङ्गं स्फाटिकं सर्व्वकामदम् ।
नर्म्मदागिरिजं श्रेष्ठमन्यदपि हि लिङ्गवत् ॥"
लिङ्गवत् लिङ्गाकारम् । कालकौमुद्याम् ।
"अङ्गुष्ठादल्पपरीमाणं न लिङ्गं कुत्रचिन्नरः ।
कुर्व्वीताकृततो दत्वं न कदाचित समाचरेत् ॥"
अत्रोऽशीतिरक्तिका । अङ्गुष्ठः इष्टत्पर्व्व-
ग्रन्थिनः ।
"अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानन्तु यत्र यत्रोपदिश्यते ।
तत्र तत्र इहत्पर्व्वग्रन्थिभिर्मिनुयात् सदा ॥"
इति छन्दोगपरिशिष्टात् ॥
शिवधर्म्मे ।
"सकृत्समर्च्चयेल्लिङ्गं निरयं स न गच्छति ।
रुद्रलोकमवाप्नोति भुक्त्वा भोगाननुत्तमान् ॥"
तथा ।
"बालुकानि च लिङ्गानि सहस्राणि च कारयेत् ।
सहस्रमर्च्चनात् सोऽपि लभते वाञ्छितं फलम् ॥"
ततश्चासुकतिथावाद्यत्रारभ्य "सहस्र-
मितपार्थिवशिवलिङ्गपूजनमिति यथाशक्ति
वाक्यं देयम् । * । मत्स्यपुराणे ।
"यावन्न दीयते चार्घ्यं भास्कराय निवेदितम् ।
तावन्न पूजयेद्विष्णुं शङ्करं वा महेश्वरीम् ॥"
रामभट्टधृतम् ।
"सर्व्वमेव प्रयत्नोऽयं शिवकर्म्मार्च्चनं विना ॥"
अत्र प्रश्नः । अग्निपुराणे ।
"तल्लिङ्गैः पूजयेन्मन्त्रैः सर्व्वदेवान् पृथक् पृथक् ।
ध्यात्वा प्रणवपूर्व्वन्तु तन्नाम्ना सुसमाहितः ।
नमस्कारेण मन्त्रेण पुष्पाणि विन्यसेत् पृथक् ॥"*
देवीपुराणे ।
"शराचरस्य संस्थाप्रतिष्ठाकामेन च ।
कापथं पूजनञ्चैव विसर्ज्जनमतः परम् ।
हरो महेश्वरश्चैव शूलपाणिः पिनाकधृक् ।
पशुपतिः शिवश्चैव महादेव इति क्रमात् ॥"
अत्र पूर्व्वोक्तानमन्त्रैश्चापि परवचनोक्त-
नामभिः [illegible]
[illegible] । [illegible]
क्रमादेव चान्ताक्ष्यात् प्राक् [illegible]
शूलपाणदावधत् । * । तस्मादुत्थाय [illegible]
नम इति चरावाहनम् । पशुपतये [illegible]
संघट्टनम् । शूलपाणे इह सुप्रतिष्ठितो [illegible]
प्रतिष्ठा । ध्यानेनेत्यभिधानादिना [illegible]
पृथक् इहागच्छ इत्यावाहनम् । महादेव [illegible]
इति आपनम् । एतत् पाद्यं नमः शिवाय [illegible]
एवमर्घ्यादिना पूजयेत् । विसर्ज्जनात् [illegible]
भविष्यपुराणोक्तं अभावलिङ्गप्रावेशानां [illegible]
दिक्षु वामावर्त्तेन पूजनम् । यथा । [illegible]
क्षितिमूर्त्तये नमः । भवाय जलमूर्त्तये [illegible]
रुद्राय अग्निमूर्त्तये नमः । उग्राय वायु[illegible]
नमः । भीमाय आकाशमूर्त्तये नमः । पशु[illegible]
यजमानमूर्त्तये नमः । महादेवाय सोम[illegible]
नमः । ईशानाय सूर्य्यमूर्त्तये नमः ।
"मूर्त्तयोऽष्टौ शिवस्यैताः पूर्व्वादिक्रमयोगतः ।
आग्नेय्यन्ताः प्रपूज्यास्ता वेद्यां लिङ्गे शिवं
यजेत् ।"
ततो महादेव क्षमस्व इति संहारमुद्रया [illegible]
र्ज्जयेत् । * । नन्दिपुराणे ।
"गोभूतिलहिरण्यादिवस्तिपुण्यनिवेदने ।
शिवो नमः शिवायेति मन्त्रः सर्व्वार्थसाधकः ।
सर्व्वमन्त्राधिकश्चायमोङ्काराद्यः षडक्षरः ।
तन्मन्त्रजापी तत्कर्म्मरतस्तद्गतमानसः ।
निष्कामः पुरुषो राजन् स ब्रह्मपरमश्नुते ।"
भविष्ये पञ्चाक्षरमुपक्रम्य ।
"अपवित्रः पवित्रो वा सर्व्वावस्थां गतोऽपि [illegible]
महापातकयुक्तो वा मन्त्रस्यास्य जपे यदा ।
अधिकारी भवेत् सर्व्व इति देवोऽब्रवीच्छिवः [illegible]
इति तथैवमर्थः ॥ पूर्व्वोक्तवचनपदादरो[illegible]
तेन यथाधिकारी भवेत्तथाब्रवीदिमं [illegible]
"सर्व्वेषामेव पापानां परं पापं महीपते ।
पतन्त्यं जायते मत्तः स्तीव नरकार्णवात् ।
शिवसद्मनि यद्दत्तं सर्व्वकारणकारणम् ।
तदनन्तफलं दातुर्भवतीह विमुक्तम् ।
दृत्वा नैवेद्यमन्यानि नाददीत कदाचन ।
अन्नाद्यं शिवसद्मन्न तदादाने न तत्फल[illegible]
आहारे महती । शिवधर्म्मे ।
"तस्मात् पुष्पैः फलैः पत्रैः कोमलैरपि च भक्त[illegible]
तदनन्तफलं ज्ञेयं भक्तिरेवात्र कारणम् ।"
भविष्ये ।
"लिङ्गानुलेपनं चार्घ्यं दिव्यगन्धैः [illegible]
वर्षकोटिशतं दिव्यं शिवलोके महीयते ।"
शिवधर्म्मे ।
"तस्मात् पुष्पप्रदानेन लिङ्गेन प्रतिमा[illegible]
अप्रतिलिखनकोटीनां कुर्व्वीत न भवेत् [illegible]
स्कान्दे ।
"पुष्पाण्यपि च पत्राणि [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
"[illegible] लिङ्गं [illegible]
[illegible]

…पत्रैरेकैकेन यो लिङ्गं पूजयेत् सकृत् ।
…पापैर्विनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥”
…था ।
“…र्म्मकामप्रदं नित्यं दारिद्र्यस्य प्रणाशनम् ।
…पत्रात् परं नास्ति येन तुष्यति शङ्करः ॥”
…था ।
“…कोटापविद्धानि विद्धि पर्य्युषितानि च ।
…पतितपुष्पाणि त्यजेदुपहतानि च ॥”
…था ।
“…देवदारुसमेतञ्च सर्ज्जश्रीवासकुन्दुरम् ।
…पलं चाज्यमिश्रन्तु दत्त्वाप्नोति परां गतिम् ॥”
…र्ज्जः शालरसः । श्रीवासः सरलद्रवः । कुन्दुरुः
…शेषम् ।
“…ग्ध्वः सौगन्धिकं धूपं षट्पलञ्चागुरोत्तरम् ।
…गुरुं घृतसाहस्रं द्विगुणञ्चाचिताग्रजम् ।
…गुग्गुलुं घृतसंयुक्तं साक्षात् प्रयाति शङ्करः ॥”
…था ।
“…तैलेनापि हि यो दद्यात् घृताभावेन मानवः ।
…न दीपप्रदानेन शिववद्भाजते भुवि ॥”
…लिङ्केश्वरे ।
“…अथ भक्त्या शिवं पूज्य नैवेद्यमुपकल्पयेत् ।
…दृष्टदेवात्मनः श्रेयस्तत्तदीशाय कल्पयेत् ॥
…शालितण्डुलप्रस्थस्य कुर्य्यादन्नं सुसंस्कृतम् ।
…शिवाय तं चरुं दद्यात् चतुर्द्दश्यां विशेषतः ॥”
…प्रमाणं प्रागुक्तम् । शिवसर्व्वस्वे स्कान्दम् ।
“…एकमात्रपलं पक्वं यः शम्भोर्विनिवेदयेत् ।
…वर्षाणामयुतं भोगैः क्रीडते स शिवे पुरे ॥
…कं मोचाफलं पक्वं यः शिवाय निवेदयेत् ।
…कल्पं तथा भोगैः शिवलोके महीयते ॥”
…शिवपुराणे ।
“…नैवेद्यं घृतसंयुक्तं मधुपर्कं निवेदयेत् ।
…अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलमाप्नोति मानवः ॥”
…शिवसर्व्वस्वे स्कान्दम् ।
“…परिपक्वं सुसंस्कृतमाज्यसिक्तं सुसंस्कृतम् ।
…शिवाय मांसं दत्त्वा तु प्रयाति यत् फलमाप्नुयात् ॥
…शिवपशुदानेन यत् फलं परिकीर्त्तितम् ।
…तत् फलं प्राप्नुयान्नित्यं सर्व्वं मांसनिवेदनात् ॥”
…शिवधर्म्मे ।
“…लिङ्गवेदी भवेद्देवी लिङ्गं साक्षात् महेश्वरः ।
…योः संपूजनात् स्यातां देवी देवश्च पूजितौ ॥”
…वौपुराणे ।
“…यं प्रविष्टोऽपरं प्रणामं नैव कल्पयेत् ।
…भूतमना यत्ने यः कुर्य्यात् त्रिः प्रदक्षिणम् ।
…प्रत्येकं भवमृत्युर्न्न तस्य पुनर्भवः ॥”
…न्दिके ।
“…बाहुभ्यां चैव पद्भ्यां शिरसा च विचक्षणः ।
…प्रणामं देवेशि सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ॥”
…पुराणे ।
“…मनुष्यनमस्कारैर्महायज्ञैश्च सर्व्वशः ।
…यो नामयेद्वै तत्र तदा तुष्यामि सर्व्वदा ॥”
…महाभारते ।
“…सर्व्वपापविनिर्मुक्तो ज्ञानी वा सर्व्वपातकैः ।
सर्व्वं तरति तत् पापं भावयन् शिवमात्मना ॥”
रावणकृतम् ।
“अघोरस्ये वामहस्ते जटायां दक्षहस्तकम् ।
छिन्नाङ्गुलीरङ्गुलीभिः संयम्य परिवर्त्तयेत् ।
प्रोक्ता संहारमुद्रेयमर्पणे तु प्रशस्यते ॥”
अर्पणे आत्मनोऽति शेषः । स्कान्दे ।
“निर्म्माल्यं यो हि मद्भक्त्या शिरसा धारयिष्यति ।
अशुचिर्भिन्नमर्य्यादो नरः पापसमन्वितः ॥
नरके पच्यते घोरे तिर्य्यग्योनौ च जायते ।
प्रमादादपि शुचिर्भूत्वा निर्म्माल्यं यस्तु धारयेत् ।
तस्य पापं महच्छीघ्रं नाशयिष्ये महाव्रते ॥”
शुचिः स्नानादिनेति शेषः । एतच्च ।
“स्पृष्ट्वा रुद्रस्य निर्म्माल्यं सवासा आप्लुतः शुचिः ॥”
इति कालिकापुराणीयमशुचिविषयम् ।
अनुपनीतविषयमिति श्रीदत्तः । वक्रपद्मपरिशिष्टम् ।
“अग्राह्यं शिवनैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् ।
शालग्रामशिलास्पर्शात् सर्व्वं याति पवित्रताम् ॥
कालिकापुराणे ।
“यो यद्देवार्च्चनरतः स तन्नैवेद्यभक्षकः ।
केवलं सौरशैवे तु वैष्णवो नैव भक्षयेत् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
अन्यच्च ।
ब्रह्मोवाच ।
“शिवरात्रिव्रतं वक्ष्ये कथाञ्च सर्व्वकामदाम् ।
यथा च गौरी भूतेशं पृच्छति स्म परं व्रतम् ॥
श्रीमहादेव उवाच ।
माघफाल्गुनयोर्म्मध्ये या च कृष्णा चतुर्द्दशी ।
तस्यां जागरणाद्रुद्रः पूजितो भुक्तिमुक्तिदः ॥
कामयुक्तो हरः पूज्यो द्वादशमेव केशवः ।
उपोषितैः पूजितः सन्नरकात्तारयेत्तथा ॥
निषादश्चार्व्वुदे राजा पापी सुन्दरसेनकः ।
स कुक्कुरैकसंयुक्तो मृगान् हन्तुं वनं गतः ॥
मृगादिकमसंप्राप्य क्षुत्पिपासार्द्दितो गिरौ ।
रात्रौ तडागतीरे स निकुञ्जे जाग्रदास्थितः ॥
तत्रास्ति लिङ्गं स्वं रक्षञ्छरीरं चाक्षिपत्ततः ।
पर्णानि चापतन्मूर्द्ध्नि लिङ्गस्यैवं न जानतः ॥
तेन धूलिनिरोधाय क्षिप्तं नीरञ्च लिङ्गके ।
शरः प्रमादेनैकस्तु प्रच्युतः करपल्लवात् ॥
जानुभ्यामवनीं गत्वा लिङ्गं स्पृष्ट्वा गृहीतवान् ।
एवं स्नानं स्पर्शनञ्च पूजनं जागरोऽभवत् ॥
प्रातर्गृहागतो भार्य्यादत्तान्नं भुक्तवान् स च ।
काले मृतो यमभटैः पाशैर्बद्ध्वा तु नीयते ॥
तदा मम गणैर्युद्धे जित्वा समोचितः स च ।
कुक्कुरेण सहैवाभूद्गणो मत्पार्श्वगोऽमलः ॥
एवमज्ञानतः पुण्यं ज्ञानात् पुण्यमथाक्षयम् ।
त्रयोदश्यां शिवं पूज्य कुर्य्यात्तन्नियमं व्रती ॥
प्रातर्देव चतुर्द्दश्यां जागरिष्याम्यहं निशि ।
पूजां दानं जपं होमं करिष्याम्यात्मशक्तितः ॥
चतुर्द्दश्यां निराहारो भूत्वा शम्भो परेऽहनि ।
भोक्ष्येऽहं भुक्तिमुक्त्यर्थं शरणं मे भवेश्वर ॥
पञ्चगव्यामृतैः स्नात्वा अन्तकाले गुरुं स्थितः ।
ॐ नमो नमः शिवाय मन्त्राद्यैः पूजयेद्धरम् ॥
तिलतण्डुलव्रीहींश्च जुहुयात् सघृतं चरुम् ।
हुत्वा पूर्णाहुतिं दद्यात् शृणुयाद्गीतसत्कथाम् ॥
अर्द्धरात्रे त्रियामे च चतुर्थे च पुनर्यजेत् ।
मूलमन्त्रं तथा जप्त्वा प्रभाते च क्षमापयेत् ॥
अविघ्नेन व्रतं देव त्वत्प्रसादात् समर्पितम् ।
क्षमस्व जगतां नाथ त्रैलोक्याधिपते शिव ॥
यन्मयाद्य कृतं पुण्यं तद्रुद्रस्य निवेदितम् ।
त्वत्प्रसादान्मया देव व्रतमद्य समर्पितम् ॥
प्रसन्नो भव मे श्रीमन् मद्‌गृहं प्रतिगम्यताम् ।
त्वदालोकनमात्रेण पवित्रोऽस्मि न संशयः ।
भोजयेद्ध्यानिष्ठांश्च वस्त्रच्छत्रादिकं ददेत् ॥
देवादिदेव भूतेश लोकानुग्रहकारक ।
यन्मया श्रद्धया दत्तं प्रीयतां तेन मे प्रभुः ॥
इति क्षमाप्य च यतीन् कुर्य्यात् द्वादशवार्षिकम् ।
कीर्त्तिश्रीपुत्त्रराज्यादि प्राप्य शैवं पुरं व्रजेत् ॥
द्वादशस्वपि मासेषु प्रकुर्य्यादिह जागरम् ।
यतीन् द्वादश संपूज्य दीपदः स्वर्गमाप्नुयात् ॥”
इति गारुडे शिवरात्रिव्रतकथा १२४ अध्यायः ॥

शिवलिङ्गं, क्ली, (शिवस्य लिङ्गम् ।) महादेवस्य शेफः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“तत्रापि गत्वा मदनो ददर्श वृषकेतनम् ।
दृष्ट्वा प्रहर्त्तुकामोऽस्य ततः स प्राणवहरः ॥
ततो दारुवनं घोरं मदनाभिहतो हरः ।
विवेश ऋषयो यत्र सपत्नीका व्यवस्थिताः ॥
ते चापि ऋषयः सर्व्वे दृष्ट्वा मूर्द्ध्ना नताभवन् ।
ततस्तान् प्राह भगवान् भिक्षा मे प्रतिदीयताम् ॥
ततस्ते मौनिनस्तस्थुः सर्व्व एव महर्षयः ।
तदाश्रमाणि पुण्यानि परिचक्राम नारद ! ॥
तं प्रविष्टं तदा दृष्ट्वा भार्गवात्रेययोषितः ।
प्रक्षोभमगमन् सर्व्वा हीनसत्त्वाः समन्ततः ॥
ऋते त्वरुन्धतीमेकामनसूयाञ्च भाविनीम् ।
एताभ्यां भर्त्तृपूजासु कृतं वै सुस्थिरं मनः ॥
ततः संक्षुभिताः सर्व्वा यत्र याति महेश्वरः ।
तत्र प्रयान्ति कामार्त्ता मदविह्वलितेन्द्रियाः ॥
त्यक्त्वाश्रमाणि शून्यानि स्वानि ता मुनियोषितः ।
अनुजग्मुर्यथा मत्तं करिण्य इव कुञ्जरम् ॥
ततस्तु ऋषयो दृष्ट्वा भार्गवाङ्गिरसो मुने ।
क्रोधान्विताब्रुवन् सर्व्वे लिङ्गोऽस्य पततां भुवि ॥
ततः पपात देवस्य लिङ्गं पृथ्वीं विदारयत् ।
अन्तर्द्धानं जगामाथ त्रिशूली नीललोहितः ॥
ततस्तत्पतितं लिङ्गं विभिद्य वसुधातलम् ।
रसातलं विवेशाशु ब्रह्माण्डं चोर्द्ध्वतोऽभिनत् ॥
ततश्चाल पृथिवी गिरयः सरितो नगाः ।
पातालभुवनाः सर्व्वे जङ्गमाजङ्गमाः स्थिताः ॥
संक्षुब्धान् भुवनान् दृष्ट्वा भूर्लोकादीन् पितामहः ।
जगाम माधवं द्रष्टुं क्षीरोदं नाम सागरम् ॥
तत्र दृष्ट्वा हृषीकेशं प्रणिपत्य च भक्तितः ।
उवाच… सुरपतिः विभवं चलितं विभो ॥

अथोवाच हरिर्ब्रह्मन् शार्व्वं लिङ्गं महर्षिभिः।
पातितन्तस्य भारार्त्ता चचाल वसुन्धरा ॥
ततस्तदद्भुततमं श्रुत्वा देवः पितामहः।
तत्र गच्छामि देवेश इत्यमाह पुनः पुनः ॥
ततः पितामहो देवः केशवश्च जगत्पतिः।
आजग्माम तदुद्देशं यत्र लिङ्गं भवस्य तत् ॥
ततोऽनन्तं हरिर्लिङ्गं दृष्ट्वारुह्य खगेश्वरम्।
पातालं प्रविवेशाथ विस्मयाविष्टितो विभुः ॥
ब्रह्मा पद्मविमानेन ऊर्द्धमाक्रम्य सर्व्वगः।
नैवान्तमलभद्ब्रह्मा विस्मितः पुनरागतः ॥
विष्णुर्गत्वाथ पातालं सप्तलोकपरायणः।
चक्रपाणिर्विनिष्क्रान्तो लेभेऽन्तं न महामुने ॥
विष्णुं पितामहश्चाह हरिर्ब्रह्माणमाह च।
नमोऽस्तु ते शूलपाणे नमोऽस्तु वृषभध्वज।
जीमूतवाहन कवे शर्व्व त्र्यम्बक शङ्कर ॥
महेश्वर महेशान सुवर्णाक्ष वृषाकपे।
दक्षयज्ञक्षयकर काल रुद्र नमोऽस्तु ते ॥
त्वमादिरस्य जगतस्त्वं मध्यं परमेश्वर।
भवानन्तश्च भगवान् सर्व्वगस्त्वं नमोऽस्तु ते ॥

पुलस्त्य उवाच।

एवं संस्तूयमानस्तु तस्मिन् दारुवने हरः।
स्वरूपी ताविदं वाक्यमुवाच वदतां वरः ॥

हर उवाच।

किमर्थं देवतानाथौ परिभूतक्रमन्त्विह।
मां स्तुवाते भृशास्वस्थं कामतापितविग्रहम् ॥

देवावूचतुः।

भवतः पातितं लिङ्गं यदेतद्भुवि शङ्कर।
एतत् प्रगृह्यतां भूयस्ततो देव वदावहे ॥

हर उवाच।

यद्यर्च्चयन्ति त्रिदशा मम लिङ्गं सुरोत्तमौ।
तदेतत् प्रतिगृह्णीयात् नान्यथेति कथञ्चन ॥
ततः प्रोवाच भगवानेवमस्त्विति केशवः ॥
ब्रह्मा स्वयञ्च जग्राह लिङ्गं कनकपिङ्गलम्।
ततश्चकार भगवांश्चातुर्व्वर्ण्यं हरार्च्चने ॥
शास्त्राणि चैषां मुख्यानि नानोक्तिविदि-
तानि च।
आद्यं शैवं परिख्यातमन्यत् पाशुपतं मुने ॥
तृतीयं कालवदनं चतुर्थञ्च कपालिनम्।
शैव आसीत् स्वयं शक्तिर्व्वशिष्ठस्य प्रियः सुतः ॥
तस्य शिष्यो बभूवाथ गोपायन इति श्रुतः।
महापाशुपतश्चासीद्भारद्वाजस्तपोधनः ॥
तस्य शिष्योऽप्यभूद्राजा ऋषभः सोमकेश्वरः।
कालास्यो भगवानासीदापस्तम्बस्तपोधनः ॥
तस्य शिष्यो वरो वैश्यो नाम्ना क्राथेश्वरो
मुने।
महाव्रती च धनदस्तस्य शिष्यश्च वीर्य्यवान् ॥
कुर्णोदर इति ख्यातो जात्या शूद्रो महातपाः।
एवं स भगवान् ब्रह्मा पूजनाय शिवस्य च ॥
कृत्वा तु चातुराश्रम्यं स्वमेव भवनं गतः।
गते ब्रह्मणि शर्व्वोऽपि तपः संहृत्य तं तदा।
लिङ्गं चित्रवने सूक्ष्मं प्रतिष्ठाप्य चचार ह ॥"

इति वामनपुराणे ६ अध्यायः ॥ ७ ॥

अपि च।

"ततः कदाचिन्निवसतो ब्रह्मणो मोहितस्य च।
वालिखिल्याः समुत्पन्नास्तपस्तप्तुं समारभन् ॥
दिव्यं वर्षसहस्रं वै तेपुस्ते दुष्करं तपः।
ततः कालेन महता पार्व्वती च पतिव्रता ॥
तेषां तपः समालोक्य याति देवी सुदुःखिता।
प्रसाद्य देवदेवेशं शङ्करं प्राह सुव्रता ॥
क्लिश्यन्ति वालिखिल्याश्च प्रसादार्थं तव प्रभो।
एतेभ्योऽपि प्रियं देव विधिवत् कुरु सेवया ॥
तच्छ्रुत्वा वचनं देव्याः पिनाकी परचिन्तकः।
प्रोवाच कान्ते कान्तञ्च वचनं प्रियया सह ॥
न वेत्सि देवि तत्त्वेन धर्म्मस्य गहना गतिः।
नैते धर्म्मं विजानन्ति यथार्थं धर्म्मचारिणः ॥
न दास्यामि वरं तेभ्यो यस्मात्ते मूढबुद्धयः।
एतत् श्रुत्वाब्रवीत् देवी मा मैवं शंसितव्रताः ॥
ततो रुद्र उवाचेदं देवीं देवः स्मिताननः।
तिष्ठ त्वमत्र यास्यामि यत्रैते मुनिसत्तमाः ॥
इत्युक्ता तु ततो देवी शङ्करेण महात्मना।
गच्छस्वेत्याह मुदिता भर्त्तारं भुवनेश्वरी ॥
यत्र ते मुनयः सर्व्वे काष्ठलोष्ठसमाश्रिताः।
तान् विलोक्य ततो देवो नग्नः सर्व्वाङ्गसुन्दरः ॥
वनमालाकृतापीडो युवा भिक्षाकपालभृत्।
आश्रमे पर्य्यटन् भिक्षां मुनीनां नियतात्मनाम् ॥
देहि भिक्षां ततश्चोक्त्वा स ह्याश्रमाश्रमं ययौ।
तं विलोक्याश्रमगतं योषितो ब्रह्मवादिनाम् ॥
सकौतुकस्वभावेन तस्य रूपेण मोहिताः।
प्रोचुः परस्परं कार्य्यमस्ति पश्याम भिक्षुकम् ॥
परस्परमितीचोक्त्वा गृह्य मूलफलं बहु।
गृहाण भिक्षामूचुस्तास्तं देवं मुनियोषितः ॥
तस्मै दत्त्वैव तां भिक्षां पप्रच्छुस्ताः स्मरातुराः ॥

नार्य्य ऊचुः।

कोऽसौ नाम व्रतविधिस्त्वया तापस सेव्यते।
यत्र नग्नेन लिङ्गेन वनमालाविभूषितः ॥
भवान् वै तापसो हृद्यो हृद्याः स्मो यदि
मन्यसे।
इत्युक्तस्तापसस्ताभिः प्रोवाच हसिताननः ॥
इदं मम व्रतं किञ्चिन्न रहस्यं प्रकाश्यते।
शृण्वन्ति बहवो यत्र तत्र तन्न विद्यते ॥
तस्य व्रतस्य सुभगा इति मत्वा गमिष्यथ।
एवमुक्तास्तदा तेन ताः प्रत्यूचुस्तदा मुनिम् ॥
ततोऽभ्येत्य गमिष्यामो मुने नः कौतुकं महत्।
इत्युक्त्वा तास्तदातीव जगृहुः पाणिपल्लवैः ॥
काचिच्चकर्ष बाहुभ्यां काचित् कामपरा तथा।
जानुभ्यामपरा नार्य्यो कचेषु ललनापरा ॥
अपरा तु कटीबन्धे चापरा पादयोरपि।
क्षोभं विलोक्य मुनय आश्रमेषु स्वयोषिताम् ॥
हन्यतामिति संभाष्य काष्ठपाषाणपाणयः।
पातयन्ति च देवस्य लिङ्गमुद्धृत्य भीषणम् ॥
पातिते तु ततो लिङ्गे गतोऽन्तर्हितमीश्वरः ॥
देवा च भगवान् रुद्रः कैलासं समुपाश्रितः।
पतिते देवदेवस्य लिङ्गे नष्टे चराचरे।
क्षोभो बभूव सुमहान् ऋषीणां भावितात्मनाम् ।

[illegible]
[illegible]

एवमुक्ता सर्व्व एव ऋषयो [illegible] ॥
ब्रह्मणः सदनं जग्मुर्देवैः सह [illegible] ॥

ऋषय ऊचुः।

अस्माकाञ्च कृतं ब्रह्मन् [illegible]
तस्योपशमने यत्नं कुरु सर्व्वोपकारक।

ब्रह्मोवाच।

गच्छामः शरणं देवं शूलपाणिं त्रिलोचनम्।
प्रसादाद्देवदेवस्य भविष्यथ यथा पुरा।
इत्युक्त्वा ब्रह्मणा सार्द्धं कैलासं गिरिसत्तमम्।
ददृशुस्ते समासीनमुमया सहितं हरम्।
ततः स्तोतुं समारब्धो ब्रह्मा लोकपितामहः।
अनन्ताय नमस्तुभ्यं वरदाय पिनाकिने।
एवं स्तुतो महादेवो ब्रह्मणा ऋषिभिस्तथा।
उवाच मा मा व्रजतु लिङ्गं भोः पुरतः पुनः।
क्रियतां मद्वचः शीघ्रं येन मे प्रीतिरुत्तमा।
भविष्यति प्रतिष्ठा या लिङ्गस्यात्र न संशयः।
ये लिङ्गं पूजयिष्यन्ति मम भक्तिसमाश्रिताः।
न तेषां दुर्लभं किञ्चित् भविष्यति हितं
मम।"

इति वामने ४२ अध्यायः ॥

कुरुक्षेत्रस्थितानि लिङ्गानि यथा,—

सनत्कुमार उवाच।

"वटस्य दक्षिणे भागे चक्रतीर्थं प्रकीर्त्तितम्।
स्थाणोर्व्वटस्य पूर्व्वेण मम तीर्थं प्रकीर्त्तितम्।
स्थाणोर्व्वटस्योत्तरतस्तीर्थं नागेश्वरं मतम्।
स्थाणोर्व्वटस्य पश्चिमतः स्कन्दतीर्थं प्रकीर्त्तितम्।
इमानि पुण्यतीर्थानि मध्ये रुद्रवटः स्थितः।
महादेवं समभ्यर्च्य प्राप्नोति परमं पदम्।
वटस्य चोत्तरे पार्श्वे तक्षकेण महात्मना।
प्रतिष्ठितं महालिङ्गं सर्व्वकामप्रदायकम्।
वटस्य पूर्व्वदिग्भागे विश्वकर्म्मकृतं महत्।
लिङ्गं प्रत्यङ्मुखं दृष्ट्वा सिद्धिमाप्नोति मानवः।
तत्रैव लिङ्गरूपेण संस्थिता वा सरस्वती।
तां प्रणम्य प्रयत्नेन बुद्धिं मेधाञ्च विन्दति।
वटपार्श्वस्थितं लिङ्गं ब्रह्मणा तत् प्रतिष्ठितम्।
दृष्ट्वा वटेश्वरं देवं प्रयाति परमं पदम्।
ततः स्थाणुवटं दृष्ट्वा कृत्वा चापि प्रदक्षिणम्।
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा।
स्थाणोः पश्चिमदिग्भागे नकुलीशो गणः
स्थितः।

तमभ्यर्च्य प्रयत्नेन सर्व्वपापैः प्रमुच्यते।
तस्य दक्षिणदिग्भागे तीर्थं रत्नाकरं [illegible]।
तस्मिन् स्नातः सर्व्वतीर्थस्नातो भवति मानवः।
तस्य चोत्तरदिग्भागे रावणेन महात्मना
प्रतिष्ठितं महालिङ्गं गोकर्णं नाम नामतः।
आषाढमासे या कृष्णा भविष्यति चतुर्द्दशी
तस्यां पश्यति गोकर्णं तस्य पुण्यफलं [illegible]।
कामतोऽकामतो वापि यत् [illegible]
[illegible]।

ज्योतिरुत्पत्ति प्रसादात् पूजयित्वा वरं शुचिः ।
हैमारकतवर्णेन यत् पुण्यं प्राप्नुते नरैः ।
तत् पुण्यं सकलं देवाराध्या योऽर्च्चयेच्छिवम् ॥
रोचयेत् परमं रूपं शोभाढ्यं सनकन्धरम् ।
महेश्वरमाहात्म्यात् सिध्यति नात्र संशयः ।
तत्र चोत्तरदिग्भागे लिङ्गपूजा विभीषणः ।
ग्रहदेवामरश्चैव कथयित्वा बभूव ह ।
आषाढस्य तु मासस्य शुक्ला या चाष्टमी

भवेत् ।

सम्पूज्य चोपवासश्चाक्षतममवाप्नुयात् ॥
पूर्वेण पूजितं लिङ्गं तस्मिन् स्थाने द्विजोत्तम ।
पूजयित्वा प्रयत्नेन सर्व्वकाममवाप्नुयात् ॥
प्रदक्षिणीकरणं चैव तत्र पूज्य महेश्वरम् ।
मामभिवाञ्छितान् कामानवाप्तुमुद्दाशितौ ॥
देवि मासि सितं पक्षे यो नरस्तत्र पूजयेत् ।
तस्य तौ वरदौ देवौ प्रयच्छेतां हि वाञ्छितम् ॥
जाबोमटस्य पूर्व्वेण हस्तिपादेश्वरः स्थितः ।
तं दृष्ट्वा मुच्यते पापैरन्यजन्मसमुद्भवैः ॥
तस्य दक्षिणतो लिङ्गं हारीतस्य ऋषेः

स्थितम् ।

तं प्रणम्य प्रयत्नेन सिद्धिमाप्नोति मानवः ॥
तस्य दक्षिणपार्श्वे तु हारीतस्य महात्मनः ।
लिङ्गं त्रैलोक्यविख्यातं सर्व्वपापहरं शिवम् ॥
सहालक्ष्मिया चापि वर्द्धयाशु महात्मना ।
प्रतिष्ठितं महालिङ्गं सर्व्वपापविनाशनम् ।
मुक्तिमुक्तिप्रदं प्रोक्तं सर्व्वकिल्बिषनाशनम् ।
लिङ्गस्पर्शनादेव अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥
तस्य पश्चिमदिग्भागे लिङ्गं सिद्धप्रतिष्ठितम् ।
सिद्धेश्वरं भुवि ख्यातं सर्व्वसिद्धिप्रदायकम् ।
दर्शनात् पूजनाच्च सर्व्वसिद्धिं हि विन्दति ॥
तस्य दक्षिणदिग्भागे मङ्कणेन महात्मना ।
प्रतिष्ठितं यत्तु लिङ्गं दर्शनात् सिद्धिदायकम् ॥
तस्य पूर्वे च दिग्भागे आदित्येन महात्मना ।
प्रतिष्ठितं लिङ्गवरं सर्व्वकिल्बिषनाशनम् ॥
चित्राङ्गदस्तु गन्धर्व्वो रम्भा चाप्सरसां वरा ।
परस्परं चानुरागौ स्थाणुदर्शनकाङ्क्षिणौ ॥
दृष्ट्वा स्थाणुं पूजयित्वा चानुरागौ परस्परम् ।
तावत्र वरदं देवं प्रतिष्ठाप्य महेश्वरम् ॥
चित्राङ्गदेश्वरं दृष्ट्वा तथा रम्भेश्वरं शिव ।
मनो दर्शनीयश्च कुले जन्म समाप्नुयात् ॥
तस्य दक्षिणतो लिङ्गं वज्रिणा स्थापितं पुरा ।
तस्य प्रसादात् सम्प्राप्तं मनसा चिन्तितं फलम् ॥
पराशरेण मुनिना तथैवाराध्य शङ्करम् ।
प्राप्तं कवित्वं परमं दर्शनाच्छङ्करस्य च ॥
व्यासेन मुनिना चाराध्य परमेश्वरम् ।
सर्व्वज्ञत्वं ब्रह्मज्ञानं प्राप्तं देवप्रसादतः ॥
स्थाणोः पश्चिमदिग्भागे वायुना जगदायुना ।
प्रतिष्ठितं महालिङ्गं दर्शनात् पापनाशनम् ॥
तस्यापि दक्षिणे भागे लिङ्गं हेमवतीश्वरम् ।
प्रतिष्ठितं पुण्यकृता दर्शनात् सिद्धिदायकम् ।
तस्यापि दक्षिणे भागे मार्कण्डेयेन स्थापितम् ।
तं दृष्ट्वा प्रणम्य च दर्शनात् पुण्यमाप्नुयात् ।
तस्यास्तूत्तरदिग्भागे तत्कार्णौ स्थापितं ध्रुवः ।
आराध्य सुमहाकाय सिद्धिं देवप्रसादतः ॥
तस्यैव पूर्व्वदिग्भागे विष्णुना प्रभविष्णुना ।
आराध्य वरदं देवं चक्रं लब्धं सुदर्शनम् ॥
तस्यापि पूर्व्वदिग्भागे दक्षेण सवितेन च ।
प्रतिष्ठितौ लिङ्गवरौ सर्व्वकामप्रदायकौ ॥
एतानि मुनिभिः साध्यैरादित्यैर्वसुभिस्तथा ।
सेवितानि प्रयत्नेन सर्व्वपापहराणि वै ॥
स्थाणुलिङ्गस्य परितः ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
प्रतिष्ठितानि लिङ्गानि येषां संख्या न विद्यते ॥
तथा सुतरसश्चैव यावदोघवती नदी ।
सहस्रमेकं लिङ्गानां देवपश्चिमतः स्थितम् ॥
तस्यापि पूर्व्वदिग्भागे वालखिल्यैर्महर्षिभिः ।
प्रतिष्ठिता रुद्रकोटिर्यावन्न सन्निहितं सरः ॥
दक्षिणेन तु देवस्य गन्धर्व्वैर्यक्षकिन्नरैः ।
प्रतिष्ठितानि लिङ्गानि तेषां संख्या न विद्यते ॥
तिस्रः कोट्यर्द्धकोटी च लिङ्गानां वायुरब्रवीत् ।
असंख्याताः सहस्राणि ये रुद्रा स्थाणु-

माश्रिताः ॥

एतज्ज्ञात्वा श्रद्धाय स्थाणुलिङ्गं समाश्रयेत् ।
यस्य प्रसादात् प्राप्नोति मनसा चिन्तितं फलम् ॥
अकामो वा सकामो वा प्रविष्टः स्थाणु-

मन्दिरम् ।

विमुक्तः पातकैर्घोरैः प्राप्नोति परमं पदम् ॥
चैत्रमासि त्रयोदश्यां दिने पुण्यतमे शुभे ।
प्रतिष्ठितं स्थाणुलिङ्गं ब्रह्मणा लोकधारिणा ॥
ऋषिभिर्देवसंघैश्च पूजितं शाश्वतीः समाः ।
तस्मिन् काले निराहारा मानवाः श्रद्धा-

न्विताः ।

पूजयन्ति शिवं ये वै ते यान्ति परमं पदम् ॥
स्थाणुतीर्थमिदं ज्ञात्वा ये कुर्व्वन्ति प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणीकृता तैस्तु सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥"

इति वामनपुराणे ४६ अध्यायः ॥*॥

एकत्र लिङ्गद्वयार्च्चननिषेधो यथा,—
"गेहे लिङ्गद्वयं नार्च्यं शालग्रामद्वयं तथा ।
द्वे चक्रे द्वारकायास्तु नार्च्ये सूर्य्यद्वयं तथा ॥"
तन्निर्माल्यभक्षणविधिनिषेधौ यथा,—
"अभक्ष्यं शिवनिर्म्माल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् ।
शालग्रामशिलायोगात् पावनं तद्भवेत् सदा ॥"
इति वाराहे रौप्यसौवर्णशालग्रामनामा-
ध्यायः ॥*॥ लिङ्गपूजां विनान्यपूजाकरणनिषेधो
यथा,—
"लिङ्गपूजां विना देवि ! अन्यपूजां करोति यः ।
विफला तस्य पूजा स्यादन्ते नरकमाप्नुयात् ।
तस्माल्लिङ्गं महेशानि प्रथमं परिपूजयेत् ॥"*॥
तत्पूजनप्रशंसा यथा,—
"यद्गृहं लिङ्गपूजाया रहितं सततं प्रिये ।
तद्गृहं पतितं मन्ये चिताभूमिसमं स्मृतम् ॥
ब्रह्मक्षत्रियविट् देवि यदि लिङ्गं न पूजयेत् ।
तत्क्षणात् परमेशानि चण्डालत्वं भवेत् ॥
शूद्रश्च परमेशानि सदा शूकरवत् प्रिये ।
पूजयेत् परमेशानि चमारो माकवत् ॥
शिवार्च्चनन्तु पूजानां वदन्ति विस्तृतं यथा ।
विद्याराज्यं देवि तद्दत्तं विद्धि पार्व्वति ॥
शाक्तो वा वैष्णवो वापि शैवो वा परमेश्वरि ।
आदौ लिङ्गं समभ्यर्च्य विल्वपत्रैर्वरानने ।
पश्चादन्यं महेशानि शिवं प्राज्ञं प्रपूजयेत् ॥
शिवपूजां विना देवि ! अन्यपूजां करोति यः ।
स एव रसनाहीनः कुष्ठीदो जायते प्रिये ॥
निर्म्माय पार्थिवं लिङ्गं ब्रह्मसंहारकारिणम् ।
आशुतोषं महादेवं शङ्करं सुभक्तकम् ।
निर्म्माय पार्थिवं लिङ्गं विधिवत् पूजयेत्

शिवम् ॥

शिवपूजा महेशानि यद्गृहे सततं प्रिये ।
काशीपुरं महेशानि तद्गृहं वरवर्णिनि ।
शिवलिङ्गं प्रपूज्याथ सर्व्वपूजाफलं लभेत् ॥"*॥
चतुर्व्विधलिङ्गं यथा,—
"चतुर्द्धा पार्थिवं लिङ्गं वर्णभेदेन पार्व्वति ।
शुक्लं रक्तं तथा पीतं कृष्णञ्च परमेश्वरि ॥
शुक्लन्तु ब्राह्मणे शस्तं क्षत्रिये रक्तमिष्यते ।
हरितं वैश्यजातौ तु कृष्णं शूद्रे प्रकीर्त्तितम् ।
चन्दनञ्च महेशानि सर्व्वजातिषु शस्यते ॥"

इति लिङ्गार्च्चनतन्त्रे १।२।३ पटलाः ॥*॥

अस्य पञ्चवक्त्राणि यथा,—
"तत् सर्व्वं शृणु चार्व्वङ्गि पार्थिवस्य मुखं प्रिये ।
विभाव्य मुखपद्मं हि शिवस्य वरवर्णिनि ॥
सद्योजातं वामदेवमघोरञ्च ततः परम् ।
तत्पुरुषं तथेशानं पञ्चवक्त्रं प्रकीर्त्तितम् ॥
सद्योजातञ्च वै शुक्लं शुद्धस्फटिकसन्निभम् ।
पीतवर्णं तथा सौम्यं वामदेवं मनोहरम् ॥
कृष्णवर्णमघोरञ्च घनं भीमविवर्द्धनम् ।
रक्तं तत्पुरुषं देवं दिव्यमूर्त्तिमनोहरम् ॥
श्यामलञ्च तथेशानं सर्व्वदेवशिवात्मकम् ।
चिन्तयेत् पश्चिमे चाद्यं द्वितीयन्तु तथोत्तरे ।
अघोरं दक्षिणे देवं पूर्व्वे तत्पुरुषं तथा ।
ईशानं मध्यतो ध्येयं चिन्तयेत् भक्तितत्परः ॥"

इति तत्रैव ६ पटलः ॥*॥

अस्य पूजायां मुखवाद्यकरणावश्यकत्वं यथा,
"संपूज्य पार्थिवं लिङ्गं परं ब्रह्म स्वयं प्रिये ।
ततस्तु लिङ्गकवचं पठित्वा कमलानने ॥
मुखवाद्यं ततश्च हि कृत्वा तु परमेश्वरि ।
मातृकामन्त्रसहितं मुखवाद्यं सुदुर्लभम् ॥
अकारादिक्षकारान्तं अनुलोमविलोमतः ।
उच्चार्य्य परमेशानि मुखवाद्यं शुचिस्मिते ॥
सबिन्दुवर्णमुच्चार्य्य पञ्चाशन्मातृका प्रिये ।
अनुलोमविलोमेन सर्व्वत्र च वरानने ॥
अनेनैव विधानेन मुखवाद्यं करोति यः ।
स सिद्धः सभगः सोऽपि स शिवो नात्र संशयः ॥
ज्ञानुभयोर्देवेशि मुखवाद्यप्रसादतः ।
यस्मिन् काले महेशानि अशक्तो भवन्नवेत् ।
तस्मिन् काले महेशानि मुखवाद्यं करोत्ययम् ॥
तत् श्रुत्वा परमेशानि अमरा रात्रिकाश्च वै ।
प्रजायन्ते महेशानि तत् श्रुत्वा परमेश्वरि ॥
वै नरा हर्षे तिष्ठन्ति मुखवाद्यं विना प्रिये ।

स सर्व्वपातकाभोगी अन्ते कुम्भीरतां व्रजेत् ॥"

इति च तत्रैव ८ पटलः ॥*॥

अथ निर्माल्यभोजनदोषकारणं यथा,—

देव्युवाच ।

"दुर्लभं तव निर्माल्यं ब्रह्मादीनां कृपानिधे ।
तत्कथं परमेशान निर्माल्यं तव दूषितम् ॥

ईश्वर उवाच ।

मध्यस्थानस्थितं यत्तु तन्मुखं परमेश्वरि ।
श्यामलं तत्तु ईशानं सदा ऊर्द्ध्वं शुचिस्मिते ॥
कालाग्निरूपिणं तत्तु सर्व्वशक्तिमयं सदा ।
तेजोमयं महेशानि सुखमूर्द्ध्वं वरानने ॥
क्षीरोदमथने देवि उत्थितं गरलं महत् ।
ततः करतलीकृत्य तद्विषं परमेश्वरि ॥
निपीतं तद्विषं रम्यं तीक्ष्णं ब्रह्माण्डनाशनम् ।
तद्विषं कण्ठदेशे तु स्थितं हि सर्व्वदा मम ॥
ततः प्रभृति देवेशि मुखं ज्वालायते सदा ।
पत्रं वा यदि वा पुष्पं फलं वा वरवर्णिनि ॥
अन्यं हि परमेशानि उपचारं मनोहरम् ।
यो दद्यात् परमेशानि मन्मुखोपरि पार्व्वति ॥
अग्राह्यं तत्तु निर्म्माल्यं साक्षाद्ब्रह्ममयं यतः ॥
एतत्तु परमेशानि निर्म्माल्यं यस्तु धारयेत् ।
स भ्रष्टो जायते देवि निष्कृतिर्नास्ति तस्य वै ।
अग्राह्यं मम निर्म्माल्यं अतएव वरानने ॥
यद्दत्तं सन्मुखे देवि पुष्पं वा फलमुत्तमम् ।
तन्निर्म्माल्यं महेशानि गृह्णीयात् शिरसा सदा ॥
प्रथमं विष्णवे दत्त्वा विष्णुमन्त्रेण पार्व्वति ।
निर्माल्यं मम देवेशि विष्णोर्ग्राह्यं वरानने ॥
देवासुरमनुष्याश्च गन्धर्व्वा किन्नरादयः ।
ते सर्व्वे परमेशानि वराकाः क्षुद्रबुद्धयः ।
निर्माल्येषु च देवेशि अधिकारी कथं भवेत् ॥"

इति च तत्रैव १३।१४ पटलौ ॥*॥

"चतुर्द्दश्यां महेशानि शुक्लायां वरवर्णिनि ।
कृष्णायां वा महेशानि अमावास्यां विशेषतः ॥
निर्माय च चतुर्द्दश्यां लिङ्गं भक्त्या च पूजयेत् ।
एकहस्ते महेशानि निर्माय पार्थिवं शिवम् ॥
दक्षिणे वामहस्ते वा निर्माय ये च पार्थिवम् ।
तत्फलं परमेशानि लक्षलिङ्गसमं भवेत् ॥"

इति लिङ्गार्च्चनतन्त्रम् ॥ * ॥

बाणलिङ्गलक्षणादिकं बाणलिङ्गशब्दे द्रष्टव्यम् ॥* अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम् । वीरमित्रोदयधृतम् ।

"नदीप्रसूतं रौद्रमन्योन्यस्य विघर्षणात् ।
नदीवेगात् समं स्निग्धं संजातं रौद्रसंज्ञकम् ॥"

वसुधायेऽपि ।

"बदरीप्रवाहसंस्थानं बाणलिङ्गसमाकृति ।
तदन्यत्रापि चोत्पन्नं रौद्रलिङ्गं सुखावहम् ॥
मही[illegible]दायां बाणलिङ्गसमाकृति ।
तदन्यदपि चोत्पन्नं लिङ्गं रौद्रं भविष्यति ॥
रौद्रलिङ्गं समाख्यातं बाणलिङ्गसमाकृति ।
श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं विप्रादिपूजितम् ।
अभावात् सर्व्ववर्णैर्वा सर्व्वेषामिह सिद्धिदम् ।
नर्म्मदाजन्यं रौद्रं बाणलिङ्गमुदीरितम् ॥"

इति रौद्रलिङ्गलक्षणम् ।

शिवनाभिलक्षणं तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥*॥ अथ देवलिङ्गलक्षणम् । देवलिङ्गमधिकृत्य सिद्धान्तशेखरे ।

"करसंपुटसंकाशं शूलटङ्केन्दुभूषितम् ।
रेखाकोटरसंयुक्तं निम्नोन्नतसमन्वितम् ।
दीर्घाकारञ्च यल्लिङ्गं अग्रभागादिवर्ज्जितम् ॥"

अथ गोललिङ्गलक्षणम् ।

"लिङ्गं गोलमिति प्रोक्तं गोलकं प्रोच्यतेऽधुना ।
कूष्माण्डस्य फलाकारं नागरङ्गफलोपमम् ।
काकडिम्बफलाकारं गोललिङ्गमितीरितम् ॥"

इति गोललिङ्गलक्षणम् ॥*॥

अथार्षलिङ्गलक्षणम् । तत्रैव ।

"नानाकोलफलाकारं अग्रसूक्ष्मविवर्ज्जनम् ।
मूले स्थूलञ्च यल्लिङ्गं कपित्थफलसन्निभम् ।
नालस्य वा फलाकारं मध्ये स्थूलञ्च यद्भवेत् ।
मध्ये स्थूलं वरं लिङ्गमृषिभाग्यमुदीरितम् ॥"

इत्यार्षलिङ्गलक्षणम् ॥*॥

लिङ्गं हि द्विविधमकृत्रिमं कृत्रिमञ्च । अकृत्रिमं स्वयम्भूतं स्वयम्भु बाणलिङ्गादि । कृत्रिमं निर्म्मितं धातुलिङ्गादि । सिद्धान्तशेखरे ।

"तल्लिङ्गं द्विविधं ज्ञेयमचलञ्च चलं तथा ।
प्रत्येकं त्रिविधं ज्ञेयं लिङ्गं तदुभयात्मकम् ॥
प्रासादे स्थापितं लिङ्गमचलं तच्छिलादिजम् ।
स्थापितं अचलं गेहे स्थिरं लिङ्गमयोजिते ॥
पञ्चधा तत् स्थितं लिङ्गं स्वयम्भु देवपालकम् ।
आर्षञ्च मानसं लिङ्गं तेषां लक्षणमुच्यते ॥"

सिद्धान्तशेखरे ।

"नानाच्छिद्रसुसंयुक्तं नानावर्णसमन्वितम् ।
अदृष्टमूलं यल्लिङ्गं कर्कशं भुवि दृश्यते ॥
तत् लिङ्गन्तु स्वयम्भूतमपरं लक्षणच्युतम् ।
स्वयम्भु लिङ्गमित्युक्तं तच्च नानाविधं मतम् ॥
शक्राभमस्तकं लिङ्गं वैष्णवं तदुदाहृतम् ।
पद्माभमस्तकं ब्राह्मं छत्राभं शाक्रमुच्यते ॥
शिरोयुग्मं तथाग्नेयं त्रिपदं याम्यमीरितम् ।
खड्गाभं नैरृतं लिङ्गं वारुणं कलसाकृति ॥
वायव्यं ध्वजवल्लिङ्गं कौवेरन्तु गदान्वितम् ।
ईशानस्य त्रिशूलाभं लोकपालादिभिःकृतम् ।
स्वयम्भु लिङ्गमाख्यातं सर्व्वशास्त्रविशारदैः ॥"

इति स्वयम्भु लिङ्गलक्षणम् ॥*॥

मत्स्यसूक्ते ।

"दृष्ट्वा लिङ्गं महेशस्य स्वयम्भूतस्य पार्व्वति ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तः परे ब्रह्मणि लीयते ॥"*॥

एतेषां पूजाफलन्तु तत्रैव ।

"विशेषाच्छैलजं मुक्त्यै भुक्तये चाशुमङ्गलः ।
पार्थिवं भुक्तये प्रोक्तं मुक्तये चाशुमङ्गलः ॥
एवं वै दारवं ज्ञेयं चित्रलिङ्गं तथा पुनः ।
स्थिरलक्ष्मीप्रदं ज्ञेयं हैमं राज्यप्रदञ्च तत् ।
पुत्त्रवृद्धिकरं ताम्रं राङ्गमायुःप्रवर्द्धनम् ॥"

पद्मपुराणम् ।

"पारदञ्च महाभूत्यै सौभाग्याय च मौक्तिकम् ।
[illegible] कनकेन [illegible] सर्व्वकामदम् ॥"

वीरमित्रोदय[illegible]

"सर्व्वा चपप्रदा भूमि[illegible]
[illegible] स्फटिको मरकतो [illegible]
हारौ प्रकाशका: सर्व्वे [illegible]
नानावर्णास्तु विशेषा एवमेव [illegible]
बज्राद्याः स्फाटिकाद्याश्च गुडाद्यादिभि-

लिङ्ग[illegible]

सर्व्वकामप्रदं पुंसां लिङ्गं तात्कालिकं [illegible]

लक्षणसमुच्चये ।

"गान्धं सौभाग्यदं लिङ्गं पीठं [illegible]

[illegible]

तथा ।

"नानागुडोद्भवं लिङ्गं नानाकामप्रदायक[illegible]
सैकतं गुडदं लिङ्गं सौभाग्याय च वालुक[illegible]
उच्चाटने तु पाषाणं मौलं शत्रुक्षयावहम् ।
तात्कालिकं दरिद्रश्च कृत्वा भक्त्या समर्च्चयेत् ।

तथा ।

"कस्तूरिकाया द्वौ भागौ चत्वारश्चन्दन[illegible]
कुङ्कुमस्य त्रयश्चैव शशिना च चतुःसमम् ।
एतद्वै गन्धलिङ्गन्तु कृत्वा संपूज्य भक्तितः ।
शिवसायुज्यमाप्नोति बन्धुभिः सहितो नरः ।
काम्यं पुष्पमयं लिङ्गं चयगन्धसमन्वितम् ।
नवखण्डां धरां भुक्त्वा गणेशोऽधिपतिर्भवेत् ।
रजोभिर्निर्म्मितं लिङ्गं यः पूजयति भक्तितः ।
विद्याधरपदं प्राप्य पश्चात् शिवसमो भवेत् ।
श्रीकामो गोशकल्लिङ्गं कृत्वा भक्त्या प्रपूजयेत् ।
स्वच्छेन कापिलेनैव गोमयेन प्रकल्पयेत् ।
कार्य्यं यच्छक्रमं लिङ्गं यवगोधूमशालिजम् ।
श्रीकामः पुष्टिकामश्च पुत्त्रकामस्तदर्च्चयेत् ।
सिताखण्डमयं लिङ्गं काम्यमारोग्यवर्द्धनम् ।
वश्ये लवणजं लिङ्गं तालचिकटुकान्वितम् ।
गव्यघृतमयं लिङ्गं संपूज्य बुद्धिवर्द्धनम् ।
लवणेन च सौभाग्यं पार्थिवं सर्व्वकामदम् ।
कामदं तिलपिष्टोत्थं तुषोत्थं मारणे [illegible]
भस्मोत्थं सर्व्वफलदं गुडोत्थं प्रीतिवर्द्धनम् ।
गन्धोत्थं गुणदं भूरि शर्करोत्थं सुखप्रदम् ।
वंशाङ्कुरोत्थं वंशकरं गोमयं सर्व्वरोगदम् ।
केशास्थिसम्भवं लिङ्गं सर्व्वशत्रुविनाशनम् ।
क्षोभणे मारणे पिष्टसम्भवं लिङ्गमुत्तमम् ।
दारिद्र्यदं द्रुमोद्भूतं पिष्टं सारस्वतप्रदम् ।
दधिदुग्धोद्भवं लिङ्गं कीर्त्तिलक्ष्मीसुखप्रदम् ।
धान्यदं धान्यजं लिङ्गं फलोत्थं फलदं भवे[illegible]
पुष्पोत्थं दिव्यभोगाद्युर्मुक्ते[illegible]
नवनीतोद्भवं लिङ्गं कीर्त्तिसौभाग्यवर्द्धनम् ।
दूर्व्वाकाण्डसमुद्भूतमपमृत्युविनाशनम् ।
कर्पूरसम्भवं लिङ्गं चक्रा वै भुक्तिमुक्तिदा[illegible]
अयस्कान्तं चतुर्णां तु ज्ञेयं नानाविधि[illegible]

इति मत्स्यपुराण[illegible]

"सर्व्वं भक्तिभवं ज्ञेयं तव [illegible]
यमलिङ्गं महाभूत्यै सौभाग्याय च मौक्तिक[illegible]
[illegible]
[illegible]

क्रापीठं वज्रुचितं स्फाटिकं सर्व्वकामदम् ।
नाक्षमणिजं प्रशस्यार्थे मौक्तिकं तथा ॥
ापजं हीरकं शैवं रोमक्ष्मौक्तिकोद्भवम् ।
प्रशस्त् पुष्पकं तीर्थे वैदूर्य्यं शत्रुमर्द्दनम् ।
ोजं लक्ष्मीप्रदं शैवं स्फाटिकं सर्व्वकामदम् ॥"

इति सारसंग्रहः ॥

महाभुक्तिप्रदं हैमं राजतं भूतिवर्द्धनम् ।
ारकूटं तथा कांस्यं प्रशस्तं सामान्यसुक्तिदम् ॥
पुष्पौत्रायसं लिङ्गं शम्भूर्या नाशने हितम् ।
ौर्तिदं कांस्यजं लिङ्गं राजतं पुत्रवर्द्धनम् ॥
जातं भुक्तिमुक्त्यर्थं मिश्रजं सर्व्वसिद्धिदम् ॥"

इति कालोत्तरतन्त्रम् ॥

त्रैव शिवनारदसंवादे ।
पितृणां तृप्तये लिङ्गं पूज्यं रजतसम्भवम् ।
मजं ब्रह्मलोकस्य प्राप्तये पूजयेत् पुमान् ।
जयेत्ताम्रजं लिङ्गं पुष्टिकामो हि मानवः ॥"
ास्तरक ।
ताम्रलिङ्गं कलौ नार्च्चेत् रैत्यस्य सीसकस्य च ।
त्तचन्दनलिङ्गञ्च शङ्खकांस्यायसं तथा ॥" ॥
ातृकाभेदतन्त्रे १२ पटले ।
पार्थिवे शिवपूजायां सर्व्वसिद्धियुतो भवेत् ।
ापाणे शिवपूजायां द्विगुणं फलमीरितम् ॥
र्णलिङ्गे च पूजायां शम्भूर्या नाशनं मतम् ।
र्व्वसिद्धीश्वरो रौप्ये फलं तस्माच्चतुर्गुणम् ॥
ले पुष्टिं विजानीयात् कांस्ये च धनसंचयः ।
ापाषे चचगुणं लाक्षायां रोगवान् भवेत् ॥
ाटिके सर्व्वसिद्धिः स्यात्तथा मरकते प्रिये ।
ैहलिङ्गे रिपोर्नाशं कामदं भक्तलिङ्गकम् ॥
ालुकायां काम्यसिद्धिर्गोमये रिपुहिंसनम् ।
र्व्वलिङ्गस्य माहात्म्यं धर्म्मकामार्थमोक्षदम् ।
स्कारेण विना देवि पाषाणादौ न पूजयेत् ॥"
तृसंस्कारस्तत्रैव यथा,—
रौप्यञ्च स्वर्णलिङ्गञ्च स्वर्णपात्रे निधाय च ।
ादुतोयं तल्लिङ्गं दुग्धमध्ये दिनत्रयम् ॥
ामकेन स्नापयित्वा कालरुद्रं प्रपूजयेत् ।
डशेनोपचारेण वेदाग्रं पार्व्वतीं यजेत् ॥
ादुतोयं तल्लिङ्गं गङ्गातोये दिनत्रयम् ।
तो वेदोक्तविधिना संस्कारमाचरेत् सुधीः ॥"
सच्छीनलिङ्गपूजने दोषो यथा,—
लिङ्गं सुलक्षणं कुर्य्यात् अनेनलिङ्गमलक्षणम् ।
ङ्गहीने भवेद्व्याधिरधिके शत्रुवर्द्धनम् ॥
ाङ्गहीने विनाशः स्यादधिके च शिशुक्षयः ।
ारे चाधिके हीने राष्ट्रनाशो भवेत् ध्रुवम् ॥
ाटहीने तु दारिद्र्यं शिरोहीने कुलक्षयः ।
लक्षणविहीने च राज्ञो राष्ट्रञ्च नश्यति ।
ात् सर्व्वप्रयत्नेन लिङ्गं कुर्य्यात् सुलक्षणम् ॥"
थ लिङ्गप्रमाणम् ।

देव्युवाच ।

लिङ्गप्रमाणं देवेश कथयस्व मयि प्रभो ।
ाणे च शिलादौ च विशेषो यत्र सम्भवेत् ॥

श्रीशिव उवाच ।

मृत्तिकातोलकं ग्राह्यमथवा तोलकद्वयम् ।

एतदन्यन्न कुर्व्वीत कदाचिदपि पार्व्वति ! ॥"

इति मातृकाभेदतन्त्रे ७ पटलः ॥

अपि च ।

"मृत्तिकातोलकं ग्राह्यमथवा तोलकद्वयम् ।
निजनस्य प्रमाणेन घटनं कारयेद्बुधः ।
अङ्गुष्ठपर्व्वमानन्तु कृत्वा लिङ्गं प्रपूजयेत् ॥"
इति षट्कर्म्मदीपिकाधृतनिर्व्वाणतन्त्रम् ॥ ॥
निजनीकरणमुक्तं कालोत्तरे ।
"लिङ्गे वेद्यां तथा पीठे समस्तजनिपातनात् ।
समस्तैव विजानीयात् निजनीकरणक्लिदम् ॥"
मृत्तिकाभेदेन ब्राह्मणादीनां पूजाफलस्य प्रशस्तत्वमुक्तं तत्रैव ।
"शुक्लं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्म्माय यस्तु पूजयेत् ।
स एव परमेशानि त्रिवर्गफलभाग्भवेत् ॥
क्षत्रियस्तु वरारोहे रक्तं निर्म्माय पार्थिवम् ।
पूजयेत् सततं यस्तु त्रिवर्गफलभाग्भवेत् ॥
हरितं पार्थिवं देवि निर्म्माय यस्तु पूजयेत् ।
स च वैश्यो महेशानि त्रिवर्गफलभाग्भवेत् ॥
कृष्णं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्म्माय यस्तु पूजयेत् ।
स शूद्रः परमेशानि त्रिवर्गफलभाग्भवेत् ।
शिलादौ च महेशानि स्थूलञ्च फलदायकम् ।
अङ्गुष्ठमानं देवेशि यदा हेमादिमानकम् ॥
क्रमेण देवदेवेशि फलं बहुविधं लभेत् ।
स्थूलात् स्थूलतरं लिङ्गं यदाद्यं परमेश्वरि ।
पूजनाङ्गारणाद्देवि फलं बहुविधं स्मृतम् ॥"
स्थूलात् स्थूलतरमिति पार्थिवलिङ्गेतरपरम् ।
मृत्तिकातोलकं ग्राह्यमित्यादिवचनात् ॥ ॥
शिलास्फाटिकमरकतादीनां पञ्चनीकरणमुक्तम् । यथा,—
"शिवलिङ्गस्य यन्मानं तन्मानं दक्षकयोः ।
योन्यग्रमपि यन्मानं तदधोऽपि तथा भवेत् ॥"

इति तेजम् ॥

"लिङ्गस्य यादृग्विस्तारः परिणाहोऽपि तादृशः ।
लिङ्गस्य द्विगुणा वेदी योनिस्तदर्द्धसम्मिता ॥
कुर्व्वीताङ्गुलतो न्यूनं न कदाचिदपि क्वचित् ।
रत्नादिशिवनिर्म्माणे मानमिच्छावशाद्भवेत् ॥"

इति तन्त्रान्तरम् ॥

लिङ्गशब्दव्युत्पत्तिर्यथा,—
"आकाशं लिङ्गमित्याहुः पृथिवी तस्य पीठिका ।
आलयः सर्व्वदेवानां लयनाल्लिङ्गमुच्यते ॥"

इति स्कन्दपुराणम् ॥ ॥

लिङ्गमहिमा यथा,—

शिव उवाच ।

"न तुष्याम्यर्चितोऽन्येषां पुष्पधूपनिवेदनैः ।
लिङ्गेऽर्चिते यथात्यर्थं परं तुष्यामि पार्व्वति ॥
एव देवि पुरा सृष्टौ लीनोऽहं सर्व्वदेवतैः ।
लिङ्गत्वालिङ्गमित्युक्तं सदेवासुरकिन्नरैः ॥
प्रवक्ष्यामि दिवं देवि यो मल्लिङ्गार्च्चने रतः ।
स्मृत्वा सर्व्वाणि पापानि निर्द्दहो दग्धकल्मषः ।
मन्मना मत्परकारी मामेव प्रतिपद्यते ॥"
इति गौरीनिर्णीतपद्धतस्कन्दपुराणम् ॥ ॥

प्रणविधिरेव पूजादिफलमपि तत्रैव ।
"यज्ञपूतफलैर्लिङ्गं स्थापित्वा मम मानवाः ।
अश्वमेधसहस्राणां फलमाप्नोति सत्तमः ॥
सुगन्धिचन्दनकरैर्लिङ्गमालिप्य भक्तितः ।
आलिप्यते सुरस्त्रीभिः सुगन्धैर्यक्षकर्द्दमैः ॥" ॥
लिङ्गपूजनाकरणे दोषस्तत्पूजाफलञ्च तत्रैव शिवनारदसंवादे ।
"विना लिङ्गार्च्चनं यस्य कालो गच्छति नित्यशः ।
महाहानिर्भवेत्तस्य दुर्गतस्य दुरात्मनः ॥
एकतः सर्व्वदानानि व्रतानि विविधानि च ।
तीर्थानि नियमा यज्ञा लिङ्गाराधनमेकतः ॥
न लिङ्गाराधनादन्यत् पुरा वेदे चतुर्ष्वपि ।
विद्यते सर्व्वशास्त्राणामेष एव सुनिश्चितः ॥
भुक्तिमुक्तिप्रदं लिङ्गं विविधापन्निवारणम् ।
पूजयित्वा नरो नित्यं शिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥
सर्व्वमन्यत् परित्यज्य क्रियाजालमशेषतः ।
भक्त्या परमया विद्वान् लिङ्गमेकं प्रपूजयेत् ॥"

इति स्कन्दपुराणम् ॥ ॥

"अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।
महेशार्च्चनपुण्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥"

इति मत्स्यसूक्ते १६ पटलः ॥ ॥

"स्वयं नारायणः प्रोक्तो यदि शम्भुं प्रपूजयेत् ।
स्वर्गे मर्त्त्ये च पाताले ये देवाः संस्थिताः सदा ।
तेषां पूजा भवेद्देवि शम्भुनाथस्य पूजनात् ॥"

इति मातृकाभेदतन्त्रम् ॥ ॥

षट्कर्म्मदीपिकायाम् ।
"असारे खलु संसारे सारमेतच्चतुष्टयम् ।
काश्यां वासः सतां सङ्गो गङ्गाम्भः शम्भुसेवनम् ॥" ॥

अथ पारदशिवलिङ्गमाहात्म्यम् ।
"ज्योतिर्म्मयं महालिङ्गं कैलासनगरे प्रिये ।
तस्यैव षोडशांशेन काश्यां विश्वेश्वरः स्थितः ॥
पूर्णलिङ्गं महेशानि शिववीर्य्यं न चान्यथा ।
शिवानमध्ये यथा चक्रं लक्ष्मीनारायणः परम् ।
पारदस्य शतांशेन लक्ष्मीनारायणो न हि ॥
पकारं विष्णुरूपञ्च आकारं कालिका स्वयम् ।
रेफं शिवं दकारञ्च ब्रह्मरूपं न चान्यथा ॥
पारदं परमेशानि ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।
यो यजेत् पारदं लिङ्गं स एव शम्भुरव्ययः ॥"

इति मातृकाभेदतन्त्रे ७ पटलः ॥

तस्य निर्म्माणविधानं पारदशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ॥
प्रकारान्तरशिवलिङ्गोत्पत्तिर्यथा,—
"ततो विवाहे निर्व्वृत्ते प्रतस्था यथागताः ।
गताः सर्व्वे महेशोऽपि स्वका वच तदा सह ।
जगाम रेमे स्वका च चिरं निर्भरमानसः ॥
अथ काले कदाचित्तु स्वका वच महेश्वरः ।
रेमे न प्रेमे तं सोढुं सती स्वात्मभवस्तदा ।
उवाच दीनया वाचा देवदेवं जगद्गुरुम् ॥
भगवन् हि शक्नोमि तव भारं सुदुःसहम् ।
त्यजस्व मां महादेव कृपां कुरु जगत्पते ॥
निशम्य वचनं तस्या भगवान् वृषभध्वजः ।
निर्भरं रमणं चक्रे गाढं निर्दयमानसः ॥

कृत्वा संपूर्णरूपं सती च यस्तमैथुना।
उत्थानाय मनश्चक्रे उभयोस्तेन उत्तमम्।
पपात धरणीपृष्ठे तेनाप्लावितमखिलं जगत्॥
पातालं भूतले स्वर्गे शिवलिङ्गास्तदाभवन्।
तेन भूता भविष्याश्च शिवलिङ्गाः सयोनयः॥
यत्र लिङ्गं तत्र योनिर्यत्र योनिस्ततः शिवः।
उभयोश्चैव तेजोभिः शिवलिङ्गं व्यजायत॥"
इति नारदपञ्चरात्रे ३ रात्रम्॥ *॥
कामनाभेदे पार्थिवशिवलिङ्गसंख्या यथा,—
"संख्या पार्थिवलिङ्गस्य यथाकामं निगद्यते।
स्वलिङ्गं पार्थिवं नाम भुक्तिमुक्तिकरं परम्॥
देशकालादिकं ज्ञात्वा कुर्य्यात् लिङ्गं फलप्रदम्।
न करोति यदा ज्ञात्वा न कार्य्यं तस्य सिध्यति॥
विद्यार्थी शतसाहस्रं धनार्थी च तदर्द्धकम्।
पुत्रार्थी सार्द्धसाहस्रं कन्यार्थी च शतत्रयम्॥
विद्वान् लिङ्गायुतं कुर्य्यात् सर्व्वपापहरं परम्।
राज्यार्थी शतसाहस्रं कान्तार्थी शतपञ्चकम्॥
मोक्षार्थी कोटिगुणितं भूतिकामः सहस्रकम्।
रूपार्थी त्रिसहस्रन्तु तीर्थार्थी द्विसहस्रकम्।
सुहृत्कामः सहस्रन्तु वश्यार्थं शतमष्टकम्॥
मारणार्थं सप्तशतं मोहनार्थं शताष्टकम्॥
उच्चाटनपरश्चैव सहस्रन्तु यथोक्ततः।
स्तम्भने च सहस्रन्तु द्वारणे च तदर्द्धकम्॥
महाराजभये पञ्चशतञ्चापदि सङ्कटे।
सहस्रमयुतं सर्व्वकामदं परिकीर्त्तितम्॥
एकं पापहरं प्रोक्तं द्विलिङ्गञ्चार्थसिद्धिदम्।
त्रिलिङ्गं सर्व्वकामानां कारणं परमीरितम्॥"
तथा।
"लिङ्गानामयुतं कृत्वा पूजा राजभयं हरेत्।
सहस्राणि च लिङ्गानां निगडान्मोचयेद्ध्रुवम्॥
कारागृहविमुक्त्यर्थमयुतं कारयेद्बुधः।
डाकिन्यादिभये पञ्चसहस्रं कारयेत्तथा।
सहस्राणाञ्च पञ्चाशदपुत्रो हि प्रकारयेत्॥"
इति वीरमित्रोदयधृतम्॥
"अनेन च क्रमाद्देवि लक्षं यस्तु प्रपूजयेत्।
सर्व्वाभीष्टफलं देवि लभते नात्र संशयः॥"*॥
एकीकृत्य लिङ्गपूजाविधिनिषेधौ यथा,—
"एकीकृत्य महेशानि युगलं न तु पूजयेत्।
एकीकृत्य महेशानि दश पञ्च शतानि च॥
प्रत्येकेनाथवा देवि विल्वपत्रैः प्रपूजयेत्।
एकैकं पूजयेल्लिङ्गं युगलं न तु पूजयेत्।
दरिद्रो जायते देवि युगलस्य च पूजनात्॥"
इति लिङ्गार्च्चनतन्त्रम्॥ *॥
शिवलिङ्गमृत्तिकादिनिरूपणं यथा,—
"तीर्थमृत्तिकां समाहृत्य निर्म्माय लिङ्गमद्भुतम्।
तीर्थाभावे महेशानि शुद्धस्य मृत्तिकां प्रिये॥
पर्व्वतप्रभवा देवि नदीनामितदाहृतम्।
एतल्लिङ्गं महेशानि नदी सुदा इति प्रिये॥
निर्झरस्य च देवेशि नदी सम्पत्प्रदायिनी।
सर्व्वाभावे महेशानि गोष्पदस्याथ मृत्तिकाम्।
अथवा परमेशानि यत्र चित्तं प्रसीदति॥
सुपीनं सुन्दरं रम्यं पूर्व्वदारादिरहितं सदा।
निर्म्माय पार्थिवं लिङ्गं कुर्व्वतीयविहितं प्रिये॥
यो लिङ्गं परमेशानि स एव परमेश्वरः।
कुर्व्वती वेष्टनी तस्य या देवी परमेश्वरी॥
शिवस्य पूजनात् देवि देवीदेवौ च पूजितौ॥"
इति मत्स्यसूक्तम्॥ *॥
बाणलिङ्गनिर्म्माल्यग्रहणे प्रतिप्रसवो यथा,—
"बाणलिङ्गे न चाण्डीशं न च निर्म्माल्यकल्पना।
सर्व्वं बाणार्पितं ग्राह्यं भक्त्या भक्तेन नान्यथा॥
ग्राह्याग्राह्यविचारोऽयं बाणलिङ्गे न विद्यते।
तदर्पितं जलं पत्रं ग्राह्यं प्रसादसंज्ञया॥
बाणलिङ्गे स्वयम्भूते चन्द्रकान्ते हृदिस्थिते।
चान्द्रायणसमं ज्ञेयं शम्भोर्नैवेद्यभक्षणे॥"
इति शिवनारदसंवादः॥
शिवलोकः, पुं, (शिवस्य लोकः।) कैलासः। यथा,
"विल्वपत्रैरखण्डैश्च यो लिङ्गं पूजयेत् सकृत्।
सर्व्वपापैर्व्विनिर्म्मुक्तः शिवलोके महीयते॥"
इति तिथ्यादितत्त्वधृतभविष्यपुराणम्॥
शिवस्य भुवनं जगच्च॥
शिववल्लभा, स्त्री, (शिवस्य वल्लभा।) शतपत्री।
इति राजनिर्घण्टः॥ शिवप्रिये. त्रि॥
शिववल्लिका, स्त्री, (शिवस्य वल्लिका।) लिङ्गिनी।
इति राजनिर्घण्टः॥
शिववल्ली, स्त्री, (शिवस्य वल्ली।) लिङ्गिनी।
श्रीवल्ली। इति राजनिर्घण्टः॥
शिववाहनः, पुं, (शिवस्य वाहनः।) अनड्वान्।
इति राजनिर्घण्टः॥
शिववीर्य्यं, क्ली, (शिवस्य वीर्य्यम्।) पारदः।
इति राजनिर्घण्टः॥
शिवशेखरः, पुं, (शिवः सुखकरः शिवप्रियो वा
शेखरोऽस्य यस्य।) वकवृक्षः। इति जटा-
धरः॥ धुस्तूरः। इति राजनिर्घण्टः॥ शिवस्य
मस्तकञ्च॥
शिवसायुज्यं, क्ली, (शिवस्य सायुज्यम्।) मोक्ष-
विशेषः। स च शिवेन सह योगः। यथा,
नागरखण्डे।
"उपवासप्रभावेन बलादपि च जागरात्।
शिवरात्रेस्तथा तस्य लिङ्गस्यापि प्रपूजया।
अक्षयान् लभते लोकान् शिवसायुज्यमाप्नु-
यात्॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
शिवसुन्दरी, स्त्री, (शिवस्य सुन्दरी।) दुर्गा।
इति तन्त्रशास्त्रम्॥
शिवा, स्त्री, (शिव + टाप्।) दुर्गा। मुक्तिः।
यथा,—
"शिवा मुक्तिः समाख्याता योगिनां मोक्ष-
गामिनी।
शिवाय यां जपेद्देवीं शिवा लोके ततः स्मृता॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥
अपि च।
"शिवा कल्याणरूपा च शिवदा च शिवप्रिया।
प्रिये दातरि चाख्यः शिवा तेन प्रकीर्त्तिता॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५७ अध्यायः॥
अपरञ्च।
"शश्च कल्याणवचनं इकारोत्कृष्टवाचकः।
समूहवाचकश्चैव वाकारो दातृवाचकः।
श्रेयःसंघोत्कृष्टदात्री शिवा तेन प्रकीर्त्तिता।
शिवराशिर्म्मूर्त्तिमती शिवा तेन प्रकीर्त्तिता।
शिवो हि मोक्षवचनश्चाकारो दातृवाचकः।
स्वयं निर्व्वाणदात्री या सा शिवा परिकीर्त्तिता।
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६० अध्यायः॥
शमीवृक्षः। हरीतकी। शृगालः। आमलकी।
लकी। इत्यमरः॥ आमलकी। इति मेदि
कृष्णशक्तिविशेषः। स तु दाक्षायणी
इति त्रिकाण्डशेषः॥ हरिद्रा। दूर्वा।
वचा। इति राजनिर्घण्टः॥ *॥ शृगाल
ध्वनेः शुभाशुभं यथा,—
"शोभनं शुभफलानिह वक्तुं
कथ्यतेऽथ विरुतं शिवादनम्।
शान्तदीप्तककुभां विशेषतो
ग्रामनक्तं च सदोपयुज्यते॥
दग्धा दिगुक्ता दिननाथमुक्ता
विवस्वदाप्ता भवति प्रदीप्ता।
सा धूमिता यां सविता प्रयात
शेषा दिशस्ताः किल पञ्च शान्ताः।
दग्धा दिगीशो ज्वलिता दिगीशो
प्रधूमिता चानलदिक्क्रमेण।
प्रत्येकमेकं प्रहराष्टकेन
भुङ्क्ते दिशोऽष्टौ सविता क्रमेण।
आद्ये दिनस्य प्रहरे प्रशस्ता
महेशदेवेशपुताशदिक्षु।
शिवा रटन्ती कुरुते नराणां
संत्रासकार्य्यव्ययवञ्चनानि।
अह्नो द्वितीये प्रहरस्य भागे
सहस्रनेत्रानलकालदिक्षु।
शिवा रटन्ती कुरुते नराणां
संत्रासकार्य्यव्ययवञ्चनानि।
प्राप्ते तृतीये प्रहरे दिनस्य
हुताशवैवस्वतयातुदिक्षु।
शिवा रटन्ती कुरुते नराणां
संत्रासकार्य्यव्ययवञ्चनानि।
समागतेऽह्नः प्रहरे तुरीये
प्रेतेशरक्षःप्रतिपाशिदिक्षु।
शिवा रटन्ती कुरुते नराणां
संत्रासकार्य्यव्ययवञ्चनानि।
आद्ये निशायाः प्रहरे प्रशस्ता
रक्षोऽधिपाद्यः प्रतिवातदिक्षु।
शिवा रटन्ती कुरुते नराणां
संत्रासकार्य्यव्ययवञ्चनानि।
ततो द्वितीयप्रहरे रजन्या-
स्तोयोऽधिपावायुविधोर्महिक्षु।
शिवा रटन्ती कुरुते नराणां
संत्रासकार्य्यव्ययवञ्चनानि।
यामे तृतीयेऽपि च शर्व्वर्य्याः
समीरसोमाहरशम्भुदिक्षु।

शिवा रटन्ती कुरुते नराणां
संभावनायत्नफलानि ॥
समागते रात्रितुरीयभागे
विद्याकरेशानसुरेशदिक्षु ।
शिवा रटन्ती कुरुते नराणां
संभावनायत्नफलानि ॥”

इति शिवारुते दग्धदीप्तधूमितदिक्‌त्रययाम-प्रकरणं प्रथमम् ॥ * ॥

“इतीरितं दिक्‌त्रययामयोगात्
फलं विरुद्धं विरुतैः शिवायाः ।
ब्रूमोऽथ दिक्‌पञ्चकयामयोगात्
फलानि पुंसां क्रमतः शुभानि ॥
शतान्तरक्षोवरुणानिलेन्दु-
दिग्व्याद्ययामे रटितैः शृगाल्याः ।
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
र्लाभः सुभिक्षं प्रियलोकसङ्गः ॥
रक्षःप्रचेतोऽनिलसोमशम्भु-
दिक्षु द्वितीये प्रहरे रुतेन ।
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
र्लाभः सुभिक्षं प्रियलोकसङ्गः ॥
जलेशवातेन्दुशिवामरेश-
दिग्व्यारवेण प्रहरे तृतीये ।
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
र्लाभः सुभिक्षं प्रियलोकसङ्गः ॥
समीरसोमेशसुरेशवह्नि-
दिक्षु स्वरेण प्रहरे चतुर्थे ।
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
र्लाभः सुभिक्षं प्रियलोकसङ्गः ॥
शशाङ्कशर्वेन्द्रहुताशकाल-
दिग्व्यारवैः पञ्चमयामभागे ।
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
र्लाभः सुभिक्षं प्रियलोकसङ्गः ॥
ईशानशक्राग्निकृतान्तरक्षो-
दिक्षु स्वरेण प्रहरे च षष्ठे
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
र्लाभः सुभिक्षं प्रियलोकसङ्गः ॥
इन्द्राग्निकालासुरपाशपाणि-
दिग्व्यारवैः सप्तमयामकाले ।
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
र्लाभः सुभिक्षं प्रियलोकसङ्गः ॥
वह्न्यन्तकक्षेत्रपपाशिवात-
दिगष्टमे च प्रहरे रवेण ।
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
र्लाभः सुभिक्षं प्रियलोकसङ्गः ॥”

इति श्रीवसन्तराजे शिवारुते दिग्यामप्रकरणं द्वितीयम् ॥ * ॥

“एकादिकानां निशयाष्टमानां
शिवारुतानामधुना वदेयम् ।
प्राच्यादिकास्वष्टसु दिक्षु चैवं
वदन्त्यथ फलं तत्तदुदीरयामः ॥
धनाप्तिभीत्याग्निमभीष्टलाभं
शुभं ततोऽन्येन फलं शुभञ्च ।
भयं प्रयाणं कलहञ्च शोक-
मेकादिशब्दैः कुरुते शृगाली ॥
भयान्वितस्तुतिरर्थहानि-
रिष्टैर्वियोगो महती च भीतिः ।
स्याद्विग्रहाप्तिश्चरवश्च दीप्ते
विकारिणी चेत् क्रतवर्जकेन ॥
ऐन्द्र्यां निनादे प्रथमेऽर्थलाभो
भवेद्द्वितीये विविदर्थनञ्च ।
कन्यां तृतीये लभते चतुर्थे
बन्ध्वागमं पञ्चमकेऽथ सिद्धिम् ॥
षष्ठे रवे कुप्यति भूमिनाथो
भीः सप्तमे स्याद्विपदोऽष्टमेषु ॥
आग्नेऽग्निभागे प्रथमे द्वितीये
नराधिपः कुप्यति भीस्तृतीये ॥
घातश्चतुर्थे नगरस्य शब्दे
शिवारुते पञ्चमके च युद्धम् ।
वदन्ति तज्ज्ञाः कलहञ्च षष्ठे
भीः सप्तमे स्याद्विपदोऽष्टमस्तु ॥
आद्ये शुभं स्यादशुभं द्वितीये
याम्ये महाव्याधिभयं तृतीये ।
स्वरे चतुर्थे स्वजनागमः स्यात्
पुत्रो भवेत् पञ्चमं पैतृतीव ॥
जायेत कन्या रटिते च षष्ठे
भीः सप्तमे स्याद्विपदोऽष्टमस्तु ।
ग्रामस्य घातो दिशि राक्षसाना-
माद्ये द्वितीयेऽपि च गोकुलस्य ॥
वस्तुस्तृतीये द्विचतुष्पदानां
हानिश्चतुर्थेऽपि च पञ्चमेऽथ ।
चौराद्भयं राजभयञ्च षष्ठे
भीः सप्तमे स्याद्विपदोऽष्टमस्तु ॥
शब्दे शिवाया वरुणस्य भागे
आद्ये भयं हानिरथ द्वितीये ।
स्याद्राजदूतागमनं तृतीये
दाहश्चतुर्थे खलु चौरभीतिः ॥
स्यात् पञ्चमे राजभयञ्च षष्ठे
भीः सप्तमे स्याद्विपदोऽष्टमस्तु ।
वायव्यभागे भयमेकशब्दे
भयातिरेको भवति द्वितीये ॥
वृष्टिस्तृतीये महती चतुर्थे
मेघागमो वर्षति पञ्चमे च ।
क्रोधं विधत्ते नृपतिश्च षष्ठे
भीः सप्तमे स्याद्विपदोऽष्टमस्तु ॥
दिश्युत्तरस्यां विहिते विरावे
म्रियेत कश्चित् प्रथमे द्वितीये ।
महाभयं विप्रवधस्तृतीये
चर्म्मं चतुर्थे खलु दृश्यते च ॥
विट् पञ्चमे षष्ठरवे च भूमौ
भीः सप्तमे स्याद्विपदोऽष्टमस्तु ।
राज्ञोऽथवा दर्शनमाद्यशब्दे
क्षैतोर्द्वितीये च तथोत्तरेण ॥
उल्काप्रपातश्च दुर्दिनञ्च
चतुर्थे भयं खलु पञ्चमे च ।
यज्ञो भवेद्देहिवधेन षष्ठे
भीः सप्तमे स्याद्विपदोऽष्टमस्तु ॥
आद्ये भवेद्दुर्दिनमीशदेशे
दृष्टिर्द्वितीये च रवे शिवायाः ।
वातस्तृतीये त्वग्निश्चतुर्थे
म्रियेत कश्चित् खलु पञ्चमे च ॥
लभेत पृथ्वीं निनदे च षष्ठे
भीः सप्तमे स्याद्द्विपदोऽष्टमस्तु ।”

इति श्रीवसन्तराजे शिवारुते स्वराष्टकप्रकरणं तृतीयम् ॥ * ॥

“क्षेमलाभपुनरागमनानां
निश्चयं समधिगम्य विशङ्कः ।
येन याति पथिकः परदेशं
तं शिवारुतमथ प्रथयामः ॥
यं यं देशं गन्तुमभ्युद्यतानां
पुंसां शब्दानुच्चरन्ती शृगाली ।
ग्रामान्तायां वा विहये वाञ्छितानां
दीप्तायाञ्च स्यादभीष्टक्षयाय ॥
प्राचीं दिशं सम्मुखभानुबिम्बं
प्रतिष्ठमानस्य नरस्य यस्य ।
शब्दं शृगाली पुरतः करोति
वध्यं वधं वा प्रकरोति तस्य ॥
प्राचीदिगीशाभिमुखस्य पुंसः
प्रस्थानकामस्य शिवा यदुच्चा ।
भियेऽर्थनाशाय च दक्षिणास्या-
श्वामा पुनर्वाञ्छितकार्यसिद्ध्यै ॥
प्रस्थानमाशां चलितस्य पूर्वां
शिवा विरावं पुरतस्य यस्य ।
करोति पृष्ठे प्रकरोति तस्य
सर्व्वप्रकारामभिलाषसिद्धिम् ॥
प्रस्थायिनो यस्य च दक्षिणाशां
शिवा रवं मुञ्चति दक्षिणेन ।
आदित्यसुता यदि नो तदानीं
ध्रुवं भवेत्तस्य महीपतित्वम् ॥
वैवस्वताशां चलितस्य यस्य
दिवाकरस्तिष्ठति दक्षिणेन ।
शिवा च वामा कुरुते विरावं
सम्पद्यते तस्य समस्तमिष्टम् ॥
पुमान् यदा याम्यककुप्प्रयायी
करोति शब्दं पुरतः शृगाली ।
आस्ते विपक्षानपि सम्मुखांश्चेत्
भवेत् तदानीमचिरेण मृत्युः ॥
नरस्य याम्यां ककुभं यियासोः
शृगालभार्य्या यदि पृष्ठभागे ।
फेत्कारमासृजति मानवस्य
मृत्युश्च पुत्रैश्च भवत्यवश्यम् ॥
दिशं प्रतीचीं व्रजतः शृगाली
नरस्य वक्त्राभिमुखी विरौति ।
शान्ता शिवा शान्तफलप्रदात्री
दीप्ता तु दीप्तं फलमातनोति ॥
प्राचेतसीं सञ्चलितस्य काष्ठां
क्षमाशिवा नदति दक्षिणेन ।

यदा तदानीं सवभूतनचोम्
करोति चार्थानपि हन्ति पुंस: ॥
दिशं प्रयात:परिपाल्यमानां
नरस्य यस्य ब्रजत: शृगाली ।
वामा विरावं प्रकरोति शान्ता
भवन्त्यभिप्रेतफलानि तस्य ॥
यो वारुणीं याति दिशं मनुष्य:
शृण्वन् शिवाया रटितानि पृष्ठे ।
गतस्य तस्याशु क्षुताग्रभीति-
रसंशयं स्यात् द्रविणव्ययश्च ॥
यस्योत्तराशां चलितस्य पुंस:
प्राच्यां शिवा सूचति फेत्कृतानि ।
भानु:प्रतीच्यां विहितस्थितिश्चे-
दपेक्षितं सिध्यति तत्क्षणेन ॥
सुचत्युदीच्यां चलितस्य पृष्ठे
शिवा विरावं पुरुषस्य यस्य ।
आस्ते च मध्ये नभसो विवस्वां-
स्तस्यार्थलाभिर्मरणं प्रदिष्टम् ॥
कुबेरकाष्ठां प्रति य: प्रयाति
ज्वालामुखी चाभिमुखी विरौति ।
तस्याध्वगस्याभिमतार्थसिद्धि-
र्भवेच्च सम्पत् पुनरागमश्च ॥
तिष्ठति तीव्रकरो दिशि यस्यां
फेत् कुरुते यदि तत्र शृगाली ।
तद्व्रजत: पथिकस्य भवेतां
निश्चयतो धनजीवितनाशौ ॥
दक्षिणत: प्रथमं यदि पश्चात्
वामगता पथिकस्य शृगाली ।
फेत् कुरुते कुरुते तदवश्यं
क्षेमधनाप्तिगृहागमनानि ॥
अध्वास्य शान्तां ककुभं नरस्य
वामा शृगाली यदि वा रटन्ती ॥
तदार्थलाभं वितरत्यवश्य-
मर्थव्ययं दक्षिणतो रटन्ती ॥
वामा प्रदीप्ते ककुभ: प्रदेशे-
ऽलाभं तथानर्थमुपादिशन्ति ।
शिवा रटन्ती पथि दक्षिणा तु
विपत्त्यनर्थानथ सङ्कटेषु ॥
शान्ते दिगन्ते यदि वा प्रदीप्ते
पृष्ठे प्रयाणे प्रतिषेधविघ्नौ ।
शब्दायमाना तु शिवा पुरस्तात्
विमञ्जयत्यापदगाधसिन्धौ ॥
वामेऽपसव्ये पुरतोऽथ पृष्ठे
पुंस: शिवा जल्पति यत्र तत्र ।
आयान्ति चौरा: प्रथमे विरावे
द्वयोर्भवेत्तस्करदर्शनञ्च ।
तृणादनीऽर्थागमनं तृतीये
तुर्य्ये धृति: पञ्चमकेऽर्थलाभ: ।
षाडिश्चकेनाहिविनाश षष्ठे
भी: सप्तमे स्यादिपवीऽष्टमस्तु ॥
हाहारवं मुञ्चति कृष्णभावा
दाहं तु तस्य बहुदावदरान्ति ।

अग्रेसरा वा पथि वा शिवाया:
वा हिमपातादपि मनीरथानेः ॥
नृपस्य यात्रासमये पुरस्तात्
प्रयाति फेत्कृ निवेदयन्ती ।
कुर्य्याच्छिवा वैरिपराभवं त-
ज्जयश्रियञ्चाभिमतं विदध्यात् ॥
कार्य्यान्तरेष्वप्यनुगम्यमाना
श्रेय:प्रदा शान्तदिशि प्रदिष्टा ।
शिवा प्रदीप्ते तु दिशि प्रदेशे
समारटन्ती महते भयाय ॥
भयोत्तमे दीप्तदिशि प्रदीप्ते-
र्नादैर्नृणां हन्ति भयानि देवी ।
महान्ति सर्व्वाण्यपि शान्तनादा:
शान्तस्थिता सर्व्वभयप्रदात्री ॥
यदा च नद्युत्तरगा नराणां
शब्दं शृगाली कुरुते कदाचित् ।
तटद्वये तत् परिरक्षणीयं
महद्भयं भावि जलेश्वरेभ्य: ॥”
इति श्रीवसन्तराजे शिवारुते यात्राप्रकरणं चतुर्थम् ॥ * ॥
“स्थानस्थितानामपि योगभाजां
नैमित्तिकानामुपदिश्यते तु ।
शिवाविरावैरशिवं शिवञ्च
सुनिश्चितार्थं मुनिसम्मतेन ॥
करोति फे फे इति सर्व्वदिक्षु
यदा तदा स्थानविघातयुद्धे ।
शिवा विधत्ते क्षुधिता त्वसंख्यान्
रौद्रान् स्वरान् मुञ्चति फेदुफेच्चाम् ॥
निरन्तरं रौति विदिक्षु दिक्षु
समन्दकारुण्यरवातुरा फेत् ।
अपत्यमोहेन यदा शृगाली
तामप्यस्पृहा सा कथितेह तज्ज्ञै: ॥
स्थित्वा प्रदीप्ते ककुभो विभागे
ज्वालामुखी फेत् कुरुतेऽतिरौद्रम् ।
ग्रामस्य तस्य प्रकरोति नाशं
तस्याथवा तिष्ठति यस्य मध्ये ॥
ग्रामस्य मध्यं समवाप्य यस्य
ज्वालामुखी मुञ्चति फेत्कृतानि ।
स शून्यतां गच्छति निश्चयेन
लोकस्य वा स्याद्दुर्गं प्रभूतम् ॥
ग्रामान्तिके सप्त दिनानि यावत्
महाभयोत्पादितफेत्कृतानि ।
विरौति चैतत् कुरुते शृगाली
महाविलोकस्य भयं प्रभूतम् ॥
मध्यं दिने यावदहानि पञ्च
शिवा समीपे नगरस्य यस्य ।
विरौति घातं विदधाति तस्य
भयञ्च वह्निप्रभवं प्रभूतम् ॥
पञ्चाहरात्रावपि कथञ्चिदेषा
क्रूरारवा व्याहरते शृगाली ।
यस्यान्तिके तं सहसो हठेन
मुष्णन्ति चौरा जनवसतिवेशे ॥

स्थानस्य वल्मीकमस्ता समीपे
दिनानि पञ्चाचरति प्रणादं ।
स्वरेण रौद्रेण शृगालभार्या
स्यात्तत्र हानिर्महती नराणाम् ।
सुरक्षितस्यापि मनुष्यवर्गे-
र्ग्रामस्य घोरं भवनं विनश्येत् ।
अयं दिनानां दिवसावसाने
शिवा रटन्ती नवभस्वरेण ।
दिग्भ्रारटन्ती सकलास्तु रौद्रं
भ्रमत्यखिन्ना परित: पुरश्चेत् ।
शृगालभार्य्या खलु तद्ब्रवीति
युद्धं महत्तत्र महाभिघातम् ।
ज्वाला विमुञ्चत्यतिरौद्रनादा
समाकुला धावति या समन्तात् ।
कौमारकं वा जनयत्यकस्मात्
कुर्य्याच्छिवा सा युवराजपातम् ।
रोमोद्गमं या जनयत्यकस्मात्
पि हन्त्यतिक्रूररवा नराणाम् ।
मूत्रं पुरीषन्तु तुरङ्गमाणां
वा सर्व्वदा स्यादशिवा शिवेह ।
तरङ्गिणीरोधसि सौम्यरूपा-
ञ्जीन् पञ्च वा मुञ्चति या निनादान् ।
शिवां शिवां तां नृपतिस्तदानीं
वन्देत देवीमभिवन्दनीयाम् ।
श्मशानभूमौ दिनमध्यभागे
मध्ये रजन्या: स्वगृहप्रदेशे ।
या रौति तस्यै बलिमर्घ्ययुक्तं
भक्त्या प्रदद्याद्यदि भद्रमिच्छेत् ।
सर्व्वेषु कार्य्येषु समुद्यतेषु
बलि: शिवाया विनिवेदनीय: ।
गृह्णाति यस्मिन् विषयेऽभुपेत्य
देवी बलिं जल्पति तत्र सिद्धिम् ।”
इति श्रीवसन्तराजे शिवारुते स्थानस्थितप्रकरणं पञ्चमम् ॥ * ॥
“कथ्यते बलिविधानमिदानीं
प्राक्तनागममतेन शिवाया: ।
दिव्यमन्त्रबलिबाधितदोषं
साधिताखिलसमुद्यतकार्य्यम् ॥
शून्यालयं वनमथं श्मशानं
चतुष्पथं मातृगृहं जलान्तम् ।
वल्मीकनिष्कान्तरमेवमाद्या
बलिप्रदानाय मता: प्रदेशा: ॥
तेषाञ्च मध्यादुचितप्रदेशे
विशोधितं मण्डलकं विदध्यात् ।
गौराद्रिकशोकपरीक्षिताया:
संगृह्य गोगोमयमन्तरीक्षात् ।
अत्यन्तजीर्णैर्द्विज्ञावा वत्सावाच विशिष्टा: ।
रोमार्त्तनवसूताया न गोमयमाहरेत् ॥
तस्मिन् विचित्रं वितर्त विदध्यात्
पिष्टातकैर्मण्डलकं नरोत्तम् ।
संपूजयेत्तत्र सुराधिपादीन्
क्रमेण सर्व्वानपि लोकपालान् ।

मध्ये स्तुतेः सखिभिरन्वितेषा
शिवान्विता चिन्मयी प्रसन्ना ।
पूज्या शिवा तुष्यति भक्तियोगात्
प्रभूतपुष्पाक्षतधूपदीपैः ॥
शाल्यन्नपूरैर्दधिमाषकृशरैर्
मोदकपूपलिकाभिरथमत्स्यैः ।
संस्कृतैश्च वराचनमांसैर्
बुद्धिमता बलिकर्म्मणि कार्य्यः ॥
प्राप्याष्टमीं वाथ चतुर्द्दशीं वा
संक्रान्ति मन्त्रेण च सप्रयत्नः ।
बलिं शिवाया निशि निश्चयेन
दद्यान्मनुष्यो यदि भद्रमिच्छेत् ॥

अत्र मन्त्रः । ॐ शिवे ज्वालामुखि बलिं गृहाण गृहाण हुँ फट् स्वाहा । ॐ शिवे शिवदूति भगवति चण्डे इदमर्घ्यं बलिलीलासमुचितं गृहाण गृहाण आगच्छ आगच्छ वायुवेगेन शुभं कुरु कुरु स्वाहा । इत्यर्घ्यमन्त्रः । बलिदानाय मन्त्रान्तरम् । ॐ नमो भगवति एनं एनं बलिं गृह्ण गृह्ण गन्धपुष्पधूपदीपादिकं दह दह पच पच घोररूपिणि भो भगवति पिबत पिबत स्वाहा ।

एतस्य मन्त्रद्वितयस्य मध्यादेकेन केनाप्यभिमन्त्रणीयः ।
बलिः शिवायाः सुमहाप्रभावं
पृथक् पृथक् मन्त्रयुगं वदेतत् ॥
ताम्बूलवस्त्रासनदक्षिणाभि-
र्नैमित्तिकं प्राकृतप्राग्वदत्तम् ।
प्रपूजयेत्तत्र भवत्यभीष्ट-
माचार्य्यवर्य्ये परितोषिते हि ॥
अग्नेर्दिकाबद्धिलतान्तवन्र-
धिष्ठाणि पूर्व्वाचितयेन साद्धम् ।
ज्येष्ठाच सत्यज्य विरौति येह
श्रेयस्करी जम्बुकगेहिनी सा ॥
हितैषिणी सर्व्वसमीहितेषु
देवी भवानी भुवि भैरवा च ।
तस्माधिवासा तपसा सदैव
शिवाहृते तेन यतेत विद्वान् ॥”

इति श्रीवल्लालराजप्राकृते अदागमार्य्यशोभने समस्तव्रतौतुकी विरचितं शिवावतं बलम् ॥ * ॥

अथ तान्त्रिकशिवावलिः । तदुक्तं कुलचूडामणौ ।
“विल्वमूले प्रान्तरे वा श्मशाने वाथ साधकः ।
मांसप्रधानं नैवेद्यं सन्ध्याकाले निवेदयेत् ॥
काक्षि काक्षीति वक्तव्यं ततः सा शिवरूपिणी ।
पशुरूपा समाकाति परिवारगणैः सह ॥
सुखा रौति यदेशान्यां सुक्तस्तोऽस्य सुखरम् ।
तदेव मङ्गलं तस्य नान्यथा कुलभूषण ॥
अयत्नमनसानैव नियतं तोषयेच्छिवाम् ।
नित्यमाहं तथा सन्ध्यावन्दनं पितृतर्पणम् ।
तथैव कुलसेवानां नित्यता कुलपूजने ॥
पशुरूपां शिवां देवीं यो नार्च्चयति निर्ज्जने ।
शिवारावेण तस्याशु सर्व्वं नश्यति निश्चितम् ॥
जपपूजाविधानानि यत्किञ्चित् सुकृतानि च ।

गृहीत्वा शापं दत्त्वा च शिवा रोदिति निर्ज्जने ॥
एकया भुज्यते यत्र शिवया देव भैरव ।
तत्रैव सर्व्वशक्तीनां प्रीतिः परमदुर्लभा ॥
पशुशक्तिः पक्षिशक्तिर्नरशक्तिर्यथाक्रमात् ।
पूजनात् द्विगुणं कर्म्म मङ्गलं साधयेत्ततः ॥
तेन सर्व्वप्रयत्नेन कर्त्तव्यं पूजनं महत् ।
राजादिभयमापन्ने देशान्तरभयादिके ॥
शुभाशुभानि कर्म्माणि विचिन्त्य बलिमाहरेत् ।
गृह्ण देवि महाभागे शिवे कालाग्निरूपिणि ॥
शुभाशुभफलं व्यक्तं ब्रूहि गृह्ण बलिं तव ।
एवमुच्चार्य्य दातव्यो बलिः कुलजनप्रियः ॥
यदि नो भुज्यते वत्स तदा नैव शुभं भवेत् ।
शुभं यदि भवेत्तच्च भुज्यते तद्दिशीवतः ।
एवं ज्ञात्वा महादेव शान्तिस्वस्त्ययनं चरेत् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

शिवाद्यं, क्ली, (शिवस्याद्यि कारणत्वेनाद्यस्येति । अच् ।) वस्राद्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य विवरणं वस्राद्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

शिवाटिका, स्त्री, वंशपत्री । इति भावप्रकाशः ॥

शिवात्मकं, क्ली, (शिवः सुखकरः आत्मा स्वरूपां यस्य ।) सैन्धवम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवमये, त्रि ॥

शिवानी, स्त्री, (शिवस्य भार्य्या । यद्वा, शिवं मङ्गलमानयतीति । आ + नी + डः । गौरादित्वात् ङीष् ।) दुर्गा । इति लोकप्रसिद्धिः ॥ जयन्तीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शिवाप्रियः, पुं, (शिवायाः प्रियः ।) छागः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शिवस्य शिवाया अप्रियवस्तुनि शिवाया वल्लभे च त्रि ॥

शिवापीडः, पुं, (शिवस्यापीड इव ।) वकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवाशिवयोः शेखरश्च ॥

शिवाफला, स्त्री, (शिवाया इव फलमस्याः ।) शमीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिवारातिः, पुं, (शिवायाः शृगालस्यारातिः ।) कुक्कुरः । इति शब्दमाला ॥ शिवाशिवयोः शत्रुश्च ॥

शिवालयं, क्ली, (शिवा आलीयतेऽत्रेति । आ + ली + अच् ।) श्मशानम् । इति हारावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३ । ३३ ।
“व त्वयं युद्धमानौ च पुण्ये शून्ये शिवालये ॥”)

शिवालयः, पुं, (शिवायाः शिवस्य वा आलयः ।) रक्ततुलसी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शिवस्य गृहम् । यथा, रामार्च्चनचन्द्रिकायाम् ।
“चन्द्रसूर्य्यग्रहे तीर्थे सिद्धक्षेत्रे शिवालये ।
मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः स उच्यते ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

शिवालुः, पुं, शृगालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिवा(व)बलिः, पुं, (शिवाभ्यो दीयमानो बलिः ।) रात्रौ शिवादेयमांसप्रधाननैवेद्यम् । यथा ।
अथ शिवाबलिः । कुलचूडामणौ ।
“विल्वमूले प्रान्तरे वा श्मशाने वापि साधकः ।
मांसप्रधाननैवेद्यं सन्ध्याकाले निवेदयेत् ॥
काक्षि काक्षीति वक्तव्ये तदोमा शिवरूपिणी ।
पशुरूपधराकाति परिवारगणैः सह ॥
सुखा रौति यदैशान्यां सुक्तस्तोऽस्य सुखरम् ।
तदेव मङ्गलं तस्य नान्यथा कुलभूषण ॥
अयत्नमनसानैव नियतं तोषयेच्छिवाम् ।
नित्यमाहं तथा सन्ध्यावन्दनं पितृतर्पणम् ॥
तथैव कुलसेवानां नित्यता कुलपूजने ।
पशुरूपां शिवां देवीं यो नार्च्चयति निर्ज्जने ॥
शिवारावेण तस्याशु सर्व्वं नश्यति निश्चितम् ।
जपपूजाविधानानि यत्किञ्चित् सुकृतानि च ॥
गृहीत्वा शापं दत्त्वा च शिवा रोदिति निर्ज्जने ।
एकया भुज्यते यत्र शिवया देव भैरव ॥
तत्रैव सर्व्वशक्तीनां प्रीतिः परमदुर्लभा ।
पशुशक्तिः पक्षिशक्तिर्नरशक्तिर्यथाक्रमात् ॥
पूजनात् द्विगुणं कर्म्म मङ्गलं साधयेत्ततः ।
तेन सर्व्वप्रयत्नेन कर्त्तव्यं पूजनं महत् ॥ * ॥
राजादिभयमापन्ने देशान्तरभयादिके ।
शुभाशुभानि कर्म्माणि विचिन्त्य बलिमाहरेत् ॥
गृह्ण देवि महाभागे शिवे कालाग्निरूपिणि ।
शुभाशुभफलं व्यक्तं ब्रूहि गृह्ण बलिं तव ॥
एवमुच्चार्य्य दातव्यो बलिः कुलजनप्रियः ।
यदि न भुज्यते वत्स तदा नैव शुभं भवेत् ॥
शुभं यदि भवेत्तच्च भुज्यते तद्दिशीवतः ।
एवं ज्ञात्वा महादेव शान्तिस्वस्त्ययनं चरेत् ॥
नैवेद्योपरि मूलमन्त्रमष्टोत्तरशतं जप्त्वा बलिं दद्यादिति शिवः ।” इति तन्त्रसारः ॥

शिवाह्वतिः, स्त्री, जयन्तीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शिवाङ्गारः, पुं, (शिवस्याङ्गारो यस्मात् ।) वकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवस्याङ्गारश्च ॥

शिवाङ्का, स्त्री, (शिवेन आङ्का यस्याः ।) वनजटा । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवनामके, त्रि ॥

शिविः, पुं, हिंस्रपशुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भूर्ज्जवृक्षः । राजविशेषः । स च उशीनरराजपुत्रः । इति मेदिनी ॥ तस्य चरितं यथा,—
मैत्रेय उवाच ।
“शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि धर्म्मार्थं शिविना यथा ।
धर्म्मार्थं दत्तवान् वत्सं पुरा श्यौशीनरो नृपः ॥
सत्यदानरतं ज्ञात्वा शिविमिन्द्राग्निरुभ्यथौ ।
जिज्ञासार्थं समेयातां वर्त्तमाने महाध्वरे ॥
वह्निर्भूत्वा कपोतस्तु हरिः श्येनपुरःसरः ।
शरणार्थी महीपालं निलिल्ये भयविह्वलः ॥
त्राहि मां पृथिवीपालेत्यवदत् श्येनजाद्भयात् ।
स तमाश्वासयामास कपोतं शरणागतम् ॥
राजानमुपगम्याथ श्येनः प्रोवाच संसदि ।
वचनं शृणु मे राजन् ! क्षुधार्त्तस्य कुटुम्बिनः ॥
धर्म्मात्मानं त्वामाहुर्म्मे पृथिव्यां सर्व्वपार्थिवाः ।
तदिदं कथं कर्म्म कर्त्तुमिच्छसि पार्थिव ॥
सर्व्वेषां सम्भवः कार्य्यः परार्थेषु कथञ्चन ।
परार्थे भवतो नित्यं यमस्य तरोरिव ॥
नोपकारपरेऽप्यस्मुपकारपरो जनः ।
अपकारपरेऽपि स्यादुपकारपरः सदा ॥
ममैव विहितो भागो भक्ष्योऽयं त्वं यदृच्छया ।

स श्येनमाह संप्राप्तस्त्वाहार्थी सन्निधौ मम ।
तस्मात्तवाहं न समर्पयिष्ये
कपोतकं श्येन वदन युक्तम् ।
त्वं मन्यसे तत् करवाणि सर्व्व-
न्दते कपोतात् खलु सत्यमस्य ॥
तुभ्यं हि सम्प्रदास्यं प्रयच्छामि विहङ्गम ।
यथा कामयसे चाप्युत्कर्त्तयित्वा कपोतकम् ॥
श्येनः प्राह किमेतत्ते प्रीतिरासीत् खगे दृढ़ा ।
कथञ्चिदस्य तुल्यानि स्वमांसानि प्रयच्छ मे ॥
राजा तमब्रवीद्धृष्टो यत्त्वं मांसानि याचसे ।
एतद्दयच्छामि ते सद्यः स्वमांसं तुलया धृतम् ॥
एवमुक्त्वा स्वमांसानि कपोतेन समं नृपः ।
उत्कृत्य तोलयामास प्रहृष्टो मनसा ततः ॥
तुलया ध्रियमाणस्तु कपोतो व्यतिरिच्यते ।
पुनश्चोत्कृत्य मांसानि ततः प्रादात् स पार्थिवः ।
न विद्यते यदा मांसं कपोतेन समं क्वचित् ।
ततः प्रक्षीणमांसोऽपि साधुः सुखयते परम् ॥
यदा तेन न तुल्यं तत् स तुलामारुहत् स्वयम् ।
अन्तःपुरवरस्त्रीषु न राज्ये न च जीविते ॥
तस्यासक्तचित्तेन तेनापेक्षा कृता क्वचित् ।
परदुःखातुरा नित्यं स्वसुखानि महान्त्यपि ॥
नापेक्षन्ते महात्मानः सर्व्वभूतहिते रताः ।
परार्थमुद्यताः सन्तः सन्तः किं किं न कुर्व्वते ॥
तादृगप्यम्बुधेर्व्वारि जलदैस्तत् प्रपीयते ।
एक एव सतां मार्गो यदङ्गीकृतपालनम् ॥
ददाहमकरोत् क्रोडे पावकं यदपांपतिः ।
आत्मानं पीडयित्वापि साधुः सुखयते परम् ॥
ह्लादयन् तापितान् दृक्षो दुःखञ्च सहते स्वयम् ।
अथ तस्मिन् समारूढे पुष्पवर्षं पपात च ॥
देवदुन्दुभयो नेदुस्तुलामौशीनरे नृपे ।
ततस्तस्य तदा ज्ञात्वा वाक्यं चैतदभाषत ॥
शक्रः स्वरूपमास्थाय धर्म्मं राज्ञः परिस्थितिम् ।
इन्द्रोऽहमस्मि भद्रं ते कपोतो हव्यवाहनः ॥
जिज्ञासमानौ त्वां राजन्निमं यज्ञमुपागतौ ।
महाकारुणिकेनेह यत् कृतं तत् सुदुष्करम् ॥
नैव पूर्व्वे नृपाश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे ।
यत्ते मांसानि गात्रेभ्यः समुत्कृत्तानि पार्थिव ॥
एषा ते शाश्वती कीर्त्तिर्लोकाननुभविष्यति ।
दिव्यरूपधरश्चैव पालयित्वा महीं चिरम् ॥
सर्व्वान् लोकानतिक्रम्य ब्रह्मलोकं गमिष्यसि ।
एवमुक्त्वा तमिन्द्राग्नी जग्मतुस्त्रिदशालयम् ।
राजा तु क्रतुमिष्ट्वा तं सुहृदे देवतां तदा ॥”
इति वह्निपुराणे शिवेरुपाख्याननामाध्यायः ॥
शिविका, स्त्री, (शिवं करोतीति । शिव + णिच् । ततो ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) यानविशेषः । झाँपान् इति ख्यातः । इति भरतः ॥ डुली इति पाल्की इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । याप्य-यानम् २ । इत्यमरः ॥ शिवीरथः ३ । इति हारावली ॥ तद्दानविधिर्यथा,—
वह्निरुवाच ।
“शृणु तावच्छिविकाख्यं महादानमनुत्तमम् ।
येन वै दत्तमात्रेण मुच्यते नरकार्णवात् ॥
मार्गशीर्षे शुभे पक्षे स्नात्वोपोष्य हरेर्द्दिने ।
माघफाल्गुनयोर्व्वापि वैशाखस्य शरत्सु च ॥
द्वादश्यां हरिमभ्यर्च्च कलसोपरिसंस्थितम् ।
शिविकां चक्रवंशोत्थां चन्दनसमयीं तथा ॥
आनीय सन्निधिं विष्णोः शुभच्छत्रसमन्विताम् ।
संभूष्य च सगृहस्था आगारं तत्र कारयेत् ॥
विद्याभिजनसम्पन्नविदग्धं शास्त्रवित्तमम् ।
आचाराचारं शुचिं दक्षं कलत्रापत्यभूषितम् ॥
प्रातः सभार्य्यमभ्यर्च्च्य वासोभिः स्वर्णभूषणैः ।
उपानच्छुरिकां खड्गां पट्टकञ्चुकवेष्टकाम् ॥
आदर्शस्थगिकां पानीयपात्रं कांस्यभाजनम् ।
चत्वारो वृषभा देया धेनवः शुभलक्षणाः ॥
शिविकावाहकानान्तु तथा छत्रस्य धारके ।
वृत्तिर्देया तथाब्दञ्च वर्षान्तं ब्राह्मणस्य तु ॥]
वर्षे वर्षे पुनर्देयं ब्राह्मणस्य तदैव तु ।
वृत्तिरेव त्वसम्पत्तौ वर्षे वर्षेऽपि वार्षिकी ॥
इहाग्नुत्रातपत्राणं कुरु केशव मे प्रभो ।
त्वत्प्रीणनाय मे दत्तं शास्त्रविद्ब्राह्मणाय वै ॥
यत् प्रभो शिविका देव प्रीतो भव जनार्द्दन ।
दत्तवान् ब्राह्मणविदुषे सपत्नीकाय पुत्रिणे ॥
सुरापस्तेयकृत्तल्पी ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।
शिविकादानमाहात्म्यात् मुच्यते नात्र संशयः ॥
पितृपक्षान्मातृपक्षान् पत्नीपक्षांस्तथैव च ।
आत्मानं बन्धुपक्षांश्च तारयेन्नरकार्णवात् ॥
भुक्त्वा स विपुलान् भोगान् इहामुत्र सुखप्रदान् ।
सपत्नीकः सपितृको विष्णुसायुज्यमश्नुते ॥”
इति वह्निपुराणे शिविकादानाध्यायः ॥
शिविपिष्टः, पुं, महादेवः । इति शब्दरत्नावली ॥ शिपिविष्टशब्दार्थोऽप्यत्र ॥
शिविरं, क्ली, (शेरते राजबलान्यत्र । शीङ् स्वप्ने + बाहुलकात् किरच्प्रत्ययेन साधु । इत्युणादि-वृत्तौ उज्ज्वलदत्तः । १ । ५४ ।) निवेशः । इत्य-मरः ॥ द्वे आगन्तुकसैन्यवासे । कटके इत्यन्ये । नृपस्य मूलस्थाने इत्येके । इति भरतः ॥
“शिविरन्तु निवेशे च क्लीवन्तु शूद्रवेश्मनि ॥”
इत्युणादिकोषः ॥ * ॥
अथ शिविरलक्षणम् ।
श्रीभगवानुवाच ।
“शिविरं परिखायुक्तमुच्चैःप्राकारवेष्टितम् ।
युक्ताद्दशद्वारञ्च सिंहद्वारपुरस्कृतम् ॥
युक्तं चित्रैर्व्विचित्रैश्च लम्बितैश्च कपाटकैः ।
निषिद्धवृक्षरहितं प्रविष्टैश्च पुरस्कृतम् ।
सुलक्षणं चक्रवेधं प्राङ्गणञ्च तथैव च ॥”
तत्र विहितनिषिद्धकाष्ठे तथा,—
विश्वकर्म्मोवाच ।
“कस्य कस्य तरोः काष्ठं प्रशस्तं शिविरे प्रभो ।
अमङ्गलञ्च केषां वा सर्व्वं मां वक्तुमर्हसि ॥
श्रीभगवानुवाच ।
आश्रमे नारिकेलश्च गृहिणाञ्च धनप्रदः ।
शिविरस्य यदीशाने पूर्व्वे पुत्रप्रदस्तरुः ॥
सर्व्वत्र मङ्गलार्हश्च तरुराजो मनोहरः ।
रसालश्च पूर्व्वस्मिन् शक्ती सम्पत्करस्तथा ॥
शुभप्रदश्च सर्व्वत्र सुरकारो विशाखा ।
बिल्वश्च पनसश्चैव जम्बीरो बदरी तथा ।
प्रजाप्रदश्च पूर्व्वस्मिन् दक्षिणे धनदस्तथा ।
सम्पत्प्रदश्च सर्व्वत्र वंशो हि वर्द्धते यतो ।
जम्बुश्च दाडिमः कदलीचाम्रकस्तथा ।
बन्धुप्रदश्च पूर्व्वस्मिन् दक्षिणे मित्रदस्तथा ।
सर्व्वत्र शुभदश्चैव धनपुत्रशुभप्रदः ।
हर्षप्रदो गुवाकश्च दक्षिणे पश्चिमे तथा ।
ईशाने सुखदश्चैव सर्व्वत्रैव विशामव ।
सर्व्वत्र चम्पकः शुक्लो सुखि भद्रप्रदस्तथा ।
अलाबुश्चापि कूष्माण्डं मायामुक्त सुकामुकः ।
खर्ज्जूरी कर्कटी चापि शिविरे मङ्गलप्रदाः ।
वास्तूकः कारवेल्लश्च वार्त्ताकुश्च शुभप्रदाः ।
लतापनश्च शुभदं सर्व्वं सर्व्वत्र निश्चितम् ॥ * ॥
प्रशस्तं कथितं कारो निषिद्धञ्च निशामय ।
वन्यवृक्षो निषिद्धश्च शिविरे नगरेऽपि च ।
वटो निषिद्धः शिविरे नित्यं चौरभयं ततः ।
नगरेषु प्रविष्टश्च दर्शनात् पुण्यदस्तथा ।
द्वे कारो तिन्तिडीवृक्षो यत्नात्तं परिवर्ज्जयेत् ।
शिरेषु धनहानिः स्यात् प्रजाहानिर्भवेत् ध्रुवम् ।
शिविरेऽतिनिषिद्धश्च नगरे किञ्चिदेव च ।
न निषिद्धः प्रविष्टश्च नगरेषु तथा पुरे ।
वाञ्चामतिनिषिद्धञ्च प्राशस्त्यं परिवर्ज्जयेत् ।
खर्ज्जूरश्च लकुचश्चैव निषिद्धः शिविरे तथा ।
न निषिद्धः प्रविष्टश्च ग्रामेषु नगरेषु च ।
इक्षुश्च चणकादीनां धान्यञ्च मङ्गलप्रदम् ।
ग्रामेषु नगरे चापि शिविरे च तथैव च ।
इक्षुरुश्च शुभदः सन्ततं शुभदस्तथा ।
अशोकश्च शिरीषश्च कदम्बश्च शुभप्रदः ।
कञ्ची हरिमा शुभदा शुभदश्चार्द्रकस्तथा ।
हरीतकी च शुभदा ग्रामेषु नगरेषु च ।
न वाञ्चा भद्रदा नित्यं तथा चामलकी शुभम् ।
गजानामस्थि शुभदमश्वानाञ्च तथैव च ।
कल्याणसुचः श्वसा वाक्तौ स्थापनकारिणाम् ।
न शुभप्रदमन्येषामुच्छन्नकारकं परम् ।
वानराणां नराणाञ्च गर्द्दभानां गवामपि ।
कुक्कुराणां शृगालानां मार्ज्जाराणामभद्रकम् ।
मेटकानां शूकराणां सर्व्वेषाञ्चाशुभप्रदम् ।
ईशाने चापि पूर्व्वस्मिन् पश्चिमे च तथोत्तरे ।
शिविरस्य भद्रं भद्रमन्यत्राशुभमेव च ॥ * ॥
दीर्घे प्रस्थे समानञ्च न कुर्य्याच्छिविरं बुधः ।
चतुरस्रे गृहे कारो दक्षिणा धनदायकम् ।
दीर्घप्रस्थः परिमितो नैवाङ्गेनापि संस्कृतम् ।
शून्येन रहितं भद्रं शून्यं शून्यप्रदं ध्रुवम् ।
प्रस्थे हस्तद्वयात् पूर्व्वं दीर्घे हस्तचतुष्कं तथा ।
दक्षिणां शुभदं द्वारं प्राकारस्य गृहस्य च ।
न मध्यदेशे कर्त्तव्यं किञ्चिन्मूलाद्भिदि शुभम् ।
चतुरस्रं चक्रवेधं शिविरं मङ्गलप्रदम् ।
अभद्रं कर्त्तवेधञ्च शिविरं मङ्गलप्रदम् ।
अभद्रं कर्त्तवेधं प्राङ्गणञ्च तथैव च ।
शिविराभ्यन्तरे ... शुभम् ।
... ॥

प्राति सुवर्णी दृष्ट्वा कार्त्तवीर्य्यकं बमेत् ।
मालती यूथिका कुन्दमाधवी केतकी तथा ॥
नागेश्वरं मल्लिका च काञ्चनं बकुलं शुभम् ।
अपराजिता च शुभदा तेषामुद्यानमीप्सितम् ॥
पूर्वे च दक्षिणे चैव शुभदं नाच संशयः ।
ऊर्द्धं षोडशहस्तेभ्यो नैवं कुर्य्यादृग्रहं यही ॥
ऊर्द्धं विंशतिहस्तेभ्यः प्राकारं न शुभप्रदम् ।
कुम्भकारं तैलकारं स्वर्णकारञ्च हीरकम् ॥
शाटीसूत्रे ग्राममध्ये न कुर्य्यात् स्थापनं बुधः ।
ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं सच्छूद्रं गणकं शुभम् ॥
भट्टं वैद्यं पुष्पकारं स्थापयेत् शिबिरान्तिके ॥
प्रश्ने च परिखामानं शतहस्तं प्रशस्तकम् ।
परितः शिबिराणाञ्च गम्भीरं दशहस्तकम् ॥
सङ्कीर्णपूर्व्वकञ्चैव परिखाद्वारमीप्सितम् ।
शत्रोरगम्यं मित्रस्य गम्यमेव सुखेन च ॥
शाल्मलीनां तिन्तिडीनां चिन्ताकानां तथैव
च ।
निम्बानां सिन्धुवाराणां उड्म्बराणामभद्रकम् ॥
धुस्तूराणां वटानाञ्चाश्वत्थानामवाञ्छितम् ।
एतेषामतिरिक्तानां शिबिरे काम्यमीप्सितम् ॥
दृष्टञ्च वच्छहतकं दूरतो वर्ज्जयेद्बुधः ।
पुत्रदारधनं हन्यादित्याह कमलोद्भवः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अध्यायः ॥
शीरथः, पुं, याप्ययानम् । इति हारावली ॥
वेष्टः, पुं, (शिवस्य इष्टः ।) बकवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ शिवप्रिये, त्रि ॥
वेष्टा, स्त्री, (शिवस्य इष्टा प्रिया ।) दूर्व्वा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
शिरः, पुं, (शश्यति इतस्ततो गच्छतीति ।
शश+किरच् प्रत्ययेन साधुः ।) हिमः । इति
मेदिनी ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ ।
१४९ । ११० ।
शब्दातिगः शब्दसहः शिशिरः शर्व्वरीकरः ॥”)
शिरः, पुं, स्त्री, (शश्यति गच्छति इत्यादिशोभा
यस्मात् । शश+“अजिरशिशिरशिथिलेति ।”
उणा० १ । ५४ । इति किरच्प्रत्ययेन साधुः ।)
ऋतुविशेषः । इत्यमरः ॥ स तु माघफाल्गुन-
मासद्वयात्मकः । तत्पर्य्यायः । कम्पनः २ शीतः
३ हिमकूटः ४ कोटनः ५ । क्वचित् पुस्तके
कोटनस्थाने कोडव इति पाठः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ तत्कालीनजलगुणा जलशब्दे
द्रष्टव्याः ॥ ॥ तत्र जातफलम् ।
“मिष्टान्नभोजी मधुरप्रलापी
धनपुत्राढ्ययुतः सुधर्म्मः ।
भोगी सुशीलाचककविवरच
यस्य प्रसूतिः शिशिराभिधाने ॥”
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ ॥
तत्र वर्ज्जनीयानि । करीरधूमः कुन्दः स्नानाह्नः
शिशिरीकृतकेच । इति कविकल्पलता ॥ ॥
अस्य गुणाः ।
“शिशिरं शीतलं रूक्षं शीतं वातकफोपहम् ।”
इति राजवल्लभः ॥

अपि च ।
“शिशिरः शीतलोऽतीवरूक्षो वाताधि-
वर्द्धनः ।”
इति भावप्रकाशः ॥
शिशिरः, त्रि, (शश प्लुतगतौ+किरच्प्रत्ययेन
साधुः ।) शीतगुणयुक्तः । यदाह अमरः ।
“शीतं गुणे तद्वदर्थाः सुषीमः शिशिरो जडः ।
तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्य-
लिङ्गकाः ॥”
(यथा, रघुः । १४ । ३ ।
“आनन्दजः शोकजमश्रु बाष्प-
स्तयोरशीतं शिशिरो बिभेद ॥”)
शिशुः, पुं, (शश्यतीति । शो+“शः कित् सन्वच ।”
उणा० १ । २१ । इति उः ।) बालकः । तत्-
पर्य्यायः । पोतः २ पाकः ३ अर्भकः ४ डिम्भः ५
पृथुकः ६ शावकः ७ । इत्यमरः ॥ शावः ८
अर्भः ९ शिशुकः १० पोतकः ११ भिदकः १२ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ गर्भः १३ । इति जटा-
धरः ॥ तस्य लक्षणादि यथा । वृद्धशातातपः ।
“शिशोरभ्युक्षणं प्रोक्तं बालस्याचमनं स्मृतम् ।
रजस्वलादि संस्पृश्य स्नातव्यन्तु कुमारकैः ॥
प्राक् चूडाकरणाद्बालः प्रागन्नप्राशनाच्छिशुः ।
कुमारस्तु स विज्ञेयो यावन्मौञ्जी न बन्धनम् ॥”
इति गोपालन्यायपञ्चाननकृतस्मृतिनिर्णयः ॥
अपि च ।
“चतुर्थाद्वत्सरादूर्द्ध्वं यावदष्टौ समा वयः ।
शिशोर्व्रतं प्रकुर्व्वन्ति गुरुसम्बन्धिबान्धवाः ॥”
इति ब्रह्मपुराणवचनम् ॥
“जातमात्रः शिशुस्तावत् यावदष्टौ समा वयः ।
स हि गर्भसमो ज्ञेयो व्यक्तिमात्रप्रदर्शकः ॥
भक्ष्याभक्ष्ये तथा पेये वाच्यावाच्ये तथानृते ।
तस्मिन् काले न दोषः स्यात् स यावन्नोपनी-
यते ॥”
इति मनुवचनम् ॥ ॥
तस्याध्यापनक्रमो यथा,—
“प्राङ्मुखो गुरुरासीनो वरुणाभिमुखं शिशुम् ।
अध्यापयेच्च प्रथमं द्विजाशीर्भिः प्रपूजितम् ॥”
इति मलमासतत्त्वे हव्यव्रतिवचनम् ॥ ॥
शिशुपुत्रं त्यक्त्वा प्रव्रज्याश्रमनिषेधो यथा,—
“मातरं पितरं वृद्धं भार्य्याञ्चैव पतिव्रताम् ।
शिशुञ्च तनयं हित्वा नावधूताश्रमं व्रजेत् ॥”
इति महानिर्व्वाणतन्त्रम् ॥
अन्यद्बालशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ॥ (कुमारः । कार्त्ति-
केयः । यथा, महाभारते । ३ । २३१ । ४ ।
“शिशुः शीघ्रः शुचिश्चण्डो दीप्तवर्णः शुभा-
ननः ॥”)
शिशुकः, पुं, (शिशोरिव प्रतिकृतिः । शिशु+
इवार्थे कन् ।) जलजन्तुविशेषः । शुशुक् इति
भाषा । तत्पर्य्यायः । उलूपी २ । इत्यमरः ॥
हे उपक इति ख्याते अतिचपले मत्स्ये । शिशु-
माराकृतिमत्स्यभेदः उलूपी । इति कलिङ्ग-
वः । शीलु इति ख्याते मत्स्यविशेषः उलूपी-

मत्स्ये । शीसाच इति ख्याते इत्येके । शिशुमार
एव उच्यते इति सर्व्वस्वम् । तथा च रत्न-
कोषादौ ‘शुशुपी शिशुमारः स्यादुलूपी शिशुक-
स्तथा ।’ ऊर्द्ध्वं लुम्पति आम्नाति उलूपी लुप् छ
श प ञो ङीङ उत्पूर्व्वः पृषोदरादित्वात् सलो-
पादित्वात् तलोपः ओर्दीर्घश्च द्विरुक्तोकारो-
ऽपि । ‘शिशुकस्तुलुपी बालः प्रोक्तो तु सफरी
द्वयोः ।’ इति वाचस्पतिः । शुशुपीति चवर्गादि-
पाठ इति केचित् । शिशुरिव शिशुकः ।
‘शिशुकः शिशुमारेऽपि बालकोलुपिनोरपि ॥’
इति रुद्रः ॥”
इति भरतः ॥ अपि च ।
“उलुपी स्यादुलूपीव चुलुम्पी चुलकी तथा ।
शिशुकश्चेति पर्य्यायः शिशुमाराकृतौ भवेत् ।
केचित्तु मत्स्ये तु पर्य्यायोऽयं निगद्यते ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
“शिशुकः शिशुमारश्च स च प्रोक्तो वराहकः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥
शिशुमारः । (यथा, महाभारते । १२ । २८ । २७ ।
“कूर्म्मान् कर्कटकान् नक्रान् मकरान् शिशु-
कानपि ॥”)
बालकः । इति मेदिनी ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । २१ । ३९ ।
“शिशुकद्वयसंयुक्ता ब्राह्मणी कापि दुर्गता ।
द्वारि स्थिता महाराज देवदर्शनकाङ्क्षिणी ॥”)
वृक्षविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
शिशुगन्धा, स्त्री, (शिशोर्गन्धो यस्य ।) मल्लिका-
विशेषः । यथा,—
“अष्टापदिर्व्वक्रमल्ली स्यात् गोमाली नवमालिका ।
शिशुगन्धा मधुमल्ली तथा कथ्यमलास्य ॥”
इति शब्दमाला ॥
शिशुचान्द्रायणं, क्ली, (शिशुरिव चान्द्रायणम् ।
स्वल्पचान्द्रायणमित्यर्थः ।) व्रतविशेषः । यथा,
“चतुरः प्रातरश्नीयात् पिण्डान् विप्रः समा-
हितः ।
चतुरोऽस्तमिते सूर्य्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥”
इति मनुः ॥
शिशुता, स्त्री, (शिशोर्भावः । शिशु+तल् ।)
शिशुत्वम् । शिशोरवस्था । इति जटाधरः ॥
शिशुत्वं, क्ली, (शिशोर्भावः । शिशु+त्व ।) शैश-
वम् । इत्यमरः ॥ तत्पर्य्यायः बाल्यशब्दे द्रष्टव्यः ॥
शिशुपालः, पुं, चेदिदेशीयराजः । स तु कृष्णेन
हतः । शिशुपालवधकाव्यं माघेन कृतम् ।
तत्पर्य्यायः । दमघोषसुतः २ चैद्यः ३ चेदि-
राट् ४ । इति जटाधरः ॥ शिशुपालकः ५ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भागवते । ७ ।
१० । ३८ ।
“ताविहाथ पुनर्जातौ शिशुपालकरूषजौ ।
हरौ वैरानुबन्धेन पश्यतस्ते समीयतुः ॥”)
शिशुपालकः, पुं, (शिशुपाल+स्वार्थे कन् ।)
दमघोषसुतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चैदि-
कदम्बश्च । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (शिशु

पालयतीति । पालि+ण्वुल् ।) बालकपालके, त्रि ।

शिशुपालहा, [न्] पुं, (शिशुपालं हतवानिति । हन्+क्विप् ।) श्रीकृष्णः । इति हेमचन्द्रः ॥

शिशुभावः, पुं, (शिशोर्भावः ।) शिशुत्वम् । तान्त्रिकभावविशेषः । यथा,—
"उत्तानशुप्तश्च यत्किञ्चित् क्रियते सर्व्वदा प्रिये । शिशुभाव इति ख्यातः सर्व्वतन्त्रेषु गोपितः ॥"
इति तन्त्रम् ॥

शिशुमारः, पुं, (शिशून् मारयतीति । मृ+णिच्+अण् ।) जलजन्तुविशेषः । शोँष इति शुशुक् इति च ख्यातः । इत्यमरभरतौ । (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २४ । ३० ।
"नीलङ्गुः कृमिः समुद्राय शिशुमारो हिमवते हस्ती ॥") अस्य पर्य्यायः शिशुकशब्दे द्रष्टव्यः । अस्य गणना गुणाश्च पाठीनशब्दे द्रष्टव्याः ॥ ताराात्मकाच्युतः । इति मेदिनी ॥ तद्विवरणं यथा,—
"शिशुमारस्तु यः प्रोक्तः स ध्रुवो यत्र तिष्ठति । सन्निवेशञ्च तस्यापि शृणुष्व मुनिसत्तम ॥
यदह्ना कुरुते पापं दृष्ट्वा तन्निशि मुच्यते । यावन्त्यश्चैव ताराास्ताः शिशुमाराश्रिता दिवि ॥
तावन्त्येव तु वर्षाणि जीवत्यभ्यधिकानि तु । उत्तानपादस्तस्याथ विज्ञेयोऽप्युत्तरो हनुः ॥
यज्ञोऽधरश्च विज्ञेयो धर्म्मो मूर्द्धानमाश्रितः । हृदि नारायणश्चास्ते अश्विनौ पूर्व्वपादयोः ॥
वरुणश्चार्य्यमा चैव पश्चिमे तस्य सक्थिनी । शिश्नं संवत्सरस्तस्य मित्रोऽपानं समाश्रितः ॥
पुच्छेऽग्निश्च महेन्द्रश्च कश्यपोऽथ ततो ध्रुवः । तारका शिशुमारस्य नास्तमेति चतुष्टयम् ॥
इत्येष सन्निवेशोऽयं पृथिव्या ज्योतिषां तथा । द्वीपानामुदधीनाञ्च पर्व्वतानाञ्च कीर्त्तितः ॥
वर्षाणाञ्च नदीनाञ्च ये च तेषु वसन्ति वै । तेषां स्वरूपमाख्यातं संक्षेपः श्रूयतां पुनः ॥
यदम्बु वैष्णवः कायस्ततो विप्र वसुन्धरा । पद्माकारा समुद्भूता पर्व्वताब्ध्यादिसंयुता ॥
ज्योतींषि विष्णुर्भुवनानि विष्णु-
र्वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च ।
नद्यः समुद्राश्च स एव सर्व्वं
यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्य्य ॥
ज्ञानस्वरूपो भगवान् यतोऽसा-
वशेषमूर्त्तिर्न तु वस्तुभूतः ।
ततो हि शैलाब्धिधरादिभेदान्
जानीहि विज्ञानविजृम्भितानि ॥
यदा हि शुद्धं निजरूपसर्व्वं
कर्म्मक्षये ज्ञानमपास्तदोषम् ।
तदा हि सङ्कल्पतरोः फलानि
भवन्ति नो वस्तुषु वस्तुभेदाः ॥
महीघटत्वं घटतः कपालिका
कपालिकाचूर्णरजस्ततोऽप्यणुः ।
जनैः स्वकर्म्मस्तिमितात्मनिश्चयै-
रालक्ष्यते ब्रूहि किमत्र वस्तु ॥"
इति विष्णुपुराणे २ अंशे १२ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च । "केचिदेतज्ज्योतिरनीकं शिशुमारसंस्थानेन भगवतो वासुदेवस्य योगधारणायामनुवर्णयन्ति । यस्य पुच्छाग्रेऽवाक्शिरसः कुण्डलीभूतदेहस्य ध्रुव उपकल्पितः । तस्य लाङ्गूले प्रजापतिः अग्निरिन्द्रो धर्म्म इति पुच्छमूले धाता विधाता च कट्यां सप्तर्षयः । तस्य दक्षिणावर्त्तकुण्डलीभूतशरीरस्य यान्युदगयनानि दक्षिणपार्श्वे नक्षत्राणि उपकल्पयन्ति । दक्षिणायनानि तु सव्ये यथा शिशुमारस्य कुण्डलाभोगसन्निवेशस्य पार्श्वयोरुभयोरप्यवयवाः समसंख्या भवन्ति । पृष्ठे त्वजवीथी आकाशगङ्गा चोदरतः । पुनर्व्वसुपुष्यौ दक्षिणवामयोः श्रोण्योरार्द्राश्लेषा च दक्षिणवामयोः पादयोरभिजिदुत्तराषाढ़े दक्षिणवामयोर्नासिकयोर्यथासंख्यं श्रवणपूर्व्वाषाढ़े दक्षिणवामयोर्लोचनयोर्धनिष्ठामूलञ्च दक्षिणवामयोः कर्णयोर्मघादीन्यष्टनक्षत्राणि दक्षिणायनानि वामपार्श्ववङ्क्रिषु युञ्जीत । वङ्क्रिषु अस्थिषु । तथैव मृगशीर्षादीन्युदगयनानि दक्षिणपार्श्वेषु प्रातिलोम्येन युञ्जीत । शतभिषा ज्येष्ठे स्कन्धयोर्दक्षिणवामयोर्न्यसेत् । उत्तराहनावगस्त्यः अधराहनौ यमः मुखे चाङ्गारकः शनैश्चर उपस्थे बृहस्पतिः ककुदि वक्षस्यादित्यो हृदये नारायणो मनसि चन्द्रो नाभ्यामुशनास्तनयोरश्विनौ बुधः प्राणापानयो राहुर्गले केतवः सर्व्वाङ्गेषु रोमसु सर्व्वे ताराागणाः । एतदु हैव भगवतो विष्णोः सर्व्वदेवतामयं रूपमहरहः सन्ध्यायां प्रयतो वाग्यतो निरीक्षमाण उपतिष्ठेत नमो नमो ज्योतिर्लोकाय कालायनायानिमिषां पतये महापुरुषायाभिधीमहीति ।
ग्रहर्क्षताराामयमाधिदैविकं
पापापहं मन्त्रकृतां त्रिकालम् ।
नमस्यतः स्मरतो वा त्रिकालं
नश्येत तत्कालजमाशु पापम् ॥"
इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे शिशुमारसंस्थानम् २३ अध्यायः ॥

शिशुवाहकः, पुं, (शिशुं वहतीति । वह+ण्वुल् ।) वनच्छागलः । इति हेमचन्द्रः ॥ बालकवोढरि, त्रि ॥

शिशुवाह्यकः, पुं, (शिशुर्वाह्यो यस्य । ततः कन् ।) वनच्छागः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शिश्नः, पुं, (शश्यतीति । शश+बाहुलकात् नक्प्रत्ययेन साधु ।) मेढ्रः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । २ । ६ । ८ ।
"पुंसः शिश्न उपस्थस्तु प्रजात्यानन्दनिर्वृतेः ॥")
अस्य पर्य्यायः लिङ्गशब्दे द्रष्टव्यः ॥

शिश्विदानः, त्रि, (श्वितेतुमिच्छतीति । श्वित+सन्+"श्वितेर्दश्च ।" उणा० २।९३ । इति आनच् । सनो लुक् तकारस्य च दकारः ।) पापकर्म्मा । तत्पर्य्यायः । कृष्णकर्म्मा २ । इत्यमरः ॥ हे मायाचारे । प्रक्षालित्वाश्लेतौ शिश्विदानो मनीषादिः शितिपाकः । कृष्णं मायाचारस्तथा कर्म्मास्य कृष्णकर्म्मा । केचित्तु अकृष्णकर्म्मेति पठन्ति । श्वि विनाशे । श्विति शौचे ... काले शिश्विदानः । अकृष्णं विनाशनात् ... कर्म्मास्य अकृष्णकर्म्मा शुक्लकर्म्मा इत्यर्थः इति आचष्टे च । इति भरतः ॥ * ॥
"शिश्विदानः कृष्णकर्म्मा शुक्लकर्म्मेति च स्मृतः ।"
इति जटाधरः ।
(यथा, प्रद्युम्नविजये । ७ अङ्के ।
"शाकुनिक ! छिद्यतां छिद्यतां एष खलुः शिश्विदानः ॥")

शिष, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) शेषति । इति दुर्गादासः ॥

शिष, ऌ ध औ विशेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधा०-पर०-सक०-अनिट् ।) विशेष उत्कर्षणम् । ऌ, अशिषत् । ध, विशिनष्टि ... इति हलायुधः । ... करोति इत्यर्थः । औ, शेष्टा । इति दुर्गादासः ॥

शिष, कि असर्व्वोपयोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पक्षे-भ्वा०-सक०-सेट् ।) असर्व्वोपयोगः परिशेषीकरणम् । कि, शेषयति शेषति यज्ञोऽशिष्टं लोकः अवशिष्टं करोति इत्यर्थः । वैरनिर्य्यातने शेषं किमुवर्त्तते । कि, विशेषयति विशेषति सम्पत्त्या भूयं विधिः । इति दुर्गादासः ॥

शिष्टः, त्रि, (शास+क्त । "शास इदङ्हलोः ।" ६ । ४ । ३४ । इति उपधाया इत्वम् । "शासिवसिघसीनाञ्च ।" ८ । ३ । ६० इति षत्वम् ।) शान्तः । सुबुद्धिः । धीरः । तस्य लक्षणं यथा,—
"न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः । न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य लक्षणम् ॥"
इति महाभारते अनुशासनपर्व्वणि ।
अपि च ।
"धर्म्मो नाभिगतो येषु वेदः सपरिबृंहणः । ते शिष्टा ब्राह्मणाः प्रोक्ता नित्यमात्मगुणान्विताः ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे २४ अध्यायः ॥
अन्यच्च ।
"विशेषशब्दनिर्दिष्टः शिष्टः प्रचक्षते । मन्वन्तरेषु ये शिष्टा इह तिष्ठन्ति धार्म्मिकाः ॥ मनुः सप्तर्षयश्चैव लोकसन्तानकारकाः । तिष्ठन्तीह च धर्म्मार्थं तान् शिष्टान् प्रचक्षते ॥ तैः शिष्टैः पालितो धर्म्मः स्थाप्यते वै युगे युगे ।"
इति मात्स्ये १२० अध्यायः ॥
(अवशिष्टः । यथा, गीतायाम् । ३ । १३ ।
"यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्व्वकिल्बिषैः ।")

शिष्टाचारः, पुं, (शिष्ट आचारः । शिष्टानामाचारो वा ।) साधुव्यवहारः । यथा,—
"ततः स्मृतेः स्मृतौ धर्म्मो वर्णाश्रमविभागशः । एवं वै शिष्टिनो धर्म्मः शिष्टाचार इति स्मृतः ।"

...स्त्री वार्त्ता इत्यमीति: प्रथा वर्णाश्रमेष्वथा ।
...शिष्टैराचर्य्यते यस्मात् शिष्टाचारः स उच्यते ॥
...दानं सर्वं तपोऽलोभो विद्येज्या पूजनं दम: ।
...ष्टौ तानि चरित्राणि शिष्टाचारस्य लक्ष-
णम् ॥
शिष्टा यस्माच्चरन्त्येनं मनुः सप्तर्षयश्च ये ।
...मन्वन्तरेषु सर्व्वेषु शिष्टाचारस्ततः स्मृतः ॥
श्रुतिस्मृतिभ्यां विहितो धर्म्मो वर्णाश्रमात्मकः ।
शिष्टाचारविरुद्धस्तु धर्म्मः स साधुसम्मतः ॥"
इति मात्स्ये १२० अध्यायः ॥

...ष्टिः, स्त्री, (शास + क्तिन् । "शास इदङ्हलोः ।"
६ । ४ । ३४ । इति उपधाया इः ।) आज्ञा ।
शासनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः ।४।१६४।
"अन्यत्र पुत्रात् शिष्याद्वा शिष्ट्यर्थं ताडयेत्तु
तौ ।")

...ष्यः, त्रि, (शिष्यतेऽसाविति । शास + "एतिस्तु-
शास्वृदृजुषः क्यप् ।" ३ । १ । १०९ । इति क्यप् ।
"शास इदङ्हलोः ।" ६।४।३४ । इति इः ।"शास-
वसीति ।" ८।३।६० । इति षः ।) उपदेश्यः । तत्-
पर्य्यायः । छात्रः २ अन्तेवासी ३ । इत्यमरः ॥
अन्तेसत् ४ । अन्तेषद: ५ । यथा,—
"छात्रान्तेवासिशिष्याश्चान्तेषद एकार्थता इमे ॥"
इति जटाधरः ॥

...स्य लक्षणं यथा,—
"वाङ्मनःकायवसुभिर्गुरुशुश्रूषणे रतः ।
एतादृग्गुणोपेतः शिष्यो भवति नारद ॥
देवताचार्य्यशुश्रूषां मनोवाक्कायकर्म्मभिः ।
शुद्धभावो महोत्साहो बोद्धा शिष्य इति
स्मृतः ॥"
इति दीक्षातत्त्वम् ॥

...पि च ।
"शान्तो विनीतः शुद्धात्मा श्रद्धावान् धारण-
क्षमः ।
समर्थश्च कुलीनश्च प्राज्ञः सच्चरितो व्रती ।
...एवमादिगुणैर्युक्तः शिष्यो भवति नान्यथा ॥"*॥
...अविहशिष्यलक्षणमाह ।
"पापिने क्रूरचेष्टाय शठाय लम्पटाय च ।
...नैवाचाचारशून्याय मन्त्रद्वेषपराय च ।
...मन्दकाय च मूर्खाय तीर्थद्वेषपराय च ।
...क्रियाहीनाय देवेषु न देया मलिनाय च ॥
...दत्ता शिष्यता वापि तयोर्मृत्युश्चरावाहतः ॥"
...था चोक्तं सारसंग्रहे ।
"वत्सरं स्वामिनं शिष्यं वर्णमेकं परीक्षयेत् ।
...वैव भवेद्योग्यो विप्रो गुणसमन्वितः ॥
...वर्षेण राजन्यो वैश्यस्तु वत्सरैस्त्रिभिः ।
...र्भिर्वत्सरैः शूद्रः कथिता शिष्ययोग्यता ॥"
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
...न्यच्च ।
...गाधारे शास्त्रैर्हृदयस्तु स आचार्य्य उदाहृतः ।
...आचार्य्यपराधीनमज्ञानं शास्त्रवे हृदि ।
...प्राप्ते शिरसीव शिष्यः शङ्कितदाहृतः ॥
...ं सर्वधर्म्मयुक्तं शिष्यं धर्म्मगुणान्वितम् ।

अध्यापयेच्छिष्यमेव सन्नरं तमनुत्तमम् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे २५ अध्यायः ॥ * ॥
पुत्त्रशिष्ययोस्तुल्यत्वं यथा,—
"यथा पुत्त्रस्तथा शिष्यो न भेदः पुत्त्रशिष्ययोः ।
सर्व्वत्र पिण्डदाने च पालने परिपोषणे ॥
यथाग्निदाता पुत्त्रश्च तथा शिष्यश्च निश्चितम् ।
इतीदं कालप्राप्तायामुवाच कमलोद्भवः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६१ अध्यायः ॥
पुत्त्रशिष्याभ्यां विशेषो यथा,—
सनत्कुमार उवाच ।
"पुत्त्र एवास्ति देवेश यतः शिष्योऽस्मदहं विभो ।
न विशेषोऽस्ति पुत्त्रस्य शिष्यस्य च पितामह ॥
ब्रह्मोवाच ।
विशेषः शिष्यपुत्त्राभ्यां विद्यते धर्म्मनन्दन ।
धर्म्मकर्म्मसमायोगे तथापि गदतः शृणु ॥
पुन्नाम्नो नरकात्त्राति पुत्त्रस्तेनेह गीयते ।
शेषपापहरः शिष्य इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥
सनत्कुमार उवाच ।
कोऽयं पुन्नामको देव नरकात्त्राति पुत्त्रकः ।
कस्माच्छेषं ततः पापं हरेच्छिष्यश्च तद्वद ॥"
इति वामने ५७ अध्यायः ॥
ब्रह्मोवाच ।
"अतः परं प्रवक्ष्यामि शेषपापस्य लक्षणम् ।
ऋणं देवर्षिभूतानां मनुष्याणां विशेषतः ॥
पितृणाञ्च द्विजश्रेष्ठ सर्व्ववर्णेषु चैकतः ।
ओँकारादिनिवृत्तिश्च पापकार्य्यकृतिश्च या ॥
हत्यादिकं महापापं त्वगम्यागमनं तथा ।
घृतादिविक्रयं घोरं चण्डालादिप्रतिग्रहम् ॥
स्वदोषगोपनं पापं परदोषप्रकाशनम् ।
ईर्ष्याविद्धं वाक्यदुष्टं निष्ठुरत्वं वक्रमरम् ॥
दाम्भिकत्वं ताडवाहित्वं नास्ति वाचाप्यधर्म्मिणम् ।
मारवत्वमधार्म्मिकत्वं नरकावहमुच्यते ॥
एतैः पापैश्च संयुक्तः पालयेत् यदि शङ्करम् ।
प्राणाग्निकमपीशेषं शेषात् पापात् जयेत्ततः ॥
शारीरं वाचिकं यत्तु मानसं त्रिविधं तथा ।
पितृमातृकृतं यच्च कृतं यच्चाश्रितैर्नरैः ॥
ज्ञातिभिर्बान्धवैश्चापि नश्चिन् जन्मनि धर्म्मज ।
तत्सर्व्वं विलयं याति कर्म्मणा सुतशिष्ययोः ॥
तस्मात् पुत्त्रश्च शिष्यश्च विधातव्यो विपश्चिता ।
श्रुतमर्थमभिध्याय शिष्यात् श्रेष्ठतरः सुतः ॥
शेषात्तारयते शिष्यः सर्व्वस्मैव हि पुत्त्रकः ॥"
इति वामने ५८ अध्यायः ॥

शिग्रुः, पुं, शिग्रुकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शिग्रुकः, पुं, (शिग्रु एव । स्वार्थे कन् ।) गन्धद्रव्य-
विशेषः । शिग्रुसारः । शिक्का इति लोकाः इति
च भाषा । तत्पर्य्यायः । कपिनामा २ कपिः ३
तैलम् ४ कपिलम् ५ कपिजः ६ कल्का ७
तुरुष्कः ८ तूर्णिसुतः ९ पिण्याकः १० वरः ११ ।
इति रत्नमाला ॥ पिलक: १२ सिल्हः १३
वाचनः १४ । इत्यमरः ॥ अस्यानुवेषगुणाः ।
"शिग्रुकः परमा मांसी देवदाय सुरा मधम् ।
सर्व्वेऽमी परमा वश्या दशोशा ज्वरनाशनाः ॥"

...दीपकन्ना इति वा पाठः । इति रायमुकुटः ॥
अन्यत् शुभ्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
शी, ङ ञ नि स्वप्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ङ ञ, शेते । नि, शयि-
तोऽस्ति । सकर्मे स्वप्नमीति मत्वर्थतानिष्ठत्वात्
परस्मैपदे शयनेऽनुमभावे चेति रमानाथः ।
वस्तुतस्तु शेते शयः पश्चात् शय इवाचरतीति
क्वौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥
शीः, स्त्री, (शी + क्विप् ।) शान्तिः । शयनम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
शीक, ऋ ङ सेके । वर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अशिशीकत् ।
ङ, शीकते । इति दुर्गादासः ॥
शीक, कि आमर्षे । सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पक्षे भ्वा०-सक०-सेट् ।) कि, शीक-
यति शीकति । आमर्षः अर्पः । तथा च ।
"चन्द्रावतीतरङ्गाणां शीकयन्ति च वप्रपुः ।"
इति हलायुधः ॥
वायवः स्पृशन्ति इत्यर्थः । भट्टमल्लस्तु आमर्षेण
इति मर्षणमर्थं पठित्वा क्षमार्थमाह । इति
दुर्गादासः ॥
शीकरं, क्ली, (शीक्यतेऽनेनेति । शीक + बाहुलकात्
अरः ।) शरलद्रवः । इति मेदिनी ॥
शीकरः, पुं, (शीक्यतेऽनेनेति । शीक + बाहुलकात्
अरः । इत्युज्ज्वलदत्तः ।३।१३१।) वातात्प्रेरित-
जलकणा । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारे । १।१५ ।
"भागीरथीनिर्झरशीकराणां
वोढा मुहुः कम्पितदेवदारुः ॥")
वायुः । इति मेदिनी ॥
शीघ्रं, क्ली, (शिङ्घति आप्नोतीति । शिघ आघ्राणे
+ रक्प्रत्ययेन साधु ।) विलम्बाभावः । तत्-
पर्य्यायः । त्वरितम् २ लघु ३ क्षिप्रम् ४ अरम् ५
द्रुतम् ६ सत्वरम् ७ चपलम् ८ तूर्णम् ९ अवि-
लम्बितम् १० आशु ११ । अव्ययाः शीघ्र-
वाचकाः यथा । स्राक् १२ झटिति १३ अञ्जसा
१४ अह्नाय १५ सपदि १६ द्राक् १७ मंक्षु १८ ।
इत्यमरः । तद्वैदिकपर्य्यायः । नु १ मक्षु २ द्रवत्
३ ओषम् ४ जीराः ५ जूर्णिः ६ शूर्त्ताः ७ शूघ-
नासः ८ शीभम् ९ तृषु १० तूयम् ११ तूर्णिः १२
अजिरम् १३ भुरण्युः १४ शु १५ आशुः १६
प्राशुः १७ तूतुजिः १८ तूतुजानः १९
तुज्यमानासः २० अज्राः २१ साचिवित् २२
द्युगत् २३ ताजत् २४ तरणिः २५ वात-
रंहा २६ । इति षड्विंशतिः क्षिप्रनामानि
इति वेदनिघण्टौ । २ । १५ ॥ शालञ्चकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुं, कृष्णवंशीयाग्निवर्णस्य
पुत्त्रः । यथा, भागवते । ९ । १२ । ५ ।
"सुदर्शनोऽथाग्निवर्णः शीघ्रस्तस्य मरुः सुतः ॥")
शीघ्रविशिष्टे, त्रि । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ६७ । ६ ।
"न समाविह शीघ्रं तं येन शीघ्रा यथा मम ।
भवेद्वुरत्वाश्वसोऽपि वैवर्त्तं वै कृतं त्वया ॥")

शीघ्रगः, त्रि, (शीघ्रं गच्छतीति । गम्+डः ।) द्रुतगामी । यथा,—
"हरिते रोमोऽद्भुताथः शशाङ्कामीतिभिः विश्रुतः ।
कपिले शीघ्रगत्वञ्च कृष्णवर्णोऽथ दुर्भिक्षम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
वायौ, पुं । इत्यमरे आशुगशब्ददर्शनात् ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३ । २५ ।
"मनः सुपर्णो भूतादिः शीघ्रगः प्राणधारकः ॥")

शीघ्रगामी, [न्] त्रि, आशुगमनशीलः । शीघ्रं गच्छतीत्यर्थे शीघ्रशब्दपूर्व्वकगमधातोर्णिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

शीघ्रचेतनः, पुं, (शीघ्रं चेततीति । चित+ल्युः ।) कुक्कुरः । इति शब्दमाला ॥ द्रुतचेतनायुक्ते, त्रि ॥

शीघ्रजन्मा, [न्] पुं, (शीघ्रं जन्म यस्य ।) करञ्जविशेषः । काँटाकरञ्ज इति भाषा । यथा,—
"पूतीकः पांशुलः पोटा शीघ्रजन्मा कुरत्तिलत् ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

शीघ्रपुष्पः, पुं, (शीघ्रं पुष्पं यस्य ।) अगस्त्यवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शीघ्रवेधी, [न्] पुं, (शीघ्रं विध्यतीति । विध छिद्रीकरणे+णिनिः ।) क्षिप्रशरवेधकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । लघुहस्तः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

शीघ्रा, स्त्री, दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शीघ्रीयं, त्रि, द्रुतसम्बन्धि । शीघ्रभवम् । शीघ्रशब्दात् छीयप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

शीतं, क्ली, (श्यै ङ गतौ+क्तः । "द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्यः ।" ६ । १ । २४ । इति सम्प्रसारणम् । "हलः ।" ६ । ४ । २ । इति दीर्घः ।) हिमगुणः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ११ । ११४ ।
"उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।
न कुर्व्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः ॥")
जलम् । इति शब्दमाला ॥ त्वचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शीतं तुषारवारीरवकुवारतुमेषु च । इति भरतधृतालयः ॥

शीतः, पुं, (श्यै+क्तः ।) वेतसवृक्षः । बहुवारकवृक्षः । इत्यमरः ॥ अशनपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥ पर्पटः । निम्बः । कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ हिम ऋतुः । अस्य विवरणं हेमन्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शीतः, त्रि, (श्यै+क्तः ।) शीतलः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १६८ । ५० ।
"शीतश्च सुखो वायुः सुगन्धो जीवनः शुचिः ।
सर्व्वरत्नविचित्रा च भूमिः पुष्पविभूषिता ॥")
अलसः । इति मेदिनी ॥ क्वथितः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शीतलद्रव्यगुणाः । पित्तनाशित्वम् । वलकफवायुकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

शीतकः, पुं, (शीत+स्वार्थे कन् ।) शीतकालः । सुस्थितः । दीर्घसूत्री । इति मेदिनी ॥ अशनपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥ वृश्चिकः । इति शब्दमाला ॥ (देशविशेषः । यथा, बृहत्संहितायाम् । १४ । २७ ।
"माण्डव्यतुखारतालहलमद्राश्मककुलूतलहडस्त्रीराज्यनृसिंहवनखस्थाः ।
वेणुमती फल्गुलुका गुरुहा मरुकुच्चचर्म्मरङ्गाख्याः ॥
एकविलोचनशूलिकदीर्घग्रीवास्यकेशाश्च ॥" इति पाठान्तरम् । "मावडलकुडकोहलशीतकमाडव्यभूतपुरा ॥")

शीतकरः, पुं, (शीतः शीतलः करो यस्य ।) चन्द्रः । इति हिमकरशब्ददर्शनात् ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ४ । २६ ।
"भस्मनिभः परुषोऽरुणमूर्त्तिः
शीतकरः किरणैः परिहीनः ॥")
शीतलपाणियुक्ते शीतकारिणि च त्रि ॥

शीतकषायः, पुं, (शीतस्य कषायः ।) हिमकषायः । यथा,—
"क्षुण्णं द्रव्यपलं सम्यक् षड्भिर्नीरपलैः प्लुतम् ।
शर्व्वरीमुषितः स स्याद्धिमशीतकषायकः ॥")
इति वैद्यकम् ॥

शीतकालः, पुं, (शीतस्य कालः ।) हिम ऋतुः । स तु अग्रहायणपौषमासद्वयकालात्मकः । तत्पर्य्यायः । शीतकः २ । इति मेदिनी ॥ हेमन्तः ३ । इत्यमरः ॥ सहाः ४ । इति जटाधरः ॥ हैमनः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ यथा,—
"कूपोदकं वटच्छाया श्यामा स्त्री इष्टकागृहम् ।
शीतकाले भवेदुष्णं उष्णकाले च शीतलम् ॥"
इति चाणक्यम् ॥

शीतकिरणः, पुं, (शीतं शीतलं किरणं यस्य ।) चन्द्रः । यथा,—
"कान्ते कोऽयमुदेति शीतकिरणो जातः कुतो वारिधौ
कस्ते सुन्दरि सोदरः करमहो दत्ते मदीये स्तने ।
धन्या त्वं युवती सती कुलवती भ्रातापि धन्यस्तव
इत्थं श्रीपरिहासकेलिकलया मुग्धो हरिः पातु वः ॥"
इत्युद्भटः ॥

शीतकुम्भः, पुं, करवीरः । इति रत्नमाला ॥

शीतकुम्भी, स्त्री, जलजद्रव्यविशेषः । शीउली-झोप् इति भाषा । यथा,—
"शीतली शीतकुम्भी च शुक्रपुष्पा जलोद्भवा ।"
इति रत्नमाला ॥

शीतकृच्छ्रः, पुं, व्रतविशेषः । यथा । "यदा तु शीतं क्षीरादि पीयते तदा शीतकृच्छ्रः ।
'त्र्यहं शीतं पिबेत्तोयं त्र्यहं शीतं पयः पिबेत् ।
त्र्यहं शीतं घृतं पीत्वा वायुभक्षः परं त्र्यहम् ॥'
इति यमस्मरणात् ।" इति मिताक्षरा ॥

शीतक्षारं, क्ली, (शीतः क्षारो यस्य ।) श्वेतटङ्कणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शीतगन्धं, क्ली, (शीतो गन्धो यस्य ।) श्वेतचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शीतगुः, पुं, (शीता गौः किरणो यस्य ।) चन्द्रः । इति वोपदेवः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १० ।
"भुजङ्गकुण्डली व्यक्तशशिशुभ्रांशुशीतगुः ॥")

शीतचम्पकः, पुं, दर्पणम् । प्रदीपः । इति शब्दरत्नावली ॥

शीतपर्णी, स्त्री, (शीतं पर्णं यस्याः ।) अर्कपुष्पिका । इति रत्नमाला ॥ अर्कहुली भाषा ॥

शीतपल्लवा, स्त्री, (शीतं पल्लवं यस्याः ।) भूजम्बूः । इति रत्नमाला ॥

शीतपाकिनी, स्त्री, (शीते पाकोऽस्त्यस्याः इनिः ।) काकोली । इति शब्दमाला ॥ अश्वगन्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥

शीतपाकी, स्त्री, (शीते पाको यस्याः । ङीप् ।) वाट्यालकः । इति शब्दरत्नावली ॥ काकोली इति रत्नमाला ॥ गुञ्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥

शीतपुष्पं, क्ली, (शीतं पुष्पं यस्य ।) शैलेयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शीतपुष्पः, पुं, (शीतं पुष्पं यस्य ।) शिरीषवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शीतपुष्पकं, क्ली, (शीतं पुष्पमिव । कन् ।) शैलेयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शीतपुष्पकः, पुं, (शीतं पुष्पं यस्य । बहुव्रीहौ कन् ।) अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शीतपुष्पा, स्त्री, (शीतं पुष्पं यस्याः ।) बला । इति राजनिर्घण्टः ॥

शीतप्रभः, पुं, (शीता प्रभा यस्य ।) कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शीतलप्रभायुक्ते, त्रि ॥

शीतप्रियः, पुं, (शीतः प्रियो यस्य ।) पर्पटः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शीतफलः, पुं, (शीतं फलं यस्य ।) उदुम्बरः । पीलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शीतबला, स्त्री, महासमङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

शीतभानुः, पुं, (शीतो भानुर्यस्य ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

शीतभीरुः, स्त्री, (शीताद्भीरुः ।) मल्लिका । इत्यमरः ॥ शीतभीते, त्रि ॥

शीतमञ्जरी, स्त्री, (शीता मञ्जरी यस्याः ।) शेफाली । इति राजनिर्घण्टः ॥

शीतमयूखः, पुं, (शीतो मयूखो यस्य ।) चन्द्रः । कर्पूरः । इति मेदिनी ॥

शीतमरीचिः, पुं, (शीता मरीचिर्यस्य ।) चन्द्रः । कर्पूरः । इति शब्दरत्नावली ॥

शीतमूलकं, क्ली, (शीतं मूलं यस्य । बहुव्रीहौ कन् ।) उशीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शीतलमूलयुक्ते, त्रि ॥

शीतरम्यः, पुं, (शीते रम्यः ।) प्रदीपः । इति जटाधरः ॥ शीतरमणीये, त्रि ॥

शीतरश्मिः, पुं, (शीतो रश्मिर्यस्य ।) चन्द्रः । यथा,
"शशिः सुधांशुश्चन्द्रमाः शीतरश्मिः ।"
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
कर्पूरश्च । चन्द्रपर्य्यायाः इति सर्व्वेषाम् ॥

शीतलं, क्ली, (शीतं लातीति । ला+कः ।) पुष्पकासीसम् । शैलजम् । [illegible] मौक्तिकम् । श्वेतचन्दनम् । इति मेदिनी ॥ [illegible]

इति राजनिर्घण्टः ॥ शैत्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ गौरचन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शीतलकः, पुं, ब्राह्मणयष्टी । इत्यमरः ॥ चन्द्रविशेषः । स तु चतुर्विंशतितीर्थङ्करमध्ये दशमतीर्थङ्करः । इति हेमचन्द्रः ॥ व्रतविशेषः । स तु मेषसंक्रान्त्यां कर्त्तव्यः । चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ चम्पकः । कर्पूरभेदः । रालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शीतलः, त्रि, (शीतोऽस्त्यस्येति । शीत + "सिध्मादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ९७ । इति लच् ।) शीतस्पर्शविशिष्टः । तत्पर्य्यायः । सुषीमः २ शिशिरः ३ जडः ४ तुषारः ५ शीतः ६ हिमः ७ । इत्यमरः ॥

शीतलकं, क्ली, सितोत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शीतलकः, पुं, मरुवकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शीतलच्छदः, पुं, (शीतलश्छदो यस्य ।) चम्पकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शीतलपत्रश्च ॥

शीतलजलं, क्ली, (शीतलं जलं यस्य ।) उत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ हिमवारि च ॥

शीतलता, स्त्री, (शीतलस्य भावः । तल् ।) शीतलत्वम् । शीतलस्य भाव इत्यर्थे तद्भावे तालमिति संचिप्रचारस्यैव ताप्रत्ययनिष्पन्ना ॥

शीतलत्वं, क्ली, (शीतलस्य भावः । त्व ।) जडता । इति राजनिर्घण्टः ॥ शीतलता च ॥

शीतलप्रदः, पुं, (शीतलं प्रददाति । प्र + दा + कः ।) चन्दनम् । इति केचित् ॥ हिमदातरि, त्रि ॥

शीतलवातकः, पुं, (शीतलो वातो यस्य । कन् ।) ब्राह्मणयष्टी । इति शब्दरत्नावली ॥ शीतलवायुयुक्ते, त्रि ॥

शीतला, स्त्री, (शीतल + स्त्रियां टाप् ।) शीतलीदलः । यथा,—

"शीतला शीतली शीतकुम्भी पाकरपुष्पिका ।"

इति शब्दचन्द्रिका ॥

देवीविशेषः । सा च वसन्तविस्फोटकादेरधिष्ठात्री देवता । यथा,—

स्कन्द उवाच ।

"भगवन् देवदेवेश शीतलायाः स्तवं शुभम् ।
वक्तुमर्हस्यशेषेण विस्फोटकभयापहम् ॥

ईश्वर उवाच ।

वन्देऽहं शीतलां देवीं रासभस्थां दिगम्बरीम् ।
मार्ज्जनीकलशोपेतां शूर्पालङ्कृतमस्तकाम् ॥"

इति स्कन्दपुराणम् ॥

अस्या विवरणं मसूरिकाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ कुटुम्बिनी । आरामशीतला । बालुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

शीतलाषष्ठी, स्त्री, (शीतला षष्ठी ।) माघशुक्लषष्ठी । यथा,—

"प्रकृता हारषी माघि पूज्यापत्यविवृद्धये ।
पुत्रे चांते तथा षष्ठ्यां षष्ठी श्राद्धकल्पिनी ।
वैशाखे चान्दनी षष्ठी ज्यैष्ठे चारण्यसंज्ञिता ।
आषाढे कार्दमी प्रोक्ता श्रावणे लुण्ठनी तथा ।
भाद्रे चापेटी विख्याता दुर्गाख्याश्वयुजे तथा ।
माघाख्या कार्त्तिके मासि मार्गे नवान्नरूपिणी ।
पौषे माघ्यन्नरूपा च शीतला तपसि स्मृता ।
गोरूपिणी फाल्गुने च चैत्रेऽशोका प्रकीर्त्तिता ॥"

इति स्कन्दपुराणम् ॥

शीतली, स्त्री, जलजक्षुपविशेषः । शितलोश्लोप् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शीतकुम्भी २ शुक्लपुष्पा ३ जलोद्भवा ४ कालानुसारिवा ५ । इति रत्नमाला ॥

शीतवल्कः, पुं, (शीतलो वल्को यस्य ।) उडुम्बरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शीतलवल्कले, त्रि ॥

शीतवीर्य्यकः, पुं, (शीतं वीर्य्यं यस्य । कप् ।) प्लक्षवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शीतलवीर्य्ययुक्ते, त्रि ॥

शीतशिवं, क्ली, (शीते शीतकाले शिवं मङ्गलप्रदम् ।) सैन्धवलवणम् । शैलेयनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ॥

शीतशिवः, पुं, (शीते शीतकाले शिवः शुभप्रदः ।) मधुरिका । इत्यमरः ॥ शतपुष्पादयः । इति मेदिनी ॥

शीतशिवा, स्त्री, (शीते शिवा मङ्गलप्रदा ।) मिश्रेया । इति राजनिर्घण्टः ॥ शमीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

शीतशूकः, पुं (शीते शूको यस्य ।) यवः । इति केचित् ॥ शीतलशूकयुक्ते, त्रि ॥

शीतसहः, पुं, (शीतं सहते इति । सह + अच् ।) पीलुवृक्षः । इति जटाधरः ॥ शीतसहनीये, त्रि ॥

शीतसहा, स्त्री, (शीतसह + टाप् ।) नीलसिन्धुवारः । वासन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

शीता, स्त्री, रामपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥ लाङ्गलपद्धतिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ यथा,—

"शीता नभःसरिदिति लाङ्गलपद्धतौ च
शीता दशाननरिपोः सहधर्म्मिणी च ।
शीतं स्मृतं हिमगुणे च तदन्विते च
शीतोऽलसे च बहुवारतरौ च दृष्टः ॥"

इति तालव्यादौ धरणिः ॥

अतिबला । कुटुम्बिनी । दूर्व्वा । शिल्पिकाख्यतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शीतांशुः, पुं, (शीताः अंशवो यस्य ।) कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चन्द्रः । यथा,—

"शीतांशुर्मिहमग्नं जनयति सततं जम्बराशौ नराणाम् ।"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

शीतांशुतैलं, क्ली, (शीतांशोः कर्पूरस्य तैलम् ।) कर्पूरतैलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शीताङ्गी, स्त्री, (शीतं अङ्गमस्याः । ङीष् ।) हंसपदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शीताङ्गे, त्रि । (यथा, सुश्रुते । २ । ८ ।
"प्रविशति शिरो यातु शीताङ्गी निरपत्रपा ।
नीलोहितशिरा सर्पि वा सर्वं स च तां तथा ॥")

शीतादः, पुं, (शीतलमादत्ते इति । आ + दा + कः ।) दन्तरोगविशेषः । तस्य निदानं दन्तरोगशब्दे द्रष्टव्यम् । तदौषधं यथा,—

"शीतादे हृतरक्ते तु तोयनागरसर्षपान् ।
निष्क्वाथ्य त्रिफलाञ्चापि कुर्य्याद्गण्डूषधारणम् ॥
काशीसलोध्रकृष्णा मनःशिला प्रियङ्गुतेजोह्वाः ।
एतच्चूर्णं मधुयुक् शीतादे पूतिमांसहरम् ॥"
तेजोह्वा तेजवला ।
"तैलं घृतं वा वातघ्नं शीतादे संप्रयुज्यते ।"

इति भावप्रकाशः ॥

शीताद्रिः, पुं, (शीतबहुलोऽद्रिः । शीतप्रधानोऽद्रिरिति वा ।) हिमालयपर्व्वतः । इति केचित् ॥

शीतापहा, स्त्री, महाशमङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

शीतार्त्तः, त्रि, (शीतेन आर्त्तः पीड़ितः ।) शीतेन पीड़ितः । तत्पर्य्यायः । शीतालुः २ । इति जटाधरः ॥ (यथा, श्रियरातिप्रतकथायाम् ।
"शीतार्त्तश्च क्षुधार्त्तश्च कम्पान्वितकलेवरः ।
अगागार तदा रात्रौ मुनौ गौहारवारिका ॥")

शीतालुः, त्रि, (शीतं न सहते इति । शीत + "शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तन्न सहते ।" ५ । २ । १२२ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या आलुच् ।) शीतार्त्तः । इति जटाधरः ॥

शीताश्मा, [न्] पुं, (शीतः शीतलोऽश्मा ।) चन्द्रकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शीतलप्रस्तरश्च ॥

शीतीभावः, पुं, (शीत + भू + घञ् । अभूततद्भावे च्विः ।) मोक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शीतलत्वञ्च ॥

शीतोत्तमं, क्ली, (शीतेषु वस्तुषु मध्ये उत्तमम् ।) जलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शीत्यं, त्रि, सीत्यम् । कृष्टम् । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ शीतयोग्यञ्च ॥

शीत्कारः, पुं, (शीदिति शब्दस्य कारः करणम् ।) वरस्त्रीणां रतिकालध्वनिः । यथा,—

"शीत्कारो रतनादेऽपि सुरते वरयोषिताम् ।"

इति जटाधरः ॥

(शीत्कृतिमात्रे । यथा, कथासरित्सागरे ।१।२।
"सन्ध्याद्र्योत्सवे ताराः करेणोद्धृत्य विक्षिपन् ।
शीत्कारशीकरैरन्याः कल्पयन्निव पातु वः ॥")

शीत्कृतं, क्ली, (शीदिति शब्दस्य कृतं करणम् ।) शीत्कारः । इति धरणिः ॥

शीधुः, पुं, क्ली, (शेतेऽनेनेति । शी + "शीङो धुग्लक्वलञ्वालनः ।" उणा० ४ । ३८ । इति धुक् ।) पक्वेक्षुरसकृतमद्यम् । इत्यमरभरतौ ॥

शीधुपः, त्रि, (शीधुं पिबतीति । पा + कः ।) शीधुपानकर्त्ता । इति शाब्दिकाः ॥

शीधुगन्धः, पुं, (शीधोर्मद्यविशेषस्य गन्धो यत्र ।) बकुलवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मद्यगन्धश्च ॥

शीर्णं, त्रि, (शॄ ड हिंसायाम् + क्तः । "ॠल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वा ।" ६ । १ । २४ । इति सम्प्रसारणम् । "श्योऽस्पर्शे ।" ८ । २ । ४७ । इति नः ।) क्षीणीभूतद्रव्यादि । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

शीनः, पुं, (श्यै+क्तः।) मूर्खः। अजगरः। इति मेदिनी॥

शीपालिका, स्त्री, शैपालिका। इत्यमरटीकायां भरतः॥

शीभ, ऋ ङ कत्थने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) ऋ, अशिशीभत्। ङ, शीभते। कत्थनं प्रशंसा। इति दुर्गादासः॥

शीभकः, पुं, शीकरः। इति शब्दरत्नावली॥

शीभ्यः, पुं, (शीभ्यते प्रशंस्यते इति। शीभ+ण्यत्।) शिवः। वृषः। इति केचित्॥ (त्रि, आत्मश्लाघिभवः। जलप्रवाहभवः। क्षिप्रभवः। यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। १६। ३१।

"शीभ्याय च नम ऊर्म्याय।"

"शीभृ कत्थने शीभते कत्थते इति। शीभ आत्मश्लाघी पचाद्यच्। तत्र भवः शीभ्यः। शीभो जलप्रवाहो वा शीभः क्षिप्रो वा तत्र भवाय नमः।" इति तट्टीकायां महीधरः॥)

शीरः, पुं, (शेते इति। शी+"स्फायितञ्चीति।" उणा० २। १३। इति रक्।) अजगरसर्पः। इति शब्दरत्नावली॥

शीरी, [न्] पुं, दरिदर्भः। इति राजनिर्घण्टः॥ हरिद्भर्भ इति वा पाठः॥

शीर्णं, क्ली, (शॄ+क्तः।) स्थौणेयकम्। इति भावप्रकाशः॥

शीर्णः, त्रि, (शॄ+क्तः।) कृशः। विशीर्णः। इति मेदिनी॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ५६७।

"शीर्णप्रासादोपरि जिगीषुरिव कलरवः

क्वणति॥")

शीर्णमाला, स्त्री, पृश्निपर्णी। इति शब्दचन्द्रिका॥ विशीर्णमाल्यश्च॥

शीर्णपत्रः, पुं, (शीर्णं पत्रमस्य।) कर्णिकारवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ पट्टिकालोध्रः। निम्बः। इति राजनिर्घण्टः॥ विशीर्णपत्रे, क्ली॥

शीर्णपर्णः, पुं, (शीर्णं पर्णमस्य।) निम्बवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ विशीर्णपत्रे, क्ली॥

शीर्णपादः, पुं, (शीर्णौ पादौ यस्य। विमातृशापादेवास्य तथात्वम्।) यमः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ शनैश्चरश्च॥

शीर्णपुष्पिका, स्त्री, (शीर्णं पुष्पं यस्याः। शीर्णपुष्पी। ततः स्वार्थे कन्।) अवाक्पुष्पी। इति शब्दचन्द्रिका॥

शीर्णवृन्तं, क्ली, (शीर्णं वृन्तं यस्य।) इन्द्रलोणम्। इति शब्दचन्द्रिका। तरमुज् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सुखवासः २। इति रत्नमाला॥ सुखाशः ३। इति केचित्॥ अस्य गुणाः। कफमेदोनिलपित्तमूत्रकारित्वम्। चारत्वम्। मधुरत्वम्। आमाजीर्णगाग्नित्वम्। लघुपाकित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

शीर्णाङ्घ्रिः, पुं, (शीर्णौ अङ्घ्री यस्य। विमातृशापादेवास्य तथात्वम्।) यमः। इति हेमचन्द्रः। क्षयपादे, त्रि॥

शीर्षिः, त्रि, (शृणातीति। शॄ+"शॄस्वृस्निहित्रप्यसि… क्विन्।" उणा० ४। ५४। इति क्विन्।) अपकारकः। हिंसकः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

शीर्षं, क्ली, मस्तकम्। इत्यमरः॥ (यथा, हरिवंशे। १७८। ६।

"शीर्षाणां वै सहस्रन्तु विहितं शार्ङ्गधन्वना।
सहस्रञ्चैव कायानां वहन् सङ्कर्षयन्स्तदा॥")

कृष्णागुरुः। इति राजनिर्घण्टः॥

शीर्षकं, क्ली, (शीर्षे कं सुखमस्मात्।) शिरोरक्षकसन्नाहः। टोप् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शीर्षण्यम् २ शिरस्त्रम् ३। इत्यमरः॥ शिरोऽस्थि। इति राजनिर्घण्टः॥ जयपराजयपत्रम्। यथा, याज्ञवल्क्यः।

"तुलाग्न्यापो विषं कोषो दिव्यानीह विशुद्धये।
महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तरि॥"

विशुद्धये सन्दिग्धार्थस्य सन्देहनिवृत्तये। महाभियोगेषु महापातकादिगुरुतराभियोगेषु। शीर्षकस्थे शीर्षकं प्रधानं शिरो व्यवहारस्य चतुष्पादः जयपराजयलक्षणः। तेन दण्डो लक्ष्यते तत्र तिष्ठतीति शीर्षकस्थः तत्प्रयुक्तदण्डभागीत्यर्थः। इति दिव्यतत्त्वम्॥

शीर्षकः, पुं, (शीर्षमिव। इवार्थे कन्।) राहुग्रहः। इति शब्दरत्नावली॥ मस्तकी, स्त्री॥

शीर्षघाती, [न्] त्रि, (शीर्षं हन्तीति। हन+"कुमारशीर्षयोर्णिनिः।" ३। २। ५१। इति णिनिः।) मस्तकच्छेदकः। शीर्षशब्दपूर्व्वकहनधातोः कर्म्मभ्यां कुमारशीर्षाभ्यां हन इति संक्षिप्तसारसूत्रेण णिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः॥

शीर्षच्छेदिकः, त्रि, (शीर्षच्छेदमर्हतीति। शीर्षच्छेद+ठक्।) वधार्हः। यथा,—

"स शीर्षच्छेदिकः शीर्षच्छेद्यो यो वधमर्हति॥"

इति हेमचन्द्रः॥

शीर्षच्छेद्यः, त्रि, (शीर्षच्छेदं नित्यमर्हतीति। "शीर्षच्छेदाद् यच्च।" ५।१।६५। इति यत्।) मस्तकच्छेदनोपयुक्तः। वध्यः। इत्यमरः॥ (यथा, उत्तरचरिते २ अङ्के।

"शम्बूको नाम वृषलः पृथिव्यां तप्यते तपः।
शीर्षच्छेद्यः स ते राम तं हत्वा जीवय द्विजम्॥")

शीर्षण्यं, क्ली, (शिरसि हितम्। शिरस्+"शरीरावयवाद् यत्।" ५। १। ६। इति यत्। "ये च तद्धिते।" ६। १। ६१। इति शिरसः शीर्षन्नादेशः।) शीर्षकम्। शिरस्त्रम्। इत्यमरः॥ क्वचित् शिरोरक्षकसन्नाहे टोप् इति ख्याते। शीर्षे कं सुखमस्मात् शीर्षकम्। शीर्षमारोहति शीर्षण्यं दण्डे कादिति यः। शिरस्त्रायते शिरस्त्रं कः। इति भरतः॥

शीर्षण्यः, पुं, (शिरसि भवः। शिरस्+"शरीरावयवाच्च।" ४। ३। ५५। इति यत्। "वा केशेषु।" ६। १। ६१। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या शीर्षन्नादेशः।) विशदकचः। तत्पर्य्यायः। शिरस्यः २। इत्यमरः॥ द्वे कचः स्नानादिना वा निर्मले अन्योन्यासंपृक्ते केशे। शीर्षे भवं

शीर्षण्यं [illegible] शीर्षण्याः [illegible]। शीर्षण्यः शीर्षकादेशः। इति भरतः॥ (शिरसि हिते, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। [illegible]

"शीर्षण्या रशना रज्जुरस्य।"

"शीर्षण्या शिरसि भवा रशना मेखला [illegible]"

इति तद्भाष्ये सायणः॥) मेघे च त्रि। (यथा, भागवते। ५। ४। १५।

"यद्यच्छीर्षण्याचरितं तत्तदनुवर्त्तते लोकः॥"

"शीर्षण्यः श्रेष्ठस्तेनाचरितम्।" इति तट्टीका॥)

शीर्षरक्षं, क्ली, (शीर्षं मस्तकं रक्षतीति। रक्ष+अण्।) शिरस्त्राणम्। यथा,—

"शिरस्त्रं शीर्षरक्षञ्च शीर्षण्यं शीर्षकन्तथा॥"

इति हारावली। ७१।

शीर्षोदयः, पुं, (शीर्षेण शीर्षदेशेन उदयो यस्य।) मिथुन-सिंह-कन्या-तुला-वृश्चिक-कुम्भ-मीनराशिरूपः। यथा,—

"अजगोपतियुग्मञ्च कर्किधन्विमृगाह्वयाः।
निशाख्याः स्मृताश्चैते शेषाश्चान्ये दिवा-
ख्याः॥
निशाख्या विमिथुनाः स्मृताः पृष्ठोदयास्तथा।
शेषाः शीर्षोदया ज्ञेया मीनश्चोभयसंज्ञकः॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

शील, ञि समाधौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) ञि, शीलितोऽस्ति। समाधिः सेवानुभावनं प्रवृत्तिर्वा। यः शीलति सदा धर्म्ममिति हलायुधः। इति दुर्गादासः॥

शील, न क अभ्यासे। अतिशायने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) अतिशायनं अतिशयकरणम्। तावच्चार। अशिशीलत्। उपधारणे इत्यन्ये। शीलय नीलनिचोलमिति जयदेवः। इति दुर्गादासः॥

शीलं, क्ली, (शीलयतीति। शीलत् क अतिशायने+अच्। यद्वा, शीङ् स्वप्ने+"शीङो धुक् लक् वलञ् वालनः।" उणा० ४। ३८। इति लक्। अर्द्धर्चादित्वात् पुंलिङ्गमपि।) स्वभावः। सद्वृत्तम्। इत्यमरमेदिन्यौ॥ (यथा, रामायणे। २। ३९। २४।

"साध्वीनान्तु स्थितानान्तु शीले सत्ये श्रुते स्थिते।
स्त्रीणां पवित्रं परमं पतिरेको विशिष्यते॥")

ब्रह्मण्यतादित्रयोदशविधधर्म्मरूपम्। रागवर्णनम्। यथा,—

"वेदोऽखिलो धर्म्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्।
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च॥"

इति मानवे २ अध्यायः॥

शीलं ब्रह्मण्यतादिरूपम्। तदाह हारीतः। ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता सौम्यता अपरोपतापिता अनसूयता मृदुता अपारुष्यं मैत्रता प्रियवादित्वं कृतज्ञता शरण्यता कारुण्यं प्रशान्तिश्चेति त्रयोदशविधं शीलम्। शीलं रागद्वेषपरित्यागः [illegible] इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥

लः, पुं, (शील अविज्ञाने + अच् ।) अज-गरसर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ चरित्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शीलनं, क्ली, (शील + ल्युट् ।) अभ्यासनम् । (यथा, महाभारते । १२ । ३२१ । ४३ ।
"पुरा ह्येका भयङ्करा मनुष्यदेहगोचरा ।
अभिद्रवन्ति सर्व्वतो यतस्व पुण्यशीलने ॥")
अनिध्यायनम् । उपधारणम् । सेवानुभावनम् । प्रवर्त्तनम् । इति शीलधातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ पाठनिश्चयः । यथा,—
"भविनौ गुणनी शीलनं स्तनम् ।"
इति ब्रह्मगर्भे त्रिकाण्डशेषः ॥

शीलवान्, [त्] त्रि, (शीलमस्यास्तीति । शील + मतुप् । मस्य वः ।) शीलविशिष्टः । सत्स्वभावः । यथा,—
"पथ्याशिनां शीलवतां नराणां
सद्वृत्तभाजां विजितेन्द्रियाणाम् ।
एवंविधानामिह मायुरत्र
चिन्त्यं सदा वृद्धमुनिप्रवादः ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥
सद्वृत्तः । इति शीलशब्दार्थदर्शनात् ॥

शीला, स्त्री, (शीलमस्या अस्तीति । शील + अच् । टाप् ।) कौण्डिन्यमुनिपत्नी । यथा,—
"मध्याह्ने भोज्यवेलायां समुत्तीर्य्य सरित्तटे ।
ददर्श शीला सा स्त्रीणां समूहं रक्तवाससाम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

शीलितं, क्ली, (शील + क्तः ।) चौर्य्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अभ्यस्ते, त्रि ॥

शीवलं, क्ली, (शी + बाहुलकात् वलः गुणाभावश्च ।) शैवेयम् । शैवालम् । इति मेदिनी ॥

शीवा, [न्] पुं, (शेते इति । शी + "शीङ्क्रुशि-रुहीति ।" उणा० ४ । ११३ । इति क्वनिप् ।) अजगरसर्पः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शुक, सर्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) शोकति । सर्पो गमनम् । इति दुर्गादासः ॥

शुक्, [च्] स्त्री, (शुच् शोके + क्विप् ।) शोकः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १२ । ७५ ।
"कामं जीवति मे नाथः इति सा विजहौ शुचम् ।
प्राङ्मत्वा सत्यमस्यान्तं जीवितास्मीति लज्जिता ॥")

शुकं, क्ली, (शोभते इति । शुभ दीप्तौ + "शुक-वल्कोल्काः ।" उणा० ३ । ४२ । इति कप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) ग्रन्थिपर्णम् । इत्यमरः ॥ वस्त्रम् । वस्त्राञ्चलम् । शिरस्त्राणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ शोणकवृक्षः । इति विश्वः ॥

शुकः, पुं, (शुभ दीप्तौ + कप्रत्ययेन साधुः । उणा० ३ । ४२ ।) पक्षिविशेषः । सुआ इति वङ्गभाषा । सुग्गा इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । कीरः २ । इत्यमरः ॥ वक्रतुण्डः ३ मेधावी ४ दाडिमप्रियः ५ रक्ततुण्डः ६ वक्रचञ्चुः ७ चिमिः ८ चिमिकः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ मुखरः १० प्रियदर्शनः ११ । इति जटाधरः ॥ मधुपाठकः १२ । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३८१ ।
"प्रकटयति रागमधिकं जयनमिदं वक्रिमाण-मावहति ।
शीलयति च प्रतिपदं कूजति शुकस्येव दयितस्य ॥")
अस्य मांसगुणाः । परमहृद्यत्वम् । विपाके गुरुत्वम् । शीतलत्वम् । कासश्वासक्षयहरत्वम् । संग्राहित्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ तस्य शुभसूचकत्वं यथा,
"वामः पठन् राजशुकः प्रयाणे
शुभं भवेद्दक्षिणतः प्रवेशे ।
वनेचराः काष्ठशुकाः प्रयातु-
स्तु दक्षिणाः संमुखमापतन्तः ॥"
इति वसन्तराजशाकुने ८ वर्गः ॥ * ॥
व्यासपुत्रः । स च परीक्षिताय श्रीमद्भागवतं श्रावयामास । तस्योत्पत्त्यादिर्यथा । हरिवंशे वायवीये च ।
"पराशरकुलोत्पन्नः शुको नाम महायशाः ।
व्यासादरण्यां सम्भूतो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥
स तस्यां पितृकन्यायां पीवर्य्यां जनयिष्यति ।
कृष्णं गौरं प्रभुं शम्भुं तथा भूरिश्रुतं जयम् ॥
कन्यां कीर्त्तिमतीं षष्ठीं योगिनीं योगमातरम् ।
ब्रह्मदत्तस्य जननीं महिषीमणुहस्य च ॥"
इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १९ अध्यायटीकायां श्रीधरस्वामी ॥ वह्निपुराणे प्रजापतिसर्गनामाध्यायेऽप्येवम् ॥ * ॥ अपि च ।
"द्वैपायनाच्छुको जज्ञे भगवानेव शङ्करः ।
अंशेनैवावतीर्य्योर्व्व्यां संप्राप परमं पदम् ॥
शुकस्याप्यभवन् पुत्राः पञ्चात्यन्ततपस्विनः ।
भूरिश्रवाः प्रभुः शम्भुः कृष्णो गौरश्च पञ्चमः ।
कन्या कीर्त्तिमती चैव योगमाता धृतव्रता ॥"
इति कौर्म्मे १७ अध्यायः ॥ * ॥
(अस्यान्यविधोत्पत्तिविवरणं यथा, देवीभागवते । १ । १४ । १—२९ ।
श्रीसूत उवाच ।
"दृष्ट्वा तामसितापाङ्गीं व्यासश्चिन्तापरोऽभवत् ।
किं करोमि न मे योग्या देवकन्येयमप्सराः ॥
एवं चिन्तयमानन्तु दृष्ट्वा व्यासं तदाप्सराः ।
भयभीता हि सञ्जाता शापं मां विसृजेदयम् ॥
सा कृत्वाथ शुकीरूपं निर्गता भयविह्वला ।
कृष्णस्तु विस्मयं प्राप्तो विहङ्गीं तां विलोकयन् ॥
कामस्तु देहे व्यासस्य दर्शनादेव सङ्गतः ।
मनोऽतिविस्मितं जातं सर्व्वगात्रेषु विस्मितः ॥
स तु धैर्य्येण महता निगृह्णन् मानसं मुनिः ।
न शशाक नियन्तुं स व्यासः प्रसृतं मनः ॥
बहुशो गृह्यमाणञ्च घृताच्या मोहितं मनः ।
भावित्वान्नैव विधृतं व्यासस्यामिततेजसः ॥
मन्थनं कुर्व्वतस्तस्य मुनेरग्निचिकीर्षया ।
अरण्यामेव सहसा तस्य शुक्रमथापतत् ॥
सोऽविचिन्त्य तथा पातं ममन्थारणिमेव च ।
तस्माच्छुकः समुद्भूतो व्यासाकृतिमनोहरः ।
विस्मयं जनयन् बालः संजातस्तदरणिजः ॥
यथाध्वरे समिद्धोऽग्निर्भाति हव्येन दीप्तिमान् ॥
व्यासस्तु सुतमालोक्य विस्मयं परमङ्गतः ।
किमेतदिति सञ्चिन्त्य वरदानाच्छिवस्य वै ॥
तेजोरूपी शुको जातोऽप्यरणीगर्भसम्भवः ।
द्वितीयोऽग्निरिवात्यर्थं दीप्यमानः स्वतेजसा ॥
विलोकयामास तदा व्यासस्तु मुदितं सुतम् ।
दिव्येन तेजसा युक्तं गार्हपत्यमिवापरम् ॥
गङ्गान्तः स्नापयामास समागत्य गिरेस्तदा ।
पुष्पवृष्टिस्तु खाज्जाता शिशोरुपरि तापसाः ! ॥
जातकर्म्मादिकं चक्रे व्यासस्तस्य महात्मनः ।
देवदुन्दुभयो नेदुर्ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥
जगुर्गन्धर्व्वपतयो मुदितास्ते दिदृक्षवः ।
विश्वावसुर्नारदश्च तुम्बुरुः शुकसम्भवे ॥
तुष्टुवुर्मुदिताः सर्व्वे देवा विद्याधरास्तथा ।
दृष्ट्वा व्याससुतं दिव्यमरणीगर्भसम्भवम् ॥
अन्तरीक्षात् पपातोर्व्व्यां दण्डः कृष्णाजिनं शुभम् ।
कमण्डलुस्तथा दिव्यः शुकस्यार्थे द्विजोत्तमाः ॥
सद्यः स ववृधे बालो जातमात्रोऽतिदीप्तिमान् ।
तस्योपनयनं चक्रे व्यासो विद्याविधानवित् ॥
उत्पन्नमात्रं तं वेदाः सरहस्याः ससंग्रहाः ।
उपतस्थुर्म्महात्मानं यथास्य पितरं तथा ॥
यतो दृष्टं शुकीरूपं घृताच्याः सम्भवे तदा ।
शुकेति नाम पुत्रस्य चकार मुनिसत्तमाः ! ॥
वृहस्पतिमुपाध्यायं कृत्वा व्याससुतस्तदा ।
व्रतानि ब्रह्मचर्य्यस्य चकार विधिपूर्व्वकम् ॥
सोऽधीत्य निखिलान् वेदान् सरहस्यान् ससंग्रहान् ।
धर्म्मशास्त्राणि सर्व्वाणि कृत्वा गुरुकुले शुकः ॥
गुरवे दक्षिणां दत्त्वा समावृत्तो मुनिस्तदा ।
आजगाम पितुः पार्श्वे कृष्णद्वैपायनस्य च ॥"
अस्य दारपरिग्रहादिवृत्तान्तस्तु तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यः । * ।) स च श्रीकृष्णस्य क्रीडार्थं वृन्दावने उपनन्दस्य कन्या अभूत् । इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥ * ॥ रावणमन्त्री । शिरीषवृक्षः । इति मेदिनी ॥ वृक्षविशेषः । इति रत्नमाला ॥ शियालकाँटा इति भाषा ॥

शुकच्छदं, क्ली, (शुकवत् छदो यस्य ।) ग्रन्थिपर्णम् । इति जटाधरः ॥

शुकजिह्वा, स्त्री, (शुकस्य जिह्वेव पर्णं यस्याः ।) वृक्षविशेषः । सुयाठोँटी इति भाषा ॥ यथा,
"शुकाख्या शुकनामा च शुकजिह्वा शुकानना ।"
इति रत्नमाला ॥

शुकतरुः, पुं, (शुकवत् तरुः । शुकवर्णपर्णविशिष्टत्वादस्य तथात्वम् । शुकप्रियत्वाद्वा ।) शिरीषवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

शुकद्रुमः, पुं, (शुकवत् द्रुमः । तद्वर्णपर्णविशिष्टत्वात् तथात्वम् । यद्वा, शुकप्रियो द्रुमः ।) शिरीषवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

शुकनामा, स्त्री, (शुकस्य नाम नाम यस्याः ।) शुकजिह्वा । इति रत्नमाला ॥ शुकवर्णवती, त्रि ॥

(कालिन्दीसङ्कर्षणकथा हरिवंशे १०२ अध्याये उक्ता। तद्यथा,—
"रामस्तु यमुनामाह स्नातुमिच्छे महानदि!।
एहि मामभिगच्छस्व रूपिणी सागरङ्गमे॥
सङ्कर्षणस्य मत्तोक्तां भारतीं परिभूय सा।
नाभ्यवर्त्तत तं देशं स्त्रीस्वभावेन मोहिता॥
ततश्चुक्रोध बलवान् रामो मदसमीरितः।
चकार स हलं हस्ते कर्षणाधोमुखं बली॥
तस्यामुपरि मेदिन्यां पेतुस्तामरसस्रजः।
मुमुचुः पुष्पकोषैश्च पुष्परेणुवहं जलम्॥
स हलेनानताग्रेण कूले गृह्य महानदीम्।
चकर्ष यमुनां रामो व्युत्थितां वनितामिव॥
सा विह्वलजलस्रोता ह्रदप्रस्थितसञ्चया।
व्यावर्त्तत नदी भीता हलमार्गानुसारिणी॥
लाङ्गलादिष्टमार्गा सा वेगगा वक्रगामिणी।
सङ्कर्षणभयत्रस्ता योषेवाकुलतां गता॥
पुलिनश्रोणिबिम्बोष्ठी मृदितैस्तोयताडितैः।
फेनमेखलसूत्रैश्च वेगगाम्बुदगामिनी॥
तरङ्गविषमापीडा चक्रवाकोन्नतस्तनी।
वेगगम्भीरवक्राङ्गी त्रस्तमीनविभूषणा॥
सितहंसेक्षणापाङ्गी काशक्षौमोच्छ्रिताम्बरा।
तीरजोद्धूतकेशान्ता जलस्खलितगामिनी॥
लाङ्गलोल्लिखितापाङ्गी क्षुभिता सागरङ्गमा।
मत्तेव कुटिला नारी राजमार्गेण गच्छती॥
कृष्यते सा स्म वेगेन स्रोतःस्खलितगामिनी।
उन्मार्गा नीतमार्गा सा येन वृन्दावनं वनम्॥
वृन्दावनस्य मध्येन सा नीता यमुना नदी।
रोरूयमाणेव खगैरन्विता तोयवासिभिः॥
सा यदा समभिक्रान्ता नदी वृन्दावनं वनम्।
तदा स्त्रीरूपिणी भूत्वा यमुना राममब्रवीत्॥
प्रसीद नाथ! भीतास्मि प्रतिलोमेन कर्म्मणा।
विपरीतमिदं रूपं तोयञ्च मम जायते॥
असत्यहं नदीमध्ये रौहिणेय! त्वया कृता।
कर्षणेन महाबाहो स्वमार्गव्यभिचारिणी॥
प्राप्तां मां सागरे नूनं सपत्न्यो वेगगर्व्विताः।
फेनहासैर्हसिष्यन्ति तोयव्यावृत्तगामिनीम्॥
प्रसादं कुरु मे वीर! याचे त्वां कृष्णपूर्व्वज!।
सुप्रसन्नमना नित्यं भव त्वं सुरसत्तम!॥
कर्षणायुधकृष्टास्मि रोषोऽयं विनिवर्त्त्यताम्॥
गच्छामि चरणौ मूर्द्ध्ना तवैषा लाङ्गलायुध!।
मार्गमादिश्यमिच्छामि क्व गच्छामि महाभुज!"॥)

कालिन्दीभेदनः, पुं, (कालिन्दीं भिनत्ति। भिद्+कर्त्तरि ल्युः। कालिन्द्या भेदनो वा।) बलदेवः। इत्यमरः।१।१।२५॥ ("कालिन्दीभेदनो हलीति" पुराणम्॥)

कालिन्दीसूः, स्त्री, (सूते इति। सू+क्विप्। कालिन्द्याः यमुनायाः सूः माता प्रसवित्रीत्यर्थः। कालिन्दीं सूते सूतवती वा।) सूर्य्यपत्नी। यमुनामाता। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कालिन्दीसोदरः, पुं, (कालिन्द्याः सोदरः सहोदरः।) यमः। इति हेमचन्द्रः॥

काली, स्त्री, (कालः कृष्णवर्णोऽस्त्यस्याः। काल+"जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलेत्यादिना"। ४।१।४२। ङीष्।) शम्भुराजपत्नी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (कालः शिवः। तस्य पत्नीति ङीष्।) कालिका। अम्बिकाललाटनिष्क्रान्ता देवी। यथा,
"ततः कोपं चकारोच्चैरम्बिका तानरीन् प्रति।
कोपेन चास्या वदनं मसीवर्णमभूत्तदा॥
भ्रुकुटीकुटिलात्तस्या ललाटफलकाद्द्रुतम्।
काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी"॥
इति मार्कण्डेयपुराणे ८७।५॥ * ॥ अन्यच्च।
"देव्या ललाटनिष्क्रान्ता या कालीति च विश्रुता।
तस्यास्तन्त्रं प्रवक्ष्यामि कामदं शृणु भैरव!॥
समाग्निसहितो दन्त्यः प्रान्त्यस्वरात् पुरःसरः।
षष्ठस्वराग्निबिन्द्विन्दुसहितो मादिरेव च॥
कालीतन्त्रमिति प्रोक्तं धर्म्मकामार्थदायकम्।
एतन्मूर्त्तिं प्रवक्ष्यामि वत्सैकाग्रमनाः शृणु॥
नीलोत्पलदलश्यामा चतुर्बाहुसमन्विता।
खट्वाङ्गं चन्द्रहासञ्च बिभ्रती दक्षिणे करे॥
वामे चर्म्म च पाशञ्च ऊर्द्ध्वाधो भावतः पुनः।
दधती मुण्डमालाञ्च व्याघ्रचर्म्मवराम्बरा॥
कृशाङ्गी दीर्घदंष्ट्रा च अतिदीर्घातिभीषणा।
लोलजिह्वा निम्नरक्तनयना नादभैरवा॥
कबन्धवाहना पीनविस्तारश्रवणानना।
एषा ताराह्वया देवी चामुण्डेति च कथ्यते॥
एतस्या योगिनीश्चाष्टौ पूजयेच्चिन्तयेदपि।
त्रिपुरा भीषणा चण्डी कर्त्री हन्त्री विधातृका॥
करालां शूलिनी चेति अष्टौ ताः परिकीर्त्तिताः।
एषातिकामदा देवी जाड्यहानिकरी सदा॥
एतस्याः सदृशी काचित् कामदा न हि विद्यते"।
इति श्रीकालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ६० अध्यायः।
क्षीरकीटः। मातृभेदः। उमा। नवमेघसमूहः। परीवादः। इति हेमचन्द्रः॥ कालाञ्जनी। तुवरी। त्रिवृत्। राजिः। इति राजनिर्घण्टः॥ अग्निशिखाभेदः। इति जटाधरः॥ (यथा, मुण्डकोपनिषदि १।२।४।
"काली कराली च मनोजवा च
सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी
लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः"॥
वृश्चिकालीवृक्षः। इति रत्नमाला। (काळिया विङ्काटी इति भाषा॥ लता। यथा वैद्यके।
"सप्तपर्णस्तथा काली गुडूची पिचुमर्द्दकम्"॥ * ॥
भीमसेनस्य पत्नीभेदः। यथा, भागवते ९।२२।३१।
"युधिष्ठिरात् पौरव्यां देवकोऽथ घटोत्कचः।
भीमसेनात् हिडिम्बायां काल्यां सर्व्वगतस्ततः"॥
मातृकाध्याने चामुण्डाशब्दे द्रष्टव्यम्। कालिकाया ध्यानं लिख्यते यथा—
"करालवदनां घोरां मुक्तकेशीं चतुर्भुजाम्।
कालिकां दक्षिणां दिव्यां मुण्डमालाविभूषिताम्॥
सद्यश्छिन्नशिरःखड्गवामाधोर्द्धकराम्बुजाम्।
अभयं वरदञ्चैव दक्षिणोर्द्धाधपाणिकाम्॥
महामेघप्रभां श्यामां तथा चैव दिगम्बरीम्।
कण्ठावसक्तमुण्डालीगलद्रुधिरचर्च्चिताम्॥
कर्णावतंसतानीतशवयुग्मभयानकाम्।
घोरदंष्ट्रां करालास्यां पीनोन्नतपयोधराम्॥
शवानां करसंघातैः कृतकाञ्चीं हसन्मुखीम्।
सृक्कद्वयगलद्रक्तधाराविस्फुरिताननाम्॥
घोररावां महारौद्रीं श्मशानालयवासिनीम्।
बालार्कमण्डलाकारलोचनत्रितयान्विताम्॥
दन्तुरां दक्षिणव्यापिमुक्तालम्बिकचोच्चयाम्।
शवरूपमहादेवहृदयोपरिसंस्थिताम्॥
शिवाभिर्घोररावाभिश्चतुर्द्दिक्षु समन्विताम्।
महाकालेन च समं विपरीतरतातुराम्॥
सुखप्रसन्नवदनां स्मेराननसरोरुहाम्।
एवं सञ्चिन्तयेत् कालीं सर्व्वकामार्थसिद्धिदाम्"।
इति तन्त्रसारधृतकालतन्त्रम्॥
(कालग्रसथा सर्व्वमिदं जगत् परिणामयति सैव काली प्रकीर्त्तिता यद्वा कालयति कलयति वा उत्पादयति पालयति प्रलये पुनरात्मन्येव विलापयतीति काली आद्या मूलप्रकृतिः महत्तत्त्वादेरुत्पत्तिलयादीनामाधारभूता। कलिङ्कलि कामधेनुरिति कलधातुः बह्वर्थबोधिनी। स्वरूपतः ब्रह्मणः सकाशात् नानाविधजगद्विचित्रनिर्म्माणसमर्था बुद्धिरूपा ब्रह्मशक्तिरेव प्रकृतिः कालीति संज्ञया प्रकीर्त्त्यते। एतत् प्रबोधनाय समासतः कतिपयवचनान्यत्रोद्धृतानि यथायथं द्रष्टव्यानि तथाहि ज्ञानसङ्कलिनीतन्त्रे। भागवते च।
"सा माया पालिनी शक्तिः सृष्टिसंहारकारिणी।
सा वा एतस्य संद्रष्टुः शक्तिः सदसदात्मिका।
माया नाम महाभाग! ययेदं निर्म्ममे विभुः"।
एषैव पारमेश्वरी मूलशक्तिः दुर्ब्बलाधिकारिणामुपासनासौकर्य्याय तन्त्रादिशास्त्रेषु कालीश्यामातारादिविविधनामरूपैः कल्पिता॥
यथा,—
"या देवी सर्व्वभूतेषु विष्णुमायेति शब्दिता"।
चितिरूपेण या कृत्स्नमेतद्व्याप्य स्थिता जगदिति
इति मार्कण्डेयपुराणीयदेवीमाहात्म्ये देवैः देव्याः स्तुतौ। ८५।१२,३४। तथा च महानिर्व्वाणोक्ते ४र्थे उल्लासे। देवीं प्रति सदाशिवोक्तिः।
"त्वं परा प्रकृतिः साक्षात् ब्रह्मणः परमात्मनः।
महत्तत्त्वादिभूतान्तं त्वया सृष्टमिदं जगत्॥
निमित्तमात्रं तद्ब्रह्म सर्व्वकारणकारणम्।
तस्येच्छामात्रमालम्ब्य त्वं महायोगिनी परा।
करोषि पासि हंस्यन्ते जगदेतच्चराचरम्।
कलनात् सर्व्वभूतानां महाकालः प्रकीर्त्तितः।
महाकालस्य कलनात् त्वमाद्या कालिका परा।
कालत्वादादिभूतत्वादाद्या कालीति गीयते।
ध्यानन्तु द्विविधं प्रोक्तं स्वरूपारूपभेदतः।
स्वरूपं तव यद्ध्यानमवाङ्मनसगोचरम्॥
मनसोधारणार्थाय शीघ्रं स्वाभीष्टसिद्धये।
सूक्ष्मध्यानप्रबोधाय स्थूलध्यानं वदामि ते।
अरूपायाः कालिकायाः कालमातुर्महाद्युतेः।
गुणक्रियानुसारेण क्रियते रूपकल्पना"।
तस्या अरूपायाः महाकाल्याः कथमेव

कल्पनादिकमिति जिज्ञासितवतीं पार्व्वतीं प्रति भगवतः शिवस्योत्तरदानं तत्रैव १३ उल्लासे ॥
"उपासकानां कार्य्याय पुरैव कथितं प्रिये !।
गुणक्रियानुसारेण रूपं देव्याः प्रकल्पितम् ॥
श्वेतपीतादिको वर्णो यथा कृष्णे विलीयते ।
प्रविशन्ति तथा काल्यां सर्व्वभूतानि शैलजे ! ॥
अतस्तस्याः कालशक्तेर्निर्गुणाया निराकृतेः ।
हिताया: प्राप्तयोगानां वर्णः कृष्णो निरूपितः ॥
नित्यायाः कालरूपाया अव्ययायाः शिवात्मनः ।
अमृतत्वात् ललाटेऽस्याः शशिचिह्नं निरूपितम् ॥
शशिसूर्य्याग्निभिर्नित्यै रखिलं कालिकं जगत् ।
सम्पश्यति यतस्तस्मात् कल्पितं नयनत्रयम्" ॥
अस्याः स्थूलध्यानं यथा तत्रैव ५म उल्लासे ।
"मेघाङ्गीं शशिशेखरां त्रिनयनां रक्ताम्बरं बिभ्रतीं पाणिभ्यामभयं वरञ्च विलसद्रक्तारविन्द स्थिताम् ॥
मेघाङ्गीमिति वर्णनेनास्याः कृष्णवर्णत्वं सूचितं परं अरूपाया निराकृतेः कालशक्तेरेव ध्याना-लम्बनतया ज्ञापकत्वमिति यावत् ।

शशिशेखरेत्यनया शशी चन्द्रः जीवसमष्टिः सर्व्वजीववीजस्वरूपो हिरण्यगर्भो ब्रह्मा एव चन्द्रनाम्नाख्यायते अतएवास्या देव्या ललाटे ऊर्द्ध-देशे इति निर्देशात् समस्तजड़शक्तिभ्यः पृथक् सत्वा जीवशक्तेस्तत्कर्षं बोधयति यथा,—
'भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवरूपां महाबाहो ! ययेदं धार्य्यते जगत्" ॥

अतोऽस्या जीवशक्त्याधायकतया सैव परमात्म-रूपिणी चिदानन्दमयीति प्रबोध्यते । यदि च स्थानभेदे क्वचित् परब्रह्मणः सकाशादस्याः पार्थक्यं दृश्यते तत्तु केवलमज्ञानां क्रियाविशेषबोध-नायैव स्वरूपतः अभेदाहिकाशक्तिवत् सर्व्वत्रैव शास्त्रकृद्भिस्तयोरभेदः प्रतिपादितः । त्रिनयन-मित्यनया सर्व्वज्योतिःपदार्थानां प्रधानभूता-ग्निसूर्य्यामयः प्रकाशशक्तेराधिक्यात् तैरेवास्या स्था नयनत्रितयत्वेन प्रकल्पितं वस्तुतः सर्व्व-प्रकाशकानां सूर्य्यादीनां सैवान्तर्यामितयाधिष्ठा-त्रीदेवतात्मरूपिणीति बोध्यम् ॥

रक्ताम्बरं बिभ्रतीं इति सृष्टिकारणार्थं सैव परमा-त्मरूपिणी रजोगुणोद्रेकरूपमम्बरं वस्त्रं आवरण-शक्तिमिति भावः बिभ्रतीं धारिणीं । पाणिभ्या-मभयं वरञ्च इति भक्तसाधकानां रक्षार्थं कुशला-र्थं च वराभयदानरूपशक्तिद्वयस्य पाणिद्वयत्वेन कल्पितं रक्तारविन्दस्थितामिति रजोगुणसमुद्भूताया इच्छाशक्तेरेवारविन्दत्वेन प्रकल्पनं कृतमिति बोध्यम् । अतः स्थूलध्यानादीनां यदिचापाततः स्थूलदृष्ट्या नामरूपादिस्थूलजड़भावो लक्ष्यते परं सर्व्वत्रैव तेषां सूक्ष्मार्थरूपपरमात्मन्येव गूढ़ता-त्पर्य्यार्थः प्रतिफलत्वेव विज्ञानद्भिरेव तत्सर्व्वतो-भातुं शक्यते । न चैतदस्माकं केवलं स्वकपोल-कल्पनामात्रं श्रीमद्भगवद्गीताप्रभृतितत्त्वज्ञान-प्रतिपादकशास्त्रेषु विशेषतोऽभिहितं किञ्च प्रकृतिपुरुषयोरपि तत्तच्छास्त्रे भूयोभूयोऽविनश्वर-त्वमनादित्वं चाङ्गीकृतम् ।
"प्रकृतिं पुरुषञ्चैव विद्ध्यनादी उभावपीत्यादि" ।
भूरिभूरि प्रमाणानि सन्ति बाहुल्यभिया नैवा स्माद्भिस्तान्युद्धृतानि ॥)

कालीकः, पुं, (के जले अलति पर्य्याप्नोति प्रभवतीत्यर्थः । अल + इकन् पृषोदरादित्वात् दीर्घः । यद्वा के जले + अलीकः मत्स्यलाभाय कपटशान्त-मूर्त्तिरिव ।) क्रौञ्चः । इति शब्दरत्नावली ॥

कालीची, स्त्री, ([illegible] यमभगिन्या चीयतेऽत्र । चिञ् + बाहुलकात् अधिकरणे डः । गौरादित्वात् ङीष् ।) यमविचारभूमिः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

कालीतनयः, पुं, (काल्याः यमरूपाया यमभगिन्याः यमत्वशक्तेर्वा तनयः इव यमवाहनत्वात्तथात्वम् । यद्वा, कालीं इतः प्राप्तः सन् बलिदानाय आत्मानं नयति प्रापयति । नी + अच् । कालीं प्रति उद्दिश्य वा इतः प्राप्तः उपस्थित इत्यर्थः आत्मनो नयः प्रापणं यस्य । महिषस्य कालीसन्निधाने बलिदानाय नीयमानतया तथात्वम् ।) महिषः । इति हेमचन्द्रः ॥

कालीयं, क्ली, (कालस्य कृष्णवर्णस्यायं कालस्थाने भवं वा "वृद्धाच्छः" । ४ । २ । ११४ । इति छः ।) कृष्णचन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अस्य व्यवहारो यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे एकादशश-तिकप्रसारणीतैले । "कालीयोत्पलपद्मकाह्वय-निशेत्यादि" ॥)

कालीयकं, क्ली, (कालीय + स्वार्थे कन् । कालीयमिव कायति वा । कै + कः ।) कालिया इति ख्यातं पीतवर्णसुगन्धिकाष्ठम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (यथा, महाभारते २ । ५१ । १० ।
"चन्दनागुरुकाष्ठानां भारान् कालीयकस्य च ।
चर्म्मरत्नसुवर्णानां गन्धानाञ्चैव राशयः" ॥)
तत्पर्य्यायः । जायकं २ कालानुसार्य्यं ३ । इत्यमरः । २ । ६ । १२६ ॥ जापकम् ४ । इति टीकासर्व्वस्वम् ॥ कालेयम् ५ वर्णकम् ६ कान्तिदायकम् ७ । इति भरतधृतव्याड़िः ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ पीतचन्दनशब्दे द्रष्टव्यौ ॥ कृष्णचन्दनम् । तत्पर्य्यायः । कालीयम् २ कालिकम् ३ हरिप्रियम् ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दारुहरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य व्यवहारो यत्र तद्यथा, "सालसाराज-कर्णखदिरकदरकालस्कन्धक्रमुकभूर्जमेष शृङ्गीति तिनिशचन्दनकुचन्दनशिंशपा शिरीषासनधवार्ज्जुन-तालशाकनक्तमालपूतीकाश्वकर्णागुरूणि कालीयकञ्चेति" ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३८ अध्यायः ॥)

कालीयकः, पुं, (कालीय + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।) दारुहरिद्रा । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"दार्व्वी दारुहरिद्रा च पर्ज्जन्यापर्ज्जनीति च ।
कटङ्कटेरी पीता च भवेत् सैव पचम्पचा ॥
सैव कालीयकः प्रोक्तस्तथा कालेयकोऽपि च ।
पीतद्रुश्च हरिद्रुश्च पीतदारुकपीतकम्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कालेयं, क्ली, (कं सुखं आलेयं आदेयं यस्मात् ।) कालियानामपीतवर्णसुगन्धिकाष्ठम् । इति व्याडि रमानाथश्च ॥ (यथा, कुमारे ७ । ९ ।
"तां लोध्रकल्केन हृताङ्गतैला-
माश्यानकालेयकृताङ्गरागाम्" ॥
कलायै रक्तधारिण्यै हितं इति ढक् ।) काल-खण्डनम् । यकृत् इति यावत् इति मेदिनी ॥

कालेयः, पुं, (कालाया अपत्यं ढक् ।) दैत्यभेदः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते १ । ६५ । ३४ ।
"कालायाः प्रथिताः पुत्त्राः कालकल्पाः प्रहारिणः
प्रविख्याता महावीर्य्या दानवेषु परन्तपाः ॥
विनाशनश्च क्रोधश्च क्रोधहन्ता तथैव च ।
क्रोधशत्रुस्तथैवान्यः कालेया इति विश्रुताः" ॥)

कालेयकं, क्ली, (कालेय + स्वार्थे कन् ।) कालीयकम् कालियानाम पीतवर्णसुगन्धिकाष्ठम् । इत्यमर-टीका ॥ ("मधुकरकुलकलङ्ककालीकृतकालेयक-कुसुमकुड्मलेषु" । इति कादम्बरी ॥)

कालेयकः, पुं, (कालेय + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।) दारुहरिद्रा । इत्यमरः २।४।१०१ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३९ अध्यायः । "कालेयकागुरुतिल-पर्णी कुष्ठहरिद्रेति" ॥ कालीयकशब्देऽस्य विव-रणं ज्ञातव्यम् ॥ कलये विवादाय साधुः । कल + ढक् + संज्ञायां कन् । कुक्कुराणां हि अन्योन्य-कलहपरत्वं प्रसिद्धम् ।) कुक्कुरः । इति राज-निर्घण्टः ॥

काल्यः, पुं, (कल्पे विधौ भवः । "तत्र भवः" ४ । ३ । ५३ । इति अण् ।) हरिद्राविशेषः । काँचा हलुद इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कर्व्वूरः २ द्राविड़कः ३ द्राविड़भूतिकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

काल्पकः, पुं, (कल्पे विधौ भवः । "तत्र भवः" । ४।३।५३। इत्यणन्तात् संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।) कर्व्वूरकः । इत्यमरः २।४।१२५ ॥ काँचा हलुद इति भाषा ॥

काल्पनिकः, त्रि, (कल्पनायाः आगतः । ठञ् ।) कल्पनाभवः । कल्पितः । यथा । "रसः स्वाद्यते इति काल्पनिकं भेदमुरीकृत्य कर्म्मकर्त्तरि वा प्रयोगः" । इति साहित्यदर्पणम् ॥

काल्यं, क्ली, (कलयति चेष्टाम् । अघ्न्यादयश्चेति कलेर्यक् । ततः प्रज्ञाद्यण् ।) प्रत्यूषः । इति हेम-चन्द्रः ॥ (यथा हेः रामायणे २ । ३४ । ३४ ।
"तर्पितः सर्व्वकामैस्त्वं श्वः काल्ये साधयिष्यसि" ॥)

काल्यकः, पुं, (काले साधुः । तत्र साधुरिति यत् । स्वार्थे कन् ।) काल्पकः । इति शब्दरत्नावली ॥

काल्या, स्त्री, (कालः प्राप्तोऽस्याः । कालाद्यत् । टाप् च ।) गर्भग्रहणप्राप्तकाला ऋतुमती गौः । तत्पर्य्यायः । उपसर्य्या २ । इत्यमरः । २ । ९ । ७० ॥ ("उपसर्य्या काल्या प्रजने" । इति पाणिनिः । ३ । १ । १०४ ॥)

कावचिकं, क्ली, (कवचिनां समूहः । "ठञ् कव-चिनश्च" । ४ । २ । ४१ । इति ठञ् ।) वर्म्मभृतां

गणः। कवचधारियोद्धृसमूहः। इत्यमरः। २। ८। ६६॥

कावारं, क्ली, (कं जलं आवृणोतीति। आ + वृ + अण्।) शैवलः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कावारी, स्त्री, (कावार + ङीष्।) छत्रादिच्छत्रम्। तत्पर्य्यायः। जङ्गमकुटी २ भ्रमत्कुटी ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कावृकः, पुं, (कुत्सितः वृक इव ईषत् वृक इव वा। कोः कादेशः।) कुक्कुटः। चक्रवाकः। पीतमस्तकपक्षी। इति विश्वमेदिन्यौ॥

कावेरं, क्ली, (कस्य सूर्य्यस्येव आ ईषत् वेरं अङ्गं यस्य। ज्योतिर्म्मयत्वात् तथात्वम्।) कुङ्कुमम्। इति जटाधरः॥ (कुङ्कुमशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

कावेरी, स्त्री, (कं जलमेव वेरं शरीरं। तस्येयम्। "तस्येदम्"। ४।३।१२०। इति अण्। ङीप्।) नदीविशेषः। इत्यमरः। १। १०। ३५॥ (यथा, महाभारते ३। ८५। २२।

"ततो गच्छेत कावेरीं वृतामप्सरसां गणैः।
तत्र स्नात्वा नरो राजन् गोसहस्रफलं लभेत्"॥

इयं हि सह्याद्रेः मलयपर्व्वतस्य च सानुसन्निकटस्था। इति रघुः॥ कुत्सितं अपवित्रं वेरं शरीरं यस्याः। कोः कादेशः।) वेश्या। हरिद्रा॥ इति मेदिनी॥

काव्यं, क्ली, (कवेरिदं कर्म्म भावो वा। ष्यञ्।) ग्रन्थः। इति मेदिनी॥ रसयुक्तवाक्यम्। यथा,—

"वाक्यं रसात्मकं काव्यं दोषास्तस्यापकर्षकाः।
उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः"॥

एषां प्रत्येकं लक्षणानि लिख्यन्ते। तत्रादौ वाक्यलक्षणं यथा,—

"वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः"॥

रसलक्षणं यथा,—

"विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा।
रसतामेति रत्यादिः स्थायी भावः सचेतसाम्"॥

दोषलक्षणं यथा,—

रसापकर्षका दोषास्ते पुनः पञ्चधा मताः।
पदे तदंशे वाक्यार्थे सम्भवन्ति रसेऽपि यत्"॥

गुणलक्षणं यथा,—

"रसस्याङ्गित्वमाप्तस्य धर्म्माः शौर्य्यादयो यथा।
गुणा माधुर्य्यमोजोऽथ प्रसाद इति ते त्रिधा"॥

अलङ्कारलक्षणं यथा,—

"शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्म्माः शोभातिशायिनः॥
रसादीनुपकुर्व्वन्तोऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत्"॥

रीतिलक्षणं यथा,—

"पदसंघटनारीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत्।
उपकर्त्री रसादीनां सा पुनः स्याच्चतुर्व्विधा।
वैदर्भी चाथ गौडी च पाञ्चाली लाटिका तथा"॥

इति साहित्यदर्पणम्॥ *॥ तत् काव्यं त्रिविधं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यचित्रभेदेन। तत्राद्यस्य लक्षणम्।

"इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्यात् ध्वनिर्बुधैः कथितः"। द्वितीयस्य लक्षणम्।

"अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम्"॥

तृतीयस्य लक्षणम्।

"शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम्"।

इति काव्यप्रकाशः॥

"एतेषां विवरणानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि"॥

काव्यः, पुं, (कवेः भृगोरपत्यं पुमान् इति "कुर्व्वादिभ्यो ण्यः" ४। १। १५१। इति ण्यः। यञ् इति केचित्।) शुक्राचार्य्यः। इति मेदिनी॥ (यथा, महाभारते १। सम्भवपर्व्वणि ७६। ६।

"जिगीषया ततो देवा वव्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम्।
पौरहित्येन याज्यत्वे काव्यं तूशनसं परे"॥

तामसमन्वन्तरीयऋषिविशेषः। यथा, मार्कण्डेये ७४। ५९।

"ज्योतिर्धामा पृथुः काव्यश्चैत्रोऽग्निर्बलकस्तथा।
पीवरश्च तथा ब्रह्मन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन्"॥)

काव्यचौरः, पुं, (काव्यस्य चौर इव। अन्यरचितकाव्यस्य स्वकीयत्वेन प्रख्यापकत्वात् तस्य तथात्वं बोध्यम्।) चन्द्रगोमः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

काव्या, स्त्री, (कववर्णने स्तुतिगाने च। बाहुलकादित्वात् ण्यत्। टाप् च। पूतनाया हि वाक्विलासविन्यासादिना नारीणां मनो मोहयित्वा ताभ्यो शिशूनाहृत्य नाशकारितया तथात्वं बोध्यम्।) पूतना। बुद्धिः। इति मेदिनी॥

काश ऋ ङ द्युतौ। कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां—आत्मं—अकं—सेट्।) ऋ अचकाशत्। ङ काशते चन्द्रः। दन्त्यान्त इति केचित्। इति दुर्गादासः॥

काश य उ ऋ ङ द्युतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां—आत्मं—अकं—सेट्।) य ङ काश्यते। उ काशित्वा काष्ट्वा। ऋ अचकाशत्। इति दुर्गादासः॥

काशः, पुं क्ली, (काशते दीप्यते शोभते इति यावत्। काशृ ङ दीप्तौ + पचाद्यच्।) तृणभेदः। केशा इति भाषा। इति मेदिनी॥ (यथा रघुः ४। १७।

"पुण्डरीकातपत्रस्तं विकसत् काशचामरः।
ऋतुर्विडम्बयामास न पुनः प्राप तच्छ्रियम्"॥)

तत्पर्य्यायः॥ इक्षुगन्धा २ पोटगलः ३। इत्यमरः। २। ४। १६२॥ कासः ४। इति भरतः॥ काशी। ५। इति मुकुटादयः॥ काशा ६। इति नयनानन्दः॥ वायसेक्षुः ७ काण्डेक्षुः ८ अमरपुष्पकः ९। इति रत्नमाला॥ काशकः १० वनहासकः ११। इति शब्दरत्नावली॥ इक्ष्वारिः १२ काकेक्षुः १३ इक्षुरः १४ इक्षुकाण्डः १५ शारदः १६ सितपुष्पकः १७ नादेयः १८ दर्भपत्रः १९ लेखनः २० काण्डकाण्डकः २१ कच्छलकारकः २२। अस्य गुणाः। शिशिरत्वम्। गौल्यत्वम्। रुचिकारित्वम्। पित्तदाहनाशित्वम्। तृप्तिबलशुक्रकारित्वम्। श्रमशोषकफापहत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ कण्ठकण्डूयनम्। इति शब्दरत्नावली॥ तत्पर्य्यायगुणाः।

"काशः काकेक्षुरुद्दिष्टः स स्यादिक्षुरसस्तथा।
इक्ष्वालिकेक्षुगन्धा च तथा पोटगलः स्मृतः॥
काशः स्यान्मधुरस्तिक्तः स्वादुपाके हिमः सरः।
मूत्रकृच्छ्राश्मदाहास्रक्षयपित्तजरोगजित्"॥

इति भावप्रकाशः॥

काशः, पुं, (केन जलेन कफात्मकेन अश्यते व्याप्यतेऽत्र। क + अश + अधिकरणे घञ्।) रोगविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ स्वनामख्यातरोगविशेषः। काशी इति भाषा। इत्यमरटीकायां भरतः॥ तत्पर्य्यायः। क्षवथुः २ काशिका ३। इति शब्दरत्नावली॥ कासः ४। इत्यमरः। २। ६। ५१॥ कासयति कुत्सितशब्दं कारयति कासः। कासृङ् कुशब्दे जान्तात् पचाद्यन् कासो दन्त्यान्तः। काश शब्दे इत्यस्मात् जान्तात् पचाद्यनि काशस्तालव्यान्तश्च। शालूरकाशशल्यश्च इत्युष्मभेदे दन्त्यतालव्यान्तमध्ये पाठात्।

"वाराणस्यां भवेत् काशी क्षवथौ ना तृणे स्त्रिया"-मिति तालव्यान्तेषु रभसः। इति तट्टीकायां भरतः॥ *॥ तस्य निदानं यथा,—

धन्वन्तरिरुवाच।

"आशुकारी यतः काशः स एवातः प्रवक्ष्यते।
पञ्च काशाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः॥
क्षयायोपेक्षिताः सर्व्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम्।
तेषां भविष्यतां रूपं कण्ठे कण्डूररोचकः॥
शूककर्णास्यकण्ठत्वं तत्राधो विहितोऽनिलः।
ऊर्द्ध्वं प्रवृत्तः प्राप्योरस्तस्मिन् कण्ठे च संस्रजन्।
शिरः स्रोतांसि संपूर्य्य ततोऽङ्गान्युत्क्षिपन्ति च।
क्षिपन्निवाक्षिणी पृष्ठमुरः पार्श्वे च पीडयन्॥
प्रवर्त्तते स वक्त्रेण भिन्नकांस्योपमध्वनिः।
हृत्पार्श्वोरःशिरःशूलमोहक्षोभस्वरक्षयान्॥
करोति शुष्ककाशञ्च महावेगरुजा स्वनम्।
सोऽङ्गहर्षी कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्तोऽल्पतां व्रजेत्।
पित्तात्तु पीताक्षिकता तिक्तास्यत्वं ज्वरो भ्रमः।
पित्तासृग्वमनं तृष्णा वैस्वर्य्यं धूमको मदः॥
प्रततं काशवेगे च ज्योतिषामिव दर्शनम्।
कफादुरोऽल्पसङ्मूर्द्धहृदयं स्तिमितं गुरु॥
कण्ठे प्रलेपदमनं पीनसच्छर्द्दारोचकः।
रोमहर्षघनस्निग्धश्लेष्मणश्च प्रवर्द्धनम्॥
युद्धाद्यैः साहसैस्तैस्तैः सेवितैरयथाबलम्।
उरस्यन्तःक्षितो वायुः पित्ते चानुगतो बली।
कुपितः कुरुते काशं कफं तेन सशोणितम्।
पीतश्यावञ्च शुष्कञ्च ग्रथितं कुथितं बहु॥
ष्ठीवेत् कण्ठेन रुजता विभिन्नेनैव चोरसा।
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना।
पर्व्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्य्यकम्पवान्।
पारावत इवोत्कूजन् पार्श्वशूली ततोऽस्य च
कषायैर्वमनं पश्चाद्बलं वर्णश्च हीयते।
क्षीणस्य सासृङ्मूत्रत्वं श्यावपृष्ठकटीग्रहः॥
वायुप्रधानाः कुपिता धातवो राजयक्ष्मणः।
कुर्व्वन्ति यक्ष्मायतनैः काशं ष्ठीवेत् कफं ततः।
पूतिपूयोपमं पीतं विस्रं हरितलोहितम्।
लुप्यते तुद्यत इव हृदयं पचतीव च॥
अकस्मादुष्णं शीतेच्छा बह्वाशित्वं बलक्षयः।
स्निग्धप्रसन्नवक्त्रत्वं श्रीमद्दर्शननेत्रता॥
ततोऽस्य क्षयरूपाणि सर्व्वाण्याविर्भवन्ति च
इत्येवं क्षयजः काशः क्षीणानां देहनाशनः॥
याप्यो वा बलिनां तद्वत् क्षतजोऽपि नवौ च
सिध्येतामपि सामर्थ्यात् साध्यादौ च पृथक्त्र
मिश्रायाप्यास्तु ये सर्व्वे जरसः स्थविरस्य च।

काशंश्वासक्षयच्छर्द्दिस्वरसादादयो गदाः ॥
भवन्त्युपेक्षया यस्मात् तस्मात्तं त्वरया जयेत् ।
इति गारुड़े काशरोगनिदानं १५४ अध्यायः ॥ * ॥

अथ काशस्य चिकित्सा ।

तत्र वातकाशस्य चिकित्सा ॥
"वास्तूको वायसीशाकं मूलकं सुनिषण्णकम् ।
स्नेहास्तैलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौड़िकाः ॥
दध्यारनालाम्लफलं प्रसन्नापानमेव च ।
शस्यते वातकाशेषु स्वाद्वम्ललवणानि च ॥
वायसी काकमाची कवई इति लोके । सुनिषण्णकं सिनुयारि इति लोके शाकविशेषः । चाङ्गेरी-सदृशचतुष्पत्रा सजलदेशे भवति । चौपति इति लोके ॥
"ग्राम्यानूपोदकैः शालियवगोधूमषष्टिकान् ।
रसैर्म्माषात्मगुप्तानां यूषैर्व्वा भोजयेद्धितान्" ॥
ग्राम्यानूपोदकैः रसैरित्यन्वयः । आत्मगुप्ता कि-वाछ इति लोके ॥
"दशमूलीकृता काशश्वासहिक्कारुजापहा ।
यवागूर्द्दीपनी वृष्या वातरोगविनाशिनी ॥
रसः कर्क्कटकानां वा घृतभृष्टः स नागरः ।
वातकाशप्रशमनः शृङ्गिमत्स्यस्य वा पुनः" ॥ * ॥

अथ पित्तकाशस्य चिकित्सा ।

"कण्टकारीयगद्राक्षावासाकर्चूरवालकैः ।
नागरेण च पिप्पल्या क्वथितं सलिलं पिबेत् ॥
शर्करामधुसंयुक्तं पित्तकाशहरं परम्" ॥ * ॥

अथ कफकाशस्य चिकित्सा ।

"पिप्पली कट्फलं शुण्ठी शृङ्गी भार्गी तथौषधम् ।
कारवी कण्टकारी च सिन्धुवारो यवानिका ॥
चित्रको वासकश्चैषां कषायं विधिवत् कृतम् ।
कफकाशविनाशाय पिबेत् कृष्णारजोयुतम्" ॥
पिप्पल्यादिक्वाथः ॥ * ॥

अथ क्षतजकाशस्य चिकित्सा ।

"इक्षिक्षुरालिकापद्ममृणालोत्पलचन्दनम् ।
मधुकं पिप्पली द्राक्षा लाक्षा शृङ्गी शतावरी ॥
द्विगुणा च तुगाक्षीरी सिता सर्व्वचतुर्गुणा ।
लिह्यात्तन्मधुसर्पिर्भ्यां क्षतकाशनिवृत्तये" ॥
इक्षुरालिका इक्षुभेदः । चन्द्र इति लोके । पद्मं पद्मकाष्ठम् । मृणालं विशम् । उत्पलं कमलम् । चन्दनमत्र धवलम् चूर्णत्वात् । शृङ्गी कर्कट-शृङ्गी । तुगाक्षीरी वंशलोचना । सा चेक्षोर्द्वि-गुणा ॥*॥ अथ क्षयकाशचिकित्सा । "चूर्णं काकु-भमिष्टं वासकरसभावितं बहून् वारान् । मधु-घृतसितोपलाभिर्लेह्यं क्षयकाशरक्तपित्तहरम्" ॥
काकुभं चूर्णं ककुभत्वक्चूर्णम् ॥ * ॥

अथ काशस्य सामान्यतश्चिकित्सा ।

"ताम्यमानस्य काशेन नासास्रावे स्वरे जड़े ।
क्षवथौ गन्धनाशे च धूमपानं प्रयोजयेत् ॥
मनःशिलालमरिचं मांसीमुस्तेङ्गुदैः पिबेत् ।
धूमं त्र्यहं च तस्यानु पयश्च सगुड़ं पिबेत् ।
एष काशान् पृथक् द्वन्द्वसर्व्वदोषसमुद्भवान् ।
शतैरपि प्रयोगाणामसाध्यान् साधयेत् ध्रुवम्" ॥
आलं हरितालम् । इङ्गुदमिह पुत्रजीवकफलम् ॥

"बदरीदलमालिप्तं शिलाया घर्म्मशोषितम् ।
तद्धूमपानं सक्षीरं महाकाशनिवारणम् ॥
कण्टकारिकृतक्वाथः सकृष्णः सर्व्वकाशहा ।
कण्टकार्य्याः कषायाश्च चूर्णं समधु काशहृत् ॥
लवङ्गजातीफलपिप्पलीनां
भागान् प्रकल्प्याक्षसमानमीषाम् ।
पलार्द्धमानं मरिचं प्रदेयं
पलानि चत्वारि महौषधस्य ॥
सितासमस्तेन समाप्य चूर्णं
रोगानिमानाशु बलाद्विहन्ति ।
काशज्वरारोचकमेहगुल्म-
श्वासाग्निमान्द्यग्रहणीविकारान्" ॥
समशर्करचूर्णं वटिका वा ॥
"कुनटीसैन्धवव्योषविड़ङ्गामयहिङ्गुभिः ।
लेहः साज्यमधुः काशश्वासहिक्कानिवारणः" ॥*॥
"हरीतकीकणा शुण्ठी मरिचं गुड़संयुतम् ।
काशघ्नो मोदकः प्रोक्तः परं वह्नेः प्रदीपनः" ॥*॥
"कर्षः कर्षांशौ पलं पलद्वयं स्यात्ततोऽर्द्धकर्षश्च ।
मरिचस्य पिप्पलीनां दाड़िमगुड़यावशूकानाम्" ॥
सर्व्वौषधैरसाध्याः काशा ये वैद्यनिर्म्मुक्ताः ।
अपि यूयं छर्द्दयतां तेषामिदमौषधम्" ॥
पथ्यम् ॥ वङ्गसेनस्तु कर्षांश इति पाठे कर्षांशः कर्षार्द्धमिति व्याचष्टे ॥
"मरिचं कर्षमात्रं स्यात् पिप्पली कर्षसंमिता ।
अर्द्धकर्षो यवक्षारः कर्षयुग्मञ्च दाड़िमम् ॥
एतच्चूर्णीकृतं युञ्ज्यादष्टकर्षगुड़ेन हि ।
शाणप्रमाणां गुटिकां कृत्वा वक्त्रे विधारयेत् ॥
अस्याः प्रभावात् सर्व्वेऽपि काशा यान्त्येव संक्षयम्" ॥
दाड़िमं दाड़िमफलवल्कलं ग्राह्यम् । मरिचादि-वटिका ॥ * ॥
"समूलवल्कच्छदकण्टकार्य्या-
स्तुलां ततो द्रोणमितं जलञ्च ।
हरीतकीनां शतमेकपात्रे
विपच्य कुर्य्याच्चरणाम्बुशेषम् ॥
तस्मिन् कषाये तनुवस्त्रपूते
हरीतकीभिः सहितो गुड़स्य ।
तुलां विनिःक्षिप्य पचेत् सुपक्व-
मेतत् समुत्तार्य्य सुशीतले च ॥
पलं पलञ्चापि कटुत्रयञ्च
तथा चतुर्जातपलं विचूर्ण्य ।
पलानि षट् पुष्परसस्य चापि
विनिःक्षिपेत्तत्र विमिश्रयेच्च ॥
प्रयुज्यमानो विधिनैष लेहो
यथाबलञ्चापि यथानलञ्च ।
वातात्मकं पित्तकृतं कफोत्थं
द्विदोषजातानपि च त्रिदोषम् ॥
क्षतोद्भवञ्च क्षयजञ्च काशं
श्वासञ्च हन्यात् सह पीनसेन ।
यक्ष्माणमेकादशमुग्ररूपं
हरीतकीयं भृगुणोपदिष्टा" ॥
पुष्परसो मधु । चतुर्जातं त्वगेलापत्रनागकेशराः । भृगुहरीतकी ॥ * ॥

"कण्टकारीतुलां नीरद्रोणे पक्त्वा कषायकम् ।
पादशेषं गृहीत्वा च तत्र चूर्णानि दापयेत् ॥
पृथक् पलांशान्येतानि गुड़ूचीचव्यचित्रकाः ।
मुस्तं कर्कटशृङ्गी च त्र्यूषणं धन्वयासकः ॥
भार्गी रास्ना सटी चैव शर्करा पलविंशतिः ।
प्रत्येकञ्च पलान्यष्टौ प्रदद्यात् घृततैलयोः ॥
पक्त्वा लेहत्वमानीय शीते मधुपलाष्टकम् ।
चतुष्पलं तुगाक्षीर्य्याः पिप्पलीञ्च चतुष्पलाम् ॥
क्षिप्त्वा निदध्यात् सुदृढ़े मृण्मये भाजने शुभे ।
लेहोऽयं हन्ति हिक्कार्त्तिकासश्वासानशेषतः" ॥
कण्टकार्य्यावलेहः । इति कासाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ अपि च ।
"हरीतकीकणा शुण्ठी मरिचं गुड़संयुतम् ।
काशघ्नो मोदकः प्रोक्तस्तृष्णारोचकनाशनः ॥
कण्टकारीगुड़ूचीभ्यां पृथक् त्रिंशत्पलाद्रसे ।
प्रस्थसिद्धो घृताद्वातकाशनुद्वह्निदीपनः" ॥
इति गारुड़े १७४ अध्यायः ॥
"मनःशिला बलामूलं काकपर्णाञ्च गुग्गुलुम् ।
जातिपत्रं कोलिपत्रं तथा चैव मनःशिला ॥
एभिस्तैव कृता वर्त्तिर्बदराणो महेश्वर ! ।
धूमपानं काशहरं नात्र कार्य्या विचारणा" ॥
इति च गारुड़े १९४ अध्यायः ॥
"कतकस्य फलं शङ्खं सैन्धवं त्र्यूषणं वचा ।
फेनोरसाञ्जनं क्षौद्रं विड़ङ्गानि मनःशिला ।
एषां वर्त्तिर्हन्ति काशं तिमिरं पटलं यथा" ॥
इति तत्रैव १९८ अध्यायः ॥
"अभयामलकं द्राक्षा पिप्पली कण्टकारिका ।
शृङ्गं पुनर्नवा शुण्ठी जग्धा काशं निहन्ति वै" ॥
इति च तत्रैव १९९ अध्यायः ॥

काशकः, पुं, (काशते दीप्यते इति । काश + कर्त्तरि ण्वुल् ।) काशः । इति शब्दरत्नावली ॥ केश्या इति भाषा ॥

काशमर्द्दः, पुं, (काशं मृद्नाति उपशमयति नाश-यति वा । मृद् + "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) कासमर्द्दवृक्षः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (कासमर्द्दशब्दे ऽस्य गुणाः पर्य्यायाश्च ज्ञेयाः ॥)

काशा, स्त्री, (काशते इति । काश + अच् + टाप् ।) काशतृणम् । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥

काशाल्मलिः, स्त्री, (कुत्सिता शाल्मलिः । कोः कादेशः ।) कूटशाल्मलिः । इति जटाधरः ॥

काशिः, स्त्री, (काश् + "सर्व्वधातुभ्य इन्" । उणां ४ । ११७ । इति इन् ।) काशी । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा हेः रामायणे १ । १३ । २३ ।
"तथा काशिपतिं स्निग्धं सततं प्रियवादिनम् ।
सद्वृत्तं देवसङ्काशं स्वयमेवानयस्व हि" ॥)
काशिनगरोपलक्षिते जनपदे पुंभूम्नि ।
यथा महाभारते ६ । ९ । ४१ ।
"अत ऊर्द्ध्वं जनपदान्निबोध गदतो मम" ।
"बोधा मद्राः कलिङ्गाश्च काशयो ऽपरकाशयः" ॥
मुष्टिः । इति निरुक्तिः । यथा ऋग्वेदे ७ । १०४ । ८ । "आप इव काशिना संगृभीता असन्नस्त्वा-

सत इन्द्र वक्षा" ॥ "काशिना मुष्टिना" इति भाष्यम् ॥) सूर्य्ये पुं । इति अमरव्याकरणम् ॥

शिका, स्त्री, (काशि + स्वार्थे कन् टाप् । यद्वा काशयति ज्ञानं भक्तानां इति । काश + णिच् + ण्वुल् टाप् अत इत्वञ्च ।) काशी । इति शब्दरत्नावली ॥ (पारिभाषिककाशिकाया लक्षणमुक्तं यथा शङ्कराचार्य्येण ।

"मनोनिवृत्तिः परमोपशान्तिः
सा तीर्थवर्य्या मणिकर्णिका वै ।
ज्ञानप्रवाहा विमला हि गङ्गा
सा काशिकाऽहं निजबोधरूपः" ॥ • ॥

वामनकृता पाणिनिवृत्तिः ॥)

शिकाप्रियः, पुं, (काशिकाप्रिया यस्य । काशिकायाः प्रियो वा ।) दिवोदासः । इति शब्दरत्नावली ॥

शिराजः, पुं, (काश्याः राजा । "राजाहः सखिभ्यष्टच्" । ५ । ४ । ९१ इति टच् ।) वाराणसीराजः । तत्पर्य्यायः । धन्वन्तरिः २ दिवोदासः ३ सुधोद्भवः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यदि च क्रमागतत्वेन तत्र बहवो राजान आसन् । तथापि तत्स्थानाधिकारित्वात् यदा योऽधिकारी स एव काशिराजः अतो नासाधुप्रयोग इति मन्यामहे ॥ "अथ खलु भगवन्तममरवरमृषिगणपरिवृतमाश्रमस्थं काशिराजं दिवोदासं धन्वन्तरिमौपधेनव वैतरणौरभ्रपौष्कलावतकरवीर्य्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः" ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १मः ॥)

शी, स्त्री, (काशते शिवत्रिशूलोपरि । काशृ दीप्तौ + अच् गौरादित्वात् ङीष् । काश + इन् ङीप् वा । अथवा काशयति प्रकाशयतीदं सर्व्वं या । काश् + णिच् अच् गौरादित्वात् ङीष् ।) स्वनामख्याततीर्थम् । शिवपुरी । तत्पर्य्यायः । वाराणसी २ तीर्थराजी ३ तपःस्थली ४ । इति जटाधरः ॥ काशिका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ काशिः ६ । इत्युणादिकोषः ॥ अविमुक्तम् ७ आनन्दवनम् ८ आनन्दकाननम् ९ अपुनर्भवभूमिः १० रुद्रावासः ११ महाश्मशानम् १२ । तस्या उत्पत्तिर्यथा,—

"ततस्तदैकलेनापि स्वैरं विहरता मया ।
स्वविग्रहात् स्वयं सृष्टा स्वशरीरानपायिनी ॥
प्रधानं प्रकृतिं त्वां तु मायां गुणवतीं पराम् ।
बुद्धितत्त्वस्य जननीमाज्ञविकृतिवर्जिताम् ॥
युगपच्च त्वया शक्त्या साकं कालस्वरूपिणा ।
मयाद्य पुरुषेणैतत् क्षेत्रञ्चापि विनिर्म्मितम्" ॥

स्कन्द उवाच ।

सा शक्तिः प्रकृतिः प्रोक्ता स पुमानीश्वरः परः ।
ताभ्याञ्च रममाणाभ्यां तस्मिन् क्षेत्रे घटोद्भव ! ॥
परमानन्दरूपाभ्यां परमानन्दरूपिणि ! ।
पञ्चक्रोशपरीमाणे स्वपादतलनिर्म्मिते ॥
मुने प्रलयकालेऽपि न तत् क्षेत्रं कदाचन ।
विमुक्तं न शिवाभ्यां यदविमुक्तं ततो विदुः ॥
न यदा भूमिवलयं न यदापां समुद्भवः ।
तदा विहर्तुमीशेन क्षेत्रमेतत् विनिर्म्मितम् ॥

इति काशीखण्डम् ॥ तत्र कर्त्तव्ययात्राविधानं यथा,—

सूत उवाच ।

"यात्रापरिक्रमं ब्रूहि जनानां हितकाम्यया ।
यथावत् सिद्धिकामानां सत्यवत्याः सुतोत्तम ! ॥

व्यास उवाच ।

निशामय महाप्राज्ञ लोमहर्षण ! वच्मि ते ।
यथा प्रथमतो यात्रा कर्त्तव्या यात्रिकैर्मुदा ॥
सचेलमादौ संस्नाय चक्रपुष्करिणीजले ।
सन्तर्प्य देवान् सपितॄन् ब्राह्मणांश्च तपस्विनः ॥
आदित्यं द्रौपदीं विष्णुं दण्डपाणिमहेश्वरम् ।
नमस्कृत्य ततो गच्छेत् द्रष्टुं ढुण्ढिविनायकम् ॥
ज्ञानवापीमुपस्पृश्य नन्दिकेशं ततोऽर्च्चयेत् ।
तारकेशं समभ्यर्च्य महाकालेश्वरं ततः ॥
ततः पुनर्दण्डपाणिमित्येषा पञ्चतीर्थिका ।
दैनन्दिनी विधातव्या महाफलमभीप्सुभिः" ॥ * ॥
"ततो वैश्वेश्वरी यात्रा कार्य्या सर्व्वार्थसिद्धये ।
द्विसप्तायतनानाञ्च कार्य्या यात्रा प्रयत्नतः ॥
कृष्णां प्रतिपदं प्राप्य भूतावधि यथाविधि ।
अथवा प्रतिभूतञ्च क्षेत्रशुद्धिमभीप्सुभिः ॥
तत्तत्तीर्थकृतस्नानस्तत्तल्लिङ्गकृतार्च्चनः ।
मौनेन यात्रां कुर्व्वाणः फलं प्राप्नोति यात्रिकः ॥
ओङ्कारं प्रथमं पश्येन्मत्स्योदर्य्यां कृतोदकः ।
त्रिपिष्टपं महादेवं ततो वै कृत्तिवाससम् ॥
रत्नेशञ्चाथ चन्द्रेशं केदारञ्च ततो व्रजेत् ।
धर्म्मेश्वरञ्च वीरेशं गच्छेत् कामेश्वरं ततः ॥
विश्वकर्म्मेश्वरं चाथ मणिकर्णीश्वरं ततः ।
अविमुक्तेश्वरं दृष्ट्वा ततो विश्वेशमर्च्चयेत् ॥
एषा यात्रा प्रयत्नेन कर्त्तव्या क्षेत्रवासिभिः ।
यस्तु क्षेत्रमुषित्वापि नैतां यात्रां समाचरेत् ॥
विघ्नास्तस्योपजायन्ते क्षेत्रोच्चाटनसूचकाः" ॥ * ॥
"अष्टायतनयात्रान्या कर्त्तव्या विघ्नशान्तये ॥
दक्षेशः पार्व्वतीशश्च तथा पशुपतीश्वरः ।
गङ्गेशो नर्म्मदेशश्च गभस्तीशः सतीश्वरः ॥
अष्टमस्तारकेशश्च प्रत्यष्टमि विशेषतः ।
दृश्यान्येतानि लिङ्गानि महापापोपशान्तये" ॥*॥
"अपरापि शुभा यात्रा योगक्षेमकरी सदा ।
सर्व्वविघ्नोपहन्त्री च कर्त्तव्या क्षेत्रवासिभिः ॥
शैलेशं प्रथमं वीक्ष्य वरणास्नानपूर्व्वकम् ।
स्नानन्तु सङ्गमे कृत्वा द्रष्टव्यः सङ्गमेश्वरः ॥
स्वर्लीनतीर्थे सुस्नातः पश्येत् स्वर्लीनमीश्वरम् ।
स्नात्वा मन्दाकिनीतीर्थे द्रष्टव्यो मध्यमेश्वरः ॥
पश्येद्धिरण्यगर्भेशं तत्र तीर्थकृतोदकः ।
पञ्चचूड़ाह्रदे स्नात्वा ज्येष्ठस्थानं ततोऽर्च्चयेत् ॥
चतुःसमुद्रकूपे तु स्नात्वा देवं ततोऽर्च्चयेत् ।
देवस्याग्रे तु या वापी तत्रोपस्पर्शने कृते ॥
शुक्रेश्वरं ततः पश्येत् तत्कूपविहितोदकः ।
दण्डखाते नरः स्नात्वा व्याघ्रेशं पूजयेत्ततः ॥
शौनकेश्वरकुण्डे तु स्नानं कृत्वा ततोऽर्च्चयेत् ।
जम्बुकेशं महालिङ्गं कृत्वा यात्रामिमां नरः ॥
क्वचिन्न जायते भूयः संसारे दुःखसागरे ॥
समारभ्य प्रतिपदं यावत्कृष्णां चतुर्द्दशीम् ॥
एतत्क्रमेण कर्त्तव्यान्येतदायतनानि वै ।
इमां यात्रां नरः कृत्वा न भूयोऽप्यपिजायते" ॥*॥
"अन्या यात्रा प्रकर्त्तव्यैकादशायतनोद्भवा ।
आग्नीध्रकुण्डे सुस्नातः पश्येदग्नीध्रमीश्वरम् ॥
उर्व्वशीशं ततो गच्छेत्ततस्तु नकुलीश्वरम् ।
आषाढ़ीशं ततो दृष्ट्वा भारभूतेश्वरं ततः ॥
लाङ्गलीशमथालोक्य ततस्तु त्रिपुरान्तकम् ।
ततो मनःप्रकामेशं प्रीतिकेशमथो व्रजेत् ॥
मदालसेश्वरं तस्मात् तिलपर्णेश्वरं ततः ।
यात्रैकादशलिङ्गानामेषा कार्य्या प्रयत्नतः ॥
इमां यात्रां प्रकुर्व्वाणो रुद्रत्वं प्राप्नुयान्नरः" ॥ * ॥
"अतः परं प्रवक्ष्यामि गौरीयात्रामनुत्तमाम् ॥
शुक्लपक्षतृतीयायां या यात्रा विश्ववृद्धिदा ।
गोप्रेक्ष्यतीर्थे सुस्नाय मुखनिर्मालिकां व्रजेत् ॥
ज्येष्ठवाप्यां नरः स्नात्वा ज्येष्ठां गौरीं समर्च्चयेत् ।
सौभाग्यगौरी संपूज्या ज्ञानवाप्यां कृतोदकैः ।
ततः शृङ्गारगौरीञ्च तत्रैव च कृतोदकः ।
स्नात्वा विशालगङ्गायां विशालाक्षीं ततो व्रजेत् ॥
सुस्नातो ललितातीर्थे ललितां पूजयेत्ततः ।
स्नात्वा भवानीतीर्थे तु भवानीं परिपूजयेत् ॥
मङ्गला च ततोऽभ्यर्च्या विन्दुतीर्थकृतोदकैः ।
ततो गच्छेन्महालक्ष्मीं स्थिरलक्ष्मीसमृद्धये ॥
इमां यात्रां नरः कृत्वा क्षेत्रेऽस्मिन् मुक्तिजन्मनि ।
न दुःखैरभिभूयेत इहामुत्रापि कुत्रचित् ॥
कुर्य्यात् प्रतिचतुर्थीह पूजां विघ्नेशितुः सदा ।
ब्राह्मणेभ्यस्तदुद्देशाद्देया वै मोदका मुदे" ॥ * ॥
"भौमे भैरवयात्रा च कार्य्या पातकहारिणी ।
रविवारे रवेर्यात्रां षष्ठ्यां वा रविसंयुजि ॥
तथैव रविसप्तम्यां सर्व्वविघ्नोपशान्तये ।
नवम्यामथवा षष्ठ्यां चण्डीयात्रा शुभावहा" ॥ * ॥
"अन्तर्गृहस्य यात्रा वै कर्त्तव्या प्रतिवत्सरम् ।
प्रातः स्नानं विधायादौ नत्वा पञ्च विनायकान् ॥
नमस्कृत्याथ विश्वेशं स्थित्वा निर्व्वाणमण्डपे ।
अन्तर्गृहस्य यात्रां हि करिष्येऽघौघशान्तये ॥
गृहीत्वा नियमञ्चेति गत्वाथ मणिकर्णिकाम् ।
स्नात्वा मौनेन चागत्य मणिकर्णीशमर्च्चयेत् ॥
कम्बलाश्वतरौ नत्वा वासुकीशं प्रणम्य च ।
पर्व्वतेशं ततो दृष्ट्वा गङ्गाकेशवमप्यथ ॥
ततस्तु ललितां दृष्ट्वा जरासन्धेश्वरं ततः ।
ततो वै सोमनाथञ्च वराहञ्च ततो व्रजेत् ॥
ब्रह्मेश्वरं ततो नत्वा नत्वागस्तीश्वरं ततः ।
कश्यपेशं नमस्कृत्य हरिकेशवनन्ततः ॥
वैद्यनाथं ततो गत्वा ध्रुवेशमथ वीक्ष्य च ।
गोकर्णेशं ततोऽभ्यर्च्य हाटकेशमथो व्रजेत् ॥
अस्थिक्षेपतड़ागञ्च दृष्ट्वा वै कीकशेश्वरम् ।
भारभूतं ततो नत्वा चित्रगुप्तेश्वरं ततः ॥
चित्रघण्टां प्रणम्याथ ततः पशुपतीश्वरम् ।
पितामहेश्वरं गत्वा ततस्तु कलसेश्वरम् ॥
चन्द्रेशमथ वीरेशो विघ्नेशोऽग्नीश एव च ।
नागेश्वरो हरिश्चन्द्रश्चिन्तामणिविनायकः ॥
देहलीविनायकश्चाथ द्रष्टव्यः सर्व्वविघ्नहृत् ।

वशिष्ठवामदेवौ च मूर्त्तिरूपधरावुभौ ।
प्रष्टव्यौ यत्नतः काश्यां महाविघ्नविनाशनौ ।
सीमाविनायकं नाथं कदम्बेशं ततो व्रजेत् ॥
चिरान्थेशो विशालाक्षी धर्म्मेशो विश्वबाहुका ।
आशाविनायकश्चाथ वृद्धादित्यस्ततः पुनः ॥
चतुर्व्वक्त्रेश्वरं लिङ्गं ब्राह्मेशन्तु ततः परम् ।
ततो मनःप्रकामेश ईशानेशस्ततः परम् ॥
चण्डीचण्डेश्वरौ दृश्यौ भवानीशङ्करौ ततः ।
ढुण्ढिं प्रणम्य च ततो राजराजेशमर्च्चयेत् ॥
लाङ्गलीशन्ततोऽभ्यर्च्च्य ततस्तु नकुलीश्वरम् ।
पराम्नेशमथो नत्वा परद्रव्येश्वरं ततः ॥
प्रतिग्रहेश्वरञ्चापि निष्कलङ्केशमेव च ।
मार्कण्डेयेशमभ्यर्च्च्य तवञ्चाप्सरसेश्वरम् ॥
गङ्गेशोऽर्च्च्यस्ततो ज्ञानवाप्यां स्नानं समाचरेत् ।
नन्दिकेशं तारकेशं महाकालेश्वरं ततः ॥
दण्डपाणिं महेशञ्च मोक्षेशं प्रणमेत्ततः ।
वीरभद्रेश्वरं नत्वा अविमुक्तेश्वरं ततः ॥
विनायकांस्ततः पञ्च विश्वनाथं ततो व्रजेत् ।
ततो मौनं विसृज्याथ मन्त्रमेनमुदीरयेत् ॥
अन्तर्गृहस्य यात्रेयं यथावत् या मया कृता ।
न्यूनातिरिक्तया शम्भुः प्रीयतामनया विभुः ॥
इति मन्त्रं समुच्चार्य्य क्षणं वै मुक्तिमण्डपे ।
विश्राम्य यायात् भवनं निष्पापः पुण्यवान्नरः"॥ *
"संप्राप्य वासरं विष्णोर्विष्णुतीर्थेषु सर्व्वतः ।
काश्यां यात्रा प्रयत्नेन महापुण्यसमृद्धये ॥
नभस्यपक्षद्वयाच्च कुण्डस्तम्भं समर्च्चयेत् ।
दुःखं कदापि शाचल्यं न भवेदस्य पूजनात् ॥
श्रद्धापूर्व्वमिमा यात्राः कर्त्तव्याः क्षेत्रवासिभिः ।
पर्व्वस्वपि विशेषेण काश्यां यात्राश्च सर्व्वतः ॥
न वन्ध्यं दिवसं कुर्य्याद्विना यात्रां क्वचित् कृती ।
यात्राद्वयं प्रयत्नेन कर्त्तव्यं प्रतिवासरम् ॥
आदौ स्वर्गतरङ्गिण्यास्ततो विश्वेशितुर्भवम् ।
यस्य वन्ध्यं दिनं यातं काश्यां निवसतः सतः ॥
निराशाः पितरस्तस्य तस्मिन्नेव दिने भवेत् ।
स दष्टः कालसर्पेण स दष्टो मृत्युना स्फुटम् ॥
स मुष्टस्तत्र दिवसे विश्वेशो यत्र नेक्षितः ।
सर्व्वतीर्थेषु सस्नौ स सर्व्वयात्रा व्यधात् स च ॥
मणिकर्ण्यान्तु यः स्नातो यो विश्वेशं निरैक्षत ।
सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यं सत्यं पुनः पुनः ॥
दृश्यो विश्वेश्वरो नित्यं स्नातव्या मणिकर्णिका" ॥
इति श्रीस्कान्दपुराणे काशीखण्डे १०० अध्यायः ॥

(चिच्छक्तिः । सुषुम्नाख्या नाडी च । अन्या नाडी चिद्भासया सम्यगाभासिता सती प्रकाशते अतएव इयं हि ब्रह्मप्रकाशरूपिणी चिन्मयी ज्ञानप्रकाशकतया अस्याञ्चायात्वं वेदतन्त्रादि-ज्ञानप्रतिपादकशास्त्रैः सुषुम्नाया एव ब्रह्मनाडीत्वं प्रतिपादितं तथा सर्व्वप्रकाशकतया चिच्छक्तेरेव स्वरूपकाशीत्वं विज्ञाप्यते यथा,—
"ययेदं काशते सर्व्वं सा काशी परिकीर्त्त्यते" ।

यदि चिच्छक्तिरेव काश्याः स्वरूपार्थवाचिका तर्हि तस्या वाराणसीत्वाख्यायां कागतिरिति संशयश्चेत् ततोऽवधीयताम् ।

"तदिदं मन्ये देवानां देवयजनं सर्व्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनं अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतीभूत्वा मोक्षी भवति तस्मादविमुक्तमेव निषेवेत अविमुक्तं न विमुञ्चेदेवमेवैतद्याज्ञवल्क्यः । अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं । य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा कथमहमिमं विजानीयामिति सोऽविमुक्त उपास्य इति सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति वरणा-यामस्याञ्च प्रतिष्ठित इति का च वरणा भवति का चासिर्भवति । सर्व्वान् इन्द्रियकृतान् दोषान् वारयति तेन वरणा भवति सर्व्वाणि इन्द्रियकृतानि पापानि नाशयति तेनासि र्भवति कतममस्याः स्थानं भवति इति भ्रुवोर्घ्राणस्योभयसन्धिः स द्यौ-र्लोकस्य परस्य च सन्धिर्भवति । एवमेवैनं सन्धिं सन्ध्यां ब्रह्मविद उपासते कोऽसौ रुद्र इति रुद्र-स्तापत्रयात्मकं संसारदुःखं तद्धेतुर्वा तत्सर्व्वं द्राव-यति शरणागतानामुपासकानामिति अतएव चि-च्छक्तिमयः सर्व्वज्ञः परमेश्वर एव रुद्रः । तथा हि "एको रुद्रो न द्वितीयायावतस्थुः" ॥ इति श्रीश्री-मद्भगवत्पूज्यपादपरमहंसपरिव्राजकाचार्य्यसुरे-श्वरसूरिप्रणीतकाशीमुक्तिविवेकः ॥)

काशत्वम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (मुष्टिः । इति निरुक्तिः ॥)

काशी, [न्] त्रि, (काशोऽस्यास्ति इति । इनिः । काशरोगयुक्तः । इति राजवल्लभः ॥ (काशते इति काश णिनिः । प्रकाशशीलः ॥)

काशीनाथः, पुं, (काश्याः नाथः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा काशीखण्डे,—
"काशीनाथं समाश्रित्य कुतः कालभयं नृणाम्" ॥)

काशीराजः, पुं, (काश्याः काशीप्रदेशस्य राजा । "राजाहःसखिभ्यष्टच्" । ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) दिवोदासः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अयं हि योगरूढ्यर्थः । यौगिकार्थेन तु सर्व्वस्मिन्नेव काशीदेशाधिकारिणि प्रयोगो दृश्यते । यथा गीतायाम् १ । ५ ।
"धृष्टकेतुश्चेकितानः काशीराजश्च वीर्य्यवान्" ॥)

काशीशं, क्ली, (कुत्सितं ईषत् वा शीशमिव । कोः कादेशः । काशिं दीप्तिं इच्छे इति केचित् । ईश् + कः ।) उपधातुविशेषः । हिराकसी इति भाषा । तत् द्विविधम् । धातुकाशीशम् १ । तत् हरिद्वर्णं लोहितञ्च । पुष्पकाशीशम् २ । तत् शुक्लवर्णं कृष्णञ्च । इति रत्नमाला ॥
(अस्य पर्य्याया गुणाश्च यथा,—
"काशीशं धातुकाशीशं पांशुकाशीशमित्यपि ।
तदेव किञ्चित् पीतन्तु पुष्पकाशीशमुच्यते ॥
काशीशमम्लमुष्णञ्च तिक्तञ्च तुवरन्तथा ।
वातश्लेष्महरं केश्यं नेत्रकण्डूविषप्रणुत् ॥
मूत्रकृच्छ्राश्मरीश्वित्रनाशनं परिकीर्त्तितम्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
द्विदन्त्यसकारोऽपि पाठः ॥ (काशीदेशाधिपतौ शिवे च पुं ॥)

काश्मरी, स्त्री, (काश्यते इति । "अनेभ्योऽपि" । ३ । २ । ७५ । इति वनिप् "वनोरच" । ४ । १ । ७ । इति ङीप् । पृषोदरात् वस्य मत्वम् ।) गम्भारी-वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३५ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका ॥
काश्मीरी काश्मरी हीरा काश्मर्य्यः पीतरोहिणी ।
कृष्णवृन्ता मधुरसा महाकुसुमिकापि च" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणा-श्चास्या यथा चैव ॥
"काश्मरी तु वरा तिक्ता वीर्य्योष्णा मधुरा गुरुः ।
दीपनी पाचनी मेध्या भेदिनी भ्रमशोषजित् ॥
दोषतृष्णाऽऽमशूलार्शोविषदाहज्वरापहा ।
तत्फलं बृंहणं वृष्यं गुरुकेश्यं रसायनम् ॥
वातपित्ततृषारक्तक्षयमूत्रविबन्धनुत् ।
स्वादु पाके हिमं स्निग्धं तुवराम्लविशुद्धिकृत् ॥
हन्याद्दाहतृषावातरक्तपित्तक्षयान् तथा" ॥ *॥
यथा, महाभारते ३ । १५८ । ४४ ।
"बिल्वान् कपित्थान् जम्बूंश्च काश्मरीर्बदरीस्तथा" ॥)

काश्मर्य्यः, पुं, (काश्मरीति शब्दोऽस्त्यस्य अस्मिन् वा । अर्शआदिभ्योऽच् इति यत् । स्वार्थे ष्यञ् इति केचित् ।) गम्भारी । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥ क्लीवलिङ्गो-ऽप्ययम् । इति भरतः ॥
("हृद्यं मूत्रविबन्धघ्नं पित्तास्रवातनाशनम् ।
केश्यं रसायनं मेध्यं काश्मर्य्यं फलमुच्यते" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्यायः ॥)

काश्मीरं, क्ली, (काश्मीरे काश्मीरे वा भवं "कच्छा-दिभ्यश्च" । ४ । २ । १३३ । इति अण् ।) पुष्कर-मूलम् । इत्यमरः । २ । ४ । १४५ ॥ टङ्कः । कु-ङ्कुमम् । इति मेदिनी ॥ (शोधनमस्य यथा,—
"काश्मीरञ्चापि सर्पिषा" ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे वातव्याध्यधिकारे ॥)

काश्मीरः, पुं, (कश्मीर एव स्वार्थे अण् । काश्मीर इति नाम्नाख्यायते वा ।) स्वनामख्यातदेशः । इति जटाधरः । (उक्तञ्च शक्तिसङ्गमतन्त्रे ।
"शारदामठमारभ्य कुङ्कुमाद्रितटान्तकम् ।
तावत्काश्मीरदेशः स्यात्पञ्चाशत्योजनात्मकः" ॥
अत्र कपिलेश्वरनामा महादेवो वर्त्तते । शिव-नामकोषे "काश्मीरे कपिलेश्वरः" ॥ इति वचनात् ॥ (यथा गोः रामायणे ४ । ४३ । २२ ।
"काश्मीरमण्डलं चैव शमीपीलुवनानि च ।
पुराणि च सम्यानि विचिन्वन्तु वनौकसः" ॥
तद्देशवासिनि त्रि । यथा, महाभारते ६ । ९ । ५३ ।
'काश्मीराः सिन्धुसौवीरा गन्धारा दर्शकास्तथा' ॥)

काश्मीरजं, क्ली, (काश्मीरे जायते । जन + "सप्त-म्यां जनेर्डः" । ३ । २ । ९७ । इति डः ।) कुङ्कुमम् । कुङ्कुमम् । इति मेदिनी ॥ पुष्करमूलम् । इति विश्वः ॥ (गुणाः पर्य्यायाश्चास्य कुष्ठशब्दे कुङ्कुमशब्दे च ज्ञातव्याः ॥)

काश्मीरजन्म, [न्] क्ली, (काश्मीरे जन्म यस्य तत् ।) कुङ्कुमम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥

काश्मीरा, स्त्री, (काश्मीरे भवः । "तत्र भवः" । ४ । ३ । ५३ । इत्यण् । काश्मीरदेशे उत्पत्तिस्थानत्वे-

नास्ति अस्याः । अच् टाप् च इति केचित् ।) अतिविषा । इति मेदिनी ॥ कपिलद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

काश्मीरी, स्त्री, (काश्मीरदेशे भवः । "तत्र भवः" । ४ । ३ । ५३ । इत्यण् । स्त्रियां ङीप् ।) गम्भारी । इति भावप्रकाशः ॥ (अस्याः पर्य्यायगुणाः काश्मरीशब्दे ज्ञेयाः ॥)

काश्यं, क्ली, (कुत्सितं आश्यं यत्र । कं जलं आश्यं वा यत्र । (मद्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥) नृपविशेषे पुं । यथा महाभारते १ । १०२ । ४९ ।

"अहतः क्षययित्वारीन् संख्येऽसंख्येयविक्रमः । आनयामास काश्यस्य सुताः सागरगासुतः" ॥)

काश्यपं, क्ली, (काश्यं मद्यं पिबत्यत्र । पा + घञर्थे कः । मांसस्य हि मद्यपानाङ्गत्वेन प्रसिद्धेस्तथात्वम् ।) मांसम् । इति हेमचन्द्रः ॥

काश्यपः, पुं, (कश्यपस्य गोत्रापत्यम् । विदाद्यञ् ।) कणादमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मृगभेदः ॥ इति मेदिनी ॥ गोत्रविशेषः । तत्प्रवरान्तर्गतमुनिविशेषः । इति स्मृतिः ॥ कश्यपस्यापत्यमात्रञ्च ॥ (विभाण्डकमुन्यर्थे यथा, महाभारते ३ । ११९ । २० ।

"स्वाध्यायवान् वृत्तसमाधियुक्तो
विभाण्डकः काश्यपः प्रादुरासीत्" ॥ * ॥

स्वनामख्यातो द्विजविशेषः । अयं हि विषविद्यापारदर्शी । अस्य विवरणमुच्यते ।

यदा शमीकपुत्त्रेण शृङ्गिणा 'स कौरवाधमः सप्तमेऽहनि सर्पराजेन तक्षकेन दष्टो यमसदनं गमिष्यतीति' शप्तः परीक्षित्, तदा राज्ञ एतच्छापवृत्तान्तमाकर्ण्यासौ काश्यपो नाम ब्राह्मणः राजानं परीक्षितं तक्षकविषात् रक्षितुं धनार्थी हस्तिनापुरमुद्दिश्य प्रस्थितः । गच्छन्तमेनं पथि तक्षको दृष्टवानाह च को भवान् कुत्र वा गच्छति । अथ तक्षकेनैवमुक्तोऽसौ काश्यपः सर्व्वं निवेदयामास । एवमुक्तवति तु काश्यपे तक्षकस्तस्य विद्याप्रभावं दिदृक्षुः सम्मुखस्थमेकं न्यग्रोधं अदशत् । दष्टो वृक्षस्तु प्रचण्डविषतेजसा क्षणात् प्रजज्वाल । एवम्भूतेऽसौ काश्यपः स्वविद्याप्रभावं विज्ञापयितुकामो न्यग्रोधभस्मकणामादाय तरसा मन्त्रबलेन पुनर्वनस्पतिं जीवयामास । अथ नागराजस्तक्षक एतदालोक्य सविस्मयस्तस्मै प्रभूतधनं दत्त्वा विसर्जयामास ॥ एतद्विवरणन्तु महाभारते १ । ४३ । अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

काश्यपिः, पुं, (कश्यपस्यापत्यं बाहुलकात् इञ् ।) अरुणः । "काश्यपिर्गरुडाग्रजः" । इत्यमरः १ । ३ । ३२ ॥ गरुडः । इति हेमचन्द्रः ॥ (महाभारते १ पर्व्वणि तयोरुत्पत्तिविवरणम् । यथा,—

"एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा ।
विनता नाम कल्याणी पुत्त्रकामा यशस्विनी ॥
तपस्तप्त्वा व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः ।
उपचक्राम भर्त्तारं तामुवाचाथ कश्यपः ॥
आरम्भः सफलो देवि ! भविता यस्त्वयेप्सितः ।
जनयिष्यसि पुत्त्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ ।
तपसा वालिखिल्यानां मम सङ्कल्पजौ तथा" ॥)

काश्यपी, स्त्री, (कश्यपस्येयं । "तस्येदम्" । ४ । ३ । १२० । इत्यण् स्त्रियां ङीप् ।) पृथिवी । इत्यमरः । २ । १ । २ ॥

("अथागम्य महाराज ! नमस्कृत्य च कश्यपम् ।
पृथिवी काश्यपी जज्ञे सुता तस्य महात्मनः" ॥
इति महाभारते ॥ दानधर्म्मे । १३ । १५४ । ७ ॥

प्रजा । एतद्विषयकप्रमाणं कूर्म्मशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

काश्यपेयः, पुं, (कश्यपस्येयम् । कश्यप + अण् ङीप् च काश्यपी कश्यपपत्नी अदितिः । तत्र भवः इति ढक् ।) सूर्य्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

"जवाकुसुमसङ्काशं काश्यपेयं महाद्युतिम् ।
ध्वान्तारिं सर्व्वपापघ्नं प्रणतोऽस्मि दिवाकरम्" ॥

इति सूर्य्यप्रणामः ॥ देवमात्रं । कश्यपीसुतत्वात् ॥)

काश्वरी, स्त्री, (काश + वनिप् "वनोरच" । ४ । १ । ७ इति ङीप् रश्च । जातौ ङीष् वा ।) काश्मरी । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

काष्ठं, क्ली, (काशते दीप्यते काशत्यनेन वा । काश + "हनिकुषीत्यादिना" उणां । २ । २ । क्थन् । श्वेति मत्वम् तितुत्रेति नेट् ।) दारु । इत्यमरः । २ । ४ । १३ ॥ काठ इति भाषा । (उक्तञ्च ।

"संसारमतिशुष्कं यत् मुष्टिमध्ये समेष्यति ।
तत्काष्ठं काष्ठमित्याहुः खदिरादिसमुद्भवम्" ॥)

काष्ठकं, क्ली, (काष्ठं सत्कायति । काष्ठ + कै + कः केचित्तु काष्ठं विद्यतेऽस्य नड़ादित्वात् छः कुक् च बिल्वकादित्वात् छमात्रस्य लुक् । प्रशस्तकाष्ठत्वात् अस्य तथात्वं ।) अगुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

काष्ठकदली, स्त्री, (काष्ठवत् कठिना कदली ।) कदलीभेदः । काटकला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सुकाष्ठा २ वनकदली ३ काष्ठिका ४ शिलारम्भा ५ दारुकदली ६ फलाढ्या ७ वनमोचा ८ अश्मकदली ९ । अस्या गुणाः । रुचिकारित्वम् । रक्तपित्तनाशित्वम् । हिमत्वम् । गुरुत्वम् । मन्दाग्निजनकत्वम् । दुर्ज्जरत्वम् । मधुरत्वम् । हितत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

काष्ठकीटः, पुं, (काष्ठे जातः कीटः । काष्ठलेखकः कीटो वा ।) घुणः । इति हेमचन्द्रः ॥

काष्ठकुट्टः, पुं, (काष्ठं कुट्टतीति । कुट्ट + अण् ।) पक्षिविशेषः । काठ्ठोकरा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शतच्छदः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काष्ठकुद्दालः, पुं, (कुं मलं उद्दालयति विदारयति निपातनात् साधुः । काष्ठस्य कुद्दालः काष्ठेन निर्म्मितः काष्ठमयः कुद्दालो वा ।) नौकादेर्मलापनयनार्थं काष्ठघटितकुद्दालः । तत्पर्य्यायः । अब्भ्रिः २ । इत्यमरः ॥

काष्ठजम्बूः, स्त्री, (काष्ठप्रधाना जम्बूः ।) भूमिजम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काष्ठतक्षकः, पुं, (काष्ठं तक्ष्णोति । काष्ठ + तक्ष + ण्वुल् ।) काष्ठतट् । इति शब्दरत्नावली ॥

काष्ठतट्, [क्ष्] पुं, (काष्ठं तक्ष्णोति । तक्ष् तनूकरणे क्विप् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । कुतार इति भाषा । तत्पर्य्यायः । तक्षा २ वर्द्धकिः ३ त्वष्टा ४ रथकारः । ५ । इत्यमरः । २ । १० । ९ ॥

काष्ठतन्तुः, पुं, (काष्ठे तन्तुरिव विस्तृततयावस्थितत्वात् ।) काष्ठकृमिः । तत्पर्य्यायः । कोषकारः २ । इति हारावली ॥

काष्ठदारुः, पुं, (काष्ठं दारुसंज्ञकं । काष्ठप्रधानो दारुरिति केचित् ।) देवकाष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काष्ठद्रुः, पुं, (काष्ठप्रधानो द्रुर्वृक्षः ।) पलाशवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काष्ठधात्रीफलं, क्ली, (काष्ठमिव शुष्कं धात्रीफलम् ।) आमलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काष्ठपाटला, स्त्री, (काष्ठवत् कठिना पाटला ।) सितपाटलिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा ॥ "अपरा स्यात्पाटला सिता । मुष्कको मोक्षको घण्टा पाटलिः काष्ठपाटला" ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १म भागे ॥)

काष्ठमठी, स्त्री, (काष्ठरचिता मठीव ।) चिता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काष्ठमल्लः, पुं, (काष्ठं मल्लः वाहक इव यत्र ।) शववानम् । इति हारावली ॥

काष्ठलेखकः, पुं, (काष्ठं लिखति । कर्त्तनेन लेखनाकारं करोतीति । लिख + ण्वुल् ।) घुणः । इति हारावली ॥

काष्ठलौही, [न्] पुं, (काष्ठेन युक्तं लौहं विद्यते यत्र । यद्वा काष्ठं च लौहं च ते स्तोऽत्र । इनिः ।) लौहयुक्तमुद्गरः । तत्पर्य्यायः । वातर्हिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काष्ठवल्लिका, स्त्री, (काष्ठवत् शुष्का वल्लिका ।) कटुका । इति वैद्यकम् ॥ (कट्वीशब्देऽस्या गुणादयो बोद्धव्याः ॥)

काष्ठशारिवा, स्त्री, (काष्ठमिव शुष्का शारिवा ।) शारिवा । इति राजनिर्घण्टः । अनन्तमूल इति भाषा ॥

काष्ठा, स्त्री, (काशते प्रकाशते । काश् दीप्तौ । "हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्" । उणां २ । २ । इति क्थन् । श्वेति मत्वं ततः टाप् ।) दिक् । (यथा, माघे ११ । १२ ।

"स्फुरति विशदमेषा पूर्व्वकाष्ठाङ्गनायाः" ॥)

स्थितिः । सीमा । उत्कर्षः । (यथा, कठश्रुतौ ।

"इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिः बुद्धेरात्मा महान् परः ॥
महतः परमव्यक्तं अव्यक्तात् पुरुषः परः ।
पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः" ॥

अष्टादशनिमेषात्मककालः । इत्यमरः । १ । ४ । ११ ॥ (यथा मनुः १ । ६४ ।

"निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कला" ॥

विष्णुपुराणमते पञ्चदशनिमेषात्मकः कालः । यदुक्तं, तत्रैव १ । ३ । ७ ।

"काष्ठा पञ्चदश ख्याता निमेषा मुनिसत्तम ! ॥)

दारुहरिद्रा । इति मेदिनी ॥ (कश्यपपत्नीभेदः । यथा, भागवते ६ । ६ । २५ ।

"अदितिर्दितिर्दनुः काष्ठा अरिष्टा सुरसा इला" ॥)

काष्ठाम्बुवाहिनी, स्त्री, (अम्बूनां जलानां वाहिनी

'अम्बुवाहिनी । 'काष्ठेन निर्म्मिता काष्ठस्य वा अम्बुवाहिनी ।) काष्ठादिकृतद्रोणिकाकारनौकाकृति जलसेचनी । सेँओत् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । द्रोणी २ । इत्यमरः । १ । १० । ११ ॥

काष्ठीलः, पुं, (काष्ठिना इल्यते क्षिप्यते इति । काष्ठि + इल क्षेपे + कर्म्मणि घञ् ।) राजार्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काष्ठीला, स्त्री, (कुत्सिता ईषद्वा अष्ठीलेव । कुत्सा-ष्ठीलेव इति वा ।) कदलीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ११३ ॥

कास, ऋ ङ कुशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्-ऋदित् ।) कुशब्द इह रोगहेतुककुत्सितशब्दः । ऋ अचकासत् । ङ कासते वृद्धः । इति दुर्गादासः ॥

कासः, पुं, (कासतेऽनेन । कास शब्दकुत्सनयोः । "हलश्च" ३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।) रोगविशेषः । काशी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । क्षवथुः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५२ ॥ तस्य निदानं यथा,—

"धूमोपघाताद्रजसस्तथैव
व्यायामरूक्षान्ननिषेवणाच्च ।
विमार्गगत्वाच्च हि भोजनस्य
वेगावरोधात् क्षवथोस्तथैव" ॥

सम्प्राप्तिर्यथा । "प्राणो ह्युदानानुगतः प्रदुष्टः" ॥
लक्षणं यथा ।

"संभिन्नकांस्यस्वनतुल्यघोषः ।
निरेति वक्त्रात् सहसा सदोषो
मनीषिभिः कास इति प्रदिष्टः" ॥

स च पञ्चविधो यथा,—

"पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ।
क्षययोपेक्षिताः सर्व्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम्" ॥

तेषां पूर्व्वरूपं यथा,—

"पूर्व्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता ।
कण्ठे कण्डूश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते" ॥

वातिको यथा,—

"हृच्छङ्खमूर्द्धोदरपार्श्वशूली
क्षामाननः क्षीणबलस्वरौजाः ।
प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन
भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव" ॥

पैत्तिको यथा,—

"उरोविदाहज्वरवक्त्रशोष-
रभ्यर्द्दितस्तिक्तमुखस्तृषार्त्तः ।
पित्तेन पीतानि वमेत् कटूनि
कासेत् सपाण्डुः परिदह्यमानः" ॥

श्लैष्मिको यथा,—

"प्रलिप्यमानेन मुखेन सीदन्
शिरोरुजार्त्तः कफपूर्णदेहः ।
अभक्तरुग्गौरवसादयुक्तः
कासेद्भृशं सान्द्रकफः कफेन" ॥

क्षतजो यथा,—

"अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजविग्रहैः ।
रूक्षस्योरः क्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत् ॥
स पूर्व्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत् सशोणितम् ।
कण्ठेन रुजतात्यर्थं विरुग्णेनेव चोरसा ॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।
दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना ॥
पर्व्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्य्यपीडितः ।
पारावत इवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात्" ॥

क्षयजो यथा,—

"विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात् ।
घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः ।
कुपिताः क्षयजं कासं कुर्य्युर्देहक्षयप्रदम् ॥
सगात्रशूलज्वरदाहमोहान्
प्राणक्षयञ्चोपलभेत कासी ॥
शुष्यन् विनिष्ठीवति दुर्ब्बलस्तु
प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयम् ।
तं सर्व्वलिङ्गं भृशदुश्चिकित्स्यं
चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति ॥
इत्येषः क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।
साध्यो बलवतां वा स्याद्याप्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः ॥
नवौ कदाचित् सिध्येतामपि पादगुणान्वितौ ।
स्थविराणां जराकासः सर्व्वो याप्यः प्रकीर्त्तितः ।
त्रीन् पूर्व्वान् साधयेत् साध्यान् पथ्यैर्याप्यांस्तु यापयेत्" ॥ इति माधवकरः ॥ * ॥

("आशुकारी यतः कासस्तमेवातः प्रवक्ष्यति" ॥
अस्य प्राग्रूपसहितासंप्राप्ती रूपाणि च यथा ॥
"तेषां भविष्यतां रूपं कण्ठे कण्डूररोचकः ॥
शूकपूर्णाभकण्ठत्वं, तत्राधो विहतोऽनिलः ।
ऊर्द्ध्वं प्रवृत्तः प्राप्योरस्तस्मिन् कण्ठे च संसजन् ॥
शिरः स्रोतांसि संपूर्य्य ततोऽङ्गान्युत्क्षिपन्निव ।
क्षिपन्निवाक्षिणी पृष्ठमुरः पार्श्वे च पीडयन् ॥
प्रवर्त्तते सवक्त्रेण भिन्नकांस्योपमध्वनिः ।
हेतुभेदात् प्रतीघातभेदो वायोः सरंहसः ॥
यद्रुजा शब्दवैषम्यं कासानां जायते ततः ।
कुपितो वातलैर्व्वातः शुष्कोरःकण्ठवक्त्रताम् ॥
हृत्पार्श्वोरःशिरःशूलं मोहक्षोभस्वरक्षयान् ।
करोति शुष्कं कासञ्च महावेगरुजास्वनम् ॥
सोऽङ्गहर्षी कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्त्वाल्पतां व्रजेत् ।
पित्तात् पीताक्षि कफता तिक्तास्यत्वं ज्वरो भ्रमः ॥
पित्तासृग्वमनं तृष्णा वैस्वर्य्यं धूमको मदः ।
प्रततं कासवेगेन ज्योतिषामिव दर्शनम् ॥
कफादुरोऽल्परुङ्मूर्द्धहृदयं स्तिमितं गुरु ।
कण्ठोपलेपः सदनं पीनसच्छर्द्द्यरोचकाः ॥
रोमहर्षोघनस्निग्धश्वेतश्लेष्मप्रवर्त्तनम् ।
युद्धाद्यैः साहसैस्तैस्तैः सेवितैरयथाबलम् ॥
उरस्यन्तःक्षते वायुः पित्तेनानुगतो बली ।
कुपितः कुरुते कासं कफं तेन सशोणितम् ॥
पीतं श्यामञ्च शुष्कञ्च ग्रथितं कुथितं बहु ।
ष्ठीवेत् कण्ठेन रुजता विभिन्नेनेव चोरसा ॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।
पर्व्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्य्यकम्पवान् ॥
पारावत इवाकूजन् पार्श्वशूली ततोऽस्य च ।
क्रमाद्वीर्य्यं रुचिः पक्तिर्बलं वर्णश्च हीयते ।
क्षीणस्य सासृङ्मूत्रत्वं स्याच्च पृष्ठकटीग्रहः ।
वायुप्रधानाः कुपिता धातवो राजयक्ष्मिणः ॥
कुर्व्वन्ति यक्ष्मायतनैः कासं ष्ठीवेत् कफं ततः ।
पूतिपूयोपमं पीतं विस्रं हरितलोहितम् ॥
लुप्येते इव पार्श्वे च हृदयं पततीव च ।
अकस्मादुष्णशीतेच्छा बह्वाशित्वं बलक्षयः ॥
स्निग्धप्रसन्नवक्त्रत्वं श्रीमद्दर्शननेत्रता ।
ततोऽस्य क्षयरूपाणि सर्व्वाण्याविर्भवन्ति च ॥
इत्येषः क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।
याप्यो वा बलिनां तद्वत् क्षतजोऽभिनवौ तु तौ ॥
सिध्येतामपि सानाथ्यात् साध्या दोषैः पृथक्त्रयः ।
मिश्रा याप्या द्वयात् सर्व्वे जरसा स्थविरस्य च ॥
कासाच्छ्वासक्षयच्छर्द्दिस्वरसादादयो गदाः ।
भवन्त्युपेक्षया यस्मात् तस्मात्तं त्वरया जयेत्" ॥
इति वाभटे निदानस्थाने । ३ अध्याये ॥ * ॥

अथ कासस्य चिकित्सा यथा ॥

"केवलानिलजं कासं स्नेहैरादावुपाचरेत् ।
वातघ्नसिद्धैः स्निग्धैश्च पेयायूषरसादिभिः ॥
लेहैर्धूमैस्तथाभ्यङ्गैः स्वेदसेकावगाहनैः ।
बस्तिभिर्बद्धविड्वातं सपित्तन्त्वूर्द्धभक्तिकैः ॥
घृतैः क्षीरैश्च सकफं जयेत् स्नेहविरेचनैः ।
गुडूचीकण्टकारीभ्यां पृथक्त्रिंशत्पलाद्रसे ॥
प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातकासनुत् वह्निदीपनः ।
क्षाररास्नावचाहिङ्गुपाठायष्ट्याह्वधान्यकैः ॥
द्विशाणैः सर्पिषः प्रस्थं पञ्चकोलयुतैः पचेत् ॥
दशमूलस्य निर्य्यूहे पीतो मण्डानुपायिना ॥
सकासश्वासहृत्पार्श्वग्रहणीरोगगुल्मनुत् ।
द्रोणेऽपां साधयेद्रास्ना दशमूलशतावरीः ॥
पलोन्मिता द्विकुडवं कुलत्थं बदरं यवम् ।
तुलार्द्धञ्चाजमांसस्य तेन साध्यं घृताढकम् ॥
समक्षीरं पलांशैश्च जीवनीयैः समीक्ष्य तत् ।
प्रयुक्तं वातरोगेषु पानन्यावनबस्तिभिः ॥
पञ्चकासान् शिरःकम्पं योनिवङ्क्षणवेदनाम् ।
सर्व्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च सप्लीहोर्द्ध्वानिलान् जयेत्" ॥ * ॥
"दुरालभां शृङ्गवेरं शठीं द्राक्षां सितोपलाम् ।
लिह्यात् कर्कटशृङ्गीञ्च कासे तैलेन वातजे ।
दुःस्पर्शां पिप्पलीं मुस्तां भार्गीं कर्कटकं शठीम् ॥
पुराणगुडतैलाभ्यां चूर्णितान्यवलेहयेत् ।
तद्वत् सक्षणां शुण्ठीञ्च सभार्गीं तद्वदेव च ॥
पिबेच्च कृष्णां कोष्णेन सलिलेन ससैन्धवाम् ।
मस्तुना ससितां शुण्ठीं दध्ना वा कणरेणुकाम् ॥
पिबेद्बदरमज्जो वा मदिरा दधिमस्तुभिः ।
अथवा पिप्पलीकल्कं घृतभृष्टं ससैन्धवम् ॥
कासीसपीनसोधूमं स्नैहिकं विधिना पिबेत्" ।
"यवानीपिप्पलीबिल्वमध्यनागरचित्रकैः ।
रास्नाजाजी पृथक्पर्णी पलाशशठीपौष्करैः ॥
सिद्धां स्निग्धाम्ललवणां पेयामनिलजे पिबेत् ।
कटिहृत् पार्श्वकोष्ठार्त्तिश्वासहिक्काप्रणाशनीं" ॥
"पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युताम् ।
युञ्ज्यादिरेकाय युतां घनश्लेष्मणि तिक्तकैः ॥
हृतदोषो हिमं स्वादु स्निग्धं संसर्ज्जनं भजेत् ।
घने कफे तु शिशिरं रूक्षं तिक्तोपसंहितम् ॥
लेहः पेयं सिता धात्री क्षौद्रद्राक्षा हिमोत्पलैः ।
सकफे साम्बमरिचः सघृतः सानिले हितः ॥

मृद्वीकार्द्धशतं त्रिंशत्पिप्पलीः शर्करापलम्।
लेहयेन्मधुना गोर्व्वाः क्षीरपस्य शकृद्रसम्॥
त्वगेलाव्योषमृद्वीकापिप्पलीमूलपौष्करैः।
लाजमुस्ताशठीरास्नाधात्रीफलविभीतकैः॥
शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिर्लेहो हृद्रोगकासहा।
मधुरैर्जाङ्गलरसैर्यवश्यामाककोद्रवाः॥
मुद्गादियूषैः शाकैश्च तिक्तकैर्मात्रया हिताः।
घनश्लेष्मणि लेहाश्च तिक्तकामधुसंयुताः॥
शालयः स्युस्तनुकफे षष्टिकाश्च रसादिभिः।
शर्कराम्भोऽनुपानार्थं द्राक्षेक्षुस्वरसाः पयः॥
काकोली बृहतीमेदाद्वयैः स वृषनागरैः।
पित्तकासे रसक्षीरपेयायूषान् प्रकल्पयेत्"॥
"पुनर्नवा शिवाटिका सरलकासमर्द्दामृता।
पटोलबृहतीफणिज्झकरसैः पयः संयुतैः॥
घृतं त्रिकटुना च सिद्धमुपयुज्य सञ्जायते।
न कासविषमज्वरक्षयगुदाङ्कुरेभ्यो भयम्"॥ *॥
"दशमूलं स्वयङ्गुप्तां शङ्खपुष्पीं शठीं बलाम्॥
हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान्।
भार्गीं पुष्करमूलञ्च द्विपलांशान् यवाढकम्॥
हरीतकीशतञ्चैकं जलेपञ्चाढके पचेत्।
यवस्विन्ने कषायं तं पूतन्तञ्चाभयाशतम्॥
पचेद्गुडतुलां दत्त्वा कुडवञ्च पृथग्घृतात्।
तैलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च माक्षिकात्॥
लेहं द्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात्।
तद्वलीपलितं हन्याद्वर्णायुर्बलवर्द्धनम्॥
पञ्चकासान् क्षयं श्वासं सहिक्कं विषमज्वरम्।
मेहगुल्मग्रहण्यर्शोहृद्रोगारुचिपीनसान्॥
अगस्त्यविहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम्"॥
इति आगस्त्यरसायनम्॥ *॥
"विधिश्च यक्ष्मविहितो यथावस्थं क्षते हितः॥
निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्धे उरः शिरः।
दाल्यते कासिनो यस्य सधूमानापिबेदिमान्॥
द्विमेदा द्विबलायष्टीकल्कैः क्षौमे सुभाविते।
वर्त्तिं कृत्वा पिबेद्धूमं जीवनीयघृतानुपः॥
मनःशिलापलाशाजगन्धात्वक्क्षीरिनागरैः।
तद्वदेवानुपानन्तु शर्करेक्षुगुडोदकम्॥
पिष्ट्वा मनःशिलां तुल्या मार्द्दया वटप्ररूढया।
ससर्पिष्कं पिबेद्धूमं तित्तिरिप्रतिभोजनम्॥
क्षयजे बृंहणं पूर्वं कुर्य्यादग्नेश्च बर्द्धनम्।
बहुदोषाय सस्नेहं मृदुदद्याद्विरेचनम्॥
शम्याकेन त्रिवृतया मृद्वीकारससुक्तया।
तिल्वकस्य कषायेण विदारीस्वरसेन च॥
सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्त्या क्षीणदेहो विशोधनम्।
पित्ते कफे धातुषु च क्षीणेषु क्षयकासवान्॥
घृतं कर्कटकीक्षीरद्विबलासाधितं पिबेत्।
विदारीभिः कदम्बैर्वा तालसस्यैश्च साधितम्॥
घृतं पयश्च मूत्रस्य वैवर्ण्ये कृच्छ्रनिर्गमे।
शूने सवेदने मेढ्रे पायौ सश्रोणिवङ्क्षणे॥
घृतमण्डेन लघुनानुवास्यो मिश्रकेण वा।
जाङ्गलैः प्रतिभुक्तस्य वर्त्तकाद्या विलेशयाः॥
क्रमशः प्रसहास्तद्वत् प्रयोज्याः पिशिताशिनः।
औष्ण्यात्प्रमाथिभावाच्च स्रोतोभ्यश्च्यावयन्ति ते॥

कफं शुद्धैश्च तैः पुष्टिं कुर्य्यात्सम्यग्वहन् रसः।
सविकाचिफलाभार्गी दशमूलैः सचित्रकैः॥
कुलत्थपिप्पलीमूलपाठाकोलयवैर्जलैः।
हृतैर्नागरदुःस्पर्शा पिप्पलीशठिपौष्करैः॥
पिष्टैः कर्कटशृङ्ग्या च समैः सर्पिर्विपाचयेत्।
सिद्धेऽस्मिंश्चूर्णितौ क्षारौ द्वौ पञ्च लवणानि च॥
दत्त्वा युक्त्या पिबेन्मात्रां क्षयकासनिपीड़ितः।
कासमर्द्दाभयामुस्तापाठाकट्फलनागरैः॥
पिप्पल्या कटुरोहिण्या काश्मर्य्याः स्वरसेन च।
अक्षमात्रैर्घृतप्रस्थं क्षीरद्राक्षारसाढके॥
पचेच्छोषज्वरप्लीहसर्व्वकासहरं शिवम्"॥ *॥
"वृषव्याघ्री गुडूचीनां पञ्चमूलफलाङ्कुरान्॥
रसकल्कैर्घृतं पक्वं हन्ति कासज्वरारुचीः"।
"स्वरोपघातः कण्ठोरः स्रोतसाञ्च विशुद्धये॥
प्रस्थोन्मिते यवक्काथे विंशतिर्विजयाः पचेत्।
स्विन्ना मृदित्वा तास्तस्मिन् पुराणात् षट्पलं गुडात्॥
पिप्पल्या द्विपलं कर्षं मनोह्वाया रसाञ्जनात्।
दत्त्वार्द्धाक्षं पचेद्भूयः स लेहः श्वासकासनुत्"॥
"तद्वन्मरिचचूर्णं वा सघृतक्षौद्रशर्करम्।
पथ्याशुण्ठी घनगुडैर्गुटिकां धारयेन्मुखे॥
सर्व्वेषु श्वासकासेषु केवलं वा विभीतकम्।
पत्रकल्कं घृतभृष्टं तिल्वकस्य सशर्करम्॥
पेयावोत्कारिकाच्छर्द्दिटकासामातिसारनुत्।
कण्टकारीरसे सिद्धो मुद्गयूषः सुसंस्कृतः॥
सगौरामलकः साम्लः सर्व्वकासभिषग्जितम्॥
वातघ्नौषधनिःक्काथे क्षीरं यूषान् रसानपि।
वैष्किरान् प्रातुदान् वैलान् दापयेत् क्षयकासिने॥
क्षतकासे च ये धूमाः सानुपानानि दर्शिताः।
क्षयकासेऽपि ते योज्या वक्ष्यन्ते यच्च यक्ष्मणि॥
बृंहणं दीपनञ्चाग्नेः स्रोतसाञ्च विशोधनम्।
व्यत्यासात्क्षयकासिभ्यो बल्यं सर्व्वं प्रशस्यते॥
सन्निपातोद्भवो घोरः क्षयकासो यतस्ततः।
यथादोषबलन्तस्य सन्निपातहितं हितम्"॥
इति वाभटे चिकित्सास्थाने ३ अध्याये॥ *॥

अस्य सकारणसम्प्राप्तिकं लक्षणं चिकित्सितञ्च यथा,—

"तपसा यशसा धृत्या धिया च परयान्वितः।
आत्रेयः कासशान्त्यर्थं सिद्धं प्राह चिकित्सितम्॥
वातादिभिस्त्रयो ये च क्षतजः क्षयजस्तथा।
पञ्चैते स्युर्नृणां कासा वर्द्धमानाः क्षयप्रदाः"॥
"अधःप्रतिहतो वायुरूर्द्धस्रोतः समाश्रितः।
उदानभावमापन्नः कण्ठे सक्तस्तथोरसि॥
आविश्य शिरसः खानि सर्व्वाणि प्रति पूरयन्।
आभञ्जन्नाक्षिपन्देहं हनुमन्ये तथाक्षिणी॥
नेत्रे पृष्ठमुरः पार्श्वे निर्भज्य स्तम्भयंस्ततः।
शुष्को वा सकफो वापि कसनात् कास उच्यते।
प्रतिघातविशेषेण तस्य वायोः सरंहसः॥
वेदनाशब्दवैषम्यं कासानामुपजायते।
रूक्षशीतकषायाल्पप्रमितानशनं स्त्रियः॥
वेगधारणमायासो वातकासप्रवर्त्तकाः।
हृत्पार्श्वोरः शिरःशूलस्वरभेदकरो भृशम्॥
शुष्कोरःकण्ठवक्त्रस्य हृष्टलोम्नः प्रताम्यतः।

निर्घोषदीनस्तनितो दैन्यदौर्बल्यक्षयमोहवान्॥
शुष्ककासः कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्त्वाल्पतां व्रजेत्।
स्निग्धाम्ललवणोष्णैश्च भुक्तमात्रे प्रशाम्यति॥
ऊर्द्धवातस्य जीर्णेऽन्ने वेगवान्मारुतो भवेत्।
कटुकोष्णविदाह्यम्लक्षाराणामतिसेवनम्॥
पित्तकासकरं क्रोधः सन्तापश्चाग्निसूर्य्यजः।
पीतनिष्ठीवनाक्षित्वं तिक्तास्यत्वं स्वरामयः॥
उरो धूमायनं तृष्णा दाहो मोहोऽरुचिर्भ्रमः।
प्रततं कासमानश्च ज्योतींषीव च पश्यति।
श्लेष्माणं पित्तसंसृष्टं निष्ठीवति च पैत्तिके॥
गुर्व्वभिष्यन्दिमधुरस्निग्धस्वप्नाविचेष्टनैः।
वृद्धः श्लेष्मानिलं रुद्ध्वा कफकासं करोति हि॥
मन्दाग्नित्वारुचिच्छर्द्दिपीनसोत्क्लेशगौरवैः।
लोमहर्षास्यमाधुर्य्यक्लेदसंसदनैर्युतम्॥
बृंहणं मधुरं स्निग्धं निष्ठीवति घनं कफम्।
कासमानोऽतिरुग्वक्षः सम्पूर्णमिव मन्यते"॥
"दुर्गन्धं हरितं रक्तं ष्ठीवेत् पूयोपमं कफम्।
स्थानादुत्कासमानश्च हृदयं मन्यते च्युतम्॥
अकस्मादुष्णशीतार्त्तो बह्वाशी दुर्बलः कृशः।
स्निग्धाच्छमुखवर्णत्वक् श्रीमद्दर्शनलोचनः॥
पाणिपादतलौ श्लक्ष्णौ सततासूयकोऽघृणी।
ज्वरो मिश्राकृतिस्तस्य पार्श्वरुक् पीनसोऽरुचिः
भिन्नसङ्घातवर्चस्त्वं स्वरभेदोऽनिमित्ततः।
इत्येषः क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः"॥
"रूक्षस्यानिलजं कासमादौ स्नेहैरुपाचरेत्।
सर्पिर्भिर्वस्तिभिः पेयायूषक्षीररसादिभिः।
वातघ्नसिद्धैः स्नेहाद्यैर्धूमैर्लेहैश्च युक्तितः॥
अभ्यङ्गैः परिषेकैश्च स्निग्धैः स्वेदैश्च बुद्धिमान्।
वस्तिभिर्वद्धविड्वातं शुष्कोर्द्धं चोर्द्धभक्तिकैः॥
घृतैः सपित्तं सकफं जयेत् स्नेहविरेचनैः"।
"पिप्पली पिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः।
धान्यपाठावचारास्नायष्ट्याह्वक्षारहिङ्गुभिः।
कोलमात्रैर्घृतप्रस्थाद्दशमूली रसाढके॥
सिद्धं चतुर्थिकां पीत्वा पेयामण्डं पिबेदनु।
तत्कासकासहृत्पार्श्वग्रहणीदोषगुल्मनुत्"॥
"त्र्यूषणं त्रिफलां द्राक्षां काश्मर्य्याणि परूषकम्
द्वे पाठे सरलं भार्गीं स्वगुप्ताचित्रकं शठीम्।
ब्राह्मीं तामलकीं मेदां काकनासां शतावरीम्।
त्रिकण्टकां विदारीञ्च पिष्ट्वा कर्षसमं घृतात्॥
प्रस्थं चतुर्गुणं क्षीरं सिद्धं कासहरं पिबेत्।
ज्वरगुल्मारुचिप्लीहशिरोहृत्पार्श्वशूलनुत्॥
कामलार्शोऽनिलाष्ठीलाक्षतशोषक्षयापहम्।
त्र्यूषणं नाम विख्यातमेतद्घृतमनुत्तमम्"॥
इति त्र्यूषणाद्यं घृतम्॥ *॥
"द्रोणेऽपां साधयेद्रास्नां दशमूलीं शतावरीम्।
पलिकां माषिकांशांस्तु कुलत्थान् वदरान् यवान्।
तुलार्द्धञ्चाजमांसस्य पादशेषेण तेन च।
घृताढकं समक्षीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः॥
सिद्धं तद्दशभिः कल्कैः नस्यपानानुवासनैः।
समीक्ष्य वातरोगेषु यथावस्थं प्रयोजयेत्॥
पञ्च कासान् शिरःकम्पं शूलं वङ्क्षणयोनिजम्।
सर्व्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च सप्लीहोर्द्धानिलान् जयेत्"॥

"दशमूलीं स्वयङ्गुप्तां शङ्खपुष्पीं शठीं बलाम् ।
हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ॥
भार्गीं पुष्करमूलञ्च द्विपलांशयवाढ़कम् ।
हरीतकीशतञ्चैकं जलपञ्चाढ़के पचेत् ॥
यवे स्विन्ने कषायन्तम्पूतन्तच्चाभयाशतम् ।
पचेत् गुड़तुलां दत्त्वा कुड़वञ्च पृथग् घृतात् ॥
तैलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च माक्षिकात् ॥
लिह्याद्द्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ॥
तद्बलीपलितं हन्ति वर्णायुर्बलवर्द्धनम् ।
पञ्चकासान् क्षयं कासं हिक्कां सविषमज्वराम् ॥
हन्यात्तथार्शोग्रहणीहृद्रोगारुचिपीनसान् ।
अगस्त्यविहितं श्रेष्ठं रसायनमिदं शुभम्" ॥

इत्यगस्त्यहरीतकी ॥ * ॥

"शिरसः सदने स्रावे नासाया हृदि ताम्यति ।
कासप्रतिश्यायरसे धूमं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥
दशाङ्गुलोन्मितां नाड़ीं अथवाष्टाङ्गुलोन्मिताम् ।
शरावसंपुटच्छिद्रे क्षत्वाष्टाङ्गां विचक्षणः ॥
रेचनं मुखेनैव कासवान् धूममापिबेत् ।
मुरः केवलं प्राप्तं मुखेनैवोद्वमेत् पुनः ॥
ह्यस्य तैक्ष्ण्यादिच्छिप्य श्लेष्माणमुरसि स्थितम् ।
नष्कृष्य शमयेत् कासं वातश्लेष्मसमुद्भवम्" ॥
मनःशिलालमधुकमांसीमुस्तेङ्गुदैः पिबेत् ।
मं तस्यानु च क्षीरं सुखोष्णं सगुड़ं पिबेत् ॥
ष कासान् पृथग्दोषसन्निपातोद्भवान् जयेत् ।
सह्य पर्य्यंसंसिद्धानन्यैर्योगशतैरपि" ॥
मनःशिलैलामरिचक्षाराञ्जनकुटन्नटैः ।
शलोचनशैवालक्षौमनक्तकरोहिषैः ॥
ब्बकल्पेन धूमोऽयं सानुपानो विधीयते ।
ालं मनःशिला तद्वत् पिप्पलीनागरैः सह ॥
गेङ्गुदीरहत्यौ द्वे तालमूलं मनःशिला ।
पर्णासाश्वगन्धा च धूमः कासविनाशनः" ॥
पैत्तिके स कफे कासे वमनं सर्पिषा हितम् ।
था मदनकाश्मर्य्यमधूकक्वथितैर्ज्जलैः ॥
श्याफलकल्कैर्वा विदारीक्षुरसायुतैः ।
तदोषस्ततः शीतं मधुरञ्च क्रमं भजेत् ॥
ते तनुकफे कासे त्रिवृतां मधुरैर्युताम् ।
याद्घनकफे तिक्तैर्विरेकार्थे युतां भिषक् ॥
शर्कराचन्दनद्राक्षा मधुधात्रीफलोत्पलैः ।
सेसमुस्तमरिचः सकफे सघृतोऽनिले ॥
दीकार्द्धशतं त्रिंशत् पिप्पलीशर्करापलम् ।
इयेन्मधुना गोर्व्वा क्षीरपस्य शक्रद्रसम्" ॥
स्विनं वमनैरादौ शोधयेत् कफकासिनम् ।
ान्नैः कटुरुक्षोष्णैः कफघ्नैश्चाप्युपाचरेत् ॥
प्पलीक्षारिकैर्यूषैः कौलत्थं मूलकस्य च ।
न्यन्नानि भुञ्जीत रसैर्वा कटुकान्वितैः" ॥
समदांशविट्भृङ्गराजोवार्त्ताकुजारसाः ।
ौद्राः कफकासघ्नाः सुरसस्यासितस्य च" ॥
तकासाभिभूतानां वृत्तिः स्यात् पित्तकासिकी ।
रसर्पिर्मधुप्राया संसर्गे तु विशेषणम् ॥
पित्ताद्धितेऽभ्यङ्गो गात्रभेदे घृतैर्हितः ।
र्मात्तरोगघ्नैः पीड्यमाने च वायुना ॥
ार्शार्त्तेषु पानं स्याज्जीवनीयस्य सर्पिषः ।

कासः

सदाहं कासिनो रक्तं ष्ठीवतः सबलेऽनिले ।
मांसोचितेभ्यः कामेभ्यो लावादीनां रसा हिताः" ॥
"निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्ध उरः शिरः ।
दाल्यते कासिनो यस्य सधूमान्नापिबेदिमान् ॥
द्वे मेदे मधुकं द्वे च बलेतैः क्षौमनक्तकैः ।
वर्त्तितैर्धूममापीय जीवनीयघृतं पिबेत्" ॥
"सम्पूर्णरूपं क्षयजं दुर्ब्बलस्य विवर्ज्जयेत् ।
नवोत्थितं बलवतः प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम्" ॥
"पित्ते कफे च संक्षीणे परिक्षीणेषु धातुषु ।
घृतं कर्कटकीक्षीरद्विबलासाधितं पिबेत्" ॥
"क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः ।
क्षतकासेऽपि तानेव यथावस्थं प्रयोजयेत्" ॥
"सन्निपातभवोऽप्येष क्षयकासः सुदारुणः ।
सन्निपातहितं तस्मात् सदा कार्य्यं भिषग्जितम् ॥
दोषानुबलयोगाच्च हरेद्रोगबलाबलम् ।
कासेष्वेषु गरीयांसं जानीयादुत्तरोत्तरम्" ॥

इति चिकित्सास्थाने २२ अध्याये चरकेणोक्तम् ॥ * ॥

कासस्य निदानसम्प्राप्तिलक्षणसहितं प्राग्रूपं चिकित्सितञ्च यथा,—

"उक्ता ये हेतवो नृणां रोगयोः श्वासहिक्कयोः ।
कासस्यापि च ते ज्ञेयास्तच्च वोत्पत्तिहेतवः" ॥

"स वातपित्तप्रभवः कफाच्च
क्षतात्तथान्यः क्षयजोऽपरश्च ।
पञ्चप्रकारः कथितो भिषग्भि-
र्विवर्द्धितो यक्ष्मविकारकृत्स्यात् ॥
भविष्यतस्तस्य तु कण्ठकण्डू-
र्भोज्योपरोधोगलतालुलेपः ।
स्वशब्दवैषम्यमरोचकोऽग्नि-
सादश्च लिङ्गानि भवन्त्यमूनि" ॥
"वृद्धत्वमासाद्य भवत्यथो वै
याप्यन्तमाहुर्भिषजस्तु कासम् ॥
शृङ्गीवचा कट्फलकत्तृणाब्द-
धान्याभयाभार्ग्यमराह्वविश्वम् ।
उष्णाम्बुना हिङ्गुयुतं तु पीत्वा-
बद्धास्यमप्याशु जहाति कासम् ॥
फलत्रिकव्योषविड़ङ्गशृङ्गी
रास्नावचापद्मकदेवकाष्ठैः ।
लेहः समैः क्षौद्रसिताघृताक्तः
कासं निहन्यादचिरादुदीर्णम् ॥
पथ्यां सितामामलकानि लाजां
समागधीश्चापि विचूर्ण्य शुण्ठीम् ।
सर्पिर्मधुभ्यां विलिहीतकासी
स सैन्धवां वोष्णजलेन कृष्णाम् ॥
खादेद्गुड़ं नागरपिप्पलीभ्यां
द्राक्षाञ्च सर्पिर्मधुनावलिह्यात् ।
द्राक्षां सितां मागधिकाञ्च तुल्याम्
सशृङ्गवेरं मधकन्तुगाञ्च ॥
लिह्याद्घृतक्षौद्रयुतां समांशां
सितोपलां वा मरिचांशयुक्ताम् ।
धात्रीकणाबिश्वसितोपलाश्च
सञ्चूर्ण्य मण्डेन पिबेच्च दध्ना ॥

कासः

हरेणुकां मागधिकाञ्च तुल्याम्
दध्ना पिबेत् कासगदाभिभूतः" ॥
"पिबेच्च सीधुं मरिचान्वितं वा
तेनाशु कासं शममभ्युपैति ।
द्राक्षाम्बुमञ्जिष्ठपुराङ्गयाभिः
क्षीरं शृतं माक्षिकसंप्रयुक्तम् ॥
निदिग्धिकानागरपिप्पलीभिः
खादेच्च मुद्गान् मधुना सुसिद्धान् ।
उत्कारिकां सर्पिषि नागराढ्याम्
पक्त्वा समूलैस्त्रुटिकोलपत्रैः ॥
एभिर्निषेवेत कृताञ्च पेयाम्.
तन्वीं सुशीतां मधुना विमिश्राम् ।
यत्क्षीरि सर्पिर्विहितं षड़ङ्गम्
तद्वातकासं जयति प्रसह्य ॥
विदारिगन्धादिकृतं घृतं वा
रसेन वा वासकजेन पक्वम् ।
विरेचनं स्नैहिकमत्र चोक्त-
मास्थापनञ्चाप्यनुवासनञ्च ॥
धूमं पिबेत् स्नैहिकमप्रमत्तः
पिबेत् सुखोष्णं घृतमेव चात्र ।
हिता यवागवश्च रसेषु सिद्धाः
पयांसि लेहाः स घृतास्तथैव ॥
प्रच्छर्द्दनं कायशिरो विरेका
स्तथैवधूमाकवलग्रहाश्च ।
उष्णाश्च लेहाः कटुकानि हन्युः
कफं विशेषेण विशोषणं वा" ॥
"खर्ज्जूरभार्गीमगधाप्रियाल-
मधूलिकैलामलकैः समांशैः ।
चूर्णं सिताक्षौद्रघृतप्रगाढ़-
मग्नीन् हन्ति कासानुपयुज्यमानः" ॥
"प्रस्थत्रयेणामलकीरसस्य
शुद्धस्य दत्त्वार्द्धतुलां गुड़स्य ॥
चूर्णीकृतैर्ग्रन्थिकचव्यजीर-
व्योषेभकृष्णा हपुषाजमोदैः ।
विड़ङ्गसिन्धुत्रिफलायमानी
पाठाग्निधान्यैश्च पिचुप्रमाणैः ॥
दत्त्वा त्रिवृच्चूर्णपलानि चाष्टा-
वष्टौ च तैलस्य पचेद्यथावत् ।
तम्भक्षयेदक्षफलप्रमाणम्
यथेष्टचेष्टं त्रिसुगन्धि युक्तम् ॥
अनेन सर्व्वे ग्रहणी विकाराः
स श्वासकासस्वरभेदशोषाः ।
शाम्यन्ति चायं चिरमन्तरग्ने-
र्हतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः ॥
स्त्रीणाञ्च वन्ध्यामयनाशनः स्यात्
कल्याणको नाम गुड़ः प्रतीतः" ॥

इति कल्याणको गुड़ः ॥ * ॥

"कुलीर शुक्ती चटकैणलावा-
न्निःक्वाथ्य वर्गैर्मधुरैस्तथान्यैः ॥
पचेद्घृतं तत्तु निषेव्यमानम्
हन्यात् क्षतोत्थं क्षयजञ्च कासम्" ॥

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ५२ अध्याये ॥ * ॥

"पारदं गन्धकं शुद्धं मृतलौहञ्च टङ्गणम् ।
रास्नां विडङ्गत्रिफला देवदारुकचित्रकम् ।
अमृतां पद्मकं क्षौद्रं विषच्चैः विचूर्णयेत् ।
द्विगुञ्जं वातकासार्त्तिः सेवयेदमृतार्णवम्" ॥
इति अमृतार्णवो रसः ॥ * ॥
"भस्मताम्राभ्रकान्तानां कासमर्दरचो रसैः ।
मुनिनिर्वैत्तसाख्येन दिनं मर्द्यं प्रयत्नतः ॥
निष्काद्धं पित्तकासार्त्तो भक्षयेच्च दिनत्रयम् ।
श्वासकासाग्निमान्द्यञ्च क्षयकासं निहन्त्यपि" ॥
इति पित्तकासान्तको रसः ॥ * ॥
"सुशुद्धं पारदं गन्धं प्रत्येकं शुक्तिसम्मितम् ।
ततः कज्जलिकां कृत्वा मर्दयेच्च पृथक् पृथक् ॥
विश्वाग्निमन्थश्योनाककाश्मर्य्यः पाटला बला ।
मुस्तं पुनर्नवा धात्री वृहतीद्वयपञ्चकम् ॥
विदारी वज्रदुग्धी च एषां कर्षरसैः पृथक् ।
सुवर्णं रजतं ताम्रं प्रत्येकं शाणमानकम् ॥
पलमात्रन्तु कृष्णाभ्रं तदर्द्धन्तु शिलाजयम् ।
जातीकोषफलं मांसी तालीशैला लवङ्गकम् ।
प्रत्येकं कोलमानन्तु वासानीरैर्विमर्दयेत् ।
शोषयित्वा ततः पश्चाद्विदारी रसमर्दितः ॥
त्रिगुञ्जां तां वटीं खादेत्पिप्पली मधुसंयुताम् ।
नाम्ना नित्योदयश्चायं रसो विष्णुविनिर्म्मितः ॥
पञ्च कासान्निहन्त्याशु चिरकालसमुद्भवम् ।
राजयक्ष्मामयत्वग्रमित्यादि बहवो गुणाः" ॥
इति नित्योदयो रसः ॥ * ॥
"शुद्धं कृष्णाभ्रचूर्णद्विपलपरिमितं
शाणमानं यदन्यत्
कर्पूरं जातिकोषं सजलमिभकणा-
तेजपत्रं लवङ्गम् ।
मांसीतालीशचोचं गजकुसुमगदं-
धातकीचेति तुल्यम्
पथ्याधात्री विभीतं त्रिकटुरपि पृथक्
त्वर्द्धशाणं द्विशाणम् ॥
एला जातीफलाख्यं क्षितितलविधिना
शुद्धगन्धस्य कोलम्
कोलार्द्धं पारदस्य प्रतिपदविहितं
पिष्टमेकत्र मिश्रम् ।
पाणीयेनैवकार्य्याः परिणतचणक-
स्विन्नतुल्याश्च वट्यः
प्रातःखाद्याश्चतस्त्रस्तदनु खलु कियत्
शृङ्गवेरं सपर्णम् ॥
पाणीयं पीतमन्ते भुवमपहरति-
क्षिप्रमेतान् विकारान्
कोष्ठे दुष्टाग्निजातान् ज्वरमुदरगदं-
राजयक्ष्मक्षतञ्च ।
कासं श्वासं सशोथं नयमपरिभवं
मेहमेदो विकारान्
हन्यादामानिलोत्थान् कफपवनकृतान्
पित्तरोगान् विशेषान् ॥
बल्योवृष्यश्च योगस्तरुणकरवरः-
सर्व्वरोगप्रशस्तः
पथ्यं मांसैश्च यूषैर्घृतपरिलुलित-
गव्यदुग्धञ्च भूयः ।
भोज्यो योज्यो यथेष्टं ललितललनया-
दीयमानो मुदा यत्
शृङ्गाराभ्येयकामी युवतिजनगता-
भोगयोगादतुष्टः ॥
वर्ज्ज्यं शाकाम्लमादौ न च कतिपयचित्-
स्वेच्छया भोज्यमानः" ॥
इति शृङ्गाराभ्रः ॥ * ॥
"जीर्णं सुवर्णं लौहं वा यद्यत्रैव प्रदीयते ।
तदायं सर्व्वरोगाणां सार्व्वभौमो न संशयः" ॥
इति सार्व्वभौमो रसः ॥ * ॥
"त्रिकटु त्रिफलाधान्यं चव्यं चित्रकसैन्धवम् ।
द्वियोषधिहतश्चापि सर्व्वतुल्यस्त्वयोरजः ॥
नवगुञ्जाप्रमाणेन वटिकां कारयेद्भिषक् ।
प्रातःकाले शुचिर्भूत्वा चिन्तयित्वामृतेश्वरीम् ॥
एकैकां वटिकां खादेत् रक्तोत्पलरसप्लुताम् ।
नीलोत्पलरसैर्व्वापि कुलत्थस्य रसेन वा ॥
निहन्ति विविधं कासं दोषत्रयसमुद्भवम् ।
वातिकं पैत्तिकञ्चैव गरदोषसमुद्भवम् ।
सरक्तमथवा रक्तं कासश्वाससमन्वितम् ॥
हृद्दाहभ्रमशूलघ्नी रुच्या वह्निप्रदीपनी ।
बलवर्णकरी वृष्या जीर्णज्वरविनाशिनी ॥
इयं चन्द्रामृता नाम्ना चन्द्रनाथेन निर्म्मिता ।
वासागुडूचिका भार्गी मुस्तकं कण्टकारिका ॥
भोजनान्ते प्रकर्त्तव्या वटिका कार्य्यसिद्धये" ॥
इति श्रीचन्द्रामृता वटी ॥ चन्द्रामृतं लौहमि-
त्यपि पाठः ॥ * ॥
"रसगन्धकलौहानां प्रत्येकं कार्षिकं क्षिपेत् ।
टङ्कणस्य पलं दत्त्वा मरिचस्य पलार्द्धकम् ॥
त्रिकटुत्रिफलाचव्य धान्यजीरकसैन्धवम् ।
प्रत्येकं तोलकं ग्राह्यं छागीदुग्धेन पेषयेत् ॥
नवगुञ्जाप्रमाणेन वटिकां कारयेद्भिषक् ।
प्रातःकाले शुचिर्भूत्वा चिन्तयित्वामृतेश्वरीम् ॥
एकैकां वटिकां खादेत् रक्तोत्पलरसप्लुताम् ।
नीलोत्पलरसेनापि कुलत्थस्य रसेन वा ॥
निहन्ति विविधं कासं वातरक्तकफोद्भवम् ।
सरक्तमथवा रक्तं ज्वरश्वाससमन्वितम् ॥
हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च जीर्णज्वरविनाशनः ।
चन्द्रामृतरसो नाम चन्द्रनाथेन भाषितः" ॥
इति वृहच्चन्द्रामृतो रसः ॥ * ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे कासरोगाधि-
कारे ॥ * ॥ * ॥

अथ कासपथ्यम् ॥

"स्वेदो विरेचनं छर्द्दिर्धूमपानं समाशनम् ।
शालिषष्टिकगोधूमश्यामाकयवकोद्रवाः ॥
आत्मगुप्ता माषमुद्गकुलत्थानां रसाः पृथक् ।
ग्राम्यौदकानूपधन्वमांसानि विविधानि च ॥
सुरा पुरातनं सर्पिर्म्मेदाणञ्चापि पयो घृतम् ।
वास्तुकं वायसी शाकं वार्त्ताकुं बालमूलकम् ॥
कण्टकारी कासमर्दो जीवन्ती सुनिषण्णकम् ।
द्राक्षाबिम्बी मातुलुङ्गं पौष्करं वासकत्रुटिः ॥
गोमूत्रं शुनं पथ्या व्योषमुष्णोदकं मधु ।
लाजा दिवसनिद्रा च लघून्यन्नानि यानि च ।
पथ्यमेतद्यथा दोषमुक्तं कासगदातुरे" ॥

अथापथ्यमाह ॥

"वस्तिं नस्यमसृङ्मोक्षं व्यायामं दन्तघर्षणम् ।
आतपं दुष्टपवनं रजोमार्गनिषेवणम् ॥
विष्टम्भीनि विदाहीनि रूक्षाणि विविधानि च
शुक्रमूत्रोद्गारकासवमिवेगनिधारणम् ॥
मत्स्यं कन्दं सर्षपञ्च तुम्बीफलमुपोदिकाम् ।
दुष्टाम्बु चान्नपानञ्च विरुद्धान्यशनानि च ॥
गुरुशीतञ्चान्नपानं कासरोगी परित्यजेत्" ॥
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ कासरोगाधिकारः ।
काशृट्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ शोभाञ्
इति शब्दचन्द्रिका ॥
कासकन्दः, पुं, (कासहेतुः कन्दः ।) काशालुः । ।
राजनिर्घण्टः ॥
कासघ्नी, स्त्री, (कासं हन्ति । कास + हन् + टः
स्त्रियां ङीप् ।) कण्टकारी । इति शब्दचन्द्रि
(कण्टकारीशब्देऽस्या गुणादिविवरणं ज्ञेयम् ।
कासजित्, स्त्री, (कासं जयतीति । कास + जि
क्विप् ।) भार्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥
कासनाशिनी, स्त्री, (कासं नाशयतीति । कास
नश + णिच् + णिनिः ।) कर्कटशृङ्गीवृक्षः । ।
रत्नमाला ॥
कासन्दीवटिका, स्त्री, (कासं द्यति नाशयती
दो + कः ततो ङीष् । कासन्दी वटति ः
तन्नाम्ना प्रकाशते इत्यर्थः । वट + ण्वुल् ।
अत इत्वम् । कासन्दीवटिका इति पारिभाि
नाम्ना आख्यायते वा ।) वेसवारविशेषः । ग
कासुन् इति भाषा । अस्या गुणाः । हृद्यत
वातश्लेष्मरोगनाशित्वम् । वह्निकारित्वम् । व
मलानुलोमकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
कासमर्द्दः, पुं, (कासं मृद्गाति । कास + मृद् + "व
णश्च" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) पेषित
मिश्रितवंशगलितवेसवारः । इति पाकराजेश्व
कासुन्दी इति ख्यातः । गुल्मभेदः । इत्यमरभर
काल कासुन्दा इति भाषा ॥ शेषस्य पर्या
अरिमर्द्दः २ कासारिः ३ कासमर्द्दकः ४ काल
कनकः ६ जरणः ७ दीपनः ८ । अस्य गुण
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । कफव
जीर्णकासपित्तनाशित्वम् । पाचकत्वम् । क
शोधनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अमिदी
त्वम् । स्वादुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अस्य
गुणाः । रुचिकारित्वम् । शुक्रवर्द्धकत्वम् । व
विषरक्तकफवातपित्तनाशित्वम् । मधुरत्वम् ।
चनत्वम् । कण्ठशोधनत्वम् । लघुत्वम् । विश
कासघ्नत्वम् । ग्राहकत्वञ्च । इति राजनिर्घ
कासमर्द्दनः, पुं, (कासं मृद्गाति । कास + मृद्
कर्त्तरि ल्युः । कासस्य मर्द्दनो वा ।) पटो
इति राजनिर्घण्टः ॥
कासरः, पुं, (के जले आसरति । आ + सृ + अ
महिषस्य प्रायेण जलवासात्तथात्वम् ।) महि
इत्यमरः ।२।५।४॥ (यथा, आर्य्यासप्तशती ।

"व्यारोषं मानिन्याल्लमोदिवः कासरं कलमभूमिः।
वक्षमणिं च नलिन्याः प्रभातसन्ध्यापसारयति" ॥)

कासारः,पुं, (कास + "तुषारादयश्च" उणां ३।१३९ इति आरन् प्रत्ययः। कस्य जलस्य आसारो यत्र वा। अथवा कासं शब्दं ऋच्छति प्राप्नोति जलगमनपतनादिकाले। ऋ + "कर्म्मण्यण्" ।३।२।१। इति अण्।) सपद्मो निष्पद्मो वा महाजलाशयः। सरोवरः। इत्यमरः। १। १०। २८॥ (यथा,— गीतगोविन्दे २। २०।
"दुरालोकस्तोकस्तवकनवकाशोकलतिका-
विकाशः कासारोपवनपवनोऽपि व्यथयति" ॥)

कासारिः, पुं, (कासस्य अरिः नाशकः।) कासमर्द्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

कासालुः, पुं, (कासहेतुः कासजनको वा आलुः।) कन्दविशेषः। कोकणदेशे प्रसिद्ध आलुविशेषः। तत्पर्य्यायः। कासकन्दः २ कन्दालुः ३ आलुकः ४ आलुः ५ विशालपत्रः ६ पत्रालुः ७। अस्य गुणाः। उग्रत्वम्। कण्डुवातश्लेष्मामयारोचकनाशित्वम्। स्वादुत्वम्। पथ्यत्वम्। अग्निदीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कासीसं,क्ली, (कासीं क्षुद्रकासं स्यति नाशयतीति। सो + कः।) उपधातुविशेषः। हिराकसी इति भाषा। (यथा सुश्रुते सूत्रे ३६ अध्याये।
"कासीसकटुरोहिण्योर्जातीकन्दहरिद्रयोः" ॥)
तत्पर्य्यायः। धातुकासीसम् २ खेचरम् ३ धातुशेखरम् ४। इति हेमचन्द्रः॥ केसरम् ५ हंसलोमशम् ६ शोधनम् ७ पांशुकासीसम् ८ शुभ्रम् ९। अस्य गुणाः। कषायत्वम्। शिशिरत्वम्। विषकुष्ठक्रिमिखर्ज्जूनाशित्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। कान्तिवर्द्धनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (विस्तृतविवरणमस्य काशीशशब्दे ज्ञेयम्॥)

कासूः, स्त्री, (कशति कुत्सितशब्दं गच्छतीति। कश गतौ + "शित् कशिपद्यतेः"। उणां १। ८७। इति ऊः पृषोदरादित्वात् सत्वम्।) विकलवाक्। शक्तयस्त्रम्। इति मेदिनी॥ (कासते प्रकाशते इति कास् + ऊ।) दीप्तिः। भाषा। इति शब्दरत्नावली॥ रोगः। बुद्धिः। इति हेमचन्द्रः॥

काहका, स्त्री, (काहला इति। पृषोदरादित्वात् लस्य कः।) काहलावाद्यम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

काहलं, क्ली, (कुत्सितं अस्पष्टमव्यक्तं हलं वाक्यं ध्वनिर्वा यत्र। विलेखनार्थकस्यापि हलधातोरन्यधातूनामनेकार्थत्वात् तथात्वम्।) अव्यक्तवाक्यम्। इति हेमचन्द्रः॥

काहलः, पुं, (कुत्सितं यथा स्यात् तथा हलति। लिखति नखैर्भूमिमिति शेषः। हल + अच्। कोः कादेशः।) कुक्कुटः। शब्दमात्रम्। इति मेदिनी॥ विडालः। इति शब्दमाला॥ ढक्कढक्का। तत्पर्य्यायः। महानादः २। इति हारावली॥

काहलः, त्रि, (केन जलेन अहलः अस्पृष्टः।) शुष्कः। भृशम्। खलः। इति मेदिनी॥

काहला, स्त्री, (कुत्सितं अव्यक्तं वा हलति शब्दं करोति। हल + अच् टाप् च।) वाद्यभाण्डभेदः। (ईषदपि न हलं कुत्सितं अङ्गं यस्याः। कोः कादेशः।) अप्सरोविशेषः। इति मेदिनी॥

काहलापुष्पः, पुं, (काहलाकृतिरिव पुष्पमस्याः।) धुस्तूरः। इति शब्दमाला॥

काहली,स्त्री, (कं सुखं आहलति ददातीति। आ + हल + इन्। ततो ङीप्।) तरुणी। युवती। इति मेदिनी॥

काहारकः, पुं, (कुत्सितं शिविकादिकमालम्ब्य जीवनयात्रामाहरति। आ + हृ + ण्वुल्।) शिविकावाहकजातिः। काहार इति वेहारा इति च भाषा। यथा,—
"तथा गारुड़िका वीराः क्षुरकर्म्मोपजीवकाः।
व्याधाः काहारकाः पुष्टाः कथां संवाहयन्ति ये"॥
इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्व्वणि १० अध्यायः॥

काह्नी, स्त्री, (केन वायुना आहन्यते। आ + हन् + डः ङीप्। यद्वा कं सुखं आहन्ति ददाति प्रापयति। आ + हन् + अन्तर्णिजन्तात् डः। ङीप् च।) कुटन्नटः। इति राजनिर्घण्टः॥

कि र लि ज्ञाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (ह्वादिं-परं-सकं-सेट्।) र वैदिकः। लि चिकेति। इति दुर्गादासः॥

किं, व्य, किम्। इति मेदिनी॥ (यथा विष्णुपुराणे १ मांशे १७। २४।
"न केवलं तात! मम प्रजानां
स ब्रह्मभूतो भवतश्च विष्णुः।
धाता विधाता परमेश्वरश्च
प्रसीद कोपं कुरुषे किमर्थम्" ॥)

किं, [म्] त्रि, जिज्ञासार्थम्। कि इति भाषा। सर्व्वनामकिम्शब्दस्य क्लीवलिङ्गे रूपमिदम्। इति व्याकरणम्॥ अस्यार्थान्तराणि किम्शब्दे द्रष्टव्यानि॥ (सर्व्वशब्दमयत्वात् विष्णुः। यथा, महाभारते १३। १४९। ९१।
"एको नैकः सवः कः किं यत्तत्पदमनुत्तमम्" ॥)

किंवदन्तिः, स्त्री, (किं + वद + झिच्।) किंवदन्ती। इत्यमरटीकायां भरतः॥

किंवदन्ती,स्त्री,(किम् + वद + झिच् ङीष् च।) जनश्रुतिः। सत्यमसत्यं वा लोकवादः। इत्यमरः। १। ६। ७॥ ("अस्ति किलैषा किंवदन्ती अस्माकं कुले कालरात्रिकल्पा विद्या नाम राक्षसी समुत्पत्स्यते"। इति प्रबोधचन्द्रोदयनाटकम्॥)

किंवा, व्य, (किम् च वा च। इति द्वन्द्वसमासः।) विकल्पः। अथवा। तत्पर्य्यायः। उताहो २ यदि वा ३ यद्वा ४ नेति ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥

किंशारुः, पुं, (किं किञ्चित् कुत्सितं वा शृणातीति शॄ हिंसायां + "किञ्जरयोः श्रिणः"। उणां १। ४। इति ञुण्।) शस्यशूकम्। शुँया इति भाषा। इत्यमरः। २। ९। २१॥ वाणः। कङ्कपक्षी। इति मेदिनी॥

किंशुकः, पुं, (किञ्चित् अवयवैकदेशः शुक इव शुकतुण्डाभपुष्पत्वात् तथात्वमिति बोध्यम्।) पलाशवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। २९॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
"पलाशः किंशुकः पर्णो यज्ञियो रक्तपुष्पकः।
क्षारश्रेष्ठो वातहरो ब्रह्मवृक्षः समिद्वरः" ॥
यथा गौः रामायणे ६। ६८। ३१।
"तयोः क्षतजगौ देहौ शुशुभाते महात्मनोः।
पुष्पिताविव निष्पत्रौ यथा शाल्मलिकिंशुकौ" ॥
तत्पुष्पादयोऽपि। यथा चाणक्ये ७।
"रूपयौवनसम्पन्ना विशालकुलसम्भवाः।
विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः" ॥)
विवरणमस्यान्यत् पलाशशब्दे ज्ञातव्यम्॥ नन्दीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

किंशुलुकः, पुं, (किंशुक + निपातनात् साधुः।) पलाशवृक्षविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥

किकिः, पुं, (कक + इन्। पृषोदरादित्वात् अकारस्य इत्वम्।) किकीदिविः। इति शब्दमाला। नारिकेलः। इति राजनिर्घण्टः॥

किकिदिविः, पुं, (किकीति अस्फुटनादेन दीव्यतीति। दिव् + इन्।) चाषपक्षी। इति शब्दमाला॥

किकीदिवः, पुं, (किकीति अव्यक्तशब्देन दीव्यति। दिव + कः।) चाषपक्षी। इति शब्दमाला॥

किकीदिविः, पुं, (किकी इति अस्फुटनादं कुर्व्वन् दीव्यति। "कृविघृष्विच्छविस्थवि किकीदिविः"। उणां ४। ५६ इति क्विन् निपातनात् सिद्धम्।) स्वर्णचातकः। सोणाचड़ा इति भाषा। नीलकण्ठ इति क्वचित् ख्यातः। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। चाषः २। इत्यमरः। २। ५। १६॥ चासः ३ किकीदीविः ४। इति भरतः॥ किकी ५ दिविः ६। इति स्वामी॥ किकिः ७ किकिदिवः ८ किकिदीविः ९। इति शब्दमाला॥ किकीदिवः १० स्वर्णचूड़ः ११ इति जटाधरः॥

किकीदीविः, पुं, (किकी इत्यव्यक्तशब्देन दीव्यति क्रीड़ति। निपातनात् दीर्घत्वे साधुः।) चाषपक्षी। इति शब्दमाला॥

किखिः, स्त्री, (खदति हिनस्ति। खद हिंसायां निपातनात् साधुः।) लघुशृगालः। इति हेमचन्द्रः॥ ख्याँकशेयालि इति भाषा॥

किखिः, पुं, (किखिरिति कुत्सितशब्दं करोति यः।) कपिः। इति भूरिप्रयोगः॥

किङ्करः, त्रि, (किञ्चित् करोति। दिवाविभेत्यत्र किं यत्तद्बहुषुञ्चेत्यच्।) दासः। इत्यमरः। २। १०। १७॥ (यदुक्तं पुराणे।
"विप्रस्य किङ्करो भूपो वैश्योभूपस्य भूमिप!।
सर्व्वेषां किङ्कराः शूद्रा ब्राह्मणस्य विशेषतः" ॥)

किङ्किणी, स्त्री, (किमपि किञ्चिद् वा कणति। कण शब्दे + इन् + ङीप् च। पृषोदरात् साधुः।) कट्याभरणविशेषः। घाघर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। क्षुद्रघण्टिका २। इत्यमरः।२।६।११०॥ कङ्कणी ३। इति भरतः॥ किङ्किणिका ४ किङ्किणिः ५। इति केचित्॥ क्षुद्रघण्टी ६ प्रतिसरा ७ किङ्किणीका ८ कङ्कणिका ९ क्षुद्रिका १०। इति शब्दरत्नावली॥ घर्घरी ११। इति जटा-

धरः ॥ (यथा, महाभारते १३ । ५३ । ३१ ।
"किङ्किणीजालनिर्घोषो युक्तस्तोरणकल्पनैः" ॥)
विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

किङ्किरं, क्ली, (किं कुत्सितं मदवारि किरति विक्षिपति । कॄ + कः ।) गजकुम्भः । इति सारस्वतः ॥

किङ्किरः, पुं, (किमपि अनिर्व्वचनीयं मधुरास्फुटं किरति रौति । किञ्चित् किरति क्षिपति चित्तं विरहिणां वा ।) कोकिलः । भ्रमरः । घोटकः । कामदेवः । इति सारस्वतः ॥

किङ्किरा, स्त्री, (किञ्चित् कुत्सितं वा किरति शरीरात् निःसरति । किं + कॄ + कः टाप् च ।) रक्तम् । इति सारस्वतः ॥

किङ्किरातः, पुं, (किङ्किरं रक्तवर्णत्वं अतति पुष्पकाले निरन्तरं प्राप्नोति । अत + अण् ।) अशोकवृक्षः । कामदेवः । शुकपक्षी । कोकिलः । इति सारस्वतः ॥ रक्ताम्लानः । राङ्गा झाँटी इति भाषा । इति जटाधरः ॥ पुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । हेमगौरः २ पीतकः ३ पीतभद्रकः ४ विप्रलोभी ५ पीताम्लानः ६ षट्पदानन्दः ७ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । कफवायुकण्डूशोथरक्तत्वग्दोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।
"किङ्किरातो हेमगौरः पीतकः पीतभद्रकः ।
किङ्किरातो हिमस्तिक्तः कषायश्च हरेदसौ ॥
कफपित्तपिपासास्रदाहशोथवमिक्रिमीन्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥

किङ्किरालः, पुं, (किङ्किराय रक्तत्वाय अलति । पर्य्याप्नोति । अल + अच् । किङ्किरेण रक्तत्वेनालति वा ।) वर्व्वुरवृक्षः । इति वैद्यकम् ॥

किङ्किरी, [न्] पुं, (किङ्किरं रक्तवर्णफलमस्त्यस्मिन् अस्य वा । किङ्किर + इनिः ।) विकङ्कतवृक्षः । इति जटाधरः ॥ वँइचि इति भाषा ॥ (विकङ्कतशब्देऽस्या गुणादिकं बोद्धव्यम् ॥)

किच्च,व्य,(किम् च, च च । द्वन्द्वसमासः ।) आरम्भः । साकल्यम् । इति मेदिनी ॥ अवान्तरम् । इति जटाधरः ॥

किञ्चन, व्य, (किम् च चन च । मुग्धबोधमते तु "किमः त्यन्तात् चित् चनौ" । इति चनप्रत्ययः ।) असाकल्यम् । अकात्स्न्यम् । इत्यमरः ।३।४।३॥

किञ्चनः, पुं, (किम् + चन् + अच् ।) हस्तिकर्णपलाशः । इति शब्दरत्नावली ॥

किञ्चित्, व्य, (किम् च चित् च पाणिनिमते पदद्वयम् । मुग्धबोधमते तु "किमः त्यन्तात् चिच्चनौ" । इति चित्प्रत्ययः ।) अल्पम् । तत्पर्य्यायः । ईषत् २ मनाक् ३ । असाकल्यम् । यथा । असाकल्ये तु चिच्चन । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥
(यथा विवेकचूड़ामणौ ११ ।
"चित्तस्य शुद्धये कर्म्म न तु वस्तूपलब्धये ।
वस्तुसिद्धिर्विचारेण न किञ्चित् कर्म्मकोटिभिः" ॥)

किञ्चिलिकः, पुं, (किञ्चित् चुलुम्पति । चुलुम्प इति सौत्रधातुः । डः संज्ञायां कन् । पृषोदरात् उभयत्र उत्थाने इत्वम् ।) किञ्चुलुकः । इत्यमरटीका ॥

किञ्चुलुकः, पुं, (किञ्चित् चुलुम्पति । चुलुम्प + डः + संज्ञायां कन् ।) कीटविशेषः । केँचो इति भाषा । तत्पर्य्यायः । महीलता २ गण्डूपदः ३ । इत्यमरः । १ । १० । २२ । ("बाह्या यूकाः प्रसिद्धाः स्युः किञ्चुलूकाश्चयान्तराः" ॥ इति हारीते चिकित्सितस्थाने ५ अध्याये ॥)

किञ्जं, क्ली, (किञ्चिज्जलं यत्र । पृषोदरादित्वात् चलोपे साधुः ।) किञ्जल्कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

किञ्जलः, पुं, (किञ्चित् जलं अत्र ।) किञ्जल्कः । इति शब्दरत्नावली ॥

किञ्जल्कं, क्ली, (किञ्चित् जलति । जल अपवारणे + बाहुलकात् कः ।) नागकेशरपुष्पम् । पद्माभ्यन्तरस्थं केशाकारं कर्णाटकवेष्टनम् । केसर इति ख्यातम् । (यथा, रघुः १५ । ५२ ।
"स तद्वक्त्रं हिमक्लिष्टकिञ्जल्कमिव पङ्कजम् ।
ज्योतिष्कणाहतश्मश्रु कण्ठनालादपातयत्" ॥)
तत्पर्य्यायः । मकरन्दम् २ केशरम् ३ पद्मकेशरम् ४ किञ्जम् ५ पीतपरागम् ६ तुङ्गम् ७ चाम्पेयकम् ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । कटुत्वम् । आस्यव्रणापहत्वम् । शिशिरत्वम् । तृष्यत्वम् । पित्ततृष्णादाहविनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

किञ्जल्कः, पुं, (किम् + जल + बाहुलकात् कः ।) केशरः । इत्यमरः । १ । १० । ४७ ॥ पद्मकेशरः । तत्पर्य्यायगुणाः ।
"किञ्जल्कः केशरः प्रोक्तश्चाम्पेयश्चापि स स्मृतः ।
किञ्जल्कः शीतलो रूक्षः कषायो ग्राहकोऽपि सः ॥
कफपित्ततृषादाहरक्तार्शोविषशोथजित्" ।
इति भावप्रकाशः । (वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे रक्तपित्ताधिकारे दूर्व्वाद्यतैले व्यवहारो यथा,—
"दूर्व्वासोत्पलकिञ्जल्कमञ्जिष्ठासैलवालुकाः" ॥)

किट गतौ । भयभीषयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं अकञ्च-सेट् ।) भीषा त्रस्तो भयोत्पादना । केटति जनो व्याघ्रो जनं भीषयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

किटिः, पुं, (केटति शत्रुं प्रति वेगेन गच्छति मलादीनुद्दिश्य गच्छति वा । किट्-गतौ इन् इगुपधात् कित् च ।) सूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥

किटिभः, पुं, (किटिरिव भाति । भा + कः ।) केशकीटः । इति हेमचन्द्रः । उकुण इति भाषा ॥

किट्टं, क्ली, (केटति लोहादिधात्ववयवात् निर्गच्छतीति । गत्यर्थेतिक्तः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् नेट् ।) मलः । इत्यमरः । ६ । २ । ६५ ॥
(यदुक्तं चिन्तामणौ ।
"ध्मायमानस्य लोहस्य मलं मण्डूरमुच्यते ।
यल्लोहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टमपि तद्गुणम्" ॥
यस्य कस्यापि असारांशे । यथा,—)
"आहारस्य रसः सारः सारहीनो मलद्रवः ।
शिराभिस्तज्जलं नीतं वस्तिं मूत्रत्वमाप्नुयात् ॥
शेषं किट्टञ्च यत्तस्य तत्पुरीषं निगद्यते" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

किट्टवर्ज्जितं, क्ली, (किट्टेन मलेन वर्ज्जितम् ।) शुक्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥

किट्टालः, पुं, (किट्टेन मलेन अलति पर्य्याप्नोति । अल + अच् ।) ताम्रकलसः । लोहगूथकम् इति मेदिनी ॥

किणः, पुं, (कण गतौ + अच् । पृषोदरादित्वात् अत इत्वम् ।) मांसग्रन्थिः । निर्घर्षणजव्रणचिह्नम् । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरभरतौ । कड़ा इति भाषा ॥ (यथा, रघुवंशे १६ । ८४ ।
"तदेतदाजानुविलम्बिना ते
ज्याघातरेखाकिणलाञ्छनेन ।
भुजेन रक्षापरिघेण भूमे-
रुपैतु योगं पुनरंसलेन" ॥
यथा च—वाभटे उत्तरस्थाने ३७ अध्याये ॥
"राजकोशातकी मूलं किणो वा मथितोद्भवः" ॥)
घुणः । इति हारावली ॥

किणिः, स्त्री, (किणाय तन्निवृत्तये प्रभवति । बाहुलकात् इन् ।) अपामार्गः । इति शब्दरत्नावली । (अपामार्गशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

किणिही, स्त्री, (किणः अस्त्यस्मिन् अस्य वा इति इनिः । किणिनो व्रणान् हन्ति । हन् + डः गौरादित्वात् ङीष् ।) अपामार्गवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ८८ । (यथास्य व्यवहारस्तथा,—
"रसं शिरीषा किणिही पारिभद्रकनिम्बकात्" ॥
इति वाभटे चिकित्सास्थाने २१ अध्याये ॥
अस्याः पर्य्याया यथा,—
"अपामार्गस्तु शिखरी ह्यधः शल्यो मयूरकः ।
मर्कटी दुर्ग्रहा चापि किणिही खरमञ्जरी" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

किण्वं, क्ली, (कण + "उल्वादयश्च" । उणां ४ । ९५ इति साधुः । यद्वा "अस्रुप्रुषि लटीति" । उणां १ । १५१ । इति क्वन् बहुलवचनादित्वम् ।) सुराबीजम् । (यथा, मनुः । ८ । ३२६ ।
"सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुड़स्य च" ॥)
पापम् । इति मेदिनी ॥

किण्वः, पुं, क्ली, (कण + "अस्रुप्रुषीति" उणां १ । १५१ । इति क्वन् बहुलवचनादित्वम् ।) सुराबीजम् । इति वाचस्पतिरित्यमरटीकायां भरतः ॥

कित संशये । इच्छायां । वासे । आरोग्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सकञ्च-सेट् ।) विचिकित्सति मनः संशेते इत्यर्थः । आरोग्ये चिकित्सत्यातुरं वैद्यः । इच्छानिवासयोस्तु केततीति वोपदेवः ॥ तत्र तिवादयो न प्रयुज्यन्ते । इति रमानाथः ॥ इति न वनितामेतां हन्तुं मनो विचिकित्सते । इति तु अन्तर्भूतण्यर्थतया कर्म्मकर्त्तरि सनश्चन्थयन्थइत्यादिना यक्निषेधे सिद्धम् । इति दुर्गादासः ॥

कित र लि मतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्वादिं-परं-सकं-सेट् ।) र वैदिकः । लि चिकेत्ति । इति दुर्गादासः ॥

कितवः, पुं, (कितं वायति कितेन वाति वा । कित + वा + कः ।) अक्षदेवी । (यथा, मनुः । ३ । १५१ ।
"जटिलञ्चानधीयानं दुर्ब्बलं कितवन्तथा ।

ाशयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत्" ।)
ुक्तुरः । इत्यमरः । २ । ४ । ७७ ॥
"किलवाड़यरोर्वीजं नागरं सहरीतकम् ।
पूर्णीकृत्यार्द्धकरसैः" ॥ इति वैद्यककषायसंग्रहे
ासाधिकारे शाम्भरीगुडिकायाम् ।) मत्तः ।
ाधकः । इति मेदिनी ॥
यथा, भागवते । ८ । २० । ३ ।
"स चाहं वित्तलोभेन प्रत्याचक्षे कथं द्विजम् ।
ातिश्रुत्य ददामीति प्राह्लादिः कितवो यथा" ॥
ूर्त्तः । यथा, आर्य्यासप्तशती ३३ ।
अस्थिररागः कितवो मानी चपलो विदूषकश्च-
ासि । मम सख्याः पतसि करे पश्यामि यथा
ऋजुर्भवसि" ॥) खलः । इति शब्दरत्नावली ॥
यथा महाभारते । १ । १ । १५६ ।
"यदाश्रौषं वाससां तत्र राशिं
समाक्षिपत् कितवो मन्दबुद्धिः" ॥)
ोचमनामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः राज-
ाघण्टश्च ॥
ानुः, पुं, (किं कुत्सिता तनुरस्य ।) अष्टपादः ।
ति चिकाखड़ाविशेषः । माकड़सा इति भाषा ॥
ाम्, व्य, (कुत्सितार्थे किम् । बहूनां मध्ये
कस्य अतिशये तमप् । "किमेत्तिङव्ययेति" । ५
। ११ । इति आमुः ।) एकैकतमम् । इति
ब्दरत्नावली ॥ इदमेषामतिशयेन किम् । इति
ाकरणम् ॥
रां,व्य,(द्वयोर्मध्ये एकस्यातिशये तरप् आमुश्च ।)
ैकतरम् । इति शब्दरत्नावली ॥ इदमनयो-
तिशयेन किम् । किम् शब्दोऽत्र कुत्सार्थः ।
तिकुत्सितं रूपमित्यर्थः । इति मुग्धबोध-
कायां दुर्गादासः ॥
व्य, (किं च तु च इति द्वन्द्वसमासः ।) कि-
ाः । प्रागुक्तिविरुद्धार्थम् । यथा,—
त्याभावे भवति मरणं किन्तु सम्भावितानाम्" ।
ा प्राचीनाः ॥
ः, पुं, ववाद्येकादशकरणान्तर्गतशेषकरणम् ।
ा दीपिका ॥ तत्र जातफलम् ।
"मित्रामित्रे नैव किञ्चित् विशेषो
धर्म्माधर्म्मे तुल्यता मानवस्य ।
स्तोत्रे वादे सर्व्वदा प्रीतियुक्तः
किन्तुघ्नाख्ये यस्य नूनं जनिः स्यात्" ॥
ा कोष्ठीप्रदीपः ॥
। [नृ] पुं, (किं कुत्सिता धीरस्यस्य । इनिः ।)
ाः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
। पुं स्त्री, (किं कुत्सितो नरः । अश्वमुखत्वा
ात्वम् ।) स्वनामख्यातदेवयोनिः । स तु
मुखत्वात् कुत्सितनरः स्वर्गगायकः तुम्बुरु-
ातिः । तत्पर्य्यायः । किम्पुरुषः २ तुरङ्गवदनः ३
४ । इत्यमरः । १ । १ । ७४ ॥
मुखः ५ गीतमोदी ६ हरिणनर्त्तकः ७ ।
शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—
तसाश्च पुत्रस्तस्य वानराः किन्नरास्तथा ।
च मनुजव्याघ्र ! पुत्रास्तस्य च धीमतः" ॥

इति महाभारते । १ । ६६ । ७ ॥)
अर्हदुपासकविशेषः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥
किन्नरेशः, पुं, (किन्नराणां ईशो राजा ।) कुवेरः ।
इत्यमरः । १ । १ । ७२ ॥
किन्नरेश्वरः, पुं, (किन्नराणां ईश्वरः ।) कुवेरः । इति
हलायुधः ॥
किन्नु, व्य, (किं च नु च । इति द्वन्द्वसमासः ।) प्रश्नः ॥
(यथा हेः रामायणे । २ । ७४ । ३ ।
"किन्न तेऽदोषयद्राजा रामो वा भृशधार्म्मिकः ।
ययोर्म्मृत्युर्विवासश्च त्वत्कृते तुल्यमागतौ" ॥)
वितर्कः । (यथा शकुन्तलायां १ अङ्के ।
"किन्नु खलु यथा वयमस्यामेवमियमस्मान् प्रति
स्यात्" ॥) स्थानम् । सादृश्यम् । करणम् । इति
जटाधरः ॥
किम्, व्य, (कु + बाहुलकात् डिम् ।) कुत्सा ।
(यथा गोः रामायणे । १ । २२ । २१ ।
"देवदानवगन्धर्व्वा यक्षाः पतगपन्नगाः ।
न शक्ता रावणं सोढुं किं पुनर्मानवा युधि" ॥)
वितर्कः । (यथा, हितोपदेशे ।
"किमनुरक्तो विरक्तो वा मयि स्वामीति ज्ञा-
स्यामि तावत्" ॥) निषेधः । प्रश्नः । इतिमेदिनी ॥
किम्, त्रि, क्षेपः । वितर्कः । निन्दा । परिप्रश्नः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः ११ । १९५ ।
"प्रयतं परिपृच्छेयुः साम्यं सौम्येच्छसीति किम्" ॥
किमपि अनिर्व्वचनीयम् । यथा, विष्णुपुराणे
१ । १९ । ७५ ।
"तस्माच्च सूक्ष्मादिविशेषाणां
अगोचरे यत् परमात्मरूपम् ।
किमप्यचिन्त्यं तव रूपमस्ति
तस्मै नमस्ते पुरुषोत्तमाय" ॥)
किमिच्छकः, पुं, (किमिच्छसीति प्रश्नेन दानार्थं का-
यति शब्दायतेऽत्र । निपातनात् साधुः ।) व्रत-
विशेषः । तद्विवरणं यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।
"अथ साऽब्रवीत्तितो माता वीरा वीरप्रजावती ।
पुण्येऽह्नि समाहूय प्राह पुत्रमवीक्षितम् ॥
पुत्राहमभ्यनुज्ञाता तव पित्रा महात्मना ।
उपवासं करिष्यामि दुष्करोऽयं किमिच्छकः ॥
स चायत्तस्तव पितुस्त्वया साध्यो मयापि वा ।
प्रतिज्ञाते त्वया पुत्र ! ततस्तच्च यताम्यहम् ॥
द्रव्यस्यार्द्धं महाकोषात् तव दास्याम्यहं पितुः ।
धनं ते पितुरायत्तमनुज्ञातास्मि तेन च ॥
क्लेशसाध्यो ममायत्तः स हि श्रेयो भविष्यति ।
साध्यो भविष्यो यदि ते कश्चिद्बलपराक्रमैः ॥
स ते साध्योऽन्यथा वापि दुःखसाध्यो भविष्यति ।
तत्त्वं प्रतिज्ञां कुरुषे यदि पुत्राच्च वै व्रते ॥
तदेतदखिमारभ्ये कथ्यतां यन्मतं तव ।
अवीक्षिदुवाच ।
वित्तं मे पितुरायत्तं नमेशोऽहं न तत्र वै ।
यन्मच्छरीरनिष्पाद्यं तत् करिष्ये त्वयोदितम् ॥
किमिच्छकं व्रतं मातर्निश्चिन्ता भव निर्वृता ।
राज्ञा पित्राभ्यनुज्ञातं यदि वित्तेश्वरेण मे ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
ततः सा राजमहिषी तद्व्रतं समुपोषिता ।
यथोक्तं साऽकरोत् पूजां राजराजस्य संयता ॥
निधीनामप्यशेषाणां निधिपालबलस्य च ।
लक्ष्म्याश्च परया भक्त्या यतवाक्कायमानसा ॥
विविक्ते तु महाप्राज्ञः सोऽथ राजा करन्धमः ।
आसीन उक्तः सचिवैर्नीतिशास्त्रविशारदैः ॥
सचिवा ऊचुः ।
राजन् वयःपरिणतं तवैवं शासतो महीम् ।
एकस्ते तनयोऽवीक्षित् त्यक्तदारपरिग्रहः ॥
अपुत्रः स वने निष्ठां यदा भूप ! गमिष्यति ।
तदारिपक्षं पृथिवी निश्चितं तव यास्यति ॥
वंशच्छेदस्ततो भविता पिण्डपिण्डोदकक्षयः ।
एतन्महत्ते विवरं क्रिया ह्यन्या भविष्यति ॥
तस्मात् कुरु तथा भूप ! यथा ते तनयः पुनः ।
करोति सततं बुद्धिं पितॄणामुपकारिणीम् ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
एतस्मिन्नन्तरे शब्दं शुश्राव जगतीपतिः ।
पुरोहितस्य वीरायाः गदतोऽर्थिजनं प्रति ॥
कः किमिच्छति दुःसाध्यं कस्य किं साध्यतामिति ।
करन्धमस्य महिषी किमिच्छकमुपोषिता ।
राजपुत्त्रोऽप्यवीक्षित् श्रुत्वा पौरोहितं वचः ।
प्रत्युवाचार्थिनः सर्व्वान् राजद्वारमुपागतान् ॥
मया साध्यं शरीरेण यस्य किञ्चित् ब्रवीतु सः ।
मम माता महाभागा किमिच्छकमुपोषिता ॥
शृण्वन्तु मेऽर्थिनः सर्व्वे प्रतिज्ञातं मयात्र च ।
किमिच्छथ ददाम्येष क्रियमाणे किमिच्छके ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
ततो राजा निशम्यैतत् वाक्यं पुत्रमुखाद्गतम् ।
समुपेत्याब्रवीत् पुत्रमहमर्थी प्रयच्छ मे ॥
अवीक्षिदुवाच ।
दातव्यं यन्मया तात ! भवते तद्ब्रवीहि माम् ।
कर्त्तव्यं दुष्करं वा ते साध्यं दुःसाध्यमेव च ॥
राजोवाच ।
यदि सत्यप्रतिज्ञस्त्वं ददासि च किमिच्छकम् ।
पौत्रस्य दर्शय मुखं ममोत्सङ्गगतस्य तत् ॥
अवीक्षिदुवाच ।
अहं तवैव तनयो ब्रह्मचर्य्यञ्च मे नृप ! ।
न मे पुत्रोऽस्ति पौत्रस्य दर्शयामि कथं मुखम् ॥
राजोवाच ।
पापाय ब्रह्मचर्य्यं ते यदिदं धार्य्यते त्वया ।
तस्मात्त्वं मोचयात्मानं मम पौत्रं प्रदर्शय ॥
अवीक्षिदुवाच ।
विरमास्मान्महाराज ! यदन्यत्तत् समादिश ।
वैराग्येण मया त्यक्तः स्त्रीसम्भोगस्तथा रसः ॥
राजोवाच ।
बहुभिर्युध्यमानस्य न दृष्टो वैरिभिर्ज्जयः ।
तथापि यदि वैराग्यमुपैषि तदपण्डितः ॥
किं वा नो बहुनोक्तेन ब्रह्मचर्य्यं परित्यज ।
मातुस्त्वमिच्छया वक्त्रं पौत्रस्य मम दर्शय ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
यदा स बहुशस्तेन प्रोक्तः पुत्रेण पार्थिवः ।

गान्यत् प्रार्थयते किञ्चित् तदा पुत्त्रोऽब्रवीत् पुनः ॥
दत्त्वा किमिच्छकं तुभ्यं प्राप्तोऽहं तात ! सङ्कटम् ।
तत् करिष्यामि निर्लज्जोभूयो दारपरिग्रहम् ॥
स्त्रियाः समक्षं विजितः पतितो धरणीतले ।
स्त्रीपतिर्भविता भूयस्तातैतदतिदुष्करम् ॥
तथापि किं करोम्येष सत्यपाशवशङ्कृतः ।
करिष्यामि यथात्थ त्वं मुच्यतां निजशासनम्" ॥
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे अवीक्षिच्चरितमामाध्यायः ॥

किमु, व्य, (किम् च उच इति द्वन्द्वसमासः।) सम्भावना। विमर्षः। इति मेदिनी ॥ (यथा,—
"निर्व्वाणदीपे किमुतैलदानं" इति प्रसिद्धोक्तिः ॥)

किमुत, व्य, (किम् च उत् च इति द्वन्द्वसमासः।) प्रश्नः। वितर्कः। विकल्पः। अतिशयः। इति मेदिनी ॥

किम्पचः, त्रि, (किं कुत्सितं अतिथ्यादिभ्योऽप्रदाय केवलं स्वोदरमात्रपूरणायैव पचतीति। किम् + पच + अच्।) किम्पचानः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

किम्पचानः, त्रि, (किं कुत्सितं कस्मैचिदपि न दत्त्वा केवलं आत्मार्थं पचतीति। पच + आनच्।) कृपणः। इत्यमरः। ३।१।४८ ॥

किम्पाकः, त्रि, (किं कथमपि पाकः शिक्षाप्रकारो यस्य।) मात्मज्ञानसितः। इति जटाधरः ॥

किम्पाकः, पुं, (कुत्सितः पाकः परिणामो यस्य।) महाकालवता। इति रत्नमाला। माकाल इति भाषा ॥ (यथा, रामायणे २। ६६। ६।
"न लुब्धो बुध्यते दोषान् किम्पाकमिव भक्षयन्"॥
महाकालशब्देऽस्य विवरणं बोद्धव्यम् ॥)

किम्पुरुषः, पुं, (कुत्सितः पुरुषः।) किन्नरः। इत्यमरः। १।१।७४। (यथा, कुमारे ३। ३८।
"पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभि
प्रियामुखं किम्पुरुषश्चुचुम्बे" ॥)
लोकभेदः। इति मेदिनी ॥ (अग्निध्रस्य नवपुत्त्राणामेकः। यथा, विष्णुपुराणे २। १। १६, १९।
"जम्बुद्वीपेश्वरो यस्तु आग्नीध्रो मुनिसत्तम !।
तस्य पुत्त्रा बभूवुस्ते प्रजापतिसमा नव ॥
नाभिः किम्पुरुषश्चैव हरिवर्ष इलावृतः" ॥
"हेमकूटं तथा वर्षं ददौ किम्पुरुषाय सः" ॥
किंपुरुष इति संज्ञा यस्य वर्षस्य।) जम्बूद्वीपस्य नवखण्डान्तर्गतं हिमाचलहेमकूटयोर्म्मध्यवर्त्ति वर्षम्। इति श्रीभागवतम् ॥ कुत्सितपुरुषः। इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥

किम्पुरुषेश्वरः, पुं, (किम्पुरुषाणां ईश्वरः शास्ता राजा वा।) कुवेरः। इति हेमचन्द्रः ॥

किम्पुरुषं, क्ली, (किम्पुरुष इत्याख्या यस्य वर्षस्य।) किम्पुरुषवर्षम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

किम्भरा, स्त्री, (किञ्चित् बिभर्त्ति। किम् + भृ + अच्।) नलीनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥

कियत्, त्रि, किम्परिमाणमस्य ("किमिदंभ्यां वो घः"। ५।२।४०। इति वतुप्। किमः क्यादेशः। वस्य घः।) कियत् परिमाणम् ॥ कतो इति भाषा ॥

("गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद्ब्रुवाणा" ॥
इति साहित्यदर्पणम् ॥)

कियदेतिका, स्त्री, उत्साहः। उद्योगः। इति हेमचन्द्रः ॥

कियाहः, पुं, (कियाम् रक्तवर्णां हयः। पृषोदरादित्वात् निपातनात् साधुः।) रक्तवर्णघोटकः। इति हेमचन्द्रः ॥

किरः, पुं, (किरति विक्षिपति मलोपलक्षितस्थलम्। कॄ + कः।) शूकरः। इत्यमरः। २। ५। २ ॥

किरकः, पुं, (किरति लिखतीति। कॄ + ण्वुल्।) लेखकः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

किरणः, पुं, (कीर्य्यन्ते विक्षिप्यन्ते रश्मयः अस्मात् "कॄपॄवृजिमन्दिनिधाञः क्युः"। उणां २।८१। इति क्युः।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः ॥ (कीर्य्यते परितः क्षिप्यतेऽसौ। कॄ + कर्म्मणि क्युः।) सूर्य्यरश्मिरिति भगीरथमाधवौ ॥ चन्द्रसूर्य्ययोरश्मिरिति रायमुकुटः ॥ रत्नरश्मौ गभस्तिशब्दप्रयोगात् सामान्यरश्मिः। तथा च भट्टिः। १। ६।
"ऊर्द्ध्वस्फुरद्रत्नगभस्तिभिर्या"। इति मञ्जरी। इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः। अंशुः २ मयूखः ३ अंशुः ४ गभस्तिः ५ घृणिः ६ घृष्णिः ७ भानुः ८ करः ९ मरीचिः १० दीधितिः ११। इत्यमरः। १।३।३३ ॥ त्विट् १२ द्युतिः १३ आभा १४ प्रभा १५ विभा १६ रुक् १७ रुचिः १८ भाः १९ छविः २० दीप्तिः २१ रश्मिः २२ अभीषुः २३ महः २४ ज्योतिः २५ सहः २६ रोचिः २७ शोचिः २८ त्विषा २९ पृश्निः ३० प्रकाशः ३१ आतपः ३२ द्योतः ३३। इति शब्दरत्नावली ॥ पादः ३४ आलोकः ३५ वसुः ३६ स्रुतिः ३७ भामः ३८ घर्म्मः ३९ लोकः ४० अर्च्चिः ४१ भासः ४२ वीचिः ४३ हेतिः ४४ धाम ४५ वर्च्चः ४६ शुष्म ४७ तेजः ४८ ओजः ४९। इति जटाधरः ॥ (यथा, रघुवंशे ५। ७४।
"भवति विरलभक्तिर्म्लानपुष्पोपहारः
स्वकिरणपरिवेषोद्भेदशून्याः प्रदीपाः" ॥)

किरणमाली, [न्] पुं, (किरणानां माला अस्त्यस्य। किरणमाला + इनिः।) सूर्य्यः। इति हारावली ॥

किरातः, पुं, (किरं अवस्कारादेर्निक्षेपस्थानभूमिं अतति सततं अटतीति। अत + अण्। यद्वा किरं शूकरादिकं अतति हिनस्तीति। 'अच्'।) म्लेच्छभेदः ॥ (निषादः। यथा, किराते १२।५५।
"कच्छान्ते सुरसरितो निधाय सेना-
मन्वीतः स कतिपयैः किरातवर्य्यैः" ॥)
भूनिम्बः। (यथा, शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे २ अः। १७ श्लोके।
"पर्पटाब्दामृताविश्वकिरातैः साधितं जलम्।
पञ्चभद्रमिदं ज्ञेयं वातपित्तज्वरापहम्" ॥)
अल्पतनुः। इति मेदिनी ॥ घोटकरक्षकः। इति सारस्वतः ॥

करातकः, पुं, (किरात एव। स्वार्थे कन्।) भूनिम्बः। इति राजनिर्घण्टः ॥

किराततिक्तः, पुं, (किरातः भूनिम्बवत् तिक्तः।)

क्षुपविशेषः। चिराता इति भाषा। तत्पर्य्यायः। भूनिम्बः २ अनार्य्यतिक्तः ३। इत्यमरः। २।४। १४३ ॥ कैरातम् ४ काण्डतिक्तकः ५। इति रत्नमाला ॥ किरातकः ६ इति जटाधरः ॥ चिरतिक्तः ७ चिरातिक्तः ८ तिक्तकः ९ सुतिक्तकः १०। इति शब्दरत्नावली ॥ कटुतिक्तः ११ रामसेनकः १२ ॥ अस्य गुणाः। वायुवृद्धिकारित्वम्। रूक्षत्वम्। कफपित्तज्वरनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥
"किराततिक्तोऽन्यो नैपालः सार्द्धतिक्तो ज्वरान्तकः।
किरातः सारको रूक्षः शीतलस्तिक्तको लघुः।
सन्निपातज्वरश्वासकफपित्तास्रदाहनुत्।
काशशोथतृषाकुष्ठज्वरव्रणकृमिप्रणुत्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ भूनिम्बशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
("किराततिक्तममृतां द्राक्षामामलकीं शठीम्।
निष्क्वाथ्य पिप्पलीलजे क्षाथमं सगुडं पिबेत्।
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)

किराताशी, [न्] पुं, (किरातान् निषादान् अश्नातीति। अश भोजने + णिनिः।) गरुडः। इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य विवरणं यथा महाभारते १। २८ अध्याये।
"इत्युक्तो गरुडः सर्पैस्ततो मातरमब्रवीत्।
गच्छाम्यमृतमाहर्त्तुं भक्ष्यमिच्छामि वेदितुम्॥
विनतोवाच।
समुद्रकुक्ष्यावेकान्ते निषादालयमुत्तमम्।
निषादानां सहस्राणि तान् भुक्त्वाऽमृतमानय।
नच ते ब्राह्मणं हन्तुं कार्य्या बुद्धिः कथञ्चन" ॥)

किरातिः, स्त्री, (किरेण समन्तात् जलक्षेपेण अतति गच्छतीति। अत + इन्।) गङ्गा। इति जटाधरः।

किरातिनी, स्त्री, (किरातदेशे उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः। इनिः। ङीप्।) जटामांसी। इति शब्दरत्नावली ॥ (जटामांसीशब्देऽस्या गुणादिरिवयो ज्ञेयः ॥)

किराती, स्त्री, (किराति + वा ङीष्।) दुर्गा। गङ्गा। कुट्टिनी। इति मेदिनी ॥ स्वर्गगङ्गा। इति शब्दमाला ॥

किरिः, पुं, (किरति समलभूमिम्। "कॄगॄशॄकुटिभिदिच्छिदिभ्यः"। उणां ४। १४२। इति इप्रत्ययः।) शूकरः। इत्यमरः। २। ५। २।

किरिटि, क्ली, (किरिणा शूकरेण टल्यते विक्लवते। टल विक्लवे + डिः।) हिन्तालफलम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

किरीटः, पुं क्ली, (किरति कीर्य्यतेऽनेन वा "कॄतॄकृपिभ्यः कीटन्"। उणां ४। १८४ इति कीटन्।) मुकुटः। इत्यमरः। २। ६। १०२।

किरिटी, [न्] पुं, (किरीटोऽस्त्यस्य। किरीट + इनिः।) अर्ज्जुनः। इति त्रिकाण्डशेषः। (यथा, महाभारते। ४। ४२। १७।
"पुरा शक्रेण मे दत्तं युध्यतो दानवर्षभैः।
किरीटं मूर्द्ध्नि सूर्य्याभं तेनाहुर्मां किरीटिनम्" ।
किरीटयुक्ते त्रि। (यथा भगवद्गीतायां ११।१७
"किरीटिनं गदिनं चक्रिणञ्च तेजोराशिं सर्व्व

दीप्तिमन्तम्। पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ताद्दी-
प्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम्” ॥)
र्म्मी, स्त्री, (कृ + कि + निपातनात् मुट्। ततो
ङीप्।) पलाशः। गडम्। स्वर्णपुत्तलिका। इति
मेदिनी॥ लौहपुत्तलिका। इति विश्वः॥
र्म्मीरः, पुं, (कृ + गम्भीरादिवत् ईरन् निपा-
तनात् साधुः।) नागरङ्गवृक्षः। राक्षसविशेषः।
(यथा महाभारते ३। ११। २२।
“प्रत्युवाचाथ तद्रक्षो धर्म्मराजं युधिष्ठिरम्।
अहं बकस्य वै भ्राता किर्म्मीर इति विश्रुतः” ॥)
कर्व्वूरवर्णः। इति मेदिनी॥ तद्वर्णयुक्ते त्रि।
इत्यमरः। १।५।१७॥
र्म्मीरजित्, पुं, (किर्म्मीरं जितवान्। जि +
भूते क्विप्।) भीमसेनः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
किर्म्मीरवधकथा महाभारते ३। ११ अध्याये
उक्ता। तद्यथा,—
“प्रत्युवाचाथ तद्रक्षो धर्म्मराजं युधिष्ठिरम्।
अहं बकस्य वै भ्राता किर्म्मीर इति विश्रुतः॥
वनेऽस्मिन् काम्यके शून्ये निवसामि गतज्वरः।
युधि निर्ज्जित्य पुरुषानाहारं नित्यमाचरन्॥
के यूयमभिसंप्राप्ता भक्ष्यभूता ममान्तिकम्।
युधि निर्ज्जित्य वः सर्व्वान् भक्षयिष्ये गतज्वरः” ॥
वैशम्पायन उवाच।
“युधिष्ठिरस्तु तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य दुरात्मनः।
आचचक्षे ततः सर्व्वं गोत्रनामादि भारत!” ॥
“किर्म्मीरस्त्वब्रवीदेनं दिष्ट्या देवैरिदं मम।
उपपादितमद्येह चिरकालान्मनोगतम्॥
भीमसेनवधार्थं हि नित्यमभ्युद्यतायुधः।
चरामि पृथिवीं कृत्स्नां नैनमासादयाम्यहम्॥
सोऽयमासादितो दिष्ट्या भ्रातृहा काङ्क्षितश्चिरम्।
अनेन हि मम भ्राता बको विनिहतः प्रियः॥
वेत्रकीयगृहे राजन्! ब्राह्मणच्छद्मरूपिणा।
विद्याबलमुपाश्रित्य न ह्यस्त्यौरसं बलम्” ॥
“यदि तेन पुरा मुक्तो भीमसेनो बकेन वै।
अद्यैनं भक्षयिष्यामि पश्यतस्ते युधिष्ठिर!” ॥
“एवमुक्त्वा स धर्म्मात्मा सत्यसन्धो युधिष्ठिरः।
तदलीति संक्रुद्धो भर्त्सयामास राक्षसम्॥
ततो भीमो महाबाहुरारुज्य तरसा द्रुमम्।
दशव्याममथोद्विद्धं निष्पत्रमकरोत्तदा” ॥
“किर्म्मीरश्चापि सहसा वृक्षमुत्पाट्य पाण्डवम्।
वज्रपाणिरिव क्रुद्धः समरे प्रत्यधावत” ॥
तावन्योन्यं समाश्लिष्य प्रकर्षन्तौ परस्परम्।
भावपि चकाशेते प्रवृद्धौ वृषभाविव॥
घोरासीत्तुमुलः संप्रहारः सुदारुणः।
खदंष्ट्रायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव दीप्तयोः” ॥
तयोर्भुजविनिष्पेषादुभयोर्बलिनोस्तदा।
शब्दः समभवद्घोरो वेणुस्फोटसमो युधि॥
विनमाक्षिप्य बलाद्गृह्य मध्ये वृकोदरः।
नयामास वेगेन वायुश्चण्ड इव द्रुमम्॥
भीमेन परामृष्टो दुर्ब्बलो बलिना रणे।
स्पन्दत यथा प्राणं विचकर्ष च पाण्डवम्॥
त एनं परिश्रान्तमुपलक्ष्य वृकोदरः।

योक्त्रयामास बाहुभ्यां पशुं रशनया यथा॥
विनदन्तं महानादं भिन्नभेरीसमं बली।
भ्रामयामास सुचिरं विस्फुरन्तमचेतनम्॥
तं विषीदन्तमाज्ञाय राक्षसं पाण्डुनन्दनः।
प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां पशुमारममारयत्॥
आक्रम्य जघनं सव्वाङ्गं त्याविद्धनयनाम्बरम्।
भूतले भ्रामयामास वाक्यञ्चेदमुवाच ह॥
हिडिम्बवकयोः पाप! न त्वमश्रुप्रमार्ज्जनम्।
करिष्यसि गतश्चापि यमस्य सदनं प्रति॥
इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीर-
स्तं राक्षसं क्रोधपरीतचेताः।
विस्रस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्त-
मुद्भ्रान्तचित्तं व्यसुमुत्ससर्ज” ॥ * ॥)
किर्म्मीरत्वक् [च्] स्त्री, (किर्म्मीरा चित्रा त्वक्
यस्य।) नारङ्गवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (ना-
रङ्गनागरङ्गशब्दयोरस्या गुणादयो बोध्याः॥)
किर्म्मीरभित् [द्] पुं, (किर्म्मीरं राक्षसविशेषं
भिन्नवान्। भिद् + क्विप् भूते।) भीमसेनः। इति
भूरिप्रयोगः॥ (अस्य विवरणं किर्म्मीरजित्-शब्दे
द्रष्टव्यम्॥)
किर्म्मीरसूदनः, पुं, (किर्म्मीरं सूदयति हन्तीति।
सूद + णिच् + ल्युः। कर्त्तृविवक्षावशात् क्वचिद्
भूतार्थे वा।) भीमसेनः। इति हेमचन्द्रः॥
(अस्य विवरणं किर्म्मीरजिच्छब्दे द्रष्टव्यम्॥)
किल क नुदौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-
सकं-सेट्।) क केलयति। नुदिरिति यद् औप्-
प्रेरणे इत्यस्य औणादिककिप्रत्यये रूपम्। इति
दुर्गादासः॥
किल श श्वैत्ये। क्रीडे। इति कविकल्पद्रुमः॥
(तुदां-परं-अकं-सेट्।) श किलति प्रासादः
शिशुर्व्वा। केलिता। इति दुर्गादासः॥
किल, व्य, (किल + कः।) वार्त्ता। सम्भाव्यम्। इत्य-
मरः। ३। ३। २५३॥ निश्चयः। इति तट्टीका-
सारसुन्दरी॥ (यथा शाकुन्तले १माङ्के दुष्म-
न्तोक्तिः।
“इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-
स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया
शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति” ॥)
अनुनयार्थम् इति मेदिनी॥
किलकिञ्चितं, क्ली, (किल अलीकेन किं ईषत् चितं
रचितम्।) हावः। शृङ्गारभावजा क्रिया। इति
जटाधरः॥ तस्य लक्षणम्।
यथा, अलङ्कारकौस्तुभे।
“गर्व्वाऽभिलाषरुदितस्मितासूयाभयक्रुधाम्।
सङ्करीकरणं यत् स्यादुच्यते किलकिञ्चितम्” ॥
(तथा च साहित्यदर्पणे ३। १०९।
“स्मितशुष्करुदितहसितत्रासक्रोधश्रमादीनाम्।
साङ्कर्य्यं किलकिञ्चितमभीष्टतमसङ्गमादिजाद्धर्षात्” ॥
उदाहरणं तत्रैव यथा,—
“पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं
भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः।

कामिनः स्म कुरुते करभोरू-
र्हारिशुष्करुदितञ्च सुखेऽपि” ॥)
किलकिला, स्त्री, (किल + कः। प्रकारे वीप्सायां
वा द्वित्वम्। स्त्रियां टाप्।) हर्षध्वनिः। किलकिल-
शब्द इति यावत्। तत्पर्य्यायः। हर्षस्वनः २।
इति त्रिकाण्डशेषः॥
(“आसीत् किलकिलाशब्दस्तस्मिन् गच्छति पा-
र्थिवे”। इति महाभारते १। ६९। ६॥)
किलाटः, पुं, क्षीरविकृतिः। इति जटाधरः॥ दधि-
कूर्च्चिकातक्रकूर्च्चिकयोः पिण्डः। अस्य गुणाः।
शीतलत्वम्। स्निग्धत्वम्। गुरुत्वम्। गौल्यत्वम्।
वृष्यत्वम्। पित्तापहत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
(“नष्टदुग्धस्य पक्कस्य पिण्डः प्रोक्तः किलाटकः” ॥
इति भावप्रकाशः। तथा चरके सूत्रस्थाने।
२७ अध्याये॥
“पीयूषो मोरटञ्चैव किलाटा विविधाश्च ये।
दीप्ताग्नीनामनिद्राणां सर्व्वे एते सुखप्रदाः॥
गुरवस्तर्पणा वृष्या वृंहणाः पवनापहाः” ॥
अस्योत्पत्तिविवरणं यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्ड
द्वितीये भागे॥ किलाटकः गिजिरी इति लोके।
“अपक्वमेव यत्तक्रं क्षीरशाकं हि तत्पयः”।
क्षीरशाकं तुविभरा इति लोके।
“दध्ना तक्रेण वा नष्टं दुग्धं बद्धं सुवाससा।
द्रवभावेन सहितं तक्रपिण्डः स उच्यते॥
नष्टदुग्धं भवन्नीरं मोरटञ्चेष्टोऽब्रवीत्।
पेयूषञ्च किलाटञ्च क्षीरशाकं तथैव च॥
तक्रपिण्ड इमे वृष्या वृंहणा बलवर्द्धनाः।
गुरवः श्लेष्मला हृद्या वातपित्तविनाशनाः॥
दीप्ताग्नीनां विनिद्राणां विदग्धौ चाभिपूजिताः।
मुखशोषतृषादाहरक्तपित्तज्वरप्रणुत्” ॥)
किलाटी, स्त्री, (किलाट + गौरादित्वात् ङीष्।)
क्षीरविकृतिः। तत्पर्य्यायः। कूर्च्चिका २। इति
हेमचन्द्रः॥ (कूर्च्चिकाशब्देऽस्या गुणपर्य्याया ज्ञा-
तव्याः॥)
किलाटी, [न्] पुं, (किलतीति। किल + कः। अट
+ णिनिः। ततः। किलश्चासौ आटी चेति कर्म्म-
धारयः। यद्वा किलमटतीति।) वंशः। इति
हारावली॥ वाँश् इति भाषा॥
किलासं, क्ली, (किलं वर्णं अस्यति क्षिपति विकृतिं
करोति इति यावत्। किल + अस + “कर्म्म-
ण्यण्”। ३। २। १। इति अण्।) रोगविशेषः।
छुली इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सिध्म २। इत्यमरः।
२। ६। ५३॥ सिध्मम् ३। इति भरतः॥ त्वक्पुष्पम्
४ त्वक्पुष्पी ५। इति हेमचन्द्रः॥
(“कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं दारुणञ्च तत्।
निर्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम्॥
वाताद्रूक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत्।
सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु॥
सकण्डु च क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत्।
वर्णे नैवेदृगुभयं कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरम्॥
अशुक्लरोमाबहुलमसंसृष्टं मिथो नवम्।
अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा” ॥

इति वाभटे निदानस्थाने १४ अध्याये ॥

अस्यौषधं यथा ॥

"कुष्ठं तमालपत्रं मरिचं समनःशिलं सकाशीशम् ।
तैलेन युक्तमुचितं सप्ताहं भाजने ताम्रे ॥
तेनालिप्तं सिध्मं सप्ताहाद्धेति तिष्ठतो घर्म्मे ।
मासान्नवं किलासं स्नानं मुक्ता विशुद्धतनोः" ॥

इति सिध्मलेपः ॥*॥

"किलासहन्त्री मूलान्यावल्गुजानि लाक्षा च ।
गोपित्तमञ्जने द्वे पिप्पल्यः काललोहरजः" ॥

इति श्वित्रे प्रलेपः ॥

"दारुणं वारुणं श्वित्रं किलासं नामभिस्त्रिभिः ।
विज्ञेयं त्रिविधं तच्च त्रिदोषं प्रायशश्च तत् ॥
दोषे रक्ताश्रिते रक्तं ताम्रं मांससमाश्रिते ।
श्वेतं मेदःश्रिते श्वित्रं गुरुता चोत्तरोत्तरम्" ॥

असाध्यलक्षणमस्य यथा,—

"यत्परस्परतो भिन्नं बहु यद्रक्तलोमवत् ।
यच्च वर्षगणोत्पन्नं तच्छ्वित्रं नैव सिध्यति" ॥

अस्य निदानं यथा,—

"वचांस्यतथ्यानि कृतघ्नभावो
निन्दा सुराणां गुरुधर्षणञ्च ।
पापक्रिया पूर्व्वकृतञ्च कर्म्म
हेतुः किलासस्य विरोधिचान्नम्" ॥

इति चरके चिकित्सास्थाने ६ अध्याये ॥)

किलासघ्नः, पुं, (किलासं हन्तीति । हन्+टक् ।) क्षुपविशेषः । काँकरोल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कर्कोटकः २ तिक्तपत्रः ३ सुगन्धकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (कर्कोटकशब्देऽस्य गुणपर्य्याया ज्ञेयाः ॥)

किलासी, [न्] त्रि, (किलासं अस्यास्तीति इनिः ।) किलासरोगयुक्तः । तत्पर्य्यायः । सिध्मलः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥

किलिचं, क्ली, (किल्यतेऽनेन । किल्+इन् । किलिं चिनोतीति । चि+डः । पृषोदरात् साधुः ।) सूक्ष्मदारु । इति जटाधरः ॥ किलिञ्जमिति च पाठः ॥

किलिञ्जः, पुं, (किलितो जायते । जन+डः । पृषोदरादित्वात् मुम् च ।) सूक्ष्मदारु । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (क्वचित् नपुंसकत्वमपि दृश्यते ॥)

किलिञ्जकः, पुं, (किलिञ्ज+स्वार्थे कः ।) काशादिरज्जुः । येन कुसूलं वेष्ट्यते कुसूलञ्च मरायिरिति टीकान्तरम् । तृणरचितटाटी इति ख्यात इत्यन्ये । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । कटः २ । इत्यमरः । २ । ९ । २६ ॥

किलिमं, क्ली, (किल+इमन् ।) देवदारु । इति शब्दरत्नावली राजनिर्घण्टश्च ॥
("मरिचं पिप्पलीमूलं मगधागजपिप्पली ।
सरलः किलिमं हिङ्गु भार्गीतेजोवतीत्वचौ" ॥
इति चरके कल्पस्थाने ७ अध्याये ॥)

किल्विषं, क्ली, ("किलेर्वुक् च" । उणां १ । ५१ इति टिषच् वुकागमश्च ।) पापम् । अपराधः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२२ ॥ (यथा गीतायां ३ । १३ ।
"यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्व्वकिल्विषैः" ॥)
रोगः । इति मेदिनी ॥

किल्वी, [न्] पुं, (किल+भावे क्विप् ततोऽस्त्यर्थे बाहुलकात् विनिः ।) घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

किशलं, क्ली पुं, (किञ्चित् शलति । शल चलने गतौ वा+अच् पृषोदरादित्वात् मलोपः ।) पल्लवः । इति शब्दरत्नावली ॥

किशलयं, क्ली पुं, (किञ्चित् शलति । शल चलने+बाहुलकात् कयन् प्रत्ययः पृषोदरात् मलोपे साधुः ।) पल्लवः । इति शब्दरत्नावली ॥
("कुल्याम्भोभिः पवनचपलैः शाखिनो धौतमूलाः
भिन्नो रागः किशलयरुचामाज्यधूमोद्गमेन" ॥
इति शाकुन्तले १माङ्कः । अत्र केचित् दन्त्यसकारमपि पठन्ति ॥)

किशोरः, पुं, (किञ्चित् शृणाति । शॄ हिंसायाम् । "किशोरादयश्च" । उणाम् । १ । ६६ । इति ओरन् । निपातनात् साधुः ।) अश्वशिशुः । ("किशोरं वड़वा यथा" । इति महाभारतम् ॥) तैलपर्ण्योषधिः । सूर्य्यः । तरुणावस्थः । स तु एकादशवर्षावधिपञ्चदशवर्षपर्य्यन्तवयस्कः । इति मेदिनी ॥ कैशोरावस्थायुक्ते वाच्यलिङ्गोऽपि ॥
(यथा, श्रीभागवतटीकाकृत्स्वामिपादधृतवचनम् ।
"कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि ।
कैशोरमापञ्चदशात् यौवनञ्च ततः परम्" ॥)

किष्क क उ वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) मूर्द्धन्योपधः । क उ किष्कयते । इति दुर्गादासः ॥

किष्किन्धः, पुं, (किं किं दधाति । धा+कः । पारस्करादित्वात् पूर्व्वस्य किमो मलोपः सुट् षत्वञ्च निपातनात् ।) ओड्रदेशस्थपर्व्वतविशेषः । तत्पर्व्वतगुहा च । इति शब्दरत्नावली ॥

किष्किन्धी, स्त्री, (किष्किन्ध+गौरादित्वात् ङीष् ।) किष्किन्धपर्व्वतगुहा । इति शब्दरत्नावली ॥

किष्किन्ध्यः, पुं, (किं किं दधातीति धा पारस्करादिसुटि पूर्व्वमलोपे च स्वार्थे यत् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) स्वनामख्यातपर्व्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥

किष्किन्ध्या, स्त्री, (किष्किन्ध्य+टाप् ।) किष्किन्ध्यपर्व्वतगुहा । इति शब्दरत्नावली ॥ सा तु पुरा वालिनामवानरराजधान्यासीत् श्रीरामचन्द्रस्तं हत्वा सुग्रीवाय तद्राजधानीं दत्तवान् । इति रामायणम् ॥

किष्किन्ध्याधिपः, पुं, (किष्किन्ध्याया अधिपः ।) वालिनामवानरराजः । इति जटाधरः ॥ (सुग्रीवः । इति रामायणम् ॥)

किष्कुः, पुं स्त्री, (कै+मृगय्वादित्वात् कुः । पारस्करादित्वात् सुटि षत्वे च निपातनात् साधुः ।) वितस्तिः । द्वादशाङ्गुलिपरिमाणम् । प्रकोष्ठः । कफोणेरधोमणिबन्धपर्य्यन्तः । हस्तः । इति मेदिनी ॥ (यथा महाभारते २ । १ । १९ ।
"सर्व्वर्त्तुगुणसम्पन्नां दिव्यरूपां मनोरमाम् ।
दशकिष्कुसहस्रां तां मापयामास सर्व्वतः" ॥)
कुत्सिते त्रि । इति विश्वो हेमचन्द्रश्च ॥

किष्कुपर्व्वा, [न्] पुं, (किष्कुमितं वितस्तिमितं हस्तमितं वा पर्व्व यस्य ।) इक्षुः । वेणुः । पोटगलः । इति मेदिनी । नल इति भाषा ॥

किसलं, क्ली पुं, (किमीषत् सलति । सल गतौ+अच् । पृषोदरादित्वात् मलोपे निपातनात् साधुः ।) किसलयम् । इति शब्दरत्नावली भरतश्च ॥

किसलयं, क्ली पुं, (किञ्चित् ईषत् वा सलति । सल+बाहुलकात् कयन् । पृषोदरात् मलोपे साधुः ।) पल्लवः । इत्यमरः । २ । ४ । १४ ॥ स तु नवपत्रादियुक्तशाखाग्रपर्व्वणि नवपत्रस्तवकः इति मधुः । इति भरतः ॥ (यथा गोः रामायणे । ४ । ५० । २
"तरुणादित्यसङ्काशान् रक्तैः किसलयैर्वृतान् ।
जातरूपमयैश्चापि चरद्भि र्मत्स्यकच्छपैः" ॥)

कीकटः, पुं, (की शब्दैर्द्रुतं वा कटति गच्छति धावति की+कट्+अच् ।) घोटकः । देशभेदः । इति विश्वः ॥ (यथा शक्तिसङ्गमतन्त्रे ।
"चरणाद्रिं समारभ्य गृध्रकूटान्तकं शिवे ! ।
तावत् कीकटदेशः स्यात् तदन्तर्मगधो भवेत्" ॥
वेहार इति ख्यातः । अत्र बुद्धः समजनि इति भागवतम् । १ । ३ । २४ ॥ अस्य कीकट इति पुरातननाम आसीत् ततो जरासन्धेन मगध इत्याख्या प्रदत्ता ॥ स्वनामख्यातः सम्राट्पुत्रः । यथा, भागवते ६ । ६ । ६ ।
"ककुभः सङ्कटस्तस्य कीकटस्तनयो यतः" ॥)

कीकटः, त्रि, (की कुत्सितं धनाभावात् कटति प्रवर्त्तते । की+कट्+अच् ।) निर्धनः । (की कुत्सितं यथा तथा कटति वर्षति ददाति अर्थिने कार्पण्यात् इति) कृपणः । इति मेदिनी ॥

कीकटाः, पुं, (की कुत्सितं ईषत् वा कटति वर्षति येषु इन्द्रः । ईषद्वर्षतया तद्देशानां तथात्वम् । की+कट्+अधिकरणे अप् ।) देशविशेषः । बहुवचनान्तशब्दोऽयम् । इति मेदिनी ॥ वेहार इति ख्यातः । इति केचित् ॥ (यथा, भागवते १ । ३ । २४ ॥
"ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरद्विषाम् ।
बुद्धो नाम्नाञ्जनसुतः कीकटेषु भविष्यति" ॥
देशोऽयं कुत्सिताचारपरिपूर्णः । यथा, भागवते ७ । १० । १८ ।
"साधवः समुदाचारास्ते पूयन्त्यऽपि कीकटाः" ।)

कीकसं, क्ली, (की कुत्सितेन रक्तादिना देहाभ्यन्तरे कसति उत्पद्यते । की+कस+अच् ।) अस्थि । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥ (अस्थिशब्दे विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

कीकसः, पुं, (की कुत्सितं यथा स्यात् तथा कसति । कस गतौ+अच् ।) कृमिजातिः । इति मेदिनी ॥ कर्कशे त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

कीकसास्यः, पुं, (कीकसं अस्थि आस्येऽस्य ।) पक्षी । इति हारावली ॥

कीकिः, पुं, (कीति शब्दं कायति । कै+बाहुलकात् डिः ।) किकिः । चाषपक्षी । इत्यमरटीका ॥

कीचकः, पुं, (चीकयति शब्दायते । चीक मर्षे । "चीकयतेराद्यन्तविपर्य्ययश्च" । उणां ५ । ३ इति वुन् आद्यन्तविपर्य्ययश्च ।) अनिलयोगात् शब्दायमानवंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६१ ॥ स

कवंशः। (यथा,कुमारे १। ८।
"यः पूरयन् कीचकरन्ध्रभागान्
दरीमुखोत्थेन समीरणेन" ॥)
वंशविशेषः। इति शब्दरत्नावली ॥ दैत्यभेदः।
विशेषः। इति विश्वः ॥ नलः। इति राज-
र्घण्टः ॥ केकयराजपुत्त्रः। स च विराटराजस्य
लः सेनापतिश्च ॥ (यथा महाभारते ४।
चकवधपर्व्वणि १३। ५।
नापतिर्विराटस्य ददर्श द्रुपदात्मजाम्।
दृष्ट्वा देवगर्भाभां चरन्तीं देवतामिव।
चकः कामयामास कामवाणप्रपीडितः" ॥
न्तु छद्मवेशधारिणा विराटभवनस्थेन भीम-
न हतः। अस्य विवरणं महाभारते ४ पर्व्वणि
अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम्। देशविशेषः। तन्न
चनान्तोऽयम् ॥ यथा,महाभारते ९।९५७।२।
स्थान् त्रिगर्त्तान् पाञ्चालान्कीचकानन्तरेण च।
ीयान्वनोद्देशान् प्रेक्षमाणाः सरांसि च" ॥)
जित्, पुं, (कीचकं जितवान्। जि + भूते
तुक् च।) भीमसेनः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
किल दुष्टात्मा कीचकः विराटभवनस्थां
न्ध्रीरूपधारिणीं द्रौपदीमकामयत। द्रौपदी
स्य कामुकस्य दुरभिसन्धिं विज्ञाय तं बहुल
या निर्भर्त्सयामास। अथ कीचक एवमप-
ातः क्रुधा तां पदा ताडितवान्। अथ सा-
ागिनी द्रौपदी निजदुःखं भीमं निवेदया-
। भीमस्तु एतदाकर्ण्य संजातरोषः कीचकं
मनो दधे। अथ सुबुद्धिर्भीमो द्रौपदीं
ंदेश श्वो निशायां यथा स दुरात्मा राज-
कः मत्स्यराजसुद्धान्तकन्यानर्त्तनशालायां त्व-
न समुपतिष्ठेत तथाऽऽस्वास्य समयो विधी-
्। ततस्त्वद्वेशेन तत्र सङ्कृतोऽहमेनं कामार्त्तं
ार्य्यस्य फलं अनुभावयामि। एवं स्थिरीकृते
ो पूर्व्वोक्तमभिलषितं स्थानं कीचकं विज्ञापित-
अथ निशायां मूढबुद्धिः कामुकवेशधारी
गतः प्रच्छन्नोपविष्टेन बलीयसा भीमेन
ारं निपातितः ॥ एतद्विस्तृतिस्तु महाभा-
। २१ अध्याये द्रष्टव्या ॥)
सूदनः, पुं, (कीचकं निसूदयतीति। नि +
णिच् ल्युः।) भीमसेनः। इति हेमचन्द्रः।
विवरणं कीचकजिच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
ित्, पुं, (कीचकं भिन्नवान्। भिद् + क्विप्।)
नः। इति भूरिप्रयोगः ॥ (अस्य विवरणं
ाजिच्छब्दे द्रष्टव्यम्।)
बन्धे। वर्णे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
रकं-सेट्।) क कीटयति कीटः। वर्णः
ामन्यते। इति दुर्गादासः ॥
(कीट् + अच्।) क्रमिजातिः। इति शब्द-
ी ॥ (यथा मनुः १। ४०।
कीटपतङ्गांश्च यूकामक्षिकमत्कुणम्" ॥
ामेव विण्मूत्रशुक्राद्यशवकोथजाः।
ः समस्तैश्च युक्ताः कीटाश्चतुर्विधाः ॥
कीटैर्वायव्यैर्दंशस्तोदरुजोल्बणः।
आग्नेयैरल्पसंस्रावो दाहरागविसर्पवान् ॥
पक्वपीलुफलप्रख्यः खर्ज्जूरसदृशोऽथवा।
कफाधिकैर्मन्दरुजः पक्वोदुम्बरसन्निभः ॥
स्रावाढ्यः सर्व्वलिङ्गस्तु विवर्ज्यः सान्निपातिकैः।
वेगाश्च सर्पवच्छोफो वह्निर्बुद्धिर्विवर्णता ॥
शिरोऽक्षि गौरवं मूर्च्छाभ्रमः श्वासोऽतिवेदना।
सर्व्वेषां कर्णिकाशोफो ज्वरः कण्डूररोचकः" ॥

अस्य चिकित्सा यथा।

"अर्कस्य दुग्धेन शिरीषबीजं
त्रिर्भावितं पिप्पलीचूर्णमिश्रम्।
एषो गदो हन्ति विषाणि कीट-
भुजङ्गलूतोन्दुरवृश्चिकानाम्" ॥

इति च वाभटे उत्तरतन्त्रे ३७ अध्याये ॥

अस्यौषधं यथा ॥

"मनुसेव्यपद्मगुग्गुलुभल्लातककुकुभपुष्पसर्ज्जरसाः।
श्वेता एव धूम उरगाखुकीटवल्लक्रमिनुदघ्नः" ॥
"क्षीरिद्रुत्वगालेपः शुद्धः कीटविषापहः" ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने २५ अध्याये ॥
"सर्पाणां शुक्रविण्मूत्रशवपूत्यण्डसम्भवाः।
वाय्वग्न्यम्बुप्रकृतयः कीटास्तु विविधाः स्मृताः ॥
सर्व्वदोषप्रकृतिभिर्युक्तास्वापरिणामतः।
कीटत्वेऽपि सुघोरास्ते सर्व्व एव चतुर्व्विधाः ॥
कुम्भीनसस्तुण्डिकेरी शृङ्गीशतकुलीरकः।
उच्चिटिङ्गोऽग्निनामाच चिच्चिटिङ्गो मयूरिका ॥
आवर्त्तकस्तथोरभ्रसारिका मुखवैदलौ।
शरावकुर्द्दोऽभीराजी परुषश्चित्रशीर्षकः ॥
शतबाहुश्च यश्चापि रक्तराजिः प्रकीर्त्तितः।
अष्टादशेति वायव्याः कीटाः पवनकोपनाः ॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगा वातनिमित्तजाः ॥ * ।
कौण्डिन्यकः कणभको वरटी पत्रवृश्चिकः ॥
विनासिका ब्रह्मणिका विन्दुलो भ्रमरस्तथा।
वाह्यकी पिच्चिटः कुम्भी वर्च्चः कीटोऽरिमेदकः ॥
पद्मकीटो दुन्दुभिको मकरः शतपादकः।
पञ्चालकः पाकमत्स्यः कृष्णतुण्डोऽथ गर्द्दभी ॥
क्लीतः क्रमिसरारी च यश्चाप्युत्क्लेशकः स्मृतः।
एते ह्यग्निप्रकृतयश्चतुर्व्विंशः प्रकीर्त्तिताः ॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगाः पित्तनिमित्तजाः ॥ * ॥
"विश्वम्भरः पञ्चशुक्लः पञ्चकृष्णोऽथ कोकिलः।
सैरेयकः प्रचलको वलभः किटिमस्तथा ॥
सूचीमुखा कृष्णगोधा यश्च काषायवासिकः।
कीटगर्द्दभकश्चैव तथाचोटक एव च ॥
त्रयोदशैते सौम्याः स्युः कीटाः श्लेष्मप्रकोपणाः।
तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगाः कफनिमित्तजाः ॥ * ॥
तुङ्गीनासो विचिलकस्तालको वाहकस्तथा।
कोष्ठागारी क्रिमिकरो यश्च मण्डलपुच्छकः ॥
तुङ्गनाभः सर्षपिकोऽवल्गुली शम्बुकस्तथा।
अग्निकीटश्च घोराः स्युर्द्वादश प्राणनाशनाः ॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत्।
तास्ताश्च वेदनास्तीव्रा रोगा वै सान्निपातिकाः" ॥
"क्षाराग्निदग्धवद्दंशो रक्तपीतसितारुणः।
ज्वराङ्गमर्द्दरोमाञ्चवेदनाभिः समन्वितः ॥
छर्द्यतीसारतृष्णा च दाहो मोहविजृम्भिका।
वेपथुश्वासहिक्काश्च दाहः शीतश्च दारुणम् ॥
पिडकोपचयः शोफो ग्रन्थयो मण्डलानि च।
दद्रवः कर्णिकाश्चैव विसर्पाः किटिभानि च ॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां यथास्वञ्चाप्युपद्रवाः।
येऽन्ये तेषां विशेषास्तु तूर्णं तेषां समादिशेत् ॥
एकजातीनतस्तूर्द्ध्वं कीटान् वक्ष्यामि भेदतः।
सामान्यतो दष्टलिङ्गैः साध्यासाध्यक्रमेण च ॥
त्रिकण्टकः कुणी चापि हस्तिकक्षोऽपराजितः।
चत्वार एते कणभा व्याख्यातास्तीव्रवेदनाः ॥
तैर्दष्टस्य श्वयथुरङ्गमर्द्दो गुरुता गात्राणां दंशः
कृष्णश्च भवति ॥
"प्रतिसूर्य्यः पिङ्गभासो बहुवर्णो महाशिराः।
तथा निरुपमश्चापि पञ्चगौधेरकाः स्मृताः ॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत्।
रुजश्च विविधाकारा ग्रन्थयश्च सुदारुणाः ॥
गलगोली श्वेतकृष्णा रक्तराजी रक्तमण्डला
सर्व्वश्वेता सर्षपिकेत्येवं षट् ताभिर्दष्टे सर्षपिका-
वर्णं दाहशोफक्लेदा भवन्ति ॥ सर्षपिकया हृदय
पीडातिसारश्च ॥

शतपद्यस्तु परुषा कृष्णा चित्रा कपिलिका
पीतिका रक्ता श्वेता अग्निप्रभा इत्यष्टौ ताभिर्दष्टे
शोफो वेदना दाहश्च हृदये। श्वेताग्निप्रभाभ्यामे-
तदेव दाहो मूर्च्छा चातिमात्रं श्वेतपिडकोत्पत्तिश्च ॥

मण्डूकाः कृष्णाः सारः कुहको हरितो रक्तो
यववर्णाभो भृकुटी कोटिकश्चेत्यष्टौ तैर्दष्टस्य
दंशकण्डूर्भवति पीतफेणागमश्च वक्त्रात्। भृकुटी
कोटिकाभ्यामेतदेव दाहश्छर्द्दिर्मूर्च्छा चाति मा-
त्रम् ॥

विश्वम्भराभिदष्टे दंशः सर्षपाकाराभिः पिड-
काभिश्चीयते शीतज्वरार्त्तश्च पुरुषो भवति ॥

अहितुण्डकाभिर्दष्टे तोददाहकण्डुश्वयथवो
मोहश्च। कण्डूमकाभिर्दष्टे पीताङ्गश्छर्द्यतीसारः
ज्वरादिभिरभिहन्यते। शूकवृन्तादिभिर्दष्टे कण्डू-
कोठाः प्रवर्द्धन्ते शूकश्चात्र लक्ष्यते ॥

पिपीलिकाः स्थूलशीर्षा सम्वाहिका ब्रह्मणि-
काङ्गुलिका कपिलिका चित्रवर्णेति षट् ताभिर्दष्टे
दंशे श्वयथुरग्निस्पर्शवद्दाहशोफौ भवतः ॥

मक्षिकाः कान्तारिका कृष्णा पिङ्गलिका मधू-
लिका काषायी स्थालिकेत्येवं षट् ताभिर्दष्टस्य
दाहशोफौ भवतः स्थालिकाकाषायीभ्यामेतदेव
पिडकाश्च सोपद्रवा भवन्ति ॥

मशकाः सामुद्रः परिमण्डलो हस्तिमशकः
कृष्णः पार्व्वतीय इति पञ्च तैर्दष्टस्य तीव्रकण्डूर्दंश-
शोफश्च पार्व्वतीयस्तु कीटैः प्राणहरैस्तुल्यलक्षणः ॥
नखावकृष्टेऽत्यर्थं पिडकाः सदाहपाका भवन्ति।
जलौकसां दष्टलक्षणमुक्तं चिकित्सितञ्च ॥

भवन्ति चात्र ॥

गोधेरकः स्थालिका च ये च श्वेताग्निसंप्रभे।
भृकुटी कोटिकश्चैव न सिध्यन्त्येकजातिषु ॥
शवमूत्रपुरीषैस्तु सविषैरवमर्षणात्।
स्युः कण्डूदाहकोठाश्च पिडकातोदवेदनाः ॥
प्रक्लेदस्तत्र स्रावो भृशं सम्पादयेत्त्वचम्।

दिग्धविद्धक्रियात्तत्र यथावदवचारयेत् ॥
नावसन्नं यथोत्सन्नमतिसंरम्भवेदनम् ।
दंशादौ विपरीतार्त्ति कीटदष्टं सुबाधकम् ॥
कीटैर्दष्टानुग्रविषैः सर्पवत् समुपाचरेत्" ॥
इति सुश्रुते कल्पस्थाने ८ अध्यायः ॥)

कीटकः, पुं, (कीट+संज्ञायां अल्पार्थे स्वार्थे वा कन् ।) मागधजातिः । इति धरणी ॥ कृमिजातिः । निष्ठुरे त्रि । इति मेदिनी ॥

कीटघ्नः, पुं, (कीटं हन्ति । हन्+टक् ।) गन्धकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गन्धकशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)

कीटजा, स्त्री, (कीटेभ्यो जायते । जन्+डः । टाप् ।) लाक्षा । इति रत्नमाला ॥ (लाक्षाशब्दे ऽस्या गुणादिकं ज्ञेयम् ॥ कीटसम्भवे, त्रि, । यथा महाभारते २ । ५ । २३ ।
"और्णाञ्च राङ्कवञ्चैव पट्टजं कीटजन्तथा" ॥).

कीटपादिका, स्त्री, (कीटाः पादे मूलेऽस्याः । कीटपाद+कप् । अत इत्वं टापि ।) हंसपदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कीटमाता, स्त्री, (कीटानां माता इव । मूलदेशात् बहुलकीटोत्पन्नत्वात्तथात्वम् ।) हंसपदीवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (हंसपदीशब्दे ऽस्या गुणपर्य्याया बोध्याः ॥)

कीटमारी, स्त्री, (कीटं मारयति । मृ+णिच्+अण् । उपपद समासः । गौरादित्वात् ङीष् ।) हंसपदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कीडेरः, पुं, (कील+एरच् । लस्य डः ।) तण्डुलीयशाकः । इति भावप्रकाशः ॥

कीदृक्, [श्] त्रि, (कस्येव दर्शनमस्य क इव दृश्यते इत्यादि वा । किम्+दृश्+क्विन् । "इदं किमोरीश्की" ।६।३।९०। इति क्यादेशः ।) किम्प्रकारः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा नैषधे १ । १३७ ।
"विलोकयन्त्या रुदतोऽथ पक्षिणः
प्रिये स कीदृग् भविता तव क्षणः" ॥)

कीदृशः, त्रि, (क इव दृश्यते ऽसौ कस्येव वा दर्शनमस्य । किम्+दृश्+कञ् ।) किम्प्रकारः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, महाभारतम् ॥)
"कीदृशाः साधवो विप्राः केभ्यो दत्तं महाफलम् ।
कीदृशानाञ्च भोक्तव्यं तन्मे ब्रूहि पितामह !" ॥)

कीनाशः, पुं, (क्लिश्नातीति । क्लिशू विबाधने वधे वा । "क्लिशेरीच्चोपधायाः कन् लोपश्च लो नाम् च" । उणां ५ । ५६ ॥ इति कन् उपधाया ईत्वं ललोपो नामागमश्च ।) यमः । इत्यमरः ३ । ३ । २१४ ॥ ("विधेहि कीनाशनिकेतनातिथिं ।" माघः । १ । ७३ ॥) वानरविशेषः । इति तट्टीकायां स्वामी ॥

कीनाशः, त्रि, (क्लिश्नातीति । क्लिशू विबाधने वधे च । "क्लिशेरीच्चोपधाया कन् लोपश्च लो नाम् च" । उणां ५ । ५६ । इति कन् उपधाया ईत्वं ललोपो नामागमश्च ।) कर्षकः । (यथा मनुः ९ । १५० ।
"कीनाशो गोवृषो यानमलङ्कारश्च वेश्म च ।
विप्रस्योद्धारिकं देयमेकांशश्च प्रधानतः" ॥)

क्षुद्रः । पशुघाती । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

कीरं, क्ली, (कीलति बध्नाति शरीरम् । कील+अच् । लस्य रः ।) मांसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कीरः, पुं, (कीति अव्यक्तं ईरयतीति । ईर+णिच्+अच् ।) शुकपक्षी । इत्यमरः २ । ५ । २१ ॥ (यथा, नैषधे २ । १५ । "खगवागियं इयतोऽपि किं न मुदं धास्यति कीरगीरिव" ॥)

कीरकः, पुं, (कीर+संज्ञायां कन् ।) वृक्षभेदः । स्थपणकः । प्रापणम् । इति धरणी ॥ (शुकपक्षी । इति आचार्य्याः ॥)

कीरवर्णकं, क्ली, (कीरस्येव वर्णो यस्य । वर्ण+कप् ।) स्थौणेयकनामसुगन्धिद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्थौणेयकशब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम् ।)

कीराः, पुं, (क+ईर+णिच्+अच् पृषोदरात् साधुः ।) काश्मीरदेशः । तद्देशस्थजनः । बहुवचनान्तोऽयं शब्दः । इति मेदिनीत्रिकाण्डशेषौ ॥

कीरेष्टः, पुं, (कीरस्य शुकस्य इष्टः प्रियः ।) आम्रवृक्षः । आखोटवृक्षः । जलमधूकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कीर्णः, त्रि, (कीर्य्यतेऽसौ । कॄ+कर्म्मणि क्तः ।) आच्छन्नः । विक्षिप्तः । (यथा, शाकुन्तले १माङ्के ॥
"ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः पश्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयात् भूयसा पूर्व्वकायम् । शष्पैरर्द्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा पश्योदग्रप्लुतत्वात् वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्व्यां प्रयाति" ॥) हिंसितः । इति मेदिनी ॥

कीर्त्तनं, क्ली, (कॄत्+भावे ल्युट् ।) कथनम् । वचनम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ९२ । २२ ।
"रक्षां करोति भूतेभ्यो जन्मनां कीर्त्तनं मम" ॥)

कीर्त्तना, स्त्री (कॄत्+कर्म्मणि युच् टाप् च ।) यशः । इति शब्दरत्नावली ॥

कीर्त्तिः, स्त्री, (कॄत्+क्तिन् । यद्वा, कॄत् संशब्दने "कृपिचिरचीति" उणां ४ । ११८ । इत्यादिकार्य्ये इन् ।) सुख्यातिः । तत्पर्य्यायः । यशः । समज्ञा ३ । इत्यमरः १ । ६ । ११ ॥ समाज्ञा ४ समाख्या ५ समज्या ६ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ अभिख्या ७ श्लोकः ८ वर्णः ९ । इति जटाधरः ॥ कीर्त्तना १० । इति शब्दरत्नावली ॥
"दानादिप्रभवा कीर्त्तिः शौर्य्यादिप्रभवं यशः" ॥ इति माधवी ॥ अत एव यशःकीर्त्त्योर्भेदख्याति दर्शनात् "यशःकीर्त्तिप्रविभ्रष्टो जीवन्नपि न जीवति" इति कस्यचित् प्रयोगः । जीवतः ख्यातिर्यशो मृतस्य ख्यातिः कीर्त्तिरिति केचित्तन्न साधु "कीर्त्तिस्ते रूपदूतिकेति" प्रयोगदर्शनात् । इति भरतः ॥ * ॥ प्रसादः । इति मेदिनी ॥ शब्दः । दीप्तिः । मातृकाविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ विस्तारः । कर्द्दमः । इति विश्वः ॥

कीर्त्तितः, त्रि, (कॄत्+क्तः ।) कथितः ।ख्यातः । यथा,—भावप्रकाशे ॥
"कुष्माण्डी तु भृशं लघ्वी कर्काशरपि कीर्त्तिता" ॥

कीर्त्तिभाक्, [ज्] पुं, (कीर्त्तिं भजते । भज+ण्विः ।) द्रोणाचार्य्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ कीर्त्तियुक्ते त्रि, यथा,—महाभारते १ । ८३ । ३१ ।
"राज्यभाक् स भवेद्ब्रह्मन् ! पुण्यभाक् कीर्त्तिभाक् तथा" ॥)

कीर्त्तिमान् [त्] पुं, (कीर्त्तिरस्यास्तीति मतुप् ।) वसुदेवज्येष्ठपुत्रः । (यथा भागवते ९ । २४ । ५३ ।
"वसुदेवस्तु देवक्यां अष्टपुत्त्रानजीजनत् ।
कीर्त्तिमन्तं सुषेणञ्च भद्रसेनमुदारधीः ।
ऋजुं संमर्दनं भद्रं सङ्कर्षणमहीश्वरम्" ॥)
कीर्त्तिविशिष्टे त्रि ॥ (यथा, रामायणे १।२।४२।
"उदारवृत्तार्थपदैर्मनोरमै-
स्तदास्य रामस्य चकार कीर्त्तिमान् ।
समाक्षरैः श्लोकशतैर्यशस्विनो
यशस्करं काव्यमुदारदर्शनः" ॥)

कीर्त्तिशेषः, पुं, (कीर्त्तिः शेषो यस्य ।) मरणम् । इति जटाधरः ॥

कील, बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) चतुर्थस्वरी । कीलति । इति दुर्गादासः ॥

कीलः, पुं स्त्री, (कील्यते बध्यतेऽसौ अनेनात्र वा । कील बन्धे+कर्म्मणि करणेऽधिकरणे च यथायथं घञ् पुंसीति घोषा ।) अग्निशिखा । शङ्कुः । इत्यमरः ३ । ३ । १९९ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १५ । १५ ।
"परिखाश्चापि कौरव्य ! कीलैः सुनिचिताः कृताः" । तथा च आर्य्यासप्तशती ३७४ ।
"या लुप्तकीलभावं याता हृदि वज्रिदृष्टशाणापि" ॥) स्तम्भः । लेशः । कफोणिः । इति मेदिनी ॥ कफोणिनिर्घातः । इति विश्वः ॥ (मूढगर्भस्य प्रकारभेदः । यथा ॥ "तत्र ऊर्द्धबाहुशिरः पादौ यो योनिमुखं निरुणद्धि कील इव स कीलः" ॥
इति सुश्रुते निदानस्थाने ८ अध्याये ॥)

कीलकः, पुं, (कीलति बध्नाति अनेन । करणे घञ् स्वार्थे कः ।) कीलः । खोँटा गोँज खिल इत्यादि भाषा । गवां गात्रकण्डूयनार्थं गोष्ठे निखातस्तम्भः इति सुभूतिः ॥ कण्डूयनार्थं काष्ठम् । इति केचित् । बन्धनखण्टः । इति केचित् । यत्र बद्धा गौर्दुह्यते सः । इति केचित् । इति भरतः । तत्पर्य्यायः । शिवकः २ । इत्यमरः २ । ९ । ७३ ।

कीलसंस्पर्शः, पुं, (कीलं संस्पृशति । सम्+स्पृश्+अण् ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गाब इति भाषा ॥

कीला, स्त्री पुं, (कील+टाप् ।) कीलः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥

कीलालं, क्ली, (कीलं वह्निज्वालां अलति वारयतीति । कील+अल+कर्म्मण्यण् । यद्वा कीलात् वह्निशिखायाः शिखाग्रसंयोगात् वह्नेरेव प्रभवमिति ध्येयम्, अतएवाग्नेः सकाशात् अलति पर्य्याप्नोति उत्पद्यते इति यावत् "अग्नेराप" इति श्रुतेः । अल+अच् ।) जलम् । (यथा, शाकुन्तले अङ्के २ ।
"कुल्यातिगामिभयलुलावविलम्बनकीलालिजर्ज्जरिँ

ाधाकोवाहलक्ष्यपितकालामरी कुशलकीलाल-
ाविद्यमभाः'' ।) रक्तम् । इत्यमरः । ३ । १९९ ॥
ौर्व्वाग्नेः कीलं आलाति । आला + कः ।)
मृतम् । मधु । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुं कीलाय
वाय अलति पर्य्याप्नोतीति । पशुः ॥)
ालधिः, पुं, (कीलालं जलं धीयतेऽस्मिन् । धा +
ः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
ालपः, पुं, (कीलालं रुधिरं पिबति । पा +
आतोऽनुपसर्गे कः'' । ३ । २ । ३ । इति कः ।)
ाक्षसः । इति शब्दरत्नावली ॥
ातः त्रि, (कील्यतेऽसौ ॥ कील + कर्म्मणि क्तः ।)
द्धः । इत्यमरः । ३ । १ । ४१ ॥ (यथा, राजेन्द्र-
र्णपूरे ३० ।
वान्यत्तव देव ! वेक्षति यदि भूवक्षरीपक्षवः
प ल्लामकपोलकीलितकरः संक्रन्दनः क्रन्दति'' ॥)
;, पुं, (की इति शब्दं ईष्टे । ईश् + कः । यद्वा
ा वायोरपत्यं अत इञ् । किः हनुमान् ईशो
ा ।) वानरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३ ॥ (यथा,
ाशीखण्डे ४२ । ३१ ।
ासभैः करभैः कीशैः श्येनैरस्मतरैर्वृकैः'' ॥
आकाशे ईष्टे प्रभवतीति । क + ईश् + कः ।)
ः । पक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ नग्ने त्रि ।
ते मेदिनी ॥
र्णः, पुं, (कीशः वानरः तस्य लोमेव पर्णा-
ा ।) अपामार्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ .
र्णी, स्त्री, (कीशपर्ण + जातौ ङीष् ।) अपा-
गः । इत्यमरः । २ । ४ । ८९ ॥
शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-
् ।) उ कवते इति दुर्गादासः ॥
शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-अकं-
् ।) स कौति । इति दुर्गादासः ॥
उ आर्त्तस्वरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
मं-अकं-सेट् ।) शि उ कुवते अकुत । इति
ादासः ॥
, (कु + डुः ।) पापम् । कुत्सा । ईषदर्थः ।
ारणम् । इति मेदिनी ॥
ी, (कु + मितादित्वात् डुः ।) पृथिवी । इत्य-
ः । २ । १ । ७ ॥
उ आदाने । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-
-सेट् ।) उ कोकते । इति दुर्गादासः ॥
, स्त्री, (कुकेन आदानेन पानेनेत्यर्थः भातीति ।
+ कः ।) मद्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
, त्रिं, (कुत्सितः करोः यस्य ।) कुत्सितहस्त-
ः रोगादिना कुणितकरः । तत्पर्य्यायः । कुणिः
इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥ कूणिः ३ कोणिः
इति तट्टीका ॥
, पुं, (कुः पृथिवी तस्याः कील इव ।) पर्व्वतः ।
त्रिकाण्डशेषः ॥
, पुं, (कु ईषत् कुत्सितं यथा स्यात् तथा वा
तीति । कुट् + कः ।) सितावरः । इति राज-
ण्टः । सुषणि शाक इति भाषा ॥ (अस्य
गया यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ।

''शितिवार शितिवरः स्वस्तिकः सुनिषस्रकः ।
श्रीवारकः सूचिपत्रः पर्णकः कुकुटः शिखी'' ॥
गुणाश्चास्य सुनिषस्रकशब्दे ज्ञेयाः ॥)
कुकुदः, पुं, (कुकु इत्यव्ययं अलङ्कृता कन्या । तां सत्-
कृत्य पात्राय ददाति यः ।) कूकुदः । सत्कारपूर्व्व-
कालङ्कृतकन्यादानकर्त्ता । इत्यमरटीकायां राय-
मुकुटः ॥
कुकुन्दरं, क्ली, (स्कुन्द्यते कामिनाऽत्र । स्कुदि आप्र-
वने मद्गुरादयश्चेति निपातनात् साधुः ।) नितम्ब-
स्थकूपकद्वयम् । एतद्वंशाधोभागद्वयम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । ७९ ॥ कुकुन्दरे इति द्विवचनान्तोऽपि
प्रयोगः ॥ (यथा सुश्रुते शारीरस्थाने । ६ अ ॥
''पार्श्वजघनबहिर्भागे पृष्ठवंशमुभयतो नातिनिम्ने
कुकुन्दरे नाम मर्म्मणी तत्र स्पर्शाज्ञानमधःकाये
चेष्टोपघातश्च'' ॥)
कुकुन्दरः, पुं, (कुं भूमिं दरयति दारयति वा अन्त-
र्भूतण्यन्तात् दॄ अच् निपातनात् मुमभावेन
साधुः । कु ईषत् कुत्सितं वा कुन्दरमत्र ।)
कुकुरद्रुः । कुकुरौंदा इति हिन्दी भाषा । तत्-
पर्य्यायगुणाः । यथा भावप्रकाशे ॥
''कुकुन्दरस्ताम्रचूड़ः सूक्ष्मपत्रो मृदुच्छदः ।
कुकुन्दरः कटुस्तिक्तो ज्वररक्तकफापहः ॥
तन्मूलमार्द्रं निःक्षिप्तं वदने मुखशोषहृत्'' ॥
(पुंलिङ्गोऽयं शब्दोऽपि नितम्बस्थकूपकद्वये वर्त्तते
यथा ॥
''पृष्ठवंशं ह्युभयतो यौ सन्धी कटिपार्श्वयोः ।
जघनस्य बहिर्भागे मर्म्मणी तौ कुकुन्दरौ'' ॥
इति वाभटे शारीरस्थाने । ४ अध्याये ॥)
कुकुभा, स्त्री, (कु ईषत् कुः पृथ्व्याधिष्ठात्री देवता इव
भा यस्याः ।) रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥
कुकुरः, पुं, (कु कुत्सितं कुरति शब्दायते । कुर् +
अच् ।) कुक्कुरः । (कुं पृथिवीं कुरति स्वामित्वेन
आदत्तवान् । कुर् + कः । यद्वा—कुकधातोः
''मद्गुरादयश्च'' । उणां १ । ४२ । इति साधुः ।)
क्षत्रियविशेषः । इत्युणादिकोषः । स तु यदुवंशी-
यान्धकराजपुत्रः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा
माघे १३ । १६ ।
''परिफुल्लगण्डफलकाः परस्परम्
परिरेभिरे कुकुरकौरवस्त्रियः'' ॥)
यष्टिपर्णीवृक्षः । इति त्रि काण्डशेषः ॥
कुकुराः, पुं, (कुकुराः स्वनामख्याताः क्षत्रियाः तेषां
जनपदः ।) देशविशेषः । तद्देशस्थलोकश्च । तत्-
पर्य्यायः । यदवः २ दशार्हाः ३ सात्वताः ४ ।
बहुवचनान्तोऽयं शब्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कुकूटी, पुं, (कोः पृथिव्याः कूटोऽस्त्यस्याः । अच्
गौरादित्वात् ङीष् ।) शाल्मलिवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (शाल्मलिशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)
कुकूलं, क्ली, (कोः भूमेः कूलं । कुत्सितं कूलं वा ।)
शङ्कुभिः सङ्कीर्णं श्वभ्रम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २०२ ।
तनुत्रम् । इति हारावली ॥
कुकूलः, पुं, (कु + ऊलच् कुगागमश्च ।) तुषानलः ।
इत्यमरः । ३ । ३ । २०१ ॥

(''शिशिरादपि मन्दतो जीयमायतलोचना
अयं त्वत्र कुकूलाग्निकर्कशो मदनानिलः'' । इति
उद्भटः । केचित्तु ''कुकूलाग्निः कर्कशो मदनानलः''
इत्येवमाहुः ॥)
कुकोलं, क्ली, (कुत्सितं कोलति । कुल + अच् ।)
कोलिवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कुक्कुटः, पुं स्त्री, (कुक् + सम्पदादित्वात् क्विप् ।
कुका आदानेन कुटतीति । कुट + कः ।) पक्षि-
विशेषः । कुकुड़ा इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
कृकवाकुः २ ताम्रचूड़ः ३ चरणायुधः ४ । इत्य-
मरः । २ । ५ । १७ ॥ कालज्ञः ५ नियोद्धा ६
विष्किरः ७ नखरायुधः ८ ताम्रशिखी ९ । इति
जटाधरः । रात्रिवेदः १० उषाकरः ११ कलाहः
१२ काहलः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ दक्षः
१४ यामनादी १५ शिखण्डिकः १६ । तन्मांस-
गुणाः । (यथा, भावप्रकाशे ।
''कुक्कुटो वृंहणः स्निग्धो वीर्य्योष्णोऽनिलहृद्गुरुः ।
चक्षुष्यः शुक्रकफवद्बल्यो रूक्षः कषायकः ॥
आरण्यकुक्कुटः स्निग्धो वृंहणः श्लेष्मलो गुरुः ।
वातपित्तक्षयवमिविषमज्वरनाशनः'' ॥
अरण्यकुक्कुटमांसगुणाः । हृद्यत्वम् । श्लेष्म-
हरत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रूक्ष-
त्वम् । कषायत्वम् । स्वादुत्वम् । शीतलत्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ ग्राम्यकुक्कुटमांसगुणाः । स्नि-
ग्धत्वम् । वातहरत्वम् । दीपनत्वम् ॥ गुरुत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ बलकारित्वम् । उष्णत्वम् ।
मधुरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ निषादपुत्त्रः ।
शूद्रपुत्त्रः । तृणोल्का । कुक्कुभपक्षी । इति मे-
दिनी ॥ वह्निकणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (आसन-
विशेषः । यथा हठयोगदीपिकायाम् । १ । २३ ।
''पद्मासनन्तु संस्थाप्य जानूर्वोरन्तरे करौ ।
निवेश्य भूमौ संस्थाप्य व्योमस्थं कुक्कुटासनम्'' ॥)
कुक्कुटकः पुं, (कुक्कुट + संज्ञायां कन् ।) कुक्कुभपक्षी ।
इति शब्दरत्नावली ॥ स्वार्थे कन् प्रत्यये कुक्कुट-
शब्दार्थोऽप्यत्र ॥)
कुक्कुटव्रतं, क्ली, (कुक्कुट इत्याख्यं व्रतम् ।) सन्तानार्थं
स्त्रीकर्त्तव्यव्रतम् । इति शब्दमाला ॥ कुक्कुटीव्रत-
मपि पाठः । ललितासप्तमीव्रतमिदम् । यथा,—
''भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां नियमेन या ।
स्नात्वा शिवं लेखयित्वा मण्डले च सदाम्बिकम् ॥
पूजयेच्च तदा तस्या दुष्प्राप्यं नैव विद्यते'' ॥
इति तिथ्यादितत्त्वे भविष्यपुराणम् ॥
कुक्कुटमण्डपः, पुं, मुक्तिमण्डपः । यथा, काशीखण्डे ।
''ततो लोकान्तदारभ्य कथयिष्यन्ति सर्व्वतः ।
मुक्तिमण्डपनामैतदेव कुक्कुटमण्डपः'' ॥
कुक्कुटमस्तकं, क्ली, (कुक्कुटस्येव मस्तकं शिखा यस्य ।)
चव्यम् । इति राजनिर्घण्टः । चै इति भाषा ॥
(चव्यशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)
कुक्कुटशिखः, पुं, (कुक्कुटस्य शिखेव शिखा यस्य ।)
कुसुम्भवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कुक्कुटाभः, पुं, (कुक्कुट इव आभाति । आ + भा +
कः ।) कुक्कुटतुल्यवर्णचरणसर्पविशेषः । तत्पर्य्यायः ।

कुक्कुटाहिः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

कुक्कुटाहिः, पुं, (कुक्कुटः तच्चरणा इव अहिः सर्पः ।) कुक्कुटाभसर्पः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुक्कुटिः, स्त्री, (कुक्कुट इव आचरति । आचारे क्विपि इन् ।) दम्भचर्य्या । इति हेमचन्द्रः ॥

कुक्कुटी, स्त्री, (कुक्कुटि + वा ङीप् ।) कपटचर्य्या । इति मेदिनी ॥ कृकलासी । इति शब्दरत्नावली ॥ टिक्टिकि इति भाषा शाल्मलीवृक्षः । इति जटाधरः । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ६० अः ॥) "कुक्कुटी सर्पगन्धाख्य तथाकाणविषाणिके" ॥ योषिद्विशेषः । इति चिन्तामणिः ॥)

कुक्कुटीव्रतं, क्ली, (कुक्कुटी इति संज्ञकं व्रतं नियमविशेषः ।) भाद्रशुक्लसप्तमीकर्त्तव्यनियमविशेषः । तद्विवरणं ललितासप्तमीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

कुक्कुभः, पुं, (कुक्कुशब्दं भाषते । भाष् + बाहुलकात् डः । यद्वा कुक् इत्यव्यक्तं कौति शब्दायते । कु + बाहुलकात् भक् ।) पक्षिविशेषः । इत्यमरः । २ । ५ । ३५ । पान्कुका इति भाषा ॥

कुक्कुरं क्ली, ग्रन्थिपर्णम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३२ । गाँठियाला इति भाषा ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,— "स्थौणेयकं वर्हिवर्हं शुष्कवर्हञ्च कुक्कुरम् । शीर्णरोम शुकञ्चापि शुकपुष्पं शुकच्छदम्" ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे १ भागे ॥ गुणाश्चास्य स्थौणेयकशब्दे ज्ञेयाः ॥)

कुक्कुरः, पुं, (कोकते आदत्ते इति । कुक् + क्विप् । कुक् यत्किञ्चिदपि गृह्णन्तं जनं दृष्ट्वा कुरति शब्दायते । कुर + कः ।) जन्तुविशेषः । कुकुर इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । कौलेयकः २ सारमेयः ३ मृगदंशकः ४ शुनकः ५ भषकः ६ श्वा ७ । इत्यमरः । २ । १० । २१ ॥ कुक्कुरः ८ शुनः ९ शुनिः १० श्वानः ११ । इति तट्टीका ॥ भषणः १२ भल्लूकः १३ वक्रलाङ्गूलः १४ वृकारिः १५ रात्रिजागरः १६ कालेयकः १७ ग्राम्यमृगः १८ मृगारिः १९ शूरः २० शयालुः २१ । इति राजनिर्घण्टः ॥

तस्य गुणाः ।

"बह्वाशी स्वल्पसन्तुष्टः सुनिद्रः शीघ्रचेतनः ।
प्रभुभक्तश्च शूरश्च षडेते च शुनो गुणाः" ॥

इति चाणक्यम् ॥ तस्य परीक्षा यथा ।

"मृगयार्थं शकुनार्थं कौतुकार्थिमहीक्षिता ।
श्वानः पोष्यास्ततस्तेषामत्र वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
गुणजातिप्रभेदेन शुनो भेदो ह्यनेकधा" । तद्यथा ।
"सात्त्विका राजसाश्चैव तामसाश्च त्रिधा मताः ॥
अश्रान्ता अपरिक्षीणाः पवित्राः स्वल्पभोजिनः ।
श्वानस्ते सात्त्विकाः प्रोक्ता दृश्यन्ते च क्वचित् क्वचित् ॥ १
क्रुद्धा बहुभुजो दीर्घा गुरुवक्षस्तनूदराः ।
जाङ्गलस्था जाङ्गिकाश्च श्वानस्ते राजसा मताः ॥ २
अल्पप्रमेया ये श्रान्ता ललज्जिह्वा गुरूदराः ।
श्वानस्ते तामसा ज्ञेयाः सन्ध्यावनसमाश्रयाः ॥ ३
ब्रह्मादिजातिभेदेन चतुर्द्धा सर्व्व एव हि ।
शुभ्रा दीर्घा लम्बकर्णा लघुपुच्छास्तनूदराः ॥
समुन्नखरदन्ताश्च श्वानस्ते ब्रह्मजातयः ॥ १
रक्ताङ्गास्तनुलोमानो बलात्कर्णास्तनूदराः ॥
दीर्घा दीर्घा नखरदाः श्वानस्ते क्षत्रजातयः । २
ये पीतवर्णा मृदवस्तनुलोमान एव च ॥
क्रुद्धा क्रुद्धा ललज्जिह्वास्ते श्वानो वैश्यजातयः ॥ ३
कृष्णवर्णास्तनुमुखा दीर्घरोमाण एव च ॥
अक्रुद्धाः श्रमयुक्ताश्च ते श्वानः शूद्रजातयः ॥ ४
लघुप्रमाणास्तु गुरूदरा ये
येऽमेध्यभक्षा बहुपुत्रकाश्च ।
प्रवृद्धपुच्छा लघुसूक्ष्मदन्ता
स्तेचान्त्यजाः कुक्कुरजातयः स्युः ॥ ५ ॥
द्विजातिचिह्नसंसर्गात् द्विजातिः श्वा भयावहः ।
लक्षणत्रयसम्बन्धात् त्रिजातिर्धननाशनः ॥

भोजोऽपि ।

द्विजातिर्व्वा त्रिजातिर्व्वा विजातिः श्वा महीभृताम् ।
भयं धनक्षयं शोकं विदधाति यथाक्रमम् ॥

इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥ (मुनिविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ४ । १७ ।

"कुक्कुरो वेणुजङ्घोऽथ कालापः कठ एव च ।
मुनयो धर्म्मविद्वांसो धृतात्मानो जितेन्द्रियाः" ॥)

कुक्कुरद्रुः, पुं, (कुक्कुरः कुक्कुरगन्धोपलक्षितः द्रुर्वृक्षः ।) वृक्षविशेषः । कुकुरशोँका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ताम्रचूडः २ सूक्ष्मपत्रः ३ मृदुच्छदः ४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । ज्वररक्तकफनाशित्वञ्च । इति मदनविनोदः ॥

"तन्मूलमार्द्रं निक्षिप्तं वदने मुखशोषहृत्" ॥

इति भावप्रकाशः ॥

कुक्कुरी, स्त्री, (कुक्कुर + स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।) कुक्कुरस्त्री । कुत्ती इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सरमा २ श्वानी ३ सारमेयी ४ शुनी ५ भषी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥

कुक्कुवाक्, पुं, (कुक्कुरस्य वाक् शब्द इव शब्दो यस्य ।) सारङ्गमृगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुक्षः, पुं, (कुषनिष्कर्षे + "उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च" । उणां ३ । ६८ । इति सः किच्च ।) कुक्षिः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

कुक्षिः, पुं, (कुषनिष्कर्षे + "प्लुषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः" । उणां ३ । १५५ इति क्सिः ।) उदरम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७७ ॥ (यथा, महाभारते १ । ७७ । १३ !

"यात्रोषितं विशालाक्षि ! त्वया चन्द्रनिभानने ! ।
तत्राहमुषितो भद्रे कुक्षौ काव्यस्य भाविनि !" ॥

दानवविशेषः । यथा महाभारते १ । ६७ । ५७ ।

"कुक्षिस्तु राजन् विख्यातो दानवानां महाबलः" ॥)

कुक्षिम्भरिः, त्रि, (कुक्षिं बिभर्त्तीति । भृ + खः + मुम् च ।) आत्मम्भरिः । स्वोदरपूरकः । इत्यमरः ३ । १ । २१ ॥

कुक्षिरन्ध्रः, पुं, (कुक्षौ रन्ध्रं छिद्रं यस्य ।) नलः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

कुङ्कुमं, क्ली, (कुम्कुम् इति शब्दोऽस्ति वाचकत्वेनास्य अर्श आद्यच् । यद्वा कुक्यते आदीयतेऽसौ । कुक् आदाने उमक् निपतनात् मुम् ।) स्वनामख्यातगन्धद्रव्यम् । कुम्कुम् इति केशर इति भाषा । (यथा माघे ११ । १४ ।

"क्षतधवलिमभेदैः कुङ्कुमेनेव किञ्चित् ।
मलयजरजसोभिर्भूषयन् पश्चिमाशाम्" ॥)

तत्पर्य्यायः । काश्मीरजन्म २ अग्निशिखम् [३] वरम् ४ वाह्लीकम् ५ पीतनम् ६ रक्तम् [७] सङ्कोचम् ८ पिशुनम् ९ धीरम् १० लोहित[चन्दनम्] चन्दनम् ११ । इत्यमरः । २ । ६ । १२४ । [का...] १२ वाह्लिकम् १३ वरवाह्लीकम् १४ रक्तचन्दन[म्] १५ । इति तट्टीका ॥ अग्निशेखरम् १६ अ... १७ काश्मीरजम् १८ पीतकम् १९ काश्मीर[म्] २० रुधिरम् २१ शठम् २२ शोणितम् २[३] घुसृणम् २४ वरेण्यम् २५ अरुणम् २६ कालेयक[म्] २७ जागुडम् २८ कान्तम् २९ वह्निशिखम् ३[०] केशरवरम् ३१ गौरम् ३२ केसरम् ३३ ... चन्दनम् ३४ खलम् ३५ रजम् ३६ दीपकम् ३[७] लोहितम् ३८ सौरभम् ३९ चन्दनम् ४० इ[ति] शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । सुरभित्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् उष्णत्वम् । कासवातक[फ] कण्ठरोगमूर्द्धशूलविषदोषनाशित्वम् । रो[...] मत्वम् । तनुकान्तिकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः [॥] रेचकत्वम् विवर्णताकण्डूनाशित्वञ्च । इति रा[ज] वल्लभः ॥ स्निग्धत्वम् । शिरोरुग्व्रणजन्तुवमिव्य[ङ्ग] दोषत्रयापहत्वम् । बल्यत्वञ्च । इति भावप्रकाशः [।] त्वग्दोषनाशित्वम् । इति रत्नावली तत्त्वचन्द्रि[का] च ॥ देशभेदे तत् त्रिविधम् । यथा,—

"काश्मीरदेशजे क्षेत्रे कुङ्कुमम् यद्भवेद्धि तत् ।
सूक्ष्मकेशरमारक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम् ॥ १ ॥
वाह्लीकदेशसंजातं कुङ्कुमं पाण्डुरं भवेत् ।
केतकीगन्धयुक्तं तन्मध्यमं सूक्ष्मकेशरम् ॥ २ ॥
कुङ्कुमं पारसीकेयं मधुगन्धि तदीरितम् ।
ईषत्पाण्डुरवर्णं तदधमं स्थूलकेशरम्" ॥ ३ ॥

इति भावप्रकाशः ॥

कुङ्कुमी, स्त्री, (कुङ्कुमवर्णोऽस्त्यस्याः । अच् । गौरादित्वात् ङीष् । ततः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कु[ङ्कु]मीति केचित् ॥)

कुच, ज रोधपर्ककौटिल्यलेखने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं, अकं च-सेट्-ज्वलां ज कोचः कुचः । रोधः क्रियारोधः जडीभाव इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थं एव प्रायो वर्त्तते । यथा प्रमुदिते रात्रिं तमः सङ्कोचति क्षितौ । पर्कः सम्पर्कः । इति दुर्गादासः ॥

कुच, शि सङ्कोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदं परं-अकं, सेट् ।) प्रायः संपूर्ब्बस्य प्रयोगः । शि संकुचति अकुचीत् चुकोच । इति दुर्गादासः ॥

कुच, तारशब्दे । उच्चैःशब्द इति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) कोचति ... भट्टमल्लस्तु तारे शब्दे च कोचति इति नाना पठति । तन्मते तारः विक्रयता । कोचति वा वणिक् विक्रायतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुचः, पुं, (कुचति संकुचतीति । कुच् संकोचे "इगुपधेति" । ३ । १ । १३५ । कः ।) स्तनः । इत्यमरः । २ । ६ । ७७ । (यथा गोः रामायणे ५ । १३ । ५७ ।

न्या वक्षसि चान्यस्यास्तस्याश्चाप्यपराः कुचे ।
ह्पार्श्वकटीएकमन्योन्यं समुपाश्रिताः" ॥
षेत्रां यौवने कुचपरिवृद्धिर्भवति ।
यात् भावप्रकाशे ।
त्याणां मुकुले गन्धो यथा सन्नपि नाप्यते ।
णां तदपि तारुण्ये पुष्टत्वात् व्यक्तिमेति हि ॥
सुमानां प्रफुल्लानां गन्धः प्रादुर्भवेद्यथा ।
मराद्यादयः पुंसां नारीणामपि यौवने ॥
यते तत्र च यो भेदो श्रेयो व्याख्यानतः स च" ॥
ाख्यानं यथा,—
"पुंसां रोमराजिश्मश्रुप्रभृतयः
नारीणान्तु रोमराजी स्तनार्त्तवादयः" ॥)
डुका, स्त्री, (कुत्सिता चण्डिका कोपना इव ।
क्रतिकारितया तथात्वम् ।) मूर्व्वालता । इति
दचन्द्रिका ॥
नम्, क्ली, (कुत्सितं गन्धहीनतया यच्चन्दनं
त कौ पृथिव्यां चन्दनमिव ।) रक्तचन्दनम् ।
मरः । २ । ६ । १३२ ॥ पत्राङ्गम् । वकम्
ठ् इति भाषा । वृक्षभेदः । इति मेदिनी ॥
नम् । इति शब्दचन्द्रिका । (अस्य पर्य्याया
ा,—वैद्यकरत्नमालायाम् ।
तङ्गं रञ्जनं रक्तं पत्राङ्गञ्च कुचन्दनम्" ॥)
ः, पुं, (कुच इव फलं यस्य । कुचसदृशत्वा-
त्वम् ।) दाडिमवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पर्य्याया दाडिमशब्दे ऽस्य ज्ञातव्याः ॥) .
, त्रि, (कुत्सितं चरतीति । कु + चर् + अच् ।)
दः । परदोषकथनशीलः । इत्यमरः । ३ । १
॥ (दुर्गमदेशगन्ता । यथा, ऋग्वेदे ।१।१५४।२।
तद्विष्णुः स्तवते वीर्य्येण मृगो न भीमः कुचरो
रिष्ठाः" ॥ कुस्थाने चरतीति । कान्तारादि-
टकः । कौ पृथ्व्यां चरतीति । भूमिचरः ॥
। महाभारते । १४ । ३८ । १३,१४ ।
द्वा त्वादित्यमुद्यन्तं कुचराणां भयं भवेत् ।
ागाः परितप्येयुर्वृत्ताते दुःखभागिनः ॥
दित्यः सत्वमुद्रिक्तं कुचरास्तु तथा तमः ।
तापोऽध्वगानाञ्च रजसो गुण उच्यते" ॥)
, क्ली, (कुचस्य कुचयोर्वा अग्रम् ।) स्तनाग्र-
ः । तत्पर्य्यायः । चूचुकम् २ । इत्यमरः । २ ।
७७ । चुचुकम् ३ । इति तट्टीका ॥
ी, स्त्री, (कुत्सिता चाङ्गेरी ।) इति रत्न-
ा ॥ चुक्रिका । चुकापालं इति भाषा ॥
ः, पुं स्त्री, (कुच + बाहुलकात् ईकन् ।)
स्यविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः । कुंचिया
भाषा ॥
, त्रि, (कुत्सितं चेलं वस्त्रं यस्य ।) कुवासाः ।
त्सितकुत्सितवस्त्रो जनः । इति मेदिनी ॥
त्सितं चेलमिति विग्रहे । क्ली, जीर्णवस्त्रम् ।
, मनुः ६ । ४४ ।
पालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।
ता चैव सर्व्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम्" ॥)
स्त्री, (कुचा सङ्कुचा इला भूमिः निद्रा वा
ः ।) विद्धकर्णी । इति मेदिनी (यथा, भैषज्य-
रत्नावल्याम् ।
"कुचेला कुलका राज्ञिर्मेघनामा च ग्रन्थिका" ॥
अस्याः पर्य्याया यथा ।
"अम्बष्ठाम्बष्ठकीपाटा कुचेला पापचेलिका ।
एकाष्ठीला वरा तिक्ता प्राचीनौकाशिवाबुका" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
कुचेली, स्त्री, (कुचेल + गौरादित्वात् ङीष् ।) अम्बष्ठा ।
इति रत्नमाला ॥ आकनादि इति भाषा ॥
कुच्छं, क्ली, (कोः पृथिव्याः दुःखं छ्यति दर्शनाघ्राणा-
दिना लुनातीति । कु + छो + कः ।) कुमुदम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कुमुदशब्देऽस्य गुणपर्य्याया
बोद्धव्याः ॥)
कुज उ स्तेये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-
सेट् ।) उ कोजित्वा कुक्त्वा । स्तेयं चौर्य्यम् । इति
दुर्गादासः ॥
कुज, इ अव्यक्तशब्दे । इति चन्द्रः । (भ्वां-परं-अकं-
सेट्-इदित् ।) कुञ्जति कुञ्जरः । इति दुर्गादासः ॥
कुजः, पुं, (कोः पृथिव्याः जायते । कु + जन् + डः ।)
मङ्गलग्रहः । (यथा, मङ्गलग्रहस्तुतौ । "अङ्गारकः
कुजो भौमः" इति ।) नरकासुरः । (यथा,—
"तत्राहृतास्ता नरदेवकन्याः
कुजेन दृष्ट्वा हरिमार्त्तबन्धुम्" ॥
श्रीमद्भागवते ३।३।८ ॥) वृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥
कुजम्भलः, त्रि, (कोः पृथिव्याः कौ वा जम्भलः
मृत्तिकादिखननेन सन्धिचौरः ।) चौरविशेषः ।
इति हारावली । सिंदेल चोर इति भाषा ॥
कुजम्भिलः, त्रि, (कुजम्भोऽस्यास्तीति । इलच् ।)
कुजम्भलः । इति शब्दरत्नावली ॥
कुजा, स्त्री, (कुजाः पृथिवीजाः वृक्षाः आश्रयत्वेन
सन्ति अस्याः इति अच् ततष्टाप् । यथा,—
"कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचुः ।
बिल्वाशोकौ जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिका" ॥
इति मन्त्रोक्तनवपत्रिकासु "तव स्थानमिदं मर्त्ये"
इत्यादि निर्द्देशेन चास्याः आश्रयत्वात् तथात्वम् ।)
कात्यायनी देवी । इति मेदिनी ॥ (कोः पृथिव्याः
जायते । जन + डः टाप् च । सीता देवी भूमेः
तदुत्पत्तिकथा कालिका पुराणे ३७ अध्याये ।
"ततः पुरोधसं राजा गोतमं मुनिसत्तमम् ।
तत्पुत्रञ्च शतानन्दं पुरोधायाकरोन्मखम् ॥
द्वौ पुत्रौ तस्य सञ्जातौ यज्ञभूमौ परौ स्मृतौ ।
एका च दुहिता साध्वी भूम्यन्तरगता शुभा" ॥)
कुज्जिगः, पुं, मत्स्यभेदः । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
हृद्यत्वम् । कषायत्वम् । दीपनत्वम् । बलकारित्वम् ।
स्निग्धत्वम् । गुरुत्वम् । ग्राहित्वम् । वाते हित-
त्वम् । रोचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुज्झटिः, स्त्री, (कौजति अपहरति सूर्य्यप्रकाशम् ।
कुज् + क्विप् न कुत्वम् । झट् संघाते इन् । ततः
कर्म्मधारयः ।) कुज्झटिका । कुया । कुयाशा इति
च भाषा । तत्पर्य्यायः । धूममहिषी २ रतान्धी
३ कुहेलिका ४ धूमिका ५ नभोरेणुः ६ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्य गुणाः । रूक्षत्वम् । तमोगुण-
प्रायत्वम् । कफपित्तकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
कुज्झटिका, स्त्री, (कुज्झटि + स्वार्थे कन् टाप् ।)
कुज्झटिः । इति शब्दरत्नावली ॥
कुज्झटी, स्त्री, (कुज्झटि + स्त्रियां वा ङीप् ।)
कुज्झटिः । इति शब्दरत्नावली ॥
कुञ्चनं, क्ली, (कुञ्चति अनेन । कुन्च + करणे ल्युट् ।)
नेत्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
"वाताद्या वर्त्मसङ्कोचं जनयन्ति यदा मलाः ।
तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुञ्चनं नाम तद्विदुः" ॥
इति माधवकरः ॥ (भावे ल्युट् । सङ्कोचः । यथा
सुश्रुते ।
"कुर्य्यात् शिरागतं शूलशिरा कुञ्चनपूरणम्" ॥)
कुञ्चफला, स्त्री, (कुञ्चं कुञ्चितं फलं अस्याः ।) कुष्माण्डी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कुञ्चिः, पुं, (कुन्च + इन् ।) अष्टमुष्टिपरिमाणम् ।
यथा, स्मृतिः ॥
"अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलम्" ॥
कुञ्चिका, स्त्री, (कुन्च + ण्वुल् + टाप् इत्वञ्च ।)
गुञ्जा । कुंच इति भाषा । वंशशाखा । कञ्चि इति
भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कृष्णजीरकः । इति
जटाधरः ॥
(अस्या व्यवहारो यथा मरिचाद्यचूर्णे ।
"मरिचः कुञ्चिकाम्बष्ठा वृक्षाम्लाः कुडवाः पृथक्" ॥
इत्यादिषु द्रष्टव्यम् । इति चरके चिकित्सास्थाने ।
१९ अः ॥) कूञ्चिका । कुंजि चावि इति च भाषा ।
इति हेमचन्द्रः ॥ मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
मत्स्यभेदः । कुंचे इति भाषा । यथा । "कुञ्चिकयैनं
विस्माययति भाययति" । इति मुग्धबोधम् ॥
कुञ्चितं, त्रि, (कुन्च + क्तः ।) वक्रम् । इत्यमरः ।
३ । १ । ७१ ॥ (यथा, नैषधे ३ । १ ।
"आकुञ्चिताभ्यामथ पक्षतिभ्यां
नभोविभागात्तरसावतीर्य्य" ॥)
तगरपुष्पे क्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुञ्जः, पुं क्ली, (कौ जायते, जन + डः । पृषोदरा-
दित्वात् मुमि साधुः ।) पर्व्वतादेर्लतापल्लवादिभिः
समन्ताच्छादितगर्भो गह्वरादिदेशः । इति मधु-
प्रभृतयः ॥ उपरि चतुर्दिक्षु च लतादिभिराच्छा-
दितस्य स्थानस्य मध्ये शून्यदेशः । इत्यन्ये । इति
भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । निकुञ्जः । इत्यमरः ।२।३।८॥
(यथा, पदाङ्कदूते १ ।
"गोपीभर्त्तुर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराक्षी
उन्मत्तेव स्खलितकवरी निःश्वसन्ती विशालम् ।
अत्रैवास्ते मुररिपुरिति भ्रान्तिदूतीसहाया
त्यक्त्वा गेहं झटिति यमुना मञ्जुकुञ्जं जगाम" ॥)
हनुः । हस्तिदन्तः । इति मेदिनी ॥
कुञ्जरः, पुं, (प्रशस्तः कुञ्जः हनुर्दन्तो वा अस्त्यस्य ।
कुञ्ज + "रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्यः उपसंख्यानम्" ।
वार्त्तिकं इति रः ।) हस्ती । (यथा, महाभारते
३ । द्वैतवनप्रवेशे २६ । १५ ।
"कुञ्जरस्येव संग्रामे परिगृह्याङ्कुशग्रहम्" ॥)
उत्तरपदे श्रेष्ठवाचकः । यथा पुरुषकुञ्जर इत्यादि ।
इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (सर्पविशेषः । यथा,
महाभारते । १५ । १५ ।

"कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः" ॥) केशः। इति मेदिनी ॥ देशभेदः। इति शब्दरत्नावली ॥ (पर्व्वतविशेषः ॥ यथा गोः रामायणे ४।४१।५०।

"ततः शक्रध्वजाकारः कुञ्जरो नाम पर्व्वतः। अगस्त्यभवनं तत्र निर्म्मितं विश्वकर्म्मणा" ॥)

कुञ्जरपिप्पली, स्त्री, (कुञ्जरनाम्नी पिप्पली।) गजपिप्पली। इति शब्दमाला ॥ (गजपिप्पलीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कुञ्जरक्षारमूलं, क्ली, (कुञ्जरपिप्पल्या इव क्षारं उग्रं मूलमस्य।) मूलकम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

कुञ्जरा, स्त्री, (कुञ्जः हस्तिदन्त इव पुष्पं अस्त्यस्याः। रप्रत्यये अच् तत अजादित्वात् टाप्।) धातकी। धाइफुल इति भाषा। (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"धातकी धातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा। सुभिक्षा बहुपुष्पी च वह्निज्वाला च सा स्मृता"॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे। गुणाश्चास्या धातकीशब्दे ज्ञातव्याः ॥) पाटलावृक्षः। इति मेदिनी ॥ (कुञ्जर+टाप्।) हस्तिनी। इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुञ्जरारातिः, पुं, (कुञ्जरस्य अरातिः शत्रुः।) शरभः इति हेमचन्द्रः ॥ (सिंहः। इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

कुञ्जरालुकं, क्ली, (कुञ्जरसंज्ञकं आलुकम्।) आलुकविशेषः। हस्त्यालु। इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुञ्जराशनः, पुं, (कुञ्जरेण अश्यते। अश भोजने+कर्म्मणि ल्युट्।) अश्वत्थवृक्षः। इत्यमरः। २।४। २०॥ (अश्वत्थशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

कुञ्जरी, स्त्री, (कुञ्जर+जातित्वात् ङीष्।) हस्तिनी। इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुञ्जलं, क्ली, (कुत्सितं जलमिव जलं यत्र। पृषोदरात् साधुः।) काञ्जिकम्। इत्यमरः। २।९।३९॥

कुञ्जवल्लरी, स्त्री, (कुञ्जलतेरिव कुञ्जाकारा वा वल्लरी।) निकुञ्जिकाम्लावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुञ्जिका, स्त्री, (कुनुज+ण्वुल्+टाप् ह्रस्वं च।) कृष्णजीरकः। कुञ्चिका इति क्वचित् पाठः। इति जटाधरः ॥ निकुञ्जिकाम्लावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कुट ह वैकल्ये। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-पर-सकं-सेट्। इदित्।) पञ्चमस्वरी। ह कुण्ट्यते। वैकल्यमिह विकलीकरणम्। कुण्टति जनं शोकः। इति दुर्गादासः ॥

कुट शि कौटिल्ये। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-पर-अकं-सकञ्च-सेट्।) शि कुटति अकुटीत् चुकोट कौटिल्यमिह कुटिलीभावः कुटिलीकरणञ्च। इति दुर्गादासः ॥

कुट क ङ प्रतापने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट्।) षष्ठस्वरी। क ङ कोटयते। पृषोऽन्यैर्न मन्यते। इति दुर्गादासः ॥

कुटः, पुं क्ली, (कुट+कः।) कलशः। इत्यमरः। २।९।३२॥

कुटः, पुं, (कुट्+कः।) कोटः। इति मेदिनी। गड़इत्यादि भाषा॥ शिलाकुट्टम्। पातरभाङ्गा हातुड़ी इति भाषा। वृक्षः। इति हेमचन्द्रः ॥ पर्व्वतः। इति हारावली ॥ (कुटिले त्रि, यथा, ऋग्वेदे १।४६।४। "हविषाजारो अपां पिपर्त्ति पपुरिर्नरा। पिता कुटस्य चर्षणिः" ॥)

कुटङ्गः, पुं, (कुटं गृहभूमिः टङ्क्यते आच्छाद्यतेऽनेन। कु+टकि आच्छादने। करणे घञ्।) गृहाच्छादनम्। इति शब्दमाला ॥ चाल इति ख्यातः ॥

कुटङ्गकः,पुं,(कुटस्याङ्गमिव। शकन्ध्वादित्वात् साधुः।) वृक्षलतागहनम्। छदिः। चाल इति भाषा। गृहभेदः। इत्यमरटीकायां मुकुटादयः॥ कुँड़े इति भाषा ॥

कुटचः, पुं, (कुटे गिरौ चीयते उत्पद्यते। चि+डः।) कुटजवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कुटजशब्दे गुणादयोऽस्य बोद्धव्याः ॥)

कुटजः, पुं, (कुटे पर्व्वते जायते। जन्+डः।) पुष्पवृक्षविशेषः। यस्य फलं इन्द्रयवः। कुड़ची इति भाषा ॥ (यथा, माघे ६।३५।

"कुटजपुष्पपरागकणाः स्फुटं
विदधिरे दधिरेणुविडम्बनाम्" ॥)

तत्पर्य्यायः। शक्रः २ वत्सकः ३ गिरिमल्लिका ४। इत्यमरः। २।४।६६॥ कौटजः ५। इति तट्टीका॥ वृक्षकः ६ शक्रपर्य्यायः ७। इति रत्नमाला॥ कुटजः ८ कोटी ९ कालिङ्गः १० मल्लिकापुष्पः ११ प्रावृष्यः १२ शक्रपादपः १३ वरतिक्तः १४ यवफलः १५ संग्राही १६ पाण्डुरद्रुमः १७ प्रावृषेण्यः १८ महागन्धः १९ पाण्डुरः २०। इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च।

"कुटजः कूटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका। कालिङ्गः शक्रशाखी च मल्लिकापुष्प इत्यपि ॥ इन्द्रो यवफलः प्रोक्तो वृक्षकः पाण्डुरद्रुमः। कुटजः कटुको रूक्षो दीपनस्तुवरो हिमः" ॥

इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। कषायत्वम्। अतिसारनाशित्वञ्च। असितस्य तस्य गुणाः। रक्तपित्तत्वग्दोषार्शोनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ कफनाशकत्वम्। इति राजवल्लभः॥

("कुटजत्वक्कृतः क्वाथो घनीभूतः सुशीतलः। लेहितोऽतिविषायुक्तः सर्व्वातीसारनुद्भवेत्" ॥ "कुटजस्य फलं ग्राह्यमष्टभागजले शृतम्। तथैव विपचेद्भूयो दाड़िमोदकसंयुतम् ॥ यावच्चैवलसीकाभं शृतं तमुपकल्पयेत्। तस्यार्द्धकर्षतक्रेण पिबेत्सातिसारवान् ॥ अवश्यमरणीयोऽपि मृत्योर्याति न गोचरम्"। इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽतिसाराधिकारे ॥) अगस्त्यमुनिः। द्रोणाचार्य्यः। इति मेदिनी ॥

कुटन्नटं, क्ली, (कुटन् वक्रीभवन् सन् नटति। नट स्पन्दने+पचाद्यच्।) कैवर्त्तीमुस्तकम्। इत्यमरः। २।४।१३१॥ केउटिया मुता इति ख्यातम्। केशुर इति नीचोक्तिः। इति तट्टीका ॥

(अस्य व्यवहारो यत्र तद्यथा।
"पद्मकं चन्दनोशीरं पाठां मूर्व्वां कुटन्नटम्" ॥

इति वाभटे चिकित्सास्थाने १० अध्याये।

अस्य पर्य्यायाः यथा।

"कुटन्नटं परं वस्यं मुस्ताभञ्च परीरवम्" ॥ इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

कोसची मोथा। गुड़तजी इति च। इयन्तु शिग्रुकनाम्नो वृक्षस्य त्वक् मुस्ताकृतिः ॥

पर्य्यायाश्च-यथा।

"कुटन्नटं दासपुरं वानेयं परिपेलवम्। प्लवगोपुरगोनर्दकैवर्त्तीमुस्तकानि च। मुस्तावत् पेलवपुटं शुक्लाभं स्याद्वितुन्नकम्"। इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥ गुणाश्चास्य वितुन्नकशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

कुटन्नटः, पुं, (कुटन् सन् नटति। नट्+अच्) श्योनाकवृक्षः। इत्यमरः। २।४।५७॥

(अस्य पर्य्याया यथा।

"श्योनाकः शोषणश्च स्यान्नटकट्वङ्गटुण्टुकाः। मण्डूकपर्णपत्रोर्णा शुकनासकुटन्नटाः। दीर्घवृन्तो रलुश्चापि पृथुशिम्बः कटम्भरः" ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ श्योनाकशब्देऽस्य गुणाश्च बोद्धव्याः ॥)

कुटपः, पुं, (कुटात् विपत्त्यात् पाति रक्षति। कुट+पा+कः।) मुनिः। निष्कुटः। गृहसमीपोपवनम्। (कुट+ "उषिकुटिदलीति"। उणां। १४२। इति कपन्।) मानभेदः। स तु कुड़वपरिमाणम्। इति हेमचन्द्रः ॥ कमले क्ली। इति राजनिर्घण्टः ॥

कुटरं, क्ली, (कुट+बाहुलकात् करन्।) कुठमन्थानदण्डबन्धनस्तम्भः। इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥

कुटरुः, पुं, (कुट+"कुटः किच्च"। उणां ४।८ इत्यरुः किच्च।) वस्त्रगृहम्। इत्युणादिकोषः। कानात् तांबु इति भाषा ॥

कुटरुणा, स्त्री, (कुटेषु वृक्षेषु अरुणा। शकन्ध्वादित्वात् साधुः।) त्रिवृता। इति रत्नमाला। तेउड़ी इति भाषा ॥

कुटलं, क्ली, (कुटति आच्छादयत्यनेन। कुट्+कलच्।) पटलम्। इति हारावली ॥ चाल इति भाषा ॥

कुटहारिका, स्त्री, (कुटं कलशं हरति जलाद्यानार्थं गृह्णाति या। कुट+हृ+ण्वुल् टाप् च।) दासी। इति हेमचन्द्रः ॥

कुटिः, स्त्री, (कुट्यते सञ्चीयते द्रव्यादिभिः अत्र कुट्+"कृगृशृपृकुटीति"। उणां ४।१४ इति इः स च कित्।) गृहम्। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कुटिः, पुं, (कुट्यते छिद्यते ऽसौ। कुट छेदने+"कुकंपोर्नलोपश्च"। उणां ४।१४३। इति इः स च कित्। धातोर्नलोपश्च।) वृक्षः। इति शब्दरत्नावली ॥ शरीरम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (पर्व्वतः। इत्युज्ज्वलदत्तः ४।१४३ ॥)

कुटिचरः, पुं, (कुटि कुटिलं जले चरतीति। कुटि

[+टः ।) अवस्भूकरः । इति शब्दरत्नावली ॥
ुक इति भाषा ॥
, त्रि, (कुटं कौटिल्यं जातमस्य । कुट्+इतच्
च ।) कुटिलम् । इत्युणादिकोषः ॥
, स्त्री, (कुट्यते निर्म्मीयते यत् । कुट्+इरन् ।)
ीरम् । लघुकुटी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
, त्रि, (कुट् वक्रीभावे + बाहुलकात् इलच् ।)
ृजु । बाँका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अरालम्
जिनम् ३ जिह्मम् ४ ऊर्म्मिमत् ५ कुञ्चितम् ६
म् ७ आविद्धम् ८ भुग्नम् ९ वेल्लितम् १०
म् ११ । इत्यमरः । ३ । १ । ७१ ॥ भङ्गुरम् १२ ।
हेमचन्द्रः ॥ वेल्लु १३ विनतम् १४ उन्दुरम्
। इति शब्दरत्नावली ॥
ा, विष्णुपुराणे १ । ९ । २३ ।
चलज्जटाकलापस्य भ्रुकुटीकुटिलं मुखम् ।
ीक्ष्य कस्त्रिभुवने मम यो न गतो भयम्” ।)
रपुष्पे स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्याया
ा,—
ालानुशारिवा वक्रं तगरं कुटिलं शठम् ।
ोरणं नतं जिह्मं दीनं तगरपादिकम्” ॥
वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ स्त्री, छन्दोभेदः ॥)
, स्त्री, (कुटति वक्रं व्रजतीति । कुट्+इलच्
स्त्रियां टाप् ।) नदीविशेषः । इति मेदिनी ॥
स्वती नदी । स्पृक्कानामगन्धद्रव्यम् । इति रा-
ार्घण्टः ॥ (राधिकामर्त्तृभगिनी ॥ त्रि, असर-
म् ॥)
स्त्री पुं, (कुटि+वा ङीप् ।) कुटः । गृहम् ।
मरः । २ । २ । ६ ॥ (यथा मनुः । ११ । ७२ ।
ह्महा द्वादशसमाः कुटीं कृत्वा वने वसेत्” ॥)
स्त्री, कुम्भदासी । कुटिनी इति भाषा ॥ मुरा-
ागन्धद्रव्यम् । चित्रगुच्छः । इति मेदिनी ॥
कः, पुं, (कुट्यां स्थितेन पुत्रान्नेन चकते तृप्नोति ।
ी+चक्+अच् ।) पुत्रान्नजीवी । तत्पर्य्यायः ।
ान्नादः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कुट्यां
ुटीरे चकते तृप्नोति वसतीति । सन्न्यासि-
। स च कर्म्मनिष्ठः । यथा—महाभारते
। १४ अध्याये ।
तुर्व्विधा भिक्षवस्ते कुटीचकबहूदकौ ।
: परमहंसस्च योऽत्र पश्चात् स उत्तमः” ।)
चरः, पुं, (कुट्यां चरति । कुटी+चर+टः
र्थे कन् ।) यतिविशेषः । इति यतिधर्म्मसंग्रहः ॥
पुं, (कुटी+स्वल्पार्थे रः ।) क्षुद्रगृहम् ।
इति भाषा । तत्पर्य्यायः । स्वल्पवेश्म २ ।
जटाधरः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । २८ ।
लित-लवङ्ग-लता-परिशीलन-कोमल-मलय-
रे । मधुकर-निकर-करम्बित-कोकिल-कूजित-
ज-कुटीरे” ॥)
:, पुं, (कुटङ्क+स्वार्थे कन् ।) वृक्षलतागृह-
। पिटः । डोल इति भाषा । छदिः । चाल
भाषा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ वृक्षलता ।
भेदः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ कुँड़े इति
। ॥

कुटुम्ब, क उ स्थाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-
आत्मं-अकं-सेट् ।) ओष्ठवर्गशेषोपधः । क उ
कुटुम्बयते । अयं केचिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
कुटुम्बः, पुं, (कुटुम्बयते पालयति । कुटुम्ब+अच् । यद्वा
कुटुम्ब्यते पाल्यते सम्बध्यते वा । कुटुम्ब+कर्म्मणि
घञ् ।) नाम । ज्ञातिः । बान्धवः । सन्ततिः । इति
शब्दरत्नावली ॥ पोष्यवर्गः । इत्यमरमाला ॥
(यथा, मनुः । ११ । २२ ॥
“तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुटुम्बान्महीपतिः ।
श्रुतशीले च विज्ञाय वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत्” ॥)
कुटुम्बव्यापृतः, त्रि, (कुटुम्बभरणाय व्यापृतः नियुक्तः ।)
कुटुम्बपोषणासक्तः । तत्पर्य्यायः । अभ्यागारिकः २
उपाधिः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ११ ॥ (कुटुम्बेन
पुत्रदारादिपोष्यवर्गेण व्यापृतः संयुक्तः । बहु-
परिवारविशिष्टः पुरुषः ॥)
कुटुम्बिनी, स्त्री, (कुटुम्बः अतिशयेन अस्त्यस्याः ।
अस्त्यर्थे इनिः । ततो ङीप् ।) कुटुम्बविशिष्टा ।
पतिपुत्रदुहित्रादिमती प्रतिष्ठिता स्त्री । तत्प-
र्य्यायः । पुरन्ध्री २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥
पुरन्ध्रिः ३ । इति भरतः ॥ पुरन्ध्रिका ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा रघुवंशे । ८ । ८६ ।
“अपशोकमनाः कुटुम्बिनीमनुगृह्णीष्व निवा-
पदत्तिभिः” ॥) क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः ।
पयस्या २ क्षीरिणी ३ जलकामुका ४ वक्रशल्या
५ दुराधर्षा ६ क्रूरकर्म्मा ७ सिरिण्टिका ८
शीता ९ प्रस्तरकुटुवी १० शीतला ११ जलेरुहा
१२ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । ग्राहित्वम् ।
कफपित्तव्रणरक्तदोषकण्डूनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कुटुम्बी, [न्] पुं, (कुटुम्बः अस्त्यस्य । अस्त्यर्थे इनिः ।)
गार्हस्थ्याश्रमविशिष्टः । तत्पर्य्यायः । गृही २
गृहमेधी ३ गृहस्थः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
कुमारे । ६ । ८ । ५ ।
“शैलः सम्पूर्णकामोऽपि मेनामुखमुदैक्षत ।
प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्यार्थेषु कुटुम्बिनः” ॥)
कुटुम्बी [न्], त्रि, (कुटुम्बः पोष्यवर्गो ऽस्त्यस्य अस्त्यर्थे
इनिः ।) कृषकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुटुम्ब-
विशिष्टश्च ।
कुटुम्बौकः, [स्] क्ली, (कुटुम्बानां ज्ञातिबान्धवानां
दार-पुत्रादीनां ओकः वासस्थानम् ।) कुटुम्बवास-
स्थानम् । इति जटाधरः ॥
कुट्ट, क कुत्सायाम् । छिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क कुट्टयति । इति दुर्गा-
दासः ॥
कुट्ट, क उ प्रतापने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । टद्वयान्तः । क उ
कुट्टयते । एषोऽन्यैर्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
कुट्टकः, पुं, (कुट्टकः भाज्यभाजकादिगणनं यत्र ।)
अङ्कविशेषः । तस्य सूत्रं यथा,
“भाज्यो हारः क्षेपकश्चापवर्त्त्यः
केनाप्यादौ संभवेत् कुट्टकार्थम् ।
येन छिन्नौ भाज्यहारौ न तेन

क्षेपश्चैतद्दुष्टमुद्दिष्टमेव” ॥
उदाहरणं यथा ।
“एकविंशतियुतं शतद्वयं
यद्गुणं गणकपञ्चषष्टियुक् ।
पञ्चवर्जितशतद्वयोद्धृतं
शुद्धिमेति गुणकं वदाशु तम्” ॥
इति लीलावती ॥ (कुट्टयति उपलदन्तादिभिर्भि-
नत्ति छिनत्ति चूर्णयति वा । कुट्ट छेदे+ण्वुल् ।
छेदके, त्रि । यथा, याज्ञवल्क्यः । ३ । ४९ ।
“दन्तोलूखलिकः कालपक्वाशी वाश्मकुट्टकः” ॥)
कुट्टनं, क्ली, (कुट्टते इति । कुट्ट छेदने+भावे ल्युट् ।)
छेदनम् । कोटा इति भाषा । कुत्सनम् । प्रता-
पनम् ॥
कुट्टनी, स्त्री, (कुट्टयति छिनत्ति नाशयति स्त्रीणां
कुलमनया । कुट्ट+स्वार्थे णिच् ततः ल्युट् ङीप् ।
यद्वा कुट्यते छिद्यते स्त्रीणां कुलं अनया । कुट्ट
छेदने+करणे ल्युट् ङीप् च ।) पुरुषेण सह
परस्त्रीयोगकर्त्री । कुटनी इति भाषा । तत्प-
र्य्यायः । शम्भली २ । इत्यमरः । २ । ६ । १९ ॥
कुटनी ३ सम्भली ४ । इति तट्टीका ॥ माधवी
५ रङ्गमाता ६ अर्ज्जुनी ७ । इति जटाधरः ॥
कुम्भदासी ८ गणेरुका ९ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । २४३ ।
“तदालिङ्गनमवलोक्य समीपवर्त्तिनी कुट्टन्यचि-
न्तयत्” ॥)
कुट्टमितं, क्ली, स्त्रीणां दशधाश्रृङ्गारचेष्टान्तर्गत-
चेष्टाविशेषः । स्त्रीणां स्वाभाविकदशश्रृङ्गारान्त-
र्गतमिदम् । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य लक्षणं यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । १११ ।
“केशस्तनाधरादीनां ग्रहे हर्षेऽपि सम्भ्रमात् ।
प्राहुः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूननम्” ॥
कुट्टारं, क्ली, (कुट्ट+आरन् ।) केवलम् । रतिः । इति
मेदिनी ॥ कम्बलम् । इति विश्वः ॥
कुट्टारः, पु, (कुट्टते भिद्यते हन्यते वाऽस्मिन् पतने-
नेति शेषः । कुट्ट+आरन् ।) पर्व्वतः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥
कुट्टिमः, पुं क्ली, (कुट्ट+भावे घञ् । तेन निर्वृत्तः
निष्पन्नः इत्यर्थे इमप् ।) मणिभूः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (यथा रघुः ११ । ९ ।
“मस्तनुर्न मणिकुट्टिमोचितौ
मातृपार्श्वपरिवर्त्तिनाविव” ॥)
सुधाघटितभूतलम् । इति सुभूतिः ॥ कुटीरः ।
इति मथुरानाथः ॥ दाडिमवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
कुट्टिहारिका, स्त्री, (कुट्टते यत् । कुट्ट+इन् । कुट्टिं
मत्स्यमांसादिकं हरति । कुट्टि+हृ+ण्वुल् टाप्
अत इत्वं च ।) दासी । इति हलायुधः ॥
कुट्टीरः, पुं, (कुट्टते ऽस्मिन् । कुट्ट+ईरन् ।) पर्व्वतः ।
इति हारावली ॥
कुट्मलं, क्ली, (कुट्टते नारकिभ्यो यन्त्रणा दीयते यत्र ।
कुट+“क्षमादित्वात्” । उणां १ । १०८ । इति कलच्
तस्य मुट् च ।) नरकभेदः । इति मेदिनी ॥ यत्र

रज्जुभिः पीड़नम्। इति मनुः॥

कुड्मलः,पुं,क्ली,(कुटति ईषत् विकाशोन्मुखीभवतीति। कुटि+“वृषादिभ्यश्चित्”। उणां १।१०८। इति कलच्।) विकाशोन्मुखप्रौढ़कलिका। ईषद्विकसिता कलिका। तत्पर्य्यायः। मुकुलः २। इत्यमरः॥ कोषः ३। इति जटाधरः॥ (यथा, माघे।२।७।
“द्योतितान्तः सभैः कुन्दकुड्मलाग्रदतः स्मितैः” ॥)

कुठ छिदि। सौत्रधातुरयम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) कुठेरः कुठारः कुठाकुः। इति दुर्गादासः॥

कुठ इ खोटने। वैकल्ये। आलस्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्-इदित्।) पञ्चमस्वरी। कर्म्मणि इ कुण्ठ्यते। वैकल्यं विकलीभावः। आलस्यं मन्दीभावः। कुण्ठति खड्गः शोकार्त्तो खञ्जो वा। इति दुर्गादासः॥

कुठः, पुं, (कुथ्यते छिद्यतेऽसौ। कुठ छेदने+कर्म्मणि घञर्थे कः।) वृक्षः। इत्यमरः।२।४।५॥

कुठरः, पुं, (कुट+बाहुलकात् करन्।) मन्थानदण्डबन्धनार्थस्तम्भः। तत्पर्य्यायः। दण्डविष्कम्भः २। इत्यमरः।२।९।७४॥ (नागविशेषः। (यथा, महाभारते १।३५।१५।
“कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः” ॥

कुठाकुः, पुं, (कोठति आहन्ति भिनत्ति काष्ठम्। कुठ छेदने+आकुन् किच्च।) पक्षिविशेषः। इत्युणादिकोषः। काठ्ठोक्रा इति भाषा॥

कुठाटङ्कः, पुं स्त्री, (कुठारष्टङ्क इव। पृषोदरादित्वात् रलोपे साधुः।) कुठारः। इति जटाधरः॥

कुठारः, पुं स्त्री, (कोठतीत्यनेन। कुठ+करणे आरन्।) अस्त्रविशेषः। कुड़ाल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। स्वधितिः २ परशुः ३ परश्वधः ४। इत्यमरः।२।८।९२॥ कुठारी ५ पर्शुः ६ परस्वधः ७ पर्श्वधः ८। इति तट्टीका॥ कुठाटङ्कः ९ द्रुघणः १०। इति जटाधरः॥ (यथा, श्रीमद्भागवते ३।२५।१२।
“तं त्वागताहं शरणं शरण्यं
स्वभृत्यसंसारतरोः कुठारम्” ॥)

कुठारः, पुं, (कुथ्यते छिद्यतेऽसौ। कुठ+कर्म्मणि आरन्।) वृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

कुठारुः, पुं, (कुठ+आरु।) वृक्षः। वानरः। इति मेदिनी॥ शस्त्रकारः। इति शब्दरत्नावली॥

कुठिः, पुं, (कुठ+“कुठिकम्प्योर्नलोपश्च”। उणां ४।१४३। इति इन् किच्च।) पर्व्वतः। वृक्षः। इत्युणादिकोषः॥

कुठिकः, पुं, (कुठ+इकन् किच्च।) कुष्ठम्। इति हारावली। कुड़् इति भाषा॥

कुठेरः, पुं, (कुण्ठति तापयति वैकल्यं करोति वा। कुठि खोठने वैकल्ये आलस्ये च+“पतिकठिकुठीति”। उणां १।५९। इति एरक् बाहुलकात् नुमोऽभावः।) अग्निः। इति शब्दमाला॥ तुलसी। इत्युणादिकोषः॥ अर्जकः। इति राजनिर्घण्टः॥ वर्वरी इति ख्यातः।
(यथा, गोः रामायणे २।१७।१०।
“दाड़िमान् करवीरांश्च अशोकांस्तिलकांस्तथा।
अस्फोटांश्च कुठेरांश्च नीलाशोकांश्च सर्व्वशः” ॥)

कुठेरकः,पुं, (कुठेर इव कायति प्रकाशते। कै+कः।) पर्णासः। इत्यमरः।२।४।७९॥ तुलसी इति ख्यातः। श्वेतच्छदः। इति शब्दचन्द्रिका॥ श्वेततुलसी वाबुइ तुलसी इति च ख्यातः। (अस्य पर्य्यायाः। “अर्ज्जकः श्वेतपर्णासो गन्धपुत्रः कुठेरकः”। इति वैद्यकरत्नमालायाम्। वर्व्वरी। एतदर्थेऽस्य पर्य्याया यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे।
“वर्व्वरी तुवरीतुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका।
पर्णाशस्तत्र कृष्णे तु कठिञ्जककुठेरकौ” ॥
गुणाश्चास्य वर्व्वरीशब्दे ज्ञेयाः॥) नन्दीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुटेरजः, पुं, (कुठेर इव जायते। जन्+डः।) कुठेरकः। श्वेततुलसी। इति शब्दरत्नावली॥

कुठेरुः, पुं, (कुठ+एरुक्।) चामरवातः। चामरेर वातास इति भाषा। तत्पर्य्यायः। मन्थरः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुड शि बाल्ये। अदने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-अकं-सकञ्च-सेट्।) एतदाद्याश्चत्वारः पञ्चमस्वरिणः। बाल्यमिह शिशुव्यापारः। शि कुड़ति अकुड़ीत् सिताभिः शिशुः। इति दुर्गादासः॥

कुड़ इ वैकल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्-इदित्।) इ कर्म्मणि कुण्ड्यते। कुण्डति जनं दैवः विकलं करोतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

कुड इ ङ दाहे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्-इदित्।) इ कर्म्मणि कुण्ड्यते। ङ कुण्डते इति दुर्गादासः॥

कुड इ क रक्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्-इदित्।) इ क कुण्डयति। इति दुर्गादासः॥

कुड़पः, पुं, (कुड़+कपन्।) कुड़वपरिमाणम्। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

कुड़वः, पुं, (कुण्डति परिमाति अनेनास्मिन् वा। कुड़+कवन्।) परिमाणविशेषः। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। १३०। “उपनीय कमलकुडवं कथयति समयश्चिकित्सके हलिकः” ॥) स तु प्रस्थचतुर्थांशः। इति लीलावती॥ वैद्यकमते विप्रसृतपरिमाणम्। द्वात्रिंशत्तोलकमिति यावत्। तत्पर्य्यायः। अञ्जलिः २ अष्टमारम् ३ शरावार्द्धम् ४। इति परिभाषा॥ (यदुक्तं वैद्यकपरिभाषायाम्॥
“मृत्तिकादिषु मानेषु यावन्न कुड़वो भवेत्।
शुष्कद्रवार्द्रयोश्चापि तुल्यमानं प्रकीर्त्तितम्” ॥
“प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात् कुड़वोऽर्द्धशरावकः॥
अष्टमानश्च स ज्ञेयः”। इति शार्ङ्गधरस्य पूर्व्वखण्डे।१ अः॥)

कुड़ऊषी, स्त्री, (कुड़ी क्षुद्रा ऊषी कारवेल्ली।) क्षुद्रकारवेल्ली। इति राजनिर्घण्टः॥

कुड़िः, पुं, (कुण्ड्यते दह्यते इति। कुड़ि दाहे+इन्।) शरीरम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

कुड़िशः, पुं, (कुष्यते भक्ष्यतेऽसौ। कुड़ अदने+बाहुलकात् शः तत इट्।) मत्स्यविशेषः। कुड़िमाच् इति भाषा। अस्य गुणाः। मधुरत्वम् हृद्यत्वम्। कषायत्वम्। अग्निदीपनत्वम्। लघुत्वम् स्निग्धत्वम्। वातरोगे पथ्यत्वम्। रोचनत्वम् बलकोष्ठबन्धकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

कुड्मलः, पुं, (कुड़ बाल्ये+“वृषादिभ्यश्चित्” उणां १।१०८। इति कलच् कुड़ेरपि। मुट् च कुड्मलः। इत्यमरटीका सिद्धान्तकौमुदी च।

कुड्यं, क्ली, (कुड़ि+तत्र साधुरिति यत्। कौ रश्यादित्वात् यक् डुगागमश्च इत्युज्ज्वलदत्तादय भित्तिः। भित् देयाल इत्यादि भाषा। इत्यमरः २।२।४॥ (यथा, महाभारते १।१४५।१०।
“सर्पिस्तैलवसाभिश्च लाक्षया चाप्यनल्पया।
मृत्तिकां मिश्रयित्वा त्वं लेपं कुड्येषु दापय” ॥)
विलेपनम्। इति मेदिनी॥ कौतूहलम्। इ शब्दरत्नावली॥

कुड्यकं, क्ली, (कुड्य+स्वार्थे कन्।) कुड्यम्। भित्ति इति शब्दरत्नावली॥

कुड्यच्छेदी, [न्] पुं, (कुड्यं भित्तिं छिनत्ति विदा यतीति। कुड्य+छिद्+णिनिः।) चौरविशे इति शब्दरत्नावली॥ सिँदेल चोर इति भाषा

कुड्यच्छेद्यं, क्ली, (कुड्यस्थितं कुड्यस्य वा छेद्यम् खानिकम्। इति त्रिकाण्डशेषः। देयालेर इति भाषा॥

कुड्यमत्सी, स्त्री, (कुड्ये मत्सी इव। मत्स्य+ज त्वात् ङीष् यलोपः।) गृहगोधिका। इति श रत्नावली॥

कुड्यमत्स्यः, पुं, (कुड्ये मत्स्य इव।) गृहगोधिक इति हेमचन्द्रः॥

कुण त् क आभाषे। मन्त्रे। इति कविकल्पद्रुम (अदन्त-चुरां-परं-सकं-सेट्।) क्रस्वो मूर्द्धन्योप कुणयति। मन्त्रोऽभिमुखीकरणम्। गुप्तोक्ति त्येके। इति दुर्गादासः॥

कुण श उपकरणे। शब्दे। इति कविकल्पद्रुम (तुदां-परं-सकं-सेट्।) उपकरणं दानादि पोषणम्। श कुणति दीनं दयालुः। कोणित इति दुर्गादासः॥

कुणञ्जरः, पुं, (कुणं भुक्तान्नादिकं जरयति। कुण +बाहुलकात् खच्।) वृक्षविशेषः। वनवेत् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कुणञ्जा २ क्षुद्र अरण्यवास्तूकः ४। अस्य गुणाः। मधुरत्व रुचिकारित्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वम्। त्वञ्च। एतच्छाकगुणाः। त्रिदोषनाशित्व मधुरत्वम्। रुचिकारित्वम्। दीपनत्वम्। त्कषायत्वम्। संग्राहित्वम्। पित्तश्लेष्महरत्व लघुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कुणपः, पुं, (क्वणेः+कपन् सम्प्रसारणञ्च।) शव मृतशरीरम्। इत्यमरः।२।८।११८॥ (य महाभारते १४।६।२२-२३।
नारद उवाच।
“उन्मत्तवेशं बिभ्रत् स चंक्रमीति यथासुखम्
वाराणस्यां महाराज! दर्शनेप्सुर्महेश्वरम्।

तस्य द्वारं समासाद्य न्यसेयाः कुणपं क्वचित् ।
तं दृष्ट्वा यो निवर्त्तेत स सम्यक्तो मतोपते !" ॥)
एतदर्थे नपुंसकलिङ्गोऽपीति नयनानन्दः ॥ पूति-
गन्धिः । इति मेदिनी ॥ अस्त्रविशेषः । वड़शा
इति भाषा । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ पूति-
गन्धौ त्रिलिङ्गोऽपि यथा,—
"कुणपं मस्तुलुङ्गाभं समन्तं क्षयितं बड्ड" ॥
इति माधवकरः ॥ (रोगविशेषः । यथा ॥ "कुणा-
पाकफपित्ताभ्याम्" । इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे ।
अध्यायः ॥)
पी, स्त्री, (कुणप + गौरादित्वात् ङीष् ।) विट्-
सारिका । इति मेदिनी ॥ गुयेशालिक इति
भाषा ॥
लः, पुं, (कण + "पीयुक्कणिभ्यामिति" उणां ३ ।
८६ । इति । कालन् । सम्प्रसारणञ्च ।) देशभेदः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (अशोक-
राजपुत्रविशेषः । स च बौद्धः ॥)
पुं, (कुण + इन् ।) तुम्बवृक्षः । इत्यमरमेदिनी-
करौ ॥ तुंद् इति भाषा । (शरीरस्य स्थानविशेषः ।
कक्षाद्यमध्ये कक्षाध्वक् कुणित्वं तत्र जायते" ॥
इति वाभटे शारीरस्थाने ४ अध्याये ॥)
, त्रि, (कुण + इन् ।) कुकरः । इति मेदिनी ॥
तोपा इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते ।
गर्भवातप्रकोपेण दोहदे चावमानिते ।
वेत् कुब्जः कुणिः पङ्गुः" इति ॥)
न्दः, पुं, (कुण शब्दे + "कुणिपुल्योः किन्दच्" ।
णां ४ । ८५ । इति किन्दच् ।) शब्दः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
कः, त्रि, (कुटि + ण्वुल् ।) स्थूलः । इति शब्द-
माला । मोटा इति भाषा ॥
, त्रि, (कुण्ठति क्रियासु मन्दीभूतो भवति ।
कुठि + अच् ।) क्रियासु मन्दः । अकर्म्मण्यः । इत्य-
रः । २ । १ । १७ ॥
यथा, शङ्करकविकृते विष्णुस्तोत्रे ३४ ।
वैकुण्ठीये ऽत्रकण्ठे वसतु मम मतिः कुण्ठभावं
जहाय" ॥) मूर्खः । इति मेदिनी ॥
कः, त्रि, (कुण्ठति कुण्ठयति वा आत्मानं जड़ी-
तं करोति । कुठि + ण्वुल् ।) मूर्खः । इति शब्द-
माला ॥
तः, त्रि, (कुठि + कर्त्तरि क्तः ।) सङ्कुचितः ।
था । "दशवदनभुजानां कुण्ठिता यत्र शक्तिः" ॥
इति महानाटकम् ॥
, क्ली, (कुणतीति । "अमन्तात् डः" । उणां
। ११३ । इति डः ।) मानभेदः । (कुण्ड्यते
क्ष्यते जलं यत्र । कुड़ि + अधिकरणे अप् ।)
जलाशयः । इति मेदिनी ॥ जलाधारविशेषः ।
गैवाचा इति भाषा ॥
स्थालगुणाः । अमितपक्कारित्वम् । रूक्षत्वम् ।
मधुरत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ कपा-
लकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ (पात्रविशेषः ।
था, रघौ १ । ८४ ।
हवं कोष्णेन कुण्डोध्नी मेध्येनावभृतादपि" ॥)

होमीयाग्न्यालयः । तत्तु प्रायश्चतुर्हस्तमितं भवति
तस्य विधिः । तत्र मत्स्यपुराणम् ।
"प्रागुदक्प्लवनां भूमिं कारयेद्यत्नतो नरः" ॥
प्रागुदक्प्लवनां पूर्व्वनीचां उत्तरनीचां वा ॥
तत्र वशिष्ठपञ्चरात्रे विशालनलशिलायाश्च ।
"सर्व्वाधिकारिकं कुण्डं चतुरस्रन्तु सर्व्वदम्" ।
चतुरस्रं चतुष्कोणम् ॥ भविष्योत्तरम् ।
"सहस्रे लच होतव्ये कुर्य्यात् कुण्डं करात्मकम् ।
द्विहस्तमयुते तच्च लक्षहोमे चतुष्करम्" ॥
द्विहस्तादिके यामलः ।
"पूर्व्वपूर्व्वस्य कुण्डस्य कोणसूत्रेण निर्म्मितम् ।
उत्तरोत्तरकुण्डानां मानं तत्परिकीर्त्तितम्" ॥
पूर्व्वपूर्व्वस्य कुण्डस्य हस्तद्विहस्तादिमितस्य कोण-
सूत्रेण ईशानाग्निर्ऋतिकोणदत्तसूत्रेण परिमितं
यन्मानं उत्तरोत्तरकुण्डानां तदेव पारिभाषिकं
द्विहस्तादिमानं न तु प्रकृतहस्तद्वैगुण्यादिमितम् ।
तथात्वे द्विहस्तादिमितस्य चतुर्हस्तपरिमाणा-
पत्तेः । क्षेत्रकस्य भूमेः परिमाणवत् ॥
वशिष्ठपञ्चरात्रे ।
"यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावदिष्यते ।
हस्तैके मेखलास्तिस्रो वेदाग्निनयनाङ्गुलाः ॥
कुण्डे द्विहस्ते ता ज्ञेया रसवेदगुणाङ्गुलाः ।
चतुर्हस्ते तु कुण्डे ता वसुतर्कयुगाङ्गुलाः" ॥
मेखला ब्रह्मचारिमेखलावत् कुण्डवेष्टिता मृद्व-
टिताः । ताश्च खातदेशादाद्या एकाङ्गुलरूपं कण्ठं
परित्यज्य उच्छ्रायेण विस्तारेण चैवादिक्रमेण
वेदाद्यङ्गुलाः । एतद्विपरीतास्तन्त्रान्तरोक्ता व्यव-
हारविरुद्धाः । वेदाश्चत्वारः अग्नयस्त्रयः नयने द्वे
रसाः षट् गुणास्त्रयः वसुतर्कयुगानि अष्टषट्-
चत्वारि ॥ पिङ्गलामते ।
"खातादेकाङ्गुलं त्यक्त्वा मेखलानां विधिर्भवेत्" ॥
एककुण्डस्य पश्चिमदिक्कर्त्तव्यतामाह महादा-
ननिर्णये वशिष्ठपञ्चरात्रम् ।
"भुक्तौ मुक्तौ तथा पुष्टौ जीर्णोद्धारे तथैव च ।
सदा होमे सदा शान्तावेकं वारुणदिग्गतम्" ॥
शारदातिलके ।
"होतुरग्र योनिरासामुपर्य्यश्वत्थपत्रवत् ।
मुष्ट्यरत्नेकहस्तानां कुण्डानां योनिरीरिता ॥
षट्चतुर्द्व्यङ्गुलायामविस्तारोन्नतिशालिनी ।
एकाङ्गुलन्तु योन्यग्रं कुर्य्यादीषदधोमुखम् ॥
एकैकाङ्गुलतो योनिं कुण्डेष्वन्येषु वर्द्धयेत् ।
यवद्वयक्रमेणैव योन्यग्रमपि वर्द्धयेत् ॥
मूलादारभ्य नालं स्याद्योन्या मध्ये सरन्ध्रकम्" ॥
आसां मेखलानां अश्वत्थपत्रवदित्यनेन चतुरङ्गुल-
विस्तृतमूलात् यथोक्तक्रमेण एकाङ्गुलान्तःसंकु-
चितविस्तारा ॥ यामले ।
"नालमेखलयोर्म्मध्ये परिधेः स्थापनाय च ।
रन्ध्रं कुर्य्यात्तथा विद्वान् द्वितीयमेखलोपरि" ॥
परिधौ स्त्वदिन्यासानाह छन्दोगपरिशिष्टे ।
"बाहुमात्राः परिधय ऋजवः सत्वचोऽव्रणाः ।
त्रयो भवन्त्यशीर्णाग्रा एकेषान्तु चतुर्द्दिशम् ॥
प्रागग्रावभितः पश्चादुदगग्रमथापरम् ।

न्यसेत् परिधिमन्यञ्चेदुदगग्रः स पूर्व्वतः" ॥
अयाग्राः द्विहस्थिताः अभितोऽग्नेः पार्श्वद्वये
दक्षिणतः उत्तरतः पश्चात् पश्चिमे उदगग्रं उत्तरा-
ग्रम् ॥ त्रैलोक्यसारेऽपि ।
"कुम्भद्वयसमायुक्ता अश्वत्थदलवन्नता ।
अङ्गुष्ठमेखलायुक्ता मध्ये त्वाज्यस्थितिर्यथा" ॥
कुम्भद्वयसमायुक्ता गजकुम्भाकारमूलदेशयुक्ता
नता नम्रा अङ्गुष्ठमितमृद्घटितमेखलावेष्टनयुक्ता
तथात्वे हस्तगलिताज्यस्थिता कुण्डे तत्पाती भव-
तीत्यर्थः ॥ पञ्चरात्रे ।
"कल्पयेदन्तरे नाभिं कुण्डस्याम्बुजसन्निभाम् ।
मुष्ट्यरत्नेकहस्तानां नाभिस्तत्सेधविस्तृता ॥
नेत्रवेदाङ्गुलोपेता कुण्डेष्वन्येषु वर्द्धयेत् ।
यवद्वयक्रमेणैव नाभिं पृथगुदारधीः ॥
नाभिक्षेत्रं त्रिधा कृत्वा मध्ये कुर्व्वीत कर्णिकाम् ।
बहिरंशद्वये नाष्टौ पत्राणि परिकल्पयेत्" ॥*॥
तत्र कुण्डस्य दोषानाह विश्वकर्म्मा ।
"खाताधिके भवेद्रोगी हीने धेनुधनक्षयः ।
वक्रकुण्डे च सन्तापो मरणं छिन्नमेखले ॥
मेखलारहिते शोको ह्यधिके वित्तसंक्षयः ।
भार्य्याविनाशकं कुण्डं प्रोक्तं योन्या विना कृतम् ॥
अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्ठवर्जितम्" ॥
अत एव वशिष्ठसंहितायाम् ।
"तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैवं कर्त्तव्यं शुभवेदिकम् ।
हस्तमात्रं स्थण्डिलं वा संक्षिप्ते होमकर्म्मणि" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
कुण्डं, क्ली स्त्री, (कुण्ड्यते रक्ष्यते भक्ष्यादि अस्मिन् ।
कुड़ि रक्षणे + अच् ।) स्थाली । इत्यमरभरतौ ।
कुण्डः, पुं, (कुण्ड्यते दह्यते कुलं अनेन । कुड़ि-दाहे
+ करणे घञ् ।) अमृते भर्त्तरि जारजः । जीवति
भर्त्तरि उपपतिजातः । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥
स्वामी वाँचिया थाकिते उपपतिजात विजन्म
सन्तान इति भाषा ॥ (यथा मनुः ३ । १७४ ।
"पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्त्तरि गोलकः" ॥
सर्पविशेषः । यथा महाभारते । १ । १२३ । ६८ ।
"कच्छपश्चाथ कुण्डश्च तक्षकश्च महोरगः" ॥)
कुण्डकीटः, पुं, (कुण्डे नरककुण्डे स्थितः कीट इव
चार्व्वाकसंस्कृतत्वात् ।) चार्व्वाकवचनाभिज्ञपुरुषः ।
पतितब्राह्मणीपुत्रः ॥ (कुण्डे योनिकुण्डे कीट-
इव ।) दासीकामुकः । इति मेदिनी ॥
कुण्डगोलकं, क्ली, (कुण्डे पात्रविशेषे गोलं गोलाकारं
कं जलं अत्र ।) काञ्जिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥
(काञ्जी इति भाषा ॥ * ॥ कुण्डश्च गोलकश्च इति
द्वन्द्वकृते कुण्डगोलकौ । यथा मनुः । ३ । १७४ ।
"परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ।
पत्यौ जीवति कुण्डः स्यात् मृते भर्त्तरि गोलकः" ॥)
कुण्डगः, पुं, (कुण्डं तदाकारं गच्छति । गम +
बाहुलकात् खः डिच्च ।) कुल्माम् । इन्द्वच्छादि-
तस्थानम् । इति हेमचन्द्रः ॥
कुण्डपाय्यः, पुं, (कुण्डैः चमसैः पीयतेऽत्र सोमः । कुण्ड
+ पा + अधिकरणे यत् युगागमश्च निपात्यते ।)
क्रतुः । इति मुग्धबोधम् ॥

कुण्डलं, क्ली, (कुण्ड्यते रक्ष्यते इति कुडि रक्षायां +वृषादित्वात् कलच्। यद्वा कुण्डं तदाकारं लाति गृह्लातीति। ला+कः।) स्वनामख्यात-कर्णभूषणम्। (यथा विष्णुध्याने।

"ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्त्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः।
केयूरवान् कनककुण्डलवान् किरीटी" ॥)

तत्पर्य्यायः। कर्णवेष्टनम् २। इत्यमरः।२।६।१०३॥ पाशः। वलयः। इति मेदिनी॥ (पुं, कौरव्यकुलज-सर्पविशेषः। यथा महाभारते १।५७।१३।

"शरकः कुण्डलो वेणी वेणीस्कन्धः कुमारकः।
बाहुकः शृङ्गवेरश्च धूर्त्तकः प्रातरातकौ।
कौरव्यकुलजास्त्वेते प्रविष्टा हव्यवाहनम्" ॥

पुंलिङ्गे ऽस्य रक्तकाञ्चनवाचकता उक्ता। यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।

"रक्तपुष्पः कोविदारो युग्मपत्रस्तु कुण्डलः" ॥)

कुण्डलिनी, स्त्री, (कुण्डलिन्+स्त्रियां ङीप्।) कुल-कुण्डलिनी शक्तिः। यथा,—

"ध्यायेत् कुण्डलिनीं सूक्ष्मां मूलाधारनिवासिनीम्।
तामिष्टदेवतारूपां सार्द्धत्रिवलयान्विताम्॥
कोटिसौदामिनीभासां स्वयम्भूलिङ्गवेष्टिनीम्।
तामुत्थाप्य महादेवीं प्राणमन्त्रेण साधकः॥
उत्पद्यन्तकरोद्योतां यावच्छ्वासं दृढ़ासनः।
अशेषाशुभनाशार्थं समाहितमनाश्चिरम्।
तत्प्रभापटलव्याप्तं शरीरमपि चिन्तयेत्" ॥

इति तन्त्रसारः॥ *॥

गुडूची। इति राजनिर्घण्टः॥ मिष्टान्नविशेषः। जिलिपी इति भाषा। तस्य पाकप्रकारो यथा।

"नूतनं घटमानीय तस्यान्तः कुशलो जनः।
प्रस्थार्द्धपरिमाणेन दध्यम्लेन प्रलेपयेत्॥
द्विप्रस्थां समितां तत्र दध्यम्लं प्रस्थसम्मितम्।
घृतमर्द्धशरावञ्च घोलयित्वा घटे क्षिपेत्॥
आतपे स्थापयेत्तावद्यावद्याति तदम्लताम्।
तां सुपक्वां घृतान्नीत्वा सितापाके तनुद्रवे॥
कर्पूरादिसुगन्धे च स्नपयित्वोद्धरेत्ततः" ॥

अस्या गुणाः।

"एषा कुण्डलिनी नाम्ना पुष्टिकान्तिबलप्रदा।
धातुवृद्धिकरी वृष्या रुच्या चेन्द्रियतर्पणी" ॥

इति भावप्रकाशः॥

कुण्डली, स्त्री, (कुण्डल+जातौ ङीष्।) मिष्टान्न-विशेषः। जिलिपी इति भाषा। इति पाकराजे-श्वरः॥ *॥ कुलकुण्डलिनी शक्तिः। यथा,—

"त्रिकोणं तत्तु विज्ञेयं शक्तिपीठं मनोहरम्।
तद्दूरे कामवायुर्नीवरूपोऽतिचञ्चलः॥
अधोमुखस्तत्र लिङ्गः स्वयम्भूस्तेन चाल्यते॥
नीवारशूकवत्तन्वी कुण्डली परदेवता॥
शङ्खतुल्यनिभा देवी सार्द्धत्रिवलयान्विता।
मुखेनाच्छाद्य ब्रह्मास्यं तया संवेष्टितः प्रभुः॥
डाकिनी ह्यत्र वसति द्वारपाली सयष्टिका।
यः साधकोऽत्र रमते स दिव्यो नैव मानुषः" ॥

इति सम्मोहनतन्त्रम्॥ (अस्याः पर्य्याया यथा, हठयोगदीपिकायाम्। ३। १०४॥ कुटिलाङ्गी २ कुण्डलिनी ३ भुजङ्गी ४ शक्तिः ५ ईश्वरी ६ अरु-न्धती ७॥) गुडूची। काञ्चनवृक्षः। इति मेदिनी। (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः।
कुण्डलीताम्रपुष्पश्च स्वमन्तकः स्वल्पकेशरी" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे॥)

कपिकच्छुः। सर्पिणीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुण्डली, [न्] पुं, (कुण्डलं अस्त्यस्य इति इनिः। कुण्डलाकारेण स्थितरस्य तथात्वम्।) सर्पः। इत्य-मरः। १। ८। ७॥ वरुणः। (कुण्डलं कुण्डलवदा-कारं शरीरे अस्त्यस्य।) मयूरः। इति मेदिनी॥ चित्रलमृगः। इत्यजयपालः। (विष्णुः। यथा, महाभारते १३। १४९। ११०।

"अमरीन्द्रः कुण्डली चक्री विक्रम्यूर्ज्जितशासनः" ॥)

कुण्डलयुक्ते, त्रि। इति मेदिनी। (यथा गोः रामा-यणे। ३। ८। ११।

"इमे च पुरुषा दिव्या यान्त्यस्य रथमन्तिकात्।
परं शुभाः कुण्डलिनो युवानः खड्गपाणयः" ॥)

कुण्डाशी, [न्] त्रि, (कुण्डं योनिकुण्डं तदुप-लक्षीकृत्य अश्नाति जीवनयात्रां यापयतीति। कुण्ड+अश्+णिनिः।) भगभक्षकः। कोटना इति भाषा। इति महाभारते दानधर्म्मः। (कुण्ड-स्य जारजातस्य अन्नं अश्नातीति।) कुण्डान्नभोजी। तस्य नरको यथा,—

"रङ्गोपजीवी कैवर्त्तः कुण्डाशी गरदस्तथा।
सूची माहिषकश्चैव पर्व्वकारी च यो द्विजः॥
आगारदाही मित्रघ्नः शाकुनिर्ग्रामयाजकः।
रुधिरान्धे पतन्त्येते सोमं विक्रीणते च ये" ॥

इति विष्णुपुराणे। २। ६। २०,२१॥ "रङ्गो-पजीवी नटमल्लादिवृत्तिः। कैवर्त्तः धीवरवृत्तिः पत्नी जीवति जाराज्जातः कुण्डः तदन्नभोजी कुण्डाशी। सूची पिशुनः। माहिषो महिषोप-जीवी। यद्वा।

'महिषीत्युच्यते भार्य्याभगेनोपार्ज्जितं धनम्।
उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिषकः स्मृतः' ॥

इति स्मृतिप्रोक्तः। पर्व्वकारी धनादिलोभेना-पर्व्वसु अमावस्यादिक्रियाप्रवर्त्तकः। पर्व्वगामीति पाठे पर्व्वसु स्त्रीगामी। शाकुनिः पक्षिजीवी। शुभनिमित्तशकुनोपजीवी वा। ग्रामयाजकः ग्रा-मार्थे यज्वा" । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ (धृतराष्ट्रपुत्त्रः। यथा महाभारते।१।११७।१३।

"कुण्डाशी विरजाश्चैव दुःशला च शताधिका" ॥)

कुण्डिका, स्त्री, (कुण्ड+स्वार्थे कन् टाप् अत इत्वं च।) कमण्डलुः। इति हेमचन्द्रः॥ पिठरः। इति शब्दचन्द्रिका। कुंड़ि इति भाषा॥ (ताम्रकुण्डम्। स्थाली।' सामवेदान्तर्गत उपनिषद्विशेषः। यथा, मुक्तिकोपनिषदि।

"अव्यक्तैकाक्षरं पूर्णा सूर्य्याद्यध्यात्मकुण्डिका" ॥)

कुण्डिनं, क्ली, विदर्भनगरम्। इति हेमचन्द्रः। (यथा, हरिवंशे।

"कुण्डिने पुण्डरीकाक्ष! भोजपुत्त्रस्य शासनात्" ॥)

कुण्डिनः, पुं, (कुडि रक्षायां दाहे च "बहुलमन्य-त्रापि"। उणां। २। ४९। इति इनच्।) मुनि-विशेषः। इत्युणादिकोषः। (यथा, आश्वलायने "कुण्डिनानां वाशिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति"॥ कुरुवंशीयनृपभेदः। स च धृतराष्ट्रस्य पुत्त्रः। यथा महाभारते १। ६४। ५६।

"हस्ती वितर्कः क्राथश्च कुण्डिनश्चापि पञ्चमः")

कुण्डी, स्त्री, (कुडि+इन्। ततो वा ङीष्। कुण्ड संज्ञायां वा ङीष्।) कमण्डलुः। इत्यमरः। २। ७। ४६॥ स्थाली। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कुण्डीरः, पुं, (कुण्ड्यते दह्यते संसारानलसन्तापैः कुडि+ईरन्।) मनुष्यः। (कुण्ड्यते रक्ष्यते दुर्बलो येन।) बलवति त्रि। इति धरणी॥

कुत् आस्तृतौ। सौत्रधातुरयम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) कुतपः। इति दुर्गादासः॥ कुत् अपस्त्यः कुतपः कालविशेषः। कुत्सितरचितकेशपाशश्च। इति केचित्॥

कुतः, [स्] व्य, प्रश्नः। पञ्चम्यर्थः। निह्नवः। हेतुः। विस्मयः। (यथा, विष्णुपुराणे। १। १९। ३७।

"सर्व्वभूतात्मके तात! जगन्नाथे जगन्मये।
परमात्मनि गोविन्दे मित्रामित्रकथा कुतः" ॥)

कुतनुः, पुं, (कुत्सिता तनुर्यस्य। पिङ्गलनेत्रत्वात् तथात्वम्।) कुबेरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (त्रि, कुत्सितशरीरः। इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः॥)

कुतपः, पुं क्ली, अह्नोऽष्टमोऽंशः। दिवसस्याष्टम-मुहूर्त्तः। यथा,—

"अह्नो मुहूर्त्ता विख्याता दश पञ्च च सर्व्वदा।
तत्राष्टमो मुहूर्त्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः" ।

इति श्राद्धतत्त्वे मत्स्यपुराणवचनम्॥ *॥ पार्वणिकश्राद्धिककुतपा यथा,—

"मध्याह्नः खड्गपात्रञ्च तथा नेपालकम्बलः।
रौप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः।
पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य सन्तापकारिणः।
अष्टावेते यतस्तस्मात् कुतपा इति विश्रुताः" ॥

इति मिताक्षरायामाचाराध्यायः॥ स च त्रिंश-द्दण्डदिनमाने द्वितीयप्रहरशेषदण्डावधि तृतीयप्रहरप्रथमदण्डपर्य्यन्तकालः। इत्यमरः।१।७।११॥ स तु एकोद्दिष्टश्राद्धारम्भकालः। यथा,—

"आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्य्यादारौहिणं बुधः।
विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणन्तु न लङ्घयेत्" ।

इति श्राद्धतत्त्वम्॥

"दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः।
स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृणामन्नमक्षयम्" ॥

इति शातातपः॥ *॥ दौहित्रः। वाद्यम्। छाग-लोमजकम्बलम्। कुशद्वयम्। इति मेदिनी॥

कुतपः, पुं, (कुत्सितं पापं तपति कुं भूमिं तपति वा तप+अच्। कुत्+कपन् वा।) सूर्य्यः। वैश्वा-नरः। द्विजन्मा। अतिथिः। गौः। भागिनेयः। इति हेमचन्द्रः॥

कुतुकं, क्ली, (कुत्+बाहुलकात् उकञ्।) कौतु-कम्। इत्यमरः। १। ७। ३१॥ (यथा, गुमानि-कविकृतोपदेशशतके। १०२।

"कुतुकाय कोविदानां मूढ़मतीनां महोपकाराय

नरमात्मविगुंमानिः शतोपदेशप्रबन्धममुम्” ॥)
पं, क्ली पुं, (कुतप + पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
ुतपः । दिनस्याष्टममुहूर्त्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
ः, पुं, (कुत्वा कुतुः ततो डुप् च । ततः पृषोद-
ात् अकारागमे साधुः ।) चर्म्मनिर्म्मितात्प-
ैहपात्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ३३ ॥ छोट कुपो
ति भाषा ॥
, स्त्री, (कुत्सितं तन्यते । तन् बाहुलकात् कूः ।
टलोपश्च ।) चर्म्मनिर्म्मितस्नेहपात्रम् । इत्यमरः ।
। ९ । ३३ ॥ मसक इति कुपो इति च भाषा ॥
णकः, पुं,(कु ईषत् तूणयति सङ्कोचयति चक्षुः यः ।
+ तूण सङ्कोचे + ण्वुल् ।) बालरोगविशेषः ।
तु नेत्ररोगः । कतुया इति भाषा । तस्य लक्ष-
म् ॥
“कुतूणकः क्षीरदोषाच्छिशूनामेव वर्त्मनि ।
ायते तेन तन्नेत्रं कण्डूरञ्च स्रवेन्मुहुः ॥
शुः कुर्य्याल्ललाटाक्षिकूटनासावघर्षणम् ।
्तो नार्कप्रभां द्रष्टुं न वर्त्मोन्मीलनक्षमः” ॥
ति माधवकरः ॥ कुकूणक इत्यपि पाठः ॥
था,
कुकूणकः शिशोरेव दन्तोत्पत्तिनिमित्तजः ॥
ाकेन शिशुरच्छूनताम्राक्षो वीक्षणाक्षमः ।
वर्त्मशूलपैच्छिल्यकर्णनासाक्षिमर्द्दनः” ॥
युत्तरतन्त्रे ८ अध्याये वाभटेनोक्तम् ॥ * ॥
चिकित्सा यथा ॥
“शुण्ठी भृङ्गनिशाकल्कः पुटपाकः ससैन्धवः ।
कूणकेऽक्षिरोगेषु भद्रमाश्च्योतनं हितम् ॥
ामिशालशिलादार्व्वी लाक्षाकाञ्जिकगैरिकैः ।
णाञ्जनं कुकूणे स्याच्छिशूनां पोथकीषु च ।
दर्पणनामूलचूर्णादञ्जनं स्यात् कुकूणके” ॥
ति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे बालरोगाधिकारे ॥)
लं, क्ली, (कुतूं चर्म्ममयतैलादिपात्रवत् अन्त-
लति सोत्सुकं करोति । हल + अच् ।) अपूर्व्व-
स्तुदिदृक्षाद्यतिशयः । तत्पर्य्यायः ।
ौतूहलम् २ कौतुकः ३ कुतुकम् ४ । इत्यमरः ।
। ७ । ३१ ॥ चित्रम् ५ । इति शब्दरत्नावली ।
था, नैषधे । १ । ११९ ।
“प्रियावियोगाद्विधुरोऽपि निर्भरं
कुतूहलाक्रान्तमना मनागभूत्” ॥
ायिकालङ्कारविशेषः । तल्लक्षणं यथा साहित्य-
र्पणे । ३ । ११९ ।
रम्यवस्तुसमालोके लोलता स्यात्कुतूहलम्” ॥)
लः, त्रि, प्रशस्तः । अद्भुतः । इति हेमचन्द्रः ॥
, स्त्री, (कुत्सितं दृणमिव ।) कुम्भी । इति हारा
ली । पाना इति भाषा ॥ (कुम्भिकाशब्देऽस्य
ृत्तिर्ज्ञेया ॥)
अ, (“सप्तम्यास्त्रल्” । ५ । ३ । १० । इति
ल् ।) कस्मिन् इति व्याकरणम् । कोथाय इति
षा ॥ (यथा, महानाटके ।
हा ! सीता केन नीता मम हृदयगता केन वा
न दृष्टा” ॥)
चत्, अ, (कुत्र च चित् च इति द्वन्द्वसमासः ।
मुग्धबोधमते “किमः क्वयन्ताच्चिचनौ” । इति-
चित् ।) कोनखाने इति भाषा । इति व्याकरणम् ।
(यथा महाभारते । ३ । १४२ । ५३ ।
“असुरेभ्यो भयं नास्ति युष्माकं कुत्रचित् क्वचित्” ॥)

कुत्स उ क ञ अवक्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ चुरां-
आत्मं-उभय-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । दन्त्यवर्गा-
द्योपधः । अवक्षेपो निन्दा । उ क,यो न कुत्सयते
कुत्स्यमिति हलायुधः ॥ ञ, कुत्सयति कुत्सयते ।
अयमात्मनेपदीत्यन्ये । कदाचित् परस्मैपदार्थो
अकारः । इति दुर्गादासः ॥

कुत्सनं, क्ली, (कुत्स् + भावे ल्युट् ।) निन्दनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनौ । ४ । १६३ ।
“नास्तिक्यं वेदनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम्” ॥
कुत्स्यते निन्द्यतेऽनेन । करणे ल्युट् । निन्दासा-
धनधर्म्मः । त्रि कुत्सायुक्तः ॥)

कुत्सला, स्त्री (कुत्सं क्रयविक्रययोर्निषिद्धतया निन्दां
लाति । ला + कः + टाप् ।) नीलीवृक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

कुत्सा, स्त्री, (कुत्स् निन्दने + भावे अप्-टाप् च ।)
कुत्सनम् । तत्पर्य्यायः । अवर्णः २ आक्षेपः ३
निर्व्वादः ४ परीवादः ५ अपवादः ६ उपक्रोशः ७
जुगुप्सा ८ निन्दा ९ गर्हणम् १० । इत्यमरः । १ ।
६ । १३ ॥ गर्हा ११ निन्दनम् १२ कुत्सनम् १३
परिवादः १४ जुगुप्सनम् १५ अपक्रोशः १६ भर्त्स-
नम् १७ अपवादः १८ । इति शब्दरत्नावली ॥
उपरागः १९ अवध्वंसः २० घृणा २१ धिक् २२
सामि २३ । इति जटाधरः ॥

कुत्सितं, क्ली, (कुत्स + कर्म्मणि क्तः ।) कुष्ठनामौषधम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुड् इति भाषा ॥)

कुत्सितः, त्रि, (कुत्स् + क्तः ।) निन्दितः । तत्पर्य्यायः ।
निकृष्टः २ प्रतिकृष्टः ३ अर्व्वा ४ रेफः ५ याप्यः
६ । अवमः ७ अधमः ८ कुपूयः ९ अवद्यः १०
खेटः ११ गर्ह्यः १२ अणकः १३ इत्यमरः ।
३ । १ । ५४ । रेपः १४ अरमः १५ आणकः १६
अनकः १७ । इति तट्टीका ॥ कुप्रियः १८ । इति
जटाधरः ॥ आखेटः १९ रेपसः २० काण्डः २१
गर्हितः २२ अपकृष्टकः २३ । इति शब्दरत्नावली ॥

कुथ इ क्लेशे । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
अकं-सकञ्च-सेट् इदित् ।) पञ्चमस्वरी । इ कर्म्मणि
कुन्थ्यते । क्लेश इह दुःखानुभवः । शीतार्त्तश्च न
कुन्थतीति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

कुथ य पूतित्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-
अकं-सेट् ।) पूतित्वं दुर्गन्धीभावः । य, कुथ्यति
मीनो दुर्गन्धः स्यादित्यर्थः । चुकोथ । इति दुर्गा-
दासः ॥

कुथः, पुं स्त्री, (कुथ्यति अशोभां क्लेशं वा । कुथ इ
हिंसायां अच् । आगमविधेरनित्यत्वात् न नुमा-
गमः ।) गजपृष्ठस्थितचित्रकम्बलम् । हातिर
पिठेर झुल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रवेणी २
आस्तरणम् ३ वर्णः ४ परिस्तोमः ५ । इत्यमरः ।
२ । ८ । ४२ ॥ प्रवेणिः ६ परिष्टोमः ७ कुथा ८
कुथम् ९ । इति तट्टीका ॥ वोधः १० आस्तरः
११ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा शब्दार्थचिन्तामणौ ।
“कुथा कन्या समाख्याता कुथः स्यात् करिकम्बलम् ।
कुथः कुशः कुथः कीटः प्रातःस्नायी द्विजः कुथः” ॥
यथा महाभारते २ । ५१ । ३६ ।
“शतशश्च कुथांस्तत्र सिंहलाः समुपाहरन्” ॥)

कुथः, पुं, (कुथ + अच् ।) कुशतृणम् । इत्यमरः ।
२ । ४ । १६६ ॥ (यथा भट्टेः रामायणे । २ । ३० । १४ ।
“शाद्वलेषु यदा शिश्ये वनान्ते वनगोचरा ।
कुथास्तरणतल्पेषु किं स्यात् सुखतरं ततः” ॥)

कुथोदरी, स्त्री, (कुथं हिंसात्मकमुदरं यस्याः सा ।)
निकुम्भदुहिता । कुम्भकर्णपौत्री । सा च कल्कि-
देवेन हता । यथा ।

मुनय ऊचुः ।

“शृणु विष्णुयशःपुत्र ! कुम्भकर्णात्मजात्मजा ।
कुथोदरीति विख्याता गगनार्द्धसमुत्थिता ॥
कोलकञ्जस्य महिषी विकञ्जजननी च सा ।
हिमालये शिरः कृत्वा पादौ च निषधाचले ॥
शेते स्तनं पाययन्ती विकञ्जं प्रस्नुतस्तनी ।
तस्या निश्वासवातेन विवशा वयमागताः ॥
दैवेनैव समानीताः प्राप्तास्तव पदाम्बुजम् ।
मुनयो रक्षणीयास्ते रक्षःसु च विपत्सु च ॥
इति तेषां वचः श्रुत्वा कल्किः परपुरञ्जयः ।
सेनागणैः परिवृतो जगाम हिमवद्गिरिम्” ॥
इत्यादि ॥
“सा क्रुधोत्थाय सहसा ननर्द्द परमाद्भुतम् ।
तेन नादेन महता वित्रस्ताश्चाभवन् जनाः ।
निपेतुः सैनिकाः सर्व्वे मूर्च्छिता धरणीतले ॥
सा रथांश्च गजांश्चापि विवृतास्या भयानका ।
जघास प्रश्वासवातैः समानीय कुथोदरी ॥
सेनागणास्तदुदरं प्रविष्टाः कल्किना सह ।
यथर्क्षमुखवातेन प्रविशन्ति पिपीलिकाः ॥
तद्दृष्ट्वा देवगन्धर्व्वा हाहाकारं प्रचक्रिरे ।
तत्रस्था मुनयः शेपुर्जेपुश्चान्ये महर्षयः ॥
निपेतुरन्ये दुःखार्त्ता ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।
ववदुः पृष्ठयोधा ये जहृषुस्तन्निशाचराः ॥
जगतां कदनं दृष्ट्वा सस्मारात्मानमात्मना ।
कल्किः कमलपत्राक्षः सुरारातिनिसूदनः ॥
वाणाग्निं चेलचर्म्मभ्यां कम्बलैर्यानदारुभिः ।
प्रज्वाल्योदरमध्येन करवालं समाददे ॥
तेन खड्गेन महता कुक्षिं निर्भिद्य बन्धुभिः ।
बलिभिर्भ्रातृभिर्व्वाहैर्वृतः शस्त्रास्त्रपाणिभिः ॥
वहिर्ब्बभूव सर्व्वेशः कल्किः कल्कविनाशनः ।
सहस्राक्षो यथा वृत्रकुक्षिं दम्भोलिनेमिना ॥
योनिरन्ध्राद्गजरथास्तुरगाश्चाभवन् वहिः ।
नासिकाकर्णविवरात् केऽपि तस्या विनिर्गताः ॥
ते निर्गतास्ततस्तस्याः सैनिकारुधिरोक्षिताः ।
तां विव्यधुर्निःक्षिपन्तीं तरसा चरणौ करौ ॥
ममार सा भिन्नदेहा भिन्नकुक्षिशिरोधरा ।
नादयन्ती दिशो द्यां खं चूर्णयन्ती च पर्व्वतान्” ॥
इति कल्किपुराणे १६ अध्यायः ॥

कुदालः, पुं, (कुं भूमिं दालयति विदारयति । कु +

दल विदारणे + णिच् + अण् ।) कुद्दालः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

कुद्दारः, पुं, (कुं पृथ्वीं दारयति विदारयति । कु + दृ + णिच् + कर्म्मण्यण् । पृषोदरात् साधुः ।) कुद्दालः । इति जटाधरः ॥ (काञ्चनवृक्षः । कच्चमाचम् । भूविदारणेन समुत्थितत्वात् ॥)

कुद्दालः, पुं, (कुं भूमिं दालयति । कु + दल् + णिच् + अण् । पृषोदरात् द्वित्वे साधुः ।) कोविदारवृक्षः । इत्यमरः ।२।४।२२॥ (यथास्य पर्य्यायाः ।
"कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः ।
कुण्डलीताम्रपुष्पश्च अश्मन्तकः स्वल्पकेशरी" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ॥ गुणाश्चास्य काञ्चनारशब्दे उक्ताः ॥) भूमिदारणास्त्रम् । इति मेदिनी ॥ कोदाल इति भाषा । (यथा महाभारते । ३ । १०७ । २३ ।
"समासाद्य विलं तच्चाप्यखनन् सगरात्मजाः ।
कुद्दालैर्ह्रेषकैश्चैव समुद्रं यत्नमास्थिताः" ॥)

कुद्यं, क्ली, (कुड् + क्यप् ।) कुड्यम् । भित्तिः । इत्यमरटीका ॥

कुद्र, इ क मिथ्योक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् । इदित् ।) पञ्चमस्वरी । दन्त्यवर्गतृतीयोपधः । इ क कुन्द्रयति नीचः । मिथ्यां वदतीत्यर्थः । कुन्द्र इत्यनेनैवेष्टसिद्धे इदनुबन्धो वेदेष्वारणभेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुद्रङ्कः, पुं, (कुद्रं मिथ्येव कायते अनित्यत्वात् क्षणभङ्गुरत्वाच्च । कै + कः । निपातनात् साधुः ।) गृहविशेषः । मञ्चोपरिमण्डपः । तत्पर्य्यायः । उट्टाटः २ पिठरः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुद्रङ्गः, पुं, (कु ईषत् उद्गतो रङ्गः रञ्जनं यत्र अनित्यत्वात् । कु + उत् + रन्ज + अधिकरणे घञ् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) मञ्चमण्डपः । इति हारावली ॥

कुद्रवः, पुं, (कुं भूमिं द्रावयति । कु + द्रु + अन्तर्णिच् अच् ।) कोद्रवः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (कोदधान् इति भाषा ॥)

कुध्रः, पुं, (कुं पृथ्वीं भूमिं धारयति । कु + धृ + मूलविभुजादित्वात् कः ।) पर्व्वतः । इति हलायुधः ॥ (यथा कालिदासोक्तौ ।
"वार्चारेड्ध्वजधगृहतोऽधिपतिः कुध्रेड्जजानिर्गणेड्
गोराड़ाखड़ुरःसरेड्डुतरग्रैवेयकभ्राड्डम् ।
उष्णीड्डुनरकाग्निभिन्निवृटगिभेड़ार्ङ्गोग्निनाच्छच्छविः
स त्वादम्बुमदम्बुदालिगलजगदेवो मुदे वो मृड़ः" ॥)

कुनखः, पुं, (कुत्सितो नखो यत्र ।) क्षुद्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा ।
"नखमांसमधिष्ठाय वातः पित्तञ्च देहिनाम् ।
कुर्व्वाते दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्पमादिशेत् ॥
तदेवाल्पतरैर्दोषैः परुषं कुनखं वदेत्" ॥
इति माधवकरः ॥
(अस्य चिकित्सा यथा ॥
"चिप्पे सटङ्कणास्फोता मूललेपो नखप्रदः" ।
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे क्षुद्ररोगाधिकारे ॥
तथाच सुश्रुते ।
"अभिघातात् प्रदुष्टो यो नखो रूक्षोऽसितःखरः ।
भवेत्तु कुनखं विद्यात् कुलीनमिति संज्ञितम्" ॥
अयं हि रोगः जन्मान्तरीयसुवर्णापहरणाकृतप्रायश्चित्तस्य भुक्तावशिष्टमहापातकस्य चिह्नरूपः । यथा विष्णुसंहितायाम् ।
"नरकानुभूतदुःखानां तिर्य्यक्त्वमुत्तीर्णानां मानुष्ये लक्षणानि भवन्ति । कुष्ठतिपातकी ब्रह्महा यक्ष्मी सुरापः श्यावदन्तकः सुवर्णहारी कुनखी गुरुतल्पगो दुश्चर्म्मा" ॥) कुत्सितनखयुक्ते, त्रि ॥

कुनखी [न्] त्रि, (कुनख इति स्वनामविश्रुतरोगोऽस्यास्तीति ।) कुनखरोगयुक्तः । सङ्कुचितनखः । यथा । "सुवर्णहारी कुनखी । कुनखी श्यावदन्तश्च द्वादशरात्रं व्रतं चरित्वा तद्दन्तनखावुद्धरेयाताम्" ॥
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

कुनटः, पुं, (कुत्सितं नटतीति । कु + नट् + अच् ।) श्योनाकप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुत्सितो नटः इति विग्रहे नटाधमः ॥
श्योनाकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

कुनटी, स्त्री, (कुनट + गौरादित्वात् ङीष् ।) मनःशिला । इत्यमरः । २ । ९ । १०८ ॥
(अस्याः पर्य्यायाः ॥
"मनःशिला मनोज्ञा च नेपाली कुनटी शिला" ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
अन्यद्विवरणमस्य मनःशिला शब्दे व्याख्येयम् ॥)
धन्याकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(पर्य्याया यथा ॥
"धान्यकं धानकं धान्यं धानाधानेयकन्तथा ।
कुनटी धेनुकाच्छत्रा कुस्तुम्बुरुवितुन्नकम्" ॥
गुणाश्चास्य धन्याकशब्दे ज्ञातव्याः ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
नेपालदेशजमनःशिला । इति केचित् । इति भरतः ॥ (कुत्सिता नर्त्तकी । अनिपुणा नर्त्तकी ॥)

कुनली, [न्] पुं, (कुत्सित ईषद् वा नलोऽस्यास्तीति इनिः ।) वकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुनाभिः, पुं, (ईषत् नाभिरिव आवर्त्तवत्त्वात् ।) वातमण्डली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ घूर्णवातास इति भाषा ॥ निधिः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुनाशकः, पुं, (ईषत् नाशयति स्पर्शनेन । कु + नश + णिच् + ण्वुल् ।) यवासः । इत्यमरः । २ । ४ । ९१ ॥
(दुरालभा । आल्कुशीति भाषा ॥
अस्य पर्य्याया यथा ॥
"यासोपवासो दुष्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ।
दुरालभादुरालम्भा समुद्रान्ता च रोदिनी ॥
गान्धारी कच्छुरानन्ता कषाया हरविग्रहा" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ म भागे ॥)

कुनृच वक्रणे । तौच्छ्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । वक्रणमिति वक्र इवाचरतीति क्वौ वक्रं करोतीति ण्यौ च रूपम् । तेन कुटिलीभावः कुटिलीकरणञ्च । तौच्छ्यमल्पीभावः अल्पीकरणञ्च । कुनृचति खलः कुटिलोऽल्पो वा स्यादित्यर्थः । कुनृचति लतां वायुः कुटिलामल्पां वा करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुन्तः, पुं, (कुं भूमिं उनत्ति क्लेदयति । कुं शरं उनत्ति भेदयति दारयति वा धातूनामनेकार्थत्वात् उन्द + बाहुलकात् तः । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) गवेधुका । प्रासास्त्रम् । इति मेदिनी ॥ (भल्लास्त्रम् । भाला इति भाषा । यथा कथासरित्सागरे ।
"कुन्तदन्ता कथं कुर्य्यात् राक्षसीव हि सा शिवम्"
) चण्डभावः । क्षुद्रजन्तुः । इति विश्वः ॥ क्षुद्रकीटः उत्कुणम् । (उकुन् इति भाषा ॥)

कुन्तलः, पुं, (कुन्तं उत्कुणं लाति गृह्णाति । ला + कः ।) केशः । (यथा साहित्यदर्पणे ३।१२४।
"कापि कुन्तलसंव्यानसंयमव्यपदेशतः ।
बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम्"
) ह्रीवेरम् । इत्यमरः २ । ६ । ९५ ॥ चषकः । यवः । इति मेदिनी ॥ (कुन्तस्य अग्राकारमिव लाति) लाङ्गलः । इति विश्वः ॥ ध्रुवकभेदः । यथा,—
"वर्णैः षोडशभिः कार्य्यः कुन्तलो लघुशेखरे ।
शृङ्गारे च रसे प्रोक्तमानन्दफलदायकः" ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (दाक्षिणात्यजनपदविशेषः । तदधिष्ठाता राजा च यथा महाभारते २ । राजसूयिकपर्व्वणि ३४ । ११ ।
"आकर्षः कुन्तलश्चैव मालवाश्चान्ध्रकास्तथा ।
द्राविड़ाः सिंहलाश्चैव राजा काश्मीरकस्तथा"

कुन्तलवर्द्धनः, पुं, (कुन्तलान् केशान् स्वरसेन वर्द्धयति । वृध् + णिच् + ल्युः ।) भृङ्गराजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुन्तलाः, पुं, (कुन्ता अस्त्रविशेषा लीयन्ते गृह्यन्ते यत्र । ला + घञर्थे कः ।) देशविशेषः । बहुवचनान्तशब्दोऽयम् । इति मेदिनी ॥ (स च दाक्षिणात्यप्रदेश इत्युच्यते । यथा महाभारते ६।९।
"भिक्षिकाः कुन्तलाश्चैव सौहृदा नलकाननाः
कोकुट्टकास्तथा चोलाः कोङ्कणा मालवा नराः

कुन्तलिका, स्त्री, (कुन्तलस्य लाङ्गलस्याग्राकारं विद्यतेऽस्याः इति ठन् । टाप् अत इत्वं ।) दध्यादिच्छेदनी । दइकाटा छुरी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पालिका २ । इति हारावली ॥ (बालानामौषधम् । यथा सुश्रुते ।
"कुन्तलिका कुरण्टिका प्रभृतीनीत्युपक्रम्य ॥
अस्याः गुणास्तत्रैवोक्ताः ।
"स्वादुपाकरसाः शीताः कफघ्नाश्चातिपित्तलाः
लवणाद्‌रसा रूक्षाः सक्षारा वातलाः सराः
स्वादुतिक्ता कुन्तलिका" ॥)

कुन्तलोशीरं, क्ली, (कुन्तल इव उशीरम् ।) लकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ बाला भषा ॥

कुन्ती, स्त्री, (राज्ञा कुन्तिभोजेन आबाल्यात् पालिता सती पृथा वसुदेवभगिनी कुन्तीति विख्याता । यथा, हरिवंशे ३४ । २३-२४ ।
"पृथां दुहितरं वव्रे कुन्तिस्तु कुरुनन्दन ! ।
शूरः पूज्याय वृद्धाय कुन्तिभोजाय तां ददौ
तस्मात्कुन्तीति विख्याता कुन्तिभोजात्मजा पृथा
पाण्डुराजभार्य्या । सा च शूरसेनराजकन्या

नाम्ना ख्याता। तत्पिता शूरसेनः तां राज्ञे कुन्तिभोजाय दत्तवान्। इयं हि कन्यावस्थायां मुनिदत्तविद्यापरीक्षार्थं मन्त्रबलाहूतात् सूर्य्यात् कर्णं प्रासोष्ट। विवाहात् परञ्च सा मृगीभूतस्य मुनेः शापात् स्त्रीसङ्गमवर्ज्जितस्य स्वामिनो महाराजपाण्डोराज्ञया धर्म्मादयुधिष्ठिरं पवनाद्भीमं इन्द्रादर्ज्जुनं सुषुवे। इति महाभारते १।१११ अध्यायः॥ इयञ्च परमसाध्वीतया भगवद्वादरायणादिमहर्षिगणवरप्रभाविया प्रातःस्मरणीया रमणी। यदुक्तम्,—

"अहल्या द्रौपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा। पञ्चकन्याः स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम्"॥) शुग्गुलुवृक्षः। शल्लकी। इति विश्वमेदिन्यौ॥ शाकुणी। इति जटाधरः॥

। ग क्लिषि। क्लिशि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्यां-परं-सकं-अकं च-सेट्।) पञ्चमस्वरी। क्लिशि दुःखानुभवे। ग कुश्नाति बुभुक्षार्त्तः। इति हलायुधः। चुकुन्थ। इति दुर्गादासः॥

ः,पुं, (कुश्नाति दुःखसहनक्षमो भवति। कुन्थ+ उन्।) बौद्धविशेषः। जिनचक्रवर्त्तिविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

ः, पुं क्ली, (कु कुत्सितं दुर्गन्धादिजनितक्लेशं द्यति नाशयति। कु+दो छेदने+कः। पृषोदरात् नुम्। यद्वा कौतीति। "अब्दादयश्च"। उणां ४। ९८। इति निपातनात् सिद्धम्।) पुष्पवृक्षविशेषः। कुँदफुलेर गाछ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। माध्यम् २। इत्यमरः।२।४।७३॥ मुक्तपुष्पः ३। इति रत्नमाला॥ मकरन्दः ४ महामोदः ५ मनोहरः ६ मुक्तापुष्पः ७ सदापुष्पः ८ तारपुष्पः ९ अट्टहासकः १० दमनः ११ वनहासः १२ मनोज्ञः १३ वोरटम् १४ वरटम् १५। इति शब्दरत्नावली॥

यथा, नवग्रहस्तोत्रे शुक्रस्तुतिः।

"ॐ हिमकुन्दमृणालाभं दैत्यानां परमं गुरुम्। सर्व्वशास्त्रप्रवक्तारं भार्गवं प्रणमाम्यहम्"॥)

अपि च। भावप्रकाशे।

"कुन्दन्तु कथितं माघ्यं सदापुष्पञ्च तत् स्मृतम्। कुन्दंशीतं लघु श्लेष्मशिरोविषपित्तहृत्"॥

अस्य गुणाः। अतिमधुरत्वम्। शीतलत्वम्। कषायत्वम्। कैश्यभावनत्वम्। कफपित्तहरत्वम्। सारकत्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्पुष्पगुणौ। श्लेष्मकारित्वम्। ग्राहित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

ः,पुं,कुन्दुरुनामगन्धद्रव्यम्। (अस्य पर्य्याया यथा॥ "कुन्दुरुस्तु मुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि"॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) नियमत्वम्। कुँद इति भाषा। कुवेरस्य निधिविशेषः। इति मेदिनी॥ करवीरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुन्दपुष्पवर्णं इव श्वेततया सत्ययुगे हंसावतारत्वाच्च। विष्णुः। यथा महाभारते १३।१४९।१००।

"कुमुदः कुन्दरः कुन्दः पर्ज्जन्यः पवनोऽनिलः"॥

यद्वा कुं पृथ्वीं काश्यपाय दत्तवान्। दा+कः। द्वितीयाया अलुक्। परशुरामावतारे क्षत्रियहत्यापापशुद्ध्यर्थं मारीचाय अश्वमेधयज्ञे महादानस्य दक्षिणास्वरूपवसुन्धरादानादस्य तथात्वम्। तत्कथा यथा हरिवंशे।

"सर्व्वपापविशुद्ध्यर्थं वाजिमेधेन चेष्टवान्। तस्मिन् यज्ञे महादाने दक्षिणां भृगुनन्दनः। मारीचाय ददौ प्रीतः काश्यपाय वसुन्धराम्"॥)

कुन्दकः, पुं, (कुन्द+संज्ञायां कन्।) कुन्दुरुकः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुन्दमः, पुं, (अनिष्टकारित्वात् कुत्सितं उन्दुरादिकं दमयति नाशयतीति। दम+णिच्+अच् पृषोदरात् मुमि साधुः। यद्वा कुन्देन मीयते प्रायेण शुभ्रवर्णत्वात्। कुन्द+मा+घञर्थे कः।) विडालः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुन्दरः, पुं, (कुं भूमिं दारयति। अन्तर्भूतणिजर्थे दॄ +अच् पृषोदरात् मुमि साधुः।) तृणभेदः। कुन्दरा इति कश्चित् ख्यातः। तत्पर्य्यायः। कशेरुः २ भिण्टी ३ दीर्घपत्रः ४ खरच्छदः ५ रसालः ६ क्षेत्रसम्भूतः ७ सुहृताः ८ मृगवल्लभः ९। अस्य मूलगुणाः। गौल्यत्वम्। शीतत्वम्। पित्तातिसारनाशित्वम्। गोधनानां प्रशस्तत्वम्। बलपुष्टिविवर्द्धनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुन्दवत् निर्म्मलानि धर्म्मानुवन्धीनि फलानि राति ददाति। कुन्द+रा+कः। यद्वा कुं पृथ्वीं, हिरण्याक्षदैत्यं हन्तुकामो भगवान् विष्णुः वराहरूपेण दारयति। दॄ+णिच्+अच् पृषोदरात् मुमि साधुः। विष्णुः। यथा महाभारते १३।१४९।१००।

"कुमुदः कुन्दरः कुन्दः पर्ज्जन्यः पवनोऽनिलः"॥)

कुन्दिनी, स्त्री, (कुन्दानां पद्मानां समूहः। खलादित्वात् इनिः। स्त्रियां ङीप्।) पद्मिनी। पद्मसमूहः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुन्दुः, स्त्री, (कुं भूमिं दृणातीति। कु+दॄ+बाहुलकात् डुः।) कुन्दुरुनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दमाला अमरटीका च॥ (कुन्दुरुशब्दे ऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्॥) मूषिके पुं। इतिशब्दरत्नावली॥

कुन्दुरः, पुं, (कुं भूमिं दारयति। दॄ विदारे+ उरन्।) कुन्दुरुनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कुन्दुरुः, पुं, स्त्री, (कुं भूमिं उनत्ति। उन्द्+मृग्वादित्वात् निपातनात् साधुः।) स्वनामख्यातसुगन्धिद्रव्यम्। यस्य निर्यासे कुन्दरुखोटि इति ख्यातिः। तत्पर्य्यायः। पालङ्कषा २ मुकुन्दः ३ कुन्दः ४। इत्यमरः।२।४।१२१॥ पालङ्की ५ मुकुन्दुः ६ कुन्दुः ७ कुन्दुरः ८। इति तट्टीकायां भरतः॥ कुन्दुरुकः ९ सौराष्ट्रः १० शिखरी ११ कुन्दकः १२ तीक्ष्णः १३ गोपुरकः १४ बहुगन्धः १५ पालिन्दः १६ भीषणः १७ तीक्ष्णगन्धः १८ बली १९। इति जटाधरः॥ अपि च।

"कुन्दुरुस्तु मुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि। कुन्दुरुर्मधुरस्तिक्तस्तीक्ष्णस्त्वच्यः कटुर्हरेत्।

ज्वरस्वेदग्रहालक्ष्मीमुखरोगकफानिलान्"॥

इति भावप्रकाशः॥ अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। कफपित्तार्त्तिदाहनाशित्वञ्च। अस्य पानलेपनयोर्गुणः। शिशिरत्वम्। प्रदरामयशान्तिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अलक्ष्मीरक्षोज्वरनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥ (अस्य व्यवहारो यथा वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे स्वल्पादग्रहगृहीतकप्रसारणी तैले॥

"कर्पूरं कुन्दुरुनिशालवङ्गध्यामचन्दनम्"॥ * ॥)

कुन्दुरुकः, पुं, स्त्री, (कुन्दुरु+स्वार्थे कन्।) कुन्दुरुनाम सुगन्धिद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कुन्दुरुकी, स्त्री, (कुन्दुरुक+जातित्वात् ङीष्।) शल्लकीवृक्षः। इत्यमरः।२।४।१२४॥

कुप इ कि द्युतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्-इदित्।) पञ्चमस्वरी। इ कुम्प्यते। कि कुम्पयति कुम्पति। द्युतिराच्छादनम्। इति दुर्गादासः॥

कुप, क द्युतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) क कोपयति। इति दुर्गादासः॥

कुप य इर् कोपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-अकं-सेट्-इरित्।) कोपो नेत्रलौहित्यादिहेतुश्चित्तविकारः। य, कुप्यति माता शिशवे। इर्, अकुपत् अकोपीत्। अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये। "कदाचित् कुप्यते माता नोदरस्था हरीतकी"। इति तु कुप्यतीति कुप् ततः स इवाचरति इति डौ साध्यम्। इति दुर्गादासः॥

कुपथः, पुं, कुत्सितः पन्थाः। (पाणिनिमते कापथ इति नित्यं स्यात्। वोपदेवमते तु "पथि पुरुषे वा"। इति सूत्रेण विभाषया कोः कादेशः।) कापथः। इति शब्दरत्नावली। (यथा, श्रीमद्भागवते ५।६।१०। "स्वधर्म्मपथमकुतोभयमपहाय कुपथपाखण्डमसमञ्जसं निजमनीषया मन्दः प्रवर्त्तयिष्यति"॥

कुपथः सेव्यत्वेनास्त्यस्य। अर्श आदित्वात् अच्। कुपथगामिनि, त्रि। यथा महाभारते।१।६७।२९।

"कुपथस्तु महावीर्य्यः श्रीमान् राजन्! महासुरः। सुपार्श्व इति विख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः"॥)

कुपाणिः, त्रि, (कुत्सितः पाणिर्यस्य।) वक्रहस्तः। इति जटाधरः। कोपा इति भाषा॥

कुपिनी, [न्] पुं, (कुपिनी मत्स्यधानी अस्यास्तीति। व्रीह्यादित्वात् इनिः।) कैवर्त्तः॥ इति त्रिकाण्डशेषः। जालिया इति भाषा॥

कुपिनी, स्त्री, (कुम्प्यते रक्ष्यते मत्स्योऽत्र। कुप इ कि द्युतौ अधिकरणे बाहुलकात् इनि। किञ्च ङीप् पृषोदरादित्वात् साधुः।) स्वल्पमत्स्यधानी। इति शब्दरत्नावली। खालुइ इति भाषा॥

कुपिन्दः, पुं, (कुम्पयति विस्तारयति सूत्राणि। कुप इ कि द्युतौ+"कुपेर्वा वश्च"। उणां ४। ८६। इति किन्दच्।) तन्तुवायः। इत्युणादिकोषः॥

कुपीलुः, पुं, (कुत्सितः पीलुः।) कारस्करवृक्षः तिन्दुकविशेषः। मधुरतेन्दु माकड़ाकेँदु इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। कालकः २ दीर्घपत्रकः ३ कुलकः

४ कालतिन्दुकः ५ कालपीलुकः ६ काकेन्दुः ७ विषतिन्दुः ८ मर्कटतिन्दुकः ९। अस्य गुणाः। शीतलत्वम्। तिक्तत्वम्। वातमदकारित्वम्। लघुत्वम्। व्यथाहरत्वम्। ग्राहित्वम्। कफपित्तास्त्रनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

पूयः, त्रि, (कुत्सितं पूयते। पूयीङ् विसरणे+पचाद्यच्।) कुत्सितः। जात्याचारादिनिन्दितः। इत्यमरभरतौ॥

प्यं, क्ली, (गुप्यते रक्ष्यते द्रव्यादिकमत्र। गुपू रक्षणे। "राजसूयसूर्य्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः"। ३। १। ११४। इति क्यबन्तो निपातितः। गुपेरादेः कत्वं च संज्ञायाम्।) स्वर्णरूप्यभिन्नधातुः। इत्यमरः। २। ९। ९१॥ (यथा, महाभारते। १५। ६। ११।
"भूमिरल्पफला देया विपरीतस्य भारत!।
हिरण्यं कुप्यभूयिष्ठं मित्रं क्षीणमथो बलम्"॥)
दस्ता इति ख्यातधातुः। इत्यष्टधातुमध्ये वैद्यकम्॥

प्यशाला, स्त्री, (कुप्यानां स्वर्णरूप्याभ्यामन्येषां भाजनादीनां शाला गृहम्।) स्वर्णरूप्यभिन्नधातुपात्रादिनिर्म्माणादिगृहम्। काँसारिर दोकान इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सन्धानी २। इति हेमचन्द्रः॥

प्रियः, त्रि, (कुत्सितं प्रीणातीति। कु+प्री+"इगुपधज्ञेति"। ३। १। १३५। कः।) जघन्यः। इति हलायुधः॥ (बहुव्रीहौ तु कुत्सितप्रियः॥)

ब इ कि स्तृतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-पक्षेभ्वां-परं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। इ कुम्ब्यते। कि कुम्बयति कुम्बति। स्तृतिराच्छादनम्। इति दुर्गादासः॥

बे(वे)रः, पुं, (कुम्बतीति। कुब इ कि आच्छादने "कुम्बेर्नलोपश्च"। उणां १। ६०। इति एरक्। नलोपश्च। यद्वा कुत्सितं वेरं शरीरं यस्य। पिङ्गलनेत्रत्वात्तथात्वम्।) यक्षराजः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (स च विश्रवस ऋषेरिलविलायां जातः। स तु त्रिपात् अष्टदन्तः केकराक्षश्च। यथा, वायुपुराणे।
"कुत्सायां क्वितिशब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते।
कुवेरः कुशरीरत्वात् नाम्ना तेनैव सोऽङ्कितः"॥
तथा काशीखण्डे देवीदत्तशापोक्तौ च।
"कुवेरो भव नाम्ना त्वं मम रूपेर्ष्यया सुत!"॥)

ब्जः, त्रि, (कु ईषत् उब्ज आर्ज्जवमस्य। उब्ज आर्जवे घञ् शकन्ध्वादिवदुलोपः।) वायुनोन्नतहृदयः। उन्नतपृष्ठश्च। कुजा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गडुः २ गडुलः ३ इत्यमरः॥ न्युब्जः ४ गडुरः ५ इति शब्दरत्नावली॥ तस्य लक्षणमाह।
"हृदयं यदि वा पृष्ठमुन्नतं क्रमशः सरुक्।
क्रुद्धो वायुर्यदा कुर्य्यात्तदा तं कुब्जमादिशेत्"॥
इति माधवकरः॥ यदेत्यत्र यदिवेति विकल्पार्थत्वेन न पुनरुक्तिदोषः। नन्वन्तरायामः क्रोड़नतो भवति वहिरायामः पृष्ठनतो भवति ताभ्यामस्य को भेदः। उच्यते। अन्तरायामवहिरायामयोः प्रक्रतस्यैवान्तःशरीरस्य वहिःशरीरस्य चावनमनमत्र तु हृदयं पृष्ठं वा शरीराद्वहिर्भवतीति भेदः॥ * ॥

अथ चिकित्सा।

"वाह्यायामेऽन्तरायामे धनुस्तम्भे च कुब्जके।
योज्यं प्रसारिणीतैलं तेन तेषां शमो भवेत्॥
वातव्याधिषु सामान्या याः क्रियाः कथिताः पुरा।
कर्त्तव्या एव ताः सर्व्वास्तैलमेतद्विशेषतः"॥
इति भावप्रकाशः॥ (यथा, हरिवंशे ८३। ३४।
"तान्तु कुब्जां स्त्रड़ोर्मध्ये ह्यङ्गुलेनाग्रपाणिना।
शनैः सन्तोड़यामास कृष्णो लीलाविधानवित्"॥
रोगविशेषस्यास्य चिकित्सार्थं वटिकौषधं यथा॥ * ॥
"रसौ गन्धौ समौ शुद्धौ तालकञ्चाभया तथा।
विषं व्योषञ्च कटुकी वोलजैपालकौ समौ"॥
"भृङ्गराजरसैर्मर्द्द्यं कुन्द्यर्करसैस्तथा।
गुञ्जाद्वयं प्रदातव्यं रसः कुब्जविनोदकः॥
आमवाताढ्यवातादीन् कटीशूलञ्च नाशयेत्।
अग्निञ्च कुरुते दीप्तं स्थौल्यानां नाशनं परम्"॥
कुब्जविनोदो रसः॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे वातरोगाधिकारे॥ * ॥)

कुब्जः, पुं, (कु ईषदुब्जं आर्जवमस्य। शकन्ध्वादित्वात् साधुः।) अपामार्गः। इति राजनिर्घण्टः॥ खड्गः। इति शब्दमाला॥

कुब्जकः, पुं, (कौ पृथिव्यां उब्जति। उब्ज+ण्वुल्। शकन्ध्वादित्वात् उलोपे साधुः।) पुष्पवृक्षविशेषः। कूजा इति ख्यातः। (यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतनृसिंहपुराणे।
"चम्पकात् पुष्पशतकादशोकं पुष्पमुत्तमम्।
अशोकात् पुष्पसाहस्रात् सेवतीपुष्पमुत्तमम्।
सेवतीपुष्पसाहस्रात् कुब्जकः पुष्पमुत्तमम्"॥
तत्पर्य्यायः। भद्रतरुणी २ वृत्तपुष्पः ३ अतिकेशरः ४ महासहः ५ कण्टकाढ्यः ६ खर्व्वः ७ अलिकुलसङ्कुलः ८ वारिकण्टकः ९। इति त्रिकाण्डशेषः॥ अपि च।
"कुब्जको भद्रतरणिर्वृत्तपुष्पोऽतिकेशरः।
महासहा कण्टकाढ्या नीलालिकुलसङ्कुला"॥
राजनिर्घण्टे महासहेत्यादिशब्दाः पुंलिङ्गाः।
अस्य गुणाः।
"कुब्जकः सुरभिः स्वादुः कषायानुरसः सरः।
त्रिदोषशमनो वृष्यः शीतहर्त्ता च स स्मृतः"॥
इति भावप्रकाशः॥ सुरभित्वम्। रक्तपित्तकफनाशित्वञ्च॥ तत्पुष्पगुणाः। शीतलत्वम्। वर्णकारित्वम्। दाहवातपित्तनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कुब्जकण्टकः, पुं, (कुब्जः कण्टकोऽत्र।) श्वेतखदिरः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुब्रं,(भ्रं)क्ली,(कुबि आच्छादने+'स्फायितञ्चीत्यादिना रक्' 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्रेति'। उणां २। २८। इति निपातनात् रन्।) वनम्। इत्युणादिकोषः॥ कुण्डम्। कुण्डलम्। तन्तुः। शरणम्। शकटम्। इति सङ्क्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

कुमार, त् क केलौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-चुरां-परं-अकं-सेट्।) क्रीडी। अचुकुमारत्। इति दुर्गादासः॥

कुमारं, क्ली, (कुमारयति नन्दति यत्र यस्मिन् सतीत्यर्थः।) जात्यकाञ्चनम्। इति मेदिनी। खाँटि सोणा इति भाषा॥

कुमारः, पुं, (कुत्सितो मारः कन्दर्पो यस्मात्।) कार्त्तिकेयः तदुत्पत्तिविवरणन्तु कार्त्तिकेयशब्दे द्रष्टव्यम्॥
(तथा महाभारते। १। ६६। २३-२४।
"अग्नेः पुत्त्रः कुमारस्तु श्रीमान् शरवणालयः।
तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजः।
कीर्त्तिकाभ्युपपन्नत्वाच्च कार्त्तिकेय इति स्मृतः"॥
कौ पृथिव्यां मारयति दुष्टान्। कु+मृ+णिच्+अच्।) नाट्योक्तौ युवराजः। इत्यमरः॥ (राजकुमारः। यथा, रघौ ७। ६३।
"ततः प्रियोपात्तरसेऽधरोष्ठे
निवेश्य दध्मौ जलजं कुमारः"॥)
शुकः। अश्ववारकः। (कुमारयति क्रीड़तीति। कुमार-त् क क्रीड़ने+अच्।) पञ्चवर्षीयबालकः। (यथा मनौ ७। १७५।
"कन्यानां सम्प्रदानञ्च कुमाराणाञ्च रक्षणम्"।
"तस्यास्तु खल्वमरायाः प्रपतनार्थे खल्वेवमेव कर्म्मणि क्रियमाणे जातमात्रे ऽस्यैव कुमारस्य कार्य्याण्येतानि कर्म्माणि भवन्ति तद्यथा-अश्मनोः सङ्घट्टनं कर्णयोर्मूले शीतोदकेनोष्णोदकेन वा मुखपरिषेकः। तथा संक्लेशविहतान् प्राणान् पुनर्लभेत कृष्णकपालिका शूर्पेण चैनमभिनिष्पुणीयात् यद्यचेष्टं स्यात् यावत् प्राणानां प्रत्यागमं तत्तत् सर्व्वमेव कुर्य्युः। ततः प्रत्यागतप्राणं प्रकृतिभूतमभिसमीक्ष्य स्नानोदकग्रहणाभ्यामुपपादयेत्। अथास्य ताल्वोष्ठकण्ठ-जिह्वा-प्रमार्ज्जनमारभेत अङ्गुल्या सुपरिलिखितनखयासुप्रक्षालितोपधानकार्पासपिचुमत्या प्रथमं प्रमार्ज्जितस्यास्यच शिरस्तालु कार्पासपिचुना स्नेहगर्भेण प्रतिच्छादयेत्। ततो ऽस्यानन्तरं कार्यं सैन्धवोपहितेन सर्पिषा प्रच्छर्द्दनम्"।
"दशम्यां निशतीतायां सपुत्त्रास्त्री सर्व्वगन्धौषधैर्गौरसर्षप-लोध्रैश्च स्नाता लघ्वहतवस्त्रं परिधाय पवित्रेष्टलघुविचित्रभूषणवती संस्पृश्य मङ्गलान्युचितामर्च्चयित्वा च देवतां शिखिनः शुक्लवाससो ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचयित्वा कुमारमहतेन शुचिवाससाच्छादयेत्। प्राक् शिरसमुदक्शिरसं वा संवेश्य देवतापूर्व्वं द्विजातिभ्यः प्रणमतीत्युक्त्वा कुमारस्य पिता द्वे नामनी कारयेत् नाक्षत्रिकं नामाभिप्रायिकञ्च"।
"कृते च नामकर्म्मणि कुमारं परीक्षितुमुपक्रमेत आयुषः प्रमाण-ज्ञान-हेतोः। तत्रेमान्यायुष्मतां कुमाराणां लक्षणानि भवन्ति तद्यथा—एकैकजा मृदवोऽल्पाः स्निग्धाः सुबद्धमूलाः कृष्णाः केशाः प्रशस्यन्ते। स्थिरा बहुला त्वक् प्रकृत्याकृतिसुसम्पन्नमीषत्प्रमाणातिरिक्तमनुरूपमात-

…ओपमं शिरः प्रशस्यते। व्यूढं दृढं समं सु-
श्लिष्टशङ्खसन्ध्यूर्द्ध्वव्यञ्जनमुपचितं वलिनमर्द्धचन्द्रा-
…तिललाटं बहलौ विपुलसमपिठौ समौ नीचौ
…द्धौ पृष्ठतोऽवनतौ सुश्लिष्टकर्णपुटकौ महा-
…च्छिद्रौ कर्णौ ईषत् प्रलम्बिन्यावसङ्गते समे
…संहते महत्यौ भ्रुवौ समे समाहितदर्शने व्यक्त-
…भागविभागे बलवती तेजसोपपन्ने स्वाङ्गापाङ्गे
…चक्षुषी। ऋज्वी महोच्छ्वासावंशसम्पन्नेषदवन-
…ताग्रा नासिका। महदृजु-सुनिविष्टदन्तमास्यम्।
…आयामविस्तारोपपन्ना श्लक्ष्णा तन्वी प्रकृतियुक्ता
…पाटलवर्णा जिह्वा। श्लक्ष्णं युक्तोपचयमुष्णोपपन्नं
…रक्तं तालु। महानदीनः स्निग्धोऽनुनादी गम्भीर-
…मुत्थो धीरस्वरः। नातिस्थूलौ नातिकृशौ
…विस्तारोपपन्नावास्यप्रच्छादनौ रक्तावोष्ठौ। म-
…हत्यौ हनुवृत्तौ। नातिमहती ग्रीवा। व्यूढमुप-
…चितमुरो गूढं जत्रु पृष्ठवंशश्च। विप्रकृष्टान्तरौ
…स्तनौ, असंपातिनी स्थिरे पार्श्वे, वृत्तपरिपूर्णायतौ
…बाहू, सक्थिनी अङ्गुलयश्च। महदुपचितं पाणि-
…पादम्। स्थिरावृत्ताः स्निग्धास्ताम्रास्तुङ्गाः कूर्म्मा-
…काराः करजाः, प्रदक्षिणावर्त्ता सोत्सङ्गा च
…नाभिः। नाभ्युरस्त्रिभागहीना समासमुपचित-
…मांसा कटीवृत्तौ स्थिरोपचितमांसौ नात्युन्नतौ
…नात्यवनतौ स्फिचावनुपूर्ब्बवृत्तौ उपचययुक्ता-
…वूरू। नात्युपचिते नात्यपचिते एणीपदे प्रगूढ़-
…शिरास्थिसन्धी जङ्घे। नात्युपचितौ नात्यपचितौ
…चैव पूर्ब्बोपदिष्टगुणौ पादौ कूर्म्माकारौ।
…प्रकृतियुक्तानि वात-मूत्र-पुरीषगुह्यानि तथा
स्वप्नजागरणायासस्मितरुदितस्तनग्रहणानि। यच्च
किञ्चिदन्यदपि अनुक्तमस्ति तदपि सर्व्वं प्रकृति-
सम्पन्नमिष्टं विपरीतं पुनरनिष्टमिति दीर्घायु-
र्लक्षणानि" ॥ * ॥

अतोऽनन्तरं कुमारागारविधिमनु-
व्याख्यास्यामः ॥

"वास्तुविद्याकुशलः प्रशस्तं रम्यतमस्कं निवातं
…तैकदेशं दृढ़मपगतश्वापदपशुदंष्ट्रिमूषिका-
…पतङ्गं सुसंविभक्तसलिलोदूखलमूत्रवर्चःस्थानस्नान-
भूमिमहानसमृतुसुखं यथर्त्तुशयनासनास्तरणो-
पपन्नं कुर्य्यात्। तथा सुविहितरक्षाविधान-
बलिमङ्गलहोमप्रायश्चित्तं शुचिवृद्धवैद्यानुरक्त-
जनसम्पूर्णमिति कुमारागारविधिः।

शयनास्तरणप्रावरणानि कुमारस्य मृदुलघु-
शुचिसुगन्धीनि स्युः। स्वेदमलजन्तुमन्ति मूत्र-
पुरीषोपसृष्टानि च वर्ज्यानि स्युः।

असति सम्भवेऽन्येषां तान्येव च सुप्रक्षालि-
तोपधानानि सुधूपितानि सुशुद्धशुष्काण्युपयोगं
गच्छेयुः।

धूपनानि पुनर्वाससां शयनास्तरणप्रावरणानाञ्च
यवसर्षपातसी-हिङ्गु-गुग्गुलुवचाचोरकवयःस्थागो-
लोमीजटिलापलङ्कषाशोकरोहिणीसर्पनिर्म्मोका-
घृतसंप्रयुक्तानि स्युः।

मणयश्च धारणीयाः कुमारस्य खड्गरुरुगवय-
वृषभाणां जीवतामेव दक्षिणेभ्यो विषाणेभ्यो ऽग्रा-
णि गृहीतानि स्युः। मन्त्राद्याश्चौषधयो जीवकर्षभकौ यान्यप्यन्यानि ब्राह्मणाः प्रशंसेयुः।

क्रीड़नकानि खल्वस्य तु विचित्राणि घोषवन्त्यभिरामाणि चागुरूण्यतीक्ष्णाग्राणि चनास्यप्रवेशीनि अप्राणहराणि अवित्रासनानि स्युः।

नह्यस्य वित्रासनं साधु तस्मात्तस्मिन् रुदत्यभुञ्जाने वान्यत्र विधेयतामगच्छति राक्षसपिशाचपूतनाद्यानां नामान्याह्वयता कुमारस्य वित्रासनार्थं नामग्रहणं न कार्य्यं स्यात्।

यदि त्वातुर्य्यं किञ्चित् कुमारमागच्छेत् तत्प्रकृतिनिमित्तपूर्ब्बरूपलिङ्गोपशयविशेषैस्तत्त्वतोऽनुबुध्य सर्व्वविशेषानातुरौषध-देश-कालाश्रयानवेक्षमाणश्चिकित्सितुमारभेतैनं मधुरमृदुलघुसुरभिशीतसङ्करं कर्म्मप्रवर्त्तयन्नेवं सात्म्या हि कुमारा भवन्ति तथा ते शर्म्म लभन्ते चिराय रोगत्वेऽरोगवृत्तमातिष्ठेत् देशकालात्मगुणविपर्य्ययेण वर्त्तमानः।

क्रमेणासात्म्यानि परिवर्ज्योपयुञ्जानः सर्व्वाण्यहितानि वर्जयेत्तथाबलवर्णशरीरायुषां सम्पदमवाप्नोतीति।

एवमेनं कुमारमायौवनप्राप्तेर्धर्म्मार्थकुशलागमनाच्चानुपालयेदिति पुत्राशिषां समृद्धिकरं कर्म्म व्याख्यातम्। तदाचरन् यथोक्तैर्विधिभिः पूजां यथेष्टं लभते ऽनसूयक इति" ॥

इति शारीरस्थानेऽष्टमेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥*॥

"अथ कुमारं शीताभिरद्भिराश्वास्य जातकर्म्मणि कृते मधुसर्पिरनन्ता ब्राह्मीरसेन सुवर्णचूर्णमङ्गुल्यनामिकया लेहयेत्ततो बलातैलेनाभ्यज्य क्षीरवृक्षकषायेण सर्व्वगन्धोदकेन वा रूप्यहेमप्रतप्तेन वा वारिणा स्नापयेदेनं कपित्थपत्रकषायेण वा कोष्णेन यथाकालं यथादेशं यथा विभवञ्च ॥

क्षीराहाराय सर्पिः पाययेत् सिद्धार्थकवचामांसीपयस्यापामार्गशतावरीसारिवाब्राह्मीपिप्पलीहरिद्राकुष्ठसैन्धवसिद्धं क्षीरान्नमादाय मधुकवचा पिप्पली चित्रकत्रिफला सिद्धमन्नमादाय द्विपञ्चमूलीक्षीर-तगर-भद्रदारु-मरिच-मधु-विड़ङ्ग-द्राक्षा-द्विब्राह्मी सिद्धम्। तेनारोग्यबलमेधायूंषि शिशोर्भवन्ति ॥

बालं पुनर्गात्रसुखं गृह्णीयात् नचैनं तर्जयेत् सहसा न प्रतिबोधयेत् वित्रासभयात् सहसा नापहरेदुत्क्षिपेद्वा वातादिविघातभयात् नोपवेशयेत् कौब्जभयात् नित्यञ्चैनमनुवर्त्तेत प्रियशतैरजिघांसुः। एवमनभिहतमनास्त्वभिवर्द्धते नित्यमुदग्रसत्त्व-सम्पन्नो नीरोगः सुप्रसन्नमनाश्च भवति। वातातपविद्युत्प्रभापादपलताशून्यागारनिम्नस्थानगृहच्छायादिभ्यो दुर्ग्रहोपसर्गतश्च बालं रक्षेत्।

"नाशुचौ विसृजेद्बालं नाकाशे विषमे न च।
नोष्ममारुतवर्षेषु रजोधूमोदकेषु च ॥
क्षीरसात्म्यतया क्षीरमाजं गव्यमथापि वा।
दद्यादास्तन्यपर्य्याप्तेर्बालानां वीक्ष्य मात्रया ॥

षण्मासश्चैनमन्नं प्राशयेल्लघु हितञ्च। नित्यमवरोधरतश्च स्यात् कृतरक्ष उपसर्गभयात्। प्रवासतश्च ग्रहोपसर्गेभ्यो रक्ष्या बाला भवन्ति ॥

अथ कुमार उद्विजते त्रस्यति रोदिति नष्टसंज्ञो भवति नखदशनैर्धात्रीमात्मानञ्च परिणुदति दन्तान् खादति। कूजति जृम्भते भ्रुवौ विक्षिपत्यूर्द्ध्वं निरीक्षते फेनमुद्वमति सन्दष्टौष्ठः क्रूरो भिन्नामवर्च्चा दीनार्त्तस्वरो निशि जागर्त्ति दुर्ब्बलो म्लानाङ्गो मत्स्यच्छुच्छुन्दरिमत्कुणगन्धो यथा पुरा धात्र्याः स्तन्यमभिलषति तथा नाभिलषतीति सामान्येन ग्रहोपसृष्टलक्षणमुक्तं विस्तरेणोत्तरे वक्ष्यामः"। ॥
इति सुश्रुतेसोत्तरतन्त्रे १० अध्याये उक्तम् ॥)
वरुणवृक्षः। इति मेदिनी ॥ अर्हदुपासकविशेषः। इति हेमचन्द्रः ॥ सिन्धुनदः। इति शब्दरत्नावली ॥
(सनकसनातनसनत्सनन्दा एते चत्वारोऽपि बाल्यत एव ब्रह्मचारित्वात् कुमारा इत्युच्यन्ते ॥ त इव ये च कौमारतो ब्रह्मचारिणस्तेऽपि विज्ञेयाः। यथा, मनौ। ५। १५९।
"अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम्।
दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम्" ॥
मङ्गलग्रहः। यथा, नवग्रहस्तोत्रे।
"धरणीगर्भसम्भूतं विद्युत्पुञ्जसमप्रभम्।
कुमारं शक्तिहस्तञ्च लोहिताङ्गं नमाम्यहम्" ॥
शुक्तिमत्पर्व्वतोद्भूतऋषिकुल्याविशेषः।
यथा, विष्णुपुराणे।
"ऋषिकुल्याः कुमाराद्याः शुक्तिमत्पादसम्भवाः" ॥
शाकद्वीपाधिपतेः सप्तपुत्राणामेकः। तन्नाम्ना तद्वर्षस्यापि तथा संज्ञा।
यथा, विष्णुपुराणे २। ४। ५९-६०।
"शाकद्वीपेश्वरस्यापि भवस्य सुमहात्मनः।
सप्तैव तनयास्तेषां ददौ वर्षाणि सप्त सः ॥
जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मनीचकः।
कुसुमोदश्च मौदाकिः सप्तमश्च महाद्रुमः ॥
तत्संज्ञान्येव तत्रापि सप्तवर्षाण्यनुक्रमात्" ॥
मन्त्रविशेषः। यथा, तन्त्रसारधृतविश्वसारवचनम्।
"हतवीर्य्यश्च भीमश्च प्रध्वस्तो बालकः पुनः।
कुमारश्च युवा प्रौढ़ो वृद्धो निस्त्रिंशकस्तथा" ॥
स्वरोदयोक्तबालचक्रस्थस्वरभेदः। बालोपद्रवकग्रहभेदः। यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २७ अः ॥
"स्कन्दः सृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा।
बिभर्त्ति चापरां संज्ञां कुमार इति स ग्रहः" ॥
त्रि, सुन्दरः ॥)

कुमारकः, पुं, (कुमार + संज्ञायां स्वार्थे वा कन्।) वरुणवृक्षः। इत्यमरः। २।४।२५॥ बालकः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते। १। १२८। २२।
"प्रहारवेगाभिहता द्रुमा व्याघूर्णितास्ततः।
सफलाः प्रपतन्ति स्म द्रुतं त्रस्ताः कुमारकाः" ॥
राजकुमारः। यथा महाभारते। १। १३३। ७।
"ते तं दृष्ट्वा महात्मानमुपगम्य कुमारकाः।
भग्नोत्साहक्रियात्मानो ब्राह्मणं पर्य्यवारयन्" ॥)

कौरव्यवंशोद्भवो नागविशेषः । यथा, महाभारते १ । आस्तीकपर्व्वणि ५७ । १३ ।
"एरकः कुण्डलो वेणी वेणीस्कन्धः कुमारकः ।
बाहुकः शृङ्गवेरश्च धूर्त्तकः प्रातरातकौ ।
कौरव्यकुलजास्त्वेते प्रविष्टा हव्यवाहनम्" ॥)

कुमारजीवः, पुं, (कुमारं जीवयतीति । जीव + णिच् + अण् ।) पुत्त्रजीवकवृक्षः । इति रत्नमाला । जीयापुता इति भाषा ॥

कुमारपालः, पुं, (कुमारं पालयति । पाल् + णिच् + अच् ।) शालिवाहनराजः । इति हेमचन्द्रः ॥ (शिशुपालके, त्रि ।)

कुमारभृत्या, स्त्री, (कुमारस्य गर्भस्य निर्विघ्नप्रसवार्थं गर्भचिकित्साकुशलैः भिषग्भिः धात्र्या वा भृत्या पालनम् ।) गर्भिण्याः परिचर्य्या । इति हारावली ॥ तत्पर्य्यायः । बालतन्त्रम् २ गर्भिण्यावेक्षणम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, रघुः । ३ । १२ ।
"कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते
भिषग्भिराप्तैरथ गर्भभर्म्मणि ।
पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां
ददर्श काले दिवमभ्रितामिव" ॥)

कुमारयुः, पुं, (कुमारं कौमारं याति । मितद्र्वादित्वात् कुः निपातनात् साधुः ।) युवराजः । इत्युणादिकोषः ॥

कुमारवाही, [न्] पुं, (कुमारं कार्त्तिकेयं वहति । वह + णिनिः ।) मयूरः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुमारसूः, स्त्री, (कुमारं कार्त्तिकेयं सूते । सू + क्विप् ।) गङ्गा । इति हेमचन्द्रः ॥ दुर्गा । इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ॥ (पुं वह्निः । यथा, महाभारते । २ । सहदेवदिग्विजये ३१ । ४३ ।
"वैश्वानरस्त्वं पिङ्गेशः प्लवङ्गो भूरितेजसः ।
कुमारसूस्त्वं भगवान् यद्गर्भो हिरण्यकृत्" ॥)

कुमारिका, स्त्री, (कुमारयति आनन्देन क्रीडति । कुमार + णिच् + ण्वुल् + टाप् अत इत्वम् ।) कुमारी । इति शब्दरत्नावली ॥ नवमल्लिका । इति रत्नमाला ॥ भारतवर्षस्य खण्डविशेषः । यथा,—
"वर्षाद्यवस्थितिरिहैव कुमारिकाख्ये
शेषेषु चान्त्यजजना निवसन्ति सर्व्वे" ॥
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥ स्थूलैला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ओषधिविशेषः । घृतकुमारी इति ख्याता । अस्या व्यवहारो यथा त्रैलोक्यचिन्तामणिरसे द्रष्टव्यः ।
"खल्वे दत्त्वेव कुमारिकायाः" ।
इति रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे वातव्याध्यधिकारे । नेत्रमध्यस्थप्रतिविम्बविशेषः । यथा,—
"दृष्टा यस्य विजानीयात् पश्चरूपां कुमारिकाम् ।
प्रतिच्छायामयीमक्ष्णो नैनमिच्छेच्चिकित्सितुम्" ॥
इति चरके इन्द्रियस्थाने ७ अध्याये ॥)

कुमारी, स्त्री, (कुमार + प्रथमवयोवचनत्वात् स्त्रियां ङीष् ।) द्वादशवर्षीया कन्या । यथा,—
"अष्टवर्षा भवेद्गौरी दशवर्षा च कन्यका ।
सम्प्राप्ते द्वादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयते" ॥
इति स्मृतौ भेदः । इह अभेदोपचारात् कन्या कुमारीत्यमरः ॥ इति भरतः ॥ आगमे तु कुमारीपूजने अजातपुष्पा चेत् तदा षोड़शवर्षपर्य्यन्तवयस्का । तस्या वयोभेदेन नामभेदाः । यथा,—
"एकवर्षा भवेत् सन्ध्या द्विवर्षा च सरस्वती ।
त्रिवर्षा तु त्रिधामूर्त्तिश्चतुर्व्वर्षा तु कालिका ॥
सुभगा पञ्चवर्षा च षड्वर्षा च उमा भवेत् ।
सप्तभिर्मालिनी साक्षादष्टवर्षा च कुब्जिका ॥
नवभिः कालसङ्कर्षा दशभिश्चापराजिता ।
एकादशे तु रुद्राणी द्वादशाब्दे तु भैरवी ॥
त्रयोदशे महालक्ष्मीर्द्विसप्ता पीठनायिका ।
क्षेत्रज्ञा पञ्चदशभिः षोड़शे चाम्बदा मता ॥
एवं क्रमेण सम्पूज्या यावत् पुष्पं न जायते ।
पुष्पितापि च सम्पूज्या तत्पुष्पादानकर्म्मणि" ॥*॥
तत्पूजाविधिर्यथा ।
"अथान्यत् साधनं वक्ष्ये महाधीनकमोद्भवम् ।
येनानुष्ठितमात्रेण शीघ्रं देवी प्रसीदति ॥
अष्टम्याञ्च चतुर्द्दश्यां कुह्वां वा रविसंक्रमे ।
कुमारीपूजनं कुर्य्याद्यथा विभवमात्मनः ॥
वस्त्रालङ्करणाद्यैश्च भक्ष्यैर्भोज्यैः सुविस्तरैः ।
पञ्चतत्त्वादिभिः सम्यग्देवीबुद्ध्या सुसाधकः" ॥
इत्यन्नदाकल्पः ॥ * ॥ (स्वनामख्याता परीक्षित्पुत्त्रस्य भीमसेनस्य पत्नी । यथा,—महाभारते १ । पूरुवंशानुकीर्त्तने ९५ । ४३ ।
"भीमसेनः खलु कैकेयीमुपयेमे कुमारीं नाम तस्यामस्य जज्ञे प्रतिश्रवा नाम" ॥)
पार्व्वती । नवमल्लिका । नदीविशेषः । (इयं हि शाकद्वीपान्तर्गतसप्तनदीनामेका ।
यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । ६५ ।
"नद्यश्चात्र महापुण्याः सर्व्वपापभयापहा ।
सुकुमारी कुमारी च नलिनीधेनुका च या" ॥)
सहा । घृतकुमारी इति ख्याता । अपराजिता । जम्बूद्वीपः । इति मेदिनी ॥ सीता । इति हेमचन्द्रः ॥ बन्ध्याकर्कोटकी । स्थूलैला । मोदिनीपुष्पम् । तरणीपुष्पम् । श्यामापक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुमाल त् क केलौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-अकं-सेट् ।) कस्वौ । अचुकुमालत् । इति दुर्गादासः ॥

कुमालकः, पुं, (कुमाल + संज्ञायां कन् । कुमाल त्क केलौ + ण्वुल् वा ।) सौवीरदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुमुत्, [द्] स्त्री, (कौ पृथिव्यां मोदते इति । कु + मुद + क्विप् ।) कुमुदम् । इति मेदिनी । हेला इति भाषा । रक्तोत्पलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भागवते ३ । २३ । ३८ ।
"बभाज उत्कचकुमुद्गणवानपीथ्य
स्ताराभिरावृत इवोडुपतिर्नभस्थः" ॥
कुमुदस्य कन्दविशेषः । शालुक इति यस्य ख्यातिः । अस्य पर्य्याया यथा,—
"कैरवं चन्द्रकान्तञ्च गर्दभं कुमुदं कुमुत्" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कुमुत् [द्] त्रि, (कुत्सिते विषये मुत् हर्षो [illegible] कुत्सिता मुद् अस्य वा ।) कृपणः । इति मेदि[illegible] अप्रीतः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुमुदं, क्ली, (कौ मोदते । मुद् "इगुपधेति" । १ । १३५ । कः ।) श्वेतोत्पलम् । हैला [illegible] इत्यादि भाषा ॥ (यथा, रामायणे ५ । ५५ । [illegible]
"सचन्द्रकुमुदं रम्यं सार्काकारण्डवं शुभम् ।
पुष्यश्रवणकादम्बमभ्रशैवलशाद्वलम्" ॥)
तत्पर्य्यायः । कैरवम् २ । इत्यमरः । १ । १ [illegible] ३७ । चन्द्रकान्तम् ३ गर्दभम् ४ कुमुत् ५ । [illegible] रत्नमाला ॥ धवलोत्पलम् ६ कह्लारम् ७ श[illegible] लकम् ८ शशिकान्तम् ९ इन्दुकमलम् १० च[illegible] कान्तजम् ११ गन्धसोमम् १२ । इति श[illegible] रत्नावली ॥ अपि च ।
"श्वेतं कुवलयं प्रोक्तं कुमुदं कैरवं तथा ।
कुमुदं पिच्छिलं स्निग्धं मधुरं ह्लादि शीतलम्"
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । शीतलत्व[illegible] स्वादुत्वम् । पाके तिक्तत्वम् । कफरक्तदोष[illegible] श्रमपित्तनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । र[illegible] पद्मम् । इति मेदिनी ॥ रूप्यम् ॥ इति [illegible] चन्द्रः ॥

कुमुदः, पुं, (कुत्सिते नैर्ऋतकोणे मोदते इति । कु[illegible] मुद + कः ।) नैर्ऋतकोणस्थदिग्हस्ती । इत्य[illegible] १ । ३ । ३ । वानरविशेषः । (अयं खलु र[illegible] चन्द्रस्य सेनापतिवानराणां एकतमः ।
यथा, रामायणे । ६ । २ । २८ ।
"नाम्ना संकोचनो नाम नानाद्विजयुतो गिरि
तत्र राज्यं प्रशास्त्येष कुमुदो नाम वानरः ।
योऽसौ शतसहस्राणि सहस्रं परिकर्षति" ॥)
नागविशेषः । (यथा, महाभारते । १ । ३५ । १[illegible]
"कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः ।
कुमुदः कुमुदाक्षश्च तित्तिरिर्हलिकस्तथा" ॥)
दैत्यभेदः । सितोत्पलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ध्रुवकभेदः । यथा,
"एकविंशतिवर्णाङ्घ्रिर्भवेत् शृङ्गारके रसे ।
कुमुदोऽभीष्टदश्चैव ताले तुरगलीलके" ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (कुं पृथ्वीं भूमिं वा म[illegible] यति । अन्तर्भूतणिजन्तात् मुदः कः । वि[illegible] यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ७६ ।
"शुभाङ्गः शान्तिदः स्रष्टा कुमुदः कुवलेशयः"
विष्णुपार्षदः । यथा, भागवते । ८ । २१ । १[illegible]
"कुमुदः कुमुदाक्षश्च विश्वक्सेनः पतत्त्रिराट्" ।
मेरोरुपस्थभागिरिविशेषः । स चायुतयोज[illegible] ततः । यथा, भागवते ५ । १६ । १२ ।
"मन्दरो मेरुमन्दरः सुपार्श्वः कुमुद इति ।
अयुतयोजनविस्तारोन्नाहा मेरोश्चतुर्दिशमवष्ट गिरय उपक्लृप्ताः" ॥ शाल्मलद्वीपान्तर्गत[illegible] पर्व्वतः । यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । २६ ।
"कुमुदश्चान्नतश्चैव तृतीयश्च बलाहकः" ॥
आनूपजन्तुविशेषः । यथा,—
"हंससारसचक्राह्वाः कुमुदाश्च कपिञ्जलाः ।

गनूपाङ्गेषु विज्ञेयाः श्लेष्मणा वातकोपनाः” ॥
ति हारीते प्रथमस्थाने ११ अध्यायः ॥)
बान्धवः, पुं, (कुमुदस्य बान्धवः ।) चन्द्रः । क-
रः । इत्यमरः । १ । ३ । १३ ॥
वती, स्त्री, (कुमुदानि सन्त्यस्यां इति । मतुप्
स्य वः ङीप् ।) कुमुद्वती । कुमुदसमूहः । इत्य-
रटीकायां भरतः ॥
ा, स्त्री, (कुत्सितं मोदते । कु + मुद + कः ।
ाप् च ।) कुम्भिका । वाना इति भाषा । गम्भा-
वृक्षः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
प्रस्याः पर्य्याया यथा,—
श्रीपर्णी काश्मरी भद्रा गाम्भारी गोपभद्रिका ।
मुदा च सदा भद्रा कट्फला श्लक्ष्णवल्लिका” ॥
ति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) शाकपर्णीवृक्षः ।
तकीवृक्षः । कट्फलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ावासः, पुं, (कुमुदानां आवासः । कुमुदानि-
ावसन्त्यत्र वा । आ + वस् + अधिकरणे घञ् ।)
मुदप्रायदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥
का, स्त्री, (कौ भूमौ मोदते इति । मुद +
र्तरि ण्वुल् टाप् अत इत्वञ्च ।) कट्फलः ।
ामरः । २ । ४ । ४० ॥ (अस्याः पर्य्याया
ा,—
ट्फलः सोमवल्कश्च कैटर्य्यः कुम्भिकापि च ।
ापर्णिका कुमुदिका भद्राभद्रवतीति च” ॥
त भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणा-
स्य कट्फलशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
ी, स्त्री, (कुमुदानि सन्त्यस्याम् । कुमुद +
ः ङीप् ।) कुमुदयुक्तपुष्करिण्यादिः । कुमुद-
ूहः । कुमुदलता । इति भरतः ॥
ा भ्रमराष्टके । ७ ।
“अलिरसौ नलिनीवनवल्लभः
कुमुदिनी कुलकेलिकलारसः ।
विधिवशेन विदेशमुपागतः
कुटजपुष्परसं बहु मन्यते” ॥)
र्य्यायः । कुमुद्वती २ । इत्यमरः । १ । १० ।
॥ उत्पलिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ छोट
र इति भाषा ॥
नीपतिः, पुं, (कुमुदिन्याः पतिः वल्लभः ।)
ः । इति हेमचन्द्रः ॥
स्त्री, (कुमुद + स्त्रियां ङीष् ।) कट्फलः ।
ा शब्दरत्नावली ॥
स्या गुणादयः कट्फलशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
ः, पुं, (कुमुदानां ईशः ।) चन्द्रः । इति शब्द-
ावली ॥
ी, स्त्री, (कुमुद + “कुमुदनड्वेतसेभ्यो ड्मतुप्” ।
२ । ८७ । इति ड्मतुप् “मादुपधायाश्च” ।
२ । ९ । इति मस्य वः । उगितश्चेति ङीप् ।)
दिनी । इत्यमरः । १ । १० । ३८ ॥
ा, भट्टिकाव्ये । २ । ६ ।
“प्रभातवाताहतिकम्पिताकृतिः
कुमुद्वतीरेणुपिशङ्गविग्रहम् ।
निरास भृङ्गं कुपितेव पद्मिनी
न मानिनीशं सहतेऽन्यसङ्गमम्” ॥
अस्याः पर्य्याया यथा,—
“कुमुद्वती कैरविका तथा कुमुदिनीति च” ।
गुणाश्चास्या कुमुदिनीशब्दे ज्ञेयाः । इति भावप्रका-
शस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
कुमुदाख्यनागराजस्य यवीयसी स्वसा सा तु
रामचन्द्रपुत्त्रस्य कुशस्य पत्नी ।
यथा, रघुः १७ । ६ ।
“तं स्वसा नागराजस्य कुमुदस्य कुमुद्वती ।
अन्वगात् कुमुदानन्दं शशाङ्कमिव कौमुदी” ॥
क्रौञ्चद्वीपान्तर्गतानां सप्तनदीनामेका नदी ।
यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । ५५ ।
“गौरी कुमुद्वती चैव सन्ध्या रात्रिर्मनोजवा ।
क्षान्तिश्च पुण्डरीका च सप्तैता वर्षनिम्नगाः” ॥)
कुमुद्वान्, त्रि, (कुमुद + “कुमुदनड्वेतसेभ्यः” । ४ ।
२ । ८७ । इति ड्मतुप् मस्य वः ।) कुमुदबहुल-
देशः । इत्यमरः । २ । १ । ९ ॥
(यथा रघुवंशे ४ । १९ ।
“हंसश्रेणीषु तारासु कुमुद्वत्सु च वारिषु ।
विभूतयस्तदीयानां पर्य्यस्ता यशसामिव” ॥)
कुमोदकः, पुं, (कुं पृथ्वीं मोदयति । कु + मुद +
णिच् + ण्वुल् । पृथिव्याः भारावतारणादिलीला-
कर्म्मभिः सर्व्वेषामानन्दकारकत्वात् तस्य तथा-
त्वम् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥
कुम्पः, त्रि, (कुम्पति कुम्पयति वा । कुपि वेष्ठने +
अच् इदित्वात् नुम् ।) बाहुकुण्ठः । इति जटा-
धरः । कोपा इति भाषा ॥
कुम्बा, स्त्री, (कुबि वेष्टने + अच् टाप् च ।) सुग-
हनावृतिः । अस्पृश्यादिदर्शनवारणाय वेष्टनम् ।
इत्यमरः । २ । ७ । १८ ॥ (यथा तैत्तिरीयसंहि-
तायाम् । “तस्मिन्नुदीचीनकुम्बां शम्यां निद-
धाति” ॥ तथा शङ्करकविकृते अम्बाष्टके । ७ ।
“कुम्बावतीसमविडम्बा गलेन नवतुम्बाभवीणास-
विधा शं बाहुलेयशशिबिम्बाभिराममुखसम्बाधि-
तस्तनभरा” ॥ इति ॥)
कुम्भं, स्त्री, (कुं भूमिं उम्भति गन्धेन पूरयति । कु +
उन्भ पूरणे + अच् ॥ शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।)
गुग्गुलुः । इत्यमरः । ३ । ३ । १३४ ॥ त्रिवृत् ।
इति हेमचन्द्रः ॥
कुम्भः, पुं, (कुं भूमिं उम्भति जलेन । उन्भ + अच् ।
शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) घटः । अस्य परिमाणं
कलसशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ गजकुम्भः । हस्तिशिरसः
पिण्डद्वयम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १३४ ॥
(यथा प्रसन्नराघवे,—“तैः किं मत्तकरीन्द्रकुम्भ-
कुहरेनारोपणीयाः कराः” ॥) कुम्भकर्णपुत्त्रः ।
(यथा, गोः रामायणे । ५ । ७९ । १५ ।
“सुतोऽथ कुम्भकर्णस्य कुम्भः परमकोपनः ।
अब्रवीत् परमक्रुद्धो रावणं लोकरावणम्” ॥)
वेश्यापतिः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ समाधिविशेषः ।
प्राणायामाङ्गकुम्भक इति यावत् । इति धरणी ॥
(प्रह्लादपुत्त्रः । यथा महाभारते १ । ६५ । १९ ।
“प्रह्लादस्य त्रयः पुत्त्राः ख्याताः सर्व्वेषु भारत !॥
विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति भारत !” ॥
विष्णुः । यथा महाभारते १३ । १४९ । ८१ ।
“अर्चिष्मानर्चितः कुम्भो विशुद्धात्मा विशोधनः” ॥)
द्रोणद्वयपरिमाणम् । ६४ सेर इति भाषा ।
तत्पर्य्यायः । सूर्पः २ । इति वैद्यकपरिभाषा ॥
मेषादिद्वादशराशयन्तर्गतैकादशराशिः । तस्य
पर्य्यायः । हृद्रोगः २ । इति दीपिका ॥ स
च धनिष्ठाशेषार्द्धसम्पूर्णशतभिषापूर्व्वभाद्रपदा
प्रथमपादत्रयेण भवति । अस्याधिष्ठात्री देवता
कलसधारी पुरुषः । स तु शीर्षोदयः । चरण-
रहितः । मध्यसन्तानः । मध्यमस्त्रीसङ्गः । कर्व्वूर-
वर्णः । वनचारी । वायुराशिः । स्निग्धः । उष्णः ।
अर्द्धस्वरः । वातपित्तकफप्रकृतिः । शूद्रवर्णः ।
पश्चिमदिक्स्वामी । स्वयाङ्गः । तत्र जातफलम् ॥
“मेधावी हस्तिघोटकधनेश्वरो दन्तपीड़ायुक्तः
खेदशून्यः” । इति ज्योतिषम् । जन्मकालीनचन्द्रा-
श्रितैतद्राशिफलम् ।
“अलसतासहितोऽन्यसुतप्रियः
कृपणताकलितोऽतिविचक्षणः ।
कलसगामिनि शीतकरे नरः
सदसि सज्जनमानसुरोचनः” ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ तस्योदये तन्नामकलग्नं
भवति । तस्य गणितशास्त्रपरिमाणं यथा । दश-
यष्ठ्यङ्गुलाधिकः पञ्चाङ्गुलप्रभे देशे वर्त्तमानेन विंशा-
यनांशे अष्टपञ्चाशत्पलाधिकचिद्दण्डाः । इति
ज्योतिषम् । तत्र जातफलम् ।
“कुम्भलग्ने समुद्भूतस्त्वलचित्तोऽतिसौहृदः ।
परदाररतो नित्यं सत्त्वकायो महासुखी” ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
कुम्भकः, पुं, (कुम्भ इव कायति प्रकाशते निश्चलत्वात् ।
कै + कः । यद्वा कुम्भ + स्वार्थे कः ।) दक्षिण-
हस्तेन नासापुटद्वयं धृत्वा प्राणायामाङ्गं वायु-
स्तम्भनम् । इति तन्त्रम् ॥ (पातञ्जलयाज्ञव-
ल्क्यादौ तु ।
“कुम्भकः पूरको रेचः प्राणायामस्त्रिलक्षणः ।
पूरकं पूरणं वायोः कुम्भकः स्थापनं क्वचित् ॥
बहिर्निःसारणं तस्य रेचकः परिकीर्त्तितः ॥
दक्षिणे रेचयेद् वायुं वामेन पूरितोदरः ।
कुम्भेन धारयेन्नित्यं प्राणायामं विदुर्बुधाः ॥
अङ्गुष्ठेन पुटं ग्राह्यं नासया दक्षिणं पुनः ।
कनिष्ठानामिकाभ्याञ्च वामं प्राणस्य संग्रहे ॥
अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यान्तु ऋग्वेदी सामगायनः ।
अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु ग्राह्यं सर्व्वैर्यजुर्व्विभिः” ॥)
(तथा च, हठयोगदीपिकायाम् । २ । ४३ ।
“तत्सिद्धये विधानज्ञाश्चित्रान् कुर्व्वन्ति कुम्भकान् ।
विचित्रकुम्भकाभ्यासाद्विचित्रां सिद्धिमाप्नुयात्” ॥
“तत्सिद्धये उन्मन्यवस्थासिद्धये” । इति त-
ट्टीका ॥ अस्य भेदाः यथा, तत्रैव २ । ४४ ।
“सूर्य्यभेदनमुज्जायी सीत्कारी सीतली तथा ।
भस्त्रिकाभ्रामरीमूर्च्छा प्लाविनीत्यष्टकुम्भकाः” ॥
तथा पुनस्तत्रैव २ । ७१ ।
“प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः ।

सहितः केवलश्चेति कुम्भको द्विविधो मतः" ॥*॥)

कुम्भकारः, पुं, (कुम्भं करोति । कुम्भ + कृ + "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) जातिविशेषः । कुमोर इति भाषा । स तु शूद्रागर्भे विश्वकर्म्मौरसाज्जातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ तत्पर्य्यायः । कुलालः २ । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥ चक्री ३ । इति जटाधरः ॥ (एतज्जातिविषये तु पुराणभेदेन मतभेदो दृश्यते । यथा ।
"वैश्यायां विप्रतश्चौरात् कुम्भकारः स उच्यते" ॥
"मालाकाराच्चर्म्मकार्य्यां कुम्भकारो व्यजायत" ॥
"पट्टीकाराच्च तैलिक्यां कुम्भकारो बभूव ह" ॥
इत्यादि बहुलमतमस्ति बाहुल्यभिया नास्माभिर्लिख्यते ॥) कुक्कुभपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

कुम्भकारिका, स्त्री, (कुम्भस्येव कार आकारो यस्याः । कुम्भकार + कप् + टाप् अत इत्वञ्च ।) कुलत्था । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुम्भं करोतीति । कुम्भ + कृ + ण्वुल् स्त्रियां टाप् अत इत्वम् । कुम्भकारस्त्री । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

कुम्भकारी, स्त्री, (कुम्भस्येव कार आकारो यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) कुलत्थाञ्जनम् । कुलत्थिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ मनःशिला । इति जटाधरः ॥ (कुम्भकारस्य पत्नीति ङीष् ।) कुम्भकारभार्य्या ॥

कुम्भतुम्बी, स्त्री, (कुम्भ इव तुम्बी ।) अलाबुप्रभेदः । गोल लाउ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुम्भालाबुः २ गोस्तनतुम्बी ३ गोरक्षी ४ नागालाबुः ५ घटाभिधा ६ घटालाबुः ७ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तश्वासकफास्रज्वरकाशनाशित्वम् । रुच्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुम्भदासी, स्त्री, (कुम्भस्य वेश्यापतेर्दासी ।) कुट्टनी । इति शब्दरत्नावली ॥

कुम्भयोनिः,पुं, (कुम्भः योनिर्जन्मस्थानं यस्य ।) अगस्त्यमुनिः । (यथा रघुः ४ । २१ ।
"प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः" ॥)
वशिष्ठमुनिः ।(एतयोर्मुनिसत्तमयोरुत्पत्तिविवरणं तु उर्व्वशीमते कन्दर्पपीडितयोर्मित्रावरुणयोः स्खलितेनैकस्मिन् कुम्भे सङ्कृतेन रेतसा यथा घटितं तथा तत् रामायणोत्तरकाण्डे ६६—६७ सर्गे विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥) द्रोणाचार्य्यः । इति मेदिनी ॥ (अस्य उत्पत्तिकथायथा महाभारते १।१३१।९-१४।
"गङ्गाद्वारं प्रति महान् बभूव भगवानृषिः ।
भरद्वाज इति ख्यातः सततं शंसितव्रतः ॥
सोऽभिषेक्तुं ततो गङ्गां पूर्व्वमेवागमन्नदीम् ।
महर्षिभिर्भरद्वाजो हविर्द्धाने चरन् पुरा ॥
ददर्शाप्सरसं साक्षात् घृताचीमाप्लुतामृषिः ।
रूपयौवनसम्पन्नां मदहृप्तां मदालसाम् ॥
तस्याः पुनर्नदीतीरे वसनं पर्य्यवर्त्तत ।
व्यपकृष्टाम्बरां दृष्ट्वा तामृषिश्चकमे ततः ॥
तत्र संसक्तमनसो भरद्वाजस्य धीमतः ।
ततोऽस्य रेतश्चस्कन्द तदृषिर्द्रोण आदधे ॥
ततः समभवद्द्रोणः कलसे तस्य धीमतः ।
अध्यगीष्ट स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्व्वशः ॥)
द्रोणपुष्पीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री, अग-
रोगविशेषः । यथा महाभारते । ३ । ४३ । ३० ।
"गोपाली सहजन्या च कुम्भयोनिः प्रजागरा ।
चित्रसेना चित्रलेखा सहा च मधुरस्वना" ॥)

कुम्भला, स्त्री, (कुम्भं कुम्भाकारं लाति आदत्ते । कुम्भ + ला आदाने + कः टाप् च ।) मुण्डितिका । इति रत्नमाला ॥ मुण्डिरी इति भाषा ॥ (मुण्डीशब्दे विवृतिरस्या ज्ञेया ॥)

कुम्भवीजकः, पुं, (कुम्भ इव वीजं यस्य । ततः स्वार्थे कः ।) रीठाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुम्भशाला, स्त्री, (कुम्भाय कुम्भनिर्म्माणार्थं या शाला ।) कुम्भनिर्म्माणादिगृहम् । तत्पर्य्यायः । पाकपुटी २ । इति हेमचन्द्रः ॥

कुम्भसन्धिः, पुं, (कुम्भयोः सन्धिर्मिलनम् ।) हस्तिकुम्भद्वयमध्यस्थानम् । तत्पर्य्यायः । आरद्धः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुम्भसम्भवः, पुं, (कुम्भः सम्भव उत्पत्तिस्थानं यस्य ।) अगस्त्यमुनिः । इत्यमरः । १ । ३ । २० ॥
(यथा राजेन्द्रकर्णपुरे ७१ ।
"तदयुक्तं ननु कुम्भसम्भव ! भवत् प्रभारहस्येन यत् द्याश्च क्ष्माश्च तिरोदधन्निरवधिर्विन्ध्योऽपि वन्ध्यः कृतः" ॥ वशिष्ठः । द्रोणः । एतयोरपि कुम्भोत्पत्तिकथास्ति । एतद्विवरणन्तु कुम्भयोनिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कुम्भा, स्त्री, (कु कुत्सितया निन्दितरूपया उम्भा पूर्त्तिर्देहादिभिर्यस्याः । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) वेश्या । इति शब्दमाला ॥

कुम्भाण्डः, पुं, (कुम्भ इव अण्डं यस्य ।) बाणासुरस्यामात्यविशेषः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, हरिवंशे १७५ । १६३ ।
"कुम्भाण्डवचनैरेवं दानवेन्द्रः प्रचोदितः ।
वाचं रुद्रामतिक्रुद्धः प्रोवाच वदताम्बरः" ॥
अयञ्च बाणपराजयान्ते श्रीकृष्णप्रसादात् तद्राज्यस्वामी बभूव ॥ यदुक्तं तत्रैव १८३ । २७—२८ ।

श्रीकृष्ण उवाच ।

"कुम्भाण्ड ! मन्त्रिणां श्रेष्ठ ! प्रीतोऽस्मि तव सुव्रत ! ।
सुकृतन्ते विजानामि राष्ट्रिकोऽस्तु भवानिह ॥
सर्व्वातिपद्यः सुसुखी निर्वृतोऽस्तु भवानिह ।
राज्यञ्च ते मया दत्तं चिरं जीव ममाश्रयात्" ॥)
कुष्माण्डम् । कुष्माण्डीपर्य्याये कुम्भाण्डीदर्शनात् ॥

कुम्भाण्डी, स्त्री, (कुम्भाण्ड + स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।) कुष्माण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुम्भिका, स्त्री, (कु कुत्सितरूपेण उम्भति पूरयति आच्छादयति वारि पुष्करिण्यादेः । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) जलजद्रव्यविशेषः । पाना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वारिपर्णी २ । इत्यमरः ।१।१०।३८ ॥ श्वेतपर्णा ३ अम्बुकुम्भी ४ पानीयपृष्ठजः ५ । इति रत्नमाला ॥ आकाशमूली ६ कुतृणम् ७ जलवल्कलम् ८ । इति हारावली ॥ वारिमूली ९ खमूलिका १० पर्णी ११ पृश्नी १२ खमूली १३ खमूलिः १४ वारिकर्णिका १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ कुमुदा १६ दलाढ़कः १७ । इति जटाधरः ॥ अस्य गुणाः वारिपर्णीशब्दे द्रष्टव्याः । पाटलावृक्षः । द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥ नेत्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
"वर्त्मान्ते पिड़काध्माता भिद्यन्ते च स्रवन्ति च । कुम्भीकवीजसदृशाः कुम्भिकाः सन्निपातजाः" । इति माधवकरः ॥ (कुम्भा + स्वार्थे कन् टा... इत्वञ्च । वेश्या । इति शब्दमाला । कट्फलम् । भावप्रकाशे अस्याः पर्य्यायाः यथा,—
"कट्फलः सोमवल्कश्च कैटर्य्यः कुम्भिकापि च । श्रीपर्णिका कुमुदिका भद्रा भद्रवतीति च" । गुणाश्चास्याः कट्फलशब्दे बोद्धव्याः ॥)

कुम्भिनीवीजं, क्ली, (कुम्भिन्या वीजम् ।) जयपाल । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुम्भिपाकी, स्त्री, (कुम्भिना पाकोऽस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) कट्फलः । इति भावप्रकाशः ॥

कुम्भिमदः, पुं, (कुम्भोऽस्त्यस्य कुम्भी हस्ती तस्य मदः ।) हस्तिमदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गन्धद्रव्यविशेषः ।)

कुम्भिलः, पुं, (कुम्भ + इलच् ।) चोरः । शालमत्स्यः । श्लोकार्थचौरः । श्यालः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुम्भी, [न्] पुं, (कुम्भोऽस्यास्तीति । इनिः ।) हस्ती कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः ॥ गुग्गुलुः । इति जटाधरः ॥ (अग्निप्रकृतिविषकीटविशेषः । यथा "वाह्यकी पिच्चिटः कुम्भी" ॥ इति सुश्रुते कल्पस्थाने ८ अध्याये ॥)

कुम्भी, स्त्री, (कुम्भ + अल्पार्थे ङीप् । क्षुद्रकुम्भः । उखा पाटलावृक्षः । वारिपर्णी । कट्फलः । इति हेमचन्द्रः ॥ वृक्षविशेषः । कुम्भीपुष्प इति कोङ्कणे प्रसिद्धा । तत्पर्य्यायः । रोमालुविटपी २ रोम... ३ पर्पटद्रुमः ४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । ग्राहित्वम् । वातकफापहत्वम् । दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुम्भीकः,पुं, (कुम्भीव कायते प्रकाशते । कै + कः) पुन्नागवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते
" प्रियङ्गुसमङ्गाधातकीपुन्नागरक्तचन्दनचन्दनमो-चरसरसाञ्जनकुम्भीकस्रोतोऽञ्जनपद्मकेसरयोजनवल्ल्यो दीर्घमूलाचेति" ॥) कुम्भिका । यथा,—
"दूर्व्वाकशेरुपूतीककुम्भीकजलवल्कलम्" ।
इति चक्रपाणिदत्तः ॥ (विकृतगर्भविशेषः । यथा
"पुंस्त्वदोषात्तु पश्चैव प्रोक्तास्तत्रेर्ष्यकः स्मृतः ।
आसेक्यश्चैव कुम्भीकः सुगन्धिश्चण्डसंज्ञितः" ।
इति शार्ङ्गधरेण पूर्व्वखण्डे सप्तमेऽध्याये उक्तम् ।
"स्वे गुदेऽब्रह्मचर्य्याद्यः स्त्रीषु पुंवत् प्रवर्त्तते ।
कुम्भीकः स च विज्ञेयः" । इति सुश्रुते शारीरस्थाने २ अध्याये ॥)

कुम्भीनसः,पुं,(कुम्भीव नसा नासा यस्य ।) क्रूरसर्पः । इति मेदिनी ॥ (वायुप्रकृतिकविषकीटविशेषः । यथा । "कुम्भीनसस्तुण्डिकेरी" ॥ इति सुश्रुते कल्पस्थाने ८ अध्याये उक्तम् ॥)

कुम्भीनसी, स्त्री, (कुम्भीनस + स्त्रियां ङीष् ।) लवणदानवमाता । इति मेदिनी ॥ (यथा, रामायणे ७ । ३० । १९ ।
"आर्त्तीनाम् धर्मपत्निमाख्याय भीता वराङ्ग...

स्तामतिक्रम्य मघवा राजन् कुम्भीनसी हृता" ।)

कुम्भीपाकः, पुं, (कुम्भ्यां उखायां पाक इव पाको यत्र ।) नरकविशेषः । इति जटाधरः ॥ तत्पर्य्यायः । सम्प्रतापनः २ । इति मनुः ॥ "य इह पशून् पक्षिणो वा प्राणतो रन्धयति तं परत्र यमदूताः तप्ततैले रन्धयन्ति यत्र । इति श्रीभागवते । ५ । २६ । ७ ॥

कुम्भीरः, पुं, (कुम्भिनं हस्तिनमपि ईरयति । ईर + "कर्म्मण्यण्" । ३।२।१ ।) जलजन्तुविशेषः । कुमीर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नक्रः २ । इत्यमरः । १ । १० । २१ ॥ कुम्भीलः ३ । इति तट्टीका ॥ गिलग्राहः ४ महाबलः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ वार्भटः ६ अम्बुकिरातः ७ अम्बुकण्टकः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १११ । ५८ ।

"गर्द्दभत्वन्तु संप्राप्य दशवर्षाणि जीवति ।
संवत्सरन्तु कुम्भीरस्ततो जायेत मानवः" ॥)

कुम्भीरमक्षिका, स्त्री, (कुम्भीर इत्याख्या मक्षिका । यद्वा कुम्भीरोपपदयुक्ता मक्षिका ।) मक्षिकाविशेषः । कुमीरा पोका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कशा २ । इति हारावली ॥

कुम्भीलः, पुं, (कुम्भीर + रस्य लः ।) कुम्भीरः । इत्यमरटीका ॥

कुम्भीवीजं, क्ली, (कुम्भ्या वीजम् ।) जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जयपालशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

कुर श शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-अकं-सेट् ।) श कुरति कोरिता । इति दुर्गादासः ॥

कुरका, स्त्री, (कुर् + कः । कुरः शब्दः कायति प्रकाशतेऽस्मिन् । कै + कः ।) सल्लकीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरङ्करः, पुं, (कुरमित्यव्यक्तशब्दं करोति । कुरम् + कृ + टः ।) सारसपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

कुरङ्कुरः, पुं, (कुरं इत्यस्फुटशब्दं कुरति । कुर् + कः ।) सारसपक्षी । इति हारावली ॥

कुरङ्गः पुं, (कौ पृथिव्यां भूमौ वा रङ्गति । रगि + अच् । यद्वा, "विडादिभ्यः कित्" । उणां १ । १२० इति अङ्गच् बाहुलकात् उत्वं रपरत्वञ्च । कुरङ्ग-विहङ्गादयः सर्व्वे निपात्यन्ते । इति वा ।) हरिणः । इत्यमरः । २ । ५ । ८ ॥ कुतङ्गकोऽपि ॥ (यथा, भागवतटीकायां स्वामिना प्रोक्तम् ।

"कुरङ्गमातङ्गपतङ्गभृङ्ग-
मीना हताः पञ्चभिरेव पञ्च" ॥

अस्य गुणाः यथा,—

"कुरङ्गो वंहणो बल्यः शीतलः पित्तहृद्गुरुः ।
मधुरो वातहृद्ग्राही किञ्चित्तपकरः स्मृतः" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे द्वितीये भागे ॥ * ॥

अस्य लक्षणं यथा,—

"न कृष्णो न च ताम्रश्च कुरङ्गः सोऽभिधीयते" ॥

इति सूत्रस्थाने षट्चत्वारिंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ।)

कुरङ्गनयना, स्त्री, (कुरङ्गस्य नयने इव नयने यस्याः ।) मृगनयना नारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उदाहरणं यथा,

"किमेकाकिनी कुरङ्गनयना नेत्राम्बुभिर्वर्द्धते" ।)

कुरङ्गनाभिः, पुं, (कुरङ्गस्य नाभिः ।) कस्तूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कस्तूरीशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ।)

कुरङ्गमः, पुं, (कौ भूमौ रङ्गं मिमीते । मा + डः ।) हरिणविशेषः । तत्पर्य्यायः । रुरुः २ ऋष्यः ३ रिष्यः ४ चारुलोचनः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुरङ्गिका, स्त्री, (कौ रङ्गोऽस्या अस्तीति । ठन् टाप् च ।) मुद्गपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरचिल्लः, पुं, (कुरे शब्दे चिल्लति । चिल्ल शैथिल्ये + अच् ।) कर्कटः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुरटः, पुं, (कुर् + अटन् किच्च । कु कुत्सितरूपेण रटति जीवति देहयात्रां सम्पादयति वा । रट + अच् ।) चर्म्मकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुरण्टकः, पुं, (कुर्य्यते शब्द्यते इति । कुर् + कर्म्मणि बाहुलकात् अण्टक् स्वार्थे कन् ।) पीताम्लानः । पीतझिण्टी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायलक्षणगुणा यथा,—

"सैरेयकः श्वेतपुष्पः सैरेयः कटसारिका ।
सहाचरः सहचरः स च भिन्द्यपि कथ्यते ॥
कुरण्टकोऽत्र पीते स्याद्रक्ते कुरवकः स्मृतः ।
नीले वाणाह्वयोक्तो दासे चार्त्तगलश्च सः ॥
सैरेयः कुष्ठवातास्रकफकण्डूविषापहः ।
तिक्तोष्णो मधुरोऽनम्लः सुस्निग्धः केशरञ्जनः" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥

"किंशुकं कफपित्तघ्नं तद्वदेव कुरण्टकम्" ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अः ॥ अत्रास्य नपुंसकत्वं व्यज्यते ।)

कुरण्डः, पुं, (कुर + अण्डच् ।) मुष्कवृद्धिरोगः । कोरण्ड इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वृद्धिः २ अण्डवर्द्धनः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य सम्प्राप्तिपूर्ब्बकं लक्षणं यथा,—

"क्रुद्धोऽनूर्द्ध्वगतिर्वायुः शोथशूलकरश्चरन् ।
मुष्कौ वङ्क्षणतः प्राप्य फलकोषाभिवाहिनीः ॥
प्रपीड्य धमनीर्वृद्धिं करोति फलकोषयोः ।
दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैः स वृद्धिः सप्तधा मतः ॥
मूत्रान्त्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलम् ।
वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक् ॥
पक्वोदुम्बरसङ्काशः पित्ताद्दाहोष्मपाकवान् ।
कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान् कठिनोऽल्परुक् ॥
कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्तजः ।
कफवन्मेदसा वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः ॥
मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः ।
अम्भोभिः पूर्णदृतिवत् क्षोभं याति सरुङ्मृदुः ॥
मूत्रकृच्छ्रमधः स्याच्च चालयन् फलकोषयोः ।
वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः ॥
धारणेरणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्त्तनैः ।
क्षोभणैः क्षुभितश्चान्यैः क्षुद्रान्त्रावयवं यदा ॥
पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् ।
कुर्य्याद्वङ्क्षणसन्धिस्थो ग्रन्थ्याभं श्वयथुं तदा ॥
उपेक्ष्यमाणस्य च मुष्कवृद्धि-
माध्माननरुक्स्तम्भवतीं स वायुः ।
प्रपीडितोऽन्तः स्वनवान् प्रयाति
प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः ॥
अन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः" ॥

इति वृद्धिनिदानम् ॥ इति माधवकरः ॥ * ॥ तस्यौषधं यथा,—

"त्रिजटायास्तु वै मूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
गण्डमालां हरेल्लेपात् कुरण्डगलगण्डकम् ॥
रसाञ्जनं हरीतक्याश्चूर्णं तेनैव गुण्ठनात् ।
नश्येद्वै पुरुषव्याधिं नात्र कार्य्या विचारणा" ॥

इति गारुडे १९० अध्यायः ॥ * ॥ अन्यच्च ।

"गव्यं घृतं सैन्धवसंप्रयुक्तं
शम्बूकभाण्डे निहितं तदेव ।
सप्ताहमादित्यकरैर्व्विपक्वं
हन्यात् कुरण्डं चिरजं प्रवृद्धम्" ॥

गव्यघृत कर्ष १ । सैन्धव मा ४ । शम्बूकभाण्डे कृत्वा सप्तदिनं यावत् रौद्रे भावयेत् तेन कुरण्डनश्यम् ॥

"सैन्धवञ्च घृताभ्यक्तं ताम्रभाजन आतपे ।
प्रतप्तमूर्णया घृष्टं तन्मलञ्च समाहरेत् ॥
कुरण्डं म्रक्षयेत्तेन स निर्व्विघ्नं दिवानिशम् ।
कुरण्डं तेन संलिप्तं नाशोत्याह पुनर्व्वसुः ॥

ताम्रभाजने घृतं सैन्धवं दत्त्वा रौद्रे तप्तं कृत्वा मेषलोमलुण्ठिकया घृष्ट्वा मलग्रहं कृत्वा तेन म्रक्षयेत् ॥

वृद्धदारस्य वीजञ्च पिष्ट्वा तक्रार्द्रकैः सह ।
कुरण्डं नाशयेच्छ्रेद्रे लेपनान्नात्र संशयः ॥
घृतैर्नीलोत्पलं मूलं पिष्ट्वा लिम्पेत् कुरण्डकम् ।
अथवा लेपनं कुर्य्यात् महमण्डूकशोणितैः" ॥

इति भैषज्यरत्नावली ॥ * ॥ अपरञ्च ।

"गुग्गुलुं रुवुतैलं वा गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।
वातवृद्धिं निहन्त्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ॥
सक्षीरं वा पिबेत्तैलं मासमेरण्डसम्भवम् ।
पुनर्नवायास्तैलं वा तैलं नारायणन्तथा ॥
पाने वस्तौ यवोक्तैलं पेयं वा दशकाम्भसा ।
चन्दनं मधुकं पद्ममुशीरं नीलमुत्पलम् ॥
क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्याद्दाहशोथरुजापहः ।
पञ्चवल्कलकल्केन सघृतेन प्रलेपनम् ॥
सर्व्वं पित्तहरं कार्य्यं रक्तजे रक्तमोक्षणम् ।
श्लेष्मवृद्धिं तूष्णवीर्य्यैर्मूत्रपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥
पीतदारुकषायञ्च पिबेन्मूत्रेण संयुतम् ।
स्विन्नं मेदःसमुत्थान्तु लेपयेत् सुरसादिना ॥
शिरोविरेकद्रव्यैर्व्वा सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ।
संस्वेद्य मूत्रप्रभवां वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥
सेवन्याः पार्श्वतोऽधस्ताद्विध्येद्व्रीहिमुखेन वै ।
शङ्खोपरि च कर्णान्ते त्यक्त्वा सेवनिमादरात् ॥
व्यत्यासाद्वा सिरां विध्येदन्त्रवृद्धिनिवृत्तये ।
अङ्गुष्ठमध्ये त्वक् छित्वा दहेदङ्गविपर्य्यये ॥
रास्नायष्ट्यमृतैरण्डबलागोक्षुरसाधितः ।
क्वाथोऽन्त्रवृद्धिं हन्त्याशु रुवुतैलेन मिश्रितः ॥
तैलमेरण्डजं पीत्वा बलासिद्धपयोऽन्वितम् ।
आध्मानशूलोपचितामन्त्रवृद्धिं जयेन्नरः ॥

हरीतकीं मूत्रसिद्धां सतैलवणान्विताम् ।
प्रातःप्रातश्च सेवेत कफवातामयापहाम् ॥
गोमूत्रसिद्धां रुबुतैलभृष्टां
हरीतकीं सैन्धवचूर्णयुक्ताम् ।
खादेन्नरः कोष्णजलानुपानां
निहन्ति वृद्धिं चिरजां प्रवृद्धाम् ॥
त्रिफलाक्वाथगोमूत्रं पिबेत् प्रातरतन्द्रितः ।
कफवातोद्भवं हन्ति श्वयथुं वृषणोत्थितम् ॥
सरलागुरुकुष्ठानि देवदारु महौषधम् ।
मूत्रारनालसंपिष्टं शोथघ्नं कफवातनुत् ॥
त्रिफलाक्वाथगोमूत्रं कल्कः पथ्यासमुद्भवः ।
कृष्णासैन्धवसंयुक्तो वृद्धिरोगहरः परः ॥
गव्यं घृतं सैन्धवसंप्रयुक्तं
शम्बूकभाण्डे निहितं प्रयत्नात् ।
सप्ताहमादित्यकरैर्व्विपक्वं
निहन्ति कुरण्डमतिप्रवृद्धम् ॥
ऐन्द्रीमूलभवं चूर्णं रुबुतैलेन मर्द्दितम् ।
गव्याज्योपयसा पीतं सर्व्ववृद्धिनिवारणम् ॥
वटजटामूललिप्ता करटथ्यकृपम्भैणा ।
बद्धा वृद्धिः शमं याति चिरजापि न संशयः ॥
निपिष्टेनारनालेन रूपिकामूलवल्कलम् ।
लेपो वृद्ध्यामयं हन्ति बद्धमूलमपि दृढ़म् ॥
वचासर्षपकल्केन लेपो वृद्धिविनाशनः ।
लज्जाम्बुशमनाभ्यान्तु लेपो वृद्धिहरः परः” ॥ * ॥
“मूलं विल्वकपित्थयोररलुकस्याग्नेर्बृहत्योर्द्वयोः
श्यामापूतिकरञ्जशिग्रुकतरोर्व्विश्वौषधाव्यक्तरम् ।
कृष्णाग्रन्थिकचव्यपञ्चलवणं क्षाराजमोदान्वितं
पीतञ्चाम्लिककोष्णतोयमथितैश्चूर्णीकृतं ब्रध्नजित् ॥
अवीक्षीरेण गोधूमकल्कं कुन्दुरुकस्य वा ।
प्रलेपनं सुखोष्णं स्यात् ब्रध्नशूलहरं परम् ॥
मृत्पात्रे तु वै काकोदरे तत्तु प्रवेशयेत् ।
ब्रध्नं मुहूर्त्तं मेधावी तत्क्षणादरुजो भवेत् ॥
अजाजी हबुषा कुष्ठं गोधूमं वदराणि च ।
काञ्जिकेन समं पिष्ट्वा कुर्य्याद्ब्रध्नप्रलेपनम् ॥
सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताह्वां निचुलं वचाम् ।
ह्रीवेरं मधुकं भार्गीं देवदारु सनागरम् ॥
कट्फलं पौष्करं मेदां चविकां चित्रकं शटीम् ।
विडङ्गातिविषे श्यामां रेणुकां नीलिनीं स्थिराम् ॥
विल्वाजमोदां कृष्णाञ्च दन्तीं रास्नां प्रपिष्य च ।
साध्यमेरण्डजं तैलं तैलं वा कफवातनुत् ॥
ब्रध्नोदरार्त्तगुल्मार्श:प्लीहमेहाढ्यमारुतान् ।
आनाहमश्मरीञ्चैव हन्यात्तदनुवासनात्” ॥
इति सैन्धवाद्यं तैलम् ॥
“सौरेश्वरघृतं योज्यं ब्रध्नवृद्धिनिवृत्तये” ॥
इतिब्रध्नवृद्ध्यधिकारः । इति चक्रपाणिदत्तः ॥ * ॥
(अस्य सनिदानं पूर्व्वरूपसहितं लक्षणं संप्राप्तिश्च यथा । “वातपित्तश्लेष्मशोणितमेदो मूत्रान्त्रनिमित्ताः सप्त वृद्धयः । तासां मूत्रान्त्रनिमित्ते वृद्धी वातसमुत्थे केवलमुत्पत्तिहेतुरन्यतमः । अधः प्रकुपितोऽन्यतमो हि दोषः फलकोषवाहिनीरभिप्रपद्य धमनीः फलकोषयोर्वृद्धिं जनयति तां वृद्धिमित्याचक्षते । तासां भविष्यतीनां पूर्व्वरूपाणि वस्तिकटीमुष्कमेढ्रेषु वेदना मारुतनिग्रहः फलकोषशोफश्चेति ॥

तत्रानिलपरिपूर्णां वस्तिमिवाततां परुषामनिमित्तानिलरुजं वातवृद्धिमाचक्षते, पक्वोडुम्बरसङ्काशां ज्वरदाहोष्मवतीं चाशुसमुत्थानपाकां पित्तवृद्धिं कठिनामल्पवेदनां शीतां कण्डूमतीं श्लेष्मवृद्धिं कृष्णस्फोटावृतां पित्तवृद्धिलिङ्गां रक्तवृद्धिं मृदुस्निग्धां कण्डूमतीमल्पवेदनां तालफलप्रकाशां मेदोवृद्धिम् ॥ मूत्रसन्धारणशीलस्य मूत्रवृद्धिर्भवति सा गच्छतोऽम्बुपूर्णा दृतिरिव क्षुभ्यति मूत्रकृच्छ्रवेदनां वृषणयोःश्वयथुं कोषयोश्चापादयति तां मूत्रवृद्धिं विद्यात् ॥ भारहरणबलवद्विग्रहवृक्षप्रपतनादिभिरायासविशेषैर्वायुरतिप्रवृद्धः प्रकुपितश्च स्थूलान्त्रस्येतरस्य चैकदेशं द्विगुणमादायाधोगत्वा वङ्क्षणसन्धिमुपेत्य ग्रन्थिरूपेण स्थित्वाऽप्रतिक्रियमाणे च कालान्तरेण फलकोषं प्रविश्य मुष्कशोफमापादयत्याध्मातो वस्तिरिवाततः प्रदीर्घः शोफो भवति सशब्दमवपीड़ितश्चोर्द्धमुपैति विमुक्तश्च पुनराध्मति तामन्त्रवृद्धिमसाध्यामाचक्षते” ॥ * ॥ इति सुश्रुते निदानस्थाने । १२ अध्याये ॥

चिकित्सितञ्चास्य यथा,—
“अन्त्रवृद्ध्या विना षड् या वृद्धयस्तासु वर्ज्जयेत् ।
अश्वादियानं व्यायामं मैथुनं वेगनिग्रहम् ॥
अत्यासनस्थानमथोपवासं गुरूणि च ।
तत्रादितो वातवृद्धौ स्नेहतस्निग्धमातुरम् ॥
स्निग्धस्विन्नं यथान्यायं पाययेत विरेचनम् ।
कोशाम्रतिल्वकैरण्डफलतैलानि वा नरम् ॥
सक्षीरं वा पिबेन्मासं तैलमेरण्डसम्भवम् ।
ततः कालेऽनिलघ्नानां क्वाथैः कल्कैश्च बुद्धिमान् ॥
निरूहयेन्निरूढञ्च भुक्तवन्तं रसौदनम् ।
यष्टीमधुकसिद्धेन ततस्तैलेन योजयेत् ।
स्नेहोपनाहौ कुर्य्याच्च प्रदेहांश्चानिलापहान् ॥
विदग्धां पाचयित्वा वा सेवनीं परिवर्ज्जयेत् ॥
भिन्द्यात्ततः प्रभिन्नायां यथोक्तं क्रममाचरेत् ।
पित्तजायामपक्वायां पित्तग्रन्थिक्रमो हितः ॥
पक्वां वा भेदयेद्भिन्नां शोधयेत् क्षौद्रसर्पिषा ।
शुद्धायाञ्च भिषग्दद्यात् तैलं कल्कञ्च रोपणम् ॥
रक्तजायां जलौकोभिः शोणितं निर्हरेद्भिषक् ।
पिबेद्विरेचनं वापि शर्कराक्षौद्रसंयुतम् ॥
पित्तग्रन्थिक्रमं कुर्य्यादामे पक्वे च सर्व्वदा ।
वृद्धिं कफात्मिकामुष्णैर्मूत्रपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥
पीतदारुकषायञ्च पिबेन्मूत्रेण संयुतम् ॥
विम्लापनाकृते वापि श्लेष्मग्रन्थिक्रमो हितः ।
पक्वायाञ्च विभिन्नायां तैलं शोधनमिष्यते ॥
सुमनारुष्करांकोठसप्तपर्णेषु साधितम् ।
मेदःसमुत्थां संस्वेद्य लेपयेत् सुरसादिना ॥
शिरोविरेकद्रव्यैर्व्वा सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ।
स्विन्नाञ्चावेष्ट्य पट्टेन समाश्वास्य तु मानवम् ॥
रक्षेत् फले सेवनीञ्च वृद्धिपत्रेण दारयेत् ।
मेदस्ततः समुद्धृत्य दद्यात्कासीससैन्धवे ॥
बध्नीयाच्च यथोद्दिष्टं शुद्धे तैलञ्च दापयेत् ।
मनःशिलालवणैः सिद्धमारुष्करेषु च ॥
मूत्रजां स्वेदयित्वा तु वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ।
सेवन्याः पार्श्वतोऽधस्ताद्विध्येद्व्रीहिमुखेन तु ॥
अथात्र विमुखां नाड़ीं दत्त्वा विस्रावयेद्भिषक् ।
मूत्रं नाड़ीमथोद्धृत्य स्थगिकाबन्धमाचरेत् ॥
शुद्धायां रोपणं दद्याद्वर्ज्जयेदन्त्रहेतुकीम् ॥
अप्राप्तफलकोषायां वातवृद्धिक्रमो हितः ।
तत्र या वङ्क्षणस्था तां दहेदर्द्धेन्दुवक्रया ॥
सम्यग्मार्गाविरोधार्थं कोषप्राप्तान्तु वर्ज्जयेत् ।
त्वचं भित्त्वाङ्गुष्ठमध्ये दहेच्चाङ्गविपर्य्ययात् ॥
अनेनैव विधानेन वृद्धी वातकफात्मिके ।
प्रदहेत् प्रयतः किन्तु स्नायुच्छेदोऽधिकस्तयोः ॥
शङ्खोपरि च कर्णान्ते त्यक्त्वा यत्नेन सेवनीम् ।
व्यत्यासाद्वा सिरां विध्येदन्त्रवृद्धिनिवृत्तये” ॥
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १९ अः ॥ * ॥)
भावप्रकाशोक्तचिकित्सादिः अन्त्रवृद्धिशब्दे द्रष्टव्यः । साकरुण्डवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

कुरण्टकः, पुं, (कुर्य्यते शब्द्यते इति । कुर् + बाहुलकात् अण्टक् । पृषोदरात् साधुः । ततः स्वार्थे कन् ।) कुरण्टकवृक्षः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (कुरण्टकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

कुररः, पुं, (कुङ्शब्दे + “कुवः क्ररन्” । उणा० ३ । १३३ । इति क्ररन् प्रत्ययः ।) कुररपक्षी तत्पर्य्यायः । उत्क्रोशः २ । इत्यमरः । २ । ५ । २३ । खरशब्दः ३ क्रौञ्चः ४ पंक्तिचरः ५ खरः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा महाभारते ३ नलोपाख्यानपर्व्वणि । ६४ । ११० ।
“प्रोद्घुष्टां क्रौञ्चकुररैश्चक्रवाकोपकूजिताम्” ।
अयं जलचरान्तर्गतपक्षिविशेषः । यथा,—
“कुररवकमकराः कङ्कचटकपिकभृङ्गसारसाः ।
आड़िदात्यूहहंसा जलकरटिकपिङ्गा टिट्टिभाद्याः
जलेचरा विहङ्गास्ते भासकाः खञ्जरीटकाः ।
इत्येते जलजा जीवाः” ॥ इति हारीते प्रथमे स्थाने ११ अध्याये ॥)

कुरराङ्घ्रिः, पुं, (कुररस्य अङ्घ्रिरिव ।) देवसर्षपः इति राजनिर्घण्टः ॥

कुररी, स्त्री, (कुरर + स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।) मेषी । इति हेमचन्द्रः ॥ कुररपक्षिणी । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६ । १२ ।
“ततो मामनयद्रक्षः क्रोशन्तीं कुररीमिव” ॥)

कुरलः, पुं, (कुरर इति रस्य लः ।) कुररपक्षी । चूर्णकुन्तलः । इति धरणी ॥

कुरवः, पुं, (कु ईषत् रवः गुञ्जनध्वनिर्मधुकराणां स्वल्पमधुतया यत्र ।) सितमन्दारः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुरवकः । रक्तझिण्टी । इति शब्दरत्नावली ॥ पीतझिण्टी । इति हेमचन्द्रः । (कुत्सितो रव इति कर्म्मधारयः ।) कुत्सितशब्दः । (कुत्सितो रवो यस्य ।) कुत्सितशब्दयुक्ते त्रि ॥

कुरवकः, पुं, (कुरव + स्वार्थे कन् ।) रक्ताम्लानः । रक्तझिण्टी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा राजेन्द्रकर्णपूरे ६५ ।
“कश्चित्कुड्मलितैकलोचनपुटं कण्डूं मुञ्जगंज्ज्वो

कम्पाकम्पितकुसुमे कुरबके निर्वाप्य बद्धस्पृहैः" ॥
तस्य पुष्पादिरपि । यथा कुमारटीकायां
मल्लिनाथः । "आलोकितः कुरवकः कुरुते विका-
सम्" ॥ अस्य पर्य्याया गुणाश्च यथा ॥
"सैरेयकः श्वेतपुष्पः सैरेयः कटसारिका ।
सहाचरः सहचरः स च भिन्द्यपि कथ्यते ।
कुरण्टकोऽत्र पीते स्यादक्ते कुरवकः स्मृतः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कुत्सितरवे त्रि ॥
सः, पुं, (कुत्सितो रसो यत्र ।) मद्यभेदः । इति
हारावली ॥ कर्म्मधारये कुत्सितरसः । बहुव्रीहौ
कुत्सितरसयुक्ते त्रि ॥
सा, स्त्री, (कुत्सितः ईषत् वा रसो यस्याः ।)
गोजिह्वा लता । इति शब्दचन्द्रिका ॥
हः, पुं, कुलाहः । ईषत्पाण्डुः कृष्णजानुर्घोटकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
, स्त्री, (कुं भूमिं राति ददाति । कु + रा + कः ।
ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) तृणधान्यभेदः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
रं, क्ली, ("कृञ उच्च" । उणां ४ । ३३ । इति
रन् उकारादेशश्च ।) मैथुनम् । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
, पुं, (कृ + "कृग्रोरुच्च" । उणां १ । २५ । इति
: उच्च ।) आग्नीध्रराजपुत्त्रः । स तु प्रियव्रत-
राजपौत्त्रः । (स्वायम्भुवमनोः प्रपौत्त्रः उत्तरकुरु-
राज्यं प्राप्तवांश्च । तत्रत्या नदी च भद्रेति नाम्ना
प्रसृता । यथा विष्णुपुराणे । २ । १ । १६-२२ ।
"जम्बुद्वीपेश्वरो यस्तु आग्नीध्रो मुनिसत्तम ! ।
तस्य पुत्त्रा बभूवुस्ते प्रजापतिसमा नव ॥
नाभिः किम्पुरुषश्चैव हरिवर्ष इलावृतः ।
रम्यो हिरण्वान् षष्ठश्च कुरुर्भद्राश्व एव च ॥
केतुमालस्तथैवान्यः साधुचेष्टो नृपोऽभवत् ।
जम्बुद्वीपविभागांश्च तेषां विप्र ! निशामय ॥
पित्रा दत्तं हिमाह्वन्तु वर्षं नाभेस्तु दक्षिणम् ।
हेमकूटं तथा वर्षं ददौ किम्पुरुषाय सः ॥
तृतीयं नैषधं वर्षं हरिवर्षाय दत्तवान् ।
इलावृताय प्रददौ मेरुर्यत्र तु मध्यगः ॥
नीलाचलाश्रितं वर्षं रम्याय प्रददौ पिता ।
श्वेतं तदुत्तरं वर्षं पित्रा दत्तं हिरण्वते ॥
यदुत्तरं शृङ्गवतो वर्षं तत्कुरवे ददौ ।
मेरोः पूर्व्वेण यद्वर्षं भद्राश्वाय प्रदत्तवान्" ॥
वैवस्वतमनुवंश्यचन्द्रवंशीयराजविशेषः ।· स तु
संवरणराजभार्य्यायां सूर्य्यकन्यायां तपत्यां जातः ।
अयमेव कुरुक्षेत्रपतिः । धार्त्तराष्ट्रपाण्डवानां
पूर्व्वपुरुषः । यथा,—
"योऽजमीढ़सुतस्तस्य ऋक्षः संवरणस्ततः ।
तपत्यां सूर्य्यकन्यायां कुरुक्षेत्रपतिः कुरुः ॥
परीक्षित् सुधनुर्जह्नुर्निषधाश्वः कुरोः सुताः" ॥
इति श्रीभागवते । ९ । २२ । ४ ॥) भक्तम् । देशविशेषः ।
इति मेदिनी ॥ स तु जम्बुद्वीपस्य नववर्षान्तर्गत-
वर्षविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥ तद्देशवासी । तत्र
बहुवचनान्तः । (यथा गीतायाम् १ । २५ ।
"उवाच पार्थ ! पश्यैतान् समवेतान् कुरूनिति" ॥)

कण्टकारिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कुरुकन्दकं, क्ली, (कुरुः इव विस्तीर्णः कन्दो यस्य ।
कप् ।) मूलकम् । इति शब्दमाला ॥
कुरुक्षेत्रं, क्ली, (कुरुणा चन्द्रवंशोद्भवेन राजविशेषेण
भूरितपसोपार्ज्जितं धर्म्मक्षेत्रनाम्ना प्रसिद्धं
कुरुदेशान्तर्गतं क्षेत्रम् । शाकपार्थिवादित्वात्
मध्यपदलोपः ।) देशविशेषः । तत्तु धर्म्मक्षेत्रम् ।
(किञ्चास्मिन्नेव क्षेत्रे क्षत्त्रियकुलारण्यकुठारेण भृ-
गुवंशधुरन्धरेण भगवता जामदग्न्यरामेण क्षत्त्रि-
यशोणितैः पञ्च ह्रदाः कृताः तदारभ्य च क्षेत्रमेतत्
समन्तपञ्चकनाम्नोच्यते । नितरामेवात्र युध्यतां
क्षत्त्रियाणां शरीरविसर्ज्जनेन पुण्यप्राचुर्य्यात्
वैकुण्ठप्राप्तिः । तत एवात्र कुरुपाण्डवानां समर-
युद्धं निर्व्वृत्तम् । एतद्विवरणं महाभारतीये १२ ।
४८ अध्याये श्रीकृष्णयुधिष्ठिरसंवादे द्रष्टव्यम् ॥
यथा भगवद्गीतायाम् १ । १ ।
"धर्म्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्व्वत सञ्जय !" ॥
एतत्क्षेत्रस्य सीमानिर्द्देशे बहूनि मतानि लभ्यन्ते
दिङ्मात्रमुदाहृतमत्र । यथा, हेमचन्द्रः ।
"धर्म्मक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं द्वादशयोजनावधि" ॥
तथा त्रिकाण्डशेषेऽपि ।
"कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च हिमाद्रिं विन्ध्यमन्तरा" ॥
एष हि ब्रह्मर्षिदेशः । यथा, मनौ । २ । १९ ।
"कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।
एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः" ॥)
कुरुक्षेत्रीयोगः, पुं, एकस्मिन् श्रावणदिने तिथित्रय-
नक्षत्रत्रययोगत्रयाणाञ्च स्पर्शः । इति स्मृतिः ॥
कुरुक्षेत्रे मृत्युयोगः । यथा,—
"पञ्चग्रहयुते मृत्यौ कर्म्मसंस्थे बृहस्पतौ ।
सौम्यक्षेत्रगते लग्ने कुरुक्षेत्रे मृतिर्भवेत्" ॥
इति जातकामृतसंग्रहे योगाध्यायः ॥
कुरुटः, पुं, (कुत्सितं रोटते दीप्यते प्रतिहन्ति वा ।
रुट दीप्तौ प्रतिघातादिषु च + "इगुपधेति" ३ ।
१ ।१ ३५ । कः ।) सितावरशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुरुण्टः, पुं, (कुत्सितं दुर्गन्धादिकं रुण्टति लुण्ठ-
तीति । कु + रुटि स्तेये + अच् ।) पीतझिण्टी ।
पीताम्लानः । इति मेदिनी ॥ (कुरुण्टकशब्देऽस्य
विवृतिर्ज्ञेया ॥)
कुरुण्टकः, पुं, (कुरुण्ट + स्वार्थे कन् ।) पीताम्लानः ।
पीतझिण्टी । तत्पर्य्यायः । सहचरी २ सहचरः
३ । इत्यमरः । २ । ४ । ७५ ॥ सहाचरः ४ कुर-
ण्टकः । इति भरतः ॥
("वीरः सहचरः पीतपुष्पो दासीकुरुण्टकः" ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् । यथास्य व्यवहारस्त-
द्यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये आरग्वधा-
दिवर्गे ॥ "आरग्वधमदनगोपघोण्टा कुटजपाठा
कण्टकीपाटलामूर्व्वेन्द्रयवसप्तपर्णनिम्बकुरुण्टकदा-
सीक्षादिषु द्रष्टव्यः ॥)
कुरुण्टी, स्त्री, (कु कुत्सितं रुण्टति स्वमात्मा । कु +
रुटि + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) दारुपुत्त-

लिका । इति मेदिनी ॥ (कु कुत्सितं पापं रुण्टति
नाशयति सम्यक् पत्युर्वा परिचर्य्यया ।) शाल्मली ।
इति जटाधरः ॥
कुरुम्बं, क्ली, (कुर् + बाहुलकात् उम्बच् ।) कूल-
पालकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कमलालेबु इति
भाषा ॥
कुरुम्बा, स्त्री, (कुरुम्ब + स्त्रियां टाप् ।) द्रोणपुष्पी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (द्रोणपुष्पीशब्देऽस्या गुणा-
दयो ज्ञेयाः ॥)
कुरुम्बिका, स्त्री, (कुरुम्बा + स्वार्थे कः टाप् इत्वं च ।)
द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुरुम्बी, स्त्री, (कुरुम्ब + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।)
सैंहलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुरुराट् [ज्] पुं, (कुरुषु राजते । राज् + क्विप् ।)
दुर्य्योधनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कुरुलः, पुं, (कुर् + उलच् ।) भालस्थितचूर्णकुन्तलः ।
तत्पर्य्यायः । भ्रमरकः २ भ्रमरालकः ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥
कुरुवकः, पुं, (रौतीति रुवो भ्रमरः । कुत्सितः स्वल्प-
मधुत्वाभात् विरक्तो रुवो यत्र । स्वल्पमधुत्वादस्य
तथात्वम् ।) रक्तझिण्टी । रक्ताम्लानः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ७४ ॥ पीतझिण्टी । इति हेमचन्द्रः ॥ (कुरवक-
शब्दे पीतझिण्टीशब्दे च अस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)
कुरुविन्दं, क्ली, (कुरून् विन्दति + विद्लाभे "अनु-
पसर्गात् लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसाति
साहिभ्यश्च" । ३ । १ । १३८ । इति शः मुचा-
दित्वात् नुम् च ।) काचलवणम् । माणिक्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ कुरुविन्दरत्नम् । कुल्माष-
शस्यम् । इति मेदिनी ॥ (क्वचिदस्य पुंलिङ्गत्व-
मपि दृश्यते । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ अः ।
"कासीससैन्धवं किण्वं कुरुविन्दो मनःशिला" ॥)
कुरुविन्दः, पुं, (कुरु + विद् + शः नुम् च ।) मुस्तकम् ।
इत्यमरः । २ । ४ । १५९ ॥ माषः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"मुस्तकं न स्त्रियां मुस्तं त्रिषु वारिदनामकम् ।
कुरुविन्दश्च सम्प्रोक्तोऽपरः क्रोडकसेरुकः ।
भद्रमुस्तश्च गुन्द्रा च तथा नागरमुस्तकः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कुरुविल्वः, पुं, (कुरुषु विल्व इव ।) पद्मरागमणिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कुरुविल्वकः, पुं, (कुरुविल्व + संज्ञायां कन् ।) कु-
ल्माषः । वनकुलत्थिका । इति रत्नमाला ॥ (गुणा-
श्चास्य कुल्माषशब्दे ज्ञेयाः ॥)
कुरुविस्तः, पुं, (कुरुषु विख्यातः विस्तः ।) सुवर्णपलम् ।
इत्यमरः । २ । ९ । ८६ ॥ चारि तोला सोणा ।
इति भाषा ॥
कुरूप्यं, क्ली, (कु ईषत् रूप्यमिव । रूप्यवत् शुभ्र-
त्वात्तथात्वम् ।) रङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुर्कुरः, पुं स्त्री, (कुर् इत्यस्फुटं शब्दं कुरति शब्दायते ।
कुर् + कुर् + कः ।) कुक्कुरः । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः ॥
कुर्बीजः, पुं, कुलञ्जनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुर्द ङ क्रीडायाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। दीर्घिणः पृथक् पाठसामर्थ्यात् पूर्व्वस्य वंगचूतयीति दीर्घो न स्यात्। ङ कुर्द्दते। इति दुर्गादासः॥

कुर्द्दनं, क्ली, (कुर्द्द+भावे ल्युट्।) क्रीडा। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

कुर्पूरः,पुं,(कुर्+क्विप् कुः। पिपर्त्ति। पृ+अच् परः। ततः कर्म्मधारयः।) कफोणिः। जानु। इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ॥ (कुर्परशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

कुर्पासः, पुं, (कुर्परे अस्यते आस्ते वा। अस्, आस् वा+घञ् ततः पृषोदरात् साधुः।) अर्द्धचोलकः। इति हारावली॥

कुर्पासकः, पुं, (कुर्पास+स्वार्थे कन्।) कञ्चुलिका। इत्यमरः॥ काँचुलि इति भाषा। (यथा रत्नावलीनाटके। "मनोज्ञकुर्पासकपीडितस्तनं" ॥)

कुर्व्वत्, त्रि, (करोति इति। कृ+शतृ।) कर्म्मकारः। भृत्यः। इति विश्वः॥

कुल ञ बन्धौ। संहतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-क्वचित् सकं सेट्। ज्वलादिः।) ञ कोलः कुलः। कोलति कुलीनः सर्व्वेषां बन्धुः स्यादित्यर्थः। संहती राशीकरणमिति चतुर्भुजः॥ केचित्तु संहतिस्थाने संख्यानं पठित्वा कोलति कुलालः गणयति इत्यर्थः इत्याहुः। संख्यानं पठित्वा संस्थानं उपचयः। इति रामः॥ अन्ये तु बन्धुषु ज्ञातिषु वर्त्तमानोऽयं अन्यत्रास्य न प्रयोगः। गड़ि गण्डे इतिवदित्याहुः। इति दुर्गादासः॥

कुलं, क्ली, (कुल्+ "इगुपधेति" ।३।१।१३५। कः।) वंशः। (यथा, रघौ।१६।८६।

"इत्यूचिवानुपहृताभरणः क्षितीशं
श्लाघ्यो भवान् स्वजन इत्यनुभाषितारम्।
संयोजयां विधिवदास समेतबन्धुः
कन्यामयेन कुमुदः कुलभूषणेन" ॥

तस्य लक्षणं यथा, शिष्टोक्तौ।

"आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम्।
निष्ठा वृत्तिस्तपो दानं नवधा कुललक्षणम्" ॥)

तन्नाशकारणं यथा।

"गोभिश्च दैवतैर्विप्रकृष्या राजोपसेवया।
कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि सत्ततः॥
कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च।
कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण वै॥
अनृतात् पारदार्य्याच्च तथाऽभक्ष्यस्य भक्षणात्।
अश्रौतधर्म्माचरणात् क्षिप्रं नश्यति वै कुलम्॥
अश्रोत्रिये वै वेदानां वृषलेषु तथैव च।
विहिताचारहीनेषु क्षिप्रं नश्यति वै कुलम्" ॥

इति कूर्म्मपुराणे उपरिभागे १५ अध्यायः॥ सजातीयगणः। इत्यमरः।२।७।१॥ (कुं भूमिं लाति गृह्णाति। ला+कः।) जनपदः। गृहम्। (कौ भूमौ लीयते। अन्येभ्योपीति डः।) शरीरम्। इति मेदिनी॥ अयम्। इति महाभारतम्॥ (मध्यम-हलद्वयेन यावती भूमिः कृष्यते तावती भूमिः। यथा, मनुः।७।११९।

"दद्यात् कुलन्तु भुञ्जीत विंशी पञ्चकुलानि च" ॥)

कुलः, पुं, (कुल्+कः।) कुलिकः। शिल्पिकुलप्रधानः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कुलकं, क्ली, (कौ भूमौ लीयते। कु+ली+डः। संज्ञायां कन्।) पटोललता। सम्बद्धश्लोकसमूहः। इति मेदिनी॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ६।२८७।

"कलापकं चतुर्भिश्च तदूर्द्ध्वं कुलकं मतम्" ॥

पटोलार्थे यथा,—"करीरं कुलकं नन्दी" इति वाभटे सूत्रस्थाने। ६ अः। कुलकं पटोलभेदः। तित्पक्ष्मा इति ख्यातम्॥ इति तट्टीका॥)

कुलकः, पुं, (कुल्+संज्ञायां कन्।) काकेन्दुः। इत्यमरः।२।४।३९॥ वल्मीकः। कुलश्रेष्ठः। इति मेदिनी॥ मरुवकवृक्षः। इति रत्नमाला॥ हरितसर्पः। इति राजनिर्घण्टः॥ कुपीलुः। इति भावप्रकाशः॥ शिल्पिकुलप्रधानः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कुलकर्कटी, स्त्री, (कुला कर्कटी इति नित्यकर्म्मधारयः।) चीनाकर्कटी। इति राजनिर्घण्टः॥

कुलकुण्डलिनी } स्त्री, (कुले कुलचक्रे पृथिवीतत्त्वकुलकुण्डली } रूपे मूलाधारे कुण्डलाकृतया सार्द्धत्रिवलयाकारेण स्वयम्भुलिङ्गं वेष्टयित्वा तिष्ठतीति। कुल+कुण्डलिन्+ङीप्। कुण्डल+ङीष्। यद्वा कौ पृथिवीतत्त्वाधारे मूलाधारे इत्यर्थः लीयते इति। कु+ली+अन्येभ्योपीति डः। ततः कर्म्मधारयः।) मूलाधारपद्मस्थितशिवशक्तिविशेषः। यथा। पूर्णानन्दकृतषट्चक्रप्रकाशः।

"कूजन्ती कुलकुण्डली च मधुरं मत्तालिमालास्फुटं
वाचः कोमलकाव्यबन्धरचनाभेदातिभेदक्रमैः।
श्वासोच्छ्वासविवर्त्तनेन जगतां जीवो यया धार्य्यते
सा मूलाम्बुजगह्वरे विलसति प्रोद्दामदीप्तावली" ॥

कूजन्तीति। सा मूलाम्बुजगह्वर इत्यादि व्याख्यातम्। कीदृशी कोमलकाव्यबन्धरचनाभेदातिभेदक्रमैः कोमला कमनीयत्वविशिष्टा या काव्यबन्धरचना तस्याः भेदातिभेदक्रमैः भेदातिशयभेदक्रमैर्व्विशिष्टा वाचः मत्तालिमालास्फुटं मत्ता या अलिमाला भ्रमरसमूहस्तद्वदस्फुटं यथा स्यात् एवं मधुरं यथा स्यात् तथा कूजन्ती अव्यक्तमधुरध्वनिं कुर्व्वन्तीत्यर्थः। सा का इत्याकाङ्क्षायामाह यया कुलकुण्डलिन्या श्वासोच्छ्वासविवर्त्तनेन श्वासोच्छ्वासयोः परिवर्त्तनेन गमनागमनेन जगतां संसाराणां जीवः प्राणो धार्य्यते। पुनः कीदृशी प्रोद्दामदीप्तावली प्रकृष्टोत्कृष्टदीप्तिश्रेणीस्वरूपा। तथा च मूलाधारपद्मे सर्पाकारसार्द्धत्रितयवेष्टनविशिष्टा विद्युत्समूहरूपा कुलकुण्डलिनी तिष्ठतीत्यर्थः। इति तट्टीका॥ *॥ अन्यत् चक्रशब्दे मूलाधारशब्दे षट्चक्रशब्दे च द्रष्टव्यम्॥

कुलक्षः, पुं, (कु+लक्ष+भावे घञ्।) करताली। तत्पर्य्यायः। तालमर्द्दलः २। इति हारावली॥

कुलक्षया, स्त्री, (कुलस्य मूलस्य विस्तृतवल्लीजालस्य वा क्षयो यस्याः।) सूकशिम्बी। इति शब्दचन्द्रिका॥

कुलजः, पुं, (कुले सत्कुले जायते। जन्+ड: कुलीनः। सत्कुलोद्भवः। इति शब्दरत्नाव (यथा, मनुः ८।१७९।

"कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्म्मज्ञे सत्यवादिनि।
महापक्षे धनिन्यार्य्ये निक्षेपं निक्षिपेद्बुधः" ।

कुलञ्जः,पुं,(कुं पृथिवीं रञ्जयति। रञ्ज+णिच्+। रस्य लः।) कुलञ्जनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः

कुलञ्जनः, पुं, (कु+रञ्ज+णिच्+ल्युः। रस्य ल: स्वनामख्यातवृक्षः। तत्पर्य्यायः। कुलञ्ज: गन्धमूलः ३ कुलञ्जः ४। अस्य गुणाः। कटुत तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। दीपनत्वम्। मुखदोष शित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कुलटा, स्त्री, (कुलात् व्यभिचारार्थं कुलान्तरं अ तीति। कुल+अट्+अच्। शकन्ध्वादित् अलोपः।) व्यभिचारिणी। भ्रष्टा।

(यथाह, आर्य्यासप्तशती ३९३।

"परपतिनिर्द्दयकुलटाशोषितशठ! नेर्षया न कोपे दग्धममतोपतप्ता रोदिमि तव तानवं वीक्ष्य"।

तत्पर्य्यायः। पुंश्चली २ धर्षिणी ३ बन्धकी असती ५ इत्वरी ६ स्वैरिणी ७ पांशुला ८। इ मरः।२।६।१०॥ धर्षणी ९ पांसुला १०। इ तट्टीका॥ दृष्टा ११ दुष्टा १२ धर्षिता १३। इ शब्दरत्नावली॥ लज्जा १४ निशाचरी १५ न रण्डा १६। इतिं जटाधरः॥*॥ परकीयान्तर्ग नायिकाविशेषः। यथा,—

"एते वारिकणान् किरन्ति पुरुषान् वर्ष गाम्भोधराः शैलाः शाद्वलमुद्वहन्ति न वृश्चि पुनर्नायकान्। त्रैलोक्ये तरवः फलानि सु नैवारभन्ते जनान् धातः! कातरमालपामि कु टाहेतोस्त्वया किं कृतम्" ॥ इति रसमञ्जरी॥ अस्या अन्नभोजनप्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे आ ज्याान्नभक्षणप्रकरणे द्रष्टव्यम्॥

कुलटी, स्त्री, (कुत्सितं रट्यते। रट भाषणे घञर्थे कः। गौरादित्वात् ङीष्। रस्य लः।) म शिला। इति रत्नमाला अमरटीका च॥ (अ गुणादयो मनःशिलाशब्दे बोद्धव्याः॥)

कुलतिथिः, स्त्री पुं, (कुला तिथिः।) चतुर्थ्यष्टमी दशीचतुर्द्दश्यः। यथा, तन्त्रसारे।

"द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम्।
विषमाश्चाकुलाः सर्व्वे शेषाश्च तिथयः कुलाः"

कुलत्थः, पुं, (कुलं भूमिलग्नं सत् तिष्ठति। कुल स्था+कः। पृषोदरात् साधुः।) शस्यभेदः। कु त्थकड़ाइ इति भाषा॥ (यथा, मार्कण्डेये। १५

"धान्यंयवांस्तिलान्माषान्कुलत्थान्सर्षपांश्चणान्"

तत्पर्य्यायः। कालवृन्तः २ ताम्रवृन्तः ३ कु त्थिका ४। इति रत्नमाला॥ ताम्रवृन्तः ५। इ त्रिकाण्डशेषः॥ ताम्रबीजः ६ सितेतरः ७। इ राजनिर्घण्टः॥ अस्य गुणाः। कफवातशु शुक्राश्मरीमेदःश्वासकासप्रमेहनाशित्वम्। ग्राहित्वम्। उष्णत्वम्। कटुत्वम्। ग्राहित्वञ्च। इ राजवल्लभः॥ कषायत्वम्। रूक्षत्वम्। रक्तपि कारित्वम्। वलनाशित्वञ्च। अस्य यूषगुणः। वा

शर्कराश्मरीनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य अपरे पर्य्यायगुणा यथा,—

"कुलत्थिका कुलत्थश्च कथ्यन्ते तद्गुणा अथ।
कुलत्थः कटुकः पाके कषायः पित्तरक्तकृत्।
लघुर्विदाही वीर्य्योष्णः श्वासकासकफानिलान्॥
हन्ति हिक्काश्मरीशुक्रदाहानाहान् सपीनसान्।
स्वेदसंग्राहको मेदोज्वरक्रिमिहरः परः"॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ *॥

"उष्णः कुलत्थो रसतः कषायः
कटुर्विपाके कफमारुतघ्नः।
शुक्राश्मरीगुल्म-निषूदनश्च
संग्राहकः पीनसकासहारी॥
आनाहमेदोगुदकीलहिक्का
श्वासापहः शोणितपित्तकृच्च।
कफस्य हन्ता नयनामयघ्नो
विशेषतो वन्यकुलत्थ उक्तः"॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये॥ *॥)

[कुल]त्था, स्त्री, (कुलत्थ + स्त्रियां टाप्।) वनकुलत्थः। तत्पर्य्यायः। दृक्प्रसादा २ अरण्यकुलत्थिका ३ कुलाली ४ लोचनहिता ५ चक्षुष्या ६ कुम्भकारिका ७ कुलत्थिका ८। इति राजनिर्घण्टः॥ कुल्माषः ९ कुरविन्दकः १०। इति रत्नमाला॥ अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। अर्श:शूलनाशित्वम्। विबन्धाध्मानशमनत्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। व्रणरोपणत्वञ्च। कुलत्थाञ्जनम्। अस्य पर्य्यायः पूर्व्ववत्तदधिकन्तु। कुम्भकारी १ प्रलाशी २। अस्य गुणाः। चक्षुर्हितत्वम्। कषायत्वम्। कटुत्वम्। हिमत्वम्। विषविस्फोटकण्डूव्रणदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

[कुल]त्थिका, स्त्री, (कुलत्था स्वार्थे संज्ञायां वा कन् अत इत्वम्।) कुलत्थाकाराञ्जनप्रस्तरविशेषः। इत्यमरः।२।९।१०२॥ अस्य गुणपर्य्यायौ कुलत्थाशब्दे द्रष्टव्यौ। वनकुलत्थः। इति राजनिर्घण्टः॥

[कुल]धर्म्मः, पुं, (कुलस्य कुले वा आचरितो धर्म्मः।) स्वजातीयधर्म्मः। कुलाचारः। यथा,—

"उत्सन्नकुलधर्म्माणां मनुष्याणां जनार्द्दन!।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम"॥

इति श्रीभगवद्गीतायाम्।१।४३॥

[कुल]धारकः, पुं, (कुलं धारयति रक्षति यः। कुल + धृ + णिच् + ण्वुल्।) पुत्त्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

[कुल]नायिका, स्त्री, (कुले कुलाचारयजनकाले पूज्या या नायिका।) पञ्च-मकारयजने पूज्या स्त्री। यथा,—

"रक्तमाल्येन सम्बीतो रक्तपुष्पविभूषितः।
पञ्चोपचारसङ्केतैः पूजयेत् कुलनायिकाम्"॥

सा नवविधा यथा,—

"नटी कापालिनी वेश्या रजकी नापिताङ्गना।
ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका।
मालाकारस्य कन्या च नव कन्याः प्रकीर्त्तिताः"॥

इति तन्त्रसारः॥

[कुल]नक्षत्रं, क्ली, (तन्त्रसारोक्तपारिभाषिकलक्षणं कुलं [तत्र] तत्सम्बन्धि वा नक्षत्रम्।) भरणीरोहिणीपुष्यमघोत्तरफल्गुनीचित्राविशाखाज्येष्ठापूर्व्वाषाढाश्रवणोत्तरभाद्रपदः। यथा,—

"वारुणार्द्राभिजिन्मूलं कुलाकुलमुदाहृतम्।
कुलानि समधिष्ण्यानि शेषाणि चाकुलानि च"॥

इति तन्त्रसारः॥

कुलनाशः, पुं, (कुलं भूमिलग्नं न अश्नाति। न + अश् + अच्। सुप्सुपेति समासः। उष्ट्रस्य हि उन्नतकन्धरत्वात् भूमिलग्नस्याभक्षकतया तथात्वम्।) उष्ट्रः। इति हेमचन्द्रः॥ (कुलस्य नाशः ध्वंसः।) कुलध्वंसः॥

कुलपतिः, पुं, (कुलस्य वंशस्य गोत्रस्य वा पतिः स्वामी।) कुलस्वामी। गोत्रप्रधानः। कुलनाथः। यथा। "अथ सिन्धुसौवीरपतेरहूगणस्य व्रजत इक्षुमत्यास्तटे तत्कुलपतिना शिविकावाहपुरुषान्वेषणसमये दैवेनोपसादितः स द्विजवर उपलब्धः"। इति श्रीभागवते ५।१०।१॥ (कुलस्य छात्रवर्गस्य पतिः पालकः। अन्नदानपोषणपूर्व्वकं अध्यापको मुनिविशेषः। उक्तञ्च।

"मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात्।
अध्यापयति विप्रर्षिः स वै कुलपतिः स्मृतः"॥)

कुलपत्रः, पुं, (कुलं भूलग्नं पत्रं पर्णमस्य।) दमनकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुलपालकं, क्ली, (कुलं समूहं पालयतीति। पालि + ण्वुल्। बहुफलोत्पत्तेस्तथात्वम्।) कुरम्बम्। कमलानेबु इति भाषा। इति शब्दचन्द्रिका॥ (कुलं वंशं पालयति। पाल + णिच् + ण्वुल्।) वंशप्रतिपालके, त्रि॥

कुलपालिः, स्त्री, (कुलं पालयति या। पालि + इन्।) कुलवती। इति शब्दमाला॥

कुलपालिका, स्त्री, (कुलं पालयति। पालि + ण्वुल् टाप् इत्वम्। यद्वा कुलपालि + स्वार्थे कन् टाप्।) कुलस्त्री। इत्यमरः।२।६।७॥

कुलभृत्या, स्त्री, (कुलैः वंशभवैः भृत्या भरणम्। कुल + भृ + भावे क्यप्।) गर्भिणीपर्य्युपासना। इति जटाधरः॥ (कुलस्य भृत्या। वंशभरणम्॥)

कुलम्भरः, पुं, (कुलं गृहं भलति हन्ति सन्धिकर्त्तनादिना इति। कुल + भल + अच्। निपातनात् मुम् लस्य रः।) कुलम्भलः। चौरः। इति हारावली॥

कुलवर्णा, स्त्री, (कुलेषु भिषक्कुलेषु वर्णः वर्णनं गुणकथनं यस्याः।) रक्तत्रिवृत्। इति राजनिर्घण्टः॥

कुलवारः, पुं, (कुलसंज्ञया प्रसिद्धो वारः।) मङ्गलशुक्रवारौ। यथा।

"रविश्चन्द्रो गुरुः सौरिश्चत्वारश्चाकुला इमे।
भौमशुक्रौ कुलाख्यौ हि बुधवारः कुलाकुलः"॥

इति तन्त्रसारः॥

कुलविप्रः, पुं, (कुलपरम्परागतः कुलहिताय नियुक्तो वा विप्रः।) कुलपुरोहितः। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

कुलश्रेष्ठी, [न्] त्रि, (कुलेषु शिल्पिकुलेषु श्रेष्ठी।) शिल्पिकुलप्रधानः। तत्पर्य्यायः। कुलिकः २। इत्यमरः।२।१०।५॥ कुलकः ३ कुलः ४ श्रेष्ठी ५। इति तट्टीकायां भरतः॥

कुलसम्भवः, पुं, (कुले कस्यचित् वंशे सम्भवः उत्पत्तिरस्य।) यस्य कस्यचित् कुले जातः। तत्पर्य्यायः। बीज्यः २। इत्यमरः।२।७।२॥

कुलसौरभं, क्ली, (कुलं श्रेष्ठं सौरभं यस्य।) मरुवकवृक्षः। इति शब्दमाला॥

कुलस्त्री, स्त्री, (कुले कुलस्थिता स्त्री।) कुलपालिका। अनन्यगामिनी कुलरक्षिका स्त्री। इत्यमरः।२।६।७॥ (तथा च चाणक्ये।

"असन्तुष्टा द्विजा नष्टाः सन्तुष्टा इव पार्थिवाः।
सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जाश्च कुलस्त्रियः"॥

कुले कुलचक्रे मूलाधारे विराजते या स्त्री। कुलकुण्डलिनीशक्तिः। यथा, कुलार्णवे।

"कुलस्त्रीध्यानमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः"॥)

कुलहण्डकः, पुं, (कुलाय संघाय ऊण्डते। ऊडि संघे + ण्वुल्। पृषोदरात् उकारलोपः।) आरणि। आवर्त्तः। इति हारावली॥

कुलाकुलतिथिः, पुं स्त्री, (तन्त्रोक्तकुलाकुलनाम्ना प्रसिद्धा तिथिः।) द्वितीयाषष्ठीदशम्यः। यथा।

"द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम्"॥

इति तन्त्रसारः॥

कुलाकुलनक्षत्रं, क्ली, (तन्त्रोक्तकुलाकुलसंज्ञकं नक्षत्रम्।) आर्द्रामूलाभिजिच्छतभिषानक्षत्राणि। यथा, तन्त्रसारे॥

"वारुणार्द्राभिजिन्मूलं कुलाकुलमुदाहृतम्"॥

कुलाकुलवारः, पुं, (तन्त्रोक्तकुलाकुलनामा वारः।) बुधवारः। यथा, तन्त्रसारे॥

"भौमशुक्रौ कुलाख्यौ हि बुधवारः कुलाकुलः"॥

कुलाचलः, पुं (कुलसंज्ञकः अचलः पर्व्वतः। शाकपार्थिवादिवत् मध्यपदलोपः।) कुलपर्व्वतः। यथा।

"अष्टकुलाचलसप्तसमुद्रा
ब्रह्मपुरन्दरदिनकररुद्राः।
न त्वं नाहं नायं लोक-
स्तदपि किमर्थं क्रियते शोकः"॥

इति मोहमुद्गरे ७॥ सप्तकुलपर्व्वता यथा।

"सप्त येऽस्मिन् महापर्व्वाः विस्तृताः कुलपर्व्वताः।
माहेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षवानपि॥
विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च इत्येते कुलपर्व्वताः"॥

इति मात्स्ये ९५ अध्यायः॥

कुलाचार्य्यः, पुं, (कुलस्य वंशस्य व्याख्यायां वर्णनादौ गुणकीर्त्तनविषये वा आचार्य्यः।) कुलज्ञः। कुलीनादीनां वंशशंसव्याख्याकर्त्तृब्राह्मणः। अस्य विवरणं घटकशब्दे द्रष्टव्यम्॥

कुलाटः, पुं, (कुलेन संघेन अटतीति। अट् + अच्।) क्षुद्रमत्स्यभेदः। इति शब्दमाला॥

कुलाद्रिः, पुं, (कुलनाम्ना ख्यातोऽद्रिरचलः।) कुलाचलः। इति सिद्धान्तशिरोमणिः॥

कुलाधारकः, पुं, (कुलस्य वंशस्य आधारकः प्रतिष्ठापकः।) पुत्त्रः। इति शब्दरत्नावली॥

कुलायं, क्ली, (कौ पृथिव्यां लायो लयो यस्य।) शरीरम्। इति पुराणम्॥

कुलायः, पुं, (कुलानां पक्षिसमूहानां अयः वास-

स्थानम् ।) नीड़ः । (यथा, माघे ।
"खगकुलायकुलायनिलायिताम्" ।)
स्थानमात्रम् । इति मेदिनी ॥

कुलायस्थः, पुं, (कुलाये नीड़े तिष्ठति । स्था + कः ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुलायिका, स्त्री, (कुलायः पक्षिवासस्थानं विद्यते ऽस्याम् । ठन् ।) पक्षिशाला । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुलालः, पुं, (कुलं घटादिनिर्म्माणोपयोगिमृदाद्युपादानं आलाति सम्यगादत्ते । आ + ला + कः । कुलं वंशं घटादिसमूहं वा अलति पर्य्याप्नोति वा अल + कर्म्मण्यण् । कुल + "तमिविशिविड़ीति" उणां १ । ११७ । इति कालन् वा ।) कुम्भकारः । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा ।
"मालाकारात् कर्म्मकार्य्यां कुम्भकारो व्यजायत" ॥
इति पराशरसंहिता ॥
"पट्टिकाराच्च तैलिक्यां कुम्भकारो बभूव ह" ॥
इति पराशरपद्धतिः ॥ ब्रह्मवैवर्त्तोक्ता च कुम्भकारशब्दे द्रष्टव्या ॥ कुक्कुभपक्षी । इति मेदिनी ॥

कुलाली, स्त्री, (कुलं पर्व्वतकुलं कलायकुलं वा अलति परिवर्द्धयति । अल् + अण् । ङीप् ।) कुलत्थाकाराञ्जनप्रस्तरविशेषः । कुलत्थाञ्जनमिति ख्याता । इत्यमरः । २ । ९ । १०२ ॥ अरण्यकुलत्थिका वनकुलत्थकड़ाइ इति भाषा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुलाल + स्त्रियां ङीष् ।) कुलालभार्य्या ॥

कुलाहः, पुं, (कुलं पालककुलं स्वकुलं वा आहन्ति । आ + हन् + डः ।) ईषत्पीतवर्णः कृष्णजानुर्घोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुलाहकः पुं, (कुलाह + संज्ञायां कन् ।) कृकलासः । इति शब्दमाला ॥ वृक्षविशेषः । राङ्गा कुले खाड़ा इति भाषा । अस्य गुणाः । आमवात-वातरक्तरोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

कुलाहलः, पुं, (कुलं आहलति स्पृशति स्पर्द्धते वा । आ + हल विलेखने + अच् ।) क्षुद्रवृक्षविशेषः । कोकसीमा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अलम्बुषः २ गोच्छालः ३ भूकदम्बः ४ । इति रत्नमाला ॥

कुलिः, पुं, (कुल् + इन् किच्च ।) हस्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुलिः, स्त्री, (कुल् इन् किच्च ।) कण्टकारी । इति शब्दरत्नावली ॥

कुलिकः, त्रि, (कुलं अधीनतया प्रशस्ततया वा अस्त्यस्य । इति ठन् ।) शिल्पिकुलप्रधानः । इत्यमरः । २ । १० । ५ ॥ कुलसत्तमः इति मेदिनी ॥

कुलिकः, पुं, अष्टमहानागान्तर्गतनागविशेषः । (यथा, भागवते । ५ । २४ । ३१ ।
"ततोऽधस्तात् पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शङ्खकुलिकमहाशङ्खश्वेतधनञ्जयधृतराष्ट्रशङ्खचूड़कम्बलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा निवसन्ति" ॥
अस्य रूपमप्युक्तं हेमाद्रौ यथा ।
"कुलिकोऽर्द्धचन्द्रमौलिर्ज्वालाधूमसमप्रभः" ॥)
वृक्षविशेषः । इति मेदिनी ॥ केलेकड़ा इति भाषा ॥

कुलिकवेला, स्त्री, रव्यादिवारेषु शुभकर्म्मसु निषिद्धकालविशेषः । यथा । रवौ सप्तमयामार्द्धम् सोमे षष्ठयामार्द्धम् । मङ्गले पञ्चमयामार्द्धम् । बुधे चतुर्थयामार्द्धम् । गुरौ तृतीययामार्द्धम् शुक्रे द्वितीययामार्द्धम् । शनौ प्रथमयामार्द्धम् । राघवभट्टमते तु पूर्व्वोक्तयामार्द्धानां दिवाशेषभागः । रात्रौ प्रथमभागः । इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

कुलिङ्गः, पुं, (कौ पृथिव्यां लिङ्गति गच्छतीति । कु + लिगि + अच् + इदित्वात् नुम् । यद्वा कुत्सितं कृष्णवर्णं लिङ्गं वर्णो यस्य ।) पक्षिविशेषः । फिङ्गा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कलिङ्गः २ धूम्याटः ३ फिङ्गकः ४ । इति शब्दमाला ॥ भृङ्गः ५ । इत्यमरः ॥ अस्य मांसगुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । कफपित्तकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कुलिङ्गकः, पुं, (कुलिङ्ग + अल्पार्थे कन् ।) चटकपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

कुलिङ्गाक्षी, स्त्री, (कुलिङ्गस्य अक्षिवत् फलं यस्य ।) पेटिकावृक्षः । इति रत्नमाला । पेटारी इति भाषा ॥

कुलिङ्गी, स्त्री, (कुलिङ्ग + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।) कर्कटशृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कुलिरः, पुं, (कुल् + बाहुलकात् इरन् किच्च ।) कर्कटः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुलिशं, स्त्री, पुं, (कुलौ हस्ते शेते अवतिष्ठते । कुल + शी + डः । यद्वा कुलिनः पर्व्वतान् श्यति दारयतीति । शो + डः । "आतोनुपसर्गे कः" । ३ । २ । ३ । इति को वा ।) वज्रम् । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, कुमारे । १ । २० ।
"कुद्धेऽपि पक्षच्छिदि वृत्रशत्रा-
ववेदनाज्ञं कुलिशक्षतानाम्" ॥
कु ईषत् कुत्सितं वा लिशति । कु + लिश अल्पीभावे गतौ च + कः ।) मत्स्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । कण्टकाष्ठीलः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
"तिमितिमिङ्गिलकुलिशपाकमत्स्यनिरालकनन्दिवारलकमकरगर्गरकचन्द्रकमहामीनराजीवप्रभृतयः सामुद्राः" ॥ कौ भूमौ लिशति अल्पीभवति कुंभूमिं लिशति गच्छति कृशतया प्राप्नोति वा ।) अस्थिसंहारवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कुलिशनायकः, पुं, (कुलिशवत् नायको यस्मिन् ।) शृङ्गारबन्धविशेषः । तस्य लक्षणम् ।
"स्त्रीपादद्वयमाकृष्य विमुक्तोत्थितलिङ्गकः ।
योनिञ्च पीड़येत् कामी बन्धः कुलिशनायकः" ॥
इति रतिमञ्जरी ॥

कुलिशाङ्कुशा, स्त्री, (कुलिशेनाङ्कुशेन चैव निगृह्यते मनो यया । यद्वा कुलिशवत् दृढमङ्कुशं यस्याः ।) बौद्धानां विद्यादेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुलिशासनः, पुं, (कुलिशं वज्रं तद्वत् दृढमासनमस्य ।) शाक्यमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुली, स्त्री, (कुलि + कृदिकारान्तत्वात् वा ङीष् ।) कण्टकारी । इत्यमरः । २ । ४ । ९४ ॥ पत्नीज्येष्ठभगिनी । इति हेमचन्द्रः ॥ वृहती । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुलीनः, पुं, (कुले प्रशस्तवंशे जातः । "कुलात् खः" ४ । १ । १३९ । इति खः ।) श्रेष्ठघोटकः । तत्पर्य्यायः । आजानेयः २ । इत्यमरः ॥ आजानेयः ३ । इति तट्टीका ॥ स्वजानेयः ४ जात्यः बालाश्वः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (तन्त्रशास्त्रोक्तकुलाचारव्रते स्थितः कौलः ॥) उत्तमकुलोद्भवे, त्रि । तत्पर्य्यायः । महाकुलः २ आर्य्यः ३ सभ्यः ४ सज्जनः ५ साधुः ६ । इत्यमरः । २ । ७ । ३ ॥ * ॥ अथाधुनिककुलीनलक्षणम् । कुलं उत्कर्षविशेषवंशः । इति सङ्केतम् । अथवा कुलधर्मम् । तस्यापत्यमित्यर्थे कुलशब्दादीनप्रत्ययेन कुलीन इति पदसिद्धिरिति केचित् । अर्थात् कुलीनशब्देन उत्कर्षविशेषवंशजातकव्यक्तिरिति । तत्र च लक्षणम् । उत्कर्षविशेषधर्म्मावच्छिन्नवंशजातकत्वे सति तद्धर्म्मवत्त्वं कुलीनत्वमिति । उत्कर्षविशेषस्तु नवधा गुणाः । ते च यथा ।
"आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम्
निष्ठाऽऽवृत्तिस्तपो दानं नवधा कुललक्षणम्"
अत एव उत्कर्षविशेषात्मकनवधागुणविशिष्टकुलीनत्वम् । एतेन इदानीं साधारणसामान्यजनानां यदि नवधा गुणा वर्त्तन्ते तदा तेऽपि कुलीनाः स्युस्तन्न । अनवच्छिन्नपर्य्यायत्वं कुलीनत्वप्रमाणं यथा,—
"सपर्य्यायं समासाद्य दानग्रहणमुत्तमम् ।
कन्याऽभावे कुशत्यागः प्रतिज्ञा वा परस्परम्"
तथा च ।
"कुलीनस्य सुतां लब्ध्वा कुलीनाय सुतां ददौ
पर्य्यायक्रमतस्त्वेव स एव कुलदीपकः" ॥
तथा च ।
"आदानञ्च प्रदानञ्च कुशत्यागस्तथैव च ।
प्रतिज्ञाघटकाग्रे च कुलकर्म्म चतुर्व्विधम्" ॥
इति कुलदीपिका ॥ * ॥ अथ वल्लालभूपालकृतपञ्चगोत्रजराढ़ीयब्राह्मणस्य ग्रामविशिष्टस्य मुख्यगौणभेदेन द्वाविंशतिकुलीनाः यथा । शाण्डिल्यगोत्रे भट्टनारायणवंशज आदिवराहवन्द्यः मुख्यः । रामगड़गड़ः निपकेशरकोणी गुँयी कुसुमवटु दिर्घाटिः वैकुण्ठपारियालः एते पञ्च गौणाः । काश्यपगोत्रे दक्षवंशजः सुलोचनचट्टः स मुख्यः । जगद्धड़ः धीरगुड़ः काकपीतमण्डी एते ... गौणाः ॥ भरद्वाजगोत्रे श्रीहर्षवंशजः धुरमुखयटी स च मुख्यः । विनायकदिण्डीसाँयी ... व्वंसायी एतौ द्वौ गौणौ ॥ सावर्णगोत्रे वेदगर्भवंशजः वीरव्रतगाङ्गुली सुधीरकुन्दः एतौ द्वौ मुख्यौ । वीरसूदनघण्टेश्वरः एष गौणः ॥ वात्स्यगोत्रे छान्दड़वंशजः सुरभिघोषवालः कविकाञ्जिलालः रविपूतितण्डः एते मुख्याः । भानुचौटखण्डः पनिकालुमहिन्त्या वनमालिपिप्पली एते गौणाः । अधुना एषां मध्ये मुख्या अष्टौ कुलीना गौणाश्चतुर्दशश्रोत्रियाः । अन्येऽपि पञ्चगोत्राः सप्तत्रिंशच्छ्रोत्रियाः सन्ति ॥ ततो लक्ष्मणसेनकाले मुख्याष्टकुलीनो न विंशतिपुत्राणां समीकरणम् । तत्र एतेषां नानादोषदर्शनात् देवी...

फुलिया खड़दहवल्लवीसर्व्वानन्दी इत्याख्याः षट्-त्रिंशन्मेलाः कृताः। ततो भागयूथथाक इति तिस्रः संज्ञा जाताः कुलाचार्य्यग्रन्थात् ज्ञेयाः ॥*॥

अथ वारेन्द्रब्राह्मणकुलीनाः।

"आदौ मैत्रस्ततो भीमो रुद्रः संजामिनिस्तथा।
लाहिड़िर्भादुड़िः साधुर्भादड़ाः पङ्क्तिपूरकाः" ॥

एषां नानादोषदर्शनात् कुलाचार्य्येण अष्टौ पटी इति संज्ञा कृता। तद्यथा। निरावित्ता १ रोहिला २ भूषणा ३ आलेखाणी ४ कुतलखाणी ५ बेणी ६ जोनाली ७ भवानीपुर ८। एतेषां कुलाघातात् काप इति संज्ञा जाता ॥*॥

अथ वैद्यस्यादिकुलीनाः।

धन्वन्तरिगोत्रे विनायकसेनः। मौद्गल्यगोत्रे चायुदासः। काश्यपे कायुगुप्तः। वल्लालेनैषां कुलं महामध्यमकनिष्ठकुलभेदेन त्रिधा कृतम्। तत्र महाकुलीनाः पञ्च। यथा। कृष्णसेनखानः १ हरिहरसेनखानः २ चण्डीवरदासः ३ गणपतिदासः ४ दुर्जयदासः ५। अधुनैषां कुलस्य ह्रासवृद्धिभङ्गा न सन्ति ॥*॥

अथ दक्षिणराढ़ीयकायस्थकुलीनाः।

तत्रादिशूरराजेन कान्यकुब्जदेशादानीतैर्ब्राह्मणपञ्चकैः सह घोषवसुमित्रदत्तगुहाः पञ्चागता आदिकुलीनाः यथा। सौकालीनगोत्रे मकरन्दघोषः १। गौतमे दशरथवसुः २। विश्वामित्रे कालिदासमित्रः ३। काश्यपगोत्रे दशरथगुहः साहङ्काराद्वमानितो वङ्गे गतः ४। भरद्वाजगोत्रे पुरुषोत्तमदत्तः विनयहीनतो निष्कुलः ५। वङ्गजकुलाचार्य्यग्रन्थे स एव मौद्गल्यगोत्रः ॥*॥

अथ वल्लालसेनकृतसमाजादयः।

तत्राद्यस्य षष्ठपुरुषयोर्निशापतिप्रभाकरघोषयोर्वासस्थाने क्रमेण बालीआकनाख्यौ ग्रामौ। द्वितीयस्य पञ्चमपुरुषयोः शुक्तिमुक्तिवस्वोर्वासस्थाने क्रमेण बागाण्डिमाहिनगराख्यौ ग्रामौ। तृतीयस्याष्टमपुरुषयोः धूँइ गुँइ मित्रयोर्वासस्थाने क्रमेण बड़िशाटेकानामग्रामौ॥ अपरेऽष्टादशसमाजास्तत्स्थानां कुलाभावात् न लिखिताः ॥*॥ तेषां कुलन्तु नवविधम्। मुख्य १। कनिष्ठ २ छभाया ३ मध्यांश ४ तेओज ५ एतानि प्रधानानि। कनिष्ठद्वितीयपुत्त्र ६ छभायाद्वितीयपुत्त्र ७ मध्यांशद्वितीयपुत्त्र ८ तेओजद्वितीयपुत्त्र इति च ९। नवरत्नानुरोधात्. छभायाज्येष्ठपुत्त्रस्य मध्यश्रेष्ठ इति संज्ञा जाता ॥*॥

अथ कुलानां विवरणम्।

मुख्यकुलीनस्य प्रथमपुत्त्रः पितृतुल्यः द्वितीयः कनिष्ठनामकुलविशिष्टः तृतीयो मध्यांशनामकुलयुक्तः चतुर्थः तेओजनामकुलान्वितः पञ्चमादियावत्पुत्त्राः मध्यांशद्वितीयपुत्त्रनामकुलयुक्ता भवन्ति॥ कनिष्ठकुलीनस्य ज्येष्ठपुत्त्रः छभायानामकुलयुक्तः तस्य ज्येष्ठपुत्त्रः मध्यश्रेष्ठनामकुलयुक्तः तस्य ज्येष्ठपुत्त्रः मध्यांशनामकुलविशिष्टः स एव अपरमध्यांशवारभायामध्यांश इति संज्ञाद्वययुक्तः ॥*॥ एषां कर्म्मणा वृद्धिर्यथा। मुख्यकुलीनस्य द्वितीयतृतीयपुत्त्रयोः कुलस्य वाड़िमुख्य इति संज्ञा चतुर्थपञ्चमषष्ठपुत्त्राणां कुलस्य वाड़िकनिष्ठ इति संज्ञा सप्तमाष्टमनवमपुत्त्राणां कुलस्य वाड़िमध्यांश इति संज्ञा दशमैकादशद्वादशपुत्त्राणां कुलस्य वाड़ितेओज इति संज्ञा भवति॥ कनिष्ठनामकुलीनस्य द्वितीयपुत्त्रस्य कुलस्य तेओज इति संज्ञा भवति। मुख्यकुलीनस्य तृतीयपुत्त्रस्य द्वितीयपुत्त्रस्य कुलस्य तेओज इति संज्ञा॥ मध्यांशद्वितीयपुत्त्र इति संज्ञं कुलं मुख्यकनिष्ठछभायामध्यश्रेष्ठमध्यांश इति कुलपञ्चकात् भवति ॥*॥ मुख्यकुलन्तु त्रिविधं यथा। प्रकृतम् १ सहजम् २ कोमलम् ३। आदौ षट्समाजे षट् प्रकृतामुख्या अभूवन्। ततस्तेषां द्वितीयतृतीयपुत्त्रयोः कुलस्य वृद्ध्या क्रमेण सहजकोमल इति संज्ञा जाता। प्रकृतमुख्यकुले दानग्रहणाभ्यां सहज इति संज्ञा कोमलमुख्यकुले दानग्रहणाभ्यां कोमल इति संज्ञा भवति। सहजः सहजेन कोमलः कोमलेनापि कुलं कृत्वा तत्तद्भावापन्नौ भवतः॥ पितृकुलानुसारेण ज्येष्ठपुत्त्राणां कुलस्य जन्ममुख्यजन्मकनिष्ठादिसंज्ञा ॥*॥ प्रकृतमुख्यकुलस्य ह्रासवृद्धी न भवतः। सहजमुख्यकुलस्य ह्रासवृद्धी भवतः। कोमलमुख्यकुलस्यापि ह्रासवृद्धी न भवतः। कनिष्ठकुलस्य मुख्यत्वं छभायाकुलस्य कनिष्ठत्वं भवति। मध्यांशकुलस्य स्थिरतरत्वम्। कनिष्ठद्वितीयपुत्त्रः वाड़ितेओज इति संज्ञां प्राप्नोति। मुख्यतृतीयपुत्त्रस्य द्वितीयपुत्त्रः तेओज इति संज्ञामपि प्राप्तुमर्हति। छभायाद्वितीयपुत्त्रमध्यांशद्वितीयपुत्त्रयोः कुले ह्रासवृद्धी न स्तः। सर्व्वे कुलीनाः कुलनाशात् वंशजभावापन्ना भवन्ति ॥*॥ आदौ यदि पितृपर्य्यायाय अथवा मौलिकाय कन्यां दद्यात् तद्दानं प्रामाणिकसंज्ञं भवति। पश्चात् कुलकर्म्मकर्त्तव्यम्। तद्यथा। मुख्यस्य कन्यायाः प्रदाने तस्याः छेद संज्ञा षष्ठकन्यावधि गरछेद इति संज्ञा भवति। अन्यकुलानां ज्येष्ठकन्यायाः प्रदाने तस्या आकृतिरिति संज्ञा तदनन्तरं यावत्कन्यानां प्रदाने तासां क्रमेण प्रतिसारणी जघन्या इति संज्ञाद्वयं भवति॥ आत्मसमकुलीनाय आकृतिनामकन्यादाने कुलस्य श्रेष्ठत्वम्। अनुजकन्याग्रहणे तु कुलह्रासो भवति। मुख्यस्य गरछेद इति नाम्नीं कन्यां अन्यकुलीनस्य प्रतिसारणीञ्च कन्यां मौलिको वंशजश्च ग्रहीतुमर्हति। उत्तममध्यमाधमकर्म्मभिः शौर्य्यसमावेशनिन्दा इति त्रयं कुलस्यांशकर्म्म॥*॥ पूर्व्वं विपर्य्याये विवाहो जातः। पुरन्दरवसुनैषां त्रयोदशपर्य्यायावधिश्रेणीपर्य्यायबन्धभ्रमकृतकुलोद्धरणे कृते। यथा।

"विपर्य्याये कुलं नास्ति न कुलं एकपिण्डयोः" ॥*॥

अथ मुख्येतरकुलीनानां पाणिदोषाः।

"देवी गङ्गा तथा गौरी भैरवी भास्करी तथा।
बलायी चण्डिदासी च सप्तैते कुलकण्टकाः" ॥

अपि च।

"श्रीनाथी श्रीकरी विष्णुदासी हृदय एव च।
कन्दर्पी च सदानन्दी षड़ेते कुलकण्टकाः" ॥

इति कुलाचार्य्यकारिका ॥*॥

अथ मुख्यकुलीनस्य कार्य्यम्। स चं आगच्छेद् अर्थादग्रिमां कन्यां आत्मतुल्याय द्वितीयां कनिष्ठकुलीनाय तृतीयां छभायानामकुलयुक्ताय चतुर्थीं मध्यश्रेष्ठनामकुलविशिष्टाय अथवा मुख्यतृतीयपुत्त्रमध्यांशकुलीनाय पञ्चमीं तेओजनामकुलयुक्ताय दद्यात्। तदनन्तरजातानां गरछेद इति संज्ञा ताः मौलिकमध्यांशद्वितीयपुत्त्रमुख्यकुलीनेभ्यो दातुमर्हति। स एवादौ मुख्यकुलीनस्याग्रिमां कन्यां ततः कनिष्ठकुलीनस्य कन्यां ततो मध्यांश इति नामकुलयुक्तस्य कन्यां ततो जन्मतेओज इतिनामकुलविशिष्टस्य कन्यां गृह्णीयात् ॥*॥ अथ कनिष्ठकुलीनस्य कार्य्यम्। स प्रथमां कन्यां आत्मतुल्यकुलीनाय द्वितीयां तेओज इति नामकुलयुक्ताय दद्यात्। मुख्यतृतीयपुत्त्राय मध्यांशनामकुलयुक्ताय अथवा मुख्यद्वितीयपुत्त्राय कन्यां दातुमर्हति। मुख्यकुलीनस्य द्वितीयां कन्यां अथवा कनिष्ठकुलीनस्य प्रथमां गृह्णीयात्। ततो मुख्यकुलीनस्य तृतीयपुत्त्रस्य मध्यांशनामकुलयुक्तस्य कन्यां गृह्णीयात् ॥*॥ अथ छभायाकुलीनस्य कार्य्यम्। स मध्यांशनामकुलविशिष्टाय प्रथमां कन्यां मध्यांश इतिकुलयुक्तानुजाय अर्थात् वाड़ितेओजनामकुलविशिष्टाय द्वितीयां दद्यात्। मुख्यकुलीनस्य तृतीयकन्यां अथवा कनिष्ठकुलीनस्य प्रथमां कन्यां गृह्णीयात् ॥*॥ अथ मुख्यतृतीयपुत्त्रस्य मध्यांशनामकुलीनस्य कार्य्यम्। स प्रथमकन्यां जन्मतेओजनामकुलविशिष्टाय द्वितीयां मध्यांशकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्त्राय दद्यात्। कनिष्ठस्य प्रथमां कन्यां ततस्तेओजकुलयुक्तस्य प्रथमां कन्यां ततस्तेओजानुजकुलीनस्य प्रथमां कन्यां गृह्णीयात् मुख्यस्य तृतीयकन्याग्रहणं तस्य महत् कर्म्म ॥*॥ अथ जन्मतेओजनामकुलीनस्य कार्य्यम्। स प्रथमां कन्यां मुख्यकुलीनस्य चतुर्थपुत्त्राय अथवा मध्यांशनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्त्राय द्वितीयां तेओजनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्त्राय दद्यात्। मुख्यकुलीनस्य पञ्चमकन्यां अथवा मध्यांशनामकुलीनस्य प्रथमकन्यां गृह्णीयात् ॥*॥ अथ कनिष्ठकुलीनस्य द्वितीयपुत्त्रस्य कार्य्यम्। स आत्मतुल्याय अथवा तेओजनामकुलविशिष्टद्वितीयपुत्त्राय प्रथमां कन्यां दद्यात्। मुख्यचतुर्थपुत्त्रजन्मतेओजनामकुलयुक्तस्य प्रथमां अथवा कनिष्ठनामकुलीनस्य द्वितीयां कन्यां गृह्णीयात् ॥*॥ अथ छभायानामकुलीनस्य द्वितीयपुत्त्रस्य कार्य्यम्। स आत्मतुल्याय अथवा तेओजनामकुलविशिष्टद्वितीयपुत्त्राय प्रथमां कन्यां दद्यात्। तेओजनामकुलविशिष्टस्य प्रथमां कन्यां अथवा छभायानामकुलयुक्तस्य द्वितीयां गृह्णीयात् ॥*॥ अथ मध्यांशनामकुलीनस्य द्वितीयपुत्त्रस्य कार्य्यम्। स आत्मतुल्याय अथवा तेओजनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्त्राय प्रथमां कन्यां दद्यात्। तेओज-

नामकुलविशिष्टस्य प्रथमां अथवा अन्यकुलीनानां मध्यांशनामकुलविशिष्टस्य वा द्वितीयां कन्यां गृह्णीयात् ॥ * ॥ अथ तेओजनामकुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य कार्य्यम् । स आत्मतुल्याय अथवा वंशजाय प्रथमां कन्यां दद्यात् । मध्यांशनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्रस्य प्रथमां कन्यां अथवा तेओजनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयां गृह्णीयात् ॥*॥ अथ मध्यश्रेष्ठनामकुलीनस्य कार्य्यम् । स मध्यश्रेष्ठपुत्रवारभायामध्यांशनामकुलीनाय प्रथमां मध्यांशकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्राय तेओजनामकुलीनाय द्वितीयां कन्यां दद्यात् । मुख्यकुलीनस्य चतुर्थीं कन्यां अथवा कनिष्ठकुलीनस्य प्रथमां कन्यां गृह्णीयात् । ततः तेओजनामकुलविशिष्टस्य प्रथमां कन्यां गृह्णीयात् । ततः तेओजानुजकुलीनस्य अग्रिमां कन्यां गृह्णीयात् ॥ * ॥ अथ मध्यश्रेष्ठपुत्रवारभायामध्यांशनामकुलीनस्य कार्य्यम् । स तेओजनामकुलयुक्ताय प्रथमां कन्यां दद्यात् । कनिष्ठकुलविशिष्टस्य अथवा छभायानामकुलयुक्तस्य किं वा मध्यश्रेष्ठकुलीनस्य प्रथमां कन्यां गृह्णीयात् ॥ * ॥ अथ चतुस्त्रिंशदधिकसप्तदशशतशकाब्दे मत्पित्रा तावत्कुलीनकुलाचार्य्यमतेन मुख्यकुलीनस्य द्वितीयतृतीययोः कन्ययोः क्रमेण ग्रहणेन तदलाभे शौर्य्यकुले दानेन समानकुले ग्रहणेन च कनिष्ठछभायानामकुलयोः पुरुषानुक्रमेण स्थिरतरत्वं निर्णीतम् । तद्यथा,—

"कनिष्ठकुलवेश्मनि क्वचन केऽपि केऽपीच्छया
परेऽपि पुरुषत्रयादगमनेव दोच्छेयिकाम् ।
निषेधमिह नेच्छते कमपि तत्र षड्भ्रातृजः
सुतः पितृपदं कथं जनमतो हि न प्राप्स्यति ॥
शाके षड्पदत्रिसप्तवसुधागणे वरेण्ये तथा
पर्य्याये परिपूरिते हि विषमे धन्ये त्रयोविंशके ।
गोपीमोहनदेववंशतिलकेनापूर्व्वकं श्रीमता
निर्णीतं यदपीह तत्र घटकैः सर्व्वैः कुलीनैर्म्मतम् ॥
कनिष्ठषड्भ्रातृकुलस्य तद्वत्
स्वच्छेयिकायामिदमेव मूलम् ।
आदानतः पित्र्यपदस्य लाभो
ज्येष्ठत्वभावः पुरुषक्रमेण ॥
छेयिकायामशक्तस्य दानञ्चेत् प्रबलं भवेत् ।
पर्य्यायस्य समानस्य ग्रहणादपि तिष्ठति ॥
शौर्य्यं निन्दा समावेशस्त्रिविधोऽंशः कुलस्य वै ।
तस्य ध्वंसो न हि भवेद्यत्नतो रक्षितः स हि ॥
अत्र यद्यन्यथाभावो भवेदपि यथाविधि ।
क्रमागतेषु वर्गेषु तदा हानिर्भविष्यति ॥
सर्व्वैः कुलज्ञैश्च कुलीनवर्गै-
र्गोष्ठीपतीनां पुरतः समग्रैः ।
इदं हि पत्रं लिखितं प्रयत्नात्
निर्णीत एष प्रचलिष्यतीति" ॥ * ॥

अथ वङ्गजकुलीनाः ।

"वसुवंशे च मुख्यौ द्वौ नाम्ना लक्ष्मणपूषणौ ।
घोषेषु च समाख्यातश्चतुर्भुजमहाकृती ॥
दशरथो गुहश्चैव मित्रस्तारापतिस्तथा" ॥

एतेषामादिपुरुषनिर्णयो यथा । गौतमगोत्रे सर्व्वादौ दशरथवसुसुतौ लक्ष्मणवसुपरमवसुकौ लक्ष्मणवसुर्दक्षिणराढ़े ख्यातस्तस्य सुतः भववसुः तत्सुतः हंसवसुः तत्सुताः शुक्तिमुक्तालङ्कारवसुकाः । अलङ्कारवसुः राढ़ात् वङ्गे गतः तस्य वङ्गे कुलहानिर्जाता तस्य सुतः मधुवसुः तत्सुतः गुणाकरवसुः तत्सुता अनन्तादयः । दशरथसुतः परमवसुस्तत्सुतौ लक्ष्मणवसुपूषणवसुकौ वङ्गे ख्यातौ । सौकालीनगोत्रे मकरन्दघोषसुतौ भवनाथघोषसुभाषितघोषौ भवनाथघोषो दक्षिणराढ़े ख्यातः सुभाषितघोषो वङ्गे ख्यातः तस्य सुतश्चतुर्भुजघोषः ॥ विश्वामित्रगोत्रे सर्व्वादौ कालिदासमित्रसुतौ अश्वपतिमित्रश्रीधरमित्रौ श्रीधरमित्रो दक्षिणराढ़े ख्यातः अश्वपतिमित्रो वङ्गे ख्यातस्तस्य सुतस्तारापतिमित्रः ॥ इति वङ्गकुलाचार्य्यग्रन्थः कुलदीपिका ॥

कुलीनकः, पुं, (कुलीन + संज्ञायां कन् ।) वनमुद्गः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुलीनसं, क्ली, (कौ लीनं भूलग्नं द्रव्यादिकं स्यतीति । सो + कः ।) जलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कुलीरः, पुं, (कुल संस्त्याने + ईरन् किच्च ।) कर्कटः । इत्यमरः । १ । १० । २१ ॥ काँकड़ा इति भाषा । ("अथ कुलीरप्रभृतयो जलजन्तवस्तमभ्युपेत्य प्रोचुः" । इति हितोपदेशः ॥) कर्कटराशिः इति ज्योतिषम् ॥

कुलीरशृङ्गी, स्त्री, (कुलीरावयव इव शृङ्गं यस्य । कुलीरशृङ्ग + गौरादित्वात् ङीष् ।) कर्कटशृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कुलीरात्, [द्] पुं, (कुलीरं अत्तीति । अद + क्विप् । उत्पत्तिमात्रेणैवात्मप्रसूतिभक्षणादस्य तथात्वम् ।) कर्कटशिशुः । तत्पर्य्यायः । स्वेगविः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुलीशः, पुं क्ली, (कुलिश + पृषोदरात् दीर्घः ।) कुलिशम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

कुलुकं, क्ली, (कुल् + बाहुलकात् उलच् किच्च निपातनात् लस्य कः ।) जिह्वामलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कुलुकगुञ्जा, स्त्री, (कौ भूमौ लुका गुप्ता गुञ्जा इव ।) उल्काग्निः । इति हारावली ॥

कुलेश्वरः, पुं, (कुलस्य जगत्समूहस्य कुलचक्रस्य वा ईश्वरः ।) शिवः । (कुलस्य वंशस्य ईश्वरः नेता कर्त्ता वा ।) कुलपतिः । इति शब्दमाला ॥

कुलोत्कटः, पुं, (कुले कुलेन वा उत्कटः उद्रिक्त उग्रो वा ।) कुलीनाश्वः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ उत्कटकुलोद्भवे त्रि ॥

कुल्फः, पुं क्ली, (कल संख्याने "कलिगलिभ्यां फगस्योच्च" । उणां ५ । २६ । इति फक् अस्य उच्च ।) रोगः । गुल्फे पुं इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ७ । ५० । २ । "यद्विजामन्परुषि वन्दनं भुवदष्ठीवन्तौ परिकुल्फौ च देहत्" ॥)

कुल्मलं, क्ली, (कुष् निष्कर्षे "कुषेर्लश्च" । उणां ४ । १८७ । इति कमलन् लश्चान्तादेशः ।) पापम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (यथा, अथर्ववेदे २ । ३० । ३ ।

"तत्र मे गच्छताद्धवं शल्य इव कुल्मलं यथा")

कुल्माषं, क्ली, (कोलतीति । कुल् + क्विप । ततः कु भक्तमिश्रितजलं मस्यतीति । मसीर्य्यं परिणामे अण् पृषोदरात् षत्वम् ।) काञ्जिकम् । इत्यमर २ । ९ । ३९ ॥

कुल्माषः, पुं, (कोलति इति । कुल् + क्विप् । कु अर्द्धस्विन्नो माषोऽस्मिन् ।) यावकः । इत्यमर २ । ९ । १८ ॥

(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥

"कुल्माषा वातला रूक्षा गुरवो भिन्नवर्च्चसः")

चीरवधान्यम् । कुलत्थ इत्यन्ये । माषाकृतिपत्र काश्मीरेषु तुलसी इति ख्यातः इति सुभूति इति भरतः ॥ राजमाष इत्यन्ये । इति नय नन्दः ॥ माषादिमिश्रमर्द्धस्विन्नभक्तम् । · खिच इति ख्यातस्य । इति लिङ्गादिसंग्रहटीका भरतः ॥ पाचितमाषाद्रिरिति भीमः । इति सा सुन्दरी ॥ अर्द्धस्विन्नगोधूमचणकादयः । (यथ शब्दार्थचिन्तामणौ ।

"अर्द्धस्विन्नास्तु गोधूमा अन्येऽपि चणकादयः ।
कुल्माषा इति कथ्यन्ते शब्दशास्त्रेषु पण्डितैः"

अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । रूक्षत्वम् । वातका त्वम् । मलभेदित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ रो विशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ वनकुलत्थः । इ रत्नमाला ॥

कुल्माषाभिषुतं, क्ली, (कुल्माषैर्यवादिभिरर्द्धस्वि रभिषूयते स्म इति । अभि + षु + क्तः ।) काञ्जि कम् । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

कुल्मासं, क्ली, (कोलतीति कुल् भक्तमिश्रितजलम् तत् मस्यति परिणमयतीति अण् ।) कुल्माष इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कुल्यं, क्ली, (कुल् बन्धे + क्यप् ।) अस्थि । इत्यमर २ । ६ । ६८ ॥ अष्टद्रोणपरिमाणम् । सूर्पम् आमिषम् । इति मेदिनी ॥

कुल्यः, त्रि, (कुलस्यापत्यम् । "अपूर्व्वपदादन्यतरस्या मिति" । ४ । १ । १४० । इति यत् । यद्वा कु भवः कुलाय हितः कुले साधुः वा दिगादित्वा तत्र साधुरिति वा यत् ।) कुलोद्भवः । कुलहित (यथा, भागवते ७ । ६ । १३ ।

"स्वहान् मनोज्ञोरुपरिच्छदांश्च
वृत्तीश्च कुल्याः पशुभृत्यवर्गान्" ॥)

मान्ये पुं इति । मेदिनी ।

कुल्या, स्त्री, (कुले प्राणिगणे साधुः तत्र सा रिति यत् ।) क्षुद्रा कृत्रिमा नदी । इत्यमरः १ । १० । ३४ ॥ (यथा, शाकुन्तले १ माङ्के ।

"कुल्याम्भोभिः पवनचपलैः शाखिनो धौतमूलाः")

पयःप्रणाली । पयनाला इति भाषा । जीवनि कौषधिः । नदीमात्रम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ३ पर्व्वणि ।

"सैन्धवारण्यमासाद्य कुल्यानां कुरु दर्शनम्" ॥)

कुलस्त्री । इति हलायुधः ॥ स्थूलवार्त्ताकुः । इ रत्नमाला ॥

ं, क्ली, (कौ पृथिव्यां वलते मण्डलाकारपुष्पावयवेन संवृणोतीव । वल संवरणे अन्येभ्योऽपीति डः । यद्वा कुं भूमिं वाति । कु + वा + कः ।) उत्पलम् । जलजपुष्पमात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

ालुका, स्त्री, (कुवमिव कायते प्रकाशते । कुव + कै + कः । कुवका आलुका इव ।) घोषीशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ङ्गं, क्ली, (कुत्सितं वङ्गमिव गुणैः ।) सीसकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ाचः, त्रि, (कुत्सितं वचः यस्य ।) कुवादः । परदोषकथनशीलः । इत्यमरः ॥

ाचकं, क्ली, (कु ईषत् वर्णं हीरकमिव कायते । कै + कः ।) वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ाः, पुं, (कुत्सितं यथा स्यात् तथा व्रियते । वृ + अप् । यद्वा कुत्सितं रसं शृणोति गृह्णाति । कु + श्रु + अच् ।) तुवरः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

लं, क्ली, (कौ वलते । वल + पचाद्यच् ।) उत्पलम् । मुक्ताफलम् । वदरीफलम् । इति मेदिनी ॥

ायं, क्ली, (कोः पृथिव्या भूमेर्वा वलयमिव शोभाकारकत्वात् ।) उत्पलम् । इत्यमरः । ९ । १० । ३७ ॥ नीलोत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा,—मेघदूते ४९ ।

"ज्योतिर्लेखा वलयिगलितं यस्य वर्हं भवानी ।
पुत्त्रप्रेम्णा कुवलयदलप्रापि कर्णे करोति" ॥)

लयापीड़ः, पुं, (कुवलयं उत्पलं आ सम्यक् पीड़यति । कुवलयं सर्व्वं भूवलयं आपीड़यति वा आ + पीड़ + अच् ।) कंसस्य हस्तिरूपो दैत्यविशेषः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, हरिवंशे १०५ । २६-२७ ।

"शकुनिं केशिनञ्चैव यमलार्ज्जुनकावपि ।
नागं कुवलयापीड़ं चानूरं मुष्टिकं तथा ॥
कंसञ्च बलिनां श्रेष्ठं सगणं देवकीसुतः ।
निहत्य गोपवेशेन क्रीड़यामास केशवः" ॥

कुवलयं नीलोत्पलं आपीड़ः भूषणं यस्य इति व्युत्पत्त्या नीलोत्पलालङ्कृतो जनः ॥)

लयिनी, स्त्री, (कुवलयानां सङ्घः ततः खलादित्वात् इनिः । यद्वा कुवलयानि सन्त्यस्यां इति इनिः ङीष् ।) उत्पलिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

लाश्वः, पुं, (कौ पृथिव्यां वलते विचरणसमर्थो भवति यद्वा कुं भूमिं पृथिवीं वा वलते व्याप्नोतीव । वल + अच् । कुवलः वेगगमनेन भूवलयभ्रमणक्षमः अश्वो यस्य ।) धुन्धुमारराजः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे ४ । २ । १२ । "आवलस्य दृढदश्वस्तस्यापि कुवलाश्वः योऽसावुतङ्कस्य महर्षेरपकारिणं धुन्धुनामानमसुरं वैष्णवेन तेजसाऽऽप्यायितः पुत्त्रसहस्रैरेकविंशतिभिः परिवृतो जघान धुन्धुमारसंज्ञामवाप च" ॥ अयमेव कुवलयाश्व इति नाम्नापि विश्रुतः ॥)

ली, स्त्री, (कुवल + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।) कोलिवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

ादः, त्रि, (कुत्सितो वादः भाषणं यस्य ।) कुवचः । परदोषकथनशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । ३७ ॥

कुवाङ्कलः, पुं, (कुत्सितं वहतीति । कु + वह + उलच् ।) उष्ट्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुविन्दः, पुं, (कुत्सितं भक्तादिमिश्रितसूत्रादिकं कुत्सितवृत्त्या वा जीविकां विन्दतीति ।) तन्तुवायः । स तु शूद्रागर्भे विश्वकर्म्मौरसजातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

कुवृत्तिकृत्, पुं, (कुवृत्तिं ईषदावरणरूपं चरणं करोति कुत्सितैः कण्टकादिभिर्वा वृत्तिं आवरणं करोति आत्मानमिति शेषः । कुवृत्ति + कृ + क्विप् तुगागमश्च ।) पूतिकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ काँटा करञ्ज इति भाषा ॥ (कुत्सितां वृत्तिं व्यवहारं करोतीति असद्व्यवहारकारी ॥)

कुवेणी, स्त्री (कु ईषत् वेणन्ते गच्छन्ति मत्स्या अस्याम् । कु + वेण + इन् । ततः कृदिकारान्तादिति वा ङीप् ।) मत्स्यधानी इत्यमरः । २ । १० । १६ ॥ खालुइ इति भाषा । कुत्सिता वेणी यस्याः । निन्दितवेणी नारी च ॥

कुवेरः, पुं, (कुत्सितं वेरं शरीरमस्य ।) तथा च वायु मार्कण्डेयपुराणे ।

"कुत्सायां क्विति शब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते ।
कुवेरः कुशरीरत्वात् नाम्ना तेनैव सोऽङ्कितः" ॥

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ देवताविशेषः । स तु विश्रवोमुनेरिड़विड़ाभार्य्यायां जातः । धनयक्षोत्तरदिशां पतिश्च । इति श्रीभागवतम् ॥ त्रिचरणोऽष्टदंष्ट्रोऽयं जातः । तत्पर्य्यायः । त्र्यम्बकसखः २ यक्षराट् ३ गुह्यकेश्वरः ४ मनुष्यधर्म्मा ५ धनदः ६ राजराजः ७ धनाधिपः ८ किन्नरेशः ९ वैश्रवणः १० पौलस्त्यः ११ नरवाहनः १२ यक्षः १३ एकपिङ्गः १४ ऐलविलः १५ श्रीदः १६ पुण्यजनेश्वरः १७ । इत्यमरः । १ । १ । ७१—७३ । हर्य्यक्षः १८ अलकाधिपः १९ । इति जटाधरः ॥ * ॥ नन्दीवृक्षः । इति मेदिनी ॥ अर्हदुपासकविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुवेरः, त्रि, (कुत्सितं वेरं क्षेपणं दानादिकं गतिर्वा यस्य ।) मन्दः । इति धरणी ॥ (कुत्सितं वेरं शरीरं यस्य ।) कुशरीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुवेरकः, पुं, (कुवेर + संज्ञायां कन् ।) नन्दीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १२७ ॥

कुवेराक्षी, स्त्री, (कुवेरस्य अक्षीव पिङ्गलं पुष्पमस्याः ।) पाटलावृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५५ ॥ लताकरञ्जः । सितपाटलिकावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुवेराचलः, पुं, (कुवेरस्य अचलः ।) कैलासपर्व्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुवेराद्रिः, पुं, (कुवेरस्य अद्रिः पर्व्वतः ।) कैलासपर्व्वतः । इति जटाधरः ॥

कुवेलं, क्ली, (कुवेषु जलजपुष्पेषु मध्ये इं शोभां लाति गृह्णातीति । ला + कः ।) कुवलयम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कुश इ कि द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-अकं-सेट्-इदित् ।) पञ्चमस्वरी । इ कुंश्यते । कि कुंशयति कुंशति । इति दुर्गादासः ॥

कुश य इर् श्लिषि । आलिङ्गन इति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् ।) य कुश्यति बाला कान्तम् । इर् अकुशत् अकोशीत् । अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

कुशं, क्ली पुं, (कु पापं श्यति नाशयति । कु + शो + डः । यद्वा कौ भूमौ शेते राजते शोभते इत्यर्थः ।) स्वनामख्याततृणम् । तत्पर्य्यायः । कुथः २ दर्भः ३ पवित्रम् ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १६६ ॥ याज्ञिकः ५ ह्रस्वगर्भः ६ वर्हिः ७ कुतुपः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।

"कुशो दर्भस्तथा वर्हिः सूच्यग्रो यज्ञभूषणः ।
ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात् क्षुरपत्रस्तथैव च" ॥

तस्योत्पत्तिर्यथा,—

"वर्हिष्मती नाम पुरी सर्व्वसम्पत्समन्विता ।
न्यपतन् यत्र रोमाणि यज्ञस्याङ्गं विधुन्वतः ॥
कुशकाशास्त एवासन् शश्वद्धरितवर्च्चसः ।
ऋषयो यैः पराभाव्य यज्ञघ्नान् यज्ञमीजिरे" ॥

इति श्रीभागवतम् ॥ अस्य गुणाः ।

"दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरं तुवरं हिमम् ।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णावस्तिरुक्प्रदरास्रजित्" ॥

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ तस्य धारणविधिस्तत्प्रतिनिधिश्च यथा,—

"पूजाकाले सर्व्वदैव कुशहस्तो भवेच्छुचिः ।
तर्ज्जन्या रजतं धार्य्यं स्वर्णं धार्य्यमनामया ॥
कुशकार्य्यकरं यस्मान्न तु वन्याः कुशाः कुशाः ।
कुशेन रहिता पूजा विफला कथिता मया ॥
नान्यस्य रजतं स्वर्णं धार्य्यं हि निजमङ्गले" ॥

इति वरदातन्त्रे १ पटलः ॥ * ॥

सधवायास्तत्स्पर्शनिषेधो यथा,—

"न स्पृशेत्तिलदर्भांश्च सधवा तु कथञ्चन" ॥

इति हलायुधकृतब्राह्मणसर्व्वस्वम् ॥ अन्यत् दर्भशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

कुशं, क्ली, (कौ पृथिव्यां भूमौ शेते । भूलग्नत्वात् तथात्वम् ।) जलम् । इति मेदिनी ॥

कुशः, पुं, (कु पापं श्यति नाशयति विहितराजधर्म्मानुष्ठानेन । कु + शो + डः । अपरा व्युत्पत्तिर्यथा यथा, रामायणे ।

"यस्तयोः पूर्व्वजो जातः स कुशैर्मन्त्रसत्कृतैः ।
निर्म्मार्ज्जनीयस्तु तदा कुश इत्यस्य नाम तत्" ॥)

रामसुतः । (यथा, रघुः १६ । ७२ ।

"यत् कुम्भयोनेरधिगम्य रामः
कुशाय राज्येन समं दिदेश ।
तदस्य जैत्राभरणं विहर्त्तु-
रज्ञातपातं सलिले ममज्ज" ॥)

योक्त्रम् । इति मेदिनी ॥ पुराणोक्तसप्तद्वीपेषु द्वीपभेदः । स तु घृतसमुद्रेणावृतः । तत्र देवनिर्म्मितोऽग्नितुल्यः कुशस्तम्बोऽस्ति । (अतः कुशद्वीप इति संज्ञया विख्यातः ।) तदधिपः प्रियव्रतराजपुत्रो हिरण्यरेताः तद्द्वीपं विभज्य सप्त-

पुत्रेभ्यो दत्तवान् । तेषां नामानि यथा । वसुः १ वसुदानः २ दृढ़रुचिः ३ नाभिगुप्तः ४ सत्यव्रतः ५ विप्रनामा ६ देवनामा ७ । एषां वर्षेषु सप्त सीमागिरयः । यथा । बभ्रुः १ चतुःशृङ्गः २ कपिलः ३ चित्रकूटः ४ देवानीकः ५ ऊर्द्धरोमा ६ द्रविणः ७ । सप्त नद्यश्च यथा । रसकुल्या १ मित्रविन्दा २, श्रुतविन्दा ३ देवगर्भा ४ घृतच्युता ५ मधुः ६ माला ७ । तत्र स्थिताः कुशलकोविदाभियुक्तकुलकसंज्ञाः क्रमेण ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः भगवन्तमग्निरूपिणं आसां नदीनां पयोभिर्यजन्ते । इति श्रीभागवतम् ॥ (विष्णुपुराणे तु एतद्द्वीपाधिपतेस्तत्पुत्राणां गिरीणां नदीनाञ्च नामान्तराणि दृश्यन्ते । यथा २ । ४ । ३६—४४ ।

"ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे सप्त पुत्राः शृणुष्व तान् ।
उद्भिदो वेणुमांश्चैव वैरथो लम्बनो धृतिः ॥
प्रभाकरोऽथ कपिलस्तन्नामा वर्षपद्धतिः । •
तस्मिन् वसन्ति मनुजाः सह दैतेयदानवैः ॥
तथैव देवगन्धर्व्वयक्षकिंपुरुषादयः ।
वर्णास्तत्रापि चत्वारो निजानुष्ठानतत्पराः ॥
दमिनः शुष्मिणः स्नेहा मन्देहाश्च महामुने ! ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः ॥
यथोक्तकर्म्मकर्त्तृत्वात् स्वाधिकारक्षयाय ते ।
तत्रैव तं कुशद्वीपे ब्रह्मरूपं जनार्द्दनम् ॥
यजन्तः क्षपयन्त्युग्रमधिकारं फलप्रदम् ।
विद्रुमो हेमशैलश्च द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा ॥
कुशेशयो हरिश्चैव सप्तमो मन्दराचलः ।
वर्षाचलास्तु तत्रैते सप्तद्वीपे महामुने ! ॥
नद्यस्तु सप्त तासान्तु शृणु नामान्यनुक्रमात् ।
धूतपापा शिवा चैव पवित्रा सम्मतिस्तथा ॥
विद्युदम्भा मही चान्या सर्व्वपापहरास्त्विमाः ।
अन्याः सहस्रशस्तत्र क्षुद्रनद्यस्तथाचलाः ॥
कुशद्वीपे कुशस्तम्बः संज्ञया तस्य तत् स्मृतः ।
तत्प्रमाणेन स द्वीपो घृतोदेन समावृतः" ॥)

कुशः, त्रि, (कु कुत्सिते कर्म्मणि शेते अवतिष्ठते । कु+शी+कः ।) पापिष्ठः ॥ (कुत्सिते मदशय्यायां शेते इति ।) मत्तः । इति मेदिनी ॥

कुशण्डिका, स्त्री, (कुशैः कण्डिका इव । कुशकण्डिका पृषोदरात् कस्य लोपः ।) सर्व्वहोमार्थाग्निसंस्कारकक्रिया । तत्र सर्व्वेषामाकृतियुक्तकर्म्मणां कुशण्डिकासंस्कृताग्निसाध्यत्वात् सैव प्रथममभिधीयते । तत्र हस्तप्रमाणं चतुरस्रं स्थण्डिलं शर्कराङ्गारास्थिकेशतुषादिरहितं पूर्व्वोत्तरप्लवं समं वा छायामण्डपसहितं गोमयेनोपलिप्य स्नातः शुचिराचान्तः प्राङ्मुखः कुशसहितासनोपविष्टः कर्त्ता उत्तरस्यां दिश्यभ्युक्षणार्थं कुशकुसुमसहितजलपात्रं निधाय दक्षिणं जानु भूमौ पातयित्वा उत्तराग्रकुशोपरि सव्यहस्तप्रादेशमुत्तानं वह्निस्थापनपर्य्यन्तं भूमौ निधाय दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठगृहीतकुशमूलेन स्थण्डिलदक्षिणप्रान्ते द्वादशाङ्गुलप्रमाणां प्राङ्मुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं पृथ्वीदेवताका पीतवर्णा इति ध्यायेत् । तन्मूलतः प्रभृत्येकविंशत्यङ्गुलप्रमाणां उत्तराभिमुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं अग्निदेवताका लोहितवर्णा इति ध्यायेत् । ततः प्रथमरेखायाः उत्तरतः सप्ताङ्गुलान्तरितां प्रादेशप्रमाणां पूर्व्वाभिमुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं प्रजापतिदेवताका कृष्णवर्णा इति ध्यायेत् । ततः सप्ताङ्गुलान्तरितां प्रादेशप्रमाणां पूर्व्वाभिमुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं इन्द्रदेवताका नीलवर्णा इति ध्यायेत् । ततोऽपि सप्ताङ्गुलान्तरितां प्रादेशप्रमाणां पूर्व्वाभिमुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं सोमदेवताका शुक्लवर्णा इति ध्यायेत् । ततः क्रमेण दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठानामिकाभ्यां रेखास्थलाकरं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दोऽग्निर्द्देवता रेखास्थलाकरनिरसने विनियोगः । ॐ निरस्तः परावसुरित्यैशान्यां दिशि अरत्निमात्रान्तरिते देशे प्रक्षिपेत् । ततः पूर्व्वस्थापितजलेन रेखाभ्युक्षणं कृत्वा दक्षिणदिक्स्थकांस्यपात्रस्थामेनैव शरावस्थामेव्वा ज्वलदिन्धनं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्निर्द्देवताग्निसंस्कारे विनियोगः । ॐ क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरं यमराज्यं गच्छतु रिप्रवाहः । अनेन दक्षिणपश्चिमकोणे प्रक्षिपेत् । ततोऽपरमग्निं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिर्बृहतीच्छन्दः प्रजापतिर्द्देवता अग्निस्थापने विनियोगः । ॐ भूर्भुवः स्वरोम् । इत्यनेनाग्निमात्माभिमुखं तृतीयरेखोपरि स्थापयेत् ततो वामहस्तमुत्तोल्याञ्जलिं बद्धा पठेत् । प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दोऽग्निर्द्देवताग्निस्थापने विनियोगः । ॐ इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ॥ ततोऽग्ने ! त्वं विश्वरूपनामासि इति नाम कृत्वा ध्यात्वाऽऽवाह्य विश्वरूपनाम्ने अग्नये नमः इति पाद्यादिनाभ्यर्च्य । ॐ सर्व्वतः पाणिपादान्तः सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुखः । विश्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्व्वकर्म्मसु ॥ इति पठेत् ॥ ततः प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा ब्रह्मस्थापनं कुर्य्यात् । समाग्रपञ्चाशत्कुशपत्ररचितं हिर्दक्षिणावर्त्तमूर्द्धमुखं दर्भवटुं अधीतवेदं ब्राह्मणं वा छत्रमुत्तरासङ्गं वा कमण्डलुं वा ब्रह्मत्वेन परिकल्प्य धारासहितमुदकपात्रं गृहीत्वा अग्नेरुत्तरतः प्रभृति दक्षिणावर्त्तेन दक्षिणदेशं गत्वा अरत्निमात्रान्तरिते देशे पूर्व्वाभिमुखीं वारिधारां दत्त्वा तदुपरि प्रागग्रान् कुशानास्तीर्य्य पश्चिमाभिमुखोऽनुपविष्टस्तिष्ठेत् । वामहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यामास्तीर्णकुशपत्रमेकं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्द्देवता तृणनिरसने विनियोगः । ॐ निरस्तः परावसुरित्यनेन दक्षिणपश्चिमकोणे प्रक्षिपेत् । ततोऽप उपस्पृश्य दक्षिणपादेन सव्यपादमवष्टभ्य उत्तराभिमुखीभूय आस्तीर्णकुशानद्भिरभ्युक्ष्य प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दः अग्निर्द्देवता ब्रह्मोपवेशने विनियोगः । ॐ आवसोः सदने सीद इति । ब्राह्मणब्रह्मपक्षे तु ब्राह्मण एव सीदामीति ब्रूयात् । अनेन कुशोपरि पूर्व्वाग्रं कुशब्राह्मणं ब्राह्मणब्रह्मपक्षे तु उत्तराभिमुखं स्थापयित्वा तदुपरि कुशान् दत्त्वा अद्भिरभ्यर्च्य कुशकुसुमैरर्च्चयेत् । ततस्तेनैव पथा प्रत्यावृत्यासने पूर्व्वाभिमुख उपविष्टो भूमिजपादिकं कुर्य्यात् । यदि तु ब्रह्मत्वेनारोपितो ब्राह्मणः अयज्ञीयवाचं वदेत्तदा इमं मन्त्रं जपेत् । प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्री-च्छन्दो विष्णुर्द्देवता अयज्ञीयवाग्वचननिमित्तजपे विनियोगः । ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं समूढ़मस्य पांशुले । इति जपेत् । कुशादिब्रह्मपक्षे तु कर्म्मकर्तुरेव कृताकृतावेक्षणादिब्रह्मकार्य्यकर्तृत्वादयज्ञीयवाग्वचननिमित्तं स एव जपेत् । यदि प्रकृते कर्म्मणि चरुहोमोऽस्ति तदा अस्मिन्नेव समये चरुं श्रपयित्वा तदुपरि घृतं दत्त्वा अग्नेरुत्तरतः कुशोपरि संस्थाप्य भूमिजपादिकं कुर्य्यात् । दक्षिणजानु भूमौ पातयित्वा दक्षिणहस्तोपरिभावेन अधोमुखौ हस्तौ भूमौ निधाय । परमेष्ठी ऋषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्द्देवता भूमिजपे विनियोगः । ॐ इदं भूमेर्भजामह इदं भद्रं सुमङ्गलम् । परासपत्नान् बाधस्वान्येषां विन्दते धनम् । इति जप्त्वा रात्रौ चेत् कर्म्म तदा धनमितिस्थाने वस्विति प्रयोक्तव्यम् । ततो दक्षिणहस्तेन कुशान् गृहीत्वा अग्नेरुत्तरतः प्रभृति दक्षिणावर्त्तेन इत्यादिनामनेन मन्त्रेण परिशोधयेत् । त्रयाणां मन्त्राणामित्यादयः साधारणाः । कौत्सऋषिर्जगतीच्छन्दोऽग्निर्द्देवता पृष्ठस्य षड्हस्य षष्ठेऽहन्यग्निमारुते शस्त्रे परिसमूहने विनियोगः । ॐ इमं स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव सम्महे मा मनीषया भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयन्तव । ॐ भरामेध्मं कृणवामा हवींषि ते चितयन्तः पर्व्वणा पर्व्वणा वयम् । जीवातवे प्रतरां साधया धियोऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयन्तव । ॐ शकेम त्वा समिधं साधया धियस्ते देवा हविरदन्त्याहुतं त्वमादित्यानावहतान् ह्युश्मस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयन्तव । ततस्तान् कुशान् ऐशान्यां दिशि प्रक्षिपेत् । ततोऽग्नेः पूर्व्वतः उत्तरान्तात् दक्षिणान्तं यावत् उपमूललूनान् एकपत्रीकृतान् कुशान् अग्रेण मूलमाच्छादयन् वारत्रयमास्तरेत् । एवं दक्षिणस्यां पूर्व्वान्तात् पश्चिमान्तं यावत् । प्रतीच्याञ्च दक्षिणादुत्तरान्तं यावत् । एवमुत्तरस्यां पश्चिमान्तात् पूर्व्वान्तं यावत् क्रमेणास्तरेत् । ततो घृताक्तस्वस्तिकान् दशदिक्षु पूर्व्वादिक्रमेण दद्यात् । ॐ इन्द्राय लोकपालाय स्वाहा । एवं अग्नये इत्यादि । ततः प्रादेशप्रमाणां धवखदिरपलाशोडुम्बराणामन्यतमस्य विंशतिकाष्ठिकां मध्ये घृतस्रुवं दत्त्वा प्रजापतिं मनसा ध्यात्वा तूष्णीमग्नौ जुहुयात् । ततः स्तरकुशादेव समाग्रकुशपत्रद्वयं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिः पवित्रे देवते पवित्रच्छेदने विनियोगः । ॐ पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ इति मन्त्रेण प्रादेशप्रमाणं कृत्वा कुशान्तरेण वेष्टयित्वा नखव्यतिरेकेण छित्वा प्रजापतिर्ऋषिः पवित्रे देवते पवित्रमार्ज्जने विनियोगः । ॐ विष्णोर्म्मनसा पूते स्थः इत्यनेनाभ्युक्ष्य ताम्रादिपात्रे पवित्रमुत्तरा

निधाय तत्र होमार्थं घृतं निःक्षिपेत्। ततस्तत्कुश-
पत्रद्वयमग्रे दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां मूले च
वामहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां गृहीत्वा दक्षिण-
हस्तोपरिभावेनाधोमुखयस्तपाणिः प्रजापति-
र्ऋषिराज्यं देवता आज्योत्पवने विनियोगः। ॐ
देवस्त्वा सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः
सूर्य्यस्य रश्मिभिः स्वाहा। इत्यनेन कुशपत्रद्वय-
मध्येन घृतमग्नौ सकृज्जुहुयात्। तूष्णीं वारद्वयम्।
ततस्तत्कुशपत्रद्वयमद्भिरभ्युक्ष्याग्नौ निःक्षिपेत्।
ततस्तस्याज्यपात्रस्योदकेनानुमार्ज्जनमग्नेरुपरि नि-
धानं उत्तरस्यां दिश्यवतारणं इत्यमेव वारत्रयं
संस्कुर्य्यात् इत्याज्यसंस्कारः। ततो धवखदिर-
पलाशोडुम्बराणामन्यतमस्य अरत्निमात्रं अमि-
ताङ्गुष्ठपर्व्वविलं नासारन्ध्रवन्मध्यस्थितमर्य्यादं स्रुवं
इत्यमेव वारत्रयं संस्कुर्य्यादिति। स्रुवसंस्कारः।
एवं स्रुक्प्रक्षणादिकं संस्कुर्य्यात्। ततो दक्षिणं
जानु भूमौ पातयित्वा उदकाञ्जलिं गृहीत्वा
प्रजापतिर्ऋषिरदितिर्द्देवता उदकाञ्जलिसेके वि-
नियोगः। ॐ अदिते अनुमन्यस्व इत्यनेनाग्ने-
र्द्दक्षिणतः पश्चिमान्तात् पूर्व्वान्तं यावदुदकाञ्ज-
लिना सिञ्चेत्। ततः प्रजापतिर्ऋषिरनुमतिर्द्देवता
उदकाञ्जलिसेके विनियोगः। ॐ अनुमते अनु-
मन्यस्व इत्यनेनाग्नेः पश्चिमतो दक्षिणान्तादुत्त-
रान्तं यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत्। ततः प्रजा-
पतिर्ऋषिः सरस्वती देवता उदकाञ्जलिसेके
विनियोगः। ॐ सरस्वत्यनुमन्यस्व इत्यनेनाग्ने-
रुत्तरतः पश्चिमान्तात् पूर्व्वान्तं यावदुदकाञ्जलिना
सिञ्चेत्। ततः प्रजापतिर्ऋषिः सविता देवता
अग्निपर्य्युक्षणे विनियोगः। ॐ देव सवितः
प्रसुवयज्ञं प्रसुवयज्ञपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्व्वः
केतपूः केतन्नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचन्नः स्वदतु
इत्यनेनोदकाञ्जलिना दक्षिणावर्त्तेनाग्निं वेष्टयेत्।
ततो दक्षिणं जानूत्थाप्य उपर्य्यधःस्थितदक्षिण-
वाममुष्टिभ्यां फलपुष्पकुशान् गृहीत्वा विरूपाक्ष-
जपं कुर्य्यात्। परमेष्ठी ऋषी रुद्ररूपोऽग्निर्द्देवता
विरूपाक्षजपे विनियोगः। ॐ भूर्भुवः स्वरोम्
महान्तमात्मानं प्रपद्ये विरूपाक्षोऽसि दन्ताञ्जि-
स्तस्य ते शय्या पर्णे गृहान्तरीक्षे विमितं हिर-
ण्मयं तद्देवानां हृदयान्ययस्मये कुम्भेऽन्तः सन्नि-
हितानि तानि बलभृच्च बलसाच्च रक्षतोऽप्रमणी
अनिमिषत्तत् सत्यं यत्ते द्वादशपुत्रास्ते त्वा संव-
त्सरे संवत्सरे कामप्रेण यज्ञेन याजयित्वा पुन-
र्ब्रह्मचर्य्यमुपयन्ति त्वं देवेषु ब्राह्मणोऽस्म्यहं मनु-
ष्येषु ब्राह्मणो वै ब्राह्मणमुपधावत्युपधावामि
जपन्तं मा मा प्रतिजापीर्ज्जुह्वन्तं मा मा प्रति-
हौषीः कुर्व्वन्तं मा मा प्रतिकार्षीस्त्वां प्रपद्ये त्वया
प्रसूत इदं कर्म्म करिष्यामि तन्मे राध्यतां तन्मे
समृध्यतां तन्म उपपद्यतां समुद्रो मा विश्वव्यचा
ब्रह्माऽनुजानातु तुथो मा विश्ववेदा ब्रह्मणः पुत्रो-
ऽनुजानातु श्वात्रो मा प्रचेता मैत्रावरुणोऽनुजा-
नातु तस्मै विरूपाक्षाय दन्ताञ्जये समुद्राय विश्व-
व्यचसे तुथाय विश्ववेदसे श्वात्राय प्रचेतसे सह-

कुशण्डि

स्राक्षाय ब्रह्मणः पुत्राय नमः। इति जपित्वा
गृहीतकुशान् प्रागुदीच्यां दिशि क्षिपेत्। फल-
पुष्पे ब्रह्मणे निवेदयेत्॥ * ॥ अथ काम्यकर्म्मार्थं
कुशण्डिका तदा प्राणान् संयम्य प्रथमं पुटाञ्जलिः।
ॐ तपश्च तेजश्च श्रद्धा च ह्रीश्च सत्यञ्चाक्रोधश्च
त्यागश्च धृतिश्च धर्म्मश्च सत्त्वञ्च वाक् च मन-
श्चात्मा च ब्रह्म च तानि प्रपद्ये तानि मामवन्तु।
इति जपित्वा पश्चात् विरूपाक्षजपं कुर्य्यात्।
इति सामवेदिनां सर्व्वसाधारणी कुशण्डिका
समाप्ता। इति भवदेवभट्टः॥ * ॥ अन्यत् रघु-
नन्दनभट्टाचार्य्यकृतसंस्कारतत्त्वे द्रष्टव्यम्॥ यजु-
र्व्वेदिनां कुशण्डिका पशुपतिकृतदशकर्म्मपद्धतौ
ऋग्वेदिनां कुशण्डिका कालेशिकृतदशकर्म्मपद्धतौ
च द्रष्टव्या॥ * ॥ * ॥ अथ कुशण्डिकानन्तरं प्रकृतं
कर्म्म कर्त्तव्यम्। तत्र प्रथमं प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां
समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा महाव्याहृतिहोमं
कुर्य्यात्। प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीच्छन्दोऽग्निर्द्देवता
महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ॐ भूः स्वाहा।
प्रजापतिर्ऋषिरुष्णिक्छन्दो वायुर्द्देवता महाव्या-
हृतिहोमे विनियोगः। ॐ भुवः स्वाहा। प्रजा-
पतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दः सूर्य्यो देवता महाव्याहृति-
होमे विनियोगः। ॐ स्वः स्वाहा। इति स्रुवे-
णाज्याहुतित्रयन्दद्यात्। यदि प्रकृते कर्म्मणि
चरुहोमोऽस्ति तदा आज्यतन्त्रोपक्रमविहितत्वात्
महाव्याहृतिहोमस्य प्रथमं महाव्याहृतिहोमो
न कर्त्तव्योऽन्ते तु कर्त्तव्य एव विहितत्वात्। ततः
प्रकृतं कर्म्म समाप्य पुनर्महाव्याहृतिहोमं कृत्वा
प्रादेशप्रमाणां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा शाट्या-
यनहोमादिवामदेव्यगानान्तं उदीच्यं साधारणं
कर्म्म करणीयम्। तदभिधीयते। तत्र प्रथमं ॐ
अद्येत्यादि अत्रामुककर्म्मणि यत्किञ्चिद्वैगुण्यं जातं
तद्दोषप्रशमनाय शाट्यायनहोममहं कुर्व्वीय
इति सङ्कल्पं कृत्वा अग्ने त्वं विधुनामासि इति
नाम कृत्वा संपूज्य पुनर्घृताक्तां प्रादेशप्रमाणां
समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा महाव्याहृतिहोमञ्च
पूर्व्ववत् कृत्वा प्रायश्चित्तहोमं कुर्य्यात्। प्रजापति
ऋषिरग्निर्द्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः।
ॐ पाहि नोऽग्न एनसे स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषि-
र्विश्वेदेवा देवताः प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः।
ॐ पाहि नो विश्ववेदसे स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषि-
र्व्विभावसुर्द्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः।
ॐ यज्ञं पाहि विभावसो स्वाहा। प्रजापतिर्ऋ-
षिः शतक्रतुर्द्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः।
ॐ सर्व्वं पाहि शतक्रतो स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषि-
रनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्द्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनि-
योगः। ॐ पाहि नो अग्न एकया पाह्युत
द्वितीयया पाहि गीर्भिस्तिसृभिरूर्ज्जांपते पाहि
चतसृभिर्वसो स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्री-
च्छन्दोऽग्निर्द्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः।
ॐ पुनरूर्ज्जा निवर्त्तस्व पुनरग्न इषायुषा पुनर्नः
पाह्यंहसः स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीच्छन्दो-
ऽग्निर्द्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ सहर्ज्जा

कुशण्डि

निवर्त्तस्वाग्ने पिनुस्व धारया विश्वप्स्न्या विश्वतः
परि स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्द्दे-
वता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ आज्ञा-
यदनाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथः अग्ने तदस्य
कल्पय त्वं हि वेत्थ यथायथं स्वाहा। प्रजापति-
र्ऋषिः पङ्क्तिश्छन्दः प्रजापतिर्द्देवता प्रायश्चित्त-
होमे विनियोगः। ॐ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो
विश्वा जातानि परिता बभूव। यत्कामास्ते
जुहुमस्तन्नोऽस्तु वयं स्याम पतयो रयीणां स्वाहा।
ततः पूर्व्ववदेव महाव्याहृतिहोमः समित्प्रक्षे-
पश्च। प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीच्छन्दोऽग्निर्द्देवता
महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ॐ भूः स्वाहा।
प्रजापतिर्ऋषिरुष्णिक्छन्दो वायुर्द्देवता महाव्या-
हृतिहोमे विनियोगः। ॐ भुवः स्वाहा। प्रजा-
पतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दः सूर्य्यो देवता महाव्याहृति-
होमे विनियोगः ॐ स्वः स्वाहा॥ * ॥
ततो नवग्रहहोमः। ॐ आकृष्णेन रजसा वर्त्त-
मानो निवेशयन्नमृतं मर्त्त्यञ्च हिरण्ययेन सविता
रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् स्वाहा। ॐ
आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोमवृष्ण्यं भवा
वाजस्य सङ्गथे स्वाहा। ॐ अग्निर्मूर्द्धा दिवः
ककुत् पतिः पृथिव्या अयं अपां रेतांसि जिन्वति
स्वाहा। ॐ अग्ने विवस्वदुषसश्चित्रं राधोऽमर्त्य
आदाशुषे जातवेदो वहा त्वमद्याँ देवाँ उषर्बुधः
स्वाहा। ॐ बृहस्पते परिदीया रथेन रक्षोहा-
ऽमित्राँ अपबाधमानः प्रभञ्जत्सेनाः प्रमृणो युधा
जयन्नस्माकमेध्यविता रथानां स्वाहा। ॐ शुक्र-
न्तेऽन्यद्यजतन्तेऽन्यद्विषुरूपेऽहनी द्यौरिवासि।
विश्वा हि माया अवसि स्वधावन् भद्रा ते पूषन्निह
रातिरस्तु स्वाहा। ॐ शन्नो देवी रभीष्टये शन्नो
भवन्तु पीतये। शंयोरभिस्रवन्तु नः स्वाहा।
ॐ कयानश्चित्र आभुवदूती सदावृधः सखा
कया सचीष्ठया वृता स्वाहा। ॐ केतुं कृण्वन्नके-
तवे पेशो मर्य्या अपेशसे समुषद्भिरजायथाः
स्वाहा॥ * ॥ ततः इन्द्राद्यष्टलोकपालहोमं प्रत्यक्ष-
देवताहोमञ्च कृत्वा घृताक्तां प्रादेशप्रमाणां समिधं
तूष्णीमग्नौ हुत्वा उदकाञ्जलिसेकं कुर्य्यात्। प्रजा-
पतिर्ऋषिः सविता देवताग्निपर्य्युक्षणे विनियोगः।
ॐ देव सवितः प्रसुवयज्ञं प्रसुवयज्ञपतिं भगाय
दिव्यो गन्धर्व्वः केतपूः केतन्नः पुनातु वाचस्पति-
र्व्वाचन्नः स्वदतु। अनेनोदकाञ्जलिना दक्षिणा-
वर्त्तेनाग्निं वेष्टयेत्। प्रजापतिर्ऋषिरदितिर्द्देवता
उदकाञ्जलिसेके विनियोगः। ॐ अदितेऽन्व-
मंस्थाः अनेनाग्नेर्द्दक्षिणतः पश्चिमान्तात् पूर्व्वान्तं
यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत्। प्रजापतिर्ऋषिरनु-
मतिर्द्देवता उदकाञ्जलिसेके विनियोगः। ॐ
अनुमतेऽन्वमंस्थाः अनेनाग्नेः पश्चिमतो दक्षिणा-
न्तादुत्तरान्तं यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत्। प्रजा-
पतिर्ऋषिः सरस्वती देवता उदकाञ्जलिसेके वि-
नियोगः। ॐ सरस्वत्यन्वमंस्थाः। अनेनाग्नेरुत्त-
रतः पश्चिमान्तात् पूर्व्वान्तं यावदुदकाञ्जलिना
सिञ्चेत्। तत उत्तानहस्तद्वयेन कतिपयास्तरण-

कुशान् गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिर्व्विष्णुर्देवता दर्भ-हवनाभ्यञ्जने विनियोगः। ॐ अक्तं रिहाणा व्यन्तु वयः। अनेनाग्रमध्यमूलानि घृतेनाभ्यनक्ति वार-त्रयं मन्त्रस्य वारत्रयमेव पठनीयः। ततस्तान् कुशानद्भिरभ्युक्ष्य प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दो रुद्र-रूपोऽग्निर्देवता दर्भजुटिकाहोमे विनियोगः। ॐ यः पशूनामधिपती रुद्रस्तन्तिचरो वृषा। पशूनस्माकं मा हिंसीरेतदस्तु हुतन्तव स्वाहा। अनेनाग्नौ क्षिपेत्। तत अग्ने त्वं मृडनामासीति नाम कृत्वा गन्धमाल्यवस्त्रताम्बूलैरग्निमभ्यर्च्य प्रजापतिर्ऋषिर्व्विराट्छन्द इन्द्रो देवता यशस्का-मस्य यजनीयप्रयोगे विनियोगः। ॐ पूर्णाहोमं यशसे जुहोमि योऽस्मै जुहोति वरमस्मै ददाति वरं वृणे यशसा भामि लोके स्वाहा। अनेन पूर्णाहुतिं दद्यात्। ततो ब्रह्मणे पूर्णपात्रादि दक्षिणां दत्त्वा होमदक्षिणां कुर्य्यात्। ततः प्रद-क्षिणेन दक्षिणां देशं गत्वा ब्रह्मग्रन्थिं मुक्त्वा प्रत्या-हृत्यासने पुनरुपविश्य कुशकुसुमसहितजलपात्रे हस्तं निधाय महावामदेव्य ऋषिर्व्विराड्गाय-त्रीच्छन्द इन्द्रो देवता शान्तिकर्म्मणि जपे विनि-योगः। ॐ कया न श्चित्र आभुवदूती सदा वृधः सखा कया शचीष्ठया वृता। ॐ कस्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्धसः दृढाचिदारुजे वसु। ॐ अभीषुणः सखीनामविता जरितॄणां शतम्भवास्यूतये। ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्ट-नेमिः स्वस्ति नो वृहस्पतिर्दधातु॥ "एता ऋचो गीत्वा शान्तिं कुर्य्यात्। गानाशक्तौ एता एव ऋचस्त्रिरावृत्त्या पठेदिति। ततो दक्षिणां दत्त्वा अच्छिद्रावधारणं कुर्य्यात्। इति सर्व्वकर्म्मसा-धारणमुदीच्यं कर्म्म समाप्तम्॥

कुशपः, पुं, (कुश् य संश्लेषे + बाहुलकात् कपन्।) पानपात्रम्। इत्युणादिकोषः॥

कुशपुष्पं, क्ली, (कुशाकारं पुष्पमस्य।) ग्रन्थिपर्णम्। इति रत्नमाला॥ गाँठियाला इति भाषा॥

कुशलं, क्ली, (कुश् + वृषादित्वात् कलन्। यद्वा कुं पापं तस्मात् शलति गच्छति पृथक् प्राप्नोतीत्यर्थः। कु + शल् + अच्!) कल्याणम्। (यथा, रघुः १।५८।
"प्रपच्छ कुशलं राज्ये राज्याश्रममुनिं मुनिः"॥*॥
समागमे विहिते अभिवादकमवरवयस्कं स-मानवयस्कमनभिवादकमपि ब्राह्मणं कुशलमिति शब्दविशेषोच्चारणेनैव कल्याणप्रश्नं पृच्छेत्। य-दुक्तं मनौ २।१२७।
"ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्त्रबन्धुमनामयम्।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च"॥)
पर्य्याप्तिः। पुण्यम्। (तद्वति, त्रि।
यथा, गीतायाम् १८।१०।
"नद्वेष्ट्यकुशलं कर्म्म कुशले नानुषज्जते"॥
कौ पृथिव्यां शलति श्लाघां प्राप्नोतीति। शल + अच्।) शिक्षिते, त्रि। इत्यमरः।३।१। २०३॥ (यथा, मनुः ८।१५७।
"समुद्रयानकुशला देशकालार्थदर्शिनः।
स्थापयन्ति तु यां वृद्धिं सा तत्राधिगमं प्रति"॥
कुशं लाति गृह्णाति। कुश + ला + कः। कुश-ग्राहकः। इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः॥)

कुशलवौ, पुं, (पुष्पवन्तोरिव एकशेषतया तयोरेव बोधकत्वम् द्वन्द्वसमासे तु कुशश्च लवश्च तौ कुशी-लवौ मित्रावरुणावित्यादिवज्ज्ञेयम्।) एकयोक्त्या रामपुत्रौ। इति हेमचन्द्रः॥ तयोर्नामकारणं यथा,—
"यस्तयोः प्रथमं जातः स कुशैर्म्मन्त्रसंस्कृतैः।
निर्म्मार्ज्जनीयो नाम्ना हि भविता कुश इत्यसौ॥
यश्चावरज एवासील्लवणेन समाहितः।
निर्म्मार्ज्जनीयो वृद्धाभिर्नाम्ना स भविता लवः॥
एवं कुशलवौ नाम्ना यमौ तौ सम्बभूवतुः।
भगवत्कृतनामानौ सुखिनावस्तयौ च तौ"॥
इति रामायणम्।

कुशलप्रश्नः,पुं,(कुशलः शुभः प्रश्नः।) कुशलजिज्ञासा। तत्पर्य्यायः। कौशली २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुशली, स्त्री, (कुश इव लीयते। ली + डः गौरादि-त्वात् ङीष्।) अश्मन्तकवृक्षः। क्षुद्राम्लिका। इति वैद्यकम्॥

कुशली, [न्] त्रि, (कुशलं अस्त्यस्य। कुशल + इनिः।) मङ्गलान्वितः। (यथा, रघौ ५।४।
"अप्यग्रणीर्मन्त्रकृतामृषीणां
कुशाग्रबुद्धे! कुशली गुरुस्ते"॥)

कुशस्थलं, क्ली, (कुशप्रधानं स्थलम्।) कान्यकुब्ज-देशः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, वेणीसंहारे।
"कुशस्थलं वृकस्थलं माकन्दं वारणावतम्।
देहि मे चतुरो ग्रामान् कञ्चिदेकञ्च पञ्चमम्"॥)

कुशस्थली, स्त्री, (कुशस्थल + स्त्रियां ङीष्।) द्वा-रिका। इति जटाधरः॥ (यथा,—महाभारते २। सभापर्व्वणि १४।४९।
"इति सञ्चिन्त्य सर्व्वे स्म प्रतीचीं दिशमाश्रिताः।
कुशस्थलीं पुरीं रम्यां रैवतेनोपशोभिताम्"॥
पुर्य्येषा तु पुरा रेवतनाम्ना केनचित् नरपतिना निर्म्मिता कालवशात् राक्षसैरुत्सादिता श्वापदा-श्रयीभूताऽऽसीत् ततो देवप्रमुखैर्यादवैः संस्कृता सती तेषामेव वासभूमिरासीत्॥)

कुशा, स्त्री, (कुश् य संश्लेषे + कः टाप् च।) रज्जुः। इति मेदिनी। मधुकर्कटिका। इति शब्द-चन्द्रिका॥ वल्गा। इति हेमचन्द्रः॥ (छन्दोगाः स्तोत्रीयागणनार्थानौदुम्बरान् शङ्कून् कुशा इति व्यवहरन्ति॥ इति चिन्तामणिः॥)

कुशाकरः, पुं, (कुशैराकीर्य्यते समन्तात् अग्रेण मूलाच्छादनेन वेष्ट्यतेऽत्र। आ + कॄ + अधिक-रणे अप्। कुशकण्डिकासमये कुशैर्वेष्टनात् तथा-त्वम्।) अग्निः। इति शब्दमाला॥ (कुशां रज्जुं करोतीति व्युत्पत्त्या रज्जुकारकः॥)

कुशाक्षः, पुं, (कुश इव सूक्ष्मं क्षुद्रमित्यर्थः अक्षि यस्य। समासे अच्।) वानरः। इति शब्दमाला॥

कुशाग्रीयमतिः, त्रिं, (कुशाग्रीया कुशाग्रवत् सूक्ष्मा मतिर्यस्य।) तीक्ष्णबुद्धिः। (यदुक्तं शिष्टैः।
"अहह भाष्यकारस्य कुशाग्रीयधियावभौ।
नैव शब्दाम्बुधेः पारं किमन्ये जडबुद्धयः"॥)
तत्पर्य्यायः। सूक्ष्मदर्शी २ तत्कालधीः ३ प्रत्युत्पन्न-मतिः ४। इति हेमचन्द्रः॥ सूक्ष्मायां बुद्धौ ... धारयस्त्वत्र स्त्री॥

कुशारणिः, पुं, (कुशं शापप्रदानार्थं जलं अरणि... यस्य।) दुर्व्वासाः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुशाल्मलिः, पुं, (कुत्सितः शाल्मलिः।) रोहि... वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुशिंशपा, स्त्री, (कुत्सिता शिंशपा।) कपिल... शपा। इति राजनिर्घण्टः॥

कुशिकः, पुं, (कुशः कुशसंज्ञको महीपालो जनक... नास्त्यस्य। कुश + ठन्।) स्वनामख्यातनृपविशेषः। (स तु विश्वामित्रपितामहः गाधेः पिता। ए... द्विवरणन्तु महाभारते १३। भीष्मयुधिष्ठिरसंवा... ५२ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम्॥) फालः। सर्जवृक्ष... विभीतकवृक्षः। इति हेमचन्द्रः॥ अश्वकर्णवृक्ष... इति राजनिर्घण्टः॥ तैलशेषः। इति विश्व... केकरे त्रि। इति शब्दमाला॥

कुशितं, त्रि, (कुश् + इतच्। यद्वा कुशसंश्लेषे + इट् च।) जलमिश्रितम्। इत्युणादिकोषः॥

कुशी, स्त्री, (कुश + अयोविकारार्थे "जानपदेति ४।१।४२। इति ङीष्।) फालः। इति मेदिनी

कुशी, [न्] पुं, (कुशाः सन्त्यस्य। समाधियोगका... अङ्केषु कुशोत्पत्तेस्तथात्वम्।) वाल्मीकिमुनिः इति हेमचन्द्रः॥ (कुशविशिष्टे, त्रि। यथा, मह... भारते १३। मेघवाहनोपाख्याने १४।३७४।
"दिनेऽष्टमे तु विप्रेण दीक्षितोऽहं यथाविधि।
दण्डी मुण्डी कुशी चीरी घृताक्तो मेखलीकृतः"

कुशीदं, क्ली, (कुसीद + पृषोदरात् सस्य शत्वम्) वृद्धिजीविका। इत्यमरटीकायां भरतः॥ र... चन्दनम्। इति मुण्डमालातन्त्रम्॥

कुशीलवः, पुं, (कुत्सितं शीलं अस्य इति कुशील... कुगतीतिसमासः अन्यत्रापि दृश्यते इति व... यद्वा कुशीलं वाति गच्छति प्राप्नोतीति याव... वा + कः।) चारणः। इत्यमरः। २।१०।१२... नटविशेषः। कथकादिः। इत्यन्ये। देशा... कीर्त्तिं प्रचारयति यो नटः।" इत्यन्ये। इ... भरतः॥ (एते हि अपाङ्क्तेया हव्यकव्ययोर्वर्ज्या... यथा, मनुः ३।१५५।
"कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च"।
कुशीलववत्कथ्यथं नाट्यशास्त्रप्रचारकत्वात् वाल्मीकिमुनिः॥)

कुशीलवौ, पुं, (कुशश्च लवश्च तौ कुशीलवौ।) ए... योक्त्या रामपुत्रौ। इति हेमचन्द्रः॥
(यथा, रामायणे ७। १०७ सर्ग।
"अभिषिच्य महात्मानावुभौ रामः कुशीलवौ"

कुशीवशः, पुं, (कुशीव कुशवान् सन् शेते समा... अवतिष्ठते इति। शी + ड।) वाल्मीकिमुनिः इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुशूलः, पुं, (कुसूल + पृषोदरात् शत्वम्।) तुषानल... इति जटाधरः॥ धान्यागारम्। तत्पर्य्यायः। क... कोष्ठकः २। इति हेमचन्द्रः॥ शीघ्रमारम्...

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः ४ । ७ ।
"कुसूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा ।
त्र्यैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा" ॥)
शेशयं, क्ली, (कुशे जले शेते । कुश + शी + अच् ।
अलुक् समासः ।) पद्मम् । (यथा, रघुः ६ । १८ ।
"कुशेशयाताम्रतलेन कश्चित् करेण रेखाध्वजला-
ञ्छनेन" ॥) सारसपक्षी । इत्यमरः । १ । १० । ४० ॥
शेशयः, पुं, (कुशेशयं पद्ममिव आकृतिर्विद्यतेऽस्य ।
अर्श आद्यच् ।) कर्णिकारवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(कुशद्वीपस्थपर्व्वतविशेषः । इति विष्णुपुराणे ॥
२ । ४ । ३६ ॥)
। ग निष्कर्षे । इति कविकल्पद्रुमः । (क्र्यां-
परं-सकं-सेट् ।) ण कुष्णाति चुकोष । निष्कर्ष
इयत्तापरिच्छेदः । तुलैरवकुष्णातीति वोपदेवः ॥
निष्कर्षोऽन्तःप्रकाशनमिति गोविन्दभट्टः ॥ "ततो-
ऽकुष्णाद्दशग्रीवः क्रुद्धः प्राणान् वनौकसाम्" । इति
भट्टौ अनेकार्थत्वान्निष्कोषणार्थः । इति दुर्गादासः ॥
लः, त्रि, (कुष + बाहुलकात् कलच् ।) कुशलः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥
ाकुः, पुं, (कुष + "कठिकुषिभ्यां काकुः" । उणां
३ । ७७ । इति काकुः ।) कपिः । अग्निः । अर्कः ।
परोत्तापिनि, त्रि । इति मेदिनी ॥
षितः, त्रि, (कुष निष्कर्षे + क्तः ।) जलमिश्रितः ।
इत्यणादिकोषः ॥
ीदं, क्ली, (कुसीद + पृषोदरात् षत्वम् ।) कुसी-
दम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
ं, क्ली, (कुष्णाति रोगम् । कुष + "हनि कुषीति" ।
उणां २ । २ । इति क्थन् ।) विषभेदः । इति
हेमचन्द्रः ॥ औषधविशेषः । कुड् इति भाषा ।
तत्पर्य्यायः । व्याधिः २ पारिभव्यम् ३ वाप्यम् ४
पाकलम् ५ उत्पलम् ६ । इत्यमरः । २ । ४ ।
१२६ ॥ आप्यम् ७ । इति तट्टीका ॥ जरणम् ८ ।
इति रत्नमाला ॥ रुजा ९ गदः १० आमयः ११
पारिभद्रकम् १२ रामम् १३ वाणीरजम् १४
पावनम् १५ कुत्सितम् १६ पद्मकम् १७ गदा-
ह्वम् १८ गदाह्वयम् १९ कौवेरम् २० भास्व-
रम् २१ । इति शब्दरत्नावली ॥ काकलम् २२
गोत्रजम् २३ । इति जटाधरः ॥
"कुष्ठं रोगाह्वयं वाप्यं पारिभव्यं तथोत्पलम् ।
कुष्ठमुष्णं कटु स्वादु शुक्रलं तिक्तकं लघु ।
हन्ति वातास्रवीसर्पकासकुष्ठमरुत्कफान्" ॥ * ॥

अथ कुष्ठभेदपुष्करमूलम् ।

"उक्तं पुष्करमूलन्तु पुष्करं पौष्करञ्च तत् ।
पद्मपत्रञ्च काश्मीरं कुष्ठभेदमिदं जगुः ॥
पौष्करं कटुकं तिक्तमुष्णं वातकफज्वरान् ।
हन्ति शोथारुचिश्वासान् विशेषात् पार्श्वशूलनुत्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । कफवायुकुष्ठरोगविसर्प-
विषकण्डूखर्ज्जूदद्रुनाशित्वम् । कान्तिकारित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वासकासज्वरहिक्कानाशि-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
नामख्यातरोगः । कुट् इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
श्वित्रम् २ । इत्यमरः । २ । ४ । ५४ ॥ श्वेतम् ३
श्वेत्रम् ४ । इति तट्टीका ।

तस्य निदानपूर्व्विका संप्राप्तिर्यथा ।

"विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरूणि च ।
भजतामागतां छर्दिं वेगांश्चान्यान् प्रतिघ्नताम् ॥
व्यायाममतिसन्तापमतिभुक्त्वा निषेविणाम् ।
शीतोष्णलङ्घनाहारान् क्रमं मुक्त्वा निषेविणाम् ॥
घर्म्मश्रमभयार्त्तानां द्रुतं शीताम्बुसेविनाम् ।
अजीर्णाध्यशिनाञ्चैव पञ्चकर्म्मापचारिणाम् ॥
नवान्नदधिमत्स्यातिलवणाम्लनिषेविणाम् ।
मांसमूलकपिष्टान्नतिलक्षीरगुडाशिनाम् ॥
व्यायामञ्चाप्यजीर्णेऽन्ने निद्राञ्च भजतां दिवा ।
विप्रान् गुरून् धर्षयतां पापं कर्म्म च कुर्व्वताम् ॥
वातादयस्त्रयो दुष्टास्त्वग्रक्तं मांसमम्बु च ।
दूषयन्ति स कुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रहः ॥
अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्त चैकादशैव तु ।
कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्द्वन्द्वैः समागतैः ॥
सर्व्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकत्वतः" ॥ * ॥

तस्य पूर्व्वरूपं यथा ।

"अतिश्लक्ष्णः खरः स्पर्शः स्वेदास्वेदौ विवर्णता ।
दाहः कण्डूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिर्भ्रमः ॥
व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।
रूढ़ानामतिरूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनम् ॥
रोमहर्षोऽसृजः कार्ष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम्" ॥ * ॥

तच्च वातादिभेदेन अष्टादशप्रकारम् ।
तत्र सप्तमहाकुष्ठानि यथा ।

"कृष्णारुणकपालाभं यद्रूक्षं परुषं तनु ।
कापालं तोदबहुलं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम् ॥ १ ॥
रुग्दाहरागकण्डूभिः परीतं रोमपिञ्जरम् ।
उडुम्बरफलाभासं कुष्ठमौडुम्बरं वदेत् ॥ २ ॥
श्वेतं रक्तं स्थिरं स्त्यानं स्निग्धमुत्सन्नमण्डलम् ।
कृच्छ्रमन्योन्यसंयुक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते ॥ ३ ॥
कर्कशं रक्तपर्य्यन्तमन्तःश्यावं सवेदनम् ।
यदृष्यजिह्वासंस्थानमृष्यजिह्वं तदुच्यते ॥ ४ ॥
सश्वेतं रक्तपर्य्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् ।
सोत्सेधञ्च सरागञ्च पुण्डरीकं प्रचक्षते ॥ ५ ॥
श्वेतं ताम्रं तनु च यद्रजो घृष्टं विमुञ्चति ।
प्रायश्चोरसि तत् सिध्ममलावुकुसुमोपमम् ॥ ६ ॥
यत् काकणन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम् ।
त्रिदोषलिङ्गं तत्कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति" ॥ ७ ॥

एकादशक्षुद्रकुष्ठानि यथा ।

"अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम् ।
तदेव कुष्ठं चर्म्माख्यं बहलं हस्तिचर्म्मवत् ॥ १ ॥
श्यावं किणखरस्पर्शं परुषं किटिमं स्मृतम् ॥ २ ॥
वैपादिकं पाणिपादस्फुटितं तीव्रवेदनम् ॥ ३ ॥
कण्डूमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकं चितम् ॥ ४ ॥
सकण्डूरागपिड़कं दद्रुमण्डलमुद्गतम् ॥ ५ ॥
रक्तं सशूलं कण्डूमत् सस्फोटं यद्दलत्यपि ।
तच्चर्म्मदलमाख्यातं संस्पर्शासहमुच्यते ॥ ६ ॥
सूक्ष्मा बह्व्यः पिड़काः स्राववत्यः
पामेत्युक्ताः कण्डूमत्यः सदाहाः । ७ ॥
सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता
ज्ञेया पाण्योः कच्छुरुग्रा स्फिचोश्च ॥ ८ ॥
स्फोटाः श्यावारुणा भासा विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः ॥ ९ ॥
रक्तं श्यावं सदाहार्त्ति शतारुः स्याद्बहुव्रणम् ॥ १० ॥
सकण्डुपिड़का श्यावा बहुस्रावा विचर्च्चिका" ॥ ११ ॥
इति माधवकरः ॥
कुष्ठः, पुं, (कुष्णाति शरीरस्थशोणितं विकुरुते इति ।
निष्कर्षार्थकस्य कुषधातोरत्र विकारार्थत्वं बोध्य-
ते धातूनामनेकार्थत्वात् । कुष निष्कर्षे + "हनि-
कुषीति" । उणां २ । २ । इति क्थन् ।)
स्वनामख्यातरोगः ।
तस्य निदानं पूर्व्वलिखितम् । औषधं यथा ।
"सर्व्वकुष्ठेषु वमनं रेचनं रक्तमोक्षणम् ।
वचावासापटोलानां निम्बस्य फलिनीत्वचः ॥
कषायो मधुना पीतो वातकृन्मदनान्वितः ।
विरेचनं प्रयोक्तव्यं त्रिवृद्दन्तीफलत्रिकैः ॥
मनःशिला मरीचानि तैलपाकं पयो हरेत् ।
सर्व्वकुष्ठानुलेपोऽयं शिवा पञ्चगुडोदनम् ॥
करञ्जैड़गजौ कुष्ठं गोमूत्रेण प्रलेपतः ।
करवीरोद्वर्त्तनञ्च तैलाक्तस्य तु कुष्ठहृत् ॥
हरिद्रामलयं रास्ना गुड़ूच्येड़गजस्तथा ।
आरग्वधः करञ्जश्च लेपः कुष्ठहरः परः ॥
मनःशिला विड़ङ्गानि वाकुची सर्षपस्तथा ।
करञ्जो मूत्रपिष्टोऽयं लेपः कुष्ठहरोऽर्कवत् ॥
विड़ङ्गैड़गजाकुष्ठनिशासिन्धूत्थसर्षपैः ।
मूत्राम्बुपिष्टो लेपोऽयं दद्रुकुष्ठविनाशनः ॥
प्रपुन्नाटकवीजानि धात्री सर्ज्जरसः स्नुही ।
सौवीरपिष्टं दद्रूणामेतदुद्वर्त्तनं परम् ॥
आरग्वधस्य पत्राणि आरनालेन पेषयेत् ।
दद्रुकिट्टिमकुष्ठानि हन्ति सिध्मानमेव च ॥
उष्णा पीता वाकुची च कुष्ठजित् क्षीरभोजिनः ।
तिलाज्यत्रिफलाक्षौद्रव्योषभल्लातशर्कराः ॥
वृष्यः सप्तसमो मेध्यः कुष्ठहा कामचारिणः ।
विड़ङ्गत्रिफलाकृष्णाचूर्णं लीढ़ं समाक्षिकम् ॥
हन्ति कुष्ठं क्रमीन्मेहनाड़ीव्रणभगन्दरान् ।
यः खादेदभयारिष्टामलकानि तथा निशा ॥
स जयेत् सर्व्वकुष्ठानि मासादूर्द्ध्वं न संशयः ।
दह्यमानाच्युतः कुम्भे मूलगे खदिराङ्कुरः ॥
सात्त्वधात्रीरसक्षौद्रं हन्यात् कुष्ठं रसायनम् ।
धात्रीखदिरयोः क्वाथं पीत्वावल्गुजसंयुतम् ॥
शङ्खेन्दुधवलं श्वित्रं हन्ति तूर्णं न संशयः ।
पीत्वा भल्लातकं तैलं मासव्याधिं जयेन्नरः ॥
सेवितं खादिरं वारि पानाद्यैः कुष्ठजिद्भवेत् ।
वासा गुड़ूची त्रिफला पटोलञ्च करञ्जकम् ॥
निम्बासनं कृष्णवेत्रं क्वाथकल्केन सद्युतम् ।
वज्रकं तद्धरेत् कुष्ठं शतं वर्षाणि जीवति ॥
स्वरसेन च दूर्व्वायाः पचेत्तैलं चतुर्गुणम् ।
कच्छुर्विचर्च्चिका पामा अभ्यङ्गादेव नश्यति ॥
द्रुमत्वगर्ककुष्ठानि लवणानि च मूत्रकम् ।
गण्डीरिका चित्रकैस्तैस्तैलं कुष्ठव्रणादिनुत्" ॥
इति गारुड़े १७५ अध्यायः ॥
"कुष्ठेन्द्रयवसिद्धार्थनिशा दूर्व्वा च कुष्ठजित्" ॥
इति तत्रैव १७६ अध्यायः ॥

"करवीरं भृङ्गराजं लवणं कुष्ठमर्द्दकम् ।
चतुर्गुणेन मूत्रेण पचेत्तैलं हरेच्च तत् ।
पामां विचर्च्चिकां कुष्ठमभ्यङ्गाद्धि व्रणानि वै" ॥
"सैन्धवञ्च विडङ्गानि सोमराजी तु सर्षपाः ।
रजनी द्वे विषाश्चैव गोमूत्रेण च पेषयेत् ।
कुष्ठनाशश्च तत्लेपान्निम्बपत्रादनात्तथा" ॥
इति च गारुडे १८७ अध्यायः ॥
"सतक्रकाशमूलं वा वाकुचीमूलमेव वा ।
काञ्जिकेन च वाकुच्या मूलं वै कुष्ठरोगनुत्" ॥
इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥
"पीतं स्वस्तिकमूलन्तु पर्य्युषितजलेन वै ।
सार्द्धं विनाशयेद्दाहज्वरञ्च परमेश्वर ! ॥
शिखायाश्चैव तद्बद्धं भवेदैकाहिकादिनुत् ।
एतत् सकाञ्जिकं पीतं वातकुष्ठज्वरादिनुत्" ॥
इति गारुडे १९३ अध्यायः ॥
"नित्यं निम्बदलानाञ्च चूर्णमामलकस्य च ।
प्रत्यूषे भक्षयेच्चैव तस्य कुष्ठं विनश्यति ॥
हरीतकी विडङ्गञ्च हरिद्रा सितसर्षपाः ।
सोमराजस्य वीजानि करञ्जस्य च सैन्धवम् ।
गोमूत्रपिष्टान्येतानि कुष्ठरोगहराणि च" ॥
वीजानि स्थाने मूलानि वा पाठः ।
इति तत्रैव १९४ अध्यायः ॥
"चन्दनं कुङ्कुमं मांसी कर्पूरो जातिपत्रिका ।
जातीकक्कोलपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ॥
अगुरुश्चीरकस्तूर्य्यः कुष्ठं तगरनालिका ।
गोरोचना प्रियङ्गुश्च वोलं मदनकं नखम् ॥
सरलः सप्तपर्णश्च लाक्षा चामलकी तथा ।
कर्व्वूरकः पद्मकश्च एतैस्तैलं प्रसाधितम् ।
प्रस्वेदमलदौर्गन्ध्यकण्डूकुष्ठहरं परम्" ॥
इति गारुडे १९८ अध्यायः ॥ * ॥

अथ वैद्यकमते कुष्ठचिकित्सामाह ।
"वातोत्तरेषु सर्पिर्व्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ।
पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं श्रेष्ठम् ॥
पुराणधान्यानि च जाङ्गलानि
मांसानि मुद्गाश्च पटोलयुक्ताः ।
यवादयश्चात्र हिताः पुराणा
घृतानि शाकानि च तिक्तकानि" ॥
तन्त्रान्तरे ।
"पुराणाः शालिगोधूममुद्गाद्याः कुष्ठिनो हिताः ।
तिक्तशाकं जाङ्गलञ्च पानादौ खदिरोदकम् ॥
ये लेपाः कुष्ठानां युज्यन्ते निर्गतास्रदोषाणाम् ।
संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवेत्तेषाम् ॥
दूर्व्वाऽभयासैन्धवचक्रमर्द्द-
कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः ।
एभिः प्रलेपैरपि बद्धमूलां
कण्डूञ्च दद्रुञ्च निवारयन्ति ॥
तुल्यो रसः शालतरोस्तुषेण
सचक्रमर्द्दोऽप्यभयाविमिश्रः ।
पानीयभुक्तेन तदम्लपिष्टो
लेपः कृतो दद्रुगजेन्द्रसिंहः ॥
विडङ्गैडगजाकुष्ठनिशासिन्धूत्थसर्षपैः ।
धान्याम्लपिष्टैर्लेपोऽयं दद्रुकुष्ठविनाशनः ॥
एडगजकुष्ठसैन्धवसौवीरसर्षपैः क्रिमिघ्नैः ।
क्रिमिसिध्मदद्रुमण्डलकुष्ठानां नाशनो लेपः ॥
पर्णानि पिष्ट्वा चतुरङ्गुलस्य
तक्रेण पर्णान्यथ काकमाच्याः ।
तैलाक्तगात्रस्य नरस्य कुष्ठा-
न्युद्वर्त्तयेदश्वहनच्छदैश्च ॥ ५ ॥
विडङ्गसैन्धवशिवाशशिरेखा-
सर्षपकरञ्जरजनीभिश्च ।
गोजलपिष्टो लेपः
कुष्ठहरो दिवसनाथसमः ॥ ६ ॥
कासमर्द्दकमूलञ्च काञ्जिकेन प्रपेषितम् ।
दद्रुकिट्टिमकुष्ठानि जयेदेतत्प्रलेपनात् ॥ ७ ॥
आरग्वधस्य पत्राणि आरनालेन पेषयेत् ।
दद्रुकिट्टिमकुष्ठानि हन्ति सिध्मानमेव च ॥ ८ ॥
चक्राङ्कयं स्नुहीक्षीरं भावितं मूत्रसंयुतम् ।
रवितप्तं हि किञ्चित्तु लेपनं किट्टिमापहम् ॥ ९ ॥
शिखरीरसेन सुपिष्टं मूलकवीजं प्रलेपतः सिध्म ।
क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रेण नाशयति ॥ १० ॥
॥ ११ ॥
सक्षारं गन्धकं लेपात् कटुतैलेन सिध्मजित् ॥
कासमर्द्दकवीजानि मूलकानां तथैव च ॥ १२ ॥ १३ ॥
गन्धाश्मचूर्णमिश्राणि सिध्मानां परमौषधम् ॥
उपदेशात् काञ्जिकपिष्टैर्लेपः ॥ १४ ॥
गन्धपाषाणचूर्णेन यवक्षारेण लेपितम् ।
सिध्मनाशं व्रजत्याशु कटुतैलयुतेन च ॥
द्वयं समं कटुतैलेन लेपः ॥ १५ ॥
कुष्ठं मूलकवीजं प्रियङ्गवः सर्षपास्तथा रजनी ।
एतत् केशरषष्ठं निहन्ति बहुवार्षिकं सिध्म ॥ १६ ॥
नीलकुरण्टकपत्रैरालिप्य गात्रमतिबहुशः ।
लिम्पेन्मूलकवीजैः पिष्टैस्तक्रेण सिध्मनाशाय ॥ १७ ॥
एडगजातिलसर्षपकुष्ठं मागधिकालवणत्रयमस्तु ।
पूतिकृतं दिवसत्रयमेतद्धन्ति विचर्च्चिकदद्रुककुष्ठम्
॥ १८ ॥
सिन्दूरमरिचचूर्णं महिषीनवनीतसंयुतं बहुशः ।
लेपान्निहन्ति पामां तैलं करवीरसिद्धं वा ॥ १९ ॥ २० ॥
पारदं शुल्वगन्धञ्च शिलाचोत्तरवारुणी ।
प्रपुन्नाडश्च सर्पाक्षिमेघनादाशिलाङ्गली ॥
उत्तरवारुणी, राखालशशा इति ख्याता ॥
भल्लातं गृहधूमञ्च मुनिगुञ्जा स्नुहीपयः ।
अरिष्टञ्च गुडः क्षौद्रं वागुजीवीजतुल्यकम् ॥
गोमूत्रैरारनालैर्व्वा पिष्ट्वा लेपञ्च कारयेत् ।
दद्रुमण्डलकण्डूञ्च विचर्च्चिञ्च विनाशयेत् ॥ २१ ॥
मनःशिलाले मरिचञ्च तैल-
मार्कं पयः कुष्ठहरः प्रलेपः ॥ २२ ॥
विषवरुणहरिद्राचित्रकागारधूम-
मनलमरिचदूर्व्वाक्षीरमर्क्कस्नुहीभ्याम् ।
दहति पतितमात्रात् कुष्ठजातीरशेषाः ।
कुलिशमिव सरोषाच्छक्रहस्तादिमुक्तम् ॥
अत्र अनलं भल्लातकः ॥ २३ ॥
भल्लातका द्वीपि सुधार्कमूलं
गुञ्जाफलत्र्यूषणशङ्खचूर्णम् ।
तुत्थं सकुष्ठं लवणानि पञ्च
क्षारद्वयं लाङ्गलिकाञ्च पक्का ॥
स्नुह्यर्कदुग्धं घनमायसस्थं
शलाकया तद्विदधीत लेपम् ।
कुष्ठे किलासे तिलकालके च
अशोषदुर्नामसचर्म्मकीले ॥
भल्लातका द्वीपि चित्रकं तन्मूलम् ॥
एषां समभागचूर्णं सिजार्कयोः क्षीरे द्र
किञ्चित् पाकं कुर्य्यात् । अथ वा क्षीरद्वयं श
गुणं चूर्णं पादिकं लेपयोग्यं पाकं कुर्य्यात् । श
कया कुष्ठस्थाने दद्यात् ॥ २४ ॥
"स्नुक्काण्डशुषिरे दग्ध्वा गृहधूमं ससैन्धवम् ।
अन्तर्धूमं तैलयुक्तं लेपाद्धन्ति विचर्च्चिकाम्" ।
सिजनलके सैन्धवगृहधूमं समभागं प्रपूर्य्य स्था
भ्यन्तरे कृत्वा शरावेण पिधाय दग्ध्वा ति
कटुतैलेन लेपः ॥ २५ ॥
"स्नुक्काण्डे सर्षपात् कल्कः कुकूलानलपाचितः
लेपाद्विचर्च्चिकां हन्ति रागवेग इव त्रपाम्" ।
सिजनलके राइकल्कं प्रपूर्य्य शुष्कगोमया
दग्ध्वा कटुतैलेन लेपः ॥ २६ ॥
"नारिकेलोदरे न्यस्तस्तण्डुलः पूतितां गतः ।
लेपाद्विपादिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ २
तिलकुसुमलवणगोजलकटुतैलं लौहभाजने कृत
शोषितमर्कमयूखैः पादस्फुटनं निहन्ति लेपेन" ॥
"उन्मत्तकस्य वीजेन माणकक्षारवारिणा ।
कटुतैलं विपक्वव्यं शीघ्रं हन्ति विपादिकाम्" ।
कटुतैल शं ४ माणनालपत्राणां क्षार पल
जल शं ६४ शेष शं १६ कल्क धुस्तूरवीज
८ । उन्मत्ततैलम् ॥ २९ ॥
"अवल्गुजं कासमर्द्दं चक्रमर्द्दं निशायुगम् ।
माणिमन्थञ्च तुल्यांशं मस्तुकाञ्जिकपेषितम् ।
कण्डूं कच्छूं जयत्युग्रां सिद्ध एष प्रयोगराट् ॥
कोमलसिंहास्यदलं सनिशं सुरभीजलेन पिष्ट
दिवसत्रयेण नियतं क्षपयति कच्छूं विलेपनतः ।
"वायस्यैडगजाकुष्ठकृष्णाभिर्गुडिका कृता ।
वस्तमूत्रेण संपिष्टा लेपाच्छ्वित्रविनाशिनी" ॥
समभागचूर्णं छागमूत्रेण पिष्ट्वा गुडिका काय
तेनैव लेपः ॥ ३२ ॥
"पूतिकार्कस्नुक्नरेन्द्रद्रुमाणां
मूत्रैः पिष्टा पल्लवाः सौमनाश्च ।
लेपाच्छ्वित्रं हन्ति दद्रुव्रणांश्च
कुष्ठान्यर्शांस्युग्रनाडीव्रणांश्च" ॥
सौमना जातीपत्री ॥ सर्व्वेषां पल्लवान् गोमू
पिष्ट्वा लेपो देयः ॥ ३३ ॥
"गजचित्रव्याघ्रचर्म्ममसीतैलविलेपनात् ।
श्वित्रं नाशं व्रजेत् किं वा पूतिकीटविलेपनात्
गजचर्म्म चित्ररोमव्याघ्रचर्म्म अनयोर्भस्म
तैलञ्च लेपः । अथवा पादुड़ियाकीटं पिष्ट्वा ले
३४ ॥ ३५ ॥ "कुड़वोऽवल्गुजवीजात् हरित
चतुर्थभागसंमिश्रः । गवां मूत्रेण पिष्टः स्था
करणः परं श्वित्रे" ॥ आयुर्व्वेदसारेऽपि ।
"कुड़वो वागुजीवीजात् हरितालचतुर्थितः
गवां मूत्रेण संपिष्य लेपनात् श्वित्रनाशनम् ॥

धात्रीखदिरयोः क्वाथं पीत्वा च मधुसंयुतम् ।
शुक्लकुन्देन्दुधवलं जयेच्छ्वित्रं न संशयः ॥ ३७ ॥
धात्रीखदिरयोः क्वाथमवल्गुजरजोऽन्वितम् ।
पीत्वा शङ्खेन्दुकुन्दाभं हन्ति श्वित्रं न संशयः॥३८॥

क्षारे सुदग्धे गजलण्डजे च
गजस्य मूत्रेण बहुस्रुते च ।
द्रोणप्रमाणं दशभागयुक्तं
दत्त्वा पचेत् वीजमवल्गुजस्य ॥
एतद्यदा चिक्कणतामुपैति
तदाशु सिद्धां गुडिकां प्रकुर्य्यात् ।
श्वित्रं प्रलिम्पेदथ तेन घृष्टं
तदा व्रजत्याशु सवर्णभावम् ॥ ३९ ॥

श्वेतजयन्तीमूलं पीतं पिष्टञ्च पयसैव ।
श्वित्रं निहन्ति नियतं रविवारे वैद्यनाथाज्ञा॥४०॥
गुञ्जाफलाग्निचूर्णन्तु लेपितं श्वेतकुष्ठनुत् ।
शिलापामार्गभस्मापि लिप्त्वा श्वित्रं विनाशयेत् ॥
४१ ॥ ४२ ॥

एरण्डतुलसीवीजं वागुजी चक्रमर्द्दकम् ।
तिक्तकोषातकीवीजं कृष्णास्फोटस्य वीजकम् ॥
गोमूत्रदधिदुग्धैश्च पचेदप्याजमूत्रकैः ।
कल्कं दत्त्वा शिला काशी पथ्या कुष्ठं विडङ्गकम्॥
कटुतैलञ्च तल्लेपाद्दृष्ट्वा घृष्ट्वा विलेपनैः ।
पञ्चाननमिदं तैलं श्वेतकुष्ठकुलापहम्" ॥
कटुतैल शं ४ क्वाथ्यएरण्डवीजादीनां मिलित्वा शं २, कल्कशिलाकाश्यादीनां मिलित्वा शं १ ।
इति श्वित्रे पञ्चाननतैलम् ॥ ४३ ॥

"आरग्वधं धवं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।
रजनीद्वयसंयुक्तं पचेत्तैलं विधानवित् ॥
एतेनाभ्यञ्जनादेव क्षिप्रं श्वित्रं विनश्यति" ॥
तिलतैल शं ४ पा शं १६ कल्कमिलित शं १ ।
इति आरग्वधाद्यं तैलम् ॥ ४४ ॥

"शुद्धसूतं समं गन्धं त्रिफला भृङ्गवागुजी ।
भल्लातकं तिलः कृष्णो निम्बवीजं समं समम् ।
मर्द्दयेद्भृङ्गद्रावैः शोष्यं पेष्यं पुनः पुनः ॥
इत्थं कुर्य्यात्त्रिसप्ताहं रसः श्वेतारिको भवेत् ।
मध्वाज्यैर्निष्कमात्रन्तु खादेत् श्वेतं विनाशयेत्"॥
इति श्वेतारिः ॥ ४५ ॥

"पिबति सकटुतैलं गन्धपाषाणचूर्णं
रविकिरणसुतप्तं पामनो यः पलार्द्धम् ।
त्रिदिनतदनुसिक्तः क्षीरभोजी च शीघ्रं
भवति कनकदीप्तिः कामरूपी मनुष्यः" ॥ ४६ ॥

"तीव्रेण कुष्ठेन परीतदेहो
यः सोमराजीं नियमेन खादेत् ।
संवत्सरं कृष्णतिलद्वितीयां
स सोमराजीं वपुषाऽतिशेते ॥ ४७ ॥

घर्म्मसेवी कदुष्णेन वारिणा वागुजीं पिबेत् ।
क्षीरभोजी च सप्ताहात् कुष्ठी कुष्ठं व्यपोहति ॥४८
अवल्गुजवीजकर्षं पीत्वा कोष्णेन वारिणा ।
भोजनं सर्पिषा कार्य्यं सर्व्वकुष्ठविनाशनम् ॥ ४९ ॥
छिन्नायाः स्वरसो वापि सेव्यमानो यथाबलम् ।
जीर्णे घृतेन भुञ्जीत मुद्गयूषौदनेन च ॥
अपि पूतिशरीरोऽपि दिव्यरूपी भवेन्नरः ॥ ५० ॥

यः खादेदभयारिष्टमरिष्टामलकानि वा ।
स जयेत् सर्व्वकुष्ठानि मासादूर्द्ध्वं न संशयः ॥५१॥५२॥
निम्बस्य पत्रं मूलानि सत्वक्पुष्पफलानि च ।
चूर्णितानि घृतक्षौद्रसंयुतानि दिने दिने ॥
लिह्यात् पिबेद्वा मूत्रेण संयुक्तान्युदकेन वा ।
मदिरामलतोयेन पयसा वा यथाबलम् ॥
भुञ्जीत घृतयूषाद्यैः शाल्यन्नं पयसापि वा ।
सर्व्वकुष्ठविसर्पार्शोनाडीदुष्टव्रणानपि ॥
कामलाञ्च गदानन्यांस्तथा पित्तकफास्रजान् ।
संवत्सरप्रयोगेण सर्व्ववर्ज्यविवर्ज्जितः ॥
जयत्येतत् पञ्चनिम्बं रसायनमनुत्तमम्" ॥
इति पञ्चनिम्बम् ॥ ५३ ॥

"पुष्पकाले च पुष्पाणि फलकाले फलानि च ।
संचूर्ण्य पिचुमर्द्दस्य त्वङ्मूलानि दलानि च ॥
दिरंशानि समाहृत्य भागिकानि प्रकल्पयेत् ।
त्रिफलात्र्यूषणं ब्राह्मी श्वदंष्ट्रारुष्करामिकाः॥
विडङ्गसारवाराहीलौहचूर्णामृताः समाः ।
हरिद्राद्वयावल्गुजव्याधिघाताः सशर्करा: ॥
कुष्ठेन्द्रयवपाठाश्च कृत्वा चूर्णं सुसंयुतम् ।
खदिरासननिम्बानां घनक्वाथेन भावयेत् ॥
सप्तधा पञ्चनिम्बञ्च मार्करस्वरसेन च ।
स्निग्धशुद्धतनुर्धीमान् योजयेच्च शुभे दिने ॥
अधुना तिक्तहविषा खदिरासनवारिणा ।
सेव्यमुष्णाम्बुना वापि कोलवृद्ध्या पलं पिबेत् ॥
तिक्तहविषा वक्ष्यमाणपञ्चतिक्तघृतेन ॥
जीर्णे च भोजनं कार्य्यं स्निग्धं लघु हितञ्च यत् ॥

विचर्च्चिकोडुम्बरपुण्डरीक-
कपालदद्रूकिटिमालसादि ।
शताख्विस्फोटविसर्पपामां
कुष्ठप्रकोपं विविधं किलासम् ॥
भगन्दरं श्लीपदवातरक्तं
जडान्ध्यनाडीव्रणशीर्षरोगान् ।
सर्व्वप्रमेहान् प्रदरांश्च सर्व्वान्
दंष्ट्राविषं मूलविषं निहन्ति ॥
स्थूलोदरः सिंहकृशोदरश्च
सुश्लिष्टसन्धिर्मधुनोपयोगात् ।
समोपयोगादपि ये दशन्ति
सर्पादयो यान्ति विनाशमाशु ॥
जीवेच्चिरं व्याधिजराविमुक्तः
शुभे रतश्चन्द्रसमानकान्तिः" ॥
इति पञ्चनिम्बः ॥ ५४ ॥

"अमृतायाः पलशतं दशमूल्यास्तथा शतम् ।
पाठामूर्व्वाबलातिक्तादार्व्वीगन्धर्व्वहस्तकाः ॥
एषां दशपलान् भागान् विभीतक्याः शतं हरेत् ।
द्वे शते च हरीतक्या आमलक्यास्तथा शतम् ॥
जलद्रोणद्वये पक्त्वा अष्टभागावशेषितम् ।
प्रस्थं गुग्गुलुमाहृत्य प्रस्थार्द्धञ्च घृतं पचेत् ॥
पाकसिद्धौ प्रदातव्यं गुडूच्याः सत्त्वमेव च ।
पलद्वयं तथा शुण्ठ्याः पिप्पल्याश्च पलद्वयम् ॥
ततो मात्रां प्रयुञ्जीत ज्ञात्वा दोषबलाबलम् ।
अष्टादशसु कुष्ठेषु वातरक्तगदेषु च ॥
कामलामामवातञ्च अग्निमान्द्यं भगन्दरम् ।
पीनसञ्च प्रतिश्यायं शोथानमुदरं तथा ॥
एतान् रोगान्निहन्त्याशु भास्करस्तिमिरं यथा" ॥
अमृतागुग्गुलुः । अयं वातरक्ते प्रशस्तः ॥ ५५ ॥

"निम्बामृतावृषपटोलनिदिग्धिकानां
भागान् पृथग्दशपलान् विपचेद्घटेऽपाम् ।
अष्टांशशेषितरसेन सुनिश्चितेन
प्रस्थं घृतस्य विपचेत् पिचुभागकल्कैः ॥
पाठाविडङ्गसुरदारुगजोपकुल्या-
द्विक्षारनागरनिशामिसिचव्यकुष्ठैः ।
तेजोवतीमरिचवत्सकदीप्यकाग्नि-
रोहिण्यरुष्करवचाकणमूलयुक्तैः ॥
मञ्जिष्ठयातिविषया वरया यमान्या
संशुद्धगुग्गुलुपलैरपि पञ्चसंख्यैः ।
तत् सेवितं विधमति प्रबलं समीरं
सन्ध्यस्थिमज्जगतमप्यथ कुष्ठमीदृक् ॥
नाडीव्रणार्व्वुदभगन्दरगण्डमाला-
जत्रूर्द्ध्वसर्व्वगदगुल्मगुदोत्थमेहान् ।
यक्ष्मारुचिश्वसनपीनसकासशोष-
हृत् पाण्डुरोगगलविद्रधिवातरक्तम्" ॥
इति पञ्चतिक्तघृतगुग्गुलुः ॥ ५६ ॥ * ॥

"श्वेतकरवीरमूलं विषांशकं साधितं गोमूत्रे।
चर्म्मदलसिध्मपामाविस्फोटक्रिमिकिटिमजित्तैलम्"॥
तिलतैल ४ शेर, गोमूत्र १६ शेर, श्वेतकरवीर-मूल ४ पल, विष ४ पल । करवीरतैलम् ॥ ५७ ॥

"मृतस्य कृष्णसर्पस्य शिरःपुच्छान्तवर्ज्जितम् ।
अन्तर्धूमं कृतं भस्म वागुजीतैलमिश्रितम् ।
एतेन मर्दनादेव गलत्कुष्ठं विनश्यति" ॥
इति कृष्णसर्पतैलम् ॥ ५८ ॥

"सूतकं गन्धकं कुष्ठं सप्तपर्णञ्च चित्रकम् ।
सिन्दूरञ्च रसोनञ्च हरितालमवल्गुजम् ॥
आरग्वधस्य वीजानि जीर्णताम्रं मनःशिला ।
प्रत्येकं कर्षमेतेषां कटुतैलं पलाष्टकम् ॥
साधयेत् सूर्य्यतापेन सर्व्वकुष्ठविनाशनम् ।
श्वित्रमौडुम्बरं कच्छूं मांसवृद्धिं भगन्दरम् ॥
विचर्च्चिकाञ्च पामानं वातरक्तं सुदारुणम् ।
गम्भीरञ्च तथोत्तानं नाशयेत् यस्य भक्षणात् ॥
कुष्ठराक्षसनामेदं सवर्णकरणं परम् ।
अश्विभ्यां निर्म्मितं ह्येतत् लोकानुग्रहहेतवे" ॥
इति कुष्ठराक्षसतैलम् ॥ ५९ ॥

"सूतं गन्धं शिला तालं काञ्जिकैर्मर्दयेद्दिनम् ।
तल्लिप्तवस्त्रवर्त्तीं तां तैलाक्तां ज्वालयेदधः ॥
स्थिते पात्रे पचेत्तैलं गृहीत्वा लेपयेत्ततः ।
कुष्ठस्थानं विशेषेण सर्व्वकुष्ठं हरत्यलम् ॥
इदं कालानलं तैलं वातकुष्ठे महौषधम्" ॥
"एषां समं काञ्जिकं सर्व्वेषां द्विगुणं तिलतैलम् । कल्कं वस्त्रे संलिप्य संशोष्य वर्त्तीं कुर्य्यात् तां तैलाक्तां सन्दंशिकया ज्वालयित्वा उपरि तैलं दत्त्वा ततः पतितं तैलं अधःपात्रे गृह्णीयात् ततः कुष्ठस्थाने दद्यात्" ॥
इति कुष्ठकालानलतैलम् ॥ ६० ॥

"सिन्दूरामृततालगैरिकहलाञ्जाजीगदव्यूषणै-
र्हत्याषाणरसोनवाग्मदहनकुष्ठार्कदुग्धैर्निशा।

राजीगन्धकहिङ्गुभिः परिमितैः शुक्तया पचेत् सार्षपं
तैलं प्रस्थमितं घृतस्य कुडवं पात्रं तथाकाँद्रसम्" ॥
हृत्याषायां मनःशिला ।
"गोमूत्रञ्च तथा विनीय सकलं पूतं भृतं रोगिणा
दद्यात् कुष्ठविचर्च्चिकादिषु भिषक् नाम्ना तु षड्-
विन्दुकम्" ॥ इति षड्विन्दुतैलम् ॥ ६१ ॥
"सर्व्वकुष्ठे सर्व्वव्रणे सर्व्वच गलिते क्षते ।
नक्तमालं हरिद्रे द्वे अर्कं तगरमेव च ॥
करवीरवचाकुष्ठं आस्फोता रक्तचन्दनम् ।
मालती सिन्धुवारञ्च मञ्जिष्ठा सप्तपर्णकम् ॥
एषामर्द्धपलान् भागान् विषस्य द्विपलं तथा ।
चतुर्गुणे गवां मूत्रे तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
श्वित्रविस्फोटकिटिमकीटलूताविचर्च्चिकाः ।
कण्डूकच्छुरिकायाश्च ये व्रणा विषदूषिताः ॥
ते सर्व्वे नाशमायान्ति तमः सूर्य्योदये यथा ॥
विषतैलमिदं नाम्ना सर्व्वव्रणविशोधनम्" ॥
इति विषतैलम् ॥ ६२ ॥
"सोमराजी हरिद्रे द्वे सर्षपाः कुष्ठमेव च ।
करञ्जैडगजावीजं पत्राण्यारग्वधस्य च ॥
विपचेत् सार्षपं तैलं नाड़ीदुष्टव्रणापहम् ।
अनेनाशु प्रशाम्यन्ति कुष्ठान्यष्टादशैव तु ॥
नीलिका पिड़का व्यङ्गा गम्भीरं वातशोणितम् ।
कण्डूकच्छुप्रशमनं दद्रुपामानिवारणम्" ॥
इति सोमराजीतैलम् ॥ ६३ ॥
"सोमराजीतुलाक्काथे यथा दद्रुहनस्य च ।
गोमूत्रस्य तथा पात्रे कल्कं दत्त्वा विचक्षणः ॥
विपचेत् कार्षिकैर्भागैः कटुतैलाढ़कं भिषक् ।
चित्रकं लाङ्गलाख्या च नागरं कुष्ठमेव च ॥
हरिद्रा नक्तमालञ्च हरितालं मनःशिला ।
आस्फोतार्ककरवीरं सप्तपर्णञ्च गोमयम् ॥
खदिरो निम्बपत्रञ्च मरिचं कासमर्द्दकम् ।
एतानि सूक्ष्मपिष्टानि कल्कं दत्त्वा विचक्षणः ॥
हन्ति सर्व्वाणि कुष्ठानि क्रिमिदुष्टव्रणानि च ।
किटिमं दद्रुजातञ्च गात्रवैवर्ण्यमेव च ॥
विशीर्णचर्म्ममांसादिदृढ़ीकरणमुत्तमम् ।
पाण्डुरोगं तथा कण्डूं विसर्पं हन्ति दारुणम् ।
ये चान्ये त्वग्गता रोगास्तांस्तु शीघ्रं व्यपोहति" ॥
इति वृहत्सोमराजीतैलम् ॥ ६४ ॥
"मरिचालशिलाब्दार्कपयोऽश्वारिजटात्रिवृत् ।
शकृद्रसविशालारुक् निशायुक्दारुचन्दनैः ॥
कटुतैलात् पचेत् प्रस्थं द्व्यक्षैर्विषपलान्वितैः ।
सगोमूत्रैस्तदभ्यङ्गाद्दद्रुश्वित्रविनाशनम् ॥
सर्व्वेष्वपि च कुष्ठेषु तैलमेतत् प्रशस्यते" ॥
इति मरिचाद्यं तैलम् ॥ ६५ ॥
"मरिचं त्रिवृता दन्ती क्षीरमार्कं शकृद्रसः ।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥
विशाला करवीरञ्च हरितालं मनःशिला ।
चित्रको लाङ्गलाख्या च विड़ङ्गं चक्रमर्द्दकम् ॥
शिरीषं कुटजो निम्बः सप्तपर्णः स्नुहामृता ।
शम्पाको नक्तमालोऽब्दं खदिरं पिप्पली वचा ॥
ज्योतिष्मती च पलिका विषस्य द्विपलं भवेत् ।
आढ़कं कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥

मृत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
पक्का तैलवरं ह्येतन्म्रक्षयेत् कुष्ठकान् व्रणान् ॥
पामाविचर्च्चिकादद्रुकण्डूविस्फोटकानि च ।
वलयः पलितं छाया नली व्यङ्गं तथैव च ॥
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति सौकुमार्य्यञ्च जायते ।
प्रथमे वयसि स्त्रीणां यासां नस्यन्तु दीयते ॥
परामपि जरां प्राप्य न स्तना यान्ति नम्रताम् ।
बलीवर्द्दस्तुरङ्गो वा गजो वा वायुपीड़ितः ॥
त्रिभिरभ्यञ्जनैर्गाढ़ं भवेन्मारुतविक्रमः" ॥
कटुतैल १६ सेर, गोमूत्र ६४ सेर, कल्कार्थं
मरिचादीनां प्रत्येकं १ पल, विष २ पल ।
इति वृहन्मरिचाद्यं तैलम् ॥ ६६ ॥
"सप्तपर्णस्तथा काली गुड़ूची पिचुमर्द्दकम् ।
शिरीषञ्च महातिक्ता जया तुम्बी मृगादनी" ॥
काली कालिया लता ॥
"निशादशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ।
तैलप्रस्थं समादाय गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥
आरग्वधो भृङ्गराजो जयाधुस्तूरराजयः ।
इन्द्राशनाभिखर्ज्जूरं गोमयार्कस्नुहीच्छदम् ॥
तैलतुल्यं प्रदातव्यं स्वरसञ्च पृथक् पृथक् ।
महाकालवचा ब्राह्मी तुम्बाग्निगटहपुष्पिका ॥
कुचेला कुलका रात्रिर्मेघनामा च ग्रन्थिका ।
सम्पाकमर्कक्षीरञ्च कासुन्देश्वरमूलकम्" ॥
कासुन्दमूलकं कालकासुन्दामूलम् । कासुन्दः
खरमर्द्दकमिति क्वचित्पाठः तन्मते ईश्वरमूलस्थाने
अपामार्गमूलम् ॥
"आखु जिङ्गी महातिक्ता विशाला क्षपिपत्रकम् ।
पूतिकास्फोत गूर्व्वा च सप्तपर्णं शिरीषकम्" ॥
क्षपिपत्रकं विक्कातिपत्रम् ॥
"कुटजं पिचुमर्द्दञ्च महानिम्बं तथैव च ।
गुड़ूची चन्द्ररेखा च सोमराट् चक्रमर्द्दकम् ॥
तुम्बरुभृङ्गषड्ग्रन्थाकन्दकं कटुरोहिणी ।
शटीदार्व्वी त्रिवृत् पद्मग्रन्थिकागुरुपुष्करम् ॥
कर्पूरं कट्फलं मांसी मुरैलाटरुषाभयम् ।
एतेषां कार्षिकैः कल्कैर्नाम्ना कन्दर्प उच्यते ॥
अष्टादशविधं कुष्ठं ग्रन्थिमज्जगतं तथा ।
हस्तपादाङ्गुलीसन्धिगलितं सर्व्वसन्धिषु ॥
अधिकानि च मांसानि यस्य गात्रे भविष्यति ।
नासाकर्णास्यवैकल्यं भेकाकारवपुस्त्वचम् ॥
श्वेतं रक्तं तथा कुष्ठं नानावर्णं विपादिकम् ।
श्वित्रं बहुविधञ्चैव वातशोणितमेव च ॥
कपालं क्रिमिजं कुष्ठं कण्डूदद्रुविचर्च्चिकाम् ।
पामादिस्फोटकादीनि क्रिमिवृद्धिं तथैव च ॥
कटीदद्रुं मसूरीञ्च किटिमं रक्तमण्डलम् ।
कुष्ठमौडुम्बरं पद्मं महापद्मं तथैव च ॥
गलगण्डार्व्वुदं हन्याद्गण्डमालां भगन्दरम् ।
वातजं पित्तजञ्चैव श्लेष्मजं सान्निपातिकम् ॥
एकोल्वणं द्व्युल्वणञ्च कुष्ठं हन्यान्न संशयः" ॥
इति कन्दर्पसारतैलम् ॥ ६७ ॥ * ॥
"भल्लातकानां पवनोद्धतानां
सुस्त्वुदानाञ्च यदाढ़कं स्यात् ।
तच्चेष्टकाचूर्णकणैर्विघृष्य

प्रक्षालयित्वा विसृजेत् प्रवाते ॥
शुष्कं पुनस्तद्विदलीकृतञ्च
ततः पचेदप्सु चतुर्गुणासु ।
तत्पादशेषं परिपूतशीतम्
क्षीरेण तुल्येन पुनः पचेत्तु ॥
तदर्द्धया शर्करया विकीर्णं
ततः खजेनोन्मथितं विधाय ।
तत् सप्तरात्रादुपजातवीर्य्यं
सुधारसादप्यधिकत्वमेति ॥
प्रातर्विबुद्धः कृतदेवकार्य्यो
मात्राञ्च खादेत् स्वशरीरयोग्याम् ।
न चान्नपाने परिहार्य्यमस्ति
न चातपे चाध्वनि मैथुने च ॥
यथेष्टचेष्टो विहितोपयोगा-
द्भवेन्नरः काञ्चनराशिगौरः ।
अनन्यमेधा नरसिंहतेजा
हृष्टेन्द्रियोऽव्याहतबुद्धिसत्त्वः ॥
दन्ताश्च शीर्णाः पुनरुद्भवन्ति
केशाश्च शुक्लाः पुनरेव दिव्याः ।
नीलाञ्जनालिप्रतिमा भवन्ति
त्वचो विवर्णाः पुनरेव दिव्याः ॥
विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि
क्रिम्यर्द्दितो भिन्नगलोऽपि कुष्ठी ।
सोऽपि क्रमादङ्कुरिताग्रशाख-
स्तरुर्यथा भाति नभोऽम्बुसिक्तः ॥
उष्ट्रान् मयूरान् जयति स्वरेण
बलेन नागांस्तुरगो जवेन ।
रसायनस्यास्य नरः प्रसादा-
द्बृहस्पतेरप्यधिकोऽपि बुद्ध्या ॥
ग्रन्थान् विशालान् पुनरुक्तिदोषान्
स्मरति शीघ्रं न च नश्यते तु ।
कुर्व्वन्निमं कल्पमनल्पबुद्धि-
र्जीवेन्नरो वर्षशतानि पञ्च ॥
राजा ह्ययं सर्व्वरसायनानां
चकार योगं भगवानगस्त्यः" ॥
इति अमृतभल्लातकम् ॥ ६८ ॥
"निम्बं गोपावणा कट्वी त्रायन्ती त्रिफला घन
पप्पटारग्वजानन्तावचाखदिरचन्दनम्" ॥
अरग्वजं चाकुन्दवीजम् ।
"पाठा शुण्ठी शटी भार्गी वासा भूनिम्बवत्सक
श्यामेन्द्रवारुणी मूर्व्वा विड़ङ्गेन्द्रविषानलम् ।
हस्तिकर्णामृता द्रेका पटोलं रजनीद्वयम् ।
कर्णारग्वधसप्ताह्वक्षाणवेत्रोत्कटापलम्" ॥
द्रेका महानिम्बम् । कर्णारग्वधः शोणालिप
मज्जा ।
"भूकन्दं हयपर्णाञ्च जिङ्गी पलाटमूषली ।
विष्वक्सेना च कैटर्य्यं शरपुङ्खा क्षीरकञ्चुकी ।
एषां द्विपलिकान् भागान् जलद्रोणे विपाचये
अष्टभागावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ॥
भल्लातकसहस्राणि त्रीणि छित्वाम्भसोऽम्भसि ।
चतुर्भागावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ॥
तौ कषायौ समादाय वस्त्रपूतौ च कारयेत् ।

गुड़स्य तु तुला ताभ्यां कषायं विपचेत् भिषक् ॥
भल्लातकसहस्राणां मज्ज्ञानं तत्र दापयेत् ।
त्रिकटुत्रिफलामुस्तसैन्धवानां पलं पलम् ॥
दीपकस्य पलञ्चैव चातुर्ज्जातं पलांशिकम् ।
संचूर्ण्य प्रक्षिपेदत्र कन्दकञ्च चतुःपलम् ॥
स्निग्धभाण्डे विनिक्षिप्य स्थापयेत् कुशलो भिषक् ।
महाभल्लातको ह्येष महादेवेन निर्म्मितः ॥
जगतस्तु हितार्थाय जयेच्छीघ्रं न संशयः ।
श्वित्रमौडुम्बरं दद्रुमृष्यजिह्वं सकाकणम् ॥
पुण्डरीकञ्च चर्म्माख्यं विस्फोटं मण्डलं तथा ।
कण्डुं कपालं कच्छुञ्च पामानं सविपादिकम् ॥
वातरक्तमुदावर्त्तं पाण्डुरोगं व्रणक्रिमीन् ।
अर्शांसि षट्प्रकाराणि कासं श्वासं भगन्दरम् ॥
सदाभ्यासेन पलितमामवातं सुदुस्तरम् ।
अनुपाने प्रयोक्तव्यं छिन्नाक्वाथं पयोऽथवा ।
भोजने च सदा भोज्यमुष्णाम्नं विशेषतः” ॥
इति महाभल्लातकगुड़ः ॥ ६९ ॥
“कृताशमुखसंशुद्धं पलमेकं रसस्य वै ।
पलं लौहस्य ताम्रस्य पलं भल्लातकस्य च ॥
गन्धकञ्च पलञ्चैकमभ्रकस्य च गुग्गुलोः ।
हरीतकीविभीतक्योश्चूर्णं कर्षद्वयं द्वयोः ॥
अष्टमाषाधिकं तत्र धात्र्याः पाणितलानि षट् ।
घृतं द्व्यष्टगुणं लौहात् द्वात्रिंशत्त्रिफलाजलम् ॥
एकं कृत्वा पचेत् पात्रे लौहे च विधिपूर्ब्बकम् ।
पाकमेतस्य जानीयात् कुशलो लौहपाकवित् ॥
विबुद्धः प्रातरुत्थाय गुरुदेवद्विजार्च्चकः ।
रक्तिकादिक्रमेणैव घृतभ्रामरमर्द्दितम् ॥
लौहे लौहस्य दण्डेन कुर्य्यादेतद्रसायनम् ।
अनुपानञ्च कुर्व्वीत नारिकेलोदकं पयः ॥
सर्व्वकुष्ठहरं श्रेष्ठं वलीपलितनाशनम् ।
पाण्डुमेहामवातघ्नं वातरक्तरुजापहम् ॥
क्रिमिशोथाश्मरीशूलदुर्नामवातरोगनुत् ।
क्षयं हन्ति महाश्वासमत्यर्थं शुक्रवर्द्धनम् ।
अग्निसन्दीपनं हृद्यं कान्त्यायुर्बलवृद्धिकृत् ॥
विवर्ज्या शाकाम्लमपि स्त्रियश्च
सेव्यो रसो जाङ्गलजाविकानाम् ।
शाल्योदनं षष्टिकमाज्यमुद्ग-
क्षौद्रं गुड़ः क्षीरमिह क्रियायाम् ॥
शालिश्च गुर्व्वादिहरूलरक्त-
शिलाजतुक्षौद्रयुतं पयश्च ।
सर्पिर्युतं भक्षयतो विहङ्गान्
प्रपूर्य्यते दुर्ब्बलदेहधातुः ॥
कृष्णस्य पक्षस्य सिते तु पक्षे
निपद्यराजेव यथा शशाङ्कः” ॥
पाकलक्षणं यथा,—
‘वस्त्रे निष्पीड़ितं सूक्ष्मे स्यूतनन्तौ घने दृढ़े ।
समुद्रं जायते यस्तु न निःसरति सन्धिभिः ।
न च शब्दायते वह्नौ तदा सिद्धिं विनिर्द्दिशेत्” ॥
इति अमृताङ्कुरलौहम् ॥ ७० ॥
‘गन्धकेन हतं ताम्रं दशभागं समुद्धरेत् ।
अभ्रकं पञ्चभागं स्यादमृतञ्च द्विभागिकम् ॥
तालकं कुष्ठिने सम्यगनुपानस्य योगतः ।
गलिते स्फुटिते चैव विपुले मण्डले तथा ॥
विचर्च्चिकादद्रुपामासर्व्वकुष्ठप्रशान्तये” ॥
इति उदयभास्करः ॥ ७१ ॥
“तालकं वंशपत्राख्यं कुष्माण्डसलिले क्षिपेत् ।
सप्तधा वा त्रिधा वापि दध्यम्लेन तथैव च ॥
शोधयित्वा पुनः शुष्कं चूर्णयेत् तण्डुलाकृतिः ।
ततः शरावके यन्त्रे स्थापयेत् कुशलो भिषक् ॥
वदरीपल्लवोत्थेन लेपनं कारयेत् ततः ।
अरुणाभमधःपात्रं तावज्ज्वाला प्रदीयते ॥
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य माणिक्याभो भवेद्रसः ।
घृतक्षौद्रेण संमर्द्य खादयेद्रक्तिकाद्वयम् ॥
संपूज्य देवदेवेशं कुष्ठरोगाद्विमुच्यते ।
स्फुटितं गलितं कुष्ठं वातरक्तं भगन्दरम् ॥
नाड़ीव्रणं व्रणं दुष्टमुपदंशं विचर्च्चिकाम् । [णान् ।
नासास्यसम्भवान् रोगान् क्षतान् हन्यात् सुदारु-
पुण्डरीकञ्च चर्म्माख्यं विस्फोटं मण्डलं तथा” ॥
इति रसमाणिक्यम् ॥ ७२ ॥
“कुष्माण्डत्रिफलातैलकन्याकाञ्जिकभावितम् ।
तालकं तुल्यगन्धं स्यादर्द्धपारदमर्दितम् ॥
अजाक्षीरेण निम्बूककन्यातोयैर्दिनत्रयम् ।
प्रत्येकं भावयेत् शुष्कं चक्रिकाकारतां गतम् ॥
विपचेत् हण्डिकामध्ये पलाशक्षारमध्यगम् ।
यामान् द्वादश शीतेऽस्मिन् प्रयोज्यं रक्तिकाद्वयम् ॥
हन्त्यष्टादशकुष्ठानि रोमविध्वंसनं तथा ।
द्विविधं वातरक्तञ्च नाड़ीदुष्टव्रणानि च” ॥
इति तालकेश्वरः ॥ ७३ ॥
“दद्रुघ्नवाणाङ्घ्रिरसं दत्त्वा तालं सुचूर्णितम् ।
पुनः पुनश्च संमर्द्य शुष्कं कृत्वा पुटे दहेत्” ॥
वाणाङ्घ्रिरसं शरपुङ्खपत्ररसम् ॥
दृढ़स्थाल्यां घृतं क्षारं पालाशञ्चाप्युपर्य्यधः ।
ततो ज्वाला प्रदातव्या दिनरात्रे मृतं भवेत् ॥
शुक्लवर्णो यदा च स्यादग्नौ दत्ते न धूमकम् ।
तदा ज्ञातं मृतं तालं सर्व्वकुष्ठविनाशनम् ॥
गलत् कुष्ठं वातरक्तं ताम्रवर्णञ्च मण्डलम् ।
शीतपित्तमहादद्रुकुष्ठकुन्दरविनाशनम् ।
पथ्यं मसूरचणकं मुद्गयूषं यथेच्छया” ॥
इति तालकेश्वरः ॥ ७४ ॥ अतिदृष्टफलोऽयम् ।
“संमर्द्य तालकं शुष्कं वंशपत्राख्यमुत्तमैः ।
कुष्माण्डनीरे सम्भाव्य त्रिदिनं शोधयेत् पुनः ॥
घृतकन्याद्रवैर्भूयो भावयेच्च दिनत्रयम् ।
संमर्द्य काञ्जिकेनैव दध्यम्लेन विमर्द्दयेत् ॥
संमर्द्य चूर्णसलिले रसे पौनर्नवे पुनः ।
त्रिदिनं मर्द्दयित्वा तु कारयेत् खटिकाकृतिम् ॥
स्थाल्यां दृढ़तरायान्तु पलाशक्षारसञ्चयम् ।
उपर्य्यधस्तालकस्य क्षारं दत्त्वा शरावकैः ॥
पिधाय लेपयेत् यत्नात् पूरयेत् क्षारसञ्चयम् ।
पुनरूर्द्ध्वं शरावेण लेपयेत्तत् दृढ़ं ततः ॥
द्वात्रिंशद्यामपर्य्यन्तं वह्निज्वाला प्रदीयते ।
एवं सिद्धेन तालेन गन्धतुल्येन मेलयेत् ॥
द्वयोस्तुल्यं जीर्णताम्रं वालुकायन्त्रगं पचेत् ।
अयं तालेश्वरो नाम रसः परमदुर्लभः ॥
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि वातशोणितनाशनः ।
रक्तमण्डलमत्युग्रं स्फुटितं गलितं तथा ॥
बहुरूपं सर्व्वजातं नाशयेदविकल्पतः ।
दुष्टव्रणञ्च वीसर्पं त्वग्दोषञ्च विनाशयेत् ॥
हृष्टो वारसहस्रञ्च रोगवारणकेशरी” ॥
इति महातालकेश्वरः ॥ ७५ ॥
“कुष्माण्डत्रिफलातैलकन्याकाञ्जिकभावितम् ।
तालुकं तुल्यगन्धं स्यादर्द्धपारदमर्दितम् ॥
अजाक्षीरेण निम्बूककन्यातोयैर्दिनत्रयम् ।
प्रत्येकं भावयेच्छुष्कं चक्रिकाकारतां गतम् ॥
विपचेत् हण्डिकामध्ये पलाशक्षारमध्यगम् ।
यामान् द्वादशशीतेऽस्मिन् प्रयोज्यं रक्तिकाद्वयम् ।
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि रोमविध्वंसनादिकम्” ॥
इति तालकेश्वरः ॥ ७६ ॥
इति गोविन्दविशारदकृतभैषज्यरत्नावल्यां कुष्ठ-चिकित्सा समाप्ता ॥

कुष्ठकेतुः, पुं, (कुष्ठस्य नाशकः केतुरिव ।) भूम्याहुल्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठगन्धि, क्ली, (कुष्ठस्येव गन्धोऽस्य । समासे इच् ।) एलवालुकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठघ्नः, पुं, (कुष्ठं हन्ति इति । हन् + टक् ।) हिलावली । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठघ्नी, स्त्री, (कुष्ठघ्न + स्त्रियां टित्वात् ङीप् ।) काकोदुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
(वाकुची । अस्याः पर्य्याया यथा ।
“अवल्गुजो वाकुची स्यात् सोमराजी सुपर्णिका ।
शशिलेखा कृष्णफला सोमापूति फलीति च ॥
सोमवल्ली कालमेषी कुष्ठघ्नी च प्रकीर्त्तिता” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥
अस्या व्यवहारो यथा—
“कुटजाग्निनिम्बचपटलखदिरासनसप्तपर्णनिर्यूहे ।
सिद्धा मधु-घृतयुक्ताः कुष्ठघ्नीर्भक्षयेदभयाः” ॥
इति वाभटे चिकित्सास्थाने १९ अध्याये ॥)

कुष्ठनाशनः, पुं, (कुष्ठं नाशयतीति । नश् + णिच् + ल्युः ।) वाराहीकन्दः । गौरसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः । क्षीरीशवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कुष्ठनाशिनी, स्त्री, (कुष्ठं नाशयतीति । नश + णिच् णिनिः । स्त्रियां नान्तत्वात् ङीप् ।) सोमराजिः । इति रत्नमाला ॥

कुष्ठलं, क्ली, (कु कुत्सितं स्थलम् । अम्बष्ठादित्वात् षत्वम् ।) कुत्सितस्थलम् । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

कुष्ठसूदनः, पुं, (कुष्ठं सूदयति नाशयतीति । सूदि + ल्युः ।) आरग्वधः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(आरग्वधशब्दे गुणपर्य्याया अस्य ज्ञातव्याः ॥)

कुष्ठहन्ता, [ऋ] पुं, (कुष्ठं हन्ति इति । कुष्ठ + हन् + तृच् ।) हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठहन्त्री, स्त्री, (कुष्ठहन्तृ + स्त्रियां ऋदन्तात् ङीप् ।) वाकुची । इति, राजनिर्घण्टः । हाकुच इति भाषा ॥

कुष्ठहृत्, पुं, (कुष्ठं हरतीति । कुष्ठ + हृ + क्विप् तुगागमश्च ।) खदिरवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुष्ठारिः, पुं, (कुष्ठस्य अरिः शत्रुः नाशक इत्यर्थः ।)

विट्खदिरः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ पटोलः। आदित्यपत्रः। खदिरः। गन्धकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठी, [न्] त्रि, (कुष्ठः अस्यास्तीति। कुष्ठ + इनिः।) कुष्ठरोगयुक्तः। (यथा, मनुः। ३। ७।
"त्त्यामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानि च" ॥)

कुष्मलं, क्ली, (कुष + "कुटिकुषिभ्यां क्मलन्"। उणां ४। १८६। इति क्मलन्।) छेदनम्। विकशितम्। इत्युणादिकोषः ॥

कुष्माण्डः, पुं स्त्री, शिवस्य गणदेवताभेदः। (यथा, विष्णुपुराणे। १। १२। १३।
"कुष्माण्डा विविधै रूपैः सहेन्द्रेण महामुने!।
समाधिभङ्गमत्यन्तं आरब्धाः कर्त्तुमातुराः" ॥)
भण्डविशेषः इति मेदिनी ॥ (कुष्माण्डाकारत्वात् शिवगणभूगणोक्तथात्वम् ॥ कु ईषत् उष्मा अण्डेषु बीजेषु यस्य।) वृहत्फललताविशेषः। कुमड़ा इति कोंहड़ा इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। पुष्पावासः २ तिमिषः ३ ग्राम्यकर्कटी ४। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुष्माण्डकः ५ कर्कारुः ६। इत्यमरः ॥ पुष्पफलः ७। इति रत्नमाला ॥ कुष्माण्डी ८ कर्कोटिका ९ कुम्भाण्डी १० वृहत्फला ११ सफला १२ कुम्भफला १३ नागपुष्पफला १४ सुनी १५ कूष्माण्डः १६ शिखिवर्द्धकः १७। इति शब्दरत्नावली ॥ कुष्माण्डकः १८। इत्यमरटीका ॥ अपि च।
"कुष्माण्डं स्यात् पुष्पफलं पीतपुष्पं वृहत्फलम्।
कुष्माण्डं वृंहणं वृष्यं गुरुपित्तास्रवातनुत् ॥
बालं पित्तापहं शीतं मध्यमं कफकारकम्।
वृद्धं नातिहिमं स्वादु सक्षारं दीपनं लघु ॥
वस्तिशुद्धिकरं चेतोरोगहृत् सर्व्वदोषजित्" ॥ * ॥
अथ कोंहड़ी।
"कुष्माण्डी तु भृशं लघ्वी कर्क्कारुरपि कीर्त्तिता।
कर्क्कारुर्ग्राहिणी शीता रक्तपित्तहरा गुरुः।
पक्वा तिक्ताग्निजननी सक्षारा कफवातनुत्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य फलगुणाः। मूत्राघातप्रमेहकृच्छ्राश्मरीनाशित्वम्। विणमूत्रग्लपनत्वम्। तृष्णार्त्तिशमनत्वम्। और्य्यपुष्टिप्रदत्वम्। शुक्रवृद्धिकारित्वम्। स्वादुतरत्वम्। अरोचकहरत्वम्। बलकारित्वम्। पित्तापहत्वम्। वल्लीफलानां मध्ये प्रवरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य बालफलगुणाः। पित्तहरत्वम्। मध्यमफलगुणौ। कफकारित्वम्। अतिगुरुपाकित्वम् ॥ पक्वफलगुणाः। लघुपाकित्वम्। उष्णत्वम्। क्षाररसत्वम्। अग्निदीपनत्वम्। वस्तिशोधनत्वम्। सर्व्वदोषनाशित्वम्। हृद्यत्वम्। चित्तविकारिणां पथ्यत्वञ्च ॥ अस्य नाडिकागुणाः। क्षाररसत्वम्। मधुरत्वम्। गुरुत्वम्। रूक्षत्वम्। रुचिकारित्वम्। वायुकफाश्मरीशर्कराशेगनाशित्वञ्च ॥ अस्य मज्जगुणाः। शुक्रकारित्वम्। पित्तनाशित्वम्। वस्तिशोधनत्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥

कुष्माण्डकः, पुं, (कुष्माण्ड + स्वार्थे कन्।) कुष्माण्डः। इत्यमरः। २। ४। १५५ ॥ (यथा, भावप्रकाशे।
"घृते तप्ते विनिःक्षिप्य खण्डान् कुष्माण्डसम्भवान्।
वार्त्ताकुविधिना कुर्य्यात् प्रलेहनलनादिकम् ॥
वेसवाराक्तसंयोग्य घृते तलनपूर्व्वकम्।
कुष्माण्डकं फलं सिद्धं विदुः सुस्वादु सुन्दरम्" ॥
नागविशेषः। यथा, महाभारते। १। ३५। ११।
"नागः शङ्खमुखश्चैव तथा कुष्माण्डकोऽपरः" ॥)

कुष्माण्डी, स्त्री, (कुष्माण्ड + स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।) उमा। (महिमा।) ओषधी। इति हेमचन्द्रः ॥ कर्कारुः। इति राजनिर्घण्टः ॥ यागक्रियाविशेषः। इति शब्दरत्नावली ॥

कुस इ कि भासने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-अकं-सेट्-इदित्।) पञ्चमस्वरी। इ कुंस्यते। कि कुंसयति कुंसति। भासनं दीप्तिः। इति दुर्गादासः ॥

कुस य इर् श्लिषि। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट्।) य, कुस्यति बाला कान्तम्। इर, अकुसत् अकोसीत्। अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये। इति दुर्गादासः ॥

कुसलं, क्ली, (कुस् + कलच्।) कुशलम्। इत्यमरटीका ॥

कुसितः, पुं, (कुस + "कुसेरुम्भोमेदेताः"। उणां ४। १०६। इति इतः।) जनपदः। इति सिद्धान्तकौमद्यामुणादिवृत्तिः ॥

कुसिदायी, स्त्री, (स्त्रीत्वर्थे "वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः" ।४।१।३७। इति प्रकृतेरैकारादेशो ङीप् च।) कुसीदपत्नी। इति जटाधरः ॥

कुसिम्बी, स्त्री, (कौ पृथिव्यां शिम्बीति ख्याता। पृषोदरात् सः।) शिम्बी। इति राजनिर्घण्टः।
("कुसिम्बिवल्लीप्रभवास्तु शिम्बाः" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

कुसीदं, क्ली, (कुस + "कुसेरुम्भोमेदेताः" उणां। ४। १०६। इति ईदप्रत्ययः। इह सूत्रे तृतीयप्रत्ययो ऋक्षादिर्दीर्घादिश्चेति तन्नेष्योपात्तः। वृषाकप्यग्नीति सूत्रे ह्रस्व एवेति वृत्तिकारहरदत्तादयः। यद्वा कुत्सितं निकृष्टरूपवृद्धिदानेनेत्यर्थः सीदतिअधोमार्गो यत्र। पृषोदरात् साधुः। यथा वृहस्पत्युक्तौ "कुत्सितात् सीदतश्चैव निर्विशङ्कैः प्रगृह्यते। चतुर्गुणं वाष्टगुणं कुसीदाख्यमतोऽन्यतः" ॥) ऋणदानजीविका। वृद्ध्याजीवनम्। सुद् वाड़ि देओया इत्यादि भाषा। तत्पर्य्यायः। अर्थप्रयोगः २ वृद्धिजीविका ३। इत्यमरः। २। ९। ४ ॥ यथा,—
"कुसीदकृषिवाणिज्यं प्रकुर्व्वीतास्वयंकृतम्।
आपत्काले स्वयं कुर्व्वन्नैनसा युज्यते द्विजः ॥
बहवो वर्त्तनोपाया ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः।
सर्व्वेषामपि चैतेषां कुसीदमधिकं विदुः ॥
अनावृष्ट्या राजभयान्मूषिकाद्यैरुपद्रवैः।
कृष्यादिके भवेद्बाधा सा कुसीदे न विद्यते ॥
शुक्लपक्षे तथा कृष्णे रजन्यां दिवसेऽपि वा।
उष्णे वर्षति शीते वा वर्द्धनं न निवर्त्तते ॥
देशं गतानां या वृद्धिर्नानापण्योपजीविनाम्।
कुसीदं सर्व्वतः सम्यक् संस्थितस्यैव जायते ॥
लब्धलाभः पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव पूजयेत्
ते तृप्तास्तस्य तद्दोषं शमयन्ति न संशयः।
वणिक् कुसीदी दद्यात्तु वस्त्रं गां काञ्चनादिकं
कृषीवलोऽन्नपानानि यानशय्यासनानि च।
पण्येभ्यो विंशतिं दत्त्वा पशुसुवर्णादिकं शतम्।
पादेनायस्य पारक्यं कुर्य्यात् सञ्चयमात्मवान्।
अर्द्धेन चात्मभरणं नित्यनैमित्तिकान्वितम्।
पादञ्च प्राग्धनायस्य मूलभूतं विवर्द्धयेत्।
विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्षं विपणिः कृषिः
वृत्तिर्भैक्षं कुसीदञ्च दश जीवनहेतवः" ॥
इति गारुडे २१५ अध्यायः ॥ * ॥ गोतमः।
"कृषिगोरक्षवाणिज्यञ्चास्वयं कृतं कुसीदञ्चेति कुसीदस्य पृथक् ग्रहणं स्वयंकृतस्याभ्यनुज्ञानार्थं। कुसीदं वृद्धिकर्म्मेति प्रदेशान्तरेऽभिधानात्। कल्पतरुः ॥ वृहस्पतिः।
"कुसीदं कृषिवाणिज्यं प्रकुर्व्वीतास्वयं कृतम्।
आपत्काले स्वयं कुर्व्वन् नैनसा युज्यते द्विजः।
लब्धलाभः पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव भोजयेत्
ते तृप्तास्तस्य तं दोषं शमयन्ति न संशयः।
वणिक् कुसीदी दद्यात्तु वस्त्रगोकाञ्चनादिकम्
कृषीवलोऽन्नपानानि यानशय्यासनानि च।
पण्येभ्यो विंशकं दत्त्वा पशुसुवर्णादिकं शतम्।
वणिक् कुसीदिदोषः स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूजना
राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं देवतानाञ्च विंशकम्।
त्रिंशद्भागञ्च विप्राणां कृषिं कृत्वा न दोषभाक्
तथा, मनुः।
"अशीतिभागं गृह्णीयात् मासाद्वार्द्धुषिकः शते
द्विकं शतं वा गृह्णीयात् सतां धर्म्ममनुस्मरन्।
द्विकं शतञ्च गृह्णानो न भवत्यर्थकिल्बिषी।
शतकार्षापणे अशीतिभागं विंशतिं पणान्"।
द्विकं पुराणद्वयम्। एवंविधनियममति अनापदि स्वयमन्यद्वारा वा यः स्वाच्छन्द्येन हरति तस्यैव प्रायश्चित्तम्। आपदि तु स्वयं नियमातिक्रमे च न दोषः। इति प्रायश्चित्तविवेकः। इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥ कुसीदिके इति मेदिनी ॥

कुसीदायी, स्त्री, (कुसीदः कुसीदजीवी तस्य पत्नी मुग्धबोधमते ईप् ऐश्च। पाणिन्यादिमते कुसितकुसिदशब्दाभ्यां क्रमशमधाभ्यामेव ङीप्। इति विशेषः। तदा "वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः"। ४। १। ३७। इति प्रकृतेरैकारादेशो ङीप् च।) कुसीदपत्नी। इति जटाधरः ॥

कुसीदिकः, त्रि, (कुसीदं वृद्धिस्तदर्थं द्रव्यं कुसीदं प्रयच्छति। "कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ"। ४। ४। ३१। इति ष्ठन्।) वृद्धिजीवी। तत्पर्य्यायः। वार्द्धुषिकः २ वृद्ध्याजीवः ३ वार्द्धुषिः ४। इत्यमरः। २। ९। ५ ॥ कुसीदः ५। इति शब्दरत्नावली। कुसीदी ६। यथा, आह्निकतत्त्वे ॥
"वणिक् कुसीदिदोषः स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूजनात्

कुसुमं, क्ली, ("कुसेरुम्भोमेदेताः"। उणां ४। १०६। इति उमः। निपातनाद् गुणाभावः।) पुष्पम्। (यथा, ऋतुसंहारे वसन्तवर्णने ४।

"वापीजलानां मणिमेखलानां
शशाङ्कभासां प्रमदाजनानां ।
चूतद्रुमाणां कुसुमान्वितानां
ददाति सौरभ्यमयं वसन्तः" ॥

फलकुसुमविशेषाणां द्रव्यान्तरसुलभत्वादिसूचकत्वं दर्शितं यथा वृहत्संहितायां २९ अध्याये ।
"फलकुसुमसम्पद्वृद्धिं वनस्पतीनां विलोक्य विज्ञेयम् ।सुलभत्वं द्रव्याणां निष्पत्तिश्चापि शस्यानाम्"॥
केन कस्य वृद्धिर्ज्ञेया तदाह ।
"शालेन कलमशालीरक्ताशोकेन रक्तशालिश्च ।
पाण्डूकः क्षीरिकया नीलाशोकेन सूकरकः ॥
न्यग्रोधेन तु यवकस्तिन्दुकवृद्ध्या च षष्टिको भवति ।
अश्वत्थेन ज्ञेया निष्पत्तिः सर्व्वशस्यानाम् ॥
जम्बूभिस्तिलमाषाः शिरीषवृद्ध्या च कङ्गुनिष्पत्तिः ।
गोधूमाश्च मधूकैर्यववृद्धिः सप्तपर्णेन ॥
अतिमुक्तककुन्दाभ्यां कर्पासं सर्षपान् वदेदसनैः ।
बदरीभिश्च कुलत्थांश्चिरविल्वेनादिशेन्मुद्गान् ॥
अतसीवेतसपुष्पैः पलाशकुसुमैश्च कोद्रवा ज्ञेयाः ।
तिलकेन शङ्खमौक्तिकरजतान्यथ चेङ्गुदेन शणाः ॥
करिणश्च हस्तिकर्णैरादेश्या वाजिनोऽश्वकर्णेन ।
गावश्च पाटलाभिः कदलीभिरजाविकं भवति ॥
चम्पककुसुमैः कनकं विद्रुमसम्पच्च बन्धुजीवेन ।
कुरुवकवृद्ध्या वज्रं वैदूर्य्यं नन्दिकावर्त्तैः ॥
विद्याच्च सिन्धुवारेण मौक्तिकं कुङ्कुमं कुसुम्भेन ।
रक्तोत्पलेन राजा मन्त्री नीलोत्पलेनोक्तः ॥
श्रेष्ठी सुवर्णपुष्पैः पद्मैर्विप्राः पुरोहिताः कुमुदैः ।
सौगन्धिकेन बलपतिरर्केण हिरण्यपरिवृद्धिः ॥
आम्रैः क्षेमं भल्लातकैर्भयं पीलुभिस्तथारोग्यम् ।
खदिरशमीभ्यां दुर्भिक्षमर्ज्जुनैः शोभना वृष्टिः ॥
पिचुमर्द्दनागकुसुमैः सुभिक्षमथ मारुतः कपित्थेन ।
निचुलेनावृष्टिभयं व्याधिभयं भवति कुटजेन ॥
दूर्व्वाकुशकुसुमाभ्यां भिक्षुर्वङ्क्षिश्च कोविदारेण ।
श्यामालताभिवृद्ध्या बन्धक्यो वृद्धिमायान्ति" ॥)
फलम् । स्त्रीरजः । (यथा, ज्योतिषशास्त्रे ।
"यदा नार्य्याः पितुर्गेहे कुसुमस्तनसम्भवः" ॥)
नेत्ररोगविशेषः । इति मेदिनी ॥

मपुरं, क्ली, (कुसुमाख्यं पुरम् ।) नगरविशेषः । पाटना इति ख्यातम् । तत्पर्य्यायः । पाटलिपुत्रम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मुद्राराक्षसे २याङ्के । "सखे ! विराधगुप्त ! वर्णयेदानीं कुसुमपुरवृत्तान्तशेषं अपि क्षमन्ते कुसुमपुरनिवासिनोऽस्मदुपजापं चन्द्रगुप्तप्रकृतयः" ॥)

ममध्यं, क्ली, (कुसुमं मध्ये अभ्यन्तरे यस्य ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका । चालिता गाछ इति भाषा ॥

माञ्जनं, क्ली, (कुसुमाकारमञ्जनं शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) कुसुमाकाररीतिमलसम्भवं मञ्जनम् । तत्पर्य्यायः ।पौष्पकम् २ रीतिपुष्पम् ३ पुष्पकेतु ४ । इत्यमरः । २ । ९ । १०३ ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ पुष्पाञ्जनशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

मात्मकं, क्ली, (कुसुममेवात्मा स्वरूपं यस्य । कप् ।) कुङ्कुमम् । इति हारावली ॥

कुसुमाधिपः, पुं, (कुसुमेषु कुसुमप्रधानवृक्षेषु अधिपः श्रेष्ठः ।) चम्पकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (चम्पकशब्देऽस्य विवृतिर्व्याख्येया ॥)

कुसुमाधिराट्, [ज्] पुं, (कुसुमेषु कुसुमप्रधानवृक्षेषु अधिराजते दूरव्यापिसुगन्धित्वात् । अधि + राज् + क्विप् ।) चम्पकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुसुमायुधः, पुं, (कुसुमानि आयुधानि अस्त्राणि अस्य ।) कामदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शाकुन्तले ३याङ्के ।
"भगवन् मन्मथ ! कुतस्ते कुसुमायुधस्य सतस्तैक्ष्ण्यमेतत्" ॥ तथा, कुमारे च । ४ । ४० ।
"कुसुमायुधपत्नि ! दुर्लभ-
स्तव भर्त्ता न चिराद्भविष्यति" ॥ इति ॥)

कुसुमालः, पुं, (कुसुमवत् लोभनीयं द्रव्यादिकं आलाति सम्यक् अगोचरेणैव गृह्णाति । आ + ला + कः ।) चौरः । इति हारावली ॥

कुसुमासवं, क्ली, (कुसुमानां तद्रसानां आसवम् मद्यम् ।) मधु । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुसुमेषुः, पुं, (कुसुमानि इषवो वाणा यस्य ।) कामदेवः । इत्यमरः ।१।१।२७ ॥ (यथा, माघे । ८।७० ।
"स्वच्छाम्भः स्नपनविधौतमङ्गमोष्ठ-
स्ताम्बूलद्युतिविशदो विलासिनीनाम् ।
वासश्च प्रतनु विविक्तमस्त्वितीया-
नाकल्पो यदि कुसुमेषुणा न सून्यः" ॥)

कुसुम्भं, क्ली, (कौ पृथिव्यां सुम्भति शोभते दीप्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः । कु + सुभि + अच् इदित्वात् नुम् ।) स्वर्णम् । इति मेदिनी ॥ पुष्पविशेषः । कुसुमफुल इति भाषा ॥ (यथा, ऋतुसंहारे वसन्तवर्णने ६ ।
"कुसुम्भरागारुणितैर्दुकूलै-
र्नितम्बविम्बानि विलासिनीनाम् ।
तन्वंशुकैः कुङ्कुमरागगौरै-
रलङ्क्रियन्ते स्तनमण्डलानि" ॥)
तत्पर्य्यायः । कमलोत्तमम् २ वह्निशिखम् ३ महारजनम् ४ । इत्यमरः ।२।९।१०६ ॥ पावकम् ५ पीतम् ६ पद्मोत्तरम् ७ रक्तम् ८ लोहितम् ९ वस्त्ररञ्जनम् १० अग्निशिखम् ११ । अस्य शाकगुणाः । मधुरत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । विषमूत्रदोषमदनाशित्वम् । दृष्टिप्रसादनत्वम् । रुचिप्रदत्वम् । अग्निदीप्तिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रूक्षत्वम् । कफवायुनाशित्वम् । पित्तकारित्वञ्च । तत्तैलगुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । त्रिदोषकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ क्रिमियुग्ममलनाशित्वम् । तेजोबलकारित्वञ्च । घर्षणेनास्य गुणाः । त्रिदोषकारित्वम् । पुष्टिबलक्षयकण्डूकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुसुम्भशाकभक्षणे निषेधमाह तिथितत्त्वधृतोशनोवचने यथा,—
"कुसुम्भं नालिताशाकं वृन्ताकं पूतिकां तथा ।
भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विजः" ॥)

कुसुम्भः, पुं, ("कुसेरुम्भोमेदेताः" । उणां ।४।१०६ । इति उम्भ प्रत्ययः ।) कमण्डलुः । इत्यमरः । ३ । ३ । १३९ ॥ (यथा, मनौ । ६ । ५२ ।
"क्लृप्तकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान्" ॥)
महारजनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुसुम फुल इति भाषा ॥ अस्य पर्य्याया यथा ।
"पद्मोत्तमविकाशः स्यात् कुसुम्भः शरटस्तथा" ॥ इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ अस्य गुणाश्च यथा ।
"कटुर्विपाके कटुकः कफघ्नो
विदाहिभावादहितः कुसुम्भः" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

कुसूः, पुं, (कुस् + कूप्रत्ययः ।) किञ्चुलुकः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुसूलः, पुं, (कुस् + कूलच् । यद्वा कुशूलः निपातनात् सत्वम् ।) कुशूलः । इति कटशब्दार्थे भरतः ॥

कुसृतिः, स्त्री, (कुत्सिता सृतिः उपायः व्यवहारो वा ।) शाठ्यम् । इत्यमरः । १ । ७ । ३० । इन्द्रजालम् । इति हेमचन्द्रः । (कर्म्मधारये कुत्सितपथः । इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ॥ कुत्सिता सृतिराचारो यस्येति विग्रहे, दुराचारे त्रि ।
यथा, भागवते ८ । २३ । ७ ।
"कस्मादयं कुसृतयः खलयोनयस्ते
दाक्षिण्यदृष्टिपदवीं भवतः प्रणीताः" ॥)

कुस्तुभः, पुं, (कुं भुवं स्तुभ्नोति । स्तुन्भ + मूलादित्वात् कः ।) विष्णुः । इत्यमरटीकायां भरतादयः ॥ (समुद्रः । तस्येदं अण् कौस्तुभम् इति शब्दार्थचिन्तामणिः ।

कुस्तुम्बरी, स्त्री, (कुत्सिता तुम्बरी । पृषोदरात् सुटि साधुः ।) धन्याकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ।
"आर्द्रां कुस्तुम्बरीं कुर्य्यात् स्वादुसौगन्ध्यहृद्यताम् ।
सा शुष्का मधुरा पाके स्निग्धा तृड्दाहनाशनी" ॥)

कुस्तुम्बुरु, क्ली, (कुत्सितं तुम्बति अर्द्दयति यत् । तुबि अर्द्दने + बाहुलकात् उरुप्रत्ययः । जातिनिर्द्देशात् सुट् ।) धन्याकम् । इत्यमरः ।२।९।३८॥ (अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
"धन्याकं धान्यकं धान्यं कुस्तुम्बुरु धनीयकम् ।
धन्या कुस्तुम्बुरी चान्या वेषणोग्रा वितुन्नकम्" ॥)
(पुं, यक्षविशेषः । यथा, महाभारते ।२।१०।१५।
"कुस्तुम्बुरुः पिशाचश्च गजकर्णो विशालकः ।
एते चान्ये च बहवो यक्षाः शतसहस्रशः" ॥)

कुस्म क ङ मतीक्षिते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) कुस्मिति च । (अन्त अकं) ङ्रस्वी दन्त्योपधः । मतीक्षितं बुद्धिपूर्व्वकदर्शनम् । कुस्मित् कुत्सितमीषद्धास्यम् । क ङ, कुस्मयते जनः । बुद्ध्या पश्यति कुत्सितं स्मयते वेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुह त् क ङ विस्मायने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ङ्रस्वी । विस्मायनमन्यतो विस्मयोत्पादनम् । ङ कुहयते । कुहकेनेन्द्रजालिको लोकं विस्माययति इत्यर्थः । स्यातां कुहयते विस्मापयते हेतुतो भयमिति भट्टमल्लदर्शनाद्विस्मापने इति पाठ इत्येके । इति दुर्गादासः ॥

कुह, व्य, ("वा ह च छन्दसि" । ५ । ३ । १३ ।

इति ह्नः। "कु तिहोः"। ७।२।१०४। इति किमः कुः।) कुह। वैदिकप्रयोगोऽयम्। इति व्याकरणम्॥ (यथा, ऋग्वेदे २। १२। ५। "यं स्मा पृच्छन्ति कुह सेतिघोरमुतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनम्" ॥)

कुहः, पुं, (कुहयति विस्माययति ऐश्वर्य्यप्रभावेन यः। कुह + णिच् + अच्।) कुवेरः। इति हेमचन्द्रः॥ (स्त्री, माया। कुहकम्। यथा, रामायणे २।१०९।२७।
सन्तुष्टपञ्चवर्गोऽहं लोकयात्रां प्रवाहये।
"अकुहः श्रद्दधानः सन् कार्य्याकार्य्यविचक्षणः" ॥)

कुहकं, स्त्री, (कुह + "बहुलमन्यत्रापि"। उणां २। ३७ इति क्कन्।) माया।
(यथा, भागवते। १। १। १।
"जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट् तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत् सूरयः। तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषा धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि" ॥) तत्पर्य्यायः। इन्द्रजालम् २ जालम् ३ कुहृतिः ४। तद्युक्ते त्रि। तत्पर्य्यायः। धूर्त्तः २ वञ्चकः ३ ध्वंसकः ४ दाण्डाजिनिकः ५ मायी ६ जालिकः ७। इति हेमचन्द्रः॥ दाम्भिकः। इत्युणादिकोषः। (सर्पविशेषः। यथा, विष्णुपुराणे १। १७। ३८॥
"इत्युक्तास्तेन ते सर्पाः कुहकास्तक्षकान्धकाः।
अदशन्त समस्तेषु गात्रेष्वतिविषोल्वणाः" ॥)

कुहकजीवी, [न्] त्रि, (कुहकेन इन्द्रजालविद्यया जीवति जीवनयात्रां सम्पादयतीति। कुहक + जीव् + णिनिः।) मायाजीवी। इति महाभारतम्॥ वाजिकर इति भाषा॥ (सर्पजीवि। इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः। सापुड़े इति भाषा॥)

कुहकस्वनः, पुं, (कुहकः विस्मापकः स्वनः शब्दोऽस्य।) कुक्कुटपक्षी। इति हेमचन्द्रः॥

कुहकस्वरः, पुं, (कुहकः विस्मापकः स्वरो यस्य।) कुक्कुटः। इति हारावली॥

कुहकाः, पुं, तालभेदः। यथा, सङ्गीतदामोदरे।
"द्रुतद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वं ताले कुहकसंज्ञके" ॥

कुहनं, स्त्री, (कु ईषत् प्रयत्नेन हन्यते इति। हन् + कर्म्मणि अप्।) मृद्भाण्डविशेषः। काचभाजनम्। (कुत्सिताचारेण हन्तीति। हन् + अच्।) ईर्ष्यालौ त्रि। इति मेदिनी॥

कुहनः, पुं, (कुं पृथ्वीं भूमिं वा हन्ति खनतीत्यर्थः। हन् + अच्।) मूषिकः। (कौ पृथिव्यां कुत्सितं वा हन्ति दशतीति। हन् + अच्।) सर्पः। इति हेमचन्द्रः॥

कुहना, स्त्री, (कुह + "ण्यासश्रन्थो युच्"। ३। ३। १०७। इति युच्।) दम्भचर्य्या। इति मेदिनी॥ लोभान्मिथ्येर्य्यापथकल्पना। इत्यमरः। २। ७। ५३॥ अर्थलिप्सया मिथ्याचारभेदस्य सम्पादना। दम्भमात्रकृतध्यानमौनादिः। अर्थलिप्सया धर्म्माचरणं इत्यन्ये। इति भरतः॥

कुहनिका, स्त्री, (कुह + युच् स्वार्थे कः टाप् अत इत्वम्।) कुहना। इति शब्दरत्नावली॥

कुहरं, स्त्री, (कुं भूमिं हरतीति। कु + हृ + अच्।) गह्वरम्। छिद्रम्। इति मेदिनी॥ (यथा, प्रसन्नराघवे। •
'तैः किं मत्तकरीन्द्रकुम्भकुहरे नारोपणीयाः कराः'॥) कर्णः कण्ठशब्दः। गलः। अन्तिकम्। इत्यजयपालः॥

कुहरः, पुं, (कुह विस्मायने + कः। कुहं विस्मायनं भयमित्यर्थः राति ददाति भयं जनयतीति भावः। रा + कः।) नागविशेषः। इति मेदिनी॥

कुहरितं, स्त्री, (कुहरयति कण्ठशब्दं करोति। कुहर + कृतौ णिच् + भावे क्तः।) पिकालापः। रतिध्वनिः। इति मेदिनी॥ रटितम्। इति विश्वः॥

कुहलिः, पुं, (कु + हलि + इन्।) पूगपुष्पिका। इति त्रिकाण्डशेषः। पान इति भाषा॥

कुहा, स्त्री, (कुह + कः टाप् च।) कटुकी। इति शब्दचन्द्रिका॥
(वदरी॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ गुणाश्चास्य वदरशब्दे ज्ञेयाः॥)

कुहूः, स्त्री, (कुह + मृगय्वादित्वात् कुः।) कुहूः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते।
"कोकिलानां कुहूरवैः सुखैः श्रुतिमनोहरैः" ॥)

कुहूः, स्त्री, (कुह + बाहुलकात् कूप्रत्ययः।) नष्टेन्दुकलामावास्या। इत्यमरः। १। ४। ९॥
(यथा, श्रुतौ। "द्वे ह वा अमावास्या या पूर्व्वामावास्या सिनीवाली योत्तरा सा कुहूरिति"॥
व्यक्तमाह कालमाधवीये व्यासः।
"दृष्टचन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहूर्मता" ॥
मतान्तरे तु।
"तिथिच्छये सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहूर्मता।
बाहुल्येपि कुहूर्ज्ञेया वेदवेदान्तवेदिभिः" ॥
तत्र श्राद्धाधिकारिभेदमाह। यथा, जावालिः।
"अपराह्णद्वयाव्यापी यदि दर्शस्तिथिच्छये।
आहिताग्नेः सिनीवाली निरग्न्यादेः कुहूर्मता" ॥
आदिशब्दात् स्त्रीशूद्रयोरपि ग्रहणं यथाह लोगाक्षिः।
"सिनीवाली द्विजैः कार्य्या साग्निकैः पितृकर्म्मणि।
स्त्रीभिः शूद्रैः कुहूः कार्य्या तथा चानग्निकैर्द्विजैः" ॥
तदधिष्ठात्री देवपत्नी। यथा, निरुक्ते।
"सिनीवाली कुहूरिति देवपत्न्याविति" ॥
सा च अङ्गिरसः सुता। यथाह भागवते ४। १। २९।
"श्रद्धा त्वङ्गिरसः पत्नी चतस्रोऽसूत कन्यकाः।
सिनीवाली कुहू राका चतुर्थ्यनुमतिस्तथा" ॥)
कोकिलालापः। इति मेदिनी॥ (यथा, आर्य्यासप्तशती ६३०।
"केनाश्रावि पिकानां कुहूं विहायेतरः शब्दः"॥)

कुहूकण्ठः, पुं, (कुहूरितिशब्दः कण्ठे यस्य।) कोकिलः। इति शब्दरत्नावली॥

कुहूमुखः, पुं, (कुहूरिति शब्दः मुखे यस्य।) कोकिलः इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुहूरवः, पुं, (कुहूरिति रवो यस्य।) कोकिलः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यदुक्तम्।
"पिक! विधुस्तव हन्ति समं तमस्त्वमपि चन्द्रविरोधिकुहूरवः" ॥)

कुहूलं, स्त्री, (कुह + ऊलक्प्रत्ययः।) सशल्यभूरन्ध्र
इति जटाधरः॥

कुहेड़िका, स्त्री, (कु ईषत् हेड़ति वेष्टते नेत्रसञ्चारोऽस्याम्। हेड़् ङ वेष्टने + इन् ततः स्वार्थे
ततः टाप्।) कुज्झटिका। इति भूरिप्रयोगः।

कुहेड़ी, स्त्री, (कु ईषत् हेड़ति वेष्टते नेत्रसञ्चारोऽस्याम्। हेड़ वेष्टने + "सर्व्वधातुभ्यः इन्" उ
४। ११७। इति इन्। ततः कृदिकारान्तात् ङीष्।) कुहेड़िका। इति शब्दमाला॥

कुहेलिका, स्त्री, (कु ईषत् हेड़ति वेष्टते नेत्रसञ्चारोऽस्याम्। हेड़वेष्टने + इन्। ततः स्वार्थे कन्
टाप्। ड़स्य लत्वम्।) कुज्झटिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कू ङि ङ आर्त्तस्वरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुद
आत्मं-अकं-सेट्।) ङि ङ कुवते अकुवि
इति दुर्गादासः॥

कू ञ ग शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्यां-उ
-अकं-सेट्।) ञ ग कूनाति कूनीते। ऋकारान्त
ऽयमिति जैमिनिः। दन्त्यनोपधोऽपि। नका
रहितो ऋकारान्त इति रमानाथः। दीर्घान्त इ
कौमराः। इति दुर्गादासः॥

कूः, स्त्री, (कूनाति शब्दायते इति। कू + क्विप्
पिशाची। इति शब्दमाला॥

कूकुदः, त्रि, (कू शब्दे भावे क्विप्। कुवः शब्द
कीर्त्तिरित्यर्थः कुं भूमिं आस्पदस्वरूपामि
यावत् ददातीति। कूकु + दा + कः।) सत्कृ
लङ्कृतां कन्यां यो ददाति सः। इत्यमरः। ३।
१४॥

कूचः, पुं, (कु शब्दे "कुवश्चट् दीर्घश्च"। उ
४। ९१। इति चट् दीर्घश्च।) स्तनः। इत्युणा
कोषः॥

कूचिका, स्त्री, (कूच + टित्वात् ङीप्। स्वार्थे कन्
तूलिका। इति हेमचन्द्रः॥

कूज हिक्कने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अ
सेट्।) दीर्घी। हिक्कनमव्यक्तशब्दः। कूज
कोकिलः। इति दुर्गादासः॥

कूजितं, स्त्री (कूज् + भावे क्तः।) पक्षिध्वनिः। इ
हेमचन्द्रः॥ (यथा, गीतगोविन्दे १। ४। १।
"ललितलवङ्गलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे
मधुकरनिकरकरम्बितकोकिलकूजितकुञ्जकुटीरे"

कूट क ङ अप्रसादाप्रदोः। इति कविकल्पद्रुम
(चुरां-आत्मं-अकं-सेट्।) अप्रदा दानाभावः।
ङ कूटयते खलः स्फुटमप्यर्थं प्रसन्नं न करो
किञ्चिन्न ददाति वेत्यर्थः। इति दुर्गादासः।

कूट व क दाहे। मन्त्रे। इति कविकल्पद्रुम
(अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट्।) दीर्घी। अचुकूट
इति दुर्गादासः॥

कूटः, पुं, (कूटयति दग्धीकरोति शापप्रभावेन
पराधान् इति। कूट दाहे + णिच् + अच्
अगस्त्यमुनिः। इति शब्दरत्नावली॥

ट:, पुं, क्ली, (कूट्यते दातुं न शक्यते स्थावर त्वादिति। कूट अप्रदाने + कर्म्मणि घञ्।) गृहम्। इति शब्दरत्नावली॥

:, पुं, क्ली, (कूट् + घञ्।) निश्चलः। राशिः। (यथा, रामायणे। १।१४।१५।
"अन्नकूटाश्च दृश्यन्ते बहवः पर्व्वतोपमाः" ॥)
लौहमुद्गरः॥ (यथा, भागवते। ४।२५।८।
"एते त्वां संप्रतीक्षन्ते स्मरन्तो वैशसं तव।
संपरेतमयःकूटैश्छिन्दन्त्युत्थितमन्यवः" ॥)
माया। (यथा, महाभारते वनपर्व्वणि।
"नैव धर्म्मेण तद्राज्यं नार्ज्जवेन न चौजसा।
अक्षकूटमधिष्ठाय हृतं दुर्य्योधनेन वै" ॥)
पर्व्वतशृङ्गम्। (यथा, महाभारते आनुशासनिके।
"अद्रीणामिव कूटानि धातुरक्तानि शेरते" ॥)
तुच्छः। सीरावयवः। यन्त्रम्। फाँद इति भाषा। (यथा, रामायणे।
"वागुराभिश्च पाशैश्च कूटैश्च विविधैस्तथा" ॥)
अनृतम्। इति मेदिनी॥ अभग्नशृङ्गवृषः। इति हेमचन्द्रः॥ कैतवम्। इत्यमरः। ३।३।२६॥ (यथा, भागवते। ६।५।१०।
"वाचः कूटन्तु देवर्षेः स्वयं विमम्शुर्धिया" ॥
तद्वति त्रि। यथा, मनुः। ७।९०।
"न कूटैरायुधैर्हन्यात् युध्यमानो रणे रिपून्" ॥
मिथ्याभूते त्रि। यथा, याज्ञवल्क्यः।
"द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः कूटाःस्युः पूर्व्वसाक्षिणः" ॥
पुरद्वारम्। यथा, महाभारते। ४।५।१४।
"इयं कूटे मनुष्येन्द्र! गहने महती शमी।
भीमशाखा दुरारोहा श्मशानस्य समीपतः" ॥
अत्र कूटशब्दस्तु टीकाकृन्मतभेदेन अर्थान्तरेऽपि वर्त्तते। अग्रभागमात्रम्। यथा, रामायणे।
"किरीटकूटैर्ज्वलितं शृङ्गारं दीप्तकुण्डलम्" ॥
भागवते च। ३।१३।२९।
"सवज्रकूटाङ्गनिपातवेग-
विशीर्णकुक्षिः स्तनयन्नुदन्वान्।
उत्सृष्टदीर्घोर्म्मिभुजैरिवार्त्त-
श्चुक्रोश यज्ञेश्वर! पाहि मेति" ॥)

कं, क्ली, (कूट् + संज्ञायां कन्।) फालम्। इत्यमरः। २।९।१३॥

कः, पुं, (कूट् + ण्वुल्।) कवरी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ सुरानामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दमाला॥ (पर्व्वतविशेषः। यथा, भागवते। ५।१९।१७।
"भारतेऽस्मिन्वर्षे सरिच्छैलाः सन्ति बहवः"।
"त्रिकूट ऋषभः कूटकः क्रौञ्चः सह्यः" इति॥)

कृत्, पुं, (कूटं करोतीति। कूट + कृ + क्विप् तुगागमश्च।) शिवः। कायस्थः। इति त्रिकाण्डशेषः। कितवे, त्रि॥ (तुलाकर्म्मणि कैतवकारी। यथा, याज्ञवल्क्यः। २।२४३।
"तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च" ॥)

जः, पुं, (कूटे पर्व्वते एव जायते। जन + डः।) कुटजवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुटजशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः॥)

पूर्वं, पुं, हस्तिनां त्रिदोषजज्वरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ कूटपर्व्वोऽपि क्वचित्पाठः॥

कूटपालकः, पुं, (कूटं मृत्स्तोमं पालयतीति। पालि + ण्वुल्।) कुलालस्य पवनम्। कुमारेर पोयान् इति भाषा। पित्तज्वरः। इति हारावली॥

कूटयन्त्रं, क्ली, (कूटं कैतववत् यन्त्रम्।) आमिषं दत्त्वा मृगपक्षिबन्धनार्थं यत् सन्धानयन्त्रं निवेश्यते तत्। फाँद इति भाषा। तत्पर्य्यायः। उन्माथः २। इत्यमरः। २।१०।२६॥

कूटशाल्मलिः, पुं, (कूटः शाल्मलिः।) शाल्मलिविशेषः। काशिमाला इति ख्यातः। कुत्सितशाल्मलिः अनृतशाल्मलिर्वा। इत्यन्ये। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। रोचनः २। इत्यमरः। २।४।४७॥ (क्वचित् स्त्रीलिङ्गेऽपि दृश्यते। कूटशाल्मलिरिव इति व्युत्पत्त्या यमस्य गदायाः गौणी संज्ञा। यथा, रघौ १२।९५।
"अयःशङ्कुचितां रक्षः शतघ्नीमथ शत्रवे।
हृतां वैवस्वतस्येव कूटशाल्मलिमक्षिपत्" ॥
नरकस्थकण्टकाचितलौहशाल्मलिवृक्षविशेषः। स च दुरारोहः। यथा, महाभारते १८।२।४।
"नावृश्यन्त च तास्तत्र यातनाः पापकर्म्मिणाम्।
नदी वैतरणी चैव कूटशाल्मलिना सह" ॥)
राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ रोहितकशब्दे द्रष्टव्यौ॥

कूटसंक्रान्तिः, स्त्री, अर्द्धरात्रातीते सूर्य्यस्य राश्यन्तरगमनम्। यथा,—
"संक्रान्तिर्द्विविधा यत्र पूर्व्वं तत्र परित्यजेत्।
कर्त्तव्यं कूटसंक्रान्त्यां स्नानदानतपोव्रतम्॥
अर्द्धरात्रव्यतीते तु यदा संक्रमते रविः।
सा ज्ञेया कूटसंक्रान्तिर्मुनिभिः परिकीर्त्तिता" ॥
इति विद्यानिधिकृतज्योतिःसागरसारधृतं वचनम्॥ * ॥ अपि च।
"अर्द्धरात्रे व्यतीते तु संक्रान्तिर्यदि हि भवेत्।
पूर्व्वं व्रतादिकं कुर्य्यात् परेद्युः स्नानदानयोः॥
इति भीमपराक्रमीयम्॥ स्नानदानयोरित्यत्र सप्तमीनिर्द्देशात् परदिवसीयस्नानदाननिमित्तकं पूर्व्वदिने उपवाससंयमनरूपव्रतादिकं कुर्य्यादित्यर्थः। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

कूटस्थः, त्रि, (कूटे मायायां तिष्ठतीति। यद्वा, कूटवत् निर्व्विकारेण निश्चलः सन् तिष्ठतीति। कूट् + स्था + कः।) एकरूपतया यः कालव्यापी सः। इत्यमरः॥ (परमात्मा। यथा, पञ्चदश्यां ६।२२-२७।
"अधिष्ठानतया देहद्वयावच्छिन्नचेतनः।
कूटवन्निर्व्विकारेण स्थितः कूटस्थ उच्यते॥
कूटस्थे कल्पिता बुद्धिस्तत्र चित्प्रतिविम्बकः।
प्राणानां धारणाज्जीवः संसारेण स युज्यते॥
जलव्योम्ना घटाकाशो यथा सर्व्वस्तिरोहितः।
तथा जीवेन कूटस्थः सोऽन्योन्याध्यास उच्यते॥
अयं जीवो न कूटस्थं विविनक्ति कदाचन।
अनादिरविवेकोऽयं मूलाविद्येति गम्यताम्॥
विक्षेपावृतिरूपाभ्यां द्विधाऽविद्या प्रकल्पिता।
न भाति नास्ति कूटस्थ इत्यापादनमावृतिः॥
अज्ञानी विदुषा पृष्टः कूटस्थं न प्रबुध्यते।
न भाति नास्ति कूटस्थ इति बुद्धा वदत्यपि" ॥
कूटस्थचैतन्यस्य अविद्याध्यस्ततयैव जीवत्वं ननु स्वरूपतः नितरां तस्मादपि निरध्यस्तत्वात् निर्म्मलः सच्चिदानन्दस्वरूपावस्थः पुरुषोत्तमः परमात्मेत्युच्यते। यथा, गीतायां १५।१६-१७।
"द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च।
क्षरः सर्व्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते॥
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः।
यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्त्यव्यय ईश्वरः" ॥)
एकेनैव स्वभावेन निरवधिकालस्य व्यापको य आकाशादिः। इति भरतः॥ (कूटे भयावहे तिष्ठति यः। स्था + कः।) व्याघ्रनखः। इति राजनिर्घण्टः॥ (व्याघ्रनख इति भाषा॥)

कूटस्थं, क्ली, (कूटस्थ इव प्रकाशते यत्। अर्श आदेरच्।) व्याघ्रनखाख्यगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः॥

कूटसाक्षी, [न्] त्रि, (कूटः मायावी मिथ्यावादी कपटीत्यर्थः साक्षी।) मिथ्यासाक्षी इति व्यवहारतत्त्वम्॥ (याज्ञवल्क्ये कूटसाक्षिलक्षणम्। यथा,—
"द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्व्वसाक्षिणः" ॥
ते तु गुरुदण्डार्हाः। अकृतप्रायश्चित्ताः रौरवाख्यनरकं व्रजेयुः॥ यो हि जानन्नपि साक्ष्यं न ददाति स कूटसाक्षितुल्यः। तथा च तत्रैव।
"न ददाति तु यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः।
स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि" ॥)

कूटागारं, क्ली, (कूटं आगारं गृहम्।) वड़भी। तत्पर्य्यायः। चन्द्रशालिका २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ स्त्रीणां क्रीड़ागारम्। इत्यादिकाण्डटीका॥

कूटार्थभाषिता, स्त्री, (कूटार्थस्य दुर्भेद्यार्थस्य कल्पितार्थस्य वा या भाषिता।) प्रबन्धकल्पनाकथा। इति शब्दरत्नावली॥ रूपकथा इति भाषा॥

कूड़, श घान्ये। भक्ष्ये। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदांपरं-अकं-सकञ्च-सेट्।) षष्ठस्वरी। णत्वाभावेऽप्यस्य कूटादौ पाठः प्राचामनुरोधात्। प्राञ्चोऽपि डान्तप्रस्तावादिमं कूटादौ पठितवन्तः। श, कूड़ती कूड़न्ती। घान्यं घनीभावः। कूड़ति दुग्धं वह्नियोगात्। कूड़त्यन्नं लोकः। इति दुर्गादासः॥

कूड्यं, क्ली, (कूड़ति घनीभवति मृदादिना। कूड् + ण्यत्।) भित्तिः। इति शब्दरत्नावली॥ देयाल इति भाषा॥

कूण, त् क सङ्कोचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां-परं-अकं-सेट्।) दीर्घी मूर्द्धन्योपधः अचुकूणच्चक्षुः सङ्कुचितमभूदित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

कूण, क ङ सङ्कुचि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-अकं-सेट्।) षष्ठस्वरी। क ङ, कूणयते चक्षुः सङ्कुचितं स्यादित्यर्थः। षष्ठस्वरीत्येके। इति दुर्गादासः॥

कूणिः, त्रि, (कूणति कुञ्चितो भवति रोगादिभिरिति शेषः। कूण सङ्कोचे "सर्व्वधातुभ्य इन्"। उणां ४।११७। इति इन्।) कूणिः। रोगादिना

कुत्सितकारः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कूणिका, स्त्री, (कूण्+ण्वुल् टाप् अत इत्वञ्च।) शृङ्गम्। वीणामूलस्थवंशशलाका। तत्पर्य्यायः। कलिका २। इति हेमचन्द्रः॥

कूदरः, पुं, (कुत्सितं उदरं यस्य। ऋतुदोषतः पापोदरजातत्वात् तथात्वम्।) जातिविशेषः। यथा,— ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे।
"ब्राह्मण्यामृषिवीर्य्येण ऋतोः प्रथमवासरे।
कुत्सिते चोदरे जातः कूदरस्तेन कीर्त्तितः॥
तदशौचं विप्रतुल्यं पतितो ह्यृतुदोषतः।
सद्यः कोटकसंसर्गादधमो जगतीतले"॥

कूद्दालः, पुं, (कुद्दाल+पृषोदरात् दीर्घत्वे साधुः।) कुद्दालवृक्षः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

कूप, त् क दौर्ब्बल्ये। (अदन्तचुरां-परं-अकं-सेट्।) अयं षष्ठस्वरी। इति त्रिलोचनः॥ सप्तमस्वरी। इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः॥

कूपः, पुं, (कु ईषत् आपो यत्र। "ऋक्पूरित्यः"। ५।४।७४। ऊदनोरित्यत्र दीर्घनिर्द्देशादन्यत्रा- प्यूदिति वा। यद्वा कुवन्ति मण्डूकाः अत्र। "कुपु भ्याञ्च"। उणां ३।२७ इति पो दीर्घश्च।) खनामख्यातो जलाधारः॥ कूया इति पात्कूया इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। अन्धुः २ प्रहिः ३ उदपानम् ४। इत्यमरः।१।१०।२६॥ अवटः ५ कोट्टारः ६। इति जटाधरः॥ कात्तः ७ कर्त्तः ८ वव्रः ९ काटः १० खातः ११ अवतः १२ क्रिविः १३ सूदः १४ उत्सः १५ ऋश्यदात् १६ कारोतरात् १७ कुशेषः १८ केवटः १९। इति वेदनिघण्टौ ३ अध्याये त्रयोदशकूपनामानि॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"भूमौ खातोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृतिः।
बद्धोऽबद्धः स कूपः स्यात्तदम्भः कौपमुच्यते"॥
इति भावप्रकाशः॥ तज्जलगुणाः। वातकफनाशित्वम्। अग्निदीपनत्वम्। लघुत्वम्। पित्तवर्द्धनत्वम्। क्षारत्वम्। शीतकाले उष्णत्वम्। उष्णकाले शीतत्वम्। वसन्तकाले प्रशस्तत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥
("रूक्षं कफघ्नं लवणात्मकञ्च
सन्दीपनं पित्तकरं लघूष्णम्।
कूपोदकं वातहरं प्रदिष्टं
हितं न शस्तं शरदो वदन्ति"॥
इति हारीते प्रथमस्थाने ७ अध्याये॥
कूपादिकरणफलादिकं जलाशयतत्त्वधृतादित्यपुराणवचनम्। यथा,—
"सेतुबन्धरता ये च तीर्थशौचरताश्च ये।
तडागकूपकर्त्तारो मुच्यन्ते ते तृषाभयात्"॥
विष्णौ च। "अथ कूपकर्त्तुस्तत्प्रवृत्ते पानीये दुष्कृतार्द्धं विनश्यति"। तत्प्रवृत्ते कृतकूपादुत्थिते। विष्णुधर्म्मोत्तरे च।
"तडागकूपकर्त्तारस्तथा कन्याप्रदायिनः।
छत्रोपानहदातारस्ते नराः स्वर्गगामिनः"॥
तथा, नन्दिकेश्वरपुराणे।
"यो वापीमथवा कूपं देशे तोयविवर्ज्जिते।
खानयेत् स दिवं याति विन्दौ विन्दौ शतं समाः"॥
तत्संस्कारकर्त्तुरपि फलमुच्यते विष्णौ। यथा,—
"कूपारामतडागेषु देवतायतनेषु च।
पुनः संस्कारकर्त्ता च लभते मौलिकं फलम्"॥
परं जलशून्यदेशखनने एव प्रतिष्ठा न तु पङ्कोद्धारमात्रे। "अजले जलमुत्पाद्य" इति वचनात्॥) गर्त्तः। गुणवृक्षः। नदीमध्यस्थितो वृक्षः पर्व्वतो वा। इत्युणादिकोषः। कूपकः। कूपा इति भाषा। मृन्मानम्। इति मेदिनी॥

कूपकः, पुं, (कूपे गर्त्ते कायते प्रकाशते इति। कै+कः।) नौकागुणबन्धनस्तम्भः। इत्यमरः।१।१०।१२। मास्तुल इति भाषा। तैलपात्रम्। कूपा इति भाषा। कुकुन्दरम्। उदपानम्। चिता। इति मेदिनी॥ (शुष्कनद्यादौ जलार्थं कृतो गर्त्तः। इत्यमरः।१।१०।१०॥)

कूपाङ्गः, पुं, (कूपाकारं अङ्गं अस्मिन्।) रोमाञ्चः। इति शब्दरत्नावली॥ कूपाङ्कोऽपि पाठः॥

कूपारः, पुं, (कुं पृथिवीं पिपर्त्ति पूरयति। पृ+अण् पृषोदरात् उकारस्य दीर्घः।) अकूपारः। इत्यमरटीका॥ कूवारोऽपि पाठः॥

कूपिका, स्त्री, (कूप+संज्ञायां कन् ततष्टाप् अत इत्वञ्च।) अम्भोगतोपलम्। जलमध्यस्थितपर्व्वतादिः। इति मेदिनी॥

कूपी, स्त्री, (कूप्+इन् ततो ङीप्।) पात्रविशेषः। यथा, अजीर्णचिकित्सायां भावप्रकाशः॥
"भावयेत् सप्तकृत्वस्तु चणकाम्लजलेन च।
ततः संशोष्य संपिष्य कूपीमध्ये निधापयेत्"॥

कूमं, स्त्री, (कोः पृथिव्याः भूमेर्वा उमा कान्तिर्यस्मात्।) सरोवरः। इति जटाधरः॥

कूरः, पुं, (वेञ स्यूतौ+भावे क्विप् ऊः। कौ भूमौ ऊवं वयनं लाति गृह्णातीति। ला+कः। लस्य रः।) भक्तम्। इति हलायुधः॥

कूर्चं, स्त्री, (कूर्य्यते इति कुर् बाहुलकात् चट् निपातनात् दीर्घः।) मलापकर्षार्थकेशादिमुष्टिः। कूँचि इति भाषा। यथा,—नरसिंहपुराणे।
"ततः समर्पयेत् कूर्चमुशीरादिविनिर्म्मितम्।
मलापकर्षणाद्यर्थं श्रीमन्मूर्त्त्यङ्गसन्धितः"॥
विष्णुधर्म्मोत्तरे च।
"उशीरकूर्चकं दत्त्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते।
दत्त्वा गोवालजं कूर्चं सर्व्वांस्तापान् व्यपोहति।
दत्त्वा चामरकं कूर्चं श्रियमाप्नोत्यनुत्तमाम्"॥
इति श्रीहरिभक्तिविलासस्य ६ विलासे ४८ श्लोकः॥

कूर्चः, पुं स्त्री, (कुर्+चट् निपातनात् दीर्घः।) भ्रुवोर्मध्यम्। भ्रूद्वयमध्यस्थानम्। इत्यमरः।२।६।९२॥ मयूरपुच्छमुष्टिः। कुशमुष्टिः। इति हरिवंशे पुण्यकव्रतटीकायां नीलकण्ठः॥ कठिनम्। श्मश्रु। कैतवम्। इति मेदिनी॥ विकत्थनम्। दम्भः। शिरोपरिभागः। स तु अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यस्य उपरिभागः। इति हेमचन्द्रः॥ हूं वीजम्। इति तन्त्रम्॥ (यथा, कर्पूरस्तवे "वर्गाद्यं वह्निसंस्थं विधुरतिवलितं तत्त्रयं कूर्चयुग्मम्"॥ तथा, भैरवतन्त्रे।
"कालीवीजद्वयं देवि! दीर्घं हुंकारमेव च।
चाक्षरी सा महाविद्या चामुण्डा कालिका स्मृता॥")

कूर्चः, पुं, (कुर्+बाहुलकात् चट् निपातनात् दीर्घः।) शीर्षम्। इति धरणी॥

कूर्चशिरः, [स्] स्त्री, (कूर्चस्य शिरः इव शिरोऽस्य।) अस्थिस्कन्धः। इति हेमचन्द्रः। गुड़गु इति भाषा॥ ("गुल्फसन्धेरध उभयतः कूर्चशिरो नाम तत्र रुजा शोफौ"॥ "द्वे कूर्चशिरांसि" इति सुश्रुते शारीरस्थाने ६ अध्याये॥)

कूर्चशीर्षः, पुं, (कूर्चं श्मश्रु तद्वत् शीर्षं यस्य।) जीवकवृक्षः। स तु अष्टवर्गमध्यपठितौषधिः। इत्यमरः।२।४।१४२॥ (जीवकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

कूर्चशीर्षकः, पुं, (कूर्चं श्मश्रु तद्वत् शीर्षं यस्य। कः।) जीवकः। इति राजनिर्घण्टः। (नारिकेलवृक्षः। इति चिन्तामणिः॥)

कूर्चशेखरः, पुं, (कूर्चमिव शेखरमस्य।) नारिकेलवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कूर्चिका, स्त्री, (कूर्चाकारोऽस्त्यस्याः। कूर्च+ठन्।) क्षीरविकृतिः। क्षीरसा इति भाषा। इत्यमरः।२।९।४४॥ सा द्विधा यथा,—
"दध्ना सह च यत् पक्वं क्षीरं सा दधिकूर्चिका।
तक्रेण पक्वं यत् क्षीरं सा भवेत्तक्रकूर्चिका"।
इति भरतः॥
("कूर्चिका विकृता भक्ष्या गुरवो नातिपित्तलाः"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये॥)
सूचिका। सूँच इति भाषा। तूलिका। तुली इति भाषा। कुड्मलः। कुँड़ि इति भाषा। कुञ्चिका। कुँजि इति भाषा। इति हेमचन्द्रो मेदिनी च॥

कूर्द ङ क्रीड़ायाम्। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वादिं-आत्मं-अकं-सेट्।) षष्ठस्वरी। ङ, कूर्द्दते। इति दुर्गादासः॥

कूर्द्दनं, स्त्री, (कूर्द्+भावे ल्युट्।) क्रीड़ा। खेला। इत्यमरः।१।७।३३॥

कूर्द्दनी, स्त्री, (कूर्द्दतेऽस्याम्। कूर्द्+अधिकरणे ल्युट् ततो ङीप्।) चैत्रीपूर्णिमा। सा तु कामदेवोत्सवतिथिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कूर्पं, स्त्री, (कुरं पाति। पा+कः।) भ्रूद्वयमध्यस्थलम्। इति हेमचन्द्रः॥

कूर्पासः, पुं, (कूर्परे शरीरे अस्यते आस्ते वा। अस्+घञ्। पृषोदरात् रलोपः पूर्व्वदीर्घश्च।) कञ्चुकः। वारवाणः। इति हेमचन्द्रः॥ (स्वार्थे कप्रत्ययेनास्योदाहरणं यथा, माघे।५।२३।
"प्रस्वेदवारिरुविशेषविषक्तमङ्गे
कूर्पासकं क्षतनखक्षतमुत्क्षिपन्ती"॥)

कूर्म्मः, पुं, (कुत्सितः ईषद् वा ऊर्म्मिः वेगो यस्य। के जले ऊर्म्मिर्यस्येति वा पृषोदरात् साधुः।) जलजन्तुविशेषः। काछिम् इति भाषा। (यथा, भगवद्गीतायाम्।२।५८।
"यदा संहरते चायं कूर्म्मोऽङ्गानीव सर्व्वशः।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता"॥)
तत्पर्य्यायः। कच्छपः २ पञ्चनखः ३ गूढ़ाङ्गः ४

शः ५ पीवरः ६ कमठः ७ जलगुल्मः ८। इति
टाधरः ॥ अस्य मांसादिगुणपर्य्यायान्तरौ
कच्छपशब्दे द्रष्टव्यौ ॥ * ॥ (तल्लक्षणं यथा,—
बृहत्संहितायाम् ६४ अध्याये।

"स्फटिकरजतवर्णो नीलराजीव चित्रः
कलशसदृशमूर्त्तिश्चारुवंशश्च कूर्म्मः।
अरुणसमवपुर्व्वा सर्षपाकारचित्रः
सकलनृपमहत्त्वं मन्दिरस्थः करोति ॥
अञ्जनभृङ्गश्यामवपुर्वा विन्दुविचित्रोऽव्यङ्गशरीरः।
सर्पशिरा वा स्थूलगलो यः सोपि नृपाणां राष्ट्रविवृद्धै॥
वैदूर्य्यत्विट् स्थूलकण्ठस्त्रिकोणो
गूढच्छिद्रश्चारुवंशश्च शस्तः।
क्रीडावाप्यां तोयपूर्णे मणौ वा
कार्य्यः कूर्म्मो मङ्गलार्थं नरेन्द्रैः" ॥

रमेश्वरः। यथाह ऋग्वेदभाष्योपक्रमणिकायां
सायनः।
"परमेश्वरेणेदं सकलं जगत्क्रियते तस्मात् तस्य
कूर्म्म इति संज्ञा" ॥ प्रजापतेरवतारविशेषः।
यथा, शतपथब्राह्मणे। ७।५।१।५।
स यत् कूर्म्मो नाम एतद्वा रूपं कृत्वा प्रजा-
पतिः प्रजा असृजत यदसृजताकरोत्तद् यदकरोत्
तस्मात् कूर्म्मः कश्यपो वै कूर्म्मस्तस्मादाहुः सर्व्वाः
प्रजाः काश्यप्य इति। स यः स कूर्म्मोऽस्य स
आदित्यः" ॥ इति ॥ * ॥)
उपवायुविशेषः। यथा,—
"उन्मीलने स्मृतः कूर्म्मो भिन्नाञ्जनसमप्रभः" ॥
इति शारदातिलकटीका ॥ * ॥ मुद्राविशेषः।
यथा,—
"वामहस्तस्य तर्ज्जन्यां दक्षिणस्य कनिष्ठया।
तथा दक्षिणतर्ज्जन्यां वामाङ्गुष्ठेन योजयेत् ॥
उन्नतं दक्षिणाङ्गुष्ठं वामस्य मध्यमादिकाः।
अङ्गुलीर्योजयेत् पृष्ठे दक्षिणस्य करस्य च ॥
वामस्य पितृतीर्थेन मध्यमानामिके तथा।
अधोमुखे च ते कुर्य्याद्दक्षिणस्य करस्य च ॥
कूर्म्मपृष्ठसमं कुर्य्याद्दक्षपाणिञ्च सर्व्वतः।
कूर्म्ममुद्रेयमाख्याता देवताध्यानकर्म्मणि" ॥
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ (आसनविशेषः। यथा
हठयोगदीपिकायाम्। १। २२।
"गुदं निरुध्य गुल्फाभ्यां व्युत्क्रमेण समाहितः।
कूर्म्मासनं भवेदेतदिति योगविदो विदुः" ॥)
सत्ययुगे समुद्रमन्थनकाले मन्दरपर्व्वतधारणार्थं
कच्छपरूपभगवदवतारविशेषः। यथा,—
"क्षीरोदमध्ये भगवान् कूर्म्मरूपी स्वयं हरिः" ॥
इति पद्मपुराणम् ॥ अपि च।

"विलोक्य विघ्नेशविधिं तदेश्वरो
दुरन्तवीर्य्योऽवितथोऽभिसन्धिः।
कृत्वा वपुः काच्छपमद्भुतं महत्
प्रविश्य तोयं गिरिमुज्जहार" ॥

इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ ("काश्यपपन्नगाः कद्रोः
सुताः एकः। स च नागविशेषः। यथा, महा-
भारते। १। ६५। ४१।
"शेषोऽनन्तो वासुकिश्च तक्षकश्च भुजङ्गमः।
कूर्म्मश्च कुलिकश्चैव काद्रवेयाः प्रकीर्त्तिताः" ॥)

कूर्म्मचक्रं, क्ली (कूर्म्माकारं चक्रम्। मध्यपदलोपी
कर्म्मधारयः।) ज्योतिषकर्म्मोक्तकच्छपाकारचक्रम्।
तस्याकारो यथा, —
"प्राङ्मुखो भगवान् देवः कूर्म्मरूपी व्यवस्थितः।
आक्रम्य भारतं वर्षं नवभेदं यथाक्रमम्" ॥
तत्र नक्षत्रन्यासक्रमः।
"मध्यप्रागग्नियाम्यादिकृत्तिकादित्रयत्रयैः।
क्रूरवेधयुतैस्तैस्तु पीड्यन्ते तन्निवासिनः" ॥
तत्र वेधो यथा,—
"पूर्व्वापरे भवेद्वेधो वेधश्चोत्तरदक्षिणे।
ईशाने राक्षसे वेधो वेध आग्नेयमारुते।
ताराश्रयान्वितं तत्र सौरिं यत्नेन चिन्तयेत्" ॥
तत्र वेधादिजन्यदोषाः।
"अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः खगाः।
स्वचक्रं परचक्रञ्च सप्तैते सम्भवन्ति च ॥
एवं देशगृहग्रामक्षेत्रनामर्क्षतो वदेत्।
तथा च यत्र नक्षत्रे दिव्यपार्थिवनाभसाः ॥
दृश्यन्ते सुमहोत्पाताः स्वां दिशं तत्र पीड़येत्।
सौरिर्बलाधिपो दुष्टः स्वल्पवीर्य्यः शुभावहः ॥
एकदा पीड़येद्यत्र भानुजः कूर्म्मपञ्चके।
तत्र स्थाने महाविघ्नो जायते नात्र संशयः ॥
दुष्टस्थाने गते चन्द्रे कर्त्तव्यं शान्तिपौष्टिकम्" ॥
तच्चक्रमध्यस्था देशाः।
"मध्ये सारस्वता मत्स्याः शूरसेनाः समाथुराः।
पाञ्चालशाल्वमाण्डव्यकुरुक्षेत्रगजाह्वयाः ॥
मरुनैमिषविन्ध्याद्रिपाण्ड्याघोषाः सयामुनाः।
काश्ययोध्या प्रयागश्च गया वैदेहकादयः" ॥
तत्र पूर्व्वस्थदेशाः।
"प्राच्यां मागधशोणौ च वारेन्द्रोगौड़राढ़काः।
वर्द्धमानतमोलिप्तप्राग्ज्योतिषोदयाद्रयः" ॥
तत्राग्निकोणस्थदेशाः।
"आग्नेय्यामङ्गवङ्गोपवङ्गत्रैपुरकोशलाः।
कलिङ्गौड्रान्ध्रकिष्किन्ध्याविदर्भशवरादयः" ॥
तत्र दक्षिणस्थदेशाः।
"दक्षिणेऽवन्तिमाहेन्द्रमलया ऋष्यमूककाः।
चित्रकूटमहारण्यकाञ्चीसिंहलकोङ्कणाः।
कावेरी ताम्रपर्णी च लङ्कात्रिकूटकादयः" ॥
तत्र नैर्ऋतकोणस्थदेशाः।
"नैर्ऋते द्रविड़ानर्त्तमहाराष्ट्राश्च रैवतः।
यवनः पह्नवः सिन्धुः पारसीकादयो मताः" ॥
तत्र पश्चिमस्थदेशाः।
"पश्चिमे हैहयाऽस्ताद्रिम्लेच्छवासशकादयः" ॥
तत्र वायुकोणस्थदेशाः।
"वायव्ये गुर्ज्जराटश्च माटजालन्धरादयः" ॥
तत्र उत्तरस्थदेशाः।
"उत्तरे चीननेपालक्ष्मककैकेयमन्द्राः।
गान्धारहिमवत्क्रौञ्चगन्धमादनमालवाः।
कैलासमद्रकाश्मीरम्लेच्छदेशाः खसादयः" ॥
तत्रैशानकोणस्थदेशाः।
"ऐशाने स्वर्णभौमश्च गङ्गाद्वारन्तु टङ्कणाः।
वाह्लीकब्रह्मपुरककीराता दरदादयः" ॥

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ जपयज्ञकर्म्मोक्तकमठा-
कारचक्रम्। तस्य लिखनक्रमः।
"चतुरस्रां भुवं भित्त्वा कोष्ठानां नवकं लिखेत्।
पूर्व्वकोष्ठादि विलिखेत् सप्तवर्गाननुक्रमात् ॥
लक्षमीशे मध्यकोष्ठे स्वरान् युग्मक्रमाल्लिखेत्।
दिक्षु पूर्व्वादितो यत्र क्षेत्राद्यक्षरसंस्थितिः ॥
मुखं तत्तस्य जानीयात् हस्तावुभयतः स्थितौ ॥
कोष्ठे कुक्षी उभे पादौ द्वे शिष्टं पुच्छमीरितम् ॥
क्रमेणानेन विभजेन्मध्यस्थमपि भागतः" ॥ * ॥
तस्याङ्गविशेषे स्थितस्य जपादौ गुणदोषाः यथा।
"मुखस्थो लभते सिद्धिं करस्थः स्वल्पजीवनः।
उदासीनः कुक्षिसंस्थः पादस्थो दुःखमाप्नुयात् ॥
पुच्छस्थः पीड्यते मन्त्री बन्धनोच्चाटनादिभिः।
कूर्म्मचक्रमिदं प्रोक्तं मन्त्रिणां सिद्धिदायकम्" ॥ * ॥
तदज्ञाने दोषो यथा, पिङ्गलायाम्।
"कूर्म्मचक्रमविज्ञाय यः कुर्य्यात् जपयज्ञकम्।
तस्य यज्ञफलं नास्ति सर्व्वानर्थाय कल्पते" ॥
इति तन्त्रसारः ॥ (तन्त्रोक्तयज्ञीयमन्त्रशुभादि-
सूचककूर्म्माकारचक्रविशेषः। तत्स्वरूपादि रुद्र-
यामले उक्तम्। यथा।
"कूर्म्मचक्रं प्रवक्ष्यामि शुभाशुभफलात्मकम्।
यज्ज्ञात्वा सर्व्वशास्त्रार्थं जानाति पण्डितोत्तमः ॥
अभेद्यं भेदकं चक्रं प्रयत्नादरपूर्व्वकम्।
कूर्म्माकारं महाचक्रं चतुष्पादसमावृतम् ॥
तुण्डे स्वरान्, दक्षपादे कवर्गं, वामपादके।
चवर्गं, कीर्त्तितं पश्चात् अधःपादे टवर्गकम् ॥
तदधस्तु तवर्गः स्यादुदरे च पवर्गकम्।
यवान्तं हृदये प्रोक्तं शहान्तं पृष्ठमध्यके ॥
लाङ्गूले शक्रवीजञ्च क्षकारं लिङ्गमध्यके।
लिखित्वा गणयेन्मन्त्री चक्राकारं मनापहम् ॥
स्वरे लाभः कवर्गे श्रीश्चवर्गश्च विवेकदः।
टवर्गे राजपदवी तवर्गे धनवान् भवेत् ॥
उदरे सर्व्वनाशः स्यात् हृदये बहुदुःखभाक्।
पृष्ठे च सर्व्वसन्तापः लाङ्गूले मरणं ध्रुवम् ॥
वैष्णवे पृष्ठदेशे तु दुःखञ्च वामपादके।
विरुद्धद्वयलाभे तु न कुर्य्याच्चक्रचिन्तनम् ॥
विरुद्धैके धर्म्मनाशो युग्मदोषे च मारणम्।
यत्र देवाक्षरश्चास्ति तत्र चेन्निजवर्णकम् ॥
विरुद्धञ्च त्यजेच्चक्रमन्यमन्त्रं विचारयेत्।
पृथक् होमे यदि भवेत् वर्णमाला महेश्वर! ॥
यदि तत्सौख्यभावः स्यात् तत्सौख्यं नापि वर्ज्जयेत् ॥
विभिन्नगेहे दोषश्चेत् शुभमन्त्रञ्च संत्यजेत् ॥
इति ते कथितं देव! वृष्टादृष्टफलप्रदम्।
ये शोधयन्ति चक्रेन्द्रं मन्त्रसिद्धिप्रदं शुभम्" ॥ * ॥
कूर्म्मरूपी विष्णुः केन रूपेण विराजते तत्संस्थान-
विवरणं मार्कण्डेयपुराणे ५८ अध्याये उक्तम् ॥
तद्-यथा। क्रोष्टुकिरुवाच।
"भगवन्! कथितं सम्यक् भवता भारतं मम।
सरितः पर्व्वता देशा ये च तत्र वसन्ति व ॥
किन्तु कूर्म्मस्त्वया पूर्व्वं भारते भगवान् हरिः।
कथितस्तस्य संस्थानं श्रोतुमिच्छाम्यशेषतः ॥
कथं स संस्थितो देवः कूर्म्मरूपी जनार्द्दनः ॥

शुभाशुभं मनुष्याणां लभ्यते च ततः कथम् ।
यथामुखं यथापादस्तस्य तद्ब्रूह्यशेषतः ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

प्राङ्मुखो भगवान् ! देवः कूर्म्मरूपी व्यवस्थितः ।
आक्रम्य भारतं वर्षं नवभेदमिदं द्विज ! ॥
नवधा संस्थितान्यस्य नक्षत्राणि समन्ततः ।
विषयाश्च द्विजश्रेष्ठ ! ये सम्यक् तान्निबोध मे ॥
वेदमन्त्रा विमाण्डव्याः शाल्वनीपास्तथा शकाः ।
उज्जिहानास्तथा वत्स ! घोषसङ्ख्यास्तथा खशाः ॥
मध्ये सारस्वता मत्स्याः शूरसेनाः समाथुराः ।
धर्म्मारण्या ज्योतिषिका गौरग्रीवा गुडाश्मकाः ॥
विदेहकाः सपाञ्चालाः सङ्केताः कङ्कमारुताः ।
कालकोटिसपाषण्डाः पारियात्रनिवासिनः ॥
कापिङ्गलाः कुरवाह्यास्तथैवोडुम्बरा जनाः ।
गजाह्वयाश्च कूर्म्मस्य जलमध्यनिवासिनः ॥
कृत्तिका रोहिणी सौम्या एतेषां मध्यवासिनाम् ।
नक्षत्रत्रितयं विप्र ! शुभाशुभविपाटकम् ॥
वृषध्वजोऽञ्जनश्चैव जम्ब्वाख्यो मानवाचलः ।
शूर्पकर्णो व्याघ्रमुखः खर्मकः कर्व्वटाशनः ॥
तथा चन्द्रेश्वराश्चैव खशाश्च मगधास्तथा ।
गिरयो मैथिलाः शुभ्रास्तथा वदनदन्तुराः ॥
प्राग्ज्योतिषाः सलौहित्याः सामुद्राः पुरुषादकाः ।
पूर्णोत्कटो भद्रगौरस्तथोदयगिरिर्द्विज ! ॥
कषाया मेखलामुष्टास्ताम्रलिप्तैकपादपाः ।
वर्द्धमानाः कोशलाश्च मुखे कूर्म्मस्य संस्थिताः ॥
रौद्रः पुनर्व्वसुः पुष्यो नक्षत्रत्रितयं मुखे ।
पादे तु दक्षिणे देशाः क्रोष्टुके वदतः शृणु ॥
कलिङ्गवङ्गजठराः कोशला मूषिकास्तथा ।
चेदयश्चोर्द्ध्वकर्णाश्च मत्स्याद्या विन्ध्यवासिनः ॥
विदर्भा नारिकेलाश्च धर्म्मद्वीपास्तथैलिकाः ।
व्याघ्रग्रीवा महाग्रीवास्त्रैपुराः श्मश्रुधारिणः ॥
कैष्किन्धा हैमकूटाश्च निषधाः कटकस्थलाः ।
दशार्णा हारिका नग्ना निषादाः काकुलालकाः ॥
तथैव पर्णशवराः पादे वै पूर्व्वदक्षिणे ।
आश्लेषर्क्षं तथा पैत्र्यं फाल्गुन्यः प्रथमास्तथा ॥
नक्षत्रत्रितयं पादमाश्रितं पूर्व्वदक्षिणम् ।
लङ्का कालाजिनाश्चैव शैलिका निकटास्तथा ॥
महेन्द्रमलयाद्रौ च दर्द्दुरे च वसन्ति ये ।
कर्कोटकवने ये च भृगुकच्छाः सकोङ्कणाः ॥
सर्व्वाश्चैव तथाऽऽभीरा वेण्यास्तीरनिवासिनः ।
अवन्तयो दासपुरा स्तथैवाकणिनो जनाः ॥
महाराष्ट्राः सकर्णाटा गोनर्द्दाश्चित्रकूटकाः ।
चोलाःकोलगिराश्चैव क्रौञ्चद्वीपजटाधराः ॥
कावेरी ऋष्यमूकस्था नासिक्याश्चैव ये जनाः ।
शङ्खशुक्त्यादिवैदूर्य्यशैलप्रान्तचराश्च ये ।
तथा वारिचराः कोलाः चर्म्मपट्टनिवासिनः ।
गणवाह्याः पराः कृष्णाद्वीपवासनिवासिनः ॥
सूर्य्याद्रौ कुमुदाद्रौ च ते वसन्ति तथा जनाः ।
औखावनाः सपिशिका स्तथा ये कर्म्मनायकाः ॥
दक्षिणाः कौरुषा ये च ऋषिकास्तापसाश्रमाः ॥
ऋषभाः सिंहलाश्चैव तथा काञ्चीनिवासिनः ।
तिलङ्गा कुञ्जरदरी कच्छवासाश्च ये जनाः ।

ताम्रपर्णी तथा कुक्षिरिति कूर्म्मस्य दक्षिणः ।
फाल्गुन्यश्चोत्तरा हस्ता चित्रा चर्क्षत्रयं द्विज ! ।
कूर्म्मस्य दक्षिणे कुक्षौ वाह्यपादस्तथापरम् ॥
काम्बोजाः पह्लवाश्चैव तथैव वडवामुखाः ।
तथा च सिन्धुसौवीराः सानर्त्ता वनितामुखाः ॥
द्रावणाः सार्गिगाः शूद्राः कर्णप्राधेयवर्व्वराः ।
किराताः पारदाः पाण्ड्यास्तथा पारशवाः कलाः ॥
धूर्त्तका हैमगिरिकाः सिन्धुकालकवैरताः ।
सौराष्ट्रा दरदाश्चैव द्राविडाश्च महार्णवाः ॥
एते जनपदाः पादे स्थिता वै दक्षिणेऽपरे ।
स्वात्यो विशाखा मैत्रञ्च नक्षत्रत्रयमेव च ॥
मणिमेघः क्षुराद्रिश्च खञ्जनोऽस्तगिरिस्तथा ।
अपरान्तिका हैहयाश्च शान्तिका विप्रशस्तकाः ॥
कोकङ्कणाः पञ्चदकाः वमना ह्यवरास्तथा ।
तारक्षुरा ह्यङ्गतकाः शर्कराः शाल्मवेश्मकाः ॥
गुरुस्वराः फल्गुनकाः वेणुमत्याश्च ये जनाः ।
तथा फल्गुलुका घोरा गुरुहाश्च कलास्तथा ॥
एकेक्षणा वाजिकेशा दीर्घग्रीवाः सचूलिकाः ।
अश्वकेशास्तथा पुच्छे जनाः कूर्म्मस्य संस्थिताः ॥
ऐन्द्रमूलन्तथाषाढ़ा नक्षत्रत्रयमेव च ।
माण्डव्याश्चण्डखाराश्च अश्वकालनतास्तथा ॥
कुन्यतालडहाश्चैव स्त्रीवाह्या बालिकास्तथा ।
नृसिंहा वेणुमत्याश्च बलावस्थास्तथापरे ॥
धर्म्मबद्धास्तथालूका उरुकर्म्मस्थिता जनाः ।
वामपादे जनाः पार्श्वे स्थिताः कूर्म्मस्य भागुरे ॥
आषाढ़ाश्रवणे चैव धनिष्ठा यत्र संस्थिता ।
कैलासो हिमवांश्चैव धनुष्मान् वसुमांस्तथा ॥
क्रौञ्चाः कुरवकाश्चैव क्षुद्रवीणाश्च ये जनाः ।
रसालयाः सकैकेया भोगप्रस्थाः सयामुनाः ॥
अन्तर्द्वीपास्त्रिगर्त्ताश्च अग्नीज्याः सार्द्दना जनाः ।
तथैवाश्वमुखाः प्राप्ताश्चिविड़ाः केशधारिणः ॥
दासेरका वाटधानाः शवधानास्तथैव च ।
पुष्कलाधमकैराता स्तथा तक्षशिलाश्रयाः ॥
अम्बाला मालवा मद्रा वेणुकाः सवदन्तिकाः ।
पिङ्गला मानकलहा हूणाः कोहलकास्तथा ॥
माण्डव्या भूतियुवकाः शातका हेमतारकाः ।
यशोमत्याः सगान्धाराः खरसागरराशयः ॥
यौधेया दासमेयाश्च राजन्याः श्यामकास्तथा ।
क्षेमधूर्त्ताश्च कूर्म्मस्य वामकुक्षिमुपाश्रिताः ॥
वारुणञ्चात्र नक्षत्रं तत्र प्रौष्ठपदाद्वयम् ।
येन किन्नरराज्यञ्च पशुपालं सकीचकम् ॥
काश्मीरकं तथा राष्ट्रमभिसारजनस्तथा ।
दवदाश्चङ्गनाश्चैव कुलटा वनराष्ट्रकाः ॥
सैरिष्ठा ब्रह्मपुरकास्तथैव वनवाह्यकाः ।
किरातकौशिकानन्दा जनाः पह्लवलोलनाः ॥
दार्वादा मरकाश्चैव कुरटाश्चान्नदारकाः ।
एकपादाः खशा घोषाः स्वर्गभौमानवद्यकाः ॥
तथा सयवना हिङ्गाश्चीरप्रावरणाश्च ये ।
त्रिनेत्राः पौरवाश्चैव गन्धर्व्वाश्च द्विजोत्तम ! ॥
पूर्व्वोत्तरन्तु कूर्म्मस्य पादमेते समाश्रिताः ।
रेवत्याश्चाश्विदैवत्यं याम्यर्क्षमिति त्रयम् ॥
तत्र पादे समाख्यातं पाकाय मुनिसत्तम ! ।

देशेष्वेतेषु चैतानि नक्षत्राण्यपि वै द्विज ! ॥
एतत्पीड़ा अमी देशाः पीड्यन्ते ये क्रमोदित
यान्ति चाभ्युदयं विप्र ! ग्रहैः सम्यगवस्थितैः
यस्यर्क्षस्य पतिर्यो वै ग्रहस्तद्भावितो भयम्
तद्देशस्य मुनिश्रेष्ठ ! तदुत्कर्षे शुभागमः ।
प्रत्येकं देशसामान्यं नक्षत्रग्रहसम्भवम् ॥
भयं लोकस्य भवति शोभनं वा द्विजोत्तम !
स्वर्क्षैरशोभनैर्जन्तोः सामान्यमिति भीतिद
ग्रहैर्भवति पीड़ोत्थमल्पायासमशोभनम् ।
तथैव शोभनः पाको दुःस्थितैश्च तथा ग्रहैः
अल्पोपकाराय नृणां देशर्क्षैश्चात्मनो बुधैः
द्रव्ये गोष्ठेऽथ भृत्येषु सुहृत्सु तनयेषु वा ।
भार्य्यायाञ्च ग्रहे दुःस्थे भयं पुण्यवतां नृणा
आत्मन्यथाल्पपुण्यानां सर्व्वत्रैवातिपापिना
नैकत्रापि ह्यपापानां भयमस्ति कदाचन ।
दिग्देशजनसामान्यं नृपसामान्यमात्मजम्
नक्षत्रग्रहसामान्यं नरो भुङ्क्ते शुभाशुभम् ।
परस्पराभिरक्षा च ग्रहादौःस्थ्येन जायते
एतेभ्य एव विप्रेन्द्र ! शुभहानिस्तथाशुभैः ।
यदेतत् कूर्मसंस्थानं नक्षत्रेषु मयोदितम्
एतत् तु देशसामान्यमशुभं शुभमेव च ।
तस्मात् विज्ञाय देशर्क्षं ग्रहपीड़ान्तथात्मन
कुर्व्वीत शान्तिं मेधावी लोकवादांश्च सत्त
आकाशाद्देवतानाञ्च दैत्यादीनाञ्च दौर्हृदाः
पृथ्व्यां पतन्ति ते लोके लोकवादा इति श
तां तथैव बुधःकुर्य्यात् लोकवादान्न हापये
तेषान्तत्करणान्नृणां युक्तो दुष्टागमक्षयः ।
शुभोदयं प्रहाणिञ्च पापानां द्विजसत्तम !
प्रशाहानिं प्रकुर्य्युस्ते द्रव्यादीनाञ्च कुर्व्वते ।
तस्माच्छान्तिपरः प्राज्ञो लोकवादरतस्तथा
लोकवादांश्च शान्तीश्च ग्रहपीड़ासु कारये
अद्रोहानुपवासांश्च शस्तं चैत्यादिवन्दनम्
जपं होमं तथा दानं स्नानं क्रोधादिवर्जनम
अद्रोहः सर्व्वभूतेषु मैत्रीं कुर्य्याच्च पण्डितः
वर्जयेदसतीं वाचमतिवादांस्तथैव च ॥
ग्रहपूजाञ्च कुर्व्वीत सर्व्वपीड़ासु मानवः ।
एवं शाम्यन्त्यशेषाणि घोराणि द्विजसत्तम
प्रयतानां मनुष्याणां ग्रहर्क्षोत्थान्यशेषतः
एष कूर्मो मया ख्यातो भारते भगवान्
नारायणो ह्यचिन्त्यात्मा यत्र सर्व्वं प्रतिष्ठि
तत्र देवाः स्थिताः सर्व्वे प्रतिनक्षत्रसंश्रय
तथा मध्ये हुतवहः पृथ्वी सोमश्च वै द्वि
मेषादयस्त्रयो मध्ये मुखे द्वौ मिथुनादिकौ
प्रागदक्षिणे तथा पादे कर्किसिंहौ व्यव
सिंहकन्यातुलाश्चैव कुक्षौ राशित्रयं स्थि
तुलाथ वृश्चिकश्चोभौ पादे दक्षिणपश्चि
पृष्ठे च वृश्चिकेणैव सह धन्वी व्यवस्थितः
वायव्ये चास्य वै पादे धनुर्ग्राहादिकं त्रय
कुम्भमीनौ तथैवास्य उत्तरां कुक्षिमाश्रि
मीनमेषौ द्विजश्रेष्ठ ! पादे पूर्व्वोत्तरे वि
कूर्मे देशास्तथर्क्षाणि देशेष्वेतेषु वै द्विज !
राशयश्च तथर्क्षेषु ग्रहराशिष्ववस्थिताः

तस्माद्यस्य महीपीडास्य देशपीडां विनिर्दिशेत् ॥
तत्र ज्ञात्वा प्रकुर्व्वीत दानहोमादिकं विधिम् ।
स एव वैष्णवः पादो ब्रह्मा मध्ये यहस्य यः" ॥*॥
विष्णुः । स एव काश्यपसंज्ञया परिकीर्त्त्यते तत्प्रमा-
णादिकं यथा,—शतपथब्राह्मणे ।७।५।१।५।
"स यत्कूर्म्मो नाम । प्रजापतिः प्रजा असृजत
यदसृजताकरोत् तद् यदकरोत् तस्मात् कूर्म्मः
कश्यपो वै कूर्म्मस्तस्मादाहुः सर्व्वाः प्रजाः का-
श्यप्य" इति ॥ अत्र स्वामिदयानन्दकृतभाष्यम् ।
स यत् कूर्म्म इति । "परमेश्वरेणेदं सकलं जगत्
क्रियते तस्मात्तस्य कूर्म्म इति संज्ञा । कश्यपो वै
कूर्म्म इत्यनेन परमेश्वरस्यैव कश्यपनामास्ति ।
तेनैव इमाः सर्व्वाः प्रजा उत्पादितास्तस्मात्
सर्व्वा इमाः प्रजाः काश्यप्य इत्युच्यन्ते । कश्यपः
कस्मात् पश्यको भवतीति निरुक्त्या पश्यतीति
पश्यः सर्व्वज्ञतया सकलं जगत् विजानाति स पश्यः
पश्य एव निर्भ्रमतयातिसूक्ष्ममपि वस्तु यथार्थं जा-
नात्येव अतः पश्यक इति । आद्यन्ताक्षरविपर्य्यया-
त्सिद्धेः सिंहः कृतेस्तर्कुरित्यादिवत् काश्यप इति हय-
वरट् इत्येतस्योपरि महाभाष्यप्रमाणेन पदं सिध्य-
ति अतः सृष्टं विज्ञायते काश्यप्यः प्रजा इति" ॥*॥)
कूर्म्मपृष्ठः, पुं, (कूर्म्मस्य पृष्ठमिव । कठोरत्वात् तथा-
त्वम् ।) अस्त्रानवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कच्छ-
पस्य पृष्ठदेशः ॥ (यथा, महाभारते ३ । ४६ । ११ ।
"गूढ़गुल्फशिरौ पादौ ताम्रायततलाङ्गुली ।
कूर्म्मपृष्ठोन्नतौ चापि शोभेते किङ्किणीकिणौ" ॥)
कूर्म्मपृष्ठकं, क्ली, (कूर्म्मपृष्ठमिव कायते प्रकाशते
इति । कै + कः ।) शरावम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
शरा इति भाषा ॥
कूर्म्मराजः, पुं, (कूर्म्मरूपेण कूर्म्मेषु वा राजते यः ।
राज् + अच् ।) कच्छपराजः । तत्पर्य्यायः । अकू-
पारः २ परीवर्त्तः ३ । इति जटाधरः । तथाहि ।
"पृथ्वि ! स्थिरा भव भुजङ्गम ! धारयैनां
त्वं कूर्म्मराज ! तदिदं द्वितयं दधीथाः ।
दिक्कुञ्जराः कुरुत तत्त्रितये दिधीर्षा-
मार्य्यः करोतु हरकार्म्मुकमाततज्यम्" ॥
इति महानाटकम् ॥ स एवादिकच्छपः । यथा ।
"विलोक्य विघ्नेशविधिं तदेश्वरो
दुरन्तवीर्य्योऽवितथोऽभिसन्धिः ।
कृत्वा वपुः काच्छपमद्भुतं महत्
प्रविश्य तोयं गिरिमुज्जहार ॥
सुरासुरेन्द्रैर्भुजवीर्य्यवेपितं
परिभ्रमन्तं गिरिमङ्ग ! पृष्ठतः ।
बिभ्रत्तदावर्त्तनमादिकच्छपो
मेनेऽङ्गकण्डूयनमप्रमेयः" ॥
इति श्रीभागवते । ८ । ७ । ८,१० ॥
कूल, आवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-सेट् ।) वलखरी । कूलति वाटीं प्राचीरम् ।
इति दुर्गादासः ॥
कूलं, क्ली, (कूलति जलप्रवाहं आवृणोतीति । कूल्
+ अच् ।) नद्या जलसमीपस्थानम् ।
(यथा, रघुः । १६ । ३५ ।

"इत्यध्वनः कैश्चिदहोभिरन्ते
कूलं समासाद्य कुशः सरय्वाः" ॥)
तत्पर्य्यायः । रोधः २ तीरम् ३ प्रतीरम् ४ तटम्
५ तटः ६ तटी ७ । इत्यमरः । १ । १० । ७ ॥
रोधम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ वेला ९ । इति
जटाधरः ॥ (कूल्यते आश्रियतेऽसौ । कूल + कर्म्मणि
कः ।) स्तूपः । सैन्यपृष्ठम् । तड़ागः । इति विश्वः ॥
कूलकं, क्ली, पुं, (कूल + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
स्तूपः । इति मेदिनी । तीरम् । इति विश्वः ॥
कूलकः, पुं, (कूल + संज्ञायां कन् ।) कृमिपर्व्वतः ।
इति मेदिनी । उइर ढिपि इति भाषा ॥
कूलङ्कषः, पुं, (कूलं तीरं कषति भिनत्तीति । कष +
खश् मुम् च ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कूलङ्कषा, स्त्री, (कूलङ्कष + टाप् ।) नदी । इति
हलायुधः ॥ (यथा, शाकुन्तले ५ माङ्के ।
"अपदेशमाविलयितुं समीहसे माञ्च नाम पात-
यितुम् । कूलङ्कषेव सिन्धुः प्रसन्नमोघं तटतरुञ्च" ॥)
कूलभूः, स्त्री, (कूलस्य तीरस्य भूः भूमिः ।) तीर-
भूमिः । इति हेमचन्द्रः ॥
कूलवती, स्त्री, (कूलं तटः अस्त्यस्याः । अस्त्यर्थे
मतुप् मस्य वः । ततो ङीप् ।) नदी । इति राज-
निर्घण्टः ॥
कूलहुण्डकः, पुं, (कूले तड़ागादौ हुण्डते संघीभव-
तीति । हुड़ि सघे + ण्वुल् इदित्वात् नुम् च ।
पृषोदरात् उकारलोपः ।) जलावर्त्तः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
कूवरः, पुं, क्ली, (कू शब्दे + वरच् ।) युगन्धरः ।
यत्र रथस्य यूपकाष्ठमासज्यते तत् । इत्यम-
रमेदिनीकरौ ॥ (यथा, रामायणे ३ । २८ । ३० ।
"हेमचन्द्रमसम्बाधं वैदूर्य्यमणिकूवरम्" ॥
रथमित्यर्थः ॥)
कूवरः, पुं, (कू + वरच् ।) कुब्जकः । कुँजा इति
भाषा । मनोज्ञे, त्रि । इति मेदिनी ॥
कूवरी, स्त्री, (कूवर + गौरादित्वात् ङीष् ।) कम्ब-
लाच्छादितरथः । इति हलायुधः ॥
कूष्माण्डः, पुं, (कु ईषत् ऊष्मा अण्डेषु वीजेषु यस्य ।)
कर्क्वारुः । गणदेवताविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
(कूष्माण्डाकारत्वात् शिवगणोऽपि तन्नाम्नाऽऽख्या-
यते । यथा, भागवते २ । ६ । ४२ । "अन्ये च ये
प्रेतपिशाचभूतकूष्माण्डयादोमृगपक्ष्यधीशाः" ॥
ऋषिविशेषः । यथा, याज्ञवल्क्ये ।
"कूष्माण्डो राजपुत्त्रश्चेत्यन्ते स्वाहासमन्वितैः" ॥
यजुर्व्वेदिकमन्त्रविशेषः । यथा, मनुः ८ । १०६ ।
"कूष्माण्डैर्व्वापि जुहुयाद् घृतमग्नौ यथाविधि" ॥
"कूष्माण्डमन्त्रा यजुर्व्वेदिकाः यद्देवा देवहेलनमित्ये-
वमादयः । तैर्मन्त्रदेवतायै घृतमग्नौ जुहुयात्" ।
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)
कूष्माण्डकः, पुं, (कूष्माण्ड + स्वार्थे कन् ।) कूष्माण्डः ।
इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
कूष्माण्डी, स्त्री, (कूष्माण्ड + गौरादित्वात् जातित्वात्
वा ङीष् ।) ओषधिः । अम्बिका । इति हेमचन्द्रः ॥
(अम्बिकायाश्च कूष्माण्डबलिप्रियत्वात् तथात्वम् ।

मन्त्रात्मकदेवतासु ऋक्षु तु स्त्रियां ङीप् । यथा,
याज्ञवल्क्ये ।
"त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा कूष्माण्डीभिर्घृतं शुचिः ।
सुरापः स्वर्णहारी च रुद्रजापी जले स्थितः" ॥
"त्रिरात्रमुपोषितः कूष्माण्डीभिर्यद्देवा देवहेड़न-
मित्याद्याभिः कूष्माण्डदृष्टाभिरनुष्टुब्भिर्मन्त्रलिङ्ग-
देवताभिर्ऋग्भिस्ताभिर्घृतहुताञ्जुहुत्वा शुचि-
र्भवेत्" ॥ तथा, मिताक्षरायाम् । "अथ कूष्माण्डी-
भिर्जुहुयाद्योऽपूतमिवात्मानं मन्येत यद्र्वाची-
नमेनोभ्रूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यते अयोनौ वा रेतः
सिक्त्वा अन्यत्र स्वप्नादिति" । वशिष्ठस्मृतौ च ।
"सर्व्ववेदपवित्राणि वक्ष्याम्यहमतः परम् ।
येषां जपैश्च होमैश्च पूयन्ते नात्र संशयः ॥
अघमर्षणं देवकृतः शुद्धवत्यस्तरत् समाः ।
कूष्माण्ड्यः पावमान्यश्च दुर्गासावित्र्यथैव च" ॥)
कूहना, स्त्री, (कुह + युच् । पृषोदरात् पूर्व्वदीर्घः ।)
कुहना । इति शब्दरत्नावली ॥
कृशा, स्त्री, (कु कुत्सितं ईषद्वा ऊह्यतेऽत्र । ऊह
वितर्के + अधिकरणे घञर्थे कः । यद्वा कुहयति
मोहयति लोकान् । कुह + कः पृषोदरादित्वात्
दीर्घः ।) कुज्झटिका । इति शब्दरत्नावली ।
कुया इति भाषा ॥
कृ, ञ कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-
अनिट् ।) ञ, करति करते । अयं कैश्चित् न
मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
कृ, ञ न वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-उभं-सकं-
अनिट् ।) ञ न, कृणोति कृणुते । इति दुर्गादासः ॥
कृ, ञ द ह कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तनां-उभं
-सकं-अनिट् ।) ञ द, करोति कुरुते । ह, कृत्रि-
मम् । अस्माद्गुणो मकारोऽप्यगुणो वा वक्तव्य
इति वररुचिः ॥ "तेन किं करोमि कथं कुर्मि
क्वानु गच्छामि माधव ! । दुर्योधनविहीनन्तु
शून्यं सर्व्वमिदं जगत्" ॥ इति दुर्गादासः ॥
कृकः, पुं, (कृ + कक् ।) गलः । इति हेमचन्द्रः ॥
कृकणः, पुं, (कृ इति कणति शब्दं करोतीति । कृ +
कणशब्दे + अच् ।) क्रकरपक्षी । कयार इति
भाषा । इत्यमरः । २ । ५ । १९ ॥ कृमिः । इति
हारावली ॥
कृकरः, पुं, (कृ कार्य्यं क्षुध्यादिकार्य्यं करोतीति ।
कृ + ट ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कृ
इति क्षुतादिशब्दं करोतीति ।) शरीरवायुपञ्च-
वाय्वन्तर्गतवायुविशेषः । यथा,—
"कृकरस्तु क्षुते चैव जवाकुसुमसन्निभः" ।
इति शारदातिलकटीका ॥ क्रकचपक्षी । इति
शब्दरत्नावली ॥ चव्यकम् । करवीरवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
कृकला, स्त्री, (कृकाकारं गलदेशाकृतिं लातीति ।
ला + कः टाप् च ।) पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥
(कृकं शोभितगलं लातीति । कृकलासस्त्री । यथा,
इन्द्रजालतन्त्रे ।
"सर्पदन्तं गृहीत्वा तु लशुनवृश्चिककण्टकम् ।
कृकलाकृसंयुक्तं सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत्" ॥)

कृकलाशः, पुं, (कृकं कण्ठं लासयति शोभायुक्तं करोति। कृक + लस + णिच् + अच्। पृषोदरात् तालव्यशकारः।) कृकलासः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कृकलासः, पुं, (कृकं कण्ठं लासयति शोभान्वितं करोतीति। कृक + लस + णिच् अच्।) जन्तुविशेषः। काँकलास् इति भाषा॥ (यथा, भागवते। ८। १०। ११।
"शिवाभिराखुभिः केचित् कृकलासैः शशैर्नरैः"।)
तत्पर्य्यायः। सरटः २। इत्यमरः। २। ५। १२॥ वेदारः ३ कृकचपात् ४ कृताञ्जनः ५ प्रतिसूर्य्यः ६। इति त्रिकाण्डशेषः॥ प्रतिसूर्य्यशयानकः ७ क्षत्तिकः ८ कण्टकागारः ९ दुरारोहः १० द्रुमाश्रयः ११। इति राजनिर्घण्टः॥ (सूर्य्यवंशोद्भवो नृगनामको राजा ब्रह्मशापेन कृकलासत्वं गतस्तद्विवरणं महाभारते १३। ७० अध्याये। उक्तं यथा,—
"अत्रैव कीर्त्यते सद्भिर्ब्राह्मणस्वाभिमर्षणे।
नृगेण सुमहत्कृच्छ्रं यदवाप्तं कुरूद्वह!॥
अदृश्यत महाकूपस्तृणवीरुत्समावृतः।
प्रयत्नं तत्र कुर्व्वाणास्तस्मात् कूपाज्जलार्थिनः॥
श्रमेण महता युक्तास्तस्मिंस्तोये सुसंवृते।
ददृशुस्ते महाकायं कृकलासमवस्थितम्॥
तस्य चोद्धरणे यत्नमकुर्व्वंस्ते सहस्रशः।
प्रग्रहैश्चर्म्मपट्टैश्च तं बद्ध्वा पर्व्वतोपमम्।
नाशक्नुवन् समुद्धर्त्तुं ततो जग्मुर्जनार्द्दनम्।
खमावृत्योदपानस्य कृकलासः स्थितो महान्।
तस्य नास्ति समुद्धर्त्तेत्येतत् कृष्णे न्यवेदयन्"॥)

कृकवाकुः, पुं, (कृकेण गलेन वक्ति। "कृके वचः कश्च"। उणां १। ६। इति कृकशब्द उपपदे ञुण् कश्चान्तादेशः।) कुक्कुटः। इत्यमरः। २। ५। १७॥ (यथा, माघे ११। ९। "अनुनयमगृहीत्वा व्याजसुप्ता पराची बतमथ कृकवाकोस्तारमाकर्ण्य काल्ये"॥) मयूरः। सरटः। इति मेदिनी॥

कृकवाकुध्वजः, पुं, (कृकवाकुः मयूरः ध्वजे रथध्वजे यस्य।) कार्त्तिकेयः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कृकाटिका, स्त्री, (कृकं कण्ठं अटति आप्नोति कण्ठं व्याप्यास्तीति भावः। अट् + ण्वुल् टाप् अत इत्वं च।) घाटा। इत्यमरः। २। ६। ८८॥ घाड़ इति भाषा॥ (यथा, सुश्रुते "जत्रूर्द्ध्वं मर्म्माणि चतस्रो धमन्योऽष्टौ मातृका द्वे कृकाटिके"॥ "जानुकूर्परसीमन्ताधिपतिगुल्फशङ्खवस्तिकुकुन्दरावर्त्तकृकाटेति सन्धिमर्म्माणि"॥)

कृकूलासः, पुं, (कृकलास + पृषोदरात् दीर्घऊकारः।) कृकलासः। इत्यमरटीका॥

कृच्छ्रं, क्ली, (कृन्तति सुखम्। कृती छेदने "कृतेश्छ क्रू च"। उणां। २। २१ इति रक् छकारान्तादेशः।) कष्टम्। (यथा, मनुः ६। ७८।
"नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा।
तथा त्यजन्निमन्देहं कृच्छ्राद्ग्राहाद्विमुच्यते"॥
"सितोपला वा समयावशूका
कृच्छ्रेषु सर्व्वेष्वपि भेषजं स्यात्"॥
"रेतोविघातप्रभवे तु कृच्छ्रे
समीक्ष्य दोषं प्रतिकर्म्म कुर्य्यात्"॥
इति चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्याये॥)
तद्वति त्रि॥ कृच्छ्रत्यनेन पापमिति। सान्तपनादिव्रतम्। इत्यमरः। २। ७। ४२॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये।
"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिःकुशोदकम्।
जग्ध्वा परेऽह्न्युपवसेत् कृच्छ्रं सान्तपनं चरन्"॥)
स्मृतौ व्रते पुंलिङ्गोऽप्ययम्॥
पापम्। इति मेदिनी॥ मूत्रकृच्छ्ररोगः। इति राजनिर्घण्टः॥
("हरीतकीगोक्षुरराजवृक्ष-
पाषाणभिद्धन्वयवासकानाम्।
क्वाथं पिबेन्माक्षिकसंप्रयुक्तम्॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसङ्ग्रहे मूत्रकृच्छ्राधिकारे॥
व्यसनम्। यथा, रामायणे ४। १४। १४।
"अनृतं नोक्तपूर्व्वं मे चिरं कृच्छ्रेऽपि तिष्ठता।
धर्म्मलोभपरीतेन न च वक्ष्ये कथञ्चन"॥)

कृच्छ्रातिकृच्छ्रः, पुं, (कृच्छ्रात् कष्टादपि अतिकृच्छ्रः।) व्रतविशेषः। यथा, वशिष्ठः। "अब्भक्षस्तृतीयः कृच्छ्रातिकृच्छ्रो यावत् सकृदाददीत। यावदेकवारमुदकं हस्तेन ग्रहीतुं शक्नोति तावन्नवसु दिवसेषु भक्षयित्वा त्र्यहमुपवासः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः"॥ सुमन्तुर्यथा। "द्वादशरात्रं निराहारः स कृच्छ्रातिकृच्छ्रः! एतत् कृच्छ्रातिकृच्छ्रद्वयं द्वादशाहसाध्यमशक्तविषयम्"॥ ब्रह्मपुराणम्।
"चरेत् कृच्छ्रातिकृच्छ्रञ्च पिबेत्तोयञ्च शीतलम्।
एकविंशतिरात्रन्तु कालेष्वेतेषु संयतः"॥
कालेष्विति प्रातःसायंमध्याह्नेष्वित्यर्थः। इति प्रायश्चित्तविवेकः॥ (यथा, मनुः ११। २०८।
"अवगूर्य्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्व्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम्"॥)

कृच्छ्रारिः, पुं, (कृच्छ्रस्य मूत्रकृच्छ्ररोगस्य कष्टस्य वा अरिर्नाशकः।) विल्वान्तरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कृच्छ्रार्द्धः, पुं, (कृच्छ्रस्य अतीवक्लेशसहव्रतविशेषस्य अर्द्धः अंशविशेषः। दिनषट्कसाध्यत्वात्तथात्वम्।) दिनषट्कसाध्यव्रतविशेषः। यथा, आपस्तम्बः।
"सायं प्रातस्तथैवैकं दिनद्वयमयाचितम्।
दिनद्वयञ्च नाश्नीयात् कृच्छ्रार्द्धः सोऽभिधीयते"॥
इति प्रायश्चित्तविवेकः॥

कृणुः, पुं, (करोति प्रतिमूर्त्त्यादिकम्। कृ + बाहुलकात् नु णत्वञ्च।) चित्रकरजातिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कृत्, ई श प छिदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) ई, कृत्तः। श प, कृन्तति। (यथा, हितोपदेशे,—
"न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत्।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति"॥)
नृत्छृत्तृदित्यादिसूत्रेण वेमत्वादेव निष्ठायां अनिमत्वे सिद्धे अस्य पूर्व्वस्य च ईदनुबन्धो नेम्-श्वीन्वीत्यस्य व्यभिचारसूचनार्थः। तेन धावुज जवे जनीतादीनां धाविताः पाश्चात्यां इत्यादि सिद्धमिति रमानाथः। भणितः वणितं इत्या सिद्धमिति श्रमदीश्वरः। ईदित्करणमाभ्यां या लुकि निष्ठायां इमनिषेधार्थं इति केचित् चरीकृत इति। किश्चेतन्मते धाविताद धावनं धावः धावोऽस्य जातः धावितः इत्या समाधानम्। "विरहिनिकृन्तनकुन्तमुखाकृति केतकिदन्तुरिताशे" इत्यत्र निकृन्तन इति अ देवोक्तं निकृन्तं करोति इति शत्रन्तात् नन्द्यादित्वादने साध्यम्। इति दुर्गादासः॥

कृत्, ई ध वेष्टे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (रुधां-प सकं-सेट्। ईनिष्ठायामनिट्।) ई, कृत्तः। कृणत्ति चकर्त्त। इति दुर्गादासः॥

कृतं, क्ली, (क्रियते सत्यमेवानुष्ठीयतेऽस्मिन् य क्रियते सत्ये स्थाप्यते लोको यत्र। कृ + क्तः) सत्ययुगम्। (यथा, विष्णुपुराणे। २। १। ४१
"कृतत्रेतादिसर्गेण युगाख्यां ह्येकसप्ततिः"॥)
पर्य्याप्तम्। इत्यमरः। ३। ३। ७६॥ फलम्। इ हेमचन्द्रः॥ अलमर्थः। इति मेदिनी॥ (यथा,- शाकुन्तले १ माङ्के। "अथवा कृतं सन्देहेन" पुं, वसुदेवस्य रोहिण्यां पत्न्यां जातः पुत्रविशे यथा, भागवते ९। २४। ४६।
"बलं गदं सारणञ्च दुर्म्मदं विमलं ध्रुवम्।
वसुदेवस्तु रोहिण्यां कृतादीनुदपादयत्"॥)

कृतं, त्रि, (क्रियते विधीयते हन्यते निष्पाद्यते वा कृ + कर्म्मणि क्तः।) विहितम्। (यथा, वेणीसंहारे
"कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकम्"॥)
हिंसितम्। इति मेदिनी॥ निष्पादितम्। इत्य मरटीकायां मथुरानाथः॥

कृतकं, क्ली, (कृत + संज्ञायां कन्।) विड्लवणम् इत्यमरः॥ (अस्य पर्य्याया यथा,
"विड्माक्यञ्च कृतकं तथा द्राविड्मासुरम्"।
इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
कृन्ततीति कृती छेदने + "बहुलमन्यत्रापि"। उणां २। ३७। इति कन्। मिथ्या। इत ज्वलदत्तः॥ पुं, वसुदेवस्य मदिरायां पत्न जातः पुत्रविशेषः। यथा, भागवते ९। २४। ४८
"नन्दोपनन्दकृतकशूराद्या मदिरात्मजाः"॥
त्रैलोक्यमेतत् कृतकमित्युच्यते कार्य्यत्वात्। यथ विष्णुपुराणे। २। ७। १९-२०।
"पादगम्यन्तु यत्किञ्चित् वस्त्वस्ति पृथिवीमयम्
स भूर्लोकः समाख्यातो विस्तारोऽस्य मयोदितः
भूमिसूर्य्यान्तरं यत्तु सिद्धादिमुनिसेवितम्।
भुवर्लोकस्तु सोऽप्युक्तो द्वितीयो मुनिसत्तम!।
ध्रुवसूर्य्यान्तरं यच्च नियुतानि चतुर्द्दश।
स्वर्लोकः सोऽपि गदितो लोकसंस्थानचिन्तकैः।
त्रैलोक्यमेतत् कृतकं मैत्रेय! परिपठ्यते।
जनस्तपस्तथा सत्यमिति चाकृतकं त्रयम्॥
कृताकृतकयोर्मध्ये महर्लोक इति स्मृतः।
शून्यो भवति कल्पान्ते योऽत्यन्तं न विनश्यति"।
अत्र व्याख्यायां श्रीमत्स्वामिपादैनोक्तम्। यथा,—
"त्रैलोक्यं कृतकं प्रतिकल्पं कार्य्यत्वात्।

जनर्षोकादिविषयं अकृतकं प्रतिकल्पमकार्य्यत्वात् ॥
महत्त्वाकस्य कृताकृतत्वे हेतुमाह सूत्र्य इति" ॥)

कृतकः,त्रि,(कृन्तति खरूपम् । कृत्+कन् । करणात्
ज्जात इत्यर्थः । कृत्रिमस्य खरूपाच्छादकत्वात्
तथात्वम् ।) कृत्रिमः । इत्युणादिकोषः ॥
(यथा, महाभारते । ४ । २ । २९ ।
"एतेन विधिना छन्नः कृतकेन यथानलः" ॥)

कृतकर्म्मा, [न्] त्रि, (कृतं कर्म्म येन सः ।) कार्य्य-
क्षमः । तत्पर्य्यायः । प्रवीणः २ शिक्षितः ३ नि-
ष्णातः ४ निपुणः ५ दक्षः ६ कृतहस्तः ७ कृतमुखः
८ कुशलः ९ चतुरः १० अभिज्ञः ११ विज्ञः १२
वैज्ञानिकः १३ पटुः १४ छेकः १५ विदग्धः १६ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते १।१५५।२९।
"अथवाप्यहमेवैनं हनिष्यामि वृकोदर ! ।
कृतकर्म्मा परिश्रान्तः साधु तावदुपारम" ॥
पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । १४९ । ९७ ।
"इन्द्रकर्म्मा महाकर्म्मा कृतकर्म्मा कृतागमः" ॥)

कृतकृत्यः, त्रि, (कृतं निष्पादितं कृत्यं कार्य्यं येन सः।)
निष्पन्नकर्म्मा । समाप्तकार्य्यः । यथा, माघे ।२।३२।
"कृतकृत्यो विधिर्मन्ये न वर्द्धयति तस्य ताम्" ॥

कृतकोटिः, पुं, (कृता विहिता कोटिः शास्त्रार्थां
अन्तरर्थादिभेदने पूर्व्वपक्षविशेषो येन । यद्वा,
कृता लब्धा कोटिः श्रेष्ठता येन । धातूनामने-
कार्थत्वात् कृधातुरत्र प्राप्त्यर्थे युज्यते ।) काश्यप-
मुनिः । उपवर्षमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृतक्रियः, त्रि, (कृता क्रिया कार्य्यं येन सः ।) कृत-
कार्य्यः । यथा, मनुः । ५ । ९९ ।
"विप्रः शुध्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्त्रियो वाहनायुधम् ।
वैश्यः प्रतोदं रश्मीन् वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः" ॥

कृतघ्नः, त्रि, (कृतं येन केनचिज्जनेन उपकृतं
हन्ति नाशयति यः । अहङ्कारादिप्रयुक्तया दुष्ट-
बुद्ध्या उपकृतस्यानङ्गीकारकत्वात् तथात्वम् ।)
कृतहन्ता । अर्थात् येन केनचित्कृतस्य उपकारा-
देर्घातकः अस्वीकर्त्ता । नेमक्हाराम इति पारस्य
भाषा ॥ (यथा, मनुः ४ । २१४ ।
"पिशुनानृतिनोश्चान्नं क्रतुविक्रयिणस्तथा ।
शैलूषतुन्नवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च" ॥)
तस्य प्रायश्चित्ताभावो यथा,—
"ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चौरे च गुरुतल्पगे ।
निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः" ॥
स तु बहुविधो यथा,—
"भर्त्तृपिण्डापहर्त्ता च पितृपिण्डापहारकः ।
यस्मादस्तहीत्वा विद्यान्त दक्षिणां न प्रयच्छति ॥
पुत्रान् स्त्रियश्च यो द्वेष्टि यश्च तान् घातयेन्नरः ।
कृतस्य दोषं वदति सकामान् न करोति यः ॥
न स्मरेच्च कृतं यस्तु आश्रमान् यस्तु दूषयेत् ।
सर्व्वांस्तानृषिभिः सार्द्धं कृतघ्नानब्रवीन्मनुः" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे स्कान्दपुराणवचनम् ॥

कृतच्छिद्रा, स्त्री, (कृतं छिद्रं यस्याम् ।) कोशातकी
लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृतज्ञः, त्रि, (कृतं उपकृतं जानाति स्वीकरोति यः ।
ज्ञा+कः ।) मर्य्यादी ।
(यथा, मनुः । ७।२०९—२१०
"धर्म्मज्ञञ्च कृतज्ञञ्च तुष्टिप्रकृतिमेव च ।
अनुरक्तं स्थिरारम्भं लघुमित्रं प्रशस्यते ॥
प्राज्ञं कुलीनं शूरञ्च दक्षं दातारमेव च ।
कृतज्ञं धृतिमन्तञ्च कष्टमाहुररिं बुधाः" ॥)
कुक्कुरे, पुं । इति मेदिनी ॥
(पुं,विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । १४९ । २२ ।
"अनुत्तमो दुराधर्षः कृतज्ञः कृतिरात्मवान्" ॥)

कृतत्रा, स्त्री, (कृतं त्रायते । कृत+त्रै+कः ।)
त्रायमाणा लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृतदासः, पुं, (कृतः विहितः कृतनियमो वा दासः ।)
नारदोक्तपञ्चदशदासान्तर्गतदासविशेषः । स तु
केनचिन्निमित्तेन एतावत्कालपर्य्यन्तं तवाहं दास
इति कृतसमयः । इति क्रमसंग्रहः ॥

कृतपुङ्खः, त्रि, (कृतः अभ्यस्तः पुङ्खः पुङ्खयुक्तो वाणो
येन ।) वाणशिक्षाविचक्षणः । भाल तिरान्दाज
इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कृतहस्तः २ सुप्रयोग-
विशिखः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ६८ ॥

कृतपूर्व्वी, [न्] त्रि, (कृतं निष्पादितं पूर्व्वमनेन ।
कृतपूर्व्व+"सपूर्व्वाच्च" । ५ । २ । ८७ । इति
इनिः ।) पूर्व्वनिष्पन्नकर्म्मा । यथा । कृतपूर्व्वी
कटम् । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

कृतफलं, स्त्री, (कृतं फलं अस्य ।) कक्कोलम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

कृतफला, स्त्री, (कृतं फलं अस्याः ।) कोलशिम्बी
इति राजनिर्घण्टः ॥

कृतमालः, पुं, (कृता माला अस्य । मालावदुत्पन्नप्रसु-
नत्वादस्य तथात्वम् ।) आरग्वधवृक्षः । सोँदालि
इति भाषा । इत्यमरः । २ । ४ । २४ ॥ कर्णिका-
रवृक्षः । स तु क्षुद्रारग्वधः । इति राजनिर्घण्टः ।
क्षोट शोनालु इति भाषा ॥ (अस्य पर्य्याया यथा ।
"आरेवतो राजवृक्षः प्रग्रहश्च तुरङ्गकः ।
आरग्वधोऽथ शम्याकः कृतमालः सुवर्णकः" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
चरके कल्पस्थाने ऽष्टमेऽध्याये ऽस्य पर्य्याया यथा ।
"आरग्वधो राजवृक्षः सम्याकश्च तुरङ्गकः ।
प्रग्रहः कृतमालश्च कर्णिकारोऽवघातकः" ॥)

कृतमुखः, त्रि, (कृपं संस्कृतं मुखं यस्य ।) कृतकर्म्मा ।
कृती । इत्यमरः । ३ । १ । ४ ॥

कृतलक्षणः, त्रि, (कृतानि लक्षणानि अस्य ।) गुणैः
प्रतीतः । शौर्य्यादिगुणैः ख्यातः । इत्यमरः । ३ ।
१ । १० ॥ (पुं, सर्व्वलक्षणवत्त्वात् विष्णुः । यथा,
महाभारते । १३ । १४९ । ६४ ।
"अविज्ञाता सहस्रांशुर्विधाता कृतलक्षणः" ॥)

कृतवेतनः, त्रि, (कृतं विहितं वेतनं यस्य ।) वेतनेन
नियुक्तदासादिः । इति स्मृतिः ॥

कृतवेधकः, पुं, (कृतः वेधोऽस्य । ततः कप् ।) घोषा-
तकी । इति रत्नमाला । श्वेतघोषा इति भाषा ॥

कृतवेधना, स्त्री, (कृतं वेधनं अस्याः ।) कोषातकी
लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृतश्रमः, त्रि, (कृतः श्रमो यत्र ।) महोत्साहः । येन
श्रमः कृतः सः । इति शब्दमाला ॥

कृतसापत्निका, स्त्री, (कृतं सापत्न्यं यस्याः । कप् टाप्
ततः अत इत्वे य लोपः ।) कृतसपत्नीभावा ।
प्रथमविवाहिता स्त्री । तत्पर्य्यायः । अध्यूढा २
अधिविन्ना ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ॥ कृतसा-
पत्नका ४ कृतसापत्नी ५ कृतसापत्नीका ६ । इति
तट्टीकायां रमानाथः ॥

कृतहस्तः, त्रि, (कृतः अभ्यस्तः हस्तः वाणादिनिक्षेप-
लाघवरूपा शिक्षा येन सः ।) कृतपुङ्खः । सुशि-
क्षितशरमोक्षयोधादिः । इत्यमरः २ । ८ । ६८ ॥
(यथा, महाभारते । ४ । ५६ । २० ।
"अप्राप्तांश्चैव तान्पार्थश्छिन्देद कृतहस्तवत्" ॥)

कृताञ्जलिः, त्रि, कृतः अञ्जलिः येन सः। बद्धाञ्जलिः ।
यथा, छन्दोगपरिशिष्टे ।
"तदसंयुक्तपार्ष्णिर्व्वा एकपादर्द्धपादपि ।
कुर्य्यात्कृताञ्जलिर्व्वापि ऊर्द्धबाहुरथापि वा" ॥
इति सूर्य्योपस्थाने आह्निकाचारतत्त्वम् ॥ (कृतः
अञ्जलिरिव पत्रसङ्कोचो येन ।) ओषधिभेदे, पुं ।
इति धरणी ॥

कृतान्तः, पुं, (कृतः अन्तः नाशः, शास्त्रनिर्णयः, विप-
र्य्ययो वा येन । यथायथं व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या ।)
यमः । (यथा, गोः रामायणे । ५ । ३५ । ३ ।
"ऐश्वर्य्ये वा सुविस्तीर्णे व्यसने वा सुदारुणे ।
रज्ज्वेव पुरुषो बद्ध्वा कृतान्तेनोपनीयते" ॥)
सिद्धान्तः । (यथा, भगवद्गीतायाम् । १४ । १३ ।
"पञ्चैमानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।
साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्व्वकर्म्मणाम्" ॥)
दैवम् । पूर्व्वदेहकृतं फलोन्मुखीभूतं शुभाशुभ-
कर्म्म । अकुशलकर्म्म । इत्यमरः । ३ । ३ । ६४ ॥
शनिवारः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, तिथि-
तत्त्वधृतज्योतिषवचने ।
"कृतान्तकुजयोर्वारे यस्य जन्मदिनं भवेत्" ॥
यमदैवतभरणीनक्षत्रम् । तेन हितसञ्ज्ञा ॥ अग्नि-
यमदहनेति वचनात् ॥)

कृतान्तजनकः, पुं, (कृतान्तस्य यमस्य जनकः जन्म-
दाता ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

कृतान्ता, स्त्री, (कृतान्त+टाप् ।) रेणुकानामगन्ध-
द्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृतार्थः, त्रि, (कृतः निष्पादितः प्राप्तो वा अर्थः
प्रयोजनं येन ।) कृतप्रयोजनः । कृतकार्य्यः ।
यथा, माघे । १ । ९ । "विलोकनेनैव तवामुना मुने
कृतः कृतार्थोऽस्मि निवर्हितांहसा" ॥

कृतालयः,पुं, (कृते अन्यकृतगर्त्ते जलाशयादौ आलयः
आश्रयो यस्य ।) भेकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(कृतः आलयः येन । कृतवासे, त्रि । यथा,
रामायणे ।
"यत्र ते दयिता भार्य्या तनयाश्च कृतालयाः" ॥)

कृतावसक्थिकः, त्रि, (कृता आवसक्थिका येन ।)
वस्त्रादिना कृतपृष्ठजानुजङ्घादिबन्धः । इति
कात्यायनः ॥ (यथा, आह्निकतत्त्वधृतकात्यायन-
वचने ।
"प्रौढ़पादो न कुर्व्वीत स्वाध्यायपितृतर्पणम् ।
आसनारूढ़पादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा ।

कृतावशक्थिको यस्तु प्रौढ़पादः स उच्यते" ॥)।

कृतिः, स्त्री, (कृ + भावे क्तिन् ।) करणम् । हिंसा । इति मेदिनी ॥ (पुरुषप्रयत्नः । कर्त्तृव्यापारः । क्रिया । यथा, मुग्धबोधे ।
"जगतां कारकः कृष्णः कृतिर्मुररिपोरियम्" ॥
पुं, ऋषिविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । ३ । ६ । ७ ।
"हिरण्यनाभशिष्यस्तु चतुर्विंशतिसंहिताः ।
प्रोवाच कृतिनामासौ शिष्येभ्यः स महामतिः" ॥
नृपभेदः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८ । २१ ।
"समाश्वमेधानाहृत्य राजसूयञ्च पार्थिवः ।
कृतिर्नाम च्युतः स्वर्गात् असत्यवचनात् सकृत्" ॥
स तु जनकवंशजातः । यथा, भागवते ।९।१३।२६।
"बहुलाश्वो धृतेस्तस्य कृतिरस्य महावशः" ॥
विंशत्यक्षरपादकच्छन्दोभेदः ॥ यथा, "कृतिः प्रकृतिराकृतिः" ॥ विंशतिसङ्ख्या । कर्त्तनी । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६९ । ३ ।
"एषामंसेषु रम्भिणीव रारभे
हस्तेषु खादिश्च कृतिश्च सन्दधे" ॥
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । २२ ।
"अनुत्तमो दुराधर्षः कृतज्ञः कृतिरात्मवान्" ॥)

कृतिकरः, पुं, (कृतिसङ्ख्या विंशतिसङ्ख्या करा यस्य ।) रावणः । इति शब्दमाला ॥

कृती, [न्] त्रि, (कृतं कर्म्म प्रशस्तमस्यास्तीति । अत इनिः ।) निपुणः । पण्डितः । इत्यमरः ।३ ।१ ।४॥ साधुः । पुण्यवान् । इति शब्दरत्नावली ॥ (कृतक्रियः । यथा, रघौ ३ । ५१ ।
"गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते
नखल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान्" ॥)

कृत्तं, त्रि, (कृती श प् छिदि + क्तः ।) छिन्नम् । चेष्टितम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कृत्तिः, स्त्री, (कृत्यते इति । कृत् + कर्म्मणि क्तिन् ।) कृष्णसारादिचर्म्म । इत्यमरः । २ । ७ । ४७ ॥
(यथा, महादेवध्याने ।
"समन्तात् स्तुतममरगणैर्व्याघ्रकृत्तिं वसानम्" ॥)
त्वक् । भूर्जः । कृत्तिकानक्षत्रम् । इति मेदिनी ॥

कृत्तिका, स्त्री, (कृन्तति उग्रत्वात् । कृत् + "कृतिभिदिलतिभ्यः कित्" । उणां ३ । १४७ । इति तिकन् किच्च ।) अश्विन्यादिसप्तविंशत्यन्तर्गततृतीयनक्षत्रम् । तत्पर्य्यायः । बहुला २ अग्निदेवा ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्या रूपम् । अग्निशिखाकृतिषट्तारकामयम् । इति कालिदासः । क्षुरनिभषट्तारामयम् । इति केचित् । तस्या अधिष्ठात्री देवता अग्निः । सा तु मिश्रगणान्तर्गता । इति दीपिका ॥ तत्र जातस्य फलम् ।
"क्षुधाधिकः सत्यधनैर्व्विहीनो
वृथाटनोत्पन्नमतिः कृतघ्नः ।
कठोरवाक् वाहितकर्म्मकृत् स्याद्
चेत् कृत्तिकायां मनुजः प्रसूतः" ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

कृत्तिकाभवः, पुं, (कृत्तिकायाः भवोऽस्य ।) चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कृत्तिकाधवः । इति केचित् ॥)

कृत्तिकासुतः पुं, (कृत्तिकायाः सुतः तया पालितत्वात् ।) कार्त्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः ॥

कृत्तिवासः, पुं, (कृत्त्या गजासुरचर्म्मणा वस्ते स्वकटिदेशं आच्छादयति यः । वस् आच्छादने + "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) शिवः । इति द्विरूपकोषः ॥

कृत्तिवासाः, [स्] पुं, (कृत्तिर्गजासुरस्य चर्म्म वासोऽस्य ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३३ ॥
(यथा च महादेवस्य चर्म्मवसनत्वं जातं तथा काशीखण्डे ६४ अध्याये वर्णितं यथा,—
"कोलाहलो महानासीत् त्राहि त्राहीति सर्व्वतः ।
महिषासुरपुत्त्रोऽसौ समायाति गजासुरः ॥
प्रमथ्नन् प्रमथान् सर्व्वान् निजवीर्य्यमदोद्धतः ।
यत्र यत्र धरायां स चरणं प्रणिधाति हि ॥
अचलान् दोलयाञ्चक्रे तत्र तत्रास्य भारतः ।
उरुवेगेण तरवः पतन्ति शिखरैः सह ॥
तस्य दोर्दण्डवातेन चूर्णाः स्युश्च शिलोच्चयाः ।
यस्य मौलिजसंघर्षात् घना व्योम त्यजन्त्यलम् ॥
नीलिमानं न चाद्यापि जहत्यत्केशसङ्गजम् ।
यस्य निःश्वाससम्भारैस्तत्तरङ्गा महाब्धयः ॥
नाद्याप्यमन्दकल्लोला भवन्ति तिमिभिः सह ।
योजनानां सहस्राणि नव यस्य समुच्छ्रयः ॥
तावानेव हि विस्तारस्तनोर्मायाविनोऽस्य हि ।
यन्नेत्रयोः पिङ्गलिमा तथा तरलिमा पुनः ॥
विद्युता नोज्झितेऽद्यापि सोऽयमायाति सत्वरः ।
यां यां दिशं समभ्येति सोयं दुःसहदानवः ॥
माद्य समीभवेदस्य साध्वसादिव दिग्भयम् ।
ब्रह्मलब्धवरस्वायं तृणीकृतजगत्त्रयः ॥
अवध्योऽहं भवामीति स्त्रीपुंभिः कामनिर्जितैः ।
ततस्त्रिशूलहेतिस्तमायान्तं दैत्यपुङ्गवम् ॥
विज्ञायावध्यमन्येन शूलेनाभिजघान तम् ।
प्रोतस्तेन त्रिशूलेन स च दैत्यो गजासुरः ॥
छत्त्रीकृतमिवात्मानं मन्यमानो जगौ हरम् ॥
गजासुर उवाच ।
त्रिशूलपाणे ! देवेश ! जाने त्वां स्मरहारिणम् ॥
तव हस्ते मम वधः श्रेयानेव पुरान्तक ! ।
किञ्चिद्विज्ञप्तुमिच्छामि अवधेहि ममेरितम् ॥
सत्यं ब्रवीमि नासत्यं मृत्युञ्जय ! विचारय ।
त्वमेको जगतीवन्द्यो ! विश्वस्योपरि संस्थितः ॥
अहं त्वदुपरिष्टाच्च स्थितोस्मीति जितं मया ।
धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मि त्वत्त्रिशूलाग्रसंस्थितः ॥
कालेन सर्व्वैर्मर्त्तव्यं श्रेयसे मृत्युरीदृशः ।
इति तस्य वचः श्रुत्वा देवदेवः कृपानिधिः ।
प्रोवाच प्रहसन् शम्भुर्घटोद्भवगजासुरम् ॥
ईश्वर उवाच ।
गजासुर ! प्रसन्नोस्मि महापौरुषसेवधे ! ।
स्वानुकूलं वरं ब्रूहि ददामि सुमते ऽसुर ! ॥
इत्याकर्ण्य स दैत्येन्द्रः प्रत्युवाच महेश्वरम् ॥
गजासुर उवाच ।
यदि प्रसन्नो दिग्वासस्तदा नित्यं वसान मे ।
इमां कृत्तिं विरूपाक्ष ! त्वत्त्रिशूलाग्निपाविताम् ।
सुप्रमाणां सुखस्पर्शां रणाङ्गणपणीकृताम् ॥
इष्टगन्धिः सदैवास्तु सदैवास्त्वतिकोमला ।
सदैव निर्म्मला चास्तु सदैवास्त्वतिमङ्गलम् ॥
महातपानलज्वालां प्राप्यापि सुचिरं विभो ! ।
न दग्धा कृत्तिरेषा मे पुण्यगन्धनिधिस्ततः ॥
यदि पुण्यवती नैषा मम कृत्तिर्दिगम्बर ! ।
तदा त्वदङ्गसङ्गोऽस्याः कथं जातो रणाङ्गने ॥
अन्यच्च मे वरं देहि यदि तुष्टोऽसि शङ्कर ! ।
नामास्तु कृत्तिवासास्ते प्रारभ्याद्यतनं दिनम् ॥
इति तस्य वचः श्रुत्वा तथेत्युक्त्वा च शङ्करः ।
पुनः प्रोवाच तं दैत्यं भक्तिनिर्म्मलमानसम् ॥
ईश्वर उवाच ।
शृणु पुण्यनिधे ! दैत्य ! वरमन्यं सुदुर्लभम् ।
अविमुक्ते महाक्षेत्रे रणात्यक्तकलेवर ! ॥
इदं पुण्यशरीरं ते क्षेत्रेऽस्मिन् मुक्तिसाधने ।
मम लिङ्गं भवत्वत्र सर्व्वेषां मुक्तिदायकम् ॥
कृत्तिवासेश्वरं नाम महापातकनाशनम् ।
सर्व्वेषामेव लिङ्गानां शिरोभूतमिदं वरम् ॥
यावन्ति सन्ति लिङ्गानि वाराणस्यां महान्त्यपि
उत्तमं तावतामेतदुत्तमाङ्गवदुत्तमम्" ॥ * ॥
यदि चात्र गजासुरचर्म्मणाच्छादकत्वं वर्णि[illegible] तथापि कार्य्यावस्थाविशेषेण व्याघ्रचर्म्मणाप्य[illegible] परिधेयकत्वं दृश्यते यथा व्याघ्रकृत्तिं वसानमि[illegible] ध्यानादौ स्फुटमेव वस्तुतस्तु नचैतत् वा[illegible] चर्म्मादिविषय एव ग्रन्थकारेण भगवता म[illegible] र्षिणा वर्णितः त्रिगुणात्मिका प्रकृतिरेव तस्य[illegible] च्छादिका इति आध्यात्मिकी स्वरूपोक्तिः । यथा
"गुणमयी मायैषा वावह तस्य परमस्य कौ[illegible] दनी" । व्याघ्रहस्त्यादेरुक्तिस्तु मायाया वैचित्र्यप्रद[illegible] नायैव । अपि च कटिदेशपर्य्यन्तोक्तिरेकपाद[illegible] मायाच्छादितत्वात् । यथा, श्रुतिः ।
"पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादोऽस्ति स्वयंप्रभः" ।

कृतुः, त्रि, (कृ + "कृहनिभ्यां क्तुः" । उणां ३ । [illegible] इति क्तुः ।) शिल्पी । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा,- ऋग्वेदे १।९२।१० । "श्वघ्नीव कृत्नुर्विज आमिना[illegible] मर्त्तस्य देवी जरयन्त्यायुः" ॥)

कृत्यं, स्त्री, (कृ + "विभाषा कृवृषोः" ।३।१।१२[illegible] इति क्यप् तुगागमश्च ।) कार्य्यम् ।
(यथा, गोः रामायणे ३ । ६० । २७ ।
"तथा स राक्षसीवाक्या राक्षसेन्द्रः प्रतापवान्
निष्क्रम्यान्तःपुरात्तस्मौ किं कृत्यमिति चिन्तयन्"
प्रयोजनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कृत्यः, त्रि, (कृ + क्यप् तुगागमश्च ।) विद्वि[illegible] इति मेदिनी ॥ धनादिभिर्भेद्यः । इति जटाध[illegible] प्रत्ययविशेषः । यथा,—
"कृत्याः षट् ते समाख्याताःक्यप्ण्यतौ भावकर्म्मणो
तव्यानीयावनन्ताद्यत्केलिमः कर्म्मकर्त्तरि" ।
इति सुपद्मसम्मता कारिका ॥ कर्त्तरि कर्म्म[illegible] चार्थे विहिताः कृत्या वाच्यलिङ्गाः स्युः । कृत्या[illegible] ण्यादयः वोपदेवमते "ते त्याः" "कृञोः कर्मा[illegible] इत्युक्तेः क्वचित् कृत्याः कर्त्तर्य्यपि स्युः । कर्त्त[illegible] यथा भव्यस्तरुः भव्या लता भव्यं वनम् । कर्म्म[illegible] यथा, ग्रामो गन्तव्यः नगरी गन्तव्या पुरं गन्तव्य[illegible]

कर्त्तरि कर्म्मणि किं स्यात्तथं स्थेयं ब्रह्मभूयम्॥ ब्रह्महत्या इह भावे कृत्याः। असंज्ञायामित्येव सूर्य्योऽर्कः भिद्योद्ध्यौ नदौ। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कृत्या, स्त्री, (कृ+भावे क्यप्।) क्रिया। यथा कां कृत्यामकार्षीः। देवता। यक्षदेवताविशेषः। इत्यमरभरतौ॥ यथा, प्रह्लादचरिते।

"कृत्यामुत्पादयामासुर्ज्वालामालोज्ज्वलाकृतिम्"॥

तस्या ध्यानं यथा,—

"क्रोधाज्ज्वलन्तीं ज्वलनं वमन्तीं
दृष्टिं दहन्तीं दितिजं ग्रसन्तीम्।
भीमं नदन्तीं प्रणमामि कृत्यां
रोरूयमाणां क्षुधयोग्रकालीम्"॥ *॥

आभिचारिकी क्रिया। यथा,—

"रोगकृत्याग्रहादीनां निरासः शान्तिरीरिता।
वश्यं जनानां सर्व्वेषां विधेयत्वमुदीरितम्"॥

इति षट्कर्म्मदीपिका॥

कृत्रिमं, क्ली, (कृ+क्त्रिः मप् च।) विड्लवणम्। इति मेदिनी। काचलवणम्। जवादिनामगन्धद्रव्यम्। रसाञ्जनम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कृत्रिमः, पुं, सिह्लकः। (तुरुष्कनामगन्धद्रव्यविशेषः।) इति मेदिनी॥ (कृ+"ड्वितः क्त्रिः"।कृत्या क्रियया निर्वृत्त इति "क्त्रेर्मप् नित्यम्।" इति मप्।) द्वादशविधपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः। इति जटाधरः। (एतद्विषयकविवरणन्तु पुत्रशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

कृत्रिमः, त्रि, ("ड्वितः क्त्रिः"। ३। ३। ८८। इति क्त्रिः। ततः कृत्या निर्वृत्तः। "क्त्रेर्मप् नित्यम्" ४। ४। २०। इति मप्।) करणाज्जातः। रचितः। इति मेदिनी॥ (यथा, रघौ १९। ३७।

"प्रावृषि प्रमदवर्हिणेष्वभूत्
कृत्रिमाद्रिषु विहारविभ्रमः" ॥)

कृत्रिमकः, पुं, (कृत्रिम+स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।) तुरुष्कनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कृत्रिमधूपकः, पुं, (कृत्रिमः विविधसुगन्धिद्रव्यादि कल्पितो धूपः। ततः स्वार्थे कन्।) नानासुगन्धिद्रव्यकृतदशाङ्गादिधूपः। तत्पर्य्यायः वृकधूपः २। इत्यमरः। २। ६। १२८॥

कृत्रिमपुत्रः, पुं, (कृत्रिमश्चासौ पुत्रश्चेति।) द्वादशपुत्रमध्ये पुत्रविशेषः। तथा च मनुः।

"सदृशन्तु प्रकुर्य्याद्यं गुणदोषविचक्षणम्।
पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः"॥

अस्यार्थः। "यः पुनः समानजातीयं पित्रोःपारलौकिकश्राद्धादिकरणाकरणाभ्यां गुणदोषौ भवत इत्येवमादिज्ञं पुत्रगुणैश्च मातापित्रोराराधनादिभिर्युक्तं पुत्रं कुर्य्यात् स कृत्रिमाख्यः पुत्रो बोध्यः"। इति कुल्लूकभट्टः॥ पुत्तलिका। यथा। कुमारे।१।२९।

"सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च
रेमे मुहुर्मध्यगता सखीनाम्"॥

कृत्रिममित्रः, पुं, (कृत्रिमं मित्रं इति। पुं त्वं नियामकात्।) रचितबन्धुः। इति स्मृतिः॥

कृत्स्नं, क्ली, (कृन्तति कृणत्ति वा। कृत् छेदे वेष्टने च। "कृगृशॄवृञ्चतिभ्यः क्नित्"। उणां ३। ६६। इति स्नः किच्च।) जलम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ समुदायः। इत्युणादिकोषः॥

कृत्स्नं, क्ली, (कृत्+क्स प्रत्ययः।) जलम्। सर्व्वम्। (यथा, गीतायाम्। ११। १३।

"तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा" ॥)

कुक्षिः। इति मेदिनी॥

कृत्स्नः, त्रि, (कृत्+"कृत्यशूभ्यां क्स्नः"। उणां ३। १७। इति क्स्नः।) अशेषः। समस्तः। इत्यमरः। ३। १। ६५॥ (यथा, मनुः २। १६५।

"तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः।
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना" ॥)

कृदरः, पुं, (कृ+अप्। "कृदरादयश्च"। उणां ५। ४१। इति साधुः।) धान्यादिगृहम्। गोला इति भाषा॥ इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

कृन्तत्रं, क्ली, (कृन्तति इति। "कृतेर्नुम् चेति"। उणां ३। १०८। इति कत्रन् नुम् च।) लाङ्गलम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

कृन्तनं, क्ली, (कृत्यते इति। कृत्+भावे ल्युट्।) छेदनम्। यथा, कर्म्मलोचने नारदवचनम्॥

"कृन्तनं नखकेशानां छेदनञ्च वनस्पतेः।
शावाशौचे न कर्त्तव्यं पाठनं पठनन्तथा"॥

(तथा च गीतगोविन्दे,१। ३२।

"विगलितलज्जितजगदवलोकनतरुणकरुणकृतहासे। विरहिनिकृन्तनकुन्तमुखाकृतिकेतकिदन्तुरिताशे" ॥)

कृप, ऊ ङ व ऌ कल्पने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) सप्तमस्वरी। कल्पनं सामर्थ्यम्। ऊ, अकल्पिष्ट अक्लप्त। ङ, कल्पते कल्पिष्यत्ववदिति हलायुधः॥ व, कल्प्स्यति चिक्लृप्सति। ऌ, अक्लृपत्। हृते तस्मिन् प्रियं श्रुत्वा कल्पता प्रीतिं परां प्रभुरिति अनेकार्थत्वेऽन्तर्भूतण्यर्थत्वात् जनयितेत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

कृप, ल दौर्ब्बल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां-परं-अकं-सेट्।) सप्तमस्वरी। कृपयति। षष्ठस्वरीति त्रिलोचनः। इति दुर्गादासः॥

कृप, कि युतौ। चित्रे। कल्पने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-अकं सकञ्च-सेट्।) सप्तमस्वरी। कि कल्पयति कल्पति। कृपः कृपोऽङ्क्षपादाविति कृपादेशः। इति दुर्गादासः॥

कृपः, पुं, (कृपा अस्त्यस्य पालनसाधनत्वेन। अर्श आदित्वात् अच्।) कृपाचार्य्यः। स तु द्रोणाचार्य्यश्यालकः। इति मेदिनी॥ तथा चोक्तम्।

"गौतमान्मिथुनं जज्ञे शरस्तम्बाच्छरद्वतः।
अश्वत्थाम्नश्च जननी कृपश्चैव महाबलः"॥

इति महाभारतम्॥ (स तु गौतमवंश्यस्य शरद्वतः पुत्रः राज्ञा शान्तनुना कृपया पालितः अतः कृप इति नाम्ना प्रसिद्धः। सोऽसौ यावज्जीवं कौमारब्रह्मचर्य्यमालम्ब्य कुरुबालकानामाचार्य्यत्वे भीष्मादिभिर्नियोजितः। कुरुक्षेत्रयुद्धे दुर्य्योधनपक्षमाश्रित्य पाण्डवैः सह संग्रामं कृत्वा लोकक्षयकरे तस्मिन् समरे अमरत्वात् न निहतः॥ अस्य उत्पत्तिविवरणन्तु महाभारते१। १३० अध्याये द्रष्टव्यम्॥) व्यासः। इति धरणी। (राजर्षिविशेषः। यथा, ऋग्वेदे। ८। ३। १२।

"शग्धि यथा रुशमं श्यावकं कृपमिन्द्र! प्रावः स्वर्णरम्"। "रुशमं श्यावकं कृपं च एतन्नामकान् राजर्षीन् यथा प्रावः"। इति भाष्यम्॥)

कृपणः, त्रि, (कल्पते स्वल्पमपि दातुम्। कृप्+बाहुलकात् क्युन् अत एव न लत्वम्।) अदाता। (यथा, व्यासोक्तौ।

"दातारं कृपणं मन्ये मृतोऽप्यर्थं न मुञ्चति" ॥)

तत्पर्य्यायः। कदर्य्यः २ किम्पचानः ३ मितम्पचः ४ क्षुद्रः ५। इत्यमरः। ३। १। ४८॥ किम्पचः ६ अनमितम्पचः ७। इति तट्टीका॥ मन्दः ८ कीकटः ९ कुमुत् १० कीणाशः ११। इति जटाधरः॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। २। ७५।

"दाता लघुरपि सेव्यो भवति न कृपणो महानपि समृद्ध्या। कूपोऽन्तः स्वादुजलः प्रीत्यै लोकस्य न समुद्रः"॥ दीनः। यथा, रामायणे१।३२।२८।

"ततः स पुत्रवध्याप्रस्तुद्धनं सहलक्षणाः।
द्विजेभ्यो बालवृद्धेभ्यः कृपणेभ्यो ह्यदापयत्"॥

पारिभाषिककृपणानाह॥ महाव्यसनप्राप्तो दीनः। यथा, रामायणे ४। २१। १९।

"आदितः शान्तर्त्तियः कृपणो न स राघव!।
महात्मा व्यसनं प्राप्तो दीनः कृपण उच्यते"॥

यो हि अक्षरं ब्रह्म अविज्ञाय लोकान्तरगामी भवति सः। यदुक्तं वृहदारण्यके याज्ञवल्क्यप्रकरणे। "यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्माल्लोकात् प्रैति स कृपणः" इति॥ दुहिता हि कृपापात्रत्वात् कृपणम्। यदुक्तं मनौ ४। १८५।

"भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्य्या पुत्रः स्वका तनुः।
छाया स्वोदासवर्गश्च दुहिता कृपणं परम्" ॥)

कुत्सितः। इति मेदिनी॥

कृपणः, पुं, कृमिः। इति मेदिनी॥

कृपा, स्त्री, (कृपेः सम्प्रसारणञ्चेति भिदादिपाठादङ् टाप् च।) करुणा। इत्यमरः। १। ७। १८॥ (यथा, महाभारते।

"उवाच भीमं कल्याणी कृपान्वितमिदं वचः" ॥)

कृपाणः, पुं, (कृपां नुदति प्रेरयति दूरीकरोतीत्यर्थः। नुद प्रेरणे+अन्येभ्योऽपीति डः। पूर्व्वपदादिति णत्वम्।) खड्गः। इत्यमरः। २। ८। ८९॥ (यथा, कालिकापुराणे।

"जघान दैत्यमतिरक्तलोचना
कृपाणपाशाङ्कुशशूलपट्टिशैः" ॥)

कृपाणकः, पुं, (कृपाण+स्वार्थे कन्।) खड्गः। इति हारावली॥

कृपाणिका, स्त्री, (कृपाणक+स्त्रियां टाप् अत इत्वं च।) छुरिका। इति हेमचन्द्रः॥

कृपाणी, स्त्री, (कृपाण+गौरादित्वात् ङीष्।) कर्त्तरी। इत्यमरः। २। १०। ३४॥ छुरिका। इति मेदिनी॥

कृपाद्वैतः, पुं, (कृपायां कृपावितरणे वा अद्वैतः अद्वितीयः।) बुद्धभेदः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कृपालुः, त्रि, (कृपां लाति आदत्ते । ला + डुः । यद्वा कृपाविद्यते ऽस्यास्मिन् वा । कृपा + आलुच् ।) दयालुः । इत्यमरः । ३ । १ । १५ ॥
(यथा भागवते । ४ । १२ । ५१ ।
कृपालोर्दीननाथस्य देवास्तस्यानुगृह्णते" ॥)

कृपी, स्त्री, (कृप + ङीष् ।) द्रोणाचार्य्यपत्नी । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३१ । २२ ।
"शारद्वतीं ततो भार्य्यां कृपीं द्रोणोऽन्वविन्दत" ॥
अस्या जन्मविवरणं यथा,—
पुरा किल महर्षेर्गोतमस्य पुत्त्रः शरद्वान् नाम ऋषिः धनुर्व्वेदपरत्वात् विपुलेन तपसा च इन्द्रं सन्तापयामास । इन्द्रस्तु अस्य तपोविघ्नं चिकीर्षुर्जानपदीं नाम सर्व्वेश्वरीं प्राहिणोत् । अथ रूपयौवनाढ्यां तामवलोकयतस्तस्य सहसा रेतश्चस्कन्द तच्च शरस्तम्बे स्थापितं सत् द्विधाऽभवत् । ततस्तस्मात् मिथुनं समजायत । तदैव राजा शान्तनुर्म्मृगयामागतः अपत्यमिथुनं समवलोक्य राजधानीमानीय संस्कारादिभिः संवर्द्धयामास । कृपया संवर्द्धनाच्च कृपः कृपीति तयोर्नाम चक्रे । सेयं कृपाचार्य्यस्य भगिनी । एषैव अश्वत्थाम्नो जननीत्यवगन्तव्या ॥)

कृपीटं, क्ली, (कृप + "कृतॄकृपिभ्यः कीटन्" । उणां ४ । १८४ । इति कीटन् । बाहुलकात् लत्वाभावः ।) उदरम् । जलम् । इति मेदिनी ॥ विपिनम् । इन्धनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कृपीटपालः, पुं, (कृपीटं जलं पालयतीति । पालि + अण् ।) केनिपातः । समुद्रः । इति मेदिनी । पवनः । इति शब्दरत्नावली ॥

कृपीटयोनिः, पुं, (कृपीटस्य जलस्य योनिः कारणं । "वायोरग्निरग्नेरापः" इति श्रुतेस्तथात्वम् । यद्वा कृपीटं काष्ठं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य ।) अग्निः । इत्यमरः । १ । १ । ५६ ॥

कृपीपतिः, पुं, (कृप्याः कृपभगिन्याः पतिर्भर्त्ता ।) द्रोणाचार्य्यः । इति शब्दमाला ॥

कृपीपुत्त्रः, पुं, (कृप्याः पुत्त्रः ।) अश्वत्थामा । इति भूरिप्रयोगः ॥

कृपीसुतः, पुं, (कृप्याः सुतः ।) अश्वत्थामा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृमिः पुं, (क्रामतीति । क्रमु पादविक्षेपे + "क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च" । उणां । ४ । १२१ । इति इन् "भ्रमेः सम्प्रसारणञ्च" इति अनुवृत्तेः सम्प्रसारणञ्च ।) कीटः । पोका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नीलाङ्गुः २ । इत्यमरः । २ । ५ । १३ । निलाङ्गुः ३ क्रिमिः ४ । इति तट्टीका ॥ पुलुः ५ । इति जटाधरः ॥ लाक्षा । कृमिलः । खरः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ उदरजातकीटरोगः । तस्यौषधं यथा,—
"वदरीकारवीमूलं गुडाज्येन समन्वितम् ।
अग्निना साधितं जग्ध्वा कृमीन्सर्व्वान् हरेच्छिव!" ॥
इति गारुडे १९४ अध्यायः ॥
("कृमयो द्विविधाः प्रोक्ता वाह्याभ्यन्तरसम्भवाः ।
वाह्या यूकाः प्रसिद्धाः स्युः किञ्चुलूकास्तथान्तराः ॥
सप्तधा हि भवेद्वाह्याः षड्धाश्चान्तः समुद्भवाः ।
तेषां वक्ष्यामि संभूतिं वाह्यानाभ्यन्तरे न्वथाम् ॥
रूक्षादतिबलात् खेदात् चिन्तया शोचनादपि ।
कफधातुसमुद्भूतास्तोद्भ्णा यूका भवन्ति हि ॥
यूकाः कृष्णाः पराः श्वेतास्तृतीयाश्चर्म्मणि स्थिताः ।
सूक्ष्मातिविकटा रूक्षाश्चर्म्माभाश्चर्म्मयूकिकाः ।
चतुर्थी विन्दुकी नाम वर्त्तुला मूत्रसम्भवा ॥
मत्कुणाद्याश्च पञ्चम्यो वाह्योपद्रवकारिणः ।
यूका मस्तकसंस्थाने श्वेता वस्त्रनिवासिनी ॥
चर्म्मयूका नेत्रचर्म्मे सूक्ष्मे रोमणि यष्टिका ।
उष्णाद्रव्यनिषेवाच्च अजीर्णे मधुरद्रवात् ॥
रूक्षान्नगोधूमयवान्नपिष्ट-
गुडेन वा क्षीरविपर्य्ययेण ।
दिवाशयाने च सपिच्छलेन
घर्म्मेण पापोदकसेचनेन ॥
सञ्जायते तेन मलाशयेषु
कृमिव्रजं कोष्ठविकारकारि ॥
षड्विधास्ते समुद्दिष्टास्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ।
कफकोष्ठं मलाधारं कोष्ठे सर्पन्ति सर्पवत् ॥
पृथुमध्या भवन्त्येके केचित् किञ्चुकसन्निभाः ।
धान्याङ्कुरनिभाः केचित् केचित् सूक्ष्मास्तथाणवः ॥
सूचीमुखाः परिज्ञेयास्त्वान्त्राणि खादयन्ति ते ।
वक्ष्यामि लक्षणं तेषां चिकित्साञ्च शृणुष्व मे ॥
ज्वरोद्भवरोगस्थूलं वा वमित्वात् क्लेदनं भ्रमः ।
अरुचिर्बन्धवैवर्ण्यमतीसारं सफेनिलम् ॥
गर्ज्जनं जठरे चैव मन्दाग्नित्वञ्च जायते ।
पिपासा पीतता नेत्रे किञ्चुकैः पीड़ितस्य च ॥
इति गण्डूपदलक्षणम् ॥ * ॥
सूचीवत्तुद्यतेऽन्त्राणि रक्तञ्चैवातिसार्य्यते ।
यकृद्वा भक्षयन्त्यन्ते रक्तं वा वमते भृशम् ॥
क्लेदो मुखेऽरुचिर्जाड्यं मन्दाग्नित्वञ्च वेपथुः ।
क्षुत्तृष्णा च ज्वरो ज्ञेयाः सूचीमुखकृमीरुजाम् ॥
इति सूचीमुखलक्षणम् ॥ * ॥
ये च धान्याङ्कुरास्तेषां वक्ष्याम्यथ च लक्षणम् ।
मलाशयस्थाः कृमयो मलं जघ्नन्ति ते भृशम् ॥
तैस्तु संपीड्यते देहे विड्भेदं पक्षता ।
कृशत्वञ्चापि हृत्क्लेदं कृमयो जनयन्ति ते ॥
हारीतः संशयापन्नः पादौ संगृह्य पृच्छति ।
कथं देहे मनुष्यस्य मलमूत्रवसाशये ॥
सम्भवन्ति कथञ्चादौ वर्द्धयन्ति कथं पुनः ।
कथं वा शीर्णोऽम्लरसे नानाहारावभक्षणे ॥
जायन्ते केन कृमयः सूक्ष्माधोगामिनोऽप्यथ ।
नानाऽऽमपक्वभक्षान्नं दह्यते वा हुताशनः ॥
कथन्ते कृमयश्चान्ते न दह्यन्तेऽन्तराग्निना ।
एवं पृष्टो महाचार्य्यः प्रोवाच मुनिपुङ्गवः ॥
आत्रेय उवाच ।
शृणुपुत्त्र! महाबाहो! कृमिसम्भवकारणम् ।
विदह्याम्लरसैः पुत्त्र! रक्तञ्चैवास्य कुप्यति ॥
कफेनैकदिनं याति शुक्रेणाकारणं व्रजेत् ।
पञ्चभूतात्मके वायौ ते तु जाताः सचेतनाः ॥
कोष्ठाग्निना न दह्यन्ते न जीर्य्यन्ते रसानिति ।
विषे जातो यथा कीटो न विषेण मृतिं व्रजेत् ॥
तथा हुताशनोद्भूतं न हुताशेन जीर्य्यति ।
भेषजं संप्रवक्ष्यामि येन तेऽपि तरन्ति वै ॥
पतन्ति वा शमं यान्ति भेषजानि शृणुष्व मे ।
वचाऽजमोदा कृमिजित्पलाश-
वीजं शठी रामठकं त्रिवृच्च ।
उष्णोदके तत्परिपिष्यपेयं
पतन्ति शीघ्रं शतधातुकीटाः ॥
शठी यवानी पिचुमर्द्दपत्रान्
विड़ङ्गकृष्णातिविषा रसोनम् ।
सम्पिष्य मूत्रेण त्रिवृत्प्रयुक्तम्
विनाशनं सर्व्वकृमीरुजानाम् ॥
मरिचं पिप्पलीमूलं विड़ङ्गशिग्रु यवानिकात्रिवृ
गोमूत्रेण तु पेष्यं पानं शीघ्रं कृमीन् हन्ति ।
मुस्ता विशाला त्रिफला सुपर्णी
शिग्रुः सुवाङ्कं सलिलेन कल्काः ।
पानं सकृष्णा कृमिशत्रुचूर्णं
विनाशनं सर्व्वकृमीरुजाञ्च" ॥
"मातुलुङ्गस्य मूलानि रसोनं कृमिजित्त्रिवृत्
अजमोदा निम्बपत्रं गोमूत्रेण तु पेषयेत् ॥
पानमेतत् प्रशंसन्ति कृमिदोषनिवारणम् ।
ज्वरप्रोक्तानि पथ्यानि कृमिदोषे प्रदापयेत् ।
इति कृमिचिकित्सा" ॥ * ॥
इति महर्ष्यात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे कृमिचिकित्सा नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ * ॥
अस्य निदानपूर्व्वकसम्प्राप्तिचिकित्सितं-यथा
"अजीर्णाध्यशनासात्म्यैर्विरुद्धमलिनाशनैः ।
अव्यायामदिवास्वप्नगुर्व्वतिस्निग्धशीतलैः ।
माषपिष्टान्नविदलविसशालूकशेरुकैः ॥
पर्णशाकसुवाशुक्तदधिक्षीरगुडेक्षुभिः ।
पलालानूपपिशितपिण्याकपृथुकादिभिः ॥
स्वाद्वम्लद्रव्यपानैश्च श्लेष्मा पित्तञ्च कुप्यति ।
कृमीन् बहुविधाकारान् करोति विविधाश्रय
आमपक्वाशयस्तेषां प्रसवः प्रायशः स्मृतः ।
विंशतेः कृमिजातीनां त्रिविधः सम्भवः स्मृतः
पुरीषकफरक्तानि तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ।
अयवा वियवाः किप्याश्चिप्या गण्डूपदास्तथा ।
चूरवो द्विमुखाश्चैव सप्तैवैते पुरीषजाः ॥
श्वेताः सूक्ष्मास्तुदन्त्येते गुदं प्रतिसरन्ति च ।
तेषामेवापरे पुच्छैः पृथवश्च भवन्ति हि ॥
शूलाग्निमान्द्यपाण्डुत्वविष्टम्भबलसंक्षयाः ।
प्रसेकारुचिहृद्रोगविड्भेदास्तु पुरीषजैः ॥
रक्ता गण्डूपदा दीर्घा गुदकण्डूनिपातिनः ।
शूलाटोपशकृद्भेदपक्तिनाशकराश्च ते ॥
दर्भपुष्पा महापुष्पाः प्रलूनाश्चिपिटास्तथा ।
पिपीलिका दारुणाश्च कफकोपसमुद्भवाः ॥
रोमशा रोममूर्द्धानः सपुच्छाः श्यावमण्डलाः
मूढ़धान्याङ्कुराकाराः शुक्लास्ते तनवस्तथा ॥
मज्जादा नेत्रलेढ़ारस्तालुश्रोत्रभुजस्तथा ।
शिरोहृद्रोगवमथुप्रतिश्यायकराश्च ते ॥
केशरोमनखादाश्च दन्तादाः किक्किशास्तथा ।
कुष्ठजाश्च परीसर्पाः ज्ञेयाः शोणितसम्भवाः ।
ते सरक्ताश्च कृष्णाश्च स्निग्धाश्च पृथवस्तथा ।

रक्ताधिष्ठानजान् प्रायो विकारान् जनयन्ति ते ॥
माषपिष्टान्नलवणगुडशाकैः पुरीषजाः ।
मांसमाषगुडक्षीरदधिशुक्तैः कफोद्भवाः ॥
विरुद्धा जीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि ॥
ज्वरो विवर्णताशूलं हृद्रोगः सदनं भ्रमः ॥
भक्तद्वेषोऽतिसारश्च सञ्जातकृमिलक्षणम् ।
दृश्यास्त्रयोदशाद्यास्तु कृमीणां परिकीर्त्तिताः ॥
केशादाद्यास्त्वदृश्यास्ते द्वावाद्यौ परिवर्ज्जयेत् ।
एषामन्यतमं ज्ञात्वा जिघांसुः स्निग्धमातुरम् ॥
सुरसादिविपक्वेन सर्पिषा वान्तमादितः ।
विरेचयेत्तीक्ष्णतरैर्योगैरास्थापयेच्च तम् ॥
यवकोलकुलत्थानां सुरसादेर्गणस्य च ।
विडङ्गस्नेहयुक्तेन क्वाथेन लवणेन च ॥
प्रत्यागते निरूहे तु नरं स्नातं सुखाम्बुना ।
यक्ष्मात् कृमिघ्नैरशनैस्ततः शीघ्रं भिषग्वरः ॥
स्नेहेनोक्तेन चैनन्तु योजयेत् स्नेहवस्तिना ।
ततः शिरीषकिणिही-रसं क्षौद्रयुतं पिबेत् ।
केचूकस्वरसं वापि पूर्व्ववत्तीक्ष्णभोजनः ॥
पलाशबीजस्वरसं कल्कं वा तण्डुलाम्बुना ।
पारिभद्रकपत्राणां क्षौद्रेण स्वरसं पिबेत् ॥
पत्तूरस्वरसं वापि पिबेद्वा सुरसादिजम् ।
लिह्यादश्वशकृच्चूर्णं विडङ्गं वा समाक्षिकम् ॥
पत्रैर्मूषिकपर्ण्या वा सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः ।
खादेत् पूपालिकान् पक्वान् धान्याम्लञ्च पिबेदनु ॥
सुरसादिगणे तैलं पक्वं वा पानमिष्यते ।
विडङ्गचूर्ण-पिष्टाभ्यां तस्मिन् भक्ष्यन्तु कारयेत् ॥
तत्क्वाथप्रपीतानां तिलानां स्नेहमेव वा ।
श्वाविधः शकृतश्चूर्णं सप्तकृत्वः सुभावितम् ॥
विडङ्गानां कषायेण त्रैफलेन तथैव च ॥
क्षौद्रेण लिह्यानुपिबेद्रसमामलकोद्भवम् ।
अस्त्राभया रसश्चापि विधिरेषोऽयसामपि ॥
पूतीकस्वरसं वापि पिबेद्वा मधुना सह ।
पिबेद्वा पिप्पलीमूलमजामूत्रेण संयुतम् ॥
सप्तरात्रं पिबेद्दृष्टकल्कपुवा दधिमस्तुना ।
पुरीषजान् कफोत्थांश्च हन्यादेवं कृमीन् भिषक् ॥
शिरोहृद्घ्राणवक्त्राक्षि संस्थितांश्च पृथग्विधान् ।
विशेषेणाञ्जनैर्नस्यैरवपीडैश्च साधयेत् ॥
शक्रद्रसन्तरकृस्य समुष्कं भावयेदति । ।
निःक्वाथेन विडङ्गानां चूर्णं प्रधमनन्तु तत् ॥
अयश्चूर्णान्यनेनैव विधिना योजयेद्भिषक् ।
सकांस्यनीलं तैलञ्च नस्यं स्यात् सुरसादिके ॥
इन्द्रलुप्तविधिश्चापि विधेयो रोमभोजिषु ।
दन्तादानां समुद्दिष्टं विधानं मुखरोगिकम् ॥
रक्तजानां समुद्दिष्टं कुर्य्यात् कुष्ठचिकित्सिते ।
सुरसादिन्तु सर्व्वेषु सर्व्वथैवोपयोजयेत् ॥
प्रायशस्तिक्तकटुकं भोजनञ्च हितं भवेत् ।
कुलत्थक्वाथसंसृष्टं क्षीरपानञ्च पूजितम् ॥ * ॥
क्षीराणि मांसानि घृतानि चैव
दधीनि शाकानि च पर्व्ववन्ति ।
समासतोऽम्लान् मधुरान् हिमांश्च
कृमीन् जिघांसुः परिवर्ज्जयेत्तु" ॥
इति सुश्रुत उत्तरतन्त्रे चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥)

कृमिकण्टकं, क्ली, (कृमेः कृमिरोगस्य रोगे वा कण्टकमिव । तन्नाशकतया तथात्वम् ।) विडङ्गम् । चित्राङ्गः । उडुम्बरः । इति मेदिनी ॥

कृमिकोषोत्थं, त्रि, (कृमेः कृमिभिर्निर्म्मितो वा कोषः । शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपः । तस्मात् उत्तिष्ठति उत्पद्यते । उत्+स्था+कः ।) कौषेयम् । इत्यमरः । २ । ६ । १११ । रेसमिकापड़ इति भाषा ॥

कृमिघ्नः, पुं, (कृमिं हन्ति इति । हन्+टक् । "हन्तेरत् पूर्व्वस्य" । ८ । ४ । २२ । इति नियमात् न णत्वम् ।) विडङ्गः । इत्यमरः । २ । ४ । १०६ ॥ पलाण्डुः । कोलकन्दः । पारिभद्रः । भल्लातकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विडङ्गहरिद्रा च । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

कृमिघ्ना, स्त्री, (कृमिघ्न+अजादित्वात् टाप् ।) हरिद्रा । इति भावप्रकाशः ॥

कृमिघ्नी, स्त्री, (कृमिघ्न+टित्वात् ङीप् ।) धूमपत्रा । विडङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृमिजं, क्ली, (कृमिभ्यो जायते इति । अन्येभ्योपीति डः ।) अगुरु ॥ इत्यमरः । २ । ६ । १२६ ॥ (कृमिजातमात्रे, त्रि । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १०३ ।
"कौषेयं कृमिजं सुवर्णमुपलाद्दूर्व्वापि गोरोमतः
पङ्कात्तामरसं शशाङ्क उदधेरिन्दीवरं गोमयात्" ॥
अस्य पर्य्याया यथा ।
"अगुरु प्रवरं लोहं राजार्हं योगजन्तथा ।
वंशिकं कृमिजं वापि कृमिजग्धमनार्य्यकम्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणाश्चास्यागुरुशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

कृमिजग्धं, क्ली, (कृमिभिर्जग्धं भुक्तम् । उपचारात् तज्जनिततया तथात्वम् ।) अगुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥ ("कृमिजग्धमनार्य्यकम्" । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृमिजा, स्त्री, (कृमिभ्यो जायते या । जन+डः टाप् च । लाक्षा ।) इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य पर्य्याया यथा,—
"कीटजा कृमिजा लाक्षा जतुका च गवायिका" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कृमिरिपुः, पुं, (कृमीणां रिपुर्नाशकः । तन्नाशकत्वात् तथात्वम् ।) विडङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ (विडङ्गशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

कृमिला, स्त्री, (कृमीन् कृमिवत् सन्तानान् लाति आदत्ते । ला+कः टाप् च ।) बहुप्रसूः । बहुसन्तानप्रसवा । इति हेमचन्द्रः ॥ कृमियुक्ते त्रि ॥

कृमिवृक्षः, पुं, (कृमिप्रधानः कृमिमयो वा वृक्षः ।) कोषाम्रः । इति भावप्रकाशः ॥
(कोषाम्रशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

कृमिशङ्खः, पुं, (कृमिरिव जीवन् शङ्खः ।) जीवशङ्खः । तत्पर्य्यायः । कृमिजलजः २ कृमिवारिरुहः ३ जन्तुकम्बुः ४ । अस्य गुणाः । रसवीर्य्यादौ शङ्खसदृशत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृमिशुक्तिः, स्त्री, (कृमिरिव शुक्तिः ।) जलशुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृमिशैलकः, पुं, (कृमिनिर्म्मितः शैल इव । ततः स्वार्थे कन् ।) वल्मीकः । इति शब्दरत्नावली ॥

कृमीलकः, पुं, (कृमीन् ईरयति जनयतीति । ईर्+ण्वुल् । रस्य लत्वम् ।) वनमुद्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृव, इ न कृतौ । हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट् । इदित् ।) कृन्वी । न, कृणोति । इ, कर्म्मणि कृण्व्यते । इति दुर्गादासः ॥

कृविः, पुं, (क्रियते वस्त्रादिकमनेन । डु कृञ् करणे "कृविघृष्विच्छविस्थविकिकीदिवि" । उणां ४ । ५६ । इति क्विन् निपातनात् ।) वापयन्त्रम् । इति उणादिवृत्तिः । ताँत इति भाषा ॥

कृश, इर् य कार्श्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् । इरित् ।) कार्श्यं कृशकरणम् । इर्, अकृशत् अकर्शीत् । अस्मात् पुषादित्वान्नित्ये ङ इत्यन्ये । य, कृश्यति चन्द्रः कलापक्षः । इति दुर्गादासः ॥

कृशः, त्रि, (कृशधातोः क्तप्रत्यये "अनुपसर्गात् फुल्लक्षीवेति" ।८।२।५५। निपातनात् साधुः ।) अल्पः । (यथा, मनौ । ४ । १८४ ।
"आकाशेशास्तु विज्ञेया बालवृद्धकृशातुराः" ॥)
सूक्ष्मः । इत्यमरः । ३ । १ । ६१ ॥
(यथा, आर्य्यासप्तशती । ४९५ ।
"राजसि कृशाङ्गि ! मङ्गलकलसी सहकारपल्लवेनेव । तेनैव चुम्बितमुखी प्रथमाविर्भूतरागेण" ॥
" व्यायाममतिसौहित्यं क्षुत्पिपासामयौषधम् ।
कृशो न सहते तद्वदतिशीतोष्णमैथुनम् ॥
प्लीहा कासः क्षयः श्वासो गुल्मार्शांस्युदराणि च ।
कृशं प्रायोऽभिधावन्ति, रोगाश्च ग्रहणीमताः" ॥
"सततं व्याधितावेतावतिस्थूलकृशौ नरौ ।
सततञ्चोपचर्य्यौ हि कर्षणैर्बृंहणैरपि" ॥
"स्थौल्यकार्श्ये वरं कार्श्यं समोपकरणौ हितौ ।
यद्युभौ व्याधिरागच्छेत् स्थूलमेवाति पीड़येत्" ॥
इति चरके सूत्रस्थाने २१ अध्याये ॥
"कश्चिदन्यः कृशोऽतीव बलवान् दृश्यते तदा" ॥
तत्र हेतुमाह ।
"आधानसमये यस्य शुक्रभागोऽधिको भवेत् ।
मेदोभागस्तु हीनः स्यात् स कृशोऽपि महाबलः" ॥
यस्याधानसमये जनयितुः शुक्रस्याधिक्यं भवति ।
मेदसोऽल्पता तस्य कृशस्यापि बहु बलमित्यर्थः ॥
अथ कार्श्यस्य चिकित्सा ।
"क्षुद्राशादि निमित्ते तु कृशे युञ्जीत भेषजम् ।
बृंहणं बलकृद्द्रव्यं तथा वाजीकरञ्च यत् ॥
पीताश्वगन्धा पयसार्द्धमासं
घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा ।
कृशस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते
बालस्य शस्यस्य यथाम्बुवृष्टी ॥
अश्वगन्धस्य कल्केन क्वाथे तस्मिन् पयस्यपि ।
सिद्धं तैलं कृशाङ्गानामभ्यङ्गादङ्गपुष्टिदम्" ॥
इति अश्वगन्धातैलम् ॥ * ॥
इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे तृतीयभागे कार्श्याधिकारे ॥) (अधमः । यथा, मनौ । ४ । १९५ ।

"क्षत्त्रियञ्चैव सर्पञ्च ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम्।
नावमन्येत वै भूष्णुः कृशानपि कदाचन" ॥
पुं, सर्व्वाकारवत्त्वात् विष्णुः। यथा, महाभारते।
१३। १४९। १०३।
"अणुर्वृहत्कृशः स्थूलो गुणभृन्निर्गुणो महान्" ॥
स्वनामख्यातो मुनिपुत्त्रः। स तु परीक्षिच्छाप-
प्रदातुः शृङ्गिणः सखा।
यथा, महाभारते। १। ४१। २।
"स तं कृशमभिप्रेक्ष्य स्मन्तां वाचमुत्सृजन्।
अपृच्छत् कथं तातः स मेऽद्य मृतधारकः" ॥
ऐरावतकुलोत्पन्नो नागविशेषः। यथा, तत्रैव।
१। आस्तीकपर्व्वणि। ५७। ११।
"पारावतः पारिजातः पाण्डरो हरिणः कृशः।
ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा हव्यवाहनम्" ॥)

कृशरः, पुं, (कृशं अल्पमात्रां रातीति। रा+कः।
कृशयोऽपि बलं राति वा।) तुल्यतिलान्नम्। तत्प-
र्य्यायः। त्रिसरः २। इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, मत्स्यपुराणे,—
"गुडौदनं रवेर्दद्यात् सोमाय घृतपायसम्।
संयावकं कुजे दद्यात् क्षीरान्नं सोमसूनवे।
दध्योदनञ्च जीवाय शुक्राय तु घृतोदनम्।
शनैश्चराय कृशरमाजमांसञ्च राहवे।
चित्रौदनञ्च केतुभ्यः सर्व्वभक्ष्यैः समर्च्चयेत्" ॥)

कृशरा, स्त्री, (कृशर+टाप्।) तिलौदनम्। इति
हारावली ॥ द्विदलमिश्रितान्नम्। खिचड़ी इति
भाषा। यथा,—
"तण्डुला दालिसंमिश्रा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः।
संयुक्ताः सलिलैः सिद्धाः कृशरा कथिता बुधैः" ॥
अस्या गुणाः। शुक्रबलकारित्वम्। गुरुत्वम्।
पित्तकफप्रदत्वम्। दुर्ज्जरत्वम्। विष्टम्भमलमूत्र-
कारित्वञ्च। इति भावप्रकाशः ॥
("मांसैस्तुपिष्टकृशरा तिलशष्कुलीभिः"।
इति माधवकरीयरोगविनिश्चयस्य कफशूलव्या-
ख्याने विजयेनोक्तं यथा,—
"कृशरा तिलतण्डुलमाषयवागूः" ॥)

कृशला, स्त्री, (कृशं कार्श्यं लातीति। ला+कः।
टाप्।) केशः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृशशाखः, पुं, (कृशा क्षीणा शाखा यस्य।) पर्पटः।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कृशाङ्गी, स्त्री, (कृशानि सूक्ष्माणि अङ्गानि यस्याः।
स्वाङ्गवाचित्वात् ङीष्।) प्रियङ्गुवृक्षः। इति
शब्दचन्द्रिका ॥ सूक्ष्माङ्गविशिष्टे, त्रि। (यथा,—
आर्य्यासप्तशती। ४९५।
"राजसि कृशाङ्गि! मङ्गलकलशी सहकारपल्ल-
वेनेव। तेनैव चुम्बितमुखी प्रथमाविर्भूतरागेण" ॥)

कृशानुः, पुं, (कृशति तनूकरोति दाह्यकाष्ठादिवस्तु-
जातमिति। "कृतन्योर्त्ति"। उणा० ।४।२। इति
आनुक्।) अग्निः। इत्यमरः। १। १। ५७ ॥
(यथा, रघुः। ७। २४।
"प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानो-
रुदर्च्चिषस्तन्मिथुनं चकाशे" ।)
चित्रकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कृशानुरेताः, [स्] पुं, (कृशानौ अग्नौ रेतः निःक्षिप्तं
तेजो यस्य।) शिवः। इत्यमरः। १। १। ३५ ॥
(अस्य कृशानुरेतोनाम्नः कारणं कालिकापुराणे
४७ अध्याये दृश्यम् ॥)

कृशाश्वी, [न्] पुं, (कृशाश्वेन धनुष्मारवंशस्यन्यर्षि
विशेषेण प्रोक्तं नाट्यसूत्रादिकं अधीते वेत्ति वा
"कर्मन्दकृशाश्वादिनिः"। ४। ३। १११। इति
इनिः।) नटः। इत्यमरः। २। १०। १२ ॥

कृशिका, स्त्री, (कृश इव कायतीति। कै+कः। टाप्
इत्वञ्च।) आखुकर्णीलता। इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष, औ आकर्षे। विलेखने। इति कविकल्प-
द्रुमः। (भ्वां-परं-सकं-अनिट्।) औ, अकार्क्षीत्
अक्राक्षीत् अकृक्षत्। आकर्षि आकर्षणे। क-
र्षन्ति तुरगा रथम्। इति दुर्गादासः ॥
(यथा, मनुः। ३। ६६।
"मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि।
कुलसङ्ख्याञ्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः" ॥
आखुकर्णीशब्दे ऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

कृष, औ ञ श आकर्षणे। विलेखने। इति कवि-
कल्पद्रुमः। (तुदां-उभं-सकं-अनिट्।) श ञ, कृ-
षति कृषते भूमिं कृषकः। औ, अकार्क्षीत्।
अक्राक्षीत् अकृक्षत्। इति दुर्गादासः।

कृषकः, त्रि, (कृषति भूमिं यः। "कृषेर्वृद्धिश्चो
दीचाम्"। उणा० ।२।३८। इति क्वुन्।) कर्षकः।
इति मेदिनी ॥

कृषकः, पुं, (कृषति भूमिमनेन इति करणे क्वुन्।)
फालः। इति मेदिनी ॥ वृषः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृषाणुः, पुं, (कृष्+आनुक्। पृषोदरात् षत्वम्।)
कृशानुः। इत्यमरटीका ॥

कृषिः, स्त्री, (कृष् विलेखने। "सर्व्वधातुभ्य इन्"।
उणा० ४। ११७। इति इन्। "इगुपधात् कित्"।
उणा०। ४। ११९। इति कित्।) वैश्यवृत्ति-
विशेषः। कर्षणम्। चास इति भाषा। तत्प-
र्य्यायः। अनृतम् २। इत्यमरः। २। ९। २।
प्रमृतम् ३। इति जटाधरः ॥
(यथा, मेघदूते। १६।
"त्वय्यायत्तं कृषिफलमिति भ्रूविकारानभिज्ञैः
प्रीतिस्निग्धैर्ज्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः" ॥)

कृषिकः, पुं, (कृषत्यनेन "ऋषिकृषयोः किकन्"।
उणा०। २। ४०। इति किकन्।) फालः। इत्य-
मरः। २। ९। ६ ॥ कर्षकः। इति केचित् ॥

कृषीवलः, त्रि, (कृषिरस्यास्ति इत्यनेन इति "रजः
कृष्यासुतिपरिषदो वलच्" ५।२।११२। इति
वलच्। "वले" ६। ३। ११८। इति दीर्घः।)
कर्षकः। कृषिजीवी। इत्यमरः। २। ९। ६ ॥
(यथा, महाभारते। २। ५। ७७।
"कच्चिन्न चौरैर्लुब्धैर्वा कुमारैः स्त्रीबलेन वा।
त्वया वा पीड्यते राष्ट्रं कच्चित् तुष्टाः कृषीवलाः" ॥)
काकजङ्घावृक्षः। इति रत्नमाला ॥

कृष्करः, पुं, (कृषं करोति सृष्टिस्थित्यादिकं
शक्तियोगात् सम्पादयतीति। कृष+कृ+टक्।)
शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्टं, त्रि, (कृष्यते यत् तत्। कृष+कर्म्मणि क्त।)
कृष्टक्षेत्रम्। चसा क्षेत् इति भाषा। तत्पर्य्याय।
सीत्यम् २ हल्यम् ३। इत्यमरः। २। ९। ८
(यथा, मनौ। ११। १४५।
"कृष्टजानामोषधीनां जातानाञ्च स्वयं वने"।
भावे क्तः। कर्षणम् ॥)

कृष्टपच्यः, त्रि, (कृष्टे क्षेत्रे स्वयमेव पच्यते इति क
कर्त्तरि कृष्ट+पच+"राजसूयसूर्य्यमृषोद्य
कृप्य कृष्टपच्याव्यथ्याः"। ३। १। ११४। इ
क्यबन्तो निपातितः।) व्रीहिः। धान्यम्। इ
व्याकरणम्। (यथा, भागवते। ७। १२। १८
"न कृष्टपच्यमश्नीयादकृष्टञ्चाप्यकालतः" ॥)

कृष्टपाक्यं, त्रि, (कृष्टे पच्यते इति। कृष्ट+पच+
र्म्मणि ण्यत्। "चजोः कु घिण्यतोः"। ७।
५२। इति चस्य कुत्वम्।) कृष्टपच्यम्। इति व्या
रणम् ॥

कृष्टिः, पुं, (कृषत्यन्तर्भूतं विद्यालोचनाभ्यासा
भिरसौ। कृष्+कर्त्तरि क्तिच् बाहुलक
तिर्वा।) पण्डितः। इत्यमरः। २। ७। ५।
(यथा, ऋग्वेदे। ६। १८। २। "इन्द्रेण
मानुषीणामेकः कृष्टीनामभवत् सहावा" ॥)
कर्षणे, स्त्री। इति मेदिनी ॥ (कृष्+भावे क्तिन्
आकर्षणम् ॥ जनमात्रम्। इति निरुक्तम्।
यथा ऋग्वेदे ।८।६।४। "विश्वा नमन्त कृष्टयः"
"कृष्टयः प्रजाः"। इति भाष्यम् ॥)

कृष्णं, स्त्री, ("कृषेर्वर्णे"। उणा० ३। ४। इति न
ततो णत्वम्।) मरिचम्। इत्यमरः। २।९।३
(अस्य पर्य्याया यथा,—
"मरिचं वेल्लजं कृष्णमूषणं धर्म्मपत्तनम्"।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
गुणाश्चास्य मरिचशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
लोहम्। इति जटाधरः ॥ नीलाञ्जनम्। इ
राजनिर्घण्टः ॥ कालागुरु। इति रत्नमाला ॥

कृष्णः, पुं, (कर्षत्यरीन् महाप्रभावशक्त्या। य
कर्षति आत्मसात् करोति आनन्दत्वेन परि
मयतीति मनो भक्तानां इति यावत् "
र्व्वर्णे"। उणा०। ३। ४। इति बाहुलकात्
विनापि। नक्। णत्वञ्च। यद्वा, कर्षति सर्व्वं
स्वकुक्षौ प्रलयकाले। "कर्षणात् कृष्णो रम
रामो व्यापनात् विष्णुः"। इति श्रुते स्तथात्वम्
अपरा व्युत्पत्तिर्यथा,—
"कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः।
तयोरैक्यात् परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते"।
इति श्रीधरस्वामी ॥ तथा च, महाभारते।
यानसन्धिपर्व्वणि ७०। ५।
"कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः।
कृष्णस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति सात्त्वतः"।
भगवदवतारविशेषः। स च भूभारहरणार्थं द्वा
युगशेषे भाद्रकृष्णाष्टम्यां रोहिणीनक्षत्रे निशी
देवकीगर्भे आविर्भूतः। तस्य जन्मसमयो य
"उच्चस्थाः शशिभौमचान्द्रिशनयो लग्नं वृ
लाभगो जीवः सिंहतुलालिषु क्रमवशात् पू

भृगोराहवः। नैशीथः समयोऽष्टमी बुधदिनं ब्रह्मर्क्षमत्रक्षणे श्रीकृष्णाभिधमम्बुजेक्षणमभूदाविः परं ब्रह्म तत्” ॥ इति खमाणिक्यनामज्योतिर्ग्रन्थः ॥ (यदि च भगवतो विष्णोः कृष्णावतारकालः क्वचित् द्वापरयुगशेषे इत्ययं पाठो लभ्यते तथापि कलावेव कृष्णावतार इत्येव भूरिसम्मतमिति बोध्यम्। तत्र भूरि भूरिप्रमाणानि च सन्ति तेषां कानिचिदत्रोद्धृतानि।

तद्यथा, ब्रह्मपुराणे,—

“अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे।
अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः” ॥

परं कस्मिन्नेव कलौ प्रादुर्बभूव भगवानिति जिज्ञासायां वैवस्वतमन्वन्तरीयाष्टाविंशतिमे युगे इत्युक्त्या वर्त्तमानकलेः प्रथम एव निर्णीयते। तथा च उक्तस्याः शशिभौमचान्द्रिशगय इति। खमाणिक्यनामज्योतिर्ग्रन्थोक्तेः कलियुगस्य ६४७ वर्षेषु गतेषु एतत्समयस्य सम्भवः ततः पूर्व्वं कलौ तादृशसमयासम्भवात्। किञ्च राजतरङ्गिण्याम्। १। ५१।

“शतेषु षट्सु सार्द्धेषु त्र्यधिकेषु च भूतले।
कलेर्गतेषु वर्षाणामभवन् कुरुपाण्डवाः” ॥

इत्यनेन कलियुगस्य ६५३ वर्षेषु गतेषु तत्समकालीनयोः कुरुपाण्डवयोरुत्पत्तिः कथिता अतो भगवतः कृष्णस्यापि तत्कालोत्पत्तिकत्वं सूचितम्। अपि च कृष्णस्य नामकरणे यत् गर्गर्षिराह ततोऽपि कलेरादावेव भगवदाविर्भावः सूच्यते। यथा, भागवते। १०। ८। ९।

‘आसन् वर्णास्त्रयो ह्यस्य गृह्णतोऽनुयुगं तनूः।
शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः” ॥

इदानीं कलावित्यर्थः। तथा, पुराणान्तरे,—

‘कृते शुक्लं हरिं विद्यात् त्रेतायां रक्तवर्णकम्।
द्वापरे पीतवर्णञ्च कलौ कृष्णत्वमागतः” ॥

यथा तत्रैव ११ अध्याये युगावतारकथने।

‘कृते शुक्लश्चतुर्बाहुर्जटिलो वल्कलाम्बरः।
कृष्णाजिनोपवीताक्षान् बिभ्रद्दण्डकमण्डलुम् ॥
हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मा स्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः।
त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्बाहुस्त्रिमेखलः ॥
द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः।
श्रीवत्सादिभिरङ्कैश्च लक्षणैरुपलक्षितः ॥
नानातन्त्रविधानेन कलावपि यथा शृणु ॥
कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदम्।
यज्ञैः संकीर्त्तनप्रायैर्यजन्ति हि सुमेधसः” ॥

अपि चकृते शुक्ल इत्यादयो ये ये वर्णा निर्णीताः तु केवलं तेषां बाह्यवर्णत्वेन पर्य्यवसीतत्वं किन्तु गुणभेदानुसारेण लोकानां गुणधर्म्मत्वमेव निश्चीयते। यथा, कृते शुक्लं इति कथनात् सत्वगुणः प्रदर्शितः सत्वस्य हि शुक्लत्वं प्रसिद्धं यथा,—

‘तत्र सत्त्वं निर्म्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम्।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ !” ॥

त्रेतायां रक्तवर्णकं इत्युक्त्या रजस एव निर्द्देशः कृतः यथा,—

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम्।
तन्निबध्नाति कौन्तेय ! कर्म्मसङ्गेन देहिनम्” ॥

द्वापरे पीतवर्णं इत्युक्त्या रजोमिश्रिततमसो निर्द्देशः। यथा,—

“यावद्व रजो वै यदा अन्धकारात्मकेन तमसा संगच्छते तदा ऽस्य घोरमौढ्यादिबहवो दोषा प्रकाशन्ते” ॥ तथा, हरिवंशे वर्णभेदकथने वैश्यत्वप्राप्तिहेतुमाह।

“गोभ्यो वृत्तिं समास्थाय पीताः कृष्युपजीविनः।
स्वधर्म्मान्नानुतिष्ठन्ति ते द्विजा वैश्यतां गताः” ॥

पीताः रजस्तमःप्रधाना इति तट्टीका ॥

कलौ कृष्णतामागत इत्युक्त्या तु केवलं तमःप्राधान्यनिर्द्देशः यथा,—

“तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्व्वदेहिनाम्।
निद्रा तन्द्रा तथालस्यं प्रमादो दीर्घसूत्रिता” ॥

इत्यतः दुरात्माक्रान्तायाः पृथिव्या भारहरणाय तमःप्रधानां मायामधिष्ठायैव कलावेव भगवतः प्रादुर्भावः सम्भवति ॥

यदा तु शालिवाहनस्य शकाब्दाख्याः प्रचलितुमारब्धास्तदा वै पाण्डुकुलनन्दनमहाराजयुधिष्ठिरप्रवर्त्तिताब्दानां षड्विंशाधिकसार्द्धद्विसहस्राण्येवातीतानि। महाभारतभागवतादिशास्त्रोक्त्या भगवतः कृष्णस्य तृतीयपाण्डवेनार्ज्जुनेन तुल्यवयस्कत्वात् उपर्य्युक्तराजतरङ्गिणीमतानुसारेण च कलेः त्रिपञ्चाशदधिकषट्शतेषु वर्षेषु गतेषु युधिष्ठिराविर्भावकालः। तद्गणनया हि कलेः सप्तपञ्चाशदधिकेषु षट्शतेषु वर्षेषु गतेष्वेव कथञ्चित् कृष्णावतारसमयो निश्चीयते। किञ्च, एतावदपि निर्द्धारितं यत् विक्रमादित्याब्दा यिषुखीष्टाविर्भावादेकोनाशीतिवर्षोत्तरकाल एव प्रवर्त्तितुमारब्धाः। अतः षड्विंशाधिकचतुर्व्विंशतिशतवर्षेभ्य एकोनाशीतिवर्षेषु वियुक्तेषु यिषुखीष्टाविर्भावात् सप्तचत्वारिंशदधिकशतवर्षपूर्व्वमेव युधिष्ठिराविर्भावकालः। ततो नितरामेव यिषुखीष्टात् सप्तचत्वारिंशदधिकषड्विंशतिशतवर्षेभ्यः प्राग्भगवतः कृष्णस्य प्रादुर्भावः कथमपि निरूप्यते ॥)

अधुना अस्य ध्यानम् कथ्यते यथा,—

“स्मरेद्वृन्दावने रम्ये मोहयन्तमनारतम्।
गोविन्दं पुण्डरीकाक्षं गोपकन्याः सहस्रशः ॥
आत्मनो वदनाम्भोजे प्रेषिताक्षिमधुव्रताः।
पीड़िताः कामबाणेन चिरमाश्लेषणोत्सुकाः ॥
मुक्ताहारलसत्पीनतुङ्गस्तनभरानताः।
स्रस्तधम्मिल्लवसना मदस्खलितभाषणाः ॥
दन्तपङ्क्तिप्रभोद्भासिस्पन्दमानाधराञ्चिताः।
विलोभयन्ती विविधैर्विभ्रमैर्भावगर्व्वितैः ॥
फुल्लेन्दीवरकान्तिमिन्दुवदनं बर्हावतंसप्रियं
श्रीवत्साङ्कमुदारकौस्तुभधरं पीताम्बरं सुन्दरम्।
गोपीनां नयनोत्पलार्च्चिततनुं गोगोपसंघावृतं
गोविन्दं कलवेणुवादनपरं दिव्याङ्गभूषं भजे” ॥

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ अस्य पादचिह्नानि यथा,

“चन्द्रार्द्धं कलसं त्रिकोणधनुषी खं गोष्पदं प्रोष्ठिकां
शङ्खं सव्यपदेऽथ दक्षिणपदे कोणाष्टकं स्वस्तिकम्।
चक्रं छत्रयवाङ्कुशं ध्वजपवी जम्बूर्द्ध्वरेखाम्बुजं
बिभ्राणं हरिमूनविंशतिमहालक्ष्मार्च्चिताङ्घ्रिं भजे” ॥

इति रूपचिन्तामणिः ॥ * ॥ अस्यावतारा असंख्येयाः। तत्र युगावताराश्चत्वारः। यथा,—

“कृते शुक्लश्चतुर्ब्बाहुर्जटिलो वल्कलाम्बरः।
कृष्णाजिनोपवीताक्षान् बिभ्रद्दण्डकमण्डलुम् ॥
त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्ब्बाहुस्त्रिमेखलः।
हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मा स्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः ॥
द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः।
श्रीवत्सादिभिरङ्कैश्च लक्षणैरुपलक्षितः ॥
नानातन्त्रविधानेन कलावपि यथा शृणु।
कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदम् ॥
यज्ञैः संकीर्त्तनप्रायैर्यजन्ति हि सुमेधसः” ॥ * ॥

अस्य कल्पावतारा दश यथा। मत्स्यः १ कूर्म्मः २ वराहः ३ नृसिंहः ४ वामनः ५ परशुरामः ६ रामः ७ कृष्णः ८ बुद्धः ९ कल्की १०। इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ अस्य गुणाश्चतुःषष्टिर्यथा।

“अयं नेता सुरम्याङ्गः १ सर्व्वसल्लक्षणान्वितः २। रुचिर-३ स्तेजसा युक्तो ४ बलीयान् ५ वयसान्वितः ६ ॥ विविधाद्भुतभाषावित् ७ सत्यवाक्यः ८ प्रियम्वदः ९। वावदूकः १० सुपाण्डित्यो ११ बुद्धिमान् १२ प्रतिभान्वितः १३ ॥ विदग्ध-१४ श्चतुरो १५ दक्षः १६ कृतज्ञः १७ सुदृढव्रतः १८। देशकालसुपात्रज्ञः १९ शास्त्रचक्षुः २० शुचि-२१ र्व्वशी २२ ॥ स्थिरो २३ दान्तः २४ क्षमाशीलो २५ गम्भीरो २६ धृतिमान् २७ समः २८। वदान्यो २९ धार्म्मिकः ३० शूरः ३१ करुणो ३२ मान्यमानकृत् ३३ ॥ दक्षिणो ३४ विनयी ३५ ह्रीमान् ३६ शरणागतपालकः ३७। सुखी ३८ भक्तसुहृत् ३९ प्रेमवश्यः ४० सर्व्वशुभङ्करः ४१ ॥ प्रतापी ४२ कीर्त्तिमान् ४३ रक्तलोकः ४४ साधुसमाश्रयः ४५। नारीगणमनोहारी ४६ सर्व्वाराध्यः ४७ समृद्धिमान् ४८ ॥ वरीया-४९ नीश्वर-५० श्चेति गुणास्तस्यानुकीर्त्तिताः। सदास्वरूपसम्प्राप्तः ५१ सर्व्वज्ञो ५२ नित्यनूतनः ५३ ॥ सच्चिदानन्दसान्द्राङ्गः ५४ सर्व्वसिद्धिनिषेवितः ५५। अविचिन्त्यमहाशक्तिः ५६ कोटिब्रह्माण्डविग्रहः ५७ ॥ अवतारावलीबीजं ५८ हतारिगतिदायकः ५९। आत्मारामगणाकर्षी-६० त्यमी कृष्णे किलाद्भुताः ॥ सर्व्वाद्भुतचमत्कारलीलाकल्लोलवारिधिः ६१। अतुल्यमधुरप्रेममण्डितप्रियमण्डलः ६२ ॥ त्रिजगन्मानसाकर्षी मुरलीकलकूजितः ६३। असमानोर्द्ध्वरूपश्रीविस्मापितचराचरः ६४ ॥
लीलाप्रेम्णाप्रियाधिक्यं माधुर्य्ये वेणुरूपयोः।
इत्यसाधारणं प्रोक्तं गोविन्दस्य चतुष्टयम्।
एवं गुणाश्चतुर्भेदाश्चतुःषष्टिरुदाहृताः’। * ॥

अस्य गदा कौमोदकी। खड्गः नन्दकः। धनुः शार्ङ्गम्। शङ्खः पाञ्चजन्यः। चक्रं सुदर्शनः। मणिः कौस्तुभः। वाहनं गरुड़ः। रथः गरुड़ध्वजः। रथस्याश्वाः शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः। इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ अस्य पत्न्यः गोलोके वृन्दावने च श्रीराधा। वैकुण्ठे लक्ष्मीः। इति ब्रह्मवैवर्त्तम् ॥ द्वारकायां रुक्मिणी १ जाम्बवती २

सत्यभामा ३ कालिन्दी ४ मित्रविन्दा ५ नाग्न-जिती ६ भद्रा ७ लक्ष्मणा ८ एताः प्रधानाः। अन्या अपि शताधिकषोड़शसहस्राणि स्त्रियः। इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ व्रजस्थितस्यास्य सखायश्चतुर्व्विधाः। तत्र किञ्चिद्वयसाधिकाः सुहृदो यथा। सुभद्रः १ मण्डलीभद्रः २ भद्रवर्द्धनः ३ गोभटः ४ यक्षेन्द्रभटः ५ भद्राङ्गः ६ वीरभद्रः ७ महागुणः ८ विजयः ९ बलभद्रः १० इत्याद्याः॥ वयसा न्यूनाः सखायो यथा। विशालः १ वृषभः २ ओजस्वी ३ देवप्रस्थः ४ वरूथपः ५ मणिबन्धः ६ करन्धमः ७ इत्याद्याः॥ वयसा तुल्याः प्रियसखायो यथा। श्रीदामा १ सुदामा २ वसुदामकः ३ किङ्किणी ४ स्तोककृष्णः ५ अंशुः ६ भद्रसेनः ७ विलासी ८ पुण्डरीकविटङ्काक्षः ९ कलविङ्कः १० इत्याद्याः॥ पूर्व्वतः श्रेष्ठा आत्यन्तिकरहस्येषु युक्ताः भावविशेषविशिष्टाः प्रियनर्म्मसखायो यथा। सुबलः १ अर्ज्जुनः २ गन्धर्व्वः ३ वसन्तः ४ उज्ज्वलः ५ इत्याद्याः॥ इति भक्तिरसामृतसिन्धुः॥ * ॥ वृन्दावनस्थितस्य अस्य सख्यः शतकोटयः। तत्र वेदमुनिदेवस्त्रियोऽपि कृष्णाराधनार्थं गोपाङ्गनारूपेण जाताः। व्रजे अस्य नित्यप्रिया यथा। राधा १ चन्द्रावली २ विशाखा ३ ललिता ४ श्यामा ५ पद्मा ६ शैव्या ७ भद्रिका ८ तारा ९ विचित्रा १० गोपाली ११ धनिष्ठा १२ पालिका १३ खञ्जनाक्षी १४ मनोरमा १५ मङ्गला १६ विमला १७ लीला १८ कृष्णा १९ शारी २० विशारदा २१ तारावली २२ चकोराक्षी २३ शङ्करी २४ कुङ्कुमादयः २५। एतासां मध्ये विशाखा ललिता पद्मा शैव्या एताश्चतस्रः सख्यः। अन्या यूथाधिपाः। तासां मध्ये राधादयोऽष्टौ सुभगाः। आसां राधाचन्द्रावल्यौ श्रेष्ठे। अनयोरपि राधाधिका। इत्युज्ज्वलनीलमणिः॥ * ॥ अपि च। चन्द्रावली १ सुशीला २ तस्याः सहचर्य्यः चतुर्द्दशसहस्राणि। शशिकला ३ अस्याः सहचर्य्यः षोड़शसहस्राणि। चन्द्रमुखी ४ अस्याः सहचर्य्यः षोड़शसहस्राणि। माधवी ५ अस्याः सहचर्य्यः एकादशसहस्राणि। कदम्बमाला ६ अस्याः सहचर्य्यः त्रयोदशसहस्राणि। कुन्ती ७ अस्याः सहचर्य्यः दशसहस्राणि। यमुना ८ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्दशसहस्राणि। जाह्नवी ९ अस्याः सहचर्य्यः नवसहस्राणि। पद्ममुखी १० अस्याः सहचर्य्यः नवसहस्राणि। सावित्री ११ अस्याः सहचर्य्यः पञ्चदशसहस्राणि। सुधामुखी १२ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्दशसहस्राणि। शुभा १३ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्दशसहस्राणि। पद्मा १४ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्दशसहस्राणि। गौरी १५ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्द्दशसहस्राणि। सर्व्वमङ्गला १६ अस्याः सहचर्य्यः षोड़शसहस्राणि। सरस्वती १७ अस्याः सहचर्य्यः त्रयोदशसहस्राणि। भारती १८ अस्याः सहचर्य्यः दशसहस्राणि। अपर्णा १९ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्दशसहस्राणि। रतिः २० अस्याः सहचर्य्यः दशसहस्राणि। गङ्गा २१ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्दशसहस्राणि। अम्बिका २२ अस्याः सहचर्य्यः षोड़शसहस्राणि। सती २३ अस्याः सहचर्य्यः त्रयोदशसहस्राणि। नन्दिनी २४ अस्याः सहचर्य्यः दशसहस्राणि। सुन्दरी २५ अस्याः सहचर्य्यः त्रयोदशसहस्राणि। कृष्णप्रिया २६ अस्याः सहचर्य्यः षोड़शसहस्राणि। मधुमती २७ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्दशसहस्राणि। चम्पा २८ अस्याः सहचर्य्यः त्रयोदशसहस्राणि। चन्दना २९ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्दशसहस्राणि। इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥*॥*॥ (महादेवः। यथा, महाभारते १३। १७। ४४।

"दीर्घश्च हरिकेशश्च सुतीर्थः कृष्ण एव च" ॥)

व्यासः। (अयन्तु द्वैपायनः वासव्यां सत्यवत्यां महर्षेः पराशराज्जातः कृष्णवर्णत्वात् कृष्णकलावतीर्णत्वाद् वा कृष्ण इत्यभिधीयते।

यथा, महाभारते १। १०५। १४।

"यो व्यस्य वेदांश्चतुरस्तपसा भगवानृषिः।
लोके व्यासत्वमापेदे कार्ष्ण्यात् कृष्णत्वमेव च" ॥)

अर्ज्जुनः। (अयन्तु तृतीयपाण्डवः। अस्य दशनामस्वन्यतमं नाम। यथा, महाभारते ३। ४२। २२।

"कृष्ण इत्येव दशमं नाम चक्रे पिता मम।
कृष्णावदातस्य सदा प्रियत्वाद् बालकस्य वै" ॥

कृष्णो वर्णोऽस्यास्तीति। नगन्ताद् गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिति लुक् ॥) कोकिलः। इति विश्वः॥ काकः। इति मेदिनी॥ करमर्दकः। इति शब्दरत्नावली॥ वर्णविशेषः। कालवर्णः। तत्पर्य्यायः। नीलः १ असितः ३ श्यामः ४ कालः ५ श्यामल ६ मेचकः ७ बहुलः ८ रामः ९ शितिः १०। इति जटाधरः॥ तद्वति, त्रि। इत्यमरः॥ (कर्षति पापानि शरणागतानां बाहुलकात् कृषेर्नक् वर्णं विनापि णत्वञ्च। परब्रह्म। यथा, पौराणिकीगाथायाम्।

"कृष्णेति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्त्तते।
भस्मीभवन्ति राजेन्द्र! महापातककोटयः" ॥

चन्द्रह्रासकरप्रथमादिपञ्चदशकलाक्रियारूपः प्रतिपदादिदर्शान्तात्मकपञ्चदशतिथ्यात्मकः कालभेदोऽर्द्धमासः। यथा, तिथितत्त्वे ३६।

"चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः" ॥

कृष्णपक्षाभिमानिदेवताविशेषः। यथा, गीतायाम्।

"धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम्"॥

कृष्णसारमृगः। यथा, महाभारते १। १३०। १५।

"धनुश्च सशरं वृष्ट्वा तथा कृष्णाजिनानि च" ॥

असुभकर्म्म। वेदोक्तासुरविशेषः। अयन्तु इन्द्रेण सगणो निहतः। ऋषिविशेषः। अयन्तु ऋग्वेदस्य अष्टममण्डलस्य ८५—८७ सूक्तानि, तथा दशममण्डलस्य ४२—४४ सूक्तानि च प्रणिनाय॥ अथर्व्ववेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः। यथा, मुक्तिकोपनिषदि। "गोपालतापनकृष्णहयग्रीवदत्तात्रेयगारुड़ानामथर्व्ववेदगतानामेकत्रिंशत्सङ्ख्यकानां उपनिषदां भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः" ॥)

कृष्णकन्दं, क्ली, (कृष्णः कृष्णवर्णः कन्दो यस्य।) रक्तोत्पलम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कृष्णकर्म्मा, [न्] त्रि, (कृष्णं असुभं कर्म्म यस्य) पापाचारयुक्तः। तत्पर्य्यायः। शिश्विदानः १। इ... मरः। ३। १। ४६॥ (श्वेतितुमिच्छति श्विता... इत्यस्य श्वितेर्दंस्वेत्यानच् दत्वं सनो लुक् च ... शिश्विदानः। केचित्तु अकृष्णकर्म्मा इति पठ... अकृष्णं निष्पापत्वात् शुक्लं कर्म्मास्य अकृ... कर्म्मा शुक्लकर्म्मा इत्यर्थः। इति व्याचष्टे... इति भरतः॥

"शिश्विदानः कृष्णकर्म्मा शुक्लकर्म्मेति कस्यचित्" इति जटाधरः॥ क्ली, व्रणानां कृष्णत्वसम्पाद... क्रियाविशेषः। यथा, सुश्रुतोक्तौ "अथ व्रणस्यो... क्रमा भवन्तीत्युपक्रम्य दारुणकर्म्मेत्सादकर्म्मा... कर्म्म कृष्णकर्म्मपाण्डुकर्म्म"। इति ॥)

कृष्णकलिः, स्त्री, (कृष्णस्य चूड़ा इव कलिः क... यस्याः।) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षः। तस्य प्र... रक्ततण्डुलीयनालवद्ग्रन्थियुक्ता पत्रं तुम्बताम्... दलवद्भवति। तस्य पुष्पं श्वेतरक्तपीतपाटल... मिलितपञ्चदलं षट्केशरमध्यं स्वल्पसद्गन्ध... अपराह्णे प्रस्फुटति। तस्य वीजं कृष्णमरिच... पुष्पं सर्व्वकाले सुलभं वर्षाकाले प्रचुरं भवति... तदुत्पत्तिस्तस्य मूलतो वीजतश्च। इति लो... प्रसिद्धम्॥ अस्याः पिष्टपत्रमूलादिना व्रणस्फो... भवति इति वैद्यकम्॥

कृष्णकाष्ठं, क्ली, (कृष्णं काष्ठं यस्य।) कालागु... इति राजनिर्घण्टः॥ (अगुरुशब्देऽस्य विष... ज्ञातव्यः॥)

कृष्णकेलिः, स्त्री, (कृष्णस्य केलिः क्रीड़ा ... चूड़ा इव पुष्पकलिका यस्याः।) स्वनामख्या... पुष्पवृक्षः। (अस्याः अन्यद्विवरणं कृष्णकलिश... द्रष्टव्यम्॥)

कृष्णकोहलः, पुं, (कृष्णकस्य कुत्सितकर्म्मणः ... वितर्कं लाति गृह्णातीति। ला + कः।) द्यूतक... इति त्रिकाण्डशेषः॥

कृष्णगन्धा, स्त्री, (कृष्णः उग्रो गन्धो यस्याः।) शो... ञ्जनः। इति राजनिर्घण्टः॥

("इमांस्त्रीनपरान् वृक्षानाहुर्येषां हितास्त्वचः।
पूतिकः कृष्णगन्धा च तिल्वकश्च तथातरुः॥
विरेचने प्रयोक्तव्यः पूतिकस्तिल्वकस्तथा।
कृष्णगन्धा परीसर्पे शोथेष्वर्शःसु चोच्यते" ॥

इति चरके सूत्रस्थाने १ अध्याये॥

कृष्णगर्भः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णो गर्भः अभ्यन्तरदे... यस्य।) कट्फलः। इति राजनिर्घण्टः॥

कृष्णचणकः, पुं, (कृष्णः चणकः। ततः क... चणकः। इति राजनिर्घण्टः॥

(चणकशब्दे विवरणमस्य व्याख्येयम्॥)

कृष्णचतुर्द्दशी, स्त्री, (कृष्णा कृष्णपक्षसम्बन्धि... चतुर्दशी।) कृष्णपक्षीयचतुर्दशी। तत्पर्य्या... भूतः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कृष्णचरः, त्रि, (कृष्णस्य भूतपूर्व्वा गौः चरट्।) कृ... भूतपूर्व्वा गवादिः। इति मुग्धबोधम्॥

कृष्णचूड़ा, स्त्री, (कृष्णस्य चूड़ेव पुष्पचूड़ा यस्या... स्वनामख्यातसकण्टकपुष्पवृक्षः। तस्य पत्रं...

कृष्णदलवद्भवति । तस्य पुष्पं पीतरक्तवर्णं उपर्य्यधः स्थूलसूक्ष्मदशदलं दीर्घवृन्तं दशदीर्घकेशरमध्यं दुर्गन्धयुक्तञ्च जायते । तत्फलं शिम्बीसदृशं पुष्पं सर्व्वकाले सुलभं वर्षाकाले प्रचुरं भवति । तदुत्पत्तिस्तस्य मूलतो वीजाच्च भवति इति लोकप्रसिद्धम् ॥

कृष्णचूड़िका, स्त्री, (कृष्णा चूड़ा अग्रं यस्याः । ततः कप् ततष्टाप् अत इत्वञ्च ।) गुञ्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुँच्फल इति भाषा ॥)

कृष्णचूर्णं, क्ली, (कृष्णस्य लौहस्य चूर्णम् । दग्धाक्षोट्टाग्निःसृतकीट्टमित्यर्थः ।) लौहमलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णजटा, स्त्री, (कृष्णा कृष्णवर्णा जटा यस्याः ।) जटामांसी । इति रत्नमाला ॥

कृष्णजीरकः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णो जीरकः ।) कृष्णवर्णस्थूलजीरकः । कालेजीरा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सुषवी २ कारवी ३ पृथ्वी ४ पृथुः ५ काला ६ उपकुञ्चिका ७ । इत्यमरः ॥ सुषवी ८ कुञ्चिका ९ । इति तट्टीकायां नयनानन्दः ॥ उपकुञ्चिः १० । इति रत्नमाला ॥ कृष्णा ११ -रणा १२ स्थाली १३ बहुगन्धा १४ । पृथुका १५ पृथिवी १६ भेषजम् १७ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।

कृष्णजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधनः ।
[illegible]जाजी तु सुषवी कालिका चोपकालिका ॥
[illegible]थ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुः कृष्णोपकुञ्चिका ।
[illegible]पकुञ्ची च कुञ्ची च वृहज्जीरक इत्यपि ॥
[illegible]जीरकत्रितयं रूक्षं कटूष्णं दीपनं लघु ।
[illegible]संग्राहि पित्तलं मेध्यं गर्भाशयविशुद्धिकृत् ॥
[illegible]ज्वरघ्नं पाचनं बल्यं वृष्यं रुच्यं कफापहम् ।
[illegible]चक्षुष्यं पवनाध्मानगुल्मच्छर्द्यतिसारहृत्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफशोथजीर्णज्वरनाशित्वम् । रुचिवर्द्धहितकारित्वम् । ग्राहित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ स तु स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विधा ॥

कृष्णतण्डुला, स्त्री, (कृष्णाः तण्डुलो वीजं यस्याः ।) कर्णस्फोटालता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णताम्रं, क्ली, (कृष्णं ताम्रम् । “वर्णो वर्णेन” । २ । १ । ६९ । इति कर्म्मधारयः ।) गोशीर्षचन्दनम् । इति शब्दमाला ॥

कृष्णतारः, पुं, (कृष्णा तारा यस्य ।) हरिणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णत्रिवृता, स्त्री, (कृष्णा त्रिवृता ।) कृष्णवर्णा त्रिवृत् । काल तेउड़ी इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । श्यामा २ पालिन्दी ३ कालमेषिका ४ काला ५ मसूरविदला ६ अर्द्धचन्द्रा ७ सुषेणिका ८ । इति जटाधरः ॥ (अस्या गुणा यथा,
कषायत्वम् । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । विपाकेकटुत्वम् । कफपित्तप्रशमकारित्वम् । रूक्षत्वात् वातकोपनत्वञ्च ॥ इति चरके कल्पस्थाने ७ अध्याये ॥)

कृष्णदन्ता, स्त्री, (कृष्णाः कृष्णवर्णो दन्ताः शिखरदेशो यस्याः ।) काश्मरीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कृष्णदन्तविशिष्टे, त्रि । दन्तस्तु मद्यपानादिना कृष्णत्वं प्राप्नोति ॥)

कृष्णदेहः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णो देहो यस्य ।) भ्रमरः । इति सारस्वतः ॥ कृष्णवर्णशरीरे, त्रि ॥

कृष्णद्वैपायनः, पुं, (द्वीपे भव इत्यण् । यद्वा द्वीपः अयनं उत्पत्तिस्थानं यस्य । प्रज्ञाद्यण् । कृष्णश्चासौ द्वैपायनश्चेति ।) वेदव्यासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते १ । १०५ । १३ ।
“ततस्तस्मिन् प्रतिज्ञाते भीष्मेण कुरुनन्दन ! ।
कृष्णद्वैपायनं काली चिन्तयामास वै मुनिम्” ॥
अस्य यमुनाद्वीपोत्पत्तिकथा यथा तत्रैव १ । १०५ । ७—१४ ।
“धर्म्मयुक्तस्य धर्म्मार्थं पितुरासीत्तरी मम ।
सा कदाचिदहं तत्र गता प्रथमयौवने ॥
अथ धर्म्मविदां श्रेष्ठः परमर्षिः पराशरः ।
आजगाम तरीं धीमांस्तरिष्यन् यमुनां नदीम् ॥
स तार्य्यमाणो यमुनां मामुपेत्याब्रवीत्तदा ।
सान्त्वपूर्व्वं मुनिश्रेष्ठः कामार्त्तो मधुरं वचः ॥
तमहं शापभीता च पितुर्भीता च भारत ! ।
वरैरसुलभैरुक्ता न प्रत्याख्यातुमुत्सहे ॥
अभिभूय स मां बालां तेजसा वशमानयत् ।
तमसा लोकमावृत्य नौगतामेव भारत ! ॥
मत्स्यगन्धो महानासीत् पुरा मम जुगुप्सितः ।
तमपास्य शुभं गन्धमिमं प्रादात् स मे मुनिः ॥
ततो मामाह स मुनिर्गर्भमुत्सृज्य मामकम् ।
द्वीपेऽस्या एव सरितः कन्यैव त्वं भविष्यसि ॥
पाराशर्य्यो महायोगी स बभूव महानृषिः ।
कन्यापुत्त्रो मम पुरा द्वैपायन इति श्रुतः” ॥
अन्यत् विवरणादिकमस्य व्यासशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कृष्णधत्तूरकः, पुं, (कृष्णवर्णो धत्तूरकः ।) कृष्णवर्णधुस्तूरः । कालधुतुरा इति भाषा । तत्पर्य्यायः सिद्धः २ कनकः ३ सचिवः ४ शिवः ५ कृष्णपुष्पः ६ विषारातिः ७ क्रूरधूर्त्तः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कान्तिकारित्वम् । व्रणत्वग्दोषखर्ज्जुकण्डूतिज्वरभ्रमनाशित्वञ्च ॥ “सितनीलकृष्णलोहितपीतप्रसवाश्च सन्ति धत्तूराः । सामान्यगुणोपेतास्तेषु गुणाढ्यस्तु कृष्णकुसुमः स्यात्” ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णपर्णी, स्त्री, (कृष्णवर्णानि पर्णानि यस्याः ।) कालतुलसी । इति रत्नमाला ॥

कृष्णपक्षः, पुं, (कृष्णस्तमसावृतश्चन्द्रस्तद्यात्मकः पक्षः ।) असितपक्षः । स तु प्रतिपदाद्यमावास्यान्तानि पञ्चदश दिनानि । यथा, तिथ्यादितत्त्वम् ॥
“तत्र पक्षावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि ।
चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः ॥
पक्षत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात् पञ्चदश स्मृताः ।
दर्शान्ताः कृष्णपक्षे ताः पूर्णिमान्ताश्च शुक्लके” ॥

कृष्णपाकः, पुं, (पच्यतेऽसौ । पच + घञ् । पाकः फलम् । कृष्णः कृष्णवर्णः पाकः फलं यस्य ।) करमर्द्दः । इति शब्दरत्नावली ॥

कृष्णपाकफलः, पुं, (कृष्णपाकरूपं फलं यस्य ।) करमर्दकः । इत्यमरः । २ । ४ । ६७ ॥

कृष्णपिङ्गला, स्त्री, (“वर्णो वर्णेन” । २ । १ । ६९ । इति कर्म्मधारयः ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कृष्णपिङ्गलवर्णयुक्ते, त्रि ।
ॐ “ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ।
ऊर्द्धलिङ्गं विरूपाक्षं विश्वरूपं नमो नमः” ॥)

कृष्णपिण्डीतकः, पुं, (कृष्णः पिण्डीतकः । नित्यकर्म्मधारयः ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । वराङ्गः २ कृष्णपिण्डीरः ३ । इति रत्नमाला ॥

कृष्णपिण्डीरः, पुं, (कृष्णः पिण्डीरः ।) कृष्णपिण्डीतकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कृष्णपिपीली, स्त्री, (कृष्णा पिपीली ।) कृष्णवर्णपिपीलिका । कालपिपीड़ा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । स्थूला २ वृक्षवहा ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णपुष्पः, पुं, (कृष्णं पुष्पं यस्य ।) कृष्णधत्तूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कृष्णधत्तूरशब्दे ऽस्य पर्य्याया ज्ञेयाः ॥)

कृष्णपुष्पी, स्त्री, (कृष्णपुष्प + जातित्वात् ङीष ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृष्णफलः, पुं, (कृष्णं उग्रं कुत्सितं वा फलं यस्य ।) करमर्द्दकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कृष्णफलपाकः, पुं, (कृष्णं फलरूपेण पाको यस्य ।) करमर्दकः । इति द्विरूपकोषः ॥

कृष्णफला, स्त्री, (कृष्णं फलं यस्याः ।) सोमराजी इत्यमरः । २ । ४ । ९६ ॥ (कोलशिम्बी । आलकुशी इति भाषा । कोट शाम इति भाषा । अस्याः पर्य्याया यथा ॥
“सूक्ष्मकृष्णफला जम्बू दीर्घपत्रा च मध्यमा” ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ कोलशिम्बिः ॥ सुवगशोयिड इति भाषा ॥ अस्याः पर्य्याया । यथा,—
“कोलशिम्बिः कृष्णफला तथा पर्य्यङ्कपट्टिका” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णभूमः, पुं, (कृष्णा कृष्णवर्णा भूमिर्मृत्तिका यत्र देशे । समासे अच ।) कृष्णवर्णमृत्तिकायुक्तो देशः । इति हेमचन्द्रः ॥

कृष्णभूमिजा, स्त्री, (कृष्णाया भूमेर्जायते इति । जन + डः । ततष्टाप् ।) गोमूत्रिकाख्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णभेदा, स्त्री, (कृष्णवर्णेन भेदश्छेदोऽस्याः ।) कटुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्याः पर्य्याया यथा ॥
“कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा ।
अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी ।
मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णभेदी, स्त्री, (कृष्णेन वर्णेन भेदोऽस्याः । गौरादित्वात् ङीष ।) कटुकी । इत्यमरः । २ । ४ । ८६ ॥ (कटुकीशब्दे ऽस्या गुणपर्य्याया बोद्धव्याः ।)

कृष्णमुद्गः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः निकृष्टो वा मुद्गः वनजातत्वात् ।) मुद्गविशेषः । कालमुग् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वासन्तः २ माधवः ३ सुराङ्गजः ४ । अस्य गुणाः । त्रिदोषदाहनाशित्वम् । मधुरत्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वम् । बल-

वीर्य्याङ्गपुष्टिदातृत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

(यथाह भावप्रकाशः।

"मुद्गो रूक्षो लघुर्ग्राही कफपित्तहरो हिमः।
स्वादुरल्पानिलो नेत्र्यो ज्वरघ्नो वनजस्तथा॥
मुद्गो बहुविधः श्यामो हरितः पीतकस्तथा।
श्वेतो रक्तश्च तेषान्तु पूर्व्वः पूर्व्वो लघुः स्मृतः॥
सुश्रुतेन पुनः प्रोक्तो हरितः प्रवरो गुणैः।
चरकादिभिरप्युक्त एष एव गुणाधिकः"॥)

कृष्णमूली, स्त्री, (कृष्णं मूलमस्याः। स्त्रियां ङीप्।) शारिवाविशेषः। इति राजनिर्घण्टः॥

कृष्णमृत्, स्त्री, (कृष्णा मृत् मृत्तिका।) कालमृत्तिका। तत्पर्य्यायः। कृष्णभूमिः २। अस्या गुणाः। क्षतदाहास्रप्रदरश्लेष्मपित्तहरत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कृष्णमृत्तिकः, पुं, (कृष्णा मृत्तिका भूमिर्यत्र।) कृष्णभूमः। इति हेमचन्द्रः॥

कृष्णरुहा, स्त्री, (कृष्णा सती रोहतीति। रुह + कः।) जतुका लता। इति राजनिर्घण्टः॥

कृष्णरूप्यः, त्रि, (कृष्णस्य भूतपूर्व्वा गौः भूतपूर्व्वो रूप्यः। कृष्णचरः। कृष्णस्य भूतपूर्व्वो गवादिः। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

कृष्णलकः, पुं, (कृष्णो वर्णोऽस्त्यस्याद्धंफलेसिध्मादित्वात् लच्। ततः स्वार्थे कन्।) गुञ्जा। परिमाणविशेषः। यथा, मनुः। ८। १७।

"पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश"॥

कृष्णलवणं, क्ली, (कृष्णं लवणम्।) सौवर्च्चललवणम्। काचलवणम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, गारुडे १८४ अध्याये।

"सैन्धवं कृष्णलवणं सौवीरं मत्स्यपित्तकम्"॥

अस्य पर्य्याया यथा। वैद्यकरत्नमालायाम्।

"रुचकं कृष्णलवणमक्षं सौवर्च्चलञ्च तत्"॥)

कृष्णला, स्त्री, (कृष्णल + टाप्।) गुञ्जा। इत्यमरः। २। ४। ९८॥ (क्ली, परिमाणविशेषः।

यथा, मनुः। ८। १३४।

"सर्षपाः षट् यवो मध्यस्त्रियवन्त्वेककृष्णलम्।
पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश"॥

अस्य टीकायां कुल्लूकभट्टेन यद्व्याख्यातं तद्यथा।

"गौरसर्षपाः षट् मध्यो न स्थूलो नापि सूक्ष्मो यवो भवति। त्रिभिर्यवैः कृष्णलं रक्तिकेति प्रसिद्धं पञ्चभिः कृष्णलैर्माषाः षोडशमाषाः सुवर्णः स्यात्"॥

अस्याः पर्य्याया यथा।

"साकुरुण्डा कृष्णला गुञ्जा रक्तिका काकशन्तिका।
काकादनी काकतिक्ता काकजङ्घा शिखण्डिनी"॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

कृष्णलोहं, क्ली, (कृष्णं लोहम्।) अयस्कान्तः। इति राजनिर्घण्टः॥

("त्रपुसीसताम्ररजतकृष्णलोहसुवर्णानि लोहमलञ्चेति"॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने। ३६ अध्याये॥)

कृष्णलोहितः, पुं, (कृष्णः लोहितश्च। "वर्णो वर्णेन" २। १। ६९। इति समासः।) कृष्णरक्तमिश्रवर्णः। धूम्रवर्णः। तद्वति त्रि। इत्यमरः २।५।१६॥

कृष्णवक्त्रः, पुं, (कृष्णं कृष्णवर्णं वक्त्रं मुखं यस्य।) वानरः। इति हलायुधः॥

कृष्णवर्त्मा, [न्] पुं, (कृष्णं कृष्णवर्णं वर्त्म यस्य। वायुप्रसारितधूमपथाभ्यन्तर एव गतिरस्येति भावः।) अग्निः। (यथा, महाभारते १। ८५। १२।

"हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते"॥) चित्रकवृक्षः। इत्यमरः॥ (कृष्णं अपवित्रं कर्म्म आचरणं यस्य।) दुराचारः। राहुः। इति मेदिनी॥ (कृष्णः वासुदेवः परब्रह्म इत्यर्थः वर्त्म गतिर्यस्य। ब्रह्मनिष्ठपुरुषः। इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः॥)

कृष्णवल्ली, स्त्री, (कृष्णा वल्ली।) कृष्णार्जकः। इति शब्दचन्द्रिका॥ शारिवाविशेषः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्याः पर्य्याया यथा।

"कृष्णार्ज्जकः कृष्णवल्ली कालमालः करालकः"॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

कृष्णवल्लिका, स्त्री, (कृष्णा वल्लिका।) जतुका लता। इति राजनिर्घण्टः॥

कृष्णवर्व्वरकः, पुं, (कृष्णः वर्व्वरकः।) वर्व्वरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

(वर्व्वरशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया॥)

कृष्णवानरः, पुं, (कृष्णः वानरः।) कालवानरः। तत्पर्य्यायः। गोलाङ्गूलः २ गौरास्यः ३ कपिः ४ कृष्णमुखः ५। इति राजनिर्घण्टः॥

कृष्णवीजं, क्ली, (कृष्णं वीजं यस्य।) कालिङ्गम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (कालिन्दं तरबूज इति लोके। अस्य पर्य्याया गुणाश्च यथा।

"कालिन्दकृष्णवीजं स्यात् कालिङ्गञ्च सुवर्त्तुलम्।
कालिन्दं ग्राहिदृक्पित्तशुक्रघ्नं शीतलं गुरु।
पक्वन्तु सोष्णं सक्षारं पित्तलं कफवातजित्"॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

कृष्णवीजः, पुं, (कृष्णं उग्रं वीजं यस्य।) रक्तशिग्रुवृक्षः। इति जटाधरः॥

कृष्णवृन्ता, स्त्री, (कृष्णं वृन्तं अस्याः।) पाटलावृक्षः। इत्यमरः।२।४।५५॥ (अस्याः पर्य्याया यथा।

"पाटलिः पाटला मोघा मधुदूती फलेरुहा।
कृष्णवृन्ता कुवेराक्षी कालस्थाल्यलिवल्लभा॥
ताम्रपुष्पी च कथिता परा स्यात् पाटला सिता"॥

इति च तस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

माषपर्णी। इति मेदिनी (अस्याः पर्य्याया यथा।

"सिंहपुच्छी ऋषिप्रोक्ता माषपर्णी महासहा।
कृष्णवृन्ता च काम्बोजी पाण्डुलोमशपर्णिनी"॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥ * ॥ गम्भारीवृक्षः। अस्य पर्य्याया यथा।

"गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका॥
काश्मीरी काश्मरीहीरा काश्मर्य्यः पीतरोहिणी।
कृष्णवृन्ता मधुरसा महाकुसुमिकाऽपि च"॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ गुणास्त्वस्याः पाटलामाषपर्णीगम्भारीशब्देषु व्याख्येयाः॥)

कृष्णवृन्तिका, स्त्री, (कृष्णं वृन्तं अस्याः ततः संज्ञायां कन् ततष्टाप् अत इत्वञ्च।) गम्भारीवृक्षः। पेटिकावृक्षः। इति रत्नमाला॥

कृष्णशारः, पुं, (कृष्णः शारः शवलश्च।) कृष्णसा... मृगः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

कृष्णशालिः, पुं, (कृष्णः शालिर्धान्यविशेषः।) क... धान इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कालशा... २ श्यामशालिः ३ सितेतरः ४। अस्य गुणा... त्रिदोषदाहनाशित्वम्। मधुरत्वम्। पुष्टिवी... वर्द्धनत्वम्। वर्णकान्तिबलकारित्वञ्च। इति रा... निर्घण्टः॥

कृष्णशिग्रुः, पुं, (कृष्णः रूक्षगुणयुक्तः शिग्रुः।) ... भाञ्जनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कृष्णशिम्बिका, स्त्री, (कृष्णा कृष्णवर्णा शिम्बि... कुत्सिता शिम्बिका वा।) कृष्णवर्णशिम्बी। क... शिम इति भाषा। तत्पर्य्यायः। काकाण्डी... इति रत्नमाला।

(अस्या गुणा गाम्भारीशब्दे ज्ञातव्याः॥

"सितासिताः पीतकरक्तवर्णा
भवन्ति येऽनेकविधास्तु शिम्बाः।
यथोदितास्ते गुणतः प्रधाना
ज्ञेया कटूष्णा रसपाकयोश्च"॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये॥)

कृष्णशृङ्गः, पुं, (कृष्णं शृङ्गं विषाणो यस्य...) महिषः। इति हेमचन्द्रः॥

कृष्णसखः, पुं, कृष्णस्य सखा। ("राजाहःसखिभ्यष्टच्" ५। ४। ९१। इति टच्।) अर्जुनः... इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (अर्ज्जुनवृक्षः॥)

कृष्णसखी, स्त्री, (कृष्णस्य सखी। द्रौपदी। सा... पञ्चपाण्डवमहिषी पञ्चालराजदुहिता। कृष्ण... सखी सहचरी इव कृष्णवर्णत्वात्।) जीर... इति शब्दचन्द्रिका॥

कृष्णसर्षपः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः सर्षपः।) राजसर्षपः... इति राजनिर्घण्टः॥ (यथास्य पर्य्यायाः।

"क्षवः क्षताभिजनकः कृमिहृत् कृष्णसर्षपः"

अस्य गुणाश्च।

"अति तीक्ष्णा विशेषेण तद्वत् कृष्णापि राजिका..."

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

कृष्णसारः, पुं, (कृष्णश्चासौ सारः शवलश्चेति।) हरि... भेदः। इत्यमरः। २। ४। १०। कालसार इ... भाषा॥ (यथा, मनौ २। २३।

"कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः।
स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परः"

अस्य मांसगुणाः। संग्राहित्वम्। रुचिबलका... त्वम्। ज्वरनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः। ... वृक्षः। शिंशपावृक्षः। इति मेदिनी। खदि... वृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

कृष्णसारङ्गः पुं, कृष्णवर्णः सारङ्गो मृगः। कृष्णसा... (यथा, कात्यायनश्रौतवचने। ७। ९। २१।

"कृष्णसारङ्गं मेध्यमभावे लोहितसारङ्गम्"।

तथा, शतपथब्राह्मणे। ३। ३। ४। १३। "कृ... सारङ्गः स्यादित्याहुः यदि कृष्णसारङ्गं न वि... अथो अपि लोहितसारङ्गम्"। "कृष्णसा... श्यामशवलः"। इति भाष्यम्। पक्षे परश... यथा, "कृष्णः नितम्बिम्बोत्कम्पः तरङ्गं तरङ्ग...

गदि चेत् न विन्देत लभेत अथो अपि तर्हि गोहितसारकं सगुणभावं उपासीत इत्यर्थः ।)
सारथिः, पुं, अर्ज्जुनसखः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कृष्णः सारथिः युद्धे यस्यासौ इति विग्रहे ।)
पार्थः । (स तु तृतीयपाण्डवः । भारतीयमहायुद्धे पार्थप्रार्थनया श्रीकृष्णस्य तत्सारथ्याङ्गीकारः । यथा, महाभारते । ५ । ७ । ३५-३८ ।
अर्ज्जुन उवाच ।
'भवान् समर्थस्तान् सर्व्वान् निहन्तुं नात्र संशयः । निहन्तुमहमप्येकः समर्थः पुरुषर्षभ ! ॥
भवांस्तु कीर्त्तिमान् लोके तद्यशस्त्वां गमिष्यति । यशसा चाहमप्यर्थी तस्मादसि मया वृतः ॥
सारथ्यन्तु त्वया कार्य्यं इति मे मानसं सदा । चिररात्रेप्सितं कामं तद्भवान् कर्त्तुमर्हति ॥
वासुदेव उवाच ।
उपपन्नमिदं पार्थ ! यत् स्पर्द्धेथा मया सह । सारथ्यं ते करिष्यामि कामः सम्पद्यतां तव" ॥)
सारा, स्त्री, (कृष्णसार + अजादित्वात् टाप् ।) शिंशपावृक्षः । इति रत्नमाला ॥
अस्याः पर्य्यायः यथा,
"शिंशपा पिच्छिला श्यामा कृष्णसारा च सा गुरुः । कपिला सैव मुनिभिर्भस्मगर्भेति कीर्त्तिता" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
स्कन्धः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः स्कन्धो यस्य ।) तमालस्कन्धः । तमालवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
ा, स्त्री, (कृष्णे र्नक् यत्नं ततः टाप् ।) द्रौपदी । सा तु पञ्चपाण्डवमहिषी । कृष्णवर्णत्वादेव तस्याः नाम तथा जातम् । यथा, महाभारते १ । १६८ । ४४ ।
कृष्णेत्येवाब्रुवन् कृष्णां कृष्णाऽभूत् सा हि वर्णतः । तथा तन्मिथुनं यज्ञे द्रुपदस्य महामखे" ॥)
पीलीवृक्षः । पिप्पली । (अस्याः पर्य्याया यथा । पिप्पली चपला शौण्डी वैदेही मागधी कणा । उपकुल्या मगधी कोला स्यात्तिक्ततण्डुला" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) द्राक्षा । इति मेदिनी ॥
पुनर्नवा । कृष्णजीरकः । गम्भारी । कटुका । सारिवाविशेषः । राजसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पर्पटी । इति भावप्रकाशः ॥ काकोली । सोमराजी । इति जटाधरः ॥ (द्वादशप्रकाराणां जलौकसां मध्ये सविषप्रकारीयजलौकोविशेषः । तस्य लक्षणं यथा ।
"अञ्जनचूर्णवर्णा पृथुशिराः कृष्णा" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १३ अध्याये ॥)
गुरु, क्ली, (कृष्णं कृष्णवर्णं अगुरु ।) कृष्णवर्णगन्धिकाष्ठविशेषः । तत्पर्य्यायः । अगुरु २ प्रवरागुरु ३ विश्वधूपकम् ४ शीर्षम् ५ कालागुरु ६ लोहम् ७ वसुकम् ८ कृष्णकाष्ठम् ९ धूपार्हम् १० वह्निसारम् ११ मिश्रवर्णम् १२ गन्धम् १३ । यथा, भविष्यपुराणे आत्मतत्त्वोपदेशे ।
विलिप्य कृष्णागुरुणा वाजपेयफलं लभेत्" ॥)
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । लेपे शीतलत्वम् । पाने पित्तहरत्वम् । केषाञ्चित् मते त्रिदोषघ्नत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तत्पर्य्यायगुणाः । अथ अगुरु कृष्णागुरु ।
"अगुरुप्रवरं लोहं राजार्हं योङ्गजं तथा । वंशिकं कृमिजं चापि कृमिजग्धमनार्य्यकम् । अगुरूष्णं कटु त्वच्यं तिक्तं तीक्ष्णञ्च पित्तलम् । लघु कर्णाक्षिरोगघ्नं शीतवातकफप्रणुत् ॥ कृष्णं गुणाधिकं तत्तु लौहवद्वारि मज्जति । अगुरुप्रभवः स्नेहः कृष्णागुरुसमः स्मृतः" ॥
इति भावप्रकाशः ॥
कृष्णाचलः, पुं, (कृष्णस्य प्रियः अचलः पर्व्वतः । तद्वसतेस्तथात्वम् ।) रैवतपर्व्वतः । इति जटाधरः ॥ (अस्मिन्नेव गिरौ भगवतः कृष्णस्य द्वारकाधाम । इति पुराणप्रसिद्धम् ॥)
कृष्णाञ्जनी, स्त्री, (अज्यतेऽनया इति । अन्ज + करणे ल्युट् ततो ङीप् । कृष्णा कृष्णवर्णा अञ्जनी ।) कालाञ्जनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कृष्णानदी, स्त्री, (कृष्णा इत्याख्याता नदी ।) नदीभेदः । तत्पर्य्यायः । कृष्णसमुद्भवा २ कृष्णवेण्या ३ कृष्णगङ्गा ४ । (यथा, महाभारते ६ । ९ । ३३ ।
"सदा निरामयां कृष्णां मन्दगां मन्दवाहिनीम्" ॥
अस्या जलगुणाः । स्वच्छत्वम् । रुच्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
कृष्णाभा, स्त्री, (कृष्णा सती आभाति । आ + भा + कः । ततष्टाप् ।) कालाञ्जनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
कृष्णामिषं, क्ली, (कृष्णं कृष्णेन इत्यर्थः आमिषति स्पर्द्धते वर्णेन । आ + मिष + कः ।) कृष्णायसम् । इति हेमचन्द्रः ॥
कृष्णायसं, क्ली, (कृष्णं कालं आयसम् ।) स्वार्थे अण् ।) कृष्णवर्णलौहम् । इति रत्नमाला ॥
कृष्णार्चिः, [स्] पुं, (कृष्णं कृष्णवर्णं अर्चिर्यस्य कृष्णवर्णधूमेन सह अर्चिर्यस्येति वा ।) अग्निः । इति भूरिप्रयोगः ॥
कृष्णार्जकः, पुं, (कृष्णः अर्जकः वनवर्व्वरः ।) कालतुलसी । तत्पर्य्यायः । कालमालः २ मालूकः ३ कृष्णमालुकः ४ कृष्णमल्लिका ५ गरघ्नः ६ वनवर्व्वरः ७ वर्व्वरी ८ जातिः ९ ।
(अन्ये पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
"कृष्णार्ज्जकः कृष्णवल्ली कालमालः करालकः" ॥)
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातामयनेत्ररोगनाशित्वम् । रुचिसुखप्रसवकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
कृष्णालुः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः आलुः ।) नीलालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कृष्णावासः, पुं, (आवसत्यस्मिन् इति । आ + वस + अधिकरणे घञ् । कृष्णस्य आवासः आलयः ।) अश्वत्थवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ (रैवतपर्व्वतः ॥ इति भारतम् ॥ अश्वत्थशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ।)
कृष्णाश्रितः, त्रि, (कृष्णं आश्रितः प्राप्ताश्रयः ।) यस्य आश्रयः कृष्णः सः । इति मुग्धबोधम् ॥
कृष्णिका, स्त्री, (कृष्णैव इति । कृष्णा + संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वम् । यद्वा, कृष्णवर्णो भूम्नाऽस्त्यस्य इति ठन् टाप् च ।) राजिका । इत्यमरः । २ । ९ । १९ ॥ राइ सर्षा इति भाषा ॥
("कृष्णिका राजिकासुरी क्षुतको राजसर्षपः" ॥ इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
श्यामापक्षिणी । तस्या नामानि यथा,
"श्यामा वराही शकुनी कुमारी दुर्गा च देवी चटिका तथोमा ।
त्वं पोतकी पाण्डविका त्वमेव त्वं कृष्णिका त्वं मितपक्षिणी च ॥
त्वं ब्रह्मपुत्री शकुनैकदेवी धनुर्द्धरी पार्थसमूहमाता ।
प्रत्यक्षरूपा भगवत्युमा नमोऽस्तु तुभ्यं कुरु मेऽर्थसिद्धिम्" ॥
इति वसन्तराजशाकुनम् ॥
कृष्णेक्षुः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्ण इक्षुः ।) इक्षुभेदः । काजली आक् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । श्यामेक्षुः २ कोकिलेक्षुकः ३ कोकिलाक्षः ४ कान्तारकः ५ । इत्यमरः ॥ अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । पाके मधुरत्वम् । स्वादुत्वम् । सुस्वच्यत्वम् । कटुत्वम् । रसाढ्यत्वम् । त्रिदोषहारित्वम् । समवीर्य्य वह्निवीर्य्यसुवर्णदातृत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य भावप्रकाशोक्तगुणाः कान्तारशब्दे द्रष्टव्याः ॥
कृष्णोदुम्बरिका, स्त्री, (कृष्णस्य काकस्य प्रिया उदुम्बरिका । यद्वा कृष्णा कृष्णवर्णा उदुम्बरिका ।) काकोदुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
कृसरः, पुं, (कृ कृ ञ करणे + "कृधूमादिभ्यः कित्" । उणां ३ । ७३ । इति सरन् कित्त्व । बाहुलकात् न णत्वम् ।) कृशरः । इति जटाधरः ॥
(यथा, छन्दोगपरिशिष्टे—
"तिलतण्डुलसम्पक्वः कृसरः सोऽभिधीयते" ॥
खिचुड़ी इति भाषा । यथा, च मनौ ५ । ७ ।
"वृथा कृसरसंयावं पायसापूपमेव च । अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च" ॥)
कॄ, श विक्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, किरति । अस्यापि निष्ठायां कीर्णं इति । सूत्रात्वादिदित्यत्र मूर्द्धन्यवर्णनसामर्थ्यात् येन केनापि प्रकारेण रेफान्तनिष्ठातस्य न इति व्याख्यानात् कदिरणाविति इरि उरि च क्ते रान्तत्वात् निष्ठा तस्य न स्यात् । एवं गॄ श निगरणे इत्यादेरपि गीर्णं इत्यादि बोध्यम् । इति दुर्गादासः ॥
कॄ, ञ गि हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या-उभं-सकं-सेट् ।) ञ गि, कृणाति कृणीते । कीर्णः किर्णिः । इति दुर्गादासः ॥
कॄ, क उ विज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) क उ, कारयते । इति दुर्गादासः ॥
कॄत्, क संशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) दीर्घी । क, कीर्त्तयन्ति च

गोष्ठीषु यद्गुणानप्रयोगणाः। कीर्त्तादेशस्य नित्यत्वेऽपि कृतपाठः कीर्त्तादेशस्य व्यभिचारसूचनार्थः तेन अचीकृतदिति सिद्धम्। इति दुर्गादासः॥

क्लृप्तः, त्रि, कल्पनार्थक्लपधातोः कर्म्मणि क्ते क्लृपादेशः। नियतः। कृतकल्पनः। कल्पनं सामर्थ्यं तद्विशिष्टः। यथा, "अवश्यक्लृप्ताभिः पर्व्वतत्वचत्वरत्वादितत्तद्धर्म्मावच्छिन्नाधिकरणताव्यक्तिभिरेवोपपत्तौ"। इति जगदीशः॥ (यथा, मनौ। ११। २७।
"इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्व्वपेदब्दपर्य्यये।
क्लृप्तानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसम्भवे"॥)

क्लृप्तकीला, स्त्री, (क्लृप्तं कीलयति। कील्+"कर्म्मण्यण्"। ३। २। १। इति अण्।) व्यवस्थापत्रम्। तत्पर्य्यायः। पट्टोलिका २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

क्लृप्तधूपः, पुं, (क्लृप्तः कृतः धूपो येन गन्धद्रव्यविशेषेण।) सिह्लकः। इति जटाधरः॥ (क्लृप्तश्चासौ धूपश्चेति विग्रहे कृत्रिमो धूपः॥)

क्लृप्तिकः, त्रि, (क्लृप्तं मूल्यदानेन सत्त्वं देयत्वेनास्त्यस्य। क्लृप्त+ठन्।) क्रीतः। इति हलायुधः॥

केकयः, पुं, (केकयस्तदाख्यया प्रसिद्धः प्रदेशो राज्यत्वेनास्त्यस्य।) सूर्य्यवंशीयराजविशेषः। इति श्रीभागवतम्॥ (स तु केकयदेशाधीश्वरः दशरथश्वशुरश्च। यथा, रामायणे १। १३। २३।
"तथा केकयराजानं वृद्धं परममधार्म्मिकम्।
श्वशुरं राजसिंहस्य सपुत्त्रन्तमिहानय"॥
जनपदवाच्ये तु बहुवचनान्तः। यथा, महाभारते। ६। जम्बूखण्डविनिर्म्माणपर्व्वणि ९। ४८।
"उपावृत्तानुपावृत्ताः सुराष्ट्राः केकयास्तथा"॥)

केकयी, स्त्री, (केकयस्यापत्यं स्त्री। सङ्कोचे मानाभावात् केकयाज्जन्यजनकभावेऽपि पुंयोग इति पुंयोगादाख्यायां ङीष्।) दशरथराजपत्नी। सा तु केकयराजपुत्त्री भरतमाता च। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रामायणे।
"सत्कृत्य केकयीपुत्त्रं केकयो धनमादिशत्"॥)

केकरः, त्रि, (के शिरसि मूर्द्ध्नि इत्यर्थः करं नेत्रतारा शोभमस्य। "कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु"। ३।२।२०। इति टः। "हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्" ।६।३।९। इत्यलुक्॥) वलीरः। इत्यमरः। २। ६। ४९॥ टेरा इति भाषा। (यथा, मनौ।
"पित्रा विवदमानश्च केकरो मद्यपस्तथा"॥
चतुवर्णात्मकमन्त्रः॥ यथा, विश्वसारतन्त्रे। "चतुर्वर्णास्तु केकरः"॥)

केका, स्त्री, (के मूर्द्ध्नि कायति। कै+कः टाप्। अलुक् समासः। यद्वा, अन्येभ्योऽपीति कर्म्मणि डः। "हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्"। ६। ३। ९। इत्यलुक्।) मयूरवाणी। इत्यमरः। २। ५। ३१॥ (यथा, रघौ १। ३९।
"षड्जसंवादिनीः केका द्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः"॥)

केकावलः, पुं, (केकां ध्वनिविशेषं वलते वृणातीति। केका+वल्+अच्। यद्वा, केका+अस्त्यर्थे बाहुलकात् वलच् प्रत्ययः।) मयूरः। इति शब्दचन्द्रिका॥

केकी, [न्] पुं, (केका ध्वनिभेदः अस्यास्तीति। व्रीह्यादित्वेति इनिः।) मयूरः। इत्यमरः २। ५। ३०॥ (यथा, काशीखण्डे। ३। ७१।
"केकी केकां परित्यज्य मौनं तिष्ठति तद्भयात्।
चकोरश्चन्द्रिकाभोक्ता नक्तव्रतमिवाश्रितः"॥)

केकेयी, स्त्री, (कैकेयी पृषोदरात् एकारत्वम्।) केकयी। इति शब्दरत्नावली॥

केचन, व्य, (पाणिनिमते पदद्वयम्। मुग्धबोधमते "किमः क्यन्ताच्चिचनौ"। इति चनप्रत्ययः।) केचित्। इति व्याकरणम्॥
(यथा, पञ्चदशी। ६। ५९।
"पूर्व्वापरपरामर्शविकलास्तत्र केचन"॥)

केचित्, व्य, (पाणिनिमते पदद्वयम्। मुग्धबोधमते तु "किमः क्यन्ताच्चिचनौ"। इति चित् प्रत्ययः।) केचन। इति व्याकरणम्। कोन व्यक्तिरा इति भाषा॥ (यथा, रामगीतायाम्। १४। "केचिद्वदन्तीति वितर्कवादिनः"। केचित्कालापकोविदाः इति रामतर्कवागीशः॥)

केचुकं, क्ली, (कचु+स्वार्थे कन्। पृषोदरात् एत्वे साधुः।) कचुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

केणिका, स्त्री, (के शिरसि कुत्सितो वा अणकः ततः टाप् अत इत्वम्। णत्वं लौकिकम्।) पटकुटी। इति हेमचन्द्रः॥ कानात् इति भाषा॥

केत, त् क मन्त्रणे। निःश्रावणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरा०-परं-सकं-सेट्। मन्त्रणे निमन्त्रणे। अचिकेतत्। निःश्रावणं समयोद्घाषणम्। इति दुर्गादासः॥

केतकः, पुं, (कितनिवासे+ण्वुल्।) केतकीवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, रघुः ६। १७।
"विलासिनीविभ्रमदन्तपत्त्र-
मापाण्डुरं केतकवर्हमन्यः"॥
अस्य पर्य्याया गुणाश्च यथा,—
"केतकः सूचिकापुष्पो जम्बुकः क्रकचच्छदः"॥
"केतकः कटुकः स्वादुर्लघुस्तिक्तः कफापहः"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

केतकी, स्त्री, (केतक+गौरादित्वात् ङीष्।) पुष्पवृक्षविशेषः। केया इति भाषा॥
(यथा, भ्रमराष्टके। १।
"गन्धाढ्यासौ भुवनविदिता केतकी स्वर्णवर्णा
पद्मभ्रान्त्या क्षुधितमधुपः पुष्पमध्ये पपात"॥)
तत्पर्य्यायः। सूचीपुष्पः २ हलीनः ३ जम्बुकः ४। इति रत्नमाला॥ केतकः ५ सूचिकापुष्पः ६ जम्बुकः ७ क्रकचच्छदः ८। इति भावप्रकाशः॥ तीक्ष्णपुष्पा ९ विफला १० धूलिपुष्पिका ११ मेध्या १२ कण्टदला १३ शिवद्विष्टा १४ नृपप्रिया १५ क्रकचा १६ दीर्घपत्रा १७ स्थिरगन्धा १८ गन्धपुष्पा १९ इन्दुकलिका २० दलपुष्पा २१ पांशुला २२। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। कफनाशित्वम्। कटुत्वम्। लघुत्वञ्च॥ तत्पुष्पगुणाः। वर्ण्यत्वम्। केशदौर्गन्ध्यनाशित्वञ्च॥ हेमाभायास्तस्या गुणाः। मदनोन्मादकत्वम्। स्वर्ण्यत्वम्। सौख्यकारित्वञ्च॥ तस्याः स्तनगुणाः। अतिशिशिरत्वम्। कटुत्वम्। पित्तकफापहत्व[m] रसायनत्वम्। वर्णदेहदार्ढ्यकारित्वञ्च। इति रा[ज]निर्घण्टः॥

केतनं, क्ली, (कित् निवासाद्यर्थेषु+कर्म्मभावकर[णा]धिकरणादिषु यथायथं ल्युट्।) ध्वजः। (यथा, रघुवंशे ९। ३९।
"अपतुषारतया विशदप्रभैः
सुरतसङ्गपरिश्रमनोदिभिः।
कुसुमचापमतेजयदंशुभि-
र्हिमकरो मकरोर्ज्जितकेतनम्"॥)
कार्य्यम्। निमन्त्रणम्। इत्यमरः। ३। ३। ११[…]
(यथा, मनुः। ४। ११०।
"प्रतिगृह्य द्विजो विद्वान् एकोद्दिष्टस्य केतन[…]
त्र्यहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके"
चिह्नम्। गृहम्। इति हेमचन्द्रः।
(यथा, रामायणे १। ७४। ८।
"स त्वं धर्म्मपरो भूत्वा काश्यपाय वसुन्धराम्।
दत्त्वा वनमुपागम्य महेन्द्रकृतकेतनः"॥)
स्थानम्। इति शब्दरत्नावली॥
(यथा, विष्णुपुराणे १। ११। ९।
"एतद्राजासनं सर्व्वभूभृत्संश्रयकेतनम्"॥)

केतुः, पुं, नवग्रहान्तर्गतग्रहविशेषः। स तु रा[होः] शरीरम्। तत्पर्य्यायः। शिखी २। इति दीपि[का॥] अयं पापग्रहः। यथा,—
"अर्द्धो नेन्द्वर्कसौराराः पापाः सौम्यास्तथाप[रे।]
पापयुक्तो बुधः पापो राहुकेतू च पापदौ"॥ इति[…]
अयन्तु जन्मराश्यपेक्षया षष्ठत्रिदशमैकाद[श]स्थानस्थितश्चेत् शुभः। यथा,—
"केतूपज्ञवभौममन्दगतयः षष्ठत्रिसंस्थाः शुभा[…]
श्चन्द्रार्कावपि ते च तौ च दशमौ चन्द्रः पुनः सप्त[…]
जीवः सप्तनवद्विपञ्चमगतो युग्मेषु सोमात्मजः
शुक्रः षड्दशसप्तवर्ज्जमितरे सर्व्वेऽप्युपान्त्ये शुभाः"
इति॥ * ॥ अस्य त्रिकोण उच्चस्वगृहशत्रुमि[त्र]समनीचा यथा,—
"सिंहस्त्रिकोणं धनुरुच्चसंज्ञं
मीनो गृहं शुक्रशनी विपक्षौ।
सूर्य्यारचन्द्राः सुहृदः समानौ
जीवेन्दुजौ षट् शिखिनः पराशाः"॥ इति[…]
"सोत्साह सम्भ्रमं नीचं प्रागवज्ञावैविनिर्द्दिशेत्[…]"
इति॥ * ॥ अस्य रिष्टिर्यथा,—
"केतुर्यस्मिन्नृक्षेऽभ्युदितस्तस्मिन् प्रसूयते जन्[तुः।]
रौद्रे सर्पमुहूर्त्ते वा प्राणैः संत्यज्यते चाशु"।
इति च ज्योतिस्तत्त्वम्॥ * ॥ अस्य दशा[…]
केरलीनामग्रन्थे द्रष्टव्यम्॥ * ॥ अथातः केतु[चा]राध्यायो व्याख्यायते। तत्रादावेवागमप्रदर्शन[…]माह।
"गार्गीयं शिखिचारं पराशरमसितदेवलकृत[…]
अन्यांश्च बहून्दृष्ट्वा क्रियतेऽयमनाकुलश्चारः"।
गार्गीयं गर्गप्रोक्तं केतूनां चारं तत् पराशरेण[…]
असितनामाचार्य्येण कृतं देवलविरचितं ए[…]
केतुचारान् अवलोक्य तथान्यानपि काश्यप[…]
पुलनारदवज्रादिरचितान् बहून् दृष्ट्वा मया[…]

अनाकुलो निःसन्देहः केतुचारः क्रियते ॥ * ॥

अथोदयास्तमयलक्षणमाह ।

"दर्शनमस्तमयो वा न गणितविधिनास्य शक्यते ज्ञातुम् । दिव्यान्तरीक्षभौमास्त्रिविधाः स्युः केतवो यस्मात्" ॥

अस्य केतोर्दर्शनं उदयः अस्तमयोऽदर्शनं गणितविधानेन ज्ञातुं न शक्यते । यस्मात् केतवस्त्रिविधास्त्रिप्रकाराः । दिवि आकाशे भवा दिव्याः । अन्तरीक्षे भवा आन्तरीक्षाः । ग्रहनक्षत्राणां विहायान्यत्र आकाशे ये दृश्यन्ते ते आन्तरीक्षाः । भूमौ भवाः भौमाः । इति हेतोस्त्रयात्मकत्वात् एषामुदयास्तमयौ न ज्ञायेते इति ॥ * ॥

अथ केतूनां दिव्यवर्ज्जितानां अन्येषां स्वरूपमाह ।

"अहुताशेऽनलरूपं यस्मिंस्तत्केतुरूपमेवोक्तम् । खद्योतपिशाचालयमणिरत्नादीन् परित्यज्य" ॥

अहुताशे अनलवर्ज्जिते यस्मिन् देशे अनलरूपमग्निरूपं दृश्यते यत् तदेव केतुरूपमुक्तम् । किन्तु खद्योत इन्द्रगोपकश्चमिविशेषः । पिशाचालयं श्मशानम् । मणयश्चन्द्रकान्तप्रभृतयः । रत्नानि मरकतप्रभृतीनि । आदिग्रहणादन्यान्यपि काष्ठप्रभृतीनि तेजोरूपाणि एतान् त्यक्त्वा । यत एषां स्वभावादेवानलरूपमहुताशे दृश्यते अतो न तत् केतुरूपमिति ॥ * ॥

अथ दिव्यान्तरीक्षभौमानां केतूनां लक्षणमाह ।

"ध्वजशस्त्रभवनतरुतुरगकुञ्जराद्येष्वान्तरीक्षास्ते । दिव्या नक्षत्रस्था भौमाः स्युरतोऽन्यथा शिखिनः" ॥

ध्वजश्चिह्नम् । शस्त्रमायुधादि । भवनं गृहम् । तरुर्वृक्षः तुरगोऽश्वः । कुञ्जरो हस्ती । आदिग्रहणादन्येषु चतुष्पदेषु ये दृश्यन्ते ते आन्तरीक्षाः । दिव्या नक्षत्रस्थाः । अतोऽस्मादुक्तादन्यथा भूमौ ये दृश्यन्ते ते भौमाः । शिखिनः केतवः इति ॥ * ॥

अथ केतूनां संख्यानं मतान्तरेणाह ।

"शतमेकाधिकमेके सहस्रमपरे वदन्ति केतूनाम् । बहुरूपमेकमेव प्राह मुनिर्नारदः केतुम्" ॥

एके पराशरादयः एकाधिकं शतं केतूनां कथयन्ति । तथा च पराशरः । "शतमेकोत्तरं केतूनां भवन्ति तेषां षोडश मृत्युनिश्वासजाः । द्वादशादित्यसम्भवाः । दश दक्षमखविलयने रुद्रक्रोधजाः । अष्ट पैतामहाः । पञ्चदश ऋषेरौद्दालकस्य पुत्राः । सप्तदश मरीचिकश्यपललाटजाः । पञ्च च प्रजापतिसहजाः । त्रयो विभावसुजाः । धूमोद्भवश्चैकः । चतुर्दश मथ्यमानेऽमृते सोमेन सह सम्भूताः । एकस्तु ब्रह्मकोपजः" इति ॥ * ॥ अपरे गर्गादयः सहस्रं केतूनां वदन्ति ।

तथा च गर्गः ।

"अग्निसोदयचाराणामशुभानाञ्च दर्शनम् । आगन्तूनां सहस्रं स्यात् यथावां सन्निबोध मे" ॥

बहुरूपमेकमेवेति नारदाख्यो मुनिरेकमेव केतुं बहुरूपं प्राह । तन्मते एक एव केतुस्तस्य बहूनि रूपाणि स एव दिव्यान्तरीक्षभौम इत्यर्थः ।

तथा च नारदः ।

"दिव्यान्तरीक्षभौमस्य एकः केतुः प्रकीर्त्तितः । शुभाशुभफलं लोके ददात्यस्तमयोदयैः" इति ॥ * ॥

एवं मतान्तराण्युक्त्वा स्वसिद्धान्तमाह ।

"यद्येको यदि बहवः किमनेन फलन्तु सर्व्वथा वाच्यम् । उदयास्तमयैः स्थानैः स्पर्शैराधूमनैर्वर्णैः" ॥

यद्येक एव केतुः यदि वा बहवः केतवः किमनेन । सर्व्वथा तेषामुदयास्तमयैः स्थानैः स्पर्शैराधूमनैर्वर्णैश्च शुभाशुभं फलं पुनर्वक्तव्यम् । उदयः कस्यां दिश्युदितः । अस्तमयः कस्यामेवास्तमितः । स्थानं यथा कस्मिन्नाकाशभागे कस्य नक्षत्रस्य वा समीपे उदितोऽस्तमितश्च । स्पर्शनं केन ग्रहो नक्षत्रं वा स्पृष्टम् । आधूमनं कोऽपि शिखयाभिधूपितः । वर्णाः सितरक्तपीतकृष्णादिकाः । एवमादिभिस्तस्य फलं वाच्यं तस्मादेको बहवो वा भवन्तु का नः क्षतिरिति ॥ * ॥

अथ केतुचारे येषां केतूनामभिदृष्टानां कियन्तं कालं यावत् फलपाको भवति तेषां फलपाकनियमार्थमाह ।

"यावन्त्यहानि दृश्यो मासास्तावन्त एव फलपाकः । मासैरब्दांश्च वदेत् प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः" ॥

दृश्यः केतुरिति सम्बध्यते । फलस्य पाकः फलपाकः । यः केतुर्यावन्त्यहानि दृश्यो भवति तस्य तावन्तो मासास्तस्य केतोस्तावतो मासान् फलपाको ब्रूयात् । यावत्सङ्ख्यकानि दिनानि दृष्टो भवति तत्सङ्ख्यान् मासान् तस्य फलपाको वदेत् । मासैस्तु पुनरब्दान् संवत्सरान् ब्रूयात् । माससङ्ख्यादर्शने मासतुल्यानि वर्षाणि च वदेत् । यावत् सङ्ख्यान्मासान् दृश्यो भवति तावत्सङ्ख्यानि वर्षाणि तस्य फलपाको वदेत् । कस्मात् कालात् प्रभृतिरित्यत आह प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः । सर्व्वेषां केतूनां दिनसाम्यत्वम् । यावन्ति दिनानि दृश्यः केतुस्तस्माद्दर्शनादूर्द्ध्वं प्रथमं पक्षत्रयं पञ्चचत्वारिंशद्दिनानि यावत् निष्फलानि तस्मात् पक्षत्रयात् परतः तावतो मासान् फलपाकः । अथ मासान् दृश्यते तदा तस्मादेव दर्शनात् परतः पक्षत्रयमतिक्रम्य मासतुल्यानि वर्षाणि वदेत् । प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः तत्र पक्षत्रयं यावद्दिनसङ्ख्या गृह्यते । पक्षत्रयादूर्द्ध्वं यदा दृश्यते केतुस्तदा मासतुल्यानि वर्षाणि वदेत् । अत्र सन्देहव्युदासार्थं गर्गोक्तं नियमकमभिलिख्यते ।

तथा च गर्गः ।

"यावन्त्यहानि दृश्यः स्यात्तावन्मासान् फलं भवेत् । मासांस्तु यावद्दृश्येत तावतोऽब्दांस्तु वैकृतान् ॥ त्रिपक्षात् परतः कर्म्म पचेत्तस्य शुभाशुभम् । यद्दिङ्मुदिते केतौ फलं नेष्टादिशेद्बुधः" ॥

तथा वृद्धगर्गः ।

"यावतो दिवसांस्तिष्ठेत्तावन्मासान् विनिर्दिशेत् । त्रिपक्षात् परतश्चापि कर्म्म केतोः प्रपद्यते ॥ तस्मात् कालात् परं ब्रूयात् फलमस्य शुभाशुभम् । यद्दिङ्मुदये केतोः फलं नेष्टादिशेद्बुधः" ॥

यद्येवं तदा द्वितीयव्याख्यानमत्र न घटते प्रथमव्याख्यानमेव न्याय्य इति । यथा प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः दर्शनादूर्द्ध्वं पक्षत्रयं यावन्निष्फलं पक्षत्रयात् परतः फलपाकस्य कालसङ्ख्या प्रवर्त्तते तस्मादुक्तं यद्दिङ्मुदये केतोः फलं नेष्टादिशेद्बुधः इति । यदुक्तं मासैरब्दांश्च वदेत् तदेकदेशेनापि प्रतिमासमेकद्वित्रिदिनदर्शनेन माससङ्ख्या लभ्यत एवेत्यर्थः । सर्व्वथा किमनेनास्माकमसद्विकल्पेन । दिवसैः पक्षत्रयात् परतो मासान् वदेत् । मासैस्तस्मादेव पक्षत्रयात् परतोऽब्दान् वदेत् । मासात् परतो दिनाधिक्यं दृष्ट्यनुपातवशात् वाच्यम् । यथा यदि दिनत्रिंशता वर्षं लभ्यते तद्दृष्ट्या दिनैकेन मासैकमिति ।

तथा च समाससंहितायाम् ।

"केचित् केतुसहस्रं शतमेकसमन्वितं वदन्त्येके । नारदमतमेकोऽयं निश्वासमसमुद्भवो विविधरूपः ॥ दिव्या ग्रहर्क्षसंजातास्तीव्रफलकरा भौमाः । प्राणिध्वजादितुङ्गेषु चान्तरीक्षा न चात्यशुभाः ॥ उदयास्तमयाधूपनसंयोगाकारमार्गदिक्पातैः । फलानि दिवसैर्म्मासान् मासैस्तु वर्षाणि सन्दिशेत् केतोः" ॥ * ॥

अथ शुभस्य केतोर्लक्षणमाह ।

"कृशतनुः प्रसन्नः स्निग्धः ऋजुरचिरसंस्थितः शुक्लः । उदितो वाप्यभिवृष्टः सुभिक्षसौख्यावहः केतुः" ॥

ऋजुरकुटिलः । अचिरसंस्थितः शीघ्रमेवादर्शनं याति । शुक्लः श्वेतः । उदितो वाप्यभिवृष्टः अथवोदित एवाभिवृष्टस्तस्मिन् उदितमात्रे यदि वृष्टिर्भवति तदा शुभः । अन्यथा अशुभः ॥

अशुभस्य केतोर्लक्षणमाह ।

"उक्तविपरीतरूपो न शुभकरो धूमकेतुरुत्पन्नः । इन्द्रायुधानुकारी विशेषतो द्वित्रिचूलो वा" ॥

कृशतनुः प्रसन्न इत्यस्मादुक्तात् यो विपरीतरूपः केतुरुत्पन्नः स धूमकेतुः । स च न शुभकरः पापं करोतीत्यर्थः । इन्द्रधनुःसदृशो न शुभकर एव । तथा द्विशिखस्त्रिशिखश्च विशेषतः पापफलदः ।

तथा च समाससंहितायाम् ।

"अचिरस्थितोऽभिवृष्टस्तनुः सितः स्निग्धमूर्त्तिरुदगुदितः । कृशतनुः प्रसन्नः केतुर्लोकस्य भवाय ॥ न शुभो विपरीतो विशेषतः शक्रचापसंकाशः । द्वित्रिचतुश्चूलो वा दक्षिणसंस्थश्च मृत्युकरः" ॥ * ॥

अधुना केतुसहस्रलक्षणं विवक्षुस्तत्रादावेव रविजाः पञ्चविंशतिः केतवो भवन्ति । तेषां लक्षणमाह ।

"हारमणिहेमरूपाः किरणाख्याः पञ्चविंशतिः सशिखाः । प्रागपरदिशोर्दृश्या नृपतिविरोधावहा रविजाः" ॥ हारो मुक्ताहारः । मणयश्चन्द्रकान्तप्रभृतयः । हेम सुवर्णम् । तत्समानवर्णा ये केतवस्ते किरणाख्याः किरणसंज्ञाः । सशिखाः सचूलाः । ते च पञ्चविंशती रविजाः सूर्य्यसुताः प्रागपरयोश्च दिशोर्दृश्याः । प्राक् पूर्व्वस्यामपरस्यां पश्चिमायां दिशि दृश्यन्ते । एतेषां मध्यादेक एव दृश्यते न सर्व्वे युगपदिति । सर्व्वत्रेयं परिभाषा । ते च नृपते राज्ञो विरोधप्रदाः अनिष्टा इत्यर्थः ।

तथा च गर्गः ।

"शुद्धस्फटिकसंकाशा मृणालरजतप्रभाः ।

मुक्ताहारसुवर्णाभाः सशिखाः पञ्चविंशतिः ॥
किरणाख्या रवेः पुत्त्रा दृश्यन्ते प्राग्दिशि स्थिताः।
तथा च परभागस्था नृपतेर्भयदाश्च ते" ॥ * ॥

अथाग्निपुत्त्रांस्तावन्त आह ।

"शुकदहनबन्धुजीवकलाक्षाक्षतजोपमा हुताशसुताः।
आग्नेय्यां दृश्यन्ते तावन्तस्तेऽपि शिखिनो भयदाः" ॥

शुकपक्षी नीलपीतवर्णः। दहनोऽग्निः। बन्धुजीवकः पुष्पविशेषोऽतिलोहितः। लाक्षा वृक्षनिर्यासः। क्षतजं रक्तम्। तदुपमास्तत्तुल्यवर्णाः। ते च तावन्तः पञ्चविंशतिः आग्नेय्यां दिशि दृश्यन्ते। ते च हुताशसुताः अग्निपुत्त्राः अग्निभयदाः।

तथा च गर्गः।

"नानावर्णाग्निसङ्काशा दीप्तिमन्तोऽपि चूलिनः।
दहन्त्यग्निमिवाकाशात् सर्व्वज्योतिषनाशनाः ॥
तेऽग्निपुत्त्रा ग्रहा ज्ञेया लोकेऽग्निभयवेदिनः।
आग्नेय्यां दिशि दृश्यन्ते पञ्चविंशाः प्रकीर्त्तिताः" ॥

अथ मृत्युसुतांस्तावन्त एवाह।

"वक्रशिखा मृत्युसुता रूक्षाः कृष्णाश्च तेऽपि तावन्तः।
दृश्यन्ते याम्यायां जनमरकावेदिनस्ते च" ॥

वक्रशिखाः अस्पष्टचूडाः। ते च रूक्षा अस्निग्धास्तेऽपि पञ्चविंशतिरेव। ते च मृत्योः पुत्त्रा दक्षिणस्यां दिशि दृश्यन्ते। ते च जनानां मरकं आवेदयन्ति।

तथा च गर्गः॥

"कृष्णा रूक्षा वक्रशिखा दृश्यन्ते याम्यदिक्स्थिताः।
पञ्चविंशा मृत्युसुताः प्रजाक्षयकराः स्मृताः" ॥

अथ भूपुत्त्रा द्वाविंशतिरेवाह।

"दर्पणवृत्ताकारा विशिखाः किरणान्विता धरातनयाः। क्षुद्भयदा द्वाविंशतिरैशान्यामम्बुतैलनिभाः" ॥ दर्पणवत् वृत्तं वर्त्तुलं आकारो येषां ते विशिखा विचूलाः रश्मिसंयुक्ताः भूमेः पुत्त्राः। ते च द्वाविंशतिरैशान्यां दृश्यन्ते। जलस्य तैलस्य च सदृशकान्तयः। एते दृष्टा दुर्भिक्षं ददति ॥

तथा च गर्गः।

"समन्तवृत्ता विशिखा रश्मिभिः परिवारिताः।
अम्बुतैलप्रतीकाशा द्वाविंशा भूसुताः स्मृताः।
ऐशान्यां दिशि दृश्यन्ते दुर्भिक्षभयदाश्च ते" ॥ * ॥

अथ चन्द्रसुतांस्त्रय आह। "शशिकिरणहिमरजतकुमुदकुन्दकुसुमोपमाः सुताः शशिनः। उत्तरतो दृश्यन्ते त्रयः सुभिक्षावहाः शिखिनः" ॥ एते सौम्यायां दिशि दृश्यन्ते। ते च सुभिक्षं कुर्व्वन्ति।

तथा च गर्गः।

"चन्द्ररश्मिसुवर्णाभा हिमकुन्देन्दुसुप्रभाः।
त्रयस्ते शशिनः पुत्त्राः सौम्याशास्थाः शुभावहाः" ॥

अथ ब्रह्मदण्डाख्यस्य लक्षणमाह।

"ब्रह्मसुत एक एव त्रिशिखो वर्णैस्त्रिभिर्युगान्तकरः।
अनियतदिक्संप्रभवो विज्ञेयो ब्रह्मदण्डाख्यः" ॥

ब्रह्मपुत्त्र एक एव। स च त्रिचूडः। वर्णैः सितादिभिश्चोपलक्षितः। स तु ब्रह्मदण्डसंज्ञो ज्ञेयः। अनियतायां अनिश्चितायां दिशि संप्रभवः उत्पद्यते सर्व्वासु दिक्षु दृश्यत इत्यर्थः। स तु युगस्यान्तं करोति सर्व्वक्षयकरः इत्यर्थः।

तथा च गर्गः।

"एको ब्रह्मसुतः क्रूरस्त्रिवर्णस्त्रिशिखान्वितः।
सर्व्वास्वाशासु दृश्यः स्यात् ब्रह्मदण्डः क्षयावहः" ॥

एकाधिकं शतं कथितं अन्यानि नवशतान्येकोनानि कथनीयानि इत्यत आह।

"शतमभिहितमेकसमेतमेकाधिकाच्छतात्परतः।
एकोनानि नवशतानि केतूनां स्पष्टैर्लक्षणैः कथयिष्ये" ॥

शतमभिहितमेकसमेतं एकेनाधिकं केतूनां शतमभिहितमुक्तम्। तस्मादेकाधिकाच्छतात् परतः एकोनानि एकेन विरहितानि नवशतानि केतूनां स्पष्टैर्व्यक्तैर्लक्षणैश्चिह्नैः कथयिष्ये ॥

अथ शुक्रपुत्त्रांश्चतुरशीतिसंज्ञांश्चाह।

"शुक्रसुता विसर्पकाः सौम्यैशान्योरुदयं यान्ति चतुरशीत्याख्याः। विपुलसिततारकास्ते स्निग्धाश्च भवन्ति तीव्रफलाः" ॥ सौम्या उत्तरा। ऐशानी ईशानदिक्। तयोरुदयं दर्शनं गच्छन्ति। ते च विपुला विस्तीर्णाः सिताः शुक्लाः तारका येषाम्। स्निग्धा निर्म्मलदेहाः ते च तीव्रफला अनिष्टफला इति।

तथा च गर्गः।

"स्थूलैकतारकाः श्वेताः स्नेहवन्तश्च सुप्रभाः।
अर्चिष्मन्तः प्रसन्नाश्च तीव्रेण च सुखान्विताः ॥
एते विसर्पका नाम शुक्रपुत्त्राः पुरोदयाः।
अशीतिश्चतुरश्चैव लोकक्षयकराः स्मृताः" ॥ * ॥

अथ षष्टिशनैश्चरपुत्त्रानाह।

"स्निग्धाः प्रभासमेता द्विशिखाः षष्टिः शनैश्चराङ्गरुहाः। अतिकष्टफला दृश्याः सर्व्वत्रैते कनकसंज्ञाः" ॥ ईदृशाः षष्टिः शनैश्चरपुत्त्राः कनककेतवः सर्व्वत्र सर्व्वासु दिक्षु दृष्टाः अत्यशुभफलाश्च ते।

तथा च गर्गः।

"सुस्निग्धा रश्मिसंयुक्ता द्विशिखाः सिततारकाः।
षष्टिस्ते कनका घोराः शनैश्चरसुता ग्रहाः" ॥ * ॥

अथ गुरुसुताः पञ्चषष्टिराह।

"विकचा नाम गुरुसुताः सितैकताराः शिखापरित्यक्ताः। षष्टिपञ्चभिरधिकाः स्निग्धा याम्याश्रिताः पापाः" ॥

पञ्चषष्टिः केतवो विकचा नाम बृहस्पतिपुत्त्राः। ते च सितः श्वेतः एकस्तारको येषां चूड़ारहिताः। ते च दक्षिणस्यां दृश्यन्ते पापा अनिष्टफलदा इत्यर्थः।

तथा च गर्गः।

"स्निग्धाः शुक्लाः प्रसन्नाश्च महारूपाः प्रभान्विताः।
एकतारा वपुष्मन्तो विशिखा रश्मिभिर्वृताः ॥
एते बृहस्पतेः पुत्त्राः प्रायशो दक्षिणाश्रयाः।
नामतो विकचा घोराः पञ्चषष्टिर्भयावहाः" ॥

अथैकपञ्चाशद्बुधपुत्त्रानाह।

"नातिव्यक्ताः सूक्ष्मा दीर्घाः शुक्ला यथेष्टदिक्प्रभवाः।
बुधजास्तस्करसंज्ञाः पापफलास्त्वेकपञ्चाशत्" ॥

तस्करनामान एकपञ्चाशत् केतवो बुधस्य पुत्त्राः। नातिस्फुटाः अल्पदेहाः यथेष्टायां दिशि प्रभव उत्पत्तिर्येषां सर्व्वासु दिक्षु दृश्यन्त इत्यर्थः। ते चानिष्टफलाः।

तथा च गर्गः।

"अरुन्धतिसमा व्यक्ताः केचिदव्यक्ततारकाः।
पाण्डुवर्णाः सुदीर्घाश्च सूक्ष्मा रश्मिभिरावृताः।
एते बुधात्मजा ज्ञेयास्तस्कराख्या भयावहाः।
एकाधिकास्ते पञ्चाशदथोऽव्यर्थचरा ग्रहाः" ॥

अथ षष्टिभौमपुत्त्रानाह।

"क्षतजानलानुरूपास्त्रिचूलताराः कुजात्मजाः षष्टिः। नाम्ना च कौङ्कुमास्ते सौम्याशासंस्थिताः पापाः" ॥ कौङ्कुमनामानः षष्टिकेतवो मङ्गलपुत्त्राः रक्तवह्निसदृशाः लोहिता इत्यर्थः। त्रिचूलास्त्रिशिखास्तारा येषां ते च उत्तरस्यां दृश्यन्ते पापफलाश्च।

तथा च गर्गः।

"त्रिशिखाश्च त्रिताराश्च रक्तलोहितरश्मयः।
प्रायशस्तूत्तरामाशां सेवन्ते नित्यमेव ते ॥
लोहिताङ्गात्मजा ज्ञेया ग्रहाः षष्टिः समासतः
नामतः कौङ्कुमा ज्ञेया राज्ञां संग्रामकारकाः" ॥

अथ त्रयस्त्रिंशद्राहुपुत्त्रानाह।

"त्रिंशत्तु त्र्यधिका राहोस्ते तामसकीलका इति ख्याताः। रविशशिगा दृश्यन्ते तेषां फलमर्कचारोक्तम्" ॥

त्रयस्त्रिंशत् स्वर्भानुपुत्त्रास्ते च नामतः तामसकीलका इति प्रसिद्धाः। ते च अर्कचन्द्रमण्डलगा दृश्यन्ते तेषाञ्च फलं सूर्य्यचारे कथितं तामसकीलकसंज्ञा राहुसुता इति।

तथा च गर्गः।

"कृष्णाभाः कृष्णपर्य्यन्ताः संकुलाः कृष्णरश्मयः।
राहुपुत्त्रास्त्रयस्त्रिंशत् कीलकाश्चातिदारुणाः।
रविमण्डलगाश्चैते दृश्यन्ते चन्द्रगास्तथा" ॥

तथा च पराशरः।

"अपर्व्वण्येव दृश्यन्ते ह्यङ्गिराः काककीलकाः।
रवेरिवाङ्गिरामध्ये ह्युभयोः काककीलकौ ॥
अङ्गिराः सरथो वापि दृश्यते पुरुषाकृतिः।
काकः काकाकृतिर्घोरस्त्रिकोणो वाथ लक्ष्यते।
मण्डलं कीलको मध्ये मण्डलस्यासितो ग्रहः।
महान्नृपविरोधाय यस्यर्क्षं तस्य मृत्यवे" इति ॥

अथ विंशत्यधिकं शतमग्निपुत्त्रानाह।

"विंशत्यधिकमन्यच्छतमग्नेर्व्विश्वरूपसंज्ञानाम्।
तीव्रानलभयदानां ज्वालामालाकुलतनूनाम्" ॥

अन्यत् अपरं शतं विंशत्यधिकं केतूनामग्निसुतानां विश्वरूपनाम्नां कीदृशानां ज्वालामालाभिराकुला व्याप्तास्तनवो मूर्त्तयो येषाम्। ते तीव्रं घोरमग्निभयं ददति।

तथा च गर्गः।

"नानावर्णा हुताशाभा दीप्तिमन्तो विचूलिनः
दहन्त्यग्निमिवाकाशे सर्व्वज्योतिर्व्विनाशनाः।
तेऽग्निपुत्त्रा ग्रहा ज्ञेया लोकेऽग्निभयवेदिनः।
विंशं ग्रहशतं घोरं विश्वरूपेति विश्रुतम्" ॥

अथ सप्तसप्ततिवायुपुत्त्रानाह।

"श्यावारुणा वितारास्चामररूपा विकीर्णदीधितयः
अरुणाख्या वायोः सप्तसप्ततिः पापदाः परुषाः"

अरुणसंज्ञा वायोः पुत्त्राः श्यावलोहितवर्णाः तारकवर्जिताश्चामररूपा वालव्यजनाकृत

शाद्विशरश्मयः रूचाः दुष्टफलप्रदाः। अथ येषां दिङ्नियमो नास्ति तेऽनियतदर्शनाः सर्व्वास्वपि दिक्षु दृश्यन्ते।

तथा च गर्गः।

"शतारूपप्रतिमाः श्यावरक्तसवर्णिनः।
तालरूपा इवाभान्ति शुक्लविस्तीर्णरश्मयः॥
उत्पद्यन्ति चैवान्ये वायोः पुत्त्राः प्रचक्षते।
लोकविध्वंसना ह्येता नामतश्चरणा ग्रहाः"॥*॥

अथाष्टौ प्रजापतिसुता द्वे च शते चतुरधिके ब्रह्मणः पुत्त्रास्तानाह।

"ताराःपुञ्जनिकाशा गणका नाम प्रजापतेरष्टौ।
द्वे च शते चतुरधिके चतुरस्रा ब्रह्मसन्तानाः॥
अष्टौ केतवो गणका नाम प्रजापतेः पुत्त्राः"।

ते च ताराणां नक्षत्राणां पुञ्जः समूहस्तदाकाराः। ते च अशुभदायिनः। तथा च। द्वे शते चतुरधिके केतूनां ते च चतुरस्रसंज्ञाः चतुरस्राकृतयस्ते च ब्रह्मणः पुत्त्राः पापफला एव ज्ञेयाः ते चाग्नेयदिग्भवाः। तथा च गर्गः।

"ताराःपुञ्जप्रतीकाशा व्योममण्डलसंस्थिताः।
प्रजापत्या ग्रहास्त्वष्टौ गणका भयवेदिनः॥
ब्रह्मजाश्च चतुरस्रा वा सशिखाः श्वेतरश्मयः।
द्वे शते चतुरश्चैव ब्रह्मजा भयदाश्च ते"॥*॥

अथ द्वात्रिंशद्वरुणपुत्त्रानाह।

"कङ्का नाम वरुणजा द्वात्रिंशत् गुल्मसंस्थानाः।
शशिवत्प्रभासमेतास्तीव्रफलाः केतवः प्रोक्ताः"॥

ते वरुणपुत्त्राः वंशगुल्मवत् संस्थानमाकृतिर्येषां। गुल्म एकमूलजो लतासमूहः। शशिवत् चन्द्रवत् प्रभया कान्त्या समेतास्ते च तीव्रफलाः उग्रफलाः प्रोक्ताः कथितास्ते चानियतदिक्प्रभवाः। तथा च गर्गः।

"वंशगुल्मप्रतीकाशा महान्तः पूर्णरश्मयः।
चन्द्रकुमुदनिभैश्चापि रश्मिभिः केचिदावृताः॥
मयूखानुन्मृजन्तीव स्निग्धत्वात् सौम्यदर्शनाः।
ते कष्टफलाः कङ्का द्वात्रिंशद्वारुणा ग्रहाः"॥*॥

अथ षण्णवतिकालपुत्त्रानाह।

षण्णवतिः कालसुताः कबन्धसंज्ञाः कबन्धसंस्थानाः।
तीव्राऽभयप्रदाः स्युर्विरूपताराश्च ते शिखिनः"॥

कालपुत्त्राः कबन्धसंस्थानाः षण्णवतिः। कबन्धस्तच्छिरःपुरुषकलेवरवत् संस्थानमाकृतिर्येषां ते तथा। विरूपा अस्फुटास्तारका येषां ते शिखिनः केतवः पुण्ड्रा नाम जनपदास्तेषां भयङ्कराः स्युः। अन्यत्र पुनर्भयदास्ते चानियतदिक्संप्रभवाः।

तथा च गर्गः।

"ताराःपुञ्जविरूपाश्च कबन्धाकृतिसंस्थिताः।
नैतवाः सवर्णाश्च भस्मकर्पूररश्मयः॥
कालपुत्त्राः कबन्धाश्च नवतिः षट् प्रकीर्त्तिताः।
लोकरोगकरा घोराः पुण्ड्राणामभयप्रदाः"॥*॥

अथ नवविदिक्पुत्त्राः सर्व्वेषाञ्च संस्थानमन्येषाञ्च स्थानमिदमाह।

"शुक्लविपुलैकतारा नवविदिशां केतवः समुत्पन्नाः।
एवं केतुसहस्रं विशेषमेषामतो वक्ष्ये"॥

विदिशां दिगन्तराणाञ्च नव केतवः समुत्पन्नाः विदिक्पुत्त्रा इत्यर्थः। किम्भूताः शुक्लाः श्वेतवर्णा विपुलो विस्तीर्णः एकतारो येषां ते विदिक्केतवो दृश्यन्ते दृष्टाश्च पापफलाः।

तथा च गर्गः।

"शुक्लैकतारा विपुला विदिक्पुत्त्रा नवग्रहाः।
विदिक्षु संस्थिता एव दृश्यन्ते भयदायकाः"॥

एवं केतुसहस्रमिति। एवं केतूनां सहस्रं उक्तं एषामेव विशेषलक्षणं वक्ष्ये। एषां मध्यात् केचित् दृश्यन्ते न सर्व्व एव। तत्र ये दृश्यन्ते तेषां लक्षणं वक्तुकामस्तत्रादावेव केतोर्लक्षणमाह॥*॥

"उदगायतो महान् स्निग्धमूर्त्तिरपरोदयी वसाकेतुः। सद्यः करोति मरकं सुभिक्षमप्युत्तमं कुरुते"। उदगायत उत्तरस्यां दिशायतो दीर्घः महानतिस्थूलः स्निग्धतनुः अपरोदयी पश्चिमायां दिश्युदयं याति। स च नाम्ना वसाकेतुर्दृष्टः सद्य एव तस्मिन्नहनि मरणं करोति। उत्तममपि प्रधानं सुभिक्षञ्च कुरुते॥*॥

अथास्थिकेतोः शस्त्राख्यस्य च लक्षणमाह।

"तल्लक्षणोऽस्थिकेतुः स तु रूचः क्षुद्भयावहः प्रोक्तः। स्निग्धस्तादृक् प्राच्यां शस्त्राख्यो डमरमरकाय"॥

तदित्यनेन वसाकेतोः परामर्शः। अस्थिकेतुश्च तल्लक्षणैर्वसाकेतुसदृशैर्युक्तः। उदगायत इत्यादि किन्त्वयं विशेषः स तु रूचः खेचरस्थितः दृष्टश्च क्षुद्भयावहः कथितः। स्निग्धस्तादृगिति तादृग्वसाकेतुसदृशोऽन्यः स्निग्धो निर्म्मलदेहः प्राच्यां दृश्यते। स तु शस्त्रनामा केतुर्दृष्टः डमरं शस्त्रकलहं मरकञ्च करोति। तथा च पराशरः।

"एभिः षड्विंशतिरुदयैः फलमावेदयन्ति।
तन्नामतो रूपतः फलतः कालतोऽभिधास्यामः"।

तत्र मार्त्तिवासस्य उदयं यान्ति। एकैकशो वसास्थिशस्त्रकेतुर्व्वा। तत्र वसाकेतुः स्निग्धो महानुदगायतशिखस्त्रिंशद्वर्षशतं प्रोष्य संप्लवे युगे पश्चिमोदितः सद्यो मरकफलः सौभिक्षकरः रूचोऽस्थिकेतुः सौभिक्षकरस्तुल्यप्रवासकालफलः पूर्व्वस्यां स्निग्ध एव शस्त्रकेतुराजविरोधमरकफलः समोदयः॥*॥

अथ कपालकेतोर्लक्षणमाह।

"दृष्टोऽमावास्यायां कपालकेतुः सधूम्ररश्मिशिखः।
प्राङ्नभसोऽर्द्धविचारी क्षुन्मरकावृष्टिरोगकरः"॥

कपालकेतुर्नाम अमावस्यायां दृश्यते पूर्व्वदिशि उदयं याति। कीदृशः सधूम्रा रश्मिशिखा यस्य किरणकान्तिर्धूम्रवर्णेत्यर्थः। नभस आकाशस्य अर्द्धं यावद्विचरति। स च दुर्भिक्षमरकावर्षणरोगप्रदः।

तथा च पराशरः।

"अथादित्यजानां कपालकेतुरुदयते अमावास्यायां पूर्व्वस्यां दिशि सधूमार्चिःशिखो नभसो विषयार्द्धचरो दृश्यते। पञ्चविंशवर्षशतं प्रोष्य चौक्ष पश्चात् व्युत्थितस्य कुमुदकेतोश्चारान्ते स दृष्ट एव। दुर्भिक्षानावृष्टिव्याधिभयं प्रयुपद्रवान् सृजति। यावतो दिवसान् दृश्यते तावन्मासान्मासैः संवत्सरान् पञ्चप्रसं वर्षधान्यस्यार्घं कृत्वा प्रजानामेकमुपयुङ्क्ते"॥

अथ रौद्रकेतोर्लक्षणमाह।

"प्राग्वैश्वानरमार्गे शूलाग्रः श्यावरूचताम्रार्च्चिः।
नभसस्त्रिभागगामी रौद्र इति कपालतुल्यफलः"॥

रौद्रनामा केतुः पूर्व्वस्यां दिशि वैश्वानरमार्गे दहनवीथ्यां दृश्यते। पूर्व्वाषाढ़ोत्तराषाढ़योः समीप इत्यर्थः। कीदृशः शूलाग्रः शूलाकृतिरग्रं यस्य केतोः स शूलाग्रः त्रिशिख इत्यर्थः। तस्यैव विशेषणं श्यावरूचताम्रार्च्चिः श्यावरूचं ताम्रं चार्च्चिस्तेजो यस्य स श्यावरूचताम्रार्च्चिः। नभस आकाशस्य त्रिभागगमनशीलः। स च कपालकेतोः समफलः। एतदुक्तं भवति क्षुन्मरकावृष्टिरोगकृत्। आचार्य्येण शुक्राचारे वैश्वानरमार्गः प्रदर्शित एव आषाढ़ाद्वयं दहन इति।

तथा च पराशरः।

"अथ दक्षयज्ञे रुद्रक्रोधोद्भवः कालकेतुस्त्रीणि वर्षशतानि नव च मासान् प्रोष्य उदयते। पूर्व्वेण वैश्वानरमार्गे इत्यन्यतमस्य मणिकेतोश्चारान्ते श्यावरूचताम्रवर्णः शूलाकारसदृशीं शिखां कृत्वा नभसस्त्रिभागचारी स शस्त्रभयरोगदुर्भिक्षावृष्टिमरकैर्यावन्मासान् दृश्यते तावद्वर्षाणि त्रिभागशेषां प्रजां कृत्वा"॥ शारदधान्यस्याढ़कमर्घं कृत्वा चास्तं व्रजति।

तथा च वृद्धगर्गः।

"ज्येष्ठमूलमनुराधा या वीथी संप्रकीर्त्तिता।
ताञ्च वीथीं समारुह्य केतुश्चेत् क्रीड़ते भृशम्॥
दक्षिणाभिमुखां कृत्वा शिखां घोरां भयङ्करीम्।
शूलाग्रसदृशीं तीक्ष्णां श्यावताम्रारुणप्रभाम्॥
पूर्व्वेण उदितश्चैव नक्षत्राण्युपधूपयेत्।
घोरं प्रजासु सृजति फलं मासे त्रयोदशे॥
त्रिभागं नभसो गत्वा ततो गच्छत्यदर्शनम्।
यावतो दिवसांस्तिष्ठेत् तावद्वर्षाणि तद्भयम्॥
शस्त्राग्निभयरोगैश्च दुर्भिक्षमरकैर्हताः।
घूर्णमानाः प्रजाः सर्व्वा विद्रवन्ति दिशो दश"॥*॥

अथ चलकेतोर्लक्षणमाह।

"अपरस्यां चलकेतुः शिखया याम्याग्रयाङ्गुलोच्छ्रितया। गच्छेत् यथोदक् तथा तथा दैर्घ्यमायाति॥ सप्तमुनीन् संस्पृश्य ध्रुवमभिजितमेव प्रतिनिवृत्तः स्यात्। नभसोऽर्द्धभागमित्वा याम्येनास्तं समुपयाति॥ हन्यात् प्रयागकूलात् यावदवन्तीश्च पुष्करारण्यम्। उदगपि च देविकामपि भूयिष्ठं मध्यदेशाख्यम्॥ अन्यानपि च स देशान् क्वचित् क्वचिद्धन्ति रोगदुर्भिक्षैः। दश मासान् फलपाको ह्यस्य कैश्चिदष्टादश प्रोक्तः"॥

अपरस्यामिति पश्चिमायां दिशि चलकेतुनामा केतुर्दृश्यते। स च कीदृशः याम्यायां दिशि अग्रं यस्याः तया अङ्गुलप्रमाणोच्छ्रितया यथा येन प्रकारेण उदक् उत्तरस्यां दिशि याति तथा तेनैव प्रकारेण दैर्घ्यं दीर्घतां प्राप्नोति। सप्तमुनीन् वशिष्ठादीन् संस्पृश्य तथा ध्रुवं ध्रुवतारकं अभिजितञ्च नक्षत्रं संस्पृश्य ततः प्रतिनिवृत्तः प्रत्या-

गतः नभस आकाशस्य अर्द्धभागमित्वा गत्वा प्राप्य याम्येन दक्षिणस्यां दिशि अदर्शनं याति। स एवं चलकेतुः प्रयागकूलादारभ्य यावदवन्तीं पुष्कराख्यग्रामस्थानं तावत् नाशयेत्। उदगपि चोत्तरस्यां दिश्यपि च यावत् देविकां नदीं तावज्जन्यात्। मध्यदेशाख्यं मध्यदेशं भूयिष्ठमतिशयेन हन्यात्। अन्यानपि च स देशानिति। स चलकेतुः अन्यान् अपरान् देशानपि रोगदुर्भिक्षैः क्वचित् क्वचित् नाशयति न सर्व्वत्र। अस्य केतोर्दशमासान् यावत् फलपाकः। अदर्शनात् त्रिपक्षात् परतो यावद्दश मासांस्तावदशुभं फलं ददादि। केचिदन्यैर्गर्गादिभिरष्टादश मासान् यावत् फलपाकः प्रोक्तः। तथा च पराशरः।

"अथ पैतामहचलकेतुः पञ्चदशवर्षशतं प्रोष्य उदितः पश्चिमेनाङ्गुलिपर्व्वमात्रां शिखां दक्षिणाभिनतां कृत्वा चलकेतुश्चारान्ते नभसस्त्रिभागमनुचरन् यथा यथोत्तरां व्रजति तथा तथा शूलाग्राकारां शिखां दर्शयन् ब्राह्मं नक्षत्रमुपकृत्य मनाक् ध्रुवं व्रजराशिं सप्तर्षीन् संस्पृश्य नभसोऽर्द्धमात्रं दक्षिणामनुपरिक्रम्य अस्तं व्रजति। स स्वर्गे दारुणकर्म्मा स्वर्गप्राप्तित्वादेव वक्राख्यमभिनिघ्नन्ति लोकमपि च। भूमिं कम्पयित्वा दश मासान् मध्यदेशे भूयिष्ठं जनपदमवशेषं कुरुते। तेष्वपि च क्वचित् क्वचित् शस्त्रदुर्भिक्षमरकव्याधिभयैः क्लिश्यात्यष्टादशमासानिति॥

तथा च गर्गः।

"क्षुच्छस्त्रमरकव्याधिभयैः संपीडयेत् प्रजाः।
मासान् दश तथाष्टौ च चलकेतुः सुदारुणः"॥*॥

ततः श्वेतकेतोर्लक्षणमाह।

"प्रागर्द्धरात्रदृश्यो याम्याग्रः श्वेतकेतुरन्यश्च।
क इति युगाकृतिरपरे युगपत्तौ सप्तदिनदृश्यौ॥
स्निग्धौ सुभिक्षशिवदौ अथाधिकं दृश्यते कनामा यः। दशवर्षाण्युपतापं जनयति शस्त्रप्रकोपकृतं॥

प्रागर्द्धरात्रदृश्य इति। श्वेतकेतुनामा केतुः प्राक् पूर्व्वस्यां दिशि अर्द्धरात्रकाले दृश्यते याम्याग्रो दक्षिणशिखः अन्यश्च द्वितीयः क इति कनामा केतुरपरे पश्चिमायां दिशि दृश्यते। युगाकृतिः युगसंस्थानाकारः तौ द्वावपि युगपत्तुल्यकालं सप्त दिवसान् दृश्येते। तौ च द्वावपि स्निग्धावति निर्म्मलौ दृश्यौ च सुभिक्षशिवदौ। अथ यः कनामा स यदि सप्तभ्योऽधिकं दृश्यते तदा शस्त्रप्रकोपजं संग्रामजमुपतापं जनयति।

तथा च पराशरः।

"अथोद्दालकः श्वेतकेतुर्दशोत्तरं वर्षशतं प्रोष्य भटकेतोश्चारान्ते पूर्व्वस्यां दक्षिणाभिनतशिखोऽर्द्धरात्रकाले दृश्यतेनैव सह द्वितीयः कः प्रजापतिपुत्रः। पश्चिमकेन ग्टहकेतुर्युगसंस्थायी-युगपद्दृश्येत। ततस्तावुभौ सप्तरात्रदृश्यौ दशवर्षाणि प्रजाः पीडयेते। कः प्रजापतिपुत्रो यद्यधिकं दृश्यते तदा दारुणतरं प्रजानां शस्त्रकोपं कुर्य्यात्। तथैव श्वेतवर्णयुक्तौ क्षेमारोग्यसुभिक्षदौ भवतः"॥

अथ श्वेतस्य लक्षणमाह।

"श्वेत इति जटाकारो रूक्षः श्यावो वियत्त्रिभागगतिः। विनिवर्त्ततेऽपसव्यं त्रिभागशेषाः प्रजाः कुरुते"॥

श्वेतनामा केतुः जटाकारो जटासदृशः श्यावः कृष्णवर्णः वियत्याकाशे त्रिभागं यावद्गच्छति ततोऽपसव्यं प्रदक्षिणं वामभागे निवर्त्तते तृतीयांशावशेषाः प्रजाः कुरुते।

तथा च पराशरः।

"अथ काश्यपः श्वेतकेतुः पञ्चदशवर्षशतं प्रोष्योग्रः सोमसहजस्य वप्रकेतोश्चारान्ते श्यावरूक्षो नभसस्त्रिभागमाक्रम्यापसव्यं निवृत्योर्द्धं प्रदक्षिणजटाकारशिखः स यावन्मासान् दृश्यते तावद्वर्षाणि सुभिक्षमावहति। मध्यदेशे आर्य्यगणानामदो नामोदीच्यैर्भूमिकस्त्रिभागशेषां प्रजामवशेषयति"॥*॥

अथ रश्मिकेतोर्लक्षणमाह।

"आधूम्रयातिशिखया दर्शनमायाति कृत्तिकासंस्थः। ज्ञेयः स रश्मिकेतुः श्वेतसमानं फलं धत्ते"॥ यः केतुराधूम्रवर्णया शिखयोपलक्षितस्तथा कृत्तिकासंस्थः कृत्तिकानां समीपे दर्शनं गच्छति स रश्मिकेतुः श्वेतकेतोः सदृशं फलं धत्ते।

तथा च पराशरः।

"अथ रश्मिकेतुर्व्विभावसुजः प्रोष्यवर्षशतमावर्त्तकेतोः। उदितश्चारान्ते कृत्तिकासु धूमकेतुः"॥*॥

ध्रुवकेतोर्लक्षणमाह।

"ध्रुवकेतुरनियतगतिः प्रमाणाकृतिर्भवति। विष्वक् दिव्यान्तरीक्षभौमो भवत्ययं स्निग्ध इष्टफलः॥ सेनाङ्गेषु नृपाणां गृहतरुशैलेषु चापि देशानाम्। गृहिणामुपस्करेषु च विनाशिनां दर्शनं याति"॥

ध्रुवेति। अनियता अनिश्चिता गतिर्गमनं प्रमाणं स्थूलसूक्ष्ममध्यभावमाकृतिः आकारो यस्य स तथाभूतः। स च विश्वक् समन्ततो भवति सर्व्वासु दिक्ष्वित्यर्थः। स च दिव्यान्तरीक्षभौमस्त्रिविधो भवति। क्वचिद्विविधो नानाकारो भवति। स च स्निग्धो निर्म्मलशरीर इष्टफलः। एष च एवंविधानां विनाशिनां मुमूर्षूणां दर्शनमुदयं याति। नृपाणां विनाशिनां सेनाङ्गेषु सोपकरणेषु खलीनतोरणादिषु दर्शनं याति। देशानां विनाशिनां गृहतरुपर्व्वतेषु च दृश्यते। तथा गृहिणामुपस्करेषु उपस्करभाण्डेषु दर्व्विशूर्पमार्ज्जन्यादिषु गृहतरुशैलेषु विनाशिनामेव दर्शनं याति।

तथा च पराशरः।

"अथानियतदिक्कालरूपवर्णप्रमाणसंस्थानो धूमकेतुः परा भविष्यतां देशानां राज्ञां जनपदानाञ्च छत्रपुरपर्व्वतवेश्मध्वजपताकाशस्त्रवर्म्मायुधावरणरथनागोष्ट्रपुरुषशयनासनभाण्डेषु च दृश्यते। स एव दिवि स्निग्धो विमलः प्रदक्षिणशिखो गजनागवीथीनामुत्तरेण व्रजन् सुभिक्षक्षेमारोग्यं चावहति। दशैकविंशतिदिवसस्थितस्तथा वा दर्शनमिच्छन्ति मुनयो धूमकेतोरस्य

च प्रागुदयाग्निमित्तान्यर्व्वाचीनचलनमद्येः मत्स्यप्रधूपनं दिशां शीतोष्णविपर्य्यय इति बाडवसम्भवश्च"॥*॥

अथ कुमुदकेतोर्लक्षणमाह।

"कुमुद इति कुमुदकान्तिर्व्वारुण्यां प्राक् निशामेकाम्। दृष्टः सुभिक्षमतुलं दश वर्षाणि स करोति"॥ कुमुद इति श्वेतवर्णः पश्चिमायां प्राक्शिखः पूर्व्वाग्रो नि दृश्यते। किलेत्यागमसूचने। स च दृष्टो वर्षाण्यतुलमसमं सुभिक्षं करोति। तथा च पराशरः। "अथामृतजः कुमुदो मणिर्जातो भव आवर्त्तः सम्वर्त्तः शङ्खो हिमो रूक्षः कुचि विसर्पणः शीतश्चेति। तत्र कुमुदकेतुर्व्वत्स स्यार्द्धसमाप्तौ वारुण्यां दर्शनमुपैति। गो विमलस्निग्धप्रभां पूर्व्वेणाभिनतां शिखां रात्रिचरः स दृष्ट एव सुभिक्षमुत्पादयति वर्षाणि प्रजानामविरोधश्च। प्रतीच्यानाञ्च रोगारोचकप्रतिश्यायपाण्डुरोगज्वरैः बाधत इति"॥*॥

अथ मणिकेतोर्लक्षणमाह।

"सकृदेकयामदृश्यो सुसूक्ष्मतारः परि मणिकेतुः। ऋज्वी शिखाऽस्य शुक्ला स्त क्षीरधारेव॥ उदयन्नेव सुभिक्षं चतुरो म करोत्यसौ सार्द्धान्। प्रादुर्भावं प्रायः कर क्षुद्रजन्तूनाम्"॥ सकृदिति। मणिकेतुः पश्चिमायां दिशि सूक्ष्मतारोऽल्पतारकः स वारमेकयामदृश्यः। यामशब्देन रात्रिचतु अस्य केतोर्ऋज्वी स्पष्टा शिखा चूडा श्वे दृश्यते। कीदृशी स्तनोत्था क्षीरधारेव निःसृता क्षीरधारा यथा दृश्यते तद्वत् उदयन्नेवेति। असौ केतुरुदयन्नेवोदितमा चतुरः सार्द्धानर्द्धेनपञ्चमासान् सुभिक्षं जन दयति। प्रायो बाहुल्येन क्षुद्रजन्तूनां नकुल प्रादुर्भावमुत्पत्तिं करोति।

तथा च पराशरः।

मणिकेतुरपि कपालकेतोरवसाने प्रतीच याति। स तु सूक्ष्मतारकः श्वेतवर्णया क्षी कया पूर्व्वाभिनतया शिखया शर्व्वर्य्यामे दृश्यः। स उदयात् प्रभृति पञ्च मासा सुभिक्षमुत्पादयति॥ क्षुद्रजन्तूनां प्रादुर्भाव तत्तिमात्रकालवृष्टः"॥*॥

अथ जलकेतोर्लक्षणमाह।

"जलकेतुरपि च पश्चात् स्निग्धः शिखया चोन्नतया। नव मासान् सुभिक्षं करोति शान्तिञ्च लोकस्य"॥ पश्चात् पश्चिमायां दृश्यते अपरेण पश्चिमेन चोन्नतया उच्छ्राय युक्तः। स च दृष्टः नवमासपर्य्यन्तं सुभिक्षं लोकमङ्गलकरश्च। तथा च पराशरः। जलकेतुः पैतामहः यस्य चलकेतोर्नवमास कार्म्मणि कृते प्रवर्त्तयति। पश्चिमेनोदितः सुजातोऽनुपश्चिमाभिनतः। स च शिखं मासान्नात् क्षेमसुभिक्षारोग्याणि प्रजाभ्यो

न्ययहतानां चाशुभानां च्याघातायेति" ॥ * ॥

अथ भवकेतोर्लक्षणमाह ।

"भवकेतुरेकरात्रं दृश्यः प्राक् सुसूक्ष्मतारकः स्निग्धः । हरिलाङ्गूलोपमया प्रदक्षिणावर्त्तया शिखया ॥ यावदेव मुहूर्त्तान् दर्शनमायाति निर्द्दिष्टमासान् । तावदतुलं सुभिक्षं रूक्षे प्राणान्तिकान् रोगान्" ॥ भवकेतुः पूर्व्वस्यां दिशि एकां रात्रिं दृश्यः सुसूक्ष्मोऽल्पः तारको यस्य स्निग्धो निर्म्मलदेहः शिखयोपलक्षितः । कीदृशया हरिः सिंहस्तस्य लाङ्गूलं पुच्छं तदुपमया तदाकारया प्रदक्षिणेनावर्त्तो यस्याः तथाभूतया स च यावत्संख्यान् क्षणान् दृश्यते तावन्मासान् समं सुभिक्षं निर्द्दिशेत् यदि स्निग्धः । रूक्षे तु जनः प्राणान्तिकान् रोगान् वदेत् । तथा च पराशरः । "अथ जलकेतोः कर्म्मसमाप्ताः धूम्रायः शीतार्त्ता अष्टौ प्रादुर्भवन्ति । तत्र त्रयोदशचतुर्द्दशाष्टादशवर्षान्तात् दृश्यते । सुभिक्षा क्षेम्या पर्य्ययाः विपरीताः क्षुद्रजन्तूनाञ्च वधाय तेषामेषां कर्म्मण्यतीते भवकेतुर्दृश्यते । पूर्व्वेणैकरात्रं यावत् कृत्तिकानामन्तरतो वा तत्प्रमाणया स्निग्धपारुष्याभया सिंहलाङ्गूलसंस्थानया प्रदक्षिणावर्त्तया शिखयोदितः । स यावन्मुहूर्त्तान् दृश्यते तावन्मासान् भवत्यतीव सुभिक्षाय ॥ रूक्षः प्राणहराणाञ्च रोगाणां प्रादुर्भावायेति" ॥ * ॥

अथ पद्मकेतोर्लक्षणमाह ।

अपरेण पद्मकेतुर्म्मृणालगौरो भवेन्निशामेकाम् ।
स करोति सुभिक्षं वर्षाण्यतिहर्षयुक्तानि" ॥

पद्मकेतुः पश्चिमायां दिशि रात्रिमेकां दृश्यते कीदृशः मृणालवत् गौरः श्वेत इत्यर्थः । दृष्टः सप्तवर्षाणि अतिहर्षयुक्तानि सुभिक्षं करोति । तथा च पराशरः ।

सप्तवर्षाण्यनुच्छिन्नं हर्षमावहति जगतः" ॥ * ॥

अथावर्त्तकेतोर्लक्षणमाह ।

आवर्त्त इति निशार्द्धेऽसव्यशिखोऽरुणनिभोऽपरे स्निग्धः । यावत्क्षणान् स दृश्यस्तावन्मासान् सुभिक्षकरः" । निशार्द्धे पश्चिमायां दिशि दक्षिणामाश्रितशिखः स्निग्धो निर्म्मलमूर्त्तिर्दृश्यते स यावत्संख्यान् मुहूर्त्तान् दृश्यते तावदेव मासान् सुभिक्षं करोति ।

तथा च पराशरः ।

"अथावर्त्तकेतुः श्वेतकेतोः कर्म्मण्यतीतेऽपरेऽर्द्धरात्रेऽसव्योदितारुणाभया प्रदक्षिणेन ताम्रया शिखयोदितः । स यावन्मुहूर्त्तान् दृश्यते तावन्मासान् अतीव सुभिक्षं नित्यमहोत्सवं जगत्" ॥ * ॥

अथ सम्वर्त्तकेतोर्लक्षणमाह ।

पश्चात् सन्ध्याकाले सम्वर्त्तो नाम धूम्रताम्रशिखः ।
त्रिभागमाक्रम्य समूलाग्रस्थितो रौद्रः" ॥

यावत एव मुहूर्त्तान् दृश्यो वर्षाणि हन्ति तावन्ति । भूपांश्च शस्त्रनिपातैरुदयर्क्षं चापि पीडयति" ॥ पश्चादिति । पश्चिमायां दिशि उदितो मुहूर्त्तान् दृश्यस्तावन्ति तत्संख्यानि वर्षाणि नाशयति तथा नृपान् संग्रामैर्हन्ति । तथोदयर्क्षं यस्मिन्नक्षत्रे उदितो दृश्यते तच्च पीडयति । तथा च पराशरः । अथ सम्वर्त्तको वर्षसहस्रमष्टोत्तरं प्रोष्य पश्चिमेनास्तं गते सवितरि सन्ध्यायां दृश्यते तन्वीं ताम्ररूपां शूलाभां धूमं विमुञ्चन्तीं दारुणां शिखां कृत्वा नभस्त्रिभागमाक्रम्य यावन्मुहूर्त्तान् निशि तिष्ठति तावद्वर्षाणि हन्ति परस्परं शस्त्रौघमपि पार्थिवाः । यानि नक्षत्राणि समाश्रयति यत्र वोदेति तानि दारुणतरं पीडयति तदाश्रितांश्च देशानिति" ।

तथा च गर्गः ।

"येषां नक्षत्रविषये रूक्षः स ज्वाललोहितः ।
दृश्यते वक्रमूर्त्तिश्च तेषां विद्यात् महाभयम् ॥
अवर्षं शस्त्रपारुष्यकोपं दुर्भिक्षमेव च ।
कुर्य्यान्नृपतिपीडाञ्च स्वचक्रपरचक्रतः ॥
यत्र तिष्ठति नक्षत्रे प्रवासं यत्र गच्छति ।
धूपयेद्वा स्पृशेद्वापि हन्याद्देशांस्तथाश्रयान् ॥
यस्याभिषेकनक्षत्रं जन्मभं कर्म्मभं तथा ।
देशर्क्षं पीडयेद्वापि स शान्तिपरमो भवेत् ॥
स्निग्धः प्रसन्नो विमलः प्रदक्षिणशिखस्तथा ।
दृश्यते येषु देशेषु शिवं तेषु विनिर्द्दिशेत्" ॥

अथ शुभान् केतून् वर्णयित्वाशुभानां नक्षत्रस्पर्शनाधूपनाद्युक्तफलं वक्ष्यामीत्याह ।

"ये शस्तास्तान् हित्वा केतुभिराधूपितेऽथवा स्पृष्टे ।
नक्षत्रे भवति वधो येषां राज्ञां प्रवक्ष्ये तान्" ॥

ये केतवः शस्ताः प्रशस्तफलास्तान् त्यक्तान्यैः केतुभिः नक्षत्रे धूपिते अथवा स्पृष्टे येषां नृपाणां वधो मरणं भवति तान् नृपान् कथयिष्ये तांश्चाधुनाह । "अश्विन्यामश्मकपं भरणीषु किरातपार्थिवं हन्यात् । बहुलासु कलिङ्गेशं रोहिण्यां शूरसेनापतिम्" ॥ अश्विन्यामभिधूपितायां स्पृष्टायां वा केतुना अश्मकानां जनानामधिपतिं नाशयेत् एवं सर्व्वत्र । अन्येष्वाह । "उशीनरमपि भाग्ये उज्जयनीपमार्य्यम्णे । सावित्रे दण्डकाधिपतिं भौजङ्गे असिकेशम् । मघायां अङ्गाधिपं पूर्व्वफल्गुन्यां पाण्डुनाथम्" ॥ भाग्ये पूर्व्वफल्गुन्यां उशीनरम् । आर्य्यम्णे उत्तरफल्गुन्यां उज्जयनीपतिम् । सावित्रे हस्तायां दण्डकारण्यनाथम् । भौजङ्गे अश्लेषायां असिका जनास्तेषामीशम् ।

अन्येष्वाह ।

"चित्रासु कुरुक्षेत्राधिपस्य मरणं समादिशेत् ।
वाचा काश्मीरकाम्बोजौ नृपती प्राभञ्जने न स्तः" ॥

चित्रासु केतुनाभिधूपितासु स्पृष्टासु च कुरुक्षेत्राधिपस्य मरणं वधं केतूपघातज्ञः समादिशेत् । प्राभञ्जने स्वात्यां काश्मीरकाम्बोजाधिपौ न स्तः न भवतः । अन्येष्वाह । "इक्ष्वाकुरलकनाथश्च हन्यते यदि भवेद्विशाखासु । मैत्रे पुण्ड्राधिपतिं ज्येष्ठासु च सार्व्वभौमकान्यकुब्जाधिपवधः" ॥ विशाखासु यदि केतूपघातो भवेत् तदा इक्ष्वाकुनाथोऽलकनाथश्च हन्यते । इक्ष्वाकवो जनाः । अलका नगरी । अनुराधायां पुण्ड्राधिपतिं हन्यात् । ज्येष्ठासु च सार्व्वभौमस्य राज्ञो वधः कान्यकुब्जाधिपस्य च वधः । अन्येष्वाह । "मूले नृमद्रकपती जलदेवे काशिपो मरणमेति । यौधेयकार्ज्जुनायनशिविचैद्यान् वैश्वदेवे च" । मूले केतुनाभिधूपिते स्पृष्टे वा नृपतिं मद्रकपतिं च हन्ति । जलदेवे पूर्व्वाषाढायां काशिपतिर्म्मरणमेति । वैश्वदेवे उत्तराषाढायां यौधेयकः अर्ज्जुनायनः शिविः चैद्यः एतान्नृपतीन् हन्ति । अथान्येष्वप्याह । "हन्यात् कैकयनाथं पाञ्चनदं सिंहलाधिपं वङ्गपम् । नैमिषनृपं किरातपं श्रवणादिषु षट्सु षडिमान् क्रमशः" । षट्सु श्रवणादिषु हतेषु षडिमान्नृपान् क्रमशः क्रमेण हन्यात् । तद्यथा ।

श्रवणे हते कैकयनाथम् । धनिष्ठायां पञ्चनदाधिपतिम् । शतभिषायां सिंहलाधिपतिम् । प्राग्भाद्रपदायां वङ्गाधिपतिम् । उत्तरासु नैमिषनृपम् । रेवत्यां किराताधिपं हन्यात् ॥ * ॥

अथ केतोर्व्विशेषमाह ।

"उल्काभिताडितशिखः शिखी शिवः शिवतरोऽभिदृष्टः । अशुभः स एव चोलवङ्गसितहूनचीनानाम्" ॥ यः शिखी केतुः उल्कयाभिमुख्येन ताडिता हता शिखा चूडा यस्य स शिवः श्रेयस्करः योऽभिवृष्ट उदितमात्र एव दृष्टः स शिवतरः अतिशयेन शुभप्रदः केतुरेवं विधश्चोलानां वङ्गानां सितानां हूनानां चाशुभः । चोलाद्याः सर्व्व एव जनाः ॥ * ॥

अन्यद्विशेषमाह ।

"नम्रा यतः शिखिशिखाभिमुखा यतो वा-
यर्क्षं च संस्पृशति तत्कथितांश्च देशान् ।
दिव्यप्रभावनिहतान् स यथा गरुत्मान्
भुङ्क्ते गतो नरपतिः परभोगिभोगान्" ॥

यतो यस्यां दिशि शिखिनः शिखा केतुशिखा नम्रा वक्रा तत्र ये देशा यस्यां वा गन्तुं प्रवृत्ता अथ यदि ऋक्षं नक्षत्रं संस्पृशति तत्कथितांश्च देशान् यस्यां दिशि शिखा नम्रा तत्र च ये देशा वक्ष्यमाणास्तांस्तत्कथितान् नरपती राजा गतो भुङ्क्ते स्वीकरोति । कीदृशान् दिव्येनाप्रतिहतेन प्रभावेण पराक्रमेण निहतान् निर्ज्जितान् कीदृशान् परैरन्यैर्भोगिभिर्भुज्यन्ते भोगा ग्रामास्तान् कथं स राजा भुङ्क्ते यथा गरुत्मान् गरुडः दिव्यप्रभावनिहतान् परभोगिभोगान् भुङ्क्ते परा उत्कृष्टा ये भोगिनः सर्पास्तेषां भोगाः शरीराण्यङ्गानि च तान् यथा येन प्रकारेण तथा ।

तथा च पराशरः ।

"यस्यां दिशि समुत्तिष्ठेत् तां दिशं नाभियोजयेत् ।
यतः शिखा यतो धूमस्ततो यायान्नराधिपः ॥
प्रतिलोमो यतः केतुर्यया ध्यायति पार्थिवः ।
सामान्यवाहनबलस्त्राणमधिगच्छति" ॥

इति भट्टोत्पलविरचितायां संहितावृत्तौ केतुचाराध्यायः ॥ * ॥

अन्यच्च ।

"अनन्तावमिरूपं वा ध्वजशस्त्रगृहोपमम् ।
तुरङ्गगजवृक्षादिनानारूपाणि केतवः ॥
शतमेकोत्तरं चोक्ति सहस्रमपरे विदुः ।

नानारूपमनेकञ्चाप्येकमेवाह नारदः ॥
दिव्या नक्षत्रगा भौमाः केतवस्त्रिविधा मताः ।
शुक्लो ह्रस्वतनुः स्निग्ध ऋजुश्चाचिरसंस्थितः ॥
उदितोऽप्यतिवृष्टिः स्यात् सुभिक्षसुखकृच्छिखी ।
विपरीतस्वरूपस्तु धूमकेतुर्न शोभनः ॥
इन्द्रायुधानुकारी च द्विचूडो वा त्रिचूडकः ।
श्वेतः शस्त्राकुलं कुर्य्याल्लोहितश्चाग्निजं भयम् ॥
क्षुद्भयं पीतकः कुर्य्यात् कृष्णो रोगमथोल्वणम् ।
शक्त्याकारो विनाशाय सुखाय मुषलाकृतिः ॥
दीर्घः सूक्ष्मः सुखायैव ह्रस्वः स्थूलो विनाशकृत् ।
मणिवर्णसुवर्णाभ्यां किरणाभ्यां शिखान्विताः ॥
प्राक् पश्चिमदिशोर्दृश्या नृपयुद्धाय तेऽर्कजाः ।
वह्निजाः शुक्लवर्णाश्च लाक्षाबन्धूकसन्निभाः ॥
आग्नेय्यां दिशि दृश्यन्ते ते च वह्निभयप्रदाः ।
कृष्णा वक्रशिखा रूक्षा मृत्युजाः पञ्चविंशतिः ॥
याम्यायां ते च दृश्यन्ते नृणां मरकसूचकाः ।
आदर्शवृत्ताकृतयो विशिखाः क्षितिसम्भवाः ॥
सांशवस्तैलतोयाभा ऐशान्यां क्षुद्भयप्रदाः ।
चन्द्रजा हिमकुन्देन्दुकुमुदाभाश्च तैलवत् ॥
जलाभाश्चोत्तरे दृश्याः केतवस्ते सुभिक्षदाः ।
त्रिवर्णस्त्रिशिखश्चैको ब्रह्मजोऽसौ युगान्तकृत् ॥
स चानियतदिक्संस्थो ब्रह्मदण्डः स उच्यते ।
अर्कजा वह्निजा याम्यास्त्रयस्ते तत्त्वसङ्ख्यया (२५) ॥
क्षितिजा जातिसङ्ख्याश्च(२२) त्रयोऽन्ये ब्रह्मजोऽप्ययं ।
एकोत्तरशतं ह्येते सहस्रन्त्वथ लक्षणैः ॥
शुक्राश्चतुरशीत्याख्या विपुलाः सिततारकाः ।
स्निग्धास्तीव्रफला ज्ञेयाः सप्रभा द्विशिखाः परे ॥
षष्टिः शनितनूद्भूतास्तेऽतिनष्टफलप्रदाः ।
सर्व्वत्र कनकोद्दीप्ता विकचा नाम जीवजाः ॥
शितैकतारा विशिखाः पापा याम्याश्रितास्तु ते ।
नातिव्यक्ताः सूक्ष्मदीर्घाः शुक्ला बुधसमुद्भवाः ॥
पापदास्तस्कराख्यास्ते यथेष्टदिक्प्रभान्विताः ।
त्रिचूड़ताराः क्षतजा नानारूपाः कुजात्मजाः ॥
कौङ्कुमाख्या हि ते सौम्य दिक्स्थाः पापफलप्रदाः ।
त्रिशिखाश्च त्रितारास्ते रक्तलोहितरश्मयः ॥
लोहिताङ्गात्मजाः षष्टिः संग्रामभयकारकाः ।
तामसाः कीलकाख्याश्च राहुजाः सूर्य्यविम्बगाः ॥
दृष्टाः शुभफलास्ते च चन्द्रस्थाः पापदायिनः ।
कबन्धध्वांक्षशस्त्राभाश्चन्द्रेऽर्केऽप्यशुभप्रदाः ॥
कृष्णाभाः कृष्णपर्य्यन्ताः संकुलाः कृष्णरश्मयः ।
राहुपुत्रास्त्रयस्त्रिंशत् केतवश्चातिदारुणाः ॥
यत्रार्कविम्बे दृश्यन्ते व्यसनन्तन्महीपतेः ।
स्वचक्रं परचक्रेण पीड्यते क्षुद्रुजान्वितम् ॥
धनोधनुःक्षेत्ररूपा नृपवित्तक्षयावहाः ।
शाङ्गो वा कृष्णशङ्कुर्व्वा कबन्धो वार्कमण्डले ॥
दृश्यते यत्र तत्रास्तु भूमिपालो विनश्यति ।
दण्डकीलकपीठाख्यं दृश्यते सूर्य्यमण्डले ॥
दुर्भिक्षेतिभयव्याधिवह्निचौरादिपीड़नम् ।
शृगालान् गर्द्दभानश्वान् यांश्चान्यान् मृगपक्षिणः ॥
आदित्यमण्डले दृष्ट्वा देशभङ्गं विनिर्द्दिशेत् ।
मण्डलाभ्यन्तरस्थैश्च क्रव्यादैर्मृगपक्षिभिः ॥
परचक्रागमो वाच्यः प्रजानाशस्तथैव च ।
यत्रार्कविम्बस्तत्र स्याद्राजाऽन्यत्र प्रजाक्षयः ॥
एको दुर्भिक्षकृद्रात्यान्तपनाशभयप्रदः ॥
सितरक्तहरित्कृष्णैर्व्विद्धो द्विजनृपादिहा ।
वह्निजा विश्वरूपाख्या ज्वालामालाकुलाः शतम् ॥
श्यामारुणा वितारास्च विकीर्णामरसन्निभाः ।
तारापुञ्जनिभा रूक्षा वायुजाः सप्तसप्ततिः ॥
ब्रह्मजाश्चतुरस्रास्ते वेदाधिकशतद्वयम् ।
द्वात्रिंशदंशगुल्माभाः कङ्काख्या वरुणोद्भवाः ॥
प्रभाढ्याः शशिवत्ते च ज्ञेयास्तीव्रफलप्रदाः ।
विरूपतारास्त्रिचा वा शिखिनस्तेऽशुभप्रदाः ॥
सर्व्वदिक्प्रभवाः शुक्लाः केतवो भयदायिनः ।
एवं केतुसहस्रञ्च तद्विशेषश्च वक्ष्यते” ॥ * ॥
“उत्तरायतसुस्निग्धो महान् यश्चापरोदयी ।
करोति मरकं सद्यः सुभिक्षञ्च तथोत्तमम् ॥
रूक्षोऽस्थिकेतुः क्षुद्भीत्यै प्राच्यां स्निग्धोऽप्युपप्लवः ।
कपालकेतुर्य्यो दर्शे सधूम्रांशुशिखो भवेत् ॥
प्रागर्द्धचारी नभसः क्षुन्मारावृष्टिकारकः ।
प्रागग्निमार्गाच्छूलाग्रो रूक्षः श्यामलताम्रवक् ॥
त्रिभागचारी नभसो रौद्राख्यः पूर्व्ववत् फलम् ।
अपरस्यां चलकेतुः शिखया दक्षिणाग्रया ॥
अङ्गुलोच्छ्रायया गच्छेदुत्तराशां यथा यथा ।
तथा दैर्घ्यं समायाति मुनीन् संस्पृश्य सप्त च ॥
ध्रुवं प्रतिनिवृत्तोऽभिजितञ्च नभसोऽर्द्धकम् ।
गत्वाऽस्तं याति याम्येन स प्रयागकुलावधि ॥
अवन्तीं पुष्करारण्यं यावद्धन्यात्तथापरान् ।
देशान् क्वचित् क्वचिद्रोगदुर्भिक्षैः परिपीड़ितान् ॥
श्वेताख्यस्तु जटाकारो श्यामो व्योमत्रिभागगः ।
निवर्त्ततेऽपसव्येन त्रिभागी कुरुते प्रजाः ॥
आधूम्रशिखया दृश्यः कृत्तिकासंस्थितोऽपरः ।
रश्मिकेतुरिति ख्यातस्त्रिभागी कुरुते प्रजाः ॥
पश्चात् सन्ध्यासु सम्वर्त्तो धूमताम्रशिखो वियत् ।
त्र्यंशमाक्रम्य शूलाग्रावस्थितो रौद्रदर्शनः ॥
मुहूर्त्तान् यावतो दृश्यस्तावद्वर्षाणि हन्ति सः ।
भूपशस्त्रनिपाताद्यैरुदयर्क्षं निपीड़येत्” ॥ * ॥
“चैत्रवैशाखयोर्म्मध्ये कौवेरांस्तु विनिर्द्दिशेत् ।
उच्छ्रितैर्यूपवेदीभिरुच्छ्रितैर्ध्वजतोरणैः ॥
हविर्धूमाकुला तत्र दृश्यते च वसुन्धरा ।
ज्यैष्ठे चैव तथाषाढ़े वायुपुत्रांश्च निर्द्दिशेत् ॥
वान्ति चैव तथा वाता महायुद्धं महाभयम् ।
श्रावणप्रौष्ठपदयोर्व्वारुणांस्तु विनिर्द्दिशेत् ॥
आरोहयन्ति ते मेघान् पूर्णां कुर्य्युर्व्वसुन्धराम् ।
धान्यं समार्घतां याति ईतयो न भवन्ति च ॥
आश्विने कार्त्तिके चैव सूर्य्यपुत्रान् विनिर्द्दिशेत् ।
ततो दहति तीव्रांशुः सर्व्वाशानि दिवाकरः ॥
म्रियन्ते च तदा गावः श्वापदाश्च विशेषतः ।
मार्गशीर्षे च पौषे च वह्निपुत्रान् विनिर्द्दिशेत् ॥
शीघ्रं भवति दुर्भिक्षं हाहाभूतमचेतनम् ।
माघे च फाल्गुने चैव यमपुत्रान् विनिर्द्दिशेत् ॥
छर्द्दिर्ज्वरातिसारश्च म्लानिश्चैवाक्षिवेदना ॥ * ॥
कृत्तिका रोहिणी सौम्यं पृथिव्या मध्यमुच्यते ॥
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते आग्नेया दश पञ्च च ।
आग्नेयेषु च दृष्टेषु लोकानां संक्षयो भवेत् ॥
नित्योद्विग्नाः प्रजाः सर्व्वा भवन्ति हि न संशयः ।
पुनर्व्वसुस्तथा पुष्यः पृथिव्याः पूर्व्वमुच्यते ।
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते रौद्रास्तेऽप्येकविंशतिः ।
यदा रौद्राः प्रदृश्यन्ते दुर्भिक्षं निर्द्दिशेत्तदा ।
घूर्णन्ते च प्रजाः सर्व्वा मृत्युक्षुद्रोगपीड़िताः ।
अश्लेषापित्र्यभाग्यानि विद्याद्दक्षिणपूर्व्वतः ।
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते चौद्दालकिसुता दश ।
सुभिक्षं क्षेममारोग्यं सुवृष्टिः शस्यसम्पदः ।
आर्य्यम्णादीनि च त्रीणि विद्याद्दक्षिणभागतः ।
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते काश्यपेयाश्चतुर्द्दश ।
अनावृष्टिभयं घोरं प्रजानामतिदारुणम् ।
स्वाती विशाखा मित्रञ्च भागो दक्षिणपश्चिमः
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते चत्वारो मृत्युसम्भवाः ।
दुर्भिक्षं मरकं घोरमनावृष्टिस्तथैव च ।
उपद्रवश्च भूतानां तदा भवति दारुणः ।
ज्येष्ठा मूलमथाषाढ़ा भाग उत्तरपश्चिमः ।
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते त्रयस्ते सोमसम्भवाः ।
सुभिक्षञ्च सुवृष्टिश्च मही यज्ञोत्सवाकुला ।
उत्तरा श्रवणा चैव नक्षत्रं वसुदैवतम् ।
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते माहेयाः पञ्चविंशतिः ।
माहेयेषु च दृष्टेषु लोकानां संक्षयो ध्रुवम् ।
तदा राजसहस्राणां मही पिबति शोणितम् ।
वारुणञ्चैव नक्षत्रं तथा भाद्रपदद्वयम् ।
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते वारुणास्त्रय एव ते” ॥ * ॥
“ऊर्म्मिकेतुः श्वेतकेतुर्धूमकेतुस्तृतीयकः ।
ऊर्म्मिकेतुर्यदा दृश्येत्तदाप्युदकजं भयम् ॥
श्वेतकेतुर्यदा दृश्येत् श्वेतास्थि कुरुते महीम् ।
तदा मानुषमांसानि भक्षयन्तीह मानुषाः ।
क्षुद्भयार्त्तं जगत् कृत्स्नं चक्रवद्भ्रमते तदा ।
धूमकेतुर्यदा दृश्येत्तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ।
स हन्ति शिखया योधान् राजानं मन्त्रिणां जनान्
रेवत्याश्वयुजञ्चैव नक्षत्रं यमदैवतम् ।
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते यमपुत्रास्त्रयोदश ।
यमपुत्रेषु दृष्टेषु लोकानां संक्षयो ध्रुवम् ।
चतुर्व्विधानां भूतानां संशयो जायते महान्” ॥ * ॥
“अपरे विविधाः सन्ति बृहस्पत्यादिकेतवः ।
नृपदेशविनाशाय दुर्भिक्षभयदायकाः ।
कुमुदाभस्तु कुमुदो वारुण्यां प्राक्शिखो निशाम् ।
एकां दृष्टः सुभिक्षाय दशवर्षाणि सौख्यदः ।
पश्चिमाभ्युदिताश्चान्ये कुर्व्वन्ति प्रबलान् ज्वरान् ।
पाण्डुरोगं प्रतिश्यायं मुखरोगमरोचकम् ।
क्षीरधारेव शुक्लाभा ऋज्वी सूक्ष्मतरा शिखा ।
सकृद्यामैकदृश्यास्ते चतुर्म्मासं सुभिक्षदाः ।
जलकेतुस्तु यः पश्चात् शिखया नतया परे ।
सुभिक्षं कुरुते शान्तिं प्रजानां नवमासतः ।
भवकेतुस्त्वेकरात्रं दृश्यः प्राक् सूक्ष्मतारकः ।
दक्षिणावर्त्तशिखया हरिलाङ्गूलतुल्यया ।
मुहूर्त्तान् यावतो दृश्यस्तावन्मासान् सुभिक्षदः ।
स एव रूक्षो दृश्यश्चेद्रोगप्राणान्तकारणम् ।
पद्मकेतुर्मृणालाभो निशामेकां प्रदृश्यते ।
सप्त मासान् सुभिक्षं स हर्षवर्षणदायकः ।
आवर्त्तः सव्यशिखयारुणाभश्च निशार्द्धगः ।

स्निग्धो यावद्दिनान् दृश्यस्तावन्मासान् सुभिक्षदः।
ध्वकेतुस्त्वनियतगतिवर्णाकृतिर्भङ्‌कः ॥
दिव्यान्तरीक्षभौमोऽयं स्निग्ध इष्टः स नान्यथा।
ह्येनाङ्गेषु महीन्द्राणां देशस्य गिरिशाखिषु ॥
उपस्करेषु गृहिणां दृश्यते च विनाशकृत् ।
इन्यादुल्का यदागस्त्यं केतुर्व्वाप्युपधूपयेत् ॥
दुर्भिक्षं मरकञ्चैव तदा जगति जायते ।
यदा तु भार्गवं प्राप्य धूमकेतुः प्रधूपयेत् ॥
तदा सैन्यानि वध्यन्ते यत्नोद्‌युक्ता नराधिपाः।
यात्रागताश्च ये सार्थ्यां अस्तमन्तश्च ये जनाः ॥
यथा चारगणाः सर्व्वे भयमृच्छन्ति दारुणम् ।
यदा प्रधूपयेत् केतुः सप्तर्षीन् ध्रुवमेव च ॥
तदा लोकाः क्षयं यान्ति सलिलञ्चापि शुष्यति ।
धूमकेतुर्यदा राज्ञो दृश्यते विषये क्वचित् ॥
सराष्ट्रः सपुरो राजा क्षिप्रमेव प्रणश्यति ।
यावन्त्यहानि दृश्यन्ते तावन्मासान् फलप्रदाः ॥
मासैरब्दान् विजानीयात् प्रथमे तु त्रिपक्षतः” ॥*॥
‘केतूत्पाते तु सर्व्वस्मिन् सभये समुपस्थिते ॥
महाशान्तिं प्रकुर्व्वीत विविधां भूरिदक्षिणाम् ।
धनं वा सर्व्वमुत्सृज्य मृत्योर्म्मुच्येत बन्धनात् ॥
दद्याद्वा पृथिवीं सर्व्वां राजा शान्तिं नियच्छति।
अकस्माद्दृश्यते केतुरुदयेऽस्तमयेऽपि वा ॥
नश्यन्त्यन्तःपुरे राज्ञो ज्वरः पित्तोद्भवो भवेत् ।
समिमधघृताक्तानां पुष्पाणामयुतं ततः ॥
जुहुयादिन्द्रनीलस्य केतुं दद्याद्द्विजातये ।
भूषितं हेमरत्नाद्यैस्ततः सम्पद्यते शुभम्” ॥
इति मयूरानाथविद्यालङ्कारकृतसमयामृते केतू-
त्पाताः समाप्ताः॥ केतुगणाः कुशद्वीपजातः जैमिनि-
मुनेः सन्तानः षड़ङ्गुलः धूम्रवर्णः गृध्रवाहनः
चन्द्रवर्णः विकृताननः सूर्य्याभिमुखः वृद्धः धूम्र-
वसनः वरदः गदाधरश्च । तस्याधिदेवता चित्र-
गुप्तः प्रत्यधिदेवता ब्रह्मा । इति ग्रहयागतत्त्वम् ॥
अस्य स्वरूपं शनिराहुवत् । स च शिखावान्
अनेकरूपः । इति जातकम् ॥ * ॥
…गः । पताका । (यथा, रघौ ७ । ६५ ।
“सद्योविलूनैस्तेन शिलीमुखाग्रै-
र्निक्षेपिताः केतुषु पार्थिवानाम्” ॥)
उत्पातः । (यथा, मनुः १ । ३८ ।
उल्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च” ॥)
चिह्नम् । इति मेदिनी । (यथा, रघुः २ । ३३ ।
“तमार्य्यगृह्यं निगृहीतधेनु-
र्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।
विस्माययन् विस्मितमात्मवृत्तौ
सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिंहः” ॥)
…प्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सूर्य्यः । यथा, ऋग्वेदे
…० । ८ । १ । “प्रकेतुना बृहता यात्यग्निः” ।
…त्रैव । १ । ३४ । ४ “प्रारोचयन् मनवे केतु-
…ह्नम्” । रश्मिः । यथा, ॐ उदुत्यं जातवेदसं
देवं वहन्ति केतवः दृशे विश्वाय सूर्य्यम्” ।)
…, पुं, (केतुरिव भातीति । भा + कः ।) मेघः ।
इति शब्दमाला ॥
…लं, क्ली, जम्बुद्वीपस्य नवखण्डान्तर्गतखण्ड-
विशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (क्वचित् पुंलिङ्गो-
ऽपि दृश्यते । यथा, महाभारते ६ । ६ । ३२ ।
“मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महीपते ! ।
जम्बुखण्डे च तत्रैव महाजनपदो नृप” ॥
आग्नीध्रराजपुत्त्रः स्वायम्भुवमनोः प्रपौत्त्रश्च ।
यथा, भागवते ५ । २ । २० ।
“तस्यामु ह वा आत्मजान् स राजवर आग्नीध्रो
नाभिकिम्पुरुषहरिवर्षेलावृतरम्यकहिरण्मयकुरु-
भद्राश्वकेतुमालसंज्ञान् नवपुत्त्रानजनयत्” ॥
स्त्री, नदी । यथा, महाभारते । ३ । ८९ । १४ ।
“ततः पुण्यतमा राजन् ! सततं तापसैर्युता ।
केतुमाला च मेध्या च गङ्गाद्वारञ्च भूमिप !” ॥)
केतुरत्नं, क्ली, (केतोः रत्नं केतुभिः रश्मिभिः युक्तं
वा रत्नम् ।) वैदूर्य्यमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
केदरः, पुं, (के मस्तके दृणाति । दृ + अच् । केन
दीर्य्यते वा । दृ + अप् कर्म्मणि ।) वृक्षविशेषः ।
इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः । टेरके त्रि । इति
शब्दरत्नावली ॥
केदारः, पुं, (के जले दार आदरो यस्य । यद्वा केन
जलेन द्रियते आद्रियते इति । निपातनात्
एत्वम् ।) क्षेत्रम् । क्षेत् इति भाषा । इत्यमरः ।
२ । ९ । ११ ॥ (यथा, मनौ ९ । ३८ ।
“भूमावप्येककेदारे कालोप्तानि कृषीवलैः ।
नानारूपाणि जायन्ते वीजानीह स्वभावतः” ॥
क्षेत्रस्थक्षुद्रजलाधारविशेषः । यथा, रामायणे
३ । २२ । १८ ।
“वृषः पिबति केदारे निश्वासाकुलितं पयः” ॥)
केदारजलगुणाः । मधुरत्वम् । विपाके गुरुत्वम् ।
दोषलत्वम् । “तदेव बद्धमुक्तन्तु विशेषाद्दोषदं
भवेत्” । इति राजनिर्घण्टः ॥ (के मस्तके शिखर-
देशे दारः प्रस्रवणादिकारणस्वरूपविदीर्णस्थानं
अस्य ।) पर्व्वतविशेषः । (के मस्तके शिरःस्थित-
जटाभ्यन्तरे गङ्गारूपिणी दाराः पत्नी यस्य
सर्व्वत्र निपातनात् एत्वम् ।) शिवः । भूमिभेदः ।
आलवालम् । इति मेदिनी ॥ (भ्रूमध्यस्थानविशेषः ।
यथा, हठयोगदीपिकायाम् । ३ । २४ ।
“कालपाशमहाबन्धविमोचनविचक्षणः ।
त्रिवेणीसङ्गमं धत्ते केदारं प्रापयेन्मनः” ॥
“केदारभ्रुवोर्मध्ये शिवस्थानं केदारशब्दवाच्यं तं
मनः स्वान्तं प्रापयेत्” । इति तट्टीका ॥ तीर्थ-
विशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८३ । ६६ ।
“केदारे चैव राजेन्द्र ! कपिलस्य महात्मनः ।
स्नानमधिगत्वा च शुचिः प्रयतमानसः ।
सर्व्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते” ॥ * ॥
केदारपर्व्वतस्थलिङ्गभेदः । स तु लिङ्गमूर्त्त्या
काश्यामाविर्भवीत् तन्नाम्ना एवाख्यातः तद्विवरणं
यथा, काशीखण्डे । ७७ अध्याये ।
श्रीपार्व्वत्युवाच ।
“नमस्ते देवदेवेश ! प्रणमत्करुणानिधे ! ।
वद केदारमाहात्म्यं भक्तानामनुकम्पया ॥
तस्मिन् लिङ्गे सदा प्रीतिस्तव काश्यामनुत्तमा ।
तद्भक्ताश्च जना नित्यं देवदेव ! महाधियः ॥
श्रीदेवदेव उवाच ।
शृणुष्वपर्णेऽभिधास्यामि केदारेश्वरसंकथाम् ।
समाकर्ण्यापि यां पापोऽप्यपापो जायते क्षणात् ॥
केदारं यातुकामस्य पुंसो निश्चितचेतसः ।
आजन्मसञ्चितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
गृहाद्विनिर्गते पुंसि केदारगतिनिश्चिते ।
जन्मद्वयार्ज्जितं पापं शरीरादपि निर्व्रजेत् ॥
मध्येमार्गं प्रपन्नस्य त्रिजन्मजनितं त्वघम् ।
देहगेहादिनिःस्पृह्य निराशं याति निश्वसत् ॥
सायं केदार केदार केदारेति त्रिरक्षरम् ।
गेहेऽपि निवसन्नूनं यात्राफलमवाप्नुयात् ॥
दृष्ट्वा केदारशिखरं पीत्वा तत्रत्यमम्बु च ।
जन्मजन्मकृतात्पापात् मुच्यते नात्र संशयः ॥
हरपापह्रदे स्नात्वा केदारेशं प्रपूज्य च ।
कोटिजन्मार्ज्जितैनोभिर्मुच्यते नात्र संशयः ॥
सकृत्प्रणम्य केदारं हरपापकृतोदकः ।
स्थाप्य लिङ्गं हृदम्भोजे प्रान्ते मोक्षं गमिष्यति ॥
हरपापह्रदे श्राद्धं श्रद्धया यः करिष्यति ।
उद्धृत्य सप्त पुरुषान् स मे लोकं गमिष्यति ॥
पुरा रथन्तरे कल्पे यदभूदत्र तत् शृणु ।
अपर्णे दत्तकर्णा त्वं वर्णयामि तवाग्रतः ॥
एको ब्राह्मणदायाद उज्जयिन्या इहागतः ।
कृतोपनयनः पित्रा ब्रह्मचर्य्यव्रते स्थितः ॥
स्पर्शी पाशुपतीं काशीं स विलोक्य समन्ततः ।
द्विजैः पाशुपतैः कीर्णां जटामुकुटमण्डितैः ॥
कृतलिङ्गसमर्चैश्च भूतिभूषितवर्ष्मभिः ।
भिक्षाहृतान्नसन्तुष्टैः पुष्टैर्गङ्गोदकामृतैः ॥
बभूवानन्दितमना व्रतं जग्राह चोत्तमम् ।
हिरण्यगर्भादाचार्य्यान्महत्पाशुपताभिधम् ॥
स च शिष्यो वशिष्ठोऽभूत् सर्व्वपाशुपतोत्तमः
स्नात्वा ह्रदे हरपापे नित्यं प्रातः समुत्थितः ॥
विभूत्याहरहः स्नाति त्रिकालं लिङ्गमर्च्चयन् ।
नान्तरं स विजानाति शिवलिङ्गे गुरौ तथा ॥
स द्वादशाब्ददेशीयो वशिष्ठो गणया सह ।
ययौ केदारयात्रार्थं गिरिं गौरीगुरोर्गुरुम् ॥
यत्र गत्वा न शोचन्ति किञ्चित् संसारिणः क्वचित् ।
प्राश्योदकं लिङ्गरूपं लिङ्गरूपत्वमागताः ।
असिधारं गिरिं प्राप्य वशिष्ठस्य तपस्विनः ॥
गुरुर्हिरण्यगर्भाख्यः पञ्चत्वमगमत् तदा ।
पश्यतां तापसानाञ्च विमाने सार्व्वकामिके ॥
आरोप्य तं पारिषदाः कैलासमनयन् मुदा ।
यस्तु केदारमुद्दिश्य गेहादर्द्धपथेऽप्यहो ॥
अकातरस्त्यजेत् प्राणान् कैलासे स चिरं वसेत् ।
तदाश्चर्य्यं समालोक्य स वशिष्ठस्तपोधनः ॥
केदारमेव लिङ्गेषु बहुमंस्त सुनिश्चितम् ।
अथ कृत्वा स केदारीं यात्रां वाराणसीमगात् ॥
अग्रहीन्नियमं चापि यथार्थं चाकरोत् पुनः ।
प्रतिचैत्रं सदा चैत्र्यां यावज्जीवमहं ध्रुवम् ॥
विलोकयिष्ये केदारं वसन् वाराणसीं पुरीम् ।
तेन यात्राः कृताः सम्यक् षष्टिरेकाधिका मुदा ॥
आनन्दकानने नित्यं वसता ब्रह्मचारिणा ।
पुनर्यात्रां स वै चक्रे मधौ निकटवर्त्मनि ॥

परमोत्साहसन्तुष्टः पलिताकलितोऽप्यहम् ।
तपोधनैस्तन्निधनं शप्यमानैर्निवारितः ।
कारुण्यपूर्णहृदयैरन्यैरपि च सज्जिभिः ।
ततोऽपि न तदुत्साहभङ्गोऽभूद्दृढचेतसः ॥
मध्ये मार्गे स्मतस्यापि गुरोरिव गतिर्मम ।
इति निश्चितचेतस्के वशिष्ठे तापसे शुचौ ॥
अंशुद्वादशपरीपुष्टे तुष्टोऽहं चाखिलेऽभवम् ।
स्वप्ने मया स संप्रोक्तो वशिष्ठस्तापसोत्तमः ।
दृढव्रत ! प्रसन्नोऽस्मि केदारं विद्धि मामिह ॥
अभीष्टश्च वरं मत्तः प्रार्थयस्वाविचारितम् ।
इत्युक्तवत्यपि मयि स्वप्नो मिथ्येति सोऽब्रवीत् ॥
ततोऽपि स मया प्रोक्तः स्वप्नो मिथ्याशुचिष्मताम् ।
भवादृशाममिथ्यैव स्वाध्यायव्रतवर्त्तिनाम् ॥
वरं ब्रूहि प्रसन्नोऽस्मि स्वप्नशङ्कां त्यज द्विज ! ।
तव सत्यव्रतः किञ्चित् मयाऽदेयं न किञ्चन ॥
इत्युक्तं मे समाकर्ण्य वरयामास मामिति ।
शिष्यो हिरण्यगर्भस्य तपस्विजनसत्तमः ॥
यदि प्रसन्नो देवेश ! तदा मे सानुगा इमे ।
सर्व्वे मुनिजनुयाष्या एष एव वरो मम ॥
देवि ! तस्येदमाकर्ण्य परोपकृतिशालिनः ।
वचनं नितरां प्रीतस्तथेति तमुवाच ह ॥
पुनः परोपकरणात् तत्तपोदिग्गुणीकृतम् ।
तेन पुण्येन स मया पुनः प्रोक्तो वरं वृणु ॥
स वशिष्ठो महाप्राज्ञो दृढपाशुपतव्रतः ।
देवि ! मे प्रार्थयामास हिमशैलादिहस्थितिम् ॥
ततस्तत्तपसा तुष्टः कलामात्रेण तत्र हि ।
हिमशैले स्थितस्तात्र सर्व्वभावेन संस्थितः ॥
ततः प्रभाते संजाते सर्व्वेषां पश्यतामहम् ।
हिमाद्रेः प्रस्थितः प्राप्तः स्तूयमानः सुरर्षिभिः ॥
वशिष्ठं पुरतः कृत्वा सर्व्वसार्थसमायुतम् ।
हरपापह्रदे तीर्थे स्थितोऽहं तदनुग्रहात् ॥
मत्परिग्रहतः सर्व्वे हरपापे कृतोदकाः ।
आराध्य मामनेनैव वपुषा सिद्धिमागताः ॥
तदाप्रभृति लिङ्गेऽस्मिन् स्थितः साधकसिद्धये ।
अविमुक्ते परे क्षेत्रे कलिकाले विशेषतः ॥
तुषाराद्रिं समारुह्य केदारं वीक्ष्य यत् फलम् ।
तत् फलं सप्तगुणितं काश्यां केदारदर्शने ॥
गौरीकुण्डं यथा तत्र हंसतीर्थञ्च निर्म्मलम् ।
यथा मधुस्रवा गङ्गा काश्यां तदखिलं तथा ॥
इदं तीर्थं हरपापं सप्तजन्माघनाशनम् ।
गङ्गायां मिलितं पश्चाज्जन्मकोटिकृताघहम्” ॥
केदाराख्यः पर्व्वतस्य तीर्थयात्रिभिः प्रायेण वदर्य्याश्रमात् सप्तदिनैः समागमनीयः ॥ *।)

केदारकटुका, स्त्री, (केदारस्य क्षेत्रस्य कटुका इव।) कटुका। इति राजनिर्घण्टः। कटकी इति भाषा॥ (कटुकाशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ।)

केदारजं, क्ली, (केदारात् जायते इति। जन् + डः।) पद्मकाष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

केदारेशः, पुं, (केदारः एतन्नामा पर्व्वतः तत्र य ईशः लिङ्गरूपी महादेवः। यद्वा, केदाराख्यः ईशः।) काशीस्थशिवविशेषः। यथा,—
“हरपापह्रदे स्नात्वा केदारेशं प्रपूज्य च ।
कोटिजन्मार्ज्जितैर्नोभिर्मुच्यते श्रद्धयान्वितः” ॥
इति स्कान्दे काशीखण्डे ७७ अध्यायः ॥

केदारेश्वरः, पुं, (केदाराख्य ईश्वरः। केदारपर्व्वतस्य ईश्वरो वा।) काशीस्थशिवविशेषः। यथा,—
“षट्त्रवर्गेऽभिधास्यामि केदारेश्वरसंकथाम् ।
समाकर्ण्यापि यां पापोऽप्यपापो जायते क्षणात्” ॥
इति स्कान्दे काशीखण्डे ७७ अध्यायः ॥

केनारः, पुं, (के मूर्द्ध्नि नारः। अलुक्समासः।) कुम्भिनरकः। इति हेमचन्द्रः। शिरः। कपोलः। सन्धिः। इति मेदिनी ॥

केनिपातः, पुं, (के जले निपात्यतेऽसौ। नि + पत् + णिच् + अप्।) अरित्रम्। इति शब्दरत्नावली। हालि इति भाषा॥

केनिपातकः, पुं, (केनिपात + स्वार्थे कन्।) केनिपातः। इत्यमरः। १। १०। १३॥

केन्दुः, पुं, (कु ईषत् इन्दुरिव। कोः कादेशः।) तिन्दुकवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

केन्दुकः, पुं, (केन्दु + संज्ञायां कन्।) गाबवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ गाव् इति भाषा॥ तालविशेषः। यथा। “लघुद्वयं विरामान्ततालो केन्दुकसंज्ञके”। लघुद्वयं स्थाने द्रुतद्वयमिति च पाठः। अपरं नियमं विना। इति सङ्गीतदामोदरः॥

केन्द्रं, क्ली, लग्नम्। लग्नात् चतुर्थसप्तमदशमस्थानानि। तत्पर्य्यायः। कण्टकम् २। यथा,—
“लग्नाम्बुद्यूनकर्म्माणि केन्द्रमुक्तञ्च कण्टकम् ।
चतुष्टयञ्च खेटो बली लग्ने विशेषतः” ॥
इति नीलकण्ठकृतवर्षतन्त्राख्यजातकम्॥ स्पष्टग्रहानयनार्थं शीघ्रमन्दसंज्ञकाङ्कद्वयम्। यथा,—
“मृदूच्चेन हीनो ग्रहो मन्दकेन्द्रं
चलोच्चं ग्रहाणां भवेच्छीघ्रकेन्द्रम्” ॥
इति भास्करीयसिद्धान्तशिरोमणौ स्पष्टाधिकारः॥ ग्रहं संशोध्य मन्दोच्चात् तथा शीघ्रात् विशोध्य च शिष्टं केन्द्रम्। इति सूर्य्यसिद्धान्तः॥ गोलस्य मध्यस्थानम्। यथा,—
“वृत्तस्य मध्यं किल केन्द्रमुक्तम्
केन्द्रं ग्रहोच्चान्तरमुच्यतेऽतः ।
यतोऽन्तरे तावति तुङ्गदेशा-
न्नीचोच्चवृत्तस्य सदैव केन्द्रम्” ॥
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः॥ (योगविशेषः। यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचने।
“आपोक्लिमगते चन्द्रे केन्द्रस्थे सुरपूजिते ।
योगः केन्द्र इति ख्यातो यातुरिष्टार्थसिद्धिदः” ॥
प्रान्तसीमा। यथा, योगशास्त्रे।
“पृथिव्या उभयोः केन्द्रयोः स्थितौ द्वावेव योगिनौ।
एकत्र सान्निध्यस्थितिवत् अग्निकर्मस्थिताविव वा अन्योन्यमालपति” ॥)

केप, ऋ ङ गत्याम्। चाले। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्-ऋदित्।) ङ, केपते। ऋ, अचिकेपत्। इति दुर्गादासः॥

केमद्रुमः, पुं, जन्मकालीनग्रहयोगविशेषः। यथा।
“रविवर्ज्जं द्वादशगैरनफा चन्द्रात् द्वितीयगैः सुनफा।
उभयस्थितैर्दुरधरा केमद्रुमसंज्ञितो ऽन्यः” ॥
अनफादियोगः। सच्छीलं विषयसुखान्वितं प्रख्यातियुक्तमनफायाम्। सुनफायां धीधनकीर्त्तियुक्तमात्मार्ज्जितैश्वर्य्यञ्च ॥ बहुभृत्यकुटुम्बान्वितं मुद्रिमच्चित्तमपि दौरधुरे। भृतकं दुःखितमलिनं जातं केमद्रुमे विद्यात्॥ अनफादिकम्। इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥ (केमद्रुमयोगे जातस्य फलं यथा जातकपद्धतौ।
“नृपतेर्वंशजातोऽपि केमद्रुमभवो नरः।
मलिनो दुःखितो नीचो निःस्वो दासो भवेत् खलः ।
तद्भङ्गस्तु तत्रैव। “चन्द्रे केन्द्रगतेऽथवा ग्रहयुते सर्व्वैश्च दृष्टे विधौ सर्व्वैः कण्टकसंश्रितैर्ग्रहगणैः केमद्रुमो नेष्यते। लग्नाद्वा विधौ वा द्विजैः शुभं सर्व्वं शुभं फलं। द्वाभ्यां मध्यं तयोरेकेनाल्पं चेन्नास्ति दरिद्रता” ॥)

केमुकः, पुं, (के शिरोवच्छेदे अमयतीति। अम् रो + उक प्रत्ययः।) वृक्षविशेषः। केंउ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पेचुकः २ मेचुगी ३ पेचुः ४ पेचिः ५ दलसारिणी ६ केचुकः ७। इति रत्नमाला। तस्य मूलगुणाः। कफपित्तनाशित्वम्। रोचनत्वम्। अग्निदीपनत्वञ्च। इति राजवल्लभः। कटुत्वम्। पाके तिक्तत्वम्। ग्राहित्वम्। हिमत्वम्। लघुत्वम्। पाचनत्वम्। हृद्यत्वम्। ज्वरकुष्ठकासप्रमेहाखनाशित्वम्। वातलत्वम्। पटुत्वञ्च। इति भावप्रकाशः। (एतत् फलं हविष्ये वर्ज्जनीयम् ।
क्ली, कन्दशाकविशेषः।)

केयूरं, क्ली, (के बाहुशिरसि भूषणतां याति। गत्यां + ऊरः। अलुक् समासः।) अलङ्कारविशेषः। ताड़ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अङ्गदम् २। इत्यमरः। २। ६। १०७॥ (यथा, महाभारते। ६। ६७। २१।
“पादानां भूषणानाञ्च केयूराणाञ्च सर्व्वशः।
राशयस्तत्र दृश्यन्ते भीष्मभीमसमागमे” ॥)

केयूरः, पुं, रतिबन्धविशेषः। यथा,—
“स्त्रीजङ्घे चैव संपीड्य दोर्भ्यामालिङ्ग्य सुन्दरीं
कारयेत् स्थापनं कामी बन्धः केयूरसंज्ञकः”।
इति स्मरदीपिका ॥ अपि च।
“स्त्रीणां जङ्घान्तराविष्टो गाढमालिङ्ग्य सुन्दरीं
कामयेद्विपुलं कामी बन्धः केयूरसंज्ञकः”।
इति रतिमञ्जरी ॥

केरलः, पुं, देशभेदः। मालेबोयार इति भाषा। यथा। उग्राः केरलपर्य्यायाः। इति हेमचन्द्रः। वेदयागानधिकारिम्लेच्छजातिविशेषः। पुरा क्षत्रिया आसन् सगरेणैषां धर्म्मो गतिर्वेशान्यथात्वञ्च कृतम्। यथा,—
“निःस्वाध्यायवषट्काराः कृतास्तेन महात्मना।
शका यवनकाम्बोजाः पारदाः पह्लवास्तथा।
कोलिसर्पा माहिषका दर्व्वाश्चोलाः सकेरलाः
सर्व्वे ते क्षत्रियास्तात ! धर्म्मस्तेषां निराकृतः”
इति हरिवंशः। (तथा च रघुवंशे। ४। ५४।
“भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम्।
अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः” ॥)

केरली, स्त्री, (केरल + गौरादित्वात् ङीष्।)

ज्योतिर्ग्रन्थविशेषः। होरा। इति शब्दरत्नावली॥ (केरलज्योतिर्विद्यायां सङ्केतविशेषो दिङ्मात्रं प्रदर्श्यते गर्गसंहितायां यथा,—
"वर्गवर्णप्रमाणञ्च सस्वरं ताड़ितं मिथः।
पिण्डसंज्ञा भवेत्तस्य यथाभागैस्तु कल्पना"॥
अस्यार्थः अ क च ट त प य श इत्यष्टौ वर्गा एतैरेव प्रश्नादयो यथायथं साङ्केतिकक्रममालम्ब्य निष्पद्यन्ते॥ केरलदेशोद्भवा स्त्री। यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे। ६।
"चौड़ी चूड़ाभरणहरणः कौर्णकर्णावतंसः कर्णाटीनां मुषितमुकुली केरलीहारलीलः"॥)
ल, क्ल चाले। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-गत्यर्थे सकं-सेट्-ऋदित्।) ऋ, अचिकेलत्। चालः कम्पः। चालः कैश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥
लकः, पुं, (केल्+कर्त्तरि ण्वुल्।) खड्गधारादिनर्त्तकः। तत्पर्य्यायः। अवकः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥
लिः, पुं स्त्री, (केल्+इन्।) परीहासः। तत्पर्य्यायः। द्रवः २ क्रीड़ा ३ लीला ४ नर्म्म ५। इत्यमरः। १।७।३२॥ (नायिकालङ्कारविशेषः। यथा, एतल्लक्षणं साहित्यदर्पणे। ३। १२२।
"विहारे सह कान्तेन क्रीड़ितं केलिरुच्यते"॥ यथा, भ्रमराष्टके। ४।
"मालत्याः कुसुमेषु येन सततं केलिः कृता हेलया"॥)
लिः, स्त्री, (केलति सदा गच्छतीति। "सर्व्वधातुभ्य इन्" इति इन्।) पृथिवी। इति शब्दमाला॥
लिकः, पुं, (केलिर्विलासः प्रयोजनमस्य इति ठन्।) अशोकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवृतिरस्याशोकशब्दे ज्ञेया॥)
लिकला, स्त्री, (केलिरूपा कला। शाकपार्थिवादिवत् मध्यपदलोपिसमासः।) सरस्वतीवीणा। इति शब्दरत्नावली॥ (केलिः क्रीड़ा तस्याः कला अंशविशेषः। यथा, भ्रमराष्टके। ७।
"अलिरसौ नलिनीवनवल्लभः
कुमुदिनीकुलकेलिकलारसः"॥)
लिकिलः, पुं, (केलिना लीलया किलतीति। किल क्रीड़ायां+कः।) कुशीलवकः। स तु शिवस्यानुचरः। नाट्ये नायकवयस्यः। तत्पर्य्यायः। विदूषकः २ वासन्तिकः ३ वैहासिकः ४ प्रहासी ५ प्रीतिदः ६। इति हेमचन्द्रः॥ (केलिना परीहासेन किलतीति विग्रहे वाच्यलिङ्गः। यथा, हरिवंशे।
"स तु केलिकिलो विप्रो भेदशीलश्च नारदः"॥)
लिकिला, स्त्री, (केलिना विहारेण किलतीति किल्+कः। ततः टाप्।) रतिः। सा तु कामदेवपत्नी। इति त्रिकाण्डशेषः॥
लिकीर्णः, पुं, (केलिनिमित्तकैः पांसुभिः कीर्णः।) उष्ट्रः। इति हेमचन्द्रः॥
लिकुञ्चिका, स्त्री, (केलीनां कुञ्चिका इव। श्यालिका। इति त्रिकाण्डशेषः। शाली इति भाषा॥
लिकोषः, पुं, (केलीनां रहस्यानां क्रीड़ापरीहासादीनां वा कोष आधार इव।) नटः। इति शब्दरत्नावली॥
केलिनागरः, पुं, (केलिनिपुणः प्रधानको वा नागरः।) सम्भोगवान्। इति जटाधरः॥
केलिमुखः, पुं, (केलिः मुखं प्रधानमत्र।) परीहासः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
केलिवृक्षः, पुं, (केलिनिमित्तको वृक्षः।) कदम्बविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ केलिकदम्ब इति ख्यातः॥
केलिसचिवः, पुं, (केलौ क्रीड़ाविषये सचिवः सहायः।) नर्म्मदः। क्रीड़ाविषयकमन्त्री। इति शब्दमाला॥
केव, ऋ ङ सेवने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्-ऋदित्।) ङ, केवते। ऋ, अचिकेवत्। इति दुर्गादासः॥
केवर्त्तः, पुं, (के जले वर्त्तते। वृत्+अच्। अलुक् समासः।) कैवर्त्तजातिः। इति द्विरूपकोषः॥ (एषोऽन्त्यजशूद्रः। यथा, ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे।
"रजकश्चर्म्मकारश्च नटो वरुड़ एव च।
केवर्त्तो मेदभिल्लश्च षड़ेते अन्त्यजाः स्मृताः"॥)
केवलं, क्ली, (केव ङ सेवने+वृषादित्वात् कलच्। यद्वा, के शिरसि मूर्द्धावच्छेदे वलयति। वल्+अच्। अलुक् समासः।) निर्णीतम्। इत्यमरमेदिनीकरौ। ज्ञानभेदः। इति विश्वो हेमचन्द्रश्च॥ (साङ्ख्यकारिकायां यथा,—"अविपर्य्ययात् विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम्"॥) शुद्धम्। (यथा, रघौ २। ६३।
"न केवलानां पयसां प्रसूतिमवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम्"॥)
कृत्स्नम्। (यथा, रघुवंशे १०। २९।
"केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः।
अनेन वृत्तयः शेषा निवेदितफलास्त्वयि"॥)
असहायः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ (अद्वितीयः। यथा, कुमारे ५। ८३।
"न केवलं यो महतोऽपभाषते
शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक्"॥)
केवलः, पुं, कुहनः। इति मेदिनी। (कुम्भकविशेषः। यथा, हठयोगदीपिकायाम्। २। ७१।
"प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः।
सहितः केवलश्चेति कुम्भको द्विविधो मतः"॥)
केवलः, त्रि, एकः। (यथा, रघुवंशे। ११। १९।
"वाणभिन्नहृदया निपेतुषी
सा स्वकाननभुवं न केवलाम्।
विष्टपत्रयपराजयस्थिरां
रावणश्रियमपि व्यकम्पयत्"॥)
कृत्स्नः। इत्यमरमेदिनीकरौ। (यथा, रघुः। १०। २९।
"केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः।
अनेन वृत्तयः शेषा निवेदितफलास्त्वयि"॥)
केवलज्ञानी, [न्] पुं, (केवलं शुद्धं ज्ञानं अस्यास्तीति। इनिः।) भूतार्हद्विशेषः। इति हेमचन्द्रः॥
केवलद्रव्यं, क्ली, (केवलं द्रव्यम्।) मरिचम्। इति शब्दचन्द्रिका॥
केवली, स्त्री, (केवल+ङीष्।) ज्ञानभेदः। इति मेदिनी। ग्रन्थविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥
केवली, [न्] पुं, (केवलं शुद्धं ज्ञानमस्यास्तीति। इनिः।) जैनविशेषः। इति हलायुधः॥
केविका, स्त्री, (केव गतिचालनयोः+ण्वुल्+टाप् अत इत्वम्।) पुष्पविशेषः। केवेर इति भाषा कोङ्कणे प्रसिद्धा। तत्पर्य्यायः। कविका २ केवी ३ भृङ्गारिः ४ नृपवल्लभा ५ भृङ्गमारी ६ मौद्गागन्धा ७ राजकन्या ८ अलिवाहिनी ९। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। शीतलत्वम्। दाहपित्तश्रमवातश्लेष्मरोगपित्तच्छर्द्दिविनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
केशः, पुं, (के मस्तके शेते। शी+अच्। अलुक् समासः।) मज्जजातोपधातुविशेषः। चुल इति भाषा। स तु गर्भस्थबालकस्य षष्ठाभिमासे जायते। इति सुखबोधः। (केशादयस्तु पितृतो जायन्ते। यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये। "गर्भस्य केशश्मश्रुलोमास्थिनखदन्तसिरास्नायुधमनीरेतःप्रभृतीनि स्थिराणि पितृजानि"॥ भावप्रकाशे च।
"केशाः श्मश्रु च लोमानि नखा दन्ताः सिरास्तथा।
धमन्यः स्नायवः शुक्रमेतानि पितृजानि हि"॥)
तत्पर्य्यायः। चिकुरः २ कुन्तलः ३ बालः ४ कचः ५ शिरोरुहः ६। इत्यमरः। २। ६। ९५॥ शिरसिजः ७ मूर्द्धजः ८ अस्रः ९ वृजिनः १०। इति जटाधरः॥ (रोगविशेषेणास्योत्पाटनानन्तरमुद्भवोपायाश्च। यथा,—
"वटावरोहकेशिन्योश्चूर्णेनादित्यपाचितम्।
गुड़ूचीस्वरसे तैलमभ्यङ्गात् केशरोहणम्"॥
इति आदित्यपाकगुड़ूचीतैलम्॥ *॥
"मधुकेन्दीवरमूर्व्वा तिलाज्यगोक्षीरभृङ्गलेपेन।
अचिराद्भवन्ति घनकेशा दृढ़मूलायतास्तनवः"॥
"चन्दनं मधुकं मूर्व्वा त्रिफला नीलमुत्पलम्।
कान्तावटप्ररोहश्च गुड़ूचीबिसमेव च॥
लौहचूर्णं तथा केशी शारिवे द्वे तथैव च।
मार्कवस्वरसेनैव तैलं मृद्वग्निना पचेत्॥
शिरस्युत्पतिताः केशा जायन्ते घनकुञ्चिताः।
दृढ़मूलाश्च स्निग्धाश्च तथा भ्रमरसन्निभाः॥
नस्येनाकालपलितं निहन्यात्तैलमुत्तमम्"॥
इति चन्दनाद्यं तैलम्॥ *॥
"तैलं सयष्टीमधुकैः क्षीरे धात्रीफलैः शृतम्।
नस्ये दत्तं जनयति केशान् श्मश्रूणि चाप्यथ"॥
पक्कावस्थापन्नस्यास्य कृष्णीकरणोपाया यथा,—
"त्रिफलाचूर्णसंयुक्तं लौहचूर्णं विनिक्षिपेत्।
ईषत्पक्के नारिकेले भृङ्गराजरसान्विते॥
मासमेकन्तु निःक्षिप्य सम्यग्गर्भात् समुद्धरेत्।
ततः शिरो मुण्डयित्वा लेपं दद्याद्भिषग्वरः॥
सम्वेष्ट्य कदलीपत्रैर्मोचयेत्सप्तमे दिने।
क्षालयेत्त्रिफलाक्काथैः क्षीरमांसरसाशिनः॥
कपालरञ्जनञ्चैव कृष्णीकरणमुत्तमम्"॥
"उत्पलं पयसा सार्द्धं मासं भूमौ निधापयेत्।
केशानां कृष्णकरणं स्नेहनञ्च विधीयते"॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे क्षुद्ररोगाधिकारे ॥)
तत्समूहार्थवाचकाः शब्दाः यथा, –
"पाशाः स्युस्तत्पराः पाशो रचनाभार उच्चयः ।
हस्तः पक्षः कलापश्च केशभूयस्त्ववाचकाः" ॥
इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ (कस्य जलस्य ईशः ।)
वरुणः । ह्रीवेरम् । इति मेदिनी ॥ (अस्य
पर्य्याया यथा,—
"वालं ह्रीवेरवर्हिष्ठोदीच्यं केशोऽम्बुनामं च" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) दैत्यविशेषः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (कस्य ब्रह्मणोऽपि ईशः । के जले शेते
वा ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली । (काशते प्रका-
शते लोके लोकं काशयति वा । काश + अच्
पृषोदरात् एत्वे साधुः । सूर्य्याग्निप्रभृतिरश्मिः ।
"ब्रह्म-विष्णु-रुद्र-संज्ञाः शक्तयः केशसंज्ञिताः" ॥
इति भागवतोक्तेः परब्रह्मशक्तिः । ब्रह्मा ।
"केशो योनौ तथा भावे ह्यावलावण्ययोरपि ।
लम्पटे पुरुषे चैव प्रमदायां विशेषतः" ॥
"प्रजापतौ कचे चैव केशशब्दः प्रकीर्त्त्यते" ॥
इति महाभारतटीकायां नीलकण्ठः ॥)

केशकलापः, पुं, (केशानां कलापः समूहः ।) केश-
पाशः । केशसमूहः । इति हेमचन्द्रः ॥

केशकारः, पुं, (केशं केशवत् केशाकृतिं वा करोति
आत्मानं केशाकारेण वर्द्धयति इति भावः । केश
+ कृ + "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।)
इक्षुभेदः । करिया कुशियार इति हिन्दी भाषा ।
अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । शीतत्वम् । रक्तपित्त-
क्षयापहत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

केशगर्भकः, पुं, (केशो गर्भे अभ्यन्तरेऽस्य । कप् ।)
कवरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

केशघ्नं, क्ली, (केशं हन्ति नाशयतीति । हन् +
टक् ।) इन्द्रलुप्तकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

केशच्छित्, [द्] पुं, केशं छिनत्ति । छिद् + क्विप् ।)
नापितः । इति शब्दमाला ॥

केशटः, पुं, (को ब्रह्मा ईशः महादेवः तौ अटतः
गच्छतः प्रलये यं । महाप्रलये मूर्त्तिविशेषात् तथा-
त्वम् । यद्वा ब्रह्मशिवाभ्यां अटति गच्छति यः सः ।
त्रयाणामेकात्मत्वात् ।) विष्णुः । (केशेषु काशादि-
तृणजातेषु अटति चरतीति । अट् + अच् ।
शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) छागः । (केशेषु मूर्द्धजेषु
अटतीति । अट् + अच् शकन्ध्वादित्वात् अलोपे
साधुः ।) ओकणः । इति मेदिनी । भ्राता । इति
शब्दरत्नावली ॥ (केशेषु कामार्त्तपुरुषमारीषु
अटति । अट् + अच् ।) कामदेवस्य शोषणवाणः ।
इति विश्वः । (केश इव प्रतिमासु नटनद्यादिषु
च अटति स्वगात्मनेति यावत् ।) शोणकवृक्षः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

केशधृत्, पुं, (केशमिव धरति । धृ + क्विप् ।) भूत-
केशनामकतृणभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

केशनाम, [न्] क्ली, (केशनामैव नाम यस्य ।) वालम् ।
इत्यमरः ॥ वाला इति भाषा ॥

केशपक्षः, पुं, (केशानां पक्षःसमूहः । बाहुलकात्
पक्षादेशो वा ।) केशपाशः इत्यमरः । २ । ६ । ९८ ॥
(यथा, महाभारते । ४ । ३६ । ४१ ।
"उत्तरन्तु प्रधावन्तमनुद्रुत्य धनञ्जयः ।
गत्वा शतपदं तूर्णं केशपक्षे परामृशत्" ॥)

केशपर्णी, स्त्री, (केश इव पर्णान्यस्य । जातित्वात्
ङीष् ।) अपामार्गः । इति शब्दरत्नावली ॥

केशपाशः, पुं, (केशानां पाशः समूहः ।) केशसमूहः ।
यथा,—
"पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात् परे" ॥
इत्यमरः । २ । ६ । ९८ ॥ (यथा, कुमारे । १ । ४८ ।
"तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्य्यु-
र्वालप्रियत्वं शिथिलं चमर्य्यः" ॥)

केशपाशी, स्त्री, (केशपाश + स्वाङ्गात् ङीष् ।) शिरो
मध्यस्थशिखा । चूड़ा । इत्यमरः । २ । ६ । ९७ ॥

केशभूः, पुं, (केशानां भूरुत्पत्तिस्थानम् ।) शिरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

केशमथनी, स्त्री, (केशा मथ्यन्तेऽनया । मन्थ
विलोड़ने + करणे ल्युट् ततो ङीप् । अस्याः
कण्टकैः समीपं गन्तुः केशोत्पाटनात् तथात्वम् ।)
शमीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

केशमार्जकं, क्ली, (केशं मार्ष्टि । मृज् शोधने +
कर्त्तरि ण्वुल् ।) कङ्कतिका । इति जटाधरः ।
चिरुणी इति भाषा ॥

केशमार्जनं, क्ली, (केशो मृज्यतेऽनेन । मृज् + करणे
ल्युट् वृद्धिश्च ।) कङ्कतिका । इति हेमचन्द्रः ।
केशशुद्धिश्च । (भावे ल्युट् । केशशोधनक्रियामा-
त्रम् ॥)

केशमुष्टिः, पुं, (केशानां मुष्टिरिव ।) विषमुष्टि-
वृक्षः । महानिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

केशरः, पुं क्ली, (के जले पद्मशिरसि वा । सर-
तीति । सृ + अच् । पृषोदरात् शत्वम् । यद्वा
केश इव केशाकारः अस्यास्तीति । केश + रः ।)
किञ्जल्कः । इत्यमरः । १ । १० । ४३ ॥

केशरः, पुं, (केश इव केशाकृतिपदार्थः अस्यास्तीति
मत्वर्थीयो रः ।) नागकेशरवृक्षः ।
(यथा,—गीतगोविन्दे । १ । ३१ । "मदनमहीप-
तिकनकदण्डरुचिकेशरकुसुमविकाशे" ॥ वकुल-
वृक्षः । (यथा, कुमारे । ३ । ५५ ।
"स्रस्तां नितम्बादवलम्बमाना
पुनः पुनः केशरदामकाञ्चीम्" ॥)
पुन्नागवृक्षः । (यथा, महाभारते । १ । १२५ । ३ ।
"पलाशैस्तिलकैश्चूतैश्चम्पकैः पारिभद्रकैः ।
कर्णिकारैरशोकैश्च केशरैरतिमुक्तकैः" ॥)
सिंहजटा । इति मेदिनी ॥ (यथा, कादम्बर्य्याम्
"मृगपतिरिव स्कन्धावलम्बितकेशरमालः" ॥)
हिङ्गुवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ नीपः ।
धोलिकदम्ब इति भाषा । यथा, मेघदूते । २२ ।
"नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केशरैरर्द्धरूढ़ैः" ॥)

केशरञ्जनः, पुं, (केशान् रञ्जयति । रञ्ज + णिच् +
ल्युः ।) भृङ्गराजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । भीम-
राज इति भाषा ॥

केशराजः, पुं, (केशो राजतेऽनेन । राज + करणे
घञ् ।) शाकभेदः । केसुरे इति भाषा । तत्प-
र्य्यायः । भृङ्गराजः २ भृङ्गः ३ पतङ्गः ४ म
र्करः ५ । इति रत्नमाला ॥ मार्कवः ६ । इ
मरः ॥ नागमारः ७ पवनः ८ भृङ्गसोदरः ९
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ केशरञ्जनः १० केश्यः ११
कुन्तलवर्द्धनः १२ । इति वैद्यकम् ॥ अङ्गारकः १
एकरजः १४ करञ्जकः १५ भृङ्गरजः १६ भृङ्गा
१७ । इति जटाधरः ॥ अजागरः १८ भृङ्गरा
१९ मकरः २० । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि
"भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्कवो भृङ्ग एव च ।
भृङ्गारकः केशराजो भृङ्गारः केशरञ्जनः ॥
भृङ्गराजः कटुस्तिक्तो रूक्षोष्णः कफवातनुत् ।
केश्यस्त्वच्यः कृमिश्वासकासशोथामयापहृत् ।
दन्त्यो रसायनो बल्यः कुष्ठनेत्रशिरोऽर्त्तिजित्"
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । अग्निकारित्व
केशचक्षुर्हितत्वम् । पाण्डुकफापहत्वम् । र
यनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

केशराम्लः, पुं, (केशरे तदवच्छेदे अम्लरसो यस्य
मातुलुङ्गवृक्षः । इति जटाधरः

केशरी, [न्] पुं, (केशराः सन्त्यस्य इति इनिः ।) सिंह
इत्यमरः । २ । ५ । १ ॥ (यथा, रघुवंशे २ । २९
"स पाटलायां गवि तस्थिवांसं
धनुर्द्धरः केशरिणं ददर्श" ॥)
घोटकः । पुन्नागवृक्षः । नागकेशरवृक्षः । इ
मेदिनी ॥ वीजपूरकवृक्षः । इति जटाधरः ॥

केशरुहा, स्त्री, (केश इव रोहति अत्र । केशरुह
"इगुपधेति" । ३ । १ । १३५ । इति कः ।) भद्र
न्तिकावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

केशरूपा, स्त्री, (केशवद्रूपमस्याः ।) वन्दाकवृक्षः । इ
राजनिर्घण्टः । (परगाछा इति भाषा ॥)

केशवः, पुं, (को ब्रह्मा ईशः रुद्रः तौ आत्मनि सम
वयति प्रलये उपाधिरूपमूर्त्तित्रयं मुक्ता एकमा
परमात्मस्वरूपेणावतिष्ठते इति । यथा, भागव
२ अध्याये चतुःश्लोक्याम् ।
"अहमेवासमेवाग्रे नान्यद् यत् सदसत् परम् ।
पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम् ।
ऋतेऽर्थं यत् प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि
तद्विद्यादात्मनो मायां यथाभासो यथातमः ॥
यथा महान्ति भूतानि भूतेषूच्चावचेष्वनु ।
प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु न तेष्वहम् ॥
एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनात्मनः ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत् स्यात् सर्व्वत्र सर्व्वदा ।
एतन्मतं समातिष्ठ परमेण समाधिना ।
भवान् कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचित्"
तथा, केशं केशिनं वाति हन्ति । केश + वा + क
यथा, हरिवंशे । ८० । ६६ ।
"यस्मात्त्वया हतः केशी तस्मान्मच्छासनं शृ
केशवो नाम नाम्ना त्वं ख्यातो लोके भविष्यसि"
यद्वा, के जले शववत् भातीति । प्रलयका
क्षीरोदशायितया तथात्वम् । कस्य अस्य ई
ते केशा ब्रह्मविष्णुरुद्राः नियम्यतया सन्त्यस
यद्वा, कश्च ईशश्च तौ केशौ पुत्रपौत्रत्वेन भवत
ऽस्य । "केशाद्वोऽन्यतरस्याम्" । ५ । २ । १०

इति वप्रत्ययः । अथवा वाति गच्छति तद्वत्तया ।
वा+कः । स्वरूपतत्केशी भेदाभावादपि वासु-
देवे सर्व्वात्मनि परमेश्वरेऽस्य हत्तिः । अतो
विष्णुसंहितायाम् ।
"नरसिंहवपुः श्रीमान् केशवः पुरुषोत्तमः" ॥
किञ्च ।
"त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः"॥
पूज्यपादैर्भाष्यकृद्भिरपि केशवशब्दस्य निरुक्ति-
द्वयमवलम्ब्य नामद्वयं समर्थितं तयोराद्ये । अभि-
रूपाः केशा यस्य स केशवः । कश्च अश्च ईशश्च
केशास्त्रिमूर्त्तयस्ते वशे वर्त्तन्ते यस्य सः । केशि-
दानवहननाद्वा केशवः ।
"यस्मात् त्वयैव दुष्टात्मा हतः केशी जनार्द्दन !
तस्मात्केशवनाम्ना त्वं लोके ख्यातो भविष्यसीति"॥
भागवतादिषु । द्वितीये । केशसंज्ञिताः सूर्य्यादि-
संक्रान्ता अंशवः तद्वत्त्वेन केशवो वा ।
"अंशवो ये प्रकाशन्ते मम ते केशसंज्ञिताः ।
सर्व्वज्ञाः केशवं तस्मात् प्राहुर्म्मां द्विजसत्तमाः" ॥
इति महाभारतम् । "त्रयः केशिनः" । इति
श्रुतेश्च ब्रह्मविष्णुशिवाख्या हि शक्तयः केशसंज्ञि-
ताः । "मत्केशा वसुधातले" इति भागवते च ।
यथा, हरिवंशोक्तौ,—
"को ब्रह्मेति समाख्यातः ईशोऽहं सर्व्वदेहिनाम् ।
आवां तवाङ्गसम्भूतौ तस्मात् केशवनामवान्" ॥
तेनास्य बहुधा निरुक्तिः ।) विष्णुः । इत्यमरः ।
१ । १ । १८ ॥ पुन्नागवृक्षः ॥ (केशाः प्रशस्ताः
सन्त्यस्य । "केशाद्वोऽन्यतरस्याम्" । ५ । २ ।
१०९ । इति वः ।) केशवति त्रि । इति मेदिनी ॥
(जलशायिदेहः । यथा, विदग्धमुखमण्डनम् ।
"केशवं पतितं दृष्ट्वा द्रोणो हर्षमुपागतः ।
रुदन्ति पाण्डवाः सर्व्वे हा ! हा ! केशव ! केशव !"॥
के जले शवं पतितं दृष्ट्वा द्रोणः काकः हर्षं प्राप्त-
वान् पाण्डवाः शृगालाः रुदन्ति चीत्कारं कुर्व्व-
न्तीत्यर्थः ॥)
वर्द्धिनी, स्त्री, (केशाः वर्द्धन्तेऽनया । केश+
वृध+करणे ल्युट् टित्वात् ङीप् ।) सहदेवी-
लता । इति राजनिर्घण्टः ॥
वायुधः, (केशवस्य विष्णोरायुधाकारं मुकुला-
द्यस्य ।) आम्रवृक्षः । इति शब्दमाला । (केश-
वस्य विष्णोः आयुधं अस्त्रम् । इति विग्रहे पुं,
विष्णोरस्त्रे, क्ली ॥)
वालयः, पुं, (केशवस्य आलयः वासस्थानम् ।)
अश्वत्थवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वावासः, पुं, (आवसत्यस्मिन् इति । आ+वस+
अधिकरणे घञ् ।) केशवस्य आवासः अश्वत्थवृक्षः ।
इति जटाधरः ॥
वेशः, पुं, (केशस्य कुन्तलस्य वेशः बन्धनरूप-
वेशादिभिर्विन्यास इति यावत् ।) कवरी । इत्य-
मरः ॥ चुलेरखोँपा इति भाषा । (यथा, आश्वला-
यनगृह्ये । १ । १७ । १७ । "कुलधर्म्मं केशवेशान्
कारयेत्" । "एकशिखस्त्रिशिखः पञ्चशिखो वा"
इति बौधायनः । "पूर्व्वशिखः परशिखः" इति
कुलधर्म्मः । "तेषु यो यस्य कुलधर्म्मः तेन तस्य
केशसन्निवेशान् कारयेत्" इति नारायणीटीका ॥)
केशहन्त्री, स्त्री, (केशस्य हन्त्री नाशिनी । यद्वा
केशान् हन्ति या । केश+हन्+तृच् ततो
ङीप् ।) शमीवृक्षः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
केशहस्तः, पुं, (केशानां केशस्य वा हस्तः समूहः ।
हस्तादयश्च केशात् समूहार्थे ।) केशसमूहः ।
इत्यमरः ॥
केशाकेशि, क्ली, केशेषु केशेषु गृहीत्वा प्रवृत्तं युद्धम् ।
("तत्र तेनेदमिति सरूपे" । २ । २ । २७ । इति
कर्म्मव्यतिहारे इच् समासे पूर्व्वदीर्घः ।) अन्योन्य-
केशग्रहणपूर्व्वकप्रवृत्तयुद्धम् । इति व्याकरणम् ॥
चुलाचुलि इति भाषा ।
(यथा, महाभारते । ३ । २८३ । ३७ ।
"केशाकेश्यभवद्युद्धं रक्षसां वानरैः सह" ॥)
केशारुहा, स्त्री, (केशा आरोहन्त्यनया । आ+रुह+
करणे घञर्थे कः ।) सहदेवीलता । इति राज-
निर्घण्टः ॥
केशार्हा, स्त्री, (केशं केशवृद्धिं अर्हति इति । केश+
अर्ह+"कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।)
महानीली । इति राजनिर्घण्टः ॥
केशिकः, त्रि, (प्रशस्तः केशः अस्यास्तीति ठन् ।)
प्रशस्तकेशयुक्तः । इत्यमरः । २ । ६ । ४५ ॥
केशिका, स्त्री, (केशीव कायति प्रकाशते । केशिन्
कै+कः ।) शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
केशिनिसूदनः, पुं, (केशीत्याख्यः दानवः कंसासुर-
चरस्तं निसूदयति हन्ति । नि+सूद+कर्त्तरि
ल्युः ।) श्रीकृष्णः । (यथा, गीतायां १८ । १ ।
"सन्न्यासस्य महाबाहो ! तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।
त्यागस्य च हृषीकेश ! पृथक् केशिनिसूदन !" ॥
केशिदानववधविवरणं हरिवंशे ८० अध्याये
दृश्यम् ।)
केशिनी, स्त्री, (केशाकाराः सन्त्यस्याः ।) जटामांसी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ चोरपुष्पी । प्रशस्तकेश-
विशिष्टा । इत्यमरः । २ । ६ । ४५ ॥
केशिसूदनः, पुं, (केशिनं तदाख्यया प्रसिद्धं दैत्यं
सूदयतीति । केशिन्+सूद+कर्त्तरि ल्युः ।)
श्रीकृष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (केशिदानव वध-
विवरणं हरिवंशे ८० अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)
केशिहा, [न्] पुं, (केशिनं हतवान् । हन्+क्विप्)
श्रीकृष्णः । इति हेमचन्द्रः ॥
केशी, [न्] त्रि, (प्रशस्ताः केशाः सन्त्यस्य ।) प्रशस्त-
केशयुक्तः । इत्यमरः । २ । ६ । ४५ ॥
केशी, [न्] पुं, (केशः सर्व्वा शक्तिरस्यास्तीति ।)
विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दैत्यभेदः । इति
मेदिनी ॥ (यथा, हरिवंशे । ८० । ६५ ।
"यस्मात्त्वया हतः केशी तस्मात् मच्छासनं शृणु ।
केशवो नाम नाम्ना वै ख्यातो लोके भविष्यसि" ॥
केशाः केसरा सन्त्यस्य ।) सिंहः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
केशी, स्त्री, (केश+स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।)
नीली । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूतकेशीवृक्षः ॥
अजलोमावृक्षः । इति रत्नमाला ॥
केशोच्चयः, पुं, (केशानां उच्चयः समूहः ।) केश-
समूहः । इति हेमचन्द्रः ॥
केश्यं, क्ली, (केशाय हितं इति यत् ।) कृष्णागुरु ।
भृङ्गराजे, पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (केशहित-
कारके, त्रि ॥)
केसरं, क्ली, (के जले सरतीति । सृ+अच् ।) हिङ्गुः
इति हेमचन्द्रः ॥ नागकेसरपुष्पम् । कासीसम् ।
स्वर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
केसरः, पुं, (के शिरसि शरीरोऽवच्छेदे उक्तितदेशे
इत्यर्थः सरति । सृ+अच् ।) नागकेशरवृक्षः ।
तुरङ्गस्कन्धकेशः । (यथा, रघुवंशे । ४ । ६७ ।
"विनीताध्वश्रमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः ।
दुधुवुर्वाजिनः स्कन्धान् लग्नकुङ्कुमकेसरान्" ॥)
सिंहस्कन्धकेशः । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २०४ ।
"आकीर्णकेसरकरालमुखा मृगेन्द्रा
नागाश्च भूरि मदराजि विराजमानाः" ॥)
वकुलवृक्षः । (यथा, रघुवंशे । ९ । ३६ ।
"ललितविभ्रमबन्धविचक्षणं
सुरभिगन्धपराजितकेसरम्" ॥)
पुन्नागवृक्षः । किञ्जल्कः । इति हेमचन्द्रः ॥
केसरः, पुं क्ली, (के जले सरतीति । सृ+पचाद्यच् ।
हलदन्तादिति अलुक्समासः ।) किञ्जल्कः । हि-
ङ्गुनि, पुं स्त्री । इति रभसः ॥
केसरवरं, क्ली, (केसरेषु वरं श्रेष्ठं गुणाधिक्यात् ।
यद्वा, केसरेण किञ्जल्केन वृणोतीति । वृ+अच् ।)
कुङ्कुमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
केसराम्लः, पुं, (के जलनिमित्तकः सरः अम्लः तत्र
सो यस्य ।) वीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
केसरिका, स्त्री, (के जले सरति स्वाद्यतया साधु-
कारितया वा । वुन् अलुक्समासः । ततष्टाप्
अत इत्वम् ।) सहदेवीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
केसरिसुतः, पुं, (केसरी स्वनामख्यातो वानरभेदः
तस्य सुतः पुत्रः ।) हनूमान् । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, महाभारते ३ । १४७ । २७ ।
"अहं केसरिणः क्षेत्रे वायुना जगदायुना ।
जातः कमलपत्राक्ष ! हनूमान् नाम वानरः" ॥)
केसरी, [न्] पुं, (केसराः जटाः सन्त्यस्य । केसर+
इनिः ।) सिंहः । घोटकः । पुन्नागः । नागकेशर ।
इति मेदिनी ॥ रक्तशिग्रुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वानरविशेषः । स तु हनूमत्पिता ।
(यथा, रामायणे । ७ । ४० । १९ ।
"सूर्य्यदत्तवरः स्वर्णः सुमेरुर्नाम पर्व्वतः ।
यत्र राज्यं प्रशास्त्यस्य केसरी नाम वै पिता" ॥)
कै, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-
अनिट् ।) कायति । एतामादन्तत्वेन दिवादौ पाठे-
ऽपीष्टसिद्धौ भ्वादावैकारान्तत्वेन पाठो गणकृत-
मनित्यमिति ज्ञापयति । तेन अयधातोरात्मने-
पदानित्यत्व प्रापो लुकि च व्योर्लोप इति यलोपे
अयधातौ परे उपसर्गरेफो ल इति वक्तव्यात्
पराशब्दस्य रेफस्य लकारे "एष कालः समुत्पन्नो
यः पलायति स जीवति" इति सिद्धम् । वेदेषूकारस्य-

भेदार्थो भादौ पाठ इति केचित्। इति दुर्गादासः॥

कैकयी, स्त्री, (जनपदात् क्षत्रियात् अञ्। यद्वा, केकय + स्वार्थे अण्। कैकय + बाहुलकात् न यादे रियादेशः। तस्यापत्यं स्त्री ङीप्।) कैकयी। इति शब्दरत्नावली॥

कैकेयी, स्त्री, (कैकेयः केकयराजः तस्यापत्यं स्त्री ङीप्।) केकयी। सा तु केकयराजकन्या दशरथराजपत्नी च। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघौ १२।२।
"तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीर्न्यस्यतामिति।
कैकेयीशङ्कयेवाह पलितच्छद्मना जरा"॥)

कैङ्कर्य्यं, स्त्री, (किङ्करस्य भावः किङ्करस्येदं किङ्करस्य कर्म्म वा। किङ्कर + ष्यञ्।) किङ्करत्वम्। दासत्वम्॥ (यथा, भागवते। ३।२।२२।
"तत् तस्य कैङ्कर्य्यमलं भृतान् नो
विग्लापयत्यङ्ग! यदुग्रसेनम्"॥)

कैटजः, पुं, (कुटज एव स्वार्थे अण् वृद्धिः। पृषोदरात् औकारस्य ऐकारत्वम्।) कुटजवृक्षः। इति भावप्रकाशः॥

कैटभः, पुं, स्वनामख्यातो दैत्यविशेषः॥ (अयन्तु विष्णोःकर्णमलोद्भूतयोरसुरयोरन्यतरः। पाद्मकल्पे जातः सन् एकार्णवे योगनिद्रायां स्थितस्य भगवतो नाभिपद्मादाविर्भूतं अजयोनिं ब्रह्माणं यदा हन्तुमुद्यतः तदा योगनिद्रां विहाय समुत्थितेन भगवता जघनोपरि समुत्थाप्य निहतोऽयं दुर्द्दान्तोऽसुरः।) यथा,— मार्कण्डेयपुराणम्।
"योगनिद्रां यदा विष्णुर्जगत्येकार्णवीकृते।
आस्तीर्य्य शेषमभजत् कल्पान्ते भगवान् प्रभुः॥
तदा द्वावसुरौ घोरौ विख्यातौ मधुकैटभौ।
विष्णुकर्णमलोद्भूतौ हन्तुं ब्रह्माणमुद्यतौ"॥
(एतस्योत्पत्त्यादिकं सविस्तरं हरिवंशे ५२ अध्याये दर्शनीयम्॥)

कैटभजित्, पुं, (कैटभं स्वनामख्यातमसुरं जितवान्। जि + भूते क्विप्। तुगागमश्च।) विष्णुः। इत्यमरः॥ (अस्य विवरणं हरिवंशे ५२ अध्याये द्रष्टव्यम्॥)

कैटभहा, [न्] पुं, (कैटभं स्वनामख्यातं महासुरं हन्ति हतवान् वा। हन् + क्विप् भूते।) विष्णुः। इति हेमचन्द्रः॥ (स च सर्व्वशक्तिर्भगवान् स्वरूपतो निर्गुणोऽपि सृष्ट्यादिकार्य्यसम्पादनार्थं गुणाधिष्ठातृत्वमभ्युपैति, तत्र तु यदा जीवादृष्टवशात् यद्यद्गुणोद्रेकात्मिका क्रियाशक्तिरुपतिष्ठते नितरां गुणाधिष्ठातृकतया भगवानपि तदा तत्तद्गुणोपयोगिक्रियावानिव प्रतिभाति। परं देहाभिमानवतां जीवानामिव तस्य प्रकृतेस्तद्गुणगणे मनो न ह्यासज्जते हृषीकेशत्वात् गुणनियन्तृत्वादित्यर्थः देहाभिमानराहित्याच्च। अत एव स कैटभजिन्मधुजिदित्याद्युपाधिकतयोच्यते वस्तुतस्तु जीवैर्यत् किञ्चित् क्रियते तत् सर्व्वमेव गुणपरतन्त्रैरेवमत एव। ईश्वरस्य तु भृत्या इव गुणा एवाधीनाः सन्तः तदाज्ञयैव क्रिया उत्पादयन्ति सम्पादयन्ति च॥)

कैटभा, स्त्री, (कूटा गुणास्तत्कार्य्यं सृष्ट्यादिकं कैटं। कूट + अण् वृद्धिः पृषोदरात् औकारस्य ऐकारत्वं। तेन तैर्वा भाति प्रकाशते या। भा + क्विप्।) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कैटभारिः, पुं, (कैटभस्य स्वनामख्यातस्यासुरभेदस्य अरिः शत्रुः। पक्षे कैटभस्य तमसः अरिर्दमयिता। सगुणावस्थायामपि ईश्वरस्य विष्णोः सत्त्वगुणप्राधान्यात् तथात्वम्।) विष्णुः। इति हलायुधः॥

कैटभी, स्त्री, (कैटभं तदाख्यया प्रसिद्धं असुरं प्रति इः हननक्रियारूपतेजःप्रकाशोऽस्याः।) यद्वा, कूटं तमःप्रधानभावमधिष्ठाय तामसी प्रकृतिरिति विश्रुता देवकार्य्यसाधनानुरोधात् तद्रूपतया भातीति। कूट + अणि वृद्धौ कौटं पृषोदरात् औकारस्य ऐकारत्वं कैटं भा + कः। ततो ङीप्। कैटभी तामसीत्यर्थः।) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः। (मधुकैटभभीतब्रह्मणा स्तुत्या प्रसादिततया तामस्या विमोहितौ तौ दुर्द्दान्तावसुरौ विष्णुना निहतौ। यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ८१ अध्याये।
"एवं स्तुता तदा देवी तामसी तत्र वेधसा।
विष्णोः प्रबोधनार्थाय निहन्तुं मधुकैटभौ॥
नेत्रास्यनासिकाबाहुहृदयेभ्यस्तथोरसः।
निर्गम्य दर्शने तस्थौ ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः"॥
इत्युपक्रम्य।
"समुत्थाय ततस्ताभ्यां युयुधे भगवान् हरिः।
पञ्चवर्षसहस्राणि बाहुप्रहरणो विभुः॥
तावप्यति बलोन्मत्तौ महामायाविमोहितौ।
उक्तवन्तौ वरोऽस्मत्तो व्रियतामिति केशवम्"॥)

कैटभेश्वरी, स्त्री, (कैटभस्य कैटभपुर्य्या ईश्वरी कर्त्री। पक्षे कैटभस्य तमोगुणस्य ईश्वरी नियन्त्री।) दुर्गा। यथा।
"कैटभन्तु वशं कृत्वा गृहीता तत्पुरी यया।
तेन सा गीयते देवी पुराणे कैटभेश्वरी"॥
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥

कैटर्य्यः, पुं, (किट् त्रासे + भावे घञ्। केटं त्रासं राति ददाति तिक्तादीनामातिशय्यात्। रा दाने + कः। ततः स्वार्थे ष्यञ्।) कट्फलः। इत्यमरः। २।४।४०॥ निम्बः। महानिम्बः। इति रत्नमाला॥ मदनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कैडर्य्यः, पुं, (कैटर्य्य + पृषोदरात् डत्वे साधुः।) कट्फलः। पूतिकरञ्जः। कटभीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कैतकं, क्ली, (केतक्या इदं "तस्येदम्"।४।३।१२०। इत्यण्) केतकीपुष्पम्। यथा। कैतकं तिक्तकटुकमिति राजवल्लभः॥

कैतवं, क्ली, (कितव + स्वार्थे अण्।) कपटः। (कितवस्य भावः कर्म्म वा। युवादित्वादण्।) द्यूतः। इत्यमरः। २।१०।४५॥ वैदूर्य्यमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कितवस्य भावः। कपटता। यथा, भागवते १।१।२। "धर्म्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमो निर्म्मत्सराणां सतां वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनम्"॥)

कैदारं, क्ली, (केदाराणां क्षेत्राणां समूहः। इति अण्।) क्षेत्रसमूहः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (केदारे क्षेत्रे प्रयत्नेनागतं यज्जलं तत्कैदारम्) तद्गुणादिकमुक्तं भावप्रकाशे यथा—
"केदारं क्षेत्रमुद्दिष्टं कैदारं तज्जलं स्मृतम्।
कैदारं वाय्वभिष्यन्दि मधुरं गुरुदोषकृत्"॥)

कैदारः, पुं, (केदारे क्षेत्रे भवः इत्यण्।) शालिधान्यम् इति राजनिर्घण्टः॥ (केदारसम्बन्धिनो ये। कैदारा इत्यर्थः। यथा, भावप्रकाशे।
"कैदारा वातपित्तघ्ना गुरवः कफशुक्रलाः।
कषाया अल्पवर्च्चस्का मेध्याश्चैव बलावहाः"॥)

कैदारकं, क्ली, (केदाराणां समूहः केदारस्य इदं वा। केदार + वुञ्।) केदारसमूहः। क्षेत्रगणः। इत्यमरः। २।९।११॥

कैदारिकं, क्ली, (केदाराणां समूहः केदारे भवं तस्येदं वा। केदार + ठञ्।) कैदारकम्। इत्यमरः। २।९।११॥

कैदार्य्यं, क्ली, (केदाराणां समूहः। केदार + ष्यञ्) क्षैत्रम्। क्षेत्रसमूहः। इत्यमरः। २।९।११।

कैमुतिकः, पुं, (किमुत इत्यव्ययं तस्मात् आगतः ठक्।) न्यायविशेषः। तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्
"वेदाश्छन्दांसि सर्व्वाणि ब्रह्माद्याश्च दिवौकसः।
जलार्थिनोऽथ पितरो मरीच्याद्यास्तथर्षयः।
उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे स्नानार्थं ब्रह्मवादिनः।
पियासूननुगच्छन्ति संहृष्टा ह्यशरीरिणः॥
समवायस्तु यत्रैषां तत्रान्ये बहवो मलाः।
नूनं सर्व्वे क्षयं यान्ति किमुतैकं नदीरजः"।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

कैरवं, क्ली, (के जले रौति कलनादं करोतीति। रु + अच् केरवः हंसः तत्प्रियत्वे सतीत्वलुक्। तत्प्रियमित्यण्।) कुमुदम्। श्वेतोत्पलम्। इत्यमरः। १।१०।३७॥ (यथा, महाभारते १।१।८९
"पुराणपूर्णचन्द्रेण श्रुतिज्योत्स्नाः प्रकाशिताः।
नृबुद्धिकैरवाणाञ्च कृतमेतत् प्रकाशनम्"॥)

कैरवः, पुं, (कुत्सितो रवो यस्य स एव स्वार्थे अण्। पृषोदरात् औकारस्य ऐकारत्वम्।) धूर्त्तः। कितवः। इति मेदिनी॥

कैरविणी, स्त्री, (कैरव पुष्करादित्वात् इनिः। ततो ङीप्।) कुमुदिनी। इति शब्दरत्नावली॥ (कैरवाणि सन्त्यस्यां इति इनि ङीप् च। कुमुदयुक्ता पुष्करिणी॥)

कैरवी, स्त्री, (कैरवस्य प्रिया इत्यण् ङीप् च।) चन्द्रिका। इति मेदिनी॥ मेथिका। इति राजनिर्घण्टः॥

कैरवी, [न्] पुं, (कैरवं प्रियत्वेन प्रकाश्यत्वेन वा अस्त्यस्य इति इनिः।) चन्द्रः। इति शब्दमाला॥

कैराटकः, पुं, (किरं पर्य्यन्तभूमिं चरमावस्थां दशामित्यर्थः अटति प्राप्नोति यस्मात्। किर + अट + अच्। ततः स्वार्थे कन् अण् च।) स्थावरविषभेदः। इति हेमचन्द्रः॥

रातं, क्ली, (किराते पर्य्यन्तभूमौ भवं इत्यण्।) भूनिम्बः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ शम्बरचन्दनम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

रातः, पुं, (किराते पर्य्यन्तभूमौ भवः। इत्यण्।) भूनिम्बः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (किरात इव शूरः इवार्थे अण्।) बलवान् पुरुषः। तत्पर्य्यायः। दोर्द्दण्डः २ स्थामः ३। इति हारावली ॥ (किरातस्य वेश इव वेशो यस्य। अर्श आद्यच् ततः स्वार्थे अण्। किरातवेशधारिणि, त्रि। यथा, महाभारते १।२।५०।
"ईश्वरार्ज्जुनयोर्युद्धं पर्व्वकैरातसंज्ञितम्" ॥
तथा, मनसाध्याने। "कैरातीं वरदाभयोद्यतकरां देवीं त्रिनेत्रां भजे" ॥)

रालं, क्ली, (किरं पर्य्यन्तभूमिं अलति पर्य्याप्नोतीति। अल् + "कर्म्मण्यण्" इत्यण्। ततः स्वार्थे अण्।) विडङ्गम् इति वैद्यकम् ॥

राली, स्त्री, (कैराल + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष्।) विडङ्गा। इति राजनिर्घण्टः ॥

लासः, पुं, (के जले लासो लसनं दीप्तिरस्य। "हलदन्तात् सप्तम्याः" ।६।३।९। इति अलुक् केलसः स्फटिकमणिः तद्वत् शुभ्रः इत्यण्। यद्वा, केलीनां समूहः। कैलं। "तस्य समूहः"। ४।२।३७। इत्यण् वृद्धिश्च। कैलेनास्यतेऽत्र। आस् + अधिकरणे घञ्।) स्वनामख्यातपर्व्वतः। इत्यमरः।१।२।७४॥ स च शिवकुबेरयोः स्थानम्। तस्य परिमाणं यथा। "जठरदेवकूटौ मेरोः पूर्व्वेणाष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौ द्विसहस्रं पृथुतुङ्गौ भवतः। एवमपरेण पवनपारिपात्रौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ प्रागायतौ"। इति श्रीभागवतम् ॥ (अयं हि वृहत्संहितायां कूर्म्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः ॥)

लासनिकेतनः, पुं, (कैलासः निकेतनं यस्य।) शिवः। इति कविकल्पलता ॥

लासौकाः, [स्] पुं, (कैलासः ओकः स्थानं आलयोऽस्य।) कुवेरः। इति हेमचन्द्रः ॥

र्त्तः, पुं, (के जले वर्त्तते। वृत् + अच् अलुक् समासः। ततः स्वार्थे अण्।) स्वनामख्यातवर्णसङ्करजातिः। स तु वैश्यागर्भे क्षत्रियस्यौरसजातः। इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ तत्पर्य्यायः। दासः २ धीवरः ३। इत्यमरः।१।१०।१५॥ दाशेरकः ४ जालिकः ५। इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः।१०।३४।
"निषादो मार्गवं सूते दाशं नौकर्म्मजीविनम्।
कैवर्त्तमिति यं प्राहुरार्य्यावर्त्तनिवासिनः" ॥
अस्य टीकायां कुल्लूकभट्टेन यदुक्तं तद्यथा।
"ब्राह्मणेन शूद्रायां जातो निषादः प्रागुक्तः प्रक्तायामायोगव्यां मार्गवं दाशापरनामानं नौव्यवहारजीविनं जनयति। यमार्य्यावर्त्तदेशवासिनः कैवर्त्तशब्देन कीर्त्तयन्ति" ॥)

र्त्तमुस्तं, क्ली, (के जले जलयुक्तभूमौ वर्त्तते जायते इति कैवर्त्तं ततः स्वार्थे अण्। कैवर्त्तं च तत् मुस्तञ्चेति कर्म्मधारयः।) कैवर्त्तमुस्तकम्। इति शब्दरत्नावली ॥

कैवर्त्तमुस्तकं, क्ली, (कैवर्त्तमुस्त + स्वार्थे कन्। यद्वा कैवर्त्तस्य प्रियं मुस्तकम्।) कैवर्त्तीमुस्तकम्। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कैवर्त्तिका, स्त्री, (कैवर्त्ती जलस्था इव। इवार्थे कन् ततो ह्रस्वः।) मालवे प्रसिद्धो लताविशेषः। तत्पर्य्यायः। सुरङ्गा २ लता ३ वल्ली ४ दशावहा ५ रङ्गिणी ६ वस्त्ररङ्गा ७ सुभगा ८। अस्या गुणाः। लघुत्वम्। रुच्यत्वम्। कषायत्वम्। कफकासश्वासमन्दाग्निदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

कैवर्त्तिमुस्तकं, क्ली, (कैवर्त्त्याः कैवर्त्तपत्न्याः प्रियं मुस्तकम्। संज्ञायां "ङ्यापोः"।६।३।६३। इति वा ह्रस्वः।) कैवर्त्तीमुस्तकम्। इत्यमरटीका ॥

कैवर्त्ती, स्त्री, (के जले वर्त्तते इति। वृत् + अच्। कैवर्त्ता जलस्था सा एव इति स्वार्थे अण् ततो ङीप्।) परिपेलम्। इति वैद्यकम् ॥ कैवर्त्तपत्नी च ॥

कैवर्त्तीमुस्तकं, क्ली, (कैवर्त्त्या कैवर्त्तपत्न्याः प्रियं मुस्तकम्। संज्ञायां "ङ्यापोः"।६।३।६३। इति विकल्पे ह्रस्वविधेरत्र ह्रस्वाभावः।) मुस्ताप्रभेदः। इति भरतः ॥ केओटमुता इति भाषा। केशुर इति नीचोक्तिः। केशुरिया मुथा। इति सारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः। कुटन्नटम् २ दशपुरम् ३ वानेयम् ४ परिपेलवम् ५ प्लवम् ६ गोपुरम् ७ गोनर्द्दम् ८ इत्यमरः।२।४।१३१॥ दाशपुरम् ९ दाशपूरम् १० दशपुरम् ११ दशपूरम् १२ परिपेलम् १३ पारिपेलम् १४ कैवर्त्तमुस्तकम् १५ कैवर्त्तिमुस्तकम् १६। इति तट्टीका ॥ वनसम्भवम् १७। इति रत्नकोषः ॥ धान्यम् १८ शीतपुष्पम् १९ जीर्णबुध्नकम् २० वन्यम् २१ सितपुष्पम् २२। इति जटाधरः ॥ अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफवायुश्वासदाहामस्रूलरक्तदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ हिमत्वम्। तिक्तत्वम्। कषायत्वम्। कान्तिदत्वम्। पित्तविसर्पकुष्ठकण्डुविषनाशित्वञ्च। इदन्तु वितुन्नकनाम्नो वृक्षस्य त्वक् मुस्ताकृति ॥ इति भावप्रकाशः ॥

कैवलं, क्ली, (के शिरोऽवच्छेदे वलते संवृणोति केशादेरतिसौरभ्यकरणात् के जले वलते गुणाधिक्यात् वर्द्धते वा। वल + अच् ततः स्वार्थे अण्।) विडङ्गम्। इति रत्नमाला ॥ (केवलस्य भावः इति केवलशब्दात् ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ॥)

कैवल्यं, क्ली, (केवलस्य सर्व्वोपाधिवर्ज्जितस्य भावः इति। केवल + ष्यञ्।) मुक्तिः। इत्यमरः।१।५।६॥ (तथा च पातञ्जले कैवल्यपादे ३ सूत्रं यथा,
"निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां
वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत्" ॥
निमित्तं धर्म्मादि तत्प्रकृतीनामर्थान्तरपरिणामेन प्रयोजकं न हि कार्य्येण कारणं प्रवर्त्तते। वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् ततस्तस्मादनुष्ठीयमानाद् धर्म्मात् वरणमावरणकं अधर्म्मादि तस्यैव विरोधित्वात् भेदः क्षयः क्रियते तस्मिन् प्रतिबन्धे क्षीणे प्रकृतयः स्वयमभिमतकार्य्याय प्रभवन्ति। क्षेत्रिकवत्। यथा, क्षेत्रिकः कृषीवलः केदारात् केदारान्तरं जलं निनीषुर्जलप्रतिबन्धकवरणभेदमात्रं करोति। तस्मिन् भिन्ने जलं स्वयमेव प्रसररूपं परिणामं गृह्णाति न तु जलप्रसरणे तस्य कश्चित् प्रयत्नः। फलतः यावत् योगादिप्रभावेण अधर्म्माद्यावरणभेदो न भवेत् तावत् कुतस्तत्त्वज्ञानं किञ्च यावत्तत्त्वज्ञानप्रभावात् सर्व्वा वासना न क्षयं यान्ति तावत् कथैव कैवल्यापेति ध्येयम्। तथा च तत्रैव।११।
"हेतुफलाश्रयालम्बनैः संग्र-
हीतत्वादेषामभावे तदभावः" ॥
वासनानामनन्तरानुभवो हेतुस्तस्यानुभवस्य रागादयस्तेषामविद्येति साक्षात् पारम्पर्य्येण च हेतुः। फलं शरीरादि स्मृत्यादि च। आश्रयो बुद्धिरालम्बनं यदेवानुभवस्य तदेव वासनानामतस्तैर्हेतुफलाश्रयालम्बनैरनन्तानामपि वासनानां संगृहीतत्वात्तेषां हेतूनामभावे ज्ञानयोगाभ्यां दग्धवीजकल्पत्वे विहिते निर्म्मूलत्वाच्च वासनाः प्ररोहं न यान्ति न वा कार्य्यमारभन्त इति तासामभावः ॥ अत्र भगवद्गीतायाम्।४।३७।
"यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्ज्जुन!।
ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुते तथा" ॥
अतएव सत्त्वादिषु गुणेषु कृतार्थेषु भोगापवर्गादिलक्षणेषु पुरुषार्थेषु समाप्तेषु कैवल्यमित्येव सारसिद्धान्तवाक्यम्। यथा, पातञ्जले।३४।
"पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति"।
समाप्तभोगापवर्गलक्षणपुरुषार्थानां गुणानां यः प्रतिप्रसवः प्रतिलोमस्य परिणामस्य समाप्तौ विकारानुद्भव क्षणेषु यदि वा चिच्छक्तेर्वृत्तिसारूप्यनिवृत्तौ स्वरूपमात्रेऽवस्थानं तत् कैवल्यमुच्यते। इत्थं सर्व्वेष्वेव दर्शनेष्वधिष्ठातृत्वं विहाय नान्यदात्मनोरूपमुपपद्यते। अधिष्ठातृत्वञ्च चिद्रूपत्वं तच्च जड़ात् वैलक्षण्यमेव चिद्रूपतया यदधितिष्ठति तदेव भोग्यतां नयति यच्च चेतनाधिष्ठितं तदेव सकलव्यापारयोग्यं भवति। एवञ्च सति नित्यत्वात् प्रधानस्य व्यापारनिवृत्तौ यदात्मनः कैवल्यमस्माभिरुक्तं तद्विहाय दर्शनान्तराणां नान्या गतिः तस्मादिदमेव युक्तमुक्तं वृत्तिसारूप्यपरिहारेण स्वरूपे प्रतिष्ठा चितिशक्तेः कैवल्यम्। यथा,
"पुरुषस्य ज्ञातृत्वमुक्त्वा चित्तद्वारेण सकलव्यवहारनिष्पत्तिमुपपाद्यपुरुषसत्त्वे प्रमाणमुपदर्श्य कैवल्यनिर्णयाय दशभिः सूत्रैः क्रमेणोपयोगिनोऽर्थानभिधाय शास्त्रान्तेऽप्येतदेव कैवल्यमित्युपपाद्य कैवल्यस्वरूपं निर्णीतम्"। परं जन्मौषधिमन्त्रसमाधिजन्यासु सिद्धिषु सतीष्वपि ज्ञानभक्त्यादियोगेन येन केनचिदुपायेन भगवदनुकम्पालाभ एव कैवल्योपायः। पातञ्जलदर्शनटीकाकृत् महाराजभोजाधीश्वरोप्येतदङ्गीकृत्य कैवल्यपादस्य टीकायां मङ्गलाचरणं कृतवान्। यथा,—
"यदाश्रयैव कैवल्यं विनोपायैः प्रजायते।
तमेकमजमीशानं चिदानन्दमयं स्तुमः" ॥

छ्यायजुर्व्वेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः ।
यथा, मुक्तिकोपनिषदि । "कठवल्लीतैत्तिरीयक-ब्रह्मकैवल्यश्वेताश्वतरेत्युपक्रम्य छ्यायजुर्व्वेदगतानां द्वात्रिंशत्संख्यकानामुपनिषदां सहनाववत्विति शान्तिः" ॥)

कौशिकं, क्ली, (केशानां समूहः । "केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्" । ४ । २ । ४८ । इति पक्षे ठक् ।) केशसमूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ९६ ॥

कशिकः, पुं, (केशेषु केशविन्यासादौ साधुः । केश + ठक् ।) शृङ्गाररसः । इति शब्दरत्नावली जटाधरश्च ॥

कैशिकी, स्त्री, (कैशिक + स्त्रियां ङीप् ।) नाटकवृत्तिविशेषः । यथा । "भारती सात्वती कैशिक्या-रभट्यौ च वृत्तयः" ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

कैशोरं, क्ली, (किशोरस्य भावः । किशोर + अण् ।) किशोरावस्था । इति शब्दरत्नावली ॥ सा तु दशमवर्षोत्तरपञ्चदशवर्षावधिः । इति स्मृतिः ॥

कैश्यं, क्ली, (केशानां समूहः । इति ष्यञ् ।) केशसमूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ९६ ॥

कोकः, पुं, (कोकते आदत्ते चन्द्रसुधामिति । कुक् आदाने + पचाद्यच् ।) चक्रवाकः ।
(यथा, गीतगोविन्दे ५ । १७ ।
"कोकानां करुणस्वनेन सदृशी दीर्घा मदभ्यर्थना" ॥)
वृकः । (यथा, रामायणे । ५ । २६ । ९ ।
"वने यूथपरिभ्रष्टा मृगी कोकैरिवार्द्दिता" ॥)
ज्येष्ठी । खर्ज्जूरीवृक्षः । भेकः । इति मेदिनी ॥ विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कोकड़ः, पुं, (कोकं कोकरवं वृकध्वनिवत् ध्वनिमित्यर्थः लाति गृह्णातीति । ला + कः । लस्य ड़त्वम् ।) विलेशयमृगविशेषः । तत्पर्य्यायः । जविनः २ कोकवाचः ३ विलेशयः ४ चमरपुच्छः ५ लोमशः ६ धूम्रवर्णकः ७ । तन्मांसगुणाः । श्वासानिलकासहरत्वम् । पित्तदाहकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकदेवः, पुं, (कोकश्चक्रवाकः स इव दीव्यति क्रीड़तीति । दिव् + अच् ।) कपोतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकनदं, क्ली, (कोकान् चक्रवाकान् नदति नादयति वात्मविकासेन । कोक + नद् + अन्तर्णिच् ततोऽच् मूलविभुजादित्वात् को वा ।) रक्तकुमुदम् । रक्तपद्मम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १० । ५ ।
"नीलनलीनाभमपि तन्वि ! तव लोचनं धारयति कोकनदरूपम्" ॥ अस्य पर्य्याया यथा,—
"रक्तं कोकनदं पद्ममल्पमन्यद्‌लोहितम्" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कोकनदच्छविः, पुं, (कोकनदस्य रक्तोत्पलस्य छविरिव छविर्द्दीप्तिर्यस्य ।) रक्तवर्णः । तद्वति त्रि । इत्यमरः ॥

कोकबन्धुः, पुं, (कोकयोः चक्रवाकयुगलयोर्दिवसप्रभया संयोगकारितया बन्धुरिव ।) सूर्य्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कोकाश्वः, पुं, (कोकः खर्ज्जूरीवृक्षस्तद्वदश्वभागोऽस्य ।) श्रमच्छिन्नवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकाहः, पुं, (कोक इव आहन्ति वेगेन गच्छतीति । आ + हन् + डः ।) श्वेतघोटकः । तत्पर्य्यायः । कर्कः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ क्वचित् पुस्तके काकाह इति पाठः ॥

कोकिलः, पुं, (कुक् आदाने + "सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच्" । उणां १ । ५५ । इति इलच् ।) स्वनामख्यातकृष्णवर्णमधुरस्वरपक्षी । (यथा, रामायणे । २ । ५२ । २ ।
"भास्करोदयकालोऽयं गता भगवती निशा ।
असौ सुकृष्णविहगः कोकिलस्तात ! कूजति" ॥)
तत्पर्य्यायः । वनप्रियः २ परभृतः ३ पिकः ४ । इत्यमरः । २ । ५ । १९ ॥ परपुष्टः ५ कालः ६ वसन्तदूतः ७ ताम्राक्षः ८ गन्धर्व्वः ९ मधुगायनः १० वासन्तः ११ कलकण्ठः १२ कामान्धः १३ काकलीरवः १४ कुहूरवः १५ अन्यपुष्टः १६ मत्तः १७ मदनपाठकः १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य गुणा यथा,—हारीते१ स्थाने ११ अध्याये ।
"कोकिलः श्लेष्मलो ज्ञेयः पित्तसंशमनस्तथा" ॥
मूषिककल्पान्तर्गतशुक्र-विष-जातीयविशेषः ।
तद्दंशनजनितलक्षणानि यथा,—
"शस्थयः कोकिलेनोग्रा ज्वरो दाहश्च दारुणः" ॥
इति सुश्रुतेन कल्पस्थाने षष्ठाध्याये उक्तम् ॥)
अङ्गारः । इति त्रिकाण्डशेषः । (छन्दोविशेषः । इति वृत्तरत्नाकरः ॥)

कोकिलनयनः, पुं, (कोकिलस्य नयनमिव रक्तवर्णं पुष्पमस्य ।) कोकिलाक्षवृक्षः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (कोकिलाक्षशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कोकिलाक्षः, पुं, (कोकिलस्याक्षीव रक्तं पुष्पमस्य । "अक्ष्णोऽदर्शनात्" । ५ । ४ । ३६ । इति अच् ।) वृक्षविशेषः । कुलियाखाड़ा इति भाषा । तालमखाना इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । इक्षुगन्धा २ काण्डेक्षुः ३ इक्षुरः ४ क्षुरः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १०४ ॥ शृगाली ६ शृङ्खली ७ क्षुरकः ८ शृगालघण्टी ९ वज्रास्थिः १० शृङ्खला ११ वज्रकण्टकः १२ इक्षुः १३ इक्षुरकः १४ वज्रः १५ शृङ्खलीका १६ पिकेक्षणा १७ पिच्छिला १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वेतस्य तस्य पर्य्यायः । वीरतरुः २ त्रिक्षुरः ३ क्षुरकः ४ शुक्लपुष्पः ५ ॥ रक्तस्य तस्य पर्य्यायः ॥ छत्रकः २ अतिच्छत्रः ३ । इति रत्नमाला ॥ सामान्यस्य तस्य गुणाः । आमवातवातरक्तरोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तातिसारनाशित्वम् । शुक्रकफबलरुचिकारित्वम् । सन्तर्पणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्वेतकोकिलाक्षमूलं छागीदुग्धेन पिष्टं सत् भक्षितं क्षयरोगं नाशयेत् । यदुक्तं गारुड़े १९३ अध्याये ।
"श्वेतकोकिलाक्षमूलं छागीक्षीरेण संयुतम् ।
त्रिसप्ताहेन वै पीतं क्षयरोगं क्षयं नयेत्" ॥)

कोकिलाक्षकः, पुं, (कोकिलाक्ष + स्वार्थे कन् ।) कोकिलाक्षवृक्षः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (यस्मिन्नस्य व्यवहारस्तद्यथा,—
"कोकिलाक्षकनिर्य्यूहः पीतस्तच्छाकभोजिना ।
कृपाभ्यास इव क्रोधं वातरक्तं नियच्छति" ।
इति वाभटे चिकित्सास्थाने २२ अध्याये ।)

कोकिलावासः, पुं, (आवसत्यस्मिन् इति । आ + वस् + अधिकरणे घञ् । कोकिलानां आवासः ।) आम्रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकिलेक्षुः, पुं, (कोकिल इव कृष्णवर्ण इक्षुः ।) कृष्णेक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकिलेष्टा, स्त्री, (कोकिलस्य इष्टा प्रिया ।) महाजम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकिलोत्सवः, पुं, (कोकिलानां उत्सवोऽत्र ।) आम्रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोङ्कणं, क्ली, (कोङ्कणे भवं कोङ्कणदेशस्थैः कर्म्मकारैर्निर्म्मितमिति भावः । "तत्र भवः" । ४ । ३ । ५३ । इत्यण् तस्य लुक् ।) शस्त्रभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

कोङ्कणः, पुं, देशविशेषः । इति विश्वः । कोकण इति भाषा ॥ (यथा, आगमे ।
"सह्याद्र्यन्तं समारभ्य कटिदेशस्य मध्यगे ।
समुद्रप्रान्तदेशो हि कोङ्कणः परिकीर्त्तितः" ।
देशोऽयं कूर्म्मविभागे दक्षिणस्यां दिशि वर्त्तते ।
यथा, महाभारते । ६ । ९ । ५९ ।
"अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ" ! ।
"कौकुट्टकास्तथा चोलाः कोङ्कणा मलवा नराः" ।
क्वचिदेकवचनत्वमपि दृश्यते ।
यथा, स्मृतिसंग्रहे ।
"मालवे गौड़देशे च सिन्धुदेशे च कोङ्कणे ।
व्रतं चूड़ां विवाहञ्च वर्ज्जयेत् मकरे गुरौ" ॥)

कोङ्कणासुतः, पुं, (कोङ्कणे तदाख्यप्रदेशे भवा । अण् तस्य लुक् च । कोङ्कणा रेणुका तस्याः सुतः पुत्रः ।) परशुरामः । इति शब्दमाला ॥

कोचः, पुं, (कुच् + ज्वलादित्वात् कर्त्तरि णः ।) जातिविशेषः । स तु मांसच्छेदिगर्भे तीवरस्यौरसे जातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

कोजागरः, पुं, (को जागर्त्ति अस्यां पौर्णमासीनिशायां इति लक्ष्म्या देव्या उक्तियंत्र समये पृषोदरात् साधुः ।) आश्विनी पूर्णिमा । तत्पर्य्यायः । शारदी २ द्यूतपूर्णिमा ३ शरत्पर्व्व ४ कौमुदी ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अथ कोजागरकृत्यानि तत्र ब्रह्मपुराणम् ।
"आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां निकुम्भो वालुकार्णवम् ।
आयाति सेनया सार्द्धं कृत्वा युद्धं सुदारुणम् ।
तस्मात् तत्र नरैर्मार्गाः स्वगेहस्य समीपतः ।
शोधितव्याः प्रयत्नेन भूषितव्याश्च मण्डनैः ॥
पुष्पार्घ्यफलमूलौघसर्षपप्रकरैस्तथा ।
वेश्मानि भूषितव्यानि नानावर्णैर्विशेषतः ॥
सुस्नातैरनुलिप्तैश्च नरैर्भाव्यं सबान्धवैः ।
दिवा तत्र न भोक्तव्यं मनुष्यैश्च विवेकिभिः ।
स्त्रीबालवृद्धमूर्खैश्च भोक्तव्यं पूजितैः सुरैः ।
पूज्याश्च सफलैः पत्रैस्तथा द्वारोर्द्धभित्तयः ।
द्वारोपान्ते सुदीप्तस्तु संपूज्यो हव्यवाहनः ।
यवाक्षतघृतोपेतैस्तण्डुलैश्च सुतर्पितः ॥

संपूजितव्यः पूर्णेन्दुः पयसा पायसेन च ।
स्कन्दः सभार्य्यः स्कन्दश्च तथा नन्दीश्वरो मुनिः ॥
गोमन्द्भिः सुरभिः पूज्या छागवह्निश्छलाग्रनः ।
उरभवह्निर्वरुणो गजवह्निर्विनायकः ॥
पूज्यः साश्वैश्च रेवन्तो यथाविभवविस्तरैः ।
ततः पूज्यो निकुम्भोऽपि समायैस्तिलतण्डुलैः ॥
सुगन्धिभिर्घृततोयेतैः स्रग्दानैश्च भूरिभिः ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु भोक्तव्यं मांसवर्जितम्,॥
वह्निपार्श्वगतैर्नेया दृष्टा क्रीडाः पृथग्विधाः" ॥ * ॥
लिङ्गपुराणे यथा,—
"आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि ।
कौमुदी सा समाख्याता कार्य्या लोकविभूतये ॥
कौमुद्यां पूजयेल्लक्ष्मीमिन्द्रमैरावतं स्थिरम् ।
सुगन्धिर्निशि सद्वेशस्त्वक्षैर्जागरणञ्चरेत् ॥
निशीथे वरदा लक्ष्मीः को जागर्त्तीति भाषिणी ।
तस्मै वित्तं प्रयच्छामि अक्षैः क्रीडां करोति यः ॥
नारिकेलैश्चिपिटकैः पितॄन् देवान् समर्च्चयेत् ॥
बन्धूंश्च प्रीणयेत्तेन स्वयं तदश्नो भवेत्" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (अत्र निशायां बन्धुभिरक्षैः क्रीडयित्वा लक्ष्मीप्रसादात् धनभाग्भवेत् । अक्ष-क्रीडानियमस्य चतुरङ्गशब्दे द्रष्टव्यः ॥)

टः, पुं, (कुट्यते प्रताप्यते शत्रुरत्र अनेन वा । दुर्गमाश्रित्य प्रबलविपक्षमपि प्रतापयितुं शक्यते इत्यर्थः । कुट प्रतापने + अधिकरणे करणे वा घञ् ।) दुर्गम् । इति कुटशब्दार्थे मेदिनी ॥ गड़ केल्ला इति च भाषा ॥ (कुट् + भावे घञ् । कौटिल्यम् प्रतापनम् ॥)

टकः, पुं, (कुट् + कर्त्तरि ण्वुल् ।) गृहकारकः । घरामि इति भाषा । स तु कुम्भकार्य्यां गर्भे अट्टालिकाकारस्यौरसजातः । इति ब्रह्मवैवर्त्त पुराणम् ॥

टरं, क्ली पुं, (कोटं कौटिल्याकारं स्थानं गर्त्तमिति यावत् । रातीति । रा + कः ।) वृक्षस्थितगह्वरम् । गाछेर खोड़ोल इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । निष्कुहः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १३ ॥ निर्गूढ़ः ३ कोटरः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रान्तरम् ५ । तरुविवरम् ६ । इति जटाधरः ॥ (कोटशब्दात् चतुरर्थ्यां अश्मरादित्वात् रः । पां, ४ । २ । ८० ॥ दुर्गसन्निहितदेशादौ, त्रि ॥)

टरावणं, क्ली, (कोटरान्वितानां तरूणां वनम् । पूर्व्वदीर्घत्वं णत्वञ्च ।) सकोटरवृक्षयुक्तवनम् । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

टरी, स्त्री, (कोटं कौटिल्यं रीणाति गच्छतीति । रीगतौ + क्विप् ।) नग्ना स्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । १७ ॥ (कोटं कुटिलस्वभावं राक्षसासुरादिकं रीणाति हन्ति । री + क्विप् ।) चण्डिका ॥ इत्यमरटीका ॥

टवी, स्त्री, (कोटं कौटिल्यं निर्लज्जतां वाति गच्छतीति । कोट + वा गमनहिंसयोः "आतोऽनुपसर्गे कः" । ३ । २ । ३ । इति कः । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) विवस्त्रा स्त्री । इत्यमरटीका । (कोटं दुर्गं दुर्गानामानमसुरं वाति नाशयतीति ।) दुर्गा । इति धरणी ॥

कोटिः, स्त्री, (कोट्यते छिद्यतेऽनया । कुट छेदे । "सर्व्वधातुभ्य इन्" । उणां । ४ । ११७ । इति इन् । बाहुलकात् गुणः ।) अस्त्रादेः कोणः । (यथा, रघुवंशे । ७ । ४६ ।
"हृतान्यपि श्येननखाग्रकोटि
व्यासक्तकेशानि चिरेण पेतुः" ॥)
उत्कर्षः । शतलक्षसङ्ख्या । क्रोर इति भाषा ॥ (यदुक्तं अङ्कशास्त्रे ।
"एकं दश शतञ्चैव सहस्रमयुतन्तथा ।
लक्षञ्च नियुतञ्चैव कोटिरर्ब्बुदमेव च" ॥)
धनुरग्रम् । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ४० । २२ ।
"तस्य स्कन्धे मृतं सर्पं क्रुद्धो राजा समासृजत् ।
समुत्क्षिप्य धनुष्कोट्या स चैनं समुपैक्षत" ॥)
(रेखा । यथा, कुमारे । २ । २६ ।
"आवर्ज्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटयः ।
रुद्राणामपि मूर्द्धानः क्षतहुङ्कारशंसिनः" ॥
वादविचारः । संशयनिर्णयाय पूर्व्वपक्षः । यथा, गादाधरीसंशयहेतूक्तिः ।
"विप्रतिपत्तिवाक्यजन्यकोट्युपस्थितिः" ।
लीलावत्युक्तत्रिकोणादिक्षेत्रावयवरेखाभेदः । यथा,
"इष्टाद्बाहोर्यःस्यात् तत्स्पर्द्धिन्यां दिशीतरो बाहुः ।
त्र्यस्रे चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्त्तिता तज्ज्ञैः" ॥
सिद्धान्तशिरोमण्युक्तराशिचक्रस्य तृतीयांशः । यथा,
"त्रिभिर्भैः पदं तानि चत्वारि चक्रे क्रमात् स्यादयुग्मयुग्मसंज्ञा च तेषां । अयुग्मे पदे यातमेष्यन्तु युग्मे भुजबाहुहीनं त्रिभं कोटिरुक्ता" ॥ छायानिरूपणार्थं कल्प्यमानक्षेत्रावयवरेखाविशेषः । यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ।
"दिक्सूत्रसम्पातगतस्य शङ्को-
श्छायाग्रपूर्व्वापरसूत्रमध्यम् ।
दोर्दोःप्रभा वर्गवियोगमूलं
कोटिर्नरात् प्रागपरा ततः स्यात्" ॥ * ॥
"दिक्सम्पातस्थस्य शङ्कोर्भाग्रं यत्र पतति तस्य पूर्व्वापरसूत्रस्य च यदन्तरं स दोरित्युच्यते । दोश्छाययोर्वर्गान्तरपदं पूर्व्वपरा कोटिः" । इति ॥ चन्द्रस्य शृङ्गोन्नतिज्ञानार्थं क्षेत्रावयवविशेषः । यथा, तत्रैव "योऽधो नरो दिनगतः स विधोर्वदग्राङ्कान्वितो मम मता खलु सैव कोटिः" ॥ अपि च अर्कस्य योऽसौ अधः शङ्कुः यस्य ऊर्द्धशङ्कुना युक्तश्चेत् तर्ह्येव कोटिर्मतेति । यथा, तत्रैव ।
"यो रवेरधः शङ्कुरसौ विधोरूर्द्धशङ्कुना युतः । सैव कोटिर्मम मता । अत्रोपपत्तिः । इनार्केन्दोर्याम्योत्तरभावेन यदन्तरं स भुजः । ऊर्द्धाधोभावेन यदन्तरं सा कोटिः । सा चैव भवति । उदयेऽस्ते वा यदि शृङ्गोन्नतिस्तदारविशङ्कोरभावात् शशिशङ्कुरेव कोटिः । यदा निशि रवेरधः शङ्कुस्तदा स शङ्कुर्विधोरुदयशङ्कुना युतो यावांस्तावत् तयोश्चन्द्रयोः ऊर्द्धाधरमन्तरं सैव कोटिरुचिता । यतो द्रष्टा पुरुषो भूपृष्ठस्थोऽवस्थानवशेन शशिनः शृङ्गमुन्नतमवलोक्यम् । अतः स्वावस्थानसमसूत्रादूर्द्धस्थिरया कोट्या भवितव्यम् । भुजकोटिकर्णोत्पन्नं त्र्यस्रं दृष्टेरग्रत आदर्शवत् सम्मुखं यथा भवति तथा कल्प्यम् ॥ किञ्च, उदयास्तसूत्रकल्पितक्षेत्रावयवविशेषः । तत्रैव यथा,—
"सूत्राद्दिवा शङ्कुतलं यमाशं
याम्यां गतं हि यनिशि कुगोर्द्धे ।
अधश्च सौम्यां निशि सौम्यमस्मात्
सदृग्भिन्नयुक्तं स्फतलं नितान्तम् ॥
सौम्याग्रकायामृतलं हि याम्यं
याम्याग्रकायात् पुनरेव याम्यम् ।
तदन्तरैक्यं समवृत्तखेट-
मध्यांशजीवां भुवि बाहुमाहुः ।
दृग्ज्यां श्रुतिं चाथ तयोस्तु कोटिं
पूर्व्वापरां वर्गवियोगमूलम्" ॥
"क्षितिजस्यापरोत्तरवृत्तसम्पातयोर्बद्धं सूत्रमुदयास्तसूत्रम् । ग्रहस्थानात् लम्बः शङ्कुः तस्य तलं उदयास्तसूत्रात् दक्षिणतो भवति । यतः क्षितिजादुपरि दक्षिणतोऽपरोत्तरवृत्तं गतम् । अधस्तु उत्तरतो गतम् । अतो निशि उत्तरं स्फतलम् । अथ भुज उच्यते । उत्तरगोलेऽग्रोत्तरं स्फतलं याम्यम् । अतस्तेनोनाया बाहुर्भवति । बाहुर्नामशङ्कुः प्राचि अपरसूत्रयोरन्तरम् । यदाऽग्रा शङ्कुतलादूना तदा तयोरन्तरं दक्षिणं शङ्कुतलं बाहुः स्यात् । एवं समवृत्तप्रवेशादुपरि दक्षिणगोले तु अग्रा याम्या शङ्कुतलं च याम्यं तयोर्योगे कृते बाहुः स्यात् रविसममण्डलयोरन्तरांशानां ज्या बाहुः । तत्र या दृग्ज्या स कर्णः । तयोर्वर्गान्तरपदं पूर्व्वापरा कोटिः" ॥) एक्का । इत्यमरः ॥ पिड़िङ्ग शाक इति भाषा ॥

कोटिकः, पुं, (कोट्या बहुसङ्ख्यया कायति प्रकाशते । कै + कः ।) इन्द्रगोपनामकीटः । इति जटाधरः ॥

कोटिजित्, पुं, (कोटिं पण्डितानां समूहं विचारपथे कोटिपरिमितं द्रव्यं वा जितवान् । कोटि + जि + क्विप् तुगागमश्च ।) कालिदासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (मेधावन्मः । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)

कोटिपात्रः, पुं, (कोटिरग्रभागः पात्रं पत्राकारमस्य । यद्वा, कोटिरग्रं पात्रे जलांशोऽस्य जलक्षेपणादिति भावः ।) केनिपातकः । इति हेमचन्द्रः ॥ केरोयाल इति भाषा ॥

कोटिरः, पुं, (कोटिं असङ्ख्यं राति ददातीति । रा + कः ।) इन्द्रः । नकुलः । शक्रगोपकीटः । इति मेदिनी ॥

कोटिवर्षं, क्ली, (कोटिसङ्ख्याकानि अस्त्राणि उपस्थितान् शत्रून् प्रति वर्षत्यत्र । कोटि + वृष् + अप् ।) बाणपुरम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कोटिवर्षा, स्त्री, (कोटिभिरग्रभागैर्वर्षति मधु । कोटि + वृष् + अप् । स्त्रियां टाप् ।) एक्का । इत्यमरः ॥ पिड़िङ्ग शाक इति भाषा ॥

(अस्याः पर्य्यायाः यथा ।
"स्पृक्कासृक् ब्राह्मणी देवी मरुन्माला लता लघुः ।
समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गणाश्चास्याः स्पृक्काशब्दे ज्ञेयाः ॥)

कोटिशः, पुं, (कोट्या अग्रेण श्यति नाशयति चूर्णीकरोतीत्यर्थः । कोटि+शो+कः ।) लोष्ट-भङ्गसाधनमुद्गरः ॥ इति भरतः ॥ मइ इति ख्यात इति केचित् । तत्पर्य्यायः । लोष्टभेदनः २ । इत्यमरः । २ । ९ । १२ ॥ लोष्टघ्नः ३ कोटीशः ४ । इति रत्नकोषः ॥ लोष्टभेदी ५ चूर्णदण्डः ६ लोष्टभङ्गार्थमुद्गरः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ लोष्टघ्नः ८ । इति जटाधरः ॥ (कोटिरस्यास्तीति लोमादित्वात् शः । कोटियुक्ते, त्रि ॥ वासुकीवंशीय-नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ५ ।
"कोटिशो मानसः पूर्णः शलः पालो हलीमकः" ॥)

कोटिशः, [स्] व्य, (कोटि+वारार्थे शसच् ।) कोटिः कोटिः । इति व्याकरणम् ।
(यथा, रघौ । २ । ४९ ।
"गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोध्नीः" ॥)

कोटी, स्त्री, (कुट्+"सर्व्वधातुभ्य इन्" । उणां ४ । ११७ । इतीन् ततो वा ङीष् ।) खड्गादेर-ग्रभागः । इत्यमरटीका ॥ एकाशाकम् । इति शब्दरत्नावली । कोटिसङ्ख्या । इति लिङ्गादि-संग्रहटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । जयद्रथवधपर्व्वणि । ८७ । ३० ।
"प्रतोदैश्चापकोटीभिर्हुङ्कारैः साधु वाहितैः ।
कशापार्ष्ण्यभिघातैश्च वाग्भिरुग्राभिरेव च" ॥)

कोटीरः, पुं, (कोटीभिः ईरयति प्रेरयति । कोटी+ईर्+णिच् अच् ।) जटा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, आनन्दलहर्य्याम् । ३० ।
"किरीटं वैरिञ्चं परिहर पुरः कैटभभिदः
कठोरे कोटीरे स्खलसि जहि जम्भारिमुकुटम्" ॥)
किरीटम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कोटीवर्षं, स्त्री, (कोटीसङ्ख्यकानि बाणादस्त्राणि विपक्षान् प्रति वर्षन्ति अत्र । कोटी+वृष्+अप् ।) बाणपुरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (इदानीं देवीकोट इत्याख्ययाख्यायते ॥)

कोटीवर्षा, स्त्री, (कोटीं कोटीर्वा वर्षति माधुर्य्यादि-स्वादम् । वृष्+अच्+टाप् ।) कोटिवर्षा । इति शब्दरत्नावली । पिड़िङ्ग शाक इति भाषा ॥

कोटीशः, पुं, (कोटीं लोष्टादीनां कोटीसंख्यां श्यति चूर्णयतीति । कोटी+शो+कः ।) कोटिशः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कोट्टं, स्त्री, (कुट्ट्यते विपक्षोऽस्मिन् अत्र वा । कुट्ट+अधिकरणे घञ् । निपातनात् गुणः ।) दुर्गम् । इति हेमचन्द्रः । केल्ला गड़ इत्यादि भाषा ॥

कोट्टः, पुं, (कुट्ट्यन्ते शत्रवोऽत्र । कुट्ट छेदे+घञ् । निपातनात् गुणः ।) दुर्गपुरम् । इति लिङ्गादि-संग्रहे अमरः ॥

कोट्टवी, स्त्री, दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नग्ना स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥ नग्नमुक्तकेशी नारी ।
"या त्ववासा मुक्तकेशी कोट्टवी नग्निका च सा" ॥
इति जटाधरः ॥ (कोट्टं कुट्टनं छेदनं स्वपुत्रस्येति यावत् वाति हिनस्ति निवारयतीत्यर्थः । यद्वा, कोट्टे कुट्टने संग्रामे स्वसुतस्य रक्षार्थं वाति गच्छतीति । कोट्ट+वा गमनहिंसयोः+कः गौरादित्वात् ङीष् ॥) नग्ना स्त्रीरूपिणी दुर्गा ।
"तन्माता कोट्टवी नाम नग्ना मुक्तशिरोरुहा ।
पुरोऽवतस्थे कृष्णस्य पुत्रप्राणरिरक्षया" ॥
इति भागवते । १० । ६३ । २० ॥
(नहीयं स्वयमाद्याशक्तिरूपिणी दुर्गा किन्त्वस्याः लम्बाख्योऽष्टमो भागः । यथा, हरिवंशे बाण-कृष्णयुद्धे १८२ अध्याये २२-२३ ।
"व्याविध्यमाने चक्रे तु कृष्णेनाप्रतिमौजसा ।
कुमाररक्षणार्थाय बिभ्रती सुतनुं तदा ॥
दिग्वासा देववचनात् प्रातिष्ठत्तत्र कोट्टवी ॥
लम्बा नाम महाभागा भागो देव्यास्तथाष्टमः ।
चित्राकनकशक्तिस्तु सा च नग्ना स्थितान्तरे" ॥)

कोट्टवीपुरं, स्त्री, (कोट्टव्याः पुरम् ।) बाणपुरम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कोट्टारः, पुं, (कुट्ट+आरक्प्रत्ययः । पृषोदरात् साधुः । कोट्टं कोटं दुर्गमित्यर्थः ऋच्छति प्राप्नोति । कोट्ट+ऋ+"कर्म्मण्यण्" । इति अण् ।) नागरः । कूपः । पुष्करिण्याः पाटकः । इति मेदिनी ॥ दुर्ग-पुरम् । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥

कोठः, पुं, (कुठि+अच् निपातनात् नलोपे साधुः ।) चक्राकारकुष्ठरोगः । तत्पर्य्यायः । मण्डलकम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५४ ॥ दुश्चर्म्मा ३ त्वग्दोषः ४ चर्म्मदूषिका ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य लक्षणं यथाह माधवकरः ।
"असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः ।
मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च ।
उत्कोठः सानुबन्धश्च कोठ इत्यभिधीयते" ॥
अन्यच्च । "वरटीदष्टनिकाशः कण्डूमान् लोहितो-ऽसकफपित्तात् । क्षणिकोत्पादविनाशः कोठ इति निगद्यते तज्ज्ञैः" ॥ इति रक्षितः ॥
(अस्य चिकित्सा यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे शीतपित्तोदर्द्दाद्यधिकारे ।
"अग्निमन्थभवं मूलं पिष्टं पीतञ्च सर्पिषा ।
शीतपित्तोदर्द्दकोठान् सप्ताहादेव नाशयेत् ॥
उदर्द्दोक्तां क्रियाञ्चापि कोठरोगे समासतः ।
सर्पिः पीत्वा महातिक्तं कार्य्यं शोणितमोक्षणम्" ॥)

कोठरः, पुं, (कुण्यते छिद्यतेऽसौ । कुठ+अरप्र-त्ययः ।) अङ्कोठवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ आँकोड़ इति भाषा ॥

कोठरपुष्पी, स्त्री, (कोठरस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः । कोठरपुष्प+ङीप् ।) वृद्धदारकः । इति राज-निर्घण्टः ॥ (वृद्धदारकशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

कोणः, पुं, (कुणति वादनत्वेन कुणति वादयतीति वा । कुण शब्दे+करणे घञ् । कर्त्तरि+अच् वा ।) वीणा[illegible] वार काठी इति भाषा ॥ (यथा, रामायणे २ । ७१ । २९ ।
"भेरीमृदङ्गवीणानां कोणसंघट्टितः पुनः" ॥)
अस्त्रादेरग्रभागः । तत्पर्य्यायः । पालिः २ अश्रिः ३ कोटिः ४ । इत्यमरः । २ । ८ । ९३ ॥ (यथा, कादम्बर्य्याम् । "कनक कोणैरभिहन्यमानः" ॥) वाद्यप्रभेदः । गृहादेरेकदेशः । (यथा, कथा-सरित्सागरे । १९ । ३३ ।
"खन्यमानस्याङ्गने तेन चत्वारः स्वर्णपूरिताः ।
कुम्भाश्चतुर्षु कोणेषु निगूढ़ाः स्थापिता भुवि" ॥)
लगुड़ः । इति मेदिनी । मङ्गलग्रहः । इति हेम-चन्द्रः ॥ शनिः । इति विश्वः ॥ द्वयोर्दिशोर्मध्य-भागः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य विवरं विदिक्शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (कोणमानम् । यथा, तन्त्रसारे ।
"विन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्मम्" ॥)

कोणकुणः, पुं, (कोणे मत्कुणैकदेशभागे कुणति विचरतीति । कुण्+अच् ।) उत्कुणः । इति हेमचन्द्रः ॥ उकुण इति भाषा । (मत्कुणम् । छारपोका इति भाषा । खट्मल इति हिन्दी भाषा ॥)

कोणिः, त्रि, (कुण+"सर्व्वधातुभ्य इन्" । उणां ४ । ११७ । इति इन् बाहुलकात् गुणः ।) कुणिः । इत्यमरटीका ॥ कोपा इति भाषा ॥

कोथः, पुं, (कुथ्यते पूतित्वं गम्यते अनेन । कुथ पूतित्वे+करणे घञ् ।) नेत्ररोगभेदः । कथा इति भाषा । (कुथ्यति गुदं क्षिणोति । कुथ कर्त्तरि अच् । गुह्यक्षयकारकभगन्दर रोग-विशेषः । यथा, सुश्रुते ।
"मूढ़ेन मांसलुब्धेन यदस्थिशल्यममन्नेन सहाभ्य-वहृतं यदावगाढ़पुरीषोन्मिश्रमपानेनाधः प्रेरित-मसम्यगागतं गुदं क्षिणोति तत्र क्षतनिमित्तः कोथ उपजायते" । भावे घञ् । गलनम् । यथा, तत्रैव ।
"तस्मिन् क्षते पूयरुधिरावकीर्णमांसकोथे भूमाविव जलक्लिन्नायां कृमयो जायन्ते" ॥)
शटिते मथिते च त्रि । इति मेदिनीकार-हेमचन्द्रौ ॥

कोदण्डं, स्त्री, (कु शब्दे+विच् । कौः शब्दायमानो दण्डोऽस्य ।) धनुः । इत्यमरः । २ । ८ । ८३ ॥ (यथा, भागवते ३ । २१ । ५२ ।
"विस्फूर्ज्जच्चण्डकोदण्डो रथेन त्रासयन्नघान्" ॥)

कोदण्डः, पुं, (कोदण्डं धनुः तत्सदृशमाकारो विद्यतेऽस्य । अर्श आदित्वादच् ।) भ्रूः । जनपदविशेषः । इति मेदिनी ॥

कोद्रवः, पुं, (कु+विच् । कौः सन् द्रवतीति । द्रु+अच् । द्रवः । कौ द्रव इति कर्म्मधारयः । कोः वायुना द्रवति वा पृषोदरात् पूर्व्वस्य ओकारा-देशे साधुः ।) धान्यविशेषः । कोदो इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कोरदूषः २ । इत्यमरः । २ । ९ । २१ ॥ कुद्रवः ३ । इति तट्टीका ॥ कुद्दालः ४ मदनाग्रकः ५ कोरदूषकः ६ [illegible] । इति शब्दरत्नावली

(यथा श्रुतौ। "अयज्ञिया वै कोद्रवाः"॥) अपि च।
"कोद्रवः कोरदूषः स्यादुद्दालो वनकोद्रवः।
कोद्रवो वातलो ग्राही हिमः पित्तकफापहः।
उद्दालस्तु भवेदुष्णो ग्राही वातकरो भृशम्"॥
इति भावप्रकाशः॥ अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। व्रणिनां पथ्यकारकत्वम्। कफपित्तहरत्वम्। रूक्षत्वम्। मोहकारित्वम्। नूतनस्य तु गुरुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ परमग्राहित्वम्। वातलत्वम्। इति राजवल्लभः॥

पः, पुं, (कुप्यते इति। कुप्+भावे घञ्।) क्रोधः। इत्यमरः। १। ७। २६॥ (यथा, विष्णुपुराणे १। ११। १३।
"वत्स! कः कोपहेतुस्ते कश्च त्वां नाभिनन्दति"॥)

पक्रमं, क्ली, (उपक्रम्यते आरभ्यते यत् तत् उपक्रमं रुद्धादिकम्। उप+क्रम्+कर्म्मणि घञ्। कस्य ब्रह्मणः उपक्रमं रुद्धिः।) ब्रह्मणः रुद्धिः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (कोपेन क्रम्यते इति। यद्वा, कोपस्य क्रमः उद्योगोऽस्य।) कोपयुक्ते, त्रि॥

पनः, त्रि, (कुप्+युच्।) कोपविशिष्टः। इति जटाधरः॥ (यथा, महाभारते १। २९। १६।
आसीद्विभावसुर्नाम महर्षिः कोपनो भृशम्"॥
पुं, बलिवंशीयः कोपनो नामासुरः। यथा, हरिवंशे। ४१। ८४।
"शरभः शलभश्चैव कुपनः कोपनः क्रथः"॥
क्लीं, कुप्+णिच् भावे ल्युट्। दोषविकारकारकव्यापारविशेषः कोपनमित्यादनम्। यथा, महाभारते अनुगीतायाम्। १४। १७। १३।
'स दोषकोपनाद्रोगं लभते मरणान्तिकम्।
अपि वोद्बन्धनादीनि परीतानि व्यवस्यति" ॥)

नकः, पुं, (कोपनः कोपशील इव कायति प्रकाशते। कै+कः।) चोरकनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

ना, स्त्री, (कुप्यतीति। कुप्+ताच्छील्ये युच्+टाप्।) कोपवती। तत्पर्य्यायः। भामिनी २। इत्यमरः। ३। ६। ४॥ चण्डी ३। इति जटाधरः। भीमा ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, कुमारे। ३। ८।
"कयासि कामिन् सुरतापराधात्
पादानतः कोपनयावधूतः।
तस्याः करिष्यामि दृढ़ानुतापं
प्रवालशय्याशरणं शरीरम्" ॥)

लता, स्त्री, (कोपहेतुर्लता।) कर्णस्फोटालता। इति राजनिर्घण्टः॥

नी,[न्] त्रि, 'अवश्यं कुप्यति इति आवश्यके णिनिः।) क्रोधनः। इत्यमरः। ३। १। ३२॥ (यथा, मार्कण्डेये २८। २९।
'सर्व्वसङ्गपरित्यागो ब्रह्मचर्य्यमकोपिता।
जितेन्द्रियत्वमावासे नैकस्मिन् वसतिश्चिरम्" ॥)

पपारावते, पुं,। इति राजनिर्घण्टः॥

लं, क्ली, (कौति शब्दायते वाय्वादियोगेन कोलोऽनेन वा। कु शब्दे वृषादित्वात् कलच् तस्य मुट् च। बाहुलकात् गुणः।) जलम्॥ इति मेदिनी॥

कोमलः, त्रि, (कम् कान्तौ+बाहुलकात् कलच् अत उत्वं गुणश्च॥) अकठिनः। नरम इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सुकुमारः २ मृदुलः ३ मृदुः ४। इत्यमरः। ३। १। ७८। पेलवः ५। इति जटाधरः॥ मनोज्ञः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघुः। ९। ३५।
"श्रुतिसुखभ्रमरस्वनगीतयः
कुसुमकोमलदन्तरुचो बभुः।
उपवनान्तलताः पवनाहतैः
किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः" ॥)

कोमलकं, क्ली, (कोमल+संज्ञायां कन्।) मृणालम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (स्वार्थे कन्। जलम्॥)

कोमला, स्त्री, (कोमल+स्त्रियां टाप्।) क्षीरिका। इति शब्दचन्द्रिका॥ (वृत्त्यनुप्रासघटकवृत्तिभेदः। क्षीरिकाशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम्॥)

कोमासिका, स्त्री, (कु ईषत् उमा अतसीव तत्स्वः स इव आस्ते। आस्+ण्वुल्+टाप् अत इत्वम्। कोः कादेशः।) जालिका। इति हारावली॥ फलेर जालि इति भाषा॥

कोयष्टिः, पुं, (कं जलं यष्टिरिवास्य पृषोदरात् अत उत्वे गुणत्वे च साधुः।) जलकुक्कुभपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, मनौ। ५। १२।
"प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान्"॥)

कोयष्टिकः, पुं, (कोयष्टि+संज्ञायां कन्।) पक्षिभेदः। कोँड़ापक्षी इति भाषा। इत्यमरः। २। ५। ३५॥

कोरकः, पुं, (कुर संस्याने+कर्त्तरि ण्वुल्। अस्य रत्वम्।) कलिका। इत्यमरः। २। ४। १६॥ ("कलिका कोरकः पुमान्" इत्यमरवाक्यं प्रायिकाभिप्रायेण इति बोध्यम्। यतः "कोरकं कुड्मलेऽपि स्यात् कक्कोलकमृणालयोरिति" "कोरकोऽस्त्री कुड्मले स्यादिति" च विश्वमेदिनीकाराभ्यामुक्तम्॥)

कोरकः, पुं क्ली, (कुर+ण्वुल्। अस्य रः।) मुकुलम्। (यथा, माघे। ७। २९।
"मधुरवनितयाऽऽरां रजोवधूभ्यः
समुपहरन् विचकार कोरकाणि" ॥)
कक्कोलकम्। मृणालम्। इति मेदिनी॥ चोरनामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः॥

कोरङ्गी, स्त्री, (कुरति कोरङ्गीत्याख्यां गच्छतीति कुर्+अङ्गच् गौरादित्वात् ङीष्।) सूक्ष्मैला। इत्यमरः। २। ४। १२५॥ (अस्याः पर्य्यायः यथा,
"सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुत्था कोरङ्गी द्राविड़ी त्रुटिः"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) पिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥

कोरदूषः, पुं, (कोलं संस्थानं दूषयति। दूष्+णिच् "कर्म्मण्यण्"। ३। २। १। इत्यण्। अस्य रत्वम्।) कोद्रवः। इत्यमरः। २। ९। १६। (यथा, महाभारते। ३। १९०। १८—१९।
"हंसवर्णो भविता लोको युगान्ते पर्य्युपस्थिते।
वस्त्राणां प्रवरा शाणी धान्यानां कोरदूषकः।
भार्य्यामित्राश्च पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये" ॥
अस्य गुणा यथा,—
"स कोरदूषः श्यामाकः कषायमधुरो लघुः।
वातलः कफपित्तघ्नः शीतसंग्राहि शोषणः"॥
इति सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये चरकेणोक्तम्॥)

कोलं, क्ली, (कुल्+अच् गौरादित्वात् ङीष्। कोली तस्याः फलमित्यण् तस्य लुक् "लुक्तद्धितलुकि"। १। २। ४९। इति ङीषो लुक्।) वदरीफलम्। तत्पर्य्यायः। कुवलम् २ फेनिलम् ३ सौवीरम् ४ वदरम् ५ घोण्टा ६। इत्यमरः। २। ४। ३६॥ पिच्छिलम् ७ स्वादुफलम् ८ वदरीफलम् ९। इति शब्दरत्नावली॥ कोलिकम् १०। इति जटाधरः॥ अपि च।
"पुंसि स्त्रियाञ्च कर्कन्धुर्वदरीकोलमित्यपि।
फेनिलं कुवलं घोण्टा सौवीरं वदरञ्च तत्॥
अजाप्रिया कुहा कोलिविषमो भयकण्टकः"॥
अथ वदरविशेषाणां लक्षणानि गुणाश्च।
"पक्वमानं सुमधुरं सौवीरं वदरं महत्।
सौवीरं वदरं शीतं भेदनं गुरु शुक्रलम्॥
वृंहणं पित्तदाहास्रक्षयतृष्णानिवारणम्।
सौवीराल्लघु संपक्वं मधुरं कोलमुच्यते॥
कोलन्तु वदरं दाहि वर्षमुष्णञ्च वातहृत्।
कफपित्तकरं चापि गुरु सारकमीरितम्॥
कर्कन्धुः क्षुद्रवदरं कथितं पूर्व्वसूरिभिः।
अम्लं स्यात् क्षुद्रवदरं कषायं मधुरं मनाक्॥
स्निग्धं गुरु च तिक्तञ्च वातपित्तापहं स्मृतम्।
शुष्कं भेदाग्निकृत् सर्व्वं लघु तृष्णाक्लमास्रजित्"॥
इति भावप्रकाशः॥ वदरादिदयं शृगालकोली। वदरीसदृशा घोण्टा शृगालकोलिः। यदुक्तम्।
"वदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत्।
अटव्यामेव सा घोण्टा गोपघोण्टेति चोच्यते"॥
इति सुभूतिः॥
"स्वल्पकोलिर्गोपघोण्टा घोण्टा च वदरीच्छदा।
शृगालकोलिः कर्कन्धुः" इति। रत्नकोषः॥ केचित्तु कोलादित्रयं वदरीफले सौवीरादित्रयं शृगालकोलावित्याहुः॥ स्वामी तु "कर्कन्धुर्वदरी कोलिर्घोण्टा कुवलफेनिलौ। सौवीरं वदरं कोलम्"॥ इति पठति। तत्राद्यास्त्रयो वृक्षार्थाः अन्ये फलार्था घोण्टा तूभयवृत्तिरिति व्याचष्टे। "सौवीरं वदरं कोलं वदर्य्याः फलं मतम्"। इति कोषान्तरञ्च। इति भरतः॥ * ॥ अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। वायुकफनाशित्वञ्च॥ पक्वस्यास्य गुणाः। वायुपित्तनाशित्वम्। स्निग्धत्वम्। सुमधुरत्वम्। सारकत्वञ्च॥ शुष्कस्यास्य गुणाः। कफवायुनाशित्वम्। पित्तविरोधित्वञ्च॥ पुरातनस्यास्य गुणाः। श्रमतृष्णानाशित्वम् स्निग्धत्वम्। लघुत्वञ्च॥ अस्य मज्जगुणाः। मधुरत्वम्। पित्तच्छर्द्दितृष्णानाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ * ॥ तोलकपरिमाणम्। इति वैद्यकपरिभाषा॥ (यथा, चरके कल्पस्थाने १२ अः।
"शाणौ द्वौ द्रंक्षणं विद्यात् कोलं वदरमेव च"॥)
मरिचम्। इति राजनिर्घण्टः॥ चव्यम्। इति वैद्यकम्॥

कोलः, पुं, (कोलति कामपि बाधां न मनुते प्रत्युं प्रतिधावतीति। कुल्+अच्।) सूकरः। (कोलति श्रवते

जले इति।) प्लवः। इत्यमरः। १। १०। ११॥ भेला माड़ इत्यादि भाषा। अङ्कपालिः। शनिः। चित्रम्। चिता इति भाषा। (कोलन्ति आलिङ्गन्त्यन्यान्यत्र। कुल + अधिकरणे हलश्चेति घञ्।) क्रोड़म्। इति मेदिनी। देशविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ अस्त्रभेदः। इति धरणी॥ वर्णसङ्करजातिविशेषः। (यथा, हरिवंशे। ३२। १२३।

"पाण्ड्यश्च केरलश्चैव कोलश्चोलश्च पार्थिव!।
तेषां जनपदाः ख्याताः पाण्ड्याश्चोलाः सकेरलाः"॥)

स तु लेटात् तीवरकन्यायां जातः। इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥ शस्त्रधारिम्लेच्छजातिविशेषः। स च पूर्व्वं क्षत्रिय आसीत् सगरराजेनासौ वेदपाठादावनधिकारी कृतः। एतद्विवरणं हरिवंशे १४ अध्याये द्रष्टव्यम्॥

(अयन्तु कोलः ययातिवंशीयस्य राज्ञो दुष्मन्तस्य पौत्रेष्वन्यतमः॥ इदानीं पार्व्वत्यः असभ्यजातिविशेषः। उत्कलदेशादुत्तरभागे ह्यस्य वसतिः। इयन्तु कोलजातिः सत्यप्रिया सरलप्रकृतिः आतिथ्यसत्कारप्रिया चेति उच्यते॥)

कोलकं, क्ली, (कोल + संज्ञायां कन्। कुल + ण्वुल् वा। कृञादित्वात् वुन् वा।) गन्धद्रव्यविशेषः। काँकला इति भाषा। मरिचम्। इत्यमरः। २। ९। ३६॥

कोलकः, पुं, (कुल + कर्त्तरि ण्वुल्। कृञादित्वात् वुन् वा।) अङ्कोठवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ बकुलवारवृक्षः। इति जटाधरः॥

कोलकन्दः, पुं, (कोल इव कन्दोऽस्य।) महाकन्दविशेषः। तत्पर्य्यायः। कृमिघ्नः २ पञ्चलः ३ वज्रपञ्चलः ४ पुटालुः ५ सपुटः ६ पुटकन्दः ७। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कृमिदोषनाशित्वम्। वान्तिविच्छर्द्दिशमनत्वम्। विषदोषनिवारणत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कोलकर्कटिका, स्त्री, (कोल इव कर्कटिका।) मधुखर्ज्जूरिका। इति राजनिर्घण्टः॥

कोलदलं, क्ली, (कोलं बदरीफलं तद्वत् दलमस्य।) नखीनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः। २। ४। १३०॥ (नखीशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

कोलनाशिका, स्त्री, (कोलस्य शूकरस्य नाशिका नाशिनी। नश् + ण्वुल् टाप् अत इत्वम्।) वह्निपर्णीवृक्षः। इति हारावली॥

कोलपुच्छः, पुं, (कोलस्य शूकरस्य पुच्छ इव पुच्छोऽस्य।) कङ्कपक्षी। इति हारावली॥

कोलमूलं, क्ली, (कोलस्य बदरीफलस्य मूलवत् मूलमस्य। यद्वा, कोलं बदरीफलमिव मूलमस्य।) पिप्पलीमूलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कोलम्बकः, पुं, (कुल + बाहुलकात् अम्बच्। ततः संज्ञायां कन्।) वीणायाः कायः। इत्यमरः। १। ७। ७॥ स तु तन्त्रीदण्डादिसमुदायः शरीरम्। अलाबुदण्डककुभसमुदायस्तन्त्रीहीन इत्यन्ये। इति भरतः॥

कोलवल्ली, स्त्री, (कोलो वराहः तल्लोमवत् वल्ली। वराहलोमतुल्यशृङ्गवत्त्वात् तथात्वम्।) गजपिप्पली। इत्यमरः। २। ४। ९७॥ चव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"चविकायाः फलं प्राज्ञैः कथिता गजपिप्पली।
कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसीवशिरश्च सा"॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

कोलशिम्बी, स्त्री, (कोलस्य शूकरस्य पादाकारा शिम्बिरस्याः। ततो वा ङीष्।) लताविशेषः। आलकुशी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कृतफला २ खड्गा ३ शूकरपादिका ४ काकाण्डोला ५ दधिपुष्पा ६ काकाण्डा ७ पर्य्यङ्कपादिका ८। अस्या गुणाः। वायुनाशित्वम्। गुरुत्वम्। उष्णत्वम्। कफपित्तकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (तत्पर्य्यायगुणाः। यथा, भावप्रकाशे।

"कोलशिम्बी कृष्णफला तथा पर्य्यङ्कपालिका।
कोलशिम्बी समीरघ्नी गुर्व्वी रुक्षा कफवातहृत्।
गुरूष्णाम्लरसादरुक्षल्या रुचिकृत् बहुविड्गुरुः"॥)

कोला, स्त्री, (कुल + ज्वलादित्वात् णः ततष्टाप्।) कोलिवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ पिप्पली। (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"पिप्पली चपला शौण्डी वैदेही मागधी कणा।
कृष्णोपकुल्या मगधी कोला स्यात्तिक्ततण्डुला"॥)

चव्यम्। इति मेदिनी॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"चव्यं तेजोवती कोला नाकुली च विकोषणा"॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

कोलाञ्चः, पुं, देशविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ तत्र पुरं कान्यकुब्जम्॥

कोलाहलः, पुं, (कोल एकीभूतायव्यक्तशब्दविशेषः तं आहलति आलिखतीति। हल् विलेखने + अच्।) बहुविधदूरगाम्यव्यक्तध्वनिः। तत्पर्य्यायः। कलकलः २। इत्यमरः। १। ६। २५॥ कालकोलः ३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रामायणे। ३। ३१। ४१।

"ततो हलहलाशब्दः पुनः कोलाहलो महान्।
महान् राक्षसनादस्तु पुनस्तूर्य्यरवो महान्"॥)

कोलिः पुं स्त्री, (कुल + "सर्व्वधातुभ्य इन्"। उणां ४। ११७। इतीन्।) वृक्षविशेषः। कुलगाछ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कर्कन्धुः २ बदरी ३। इत्यमरः। २। ४। ३६॥ कर्कन्धूः ४ बदरः ५ कोली ६ कोला ७ कुवली ८। इति तट्टीकायां भरतः॥ कोलः ९। इति तट्टीका सारसुन्दरी॥ (यथा, गारुड़े १९४ अध्याये।

"जातीपत्रं कोलिपत्रं तथाचैव मनःशिला।
एभिश्चैव कृता वर्त्तिवदरघ्नी महेश्वर!।
धूमपानं कासहरं नात्र कार्य्या विचारणा"॥)

कोली, स्त्री, (कोलति पीनत्वेन जायते वर्द्धते वा। कुल + अच् + गौरादित्वात् ङीष्। यद्वा, कोलि + वा ङीष्।) कोलिवृक्षः इत्यमरटीकायां भरतः। (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"पुंसि स्त्रियाञ्च कर्कन्धुर्बदरी कोलमित्यपि।
फेनिलं कुवलं घोंटा सौवीरं बदरं महत्।
अजप्रिया कुहा कोली विषमोभयकण्टका"॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ न्यग्रोधादिगणे चवङ्गारोऽस्य यथा,—

"कोली कदम्बविरला मधुकं मधूकम्"।

इति सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये वाभटेनोक्तम्॥)

कोल्या, स्त्री, (कोलमर्हतीति यत्।) पिप्पली इति रत्नमाला॥

कोविदः, त्रि, (कुङ् शब्दे विच् कौः वेदः तं वेत्ति जानातीति। विद् + "इगुपधेति"। ३। १। १३५। इति कः।) पण्डितः। इत्यमरः। २। ७। ५। (यथा, भागवते। १। १२। २९।

"इति राज्ञ उपादिश्य विप्रा जातककोविदाः।
लब्धोपचितयः सर्व्वे प्रतिजग्मुः स्वकान् गृहान्"॥)

कोविदारः, पुं, (कुं भुवं विद्यति विदारयति भूविदार्य्योद्भवतीत्यर्थः। दृ + "कर्म्मण्यण्"। ३। २। १। इति अण्। ततः पृषोदरात् साधुः।) रक्तकाञ्चनवृक्षः। तत्पर्य्यायः। चमरिकः २ कुद्दालः ३ युगपत्रकः ४। इत्यमरः। २। ४। २२॥ काञ्चनारः ५ कणकारकः ६ कान्तपुष्पः ७ करकः ८ कान्तारः ९ यमलच्छदः १० काञ्चनालः ११ ताम्रपुष्पः १२ कुदारः १३ रक्तकाञ्चनः १४ इति जटाधरः॥ विदलः १५। इति शब्दरत्नावली॥ अपि च।

"काञ्चनालः काञ्चनको गण्डारिः शोणपुष्पकः"

अथ कचनारभेदः।

"कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः।
कुण्डली ताम्रपुष्पश्चाश्मान्तकः स्वल्पकेशरी॥
काञ्चनारो हिमो ग्राही तुवरः श्लेष्मपित्तनुत्।
कृमिकुष्ठगुदभ्रंशगण्डमालाव्रणापहः॥
कोविदारोऽपि तद्वत्स्यात् तयोः पुष्पं लघु स्मृतम्।
रूक्षं संग्राहि पित्तास्रप्रदरक्षयकासनुत्"॥

इति भावप्रकाशः। अस्य गुणाः। कषायत्वम्। संग्राहित्वम्। व्रणरोपणत्वम्॥ दीपनत्वम्। कफवातमूत्रकृच्छ्रनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्पुष्पगुणाः। धारकत्वम्। रुचिकारित्वम्। रक्तपित्तरोगे सुपथ्यत्वञ्च। इति राजवल्लभः। (यथा, पाकशास्त्रे।

"कोविदारकलिकातिकोमला
तक्रसिद्धविलतैलपाचिता।
हिङ्गुवासकसुवासवासिता
वेसवारलुलितातिशोभदा"॥

पारिजातः। हरिवंशे कोविदारस्य सुरतरु कथने एतद्विवृतिर्यथा। १२४। ७०-७१।

"कोऽप्ययं दारयिताङ्कुरजानन्तो यतो जनाः।
कोविदार इति ख्यातस्ततः स सुमहातरुः।
मन्दारः कोविदारश्च पारिजातश्च नामभिः।
स हृद्यो जायते दिव्यो यस्यैतत् कुसुमोत्तमम्"॥)

कोशः, पुं, (कुश्यते संश्लिष्यते। कुश संश्लेषणे + घञ्कर्त्तरि चेति अधिकरणादौ घञ्।) अस्त्रं इति शब्दरत्नावली॥ कुष्यते आकृष्यते स्थानेभ्यः कोषः। कुष निष्कर्षे घञ् कोषः मूर्द्धन्यान्तः तालव्यान्त इत्यन्ये। इति भरतः॥ कृताकृतं हेमरूप्यम्। तत्पर्य्यायः। हिरण्यम् २। इत्यमरः। २। ९। ९१॥ कृताकृतं हेम

ह्यस्य मिलितं प्रत्येकस्य कोशादिद्वयवाचम्। क्षतमावर्त्तितं अक्षतमाकरोत्यं चूर्णं घटिताघटितमिति स्वामी। क्षतमाभरणीक्षतं अक्षतं चूर्णादिरूपमाकरोत्यमिति केचित्। (आवरणविशेषः। यथा, भागवते। २। १। ३४।

"अव्यक्तमाङ्गर्हृदयं मनश्च
स चन्द्रमाः सर्व्वविकारकोशः" ॥

मुकुलम्। यथा, रघौ। ३। ८।

"तिरश्चकार भ्रमराभिलीनयोः
सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम्" ॥)

शकारः, पुं, (कोशं करोति लालाप्रभृतिभिरात्मानमाच्छादयति। कोश + कृ + अण्।) इक्षुः। इति शब्दरत्नावली॥ मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम्॥ (कोशं करोति स्वमुखलालारूपतन्तुभिरात्मानमावृणोतीति। कीटविशेषः। गुटिपोका इति भाषा। यथा, भागवते। ६। १। ५२।

"कोशकार इवात्मानं कर्म्मणाच्छाद्य मुह्यति" ॥)

शफलं, क्ली, (कोशे फलं वीजं अस्य।) कक्कोलकम्। इत्यमरः। २। ६। १३०। (कक्कोलकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम्॥)

शफला, स्त्री, (कोशे फलं यस्याः।) महाकोशातकी। चपुषी। इति राजनिर्घण्टः॥

शलः, पुं स्त्री, (कुश + "वृषादिभ्यश्चित्" उणां। १। १०८। कलः बाहुलकात् गुणः।) अयोध्यानगरी। इति शब्दमाला उणादिकोषश्च। मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम्। (यथा, रामायणे। १। ५। ५।

"कोशलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान्।
निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान्" ॥)

शलात्मजा, स्त्री, (कोशलस्य कोशलन्पतेरात्मजा दुहिता।) कौशल्या। सा तु श्रीराममाता दशरथराजपत्नी च। इति शब्दरत्नावली॥

शलिकं, क्ली, (कुशलाय कर्म्मणे हितजनककार्य्यसिद्ध्यर्थमिति भावः दीयते यत्। कुशल + ठक् निपातनात् पूर्व्वस्य ओकारत्वम्।) उत्कोचः। इति हेमचन्द्रः। घुष इति भाषा। मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम्॥

शाङ्कः, क्ली, (कोश इव अङ्गमस्य।) इत्कटः। इति हारावली॥ ओकड़ा इति भाषा॥ मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम्॥

शातकः, पुं, (कोशं शिरःकोशं अतति गच्छति सातत्येन प्राप्नोतीति। अत + क्वुन्।) कचः। इति विश्वमेदिन्यौ॥ (कोशं वेदात्मकमाकरमतति प्राप्नोतीति वाक्ये। यजुर्वेदीयशाखाविशेषः। कठवल्ली उपनिषद्॥)

शातकी, स्त्री, (कोशं अततीति। अत + क्वुन्। ततः कोशातक + गौरादित्वात् ङीष्।) पटोली। घोषकः। इति मेदिनी॥ फलशाकविशेषः। झिङ्गा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। क्षतच्छिन्ना २ जालिनी ३ क्षतवेधना ४ क्ष्वेडा ५ सुतिक्ता ६ घण्टाली ७ मृदङ्गफलिनी ८ कर्कशच्छदा ९। अस्या गुणाः। शिशिरत्वम्। कटुत्वम्॥ कषायत्वम्। पित्तवातकफनाशित्वम्। मलाध्मानविशोधनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ मूर्द्धन्यमध्योऽप्य-

यम्। महाकोशातकी। राजकोशातकी। यथा।

अथ नेनुया।

"महाकोशातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा महाफला।
धामार्गवो घोषकश्च हस्तिपर्णश्च स स्मृतः ॥
महाकोशातकी स्निग्धा सरा पित्तानिलापहा" ॥

अथ तोरई।

"धामार्गवो पीतपुष्पो जालिनी क्षतवेधना।
राजकोशातकी चेति तथोक्ता राजिमत्फला ॥
राजकोशातकी शीता मधुरा कफवातला।
पित्तघ्नी दीपनी श्वासज्वरकासकृमिप्रणुत्" ॥

इति भावप्रकाशः॥ (अस्या गुणा यथा,—

"कोशातकी फलं स्वादु मधुरं वातपित्तनुत्।
विपाके च कफं हन्ति ज्वरे शस्तं प्रदिश्यते" ॥

इति हारीते प्रथमस्थाने १० अध्याये॥)

कोशातकी, [न्] पुं, (कोशातकोऽस्यास्तीति। इनिः।) वाणिज्यम्। वणिक्। वाडवाग्निः। इति विश्वः॥

कोशाम्रः, पुं, (कोशे + आम्र इव फलमस्य।) फलवृक्षविशेषः। कोशाम इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कृमिवृक्षः २ सुकोशकः ३। इति भावप्रकाशः॥ घनस्कन्धः ४ वनाम्रः ५ जन्तुपादपः ६ लुद्राम्रः ७ रक्ताम्रः ८ लाक्षावृक्षः ९ सुरक्तकः १०। अस्य गुणाः। कुष्ठशोथास्रपित्तव्रणकफापहत्वम्। तत्फलगुणाः। ग्राहित्वम्। वातघ्नत्वम्। अम्लत्वम्। उष्णत्वम्। गुरुत्वम्। पित्तदत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ कफार्त्तिप्रदत्वम्। विदाहित्वम्। विशोफकारित्वञ्च॥ पक्वस्य तस्य गुणाः। मधुरत्वम्। अम्लत्वञ्च॥ पट्वादियुक्तस्य तस्य गुणाः। दीपनत्वम्। रुचिपुष्टिबलकारित्वञ्च। तत्तैलस्य गुणाः। सारकत्वम्। कृमिकुष्ठव्रणापहत्वम्। अम्लमधुरत्वम्। बल्यत्वम्। पथ्यत्वम्। रोचनत्वम्। पाचनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (रोगविशेषेऽस्य व्यवहारो यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ९ अध्याये॥

"कारञ्जं वा सार्षपं वा स्नुतेषु
देयं तैलं शिग्रुकोशाम्रयोर्वा" ॥)

कोशिला, स्त्री, (कोशः कोश इव पदार्थो वा अस्याः अस्तीति। कोश + पिच्छादित्वात् इलच्।) मुद्गपर्णी। इति राजनिर्घण्टः॥

कोशी, स्त्री, (कुश संश्लेषे + अच् गौरादित्वात् ङीष्।) उपानत्। जुता मोजा इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। पन्नध्री २ पादविग्रहा ३ पादरथी ४। इति हारावली॥ शुङ्गा। इति हेमचन्द्रः। धान्यादिर सुँया इति भाषा॥

कोषः, पुं क्ली, (कुष्यन्ते आकृष्यन्ते फलपुष्पोत्पादकमधुमयपरागादयो यस्मिन्। कुष निष्कर्षे + घञ्कर्त्तरि चेति अधिकरणे घञ्।) कुड्मलः। कुँड़ि इति भाषा। खड्गपिधानम्। खाप इति भाषा। (यथा, महाभारते। ४। ४०। १३-१५।

"कस्यायं विपुलः खड्गो गव्ये कोषे समर्पितः।
हेमत्सरुरनाधृष्यो नैषधो भारसाधनः ॥
कस्य पाञ्चनखे कोषे शायको हेमविग्रहः।
प्रमाणरूपसम्पन्नः पीत आकाशसन्निभः ॥
कस्य हेममये कोषे सुतप्ते पावकप्रभे।
निस्त्रिंशोऽयं गुरुः पीतः शैक्यः परमनिर्व्रणः" ॥)

अर्थसमूहः। (यथा, रघौ। ५। १।

"तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशं
निःशेषविश्राणितकोषजातम्" ॥)

दिव्यम्। (यथा, राजतरङ्गिण्यां। ५। ३३५।

"ततो निक्षिप्य चरणं रक्ताक्ते मेषचर्म्मणि।
कोषं चक्रतुरन्योऽन्यं सखड्गौ रूपडामरौ" ॥)

अण्डम्। क्षताक्षतं हेमरूप्यम्। इत्यमरः। २। ९। ९१। अस्य विवरणं तालव्यान्ते द्रष्टव्यम्। पात्रम्। जातीकोषः। जायफल इति भाषा। (जातीपत्री। जयित्री-अर्थे व्यवहारो। यथा, गर्भचिन्तामणिरसे।

"रसं तालं तथा लौहं प्रत्येकं कर्षमात्रकम्।
कर्षद्वयमभ्रकाभ्रं कर्पूरं वङ्गताम्रकम् ॥
जातीफलं तथा कोषं गोक्षुरञ्च शतावरीम्।
बलातिबलयोर्मूलं प्रत्येकं तोलकं शुभम् ॥
वारिणा वटिका कार्य्या द्विगुञ्जा फलमानतः।
सन्निपातं निहन्त्याशु स्त्रीणाञ्चैव विशेषतः ॥
गर्भिण्या ज्वरदाहञ्च प्रदरं सूतिकामयम्" ॥

इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे स्त्रीरोगाधिकारे॥) शब्दादिसंग्रहः। इति मेदिनी। (यथा, अमरकोषः॥) भाण्डागारम्। पानपात्रचषकः। योनिः। शिम्बा। इति हेमचन्द्रः॥ पनसादिफलस्यान्तः। इति धरणी॥ शब्दान्तरसंयोगे गोलकवाचकः। यथा सूत्रकोषः नेत्रकोष इत्यादि। इत्यमरटीकायां स्वामी॥ धनसंहतिः। इति जटाधरः॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये।

"कोषो बलञ्चापहृतं तत्रापि स्वपुरे ततः" ॥)

तत्सञ्चयगुणाः।

"कोषो महीपतेर्जीवो न तु प्राणाः कथञ्चन।
द्रव्यं हि राजा भूपस्य न शरीरमिति स्थितिः ॥
धर्म्महेतोः सुखार्थाय भृत्यानां भरणाय च।
आपदर्थञ्च संरक्ष्यः कोषः कोषवता सदा ॥
धनात् कुलं प्रभवति धनाद्धर्म्मः प्रवर्त्तते।
नाधनस्य भवेद्धर्म्मः कामश्चैव कथञ्चन ॥
अधर्म्माद्य धनं कुर्य्यात्तद्धनं गृह्यते परैः।
स्वयं पापस्य पात्रं स्यात् सिंहो हस्तिवधादिव ॥
तादात्विको मूलहरः कदर्य्यस्त्रिविधोऽर्जकः।
उत्पन्नार्थव्ययकरो यो भविष्यद्धनाशया ॥
स तादात्विक आख्यातः कल्याणी तस्य नायतिः।
यः पित्रार्ज्जितं वित्तमन्यायेन तु भक्षयेत् ॥
स मूलहर आख्यातस्तद्दुदर्कोऽपि चाशुभः।
स कदर्य्यस्तु भृत्यात्मपीडनैरर्थसञ्चयी ॥
तद्धनं राजदायादतस्करााणां निधिर्भवेत्।
भिक्षा च राजकोषस्य लोकस्तोकेन वर्द्धते ॥
अज्ञनस्य धनस्यैव स्तोकस्तोकेन क्षीयते।
कोषस्य साधनोपायो मुख्यं राष्ट्रमिति स्मृतम् ॥
भूगुणैर्वर्द्धते राष्ट्रं तद्वृद्धिर्न्निपदस्तता।
राज्योपायेन संरक्ष्या ग्रामे ग्रामे कृषीवलाः ॥
तेभ्यः कृषिस्ततश्चार्था अर्थेभ्यः सर्व्वसम्पदः।
शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ॥
तथा वर्णेषु वर्णेषु कर्षणात् भूगणाक्षयः।

एकस्यां गुणहीनायां कृषिमन्यत्र कारयेत्” ॥
इति युक्तिकल्पतरुः ॥*॥ (वेदान्तशास्त्रोक्तस्थूल-
सूक्ष्मादिभेदेन शरीरत्रयावच्छिन्नः अन्नमयः प्राण-
मयः मनोमयः विज्ञानमयः आनन्दमयश्च इत्येते
पञ्च कोषवदाच्छादकत्वादात्मनः कोषतयोच्यन्ते ।
यथा, पञ्चदश्यां ३ । १-११ ।
“गुहाहितं ब्रह्म यत्तत् पञ्चकोषविवेकतः ।
बोद्धुं शक्यं ततः कोषपञ्चकं प्रविविच्यते ॥
देहादभ्यन्तरः प्राणः प्राणादभ्यन्तरं मनः ।
ततः कर्त्ता ततो भोक्ता गुहा सेयं परम्परा ॥
पितृभुक्तान्नजाद्वीर्य्याज्जातोऽन्नेनैव वर्द्धते ।
देहः सोऽन्नमयो नात्मा प्राक् चोर्द्ध्वं तदभावतः ॥
पूर्व्वजन्मन्यसत्त्वे तज्जन्म सम्पादयेत् कथम् ।
भाविजन्मन्यसत्कर्म्म न भुञ्जीतेह सञ्चितम् ॥
पूर्णो देहे बलं यच्छन्नक्षाणां यः प्रवर्त्तकः ।
वायुः प्राणमयो नासावात्मा चैतन्यवर्ज्जनात् ॥
अहन्तां ममतां देहे गेहादौ च करोति यः ।
कामाद्यवस्थया भ्रान्तो नासावात्मा मनोमयः ॥
लीना सुप्तौ वपुर्बोधे व्याप्नुयादानखाग्रगा ।
चिच्छायोपेतधीर्नात्मा विज्ञानमयशब्दभाक् ॥
कर्त्तृत्वकरणत्वाभ्यां विक्रियेतान्तरिन्द्रियम् ।
विज्ञानमनसी अन्तर्ब्बहिश्चैते परस्परम् ॥
काचिदन्तर्मुखा वृत्तिरानन्दप्रतिविम्बभाक् ।
पुण्यभोगे भोगशान्तौ निद्रारूपेण लीयते ॥
कादाचित्कत्वतो नात्मा स्यादानन्दमयोऽप्ययम् ।
विम्बभूतो य आनन्द आत्माऽसौ सर्व्वदास्थितेः ॥
ननु देहमुपक्रम्य निद्रानन्दान्तवस्तुषु ।
माभूदात्मत्वमन्यत्तु न कश्चिदनुभूयते” ॥)

कोषकः, पुं, (कोष एव । कोष + स्वार्थे कन् ।) अण्डम् । अण्डकोषः । इति शब्दरत्नावली ॥

कोषकारः, पुं, (कोषं करोति स्वपत्त्रलतादिभिरात्मानं छादयति । कोष + कृ + “कर्म्मण्यण्” । ३ । २।१। इति अण् ।) इक्षुः । इति शब्दरत्नावली ॥ इक्षुविशेषः । कुषारि इति भाषा । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । शीतत्वम् । रक्तपित्तक्षयापहत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (कोषं स्ववेष्टनं स्वमुखनिःसृतलालारूपतन्तुभिः करोतीति । कृ + अण् ।) कीटविशेषः । गुटिपोका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । तन्तुकीटः २ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३२९ । २९ ।
“अलं परिग्रहेणेह दोषवान् हि परिग्रहः ।
कृमिर्हि कोषकारस्तु बध्यते स्वपरिग्रहात्” ॥
कोषं अर्थः सह शब्दसंयोजनरूपग्रन्थविशेषं करोतीति ।) अभिधानकर्त्ता च । तालव्यमध्योऽप्ययम् ॥

कोषचञ्चुः, पुं, (कोषः खड्गकोष इव चञ्चुर्यस्य ।) सारसपक्षी । इति शब्दमाला ॥

कोषपानं, क्ली, (परीक्षाविशेषार्थं कोषजलस्य प्रहृतित्रयजलस्य पानम् ।) तत्तदितिकर्त्तव्यताकप्रहृतित्रयजलपानरूपपरीक्षाविशेषः । यथा,—
अथ कोषविधिः । नारदः ।
“पञ्चाक्ष सोपवासस्य स्नातस्यार्द्रपटस्य च ।
संसूचकाव्यसनिनोः कोषपानं विधीयते ॥
इच्छतः श्रद्दधानस्य देवब्राह्मणसन्निधौ ।
मद्यपस्त्रीव्यसनिनां कितवानान्तथैव च ॥
कोषः प्राज्ञैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः ।
महापराधे निर्द्धर्म्मे कृतघ्ने क्लीवकुत्सिते ॥
नास्तिकव्रात्यदासेषु कोषपानं विवर्ज्जयेत् ।
तमाहूयाभिशस्तन्तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् ॥
आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत् प्रसृतित्रयम् ।
ऊर्द्ध्वं यस्य द्विसप्ताहाद्वैकृतन्तु महद्भवेत् ॥
नाभियोज्यः स विदुषा कृतकालव्यतिक्रमात्” ॥
संसूचक आस्तिक इति मिताक्षरा ॥ महापराधी महापातकी । निर्द्धर्म्मो वर्णाश्रमरहितः । कुत्सितः प्रतिलोमजः । दासः कैवर्त्तः । मण्डलाभ्यन्तरे गोमयकृतमण्डलाभ्यन्तरे । वैकृतं रोगादि । महद्दारुणम् । तस्य देहिनामपरिहार्य्यत्वात् ।
तदाह कात्यायनः ।
“अथ दैवविसम्वादे त्रिसप्ताहन्तु दापयेत् ।
अभियुक्तं प्रयत्नेन तदर्थं दण्डमेव च ॥
तस्यैकस्य न सर्व्वस्य जनस्य यदि तद्भवेत् ।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्यो दमञ्च सः ॥
ज्वरातिसारविस्फोटगूढास्थिपरिपीडनम् ।
नेत्ररुक् गलरोगश्च तथोन्मादः प्रजायते ॥
शिरोरुग्भुजभङ्गश्च दैविका व्याधयो नृणाम्” ॥
गलरोग इत्यत्र शूलरोग इति क्वचित् पाठः । त्रिसप्ताहन्तु महाभियोगभवविषयम् । महाभियोगेष्वेतानीति प्रस्तुत्य चतुर्द्दशकादहः इति याज्ञवल्क्याभिधानात् । मिताक्षराप्येवम् । यत्तु
“त्रिरात्रात्सप्तरात्राद्वा द्वादशाहात् द्विसप्तकात् ।
वैकृतं यस्य दृश्येत पापकृत् स उदाहृतः” ॥
इति पितामहोक्तं तन्महाभियोगात् स्वल्पद्रव्यादर्व्वाचीनं द्रव्यं त्रिधा विभज्य त्रिरात्रादि पक्षत्रयव्यवस्थापनीयमिति मिताक्षरा ॥ तथा ।
“भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्जलम् ।
समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् ॥
दुर्गायाः पाययेच्चौरान् ये च शस्त्रोपजीविनः ।
भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तन्न पाययेत् ॥
दुर्गायाः स्नापयेच्छूलमादित्यस्य च मण्डलम् ।
अन्येषामपि देवानां स्नापयेदायुधानि च ॥
अत्र, स्वल्पापराधे देवानां स्नापयित्वायुधोदकम् ।
पाय्यो विकारे चाशुद्धो नियम्यः शुचिरन्यथा” ॥
इति कात्यायनोक्तविशेषान्महापराधे देवस्नानोदकमिति विषयभेदः । रत्नाकरोऽप्येवम् । मण्डलं व्योमेति व्यवहारदीपिका ॥ तत्रां विष्णुः । उग्रान् देवान् समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकप्रसृतित्रयं पिबेत् । इदं मया न कृतमिति व्याहरन्देवतामुख इति । एतदनुसाराद्देवान्यत्र प्रतिज्ञा प्रागुक्ता । तत्र क्रमः । प्राड्विवाको गोमयकृतमण्डलाभ्यन्तरे धर्म्मावाहनादिसर्व्वदेवतापूजां हवनान्तां निर्व्वर्त्य दक्षिणां दत्त्वा समन्त्रकं प्रतिज्ञापत्रं शोध्य शिरसि निधाय यथाविहितं देवं संपूज्य तत्स्नानोदकमानीय ।
“ॐ तोय त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेराद्यन्तु निर्म्मितम् ।
शुद्धेश्च कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनान्तथा ।
अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे” ॥
इत्यनेनाभिमन्त्र्य गोमयकृतमण्डलाभ्यन्तरे स्थि... सोपवासं स्नातार्द्रवाससमादित्याभिमुखं ... सत्येन मामभिरक्षस्व वरुणेत्यनेन शोध्य पठि... नाभिमन्त्रितं प्रसृतित्रयं जलं पाययेत् । तत... यदि अवधिकालाभ्यन्तरे रोगपीडा न भवति तदा शुद्ध इति । ततो दक्षिणा देया । इति दिव्यतत्त्वम् ॥

कोषफलं, क्ली, (कोषे फलमस्य ।) कक्कोलम् । त... कर्पूरतुल्यगन्धद्रव्यविशेषः । इत्यमरटीकायां रमानाथः सारसुन्दरी च ॥

कोषफलः, पुं, (कोषे फलमस्य ।) घोषकलता इति जटाधरः ॥

कोषफला, स्त्री, (कोषफल + अजादित्वात् टाप् ।) पीतघोषा । इति रत्नमाला ॥ तालव्यमध्यापीयम् (घोषकशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ॥)

कोषला, स्त्री, (कुश् + वृषादित्वात् कलप्रत्ययः बाहुलकात् गुणः पृषोदरात् षकारादेशः ।) अयोध्या इति शब्दरत्नावली ॥ (सा च सरयूतटस्था राजधानी । यथा, मार्कण्डेये । ८ । २४९ ।
“मच्छोकमग्नमनसः कोषलानगरे जनाः ।
तिष्ठन्ति तानपोह्याद्य कथं यास्याम्यहं दिवम्” ।
परन्तु कोषलदेशो द्विविधः प्राच्योत्तरभेदेन तत्रायोध्यायुक्तदेशस्योत्तरकोषलत्वम् । यथा रघुवंशे । ९ । १ ।
“पितुरनन्तरमुत्तरकोषलान्
समधिगम्य समाधिजितेन्द्रियः ।
दशरथः प्रशशास महारथो
यमवतामवताञ्च धुरि स्थितः” ॥
प्राच्यकोषलन्तु राममातामहस्य । तस्य राजा कौ... जनो वा ष्यञ् बहुषु तस्य लुक् । तद्देशवासिनि... यथा, महाभारते । २ । ३१ । १२ ।
“स विजित्य दुराधर्षं भीष्मकं माद्रिनन्दनः ।
कोषलाधिपतिञ्चैव तथा वेणातटाधिपम् ।
कान्तारकांश्च समरे तथा प्राक्कोषलान् नृपान्” ।

कोषवृद्धिः, स्त्री, (कोषस्य अण्डकोषस्य वृद्धिः ।) कुरण्डः । इति शब्दरत्नावली ॥ (कोषस्य वृद्धिरिति विग्रहे अर्थसञ्चयवृद्धिः ॥)

कोषशायिका, स्त्री, (कोषे पिधानमध्ये शेते ति... तीत्यर्थः । कोष + शी + कर्त्तरि ण्वुल् ततष्टाप् अत इत्वम् ।) छुरिका । इति जटाधरः ॥

कोषातकः, पुं, (कोषाकारं अतति प्राप्नोतीति । कोष + अत + क्वुन् ।) केशः । इति जटाधरः । (कोषं गच्छति प्राप्नोति ज्ञानानामाकरत्वात् वेदकठशाखाविशेषः ॥)

कोषातकी, स्त्री, (कोषातक + गौरादित्वात् ङीष् ।) घोषालता । अस्याः फलगुणाः । कफार्शोनाशित्वम् ॥ पक्वफलगुणाः । आमाशयशुद्धिकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (इयमेव क्वचित् राजपूर्व्वकोषातकीति च ख्याता । यथा, भावप्रकाशे ।
“धामार्गवः पीतपुष्पा जालिनी कृतवेधना ।
राजकोषातकी चेति तथोक्ता राजिमत्फला ।

राजकोषातकी शीता मधुरा कफवातला ।
पित्तघ्नी दीपनी श्वासज्वरकासक्रिमिप्रणुत्” ॥
अस्या व्यवहारो यत्र तद्यथा,—
“कोषातकीनां स्वरसेन नस्यं
तुम्बाफलं वा पिप्पलिसंयुतेन ।
तैलेन वारिस्तभवेन कुर्या-
द्घोपकुल्ये सह माक्षिकेण” ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे गलगण्डाद्यधिकारे ॥)
ज्योत्स्निका । झिङ्गा इति भाषा । ज्योत्स्नावती
रात्रिः । इत्यमरभरतौ ॥ तालव्यमध्यापीयम् ॥
षाम्रं, क्ली, (कोषे आम्रफलमिव ।) फलविशेषः ।
केओड़ा इति भाषा । अस्य गुणाः । कफवायुना-
शित्वम् । अग्निदीपनत्वम् । मलबद्धताकारित्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ (क्वचित् पुंलिङ्गोऽपि दृश्यते ।
यथा, भावप्रकाशे ।
“कोषाम्रः कुष्ठशोथास्रपित्तव्रणकफापहः ।
तत्फलं ग्राहि वातघ्नमम्लोष्णं गुरु पित्तलम् ।
पक्वन्तु दीपनं रुच्यं लघूष्णं कफवातहृत्” ॥)
तालव्यमध्यमपीदम् ॥
षी, स्त्री, (कुष्+अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
पादुका । इति शब्दरत्नावली ॥ शुक्रा । इति
तालव्यान्ते हेमचन्द्रः ॥ शस्येर सुँया इति भाषा ॥
षी, [न्] पुं, (कोषोऽस्त्यस्य इति इनिः ।) आम्र-
वृक्षः । इति शब्दमाला ॥
ष्ठः, पुं, (कुष् ग निष्कर्षे+“उषिकुषिगतिभ्यस्थन्” ।
उणां । २ । ४ । इति थन् ।) कुसूलः । (यथा,
महाभारते । २ । ५ । ६८ ।
“कच्चित् कोषश्च कोष्ठश्च वाहनं द्वारमायुधम् ।
आयश्च कृतकल्याणैस्तव भक्तैरनुष्ठितः” ॥)
गृहमध्यम् । (यथा, भागवते । ६ । १० । १७ ।
“सा वानरेन्द्रबलरुद्धविहारकोष्ठ-
श्रीद्वारगोपुरसदोभवलभीविटङ्का ॥)
कुक्षिमध्यम् । यथा, वैद्यके ।
“स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च ।
हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते” ॥
“कोष्ठः पुनरुच्यते महास्रोतः शरीरमध्यं महा-
निम्नमामपक्वाशयश्चेति पर्य्यायशब्दैस्तन्त्रे सरोग-
मार्गं आभ्यन्तरः” ॥ “वीसर्पश्वयथुगुल्मार्शो विद्र-
ध्यादयः कोष्ठमार्गानुसारिणो भवन्ति रोगाः” ॥
इति चरके सूत्रस्थाने ११ अध्याये ॥ कोष्ठाङ्गानि
यथा,—
“सप्ताधाराः रक्तस्यास्य क्रमात् परे ।
कफामपित्तपक्वानां वायोर्मूत्रस्य च स्मृताः ॥
गर्भाशयोऽष्टमः स्त्रीणां पित्तपक्वाशयान्तरे ।
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोमफुप्फुषम्” ॥
इति च वाभटे शारीरस्थाने ३ अः ॥ पञ्चदश
कोष्ठाङ्गानि तद्यथा, “नाभिश्च हृदयञ्च क्लोम च
यकृच्च प्लीहा च वृक्कौ च वस्तिश्च पुरीषाधार-
श्चामाशयश्चेति पक्वाशयश्चोत्तरगुदश्चाधरगुदश्च
क्षुद्रान्त्रञ्च स्थूलान्त्रञ्च वपावहनश्चेति” । इति च
चरके शारीरस्थाने ७ अध्याये ॥
उदरम् । यथा, भागवते । ६ । १८ । ५३ ।
“पतिं भार्य्योपतिष्ठेत ध्यायेत् कोष्ठगतञ्च तम्” ॥
नाभेरपरिस्थितमग्निपूरपद्मम् । यथा, तत्रैव ।
४ । २३ । १४ ।
“संपीड्य पायुं पार्ष्णिभ्यां वायुमुत्सारयन् शनैः ।
नाभ्यां कोष्ठेष्ववस्थाप्य हृदुरःकण्ठशीर्षणि” ॥
प्राकारः । यथा, भागवते । ४ । २८ । ५६ ।
“पञ्चारामं नवद्वारमेकपालं त्रिकोष्ठकम् ।
षट्कुलं पञ्चविपणं पञ्चप्रकृति स्त्रीधवम्” ॥
अत्र टीका पूर्ब्बी त्रिकोष्ठकं त्रिप्राकारमित्याह ॥
तन्त्रोक्तमन्त्रदीक्षाप्रकरणे अकथहादिचक्रचतुः-
पार्श्वस्थितरेखाचतुष्टयुतस्थानभेदः ॥) आत्मीये
त्रि । इति मेदिनी ॥
कोष्णं, क्ली, (कु ईषत् उष्णम् । कोः कादेशः ।)
ईषदुष्णम् । तत्पर्य्यायः । कवोष्णम् २ मन्दोष्णम् ३
कदुष्णम् ४ । तद्वति त्रि । इत्यमरः । १ । ४ । ३५ ॥
(यथा, रघौ । १ । ८४ ।
“भुवं कोष्णेन कुण्डोध्नी मेध्येनावभृथादपि ।
प्रस्रवेणाभिवर्षन्ती वत्सालोकप्रवर्त्तिना” ॥)
कोहलः, पुं, (कोहयति विस्मापयतीति । कुहत्
विस्मापने+बाहुलकात् कलच् । पृषोदरात्
गुणः ।) मद्यभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
(अस्य गुणा यथा,—
“त्रिदोषो भेद्यहृद्यश्च कोहलो वदनप्रियः” ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥ * ॥ कौ
पृथिव्यां पार्थिवकोलाहलेन सह हलति स्पर्द्धते
पृषोदरात् ओत्वं ।) वाद्यभेदः । नाट्यशास्त्रप्रवक्ता
मुनिविशेषः । इति मेदिनी ॥ (अयमेव सर्पसत्रे
सदस्य आसीत् । यथा, महाभारते । १ । ५३ । ९ ।
“कोहलो देवशर्म्माच मौद्गल्यः समसौरभः” ॥)
कौकृत्यं, क्ली, (कुत्सितं अज्ञानजन्यं कृतं कार्य्यम् ।
तस्मात् भवमित्यण् ।) अनुतापः ॥ (स्वार्थे अण् ।)
अयुक्तकरणम् । इति मेदिनी ॥
कौक्कुटिकः, पुं, (कुक्कुटवद्भ्रमेण विहरति । यद्वा,
कुक्कुटीं मायां कापट्यादिकं वा पादविक्षेपस्थानञ्च
पश्यति इति । “संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति” ।
४ । ४ । ४६ । इति ठक् ।) दाम्भिकः । अदूरे-
रितेक्षणः । कीटादिवधभीत्या संयतचक्षुः पाद-
निक्षेपदेशदर्शी भिक्षुः । इत्यमरभरतौ ॥ अदूर-
दर्शनशीलः । इति सारसुन्दरी ॥
कौक्कुटिकन्दलः, पुं, (कुक्कुटस्य वह्निस्फुलिङ्गस्यायं
इति इञ् कौक्कुटिः । कौक्कुटिरिव कन्दलः कपालो
यस्य । अस्यामिस्फुलिङ्गवत् चक्षुष्मत्वात् भोगादौ
च स्फुलिङ्गवत् चाकचिक्यत्वात्तथात्वम् ।) सर्प-
विशेषः । वोड़ासाप इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
भाण्डपुष्पः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कौक्षेयकः, पुं, (कुक्षौ कोषे तिष्ठति इति ढकञ् ।)
खड्गः । इत्यमरः । २ । ८ । ८९ ॥
कौङ्गः, पुं, (कोङ्ग+स्वार्थे अण् ।) देशविशेषः । इति
शब्दरत्नावली ॥ कोङ्कण इति ख्यातः ॥
कौङ्कणः, पुं, (कोङ्कण+स्वार्थे अण् । ततः पृषोदरा-
दित्वात् इकारः ।) कोङ्कणदेशः ॥ इति शब्द-
रत्नावली ॥
कौचः, पुं, (क्रुञ्च एव स्वार्थे अण् । पृषोदरात् रलोपः ।)
क्रौञ्चपर्व्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कौञ्जायनः, पुं, (कुञ्जस्य पुमपत्यम् । “गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च
फञ्” । ४ । १ । ९८ । इति फञ् ।) कुञ्जस्य
पुत्रादिः । इति । व्याकरणम् ॥
कौञ्जायनी, स्त्री, (कुञ्जस्यापत्यं स्त्री । “गोत्रे कुञ्जा-
दिभ्यश्च फञ्” । ४ । १ । ९८ । इति फञ् । ततः स्त्रियां
ङीष् ।) शाङ्गायनी । इति जटाधरः ॥ कुञ्जस्य स्त्र्यप-
त्यम् । इति मुग्धबोधम् ॥
कौञ्जायन्यः, पुं, (“गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च फञ्” । ४ । १ ।
९८ । इति फञ् । ततः स्वार्थे ञ्य प्रत्ययः ।) कुञ्जस्य
पुमपत्यम् । इति मुग्धबोधम् ॥
कौटः, पुं, (कुटे गिरौ भवः । “तत्र भवः” । ४ ।
३ । ५३ । इत्यण् ।) कुटजवृक्षः । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (अस्य गुणादयः कुटजशब्दे दर्शनीयाः ॥
कूटे मायायां भवः अण् । कपटसाक्षी ॥ कुत्सां
वशीकृतमायायां भव इत्यण् । स्वाधीनतन्त्रः ।
इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ॥)
कौटकिकः, त्रि, (कूटमेव इति स्वार्थे कन् । कूटकं
मांसं पण्यमस्य इति ठञ् ।) मांसिकः । मांस-
विक्रेता । इति शब्दरत्नावली ॥
कौटजः, पुं, (कुटमेव कौटं स्वार्थे अण् । तत्र जायते
इति । “अन्येभ्योऽपीति” । जनेर्डः ।) कुटजवृक्षः ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (अस्य गुणादयः
कुटजशब्दे ज्ञेयाः ॥)
कौटतक्षः, पुं, (कौटः स्वाधीनः स चासौ तक्षाचेति
कर्म्मधारयः । “ग्रामकौटाभ्याञ्च तक्ष्णः” । ५ । ४
९५ । इति टच् ।) स्वकर्म्मजीवी स्वगृहस्थितो-
ऽनधीनस्तक्षा । इत्यमरः । २ । १० । ९ ॥ स्वाधीन
कुतर इति भाषा ॥
कौटल्यः, पुं, (कुटः घटः तं लान्ति कुटलाः कुल-
धान्याः तेषामपत्यं कौटल्यः । गर्गादिर्यञ् ।)
वात्स्यायनमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥
कौटसाक्षी, [न्] पुं, कूटमेव कौटं स्वार्थे अण् ।
तादृशः साक्षी ।) मिथ्यासाक्षी इति मिताक्षरा ॥
कौटिकः, त्रि, (कूटेन मृगादिबन्धनयन्त्रेण चरति ।
“चरति” । ४ । ४ । ८ । इति ठक् ।) मांस-
विक्रेता । कषाइ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वैतं-
सिकः २ मांसिकः ३ । इत्यमरः । २ । १० । १४ ॥
कौटिलिकः, पुं, (कुटिलिका व्याधानां गतिविशेषः
कर्म्मारनिर्म्मितलोहास्त्रविशेषश्च । तया हरति
मृगान् अङ्गारान् वा । “अण् कुटिलिकायाः” ।
४ । ४ । १८ । इत्यण् ।) व्याधः । लौहकारः । इति
केचित् ॥
कौटिल्यं, क्ली, (कुटिलस्य भावः इति ष्यञ् ।
चाणक्यमूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुटिलता ।
यथा । “कौटिल्यं कचनिचये करचरणाधरतलेषु
रागस्ते । काठिन्यं कुचयुगले तरलत्वं नयनयो-
र्वसति” ॥ इति काव्यप्रकाशः ॥
कौटुम्बिकः, पुं, (कुटुम्बे कुटुम्बभरणे प्रसृतः व्याप्त
आसक्तो वा । कुटुम्ब+ठक् ।) कुटुम्बी । कुटुम्ब-
विशिष्टः । कुटुम्बोऽस्यास्तीत्यर्थे त्रिकप्रत्ययः । इति

मुग्धबोधमतम् ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते ।५।१३।८।
"पदे पदेऽभ्यन्तरवह्निनार्द्दितः
कौटुम्बिकः क्रुध्यति वै जनाय" ॥)

कौड़विकं, त्रि, (कुड़वस्य वापः । "तस्य वापः" । ५ । १ । ४५ । इति ठञ् ।) कुड़वपरिमितवीजवपनयोग्यक्षेत्रम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

कौणपः, पुं, (कुणपस्निग्धधातुकं शरीरं शवो वा तं भक्षयितुं शीलमस्य । इत्यण् ।) राक्षसः । इत्यमरः । १ । १ । ६२ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १७१ । १४ ।
"न कौणपाः शृङ्गिणो वा न च देवाश्च मानवाः" ॥
वासुकिवंशोद्भवः सर्पविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ५ ।
"पिच्छलः कौणपश्चक्रः कालवेगः प्रकालनः ।
हिरण्यबाहुः शरणः कक्षकः कालदन्तकः ।
एते वासुकिजा नागाः प्रविष्टा हव्यवाहने" ॥)

कौणपदन्तः, पुं, (कौणपस्य दन्ता इव दन्ता अस्य ।) भीष्मः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कौण्डिन्यः, पुं, (कुण्डिनस्य स्वनामख्यातमुनिविशेषस्य गोत्रापत्यं इति । गर्गादित्वात् यञ् ।) कुण्डिनमुनिपुत्रः । तत्पर्य्यायः । विष्णुगुप्तः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कौतुकं, क्ली, (कुतुक + प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण् । कुतुकस्य भावः इति युवादित्वात् अण् वा ।) कुतूहलम् इत्यमरः । १ । ७ । ३१ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३६४ ।
"चक्रतुः कौतुकोद्ग्रीवां सभां चित्रार्पितामिव ॥)
अभिलाषः । (यथा, कथासरित्सागरे ।
"पश्यन्त्यास्तं नृपं तस्या लज्जाकौतुकयोरपि ।
अभूदन्योन्यसंमर्द्दो रचयन्त्यां गतागतम्" ॥)
उत्सवः । (यथा, भागवते । ४ । ३ । १३ ।
"कथं सुतायाः पितृगेहकौतुकं
निशम्य देहः सुरवर्य्य! नेङ्गते" ॥)
नर्म्म । हर्षः । (यथा, भागवते । १ । १७ । २५ ।
"इयञ्च भूर्भगवता न्यासितोरुभरा सती ।
श्रीमद्भिस्तत्पदन्यासैः सर्व्वतः कृतकौतुका" ॥)
परम्परायातमङ्गलम् । विवाहसूत्रम् । (यथा, कुमारे । ७ । २ ।
"वैवाहिकैः कौतुकसंविधानै-
र्गृहे गृहे व्यग्रपुरन्ध्रीवर्गम्" ॥)
गीतादिभोगः । इति मेदिनी ॥ गीतादिः । भोगकालः । इति हेमचन्द्रः ॥

कौतूहलं, क्ली, (कुतूहलस्य भावः कर्म्म वा युवादित्वात् अण् । यद्वा, कुतूहलमेव इति प्रज्ञाद्यण् ।) कुतूहलम् । अपूर्व्ववस्तुदिदृक्षादिविषयः । इत्यमरः । १ । ८ । ३१ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८ । १ ।
"भवद्भिरिदमाख्यातं यथाप्रश्नमनुक्रमात् ।
महत् कौतूहलं मेऽस्ति हरिश्चन्द्रकथां प्रति" ॥)

कौदालीकः, पुं, (कुं भूमिं दारयतीति । कुदारः । तेन आचरतीति ईकन् एवयो दैक्यात् रस्य लत्वम् ।) कुदालीकः ततः स्वार्थे अण् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । स तु रजक्यां तीवराज्जातः ।

इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

कौद्रविकं, क्ली, (कोद्रवं तत् निमित्तमस्य इति ठञ् ।) सौवर्च्चललवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कौद्रवीणं, त्रि, (कुत्सितं यथा तथा द्रवति इति । पृषोदरात् सिद्धे कोद्रवं कुत्सितधान्यभेदः तस्य भवनं उत्पत्तिस्थानं । "धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्" । ५।२।१। इति खञ् ।) कोद्रवधान्योद्भवयोग्यक्षेत्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ८ । कोदोर क्षेत इति भाषा ॥

कौन्तिकः, पुं, (कुन्तास्त्रेण प्रासेन युध्यते । कुन्तः प्रासः प्रहरणमस्येति वा । ठञ् ।) प्रासिकः । प्रासास्त्रधारी योद्धा । इत्यमरः । २ । ८ । ७० ॥

कौन्ती, स्त्री, (कुन्तिषु देशविशेषेषु भवा । "तत्रभवः" ॥ ४ । ३ । ५३ । इति अण् । ततो ङीष् ।) रेणुकानामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२० ॥ (अस्याः पर्य्यायाः यथा,—
"रेणुका राजपुत्त्री च नन्दिनी कपिला द्विजा ।
भस्मगन्धा पाण्डुपुत्त्री स्मृता कौन्ती हरेणुका" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥
पर्य्यायान्तरञ्च यथा,—
"हरेणु रेणुका कौन्ती ब्राह्मणी हैमगन्धिनी" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् । गुणाश्चास्या रेणुकाशब्दे बोद्धव्याः ॥)

कौन्तेयः, पुं, (कुन्त्या अपत्यं इति ढक् ।) कुन्तीपुत्त्रः । स तु युधिष्ठिरादिः । इति महाभारतम् । (यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । ३ ।
"मा क्लैव्यं गच्छ कौन्तेय ! नैतत्त्वय्युपपद्यते" ॥)
अर्ज्जुनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कौपं, क्ली, (कूपे भवं कूपस्येदं वा इत्यण् ।) कूपोदकम् । अस्य गुणाः यथा,—
"कौपं पयो यदि स्वादु त्रिदोषघ्नं हिमं लघु ।
तत्क्षारं कफवातघ्नं दीपनं पित्तलन्तु परम्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ (सुश्रुतोक्ता गुणा यथा,—
"सक्षारं पित्तलं कौपं श्लेष्मघ्नं दीपनं लघु" ॥
कौपसलिलसेवने कालनिर्द्देशः । यथा, तत्रैव ।
"वसन्ते कौपं प्रास्रवणं वा ग्रीष्मेष्वेवम्" ॥)

कौपीनं, क्ली, (कूपपतनमर्हतीति । "शालीनकौपीने अधृष्टा कार्य्ययोः" । ५ । २ । २० । इति साधुः ।) पापम् । तत्साधनत्वात् तद्वद्गोप्यत्वात् पुरुषलिङ्गमपि । तत्सम्बन्धात् तदाच्छादनमपि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ अकार्य्यम् । गुह्यदेशः । इत्यमरः ॥ चीरम् । इति मेदिनी ॥ तत्तु मेखलाबद्धपरिधेयवस्त्रखण्डम् । कपिनी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कच्छा २ कच्छटिका ३ कक्षा ४ घटी ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भागवते । ७ । १३ । २ ।
"बिभृयाद् यद्यसौ वासः कौपीनाच्छादनं परम्" ॥)

कौमोदकी, स्त्री, (कौमोदकी इति पृषोदरादित्वात् मस्य पत्वम् ।) कौमोदकी । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

कौमारं, क्ली, (कुमारस्य कर्म्म भावो वा । वयोवचनत्वादञ् ।) कुमारावस्था ।
("जातः कुं पृथिवीं पद्भ्यां मारयेत् तत्कुमारकः ।
इति प्रमाणतो विद्धि कौमारं प्रागमवाब्दतः" ॥

इत्युक्ताधिके "कौमारं पञ्चमावधि" । इत्युक्ते वयोवस्थाभेदे । सा तु जन्मावधिपञ्चमवर्षपर्य्यन्ता इत्यर्थः ॥) तन्मते षोड़शवर्षपर्य्यन्ता । (यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । १३ ।
"देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति" ।)
पुं, कुमारस्य सनत्कुमारस्य इदं अण् सृष्टिभेदः । यथा, "कौमार आर्षः प्राजापत्यो मानव इत्यादि सर्गनामानि" । इति श्रीधरः । तथा च भागवते । १ । ३ । ६ ।
"स एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमाश्रितः ।
चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्य्यमखण्डितम्" ॥)
तद्वति पुं, स्त्री । इति शब्दमाला ॥ अपूर्व्वां कुमारीं पतिरुपपन्नः "कौमारापूर्व्ववचने" । ४ । २ । १३ । इति द्वितीयान्तादुपयमनकर्त्तर्यणप्रत्ययेन साधुः ॥ अपूर्व्वपतिकुमारीपतिः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

कौमारी, स्त्री, मातृकाविशेषः । सा तु कार्त्तिकेयशक्तिः । इति शब्दमाला ॥ यथा,—
"कौमारी शक्तिहस्ता च मयूरवरवाहना ।
योद्धुमभ्याययौ दैत्यानम्बिका गुहरूपिणी" ।
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये । ८ । १६ ।
(अपूर्व्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना । "कौमारापूर्व्ववचने" । ४ । २ । १३ । इति स्वार्थे अण् प्रत्ययेन साधुः ततो ङीष् । अपूर्व्वभार्य्या कुमारपत्नी । यथा, भट्टौ । ७ । ९० ।
"उपलभ्यागमपश्यन्तः कौमारीं पतताम्बरे" ।
पञ्चमवर्षीया बालिका । कौमारी अवस्था । यथा, भागवते । ३ । २ । २८ ।
"कौमारीं दर्शयंश्चेष्टां प्रेक्षणीयो व्रजौकसाम्" ।
वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कौमुदः, पुं, (कौ पृथिव्यां मोदन्ते जना यस्मिन् मुद् + कः । सप्तम्या अलुक् ।) कार्त्तिकमासः इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते ।
"एतैरन्यैश्च राजेन्द्रैः पुरा मांसं न भक्षितम् ।
शारदं कौमुदं मासं ततस्ते स्वर्गमाप्नुयुः ।
कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षे नराधिपः ।
वर्ज्जयेत् सर्व्वमांसानि धर्म्मो ह्यत्र विधीयते" ॥

कौमुदिका, स्त्री, (कौमुदी + संज्ञायां कन् ततो ह्रस्वः टाप् च ।) उमासखीविशेषः । इति शब्दमाला ॥ (स्वार्थे कन् ह्रस्वः टाप् च । ज्योत्स्ना त्रि, चतुरर्थ्यां कुमुदादित्वात् ठक् । कौमुदिकः कुमुदाख्यपर्व्वतसन्निकृष्टदेशविशेषः ॥)

कौमुदी, स्त्री, (कुमुदस्य इयं प्रकाशकत्वात् "तस्येदम्" ४ । ३ । १२० । इत्यण् ततो ङीप् ।) ज्योत्स्ना इत्यमरः । १ । ३ । १६ । (यथा, कुमारे । ४ । ३३ ।
"शशिना सह याति कौमुदी ।
सह मेघेन तडित्प्रलीयते ।
प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति
प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि" ॥)
उत्सवः । इति धरणी । (यथा, महाभारते । पर्व्वणि ।

"अकालकौमुदीञ्चैव चक्रतुः सार्व्वकालिकीम्"॥
कौमुदस्य कार्त्तिकमासस्य इयं "तस्येदम्"। ४। ३। १२०। इति अण्। ततो ङीप्। यदुक्तम्।
"कुशब्देन मही ज्ञेया मुद हर्षे ततो द्वयम्।
धातुज्ञैर्नियमैश्चैव तेन सा कौमुदी स्मृता"॥)
कार्त्तिकोत्सवः। स तु कार्त्तिकीपूर्णिमायां कर्त्तव्यः। इति त्रिकाण्डशेषः। कार्त्तिकीपूर्णिमा॥
आश्विनीपूर्णिमा। इति शब्दरत्नावली। (यथा,—
"आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि।
कौमुदी सा समाख्याता कार्य्या लोकविभूतये"॥
दीपोत्सवतिथिः। यथा, रघुप्रभृतिटीकाकृन्मल्लिनाथधृतभविष्योत्तरवचनम्।
कौ मोदन्ते जना यस्यां तेनासौ कौमुदी स्मृता"॥
कुमुदान्येव कौमुदी। सुदी वा सालुक इति भाषा॥)
मुदीचारः, पुं स्त्री, (कौमुद्याः ज्योत्स्नायाः चारः प्राशस्त्यमत्र समये।) कोजागरपूर्णिमा। इति त्रिकाण्डशेषः॥
मुदीपतिः, पुं, (कौमुद्याः ज्योत्स्नायाः पतिः।) चन्द्रः। इति हेमचन्द्रः॥
मुदीवृक्षः, पुं, (कौमुद्याः इव प्रकाशिकायाः दीपशिखाया वृक्ष इवाधारः।) दीपवृक्षः। इति हारावली॥ दीपगाछा पिलसुज इत्यादि भाषा॥
मोदकी, स्त्री, (कोः पृथिव्याः पालकत्वात् मोदकः। कुमोदको विष्णुः। तस्येयं इत्यण् ततो ङीप्।) विष्णुगदा। इत्यमरः। १। १। ३०॥ यथा, भागवते। ८। ४। १९।
'श्रीवत्सं कौस्तुभं मालां गदां कौमोदकीं मम"॥)
मोदी, स्त्री, (कुं पृथ्वीं मोदयति नन्दयतीति। कुमोदः विष्णुः तस्येयं इति अण् ततो ङीप्।) विष्णुगदा। इति शब्दरत्नावली॥
रवः, पुं स्त्री, (कुरोरपत्यमिति अण्। कुरोरयं इति कच्छादित्वादण् वा। कुरुराजसन्ततिः। इति महाभारतम्॥ (यथा, महाभारते। १। द्रुपदशासने १३९। १६।
'तमुद्यतं रथेनैकमाशुकारिणमाहवे।
अनेकमिव सन्त्रासान्मेनिरे तत्र कौरवाः"॥
कुरुसम्बन्धिदेशः। यथा, मेघदूते। ५०।
'क्षेत्रं क्षत्रप्रधनपिशुनं कौरवं तद्भजेथाः"॥
स्त्रियां ङीप् कौरवी कुरुसम्बन्धिनीत्यर्थः। यथा, महाभारते। १। १३०१। १५।
द्रुपदः कौरवान् दृष्ट्वा प्राधावत समन्ततः।
शरजालेन महता मोहयन् कौरवीं चमूम्"॥)
रव्यः, पुं, (कुरोरपत्यम्। "कुर्व्वादिभ्यो ण्यः"। ४। १। १५१। इति ण्यः।) कौरवः।
यथा, महाभारते। ३। २३२। ५५।
अनिशायां निशायाञ्च सहायाः क्षुत्पिपासयोः।
आराधयन्त्याः कौरव्यांस्तुल्या रात्रिरहश्च मे"॥
कौरव्याः ब्राह्मणाः कुरुसम्बन्धिनो ब्राह्मणा इत्यर्थः। क्षत्रिये तु। "कुर्व्वादिभ्यो ण्यः"। ४। १। १७२। इति ण्ये कृते तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियामिति बहुत्वे लुकि कुरव इति बोध्यम्॥
नागविशेषः। यथा, महाभारते। १। ३५। १३-१४।
"कौरव्यो धृतराष्ट्रश्च शङ्खपिण्डश्च वीर्य्यवान्।
विरजाश्च सुबाहुश्च शालिपिण्डश्च वीर्य्यवान्"॥)
कौर्प्यः, पुं, वृश्चिकराशिः। यथा, दीपिकायाम्।
"क्रियतावुरिजित्तमकुलीरलेयपाथेययूककौर्पाख्याः।
तौक्षिक आकोकेरो हृद्रोगश्चान्त्यभं चेत्थम्"॥)
कौलः, त्रि, (कुले सत्कुले भवं इत्यण्।) सत्कुलोद्भवः। तत्पर्य्यायः। आन्वयिकः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (कुले कुलाचारे रतः कुलं कुलतत्त्वं वेत्ति वा इत्यण्।) दिव्यवीरपशुभावत्रयान्तर्गतदिव्यभावरतः। स तु ब्रह्मज्ञानी। तद्यथा,—
"दिव्यभावरतः कौलः सर्व्वत्र समदर्शनः"॥
इति कुलार्णवतन्त्रम्॥
"पशोर्व्वक्त्राल्लब्धमन्त्रः पशुरेव न संशयः।
वीराल्लब्धमनुर्व्वीरः कौलाच्च ब्रह्मविद्भवेत्"॥ इति महानीलतन्त्रम्॥ (कुलमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः। कुलाचारतत्त्वविधिप्रतिषेधोपदेशसाध्यसाधनव्यापारविशिष्टकुलोपनिषदादिग्रन्थविशेषः॥)
कौलकेयः, त्रि, (कुले सत्कुले भव इति ढक् कुक् च।) सत्कुलोद्भवः। (कुलटायाः अपत्यं इति ढक्। पृषोदरात् ततः कश्च।) असतीपुत्त्रे, पुं। इति शब्दरत्नावली॥
कौलटिनेयः, पुं स्त्री, (कुलटाया अपत्यं। "कुलटाया वा"। ४। १। १२७। इति। इनङ्। स्त्रीभ्यो ढक्।) असतीपुत्त्रः। तत्पर्य्यायः। कौलटेयः २। इत्यमरः॥ कौलटेरः ३। इति तट्टीकासारसुन्दरी। २। ६। २७॥ सती या भिक्षार्थं कुलानि गृहाणि अटति न तु जारार्थं सापि कुलटा तत्पुत्त्रोऽपि॥
कौलटेयः, पुं, स्त्री, (कुलटायाः असत्याः अपत्यं इति ढक्।) कौलटिनेयः। असतीसुतः। इत्यमरः। २। ६। २६॥ (कुलानि गृहाणि भिक्षार्थं अटति या सती सापि कुलटा। तस्या अपत्येऽपि इति कश्चित्॥ स्त्रियां ङीप् कौलटेयी॥)
कौलटेरः, पुं स्त्री, (कुलानि गृहाणि व्यभिचारार्थं अटति सा कुलटा। तस्याः असत्याः अपत्यम्। "क्षुद्राभ्यो वा"। ४। १। १३१। इति ढ्रक्।) असतीसुतः। इत्यमरः। २। ६। २६॥ कौलटिनेयः। इति सारसुन्दरी। (कुलानि गृहाणि भिक्षार्थमटति या सती सापि कुलटा तस्या अपत्येऽपि। इति कश्चित्। स्त्रियां ङीप् कौलटेरी॥)
कौलत्थीनं त्रि, (कुलत्थस्य कुलत्थाख्यकलायविशेषस्य भवनं क्षेत्रं वा इति। "धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्"। ५। २। १। इति। खञ्।) कुलत्थकलायोद्भवक्षेत्रम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥
कौलवः, पुं, ववाद्येकादशान्तर्गततृतीयकरणम्। तत्र जातस्य फलं यथा,—
"वाग्मी विनीतो नितरां स्वतन्त्रः
प्रागल्भ्ययुक्तो मनुजो महौजाः।
सुसम्मतः स्याद्विदुषां हि तत्प्रसूत कौलवाख्यं करणं प्रसूतौ"॥
इति कोष्ठीप्रदीपः॥
कौलिकः, पुं, (कुलं सूत्रादिकं वयति वस्त्रत्वेनावरणादिकं आपादयतीति। ठक्।) तन्तुवायः। इति शब्दमाला॥ (कु कुत्सितं जघन्याचारं लातीति। कुलः दुःशीलः ततः स्वार्थे ठक्।) पाषण्डः। इति त्रिकाण्डशेषः। (कुलादागतमिति ठक्।) कुलपरम्परायाते, त्रि॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे।
"वर्जयेत् कौलिकाचारं मित्रं प्राज्ञतरो नरः"॥
कुले कुलागमे कुलतन्त्रे शिवोक्तशास्त्रे इति यावत् सिद्धः इति ठक्। कुलतन्त्रज्ञः॥ कौलं कुलधर्म्मं प्रवर्त्तयति तत्त्वज्ञानं शिष्यपरम्परोपदेशेन विस्तारयति इति ठक्। कुलधर्म्मप्रवर्त्तकः शिवः॥ कुलं कुलाचारः प्रयोजनमस्य इति ठक्। ब्रह्मतत्त्वज्ञः। यथा, श्रुतौ। "शम्भुः कौलिकः"॥)
कौलीनं, क्ली, (कौ पृथिव्यां लीनम्। भूलीनपदार्थानामिव एतेषामप्रकाशतया तथात्वम्।) गुह्यम्। जन्यम्। कुकर्म्म। (कुलीनस्य भावः। युवादित्वादण्।) कुलीनत्वम्। (यथा, रामायणे।
"सदश्व इव मर्य्यादां कौलीनां नाभ्यवर्त्तत"॥)
पश्वहिपक्षिणां युद्धम्। इति मेदिनी॥ कौलेयकः। इति विश्वः॥ (ली भावे क्तः तस्य नत्वम्। लीनं लयः। कौ पृथिव्यां लीनं लयो यस्मात्। कुलीनं भूमिलयमर्हतीति अण् वा।) लोकवादः। इत्यमरः। ३। ३। ११६।
(यथा, रघौ। १४। ८४।
"कौलीनभीतेन गृहान्निरस्ता
न तेन वैदेहसुता मनस्तः"॥
निन्दा। यथा, तत्रैव। १४। ३६।
"कौलीनमात्माश्रयमाचचक्षे
तेभ्यः पुनश्चेदमुवाच वाक्यम्"॥)
कौलीरा, स्त्री, (कुलीरः कर्कटः तच्छृङ्गाकारोऽस्त्यस्या इत्यण्। ततष्टाप्।) कर्कटशृङ्गी। इति राजनिर्घण्टः॥ (कर्कटशृङ्गीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया॥)
कौलेयः, त्रि, (कुले सत्कुले भवः इति बाहुलकात् ढक्।) कुलीनः। इति भरतो द्विरूपकोषश्च॥
कौलेयकः, पुं, (कुले भवः। "कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु। ४। २। ९६। इति ढकञ्।) कुक्कुरः। इत्यमरः। २। १०। २१॥ (कुलस्यापत्यम्। "अपूर्व्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ"। ४। १। १४०। इति ढकञ्।) कुलीने त्रि। इति मेदिनी॥
कौल्माषीणं, त्रि, (कुल्माषाणां धान्यकुलत्थादीनां भवनं क्षेत्रं इति खञ्।) कुल्माषधान्योद्भवक्षेत्रम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥
कौल्यः, त्रि, (कुले सत्कुले भवः बाहुलकात् ष्यञ्।) कुलीनः। इति भरतो द्विरूपकोषश्च॥
कौवलं, क्ली, (कुवलमेव इति। प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे णः।) कुवलम्। कोलिफलम्। इति भरतो द्विरूपकोषश्च॥
कौवेरं, क्ली, (कुवेरो अधिष्ठात्री देवताऽस्य इत्यण्।) कुष्ठम्। कुड् इति भाषा। इति शब्दरत्नावली॥ (कुवेरस्य इदं इत्यण्।) कुवेरसम्बन्धिनि तत्कार्य्ये च त्रि। यथा, मार्कण्डेये। ८५। २।

"कौबेरमथ याम्यञ्च चक्राते वरुणस्य च" ॥

कौबेरी, स्त्री, (कुबेरः अधिष्ठात्री देवता अस्याः इत्यण्। ततो ङीप्।) उत्तरा दिक्। यथा,—

"द्विगिभागे तु कौबेरी दिक् शिवा प्रीतिदायिनी"॥ इति तिथ्यादितत्त्वम्। कुबेरशक्तिश्च ॥

कौशं,क्ली, (कुशाः प्राचुर्य्येण भूम्ना वा सन्त्यत्र इत्यण्।) कान्यकुब्जदेशः। इति हेमचन्द्रः। (कुश + स्वार्थे अण्। कुशद्वीपः। यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ।

"शाकं ततः शाल्मलमत्र कौशम्" ॥

कोशे भवम्। कृमिकोशोद्भवं पट्टवस्त्रम्। यथा, भागवते। ३। ४। ७।

"दोर्भिश्चतुर्भिर्विदितं पीतकौशाम्बरेण च" ॥ एतदुपलक्षितं कृष्णं अद्राक्षमित्यन्वयः ॥ कुशस्येदं तद्विकारो वा अण्। कुशमयम्। कुशसम्बन्धि वा। यथा, महाभारते। १३। १९। २९।

"तत्र वासाय शयने कौशे सुखमुवास ह" ॥

स्त्रियां ङीप्। कौशी। तत्रैव। १३। ५४। २१।

"कौश्यां बृष्यां समासीनं जपमानं महाव्रतम्" ॥)

कौशलं, क्ली, (कुशलस्य भावः कर्म्म वा इति। युवादित्वात् अण्।) कुशलता। यथा,—

"क्व चातिकर्कशः शान्तः क्व चातिललितः शुचिः। एकत्र काव्ये व्याख्यातुस्तावद्धि कौशलं कवेः" ॥ इति अमरशतकटीका। (नैपुण्यम्। यथा, भागवते। १। १६। २७।

"स्वातन्त्र्यं कौशलं कान्तिर्धैर्य्यं मार्दवमेव च" ॥ कुशलमेव इति। स्वार्थे अण्। मङ्गलम्। यथा, तत्रैव। ३। १। १३।

"स एष दोषः पुरुषद्विडास्ते
गृहान् प्रविष्टोऽयमपत्यमत्या।
पुष्णासि कृष्णाद् विमुखो गतश्री-
स्त्यजाश्वशैवं कुलकौशलाय" ॥

चातुर्य्यम्। यथा, भगवद्गीतायाम्। २। ५०।

"तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्म्मसु कौशलम्" ॥)

कौशलिका, स्त्री, (कुशलाय मङ्गलाय हिता। इति ठक् टाप् च।) प्राभृतकम्। इति हारावली। नजर इति भाषा ॥ (कुशलस्य पृच्छा इति ठक् टाप् च। कुशलप्रश्नः ॥)

कौशली,स्त्री, (कुशलस्य पृच्छा कुशलाय दीयते वा। अण् ततो ङीप्।) कुशलप्रश्नः। प्राभृतम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कौशलेयः, पुं, (कौशल्यायाः अपत्यं पुमान् इति ढक्। यलोपश्च।) श्रीरामः। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे।

उज्जहार प्रियां देवो हत्वा तु निकषात्मजम्। श्रीमान् दाशरथिर्वीरः कौशलेयः प्रतापवान्" ॥)

कौशल्या, स्त्री, (कोशलस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री। कोशल + ष्यञ्। यद्वा,कुशलैव स्वार्थे ष्यञ्।)श्रीराममाता। सा तु कोशलराजकन्या दशरथपत्नी च। इति शब्दरत्नावली। (यथा, रामायणे १। १६। २६।

"सोऽन्तःपुरं प्रविश्यैव कौशल्यामिदमब्रवीत्" ॥ कोशले भवाः। तद्देशवासिन्यर्थे ञ्यः। कोशलदेशीयाः। अत्र बहुवचनम्।

यथा,महाभारते। ६। ९। ४०।

"मत्स्याः कुशट्टाः कौशल्याः कुन्तयः काशिकोशलाः"॥ कुशलस्य भावः कर्म्म वा कुशलमेव वा इति ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। कुशलत्वे, क्ली। यथा, महाभारते। ३। ४४। ३०।

"दृष्ट्वा कौशल्यमन्योन्यं रथेष्वेवावतस्थिरे" ॥)

कौशल्यानन्दनः, पुं, (कौशल्यायाः दशरथपत्न्याः नन्दनः पुत्त्रः।) श्रीरामः। इति शब्दरत्नावली ॥

कौशल्यायनिः, पुं, (कौशल्याया अपत्यं। "कौशल्यकार्म्मार्य्याभ्याञ्च"। ४। १। १५५। इति फिञ्। फस्यायनादेशः।) श्रीरामः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, भट्टौ। ७। ९०।

"नियामहे न गच्छामः कौशल्यायनिवल्लभाम्। उपलम्भाशमपश्यन्तः कौमारीं पततां वर!" ॥)

कौशाम्बी, स्त्री, (राज्ञः कुशस्य पुत्त्रेण स्वनामप्रसिद्धेन कुशाम्बेन निर्मिता या। "तेन निर्वृत्तम्"। ४।२।६८। इति अण् ततो ङीप्।) देशविशेषः। तत्पर्य्यायः। वत्सपत्तनम् २। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे। १। ३२। ५।

("कुशाम्बस्तु महातेजाः कौशाम्बीमकरोत्पुरीम्"॥ सा तु गौड़देशान्तर्गतमत्स्यराजभूमिगता नगरी ततः चाणक्येन चन्द्रगुप्तादिसमये कुसुमपुरीत्याख्या प्रदत्ता इदानीं सैव पुरी पाटलीपुत्त्रनगरी पाटना इति भाषायां प्रसिद्धा जाता। यथा, कथासरित्सागरे। "अस्ति वत्स इति ख्यातो देशः। इत्युपक्रम्य कौशाम्बी नाम तत्रास्ति मध्यभागे महापुरी" इत्युक्तम् ॥)

कौशिकः, पुं, (कुशिकस्यापत्यम् ऋष्यण्। कुशिके तद्वंशे भवो वा इत्यण्।) इन्द्रः। (अयं हि तपस्विनः कुशिकराजस्तपःप्रभावं विचार्य्य चासात् तत्पुत्त्रतामङ्गीचकार।

यथा, हरिवंशे। २७। १३-१६।

"कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्त्रमिन्द्रसमं विभुः। लभेयमिति तं शक्रस्त्रासादभेत्य जज्ञिवान् ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे वै तन्तु शक्रो ह्यपश्यत। अत्युग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः ॥ समर्थं पुत्त्रजनने स्वमेवांशमवासयत्। पुत्त्रत्वे कल्पयामास स देवेन्द्रः सुरोत्तमः ॥ स गाधिरभवद्राजा मघवान् कौशिकः स्वयम्" ॥ पक्षे तु देवेन्द्रस्य जन्मकाले कुशाढ्यत्वात् कौशिकत्वमिति। कुशेन कृत इति ठञ्।

यथा, हरिवंशे। २१९। २—३।

"स वर्म्मी कवची जिष्णुर्दिव्यामभिजज्ञिवान्। सुतेः सहायो द्युतिमान् यथा सोऽध्वर्युभिः स्तुतः। जातमात्रस्तु भगवान् अदित्या स कुशैर्वृतः। तदाप्रभृति देवेशः कौशिकत्वमुपागतः" ॥) गुग्गुलुः। उलूकः। व्यालग्राही। इत्यमरः। २। ४। ३४॥ नकुलः। कोशज्ञः। (मगधराजजरासन्धस्य सेनापतिर्हंसनामा नरपतिरपि कौशिकनामा विश्रुत आसीत्। यथा, महाभारते। २। जरासन्धवधपर्व्वणि। २२। ३१-३२।

"स तु सेनापतिं राजा सस्मार भरतर्षभ!।

कौशिकं चित्रसेनञ्च तस्मिन् युद्ध उपस्थिते। ययोस्ते नामनी राजन्! हंसेति डिम्बकेति च। पूर्व्वं सङ्कथिते पुम्भिर्न्नलोके लोकसत्कृते"। कुशिकस्य गोत्रापत्यं इति विदाद्यञ्। कुशिकपुत्त्रो गाधिस्तत्पुत्त्रो विश्वामित्रोऽपि कुशिकवंशजातत्वात् कौशिकः। (विश्वामित्रमुनिः। इति मेदिनी। (यथा, रामायणे। १। ३१। १।

"तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कौतूहलसमन्वितः। समन्युः कौशिको वाक्यं प्रत्युवाच महीपतिम्" पुरुवंशीयनृपविशेषः। यथा, हरिवंशे।

"प्रतिष्ठायाश्च द्वौ पुत्त्रौ पैप्पलादिश्च कौशिकः" कोशं करोतीति। कोश + ठक् ठञ् वा बाहुलकात्।) कोषकारः। इति शब्दरत्नावली। शृङ्गाररसः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मज्जा। इति हेमचन्द्रः ॥ अश्वकर्णवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कोशात् कृमिकोशाज्जातम्। कृमिकोशोत्थि। यथा, महाभारते। ३। २७। १४।

"या त्वाहं कौशिकैर्वस्त्रैः शुभैराच्छादितं पुरा। दृष्टवत्यस्मि राजेन्द्र! सा त्वां पश्यामि चीरिणम्"

कौशिकप्रियः, पुं, (कौशिकस्य कुशिकपौत्त्रस्य राजर्षेः विश्वामित्रस्य प्रियः।) श्रीरामः। इति शब्दरत्नावली ॥

कौशिकफलः, पुं, (कौशिकं कोशगतं फलमस्य।) नारिकेलवृक्षः। इति शब्दरत्नावली ॥

कौशिका, स्त्री, (कोश एव स्वार्थे कः ततोऽण् ततः टाप् अत इत्वञ्च।) चषकम्। पानभाजनम् इति हेमचन्द्रः ॥

कौशिकात्मजः, पुं, (कौशिकस्य इन्द्रस्य आत्मजः) जयन्तः॥ पाण्डुराजपत्न्यां कुन्त्यां इन्द्रौरसजातत्वात् अर्ज्जुनस्यापि तथात्वम्।) अर्ज्जुनः। इति शब्दमाला ॥ (अस्य जन्मविवरणं यथा, महाभारते १। १२३। ३२।

"एवमुक्ता ततः शक्रमाजुहाव यशस्विनी। अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्ज्जुनम्"। कौशिकस्य विश्वामित्रस्य आत्मजः। इति विश्वामित्रपुत्त्रः शुनःशेफादिः ॥)

कौशिकायुधं, क्ली, (कौशिकस्य इन्द्रस्य आयुधम्) इन्द्रधनुः। इति शब्दरत्नावली ॥

कौशिकारातिः, पुं, (कौशिकस्य पेचकस्य अरातिः शत्रुः।) काकः। इति राजनिर्घण्टः॥

कौशिकारिः, पुं, (कौशिकस्य उलूकस्य अरिः शत्रुः।) काकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कौशिकी, स्त्री, (कौशिकस्य गोत्रापत्यम्। कुशिक + अण् + ङीप्। सुरराजस्य इन्द्रस्य कुशिरूपतेः सकाशात् पुत्त्रत्वेनोत्पद्यमानत्वात् कौशिकाभिधानप्राप्तेस्तेनैवेन्द्रेणास्या योगमायाया भगिनीतयाङ्गीकृतत्वात्तथात्वम्।) चण्डिका। (यथा, हरिवंशे। ५७। ४८।

"तत्रैव त्वां भगिन्यर्थे ग्रहीष्यति स वासवः। कुशिकस्य तु गोत्रेण कौशिकी त्वं भविष्यसि" तत्रैवास्याः स्तुतौ। ५८। ३।

"आर्य्या कात्यायनी देवी कौशिकी ब्रह्मचारिणी

मनी विश्वसेनस्य उग्रचारी महातपाः" ॥
कुशिकस्य गोत्रापत्यं इति विग्रहः। कुशि-
राजस्य नृपतेः पौत्री गाधिराजस्य कन्या विश्वा-
मित्रस्य भगिनी ऋचीकमुनिपत्नी। कुशिकवंश-
जातत्वात् तस्यास्तथात्वम् ॥) नदीविशेषः। इति
मेदिनी ॥ (यथा, रामायणे। १। ३४। ६—११।
"स पिता मम काकुत्स्थ! गाधिः परमधार्म्मिकः।
कुशवंशप्रसूतोऽस्मि कौशिको रघुनन्दन! ॥
पूर्व्वजा भगिनी चापि मम राघव! सुव्रता।
नाम्ना सत्यवती नाम ऋचीके प्रतिपादिता ॥
सशरीरागता स्वर्गं भर्त्तारमनुवर्त्तिनी।
कौशिकी परमोदारा प्रवृत्ता च महा नदी ॥
दिव्या पुण्योदका रम्या हिमवन्तमुपाश्रिता।
लोकस्य हितकार्य्यार्थं प्रवृत्ता भगिनी मम ॥
ततोऽहं हिमवत्पार्श्वे वसामि नियतः सुखम्।
भगिन्यां स्नेहसंयुक्तः कौशिक्यां रघुनन्दन! ॥
सा तु सत्यवती पुण्या सत्ये धर्म्मे प्रतिष्ठिता।
पतिव्रता महाभागा कौशिकी सरितां वरा" ॥
"कौशिकी सरितां श्रेष्ठा कुलोद्द्योतकरी तव" ॥२१
इयमिदानीं कुशी नदीति ख्याता। इयन्तु नेपाल-
राज्यान्तर्गताया हिमवच्छाखाया निःसृता सती
६६ क्रोशान्तं गता गङ्गया सङ्गता ॥)
...ख्योजः, पुं, (कौशिक्या इव तीव्रं ओजो यस्य।
पृषोदरात् सलोपः।) शाखोटवृक्षः। इति राज-
निर्घण्टः। शाखोड़ा इति भाषा ॥
...तकी, स्त्री, (कुशितकस्यापत्यम्। ऋष्यण् ततो
ङीप्।) अगस्त्यपत्नी। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कु-
शीतकेनाधीता प्रणीता वा या शाखा सा कौशी-
तकी। स्वनामख्यातवेदान्तर्गतशाखाविशेषः ॥
ऋग्वेदान्तर्गत उपनिषद्विशेषः। यदुक्तं मुक्ति-
कोपनिषदि।
"...नायणी कौशी(षी)तकी वृहज्जावालतापनी"॥)
...यं, त्रि, (कोशे भवम्। इति ढक्।) कृमिको-
शोत्थवस्त्रादि। इत्यमरः। २।६।१११॥ मूर्द्धन्य-
मध्यश्च ॥ (यथा, माघे। ८। ६।
"कौशेयं व्रजदपि गाढ़तामजस्रम्।
...संसे विगलितनीविनीरजाक्ष्याः" ॥)
...कः, पुं, (कौशिक + पृषोदरात् षकारादेशः।)
कौशिकः। इति मेदिनी ॥
...की, स्त्री, (कौशिकी + पृषोदरात् षकारा-
देशः।) कौशिकी। इति मेदिनी ॥ कालिका-
...कायकोषनिःसृतदेवीविशेषः। यथा,—
"...कायकोषान्निःसृता या कालिकायास्तु भैरव!।
...कौषिकीति विख्याता चारुरूपा मनोहरा ॥
...निःसृता हृदयाद्देव्या रसनाग्रेण चण्डिका।
तस्याः सदृशी मूर्त्ता चारुरूपेण विद्यते ॥
...षु लोकेषु कामाख्या वा नास्यास्तुल्या भविष्यति।
...योगनिद्रा महामाया या मूलप्रकृतिः स्मृता ॥
...स्याः प्रायस्वरूपेयं देवी सा कौषिकी स्मृता।
...बीजं तथैतस्या बीजन्तु परिकीर्त्तितम् ॥
...मस्याः प्रवक्ष्यामि सर्व्वकामप्रदं श्रृणु।
...मात्रि नाम्यदन्त्यस्तु षष्ठवर्गादिविन्दुना ॥
षष्ठस्वरेण संयुक्तो विन्दुना समलङ्कृतः।
कौषिकीतन्त्रमन्त्रोऽयं धर्म्मकामार्थदायकः ॥
एतस्याः सम्प्रवक्ष्यामि मूर्त्तिरूपञ्च भैरव!।
यच्छ्रुत्वैकमना भूत्वा जगदाह्लादकारकम् ॥
धम्मिल्लसंयतकचा विधोश्चाधोमुखीं कलाम्।
केशान्ते तिलकस्योर्द्ध्वे दधती सुमनोहरा ॥
मणिकुण्डलसंघृष्टगण्डा मुकुटमण्डिता।
सज्योतिःकर्णपूराभ्यां कर्णमापूर्य्य सङ्गता ॥
सुवर्णमणिमाणिक्यनागहारविराजिता।
सदा सुगन्धिभिः पुष्पैस्तानैरतिसुन्दरी ॥
मालां बिभर्त्ति ग्रीवायां रत्नकेयूरधारिणी।
मृणालायतवृत्तैस्तु बाहुभिः कोमलैः शुभैः ॥
राजन्ती कञ्चुकोपेतपीनोन्नतपयोधरा।
क्षीणमध्या पीतवस्त्रा त्रिवलीपरिभूषिता ॥
शूलं वज्रञ्च वाणञ्च खड्गं शक्तिं तथैव च।
दक्षिणैः पाणिभिर्देवी महोत्पलातिविराजिता ॥
गदां घण्टाञ्च चापञ्च चर्म्म शङ्खं तथैव च।
ऊर्द्ध्वादिक्रमतो देवी दधती वामपाणिभिः ॥
सिंहस्योपरि तिष्ठन्ती व्याघ्रचर्म्मणि कौषिकी।
बिभ्रती रूपमतुलं सुरासुरमनोहरम् ॥
एतस्याः शृणु वत्स त्वं याः पूज्या अष्टयोगिनीः।
ताः पूजितास्तु कुर्व्वन्ति चतुर्व्वर्गं नृणां सदा ॥
ब्रह्माणी प्रथमा प्रोक्ता ततो माहेश्वरी परा।
कौमारी वैष्णवी चैव वाराही पञ्चमी तथा ॥
नारसिंही तथैवैन्द्री शिवदूती तथाष्टमी।
एताः पूज्या महाभागा योगिनीः कामदायिनीः" ॥
इति कालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ६० अध्यायः ॥ * ॥
अन्यच्च।
"शरीरकोषतश्चास्याः समुद्भूताब्रवीच्छिवा।
स्तोत्रं ममैतत् क्रियते शुम्भदैत्यनिराकृतैः ॥
देवैः समेतैः समरे निशुम्भेन पराजितैः।
शरीरकोषाद्यत्तस्याः पार्व्वत्या निःसृताम्बिका ॥
कौषिकीति समस्तेषु ततो लोकेषु गीयते" ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ५ अध्यायः ॥
अपरा व्युत्पत्तिर्यथा,—
"अल्पेनैवोपकारेण यस्माल्लोके सुखप्रदा।
कौषेयधारणादपि सुप्रसादाच कौषिकी" ॥
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्यायः ४५ ॥
कोषेयं, त्रि, (कौशेय + पृषोदरात् षकारादेशः।)
कृमिकोषोत्थवस्त्रादि। रेसमी कापड़ इति
भाषा। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मार्कण्डेय-
पुराणे। १५। २७।
"कोषकारस्तु कौषेये हृते वस्त्रेऽभिजायते" ॥)
कौसीद्यं, क्ली, (कुत्सितं सीदति अस्मिन् इति।
सीद + शः तत स्वार्थे ष्यञ्।) आलस्यम्। तन्द्रा।
इति हेमचन्द्रः। (कुसीदस्य कर्म्म भावो वा।
इति ष्यञ्।) कुसीदत्वम् ॥
कौसुमं, क्ली, (कुसुमेन निर्वृत्तम्। इत्यण्।) कुसुमा-
ञ्जनम्। पुष्पाञ्जनम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुसुम-
स्येदम्। तस्येदमित्यण्। कुसुमसम्बन्धि वस्तुजातम्।
कुसुमेषु भवम्। यथा, माघे। ७। ५७।
"विनयति सुदृशो दृशः परागं
प्रणयिनि! कौसुममाननानिलेन" ॥)
कौसुम्भः, पुं, (कुसुम्भ + स्वार्थे अण्।) अरण्यकुसुम्भः।
इति राजनिर्घण्टः। (शाकविशेषः। यथा,—
"कौसुम्भं कोमलं शाकं कासमर्द्दविमर्द्दितम्।
पाचितं तप्तसूर्पे माणिमन्थविमिश्रितम्" ॥
इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥ कुसुम्भेन रक्तम्।
"तेन रक्तं रागात्"। ४।२।१। इत्यण्।) कुसुम्भ-
पुष्परागयुक्ते त्रि। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः।
(यथा, माघे।
"कौसुम्भं पृथुकुचकुम्भसङ्गिवासः" ॥
कुसुम्भस्येदं तस्येदमित्यण्। कुसुम्भसम्बन्धिवस्तु-
मात्रम्। यथा, माघे। ११। ५२।
"दिनकरकरसङ्गव्यक्तकौसुम्भकान्ति" ॥)
कौहुतिकः, त्रि, (कुहृत्या कुत्सितगत्या चरति इति।
ठक्।) मायाकारः। इति जटाधरः ॥
कौस्तुभः, पुं, (कुं भुवं स्तुभ्नाति व्याप्नोति इति कुस्तुभः
सागरः तत्र भव इत्यण्। यद्वा, कुं भूमिं जग-
दित्यर्थः स्तुभते व्याप्नोति सर्व्वमाक्रम्य तिष्ठतीति
भावः। कुस्तुभो विष्णुः तस्यायं मणिरित्यण्।)
स्वनामख्यातो विष्णुवक्षःस्थो मणिः। इत्यमरः।
१।१।३०॥ (यथा, भागवते। ८। ८। ५।
"कौस्तुभाख्यमभूद्रत्नं पद्मरागो महोदधेः।
तस्मिन् हरिः स्पृहां चक्रे वक्षोऽलङ्करणे मणौ" ॥
"कौस्तुभस्तु महातेजाः कोटिसूर्य्यसमप्रभः।
इदं किमुत वक्तव्यं प्रदीपाद्दीप्तिमानिति" ॥
इति भागवतामृतम् ॥ मुद्राविशेषः। यथा,—
"अनामाङ्गुष्ठसंलग्ना दक्षिणस्य कनिष्ठिका।
कनिष्ठयान्यया बद्धा तर्ज्जन्या दक्षया तथा ॥
वामानामाञ्च बध्नीयात् दक्षिणाङ्गुष्ठमूलके।
अङ्गुष्ठमध्यमे भूयः संयोज्य सरलाः पराः।
चतस्रोऽप्यग्रसंलग्ना मुद्रा कौस्तुभसंज्ञिका" ॥
इति तन्त्रसारः ॥
कौस्तुभवक्षाः, [स्] पुं, (कौस्तुभः वक्षसि उरःस्थले
यस्य।) विष्णुः। इति हारावली ॥
क्नथ, कि म वधे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां पक्षे
भ्वां-परं-सकं-सेट्।) कि म, क्नाथयति। इति
दुर्गादासः ॥
क्नस, उ म य ऋतौ। भासने। इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-सेट्।) एष दन्त्यन्त-
कारयुक्तः। उ, क्नसित्वा क्नस्त्वा। म, क्नसयति
कान्त्या जगत्याद्यः। य, क्नस्यति खलः कुटिलः
स्यादित्यर्थः। ऋतिरिह कौटिल्यम्। इति दुर्गा-
दासः ॥
क्नस, इ कि भासने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां
पक्षे भ्वां-परं-अकं-सेट्।) इ, क्नंस्यते। कि,
क्नंसयति क्नंसति। भासनं दीप्तिः। इति दुर्गा-
दासः ॥
क्नूय, ई ङ दुर्गन्धे। आर्द्रत्वे। शब्दे। इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ दन्त्यनकारयुक्तो दीर्घी। (भ्वां-आत्मं-
अकं-सेट्-ईर्निष्ठायामनिट्।) तथा च। क्नूयो
क्नायति ते विदेव य इमे सेविष्व मेविक्तता।
इति शार्दूलविक्रीड़िते चन्द्रेश्वरः ॥ ई, क्नूतः। ङ,

क्रूयते मत्स्यः दुर्गन्धः स्यादित्यर्थः। क्रूयते वस्त्रमम्भसा। इति दुर्गादासः॥

क्मर, कौटिल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) ओष्ठवर्गशेषयुक्तः। क्मरति खलः कुटिलः स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

क्रकचः, पुं स्त्री, ग्रन्थिलवृक्षः। इति मेदिनी॥ (ज्योतिषोक्तयोगभेदः। तस्य लक्षणं यथा,—
"षष्ठ्यादितिथयो मन्दाद् विलोमं क्रकचः स्मृतः"॥
अस्य विवृतिर्यथा।
"शनौ षष्ठी, शुक्रे सप्तमी, गुरौ अष्टमी, बुधे नवमी, भौमे दशमी, सोमे एकादशी, रवौ द्वादशी, एते योगाः क्रकचाख्या विज्ञेयाः"। यथा, नारदोक्तिः।
"त्रयोदशस्युर्मिलने संख्ययोस्तिथिवारयोः।
क्रकचो नाम योगोऽयं मङ्गलेष्वतिगर्हितः"॥)॥
क्र इति कृत्वा कचति शब्दायते। कच शब्दे + पचाद्यच्।) करपत्रम्। काष्ठविदारणास्त्रविशेषः। करात् इति भाषा। इत्यमरः। १। १०। ३५॥
(यथा, महाभारते ३। २२। ३४।
"मध्येन पाटयामास क्रकचो दार्विवोच्छ्रितम्"॥)
"अथ क्रकचव्यवहारे करणसूत्रं वृत्तम्। पिण्डयोगदलमग्रमूलयोर्दैर्घ्यसंगुणितमङ्गुलात्मकम्। दारुदारणपथैः समाहृतं षट्स्वरेषु विहृतं करात्मकम्॥ उदाहरणम्।
मूले नखाङ्गुलमितोऽथ नृपाङ्गुलोऽग्रे
पिण्डः शताङ्गुलमितं किल यस्य दैर्घ्यम्।
तद्दारुदारणपथेषु चतुर्षु किं स्याद्धस्तात्मकं वद सखे गणितं द्रुतं मे॥

न्यासः

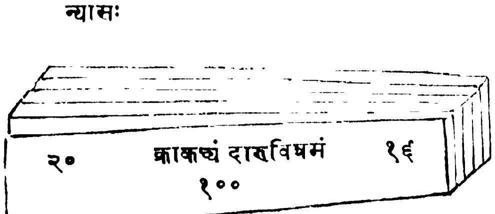

पिण्डयोगदलम्। १८। दैर्घ्येण। १००। संगुणितम्। १८००। दारुदारणपथैः। ४। गुणितम्। ७२००। षट्स्वरेषु। ५७६। विहृतं जातं करात्मकं गणितम्। २५/२॥ क्रकचान्तरे करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम्। छिद्यते तु यदि तिर्य्यगुक्तवत् पिण्डविस्तृतिहृते फलं तदा। इष्टिकाचितिदृषच्चितिखातक्राकचव्यवहृतौ खलु मूल्यम्। कर्म्मकारजनसम्मतिपत्त्या तन्मृदुत्वकठिनत्ववशेन॥ उदाहरणम्।
यद्विस्तृतिर्दन्तमिताङ्गुलानि
पिण्डस्तथा षोडश यत्र काष्ठे।
छेदेषु तिर्य्यङ्नवसु प्रचक्ष्व
किं स्यात् फलं तत्र करात्मकं मे॥

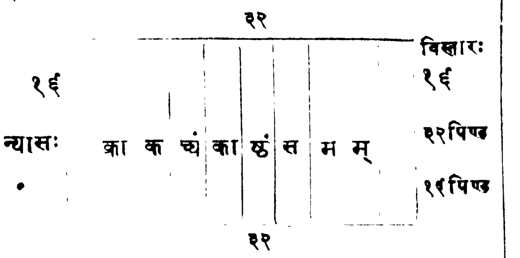

विस्तृतिहृतिः। ५१२। दारुदारणमार्ग। ९। घ्ना। ४६०८। षट्स्वरेषु। ५७६। विहृतं जातं फलं हस्ताः। ८। इति लीलावत्यां क्रकचव्यवहारः॥ * ॥

क्रकचच्छदः, पुं, (क्रकचः करपत्रमिव छदाः पत्राणि यस्य।) केतकीवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

क्रकचपत्रः, पुं, (क्रकचवत् पत्रं अस्य।) शाकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (केतकीवृक्षः॥)

क्रकचपात्, [द्] पुं, (क्रकच इव पादो यस्य। अन्त्यलोपः।) कृकलासः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

क्रकचपादः, पुं, (क्रकचमिव पादो यस्य।) कृकलासः। इति हारावली॥

क्रकचपृष्ठी, स्त्री, (क्रकचवत् पृष्ठं पृष्ठदेशो यस्याः। इति ङीष्।) कवयी मत्स्यः। इति शब्दरत्नावली॥

क्रकचा, स्त्री, (क्रकचस्तदाकारोऽस्त्यस्याः। अर्श आदिभ्यः अच् ततष्टाप्।) केतकी इति रत्नमाला॥

क्रकणः, पुं, (क्र इति कणति शब्दायते। कण शब्दे + अच्। जातित्वात् स्त्रियां ङीष्।) पक्षिविशेषः। इत्यमरः॥ कयार इति भाषा॥

क्रकरः, पुं, (क्र इति शब्दं कर्त्तुं शीलमस्य इति। कृ + ताच्छील्ये टः।) करीरवृक्षः। उट्काटार इति भाषा। क्रकणपक्षी। इत्यमरः। २। ५। १९॥ कयार इति करकरा इति च भाषा॥ (यथा,—
महाभारते १३। १११। १०३।
"पत्रोर्णं चोरयित्वा तु क्रकरत्वं नियच्छति"॥)
अस्य मांसस्य गुणाः। लघुत्वम्। हृद्यत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते।
"चकोरकलविङ्कमयूरक्रकर इत्याद्युपक्रम्य
लघवः क्रकरा हृद्यास्तथा चैवोपचक्रकाः"॥
इत्यन्तेनोपसंहृताः॥) दीनः। क्रकचः। इति मेदिनी॥

क्रतुः, पुं, (क्रियतेऽसौ इति। कृ + "कृञः कतुः"। उणां १। ७८। इति कर्म्मणि कतु प्रत्ययः।) यज्ञः इत्यमरः॥ सप्तर्ष्यन्तर्गतब्रह्ममानसपुत्त्रमुनिविशेषः। इति मेदिनी। अयन्तु ब्रह्मणः कराज्जातः। (यथा, महाभारते। १। ६५। १०।
"ब्रह्मणो मानसाः पुत्त्रा विदिताः षण्महर्षयः।
मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः"॥)
एतस्य भार्य्या प्रजापतेः कर्द्दमस्य कन्या क्रिया। पुत्राः षष्टिसहस्रवालिखिल्याख्याङ्गुष्ठमात्रा ऋषयः।
(यथा,—भागवते। ४। १। ३८।
"क्रतोरपि क्रिया भार्य्या वालखिल्यानसूयत।
ऋषीन् षष्टिसहस्राणि ज्वलतो ब्रह्मतेजसा"॥)
विश्वेदेवविशेषः। यथा, हरिवंशे।
आत्मार्थे चासृजत्पुत्त्रान् लोककर्त्तॄन् पितामहः
विश्वे प्रजानां पतयो येभ्यो लोका विनिःसृताः॥
तत उक्तं "दक्षं मरीचिमत्रिञ्च पुलस्त्यं पु[...]
क्रतुं। वशिष्ठं गौतमञ्चैव भृगुमङ्गिरसं [...]नुम्"। इत्याद्युपक्रम्य।
"अथर्व्वभूता इत्येते ख्यातास्त्वेव महर्षयः।
त्रयोदशसुता येषां वंशा वै संप्रतिष्ठिताः"॥
जटाधरेण तु "विश्वेदेवा दशस्मृताः"। इ[...]
तत्कल्पभेदादविरुद्धम्॥
यथा, शतपथब्राह्मणे १०। ६। ३। १।
"यावत् क्रतुरयमस्माल्लोकात् प्रेत्यैवं क्रतु[...]
लोकं प्रेत्य सम्भवति"॥
यूपसहितः सोमसाध्यो यज्ञः। विष्णुः। य[...]
विष्णुसंहितायाम्।
"यज्ञ इज्यो महेज्यश्च क्रतुः सत्रं सतां गतिः"
अस्य भाष्यं यथा,—
"अस्य सर्व्वयज्ञस्वरूपत्वात् यज्ञः यूपसहि[...]
यज्ञः क्रतुरिति"। अतएव विष्णोः सर्व्व[...]
मयत्वात् यज्ञत्वं क्रतुशब्दस्यापि यूपसहितय[...]
बोधकत्वं प्रसिद्धम्॥ तद्यागे शतपथब्राह्मणा[...]
वुल्लिखिता यूपविशेषाः। यथा, तत्र सोमसा[...]
यागाश्च त्रयः क्रतवः। तथाहि श्रुतौ "[...]
क्रतूनन्वाहाग्नेयमुषस्यमाश्विनम्"। सङ्कल्पः। [...]
ङ्कल्पस्तु कामनाधीनश्चित्तवृत्तिविशेषः। [...]
"कामः क्रतुः कर्म्म जन्मेत्येवमेषां क्रमो भवेत्
पुंसो या विषयापेक्षा स काम इति भण्यते।
स एव वर्द्धमानश्चेत् क्रतुत्वं प्रतिपद्यते"॥
रुचेरातिशय्यम्। यथा,—
"रुचेरतिशयः काम्ये विषये क्रतुरीर्य्यते"॥
स्तुत्यादिकर्म्म। यथा, ऋग्वेदे। ४। २१। [...]
"पुरुष्टुत! क्रत्वा नः स्वस्ति"। "क्रत्वा कर्म[...]
स्तुत्यादिहेतुना"। इति भाष्यम्॥
प्रज्ञा। यथा, छान्दोग्योपनिषदि। "अथ [...]
क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिन् लोके पु[...]
भवति। तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्व्वीत"
अस्य भाष्यं यथा,—
"कथमुपासीत। स क्रतुं कुर्व्वीत क्रतुर्निश्चयोऽ[...]
वसायश्च एवमेव नान्यथेति अविचलः प्रत्य[...]
क्रतुं कुर्व्वीतोपासीत इत्यनेन व्यवहितेन सम्ब[...]
किं पुनः क्रतुकरणेन कर्त्तव्यं प्रयोजनम्? [...]
वा क्रतुः कर्त्तव्यः? क्रतुकरणं वाभिप्रेतार्थसा[...]
कथम्? इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमथेत्या[...]
ग्रन्थः। अथ खल्विति हेत्वर्थः। यस्मात् क्रतुम[...]
क्रतूपायोऽध्यवसायात्मकः पुरुषो जीवः। [...]
क्रतुर्यादृशः क्रतुरस्य सोऽयं यथा क्रतुर्यथाऽ[...]
वसायो यादृङ्निश्चयोऽस्मिँल्लोके जीवन्निह पु[...]
भवति। तथेतोऽस्माद्देहात् प्रेत्य मृत्वा भवति
क्रत्वनुरूपफलात्मको भवतीत्यर्थः। एवं ह्युक्त[...]
स्मृतो दृष्टम्। 'यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्य[...]
कलेवरमित्यादि'। यत एवं व्यवस्था शा[...]

दृष्ट्याऽतः स एवं जानन् क्रतुं कुर्व्वीत यादृशं क्रतुं वच्यामस्तम्। यत एवं शास्त्रप्रामाण्यादुपपद्यते क्रत्वनुरूपं फलमतः स कर्त्तव्यः क्रतुः”। आषाढ़मासः। अस्मिन्नेव मासे चातुर्मास्यादियागप्राचुर्य्यात् तस्य तथात्वम्। यथा, यजुर्व्वेदे। १८। २८।

“वाजाय स्वाहा, प्रसवाय स्वाहा, अपिजाय स्वाहा, क्रतवे स्वाहा, वसवे स्वाहा”। इति।“क्रतवे यागरूपाय चातुर्मास्यादियागप्राचुर्य्यात् क्रतुराषाढ़ः”॥ इति वेददीधितिः॥ अश्वमेधयज्ञः। यथा, मनौ। ७। ७९।

“यजेत राजा क्रतुभिर्विविधैराप्तदक्षिणैः।
धर्म्मार्थञ्चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च” ॥)

तुद्विट्, [ष्] पुं, (क्रतुं यज्ञं द्वेष्टीति। द्विष्+“सत्सूद्विषेति”। ३। २। ६१। क्विप्।) असुरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

तुध्रुक्, [ह्] पुं, (क्रतवे यज्ञाय द्रुह्यति द्रोहमाचरतीति। द्रुह्+क्विप्।) असुरः। इति जटाधरः॥ अस्य रूपान्तराणि। क्रतुध्रुग्। क्रतुध्रुट्। क्रतुध्रुड्॥

तुध्वंसी, [न्] पुं, (क्रतुं दक्षयज्ञं ध्वंसयतीति। ध्वन्स्+णिनिः। स्वजटोत्पादितवीरभद्रेण क्रतुध्वंसकारित्वादस्य तथात्वम्।) शिवः। इत्यमरः॥ (यथाहि अनेन दक्षयज्ञध्वंसः कृतस्तथा तद्विवरणमुच्यते। पुरा किल कोपपरवशो दक्षः वैरनिर्य्यातनाय शिवरहितयज्ञं चिकीर्षुस्तत्र सर्व्वान् देवोपदेवब्रह्मर्षिप्रभृतीन् आहूतवान्। अथ पत्युर्भवस्यावमाननामसहमाना भवानी सती दाक्षायणी पितुर्दक्षस्य यज्ञं दिदृक्षुरनाहूताऽपि दक्षगृहं समाययौ। दक्षस्तु तां शिवां दृष्ट्वा मोहान्धः कालप्रेरितः शिवनिन्दया सतीं तिरश्चकार। सा तु शिवनिन्दामाकर्ण्य समाधियोगाग्निना स्वशरीरं परितत्याज। एतच्छ्रुत्वा रुद्ररूपी देवदेवः स्वजाटातः वीरभद्रमुत्पादयन् दक्षयज्ञक्षयमनैषीत्। एतद्विवरणन्तु काशीखण्डे ८९ अध्याये तथा श्रीमद्भागवतप्रभृतिग्रन्थे च विस्तरशो द्रष्टव्यम्॥)

तुपशुः, पुं, (क्रतोरश्वमेधादेर्यज्ञस्य अङ्गविशेषः पशुः।) अश्वः। इति हारावली॥

तुपुरुषः, पुं, (क्रतुः यज्ञः तन्मयः तदधिष्ठाता वा पुरुषः।) विष्णुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (अयं हि वराहरूपियज्ञपुरुषः। यदुक्तं भागवते। ३। १३। २१—२४।

“किमेतत् शौकरव्याजं सत्त्वं दिव्यमवस्थितम्।
अहोबताश्चर्य्यमिदं नासाया मे विनिःसृतम्॥
दृष्टोऽङ्गुष्ठशिरोमात्रः क्षणाद्गण्डशिलासमः।
अपिस्विद्भगवानेष यज्ञो मे खेदयन् मनः॥
इति मीमांसतस्तस्य ब्रह्मणः सह सूनुभिः।
भगवान् यज्ञपुरुषो जगर्ज्जाऽगेन्द्रसन्निभः॥
ब्रह्माणं हर्षयामास हरिस्तांश्च द्विजोत्तमान्।
स्वगर्जितेन ककुभः प्रतिस्वनतया विभुः”॥
अस्य रूपवर्णनं यथा, तत्रैव। ३५—३८।

“रूपं तवैतन्ननु दुष्कृतात्मनां
दुर्दर्शनं देव! यदध्वरात्मकम्।
छन्दांसि यस्य त्वचि वर्हिरोम
स्वाज्यं दृशि त्वङ्घ्रिषु चातुर्होत्रम्॥
स्रुक् तुण्ड आसीत् स्रुव ईश! नासयो-
रिड़ोदरे चमसाः कर्णरन्ध्रे।
प्राशित्रमास्ये ग्रसने ग्रहास्तु ते
यच्चर्व्वणन्ते भगवन्नग्निहोत्रम्॥
दीक्षानुजन्मोपसदः शिरोधरं
ते प्रायणीयोदयनीयदंष्ट्रः।
जिह्वा प्रवर्ग्यस्तव शीर्षकं क्रतोः
सभ्यावसथ्यं चितयोऽसवो हि ते॥
सोमस्तु रेतः सवनान्यवस्थितिः
संस्थाविभेदास्तव देव! धातवः।
सत्राणि सर्व्वाणि शरीरसन्धय-
स्त्वं सर्व्वयज्ञक्रतुरिष्टिबन्धनः”॥

अत्र श्रीधरस्वामिना यद्व्याख्यातं तद्‌यथा, “यज्ञात्मतां प्रपञ्चयन्तः स्तुवन्ति रूपमित्यादि चतुर्भिः। छन्दांसि गायत्र्यादीनि यज्ञाङ्गभूतछन्द-आद्यनुवादेन भगवदवयवता विधीयते वर्हिः शब्दे दीर्घाभावः आर्षः। दृशि चक्षुषि चातुर्होत्रं होत्रादिचतुष्टयं कर्म्म। स्रुक् जुहूः। तुण्डे मुखाग्रे। स्रुवो नासिकयोः। इड़ा भक्षणपात्रं चमसा ग्रहाश्च सोमपात्राणि। प्राशित्रं ब्रह्मभागपात्रम्। ग्रस्यतेऽनेनेति ग्रसनं मुखान्तर्वर्त्तिच्छिद्रं चर्व्वणं भक्षणम्। दीक्षा दीक्षणीयेष्टिः अनुजन्म वारंवारं अभिव्यक्तिः। उपसदस्तिस्र इष्टयः शिरोधरं ग्रीवा। प्रायणीया दीक्षानन्तरेष्टिः। उदयनीया समाप्तीष्टिः ते एव दंष्ट्रे यस्य। प्रवर्ग्यो महावीरः प्रत्युपसदः पूर्व्वं क्रियते। सभ्यो होमरहितोऽग्निः। आवसथ्य औपासनाग्निः ततो द्वन्द्वैक्यं क्रतुजपस्य शीर्षकं शिरः। चितयः इष्टकाचयनानि पञ्च असवः प्राणाः। प्रातः सवनादीनि अवस्थितिरासनं बाल्याद्यवस्था वा। अग्निष्टोमो इत्यग्निष्टोमः उक्थः षोड़शी वाजपेयोऽतिरात्रः आप्तोर्यामः इति सप्तसंस्थाविभेदाः सप्तत्वङ्मांसादिधातवः। सत्राणि द्वादशाहादीनि बहुयागसङ्घातरूपाणि असोमा यज्ञाः ससोमाः क्रतवस्तद्रूपस्त्वं इष्टिर्यजनं अनुष्ठानञ्च तदेवबन्धनं यस्य सः” ॥)

क्रतुभुक्,[ज्] पुं,(क्रतौ यज्ञे देयं आज्यादिकं भुङ्क्ते। क्रतु+भुज्+क्विप्।) देवता। इत्यमरः १।१।९॥

क्रतुराजः, पुं, (क्रतुषु यज्ञेषु राजते इति। राज्+अच्। यद्वा, क्रतूनां राजा। राजन्+टच्।) राजसूययज्ञः। इति शब्दरत्नावली॥ (क्रतुराट्। अश्वमेधयज्ञः। यथा, मनौ ११। २६०।

“यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्व्वपापापनोदनः।
यथाघमर्षणं सूक्तं सर्व्वपापापनोदनम्” ॥)

क्रतूत्तमः, पुं, (क्रतुषु यज्ञेषु उत्तमः।) राजसूययज्ञः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

क्रथ,'म वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्। घटां। क्रथति। म, क्रथयति।)

क्रथ, क प्रतिहर्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) रेफयुक्तः। प्रतिहर्षः पुनः पुनर्हृष्टीकरणम्। क, क्रथयति शिशुं लोकः पुनःपुनर्हर्षयति इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

क्रथ, कि वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) रेफयुक्तः। कि, क्राथयति क्रथति। इति दुर्गादासः॥

क्रथ, कि म वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) रेफयुक्तः। पुनः पाठात् पूर्व्वो न मित्। कि म, क्रथयति। इति दुर्गादासः॥

क्रथनं, क्ली, (क्रथ्यते इति। क्रथ् वधे+भावे ल्युट्।) मारणम्। इत्यमरः। २। ८। ११५॥ (मुक्तागुरु। इति शब्दार्थचिन्तामणिः॥ पुं, देवयोनिविशेषः। यथा, महाभारते। १। ३२। १८।

“अश्वक्रन्देन वीरेण रेणुकेन च पक्षिराट्।
क्रथनेन च शूरेण तपनेन च खेचरः॥
प्रकुजेन च संग्रामं चकार पुलिनेन च”॥
दानवविशेषः। यथा, महाभारते। १। ६७। ५८।
“क्रथनस्तु महावीर्य्यः श्रीमान् राजन् महासुरः”॥)

क्रथनकं, क्ली, (क्रथन+स्वार्थे कन्।) सितागुरु। इति शब्दचन्द्रिका॥ (पुं, क्रथने दन्तकरणककण्टकच्छेदने प्रसृतः कन्। उष्ट्रः। इति पञ्चतन्त्रम्॥)

क्रद, इ रोदने। आह्वाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-आह्वाने सकं-सेट्। इदित्।) इ, क्रन्द्यते। ततोऽक्रन्दीद्दशग्रीव इति। क्रन्दति भर्त्तारमिवाभिपन्नम्। दुर्गादासमते तु चमडानुबन्धी। यथा, च, क्रन्दा। म, क्रन्दयति। ङ, क्रन्दते। इति॥

क्रद, घ म ङ वैक्लव्यविकलत्वयोः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्-घटां।) घ, क्रदा। म, क्रदयति। ङ, क्रदते। इति दुर्गादासः॥

क्रन्द, क शब्दसातत्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) रेफयुक्तः। आ उपसर्गपूर्व्वकः। क, आक्रन्दयति। शब्दसातत्यं निरन्तरशब्दक्रिया। इति दुर्गादासः॥

क्रन्दनं, क्ली, (क्रदि+भावे ल्युट्।) शोकादिनाऽश्रुपतनम्। काँदन इति भाषा। तत्पर्य्यायः। क्रन्दितम् २ रुदितम् ३ क्रुष्टम् ४ रोदनम् ५। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ४। ३१।

“तं भक्षितं मत्वा गङ्गदत्तस्तारस्वरेण धिग्धिक् प्रलापपरः कथञ्चिदपि न क्रन्दनात् विरराम”॥) योधसंरावः। आह्वानम्। इत्यमरः।२।८।१०७॥

क्रन्दनः, पुं, (क्रन्दनं रोदनमिव शब्दविशेषः अस्यास्तीति अच्।) विड़ालः। इति शब्दमाला॥

क्रन्दितं, क्ली, (क्रदि+भावे क्तः।) रोदनम्। इत्यमरः। १। ७। ३५॥ आह्वानम्। इति मेदिनी॥ योधचीत्करणम्। इति शब्दरत्नावली॥

क्रप, घ म ङ कृपायाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) कृपा दया। घ, क्रपा। भीषि चिक्तीति ङे मनीषाणा इति निपात-

गात् रेफस्य ऋकारः । म, क्रपयति । ङ, क्रपते दयालुर्दीनम् । इति दुर्गादासः ॥

क्रम, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) उ, क्रमित्वा क्रान्त्वा क्रन्त्वा । क्रामति । वारिपूर्णां महीं कृत्वा पश्चात् संक्रमते गुरुरिति संशब्दस्योपसर्गप्रतिरूपकत्वे वागेरित्यात्मनेपदम् । वृत्त्युत्साहतायनेषूपसर्गान्तरपूर्व्वादप्यात्मनेपदमिति शरणदेवः । संक्रामयतीत्यादि तु संक्रामन्तं करोतीति णवन्तात् ञौ साध्यम् । अन्यथा अमन्तत्वाद्ध्रस्वः स्यात् । हरेर्यदक्रामि पदैककेन खमिति तु धातुपारायणमते चुरादिविवक्षया सिद्धम् । तन्मतन्तु परिभाषायां लिखितम् । अथवा आत्मेति कर्म्मणोऽध्याहारे प्रेरणे ञौ साध्यम् । हरेः पदं आत्मानं यत् खं क्रामयामास । इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्रम, य गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् ।) य, क्रम्यति । गोविन्दभट्टक्रमदीश्वरौ तु दीर्घं विधाय । क्राम्यतीत्याहतुः । तथा च ।
"दृश्यते श्यनि दीर्घत्वं दाक्षिणात्यैर्वेदिभिः ।
तेन क्राम्यति कौमारे श्यनीत्यस्योपलक्षणात्" ॥
इति दुर्गादासः ॥

क्रमः, पुं, (क्रम्यते प्राप्यते पाठभेदो ऽनेन । क्रम + घञ् । "नोदात्तोपदेशस्येति" । ७ । ३ । ३४ । इति न वृद्धिः ।) वैदिकविधानम् । तत्पर्य्यायः । कल्पः २ विधिः ३ । इत्यमरः । २ । ७ । ४० ॥ (क्रम + भावे घञ् ।) अनुक्रमः । (यथा, रघुः । ११ । २४ ।
"लोकमन्धतमसात् क्रमोदितौ
रश्मिभिः शशिदिवाकराविव" ॥)
शक्तिः । आक्रमणम् । इति मेदिनी ॥ (क्रामत्यनेन घञ् न वृद्धिः ।) चरणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्वनामख्यातो वत्सप्रीपुत्रः । यथा, मार्कण्डेये ११८ । १ ।
"तस्य तस्यां सुनन्दायां पुत्रा द्वादश जज्ञिरे ।
प्रांशुः प्रवीरः शूरश्च सुचक्रो विक्रमः क्रमः" ॥
सर्व्वाक्रमणात् रुद्रः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२८ ।
"छत्रं सुच्छत्रो विख्यातो लोकः सर्व्वाश्रयः क्रमः" ॥
त्रिपादेन सर्व्वाक्रमणात् विष्णुः । यथा, तत्रैव १३ । १४९ । २२ ।
"ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः" ॥)

क्रमकः, पुं, (क्रमं वेदपाठभेदं अधीते वेत्ति वा । "क्रमादिभ्यो वुन्" । ४ । २ । ६१ । इति वुन् ।) क्रमज्ञः । इति मुग्धबोधम् ॥

क्रमणः, पुं, (क्रामत्यनेन करणे ल्युट् ।) चरणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यदुवंशीयनृपविशेषः । यथा हरिवंशे ।
"क्रमिस्य क्रमणश्चैव धृष्टः शूरः पुरञ्जयः" ॥
क्ली । भावे ल्युट् । पादविक्षेपः । यथा, भागवते ८ । १० । २१ ।
"एते त्वधर्म्मे क्रमणेषु यत्नम्" ॥)

क्रमपूरकः, पुं, (क्रमेण पूरयति वीजम् । पूर + णिच् ण्वुल् । पुष्पवृन्ते क्रमेणास्य वीजपूरकत्वात् तथात्वम् ।) वकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रमशः, [स्] व्य, (कारकार्थवृत्तेः क्रमात् + वीप्सायां शस् ।) क्रमेण क्रमेण । क्रमेक्रमे इति भाषा । यथा । "भवति विज्ञतमः क्रमशो जनः" । इति प्राचीनाः ॥ (तथा च मनौ । ३ । १२ ।
"सवर्णाऽग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्म्मणि ।
कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः" ॥)

क्रमागतं, त्रि, (क्रमेणागतं आयातम् ।) क्रमायातम् । पितृपितामहादिक्रमेण प्राप्तम् । यथा,—
"अस्वतन्त्राः स्त्रियः सर्व्वाः पुत्रदासपरिग्रहाः ।
अस्वतन्त्रस्तु च गृही यत्र तत् स्यात् क्रमागतम्" ॥
इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥ (तथा च मनुः । २ । १८ ।
"तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्य्यक्रमागतः ।
वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते" ॥)

क्रमायातः, त्रि, (क्रमेणायातः आगतः ।) क्रमागतः । इति मिताक्षरा ॥

क्रमिः, पुं, (क्रम् + इन् ।) कृमिः । इति भरतो द्विरूपकोषः ॥ रोगविशेषः । तच्चिकित्सा यथा,
"विडङ्गव्योषसंयुक्तमन्नमण्डं पिबेन्नरः ।
दीपनं क्रिमिनाशाय जठराग्निविवर्द्धनम् ॥
प्रत्यक्षं कटुकं तिक्तं भोजनं कफनाशनम् ।
क्रिमीणां नाशनं पथ्यमग्निसन्दीपनं परम् ॥
विडङ्गशृततपानीयं विडङ्गेनावधूलितम् ।
पीतं क्रिमिहरं दृष्टं क्रिमिजांश्च गदान् जयेत् ॥
लिह्याद्विडङ्गचूर्णं वा मधुना क्रिमिनाशनम् ।
पलाशवीजस्य रसं पिबेन्माक्षिकसंयुतम् ॥
पिबेत्तद्वीजकल्कं वा तक्रेण क्रिमिनाशनम् ।
काम्पिल्यचूर्णकर्षार्द्धं गुडेन सह भक्षितम् ॥
पातयेत क्रिमीन् सर्व्वानुदरस्थान्न संशयः ।
विडङ्गं कौटजं वीजं तथा वीजं पलाशजम् ॥
संचूर्ण्य खादेत् खण्डेन क्रिमीन्नाशयितुं नरः ।
निम्बपत्रसमुद्भूतं रसं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥
धुस्तूरपत्रजं वापि क्रिमिनाशनमुत्तमम् ।
रसेन्द्रेण समायुक्तो रसो धुस्तूरपत्रजः ॥
ताम्बूलपत्रजो वापि लेपाद्यूकाविनाशनः ।
धत्तूरपत्रकल्केन तद्रसेनैव पाचितम् ॥
तैलमभ्यङ्गमात्रेण यूकान्नाशयति क्षणात् ।
क्रिमीणां विट्कफोत्थानामेतदुक्तं चिकित्सितम् ॥
रक्तजानान्तु संहारं कुर्य्यात् कुष्ठचिकित्सया ॥
क्षीराणि मांसानि घृतानि चापि
दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति ।
समस्य मिश्रञ्च रसं विशेषात्
क्रिमीन् जिघांसुः परिवर्ज्जयेद्धि" ॥
इति क्रिम्यधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

क्रमिकण्टकं, क्ली, (क्रमौ क्रमिनाशे कण्टकमिव । तस्य नाशकत्वात्तथात्वम् ।) चित्राङ्गः । विडङ्गम् । उडुम्बरः । इति मेदिनी ॥

क्रमिघ्नं, क्ली, (क्रमिं हन्ति । हन् + टः ।) विडङ्गम् । इति रत्नमाला ॥

क्रमिजं, क्ली, (क्रमेः क्रमिभ्यो वा जायते इति । क्र + डः ।) अगुरु । इत्यमरः ॥

क्रमिजा, स्त्री, (क्रमिज + टाप् ।) लाक्षा । इति रत्नमाला ॥

क्रमिशत्रुः, पुं, (क्रमेः क्रमीणां वा शत्रुरिव नाशकत्वात् ।) विडङ्गः । इति रत्नमाला ॥

क्रमुः, पुं, (क्रमु + बाहुलकादुः ।) गुवाकः । इति भरतो द्विरूपकोषः ॥

क्रमुकः, पुं, (क्रमु + संज्ञायां कन् ।) पट्टिकालोध्रः । गुवाकवृक्षः । भद्रदारुवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४१ ॥ भद्रमुस्तकम् । कार्पासिकाफलम् । इति मेदिनी ।

क्रमुकफलं, क्ली, (क्रमुक एव फलम् । क्रमुकस्य गुवाकादिवृक्षस्य फलं वा ।) गुवाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, माघे ।
"आस्वादितार्द्रक्रमुकाः समुद्रात्" ॥
क्रमुकाः क्रमुकफलानीत्यर्थः ॥) अस्य गुणपर्य्याया गुवाकशब्दे ज्ञातव्याः ॥

क्रमुकी, स्त्री, (क्रमुक + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।) गुवाकः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रमेलः, पुं, (क्रममालम्ब्य एलति गच्छतीति । एल + अच् ।) उष्ट्रः । इत्युणादिकोषः ॥

क्रमेलकः, पुं, (क्रममालम्ब्य एलति गच्छति । एल गतौ + ण्वुल् । यद्वा, क्रमेल + स्वार्थे कन् ।) उष्ट्रः । इत्यमरः २ । ९ । ७५ ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे । १ । ४१४ ।
"भो ममाग्रेऽपि क्रमेलकहृदयं भक्षयित्वा अधुना मम मुखमवलोकयसि" ॥)

क्रमोद्वेगः, पुं, (क्रमेण उद्गतः उत्क्रान्तो वा वेगो यस्य ।) वृषः । इति भूरिप्रयोगः ॥

क्रयः, पुं, (क्री + भावे अच् ।) पण्यपूरणादिमूल्यदानेन विक्रेतुः स्वत्वापनयनेन स्वत्वापादनव्यापारविशेषः । मूल्येन द्रव्यग्रहणम् । केना इति भाषा । यथा,—
"प्रकाशं वा क्रयं कुर्य्यात् मूल्यं वापि समर्पयेत्" ।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे वृहस्पतिः ॥

क्रयलेख्यं, क्ली, (क्रयस्य क्रये क्रयमधिकृत्य वा लेख्यम् ।) भूम्यादिक्रयलिपिः । कवाला इति पारस्य भाषा । यथा,
"गृहं क्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम् ।
पत्रं कारयते यत्तु क्रयलेख्यं तदुच्यते" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे वृहस्पतिः ॥

क्रयविक्रयः, पुं, (क्रयेण सह विक्रयः ।) वाणिज्यम् । केना वेचा इति भाषा । यथा,—
"ऋणादानं तथादानं वस्तूनां क्रयविक्रयम् ।
न कुर्य्यात् गुरुणा सार्द्धं शिष्यो भूत्वा कदाचन" ॥
इति तन्त्रसारः ॥
(केचित्तु एतौ द्विवचनान्ताविच्छन्ति । तत्र वक्तव्ये यथा, क्रयश्च विक्रयश्च तौ क्रयविक्रयौ । यदुक्तं मनुसंहितायाम् ।
"आगमं निर्गमस्थानं तथा वृद्धिक्षयावुभौ ।
विचार्य्य सर्व्वपण्यानां कारयेत् क्रयविक्रयौ ।
पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षे ऽथवा गते ।

कुर्व्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्थसंस्थापनं नृपः” ॥

विक्रयानुशयः, पुं, (क्रये विक्रये च क्रयविक्रययोर्वा अनुशयः पश्चात्तापः ।) अष्टादशविवादान्तर्गतविवादविशेषः । यथा ।
“वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः ।
क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः” ॥
अस्य विवरणम् । यथा, मनौ ।
“क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित् यस्येहानुशयो भवेत् ।
सोऽन्तर्दशाहात् तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वा” ॥

विक्रयिकः, पुं, (क्रयविक्रयाभ्यां जीवतीति । “वस्नक्रयविक्रयात् ठन्” ।४।४।१३। इति ठन् ।) वणिक् । इत्यमरः । २ । ९ । ७८ ॥

शीर्षं, क्ली, (कपिशीर्ष + पृषोदरात् साधुः ।) कपिशीर्षम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रोहः, पुं, (आ + रुह + अधिकरणे घञ् । क्रयार्थं आरोहः समारोहोऽत्र ।) हट्टः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यिकः, पुं, (क्रयः प्रयोजनमस्त्यस्य इति ठन् ।) क्रेता । तत्पर्य्यायः । क्रायकः २ । इत्यमरः ॥ क्रयी ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
“धनेन क्रयिको हन्ति खादकश्चोपभोगतः” ॥
क्रयेण जीवतीति । “वस्नक्रयविक्रयात् ठन्” । ४ । ४ । १३ । इति व्यस्तादपि ठन्) क्रयजीवी । वणिक् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, माघे ।
“पर्य्यापतत् क्रयिकलोकमगण्यपण्या” ॥)

ी, [न्] त्रि, (क्रयोऽस्त्यस्य इति । क्रय + इनिः ।) क्रयकर्त्ता । इति हेमचन्द्रः ॥

पुं,त्रि, (डुक्रीञ् द्रव्यपर्य्यये + “अतो यत्” । ३ । १ । ९७ । “क्रय्यस्तदर्थे” ६ । १ । ८२ । इति साधुः ।) क्रये प्रसारितम् । क्रयनिमित्तं हट्टादौ न्यस्तं यत् द्रव्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । ३ । ३ । ३ । १ । “क्रय्यस्ते सोमो राजा इति क्रय इत्याह सोमविक्रयी” ॥)

यं, क्ली, (क्लव + यत् । लस्य रत्वम् ।) मांसम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १८ । २४ ।
“क्रव्यादाः प्राणिनः क्रव्यं दुदुहुः स्वे कलेवरे ।
सुपर्णवत्सा विहगाश्चरं चाऽचरमेव च” ॥)

घातनः,पुं, (क्रव्यस्य क्रव्यार्थं वा घात्यतेऽसौ । हन् + स्वार्थे णिच् + कर्म्मणि ल्युट् ।) मृगः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ात्,[द्]पुं,(क्रव्यं मांसं अत्तीति । “क्रव्ये च विट्” । ३।२।६९। इति ।) राक्षसः । इत्यमरः ॥ मांसाशिनि त्रि । इति मेदिनी । (मृगादिमांसभुक् पक्षिविशेषश्चापि । यथा, रघौ । १५ । १६ ।
“धूमधूम्रो वसागन्धी ज्वालाबभ्रुशिरोरुहः ॥
क्रव्याद्गणपरीवारश्चिताग्निरिव जङ्गमः” ॥
“श्मशानुपचो क्रव्यादो मृगादयः” । इति मल्लिनाथः । व्याघ्रादिहिंस्रपशुभेदः ।
यथा, मनुः ५ । १३१ ।
“श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत् ।
क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः” ॥
“क्रव्याद्भिः व्याघ्रश्येनादिभिश्चेति” । कुल्लूकभट्टः ॥
ग्राम्यक्रव्यादो मार्ज्जारादयः ।
यथा, मनौ । ११ । १९९ ।
“श्वशृगालखरैर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च” ।
“ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरामममांसादैर्म्मार्ज्जारादिभिः” ।
इति कुल्लूकभट्टः ॥ गुरुपत्नीगामिनां नरकभोगावसाने क्रव्यादां आममांसाशिनां योनिप्राप्तिर्भवति ।
यथा, तत्रैव । १२ । ५८ ।
“तृणगुल्मलतानाञ्च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि ।
क्रूरकर्म्मकृताञ्चैव शतशो गुरुतल्पगः” ॥
शवदाहकाग्निभेदः । यथा, शतपथब्राह्मणे । १ । २ । १ । ४ ।
“अपाग्ने ! अग्निमामादं जहि निष्क्रव्यादं सेध इत्ययं वा आमाद् येनेदं मनुष्याः पक्त्वाऽश्नन्ति अथ येन पुरुषं दहन्ति स क्रव्याद् एतावेवैतदुभावतोऽपहन्ति” । “हे अग्ने ! गार्हपत्य ! आमादमग्निमपजहि परित्यज तथा,—
“क्रव्यादमग्निं निःसेधनिःशेषं दूरे गमय” ।
इति भाष्यम् ॥ ऋग्वेदे च । १० । १६ । १० ।
“योऽग्निं क्रव्यात् प्रविवेश वो गृहम्” ॥)

क्रव्यादः, पुं, (क्रव्यं मांसमत्ति । अद् उपपदे “कर्म्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इति अण् । कृत्तं छिन्नं तदेव पुनर्व्विशेषतः कृत्तं पक्वञ्च भुङ्क्ते इति कृत्तविकृत्तपक्वशब्दस्य पृषोदरात् क्रव्यादेशः । इति काशिका ।) राक्षसः । इत्यमरः ॥ सिंहः । श्येनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शवभक्षकाग्निः । यथा,
“क्रव्यादो मृतभक्षणे” । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ मांसाशिनि त्रि । इति धरणी ॥ (पुरा किल केनचिद्रक्षसाग्निमुखादियमेव सा भृगुभार्य्या पुलोमेति विदितेनैवापहृतायान्तस्यां पुलोमायां महर्षिर्भृगुरत्यन्ताऽमर्षमाहरन् त्वं सर्व्वभक्षो भविष्यसीति तस्मै वह्नये शापं प्रददौ तेन हि तस्य क्रव्यादत्वं प्रसिद्धम् । ततः शप्तेनापि तेनाग्निदेवेनात्मनः सर्व्वभक्षकत्वरूपशापं परिहर्त्तुकामेन सर्व्वभक्षः सन्कथं देवादीनां मुखं भविष्यामीति चिन्तयता अग्निहोत्रेषु यज्ञसत्रक्रियासु च आत्मनः संहारश्चक्रे । पितामहस्तु देवादिभिरनुरुद्धो वह्नेः स्वप्रभावमनुस्मारयन् कौशलेन हुतभागग्रहणस्वीकारमकारयत् । एतद्विवरणन्तु महाभारते । १ । ६–७ अध्याययोर्द्रष्टव्यम् । तद्यथा,

भृगुरुवाच ।
“केनासि रक्षसे तस्मै कथिता त्वं जिहीर्षते ।
न हि त्वां वेद तद्रक्षो मद्भार्य्यां चारुहासिनीम् ॥
तत्त्वमाख्याहि तं ह्यद्य शप्तुमिच्छाम्यहं रुषा ।
बिभेति को न शापान्मे कस्य चायं व्यतिक्रमः ॥

पुलोमोवाच ।
अग्निना भगवंस्तस्मै रक्षसेऽहं निवेदिता ।
ततो मामनयद्रक्षः क्रोशन्तीं कुररीमिव ॥
साहं तव सुतस्यास्य तेजसा परिमोक्षिता ।
भस्मीभूतन्तु तद्रक्षो मामुत्सृज्य पपात वै ॥

सूत उवाच ।
इति श्रुत्वा पुलोमाया भृगुः परममन्युमान् ।
शशापाग्निमतिक्रुद्धः सर्व्वभक्षो भविष्यसि” ॥
“शप्तस्तु भृगुणा वह्निः क्रुद्धो वाक्यमथाब्रवीत् ।
किमिदं साहसं ब्रह्मन् कृतवानसि मां प्रति” ॥
“अमावास्याञ्च पितरः पौर्णमास्याञ्च देवताः ।
मन्मुखेनैव हूयन्ते भुञ्जते च हुतं हविः ॥
सर्व्वभक्षः कथं तेषां भविष्यामि मुखं त्वहम्” ॥
“चिन्तयित्वा ततो वह्निश्चक्रे संहारमात्मनः ।
द्विजानामग्निहोत्रेषु यज्ञसत्रक्रियासु च ॥
निरोङ्कारवषट्काराः स्वधास्वाहाविवर्ज्जिताः ।
विनाग्निना प्रजाः सर्व्वास्तत आसन् सुदुःखिताः ॥
अथर्षयः समुद्विग्ना देवान् गत्वाब्रुवन् वचः ।
अग्निनाशात्क्रियाभ्रंशात् भ्रान्ता लोकास्त्रयोऽनघाः ।
विदध्वमत्र यत्कार्य्यं न स्यात् कालात्ययो यथा ।
अथर्षयश्च देवाश्च ब्रह्माणमुपगम्य तु ॥
अग्नेरावेदयञ्छापं क्रियासंहारमेव च ।
भृगुणा वै महाभाग ! शप्तोऽग्निः कारणान्तरे ॥
कथं देवमुखो भूत्वा यज्ञभागाग्रभुक् तथा ।
हुतभुक् सर्व्वभूतेषु सर्व्वभक्षत्वमेष्यति ॥
श्रुत्वा तु तद्वचस्तेषामग्निमाहूय विश्वकृत् ।
उवाच वचनं श्लक्ष्णं भूतभावनमव्ययम् ॥
लोकानामिह सर्व्वेषां त्वं कर्त्ता चान्त एव च ।
त्वं धारयसि लोकांस्त्रीन् क्रियाणाञ्च प्रवर्त्तकः ॥
स तथा कुरु लोकेश ! नोच्छिद्येरन् क्रिया यथा ।
कस्मादेवं विमूढस्त्वमीश्वरः सन् हुताशन ! ॥
त्वं पवित्रः सदा लोके सर्व्वलोकगतिश्च ह ।
न त्वं सर्व्वशरीरेण सर्व्वभक्षत्वमेष्यसि ॥
अपाने ह्यर्च्चिषो यास्ते सर्व्वं भोक्ष्यन्ति ताः शिखिन् ॥
क्रव्यादा च तनुर्य्या ते सा सर्व्वं भक्षयिष्यति ॥
यथा सूर्य्यांशुभिः स्पृष्टं सर्व्वं शुचि विभाव्यते ।
तथा त्वदर्च्चिर्निर्दग्धं सर्व्वं शुचि भविष्यति ॥
त्वमग्ने ! परमं तेजः स्वप्रभावाद्विनिर्गतम् ।
स्वतेजसैव तं शापं कुरु सत्यमृषेर्व्विभो ! ॥
देवानाञ्चात्मनो भागं गृहाण त्वं मुखे हुतम्” ।
“एवमस्त्विति तं वह्निः प्रत्युवाच पितामहम् ॥
जगाम शासनं कर्त्तुं देवस्य परमेष्ठिनः” ॥ * ॥
अतएव ऋङ्मन्त्रेण क्रव्यादाख्याग्नेः शान्तिकर्म्मादिष्वपसारणं जातवेदोऽग्नेरादानं प्रोक्तम् ।
यथा, ऋग्वेदे । १० । १६ । ९ ।

“क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरं
यमराज्ञो गच्छतु रिप्रवाहः ।
इहैवायमितरो जातवेदा
देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन्” ॥

“क्रव्यं आमिषं अत्ति क्रव्यादः तं तीव्रमग्निं दूरं विप्रकृष्टे देशे प्रहिणोमि प्रगमयामि । रिप्रं पापं तस्य वाहः वोढ़ा यद्वा रिप्रं पापं वहति उपपदे “कर्म्मण्यण्” इति वह + अण् । सोऽग्निः यमराज्ञः यमो राजा येषां तान् यमराजकान् प्रदेशान् गच्छतु प्राप्नोतु । अथ शान्तिकर्म्मार्थं उपासने इतरः क्रव्यादादन्यः जातवेदा अग्निः इहैव देशे देवेभ्यः देवार्थं हव्यं वहतु” ॥ इति भाष्यम् ॥
क्रव्यं मांसं अत्ति । अद् + उपपदे “कर्म्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इत्यण् । दवनामाममांसाशिमृगभेदः ।
यथा, भागवते । ५ । २६ । ११ ।

"एवमेव महारौरवो यत्र निपतितं पुरुषं क्रव्यादा नाम रुरवस्तं क्रव्येण घातयन्ति यः केवलं देहम्भरः" ॥)

क्रान्तः, पुं, (क्रम्यते आक्रम्यते इति । क्रम + क्तः ।) घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पादेन्द्रियम् । यथा, मनौ । १२ । १२१ ।
"मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले हरम् । वाच्यग्निं मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम्" ॥
"क्रान्ते पादेन्द्रिये विष्णुमिति" । कुल्लूकभट्टः ॥
भावे + क्तः । क्ली, आक्रमणम् । क्रमणम् । यथा माघे ।
"क्रान्तं वचा काञ्चनवप्रभाजा" ॥
यथा च शतपथब्राह्मणे ५ । ४ । २ । ६ ।
"विष्णोः क्रान्तमसीतीमे लोकाः विष्णोर्विक्रमणं विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः क्रान्तम्" ॥)
आक्रान्ते त्रि ॥

क्रान्ता, स्त्री, (क्रम + कर्त्तरि क्तः । स्त्रियां जातित्वेपि संयोगोपधत्वात् टाप् ।) वृहती । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रान्तिः, स्त्री, (क्रम + भावे क्तिन् ।) खगोलमध्यवर्त्तिसूर्य्यगमनमार्गतिर्य्यग्गोलरेखा । यथा,—
"अयनादयनं यावत् कक्षा तिर्य्यक् तथापरा । क्रान्तिसंज्ञा तया सूर्य्यः सदा पर्य्येति भासयन्" ॥
इति सूर्य्यसिद्धान्ते गोलाध्यायः ॥ "नाडीमण्डलात् दक्षिणोत्तरं क्रान्तिमण्डलावधियदन्तरं तत्" । इति तट्टीकायां नृसिंहविदाम्बरः ॥ तत्पर्य्यायः । अपमण्डलम् २ अपवृत्तम् ३ अपक्रमः ४ अपक्रान्तिः ५ । इति सूर्य्यसिद्धान्तः ॥ अपमः ६ । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ इष्टक्रान्त्यानयनक्रमो यथा,—
"परमापक्रमज्या च सप्तरन्ध्रगुणेन्दवः । तद्गुणाज्या त्रिजीवाप्ता तच्चापक्रान्तिरुच्यते" ॥
इति सूर्य्यसिद्धान्तः ॥ * ॥ आक्रमः । इति हेमचन्द्रः ॥ गतिः । गत्यर्थात् क्रमधातोर्भावे क्तिन्प्रत्ययात् तथात्वम् ॥

क्रान्तिवलयः, पुं, (सूर्य्यसिद्धान्तोक्ता क्रान्तिरेव वलयः वृत्तम् ।) क्रान्तिमण्डलम् । विषुवद्वृत्तात् चतुर्विंशतिभागैर्दक्षिणे चोत्तरे यद्वृत्तं तत् । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

क्रान्तुः, पुं, (क्रामतीति । "क्रमिगमिक्षमिभ्यस्तुन् वृद्धिश्चेति" । उणां ५ । ४३ । इति तुन् वृद्धिश्च ।) पक्षी । इत्युणादिकोषः ॥

क्रायकः, पुं, (क्रीणाति इति । कर्त्तरि ण्वुल् ।) क्रेता । इत्यमरः ॥ क्रयजीवी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

क्रिमिः, पुं, (क्रमु पादविक्षेपे । "क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च" । उणां ४ । १२१ । इति इन् कित् अत इच्च ।) कीटः । कृमामयः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ रोगविशेषः ।.तस्य प्रकारो यथा,—
"क्रिमयस्तु द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः । बहिर्मलकफासृग्विड्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः ॥ नामतो विंशतिविधा बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः । तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः ॥

बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिक्षाश्च नामतः । द्विधा ते कोठपिड़का कण्डूगण्डान् प्रकुर्व्वते ॥ * ॥
निदानम् यथा ।
"अजीर्णभोजी मधुराम्लनित्यो द्रवप्रियः पिष्टगुड़ोपभोक्ता । व्यायामवर्ज्जी च दिवाशयानो विरुद्धभुक् संलभते क्रिमींश्च" ॥
पुरीषजनिदानं यथा,—
"मांसपिष्टान्नलवणगुड़शाकैः पुरीषजाः" ॥ * ॥
कफजनिदानं यथा,—
"मांसमाषगुड़क्षीरदधिशुक्तैः कफोद्भवाः" ॥
रक्तजनिदानं यथा,—
"विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि" ॥
अभ्यन्तरक्रिमिलक्षणं यथा,—
"ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगश्छर्द्दनं भ्रमः । भक्तद्वेषोऽतिसारश्च संजातक्रिमिलक्षणम्" ॥
कफजरूपं यथा,—
"कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पन्ति सर्व्वतः ॥ पृथुब्रध्ननिभाः केचित् केचिद्गण्डूपदोपमाः । रूढ़धान्याङ्कुराकारास्तनुदीर्घास्तथाणवः ॥ श्वेतास्ताम्रावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते । अन्त्रादा उदरावेष्टा हृदयादा महागुदाः ॥ चुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्व्वते । हृल्लासमास्यस्रवणमविपाकमरोचकम् ॥ मूर्च्छाच्छर्द्दिज्वरानाहकार्श्यक्षवथुपीनसान्" ॥ * ॥
रक्तजरूपं यथा,—
"रक्तवाहिशिराख्याना रक्तजा जन्तवोऽणवः ॥ अपादा वृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात् केचिददर्शनाः । केशादा रोमविध्वंसा रोमद्वीपा उडुम्बराः ॥ षट् ते कुष्ठैककर्म्माणः सहसौरसमातरः" ॥
विड्जरूपं यथा,—
"पक्वाशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पिणः । वृद्धास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदामाशयोन्मुखाः । तदास्योद्गारनिश्वासविड्गन्धानुविधायिनः ॥ पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावपीतसितासिताः । ते पञ्च नाम्ना क्रिमयः ककेरुकमकेरुकाः ॥ सौसुरादाः सशूलाख्या लेलिहा जनयन्ति हि" ॥
विमार्गगक्रिमिलक्षणं यथा,—
"विड्भेदशूलविष्टम्भकार्श्यपारुष्यपाण्डुताः । रोमहर्षाग्निसदनगुदकण्डूर्विमार्गगाः" ॥
इति माधवकरः ॥
(अस्य सहेतुकलक्षणचिकित्सितानि यथा,—
"इह खल्वग्निवेश विंशतिविधाः क्रिमयः पूर्व्वमुक्ता नानाविधेन प्रविभागेनान्यत्र सहजेभ्यः । ते पुनः प्रकृतिभिर्भिद्यमानाश्चतुर्व्विधास्तद्यथा । पुरीषजाः श्लेष्मजाः शोणितजाः मलजाश्चेति । तत्र मलो बाह्यश्चाभ्यन्तरश्च । तत्र बाह्ये मले जातान् मलजान् सञ्चक्ष्महे, तेषां समुत्थानं मृजावर्ज्जनं, स्थानकेशश्मश्रुलोमपक्ष्मवासांसि, संस्थानमणवस्तिलाकृतयो बहुपादा वर्णः कृष्णः शुक्लश्च, नामानि यूकाः पिपीलिकाश्चेति, प्रभावः कण्डूजननं कोठपिड़काभिनिर्व्वर्त्तनञ्च, चिकि-

त्सितं त्वेषामपकर्षणं मलोपघातो मलकराणां भावानामुपसेवनमिति । शोणितजानान्तु कुष्ठैः समानं समुत्थानं, स्थानं रक्तवाहिन्यो धमन्यः, संस्थानमणवो वृत्ताश्चापादाश्च सूक्ष्मत्वाच्चैके भवन्त्यदृश्याः, वर्णस्ताम्रः, नामानि केशादा लोमादा लोमद्वीपाः सौरसा औदुम्बरा जन्तुमातरश्चेति, प्रभावः केशश्मश्रुनखलोमापध्वंसो व्रणगतानाञ्च हर्षकण्डूतोदसंसर्पणान्यतिवृद्धानाञ्च त्वक्सिरास्नायुमांसतरुणास्थिभक्षणमिति, चिकित्सितमप्येषां कुष्ठैः समानं तदुत्तरकालमुपदेक्ष्यते ।

श्लेष्मजाः क्षीरगुड़तिलमत्स्यानूप-मांस-पिष्टान्न-परमान्नकुसुम्भस्नेहाजीर्ण-पूतिक्लिन्नसङ्कीर्ण-विरुद्धासात्म्यभोजनसमुत्थानाः । तेषामामाशयः स्थानं प्रवर्द्धमानास्तूर्द्धमधो वा विसर्पन्ति, उभयतो वा संस्थानवर्णविशेषास्तु श्वेताः पृथुब्रध्नसंस्थानाः केचित्, केचिद्वृत्तपरिणाहाः गण्डूपदाकृतयः श्वेतास्ताम्रावभासाः, केचिदणवो दीर्घास्तन्त्वाकृतयः श्वेताः । तेषां त्रिविधानां श्लेष्मनिमित्तानां क्रिमीणां नामानि, अन्त्रादा, उदरादा, हृदयादाश्चुरवो दर्भपुष्पाः, सौगन्धिकाः, महागुदाश्चेति । प्रभावो हृल्लासास्यसंस्रवणमरोचकाविपाको ज्वरो मूर्च्छाजृम्भाक्षवथुरानाहोऽङ्गमर्दश्छर्द्दिः कार्श्यं पारुष्यमिति ।

पुरीषजास्तुल्यसमुत्थानाः श्लेष्मजैस्तेषां स्थानं पक्वाशयः । प्रवर्द्धमानास्त्वधो विसर्पन्ति । यस्य पुनरामाशयाभिमुखाः स्युस्तदनन्तरं तस्योद्गारनिःश्वासाः पुरीषगन्धिनः स्युः । संस्थानवर्णविशेषास्तु सूक्ष्मवृत्तपरीणाहाः श्वेता दीर्घोर्णांशुसङ्काशाः केचित् केचित् पुनः स्थूलवृत्तपरीणाहाः श्यावनीलहरित पीताः । तेषां नामानि ककेरुकमकेरुकाः लेलिहाः शालूनकाः सौसुरादाश्चेति । प्रभावः पुरीषभेदः कार्श्यं पारुष्यं लोमहर्षाभिनिर्व्वर्त्तनञ्च । त एव चास्य गुदमुखं परितुदन्तः कण्डूञ्चोपजनयन्तो गुदमुखं पर्य्यासते । त एव जातहर्षा गुदान्निष्क्रमणमतिवेलं करोति ।

इत्येषश्लेष्मजानां पुरीषजानाञ्च क्रिमीणां समुत्थानादिविशेषः । चिकित्सितन्तु खल्वेषां समासेनोपदिश्य पश्चाद्विस्तरेणोपदेक्ष्यते । तत्र सर्व्वक्रिमीणामपकर्षणमेवादितः कार्य्यम् । ततः प्रकृतिविघातोऽनन्तरं निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनमिति ।

तत्रापकर्षणं हस्तेनाभिगृह्य विमृश्योपकरणवतानुपकरणेन वा । स्थानगतानान्तु क्रिमीणां भेषजेनापकर्षणं न्यायतश्चतुर्विधमिति । तद्यथा,—शिरोविरेचनं वमनं विरेचनमास्थापनमित्यपकर्षणविधिः ।

प्रकृतिविघातस्त्वेषां कटुतिक्तकषायक्षारोष्णानां द्रव्याणामुपयोगो यच्चान्यदपि किञ्चित् श्लेष्मपुरीषप्रत्यनीकभूतं तत्स्यादिति प्रकृतिविघातः ।

अनन्तरं निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनं यदुक्तं निदानविधौ, तस्य वर्ज्जनं तथाविध

प्रायाणां चापरेषां द्रव्याणामिति लक्षणतश्चिकित्सितमनुव्याख्यातमेतदेव पुनर्विस्तरेणोपदेक्ष्यते।

अथैनं क्रिमिकोष्ठमातुरमग्रे षड्रात्रं सप्तरात्रं वा स्नेहस्वेदाभ्यामुपपाद्य श्वोभूते एनं संशोधनं पाययितास्मीति, क्षीरदधिगुड़तिलमत्स्यानूपमांसपिष्टान्नपरमान्नकुसुम्भस्नेहसम्प्रयुक्तैर्भोज्यैः सायम्प्रातरुपपादयेत् समुदीरणार्थञ्चैव क्रिमीणां कोष्ठाभिसरणार्थञ्च। भिषगथ व्युष्टायां रजन्यां सुखोषितं सुप्रजीर्णभुक्तञ्चाज्ञायास्थापनवमनविरेचनैस्तदहरेवोपपादयेत्। उपपादनीयश्चेत् स्यात् सर्व्वान् परीक्ष्य विशेषान् समीक्ष्य सम्यक्। अथाहरेति ब्रूयात्। मूलक-सर्षपलशुनकरञ्ज-शिग्रु-मधुशिग्रु-खरपुष्पभूस्तृण-सुमुख-सुरस-कुठेरक-गण्डीर-कालमालक-पर्णासक्षवक-फणिज्झकानि सर्व्वाण्यथवा यथालाभम्। तान्याहृतान्यभिसमीक्ष्य खण्डशश्छेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेन सुप्रक्षालितायां स्थाल्यां समावाप्य गोमूत्रेणार्द्धोदकेनाभ्यासिच्य साधयेत्। सततमवघट्टयन् दर्व्या तमुपयुक्तभूयिष्ठेऽम्भसि। गतरसेष्वौषधेषु स्थालीमवतार्य्य सुपरिपूतं कषायं सुखोष्णं मदनफल-विड़ङ्गकल्कतैलोपहितं स्वर्जिकालवणमभ्यासिच्य बस्तौ विधिवदास्थापयेदेनम्"।

"मदनफलपिप्पलीकषायेणाञ्जलिमात्रेण त्रिवृत्कल्काक्षमात्रामालोड्य पातुमस्मै प्रयच्छेत्। तदस्य दोषमुभयतो निर्हरति साधु। एवमेव कल्पोक्तानि वमनविरेचनानि संसृज्य पाययेदेनं बुद्ध्या सर्व्वविशेषानवेक्षमाणः।

अथैनं सम्यग्विरिक्तं विज्ञायापराह्णे शैखरिककषायेण सुखोष्णेन परिषेचयेत्। तेनैव च कषायेण बाह्याभ्यन्तरान् सर्व्वोदकार्थान् कारयेत् शश्वत्। तदभावे वा कटुकतिक्तकषायाणामौषधानां क्वाथैर्मूत्रक्षारैर्वा परिषेचयेत्। परिषिक्तञ्चैवं निवातमागारमनुप्रवेश्य पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरसिद्धेन यवाग्वादिना क्रमेणोपक्रामयेत्। विरेचनक्रमागतञ्चैनमनुवासयेत् विड़ङ्गतैलेनैकान्तरं द्विस्त्रिर्व्वा। यदि पुनरस्यातिप्रवृद्धान् शीर्षादीन् क्रिमीन् मन्येत, शिरस्येवाभिसर्पतः कदाचित्। ततः स्नेहस्वेदाभ्यामस्य शिर उपपाद्य, विरेचयेदपामार्गतण्डुलादिना शिरोविरेचनेन।

यस्त्वभ्याहार्य्यविधिः प्रकृतिविघातोक्तः क्रिमीणां सोऽनुव्याख्यास्यते। मूषिकपर्णीं समूलाग्रप्रतानामपहृत्य खण्डशश्छेदयित्वा उदूखले क्षोदयित्वा पाणिभ्यां पीड़यित्वा च रसं गृह्णीयात्। तेन रसेन लोहितशालितण्डुलपिष्टं समालोड्य पूपलिकां कृत्वा विधूमेष्वङ्गारेषूपकुड्य विड़ङ्गतैललवणोपहितां क्रिमिकोष्ठाय भक्षयितुमुपयच्छेत्। तदनन्तरमम्लकाञ्जिकमुदश्विद्वा पिप्पल्यादिपञ्चवर्गसंसृष्टं सलवणमनुपाययेत्"।

"अथाश्वशकृदाहृत्य महति किलिञ्जे प्रसीर्य्यातपे शोषयित्वोदूखले क्षोदयित्वा दृषदि पुनः सूक्ष्माणि चूर्णानि कारयित्वा विड़ङ्गकषायेण त्रिफलाकषायेण वा अष्टकृत्वो दशकृत्वो वा आतपे सुपरिभावितानि भावयित्वा दृषदि पुनः सूक्ष्माणि चूर्णानि कारयित्वा नवे कलसे समवाप्यानुगुप्तं निधापयेत्। तेषान्तु खलु चूर्णानां पाणितलं पूर्णं यावद्वा साधु मन्येत तत् क्षौद्रेण संसृज्य क्रिमिकोष्ठाय लेढुमस्मै प्रयच्छेत्॥

तथा भल्लातकास्थीन्याहार्य्य कलसप्रमाणेन सम्पोथ्य स्नेहभाविते दृढ़े कलसे सूक्ष्मानेकच्छिद्रब्रध्ने मृदावलिप्ते समवाप्योडुपेन पिधाय भूमावाकण्ठं निखातस्य स्नेहभावितस्यैव दृढ़स्योपरि कुम्भस्यारोप्य समन्तात् गोमयैरुपचित्य दाहयेत्। स यदा जानीयात् साधु दग्धानि गोमयानि विगतस्नेहानि भल्लातकास्थीनीति ततस्तं कुम्भमुद्धारयेत्। अथ तस्मात् द्वितीयात् कुम्भात्तं स्नेहमादाय विड़ङ्गतण्डुलचूर्णैः स्नेहार्द्धमात्रैः प्रतिसंसृज्यातपे सर्व्वमहः स्थापयित्वा ततोऽस्मै मात्रां प्रयच्छेत् पानाय। तेन साधु विरिच्यते विरिक्तस्य चानुपूर्व्वी यथोक्ता"।

"अथाहरेति ब्रूयात् शारदान्नवांस्तिलान् सम्पदुपेतानाहृत्य सुनिष्पूतान्निष्पूय सुशुद्धान् शोधयित्वा विड़ङ्गकषाये सुखोष्णे प्रक्षिप्य सुनिर्व्वापितान् निर्व्वापयेत् आदोषगमनात्। गतदोषानभिसमीक्ष्य सुप्रलूनान् प्रलुच्य पुनरेव सुनिष्पूतान्निष्पूय सुशुद्धान् शोधयित्वा विड़ङ्गकषायेण त्रिःसप्तकृत्वः सुपरिभावितान् भावयित्वातपे शोधयित्वोदूखले संक्षुद्य दृषदि पुनः श्लक्ष्णपिष्टान् कारयित्वा द्रोण्यामभ्यवधाय विड़ङ्गकषायेण मुहुर्मुहुरवसिञ्चन् पाणिमर्द्दं मर्द्दयेत्। तस्मिन् खलु प्रपीड्यमाने यत्तैलमुपदियात् तत् पाणिभ्यां पर्य्यादाय शुचौ दृढ़े कलसे समासिच्यानुगुप्तन्निधापयेत्। अथाहरेति ब्रूयात् तिल्वकोद्दालकयोर्द्वौ बिल्वमात्रौ पिण्डौ श्लक्ष्णपिष्टौ विड़ङ्गकषायेण, ततोऽर्द्धमात्रौ श्यामात्रिवृतयोरर्द्धमात्रौ दन्तीद्रवन्त्योरतो अर्द्धमात्रौ चव्यचित्रकयोरित्येतत् सम्भारं विड़ङ्ग-कषायस्यार्द्धाढ़कमात्रेण प्रतिसंसृज्य ततस्तैलप्रस्थमावाप्य सर्व्वमालोड्य महति पर्य्योगे समासिच्याग्नावधिश्रित्य महत्यासने सुखोपविष्टः सर्व्वतः स्नेहमवलोकयन्नजस्रं मृद्वग्निना साधयेद्दर्व्या सततमवघट्टयन्। स यदा जानीयाद्विरमति शब्दः, प्रशाम्यति च फेनः, प्रसादमापद्यते स्नेहो यथास्वञ्च गन्धवर्णरसोत्पत्तिः संवर्त्तते, भैषजमङ्गुलिभ्यां मृद्यमानमनतिमृद्वनतिदारुणमनङ्गुलिग्राहि चेति। स कालस्तस्यावतारणाय। ततस्तमवतीर्य्य शीतीभूतं महता वाससा परिपूय शुचौ दृढ़े कलसे समासिच्य पिधानेन पिधाय शुक्लेन वस्त्रपट्टेनाच्छाद्य सूत्रेण सुबद्धं सुगुप्तन्निधापयेत्। ततोऽस्मै मात्रामयच्छेत् पानाय। तेन साधु विरिच्यते। सम्यगपहृतदोषस्य चास्यानुपूर्व्वी यथोक्ता। ततश्चैनमनुवासयेदनुवासनकाले"॥

"इत्येतत् त्रयाणां श्लेष्म-पुरीष-सम्भवानां क्रिमीणां समुत्थानसंस्थानसंस्थानवर्ण-नाम-प्रभाव-चिकित्सितविशेषा व्याख्याताः सामान्यतः। विशेषतस्त्वल्पमात्रमास्थापनानुवासनानुलोमहरणभूयिष्ठं तेष्वौषधेषु पुरीषजानां क्रिमीणां चिकित्सितं कार्य्यं मात्राधिकं पुनः शिरोविरेचनवमनोपशमनभूयिष्ठं तेष्वौषधेषु श्लेष्मजानां क्रिमीणां चिकित्सितं कार्य्यम्। इत्येष क्रिमिघ्नो भेषजविधिरनुव्याख्यातो भवति"॥ इति चरके विमानस्थाने सप्तमोऽध्यायः॥ * ॥

"सूतं गन्धं मृतं लौहं मरिचं विषमेव च।
मुस्तकं त्रिफला शुण्ठी धातकी सरसाञ्जनम्॥
ऊषणं मुस्तकं पाठा बालकं बिल्वमेव च।
एतानि समभागानि खरसैर्भृङ्गजैस्तथा॥
वराटिका प्रमाणेन भक्षणाय विशेषतः।
क्रिमिरोगविनाशाय क्रिमिरोगविनाशनः"॥

इति क्रिमिरोगारिरसः॥ * ॥

"क्रमेण शुद्धं रसगन्धकाज-
मोदा विड़ङ्गं विषमुष्टिका च।
पलाशवीजञ्च विचूर्ण्यमस्य
निष्कप्रमाणं मधुनावलीढ़म्॥
पिबेत् कषायं घनजं तदूर्द्ध्वं
रसोऽयमुक्तः क्रिमिमुद्गराख्यः।
क्रिमीन्निहन्यात् क्रिमिजांश्च रोगान्
सन्दीपयत्यग्निमयं चिरात्रात्"॥

इति क्रिमिमुद्गरो रसः॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे क्रिमिरोगाधिकारे॥*॥

अथास्य पथ्यापथ्यविधिः। पथ्यानि यथा,—

"आस्थापनं कायशिरोविरेचनं
धूमः कफघ्नानि शरीरमार्ज्जना।
चिरन्तना वैणवरक्तशालयः
पटोलवेत्राग्ररसोनवास्तुकम्॥
जतापमन्दारदलानि सर्षपा
नवीनमोचं बृहतीफलान्यपि।
तिक्तानि नाली च दलानि मौषिकं
मांसं विड़ङ्गं पिचुमर्द्दपल्लवम्॥
पथ्या च तैलन्तिलसर्षपोद्भवं
सौवीरशुक्तञ्च तुषोदकं मधु।
पचेलिमं तालमथाक्षरं गवां
मूत्रञ्च ताम्बूलसुराम्रमातङ्गम्॥
औष्ट्राणि मूत्राज्यपयांसि रामठं
क्षाराजमोदा खदिरञ्च वल्कलम्।
जम्बीरमौरं सुषवी यमानिका
क्षाराः सुराह्वा गुरुशिंशपोद्भवाः॥
तिक्तः कषायः कटुको रसोऽप्ययं
वर्गो नराणां क्रिमिरोगिणां सुखः"॥ * ॥

अपथ्यानि यथा,—

"छर्दिञ्च तद्वेगविधारणञ्च
विरुद्धपानाशनवह्निनिद्राम्।
द्रवञ्च पिष्टान्नमजीर्णताञ्च
घृतानि माषान् दधिपत्रशाकम्॥
मांसं पयोऽम्लं मधुरं रसञ्च
क्रिमीन् जिघांसुः परिवर्ज्जयेच्च"॥

इति वैद्यकक्रिमिरोगपथ्यापथ्यविधिग्रन्थे ॥)

क्रिमिकण्टकं, क्ली, (क्रिमौ कण्टकमिव ।) क्रमिकण्टकम् । इति मेदिनी ॥

क्रिमिघ्नः, पुं, (क्रिमिं हन्ति नाशयतीति । "अमनुष्यकर्त्तृके च" । ३ । २ । ५३ । इति टक् । मूलविभुजादित्वात् सिद्धः । अत् पूर्व्वस्येति नियमान्न णत्वम् ।) क्रमिघ्नः । क्लिङ्कः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (क्रिमिरोगनाशकौषधविशेषः ।
"क्रिमिघ्नं किंशुकारिष्टवीजं सरसभस्मकम् ।
वल्लद्वयद्वाखुपर्णीरसैः क्रिमिविनाशनः" ॥
इति क्रिमिघ्नो रसः ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे क्रिम्यधिकारे ॥)

क्रिमिघ्नी, स्त्री, (क्रिमिघ्न + टित्वात् स्त्रियां ङीप् ।) सोमराजी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्रिमिजं, क्ली, (क्रिमिभ्यः जायते इति । "अन्येष्वपि दृश्यते"।३।२।१०१। इति डः ।) अगुरु । इत्यमरः ॥

क्रिमिजा, स्त्री, (क्रिमिज + स्त्रियां टाप् ।) लाक्षा । इति रत्नमाला ॥

क्रिमिशत्रुः, पुं, (क्रिमेः शत्रुरिव नाशकत्वात् ।) रक्तपुष्पकः । इति शब्दचन्द्रिका । पालितामादार इति भाषा ॥

क्रिमिशात्रवः, पुं, (शत्रु + स्वार्थे अण् शात्रवः । क्रिमेः शात्रव इव तन्नाशकत्वात् ।) विट्खदिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्रिमिशैलः, पुं, (क्रिमिभिर्निर्म्मितः शैल इव ।) वल्मीकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्रियः, पुं, (क्रिया गृहाणामायगतिक्रिया विद्यते- अत्र अर्शआदेरच् ।) मेषराशिः । इति दीपिका ॥

क्रिया, स्त्री, (क्रियते अनया असौ अस्मिन् इति वा । डु कृ ञ् करणे करणकर्म्माधिकरणादौ च यथायथं श प्रत्ययः । "रिङ् शयग्लिङ्क्षु" । ७ । ४ । २८ । इति रिङादेशः । "अचिश्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ" । ६ । ४ । ७७ । इति इयङ् ।) आरम्भः । निष्कृतिः । शिक्षा । पूजनम् । सम्प्रधारणम् । उपायः । कर्म्म । तन्नवविधम् । यथा,—
"आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं सम्प्रधारणम् ।
उपायः कर्म्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ चेष्टा । चिकित्सा । इत्यमरः । ३ । ३ । १५६ ॥ कारणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ श्राद्धम् । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ शौचम् । इति शब्दरत्नावली ॥ धात्वर्थः करोत्यर्थो वा । इति वैयाकरणाः ॥ क्रियाः साध्यरूपाः वस्तुधर्म्माः पाकादयः एष हि अधिश्रयणावश्रयणान्तादिः पूर्व्वापरीभूतो व्यापारकलापः पाकादिशब्दवाच्यः । इति साहित्यदर्पणम् ॥ चतुःप्रकारव्यवहारपादान्तर्गतव्यवहारपादविशेषः । सा द्विधा मानुषी दैविकी च । तत्राद्या साक्ष्यलेख्यानुमानभेदेन त्रिधा । द्वितीया घटाद्युदकविषकोषतण्डुलतप्तमाषकफालधर्म्मजभेदेन नवधा दिव्यानि । यथा,—
"द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता मानुषी दैविकी । तथा साक्ष्यलेख्यानुमानश्च मानुषी त्रिविधा स्मृता ।
धटाद्या धर्म्मजान्ताश्च दैविकी नवधा स्मृता" ॥
इति व्यवहारतत्त्वे बृहस्पतिः ॥ (चिकित्साकार्य्यं यथा,—चरके सूत्रस्थाने १७ अध्याये ॥
"याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।
सा चिकित्सा विकाराणां कर्म्मैतद्भिषजां मतम् ॥
कथं शरीरे धातूनां वैषम्यं न भवेदिति ।
समानाञ्चानुबन्धः स्यादित्यर्थं क्रियते क्रिया" ॥
"यात्युदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च ।
सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत्" ॥
शीते शीतप्रतीकार उष्णेचोष्णनिवारणम् ।
कृत्वा कुर्य्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत्" ॥
इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ॥)

क्रियाकारः, पुं, (क्रियां शिक्षारम्भं करोतीति । कृ + उपपदे "कर्म्मण्यण्" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) नवच्छात्रः । नूतन पडुया इति भाषा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कर्म्मकर्त्तरि त्रि ॥

क्रियाद्वेषी, [न्] पुं, (क्रियां व्यवहाराङ्गसाधनं साक्षिलेख्यादिकं द्वेष्टि । द्विष + णिनिः ।) साक्ष्यलिखितभुक्तियुक्तिशपथद्वेष्टा । स च व्यवहारविषये पञ्चधा । हीनान्तर्गतहीनविशेषः । यथाह,—व्यवहारतत्त्वे नारदः ।
"अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः ।
आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः" ॥
(तल्लक्षणं यथा । वीरमित्रोदयधृतकात्यायनवचने ।
"लेख्यञ्च दाक्षिणाश्चैव क्रिया ज्ञेया मनीषिभिः ।
तां क्रियां द्वेष्टि यो मोहात् क्रियाद्वेषी स उच्यते" ॥)
कर्म्मद्वेष्टरि त्रि ॥

क्रियापादः, पुं, (क्रिया विवादसाधनं पाद इव ।) चतुष्पाद्व्यवहारान्तर्गततृतीयपादः । यथा,—
"पूर्व्वपक्षः स्मृतः पादो द्वितीयश्चोत्तरः स्मृतः ।
क्रियापादस्तथा चान्यश्चतुर्थो निर्णयः स्मृतः" ॥
इति बृहस्पतिः ॥ स च साक्ष्यलिखितभुक्तियुक्तिशपथरूपः । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

क्रियाभ्युपगमः, पुं, (क्रियायाः कर्षणादिक्रियार्थं अभ्युपगमः स्वीकारः ।) परस्परक्रियास्वीकारः । द्वयोः पुरुषयोः कस्मिंश्चिद्विषये परस्पराङ्गीकारेण अनुमतिः । यथा,—
"क्रियाभ्युपगमात् क्षेत्रं वीजार्थं यत् प्रदीयते ।
तस्येह भागिनौ दृष्टौ वीजी क्षेत्रिक एव च" ॥
इति मनुः ॥ अस्यार्थः । "यदत्रापत्यं भविष्यति तदावयोरुभयोरेवेति नियमेनैतत् क्षेत्रस्वामिना वीजवपनार्थं यद्वीजिने दीयते तस्यापत्यस्य लोके वीजिक्षेत्रिणौ द्वावपि भागिनौ दृष्टौ" । इति कुल्लूकभट्टः ॥ उपलक्षणमेतत् ॥

क्रियायोगः, पुं, (क्रियैव योगः योग उपायः ।) देवाराधनतदालयादिकरणरूपपुण्यक्रिया । यथा,—
नारद उवाच ।
"क्रियायोगः कथं प्रोक्तस्त्वया मे प्रपितामह ! ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि फलं चास्य यथातथम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
ज्ञानयोगस्तु योगस्य यस्तु साधनमात्मना ।
यस्तु वाह्यार्थसंयोगः क्रियायोगः स उच्यते ।
प्रधानं कारणं योगो मुक्तेर्मुनिवरोत्तम ! ।
क्रियायोगस्तु योगस्य परमं तात ! साधनम् ।
यदेतद्भवता पृष्टं तदिहैकमनाः शृणु ।
यैस्तु देवालयं विष्णोः शुभं दारुमयं कृतम् ।
कारयेन्मृण्मयं वापि शृणु तस्य फलं मुने ! ।
अहन्यहनि योगेन यजतो यन्महाफलम् ।
प्राप्नोति तत् फलं विष्णोर्यः कारयति मन्दिरम् ।
कुलानां शतमागामि समतीतं तथा शतम् ।
कारयेद्भगवद्धाम नयत्यच्युतमन्दिरम् ।
सप्तजन्मकृतं पापं स्वल्पं वा यदि वा बहु ।
विष्णोरालयविन्यासप्रारम्भादेव नश्यति ।
पतितं पतमानन्तु तथार्द्धपतितं तथा ।
समुद्धृत्य हरेर्द्धाम द्विगुणं फलमाप्नुयात् ।
"प्रतिमां लक्षणवतीं यः कुर्य्याच्चैव मानवः ।
केशवस्य परं लोकमक्षयं प्रतिपद्यते ।
अनुज्ञातो मया राज्ये यमो राजाथ किङ्कराः ।
केवलं ये जगद्धाममनन्तं समुपाश्रिताः ।
भवद्भिः परिहार्य्यास्ते तेषां नास्तीह संस्थितिः ।
नमः कृष्णाच्युतानन्त वासुदेवेत्युदीरितम् ।
यैर्भावभावितैर्दूतास्ते च त्याज्याः सुदूरतः ॥
दानं ददद्भिर्यैरुक्तमच्युतः प्रीयतामिति ।
अज्ञापुरःसरैर्नित्यं ते च त्याज्याः सुदूरतः" ।
इत्याद्ये वह्निपुराणे वैष्णवक्रियायोगे यमानुशासनं नामाध्यायः ॥ तथा च पातञ्जले ।
"तपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः" ।

क्रियावसन्नः, त्रि, (क्रियया अवसन्नः ।) साक्ष्यादिप्राप्तपराजयः । यथा,—
"स्वयमभ्युपपन्नो हि स्वचर्य्यावसितोऽपि सन् ।
क्रियावसन्नो वादे तु परं सभ्यावधारणम्" ।
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

क्रियावान्, [त्] त्रि, (क्रिया अस्यास्तीति मतुप् मस्य वः ।) कर्म्मसूद्यतः । क्रियासु नियुक्तः इत्यमरः । ३ । १ । १८ ॥ (यथा, भट्टिः । १ । १ ।
"पुत्त्रीयता तेन वराङ्गनाभि-
रानायि विद्वान् क्रतुषु क्रियावान्" ॥)

क्रियावादी, [न्] पुं, (क्रियां क्रियासाध्यं वदति वद + णिनिः ।) प्रमाणवादी । कार्य्यवादी । इति मिताक्षरा ॥ फरियादी इति पारस्यभाषा ।

क्रियेन्द्रियं, क्ली, (क्रियायाः कर्म्मणः साधनं इन्द्रियम् ।) कर्म्मेन्द्रियम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (तानि पञ्चसंख्यकानि ज्ञानकर्म्मभेदेन दशसंख्यकानि प्रसिद्धानि मनस्तु उभयात्मकं सर्व्वेषां प्रवर्त्तकम् यथा मनौ ।
"श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी
पायूपस्थपाणिपादवाक् चैव दशमी स्मृता" ॥

क्री, ड, ञ, ग द्रव्यपर्य्यये । इति कविकल्पद्रुमः । (क्र्यां-उभं-सकं-अनिट् ।) पर्य्यायः परीवर्त्तः । ड, क्रीत्रिमम् । ञ ग, क्रीणाति क्रीणीते धनेन लोकः । इति दुर्गादासः ॥

क्रीड़, ऋ खेले । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) ऋ, अचिक्रीड़त् । क्रीड़ति

बालः शिशुभिः । इति दुर्गादासः ॥

ड़ः, पुं, (क्रीड़+भावे घञ्।) परीहासः। इति शब्दरत्नावली ॥

ड़नं, क्ली, (क्रीड़+भावे ल्युट्।) खेला। यथा।

"बालक्रीड़नमिन्दुशेखरधनुर्भङ्गावधि प्रक्रता
ताते काननसेवनावधि कृपा सुग्रीवसख्यावधि"।
इति महानाटकम् ॥

ड़ा, स्त्री, (क्रीड़+भावे अप् ततष्टाप्।) परीहासः। खेला। इत्यमरः।१।७।३३॥
(यथा, भागवते।२।३।१५।
"स वै भागवतो राजा पाण्डवेयो महारथः।
बालक्रीड़नकैः क्रीड़न् कृष्णक्रीड़ां य आददे"॥)
अवज्ञानम्। इति मेदिनी ॥

ड़ातालः, पुं, (क्रीड़ानामकस्तालः।) तालप्रभेदः। यथा,—
"एक एव प्लुतो यत्र क्रीड़ातालः स कथ्यते।
अपरं नियमं विना"। इति सङ्गीतदामोदरः ॥

ड़ारत्नं, क्ली, (क्रीड़ायां क्रीड़ायाः वा रत्नमिव।) रतिः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ [हलायुधः ॥

ड़ारथः,पुं, (क्रीड़ायै रथः।) क्रीड़ार्थरथः। इति

तः, पुं, (क्री+कर्म्मणि क्तः।) क्रीतकपुत्त्रः। स तु द्वादशविधपुत्त्रान्तर्गतपुत्त्रभेदः। इति जटाधरः ॥ (यथाह, याज्ञवल्क्यः।
"दद्यात् माता पिता वा यं स पुत्त्रो दत्तको भवेत्।
क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्त्रिमः स्यात् स्वयं कृतः"॥)
कृतक्रये त्रि। केना इति भाषा। यथा,—
"दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यन्तु यः क्रयी।
स एवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः"॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे नारदः ॥

तकः, पुं, (क्रीत+स्वार्थे कन्।) क्रीतपुत्त्रः। यथा, मनुः।९।१७४।
"क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात्।
स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा"॥

तानुशयः, पुं, (क्रीते क्रये अनुशयः पश्चात्तापः।) द्रव्यं क्रीत्वा पश्चादनुतापः। यथा,—
"क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रेता न बहु मन्यते।
क्रीतानुशय इत्येतत् विवादपदमुच्यते"।
इति याज्ञवल्क्यः ॥

ञ्च,[ञ्च्],पुं स्त्री, (क्रुञ्चति वक्रं यथा स्यात् तथा गच्छति। "ऋत्विग् दधृक् स्रगिति"।३।२।५९। इति निपातनात् साधुः।) क्रौञ्चः। इत्यमरः।२।५।२२॥ कोँच् वक इति भाषा। (यथा, यजुर्वेदे १९।७३।
"अद्भ्यः क्षीरं व्यपिबत् क्रुङ्ङाङ्गिरसो धिया।
ऋतेन सत्यमिन्द्रियम्"।
"आङ्गिरसः अङ्गानां रसः प्राणो यथा, क्रुङ् हंसो भूत्वा धिया प्रज्ञया अद्भ्यः सकाशात् क्षीरं दुग्धं व्यपिबत् पिबति संसृष्टाभ्यां क्षीरोदकाभ्यां क्षीरमेव हंसः पिबतीति जातिस्वभावः"। इति भाष्यम् ॥)

ञ्चः, पुं, (क्रुन्च+अच्।) क्रौञ्चपर्व्वतः। इति हेमचन्द्रः ॥ (वकविशेषः। यथा,यजुर्वेदे २४।२२।
"वायवे वलाका इन्द्राग्निभ्यां क्रुञ्चान्"॥)

क्रुञ्चा, स्त्री, (क्रुञ्च+स्त्रियां संयोगोपधत्वात् टाप्।) अजादित्वात् टावित्येके। वीणाभेदः। इति शब्दरत्नावली ॥

क्रुत्, [ध्] स्त्री, (क्रुध्+सम्पदादित्वात् क्विप् भावे।) क्रोधः। इत्यमरहेमचन्द्रौ ॥ अस्या रूपान्तराणि। क्रुद्। क्रुत्त क्रुद्। इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

क्रुद्धः, त्रि, (क्रुध्+कर्त्तरि क्तः।) क्रोधयुक्तः। यथा।
"योद्धुमभ्याययौ क्रुद्धो रक्तवीजो महासुरः"॥
इति देवीमाहात्म्यम् ॥ (भावे क्तः।) क्रोधे क्ली ॥

क्रुध, ल्ट य औ कोपे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-अनिट्।) ल्ट, अक्रुधत्। य, क्रुध्यति लोकः शिशवे। औ, क्रोद्धा। इति दुर्गादासः ॥ * ॥ रेलते १ हेलते २ भामते ३ भ्यणीयते ४ भीणाति ५ भेयति ६ दोधति ७ वनष्यति ८ कम्पते ९ भोजते १०। इति दश क्रुध्यतिकर्म्माणः। इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥

क्रुधा,स्त्री,(क्रुध्+क्विप् स्त्रियां हलन्तत्वात् वा टाप्।) क्रोधः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

क्रुन्च, गत्याम्। वक्रणे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अकं च-सेट्।)रेफयुक्तादिः पञ्चमस्वरी। क्रुञ्चति। इति दुर्गादासः ॥

क्रुन्थ, ग क्लिशि। क्लिश्नि। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-परं-अकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी रेफयुक्तः। क्लिश्नि दुःखानुभवे। ग, क्रुथ्नाति बुभुक्षार्त्तः। इति हलायुधः। चुक्रुन्थ। इति दुर्गादासः ॥

क्रुश, ज औ रोदे। ह्वतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-रोदने अकं-आह्वाने सकं-अनिट्।) ज, क्रोशः क्रुशः। औ, अक्रुक्षत्। रोदोऽश्रुविमोचनम्। ह्वतिराह्वानम्। इति दुर्गादासः ॥

क्रुश्वा, [न्] पुं स्त्री, (क्रोशति रौतीति। क्रुश+"लीङ् क्रुशिवश्चीति"। उणां ४।११३। इति क्वनिप्।) शृगालः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

क्रुष्टं, क्ली, (क्रुश्+भावे क्तः।) रोदनम्। इत्यमरः।१।७।३५॥ रावः। इति मेदिनी ॥

क्रूरः, त्रि, (कृत् छेदने+"कृतेश्छ क्रू च"। उणां २।२१। इति रक्प्रत्ययः धातोः क्रादेशश्च।) परद्रोहकारी। (यथा, मेघदूते।१०७।
"क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः"॥)
निर्दयः। तत्पर्य्यायः। नृशंसः २ घातुकः ३ पापः ४। (यथा, भागवते।९।१४।३७।
"स्त्रियो ह्यकरुणाः क्रूरा दुर्मर्षाः प्रियसाहसाः"॥
यथा, च कुमारे।२।४८।
"तस्मिन्नुपायाः सर्व्वे नः क्रूरे प्रतिहतक्रियाः"।
"क्रूरे घातुके" इति मल्लिनाथः ॥)
कठिनः। इत्यमरः।३।३।१९०॥
(यथा, रघुवंशे।१२।४।
"तस्याभिषेकसम्भारं कल्पितं क्रूरनिश्चया"॥)
घोरः। इति मेदिनी ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ३।२५।
"क्रूरो लुब्धोऽलसोऽसत्यः प्रमादी भीरुरस्थिरः"॥)
उष्णः। इति हेमचन्द्रः ॥ प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमनवमैकादशराशयः। यथा,—
"ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च।
क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च।
चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया
मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः"॥
इति दीपिका ॥

क्रूरः,पुं, (कृन्ततीति।"कृतेश्छ क्रू च"।उणां २।२१। इति रक् धातोः क्रादेशश्च।) भूताङ्कुशवृक्षः। रक्तकरवीरवृक्षः। श्येनपक्षी। कङ्कपक्षी। इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रूरकर्म्मा, [न्] पुं, (क्रूरं कर्म्म यस्य।) भयानककर्म्मकर्त्तरि त्रि ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे।१।७०।
"द्विजिह्वा क्रूरकर्म्माणो निष्ठाच्छिद्रानुसारिणः।
दूरतोऽपि हि पश्यन्ति राजानो भुजगा इव"॥)
कटुतुम्बिनीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (अर्कपुष्पी। अस्याः पर्य्याया यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"अर्कपुष्पी क्रूरकर्म्मा पयस्या जलकामुका"॥)

क्रूरगन्धः,पुं, (क्रूरः उग्रो गन्धोऽस्य।) गन्धकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रूरगन्धा,स्त्री,(क्रूरः उग्रो गन्ध एकदेशे ऽस्याः। स्त्रियां टाप्।) कन्थारीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रूरदृक्, [श्] त्रि, (क्रूरा दृक् दृष्टिर्यस्य। क्रूरं यथा स्यात् तथा पश्यति वा। दृश्+क्विन्।) पिशुनः। शनैश्चरे पुं। इति मेदिनी ॥ (यथा,—ज्योतिषतत्त्वे। "आरोवक्रः क्रूरदृक् चावनेयः"॥)

क्रूरधूर्त्तः पुं, (क्रूरः कृष्णवर्णतया धूर्त्त इव।) कृष्णधत्तूरकः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (कृष्णधत्तूरकशब्देऽस्य गुणपर्य्याया ज्ञातव्याः ॥)

क्रूररावी, [न्] पुं, (क्रूरं कर्कशं उग्रं वा रौतीति। रु+णिनिः।) द्रोणकाकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रूरलोचनः, पुं, (क्रूरे लोचने क्रूरं लोचनं वा अस्य।) शनिः। इति हारावली ॥

क्रूरस्वरः, त्रि, (क्रूरः कर्कशः स्वरोऽस्य।) कर्कशध्वनियुक्तः। यथा,—
"क्रूरस्वरा काकोलूकघरट्टोष्ट्राश्वगर्द्दभाः"॥
इति कविकल्पलतायां द्वितीयश्लेषस्तवके तृतीयकुसुमम् ॥

क्रूरा, स्त्री, (क्रूर+स्त्रियां जातित्वेपि न ङीष् अतः टाप्।) रक्तपुनर्नवा। इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रूराकृतिः, पुं, (क्रूरा आकृतिर्यस्य।) रावणः। इति शब्दमाला ॥ (कठोरमूर्त्तौ, त्रि ॥)

क्रेणिः, पुं, (क्री+निः।) क्रयणम्। इत्युणादिकोषः।

क्रेतव्यं, त्रि, (क्री+कर्म्मणि तव्यत्।) क्रेयवस्तु। यथा,
"क्रेयं क्रेतव्यमात्रके"। इत्यमरः।२।९।८१॥

क्रेता, [ऋ] त्रि,(क्री+तृच्।) क्रयकर्त्ता। यथा।
"विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपो दमम्॥
क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी"॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे याज्ञवल्क्यः ॥

क्रेयं, त्रि, (क्री+कर्म्मणि यत्।) क्रेतव्यमात्रकम्। इत्यमरः।२।९।८१॥ किनिवार उपयुक्त द्रव्य इति भाषा ॥

क्रौञ्चदारणः, पुं, (क्रुञ्च+अच् बाहुलकात्गुणः। क्रौञ्चः पर्व्वतविशेषः। तस्य दारणः दारक इत्यर्थः। क्रौञ्चं दारयति वा। दॄ+णिच्+ल्युः।) कार्त्तिकेयः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

क्रोड़ं, क्ली, स्त्री, (क्रुड़+घञ्।) बाहोर्मध्यम्। कोल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। भुजान्तरम् २ उरः ३ वत्सम् ४ वक्षः ५। इत्यमरः।२।६।७७॥ उत्सङ्गः ६ भोगः ७ वपुषःप्राक् ८। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, यजुर्व्वेदे। २५।८। "इन्द्रस्य क्रोड़ोऽदित्यै-पाजस्यम्"। कात्यायनश्रौतसूत्रे च। ६।८।१३। "श्येनमिड़ां पाश्यामासिच्य क्रोड़मनस्योनि च पाश्यति"॥ हितोपदेशे च।

"तत्र तरोर्निर्म्मितनीड़क्रोड़े पक्षिणः सुखं वर्षासु निवसन्ति"॥)

क्रोड़ः, पुं, (क्रुड़+घञ्। क्रोड़ोऽस्यास्तीति अर्श आदिभ्यः अच् वा।) सूकरः। इत्यमरः।२।५।२॥ शनिः। इति मेदिनी॥ वाराहीकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, महाभारते। १३।५०।२०।

"नदी शैवालदिग्धाङ्गं हरिश्मश्रुजटाधरम्।
मत्स्यैः शङ्खनखैर्गाधैः क्रोड़ैश्चित्रैरिवार्पितम्"॥)

क्रोड़कन्या, स्त्री, (क्रोड़स्य सूकरस्य कन्या इव।) वाराहीकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्रोड़चूड़ा, स्त्री, (क्रोड़े चूड़ा यस्याः।) महाश्रावणिकाख्यः। इति राजनिर्घण्टः॥ बड़ मुलकुड़ि इति भाषा।

क्रोड़पर्णी, स्त्री, (क्रोड़े कण्टकमध्ये पर्णं यस्याः।) कण्टकारिका। इति शब्दचन्द्रिका॥ (कण्टकारीशब्दे विवरणमस्य ज्ञेयम्॥)

क्रोड़पादः, पुं, (क्रोड़े शरीराभ्यन्तरे पादोऽस्य।) कच्छपः। इति हेमचन्द्रः॥

क्रोड़ाङ्गः, पुं, (क्रोड़े अङ्गानि अस्य।) कच्छपः। इति शब्दरत्नावली॥

क्रोड़ाङ्घ्रिः, पुं, (क्रोड़े अङ्घ्रिरस्य।) कच्छपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

क्रोड़ी, स्त्री, (क्रोड़+जातिवाचकत्वात् गौरादित्वात् ङीष्।) वाराहीकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्रोड़ीकरणं, क्ली, (क्रोड़+कृ+भावे ल्युट्। अभूततद्भावे च्विः।) आलिङ्गनम्। इति हलायुधः॥

क्रोड़ीकृतिः, स्त्री, (क्रोड़+कृ+भावे+क्तिन्। अभूततद्भावे च्विः।) आलिङ्गनम्। इति हेमचन्द्रः॥

क्रोड़ीमुखः, पुं, (क्रोड्याः सूकर्य्याः मुखमिव मुखं अस्य।) गण्डकः। गण्डारः। इति राजनिर्घण्टः॥ गण्डार इति भाषा।

क्रोड़ेष्टा, स्त्री, (क्रोड़स्य सूकरस्य इष्टा प्रिया।) मुस्ता इति राजनिर्घण्टः॥

क्रोथः, पुं, (क्रुथ् हिंसने+भावे घञ्।) हननम्। इति हेमचन्द्रः॥

क्रोधः, पुं, (क्रुध्+भावे घञ्।) प्रतिकूले सति तैक्ष्ण्यस्य प्रबोधः। (यथा, भगवद्गीतायाम्।३।३७।

"काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम्"॥)

तत्पर्य्यायः। कोपः २ अमर्षः ३ रोषः ४ प्रतिघः ५ रुट् ६ क्रुत् ७ क्रुट् ८। इत्यमरः।१।७।२६॥ आमर्षः ९ इति तट्टीकासारसुन्दरी॥ भीमः १० क्रुधा ११ रुषा १२। इति शब्दार्णवः॥ स तु ब्रह्मणो भ्रुवो जातः शरीरस्थषड्रिपोरन्तर्गतश्च। इति पुराणम्॥ हेलः १ हरः २ हृणिः ३ त्यजः ४ भामः ५ एहः ६ ह्वरः ७ तपुषी ८ जूर्णिः ९ मन्युः १० व्यथिः ११। इत्येकादश क्रोधनामानि। इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः॥ (वत्सरभेदः। यथा,

"विषमस्थं जगत् सर्व्वं व्याकुलं समुदाहृतम्।
जनानां जायते भद्रे! क्रोधे क्रोधः परस्परम्"॥

इति शब्दार्थचिन्तामणिः। स्त्रियां टाप्। दक्षकन्याविशेषः। यथा, महाभारते १।६५।१२।

"क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः"॥)

क्रोधजः, पुं, (क्रोधात् जायते। जन्+डः।) मोहः। यथा, भगवद्गीतायाम्। २।६२।

"सङ्गात् संजायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते।
क्रोधात्भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः"॥

द्विधाव्यसनगणान्तर्गतव्यसनगणः। यथा, मनुः।

"पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम्।
वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः"॥

क्रोधनः, त्रि, (क्रुध्+"क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च"।३।२।१५१। इति युच्।) क्रोधविशिष्टः। तत्पर्य्यायः। अमर्षणः २ कोपी ३। इत्यमरः।३।१।३२॥ क्रोधी ४ रोषणः ५। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, वेणीसंहारे तृतीयाङ्के।

"यद्यदामेव कृतं तदेव कुरुते द्रौणायणिः क्रोधनः"॥

कुरुवंशीयनृपविशेषः।

यथा, भागवते। ९।२२।११।

"ततश्च क्रोधनस्तस्माद् देवातिथिरमुष्य च"॥

षष्टिवर्षान्तर्गतोनषष्टितमवर्षभेदः। यथा तन्त्रे।

"रोगो मरणदुर्भिक्षं विरोधोत्तरसङ्कुलम्।
क्रोधने विषमं सर्व्वं समाख्यातं हरप्रिये!"॥

भैरवभेदः। यदुक्तं तन्त्रे।

"असिताङ्गो रुरुश्चण्ड उन्मत्तः क्रोधनस्तथा"॥)

क्रोधना, स्त्री, (क्रुध+युच्+स्त्रियां टाप्।) कोपवती। तत्पर्य्यायः। भामिनी २ चण्डी ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, रामायणे।२।७०।१०।

"आत्मकामा सदा चण्डी क्रोधना प्राज्ञमानिनी"॥)

क्रोधमूर्च्छितः, पुं, (क्रोधः क्रोधमय इव मूर्च्छितः।) चोरनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दरत्नावली॥ (क्रोधेन मूर्च्छितः।) अतिकोपने त्रि॥ (यथा, रामायणे। १।१।४९।

"रक्षसां निहतान्यासन् सहस्राणि चतुर्द्दश।
ततो ज्ञातिवधं श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्च्छितः"॥)

क्रोधी, [न्] त्रि, (क्रोधोऽस्यास्तीति इनिः। यद्वा, क्रुध्यति इति। क्रुध्+णिनिः।) क्रोधयुक्तः इति हेमचन्द्रः॥ महिषः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा सुश्रुते। "तत्र जागरूकः शीतद्वेषी दुर्भगस्तेनो मत्सर्य्यनार्य्यो गान्धर्व्वचित्तः स्फुटितकरचरणोऽतिरूक्षश्मश्रुनखकेशः क्रोधी दन्तनखखादी च"॥)

क्रोशः, पुं, (क्रोशति यतः। क्रुश्+अपादाने घञ्।) सहस्रधनुः। चतुःसहस्रहस्तपरिमाणम्। कोश इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गव्यूतम् २। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, रघुवंशे। १३।७९।

"क्रोशार्द्धं प्रकृतिपुरःसरेण गत्वा
काकुत्स्थः स्तिमितजवेन पुष्पकेण"॥)

द्विसहस्रदण्डः। अष्टसहस्रहस्तपरिमाणम्। इति लीलावती॥ मुहूर्त्तः। यथा,—

"दशदण्डे तु या पूजा तत्सर्व्वमक्षयं भवेत्।
षट्क्रोशे महेशानि तत्! सर्व्वममृतोपमम्।
सप्तमक्रोशके देवि! सर्व्वं क्षीरोपमं भवेत्।
अष्टमक्रोशके देवि! अमृततुल्यं न संशयः।
अतः परं महेशानि! विषतुल्यं न संशयः"।

इति गुप्तसाधनतन्त्रे षष्ठः पटलः॥ (क्रुश्+भावे घञ्। रोदनम्। आह्वानम्॥)

क्रोशताकः, पुं, (क्रोशं व्याप्य ताकः शब्दभेदः यस्य।) ढक्का। इति हारावली॥

क्रोशध्वनिः, पुं, (क्रोशं व्याप्य ध्वनिरस्य।) ढक्का। इति हारावली॥

क्रोशयुगं, क्ली, (क्रोशस्य क्रोशपरिमितादध्वनो द्वयम्।) क्रोशद्वयम्। तत्पर्य्यायः। गव्यूतिः २। इत्यमरः॥ गोरुतम् ३ गव्या ४ गव्यूतम् ५। इति हेमचन्द्रः॥

क्रोष्टा, [ष्टृ] पुं, स्त्री, (क्रोशति रौतीति। क्रुश+"सितनिगमिमसीति"। उणां १।७०। इति तुन्। "तृज्वत् क्रोष्टुः"।७।१।९५। इति तृज्वत्।) शृगालः। इत्यमरः।२।१।१८॥ (यथा, महाभारते १।२१४।८।

"आक्षयास्य प्रशान्तस्य हविर्धाङ्क्षैः प्रलुप्यते।
शार्दूलस्य गुहां शून्यां नीचः क्रोष्टाभिमर्हति"॥)

यदुवंशीयो राजविशेषः। यथा, हरिवंशे ३३।

"क्रोष्टोस्तु शृणु राजेन्द्र! वंशमुत्तमपौरुषम्।
यदोर्वंशधरस्याथ यज्वनः पुण्यकर्म्मणः॥
क्रोष्टोर्हि वंशं श्रुत्वेमं सर्व्वपापैः प्रमुच्यते"॥)

क्रोष्टुकपुच्छिका, स्त्री, (क्रोष्टुकस्य शृगालस्य पुच्छमिव अस्त्यस्याः। ठन् टाप्।) पृश्निपर्णी। चाकुलिया इति भाषा। रामवासक इति ख्याता इति केचित्। इत्यमरटीकायां स्वामी। मोचिका। इति राजनिर्घण्टः॥

क्रोष्टुकमेखला, स्त्री, (क्रोष्टुकस्येव मेखला कक्षाधःप्रभागो वा अस्त्यस्याः "अर्श आदिभ्यः"।५।२।१२७। इति अच् टाप्।) पृश्निपर्णी। इति रत्नमाला॥

क्रोष्टुपुच्छिका, स्त्री, (क्रोष्टोः शृगालस्य पुच्छमिव अस्त्यस्याः। ठन् टाप् अत इत्वं च।) पृश्निपर्णी। इति रत्नमाला॥

क्रोष्टुपुच्छी, स्त्री, (क्रोष्टोः पुच्छमिव अस्त्यस्याः। "अर्श आदिभ्यः"।५।२।१२७। इति अच् ङीप्।) पृश्निपर्णी। इति शब्दरत्नावली॥

क्रोष्टुफलः, पुं, (क्रोष्टोः प्रियं फलं अस्य अस्मिन् वा।) इङ्गुदीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्रोष्टुविन्ना, स्त्री, (क्रोष्टुभिः विन्ना ज्ञाता वा लब्धा इव।) पृश्निपर्णी। इत्यमरः।२।४।९३। इति रालक्काणि इति ख्याता इति केचित्। इति भरतः॥ (अस्याः पर्य्यायाः। यथा,—

"पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिपर्ण्यपि ।
क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशीधावनिर्गुहा" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
क्रोष्टेक्षुः, पुं, (क्रोष्टोः प्रियः इक्षुः । पृषोदरात् उकारस्य अले सन्धिः ।) श्वेतेक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्रोष्ट्री, स्त्री, (क्रोष्टु + "तृज्वत् क्रोष्टुः" । इति ऋदन्तात् स्त्रियां ङीप् ।) भूम्याभूमिकुष्माण्डः । इत्यमरः । २ । ४ । ११० ॥
("विदारी स्वादुगन्धा च सा तु क्रोष्ट्री सिता स्मृता" ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) शृगालिका । क्षुद्रविदारी । लाङ्गली । इति मेदिनी ॥
क्रौञ्चः, पुं, (क्रुञ्च + प्रज्ञाद्यण् स्वार्थे ।) पक्षिभेदः । कोँच बक इति भाषा । (यथा, रामायणे । १ । २ । १५ ।
"मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्" ॥)
तत्पर्य्यायः । क्रुङ् २ क्रुञ्चः ३ क्रुञ्चा ४ क्रौञ्चा ५ । इत्यमरभरतौ ॥ कालिकः ६ कालीकः ७ कालिकः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य गुणा यथा,—
"क्रौञ्चो वृष्योऽतिबलकृदश्मरीं हन्ति नित्यशः ।
शोषमूर्च्छाहरो दीप्यो हन्ति कासमरोचकम्" ॥
इति हारीते प्रथमस्थाने ११ अध्याये ॥)
पर्व्वतविशेषः । इति मेदिनी ॥ (अयन्तु हिमवतः पौत्रः मैनाकस्य पुत्रः ।
यथा, हरिवंशे १८ । १३-१४ ।
"एतेषां मानसी कन्या मेना नाम महागिरेः ।
पत्नी हिमवतः श्रेष्ठा यस्या मैनाक उच्यते ॥
मैनाकस्य सुतः श्रीमान् क्रौञ्चो नाम महागिरिः ।
पर्व्वतप्रवरः शुभ्रो नानारत्नसमन्वितः" ॥)
कुररपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ द्वीपभेदः । स च दधिमण्डोदसमुद्रेणावृतः षोड़शलक्षयोजनपरिमितः । (यथा, विष्णुपुराणे । २ । ४ । ५७-५८ ।
"क्रौञ्चद्वीपः समुद्रेण दधिमण्डोदकेन च ।
आवृतः सर्व्वतः क्रौञ्चद्वीपतुल्येन मानतः ॥
दधिमण्डोदकश्चापि शाकद्वीपेन संवृतः ।
क्रौञ्चद्वीपस्य विस्ताराद् द्विगुणेन महामुने !" ॥
तस्याधिपतिः प्रियव्रतराजपुत्रो घृतपृष्ठः ।
यथा, भागवते । ५ । २० । १८-२० ।
"तथा च वहिः क्रौञ्चद्वीपो द्विगुणः स्वमानेन क्षीरोदेन परीत उपक्लृप्तो वृतो यथा, कुशद्वीपो घृतोदेन । यस्मिन् क्रौञ्चो नाम पर्व्वतराजो द्वीपनामनिर्व्वर्त्तक आस्ते । योऽसौ गुहप्रहरणोन्मथितनितम्बकुञ्जोऽपि क्षीरोदेनासिच्यमानो भगवता वरुणेनाभिगुप्तो विभयो बभूव ॥ तस्मिन्नपि प्रैयव्रतो घृतपृष्ठो नामाधिपतिः स्वे द्वीपे वर्षाणि सप्त विभज्य तेषु पुत्रनामसु सप्त रिक्थादान् वर्षपान् निवेश्य स्वयं भगवान् भगवतः परमकल्याणयशस आत्मभूतस्य हरेश्चरणारविन्दमुपजगाम" । दैत्यविशेषः । स च मयदानवपुत्रः ।
यथा, हरिवंशे । ४६ । २१—२४ ।
"तान्याशु हत्वाप्यधितांश्चादितान् प्रीतरश्मिना ।
ययौ ददर्श मायां वै दानवानां महात्मनाम् ।
स शिलाजालविततां गण्डशैलाट्टहासिनीम् ।
पादपोत्कटकूटायां कन्दराकीर्णकाननाम् ॥
सिंहव्याघ्रगणाकीर्णां नदन्तीमिव यूथपैः ।
ईहामृगगणाकीर्णां पवनाघूर्णितद्रुमाम् ॥
निर्म्मितां स्वेन पुत्रेण क्रौञ्चेन दिविकामगाम् ।
प्रहृतां पार्व्वतीं मायां सहजे दानवोत्तमः" ॥ ०
अयमेवासुरः क्रौञ्चद्वीपे क्रौञ्चपर्व्वते हेमकन्दरे भगवता स्कन्देन निहतः । यथा,—मृगेन्द्रसंहितायाम् ।
"क्रौञ्चे क्रौञ्चो हतो दैत्यः क्रौञ्चाद्रौ हेमकन्दरे ।
स्कन्देन युद्धं सुचिरं चित्रमायी सुमायिना ।
स शैलस्तस्य दैत्यस्य ख्यातश्चित्रेण कर्म्मणा ।
केतुलाभगमत्तस्य नाम्ना क्रौञ्चः स उच्यते" ॥)
अर्हन्तां भजः । राक्षसविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
क्रौञ्चदारणः, पुं, (क्रौञ्चं स्वनामख्यातपर्व्वतविशेषं दारयतीति । दृ + णिच् + ल्युः । क्रौञ्चस्य दारण इति केचित् ।) कार्त्तिकेयः । इत्यमरः । १ । १ । ४३ ॥ अस्य क्रौञ्चदारणकथा महाभारते ३ । मार्कण्डेयसमस्यापर्व्वणि २२४ । ३१-३६ ।
"स तूत्थाय महाबाहुरुपसान्त्व्य च तान् जनान् ।
धनुर्विकृष्य व्यसृजद्बाणान् श्वेते महागिरौ ॥
बिभेद स शरैः शैलं क्रौञ्चं हिमवतः सुतम् ।
तेन हंसाश्च गृध्राश्च मेरुं गच्छन्ति पर्व्वतम् ॥
स विशीर्णोऽपतच्छैलो भृशमार्त्तस्वरान् रुवन् ।
तस्मिन्निपतिते त्वन्ये नेदुः शैला भृशं तदा ॥
स तं नादं भृशार्त्तानां श्रुत्वापि बलिनाम्बरः ।
न प्राव्यथदमेयात्मा शक्तिमुद्यम्य चानदत् ॥
सा तदा विमला शक्तिः क्षिप्ता तेन महात्मना ।
बिभेद शिखरं घोरं श्वेतस्य तरसा गिरेः ॥
स तेनाभिहतो दीर्णो गिरिः श्वेतोऽचलैः सह ।
उत्पपात महीं त्यक्त्वा भीतः स सुमहात्मनः" ॥
क्रौञ्चं असुरविशेषं दारयति नाशयतीति च ।
क्रौञ्चासुरवधकथा क्रौञ्चशब्दे द्रष्टव्या ॥)
क्रौञ्चा, स्त्री, (क्रौञ्च + टाप् ।) क्रौञ्चभार्य्या । कोँचवकी इति भाषा । इति जटाधरः ॥ (केचित्तु टावन्तं न मन्यन्ते ङीवन्तमेवेच्छन्ति । तथा च रामायणे १ । २ । १४ ।
"निशाम्य रुदतीं क्रौञ्चीमिदं वचनमब्रवीत्" ॥)
क्रौञ्चादनं, क्ली, (अद्यते इति । अद + कर्म्मणि ल्युट् । क्रौञ्चस्य अदनं भक्ष्यम् ।) मृणालम् । घेञ्चुली । घेँचु इति भाषा । चिञ्चोटकः । इति मेदिनी ॥ चेँचको इति भाषा । शेषस्य गुणाः । गुरुत्वम् । अजीर्णकारित्वम् । शीतलत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ ("क्रौञ्चादनं घेञ्चुलिका" । इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।) पिप्पली । इति शब्दरत्नावली ॥
क्रौञ्चादनी, स्त्री, (क्रौञ्चादन + ङीप् ।) पद्मबीजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्रौञ्चारातिः, पुं, (क्रौञ्चस्य स्वनामख्यातस्य पर्व्वतस्य दैत्यस्य वा अरातिः शत्रुः ।) कार्त्तिकेयः । इति हलायुधः ॥
क्रौञ्चारिः, पुं, (क्रौञ्चस्य अरिः ।) कार्त्तिकेयः ! इति हेमचन्द्रः ॥ परशुरामः । इति शब्दमाला ॥
क्रौशशतिकः, पुं, (क्रोशशतं गच्छति । "क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम्" । वार्त्ति ५ । १ । ७४ । इति ठञ् ।) शतक्रोशगमनकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥ (क्रोशशतादभिगमनमर्हतीति । "ततोऽभिगमनमर्हति" । इति ठञ् क्रोशशतादागन्ता भिक्षुः ॥)
क्ल, कि म वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । क्ति, क्लथयति क्लथति । म, क्लथयति । इति दुर्गादासः ॥
क्लद, इ ञ उ रुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-आत्मं च-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थ तृतीययुक्तः । इ, कर्म्मणि क्लन्द्यते । ञ, क्लन्दति क्लन्दते । उ, क्लन्दते । रुदि रोदने । इति दुर्गादासः ॥
क्लद, इ ष म उ रोदने । आह्वाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-आह्वाने सकं-सेट् ।) इ, कर्म्मणि क्लन्द्यते । ष, क्लन्दा । म, क्लन्दयति । उ, क्लन्दते । इति दुर्गादासः ॥
क्लद, ष म उ वैक्लव्यविकलत्वयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) वैक्लव्यं विह्वलीभावः । ष, क्लदा । म, क्लदयति । उ, क्लदते शोकार्त्तः । इति दुर्गादासः ॥
क्लम, उ भ इर् ग्लानौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । उ, क्लमित्वा क्लान्त्वा । भ, क्लाम्यति । भ्वादिपक्षेऽपि शमादित्वं "ष्ठिवुक्लमाचम" इति दीर्घत्वापनार्थम् । इर्, अक्लमत् अक्लमीत् । इति दुर्गादासः ॥
क्लम, ञि य भ ग्लानौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । ञि, क्लान्तोऽस्ति । य भ, क्लाम्यति । इति दुर्गादासः ॥
क्लमः, पुं, (क्लम + भावे घञ् । "नोदात्तोपदेशस्येति" । ७ । ३ । ३४ । इति न वृद्धिः ।) आयासः । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥ (यथा, मनौ । ७ । २२५ ।
"तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित् तूर्य्यघोषैः प्रहर्षितः ।
संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लमः ॥ अस्य लक्षणं यथा,—
"योऽनायासः श्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्ज्जितः ।
क्लमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधकः" ॥
इति सुश्रुतेन शारीरस्थाने चतुर्थाध्याये उक्तम् ॥)
क्लमथः, पुं, (क्लम + "शमादिभ्योऽथच् इति" अथच् ।) आयासः । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥
क्लव, ष म उ भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ष, क्लवा । म, क्लवयति । उ, क्लवते । विक्लवन्ति दिवि यक्षाः । इति पचादित्वादनि विक्लवा इवाचरन्तीति क्वौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥
क्लान्तः, त्रि, (क्लम + कर्त्तरि क्तः ।) क्लान्तियुक्तः । श्रान्तः । यथाह, जयदेवः ।
"मदनकदनक्लान्तः कान्ते ! प्रियस्तव वर्त्तते" ॥
(महाभारते च । ३ । ७३ । २७ ।
"विश्राम्यतामित्युवाच क्लान्तोऽसीति पुनःपुनः" ॥)
क्लिद, इ ञ उ रुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-आत्मं च-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः ।

इ, कर्म्मणि क्लिन्द्यते । अ, क्लिन्दति क्लिन्दते । ङ, क्लिन्दते । वदि रोदने । इति दुर्गादासः ॥

क्लिद, य ऊ इर् क्लेदे । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवां-परं-अकं-वेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । क्लेद आर्द्रीभावः । य, क्लिद्यति वस्त्रं पयसा । ऊ, क्लेदिष्यति क्लेत्स्यति । इर्, अक्लिदत् अक्लेदीत् । अस्मात् पुषादित्वात् ङ इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, नारदपञ्चरात्रे ।

"सुवेशं पुरुषं दृष्ट्वा भ्रातरं यदि वा सुतम् ।
योनिः क्लिद्यति नारीणां सत्यं सत्यं हि नारद !" ॥)

क्लिन्नं, त्रि, (क्लिद् कर्त्तरि क्तः ।) आर्द्रम् । इत्यमरः । ३।१।१०५॥ भिजा इति भाषा । (यथा, रामायणे १ । ४२ । १९ ।

"गङ्गायाः सलिलक्लिन्ने भस्मन्येषां महात्मनाम् ।
स्वर्गं गच्छेयुरत्यन्तं सर्व्वे च प्रपितामहाः" ॥)

क्लिन्नाक्षः त्रि, (श्लेष्मादिक्लेदेन क्लिन्ने क्लेदयुक्ते अक्षिणी यस्य ।) श्लेष्मादिना क्लिन्नचक्षुः । कफादिजनितक्लेदयुक्तं चक्षुर्यस्य सः । तत्पर्य्यायः । चुल्लः २ चिल्लः ३ पिल्लः ४ । कर्म्मधारये क्लिन्ने चक्षुषि क्ली । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥

क्लिश, य उ ञ उपतापे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-उभं-अकं-सकं च-सेट् । उदित्वात् क्त्वा वेट् ।) य ञ, क्लिश्यति क्लिश्यते । उ, क्लिशित्वा क्लिष्ट्वा । उपताप इह उपतप्तीभावः । तत्करणञ्च । क्लिश्यते न च निष्फलमिति हलायुधः । क्लिश्यते तपसा स्वर्गमपीति चतुर्भुजः । अन्ये तस्मात् परस्मैपदमनन्यमानाः क्लिश्यन्नपि हि मेधावीति । प्रत्यासन्नतुषारदीधितिकरक्लिश्यत्तमो वल्लवीत्यादि च क्लिशं करोतीति कण्ड्वादित्वात् ये शत्रन्तमाहुः । नृपात्मजौ चिक्लिशतुः सखीताविति भट्टिप्रयोगश्च क्रैयादिकात् समादधते तद्धेयम् । क्रैयादिकस्य सकर्म्मकत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

क्लिश, ऊ ग विबाधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-परं-सकं-वेट् ।) ऊ, अक्लेशीत् अक्लिक्षत् । ग, "इत्थमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम्" । इति दुर्गादासः ॥

क्लिशितः, त्रि, (क्लिश् + कर्त्तरि क्तः इट् वा ।) क्लिष्टः । इत्यमरः । ३ । १ । ९८ ॥

क्लिष्टः, त्रि, (क्लिश् + क्तः पक्षे नेट् ।) क्लेशयुक्तः । (यथा, मेघदूते ८४ ।

"इन्दोर्दैन्यं त्वदनुसरणक्लिष्टकान्तेर्बिभर्त्ति" ॥)

तत्पर्य्यायः । क्लिशितः २ । पूर्व्वापरविरुद्धवाक्ये, क्ली । तत्पर्य्यायः । संकुलम् २ परस्परपराहतम् ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ९८ ॥ (यथा, भागवते । १ । ९ । १२ ।

"जीवितुं नार्हथ क्लिष्टं विप्रधर्म्माच्युताश्रयाः" ॥)

क्लिष्टिः, स्त्री, (क्लिश् + भावे क्तिन् ।) क्लेशः । सेवा । इति धरणी ॥

क्लीतकं, क्ली, (क्लीव + क्तः । निपातनात् वलोपः । क्लीतमधार्ष्ट्यं कलतीति । कल क्षेपे + अन्येभ्योऽपीति डः ।) यष्टिमधुका । इत्यमरः ।२।४।१०९ ॥ (अस्य पर्य्यायाः यथा ।

"यष्ट्याह्वं मधुकं यष्टि क्लीतकं मधुयष्टिका" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
"आनूपं स्थलजञ्चैव क्लीतकं द्विविधं स्मृतम्" ॥
इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ।

"श्यामा गिरिकर्णाञ्जनकी रसेषु
द्राक्षारसे सप्तलिकारसे च ।
घृतं पिबेत् क्लीतकसंप्रसिद्धम्
पित्तार्ब्बुदी तज्जठरी च जन्तुः" ॥

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ॥)

क्लीतकिका, स्त्री, (क्लीतकं क्रयोऽस्त्यस्याः । "अत इनिठनौ" । ५ । २ । ११५ । इति ठन् रस्य लत्वम् ॥) नीलीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ९४ ॥ (क्लीतक + स्वार्थे कन् टाप् अत इत्वं च । यष्टिमधुका ॥)

क्लीव, ऋ ङ अधार्ष्ट्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । अधार्ष्ट्यमप्रगल्भीभावः । ङ, शोकेन क्लीवते सर्व्वः । इति हलायुधः । ऋ, अचिक्लीवत् । इति दुर्गादासः ॥

क्लीव, ऋ ङ वान्तवत् । (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ऋ, अचिक्लीवत् । ङ, क्लीवते । वान्तवदिति क्लीवृङ अधार्ष्ट्ये इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्लीवः, पुं क्ली, (क्लीवृङ अधार्ष्ट्ये "इगुपधेति" । ३ । १ । १३५ । इति कः ।) स्त्रीपुरुषभिन्नः । तत्पर्य्यायः । षण्डः २ नपुंसकम् ३ तृतीयाप्रकृतिः ४ शण्डः ५ । इत्यमरः ।२।६।३९॥ तृतीयप्रकृतिः ६ षण्ढः ७ सण्ढः ८ शण्ढः ९ । इति तट्टीका ॥ पुरुषत्वहीनः । तस्य लक्षणम् । यथा, उद्वाहतत्त्वे ।

"न मूत्रं फेनिलं यस्य विष्ठा चाप्सु निमज्जति ।
मेढ्रश्चोन्मादशुक्राभ्यां हीनः क्लीवः स उच्यते" ॥

(यथा, पराशरसंहितायाम् ।

"नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पतौ ।
पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते" ॥

क्लीवस्तु चतुर्द्दशप्रकारः । यथाह नारदः ।

"चतुर्द्दशविधः शास्त्रे षण्डो दृष्टो मनीषिभिः ।
चिकित्स्यश्चाचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात् ॥
निसर्गषण्डोऽवण्डश्च पक्षषण्डस्तथैव च ।
अभिशापाद्गुरो रोगाद् देवक्रोधात् तथैव च ॥
ईर्ष्याषण्डस्तथाऽसेक्यो वातरेता मुखेभगः ।
आक्षेप्ता मोघवीजश्च शालीनोऽन्यापतिस्तथा ॥
तत्राद्यावप्रतीकार्य्यौ पक्षाख्यं मासमाचरेत् ।
अनुक्रमात् त्रयस्याथ कालः संवत्सरः स्मृतः ॥
ईर्ष्याषण्डादयो येऽन्ये चत्वारः समुदाहृताः ।
त्यक्तव्यास्ते पतितवत् क्षतयोन्या अपि स्त्रियाः ॥
आक्षेप्यमोघवीजाभ्यां कृतेपि पतिकर्म्मणि ।
पतिरन्यः स्मृतो नार्य्या वत्सरार्द्धं प्रतीक्ष्य तु ॥
शालीनस्यापि दृष्टस्त्री संयोगाद्भ्रंशयेद्ध्वजः ।
तं हीनवेगमन्यस्त्रीबालाद्याभिरुपाचरेत् ॥
अन्यस्यां यो मनुष्यः स्यादमनुष्यः स्वयोषिति ।
लभेत स्वाम्यं भर्त्ता गौ एतत्कार्य्यं प्रजापते ॥
अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्रीक्षेत्रं वीजिनो नराः ।
क्षेत्रं वीजवते देयं नवीजी क्षेत्रमर्हति" ॥)

क्लीवः, त्रि, विक्रमहीनः । इत्यमरः । ३ । ३ । २१२ ।

(यथा, महाभारते ३ । अर्ज्जुनाभिगमने ।३३।१
"कच्चिद्राजन् न निर्व्वेदादापन्नः क्लीवजीविका[illegible]
धर्म्मकार्य्यादौ निरुत्साहः । यथा, मनौ ३ । १[illegible]
"आचारहीनः क्लीवश्च नित्यं याचनकस्तथा"[illegible]

क्लेदः, पुं, (क्लिद् + भावे घञ् ।) आर्द्रम् । यथा,-

"पदस्थितस्य पद्मस्य बन्धू वरुणभास्करौ ।
पदच्युतस्य तस्यैव क्लेदशोषकरावुभौ" ॥

इत्युद्भटः ॥ (यथा च याज्ञवल्क्यसंहितायाम् ।
"रसात्तु रसनं शैत्यं स्नेहं क्लेदं समार्द्दवम्" ।
अत्र मिताक्षरा । "रसादुदकात् रसने[illegible] शैत्यमङ्गानां स्नेहं स्निग्धतां मृदुतासहितं [illegible] मार्द्दताम्" ॥)

क्लेदनः, पुं, (क्लेदयति श्लेष्मादिभिरिति । क्लिद् णिच् + कर्त्तरि ल्युः ।) कफः । इति शब्दचन्द्रि[illegible] पञ्चप्रकारश्लेष्मान्तर्गतश्लेष्मविशेषः । इति सुश्रु[illegible] (भावे + ल्युट् । आर्द्रीकरणम् । यथा, भागवते २६ । ४३ ।

"क्लेदनं पिण्डनं तृप्तिः प्राणनाप्यायनोदनम्"

क्लेदा [न्] पुं, (क्लेदयति शीतरश्मिभिर्जग[illegible] क्लिद + णिच् + "श्वन् उक्षन् पूषन् प्लीहन्नि[illegible] उणां १ । १५८ । इति कनिन् । न लोपे [illegible] दीर्घः ।) चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥

क्लेदुः, पुं, (क्लेदयति इति । क्लिद् + "भृमृ [illegible] हीति" । उणां १ । ११ । इति उन् ।) च[illegible] इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सन्निपातः । इति संक्षि[illegible] सार उणादिवृत्तिः ॥

क्लेश, ङ वधे । उपतापे । इति कविकल्पद्रु[illegible] (भ्वां-आत्मं-सकं उपतापार्थे अकं-सेट् ।) ङ, क्ले[illegible] चिक्लेशे । धातुप्रदीपे तु क्लेष व्यक्तायां वाचि मूर्द्धन्यान्तो दृश्यते । क्लेषते न वृथावाक्यमि[illegible] हलायुधोऽपि । इति दुर्गादासः ॥

क्लेशः, पुं, (क्लिश् + भावे घञ् ।) दुःखम् । त[त्प]र्य्यायः । आदीनवः २ आस्रवः ३ । इत्यम[रः] (यथा, भगवद्गीतायाम् । १२ । ५ ।

"क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्" ।

स तु पञ्चविधः । अविद्या १ विद्याविरोधि[illegible] अस्मिता २ अहमस्मीत्यहङ्कारः । रागः ३ इ[illegible] विशेषः । द्वेषः ४ वैरिता । अभिनिवेशः ५ म[रण]भयम् । इति कुसुमाञ्जलिः ॥ (तथाच पात[ञ्जले] साधनपादे २ । २—३ ।

"समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च । [illegible]द्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः" ॥
"क्लेशतनूकरणार्थं इत्युक्तं तत्र के क्लेशा इत्य[illegible] अविद्यादयो वक्ष्यमाणलक्षणाः पञ्च ते बा[illegible] लक्षणं परितापमुपजनयन्तः क्लेशशब्दवा[च्या] भवन्ति । ते हि चेतसि प्रवर्त्तमानाः सं[illegible] लक्षणं गुणपरिणामं द्रढयन्ति" । इति तट्टी[का] कृद्राजमार्त्तण्डः ॥) कोपः । व्यवसायः । [illegible] मेदिनी ॥

क्लेशितः, त्रि, (क्लेशोऽस्य जातः । क्लेश + इत[च्] ।) क्लेशयुक्तः । यथा,—शृङ्गारतिलके ।

"निद्रां यातो मम पतिरसौ क्लेशितः कर्म्मदुः[illegible]

[क्वा]थिकं, क्ली, (क्वथितेन यष्टिमधुकया निर्व्वृत्तं इति ठञ्।) मद्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (विवरणमस्य मद्यशब्दे ज्ञातव्यम्॥)

[क्लो]म, [न्] क्ली, (क्लु गतौ+मनिन्।) फुप्फुसम्। फाँपड़ा इति फुलधरा इति च ख्यातम्। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। तिलकम् २। इत्यमरः॥ २। ६। ६५॥ क्लोमम् ३ कोमम् ४। इति तट्टीका॥

"वाङ्गोदर्योर्मध्ये वक्षः तन्मध्ये हृदयं तत्पार्श्वे क्लोम पिपासास्थानम्"। इति वैद्यकम्॥

("उदकवहे द्वे तयोर्मूलं तालु क्लोम च"॥

इति सुश्रुते शारीरस्थाने नवमाध्यायः॥)

[क्व], व्य, (कस्मिन्निति "किमोऽत्"। ५। ३। १२। इति अत् ततः "क्वाति"। ७। २। १०५। इति क्वादेशः।) कुत्र। कोथा इति भाषा। इति व्याकरणम्॥ अत्यन्तासम्भावनायां पक्षितैः क्वद्वयं प्रयुज्यते। यथा, रघुः। १। २।

"क्व सूर्य्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः"॥

[क्वङ्गु]:, पुं, (कु+अगि+उन्।) कङ्गुः। इति हेमचन्द्रः॥

[क्वच]न, व्य, (पाणिनिमते पदद्वयमेतत्। मुग्धबोधमते तु "किमः क्वन्ताच्चिचनौ"। इति चनः।) क्वचित्। इति व्याकरणम्॥

[क्वचि]त्, व्य, (पाणिनिमते पदद्वयम्। मुग्धबोधमते तु "किमः क्वन्ताच्चिचनौ"। इति चित्।) कस्मिंश्चित्। कुत्रचित्। कोनस्थाने इत्यादि भाषा। इति व्याकरणम्॥

(यथा, विष्णुपुराणे १। २२। ३८।

"हन्ति वा यत् क्वचित् किञ्चित् भूतं स्थावरजङ्गमम्"॥)

[क्वण], शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) वकारयुक्तः। क्वणति वीणा। इति दुर्गादासः॥

[क्वण]:, पुं, (क्वण्+भावे अप्।) कणकणेति शब्दविशेषः। इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी॥ वीणायाः शब्दः अन्यस्य च शब्दः। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। शिञ्जाः २ निक्वाणः ३ क्वाणः ४ क्वणनम् ५। इत्यमरः। १। ७। २४॥

[क्वण]नं, क्ली, (क्वण्+भावे ल्युट्।) क्वाणः। इत्यमरः। १। ७। २४॥

[क्वण]:, पुं, (क्वणति इति। क्वण्+ल्युः।) क्षुद्रिकासुतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ कोटखाँड़ी इति भाषा॥

[क्वथ], र अ निष्पचने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) वकारयुक्तः। र, अक्वथीत्। अ, क्वाथः क्वथः। क्वथति वैद्य औषधं निष्पचतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

[क्वथि]तः, त्रि, (क्वथ्यते स्म इति। क्वथ+कर्म्मणि क्तः।) प्रतिपक्वव्यञ्जनदधमूलादिः। तत्पर्य्यायः। निष्पक्वः २। इत्यमरः। ३। १। ९५॥ कथायः ३ निर्य्यूहः ४ [क्वा]थः ५ शृतः ६। इति वैद्यकपरिभाषा॥

[क्वाथ]:, पुं, (क्वथ+भावे कर्म्मादिवाच्ये च यथायथं [घञ्।]) क्वथः। इत्यमरः। १। ७। २४॥

(यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे १७॥

"सञ्जाते त्वयि हारिहारवलयक्वाणं क्षणत्कङ्कणां चञ्चत्काञ्चनकाञ्चि सा भगवती नर्नर्त्ति वाग्देवता"॥)

क्वाथः, पुं, (क्वथ्+भावे घञ्।) दुःखम्। व्यसनम्। द्रव्यनिष्पाकः। इति हेमचन्द्रः॥ क्वाथ्यमानं तोयं त्रिविधम्। पादावशेषम् १ अर्द्धावशेषम् २ त्रिपादावशेषञ्च ३। अस्य नाम पारिभाषिकोष्णोदकम्। तत्र त्रिपादावशेषं वातनाशकम्। अर्द्धावशेषं पित्तनाशकम्। पादावशेषं कफनाशकम्। लघु अग्निवर्द्धकञ्च। तेषां मध्ये त्रिपादावशेषजलं हेमन्ते शिशिरे च प्रशस्तम्। वसन्ते पादावशेषजलं प्रशस्तम्। शरदि ग्रीष्मे च अर्द्धावशेषजलं प्रशस्तम्। वर्षायां अष्टभागावशेषजलं प्रशस्तम्। तत्काले बहुदोषत्वात्। दिनपक्वजलं रात्रौ गुरु रात्रिपक्वजलं दिवा गुरु च। इति राजवल्लभः। यथास्य करणप्रणाली॥

"पानीयं षोड़शगुणं क्षुण्णे द्रव्यपले क्षिपेत्।

मृत्पात्रे क्वाथयेद्ग्राह्यमष्टमांशावशेषितम्॥

तज्जलं पाययेद्धीमान् कोष्णं मृद्वग्निसाधितम्।

शृतः क्वाथः कषायश्च निर्यूहः स निगद्यते"॥

इति शार्ङ्गधरेण मध्यखण्डे द्वितीयाध्याये उक्तम्॥)

क्वाथोद्भवं, क्ली, (क्वाथादुद्भवो यस्य। क्वाथाद् उद्भवतीति वा।) तुत्थाञ्जनम्। इत्यमरः॥२।९।१०२॥

क्वेल, ऋ चाले। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-गतौ सकं-सेट्।) वकारयुक्तः। ऋ, अचिक्वेलत्। चालः कम्पः। चालः केचिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

क्ष, क्षकारः। (अयन्तु ककारषकारयोगेन जातः। अतोऽस्य पृथक् वर्णत्वशङ्का नास्त्येव।) तन्त्रमते तु व्यञ्जनचतुस्त्रिंशवर्णः। अष्टमवर्गीयपञ्चमवर्णः। एकपञ्चाशन्मातृकावर्णानां चरमवर्णश्च। यथा,—

"पञ्चाशल्लिपिभिर्माला विहिता सर्व्वकर्म्मसु।

अकारादिक्षकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्त्तिता॥

क्षार्णां मेरु मुखं तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तमः।

अनया सर्व्वमन्त्राणां जपः सर्व्वसमृद्धिदः"॥

इति गौतमीयतन्त्रम्॥ *॥

कण्ठदेशोद्भवोऽयम्। यथा,—

श्रीशिव उवाच।

"विशेषं कथयाम्यद्य प्रोच्चार्य्याः कण्ठतः स्वराः।

हृदयं जिह्वया मूर्द्धा ऋद्वयं जिह्वदन्तजम्।

मुखखण्डाङ्गलो वाचाः क्षकारः कण्ठघातजः"॥

इति वरदातन्त्रे १० पटलः॥ *॥

अस्य स्वरूपं यथा,—

"क्षकारं शृणु चार्व्वङ्गि! कुण्डलीत्रयसंयुतम्।

चतुर्व्वर्गमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा।

पञ्चप्राणात्मकं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा॥

त्रिबिन्दुसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम्।

शरच्चन्द्रप्रतीकाशं हृदि भावय सुन्दरि!"॥

इति कामधेनुतन्त्रम्॥ *॥

अस्याभिधानानि यथा,—

"क्षः क्रोधसम्बुकः कालो क्षयः सम्वर्त्तकः परः।

नृसिंहो विद्युता माया ... ...॥

परात्मा क्रोधसंहारौ ज्वालान्तो मेरुवाचकः।

सर्व्वाङ्गः सागरः कामः संयोगाक्षरपूरकः॥

क्षेत्रपालो महाक्षोभो मातृकान्तानलः क्षयः।

मुखं कव्यवहानन्ता कालजिह्वा गणेश्वरः।

कायायुक्तश्च संघातो मलयश्रीकर्णाटकः"॥

इति तन्त्रशास्त्रे वर्णाभिधानम्॥ *॥ अपि च।

"क्षकारो नरसिंहश्च मेरुः सम्वर्त्तकोऽपि च।

तव स्नेहान्मया देवि! कथितं मातृकाक्षरम्।

पर्य्यायैरपि विज्ञेयं न प्रकाश्यं कदाचन"॥

इति श्रीरुद्रयामले ८ पटले मन्त्राभिधानम्॥*॥

अस्य ध्यानं यथा,—

"चतुर्भुजां रक्तवर्णां शुक्लाम्बरविभूषिताम्।

रत्नालङ्कारसंयुक्तां वरदां पद्मलोचनाम्॥

हंसग्राखमुखीं लोलां रक्तचन्दनचर्च्चिताम्।

मन्दाक्षीं चतुर्व्वर्गप्रदां सौम्यां मनोहराम्॥

गन्धर्व्वसिद्धदेवाद्यैर्ध्यातामाद्यां सुरेश्वरीम्।

एवं ध्यात्वा क्षकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्"॥

इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ क्षकारस्य ककारषकारयोगजत्वेन केचित् पृथग्वर्णत्वेन न मन्यन्ते। तेषां मते तन्त्रोक्तैकपञ्चाशद्वर्णानुपपत्तिः तन्त्रशास्त्रे तस्य मेरुत्वेन गणनानुपपत्तिश्च भवति। अतः पृथङ्निर्द्दिश्यते इति केचित्। तथा च।

"मान्ताः स्युर्यद्यपि क्षान्ता वर्णानामनुरोधतः।

पृथक्क्रमेण कथ्यन्ते तथाप्येते समन्वयात्"॥

इति विश्वप्रकाशः॥ अपि च।

"अकारादिक्षकारान्ता वर्णाः पञ्चाशदीरिताः।

संयोगात् कषयोरेषः क्षकारो मेरुरीरितः"॥

इति ब्रह्मानन्दधृततन्त्रशास्त्रम्॥

क्षः, पुं, (क्षयति लोकान् युगान्तकाले प्रलये सर्व्वाणि भूतानि महाकालोदरं प्रेरयतीति। क्षि क्षये+ड प्रत्ययः।) सम्वर्त्तः। (क्षिणोति हन्ति मनुष्यादिजीवानिति। राक्षसः। (क्षिणोति हन्ति हिरण्यकशिप्वाद्यसुरानिति।) नरसिंहः। (क्षयति क्षिणोति वा भूतानि स्वकीयाग्निना इति।) विद्युत्। (क्षयति प्रस्यायुत्पत्त्या क्रमशः इति। क्षि+डः।) क्षेत्रम्। क्षेत्रपालः। (क्षि क्षये+भावे डः।) नाशः। इति मुद्राक्षितमेदिनी॥

क्षज, इ क तङ्गे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) तङ्गो दुःखेन जीवनम्। इ क, क्षञ्जयति दीनः। इति दुर्गादासः॥

क्षज, इ घ म ङ दानगत्योः। इति कविकल्पद्रुमः॥

क्षज, घ म ङ) (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) इ, क्षञ्जते। म, क्षञ्जा। षेमन्नात् सतोरित्वनेनैवेत्सिद्धौ अस्य बानुबन्धस्वरपर्य्यन्तघटादित्वो ङ इति प्राचीनमतानुरोधात्। म, अक्षञ्जि अक्षाञ्जि क्षञ्जं क्षञ्जं क्षाञ्जं क्षाञ्जम्। मानुबन्धबलात् अनुपधाया अपि दीर्घः। अमते तु अत्र दीर्घविधिश्चपधां नापेक्षते। घ, क्षञ्जते। म,क्षजा। म, क्षजयति। ङ, क्षजयते। दा दानम्। इति दुर्गादासः॥

क्षण, द ण उ वधे। इति कविकल्पद्रुमः। (तनां-उभं-सकं-सेट्।) द ण, क्षणोति क्षणुते। उ,

क्षणिका क्षत्वा। इति दुर्गादासः॥

क्षणः, पुं, (क्षणोति हन्ति नाशयति वा सर्व्वं यथा-कालं आयुरवसाने वा। काल एव युगान्ते सर्व्व-मात्मसात् करोतीत्यर्थः। स एवांशभेदेन नाना-ख्यो भवतीत्यर्थः।) त्रिंशत्कलापरिमितकालः। स च दशपलपरिमितः। (निमेषक्रियावच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थभागः। यथा,—

"आयुषः क्षण एकोऽपि न लभ्यः स्वर्णकोटिभिः॥
स चेत् विफलो याति का नो हानिस्ततोऽधिका"॥

इति शब्दार्थचिन्तामणिः। अपि च।

"क्वचिद्रुष्टः क्वचित्तुष्टो रुष्टस्तुष्टः क्षणे क्षणे।
अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयावहः"॥

इति शिष्टोपदेशः॥ क्षणोति दुःखं नाशयति उत्सवकाले। क्षण्-वधे-+अच्।) उत्सवः। (यथा, माघे १। ४।

"नवानधोऽधो वृहतः पयोधरान्
समूढकर्पूरपरागपाण्डुरम्।
क्षणं क्षणोत्क्षिप्तगजेन्द्रकृत्तिना
स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुना"॥)

निर्व्यापारस्थितिः। इत्यमरः।३।३।४७॥ पर्व्व। अवसरः। परतन्त्रत्वम्। मध्यम्। इति हेमचन्द्रः॥ (प्रशस्तमुहूर्त्तः। यथा, नलोपाख्याने। ५। १।

"अथ काले शुभे प्राप्ते तिथौ पुण्ये क्षणे तथा"॥)

क्षणतुः, पुं, (क्षण भावे+बाहुलकात् अतुप्रत्ययः।) क्षतः। इति हेमचन्द्रः॥ क्षणनुरिति च पाठः॥

क्षणदं, क्ली, (क्षणं उत्सवं ददातीति। दा+कः।) जलम्। इति मेदिनी॥

क्षणदः, पुं, (क्षणं यात्रादिशुभमुहूर्त्तं ददातीति। दा+कः।) गणकः। इति मेदिनी॥

क्षणदा, स्त्री, (क्षणद+स्त्रियां टाप्।) रात्रिः। (यथा, भागवते। ३। ३। २१।

"इमं लोकममुं चैव रमयन् सुतरां यदून्।
रेमे क्षणदया दत्तक्षणस्त्रीक्षणसौहृदः"॥)

हरिद्रा। इत्यमरः। १। ४। ४॥ (हरिद्राशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या॥)

क्षणनं, क्ली, (क्षण+भावे ल्युट्।) वधः। इत्यमरः॥

क्षणनिश्वासः, पुं, (क्षणात् क्षणकालात् परं निःश्वासोऽस्य।) शिशुमारः। इति शब्दरत्नावली॥

क्षणप्रभा, स्त्री, (क्षणं व्याप्य प्रभाऽस्याः।) विद्युत्। इत्यमरः। २। ८। ११४॥

क्षणभङ्गुरः, त्रि, (क्षणात् भङ्गुरः।) क्षणैकनाश्यः। यथा। "यदि पुनरमी किमपि नाहमास्पदमस्ति किञ्चिदपि वस्तु स्थिरं विश्वमेव क्षणभङ्गुरं अलीकं वेत्यवधारयेरन् न किञ्चिदपि काम येरन् न चाकामयमानाः केचिदपि प्रवर्त्तन्ते"। इति बौद्धाधिकारेशिरोमणिः॥

क्षणरामी, [न्] पुं, (क्षणात् परं क्षणे क्षणे वा रमते इति। रम+णिनिः।) पारावतः। इति शब्दमाला॥ (चटकः। इति केचित्॥)

क्षणिकः, त्रि, (क्षणः स्वसत्ताव्याप्यतयाऽस्त्यस्य। ठन्।) क्षणमात्रस्थायी। यथा। "क्षणभङ्गे विप्रतिपत्तिः शब्दादिः क्षणिको न वा। क्षणिकत्वञ्च स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणानुत्पत्ति-कत्वे सति कादाचित्कत्वं उत्पत्तिमत्त्वं वा। उत्पत्तिश्च स्वाधिकरणक्षणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगि-क्षणसम्बन्धः। क्षणश्च स्वाधेयपदार्थप्रागभावाना-धारः समयः। प्रसिद्धिस्तु विधेर्नैयायिकानां प्राग-भावे चरमध्वंसे च निषेधस्य बौद्धानामलीके। स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तित्वं क्षणिकत्वमिति तु न्यायः"। इति बौद्धाधिकारे रघुनाथशिरोमणिः॥ अन्यच्च।

"द्वयारम्भस्तुर्थे स्यादयाकाशशरीरिणाम्।
अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते"॥

इति भाषापरिच्छेदे २७॥ "क्षणिकत्वञ्च तृतीय-क्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम्"। इति सिद्धान्त-मुक्तावली॥

क्षणिका, स्त्री, (क्षणिक+स्त्रियां टाप्।) विद्युत्। इति हेमचन्द्रः॥ (क्षणकालमात्रस्थायिनी। यथा, हितोपदेशे। १। १५४।

"योऽस्ति यस्य यदा मांसमुभयोः पश्यतान्तरम्।
एकस्य क्षणिका प्रीतिरन्यः प्राणैर्वियुज्यते"॥)

क्षणिनी, स्त्री, (क्षणः उत्सवोऽस्त्यस्याम्। क्षण+इनि। ङीप्।) रात्रिः। इति शब्दरत्नावली॥ (उत्सववति, त्रि। यथा, महाभारते। २। मन्त्रणापर्व्वणि १३। ४४।

"तं विश्रान्तं शुभे देशे क्षणिनं कल्यमच्युतम्।
धर्म्मराजः समागम्याज्ञापयत् स्वं प्रयोजनम्"॥)

क्षतं, क्ली, (क्षण्यते वध्यतेऽनेन। क्षण+करणे क्तः।) स्रवद्रक्तपूयादि। घा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। व्रणः २ अरुः ३ ईर्म्मम् ४ क्षणनुः ५। इति हेमचन्द्रः॥ तद्वति त्रि॥ *॥

क्षतेन मृतस्याशौचं यथा, व्याघ्रः।

"क्षतेन म्रियते यस्तु तस्याशौचं भवेद्द्विधा।
आसप्ताहात् त्रिरात्रं स्याद्दशरात्रमतः परम्॥
शस्त्रघाते त्र्यहादूर्द्ध्वं यदि कश्चित् प्रमीयते।
अशौचं प्राकृतं तत्र सर्व्ववर्णेषु नित्यशः॥

अत्र अस्त्रघातपदं क्षतेतरशस्त्रघातपरं पारि-भाषिकशस्त्राघातपरमपि। अन्यथा क्षतं विना पतनादिभिर्विलम्बमृतानां दिनग्रहणेऽनध्यवसायः स्यात्"। इति शुद्धितत्त्वम्॥ *॥ चन्द्रग्रहणादौ क्षतदोषाभावो यथा,—पुलस्त्यः।

"चन्द्रसूर्य्यग्रहे चैव मृतानां पिण्डकर्म्मसु।
महातीर्थे च संप्राप्ते क्षतदोषो न विद्यते"॥

अन्यत्र तु देवलः।

"सव्रणः सूतकी सूयी मत्तोन्मत्तरजस्वलाः।
मृतबन्धुरबन्धुश्च वर्ज्यान्यष्टौ स्वकालतः"॥

इत्यनेन वर्ज्यतामाह। अशुचित्वमप्याह।

"दन्तलग्नमसंहार्य्यं लेपं मन्येत दन्तवत्।
न तत्र बहुशः कुर्य्यात् यत्नमुद्धरणे पुनः॥
भवेदशौचमत्यर्थं तृणवेधाद्व्रणे क्षते"॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥ (विदारणम्। यथा, कुमारे। ३। २९।

"नखक्षतानीव वनस्थलीनाम्"॥

विनाशः। यथा, रघुः। २। ५३।

"क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्रः
क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः"॥

त्रि, ताड़ितः। विद्धः। यथा, रघुः। ३। ५३।

"रघोरवष्टम्भमयेन पत्रिणा
हृदि क्षतो गोत्रभिदोऽप्यमर्षणः"॥

क्षतियुक्तः। यथा, कुमारे। २। २९।

"महाणामपि मूर्द्धानः क्षतहुङ्कारशंसिनः"॥

(रोगविशेषः। तस्य सकारणसम्प्राप्तिलक्षण-चिकित्सितञ्च यथा,—

"धनुषायस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्वहतो गुरुम्।
पततो विषमोच्चेभ्यो युध्यमानस्य चाश्वकैः।
वृषं हयं वा धावन्तं दम्यं वान्यं निगृह्णतः।
शिलाकाष्ठाश्मनिर्घातान् क्षिपतो निघ्नतः परान्।
अधीयानस्य वात्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो द्रुतम्।
महानदीं वा तरतो गजैर्वा सह धावतः।
सहसोत्पततो दूरं तूर्णं चातिप्रनृत्यतः।
तथान्यैः कर्म्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य वा।
विक्षते वक्षसि व्याधिर्बलवान् समुदीर्य्यते।
स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रूक्षाल्पप्रमिताशिनः।
उरो विरुज्यते तस्य भिद्यतेऽथ विदह्यते।
प्रपीड्यते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते।
क्रमाद्वीर्य्यं बलं वर्णो रुचिरग्निश्च हीयते।
ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं विड्भेदाग्निवधावपि।
दुष्टः श्यावः सदुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बहुः
कासमानस्य च श्लेष्मा सरक्तः संप्रवर्त्तते।
सक्षतः क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः क्षयात्"

पूर्व्वरूपं यथा,—

"अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्व्वरूपमिति स्मृतम्।
उरोरुक् शोणितच्छर्द्दिः कासो वैशेषिकः क्षते"

अस्यासाध्यलक्षणादिकं यथा,—

"अल्पलिङ्गस्य दीप्ताग्नेः साध्यो बलवतो नवः।
गते संवत्सरे याप्यः सर्व्वलिङ्गन्तु वर्ज्जयेत्"।

चिकित्सास्य यथा।

"उरोमत्वा क्षतं लाक्षां पयसा मधुसंयुताम्।
सद्य एव पिबेज्जीर्णे पयसाद्यात् सशर्करम्।
पार्श्ववस्तिरुजश्चाल्पपित्ताग्निर्स्तां सुरायुताम्।
भिन्नविट्कः समुस्तातिविषां पाठां सवत्सकाम्
लाक्षां सर्पिर्मधूच्छिष्टं जीवनीयगणं सिताम्।
त्वक्क्षीरी समितं क्षीरे पक्त्वा दीप्तानलः पिबेत्
इक्ष्वालिकबिसग्रन्थिपद्मकेशरचन्दनैः।
शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पिबेत् क्षती।
यवानां चूर्णमादाय क्षीरसिद्धं घृतप्लुतम्।
ज्वरदाहे सिताक्षौद्रसक्तून् वा पयसा पिबेत्।
कासी पर्व्वास्थिशूली च लिह्यात्सघृतमाक्षिकम्
मधूकमधुकद्राक्षा त्वक्क्षीरापिप्पलीबलाः"।
"रक्तेऽतिवृत्ते दुग्धान्तं यूषेणाथेन वा पिबेत्।
चटकाण्डरसं वापि रक्तं वा छागजाङ्गलम्।
चूर्णं पौनर्नवं रक्तशालितण्डुलशर्करम्।
रक्तष्ठीवी पिबेत् सिद्धं द्राक्षारसपयोघृतैः।
मधूकमधुकक्षीरसिद्धं वा तण्डुलीयकम्।
यक्ष्माक्रान्तानवलयोः क्वाथे क्षीरसमं घृतम्।
पयसा पिप्पलीकाश्मीककल्कसिद्धं क्षते शुभम्।

कोलमात्रारसे तद्वत् क्षीराष्टगुणसाधितम् ।
कल्कैः वद्गरदार्व्वीत्वगवत्सकात्वकफलैर्घृतम् ॥
जीवकर्षभकौ वीरां जीवन्तीं नागरं शठीम् ।
चतस्रः पर्णिनीर्मेदे काकोल्यौ द्वे निदिग्धिके ॥
पुनर्नवे द्वे मधुकं आत्मगुप्तां शतावरीम् ।
ऋद्धिं परूषकं भार्गीं मृद्वीकां बृहतीन्तथा ॥
शृङ्गाटकीं तामलकीं पयस्यां पिप्पलीं बलाम् ।
बदराक्षोटखर्ज्जूरवातामाभिषुकाण्यपि ॥
फलानि चैवमाद्यानि कल्कान् कूर्व्वीत कार्षिकान् ।
धात्रीरसविदारीक्षुच्छागमांसरसं पयः ॥
कुर्य्यात्प्रस्थोन्मितं तेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
प्रस्थार्द्धं मधुनः शीते शर्कराद्धतुलान्तथा ॥
द्विकार्षिकाणि पत्रैला हेमत्वक्क्षीरिचाणि च ।
चूर्णितानि विनीयास्माल्लिह्यान्मात्रां सदा नरः ॥
अमृतप्राशमित्येतन्नराणाममृतं घृतम् ।
सुधामृतरसं प्राश्य क्षीरमांसरसाशिना ॥
नष्टशुक्रक्षतक्षीणदुर्ब्बलव्याधिकर्षितान् ।
स्त्रीप्रसक्तान् कृशान् वर्णस्वरहीनांश्च वृंहयेत् ॥
कासहिक्काज्वरश्वासदाहतृष्णास्रपित्तनुत् ।
पुत्त्रदं वमिमूर्च्छार्त्तयोनिमूत्रामयापहम्" ॥
इत्यमृतप्राशघृतम् ॥
"मधुकाष्टपलं द्राक्षा प्रस्थक्वाथे घृतं पचेत् ।
पिप्पल्यष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धे च शीतले ॥
पृथगष्टपलं क्षौद्रशर्कराभ्यां विमिश्रयेत् ।
समं शक्तुक्षतक्षीणे रक्तगुल्मेषु तद्धितम्" ॥
इति शक्तुप्रयोगः ॥
"शक्तूनां वस्त्रपूतानां मन्थं क्षौद्रघृतान्वितम् ।
यावान्नमात्म्यो दीप्ताग्निः क्षतः क्षीणः पिबेन्नरः" ॥
"एका षोड़शिका धान्याद्धि द्वेऽजाज्यजमोदयोः ।
ताभ्यां दाड़िमवृक्षाम्लद्विर्द्विः सौवर्च्चलात्पलम् ॥
शुण्ठ्याः कर्षं दधित्थस्य मध्यात्पञ्च पलानि च ।
तच्चूर्णं षोड़शपले शर्करायां विमिश्रयेत् ॥
षाडवोऽयं प्रदेयः स्यादन्नपानेषु पूर्व्ववत्" ॥
इति षाड़वः ॥
"यच्चोक्तं यक्ष्मिणां पथ्यं कासिनां रक्तपित्तिनाम् ।
तच्च कुर्य्यादपेक्ष्याग्निं व्याधिं सात्म्यबलांस्तथा" ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने १९ अध्याये ॥)

क्षतकासः, पुं, (क्षतजः कासः । मध्यपदलोपी समासः ।) पञ्चविधकासरोगान्तर्गतकासरोगविशेषः । यथा,—
"पञ्चकासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ।
क्षयायोपेक्षिताः सर्व्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम्" ॥
एषां पूर्व्वरूपमाह ।
"पूर्व्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता ।
कण्ठकण्डुश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते" ॥
भोज्यानामवरोधः कवलगिलने कण्ठव्यथा ॥
अस्य निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह ।
"अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजनिग्रहैः ।
रूक्षस्योरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत्" ॥
अश्वगजयोर्निग्रहो दमनम् । लक्षणमाह ।
"संपूर्व्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत् सशोणितम् ।
कण्ठेन रुजताऽत्यर्थं विरुग्णेनेव चोरसा ॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिः तुद्यमानेन शूलिना ।
दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीड़ाभितापिना ॥
पर्व्वभेदज्वरश्वासः तृष्णावैस्वर्य्यपीड़ितः ।
पारावत इवाकूजेत् कासवेगात् क्षतो भवात्" ॥
कण्ठेनेत्युपलक्षणे तृतीया एवमुरसाऽपि ॥
तस्य चिकित्सा यथा,—
"इक्षिक्षुवालिकापद्मसृणालोत्पलचन्दनम् ।
मधुकं पिप्पली द्राक्षा लाक्षा शृङ्गी शतावरी ॥
द्विगुणा च तुगाक्षीरी सिता सर्व्वचतुर्गुणा ।
लिह्यात्तन्मधुसर्पिर्भ्यां क्षतकासनिवृत्तये" ॥
इक्षुवालिका इक्षुभेदः । चञ्च इति लोके । पद्मं पद्मकाष्ठम् । मृणालं विसम् । उत्पलं कमलम् । चन्दनमत्र धवलं चूर्णत्वात् । शृङ्गी कर्कटशृङ्गी । तुगाक्षीरी वंशरोचना । सा चेक्षोर्द्विगुणा । इति भावप्रकाशः ॥
("युद्धाद्यैः साहसैस्तैस्तैः सेवितैरयथाबलम् ॥
उरस्यन्तः क्षते वायुः पित्तेनानुगतो बली ।
कुपितः कुरुते कासं कफं तेन सशोणितम् ॥
पीतं श्यामञ्च शुष्कञ्च ग्रथितं कुथितं बहु ।
ष्ठीवेत् कण्ठेन रुजता विभिन्नेनेव चोरसा ॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।
पर्व्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्य्यकम्पवान् ॥
पारावत इवाकूजन् पार्श्वशूली ततोऽस्य च ।
क्रमाद्वीर्य्यं रुचिः पक्तिर्बलं वर्णश्च क्षीयते" ॥
अस्य चिकित्सा यथा—
"उरस्यन्तः क्षते सद्यो लाक्षां क्षौद्रयुतां पिबेत् ॥
क्षीरेण शालीन् जीर्णेऽद्यात् क्षीरेणैव सशर्करान् ।
पार्श्ववस्ति सरुक् चाल्पपित्ताग्निस्तां सुरायुताम् ।
भिन्नविट्कः समुस्तातिविषा पाठां सवत्सकाम् ॥
लाक्षा सर्पिर्मधूच्छिष्टं जीवनीयं गणं सितम् ।
त्वक्क्षीरी समितं क्षीरे पक्वा दीप्तानलः पिबेत् ॥
इक्षाविकाविषग्रन्थिपद्मकेशरचन्दनैः ।
शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं क्षती पिबेत् ॥
क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः" ।
इति वाभटे निदानस्थाने चिकित्सास्थाने च चतुर्थाध्याये ॥)

क्षतघ्नः, पुं, (क्षतं हन्ति नाशयतीति । हन् + "अमनुष्यकर्त्तृके च" । ३ । २ । ५३ । इति टक् ।) क्षुपविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुकुरशोंखा इति भाषा ॥

क्षतघ्नी, स्त्री, (क्षतं हन्ति । हन् + "अमनुष्यकर्त्तृके च" । ३ । २ । ५३ । इति टक् स्त्रियां ङीप् ।) लाक्षा । यथा,—
"लाक्षा द्रुमामयो राक्षा रङ्गमाता पलङ्कषा ।
जतु क्षतघ्नी क्रमिजा यावालक्तौ तु तद्रसः" ॥
इति हेमचन्द्रः । क्षतघ्नापि पाठः ॥

क्षतजं, क्ली, (क्षतात् व्रणात् जायते उत्पद्यते इति । जन् डः ।) रक्तम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥
(यथा, रघौ । ७ । ४२ ।
"स च्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणु-
स्तस्योपरिष्टात् पवनावधूतः" ॥)
पूयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षतजतृष्णा, स्त्री, (क्षतजा शस्त्रादिभिः क्षताज्जाता या तृष्णा पिपासा ।) शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य पिपासा । तस्या निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह ।
"भयश्रमाभ्यां बलसंक्षयाद्वा
ऊर्द्धं चितं पित्तविवर्द्धनैश्च ।
पित्तं सवातं कुपितं नराणां
तालुप्रपन्नं जनयेत् पिपासाम् ॥
स्रोतःस्वपांवाहिषु दूषितेषु
दोषैश्च तृट्सम्भवतीह जन्तोः ।
तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी
क्षयात्तथान्यामसमुद्भवा च ॥
भक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां
निबोध लिङ्गान्यनुपूर्व्वशस्तु" ॥
नराणां चितं स्वस्थान एव सञ्चितं पित्तं सवातं कट्वम्लोष्णपित्तविवर्द्धनैः । कट्वम्लोष्णादिभिः कुपितं भयश्रमाभ्यां बलसंक्षयादुपवासादेश्च वातः कुपितः । तद्द्वयं ऊर्द्धं प्रसरत् तालुप्रपन्नं सत्पिपासां जनयेत् । न केवलं तालुन्येव दूषिते तृतीया भवति । किन्तु जलवाहिस्रोतःस्वपि । अत आह स्रोतःस्वित्यादि नन्वत्र बहुवचनं न युक्तम् । यतो जलवहे द्वे स्रोतसी सुश्रुतेनोक्ते । उच्यते । तयोरेवानेकप्रतानयोगान्न दोषः । अपां वाहिषु स्रोतःस्विति जिह्वादेरप्युपलक्षणम् । यत आह चरकः । रसवाहिनीश्च धमनीर्जिह्वाहृदयगलतालुक्लोम च । संशोष्य नृणां देहेषु कुरुतः तृष्णामतिप्रबलौ पित्तानिलाविति ॥ संख्यामाह तिस्र इत्यादि ॥ तृष्णायाः सामान्यलक्षणमाह ।
"सततं यः पिबेत्तोयं न तृप्तिमधिगच्छति ।
मुहुः काङ्क्षति तोयन्तु तं तृष्णार्द्दितमादिशेत्" ॥
क्षतजामाह ।
"क्षतस्य रुक् शोणितनिर्गमाभ्यां
तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु" ।
क्षतस्य शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य । रुक् पीड़ा ॥
अथ तृष्णायाश्चिकित्सा ॥
"वातघ्नमन्नपानं मृदु लघु शीतञ्च वाततृष्णायाम् ।
तृष्णायां पवनोत्थायां सगुड़ं दधि शस्यते ॥
स्वादु तिक्तं द्रवं शीतं पित्ततृष्णाहरं परम् ।
मुस्तपर्पटकोदीच्यधन्याकोशीरचन्दनैः ॥
शृतं शीतं जलं दद्यात् तृड्दाहज्वरशान्तये" ॥
कृष्णा धान्याकम् । कश्चित् धात्रीञ्च दद्यात् चन्दनमत्र धवलं दद्यात् । तस्यातितृष्णाहरत्वात् । शृतं अर्द्धपक्वमत्र कर्त्तव्यम् । षड़ङ्गपानम् ।
"लाजोदकं मधुयुतं शीतं गुड़विमर्द्दितम् ।
काश्मरीशर्करायुक्तं पिबेत् तृष्णार्द्दितो नरः ॥
आस्तरणमार्द्रवासः प्रावरणं चार्द्रमेव स्यात् ।
तेन पिपासा शाम्यति दाहश्चोग्रोऽपि देहिनां नियतम् ॥
गोस्तनीक्षुरसक्षीरयष्टीमधुमधूत्पलैः ।
नियतं नासिकापीतैस्तृष्णा शाम्यति दारुणा ॥
वैशद्यञ्च नयत्यास्ये सन्दधाति मुखे जलम् ।
तृष्णादाहप्रशमनं मधुगण्डूषधारणम् ॥

जिह्वातालुगलक्लोमशोषे मूर्द्धनि दापयेत् ।
केशरं मातुलुङ्गस्य घृतसैन्धवसंयुतम् ॥
दाडिमं बदरं लोध्रं कपित्थं वीजपूरकम् ।
पिष्ट्वा मूर्द्धनि लेपस्तु पिपासादाहनाशनः ॥
वारि शीतं मधुयुतमाकण्ठाद्वा पिपासितम् ।
पाययेद्वामयेच्चापि तेन तृष्णा प्रशाम्यति ॥
प्रातः सशर्करः पेयो हिमो धान्याकसम्भवः ।
जयेत् तृष्णां तथा दाहं भवेत् स्रोतोविशोधनम् ॥
अमलं कमलं कुष्ठं लाजाश्च वटरोहकम् ।
एतच्चूर्णस्य मधुना गुटिकां धारयेन्मुखे ॥
तृष्णां प्रवृद्धां हन्त्येषा मुखशोषञ्च दारुणाम् ।
क्षतोद्भवां रुग्विनिवारणेन
जयेत् क्षतानामसृजश्च पातैः ।
क्षयोत्थितां क्षीरजलं निहन्या-
न्मांसोदकं वा मधुकोदकं वा ॥
आमोद्भवां विल्ववचायुतानां
जयेत् कषायैरथ दीपनानाम् ।
गुर्व्वन्नजामुल्लिखनैर्जयेच्च
क्षयं विना सर्व्वकृताञ्च तृष्णाम्" ॥
उल्लिखनैः लेखनद्रव्यैः । स्निग्धेऽन्ने भुक्ते या तृष्णा स्यात्ताञ्च गुडाम्बुना शमयेत् । अतिरोगदुर्व्वलानां तृष्णां शमयेन्नृणामिहाशु पयः ॥ पयोऽत्र दुग्धम् ।
"मूर्च्छाच्छर्दितृषादाहस्त्रीमद्यभृशकर्षिताः ।
पिबेयुः शीतलं तोयं रक्तपित्ते मदात्यये ॥
सात्म्यान्नपानभैषज्यैस्तृष्णां तस्य जयेत् पुनः ।
तस्यां जितायामन्योऽपि व्याधिः शक्यश्चिकित्सितुम् ॥
तृष्यन् पूर्व्वामयक्षीणो न लभेत जलं यदि ।
मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात् त्वरितं नरः ॥
तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति ।
तस्मात् सर्व्वास्ववस्थासु स क्वचिद्वारि वारयेत् ॥
अन्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् धारयते चिरम् ।
तोयाभावात् पिपासार्त्तः क्षणात् प्राणैर्विमुच्यते" ॥
इति तृष्णाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

क्षतविध्वंसी, [न्] पुं, (क्षतं व्रणं स्रवद्रक्तपूयादिकं विध्वंसयतीति । वि + ध्वन्स + णिच् + णिनि ।) रुद्रदारवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षतव्रणः, पुं, (क्षतजन्यः व्रणः क्षतजो व्रणो वा ।) षट्प्रकारव्रणरोगान्तर्गतव्रणरोगविशेषः । इति भावप्रकाशः ॥ तद्विवरणं व्रणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

क्षतव्रतः, त्रि, (क्षतं भ्रष्टं व्रतमस्य ।) ध्वस्तनियमः । तत्पर्य्यायः । अवकीर्णी २ । इत्यमरः ।२।७।५४ ॥ तथा च याज्ञवल्क्यः ।
"अवकीर्णी भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् ।
गर्द्दभं पशुमालभ्य नैरृतं स विशुद्ध्यति" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

क्षतहरं, क्ली, (क्षतं हरतीति । हृ + टः ।) अगुरु । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षतिः, स्त्री, (क्षण + क्तिन् ।) अपचयः । क्षयः । (यथा, महाभारते । ३ । १७२ । १९ ।
"हयानां न क्षतिः काचित् न रथस्य न मातलेः" ॥)
"जलमुचि वितरणविमुखे
का क्षतिरस्त्यखिलाम्बुपातॄणाम् ।
केवलघनरसभक्षी
चातकपक्षी कमाश्रयति" ॥
इत्युद्भटश्च ॥

क्षतोदरः, पुं, (क्षतं शर्करादिभिन्नं उदरमत्र रोगे । अथवा क्षतात् स्रुतात् जातं उदरं उदररोगविशेषो यत्र ।) उदररोगविशेषः । तस्य सामान्यरूपमाह ।
"आध्मानं गमनेऽशक्तिर्दौर्व्बल्यं दुर्व्बलाग्निता ।
शोथः सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयोः ।
दाहस्तन्द्रा च सर्व्वेषु जठरेषु भवन्ति हि" ॥
सन्निकृष्टनिदानपूर्व्विकां संख्यामाह ।
"पृथक्दोषैः समस्तैश्च प्लीहबद्धक्षतोदकैः ।
सम्भवन्त्युदराण्यष्टौ तेषां लिङ्गं पृथक् शृणु" ॥
क्षतोदरमाह ।
"शल्यं तथान्नोपहितं यदन्नं
भुक्तं भिनत्त्यागतमन्यथा वा ।
तस्मात् स्रुतोऽन्त्रात् सलिलप्रकाशः
स्रावः स्रवेद्वै गुदतस्तु भूयः ॥
नाभेरधश्चोदरमेति वृद्धिं
निस्तुद्यते दाल्यति चातिमात्रम् ।
एतत् परिस्राव्युदरं प्रदिष्टं
दकोदरं कीर्त्तयतो निबोध" ॥
शल्यं कण्टककर्क्करादि अन्नोपहितं अन्ननिहितं भुक्तं यत् अन्नं भिनत्ति तथा अन्यथा आगतं भोजनं विना आगतं शरादि तदपि यदन्नं भिनत्ति एतदुपलक्षणम् । जृम्भणमत्यशनञ्च अत्र भिनत्ति । यत उक्तं चरके ।
"शर्करातृणकाष्ठास्थिकण्टकैरन्नसंयुतैः ।
भिद्येतान्त्रं यदा भुक्तं जृम्भयात्यशनेन च" ॥ इति तस्मात् भिन्नादन्त्रात् । गुदतस्तु भूयः अन्त्रात् संस्रुत्य पुनर्गुदतः स्रवेदित्यर्थः । दाल्यति विदीर्य्यत इव । पदसिद्धिरार्षत्वात् । एतत् क्षतोदरं तन्त्रान्तरे परिस्राव्युदरं प्रदिष्टम् ॥
तस्य चिकित्सा ।
"शालिषष्टिकगोधूमयवनीवारभोजनम् ।
निरूहो रेचनं श्रेष्ठं सर्व्वेषु जठरेषु च ॥
आनूपमौदकं मांसं शाकं पिष्टकृतं तिलाः ।
व्यायामाध्वदिवास्वप्रयानपानानि वर्ज्जयेत् ॥
तथाम्ललवणोष्णानि विदाहीनि गुरूणि च ।
नाद्यादन्नानि जठरे तोयपानञ्च वर्ज्जयेत् ॥
उदराणां मलाढ्यत्वात् बहुशः शोधनं हितम् ।
क्षीरेणैरण्डजं तैलं पिबेन्मूत्रेण वा सकृत्" ॥
इति भावप्रकाशः । (उदररोगशब्दे विशेषविवृतिरस्य ज्ञेया ॥)

क्षत्ता, [ऋ] पुं, (क्षद संवृतौ । सौत्रधातुरयम् । "तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ" । उणां । २ । ९४ । इति संज्ञायां तृच् स चानिट् ।) सारथिः । द्वाःस्थः । इत्यमरः । ३ । ३ । ६२ ॥ दासीपुत्त्रः । (यथा, महाभारते । १ । विदुरागमनपर्व्वणि । २०१ । १७ ।
"ततः प्रीतमनाः क्षत्ता धृतराष्ट्रं विशाम्पते ! ।
उवाच दिष्ट्या कुरवो वर्द्धन्त इति विस्मितः"
नियुक्तः ।. ब्रह्मा । इति मेदिनी ॥ क्षत्त्रिया
शूद्राज्जातः । (यथा, मनुः । १० । १२ ।
"शूद्रादायोगवः क्षत्ता चाण्डालश्चाधमो नृणाम्
वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः" ॥)
मत्स्यः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ।

क्षत्त्रं, क्ली, (क्षतः त्रायते इति । क्षत् + त्रै + क
शरीरम् इत्युणादिकोषः । नगरम् । इ
राजनिर्घण्टः । (क्षत्त्रियकुलम् । यथा, ऋग्वे
५ । ६२ । ६ ।
"अक्रविहस्ता सुकृते परस्पा
यं त्रासाथे वरुणेळास्वन्तः ।
राजाना क्षत्त्रमहृणीयमाना
सहस्रस्थूणं बिभृथः सह द्वौ" ॥)

क्षत्त्रः, पुं, (क्षद + "गुधृवीपचिवचियमिसदिक्ष
भ्यस्त्रः" । उणां ४ । १६६ । इति त्रः ।) क्षत्त्रिय
इत्युणादिकोषः ॥ (यद्वा, क्षतः क्षतात् त्रायते इ
त्रै + कः । यथा, रघुः । २ । ५३ ।
"क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्रः
क्षत्त्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः" ।
"नाम्बुकर्णादिवत् केवलरूढः किन्तु पङ्कजादि
योगरूढः" इत्यर्थः । इति मल्लिनाथः ॥)

क्षत्त्रबन्धुः, पुं, (क्षत्त्रियस्य बन्धुरिव ।) निन्दितक्षत्त्रि
यः । इत्यमरटीका । (यथा, मार्कण्डेये । ८ । ७
"क्षत्त्रबन्धो ! ममैतां त्वं सदृशीं यद्दक्षिणाम्
मन्यसे यदि तत् क्षिप्रं पश्य त्वं मे बलं परम्"
क्षत्त्रं राज्यं देहो वा बन्धुरिवास्य ।) क्षत्त्रमात्र
(यथा, मनुः । २ । ३८ ।
"आषोडशात् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते
आद्वाविंशात् क्षत्त्रबन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः ॥)

क्षत्त्रवृक्षः, पुं, (क्षत्त्रसंज्ञकः वृक्षः ।) मुचुकुन्द
इति राजनिर्घण्टः । (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"मुचुकुन्दः क्षत्त्रवृक्षश्चित्रकः प्रतिविष्णुकः" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गु
श्चास्य मुचुकुन्दशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

क्षत्त्रियः, पुं, (क्षत्त्रे राष्ट्रे साधुः । क्षत्त्रस्यापत्यं
"क्षत्राद् घः" । ४ ।१ । १३८ । इति जातौ घ
क्षदति रक्षति जनान् क्षत्त्रः । क्षद संवृतौ सौ
ततस्त्रासुसिति त्रः । क्षतात् त्रायते इति
मनीषादित्वात् क्षतान्त्याकारलोपे वा क्ष
क्षत्त्रो हितकारः । पुंनपुंसकयोः क्षत्त्र
पतिर्म्मम क्षत्त्रमशेषमूभ्रत् प्रभाभिरामो
तत्र जिष्णुरिति राघवपाण्डवीये । क्षत्त्र
क्षत्त्रियः स्वार्थे इयः । अपत्यार्थे इय इ
इति भरतः ॥ * ।
ब्रह्मबाहुजवर्णविशेषः । क्षत्री इति भाषा ।
(यथा, मनुः । १ । ३१ ।
"लोकानां तु विवृद्ध्यर्थं मुखबाहूरुपादतः ।
ब्राह्मणं क्षत्त्रियं वैश्यं शूद्रञ्च निरवर्त्तयत्" ॥)
तत्पर्य्यायः । मूर्द्धाभिषिक्तः २ राजन्यः ३ बाहु
विराट् ५ । इत्यमरः ।२।८।१॥ क्षत्त्रः ६ द्विजा
७ राजा ८ नाभिः ९ । इति जटाधरः ।

मूर्द्धकः ११। इति शब्दरत्नावली ॥ पार्थिवः १२ सार्व्वभौमः १३। इति राजनिर्घण्टः। ते च सूर्य्यचन्द्रवंशीयराजानः कलेः सहस्रवर्षपर्य्यन्तं आसन् ततः महानन्दिसुतो नन्दः शूद्रायां समुत्पन्नः शतवर्षं राज्यं चकार तदन्ते चाणक्यनामा ब्राह्मणो नन्दं तत्पुत्रांश्च हत्वा मुरवंशजं चन्द्रगुप्तं राजानं कृतवान् कलौ नन्दान्तक्षत्रियवंशः। इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १ अध्यायात् संगृहीतम् ॥ * ॥ प्लक्षद्वीपे क्षत्रियस्य नाम पतङ्गः। शाल्मलद्वीपे वीर्य्यधरः। कुशद्वीपे कोविदः। क्रौञ्चद्वीपे ऋषभः। शाकद्वीपे सत्यव्रतः पुष्करद्वीपे सर्व्वे एकवर्णाः॥ अस्य शास्त्रनिरूपितधर्म्मास्त्रयः। अध्ययनं यजनं दानञ्च। प्रजारक्षणं जीविका। अस्याश्रमास्त्रयः। गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्य्यं वानप्रस्थञ्च। इति तत्रैव २० अध्यायादितः संगृहीतम् ॥ * ॥

तल्लक्षणं यथा,—

'क्षत्रजं सेवते कर्म्म वेदाध्ययनसंयुतः।

दानादानवर्हिर्यस्तु स वै क्षत्रिय उच्यते" ॥

तस्य धर्म्मो यथा,—

नारद उवाच।

'क्षत्रियस्यापि यो धर्म्मस्तं ते वक्ष्यामि पार्थिव!।

दद्याद्राजा न याचेत यजेत न च याजयेत् ॥

नाध्यापयेदधीयीत प्रजाश्च परिपालयेत्।

नित्योद्युक्तो दस्युवधे रणे कुर्य्यात् पराक्रमम् ॥

ये तु क्रतुभिरीजानाः श्रुतवन्तश्च पार्थिवाः।

ये तु युद्धे विजेतारस्ते तु लोकजितो नृपाः ॥

अविक्षतशरीरो हि संगराद्यो निवर्त्तते।

क्षत्रियस्य तु तत् कर्म्म नोभयत्र यशःप्रदम् ॥

क्षत्रियाणामयं धर्म्मो निर्णीतो मुनिभिः परः।

नास्य कृत्यतमं किञ्चिद्राज्ञो दस्युविनिग्रहात् ॥

दानमध्ययनं यज्ञो राज्ञां क्षेमोऽभिधीयते।

तस्माद्राज्ञा महाराज! योद्धव्यं धर्म्मशीलिना ॥

प्रजाः स्वेषु च धर्म्मेषु स्थापयेत महीपतिः।

धर्म्माण्येव हि कर्म्माणि कारयेत् सततं प्रजाः ॥

परमां सिद्धिमाप्नोति नृपतिः परिपालनात्।

कुर्य्यादन्यन्न वा कुर्य्यान्मैत्रो राजन्य उच्यते" ॥

इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २६ अध्यायः ॥*॥ अपि च।

'राजन्यानां करादानं विना तैवाहिकञ्च यः।

प्रतिग्रहः स निन्द्योऽत्र परत्र चासुखप्रदः ॥

युद्धे पलायनञ्चैव तथा कातरतार्थिषु।

अपालनं प्रजानाञ्च दाने धर्म्मे विरक्तता ॥

अनवेक्षा स्वराष्ट्रस्य ब्राह्मणानामनादरः।

अमात्यानामसम्मानं तेषां कर्म्मानवेक्षणम्।

रत्नानाञ्च परीक्षा वो निषिद्धः क्षत्रजन्मनाम्" ॥

'राजन्यस्तु महाराज! यथाश्रममवाप्नुयात्।

तत् शृणुष्व तवाख्यास्ये धर्म्मसंग्रहतत्परः ॥

वेदानधीत्य धर्म्मेण राजशास्त्राणि चानघ!।

सन्तानादीनि कर्म्माणि कृत्वा सोमं निषेव्य च ॥

पालयित्वा प्रजाः सर्व्वा धर्म्मेण जयताम्बर!।

राजसूयाश्वमेधादीन् मखानन्यांस्तथैव च ॥

आनयित्वा यथापाठं विप्रेभ्यो दत्तदक्षिणः।

संग्रामे विजयं प्राप्य तथाल्पं यदि वा बहु ॥

स्थापयित्वा प्रजापालं पुत्रं राज्ये च पार्थिव!।

अन्यगोत्रं प्रशस्तं वा क्षत्रियं क्षत्रियर्षभ! ॥

अर्चयित्वा पितॄन् सम्यक् पितृयज्ञे यथाविधि।

देवान् यज्ञैरृषीन् वेदैरर्चयित्वा प्रयत्नतः ॥

अन्तकाले च सम्प्राप्ते य इच्छेदाश्रमान्तरम्।

सोऽनुपूर्व्व्याश्रमान्राजन् गत्वा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

राजर्षित्वेन राजेन्द्र! भैक्षचर्य्याध्वसेवया।

अपेतगृहधर्म्मोऽपि चरेज्जीवितकाम्यया ॥

न चैतन्नैष्ठिकं कर्म्म त्रयाणां भूरिदक्षिणम्।

चतुर्णां राजशार्दूल! प्राहुराश्रमवासिनाम् ॥

बाह्वायत्तं क्षत्रियैर्मानवानां

लोकश्रेष्ठं धर्म्ममासेवमानैः।

सर्व्वे धर्म्माः सोपधर्म्मास्त्रयाणां

राज्ञो धर्म्मादिति वेदात् शृणोमि ॥

एवं धर्म्मान् राजधर्म्मेषु सर्व्वान्

सर्व्वावस्थं सम्प्रलीनान्निबोध।

अल्पाश्रमानल्पफलान् वदन्ति

धर्म्मानन्यान् वेदविदो मनुष्याः ॥

महाश्रमं बहुकल्याणरूपं

क्षात्रं धर्म्मं नेतरं प्राहुरार्य्याः।

सर्व्वे धर्म्मा राजधर्म्मप्रधानाः

सर्व्वे धर्म्माः पाल्यमानाश्चरन्ति ॥

सर्व्वत्यागो राजधर्म्मेषु राजं-

स्त्यागं धर्म्मञ्चाहुरग्र्यं पुराणम्।

मज्जेत्त्रयी दण्डनीतौ हतायां

सर्व्वे धर्म्माः प्रक्षयेयुर्व्विरुद्धाः ॥

सर्व्वे धर्म्माश्चाश्रमाणां हताः स्युः

क्षात्रे त्यक्ते राजधर्म्मे पुराणे।

सर्व्वे त्यागा राजधर्म्मेषु चोक्ताः

सर्व्वा विद्या राजधर्म्मेषु युक्ताः ॥

सर्व्वे लोका राजधर्म्मे प्रविष्टा

यथा जीवाः प्राकृतैर्व्वध्यमानाः।

धर्म्मश्रुतानामुपपीडनाय

एवं धर्म्मा राजधर्म्मैर्व्विमुक्ताः ॥

सञ्चिन्वन्ते नाद्रियन्ते स्वधर्म्मम् ॥

चातुराश्रम्यधर्म्माश्च यतिधर्म्माश्च पार्थिव!।

लोकवेदोत्तराश्चैव क्षात्रे धर्म्मे समाहिताः ॥

सर्व्वाण्येतानि धर्म्माणि क्षात्रे राजन्यसत्तम!।

अप्रत्यक्षं बहुद्वारं धर्म्ममाश्रमवासिनाम्।

क्षात्रेणैव हि धर्म्मेण प्रत्यक्षं क्रियते नृप!" ॥

इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २८ अध्यायः ॥*॥ अपि च।

"द्विजार्च्चनं क्षत्रियाणां तथा नारायणार्च्चनम्।

राज्यानां पालनञ्चैव रणे निर्भयता तथा ॥

नित्यं दानं ब्राह्मणेभ्यः शरणागतरक्षणम्।

पुत्रतुल्यं प्रजानाञ्च दुःखिनां परिपालनम् ॥

शस्त्रास्त्राणाञ्च नैपुण्यं रणे सौन्दर्य्यमेव च।

तपश्च धर्म्मकृत्यञ्च यत्नतः कुरुते मुदा ॥

पण्डितं नीतिशास्त्रज्ञं नित्यञ्च परिपालयेत्।

नियोजयेत् सभामध्ये नित्यं सद्भिश्च संयुतः ॥

हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गञ्च चतुष्टयम्।

पालयेत् यत्नतो नित्यं यशस्वी च प्रतापवान् ॥

रणे निमन्त्रितश्चैव दाने न विमुखो भवेत्।

रणे यो वा त्यजेत् प्राणान् तस्य स्वर्गो यशस्करः" ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८३ अध्यायः ॥*॥

अथ सूर्य्यवंशीय क्षत्रियविवरणम्।

परमेश्वरात् ब्रह्मा जातः तस्य पुत्रो मरीचिस्तस्य कश्यपस्तस्य सूर्य्यस्तस्य वैवस्वतो मनुः। सत्ययुगे मनुरेव राजासीत्! त्रेतायुगे तस्य पुत्र इक्ष्वाकुः अयोध्यायां राजा आसीत्। त्रेतायुगे अतिदीर्घायुषो राजानो बहुकालं राज्यं कृतवन्तः। द्वापरे ततः किञ्चित्-न्यूनायुषः। युगस्य प्रथमापेक्षया उत्तरोत्तरं आयुषो ह्रासः। कलियुगे अल्पमेवायुः शेषे अत्यल्पं भविष्यति। तस्य पुत्रो विकुक्षिस्तस्य काकुत्स्थः तस्य अनेनाः तस्य पृथुः तस्य विश्वगन्धिः तस्य चन्द्रः तस्य युवनाश्वः तस्य श्रावः तस्य वृहदश्वः तस्य धुन्धुमारः तस्य दृढाश्वः तस्य हर्य्यश्वः तस्य निकुम्भः तस्य कृशाश्वः तस्य सेनजित् तस्य युवनाश्वस्तस्य मान्धाता चक्रवर्त्त्यभूत्। तस्य पुरुकुत्सः तस्य त्रसदस्युः तस्य अनरण्यः तस्य हर्य्यश्वः तस्य प्रारुणः तस्य त्रिबन्धनः तस्य सत्यव्रतः तस्य त्रिशङ्कुः तस्य हरिश्चन्द्रः यः राजसूयं कृतवान्। तस्य रोहितः तस्य हरितः तस्य चम्पः तस्य सुदेवः तस्य विजयः तस्य भरुकः तस्य वृकः तस्य बाहुकः तस्य सगरश्चक्रवर्त्ती। तस्य असमञ्जाः तस्य अंशुमान् तस्य भगीरथः। यस्तपः कृत्वा पृथिव्यां गङ्गामानीतवान्। तस्य श्रुतः तस्य नाभः तस्य सिन्धुद्वीपः तस्य अयुतायुः तस्य ऋतुपर्णः तस्य सौदासः तस्य अश्मकः तस्य मूलकः तस्य दशरथः तस्य ऐड़विड़िः तस्य विश्वसहः तस्य खट्वाङ्गश्चक्रवर्त्ती। तस्य दीर्घबाहुः तस्य रघुः तस्य अजः तस्य दशरथः। विष्णुः श्रीरामरूपेण तस्य पुत्रत्वं प्राप्तवान्। तस्यानुजा भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नाः। श्रीरामचरितं बहुविस्तीर्णं वाल्मीकिव्यासादिमुनिभिर्वर्णितम्। असौ त्रेताद्वापरयोः सन्धौ अवतीर्णः। एते खट्वाङ्गमारभ्य श्रीरामपर्य्यन्ताश्चक्रवर्त्तिनः। द्वापरस्य प्रथमे तस्य पुत्रः कुशो जातः। तस्य अतिथिः तस्य निषधः तस्य नभः तस्य पुण्डरीकः तस्य क्षेमधन्वा तस्य देवानीकः तस्य हीनः तस्य पारियात्रः तस्य बलस्थलः तस्य वज्रनाभः तस्य अर्कः तस्य सगणः तस्य विधृतिः तस्य हिरण्यनाभः तस्य पुष्यः तस्य ध्रुवसन्धिः तस्य सुदर्शनः तस्य अग्निवर्णः तस्य शीघ्रः तस्य मरुः यो योगसिद्धः सन् सुमेरुनिकटे कलापग्रामे आस्ते कलेरन्ते नष्टं सूर्य्यवंशं पुनर्भावयिष्यति। मरोः पुत्रः प्रसुश्रुतः तस्य सन्धिः तस्य अमर्षणः तस्य महस्वान् तस्य विश्वबाहुः तस्य प्रसेनजित् तस्य तक्षकः तस्य वृहद्बलः। असौ युधिष्ठिरस्य समकालीनः भारतयुद्धे अभिमन्युना हतः। तस्य वृहद्रणः तस्य उरुक्रियः तस्य वत्सवृद्धः तस्य प्रतिव्योमः तस्य भानुः तस्य दिवाकः तस्य सहदेवः तस्य वीरः तस्य वृहदश्वः तस्य भानुमान् तस्य प्रतीकाश्वः तस्य सुप्रतीकः तस्य मरुदेवः तस्य सुनक्षत्रः तस्य पुष्करः तस्य अन्तरीक्षः तस्य सुतपाः तस्य अमित्रजित्

तस्य शुद्धोदनः तस्य बर्हिः तस्य कृतञ्जयः तस्य रणञ्जयः तस्य सञ्जयः तस्य शाक्यः तस्य शुद्धोदः तस्य लाङ्गलः तस्य प्रसेनजित् तस्य क्षुद्रकः तस्य सुमित्रः। एते राजानः कलेः सहस्रवत्सरपर्य्यन्तं राज्यं कृतवन्तः। एतत्पर्य्यन्तं सूर्य्यवंशविश्रान्तिः पुनः सत्ययुगे सूर्य्यवंशोत्पत्तिर्भविष्यति। इति श्रीभागवतनवमस्कन्धमतम् ॥ चन्द्रवंशविवरणं चन्द्रवंशशब्दे द्रष्टव्यम्* ॥

क्षत्रिया, } स्त्री, (क्षत्रियाणां स्त्रीजातिः। "अ-
क्षत्रियाणी, } र्य्यक्षत्रियाभ्यां वा"। वार्त्तिं इति स्वार्थे आनुगभावे टाप् योपधत्वात् न ङीष्। पक्षे आनुगागमः ङीष् च।) क्षत्रियस्त्रीजातिः। इत्यमरः॥ (यथा, मनुः। ३। ४४।
"शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया" ॥
दुर्गा। यथा, हरिवंशे विष्णुपर्व्वणि। ५८। २३।
"निद्रा च सर्व्वभूतानां मोहनी क्षत्रिया तथा" ॥)

क्षत्रियी, स्त्री, (क्षत्रियस्य पत्नी इति। "पुंयोगादाख्यायाम्"। ४।१। ४८। इति ङीष्।) क्षत्रियपत्नी। इत्यमरः। २। ६। १५॥

क्षद, संवृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (सौत्रं-आत्मं-सकं-सेट्।) क्षत्ता। इति दुर्गादासः॥
(यथा, ऐतरेयब्राह्मणे। १। १५। "तद्यथैवादो मनुष्यराज आगतेऽन्यस्मिन् वार्हत्युक्षाणं वा वेहतं वा क्षदन्त एवमेवास्मा एतत्" ॥)

क्षन्ता, [ऋ] त्रि, (क्षम्+कर्त्तरि तृच्।) क्षमाशीलः। इत्यमरः।३।१।३१॥ अस्य पर्य्यायः सहिष्णुशब्दे द्रष्टव्यः॥ (यथा,महाभारते।१३।१०२।३१।
"ये क्षन्तारो नाभिजल्पन्ति चान्यान्
सत्रीभूताः सततं पुण्यशीलाः।
तथाविधानामेष लोको महर्षे!
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र" ॥)

क्षप, इ क शक्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्-इदित्।) शक्तिरिह क्षमा। इ क, क्षम्पयति दुःखं मुनिः। सहत इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

क्षप, त् क म क्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त चुरां-परं-सकं-सेट्।) म, अक्षपि अक्षापि क्षपं क्षपं क्षापं क्षापम्। मानुबन्धसामर्थ्यात् स्थानिवत्त्वाभावे दीर्घः। रमते तु अत्र दीर्घविधिरुपधां नापेक्षते। इति दुर्गादासः॥

क्षपणः, त्रि, (क्षपयति क्षिपति दूरीकरोति लज्जां इति। क्षप क्षेपे+कर्त्तरि ल्युः।) निर्लज्जः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (क्षपयति विषयरागं इति। बौद्धसन्न्यासी॥ (भावे ल्युट् क्षपणम्। यथा, मनुः। ४। २२२।
"भुक्त्वाऽतोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहम्" ॥)

क्षपणकः, पुं, (क्षप्+ल्युः। स्वार्थे कन्।) बुद्धभेदः। इति जटाधरः॥ सन्न्यासी। यथा। "एक क्षप[णक] शाकाहर्त्ता तत्र क्षपणक दशशाकाशा। [क्षपणक] क्षपणक दशशाकाशा तत्र क्षपणक का[शाक]-काशा" ॥ इत्युद्भटः॥ (यथा च महाभारते। १। १२४।
"सोऽपश्यदथ पथि नग्नं क्षपणकमागच्छन्तम्"
विक्रमादित्यसभास्थनवरत्नानामेकः। यथा,—
"धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः" ॥)

क्षपण्युः, पुं, (क्षप्+बाहुलकात् अन्युः ततो णत्वं।) अपराधः। इति शब्दमाला॥

क्षपा, स्त्री, (क्षपयति वारयति चेष्टामिति [क्रिया]याम्। क्षप्+अच्।) रात्रिः। (यथा, महाभा[रते]। ३। अरण्ययात्रापर्व्वणि। १। ४३।
"राजानन्तु कुरुश्रेष्ठं ते हंसमधुरस्वराः।
आश्वासयन्तो विप्राग्र्याः क्षपां सर्व्वां व्यनोदयन्"
हरिद्रा। इत्यमरः॥

क्षपाकरः, पुं, (क्षपां रात्रिं करोतीति। कृ+ट[।)] चन्द्रः। कर्पूरः। इत्यमरः। ४। ५३। ७॥

क्षपाचरः, पुं, (क्षपायां रजन्यां चरतीति। चर[+]टः।) राक्षसः। (यथा, महाभारते। ३। इन्द्र[लोकाभिगमनपर्व्वणि]... द्रधपर्व्वणि। २८८। ३३।
"निर्याणे स मतिं कृत्वा निधायासिं क्षपाचर[ः]
आज्ञापयामास तदा रथो मे कल्प्यतामिति"

क्षपाटः,पुं, (क्षपायां अटतीति। अट् गतौ +अ[च्])
राक्षसः। इति त्रिकाण्डशेषः। (यथा,भट्टिः २।
"ततः क्षपाटैः पृथुपिङ्गलाक्षैः
खं प्रावृषेण्यैरिव चानशेऽब्दैः" ॥)

क्षपापतिः, पुं, (क्षपायाः रजन्याः पतिः।) चन्[द्रः]
कर्पूरः। इति निशापतिशब्ददर्शनात्॥

क्षम, उ इर् भ य मर्षे। इति कविकल्पद्रु[मः॥]
(दिवां-परं-सकं-सेट्। उदित्वात् क्त्वावे[ट्।]
मर्षः सहनम्। उ, क्षमित्वा क्षान्त्वा। षष्ठस्व[रा]नुबन्ध इत्येके। इ र, अक्षमत् अक्षमीत्। अत्र पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये। भ य, क्षाम्यति [दुःखं] साधुः। इति दुर्गादासः॥

क्षम, ऊ ङ ञि ष मर्षे। इति कविकल्पद्रु[मः॥]
(भ्वां-आत्मं-सकं-वेट्।) ऊ, अक्षमिष्ट अक्षं[स्त]। ङ, क्षमते। ञि, क्षान्तोऽस्ति। ष, क्षमा। [इति] दुर्गादासः॥

क्षमं, क्ली, (क्षम्+पचाद्यच्।) युक्तम्। इत्यम[रः।] ३। ३। १२२॥ (यथा, शाकुन्तले ५ अङ्के।
"यदि यथा वदति क्षितिपस्तथा
त्वमसि किं पुनरुत्कुलया त्वया।
अथ तु वेत्सि शुचिव्रतमात्मनः
पतिगृहे तव दास्यमपि क्षमम्" ॥)

क्षमः, त्रि, (क्षमते इति। क्षम्+अच्।) श[क्तः।]
हितः। इत्यमरः।३।३।१२२॥ आद्यस्य पर्य्या[यः।]
सहः २ प्रभुष्णुः ३। इति हेमचन्द्रः॥
(यथा,शाकुन्तले १ माङ्के।
"इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-
स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति"॥

---

* क्षत्रियाणामन्यतराख्याः कायस्थाः।
यथा प्रथमतः—वेदानाम् आपस्तम्बशाखायाम्।
"बाहोश्च क्षत्रिया जाताः कायस्था जगतीतले।
चित्रगुप्तः स्थितः स्वर्गे विचित्रो भूमिमण्डले ॥
चैत्ररथः सुतस्तस्य यशस्वी कुलदीपकः।
ऋषिवंशे समुद्भूतो गौतमो नाम सत्तमः।
तस्य शिष्यो महाप्राज्ञश्चित्रकूटाचलाधिपः" ॥

द्वितीयतः,—
माण्डव्यशापात् चित्रगुप्तस्य पुत्रचैत्ररथस्य क्षत्रियत्वगते पुनरुपनयनसंस्कारे कृते तेन क्षत्रियत्वं प्राप्तं यथा,—वेदान्ते प्रथमाध्याये तृतीयपादे ३५। ३७ सूत्रे क्षत्रियत्वगते चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् तदभावे निर्द्धारणे च प्रवृत्तेः॥

तृतीयतः,—
"नाम्ना त्वं चित्रगुप्तोऽसि मम कायाद्विनिर्गतः।
तस्मात् कायस्थविख्यातिर्लोके तव भविष्यति ॥
कायस्थः क्षत्रियो वर्णो न तु शूद्रः कदाचन।
अतो भवेयुः संस्कारा गर्भाधानादिका दश ॥
गर्भाधानमृतौ कार्य्यं तृतीये मासि पुंस्क्रिया।
मासाष्टमे स्यात् सीमन्त उत्पत्तौ जातकर्म्म च ॥
शताहे नामकरणं पञ्चमे मासि निष्क्रमः।
षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्य्या यथाकुलम् ॥
तथोपनयने भिक्षाब्रह्मचर्य्यव्रतादिकम्।
वासो गुरुकुलेषु स्यात् स्वाध्यायाध्ययनं तथा ॥
कृत्वा तु मातृकापूजां वसोर्धारां विधाय च।
आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जपेदच समाहितः ॥
कुर्य्यान्नान्दीमुखं श्राद्धं दधिमध्वाज्यसंयुतम्।
ततः प्रधानसंस्काराः कार्य्या एष विधिः स्मृतः" ॥
इत्यादि विज्ञानतन्त्रे॥

चतुर्थतः,—
कायप्रकाशो नाम्ना विद्यानगर्य्यधिपतिः चन्द्रवंशजः कायस्थ आसीत्। यथा,—
"विराटकायजो वंशः कायस्थ इति विश्रुतः।
आर्य्याच्छन्दःप्रकाशात् तु आर्य्यावर्त्तः प्रमुच्यते ॥
अयं तु नवमस्तेषां द्वीपसागरसंवृतः।
योजनानां सहस्रं तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात्" ॥
इति मेरुतन्त्रे १९९ पटले।

पञ्चमतः,—
"राजन्! ब्रह्मकायसमुद्भूतः कायस्थो वर्म्मसंज्ञकः कलौ हि क्षत्रियः स चास्त्यधिकारो जपयज्ञेषु" ॥
इति व्योमसंहितायाम् माधवाचार्य्यधृतम् ॥

षष्ठतः,—
यदा पृथिवीनिःक्षत्रियकाले परशुरामस्य भयात् चन्द्रसेनस्य नृपतेर्भार्य्या मुनेर्दाल्भ्यस्याश्रयं गता तदा परशुराम उवाच।
"तवाश्रमे महाभाग! सगर्भा स्त्री समागता
चन्द्रसेनस्य राजर्षेः क्षत्रियस्य महात्मनः ॥
तन्मे त्वं प्रार्थितं देहि हिंसेयं तां महामुने!।
ततो दाल्भ्यः प्रत्युवाच ददामि वरमीप्सितम् ॥
स्त्रियं गर्भममुं बालं तन्मे त्वं दातुमर्हसि।
ततो रामोऽब्रवीद्दाल्भ्यं यदर्थमहमागतः ॥
क्षत्रियान्तकरश्चाहं तत्त्वं याचितवानसि।
प्रार्थितस्तु त्वया विप्र! कायस्थो गर्भ उत्तमः ॥
तस्मात् कायस्थ इत्याख्यो भविष्यति शिशूत्तमः।
एवं रामो महाबाहुस्त्यक्त्वा तं गर्भमुत्तमम् ॥
निर्जगामाश्रमात्तस्मात् क्षत्रियान्तकरः प्रभुः।
कायस्थ एष उत्पन्नः क्षत्रिय्यां क्षत्रियात्ततः ॥
तद्गर्भजाश्च कायस्था धर्म्मिष्ठाः सत्यवादिनः।
सदाचारपरा नित्यं रता हरिहरार्च्चने ॥
देवविप्रपितॄणाञ्च अतिथीनाञ्च पूजकाः" ॥
इति स्कन्दपुराणे रेणुकामाहात्म्ये परशुरामदाल्भ्यसंवादे ॥

रघौ च । ११ । ६ ।

"आशिषं प्रयुयुजे न वाहिनीं
सा हि रक्षणविधौ तयोः क्षमा" ॥)

मता, स्त्री, (क्षमस्य भावः इति । क्षम + तल् ।) योग्यता । सामर्थ्यम् । यथा,—

"श्रुतिर्द्वितीया क्षमता च लिङ्गं
वाक्यं पदान्येव तु संहतानि ।
सा प्रक्रिया या करणस्य काङ्क्षा
स्थानं क्रमो योगबलं समाख्या" ॥

इति भट्टवार्त्तिकम् ॥ क्षमता अर्थप्रकाशनसामर्थ्यम् । यथा । वर्हिर्देवसदनं दामीत्यत्र दामीति पदस्य छेदनप्रकाशनसामर्थ्यात् वर्हिरित्यस्य आस्तृतदर्भप्रकाशनसामर्थ्यात् आस्तृतदर्भच्छेदने समुदायमन्त्रस्य नियोगोऽवगम्यते । इति धर्म्मदीपिका ॥

मा, स्त्री, (क्षमते आत्मोपरिस्थितानां जीवानामपराधं या । क्षम् अच् षित्वादङ् वा ततष्टाप् ।) क्षितिः । (यथा, भट्टिः । ३ । २२ ।

"विभूषणान्युन्मुमुचुः क्षमायां
पेतुर्बभञ्जुर्वलयानि चैव" ॥)

क्षान्तिः । इत्यमरः ।३।३।१२२॥ क्षमालक्षणम् । यथाह, वृहस्पतिः ।

वाह्ये चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते क्वचित् ।
न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता" ॥

इत्येकादशीतत्त्वम् । अपि च ।

"आक्रुष्टोऽभिहतो यस्तु नाक्रोशेन्न हनेदपि ।
अदुष्टैर्वाङ्मनःकायैस्तितिक्षुस्य क्षमा स्मृता" ॥

इति मात्स्ये १२० अध्यायः ॥ अन्यच्च ।

"विभागशीलः सततं क्षमायुक्तो दयात्मकः ।
गृहस्थस्तु क्षमायुक्तो न गृहेण गृही भवेत् ॥
क्षमा दया च विज्ञानं सत्यञ्चैव दमः शमः ।
अध्यात्मनित्यताज्ञानमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥
विगर्हातिक्रमक्षेपहिंसाबन्धवधात्मनाम् ।
अन्यमन्युसमुत्थानां दोषाणां वर्ज्जनं क्षमा" ॥

इति कौर्म्मे १४ अध्यायः ॥ (अपरञ्च यथा, महाभारते । ३ । द्रौपदी-युधिष्ठिरसंवादे । २९ । ३५—।

"अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा नित्यं क्षमावताम् ।
गीताः क्षमावता कृष्णे ! काश्यपेन महात्मना ॥
क्षमा धर्म्मः क्षमा यज्ञः क्षमा वेदाः क्षमा श्रुतम् ।
य एतदेव जानाति स सर्व्वं क्षन्तुमर्हति ॥
क्षमा ब्रह्म क्षमा सत्यं क्षमा भूतञ्च भावि च ।
क्षमा तपः क्षमा शौचं क्षमयेदं धृतं जगत् ॥
अतियज्ञविदां लोकान् क्षमिणः प्राप्नुवन्ति च ।
अतिब्रह्मविदां लोकानति चापि तपस्विनाम् ॥
अन्ये वै यजुषां लोकाः कर्म्मिणामपरे तथा ।
क्षमावतां ब्रह्मलोके लोकाः परमपूजिताः ॥
क्षमा तेजस्विनां तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनाम् ।
क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा यज्ञः क्षमा शमः ॥
तां क्षमामीदृशीं कृष्णे ! कथमस्मद्विधस्त्यजेत् ।
यस्यां ब्रह्म च सत्यञ्च यज्ञा लोकाश्च धिष्ठिताः ॥
क्षन्तव्यमेव सततं पुरुषेण विजानता ।
यदा हि क्षमते सर्व्वं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥
क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ।
इह सम्मानमर्हन्ति परत्र च शुभां गतिम् ॥
येषां मन्युर्मनुष्याणां क्षमयाभिहतः सदा ।
तेषां परतरे लोकास्तस्मात् क्षान्तिः परा मता" ॥)

रात्रिः । इति शब्दरत्नावली ॥*॥ दुर्गा । इत्यमरटीकायाम् मथुरानाथः ॥ तथा हि ।

"जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी ।
दुर्गा शिवा क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते" ॥

इति दुर्गार्चातत्त्वम् ॥ अपि च ।

"क्षमा तु श्रीमुखे कार्य्या योगपट्टोत्तरीयका ।
पद्मासनकृताधारा वरदोद्यतपाणिनी ॥
स्थूलमेखलसंयुक्ता प्रशान्ता योगसंस्थिता ।
सितपुष्पोपहारेण सितहोमेन सिद्धिदा" ॥

इति देवीपुराणे संवत्सरदेवताविंशतिविधिः प्रथमः ॥ खदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ गोपीविशेषः । यथा । राधिकोवाच ।

"मया पूर्व्वञ्च त्वं दृष्टो गोप्या च क्षमया सह ।
सुवेशयुक्तो मालावान् गन्धचन्दनसंयुतः ॥
रत्नभूषितया गन्धचन्दनोक्षितया तया ।
सुखेन मूर्च्छितस्तल्पे पुष्पचन्दनसंयुते ॥
श्लिष्टो निद्रितया सद्यः सुखेन नवसङ्गमात् ।
मया प्रबोधिता सा च भवांश्च स्मरणं कुरु ॥
गृहीतं पीतवस्त्रन्ते मुरली च मनोहरा ।
वनमाला कौस्तुभश्चाप्यमूल्यं रत्नकुण्डलम् ॥
पश्चात् प्रदत्तं प्रेम्णा च सखीनां वचनाद्धरौ ।
लज्जया कृष्णवर्णश्च तेनाप्यद्यापि पश्यतः ॥
क्षमा देहं परित्यज्य लज्जया पृथिवीं गता ।
ततस्तस्याः शरीरञ्च गुणश्रेष्ठं बभूव ह ॥
संविभज्य त्वया दत्तं प्रेम्णा प्रहृदता पुरा ।
किञ्चिद्दत्तं विष्णवे च वैष्णवेभ्यश्च किञ्चन ॥
धर्म्मिष्ठेभ्यश्च धर्म्माय दुर्ब्बलेभ्यश्च किञ्चन ।
तपस्विभ्योऽपि देवेभ्यः पण्डितेभ्यश्च किञ्चन ॥
एतत्ते कथितं सर्व्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि" ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ९ अध्यायः ॥ * ॥

क्षमादंशः, पुं, (क्षमां पृथिवीं दंशतीति । दन्श + अच् । तीक्ष्णमूलत्वात् तथात्वम् ।) शिग्रुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षमावान्, [त्] त्रि, (क्षमा विद्यते अस्य अस्मिन् वा इति मतुप् मस्य वत्वम् ।) क्षान्तियुक्तः । यथा,

"एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपपद्यते ।
यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः" ॥

इति गारुड़े ११४ अध्यायः ॥

क्षमिता, [ऋ] त्रि, (क्षम् + तृच् ।) क्षमाशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । ३१ ॥

क्षमी, [न्] त्रि, (क्षम् + "शमीत्यष्टाभ्यो घिनुण्" । ३।२।१४१। इति घिनुण् ।) क्षमाशीलः । तत्पर्य्यायः । सहिष्णुः २ सहनः ३ क्षन्ता ४ तितिक्षुः ५ क्षमिता ६ । इत्यमरः ।३।१।३१॥ क्षमः ७ शक्तः ८ सहः ९ प्रभूष्णुः १० । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ९ । १५ । ४० ।

"क्षमिणामाशु भगवांस्तुष्यते हरिरीश्वरः" ॥)

क्षयः, पुं, (क्षि क्षये । "नन्दिग्रहिपचादिभ्यः" ।३।१।१३४। इति अच् ।) नीतिवेदिनां त्रिवर्गान्तर्गतप्रथमवर्गः । स तु राज्ञामष्टवर्गस्यापचयः । यथा,—

"क्षयः स्थानञ्च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्" ॥

इत्यमरः ३।१।१३४ ॥ नीतिवेदिनां नीतिशास्त्रज्ञानां क्षयादिभिस्त्रिवर्गः अन्येषान्तु धर्म्मकामार्थाः पूर्व्वमुक्ताः । अष्टवर्गस्यापचयः क्षयः । तस्यैवोपचयो वृद्धिः । तस्य नोपचयो नाप्यपचयः स्थानम् । अष्टवर्गो यथा,—

"कृषिर्व्वणिक्पथो दुर्गं सेतुकुञ्जरबन्धनम् ।
कन्याकरबलादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम् ॥
अष्टवर्गः स्मृतो राज्ञां" । इति तट्टीकायां भरतः ॥

लयः । तत्पर्य्यायः । सम्वर्त्तः २ प्रलयः ३ कल्पः ४ कल्पान्तः ५ ॥ अपचयः । तत्पर्य्यायः । क्षिया २ ॥ निलयः । तत्पर्य्यायः गृहशब्दे द्रष्टव्यः ॥ कासरोगविशेषः । तत्पर्य्यायः । यक्ष्मा २ शोषः ३ । इत्यमरः ॥ राजयक्ष्मा ४ रोगराजः ५ गदाग्रणीः ६ उग्रा ७ अतिरोगः ८ रोगाधीशः ९ नृपामयः १० । इति राजनिर्घण्टः ॥

(लक्षणानि चिकित्सितञ्च यथा,—

"शृणुत गुणगरिष्ठा व्याधिघोरं नराणां
भवति रहितचेष्टो वातुलः प्राणिनां वै ।
चिरनिरयकरोऽयं प्राक्तनैः कर्म्मपाकै-
रिह परिभवकारी मानुषस्य क्षयोऽयम् ॥
देवानां प्रकरोति भङ्गमथवा भूपस्य सम्पातनं
गोपृथ्वीधरविप्रबालहननञ्चावासविध्वंसनम् ।
योऽयं स्थानविनाशनञ्च कुरुते स्त्रीणां वधो यो नर-
स्तस्यैतैर्गुरुकर्म्मभिः क्षयगदो देहार्थहारी महान् ॥
देवानां दमतो धनञ्च दहतो भूणप्रपातेऽपि च
देवत्वं हरतो विषञ्च ददत आरामकं निघ्नतः ।
तेनासौ नियमेन सम्भवति वै नृणाञ्च तीव्रा रुजा
धातूनां क्षयकारिणी च मनुजस्यात्मापहा दारुणा
क्षयो दशविधश्चैव विज्ञातव्यो भिषग्वरैः ॥
श्रान्त्या भाराद्विषमशयनैर्दीर्घमार्गाक्रमैर्व्वा
भुक्तैर्दोषादतिशयरतेः सेवनाद्वै नरस्य ।
ज्वरेणातिक्रान्तो विषमशयनात् कूटनपरैः
जाता रोगा मनुजवपुषः क्षीणतां संनयन्ति ।
रोगाक्रान्तो विषमशयनात्तस्य मन्दज्वराद्वा ।
श्लेष्मा पित्तं मरुदथशयनैर्याति देहक्षयं वा ।
रसरक्तमांसमेदश्चास्थिमज्जानि शुक्रतः ॥
एवं दशविधा ज्ञेयाः क्षया नृणां वपुःषु च ।
पुनश्च लक्षणान्येषां वक्ष्यते शृणु साम्प्रतम् ।
अतिखेदातिघर्म्मेण चिन्ताशोषभयादिना ॥
वाताद्यैः सेवितैश्चापि जायते मारुतक्षयः ।
तेन तन्द्राङ्गदाहश्च पिपासारुचिवेपथुः ॥
तमः क्लमो भ्रमश्चैव भवेच्च मारुतक्षये ।
तस्मादिमानि सेव्यानि रसानि पललानि च ॥
रसोनादिककल्कञ्च सेवयेद्वातवर्द्धनम् ।
पित्तक्षयेऽग्निमान्द्यञ्च जायतेऽरुचिशाड्यता ॥
कासश्वासशोषश्च जायते मन्दचेष्टता ।
स्वेदाभ्यङ्गाग्नि पानानि दीपनानि प्रयोजयेत् ॥
आम्लानि रसान्नानि सेवयेत् पित्तकृत्क्षये ।
व्यायामे च व्यवाये च रूक्षानाहारसेवनैः ॥

सन्तापशोधनैश्चापि जायते कफसंक्षयः।
तेनदाहोऽथवा पाण्डुः शोषो निःश्वसनं भ्रमः॥
विनिद्रता क्षुत् तृष्णा च स्त्रीसङ्गे नाभिनन्दति।
तस्य शीतान्नपानानि कन्दशाकादिकैरसैः॥
आनूपैर्दधिदुग्धैर्वा सेवनं न समीहितम्।
त्रिभिर्दोषैः क्षयं प्राप्तस्तदा हि मरणं ध्रुवम्॥
तस्य क्रिया प्रयोक्तव्या साधारण्या मनीषिणा महामते!॥
अथ धातुः क्षयं वक्ष्ये हारीत! शृणु साम्प्रतम्।
रसरक्तमांसमेदः प्रत्येकं क्षयलक्षणम्॥
रसक्षयेऽतिशोषश्च मन्दाग्निलश्च वेपथुः।
शिरोरुक् मन्दचेष्टत्वं जायते च क्लमो भ्रमः॥
रक्तक्षये क्षयः पाण्डु र्मन्दचेष्टो भवेन्नरः।
श्वासनिष्ठीवनं शोषो मन्दाग्निलश्च जायते॥
मांसक्षयेऽतिकृशता चेष्टनश्चाङ्गभङ्गता।
निद्रानाशोऽतिनिद्रास्य विसंज्ञो लघुविक्रमः॥
मेदः क्षये मन्दबलो विसंज्ञता
चाङ्गस्य भङ्गो वमनं परूषता।
श्वासाभिकासोऽरुचिताग्निमन्दता
विशेषकम्पो वपुषश्च शुष्कता॥
अस्थिक्षये स्यात् अतिमन्दचेष्टता
मन्दश्च वीर्य्यं खलु मेदसः क्षये।
विसंज्ञता स्यात् कृशता च कम्पनं
अङ्गस्य भङ्गो वमनं परूषता॥
शोषश्च देहे सदनश्च शोषिता
विकम्पनं शोषरुजा च जायते।
भिषग्वरस्तत् परिवेदलक्षणं
मज्जक्षये कम्पनमेव जायते॥
भ्रमः क्लमः स्यादतिमन्दचेष्टः
शोको निशाजागरणश्च तन्द्रा॥
मन्दज्वरः शोषसमो मनुष्ये
शुक्रक्षये चाल्प विचेष्टितानि।
रूक्षं भ्रमः कम्पनशोषरोधः
स्त्रीद्वेषितादीनि विरूपता च॥
इदानीं संप्रवक्ष्यामि भेषजानि यथाक्रमम्।
स्वेदनं रूक्षणञ्चैव तथा विस्लापनं हितम्।
जाङ्गलानि च मांसानि भोजनानि च सेवयेत्॥
गुडूची शृङ्गवेरञ्च यवानी क्वथितं जलम्।
मरिचैः क्वथितं दुग्धं पाने रात्रौ प्रशस्यते॥
रसानां तेन वृद्धिः स्यात् शीघ्रं तस्मादिमुच्यते॥
रसानां वृद्धिकरणं गोधूमयवशालिभिः।
क्वथितानि भिषक् श्रेष्ठैर्जाङ्गलानि विशेषतः॥
घृतदुग्धसिताक्षौद्रमरिचानि च पिप्पली।
पानं शस्तं मनुष्याणां रक्तवृद्धिकरं मतम्"॥
इति रसरक्तवृद्धिकरम्॥ * ॥
"आनूपानि च धान्यानि लघुनामानि कल्पयेत्।
कल्यांश्च घृतदुग्धादीन् सेवयेन्मधुराणि च॥
रसाश्च जाङ्गलानि स्युः सेवनार्थे भिषग्वर!।
सितोपलादिकं चूर्णं अजाक्षीरं सकोलकम्॥
हितं पानं क्षये चैव कल्यमप्रातराशने"।
इति मांसमेदोवृद्धिकरम्॥ * ॥
"घृतानि च सुपक्वानि क्षीराणि विविधानि च।
चन्दनानि च द्राक्षादि-चूर्णानि च भिषग्वर!॥

जाङ्गलानि च सर्व्वाणि सेवनीयानि पुत्रक!।
अम्लानि मधुराणीह सर्व्वाणि च प्रयोजयेत्"॥
इत्यस्थिवृद्धिकरणम्॥ * ॥
"शुक्रक्षये प्रपाकानि रसानि च विशेषतः।
नवनीतं तथा क्षीरं मधुराणि च सेवयेत्॥
कर्क्कटी मूलपयसा विदारी कन्दशाल्मली।
सिताढ्यश्च हितं पानं प्रशस्तं मधुराणि च"॥
इति शुक्रक्षयवृद्धिकरणम्॥ * ॥
"बला विदारी लघुपञ्चमूली
क्षीरद्रुमत्वक् च ततः प्रयोज्या।
पुनर्नवा मेघतुगारजन्यः
सञ्जीवनीयैर्मधुकैः समांशैः॥
अक्षप्रमाणानि समानि तानि
सर्व्वाणि चैतान्यपि चूर्णयित्वा।
विमिश्रयेत् तत्र कणाशतानि
यवान्नगोधूमयवांश्च पिष्ट्वा॥
तुगासमांशा सितलतण्डुलानां
पेयं तु शृङ्गाटकमिश्रितञ्च।
प्रकीर्णकार्द्धेन वियोजनीयं
सर्व्वांशकेनापि सिता प्रयोज्या॥
विभावयेच्चामलकीरसेन
वारत्रयं गोपयसा विभाव्य।
ततोऽस्य सर्व्वैः सह शर्कराभि
र्घृतेन चैवं पुनरेव भाव्यम्।
तं भक्षयेत् क्षौद्रयुतं पलार्द्धं
जीर्णे च भोज्यं कटुकाम्लवर्ज्ज्यम्॥
क्षीरं घृतं वा सितशर्करां वा
यवान्नगोधूमकशालिभक्षान्।
ज्ञात्वाग्निपाकं जठरे नरस्य
देयो विधिज्ञैः क्षयरोगशान्त्यै।
पथ्यक्षये श्रान्तचिराभितापसंपीड़ितानाञ्च तथाशिरोऽर्त्तौ॥
"पित्तातुराणां बधिरक्षयाणां
श्रमाध्वसंपीड़ितकामलानाम्।
श्वासातुराणां मधुमेहिनाञ्च
क्षीणेन्द्रियाणां बलकारि शस्तम्"॥
इति बलादिचूर्णम्॥ * ॥
"पिप्पली वर्द्धमानन्तु ज्वरे जीर्णे प्रशस्यते।
मन्दाग्नौ पीतमेवाथ गदजे वा तथा पुनः"॥
इति पिप्पलीवर्द्धमानम्॥ * ॥
"द्वे पले मार्कवं धातु साक्षकञ्च पुनर्नवा।
तुगा एका शालिपर्णी वासकञ्च दुरालभा॥
चूर्णार्द्धेन समं योज्यं त्रिगन्धं मरिचानि च।
तालीशं मगधा चैव तदर्द्धेन शिलोद्भवम्॥
शिलाभेदन्तदर्द्धेन सर्व्वमेकत्र मिश्रयेत्।
समेन तिलचूर्णन्तु शर्कराभिः समायुतम्॥
तेन क्षयो राजयक्ष्मा कामला च विनश्यति।
अपस्मारं जयत्याशु बलवीर्य्याधिको भवेत्॥
शाम्यन्ति च महारोगाः शुक्राढ्यो जायते नरः"॥
इति शिलाजतुचूर्णम्॥ * ॥
"बलाश्वगन्धा बृहतीद्वयञ्च
पर्णीद्वयं गोक्षुरकं स्थिरा च।

पटोलनिम्बस्य दलानि मुस्तम्
सचायमाणा सदुरालभा च॥
कृत्वा कषायञ्च पदावशेषं
पूते ततश्चूर्णमिदं प्रयुञ्ज्यात्।
द्राक्षा शठी पुष्करमूलधात्री
दुग्धं समं तामलकीकषायम्॥
सर्पिः प्रयुक्तं नवनीतकञ्च
सर्पिस्तदर्द्धेन वियोजनीयम्।
सिद्धं घृतं पानमथैव वस्तौ
नस्ये तथाभ्यञ्जनभोजने च॥
स पाण्डुकाशक्षयकामलानाम्
राजक्षये क्षीणबलेन्द्रियाणाम्।
क्षतेषु शोषेषु श्रमेषु शस्तं
शिरोऽर्त्तिपार्श्वार्त्तिगुदामयघ्नम्"॥
इति बलाद्यं घृतम्॥ * ॥
"चन्दनं सरलं दारु पत्रैला बालकं शठी।
नलशैलेयकं एका पद्मकं नागकेशरम्॥
कक्कोलकं सुरामांसी शैलेयं द्वे हरीतकी।
रेणुकालवक् कुङ्कुमञ्च शारिवे द्वे निशागुरु॥
वला द्राक्षा च नलिका कषायं सुपरिस्रुतम्।
तैलमस्तु तथा लाक्षा रसेन समभागिकम्॥
मन्दाग्निना पचेत्तैलं सिद्धं पाने च वस्तिषु।
नस्ये चाभ्यञ्जने चैव योजयेत्तद्भिषग्वरः॥
हन्ति पाण्डु क्षयं कासं यक्ष्माणं बलवर्णकृत्।
मन्दज्वरमपस्मारकुष्ठपाम हरेत् पुनः।
करोति बलपुष्ट्योजःप्रज्ञायुर्बलवर्द्धनम्॥
रूपसौभाग्यदं पुण्यं सर्व्वभूतयशस्करम्"॥
इति चन्दनाद्यं तैलम्॥
इति क्षयरोगचिकित्सा॥ इति हारीते चिकित्सितस्थाने दशमेऽध्याये॥ * ॥
"त्रिकटु त्रिफलैलाभिर्जातीफललवङ्गकैः।
नवभागोन्मितं तुल्यं लौहं पारदसिन्दुरम्।
मधुना क्षयरोगाणां हन्तायं क्षयकेशरी"॥
इति क्षयकेशरी रसः॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे यक्ष्माधिकारे।*
अस्य अन्यत् निदानादि यक्ष्मशब्दे द्रष्टव्यम्।
तस्यौषधान्तरं यथा,—
"श्वेतकोकिलाक्षमूलं कागीक्षीरेण संयुतम्।
त्रिसप्ताहेन वै पीतं क्षयरोगं क्षयं नयेत्"॥
इति गारुड़े १९३ अध्यायः॥ (क्षयत्यस्मादनेन क्षि + क्षये + अप्। क्षयति विनाशयति इति अन्तर्भूतणिच्, ततोऽच्।) रोगमात्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥
क्षयतरुः, पुं, (क्षयस्य क्षयार्थं वा तरुः।) श्या वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथास्य पर्य्यायाः
"मन्दीरुक्षोऽश्वत्थभेदः प्ररोही गजपादपः।
स्थाली वृक्षः क्षयतरुः क्षीरी च स्यादनस्ततिः
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे।)
क्षयथुः, पुं, (क्षि + अथुच्।) कासः। इति हेमचन्द्रः
क्षयनाशिनी, स्त्री, (क्षयं क्षयाख्यरोगं नाशयति क्षय + नश् + णिच् + णिनि + ङीप्।) जीवन्ती वृक्षः। इति शब्दमाला॥

(गन्धादयोऽस्य जीवन्तीशब्दे ज्ञेयाः ॥)

ं, त्रि, (क्षेतुं शक्यम्। क्षि + "क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे"। ६।१।८१। इति यत्।) क्षयणीयम्। क्षयितव्यम्। क्षययोग्यम्। इति व्याकरणम् ॥ "क्षेतुं जेतुं योग्यं क्षेयं पापं जेयं मनः"। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, महाभारते।

"अपवर्गे तु वैश्यस्य श्राद्धकर्म्मणि भारत!।

अक्षय्यमभिधातव्यम्" इति ॥)

:, ञ सञ्चलने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्। क्वचित् सकश्च।) ञ, क्षरः क्षरः। सञ्चलनमिह मोचनं स्रवणञ्च। आदौ सकर्म्मकः। "स्रोतोभिर्खिद्यगजा मदं क्षरन्तः"। इति किराते।७।८। स्रवणे तु। क्षरत् क्षतजहस्तयः। इति दुर्गादासः ॥

:, क्ली, (क्षरति स्रवति वर्षति च। क्षर् + अच्।) जलम्। तथा च सप्तशाविश्योपनिषदि।१।८।१०। "क्षरन्त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या" ॥) मेघे पुं। इति मेदिनी ॥

:, पुं, (क्षर्+अच्।) नश्वरवस्तु। यथा,—

"द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च।

क्षरः सर्व्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते" ॥

इति श्रीभगवद्गीतायाम्। १५। १६।

क्षरश्चाक्षरश्चेति द्वाविमौ लोके प्रसिद्धौ। तावेवाह तत्र क्षरः पुरुषो नाम सर्व्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्थावरान्तानि शरीराणि अविवेकिलोकस्य शरीरेष्वेव पुरुषत्वप्रसिद्धेः। कूटो राशिः शिला राशिः। पर्व्वत इव एकदेशेषु नश्यत्स्वपि निर्व्विकारतया तिष्ठतीति कूटस्थश्चेतनो भोक्ता स अक्षरः पुरुष उच्यते विवेकिभिः"। इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (तथा, महाभारते। १४। अनुगीतापर्व्वाध्याये। १७। १७।

'ततः सवेदनः सद्यो जीवः प्रच्यवते क्षरात्" ॥)

णं, क्ली, (क्षर्+भावे ल्युट्।) मोचनम्। स्रवणम्। (यथा, रघुः। १९। १९।

"सौख्यमेत्य गृहिणीपरिग्रहात्

नर्त्तकीष्वसुलभासु तद्वपुः।

वर्त्तते स्म सकथञ्चिदालिख-

न्नङ्गुलीक्षरणसन्नवर्त्तिका" ॥)

ि, (न्] (क्षरः क्षरणं वर्षणं अस्त्यस्मिन् काले क्षरोऽस्यास्य वा। क्षर्+इनिः।) वर्षाकालः। इति हेमचन्द्रः। क्षरणविशिष्टे त्रि ॥

, क शौचे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-परं-अकं-सेट्।) शौचमिह शुद्धीकरणम्। क, क्षालति पात्रं पयसा लोकः। इति दुर्गादासः ॥

, ज चाले। चये। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) ज, क्षालः क्षलः। चालः कम्पः। चयश्चयनम्। इति दुर्गादासः ॥

, पुं, (क्षु शब्दे क्षुते च+भावे अप्।) क्षुतम्। राजिका। इत्यमरः। कासः ॥ इति शब्दरत्नावली। राजिकाभेदः। तत्पर्य्यायः। क्षुधाभिजननः २ रूपलः ३ दीर्घशिम्बिकः ४ सुकुमारः ५ क्षुतजः ६ मधुरः ७ क्षवकः ८। अस्य गुणाः।

कषायत्वम्। मधुरत्वम्। शीतलत्वम्। कफपित्तश्रमज्वरत्वम्। रुच्यत्वम्। हृद्यत्वम्। पवनाध्मानपुष्टिदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षवकः, पुं, (क्षु+अप्+स्वार्थे कन्।) अपामार्गः। राजिका। भूताङ्कुशः। इति राजनिर्घण्टः। (व्यवहारोऽस्य यथा सुरसादिगणपाठे।

"क्षवकसुरसिभार्गी कासुका काकमाची

कुलहलविषमुष्टी भूस्तृणो भूतकेशी" ॥

इति वाभटे सूत्रस्थाने १५ अध्याये ॥)

क्षवकृत्, स्त्री, (क्षवं करोतीति। कृ+क्विप्।) छिक्कणी। इति भावप्रकाशः ॥

क्षवथुः, पुं, (क्षु+अथुच्।) क्षुतम्। कासः। इति मेदिनी। कण्ठकण्डूयनम्। इति शब्दरत्नावली ॥ (क्षवथुर्नाम रोगविशेषः। तस्य सकारणसम्प्राप्तिकलक्षणानि यथा,—

"तीक्ष्णघ्राणोपयोगार्करश्मिसूत्रतृणादिभिः।

वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिका तरुणास्थनि ॥

विघट्टितेऽनिलः क्रुद्धो रुद्धः शृङ्गाटकं व्रजेत्।

निवृत्तः कुरुतेऽत्यर्थं क्षवथुं स भृशं क्षवः" ॥

इति वाभटे उत्तरस्थाने १९ अध्याये ॥

"घ्राणाश्रिते मर्म्मणि संप्रदुष्टे

यस्यानिलो नासिकया निरेति।

कफानुयातो बहुशः सशब्द-

स्तं रोगमाहुः क्षवथुं विधिज्ञाः ॥

तीक्ष्णोपयोगादतिजिघ्रतो वा

भावान् कटूनर्कनिरीक्षणाद्वा।

सूत्रादिभिर्वा तरुणास्थिमर्म्म-

ण्युद्घाटिते यः क्षवथुर्निरेति" ॥

इत्युत्तरतन्त्रे द्वाविंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥

चिकित्सा यथा।

"क्षेयं नस्यं मूर्द्धवैरेचनीयै-

र्नाड्याचूर्णं क्षवथौ भ्रंशथौ च" ॥

इति चात्रैव २३ अध्याये तेनोक्तम् ॥ अस्य विधारणाज्जातो यः स यथा,—

"भवन्ति गाढ़ं क्षवथोर्विघाता-

च्छिरोऽक्षिनासाश्रवणेषु रोगाः।

कण्ठास्यपूर्णत्वमतीवतोदः

कूजश्च वायोरथवा प्रवृत्तिः" ॥

इति चोत्तरतन्त्रे पञ्चपञ्चाशत्तमेऽध्याये च तेनोक्तम् ॥)

क्षवपत्रा, स्त्री, (क्षवः क्षुतहेतुः पत्रं यस्याः। एतत्पत्राघ्राणेन हि क्षुतं जायते। अतस्तथात्वम्।) द्रोणपुष्पी। इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षविका, स्त्री, (क्षवः क्षुतं साध्यतयाऽस्त्यस्य इति ठन्+टाप् च।) वृहतीभेदः। तत्पर्य्यायः। सर्पतनुः २ पीततण्डुला ३ पुत्रप्रदा ४ बहुफला ५ गोधिनी ६। अस्या गुणाः। "क्षविका वृहती तिक्ता कटुरुष्णा च तत्समा"। इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षान्तः, त्रि, (क्षम्+कर्त्तरि क्तः।) सहनशीलः। तत्पर्य्यायः। सोढ़ः २। इत्यमरः॥ क्षमान्वितः ३। इति शब्दरत्नावली ॥ तितिक्षितः ४। इति जटाधरः ॥ (यथा, हरिवंशे। २१। २१।

"निर्व्वैरो निर्व्वृतः क्षान्तो निर्म्मन्युः क्षतिरेव च" ॥)

क्षान्तिः, स्त्री, (क्षम्+भावे क्तिन्।) सत्यपि सामर्थ्ये अपकारिणि अपकाराचिकीर्षा। इति देवीमाहात्म्यटीकायां नागभट्टः। तत्पर्य्यायः। तितिक्षा २। इत्यमरः ॥ सहिष्णुता ३ क्षमा ४। इति जटाधरः ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम्। १८। ४२।

"शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्ज्जवमेव च" ॥)

क्षान्तुः, त्रि, (क्षम्+"कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च" इति तुन् वृद्धिश्च।) क्षमाशीलः। तत्पर्य्यायः। मर्षकः २। इत्युणादिकोषः ॥

क्षान्तुः, पुं, (क्षम्+तुन् वृद्धिश्च।) पिता। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

क्षामः, त्रि, (क्षै+कर्त्तरि क्तः। "क्षायो मः"। ८।२।५३। इति निष्ठा तस्य मत्वम्।) क्षीणः। अबलः। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते ३। २१। ४६।

"विद्योतमानं वपुषा तपस्युग्रयुजा चिरम्।

नातिक्षामं भगवतः स्निग्धापाङ्गावलोकनात्" ॥

स्त्रियां टाप्। यथा, मेघदूते। ८९।

"आधिक्षामां विरहशयने सन्निषण्णैकपार्श्वाम्" ॥

सर्व्वरूपवत्त्वात् विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। विष्णुसहस्रनामकीर्त्तने। १४९। १०४।

"आश्रमः श्रमणः क्षामः सुपर्णो वायुवाहनः" ॥)

क्षामवती } स्त्री, (क्षामं दोषक्षयः साध्यतया-
क्षामवतीष्टिः } स्त्यस्या मतुप् मस्य वत्वम्। स्त्रियां ङीप्। पक्षे कर्म्मधारयः।) यागविशेषः। यथा, भविष्ये।

"क्षामवत्यादिना यद्वत् कर्म्मणा एतमाप्यते!।

देवदोषादकरणे जाते दोषकदम्बके।

होमेनैकेन दोषाणां सर्व्वेषां क्षयमादिशेत् ॥

एवञ्च एकप्रायश्चित्तेनानेकदोषक्षयाय क्षामवतीष्टिः सर्व्वत्र दृष्टान्तः"। इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

क्षामास्यं, क्ली, (क्षामस्य क्षयस्य आस्यं स्थानम्।) कुपथ्यम्। यथा, शब्दचन्द्रिकायाम्।

"अपथ्यमहितं रोगं क्षामास्यं परिकीर्त्तितम्" ॥

पुस्तकान्तरे क्षमस्यमिति च पाठः ॥

क्षारं, क्ली, (क्षरतीति। क्षर् सञ्चलने+"ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः"। ३। १। १४०। इति ज्वलादित्वात् णः।) विड्लवणम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ यवक्षारः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्षारः, पुं, (क्षर् सञ्चलने+ज्वलादित्वात् णः ॥) रसविशेषः। (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। ३१५।

"तातस्य कूपोऽयमिति ब्रुवाणाः

क्षारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति" ॥

अस्य गुणा यथा।

"क्षारः क्लेदं जनयति मुखे स्वादुरुष्णो विदाही

शूलश्लेष्मा वयिभ्रमपवनासृक्चलश्लेष्मशोषणश्च।

आमाहं सञ्जनयति पुनर्बह्निसन्तप्तकः स्या-

देवं प्रोक्तं विदितगुणकैः कोविदैः क्षारवीर्यम्" ॥

इति हारीते प्रथमस्थाने ६ अध्याये ॥) धूर्त्तः । लवणम् । (यथा, रामायणे । २ । ७३ । ३ ।
"दुःखे मे दुःखमकरोर्व्रणे क्षारमिवाददाः ।
राजानं प्रेतभावस्थं कृत्वा रामञ्च तापसम्" ॥)
काचः । भस्म । इति मेदिनी ॥ गुड़ः इति हेमचन्द्रः ॥ टङ्कणः । (अस्य पर्य्याया यथा,—
"सौभाग्यं टङ्कणं क्षारो धातुद्रावकमुच्यते" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सर्जिक्षारः । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

क्षारविशेषगुणाः ।

"पलाशधवपूतीककरञ्जपाटलादिजाः ।
क्षारास्तु पाचनाः सर्व्वे रक्तपित्तकराः सराः ।
गुल्मार्शःक्रिमिपुंस्त्वघ्नाः शर्कराश्मरिनाशनाः" ॥
इति राजवल्लभः ॥ (क्षारसामान्यगुणा यथा,—
"क्षारः सर्व्वश्च परमं तीक्ष्णोष्णः क्रिमिजिल्लघुः ।
पित्तासृग्दूषणः पाकी छेद्यहृद्यो विदारणः ।
अपथ्यः कटुलावण्याच्छुक्रौजःकेशचक्षुषाम्" ॥
इति सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)

क्षारकः, पुं, (क्षरतीति । क्षर् + ण्वुल् ।) अचिरजातफलम् । तत्पर्य्यायः । जालकम् २ । इत्यमरः ॥ जालि इति भाषा । पक्षिमत्स्यादिपिटकम् । खाँचा इति भाषा । इति मेदिनी ॥ रजकः । इति शब्दमाला ॥ (स्वार्थे कन् । क्षारः । यथा, सुश्रुते ।
"तन्मालती क्षारकसैन्धवायुतं
सदाञ्जनं स्यात्तिमिरेऽथ रागिणि" ॥)

क्षारतैलं, क्ली, (क्षारयुतं क्षाराख्यं वा तैलम् ।) पक्वतैलविशेषः । यथा,—
"शुष्कमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गुलनागरम् ।
शतपुष्पी वचा कुष्ठं दारु शिग्रु रसाञ्जनम् ॥
सौवर्च्चलं यवक्षारं सामुद्रं सैन्धवन्तथा ।
भूर्जग्रन्थि विड़ं मुस्तं मधु शुक्तं चतुर्गुणम् ॥
मातुलुङ्गरसश्चैव कदलीरसमेव च ।
तैलमेभिर्व्विपक्तव्यं कर्णशूलापहं परम् ॥
बाधिर्य्यं कर्णनादश्च पूयस्रावश्च दारुणः ।
पूरणादस्य तैलस्य क्रमयः कर्णयोः खिलाः ॥
क्षिप्रं विनाशमायान्ति शशाङ्ककृतशेखर ! ।
क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयापहम्" ॥
इति गारुड़े १९८ अध्यायः ॥

क्षारत्रयं, क्ली, (क्षाराणां त्रयम् ।) त्रिविधक्षारः । तद्यथा, राजनिर्घण्टे ।
"सर्जिकञ्च यवक्षारं टङ्कणक्षारमेव च ।
क्षारत्रयञ्च विज्ञारं क्षारत्रितयमेव च" ॥
("सर्ज्जिका यावशूकश्च क्षारद्वयमुदाहृतम् ।
टङ्कणेन युतं तत्तु क्षारत्रयमुदीरितम् ।
मिलितन्तूक्तगुणकृद्विशेषाद् गुल्महृत् परम्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

क्षारदला, स्त्री, (क्षारो दलेषु पत्रेषु अस्याः । क्षुद्रवास्तूकशाकविशेषः ।) चिल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चिल्लीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

क्षारदशकं, क्ली, (दशविधाः क्षाराः अत्र । कप् क्षाराणां दशकमित्येके ।) दशविधक्षारः । यथा,—
"शिग्रुमूलकपलाशचुक्रिका-
चित्रकार्द्रकसनिम्बसम्भवैः ।
इक्षुशेखरिकमोचिकोद्भवैः
क्षारपूर्ब्बदशकं प्रकीर्त्तितम्" ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षारद्रुः, पुं, (क्षारप्रधानको द्रुर्द्रुमः ।) घण्टापाटलिवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (घण्टापाटलिशब्देऽस्य गुणाः पर्य्यायाश्च ज्ञातव्याः ॥)

क्षारपत्रः, पुं, (क्षारः पत्रेषु यस्य ।) वास्तूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"वास्तूकं वास्तुकञ्च स्यात् क्षारपत्रञ्च शाकराट्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणाश्चास्य वास्तूकशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

क्षारपत्रकः, पुं, (क्षारपत्र + स्वार्थे कन् कप् वा ।) वास्तूकः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षारभूमिः, पुं, (क्षारोत्पादनक्षमा भूमिः ।) लवणमृत्तिकादेशः । यथा,—
"जीवनं जीवनं हन्ति प्राणान् हन्ति समीरणः ।
किमाश्चर्य्यं क्षारभूमौ प्राणदा यमदूतिका" ॥
इत्युद्भटः ॥ (क्षारस्य भूमिः स्थानम् ।) लवणभूम्यां स्त्री ॥

क्षारमध्यः, पुं, (क्षारो मध्येऽस्य ।) अपामार्गः । इति रत्नमाला ॥ (अपामार्गशब्देऽस्य गुणादयो व्याख्याताः ॥)

क्षारमृत्तिका, स्त्री, ((क्षारयुक्ता मृत्तिका ।) लवणमृत्तिका । तत्पर्य्यायः । ऊषः २ । इत्यमरः ॥ उषः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षारवृक्षः, पुं, (क्षारप्रधानको वृक्षः ।) मुष्ककः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षारश्रेष्ठं, क्ली, (क्षारेषु श्रेष्ठम् ।) यवक्षारम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षारश्रेष्ठः, पुं, (क्षारःश्रेष्ठोऽत्र ।) पलाशः । मुष्ककः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा ।
"पलाशः किंशुकः पर्णो यज्ञियो रक्तपुष्पकः ।
क्षारश्रेष्ठो वातहरो ब्रह्मवृक्षः समिद्वरः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

क्षारषट्कं, क्ली, (क्षाराणां षट्कम् ।) षड्विधक्षारः । यथा,—
"धारापामार्गकुटजलाङ्गलीतिलमुष्ककैः ।
क्षारैस्तैस्तु मिलितैः क्षारषट्कादयो गणाः" ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षारसिन्धुः, पुं, (क्षारैर्युक्तः क्षारप्रधानः सिन्धुर्वा ।) लवणसमुद्रः । स तु जम्बुद्वीपस्य दक्षिणे शाकद्वीपस्य उत्तरे वर्त्तते । यथा,—
"भूमेरर्द्धं क्षारसिन्धोरुदक्स्थं
जम्बुद्वीपं प्राहुराचार्य्यवर्य्याः ।
अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये
क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः ॥
शाकं ततः शाल्मलमत्र कौशं
क्रौञ्चञ्च गोमेदकपुष्करे च ।
द्वयोर्द्वयोरन्तरमेकमेकं
समुद्रयोर्द्वीपमुदाहरन्ति" ॥
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥

क्षारमेलकः, पुं, (क्षाराणां मेलः संघः । ततः स्वा कन् ।) सर्व्वक्षारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षाराच्छं, क्ली, (क्षारेषु अच्छं निर्म्मलम् । समु जातलवणस्य स्वच्छतया तथोक्तम् ।) सामुद्र णम् । इति हारावली ॥ (सामुद्रलवणशब्दे गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

क्षाराष्टकं, क्ली, (क्षाराणां अष्टकम् ।) अष्टप्र क्षारः । तद्यथा, —
"पलाशवज्रिशिखरिचिञ्चार्कतिलनालजाः ।
यवजः सर्ज्जिका चेति क्षाराष्टकमुदाहृतम् ।
क्षारा एतेऽग्निना तुल्या गुल्मशूलहरा भृशम्"
इति भावप्रकाशः ॥

क्षारिका, स्त्री, (क्षर् + ण्वुल् + टाप् च । इत्वम् ।) क्षुधा । इति हारावली ॥

क्षारितः, त्रि, (क्षर् + णिच् + कर्म्मणि क्तः ।) भिशस्तः । अपवादयुक्तः । इत्यमरः ॥ (य महाभारते २ । युधिष्ठिरनारदसंवादे । १०५ ।
"कच्चिदार्य्यो विशुद्धात्मा क्षारितश्चौरकर्म्मणि अदृष्टशास्त्रकुशलैर्न लोभाद्बध्यते शुचिः" ॥)
स्रावितः । क्षारः । इति मेदिनी ॥

क्षारोदः, पुं, (क्षारं उदकं यस्मिन् । क्षार उ यस्य वा । उत्तरपदस्य चेत्युदकस्य उदादेशः लवणसमुद्रः । यथा, "क्षारोदेक्षुरसोद-सुरो घृतोद-क्षीरोद-दधिमण्डोद-शुद्धोदाः सप्तजलध सप्तद्वीपपरिखा इवाभ्यन्तरद्वीपसमाना एकैक यथानुपूर्ब्बं सप्तस्वपि बहिर्द्वीपेषु पृथक् परि उपकल्पिताः" । इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे १ अ

क्षालनं, क्ली, (क्षल् + णिच् + भावे ल्युट् ।) प्रक्षा लनम् । धौतकरणं यथा,—
"स्त्रीशूद्रौ वाथ नित्याम्भःक्षालनाच्च करोष्ठयोः
इति ब्रह्मपुराणम् । इत्याह्निकाचारतत्त्वम्
(यथा च, मार्कण्डेयपुराणे । १६ । १६ ।
"श्लेष्ममूत्रपुरीषासृक्प्रवाहक्षालनेन च ।
रहस्यैवोपचारेण प्रियसम्भाषणेन च" ॥)

क्षालितं, त्रि, (क्षल् + णिच् + क्तः ।) कृतप्रक्षालन तत्पर्य्यायः निर्णिक्तम् २ शोधितम् ३ मृष्टम् धौतम् ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मा १० । १४ ।
"अप्रसन्नमपराद्धरि पत्यौ
कोपदीप्तगुरुरीहितधैर्य्यम् ।
क्षालितन्तु शमितन्तु वधूना-
न्द्रावितन्तु हृदयम्मधुवारैः" ॥)

क्षि, क्षयैश्वर्य्ययोः । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-प सकं, ऐश्वर्य्ये—अकं-अनिट् ।) क्षयति पाप इति दुर्गादासः ॥

क्षि, न ग ष हिंसायाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (क्र्यां च-परं-सकं-अनिट् ।) न, क्षिणोति । क्षिणाति । ष, क्षिया । (यथा, शान्तिशतके ।
"धन्यानां गिरिकन्दरोदरभुवि ज्योतिः ध्यायतामानन्दाश्रुजलं पिबन्ति शकुना निःश

क्षिताः। अस्माकन्तु मनोरथोपरचितप्रासाद-वापीतटक्रीड़ाकाननकेलिमण्डपयुषामायुः परं क्षीयते"। इति कर्म्मकर्त्तरि साध्यम्। इति दुर्गादासः॥

*, ग्र वासगत्योः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-अकं-सकं च-अनिट्।) ग्र, क्षियति। इति दुर्गादासः॥

*, त्रि, (क्षि + बाहुलकात् डिः।) निवासः। गतिः। क्षयः। इति मेदिनी॥

*ग्र, टु ञ वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तनां-उभं-सकं-सेट्-उदित्त्वात् क्त्वा वेट्।) द ञ, क्षिणोति क्षिणुते। उ, क्षिणित्वा क्षित्वा। इति दुर्गादासः॥

*तः, त्रि, (क्षि + कर्म्मणि क्तः।) हिंसितः। क्षितः कामो मया हिंसित इत्यर्थः। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥

*तिः, स्त्री, (क्षियति वसत्यस्याम्। क्षि + अधिकरणे क्तिन्।) अस्या अपरा उत्पत्तिर्यथा,—
"महालये क्षयं याति क्षितिस्तेन प्रकीर्त्तिता।
काश्यपी कश्यपस्येयमचला स्थिररूपतः"॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ७ अध्यायः॥

पृथिवी। (यथा, मनौ ४। २४१।
"मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ट्रसमं क्षितौ।
विमुखा बान्धवा यान्ति धर्म्मस्तमनुगच्छति"॥)

वासः। क्षयः। इत्यमरः। ३। ३। ७०॥ कालभेदः। स तु प्रलयः। इति मेदिनी॥ रोचनानामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ *॥

*तिकणः, पुं, (क्षितेः पृथिव्याः कणः।) धूलिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

*तिक्षमः, पुं, (क्षितिरिव क्षमते क्षिताविव क्षमाकारणीभूता शक्तिरस्मिन् वा।) खदिरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

*तिजं, क्ली, (क्षिति + जन् + डः।) खगोले आकाशमध्यान्नवत्यंशान्तरे तिर्य्यग्वृत्तम्। यथा,—
"पूर्व्वापरं विरचयेत् सममण्डलाख्यं
याम्योत्तरञ्च विदिशोर्व्वलयद्वयञ्च।
ऊर्द्धाध एवमिह वृत्तचतुष्कमेत-
दावेष्ट्य तिर्य्यगपरं क्षितिजं तदर्द्धे"॥
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलबन्धाधिकारः॥

*तिजः, पुं, (क्षितेर्जायते इति। जन् + डः।) भूनागः। इति राजनिर्घण्टः। मङ्गलग्रहः। यथा,—
"परमैश्वर्य्यमतुलं नानाविधसुखाश्रयम्।
करोति सोमपुत्त्रस्तु क्षितिजाभ्यर्हशाङ्गतः"॥
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥ भूजाते त्रि॥

*तिजन्तुः, पुं, (क्षितौ क्षितेर्वा जन्तुरिव।) भूनागः। इति राजनिर्घण्टः॥

*तिधरः, पुं, (क्षितिं पृथ्वीं धरति धारयति वा। धृ धारि + वा अच् णिच्पक्षे पूर्व्वंक्तः।) पर्व्वतः। इति हलायुधः॥ (यथा, कुमारे। ७। ६४।
"अथ विबुधगणांस्तानिन्दुमौलिर्विसृज्य
क्षितिधरपतिकन्यामाददानः करेण"॥)

कूर्म्मवास्तुकिदिग्नागाश्च॥

क्षितिनागः, पुं, (क्षितिजातो नागः। मध्यपदलोपी समासः।) भूनागः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षितिनाथः, पुं, (क्षितेः पृथिव्याः नाथः सहायः शास्ता इत्यर्थः।) राजा। (क्षितिपतिदर्शनात्॥)

क्षितिपः, पुं, (क्षितिं पातीति। पा + कः।) राजा। यथा,—"अहंयुनाथ क्षितिपः शुभंयु-
रूचे वचस्तापसकुञ्जरेण"॥
इति भट्टौ। १। २०॥ (यथा च पञ्चतन्त्रे। २। २४।
"यः सम्मानं सदा धत्ते भृत्यानां क्षितिपोऽधिकम्।
वित्ताभावेऽपि तं दृष्ट्वा ते त्यजन्ति न कर्हिचित्"॥)

क्षितिपतिः, पुं, (क्षितेः पतिः पालकः।) राजा। यथा,—
"मूर्खोऽप्रान्तस्तपस्वी क्षितिपतिरलसो मत्सरो धर्म्मशीलो दुःस्थो मानी गृहस्थः प्रभुरतिकृपणः शास्त्रविद्धर्म्महीनः"। इति नवरत्ने। ६। (तथा च रघुः। ६। ८६।
"प्रमुदितवरपक्षमेकतस्तत्
क्षितिपतिमण्डलमन्यतोवितानम्"॥)

क्षितिपालः, पुं, (क्षितिं पालयतीति। पालि + "कर्म्मण्यण्"। ३। २। १। इत्यण्।) राजा। यथा, प्रबोधचन्द्रोदयनाटके १ अङ्के।
"नीताः क्षयं क्षितिभुजो नृपतेर्विपक्षा
रक्षावती क्षितिरभूत् प्रथितैरमात्यैः।
साम्राज्यमस्य विहितं क्षितिपालमौलि-
मालार्च्चितं भुवि पयोनिधिमेखलायाम्"॥
(तथा, रघुः। २। ५१।
"एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे
प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन।
शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः
प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव"॥)

क्षितिपालभाक्, [ज्] पुं, (क्षितिपालं भजते इति। भज् + ण्विः।) राजा। यथा, भट्टौ ३। २१।
"आसिष्ट नैकत्र शुचा व्यरंसीत्
कृताकृतेभ्यः क्षितिपालभाग्भ्यः।
स चन्दनोशीरमृणालदिग्धः
शोकाग्निनागाद्व्यनिवासभूयम्"॥

क्षितिपुत्त्रः, पुं, (क्षितेः पृथिव्याः पुत्त्रः।) नरकराजः। (पुरा किल सिद्धेश्वरकपिलदेवकोपेन रसातलगतां भगवतीं क्षितिमुद्धर्त्तुं भगवान् विष्णुः वराहरूपेणावतीर्णः सन् तत्र दुर्द्धान्तं दितिनन्दनं हिरण्याक्षं निपात्य रसातलात्तामुद्धृत्य तस्यामेव धरायां नरकनामानं पुत्त्रमुत्पादयामास।) यथा,—
"स तीरे नदराजस्य लौहित्यस्य महात्मनः।
ब्रह्मार्च्चनं समारभ्य तपस्तमुपस्थितः॥
स मानुषेण मानेन क्षितिपुत्त्रः शतं समाः।
जलाहारव्रतेनैव समानर्च्च पितामहम्॥
स तुष्टः शतवर्षान्ते ब्रह्मा लोकपितामहः।
प्रत्यक्षीभूय नरकस्याग्रतः समुपस्थितः"॥
इति कालिकापुराणे ३७ अध्यायः॥ अन्यत् नरकशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (मङ्गलग्रहः। इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥)

क्षितिबदरी, स्त्री, (क्षितौ स्थिता सक्ता वा बदरी।) भूबदरी। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षितिरुहः, पुं, (क्षितौ रोहतीति। रुह + कः।) वृक्षः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, विष्णुपुराणे। १। १५। ६।
"सन्धानं वः करिष्यामि सह क्षितिरुहैरहम्"॥)

क्षितिवर्द्धनः, पुं, (क्षितिं वर्द्धयति। वृध् + णिच् ल्युः।) शवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ भूमिवर्द्धके त्रि॥

क्षितिव्युदासः, पुं, (क्षितिं व्युदस्यति। वि + उत् + अस् + अण्।) गर्त्तः। भाँड़सी इति तद्वरखाना इति च भाषा। इति केचित्॥

क्षित्यदितिः, स्त्री, (क्षितौ अदितिः। देवमातुरदित्याः पृथिव्यां देवकीरूपेणाविर्भावात्तथात्वम्।) देवकी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (एतद्विवरणं यथा,— हरिवंशे ५५ अध्याये।
वैशम्पायन उवाच।
"नारदस्य वचः श्रुत्वा सस्मितं मधुसूदनः।
प्रत्युवाच शुभं वाक्यं देवानां प्रभुरीश्वरः॥
त्रैलोक्यस्य हितार्थाय यन्मां वदसि नारद!।
तस्य सम्यक् प्रवृत्तस्य श्रूयतामुत्तरं वचः॥
विदिता देहिनो जाता मयैते भुवि दानवाः।
यांश्च यत्तनुमास्थाय दैत्यः पुष्यति विग्रहम्॥
जानामि कंसं सम्भूतमुग्रसेनसुतं भुवि।
केशिनञ्चैव जानामि दैत्यं तुरगरूपिणम्॥
नागं कुवलयापीड़ं मल्लौ चानूरमुष्टिकौ।
अरिष्टञ्चैव जानामि दैत्यं वृषभरूपिणम्॥
विदितो मे खरश्चैव प्रलम्बश्च महासुरः।
सा च मे विदिता विप्र! पूतना दुहिता बलेः॥
कालियञ्चैव जानामि यमुनाह्रदगोचरम्।
वैनतेयभयाद् यस्तु यमुनाह्रदमाविशत्॥
विदितो मे जरासन्धः स्थितो मूर्द्ध्नि महीक्षिताम्।
प्राग्ज्योतिषपुरे चापि नरकं साधु तर्कये॥
मानुषे पार्थिवे लोके मानुषत्वमुपागतम्।
वाणञ्च शोणितपुरे गुहप्रतिमतेजसम्॥
दृप्तं बाहुसहस्रेण देवैरपि सुदुर्ज्जयम्।
मय्यासक्ताञ्च जानामि भारतीं महतीं धुरम्॥
तच्च सर्व्वं विजानामि यथा यास्यन्ति ते नृपाः।
क्षयो भुवि मया दृष्टः शक्रलोके च सत्क्रिया॥
तेषां पुरुषदेहानामपरावृत्तिवर्त्तिनाम्।
सम्प्रवेक्ष्याम्यहं योगमात्मनश्च परस्य च॥
सम्प्राप्य मानुषं लोकं मानुषत्वमुपागतः।
कंसादींस्तांश्च सर्व्वांश्च वधिष्यामि महासुरान्॥
तेन तेन विधानेन येन यः शान्तिमेष्यति।
अनुप्रविश्य योगेन तास्ता हि गतयो मया॥
अमीषां हि सुरेन्द्राणां हन्तव्या रिपवो युधि।
जगत्यर्थे कृतो योऽयमंशोत्सर्गो महात्मभिः॥
सुरदेवर्षिगन्धर्व्वैरितश्चानुमते मम।
विनिश्चयो हि प्रागेव नारदायं कृतो मया॥
निवासं तत्र मे ब्रह्मा विदधातु पितामहः॥
यत्र देशे यथा जातो येन वेशेन वा वसन्॥
तानहं समरे हन्यां तन्मे ब्रूहि पितामह!॥
ब्रह्मोवाच।
नारायणेमं सिद्धार्थमुपायं शृणु मे विभो!।
भुवि यस्ते जनयिता जननी च भविष्यति॥

यत्र त्वं च महाबाहो जातः कुलकरो भुवि ।
यादवानां महद्वंशमखिलं धारयिष्यसि ॥
तांश्चासुरान् समुत्पाद्य वंशं कृत्वात्मनो महत् ।
स्थापयिष्यसि मर्य्यादां त्वया तन्मे निशामय ॥
पुरा हि कश्यपो विष्णो! वरुणस्य महात्मनः ।
जहार यज्ञिया गा वै पयोदास्च महामखे ॥
अदितिः सुरभिश्चैव द्वे भार्य्ये कश्यपस्य तु ।
प्रदीयमाना गास्तास्तु नैच्छेतां वरुणस्य च ॥
ततो मां वरुणोऽभ्येत्य प्रणम्य शिरसा नतः ॥
उवाच भगवन्! गावो गुरुणा मे हृता इति ॥
कृतकार्य्यो हि गास्तात! नानुजानाति मे गुरुः ।
अन्ववर्त्तत भार्य्ये द्वे अदितिं सुरभिन्तथा ॥
मम ता ह्यक्षया गावो दिव्याः कामदुघाः प्रभो! ।
चरन्ति सागरान् सर्व्वान् रक्षिताः स्वेन तेजसा ॥
कस्ता धर्षयितुं शक्तो मम गाः कश्यपादृते ।
अक्षयं याः क्षरन्त्यग्र्यं पयो देवामृतोपमम् ॥
प्रभुर्व्वा व्युत्थितो ब्रह्मन् गुरुर्व्वा यदि वेतरः ।
त्वया नियम्याः सर्व्वे वै त्वं हि नः परमा गतिः ॥
यदि प्रभवतां दण्डो लोके कार्य्यमजानताम् ।
न विद्यते लोकगुरो! नासते लोकसेतवः ॥
यथा वास्तु तथा वास्तु कर्त्तव्यो भगवान् प्रभुः ।
मम गावः प्रदीयन्तां ततो गन्तास्मि सागरम् ॥
आत्मा मम हि ता गावो या गावः सत्त्वमव्ययम् ।
लोकानां त्वत्प्रवृत्तानामेकं गोब्राह्मणं स्मृतम् ॥
त्रातव्याः प्रथमं गावस्त्रातास्त्रायन्ति या द्विजान् ।
गोब्राह्मणपरित्राणात् परित्रातं जगत् भवेत् ॥
इत्यम्बुपतिना प्रोक्तो वरुणेनाहमच्युत ! ।
गवां कारणतत्त्वज्ञः कश्यपे शापमुत्सृजम् ॥
येनांशेन हृता गावः कश्यपेन महात्मना ।
स तेनांशेन तु मर्त्त्यं गत्वा गोपत्वमेष्यति ॥
या च सा सुरभिर्नाम अदितिश्च सुरारणी ।
ते प्युभे तस्य भार्य्ये वै तेनैव सह यास्यतः ।
स ताभ्यां सह गोपत्वे कश्यपो भुवि रंस्यते ॥
तदस्य कश्यपस्यांशस्तेजसा कश्यपोपमः ।
वसुदेव इति ख्यातो गोषु तिष्ठति भूतले ॥
गिरिर्गोवर्द्धनो नाम मथुरायास्त्वदूरतः ।
तत्रासौ गोष्वभिरतः कंसस्य करदायकः ॥
तस्य भार्य्याद्वयश्चैव अदितिः सुरभिस्तथा ।
देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्य धीमतः ॥
तत्रावतर लोकानां भवाय मधुसूदन ! ।
जयाशीर्व्वचनैस्त्वेते वर्द्धयन्ति दिवौकसः ॥
आत्मानमात्मना हि त्वमवतार्य्य महीतले ।
देवकीं रोहिणीञ्चैव गर्भाभ्यां परितोषय" ॥)

क्षिप्वा, [न्] पुं, (क्षि निवासगत्योः + "शीङ् क्रुशि-रुहिजिक्षित्स्नृभ्यः क्वनिप्" । उणां ४ । ११३ । इति क्वनिप् तुक् च ।) वायुः । इति सिद्धान्त-कौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

क्षिद्रः, पुं, (क्षिद् + रक् ।) रोगः । सूर्य्यः । विषाणम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

क्षिप, य औ नुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-अनिट् ।) य, क्षिप्यति । औ, क्षेप्ता । इति दुर्गादासः ॥

क्षिप, श अ औ नुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-उभं-सकं-अनिट् ।) नुदि प्रेरणे । श अ, क्षिपति क्षिपते शरं योद्धः । औ, क्षेप्ता । इति दुर्गादासः ॥

क्षिपः, पुं, (क्षिप् + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" । ३ । १ । १३५ । इति कः ।) क्षेप्ता । क्षेपणम् । इति व्याकरणम् ॥

क्षिपकः, पुं, (क्षिप् + कः ततः संज्ञायां कन् ।) योद्धा । इत्युणादिकोषः ॥

क्षिपका, स्त्री, (क्षिप् + कन् + टाप् अतो नेत्वम् । "न यासयोः" । ७ । ३ । ४५ । इत्यस्य वार्त्तिके "क्षिपकादीनाञ्च न" । इति कथनात् ।) क्षेपणम् । इति व्याकरणम् ॥

क्षिपणं, क्ली, (क्षिप् + क्युन् भावे किच्च ।) क्षेपणम् । तत्पर्य्यायः । क्षिपा २ । इति जटाधरः ॥

क्षिपणिः, पुं, (क्षिप्यते इति । क्षिप् + कर्म्मणि अनिः ।) अस्त्रम् । इत्युणादिकोषः ॥

क्षिपणिः, स्त्री, (क्षिप्यते असौ अनया वा । क्षिप् + कर्म्मणि करणे वा अनिः ।) क्षेपणी । नौका-दण्डः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ जालविशेषः । मन्त्रः । अध्वर्य्युः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ४ । ४१ । ४ ।
"उतस्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति
ग्रीवायां बद्धो अपिकक्ष आसनि" ॥)

क्षिपणी, स्त्री, (क्षिप् + अनिः ङीष् ।) क्षिपणिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

क्षिपणुः, पुं, (क्षिपति इति । क्षिप् + "अनुङ् नदे-श्च" । उणां ३ । ५२ । इति अनुङ् ।) वायुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५८ । ६ ।
"सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेना
अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः ।
एते अर्षन्त्यूर्म्मयो घृतस्य
मृगा इव क्षिपणोरीषमाणाः" ॥)

क्षिपण्युः, पुं, (क्षिप् + "कन्युच् क्षिपेश्च" । उणां ३ । ५१ । इति कन्युच् प्रत्ययः ।) वसन्तकालः । इत्युणादिकोषः ॥ देहः । सुरभौ त्रि । इति मेदिनी ॥

क्षिपा, स्त्री, (क्षिप् + "षिद्भिदादिभ्योऽङ्" । ३ । ३ । १०४ । इत्यङ् । ततष्टाप् ।) क्षेपणम् । इत्यमरः । ३ । २ । ११ ॥ रात्रिः । इति तट्टीकायां भरतः ॥

क्षिप्तः, त्रि, (क्षिप् + कर्म्मणि क्तः ।) निक्षेपकृतवस्तु । त्यक्तः । तत्पर्य्यायः । नुत्तः २ नुन्नः ३ अस्तः ४ निष्ठ्युतः ५ विद्धः ६ ईरितः ७ । इत्यमरः । ३ । १ । ८७ ॥
(उद्गीर्णः । यथा, माघे । ३ । ७३ ।
"क्षिप्ता इवेन्दोः स रुचोऽधिवेलं
मुक्तावलीराकलयाञ्चकार" ॥
कर्त्तरि क्तः । पतितः । यथा, माघे १० । ७७ ।
"क्षिप्तमायतमदर्शयदुर्व्वां
काञ्चिदामजघनस्य महत्त्वम्" ॥
"रतेषु उर्व्वां क्षिप्तं पतितम्" । इति मल्लिनाथः ॥
हृतः । यथा, माघे २ । ५३ ।
"केशरी निष्ठुरक्षिप्तमृगयूथो मृगाधिपः" ।
अवज्ञातः । यथा, भागवते । २ । १८ । ४८ ।
"तिरस्कृता विप्रलब्धाः शप्ताः क्षिप्ता हता अपि" ।
विस्रस्तः । यथा, मार्कण्डेये । ८८ । १९ ।
"नारसिंही नृसिंहस्य बिभ्रती सदृशं वपुः ।
प्राप्ता तत्र सटाक्षेपक्षिप्तनक्षत्रसंहतिः" ॥)
वायुग्रस्तः । क्षेपा इति भाषा । इति लोक-प्रसिद्धः ॥

क्षिप्ता, स्त्री, (क्षिप्त + टाप् ।) रात्रिः । इति हला-युधः ॥

क्षिप्नुः, त्रि, (क्षिप् + "त्रसगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः" । ३ । २ । १४० । इति क्नुप्रत्ययः ।) निराकरिष्णुः । निराकरणशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । ३० ॥

क्षिप्रं, क्ली, (क्षिप् + "स्फायितञ्चिवञ्चीति" । उ २ । १३ । इति रक् ।) शीघ्रम् । तद्युक्ते त्रि इत्यमरः । १ । २ । ६८ ॥ (यथा, मनुः । ३ । १७९ । "विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवा-म्भसि" ॥ मर्म्मविशेषः । यथा,—"तत्र पादा-ङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्मध्ये क्षिप्रं नाम मर्म्म तत्र विद्धस्याक्षेप-केण मरणम्" ॥ इति सुश्रुते शारीरस्थाने षष्ठे-ऽध्याये ॥)

क्षिप्रपाकी, [न्] पुं, (क्षिप्रं पच्यतेऽनेन । क्षि पचति पाचयति वा । पच् + बाहुलकात् घिनुण् ।) गर्द्दभाण्डवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (अतस्या गर्द्द-भाण्डशब्दे ऽस्य गुणपर्य्यायाः ॥) शीघ्रपाकविशि-ष्टे त्रि ॥

क्षिया, स्त्री, (क्षि क्षये + "षिद्भिदादिभ्यो ऽङ्" । ३ । ३ । १०४ । इत्यङ् । टाप् च ।) अपचयः । इत्यमरः । ३ । २ । ७ ॥

क्षिव, उ निरासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् उदित्वात् क्त्वावेट् ।) ऊ,क्षी । निरास इह फूत्कारः इति भट्टमल्लः । मुखेन श्लेष्मादेर्वमन-मिति केचित् । पृथक् पाठात् पूर्व्वो भ्वादि-क्षेवति । उ, क्षेवित्वा क्ष्यूत्वा । इति दुर्गादासः ।

क्षिव, य उ निरासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट्) ऊक्षी । क्षीव्यति । उ, क्षेवित्वा क्ष्यूत्वा । इति दुर्गादा-

क्षी, ञ हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-सकं-अनिट् ।) ञ, क्षयति क्षयते । इति दु-दासः ॥

क्षीज, हिक्काने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-अकं-सेट् ।) दीर्घी । हिक्कानमव्यक्तशब्दः । सं-स्यैवाव्यक्तशब्दे क्षीजेः प्रयोगः । इति रक्षि-क्षीजति सखेदो जनः । इति दुर्गादासः ॥

क्षीजनं, क्ली, (क्षीज् + भावे ल्युट् ।) कीचक-नादः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षीणः, त्रि, (क्षि + क्तः । "निष्ठायामण्यदर्थे" । ६ । ४ । ६० । इति दीर्घः । "क्षियो दीर्घात्" । ८ । २ । ४६ । इति निष्ठातस्य नः ।) सूक्ष्म-अबलः । तत्पर्य्यायः । दुर्ब्बलः २ कृशः ३ क्षाम-तनुः ५ छातः ६ तलिनः ७ अमांसः ८ पेलवः ९ इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, गीतायाम् ९ । २१ ।

"ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति" ॥

राजयक्ष्मान्तर्गतरोगविशेषे, पुं ।
"क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटीग्रहः" ॥

अस्य चिकित्सा यथा,—
"क्षामः क्षीणः क्षतोरस्कस्त्वनिद्रः सबलेऽनले ।
शृतक्षीरसेनाद्यात् सक्षौद्रघृतशर्करम् ॥
शर्कराश्च यवक्षौद्रजीवकर्षभकौ मधु ।
शृतक्षीरानुपानं वा लिह्यात् क्षीणः क्षतः कृशः ॥
क्रव्यादमांसनिर्य्यूहं घृतभृष्टं पिबेच्च सः" ॥
"क्षामक्षीणकृशाङ्गानां एतान्येव घृतानि च ।
त्वक्क्षीरीशर्करालाजचूर्णैः पानानि योजयेत् ।
सर्पिर्गुडान् समध्वंशान् लब्ध्वा दद्यात्पयोऽनु च ॥
रेतो वीर्य्यं बलं पुष्टिं तैराशुतरमाप्नुयात्" ॥
"पलाशं सर्पिषा भृष्टं विदारीक्षुरसे शृतम् ।
स्त्रीषु क्षीणः पिबेद्यूषं जीवनं वृंहणं परम् ॥
जीवनीयोपसिद्धं वा घृतभृष्टन्तु जाङ्गलम् ।
रसं प्रयोजयेत् क्षीणो व्यञ्जनार्थं सशर्करम्" ॥
"यद्यत् सन्तर्पणं शीतमविदाहि हितं लघु ।
अन्नपानं निषेव्यन्तत् क्षतक्षीणैः सुखार्थिभिः" ॥
इति चिकित्सास्थाने षोड़शेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥)

क्षीणवान्, [त्] त्रि, (क्षि + क्तवतु "क्षियोदीर्घात् । ८ । २ । ४६ । इति निष्ठातस्य नः ।) क्षयविशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥

क्षीणाष्टकर्म्मा, [न्] पुं, (क्षीणानि अष्टकर्म्माणि अस्य ।) जिनः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षीब, (व) ऋ ङ मदे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) मदे मत्तीभावे । ऋ, अचिक्षीबत् । ङ, क्षीबते मद्यपः । इति दुर्गादासः ॥

क्षीबः, त्रि, (क्षिब + "अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः" । ८ । २ । ५५ । इति तलोपे साधुः ।) मत्तः । इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । ५ । १० । १३ ।
"अथारोहणमासाद्य वेदिकान्तरमाश्रितः ।
क्षीबं राक्षसशार्दूलं प्रेक्षते स्म महाकपिः" ॥)

क्षीरं, क्ली, (घस्यते अद्यते इति । "घसेः किच्च" । उणां ४ । ३४ । इति ईरन् . उपधालोपे कत्वं षत्वञ्च ।) जलम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १०४ । ३ ।
"अव त्मना भरते केतवेदा अव त्मना भरते फेनमुदन् । क्षीरेण स्नातः कुयवस्य योषे हते ते स्यातां प्रवणे शिफायाः" । दुग्धम् । इत्यमरः । २ । ९ । ५१ ॥ (यथा, मनुः । ५ । ९ ।
"स्त्रीक्षीरञ्चैव वर्ज्जानि सर्व्वशुक्तानि चैव हि" ॥)
"आसप्तरात्रं प्रसवात् क्षीरं पेयूषमुच्यते ।
परतो मोरटं विद्यादप्रसन्नं कफात्मकम्" ॥
इति रत्नमाला ॥
(क्षीरस्य लक्षणं गुणाश्च यथा,—
"अथातः संप्रवक्ष्यामि क्षीरवर्गन्तु वत्सक ! ।
दधिसर्पिर्विपाकञ्च तेषां सर्व्वंगुणागुणम् ॥
यद्यदाहारजातन्तु रसं क्षीरशिरानुगम् ।
सरं जलञ्च भुक्तञ्च तथा पित्तेन संयुतम् ॥
पाचितं जाठरे वह्नौ पित्तेन सह मूर्च्छितम् ।
पच्यमानं शिराप्राप्तं क्षीरं तद्विद्धि पुत्रक ! ॥
तेन क्षीरमिति ख्यातमग्निसोमात्मकं पयः ।
अमृतं सर्व्वभूतानां जीवनं बलकृत्तमम् ॥
हारीतः संशयापन्नः अपृच्छ पितरं पुनः ।
कथं रसस्य सम्पत्तिः कथं संक्षीयते विभो ! ॥
कथं रक्तस्य संस्थाने क्षीरं पाण्डुत्वमीयते ।
कथं तत्र कुमारीणां बन्ध्यानां न कथं भवेत् ॥
एवं पृष्टो महाचार्य्यः प्रोवाच मुनिपुङ्गवः ।
अतिहर्षप्रदं पुत्र ! परिपृष्टं भिषग्वर ! ॥
सितास्निग्धं तथा रक्तं पित्तेन पाकतां गतम् ।
रक्तं श्वेतत्वमायाति तथा क्षीरं सितं भवेत् ॥
अपधातुबलं यस्मात् तस्मात् क्षीरं न जायते ।
बन्ध्यानां क्षीरनाशस्तु वातेन परिपूरिताः ॥
क्षीरञ्च न भवेत्तस्मात्वात्तवं चाधिकं यतः ।
प्रसूतासु च नारीषु बलेन सह सूयते ॥
तेन स्रोतोविशुद्धिः स्यात् क्षीरमाशु प्रवर्त्तते ।
तस्मात् सद्यः प्रसूतायां जायते श्लैष्मिकं पयः ॥
तेन काठिन्यमायाति तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ।
श्रेयस्याविकृतं नार्य्या बलकृद्दोषनाशनम् ॥
पयस्त्रिदोषशमनं वक्ष्यस्याग्निप्रवर्द्धनम्" ॥

अथ प्राभातिकक्षीरगुणाः ।
"निशा शीतांशुसंशीतं निद्रालस्याश्रमावहम् ।
कफकृत्सघनं शीतं क्षीरं प्राभातिकं भवेत्" ॥

अथ दिनक्षीरगुणाः ।
"वासरे सूर्य्यसन्तापात् सदोषं कफवातजित् ।
हितं तत्पित्तशमनं सुशीतं भोजने निशि" ॥

अथ क्षीरपानविधिः ।
"क्षीणानां दुर्ब्बलानाञ्च तथाजीर्णज्वरार्द्दिते ।
दीप्ताग्नीनामतन्द्राणां श्रमशोषविकारिणाम् ॥
राजयक्ष्मयुतानाञ्च क्षीरपानं विधीयते ॥
न शस्तं लवणैर्युक्तं क्षीरञ्चाम्लेन वा पुनः ।
करोति कुष्ठं त्वग्दोषं तस्मान्नैव हितं मतम्" ॥
इति प्रथमे स्थाने ऽष्टमे ऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
"अथ क्षीराणि वक्ष्यन्ते कर्म्म चैषां गुणाश्च ये ॥
अविक्षीरमजाक्षीरं गोक्षीरं माहिषञ्च यत् ।
उष्ट्रीणामथ नागीनां वड़वायाः स्त्रियास्तथा ॥
प्रायशो मधुरं स्निग्धं शीतं स्तन्यं पयो मतम् ।
प्रीणनं वृंहणं वृष्यं मेध्यं बल्यं मनस्करम् ॥
जीवनीयं श्रमहरं श्वासकासनिवर्हणम् ।
हन्ति शोणितपित्तञ्च सन्धानं विहतस्य च ॥
सर्व्वप्राणभृतां सात्म्यं शमनं शोधनन्तथा ।
तृष्णाघ्नं दीपनीयञ्च श्रेष्ठं क्षीणक्षतेषु च ॥
पाण्डुरोगेऽम्लपित्ते च शोषे गुल्मे तथोदरे ।
अतीसारे ज्वरे दाहे श्वयथौ च विधीयते ॥
योनिशुक्रप्रदोषे च मूत्रेषु प्रदरेषु च ।
पुरीषे ग्रथिते पथ्यं वातपित्तविकारिणाम् ॥
नस्यालेपावगाहेषु वमनास्थापनेषु च ।
विरेचने स्नेहने च पयः सर्व्वत्र युज्यते" ॥
इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
प्राणिभेदेनास्य गुणविशेषा यथा,—
"स्वादु शीतं मृदु स्निग्धं बहलं श्लक्ष्णपिच्छिलम् ।
गुरु मन्दं प्रसन्नञ्च गव्यं दशगुणं पयः ॥
तदेव गुणमेवौजः सामान्यादभिवर्द्धयेत् ।
प्रवरं जीवनीयानां क्षीरमुक्तं रसायनम् ॥
महिषीणां गुरुतरं गव्याच्छीततरं पयः ।
स्नेहान्नूनमनिद्राय हितमत्यग्नये च तत् ॥
रूक्षोष्णं क्षीरमुष्ट्रीणामीषत्सलवणं लघु ।
शस्तं वातकफानाह क्रिमिशोफोदरार्शसाम् ॥
बल्यं स्थैर्य्यकरं सर्व्वमुष्णञ्चैकशफं पयः ।
साम्लं सलवणं रूक्षं शाखावातहरं लघु ॥
छागं कषायमधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु ।
रक्तपित्तातिसारघ्नं क्षयकासज्वरापहम् ॥
हिक्काश्वासकरन्तूष्णं पित्तश्लेष्मलमाविकम् ।
हस्तिनीनां पयो बल्यं गुरु स्थैर्य्यकरं परम् ॥
जीवनं वृंहणं सात्म्यं स्नेहनं मानुषं पयः ।
नावनं रक्तपित्ते च तर्पणञ्चाक्षिशूलिनाम्" ॥
इति च तत्र सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥
"सर्व्वप्राणभृतां तस्मात् सात्म्यं क्षीरमिहोच्यते" ॥

तत्र सर्व्वमेव क्षीरं प्राणिनामप्रतिषिद्धं जातिसात्म्यात् । वातपित्तशोणितमानसविकारेष्वविरुद्धम् । जीर्णज्वर-कास-श्वास-शोष-क्षय-गुल्मोन्मादोदर-मूर्च्छा-भ्रम-मद-दाह-पिपासा-हृद्वस्ति-पाण्डुरोग-ग्रहणीदोषार्शःशूलोदावर्त्तातिसारप्रवाहिकायोनिरोग-गर्भास्राव-रक्तपित्तश्रमक्लमहरं पाप्मापहम् बल्यं वृष्यं वाजीकरणं रसायनं मेध्यं सन्धानं स्थापनं वयःस्थापनमायुष्यं जीवनं वृंहणं वमनं विरेचनञ्च तुल्यगुणत्वाच्चौजसो वर्द्धनमिति बालवृद्धक्षतक्षीणानां क्षुद्व्यवायव्यायामकर्शितानाञ्च पथ्यतमम् ।
"गोक्षीरमनभिष्यन्दि स्निग्धं गुरु रसायनम् ।
रक्तपित्तहरं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥
जीवनीयं यथावातपित्तघ्नं परमं स्मृतम् ।
गव्यतुल्यगुणन्त्वाजं विशेषाच्छोषिणां हितम् ॥
दीपनं लघु संग्राहि श्वासकासास्रपित्तनुत् ।
अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवणात् ॥
नात्यम्बुपानाद्व्यायामात् सर्व्वव्याधिहरं पयः ।
रूक्षोष्णं लवणं किञ्चिदौष्ट्रं स्वादुरसं लघु ॥
शोफगुल्मोदरार्शोघ्नं क्रिमिकुष्ठविषापहम् ।
आविकं मधुरं स्निग्धं गुरु पित्तकफावहम् ॥
पथ्यं केवलवातेषु कासे चानिलसम्भवे ।
महाभिष्यन्दि मधुरं माहिषं वह्निनाशनम् ॥
निद्राकरं शीतकरं गव्यात्स्निग्धतरं गुरु ।
उष्णञ्चैकशफं बल्यं शाखावातहरं पयः ॥
मधुराम्लरसं रूक्षं लवणानुरसं लघु ।
नार्य्यास्तु मधुरं स्तन्यं कषायानुरसं हिमम् ॥
नस्याश्चोतनयोः पथ्यं जीवनं लघु दीपनम् ।
हस्तिन्या मधुरं वृष्यं कषायानुरसं गुरु ॥
स्निग्धं स्थैर्य्यकरं शीतं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम् ।
प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ॥
रात्रौ सोमगुणत्वाच्च व्यायामाभावतस्तथा ।
दिवाकराभितप्तानां व्यायामानिलसेवनात् ॥
वातानुलोमिश्रान्तिघ्नं चक्षुष्यञ्चापराह्णिकम् ।
पयोऽभिष्यन्दिगुर्व्वामं प्रायशः परिकीर्त्तितम् ॥
तदेवोक्तं लघुतरमनभिष्यन्दि वै शृतम् ।

वर्ज्जयित्वा स्त्रियाः स्तन्यमाममेव हि तद्धितम् ॥
धारोष्णं गुणवत् क्षीरं विपरीतमतोऽन्यथा ।
तदेवातिशृतं सर्व्वं गुरु वृंहणमुच्यते ॥
अनिष्टगन्धमम्लञ्च विवर्णं विरसञ्च यत् ।
वर्ज्यं सलवणं क्षीरं यच्च विग्रथितं भवेत् ॥
इति क्षीरवर्गः ॥
इति सूत्रस्थाने पञ्चचत्वारिंशत्तमे ऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥ * ॥)
दुग्धधारास्नानफलम् । यथा, वराहपुराणे ।
"धेनुस्तनादिनिष्क्रान्तां धारां क्षीरस्य यो नरः ।
शिरसा प्रति गृह्णाति स पापेभ्यः प्रमुच्यते" ॥
क्षीरेण विष्णोः स्नाने फलम् । यथा,—
"येषु क्षीरवहा नद्यो ह्रदाः पायसकर्दमाः ।
तान् लोकान् पुरुषा यान्ति क्षीरस्नापनका हरेः ॥
आह्लादं निर्वृतिं स्वास्थ्यं आरोग्यं चानुरूपताम् ।
सप्तजन्मस्ववाप्नोति क्षीरस्नानपरो हरेः ॥
दध्यादीनां विकाराणां क्षीरतः सम्भवो यथा ।
तथैवाशेषकामानां क्षीरस्नपनमुत्तमम् ॥
यथा च विमलं क्षीरं यथा निर्वृतिकारकम् ।
तथास्य विमलं स्थानं भविष्यति फलप्रदम् ॥
यशश्चानुकूलतां पुष्टिं प्रियत्वञ्चाखिले जने ।
करोति भगवान् विष्णुः क्षीरस्नपनतोषितः ॥
सर्व्वोऽस्य स्निग्धतामेति दृष्टमात्रे प्रसीदति ।
घृतक्षीरेण देवेशे स्नापिते मधुसूदने" ॥
इत्याद्ये वह्निपुराणे क्रियायोगनामाध्यायः ॥ * ॥
क्षीरपाकविधिर्यथा,—
"क्षीरमष्टगुणं दद्यात् क्षीरान्नीरं चतुर्गुणम् ।
क्षीरावशेषं तत्पीतं शूलमामोद्भवं जयेत्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ सरसद्रवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ । ५२ । ६९ ।
"जटाः कृत्वा गमिष्यामि न्यग्रोधक्षीरमानय ।
तत्क्षीरं राजपुत्राय गुहः क्षिप्रमुपाहरत्" ॥)

क्षीरकः, पुं, (क्षीरमिव कायति प्रकाशते । कै + कः ।) क्षीरमोरटलता । इति रत्नमाला ॥

क्षीरकञ्चुकी, स्त्री, (क्षीरं क्षीरप्रधानं कञ्चुकं आवरणं तदिव त्वगस्याः ।) क्षीरीशवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

क्षीरकण्ठः, पुं, (क्षीरं कण्ठेऽस्य ।) बालकः । यथा,-
"बालः पाकः शिशुर्डिम्भःपोतः शावः स्तनन्धयः ।
पृथुकोऽर्भोत्तानशयः क्षीरकण्ठः कुमारकः" ॥
इति हेमचन्द्रः ॥

क्षीरकण्ठकः, पुं, (क्षीरकण्ठ + स्वार्थे कन् ।) शिशुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्षीरकन्दः, पुं, (क्षीरं कन्दे यस्य । क्षीरः क्षीरप्रधानः कन्दोऽस्य वा ।) क्षीरविदारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरकन्दा, स्त्री, (क्षीरकन्द + टाप् ।) क्षीरवल्ली । काल भूमि कुष्माण्ड इति ख्यातः । यथा,—
"क्षीरवल्ली क्षीरकन्दा महाश्वेतर्क्षगन्धिका" ॥
इति जटाधरः ॥

क्षीरकाकोलिका, स्त्री, (क्षीरवत् शुभ्रा काकोली । ततः स्वार्थे संज्ञायां स्वल्पार्थे वा कन् टाप् पूर्ब्बह्रस्वश्च ।) क्षीरकाकोली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षीरकाकोली, स्त्री, (क्षीरमिव शुभ्रा काकोली ।) अष्टवर्गप्रसिद्धौषधिविशेषः । तत्पर्य्यायः । महावीरा २ सुकोली ३ पयस्विनी ४ । इति रत्नमाला ॥ क्षीरशुक्ला ५ पयस्या ६ क्षीरविषाणिका ७ जीववल्ली ८ जीवशुक्ला ९ । यथा, राजनिर्घण्टे ।
"रसवीर्य्यविपाकेषु काकोल्याः सदृशी च सा" ॥
अथ काकोल्योरुत्पत्तिलक्षणनामगुणाः ।
"जायते क्षीरकाकोली महामेदोद्भवस्थले ।
यत्र स्यात् क्षीरकाकोली काकोली तत्र जायते ॥
पीवरी सदृशः कन्दः सक्षीरः प्रियगन्धवान् ।
सा प्रोक्ता क्षीरकाकोली काकोली लिङ्गमुच्यते ॥
यथा स्यात्क्षीरकाकोली काकोल्यपि तथा भवेत् ।
एषा किञ्चित् भवेत् कृष्णा भेदोऽयमुभयोरपि ।
काकोली वायसोली च वीरा कायस्थिका तथा ।
सा शुक्ला क्षीरकाकोली वयस्था क्षीरवल्लिका ॥
कथिता क्षीरिणी धीरा शुक्लक्षीरा पयस्विनी ।
काकोलीयुगलं शीतं शुक्रलं मधुरं गुरु ।
वृंहणं वातदाहास्रपित्तशोषज्वरापहम्" ॥
काकोली क्षीरकाकोलीस्थाने अश्वगन्धामूलम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ (शुक्रजननान्तर्गतौषधविशेषः । यथा । "जीवकर्षभककाकोली क्षीरकाकोली मुद्गपर्णी माषपर्णी मेदा वृद्धरुहा जटिला कुलिङ्गा इति दशेमानि शुक्रजननानि भवन्ति ॥ इति चरके सूत्रस्थाने ४ अध्याये ॥)

क्षीरकाण्डकः, पुं, (क्षीरयुक्तं काण्डं यस्य । ततः कप् ।) स्नुही । अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरकाष्ठा, स्त्री, (क्षीरमयं क्षीरप्रधानं वा काष्ठं यस्याः ।) वटीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरकीटः, पुं, (क्षीरजातः कीटः क्षीरस्य कीटो वा ।) दुग्धजातकीटः । तत्पर्य्यायः । कालिका २ । इति हारावली ॥

क्षीरजं, क्ली, (क्षीराज्जायते । जन् + डः ।) दधि । इति राजनिर्घण्टो हेमचन्द्रश्च ॥ क्षीरजातद्रव्ये च ॥ (दधिशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

क्षीरदलः, पुं, (क्षीरयुक्तं दलं यस्य क्षीरं दले यस्य वा ।) अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरद्रुमः, पुं, (क्षीरप्रधानो द्रुमः ।) अश्वत्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरधेनुः, स्त्री, (क्षीरेण निर्म्मिता धेनुः ।) दानार्थक्षीरनिर्म्मितधेनुः । यथा,—
होतोवाच ।
"क्षीरधेनुं प्रवक्ष्यामि तां निबोध नराधिप ! ।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे गोमयेन नृपोत्तम ! ॥
गोचर्म्ममात्रमानेन कुशानास्तीर्य्य सर्व्वतः ।
तत्रोपरि महाराज ! न्यसेत् कृष्णाजिनं बुधः ॥
तत्रोपरि कुण्डलिकां गोमयेन कृतामपि ।
क्षीरकुम्भं ततः स्थाप्य चतुर्थांशेन वत्सकम् ॥
सुवर्णमुखशृङ्गाणि चन्दनागुरुकाणि च ।
प्रशस्तपत्रश्रवणां तिलपात्रोपरि न्यसेत् ॥
मुखं गुड़मयं तस्या जिह्वा शर्करया तथा ।
पत्रप्रशस्तदशनां मुक्ताफलमयेक्षणाम् ॥
इक्षुपादां दर्भरोमां सितकम्बलकम्बलाम् ।
ताम्रपृष्ठीं कांस्यदोहां पट्टसूत्रमयीं तथा ।
पुच्छञ्च नृपशार्दूल ! नवनीतमयस्तनीम् ।
स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां पञ्चरत्नसमन्विताम् ।
चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्ष्वपि स्थापयेत् ।
आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन गन्धपुष्पैः समर्च्चयेत् ।
धूपदीपादिकं कृत्वा ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
आच्छाद्यालङ्कृतां कृत्वा मुद्रिकाकर्णकुण्डलैः ।
पट्टकोपानहौ छत्रं दत्त्वा दानं समर्पयेत् ।
अनेनैव तु मन्त्रेण क्षीरधेनुं प्रसादयेत् ॥
या धेनुः सर्व्वभूतानामित्यादि नरपुङ्गव ! ।
आप्यायस्वेति मन्त्रेण क्षीरधेनुं प्रसादयेत् ॥
यो गृह्णाति पठेन्मन्त्रं ग्राहको राजसत्तम ! ।
दीयमानां प्रपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ।
एतां हेमसहस्रेण शतेनाथ स्वशक्तितः ।
शताद्धेमथवाप्यद्ध तथाद्धेञ्च यथेच्छया ॥
दत्त्वा धेनुं महाराज ! शृणु तस्यापि यत् फलं
षष्टिवर्षसहस्राणि ब्रह्मलोके महीयते ॥
पितृपितामहैः सार्द्धं ब्रह्मणो भवनं व्रजेत् ।
दिव्यं विमानमारूढ़ो दिव्यस्रगनुलेपनः ॥
क्रीड़ित्वा सुचिरं कालं विष्णुलोकं स गच्छति ।
द्वादशादित्यसङ्काशे विमाने वरमण्डिते ॥
गीतवादित्रनिर्घोषैरप्सरोगणसेविते ।
तत्रोष्य विष्णोः सौराज्यं विष्णुसायुज्यतां व्रजेत्
य इदं श्रावयेद्राजन् पठेद्वा भक्तिभावितः ।
सर्व्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति" ।
इति वाराहे श्वेतोपाख्याने क्षीरधेनुमाहात्म्यनामाध्यायः ॥

क्षीरनाशः, पुं, (क्षीरं नाशयतीति । नश् + णि "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इत्यण् ।) शाखोटवृक्षः इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्षीरस्य नाशः इति दुग्धस्य नाशः ॥)

क्षीरनीरं, क्ली, (क्षीरमिश्रं नीरमिव एकीभूतत्वात् तथात्वम् ।) आलिङ्गनम् । इति शब्दमाला ॥ (क्षीरञ्च नीरञ्च द्वयोः समाहारः दुग्धजलञ्च ॥
(यथा, वेतालपञ्चविंशतौ । १२ । १८ ।
"क्षीरनीरसमं मित्रं प्रशंसन्ति विचक्षणाः ।
नीरं क्षीरयते तत्र वह्नौ तप्यति तत्पयः" ॥)

क्षीरपर्णी, [न्] पुं, (क्षीरयुक्तं पर्णं अस्यास्तीति इनिः ।) अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
(विवृतिरस्यार्कशब्दे बोद्धव्या ॥)

क्षीरपाणः, } क्ली, (पीयते इति । पा + भावे ल्युट् ।
क्षीरपानं, } क्षीरस्य पानम् । "वा भावकरणयोः" ८ । ४ । १० । पाक्षिको णत्वम् ।) दुग्धपानम् । दुग्धपानयुक्तदेशे तत्कर्त्तरि च त्रि । यथा देशे पानस्य । पूर्ब्बपदस्थितषकाररेफाभ्यां परस्य पानस्य नस्य णः स्यात् देशे वाच्ये पीयते यत्तत् पानं कर्म्मण्यनट् । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः । सौवीरपाणा वाह्लीकाः । कषायपाणा गान्धाराः । उशीनरादि

नां देशत्वादिचलेऽपि तन्निवाससम्बन्धेन
ष्ठ प्रवृत्तिः। अथवा क्षीरं पानं यत्र इति
ग देशो वाच्यः। भावकरणयोरनटो वा।
णां क्षीरपानम्। क्षीरं पीयतेऽनयेति
णी क्षीरपाणी पात्री। इति मुग्धबोध-
यां दुर्गादासः॥

[ी],[न्] त्रि, (क्षीरं पिबति इति। "बहुल-
न्दसि"। ३।२।८१। सुप्युपदे णिनिः।)
ानकर्त्ता। यथा। "क्षीरपायीत्यादिकन्तु
र्थावच्छिन्नशक्तदन्तार्थस्यान्वयबोधे समर्थोऽपि
त्वर्थमात्रावच्छिन्नस्य ततः पानशीलसामान्य-
ययात्"। इति शब्दशक्तिप्रकाशिका॥

टः, पुं, (क्षीरवत् स्वाद्यः स्वादुर्वा मोरटः।)
दः। तत्पर्य्यायः। सितद्रुः २ सुदलः ३ क्षी-
४। इति रत्नमाला। अन्यत् मोरटशब्दे
म्॥

, स्त्री, (क्षीरयुक्ता क्षीरप्रधाना वा वल्ली।)
विदारी। इति राजनिर्घण्टः॥
स्याः पर्य्यायाः।
ारी स्वादुकन्दा च सा तु क्रोष्ट्री सिता स्मृता॥
न्धा क्षीरवल्ली क्षीरशुक्ला पयस्विनी।
हवदना यष्टिर्विदरेत्यपि कथ्यते"॥
भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

ृतिः, स्त्री, (क्षीरं विकृतिर्विकारोऽस्याः
त् विकृतिर्निर्य्यासोऽस्याः वा।) कूर्च्चिका।
ः।२।९।४४॥ क्षीरसा इति भाषा॥

ारिका, स्त्री, (क्षीरयुक्ता क्षीरवत् शुभ्रा
विदारिका।) क्षीरविदारी। इति शब्द-
ली॥

ारी, स्त्री, (क्षीरवत् शुभ्रा क्षीरप्रचुरा
वदारी।) क्षाग्भूमिकुष्माण्डः। तत्पर्य्यायः।
श्वेता २ ऋक्षगन्धिका ३। इत्यमरः। इक्षु-
ो ५ इक्षुवल्ली ६ क्षीरकन्दः ७ क्षीरवल्ली ८
लनी ९ क्षीरशुक्ला १० क्षीरलता ११ पयः-
१२ पयोलता १३ पयोविदारिका १४।
ा गुणाः। मधुरत्वम्। अम्लत्वम्। कषाय-
। तिक्तत्वम्। पित्तशूल मूत्रमेहश्रमनाशि-
।(विदारीशब्देऽस्या अपर गुणा ज्ञेयाः॥)
रकन्दो द्विधा प्रोक्तो विनालश्च सनालकः।
लो रोगहर्त्ता स्याद्वयःस्तम्भी सनालकः"॥
राजनिर्घण्टः॥

ाशिका, स्त्री, (क्षीरमिव शुभ्रं क्षीरयुक्तं वा
ां अग्रभागो यस्याः ततः कन् टाप् च।)
ाकोली। क्षीरकाकोली। इति राजनिर्घण्टः॥

ः, पुं, (क्षीरमयः क्षीरप्रधानो वा वृक्षः।)
वरवृक्षः। इति जटाधरः॥ क्षीरिका। इति
ः॥ राजादनी। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा,
ते २४ अध्याये चिकित्सास्थाने।
रिवृक्षकषायैर्वा क्षीरेण च विमिश्रितैः"॥
ादन्यर्थे पर्याया यथा,—
ादनः क्षीरवृक्षः पालाशी वानरप्रियः"॥
वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

क्षीरधरः, पुं, (क्षीरं दुग्धं धीयतेऽस्मात् अत्र
वा। धृ + अपादानेऽधिकरणे वा अप्। क्षीरं घ्र-
याति विकृतीकरोतीति। धृ + कर्त्तरि अच्।)
दधियोगात् पक्वोद्भुदुग्धजातः। छाना इति
भाषा। तत्पर्य्यायः। आमिक्षा २ पयस्या ३।
इति हेमचन्द्रः॥

क्षीरशीर्षः, पुं, (क्षीरं शीर्षेऽस्य।) श्रीवासः। इति
राजनिर्घण्टः॥

क्षीरशुक्ला, स्त्री, (क्षीरवत् शुभ्रा शुक्ला।) क्षीर-
विदारी। क्षीरकाकोली। इति राजनिर्घण्टः॥
(क्षीरविदारीशब्दे विवरणमस्या ज्ञेयम्॥)

क्षीरशुक्तः, पुं, (क्षीरवत् शुक्तः।) जलकण्टकः।
पानिफल इति भाषा। इति शब्दचन्द्रिका॥
राजादनी। क्षीरणी इति भाषा। इति राज-
निर्घण्टः॥

क्षीरशुक्ला, स्त्री, (क्षीरमिव शुक्ला।) शुक्लभूमि-
कुष्माण्डः। इत्यमरः। २। ४। ११०॥
(यथास्याः पर्य्यायाः।
"क्षीरशुक्ला विदारीक्षुविदारी च पलाशिका।
प्रसिद्धो भूमिकुष्माण्डो विदारीकन्द इत्यपि"॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥
"विदारी स्वादुकन्दा च सा तु क्रोष्ट्री सिता स्मृता।
इक्षुगन्धा क्षीरवल्ली क्षीरशुक्ला पयस्विनी।
वाराहवदना यष्टिर्विदरेत्यपि कथ्यते"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
"जीवकर्षभकौ मेदां श्रावणी कर्कटाह्वयम्।
मुद्गमाषाख्यपर्णौ च महतीं श्रावणीन्तथा"॥
काकोलीं क्षीरकाकोलीं छुद्रां छिन्नरुहान्तथा।
क्षीरशुक्लांपयस्याञ्च यच्छाक्तं विधिना पिबेत्।
वातपित्तहितान्येतान्यादीनि तु कफानिले"॥
इति चरके कल्पस्थाने ७ अध्यायः॥)

क्षीरसः, पुं, (क्षीरं स्यतीति। सो + कः।) क्षीर-
सारः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरसन्तानिका, स्त्री, (क्षीरस्य दुग्धस्य सन्तानिका
इव।) दुग्धविकारविशेषः। छाना इति नटक्षीर
इति च भाषा। अस्या गुणाः। "क्षीरसन्तानिका
वृष्या स्निग्धा पित्तानिलापहा"। इति राज-
वल्लभः॥

क्षीरसमुद्रः, पुं, (क्षीरतुल्यः स्वादुरसः क्षीरमयो
वा समुद्रः।) दुग्धसागरः। स तु श्वेतद्वीपे वर्त्तते।
यथा। क्षीरसमुद्राय नमः श्वेतद्वीपाय नमः
इत्यादि पीठन्यासप्रकरणे तन्त्रसारः॥

क्षीरसागरसुता, स्त्री, (क्षीरसागरस्य क्षीरोदसमु-
द्रस्य सुता।) लक्ष्मीः। इति कविकल्पलता॥

क्षीरसारः, पुं, (क्षीरस्य दुग्धस्य सारः। यद्वा क्षीरं
सरति प्राप्नोति कारणत्वेन इति। क्षीर + सृ +
"कर्म्मण्यण्"। ३। २। १। इति अण्।) क्षीर-
विशेषः। पालजिनु इति हिन्दी भाषा। तत्प-
र्य्यायः। क्षीरसः २। यथा,—
"ईषच्छ्लेष्मकरं गौल्यं पित्तघ्नं तर्पणं गुरु।
पुष्टिं चैवाभिधा तस्य क्षीरसारस्य क्षीरसः"।
इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरस्फटिकः, पुं, (क्षीरवत् शुभ्रः स्फटिकः।)
क्षीरवर्णस्फटिकविशेषः। यथा,—
"सूर्य्यकान्तः सूर्य्यमणिः सूर्य्याश्मा दहनोपलः।
चन्द्रकान्तश्चन्द्रमणिश्चान्द्रश्चन्द्रोपलश्च सः॥
क्षीरतैलस्फटिकाभ्यामन्यौ खस्फटिकाविमौ"॥
इति हेमचन्द्रः॥

क्षीरस्रवः पुं, (क्षीरस्य स्रवः कासोत्थश्लेष्मा इव।
घनीभूतत्वात्तथात्वम्।) दुग्धपाषाणः। इति राज-
निर्घण्टः॥

क्षीरा, स्त्री, (क्षीरवर्णोऽस्त्यस्याः इति "अर्श्आदिभ्यो-
ऽच्"। ५। २। १२७। इत्यच्। ततष्टाप्।) का-
कोली। इति राजनिर्घण्टः॥ (काकोलीशब्देऽस्या
गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

क्षीराब्धिः, पुं, (क्षीरमयोऽब्धिः क्षीरस्याब्धिर्वा।)
क्षीरसमुद्रः। इति शब्दरत्नावली॥

क्षीराब्धिजं, क्ली, (क्षीराब्धेः क्षीरोदसागरात् जा-
यते इति। जन् + डः।) सामुद्रलवणम्। मौक्ति-
कम्। इति मेदिनी॥

क्षीराब्धिजः, पुं, (क्षीराब्धेर्जायते इति। जन् + डः।)
चन्द्रः। इति मेदिनी॥

क्षीराब्धिजा, स्त्री, (क्षीराब्धिज + टाप्।) लक्ष्मीः।
इति मेदिनी॥ (यथा, भागवते ८। ८। ८।
"ततश्चाविरभूत्साक्षात् श्रीरमा भगवत्परा।
रञ्जयन्ती दिशः कान्त्या विद्युत्सौदामनी यथा"॥)

क्षीराब्धितनया, स्त्री, (क्षीराब्धेः तनया कन्या।)
लक्ष्मीः। इत्यमरः। १। १। २९॥

क्षीराविका, स्त्री, (क्षीरं अवतीति। "कर्म्मण्यण्"।
ततो ङीप् ततः स्वार्थे कन् टापि पूर्व्वह्रस्वः।)
क्षीरावी। इति शब्दरत्नावली॥

क्षीरावी, स्त्री, (क्षीरं अवतीति "कर्म्मण्यण्"। ३।
२। १। इत्यण्। ङीप् च।) दुग्धिका। इत्यमरः।
२।४।१००॥ तत्पर्य्यायः। ग्राहिणी २ कच्छुरा ३
ताम्रमूला ४ मरुद्भवा ५। इति रत्नमाला॥ हे
क्षीरावि इति ख्यातायाम्। इयन्तु वकुलपत्रतुल्य-
पत्रा लताच्छेदे क्षीरं स्रवतीति सुभूतिः। तन्मते
दुदिया काँगा इति ख्यातायामित्यनुमीयते। हे
क्षीरकाकोल्यामिति स्वामी। क्षीरमवति रक्षति
क्षीरावी अव रक्षे यण् ईप्। दुग्धमस्त्यस्याः
दुग्धिका विकारसंघेति ष्णिकः। इति भरतः॥
अन्यद्दुग्धिकाशब्दे द्रष्टव्यम्॥

क्षीराङ्कः, पुं, (क्षीरं आङ्कयते स्पर्द्धते इति। ङ्क
+ कः।) सरलवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

क्षीरिका, स्त्री, (क्षीरवत् स्वादोऽस्त्यस्य इति ठन्।)
क्षीरीवृक्षः। क्षीरखर्ज्जूर इति पिण्डखर्ज्जूर इति
च केचित्। तत्पर्य्यायः। राजादनः २ फलाध्यक्षः
३। इत्यमरः।२।४।४५॥ राजातनः ४ राजादन-
फलम् ५ अध्यक्षम् ६ मधुका ७ क्षीरवृक्षः ८
पलाशी ९ मर्कटप्रियः १० गुच्छकन्दः ११ श्लेष्मला
१२ आतपत्री १३ दृढा १४ मौक्तिकाजाली १५।
इति भरतधृतवाचस्पतिः॥ क्षीरिवृक्षः १६ वानर-
प्रियः १७। इति रत्नमाला॥ राजन्यः १८ प्रिय-
दर्शनः १९ दृढस्कन्धः २० कपीठः २१। इति जटा-

धरः ॥ वरादनम् २२ क्षीरी २३ क्षीरी [न्] २४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्याः फलगुणाः ।
"क्षीरिकायाः फलं पक्कं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
कषायं मधुरं सार्म्लं नातिवातप्रकोपणम्" ॥
इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
"क्षीरिकायाः फलं वृष्यं बल्यं स्निग्धं हिमं गुरु ।
तृष्णामूर्च्छामदभ्रान्तिक्षयदोषत्रयास्रजित्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अन्यत् राजादनीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ परमान्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
("क्षीरिका मधुरा चैते फलवर्गे प्रकीर्त्तिताः" ॥ इति हारीते प्रथमस्थाने १० अध्याये ॥
परमान्नार्थे पर्य्यायाः पाकप्रकारश्चास्या यथा,—
"पायसं परमान्नं स्यात् क्षीरिकापि तदुच्यते ।
शुद्धेऽर्द्धपक्के दुग्धे तु घृताक्तांस्तण्डुलान् पचेत् ॥
ते सिद्धाः क्षीरिका ख्याता ससिताज्ययुतोत्तमा" ॥
गुणाश्च यथा,—
"क्षीरिका दुर्ज्जरा प्रोक्ता बृंहणी बलवर्द्धिनी" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे द्वितीये भागे ॥)

क्षीरिणी, स्त्री, (क्षीरं क्षीरसदृशो निर्य्यासोऽस्त्यस्य इति इनिः । ततः ङीप् ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । काञ्चनक्षीरी २ कर्षणी ३ पटुकर्णिका ४ तिक्तदुग्धा ५ हैमवती ६ हिमदुग्धा ७ हिमावती ८ हिमाद्रिजा ९ पीतदुग्धा १० यवचिञ्चा ११ हिमोद्भवा १२ हैमी १३ हिमजा १४ । अस्या गुणाः ।
"क्षीरिणी तिक्तशीता च रेचनी शोफतापनुत् ।
कृमिदोषकफघ्नी च पित्तज्वरहरा परा" ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ वराहक्रान्ता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुटुम्बिनी । काश्मरी । दुग्धिका । इति च राजनिर्घण्टः ॥
(व्यवहारोऽस्या यत्र तद्यथा ।
"तथादन्तीद्रवन्त्योः स्यादश्वगन्धाजगन्धयोः ।
क्षीरिण्या नीलिकायाश्च तथैव च करञ्जयोः ॥
मसूरविदलायाश्च प्रत्यक् श्रेण्यास्तथैव च ।
विडङ्गार्द्रा शकल्केन तद्वत् साध्यं घृतं पुनः ।
शङ्खिनी सप्तलाधात्री कषाये साधयेद्घृतम्" ॥
इति कल्पस्थाने ११ अध्याये चरकेणोक्तम् ॥)

क्षीरिवृक्षः, पुं, (क्षीरी क्षीरयुक्तः वृक्षः ।) क्षीरयुक्तपञ्चप्रकारवृक्षः । यथा,—
"न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थपारिशप्लक्षपादपाः ।
पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षास्तेषां त्वक्पञ्चवल्कलम्" ॥
केचित्तु पारिशस्थाने "शिरीषं वेतसं परे" ।
वदन्तीति शेषः । अस्य गुणाः ।
"क्षीरिवृक्षा हिमा वर्ण्या योनिरोगव्रणापहाः ।
रूक्षाः कषाया मेदोघ्ना विसर्पशमनाशनाः ।
शोथपित्तकफास्रघ्नाः स्तन्या भग्नास्थियोजकाः" ॥
एषां त्वग्गुणाः ।
"त्वक्पञ्चकं हिमं ग्राहि व्रणशोथविसर्पजित्" ॥
तेषां पत्रगुणाः ।
"तेषां पत्रं हिमं ग्राहि कफवातास्रनुच्च ।
विष्टम्भाध्मानजित्तिक्तं कषायं लघु लेखनम्" ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरी, [न्] पुं, (क्षीरं क्षीरवन्निर्य्यासोऽस्त्यस्य, इनिः ।) क्षीरिकावृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
(अस्य व्यवहारो यथा, कनकतैले ।
"कनकक्षीरी शैला भार्गी दन्तीफलानि मूलञ्च ।
जातिफलानि प्रवालसर्षपलशुनविडङ्गकरञ्जत्वक् ॥
सप्तच्छदार्कपल्लवमूलत्वङ्निम्बचित्रकास्फोताः ।
गुञ्जैरण्डवृहतीमूलकसुरसार्ज्जकफलानि ॥
कुष्ठं पाठामुस्तं तुम्बुरुमूर्व्वा वचा सषड्ग्रन्थाः ।
एडगजकुटजशिग्रुत्र्यूषणभल्लातकक्षवकाः ॥
हरितालमवाक्पुष्पी तुत्थं कम्पिल्लकोऽमृतासङ्गः ।
सौराष्ट्रिकाकसीसं दार्व्वीत्वक्सर्ज्जिकालवणम् ॥
कल्कैरेतैस्तैलं करवीरकमूलकपल्लवकषाये ।
सार्षपमथवा तैलं गोमूत्रचतुर्गुणं साध्यम् ॥
स्थाप्यं कटुकालाबूनि तत्सिद्धं तेनास्य मण्डलान्याशु ।
भिन्द्याद्घृष्टगभ्यङ्गात् क्रिमींश्च कण्डूं विनिहन्यात्" ॥
इति कनकतैलम् ॥ इति चरके चिकित्सास्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
यथा, मनुः । ८ । २४६ ।
"सीमावृक्षांश्च कुर्व्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान् ।
शाल्मलीन् शालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान्" ॥)
दुग्धिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्नुही । अर्कवृक्षः । राजादनी । दुग्धपाषाणः । वटः । प्लक्षः ।
(अस्य पर्य्याया यथा,—
"वटो रक्तफलः शृङ्गी न्यग्रोधः स्कन्धजो ध्रुवः ।
क्षीरी वैश्रवणो वासो बहुपादो वनस्पतिः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सोमलता । स्थालीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरी, स्त्री, (क्षीर + अस्त्यर्थे अच् गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षीरीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
(पक्वान्नविशेषः । तस्य पाकप्रणाली यथा,—
"नारिकेलन्तनूकृत्य क्षिप्तं पयसि गोः क्षिपेत् ।
सिता गव्याज्यसंयुक्ते तत्पचेन्मृदुनाग्निना" ॥
अस्या गुणाश्च ।
"नारीकेलोद्भवा क्षीरी स्निग्धाशीतातिपुष्टिदा ।
गुर्व्वी सुमधुरा वृष्या रक्तपित्तानिलापहा" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे द्वितीये भागे ॥)

क्षीरीशः, पुं, (क्षीरिणां क्षीरप्रधानानां वृक्षाणां ईशः श्रेष्ठः ।) क्षीरकञ्चुकी । तत्पर्य्यायः । वरपर्णः २ स्वक्कुदः ३ कुष्ठनाशनः ४ बल्यः ५ मूलकमूला ६ खसकन्धः ७ कञ्चुकी ८ । इति रत्नमाला ॥

क्षीरेयी, स्त्री, (क्षीर + बाहुलकात् ढञ् ततो ङीप् । यद्वा, क्षीरेण ईं शोभां यातीति । या + कः गौरादित्वात् ङीष् ।) पायसम् । यथा,—
"क्षीरेयी पायसं प्रोक्तं परमान्नञ्च सूरिभिः" ॥
इति हलायुधः ॥

क्षीरोदः, पुं, (क्षीर + "उदकस्योदः संज्ञायाम्" । ६ । ३ । ५७ । "उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम्" । इति वार्त्तिकम् ।) दुग्धसमुद्रः । इत्यमरः । १ । १० । २ ॥
(यथा, महाभारते । १३ । १४ । ३१३ ।
"अक्षयं यौवनं तेऽस्तु तेजश्चैवानलोपमम् ।
क्षीरोदसागरश्चैव यत्र यत्रेच्छसि प्रियम्" ॥)
तस्य मथनं यथा,—
"मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिं
दानवैः सहिता भूत्वा मथध्वं क्षीरसागरम् ।
अहञ्च तत्र साहाय्यं करिष्यामि दिवौकसः
भविष्यत्यमृतं तत्र तत्पानाद्बलवत्तराः ॥
भविष्यन्ति क्षणादेव अमृतस्य प्रभावतः ।
यूयं सर्व्वे महावीर्य्या भुञ्जिष्ठा रणविक्रमाः ।
इन्द्राद्यास्तु महोत्साहाः स्थानलब्धा महामरी
ततो हि दानवान् जेतुं समर्था नात्र संशयः ।
इत्युक्ता देवदेवेन देवाः सर्व्वे जगत्पतिम् ।
प्रणम्यागत्य निलयं सन्धिं कृत्वाथ दानवैः ।
क्षीराब्धिमथने सर्व्वे चक्रुरुद्योगमुत्तमम् ।
बलिना चोद्धृतो राजन् मन्दराख्यो महागिरि
क्षीराब्धौ क्षेपितश्चैव तेनैकेन नृपोत्तम ! ।
सर्व्वौषधिश्च प्रक्षिप्ता देवैर्दैत्यैः पयोदधौ ।
वासुकिश्च ततस्तत्र राजन् ! नारायणाज्ञया
सर्व्वदेवहितार्थाय विष्णुश्च स्वयमागतः ॥
ततो विष्णुसमादेशात्तत्र सर्व्वे सुरासुराः ।
समेत्य मित्रभावेन क्षीराब्धेस्तटमाश्रिताः ।
मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वाथ वासुकिम्
ततो मथितुमारब्धा नृपते ! तरसाऽमृतम् ।
विष्णुना मुखभागे तु वासुकेर्दानवाः कृताः ।
देवास्तु पुच्छभागे तु मन्थनार्थं नियोजिताः ।
एवन्तु मन्थनात्तत्र मन्दरोऽथ प्रविश्य वै ।
आधारेण विना राजंस्तं दृष्ट्वा सहसा हरिः
सर्व्वलोकहितार्थाय कूर्म्मरूपमधारयत् ।
आत्मानं संप्रवेश्याथ मन्दरस्य गिरेरधः ।
प्रविश्य धृतवान् शैलं पृथग्रूपेण केशवः ।
उपर्य्याक्रान्तवान् शैलं पृथग्रूपेण केशवः ।
चकर्ष नागराजानं देवैः सार्द्धं जनार्द्दनः ।
असुरैरदृश्यरूपेण दैत्यमध्ये च केशवः ॥
ततस्ते तु त्वरायुक्ता ममन्थुः क्षीरसागरम् ।
यावच्छक्त्या नृपश्रेष्ठ ! बलवन्तः सुरासुराः ।
मथ्यमानात् ततस्तस्मात् क्षीराब्धेरभवन्नृप ।
कालकूटमिति ख्यातं विषमत्यन्तदुःसहम् ।
तन्नागा जगृहुः सर्व्वे तच्छेषं शङ्करोऽग्रहीत्
नारायणाज्ञया तेन नीलकण्ठत्वमाप्नुयात् ।
ऐरावतश्च नागेन्द्रो हयश्चोच्चैःश्रवाः पुनः ।
द्वितीयावर्त्तनाद्राजन्नुत्पन्नाविति नः श्रुतम् ।
तृतीयावर्त्तनादप्सरोगणो जातः सुशोभनः ।
चतुर्थात् पारिजातश्च उत्पन्नः स महातरुः
पञ्चमात् हिमगुस्तस्मात् उत्थितः क्षीरसाग
तं भवः शिरसा धत्ते नारी च खल्विको नृप
नानाविधानि रत्नानि दिव्यान्याभरणानि च
क्षीरोदधेस्तूत्थितानि गन्धर्व्वाश्च सहस्रशः ।
एतान् दृष्ट्वा तदोत्पन्नान् नित्याश्चर्य्यसमन्विता
अभवन् जातहर्षास्ते तत्र सर्व्वे सुरासुराः ।
दैवपक्षे ततो मेघाः सत्यं वर्षन्ति संस्थिताः
कृष्णाज्ञया तु वायुस्तु सुखं वाति सुरान् प्रति
विषनिश्वासवातेन वासुकेश्चार्कतापनात् ।
निस्तेजसोऽभवन् दैत्या निर्व्वीर्य्याश्च महामते
ततः श्रीरुत्थिता तस्मात् क्षीरोदोद्भूतपङ्कजा
विभ्राजमाना राजेन्द्र ! दिशः सर्व्वाः स्वतेजसा

ाक्षीरोदकैः स्नाता दिव्यवस्त्रैरलङ्कृता ।
व्यगन्धानुलेपैस्तु सुमनोभिः सुपूजिता ॥
ग्रपद्मं समासाद्य स्थिता व्याममरिन्दम ! ।
रिवक्षःस्थलं प्राप्ता ततः सा कमलालया ॥
तोऽमृतघटं पूर्णं गृहीत्वा पयसोनिधेः ।
न्वन्तरिः समुत्तस्थौ ततः प्रीताः सुरा नृप ॥
वाः श्रिया परित्यक्ता दुःखितास्तत्र ते पुनः ।
ादायामृतघटं शीघ्रं ते च जग्मुर्यथेच्छया ॥
ः स्त्रीरूपमकरोद्विष्णुर्देवहिताय वै ।
ात्मानं नृपशार्दूल ! मार्य्या लक्षणसंयुतम् ॥
तो जगाम भगवान् स्त्रीरूपेण सुरान् प्रति ।
्व्यरूपान्तु तां दृष्ट्वा मोहितास्ते सुरद्विषः ॥
मृतपूर्णं घटं भूमौ हैमं संस्थाप्य सत्तम ।
ामेन पीड़िता ह्यासन्नसुरास्तत्र तत्क्षणात् ॥
ोहयित्वा तु तानेवमसुरानवनीपते ! ।
ामृतभाजनमादाय देवेभ्यः प्रददौ हरिः ॥
त् पीत्वा तु ततो देवा देवदेवप्रसादतः ।
लवन्तो महावीर्य्या रणे जग्मुर्महासुरान्" ॥
ति नृसिंहपुराणे ३६ अध्यायः ॥
ोदतनया, स्त्री, (क्षीरोदस्य क्षीरसमुद्रस्य त-
या ।) लक्ष्मीः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्या उत्पत्ति-
ाथा क्षीरोदशब्दे द्रष्टव्या ॥)
ोदतनयापतिः, पुं, (क्षीरोदतनयाया लक्ष्म्याः
ातिः ।) विष्णुः । इति कविकल्पलता ॥
ोदनन्दनः, पुं, (क्षीरोदस्य दुग्धसमुद्रस्य
ान्दनः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
, ऋ ङ दर्पे ॥ इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-
ात्म-अकं-सेट् ।) ऋ, अचिक्षीवत् । ङ, क्षीवते ।
ति दुर्गादासः ॥
, निरासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-पर-
कं-सेट् ।) निरास इह फुत्कारः । इति भट्ट-
ल्लः ॥ मुखेन श्लेष्मादेर्व्वमनमिति केचित् । क्षीव-
न्नं लोकः । इति दुर्गादासः ॥
ः, त्रि, (क्षीव ङ मदे + क्तः । "अनुपसर्गात्
ुल्लक्षीवेति" । ८ । २ । ५५ । तलोपो निपात
ात् ।) सुरामत्तः । यथा । "मत्ते शौण्डोत्कट-
क्षीवाः" । इत्यमरः । २ । २ । २३ ॥ दन्त्योष्ठ-
कारान्तोऽयम् ॥
(यथा, रामायणे । ५ । ६० । १२ ।
"उन्मत्तभूताः प्लवगा मधुपानप्रहर्षिताः ।
क्षीवाः कुर्व्वन्ति हास्यं च कलहांश्च तथाऽपरे" ॥)
टु क्षु ल क्षुते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-पर-
कं-सेट् ।) क्षुतं हाँचो इति ख्यातम् । टु,
क्षवथुः । ल, क्षौति कर्णी । क्षतकं कामिनि
क्षुवे मृगाक्ष्या । इति माघे । इति दुर्गादासः ॥
पुं, (क्षणोति हिनस्ति जीवान् इति । क्षण
हिंसायां + डुः ।) सिंहः । इत्येकाक्षरकोषः ॥
ः, पुं, (क्षु + मक् ।) अरिष्टवृक्षः । यथा,—
अरिष्टो वस्तिकर्म्मार्थो वेणोवः फेनिलः क्षुमः" ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अरिष्टशब्देऽस्य विवरणं
ज्ञातव्यम् ॥)
, त्रि, (क्षुद संपेषणे + कर्म्मणि क्तः ।) प्रहृ-
तम् । (अभ्यस्तम् । यथा, रघौ । १ । १७ ।
"रेखामात्रमपि क्षुण्णादामनोर्वर्त्मनः परम्" ॥
माघे च । १ । ३२ ।
"उदीर्णरागप्रतिरोधकं जनै-
रभीक्ष्णमक्षुण्णतयातिदुर्गमम् ।
उपेयुषो मोक्षपथं मनस्विन-
स्त्वमग्रभूमिर्निरपायसंश्रया" ॥)
चूर्णीकृतम् । इति जटाधरः ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८३ । २४-२५ ।
"सोऽपि कोपान्महावीर्य्यः क्षुरक्षुण्णमहीतलः ।
शृङ्गाभ्यां पर्व्वतानुच्चांश्चिक्षेप च ननाद च ॥
वेगभ्रमणविक्षुण्णा मही तस्य व्यशीर्य्यत" ॥)
क्षुत्, स्त्री, (क्षु शब्दे क्षुते च + सम्पदादित्वात् भावे
क्विप् तुगागमश्च ।) क्षुतम् । इत्यमरः ।२।६।५२ ॥
(धान्यविशेषः । देधान इति लोके । अस्य प-
र्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"क्षुत्घुल्वश्चो गोजिह्वा च गुन्द्रागुल्मा गवेधुका" ॥)
क्षुत्, [ध्] स्त्री, (क्षुध् + सम्पदादित्वात् भावे
क्विप् ।) क्षुधा । इत्यमरः । २ । ९ । ५४ ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८ । ३५ ।
"तात ! तात ! ददस्वान्नमम्बाम्ब ! भोजनं दद ।
क्षुन्मे बलवती जाता जिह्वाग्रं शुष्यते तथा" ॥)
क्षुतं, क्ली, (क्षु शब्दे क्षुते च + भावे क्तः ।) ना-
सिकाभिघातजन्यसशब्दवायुनिःसरणम् । हाँची
इति भाषा । तत्पर्य्यायः । क्षुत् २ क्षवः ३ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ५२ ॥ क्षुता ४ छिक्का ५
क्षवथुः ६ क्षुतः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ हञ्छिः
८ । इति जटाधरः ॥ * ॥ तस्य शकुनानि यथा,—
"अथ क्षुताख्यं शकुनं क्रमेण
महाप्रभावं प्रतिभावयामः ।
नश्यन्ति यस्माच्छकुनाः समस्ता
मृगाधिनाथादिव वन्यसत्त्वाः ॥
सर्व्वस्य सर्व्वत्र च सर्व्वकालं
क्षुतं न कार्य्यं क्वचिदेव शस्तम् ।
यातुः क्षुते तेन न किञ्चिदेव
कुर्य्यात् क्षुतं प्राणहरञ्च गन्तुः ॥
निषेधमग्रेऽक्षिणि दक्षिणे च
धनक्षयं दक्षिणकर्णदेशे ।
तत् पृष्ठभागे कुरुतेऽर्थवृद्धिं
क्षुतं कदाचित् शुभमादधाति ॥
भोगाय वामश्रवणस्य पृष्ठे
कर्णे च वामे कथितं जयाय ।
सर्व्वार्थलाभाय च वामनेत्रे
जातं क्षुतं स्यात् क्रमशोऽष्टधैवं ॥
क्रमान्निषेधं गमनस्य विघ्नं
कलिं समृद्धिं क्षुतमुग्ररोगम् ।
करोति रोगक्षयमर्थलाभं
दीप्तादिनाशञ्च क्षुतं करोति ॥
प्राणस्य पुंसः परतोऽपरा स्यात्
पुनः पुनर्व्वा तत एव जातः ।
वृद्धाच्छिशोर्व्वा कफतो हठाद्वा
जातं क्षुतं केऽपि वदन्ति सत्यम् ।
आद्यन्तयोर्न स्वजने प्रशस्त
क्षुतं प्रशंसन्ति न भोजनादौ
भवेत् कथञ्चिद्यदि भोजनान्ते
भवेत्तदाग्रे न हि भोज्यलाभः ॥
आदौ क्षुतञ्चेत् शकुनैस्ततः किं
जातानजातान् शकुनान्निहन्ति ।
क्षुतं क्षणेनात्र न संशयोऽस्मिन्
प्रयोजने यत्नकृतेऽपि जातम् ॥
क्षुतं क्षणात्तद्दिनिहन्त्यवश्यं
कार्य्यात्मकेनापि मनागपीदम् ॥
तस्मादुपेक्ष्यं न विचक्षणेन
क्षुतं यतस्तस्य फलं विधत्ते" ॥
इति वसन्तराजशाकुने क्षुत्प्रकरणं तृतीयम् ॥
अपि च ।
"छिक्कायां लक्षणं वक्ष्ये लभेत् पूर्व्वे महाफलम् ।
आग्नेये शोकसन्तापौ दक्षिणे हानिमाप्नुयात् ॥
नैरृत्ये शोकसन्तापौ मिष्टान्नञ्चैव पश्चिमे ।
अन्नं प्राप्नोति वायव्ये उत्तरे कलहो भवेत् ।
ईशाने मरणं प्रोक्तं प्रोक्तं छिक्काफलाफलम्" ॥
इति गारुड़े ज्योतिश्चक्रे ६० अध्यायः ॥ * ॥
अन्यच्च । वर्षकृत्ये ।
"वित्तं ब्रह्मणि कार्य्यसिद्धिरतुला शक्रे कृताशे भयं
याम्यामभिभयं मृगद्विषि कलिर्लाभः समुद्रालये ।
वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे
ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं खञ्जने ॥
ज्येष्ठीकृते क्षुतेऽप्येवमूचुः केचिच्च कोविदाः" ॥
इति ॥*॥ क्षुते जीवेति प्रयोगः कर्त्तव्यः । यथा,
मदनपारिजातधृतम् ।
"जीवेति क्षुवतो ब्रूयात् जीवेत्युक्तस्त्वया सह" ॥
इति ॥ * ॥
"क्षुतोत्पतनजृम्भासु जीवोत्तिष्ठाङ्गुलिध्वनिः ।
शत्रोरपि च कर्त्तव्यमन्यथा ब्रह्महा भवेत्" ॥
इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ तस्य शुभजन-
कत्वम् । यथा, दाक्षिणात्यास्तु ।
"आसने शयने दाने भोजने वस्त्रसंग्रहे ।
विवादे च विवाहे च क्षुतं सप्तसु शोभनम्" ॥
अन्यत्र विष्णोरित्यधिकृत्य विष्णुधर्म्मोत्तरम् ।
"नामसंकीर्त्तनं नित्यं क्षुतप्रस्खलितादिषु ।
वियोगं शीघ्रमाप्नोति सर्व्वानर्थो न संशयः" ॥
इति ॥ * ॥ असंवृतमुखस्य क्षुन्निषेधो यथा,—
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"नासंवृतमुखः कुर्य्याद्धास्यं जृम्भां तथा क्षुतम्" ॥
इति ॥ * ॥ क्षुते आचमनं कर्त्तव्यं यथा । याज्ञ-
वल्क्यः ।
"स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे ।
आचान्तः पुनराचामेत् वासोविपरिधाय च" ॥
इति ॥ * ॥ अपरश्च स्मृतिः ।
"क्षुते निष्ठीविते सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने ।
कर्म्मस्थ एषु नाचामेद्दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्" ॥
इति च उद्वाहतत्त्वम् ॥ * ॥ बलिनां सकृत् क्षुतं
भवति यथा,—
"क्रूरे दक्षिणवक्त्रा स्याद्बलिनाञ्च क्षुतं सकृत्" ।

दक्षिणावर्त्तेति नामविशेषणम् । इति च गारुडे ६६ अध्यायः ॥

क्षुतः, पुं, (क्षु+क्तः । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) क्षुतम् । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षुतकः, पुं, (क्षुताय साधुरिति कन् स्वार्थे वा ।) राजिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुता, स्त्री, (क्षुत + टाप् ।) क्षुतम् । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षुताभिजननः, पुं, (क्षुतं अभिजनयति । अभि + जन् + णिच् + ल्युः ।) कृष्णसर्षपः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

क्षुत्करी, स्त्री, (क्षुतं करोतीति । कृ + टः + ङीप् च ।) कङ्गालिका । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।
"भुजङ्गघातिनी सूरिः सर्पाक्षी क्षुत्करी स्पृहा" ॥

क्षुद, अ ध औ इर् क्षुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधां-उभं-सकं-अनिट् ।) अ ध, क्षुणत्ति क्षुन्ते । औ, क्षोत्ता । इर्, अक्षुदत् अक्षौत्सीत् । क्षुदि चूर्णीकरणे । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, भट्टिः । १४ । ३३ ।
"मित्रघ्नस्य प्रचुक्षोद गदयाङ्गं विभीषणः ।
सुग्रीवः प्रघसं नेमे बह्वन्नामस्ततर्द्द च" ॥)

क्षुद्, [ध्] स्त्री, (क्षुध् + सम्पदादित्वात् भावे क्विप् ।) क्षुधा । इत्यमरः ।२।९।५४॥ (विष्णुपुराणे ।१।५।३९ ।
"रजोमात्रात्मिकामेव ततोऽन्यां जगृहे तनुम् ।
ततः क्षुद् ब्रह्मणो जाता जज्ञे कोपस्तया ततः" ॥)

क्षुदः, पुं, (क्षुद् +-"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" । ३ । १ । १३५ । इति कः ।) तण्डुलादिचूर्णम् । क्षुद् इति भाषा ॥

क्षुद्रः, पुं, (क्षुदि + "स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदीति" । उणां । २ । १३ । इति रक् ।) तण्डुलावयवः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ डङ्कः । इति शब्दरत्नावली ॥ (मक्षिकाविशेषः । यदुक्तम् ।
"मक्षिकाः कपिलाः सूक्ष्माः क्षुद्राख्यास्तत्कृतं मधु ।
मुनिभिः क्षौद्रमित्युक्तं तद्वर्णात् कपिलं भवेत्" ॥)

क्षुद्रः, त्रि, (क्षुद् + "स्फायितञ्चीति" उणां । २ । १३ । इति रक् ।) कृपणः । अधमः । (यथा, कुमारे । १ । १२ ।
"क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने
ममत्वमुच्चैः शिरसां सतीव" ॥
तुच्छः । यथा, गीतायाम् । २ । ३ ।
"क्षुद्रं हृदयदौर्ब्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप !" ॥)
क्रूरः । अल्पः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । आरण्यपर्व्वणि । १० । २४ ।
"तं भीमः समरश्लाघी बलेन बलिनाम्बरः ।
जघान पशुमारेण व्याघ्रः क्षुद्रमृगं यथा" ॥)
दरिद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षुद्रकण्टकारी, स्त्री, (क्षुद्रा कण्टकारी ।) अग्निदमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रकण्टकी, स्त्री, (क्षुद्रं कण्टकं यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) बृहती । इति भावप्रकाशः । क्षुद्रभण्टाकीति च पाठः ॥

क्षुद्रकम्बुः, पुं, (क्षुद्रश्चासौ कम्बुश्चेति ।) क्षुद्रशङ्खः । तत्पर्य्यायः । शङ्खनखः २ क्षुल्लकः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षुद्रकारवेल्ली, स्त्री, (क्षुद्रा कारवेल्ली ।) कारवेल्लविशेषः । छोट करला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुङ्कनी २ श्रीफलिका ३ प्रतिपत्रफला ४ सुषवी ५ कारवी ६ बहुफला ७ क्षुद्रकारलिका ८ कन्दफला ९ । कन्दफलास्थाने कन्दलता इति च पाठः । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वम् । रक्तानिलदोषकारित्वम् । पथ्यत्वञ्च । तत्फलस्याप्येते गुणाः ॥ तत्कन्दगुणाः । अर्शोनाशित्वम् । मलरोधविशोधनत्वम् । योनिनिर्गतदोषगर्भस्रावविषापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रकारलिका, स्त्री, (क्षुद्रा कारलिका ।) क्षुद्रकारवेल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रकुलिशः, पुं, (क्षुद्रः कुलिशः वज्रमणिविशेषः । नित्यकर्म्मधारयः ।) वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रकुष्ठं, क्ली, (क्षुद्रं अल्पं कुष्ठम् ।) स्वल्पकुष्ठरोगः । तत्तु एकादशविधम् । यथा । क्षुद्रकुष्ठान्याह ।
"एककुष्ठं १ स्मृतं पूर्व्वं गजचर्म्म २ ततः परम् ।
ततश्चर्म्मदलं ३ प्रोक्तं ततश्चापि विचर्च्चिका ४ ॥
विपादिकाभिधा ५ स्यैव पामाकच्छू—६ स्ततः परा ।
ततो दद्रुश्च ७ विस्फोटः ८ किटिभञ्च ९ ततः परम् ॥
ततश्चालसकं १० प्रोक्तं शतारुश्च ११ ततः परम् ।
क्षुद्रकुष्ठानि चैतानि कथितानि भिषग्वरैः" ॥
ननु दद्रोः कथं क्षुद्रकुष्ठेषु गणना सुश्रुतेन महाकुष्ठेषूक्तत्वात् । उच्यते । असिता च गाढ़मूला दद्रुः सुश्रुते महाकुष्ठेषूक्ता असितेतरा नवगाढ़मूला दद्रुः क्षुद्रकुष्ठमेव । एवं विधाया दद्रोश्चरकेण क्षुद्रकुष्ठेषु दर्शितत्वात् ॥ * ॥
कुष्ठानां त्रिदोषजत्वेनैकत्वे त्रिदोषस्योल्वणतया सप्तधात्वमाह ।
"सर्व्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशाधिकत्वतः ।
कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्द्वन्द्वं समागतैः" ॥
सर्व्वेष्वपि कुष्ठेषु त्रिदोषजेषु सत्सु व्यपदेशाधिकत्वतः व्यपदेशः कापालादिसंज्ञास्तेषामष्टादशत्वरूपं यदधिकत्वं ततः कुष्ठानि सप्तधा । कैर्दोषैः कथम्भूतैः पृथग्द्वन्द्वं समागतैः । समागतैः सङ्गतैर्मिलितैरिति यावत् । अस्यायमर्थः ।
किमपि कुष्ठं वातोल्वणं किमपि पित्तोल्वणं किमपि कफोल्वणं किमपि वातपित्तोल्वणं किमपि वातश्लेष्मोल्वणं किमपि पित्तश्लेष्मोल्वणं किमपि त्रिदोषोल्वणमिति ॥ * ॥ पूर्व्वरूपमाह ।
"अतिश्लक्ष्णः खरस्पर्शः स्वेदास्वेदौ विवर्णता ।
दाहःकण्डूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिः श्रमः ॥
व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।
रूढ़ानामपि रूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि केवलम् ।
रोमहर्षोऽसृजः कार्ष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम्" ॥
अतिश्लक्ष्णः अतिमृदुः । अथवा खरः रूक्षः कर्कशो वा स्पर्शः । स्वेदास्वेदौ घर्म्मादि सप्तसङ्गाभावेऽपि स्वेदः । अथवा घर्म्मादिप्रसङ्गेऽपि [illegible] भावः । त्वचि स्वापः स्पर्शाज्ञता । शीघ्रोत शीघ्रा उत्पत्तिर्व्रणानामित्यन्वयः ॥ * ॥ सम्प्र पूर्व्वकं सामान्यं लक्षणमाह ।
"शिराः प्रपद्य तिर्य्यक् च त्वग्लसीकासृगामिष दूषयन्ति श्लथीकृत्य निश्चरन्तो बहिस्ततः ।
त्वचः कुर्व्वन्ति वैवर्ण्यं दोषाः कुष्ठमुशन्ति तत्"
तिर्य्यक् तिर्य्यग्गताः शिराः प्रपद्येत्यन्वयः येनोल्वणेन दोषेण यत्कुष्ठं समुत्पद्यते तदा
"वातेन कुष्ठं कापालं पित्तेनौडुम्बरं कफात् ।
मण्डलाख्यं विचर्च्ची च ऋक्षाख्यं वातपित्ततः ।
चर्म्मैककुष्ठकिटिभसिध्मालसविपादिकाः ।
वातश्लेष्मोद्भवाः पित्तकफात् दद्रुशतारुषी ।
पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्म्मदलन्तथा ।
सर्व्वैरेवोल्वणैर्दोषैराङ्क्ः काकणकं बुधाः" ।
विचर्च्ची च कफादित्यन्वयः ॥
"पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्म्मदलन्तथा" ।
पित्तकफादित्यन्वयः ॥ * ॥ अथ क्षुद्रकुष्ठमध्ये एककुष्ठस्य लक्षणमाह ।
"अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम् ।
तदेव कुष्ठं चर्म्माख्यं बहुलं हस्तिचर्म्मवत्" ।
महावास्तु महास्थानम् । मत्स्यशकलोपमं । शकलशब्देन लक्षणया त्वचमुच्यते । तेन [illegible] कारमभ्रकपत्रसदृशं भवति । एककुष्ठमिति [illegible] कुष्ठेषु मुख्यत्वात् । * ॥ गजचर्म्माह ।
"चर्म्माख्यं बहुलं हस्तिचर्म्मवत् रूक्षं कृष्णं [illegible]
गजचर्म्माख्यं बहुलं स्थूलं हस्तिचर्म्मवत् [illegible] कृष्णञ्च ॥ २ ॥ चर्म्मदलमाह ।
"रक्तं सशूलं कण्डूमत् सस्फोटं दलयत्यपि ।
तच्चर्म्मदलमाख्यातं संस्पर्शासहमुच्यते" ॥
दलयत्यपि विदारयत्यपि चर्म्मेति शेषः ॥ * ।
विचर्च्चिकामाह ।
"सकण्डूः पिड़का श्यावा बहुस्रावा विचर्च्चिका पिड़का क्षुद्रपिड़का ॥ * ॥ ननु क्षुद्रकुष्ठानां [illegible] मेकादशत्वम् । विपादिकया द्वादशत्वसम्भवा उच्यते । विचर्च्चिकैव पादयोर्भवति विदा[illegible] योगात् विपादिका तेन न सङ्ख्यातिरेकः । [illegible] भोजः ।
"दाल्यते त्वक् खरा रूक्षा पाण्योर्ज्ञेया विचर्च्चि पादे विपादिका ज्ञेया स्थानभेदाद्विचर्च्चिका" ।
दाल्यते विदार्य्यते । केचिद्विचर्च्चिकातो विपादि[illegible] भिन्नमाहुः ।
"वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम्" ।
पाणिपादस्फुटनं पाण्योः पादयोश्च स्फुटनं वि[illegible]रणं येन तत् ॥ ४ ॥ पामामाह ।
"सूक्ष्मा बह्व्यः स्राववत्यः प्रदाहाः
पामेत्युक्ता पिड़काः कण्डुमत्यः" ।
पिड़काः पीड़यन्ति इति पिड़का इति [illegible] दित्वान्निपात्यते ॥ ५ ॥
कच्छूमाह ।
"सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता
ज्ञेया पाण्योः कच्छुरुग्रा स्फिचोश्च" ।

व पामा। स्फोटैर्म्महद्भिः। क्लिचौ शोथौ ॥६॥
द्रुमाह।
सकण्डूरागपिडकं दद्रूमण्डलमुद्गतम्" ॥
द्रूमण्डलं मण्डलरूपेणोत्पद्यते। उद्गतमुच्छूनम्
७॥ विस्फोटमाह। "स्फोटाः श्यावारुणा भासा
स्फोटाः स्युस्तनुत्वचः ॥ ८ ॥ किटिभमाह। "श्यावं
णखरस्पर्शं परुषं किटिभं स्मृतम्"। किणखर-
र्शं किणः शुष्कव्रणस्थानं तद्वत् कर्कशस्पर्शम् ॥
षं रूक्षम् ॥ ९ ॥ अलसकमाह।
कण्डूमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकश्चितम्"।
द्भिर्म्महापिडकाभिः। चितं विचेष्टितम् ॥ १० ॥
शतारुषमाह।
क्तं श्यावं सदाहार्त्तिं शतारुः स्याद्बहुव्रणम्" ॥ ११ ॥
थ सप्तधातुगतानां कुष्ठानां लक्षणमाह। तत्र
गतस्य लक्षणमाह।
वक्स्थे वैवर्ण्यमङ्गेषु कुष्ठे रौक्ष्यञ्च जायते।
कुष्वापो रोमहर्षश्च स्वेदस्यातिप्रवर्त्तनम्" ॥
कुशब्देनात्र रस उच्यते। धातुप्रस्तावात् त्वक्-
ाच। त्वकस्वापः स्पर्शाज्ञत्वम्। त्वक्स्वाप इत्या-
कं केचिदत्र रक्तगतस्य लिङ्गं मन्यन्ते ॥ १ ॥
रुधिरगतमाह।
णड्विपूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसम्भवे" ॥
पूयः विशेषेण पूयः ॥ २ ॥ मांसगतमाह।
ाहुल्यं रक्तशोषश्च, कार्कश्यं पिडकोद्गमः।
दः स्फोटाः स्थिरत्वञ्च कुष्ठे मांससमाश्रिते" ॥
हुल्यं कुष्ठस्य पुष्टिः। पिडकोद्गमः क्षुद्रपिडको-
ः। स्फोटाः बृहत्पिडकाः। स्थिरत्वं अप्र-
ारित्वम् ॥ ३ ॥ मेदोगतमाह।
ौण्यं गतिक्षयोऽङ्गानां सम्भेदः क्षतसर्पणम्।
ःस्थानगते लिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च" ॥
ण्यं हस्तनाशः। अङ्गानां सम्भेदः अङ्गभङ्गः।
तसर्पणं क्षतप्रसरणम्। प्रागुक्तानि रक्तमांस-
ालिङ्गानि ॥ ४ ॥ अस्थिमज्जगतमाह।
ासाभङ्गोऽक्षिरोगश्च क्षतेषु कृमिसम्भवः।
ोपघातः पिडका भवेत् कुष्ठेऽस्थिमज्जगे" ॥ ५ ॥ ६ ॥
गतमाह।
म्पत्योः कुष्ठबाहुल्याद्दुष्टशोणितशुक्रयोः।
पत्यं तयोर्ज्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितम्" ॥
पत्योः स्त्रीपुरुषयोर्दुष्टशोणितशुक्रयोर्यदपत्यं
ोर्ज्जातमिति ॥ ८ ॥ * ॥ ननु शुद्धशोणित-
योरेव दम्पत्योर्गर्भसम्भवाद्दुष्टशोणितशुक्रयोः
गर्भैत्योत्पत्तिः। यत आह सुश्रुतः।
ामाम्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः।
ः सञ्जायते नार्य्याः स जातो बाल उच्यते" ॥
। अन्यच्च। वातादिदुष्टरेतसः प्रजोत्पादने न
र्थाः। इति। उच्यते। गर्भोऽत्र शुद्धो बोद्धव्यः ॥
द्धस्तु गर्भो दुष्टशोणितशुक्रयोरपि भवति
जन्मान्धबधिरादीनां सम्भवात्। शोणितमत्रा-
म्। कुष्ठितं कुष्ठं संजातमस्येति तारकादि-
दितच्। शुक्रार्त्तवगतं कुष्ठमपत्येन व्यज्यते
तात्पर्य्यम् ॥ * ॥ कुष्ठेषूल्वणवातादि दोष-
माह।

"खरं श्यावारुणं रूक्षं वातकुष्ठं सवेदनम्।
पित्तात् प्रकुपितं दाहरागस्रावान्वितं मतम् ॥
कफात् क्लेदि घनं स्निग्धं सकण्डू शैत्यगौरवम्।
द्विलिङ्गद्वन्द्वजं कुष्ठं त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम्" ॥
खरं कर्कशम्। श्यावारुणं श्यावं चारुणञ्च। प्रकु-
पितं क्लेदपूतिबहुलम्। क्लेदि आर्द्रतायुक्तम्।
घनं पुष्टम् ॥ * ॥ साध्यत्वादिकमाह।
"साध्यं त्वग्रक्तमांसस्थं वातश्लेष्माधिकञ्च यत्।
मेदोगं द्वन्द्वजं याप्यं वर्ज्यं मज्जास्थिसंश्रितम् ॥
कृमितृड्दाहमन्दाग्निसंयुक्तं यत्त्रिदोषजम्"।
वातश्लेष्माधिकञ्च यत् एतेन सिध्मैककुष्ठगजचर्म्म-
विपादिकाकिटिभालसकानि साध्यानि। मज्ज-
प्रत्यासत्त्या शुक्रगतमप्यसाध्यम्। कृमितृडाद्यपि
वर्ज्यमित्यन्वयः ॥ * ॥ अरिष्टमाह।
"प्रभिन्नं प्रस्रुताङ्गञ्च रक्तनेत्रं हतस्वरम्।
पञ्चकर्म्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठिनम्" ॥
प्रभिन्नं विदीर्णम्। हतस्वरं घर्घरस्वरम्। पञ्च-
कर्म्मगुणातीतं असंजातवमनादिपञ्चकर्म्मगुणम् ॥
अथ त्वग्दृष्टिसाम्यात् कुष्ठभेदत्वाच्चात्रैव श्वित्रमाह।
"कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासञ्चारुणं भवेत्।
निर्द्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम्" ॥
कुष्ठैकसम्भवं कुष्ठेन सह एकस्तुल्यः सम्भवो
निदानं यस्य तत् ॥ * ॥ श्वित्रस्य भेदानाह। किलास-
ञ्चारुणं भवेत्। श्वित्रमेव रक्तमांसाश्रयात् कि-
लासमरुणञ्च भवेदित्यर्थः ॥ * ॥ ननु कुष्ठस्य
श्वित्रस्य च को भेद इत्यत आह। निर्द्दिष्टमपरि-
स्रावीति। श्वित्रमपरिस्रावि भवति कुष्ठन्तु स्रावि
अथ च त्रिधातूद्भवसंश्रयमिति त्रयो धातवो
वातपित्तकफास्तेभ्यः पृथग्भूतेभ्य उद्भवो यस्य
तत्। अथ च त्रयो धातवो रक्तमांसमेदांसि सं-
श्रयोऽधिष्ठानं यस्य तत्। कुष्ठं सान्निपातिकं
सर्व्वधातुगतञ्च भवतीति भेदः ॥ * ॥
दोषभेदेन लक्षणभेदानाह।
"वाताद्रूक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत्।
सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु ॥
सकण्डूकं क्रमाद्रक्तं मांसमेदःसु चादिशेत्।
वर्णेनैवेदृगुभयं कुष्ठं तच्चोत्तरोत्तरम्" ॥
अरुणमीषल्लोहितम्। कमलपत्रवदित्यनेन मध्ये
श्वेतमन्ते लोहितं बोधयति। घनं पुष्टम्। क्रमा-
द्रक्तं मांसमेदःसु चादिशेत्। तथा च चरकः।
"अरुणं रक्तगे वाते ताम्रं पित्ते पलं गते।
श्वेतं श्लेष्मणि मेदःस्थे श्वित्रं कुष्ठं परं परम्" ॥
उभयं द्विविधमपि श्वित्रं वर्णेन ईदृगेव अरुणं
ताम्रं श्वेतञ्च। दोषभेदात् द्विविधं दोषजं व्रण-
जञ्च। तथा च भोजः ॥ "श्वित्रन्तु द्विविधं विद्या-
द्दोषजं व्रणजं तथा"। इति ॥ * ॥
श्वित्रं साध्यमसाध्यञ्चाह।
"अशुक्लरोमाबहुलमसंसृष्टमथो नवम्।
अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा" ॥
अबहुलं तनु। अन्यच्च।
"गुह्यपाणितलौष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम्।
वर्ज्जनीयं विशेषेण किलासं सिद्धिमिच्छता" ॥

गुह्यं मेहनं भगञ्च। तलमत्र पादतलम्। सुश्रुते-
नान्ते जातमिति सामान्यतो निर्द्दिष्टत्वात्। अ-
चिरन्तनं नवमपि ॥ * ॥ कुष्ठस्य संसर्गजत्वे प्रस-
ङ्गेनान्यानपि संसर्गजान् रोगानाह।
"प्रसङ्गात् गात्रसंस्पर्शात् निश्वासात् सहभोजनात्।
एकशय्यासनाच्चापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात् ॥
कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च।
औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरान्नरम्" ॥
प्रसङ्गात् प्रकर्षेण सङ्गः प्रसङ्गो मैथुनं तस्मात्।
गात्रसंस्पर्शात् तर्हि मैथुनादिति विशेषार्थम्।
वस्त्रमाल्यानुलेपनात् एकस्मादेव। शोषो यक्ष्मा।
औपसर्गिकरोगाः शीतलादयः ॥ * ॥ सकुष्ठस्य
मृतस्य पुनर्ज्जातस्यापि कुष्ठं भवतीत्याह।
"म्रियते यदि कुष्ठेन पुनर्ज्जातस्य तद्भवेत्।
नातो निन्द्यतरो रोगो यथा कुष्ठं प्रकीर्त्तितम्" ॥
एतावता कुष्ठिनां कुष्ठं सर्व्वथा प्रतिकरणीयं न
तदुपेक्षणीयम् ॥

अथ कुष्ठस्य चिकित्सा।

"वातोत्तरेषु सर्पिर्व्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु।
पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनञ्चेष्टम्" ॥
"पथ्याकरञ्जसिद्धार्थनिशावल्गुजसैन्धवैः।
विडङ्गसहितैः पिष्टैर्लेपो मूत्रेण कुष्ठनुत्" ॥
अवल्गुजः वकुचीति लोके। पथ्यादिर्लेपः ॥ * ॥
"सोमराजीभवं चूर्णं शृङ्गवेरसमन्वितम्।
उद्वर्त्तनमिदं हन्ति कुष्ठं रागहतास्पदम्" ॥
सोमराजी वकुचीति लोके। सोमराज्युद्वर्त्तनम् ॥
"रसायनं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा यदुदाहृतम्।
मार्कण्डेयप्रभृतिभिर्यत् प्रयुक्तं महर्षिभिः ॥ * ॥
पुष्पकाले तु पुष्पाणि फलकाले फलानि च।
संगृह्य पिचुमर्द्दस्य त्वङ्मूलानि दलानि च ॥
द्विरंशानि समाहृत्य भागिकानि प्रकल्पयेत्।
त्रिफला त्र्यूषणं ब्राह्मी श्वदंष्ट्रारुष्करामयः ॥
विडङ्गसारवाराहीलोहचूर्णामृताः समाः।
निशाद्वयावल्गुजकव्याधिघाताः सशर्कराः ॥
कुष्ठमिन्द्रयवाः पाठा चूर्णमेषान्तु संयुतम्।
खदिरासननिम्बानां घनक्वाथेन भावयेत् ॥
सप्तधा पञ्चनिम्बन्तु मार्कवस्य रसेन च।
स्निग्धः शुद्धतनुर्द्धीमान् योजयेत्तच्छुभे दिने ॥
मधुना तिक्तहविषा खदिरासनवारिणा।
लेह्यमुष्णाम्भसा वापि कोलवृद्ध्या पलं भवेत् ॥
जीर्णे तस्मिन् समश्नीयाद् स्निग्धं लघुहितञ्च यत् ॥
विचर्च्चिकोदुम्बरपुण्डरीक-
कपालदद्रूकिटिभालसादि।
शतारुविस्फोटविसर्पमालाः
कफप्रकोपं त्रिविधं किलासम् ॥
भगन्दरश्लीपदवातरक्त-
जडान्ध्यनाडीव्रणशीर्षरोगान्।
सर्व्वान् प्रमेहान् प्रदरांश्च सर्व्वान्
दंष्ट्राविषं मूलविषं निहन्ति ॥
स्थूलोदरः सिंहकृशोदरः स्यात्
सुश्लिष्टसन्धिर्म्मधुनोपयोगात्।
सदोषरोगादपि ये दशन्ति

सर्पादयो यान्ति विनाशमाशु ॥
जीवेच्चिरं व्याधिजराविमुक्तः
शुभे रतश्चन्द्रसमानकान्तिः" ॥

अयमर्थः। निम्बस्य फल-पुष्प-त्वक्-पत्र-मूलानि सर्व्वाणि समुदितानि द्विगुणानि चूर्णितानि भृङ्गराजस्य रसेन सप्तवारान् भावयेत्। त्रिफलादीनि पाठान्तानि समुदितान्येकभागानि चूर्णितानि खदिरासननिम्बानां निविड़क्वाथेन भावयेत्। ततः सर्व्वमेकीकृत्य मध्वादिनावलिह्यात्। पञ्चनिम्बावलेहः ॥ * ॥

"शशिलेखापञ्चपलं तावद्गिरिजस्य गुग्गुलोर्दश च।
ताप्यस्य पलत्रितयं द्वे लौहश्रावणिकायाः ॥
त्रिफलाकरञ्जपल्लवखदिरगुड़ूचीत्रिवृद्दन्त्यः।
मुस्ताविड़ङ्गरजनीकुटजत्वक्निम्बवह्निसम्पाकाः ॥
एतै रचितां वटिकां मधुघृतमिश्रां गिलेत् प्रातः।
गोमूत्रेण च कुष्ठं नुदन्त्यसृग्वातमचिरेण ॥
श्वित्राणि पाण्डुरोगं विषमानुदरप्रमेहगुल्मांश्च।
नाशयति वलीपलितं योगः स्वायम्भुवो नाम्ना" ॥

शशिलेखा सोमराजी। गिरिजस्य शिलाजतुनः। ताप्यस्य सुवर्णमाक्षिकस्य। श्रावणिका मुण्डी इति लोके। स्वायम्भुवो गुग्गुलुः ॥ * ॥

"चित्रकं त्रिफला व्योषमजाजी कारवी वचा।
सैन्धवातिविषे कुष्ठं चव्यैलायवशूकजम् ॥
विड़ङ्गान्यजमोदा च मुस्ता चामरदारु च।
यावन्त्येतानि सर्व्वाणि तावन्मात्रन्तु गुग्गुलुम् ॥
सङ्कुट्य सर्पिषा सार्द्धं गुटिकां कारयेद्भिषक्।
प्रातर्भोजनकाले च खादेदग्निबलं यथा ॥
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि क्रमीन् दुष्टव्रणानि च।
ग्रहण्यर्शोविकारांश्च मुखामयगलग्रहान् ॥
गृध्रसीमस्थिभग्नञ्च गुल्मञ्चापि नियच्छति।
व्याधीन् कोष्ठगतांश्चापि जयेद्विष्णुरिवासुरान्" ॥

एकविंशतिको गुग्गुलुः ॥ * ॥

"वातरक्ताधिकारोक्तः पुरः कैशोरकाविधः।
कुष्ठानां वातरक्तानां नाशाय परमौषधम्" ॥

कैशोरको गुग्गुलुः ॥ * ॥

"भल्लातकं प्रस्थयुगं छित्त्वा द्रोणजले क्षिपेत्।
प्रस्थद्वयं गुड़ूच्याश्च क्षुण्णं तत्राम्भसि क्षिपेत् ॥
चतुर्थांशावशेषन्तु कषायमवतारयेत्।
वस्त्रपूते कषाये च वक्ष्यमाणानि निःक्षिपेत् ॥
सरावमात्रं गोसर्पिर्गोदुग्धस्याढ़कं तथा।
सितां प्रस्थमितां दद्यात् प्रस्थार्द्धं माक्षिकं क्षिपेत् ॥
सर्व्वाण्येकत्र भाण्डे तु पचेन्मृदग्निना शनैः।
सर्व्वद्रव्ये घनीभूते पावकादवतारयेत् ॥
तत्र क्षेप्याणि चूर्णानि ब्रूमो विल्वमितामृता।
वाकुची चाथ दद्रुघ्नः पिचुमर्द्दो हरीतकी ॥
धात्री रात्रिश्च मञ्जिष्ठा मरिचं नागरं कणा।
यवानी सैन्धवं मुस्तं त्वगेला नागकेशरम् ॥
पर्पटः पद्मकं वालमुशीरं चन्दनं तथा।
गोक्षुरस्य च बीजानि कर्च्चूरो रक्तचन्दनम् ॥
पृथक् पलार्द्धमानानां चूर्णमेषामिह क्षिपेत्।
पलमात्रमिदं प्रातः समश्नीयाज्जलेन हि ॥
नाशयेदवलेहोऽयं कुष्ठानि निखिलान्यपि।
वातरक्तानि सर्व्वाणि सर्व्वाण्यर्शांसि सेवितः ॥
व्यायाममातपं वह्निमम्लं मांसं दधि स्त्रियम्।
तैलाभ्यङ्गं तथाध्वानं नरो भल्लातके त्यजेत्" ॥

इति अमृतभल्लातकावलेहः ॥ * ॥

"निम्बं गोपाङ्गणा कट्वी त्रायन्ती त्रिफला घनम्।
पर्पटावल्गुजानन्ता वचा खदिरचन्दनम् ॥
पाठा शुण्ठी शटी भार्गी वासा भूनिम्बवत्सकम्।
श्यामेन्द्रवारुणी मूर्व्वा विड़ङ्गेन्द्रयवामलम् ॥
हस्तिकर्णोऽमृता द्रेका पटोलं रजनीद्वयम्।
कणारग्वधसप्ताङ्गकृष्णावेत्रोच्चटाफलम् ॥
मञ्जिष्ठा लाङ्गली रास्ना गन्धमालः पुनर्नवा।
दन्ती विजयसारश्च भृङ्गराजः कुरण्टकम् ॥
अङ्कोठकं च शाखोटं द्विपलांशं पृथक् पृथक्।
गृह्णीयात्तानि सर्व्वाणि जलद्रोणे पचेच्छनैः ॥
अष्टमांशावशेषन्तु कषायमवतारयेत्।
विधाय वाससा पूतं स्थापयेद्भाजने दृढ़े ॥
भल्लातकसहस्राणि क्षिप्त्वा त्रीण्यर्म्मणोऽम्भसि।
पचेदष्टावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ॥
तच्च वस्त्रेण संशोध्य द्वौ कषायौ विमिश्रयेत्।
गुड़स्य तु तुलां दत्त्वा लेहवत् साधु साधयेत् ॥
भल्लातकसहस्राणि तच्च बीजानि विक्षिपेत्।
त्रिकटु त्रिफला मुस्तं विड़ङ्गं चित्रकं तथा ॥
सैन्धवं चन्दनं कुष्ठं दीप्यकञ्च पलं पृथक्।
सौगन्ध्यार्थं क्षिपेत्तत्र चातुर्जातं पलं पलम् ॥
महाभल्लातको ह्येष महादेवेन भाषितः।
प्राणिनां हितकामाय जयेच्छीघ्रं प्रयोगतः ॥
श्वित्रमौड़ुम्बरं दद्रूमृष्यजिह्वं सकाकणम्।
पुण्डरीकञ्च चर्म्माख्यं विस्फोटं रक्तमण्डलम् ॥
कण्डुं कापालकं कुष्ठं पामानञ्च विपादिकाम्।
वातरक्तं षड़र्शांसि पाण्डुरोगं व्रणं क्रमीन् ॥
रक्तपित्तमुदावर्त्तं कासं श्वासं भगन्दरम्।
सदाभ्यासेन पलितमामवातं सुदुस्तरम् ॥
निर्यन्त्रणन्तु कथितो विहाराहारमैथुनैः।
कुरुते परमां कान्तिं प्रदीप्तं जठरानलम् ॥
अनुपानं प्रयोक्तव्यं छिन्नातोयं पयोऽथवा।
भोजने तु सदा त्याज्यमुष्णमम्लं विशेषतः" ॥

गोपा गां पातीति गोपा गोपकन्या श्वेत साउ इति लोके। यत आह निर्घण्टः। "शारिवाशारदास्फोटा गोपकन्या प्रतानिका" इति। तद्वाचको गोपीशब्दश्च। यत आह। गोपी श्यामा शारीवा स्यादनन्तोत्पलशारिवेत्यमरः ॥ गोपाङ्गना गोपवल्ली लताङ्गा काष्ठशारिवेति मदनपालः ॥ अवणा अतीस। अवल्गुजः सोमराजी। अनन्ता दुरालभा। चन्दनं श्वेतम्। भार्ग्या अलाभे कण्टकारीमूलं गृह्णीयात्। श्यामा कृष्ण साउ। हस्तिकर्णः हथिकण। द्रेका वकाइनि। सप्ताङ्गः छतिवन। कृष्णवेत्रः जलवेतस। उच्चटाफलं आरक्तगुञ्जाफलम्। कुरण्टकः पीतपुष्पकटसरैया। दीप्यकः यवानी। महाभल्लातकः ॥ * ॥

"मञ्जिष्ठा त्रिफला तिक्ता वचा दारु निशामृता।
निम्बश्चैषां कृतः क्वाथः सर्व्वकुष्ठानि नाशयेत्" ॥

इति लघुमञ्जिष्ठादिक्वाथः ॥ * ॥

"मञ्जिष्ठा वाकुची चक्रमर्द्दश्च पिचुमर्द्दकः।
हरीतकी हरिद्रा च धात्री वासा शतावरी
बला नागबला यष्टीमधुकं क्षुरकोऽपि च।
पटोलस्य लतोशीरं गुड़ूची रक्तचन्दनम्।
मञ्जिष्ठादिरयं क्वाथः कुष्ठानां नाशनः परः।
वातरक्तस्य संहर्त्ता कण्डूमण्डलखण्डनः"।

इति मध्यममञ्जिष्ठादिक्वाथः ॥ * ॥

"मञ्जिष्ठा कुटजामृता घनवचाशुण्ठीहरि
क्षुद्रारिष्टपटोलकुष्ठकटुकाभार्गीविड़ङ्गाग्नि
मूर्व्वादारुकलिङ्गभृङ्गमगधात्रायन्तिपाठावरी
गायत्रीत्रिफलाकिरातकमहानिम्बासनारग्व
श्यामावल्गुजचन्दनं वरुणकं दन्ती च शा
वासा पर्पटसारिवा प्रतिविषानन्ता विशाला
मञ्जिष्ठादिरयं कषायमिति यः संसेवते त
त्वग्दोषा ह्यचिरेण यान्ति विलयं कुष्ठानि चाष्टा
नाशं गच्छति वातरक्तमखिलं नश्यन्ति र
वीसर्पस्त्वचि शून्यता नयनजा रोगाः प्रशाम्यन्ति

अरिष्टः निम्बः। कलिङ्गमिन्द्रयवम्। भृङ्गं भा
वरी शतावरी। गायत्री खदिरः। असन
जयसारः। श्यामा प्रियङ्गुः। चन्दनम
ग्राह्यम्। सारिवा साउ। अनन्ता दुराल
विशाला इन्द्रवारुणी। जलं नेत्रवाला।

इति वृहन्मञ्जिष्ठादिक्वाथः ॥ * ॥

"मरिचं त्रिवृता मुस्ता हरितालं मनःशिला
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम्।
विशालां करवीरञ्च क्षीरमर्कसमुद्भवम्।
गोमयस्य रसं कुर्य्यात् प्रत्येकं कर्षसंमितम्।
विषस्यार्द्धपलं देयं तैलं प्रस्थमितं कटु।
पचेच्चतुर्गुणे नीरे गोमूत्रे द्विगुणे तथा।
मरिचाद्यमिदं तैलमभ्यङ्गात् कुष्ठनाशनम्।
एतस्याभ्यङ्गतः श्वित्रं विवर्णं तत्क्षणात् भवे
तैलमेतत् जयेत् कण्डूं पामां सिध्मं विचर्चि
पुण्डरीकं तथा दद्रुं शून्यतां नित्यसेविनाम्।

इति लघुमरिचाद्यं तैलम् ॥ * ॥

"मरिचं त्रिवृता दन्ती क्षीरमार्कंशकृद्रसः।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम्।
विशाला करवीरश्च हरितालं मनःशिला।
चित्रकं लाङ्गली मुस्ता विड़ङ्गं चक्रमर्द्दकः।
शिरीषः कुटजो निम्बः सप्तपर्णोऽमृता स्नुही
सम्पाको गन्धमालश्च खदिरो वाकुची वचा
ज्योतिष्मती च पलिका विषं द्विपलिकं भवे
आढ़कं कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम्।
मृत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्म्मृद्वग्निना पचेत्
मरिचाद्यमिदं तैलं महन्मुनिभिरीरितम्।
भिषगेतेन तैलेन म्रक्षयेत् कौष्ठिकान् व्रणा
पामाविचर्च्चिकादद्रुकण्डूविस्फोटकानि च।
वली च पलितं छाया नीलं व्यङ्गं तथैव च।
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति सौकुमार्य्यञ्च जायते।
प्रथमे वयसि स्त्रीणां यासां नस्यं प्रदीयते।
तासामपि जरां प्राप्य न स्यातां स्तनौ पतितौ च
बलीवर्द्दस्तुरङ्गो वा गजो वा वायुपीड़ितः।
त्रिभिरभ्यञ्जनैरस्य भवेन्मारुतविक्रमः"।

तिष्मती मालकङ्गुनी इति लोके।
इति महामरिचादितैलम् ॥ * ॥
तालकस्य तु पत्राणि यस्य सन्ति पृथक् पृथक्।
तकस्यैव तद्ग्राह्यं हरितालं चिकित्सकैः ॥
र्नवायाः सरसे तालकं तद्विमर्द्दयेत्।
गमेकं ततस्तस्मिन् घनत्वं गमिते सति ॥
र्तीत चक्रिकां तां तु शोषयेत् सम्यगातपे।
र्नवासमस्ताङ्गक्षारे स्थाल्यां गलावधि ॥
ऱ्येच ततः क्षारं दृढयेत् पीडनेन हि।
रस्योपरि तां दद्यात् तालकस्य तु चक्रिकाम् ॥
आच्छादनं दत्त्वा मुद्रां कृत्वा विशोषयेत्।
र्लीं चुल्ल्यां निधायाग्निममन्दं ज्वालयेत् भिषक् ॥
रन्तरमहोरात्रपञ्चकं तेन सिध्यति।
ङ्गशीतं समुत्तार्य्य गृह्णीयाद्रसमुत्तमम् ॥
लकेश्वरनामायं भुक्तो गुञ्जामितो रसः।
कृष्यादिकषायेण गदानेतान् विनाशयेत् ॥
ष्टादशापि कुष्ठानि वातरक्तं तथोद्धतम्।
रङ्गदेशजं रोगं दुस्तरञ्च व्यपोहति ॥
द्भेषजसेवी तु लवणाम्लौ विवर्जयेत्।
या कटुरसं वह्निमातपं दूरतस्त्यजेत् ॥
णं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन।
तु सैन्धवमश्नीयात् मधुरोपरसो हि सः" ॥
इति तालकेश्वरो रसः ॥ * ॥
ालताप्यशिलासूतटङ्कणं सिन्धुसंयुतम्।
धाकौं द्विगुणौ सूताज्जम्बीराद्भिः प्रमर्द्दयेत् ॥
द्वं पुटितं षोढा भूधरे सकलं त्विदम्।
ऱ्पलं द्विपलं ताम्रं लोहभस्म चतुष्पलम्।
ीराद्भिर्दिनं घृष्टं त्रिंशदंशं विषं क्षिपेत्।
य माषद्वयं खादेन्महिषीघृतसंयुतम् ॥
वाज्यैर्व्वाकुचीबीजैः कर्षं लिह्यात्ततः परम्।
लकेश्वरनामायं सर्व्वकुष्ठहरो रसः"।
र्ौ मारितं ताम्रम्। द्वितीयतालकेश्वरो रसः ॥ * ॥
"रसो वलिस्ताम्रमयः पुरोऽग्निः
शिलाजतु स्याद्विषतिन्दुकञ्च।
वरा च तुल्यं गगनं करञ्ज-
बीजं पृथग्भागचतुष्टयञ्च ॥
संमर्द्य सर्व्वं मधुना घृतेन
घृतस्य पात्रे निहितं प्रयत्नात्।
कर्षं भजेत् प्रत्यहमस्य पथ्यं
शाल्योदनं दुग्धमधुत्रयञ्च ॥
विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि
भवेदनेन स्मरतुल्यमूर्त्तिः।
दारापरित्याग इह प्रदिष्टो
जलौदनं तत्र निबद्धमूले" ॥
म्रमयञ्च मारितम्। पुरो गुग्गुलुः। चमि-
त्रकम्। विषतिन्दुकः कुचिला। वरा त्रिफला।
ादि त्रिफलान्तं सर्व्वं तुल्यम्। गगनमभ्रकम्।
रञ्जबीजञ्च पृथक् चतुर्गुणं रसात्। तत्र कुष्ठे
मूले सति जलौदनमेव पथ्यम्।
इति गलत्कुष्ठारिरसः ॥ * ॥
थ नागवधाख्यस्य रसस्य विधिरुच्यते ॥
यः पुरा मुनिवरैरुदाहृतो
यश्चिकित्सकजनैः समाहृतः।
यस्तु कुष्ठपरमोपकारको
नागमारणविधिः स लिख्यते ॥
सुपक्वां स्थालिकामेकामाढकाम्बुधृतिक्षमाम्।
गुडचूर्णकृतैः पङ्कैरागलं लेपयेद्बहिः ॥
गन्धकं भिषगानीय शरावमितमुत्तमम्।
चूर्णयित्वा तदर्द्धन्तु तस्यां स्थाल्यां प्रसारयेत् ॥
शरावार्द्धस्य ताम्रस्य पत्राण्यतितनूनि च।
स्थाल्यां यद्गन्धकं तस्मिन्नुपर्य्युपरि धारयेत् ॥
शरावार्द्धस्य सीसस्य पत्राणि च तनूनि च।
धारयेत्ताम्रपत्राणामुपर्य्येव तथैव च ॥
गन्धकस्य शरावार्द्धं पत्राणामन्तरान्तरा।
दत्त्वा तस्यावशेषन्तु सर्व्वेषामुपरि क्षिपेत् ॥
ततः पिधानं दत्त्वा तु विदध्यात् सन्धिमुद्रणम्।
गुडं चूर्णञ्च खदिरं मिश्रयेत्तेन मुद्रयेत् ॥
मुद्रां संशोष्य तां स्थालीं चुल्ल्यामुपरि धारयेत्।
तदधो ज्वालयेदग्निं द्वादशप्रहरावधि ॥
स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य्य ततो निष्काश्य चौषधम्।
शिलायां चूर्णयित्वा तु वस्त्रपूतञ्च कारयेत् ॥
त्रिद्रोणजलयोग्यन्तु विशालास्यं महाघटम्।
गुडचूर्णकृतैः पङ्कैरागलं लेपयेद्बहिः ॥
सर्पः षष्ठ्यङ्गुलायामः सार्द्धषष्ठ्यङ्गुलोऽथवा।
फणिकः कृष्णवर्णः स्यात् किं वा गोधूमवर्णवान् ॥
वधस्तस्य विधातव्यो यथा देहो न भिद्यते।
तालकं सदलं यत्तच्चूर्णयेत् कुडवद्वयम् ॥
विषं पलमितं क्षुसं दत्त्वा दत्त्वान्तरान्तरम्।
हरितालस्य चूर्णेन पूरयेद्भुजगोदरम् ॥
विषं पलमितं क्षुसं वाकुचीं पलसंमिताम्।
भल्लातकं सुपक्वं यत् प्रस्थमैन्द्रयवं तथा ॥
सर्व्वाणि सम्यगान्तीर्य्य धारयेत महाघटे।
तेषामुपरि सर्पञ्च धारयेत् कुण्डलीकृतम् ॥
सर्पस्योपरि संक्षिप्य धार्य्याण्येतानि पीडनैः।
सनालमर्कपत्रं तु शरावयुगलं क्षिपेत् ॥
स्नुहीदलं सनालञ्च क्षिपेत् प्रस्थमितं तथा।
वटप्ररोहं प्रस्थं च कुमारीं प्रस्थसंमिताम् ॥
दत्त्वा पिधानं चूर्णेन गुडेन खदिरेण च।
मुद्रयेत् सह वस्त्रेण मृदा कुटितयापि च ॥
मुद्रां संशोष्य चुल्ल्यान्तु धारयेत्तं महाघटे।
तदधो ज्वालयेदग्निं याममेकं यथौदने ॥
ततो हठाग्निर्दातव्यो यावत् स्युः प्रहरा दश।
पुनः प्रहरमेकञ्च वह्निं दद्याद्यथौदने ॥
ततो लौहे कटाहे तु शरावत्रितयोन्मिते।
गोघृतं प्रक्षिपेत् सर्व्वमौषधं यद्घटे स्थितम् ॥
दत्त्वाग्निं चालयेत्तावद्यावदुत्तिष्ठतेऽनलः।
भेषजं च भवेच्छ्वेतं ततस्तस्मिन् परिक्षिपेत् ॥
भृष्टायाः स्फटिकाख्याया द्वे पले तत्र निःक्षिपेत्।
भृष्टस्य टङ्कणस्यापि पलयुग्मञ्च निःक्षिपेत् ॥
ततः प्रहरमेकं तच्चालयेच्चुल्लिकोपरि।
ततस्ताम्रञ्च सीसञ्च मिश्रयित्वावतारयेत् ॥
रसो नागवधाख्योऽयं विधिनानेन सिध्यति।
आदौ गुञ्जामितं खादेत्तावन्मरिचसंयुतम् ॥
क्रमेण वर्द्धयेत्तावद्यावद्गुञ्जाचतुष्टयम्।
वर्द्धयेन्मरिचञ्चापि तथैव हि यथारसम् ॥
यवस्य पर्पटीं भोक्तुं दद्याद्वा षष्टिकौदनम्।
लवणं वर्जयेत् सप्त दिनानि गुणलोलुपः ॥
लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन।
सैन्धवं खादयेत्तेन तच्च सप्तदिनोपरि ॥
रसेनानेन नश्यन्ति कुष्ठानि सकलान्यपि।
सन्निपाताश्च नश्यन्ति राजयक्ष्मादयस्तथा ॥
इति नागवधाख्यो रसः ॥ * ॥ अथ विशिष्टानां कुष्ठानां चिकित्सा। तत्र सिध्मस्य चिकित्सा।
"कुष्ठं मूलकबीजं प्रियङ्गवः सर्षपा रजनी।
एतत् केशरषष्ठं निहन्ति च बहुवार्षिकं सिध्मम् ॥
शिरीषरसेन पिष्टं मूलकबीजं प्रलेपतः सिध्मम्।
क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रेण नाशयति ॥
दार्वी मूलकबीजानि तालकः सुरदारु च।
ताम्बूलपत्रं सर्व्वाणि कार्षिकाणि पृथक् पृथक् ॥
शङ्खचूर्णन्तु शाणः स्यात् सर्व्वाण्येकत्र वारिणा।
पेषयेत प्रलेपोऽयं सिध्मानां नाशनः परः" ॥ * ॥
अथ चर्म्मदलस्य चिकित्सा।
"सलिले चाम्रपेशी तु किञ्चित्सैन्धवसंयुता।
ताम्रपात्रे विनिघृष्टा लेपाच्चर्म्मदलापहा" ॥
आम्रपेशी आमचूर।
"सलिलेन तु शुष्काणि घृष्ट्वा धात्रीफलानि च।
कराभ्यां सुखमाप्नोति नरश्चर्म्मदलान्वितः" ॥ * ॥
अथ पामाचिकित्सा।
"जीरकस्य पलं पिष्टं सिन्दूरार्द्धपलं तथा।
कटुतैलं पचेदाभ्यां सद्यः पामाहरं परम्" ॥
कटुतैलं षट्पलमितम्। जीरकादितैलम् ॥ * ॥
"मञ्जिष्ठात्रिफलालाक्षालाङ्गलीरात्रिगन्धकैः।
चूर्णितैस्तैलमादित्यपाकं पामाहरं परम्" ॥
इति आदित्यपाकतैलम् ॥
"सैन्धवं चक्रमर्द्दश्च सर्षपाः पिप्पली तथा।
आरनालेन संपिष्टाः पामकण्डूहराः स्मृताः" ॥ * ॥
अथ कच्छूचिकित्सा।
"अर्कपत्ररसे पक्वं हरिद्राकल्कसंयुतम्।
नाशयेत् सार्षपं तैलं पामां कच्छूं विचर्चिकाम्" ॥
अर्कतैलम्।
"मनःशिलालं कासीसं गन्धाश्मा सिन्धुजन्म च।
स्वर्णक्षीरी शिलाभेदी शुण्ठी कुष्ठञ्च मागधी ॥
लाङ्गलीकरवीरश्च दद्रुघ्नः कृमिहानलः।
दन्तीनिम्बदलश्चैभिः पृथक्कर्षमितैर्भिषक् ॥
कल्कीकृतैः पचेत्तैलं कटुप्रस्थद्वयोन्मितम्।
अर्कस्नुहीकण्डदुग्धेन पृथक्पलमितेन च ॥
गोमूत्रस्याढकेनापि शनैर्म्मृदग्निना पचेत्।
अभ्यङ्गेन हरेदेतत् कच्छूदुःसाध्यतामपि ॥
पामानञ्च तथा कण्डूं त्वग्व्याधिबधिरामयान्।
कच्छूराक्षसनामेदं तैलं हारीतभाषितम् ॥
इति कच्छूराक्षसनामतैलम् ॥ * ॥
अथ दद्रुचिकित्सा।
"कुष्ठं कृमिघ्नो दद्रुघ्नो निशासैन्धवसर्षपाः।
अम्लपिष्टाः प्रलेपोऽयं दद्रुकुष्ठनिसूदनः ॥
दूर्व्वाऽभयासैन्धवचक्रमर्द-
कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः।

त्रिभिः प्रलेपैरपि बद्धमूलं
दद्रुश्च कुष्ठञ्च विनाशयन्ति ॥
कुठेरकः ममरी इति लोके।
लोके गण्डिलकाख्या सिद्धार्थञ्च सुह्वीक्षीरम् ।
त्रयमिति समभागं स्यादेषां द्विगुणास्तु दद्रुघ्नः ॥
अष्टगुणे गोतक्रे तानि प्रक्षिप्तानि सन्दध्यात् ।
दिवसत्रितयादूर्द्ध्वं सम्यङ्निष्पेषयेत्तानि ॥
वन्योपलेन घृष्ट्वा दद्रुमालेपयेत्तेन ॥
सप्ताहात् लेपोऽयं दद्रुमवश्यं विनाशयति" ॥ * ॥
अथ श्वित्रस्य चिकित्सा ।
"विभीतकत्वक्फलपूजटानां
क्वाथेन कृत्वा गुड़संयुतेन।
अवल्गुजं वीजमपाकरोति
श्वित्राणि कृच्छ्राण्यपि पुण्डरीकम्" ॥
मलपूः काकोडुम्बरिका । अवल्गुजः सोमराजी ।
"कुड़वावल्गुजबीजं हरितालं तच्चतुर्थांशम् ।
मनःशिला तालकार्द्धा गुञ्जाफलमग्निमूलञ्च ॥
मूत्रेण गवां पिष्टं सवर्णताकारकं श्वित्रस्य ।
श्वित्रकुष्ठं व्रजत्यस्तं पञ्चाङ्गेनाधिकेन वा ॥
गिरिकर्ण्या सितायाश्च मूलेन परिलेपितम्" ॥
गिरिकर्णी नीलापराजिता ॥
"क्वाथः सवाकुचीचूर्णो धात्रीखदिरसारयोः ।
शङ्खेन्दुकुन्दधवलं श्वित्रं संसेवितो हन्ति ॥
मथितेन पिबेत् चूर्णं काकोडुम्बर्य्यवल्गुजम् ।
तैलाक्तो घर्म्मसेवी स्यात्तक्राशी श्वित्रहृत् भवेत्" ॥
मथितं निर्ज्जलं विलोड़ितं दधि।
तक्रं चतुर्थांशजलयुक्तं वस्त्रपूतं दधि।
"खदिरस्य पलान्यष्टौ सोमराज्याः पलद्वयम् ।
त्रिफला पिचुमर्द्दश्च दारु दार्व्वथ पर्पटी ॥
पृथक् पलांशमुद्धृत्य सिंहिकायाः पलद्वयम् ।
जलाढ़कद्वये साध्यं यावत् पादावशेषितम् ॥
क्वाथ्यमानश्च मृद्वग्नौ घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
चतुष्पलं सोमराज्याः खदिरस्य पलं तथा ॥
पटोलमूलं त्रिफलां त्रायमाणां दुरालभाम् ।
कर्षार्द्धं कटुकं चापि कार्षिकं सूक्ष्मपेषितम् ॥
पलद्वयं कौषिकस्य शुद्धस्यात्र प्रदापयेत् ।
सिद्धं सर्पिरिदं श्वित्रं हन्यादभ्र इवानलम् ॥
अष्टादशानां कुष्ठानां परमञ्चैतदौषधम् ।
सोमराजीघृतं नाम निर्म्मितं ब्रह्मणा पुरा ॥
लोकानामुपकाराय श्वित्रकुष्ठादिरोगिणाम्" ॥
इति सोमराजीघृतम् ॥
"महौषधं महामेदा निम्बपत्राणि सर्षपाः ।
मनःशिला च सिन्दूरं पद्मचारिण्यवल्गुजम् ॥
हरिद्रे हरितालञ्च त्रिफला पीतगन्धकः ।
एतानि समभागानि विषार्द्धांशानि योजयेत् ॥
सर्पिषश्च पलान्यष्टौ देवदारुरसं शुभम् ।
द्विगुणं त्रिगुणं क्षीरं गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥
ताम्रपात्रे तु संस्थाप्य शनैर्म्मृद्वग्निना पचेत् ।
चतुर्भागावशेषन्तु सकल्कमवतारयेत् ॥
अमौ स्थितन्तु निःशब्दं जलमुक्तं विचक्षणाः ।
अभ्यङ्गपानयोर्योगादाशु सर्व्वान् गदान् जयेत् ॥
अष्टादशानां कुष्ठानां दद्रूणां श्वित्रिणां तथा ।
दुष्टनाड़ीषु मर्त्यानां स्राविणां कीटिनां तथा ॥
असृक्स्रावपरीता ये ये च त्यक्तभिषक्क्रियाः ।
सर्व्वग्रहवियुक्तानां शीर्णाङ्गानां विशेषतः ॥
सर्व्वधातुगते कुष्ठे पतितं भूशिरोरुहम् ।
घर्घराव्यक्तघोषाणां तथा सर्व्वाङ्गवातिनाम् ॥
पानेऽभ्यङ्गे तथा नस्ये वस्तिकर्म्मणि नित्यशः ।
सप्तरात्रप्रयोगेण सर्व्वकुष्ठानि नाशयेत् ॥
द्विसप्ताहप्रयोगेण पूर्णचन्द्रनिभाननः ।
जातकेशनखश्मश्रुर्भाति षोड़शवर्षवत् ॥
अनङ्गसदृशः साक्षात् सर्व्वामयविनाशनः ।
एतत् घृतं महाश्रेष्ठं भार्गवेणावतारितम् ॥
मनुष्याणां हितार्थाय सर्व्वव्याधिहरं परम् ।
महामार्त्तण्डकमिदं घृतं सर्व्वामरार्चितम्" ॥
इति महामार्त्तण्डघृतम् ॥ * ॥ इति कुष्ठाधिकारः ॥ इति भावप्रकाशः ॥

क्षुद्रगोक्षुरकः, पुं, (क्षुद्रः गोक्षुरः । ततः स्वल्पार्थे कन् क्षुद्रगोक्षुर इव कायति इत्येके ।) गोक्षुरवृक्षभेदः । छोटा गोक्षुर इति हरचिकार इति च हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । त्रिकण्टकः २ कण्टी ३ षड़ङ्गः ४ बङ्ककण्टकः ५ क्षुरः ६ गोकण्टकः ७ कण्टफलः ८ पलङ्कषा ९ क्षुद्रक्षुरः १० भक्षटकः ११ स्थलशृङ्गाटकः १२ वनशृङ्गाटकः १३ इक्षुगन्धः १४ स्वादुकण्टः १५ । अस्य गुणाः । सुशीतलत्वम् । बलप्रदत्वम् । मधुरत्वम् । वृंहणत्वम् । कृच्छ्राश्मरीमेहविदाहनाशित्वम् । रसायनत्वम् । तत्र वृहतो गुणोत्तरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रघण्टिका, स्त्री, (घण्टा अल्पार्थे कन् टाप् इत्वञ्च ततः क्षुद्रा घण्टिका इति कर्म्मधारयः ।) कट्यलङ्कारविशेषः । घाघर इति घुङ्गुर इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । किङ्किणी २ । इत्यमरः । २ । ६ । ११० ॥ क्षुद्रघण्टी ३ प्रतिसरा ४ किङ्किणीका ५ कङ्कणी ६ कङ्कणिका ७ क्षुद्रिका ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ घर्घरी ९ । इति जटाधरः ॥ [इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रघोली, स्त्री, (क्षुद्रा घोली ।) चिविल्लिकाक्षुपः ।

क्षुद्रचञ्चुः, स्त्री, (क्षुद्रा चञ्चुः सा इवाकृतिरस्याः ।) क्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः । चञ्चुः २ चञ्चूः ३ शुनकचञ्चुका ४ त्वक्सारभेदिनी ५ क्षुद्रा ६ कटुका ७ कटुपत्रिका ८ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । दीपनत्वम् । शूलगुल्मार्शोविबन्धनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वल्पोष्ठश्च ॥

क्षुद्रचन्दनं, क्ली, (क्षुद्रं चन्दनमिति नित्यकर्म्मधारयः ।) रक्तचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथास्य पर्य्यायाः ।
"रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं क्षुद्रचन्दनम् ।
तिलपर्णं रक्तसारं तत्प्रवालफलं स्मृतम्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥)

क्षुद्रचिर्भिटा, स्त्री, (क्षुद्रा चिर्भिटा ।) गोपालकर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्षुद्रचिर्भिटीति च क्वचित् दृश्यते ॥)

क्षुद्रचूड़ः, पुं, (क्षुद्रा चूड़ा यस्य ।) पक्षिविशेषः । सालिक इति भाषा । यथा,—
"शवमक्तः क्षुद्रचूड़ो गूथकक्षश्च सालिकः" ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षुद्रजन्तुः, पुं, (क्षुद्रः जन्तुर्जीवभेदः ।) शतपदी । शब्दमाला ॥ स्वल्पप्राणिमात्रञ्च ॥ (कामवका- ऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

क्षुद्रजातीफलं, क्ली, (क्षुद्रं जातीफलम् ।) ... लकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रजीरः, पुं, (क्षुद्रः जीरः ।) स्वल्पजीरकः । शब्दचन्द्रिका । क्षुदिया जीरा इति भाषा ।

क्षुद्रजीवा, स्त्री, (क्षुद्रा जीवा कर्म्मधारयः ।) जीव- इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रता, स्त्री, (क्षुद्रस्य भावः । क्षुद्र + तल् टाप् क्षुद्रत्वम् । इति व्याकरणम् ॥

क्षुद्रत्वं, क्ली, (क्षुद्रस्य भावः । क्षुद्र + त्वप्रत्ययः ।) क्रूरता । अधमत्वम् । दरिद्रत्वम् ॥

क्षुद्रतुलसी, स्त्री, (क्षुद्रा तुलसीति नित्यकर्म्मधार- अर्जकः । स तु वर्व्वरीभेदः । इति राजनि-

क्षुद्रदंशिका, स्त्री, (क्षुद्रा दंशिका ।) स्वल्पदं- छोट डाँश इति भाषा । यथा,—
"पतङ्गिका पुत्तिका स्यात् दंशस्तु वनमक्षि- प्राचिका चाल्पतज्जातिर्दंशी स्यात् क्षुद्रदंशि-
इति जटाधरः ॥

क्षुद्रदंशी, स्त्री, (दंश + ङीष् । क्षुद्रा दंशी ।) दंशिका । इति जटाधरदर्शनात् ॥

क्षुद्रदुरालभा, स्त्री, (क्षुद्रा दुरालभा लताविशे- स्वल्पदुरालभावृक्षः । तत्पर्य्यायः । मरु- मरुसम्भवा ३ विशारदा ४ अजभक्षा ५ ... दनी ६ उष्ट्रभक्षिका ७ कषाया ८ फणि- ग्राहिणी १० करभप्रिया ११ करभादनिका अस्या गुणाः । गौल्यत्वम् । अम्लत्वम् । ज्व- श्वासकासभ्रमनाशित्वम् । पारदशुद्धिकारि- इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रदुस्पर्शा, स्त्री, (दुःसहः स्पर्शो यस्याः दुस- क्षुद्रा दुस्पर्शा इति कर्म्मधारयः ।) अग्निदम- इति राजनिर्घण्टः ॥ (ज्ञेयास्या अग्निदमनी विवृतिः ॥)

क्षुद्रधात्री, स्त्री, (क्षुद्रा धात्री ।) कर्कटवृक्षः । राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रनासिकः, त्री, (क्षुद्रा नासिका नाशा ... स्वल्पनासायुक्तः । तत्पर्य्यायः । नःक्षुद्रः १ । हेमचन्द्रः ॥

क्षुद्रपत्रा, स्त्री, (क्षुद्रं पत्रं पर्णं यस्याः । तत- चाङ्गेरी । इति हारावली ॥

क्षुद्रपत्री, स्त्री, (क्षुद्रं पत्रं अस्याः । ततो गौर- त्वात् ङीष् ।) वचा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा- पर्य्याया ।
"वचोग्रगन्धा षड़्ग्रन्था गोलोमी शतपर्वि- क्षुद्रपत्री च मङ्गल्या जटिलोग्रा च लोमशा- इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

क्षुद्रपनसः पुं, (क्षुद्रश्चासौ पनसश्चेति कर्म्मधार-

लकुचः। इति राजनिर्घण्टः॥ खल्पकण्टापनस॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"लकुचः क्षुद्रपनसो लकुचो डहु इत्यपि"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

क्षुद्रपर्णः, पुं, (क्षुद्रं पर्णं पत्रं यस्य।) अर्जकः। इति राजनिर्घण्टः॥ सूक्ष्मपत्रे त्रि॥ (विवरणमस्यार्ज्जकशब्दे ज्ञातव्यम्॥)

क्षुद्रपाषाणभेदा, स्त्री, (क्षुद्रा पाषाणभेदा इति नित्यकर्म्मधारयः।) क्षुपविशेषः। क्षुद्रपाषाणभेदी इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। चतुःपत्री २ पार्व्वती ३ नगभूः ४ अश्मकेतुः ५ गिरिभूः ६ कन्दरोद्भवा ७ शैलोद्भवा ८ गिरिजा ९ नगजा १०। अस्या गुणाः। प्रबलकृच्छ्राश्मरीहरत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्रपिप्पली, स्त्री, (क्षुद्रा पिप्पली।) वनपिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्रपोतिका, स्त्री, (क्षुद्रा पोतिका। नित्यकर्म्मधारयः।) मूलपोती। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्रफलकः, पुं, (क्षुद्रं फलमस्य इति कप्।) जीवनवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

क्षुद्रफला, स्त्री, (क्षुद्रं फलं अस्या इति टाप्।) भूमिजम्बुः। इति शब्दमाला। इन्द्रवारुणी। गोपालकर्कटी। कण्टकारी। अग्निदमनी। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्रबुद्धिः, त्रि, (क्षुद्रा अल्पा अधमा क्रूरा वा बुद्धिर्मतिर्यस्य।) अल्पमतिः। क्रूरधीः। अधमचेतनः॥

क्षुद्रमुस्ता, स्त्री, (क्षुद्रा मुस्ता इति कर्म्मधारयः।) कसेरुः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कसेरुशब्देऽस्या गुणपर्य्याया ज्ञेयाः॥)

क्षुद्ररोगः, पुं, (क्षुद्रः रोगः।) स्वल्पव्याधिः। तस्य गणना यथा। पलितः १ इन्द्रलुप्तः २ दारुणकः ३ अरुंषिका ४ इरिवेल्लिका ५ पनसिका ६ पाषाणगर्द्दभः ७ मुखदूषिका ८ व्यङ्गः ९ नीलिका १० वल्मीकः ११ कक्षा १२ गन्धिनाम १३ अग्निरोहिणी १४ विदारिका १५ चिप्पः १६ परिवर्त्तिका १७ अवपाटिका १८ निरुद्धप्रकाशः १९ सन्निरुद्धगुदः २० वृषणकच्छुः २१ अहिपूतनः २२ गुदभ्रंशः २३ शूकरदंष्ट्रः २४ अनुशयी २५ अलसः २६ दारी २७ कदरः २८ तिलकालकः २९ मसकः ३० जतुमणिः ३१ न्यच्छः ३२ पद्मिनीकण्टकम् ३३ अजगल्लिका ३४ यवप्रख्या ३५ अन्नालजी ३६ विवृता ३७, इन्द्रवृद्धा ३८ गर्द्दभिका ३९ जालगर्द्दभः ४० कच्छपी ४१ शर्कराव्बुदः ४२। एषां मध्ये येषां लक्षणचिकित्सा पूर्व्वं न लिखिता ते चात्र लिख्यन्ते॥ *॥

अथ अरुंषिकालक्षणमाह।
"अरूंषि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदीनि मूर्द्धनि।
कफासृक्कृमिकोपेन तानि विद्यादरुंषिकाम्"॥
अरूंषि व्रणानि। अथारुंषिकायाश्चिकित्सा।
"नीलोत्पलस्य किञ्जल्को धात्रीफलसमन्वितः॥
यष्टीमधुकयुक्तश्च लेपाद्धन्यादरुंषिकाम्।
त्रिफलाया रजो यष्टी मार्क्कवोत्पलसारिवा।
सैन्धवं पक्वमेतैस्तु तैलं हन्यादरुंषिकाम्"॥
इति त्रिफलाद्यं तैलम्॥ *॥

अथाग्निरोहिणीलक्षणमाह।
"कक्षाभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारुणाः।
अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभाः॥
सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा पक्षाद्वा घ्नन्ति मानवम्।
तामग्निरोहिणीं विद्यादसाध्यां सान्निपातिकाम्"॥
सप्ताहादित्यादि वातपित्तकफाधिक्यापेक्षया बोद्धव्यम्। शस्त्र्यनुपक्रान्ताः। उपक्रान्तास्तु साध्या एव। चरकेणाग्निरोहिण्याश्चिकित्साया उक्तत्वात्।

तस्याश्चिकित्सा।
"पित्तं वीसर्पविधिना साधयेदग्निरोहिणीम्।
रोहिण्यां लङ्घनं कुर्य्याद्रक्तमोक्षणरूक्षताम्॥
शरीरस्य च संशुद्धिं तान्तु दृष्ट्वा परित्यजेत्"॥ *॥

अथ विदारिकालक्षणमाह।
"विदारिकन्दवद्वृत्तां कक्षावङ्क्षणसन्धिषु।
रक्तां विदारिकां विद्यात् सर्व्वजां सर्व्वलक्षणाम्"॥
अत्र पिड़कामिति विशेष्यपदमध्याहरणीयम्॥

अथ तच्चिकित्सा।
"विदारिकायां प्रथमं जलौकायोजनं हितम्।
पाटनञ्च विपक्वायां ततो व्रणविधिः स्मृतः"॥ *॥

अथावपाटिकालक्षणमाह।
"अल्पीयसीं यदा हर्षात् बलाद्गच्छेत् स्त्रियं नरः।
हस्ताभिघातादथवा चर्म्मण्युद्वर्त्तिते बलात्॥
मर्द्दनात् पीड़नाद्वापि शुक्रवेगविघाततः।
यत्रावपाट्यते चर्म्म तां विद्यादवपाटिकाम्॥
वातेन कर्कशा रूक्षा सूक्ष्मा कृष्णा रुगन्विता।
पित्तेन पीता रक्ता वा दाहतृष्णासमन्विता॥
श्लेष्मणा कठिना स्निग्धा कण्डूमत्यल्पवेदना"॥
अल्पीयः अल्पतरं योनिच्छिद्रं यस्यास्ताम्।
अवपाट्यते विदार्य्यते।

अथ तस्याश्चिकित्सा।
"स्नेहस्वेदैरिमां वैद्यश्चिकित्सेदवपाटिकाम्"॥

अथ सन्निरुद्धगुदस्य लक्षणमाह।
"वेगसन्धारणाद्वायुर्विहतो गुदसंश्रितः।
निरुणद्धि महास्रोतः सूक्ष्मं द्वारं करोति हि॥
मार्गस्य सौक्ष्म्यात् कृच्छ्रेण पुरीषं तस्य गच्छति।
सन्निरुद्धगुदं व्याधिमेतं विद्यात् सुदुस्तरम्"॥

अथ तस्य चिकित्सा।
"सन्निरुद्धगुदे तैलैः सेको वातहरैर्हितः।
तथा निरुद्धप्रकाशक्रियापि कथिता हिता"॥

अथाजगल्लिकालक्षणमाह।
"स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभा।
कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिका"॥
ग्रथिता गुम्फितेव। मुद्गसन्निभा मुद्गाकृतिः॥

अथ तस्याश्चिकित्सा।
"तत्राजगल्लिकामामां जलौकोभिरुपाचरेत्।
शुक्तिसौराष्ट्रिकाक्षारकल्कैश्चालेपयेन्मुहुः॥
कठिना क्षारयोगैश्च द्रावयेदजगल्लिकाम्।
श्यामालाङ्गलिकामूर्व्वाकल्कैरपि विलेपयेत्॥
पक्वां व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत्"॥

अथान्नालजीलक्षणमाह।
"घनामवक्त्रां पिड़कामुन्नतां परिमण्डलाम्।
अन्नालजीमल्पपूयां तां विद्यात् कफवातजाम्"॥
घनां कठिनाम्। परिमण्डलां वर्त्तुलाम्। अल्पपूयां स्वल्पस्रावाम्॥

अथ तस्याश्चिकित्सा।
"अन्नालजीं यवप्रख्यां पूर्व्वं स्वेदैरुपाचरेत्।
मनःशिलादेवदारुकुष्ठकल्कैः प्रलेपयेत्॥
पक्वां व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत्"॥
इति भावप्रकाशे क्षुद्ररोगाधिकारः॥
(अस्य सकारणलक्षणसम्प्राप्तिचिकित्सितानि यथा,—
"स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभा।
पिटिका कफवाताभ्यां बालानामजगल्लिका॥
यवप्रख्या यवप्रख्या ताभ्यां मांसाश्रिता घना।
अवक्त्रा चालजी वृत्ताल्पपूया घनोन्नता॥
ग्रन्थयः पञ्च वा षड़् वा कच्छपी कच्छपोन्नता।
कर्णस्योर्द्ध्वं समन्ताद्वा पिटिका कठिनोग्ररुक्॥
शालूकाभा पनसिका शोफस्त्वल्परुजः स्थिरः।
हनुसन्धिसमुद्भूतस्ताभ्यां पाषाणगर्द्दभः॥
शाल्मलीकण्टकाकाराः पिटिकाः सरुजो घनाः।
मेदोगर्भा मुखे यूनां ताभ्याञ्च मुखदूषिकाः॥
ते पद्मकण्टका ज्ञेया यैः पद्ममिव कण्टकैः।
चीयते नीरजैः श्वेतैः शरीरं कफवातजैः॥
पित्तेन पिटिका वृत्ता पक्वोदुम्बरसन्निभा।
महादाहज्वरकरी विवृता विवृतानना॥
गात्रेष्वन्तश्च वक्त्रस्य दाहज्वररुजान्विताः।
मसूरमात्रास्तद्वर्णास्तत्संज्ञाः पिटिका घनाः॥
ततः कष्टतराः स्फोटा विस्फोटाख्या महारुजाः।
या पद्मकर्णिकाकारा पिटिका पिटिकान्विता॥
सा विद्धा वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्द्दभी।
मण्डला विपुलोत्सन्ना सरागपिटिकाचिता॥
कक्षेति कक्षासन्नेषु प्रायोदेशेषु सानिलात्।
पित्ताद्भवन्ति पिटिकाः सूक्ष्मा लाजोपमा घनाः।
तादृशी महती त्वेका गन्धनामेति कीर्त्तिता।
घर्म्मस्वेदपरीतेऽङ्गे पिटिकाः सरुजो घनाः॥
राजिकावर्णसंस्थानप्रमाणा राजिकाह्वयाः।
दोषैः पित्तोल्वणैर्मन्दैर्विसर्पति विसर्पवत्॥
शोफोऽपाकस्तनुस्ताम्रो ज्वरकृज्जालगर्द्दभः।
मलैः पित्तोल्वणैः स्फोटा ज्वरिणो मांसदारुणाः॥
कक्षाभागेषु जायन्ते येऽग्न्याभाः साग्निरोहिणी।
पञ्चाहात्सप्तरात्राद्वा पक्षाद्वा हन्ति जीवितम्॥
त्रिलिङ्गा पिटिका वृत्ता जत्रूर्द्ध्वमिरिवेल्लिका।
विदारी कन्दकठिना विदारी कक्षवङ्क्षणे॥
मेदोऽनिलकफैर्ग्रन्थिः स्नायुमांससिराश्रयैः।
भिन्नो वसाज्यमध्वाभं स्रवेत्तत्रोल्वणोऽनिलः॥
मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्करामुपपादयेत्।
दुर्गन्धं रुधिरं क्लिन्नं नानावर्णं ततो मलाः॥
तां स्रावयन्ति निचितां विन्द्यात्तच्छर्कराव्बुदम्।
पाणिपादतले सन्धौ जत्रूर्द्ध्वं वोपचीयते॥
वल्मीकवच्छनैर्ग्रन्थिस्तद्वद्बह्वणुभिर्मुखैः।
रुग्दाहकण्डूक्लेदाढ्यो वल्मीकोऽसौ समस्तजः॥
शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः।

ग्रन्थिः कोलवदुत्सन्नो जायते कदरन्तु तत् ॥
वेगसन्धारणाद्वायुरपानोऽपानसंश्रयम् ।
अणूकरोति बाह्यान्तर्मार्गमस्य ततः शकृत् ॥
कृच्छ्रान्निर्गच्छति व्याधिरयं रुद्धगुदस्ततः ।
कुर्य्यात् पित्तानिलं पाकं नखमांसे सरुग्ज्वरम् ॥
चिप्यमक्षतरोगञ्च विद्यादुपनखञ्च तम् ।
कृष्णोऽभिघाताद्रूक्षश्च खरश्च कुनखो नखः ॥
दुष्टकर्दमसंस्पर्शात् कण्डूक्लेदान्वितान्तराः ।
अङ्गुल्योऽलसमित्याहुस्तिलाभांस्तिलकालकान् ॥
कृष्णानवेदनांस्त्वक्स्थान् माषांस्तानेव चोन्नतान् ।
माषेभ्यस्तून्नततरांश्चर्म्मकीलान् सितासितान् ॥
तथाविधो जतुमणिः सहजो लोहितस्तु सः ।
कृष्णं सितं वा सहजं मण्डलं लाञ्छनं समम् ॥
शोकक्रोधादिकुपिताद्वातपित्तान्मुखे तनु ।
श्यामलं मण्डलं व्यङ्गं वक्त्रादन्यत्र नीलिका ॥
परुषं परुषस्पर्शं व्यङ्गं श्यावञ्च मारुतात् ।
पित्तात्ताम्रान्तमानीलं श्वेतान्तं कण्डुमत्कफात् ॥
रक्ताद्रक्तान्तमाताम्रं शोषं चिमचिमायते ।
वायुनोदीरितः श्लेष्मा त्वचं प्राप्य विशुष्यति ॥
ततस्त्वग् जायते पाण्डुः क्रमेण च विचेतना ।
अल्पकण्डूरविक्लेदा सा प्रसुप्तिः प्रसुप्तितः ॥
असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः ।
मण्डलान्यतिकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च ॥
उत्कोठः सोऽनुबन्धस्तु कोठ इत्यभिधीयते ।
प्रोक्ताः षट् त्रिंशदित्येते क्षुद्ररोगा विभागशः" ॥
इति वाभटे उत्तरस्थाने एकत्रिंशोऽध्यायः ॥

अतोऽस्य प्रतिषेधो यथा,—

"विस्रावयेज्जलौकोभिरपक्वामजगल्लिकाम् ।
स्वेदयित्वा यवप्रख्यां विलयाय विलेपयेत् ॥
दारुकुष्ठमनोह्वालैरित्यापाषाणगर्द्दभात् ।
विधिस्तांश्चाचरेत् पक्वान् व्रणवत्साजगल्लिकान् ॥
रोध्रकुस्तुम्बुरुवचाप्रलेपो मुखदूषिके ।
वटपल्लवयुक्ता वा नारिकेलोत्थशुक्तयः ॥
अशान्तौ वमनं नस्यं ललाटे च शिराव्यधः ।
निम्बाम्बु वान्तो निम्बाम्बु साधितं पद्मकण्टके ॥
पिबेत् क्षौद्रान्वितं सर्पिर्निम्बारग्वधलेपनम् ।
विवृतादींस्तु जालान्तांश्चिकित्सेच्छिरिवेल्लिकान् ॥
पित्तवीसर्पवत्तद्वत् प्रत्याख्यायाग्निरोहिणीम् ॥
विलङ्घनं रक्तविमोक्षणञ्च
विरूक्षणं कायविशोधनञ्च ।
धात्रीप्रयोगान् शिशिरप्रदेहान्
कुर्य्यात् सदा जालकगर्द्दभस्य ॥
विदारिकां हृते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत् ।
मेदोऽर्व्वुदक्रियां कुर्य्यात् सुतरां शर्करार्व्वुदे ॥
प्ररूढं सुबहुच्छिद्रं सशोफं मर्म्मणि स्थितम् ।
वल्मीकं हस्तपादे च वर्ज्जयेदितरत् पुनः ॥
शुद्धस्यास्रे हृते लिम्पेत् सपट्वारेवतामृतैः ।
श्यामाकुलत्थिकामूलदन्तीपललसक्तुभिः ॥
पक्वे तु दुष्टमांसानि गतीः सर्व्वाश्च शोधयेत् ।
शस्त्रेण सम्यगनु च क्षारेण ज्वलनेन वा ॥
शस्त्रेणोत्कृत्य निःशेषं स्नेहेन कदरं दहेत् ।
निरुद्धमणिवत्कार्य्यं रुद्धपायोश्चिकित्सितम् ॥
क्षिप्यं शुद्धा जितोष्माणं साधयेच्छुक्तकर्म्मणा ।
दुष्टं कुनखमप्येवं चरणावलसे पुनः ॥
धान्याम्लसिक्तौकासीसपटोलीरोचनातिलैः ।
सनिम्बपत्रैरालिम्पेद्दहेत्तु तिलकालकान् ॥
माषांश्च सूर्य्यकान्तेन क्षारेण यदि वाग्निना ।
तद्वदुत्कृत्य शस्त्रेण चर्म्मकीलजतुमणी ॥
लाञ्छनादित्रये कुर्य्याद् यथासन्नं सिराव्यधम् ।
लेपयेत् क्षीरपिष्टैश्च क्षीरिवृक्षत्वगङ्कुरैः ॥
व्यङ्गेषु चार्ज्जुनत्वग्वा मञ्जिष्ठा वा समाक्षिका ।
लेपः सनवनीता वा श्वेताश्वखुरजा मषी ॥
रक्तचन्दनमञ्जिष्ठा कुष्ठरोध्रप्रियङ्गवः ।
वटाङ्कुरा मसूराश्च व्यङ्गघ्ना मुखकान्तिदाः ॥
द्वे जीरके कृष्णतिलाः सर्षपाः पयसा सह ।
पिष्टाः कुर्व्वन्ति वक्त्रेन्दुमपास्तव्यङ्गलाञ्छनम् ॥
क्षीरपिष्टा घृतक्षौद्रयुक्ता वा भृष्टनिस्तुषाः ।
मसूराः क्षीरपिष्टा वा तीक्ष्णाः शाल्मलिकण्टकाः ॥
स गुडः कोलमज्जा वा शशास्रक् क्षौद्रकल्कितः ।
सप्ताहं मातुलुङ्गस्थं कुष्ठं वा मधुनान्वितम् ॥
पिष्टा वाच्छागपयसा सक्षौद्रा मौशलीजटा ।
गौरस्थिमुशलीमूल-युक्तं वा साज्यमाक्षिकम् ॥
जम्ब्वाम्रपल्लवामस्तु हरिद्रे द्वे नवो गुडः ।
लेपः सवर्णकृत् पिष्टं स्वरसेन च तिन्दुकम् ॥
उत्पलपत्रं तगरं प्रियङ्गुकालीयकदम्बदरमज्जा ।
इदमुद्वर्त्तनमास्यं करोति शतपत्रसङ्काशम् ॥
एभिरेवौषधैः पिष्टैर्मुखाभ्यङ्गाय साधयेत् ।
यथादोषर्त्तुकान् स्नेहान् मधुकक्वाथसंयुतैः ॥
यवान् सर्ज्जरसं रोध्रमुशीरं चन्दनं मधु ।
घृतं गुडञ्च गोमूत्रे पचेदादर्व्विलेपनात् ॥
तदभ्यङ्गान्निहन्त्याशु नीलिकाव्यङ्गदूषिकान् ।
मुखं करोति पद्माभं पादौ पद्मदलोपमौ ॥
कुङ्कुमोशीरकालीयलाक्षायष्ट्याह्वचन्दनम् ।
न्यग्रोधपादांस्तरुणान् पद्मकं पद्मकेशरम् ॥
सनीलोत्पलमञ्जिष्ठं पालिकं सतिलाढके ।
पक्त्वा पादावशेषेण तेन पिष्टैश्च कार्षिकैः ॥
लाक्षापत्तङ्गमञ्जिष्ठा यष्टीमधुककुङ्कुमैः ।
अजाक्षीरद्विगुणितं तैलस्य कुडवं पचेत् ॥
नीलिकापलितव्यङ्गवलीतिलकदूषिकान् ।
हन्ति तन्नस्यमभ्यस्तं मुखोपचयवर्णकृत् ॥
मञ्जिष्ठा शवरोद्भवस्तु वरिकालाक्षा हरिद्राद्वयं
नेपालीहरितालकुङ्कुमगदागोरोचनागैरिकम् ।
पत्रं पाण्डुरटस्य चन्दनयुगं कालीयकं पारदं
पत्तङ्गं कनकत्वचं कमलजं बीजं तथा केसरम् ।
सिक्थं तुत्थं पद्मकाद्यो वसाज्यं
मज्जाक्षीरं क्षीरिवृक्षाम्बुपाकौ ।
सिद्धं सिद्धं व्यङ्गनील्यादिनाशे
वक्त्रच्छायामैन्दवीञ्चाशु धत्ते ॥
मार्कवस्वरसक्षीरतोयपिष्टानि नावने ।
प्रसुप्तौ वातकुष्ठोक्तं कुर्य्याद्दाहञ्च वह्निना ।
उत्कोठे कफपित्तोक्तं कोठे सर्व्वञ्च कौष्ठिकम्" ॥
इति वाभट उत्तरतन्त्रे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥
"समासेन चतुश्चत्वारिंशत् क्षुद्ररोगा भवन्ति ।
तद्यथा,—अजगल्लिका यवप्रख्याऽन्धालजी विवृता
कच्छपिका वल्मीकमिन्द्रवृद्धा पनसिका पाषाण-
गर्द्दभो जालगर्द्दभः कक्षा विस्फोटकोऽग्निरो-
हिणी चिप्यं कुनखोऽनुशयी विदारिका शर्करा-
र्व्वुदं पामा विचर्च्चिका रकसा पाददारिका कदर-
मलसेन्द्रलुप्तौ दारुणकोऽरुंषिका पलितं मसू-
रिका यौवनपिडका पद्मिनीकण्टको जतुमणि-
र्म्मशकश्चर्म्मकीलस्तिलकालको न्यच्छं व्यङ्गः परि-
वर्त्तिकाऽवपाटिका निरुद्धप्रकाशः निरुद्धगुदो-
ऽहिपूतनं वृषणकच्छूर्गुदभ्रंशश्चेति" ॥ इति सुश्रुते
निदानस्थाने त्रयोदशेऽध्याये ॥ अनोक्तचिकित्सा-
दिकं यथारोगं ज्ञेयम् ॥ * ॥

अस्य पथ्यापथ्यानि यथा,—

"क्षुद्ररोगेषु सर्व्वेषु नानारोगानुकारिषु ।
दोषान् दूष्यानवस्थाश्च निरीक्ष्य मतिमान् भिषक् ।
तस्य तस्य च रोगस्य पथ्यापथ्यानि सर्व्वशः ।
यथादोषं यथादुष्टं यथावस्थञ्च कल्पयेत्" ॥
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ क्षुद्ररोगाधिकारः ॥

क्षुद्रवंशा, स्त्री, (क्षुद्रा वंशा ।) वराहक्रान्ता । इति केचित् ॥

क्षुद्रवर्व्वणा, स्त्री, (क्षुद्रा वर्व्वणा ।) वरटा । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रवल्ली, स्त्री, (क्षुद्रा वल्ली ।) मूषपोती । इति राजनिर्घण्टः

क्षुद्रवार्त्ताकी, स्त्री, (क्षुद्रा वार्त्ताकी ।) वृहती इत्यमरः ॥

क्षुद्रवार्त्ताकिनी, स्त्री, (क्षुद्रा वार्त्ताकिनीति ।) श्वेतकण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रशङ्खः, पुं, (क्षुद्रः शङ्खः स्वल्पशङ्खजातिः जोङ्‌ड़ा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शङ्खनखः १ इत्यमरः । १ । १० । २३ ॥ शङ्खनकः २ इति तट्टीका ॥ क्षुल्लकः ४ शम्बूकः ५ भषशङ्खकः ६ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शूलहरत्वम् दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रशर्करा, स्त्री, (क्षुद्रा शर्करा नित्यकर्म्मधारयः ।) यावनालशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रशार्द्दूलः, पुं, (क्षुद्रः शार्द्दूलः । नित्यकर्म्मधारयः । चित्रव्याघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रशीर्षः, पुं, (क्षुद्रं शीर्षं यस्य ।) मयूरशिखावृक्षः इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षुद्रशुक्तिः, स्त्री, (क्षुद्रा शुक्तिः । नित्यकर्म्मधारयः । जलशुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रश्यामा, स्त्री, (क्षुद्रा श्यामा ।) कटभी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कटभीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ।

क्षुद्रश्लेष्मान्तकः, पुं, (श्लेष्मणां अन्तकः श्लेष्मान्तकः क्षुद्रः श्लेष्मान्तकः ।) भूकर्व्वुदारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रश्वासः, पुं, (क्षुद्रः अल्पः श्वासः ।) अल्पश्वास रोगः । यथा,—
"रसनिमित्तमेव स्थौल्यं कार्श्यञ्च तत्र श्लेष्मलाहार सेविनोऽध्यशनशीलस्याव्यायामिनो दिवास्व रतस्य चाम एवान्नरसो मधुरतरश्च शरीरमनु क्रामन्नतिस्नेहान्मेदो जनयति तदतिस्थौल्यमाप

दयति तं अतिस्थूलं क्षुद्रश्वासपिपासाक्षुत्स्वप्न-स्वेदगात्रदौर्गन्ध्यक्रथनगात्रसादगद्गदत्वानि क्षिप्रमेवाविशन्ति”। इत्यादि सुश्रुते १९ अध्यायः॥

तस्य निदानादि यथा,—

“यैरेव कारणैर्हिक्का बहुभिः संप्रवर्त्तते।
तैरेव कारणैः श्वासो घोरो भवति देहिनाम्॥
विहाय प्रकृतिं वायुः प्राणोऽथ कफसंयुतः।
श्वासयत्यूर्द्ध्वगो भूत्वा तं श्वासं परिचक्षते॥
क्षुद्रकस्तमकश्छिन्नो महानूर्द्ध्वश्च पञ्चधा।
भिद्यते स महाव्याधिः श्वास एको विशेषतः॥
प्राग्रूपं तस्य हृत्पीड़ा भक्तद्वेषोऽरतिः परा।
आनाहः पार्श्वयोः शूलं वैरस्यं वदनस्य च॥
किञ्चिदारभमाणस्य यस्य श्वासः प्रवर्त्तते।
निषसस्यैति शान्तिञ्च स क्षुद्र इति संज्ञितः”॥

इति च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५१ अध्यायः॥

(“रूक्षायाः सोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रवात उदीरयन्।
क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रबाधकः॥
हिनस्ति न स गात्राणि न च दुःखा यथेतरे।
न च भोजनपानानां निरुणद्ध्युचितां गतिम्॥
नेन्द्रियाणां व्यथां नापि काञ्चिदुत्पादयेद्रुजम्।
स साध्य उक्तो बलिनः सर्व्वे चाव्यक्तलक्षणाः”॥

इति चरके चिकित्सास्थाने २१ अध्याये॥)

क्षुद्रश्वेता, स्त्री, (क्षुद्रा श्वेता।) अर्क्कादिगणान्तर्गतवृक्षविशेषः। यथा,—“अर्कालर्ककरञ्जद्वयनागदन्तीमयूरकभार्गीरास्नेन्द्रपुष्पीक्षुद्रश्वेतामहाश्वेतावृश्चिकाल्यलवणास्तापसवृक्षश्चेति॥

अर्कादिको गणो ह्येष कफमेदोविषापहः।
क्रमिकुष्ठप्रशमनो विशेषाद्व्रणशोधनः”॥

इति सुश्रुते ३९ अध्यायः॥

क्षुद्रसहा, स्त्री, (सह + अच् टाप् च। क्षुद्रा सहा कर्म्मधारयः क्षुद्रस्य सहेत्येके।) मुद्गपर्णी। (अस्याः पर्य्याया यथा,—

“मुद्गपर्णी क्षुद्रसहा काममुद्गा सिंहपर्णिका।
वन्या मार्ज्जारगन्धेति सूर्पपर्ण्यावुभे च ते”॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥ अस्या व्यवहारो यथा, वमनभेषजान्तर्गतकषायविशेषे। “सुमनाः सौमनसायिनी हरिद्रा दारुहरिद्रा वृश्चीरपुनर्नवा महासहा क्षुद्रसहा कषायैश्च”। इति चरके विमानस्थाने ८ अध्याये॥) इन्द्रवारुणी। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्रसुवर्णं, क्ली, (क्षुद्रं सुवर्णम्। नित्यकर्म्मधारयः।) रीतिः। इति राजनिर्घण्टः। (पित्तलम्॥)

क्षुद्रहा, [न्] पुं, (क्षुद्रान् नीचान् क्रूरस्वभावान् हन्तीति। हन् + क्विप्।) महादेवः। इति शिवसहस्रनामस्तोत्रम्। इति कश्चित्। महाभारतीयानुशासनपर्व्वणि शिवसहस्रनामसु एतन्नाम नास्ति। लिङ्गपुराणोक्तविष्णुकृतशिवसहस्रनामस्तोत्रे चलहा इति नाम वर्त्तते। यथा,—

“प्रशान्तबुद्धिरक्षुद्रः क्षलहा नित्यसुन्दरः।
धैर्य्याग्रधूर्य्यो धात्रीशः साकल्यः शर्करीपतिः”॥

इति वृहत्तन्त्रसारः॥

क्षुद्रहिङ्गुलिका, स्त्री, (क्षुद्रा हिङ्गुलिका नित्यकर्म्मधारयः।) कण्टकारी। इति शब्दचन्द्रिका॥ (गुणादयोऽस्य कण्टकारीशब्दे बोद्धव्याः॥)

क्षुद्रहिङ्गुली, स्त्री, (क्षुद्रा हिङ्गुली। नित्यकर्म्मधारयः।) कण्टकारी। इति शब्दचन्द्रिकायां क्षुद्रहिङ्गुलिकाशब्ददर्शनात्॥

क्षुद्रा, स्त्री, (क्षुद् + “स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपि क्षुदीति”। उणां। २। १३। इति रक् ततष्टाप्।) व्यङ्गा। नटी। वेश्या। सरघा। कण्टकारिका। इत्यमरः। २। ४। ९४॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—

“अनाक्रान्ता स्पृही व्याघ्री भण्टाकी च निदिग्धिका।
सिंही धामनिका क्षुद्रा बृहती कण्टकारिका”॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥

“कण्टकारी तु दुष्पर्शा क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धिका।
कण्ठालिका कण्टकिनी धावनी बृहती तथा”।

उभे च बृहत्यौ। यत आह सुश्रुतः।

“क्षुद्रा या क्षुद्रभण्टाख्या बृहतीति निगद्यते”।

गुणाश्चास्याः कण्टकारीशब्दे ज्ञातव्याः॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ अस्या व्यवहारो यथा, पञ्चतिक्तकषाये।

“क्षुद्रामृताभ्यां सहनागरेण
सपौष्करञ्चैव किराततिक्तम्।
पिबेत्कषायन्त्विह पञ्च तिक्तं
ज्वरं निहन्त्यष्टविधं समग्रम्”॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे॥) चाङ्गेरिका। हिंस्रा। मक्षिकामात्रम्। इति हेमचन्द्रः॥ वादरता। इति शब्दरत्नावली॥ गवेधुका। इति रत्नमाला॥

क्षुद्राग्निमन्थः, पुं, (क्षुद्रः अग्निमन्थः।) दशमूले प्रसिद्धवृक्षविशेषः। छोटा गणियारि इति हिन्दीभाषा। तत्पर्य्यायः। तपनः २ विजया ३ गणिकारिका ४ अरणिः ५ लघुमन्थः ६ तेजोवृक्षः ७ तनुत्वचा ८। अस्य गुणाः।

“अग्निमन्थद्वयस्यैव तुल्यं वीर्य्यरसादिषु।
तत्प्रयोगानुसारेण योजयेत् सुमनीषया”॥

इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्राञ्जनं, क्ली, (क्षुद्रं अञ्जनम्।) चक्षूरोगस्यौषधविशेषः। यथा,—

“गोमूत्रपित्तमदिराशकृद्धात्रीरसे पचेत्।
क्षुद्राञ्जनं रसे चान्यत् यकृतस्तैपलेऽपि वा॥
सैन्धवोपहितं युक्त्याग्निहितं वेणुनाडरे॥
मेदो यकृद्धृतञ्चाजं पिप्पलं सैन्धवं मधु।
रसमामलकञ्चापि पक्वं सम्यङ्निधापयेत्॥
कोषे खदिरनिर्म्माणे तद्वत् क्षुद्राञ्जनं हितम्”॥

इति सुश्रुते १८ अध्यायः॥

क्षुद्राण्डमत्स्यसंघातः, पुं, (क्षुद्राणां अण्डमत्स्यानां अण्डात् अभिनवजातानां मत्स्यानामित्यर्थः सङ्घातः समूहः।) पोताधानम्। इत्यमरः। १। १०। १९॥ पोना इति भाषा॥

क्षुद्रादिकषायः, पुं, (क्षुद्रः आदिर्यस्य स कषायः।) कण्टकार्य्यादिकषायः। यथा,—

“क्षुद्रामृतानागरपुष्कराह्वयैः
कृतः कषायः कफमारुतोत्तरे
सश्वासकासारुचिपार्श्वरुग्ज्वरे
ज्वरे त्रिदोषप्रभवेऽपि शस्यते”॥

इति भैषज्यरत्नावली॥

क्षुद्रान्त्रं, क्ली, (क्षुद्रं अन्त्रं उदरस्थनाड़ीभेदः।) हृदयस्थितसूक्ष्मान्त्रम्। यथा,—समाननाम्नः पवनस्य सकलाङ्गचारित्वेऽपि नाभ्यादिस्थानविशेषावाप्तौ युक्तिप्राचुर्य्याभिप्रायेण प्राणायतनानि प्रपञ्चयितुमाह।

“वपा वसावहननं नाभिः क्लोम यकृत् प्लिहा।
क्षुद्रान्त्रं वृक्कौ वस्तिः पुरीषाधानमेव च॥
आमाशयोऽथ हृदयं स्थूलान्त्रं गुद एव च।
उदरञ्च गुदौ कोष्ठौ विस्तारोऽयमुदाहृतः”॥

वपा प्रसिद्धा। वसा मांसस्नेहः। नाभिः प्रसिद्धा। अवहननं पुप्फुसः। प्लीहा आयुर्व्वेदप्रसिद्धः। ते च मांसपिण्डाकारे सव्यकुक्षिगते। यकृत् कालिका। क्लोम मांसपिण्डः। ते च दक्षिणकुक्षिगते। क्षुद्रान्त्रं हृत्स्थान्त्रम्। वृक्कौ हृदयसमीपस्थौ मांसपिण्डौ। वस्तिर्मूत्राशयः। पुरीषाधानं पुरीषाशयः। आमाशयोऽपक्वान्नस्थानम्। हृदयं हृत्पुण्डरीकम्। स्थूलान्त्रगुदोदराणि प्रसिद्धानि। वाह्याद्गुदवलयादन्तर्गुदवलये द्वे। तौ च गुदौ कोष्ठौ कोष्ठे नाभेरधः प्रदेशे भवौ। अयञ्च प्राणायतनस्य विस्तार उक्तः। पूर्व्वश्लोके तु सङ्क्षेपः। अतएव पूर्व्वश्लोकोक्तानां केषाञ्चिदिह पाठः। इति मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्यायः॥ (“पञ्चदशकोष्ठाङ्गानि तद्यथा,—

“नाभिश्च हृदयञ्च क्लोम च यकृच्च प्लीहा च वृक्कौ च वस्तिश्च पुरीषाधारश्चामाशयश्चेति पक्वाशयश्चोत्तरगुदश्चाधरगुदञ्च क्षुद्रान्त्रञ्च स्थूलान्त्रञ्च वपावहनञ्चेति”। इति चरके शारीरस्थाने ७ अध्याये॥)

क्षुद्रापामार्गः, पुं, (क्षुद्रः अपामार्गः। कर्म्मधारयः।) रक्तापामार्गः। इति राजनिर्घण्टः॥ (रक्तापामार्गशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम्॥)

क्षुद्रामलकं, क्ली, (क्षुद्रं आमलकम्। नित्यकर्म्मधारयः।) आमलकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ काठ आमला इति भाषा॥

क्षुद्रामलकसंज्ञः, पुं, (क्षुद्रामलकस्य संज्ञा यस्य।) कर्क्कटवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्राम्रः, पुं, (क्षुद्रः आम्रः। नित्यकर्म्मधारयः।) कोषाम्रः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथास्य पर्य्यायाः।

“कोशाम्र उक्तः क्षुद्राम्रः क्रमिवृक्षः सुकोशकः”॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ गुणाश्चास्य कोशाम्रशब्दे ज्ञेयाः॥)

क्षुद्राम्लपनसः, पुं, (क्षुद्रः अम्लपनसः।) लकुचः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (लकुचशब्दे विवृतिरस्य व्याख्येया॥)

क्षुद्राम्ला, स्त्री, (क्षुद्रा अम्ला।) अम्ललोणिका। यथा,—

“क्षुद्रपत्रा च चाङ्गेरी क्षुद्राम्ला चाम्ललोणिका”॥

इति हारावली। शशाण्डुली। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्राम्लिका, स्त्री, (क्षुद्रा अम्लिका ।) लताविशेषः । आववति, इति आवता इति च हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । चाङ्गेरी २ चुक्राम्ला ३ चुक्रिका ४ लोणाम्ला ५ चतुःपत्री ६ लोणा ७ वोढ़ा ८ अम्लपत्रिका ९ अम्लष्ठा १० अम्लवती ११ अम्ला १२ दन्तशठा १३ शाखाम्ला १४ अम्लपत्री १५ । अस्या गुणाः । अम्लरसत्वम् । उष्णत्वम् । वह्नि-वर्द्धनत्वम् । रुचिकारित्वम् । ग्राहित्वम् । दोष-दुर्नामकफनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रिका, स्त्री, (क्षुद्र + संज्ञायां कन् ततः टाप् पूर्व्वातः इत्वञ्च ।) दंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हिक्का-रोगप्रकारभेदः । यथा,—
"विकृष्टकालैर्या वेगैर्मन्दैः समभिवर्त्तते ।
क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जत्रुमूलात् प्रधाविता" ॥
इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चाशत्तमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

क्षुद्रेङ्गुदी, स्त्री, (क्षुद्रा इङ्गुदी कर्म्मधारयः ।) यवासः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यवासशब्देऽस्य गुणादिकं विवरणम् ॥)

क्षुद्रेर्व्वारुः,पुं, (क्षुद्रा इर्व्वारुः कर्म्मधारयः ।) गोपाल कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रोदुम्बरिका, स्त्री, (क्षुद्रा उदुम्बरिका ।) काको-दुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रोपोदकनाम्नी, स्त्री, (क्षुद्रा उपोदकनाम्नी ।) मूलपोती । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रोपोदकी, स्त्री, (क्षुद्रा उपोदकी ।) स्वल्पपूतिका-शाकः । तत्पर्य्यायः । सूक्ष्मपत्रा २ मत्स्यपी ३ । अस्या गुणाः । "रसवीर्य्यविपाकेषु सदृशी पूर्व्वया स्वयम्" । पूर्व्वया उपोदक्या । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रोलूकः, पुं, (क्षुद्र उलूकः नित्यकर्म्मधारयः ।) डुडुलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुध, ल य औ क्षुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां -परं-सकं-अनिट् ।) क्षुद्बुभुक्षेच्छा । ल, अक्षु-धत् । य, क्षुध्यत्ययं बुभुक्षितः । औ, क्षोद्धा । इति दुर्गादासः ॥

क्षुधा, स्त्री, (क्षुध बुभुक्षायां सम्पदादित्वाद् क्विप् हलन्तत्वाद् वा टाप् ।) भोजनेच्छा । इति दुर्गादासः ॥ अभ्यवहारनिहीर्षा इति ॥ "या देवी सर्व्वभूतेषु क्षुधारूपेण संस्थिता" । इति देवी-माहात्म्यटीकायां नागोजीभट्टः ॥ तत्पर्य्यायः । अशनाया २ बुभुक्षा ३ क्षुत् ४ । इत्यमरः शब्द-रत्नावली च ॥ जिघत्सा ५ । इति जटाधरः ॥*॥ तत्कार्य्याणि यथा,—
"व्याधयो निर्जिताः सर्व्वे क्षुधया नृपसत्तम ! ।
कुण्डली मुकुटी स्रग्वी तथैवालङ्कृतो नरः ।
क्षुधार्त्तो न विराजेत प्रेतवत् क्षुभितो नृणाम् ॥
क्षीरान्नविविधान् भोगान् वस्त्राण्याभरणानि च ।
न चेच्छति नरः किञ्चित् क्षुधया कलुषीकृतः ॥
यथा भूमिगतं तोयं रविरश्मिभिः शुष्यति ।
शरीरस्थस्तथा धातुः शुष्यते जाठराग्निना ॥
न शृणोति न चाघ्राति चक्षुषा न च पश्यति ।
दह्यते वेपते मूढः शुष्यते च क्षुधार्द्दितः ॥
मूकत्वं बधिरत्वञ्च जरान्धत्वञ्च पङ्गुताम् ।
रौद्रं मर्य्यादहीनत्वं क्षुधा सर्व्वं प्रवर्त्तते ॥
भगिनीं जननीं पुत्त्रं भार्य्यां दुहितरं तथा ।
भ्रातरं स्वजनं वापि क्षुधाविष्टो न विन्दति" ॥
इति वह्निपुराणे प्रेतोपाख्याननामाध्यायः ॥

क्षुधाकुशलः, पुं, (क्षुधायां क्षुधोद्रेकविषये कुशलः निपुणः विशेषेण क्षुधोत्पादकः ।) विल्वान्तरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुधातुरः, त्रि, (क्षुधा क्षुधया आतुरः ।) क्षुधा-पीड़ितः । यथा,—
"अर्थातुराणां न सुहृन्न बन्धुः
कामातुराणां न भयं न लज्जा ।
चिन्तातुराणां न सुखं न निद्रा
क्षुधातुराणां न बलं न तेजः" ॥
इति गारुड़े ११६ अध्यायः ॥

क्षुधार्त्तः, त्रि, (क्षुधया आर्त्तः ऋतो वा तृतीयातत्पु-रुषे ऋतस्य वृद्धिः ।) क्षुत्पीड़ितः । यथा,—
"शीतार्त्तश्च क्षुधार्त्तश्च कम्पान्वितकलेवरः ।
जजागार तदा रात्रौ स्नुतो नीहारवारिणा" ॥
इति शिवरहस्ये शिवरात्रिव्रतकथा ॥ (यथा, च मनुः । १० । १०७ ।
"भरद्वाजः क्षुधार्त्तस्तु सपुत्त्रो विजने वने ।
बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह वृधोस्तक्ष्णो महातपाः" ॥)

क्षुधाभिजननः, पुं, (क्षुधां अभिजनयतीति । अभि + जन् + ल्युः ।) राजिका । इत्यमरः । २ । ९ । १९ ॥ क्षुधाजनकद्रव्यमात्रे त्रि ॥

क्षुधावती, स्त्री, (क्षुधाऽस्यामस्तीति । मतुप् मस्य वत्वम् ।) क्षुधाजनकौषधवटी । अजीर्णादि-रोगनाशकगुड़िका । यथा,—
"रसायो गन्धकाभ्राणि शुण्ठ्यं त्रिफला वचा ।
यमानी शतपुष्पा च चविका जीरकद्वयम् ॥
प्रत्येकं पलमेषान्तु घण्टकर्णपुनर्नवा ।
माणकं ग्रन्थिकश्चेन्द्रकेशराजसुदर्शनाः ॥
दण्डोत्पला चित्रदन्ती आमलरक्तचन्दनम् ।
भृङ्गापामार्गकुलका मण्डूकश्च पलार्द्धकम् ॥
आर्द्रकस्वरसेनाथ गुड़िकां संप्रकल्पयेत् ।
वदराश्मिसमाश्चैषां भक्षयित्वा पिबेदनु ॥
वारिभक्तं जलञ्चैव प्रातरुत्थाय मानवः ।
वटी क्षुधावती नाम सर्व्वाजीर्णविनाशिनी ॥
अग्निञ्च कुरुते दीप्तं भस्मकञ्च नियच्छति ।
अम्लपित्तञ्च शूलञ्च परिणामकृतञ्च यत् ॥
तत्सर्व्वं शमयत्याशु भास्करस्तिमिरं यथा ।
मधुरं वर्ज्जयेदत्र विशेषात् क्षीरशर्करे" ॥
इति भैषज्यरत्नावल्यामम्लपित्तचिकित्सा ॥ तस्याः स्वल्पवृहद्भेदौ तत्रैव द्रष्टव्यौ ॥*॥ क्षुधायुक्ते त्रि ॥ (क्षुधाजनकापरौषधम् । यथा,—
"सप्त पञ्चचतुर्भागाष्टङ्कणक्षारकद्वये ।
अयस्त्रयः पटुनाश्च द्वौ द्वौ मरिचचित्रयोः ॥
शुण्ठीलवङ्गयोर्द्वौ द्वावस्त्रयोगेन भावयेत् ।
वटीं शोलप्रमाणेन कारयेद्भिषजां वरः ॥
आमशूलमम्लपित्तं पित्तशूलं विशेषतः ।
दुर्नामग्रहणीमुख्या मजीर्णानि विनाशयेत् ॥
नाम्ना क्षुधावती स्वैषा वह्निदेवेन निर्म्मिता ।
अस्याः प्रसादात् मन्दाग्निर्भवेद्बाडवानलो नरः" ॥
इति चिकित्सारत्नगिधौ मन्दाग्न्यधिकारे ॥)

क्षुधासागररसः, पुं, (क्षुधायां क्षुधाया वा सागर इव क्षुधोद्रेकात् तथात्वम् ।) औषधविशेषः । यथा,—
"त्रिकटु त्रिफला चैव तथा लवणपञ्चकम् ।
क्षारत्रयं रसं गन्धं भागैकं पूर्व्ववद्विषम् ॥
गुञ्जामात्रां वटीं कुर्य्यात् लवङ्गैः पञ्चभिः सह ।
क्षुधासागरनामायं रसः सूर्य्येण निर्म्मितः" ॥
पूर्व्ववद्विषमित्यम्लतत्वत्वक्षतभागवत् । तेनात्र विष-भागद्वयम् । इति भैषज्यरत्नावली ॥

क्षुधितः, त्रि, (क्षुध् + कर्त्तरि क्तः । यद्वा क्षुधा जाता ऽस्य इति तारकादित्वादितच् प्रत्ययः ।) बुभु-क्षितः । तत्पर्य्यायः । बुभुक्षितः २ जिघत्सुः ३ अशनायितः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । २० ॥

क्षुधुनः, पुं, (क्षुध बुभुक्षायां + "क्षुधिपिशिमि कित्" । उणां । ३ । ४४ । इति उनन् स च कित् ।) म्लेच्छभेदः । इत्युणादिकोषः ॥

क्षुप, सादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) सौत्रधातुरयम् । क्षुपः । इति दुर्गा-दासः ॥

क्षुपः, पुं, (क्षुप् + "इगुपधेति कः" । ३ । १ । १३५ ।) ह्रस्वशाखाशिफः । क्षुद्रवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ८ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १७२ । २८ ।
"तस्या रूपेण स गिरिर्वेषेण च विशेषतः ।
स सवृक्षक्षुपलतो हिरण्मय इवाभवत्" ॥)
श्रीकृष्णात् सत्यभामायां जातपुत्त्रविशेषः । यथा,
"जज्ञिरे सत्यभामायां भानुर्भीमरथः क्षुपः ।
रौहितो दीप्तिमांश्चैव ताम्रजाक्षो जलान्तकः ।
भानुर्भीमरिका चैव ताम्रपक्षा जलन्धमा ।
चतस्रो जज्ञिरे तेषां स्वसारो गरुड़ध्वजात्" ।
इति महाभारते हरिवंशे १६२ अध्यायः ॥*॥ इक्ष्वाकुराजपिता । यथा,—
"आसीत् कृतयुगे तात ! मनुर्दण्डधरः प्रभुः ।
तस्य पुत्त्रो महाबाहुः प्रसन्धिरिति विश्रुतः ।
प्रसन्धेरभवद् पुत्त्रः क्षुप इत्यभिसंज्ञितः ।
क्षुपस्य पुत्त्रस्त्विक्ष्वाकुर्महीपालोऽभवत् प्रभुः" ।
इति महाभारते । १४ । ४ । २-४ ॥ द्वारकायाः पश्चिम-दिक्स्थपर्व्वतः । यथा,—
"दक्षिणस्यां लतावेष्टः पञ्चवर्णो विराजते ।
इन्द्रकेतुप्रतीकाशः पश्चिमस्यां तथा क्षुपः" ।
इति 'महाभारते हरिवंशे द्वारवतीविशि-निर्म्माणे १५७ अध्यायः ॥

क्षुपकः, पुं, (क्षुप + स्वार्थे कन् ।) क्षुपः । क्षुद्रवृक्षः । यथा,—
"अतो यो विपरीतः स्यात् सुखसाध्यः स उच्यते ।
अवद्धमूलः क्षुपको यद्वदुत्पाटने सुखः" ।
इति सुश्रुते प्रथमभागे २४ अध्यायः ॥

क्षुपालुः, पुं, (क्षुप + आलुप्रत्ययः ।) पानीयालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुपडोड्मुष्टिः, पुं, (टुल उत्क्षेपे + अच् तस्य गुणः लकारस्य डत्वम् । दक्षाणि क्षुपं डोडस्य

साधुः । तादृक् मुष्टिर्यस्य ।) विषमुष्टिक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विषमुष्टिशब्देऽस्या गुणा-दयो ज्ञेयाः ॥)

[क्षु]भ्रा, पुं, (क्षुभ + "क्षुभ्यख्यान्तध्वान्तलग्नेति" । ७ । २ । १८ । इति निपातनात् साधुः ।) मन्थान-दण्डः । इति हेमचन्द्रः ॥ षोड़शरतिबन्धान्त-र्गतैकादशबन्धः । यथा,—

"पार्श्वोपरि पदौ कृत्वा योनौ लिङ्गेन ताड़येत् । बाहुभ्यां धारयं गाढ़ं बन्धो वै क्षुब्धसंज्ञकः" ॥

इति रतिमञ्जरी ॥ क्षोभविशिष्टे त्रि ॥

[क्षुभ], ल उ सञ्चलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् । लृदित् ।) लृ, अक्षुभत् । उ, क्षोभते नानुजीविषु । इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

[क्षुभ], य ग सञ्चलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-क्र्यां च-परं-अकं-सेट् ।) य, क्षुभ्यति रिपुरब्धिवेति हलायुधः । ग, क्षुभ्नाति चुक्षोभ । इति दुर्गा-दासः ॥

[क्षुभ]ः, पुं, (क्षुभ + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः" । ३ । १ । १३५ । इति कः ।) प्रवर्त्तकः । यथा,—

"ये च तेऽनुचराः सर्व्वे पादोपान्तं समाश्रिताः । माठरारण्यदण्डाद्यास्तांस्तान् वन्देऽशनिक्षुभान्" ॥

इति महाभारते । ३ । ३ । ६८ । "अशनिक्षुभान् विद्युदशन्यादिप्रवर्त्तकान्" । इति तट्टीकायां नील-कण्ठः ॥

[क्षु]भा, स्त्री, (क्षुभ + स्त्रियां टाप् ।) निग्रहानुग्रह-कर्त्री देवता । यथा, महाभारते ३ । ३ । ६९ ।

"क्षुभया सहिता मैत्री याश्चान्या भूतमातरः । ताश्च सर्व्वा नमस्यामि पान्तु मां शरणागतम्" ॥

"क्षुभा मैत्री निग्रहानुग्रहकर्त्र्यौ देवते । भूत-मातरः गौरीपद्मादयः । ब्राह्मीमाहेश्वर्य्यादयश्च" । इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥

[क्षु]भितः, त्रि, (क्षुभ + कर्त्तरि क्तः ।) भीतः । इति हलायुधः ॥ सञ्चलितः । इति क्षुभधात्वर्थदर्श-नात् ॥

[क्षु]मा, स्त्री, (क्षु + मक् टाप् ।) अतसी । इत्यमरः । २ । ९ । २० । शणः । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ नीलिका । इति मेदिनी ॥ लताभेदः । इति शब्द-रत्नावली ॥

[क्षुर], श विलेखने । खनने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, क्षुरति भूमिं लोकः । क्षोरिता । क्षुरो लोमच्छेदनः । इति दुर्गादासः ॥

[क्षुर]ः, पुं, (क्षुर + "इगुपधेति" । ३ । १ । १३५ । कः । यद्वा, "क्षेश्चाग्रयवक्षविपक्षुक्षुरक्षुरखुरेति" । उणां । २ । २८ । इति निपातनात् सिद्धम् ।) कोकिलाक्षः । इत्यमरः । २ । ८ । ४९ ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—

"कोकिलाक्षस्तु काकेक्षुरिक्षुरः क्षुरकः क्षुरः । भिक्षुः काण्डेक्षुरप्युक्ता इक्षुगन्धेक्षुवालिका" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) [क्षौर]पम् । इति तट्टीका ॥ छेदनद्रव्यम् । तत्तु नापि-तस्य लोमच्छेदकास्त्रम् । (यथा, मनुः । ८ । २९२ ।

"सर्व्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारन्तु पार्थिवः । प्रवर्त्तमानमन्याये छेदयेल्लवशः क्षुरैः" ॥)

गोक्षुरः । इति मेदिनी ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,— वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"त्रिकण्टः स्वादुकण्टो गोकण्टोऽथ त्रिकण्टकः । त्रिपुटः कण्टकफलः श्वदंष्ट्रा गोक्षुरः क्षुरः" ॥

महापिण्डीतकः । शरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३४ । ९० ।

"ततस्तस्य नगरस्य क्षुरेण निशितेन च । शिर उत्कृत्य तरसा पातयामास पाण्डवः" ॥

खड्गादिपादुका । इति धरणिः । क्षुरा इति भाषा ॥

क्षुरकः, पुं, (क्षुर + स्वार्थे कन् ।) तिलकवृक्षः । इत्य-मरः । २ । ४ । ४० ॥ कोकिलाक्षः । (अस्य प-र्य्याया यथा,—

"कोकिलाक्षस्तु काकेक्षुरिक्षुरः क्षुरकः क्षुरः । भिक्षुः काण्डेक्षुरप्युक्ता इक्षुगन्धेक्षुवालिका" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ अस्य व्यवहारो यथा,—

"यवानी जीरके द्वे च वानरीगजपिप्पली । जातीफलं सपत्रञ्च लवङ्गागरुचन्दनम् ॥ तालीशं तिलमाषञ्च क्षुरकं गोक्षुरन्तथा । शतावरी शताङ्गा च वचा दार्व्वी पुनर्नवा ॥ निकुम्भकुम्भौ मार्ज्जारी कन्दो नागबला तथा । वासामांसी मुरामुस्तं पिप्पलीमूलमेव च ॥ मूषली वानरी भ्रङ्गी शाल्मली मूलमेव च । मेथिकाजकर्ण्यौ च शर्करा चाप्यशेषयम् । मातुपलब्धाश्वगन्धा द्राक्षा च चोचकं समम्" ॥

इत्यादिषु द्रष्टव्यम् । इति वैद्यककषायसंग्रहे बृहत्कामेश्वरमोदकान्तर्गते ॥) गोक्षुरः । इति मेदिनी ॥ भूताङ्कुशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुरकर्म्म, [न्] क्ली, (क्षुरेणोचितं क्षुरसाध्यं वा कर्म्म ।) क्षौरम् । क्षुरद्वारा केशादिकर्त्तनम् ॥ यथा,—

"यो जन्ममासे क्षुरकर्म्म यात्रां कर्णस्य वेधं कुरुते च मोहात् । नूनं स रोगं धनपुत्त्रनाशं प्राप्नोति मूढ़ो वधबन्धनानि ॥ जातं दिनं दूषयते वशिष्ठ-स्त्वष्टौ च गर्गो यवनो दशाहम् । जन्माख्यमासं किल भागुरिश्च चूड़े विवाहे क्षुरकर्णवेधे ॥ दैवकार्य्ये पितृश्राद्धे रवेः संक्रमदिने । क्षुरकर्म्म न कुर्व्वीत जन्ममासेऽथ जन्मभे" ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ क्षौरानन्तरं स्नानं कर्त्त-व्यम् । यथा,—

"दुःस्वप्ने मैथुने वान्ते विरिक्ते क्षुरकर्म्मणि । चितिं यूपञ्च शवं स्पृष्ट्वा स्नानमाचरेत्" ॥

इति मितात्तरायां प्रायश्चित्ताध्याये पराशर-वचनम् ॥ अन्यत् चौरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

क्षुरधारः, पुं, (क्षुरस्य धारा इव धारा अस्य ।) बाण-विशेषः । यथा, महाभारते । ४ । ६ । २८ ।

"खड्गांश्च दीप्तान् दीर्घांश्च कलापांश्च महाधनान् । विपाठान् क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्निदधुः सह" ॥

"विपाटान् वाणविशेषान् तादृशान् क्षुरधारांश्च" । इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥ * ॥ क्षुरस्य शाणित-मुखम् । तद्युक्ते त्रि । (यथा, महाभारते । ४ । ६२ । २७ ।

"अथ जिष्णुरुपावृत्य क्षुरधारेण कार्म्मुकम् । चकर्त्त भीष्मस्य तदा जातरूपपरिष्कृतम्" ॥)

क्षुरधारा, स्त्री, (क्षुरस्य धारा ।) क्षुरधारः । यथा,

"अन्तकः पवनो मृत्युः पातालं वड़वामुखम् । क्षुरधारा विषं सर्पो वह्निरित्येकतः स्त्रियः" ॥

इति महाभारते । १३ । पञ्चचूड़ानारदसंवादे ३८ । २९ ॥ "अन्तकादिवत् सद्यो नाशका इत्यर्थः" । इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥

क्षुरपत्रः, पुं, (क्षुरस्य पत्रमिव पत्रमस्य क्षुरवत् पत्रमस्य वा ।) शरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दर्भ-विशेषः । यथा,—

"ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात् क्षुरपत्रस्तथैव च" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) क्षुर-तुल्यपर्णयुक्ते त्रि ॥

क्षुरपत्रिका, स्त्री, (क्षुर इव पत्रमस्याः स्वार्थे कन् स्त्रियां टापि अत इत्वम् ।) पालङ्क्यशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुरप्रः, पुं, (क्षुर इव प्राति छिनत्ति । छेदनक्रियां पूरयति वा प्र + कः । किंवा प्र गत्यः ।) बाणवि-शेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ५३ । ४६ ।

"स तु द्रोणं त्रिसप्तत्या क्षुरप्राणां समार्पयत्" ॥)

क्षुरप्रानामकघासच्छेदनास्त्रञ्च ॥

क्षुरप्रगं, क्ली, (क्षुरप्रं क्षुरप्रतां गच्छतीति । गम + डः ।) क्षुरप्रास्त्रम् । इति केचित् ॥ (क्षुरप्र इव गच्छतीति । क्षुरप्रसदृशास्त्रविशेषः ॥)

क्षुरभाण्डं, क्ली, (क्षुरस्य भाण्डं आधारः ।) क्षुराधारः । भाँड़ि इति भाषा । यथा,—"भद्रे ! शीघ्रमानीयतां क्षुरभाण्डं येन क्षौरकर्म्मकरणाय गच्छामि । सापि छिन्ननासिका गृहमध्यस्थितैव कार्य्यकरणो-पेक्षया क्षुरभाण्डात् क्षुरमेकं समाकृष्य तस्याभि-मुखं प्रेषयामास" । इति विष्णुशर्म्मविरचितपञ्च-तन्त्रे १ तन्त्रम् ॥

क्षुरमर्द्दी, [न्] पुं, (क्षुरं मर्द्दयतीति । क्षुर + मृद + णिनिः ।) नापितः । यथा,—

"पक्षं लेप्यादिकर्म्म स्यात् नापितश्चण्डिलः क्षुरी । क्षुरमर्द्दी दिवाकीर्त्तिर्मुण्डकोऽन्तावसाय्यपि" ॥

इति हेमचन्द्रः ॥

क्षुराङ्गः, पुं, (क्षुर इवाङ्गमस्य ।) गोक्षुरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुरिका, स्त्री, (क्षुर + ङीप् स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्व-ह्रस्वश्च ।) पालङ्क्यशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पालङ्क्यशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ॥) मृत्यास्त्रविशेषः । छुरी इति भाषा । (अथर्व्वयजु-र्व्वेदान्तर्गत उपनिषद्विशेषः । यदुक्तं मुक्तिकोप-निषदि । "अमृतनादकालाग्निरुद्रक्षुरिका सर्व्व-सारेत्युपक्रम्य सरस्वतीरहस्यानां अथर्व्वयजुर्व्वेद-

ग्रहाणां द्वात्रिंशत् सङ्ख्याकानां उपनिषदां सह-
नाव वत्विति शान्तिरिति” ॥)

क्षुरिकापत्रः, पुं, (क्षुरिका इव क्षुरवदित्यर्थः पत्र-
मस्य ।) शरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुरिणी, स्त्री, (क्षुरः अस्या अस्तीति । इनिः ङीप्
च ।) वराहक्रान्ता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नापित-
भार्य्या च ॥

क्षुरी, [न्] पुं, (क्षुरोऽस्यास्तीति । क्षुर + इनिः ।)
नापितः । इत्यमरः । २ । १० । १० ॥

क्षुरी,स्त्री,(क्षुद्रः क्षुरः क्षुर इव वा । क्षुर + स्वल्पार्थे
ङीप् ।) छुरिका । इति हेमचन्द्रः ॥ क्षुरीति
च पाठः ॥

क्षुल्लः, त्रि, (क्षुद् सम्पेषणे + सम्पदादित्वात् क्विप् ।
क्षुदं लाति गृह्णातीति । क्षुद् + ला + कः ।) लघुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ३ । ५ । १० ।
“अल्पश्रमः क्षुल्लसुखावहानां
तेषामृते कृष्णकथामृतौघात्” ॥)

क्षुल्लकः, त्रि, (क्षुल्ल + स्वार्थे कन् ।) क्षुद्रः । इत्य-
मरः । ३ । ३ । १० ॥ स्वल्पः । नीचकः । कनिष्ठः ।
दरिद्रः । इति भरतः ॥ पामरः । दुःखितः ।
(यथा, भागवते । ४ । ३० । २९ ।
“येनोपशान्तिर्भूतानां क्षुल्लकानामपीहताम् ।
अन्तर्हितोऽन्तर्हृदये कस्मान्नो वेद नाशिषः” ॥)
खलः । इति हेमचन्द्रः ॥ शब्दरत्नावल्यां खुल्लक
इति च पाठः ॥

क्षुल्लकः, पुं, (क्षुल्ल + संज्ञायां स्वल्पार्थे वा कन् ।) क्षुद्र-
शङ्खः । इति हेमचन्द्रः राजनिर्घण्टश्च ॥ (शोधना-
दिप्रकरणेऽस्य विषयो यथा,—
“कङ्कुष्ठं गैरिकं शङ्खं कासीसं टङ्कणन्तथा ।
नीलाञ्जनं शुक्तिभेदाः क्षुल्लकाः सवराटकाः ॥
जम्बीरवारिणा स्विन्नाः क्षालिताः कोष्णवारिणा
शुद्धिमायान्त्यमी योज्या भिषग्भिर्योगसिद्धये” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे द्वितीये भागे ॥)

क्षुल्लतातः, पुं, (क्षुल्लः पितुः कनिष्ठः स चासौ
तातश्चेति नित्यकर्म्मधारयः ।) पितृकनिष्ठभ्राता ।
इति क्षुल्लतातकशब्ददर्शनात् ॥ शब्दरत्नावल्यां
खुल्लतात इति पाठः ॥

क्षुल्लतातकः, पुं, (क्षुल्लतात + स्वार्थे कन् ।) पितृव्यः ।
इति जटाधरः । खुड़ा इति भाषा ॥

क्षेत्रं, क्ली, (क्षि + ष्ट्रन् ।) भूमिः । क्षेत इति भाषा ॥
तत्पर्य्यायः । वप्रम् । २ केदारः ३ । इत्यमरः । २ ।
९ । ११ ॥ वलजम् ४ निष्कुटः ५ राजिका ६
पाटीरः ७ । इति जटाधरः ॥ * ॥ तत्समूहवाच-
कानि यथा,—
“कैदारकन्तु कैदार्य्यं क्षेत्रं कैदारकं तथा ।
वारटञ्चेति पर्य्यायः क्षेत्रवृन्दे निगद्यते” ॥
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तद्भेदा यथा,—
“व्रीहिभवोचितं क्षेत्रं व्रैहेयं तत् समीरितम् ।
शाल्युद्भवोचितं यत्तु शालेयमभिधीयते ॥
यव्यं यवोचितं क्षेत्रं यवक्यं यवकोचितम् ।
षष्टिकोद्भवनं यत्तु षष्टिक्यं तत् प्रकीर्त्तितम् ॥
तिलोद्भवोचितं यत्तु तिल्यं तैलीनमित्यपि ।
एवं माष्यन्तु माषीणं कौद्रव्यं कौद्रवीणवत् ॥
तथा भङ्ग्यञ्च भाङ्गीनमुम्यमौमीनमित्यपि ।
अथ मौद्गञ्च मौद्गीनमणव्यमाणवीनवत् ॥
माषकोद्रवभङ्गोमामुद्गाणुप्रभवोचितम् ।
बीजाकृतमुप्तकृष्टमुत नोतिसमाह्वये ॥
सीत्यं कृष्टञ्च हल्यञ्च तृतीयाकृतमित्यपि ।
त्रिगुणाकृतमित्येवं त्रिवारकृष्णभूमिषु ॥
शम्बाकृतं द्विहल्यञ्च द्वितीयं द्विगुणाकृतम् ।
द्वितीयाकृतमप्यत्र द्विवारकृष्टभूमिषु ॥
द्रोणाढ़कखार्य्यादेर्व्वापादौ द्रौणिकस्तथा ।
स्यादाढ़किकखारीकौ उत्तमर्णादयस्त्विषु ।
आदिभ्यां प्रास्थिकादिश्च पाकादौ द्रौणिकोऽपि च” ॥
इति च शब्दरत्नावली ॥
परक्षेत्रे गोचारणकथननिषेधो यथा,—
“न कुर्य्यात् सख्यवैराणि विवादं न च पैशुनम् ।
परक्षेत्रे गां चरन्तीं न चाचक्षीत कस्यचित्” ॥
इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे १५ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च । मनुः ।
“आत्मनो यदि वान्येषां गृहे क्षेत्रेऽथवा खले ।
भक्षयन्तीं न कथयेत् पिबन्तञ्चैव वत्सकम्” ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥ तत्रस्थजलगुणाः ।
“कैदारं मधुरं प्रोक्तं विपाके गुरु दोषलम्” ॥
इति राजवल्लभः ॥ * ॥

अथ सिद्धक्षेत्राणि ।

तत्र वाराणसीक्षेत्रं यथा,—
“आसन्नं युवयोः क्षेत्रमिदं वाराणसी तु यत् ।
कथितं नातिदूरे च वर्त्तते नरसत्तमौ” ॥ * ॥
कामरूपक्षेत्रं यथा,—
“नाचिरात् कामदं पुण्यं क्षेत्रं पीठं निगद्यते ।
चिरात्तु कामदो देवो न चिराद्यत्र वामदः ॥
तत् क्षेत्रमिति लोके यद्वद्यते पूर्ब्बसूरिभिः ।
कामरूपं महापीठं गुह्याद्गुह्यतमं परम्” ॥
इति च कालिकापुराणे ५० अध्यायः ॥*॥
गङ्गाक्षेत्रं यथा, स्कान्दे ।
“तीराद्गव्यूतिमात्रन्तु परितः क्षेत्रमुच्यते” ॥
नारायणक्षेत्रं यथा,—
“प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयम् ।
तत्र नारायणः स्वामी गङ्गागर्भान्तरे वरे ॥
तत्र नारायणक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे हरेः पदे ।
एतेष्वन्येषु यो दानं प्रतिगृह्णाति कामतः ।
स च तीर्थप्रतिग्राही कुम्भीपाकं प्रयाति च” ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥ * ॥
भास्करक्षेत्रं यथा, स्मृतिसमुच्चयलिखितवचने ।
“गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्म्मृते गुरौ ।
आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम्” ॥
भास्करक्षेत्रं प्रयागः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥*॥
गयाक्षेत्रं यथा,—
“पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः” ॥
इति वायुपुराणम् ॥*॥ पुरुषोत्तमक्षेत्रं यथा,—

मुनय ऊचुः ।

“पुरुषोत्तमाख्यं सुमहत् क्षेत्रं परमपावनम्” ॥
इत्यादि ।

जैमिनिरुवाच ।

“एतत् क्षेत्रवरस्यास्य वपुर्भूतं महात्मनः ।
स्वयं वपुष्मान् यत्रास्ते स्वनाम्ना ख्यापितं हि तत्
इत्युत्कलखण्डम् ॥ * ॥ विष्णुक्षेत्राणि यथा,—

श्रीभगवानुवाच ।

“षट्षष्ट्यावस्थितो ब्रह्मन् ! गुह्यनामानि मेऽष्ट
क्षेत्राणि चैव गुह्यानि तव वक्ष्यामि यत्नतः ।
कोकामुखे वराहञ्च मन्दरे मधुसूदनम् ।
अनन्तं कपिलद्वीपे प्रभासे रविनन्दनम् ॥
माल्योदये तु वैकुण्ठं महेन्द्रे तु नृपात्मकम् ।
ऋषभे तु महाविष्णुं द्वारकायान्तु भूपतिम् ।
पाण्डुसह्ये तु देवेशं वसुकुण्डे जगत्पतिम् ।
वन्दीवने महायोगं चित्रकूटे नराधिपम् ।
नैमिषे पीतवासञ्च गवां निष्क्रमणे हरिम् ।
शालग्रामे तपोवासमचिन्त्यं गन्धमादने ॥
कुब्जाम्रके हृषीकेशं गङ्गाद्वारे गदाधरम् ।
गरुड़ध्वजं तोषके च गोविन्दं नागसाह्वये ।
वृन्दावने तु गोपालं मथुरायां स्वयम्भुवम् ।
केदारे माधवं विद्यात् वाराणस्यान्तु केशवम् ।
पुष्करे पुष्कराक्षन्तु दृषद्वत्यां जयध्वजम् ।
तृणबिन्दुवने वीरमशोकं सिन्धुसागरे ॥
केशे वटे महाबाहुममृतं तेजसो वने ।
विशाखयूप्ये विश्वेशं नारसिंहं वने वने ॥
लोहाकुले रिपुहरं देवशाले त्रिविक्रमम् ।
पुरुषोत्तमं दशपुरे कुब्जके वामनं विदुः ॥
विद्याधरं वितस्तायां वाराहे धरणीधरम् ।
देवदारुवने गुह्यं कावेर्य्यां नागशायिनम् ॥
प्रयागे योगमूर्त्तिञ्च पयोष्ण्यां सुन्दरं विदुः ।
कुमारतीर्थे कौमारं लौहित्ये हयशीरषम् ।
उज्जयन्यां त्रिविक्रमं लिङ्गस्फोटे चतुर्भुजम् ।
हरिहरं तुङ्गभद्रायां दृष्ट्वा पापात् प्रमुच्यते ।
विश्वरूपं कुरुक्षेत्रे मणिकुण्डे हलायुधम् ।
लोकतीरमयोध्यायां कुण्डिने रुक्मिणीपतिम् ।
भण्डीरे वासुदेवञ्च चक्रतीर्थे सुदर्शनम् ।
आद्यं विष्णुपदे विद्यात् सूकरे सूकरं विदुः ।
कुशेशं मानसे तीर्थे दण्डके श्यामलं विदुः ।
त्रिकूटे नागमोक्षञ्च मेरुपृष्ठे च भास्करम् ।
विरजं पुष्पभद्रायां बालञ्चामीकरे विदुः ।
यशस्करं विपाशायां माहिष्मत्यां हुताशनम् ।
क्षीराब्धौ पद्मनाभञ्च विमले तु सनातनम् ।
शिवनद्यां शिवकरं गयायाञ्च गदाधरम् ।
सर्व्वत्र परमात्मानं यः पश्यति स मुच्यते ।
अष्टषष्टिस्तु नामानि कीर्त्तितानि मया तव ।
क्षेत्राणि चैव गुह्यानि कथितानि विशेषतः ।
द्रष्टव्यानि यथाशक्त्या क्षेत्राण्येतानि मानवैः ।
वैष्णवैस्तु विशेषेण तेषां मुक्तिं ददाम्यहम्” ।
इति नारसिंहे ६२ अध्यायः ॥ * ॥ मेषा-
द्वादशराशिः । यथा,—
“राशिनामानि च क्षेत्रं भमृक्षं गृहनाम च ।
मेषादीनाञ्च पर्य्यायं लोकादेव विचिन्तयेत्” ।
ग्रहाणां क्षेत्राणि यथा,—
“कुजशुक्रबुधेन्द्वर्कसौम्यशुक्रावनीभुवाम् ।

जीवार्किभानुजेज्यानां क्षेत्राणि स्युरजादयः” ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ अपि च ।
“मेषमङ्गारकक्षेत्रं वृषं शुक्रस्य कीर्त्तितम् ।
मिथुनस्य बुधो ज्ञेयः सोमः कर्कटकस्य तु ॥
सूर्य्यक्षेत्रं भवेत् सिंहः कन्या क्षेत्रं बुधस्य च ।
धनुः सुरगुरोश्चैव शनेर्मकरकुम्भकौ ॥
मीनः सुरगुरोश्चैव ग्रहक्षेत्रं प्रकीर्त्तितम्” ॥
इति गारुडे ६० अध्यायः ॥ * ॥ शरीरम् ।
यथा, भगवद्गीतायाम् । १३ । १ ।
“इदं शरीरं कौन्तेय ! क्षेत्रमित्यभिधीयते” ॥
अतः शरीरस्य क्षेत्रत्वमित्यत्र शाङ्करभाष्यम् ।
यथा,—“इदमिति सर्व्वनाम्नोक्तं विशिनष्टि शरीर-
मिति । हे कौन्तेय ! क्षतत्राणात् क्षयात् क्षर-
णात् क्षेत्रवद्वास्मिन् कर्म्मफलनिर्वृतेः क्षेत्र-
मितीतिशब्दः एवं शब्दपदार्थकः क्षेत्रमित्येव-
मभिधीयते कथ्यते” ॥ इच्छा । द्वेषः । सुखम् ।
दुःखम् । चेतना । धृतिः । यथा, भगवद्गीतायाम् ।
१३ । ६ ।
“इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः ।
एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम्” ॥
अत्र शाङ्करभाष्यं यथा,—“अथेदानीं आत्मगुणा
इति यानाचक्षते वैशेषिकास्तेऽपि क्षेत्रधर्म्मा एव
न तु क्षेत्रज्ञस्येत्याह भगवान् इच्छा द्वेष इति ।
इच्छा यज्जातीयं सुखहेतुमर्थमुपलब्धवान् पूर्व्व
पुनस्तज्जातीयमुपलभ्यमानस्तमादातुमिच्छति सु-
खहेतुरिति सेयमिच्छान्तःकरणधर्म्मो ज्ञेयत्वात्
क्षेत्रं तथा द्वेषो यज्जातीयमर्थं दुःखहेतुत्वे-
नानुभूतवान् पूर्व्वं पुनस्तज्जातीयमुपलभ्यमानस्तं
द्वेष्टि सोऽयं द्वेषो ज्ञेयत्वात् क्षेत्रमेव तथा सुख-
मनुकूलं प्रसन्नं सत्त्वात्मकं ज्ञेयत्वात् क्षेत्रमेव दुःखं
प्रतिकूलात्मकं ज्ञेयत्वात् तदपि क्षेत्रं संघातो
देहेन्द्रियाणां संहतिस्तस्यामभिव्यक्तान्तःकरण-
वृत्तिः तप्त इव लौहपिण्डेऽग्निरात्मचैतन्याभास-
रसविद्धा चेतना सा च क्षेत्रं ज्ञेयत्वात् धृति-
र्ययावसादं प्राप्तानि देहेन्द्रियाणि ध्रियन्ते सा च
ज्ञेयत्वात् क्षेत्रं सर्व्वान्तःकरणधर्म्मोपलक्षणार्थं
इच्छादिग्रहणं यत उक्तं तदुपसंहरति एतत्
क्षेत्रं समासेन सविकारं सह विकारेण महदा-
दिनोदाहृतमुक्तं यस्य क्षेत्रभेदजातस्य संहतिरिदं
शरीरं क्षेत्रं इत्युक्तं तत् क्षेत्रं व्याख्यातं महाभूतादि-
भेदादभिन्नं धृत्यन्तम्” ॥ इत्यत्र श्रीधरस्वामिनापि
उक्तं तदुच्यते । “एते चेच्छादयो दृश्यत्वान्नात्म-
धर्म्मा अपि तु मनोधर्म्मा अतः क्षेत्रान्तःपातिन
उपलक्षणञ्चैतत् सङ्कल्पादीनाम् । तथा च
श्रुतिः । कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धा
अश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्व्वं मन
एवेति” ॥ * ॥ सप्तद्वीपा पृथिवी । यथा, भाग-
वते ९ । ६ । ३७ ।
“यावत् सूर्य्य उदेति स्म यावच्च प्रतितिष्ठति ।
सर्व्वं तद्यौवनाश्वस्य मान्धातुः क्षेत्रमुच्यते” ।)
सिद्धस्थानम् । (यथा, कथासरित्सागरे । ३ । ७८ ।
“पाटलिपुत्रं क्षेत्रं लक्ष्मीसरस्वत्यौ” ।) कलत्रम् ।

इति मेदिनी ॥ (यथा मनुः । ९ । ३३ ।
“क्षेत्रभूता स्मृता नारी बीजभूतः स्मृतः पुमान् ।
क्षेत्रबीजसमायोगात् सम्भवः सर्व्वदेहिनाम्” ॥)
गृहम् । नगरम् । इति वैजयन्तीकोषः ॥ * ॥

अथ क्षेत्रव्यवहारो लिख्यते ।

तत्र भुजकोटिकर्णानामन्यतमे ज्ञातेऽन्यतमयो-
र्ज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तद्वयम् ।
इष्टाद्बाहोर्यः स्यात्तत्स्पर्द्धिन्यां दिशीतरो बाहुः ।
त्र्यस्रे चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्त्तिता तज्ज्ञैः ॥
तत्कृत्योर्योगपदं कर्णो दोःकर्णवर्गयोर्व्विवरात् ।
मूलं कोटिः कोटिश्रुतिकृत्योरन्तरात् पदं बाहुः ॥

उदाहरणम् ।

कोटिश्चतुष्टयं यत्र दोस्त्रयं तत्र का श्रुतिः ।
कोटिं दोःकर्णतः कोटिश्रुतिभ्याञ्च भुजं वद ॥

न्यासः 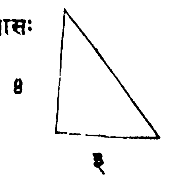

कोटिः ४ । भुजः ३ । भुज-
वर्गः ९ । कोटिवर्गः १६ ।
एतयोर्योगात् २५ । मूलं
५ कर्णो जातः ॥

अथ कर्णभुजाभ्यां कोट्यानयनम् ।

न्यासः 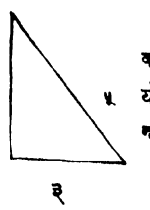

कर्णः ५ । भुजः ३ । अन-
योर्वर्गान्तरम् १६ । एत-
न्मूलं कोटिः ४ ॥

अथ कोटिकर्णाभ्यां भुजानयनम् ।

न्यासः 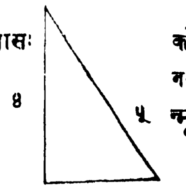

कोटिः ४ । कर्णः ५ । अ-
नयोर्वर्गान्तरम् ९ । एत-
न्मूलं भुजः ३ ॥

प्रकारान्तरेण तज्ज्ञानाय करणसूत्रं
सार्द्धवृत्तम् ।

राश्योरन्तरवर्गेण द्विघ्ने घाते युते तयोः ।
वर्गयोगो भवेदेवं तयोर्योगान्तराहतिः ।
वर्गान्तरं भवेदेवं ज्ञेयं सर्व्वत्र धीमता ॥
कोटिश्चतुष्टयमिति पूर्व्वोक्तोदाहरणे ।

न्यासः 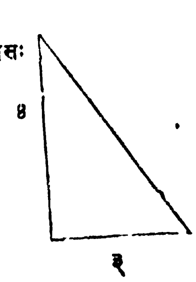

कोटिः ४ । भुजः । ३
अनयोर्घाते १२ । द्वि-
घ्ने २४ । अन्तरवर्गेण
१ । युते वर्गयोगः २५ ।
अस्य मूलं कर्णः ५ ॥

अथ कर्णभुजाभ्यां कोट्यानयनम् ।

न्यासः 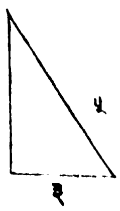

कर्णः ५ । भुजः ३ । अनयो-
र्योगः ८ । पुनरेतयोरन्त-
रेण-(२) हतो वा १६ ।
वर्गान्तरमस्य मूलं कोटिः ४ ॥

अथ भुजज्ञानम् ।

न्यासः 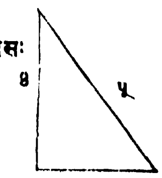

कोटिः ४ । कर्णः ५ । एवं
जातो भुजः ३ ॥

उदाहरणम् ।

सार्द्धत्रयमितो बाहुर्यत्र कोटिश्च तादृशी ।
तत्र कर्णप्रमाणं किं गणक ! ब्रूहि मे द्रुतम् ॥

न्यासः 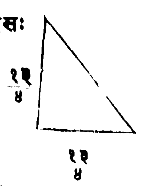

भुजः १३/४ । कोटिः १३/४ । अ-
नयोर्वर्गयोर्योगः १६९/८ । अस्य
मूलाभावात् करणीगत ए-
वायं कर्णः ॥ अस्यासन्नमूल-
ज्ञानार्थमुपायः ।

वर्गेण महतेष्टेन हताच्छेदांशयोर्वधात् ।
पदं गुणपदक्षुण्णच्छिद्भक्तं निकटं भवेत् ॥
इयं कर्णकरणी १६९/८ । अस्याः छेदांशघातः १३५२ ।
अयुतघ्नः १३,५२०,००० । अस्यासन्नमूलं ३६७७ ।
इदं गुणमूलं १०० । गुणितच्छेदेन ८०० । भक्तं
लब्धमासन्नपदम् ४ । भागाः ४७७/८०० । अयं कर्णः ।
एवं सर्व्वत्र ॥

त्र्यस्रजात्ये करणसूत्रं वृत्तद्वयम् ।

इष्टो भुजोऽस्माद्द्विगुणेष्टनिघ्ना-
दिष्टस्य कृत्यैकवियुक्तयाप्तम् ।
कोटिः पृथक् सेष्टगुणा भुजोना
कर्णो भवेत्त्र्यस्रमिदन्तु जात्यम् ॥
इष्टो भुजस्तत्कृतिरिष्टभक्ता
द्विःस्थापितेष्टोनयुताद्धिता वा ।
तौ कोटिकर्णाविति कोटितो वा
बाहुश्रुती वाकरणीगते स्तः ॥

उदाहरणम् ।

भुजे द्वादशके यौ यौ कोटिकर्णावनेकधा ।
प्रकाराभ्यां वद क्षिप्रं तौ तावकरणीगतौ ॥

न्यासः 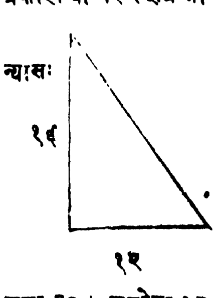

इष्टो भुजः १२ । इष्टं
२ । अनेन द्विगुणेन ४ ।
गुणितो भुजः ४८ । इष्टः
२ । कृत्या ४ । एको-
नया ३ । भक्तो लब्धा
कोटिः १६ । इयमिष्ट-
गुणा ३२ । भुजोना १२ । जातः कर्णः २० ॥

भिन्नेष्टेन वा ।

क्षेत्रं

न्यासः

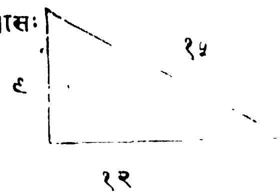

कोटिः ९ । कर्णः १५ ।

पञ्चकेन वा ।

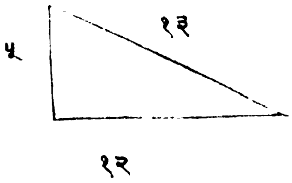

कोटिः ५ । कर्णः १३ । इत्यादि ॥

अथ द्वितीयप्रकारेण ।

न्यासः

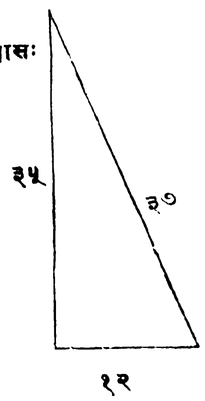

इष्टो भुजः १२ । अस्य कृतिः १४४ । इष्टेन २ । भक्तालब्धं ७२ । इष्टेन २ । ऊन ७० । युत ७४ । वर्द्धितौ जातौ कोटिकर्णौ ३५ । ३७ ।

चतुष्टयेन वा ।

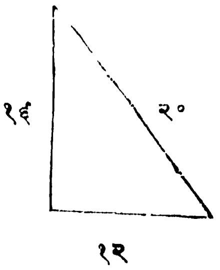

कोटिः १६ । कर्णः २० ।

षट्केन वा ।

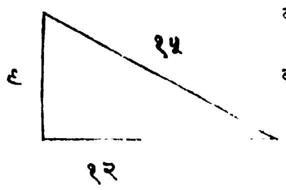

कोटिः ९ । कर्णः १५ ।

अथेष्टकर्णात् कोटिभुजानयने करणसूत्रं वृत्तम् ।

इष्टेन निघ्नात् द्विगुणाच्च कर्णा-
दिष्टस्य कृत्यैकयुजा यदाप्तम् ।
कोटिर्भवेत् सा पृथगिष्टनिघ्नी
तत्कर्णयोरन्तरमत्र बाहुः ॥

उदाहरणम् ।

पञ्चाशीतिमिते कर्णे यौ यावकरणीगतौ ।
स्यातां कोटिभुजौ तौ तौ वद कोविद ! सत्वरम् ॥

क्षेत्रं

न्यासः

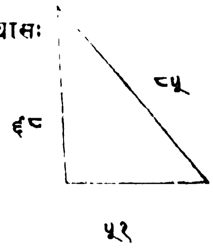

कर्णः ८५ । अयं द्विगुणः १७० । द्विकेनेष्टेन हतः ३४० । इष्ट २ । कृत्या ४ । सैकया ५ । भक्ते जाता कोटिः ६८ । इयमिष्टगुणा १३६ । कर्णो ८५ । निता जातो भुजः ५१ ।

चतुष्केणेष्टेन वा ।

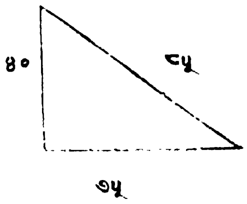

कोटिः ४० । भुजः ७५ ।

पुनः प्रकारान्तरेण तत्करणसूत्रं वृत्तम् ।

इष्टवर्गेण सैकेन द्विघ्नः कर्णोऽथवा हृतः ।
फलोनः श्रवणः कोटिः फलमिष्टगुणं भुजः ॥

पूर्व्वोदाहरणे ।

न्यासः

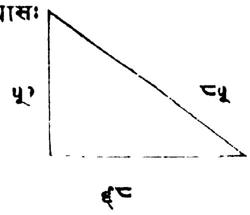

कर्णः ८५ । अत्र द्विकेन इष्टेन जातौ कोटिभुजौ ५१ । ६८ ।

चतुष्केण वा ।

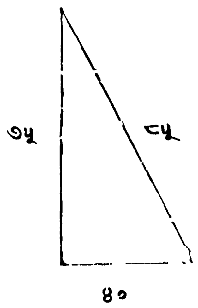

कोटिः ७५ । भुजः ४० । अत्र दोःकोट्योर्नामभेद एव केवलं न स्वरूपभेदः ॥

अथेष्टाभ्यां भुजकोटिकर्णानयने करणसूत्रं वृत्तम् ।

इष्टयोराहतिर्द्विघ्नी कोटिर्वर्गान्तरं भुजः ।
कृतियोगस्तयोरेवं कर्णश्चाकरणीगतः ॥

उदाहरणम् ।

यैर्यैस्त्र्यस्रं भवेत् जात्यं कोटिदोःश्रवणैः सखे ! ।
त्रीनप्यविदितानेतान् क्षिप्रं ब्रूहि विचक्षण ! ॥

न्यासः

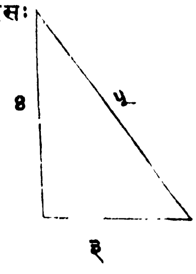

इष्टे २ । १ । आभ्यां कोटिभुजकर्णाः ४ । ३ । ५ ।

क्षेत्रं

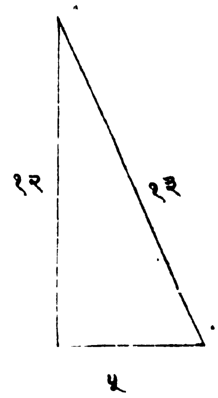

अथवेष्टे ३ । २ । आ-
भ्यां कोटिभुज
१२ । ५ । १३ ।

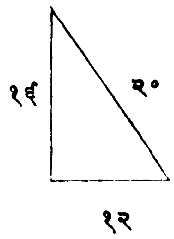

अथवा २ । ४ । आभ्यां
टिभुजकर्णाः १६ ।
२० । एवमन्यथाने

कर्णकोटियुतौ भुजे च ज्ञाते पृथक्-
करणसूत्रं वृत्तम् ।

वंशाग्रमूलान्तरभूमिवर्गो
वंशोद्धृतस्तेन पृथक्युतोनौ ।
वंशौ तदर्द्धे भवतः क्रमेण
वंशस्य खण्डे श्रुतिकोटिरूपे ॥

उदाहरणम् ।

यदि समभुवि वेणुर्द्वित्रिपाणिप्रमाणो
गणक ! पवनवेगादेकदेशे स भग्नः ।
भुवि नृपमितहस्तेष्वङ्गलग्नं तदग्रं
कथय कतिषु मूलादेष भग्नः करेषु ॥

३२

न्यासः

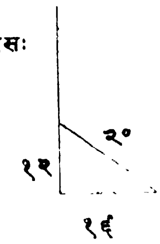

वंशाग्रमूलान्तरभूमि
वंशः ३२ । कोटिक
३२ । भुजः १६ ।
उर्द्धाधःखण्डे २० । १

बाहुकर्णयोगे दृष्टे कोट्यां च ज्ञातायां पृथक्

करणसूत्रं वृत्तम् ।

स्तम्भस्य वर्गोऽहिबिलान्तरेण
भक्तः फलं व्यालबिलान्तरालात् ।
शोध्यं तदर्द्धप्रमितैः करैः स्यात्
बिलाग्रतो व्यालकलापियोगः ॥

उदाहरणम् ।

अस्ति स्तम्भतले बिलं तदुपरि क्रीडाशि
स्थितः स्तम्भे हस्तनवोच्छ्रिते त्रिगुणिते स्तम्भ
णान्तरे । दृष्ट्वाहिं बिलमाव्रजन्तमपतत् ति
स तस्योपरि क्षिप्रं ब्रूहि तयोर्बिलात् कति
साम्येन गत्योर्युतिः ॥

क्षेत्रं

न्यासः
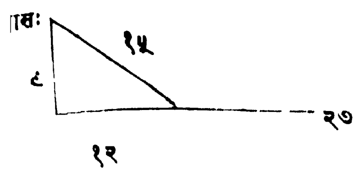

स्तम्भः ९ अहिबिलान्तरम् २७। जाता बिल-
त्योर्मध्यहस्ताः १२ ॥

कोटिकर्णान्तरे भुजे च दृष्टे पृथक्करण-
सूत्रं वृत्तम्।

भुजाद्वर्गितात् कोटिकर्णान्तराप्तं
द्विधा कोटिकर्णान्तरेणोनयुक्तम्।
तदर्द्धे क्रमात् कोटिकर्णौ भवेता-
मिदं धीमता वेद्य सर्व्वत्र योज्यम् ॥
सखे! पद्म तन्मज्जनस्थानमध्यं
भुजः कोटिकर्णान्तरं पद्मदृश्यम्।
नलः कोटिरेतन्मितं स्यादयदम्भो
वदैवं समानीय पानीयमानम् ॥

उदाहरणम्।

क्रौञ्चाकुलितसलिले क्वापि दृष्टं तडागे
ोयादूर्द्ध्वं कमलकलिकाग्रं वितस्तिप्रमाणम्।
न्दं मन्दं चलितमनिलेनाहतं हस्तयुग्मे
स्मिन्मग्नं गणक! कथय क्षिप्रमम्भःप्रमाणम् ॥

न्यासः
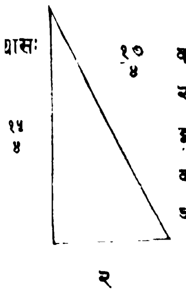

कोटिकर्णान्तरं $\frac{१}{२}$। भुजः २। लब्धं जलगाम्भीर्य्यं $\frac{१५}{४}$। इयं कोटिः $\frac{१५}{४}$। इयमेव कोटिः कलिकामानयुता जातः कर्णः $\frac{१७}{४}$ ॥

ोट्येकदेशेन युते कर्णे भुजे च दृष्टे कोटिकर्ण-
ज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तम्।

द्विनिघ्नतालोच्छ्रितिसंयुतं यत्
सरोऽन्तरं तेन विभाजितायाः।
तालोच्छ्रितेस्तालसरोऽन्तरघ्ना
उड्डीयमानं खलु लभ्यते तत् ॥

उदाहरणम्।

क्षाद्धस्तशतोच्छ्रयाच्छतयुगे वाप्यां कपिः कोऽप्यगा-
त्तीर्याथ परो द्रुतं श्रुतिपथेनोड्डीय किञ्चिद्द्रुमात्।
तैवं समता तयोर्यदि गतावुड्डीयमानं किय-
न्! चेत्सुपरिश्रमोऽस्ति गणिते क्षिप्रं तदाचक्ष्व मे।

न्यासः
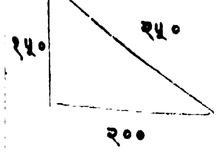

वृक्षवाप्यन्तरं २००। वृक्षोच्छ्रायः १०० लब्धमुड्डीयमानं ५०। कोटिः १५०। कर्णः २५०। भुजः २०० ॥

क्षेत्रं

भुजकोट्योर्योगे कर्णे च ज्ञाते पृथक्
करणसूत्रं वृत्तम्।

कर्णस्य वर्गाद्द्विगुणाद्विशोध्यो
दोःकोटियोगः स्वगुणोऽस्य मूलम्।
योगो द्विधा मूलविहीनयुक्तः
स्यातां तदर्द्धे भुजकोटिमाने ॥

उदाहरणम्।

दशसप्ताधिकः कर्णस्त्र्यधिका विंशतिः सखे!।
भुजकोटियुतिर्यत्र तत्र ते मे पृथग्वद ॥

न्यासः
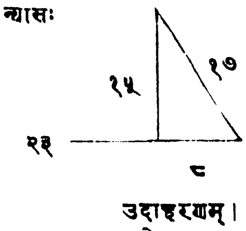

कर्णः १७। दोःकोटियोगः २३। जाते भुजकोटी ८। १५।

उदाहरणम्।

दोःकोट्योरन्तरं शैलाः कर्णो यत्र त्रयोदश।
भुजकोटी पृथक् तत्र वदाशु गणकोत्तम! ॥

न्यासः
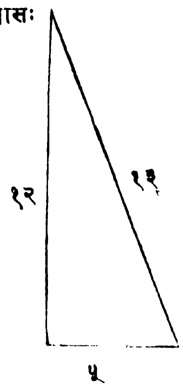

कर्णः १३। भुजकोट्यन्तरम् ७। लब्धे भुजकोटी ५। १२ ॥

लम्बाववाधाज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तम्।

अन्योन्यमूलाग्रगसूत्रयोगात्
वेण्वोर्वधे योगहृते च लम्बः।
वंशौ स्वयोगेन हृतावभीष्ट-
भूघ्नौ च लम्बोभयतः कुखण्डे ॥

उदाहरणम्।

पञ्चदशदशकरोच्छ्रायवेण्वोरज्ञातमध्यभूमिकयोः।
इतरेतरमूलाग्रगसूत्रयुतेर्लम्बमानमाचक्ष्व ॥

न्यासः
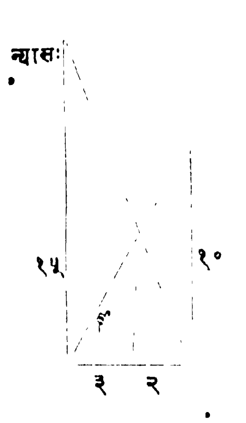

वंशौ १५। १०। जातो लम्बः ६। वंशान्तरभूः ५। अत्र जाते भूखण्डे ३। २। अथवा भूः १०। खण्डे ६। ४। वा भूः १५। खण्डे ९। ६। वा भूः २०। खण्डे १२। ८। एवं सर्व्वत्र लम्बः। स एव यद्यत्र भूमितुल्ये भुजे वंशः कोटिस्तदा भूखण्डेन किमिति त्रैराशिकेन सर्व्वत्र प्रतीतिः

क्षेत्रं

अथ अक्षेत्रलक्षणे सूत्रम्।

धृष्टोद्दिष्टमृजुभुजं क्षेत्रं यत्रैकबाहुतः स्वल्पा।
तदितरभुजयुतिरथवा तुल्या ज्ञेयं तदक्षेत्रम् ॥

उदाहरणम्।

चतुरस्रे त्रिषड्द्वार्का भुजास्त्र्यस्रे त्रिषट्नवाः।
उद्दिष्टा यत्र धृष्टेन तदक्षेत्रं विनिर्दिशेत् ॥

एते अनुपपन्ने क्षेत्रे।

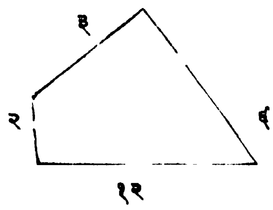

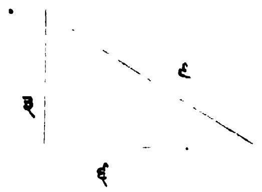

भुजप्रमाणा ऋजुशलाकाः भुजस्थानेषु विन्यस्यानुपपत्तिर्दर्शनीया ॥

आबाधादिज्ञानाय करणसूत्रमार्य्याद्वयम्।
त्रिभुजे भुजयोर्योगस्तदन्तरगुणो भुवा हृतो लब्ध्या।
द्विःस्था भूरूनयुता दलिताबाधे तयोः स्याताम् ॥
स्वाबाधा भुजकृत्योरन्तरमूलं प्रजायते लम्बः।
लम्बगुणं भूम्यर्द्धं स्पष्टं त्रिभुजे फलं भवति ॥

उदाहरणम्।

क्षेत्रे महीमनुमिता त्रिभुजे भुजौ तु यत्र
त्रयोदशतिथिप्रमितौ च यस्य।
तत्रावलम्बकमथो कथयावबाधे
क्षिप्रं तथा च समकोष्ठमितिं फलाख्याम् ॥

न्यासः
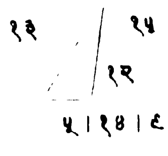

५। १४। ९

भूः १४। भुजौ १३। १५। लब्धे आबाधे ५। ९। लम्बश्च १२। क्षेत्रफलञ्च ८४ ॥

ऋणाबाधोदाहरणम्।

दशसप्तदशप्रमौ भुजौ
त्रिभुजे यत्र नवप्रमा मही।
अवधे वद लम्बकं तथा
गणितं गाणितिकाशु तत्र मे ॥

न्यासः
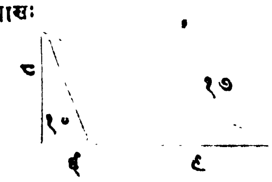

भुजौ १०। १७। भूमिः ९। अत्र त्रिभुजे भुजयोर्योग इत्या-

दिना लब्धम् २१। अनेन भूम्ना न स्यात्। अस्मादेव भूरपनीता। शेषार्द्धमन्यागता बाधा दिग्वैपरीत्येनेत्यर्थः। तथा जाते आबाधे ६। १५। अत उभयत्रापि जातो लम्बः ८। फलम् ३६॥

चतुर्भुजत्रिभुजयोरस्पष्टस्पष्टफलानयने

करणसूत्रं वृत्तम्।

सर्व्वदोर्युतिदलं चतुःस्थितं
बाहुभिर्विरहितञ्च तद्वधात्।
मूलमस्फुटफलं चतुर्भुजे
स्पष्टमेव मुदितं त्रिबाहुके॥

उदाहरणम्।

भूमिश्चतुर्दशमिता मुखमङ्कसङ्ख्यं
बाहू त्रयोदशदिवाकरसम्मितौ च।
लम्बोऽपि यत्र रविसंख्यक एव तत्र
क्षेत्रे फलं कथय तत् कथितं यदाद्यैः॥

न्यासः

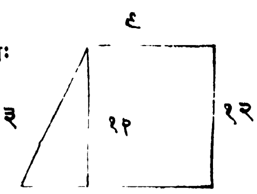

भूमिः १४। मुखम् ९। बाहू १३। १२। लम्बः १२। उक्तवत् करणेन जातं क्षेत्रफलं करणी २९८०।

अस्याः पदं किञ्चिन्न्यूनमेकचत्वारिंशच्छतम् १४१। इदमत्र क्षेत्रे न वास्तवं फलं किन्तु लम्बेन निघ्नं कुमुखैक्यखण्डमिति वक्ष्यमाणकरणेन वास्तवं फलं १३८।

अत्र त्रिभुजस्य पूर्व्वोदाहृतस्य।

न्यासः

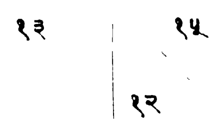

भूमिः १४। भुजौ १३। १५। अनेनापि प्रकारेण त्रिबाहुके तदेव वास्तवं फलं ८४। अत्र चतुर्भुजस्यास्पष्टमुदितम्॥

अथ स्थूलत्वनिरूपणार्थं सूत्रं सार्द्धवृत्तम्।

चतुर्भुजस्यानियतौ हि कर्णौ
कथं ततोऽस्मिन्नियतं फलं स्यात्।
प्रसाधितौ तच्छ्रवणौ यदाद्यैः
स्वकल्पितौ तावितरत्र न स्तः॥
तेष्वेव बाहुष्वपरौ च कर्णा-
वनेकधा क्षेत्रफलं ततश्च॥

चतुर्भुजे हि एकान्तरकोणावाक्रम्यान्तः प्रवेश्यमानौ तत्संसक्तं स्वकर्णं सङ्कोचयतः। इतरौ तु वहिः प्रसरन्तौ स्वकर्णं वर्द्धयतः अत उक्तं तेष्वेव बाहुष्वपरौ च कर्णाविति।

लम्बयोः कर्णयोर्व्वैकमनिर्द्दिश्यापरः कथम्।
पृच्छत्यनियतत्वेऽपि नियतञ्चापि तत्फलम्॥
स पृच्छकः पिशाचो वा वक्ता वा नितरां ततः।
यो न वेत्ति चतुर्ब्बाहुक्षेत्रस्यानियतां स्थितिम्॥

समचतुर्भुजायतयोः फलानयने करणसूत्रं

सार्द्धश्लोकद्वयम्।

इष्टा श्रुतिस्तुल्यचतुर्भुजस्य
कल्प्या च तद्वर्गविवर्जिता या।
चतुर्गुणा बाहुकृतिस्तदीयं
मूलं द्वितीयश्रवणप्रमाणम्॥
अतुल्यकर्णाभिहतिर्द्विभक्ता
फलं स्फुटं तुल्यचतुर्भुजे स्यात्।
समश्रुतौ तुल्यचतुर्भुजे च
तथायते तद्भुजकोटिघातः॥
चतुर्भुजेऽन्यत्र समानलम्बे
लम्बेन निघ्नं कुमुखैक्यखण्डम्॥

अथोद्देशकः।

क्षेत्रस्य पञ्चकृतितुल्यचतुर्भुजस्य
कर्णौ ततश्च गणितं गणक! प्रचक्ष्व।
तुल्यश्रुतेश्च खलु तस्य तथायतस्य
यद्विस्तृती रसमिताष्टमितञ्च दैर्घ्यम्॥

प्रथमोदाहरणे।

न्यासः

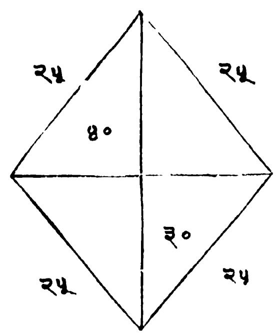

भुजाः २५। २५। २५। २५। अत्र त्रिंशन्मितामेकां ३० श्रुतिं प्रकल्प्य यथोक्तकरणेन जातान्या श्रुतिः ४० फलञ्च ६००॥

अथवा।

न्यासः

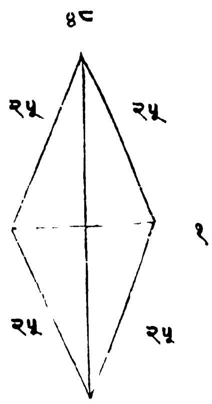

चतुर्द्दशमितामेकां १४ श्रुतिं प्रकल्प्योक्तवत् करणेन जाता अन्या श्रुतिः ४८। फलञ्च ३३६॥

द्वितीयोदाहरणे।

न्यासः

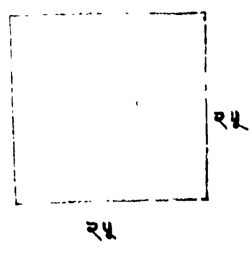

तत्कर्णयोर्गणपदं कथा इति जाता करणी श्रुतिरुभयत्र तुल्यैव १,२५०। गणितञ्च ६२५।

अथायतस्य।

न्यासः

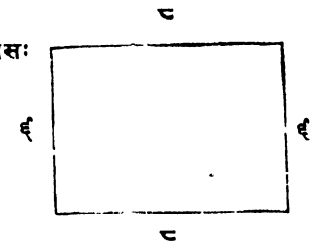

विस्तृतिः ६। दैर्घ्यम् ८। अस्य गणितम् ४८।

उदाहरणम्।

क्षेत्रस्य यस्य वदनं मदनारितुल्यं
विश्वम्भरा द्विगुणितेन मुखेन तुल्या।
बाहू त्रयोदशनखप्रमितौ च लम्बः
सूर्य्योन्मितश्च गणितं वद तत्र किं स्यात्॥

न्यासः

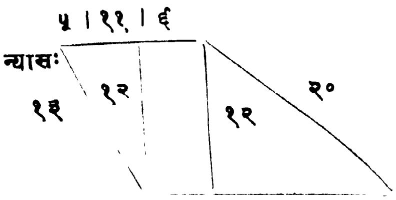

वदनम् ११। विश्वम्भरा २२। बाहू १३।
लम्बः १२।

अत्र सर्व्वदोर्युतिदलमित्यादिना स्थू
२५०। वास्तवन्तु लम्बेन निघ्नं कुमुखैक्यखण्ड
जातं फलम् १९८। क्षेत्रस्य खण्डत्रयं कृत्वा पृ
पृथगानीय ऐक्यं कृत्वास्य फलोपपत्तिर्दर्शनी
खण्डत्रयदर्शनम्।

न्यासः

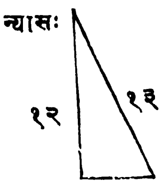

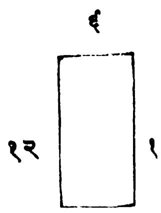

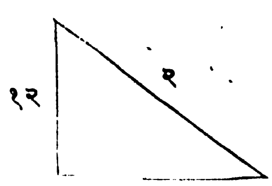

प्रथमस्य भुजकोटिकर्णाः ५। १२।
द्वितीयस्यायतस्य विस्तृतिः ६। दैर्घ्यम् १२।
यस्य भुजकोटिकर्णाः १६। १२। २०।

अत्र त्रिभुजयोः क्षेत्रयोर्भुजकोटिघाता
आयते चतुरस्रे क्षेत्रे तद्भुजकोटिघातः फ
प्रथमक्षेत्रे फलम् ३०। द्वितीये ७२। तृतीये
एषामैक्यं सर्व्वक्षेत्रफलम् १९८।

अथान्यदुदाहरणम् ।

पञ्चाशदेकसहिता वदनं यदीयं
भूः पञ्चसप्ततिमिता प्रमितोऽष्टषष्ट्या ।
सव्यो भुजो द्विगुणविंशतिसम्मितोऽन्य-
स्तस्मिन् फलं श्रवणलम्बमिती प्रचक्ष्व॥

न्यासः

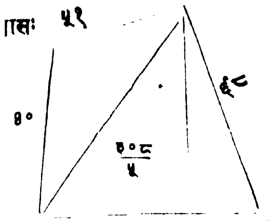

वदनम् ५१ ।
भूमिः ७५ ।
भुजौ ६८ ।
४० ।

अत्र फलावलम्बश्रुतीनां सूत्रं वृत्तार्द्धम् ।

ज्ञातेऽवलम्बे श्रवणः श्रुतौ तु
लम्बः फलं स्यान्नियतन्तु तत्र ।

कर्णस्यानियतत्वात् लम्बोऽप्यनियत इत्यर्थः॥

लम्बज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।

चतुर्भुजान्तस्त्रिभुजेऽवलम्बः
प्रागवत् भुजौ कर्णभुजौ मही भूः ॥

अत्र लम्बज्ञानार्थं सव्यभुजाग्राद्दक्षिणभुजमूल-गामी इष्टः कर्णः सप्तसप्ततिमितः ७७ कल्पित-स्तेन चतुर्भुजान्तस्त्रिभुजं कल्पितं तत्रासौ कर्णो भुजः ७७ । द्वितीयस्तु सव्यभुजः ६८ । भूः ७५ । अत्र प्रागवज्ज्ञातो लम्बः $\frac{२०८}{५}$ ।

लम्बे ज्ञाते कर्णज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तम् ।

यल्लम्बलम्बाश्रितबाहुवर्ग-
विश्लेषमूलं कथिताबधा सा ।
तदूनभूवर्गसमन्वितस्य
यल्लम्बवर्गस्य पदं स कर्णः ॥

अत्र सव्यभुजाग्राल्लम्बः किल कल्पितः $\frac{२०८}{५}$ । ततो जाताबाधा $\frac{१४४}{५}$ । तदूनभूवर्गसमन्वितेत्या-दिना जातः कर्णः ७७ ॥

द्वितीयकरणज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तद्वयम् ।

इष्टोऽत्र कर्णः प्रथमं प्रकल्प्य
स्त्र्यस्रे तु कर्णोभयतः स्थिते ये ।
कर्णं तयोः क्ष्मामितरौ च बाहू
प्रकल्प्य लम्बाववधे च साध्ये॥
आबाधयोरेककुप्स्थयोर्यत्
स्यादन्तरं तत् कृतिसंयुतस्य ।
लम्बैक्यवर्गस्य पदं द्वितीयः
कर्णो भवेत् सर्व्वचतुर्भुजेषु ॥

न्यासः

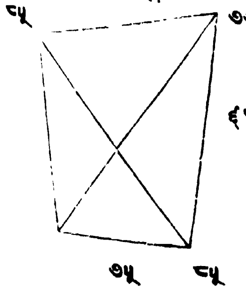

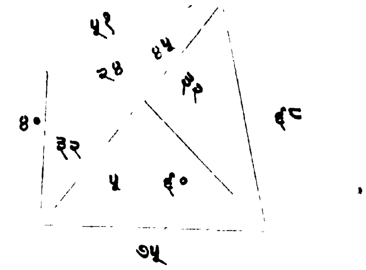

तत्र चतुर्भुजे सव्यभुजाग्रात् दक्षिणभुजमूल-गामिनः कर्णस्य मानं कल्पितम् ७७ । तत्कर्ण-रेखावच्छिन्नस्य क्षेत्रस्य मध्ये कर्णरेखोभयतो ये त्र्यस्रे उत्पन्ने तयोः कर्णः भूमी तदितरौ च भुजौ प्रकल्प्य प्रागवल्लम्बः आबाधा च साधिता तद्-यथा लम्बः ६० । द्वितीयलम्बः २४ । आबाधयो ४५ । ३२ । रेककुप्स्थयोरन्तरस्य १३ । कृते १६९ लम्बैक्य ८४ । कृतेश्च ७०५६ । योगः ७२२५ । तस्य पदं द्वितीयकर्णप्रमाणम् ८५ ।

अत्रेष्टकर्णकल्पने विशेषोक्तिसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।

कर्णाश्रितं स्वल्पभुजैक्यमुर्व्वीं
प्रकल्प्य तच्छेषमितौ च बाहू ।
साध्योऽवलम्बोऽथ तथान्यकर्णः
सोर्व्याः कथञ्चित्क्रियणो न दीर्घः ॥
तदन्यलम्बान्न लघुस्तथेदं
ज्ञात्वेष्टकर्णः सुधिया प्रकल्प्यः ॥

चतुर्भुजं हि एकान्तरकोणावाक्रम्य सङ्कोच्य-मानं त्रिभुजत्वं याति तत्रैककोणे लग्नलघुभुजयो-रैक्यं भूमिरितरौ भुजौ प्रकल्प्य साधितं स च लम्बादूनः सङ्कोच्यमानः कर्णः कथञ्चिदपि न स्यात् तदितरौ भुजौ भूमेरधिकौ न स्यातामेव-मुभयथापि एतदनुक्तमपि बुद्धिमता ज्ञायते ॥

विषमचतुर्भुजफलानयनाय करणसूत्रं
वृत्तार्द्धम् ।

त्र्यस्रे तु कर्णोभयतः स्थिते ये
तयोः फलैक्यं फलमत्र नूनम् ॥

अनन्तरोक्तक्षेत्रान्तस्त्र्यस्रयोः फले। ९२४ ।२३१० । अनयोरैक्यम् ३२३४ । तस्य फलम् ॥

समानलम्बस्यावधादिज्ञानाय करणसूत्रं
वृत्तद्वयम् ।

समानलम्बस्य चतुर्भुजस्य
मुखोनभूमिं परिकल्प्य भूमिम् ।
भुजौ भुजौ त्र्यस्रवदेव साध्ये
तस्यावधे लम्बमितिस्ततश्च ।
अबाधयोना चतुरस्रभूमि-
स्तल्लम्बवर्गैक्यपदं श्रुतिः स्यात् ।
समानलम्बे लघुदोः कुयोगा-
न्मुखान्यदोःसंयुतिरल्पिका स्यात् ॥

उदाहरणम् ।

द्विपञ्चाशन्मितव्येकचत्वारिंशन्मितौ भुजौ ।
मुखन्तु पञ्चविंशत्या तुल्यं षष्ट्या मही किल ॥
अतुल्यलम्बकं क्षेत्रमिदं पूर्व्वैरुदाहृतम् ।
षट्पञ्चाशत् त्रिषष्टिश्च नियते कर्णयोर्मिती ॥
कर्णौ तत्रापरौ ब्रूहि समलम्बश्च तच्छ्रुती ॥

न्यासः

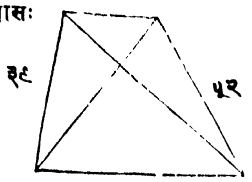

अत्र इष्टत् कर्णं त्रिषष्टि-मितं प्रकल्प्या-त्र ज्ञातः प्रा-गवदन्यः कर्णः ५६ ॥

अथ षट्पञ्चाशत्स्थाने द्वात्रिंशन्मितं कर्णं ३२ प्रकल्प्य प्रागवत् साध्यमाने कर्णौ ।

न्यासः

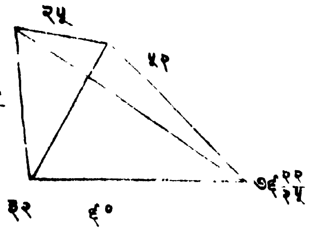

जातं करणीखण्डद्वयम् ६२१ । २७०० अनयो-र्मूलयोः $२४\frac{२०}{२५}$ । $५१\frac{२४}{२५}$ । ऐक्यं द्वितीयः कर्णः $७६\frac{२२}{२५}$ ।

अथ तदेव क्षेत्रञ्चेत् समलम्बम् ।

न्यासः

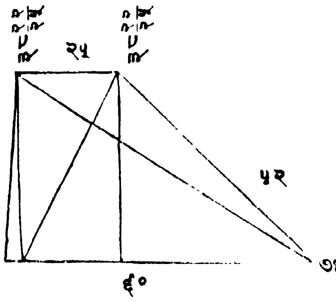

तदा मुखोनभूमिं परिकल्प्य भूमिमिति-ज्ञानार्थं त्र्यस्रङ्कल्पितम् । अत्र क्षेत्रे लम्बाग्रद्वारयोः षट्शते पतिते ।

न्यासः

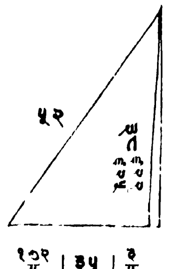

अत्राबाधे जाते $\frac{३}{५}$ $\frac{१७२}{५}$ लम्बश्च कर-णीगतो जातः $\frac{३८०१६}{२५}$ आसन्न-मूलकरणेन जातः $३८\frac{१००}{१२५}$ । अयं तत्र चतुर्भुजे समलम्बः लब्धाबाधोनित-भूमेः समलम्बस्य च वर्गयोगः ५०४९ । अयं कर्णवर्गः । एवं बृहदाबाधातो द्वितीयकर्णवर्गः २१७६ । अनयोरासन्नमूलकरणेन जातौ कर्णौ $७१\frac{१}{२०}$ $४६\frac{१३}{२०}$ एवं चतुरस्रे तेष्वेव बाहुष्वन्यौ कर्णौ बहुधा भवतः एवमनियतत्वेऽपि नियतावेव कर्णावानीतौ ब्रह्मगुप्ताद्यैस्तदानयनं यथा ।
कर्णाश्रितभुजघातैक्यमुभयथान्योन्यभाजितं गुण-येत्। योगेन भुजप्रतिभुजवधयोः कर्णौ पदे विषमे ।

क्षेत्रं

न्यासः ।

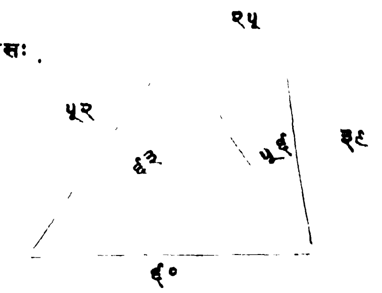

कर्णाश्रितभुजघातेति एकवारमनयोः २५ । ३९ । घातः ९७५ । तथा ५२ । ६० । अनयोर्घातः ३१२० । घातयोर्द्वयोरैक्यम् ४०९५ । तथा द्वितीयवारम् २५ । ५२ । अनयोर्घाते जातम् १३०० । तथा द्वितीयवारम् ३९ । ६० अनयोर्घाते २३४० । घातयोर्द्वयोरैक्यम् ३६४० । एतदैक्यं भुजप्रतिभुजयोः ५२ । ३९ । घातः २०२८ । पश्चात् २५ । ६० । अनयोर्वधः १५०० । तयोरैक्यम् ३५२८ । अनेनैक्येन ३६४० गुणितं जातं पूर्व्वैक्यं १२,८४१,९२० । प्रथमकर्णाश्रितभुजघातैक्येन ४०९५ । भक्तं लब्धं ३१३६ । अस्य मूलं ५६ । एककर्णस्तथा द्वितीयकर्णार्थं प्रथमकर्णाश्रितभुजघातैक्यम् ४०९५ । भुजप्रतिभुज-३५२८ । वधयोगगुणितं जातं १४,४४७,१६० । अन्यकर्णाश्रितघातैक्येन ३६४० भक्तं लब्धं ३९६९ । अस्य मूलम् ६३ । द्वितीयः कर्णः । अस्मिन् विषमे क्षेत्रे कर्णौ साधनं अस्य कर्णानयनस्य प्रक्रिया गौरवम् ॥

लघुप्रक्रियादर्शनद्वारेणाह ।

अभीष्टजात्यद्वयबाहुकोटयः
परस्परं कर्णहता भुजा इति ॥
चतुर्भुजं यद्विषमं प्रकल्पितं
श्रुती तु तत्र त्रिभुजद्वयात्ततः ॥
बाह्वोर्वधः कोटिवधेन युक् स्या-
देका श्रुतिः कोटिभुजा वधैक्यम् ।
अन्या लघौ सत्यपि साधनेऽस्मिन्
पूर्व्वैः कृतं यद्गुरु तन्न विद्मः ॥

जात्यक्षेत्रद्वयम् ।

न्यासः

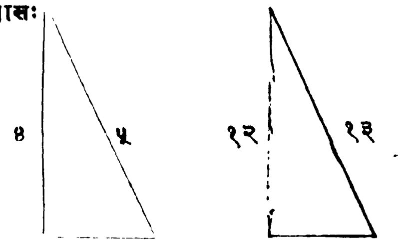

एतयोः इतरेतरकर्णहता भुजाः कोटय इतरेतरकर्णहताः कोटयो भुजा इति कृते जातम् २५ । ६० । ५२ । ३९ । तेषां महती भूर्लघुमुखमितरौ बाहू इति प्रकल्प्य क्षेत्रदर्शनं इमौ कर्णौ महतायासेनानीतौ ६३ । ५६ । अस्यैव जात्यद्वयस्योत्तरोत्तरभुजकोट्योर्घातौ जातौ ३६ । २० । अनयोरैक्यमेकः कर्णः ५६ । बाह्वोः ३ । ५ । कोट्योश्च ४ । १२ । घातौ १५ । ४८ । अनयो-

क्षेत्रं

रैक्यमन्यः कर्णः ६३ । एवं श्रुती स्यातां एवं सुखेन जाति ॥

अथ यदि पार्श्वभुजयोर्व्यत्ययं कृत्वा न्यस्तं क्षेत्रम् ।

न्यासः

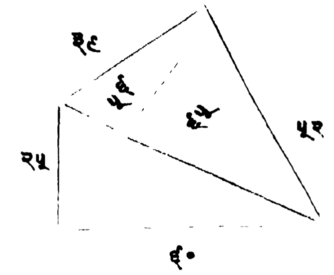

क्षेत्रं

तदा जात्यद्वयकर्णयोर्व्वधः ६५ । द्वितीयक[...]

अथ सूचीक्षेत्रोदाहरणम् ।

क्षेत्रे यत्र शतत्रयं ३०० क्षितिमितिक[...] १२५ तुल्यं मुखं बाहू खोत्कृतिभिः २६० प्रत[...] घृतिभिः १९५ तुल्यौ च तत्र श्रुती । [...] खाष्टयमैः २८० समा तिथिगुणैः ३१५ अ[...] तल्लम्बकौ तुल्यौ गोघृतिभिः १८९ तथा जि[...] २२४ योगाङ्कवो लम्बयोः ॥

तत् खण्डे कथयाधरे श्रवणयोर्योगाच्च लम्ब[...] तत्सूची निजमार्गवृद्धभुजयोर्योगाद्यथा स्यात्त[...] साबाधं वद लम्बकञ्च भुजयोः सूच्याः प्रमाणे [...] सर्व्वं गाणितिक । प्रपञ्च नितरां क्षेत्रेऽत्र द[...] ऽस्ति चेत् ॥

न्यासः ।

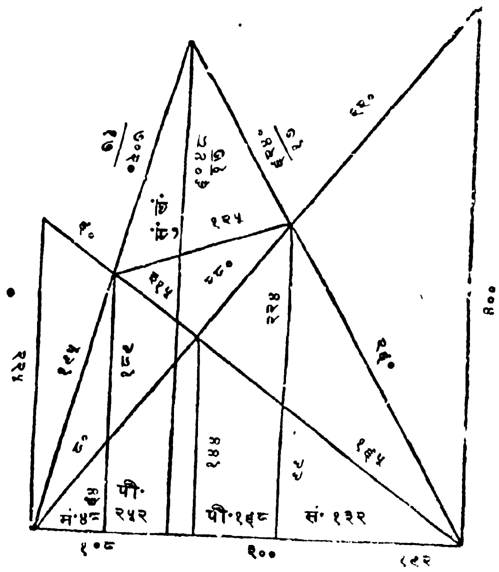

सूच्याबाधा $\frac{१५३६}{१७}$ सूच्याबाधा $\frac{३५६४}{१७}$ ।

भूमानम् ३०० । मुखम् १२५ । बाहू २६० । १९५ । कर्णौ २८० । ३१५ । लम्बौ १८९ । २२४ ॥

अथ सन्ध्याद्यानयनाय करणसूत्रं वृत्तद्वयम् ।

लम्बतदाश्रितबाह्वोर्म्मध्यं सन्ध्याख्यमस्य लम्बस्य ।
सन्ध्योना भूः पीठं साध्यं यस्याधरं खण्डम् ॥
सन्धिर्द्विस्थः परलम्बश्रवणाहतः परस्य पीठेन ।
भक्तो लम्बश्रुत्योर्योगात् स्यातामधःखण्डे ॥

लम्बः १८९ । तदाश्रितभुजः १९५ । अनयोर्मध्ये यल्लम्बलम्बाश्रितबाहुवर्गेत्यादिना गता बाधा सन्धिसंज्ञा ४८ । तदूनितभूरिति द्वितीया बाधा सा पीठसंज्ञा २५२ ।

एवं द्वितीयलम्बः २२४ । तदाश्रितभुजः २६० । पूर्व्ववत् सन्धिः १३२ । पीठम् १६८ ।

अथाद्यलम्बस्याधः १८९ । खण्डं साध्यम् ।

अस्य सन्धिः ४८ । द्विस्थः ४८ । परलम्बेन २२४ । श्रवणेन च २८० । पृथग्गुणितः १०७५२ । १३४४० । परस्य पीठेन १६८ । भक्तो लब्धं लम्बाधःखण्डम् ६४ । श्रवणाधःखण्डञ्च ८० ।

एवं द्वितीयलम्बस्य २२४ । सन्धिः १३२ । परलम्बेन १८९ । कर्णेन च ३१५ । पृथग्गुणितः

परस्य पीठेन २५२ । भक्तो लब्धं लम्बाधःखण्ड[...] ९९ । श्रवणाधःखण्डञ्च १६५ ।

अथ कर्णयोर्योगादधोलम्बज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तम् ।

लम्बौ भूघ्नौ निजनिजपीठविभक्तौ च व[...]
ताभ्यां प्राग्वत् श्रुत्योर्योगाल्लम्बः कुखण्डे च[...]

लम्बौ १८९ । २२४ । भू ३०० । [...] ५६७०० । ६७२०० । स्वस्वपीठाभ्यां २५२ [...] भक्तौ एवमत्र लब्धौ वंशौ २२५ । ४०० । [...] मन्योन्यमूलाग्रगसूत्रयोगादित्यादिकरणेन [...] कर्णयोगादधोलम्बः । १४४ । भूखण्डे च [...] १९२ ॥

अथ सूच्याबाधालम्बभुजज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तत्रयम् ।

लम्बहतो निजसन्धिः परलम्बगुणः समाख्यं[...]
समपरसन्ध्योरैक्यं हारस्तेनोद्धृतौ तौ च ।
समपरसन्धी भूघ्नौ सूच्याबाधे पृथक् स्यात[...]
हारहृतः परलम्बः सूचीलम्बो भवेद्भूघ्नः ।
सूचीलम्बघ्नभुजौ निजनिजलम्बोद्धृतौ सूच[...]
एवं क्षेत्रक्षोदः प्राज्ञैरूह्योऽधिकात् ज्ञेयः ।

क्षेत्रं

अत्र किलायं लम्बः २२४। अस्य सन्धिः १३२।
यं परलम्बेन १०९। गुणितो २२४। अनेन
क्तो जातः समाङ्कयः $\frac{८९१}{८}$। अस्य परसन्धेश्च
८। योगो हारः $\frac{१२७५}{८}$। अनेन भूघ्नः ३००।
मः $\frac{२६७३००}{८}$। परसन्धिश्च। $\frac{१४४००}{१}$ भक्तो
ाते सूच्याबाधे $\frac{३५६४}{१७}$। $\frac{१५३६}{१७}$। एवं द्वितीयः
माङ्कयः $\frac{५१२}{६}$।
तीयो हारः $\frac{१७००}{६}$। अनेन भूघ्नः स्वीयः
मः $\frac{१५३६००}{६}$। परसन्धिश्च $\frac{३६६००}{१}$। भक्तो
ाते सूच्याबाधे $\frac{१५३६}{१७}$ $\frac{३५६४}{१७}$। परलम्बः २२४।
मि ३००। गुणो हारेण $\frac{१७००}{६}$। भक्तो जातः
चीलम्बः $\frac{६०४८}{१७}$। सूचीलम्बेन भुजौ १९५।
६०। गुणितौ स्वस्वलम्बाभ्याम् १८६।२२४।
याक्रमं भक्तौ जातौ स्वमार्गस्थौ सूचीभुजौ
$\frac{२४०}{१७}$ $\frac{७०२०}{१७}$।

एवमत्र सर्वत्र भागहारराशिं प्रमाणं गुणय-
णकौ तु यथायोग्यं फलेच्छे प्रकल्प्य सुधिया
ेराशिकमूह्यम् ॥

अथ वृत्तक्षेत्रे करणसूत्रं वृत्तम्।

व्यासे भनन्दाग्नि ३९२७ हते विभक्ते
खबाणसूर्यैः १२५० परिधिः स सूक्ष्मः।
द्वाविंशतिघ्ने विहृतेऽथ शैलैः ७
स्थूलोऽथवा स्याद्व्यवहारयोग्यः ॥

उदाहरणम्।

विष्कम्भमानं किल सप्त यत्र
तत्र प्रमाणं परिधेः प्रचक्ष्व।
द्वाविंशतिर्यत् परिधिप्रमाणं
तद्व्यासंख्यां च सखे विचिन्त्य ॥

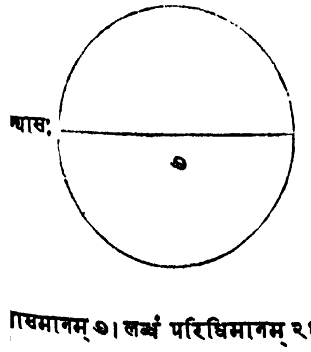

ासमानम् ७। लब्धं परिधिमानम् २१ $\frac{१२३९}{१२५०}$।
ूलो वा परिधिर्लब्धः २२।

क्षेत्रं

अथवा परिधितो व्यासानयनाय।

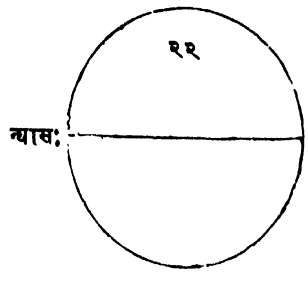

गुणहारविपर्ययेण व्यासमानं सूक्ष्मम् ७ $\frac{११}{३९२७}$।
स्थूलं वा ७।

वृत्तगोलयोः फलानयने करणसूत्रं वृत्तम्।
वृत्तक्षेत्रे परिधिगुणितव्यासपादः फलं यत्
क्षुण्णं वेदैरुपरि परितः कन्दुकस्येव जालम्।
गोलस्यैवं तदपि च फलं पृष्ठजं व्यासनिघ्नं
षड्भिर्भक्तं भवति नियतं गोलगर्भे घनाख्यम् ॥

उदाहरणम्।

यद्व्यासस्तुरगैर्मितः किल फलं क्षेत्रे समे तत्र किं
व्यासः सप्तमितश्च यस्य सुमते गोलस्य तस्यापि किम्।
पृष्ठे कन्दुकजालसन्निभफलं गोलस्य तस्यापि किं
मध्ये ब्रूहि घनं फलं च विमलां चेद्वेत्सि लीलावतीम् ॥

वृत्तक्षेत्रफलदर्शनाय।

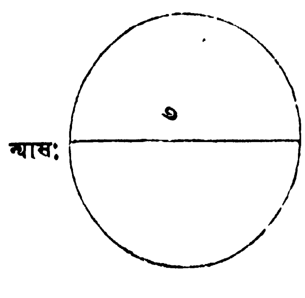

व्यासः ७। परिधिः २१ $\frac{१२३९}{१२५०}$। क्षेत्रफलम्
३८ $\frac{२४२३}{५०००}$।

गोलपृष्ठफलदर्शनाय।

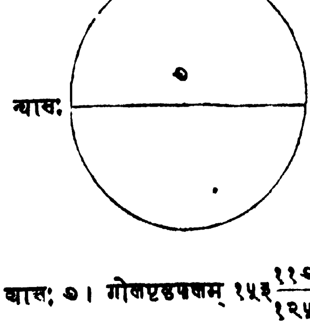

व्यासः ७। गोलपृष्ठफलम् १५३ $\frac{११७३}{१२५०}$।

क्षेत्रं

गोलान्तर्गतघनफलदर्शनाय।

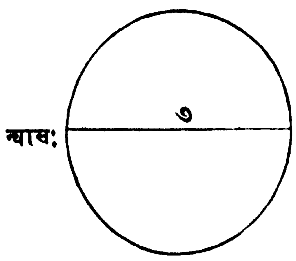

व्यासः ७। गोलस्यान्तर्गतं घनफलम्
१७९ $\frac{२४८७}{२५००}$।

अथ प्रकारान्तरेण तत्फलानयने
करणसूत्रं सार्धवृत्तम्।

व्यासस्य वर्गे भनवाग्निनिघ्ने
सूक्ष्मं फलं पञ्चसहस्रभक्ते।
रुद्राहते शक्रहृतेऽथवा स्यात्
स्थूलं फलं तद्व्यवहारयोग्यम् ॥
घनीकृतव्यासदलं निजैक-
विंशांशयुग्गोलघनं फलं स्यात् ॥

व्यासः ७। अस्य वर्गः ४९। भनवाग्निनिघ्ने
पञ्चसहस्रभक्ते तदेव सूक्ष्मं फलम् ३८ $\frac{२२३४}{५०००}$।
अथवा व्यासस्य वर्गः ४९। रुद्राहते ५३९।
शक्रहृते लब्धं स्थूलं फलम् ३८ $\frac{१}{२}$। घनीकृत-
व्यासदलम् $\frac{३४३}{२}$। निजैकविंशांशयुग्गोलस्य
घनफलं स्थूलम् १७९ $\frac{२}{३}$।

शरजीवानयनाय करणसूत्रं
सार्धवृत्तम्।

ज्याव्यासयोगान्तरघातमूलं
व्यासस्तदूनो दलितः शरः स्यात् ॥
व्यासाच्छरोनाच्छरसंगुणाच्च
मूलं द्विनिघ्नं भवतीह जीवा।
जीवार्धवर्गे शरभक्तयुक्ते
व्यासप्रमाणं प्रवदन्ति वृत्ते ॥

उदाहरणम्।

दशविस्तृतिवृत्तान्तर्यत्र ज्या षण्मिता सखे!।
तत्रेषुं वद बाणाज्ज्यां ज्याबाणाभ्यां च विस्तृतिम् ॥

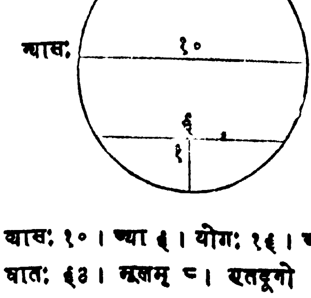

व्यासः १०। ज्या ६। योगः १६। अन्तरम् ४।
घातः ६४। मूलम् ८। एतदूनो व्यासः २।

दलितः ३ । जातः शरः १ । व्यासात् १० । शरोनात् ९ । शर १ । सङ्गुणात् ९ । मूलम् ३ । द्विनिघ्नं जाता जीवा ६ । एवं शरजीवाभ्यां व्यासानयनं यथा जीवा- ६ । दलं ३ । वर्गो ९ । शर १ । भक्ते ९ । शर १ । युक्ते जातो व्यासः १० ।

अथ वृत्तान्तस्त्र्यस्रादिनवास्रान्तक्षेत्राणां भुजमानानयनाय करणसूत्रं वृत्तत्रयम् ।

त्रिद्व्यङ्काग्निनभश्चन्द्रैः १०३९२३
त्रिबाणाष्टयुगाष्टभिः ८४८५३ ।
वेदाग्निबाणखाश्वैश्च ७०५३४
खखाभ्राभ्ररसैः ६०००० क्रमात् ॥
बाणेषुनखबाणैश्च ५२०५५
द्विद्विनन्देषुसागरैः ४५९२२ ।
कुरामदशवेदैश्च ४१०३१ वृत्तव्यासे समाहते ॥
खखखाभ्रार्क- १२०००० संभक्ते
लभ्यन्ते क्रमशो भुजाः ।
वृत्तान्तस्त्र्यस्रपूर्वाणां
नवास्रान्तं पृथक् पृथक् ॥

उदाहरणम् ।

सहस्रद्वितयव्यासं यद्वृत्तं तस्य मध्यतः ।
समत्र्यस्रादिकानां मे भुजान् वद पृथक् पृथक् ॥

अथ वृत्तान्तस्त्रिभुजे भुजमानानयनाय ।

न्यासः

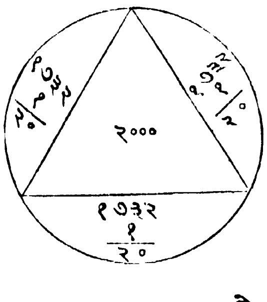

व्यासः २०००। त्रिद्व्यङ्काग्निनभश्चन्द्रैः १०३९२३ । गुणितः २०७८४६०००। खखखाभ्रार्कैः १२००००।

भक्ते लब्धं त्र्यस्रे भुजमानं $१७३२\frac{१}{२०}$ ।

वृत्तान्तश्चतुर्भुजे भुजमानानयनाय ।

न्यासः

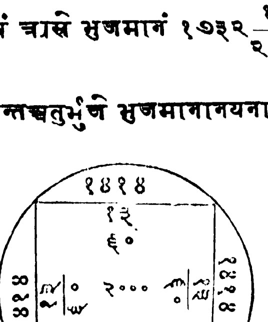

व्यासः २०००त्रिबाणाष्टयुगाष्टभिः ८४८५३गुणितः १६९,७०६,०००। खखखाभ्रार्कैः १२००००। भक्ते

लब्धं चतुरस्रे भुजमानं $१४१४\frac{१३}{६०}$ ।

वृत्तान्तःपञ्चभुजे भुजमानानयनाय ।

न्यासः

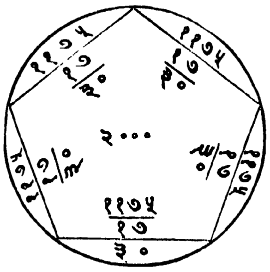

व्यासः २०००। वेदाग्निबाणखाश्वैः ७०५३४ । गुणितः १४१०६८००० खखखाभ्रार्कैः १२००००।

भक्ते लब्धं पञ्चास्रे भुजमानं $११७५\frac{१७}{३०}$ ।

वृत्तान्तःषड्भुजे भुजमानानयनाय ।

न्यासः

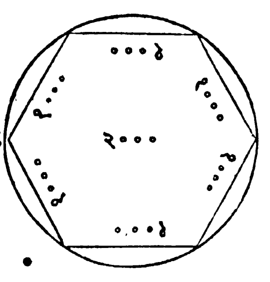

व्यासः २००० खखाभ्राभ्ररसैः ६०००० । गुणितः १२०,०००,०००। खखखाभ्रार्कैः १२००००। भक्ते लब्धं षडस्रे भुजमानं १००० ।

वृत्तान्तःसप्तभुजे भुजमानानयनाय ।

न्यासः

व्यासः २००० बाणेषुनखबाणैः ५२०५५ । गुणितः १०४,११०,०००। खखखाभ्रार्कैः १२००००। भक्ते

लब्धं सप्तास्रे भुजमानं $८६७\frac{७}{१२}$ ।

वृत्तान्तरष्टभुजे भुजमानानयनाय ।

न्यासः

व्यासः २०००। द्विद्विनन्देषुसागरैः ४५९२२ । गुणितः ९१,८४४,०००। खखखाभ्रार्कैः १२००००

भक्ते लब्धमष्टास्रे भुजमानं $७६५\frac{११}{३०}$ ।

वृत्तान्तर्नवभुजे भुजमानानयनाय ।

न्यासः

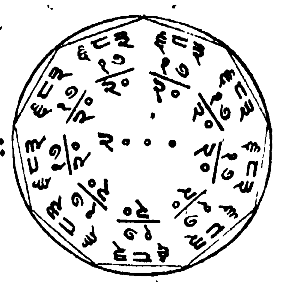

व्यासः २००० । कुरामदशवेदैः ४१०३१ गुणि- ८२,०६२,००० । खखखाभ्रार्कैः १२००००। भ-

लब्धं नवास्रे भुजमानं $६८३\frac{१७}{२०}$ ।

एवमिष्टव्यासादेभ्योऽन्यापि जीवाः सि- ध्यन्तीति तास्तु गोले ज्योत्पत्तौ वक्ष्ये ।

अथ स्थूलजीवाज्ञानार्थं लघुक्रियया करणसूत्रं वृत्तम् ।

चापोननिघ्नपरिधिः प्रथमाह्वयः स्यात्
पञ्चाहतः परिधिवर्गचतुर्थभागः ।
आद्योनितेन खलु तेन भजेच्चतुर्घ्न-
व्यासाहतं प्रथममाप्तमिह ज्यका स्यात् ।

उदाहरणम् ।

अष्टादशांशेन वृतेः समान-
मेकादिनिघ्नेन च यत्र चापम् ।
पृथक् पृथक् तत्र वदाशु जीवां
खार्कैर्मितं व्यासदलञ्च यत्र ॥

७५४

न्यासः

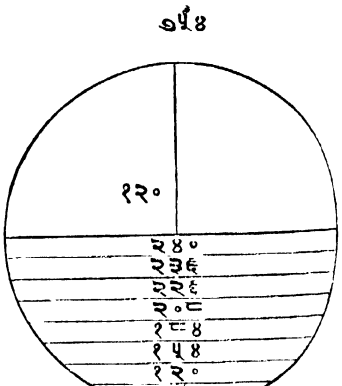

४२

व्यासः २४० । अत्र किलाङ्कलाघवाय विं- शाङ्कैर्शताशमिलितः सूक्ष्मपरिधिः ७५ अस्याष्टादशांशः ४२ । अत्रापि अङ्कलाघ- द्वयोरष्टादशांशयुतो गृहीतः अनेन पृ- पृथगेकादिगुणितेन तुल्यं धनूंषि कल्पिते साध्याः ।

अथवात्र सुखार्थं परिधेरष्टादशांशेन परि- धनूंषि चापवर्त्य ज्याः साध्यास्तथापि ता- भवन्ति ।

अपवर्त्तिते न्यासः । परिधिः १८ । चा- प १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । यथो- करणेन लब्धा जीवाः ४२ । ८२ । १२० । ११- १८४ । २०८ । २२६ । २३६ । २४० ।

अथ चापानयनाय करणसूत्रं वृत्तम् ।
आसाब्धिघातयुतमौर्व्विकया विभक्तो
जीवाङ्घ्रिपञ्चगुणितः परिधेस्तु वर्गः ।
लब्धोनितात् परिधिवर्गचतुर्थभागा-
दाप्ते पदे वृतिदलात् पतिते धनुः स्यात् ॥

उदाहरणम् ।

विदिता इह ये गुणास्ततो
वद तेषामधुना धनुर्मितिम् ।
यदि तेऽस्ति धनुर्गुणक्रिया
गणिते गाणितिकातिनैपुणम् ॥

न्यासः ४२ । ८२ । १२० । १५४ । १८४ ।
०८ । २२६ । २३६ । २४० । स एवापवर्त्तित-
रिधिः १८ । जीवाङ्घ्रिणा । $\frac{२१}{२}$ पञ्चभिश्च ५ ।
रिधिः १८ । वर्गो ३२४ गुणितः १७०१० । आसा-
४० । ब्धि ४ । घात ६६० । युतमौर्व्विकयानया
००२ भक्तो लब्धः १७ । अनाकूलाघवाय चतु-
घ्नतेऽधिकस्य हरस्यांशयुतो गृहीतोऽनेनोनितात्
रिधिः १८ । वर्ग ३२४ । चतुर्थभागात् ६४ ।
दे प्राप्ते ८ । वृति १८ । दलात् ६ । पतिते १ ।
तं धनुः एवं जातानि धनूंषि । १ । २ । ३ ।
। ५ । ६ । ७ । ८ । ६ । एतानि परिधिव्यष्टा-
शांशेन गुणितानि स्युः । इति श्रीभास्करा-
र्य्यविरचितायां लीलावत्यां क्षेत्रव्यवहारः
माप्तः ॥

र्कटी, स्त्री, (क्षेत्रजाता कर्कटी । मध्य-
दलोपिकर्म्मधारयः ।) वालुकी । इति राज-
र्घण्टः ॥

चर्भिटा, स्त्री, (क्षेत्रजाता चिर्भिटा । शाक-
र्थिववत् मध्यपदलोपिसमासः ।) चिर्भिटा-
र्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

ः, पुं, (क्षेत्रे स्त्रीरूपक्षेत्रे गुर्व्वाद्यनुज्ञात-
वरादिशुक्रात् जायते इति । क्षेत्र + जन् +
ः ।) स्वस्त्रियामन्यद्वारा जनितः पुत्रः ।
दशविधपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः । (यथाह
नुः । ६ । १६७ ।
सल्पजः प्रमीतस्य क्लीवस्य व्याधितस्य वा ।
धर्म्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥"
दशविधपुत्रा यथा तत्रैव ।६।१५८—१६० ।
त्रान् द्वादश यानाह नृणां स्वायम्भुवो मनुः ।
ां षड्बन्धुदायादाः षडदायादबान्धवाः ॥
रसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
ोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥
ानीनश्च सहोढ़श्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।
यन्दत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः ॥")
च देवरादिना भ्रात्रादिभार्य्यायां यथोक्त-
धानोत्पन्नः । यथा,—
पुत्रां गुर्व्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ।
पिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात् ॥
ागर्भसम्भवाद्गच्छेत् पतितस्त्वन्यथा भवेत् ।
ेन विधिना जातः क्षेत्रजोऽस्य भवेत् सुतः ॥"
इति मिताक्षरायामाचाराध्यायः ॥

तत्पर्य्यायः । देवरादिजः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥
तस्य पितृरिक्थभागित्वं यथा, मनुः ।६।१६५।
"औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ ।
दशापरे च क्रमशो गोत्ररिक्थांशभागिनः ॥" *
अनियोगोत्पन्नक्षेत्रजस्य औरसेन सह विभाग-
माह मनुः । ६ । १६२ ।
"यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ ।
यद्यस्य पैत्रिकं रिक्थं स तद्गृह्णीत नेतरः ॥"
(अत्र कुल्लूकभट्टः । "यदीति । अपुत्रेण पर-
क्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्यसौ
रिक्थी पिण्डदाता च धर्म्मत इति याज्ञ-
वल्क्योक्तविषये यदा क्षेत्रिकस्य पितुः क्षेत्रजा-
नन्तरमौरसः पुत्रो भवति तदा तौ औरसक्षेत्रजौ
एकरिक्थिनौ एकस्य पितुर्यद्यपि रिक्थार्हौ
भवतस्तथापि यद्यस्य जनकसम्बन्धि धनं तदेव
स गृह्णीयात् न क्षेत्रजः क्षेत्रिकपितुः । यत्तु
वक्ष्यति षष्ठन्तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात् पैतृका-
द्धनात् । औरसो विभजन् दायमिति तत्पुत्रवत्
बीजिविषयम् । यत्तु याज्ञवल्क्येन उभयसम्बन्धि-
रिक्थहरत्वमुक्तं तत् क्षेत्रिकपितुरौरसपुत्रा-
भावे बोद्धव्यम् । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु
औरसमनियुक्तापुत्रञ्च विषयीकृत्य इमं श्लोकं
व्याचख्याते । तन्न । अनियुक्तापुत्रस्याक्षेत्रजत्वात्
अनियुक्तासुतश्चेत्यनेन तस्य रिक्थग्रहणनिषे-
धात् यद्येकरिक्थिनौ इत्यनन्वयाच्च ॥") एक-
रिक्थिनौ एकस्यां जातौ रिक्थिनौ यस्य
बीजाद्यो जातः स तस्य रिक्थं गृह्णीयात् ।
इतरोऽन्यबीजजो न गृह्णीयादित्यर्थः । स्त्रीधने
यत्पितृदत्तं यद्धनं स्त्रियै तद्बीजजस्तद्धनं
गृह्णीयात् नान्य इत्याह नारदः ।
"द्वौ सुतौ विवदेयातां द्वाभ्यां जातौ स्त्रिया धने ।
तयोर्यद्यस्य पित्र्यं स्यात् स तद्गृह्णीत नेतरः ॥"
इति दायतत्त्वम् ॥ * ॥
कलौ क्षेत्रजपुत्रकरणनिषेधो यथा, आदित्य-
पुराणे ।
"दीर्घकालं ब्रह्मचर्य्यं धारणञ्च कमण्डलोः ।
देवरेण सुतोत्पत्तिर्दत्तकन्या प्रदीयते ॥"
इत्यादि ।
"दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ।"
इत्यादि ।
"एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः ।
निवर्त्तितानि कर्म्माणि व्यवस्थापूर्व्वकं बुधैः ॥"
इत्यादि च उद्वाहतत्त्वम् ॥ * ॥
क्षेत्रजाते त्रि ॥

क्षेत्रजा, स्त्री, (क्षेत्रज + स्त्रियां टाप् ।) श्वेतकण्ट-
कारी । शशाण्डुली । गोमूत्रिका । शिल्पिका ।
चणिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वस्त्रियामन्य-
द्वारा जाता कन्या च ॥

क्षेत्रज्ञः, पुं, (क्षेत्रं शरीरं एतच्छरीरं ममेति
ज्ञात्वा यो जानाति आपादतलमस्तकं ज्ञानेन
विषयीकरोति स्वाभाविकेन औपदेशिकेन वेद-
नेन विषयीकरोति वा कृषीवलवत् तत्फल-
भोक्तृत्वादित्यर्थः । ज्ञा + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।"
३ । १ । १३५ । इति कः ।) शरीराधिदेवतम् ।
तत्पर्य्यायः । आत्मा २ पुरुषः ३ । इत्यमरः ।
१।४।२६ ॥ त्रीणि शरीराधिदेवतेऽन्तर्भोक्तरि ।
(क्षेत्रेषु सर्व्वदेहेषु सर्व्वान्तर्य्यामितया विराज-
मानः सन् "सर्व्वज्ञः सर्व्वशक्तिमान् सर्व्वक्षेत्र-
पालयिता" इत्यात्मस्वरूपं जानाति अनुभवति
यः प्रज्ञानघनः परमपुरुषः स सर्व्वान्तरात्मा
असंसारी परमेश्वरः ।) क्षेत्रं शरीरं जाना-
तीति क्षेत्रे शरीरे जानाति ज्ञानवान् भव-
तीति वा क्षेत्रज्ञः । इगन्तादिति डः । इति
भरतः ॥ तस्य पर्य्यायान्तरम् । सुबीजः ४
पुरुषः ५ अन्तर्यामी ६ ईश्वरः ७ पुद्गलः ८
परसंज्ञकः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रधानम्
१० । इति जटाधरः ॥ * ॥ (उभयत्र प्रमाणं
यथा, भगवद्गीतायाम् । १३ । १—२ ।
"इदं शरीरं कौन्तेय ! क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥
क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि सर्व्वक्षेत्रेषु भारत ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥"
ईश्वरपक्षे भाष्यकृदर्थो यथा,—"क्षेत्रक्षेत्रज्ञ-
युक्तो किमेतावन्मात्रेण ज्ञानेन ज्ञातव्याविति
नेत्युच्यते क्षेत्रज्ञमिति । क्षेत्रज्ञं यथोक्तलक्षण-
ञ्चापि मां परमेश्वरमसंसारिणं विद्धि जानीहि
योऽसौ सर्व्वक्षेत्रेष्वेकः क्षेत्रज्ञो ब्रह्मादिस्तम्ब-
पर्य्यन्तानेकक्षेत्रोपाधिप्रविभक्तस्तं निरस्तसर्व्वो-
पाधिभेदं सदसदादिशब्दप्रत्ययागोचरं विद्धी-
त्यभिप्रायः । हे भारत ! यस्मात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञे-
श्वरयाथात्म्यव्यतिरेकेण न ज्ञानगोचरमन्यद-
वशिष्टमस्ति तस्मात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञेयभूतयोर्यज्
ज्ञानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ येन ज्ञानेन विषयीक्रियेते
तज्ज्ञानं सम्यक्ज्ञानमिति मतं अभिप्रेत-
मित्यभिप्रायो मम ईश्वरस्य विष्णोः ॥" अपि च
तत्रैव । १३ । २२ ।
"उपद्रष्टानुमन्ता च भर्त्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥"
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । विष्णुसहस्र-
नामकीर्त्तने । १४६ । १५ ।
"पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिः ।
अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च ॥")
वटुकभैरवः । यथा,—"क्षेत्रज्ञः क्षत्रियो
विराट् ।" इति तस्य स्तोत्रम् ॥ छेकः । इति
मेदिनी ॥ विदग्धः । कृषकः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ शेषद्वयार्थे त्रि ॥

क्षेत्रदः, पुं, (क्षेत्रं शरीरं ददाति रोगादिभ्यो
मोचयति स्तुतिपाठिनो भक्तस्येति भावः । क्षेत्र
+ दा + कः ।) वटुकभैरवः । यथा,—
"क्षेत्रदः क्षेत्रपालश्च क्षेत्रज्ञः क्षत्रियो विराट् ।
श्मशानवासी मांसाशी खर्पराशी मखान्तकृत् ॥"
इति विश्वसारोद्धारतन्त्रे आपदुद्धारकल्पे वटुक-
भैरवस्तोत्रम् ॥ * ॥ (क्षेत्रं शस्याद्युत्पादनक्षमां
भूमिं ददातीति ।) क्षेत्रदातरि त्रि ॥

क्षेत्रदूती, स्त्री, (क्षेत्रस्य क्षेत्रे वा दूतीव। यद्वा, क्षेत्रे शरीरे दूतीव। औषधान्तरैर्युक्तस्यास्य आरोग्यसंघटकतया तथात्वम्।) श्वेतकण्टकारी। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षेत्रदेवता, स्त्री, (क्षेत्राधिष्ठात्री देवता।) केदाराधिष्ठात्री। सा च सर्पादिरूपा। यथा, "रक्ताक्षः कथयति। अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने हरिदत्तो नाम ब्राह्मणः। तस्य च कृषिं कुर्व्वतस्तदैव निष्फलः कालोऽतिवर्त्तते। अथैकस्मिन् दिवसे स ब्राह्मणः उष्णकालावसाने घर्म्मार्त्तः स्वक्षेत्रमध्ये वृक्षच्छायायां प्रसुप्तः। अनतिदूरे वल्मीकोपरि प्रसारितं बृहत्फटाटोपं भीषणं भुजङ्गमं दृष्ट्वा चिन्तयामास। नूनमेषा क्षेत्रदेवता मया कदापि न पूजिता। तेनेदं मे कृषिकर्म्म विफलीभवति।" इति पञ्चतन्त्रे काकोलूकीयं नाम ३ तन्त्रम्॥

क्षेत्रपः, पुं, (क्षेत्रं शरीरं पाति रक्षति स्तोत्रकारिणो भक्तस्येति यावत्। क्षेत्र+पा रक्षणे "आतोऽनुपसर्गे कः।" ३।२।३। इति कः।) वटुकभैरवः। यथा,—

"अक्ष्णोर्भूताश्रयं न्यस्य वदने तीक्ष्णदर्शनम्।
क्षेत्रपं कर्णयोर्म्मध्ये क्षेत्रपालं हृदि न्यसेत्॥"

इति विश्वसारोद्धारतन्त्रे आपदुद्धारकल्पे वटुकभैरवस्तोत्रम्॥ * ॥ (क्षेत्रं शस्योत्पादनक्षमां भूमिं पातीति। क्षेत्र+पा+कः।) क्षेत्ररक्षके त्रि॥ (क्षेत्रं शरीरं विश्वं जगद् वा पाति अपरिमेयात्मैश्वर्य्यप्रभावेन चैतन्यदानेन वा इति व्युत्पत्त्या परमात्मा परमेश्वरः॥)

क्षेत्रपतिः, पुं, (क्षेत्रस्य शस्यभूमेः पतिः।) केदाराधिपः। वप्रस्वामी। यथा,—"अथ प्रभाते स क्षेत्रपतिर्लगुडहस्तस्तं प्रदेशमागच्छन् काकेनावलोकितः।" इति हितोपदेशे मित्रलाभप्रकरणम्॥ (क्षेत्रस्य शरीरस्य विश्वस्य वा पतिः। जीवः। अग्निः। परमात्मा। यथा, तन्त्रसारे।

"जीवं क्षेत्रपतिं प्राहुः केचिदग्निमथापरे।
स्वतन्त्र एव स कश्चित् क्षेत्रस्य पतिरिष्यते॥")

क्षेत्रपर्पटी, स्त्री, (क्षेत्रे पर्पटीव। यद्वा, क्षेत्रे जाता पर्पटी।) क्षुपविशेषः। इति वैद्यकम्॥ क्षेतपापड़ा इति भाषा॥

क्षेत्रपालः, पुं, (क्षेत्रं पालयति रक्षतीति। क्षेत्र+पाल्+णिच्+अण् अच् वा।) देवताविशेषः। तद्भेदा यथा,—

"भेदा एकोनपञ्चाशत् क्षेत्रपालस्य कीर्त्तिताः।
मातृकाबीजभेदेन सम्भिन्ना नामभेदतः॥
अजरश्चापकुम्भश्च इन्द्रमूर्त्तिस्ततः परः।
ईड़ाचारश्चोक्तसंज्ञ ऊष्माद ऋषिसूदनः॥
ऋद्धमुक्तो लृप्तकेशश्च लृपकश्चैकदंष्ट्रकः।
ऐरावतश्चौघबन्धुरौषधीशस्तथैव च॥
अञ्जनश्चाम्बवारश्च कवलः खरखानलः।
गाणश्चैव घण्टादोर्ह्मनाश्च चक्रवारणः॥
छटाटोपो जटालाख्यो झङ्कीवश्च भङ्करः।
टङ्कपाणिस्तथा चान्यस्थानवन्धुश्च डामरः॥
ढक्कारवो णवार्णश्च तड़िद्दृष्टिरस्तथा।
दन्तुरो धनदश्चान्यो नतिक्लान्तः प्रपञ्चकः॥
फट्कारो वीरसंघश्च भृङ्गाख्यो मेघभासुरः।
युगान्तौ रौद्रवश्चाथ लम्बोष्ठो वसवस्तथा॥
शूकनन्दः षड़ालाख्यः सुनामाहंवुकस्तथा।
एते भेदाः समाख्याता मातृकाक्षरयोगिकाः॥"*॥

क्षेत्रपालकथनप्रयोजनं यथा,—

"नामपञ्चस्य वर्णानां यो वर्णो मातृकान्तरे।
दृश्यते प्रथमं तत्र तन्नायं क्षेत्रपालकः॥
तत्र तत्र विशिष्टात्मा भेदैरेतैर्व्यवस्थितः।
ततो विशिष्टो यष्टव्यः क्षेत्रपालस्तु सर्व्वतः॥
क्षेत्रपालमसंपूज्य यः कर्म्म कुरुते क्वचित्।
तस्य कर्म्मफलं हन्ति क्षेत्रपालो न संशयः॥"

इति एकोनपञ्चाशत्क्षेत्रपालकथनम्।

इति क्षेत्रपालप्रकरणे प्रयोगसारः॥ * ॥

अथ क्षेत्रपालमन्त्राः। मन्त्रदेवप्रकाशिन्याम्। क्षौमितिबीजादि क्षेत्रपालाय इति नमोऽन्तः। अयं प्रणवादिर्व्वा मन्त्रः। तथा,—

"वर्णान्त्यमौ बिन्दुयुक्तं क्षेत्रपालाय हृन्मनुः।
ताराद्यो वसुवर्णोऽयं क्षेत्रपालस्य ईरितः॥"

प्रातःकृत्याद्यनन्तरं प्राणायामान्तामस्य पूजां विधाय धर्म्मादिपीठं विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं कुर्य्यात्। अस्य ब्रह्मा ऋषिर्गायत्री छन्दः क्षेत्रपालो देवता क्षौं बीजं आयेतिशक्तिः षड्दीर्घभाजा बीजेनाङ्गन्यासः। ततो ध्यानम्।

"भ्राजच्चन्द्रजटाधरं त्रिनयनं नीलाञ्जनाद्रिप्रभं दोर्द्दण्डात्तगदाकपालमरुणस्रग्गन्धवस्त्रोज्ज्वलम्।
घण्टामेखलघर्घरध्वनिमिलज्झङ्कारभीमं विभुं वन्दे संहितसर्पकुण्डलधरं श्रीक्षेत्रपालं सदा॥"

एवं ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा धर्म्मादिकल्पितपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं विधायावरणपूजामारभेत्। अङ्गैः प्रथममावरणम्। अनलाद्याग्निकेशकरालघण्टारवमहाक्रोधपिशिताशनपिङ्गलाक्षोर्द्ध्वकेशैरष्टभिर्द्वितीयम्। इन्द्रादिभिस्तृतीयम्। वज्रादिभिश्चतुर्थम्। ततो धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरणं लक्षजपः। साज्येन चरुणा दशांशहोमः। तथा च निबन्धे।

"लक्षमेकं जपेन्मन्त्रं जुहुयात्तद्दशांशतः।
चरुणा घृतसिक्तेन ततः क्षेत्रेशमर्च्चयेत्॥"

मन्त्रदेवप्रकाशिकायान्तु प्रणवरहितोऽयं मन्त्रः। अस्य पुरश्चरणमयुतसंख्यजपः॥ * ॥

अथास्य बलिविधानम्। रात्रौ गृहाङ्गने स्थण्डिलं कृत्वा तत्र देवं सपरिवारं संपूज्य देवस्य हस्ते बलिमन्त्रेण त्रिवारं बलिं दत्त्वा सपरिवारगणेभ्यः स्वस्वनामभिर्बलिं दद्यात्। बलिमन्त्रस्तु। एह्येहि विदुषि सुरु सुरु भुञ्जय भुञ्जय तर्ज्जय तर्ज्जय विघ्नपद विघ्नपद महाभैरव क्षेत्रपाल बलिं गृह्ण गृह्ण स्वाहा। तथा च निबन्धे।

"पूर्व्वमेहिद्वयं पश्चात् विदुषि स्यात् सुरुद्वयम्।
भुञ्जयद्वितयं भूयस्तर्ज्जयद्वितयं पुनः॥
ततो विघ्नपदद्वन्द्वं महाभैरव तत्परम्।
क्षेत्रपाल बलिं गृह्ण द्वयं पावकसुन्दरी॥"

यद्वा, एह्येहि तुरु तुरु सुरु सुरु जम्भ जम्भ हन हन विघ्नं विनाशय विनाशय महाबलि क्षेत्रपाल गृह्ण गृह्ण स्वाहा। इति मन्त्रः। [illegible] बलिविधिः सर्व्वग्रहनिवारको विजयश्रीकारी भवति। बलिमपि सोपदंशं शष्कुलिपिष्टकेन दद्यात्। फलन्तु।

"बलिदानेन सन्तुष्टः क्षेत्रपालः प्रयच्छति।
कान्तिमेधाबलारोग्यतेजःपुष्टियशःश्रियः॥"

इति तन्त्रसारः।

(द्वारपालो भैरवविशेषः। यथा, तन्त्रसारे।

"गणेशं वटुकञ्चैव क्षेत्रपालञ्च योगिनीः।
पूर्व्वादिक्रमयोगेन द्वारपालान् प्रपूजयेत्॥")

क्षेत्ररक्षके त्रि। यथा,—

"स एव ग्रामपालोऽभूत् पशुपालः स एव च।
क्षेत्रपालः स एवासीद् द्विजातीनाञ्च रक्षिता॥"

इति मार्कण्डेयपुराणे। १८।२४॥)

क्षेत्रपालरसः, पुं, (क्षेत्रपाल इति संज्ञा विद्यते यस्य। स एव रसः औषधविशेषः।) ग्रहणीशूलशोथस्यौषधम्। दुग्धवटीति ख्यातम्। यथा,—

"हिङ्गुलञ्च विषं ताम्रं लौहं तालकटङ्कणम्।
जीरमाहूरफेनञ्च समभागं विमर्द्दयेत्॥
यवार्द्धा वटिका कार्य्या पथ्यं दुग्धौदनं हितम्।
अलवणं वारिहीनञ्च ज्ञातव्यं भिषजां वरैः॥
गुरुशोथमग्निमान्द्यं ग्रहणीमतिदुस्तराम्।
ज्वरञ्च विषमं जीर्णं नाशयेन्नात्र संशयः॥"

इति भैषज्यरत्नावली॥

आहूरफेनं अहिफेनम्॥

क्षेत्रयमानिका, स्त्री, (क्षेत्रे जाता यमानिका।) क्षेत्रजातयमानी। यथा,—

"उपाधिरुग्रगन्धे तु वचाक्षेत्रयमानिके।"

इति नानार्थे त्रिकाण्डशेषः॥

क्षेत्ररुहा, स्त्री, (क्षेत्रे रोहति उत्पद्यते इति। क्षेत्र+रुह+कः।) वालुकीकर्कटी। इति राजनिर्घण्टः॥ क्षेत्रजाते त्रि॥

क्षेत्रलिप्ता, स्त्री, भूमण्डलस्य कला। यथा। यदि दृग्ग्रहोदयासुभिरष्टादशशतानि क्षेत्रलिप्ता लभ्यन्ते तदा तदन्तरकलासुभिः किमिति फलं क्षेत्रलिप्ताः ता ग्रहार्कभुक्त्यन्तरेण भाज्या भुक्त्यन्तरं हि क्षेत्रलिप्तान्तरात्मकमतः सवर्णकरणाय क्षेत्रलिप्तीकरणं भुक्त्यन्तरेणैको दिने लभ्यत इति युक्तमुक्तम्। इति सिद्धान्तशिरोमणौ गणिताध्याये ग्रहोदयास्ताधिकारः। असुभिः दशविपलैः। यथा,—

"गुर्व्वक्षरैः खेन्दुमितैरसुस्तैः
षड्भिः पलं तैर्घटिका खषड्भिः।"

इति तत्रैव कालमानाध्याये।

क्षेत्रवित् [द्] पुं, (क्षेत्रं शरीरं अहमिति तेन वेत्ति जानाति इदं सर्व्वशरीरमेवात्मा

आत्मत्वेन मन्यते इत्यर्थः। क्षेत्र+विद्+क्विप्।) क्षेत्रज्ञः। जीवात्मा। यथा,—

"तत्त्वं नरेन्द्र! जगतामथ तस्थुषाञ्च
देहेन्द्रियासुधिषणात्मभिरावृतानाम्।
यः क्षेत्रवित्तपतया हृदि विश्वगाविः
प्रत्यक् चकास्ति भगवांस्तमवेहि सोऽस्मि॥"

इति श्रीभागवते। ४। २२। ३५॥

"यस्मादनात्मरतिरनर्थहेतुः तत् तस्माज्जगतां जङ्गमानां तस्थुषां स्थावराणाञ्च देहादिभिः आत्मना अहङ्कारेण चावृतानां हृदि यश्चकास्ति प्रकाशते तमवेहि। कथं सोऽस्मीति। सोऽस्मीति पाठे स एवैकोऽस्ति ततोऽन्यदसत् इत्यर्थः। ननु जीवो हृदि चकास्ति नान्यस्तत्राह। क्षेत्रविदं जीवं तपति नियमयतीति क्षेत्रवित्तपः तस्य भावस्तत्ता तया अन्तर्यामिरूपेण। यद्वा क्षेत्रवित्ति अहं ममतास्पदे पातीति क्षेत्रवित्तपः तेन रूपेण। जीवस्तु पारतन्त्र्यान्न पाति। ननु कर्म्म जीवं नियच्छति न आविः प्रत्यक्चः। तर्हि बुद्धिर्न प्रत्यक् प्रतिलोमं चकास्ति बुद्धिस्तु पराक् विषयाकारेण। तर्ह्यहङ्कारः न विश्वक् व्यापकत्वेन स तु परिच्छिन्नः। एवम्भूतो यो भगवान् तमवेहीति।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥

क्षेत्रसम्भवः, पुं, (क्षेत्रे सम्भवति उत्पद्यते इति। क्षेत्र+सम्+भू+अच्।) चक्षुक्षुपः। भिक्षाक्षुपः। इति राजनिर्घण्टः॥ भूमिजे त्रि॥

क्षेत्रसम्भूतः, पुं, (क्षेत्रे सम्भूतः जातः।) कुन्दरः। इति राजनिर्घण्टः॥ क्षेत्रोद्भवे त्रि॥

क्षेत्रसीमा, स्त्री, (क्षेत्रस्य भूमेः सीमा मर्य्यादा।) अङ्गारतुषवृक्षादिद्वाराचिह्नितभूमिमर्य्यादा। यथा "सीमा क्षेत्रादिमर्य्यादा सा चतुर्व्विधा। जनपदसीमा ग्रामसीमा क्षेत्रसीमा गृहसीमा चेति।" इति मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये सीमाविवादशब्दे द्रष्टव्यः॥

क्षेत्राजीवः, त्रि, (क्षेत्रेण क्षेत्रोद्भवशस्यादिना आजीवतीति। आ+जीव्+कर्त्तरि अच्।) कर्षकः। इत्यमरः। २। ९। ६॥

क्षेत्राधिदेवता, स्त्री, (क्षेत्रस्य अधिदेवता अधिष्ठात्री देवता।) तीर्थाधिपदेवता। यथा,—

"देवं गुरुं गुरुस्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधिदेवताम्।
सिद्धं सिद्धाधिकारांश्च श्रीपूर्व्वं समुदीरयेत्॥"

इति संस्कारतत्त्वे प्रयोगसारः॥

क्षेत्राधिपः, पुं, (क्षेत्रस्य अधिपः स्वामी अधिष्ठाता वा।) मेषादिद्वादशराशीनामधिपतिग्रहगणः। यथा,—

"कुजशुक्रबुधेन्द्वर्कसौम्यशुक्रावनीसुताम्।
जीवार्किभानुजेज्यानां क्षेत्राणि स्युरजादयः॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

क्षेत्राधिष्ठात्री देवता च॥

क्षेत्रामलकी, स्त्री, (क्षेत्रे भूमौ जाता आमलकी। शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपी समासः।) भूम्यामलकी। इति शब्दमाला॥

क्षेत्रिकः, पुं, (क्षेत्रं अस्यास्तीति। ठन्।) क्षेत्रस्वामी। यथा, मनुः। ९। ५४—५५।

"ओघवाताहृतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति।
क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजं न वप्ता लभते फलम्॥
एष धर्म्मो गवाश्वस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य च।
विहङ्गमहिषीणाञ्च विज्ञेयः प्रसवं प्रति॥"

"तत्र दासीपदं परोढ़ापरं तस्यामन्येन जातो दासीभर्त्तुर्न बीजिभर्त्तुः।" इत्युद्वाहतत्त्वम्॥

कलत्रस्वामी। यथा, मनुः। ९। १४५।

"हरेत्तत्र नियुक्तायां जातः पुत्त्रो यथौरसः।
क्षेत्रिकस्य तु तद्बीजं धर्म्मतः प्रसवश्च सः॥"

"हरेदिति। तत्र नियुक्तायां यो जातः क्षेत्रजः पुत्त्र औरस इव धनं हरेत् यस्मात् यत्तस्य कारणभूतं बीजं तत् क्षेत्रस्वामिन एव तत्कार्य्यकरणत्वात्।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥

क्षेत्रियं, क्ली, क्षेत्रजतृणम्। परदेहचिकित्स्या। इति मेदिनी॥

क्षेत्रियः, पुं, (परक्षेत्रे चिकित्स्यः। "क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः।" ५। २। ९२। इति परक्षेत्रस्य क्षेत्रियचादेशः।) असाध्यरोगः। परदाररतः। इति मेदिनी॥ (त्रि, परदेहचिकित्स्यो रोगादिः। यथा, भट्टिः। ४। ३२।

"अहं शूर्पणखा नाम्ना नूनं नाज्ञायिषि त्वया।
दण्डोऽयं क्षेत्रियो येन मय्यपातीति साब्रवीत्॥")

क्षेत्री, [न्] त्रि, (क्षेत्रमस्यास्तीति इनिः।) क्षेत्रविशिष्टः। कृषीवलः। यथा, हेमचन्द्रः।

"कुटुम्बी कर्षकः क्षेत्री हली कृषिककार्षिकौ॥"

(यथा च मानवे। ९। ५१।

"तथैवाक्षेत्रिणो बीजं परक्षेत्रप्रवापिणः।
कुर्व्वन्ति क्षेत्रिणामर्थं न बीजी लभते फलम्॥")

परगवादिना शस्यविनाशे तत्प्राप्तिर्यथा,—

"यावत् शस्यं विनश्येत्तु क्षेत्री तावत् फलं लभेत्।
पालस्ताड्योऽथ गोस्वामी पूर्व्वोक्तं दण्डमर्हति॥"

इति याज्ञवल्क्यवचने गवादिदोषेण यावत् शस्यं विनश्यति तावदेव पालकात् प्राप्तव्यं पालकाशक्तौ पालकस्ताड्यः गोस्वामी पूर्व्वोक्तं दण्डादिकं अर्हति।" इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

क्षेत्री, [न्] पुं, (क्षेत्रं स्त्री अस्त्यस्य। क्षेत्र+इनिः।) स्वामी। भर्त्ता। यथा, मनुः। ९। ३२॥

"भर्त्तुः पुत्त्रं विजानन्ति श्रुतिद्वैधन्तु भर्त्तरि।
आहुरुत्पादकं केचिदपरे क्षेत्रिणं विदुः॥"

"भर्त्तुरिति। भर्त्तुः पुत्त्रो भवतीति मुनयो मन्यन्ते। भर्त्तरि द्विप्रकारा श्रुतिर्वर्त्तते। केचिदुत्पादकमवोढ़ारमपि भर्त्तारं तेन पुत्त्रेण पुत्त्रिणमाहुः। अन्ये तु वोढ़ारं भर्त्तारमनुत्पादकमपि अन्यजनितेन पुत्त्रेण पुत्त्रिणमाहुः।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥ (परमात्मा। यथा, गीतायाम्। १३। ३३।

"यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत!॥")

क्षेत्रेक्षुः, पुं, (क्षेत्रे इक्षुरिव।) यावनालः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षेत्रोपेक्षः, पुं, श्वफल्कपुत्त्रः। इति केचित्॥ यथा,—

"युगन्धरोऽनमित्रस्य वृष्णिः पुत्त्रोऽपरस्ततः।
श्वफल्कश्चित्ररथश्चैव गान्दिन्याञ्च श्वफल्कतः॥
अक्रूरप्रमुखा आसन् पुत्त्रा द्वादश विश्रुताः।
आसङ्गः सारमेयश्च मृदुरो मृदुविद्गिरिः॥
धर्म्मवृद्धिः सुकर्म्मा च क्षेत्रोपेक्षोऽरिमर्द्दनः।
शत्रुघ्नो गन्धमादश्च प्रतिबाहुश्च द्वादश॥"

इति श्रीभागवते। ९। २४। १४—१६॥

क्षत्रोपेक्ष इति साधुपाठः। (तत्र क्षत्रेषु क्षत्रियकुलेषु उपेक्षा यस्य॥)

क्षेपः, पुं, (क्षिप+घञ्।) निन्दा। (यथा, याज्ञवल्क्यः। २। २०७।

"क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्द्धत्रयोदश॥")

विक्षेपः। (यथा, गोः रामायणे। ४। ६२। १२।

"पक्षक्षेपपरिक्लिष्टाः सुपार्श्वेऽभ्यपयास्यति॥")

लङ्घनम्। गर्व्वः। प्रेरणम्। इति मेदिनी॥ विलम्बः। हेला। लङ्घनम्। इति हेमचन्द्रः॥ गुच्छः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, मेघदूते। ४९।

"कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीमुषामात्मबिम्बम्॥")

क्षेपकः, त्रि, (क्षिपतीति। क्षिप्+ण्वुल्।) क्षेपकर्त्ता। इति व्याकरणम्॥

क्षेपणं, क्ली, (क्षिप+भावकर्म्मादिषु ल्युट्।) प्रेरणम्। तत्पर्य्यायः। क्षिपा २। इत्यमरः। ३। २। ११॥ यापनम्। यथा,—

"विधवा यौवनस्था च नारी भवति कर्कशा।
आयुषः क्षेपणार्थन्तु दातव्यं स्त्रीधनं सदा॥"

इति विवादचिन्तामणिधृतहारीतवचनम्॥

प्रस्तरादीनां दूरप्रेरणार्थरज्जुनिर्म्मितशिक्यम्। फिङ्गा इति भाषा। यथा, श्रीभागवते। ३। १९।

"प्रववुर्व्वायवश्चण्डास्तमः पांशवमैरयन्।
दिग्भ्यो निपेतुर्ग्रावाणः क्षेपणैः प्रहिता इव॥"

"पांशुभिस्ततमश्च प्रेरितवन्तः। क्षेपणैर्यन्त्रैः।"

इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ (परित्यागः। यथाह मनुः। ४। ११९।

"उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षेपणं स्मृतम्॥"
"उपाकर्म्मणि उत्सर्गे त्रिरात्रमध्ययनक्षेपणम्।"

इति कुल्लूकभट्टः॥ मल्लयोर्द्धयोः सहसा भूपातनरूपनियुद्धकौशलविशेषः। यथा, महाभारते। ४। १२। २८।

"क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैव वराहोद्धूतनिस्वनैः।
तलैर्वज्रनिपातैश्च प्रसृष्टाभिस्तथैव च॥"
"क्षेपणं कथ्यते यत्तु स्थानात् प्रच्यवनं हठात्॥"

इति तट्टीकाधृतमल्लशास्त्रम्॥

क्षेपणिः, } स्त्री, (क्षिप+बाहुलकात् अनिः
क्षेपणी, } ङीप् वा।) नौकादण्डः। इत्यमरः। १। १०। १३॥ डाँड़ इति भाषा। जालभेदः। इति मेदिनी॥ (अस्त्रविशेषः। यथा, रामायणे। ६। ७। २४।

"क्षेपण्यस्तोमरांश्चोग्रांश्चक्राणि मुषलानि च॥")

क्षेपणीयं, क्ली, (क्षिप+अनीयर्।) पाषाणप्रक्षेपणाख्यम्। यथा, रघुवंशे ४। ७७।

तत्र घोरं रघोर्युद्धं पार्व्वतीयैर्गणैरभूत्।
नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषोत्पतितानलम् ॥"
तत्रेति। तत्र हिमाद्रौ गणैः सह रघोर्युद्धं
अभूत्। किंगणैः पर्व्वते उत्पन्नैः। किं युद्धं
भयङ्करम्। पुनः किं नाराचानां वाणविशेषाणां
क्षेपणीयानां पाषाणप्रक्षेपणशस्त्राणां ये अश्मान-
स्तेषाञ्च घर्षणेन उत्पतिता अग्नयो यस्मिन्।"
इति तट्टीका ॥ क्षेपणयोग्ये त्रि ॥

क्षेपदिनं, क्ली, अहर्गणानयनार्थं स्वीयविंशांशयुत-
क्षयनाड़ी। यथा। "इदानीमहर्गणार्थं क्षेप-
दिनान्याह। स्वीयखांशयुताः क्षयनाड्यः क्षेप-
दिनानि दिवागणसिद्ध्यै। पूर्व्वमानीता ये
क्षयाहास्तेषामधो यस्नाड़िकाद्यं तत् स्वीय-
विंशांशयुतं सहिनाद्यं कल्प्यम्। या घटिका-
स्तानि दिनानि। या विघटिकास्ता घटिका-
स्तासामप्यधो ये षष्ट्यंशास्तानि पानीयपलानि
कल्प्यानीति।" इति सिद्धान्तशिरोमणौ गणि-
ताध्याये प्रत्यब्दशुद्धिः ॥

क्षेपपातः, पुं, ग्रहकक्षाक्रान्तिमण्डलयोर्योगः।
यथा। इदानीं क्रान्तिवृत्तमाह। "क्रान्तिवृत्तं
विधेयं ग्रहाङ्कं भ्रमत्यत्र भानुश्च भार्द्धे क्षुभा
भागुतः। क्रान्तिपातः प्रतीपं तथा प्रस्फुटाः
क्षेपपाताश्च चलनबोधकृत् ॥" इति सिद्धान्त-
शिरोमणौ गोलाध्यायः ॥

क्षेपिमा, [न्] पुं, (क्षिप्रस्य भावः "पृथ्वादिभ्य
इमनिज् वा।" ५ । १ । १२२ । इति इमनिच्।
"स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्व्वस्य
च गुणः।" ६ । ४ । १५६ । इति साधुः।) अति-
शयक्षेपः। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

क्षेपिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन क्षिप्रः। क्षिप्र + इष्ठन्।
"स्थूलदूरेति।" ६।४।१५६। इति साधुः।) अति-
शीघ्रः। क्षिप्रतरः। इत्यमरः। ३ । २ । १११ ॥

क्षेपीयान्, [स्] त्रि, (अतिशयेन क्षिप्रः। ईयसुन्।
"स्थूलदूरेति।" ६।४।१५६। इति साधुः।) अति-
शयक्षिप्रः। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

क्षेप्ता, [ऋ] त्रि, (क्षिपति इति। क्षिप् + तृच्।)
क्षेपणकर्त्ता। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा,
रामायणे। ४ । ९ । ८४ ।
"उपास्पृश्य ददौ शापं क्षेप्तारं वालिनं प्रति ॥")

क्षेमं, क्ली, प्लक्षद्वीपस्य वर्षविशेषः। यथा। "प्लक्षो
जम्बुप्रमाणो द्वीपाख्यातिकरो हिरण्मय उत्थितो
यत्राग्निरुपास्ते सप्तजिह्वः। तस्याधिपतिः प्रिय-
व्रतात्मज इध्मजिह्वः स्वं द्वीपं सप्त वर्षाणि
विभज्य सप्तवर्षनामभ्य आत्मजेभ्य आकलय्य
स्वयमात्मयोगेनोपरराम। शिवं वयसं सुभद्रं
शान्तं क्षेममन्टतमभयमिति वर्षाणि।" इति
श्रीभागवते। ५ । २० । २-३ ॥ * ॥ मठविशेषः।
यथा,—
"मन्तुं ययौ च वाराहक्षेत्रं यत्नाविधायकः।
श्रीकण्ठक्षेममठयोरासीद्भुष्कपुरान्तिके ॥"
इति राजतरङ्गिण्यां ६ तरङ्गः ॥

क्षेमः, पुं, क्ली, (क्षि क्षये + "अर्त्तिस्तुसुहुसृधृ-
क्षीति।" उणां। १ । १३९ । इति मन्। (कुश-
लम्। (यथा, मनुः। २।१२७।
"ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम्।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥")
तद्वति त्रि। इत्यमरः २।४।२६ ॥ (यथा, गोः
रामायणे। ५ । ८ । १७ ।
"ह्रताः क्षेमाश्च पन्थानः सुखं गच्छन्ति खेचराः॥")
लब्धरक्षणम्। इति मेदिनी ॥ मोक्षः। इति
हेमचन्द्रः ॥

क्षेमः, पुं, (क्षेमं मङ्गलमस्मिन्नस्तीति। अर्श आद्यच्।)
चोरनामगन्धद्रव्यम्। चण्डानामौषधम्। इति
शब्दरत्नावली मेदिनी च ॥ धर्म्मेण शान्त्यासुत-
पादितः पुत्त्रः। यथा, विष्णुपुराणे। १।७।२८।
"व्यवसायं प्रजज्ञे वै क्षेमं शान्तिरसूयत।
सुखमृद्धिर्यशः कीर्त्तिरित्येते धर्म्मसूनवः ॥"
कलिङ्गदेशस्य राजा। यथा,—
"क्षेमोऽग्रतीर्थः कुहरः कलिङ्गेषु नराधिपः।
मतिमांश्च मनुष्येन्द्र! ईश्वरश्चेति विश्रुतः ॥"
इति महाभारते। १ । ६७ । ६५ ॥ * ॥
चन्द्रवंशीयशुचिराजपुत्त्रः। यथा,—
"ततः सुतञ्जयाद्विप्रः शुचिस्तस्य भविष्यति।
क्षेमोऽथ सुव्रतस्तस्माद्धर्म्मसूत्रः समस्ततः ॥"
इति श्रीभागवते। ९ । २२ । ४७ ॥ * ॥
लब्धपरिपालनम्। यथा,—
"उपेयादीश्वरञ्चैव योगक्षेमार्थसिद्धये।
स्नात्वा देवान् पितॄंश्चैव तर्पयेदर्च्चयेत्तथा ॥"
इति याज्ञवल्क्यसंहितायामाचाराध्यायः ॥
"तदनन्तरमीश्वरमभिषेकादिगुणयुक्तमन्यं वा
श्रीमन्तमकुत्सितं योगक्षेमार्थम्। अलब्धलाभो
योगः। लब्धपरिपालनं क्षेमः तदर्थमुपेयात्।
उपासीत उपेयादित्यनेन सेवां प्रतिषेधति।
वेतनग्रहणेन आज्ञाकरणं सेवा तस्याः श्ववृत्ति-
त्वेन निषेधात्।" इति तट्टीका मिताक्षरा ॥
(यथाच मनुः। ८ । २३० ।
"योगक्षेमेऽन्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात्॥")

क्षेमकः, पुं, (क्षेम + स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।)
चोरनामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः ॥ * ॥
नागविशेषः। यथा,—
"नागः शङ्खमुखश्चैव तथा कुष्माण्डकोऽपरः।
क्षेमकश्च तथा नागो नागः पिण्डारकस्तथा ॥"
इति महाभारते। १ । ३५ । ११ ॥
जनमेजयवंशोत्पन्नराजविशेषः। यथा,—
"शतानीकाद्दुर्दमनस्तस्यापत्यं महीनरः।
दण्डपाणिर्निमिस्तस्य क्षेमको भविता यतः ॥"
इति श्रीभागवते। ९ । २२ । ४३ ॥
एतत्पर्य्यन्तं अस्य वंशस्य विश्रान्तिः। परी-
क्षिदादयः क्षेमकान्ताः कलेः सहस्रवत्सर-
पर्य्यन्तं राजान आसन्। ततः सोमवंशशाखा-
न्तरे मगधवंश्या राजानः कलौ बहुकालं
स्थिताः। इति श्रीभागवतमतम् ॥ राक्षस-
विशेषः। यथा,—
"एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं नृप!।
शून्यां निवेशयामास क्षेमको नाम राक्षसः ॥"
इति हरिवंशे। २९ । ७१ ॥

क्षेमकरः, त्रि, (करोतीति। कृ + अच्।) मङ्गल-
कारकः। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा,
महाभारते। १४ । ३५ । ३७ ।
"पन्थानं वः प्रवक्ष्यामि शिवं क्षेमकरं द्विजाः।")

क्षेमकारः, त्रि, (क्षेमं करोतीति। क्षेम + कृ +
"कर्म्मण्यण्।" ३ । २ । १ । इति अण्।)
शुभङ्करः। इति भूरिप्रयोगः ॥ क्षेमङ्करः।
मङ्गलकर्त्ता। यथा, "क्षेमप्रियमद्रात् कृञः", इति
सूत्रेण क्षेमशब्दात् परस्य कृधातोः खप्रत्यया-
भावपक्षे टात् षस्मिति षष्प्रत्ययेन निष्पन्नः।
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, भट्टिः। ५।७७।
"पितुः प्रियङ्करो भर्त्ता क्षेमकारस्तपस्विनाम्।")

क्षेमकृत्, त्रि, (क्षेमं करोतीति। क्षेम + कृ +
क्विप्।) मङ्गलकारकः। यथा,—
"दुर्लभं प्राकृतं वाक्यं दुर्लभः क्षेमकृत् सुतः।
दुर्लभा सदृशी भार्य्या दुर्लभः स्वजनः प्रियः॥"
इति चाणक्ये। ५४ ॥

क्षेमगुप्तः, पुं, (क्षेमेण मङ्गलमयेन परमेश्वरेण गुप्तः
रक्षितः यद्वा क्षेमः लब्धरक्षणं तेन गुप्तः।)
काश्मीरदेशस्य राजविशेषः। यथा,—
"क्षेमगुप्ताभिधानोऽभूदथ राजा तदात्मजः।
आसवासेवनोत्सिक्तचित्ततारुण्यसंज्वरः ॥"
इति राजतरङ्गिण्यां ६ तरङ्गः।
(क्षेमगुप्ते त्रि ॥)

क्षेमङ्करः, त्रि, (क्षेमं करोतीति। क्षेम + कृ +
"क्षेमप्रियमद्रेऽण् च।" ३।२।४४। इति अण्
चात् खच् मुम् च।) मङ्गलकारकः। तत्पर्य्यायः
अरिष्टतातिः २ शिवतातिः ३ शिवङ्करः ४
इति हेमचन्द्रः ॥ क्षेमकारः ५ मद्रङ्करः ६ शुभ
ङ्करः ७। इति भूरिप्रयोगः ॥

क्षेमङ्करी, स्त्री, (क्षेमङ्कर + स्त्रियां ङीप्।) देवी
विशेषः। यथा,—
"क्षेमान् देवेषु सा देवी कृत्वा दैत्यपतेः क्षयम्
क्षेमङ्करी शिवेनोक्ता पूज्या लोके भविष्यसि।
अनेनैव तु रूपेण विद्याष्टकसमन्विता।
एका वा नगरान्तस्था पूजिता स्थापिता शुभा
प्रासादे पटकुड्ये वा पुस्तके जलवह्निगा।
निस्त्रिंशे पूजयेत् क्षेमां सर्व्वकामफलप्रदाम्
दमनी पद्ममाला च श्रीघोषा वज्रशाखला।
अष्टं प्रत्यङ्गिरादेव्याः पूजयेत् समुदाहृता।
एताभिः स्थापनं कार्य्यं शिवासनसमाश्रयम्।
इति देवीपुराणे क्षेमङ्करीप्रादुर्भावः ४७ अध्यायः
शङ्खचिन्नी। सा च भगवत्या मूर्त्तिः। त
नमस्कारमन्त्रः। यथा,—
"कुङ्कुमारुणसर्व्वाङ्गि! कुन्देन्दुधवलानने!
मत्स्यमांसप्रिये देवि! क्षेमङ्करि! नमोऽस्तु ते
अपि च।
"कृशोदरि महाचण्डे! मुक्तकेशि! बलिप्रिये
कुलाचारप्रसन्नास्ये नमस्ते शङ्करप्रिये!॥"
इति तन्त्रम्

क्षेमजित्, पुं, (क्षेमं मङ्गलं जयति जितवान् वा सर्व्वदा पुण्यात्मककर्म्मणा। यद्वा क्षेमं प्राप्तस्य रक्षणं जितवान् स्वायत्तीकृतवान् दैवपुरुषकारादिप्रभावेणेति यावत्।) राजविशेषः। स तु मगधदेशे षट्त्रिंशद्वर्षपर्य्यन्तं राजा भविष्यति। तस्य नामान्तरं क्षेमार्च्चिः। इति मत्स्यपुराणमिति केचित्॥

क्षेमदर्शी, [न्] पुं, (क्षेमं द्रष्टुं शीलमस्य यद्वा क्षेमं मङ्गलं प्राप्तस्य रक्षणं वा पश्यतीति। क्षेम+दृश्+णिनिः।) चन्द्रवंशीयराजविशेषः। यथा, महाभारते। १२।८२।६।

"कोशलानामाधिपत्यं संप्राप्तं क्षेमदर्शिनम्।
मुनिः कालकवृक्षीय आजगामेति नः श्रुतम्॥"

क्षेमधन्वा, [न्] पुं, (क्षेमं लब्धरक्षणपटु धनुर्यस्य यद्वा क्षेमं प्रजानां मङ्गलसाधनं अनुष्ठितकरमित्यर्थः धनुर्यस्य।) सूर्य्यवंशीयराजविशेषः। स तु पुण्डरीकपुत्त्रः। यथा,—

"नभस्य पुण्डरीकस्तु क्षेमधन्वा ततः स्मृतः।
क्षेमधन्वसुतस्त्वासीद्देवानीकः प्रतापवान्॥"

इति हरिवंशे। १५।२७॥

सावर्णनामकाष्टतीयमनुपुत्त्रविशेषः। यथा,—

"सर्व्वत्रगः सुशर्म्मा च देवानीकः पुरुद्वहः।
क्षेमधन्वा दृढायुश्च आदर्शः पञ्चको मनुः।
सावर्णस्य तु पुत्त्रा वै तृतीयस्य नव स्मृताः॥"

इति च तत्रैव। ७।७४॥

क्षेमधर्म्मा [न्,] पुं, (क्षेमं मङ्गलरूपं क्षेमे वा धर्म्मो यस्य। यद्वा क्षेमरक्षणे धर्म्मो यस्य।) राजविशेषः। यथा, "ततश्च शिशुनागस्तस्य पुत्त्रश्च काकवर्णो भविता तस्य पुत्त्रः क्षेमधर्म्मा तस्यापि क्षत्त्रौजाः।" इति विष्णुपुराणे। ४।२४।३॥

क्षेमधूर्त्तिः, पुं, (क्षेमे मङ्गले लब्धरक्षणे वा धूर्त्तिः धारणा यस्य।) राजविशेषः। यथा,—

"बृहन्तमथयान्तं कैकयं दृढविक्रमम्।
क्षेमधूर्त्तिर्म्महाराज! विद्याधीरसि मार्गणैः॥"

इति महाभारते। ७।१०६।१॥

क्षेममूर्त्तिः, पुं, (क्षेमा मङ्गलमयी प्रियदर्शना मूर्त्तिरस्य।) कलूषदेशीयराजविशेषः। इति केचित्॥ क्षेमधूर्त्तिरिति साधुपाठः। यथा,—

"कालूषकाश्च राजानः क्षेमधूर्त्तिस्तथैव च।
श्रुतायुरुद्वहश्चैव बृहत्सेनस्तथैव च॥"

इति महाभारते आदिपर्व्वणि ६७ अध्यायः॥

क्षेमवान् [त्] त्रि, (क्षेमं मङ्गलं अस्यास्तीति। प्रशस्यार्थे मतुप् मस्य वत्वम्।) मङ्गलयुक्तः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

क्षेमसूरः, पुं, (क्षेमे मङ्गलस्थाने निर्व्विघ्नस्थाने वा सूरः।) निर्भयस्थाने बलप्रकाशकः। यथा,—

"किं क्षेमसूरैर्व्विबुधैरसंयुगविकत्थनैः।
रहोजुषा वा हरिणा शम्भुना वा वनौकसा॥"

इति श्रीभागवते। १०।४।३६॥

क्षेमे निर्भयदेशे सूरैः। संयुगादन्यत्र विकत्थनं शौड़वादो येषां तैः। ननु हरेर्व्विभेमि शम्भोरिति चेत्तत्राह रहोजुषेति। सर्व्वस्यान्तःप्रविष्टेन न कचिदपि वहिर्दृष्टेन इत्यर्थः। पुरप्रवेशरहितमिलाप्तवनं ओको यस्य तेन शम्भुना।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥

क्षेमा, स्त्री, (क्षेम+टाप्।) कात्यायनी। इति मेदिनी॥ क्षेमङ्करी। यथा,—

"निक्षिपेत् पूजयेत् क्षेमां सर्व्वकामफलप्रदाम्।"
इति देवीपुराणे क्षेमङ्करीप्रादुर्भावनामाध्यायः॥

(अप्सरोभेदः। यथा, महाभारते।१।१२३।५६।

"अम्बिका लक्षणा क्षेमा देवीरम्भामनोरमा॥")

क्षेमाधिः, पुं, (क्षेमा मङ्गलमयी क्षेमे मङ्गलविषये धीर्यस्य पृषोदरात् ह्रस्वः।) मिथिलादेशस्य सूर्य्यवंशीयराजविशेषः। यथा,—

"अरिष्टनेमिस्तस्यापि श्रुतायुस्तत् सुपार्श्वकः।
ततश्चित्ररथो यस्य क्षेमाधिर्म्मिथिलाधिपः॥"

इति श्रीभागवते। ९।१३।२३॥

क्षेमाफला, स्त्री, (क्षेमं मङ्गलजनकं हितकरं फलं यस्याः। पृषोदरादात्वात् साधुः।) क्षेमफला इति वा पाठः॥ उडुम्बरवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

क्षेम्यं, त्रि, (क्षेमाय साधुः "प्रागघितादृत्।" ४।४।७५। इति यत्। यद्वा, क्षेममर्हतीति "दण्डादिभ्यो यत्।" ५।१।६६। इति यत्।) क्षेमीयम्। कुशलयोग्यम्। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा, मनुः। ७।२१२।

"क्षेम्यां शस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि।
परित्यजेत् नृपो भूमिमात्मार्थमविचारयन्॥")

क्षेम्यः, पुं, (क्षेममर्हत्यसौ। क्षेम+यत्।) राजविशेषः। यथा, हरिवंशे। २०।४६।

"उग्रायुधस्य दायादः क्षेम्यो नाम महायशाः॥
क्षेम्यात् सुवीरो नृपतिः सुवीरात्तु नृपञ्जयः।
नृपञ्जयाद् बहुरथ इत्येते पौरवाः स्मृताः॥"

क्षै, क्षये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-अनिट्।) क्षादिः। क्षायति। इति दुर्गादासः॥

क्षैण्यं, क्ली, (क्षीणस्य भावः। क्षीण+ष्यञ्।) क्षीणता। यथा, "क्षैण्यज्ञाने तु प्रायिकमरणं ज्ञात्वा प्रवृत्तस्य चान्द्रायणपादादिकम्॥" इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥ अपि च।

"अस्मिन् धनजनक्षैण्यनिमित्तं मल्लकोष्ठमे।
सर्व्वतो दिक्षु सुस्तस्थावयानर्थपरम्परा॥"

इति राजतरङ्गिण्याम् ५ तरङ्गः॥

क्षैत्रं, क्ली, (क्षेत्राणां समूहः। "भिक्षादिभ्योऽण्।" ४।२।३८। इति अण्।) क्षेत्रसमूहः। तत्पर्य्यायः। कैदारिकम् २ कैदार्य्यम् ३ कैदारकम् ४। इत्यमरः। २।९।११॥ वारटम् ५। इति शब्दरत्नावली॥

क्षैत्रज्ञ्यं, } क्षैत्रज्ञं, } क्ली, (क्षेत्रज्ञ+"हायनान्तयुवादिभ्योऽण्।" ५।१।१३०। इति अण्। "कुशलचपलनिपुणपिशुनकुतूहलक्षेत्रज्ञाः युवादिषु ब्राह्मणादिषु च पठ्यन्ते।" क्षेत्रज्ञपक्षे+"गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्म्मणि च।" ५।१।१२४। इति ष्यञ्।) क्षेत्रज्ञस्य भावः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

क्षैरेयी, स्त्री, (क्षीरे संस्कृतं यदन्नम्। ततः स्त्रियां ङीप्।) परमान्नम्। इति हेमचन्द्रः॥ क्षीरसम्बन्धिनि त्रि। क्षीरेयी इति च पाठः॥

क्षोड़ः, पुं, (क्षोड्यते बध्यते अस्मिन्। क्षोड़+अधिकरणे+अप्। घञ् इति केचित् इत्युज्ज्वलदत्तः वैदिकधातुस्वायम्।) आलानम्। गजबन्धनी। इति भूरिप्रयोगः॥

क्षोणिः, } क्षोणी, } स्त्री, (क्षै+बाहुलकात् डोनिः वा ङीप्।) पृथिवी। इति शब्दरत्नावली॥ अमरटीका च॥ (यथा, ऋग्वेदे १।५४।१।

"अक्रन्दयो नद्यो३ रोरुवद्वना कथा न क्षोणीर्भियसा समारत॥")

क्षोदः, पुं, (क्षुद्यते इति। क्षुद् पेषणे+कर्म्मणि भावे च घञ्।) चूर्णः। इत्यमरः।२।७।६६॥ (यथा, काशीखण्डे। ३३।६३।

"सापि प्राम्यवासना योगाग्निज्वालाजरद्गवा सती।
हित्वा मलयजक्षोदं विभूतीं वक्ष्यमेस्त वै॥")

रजः। पेषणम्। इति मेदिनी॥ (यथा, रत्नावलीनाटिकायाम् १ अङ्के।

"कीर्णैः पिष्टातकौघैः कृतदिवसमुखैः कुङ्कुमक्षोदगौरैर्
हेमालङ्कारभाभिर्भरनमितशिरःशेखराङ्कैः किराते॥")

क्षोदितं, क्ली, (क्षुद्+भावे क्तः। वाच्यलिङ्गे तु कर्म्मणि+क्तः।) चूर्णम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ पेषिते त्रि॥

क्षोदिमा, [न्] पुं, (क्षुद्+"पृथ्वादिभ्य इमनिज् वा।" ५।१।१२२। इति इमनिच्।) अतिशयक्षुद्रता। इति व्याकरणम्॥

क्षोदिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन क्षुद्र इति। इष्ठन् प्रत्ययः।) अतिशयक्षुद्रः। इत्यमरः।३।२।१११॥

क्षोदीयान्, [स्] त्रि, (क्षुद्+ईयसुन्।) अतिक्षुद्रः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा, माघे।२।१००।

"बृहत्सहायः कार्य्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति।
सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा॥")

क्षोद्यः, त्रि, (क्षोदनयोग्यः क्षोदितुमर्हति वा। क्षुद्+"अचो यत्।" ३।१।९७। इति यत्।) क्षोदनीयः। चूर्णीकरणीयः। यथा,—

"बन्धुर्बन्धनीयांश्च क्षोद्यान् सचुक्षुदुस्तथा।
बिभिदुर्भेदनीयांश्च तांस्तान् देशान्नरास्तदा॥"

इति रामायणे। २।८०।१०॥

"बन्धनीयान् सेतून्। क्षोद्यान् क्षोदनीयान् शर्कराभूयिष्ठप्रदेशान्। सचुक्षुदुः चूर्णयामासुः। भेदनीयान् जलनिर्गमार्थं भेद्यान्॥" इति तट्टीका॥

क्षोभः, पुं, (क्षुभ्+भावे घञ्।) क्षोभणम्। सञ्चलनम्। चित्तचाञ्चल्यम्। यथा,—

"पूरोत्पीड़े तड़ागस्य परीवाहः प्रतिक्रिया।
शोकक्षोभे तु हृदयं प्रलापैरेव धार्य्यते॥"

इति उत्तरचरिते। ३ अङ्के॥

परीवाहः सेतुभेदः। शोकक्षोभे शोकाधीनचित्तचाञ्चल्ये। प्रलापैः रोदनादिभिरित्यर्थः॥

अपि च शाक्तानन्दतरङ्गिणीधृततन्त्रे ।
"भुक्त्वा पीत्वा चरेत् पूजां जपं देव्याः समाहितः ।
साधके क्षोभमापन्ने मम क्षोभं प्रजायते ।
तस्माद्भुक्त्वा च पीत्वा च अक्षुब्धो यजनं चरेत् ॥"

क्षोभकः, पुं, (क्षोभ + संज्ञायां कन् ।) कामाख्यास्थ-पर्व्वतविशेषः । यथा,—
"दुर्ज्जराख्यस्य पूर्व्वस्यां पुरं नाम वरासनम् ।
तद्दक्षिणे महाशैलः क्षोभको नाम नामतः ॥
तस्मिन् गिरौ शिलापृष्ठे वक्त्रे देवी व्यवस्थिता ।
पञ्चपुष्करिणी नाम्ना पञ्चयोनिस्वरूपिणी ॥
एकत्र पञ्चभिर्दुर्गा योनिभिः पञ्चवक्त्रकम् ।
स्थिता रमयितुं तत्र नित्यमेव हिमाद्रिजा ॥"
इति कालिकापुराणे कामाख्याख्यपनिर्णये ८१ अध्यायः ॥ * ॥ (क्षुभ् + कर्त्तरि + ण्वुल् ।) क्षोभजनके त्रि ॥

क्षोभणं, त्रि, (क्षुभ् + णिच् + ल्युः ।) क्षोभजनकम् । सञ्चलनकारकम् । यथा,—
"आहताङ्गैः ससस्रैस्तं देवप्रहरणैस्तदा ।
अक्षोभ्याणां समुद्राणां क्षोभणं क्षिप्रकारिणम् ॥"
इति रामायणे । ३ । ३६ । १० ॥
"क्षोभणं क्षोभकर्त्तारम् ।" इति तट्टीका ॥ (क्ली भावे ल्युट् । क्षोभः ॥)

क्षोभणः, पुं, (क्षुभ् + णिच् + ल्युः ।) वटुकभैरवः । यथा, विश्वसारोद्धारतन्त्रे तस्य स्तोत्रम् ।
"कङ्कालधारी मुण्डी च व्यालयज्ञोपवीतवान् ।
जृम्भणो मोहनस्तम्भी मारणः क्षोभणस्तथा ॥"

क्षोभितः, त्रि, (क्षुभ् + णिच् + कर्म्मणि क्तः ।) क्षोभयुक्तः । सञ्चालितः । यथा,—
"पादाक्रान्त्या नतभुवं किरीटोल्लिखिताम्बराम् ।
क्षोभिताशेषपातालां धनुर्ज्यानिःस्वनेन ताम् ॥"
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ८२ । ३७ ॥

क्षोमं, क्ली, (क्षुम + मन् । पृषोदरात् वृद्धिर्वा ।) दुकूलम् । इत्यमरः । २ । २ । १२ । क्षौमं इति च पाठः ॥

क्षोमः, पुं क्ली, (क्षुम + मन् ।) अट्टः । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥ क्षौमोऽपि पाठः ॥

क्षोमकः, पुं, (क्षोम + संज्ञायां कन् ।) नाग-राक्षसः । इति जटाधरः ॥

क्षोणिः, } क्ली, (क्षु + बाहुलकात् निः णत्वं
क्षोणी, } वृद्धिः वा ङीप् च ।) पृथिवी । इत्य-मरः । २ । १ । २ ॥ अस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—
"द्रव्यस्य च यागाधाराच क्षौणी क्षौणालये च या ।
महालये चयं याति क्षितिस्तेन प्रकीर्त्तिता ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ७ अध्यायः ॥ (यथा, भागवते । ३ । १ । ४ । ३ ।
"तस्य चोद्धरतः क्षौणीं स्वदंष्ट्राग्रेण लीलया ॥")

क्षोणीप्राचीरः, पुं, (क्षोण्याः प्राचीर इव ।) समुद्रः । इति जटाधरः ॥

क्षोणीभुक् [ज्,] पुं, (क्षोणीं पृथ्वीं भुनक्तीति । भुज + क्विप् ।) राजा । यथा,—
"कृत्वा शास्त्रविभीषिकां कतिपयग्रामेषु दीनाः प्रजा मध्नन्तो विटजल्पितैरपहताः क्षोणीभुजस्ते किल ।
विद्वांसोऽपि वयं किल त्रिजगतां वन्द्यस्थितिस्थापदा-मीशस्तत्परिचर्य्यया न गणितो येषां नारायणः ॥"
इति शान्तिशतके । १ । ११ ॥

क्षौणीमयः, पुं, (क्षौणी + मयट् ।) मत्स्यः । पृथिव्याश्रयः । यथा,—
"मत्स्यो युगान्तसमये मनुनोपलब्धः
क्षौणीमयो निखिलजीवनिकायकेतः ।
विस्रंसितानुरुभये सलिले मुखान्मे
आदाय तत्र विजहार ह वेदमार्गान् ॥"
इति श्रीभागवते । २ । ७ । १२ ॥
"मत्स्यावतारमाह । मत्स्यो भाविना वैवस्वतेन मनुना दृष्टः । क्षौणीमयः पृथ्वीमयः पृथिवी-प्रधानस्तदाश्रय इत्यर्थः । अत एव निखिल-जीवनिकायानामाश्रयः । मे मुखाद्विस्रंसितान् गलितान् वेदस्य मार्गान् वेदानादाय तत्र युगान्तसलिले विजहार । ह हर्षे ।" इति तट्टी-कायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ क्षोणीमयोऽपि पाठः ॥

क्षौद्रं, क्ली, (क्षुद्राभिः पिङ्गलवर्णमक्षिकाभिः सरघाभिर्निर्म्मितम् । क्षुद्र + "क्षुद्राभ्रमरवटर-पादपादञ् ।" ४ । ३ । ११६ । इति अञ् ।) मधु । इत्यमरः । २ । ६ । १०७ ॥ जलम् । इति मेदिनी ॥ पिङ्गलवर्णक्षुद्रमक्षिकाकृतकपिलवर्ण-मधु । अस्य गुणाः । अतिशीतलत्वम् । लघुत्वम् । क्लेदनाशित्वम् । घृतयुक्तक्षौद्रस्य विषतुल्यत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
"माक्षिकाः कपिलाः सूक्ष्माः क्षुद्राख्यास्तत्कृतं मधु ।
मुनिभिः क्षौद्रमित्युक्तं तद्वर्णात् कपिलं भवेत् ॥
गुणैर्माक्षिकवत् क्षौद्रं विशेषान्मेहनाशनम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

क्षौद्रः, पुं, (क्षुद्र + अण् ।) चम्पकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वर्णसङ्करविशेषः । स तु सजा-तीयात् मागध्यां जातः । यथा,—
"चतुरो मागधी सूते क्रूरान् मायोपजीविनः ।
मांसं स्वादुकरं क्षौद्रं सौगन्ध्यमिति विश्रुतम् ॥"
इति महाभारते । १३ । ४८ । २२ ॥
"एते मागध्यामायोगवादिभ्यश्चतुर्भ्यः क्रमाज्जा-यन्ते । इत्युपसंहरति चतुर इति । एते चत्वारो वागुरादिना जीवन्तीति मायोपजीविनः । अन्येऽपि चत्वारो मागध्यां विश्रुताः सजाती-याद्दुत्पद्यन्ते । तेषां नामानि मांसमित्यादि । मांसं मांसविक्रेतारम् । स्वादुकरं मांसस्यैव संस्कारकम् । क्षौद्रं रुद्रं शूद्रमिति पाठत्रयेऽपि शाकाद्यन्नपाककरम् । सौगन्ध्यम् उत्कलस्यां सैरन्ध्रम् । एकस्यैव मागधस्य एतद्वृत्तिचतुष्टय-सक्तमिति ज्ञेयम् ।" इति तट्टीकायां नील-कण्ठः ॥ * ॥ क्षुद्रता । इति पाणिनिव्याक-रणम् ॥

क्षौद्रक्यं, त्रि, (क्षुद्रकः आयुधजीविसंघः । "आयुध-जीविसंघाञ्ञ्यट्टीति ।" ५ । ३ । ११४ । इति ञ्यट् ।) क्षुद्रम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

क्षौद्रजं, क्ली, (क्षौद्रात् जायते इति । जन + डः ।) शिक्थकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मधुजात-मात्रे त्रि ॥

क्षौद्रधातुः, पुं, (क्षौद्रजातो धातुः क्षौद्रं धातु-रिव वा ।) माक्षिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षौद्रप्रियः, पुं, (क्षौद्राणां सरघाणां प्रियः क्षौद्र-वत् मधुवत् प्रियो वा ।) जलमधूकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मधुप्रिये त्रि ॥

क्षौद्रमेहः, पुं, (क्षौद्रसंज्ञको मेहः ।) प्रमेह-रोगविशेषः । मधुमेह इति वैद्यकम् ॥ तल्लक्षणं यथा,—
"कषायं मधुरं रूक्षं क्षौद्रमेहं वदेद्बुधः ।
कषायं कषायवर्णम् ।" इति भावप्रकाशः ॥ अस्य चिकित्सा प्रमेहशब्दे द्रष्टव्या ॥

क्षौद्रेयं, क्ली, (क्षौद्रे भवं इति । ढञ् ।) शिक्थ-कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्षौद्रसम्बन्धिनि त्रि ।

क्षौमं, त्रि, (क्षु + "अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभा..." उणा । १ । १३६ । इति मन् । ततः प्रज्ञा-दित्वात् अण् । वृद्धिः ।) क्षुमाया विकारः स्त्रियां क्षौमी कन्था इत्यादि । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

क्षौमं, पुं, क्ली, (क्षु + मन् । ततोऽण् वृद्धिश्च ।) अट्टा-लकः । तत्पर्य्यायः । अट्टः २ । इत्यमरः । २ । २ । १२ ॥ "द्वे हर्म्म्यादिगृहे । प्राकाराग्रस्थितरथ्यागृहे इति कौटिल्यः । अट्टेति ख्याते गृहविशेषे इति कोक्कटः । प्राकारमण्डपस्योपरि शालायामिति केचित् । हर्म्म्यादिवातकुटिकायामिति केचित् । मण्डपोपरि हर्म्म्यपृष्ठे इति केचित् । प्राकार-धारणार्थोऽभ्यन्तरे क्षौमाख्योऽट्टः । इति भट्टः । अट्टतेऽसौ अट्टः । अट्ट ङ विक्रमे वधे अल् क्षुवन्ति शब्दायन्तेऽत्र क्षौमं । टु क्षु ल शु नाम्नि इति मः गुणः स्वार्थे ण्णो क्षौमञ्च । प दुकूलयोः क्षौमं गुणवत् । वस्त्रभेदे क्षौमं इ मदिति बहवः । क्षौममट्टे दुकूले स्यादतसे वसनेऽपि चेति विश्वप्रकाशे अतसीवसनेन पाठादट्टेऽपि क्षौममन्त्यस्वरवच्च । तत्र परेषां वृद्धिविधानात् ।" इति पुरवर्गे भरतः ॥ अतसीवस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । १ । १८७ ।
"स गौरसर्षपैः क्षौमं पुनः पाकान्महीमय
कारुहस्तः शुचिः पण्यं भैक्ष्यं योषिन्मुखन्तथा
"क्षुमायाः विकारः क्षौमं वृद्धग्रादि वाच्यलि स्त्रियां क्षौमी कन्थेत्यादि ।" इति भरतः ॥ * ॥ पट्टवस्त्रम् । तत्पर्य्यायः । लम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ११३ । "द्वे पट्टव सौमवस्त्रादधिकं क्षौति क्षौमं टु क्षु नाम्नीति मः गुणः । यत् पुनरतसीविकार प्रकृत्यन्तरं तद्वृद्धिमत् दुकूलार्थात् क्षौ स्वार्थे प्रज्ञादित्वादणि क्षौमञ्चेति केचित् । दु उपतापयति अधिकशोभाजननादिति कूलकि दुकूलम् ।" इति च वृवर्गे भरतः ॥ शणजवस्त्रम् । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।

"क्षौमं दुकूले स्यादट्टे पुंनपुंसकयोरिदं ।
क्षौमन्तु शणजेऽपि स्यादतसीजेऽपि पुंसकम् ॥"
(यथा, महाभारते । १।२००।३ ।
"स्नाता च क्षौमसंवीता कृतकौतुकमङ्गला ।
कृताभिवादना श्वश्र्वास्तस्थौ प्रह्वा कृताञ्जलिः ॥")

क्षौमकः, पुं, (क्षुमा एव क्षौमः प्रज्ञादित्वात् अण् । ततः संज्ञायां कन् ।) क्षौरनामगन्धद्रव्यम् । इति केचित् ॥

क्षौमी, स्त्री, (क्षुमा एव इति स्वार्थे अणि वृद्धिः ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) अतसी । इति रत्नमाला ॥ (विकारार्थे अणि) क्षुमानिर्म्मितकन्था । इति क्षौमशब्दटीकायां भरतः ॥

क्षौरं, क्ली, (क्षुरस्य कार्य्यं कर्म्म क्षुरकृतं कर्म्मेति भावः क्षुरस्येदं वा ।) क्षुरकर्म्म । कामान इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मुण्डनम् २ भद्रकरणम् ३ वपनम् ४ परिवापनम् ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य गुणः ।
"केशश्मश्रुनखादीनां कर्त्तनं संप्रसाधनम् ।"
संप्रसाधनं पवित्रीकरणमिति यावत् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ व्रतादिसंयमे क्षौरकर्म्माकरणे दोषो यथा,—
"व्रतानामुपवासानां श्राद्धादीनाञ्च संयमे ।
न करोति क्षौरकर्म्म अशुचिः सर्व्वकर्म्मसु ॥
स च तिष्ठति कुण्डेषु नखादीनाञ्च सुन्दरि ! ।
तदेव दिनमानाब्दं तद्भोजी दण्डताड़ितः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥ * ॥
नित्यक्षौरविहितनिषिद्धदिनादि यथाह राजमार्त्तण्डः ।
"न स्नानमात्रगमनोत्सुकभूषिताना-
मभ्यक्तभुक्तरणकालनिरासनानाम् ।
सन्ध्यानिशाशनिकुजार्कदिनेषु रिक्ते
क्षौरं हितं प्रतिपदह्नि न चापि विष्ट्याम् ॥" * ॥
"प्राचीमुखः सौम्यमुखोऽपि भूत्वा
कुर्य्यान्नरः क्षौरमनुत्कटस्थः ॥
उत्तराचित्रयाम्यरोहिणी-
रौद्रसर्पपितृभेषु चाश्विभे ।
श्मश्रुकर्म्म सकलं विवर्ज्जयेत्
प्रेतकार्य्यमपि बुद्धिमान्नरः ॥"
प्रेतकार्य्यं पतितप्रेतसंप्रदानकदासीघटदानविषयकम् । अन्यथा वक्ष्यमाणवचनविरोधः स्यात् ॥
"चन्द्रशुद्धिर्यदा नास्ति तारायाश्च विशेषतः ।
अक्षौरिभेऽपि कर्त्तव्यं चन्द्रचन्द्रजयोर्द्दिने ॥
मानं हन्ति गुरुः क्षौरे शुक्रं शुक्रो धनं रविः ।
आयुरङ्गारको हन्ति सर्व्वं हन्ति शनैश्चरः ॥" * ॥
श्रीपतिरत्नमालायाम् ।
"आज्ञया नरपतेर्द्विजन्मनां
दारकर्म्मसुतसूतकेषु च ।
बन्धमोक्षमखदीक्षणेष्वपि
क्षौरमिष्टमखिलेषु चोड़ुषु ॥
देवकार्य्ये पितृश्राद्धे रवेरंशपरिक्षये ।
क्षुरिकर्म्म न कुर्व्वीत जन्ममासे च जन्मभे ॥" * ॥
वृद्धगार्ग्यः ।
"केशवमानतपुरं पाटलिपुत्रं पुरीमहिच्छत्रम् ।
दितिमदितिञ्च स्मरतां क्षौरविधौ भवति कल्याणम् ॥ * ॥"
अत्र क्रमो वराहपुराणे ।
"श्मश्रुकर्म्म कारयित्वा नखच्छेदमनन्तरम् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
अपि च । गोभिलः । "केशश्मश्रुलोमनखानि वापयीत शिखावर्ज्जम् ।" इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥ अन्यच्च ।
"रोहिण्याञ्च विशाखायां मैत्रे चैवोत्तरासु च ।
मघायां कृत्तिकायाञ्च द्विजैः क्षौरं विवर्ज्जितम् ॥
कृत्वा तु मैथुनं क्षौरं यो देवांस्तर्पयेत् पितॄन् ।
रुधिरं तद्भवेत्तोयं दाता च नरकं व्रजेत् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ * ॥
नापितगृहे क्षौरनिषेधो यथा,—
"स्वयं माल्यं स्वयं पुष्पं स्वयं घृष्टञ्च चन्दनम् ।
नापितस्य गृहे क्षौरं शक्रादपि हरेत् श्रियम् ॥
रवौ दुःखं सुखं चन्द्रे कुजे मृत्युर्बुधे धनम् ।
मानं हन्ति गुरोर्व्वारे शुक्रे शुक्रक्षयो भवेत् ॥
शनौ च सर्व्वदोषाः स्युः क्षौरमत्र विवर्ज्जयेत् ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥ * ॥
अथ प्रथमक्षौरस्य चूड़ाकरणस्य विहितदिनादि । ज्योतिषे ।
"अयुग्माब्दे तथा मासि चूड़ा भौमशनीतरे ।
अर्केन्दुकालशुद्धौ च जन्ममासेन्दुभेतरे ।
रिक्तादर्शाष्टमीषष्ठीप्रतिपद्वर्ज्जिते सिते ॥"
दक्षोऽपि सामान्यतो दोषमाह ।
"षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी उभे पक्षे चतुर्द्दशी ।
अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे भगे क्षुरे ॥
मेषसिंहतुलाकर्किवृश्चिकेतरलग्नके ।
श्रवणादित्रयस्वातीचित्रापुष्याश्विचन्द्रभे ॥
आदित्यरेवतीहस्ता ज्येष्ठामूले च चौड़कम् ॥
पौष्णाश्विपुष्यवसुरामकवासुदेव-
ब्रह्मार्कचन्द्रवरुणादितिचित्रभेषु ।
वारेषु सोमबुधवाक्पतिभार्गवाणां
क्षौरं करोति कुशलं खलु मानवानाम् ॥"
इति वचनात् रोहिण्यामपि चूड़ाकरणम् ।
अत्रापि तिथ्यङ्गादिविहन्तृत्वं विवर्ज्जयेत् ॥
"सूर्य्ये दक्षिणमार्गगामिनि हरौ सुप्ते निरंशे रवौ
क्षीणे शीतरुचौ महीजयमयोर्व्वारे निशासन्ध्ययोः ।
भुक्तेऽभ्यक्ततनौ निषिद्धसमयेऽलङ्कारयुक्ते शिशौ
क्षौराद्रोगभयं वदन्ति यवना मृत्युं तथान्ये जगुः ॥"
राजमार्त्तण्डे ।
"मानं हरेत् क्षौरमिहायुषोऽर्कः
शनैश्चरः पञ्च कुजस्तथाष्टौ ।
आचार्य्यभृग्विन्दुबुधाः क्रमेण
दशाद्दशैकादश सप्त पञ्च ॥"
जीवादिवारे क्षौरं प्रशस्तम् ॥ * ॥ भोजराजः ।
"शिखिसन्निधाने च चूड़ाकरणं जगुः शुभं यवनाः ।
चैत्रे मासि दिवाकरवारे उत्तरवर्त्मनि सवितरि ॥"
दिवाकरवारविनिर्मोके तु गर्गः ।
"जन्मर्क्षे जन्ममासे च युग्ममासे च वत्सरे ।
न कुर्य्यात् प्रथमं क्षौरं विशेषाच्चैत्रपौषयोः ॥"
ज्येष्ठपुत्रकन्ययोस्तु ज्येष्ठदशाहाभ्यन्तरे चूड़ानिषेधो विवाहप्रकरणे उक्तः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
अपि च । भोजराजः ।
"यो जन्ममासे क्षुरकर्म्म यात्रां
कर्णस्य वेधं कुरुते च मोहात् ।
नूनं स रोगं धनपुत्रनाशं
प्राप्नोति मूढो वधबन्धनानि ॥
जातं दिनं दूषयते वशिष्ठ-
श्चाष्टौ च गर्गो यवनो दशाहम् ।
जन्माख्यमासं किल भागुरिश्च
चूड़े विवाहे क्षुरकर्णवेधे ॥"
एतद्विषयभेदस्तु राजमार्त्तण्डे ।
"उक्तानि प्रतिषिद्धानि पुनः सम्भावितानि च ।
सापेक्षनिरपेक्षाणि श्रुतिवाक्यानि कोविदैः ॥
सापेक्षनिरपेक्षाणि समर्थासमर्थविषयकाणि ।
क्षुरेति क्षुरकर्म्म ।" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

क्षौरपव्यं, क्ली, (क्षुरैः पविभिर्वज्रैर्निर्म्मितं निर्वृत्तमिव वा गृहम् ।) क्षुरवज्रतुल्यतीक्ष्णदृढगृहम् । यथा, श्रीभागवते । ६ । ५ । ८ ।
"नदीमुभयतो वाहां पञ्चपञ्चाद्भुतं गृहम् ।
क्वचिद्धंसं चित्रकथं क्षौरपव्यं स्वयं भ्रमि ॥"
"पञ्चपञ्चानां पञ्चविंशतेः । अद्भुतं गृहम् । क्षौरपव्यं क्षुरैः पविभिर्व्वज्रैश्च निर्म्मितमिव तीक्ष्णं दृढञ्चेत्यर्थः । स्वयं स्वतन्त्रम् । भ्रमि भ्रमणस्वभावम् ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

क्षौरिकः, पुं, (क्षुरकर्म्म क्षुरेण वा कर्म्म करोति । यद्वा क्षुरिकर्म्म कार्य्यत्वेनास्त्यस्य । इति ठञ् । क्षौरं शिल्पत्वेनास्त्यस्य इति तु ठन् ।) नापितः । इति शब्दमाला ॥

क्ष्णु, ल तेजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-सकं-सेट् ।) मूर्द्धन्यणकारोपधः । क्ष्णाहिः । क्ष्णौति खड्गं कर्म्मकारः । इति दुर्गादासः ॥

क्ष्णुतः, त्रि, (क्ष्णु + कर्म्मणि क्तः ।) शाणितः । तीक्ष्णीकृतः । इत्यमरः । ३ । १ । ९१ ॥

क्ष्मा, स्त्री, (क्षमते सहते भारं अपराधजनितं वासस्थानं जीवानां चतुर्व्विधानां इति । क्षम् + अच् उपधायाः लोपश्च ।) पृथ्वी । इत्यमरः ।२।१।२॥ (यथा, भागवते ।७।८।३३।
"द्यौस्तत् सटोत्पतविमानसङ्कुला
प्रोत्सर्पत क्ष्मा च पदातिपीड़िता ॥")

क्ष्माजः, पुं, (क्ष्मा पृथ्वी तस्यां तस्याः वा जातवान् इति । क्ष्मा + जन् + डः ।) मङ्गलग्रहः । इति ज्योतिषम् ॥

क्ष्मातलं, क्ली, (क्ष्मायाः तलम् ।) भूतलम् । (यथा, मार्कण्डेये । २३ । ४७ ।
"यद्दृश्यन्ति क्ष्मातले खेऽन्यतो वा
तत्सम्बन्धं तत्स्वरैर्व्यञ्जनैश्च ॥")
पृथिवीमध्यम् । इति केचित् ॥

क्ष्माधृतिः, पुं, (क्ष्मायां पृथ्व्यां धृतिर्धारणा पालनोशक्तिर्यस्य ।) काश्मीरदेशीयराजविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ४८२ ।

“अथाभ्यषिच्यत क्षिप्रं विप्रैरेव यशस्करः ।
क्ष्माभृतिः प्रौढ़सामर्थ्यः सानुमानिव तोयदैः ॥”

क्ष्मापः, पुं, (क्ष्मां पाति रक्षतीति । क्ष्मा+पा+कः ।) राजा । यथा,—
“आमयार्तिरिपुत्रासक्षुदाद्यै ह्रदवैक्लतान् ।
लब्धोदया क्षोभयेन क्ष्मापा ग्रन्थनुयायिनः ॥”
इति राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३१८ ॥

क्ष्मापालः, पुं, (क्ष्मां पालयतीति । क्ष्मा+पाल्+णिच्+अण् । क्ष्मायाः पालो वा ।) राजा । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३२४ ।
“न के लोभं समुत्पाद्य निक्षया स्निग्धदीर्घया ।
पिपीलिका इव ग्रस्ताः क्ष्मापालैः शल्यकैरिव ॥”

क्ष्माभुक् [ज्,] पुं, (क्ष्मां पृथ्वीं भुनक्ति उपभुनक्ति इत्यर्थः । क्ष्मा+भुज्+क्विप् । कुत्वं च ।) राजा । इत्यमरः । २ । ८ । १ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ५५ ।
“तत्रस्थाः क्ष्माभुजा दृष्टास्तन्निवेदनकारणम् ।
यजिज्ञपन् क्षितिन्यस्तजानुप्राञ्जलयस्ततः ॥”)

क्ष्माभृत्, पुं, (क्ष्मां पृथ्वीं बिभर्त्ति । क्ष्मा+भृ+क्विप् तुगागमश्च ।) राजा । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १६६ ।
“देशानामुपरि क्ष्माभृदातुराणां चिकित्सकाः ।
वणिजो ग्राहकाणाञ्च मूर्खाणामपि पण्डिताः ॥”)
पर्व्वतः । इत्यमरः । २ । ३ । १ ॥ (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । ६७ ।
“कान्तारेषु च काननेषु च सरित्तीरेषु च क्ष्माभृता-
सुत्सङ्गेषु च पत्तनेषु च सरिद्भर्त्तुस्तटान्तेषु च ॥”)

क्ष्माय, ई ङ विधूनने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) पवर्गशेषयुक्तः । क्षादिः । विधूननमिति विधूयतेऽसाविति कर्म्मणि घञि विधूनः सकम्पः ततो विधून इवाचरतीति क्वौ क्तते अनटि रूपम् । कम्पनमित्यर्थः । ई, क्ष्मातः । ङ, क्ष्मायते वृक्षः । (तथाच, भट्टिः । १४ । २१ ।
“उल्का ददृशिरे दीप्ता रुरुवुश्चाशिवं शिवाः ।
चक्ष्माये च मही रामः शशङ्के चाशुभागमम् ॥”)
क्ष्मायते कम्पते त्वङ्गत्येजतीर्त्ते च वेपते इति कम्पार्थे भट्टमल्लोऽपि । रमानाथस्तु विधूननशब्दस्यैणन्तादुत्पत्तेः सकर्म्मकोऽयं इति प्रतीमः । प्रयोगस्त्वन्यथा दृश्यते इत्याह । इति दुर्गादासः ॥

क्ष्मायितः, त्रि, (क्ष्माय+इतच् ।) कम्पितः । इति व्याकरणम् ॥

क्ष्मायिता, [ऋ] त्रि, (क्ष्माय+तृच्प्रत्ययः ।) कम्पकः । इति व्याकरणम् ॥

क्ष्मील, निमेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) निमेषः पक्ष्मभिश्चक्षुष आवरणम् । क्ष्मीलति चक्षुः पक्ष्मभिरावृतं स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्ष्विड़, ऌ आ ङ ञि स्नेहे । मोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-मोचे सकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । ऌ, अक्ष्विड़त् । आ, क्ष्विड़ितं ‘क्ष्विष्ट’ तेन । ङ, क्ष्वेड़ते । ञि, क्ष्विष्टोऽस्ति । स्नेहः स्निग्धीभावः । मोचे क्ष्वेड़ते तिलः तैलं मुञ्चतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्ष्विषः, त्रि, (क्ष्विद्+क्तः ।) मुक्तः । स्निग्धः । इति व्याकरणम् ॥

क्ष्विद, आ ञि कूजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) आ, क्ष्वेदितं क्ष्विसं तेन । ञि, क्ष्विसोऽस्ति । मूर्द्धन्यवर्गतृतीयान्तोऽयमित्येके । इति दुर्गादासः ॥

क्ष्विद, इर् य आ मोचे । स्नेहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-मोचे तु सकं-सेट् ।) इर्, अक्ष्विदत् अक्ष्वेदीत् । अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये । य, क्ष्विद्यति । आ, क्ष्वेदितं क्ष्विसं तेन । इति दुर्गादासः ॥

क्ष्विद, ऌ आ ङ ञि मोचे । स्नेहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-स्नेहे तु अकं-सेट् ।) एतदाद्यास्त्रयो वकारयुक्ताः क्षाद्याः । ऌ, अक्ष्विदत् । आ, क्ष्वेदितं क्ष्विसं तेन । ङ, क्ष्वेदते तिलः तैलं मुञ्चतीर्थः । ञि, क्ष्विसोऽस्ति । स्नेहः स्निग्धीभावः । इति दुर्गादासः ॥

क्ष्वेड़ं, क्ली, (क्ष्विड़+घञ् ।) लोहितार्कपर्णफलम् । घोषापुष्पम् । इति मेदिनी । ड़े । ६ ॥

क्ष्वेड़ः, पुं, (क्ष्विड़+भावादौ घञ् । क्ष्वेड़ते इति अच् वा ।) ध्वनिः । कर्णामयः । विषम् । इति मेदिनी । ड़े । ५ ॥ (यथा, आनन्दलहर्य्याम् । २८ ।
“करालं यत् क्ष्वेड़ं कवलितवतः कालकलना न शम्भोस्तन्मूलं जननि तव ताड़ङ्कमहिमा ॥”)
पीतघोषावृक्षः । इति रत्नमाला ॥ * ॥ क्ष्वेड़रोगस्य निदानादि कर्णरोगशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

क्ष्वेड़ः, त्रि, (क्ष्विड़+कर्म्मणि घञ् ।) दुरासदः । कुटिलः । इति मेदिनी । ड़े । ६ ॥

क्ष्वेड़नं, क्ली, (क्ष्विड़+भावे ल्युट् ।) मोचनम् । त्यागः । यथा, महाभारते । ३ । १७८ । २६ ।
“त्रासनं सर्व्वभूतानां कालान्तकयमोपमम् ।
निश्वासक्ष्वेड़नादेव भर्त्सयन्तमिव स्थितम् ॥”

क्ष्वेड़ा, स्त्री, (क्ष्विड़+घञ्+टाप् च ।) वंशशलाका । सिंहनादः । इति मेदिनी । ड़े । ५ ॥ (स तु लोकस्य शब्दविशेषः । यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । ३६ ।
“एषा सागरसङ्गताभिमतता याता न मे कर्हिचित्
मुग्धे कण्ठभुवं अवीषि मम किं सक्ष्वेड़तामीशुषीम् ।
क्ष्वेड़ारावं इवोपितस्तव गणव्रातैः सह क्रीड़तो
युष्मान्नीलगलोऽवतादिति गिरा गौर्य्या हतोऽशुत्तरः ।”
“सागरसङ्गतेति । सागरेण समुद्रेण सङ्गता । अर्थाद्गङ्गा । उत्तरे तु सेति सर्व्वनामपदम् । गरो विषम् । तदाह सक्ष्वेड़ेति । क्ष्वेड़ेन विषेण क्ष्वेड़या शब्दविशेषेण च सक्ष्वेड़म् । क्ष्वेड़ं विषम् । क्ष्वेड़ा जनस्य शब्दविशेषः ॥” इति तट्टीका ।)
कोषातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्ष्वेड़ितं, क्ली, (क्ष्विड़्+भावे क्तः ।) सिंहनादः । इत्यमरः । ३ । ५ । ३४ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६८ । ६ ।
“नानायुधधरैश्चापि नानावेशधरैस्तथा ।
हर्षितस्वनमिश्रैश्च क्ष्वेड़ितास्फोटितस्वनैः ।
आसीत् किलकिलाशब्दस्तस्मिन् गच्छति पार्थिवे ॥”)

क्ष्वेल, ऋ चालगत्योः । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-अकं-गतौ तु सकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । क्षादिः । ऋ, अचिक्ष्वेलत् । चालः कम्पः । चालः केचिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥ (क्रीड़ायामिति केचित् । यथा, रामायणे । ५ । १० । १३ ।
“आस्फोटननिनादांश्च बालानां क्ष्वेलतां तथा ।”)

क्ष्वेलिका, स्त्री, (क्ष्वेला+स्वार्थे कन् अत इत्वञ्च ।) क्रीड़ा । यथा, श्रीभागवते । ५ । ८ । १८ ।
“क्ष्वेलिकायां मां म्टषा समाधिना आमीलितदृशं प्रेमसंरम्भेण चकितचकित आगत्य पृषदपरुषविषाणाग्रेण लुठति ।” “सम्भवति चेतदित्याह । क्ष्वेलिकायां क्रीड़ायां म्टषा यः समाधिस्तेनामीलिते दृशौ येन तं मां प्रेमसंरम्भेण प्रणयकोपेन पृषत्जलबिन्दुस्तद्वदपरुषेण विषाणाग्रेण लुठति संघट्टयति ।” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

क्ष्वेली, स्त्री, (क्ष्वेल+गौरादित्वात् ङीष् ।) क्रीड़ा । यथा, श्रीभागवते । १० । २८ । ४६ ।
“बाहुप्रसारपरिरम्भकरालकोरु-
नीविस्तनालभननर्म्मनखाग्रपातैः ।
क्ष्वेल्यावलोकहसितैर्व्रजसुन्दरीणा-
मुत्तम्भयन् रतिपतिं रमयाञ्चकार ॥”
“बाहुप्रसारश्च परिरम्भश्च करालकादीनामालभनं स्पर्शश्च नर्म्म परिहासश्च नखाग्रपातश्च तैः । क्ष्वेल्या क्रीड़या च अवलोकेश्च हसितैश्च कामं तासां उद्दीपयन् ता रमयामास ।” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ अत्र क्ष्वेल्यमिति प्रमादात् केनचिल्लिखितम् ॥

ख

ाकार:। स तु व्यञ्जनद्वितीयवर्ण:। अस्यो-
ारणस्थानं कण्ठ:। (यथा, सिद्धान्तकौमु-
ाम्। "अ-कु-ह-विसर्जनीयानां कण्ठ:।"
ते। शिक्षायामपि तु अस्य जिह्वामूलीयत्वमुक्तम्।
ा,—"जिह्वामूले तु कु: प्रोक्त:।" इति।
: जिह्वामूलीयस्यापि कण्ठमूलोच्चारणपर-
ात् न दोषाय एव॥) यथा, कामधेनुतन्त्रे।
ब्रकारं परमाश्चर्य्यं शङ्खकुन्दसमप्रभम्।
ब्रत्रययुतं मूर्त्यं बिन्दुत्रयसमन्वितम्॥
ब्रत्रययुतं देवि! पञ्चदेवमयं सदा।
ाशक्तिसंयुतं वर्णं खकारं प्रणमाम्यहम्॥"
ोत्पत्तिर्यथा, प्रपञ्चसारे।
ा सर्गं: स्थित: कण्ठे वायुना कादिमीरयेत्।
सर्गनमात्रेण कं खरस्पर्शनात् खम्॥"
ाङ्गाचारे:) तस्य लेखनप्रकारादिर्यथा,—
ाब्रह्मरूपा वामरेखा दक्षरेखा प्रजापति:।
ाधोरेखा विष्णुरूपा साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपिणी॥
माद्यामगता रेखा वह्निरूपा च सा स्मृता।
ात्रा कुण्डलिनी साक्षात् खकार: पञ्चदैवत:॥
ानमस्या: प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने!।
धकपुष्पसङ्काशां रत्नालङ्कारभूषिताम्॥
ाभयकरां नित्यामीषद्धास्यमुखीं पराम्।
ां ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ * ॥
ास्य नामानि यथा, नानातन्त्रेषु,—
ा: प्रचण्ड: कामरूपी ऋद्धिर्वह्नि: सरस्वती।
ाकाशमिन्द्रियं दुर्गा चण्डीशस्तापिनी गुरु:॥
ाखण्डी दन्तजातीश: कपोलिर्गरुतो यदि।
ायं कपाली कल्याणी स्वर्णकर्णोऽजरामर:।
ाग्मेया चण्डलिङ्गो जगा वङ्गारखड्गको॥"
ाक्ली, (खर्व्वति मनोऽस्मिन् खन्यते खुप्यते
ागोनेन वा। खर्व्व गतौ, खन दारणे वा
ायेभ्योपीति ड:।) इन्द्रियम्। (यथा, मनौ।
। ६०।
ाराचामेदप: पूर्व्वं हि: प्रम्टज्यात् ततो मुखम्।
ानि चैव स्पृशेदद्भिरात्मानं शिर एव च॥")
ाम्। चैत्रम्। शून्यम्। (यथा, महाभारते।
। ८८। ७।
"पतत्सुदीर्णाम्बुधरान्धकारात्
खात् खेचराणां प्रवरो यथार्क:॥")
ा:। (यथा, लीलावत्यां चैत्रव्यवहारे।
दाग्निवाणखाश्वेभ खखाभ्राभ्ररसै: क्रमात्॥")
ाकाशम्। (यथा, मनौ। १२। १२०।
ां सन्निवेशयेत् खेषु चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम्॥"
ां वाह्याकाशं खेषु उदराद्यवच्छिन्नशरीरा-
ाशेषु।" इति कुल्लूकभट्ट:॥) संवेदनम्। देव-
ाक:। धर्म्म। इति मेदिनी। खे। १॥ जन्मात्
ाम्मराशि:। इति दीपिका॥ (यथा, जातक-
ारणे। "तनुनिधनखभेशा: केन्द्रकोणे

निलाभे॥") ब्रह्मकम्। इति राजनिर्घण्ट:॥
(शब्दतन्मात्रम्। यथा, मण्डूकोपनिषदि।
"एतस्माज्जायते प्राणो मन: सर्व्वेन्द्रियाणि च।
खं वायुर्ज्योतिराप: पृथ्वी सर्व्वस्य धारिणी॥"
चिदानन्दमयब्रह्मस्वरूपम्। यथा, छान्दोग्योप-
निषदि "कं ब्रह्म खं ब्रह्म यदेव कं तदेव खं
गङ्गाकारो वै पुरुषो चकारो चोभयंस्तथा॥"
छिद्रम्। यथा, भागवते। ७। १२। २५।
"खे खानि वायौ नि:श्वासांस्तेज:सूष्माणमात्म-
वान्॥")
खः, पुं, (खर्व्वयति खरश्मिभिरिति। खर्व्व+अन्त-
र्भूतणिच्+ड:।) सूर्य्य:। इति हेमचन्द्र:॥
खकुन्तल:, पुं, (खं आकाशं कुन्तलं कुन्तल-
स्थानीयं यस्य।) शिव:। इति त्रिकाण्डशेष:॥
(विष्णु:। "आकाशं वै विष्णुर्व्योमकेश: शिवो
महर्षि:।"इति श्रुति:॥)
खक्ख, हासे। इति कविकल्पद्रुम:॥ (भ्वां-परं-
अकं-सेट्।) कोपध:। खादि:। खक्खति।
इति दुर्गादास:॥
खक्खट:, पुं, (खक्ख+अटन्।) कक्खट:।
कठिन:। इत्यमरटीकायां रायमुकुट:॥
खखोल्क:, पुं, (खे आकाशे सूर्य्यरूपेण खेषु
इन्द्रियेषु आत्मरूपेण उल्का इव। अन्तर्व्बहि:-
प्रकाशकत्वात् तथात्वम्।) सूर्य्य:। यथा,—
हरिरुवाच।
"पुन: सूर्य्यार्चनं वक्ष्ये यदुक्तं भृगवे पुरा।
ओम् खखोल्काय ओम् नम:॥"
इति गारुडे १६ अध्याय:॥
खषोल्कायेति च पाठ:॥ (अयं हि काशीस्थिता-
दित्य:। इति काशीखण्डम्॥ यदुक्तं तत्रैव
५० अध्याये।
"खखोल्को नाम भगवानादित्य: परिकीर्त्तित:॥"
एतद्विवरणं तत्रैवाध्याये विशेषतो द्रष्टव्यम्॥)
खग:, पुं, (खे आकाशे गच्छति। ख+गम्+ड:।)
सूर्य्य:। ग्रह:। (यथा, ज्योतिषे।
"आपोक्लिमे यदि खगा: स किलेन्दुवार:॥")
देव:। वाण:। पक्षी। इति मेदिनी। गे। ६॥
(यथा, महाभारते। १। ३३। १६।
"तं ब्रह्मनां खगश्रेष्ठं वज्रेणेन्द्रोऽभ्यताडयत्॥")
वायु:। इति शब्दचन्द्रिका॥ (यथा, महाभारते
वनपर्व्वणि।
"तमांसीव यथा सूर्य्यो वृक्षानग्निर्घनान् खग:॥")
शलभ:। इत्यमरटीकायां भरत:॥ (यथा, मनु:।
१२। ६३।
"मांसं गृध्रो वपां मद्गुस्तैलं तैलपक: खग:॥"
महादेव:। यथा, महाभारते। १३। १७। ६६।
"आकाशनिर्व्विरूपश्च निपाती ह्यवश: खग:॥")
खगखानं, क्ली, (खन्यते इति। खन्+कर्म्मणि
घञ्। खगानां पक्षिणां खानं वासार्थ-
कोटरम्।) वृक्षकोटरम्। इति शब्द-
चन्द्रिका॥
खगपति:, पुं, (खगान् पातीति। खग+पा+

"आतोऽनुपसर्गे क:।" ३। २। ३। इति क:।)
गरुड:। इति शब्दरत्नावली॥
खगवक्त्र:, पुं, (खगस्य वक्त्रमिव वक्त्रं अग्रभाग:
आकृतिर्वा यस्य।) लकुचवृक्ष:। इति शब्द-
चन्द्रिका॥
खगवती, स्त्री, (पृथिव्या: स्वकक्षायामाकाशगति-
मत्त्वात् खगतुल्यगतिरस्ति साहाय्यमस्या इति
आर्य्यभट्ट:। सूर्य्यसिद्धान्तमते तु खगसाहाय्यं
आकाशस्थितिरित्यस्यस्या:। मतुप्। मस्य
व:।) पृथ्वी। इति जटाधर:॥
खगशत्रु:, पुं, (खगानां शत्रुरिव।) पृश्निपर्णी
चाकुलिया इति भाषा॥ इति शब्दचन्द्रिका॥
खगान्तक:, पुं, (खगानां अन्तक: यम इव। यद्वा,
अन्तयति अन्तं करोति इति। अन्तर्णिच्
ततो ण्वुल्।) श्येनपक्षी। इति राजनिर्घण्ट:॥
खगासन:, पुं, (खगस्य सूर्य्यस्य आसनमिव उदय-
स्थानं यत्र। आसनत्वेन कल्पितत्वात्तथात्वम्।)
उदयपर्व्वत:। इति शब्दमाला॥ (खगो गरुड़
आसनं यस्येति विग्रहे।) विष्णु:। (एतद्विवरणं
यथा, महाभारते।१। सौपर्णे। ३३। १२—१८।
"तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम्।
स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरीक्षग:॥
उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वच:।
अजरश्चामरश्च स्यामन्तेन विनाप्यहम्॥
एवमस्त्विति तं विष्णुरुवाच विनतासुतम्।
प्रतिगृह्य वरौ तौ च गरुड़ो विष्णुमब्रवीत्॥
भवतेऽपि वरं दद्यां वृणोतु भगवानपि।
तं वव्रे वाहनं विष्णुर्गरुत्मन्तं महाबलम्।
ध्वजञ्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम्॥
एवमस्त्विति तं देवमुक्त्वा नारायणं खग:।
वव्राज तरसा वेगाद् वायुं स्पर्द्धन् महाजव:॥")
खगेन्द्र:, पुं, (खगानां पक्षिणां इन्द्र:।) गरुड़:।
इति राजनिर्घण्ट:॥ (यथा, महाभारते। १।
सौपर्णे। ३१। ३५।
"पतत्रीणाञ्च गरुड़ इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत॥"
अस्य खगेन्द्रत्वकथा यथा तत्रैव। १६—२०।
"तच्छ्रुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽथ प्रजापति:।
वालिखिल्यानुपागम्य कर्म्मसिद्धिमपृच्छत॥
एवमस्त्विति तञ्चापि प्रत्यूचु: सत्यवादिन:।
तान् कश्यप उवाचेदं सान्त्वपूर्व्वं प्रजापति:॥
अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगाद् ब्रह्मण: कृत:।
इन्द्रार्थे च भवन्तोऽपि यत्नवन्तस्तपोधना:॥
न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्त्तुमर्हथ सत्तमा:!॥
भवतां हि न मिथ्याऽयं सङ्कल्पो वै चिकीर्षित:॥
भवत्वेष पतत्रीणामिन्द्रोऽतिबलसत्त्ववान्।
प्रसाद: क्रियतामस्य देवराजस्य याचत:॥")
खगेन्द्रध्वज:, पुं, (खगेन्द्रो गरुड़ो ध्वज: केतुर्व्वाहनं
च यस्य।) विष्णु:। (यथा, भागवते।१।१८।१६।
"ज्ञानेन वैयासकिशब्दितेन
भेजे खगेन्द्रध्वजपादमूलम्॥")
खगेश्वर:, पुं, (खगानां ईश्वर:।) गरुड़:। इत्य-
मर:। १। १। ३१॥

खगोलः, पुं, आकाशमण्डलम् । तस्य विवरणं यथा । एतद्ब्रह्माण्डं सच्छिद्रं कटाहद्वयस्य गोलाकारसम्पुटतुल्यम् । यत्र भूर्भुवःस्वर्महर्जनतपःस- संज्ञकानि सप्तभुवनानि सन्ति । ब्रह्माण्डमध्ये यः परिधिः स आकाशकक्षा । तन्मध्ये परावह-परिवह-सुवह-संवहोद्वहाख्यानां पञ्चानां वायू- स्थानानि अधोऽधःक्रमेण सन्ति । तदधस्तात् अधोऽधःस्थितपूर्व्वाभिमुखशनिबृहस्पतिराहुकेतुमङ्गलसूर्य्यशुक्रबुधचन्द्रग्रहयुक्तं दक्षिणोत्तरस्थितध्रुव- ताराद्वयेन बद्धं नक्षत्रचक्रं सदापश्चिमगतिना प्रवहवायुना भ्रमति । ततः अधोऽधःक्रमेण सिद्धविद्याधरमेघविद्युदादियुक्तः सदोत्तरगतिरावहवायुर्भ्र- एतद्ब्रह्माण्डस्य मध्ये समन्तात् ईश्वरस्य धारणात्मिकां शक्तिं बिभ्राणो भूगोलः शून्ये तिष्ठति । पृथ्व्यन्तर्गता नागासुरसमाश्रया दिव्यौषधिरसोपेता रम्या पाताल-रसातल-महातल-तलातल-सुतल-वितलातल-संज्ञका ऊर्द्ध्वक्रमेण सप्तपातालभूमयश्च सन्ति । सुमेरुपर्व्वतोपरि शून्ये एका ध्रुवतारा भ्रमति, एवं वडवानलोपरि शून्ये अन्या ध्रुवतारा भ्रमति ।'

	अथ कक्षायोजनानि	व्यासयोजनानि	पृथिव्युच्चयोजनानि
आकाशस्य ब्रह्माण्डस्य वा	१८७१२०८०८६४००००००	५६५३८४३६११२७२७२७	२६७६६२१६५५६३६३६३
नक्षत्रस्य	२५६८६००००	८२६६२२७३	४१३४५३३६
शनेः	१२७६६८२५५	४०६२०२१७	२१३१००५८
राहुकेत्वोः	८०५७२८६३२	२५६३६८२०१	१२८१८८३००
गुरोः	५१३७५७६४	१६३४६८३४	८१७२६१७
चन्द्रोच्चस्य	३८३२८४८४	१२७४२८२८	६३७०६१४
मङ्गलस्य	८१४६६०६	२५६२१६८	१२६५२६६
सूर्य्यस्य	४३३१५००	१३७८२०४	६८८३०२
शुक्रशीघ्रस्य	२६६४६३७	८४७८३६	४२३११६
बुधशीघ्रस्य	१०४३२०६	३३१६३०	१६५१६५
बुधशुक्रयोः	४३६१५०	१३८७७५	६८५८८
चन्द्रस्य	३२४०००	१०३०६१	५७४५
आवहवायोः	५१०४	१६२४	१२
भूगोलस्य	४६६७	१५८१	

अथ ग्रहाणां मध्यभुक्तयः ।

	रवेः	चन्द्रस्य	मङ्गलस्य
दिने— कलाद्याः	५९।८।१०।०	७९०।३४।५२	३१।२६।२८
वर्षे—— राश्याद्याः	१२।०।०।०	४।१२।४६।४०।४८	६।११।२४।९।३६
युगे—— भगणाद्याः	४३२००००	५७७५३३३६	२२९६८३२
कल्पे—— भगणाद्याः	४३२००००००००	५७७५३३३६०००	२२९६८३२०००

	बुधशीघ्रस्य	बृहस्पतेः	शुक्रशीघ्रस्य
दिने— कलाद्याः	२४५।३२।२१	४।५९।९	९६।७।४३
वर्षे—— राश्याद्याः	१।२४।४५।२२।४८	१।०।२१।३।३६	७।१५।११।४९।१२
युगे—— भगणाद्याः	७१९३७०६०	३६४२२०	३०१२३७६
कल्पे—— भगणाद्याः	७१९३७०६००००	३६४२२००००	३०१२३७६०००

खगोलः

अथ ग्रहाणां मध्यभुक्तयः ।

	शनेः	राहोः	चन्द्रोच्चस्य
दिने— कलाद्याः	२।०।२३	३।१०।४४	६।४१।०
वर्षे— राश्याद्याः	०।१२।१२।५४	०।१८।२२।१२।३६	१।१०।४०।५८।४२
युगे— भगणाद्याः	२४६५६८	२३१२३८	४८८१०३
कल्पे— भगणाद्याः	२४६५६८०००	२३१२३८०००	४८८१०३०००

अथ राशिषु नक्षत्राणां स्थितिः ।

	अश्विनी	भरणी	कृत्तिका	रोहिणी	मृगशिरा	आर्द्रा	पुनर्वसुः	पुष्या	अश्लेषा
राशिः	०	०	१	१	२	२	२	३	३
अंशः	१	२०	१	२९	३	१	२०	१६	२९
कला	०	०	३	३०	०	१०	४०	२०	२०
अपक्रम-भागाः	१० उत्तरः	१२ उत्तरः	५ उत्तरः	५ दक्षिणः	१० दक्षिणः	९ दक्षिणः	६ उत्तरः	० उत्तरः	७ दक्षिणः

	मघा	पूर्वफल्गुनी	उत्तरफल्गुनी	हस्ता	चित्रा	स्वाती	विशाखा	अनुराधा	ज्येष्ठा
राशिः	४	४	५	५	५	६	६	७	७
अंशः	२	२२	५	१०	२४	१६	२६	२४	२९
कला	२०	२०	४०	०	१०	४	४०	०	०
अपक्रम-भागाः	उ	१२ उ	१३ उ	११ द	२ द	२७ उ	३४ द	३ द	४ द

	मूला	पूर्वाषाढा	उत्तराषाढा	अभिजित्	श्रवणा	धनिष्ठा	शतभिषा	पूर्वभाद्रपद्	उत्तरभाद्रपद्	रेवती
राशिः	८	८	८	८	९	९	१०	१०	११	११
अंशः	१	१४	२०	२४	१०	२०	२०	२६	१	२६
कला	१०	०	०	४०	०	०	०	०	०	५०
अपक्रम-भागाः	९ द	५ ३० द	५ द	३० उ	३० उ	३६ उ	३० द	२४ उ	२६ उ	० उ

अथ राशिषु नक्षत्राणां स्थितिः ।

	अगस्त्यः	मृगव्याधः । कालपुरुषः	हुतभुक्	ब्रह्महृदयं	सप्तर्षितारा
राशिः	३	२	१	१	१
भागः	०	२०	२२	२२	१
कला	०	०	०	०	३
अपक्रम-भागाः	६० द	६४० द	३८ द	३३० द	५ उ
	पुनर्व्वसौ	आर्द्रायाम्	रोहिण्याम्	रोहिण्याम्	कृत्तिकायाम्

अथ खगोलरचना ।

स्ववाञ्छितं काष्ठनिर्म्मितं भूगोलं तन्मध्यगं सुमेरोरुभयत्र निर्गतं दण्डञ्च कृत्वा षड्गुणाग्र-शतत्रय-परिमितं समविभक्तं आधारकक्ष्याद्वयं विषवकक्ष्यैका च कार्य्या ॥

अथ मेषादिराशिस्थितिः ।

स्वाहोरात्रार्द्धकर्णैः तत्प्रमाणानुमानेन च क्रान्तिस्थानात् दक्षिणोत्तरविभक्तैर्विक्षेपभागै-र्निजनिजापक्रमैश्च मेषादीनां राशीनां तिस्रः कक्ष्याः कुर्य्यात् । ता एव कक्ष्याः कर्कादीनां वैपरीत्येन कुर्य्यात् । ताश्चैवस्तिस्रस्तुलादीनां तथा-विपर्य्ययात् मकरादीनाञ्च कुर्य्यात् ॥

अहोरात्रार्द्धकर्णज्ञानं यथा ।

स्वक्रान्तेरुत्क्रमक्रमज्ये द्वे कुर्य्यात् । तत्र उत्क्रमज्यया हीना त्रिज्या दक्षिणोत्तरं दिन-व्यासदलं स्यात् ॥

विक्षेपज्ञानं यथा ।

चन्द्रः स्वक्रान्त्यंशात् निजपातेन राशिचक्र-कलाशीतिभागैः परमं दक्षिणोत्तरं विक्षिप्यते । तस्य नवभागं द्विगुणितं बृहस्पतिः मङ्गल-स्त्रिगुणितं अन्ये चतुर्गुणं विक्षिप्यन्ते । तत्र क्रमः चन्द्रस्य मध्यविक्षेपकलाः २७० मङ्गलस्य ९० बुधस्य १२० बृहस्पतेः ६० शुक्रस्य १२० शनेः १२० रवेर्व्विक्षेपकला नास्ति ॥

अथ नक्षत्रादिकक्ष्यास्थानम् ।

आधारकक्ष्याद्वयोपरियाम्योदग्गोलसंस्थितानां नक्षत्रादीनां कक्ष्याः कुर्य्यात् । सर्व्वासां कक्ष्याणां मध्यस्थाने विषुवत्कक्ष्या स्थिता । तदाधार-कक्ष्ययोर्युतेरूर्द्ध्वे द्वे अयने विषुवद्द्वयञ्च कुर्य्यात् । विषुवस्थानात् भगणसञ्चारपर्य्यन्तं स्फुटभागै-र्मङ्गलादीनां क्षेत्राण्येव कुर्य्यात् अर्थात् मेषादि-राशीन् तिर्य्यक्ज्याभी रचयेत् । तथा अयन-स्थानात् अन्यायनपर्य्यन्तं तिर्य्यक् अपरा कक्ष्या-क्रान्तिसंज्ञा कार्य्या । तया कक्ष्यया सूर्य्यः प्रकाशयन् सदा भ्रमति ॥ चन्द्राद्या ग्रहाः अपमण्डलमाश्रितैः स्वस्वपातांशैरपक्रमात् विक्षे-पान्तेषु अपक्रमेणाकृष्टाः सन्तो लोकैर्दृश्यन्ते । क्षितिजे उदयन् राशिः लग्नं स्यात् तद्वशात् अस्तं गच्छंश्च अस्ताख्यं स्यात् । लङ्कोदयैर्यथा सिद्धं दशचतुर्थस्थानञ्च कुर्य्यात् । मध्यक्षिति-जयोर्म्मध्ये या ज्या सा अन्त्या कथ्यते । विषु-वत्क्षितिजयोरन्तरज्या चरदलज्या । उपरि स्वकं स्थानं मध्ये क्षितिजमण्डलं कृत्वा वस्त्र-वेष्टितं लोकालोकवेष्टितञ्च कृत्वा जलयन्त्रयोगेन पारदस्रावयोगेन वा कालभ्रमणं साधयेत् । इति सूर्य्यसिद्धान्तसम्मतम् ॥

खगड़ः, पुं, (खे आकाशे गलतीति । गल + अच् पृषोदरात् साधु ।) दृक्षविशेषः । खागड़ा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः पोटगलः २ बृहत्-काशः ३ काकेक्षुः ४ । इति रत्नमाला ॥

खङ्कुरः, पुं, (खन्यते कङ्कतिकया इति । खन् दारणे + डिप् । कीर्य्यते विकीर्य्यते इति । कॄ विक्षेपे + अप् । ततः कर्म्मधारयः ।) चूर्णकुन्तलः । इति हेमचन्द्रः ॥

खच, ग भूतिपूत्योरुत्पत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-परं-अकं-सेट् ।) भूतिः सम्पत्तिः पूतिः पवित्रता तयोरुत्पत्तिः प्रादुर्भावः । भूत्युत्पत्तौ पूत्युत्पत्तौ चेत्यर्थः । ग, खच्नाति राजा सम्पन्नः स्यादित्यर्थः । शेषार्थः कातन्त्राद्यसम्मतः । इति दुर्गादासः ॥

खच, त् क बन्धने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरां-परं-सकं-सेट् ।) खचयति । इति दुर्गादासः ॥

खचमसः, पुं, (खे आकाशे चम्यते भक्ष्यतेऽसौ पितृलोकस्थैः पुण्यात्मभिरित्यर्थः । चमु भक्षणे + असच् । खे चमसः यज्ञीयपात्रमिव अमृतमय-त्वात्तथात्वम् ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खचरः, पुं, (खे आकाशे चरतीति । चर + "चरेष्टः ।" ३।२।१६। इति टः ।) मेघः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वायुः । राक्षसः । सूर्य्यः । एतेषां प्रमाणं यथा । महाभारते द्रोणपर्व्वणि ।

"खचरस्य सुतस्य सुतः खचरः
खचरस्य पिता न पुनः खचरः ।
खचरस्य सुतेन हतः खचरः
खचरी परिरोदिति हा खचर ! ॥"

आकाशगामिनि त्रि । यथा । स्मृतिः ।

"पवनो दिक्पतिर्भूमि-राकाशं खचरामराः ॥"

रूपकभेदः । यथा । सङ्गीतदामोदरः ।

"खचरो रङ्गताले स्यात् गुरुरादौ लघुस्तथा ।
शान्तेऽथवा हास्यरसे भवेदेष दशाक्षरः ॥"

खचितं, त्रि, (खच् + क्तः ।) संयुक्तम् । तत्पर्य्यायः करम्बितम् २ रूषितम् ३ गुरुगुम्फितम् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ करम्बम् ५ कबरम् ६ मिश्रम् ७ संपृक्तम् ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ व्याप्तम् ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ गुम्फितम् १० छुरितम् ११ । इति जटाधरः ॥

खज, मन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) मन्थो विलोड़नम् । खजति जलं मत्स्यः । इति दुर्गादासः ॥

खज, इ पाङ्गुल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् । इदित् ।) इ, खञ्जति । पङ्गुः खोड़ः भावप्रधाननिर्द्देशात् पङ्गुत्वमिति यावत् । सो-ऽस्यास्तीति चूड़ादित्वाल्लः । पङ्गुलस्तस्य भावः पाङ्गुल्यं खोटनमित्यर्थः । खञ्जति खोड़ः । भावप्रधाननिर्द्देशो यथा । वुदसवर्णे इति का-तन्त्रसूत्रम् । अत्र असवर्णे परे उवर्णो वकारत्वं प्राप्नोतीत्येवार्थः । इति दुर्गादासः ॥

खजः, पुं, (खज्यते निर्म्मथ्यतेऽनेन । खज् + करणे अप् । यद्वा, खजति मथ्नातीति । खज् + अच् ।) दर्व्विः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ हाता इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १२ । २१४ । २१ ।

"पयस्यन्तर्हितं सर्पिर्यद्वद् निर्म्मथ्यते खजैः ।
शुक्रं निर्म्मथ्यते तद्वद्देहसङ्कल्पजैः खजैः ॥"

"खजेनामथ्य च स्थाप्यं तन्निहन्त्युपयोजितम् ।"

इति वाभट्टे चिकित्सास्थाने तृतीयेऽध्याये ।

खजकः, पुं, (खजति मथ्नातीति । खज् + ण्वुल् ।) मन्थानदण्डः । इति हेमचन्द्रः ॥

खजपं, क्ली, (खज्यते मथ्यते इति । "उषिकुटि-दलिकचिखजिभ्यः कपन् ।" उणां ३ । १४२ । इति कपन् ।) घृतम् । इत्युणादिवृत्तिः ॥

खजलं, क्ली, (खे आकाशे निचितं यज्जलम् ।)

चार:। इति त्रिकाण्डशेषः॥ आकाशचारि,

राजवल्लभः। [लुसाश्च।

...बर्हसु चरन्ति यत्र यत्र खञ्जरीटा वियति कीट-...

...जगूदनयमपीयं खञ्जनसमागमकोदयात् पूर्वम्॥"

स्त्री, (खज+भावे अप् टाप् च।) मन्थः। ...

...इति भाषा॥ प्रवहः। इति मेदिनी॥

...+करणे अप् स्त्रियां टाप्।) दर्व्वी।

हेमचन्द्रः॥ (यथा, चिकित्सितस्थाने वङ्-...

...ऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्।

"गुवाफलं गोक्षुरकाच बीजं
तयोश्चटी गोपयसा विपाच्य।
खजाहतं शर्करया च युक्तं
पीत्वा नरो कुप्यति सर्व्वरात्रम्॥"

...साधनद्रव्यविशेषः। यथा, महाभारते।
...७।१।

"खजाश्च दर्व्वीश्च करेण धारय-
न्नपिच कालाग्नमकोपमग्रयम्।")

...तम्। इति शब्दरत्नावली॥

...पुं, (खज् मन्थे+"खजेराकः।" उणां
...१३। इति आकः।) पक्षी। इत्युणादिवृत्तिः॥

...स्त्री, पुं, (खजति मथ्नाति पाकम्।
...मन्थे+"खजेराकः।" उणां ४।१३। इति
...तत्तष्टाप्।) दर्व्वी। इत्यमरः। २।९।३४।
...हाता चमस इत्यादि भाषा॥

...काकः पश्चिणि ख्यातः खजाका दर्विरुच्यते॥"
इत्युणादिवृत्तिटीका।)

...पुं, (खेन आकाशध्यानेन शून्यभावनयेति
...जयति संसारभावं यः। जि+क्विप्। शून्य-
...दिनां बौद्धानां शून्यं सर्व्वमेव इत्याकार-
...भावनया संसारभावजयनात् तथात्वम्।) बुद्ध-
...विशेषः। इति हेमचन्द्रः। २।१४६॥

...तिः, [स्] पुं, (खे आकाशे ज्योतिर्यस्य।)
...द्योतः। इति राजनिर्घण्टः॥

...त्रि, (खजि गतिवैकल्ये+अच्।) विकल-
...गः। खोँड़ा इति भाषा॥ यथा, मनुः। ३।२४२।
"खञ्जो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा
भवेत्॥")

...पर्य्यायः। खोड़ः २। इत्यमरः। २।६।४६।
...लः ३। इति शब्दरत्नावली॥ खोरः ४
...कः ५। इति हेमचन्द्रः॥ खोटः ६। इति
...ड़धावर्द्धनात्॥ तस्य लक्षणं यथाह
...भावप्रकाशः।

...युः कट्याश्रितः सक्थ्नः कण्डरामाक्षिपेद्यदा।
...स्तदा भवेज्जन्तुः पङ्गुः सक्थ्नोर्द्वयोर्वधात्॥"

...त्रि, (खञ्जतीति। खजि+कर्त्तरि ण्वुल्।
...कन् वा।) खञ्जः। इति हेमचन्द्रः। ३।११६॥

...रिः, पुं, (खञ्जकस्य अरिः नाशकः।) सुषा।
...इति राजनिर्घण्टः॥ खेँसारि इति भाषा॥

...टः, पुं, (खञ्ज इव खेटति गच्छति नृत्यन्निव
...चरतीत्यर्थः। खिट्+अच्।) खञ्जन-
...इति शब्दमाला॥

...नः, पुं, (खञ्ज इव खेलति नृत्यन्निव चलनादि-
अर्थः। खेल्+अच्।) खञ्जनपक्षी। इति
त्रिकाण्डशेषः॥

खञ्जनं, क्ली, (खजि विकलगतौ+भावे ल्युट्।)
गमनम्। इति मेदिनी। ने। ५५॥

खञ्जनः, पुं, (खजि+कर्त्तरि ल्युः।) खगामख्यात-
पक्षी। तत्पर्य्यायः। खञ्जरीटः २। इत्यमरः।
२।५।१५॥ कण्ठाटीनः ३ काकच्छर्दिः ४ खञ्जखेलः ५
तातनः ६ मुनिपुत्रकः ७ भद्रनामा ८ रत्न-
निधिः ९। इति त्रिकाण्डशेषः॥ खञ्जखेटः १०
गूढनीड़ः ११ तक्षकः १२ चरः १३। इति
शब्दमाला॥ काकच्छदः १४ नीलकण्ठः १५
कण्ठाटीरः १६ कण्ठाटारकः १७। इति शब्द-
रत्नावली॥ (अस्य दर्शनेन यत् शुभाशुभं फलं
भवति तदुक्तं वृहत्संहितायां ४५ अध्याये।
तद्यथा,—

"खञ्जनको नामायं यो विहगस्तस्य दर्शने प्रथमे।
प्रोक्तानि यानि मुनिभिः फलानि तानि
प्रवक्ष्यामि॥"

तत्र चत्वारः खञ्जना भवन्ति। तेषां नामान्याह।
"स्थूलोऽभ्युन्नतकण्ठः कृष्णगलो भद्रकारको भद्रः।
आकण्ठमुखात् कृष्णः सम्पूर्णः पूरयत्याशाम्॥
कृष्णो गलेऽस्य बिन्दुः सितकरटान्तः स रिक्त-
सन्दिक्तः।
पीतो गोपीत इति ज्ञेयकरः खञ्जनो दृष्टः॥"

अथ कस्मिन् काले दृष्टः कीदृक्फलं करोति
इत्याह।

"अथ मधुरसुरभिफलकुसुमतरुषु सलिलाशयेषु
पुण्येषु।
करितुरगभुजगमूर्द्ध्नि प्रासादोद्यानहर्म्म्येषु॥
गोगोष्ठसत्समागमयज्ञोत्सवपार्थिवद्विजसमीपे।
हस्तितुरङ्गमशालाच्छत्रध्वजचामराद्येषु॥
हेमसमीपसिताम्बरकमलोत्पलपूजितोपलिप्तेषु।
दधिपात्रधान्यकूटेषु च श्रियं खञ्जनः कुरुते॥
पङ्के स्वाद्यन्नाप्तिर्गोरससम्पच्च गोमयोपगते।
शाद्वलगे वस्त्राप्तिः शकटस्थे देशविभ्रंशः॥
गृहपटलेऽर्थभ्रंशो वध्रे बन्धोऽशुचौ भवति रोगः।
पृष्ठे त्वजाविकानां प्रियसङ्गममावहत्याशु॥
महिषोष्ट्रगर्दभास्थिश्मशानगृहकोणशर्करा-
दिस्थः।

प्राकारभस्मकेशेषु चाशुभो मरणरुग्भयदः॥
पक्षौ धुन्वन्नशुभः शुभः पिबन् वारि निम्नगासंस्थः।
सूर्य्योदयेऽथ शस्तो नेष्टफलः खञ्जनोऽस्तमये॥
नीराजने निवृत्ते यया दिशा खञ्जनं नृपो यान्तम्।
पश्येत्तया गतस्य क्षिप्रमरातिर्वशमुपैति॥
तस्मिन् निधिर्भवति मैथुनमेति यस्मिन्
यस्मिंस्तु छर्द्दयति तत्र तलेऽस्ति काचः।
अङ्गारमप्युपदिशन्ति पुरीषणेऽस्य
तत्कौतुकापनयनाय खनेद्धरित्रीम्॥
व्रतविकलविभिन्नरोगितः
खतनुसमानफलप्रदः खगः।
धनकृदभिनिलीयमानको
वियति च बन्धुसमागमप्रदः॥
नृपतिरपि शुभं शुभप्रदेशे
खगमवलोक्य महीतले विदध्यात्।
सुरभिकुसुमधूपयुक्तमर्घं
शुभमभिनन्दितमेवमेति वृद्धिम्॥
अशुभमपि विलोक्य खञ्जनं
द्विजगुरुसाधुसुरार्च्चने रतः।
न नृपतिरशुभं समाप्नुया-
न्न यदि दिनानि च सप्त मांसभुक्॥"

ततः कालफलप्रदर्शनार्थमाह। [दिनशेषे।
"आ वर्षात् प्रथमे दर्शने फलं प्रतिदिनं तु
दिक्स्थानमूर्त्तिलग्नर्क्षशान्तदीप्तादिभिश्चोक्तम्॥"
शाकुने दिनविशेषेऽस्य शब्दफलं यथा,—
"वित्तं ब्रह्मणि कार्य्यसिद्धिरतुला शक्रे हुताशे भयं
याम्यामभिभयं सुरद्विषि कलिर्लाभः समुद्रालये।
वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे-
ऽपैशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं खञ्जने॥")

खञ्जनरतं, क्ली, (खञ्जनस्य रतमिव गोपनीयं
अव्यक्तं रतं रतिः।) यमिनां गोप्यं रतम्।
यतिनां गोपनीयमैथुनम्। इति हारावली॥

खञ्जना, स्त्री, (खञ्जन इवाचरति। खञ्जन+आच्
+क्विप् टाप् च। यद्वा, खजि+युच्+टाप्।)
सर्षपी। क्षुद्रखञ्जनजातिः। इति मेदिनी॥

खञ्जनाकृतिः, स्त्री, (खञ्जनस्याकृतिरिवाकृतिरस्य।)
खञ्जनविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ तत्-
पर्य्यायः। छापुत्रिका २ खञ्जनिका ३ सर्षपी ४।
इति शब्दरत्नावली॥

खञ्जनिका, स्त्री,(खञ्जनस्तदाकारोऽस्त्यस्याः इति।
खञ्जन+ठन् टाप् च।) खञ्जनाकारपक्षि-
विशेषः। तत्पर्य्यायः। छापुत्रिका २ तुलिका ३
स्फोटिका ४ सर्षपी ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥
खञ्जनाकृतिः ६। इति शब्दचन्द्रिका॥

खञ्जरीटः, पुं, (खञ्ज इव रीयते। री गतौ+
बाहुलकात् कीटन्।) खञ्जनपक्षी। इत्यमरः।
२।५।१५॥ (यथा, अमरुशतके। ९९।
"तन्वी शरत्सरिपथगापुलिने कपोलौ
लोले दृशौ रुचिरचञ्चलखञ्जरीटौ॥")

खट, काङ्क्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-
सकं-सेट्।) खटति। काङ्क्षे आकाङ्क्षायाम्।
इति दुर्गादासः॥

खटः, पुं, (खट्+अच्।) अन्धकूपः। कफः।
प्रहारान्तरम्। टङ्कः। इति मेदिनी॥ तृणम्।
इति हेमचन्द्रः॥ लाङ्गलम्। कतृणम्। इत्य-
जयपालः॥

खटकः, पुं, (खट्+बाहुलकाद् वुन्।) घटकः।
तत्पर्य्यायः। नागवीटः २ टाङ्करः ३ चाचरः ४।
इति त्रिकाण्डशेषः॥ कुञ्चितपाणिः। इति शब्द-
माला॥

खटिकः, पुं, (खटः अस्त्यस्य इति ठन्।) कुञ्चित-
पाणिः। इति हेमचन्द्रः॥

खटिका, स्त्री, (खट्+अच्। ततः संज्ञायां कन्
टाप् अत इत्वञ्च।) लेखनद्रव्यम्। खड़ी इति
भाषा। (यथा, कलाविलासे। २।२१।

"विविधनवांशुकमृगमदचन्दनकर्पूरमरिच
पूगफलैः ।
खटिकाहस्तः स सदा गमयति कोटीर्मुहूर्त्तेन ॥")
कर्णरन्ध्रम् । वीरणम् । इति विश्वः ॥

खटिनी, स्त्री, (खट् + बाहुलकात् इनिः । ङीप् च ।) खटी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, हितोपदेशे ।
"न पतति खटिनी सकम्पमा यस्य महद्गण-
नायाम् ॥")

खटी, स्त्री, (खट् + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) लेखनद्रव्यम् । खड़ी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । खटिनी२ खटिका३ धवलमृत्तिका४ सितधातुः५ पाण्डुमृत् ६ पाण्डुमृत्तिका ७ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तदाहव्रणदोषकफास्रनेत्ररोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्याः पर्य्यायान्तराणि कठिनीशब्दे द्रष्टव्यानि ॥ (यथास्याः पर्य्याया गुणाश्च भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"खटिका कठिनी चापि लेखनी च निगद्यते ।
खटिका दाहजिच्छीता मधुरा विषशोथजित् ॥
लेपात्तैतद्गुणाः प्रोक्ता भक्षिता मृत्तिका समा ।
खटी गौरखटी द्वे च गुणैस्तुल्ये प्रकीर्त्तिते ॥")

खट्ट, क वृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) टवर्गान्तः । क, खट्टयति । वृतिः संवरणम् । इति दुर्गादासः ॥

खट्टनः, त्रि, (खट्ट्यते व्रियते शय्यादिभिः इति । खट्ट वृतौ + कर्म्मणि ल्युट् ।) खर्व्वः । इति हेमचन्द्रः । छोट इति भाषा ॥ खट्टल इति पाठोऽपि दृष्टः ॥

खट्टा, स्त्री, (खट्ट + टाप् ।) खट्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खट्टाशः, पुं स्त्री, (खट्टः आत्मा वृतः सन् अश्नाति इति । अश् + अच् । अश्नुते व्याप्नोति गात्रगन्धेन वा । अशूङ् व्याप्तौ + अच् ।) वनजन्तुविशेषः । खटाश इति गन्धगोकुला इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । गन्धौतुः २ वनवासनः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ खट्टाशी४ वनाखुः५ । इति शब्दरत्नावली ॥ खट्टासः ६ गन्धमार्जारः ७ वनश्वा ८ शालिः ९ । इति जटाधरः ॥ पुष्पलकः १० । इति दुर्गादासधृतवचनम् ॥

खट्टासः, पुं, (खट्टाश + पृषोदरात् शकारस्य सत्वम् । यद्वा, खट्ट इवासति दीप्यते प्रकाशते । अस दीप्तौ + अच् ।) खट्टाशः । इति जटाधरः ॥ (लक्षणमस्य यथा भैषज्यरत्नावल्यां वातव्याध्यधिकारे ।
"खट्टासोऽनूपजः श्वेतो वर्त्तुलो मांसलश्च यः ।
सम्मतो मध्यदेशीयो मध्यमो मरुजोऽधमः ॥")

खट्टिः, पुं, (खट्ट + इन् ।) शवयानम् । तत्पर्य्यायः । अन्तशय्या २ वीवठः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खट्टिकः, त्रि, (खट्टनं आवरणं खट्टः स शिल्पत्वेनास्त्यस्येति । ठन् ।) शाकुनिकः । इति शब्दमाला । पाखिमारा इति भाषा ॥

खट्टिका, स्त्री, (खट्ट + स्वार्थे स्वल्पार्थे वा कन् + टाप् अत इत्वञ्च ।) क्षुद्रखट्वा । तत्पर्य्यायः । शिशट्वा २ सन्दी ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आसन्दी ४ । इति जटाधरः । शवयानम् । इति शब्दमाला ॥

खट्टेरकः, त्रि, (खट्ट + बाहुलकात् कर्म्मणि एरक् ।) खर्व्वः । इति शब्दमाला ॥

खट्वा, स्त्री, (खट्यते काङ्क्ष्यते शयनार्थिभिरिति । खट् काङ्क्षायां + "अशूप्रुषिलटीति ।" उणां १ । १५१ । इति क्वन् ।) काष्ठादिरचितशय्याधारः । खाट् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शयनम् २ मञ्चः ३ पर्य्यङ्कः ४ पल्यङ्कः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । १३८ ॥ तल्पम् ६ शयः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तद्युक्तिर्यथा,—
"अष्टाभिः काष्ठखण्डैश्च खट्वेति प्रतिपद्यते ॥"
अथैषां नामानि ।
"तिष्ठेत् यदालम्ब्य खट्वा तच्छीर्षं चरणाश्रयम् ।
शिरःस्थं त्वुपधानं स्यात् अधःस्थं स्यात् निरूपकम् ॥
आलिङ्गने उभे पार्श्वे प्राह भोजमहीपतिः ।
आलिङ्गने चतुर्हस्ते त्वुपधाननिरूपके ॥
तदर्द्धेन तदर्द्धेन चत्वारश्चरणा इति ।
सर्व्वषोड़शिका खट्वा सर्व्वाभयदायिका ॥
आलिङ्गने सार्द्धवेदे त्वुपधाननिरूपके ।
सार्द्धद्वये च चरणा हस्तैकपरिसम्मिताः ॥
सर्व्वाष्टादशका खट्वा सर्व्वकामफलप्रदा ।
आलिङ्गने पञ्चहस्ते त्वुपधाने निरूपके ॥
तदर्द्धेन तदर्द्धेन चत्वारश्चरणा इति ।
सर्व्वविंशतिका खट्वा धनधान्यजयप्रदा ॥
आलिङ्गने पञ्चहस्ते त्वुपधाने निरूपके ।
त्रिहस्तसम्मिते पादा हस्तैकपरिसम्मिताः ॥
सर्व्वविंशतिका खट्वा एवमप्युपजायते ।
आलिङ्गने सार्द्धपञ्चे त्वुपधाने निरूपके ॥
तदर्द्धेन तदर्द्धेन चत्वारश्चरणा इति ।
सर्व्वद्वाविंशिका खट्वा सर्व्वसम्पत्प्रदायिनी ॥
आलिङ्गने च षड्हस्ते त्वुपधाने निरूपके ।
त्रिहस्तसम्मिते पादाश्चत्वारश्चरणा इति ॥
चतुर्विंशतिका खट्वा सर्व्वरोगक्षयङ्करी ।
आलिङ्गने सप्तहस्ते त्वुपधाने निरूपके ॥
त्रिहस्ते सार्द्धहस्ताश्च चत्वारश्चरणा इति ।
सर्व्वषड्विंशिका खट्वा सर्व्वसौभाग्यकारिका ॥
आलिङ्गने सार्द्धसप्ते त्वुपधाने निरूपके ।
सार्द्धत्रिहस्ते सार्द्धाश्च चत्वारश्चरणा इति ॥
सर्व्वाष्टाविंशिका खट्वा सर्व्वभोगप्रदायिका ।
आलिङ्गने चाष्टहस्ते त्वुपधाने निरूपके ॥
चतुर्हस्ते सार्द्धहस्ताश्चत्वारश्चरणा इति ।
सर्व्वत्रिंशतिका खट्वा सर्व्वकामार्थदायिनी ॥
एवमष्टविधाः खट्वाः समासेनोपदर्शिताः ।
आदित्यादिदशानान्तु कृता सम्पत्तिदायिकाः ॥
कार्य्याः शिल्पिभिरेतासु विविधाकृतिकल्पनाः ।
सर्व्वषोड़शिका खट्वा सर्व्वनामेव युज्यते ॥
अष्टौ खण्डानि यस्याः स्युश्चतुर्द्दश युतानि च ।
श्रीसर्व्वमङ्गला नाम खट्वैषा पृथिवीपतेः ॥
इयं यदा सच्छदना तदा सर्व्वजयाभिधा ।
यात्रासिद्धिः सर्व्वसिद्धिर्विजया चाष्टमङ्गला ॥ * ॥
एकैकहस्तवृद्ध्या तु भवेन्मध्यमतः परम् ।
जयोऽथ मङ्गलः श्रेयान् चित्रकान्तः परो मा[illegible]
एकैकहस्तवृद्ध्या तु मञ्चानामिति जयम[illegible]
सा तुङ्गा त्वतितुङ्गा च शिखरी विमलेश्वा[illegible]
एकैकहस्तवृद्ध्या तु टङ्क इत्यभिधीयते ।
यात्रासिद्धिं समारभ्य शेऽमी षोड़श कीर्त्ति[illegible]
आदित्यादिदशानामाद्यन्तैकद्वयं क्रमात्[illegible]
दूरदर्शी दीर्घदर्शी दुर्लङ्घ्योऽथ दुरावहः ।
यथोत्तरं दशगुणाः पादैकपरिणाहिनः ।
प्रासादसंज्ञकाः कार्य्या राज्ञा सुखमभीप्स[illegible]
चत्वार एते सर्व्वेषां भूपतीनां सुखावहा[illegible]
भोजमते च ।
"सर्व्वत्रिंशतिकां यावत् आरभ्याभयषोड़[illegible]
खट्वानामिति नामानि अष्टौ चक्रुर्याधिका[illegible]
तद्यथा,—
"मङ्गला विजया पुष्टिः क्षमा तुष्टिः सुखाव[illegible]
प्रचण्डा सर्व्वतोभद्रा खट्वानामाष्टकं विदुः[illegible]
आसां विभागः पूर्ब्ववत् ॥ * ॥
पराशरसंहितायाञ्च ।
"अष्टाभिः काष्ठखण्डैस्तु योऽपचिको विधा[illegible]
स चेत् समो भवेत् खट्वा प्रशस्ता स्यात्तोऽन्[illegible]
समे सर्व्वायसम्पत्तिर्विषमे विषमाश्रयम् ।
तस्मात् खट्वाङ्गपिण्डो यः समः कार्य्यः स सूरि[illegible]
इदन्तु सामान्यं सर्व्वसम्मतञ्च । काष्ठनिय[illegible]
पूर्ब्बवदेव । इत्यासनयुक्तौ खट्वोद्देशः । [illegible]
तस्या दोषगुणा यथा,—
"खट्वायां यो गुणो दोषो मानञ्च परिकीर्त्ति[illegible]
तेनैव खट्वा काष्ठोत्था तथैव गुणमावहेत् ।
अनेनैव विधानेन कार्य्यं वस्त्रविधासनम् ।
विना नौकां समं कार्य्यं सर्व्वत्रैवासनं गुरु ।"
इति तत्रैव युक्तिकल्पतरु[illegible]
अस्या गुणः । वातलत्वम् । इति राजव[illegible]
प्रेङ्खा । इत्यमरटीका ॥ कोलशिम्बी ।
राजनिर्घण्टः ॥

खट्वाङ्गं, क्ली, (खट्वाया अङ्गम् । तदिवा[illegible] यस्य इति ।) शिवस्यास्त्रविशेषः । तत्पर्य्या[illegible] सुखंसुणः २ ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ ([illegible] मार्कण्डेये । ८७ । ६ ।
"विचित्रखट्वाङ्गधरा नरमालाविभूषणा ।"

खट्वाङ्गः, पुं, (खेट्वाङ्ग इत्याख्याऽस्य । [illegible] खट्वाङ्गावत् सर्व्वत्र दुर्लङ्घ्यशासनत्वात् [illegible] वीर्य्यवत्त्वाच्चास्य तथात्वम् ।) सूर्य्यवंशीय[illegible] विशेषः । स तु विश्वसहराजपुत्रः । य[illegible] श्रीमद्भागवते । ९ । ९ । ४१ ।
"ततो दशरथस्तस्मात् पुत्र ऐड़विड़स्ततः ।
राजा विश्वसहो यस्य खट्वाङ्गश्चक्रवर्त्त्यभूत् [illegible]

खट्वाङ्गभृत्, पुं, (खट्वाङ्गं बिभर्त्ति इति । [illegible] क्विप् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥

खट्वाङ्गी, [न्] पुं, (खट्वाङ्गं अस्त्रविशेषः सो[illegible] स्त्यीति इनिः ।) शिवः । इति हारा[illegible] (प्रायश्चित्तार्थं धारणीयं खट्वाङ्गाकृति[illegible] सत्त्वविशेषः । यथा, मनुः । ११ । १०५ ।

"द्राङ्गी चीरवासा वा श्मश्रुलो विजने वने ।
प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रमब्दमेकं समाहितः ॥")
ट्वारूढः, त्रि, (खट्वामारूढः । "खट्वा क्षेपे ।" २।१।२६ । इति निन्दायां द्वितीयान्तस्य क्तान्तेन नित्यसमासः ।) अविनीतः । प्रमादवान् । इति त्रिकाण्डशेषभूरिप्रयोगौ ॥ (यथा, भट्टौ ।५।१०।
"वृतस्त्वं पात्रेसमितैः खट्वारूढः प्रमादवान् ।
पापशौण्डः श्रियं नेता नात्यन्तीनत्वमुन्मनाः ॥"
'खट्वारूढः उत्पथस्थितः । खट्वा क्षेपे इति द्वितीया ।" इति जयमङ्गलटीका ॥) खट्वारूढो नरो जाल्मः । इति कलापव्याकरणम् ॥ (वेदं व्रतानि च समाप्य समावृत्तेन हि खट्वा रोढ़व्या ब्रह्मचर्य्य एव भूमिशयनार्हो ऽपि यः खट्वामारोहति स जाल्मः । रूढ़श्चायं तेन खट्वामारोहतु मा वा निषिद्धानुष्ठानपरः सर्व्वोऽपि खट्वारूढ़ उच्यते। इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥) खट्वोपरिस्थितश्च ॥
ट्विका, स्त्री, (अल्पा खट्वा । अल्पार्थे कन् । अत इत्वञ्च ।) क्षुद्रखट्वा । इति जटाधरः ॥ खट्वाविशेषः । तद्युक्तिर्यथा,—
"ब्रह्मक्षत्रियवैश्यानां चतुःषडष्टकोणिका ।
खट्टिका सुखसम्भूता शुक्लरक्तासिताम्बरा ॥"
इति युक्तिकल्पतरौ खट्टिकोद्देशः ॥
ड, इ ड मथि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् । इदित् ।) मथि मन्थने मन्थनश्चेह भञ्जनम् । इ, खण्ड्यते । ड, खण्डते दण्डेन भाण्डं लोकः । इति दुर्गादासः ॥
ड, क भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, खाड़यति । इति दुर्गादासः ॥
ड़ं, क्ली, पुं, (खण्ड्यते छिद्यते धान्ये पक्वे सति इति । खड़ + कर्म्मणि अप् ।) लघुतृणम् । इति शब्दरत्नावली । खड़ इति भाषा ॥
ड़ः, पुं, (खड़ + भावकर्म्मादौ यथायथं अप् ।) पानान्तरम् । भेदः । इति मेदिनी । ड़े । ८ ॥ खड़यूषो यथा, चक्रदत्ते ।
"तक्रं कपित्थचाङ्गेरीमरिचाजाजिचित्रकैः ।
सुपक्वं खड़यूषोऽयमयं काम्बलिकोऽपरः ॥"
ड़क्किका, स्त्री, (खड़क् इत्यव्यक्तशब्दं करोतीति । क्व + बाहुलकात् डः ततो गौरादित्वात् ङीष् । ततः स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च ।) पश्चद्वारम् । इति हारावली ॥ खड़किद्वार इति भाषा ॥
ड़ूः, पुं, (खड़ + ऊप्रत्ययः ।) बाहुजङ्घा-भरणम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥
ड़िका, स्त्री, (खड़ + अप् + गौरादित्वात् ङीष् । ततः स्वार्थे कन् पूर्व्वह्रस्वः ।) कठिनी । इति जटाधरः ॥
ड़ी, स्त्री, (खड़ + अप् + ततो ङीष् ।) कठिनी । स्वनामख्यातश्वेतवर्णमृत्तिकाविशेषः । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ अस्या गुणपर्य्यायौ कठिनीशब्दे खटीशब्दे च द्रष्टव्यौ ॥
ड़ुः, स्त्री, (खड़ + "खडेर्डुक्।" उणां ।१।८४। इति उः ।) मृतशय्या । (बाहुजङ्घाभरणम् । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

खड़्गं, क्ली, (खड़ भेदे + "छापूखड़िभ्यः कित् ।" उणां । १ । १२३ । इति गन् प्रत्ययः ।) लौहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
खड़्गः, पुं, (खड़ति भिनत्तीति । खड़ + "छापू-खड़िभ्यः कित् ।" उणां ।१।१२३ । इति गन् ।) गण्डकः । गण्डार इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । ३ । २७२ ।
"कालशाकं महाशल्काः खड़्गलोहामिषं मधु ।
आनन्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्व्वशः ॥"
"खड़्गो गण्डकः लोहो लोहितवर्णश्छाग एव ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥) गण्डकशृङ्गम् । खाग इति भाषा । बुद्धभेदः । इति मेदिनी ॥ चोरकनाम-गन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्त्रविशेषः । खाँड़ा तरवाल इत्यादि भाषा ॥ (यथा, महा-भारते । ४ । ४१ । २५ ।
"यस्त्वयं विपुलः खड़्गो गव्ये कोषे समर्पितः ।
सहदेवस्य विद्धेनं सर्व्वभारसहं दृढ़म् ॥")
तत्पर्य्यायः । निस्त्रिंशः २ चन्द्रहासः ३ असिः ४ रिष्टिः ५ कौक्षेयकः ६ मण्डलाग्रः ७ करवालः ८ कृपाणः ९ । इत्यमरः ।२।८।८९ ॥ ऋष्टिः १० कर-पालः ११ । इति तट्टीका ॥ विशसनः १२ तीक्ष्णधारः १३ दुरासदः १४ श्रीगर्भः १५ विजयः १६ धर्म्मपालः १७ कौक्षेयः १८ तरवारिः १९ तवराजः २० कृपाणकः २१ कृपाणी २२ शस्त्रः २३ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्योत्-पत्तिर्ब्रह्मणो यज्ञाग्नौ यथा,—
"विकीर्य्याग्निं तथाभूतमुत्थितं श्रूयते तदा ।
नीलोत्पलसवर्णाभं तीक्ष्णदंष्ट्रं कृशोदरम् ॥
प्रांशुं सुदुर्द्दर्शतरं तथैव ह्यमितौजसम् ।
ततस्तद्रूपमुत्सृज्य बभौ निस्त्रिंश एव सः ॥
विमलस्तीक्ष्णधारश्च कालान्तक इवोद्यतः ।
ततः स शितिकण्ठाय रुद्रायर्षभकेतवे ॥
ब्रह्मा ददावसिं तीक्ष्णमधर्म्मप्रतिवारणम् ।
ततः स भगवान् रुद्रो दानवघ्नतजोचितम् ॥
असिं धर्म्मस्य गोप्तारं ददौ सत्कृत्य विष्णवे ।
विष्णुर्मरीचये स महर्षिभ्यः ते इन्द्राय स लोक-पालेभ्यः ते मनवे सूर्य्यपुत्राय स क्षुपाय स इक्ष्वाकवे स पुरूरवसे स आयवे स नहुषाय स ययातये स पूरवे स अमूर्त्तरयसे स भूमिशयाय स भरताय स ऐड़विड़ाय स धुन्धुमाराय स काम्बोजाय स मुचुकुन्दाय स मरुत्ताय स रैव-ताय स यौवनाश्वाय स रघवे स हरिणाश्वाय स शुनकाय स उशीनराय स भोजाय स शिवये स प्रतर्द्दनाय स अष्टकाय स रुषदश्वाय स भर-द्वाजाय स द्रोणाय स कृपाय स पाण्डवेभ्यो दत्तवान् ॥ * ॥ अथ खड़्गविषयकत्रयोदश-विधसञ्चरणं यथा, महाभारते ।
"मण्डलाकारतः खड़्गभ्रामणं भ्रान्तमुच्यते ।
तदेव बाहुमुद्यम्य कृतमुद्भ्रान्तमीरितम् ॥
भ्रामणं स्वस्य परितः खड़्गस्याविद्धमुच्यते ।
परप्रयुक्तशस्त्रस्य वारणार्थमिदं त्रयम् ॥
शत्रोराक्रमणार्थाय गमनन्त्वाप्लुतं मतम् ।
खड़्गस्याग्रेण तद्देहस्पर्शनं प्रसृतं मतम् ॥
वञ्चयित्वा रिपौ शस्त्रपातनं गदितं सृतम् ।
परिवृत्तं भवेत् शत्रोर्वामदक्षिणतो गतिः ॥
पश्चात् पदापसरणं निवृत्तं संप्रचक्षते ।
अन्योऽन्यताड़नं प्राहुः सम्पातमुभयोरपि ॥
आधिक्यमात्मनो यत् तत् समुदीर्णमुदीरितम् ।
अङ्गप्रत्यङ्गदेशेषु भ्रामणं भारतं स्मृतम् ॥
विचित्रखड़्गसञ्चारदर्शनं कौशिकं स्मृतम् ।
निलीय चर्म्मणि क्षेपो यदसेः सात्वतं हि तत् ॥"
तस्य परीक्षा तरवारिशब्दे द्रष्टव्या ॥ (अस्य लक्षणादिकं यथा, वृहत्संहितायां ५० अध्याये ।
"अङ्गुलशतार्धमुत्तम ऊनः स्यात्पञ्चविंशतिं खड़्गः ।
अङ्गुलमानाज्ज्ञेयो व्रणोऽशुभो विषमपर्वस्थः ॥
श्रीवृक्षवर्धमानातपत्रशिवलिङ्गकुण्डलाब्जानाम् ।
सदृशा व्रणाः प्रशस्ता ध्वजायुधस्वस्तिकानाञ्च ॥
कृकलासकाककङ्कक्रव्यादकबन्धवृश्चिकाकृतयः ।
खड़्गे व्रणा न शुभदा वंशानुगाः प्रभूताश्च ॥
स्फुटितो ह्रस्वः कुण्ठो वंशच्छिन्नो न दृङ्मनो-ऽनुगतः ।
अस्वन इति चानिष्टः प्रोक्तविपर्य्यस्त इष्टफलः ॥
क्वणितं मरणायोक्तं पराजयाय प्रवर्त्तनं कोशात् ।
स्वयमुद्गीर्णे युद्धं ज्वलिते विजयो भवति खड़्गे ॥
नाकारणं विवृणुयान्न विघट्टयेच्च
पश्येन्न तत्र वदनं न वदेच्च मूल्यम् ।
देशं न चास्य कथयेत् प्रतिमानयेच्च
नैव स्पृशेन्नृपतिरप्रयतोऽसियष्टिम् ॥
गोजिह्वासंस्थानो नीलोत्पलवंशपत्रसदृशाश्च ।
करवीरपत्रशूलाग्रमण्डलाग्राः प्रशस्ताः स्युः ॥
निष्पन्नो न च्छेद्यो निकषैः कार्य्यः प्रमाणयुक्तः सः ।
मूले म्रियते स्वामी जननी तस्याग्रतश्छिन्ने ॥
यस्मिन् त्सरुप्रदेशे व्रणो भवेत्तद्वदेव खड़्गस्य ।
वनितानामिव तिलको गुह्ये वाच्यो मुखे दृष्ट्वा ॥
अथवा स्पृशति यदङ्गं पृष्टा निस्त्रिंशभृत्तद-वधार्य्य ।
कोशस्थस्यादेश्यो व्रणोऽसि शास्त्रं विदित्वेदम् ॥
शिरसि स्पृष्टे प्रथमेऽङ्गुले द्वितीये ललाटसंस्पर्शे ।
भ्रूमध्ये च तृतीये नेत्रे स्पृष्टे चतुर्थे च ॥
नासौष्ठकपोलहनुश्रवणग्रीवांसकेषु पञ्चाद्याः ।
उरसि द्वादशसंस्थस्त्रयोदशे कक्षयोर्ज्ञेयः ॥
स्तनहृदयोदरकुक्षीनाभीषु चतुर्दशादयो ज्ञेयाः ।
नाभीमूले कट्यां गुह्ये चैकोनविंशतितः ॥
ऊर्वोर्द्वाविंशे स्याद् ऊर्वोर्मध्ये त्रयस्त्रयोविंशे ।
जानुनि च चतुर्विंशे जङ्घायां पञ्चविंशे च ॥
जङ्घामध्ये गुल्फे पार्ष्णौ पादे तदङ्गुलीष्वपि च ।
षड्विंशतिकाद्यावत्त्रिंशदिति मतेन गर्गस्य ॥
पुत्त्रमरणं धनाप्तिर्धनहानिः सम्पदश्च बन्धश्च ।
एकाद्यङ्गुलसंस्थैर्व्रणैः फलं निर्द्दिशेत् क्रमशः ॥
सुतलाभः कलहो हस्तिलब्धयः पुत्त्रमरण-धनलाभौ ।
क्रमशो विनाशवनिताप्तिचित्तदुःखानि षट्प्रभृति ॥
लब्धिर्हानिः स्त्रीलब्धयो वधो वृद्धिमरणपरितोषाः ।
ज्ञेयाश्चतुर्द्दशादिषु धनहानिश्चैकविंशे स्यात् ॥

चित्तप्रियनिर्वाणं धनागमो व्यसुसम्पदोऽस्खलम्।
ऐश्वर्य्यव्यसुराण्यानि च क्रमाच्चिंशदिति यावत् ॥
मरतो न विशेषफलं विषमसमस्थासु पाप-
शुभफलदाः।
केचिदफलाः प्रदिष्टाश्चिंशत्परतोऽयमितियावत्॥
करवीरोत्पलगजमदघृतकुङ्कुमकुन्दचम्पकसगन्धः।
शुभदोऽनिष्टो गोमूत्रपङ्कमेदःसदृशगन्धः ॥
कूर्म्मवसासृक्क्षारोपमश्च भयदःखदो भवति गन्धः।
वैदूर्य्यकनकविद्युत्प्रभो जयारोग्यवृद्धिकरः ॥
इदमौशनसं च शस्त्रपानं
रुधिरेण श्रियमिच्छतः प्रदीप्ताम्।
हविषा गुणवत्सुताभिलिप्सोः
सलिलेनाक्षयमिच्छतश्च वित्तम् ॥
वडवोष्ट्रकरेणुदुग्धपानं
यदि पापेन समीहतेऽर्थसिद्धिम्।
झषपित्तमृगाश्ववस्तदुग्धैः
करिहस्तच्छिदये सतालगर्भैः ॥
आर्कं पयो हुडुविषाणमषीसमेतं
पारावताखुशकृता च युतं प्रलेपः।
शस्त्रस्य तैलमथितस्य ततोऽस्य पानं
पश्चाच्छितस्य न शिलासु भवेद्विघातः ॥
क्षारे कदल्या मथितेन युक्ते
दिनोषिते पायितमायसं यत्।
सम्यक् छितं चाश्मनि नैति भङ्गं
न चान्यलोहेष्वपि तस्य कौण्ठ्यम् ॥")

खड्गकोषः, पुं, खड्गलता। तत्पर्य्यायः।
खड्गपत्रः २ खड्गिमारः ३ अश्वपुच्छकः ४।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (खड्गस्य कोषः।)
खड्गाधारः। खाप इति भाषा। अयं व्युत्-
पत्तिलभ्योऽर्थः ॥

खड्गटः, पुं, (खड्ग इव अटतीति। अट्+अच्।
शकन्ध्वादित्वात् साधुः।) बृहत्काशः। इति
हारावली ॥

खड्गधेनुः, स्त्री, खड्गपुत्त्रिका। छुरि इति
भाषा। (खड्गस्य गण्डकस्य धेनुः पत्नी।)
गण्डकस्त्री। इति मेदिनी ॥ मादी गण्डार इति
भाषा ॥

खड्गपत्रः, पुं, (खड्गाकाराणि पत्राणि यस्य।)
खड्गलता। इति शब्दचन्द्रिका ॥

खड्गपिधानं, क्ली, (खड्गस्य पिधानमाच्छा-
दनम्।) खड्गकोषः। खाप इति भाषा।
इति हलायुधः ॥

खड्गपिधानकं, क्ली, (खड्गस्य पिधानकम्।)
खड्गपिधानम्। खाप इति भाषा। तत्-
पर्य्यायः। प्रत्याकारः २ परीवारः ३ कोशः ४।
इति हेमचन्द्रः ॥

खड्गारीटः, त्रि, (खड्गं कृच्छ्रतीति। कृ+कीटन्।
निपातनात् पूर्व्वहृद्धिः। यद्वा खड्गारिरिवा-
चरति इति। क्विः ततः कीटन्।) फलकः।
असिधाराव्रतधारी। इति मेदिनी ॥

खड्गिकः, पुं, महिषीक्षीरफेनः। शौल्किकः। इति
मेदिनी ॥

खड्गिमारः, पुं, (खड्गिनं गण्डकं मारयतीति।
मृ+णिच् "कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्।
अश्वविशेषः।) खड्गकोषलता ॥ इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

खड्गी, [न्] पुं, (खड्गस्तदाकारं शृङ्गमस्या-
स्तीति। इनिः।) वन्यजन्तुविशेषः। गण्डार
इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गण्डकः २ खड्गः ३।
इत्यमरः।२।५।४॥ खड्गदंष्ट्रः ४ क्रोडीमुखः ५
तुङ्गमुखः ६ वली ७ वज्रचर्म्मा ८ वार्ध्रीनसः ९।
इति राजनिर्घण्टः ॥ एकचरः १० गर्णोत्-
साहः ११ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गण्डः १२
खनोत्साहः १३। इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य
मांसगुणाः। बलकारित्वम्। हृंहणत्वम्। गुरु-
त्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ कफवायुनाशित्वम्।
कषायत्वम्। पितृलोकतृप्तिकारित्वम्। पवित्र-
त्वम्। आयुर्हितत्वम्। मूत्रबन्धकारित्वम्।
रूक्षत्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥
("कफघ्नं खड्गिपिशितं कषायमनिलापहम्।
पित्र्यं पवित्रमायुष्यं बद्धमूत्रं विरूक्षणम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षट्चत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥
महादेवः। यथा, महाभारते।१३।१७।४२।
"अशनी शतघ्नी खड्गी पट्टिशी चायुधी
महान् ॥"
खड्गो विद्यतेऽस्य इति व्युत्पत्त्या तु वाच्य-
लिङ्गः। यथा, भागवते। ८।१५।८।
"सुसग्धरोऽथ सन्नह्य धन्वी खड्गी धृतेषुधिः॥")

खड्गीकं, क्ली, (खड्गस्तत्कर्म्मणि कुशलम्। बाहु-
लकात् ईकः।) दात्रम्। इति शब्दरत्नावली ॥

खण्डं, क्ली, (खडि+घञ्। इदित्वात् नुम्।)
विड्लवणम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ इक्षुवि-
कारः। अस्य गुणाः। हृद्यतमत्वम्। चक्षु-
ष्यत्वम् ॥ वातपित्तनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥
(अस्य गुणा यथा,—
"खण्डन्तु मधुरं हृद्यं चक्षुष्यं हृंहणं हिमम्।
वातपित्तहरं स्निग्धं बल्यं वान्तिहरं परम् ॥"
मधुखण्डगुणाः यथा,—
"मधुजा शर्करा रूक्षा कफपित्तहरी गुरुः।
छर्द्यतीसारतृड्दाहरक्तघ्नतुवरा हिमा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

खण्डः, पुं,क्ली, (खडि+घञ् इदित्वात् नुम्।) एक-
देशः। तत्पर्य्यायः। भित्तम् २ शकलम् ३। इत्य-
मरः।१।३।१६॥ (यथा, मार्कण्डेये।८३।२६।
"धुतशृङ्गविभिन्नाश्च खण्डखण्डं ययुर्घनाः ॥"
ग्रन्थादिसमूहः। इत्यमरः।१।१०।४२॥)

खण्डः, पुं, (खडि+घञ्।) इक्षुविकारः। खाँड
इति भाषा। मणिदोषः। इति मेदिनी ॥ (योगि-
विशेषः। यथा, हठयोगदीपिकायाम्।१।८।
"भानुकीनारदेवश्च खण्डः कापालिकस्तथा ॥")

खण्डकः, पुं, (खण्डेन निर्वृत्तः इति संज्ञायां कः।)
निर्नखः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ सिताखण्डः।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (खण्डयतीति। खडि+
ण्वुल्। छेदकारी॥)

खण्डकथा, स्त्री, (खण्डा खण्डिता कथा।)
वाङ्मयभेदः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खण्डकर्णः, पुं, (खण्ड इव कर्णः कन्दो यस्य।)
आलुविशेषः। शकरकन्द आलु इति भाषा।
तत्पर्य्यायः। वज्रकन्दः २। इति रत्नमाला।
अस्य गुणाः। कफपित्तनाशित्वम्। कटुपाकि-
त्वम्। इति राजवल्लभः ॥

खण्डकालु, क्ली, (खण्ड इव कायतीति। कै+कः।
ततः खण्डकं आलु इति कर्म्मधारयः।) आलु-
विशेषः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

खण्डजः, पुं, (खण्ड इव जायते खण्डाकारेण
जायते वा। जन्+डः।) गुडः। यवासशर्करा।
इति राजनिर्घण्टः ॥

खण्डजोद्भवः, पुं, (खण्डजः उद्भवोऽस्य इति खण्ड-
जोद्भवः तस्माज्जायते इति। जन्+डः।) तव-
राजोद्भवखण्डः। इति राजनिर्घण्टः ॥

खण्डतालः, पुं, (खण्डेन वाद्यांशभेदेन निर्वृत्त-
स्तालः।) तालविशेषः। यथा,—
"द्रुतमेकं भवेद्यत्र खण्डतालः स उच्यते।
अपरं नियमं विना।"
इति सङ्गीतदामोदरः।

खण्डधारा, स्त्री, (खण्डे एकदेशे धारो यस्याः।)
कर्त्तरी। इति शब्दमाला ॥ काँचि इति भाषा।

खण्डनं, क्ली, (खडि भावे+ल्युट्।) भञ्जनम्।
भेदनम्। निराकरणम्। छेदनम्। यथा,—
"घटय भुजबन्धनं जनय रदखण्डनं देहि पद-
पल्लवमुदारम् ॥" इति जयदेवः ॥

खण्डपरशुः, पुं, (खण्डयति शत्रून् इति खण्ड-
स्ताडशः परशुरस्य।) शिवः। इत्यमरः।१।१।३३॥
(यथा, महाभारते ७। श्रद्धमाहात्म्ये।२००।४१।
"पिनाकिनं खण्डपरशुं लोकानां पतिमीश्वरम्।"
विष्णुः। यथा, महाभारते।१३।१४६।७४।
"सुधन्वा खण्डपरशुर्द्दारुणो द्रविणप्रदः ॥")

खण्डपर्शुः, पुं, (शत्रून् खण्डयति विदारयति इति
खण्डस्तथाविधः पर्शुरस्य।) परशुरामः। शिवः।
चूर्णलेपी। खण्डामलकभैषज्यम्। राहुः। इति
मेदिनी ॥ भग्नदन्तहस्ती। इति शब्दरत्नावली।

खण्डपालः, पुं, (खण्डं पालयतीति। पालि+"कर्म्म-
ण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) मोदकः। मयरा
इति भाषा। तत्पर्य्यायः। खाण्डिकः २। इति
हारावली ॥

खण्डमोदकः, पुं, (खण्डेन खण्डोत्पादितलड्डुका-
दिना वा मोदयतीति। खण्ड+मुद्+णिच्+
ण्वुल्।) यवासशर्करा। इति राजनिर्घण्टः।

खण्डलवणं, क्ली, (खण्ड्यते इति खण्डम्। खडि+
कर्म्मणि घञ्। तच्च तत् लवणञ्चेति।) विड्-
लवणम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (विड्शब्देऽस्य
विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

खण्डशाखा, स्त्री, (खण्डा खण्डिता शाखा
अस्याः।) महिषवल्ली। इति राजनिर्घण्टः।

खण्डसरः, पुं, (खण्ड इव सरतीति। सृ+अच्।)
यवासशर्करा। इति राजनिर्घण्टः ॥

ाभ्रं, क्ली, (खण्डं अभ्रं मेघः ।) अभ्रलेशः । टुँड़ा मेघ इति भाषा । दन्तक्षतविशेषः । इति ादिनी ॥

ङकः, पुं, (खण्डोऽस्यास्तीति । ठन् ।) कलायः । ड़ाइ इति भाषा । इत्यमरः ॥ (अस्य पर्य्याया था,— [अथ ॥”
त्रिपुटः खण्डिकोऽपि स्यात् कथ्यन्ते तद्गुणा
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
्याश्चास्य त्रिपुटशब्दे वक्तव्याः ॥) कफः । इति ेमचन्द्रः ॥ बगल इति भाषा ॥

ङतं, त्रि, (खण्डि+क्तः ।) खण्डीकृतम् । तत-र्य्यायः । छिन्नम् २ लूनम् ३ छितम् ४ दितम् छेदितम् ६ वृक्णम् ७ दृत्तम् ८ । इति हेम-न्द्रः ॥ (यथाह शब्दार्थचिन्तामणिः ।
“चन्द्रे कलङ्कः सुजने दरिद्रता
विकाशलक्ष्मीः कमलेषु चञ्चला ।
सुखेऽप्रसादः सधनेषु सर्व्वदा
यशो विधातुः कथयन्ति खण्डितम् ॥”
ाण्डिताङ्गः । खण्डिताङ्गत्वं दुष्टवचनकर्म्म-पाकः । यथाह शातातपः । ३ अध्याये ।
दुष्टवादी खण्डितः स्यात् स वै दद्यात् द्विजातये ।
ं पलद्वयं दुग्धं घटद्वयसमन्वितम् ॥”)

ङता, स्त्री, (खण्डित+टाप् ।) स्वीयादि-ायिकाया भेदः । अस्या लक्षणम् । अन्योप-ोगचिह्नितः पतिः प्रातरागच्छति यस्याः सा । स्याश्चेष्टा । “अस्फुटालापचिन्तासन्ताप-श्वासतूष्णीम्भावाश्रुपातादयः ।” इति रस-ञ्जरी ॥ (साहित्यदर्पणोक्तलक्षणं यथा, त्रैव । ३ । ८३ ।
पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसम्भोगचिह्नितः ।
ा खण्डितेति कथिता धीरैरीर्षाकषायिता ॥
दाहरणं यथा, तत्रैव ।
“तदवितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति
प्रियजनपरिभुक्तं यद्दुकूलं दधानः ।
मदधिवसतिमागाः कामिनां मण्डनश्री-
र्व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन ॥”)

नी, स्त्री, (खण्डोऽस्यास्तीति । खण्ड+इनिः । ्यां ङीप् । यद्वा, खण्डयति आत्मानं द्वीप-र्वतसमुद्रादिखण्डच्छेदेनेति शेषः । खण्डि+णिनिः ।) पृथ्वी । इति शब्दरत्नावली ॥

, [न्] पुं, (खण्डयति आत्मानं द्विदलरूपेण ति । खण्डि+णिनिः ।) वनमुद्गः । इति हेमचन्द्रः ॥

ेरः, पुं, (खण्डी+सुखादित्वात् रः ।) पीत-द्गः । इति हेमचन्द्रः ॥

ाल:, पुं, (खे आकाशे अन्तरीक्षे तमाल व । तत्वर्णसादृश्यात्तथात्वम् ।) धूमः । मेघः । ति मेदिनी ॥

स्थैर्य्ये । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-रं-अकं-वधे तु सकं-सेट् ।) खदति । इति र्गादासः ॥

का, स्त्री, (खे भर्ज्जनपात्राद्दूराकाशे दीयते ण्डते इति । ख+दो अवखण्डने+घञर्थे कः । ततः संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वञ्च ।) लाजाः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ खइ इति भाषा ॥

खदिरः, पुं, (खद स्थैर्य्यहिंसयोः+“अजिर-शिशिरशिथिलेति ।” उणां । १ । ५४ । इति किरच् ।) वृक्षविशेषः । खयेरगाछ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गायत्त्री २ बालतनयः ३ दन्त-धावनः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ४९ ॥ तिक्तसारः ५ कण्टकीद्रुमः ६ । इति रत्नमाला ॥ बालपत्रः ७ खद्यपत्री ८ क्षितिक्षमः ९ सुशल्यः १० वक्र-कण्टः ११ यज्ञाङ्गः १२ जिह्मशल्यः १३ कण्टी १४ सारद्रुमः १५ कुष्ठारिः १६ बहुसारः १७ मेध्यः १८ बालपुत्रः १९ रक्तसारः २० कर्कटी २१ जिह्मशल्यः २२ । इति जटाधरः ॥ कुष्ठ-हृत् २३ बालपत्रकम् २४ यूपद्रुमः २५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च भावप्रकाशे ।
“खदिरो रक्तसारश्च गायत्त्री दन्तधावनः ।
कण्टकी बालपत्रश्च बहुशल्यश्च याज्ञिकः ॥
खदिरः शीतलो दन्त्यः कण्डूकासारुचिप्रणुत् ।
तिक्तः कषायो मेदोघ्नः कृमिमेहज्वरव्रणान् ।
श्वित्रशोथामपित्तास्रपाण्डुकुष्ठकफान् हरेत् ॥”
अस्य गुणाः । तिक्तरसत्वम् । शीतत्वम् । पित्तकफकुष्ठकासरक्तशोफकण्डुव्रणनाशित्वम् । पाचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ विसर्पवेदना-मेहमेदोनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥*॥ (अथ श्वेतखदिरः । पपरी खयेर इति भाषा ॥
“खदिरः श्वेतसारोऽन्यः कदरः सोमवल्कलः ।
कदरो विशदो वर्ण्यो मुखरोगकफास्रजित् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे च ॥
खदति हन्ति शत्रून् इति । खद्+किरच् ।) इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (खे आकाशे दीर्य्यते यस्माच्चन्द्रलोकादिष्टापूर्त्तादिकर्म्मिभिः । दृ+बाहुलकात् अपादाने किरच् । इष्टा-पूर्त्तादिकर्म्मिणां हि आरब्धाम्भयदेहविदारेण चन्द्रमण्डलात् आकाशे पतनात् तथात्वम् ।) चन्द्रः । इति मेदिनी ॥ (तथा च साङ्ख्यदर्शनभाष्ये ।
“येन कर्म्मेहस्तेन चन्द्रमसमारूढ़ाः फलोप-भोगाय तस्मिन् उपभोगेन क्षयिते तेषां यद-म्मयं शरीरं चन्द्रमस्युपभोगायारब्धं तदुपभोग-क्षयदर्शनशोकाग्निसम्पर्कात् प्रलीयते सवित्-सम्पर्कात् हिमकरका इव हुतभुगर्च्चिःसम्प-र्कादिव च घृतकाठिन्यम् । ततः कृतात्यये कृतस्य इष्टादेः कर्म्मणः फलोपभोगेनोपक्षये सति सानुशया एवेममवरोहन्ति ॥”)

खदिरपत्रिका, स्त्री, (खदिरस्य पत्रमिव पत्रमस्याः । कप् कापि अत इत्वम् ।) अरिखदिरः । लज्जालुलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

खदिरपत्री, स्त्री, (खदिरस्य पत्रमिव पत्रमस्याः ।) लज्जालुलता । इति वैद्यकम् ॥

खदिरा, स्त्री, (खदिरस्तत्पत्राकारोऽस्त्यस्याः । अच् टाप् च ।) लज्जालुलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

खदिरिका, स्त्री, (खदिरेण खदिररसेन समो रसो-ऽस्त्यस्याः । अस्त्यर्थे+ठन् ततः टाप् ।) लाजा । इति राजनिर्घण्टः ॥

खदिरी, स्त्री, (खद्+किरच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) खदिरीशाकम् । लाजालु इति ख्याता । इति केचित् । किन्तु रभसेन वराहक्रान्ता लज्जालुः समङ्गा जलकारिकेति खदिरिकायां सङ्कोचपत्री लज्जालुरिति लज्जालु-कायां पठितम् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । नमस्कारी २ गण्डकाली ३ समङ्गा ४ । इत्य-मरः । २ । ४ । १४१ ॥ (क्वचित् खदिरेति पाठो दृश्यते ॥) गण्डकारी ५ । इति भरतः ॥ शमी पत्रा ६ रक्तपत्री ७ अञ्जलिकारिका ८ राजा ९ । इति जटाधरः ॥
(“गण्डकाली नमस्कारी समङ्गा खदिरी क्वचित् ।”
इति वैद्यरत्नमालायाम् ॥)

खदिरोपमं, क्ली, (खदिरेण उपमीयते इति । खदिर उपमा अस्य वा ।) कदरः । इति रत्नमाला । कोँटा बावला इति भाषा ॥

खदूरवासिनी, स्त्री, (खे शून्ये दूरे च वसतीति । वस्+णिनिः । ततो ङीप् ।) बुद्धशक्तिविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खद्योतः, पुं, (खं आकाशं द्योतयतीति । द्युत् दीप्तौ+णिच्+“कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इति अण् ।) सूर्य्यः । इति जटाधरः ॥ (यथा, भाग-वते । ४ । २९ । १० ।
“खद्योताविर्म्मुखी चात्र नेत्रे एकत्र निर्म्मिते ।
रूपं विभ्राजितं ताभ्यां विचष्टे चक्षुषेश्वरः ॥”
नेत्रस्य हि सूर्य्याधिष्ठातृतया रूपादिदर्शनशक्ति-रिति प्रसिद्धेस्तथात्वम् ॥ खे आकाशे द्योतते इति । द्युत्+अच् ।) कीटविशेषः । जोनाक पोका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ज्योतिरिङ्गणः २ । इत्यमरः । २ । ५ । २८ ॥ खज्योतिः ३ प्रभाकीटः ४ उपसूर्य्यकः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ध्वान्तो-न्मेषः ६ तमोमणिः ७ दृष्टिबन्धुः ८ तमोज्योतिः ९ ज्योतिरिङ्गः १० निमेषकः ११ । इति शब्द-रत्नावली ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । २ । ६ । ४६ ।
“विदितमनन्तसमस्तं
तव जगदात्मनो जनैरिहाचरितम् ।
विज्ञाप्यं परमगुरोः
कियदिव सवितुरिव खद्योतैः ॥”)

खद्योतनः, पुं, (द्योतयतीति । द्युत्+णिच्+कर्त्तरि ल्युः । ततः खस्य आकाशस्य द्योतनः प्रका-शकः ।) सूर्य्यः । इति जटाधरः ॥

खधूपः, पुं, (खं आकाशं धूपयति । खे धूपः ज्वलच्छिखवह्निरिव वा । धूप्+“कर्म्मण्यण् ।” । ३ । २ । १ । इति अण् ।) अग्निक्रीड़ा-विशेषः । हाउइ इति भाषा । यथा, भट्टौ । ३ । ५ ।
“उच्चाम्यचक्रुर्नगरस्य मार्गान्
ध्वजान् बबन्धुर्मुमुचुः खधूपान् ॥”

खन, उ ञ विदारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) उ, खनित्वा खात्वा । ञ,

ह्वितो जाह्नवीतीरे कूपं खनति दुर्म्मतिः। खनते। इति दुर्गादासः॥

खनकः, पुं, (खन् + "शिल्पिनि ष्वुन्।" ३।१।१४५। इति वुन् स च षित्।) उन्दुरः। सन्धितस्करः। सिंदेल चोर इति भाषा। भूमिवित्तज्ञः। स्वर्णाद्युत्पत्तिस्थानज्ञः। इति हेमचन्द्रः॥ (स्वनामप्रसिद्धो विदुरस्य बन्धुविशेषः। यथा, महाभारते जतुगृहे। १। १४८। १।

"विदुरस्य सुहृत् कश्चित् खनकः कुशलो नरः॥")

खनकः, त्रि, (खन् + वुन्।) अवदारकः। खनन-कर्त्ता। इति मेदिनी॥ (यथा, गोः रामायणे। १। १२। ६।

"स्थापत्ये चेह स्थापत्याः हृष्टाः परमधार्म्मिकाः। कर्म्मान्तिका लिपिकरा वर्धकाः खनका अपि॥")

खननं, क्ली, (खन् + भावे ल्युट्।) विदारणम्। खोँड़न खोदन इति च भाषा। यथाह कश्चित्।

"पश्य लं खननं गर्त्तेन तदभूद्दालोक्य मूकः शठः॥"

खनयित्री, स्त्री, (खन् + णिच् न वृद्धिर्निपातनात्। ततस्तृच् ङीप् च।) अस्त्रभेदः। खन्तीति भाषा। यथा, नारदपञ्चरात्रे पाद्मसंहिता।

"खनयित्री शुभा यात्रा जयार्थं जयकाङ्क्षि-णाम्।

पञ्चवर्णांशुकयुता चालनीया पुरः सताम्॥"

खनिः, स्त्री, (खन विदारे + "खनिकष्यज्यसीति।" उणा।४।१३६। इति इन्।) रत्नाद्युत्पत्तिस्थानम्। खानि इति भाषा॥ (यथा, रघुः। १८।२२।

"उत्खातशत्रुं वसुधोपतस्थे रत्नोपहारैरुदितैः खनिभ्यः॥")

तत्पर्य्यायः। आकरः २। इत्यमरः। २।३।७॥ खानी ३ खनी ४ खानिः ५। इति शब्दरत्नावली॥ गङ्गा ६। इति हेमचन्द्रः॥

खनित्रं, क्ली, (खन् + "अर्त्तिलूधूसूखनेति।" ।३।२।१८४। इत्र।) अस्त्रविशेषः। खन्ता इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अवदारणम्। इत्यमरः। २।९।१२॥ ("तथाहि भागवते। ७।२।१५।

"केचित् खनित्रैर्बिभिदुः सेतुप्राकारगोपुरान्॥")

खनी, स्त्री, (खनि + वा ङीष्।) रत्नाद्युत्पत्ति-स्थानम्। इति शब्दरत्नावली॥

खपुरं, क्ली, (खं आकाशं पिपर्त्ति। पॄ + कः।) घटः। इति हेमचन्द्रः॥ (खे आकाशे चरं पुरम्।) जङ्गमं पुरम्। (स तु दैत्यपुरविशेषः। तदुत्पत्तिकथा यथा, महाभारते। ३। १७३। निवातकवचवधे। ७-११।

"पुलोमा नाम दैतेयी कालका च महासुरी। दिव्यवर्षसहस्रं ते चेरतुः परमं तपः॥ तपसोऽन्ते ततस्ताभ्यां स्वयम्भूरददद्वरम्॥ अयाचेतां वरं ते तु सुतानामल्पदुःखिताम्। अवध्यताञ्च राजेन्द्र! सुरराक्षसपन्नगैः॥ पुरं सुरमणीयञ्च खेचरञ्च महाप्रभम्। सर्व्वरत्नैः समुदितं दुर्द्धर्षममरैरपि॥ महर्षियक्षगन्धर्व्वपन्नगासुरराक्षसैः। सर्व्वकामगुणोपेतं वीतशोकमनामयम्॥

ब्रह्मणा भरतश्रेष्ठ! कालकेयकृते कृतम्। तदेतत् खपुरं दिव्यं चरत्यमरवर्ज्जितम्॥"

खे आकाशे उत्थितं पुरम्। शुभाशुभादि-सूचनार्थं प्रकाशितं गन्धर्व्वनगरम्। अस्यो-त्तरादिदिग्भेदेनोदये फलभेदो यथा, वृहत्-संहितायाम् ३६ अध्याये।

"उदगादिपुरोहितनृपबलपतियुवराजदोषदं खपुरम्।

सितरक्तपीतकृष्णं विप्रादीनामभावाय॥ नागरनृपतिजयावहमुदग्विदिक्स्थं विवर्ण-नाशाय।

शान्तायां दृष्टं सतोरणं विजयाय॥ सर्व्वदिगुत्थं सततोत्थितञ्च भयदं नरेन्द्रराष्ट्रा-णाम्।

चौराटविकान् हन्याद्धूमानलशक्रचापाभम्॥ गन्धर्व्वनगरमुत्थितमापाण्डुरमशनिनिपातवात-करम्।

दीप्ते नरेन्द्रमृत्युर्वामेऽरिभयं जयः सव्ये॥ अनेकवर्णाकृति खे प्रकाशते पुरं पताकाध्वजतोरणान्वितम्। यदा तदा नागमनुष्यवाजिनां पिबत्यसृग्भूरि रणे वसुन्धरा॥")

हरिश्चन्द्रपुरम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खपुरः, पुं, (खं पिपर्त्ति उच्छ्रयत्वेन। पॄ + कः।) गुवाकः। (अस्य पर्य्याया यथा।

"खपुरो क्रमुकः पूगः।" इति वैद्यकरत्नमाला-याम्॥ खेन आकाशागतेन हिमकरादिना पूर्य्यते इति। पॄ + कर्म्मणि घञर्थे कः।) भद्रमुस्त-कम्। (खमिन्द्रियं पिपर्त्ति। पॄ + कः।) अलसके त्रि। इति मेदिनी॥ चालनखः। इति राजनिर्घण्टः॥

खभ्रान्तिः, पुं, (खे आकाशे अन्तरिक्षे भ्रान्तिर्भ्रमणं आमिषार्थं यस्य।) चिल्लः। इति शब्दरत्ना-वली॥ चिल इति भाषा॥

खमणिः, पुं, (खे आकाशे मणिरिव ज्योतिर्म्मय-त्वात् प्रकाशकत्वाद्वा।) सूर्य्यः। इति त्रिकाण्ड-शेषः॥

खमीलनं, क्ली, (खानां इन्द्रियाणां मीलनम्।) तन्द्रा। इति शब्दरत्नावली॥

खम्बलिः, स्त्री, (खं शून्यभूतं मूलमस्याः पृषो-दरात् साधुः। मूलराहित्यादस्यास्तथात्वम्।) कुम्भिका। इति शब्दरत्नावली॥ पाना इति भाषा॥

खम्बलिका, स्त्री, (खम्बलि + स्वार्थे कन् ततष्टाप्।) खम्बली। कुम्भिका। इति शब्दरत्नावली॥

खम्ब, गतौ, इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट्।) ओष्ठवर्गशेषोपधः। खम्बति। इति दुर्गादासः॥

खरं, क्ली, (खाय अन्तरिन्द्रियाय खस्य वा तीव्रता-रूपगुणं रातीति। ख + रा + कः।) तीव्रम्। तत्पर्य्यायः। तिग्मम् २ तीक्ष्णम् ३॥ इत्य-मरः। ।१।३।३५॥ (यथा, भागवते। ७।८।२८।

"तत्राऽट्टहासं खरमुत् खनोत्करं निमीलिताक्षं जगृहे महाजवः॥" तद्वति त्रि। यथा, रघुवंशे। ८। ९।

"न खरो न च भूयसा मृदुः पवमानः पृथिवीरुहानिव॥")

खरः, पुं, (खं मुखकुहरं छिद्रमतिशयेनास्त्यस्य राति। रः।) गर्द्दभः। इत्यमरः। २।९।७७॥ (यथा, मनुः। २। २०१।

"परीवादात् खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः।"

अश्वतरः। यथा, तत्रैव। ११। २०।

"उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानन्तु कामतः।") घर्म्मः। इति मेदिनी॥ निष्ठुरः। राक्षसविशेषः। स तु रावणभ्राता। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, रामायणे। १। ३। २०।

"वधं खरत्रिशिरसोरुत्थानं रावणस्य च।") दैत्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, भागवते। २। ७। ३४।

"ये च प्रलम्बखरदर्दुरकेश्यरिष्ट-मल्लेभकंसयवनाः कुजपौण्ड्रकाद्याः॥") कण्टकिवृक्षविशेषः। इत्यजयः॥ कङ्कः। काककुररपक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥ (वत्सरविशेषः। यथा, ज्योतिस्तत्त्वे।

"उपद्रुतं जगत् सर्व्वं तस्करैर्मूषिकैः खगैः। पीड़िताश्च प्रजाः सर्व्वाः देशभङ्गः खरे प्रिये।" कठिनम्। रविपार्श्वगः। पश्चिमद्वारस्थः इति शब्दार्थचिन्तामणिः॥)

खरकाष्ठिका, स्त्री, (खरं उग्रं काष्ठं यस्याः ततः कप् टाप् च। कापि अत इत्वम्।) बला। इति राजनिर्घण्टः॥

खरकुटी, स्त्री, (खरा क्षुरवत्तया तीव्रा कुटी।) नापितशालिका। नापितस्य गृहम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खरकोणः, पुं, (खरवत् कोणयति शब्दायते। अत्र सङ्कोचार्थकुणधातोः शब्दार्थ इति बोध्यं धातूनामनेकार्थत्वात्। यद्वा कोणयति आत्मानं सङ्कोचयति वा। कुण + अच्। "कर्म्मण्यण्" ३। २। १। इति अण् वा।) तित्तिरिपक्षी। इति हेमचन्द्रः॥

खरगन्धनिभा, स्त्री, (खरगन्धेन तीव्रगन्धेन नितरां अतिशयेन भातीति। नि + भा + कः।) नागबला। इति जटाधरः॥

खरगन्धा, स्त्री, (खरो गन्धो यस्याः।) नागबला। इति राजनिर्घण्टः॥

खरगृहं, क्ली, (खरस्य गर्द्दभस्य गृहम्।) गर्द्दभशाला। गादार घर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। खरशाला २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खरगेहं, क्ली, (खरस्य गेहम्।) खरशाला। इति शब्दरत्नावली॥

खरग्रहः, पुं, (खरस्य ग्रहः गृहम्।) खरशाला। इति त्रिकाण्डशेषः। (खरो ग्रहो यस्मात् विग्रहात्। ग्रह + अप्। गर्द्दभग्रहभेदः।)

(ख)रघातनः, पुं, (खरं उग्रं रोगविशेषं घातयतीति । हन्+स्वार्थे णिच्+कर्त्तरि ल्युः ।) नागकेशरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (खरं राक्षसं प्रसिद्धं राक्षसं घातयतीति । श्रीरामचन्द्रः । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

(ख)रच्छदः, पुं, (खरस्तीक्ष्णश्छदः पत्रमस्य ।) उलूकम् । उलुखड़ इति भाषा ॥ इत्कटः । ओकड़ा इति भाषा । इति रत्नमाला ॥ क्षुद्रलक्षणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(ख)रणसः, त्रि, (खरा तीक्ष्णा नासिका अस्य । "खुरखराभ्यां वा नस् ।" इति वार्त्तिके पक्षे "अच् नासिकायाः ।" ५ । ४ । ११८ । इत्यच् नसादेशश्च । ततः "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः ।" ८।४।३। इति णत्वम् ।) तीक्ष्णनासिकः । तत्पर्य्यायः । खरणाः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ॥

(ख)रणाः, [स्] त्रि, (खरा तीक्ष्णा नासिका यस्य । "खुरखराभ्यां वा नस् ।" वार्त्तिके इति नसादेशः । "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः ।" ८।४।३। इति णत्वम् ।) तीक्ष्णनासिकः । इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ॥

(ख)रत्वक्, स्त्री, (खरा तीक्ष्णा त्वक् यस्याः ।) अलम्बुषा । लज्जालुप्रभेदः । इति भावप्रकाशः ॥

(ख)रदलं, क्ली, (खरः कर्कशः दलो न्यग्मालं यस्य काष्ठकाठिन्यतेति भावः ।) पद्मम् । इति धरणी ॥

(ख)रदला, स्त्री, (खरं कर्कशं दलं पत्रमस्याः ।) क्षेमाफला । इति शब्दचन्द्रिका ॥ डुमुर इति भाषा ॥

(ख)रदूषणः, पुं, (खरं उग्रं दूषणं मादकताजनकदोषो यत्र ।) धुस्तूरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ खरेण राक्षसेन सह दूषणश्च ॥ (त्रि, बहुदोषः ॥)

(ख)रध्वंसी [न्,] पुं, (खरं खनामविश्रुतं राक्षसं ध्वंसयतीति । ध्वन्स्+णिच्+णिनिः ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥ (खरं कंसचरं दैत्यं ध्वंसयतीति । कृष्णः । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

(ख)रनादिनी, स्त्री, (खरं कर्कशं नदतीति । नद्+णिनिः । ततः स्त्रियां ङीप् ।) रेणुकानामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(ख)रपत्रः, पुं, (खरं पत्रमस्य ।) क्षुद्रपत्रतुलसी । शाकाख्यवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ यावनालशरः । इरिदर्भः । मरुवकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(ख)रपत्रकः, पुं, (खरपत्र+कप् संज्ञायां कन् वा ।) तिलकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(ख)रपत्री, स्त्री, (खरपत्र+गौरादित्वात् ङीष् ।) गोजिह्वावृक्षः । काकोडुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

(ख)रपात्रं, क्ली, (खरं कठोरं कठिनं वा पात्रम् ।) लौहपात्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(ख)रपादाढ्यः, पुं, (खरैः दृढैः पादैर्मूलैराढ्यः ।) कपित्थवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खरपुष्पः, पुं, (खरं पुष्पमस्य ।) मरुवकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

खरपुष्पा, स्त्री, (खरं पुष्पं खराणि पुष्पाणि वा अस्याः ।) वर्व्वरी । इत्यमरः । २ । ४ । १३६ ॥ बावुइ तुलसी इति भाषा ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः । "वर्व्वरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ अथवास्याऽस्या यथा, चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये कटुकस्कन्धे । "एला-कुष्ठ-भल्लातकास्थि-हिङ्गु-किलिम-मूलक-सर्षप-लशुन-करञ्ज-शिग्रुक-मधुशिग्रुक-खरपुष्पा" इत्यादिषु ॥)

खरप्रियः, पुं, (खलः धान्यकलायादिशस्यमर्द्दनस्थानं प्रियोऽस्य । लस्य रत्वम् ।) पारावतः । इति शब्दमाला ॥

खरमञ्जरी, स्त्री, (खरा मञ्जरी यस्याः ।) अपामार्गः । इत्यमरः । २ । ४ । ८८ ॥ (खर्ज्जिकाद्यतैलेऽस्या व्यवहारो यथा,—
"खर्ज्जिकासिन्धुदन्त्यग्निरूपिकानलनीलिका ।
खरमञ्जरीबीजेषु तैलं गोमूत्रपाचितम् ।
दुष्टव्रणप्रशमनं कफनाड़ीव्रणापहम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे नाड़ीव्रणाधिकारे ॥)

खररोमा [न्,] पुं, (खरं रोम अस्य ।) नागभेदः । इति जटाधरः ॥

खरवल्लिका, स्त्री, (खरा वल्लरी ततः स्वार्थे कन् टाप् च ईकारस्य ह्रस्वत्वं रस्य लत्वञ्च ।) नागबला । इति रत्नमाला ॥ गोरक्षचाउलिया इति भाषा ॥

खरशब्दः, पुं, (खर उग्रः शब्दोऽस्य ।) कुररपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरशाकः, पुं, (खरं शाकमस्य ।) भार्गी । इति भावप्रकाशः ॥ वामनहाटी इति भाषा ॥

खरस्कन्धः, पुं, (खरः स्कन्धोऽस्य ।) प्रियालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरस्कन्धा, स्त्री, (खरः स्कन्धोऽस्याः ।) खर्ज्जूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरस्वरा, स्त्री, (खरं रौद्रं स्वराति नाशयतीति । स्वृ+अच् ।) वनमल्लिका । इति रत्नमाला ॥

खरा, स्त्री, (खं आकाशं लाति गृह्णातीति । ला+कः । लस्य रत्वम् ।) देवताड़वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १६८ ॥

खरांशुः, पुं, (खरा अंशवो रश्मयो यस्य ।) सूर्य्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खरागरी, स्त्री, (खरं आगिरतीति । आ+गॄ+अच् । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) देवताड़वृक्षः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"वेणी जीमूतकश्चाखुविषाजिलोमशच्छदः ।
खरागरी कदम्बश्च खुङ्गाको देवताड़कः ॥")

खराब्दाङ्कुरकं, क्ली, (खराब्दात् तीव्रगर्ज्जनमेघात् अङ्कुरयतीति । अङ्कुरि+ण्वुल् । अस्य हि नूतनजलदध्वनेरङ्कुरोत्पत्तेस्तथात्वम् ।) वैदूर्य्यमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खराश्वा, स्त्री, (खरैरश्यते भुज्यतेऽसौ । अश् भोजने+"उल्वादयश्च ।" उणां । ४ । ९५ । इति वः ।) मयूरशिखा । वनजटा इति ख्याता । चैवयमानिका इति केचित् । इत्यमरभरतौ ॥ (यथास्या गुणाः ।
"खराश्वा कफवातघ्नी वस्तिरोगरुजापहा ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥)

खराह्वा, स्त्री, (खरं तीव्रगन्धं आह्वयतीति । ह्वे+कः । स्त्रियां टाप् ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"अजगन्धाजमोदाख्या खराह्वा कारवी च सा ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

खरिका, स्त्री, (खात् शून्यात् गन्धविशेषं रातीति । रा+कः ततः संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वञ्च ।) कस्तूरीभेदः । सा तु चूर्णाकृतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरुः, पुं, (खन्+"खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु ।" उणां १ । ३७ । इति कुः रश्चान्तादेशः ।) शिवः । हयः । दर्पः । दन्तः । इति मेदिनी । रे । २१ ॥ कामदेवः । इति सिद्धान्तकौमुदीसुधादिवृत्तिः ॥ शुक्लवर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥

खरुः, त्रि, (खन्+"खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु ।" उणां १ । ३७ । इति कुः रश्चान्तादेशः ।) श्वेतः । इति मेदिनी । रे ।२२॥ निषिद्धेकरुचिः । इति हेमचन्द्रः ॥ निर्बोधः । क्रूरः । इति सिद्धान्तकौमुदीसुधादिवृत्तिः ॥ तीक्ष्णः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

खर्ज्ज, यथाम्जौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-अकं-सेट् ।) खर्ज्जति । म्रट् मार्ज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥

खर्ज्जिका, स्त्री, (खर्ज्ज+ण्वुल्+स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च ।) अवदंशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खर्ज्जुः, पुं, (खर्ज्ज+उन् ।) खर्ज्जूरी । कण्डूः । कीटः । इति हेमचन्द्रः ॥

खर्ज्जुरं, क्ली, (खर्ज्ज+उरच् ।) रौप्यम् । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

खर्ज्जूः, स्त्री, (खर्ज्ज व्यथने+"कृषिचमितनीति ।" उणां १ । ८२ । इति ऊः ।) कण्डूः । कीटः । इत्युणादिकोषः ॥

खर्ज्जूघ्नः, पुं, (खर्ज्जूं कण्डूयनं हन्तीति । हन्+टक् ।) चक्रमर्द्दः । धत्तूरः । अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खर्ज्जूरं, क्ली, (खर्ज्जूरस्य फलम् । फले विहितस्याणो लुप् ।) खर्ज्जूरफलम् । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । गुरुत्वम् । क्षयाभिघातदाहवातपित्तरोगे हितत्वम् । हृद्यत्वम् । शुक्रवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ ("अपक्वखर्ज्जूरफलं त्रिदोषशमनं मतम् । पक्वमेव हितं श्रेष्ठं त्रिदोषशमनं परम् ॥" इति प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥ यथा च चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये । "मधुरं बृंहणं हृद्यं खर्ज्जूरं गुरु शीतलम् ।

चयेऽभिघाते दाहे च वातपित्ते च तद्धितम् ॥”) रौप्यम्। हरितालम्। इति हेमचन्द्रः। खलः। इति मेदिनी ॥

खर्ज्जूरः, पुं क्ली, (खर्ज्ज मार्ज्जने + “खर्ज्जिपिञ्जा-दिभ्य ऊरोलचौ।” उणां ४। ६०। इति ऊरः।) खर्ज्जूरीवृक्षः। खेजुर गाछ इति भाषा ॥ अस्य मस्तिष्कगुणाः। स्वादुत्वम्। तिक्तत्वम्। कषायत्वम्। मूत्रातङ्करोगनाशि-त्वम्। बलप्राणशुक्रवृद्धिकारित्वञ्च। इति राज-वल्लभः ॥

(“खर्ज्जूरस्य विषं हन्ति तदा वै गात्र संशयः।” इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे विषाधिकारे॥) वृश्चिकः। इति मेदिनी ॥

खर्ज्जूरिका, स्त्री, (खर्ज्जूर + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ततः संज्ञायां कन् टाप् च ततो ह्रस्वः।) मिष्टान्नविशेषः। इति पाकराजेश्वरः। मिठा गजा इति भाषा ॥

खर्ज्जूरी, स्त्री, (खर्ज्जूर + गौरादित्वात् ङीष्।) वनखर्ज्जूरः। इत्यमरः। २।४।१७०॥ खर्ज्जूर-वृक्षः। खेजुरगाछ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। खरस्कन्धा २ दुष्प्रधर्षा ३ दुरारोहा ४ निश्रेणी ५ कषायी ६ यवनेष्टा ७ हरप्रिया ८। अस्याः गुणाः। कषायत्वम्। पक्वे गौल्यत्वम्। कषायि-कत्वम्। पित्तश्लेष्मनाशित्वम्। वृंहणत्वम्। कफ-शुक्रवृद्धिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्-पर्य्यायगुणाः।

“भूमिखर्ज्जूरिका स्वाद्वी दुरारोहा मृदुच्छदा। तथा स्कन्धफला काककर्कटी स्वादुमस्तका॥ * ॥ पिण्डखर्ज्जूरिका त्वन्या सा देशे पश्चिमे भवेत्। खर्ज्जूरी गोस्तनाकारा परद्वीपादिहागता॥ जायते पश्चिमे देशे सा च्छोहारेति कीर्त्त्यते। खर्ज्जूरीत्रितयं शीतं मधुरं रसपाकयोः॥ स्निग्धं रुचिकरं हृद्यं क्षतक्षयहरं गुरु। तर्पणं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिविष्टम्भशुक्रदम्॥ कोष्ठमारुतकृद्वल्यं वान्तिवातकफापहम्। ज्वराभिघातक्षुत्तृष्णाकासश्वासनिवारकम्॥ मदमूर्च्छामरुत्पित्तमद्योद्भूतगदान्तकृत्। महतीभ्यां गुणैरल्पा स्वल्पा खर्ज्जूरिका स्मृता॥ * ॥ खर्ज्जूरीतरुतोयन्तु मदपित्तकरं भवेत्। वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रकृत्॥ * ॥ सुलेमानी तु मृदुला बलिहीनफला च सा। सुलेमानी श्रमभ्रान्तिदाहमूर्च्छास्रपित्तहृत्॥” इति भावप्रकाशः॥

खर्द्द, दंशने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) दंशनं दन्तकरणकक्रिया। खर्द्दति मूलकं लोकः। केचित्तु दन्दशूके इति पठित्वा दन्दशूकः दन्दशूककर्त्तृकक्रियेत्याहुः। इति दुर्गादासः॥

खर्परः, पुं, (कर्परः। पृषोदरात् खत्वम्।) तस्करः। धूर्त्तः। भिक्षापात्रम्। कपालम्। इति मेदिनी॥ छत्रम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खर्परी, स्त्री स्त्री, (खर्परं उपधातुभेदकारक-त्वेनास्त्यस्या इति अच् ततो गौरादित्वात् ङीष्।) कर्परीतुत्थम्। इत्यमरटीका॥

खर्परीतुत्थं, क्ली, (खर्पर्य्येव तुत्थं खर्परीरूपं तदाख्यं तुत्थं वा।) तुत्थविशेषः। तत्पर्य्यायः। खर्परीरसकम् २ चक्षुष्यम् ३ अमृतोत्पन्नम् ४ तुत्थम् ५ खर्परिका ६। अस्य गुणाः। कटु-त्वम्। तिक्तत्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। रसायन-त्वम्। त्वग्दोषशमनत्वम्। दीप्तत्वम्। बल-पुष्टिप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

खर्व्व, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) खर्व्वति। इति दुर्गादासः॥

खर्व्व, क्ली, (खर्व्व + अच्।) संख्याविशेषः। इति मेदिनी॥ तत्तु दशाब्जसंख्या। इति लीलावती॥ दशवृन्दसंख्या। १०,०००,०००,०००। इति स्मृतिः॥ (सहस्रमहापद्मसंख्या। इति गोः रामाश्रमम्। यथा, तत्रैव। ६।४।५६-५६। “शतं शतसहस्राणां कोटिमाहुर्मनीषिणः। शतं कोटिसहस्राणां शङ्ख इत्यभिधीयते॥ शतं शङ्खसहस्राणां वृन्दमाहुर्मनीषिणः। शतं वृन्दसहस्राणां महावृन्दमिति स्मृतम्॥ महावृन्दसहस्राणां शतं पद्मं परिस्मृतम्। शतं पद्मसहस्राणां महापद्मं विभाव्यते॥ महापद्मसहस्राणां तथा खर्व्वमिहोच्यते॥”)

खर्व्वः, पुं, (खर्व्व + अच्।) कुवेरस्य निधि-विशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ दशवृन्दसंख्या। इति स्मृतिः॥ कुब्जकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः। (वामनः। इत्यमरः। २।६।४६॥ स्त्री। गायत्रीस्वरूपा भगवती। यथा, देवीभाग-वते। १२।६।३८। “खड्गखेटकरा खर्व्वा खेचरी खगवाहना॥”)

ख(र्व्वि)र्व्वः, त्रि, (खर्व्व + अच्।) क्षुद्रः। खाटो छोट इत्यादि भाषा। तत्पर्य्यायः। न्यक् २ नीचः ३ वामनः ४ ह्रस्वः ५। इत्यमरः। ३। १।७०॥ निखर्व्वः ६ खट्टनः ७ खर्व्वशाखः ८। इति हेमचन्द्रः॥ अगुरुः ६ अनायतः १०। इति जटाधरः॥

खर्व्वशाखः, त्रि, (खर्व्वा शाखा हस्तपदाद्यवयवाः यस्य।) वामनः। खर्व्वः। इति हेमचन्द्रः॥

खर्म्मः, पुं, (खुर + वाहुलकात् मक् पृषोदरात् उकारस्य लोपः।) पौरुषम्। कोषजांशुकम्। पट्टवस्त्रम्। इति मेदिनी॥

खर्व्व, गर्व्वे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) अन्तःस्थवकारान्तोऽयम्॥ खर्व्वति। इति दुर्गादासः॥

खर्व्वः, त्रि, (खर्व्व + अच्।) ह्रस्वः। वर्ग्यवका-रान्तखर्व्वशब्दार्थोऽप्यत्र॥

खर्व्वटः, पुं क्ली, (खर्व्व + अटन्) चतुःशतग्राम-मध्यस्थलम्। इति भूरिप्रयोगः॥ पर्व्वतप्रान्त-ग्रामः। इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधर-स्वामी॥

खर्व्वुरा, स्त्री, (खर्व्व + उरच् टाप् च।) तरटीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

खर्व्वूलं, क्ली, (खर्व्व + ऊलच् + डः।) बहुसुत। इति भावप्रकाशः॥ खरवुजा इति भाषा। (अस्य लक्षणं गुणाश्च यथा,— “दशाङ्गुलन्तु खर्व्वूलं कथ्यते तद्गुणा अथ। खर्व्वूलं मूत्रलं बल्यं कोष्ठशुद्धिकरं गुरु। स्निग्धं स्वादुतरं शीतं वृष्यम्पित्तानिलापहम्। तेषु यच्चाम्लमधुरं सक्षारञ्च रसाद्भवेत्॥ रक्तपित्तकरन्तत्तु मूत्रकृच्छ्रकरम्परम्॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

खल, चलनार्थे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) चलनार्थश्चालचयौ। चालश्च खलनम्। खलति खलो धर्म्मात्। इति दुर्गादासः॥

खलं, क्ली, (खल + अच्।) भूः। स्थानम्। कल्कः। इति मेदिनी। खलाधानम्। इति हेमचन्द्रः। धान्यमाड़िवार खामार इति भाषा॥ (यथा, मनुः। ११।१७। “खलात् क्षेत्रादगाराद्वा यतो वाप्युपलभ्यते।”

खलः, पुं, (खल + अच्) सूर्य्यः। इति भूरिप्रयोगः॥ तमालवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका। धत्तूरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (प्रवाहिका रोगे भिषजादिविहितपथ्यविशेषः। यथा चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये वाभटेनोक्तम्। “कल्को विल्वशलाटूनां तिलकल्कश्च तत्समः। दध्नः सरोऽम्लः सस्नेहः खलो हन्ति प्रवाहिकाम्॥”

खलः, त्रि, नीचः। अधमः। इति मेदिनी। क्रूरः। (यथा, मृच्छकटिकायां १ मे अङ्के। “खलस्वभावं भवितव्यतां तथा चकार सर्व्वं किल शूद्रको नृपः॥”) तत्पर्य्यायः। दुर्जनः २ पिशुनः ३। इत्यमरः। ३।१।४७॥ द्विजिह्वः ४ विश्वकद्रुः ५ दुर्मुखः घातुकः ७ क्रूरः ८ पापः ९। इति जटाधरः॥

खलतिः, पुं, (खलन्ति केशा अस्मात्। खल सञ्चलने + “खलतिः।” उणां ३। ११२। इति निपातनात् साधुः।) इन्द्रलुप्तरोगयुक्तः। टाक पड़ा माथा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। खल्वाटः २ ऐन्द्रलुप्तिकः ३ शिपिविष्टः ४ वभ्रुः ५। इति हेमचन्द्रः॥ खल्लिटः ६। इति त्रिकाण्डशेषः। खल्लिटः ७। इति शब्दरत्नावली॥ (“रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम्। प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः। रोमकूपान् रुणद्ध्यस्य तेनान्येषामसम्भवः। तदिन्द्रलुप्तं रूढ्याख्य प्राहुश्चाचेति चापरे। खलतेरपि जन्मैवं सदनं तत्र तु क्रमात्॥” इति वाभट्टे उत्तरस्थाने त्रयोविंशेऽध्याये।

खलपूः, त्रि, (खलं भूमिं पुनाति परिष्कृतं करोतीति। खल + पू + क्विप्।) माड़ुनकारी झाड़ुकश फरास इत्यादि भाषा। तत्पर्य्यायः। वहुकरः २। इत्यमरः। ३।१।१७॥

खलमूर्त्तिः, पुं, (खल इव अनिष्टकारका उग्रा मूर्त्तिरस्य।) पारदः। इति शब्दचन्द्रिका। पारा इति भाषा॥

शारा, स्त्री, (खल आधारो यस्या: ।) तैल-
यिका । इति जटाधर: ॥ आरसुला इति
षा ॥
, पुं, (खल+इन् ।) तैलकिट्टम् । इति
जनिर्घण्ट: ॥ (यथा, भारतरत्नाकरे । २।६८ ।
ग्राल्यां वैदूर्य्यमय्यां पचति तिलखलिं चन्दने-
रिन्धनौघै: ॥")
न:, पुं स्त्री, (खे अश्वमुखच्छिद्रे लीन: पृषो-
रादित्वात् वा ह्रस्व: ।) खलीन: । इत्यमर-
कायां रायमुकुट: ॥ (यथा, कादम्बर्य्याम्
उभयत: खलिनकनककटकावलम्बाभ्यां पदे पदे
गाकुञ्चनप्रयत्नाभ्यां पुरुषाभ्यामवलम्ब्यमानाम् ।"
श्वमित्यर्थ: ॥)
नी, स्त्री, (खलानां समूह: ।"इति चकवाच्च ।"
। २ । ५१ । इति इनि: । तत्तो ङीप् ।)
लसमूह: । धानेर अनेक खामार इति
षा ॥ तत्पर्य्याय: । खल्या २ । इत्यमर: ।
। २ । ४२ ॥ तालमूली । इति रत्नमाला ॥
श:, पुं, (खे जलादूर्द्धाकाशे लिशति ईषद्द्-
क्कतीति । यद्वा, खे जलाभ्यन्तरे छिद्रादौ
शति सम्यग्भावेन श्लिषतीति । लिश् + क: ।)
नामख्यातमत्स्य: । खलिशामाछ इति भाषा ॥
त्पर्य्याय: । कङ्कत्रोट: २ खलेशय: ३ । इति
ब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणा: । ग्राहित्वम् ।
शायत्वम् । वायुकोपनत्वम् । रूक्षत्वम् । लघु-
म् । शूलहरत्वम् । किञ्चिदामविनाशित्वञ्च ।
ति राजवल्लभ: ॥ खल्लिशोऽपि पाठ: ॥
कार:, पुं, (खल + क्त + घञ् । अभूततद्भावे
: ।) अपकार: । इति जटाधर: ॥ (निर्भत्स-
म् । इति चिन्तामणि: ॥)
न:, पुंस्त्री, (खे अश्वमुखच्छिद्रे लीन: ।) कविका ।
त्यमर: । २ । ८ । ४९ ॥ कड़ियालि इति भाषा ॥
था, महाभारते । १ । १६६ । १५ ।
"शतं रथानां वरहेममालिनां
चतुर्युजां हेमखलीनशालिनाम् ॥")
, अ, (खल + बाहुलकात् उन् ।) निषेध: ।
क्यालङ्कार: । (यथा, माघे । २ । ७० ।
सम्पृक्तसाम्यतं वक्तुमुक्ते सुखलपातिना ।
द्वारितेर्थे लेखेन खलूक्ता खलु वाचिकम् ॥"
अत्राद्यखलुशब्द: प्रतिषेधार्थे द्वितीय: वाक्या-
ङ्कारे ॥"इति तट्टीकायां मल्लिनाथ: ॥)जिज्ञासा ।
था, शकुन्तले । "स खल्वधीते वेदम् ?") अनु-
य: । इत्यमर: । ३ । ४ । १८ ॥ (यथा, शकुन्तले ।
न खलु न खलु मुग्धे ! साहसं कार्य्यमेतत्" ॥)
श्चितम् । (यथा, कुमारे । ४ । २८ ।
"दयिताखमवस्थितं नृणां
न खलु प्रेम चलं सुहृज्जने ॥")
दवाक्यादिपूरणम् । (यथा, रामायणे । ३ ।
१ । ६ ।
वधा: खलु न वध्यन्ते सचिवास्तव रावण ! ।
लासुपथमारूढ़ं न नियच्छन्ति सर्व्वश: ॥")
षा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—

प्राकृत्वमे १ मे अङ्के ।
"न खलु न खलु वाण: सन्निपात्योऽयमस्मिन्
मृदुनि मृगशरीरे तूलराशाविवाग्नि: ॥")
खलुक, [च्] पुं, (खं इन्द्रियं दर्शनेन्द्रियं लुञ्च-
यति हन्तीति । ख + लुञ्च + क्विप् ।) अन्धकार: ।
इति त्रिकाण्डशेष: ॥
खलुरेष:, पुं, (खलुरिष्यते बध्यतेऽसौ । खलु + रिष
+ कर्म्मणि घञ् ।) मृगभेद: । इति शब्दचन्द्रिका ॥
खलूरिका, स्त्री, (खलु + रिष् + निपातनात्
साधु: ।) शस्त्राभ्यासभूमि: । इति हेमचन्द्र: ॥
खलेधानी, स्त्री, (खले धीयन्ते वृषभा अस्मिन् ।
धा + अधिकरणे ल्युट् ततो ङीप् ।) मेधि: ।
खलेपशुबन्धनदारु । इति जटाधर: ॥
खलेवाली, स्त्री, (खले वाल्यन्ते चाल्यन्तेऽत्र
वृषभा इति । वल + अधिकरणे घञ् गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) खले गोबन्धनदारु । इति
हेमचन्द्र: ॥ मेढ़ काठ इति भाषा ॥ (यथा,
कात्यायनश्रौतसूत्रे । २२ । ३ । ४८ ।
"खलेवालीयूपो लाङ्गलेषा ॥")
खलेश:, पुं, (खे जलादूर्द्धाकाशे गमनकाले
लिशति संश्लिष्यतीति । लिश् + अच् ।) खलिश-
मत्स्य: । इति हारावली ॥
खलेशय:, पुं, (खलेशं जलादूर्द्धाकाशसंसर्गं
यातीति । या + क: ।) खलिशमत्स्य: । इति
शब्दरत्नावली ॥
खल्या, स्त्री, (खलानां समूह: । यत् ।) खलिनी ।
इत्यमर: । ३ । ३ । ४२ ॥ धानमाड़ार अनेक
खामार इति भाषा ॥
खल्ल:, पुं, (खलतीति क्विप् खल् तं लातीति ।
ला आदाने + क: ।) वस्त्रप्रभेद: । गर्त्त: ।
चर्म्म । चातकपक्षी । इति मेदिनी ॥ दलि: ।
इति हेमचन्द्र: ॥ मशक इति भाषा । औषध-
मर्द्दनपात्रम् । खल इति भाषा । इति वैद्यकम् ॥
("अजाशकृत्तुषाग्निश्च भूगर्भे द्वितयं चिपेत् ।
तस्योपरिस्थितं खल्लं तप्तखल्लमिति स्मृतम् ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधि-
कारे ॥)
खल्लिका, स्त्री, (खल्ल + संज्ञायां कन् ततष्टाप् ,
कापि अत इत्वम् ।) कन्दौषम् । पिष्टकादि-
भर्ज्जनपात्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
खल्लिट:, त्रि, (खल्ल + इन् । खल्लि इव टलतीति ।
टल + ड: ।) खलति: । इति शब्दरत्नावली ॥
खल्ली, स्त्री, (खल्ल + गौरादित्वात् ङीष् ।) हस्त-
पादावमर्द्दनाख्यरोग: । इति मेदिनी ॥ तस्य
लक्षणं यथा, माधवकर: ।
"खल्ली तु पादजङ्घोरुकरमूलावमोटनी ॥"
तच्चिकित्सा यथा, भावप्रकाशे ।
"कुष्ठसैन्धवयो: कल्कश्चुक्रतैलसमन्वित: ।
सुखोष्णो मर्द्दने योज्य: खल्लीशूलनिवारण: ॥"
अपि च भैषज्यरत्नावल्याम् ।
"खल्ल्यां स्निग्धाम्ललवणै: स्वेदोन्मादोपनाहनम् ॥"
खल्लीट:, त्रि, (खल्लीव टलतीति । टल् + बाहु-

लकात् ड: ।) खलति: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥
(तच्चिकित्सा यथा, गारुड़े । १८० । १ ।
"सप्तरात्रात्प्रजायन्ते खल्लीटस्य कचा: शुभा: ।
दग्धहस्तिदन्तलेपात् साजाचीररसाञ्जनात् ॥")
खव, श भूतिप्रादुर्भावोत्पत्तौ । इति कविकल्पद्रुम: ॥
(क्र्यां-परं-अकं-सेट् ।) भूति: सम्पत्ति: पूति:
पवित्रता तयोरुत्पत्ति: प्रादुर्भाव: ॥
खवल्ली, स्त्री, (खे आकाशे स्थिता वल्ली ।)
आकाशवल्ली । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (यथास्या:
पर्य्याया गुणाश्च । अथ आकाशवल्ली । अमर-
वेलि इति च भाषा ।
"आकाशवल्ली तु बुधै: कथितामरवल्लरी ।
खवल्ली ग्राहिणी तिक्ता पिच्छिला ऽऽमयापहा ।
तुवराग्निकरी हृद्या पित्तश्लेष्मामनाशिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
खवारि, क्ली, (खे आकाशे स्थितं वारि उद-
कम् । खादागतं वारि वा ।) दिव्योदकम् ।
इति राजनिर्घण्ट: ॥
खवास:, पुं, (खे आकाशे शून्ये स्थितो वास: ।)
हिमम् । इति हारावली ॥
खश:, पुं, देशविशेष: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥
(तद्देशवासिनि तद्देशनृपे च बहुषु अणो लुक् ।)
तथा हि मनु: । १० । ४४ ।
"पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविड़ा: काम्बोजा जवना: शका: ।
पारदा: पह्लवाश्चीना: कीराता दरदा: खशा: ॥")
खशा, स्त्री, सुरानामगन्धद्रव्यम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (कखयोस्तुल्यार्थत्वात् ख: प्रजा-
पतिरेव आदौ तद्गर्भे कन्यात्मकबीजभावेन
शेते इति । ख + शी + ड: ततष्टाप् ।) दक्ष-
कन्या । सा च कश्यपपत्नी । यथा,—
"धर्म्मपत्न्य: समाख्याता: कश्यपस्य वदाम्यहम् ।
अदितिर्दितिर्दनुश्चैव कालायनायु: सिंहिका मुनि: ॥
कद्रू: प्राधा इरा क्रोधा विनता सुरभि: खशा ॥"
"इरा वृक्षलतावल्ली: तृणजातीश्च सर्व्वश: ।
खशा च यक्षरक्षांसि मुनिरप्सरसस्तथा ॥"
इति गारुड़े ६ अध्याय: ॥
खशीट:, पुं, (खं शीटति इति । शिट् अनादरे
अण् । अस्य गमनसमये खस्यानादरत्वेन गति-
योग्यत्वाभावेऽपि तद्गत्यनादरेण गमनात्तथा-
त्वम् ।) खलिशमत्स्य: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥
खश्वास:, पुं, (खस्य आकाशस्य श्वास इव ।)
वायु: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥
खष, वधे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-परं-सकं-
सेट् ।) खषति । इति दुर्गादास: ॥
खष्यं, क्ली, (खन् + "खष्यशिल्पवाण्येति ।" उणा
३ । २८ । इति यप्रत्ययात् निपातनात् सिद्धम् ।)
क्रोध: । बलात्कार: । इत्युणादिकोष: ॥
खस:, पुं, (खं हस्तादीन्द्रियं स्यति निश्चलीकरो-
तीति । सो + क: ।) पामा । खोस इति भाषा ॥
तत्पर्य्याय: । पाम २ कच्छू: ३ विचर्च्चिका ४ ।
इति हेमचन्द्र: ॥ (पामन्शब्देऽस्य विवरणं
ज्ञातव्यम् ॥)

खसकन्दः, पुं, (खस इव कन्दोऽस्य।) क्षीरकञ्चुकीवृक्षः। इति रत्नमाला॥ खसगन्धोऽपि क्वचित् पाठः॥

खसतिलः, पुं, (खसपूय इव तिलति स्निह्यतीति। तिल स्नेहे+कः। अस्य शुक्लकेशहानिःसरणात् तथात्वम्।) खस्खसः। इति राजनिर्घण्टः॥ (गुणादयोऽस्य यथा,—
"तिलभेदः खसतिलः कासश्वासहरः स्मृतः।
स्याद्वा खसफलोद्भूतं वल्कलं शीतलं लघु॥
ग्राहि तिक्तं कषायञ्च वातकृच्च कफासकृत्।
धातूनां शोषणं रूक्षं मदकृद्वाग्विवर्द्धनम्॥
मुहुर्मोहकरं रुच्यं सेवनात् पुंस्त्वनाशनम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

खसमः, पुं, (खेनाकाशेन समः।) बुद्धः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खसम्भवा, स्त्री, (खे सम्भवतीति। सम्+भू+अच्।) आकाशमांसी। इति राजनिर्घण्टः॥

खसर्पणः, पुं, (खे शून्ये सर्पणमस्य योगप्रभावात्।) बुद्धविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खसात्मजः, पुं, (खसायाः कश्यपपत्न्या आत्मजः।) राक्षसः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खसृमः, पुं, विप्रचित्तिदैत्यपुत्रः। यथा,—
"सिंहिकायां समुत्पन्ना विप्रचित्तिसुतास्तथा।
वंशः शल्यश्च बलवान् नभश्चैव महाबलः॥
वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः खसृमस्तथा।
अन्तको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च॥
निवातकवचा दैत्याः प्रह्लादस्य कुलेऽभवन्॥"
इति गारुडे ६ अध्यायः॥

खस्खसः, पुं, (खस+पृषोदरात् द्वित्वम्।) क्षुपविशेषः। पोस्ता इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। सूक्ष्मबीजः २ सूक्ष्मतण्डुलः ३ सुबीजः ४। अस्य गुणः। पाके मधुरत्वम्। कान्तिवीर्य्यबलप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (खसतिलशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

खस्खसरसः, पुं, (खस्खसस्य क्षुद्रबीजक्षुपविशेषस्य रसः।) अहिफेनः। इति राजनिर्घण्टः॥ आफिं इति भाषा॥

खस्तनी, स्त्री, (खं आकाशं स्तनवद्यस्याः मेघवारिपतनेन शस्याद्युत्पत्तेः पुत्रस्थानीयानां पृथिवीस्थजीवानां जीवनधारणात् तथात्वम्।) पृथिवी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खस्फटिकः, पुं, (खवत् निर्म्मलः स्फटिकः। यद्वा खस्फटिकः सूर्य्यः स अधिष्ठाताऽस्य।) सूर्य्यकान्तमणिः। चन्द्रकान्तमणिः। इति हेमचन्द्रः॥

खाखसः, पुं, (खस प्रकारे द्वित्वं ततः पृषोदरात् साधुः।) बीजविशेषः। पोस्तादाना इति भाषा। तत्पर्य्यायगुणाः।
"तिलभेदः खसतिलः खाखसश्चापि स स्मृतः।
स्याद्वा खसफलोद्भूतं वल्कलं शीतलं लघु॥
ग्राहि तिक्तं कषायञ्च वातकृत् कफकासकृत्।
धातूनां शोषकं रूक्षं मदकृद्वाग्विवर्द्धनम्॥
मुहुर्मोहकरं रुच्यं सेवनात् पुंस्त्वनाशनम्॥

अथ अफेनम्।
उक्तं खसफलक्षीरमाफुकमहिफेनकम्।
आफुकं शोषणं ग्राहि श्लेष्मघ्नं वातपित्तलम्॥
तथा खसफलोद्भूतं वल्कलप्रायमित्यपि।
अथ खसबीजम्।
उच्यन्ते खसबीजानि ते खाखसतिला अपि॥
खसबीजानि बल्यानि वृष्याणि सुगुरूणि च।
जनयन्ति कफं तानि शमयन्ति समीरणम्॥"
इति भावप्रकाशः॥

खाजिकः, पुं, (खे ऊर्द्ध्वदेशे आजः क्षेपः तत्र साधुः ठन्।) लाजाः। इति हारावली॥ खै इति भाषा॥

खाटः पुं, स्त्री, (खे ऊर्द्ध्वमार्गे अटत्यनेन। अट्+करणे घञ्।) शवरथः। इति शब्दरत्नावली॥ मरार खाट् इति भाषा॥

खाटिः, स्त्री, (खट् काङ्क्षायां बाहुलकात् इञ्।) असङ्कः। किणः। शवरथः। इति मेदिनी॥

खाटिका, स्त्री, (खाटि+स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ततष्टाप्।) खाटः। शवरथः। इति शब्दरत्नावली॥

खाण्डवं, क्ली, (खाण्डव्यास्तदाख्यया प्रसिद्धाया नगर्य्या जातम्। खाण्डवी+अण्। यदुक्तं कालिकापुराणे ६० अध्याये।
"पुरा तु विजयो राजा खाण्डवीं नाम तां पुरीम्।
भङ्क्त्वा वनं ततश्चक्रे तेन तत् खाण्डवं वनम्॥")
वनविशेषः। तद्विवरणं यथा,—
"विरूपस्याभवद्राधिर्गाधिर्म्मित्रोऽभवत् सुतः।
तेषां कल्पोऽभवद्राजा कल्पात्तु विजयोऽभवत्।
यो विजित्य क्षितिं सर्व्वां पार्थिवान् भूरितेजसा।
शक्रस्यानुमते चक्रे खाण्डवं शतयोजनम्॥
यत् सव्यसाची ह्यदहत् पाण्डुपुत्त्रः प्रतापवान्।
आवहन् परमां प्रीतिं ज्वलनस्य महात्मनः॥
ऋषय ऊचुः।
कथं स खाण्डवं चक्रे विजयः शतयोजनम्।
तद्वयं श्रोतुमिच्छामः कथयस्व तपोधन!॥
मार्कण्डेय उवाच।
सोमवंशेऽभवद्राजा महात्मा स महाबलः॥
धीरः सुदर्शनो नाम चारुरूपः प्रतापवान्।
स वै हिमवतो नातिदूरे भङ्क्त्वा महावनम्॥
सिंहान् व्याघ्रान् समुत्सार्य्य क्वचिच्चापि तपोधनान्।
खाण्डवीं नाम नगरीमकरोत्तत्र शोभनाम्॥
त्रिंशद्योजनविस्तीर्णामायतां शतयोजनम्।
उच्चप्राकारसंयुक्तां साट्टालाम्बुदतोरणाम्॥
निम्नाभिरतिदीर्घाभिः परिखाभिः समावृताम्।
दीर्घिकाभिश्चोपवनैर्बहुभिश्चाप्सरोगणैः॥
आकीर्णाञ्च तथावासैरुत्तमैरपि मानवैः।
सोत्सवाः सततं यत्र जना देवान् दिवि स्थितान्॥
सर्द्धन्ते स्म सदा युक्ता आढ्या भोगसमन्विताः।
स वै सुदर्शनो राजा खात्वा भूमिं विदार्य्य च॥
गङ्गां कनखलां देवीं वाहयामास खाण्डवीम्।
आनाय्य खाण्डवीमध्यं तेन स्नातेव सर्व्वशः।
वक्राद्वक्रगा भूत्वा याति सीतां नदीं प्रति॥
स जित्वा सकलान् भूपान् वित्तान्याहृत्य भूरि
राशीचकार खाण्डव्या मध्ये रत्नैरनेकशः।
अन्येषां नगरेभ्यस्तु जनानानीय भूपतिः।
खाण्डव्यां वासयामास हठादपि सुदर्शनः।
देवदानवगन्धर्व्वान् जित्वा जित्वा सुधा
देववृक्षं देवरत्नं देवीश्चापि तथौषधीम्।
खाण्डव्यां रोपयामास सहामात्यः सुदर्शनः।
असहिष्णुस्ततो जिष्णुर्भूपतिन्तं सुदर्शनम्।
हतापचारं बहुधा देवानाञ्च तथा नृणाम्
वाराणसीपतिं वीरं विजयं जयशालिनम्।
सन्धाय कृत्वा साचिव्यं तत्रैवासौ न्ययोजयत्
विजयो विवरं प्राप्य महाबलपराक्रमः।
सुदर्शनस्य नृपतेरवस्कन्दमथाकरोत्।
नासहत् सोऽप्यवस्कन्दं विजयस्य सुदर्शनः।
चतुरङ्गबलेनाशु युद्धायाभिमुखोऽभवत्।
विजयो रथमारुह्य नियुज्य चतुरङ्गिणीम्।
सेनां सुदर्शनं योद्धुं सम्मुखोऽभवदञ्जसा।
तदा महद्युद्धमासीद्विजयेन महात्मना।
सुदर्शनस्य नृपतेर्वृत्रवासवयोरिव॥
ततः सुदर्शनो राजा दारितो गदयाऽपत
तस्मिन्निपतिते वीरे सेनाभिस्तस्य सैनिकाः
भयात् संप्राद्रवन्नस्माद्दिशः प्रदिश एव च।
नष्टेषु तस्य सैन्येषु विजयः खाण्डवीं पुरीम्
प्रविश्य ददृशे तत्र राशीभूतान् गिरीनिव।
सुवर्णानाञ्च रत्नानां सञ्चयान् बहुशः पुरः
दृष्ट्वा सरांसि तत्राथ प्रफुल्लकमलानि तु।
हंसकारण्डवानादनादितानि समन्ततः।
राशीन् सुवर्णरत्नानां पर्व्वतानिव विस्तृतान्
पुष्पितान् देववृक्षांश्च भ्रमद्भ्रमरभूषितान्
प्रासादान् विपुलान् शुभ्रान् कैलाससदृशान्
गणान्
विस्फुटांश्च सुगन्धाढ्यान् प्रतिगेहे व्यवस्थित
उत्फुल्लनयनो राजा विजयः परवीरहा।
मेनेऽमरावतीं तान्तु पुरीं क्षितिगतामिव।
तं वीक्ष्यन्तं नरपतिं नगरीं तां सुरेश्वरः।
समेत्य विजयं प्राह सान्त्वयन् श्लक्ष्णया गिरा
इन्द्र उवाच।
राजन्महद्वनमिदमासीद्देवगणावृतम्।
नरगन्धर्व्वयक्षाणां मुनीनाञ्च मनोहरम्।
सर्व्वानुत्सार्य्य देवादीन्मम चाप्यप्रिये रतः।
भङ्क्त्वा वनमिदं गुह्यं समुत्साद्य तपोधनम्
खाण्डवीं नगरीं चक्रे हठाद्राजा सुदर्शनः।
तदिदं पुनरेव त्वं वनं कुरु नृपोत्तम!।
तत्राहं विहरिष्यामि तत्पक्षैः समं रहः।
मुनीनाञ्च तपः स्थानं मङ्गलं ते प्रसादतः।
भविष्यति च यक्षाणां किन्नराणाञ्च पार्थिव।
मार्कण्डेय उवाच।
एतत् श्रुत्वा वचस्तस्य शक्रस्य विजयस्तदा।
वनमेवाकरोत्तान्तु खाण्डवीं शक्रगौरवात्।
गच्छन्तु भो यथास्थानं प्रजाः सर्व्वा यथेच्छ

र्या वाञ्छान्ति लोकानां मन्दाग्न्यगमने पुनः ॥
ाराणसीं ते गच्छन्तु मयैव प्रतिपालिताम् ।
ततस्तस्य वचः श्रुत्वा जनाः केचिन्निजं पदम् ॥
गम्य वाराणसीं केचिद्विजयेनाभिपालिताम् ।
ततो धनानां तान्राशीन्रत्नानाञ्च पृथक् पृथक् ॥
प्रासनां कनकानाञ्च कूप्यानां विजयस्तदा ।
ीवरैर्व्वाहयामास पुरीं वाराणसीं प्रति ॥
ात्सर्व्वाणाञ्च देवानां यदानीतं हठात् पुरा ।
त्नदार्व्वादिकं यत्तु विजयेन तत् प्रसाद्य च ॥
ेस्तैर्नीतन्तु खाण्डव्याः स्वस्थानं प्रति हर्षितैः ।
त्रंशद्योजनविस्तीर्णां शतयोजनमायताम् ।
ां पुरीं विजयश्चक्रे न चिरादेव वै वनम् ।
तस्मिन् शक्रस्य सम्मत्या तक्षकः सहितो गणैः ॥
उवास सुचिरं तत्र ततोऽभूत्तित्स्वनं वनम् ।
तत्र देवाः सगन्धर्व्वाः क्रीडन्त्यप्सरसां गणाः ॥
आशंसयंश्च विजयं रणेषु विजयावहम् ॥”*॥
“अष्टाविंशतिमे प्राप्ते युगे द्वापरशेषतः ॥
वह्निर्ब्राह्मणरूपेण भिक्षां जिष्णुमयाचत ।
दातुमङ्गीकृते भिक्षां तदा पाण्डुसुतेन वै ॥
वह्निः स्वरूपमास्थाय जिष्णुं वचनमब्रवीत् ।
अहमग्निः पाण्डुपुत्त्र ! यज्ञभागातिभोजनात् ॥
व्याधितोऽहं ततो व्याधिं मम त्वं नाशयाधुना ।
खाण्डवं नाम विपिनं सपक्षिन्द्रगराक्षसम् ॥
यदि त्वं मां भोजयितुं शक्नोषि श्वेतवाहन ! ।
तदा ममात्यसौ व्याधिरपयास्यति नोचिरात् ॥
पुरा तु विजयो राजा खाण्डवीं नाम तां पुरीम् ।
भङ्क्त्वा वनं ततश्चक्रे तेन तत् खाण्डवं वनम् ॥
तदर्थं देवविहितं वनं तच्छ्वेतवाहन ! ।
विरोधात्तु शक्रस्य न स्वयं भोक्तुमुत्सहे ॥
तस्मात्त्वाहि महाभाग ! वने तस्मिन्नियोजय ।
यथाऽहं सकलं भोक्तुं प्राप्नोमि त्वत्प्रसादतः ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सव्यसाची महाबलः ।
दाहयामास विपिनं तत् सर्व्वं प्राणिसंयुतम् ।
देवकीतनयेनासौ वासुदेवेन पालितः ।
खाण्डवं दाहयामास ज्वलनस्य हिते रतः ॥”
“सुप्रीतः प्रददौ तस्मादर्ज्जुनाय महात्मने ।
वह्निर्धनुश्च गाण्डीवं वारुणं देवनिर्म्मितम् ॥
अक्षयाविषुधी द्वौ च रूप्याभांश्चतुरो हयान् ।
हनूमताधिष्ठितन्तु महान्तं वानरध्वजम् ॥
खड्गञ्च त्रिशिखं तीक्ष्णं दहनः सव्यसाचिने ।
नीरोगश्चाभवद्वह्निस्तदा जिष्णुप्रसादतः ॥
तैर्व्वाणैस्तेन धनुषा तेन खड्गेन केतुना ।
तदश्वस्यन्दनेनापि विजिग्ये फाल्गुनो रणे ॥
एवं भैरववर्गेषु संजातो विजयो नृपः ।
खाण्डवं नाम विपिनं चकार सुमहात्मती ॥”
इति श्रीकालिकापुराणे ६० अध्यायः ॥
(खण्डस्य इक्षुखण्डादेर्विकार इत्यण् । गुडादि-विकारमिष्टान्नद्रव्यम् । यथा, महाभारते । १३। ५३ । १८ । [वान् ॥”)
“रसानापूपकांश्चित्रान् मोदकानथ खाण्ड-
ाण्डवी, स्त्री, (हिमवतः सन्निहितं इन्द्रप्रस्थं खण्डयित्वा चन्द्रवंशीयेन राज्ञा सुदर्शनेन निर्म्मिता या पुरी सा ।) चन्द्रवंशीयसुदर्शनराजकृतहिमवत्पर्व्वतनिकटस्थपुरीविशेषः । तद्विवरणं खाण्डवशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

खाण्डिकः, पुं, (खण्डं मोदकादिकं शिल्पमस्य । इति ठञ् ।) खण्डपालः । मोदकः । इति हारावली ॥ मयरा इति भाषा ॥ (क्लीवे तु खण्डिकानां समूहः “खण्डिकादिभ्यश्च ।” ४ । २ । ४५ । इत्यञ् । खण्डिकसमूहः ॥)

खातं, क्ली, (खन्यते इति । खन् + कर्म्मणि क्तः ।) पुष्करिणी । इत्यमरः । १ । १० । २७ ॥ तस्य परिमाणं यथा,—शतेन धनुर्भिः पुष्करिणी त्रिभिः शतैर्दीर्घिका चतुर्भिर्द्रोणः पञ्चभिस्तडागः द्रोणदशगुणा वापीति ॥
“चतुर्विंशाङ्गुलो हस्तो धनुस्तच्चतुरुत्तरः ।
शतधन्वन्तरश्चैव तावत् पुष्करिणी शुभा ।
एतत्पञ्चगुणः प्रोक्तस्तडाग इति निर्णयः ॥”
इति मत्स्यवर्द्धमानधृतो वशिष्ठः ॥

खातकं, क्ली, (खात + संज्ञायां कन् ।) परिखा । इति हेमचन्द्रः ॥ खाना पगार इत्यादि भाषा ॥

खातकः, पुं, अधमर्णः । धारी । ऋणी । यथा,—
“उत्तमर्णो धनस्वामी अधमर्णस्तु खातकः ॥”
इति संक्षिप्तसारटीकायां गोयीचन्द्रः ॥
(परसैन्यविदारकः । यथा, महाभारते । १२ । ११८ । ११ ।
“खातकं व्यूहतत्त्वज्ञं बलहर्षणकोविदम् ॥”
“खातकः परसैन्यविदारकः ।” इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥)

खातभूः, स्त्री, (खातयुक्ता भूर्भूमिः ।) प्रतिकूपः । परिखा । इति हारावली ॥

खातव्यवहारः, पुं, (खातस्य पुष्करिण्यादेर्व्यवहारः परिमाणम् ।) पुष्करिण्यादिपरिमाणम् । पुकुरे कालीति भाषा ॥
“अथ खातव्यवहारे करणसूत्रं सार्द्धार्या ।
गणयित्वा विस्तारं बहुषु स्थानेषु तद्युतिर्भाज्या ।
स्थानकमित्या सममितिरेवं दैर्घ्ये च वेधे च ।
क्षेत्रफलं वेधगुणं खाते घनहस्तसंख्या स्यात् ॥
उदाहरणम् ।
भुजवक्रतया दैर्घ्यं दशेशार्ककरैर्म्मितम् ।
त्रिषु स्थानेषु षट्पञ्चसप्तहस्ता च विस्तृतिः ॥
यस्य खातस्य वेधोऽपि द्विचतुस्त्रिकरः सखे ! ।
तत्र खाते कियन्तः स्युर्घनहस्ताः प्रचक्ष्व मे ॥”

१२

न्यासः ७ 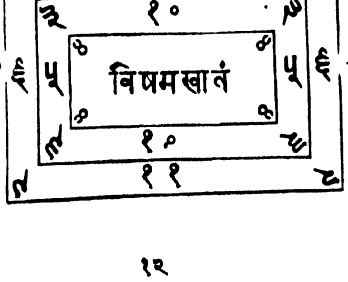

१२

अत्र सममितिकरणेन विस्तारे हस्ताः । ६ । दैर्घ्ये । ११ । वेधे । ३ । तत्क्षेत्रदर्शनं यथा,—

११

न्यासः ६ 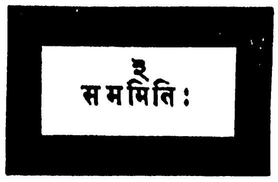 ६

११

यथोक्तकरणेन लब्धा घनहस्तसंख्या ॥ १९८ ॥
खातान्तरे करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।
मुखजतलजतद्युतिजक्षेत्रफलैक्यं हृतं षड्भिः ।
क्षेत्रफलं सममेतत् वेधहतं फलं घनफलं स्पष्टम् ।
समखातफलत्र्यंशः सूचीखाते फलं भवति ॥
उदाहरणम् ।
मुखे दशद्वादशहस्ततुल्यं
विस्तारदैर्घ्यन्तु तले तदर्द्धम् ।
यस्याः सखे सप्तकरश्च वेधः
का खातसंख्या वद तत्र वाप्याम् ॥

१२

न्यासः १० 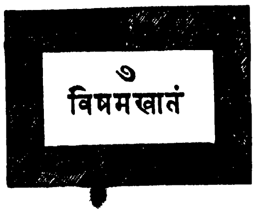 १०

१२

मुखजं क्षेत्रफलम् । १२० । तलजम् । ३० । तद्युतिजम् । २७० । एषामैक्यम् । ४२० । षड्भिः । ६ । हृतं जातं समफलम् । ७० । वेध-७ हतं जातं खातफलं घनहस्ताः । ४९० ।
द्वितीयोदाहरणम् ।
खातेऽथ तिग्मकरतुल्यचतुर्भुजे च
किं स्यात् फलं नवमितः किल यत्र वेधः ।
वृत्ते तथैव दशविस्तृतिपञ्चवेधे
सूचीफलं वद तयोश्च पृथक् पृथङ्मे ॥

१२

न्यासः १२ 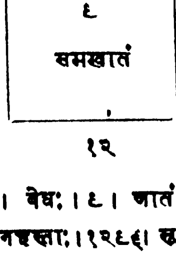 १२

१२

भुजः । १२ । वेधः । ९ । जातं यथोक्तकरणेन खातफलं घनहस्ताः । १२९६ । सूचीफलम् । ४३२ ।

सूचखातदर्शनाय ।

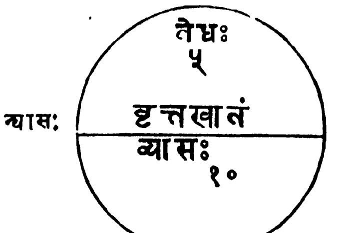

व्यासः । १० । वेधः । ५ । अत्र सूक्ष्मपरिधिः $\frac{३६२७}{१२५}$ । सूक्ष्मक्षेत्रफलम् $\frac{३६२७}{५०}$ । वेधगुणं जातं सूक्ष्मखातफलम् $\frac{३६२७}{१०}$ । सूक्ष्मसूची-फलम् $\frac{१३०६}{१०}$ । यद्वा स्थूलखातफलम् $\frac{२७५०}{७}$ । सूचीफलं स्थूलम् $\frac{२७५०}{२१}$ ।

इति लीलावत्यां खातव्यवहारः समाप्तः ॥

खात्रं, क्ली, (खनु विदारे+"उषिखनिभ्यां कित् ।" उणां । ४ । १६१ । इति ष्ट्रन् किच्च ।) खातम् । खनित्रम् । इत्युणादिकोषः ॥ दारुणम् । वनम् । सूत्रम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (जलाधारविशेषश्च । इति उज्ज्वलदत्तः ॥)

खाद, ऋ भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । ऋदित् ।) ऋ, अचखादत् । इति दुर्गादासः ॥

खादकः, त्रि, (खाद् भक्षणे+ण्वुल् ।) ऋणग्रहीता । खातक इति ख्यातः । इति मिताक्षरा ॥ भक्षकः । यथा,—

"विक्रयैर्गोविनिमयैर्दत्त्वा गोमांसखादके ।
व्रतं चान्द्रायणं कुर्य्याद्वधे साक्षाद्वधी भवेत् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे गोभिलः ॥

खादनं, क्ली, (खाद्+भावे ल्युट् ।) भक्षणम् । आहारः । (खादति चर्व्वयत्यनेन इति ।) दन्ते पुं । इति हेमचन्द्रः ॥

खादितं, त्रि, (खाद+क्तः ।) भक्षितम् । इत्यमरः । ३ । १ । ११० ॥ खाओया इति भाषा ॥ ("अशितं खादितं पीतं लीढ़ं कोष्ठगतं नृणाम् । तज्जीर्य्यति यथाकालं शोषितं पित्ततेजसा ॥" इति शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

खादिरसारः, पुं, (खदिर+स्वार्थे अण् ततः षष्ठीतत्पुरुषः ।) खदिरवृक्षनिर्यासः । खयर इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । खादिरः २ अद्भुतसारः ३ सत्सारः ४ रङ्गदः ५ रङ्गः ६ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातव्रणकण्ठामयनाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ खदिरसारोऽपि पाठः ॥ (यथा,—

"विना खदिरसारेण हारेण हरिणीदृशाम् ।
नाधरे जायते रागो नानुरागः पयोधरे ॥"
इति उद्भटः ॥)

खादुकः, त्रि, (खादति हिनस्ति इति । खाद्+उन् संज्ञायां कन् ।) हिंसालुकः । इति हारावली ॥

खाद्यं, त्रि, (खाद्यते इति । खाद्+कर्म्मणि ण्यत् ।) भक्षणीयद्रव्यम् । यथा,—

"कस्त्वं भद्र खलेश्वरोऽहमिह किं घोरे वने स्थीयते शार्दूलादिभिरेव हिंस्रपशुभिः खाद्योऽहमित्याशया ।" इत्युद्भटः ॥

खानपानं, क्ली, (धातूनामनेकार्थत्वात् खे भक्षणे+भावे ल्युट् खानम् । पा पाने+भावे ल्युट् पानम् । खानेन सह पानं यद्वा खानञ्च पानञ्च तयोः समाहारः ।) कठिनद्रवद्रव्ययोर्गलाधःकरणम् । खाना पिना इति हिन्दी भाषा ॥ यथा, गारुड़े नीतिसारे १०६ अध्यायः ।

"सद्भावेन हि तुष्यन्ति देवाः सत्पुरुषा द्विजाः ।
इतरे खानपानेन वाक्प्रदानेन पण्डिताः ॥"

खानिः, स्त्री, (खन+इन् । पृषोदरात् वृद्धिः ।) खनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

खानिकं, क्ली, (खानेन खननेन निर्वृत्तं इति ठञ् ।) कुड्यच्छेद्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ देयालेर गर्त्त इति भाषा ॥

खानिलः, त्रि, (खानं खननं शिल्पत्वेनास्त्यस्य । इति बाहुलकात् इलच् ।) भित्तिचौरः । इति शब्दरत्नावली ॥ सिँदेल चोर इति भाषा ॥

खानी, स्त्री, (खानि+वा ङीष् ।) खनिः । इति शब्दरत्नावली ॥

खानोदकः, पुं, (खानाय पानार्थं उदकमत्र ।) नारिकेलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खापगा, स्त्री, (खे आकाशे स्थिता खात् आगता वा आपगा नदी ।) गङ्गा । इति हेमचन्द्रः ॥

खारः, पुं, (खं अवकाशमाधिक्येन ऋच्छतीति । ऋ+अण् ।) खारीपरिमाणम् । इति हट्टचन्द्रः ॥

खारिः, स्त्री, (खं मध्यावकाशं आरातीति । आ+रा+इन् ।) खारीपरिमाणम् । इति भरतधृतहट्टचन्द्रः ॥

खारिकं, क्ली, (खारि+संज्ञायां कन् ।) महापारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

खारिम्पचः, त्रि, (खारिं खारीपरिमितधान्यमित्यर्थः पचतीति । पच्+"परिमाणे पचः ।" ३ । २ । ३१ । इति खश्+ततो मुम् ।) खारिपरिमितान्नादिपाककर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

खारी, स्त्री, (खं मध्यावकाशं आरातीति । आ+रा+इन् । "कृदिकारान्तादक्तिनः ।" ४।१।४५। इत्यस्य वार्त्तिं इति पक्षे ङीष् ।) परिमाणविशेषः । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥ यदाह तट्टीकायां भरतः ।

"पलं प्रकुञ्चकं मुष्टिः कुड़वस्तच्चतुष्टयम् ।
चत्वारः कुड़वाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाढ़कम् ॥
अष्टाढ़को भवेद्द्रोणो द्विद्रोणः शूर्प उच्यते ।
सार्द्धशूर्पो भवेत् खारी द्वे खार्य्यौ गोण्युदाहृता ॥
तामेव भारं जानीयात् वाहो भारचतुष्टयम् ॥"

"षोड़शद्रोणपरिमाणम् ।" इत्यमरटीकायां स्वामी लीलावती च ॥ गोणीचतुष्टयम् । तत्तु षष्ठवत्यधिकचतुःसहस्रपलानि । पाँचशत ...
शेर इति भाषा । इति वैद्यकपरिभाषा । ...
चतुष्टयम् । यथा,—

"चतुराढ़को भवेद्द्रोणः खारी द्रोणचतुष्टयम्
इति स्मृतिः

खारीकं, त्रि, (खारीं खारीवापमर्हतीति । "खा... ईकन् ।" ५ । १ । ३३ । "केवलायाश्चेति ... व्यम् ।" इति वार्त्तिं इति ईकन् ।) खा... क्षेत्रम् । खारीपरिमितबीजवपनोपयुक्तक्षेत्र... तत्पर्य्यायः । खारीवापः २ । इत्यमरः ।२।६।...

खारीवापः, त्रि, (खारी तत्परिमितधान्यं उ... ऽत्र । वप्+अधिकरणे घञ् ।) खारीकः । इ... मरः । २ । ६ । १० ॥ (खारीं वपतीति । ... +कर्त्तरि अण् । धान्यादिवपनकारी ॥)

खिखिः, स्त्री, (खिरित्यव्यक्तशब्देन खेटति भी... भयमुत्पादयतीति । खि+खिट्+डः । पृ... दरात् साधुः ।) किखिः । इति क्वचित् त्रिका... शेषे पाठः ॥ ख्याँकशियाली इति भाषा ॥

खिङ्खिरः, पुं, (खिं अव्यक्तध्वनिविशेषं कि... विकृतिभावेन शब्दं करोतीत्यर्थः । कृ+... पृषोदरात् खत्वेन साधुः ।) शिवाभेदः । ख्याँ... शियाली इति भाषा । खट्वाङ्गम् । तत्तु शि... स्याङ्गम् । वारिबालकम् । तत्तु गन्धद्रव्य... इति विश्वो हेमचन्द्रश्च ॥

खिट, भयभीषयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (... परं-भये अकं-भयोत्पादने सकं-सेट् ।) भी... खतो भयोत्पादना । खेटति जनो व्याघ्राद्... तीत्यर्थः । खेटति व्याघ्रो जनं भीषयते इत्य... इति दुर्गादासः ॥

खिद, श प औ परिघाते । इति कविकल्पद्रुम... (तुदां-परं-सकं-अनिट् ।) श प, खिन्दति द... राजा । औ, खेत्ता । इति दुर्गादासः ॥

खिद, ङ ध य औ दैन्यके । इति कविकल्पद्रुम... (दिवां-रुधां च-आत्मं-अकं-अनिट् ।) दैन्य... मुपतप्तीभावः । ङ ध, खिन्ते तेनैव ये द्र... दीयमानं न गृह्णते । इति हलायुधः ॥ ... स्वसुखमिरभिलाषः खिद्यते लोकहेतोरि... शाकुन्तले । औ, खेत्ता । इति दुर्गादासः ॥

खिदिरः, पुं, (खिद्यते तपस्यापरीषहा दुःखेन तप... वा । यथायथं व्युत्पत्तिर्ज्ञातव्या । खिद्+"... मदि-मुदि-खिदीति ।" उणां । १ । ५२ । ... किरच् ।) चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥ दीन... तापसः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

खिद्यमानः, त्रि, (खिद्+ताच्छील्ये चानश्... खेदयुक्तः । दैन्यग्रस्तः । उपतप्तः । यथा,—

"खिद्यमानन्तु तं दृष्ट्वा सूर्य्यः तपसा ... तदा
इति शाम्बपुराणे सूर्य्यस्तव...

खिद्रः, पुं, (खिद् दैन्ये+"स्फायि तञ्चिवञ्चीति ... उणां । २ । १३ । इति रक् ।) रोगः । दरिद्र... इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

खिन्नः, त्रि, (खिद्+क्तः ।) दैन्ययुक्तः । खे... युक्तः । यथा, श्रीभागवते ।

गौर्भूतालसुखी खिन्ना रुदन्ती करुणं विभो॥"
खिट्टी, स्त्री, मञ्जासमङ्गा। इति राज-
निर्घण्टः॥
, त्रि, (खिल+कः।) हलादिना क्षतभूमिः।
खल भूंइ इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। अप्र-
हतम् २। इत्यमरः।२।१।५॥ सारसंक्षिप्ते
धसि च पुं। इति मेदिनी॥
खिलो नारायणः प्रोक्त इषवस्तद्गुणाः स्मृताः।"
इति खिलेषु हरिवंशे इत्यत्र नीलकण्ठटीका॥
इ खनौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-
अकं-अनिट्।) उ, खवते। इति दुर्गादासः॥
खुः, पुं, (खुं इत्यव्यक्तशब्दं कुर्व्वन् गाहते
जलं विलोड़यतीति। गाह+अच्।) लघा-
गोघोटकः। इति हेमचन्द्रः॥
, उ स्तेये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-
सकं-सेट्। उदित्त्वात् क्त्वा वेट्।) उ, खोजित्वा
त्वा। स्तेयं चौर्य्यम्। इति दुर्गादासः॥
खाकः, पुं, (खुज+आकः निपातनात् जस्य
हलम्।) देवताड़कवृक्षः। इति रत्नमाला॥
खाक इति क्वचित् पाठः॥
इ ड खञ्जे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-
आत्मं-अकं-सेट्-इदित्।) पञ्चमस्वरी। खञ्जः
गोटनम्। इ, कर्म्मणि खुड्यते। ड, खुड्ते
गोड़। इति दुर्गादासः॥
क } भेदे। इति कविकल्पद्रुमः॥
इक } (चुरां-परं-सकं-सेट्। पाक्षिक
दित्।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ। क, खोड़यति।
तीय आद्यस्वरीति कातन्त्राद्याः। स्वमते तु
तीयस्याद्यस्वरित्वे पूर्व्वोऽपीदनुबन्धः स्यात्।
पञ्चमस्वरित्वे तु स्वजातीयस्य पुनःपाठात् पूर्व्वो
नुबन्धः। खुण्डयति। खण्डयतीति प्रयोगस्तु
खडि इ मथोत्यस्मात् घञि खण्डं करोतीति णौ
साध्यम्। तस्य भेदवाचित्वन्तु धातूनामनेकार्थ-
त्वात्। इति दुर्गादासः॥
श विलेखने। छेदने। इति कविकल्पद्रुमः॥
तुदां-परं-सकं-सेट्।) श, खुरति भूमिं वृषः
लोकः। खोरिता। खुरः शफम्। इति
दुर्गादासः॥
, पुं, (खुर छेदने+कः। यद्वा "क्षुरेन्द्राग्र-
वेति।" उणा।२।२८। इति रन् गुणा-
भावोऽस्थलोपश्च।) शफम्। गवादीनां पादा-
ग्रम्। (यथा, मनुः।४।६७।
न भिन्नशृङ्गाक्षिखुरैर्न वालधिविरूपितैः॥")
कोलदलम्। नखीनामगन्धद्रव्यम्। इति मेदिनी॥
दनवस्तु। नापितस्य क्षुरः। इति शब्दरत्ना-
वली॥ खड्गादीनां पादुकम्। इति धरणी॥ खुरा
इति भाषा॥
कः, पुं, (खुर+संज्ञायां कन्। खुरो गन्धद्रव्य-
विशेषः स इव कायति वा। कै+कः।) तिल-
वृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (तिलशब्देऽस्य
गुणादयो बोद्धव्याः॥)
खः, त्रि, (खुर इव नासिका अस्य "अग्ना-
सिकाया इति।"५।४।११८। इति अच्
नसादेशश्च "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः।"८।४।३।
इति णत्वम्।) चिपिटनासिकः। इत्यमरः।
२।६।४७॥ चेपटानाकयुक्त इति भाषा॥
खुरणाः, त्रि, (खुर इव नासिका अस्य "खुर
खराभ्यां वा नस्।" इति नसादेशः "पूर्व्वपदा-
दीति।"८।४।३। इति णत्वं च।) खुरणसः।
इत्यमरः।२।६।४७॥ छेपड़ानासिकायुक्त इति
भाषा॥
खुरप्रः, पुं, (खुर इव प्राति खुराकारवत् कार्य्यं
पूरयतीत्यर्थः। खुर+प्रा+कः।) वाणविशेषः।
इत्यमरटीकायां स्वामी॥ खुरपा इति भाषा॥
खुरली, स्त्री, (खुरैः सह विविधानि अस्त्रादीनि
लाति पौनःपुन्येन शिक्षार्थमत्र। ला ग्रहणे+
इन्+वा ङीष्।) शराभ्यासः। इति हेमचन्द्रः॥
खुराकः, पुं, (खुर+आकन्।) पशुः। इत्यु-
णादिकोषः॥
खुरालकः, पुं, (खुर इव अलति पर्य्याप्नोतीति।
अल+ण्वुल्।) लौहमयवाणः। इति शब्द-
माला॥
खुरालिकः, पुं, (खुराणां आलिभिः कायति
प्रकाशते। कै+कः।) क्षुरकोषभाण्डः। नापि-
तेर भाँड़ि इति भाषा। नाराचः। उपधानम्।
इति मेदिनी॥ खरालिकोऽपि पाठः॥
खुर्द, ङ क्रीड़ायाम्। इति कविकल्पद्रुमः (भ्वां-
आत्मं-अकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। दीर्घिणः
पृथक्पाठात् पूर्व्वस्य न दीर्घः। ङ, खुर्द्दते। इति
दुर्गादासः॥
खुल्लं, स्त्री, (क्षुद्+सम्पदादित्वात् क्विप्। क्षुदं
लातीति। ला+कः। पृषोदरात् साधुः।)
नखीनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥
क्षुद्रे नीचे च त्रि॥
खुल्लकः, त्रि, (खुल्ल+स्वार्थे कन्।) स्वल्पः।
नीचः॥ कनिष्ठः। दरिद्रः। निष्ठुरः, खलः।
इत्यमरटीका॥
खुल्लतातः, पुं, (खुल्लः कनिष्ठः तातस्य पितुरिति
पूर्व्वनिपातः।) पितृकनिष्ठभ्राता। इति शब्द-
रत्नावली॥ खुड़ा इति भाषा॥
खुल्लमः, पुं, (खुल्लेन मीयते इति। मा+घञर्थे
कः।) पन्थाः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
खूर्द, ङ क्रीड़ायाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-
आत्मं-अकं-सेट्।) षष्ठस्वरी। ङ, खूर्द्दते।
इति दुर्गादासः॥
खेखीरकः, पुं, (खे आकाशे खीलक इव लक्ष्य
रत्वम्।) शब्दवती यष्टिः। इति हारावली॥
खेगमनः, पुं, (खे आकाशे गमनं अस्य।) काल-
कण्ठपक्षी। इति शब्दमाला॥
खेचरः, पुं, (खे चरतीति। चर+"चरेष्टः।"
३।२।१६। इति टः। अलुक् समासः।)
शिवः। इति शब्दरत्नावली॥ विद्याधरः। इति
जटाधरः॥ पारदः। इति राजनिर्घण्टः॥
आकाशचारिणि त्रि॥
("हतो हन्ति जराव्याधिं मूर्च्छितो व्याधिघातकः।
बद्धः खेचरतां धत्ते कोऽन्यः सूतात् कृपाकरः॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारमारणाधि-
कारः॥
मेषादिराशिः। यथा ज्योतिस्तत्त्वे—"खेचराश्च
सर्व्वे॥")
खेचरान्नं, क्ली, (खेचरं द्विदलादिमिश्रितं अन्नम्।)
द्विदलादिसहितपक्वतण्डुलम्। खिचड़ीति भाषा॥
इति पाकराजेश्वरः॥
खेट, त क भक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-
चुरां-परं-सकं-सेट्।) अचिखेटत्। इति
दुर्गादासः॥
खेटं, क्ली, (खे+अट्+अच्।) तृणम्। इति
शब्दरत्नावली॥ खेड्डमपि पाठः॥
खेटः, पुं, (खे आकाशे अटति। अट्+अच्।)
ग्रहः। यथा, भावविवेके।
"यस्मिन् राशौ स्थितः खेटस्तेन तं परिपूरयेत्॥"
खेटः, त्रि, (खिट्+अच्। खेट+कः वा।) अधमः।
इत्यमरः।३।१।५४॥ घोटकः। इति शब्दरत्ना-
वली॥ सुनिन्दकः। इति विश्वः॥ सुनन्दक इति
पाठे बलरामस्य गदा इति कश्चित्॥
खेटः, पुं, क्ली, (खिद्यते भयसुत्पद्यते अस्मा-
दनेन वा। खिट्+अपादाने करणे वा घञ्।)
मृगया। इत्यमरहेमचन्द्रौ॥ कफः। (खिद्यते
भक्षोपयोगिशस्यादिना उपजीव्यते अस्मात्।)
ग्रामभेदः। स तु कर्षकग्रामः। (तथा च भाग-
वते।१।६।११।
"खेटखर्व्वटवाटीश्च वनान्युपवनानि च॥"
"खेटाः कर्षकग्रामाः।" इति श्रीधरस्वामी॥)
चर्म्म। इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ॥
खेटकः, पुं, (खेट+स्वार्थे कः।) ग्रामभेदः।
चासार गाँ इति भाषा॥ इति जटाधरः॥
फलकम्। इति हेमचन्द्रः॥ "खेटकं वसुनन्दके।"
इति हारावली॥ वसुनन्दको धननहिजीवकः।
इति तत्सूची॥ बलदेवस्य गदा इति कश्चित्॥
खेटः } पुं, (खेटति भयसुत्पादयत्यनेन। खिट्
खेटकः } +करणे घञ्। खेट+स्वार्थे कः।)
यष्टिः। यथा,—
"यष्टिरूपेण खेट! त्वमरिसंहारकारकः।
देवीहस्तस्थितो नित्यं मम रक्षां कुरुष्व च॥"
इति शारदीयदुर्गापूजापद्धतौ
अस्त्रपूजाप्रकरणम्॥
"खेटकं पूर्णचापञ्च पाशमङ्कुशमेव च॥"
इति च तत्र दशभुजायां दुर्गाया ध्यानम्॥
खेटितालः, पुं, (खे अटतीति अट् इन्। खिट्+
इन् वा। खेटिः तालोऽस्य।) वैतालिकः। इति
शब्दमाला॥
खेटी, [न्] पुं, (खेट+णिनिः।) नागरः। कामी।
इति शब्दमाला॥
खेड, त क भक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-
चुरां-परं-सकं-सेट्।) अचिखेड़त्। इति दुर्गा-
दासः॥

खेदः, पुं, (खिद्+भावे घञ्।) शोकः। इति हेमचन्द्रः॥ अवसन्नता। इति जटाधरः॥ (यथा, रामायणे। ४। ४६। ७।
"अद्यापीदं वनं दुर्गं विचिन्वन्तु वनौकसः।
खेदं त्यक्त्वा पुनः सर्व्वं वनमेव विचिन्वताम्॥")

खेदिनी, स्त्री, (खिद्+णिच्+णिनिः। स्त्रियां ङीप्।) अश्मन्तपर्णीवृक्षः। लता। इति शब्दचन्द्रिका॥ (दैन्यकारिणी। शोककारिणी॥ इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः॥)

खेयं, क्ली, (खन्यते इति। खनु विदारे+"ई च खनः।" ३। १। १११ इति कर्म्मणि क्यप् ईकारश्चान्तादेशः।) परिखा। गड़खाइ इति भाषा। इत्यमरः॥ खननीयम्। इति व्याकरणम्॥ (सेतुभेदः। यथा मिताक्षराधृतनारदवचनम्।
"सेतुश्च द्विविधो ज्ञेयः खेयो बन्ध्यस्तथैव च।
तोयप्रवर्त्तनात् खेयः।" इति॥)

खेल, ऋ चाले। गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-चलने अकं गत्यां सकं-सेट्।) कवर्गद्वितीयादिः। अचिखेलत्। चालः कम्पः। चालः केचिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

खेलनं, क्ली, (खेल्+भावे ल्युट्।) क्रीडनम्। इति हलायुधः॥ (यथा, गीतगोविन्दे। १। ४१।
"कापि विलासविलोलविलोचन-
खेलनजनितमनोजम्॥")

खेलनी, स्त्री, (खेलति अस्मिन् इति। खेल+अधिकरणे ल्युट्+स्त्रियां ङीप्।) शारिफलम्। इति हेमचन्द्रः॥

खेला, स्त्री, (खेल+भावे+अप् टाप्।) खेलनम्। तत्पर्य्यायः। क्रीड़ा २ कूर्द्दनम् ३। इत्यमरः। १। ७। ३३॥

खेलिः, स्त्री, (खे आकाशे अलति पर्य्याप्नोति। अल्+इन्।) गीतम्। बाणः। सूर्य्यः। पक्षी। जन्तुः। इत्यजयपालः॥

खेव, ऋ ङ सेवे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ऋदित्।) ऋ, अचिखेवत्। ङ, खेवते। इति दुर्गादासः॥

खेसरः, पुं, (खे आकाशे इव द्रुतगामित्वात् सरतीति। सृ+टः।) जन्तुविशेषः। खच्चर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अश्वखरजः २ खरादूगर्भः ३ अध्वगः ४ वामी ५ सन्तुष्टः ६ मिश्रजः ७ मिश्रशब्दः ८ अतिभारगः ९। इति राजनिर्घण्टः॥

खै, स्थैर्य्ये। खनने। हिंसायाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-स्थैर्य्ये अकं-खननादौ सकं-अनिट्।) खायति। इति दुर्गादासः॥

खोङ्गाहः, पुं, (खे आकाशे उङ् इत्यव्यक्तशब्दं कुर्व्वन् गाहते इव प्रधावतीत्यर्थः। गाह+अच्। पृषोदरात् साधुः।) श्वेतपिङ्गलाश्वः। इति हेमचन्द्रः॥ खाङ्गाहोऽपि पाठः॥

खोट, ऋ गत्याघाते। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) ऋ, अचुखोटत्। गत्याघातः खोटनम्। खोटति खञ्जः। इति दुर्गादासः॥

खोट, त् क क्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-चुरां-परं-सकं-सेट्।) अचुखोटत्। इति दुर्गादासः॥

खोटिः, स्त्री, (खोट्+इन्।) चतुरा स्त्री। इति शब्दमाला॥ खोरिरित्यपि पाठः॥

खोटी, स्त्री, (खोटि+वा ङीष्।) पालङ्कीवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ चतुरापि॥

खोड़, ऋ खोटने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) ऋ, अचुखोड़त्। खोड़ति खञ्जः। रमानाथस्तु खोड़ति बाला क्रिमिमित्युदाहृतवान्। इति दुर्गादासः॥

खोड़, त् क क्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-चुरां-परं-सकं-सेट्।) अचुखोड़त्। इति दुर्गादासः॥

खोड़ः, त्रि, (खोड़ति इति। खोड़+अच्।) खञ्जः। खोँड़ा इति भाषा॥ इत्यमरः २।६।४६॥

खोड़कशीर्षकं, क्ली, (खोड़ क्षेपे+ण्वुल्। खोड़कं शीर्षं अस्य इति कप्।) कपिशीर्षम्। क्रयशीर्षम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खोर, ऋ खोटने। गतिवैकल्ये इति यावत्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) ऋ, अचुखोरत्। खोरति खञ्जः। इति दुर्गादासः॥

खोरः, त्रि, (खोरति इति। खोर्+अच्।) खञ्जः। इति हेमचन्द्रः॥

खोल, ऋ खोटने। गतिवैकल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) ऋ, अचुखोलत्। खोलति खञ्जः। रमानाथस्तु खोलति बाला क्रिमिमित्युदाहृतवान्। इति दुर्गादासः॥

खोलः, त्रि, (खोलति इति। खोल+अच्।) खञ्जः। इति शब्दमाला॥

खोलकः, पुं, (खोल+संज्ञायां कन्।) पाकः। खोला इति भाषा॥ शिरस्त्रः। खोपड़ा इति भाषा॥ वल्मीकः। उयेर ढिपि इति भाषा॥ पूगकोषः। इति मेदिनी॥ गुयार छोवड़ा इति भाषा॥

खोलिः, स्त्री, (खोल+इन्।) तूणः। इति शब्दमाला॥

खोल्मुकः, पुं, (खे आकाशे उल्मुक इव लोहितवर्णतयेति बोध्यम्।) मङ्गलग्रहः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ख्या, ल ख्यातौ। कथने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-परं-अकं-कथनादौ तु सकं-अनिट्।) ख्यातिः प्रसिद्धिः। ल, ख्याति गुणी प्रसिद्धः स्यादित्यर्थः। ख्याति साधुः कथां हरेः। तथा च। ख्या प्रकथने। प्रकथनं प्रसिद्धिरिति गोविन्दभट्टः। ख्या प्रकथने इति चतुर्भुजभुमरौ। इति दुर्गादासः॥

ख्यातः, त्रि, (ख्या+क्तः।) ख्यातियुक्तः। तत्पर्य्यायः। प्रतीतः २ प्रथितः ३ वित्तः ४ विज्ञातः ५ विश्रुतः ६। इत्यमरः। ३। १। ९॥ (यथा, भट्टिः। ६। ९७।
"अमितम्पचमीशानं सर्व्वभोगीणमुत्तमम्।
आवयोः पितरं विद्धि ख्यातं दशरथं भुवि॥")

ख्यातगर्हणः, त्रि, (ख्याता विश्रुता गर्हणा निन्दा अस्य।) प्रसिद्धकुत्सनः। तत्पर्य्यायः। वा- गीतः २। इत्यमरः। ३। १। ९३॥

ख्यातगर्हितः, त्रि, (ख्यातं गर्हितं गर्हणमस्य।) ख्यातगर्हणः। इति जटाधरः॥

ख्यातिः, स्त्री, (ख्या+क्तिन्।) प्रसिद्धिः। तत्पर्य्यायः। प्रथा २। इत्यमरः। ३। २। (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। ४०२। [यतः।
"लोके ख्यातिमुपागताऽत्र सकले लोकोक्ति-
मनुष्य। १२। ३६। [पुष्कलाम्
"येनास्मिन् कर्म्मणा लोके ख्यातिमिच्छति
न च शोचत्यसम्प्राप्तौ तद्विज्ञेयन्तु राजसम्॥")
प्रकाशः। ज्ञानम्। यथा, माघे। ४। ५५।
"मैत्र्यादिचित्तपरिकर्म्मविदो विधाय
क्लेशप्रहाणमिह लब्धसबीजयोगाः।
ख्यातिं च सत्त्वपुरुषान्यतयाऽधिगम्य
वाञ्छन्ति तामपि समाधिभृतो निरोद्धुम्॥"
"मैत्रीति। इहाद्रौ समाधिभृतो योगि- मैत्री करुणा मुदिता उपेक्षेति चतस्रश्चित्तवृत्त- तत्र पुण्यवत्सु मैत्री दुःखिषु करुणा सु- मुदिता अनुमोदनं पापिषु उपेक्षा। मै- आदिर्येषां तानि चित्तस्य परिकर्म्माणि प्र- कानि शोधकानीत्यर्थः तानि विन्दन्ति ला- इति तद्विदः तद्भाजस्ते: क्षीणान्तःकरण- इत्यर्थः। अतएव क्लेशप्रहाणं विधाय। अवि- स्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः। त- नित्येषु नित्यत्वाभिमानः अनात्मनि च देहे- यादौ आत्मधीरित्यादि विभ्रमोऽविद्या। अस्मि- अहङ्कारः। रागोऽभिमतविषयाभिलाषः। द्वे- ऽनभिमतविषयेषु रोषः। अभिनिवेशः। का- कार्य्येष्वाग्रहः। ते हि पुरुषं क्लिश्नन्ति क्लेशाः क्लेशहेतवः तेषां प्रहाणं क्षयः तान् क्लेशान् हित्वा इत्यर्थः। अतो लब्धः सबी- सावलम्बयोगो येस्ते लब्धसबीजयोगाः। आलम्बनमेव व्यनक्ति। सत्त्वपुरुषयोरन्- अन्यत्वेन मिथो भिन्नत्वेन ख्यातिं ज्ञानं च- गम्य प्रकृतिपुरुषौ भिन्नाविति ज्ञात्वा प्र- पुरुषयोर्विवेकाग्रहणात् संसारः। विवेक- ज्ञानात् मुक्तिरिति साङ्ख्याः। अथ तां ख्याति- निरोद्धुं निवर्त्तयितुं वाञ्छन्ति इतिकर्त्त- निवर्त्त्य स्वयम्प्रकाशतयैवावस्थातुमिच्छ- न्त्यर्थः। प्रकृतावुपरतायां पुरुषस्वरूपेणाव- मुक्तिरिति साङ्ख्यसिद्धान्तः॥" इति तट्टी- मल्लिनाथः॥)

ग

गकारः। स तु व्यञ्जनतृतीयवर्णः। अस्यो-च्चारणस्थानं कण्ठः। (यथा, "अ-कु-ह-विस-र्जनीयानां कण्ठः।") इति व्याकरणम् ॥ * ॥

"गकारं परमेशानि! पञ्चदेवात्मकं सदा।
त्रिगुणं त्रिगुणोपेतं निरीहं निर्म्मलं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं सर्व्वशक्त्यात्मकं प्रिये!।
तरुणादित्यसङ्काशां कुण्डलीं प्रणमाम्यहम् ॥"
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ * ॥

"ससर्गः प्रेषितः कण्ठे वायुना कादिमीरयेत्।
वर्गस्पर्शनमात्रेण कं स्वरस्पर्शनात्तु खम्।
लोकगम्भीरसंस्पर्शाद्ध्वनौ इव वह्निर्गतम् ॥"
इति प्रपञ्चसारः ॥ * ॥

(वङ्गाक्षरैस्तस्य लेखनप्रकारादिर्यथा,—
"अधःकुञ्चितरेखा या गणेशो सा प्रकीर्त्तिता।
ततो दक्षगता या तु कमला तत्र संस्थिता।
अधोगता ततो या तु तस्यामीशः सदा वसेत् ॥"
अधोमुखेन गता पुनरूर्द्ध्वमुखेनागतेत्यर्थः ॥ * ॥

तस्य ध्यानं यथा,—
"ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व वरवर्णिनि!।
दाड़िमीपुष्पसङ्काशां चतुर्ब्बाहुसमन्विताम् ॥
रक्ताम्बरधरां नित्यां रत्नालङ्कारभूषिताम्।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

तस्य नामानि यथा,—
"गोगौरी गौरवो गङ्गा गणेशो गोकुलेश्वरः।
शार्ङ्गी पञ्चात्मको गाथा गन्धर्व्वः सर्व्वगः स्मृतिः ॥
सर्व्वसिद्धिः प्रभा धूम्रा द्विजाख्यः शिवदर्शनः।
विश्वात्मा गौः पृथग्रूपा बालबद्धस्त्रिलोचनः ॥
गीतं सरस्वती विद्या भोगिनी नन्दनो धरा।
भोगवती च हृदयं ज्ञानं जालन्धरो लवः ॥"
इति नानातन्त्रोक्तनामानि ॥

, क्ली, (गीयते इति। गै गाने+भावे बाहु-लकात् डः।) गीतम्। इत्येकाक्षरकोषः ॥

, पुं, (गच्छति सर्व्वं जानाति इच्छामात्रेण अभिलषितं सर्व्वं प्राप्नोति वा सर्व्वज्ञत्वात् प्राप्त-सर्व्वैश्वर्य्यत्वाच्च। गम्+डः।) गणेशः। (गायति इति। गै+डः।) गन्धर्व्वः। इत्येकाक्षरकोषः ॥ (गुरुसंज्ञकवर्णः स तु छन्दसो गणविशेषः। यथा, छन्दोमञ्जर्य्यां १ मे स्तवके।
"म्यरस्तजभ्नगैर्लान्तैरभिर्दशभिरक्षरैः।
समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥"
"गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः ॥"
वाच्यलिङ्गे तु उपसर्गरहितः कर्म्मोपपदश्च स्यात्। तत्र "गापोष्टक्।" ३।२।८। इति टक्। यथा, साम गायतीति सामगः। तथा च मनुः। २।६२।
"हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः।
वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभि-रन्ततः ॥")

गगनं, क्ली, (गं गानं शब्दात्मकं गुणं गच्छति यद्वा गकारं भूतेषु प्रथमभूतत्वात् प्राधान्यं गच्छति। यद्वा गच्छन्त्यस्मिन् देवादय इति। "गमेर्गश्च।" उणां।२।७७। इति युच् गश्चान्तादेशः।) आकाशम्। इत्यमरः।१।२।१॥ (यथा मेघदूते।४८।
"प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्य दृष्टी-रेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम् ॥")
तत्पर्य्यायः। अमरोक्तपर्य्यायाः आकाशशब्दे द्रष्टव्याः॥ (तेभ्यः परम्।) वर्हिः १६ धन्व २० आपः २१ पृथिवी २२ भूः २३ स्वयम्भूः २४ अध्वा २५ सगरः २६ समुद्रः २७ अध्वरः २८। इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥ * ॥
"आकाशं प्रथमं भूतं श्रोत्रमध्यात्ममुच्यते।
अधिभूतं तथा शब्दो दिशस्तत्राधिदैवतम् ॥"
इत्याश्वमेधिकपर्व्व ॥
तस्य गुणाः। शब्दः १ व्यापित्वम् २ छिद्रता ३ अनाश्रयम् ४ अनालम्बम् ५ आश्रयान्तर-शून्यम्। अव्यक्तम् ६ रूपस्पर्शशून्यत्वात्। अवि-कारिता ७ द्रव्यान्तरानारम्भकत्वम्। अप्रती-घातिता ८ भूतत्वम् ९ श्रोत्रेन्द्रियोपादानत्वात्। विकृतानि १० देहान्तर्गतच्छिद्राणि। तद्यथा,—
"आकाशस्य गुणः शब्दो व्यापित्वं छिद्रमेव च।
अनाश्रयमनालम्बमव्यक्तमविकारिता ॥
अप्रतीघातिता चैव भूतत्वं विकृतानि च।
गुणाः पञ्चाशतः प्रोक्ताः पञ्चभूतात्मभूतता ॥"
पञ्चानां भूतानां आत्मा प्राप्तिः स्वकं स्वरूपं तत्र लक्षिता। इति मोक्षधर्म्मः ॥ (गगनात् पतिताम्बुगुणविशेषो यथा,—
"गगनाम्बु त्रिदोषघ्नं गृहीतं यत् सुभाजने।
बल्यं रसायनं मेध्यं पात्रापेक्षि ततः परम् ॥
रक्षोघ्नं शीतलं ह्लादि ज्वरदाहविषापहम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्यायः ॥)

गगनध्वजः, पुं, (गगने गगनस्य वा ध्वज इव।) मेघः। इति हारावली ॥ सूर्य्यः। इति हेम-चन्द्रः ॥

गगनाध्वगः, पुं, (गगनरूपाध्वना आकाशपथेन गच्छतीति यद्वा गगनाध्वानं व्याप्य गच्छति। अनन्तगगनरूपमहामार्गं व्याप्य सर्व्वतः स्थित इत्येव प्रकृततात्पर्य्यार्थः। गम+डः।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः ॥

गगनेचरः, पुं, (गगने चरतीति। "चरेष्टः।" ३। २।१६। इति टः। अलुक् समासः।) ग्रहः। नक्षत्रम्। इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ (गगन-चारिणि त्रि। यथा, महाभारते।१।२७।१५।
"तस्मिंस्तु कथिते मात्रा कारणे गगनेचरः ॥")

गगनोल्मुकः, पुं, (गगने गगनस्य वा उल्मुक इव। मङ्गलग्रहस्य रक्तवर्णत्वात् तथात्वम्।) मङ्गलग्रहः। इति हारावली ॥

गग्घ, हसने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) कण्ठ्यवर्गतृतीयोपधः। गग्घति। इति दुर्गादासः ॥

गङ्गका, स्त्री, (गङ्गा+अज्ञातार्थे कः। ततो ह्रस्वः। "अभाषितपुंस्काच्च।" ७।३।४८। इति पक्षे ह्रस्वाभावः।) गङ्गा। इति मुग्धबोधम् ॥

गङ्गा, स्त्री, (गमयति प्रापयति ज्ञापयति वा भगवत्पदं या शक्तिः यद्वा गम्यते प्राप्यते ज्ञाप्यते मोक्षार्थिभिर्या। गम गतौ+"गन् गम्यद्योः।" उणां।१।१२२। इति गन् तत-ष्टाप्।) स्वनामख्यातनदी। तदधिष्ठात्री देवता च। तत्पर्य्यायः। विष्णुपदी २ जह्नुतनया ३ सुरनिम्नगा ४ भागीरथी ५ त्रिपथगा ६ त्रिस्रोताः ७ भीष्मसूः ८। इत्यमरः।१।१०।३१॥ अर्घ्यतीर्थम् ९ तीर्थराजः १०। इति पद्मपुराणम् ॥ त्रिदशदीर्घिका ११ कुमारसूः १२ सरिद्वरा १३ सिद्धापगा १४ स्वरापगा १५ स्वर्य्यापगा १६ खापगा १७ ऋषिकुल्या १८ हैमवती १९ स्वर्वापी २० हरशेखरा २१। इति हेमचन्द्रः ॥ सुरापगा २२ धर्म्मद्रवी २३ सुधा २४ जह्नु-कन्या २५ गान्धिनी २६ रुद्रशेखरा २७ नन्दिनी २८ अलकनन्दा २९ सितसिन्धुः ३०। इति जटाधरः ॥ अध्वगा ३१ उग्रशेखरा ३२ सिद्धसिन्धुः ३३ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्वर्ग-सरिद्वरा ३४ मन्दाकिनी ३५ जाह्नवी ३६ पुण्या ३७ समुद्रसुभगा ३८ स्वर्नदी ३९ सुर-दीर्घिका ४० सुरनदी ४१ स्वर्धुनी ४२ ज्येष्ठा ४३ जह्नुसुता ४४ भीष्मजननी ४५ शुभ्रा ४६ शैले-न्द्रजा ४७ भवायना ४८। इति शब्दरत्ना-वली ॥ अस्या जलस्य गुणाः। शीतत्वम्। स्वादु-त्वम्। स्वच्छत्वम्। अत्यन्तरुच्यत्वम्। पथ्यत्वम्। पावनत्वम्। पापहारित्वम्। तृष्णामोहध्वंसन-त्वम्। दीपनत्वम्। प्रज्ञाधारित्वञ्च। इति राज-निर्घण्टः ॥ * ॥
("गङ्गा सरस्वती कौनं यमुना सरयूः सची।
वेणा इरावती नीला उत्तरात् पूर्ब्बवाहिनी ॥
हिमवत्-प्रभवा ज्ञेया हिमसम्भवशीतलाः।
समाः सर्व्वगुणैर्नद्यो वातश्लेष्महरा नृणाम् ॥
आसां नवशतैर्युक्ता गङ्गा पूर्ब्बसमुद्रगा ॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)
अस्या उत्पत्तिस्तु हिमालयात् सुमेरु-दुहितरि मनोरमायाम्। हिमालयः प्रार्थितः सन् देवेभ्य इमां दत्तवान्। तां नीत्वा देवाः स्वर्गं गतवन्तः ॥ * ॥ पृथिव्यामस्या अव-तरणकारणम्। सगरराजस्य सुतान् कपिल-शापेन भस्मीभूतानुद्धर्त्तुं भगीरथराजः पृथिव्यां गङ्गानयनाय तपस्तेपे। ततो ब्रह्मा तुष्टस्तस्मै तं वरं दत्त्वा गङ्गाधारणार्थं शिवाराधनं कर्त्तु-मुक्तवान्। स शिवं पर्य्यतोषयत्। शिवोऽपि हिमालयपर्व्वतं गत्वा जटा विकीर्य्य पतेति गङ्गामब्रवीत्। सा तज्जटासु पतित्वा संवत्सर-पर्य्यन्तं बभ्राम। ततः शिवो भगीरथप्रार्थनया जटामेकामुत्क्षिप्य तामुत्ससर्ज्ज। साऽतिवेगेन पृथिवीतलमागत्य भगीरथस्य पश्चात् पश्चा-दाजगाम। स सगरपुत्रखातखातेन तां रसातल-

मानीय तज्जलेन सगरसुतान् तान् तर्पयामास। ते पूताः स्वर्गं गतवन्तः। इति वाल्मीकिरामायणमतम्॥ *॥ प्रकारान्तरम्। वामनदेवस्य बलेः सकाशात्त्रिलोकहरणकाले ब्रह्माण्डोपरिगतवामपादाङ्गुष्ठनखजनितविवरेण ब्रह्माण्डोर्द्धस्थिता या जलधारा तच्चरणस्पर्शेन समधिकपूता सती ध्रुवलोके पपात। ततो देवमार्गेण सुमेरुपर्व्वतोपरि ब्रह्मसदने पतित्वा सीतालकनन्दा वंक्षुर्भद्रेति चतुर्द्धा भूत्वा चतुर्दिशमाश्रित्य लवणसमुद्रं प्रविष्टा। तत्र सीता ब्रह्मसदनात् केशराचलश्रृङ्गेभ्योऽधोऽधः स्रवन्ती गन्धमादनमूर्द्धसु पतित्वा भद्राश्ववर्षमध्येन प्राच्यां दिशि एवं वंक्षुर्माल्यवच्छिखरान्निपत्य केतुमालवर्षमध्येन प्रतीच्यामपरं भद्रा गिरिश्रृङ्गाण्यतिक्रम्य श्रृङ्गवतः शिखरान्निपत्य उत्तरकुरुवर्षमध्येनोदीच्यामतोऽलकनन्दा बहुपर्व्वतश्रृङ्गाण्यतिक्रम्य हिमकूटान्निपत्य भारतवर्षमध्येन दक्षिणस्यां दिश्येवंक्रमेण लवणसमुद्रं सर्व्वाः प्रविष्टाः। इति भागवतमतम्॥ *॥ अस्याः पृथिव्यामवतरणकालस्तु आदित्यपुराणे।

"वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां युधिष्ठिर!।
यवानुत्पादयामास युगञ्चारब्धवान् कृतम्॥
ब्रह्मलोकात् त्रिपथगां पृथिव्यामवतारयत्।
तस्यां कार्य्यो यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्च्चयेत्॥"*॥

अस्या हिमालयान्निर्गताया दशहरा संज्ञा। तथा च स्मृतिः।

"ज्यैष्ठे मासि क्षितिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां
हस्ते शैलान्निरगमदियं जाह्नवी मर्त्यलोकम्।
पापान्यस्यां हरति च तिथौ सा दशेत्याहुरार्य्याः
पुण्यं दद्यादपि शतगुणं वाजिमेधायुतस्य॥"*॥

अथ गङ्गाध्यानम्। भविष्ये।

"चतुर्भुजां त्रिनेत्राञ्च सर्व्वावयवभूषिताम्।
रत्नकुम्भां सिताम्भोजां वरदामभयप्रदाम्॥
श्वेतवस्त्रपरीधानां मुक्तामणिविभूषिताम्।
ततो ध्यायेत् सुरूपाञ्च चन्द्रायुतसमप्रभाम्॥
चामरैर्वीज्यमानाञ्च श्वेतच्छत्रोपशोभिताम्।
सुप्रसन्नां सुवदनां करुणार्द्रनिजान्तराम्॥
सुधाप्लावितभूपृष्ठामार्द्रगन्धानुलेपनाम्।
त्रैलोक्यनमितां गङ्गां देवादिभिरभिष्टुताम्॥
दिव्यरूपविभूषाञ्च दिव्यमाल्यानुलेपनाम्॥"

अपि च।

"सितमकरनिषण्णां शुक्लवर्णां त्रिनेत्रां
करधृतकमलोद्यत्सूत्पलाऽभीत्यभीष्टाम्।
विधिहरहरिरूपां सेन्दुकोटीरचूडां
कलितसितदुकूलां जाह्नवीं तां नमामि॥" *॥

अथ गङ्गामाहात्म्यश्रवणपठनफलम्। यथा,— भविष्ये।

"माहात्म्यं ये च गङ्गायाः शृण्वन्ति च पठन्ति च।
तेऽप्यसंख्यैर्महापापैर्मुच्यन्ते नात्र संशयः॥"

अस्याः स्मरणफलम्। [वदन्।

"गच्छंस्तिष्ठन् स्वपन् ध्यायन् जाग्रद्भुञ्जन् श्वसन्
यः स्मरेत् सततं गङ्गां स च मुच्येत बन्धनात्॥
भवनानि विचित्राणि विचित्राभरणाः स्त्रियः।
आरोग्यं वित्तसम्पत्तिर्गङ्गास्मरणजं फलम्॥"

अस्या दर्शनादिफलम्। ब्रह्माण्डाग्नेययोः।

"दृष्टा तु हरते पापं स्पृष्टा तु त्रिदिवं नयेत्।
प्रसङ्गेनापि या गङ्गा मोक्षदा त्ववगाहिता॥"

तथा, भविष्ये।

"यत् फलं जायते पुंसां दर्शनात् परमात्मनः।
तद्भवेदेव गङ्गाया दर्शने भक्तिभावतः॥"

अस्यां स्नानफलम्। ब्रह्माण्डपुराणे।

"यैः पुण्यवाहिनी गङ्गा सकृद्भक्त्याऽवगाहिता।
तेषां कुलानां लक्षन्तु भवात्तारयते शिवा॥
अनेकजन्मसम्भूतं पापं पुंसां प्रणश्यति।
स्नानमात्रेण गङ्गायां सद्यः पुण्यस्य भाजनम्॥"

दानधर्म्मे। [ऽन्त्यजाः।

"अन्धाः क्लीवा जड़ा व्यङ्गाः पतिता रोगिणो-
गङ्गां संसेव्य पुरुषा देवैर्गच्छन्ति तुल्यताम्॥
स्नातुन्तु भक्त्या गङ्गायां कर्त्तुकामस्य गच्छतः।
पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं मर्त्यस्य जायते॥"

तथा, ब्रह्माण्डे।

"ये गच्छन्ति स्वतो गङ्गां परांश्च प्रेरयन्ति ये।
इह ते सर्व्वभोगानामन्ते ज्ञानस्य भाजनम्॥"

अस्याः पूजायाः फलम्। आग्नेये।

"गङ्गायां पूजितायान्तु पूजिताः सर्व्वदेवताः।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन पूजयेदमरापगाम्॥" *॥

तस्यां यज्ञादिकरणफलम्। स्कान्दे।

"यज्ञो दानं तपो जप्यं श्राद्धञ्च सुरपूजनम्।
गङ्गायां यत् कृतं सर्व्वं कोटिकोटिगुणं भवेत्॥"

तथा भविष्ये।

"सुलभं सकलं पुण्यं यज्ञदानादिजं फलम्।
गङ्गातोयैश्च सतिलैर्दुर्लभं पितृतर्पणम्॥
गयाश्राद्धं कृतं तेन उत्सृष्टस्तु वृषस्तथा।
येन तद्वीचिसंसिक्ते तीरे श्राद्धमकारि च॥"*॥

तज्जलपानफलम्। भविष्ये।

"गण्डूषमात्रपानेन अश्वमेधफलं लभेत्।
स्वच्छन्दं यः पिबेदापस्तस्य मुक्तिः करे स्थिता॥
त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्तभिस्त्वथ यामुनम्।
नार्म्मदं दशभिर्मासैर्गाङ्गं वर्षेण जीर्य्यति॥
नाभ्यन्तर्गततोयानां मृतानां क्वापि देहिनाम्।
तत्तत्तीर्थफलप्राप्तिर्नात्र कार्य्या विचारणा॥"

यमोक्तौ।

"क्षेत्रस्थमुद्धृतं वापि शीतमुष्णमथापि वा।
गाङ्गेयं हरते पापमाजन्ममरणान्तिकम्॥"*॥

अस्यां मरणफलम्। कूर्म्मपुराणे।

"गङ्गायां ज्ञानतो मृत्वा मुक्तिमाप्नोति मानवः।
अज्ञानाद्ब्रह्मलोकञ्च याति नास्त्यत्र संशयः॥
गङ्गायाञ्च जले मोक्षो वाराणस्यां जले स्थले।
अन्तरीक्षे च गङ्गायां गङ्गासागरसङ्गमे॥"

तथा च, स्मृतौ।

"शुक्लपक्षे दिवा भूमौ गङ्गायामुत्तरायणे।
धन्या देहं विमुञ्चन्ति हृदयस्थे जनार्द्दने॥"*॥

तत्रास्थिनिक्षेपफलम्।

"दशाहाभ्यन्तरे यस्य गङ्गातोयेऽस्थि मज्जति।
गङ्गायां मरणे यादृक् स तादृक् फलमाप्नुयात्॥"*॥

तत्र त्रयोदशक्रियावर्ज्जनं यथा, ब्रह्माण्डे।

"गङ्गां पुण्यजलां प्राप्य त्रयोदश विवर्ज्जयेत्।
शौचमाचमनं सेकं निर्माल्यं मलघर्षणम्।
गात्रसम्वाहनं क्रीड़ां प्रतिग्रहमथो रतिम्।
अन्यतीर्थरतिञ्चैव अन्यतीर्थप्रशंसनम्।
वस्त्रत्यागमथाघातं सन्तारञ्च विशेषतः॥"*।

अथ नारायणक्षेत्रलक्षणम्। ब्रह्मपुराणे।

"प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयम्।
अत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कदाचन॥"

अथ गर्भतीरयोर्लक्षणम्।

"भाद्रकृष्णचतुर्द्दश्यां यावदाक्रमते जलम्।
तावद्गर्भं विजानीयात् तदूर्द्धं तीरमुच्यते।
सार्द्धहस्तशतं यावद्गर्भतस्तीरमुच्यते॥" *।

तीरे प्रतिग्रहादिनिषेधो यथा,—

"तीरे प्रतिग्रहस्त्याज्यस्त्याज्यो धर्म्मस्य विक्रयः॥"

अथ गङ्गाक्षेत्रफलम्। स्कान्दे।

"तीराद्गव्यूतिमात्रन्तु परितः क्षेत्रमुच्यते।
अत्र यद्यत् कृतं कर्म्म गङ्गायां नात्र संशयः।
अत्रस्थास्त्रिदिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥ *॥

(अस्या माहात्म्यं यथा, महाभारते।३।८५।८६॥

"न गङ्गा सदृशं तीर्थं न देवः केशवात् परः।
ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति एवमाह पितामहः॥"

अस्याश्च माहात्म्यवर्णने सहस्रनामकथनं यथा, काशीखण्डे २६ अध्याये।

अगस्त्य उवाच।

"विना स्नानेन गङ्गायां नृणां जन्म निरर्थकम्।
उपायान्तरमस्त्यन्यद् येन स्नानफलं लभेत्।
अशक्तानां च पङ्गूनामालस्योपहतात्मनाम्।
दूरदेशान्तरस्थानां गङ्गास्नानं कथं भवेत्।
दानं वाथ व्रतं वाथ मन्त्रः स्तोत्रं जपोऽथवा।
तीर्थान्तराभिषेको वा देवतोपासनन्तु वा।
यद्यस्ति किञ्चित् षड्वक्त्र! गङ्गास्नानफलप्रदम्।
विधानान्तरमात्रेण तद्वद प्रणताय मे॥
त्वत्तो न वेद स्कन्दान्यो गङ्गागर्भसमुद्भव!।
परं स्वर्गतरङ्गिण्या महिमानं महामते!॥

स्कन्द उवाच।

सन्ति पुण्यजलानीह सरांसि सरितो मुने!।
स्थाने स्थाने च तीर्थानि जितात्माध्युषितानि च।
दृष्टप्रत्ययकारीणि महामहिमभाञ्ज्यपि।
परं स्वर्गतरङ्गिण्याः कोट्यंशोऽपि न तत्र वै।
अनेनैवानुमानेन बुध्यस्व कलशोद्भव!।
दध्रे गङ्गोत्तमाङ्गेन देवदेवेन शम्भुना।
स्नानकालेऽन्यतीर्थेषु जप्यते जाह्नवी जनैः।
विना विष्णुपदीं क्वान्यत् समर्थमघमोचने।
गङ्गास्नानफलं ब्रह्मन्! गङ्गायामेव लभ्यते।
यथा द्राक्षाफलस्वादो द्राक्षायामेव नान्यतः॥
अस्त्युपाय इह त्वेकः स्याद्येनाविकलं फलम्।
स्नानस्य देवसरितो महागुह्यतमो मुने!।
शिवभक्ताय शान्ताय विष्णुभक्तिपराय च।
श्रद्धालवे त्वास्तिकाय गर्भवासमुमुक्षवे।

…थनीयं न चान्यस्य कस्यचित् केनचित् क्वचित् ।
…दं रहस्यं परमं महापातकनाशनम् ॥
…हाश्रेयस्करं पुण्यं मनोरथकरं परम् ।
…ुनदीप्रीतिजनकं शिवसन्तोषसन्तति ॥
…ाम्नां सहस्रं गङ्गायाः स्तवराजेषु शोभनम् ।
…प्यानां परमं जप्यं वेदोपनिषदां समम् ॥
…पनीयं प्रयत्नेन मौनिना वाचकं विना ।
…ुचिस्थानेषु शुचिना सुस्पष्टाक्षरमेव च ॥

स्कन्द उवाच । ओं नमो गङ्गादेव्यै ॥

ओंकाररूपिण्यजराऽतुलाऽनन्ताऽमृतस्रवा ।
अत्युदाराऽभयाऽशोकाऽलकनन्दाऽमृताऽमला ॥
अनाद्यवत्सलाऽमोघाऽपां योनिरमृतप्रदा ।
अव्यक्तलक्षणाऽक्षोभ्याऽनवच्छिन्नाऽपराजिता ॥
अनाथनाथाऽभीष्टार्थसिद्धिदाऽनङ्गवर्द्धिनी ।
अणिमादिगुणाधाराऽग्रगण्याऽलीकहारिणी ॥
अचिन्त्यशक्तिरनघाऽद्भुतरूपाऽघहारिणी ।
अद्रिराजसुताऽष्टाङ्गयोगसिद्धिप्रदाऽच्युता ॥२०॥
अक्षुण्णशक्तिरसुदाऽनन्ततीर्थाऽमृतोदका ।
अनन्तमहिमाऽपाराऽनन्तसौख्यप्रदाऽन्नदा ॥
अशेषदेवतामूर्त्तिरघोराऽमृतरूपिणी ।
अविद्याजालशमनी ह्यप्रतर्क्यगतिप्रदा ॥
अशेषविघ्नसंहर्त्री त्वशेषगुणगुम्फिता ।
अज्ञानतिमिरज्योतिरनुग्रहपरायणा ॥
अभिरामानवद्याङ्ग्यनन्तसाराऽकलङ्किनी ।
आरोग्यदाऽऽनन्दवल्ली त्वापन्नार्त्तिविनाशिनी ॥
आश्चर्यमूर्त्तिरायुष्या ह्याढ्याऽऽद्याऽऽप्राऽऽर्य्यसेविता ।
आप्यायिन्याप्तविद्याख्या त्वानन्दाऽऽश्वासदायिनी ॥
आलस्यघ्न्यापदां हन्त्री ह्यानन्दामृतवर्षिणी ।
इरावतीष्टदात्रीष्टा त्विष्टापूर्त्तफलप्रदा ॥
इतिहासश्रुतीड्यार्था त्विहामुत्र शुभप्रदा ।
इज्याशीलसमिज्येष्ठा त्विन्द्रादिपरिवन्दिता ॥
इलालङ्कारमालेद्धा त्विन्दिरा रम्यमन्दिरा ।
इदिन्दिरादिसंसेव्या त्वीश्वरीश्वरवल्लभा ॥
ईतिभीतिहरेड्या च त्वीडनीयचरित्रभृत् ।
उत्कृष्टशक्तिरुत्कृष्टोडुपमण्डलचारिणी ॥
उदिताम्बरमार्गोस्रोरगलोकविहारिणी ।
उक्षोर्वरोत्पलोत्कुम्भा उपेन्द्रचरणद्रवा ॥३०॥
उदन्वत्पूर्त्तिहेतुश्चोदारोत्साहप्रवर्द्धिनी ।
उद्वेगघ्न्युष्णशमनी उष्णरश्मिसुता प्रिया ॥
उत्पत्तिस्थितिसंहारकारिण्युपरिचारिणी ।
ऊर्ज्जं वहन्त्यूर्ज्जधरोर्ज्जावती चोर्म्मिमालिनी ॥
ऊर्द्ध्वरेतःप्रियोर्द्ध्वाध्वा ह्यूर्म्मिलोर्द्ध्वगतिप्रदा ।
ऋषिवृन्दस्तुतर्द्धिश्च ऋणत्रयविनाशिनी ॥
ऋतम्भरर्द्धिदात्री च ऋक्स्वरूपा ऋजुप्रिया ।
ऋक्षमार्गवहर्क्षार्च्चिरृजुमार्गप्रदर्शिनी ॥
एधिताखिलधर्म्मार्था त्वेकैकामृतदायिनी ।
एधनीयस्वभावेज्या त्वेजिताशेषपातका ॥
ऐश्वर्यदैश्वर्यरूपा ह्यैतिह्यं ह्यैन्दवीद्युतिः ।
ओजस्विन्योषधीक्षेत्रमोजोदौदनदायिनी ॥
ओष्ठामृतौन्नत्यदात्री त्वौषधं भवरोगिणाम् ।
औदार्यचञ्चुरौपेन्द्री त्वौग्री ह्यौमेयरूपिणी ॥
अम्बराध्ववहाम्बष्ठाम्बरमालाम्बुजेक्षणा ।
अम्बिकाम्बुमहायोनिरन्धोदाऽन्धकहारिणी ॥
अंशुमाला ह्यंशुमती त्वङ्गीकृतषडानना ।
अन्धतामिस्रहन्त्र्यन्धुरञ्जना ह्यञ्जनावती ॥
कल्याणकारिणी काम्या कमलोत्पलगन्धिनी ।
कुमुद्वती कमलिनी कान्तिः कल्पितदायिनी ॥
काञ्चनाक्षी कामधेनुः कीर्त्तिकृत् क्लेशनाशिनी ।
क्रतुश्रेष्ठा क्रतुफला कर्म्मबन्धविभेदिनी ॥४१॥
कमलाक्षी क्लमहरा कृशानुतपनद्युतिः ।
करुणार्द्रा च कल्याणी कलिकल्मषनाशिनी ॥
कामरूपा क्रियाशक्तिः कमलोत्पलमालिनी ।
कूटस्था करुणा कान्ता कूर्म्मयाना कलावती ॥
कमला कल्पलतिका काली कलुषवैरिणी ।
कमनीयजला कम्रा कपर्दिसुकपर्दगा ॥
कालकूटप्रशमनी कदम्बकुसुमप्रिया ।
कालिन्दी केलिललिता कलकल्लोलमालिका ॥
क्रान्तलोकत्रया कण्डूः कण्डूतनयवत्सला ।
खड्गिनी खड्गधाराभा खगा खण्डेन्दुधारिणी ॥
खे खेलगामिनी खस्था खण्डेन्दुतिलकप्रिया ।
खेचरी खेचरीवन्द्या ख्यातिः ख्यातिप्रदायिनी ॥
खण्डितप्रणताघौघा खलबुद्धिविनाशिनी ।
खातेनःकन्दसन्दोहा खड्गखट्वाङ्गखेटिनी ॥
खरसन्तापशमनी खनिः पीयूषपाथसाम् ।
गङ्गा गन्धवती गौरी गन्धर्व्वनगरप्रिया ॥
गम्भीराङ्गी गुणमयी गतातङ्का गतिप्रिया ।
गणनाथाम्बिका गीता गद्यपद्यपरिष्टुता ॥५०॥
गान्धारी गर्भशमनी गतिभ्रष्टगतिप्रदा ।
गोमती गुह्यविद्या गौर्गोप्त्री गगनगामिनी ॥
गोत्रप्रवर्द्धिनी गुण्या गुणातीता गुणाग्रणीः ।
गुहाम्बिका गिरिसुता गोविन्दाङ्घ्रिसमुद्भवा ॥
गुणनीयचरित्रा च गायत्री गिरिशप्रिया ।
गूढरूपा गुणवती गुर्व्वी गौरववर्द्धिनी ॥
ग्रहपीडाहरा गुन्द्रा गरघ्नी गानवत्सला ।
घर्म्महन्त्री घृतवती घृततुष्टिप्रदायिनी ॥
घण्टारवप्रिया घोराऽघौघविध्वंसकारिणी ।
घ्राणतुष्टिकरी घोषा घनानन्दा घनप्रिया ॥
घातुका घूर्णितजला घृष्टपातकसन्ततिः ।
घटकोटिप्रपीतापा घटिताशेषमङ्गला ॥
घृणावती घृणिनिधिर्घस्मरा घूकनादिनी ।
घुसृणापिञ्जरतनुर्घर्घरा घर्घरस्वना ॥
चन्द्रिका चन्द्रकान्ताम्बुश्चञ्चदापा चलद्युतिः ।
चिन्मयी चितिरूपा च चन्द्रायुतशतानना ॥
चाम्पेयलोचना चारुश्चार्वङ्गी चारुगामिनी ।
चार्य्या चारित्रनिलया चित्रकृच्चित्ररूपिणी ॥
चम्पूश्चन्दनशुच्यम्बुश्चर्चनीया चिरस्थिरा ।
चारुचम्पकमालाढ्या चमिताशेषदुष्कृता ॥६०॥
चिदाकाशवहाऽचिन्त्या चञ्चच्चामरवीजिता ।
चोरिताशेषवृजिना चरिताशेषमण्डला ॥
छेदिताऽखिलपापौघा छद्मघ्नी छलहारिणी ।
छन्नत्रिविष्टपतला छोटिताशेषबन्धना ॥
छुरितामृतधारौघा छिन्नैनाश्छन्दगामिनी ।
छत्रीकृतमरालौघा छटीकृतनिजामृता ॥
जाह्नवीज्या जगन्माता जप्या जङ्घालवीचिका ।
जया जनार्द्दनप्रीता जुषणीया जगद्धिता ॥
जीवनं जीवनप्राणा जगज्ज्येष्ठा जगन्मयी ।
जीवजीवातुलतिका जन्मिजन्मनिबर्हिणी ॥
जाड्यविध्वंसनकरी जगद्योनिर्जलाविला ।
जगदानन्दजननी जलजा जलजेक्षणा ॥
जनलोचनपीयूषा जटातटविहारिणी ।
जयन्ती जञ्जपूकघ्नी जनितज्ञानविग्रहा ॥
झल्लरीवाद्यकुशला झलज्झालजलावृता ।
झिण्टीशवन्द्या झङ्कारकारिणी झर्झरावती ॥
टीकिताऽशेषपाताला टङ्किकैनोऽद्रिपाटने ।
टङ्कारनृत्यत्कल्लोला टीकनीयमहातटा ॥
डम्बरप्रवहा डीनराजहंसकुलाकुला ।
डमड्डमरुहस्ता च डामरोक्तमहाण्डका ॥७०॥
ढौकिताऽशेषनिर्व्वाणा ढक्कानादचलज्जला ।
ढुण्ढिविघ्नेशजननी ढणड्ढुणितपातका ॥
तर्पणी तीर्थतीर्था च त्रिपथा त्रिदशेश्वरी ।
त्रिलोकगोप्त्री तोयेशी त्रैलोक्यपरिवन्दिता ॥
तापत्रितयसंहर्त्री तेजोबलविवर्द्धिनी ।
त्रिलक्ष्या तारणी तारा तारापतिकरार्च्चिता ॥
त्रैलोक्यपावनी पुण्या तुष्टिदा तुष्टिरूपिणी ।
तृष्णाच्छेत्त्री तीर्थमाता त्रिविक्रमपदोद्भवा ॥
तपोमयी तपोरूपा तपस्तोमफलप्रदा ।
त्रैलोक्यव्यापिनी तृप्तिस्तृप्तिकृत्तत्त्वरूपिणी ॥
त्रैलोक्यसुन्दरी तुर्य्या तुर्य्यातीतपदप्रदा ।
त्रैलोक्यलक्ष्मीस्त्रिपदी तथ्या तिमिरचन्द्रिका ॥
तेजोगर्भा तपःसारा त्रिपुरारिशिरोगृहा ।
त्रयीस्वरूपिणी तन्वी तपनाङ्गजभीतिनुत् ॥
तरिस्तरणिजामित्रं तर्पिताशेषपूर्व्वजा ।
तुलाविरहिता तीव्रपापतूलतनूनपात् ॥
दारिद्र्यदमनी दक्षा दुष्प्रेक्षा दिव्यमण्डना ।
दीक्षावती दुरावाप्या द्राक्षामधुरवारिभृत् ॥
दर्शिताऽनेककुतुका दुष्टदुर्ज्जयदुःखहृत् ।
दैन्यहृद्दुरितघ्नी च दानवारिपदाब्जजा ॥८०॥
दन्दशूकविषघ्नी च दारिताघौघसन्ततिः ।
द्रुता देवद्रुमच्छन्ना दुर्व्वाराघविघातिनी ॥
दमग्राह्या देवमाता देवलोकप्रदर्शिनी ।
देवदेवप्रिया देवी दिक्पालपददायिनी ॥
दीर्घायुःकारिणी दीर्घा दोग्ध्री दूषणवर्ज्जिता ।
दुग्धाम्बुवाहिनी दोह्या दिव्या दिव्यगतिप्रदा ॥
द्युनदी दीनशरणं देहिदेहनिवारिणी ।
द्राघीयसी दाघहन्त्री दितपातकसन्ततिः ॥
दूरदेशान्तरचरी दुर्गमा देववल्लभा ।
दुर्वृत्तघ्नी दुर्विगाह्या दयाधारा दयावती ॥
दुरासदा दानशीला द्राविणी द्रुहिणस्तुता ।
दैत्यदानवसंशुद्धिकर्त्री दुर्बुद्धिहारिणी ॥
दानसारा दयासारा द्यावाभूमिविगाहिनी ।
दृष्टादृष्टफलप्राप्तिर्देवतावृन्दवन्दिता ॥
दीर्घव्रता दीर्घदृष्टिर्दीप्ततोया दुरालभा ।
दण्डयित्री दण्डनीतिर्दुष्टदण्डधरार्च्चिता ॥
दुरोदरघ्नी दावार्च्चिर्द्रवद्द्रव्यैकशेवधिः ।
दीनसन्तापशमनी दात्री दवथुवैरिणी ॥
दरीविदारणपरा दान्ता दान्तजनप्रिया ।

दारिताद्रितटा दुर्गा दुर्गारण्यप्रचारिणी ॥९०॥
धर्म्मद्रवा धर्म्मधुरा धेनुर्धीरा धृतिर्ध्रुवा ।
धेनुदानफलस्पर्शा धर्म्मकामार्थमोक्षदा ॥
धर्म्मोर्म्मिवाहिनीधुर्य्या धात्री धात्रीविभूषणम् ।
धर्म्मिणी धर्म्मशीला च धन्विकोटिकृतावना ॥
ध्यातृपापहरा ध्येया धावनी धूतकल्मषा ।
धर्म्मधारा धर्म्मसारा धनदा धनवर्द्धिनी ॥
धर्म्माधर्म्मगुणच्छेत्री धत्तूरकुसुमप्रिया ।
धर्म्मेशी धर्म्मशास्त्रज्ञा धनधान्यसमृद्धिकृत् ॥
धर्म्मलभ्या धर्म्मजला धर्म्मप्रसवधर्म्मिणी ।
ध्यानगम्यस्वरूपा च धरणी धातृपूजिता ॥
धूर्धूर्जटिजटासंस्था धन्या धीर्धारणावती ।
नन्दा निर्व्वाणजननी नन्दिनी नुन्नपातका ॥
निषिद्धविघ्ननिचया निजानन्दप्रकाशिनी ।
नभोऽङ्गनचरी नूतिर्नम्या नारायणी नुता ॥
निर्म्मला निर्म्मलाख्याना नाशिनी तापसम्पदाम् ।
नियता नित्यसुखदा नानाश्चर्य्यमहानिधिः ॥
नदीनदसरोमाता नायिका नाकदीर्घिका ।
नष्टोद्धारणधीरा च नन्दना नन्ददायिनी ॥
निर्णिक्ताशेषभुवना निःसङ्गा निरुपद्रवा ।
निरालम्बा निष्प्रपञ्चा निर्णाशितमहामला ॥१००॥
निर्म्मलज्ञानजननी निःशेषप्राणितापहृत् ।
नित्योत्सवा नित्यतृप्ता नमस्कार्य्या निरञ्जना ॥
निष्ठावती निरातङ्का निर्लेपा निश्चयात्मिका ।
निरवद्या निरीहा च नीललोहितमूर्द्धगा ॥
नन्दिभृङ्गिगणस्तुत्या नागानन्दा नगात्मजा ।
निष्प्रत्यूहा नाकनदी निरयार्णवदीर्घनौः ॥
पुण्यप्रदा पुण्यगर्भा पुण्यापुण्यतरङ्गिणी ।
पृथुः पृथुफला पूर्णा प्रणतार्त्तिप्रभञ्जिनी ॥
प्राणदा प्राणिजननी प्राणेशी प्राणरूपिणी ।
पद्मालया पराशक्तिः पुरजित्परमप्रिया ॥
परापरफलप्राप्तिः पावनी च पयस्विनी ।
परानन्दा प्रकृष्टार्था प्रतिष्ठा पालनी परा ॥
पुराणपठिता प्रीता प्रणवाक्षररूपिणी ।
पार्व्वती प्रेमसम्पन्ना पशुपाशविमोचनी ॥
परमात्मस्वरूपा च परब्रह्मप्रकाशिनी ।
परमानन्दनिष्यन्दा प्रायश्चित्तस्वरूपिणी ॥
पानीयरूपनिर्व्वाणा परित्राणपरायणा ।
पापेन्धनदवज्वाला पापारिः पापनामनुत् ॥
परमैश्वर्य्यजननी प्रज्ञा प्राज्ञा परापरा ।
प्रत्यक्षलक्ष्मीः पद्माक्षी परव्योमामृतस्रवा ॥११०॥
प्रसन्नरूपा प्रणिधिः पूता प्रत्यक्षदेवता ।
पिनाकिपरमप्रीता परमेष्ठिकमण्डलुः ॥
पद्मनाभपदार्घेण प्रसूता पद्ममालिनी ।
परर्द्धिदा पुष्टिकरी पथ्या पूर्त्तिः प्रभावती ॥
पुनाना पीतगर्भघ्नी पापपर्व्वतनाशिनी ।
फलिनी फलहस्ता च फुल्लाम्बुजविलोचना ॥
फालितैनोमहाक्षेत्रा फणिलोकविभूषणम् ।
फेनच्छलप्रणुन्नैनाः फुल्लकैरवगन्धिनी ॥
फेनिलाच्छाम्बुधाराभा फुडुच्चाटितपातका ।
फाणितस्वादुसलिला फाण्टपथ्यजलाविला ॥
विश्वमाता च विश्वेशी विश्वा विश्वेश्वरप्रिया ।
ब्रह्मण्या ब्रह्मकृद् ब्राह्मी ब्रह्मिष्ठा विमलोदका ॥
विभावरी च विरजा विक्रान्तानेकविष्टपा ।
विश्वमित्रं विष्णुपदी वैष्णवी वैष्णवप्रिया ॥
विरूपाक्षप्रियकरी विभूतिर्विश्वतोमुखी ।
विपाशा वैबुधी वेद्या वेदाक्षररसस्रवा ॥
विद्या वेगवती वन्द्या बृंहणी ब्रह्मवादिनी ।
वरदा विप्रकृष्टा च वरिष्ठा च विशोधनी ॥
विद्याधरी विशोका च वयोवृन्दनिषेविता ।
बहूदका बलवती व्योमस्था विबुधप्रिया ॥१२०॥
वाणी वेदवती वित्ता ब्रह्मविद्यातरङ्गिणी ।
ब्रह्माण्डकोटिव्याप्ताम्बुर्ब्रह्महत्यापहारिणी ॥
ब्रह्मेशविष्णुरूपा च बुद्धिर्विभववर्द्धिनी ।
विलासिसुखदा वैश्या व्यापिनी च वृषारणिः ॥
वृषाङ्कमौलिनिलया विपन्नार्त्तिप्रभञ्जिनी ।
विनीता विनता ब्रध्नतनया विनयान्विता ॥
विपञ्ची वाद्यकुशला वेणुश्रुतिविचक्षणा ।
वर्च्चस्करी बलकरी बलोन्मूलितकल्मषा ॥
विपाप्मा विगतातङ्का विकल्पपरिवर्ज्जिता ।
वृष्टिकर्त्री वृष्टिजला विधिर्विच्छिन्नबन्धना ॥
व्रतरूपा वित्तरूपा बहुविघ्नविनाशकृत् ।
वसुधारा वसुमती विचित्राङ्गी विभावसुः ॥
विजया विश्वबीजं च वामदेवी वरप्रदा ।
वृषाश्रिता विषघ्नी च विज्ञानोर्म्म्यंशुमालिनी ॥
भव्या भोगवती भद्रा भवानी भूतभाविनी ।
भूतधात्री भयहरा भक्तदारिद्र्यघातिनी ॥
भुक्तिमुक्तिप्रदा भेशी भक्तस्वर्गापवर्गदा ।
भागीरथी भानुमती भाग्यं भोगवती भृतिः ॥
भवप्रिया भवद्वेष्ट्री भूतिदा भूतिभूषणा ।
भाललोचनभावज्ञा भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥१३०॥
भ्रान्तिज्ञानप्रशमनी भिन्नब्रह्माण्डमण्डपा ।
भूरिदा भक्तिसुलभा भाग्यवद्दृष्टिगोचरी ॥
भञ्जितोपप्लवकुला भक्ष्यभोज्यसुखप्रदा ।
भिक्षणीया भिक्षुमाता भावाभावस्वरूपिणी ॥
मन्दाकिनी महानन्दा माता मुक्तितरङ्गिणी ।
महोदया मधुमती महापुण्या मुदाकरी ॥
मुनिस्तुता मोहहन्त्री महातीर्था मधुस्रवा ।
माधवी मानिनी मान्या मनोरथपथातिगा ॥
मोक्षदा मतिदा मुख्या महाभाग्यजनाश्रिता ।
महावेगवती मेध्या महामहिमभूषणा ॥
महाप्रभावा महती मीनचञ्चललोचना ।
महाकारुण्यसंपूर्णा महर्द्धिश्च महोत्पला ॥
मूर्त्तिमन्मुक्तिरमणी मणिमाणिक्यभूषणा ।
मुक्ताकलापनेपथ्या मनोनयननन्दिनी ॥
महापातकराशिघ्नी महादेवार्द्धहारिणी ।
महोर्म्मिमालिनी मुक्ता महादेवी मनोन्मनी ॥
महापुण्योदयप्राप्या मायातिमिरचन्द्रिका ।
महाविद्या महामाया महामेधा महौषधम् ॥
मालाधरी महोपाया महोरगविभूषणा ।
महामोहप्रशमनी महामङ्गलमङ्गलम् ॥१४०॥
मार्त्तण्डमण्डलचरी महालक्ष्मीर्मदोज्झिता ।
यशस्विनी यशोदा च योग्या युक्तात्मसेविता ॥
योगसिद्धिप्रदा याज्या यज्ञेशपरिपूरिता ।
यज्ञेशी यज्ञफलदा यजनीया यशस्करी ।
यमिसेव्या योगयोनिर्योगिनी युक्तबुद्धिदा ।
योगज्ञानप्रदा युक्ता यमाद्यष्टाङ्गयोगयुक् ।
यन्त्रिताघौघसञ्चारा यमलोकनिवारिणी ।
यातायातप्रशमनी यातनानामकृन्तनी ।
यामिनीशहिमाच्छोदा युगधर्म्मविवर्ज्जिता ।
रेवतीरतिकृद्रम्या रत्नगर्भा रमा रतिः ।
रत्नाकरप्रेमपात्रं रसज्ञा रसरूपिणी ।
रत्नप्रासादगर्भा च रमणीयतरङ्गिणी ।
रत्नार्च्चीं रुद्ररमणी रागद्वेषविनाशिनी ।
रमा रामा रम्यरूपा रोगिजीवातुरूपिणी ।
रुचिकृद्रोचनी रम्या रुचिरा रोगहारिणी ।
राजहंसा रत्नवती राजत्कल्लोलराजिका ।
रामणीयकरेखा च रुजारी रोगरोषिणी ।
राका रङ्कार्त्तिशमनी रम्या रोलम्बराविणी ।
रागिणी रञ्जितशिवा रूपलावण्यशेवधिः ।
लोकप्रसूर्लोकवन्द्या लोलत्कल्लोलमालिनी ।
लीलावती लोकभूमिर्लोकलोचनचन्द्रिका ।
लेखस्रवन्ती लटभा लघुवेगा लघुत्वहृत् ॥१५॥
लास्यत्तरङ्गहस्ता च ललितालयभङ्गिगा ।
लोकबन्धुर्लोकधात्री लोकोत्तरगुणोर्ज्जिता ।
लोकत्रयहिता लोका लक्ष्मीर्लक्षणलक्षिता ।
लीलालक्षितनिर्व्वाणा लावण्यामृतवर्षिणी ।
वैश्वानरी वासवेड्या वन्ध्यत्वपरिहारिणी ।
वासुदेवाङ्घ्रिरेणुघ्नी वज्रिवज्रनिवारिणी ।
शुभावती शुभफला शान्तिः शान्तनुवल्लभा ।
शूलिनी शैशववयाः शीतलामृतवाहिनी ।
शोभावती शीलवती शोषिताशेषकिल्बिषा ।
शरण्या शिवदा शिष्टा शरजन्मप्रसूः शिवा ।
शक्तिः शशाङ्कविमला शमनस्वसृसम्मता ।
शमा शमनमार्गघ्नी शितिकण्ठमहाप्रिया ।
शुचिः शुचिकरी शेषा शेषशायिपदोद्भवा ।
श्रीनिवासश्रुतिः श्रद्धा श्रीमती श्रीः शुभव्रता ।
शुद्धविद्या शुभावर्त्ता श्रुतानन्दा श्रुतिस्तुतिः ।
शिवेतरघ्नी शवरी शाम्बरीरूपधारिणी ।
श्मशानशोधनी शान्ता शश्वच्छतधृतिस्तुता ।
शालिनी शालिशोभाढ्या शिखिवाहनगर्भभृत् ।
शंसनीयचरित्रा च शातिताशेषपातका ।
षड्गुणैश्वर्य्यसम्पन्ना षडङ्गश्रुतिरूपिणी ॥१६॥
षण्ढताहारिसलिला स्त्यायन्नदनदीशता ।
सरिद्वरा च सुरसा सुप्रभा सुरदीर्घिका ।
स्वःसिन्धुः सर्व्वदुःखघ्नी सर्व्वव्याधिमहौषधम् ।
सेव्या सिद्धिः सती सूक्तिः स्कन्दसूश्च सरस्वती ।
सम्पत्तरङ्गिणी स्तुत्या स्थाणुमौलिकृतालया ।
स्थैर्य्यदा सुभगा सौख्या स्त्रीषु सौभाग्यदायिनी ।
स्वर्गनिःश्रेणिका सूम्मा स्वधा स्वाहा सुधाजला ।
समुद्ररूपिणी स्वर्ग्या सर्व्वपातकवैरिणी ।
स्मृताघहारिणी सीता संसाराब्धितरण्डिका ।
सौभाग्यसुन्दरी सन्ध्या सर्व्वसारसमन्विता ।
हरप्रिया हृषीकेशी हंसरूपा हिरण्मयी ।
हृताघसङ्घा हितकृत् हेला हेलाघगर्व्वहृत् ।
क्षेमदा क्षालिताघौघा क्षुद्रविद्राविणी क्षमा ।

इति नामसहस्रं हि गङ्गायाः कलशोद्भव ! ।
कीर्त्तयित्वा नरः सम्यग् गङ्गास्नानफलं लभेत् ॥
सर्व्वपापप्रशमनं सर्व्वविघ्नविनाशनम् ।
सर्व्वस्तोत्रजपाच्छ्रेष्ठं सर्व्वपावनपावनम् ॥
श्रद्धयाभीष्टफलदं चतुर्व्वर्गसमृद्धिकृत् ।
सकृज्जपादवाप्नोति ह्येकक्रतुफलं मुने ! ॥१७०॥
सर्व्वतीर्थेषु यः स्नातः सर्व्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
तस्य यत् फलमुद्दिष्टं त्रिकालपठनाच्च तत् ॥
सर्व्वव्रतेषु यत् पुण्यं सम्यक् तीर्थेषु वाडव ! ।
तत् फलं समवाप्नोति त्रिसन्ध्यं नियतः पठन् ॥
स्नानकाले पठेद्यस्तु यत्र कुत्र जलाशये ।
तत्र सन्निहिता नूनं गङ्गा त्रिपथगा मुने ! ॥
श्रेयोऽर्थी लभते श्रेयो धनार्थी लभते धनम् ।
कामी कामानवाप्नोति मोक्षार्थी मोक्षमाप्नुयात् ॥
वर्षं त्रिकालपठनात् श्रद्धया शुचिमानसः ।
ऋतुकालाभिगमनादपुत्त्रः पुत्त्रवान् भवेत् ॥
नाकालमरणं तस्य नाग्निचौराहिसाध्वसम् ।
नाम्नां सहस्रं गङ्गाया यो जपेच्छ्रद्धया मुने ! ॥
गङ्गानामसहस्रन्तु जप्त्वा ग्रामान्तरं व्रजेत् ।
कार्य्यसिद्धिमवाप्नोति निर्व्विघ्नो गेहमाविशेत् ॥
तिथिवारर्क्षयोगानां न दोषः प्रभवेत् तदा ।
यदा जप्त्वा व्रजेदेतत् स्तोत्रं ग्रामान्तरं नरः ॥
आयुरारोग्यजननं सर्व्वोपद्रवनाशनम् ।
सर्व्वसिद्धिकरं पुंसां गङ्गानामसहस्रकम् ॥१८१॥
जन्मान्तरसहस्रेषु यत् पापं सम्यगर्ज्जितम् ।
गङ्गानामसहस्रस्य जपनात् तत् क्षयं व्रजेत् ॥
ब्रह्मघ्नो मद्यपः स्वर्णस्तेयी च गुरुतल्पगः ।
तत्संयोगी भ्रूणहन्ता मातृहा पितृहा मुने ! ॥
विश्वासघाती गरदः कृतघ्नो मित्रघातकः ।
अग्निदो गोवधकरो गुरुद्रव्यापहारकः ॥
महापातकयुक्तोऽपि संयुक्तोऽप्युपपातकैः ।
मुच्यते श्रद्धया जप्त्वा गङ्गानामसहस्रकम् ॥
आधिव्याधिपरिक्षिप्तो घोरतापपरिप्लुतः ।
मुच्यते सर्व्वदुःखेभ्यः स्तवस्यास्यानुकीर्त्तनात् ॥
संवत्सरेण युक्तात्मा पठन् भक्तिपरायणः ।
अभीप्सितां लभेत् सिद्धिं सर्व्वैः पापैः प्रमुच्यते ॥
संशयाविष्टचित्तस्य धर्म्मविद्वेषिणोऽपि च ।
दाम्भिकस्यापि हिंस्रस्य चेतो धर्म्मपरं भवेत् ॥
वर्णाश्रमपथीनस्तु कामक्रोधविवर्ज्जितः ।
यत् फलं लभते ज्ञानी तदाप्नोत्यस्य कीर्त्तनात् ॥
गायत्र्ययुतजप्येन यत् फलं समुपार्ज्जितम् ।
सकृत् पठनतः सम्यक् तदशेषमवाप्नुयात् ॥१९८॥
गां दत्त्वा वेदविदुषे यत् फलं लभते कृती ।
तत् पुण्यं सम्यगाख्यातं स्तवराजसकृज्जपात् ॥
गुरुशुश्रूषणं कुर्व्वन् यावज्जीवं नरोत्तमः ।
यत् पुण्यमर्ज्जयेत् तद्भाग् वर्षं त्रिषवणं जपन् ॥
वेदपारायणात् पुण्यं यदत्र परिपठ्यते ।
तत् षण्मासेन लभते त्रिसन्ध्यं परिकीर्त्तनात् ॥
गङ्गायाः स्तवराजस्य प्रत्यहं परिशीलनात् ।
शिवभक्तिमवाप्नोति विष्णुभक्तोऽथवा भवेत् ॥
यः कीर्त्तयेदनुदिनं गङ्गानामसहस्रकम् ।
तत्समीपे सहचरी गङ्गादेवी सदा भवेत् ॥
सर्व्वत्र पूज्यो भवति सर्व्वत्र विजयी भवेत् ।
सर्व्वत्र सुखमाप्नोति जाह्नवीस्तोत्रपाठतः ॥
सदाचारी स विज्ञेयः स शुचिस्तु सदैव हि ।
कृतसर्व्वसुरार्च्चः स कीर्त्तयेद् य इमां स्तुतिम् ॥
तस्मिंस्तृप्ते भवेत् तृप्ता जाह्नवी नात्र संशयः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन गङ्गाभक्तं समर्च्चयेत् ॥
स्तवराजमिमं गाङ्गं शृणुयाद्यश्च वै पठेत् ।
श्रावयेदथ तद्भक्तान् दम्भलोभविवर्ज्जितः ॥
मुच्यते त्रिविधैः पापैर्म्मनोवाक्कायसम्भवैः ।
क्षणान्निष्पापतामेति पितॄणाञ्च प्रियो भवेत् ॥
सर्व्वदेवप्रियश्चापि सर्व्वर्षिगणसम्मतः ।
अन्ते विमानमारुह्य दिव्यस्त्रीशतसंवृतः ॥
दिव्याभरणसम्पन्नो दिव्यभोगसमन्वितः ।
नन्दनादिवने स्वैरं देववत् स प्रमोदते ॥२००॥
भुज्यमानेषु विप्रेषु श्राद्धकाले विशेषतः ।
जपन्निदं महास्तोत्रं पितॄणां तृप्तिकारकम् ॥
यावन्ति तत्र सिक्थानि यावन्तोऽम्बुकणाः स्थिताः ।
तावन्त्येव हि वर्षाणि मोदन्ते स्वः पितामहाः ॥
यथा प्रीणन्ति पितरो गङ्गायां पिण्डदानतः ।
तथैव तृप्नुयुः श्राद्धे स्तवस्यास्यानुसंश्रवात् ॥
एतत् स्तोत्रं गृहे यस्य लिखितं परिपूज्यते ।
तत्र पापभयं नास्ति शुचि तद्भवनं सदा ॥
अगस्ते ! किं बहूक्तेन शृणु मे निश्चितं वचः ।
संशयो नात्र कर्त्तव्यः सन्देग्धरि फलं न हि ॥
यावन्ति मर्त्त्ये स्तोत्राणि मन्त्रजालान्यनेकशः ।
तावन्ति स्तवराजस्य गाङ्गेयस्य समानि न ॥
यावज्जन्म जपेद्यस्तु नाम्नामेतत् सहस्रकम् ।
स कीकटेष्वपि मृतो न पुनर्गर्भमाविशेत् ॥
नित्यं नियमवानेतद्यो जपेत् स्तोत्रमुत्तमम् ।
अन्यत्रापि विपन्नः स गङ्गातीरे मृतो भवेत् ॥
एतत् स्तोत्रवरं रम्यं पुरा प्रोक्तं पिनाकिना ।
विष्णवे निजभक्ताय मुक्तिबीजाक्षरास्पदम् ॥
गङ्गास्नानप्रतिनिधिः स्तोत्रमेतन्मयेरितम् ।
सिस्नासुर्जाह्नवीं तस्मादेतत् स्तोत्रं जपेत् सुधीः ॥"
इति श्रीस्कन्दपुराणे काशीखण्डे गङ्गासहस्रनामकथनं नामैकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥*॥*॥
इयमेव शिवस्य तोयरूपा परा मूर्त्तिः । यथा, काशीखण्डे । २७ । २—७ ।

ईश्वर उवाच ।

"निशामय महाबाहो ! विष्णो ! त्रैलोक्यसुन्दर ! ।
प्राप्तं वाराणसीत्याख्यामविमुक्तं यथा तथा ॥
निर्द्दग्धान् सागरान् श्रुत्वा कपिलक्रोधवह्निना ।
अश्वमेधाश्वसंयुक्तान् पूर्व्वजान् स्वान् भगीरथः ॥
सूर्य्यवंश्यो महातेजा राजा परमधार्म्मिकः ।
आरिराधयिषुर्गङ्गां तपसे कृतनिश्चयः ॥
हिमवन्तं नगश्रेष्ठममात्यन्यस्तराज्यधूः ।
जगाम यशसां राशिर्वह्निदग्धेषु पितामहान् ॥
ब्रह्मशापाग्निनिर्द्दग्धान् महादुर्गतिगानपि ।
विना त्रिमार्गगां विष्णो ! को नयेत् त्रिदिवं नयेत् ॥
ममैव सा परा मूर्त्तिस्तोयरूपा शिवात्मिका ।
ब्रह्माण्डानामनेकानामाधारः प्रकृतिः परा ॥

शरीरस्था इडा नाडी । यथा, हठयोगदीपिकायाम् । ३ । ११० ।
"इडा भगवती गङ्गा पिङ्गला यमुना नदी ।
इडापिङ्गलयोर्मध्ये बालरण्डा च कुण्डली ॥")
दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।
"क्रियाकारणकर्त्तृत्वात् सरणाच्च सरित्स्मृता ।
सङ्गमाद्गमनाद्गङ्गा लोके देवी विभाव्यते ॥"

गङ्गाका, स्त्री, (गङ्गा एव । स्वार्थे कन् । ततः "अभाषितपुंस्काच्च ।" ७।३।४८ । इति पाणिनिमतेन गङ्गका गङ्गिका इत्येव पदद्वयं सिद्धं परं मुग्धबोधमतेन "वाचापोऽयुक्तपुंस्कस्य ।" इति सूत्रेण । गङ्गिका गङ्गाका गङ्गका इति पदत्रयं सिद्धम् । "वाग्रहणमकारस्यापि स्थित्यर्थम् ।" इति मुग्धबोधटीकाकृद् दुर्गादासः ।) गङ्गा । इति मुग्धबोधम् ॥

गङ्गाचिल्ली, स्त्री, (गङ्गास्थिता चिल्ली ।) चिल्लविशेषः । गाङ्गचिल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । दीर्घाङ्गी १ विष्का २ जलकुक्कुटी ३ । इति हारावली ॥

गङ्गाजः, पुं, (गङ्गायाः गङ्गागर्भात् जायते इति । जन् + डः ।) भीष्मः । इति शब्दरत्नावली ॥ कार्त्तिकेयः । इति भारतम् ॥

गङ्गाटेयः, पुं, (गङ्गायां गङ्गादिनद्यामित्यर्थः अटतीति । अट् + अच् । ततो ढक् । यद्वा गङ्गातटे यातीति । या + कः । पृषोदरात् तकारलोपे साधुः ।) मत्स्यभेदः । चिङ्गिड़ि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गलानिलः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गङ्गाधरः, पुं, (धरतीति धरः । धृ + अच् । गङ्गाया धरः । स्वशिरोजटाभिरिति शेषः ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३६ ॥ (अस्य गङ्गाधारणविवरणं यथा, रामायणे । १ । ४३ । १-११ ।
"देवदेवे गते तस्मिन् सोऽङ्गुष्ठाग्रनिपीडिताम् ।
कृत्वा वसुमतीं राम ! वत्सरं समुपासत ॥
अथ संवत्सरे पूर्णे सर्व्वलोकनमस्कृतः ।
उमापतिः पशुपती राजानमिदमब्रवीत् ॥
प्रीतस्तेऽहं नरश्रेष्ठ ! करिष्यामि तव प्रियम् ।
शिरसा धारयिष्यामि शैलराजसुतामहम् ॥
ततो हैमवती ज्येष्ठा सर्व्वलोकनमस्कृता ।
तदा सातिमहद्रूपं कृत्वा वेगञ्च दुःसहम् ॥
आकाशादपतद्राम ! शिवे शिवशिरस्युत ।
अचिन्तयच्च सा देवी गङ्गा परमदुर्द्धरा ॥
विशाम्यहं हि पातालं स्रोतसा गृह्य शङ्करम् ।
तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धस्तु भगवान् हरः ॥
तिरोभावयितुं बुद्धिं चक्रे त्रिनयनस्तदा ।
सा तस्मिन् पतिता पुण्या पुण्ये रुद्रस्य मूर्द्धनि ॥
हिमवत्प्रतिमे राम ! जटामण्डलगह्वरे ।
सा कथञ्चित् महीं गन्तुं नाशक्नोत् यत्नमास्थिता ॥
नैव सा निर्गमं लेभे जटामण्डलमन्ततः ।
तत्रैवाबभ्रमद्देवी संवत्सरगणान् बहून् ॥
तामपश्यत् पुनस्तत्र तपः परममास्थितः ।
स तेन तोषितश्चासीदत्यर्थं रघुनन्दन ! ॥

विससर्ज ततो गङ्गां हरो विन्दुसरः प्रति ॥")
समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥ (जीर्णाति-
साररोगनाशकचूर्णौषधविशेषः । यथा,—
"धातक्यामलकीपयोधरपटकीकट्फलयष्टीमधु-
श्रीजम्ब्वाम्रफलास्थिनागरविषाह्वीबेरलोध्रैः कृतं ।
तुल्यांशं विहितं सतण्डुलजलं गङ्गाधराख्यं महा-
चूर्णं तूर्णमपाकरोति सकलं जीर्णातिसारं परम्॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)
गङ्गापत्री, स्त्री, (गङ्गावत् पवित्रं शुभ्रं वा पत्रमस्या
इति ङीष् ।) तृणविशेषः । तत्पर्य्यायः । पत्री२
सुगन्धा ३ गन्धपत्रिका ४ । अस्या गुणाः ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वातनाशित्वम् । व्रण-
रोपणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
गङ्गापुत्त्रः, पुं, (गङ्गायाः पुत्त्रः ।) भीष्मः । इति
पुराणम् ॥ वर्णसङ्करजातिविशेषः । सुरदा-
फराश इति पारस्य भाषा । स तु लेटात् तीवर
कन्यायां जातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥
(कार्त्तिकश्च ॥)
गङ्गासुतः, पुं, (गङ्गायाः सुतः पुत्त्रः ।) कार्त्ति-
केयः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । २३१ । १५ ।
"सहस्रशीर्षस्त्वमनन्तरूपः
सहस्रपात्त्वं गुरुशक्तिधारी ।
गङ्गासुतस्त्वं स्वमतेन देव !
स्वाहामहीकृत्तिकानां तथैव ॥")
भीष्मश्च । इति पुराणम् ॥
गङ्गिका, स्त्री, (गङ्गा एव । स्वार्थे कन् ततः
"अभाषितपुंस्काच्च ।" ७।३।४८। इति पक्षे इत् ।)
गङ्गा । इति मुग्धबोधम् ॥
गच्छः, पुं, (गम् + सम्पदादित्वात् क्विप् तुक् च गतं
गमनं छ्यति नाशयतीति । गत् + छो + कः ।)
वृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ गाछ इति भाषा ॥
निर्विसर्गो गमनक्रियानुमतिः । (तदा गमधातो-
र्लोटि मध्यमपुरुषस्यैकवचनस्य रूपम् ।) इति
व्याकरणम् ॥ याओ इति भाषा ॥
गज, स्वने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-
अकं-सेट् ।) गजति । इति दुर्गादासः ॥
गज, इ मदे स्वने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-
अकं-सेट् इदित् ।) इ, कर्म्मणि गञ्ज्यते । इति
दुर्गादासः ॥
गज, क स्वने । (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) क, गाज-
यति । इति दुर्गादासः ॥
गजः, पुं, (गजति मदेन मत्तो भवतीति । गज +
अच् ।) हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (स तु
त्रिविधः । यथाह शब्दार्थचिन्तामणिः ।
"भद्रो मन्दो मृगश्चैव विज्ञेयास्त्रिविधा गजाः ॥"
अस्य लक्षणादिकं यथा, वृहत्संहितायां ६७
अध्याये ।
"मध्वाभदन्ताः सुविभक्तदेहा
न चोपदिग्धाश्च कृशाः क्षमाश्च ।
गात्रैः समैश्चापसमानवंशा
वराहतुल्यैर्जघनैश्च भद्राः ॥
वक्षोऽथ कक्षावलयः श्लथाश्च
लम्बोदरस्त्वग्बृहती गलश्च ।
स्थूला च कुक्षिः सह पेचकेन
सैंही च दृग्मन्दमतङ्गजस्य ॥
मृगास्तु ह्रस्वाधरवालमेढ्रा-
स्तन्वङ्घ्रिकण्ठद्विजहस्तकर्णाः ।
स्थूलेक्षणाश्चेति यथोक्तचिह्नैः
सङ्कीर्णनागा व्यतिमिश्रचिह्नाः ॥
पञ्चोन्नतिः सप्त मृगस्य दैर्घ्य-
मष्टौ च हस्ताः परिणाहमानम् ।
एकद्विवृद्धावथ मन्दभद्रौ
सङ्कीर्णनागोऽनियतप्रमाणः ॥
भद्रस्य वर्णो हरितो मदस्य
मन्दस्य हारिद्रकसन्निकाशः ।
कृष्णो मदश्चाभिहितो मृगस्य
सङ्कीर्णनागस्य मदो विमिश्रः ॥
ताम्रोष्ठतालुवदनाः कलविङ्कनेत्राः
स्निग्धोन्नताग्रदशनाः पृथुलायतास्याः ।
चापोन्नतायतनिगूढनिमग्नवंशा-
स्तन्वेकरोमचितकूर्म्मसमानकुम्भाः ॥
विस्तीर्णकर्णहनुनाभिललाटगुह्याः
कूर्म्मोन्नतद्विनवविंशतिभिर्नखैश्च ।
रेखात्रयोपचितवृत्तकराः सुवाला
धन्याः सुगन्धिमदपुष्करमारुताश्च ॥
दीर्घाङ्गुलिरक्तपुष्कराः
सजलाम्भोदनिनादवृंहिणः ।
वृहदायतवृत्तकन्धरा
धन्या भूमिपतेर्मतङ्गजाः ॥
निर्मदाभ्यधिकहीननखाङ्गान्
कुब्जवामनकमेषविषाणान् ।
दृश्यकोशफलपुष्करहीनान्
श्यावनीलशबलासिततालून् ॥
स्वल्पवक्त्ररुहमत्कुणषण्ढान्
हस्तिनीं च गजलक्षणयुक्ताम् ।
गर्भिणीं च नृपतिः परदेशं
प्रापयेदतिविरूपफलास्ते ॥ * ॥
यथा, भट्टिः । १४ । ५ ।
"हया जिहेषिरे हर्षाद्गम्भीरं जगजुर्गजाः ॥")
परिमाणविशेषः । स तु हस्तद्वयं पादोनहस्त-
द्वयञ्च । (यथा, शब्दार्थचिन्तामणौ ।
"अरत्नीनां शतान्यष्टावेकः षडधिकानि च ।
गजप्रमाणमाख्यातं मुनिभिर्म्मानवादिभिः ॥")
वास्तुनः स्थानभेदः । इति मेदिनी ॥
"प्रकारे दैर्घ्यमानन्तु स्वहस्तेन तथा नरैः ।
हत्वा चिन्नं गजेन्द्रैस्त्वा वास्तुस्थाननिरूपणम् ॥
ध्वजो धूमश्च सिंहश्च श्वा वृषः खर एव च ।
गजः काकपदश्चैव स्थानान्यष्टौ च वास्तुनः ॥
ध्वजे विभूतिर्म्मरणञ्च धूमे
सिंहे जयः श्वा च करोत्यनर्थम् ।
वृषे च भोगी चयनं खरे च
पुष्टिर्गजे काकपदे विनाशः ॥"
इति ज्योतिषम् ॥ * ॥
औषधपाकार्थगर्त्तविशेषः । यथा,—
"हस्तप्रमाणगर्त्तो यः पुटः स तु गजाह्वयः ।
इत्थं चारत्निके कुण्डे पुटो वाराह उच्यते ।"
इति वैद्यकप्रयोगामृतम् ।
(असुरविशेषः । स तु महिषासुरपुत्त्रः । यथा,
काशीखण्डे । ६८ । ३ ।
"महिषासुरपुत्त्रोऽसौ समायाति गजासुरः ।
प्रमथन् प्रमथान् सर्व्वान् निजवीर्य्यमदोद्धतः ॥")
गजकन्दः, पुं, (गज इव स्थूलः गजस्य इष्टो वा
कन्दो यस्य ।) हस्तिकन्दः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
गजकूर्म्माशी, [न्] पुं, (गजश्च कूर्म्मश्च तौ गज-
कूर्म्मौ । तौ अश्नातीति । अश + णिनिः ।) गरुडः । इति शब्दरत्नावली ।
(पुरा हि कदाचित् विभावसुसुप्रतीकनामानौ
द्वौ भ्रातरौ ब्राह्मणकुमारौ पितृधनार्थमन्योन्य-
मभिशप्तौ गजत्वं कूर्म्मत्वं च गतावपि पूर्व्ववैर-
मनुस्मरन्तौ सुचिरं युध्यमानौ प्रजापतिकश्यप-
दिष्टेन पतगेश्वरेण गरुडेन भक्षितौ । एतद्वि-
वरणन्तु महाभारतीयादिपर्व्वणि त्रिंशे ऽ-
ध्याये सविस्तरं दृष्टव्यम् ॥)
गजचिर्भटा, स्त्री, (गजसदृशी चिर्भटा ।
इन्द्रवारुणी । इति रत्नमाला ॥ गोरक्ष-
राखालशसा इति च भाषा ॥
गजचिर्भिटः, पुं, (गजप्रियश्चिर्भिटः ।) गोडुम्बा
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गजचिर्भिटा, स्त्री, (गजभक्ष्या चिर्भिटा ।
महेन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
गजच्छाया, स्त्री, (गजस्य कुञ्जरस्य छाया प्रति-
बिम्बः । हस्तिच्छाया ।) योगविशेषः । यथा,—
"यदेन्दुः पितृदैवत्ये हंसश्चैव करे स्थितः ।
याम्या तिथिर्भवेत् सा हि गजच्छाया प्रकी-
र्त्तिता ।"
इति मिताक्षरापरिभाषा ।
अपि च । तत्त्वचिन्तामणौ ।
"कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां मघास्विन्दुः करे रविः ।
यदा तदा गजच्छाया श्राद्धे पुण्यैरवाप्यते ।"
अन्यच्च ।
"योगो मघात्रयोदश्यां कुञ्जरच्छायसंज्ञितः ।
भवेन्मघायां संस्थे च शशिन्यर्के करे स्थिते ।"
चन्द्रसूर्य्योपरागकालः । यथा, वराहः ।
"सैंहिकेयो यदा भानुं ग्रसते पर्व्वसन्धिषु ।
गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत् ।"
अमावास्याश्राद्धकालः । यथा,—
"अमावास्यां गते सोमे छाया या प्राङ्मुखी भवेत्
गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत् ।"
इति च मलमासतत्त्वम् ।
गजढक्का, स्त्री, (गजस्य उपरिभागे स्थिता ढक्का ।
इत्यर्थः ।) गजोपरिस्थढक्का । तत्-
पर्य्यायः । मदाबात २ । इति हारावली ।
गजता, स्त्री, (गजानां समूहः । "ग्रामजन-
बन्धुभ्यस्तल् ।" ४ । २ । ४३ । इत्यस्य वृत्त-

गजसहायाभ्यामेति वक्तव्यम्।" वार्त्तिं इति
म।) गजसमूहः। तत्पर्य्यायः। हास्ति-
म् २। इत्यमरः। २। ८। ३६॥
:, पुं, (गजेन परिमाणमस्य इति परिमाणार्थे
च्।) गजपरिमाणम्। इति मुग्धबोधम्॥
न्तः, पुं, (गजस्य दन्तौ इव दन्तोऽस्य।)
णेशः। इति शब्दरत्नावली॥ (गजस्य दन्तः।)
गसम्बन्धिदन्तः। नागदन्तः। हातिर दाँत
ति भाषा। स तु द्रव्यस्थापनार्थं भित्तिस्थ-
ष्ठद्वयम्। दाण्डा इति भाषा॥
न्तफला, स्त्री, (गजदन्ताकृति गजदन्त इव
र्ध्वं वा फलमस्याः।) कर्क्कटीलता। इति राज-
र्घण्टः॥
ानं, क्ली, (गजस्य दानं मदः गण्डकटा-
भ्यः क्षरितो मद इत्यर्थः।) हस्तिमदः। इति
ाजनिर्घण्टः॥ (तस्य प्रस्रवणस्थानानि। यथा,—
करात् कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्याञ्च मदच्युतिः।"
इति पालकाप्यम्॥
था च रघुः। ४। ४५।
स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना।
ावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत्॥"
जस्य हस्तिनो दानं प्रदानम्। गजसम्प्रदानम्।
ति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः॥)
्वयसः, त्रि, (गजेन परिमाणमस्य इति। गज
-"दघ्नमात्रद्वयसट्माने।" इति परिमाणार्थे
यसट्।) परिमितः। इति मुग्धबोधम्॥
ादपः, पुं, (गजस्य नाम्ना ख्यातः पादपः
जप्रियः पादपो वा।) स्थालीवृक्षः। इति
ावप्रकाशः॥
पिप्पली, स्त्री, (गजोपपदेन युक्ता पिप्पली।
जनाम्ना ख्याता पिप्पली वा।) पिप्पलीभेदः।
ाजपिंपुल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। करि-
पप्पली २ इभकणा ३ कपिवल्ली ४ कपिल्लिका ५
ेयसी ६ वशिरः ७ गजाह्वा ८। इति रत्न-
ाला॥ कोलवल्ली ९। इत्यमरः॥ वसिरः १०।
ति तट्टीका॥ गजोषणा ११ चव्यफलम् १२
ण्यणा १३ छिद्रवैदेही १४ दीर्घग्रन्थिः १५
ेजसी १६ वर्त्तली १७ स्थूलवैदेही १८।
स्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। रक्तामल-
शोषणत्वम्। वलासवातहरत्वम्। स्तनकण्ठ-
वह्निनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ भेदाग्नि-
ारित्वम्। इति राजवल्लभः॥ तत्पर्य्याय-
ुणाः। यथा, भावप्रकाशः।
"चविकायाः फलं प्राज्ञैः कथिता गजपिप्पली।
कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरश्च सा॥
गजकृष्णा कटुर्वातश्लेष्मघ्नी वह्निवर्द्धिनी।
उष्णा निहन्त्यतीसारश्वासकण्ठामयक्रिमीन्॥"
पुटः, पुं, (गजाह्वयः पुटः हस्तप्रमाणो गर्त्तः।)
औषधपाकार्थं हस्तपरिमितगर्त्तः। इति वैद्य-
कम्॥ अस्य प्रमाणं गजपुटशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (लौह-
मारणादावस्य प्रयोजनं यथा,—
"दशादिशतपर्य्यन्तो गजपुटविधिर्म्मतः॥"

इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे जारणविध्य-
धिकारे॥ क्वचित् क्लीवलिङ्गत्वमपि दृश्यते। यथा,
भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे।
"सपादहस्तमानेन कुण्डे निम्ने यथायते।
वनोपलसहस्रेण पूर्णो मध्ये विधारयेत्॥
पुटनद्रव्यसंयुक्तां कोष्ठिकां मुद्रितां मुखे।
अथाग्निं कारकाणि अर्द्धान्युपरि निःक्षिपेत्॥
एतद्गजपुटं प्रोक्तं ख्यातं सर्व्वपुटोत्तमम्॥
हस्तश्चतुर्विंशत्यङ्गुलप्रमाणः सपादस्तेन त्रिंश-
दङ्गुलप्रमाणेनेत्यर्थः। अतएवोक्तम्।
साधारणनराङ्गुल्या त्रिंशदङ्गुलको गजः॥"
इति गजपुटम्॥)
गजप्रिया, स्त्री, (गजस्य प्रिया।) शल्लकीवृक्षः।
इति हेमचन्द्रः॥
गजबन्धनी, स्त्री, (गजः हस्ती बध्यते लौह-
शृङ्खलादिभिः बध्यतेऽस्याम्। बन्ध+ल्युट् ङीप्
च।) गजबन्धनस्थानम्। हातिशाला इति
भाषा। तत्पर्य्यायः। वारी २। इत्यमरः। २।८।
४३॥ वारिः ३। इति भरतः॥ शारब्धिः ४।
इति जटाधरशब्दरत्नावली॥
गजभक्षकः, पुं, (गजेन हस्तिना भक्ष्यते इति।
भक्ष+कर्म्मणि अप् ततः कप् स्वार्थे कन् वा।
यद्वा गजः हस्ती भक्षकोऽस्य।) अश्वत्थवृक्षः।
इति राजनिर्घण्टः॥
गजभक्षा, स्त्री, (गजेन भक्ष्यतेऽसौ। भक्ष्+अप्+
टाप्।) शल्लकीवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥
गजभक्ष्या, स्त्री, (गजेन भक्ष्या भक्षणीया।)
शल्लकीवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। १२३॥
गजमाचलः, पुं, स्त्री, (मच्+भावे घञ् माचः।
गजस्य हस्तिनः माचं दम्भं लाति आदत्ते
लुनाति वा बाहुलकात् डः।) सिंहः। इति
हारावली॥
गजमात्रः, त्रि, (गजेन परिमाणमस्य इति। "दघ्न-
मात्रद्वयसट् माने।" इति परिमाणार्थे मात्र।)
गजपरिमितः। इति मुग्धबोधम्॥
गजमोटनः, पुं, स्त्री, (गजं हस्तिनं मोटयति
मर्द्दयतीति। मुट् मर्द्दने+कर्त्तरि ल्युः।)
सिंहः। इति शब्दमाला॥
गजवदनः, पुं, (गजस्य वदनमेव वदनं यस्य।)
गणेशः। इति हलायुधः॥
गजवल्लभा, स्त्री, (गजस्य वल्लभा प्रिया।) गिरि-
कदली। शल्लकी। इति राजनिर्घण्टः॥
गजसाह्वयं, क्ली, (गजनाम्ना नरपतिना सह
आह्वयो नाम यस्य।) हस्तिनापुरम्। इति
शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। ३।१।८।
"ततो द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः।
धार्त्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निर्य्ययुर्गजसाह्वयात्॥")
गजाख्यः, पुं, (गजाख्यया आख्यातः गजेन सह
आख्या यस्येति वा गजकर्णवदस्य पत्राकारत्वा-
त्तथात्वमिति केचित्।) चक्रमर्द्दवृक्षः। इति
राजनिर्घण्टः॥
गजाग्रणीः, पुं, (अग्रे नीयते इति अग्रणीः।

गजानां अग्रणीः श्रेष्ठः।) ऐरावतहस्ती।
इति शब्दरत्नावली॥
गजाजीवः, पुं, (आजीव्यतेऽनेनादनेन वा आजीवः
आ+जीव्+कर्म्मणि घञ्। गजः आजीवः जीव-
नोपायोऽस्य। गजपरिचालनपालनादिकार्य्य-
मालम्ब्य आजीवतीति। जीव्+कर्त्तरि अच् वा।)
हस्तिपालकः। तत्पर्य्यायः। आधोरणः २
हस्तिपकः ३ इभपालकः ४। इति हेमचन्द्रः॥
गजाण्डं, क्ली, (गजस्याण्डवत् मूलमस्य।) पिण्ड-
मूलम्। इति राजनिर्घण्टः॥
गजाननः, पुं, (गजस्य हस्तिन आननं मुखमेव
आननं यस्य।) गणेशः। इत्यमरः।१।१।४१॥
(यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे ६ अध्याये।
"शनिदृष्ट्या शिरश्छेदात् गजवक्त्रेण योजितः।
गजाननः शिशुस्तेन नियतिः केन बाध्यते॥"
पुराणान्तरे मतभेदोऽपि दृश्यते यथा, स्कान्दे
गणेशखण्डे ११ अध्याये।
गुरुरुवाच।
"अवतारो यदि धृतः साधुत्राणाय भो विभो!
प्रकाशयाशु वदनं सर्व्वेषां शोकनाशनम्॥
नयस्व सर्व्वदेवानामानन्दं हृदये प्रभो!।
शिव उवाच।
प्रत्युवाच गुरुं पुत्रः पार्व्वत्या हीनमस्तकः॥
शिशुरुवाच।
महेशाख्येन राज्ञा ते प्रणतौ चरणौ यदा।
तदाशीर्या त्वया दत्ता तस्मै राज्ञे गुरो मुदा॥
गजयोनौ जनिर्मुक्तिः शिवहस्तादुदीरिता।
तत् सर्व्वमभवत् तस्य विद्यते चारुमस्तकः॥
पूज्यमानः शिवेनास्ते मुण्डादण्डः सुशोभनः।
अवतारकरोऽसौ मे गुरोऽस्ति भविता सुखम्॥
शिव उवाच।
आश्चर्य्यपूर्णहृदयो गुरुरूचे पुनः शिशुम्॥
गुरुरुवाच।
भगवन्! विश्वरूपोऽसि त्रिकालज्ञोऽखिलेश्वरः।
मया यदुदितं तस्मै त्वया ज्ञातं यतः प्रभो!॥
अहमीशस्वरूपं ते परिच्छेत्तुं न च क्षमः।
श्रुत्वैव ब्रह्मणः पुत्रो नारदस्तत्र चाब्रवीत्॥
नारद उवाच।
एवमेवावतीर्णोऽसि हीनमूर्द्धा कथं प्रभो!।
अथवा बालरूपस्य छिन्नं ते केन तच्छिरः॥
एतन्मे संशयं छिन्धि कृपया परमेश्वर!।
शिव उवाच।
निपीय नारदीं वाणीमुवाच शिशुबालकः॥
शिशुरुवाच।.
सिन्दूरः कोऽपि दैत्यो मे वायुरूपधरोऽच्छिनत्।
अष्टमे मासि सम्पूर्णे प्रविश्योमोदरं शिरः॥
तमिदानीं हनिष्येऽहं गजास्यं साम्प्रतं शृणु!।
शिव उवाच।
श्रुत्वैव नारदः प्राह शिशुरूपिणमीश्वरम्॥
नारद उवाच।
अकिञ्चिज्ज्ञा वयं देव! योजनेऽस्य मुखस्य ते।
त्वमेव च स्वभावेन मस्तमेतन्नियोजय॥

शिव उवाच ।
यदतीर्थं मुनिर्यावत् तावत् स ददृशेऽखिलैः ।
सर्व्वावयवसम्पूर्णो गजाननः उमासुतः ॥
किरीटकुण्डलधरो युगबाहुः सुलोचनः ।
वामदक्षिणभागे च सिद्धिवृद्धिविराजितः ॥
दृष्ट्वा विनायकं स्कन्द ! तथाभूतं निजेच्छया ।
हर्षोत्फुल्लनयना देवाः सर्व्वे तदाब्रुवन् ॥
गजानन इति ख्यातो भवितायं जगत्त्रये ।
एवं भाद्रचतुर्थ्यां स अवतीर्णो गजाननः ॥")

गजारिः, पुं, (गजस्य अरिः शत्रुः । तन्नाशकत्वात् तथात्वम् ।) वृक्षविशेषः । सिंहः । यथा, "गजारिस्तवसिंहयोः ।" इति हेमचन्द्रः ॥

गजाशनः, पुं, (गजेन हस्तिना अश्यते अद्यते इति । गज + अश् + कर्म्मणि ल्युट् ।) अश्वत्थवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ गजादनोऽपि ॥

गजाशना, स्त्री, (अश्नातीति । अश ग भोजने + कर्त्तरि ल्युः । गजः अशनो भक्षको यस्याः ।) भङ्गा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यस्मिन्नियं व्यवह्रियते तद्यथा,—
"गजाशना-कुम्भिक-दाड़िमानां
रसैः क्वते तैलघृते सदम्नि ॥" ·
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे चत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥) शल्लकीवृक्षः । पद्ममूलम् । इति रत्नमाला ॥

गजास्यः, पुं, (गजस्य आस्यं मुखमेव आस्यं यस्य ।) गणेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ (गजस्य आस्यम् ।) हस्तिमुखे क्ली ॥

गजाह्वं, क्ली, (गजेन गजनाम्ना आह्वयते इति गजेन सह आह्वा संज्ञा यस्य इति वा ।) हस्तिनापुरम् । इति मेदिनी ॥

गजाह्वयं, क्ली, (गजेन गजनाम्ना आह्वयोऽस्य ।) हस्तिनापुरम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गजाह्वा, स्त्री, (गजस्य आह्वया संज्ञया आह्वा संज्ञा यस्याः ।) गजपिप्पली । इति मेदिनी ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"करिपिप्पलीभकणा कपिवल्ली कपिवल्लिका ।
श्रेयसी वशिरश्चापि गजाह्वा गजपिप्पली ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गजेष्टा, स्त्री, (गजस्य इष्टा प्रिया ।) विदारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ भुँइकुमड़ा इति भाषा ॥

गजोषणा, स्त्री, (गजोपपदेन युता उषणा पिप्पली ।) गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

गञ्जः, पुं, (गजि भावे + घञ् ।) अवज्ञा । भाण्डागारम् । खनिः । इति हेमचन्द्रः ॥ गोष्ठागारम् । इति हारावली ॥ गोयालिघर इति भाषा ॥

गञ्जः, पुं क्ली, (गजि भावे + घञ् ।) भाण्डागारम् । इति मेदिनी ॥

गञ्जा, स्त्री, (गञ्ज + टाप् ।) मदिरागृहम् । इत्यमरः ।२।२।८॥ खनिः । इति मेदिनी ॥ पानपात्रम् । मद्यभाण्डम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गञ्जिका, स्त्री, गञ्जा + स्वार्थे कन् अत इत्वम् ।) मदिरागृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गड, इ गण्डे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्-इदित् ।) इ, कर्म्मणि गण्ड्यते । गण्डे कपोलविषयक्रियायाम् । तथा च । यत्र द्रव्यनिर्द्देशस्तत्र तन्निष्ठक्रियाविशेषो लक्ष्यते । इति मैत्रेयवोपदेवौ ॥ रमानाथस्तु कण्डु कार्श्ये इत्यस्मात् काकेश्य इत्युक्त्वा कपोलकर्त्तृककार्श्यमिति व्याख्याय गण्डति कपोलः पांशुना इत्युदाहृतवान् । केचित्तु गण्ड इति शब्दस्य व्युत्पत्त्यर्थमेवायं धातुर्मन्यन्ते न त्वस्यान्यत्र प्रयोगः इत्याहुः । इति दुर्गादासः ॥

गड, म सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । घटादिः ।) म, गड़यति । सेकः क्षरणम् । गड़यति घटात् पानीयम् । डलयोरेकत्वात् लस्यैव प्रायः प्रयोगः । इति रमानाथः ॥ तन्मते तु लान्तपक्षेऽपि मान्तुबन्धः । स्वमते तु लान्तो वक्ष्यमाणः स लघुबन्धमूल्यः इति विरोधः । इति दुर्गादासः ॥

गड़ः, पुं, (गड़ति गलति ह्रस्वाज्जालादिभ्यो वा चरतीत्यर्थः । गड् + अच् ।) मत्स्यभेदः । गडुइ माछ इति भाषा ॥ अन्तरायः । इति मेदिनी ॥ परिखा । व्यवधानम् । इति शब्दरत्नावली ॥ देशविशेषः । राजनिर्घण्टे गड़लवणपर्य्याये गड़देशजमिति दर्शनात् ॥

गड़कः, पुं, (गड़ + स्वार्थे कन् ।) मत्स्यविशेषः । गडुइ माछ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शकुलार्भकः २ । इत्यमरः । १ । १० । १७ ॥ गड़ः ३ गलः ४ गलकः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रुच्यत्वम् । कषायत्वम् । शीतलत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

गड़यन्तः, पुं, (गड़यति जलमिति । गड़ चरणे + णिच । "तृभूवहिवसिभासिसाधिगडीति ।" उणां ।३।१२८। इति भच् । घटादित्वात् मित्त्वे मितां ह्रस्वः अयामन्तेति णेरयादेशः ।) मेघः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

गड़लवणं, क्ली, (गड़देशजातं लवणम् । शाकपार्थिवादिवत् मध्यपदलोपिसमासः ।) सांवरदेशोद्भवलवणम् । सामरलुण इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । शुभ्रम् २ पृथ्वीजम् ३ गड़देशजम् ४ गड़ोत्थम् ५ मण्डारम्भम् ६ सांवरम् ७ संवरोद्भवम् ८ । अस्य गुणाः । उष्णत्वम् । लवणत्वम् । ईषदम्लत्वम् । मलापहत्वम् । दीपनत्वम् । कफवाताशोनाशित्वम् । कोष्ठशोधनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गड़देशजं, क्ली, (गड़देशात् जायते इति । जन + डः ।) सांवरलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गड़ि, पुं, (गड़ + इन् ।) वत्सतरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अलसो गवादिः । गड़िया इति भाषा ॥ यथा, काव्यप्रकाशे ।
"गुणानामेव दौरात्म्याद्धुरि धुर्य्यो नियुज्यते ।
असंजातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गड़िः ॥"

गडुः, पुं, (गड़ + बाहुलकात् उन् ।) गलगण्डः ।

पृष्ठगुडः । स तु घाटामस्तकयोर्मध्ये मांसपिण्डः इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरभरतौ । कुब्जः इति मेदिनी ॥ शूल्याश्वम् । इति शब्दरत्नावली ॥ किञ्चुलुकः । इति त्रिकाण्डशेषः । त्रिग्रन्थिः । यथा काव्यप्रकाशे तदेतत् काकतालीयम् गड्डुभूतमिति नास्य मेदलक्षणं तृतीयस्तु गड्वीकाकारः ॥ ("न च अन्तर्गलगतगड्वुना तेन किं वेति वाच्यम् ।" इति वेदान्तभाष्यम् ॥)

गडुरः, त्रि, (गडुल + रस्य लत्वम् ।) कुब्जः । शब्दरत्नावली ॥

गडुलः, त्रि, (गडुः स्थूलमांसपिण्डविशेषः अस्तीति । गडु + "सिध्मादिभ्यश्चेति ।" ५ । २ । ९७ । इति लच् ।) कुब्जः । इत्यमरः ।२।६।४८॥

गड़ेरः, पुं, (गड़ + "पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य एरक् ।" उणां । १ । ५८ । इति एरक् ।) मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गड़ोत्थं, क्ली, (गड़देशात् उत्तिष्ठति संजायते इति । गड़ + उत् + स्था + कः ।) गड़लवणम् इति राजनिर्घण्टः ॥

गड़ोलः, पुं, (गड़ + "कपिगड़िगण्डिकटिपटिभ्य ओलच् ।" उणां । १ । ६७ । इति ओलच् ।) गुड़ः । इत्युणादिकोषः ॥ ग्रासः । इति हेमचन्द्रः ॥

गड्डुरिका, स्त्री, (गड्डुरः जलप्रवाहः सोऽस्त्यस्तीति । यद्वा गड्डुरः मेषपालः तमनुगच्छतीति । ठन् टाप् च ।) अज्ञातप्रवाहमूलो धारावाही नदीविशेषः । इति केचित् । मेषयूथैरनुगम्यमाना मेषी । इत्यन्ये । इति काव्यप्रकाशटीकायां महेश्वरः ॥

गड्डुकः, पुं, (गडुक इति निपातनात् द्वित्वम् ।) जलपात्रविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ गाडु इति भाषा ॥

गड्डूकः, पुं, (गड्डुक इति पृषोदरात् उकारदीर्घत्वम् ।) गड्डुकः । इति शब्दरत्नावली ।

गण, त क संख्याने । इति कविकल्पद्रुमः (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) मतान्तरे गणयति । इति दुर्गादासः ॥

गणः, पुं, (गण्यते गणयति वा कर्म्मणि अप् । कर्त्तरि अच् वा ।) समूहः । (यथा, हितोपदेशे १ । ६३ ।
"न गणस्याग्रतो गच्छेत् सिद्धे कार्य्ये समं फलम् ।"
प्रमथः । (यथा, मेघदूते । ३५ ।
"भर्त्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः ।"
रुद्रानुचरः । (यथा, गोः रामायणे । ...
"धनाध्यक्षसभां देवः प्राप्तो हि वृषभध्वजः ।
उमासहायो देवेशो गणैश्च बहुभिर्वृतः ।")
सेनासंख्याविशेषः । तद्यथा । गजाः ९ रथाः २७ अश्वाः ८१ पदातिकाः १३५ ... दायेन २७० । इत्यमरः । २ । ८ । ...
(यथा, महाभारते ।
"त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रयः ।"

ंख्या। चोरनामगन्धद्रव्यम्। इति मेदिनी ॥*॥
णेशः। यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे।
गणपस्तु महेशानि! गणदीक्षाप्रवर्त्तकः॥"
श्विन्यादिनक्षत्रचयानुसारेण देवमानुष-
राक्षसगण इति तु पारिभाषिकम्। यथा,—
"देमरामदेमादेदेरारा ममदरादरा॥
देरा राममदेरा रा ममदेति गणत्रयम्॥"
इति ज्योतिषरत्नमाला॥
'पूर्व्वोत्तरात्रयश्चैव भरण्यार्द्रा च रोहिणी।
मानि मानुषगण्याहुर्न्नक्षत्राणि मनीषिणः॥
शेत्राश्वतभिषामूलधनिष्ठाश्लेषकृत्तिकाः।
चित्रामघाविशाखाः स्युस्तारा राक्षसदैवताः॥
श्विनी रेवती पुष्यः स्वाती हस्तः पुनर्व्वसुः।
नुराधा मृगशिरः श्रवणं देवतारकाः॥"
इति निबन्धः॥
तस्य मिलनकथनं यथा, ज्योतिषे।
'सजातौ परमा प्रीतिर्मध्यमा देवमानुषे।
देवासुरे कनिष्ठा च मृत्युर्मानुषराक्षसे॥")
गातुमसूहः। यथा, मनोरमा।
'भाग्यहार्दिसुहोत्यादिदिवादिः स्वादिरेव च।
दाधधातवुत्रादिश्चुरादिश्च गणा दश॥"
छन्दःशास्त्रोक्तपारिभाषिकाचरविशेषः। स तु
न-न-भ-य-ज-र-स-त-ग-लसंज्ञः। इति छन्दो-
मञ्जरी॥*॥ महादेवः। यथा, महाभारते।
३।१७।४०।
'विश्वरूपः स्वयं श्रेष्ठो बलवीरो बलो गणः॥"
षिविशेषः। स तु अभिजिदिति नामान्तरस्य
िस्य गुणवती भार्य्यायां गुणवत्यां सम्भूतः।
था, स्कन्दपुराणे गणेशखण्डे ३ अध्याये।
'अथ सोऽप्यभिजित् पत्न्या समुद्रस्नानमाययौ।
र्व्वाणि श्रद्धया युक्तश्चक्रे स्नानं तया सह॥
र्पिता सा गुणवती पपौ चाञ्जलिना जलम्।
द्वीर्य्यं ब्रह्मणा त्यक्तं देवात्तदुरे गतम्॥"
'भार्य्यागुणवती तस्य नवमासादनन्तरम्।
त्रं प्रसूताहि शुभे दिव्यरूपं गुणाद्भुतम्॥
ज्योतिर्व्विद्भिरुक्तजातो गण इत्यभिधां पिता।
त्वाभ्युदयिकं चक्रे यथोक्ते दशमेऽहनि॥"
स च महादेवमाराध्य वरं लब्धा त्रैलोक्यं
निर्जित्य च कपिलमुनेश्चिन्तामणिमपहृतवान्।
कपिलमुनिस्तु अस्मादपराधात् जातमन्युर्गणेश-
माराधयामास। अथ प्रसन्नेन गणपतिना तद्-
हे अवतीर्य्य तं गणदैत्यं विनाशितवान् इत्येषा-
कथा तत्रैवाध्याये विस्तरशो द्रष्टव्या॥)।
कः, पुं, (गणयति शुभाशुभमदृष्टभोगजनितफलं
निरूपयतीति। गण तु क सङ्ख्याने+कर्त्तरि
ण्वुल्।) दैवज्ञः। ज्योतिर्व्वित्। तत्पर्य्यायः। साम्वत्-
सरः २ ज्योतिषिकः ३ दैवज्ञः ४ मौहूर्त्तिकः ५
मौहूर्त्तः ६ ज्ञानी ७ कार्त्तान्तिकः ८। इत्यमरः।
२।८।१४॥ ज्योतिषिकः ९। इति तट्टीका॥ स तु
र्णसङ्करजातिविशेषः। दैवलादैश्चागर्भजातः।
स्य कर्म्म तिथिवारादिज्ञापनम्। इति परा-
शरपद्धतिः॥ स तु अस्पृश्यः। यथा,—

"कलिकाले महेशानि! पाषण्डा बहवो जनाः।
सङ्गदोषान्महेशानि! तत्‌ज्ञानाद्धानितां व्रजेत्॥
तस्मात् प्रयत्नतो देवि! संसर्गं वर्ज्जयेत् सुधीः।
वरं चाण्डालसंसर्गं कुर्य्यात् साधकोत्तमः॥
तथाप्यस्पृश्यगणकं सर्व्वदा तं परित्यजेत्॥"
इति शाक्तानन्दतरङ्गिण्यां षोड़शोल्लासे महिष-
मर्द्दिनीतन्त्रवचनम्॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"ज्योतिःशास्त्रविशेषज्ञः सुन्दराङ्गः सभापटुः।
कुलक्रमागतः शुद्धो गणकः स्यान्महीपतेः॥"
इति युक्तिकल्पतरुः॥
(यदि च शास्त्रविशेषे गणकस्य निन्दादिकं
श्रूयते तत्तु केवलं नक्षत्रजीविन एवेति
बोध्यम्। प्रकृतज्योतिःशास्त्रन्तु द्विजातिभिरेवा-
वश्यमध्ययनीयं वेदाङ्गत्वात्। यथा,—
"संयुतोऽपीतरैः कर्णनासादिभि-
श्चक्षुषाङ्गेन हीनो न किञ्चित् करः।
तस्माद्द्विजैरध्ययनीयमेतत्
पुण्यं रहस्यं परमञ्च तत्त्वम्॥"
इति सिद्धान्तशिरोमणिः॥*॥
प्रजापतिपुत्रतारा विशेषकेतवः। यथा,—
"ताराः पुञ्जनिकाशा गणका नाम प्रजापतेरष्टौ
पुत्राः॥"
इति वृहत्संहिता। ११। २५॥
संकीर्णजातिविशेषः। यथोक्तम्।
"चर्म्मकारस्य द्वौ पुत्रौ गणको वाद्यपूरकः॥")
गणकर्णिका, स्त्री, (गणस्य गणाधिपस्य कर्णवत्
पत्त्रमस्याः।) इन्द्रवारुणी। इति राजनिर्घण्टः॥
गणकारः, पुं, (गणानां सैन्यानां कारः कर्त्ता
सेनापरिचालनदक्षः।) भीमसेनः। इति शब्द-
रत्नावली॥ (गणं धात्वर्थप्रकाशकग्रन्थविशेषं
करोतीति। कृ+अण्।) धातुसंग्रहकर्त्ता।
यथा, "गणकारवचनप्रामाण्यार्थमिदम्।" इति
कातन्त्रवृत्तिः॥
गणकी, स्त्री, (गणकस्य पत्नी इति। तत्पत्नीमिति
ङीष्।) गणकपत्नी। इति जटाधरः॥
गणचक्रकं, क्ली, (गणः धार्म्मिकगणास्तेषां चक्रं
सम्भूय भोजनमत्र इति कप्।) धार्म्मिकाणां
सम्भूय भोजनम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥
गणता, स्त्री, (गणस्य धर्म्मः भावो वा इति तल्।)
गणस्य भावः। समूहत्वम्। पक्षपातित्वम्।
इति लोकप्रसिद्धिः॥
गणदीक्षी, [न्] पुं, (गणान् बहुशिष्यान् दीक्ष-
यति दीक्षां कारयतीति।) बहुयाजकः। इति
मिताक्षरा॥ (वाच्यलिङ्गे तु गणस्य शिवस्य
गणेशस्य वा दीक्षा विद्यते अस्मिन् अस्य वा।
दीक्षा+इनिः। शिवदीक्षितः।) गणेशदीक्षिते
त्रि। गणस्य गणेशस्य दीक्षा गणदीक्षा। इति
महानिर्व्वाणतन्त्रम्॥
गणदेवता, स्त्री, (गणः सङ्घः तद्रूपा देवता
सम्भूय स्थिता देवता इत्यर्थः।) संहतदेवता-
विशेषः। यथा,—
"आदित्या विश्ववसवस्तुषिता भास्वरानिलाः।

महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः॥
आदित्या द्वादश प्रोक्ता विश्वेदेवा दश स्मृताः।
वसवश्चाष्टसंख्याताः षट्त्रिंशत् तुषिता मताः॥
आभास्वराश्चतुःषष्टिर्व्वाताः पञ्चाशदूनकाः।
महाराजिकनामानो द्वे शते चापि विंशतिः॥
साध्या द्वादश विख्याता रुद्राश्चैकादश स्मृताः।
एते च संहता देवास्त्वादित्याः स्वगमतः॥"
इति जटाधरः॥
गणद्रव्यं, क्ली, (गणानां साधारणानां द्रव्यम्। यद्वा
द्रव्याणां गण इति परनिपातः।) साधारण-
द्रव्यम्। मिलितानेकस्वामिकासम्बन्धिद्रव्यम्।
द्रव्यसमूहः। तत्र द्रव्याणां गण इति व्युत्-
पत्तिः॥
गणनं, क्ली, (गण्यते इति। गण+भावे ल्युट्।)
संख्यानम्। गणा ठिक् देया इति च भाषा॥
यथा, विश्वसारतन्त्रे।
"येनैव लिखनं कुर्य्यात्तेनैव गणनं स्मृतम्॥"
गणना, स्त्री, (गण+युच् टाप् च।) गणनम्।
संख्या। (यथा, नैषधे। ३। ४०।
"यदि त्रिलोकी गणनापरा स्या-
त्तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात्।
पारे परार्द्धं गणितं यदि स्यात्
गणेयनिःशेषगुणोऽपि स स्यात्॥")
गणनाथः, पुं, (गणानां विघ्नकर्तृदेवविशेषाणां
नाथः।) गणेशः। इति शब्दरत्नावली॥
(गणानां प्रमथानां नाथः स्वामी इति व्युत्पत्त्या
शिवः॥)
गणनायकः, पुं, (गणानां नायकः।) गणेशः।
इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते।
१।१।७७।
"लेखको भारतस्यास्य भव त्वं गणनायक!॥"
गणानां देवसङ्घानां नायकः। यथा, भागवते।
५।१७।१३। "यत्र ह देवपतयः स्वैः स्वैर्गण-
नायकैर्व्विहितमहार्हणाः॥" इति॥*॥ गणानां
प्रमथानां नायकः। शिवः॥)
गणनायिका, स्त्री, (गणानां नायकः शिवः तस्य
शक्तिरिति टाप् अत इत्वं च गणनेत्री इत्यर्थः।)
दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः॥
गणनीयं, त्रि, (गण+अनीयर्।) गणनार्हम्।
संख्येयम्। तत्पर्य्यायः। गणेयम् २। इत्यमरः।
३।१।६४॥ गणितव्यम् ३ गण्यम् ४। इति
व्याकरणम्॥ संख्येयम् ५। इति जटाधरः॥
गणपतिः, पुं, (गणानां गणसंज्ञकानां देवानां
पतिः अधीश्वरः स्वामी वा।) गणेशः। इति
हलायुधः॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। १७०।
"अत्तुं वाञ्छति शाम्भवो गणपतेराखुं क्षुधार्त्तः
फणी
तं च क्रौञ्चरिपोः शिखी गिरिसुतासिंहोऽपि
नागाशनम्॥"
अग्रपूजनीयप्रधानदेवताविशेषः। यथा, यजु-
र्व्वेदीयवाजसनेयसंहितायाम्। १६। २५। "नमो
गणेभ्यो गणपतिभ्यश्च वो नमो नम इति॥"

बृहस्पतिः । यथा, ऋग्वेदे । २ । २३ । १ ।
"गणानां त्वा गणपतिं हवामहे
कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम् ॥"
शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ४१ ।
"गणकर्त्ता गणपतिर्दिग्वासाः काम एव च ।
मन्त्रविन् परमो मन्त्रः सर्व्वभावकरो हरः ॥"
आथर्व्वणोपनिषद्विशेषः । यथा, मौक्तिकोपनिषदि प्रथमाध्याये ।
"त्रिपुरातपनदेवीभावनाभस्मजावालगणपतिमहावाक्यगोपालतपनकृष्णहयग्रीवेति ॥")

गणपर्व्वतः, पुं, (गणानां प्रमथगणानां गणपत्यादिदेवानां वा आवासरूपः पर्व्वतः । गणभूयिष्ठः पर्व्वतो वा ।) कैलासपर्व्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गणपीठकं, क्ली, (गणस्य शिवस्य परमेश्वरस्येति यावत् पीठः आसनमिव कायति प्रकाशते इति । कै + कः ।) वक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गणरात्रं, पुं, (गणानां बह्वीनां रात्रीणां समाहारः गणशब्दस्य सङ्ख्यावत्वात् तद्धितार्थेति द्विगुसमासः । "अहः सर्व्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्याच्च रात्रेः ।" ५ । ४ । ८७ । इत्यच् । सङ्ख्यापूर्व्वं रात्रं क्लीवमिति लिङ्गानुशासने क्लीवत्वविधानात् "रात्राह्नाहाः पुंसि ।" २ । ४ । २९ । इति क्लीवत्वम् ।) रात्रिसमूहः । इत्यमरः ।१।४।६ ॥

गणरूपः, पुं, (गणाः बहुप्रकाराणि रूपाणि अस्य ।) अर्कवृक्षः । इत्यमरः ।२।४।८० ॥

गणरूपकः, पुं, (गणरूप + संज्ञायां कन् । गणरूप इव कायति प्रकाशते इति वा । कै + कः ।) राजार्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गणरूपी, [न्] पुं, (गणाः बहुविधानि रूपाणि वर्णाकृत्यादयः सन्त्यस्य इति अस्त्यर्थे इनिः ।) श्वेतार्कः । इति रत्नमाला ॥

गणवतीसुतः, पुं, (गणवत्याः सुतः ।) दिवोदासः । यथा, त्रिकाण्डशेषे ।
"धन्वन्तरिर्दिवोदासः काशिराजः सुधोद्भवः ।
पालकाप्यागणवतीकरेणुसुतचिरासुतः ॥"

गणहासः, पुं, (गणान् गन्धद्रव्यगणान् हासयतीति । गण + हस + णिच् + अण् ।) चोरकनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गणहासकः, पुं, (गणहास + स्वार्थे कः ।) चोरकनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२८ ॥

गणाग्रणीः, पुं, (अग्रे नीयते इति अग्रणीः । गणानां गणाख्यदेवविशेषाणां अग्रणीः ।) गणेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गणाचलः, पुं, (गणानां वासाय अचलः गणभूयिष्ठोऽचलो वा ।) कैलासपर्व्वतः । इति जटाधरः ॥

गणाधिपः, पुं, (गणानां अधिपः अधीश्वरः ।) गणेशः । इत्यमरः । १ । १ । ४० ॥ शिवः । इति हलायुधः ॥

गणिः, स्त्री, (गण + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां ४।११७ । इति इन् ।) गणनम् । इति व्याकरणम् ॥

गणिका, स्त्री, (गणः लम्पटगणः उपपतित्वेनास्त्यस्याः इति ठन् ।) वेश्या । (यथा, हरिवंशे । ८५ । ६ ।
"गणिकानां पृथङ्मुख्याः शुभैरालङ्करणाम्बरैः ॥")
यूथिका । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥ गणिकारिकावृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ हस्तिनी । इति जटाधरः ॥

गणिकारिका, स्त्री, (गणिः गणनं करोतीति । कृ + ण्वुल् + टाप् + अत इत्वञ्च । यद्वा गणिकेत्याख्यां करोतीति । कृ + "कर्म्मण्यण् ।"३।२।१। इत्यण् । स्वार्थे कन् अत इत्वञ्च ।) वृक्षविशेषः । वड़ गणियारी इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । श्रीपर्णम् २ अग्निमन्थः ३ कणिका ४ जया ५ । इत्यमरः ।२। ४।६६ ॥ तेजोमन्थः ६ हविर्मन्थः ७ ज्योतिष्कः ८ पावकः ९ अरणिः१० वह्निमन्थः ११ मथनः१२। इति रत्नमाला ॥ अग्निमथनः १३ तर्कारी १४ वैजयन्तिका १५ अरणीकेतुः १६ श्रीपर्णी १७ कर्णिका १८ नादेयी १९ विजया२० अनन्ता२१ नदीजा २२ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । अनिलकफशोफश्लेष्माग्निमान्द्यार्शोमलबन्धश्रमनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्षुद्रगणिकारिकागुणपर्य्यायौ क्षुद्राग्निमन्थशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

गणिकारी, स्त्री, (गणिर्गणनं करोति पूजादिषु आत्मानं गणनं कारयतीत्यर्थः । कृ + कर्म्मण्यण् ततो ङीष् ।) पुष्पवृक्षविशेषः । गणियारी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । काञ्चनिका २ काञ्चनपुष्पी ३ वसन्तदूती ४ गन्धकुसुमा ५ अलिमोदा ६ वासन्ती ७ मदनमादिनी ८ । अस्या गुणाः । सुरभितरत्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् । दाहशोषकामक्रीड़ाडम्बरसम्बरहरत्वम् । चापलप्रसरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषश्चास्या गणिकारिकाग्निमन्थशब्दयोर्बोद्धव्यः ॥)

गणितं, त्रि, (गण + कर्म्मणि क्तः ।) कृतगणनम् । तत्पर्य्यायः । संख्यातम् २ । इत्यमरः । ३ । १ । ६४ ॥ (चिन्तितम् । यथा, शिवपुराणे ज्ञानसंहितायाम् । १२ । २७ ।
"दुःखं च विविधं तत्र गणितं न तथा तथा ॥")

गणितं, क्ली, (गण्यते इति । गण + क्तः ।) अङ्कशास्त्रम् । तत् द्विविधं व्यक्तं पाटीगणितम् । अव्यक्तं बीजगणितम् । इति लीलावती ॥ गणनम् । यथा, नैषधे । ३ । ४० ।
"पारे परार्द्धं गणितं यदि स्यात् ॥"

गणिपिटका, स्त्री, द्वादशाङ्गी । सा तु जिनानां विद्याविभागः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५६ ॥

गणेयः, त्रि, (गण + एय ।) संख्येयः । गणनीयः । इत्यमरः । ३ । १ । ६४ ॥ (यथा, नैषधे ।३।४० ।
"गणेयनिःशेष गुणोऽपि स स्यात् ॥")

गणेरुः, पुं, (गण + बाहुलकात् एरुः ।) कर्णिकारवृक्षः । इति मेदिनी । रे । १४८ ॥

गणेरुः, स्त्री, (गण + बाहुलकात् एरुः ।) वेश्या । हस्तिनी । इति मेदिनी । रे । १४८ ॥

गणेरुका, स्त्री, (गणेरूपां गणिकानां गणिकां [illegible] वा मध्ये कायति प्रकाशते इति । कै + कः ।) कुट्टिनी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गणेशः, पुं, (गणानां प्रमथसमूहानां [illegible] गणानां जीवजातानां ईशः ईश्वरः ।) शिवः । इति हारावली । ८ ॥ (यथा, महाभारते । [illegible] कैराते । ३९ । ७८ ।
"प्रसादये त्वां भगवन् ! सर्व्वभूतमहेश्वर ! ।
गणेशं जगतः शम्भुं लोककारणकारणम् ।"
गणानां गणाख्यदेवविशेषाणां विघ्नाख्यदेवा[illegible] वा ईशः नियन्ता ।) शिवपुत्त्रः । (यथा, महाभारते । १ । १ । ७३ ।
"काव्यस्य लेखनार्थाय गणेशः स्मर्य्यतां मुने ! ॥")
तत्पर्य्यायः । विनायकः २ विघ्नराजः ३ द्वैमातुरः ४ गणाधिपः ५ एकदन्तः ६ हेरम्बः ७ लम्बोदरः ८ गजाननः ९ । इत्यमरः ।१।१।४[illegible] ॥ विघ्नेशः १० पर्शुपाणिः ११ गजास्यः १२ आखुगः १३ । इति हेमचन्द्रः । २ । १२[illegible] ॥ शूर्पकर्णः १४ । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ तस्योत्पत्तिः । तत्र पार्व्वतीं प्रति वृद्धब्राह्मणरूपश्रीकृष्णवाक्यम् । यथा,—
"न भवेद्विष्णुभक्तिश्च विष्णुमाये ! त्वया विना
त्वद्व्रतं लोकशिक्षार्थं त्वत्तपस्तव पूजनम् ।
सर्व्वेष्याफलदात्री त्वं नित्यरूपा सनातनी ।
गणेशरूपः श्रीकृष्णः कल्पे कल्पे तवात्मजः ।
त्वत्क्रोड़मागतः क्षिप्रमित्युक्त्वान्तरधीयत ।
कृत्वान्तर्द्धानमीशश्च बालरूपं विधाय सः ।
जगाम पार्व्वतीतल्पं मन्दिराभ्यन्तरस्थितम् ।
तल्पस्थे शिववीर्य्ये च मिश्रितः स बभूव ह ।
ददर्श गेहशिखरं प्रसूतबालको यथा ।
शुद्धचम्पकवर्णाभः कोटिचन्द्रसमप्रभः ॥
सुखदृश्यः सर्व्वजनैश्चक्षूरश्मिविवर्द्धकः ।
अतीवसुन्दरतनुः कामदेवविमोहनः ॥
मुखं निरुपमं बिभ्रत् शारदेन्दुविनिन्दकम् ।
सुन्दरे लोचने बिभ्रत् चारुपद्मविनिन्दके ।
ओष्ठाधरपुटं बिभ्रत् पक्वबिम्बविनिन्दकम् ।
कपालञ्च कपोलन्ददतीव सुमनोहरम् ॥
नासाग्रं रुचिरं बिभ्रत् खगेन्द्रचञ्चुनिन्दकम् ।
त्रैलोक्येषु निरुपमं सर्व्वाङ्गं बिभ्रदुत्तमम् ।
शयानः शयने रम्ये प्रेरयन् हस्तपादकम् ।
तस्य शनैश्चरदर्शनात् मस्तकविनाशः [illegible]
कर्णृकगजमस्तकसंयोगश्च यथा,—
"सा च देववशीभूता शनिं प्रोवाच कौतुक[illegible]
पश्य मां मत्शिशुमिति नियतिः केन वार्य्यते ।
पार्व्वतीवचनं श्रुत्वा सोऽनुमेने हृदा स्वयम्
पश्यामि किं न पश्यामि पार्व्वतीसुतमित्य[illegible]
बालं द्रष्टुं मनश्चक्रे न बालमातरं शनिः ।
विषण्णमानसः पूर्व्वं शुष्ककण्ठौष्ठतालुकः ।
सव्यलोचनकोणेन ददर्श च शिशोर्मुखम् ।
शनिश्च दृष्टिमात्रेण चिच्छेद मस्तकं मुने !
विस्मितास्ते सुराः सर्व्वे चित्रपुत्तलिका य[illegible]
देव्यश्च शैला गन्धर्व्वाः शिवः कैलासवासि[illegible]

तान् सर्व्वान् मूर्च्छितान् दृष्ट्वा चारुह्य गरुडं हरिः।
जगाम पुष्पभद्रां स उत्तरस्यां दिशि स्थिताम् ॥
पुष्पभद्रानदीतीरे ददर्श्श काननस्थितम्।
गजेन्द्रं निद्रितं तत्र शयानं हस्तिनीयुतम् ॥
शीघ्रं सुदर्शनेनैव चिच्छेद तच्छिरो मुदा।
स्थापयामास गरुडे रुधिराक्तं मनोहरम् ॥
आगत्य पार्व्वतीस्थानं बालं कृत्वा स्ववक्षसि।
रुचिरं तच्छिरः कृत्वा योजयामास बालके ॥
ब्रह्मस्वरूपो भगवान् ब्रह्मज्ञानेन लीलया।
जीवनं जीवयामास हुंकारोच्चारणेन च ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ * ॥

अस्य ध्यानम्।

"खर्व्वं स्थूलतनुं गजेन्द्रवदनं लम्बोदरं सुन्दरं
प्रस्यन्दन्मदगन्धलुब्धमधुपव्यालोलगण्डस्थलम्।
दन्ताघातविदारितारिरुधिरैः सिन्दूरशोभाकरं
वन्दे शैलसुतासुतं गणपतिं सिद्धिप्रदं कामदम् ॥"

इति पुराणम् ॥ * ॥

ध्यानान्तरं यथा,—
सिन्दूराभं त्रिनेत्रं पृथुतरजठरं हस्तपद्मैर्दधानं
दन्तं पाशाङ्कुशेष्टान्युरुकरविलसद्बीजपूराभिरामम्।
बालेन्दुद्योतमौलिं करिपतिवदनं दानपूरार्द्रगण्डं
भोगीन्द्राबद्धभूषं भजत गणपतिं रक्तवस्त्राङ्गरागम् ॥"

इति तन्त्रसारः ॥

(तस्य नमस्कारमन्त्रो यथा,—
"देवेन्द्रमौलिमन्दारमकरन्दकणारुणाः।
विघ्नं हरन्तु हेरम्बचरणाम्बुजरेणवः ॥"

इति पूजापद्धतिः ॥)

एकपञ्चाशद्गणेशाः। यथा,—
"विघ्नेशो विघ्नराजश्च विनायकशिवोत्तमौ।
विघ्नकृत् विघ्नहर्त्ता च गणेकद्विसुदन्तकाः ॥
गजवक्त्रनिरञ्जनौ कपर्द्दी दीर्घजिह्वकः।
शङ्कुकर्णश्च वृषभध्वजश्च गणनायकः ॥
गजेन्द्रः शूर्पकर्णश्च स्यात्त्रिलोचनसंज्ञकः।
लम्बोदरमहानन्दौ चतुर्म्मूर्त्तिसदाशिवौ ॥
आमोददुर्म्मुखो चैव सुमुखश्च प्रमोदकः।
एकपादो द्विजिह्वश्च शूरवीरः षण्मुखः ॥
वरदो वामदेवश्च वक्रतुण्डो द्विरण्डकः।
सेनानीर्ग्रामणीर्म्मत्तो विमत्तो मत्तवाहनः ॥
जटी मुण्डी तथा खड्गी वरेण्यो वृषकेतनः।
भक्ष्यप्रियो गणेशश्च मेघनादकसंज्ञकः ॥
व्यापी गणेश्वरः प्रोक्ताः पञ्चाशद्गणपा इमे।
तरुणारुणसङ्काशा गजवक्त्रास्त्रिलोचनाः ॥
पाशाङ्कुशवराभीतिहस्ताः शक्तिसमन्विताः॥" * ॥
तेषामेकपञ्चाशच्छक्तयश्च यथा,—
"ह्रीः श्रीश्च पुष्टिः शान्तिश्च स्वस्तिश्चैव सरस्वती।
स्वाहामेधाकान्तिकामिन्यो मोहिन्यपि वैनटी ॥
पार्व्वती ज्वलिनी नन्दा सुयशाः कामरूपिणी।
उमा तेजोवती सत्या विघ्नेशानी सुरूपिणी ॥
कामदा मदजिह्वा च भूतिः स्याद्भौतिका सिता।
रमा च महिषी प्रोक्ता भञ्जिनी च विकर्णपा ॥
भ्रुकुटिः स्यात्तथा लज्जा दीर्घघोणा धनुर्द्धरा।
यामिनी रात्रिसंज्ञा च कामान्धा च शशिप्रभा ॥
लोलाक्षी चञ्चला दीप्तिः सुभगा दुर्भगा शिवा।
भर्गा च भगिनी चैव भोगिनी सुभगा मता ॥
कालरात्रिः कालिका च पञ्चाशच्छक्तयः स्मृताः।
सर्व्वालङ्करणोद्दीप्ताः प्रियाङ्कस्थाः सुशोभनाः ॥
रक्तोत्पलकरा ध्येया रक्तमाल्याम्बरारुणाः ॥"

इति शारदातिलकटीकायां राघवभट्टः ॥

गणेशकुसुमं, क्ली, (गणेश इव कुसुमम्। रक्तवर्णसादृश्यात्तथात्वम्।) रक्तकरवीरः। इति राजनिर्घण्टः ॥

गणेशभूषणं, क्ली, (गणेशस्य भूषणमिव।) सिन्दूरम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

गणोत्साहः, पुं, (गणाय गणार्थं वा यूथीकरणायेत्यर्थः उत्साहोऽस्य। यद्वा गणान् यूथान् उत्साहयतीति। उत् + साहि + अण्।) गण्डकः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गण्डार इति भाषा ॥

गण्डः, पुं, (गडि आस्यैकदेशे + अच्। यद्वा गम गतौ + "अमन्ताड्डः।" उणां। १।११३। इति डः।) हस्तिकपोलः। (यथा, पञ्चतन्त्रे।१।३५६।
"प्रमाणाभ्यधिकस्यापि गण्डश्याममदच्युतेः।
पदं मूर्द्ध्नि समाधत्ते केशरी मत्तदन्तिनः ॥")
तत्पर्य्यायः। कटः २। इत्यमरः।२।८।३७ ॥ करटः ३। इति तट्टीका ॥ कटकः ४ हस्तिगण्डकः ५। इति शब्दरत्नावली ॥ कपोलः। इत्यमरः।२।६।९० ॥ गाल इति भाषा ॥ (यथा, कुमारे। ७। ८२।
"तदीषदार्द्रारुणगण्डलेखं
उच्छ्वासिकालाञ्जनरागमक्ष्णोः ॥")
खड्गी। वीथ्यङ्गम्। पिटकः। चिह्नम्। वीरः। हयभूषणम्। बुद्बुदः। इति मेदिनी ॥ स्फोटकः। ग्रन्थिः। इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ विष्कुम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतदशमयोगः। (यथा, ज्योतिषवचने।
"गण्डो वृद्धिर्ध्रुवश्चैव व्याघातो हर्षणस्तथा ॥")

तत्र जातफलम्।

"स्वकार्य्यकर्त्ता परकार्य्यहर्त्ता
गण्डोद्भवः स्याद्दतिगण्डवाक्यः।
अत्यन्तधूर्त्तः पुरुषः कुरूपः
सुहृज्जनानामतितापदाता ॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

दोषजनकोऽश्विन्यादिनक्षत्राणां भागविशेषः। यथा,—
"अश्विनीमघमूलानां तिस्रो गण्डाद्यनाडिकाः।
अन्त्याः पौष्णोरगेन्द्राणां पञ्चैव जवना जगुः ॥
मूलेन्द्रयोर्दिवा गण्डो निशायां पितृसर्पयोः।
सन्ध्याद्वये तथा ज्ञेयो रेवतीतुरगर्क्षयोः ॥" * ॥
तत्र जातस्य दोषो यथा,—
"सन्ध्यारात्रिदिवाभागे गण्डयोगोद्भवः शिशुः।
आत्मानं मातरं तातं विनिहन्ति यथाक्रमम् ॥"
तस्य शान्तिर्यथा,—
"सर्व्वेषां गण्डजातानां परित्यागो विधीयते।
तातेनादर्शनं वापि यावत् षाण्मासिको भवेत् ॥
कुङ्कुमं चन्दनं कुष्ठं गोरोचनमथापि वा।
घृतैरेवान्वितं कृत्वा चतुर्भिः कलसैर्बुधः ॥
सहस्राक्षेण मन्त्रेण बालकं स्नापयेत्ततः।
पितृयुक्तं दिवाजातं मातृयुक्तञ्च रात्रिजम् ॥
स्नापयेत् पितृमातृभ्यां सन्ध्ययोरुभयोरपि।
कांस्यपात्रं घृतैः पूर्णं गण्डदोषोपशान्तये ॥
दद्याद्धेनुं हिरण्यञ्च शक्त्याचापि प्रपूजयेत्।
मूलायाः प्रथमे पादे पितुर्व्वपुर्व्विनश्यति ॥
द्वितीये नियतां पीडां मातुः कुर्य्यात् पितुस्तथा।
तृतीये धननाशाय चतुर्थे सर्व्वसम्पदः ॥
व्यत्ययेन फलं ज्ञेयमश्लेषास्वपि पूर्व्ववत्।
वल्मीकमृत्तिकां नद्याश्चोभयतटमृत्तिकाम् ॥
गोविषाणमृदञ्चापि दन्तिमृदञ्च निःक्षिपेत्।
तीर्थाम्भःपञ्चगव्येन स्नानं मातुः पितुः शिशोः ॥
दिवा जाता तु या कन्या निशि जातस्तु यः पुमान्।
नोभयोर्गण्डदोषः स्यात् नाचलो हन्ति पर्व्वतम् ॥"

इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

गण्डकः, पुं, (गण्ड + स्वार्थे कन्।) खड्गी। इत्यमरः। १। १०। १७ ॥ गण्डार इति भाषा ॥ खड्गः। संख्याप्रभेदः। गण्डा इति भाषा। विद्याविशेषः। अवच्छेदः। अन्तरायः। इति मेदिनी। के ८२ ॥ (देशविशेषः। यथा, महाभारते। २। २९। ४।
"ततः स गण्डकान् शूरो विदेहान् भरतर्षभः ॥"
भूषणम्। यथा, कादम्बर्य्याम्। "व्याघ्रनखपङ्क्तिमण्डिता गण्डकाभरणा च ॥" ग्रन्थिः। यथा, तत्रैव। "गोरोचनालिखितभूर्ज्जपत्रगर्भान् मन्त्रगण्डकान् ॥" स्फोटकरोगविशेषः। यथा, तत्रैव।
"अनेकवेत्राघातनिर्म्मितबहुगात्रगण्डकम् ॥")

गण्डकारी, स्त्री, (गण्डं भग्नास्थिग्रन्थिमित्यर्थः करोति संयोजयतीति।) खदिरीवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ वराहक्रान्ता। इति रत्नमाला ॥

गण्डकाली, स्त्री, (गण्ड + कृ + "कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण् ततो ङीप्। रस्य लत्वं यद्वा गण्डेषु ग्रन्थिषु काली यस्याः।) खदिरीवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। १४१ ॥
("गण्डकाली नमस्कारी समङ्गा खदिरी क्वचित्॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गण्डकी, स्त्री, (गण्डक + स्त्रियां जातौ ङीष्।) स्वनामख्याता नदी। इति मेदिनी।८२॥ यथा, स्मृतिः।
"गण्डक्याश्चैकदेशे च शालग्रामस्थलं स्मृतम्।
पाषाणं तद्भवं यत्तत् शालग्राममिति स्मृतम् ॥"

तत्र शालग्रामोत्पत्तिकारणं यथा,—

"गण्डक्यापि पुरा तप्तं वर्षाणामयुतं विधेः।
शीर्णपर्णाशनं कृत्वा वायुभक्षाप्यनन्तरम् ॥
दिव्यं वर्षशतं तेपे विष्णुं चिन्तयती तदा।
ततः साक्षाज्जगन्नाथो हरिर्भक्तजनप्रियः ॥
उवाच मधुरं वाक्यं प्रीतः प्रणतवत्सलः।
गण्डकि! त्वां प्रसन्नोऽस्मि तपसा विस्मितोऽनघे! ॥
अनवच्छिन्नया भक्त्या वरं वरय सुव्रते!।
किं देयं तद्वदस्वाशु प्रीतोऽस्मि वरवर्णिनि! ॥

गण्डक्यपि पुरो दृष्ट्वा शङ्खचक्रगदाधरम् ।
दण्डवत् प्रणता भूत्वा ततः स्तोतुं प्रचक्रमे ॥
अहो देव ! मया दृष्टो दुर्द्दर्शो योगिनामपि ।
त्वया सर्व्वमिदं सृष्टं जगत् स्थावरजङ्गमम् ॥
तदनु त्वं प्रविष्टोऽसि पुरुषस्तेन चोच्यते ।
त्वन्मीलोन्मीलिते विश्वे कः स्वतन्त्रोऽस्ति वै पुमान् ॥
अनाद्यन्तमपर्य्यन्तं यद्ब्रह्म श्रुतिबोधितम् ।
तदेव त्वं महाविष्णो ! यस्त्वां वेद स वेदवित् ॥
तवैवाद्या जगन्माता या शक्तिः परमा स्मृता ।
तां योगमायां प्रकृतिप्रधानमिति वक्ष्यते ॥
निर्गुणः पुरुषोऽव्यक्तश्चित्स्वरूपी निरञ्जनः ।
आनन्दरूपः शुद्धात्मा ह्यकर्त्ता निर्विकारकः ॥
स्वां योगमायामाविश्य कर्त्तृत्वं प्राप्तवानसि ।
प्रकृत्या सृज्यमानेऽस्मिन् द्रष्टा साक्षी निगद्यते ॥
प्रकृतेस्त्रिगुणैरस्मिन् सृज्यमानेऽपि नान्यथा ।
सान्निध्यमात्रतो देव ! त्वयि स्फुरति कारणे ॥
स्फटिके हि यथा स्वच्छे जवाकुसुमरागतः ।
प्रकाशते त्वत्प्रकाशात् ज्योतीरूप ! नतास्मि ते ॥
ब्रह्मादयोऽपि कवयो न विन्दन्ति यथार्थतः ।
तत् कथं वेद्म्यहं मूढ़ा तव रूपं निरञ्जनम् ॥
मूढ़स्य जगतो मध्ये स्थिता किञ्चिदजानती ।
त्वया सृष्टा कृता चास्मि योग्यायोग्यमविन्दती ॥
तेन लोके महत्त्वञ्च त्वत्प्रसादेन चेच्छती ।
यद्याचे तत्तपोदार ! तन्मे दातुं त्वमर्हसि ॥
दयालुरसि दीनेषु नेति मां न वद प्रभो ! ।
ततः प्रोवाच भगवान् देवि ! यद्यत्त्वमिच्छसि ॥
तद्याचय वरारोहे ! अदेयमपि सर्व्वथा ।
यद्दुर्लभं मनुष्याणां शीघ्रं याचय मां प्रति ॥
मद्दर्शनमनुप्राप्य कोवाऽपूर्णमनोरथः ।
ततो हिमांशो ! सा देवी गण्डकी लोकतारिणी ॥
प्राञ्जलिः प्रणता भूत्वा मधुरं वाक्यमब्रवीत् ।
यदि देव ! प्रसन्नोऽसि देयो मे वाञ्छितो वरः ॥
मम गर्भगतो भूत्वा विष्णो ! मत्पुत्रतां व्रज ।
ततः प्रसन्नो भगवान् चिन्तयामास गोपते ! ॥
किं याचितं निम्नगया नित्यं मत्सङ्गलुब्धया ।
दास्यामि याचितं येन लोकानां भवमोचनम् ॥
इत्येवं कृपया देवो निश्चित्य मनसा स्वयम् ।
गण्डकीमवदत् प्रीतः शृणु देवि ! वचो मम ॥
शालग्रामशिलारूपी तव गर्भगतः सदा ।
तिष्ठामि तव पुत्रत्वे भक्तानुग्रहकारणात् ॥
मत्सान्निध्यात् नदीनां त्वमतिश्रेष्ठा भविष्यसि ।
दर्शनात् स्पर्शनात् स्नानात् पानाच्चैवावगाहनात् ॥
हरिष्यसि महापापं वाङ्मनःकायसम्भवम् ।
यः स्नास्यति विधानेन देवर्षिपितृतर्पकः ॥
तर्पयेत् स्वपितॄंश्चापि तारयित्वा दिवं नयेत् ।
स्वयं मम प्रियो भूत्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति ॥
यदि त्वय्युत्सृजेत् प्राणान् मम कर्म्मपरायणः ।
सोऽपि याति परं स्थानं यत्र गत्वा न शोचति ॥
एवं दत्त्वा वरान् देव्यै तत्रैवान्तरधीयत ।
ततः प्रभृति तिष्ठामः क्षेत्रेऽस्मिन् शशलाञ्छन !॥”
इति वराहपुराणे सोमेश्वरादिलिङ्गमहिमा-
ऽविमुक्तक्षेत्रनिर्व्वेशयादिमहिमनामाध्यायः ॥

गण्डकुसुमं, क्ली, (गण्डेषु गजानां कपोलदेशेषु कुसुममिव । हस्तिनां हि कटदेशात् कपोलयोरेव मदवारि क्षरति ।) हस्तिमदः । तत्पर्य्यायः । उत्कटः २ । इति हारावली ।१६१॥

गण्डकूपः, पुं, (गण्डे गिरेरूर्द्ध्वदेशे कूप इव ।) पर्व्वतस्योच्चस्थानम् । (यथा,—
“उद्देशो गण्डकूपस्तु पर्व्वतस्याभिधीयते ॥”
इति हारावली । ५१ ॥)

गण्डगात्रं, क्ली, (गण्डः स्फोटक इव बन्धुरत्वं उच्चनीचत्वं गात्रेऽस्य ।) फलविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आता इति भाषा ॥

गण्डदूर्व्वा, स्त्री, (गण्डा ग्रन्थिला दूर्व्वेति कर्म्मधारयः ।) दूर्व्वाविशेषः । गाँटिया दूर्व्वा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । गण्डाली २ अतितीव्रा ३ मत्स्याक्षी ४ वारुणी ५ मीनपर्णी ६ सूचीनेत्रा ६ श्यामग्रन्थिः ७ ग्रन्थिला ८ ग्रन्थिपर्णी ९ सूचीपत्रा १० श्यामकाण्डा ११ जलस्था १२ शकुलाक्षी १३ कलाया १४ चित्रा १५ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । वातपित्तज्वरभ्रमतृष्णाश्रमद्वन्द्वदोषनाशित्वम् । शिशिरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ यथा, भावप्रकाशे ।
“गण्डदूर्व्वा तु गण्डाली मत्स्याक्षी शकुलाक्षकः ।
गण्डदूर्व्वा हिमा लोहद्राविणी ग्राहिणी लघुः ॥
तिक्ता कषाया मधुरा वातकृत् कटुपाकिनी ।
दाहतृष्णावलाशास्रकुष्ठपित्तज्वरापहा ॥”

गण्डमाला, स्त्री, (गण्डानां ग्रीवाजातस्फोटविशेषाणां माला समूहोऽस्याम् ।) गलरोगविशेषः । तत्पर्य्यायः । गलगण्डः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १३१ ॥ तस्यौषधं यथा,—
“अजमोदः ससिन्दूरो हरितालनिशाद्वयम् ।
क्षारद्वयं फेनयुतमार्द्रकं शरलोद्भवम् ॥
इन्द्रवारुण्यपामार्गकदलैः कन्दलैः समैः ।
एभिः सर्षपजं तैलमजामूत्रेण योजितम् ॥
मृद्वग्निना पचेदेतदर्कक्षीरेण संयुतम् ।
अजमोदादिकं तैलं गण्डमालां व्यपोहति ॥
विदग्धस्तु पचेत् पक्वं पक्वञ्चैव विशोधयेत् ।
रोपणं मृदुभावञ्च तैलेनानेन कारयेत् ॥
अजमोदादिकं तैलं महावीर्य्यञ्च रोगनुत् ॥”
इति गारुडे १७८ अध्यायः ॥
अपि च । तत्रैव १९० अध्याये ।
“द्विजयष्ट्याश्च वै मूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
गण्डमालां हरेल्लेपात् कुरण्डगलगण्डकम् ॥”
अपि च । तत्रैव १९४ अध्याये ।
“अपराजितायां मूलञ्च गोमूत्रेण समन्वितम् ।
पीतञ्चापि हरत्येव गण्डमालां न संशयः ॥”
अपि च ।
“बिल्वाग्निमन्थश्योनाकपाटलापारिभद्रकम् ।
प्रसारण्यश्वगन्धा च बृहती कण्टकारिका ॥
बला चातिबला रास्ना प्रदंष्ट्रा च पुनर्नवा ।
एरण्डशारिवा पर्णी गुडूची कपिकच्छुरा ॥
एषां दशपलिकान् भागान् क्वाथयेत् सलिलेऽम्भे ।
तेन पादावशेषेण तैलं पात्रे विपाचयेत् ।
आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
शतावरीरसञ्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ।
द्रव्याणि यानि पेष्याणि तानि वक्ष्यामि तत् द्रव ।
शतपुष्पा देवदारु शालपर्णी वचागुरु ।
कुष्ठं मांसी सैन्धवञ्च पलमेकं पुनर्नवा ।
पाने नस्ये तथाभ्यङ्गे तैलमेतत् प्रदापयेत् ।
हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च गण्डमालाञ्च नाशयेत् ।
अपस्मारं वातरक्तमायुष्मांश्च पुमान् भवेत् ।
गर्भमश्वतरी विन्द्यात् किं पुनर्मानुषी शिव ।
अश्वानां वातभग्नानां कुञ्जराणां नृणां तथा ।
तैलमेतत् प्रदातव्यं सर्व्ववातविकारिणाम् ।”
इति गारुडे १९८ अध्यायः ॥ * ॥
अन्यच्च ।
अथ गण्डमालाया लक्षणमाह ।
“कर्कन्धुकोलामलकप्रमाणैः
कक्षासमन्या गलवंक्षणेषु ।
मेदःकफाभ्यां चिरमन्दपाकैः
स्याद्गण्डमाला बहुभिस्तु गण्डैः ॥”
कर्कन्धुः क्षुद्रबदरी । कोलं बृहद्बदरम् । चिरमन्दपाकैः चिरेण मन्दोऽल्पः पाको येषां तैः ॥
अथ गण्डमालाया एवावस्थाविशेषमपचीमाह ।
“ते ग्रन्थयः केचिदवाप्तपाकाः
स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये ।
कालानुबन्धं चिरमादधाति
सैवापचीति प्रवदन्ति केचित् ॥”
ते ग्रन्थयः गण्डमालाया एवं गण्डाः केचिदवाप्तपाकाः सन्तः स्रवन्ति केचित् नश्यन्ति अन्ये भवन्ति च । कालानुबन्धाच्चिरमादधाति या गण्डमाला चिरं तिष्ठति सैवापची इति केचिद्वदन्ति ॥ * ॥
अपच्याः साध्यत्वादिकमाह ।
“साध्या स्मृता पीनसपार्श्वशूल-
कासज्वरच्छर्दियुता त्वसाध्या ॥” * ।
अथ ग्रन्थिः । ग्रन्थेर्लक्षणमाह ।
“वातादयो मांसमसृक् च दुष्टा
संदूष्य मेदश्च तथा शिराश्च ।
वृत्तोन्नतं विग्रथितन्तु शोथं
कुर्व्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥”
विग्रथितं ग्रन्थिरूपम् । अतो ग्रन्थिः ॥ * ॥
अस्या निदानादिपूर्व्वलिखितम् । अथ गण्डमालायाश्चिकित्सा ।
“काञ्चनारत्वचः क्वाथः शुण्ठीचूर्णेन संयुतः ।
माक्षिकाढ्यः सकृत्पीतः क्वाथो वरुणमूलजः ।
गण्डमालां हरत्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ।
पलमर्द्धपलं वापि पिष्ट्वा तण्डुलवारिणा ।
काञ्चनारत्वचं पीत्वा गण्डमालां व्यपोहति ।
काञ्चनारस्य गृह्णीयात् त्वचं पञ्चपलोन्मिताम् ।
नागरस्य कणायाश्च मरीचस्य पलं पलम् ।
पथ्याविभीतधात्रीणां पलमर्द्धं पृथक् पृथक् ।
वरुणस्याक्षमेकञ्च पत्रकैलात्वचं पुनः ।
टङ्कं टङ्कं समादाय सर्व्वाण्येकत्र चूर्णयेत् ।

विश्वं यमिदं सर्व्वं तावानेवात्र गुग्गुलुः ॥
कृत्य सर्व्वमेकत्र पिण्डं कृत्वा विधारयेत् ।
टिकाः शाणिकाः कृत्वा प्रभाते भक्षयेन्नरः ॥
डमालां जयत्युग्रामपचीमर्व्वुदानि च ।
न्यार्व्वुदानि गुल्मांश्च कुष्ठानि च भगन्दरम् ॥
देयश्चानुपानार्थं क्वाथो मुण्डितिकाभवः ।
याः खदिरसारस्य क्वाथः कोष्णोऽभयाभवः ॥"
इति काञ्चनारगुग्गुलुः ॥ * ॥
चक्रमर्द्दकमूलस्य कल्कं दत्त्वा विपाचयेत् ।
शरावस्थे तैलं कटुकं वह्निना मिना ॥
ददृशेथे विनिःक्षिप्य सिन्दूरमवतारयेत् ।
ततैलं निहन्त्याशु गण्डमालां सुदारुणाम् ॥"
इति चक्रमर्द्दतैलम् ॥ * ॥
गुञ्जामूलफलैस्तैलं विपक्वं द्विगुणाम्भसा ।
रेदश्यञ्जनस्याभ्यां गण्डमालां सुदारुणाम् ॥"
ति गुञ्जतैलम् ॥*॥ अथापच्याश्चिकित्सा ।
चन्दनं साभया लाक्षा वचा कटुकरोहिणी ।
भिस्तैलं घृतं पीतं सम्लामपचीं हरेत् ॥"
इति चन्दनादितैलम् ॥ * ॥
शोषं विडङ्गं मधुकं सैन्धवं देवदारु च ।
लमेभिः घृतं नस्यात् सलक्ष्यामपचीं हरेत् ॥"
षादितैलम् ॥ * ॥ अथ ग्रन्थिचिकित्सा ।
मल्लिकामूलकक्षारशङ्खचूर्णसमन्वितम् ।
नेन सहितो लेपो हन्ति ग्रन्थिं तथार्व्वुदम् ॥
ग्रन्थिर्न यो नश्यति भेषजेन
निष्काश्य तं शस्त्रचिकित्सकेन ।
जात्यादिपक्वेन घृतेन वैद्यो
व्रणेन चान्येन च संचिकित्सेत् ॥
यमुत्कृत्य पश्चात्तु व्रणोक्तं क्रममाचरेत् ।
शरायग्रन्थिं विज्ञायान्ये शेषे शस्त्रं प्रयुज्यते ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
यथास्याः सकारणलक्षणचिकित्सितानि ।
"दुष्टाम्बुपानसकदन्नविषेवणाच्च
सञ्जायते च क्रिमिसम्भवगण्डमाला ।
सा मारुतेन कफपित्तभवे विकारे
संसर्पते क्रिमिजदोषगणाच्च गण्डात् ॥
वातेन वातसदृशानि च लक्षणानि
पित्तेन दाहसरुजव्रणशोषतापाः ।
सा श्लेष्मणा च घनशैत्यसम्प्रयोगात्
स्यात् सन्निपातविहिता च समस्तलिङ्गैः ॥
तस्य प्रतीकारं वक्ष्यामि शृणु पुत्रक ! ।
रोहिणी विशदा चैव विजया च विभेदिनी ॥
कान्तारी वज्रपुष्पा च तथा चैन्द्रायुधा परा ।
इति सप्तविधा लूताः शृणु पश्चात् पृथक् पृथक् ॥
रक्तरक्ता भवेद्रक्ता रक्तस्थाने च रोहिणी ।
विशदा मांसलस्थाने श्वेतवर्णा च दीर्घिका ॥
विजया च शिरो मध्ये पीतवर्णा यवप्रभा ।
भेदिनी मेदसः स्थाने श्वेता च नीलरेखिका ॥
कान्तारी च वस्तिमध्ये श्वेताङ्गा रक्तमुखिका ।
वज्रपुष्पा चास्थिमध्ये श्वेताख्या शिरा मता ॥
इन्द्रायुधा शिरान्ते च धूम्रा ख्याता शिरा मता ।
रोहिण्यङ्गुलिमात्रेण रूपेण विशदा समा ॥
विजया च यवाकारा वर्त्तुला विजया तथा ।
अन्या नगाश्च विज्ञेया तण्डुली काष्ठकाभिभा ॥
रोहिणी विजया विंशा मांसस्थानसमाश्रिता ।
गुल्फे वा चास्थिसन्धौ च दृश्यते भेदिनी नरे ॥
कुक्षौ कर्णान्तरेऽपाङ्गे कान्तारी विद्धि पुत्रक ! ।
वज्रपुष्पा शिरसि च शिरान्तर्निप्रदा मता ॥
अतो वक्ष्यामि भैषज्यं शृणु पुत्र ! प्रयत्नतः ।
सास्रपूयविसावच्च गण्डीरच्च शृणं विदुः ॥
अन्यच्च सरुजश्चैव पक्वजम्बूसमप्रभम् ।
लूताश्चाभाश्वेतानि अपक्वं यदि दृश्यते ॥
त्यक्त्वा सन्धिस्थमर्म्मस्थां लूताश्चैव हि तद्व्रणम् ।
तदा तस्मिन् तैलेन दाहश्चाशु विधीयते ॥
अङ्कोलस्यैवमग्राणि पारिभद्रदलानि च ।
गृहधूमं सक्षारं गोमूत्रेण तु पेषितम् ॥
लेपनञ्च प्रयुक्तञ्च लूतानां मारणं परम् ।
पिप्पलीतकं विडङ्गानि तथा चेङ्गुदिमूलकम् ॥
बीजपूरकमूलानि पेषितानि विलेपयेत् ।
गण्डमालां तथा घोरां हन्ति शीघ्रं प्रकण्टकाम् ।
स्नुहीक्षीरञ्चार्कक्षीरं लूतारन्ध्रे नियोजयेत् ॥
तेन कीटस्तु तन्मध्ये म्रियते नात्र संशयः ।
आस्फोतो गिरिकर्णी च चन्दनञ्च समांशकम् ॥
पिष्ट्वा लेपः प्रयोक्तव्यो लूतां हन्ति सुदारुणाम् ।
करवीरश्चार्कदुग्धं तथा च कटुतुम्बिकाम् ॥
निशाद्वयं लाङ्गलिकां तिलतैले विपाचयेत् ।
लूताभ्यञ्जने हन्ति गण्डमालाञ्च दारुणाम् ॥
घृतं जात्यादिकं नाम तथा चात्र प्रयोजयेत् ।
अन्यान्यपि व्रणे यानि प्रोक्तानि च यथाविधि ॥"
इति महर्षिश्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीय-
स्थाने लूतागण्डमालाचिकित्सा नाम सप्तत्रिंशो-
ऽध्यायः ॥
"गलस्य पार्श्वे गलगण्ड एकः
स्याद्गण्डमाला बहुभिस्तु गण्डैः ।
साध्याः स्मृताः पीनसपार्श्वशूल-
कासज्वरच्छर्द्दियुतास्त्वसाध्याः ॥
तेषां सिरा-काय-शिरो-विरेको
धूमः पुराणस्य घृतस्य पानम् ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने सप्तदशेऽध्याये ॥)

गण्डमालिका, स्त्री, (गण्डानां ग्रन्थीनां मालाऽस्त्या-
स्त्यां वा इति कप् । ततष्टाप् अत इत्वञ्च ।)
लज्जालुवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

गण्डशैलः, पुं, (गण्ड इव शैलः स्खलितस्थूलोपलः ।
शैलशब्दोऽत्र शैलावयवे वर्त्तते । "विशेषणं
विशेष्येण बहुलम् ।" २ । १ । ५७ । इति
समासः । यद्वा शैलस्य पर्व्वतस्य गण्ड इव ।
राजदन्तादित्वात् पूर्व्वनिपातः ।) गिरेश्च्युतः
स्थूलोपलः । भूकम्पादिना पर्व्वतात् गलितो
महान् प्रस्तरः । इत्यमरः । २ । ३ । ६ ॥ (यथा,
आर्य्यासप्तशत्याम् । १७६ ।
"किं पृच्छसि ! गण्डशैलभ्रमेण नवगौरदेषु निद्रासि ।
अनुभव चपलाविलसितगर्जितदेशान्तर-
भ्रान्तीः ॥")
ललाटम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०२ ॥

गण्डाङ्गः, पुं, (गण्ड इव उच्चमङ्गमस्य ।)
खड्गी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गण्डारिः, पुं, (गण्डस्य रोगविशेषस्य अरिः । तन्ना-
शकत्वात्तथात्वम् ।) कोविदारवृक्षः । (यथा,—
"काञ्चनाल ! काञ्चनकी गण्डारिः शोणपुष्पकः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥)

गण्डाली, स्त्री, (गण्डं अलतीति । अल्+"कर्म्म-
ण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् । गण्डेन ग्रन्थिना
आल्यते भूष्यते वा । अल्+घञ् स्त्रियां
ङीष् ।) श्वेतदूर्व्वा । इत्यमरः । २ । ४ । १५६ ॥
सर्पाक्षी । इति भावप्रकाशः ॥ गण्डदूर्व्वा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गण्डिः, पुं, (गडि+इन् ।) वृक्षस्य मूलाच्छाखा-
वधिभागः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १८६ ॥ गुंड़ि
इति भाषा ॥

गण्डीरः, पुं, (गण्ड+ईरन् ।) समष्ठिला । शुमा
इति ख्यातः । समठ इति ख्यातः । अनूप-
देशजं शाकम् । इति केचित् । गुण्डिया इति
ख्यातशाकम् । इति सर्व्वानन्दः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ ("गण्डीरः शाकविशेषो गण्डीनीति
लोके गण्डारी मञ्जिष्ठा च ।" इति भावप्रकाशस्य
पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥ अस्य गुणा यथा, चरके
सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।
"वायुं वल्लादनी हन्यात् कफगण्डीरचित्रकौ ॥")
वीरः । इति जटाधरः ॥

गण्डीरी, स्त्री, (गण्डीर+गौरादित्वात् ङीष् ।
यद्वा गण्डं रोगविशेषं ईरयति दूरीकरोति
स्वनिर्य्यासादिभिरिति शेषः ।) सेहुण्डवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ सिज इति भाषा ॥

गण्डुः, पुं स्त्री, (गण्ड्यते शिरोभागः स्थाप्यतेऽत्र ।
गडि+अधिकरणे उन् ।) उपधानम् । इति
जटाधरः ॥

गण्डूपदः, पुं, (गण्डूः ग्रन्थयः ताभिरन्वितानि
पदानि यस्य । शाकपार्थिवादित्वात् समासः ।)
किञ्चुलुकः । इत्यमरः । १ । १० । २२ ॥
("गण्डूपदस्य रूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ॥"
इति वैद्यकमाधवकररोगविनिश्चये अर्शोऽधि-
कारे ॥)

गण्डूपदभवं, क्ली, (गण्डूपद इव भवति उत्पद्यते इति ।
भू+अच् ।) सीसकम् । इति हेमचन्द्रः ।४।१०७ ॥

गण्डूपदी, स्त्री, (गण्डूपद+स्त्रियां अल्पार्थे ङीष् ।)
किञ्चुलुकपत्नी । तत्पर्य्यायः । शिली २ । इत्य-
मरः । १ । १० । २४ ॥ सिली ३ क्षुद्रकिञ्चुलुक-
जातिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ छोटजाति
केँचुया इति भाषा ॥

गण्डूषः, पुं, (गडि+"गण्डेश्च ।" उणां ।४।७८।
इति ऊषन् ।) मुखपूरणम् । (यथा, भागवते ।
६ । १५ । ३ ।
"भीमस्तु विजयस्याथ कान्त्वा हेत्रकस्ततः ।
तस्य जह्नुः सुतो गङ्गां गण्डूषीकृत्य योऽपिबत् ॥")
हस्तिशुण्डाग्रभागः । प्रसृतिपरिमितम् । इति
मेदिनी । षे १५ ॥ (यदाह कश्चित् ।

"अगाधजलसञ्चारी विकारी न च रोहितः।
गण्डूषजलमात्रेण शफरी फर्फरायते ॥")

गण्डूषा, पुं, (गण्डूष+टाप्।) गण्डूषः। इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः॥ "मुखपूर्णतोयमिति भगी॥ रायमुकुटस्तु गण्डूषाशब्दो मुखपूरणे स्त्रीलिङ्गः। पुंलिङ्गस्तु गण्डूषशब्दश्चुलुकपरिमाण इति। यथा,—
अपां द्वादशगण्डूषैर्मुखशुद्धिर्विधीयते॥"
इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥

गण्डोलः, पुं, (गडि+"कपिगडिगण्डिकटीति।" उणां १।६७। इति ओलच्।) गुडः। ग्रासः। इति हेमचन्द्रः। ३। ६०॥

गण्यं, त्रि, (गणं लब्धा इति। "धनगणं लब्धा।" ४।४।८४। इति यत्। यद्वा गण्यते इति। कर्म्मणि यत्। गणे भवः। "दिगादिभ्यो यत्।" ४।३।५४। इति यदित्येके।) गणनीयम्। गणितव्यम्। तत्पर्य्यायः। गणेयम् २ संख्येयम् ३। इति हेमचन्द्रः।३।३३६॥ (यथा, ऋग्वेदे।३।७।५।
"दिवो रुचः सुरुचो रोचमाना इला येषां गण्या माहिना गीः॥")

गतं, त्रि, (गच्छति जानाति यातीति वा। "गत्यर्थाऽकर्म्मकेति।" ३। ४। ७२। इति कर्त्तरि क्तः।) विख्यातम्। यातम्। इति मेदिनी। ते १५॥ (यथा, किरातार्ज्जुनीये। ४। ५।
"नुनोद तस्य स्थलपद्मिनीगतं
वितर्कमाविष्कृतफेनसन्तति॥"
गम्यते इति। भावे क्ते तु गमने क्ली॥ यथा, माघे। १। २।
"गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः
प्रसिद्धमूर्द्धज्वलनं हविर्भुजः॥")

गतनासिकः, त्रि, (गता विरहिता नासिका यस्य।) नासिकारहितः। तत्पर्य्यायः। विग्रः २। इत्यमरः।२। ३। ४६॥ विख्रः ३। छिन्ननासिकः ४। इति शब्दरत्नावली॥ विनासिकः ५ विनसः ६। इति जटाधरः॥

गतसन्नकः, पुं, (गतं सन्नं सादहेतुको मदो यस्मात् यस्य वा इति कप्।) निर्म्मदहस्ती। इति शब्दचन्द्रिका॥

गतागतं, क्ली, (गतं ऊर्द्ध्वगमनं आगतं अधोगमनं यत्र।) पक्षिगतिविशेषः। इति जटाधरः॥ (गतञ्च आगतञ्च द्वयोः समाहारः।) यातायातम्। यथा, रसमञ्जर्य्याम्।
"गतागतकुतूहलं नयनयोरपाङ्गावधि॥"
(तथा च भगवद्गीतायाम्। ९। २१।
"ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
क्षीणे पुण्ये मर्त्त्यलोकं विशन्ति।
एवं त्रयीधर्म्ममनुप्रपन्ना
गतागतं कामकामा लभन्ते॥"
गतं विनष्टं आगतं पुनः संसारागमनं यस्मात्। यं प्राप्य जीवो न पुनर्निवर्त्तते इति वाक्यात् तथात्वम्। पुं, महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। ७९।
"नीतिर्ह्यनीतिः शुद्धात्मा शुद्धो मान्यो गतागतः॥")

गतार्त्तवा, स्त्री, (गतं निवृत्तं आर्त्तवं रजोऽस्याः।) वृद्धा। (गतं दुष्टं आर्त्तवमस्या इति।) वन्ध्या। इति राजनिर्घण्टः॥

गतिः, स्त्री, (गम्+भावे क्तिन्।) गमनकर्म्म। (यथा, रघुवंशे। १। ४।
"अथवा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन् पूर्व्वसूरिभिः।
मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः॥")
तत्पर्य्यायः। वर्त्तते १ अयते २ लोटते ३ लोठते ४ स्यन्दते ५ कसति ६ सर्पति ७ स्यमति ८ स्रवति ९ संस्रते १० अवति ११ श्चोतति १२ ध्वंसति १३ वेनति १४ मार्ष्टि १५ गुरण्यति १६ श्रवति १७ कालयति १८ पेलयति १९ कण्टति २० पिस्यति २१ विस्यति २२ मिस्यति २३ प्रवते २४ ब्रवते २५ च्यवते २६ कवते २७ गवते २८ नवते २९ चोदति ३० गच्छति ३१ सचति ३२ म्यचति ३३ सपति ३४ ऋच्छति ३५ तुरीयति ३६ चतति ३७ अतति ३८ गाति ३९ इयचति ४० सश्चति ४१ सरति ४२ रंहति ४३ यसते ४४ भ्रमति ४५ धजति ४६ रजति ४७ लजति ४८ च्चियति ४९ धमति ५० मिनाति ५१ ऋण्वति ५२ ऋणोति ५३ स्वरति ५४ सिसर्त्ति ५५ वेविष्टिः ५६ योषिष्टिः ५७ ऋणाति ५८ ऋयते ५९ तेजति ६० दध्यति ६१ दभ्नोति ६२ युध्यति ६३ धन्वति ६४ अरुणति ६५ आर्य्यन्ति ६६ डीयते ६७ तकति ६८ टौयते ६९ इषति ७० फणति ७१ हनति ७२ अर्हति ७३ महति ७४ सश्चते ७५ नसते ७६ हर्षति ७७ इयर्त्ति ७८ ईर्त्ते ७९ ईङ्खते ८० अयति ८१ स्वात्रति ८२ गन्ति ८३ आगनीगन्ति ८४ जंगन्ति ८५ जिन्वति ८६ जसति ८७ गमति ८८ भ्रति ८९ भ्राति ९० भ्रयति ९१ वहते ९२ इयर्क्षति ९३ जेहते ९४ ख:कति ९५ क्षुम्पति ९६ घ्नाति ९७ वाति ९८ याति ९९ इयति १०० द्राति १०१ हूलति १०२ एजति १०३ जमति १०४ जवति १०५ वञ्चति १०६ अनिति १०७ पवते १०८ हन्ति १०९ सेधति ११० अगन् १११ अजगन् ११२ जिगाति ११३ पतति ११४ इन्वति ११५ द्रमति ११६ द्रवति ११७ वेति ११८ इयन्तात् ११९ एति १२० जगायात् १२१ अयुयुः १२२। इति द्वाविंशं शतं गतिकर्म्म। इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः॥ (गम्यतेऽस्यामिति। गम्+अधिकरणे क्तिन्।) मार्गः। (यथा, भगवद्गीतायाम्। ८। २६।
"शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते।
एकया यात्यनावृत्तिमन्यया वर्त्तते पुनः॥")
दशा। (यथा, तत्रैव। ६। ३७।
"अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण! गच्छति॥"
गम्यते ज्ञायतेऽनया। करणे क्तिन्।) ज्ञानम्। (यथा, श्रीमद्भागवते।७।५।३१।
"न ते विदुः स्वार्थगतिं हि विष्णुं
दुराशया ये बहिरर्थमानिनः।
अन्धा यथान्धैरुपनीयमाना
वाचीशतन्त्र्यामुरुदाम्नि बद्धाः॥"
"स्वस्मिन्नेव आत्मन्येव अर्थः प्रयोजनं येषां स्वार्थास्तत्त्वविदस्तेषां गतिर्ज्ञानस्वरूपं विष्णुं दुराशया बहिरर्थमानिनो न विदुः जानन्ति"
इति तट्टीकायां स्वामी॥) यात्रा। (गम्यते प्राप्यतेऽनया इति। गम्+करणे क्तिन्।) अभ्युपायः। (यथा, महाभारते।१३।१४९।
"यत्र इज्यो महेज्यश्च क्रतुः सत्रं सतां गतिः।")
नाडीव्रणम्। सरणी। इति मेदिनी।
(गम्+भावे क्तिन्। परिणतिः। यथा, किरातार्ज्जुनीये। १०। ४०।
"मदनमुपदधे स एव तासां
दुरधिगमा हि गतिः प्रयोजनानाम्॥"
"गतिः परिणतिः।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥ प्रमाणम्। यथा, तत्रैव। १४।
"कृपेति चेदस्तु मृगः क्षतः क्षणादनेन पूर्व्वं न मयेति का गतिः॥"
"मया नेत्यत्र का गतिः किं प्रमाणम्।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥ गम्यते इति। गम्+कर्म्मणि क्तिन्। स्वरूपम्। यथा, तत्रैव।
"चरतस्तपस्तव वनेषु सदा
न वयं निरूपयितुमस्य गतिम्।"
"तव वनेषु तपश्चरतोऽस्य गतिं स्वरूपं निरूपयितुम्।" इति मल्लिनाथः॥ विषयः। यथा, कुमारे। ५। ६४।
"तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं
मनोरथानामगतिर्न विद्यते।"
"मनोरथानां कामानां अगतिः अविषयः" इति मल्लिनाथः॥ कर्म्मफलम्। यथा, भगवद्गीतायाम्।। ९। १८।
"गतिर्भर्त्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत्"
"गतिः कर्म्मफलम्।" इति शाङ्करभाष्ये॥
ग्रहभेदेन गतिभेदो यथा,—
"अदृश्यरूपा कालस्य मूर्त्तयो भगणाश्रिताः
शीघ्रमन्दोच्चपाताख्या ग्रहाणां गतिहेतवः।"
इति सूर्य्यसिद्धान्तः
तत्र तु नक्षत्रभेदेन बुधग्रहस्य गतिभेदो यथा, बृहत्संहितायाम्। ७ अध्याये।
"नोत्पातपरित्यक्तः कदाचिदपि चन्द्रजो व्रजत्युदयम्।
जलदहनपवनभयकृत् धान्यार्घक्षयविवृद्धौ वा।
विचरञ्छ्रवणधनिष्ठा प्राजापत्येन्दुविश्वदेवानि
मृद्नन् हिमकरतनयः करोत्यवृष्टिं सरोगभयाम्।
रौद्रादीनि मघान्तान्युपाश्रिते चन्द्रजे प्रजानां
शस्त्रनिपातक्षुद्भयरोगानावृष्टिसन्तापैः।
हस्तादीनि विचरन् षड्भान्युपपीडयन् गवां मनुभाः
करोति सोमसुतोऽर्घवृद्धिं करोति चोर्व्वीं प्रभूतान्नाम्।
आर्य्यमणं हौतभुजं भद्रपदामुत्तरां यमेशं च
चन्द्रस्य सुतो निघ्नन् प्राणभृतां धातुसङ्क्षयकृत्।
आश्विनवारुणमूलान्युपमृद्नन् रेवतीं च चन्द्रसुतः

पश्यभिषग्मैत्रीविकसलिलजतुरग्रोपघातकरः ॥
पूर्व्वाद्याचत्रितयादेकमपौन्द्रोः सुतोऽभिन्द्यी-
यात् ॥
शुक्लक्षतस्करामयभयप्रदायी चरन् जगतः ॥
प्राकृतविमिश्रसंक्षिप्तती क्षणयोगान्तघोर-
पापाख्याः ।
सप्तपराशरतन्त्रे गच्चैः कीर्त्तिता गतयः ॥
प्राकृतसंज्ञा वायव्ययाम्यपैत्तामहानि बहुलाश्च ।
मिश्रा गतिः प्रदिष्टा शशिशिविपित्र्यभुजगदैवानि॥
संक्षिप्तायां पुष्यः पुनर्वसुः फल्गुनीद्वयं चेति ।
तीक्ष्णायां भद्रपदाद्वयं सशाक्राश्वयुक् पौष्णम् ॥
योगान्तिकेति मूलं द्वे चाषाढ़े गतिः सुतस्येन्दोः ।
घोराश्रवणस्त्वाष्ट्रं वसुदेवं वारुणं चैव ॥
पापाख्या सावित्रं मैत्रं शक्राग्निदैवतं चेति ।
उदयप्रवासदिवसैः स एव गतिलक्षणं प्राह ॥
चत्वारिंशत्त्रिंशद्द्विसमेता विंशतिर्द्दिनवकञ्च ।
नव मासार्द्धं दश चैकसंयुताः प्राकृताद्यानाम् ॥
प्राकृतगत्यामारोग्यवृष्टिसस्यप्रवृद्धयः चेमम् ।
संक्षिप्तमिश्रयोर्मिश्रमेतदन्यासु विपरीतम् ॥
ऋज्व्यातिवक्रा वक्रा विकला च मतेन देवल-
स्यैताः ।
पञ्च चतुर्द्व्येकाहा ऋज्व्यादीनां षड़भ्यस्ताः ॥
ऋज्वी हिता प्रजानामतिवक्रार्थं गतिर्वि-
नाशयति ।
शस्त्रभयदा च वक्रा विकला भयरोगसञ्जननी ॥
पौषाषाढ़श्रावणवैशाखेष्विन्दुजः समाघेषु ।
दृष्टो भयाय जगतः शुभफलकृत् प्रोषितस्तेषु ॥
कार्त्तिकेऽश्वयुजि वा यदि मासे
दृश्यते तनुभवः शिशिरांशोः ।
शस्त्रचौरहुतभुग्गदतोय-
क्षुद्भयानि च तदा विदधाति ॥
यानि सौम्येऽस्तमिते पुराणि
यान्युद्गते तान्युपयान्ति मोक्षम् ।
अन्ये तु पश्चादुदिते वदन्ति
लाभः पुराणां भवतीति तज्ज्ञाः ॥
हेमकान्तिरथवा शुकवर्णः
सस्यकेन मणिना सदृशो वा ।
स्निग्धमूर्त्तिरलघुश्च हिताय
व्यत्यये न शुभकृच्छशिपुत्त्रः ॥”
अन्येषामपि ग्रहाणां गतिस्तत्रैव क्रमशो विशे-
षतो द्रष्टव्या ॥)
[गत्व]तिला, स्त्री, (गम् + “मिथिलादयश्च ।” उणां ।
१ । ५८ । इति इलच् मलोपे तुक् च ।) नदी-
विशेषः । परम्पराभेदः । इत्युणादिकोषः ॥ (वेत्र-
लता । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)
[गत्व]रः, त्रि, (गच्छतीति । गम् + “इण्नशजि-
सर्त्तिभ्यः क्वरप् ।” ३ । २ । १६३ । इति क्वरप् ।)
गमनशीलः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शान्ति-
शतके । १ । २० ।
“वीभत्सुा विषया जुगुप्सिततमः कायो वयो
गत्वरं
बन्धुर्बन्धुभिरध्वनीव पथिकैर्योगे वियोगावहः ॥”)

गद, त् क अभ्रध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-परं-अकं-सेट् ।) अभ्रध्वनौ मेघकर्तृक-
शब्दे । गदयति मेघः । इति दुर्गादासः ॥
गद, भाषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-
सेट् ।) गदति । सारङ्गं कतिचिच्च संजगदिरे
इति णत्वाभावस्तु नित्यत्वात् । इति दुर्गादासः ॥
गदं, क्ली, (गद्यते पीड्यतेऽस्मादनेन वा । गद +
अपादाने करणे वा अप् ।) विषम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
गदः, पुं, (गद्यते रुध्यतेऽनेन गदयति वा । गद +
करणे अप् । कर्त्तरि णिच् अच् वा ।) रोगः ।
(यथा, हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।
“शत्रुः स्थानबलं प्राप्य विक्रमं कुरुते बली ।
तथा धान्वन्तरं प्राप्य विक्रमं कुरुते गदः ॥
“यावत् स्थानं समाश्रित्य विकारं कुरुते गदः ।
तावत्तस्य प्रतीकारः स्थानत्यागाद्बलीयसः ॥”)
श्रीकृष्णभ्राता । इति हेमचन्द्रः । ३ । १२७ ॥
(यथा, भागवते । १ । १४ । २८ ।
“हृदीकः ससुतोऽक्रूरो जयन्तगदसारणाः ॥”)
भाषणञ्च । (औषधम् । यथा, महाभारते । १ ।
४३ । २१ ।
“अथ शुश्राव गच्छन् स तक्षको जगतीपतिम् ।
मन्त्रैर्गदैर्विषहरै रक्ष्यमाणं प्रयत्नतः ॥”
असुरविशेषः । यथा, वायुपुराणे ५ अध्याये
“गदो नामासुरो ह्यासीत् वज्राद्वज्रतरो दृढ़ः ॥”)
गदयित्नुः, पुं, (गदयति कामयुक्तं करोतीति ।
“स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच् ।” उणां ।
३ । २९ । इति इत्नुच् णेरयादेशश्च ।) कन्दर्पः ।
इति मेदिनी । १८२ ॥
गदयित्नुः, त्रि, (गदयति वाचालं वावदूकं काम-
युक्तं वा करोतीति । “स्तनिहृषीति ।” उणां ।
३ । २९ । इति इत्नुच् णेरयादेशश्च ।)
जल्पाकः । कामुकः । इति मेदिनी । १८२ ॥
गदा, स्त्री, (गदयति पीड़यत्यनया विपक्षमितिशेषः ।
गद् + णिच् + करणे अप् + टाप् च । गदयतीति
णिच् अच् वा ।) स्वनामख्यातलौहमयास्त्रम् ।
इति मेदिनी । दे । ४ ॥ (यथा महाभारते । ९ ।
५६ । ४५ ।
“तं महात्मा महात्मानं गदामुद्यम्य पाण्डवः ।
अभिदुद्राव वेगेन धार्त्तराष्ट्रं वृकोदरः ॥”
गदायुद्धस्य गतिप्रहारादिभेदो यथा तत्रैव ।
९ । ५७ । १७—२० ।
“अचरद्भीमसेनस्तु मार्गान् बहुविधांस्तथा ।
मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ॥
अस्त्रयन्त्राणि चित्राणि स्थानानि विविधानि च ।
परिमोक्षं प्रहाराणां वर्ज्जनं परिवारणम् ॥
अभिद्रवणमाक्षेपमवस्थानं सविग्रहम् ।
परिवर्त्तनसंवर्त्तमवप्लुतमुपप्लुतम् ॥
उपन्यस्तमपन्यस्तं गदायुद्धविशारदौ ।
एवं तौ विचरन्तौ तु न्यघ्नतां वै परस्परम् ॥”
भगवतो विष्णोर्गदा तु गदसंज्ञकस्यासुरविशेष-
स्यास्थ्ना देवशिल्पिना विश्वकर्म्मणा निर्म्मिता ।
अतएवासौ गदेति नाम्ना प्रसिद्धा अपरा गदा
तु एतदुपलक्षणेनैव सिद्धेति बोध्यम् । यथा, वायु-
पुराणे गयामाहात्म्ये ५ अध्याये ।
“गदो नामासुरो ह्यासीत् वज्राद्वज्रतरो दृढ़ः ।
प्रार्थितो ब्रह्मणे प्रादात् स्वशरीरास्थि दुस्त्यजम् ।
ब्रह्मोक्तो विश्वकर्म्मापि गदां चक्रेऽद्भुतां तदा ॥”
योगविशेषः । यथा, लघुजातकप्रकरणे । १० । ३ ।
“अनन्तरयोः केन्द्रयोर्यदा सर्व्वे ग्रहा भवन्ति ।
तदा गदानाम योगो भवति ॥”)
पाटलावृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
गदाख्यं, क्ली, (गदत्वेन रोगनाशकतया आख्या-
यते विश्रूयते इति गद इत्याख्याऽस्येति वा ।)
कुष्ठम् । इति रत्नमाला ॥ कुड़् इति भाषा ॥
गदागदौ, पुं, (गदं रोगं आगदयतः नाशयतः
इति । आ + गद + णिच् + अच् । यद्वा गदं रोगं
आगच्छति प्राप्नोतीति गदागं तम् दायतः
विशोधयतः इति । दैप् शोधने + कः ।) अश्विनी-
कुमारौ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ द्विवचनान्तोऽयं
शब्दः ॥
गदाग्रजः, पुं, (गदस्य वसुदेवपुत्त्रभेदस्य अग्रजः ।)
श्रीकृष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भागवते ।
४ । २३ । १२ ।
“तावन्न योगगतिभिर्यतिरप्रमत्तो
यावन्न गदाग्रजकथासु रतिं न कुर्य्यात् ॥”)
गदाग्रणीः, पुं, (अग्रे नीयते । अग्र + नी + क्विप् ।
गदानां रोगाणां गदेषु वा अग्रणीः न्यायान् ।
अचिरात् संहारकत्वात् तथात्वम् ।) क्षय-
रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गदाधरः, पुं, (गदां धरति धारयति वा । धृ + अच् ।
यद्वा धरति इति धरः गदायाः धरः । धृ +
अन्तर्णिजन्तात् अणित्येके ।) विष्णुः । इति
हलायुधः ॥ (यथा, भागवते । १ । ८ । ३९ ।
“नेयं शोभिष्यते तत्र यथेदानीं गदाधर ! ।
त्वत्पदैरङ्किता भाति स्वलक्षणविलक्षितैः ॥”
अस्य गदाधारणकथा यथा, वायुपुराणे गया-
माहात्म्ये ५ अध्याये ।
“अथ कालेन महता मनौ स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
दैतेयो ब्रह्मपुत्त्रस्तपस्तेपे सुदारुणम् ॥
दिव्यवर्षसहस्राणां शतं वायुमभक्षयत् ।
उन्मुखश्चोर्द्धबाहुश्च पादाङ्गुष्ठभरेण हि ॥
एकेनातिष्ठदव्यग्रः शीर्णपर्णानिलाशनः ।
ब्रह्मादींस्तपसा तुष्टान् वरं वव्रे वरप्रदान् ॥
देवैर्दैत्यैश्च शस्त्रास्त्रैर्विविधैर्मनुजादिभिः ।
कर्णशानस्य चक्राद्यैरवध्यः स्यां महाबलः ॥
तथेत्युक्तान्तर्हितास्ते दैतेयो देवानथाऽजयत् ।
इन्द्रत्वमकरोद्दैतेयभीता ब्रह्महरादयः ॥
हरिन्ते शरणं जग्मुस्तुर्द्दैतेयं जहीति तान् ।
ऊचे हरिरवध्योऽयं दैतेयो देवासुरैः सुराः ॥
महास्त्रं मे प्रयच्छध्वं दैत्यं हन्मि हि येन तम् ।
इत्युक्तास्ते ततो देवा गदास्त्रं हरये ददुः ॥
दधार तां गदामादौ देवैरुक्तो गदाधरः ।
गदया दैत्यमाहत्य देवेभ्यस्त्रिदिवं ददौ ॥”

बुद्धितत्त्वात्मिकैव भगवतो विष्णोः कौमुदीनाम गदेति अध्यात्मशास्त्रेषु परिभाष्यते । तथाच विष्णुसहस्रनामभाष्ये ।
"मनस्तत्त्वात्मकं चक्रं बुद्धितत्त्वात्मिकां गदाम् ।
धारयन् लोकरक्षार्थमुक्तश्चक्रगदाधरः ॥"
महादेवः । स तु गयातीर्थे वर्त्तते । यथा, महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे ।
"भोजपुरे भोजनाथो गयायाञ्च गदाधरः ॥"
गदाधारिणि त्रि ॥)

गदाभृत्, पुं, (गदां बिभर्त्ति इति । गदा + भृ + क्विप् । तुक् च ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३३ ॥ (यथा, भागवते । १ । १३ । १० ।
"भवद्विधा भागवतास्तीर्थीभूता स्वयं विभो ! ।
तीर्थीकुर्व्वन्ति तीर्थानि स्वान्तःस्थेन गदाभृता ॥")

गदाम्बरः, पुं, (गदं सशब्दं अम्बरं यस्मात् ।) मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गदारातिः, पुं, (गदस्य रोगस्य अरातिः शत्रुः तन्नाशकत्वात् ।) औषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गदाह्वं, क्ली, (गद एव आह्वा आख्या यस्य ।) कुष्ठम् । इति शब्दरत्नावली ॥ कुड् इति भाषा ॥

गदी, [न्] पुं, (गदा विद्यते अस्ति वास्य । गदा + इनिः ।) विष्णुः । इति हारावली । ६ ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । ११ । १७ ।
"किरीटिनं गदिनं चक्रिणञ्च
तेजोराशिं सर्व्वतो दीप्तिमन्तम् ॥")
गदाविशिष्टे रोगयुक्ते च त्रि ॥

गद्गदः, पुं, लुप्तपदयुक्तवाक्याभिधायी । अव्यक्तवक्ता । तस्य सम्प्राप्तिपूर्व्वकलक्षणं यथा,—
"आवृत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः ।
नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिन्मिनगद्गदान् ॥"
इति माधवकरः ॥
(अव्यक्तोक्ते त्रि । यथा, अमरुशतके । ५३ ।
"खेदोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान् सर्व्वेऽप-राधा मयि ।
तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याग्रतो रुद्यते ॥")

गद्गदध्वनिः, पुं, (गद्गदेन वायुपरिचालितस्तम्भा-दिना योऽस्पष्टोक्तो ध्वनिः । गद्गदरूपो ध्वनिः वा ।) हर्षशोकादिना अस्पष्टध्वनिः । तत्-पर्य्यायः । मन्मनः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गद्यं, क्ली, (गद्यते छन्दसा विना केवलं कथाप्रबन्धै-रेव विरच्यते इति । गद + "गदमदचरयमश्चानुप-सर्गे ।" ३ । १ । १०० । इति यत् ।) पद्यभिन्नम् । कविकृतम् । अपादः पदसन्तानः । इत्यमरः । ३ । ५ । ३१ ॥ कविकृतभिन्ने त्रि । यथा गद्यो व्यवहारः गद्या वाक् गद्यं वचः । इति तट्टी-कायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते ।३।२६।३ ।
"यजुर्वाच्यर्चां साम्नाञ्च गद्यानाञ्चैव सर्व्वशः ।
आसीदुच्चार्य्यमाणानां निस्वनो हृदयङ्गमः ॥")
"अपादः पदसन्तानो गद्यमाख्यायिका कथा ॥"
इति दण्डी ॥
आख्यायिका तु आचष्टे प्रतिपादयति अयर्थं आख्यायिका अत्र नायकेन स्वयमुपलब्धोऽर्थः आख्यायते इत्येके । ज्ञातार्था सत्यार्था कथाया-माख्यायिका । सा च माधविका-वासवदत्ता-हर्षचरितादिः । कथा तु । प्रबन्धस्य कल्पना रचना वक्रता लोकसत्या कथा ।
प्रबन्धकल्पनां स्तोकसत्यां प्राज्ञाः कथां विदुः ।
परम्पराश्रया यस्मात् सा मताख्यायिका क्वचित् ॥
इति कोलाहलाचार्य्यः ॥
कथा कादम्बर्य्यादिः ।" इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(गद्यन्तु त्रिधा विभक्तं यथा छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"अपादं पदसन्तानं गद्यं तत्तु त्रिधा मतम् ।
वृत्तकोत्कलिकाप्रायवृत्तगन्धिप्रभेदतः ॥"
एतेषामपि लक्षणं यथा तत्रैव ।
"अकठोराक्षरं स्वल्पसमासं वृत्तकं मतम् ।
तत्तु वैदर्भरीतिस्थं गद्यं हृद्यतरं भवेत् ॥
भवेदुत्कलिकाप्रायं समासाढ्यं दृढाक्षरम् ।
वृत्तैकदेशसम्बन्धात् वृत्तगन्धि पुनः स्मृतम् ॥"
मतभेदेनैतत् क्वचित् चतुर्द्धापि दृश्यते । यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ३६५ ।
"वृत्तबन्धोज्झितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च ।
भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्णकञ्च चतुर्व्विधम् ॥
आद्यं समासरहितं वृत्तभागयुतं परम् ।
अन्यद्दीर्घसमासाढ्यं तुर्य्यञ्चाल्पसमासकम् ॥")

गद्याणकं, क्ली, (गद्येन औषधादिपरिमाणभेदेन आनीयते इति । आ + नी + डः । ततः स्वार्थे कन् ।) अष्टचत्वारिंशद्रक्तिकापरिमाणम् ।
("तुल्या यवाभ्यां कथिताऽथ गुञ्जा
वल्लस्त्रिगुञ्जो धरणं गतेऽष्टौ ।
गद्याणकस्तद्द्वयमिन्द्रतुल्यै-
र्वल्लैस्तथैको घटकः प्रदिष्टः ॥"
इति लीलावती ॥)
चतुःषष्टिगुञ्जापरिमाणम् । इति वैद्यकम् ॥ गद्यालकमिति क्वचित् पाठः ॥

गन्ता, [ऋ] त्रि, (गच्छतीति । गम् + कर्त्तरि तृच् ।) गमनकर्त्ता । इति व्याकरणम् । (यथा, नलोपा-ख्याने । २४ । ३३ ।
"न ह्येकाक्षं शतं गन्ता त्वामृतेऽन्यः पुमानिह ॥"
गच्छति प्राप्नोतीति शीलार्थे भाविकाले तृन् । यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । ५२ ।
"यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
तदा गन्तासि निर्व्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥"
अत्र शीलार्थे तृन्नन्तत्वात् न कर्म्मणि षष्ठीति बोध्यम् ॥)

गन्तुः, पुं, (गच्छतीति । गम् + "सितनिगमीति ।" उणां १ । ७० । इति तुन् ।) पथिकः । इत्यु-ज्ज्वलदत्तः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५४ । १८ ।
"युयोत नो अनपत्यानि गन्तोः प्रजावान्नः पशुमाँ अस्तुगातुः ॥")

गन्त्री, स्त्री, (गम्यतेऽनया इति । गम् + "सर्व्वधा-तुभ्यः ष्ट्रन् ।" उणां ४ । १५८ । इति करणे ष्ट्रन् । ततो ङीष् ।) वृषवाहनीयशकटम् । गरुर गाड़ि इति भाषा । इत्यमरः । २ । ८ । ५२ ॥ (गच्छतीति । गम् + कर्त्तरि तृन् + स्त्रियां ङीप् । गमनशीला गमनकर्त्री वा । यथा, ऋग्वेदे । ३ । १० ।
"गन्त्री वसुमतीनाममुदयश्रीर्दैवतानि च ।
फेनप्रख्यः कथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति ॥")

गन्त्रीरथः, पुं, (गन्त्रीयां गच्छन्तीनां श्रेष्ठो रथः इव यो रथः ।) शकटम् । तत्पर्य्यायः । म०२ इति हारावली । १४६ ॥

गन्ध, क ङ हृषि । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०-आत्म०-सकं०-सेट् ।) क ङ, गन्धयते । हृषि हिंसायाम् । गतिहिंसायाचनेष्विति रमानाथः इति दुर्गादासः ॥

गन्धं, क्ली, (गन्धो विद्यतेऽस्य । अर्श आदित्वादच् ।) कृष्णागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धः, पुं, (गन्ध + पचाद्यच् ।) आमोदः । तत्-पर्य्यायः । स तु घ्राणग्राह्यः पृथिवीगुणः । यथा,—
"घ्राणग्राह्यो भवेद्गन्धो घ्राणस्यैवोपकारकः ।
सौरभञ्चासौरभञ्च स द्वेधा परिकीर्त्तितः ॥"
इति भाषापरिच्छेदे । १०३ ।
(अस्य लक्षणान्तरं यथा, घ्राणमात्रग्राह्यगुणत्व-व्याप्यजातिमत्त्वं गन्धत्वं यद्वा पृथिवीवृत्तिमात्र-वृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वमिति ।) स दशविधः । (यथा, महाभारते । १४।५०।४०-४३ ।
"शब्दः स्पर्शस्तथारूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
एते पञ्च गुणा भूमेर्विज्ञेया द्विजसत्तमाः ।
पार्थिवश्च सदागन्धो गन्धश्च बहुधा स्मृतः ।
तस्य गन्धस्य वक्ष्यामि विस्तरेण बहून् गुणान्
इष्टश्चानिष्टगन्धश्च मधुरोऽम्लः कटुस्तथा ।
निर्हारी संहतः स्निग्धो रूक्षो विशद एव च
एवं दशविधो ज्ञेयः पार्थिवो गन्ध इत्युत ।"
एतेषामपि केषु को गन्ध इत्येतद्विवृतिमाह ।)
इष्टः १ कस्तूरिकादौ । अनिष्टः २ शवादौ मधुरः ३ मधुपुष्पादौ । अम्लः ४ आम्र-तकादौ । कटुः ५ मरिचादौ । निर्हारी ६ हिङ्ग्वादौ । संहतः ७ चित्रगन्धः अनेककल्क-गतः । स्निग्धः ८ सद्यस्तप्तघृतादौ । रूक्षः सार्षपतैलादौ । विशदः १० शाल्यन्नादौ ॥ सौरभम् । तत्तु पञ्चविधम् । यथा,—
"गन्धश्च सम्यक् कथितं पुत्त्र वेतालभैरव ।
चूर्णीकृतो वा घृष्टो वा दाहाकर्षित एव वा ।
रसः सम्मर्द्दजो वापि प्राण्यङ्गोद्भव एव वा ।
गन्धः पञ्चविधः प्रोक्तो देवानां प्रीतिदायकः ।
गन्धचूर्णं गन्धपत्रं चूर्णं सुमनसां तथा ।
प्रशस्तगन्धयुक्तानां पत्रचूर्णानि यानि च ।
तानि गन्धाङ्गयानि स्युः स गन्धः प्रथमः स्मृतः ।
घृष्टो मलयजो गन्धः घनसारञ्च नमेरवा ।
अगुरुप्रभृतिश्चापि यस्य पङ्कः प्रदीयते ।
घृष्टा स घृष्टो गन्धोऽयं द्वितीयः परिकीर्त्तितः ।
देवदार्व्वगुरुप्रभृतिसारसारान्यकाः ।
प्रियादीनाञ्च यो दग्ध्वा गृह्यते दाहजो रसः ।
स दाहाकर्षितो गन्धस्तृतीयः परिकीर्त्तितः ।
सगन्धकरवीविल्वगन्धिमौलिकं तथा ।

म्रतानां रसो योऽसौ निर्य्यास परिगृह्यते ।
स संमर्द्दोद्भतो गन्धः संमर्द्दज इतीर्य्यते ॥ ४ ॥
मृगनाभिसमुद्भूतस्तत्कोषोद्भव एव वा ।
न्धः प्राण्यङ्गजः प्रोक्तो मोददः स्वर्गवासि-
नाम् ॥ ५ ॥
कर्पूरगन्धसाराद्याः चोदे दृष्टे च संस्थिताः ।
चन्द्रभागादयश्चापि रसे पङ्के च सङ्गताः ॥
गन्धसारस्तु सर्व्वत्र संसर्गादौ प्रयुज्यते ।
मृगनाभिर्भवेद्दृष्टचूर्णोऽप्यन्यस्य योगतः ॥
एवं सर्व्वस्तु सर्व्वत्र गन्धो भवति पञ्चधा ।
द्वादिभावाद्यथोयं गन्धः प्रीतिकरः परः ॥
गन्धस्य विस्तरो भेदः प्रोक्तः कालीयकादयः ।
सर्व्वः पञ्चविधेष्वेव प्रविष्टो भवति क्षणात् ॥"*॥
गन्धो मलयजो यस्तु देवे पैत्रे च सम्मतः ।
तनपङ्को वा रसो वापि चूर्णो वा विष्णुतुष्टिदः ॥
सर्व्वेषु गन्धजातेषु प्रशस्तो मलयोद्भवः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन दद्यान्मलयजं सदा ॥
कृष्णागुरुः सकर्पूरः सहितो मलयोद्भवैः ।
गायत्रीप्रीतिदो गन्धः कामाख्यायाश्च भैरव ! ॥
कुङ्कुमागुरुकस्तूरीचन्द्रभागैः समीरितैः ।
त्रिपुराप्रीतिदो गन्धस्तथा चण्डयाश्च शम्भुना ॥
ततोद्दिष्टपूर्व्वेण गन्धान् सम्पूज्य साधकः ।
प्रायेण्याय वितरेत् सर्व्वसाध्येषु पूजकः ॥
गन्धेन लभते कामं गन्धो धर्म्मप्रदः सदा ।
अर्थानां साधको गन्धो गन्धे मोक्षः प्रतिष्ठितः ॥
पयं वां कथितो गन्धः पुत्त्रौ वेतालभैरवौ ! ॥
इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥
निवेशी । लेपः । सम्बन्धः । गन्धकः । इति
दिनी ॥ (यथा, प्रयोगामृते ।
शोधितो यस्तु गन्धः स्यात् जरामृत्युरुजापहः ।
अग्निसन्दीपनः श्रेष्ठो वीर्य्यवृद्धिकरोऽस्यिष्कृत् ॥")
र्व्वः । इति हेमचन्द्रः ॥ शोभाञ्जनः । इति
शब्दरत्नावली ॥ श्वेतचन्दनम् । यथा, "श्वेतो
मलयजो गन्धः ।" इति स्मृतितत्त्वम् ॥
कः, पुं, (उग्रो गन्धोऽस्यास्तीति । "अर्श आदि-
भ्योऽच् ।" ५।२।१२७। इत्यच् ततः स्वार्थे कन् ।)
शोभाञ्जनवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ उपधातु-
विशेषः । तत्पर्य्यायः । गन्धाश्मा २ सौग-
न्धिकः ३ । इत्यमरः । २।६।१०२ ॥ गन्धिकः ४
गान्धिकः ५ । इति तट्टीका ॥ गन्धपाषाणः ६
गन्धाश्मः ७ । इति रत्नमाला ॥ गन्धमोदनः ८
पूतिगन्धः ९ अतिगन्धः १० वरः ११ सुगन्धः १२
दिव्यगन्धः १३ गन्धः १४ रसगन्धकः १५
कुष्ठारिः १६ क्रूरगन्धः १७ कीटघ्नः १८ शर-
भूमिजः १९ गन्धी २० । इति शब्दरत्नावली ॥
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तीव्र-
गन्धत्वम् । अतिवह्निकारित्वम् । विषकुष्ठकण्डूति-
खजुत्वगदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अग्निशीघ्रनेत्ररोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
अस्य भेदाः ।
श्वेतो रक्तश्च पीतश्च नीलश्चेति चतुर्व्विधः ।
गन्धको वर्णतो ज्ञेयो भिन्नभिन्नगुणाश्रयः ॥

श्वेतः कुष्ठापहारी स्याद्रक्तो लौहप्रयोगकृत् ।
पीतो रसे प्रयोगार्हो नीलो वर्णान्तरोचितः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अथ गन्धकस्योत्पत्तिनामलक्षणगुणाः ।
"श्वेतद्वीपे पुरा देव्याः क्रीडन्त्या रजसाप्लुतम् ।
दुकूलं तेन वस्त्रेण स्नातायाः क्षीरनीरधौ ।
प्रसृतं यद्रजस्तस्माद्गन्धकः समजायत ॥
गन्धको गन्धिकश्चापि गन्धपाषाण इत्यपि ।
सौगन्धिकश्च कथितो बलिर्व्वसश्चापि च ॥
चतुर्द्धा गन्धकः प्रोक्तो रक्तः पीतः सितोऽसितः ।
रक्तो हेमक्रियासूक्तः पीतश्चैव रसायने ।
व्रणविलेपने श्वेतः कृष्णः श्रेष्ठः सुदुर्लभः ॥"
श्रेष्ठो हेमक्रियादिषु सर्व्वत्र प्रशस्ततरः ॥ * ॥
"गन्धकः कटुकस्तिक्तो वीर्य्योष्णस्तुवरः सरः ।
पित्तलः कटुकः पाके कण्डूवीसर्पजन्तुजित् ॥
हन्ति कुष्ठक्षयप्लीहकफवातान् रसायनः ।
अशोधितो गन्धक एष कुष्ठं
करोति तापं विषमं शरीरे ।
सौख्यञ्च रूपञ्च बलं तथौजः
शुक्रं निहन्त्येव करोति चास्रम् ॥"*॥
तस्य शोधनविधिर्यथा,—
"लौहपात्रे विनिःक्षिप्य घृतमग्नौ प्रतापयेत् ।
तप्ते घृते तत्समानं क्षिपेद्गन्धकजं रजः ॥
विद्रुतं गन्धकं दृष्ट्वा तदुवस्त्रे विनिःक्षिपेत् ।
यथा वस्त्राद्विनिःसृत्य दुग्धमध्येऽखिलं क्षिपेत् ॥
एवं स गन्धकः शुद्धात् सर्व्वकर्म्मोचितो भवेत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
"शोधितो यस्तु गन्धः स्यात् जरामृत्युरुजापहः ।
अग्निसन्दीपनः श्रेष्ठो वीर्य्यवृद्धिकरोऽस्यिष्कृत् ॥"
इति प्रयोगामृतम् ॥
गन्धकन्दकः, पुं, (गन्धमूलः गन्धप्रधानो वा कन्दो
ऽस्य ततः कप् स्वार्थे कन् वा ।) कशेरु ।
इति वैद्यकम् ॥
गन्धकारिका, स्त्री, (गन्धं सुरभिप्रधानं मण्डनं
करोतीति । गन्ध + कृ + ण्वुल् ततष्टाप् कापि
अत इत्वञ्च ।) सैरिन्ध्री । सा तु परवेश्मस्था
स्ववशा शिल्पकारिका । इति हलायुधः ॥
गन्धकालिका, स्त्री, (गन्धं प्रशस्तगन्धं पराशर-
मुनेर्व्वरप्रभावेन दूरवाहिगात्रसौरभं कलयति
धारयतीति । कल + णिच् + अण् ङीषच । ततः
स्वार्थे कन् टाप् च पूर्व्वह्रस्वः ।) व्यासमाता ।
इति हेमचन्द्रः ॥
गन्धकाली, स्त्री, (गन्धं प्रशस्तदूरवाहिगात्र-
सौरभं कलयतीति । कल् + णिच् अण् ङीप् च ।
यद्वा, गन्धवती काली । मध्यपदलोपि-
समासः ।) व्यासमाता । इति शब्दरत्नावली ॥
(इयं हि दाशराजकन्या पुरा बाल्यसमये मत्स्य-
गन्धा कालीत्येतन्नाम्ना ख्यातासीत् । ततः
कदाचित् नदीपरपारं जिगमिषुणा मुनि-
प्रवरपराशरेण सङ्गता तस्यैव ऋषेर्व्वरप्रभा-
वेन निजगात्रे पद्मपुष्पवत् सौरभमवाप्य
ततः प्रभृति पद्मगन्धा गन्धकालीति नाम्ना

च विश्रुताऽभवत् । परं तस्यामेव कन्यायां तदा
पराशरौरसात् कानीनपुत्रो महर्षिर्व्यासः
सञ्जातः । ततो गच्छति काले महात्मना
भीष्मेण राज्यं दारपरिग्रहञ्च न करिष्या-
मीति निदारुणं प्रतिश्रुत्य दाशराजसकाशात्
समानीता भुवनविश्रुता सा पद्मगन्धाढ्या गन्ध-
काली तत्कामुकाय पित्रे शान्तनवे समर्पिता ।
एतद्विवरणं महाभारते १ । सम्भवे । ९९-१०० ।
अध्याययोर्विशेषतो दर्शनीयम् ॥ अस्या हेतो-
रेव नरपतिरुग्रायुधः समरे भीष्मेण निहतः ।
यथा, हरिवंशे ।२०।४७-५० ।
"स चापुग्रायुधस्तात ! दुर्बुद्धिरभवत्तदा ।
प्रदीप्तचक्रो बलवान् नीपान्तकरणोऽभवत् ॥
स दर्पपूर्णो हत्वाजौ नीपानन्यांश्च पार्थिवान् ।
पितर्य्युपरते मह्यं श्रावयामास किल्बिषम् ॥
माममात्यैः परिवृतं शयानं धरणीतले ।
उग्रायुधस्य राजेन्द्र ! दूतोऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ॥
अद्य त्वं जननीं भीष्म ! गन्धकालीं यशस्विनीम् ।
स्त्रीरत्नं मम भार्य्यार्थे प्रयच्छ कुरुनन्दन ! ॥"
ईदृशं जुगुप्सितवाक्यं दूतमुखादाकर्ण्यामित-
प्रतापो महात्मा भीष्मः अशौचान्ते तं दुरा-
त्मानं समराङ्गणे समाहूय निपात्य च राज्ञे
काम्पिल्याय तत् पैतृकं राज्यं समर्पयत् । अस्मि-
न्नेवाध्याये एतत् सर्व्वं वृत्तं सविशेषं द्रष्टव्यम् ॥)
गन्धकाष्ठं, क्ली, (गन्धप्रधानं सुगन्धसमन्वितं
काष्ठमस्य । कर्म्मधारयो वा ।) अगुरुकाष्ठम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शम्बरचन्दनम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
गन्धकुटी, स्त्री, (गन्धस्य सुगन्धस्य कुटी आलय
इव गन्धबाहुल्यात् तथात्वम् ।) मुरानाम-
गन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ।२।४।१२३ ॥
गन्धकुसुमा, स्त्री, (गन्धं सुरभियुक्तं कुसुमं
यस्याः ।) गणिकारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धकेलिका, स्त्री, (गन्धं केलयति गमयति
प्रापयति सन्निकर्षस्थानिति । गन्ध + केल + णिच्
+ अच् ततः स्वार्थे कन् अत इत्वञ्च । गन्धं केल-
तीति ण्वुल् वा ।) कस्तूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धकोकिला, स्त्री, (गन्धमूलिका गन्धप्रधाना
वा कोकिला ।) गन्धद्रव्यविशेषः । अस्या
गुणाः । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । कफनाशित्वम् ।
तिक्तत्वम् । सुगन्धित्वम् । इति भावप्रकाशः ।
गन्धखेडं, क्ली, (गन्धस्य खेडः खेलोऽत्र । डलयो-
रैक्यात्तथात्वम् ।) गन्धवीरणम् । गन्धवेणा इति
भाषा । तत्पर्य्यायः । भूतृणम् २ रौहिषम् ३
गोमयप्रियम् ४ । इति रत्नमाला ॥
गन्धखेडकं, क्ली, (गन्धेन खेडति खेलतीति ।
खेल् + ण्वुल् । गन्धस्य खेडः खेलोऽत्र इति
कप् वा ।) गन्धतृणम् । इति शब्दरत्नावली ॥
गन्धचेलिका, स्त्री, (गन्धं चेलति गच्छतीति । चेल्
+ ण्वुल् + टाप् अत इत्वञ्च ।) कस्तूरी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (कस्तूरीशब्देऽस्या विवृति-
र्वर्णिता ॥)

गन्धजातं, क्ली, (गन्धेन सह जातं उत्पन्नम् ।) तेजपत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धज्ञा, स्त्री, (गन्धः इष्टानिष्टगन्धः ज्ञायते ऽनया इति । ज्ञा + करणे कः ततष्टाप् ।) नासिका । इति हेमचन्द्रः ।३।२४४ ॥

गन्धतूर्य्यं, क्ली, (गन्धे विन्यस्योद्धृत्यां शोणितवसादि-गन्धयुक्तहिंसाप्रधानस्थाने रणार्थे इत्यर्थः । आहन्यमानं स्थितं वा यत् तूर्य्यम् ।) वाद्य-विशेषः । तत्पर्य्यायः । रणतूर्य्यम् २ महाख्यनः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धत्वगं, क्ली, (गन्धं सुगन्धान्वितं त्वगम् ।) सुगन्धत्वगम् । तत्पर्य्यायः । सुगन्धभूत्वगम् २ सुरसः सुरभिः सुगन्धिः ५ सुखवासः ६ । अस्य गुणाः । सुगन्धित्वम् । ईषत्तिक्तत्वम् । रसा-यनत्वम् । स्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तश्रमनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धत्वक्, क्ली, (गन्धयुक्ता गन्धप्रधाना वा त्वगस्य ।) एलवालुकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धदला, स्त्री, (गन्धयुक्तं दलं पत्रमस्याः ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धधूमजः, पुं, (गन्धाढ्यात् धूमात् जायते उत्-पद्यते इति । जन् + डः ।) खाद्दुनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धधूलिः, स्त्री, (गन्धप्रकाशकः धूलिः अणु-चूर्णं वा अस्याः ।) कस्तूरी । इति हेमचन्द्रः ।

गन्धनं, क्ली, (गन्ध गतिहिंसायाचनेषु + भावे ल्युट् ।) उत्साहः । प्रकाशनम् । सूचनम् । हिंसा । इति मेदिनी ॥ ने । ५७ ॥

गन्धनकुलः, पुं, (गन्धः दुर्गन्धप्रधानो नकुल इव ।) छुच्छुन्दरी । इति हारावली ॥ ८३ ॥ छुँछा इति भाषा ॥

गन्धनाकुली, स्त्री, (गन्धयुक्ता नाकुली रास्ना ।) रास्ना । इत्यमरः ।२।४।११४॥ कन्दविशेषः । तत्-पर्य्यायः । महासुगन्धा २ सुवहा ३ सर्पाक्षी ४ फणिहल्ली ५ नकुलाढ्या ६ अहिभुक् ७ विष-मर्द्दनिका ८ अहिमर्द्दनी ९ विषमर्द्दनी १० महाहिगन्धा ११ अहिलता १२ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । त्रि-दोषानेकविषनाशित्वम् । नाकुल्याः किञ्चित् श्रेष्ठ-त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।

"नाकुली सुरसा रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुली ।
नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाङ्गी विषनाशिनी ॥
नाकुली तुवरा तिक्ता कटुकोष्णा विनाशयेत् ।
भोगिलूताश्चिकाखुविषज्वरक्रिमिव्रणान् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

("रास्ना युक्तरसा युक्ता श्रेयसी सुवहा सहा ।
सुगन्धा सर्व्वगन्धाख्या नाकुली गन्धनाकुली ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गन्धनामा, [न्] पुं, (गन्धेति पदपूर्व्वं नामास्य ।) रक्ततुलसी । इति रत्नमाला ॥

गन्धनाम्नी, स्त्री, (गन्धनामन् + संज्ञायां ङीष् जातौ नामत्वाद् ङीप् वा ।) क्षुद्ररोगविशेषः । तल्लक्षणम् । यथा,—

"बाहुकक्षांसपार्श्वेषु कृष्णस्फोटां सवेदनाम् ।
पित्तप्रकोपसम्भूतां कक्षामिति विनिर्द्दिशेत् ॥
एकान्तु तादृशीं दृष्ट्वा पिड़कां स्फोटसन्निभाम् ।
त्वग्जातां पित्तकोपेन गन्धनाम्नीं प्रचक्षते ॥"

तादृशीं बाह्वादिषु जातां सवेदनाञ्च ॥ * ॥ तच्चिकित्सा यथा,—

"कक्षाञ्च गन्धनाम्नीञ्च चिकित्सेति चिकित्सकः ।
पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया पूर्व्वसुक्तया ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

गन्धनाली, स्त्री, (गन्धाय गन्धग्रहणार्थं नाली प्रणा-लीव । गन्धग्रहणार्थं नालीव वा ।) नासिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गन्धनिलया, स्त्री, (गन्धस्य इष्टानिष्टगन्धस्य निलया आश्रयीभूता । गन्धस्य निलयोऽत्र वा स्त्रियां टाप् ।) नवमल्लिका । इति शब्द-चन्द्रिका ॥

गन्धनिशा, स्त्री, (गन्धात् गन्धहेतोर्गन्धेन वा निशा हरिद्रेव ।) गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपत्रः, पुं, (गन्धवत् पत्रमस्य ।) श्वेततुलसी । इति रत्नमाला ॥ मरुवः । वर्व्वरः । नारङ्गः । बिल्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपत्रा, स्त्री, (गन्धाढ्यं पत्रमस्याः ।) शटीभेदः । पलाश इति मालवे प्रसिद्धा । तत्पर्य्यायः । स्थूला २ तिक्तकन्दिका ३ वनजा ४ शटिका ५ वन्या ६ तवक्षीरी ७ एकपत्रिका ८ गन्धपीता ९ पलाशाख्या १० गन्धाढ्या ११ गन्धपत्रिका १२ दीर्घपत्रा १३ गन्धनिशा १४ वेदसुखा १५ सुभाकिनी १६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । खादुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । कफवात-कासच्छर्द्दिज्वरनाशित्वम् । पित्तकोपकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपत्रिका, स्त्री, (गन्धपत्रा + संज्ञायां कन् अत इत्वञ्च ।) गन्धपत्रा । अजमोदा । इति राज-निर्घण्टः ॥ (विवरणमस्या गन्धपत्राशब्दे ज्ञात-व्यम् ॥)

गन्धपत्री, स्त्री, (गन्धपत्र + गौरादित्वात् ङीष् ।) अम्बष्ठा । अश्वगन्धा । अजमोदा । इति राज-निर्घण्टः ॥

गन्धपलाशिका, स्त्री, (गन्धाढ्यं पलाशं पत्रमस्याः ङीष् । संज्ञायां कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च । कप् टाप् अत इत्वञ्च इत्येके ।) हरिद्रा । इति हारावली । ६३ ॥

गन्धपलाशी, स्त्री, (गन्धाढ्यं पलाशं पत्रमस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) शटी । इति भाव-प्रकाशः ॥ (यथाह शब्दार्थचिन्तामणिः ।

"भवेद् गन्धपलाशी तु कषाया ग्राहिणी लघुः ।
तिक्ता तीक्ष्णा च कटुकाऽनुष्णास्यमलनाशिनी ।
शोथकासव्रणश्वासशूलहिक्काग्रहापहा ॥")

गन्धपाषाणः, पुं, (गन्धयुक्तः पाषाणः । पाषाण-स्येव काठिन्यात् तथात्वम् ।) गन्धकः । इति जटाधरः ॥ (यथास्य पर्य्यायाः ।

"गन्धको गन्धिकश्चापि गन्धपाषाण इत्यपि ।
सौगन्धिकश्च कथितो बलिर्व्वलरसोऽपि च ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । यथास्य व्यवहारस्तद्यथा,—

"गन्धपाषाणचूर्णेन यवक्षारेण तैलिनम् ।
सिध्मनाशं प्रलयमाशु कटुतैलयुतेन तु ॥"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे क्षुद्ररोगाधिकारे ।)

गन्धपिशाचिका, स्त्री, (गन्धेन पिशाचिका इव पिशाचिका नामसम्पन्नतिकपदेवभेदः तस्य इव गन्धत्वात् तथात्वम् । नैवास्या सर्व्वाङ्गीणत्वो मानम् । किन्तु गन्धमात्रग्रहणादिकहेतो बाहुल्यमिति बोध्यम् ।) धूपः । इति हेम-चन्द्रः । ३ । ३१३ ॥

गन्धपीता, स्त्री, (गन्धाढ्यं पीतं पीतवर्णञ्च पत्र-मस्याः ।) गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ।

गन्धपुष्पः, पुं, (गन्धसमन्वितं पुष्पमस्य ।) वेत-वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ अङ्कोठवृक्षः । इति जटाधरः ॥ बकुवारवृक्षः । इति राज-निर्घण्टः ॥

गन्धपुष्पा, स्त्री, (गन्धाढ्यं पुष्पमस्याः ।) नीली । केतकी । गणिकारी । इति राजनिर्घण्टः ।

गन्धफणिज्झकः, पुं, (गन्धसारः गन्धप्रधानः फणिज्झकः ।) रक्ततुलसी । इति रत्नमाला ।

गन्धफलः, पुं, (गन्धाढ्यं फलमस्य ।) कपित्थः । बिल्वः । तेजःफलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

गन्धफला, स्त्री, (गन्धेन युक्तं फलमस्याः ।) प्रियङ्गु-वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ मेथिका । विदारी । शल्लकी । इति राजनिर्घण्टः ।

गन्धफली, स्त्री, (गन्धेन फलति विदीर्य्यते आ-नेति शेषः । गन्ध + फल विदारे + कर्म्मण्यण् ततः गौरादित्वात् ङीष् ।) चम्पककलिका । (यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।

"चाम्पेयश्चम्पकः प्रोक्तो हेमपुष्पश्च स स्मृतः ।
एतस्य कलिका गन्धफलीति कथिता बुधैः ॥")

प्रियङ्गुवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५६ ॥

गन्धबधूः, स्त्री, (गन्धेन बध्नाति सन्निकृष्टजनानाकर्षय-तीति । बन्ध + उः न लोपे वा ऊङ् । गन्धे बधूरिव वा ।) शटी । चोराख्यगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धबन्धुः, पुं, (गन्धेन बध्नाति इति गन्धं बध्नाति इति वा । बन्ध + उन् । यद्वा, गन्धस्य बन्धुरिव बन्धोरिव चिरसहचरत्वादस्य तथात्वम् । आम्रवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धबहुलः, पुं, (गन्धः बहुलः बहुलोऽस्य । सितार्ज्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धबहुला, स्त्री, (गन्धबहुल + टाप् ।) गोरक्षी वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धबीजा, स्त्री, (गन्धः बीजेऽस्याः ।) मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मेथिकाशब्देऽस्या गुणा ज्ञेयाः ॥)

गन्धभद्रा, स्त्री, (गन्धः भद्रोऽस्याः गन्धेन भद्रा वा । एतया युक्तस्य यज्ञनयूपस्य गन्धमात्रग्रहणे

हगन्धस्य मङ्गलं भवतीति भावः।) लता-
षः। गन्धभादालिया इति भाषा॥ इति
चन्द्रिका॥ (गुण-पर्य्यायावस्याः प्रसारणी-
ज्ञातव्यौ॥)
ण्डः, पुं, (गन्धस्य भाण्डमिव।) गर्द्दभाण्ड-
। इति शब्दरत्नावली॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,
न्दत्र्यस्ताम्रपाकी फलपाकी च पीतकः।
भाण्डो गन्धमुण्डो द्वितीयः चिप्रपाक्यसौ॥"
. इति वैद्यकरत्नमाला॥)
सी, स्त्री, (गन्धसारा मांसी।) जटामांसी-
। तत्पर्य्यायः। केशी २ भूतजटा ३
णी ४ पूतना ५ भूतकेशी ६ लोमशा ७
ला ८ लघुमांसी ९। अस्या गुणाः। तिक्त-
। शीतत्वम्। कफकण्ठामयरक्तपित्तविष-
ज्वरनाशित्वम्। वर्ण्यत्वञ्च। इति राज-
ण्टः॥ (जटामांसीशब्देऽस्या विवृति-
ज्ञेया॥)
ता, स्त्री, (गन्धस्य मातेव। गन्धगुणप्राधान्यात्
त्वम्। यथा, मनौ। १। ७८।
ोतिषश्च विकुर्व्वाणादापो रसगुणाः स्मृताः।
ो गन्धगुणा भूमिरित्येषा सृष्टिरादितः॥")
थ्वी। इति हेमचन्द्रः। ४। २॥
दनं, क्ली पुं, (गन्धैः व्यात्मोपरिसञ्जातौषधी-
गमसौरभैः मादयति सन्निहितस्थानिति।
+णिच्+कर्त्तरि ल्युः। माद्यतेऽनेन इति
च् ल्युट् वा।) पर्व्वतविशेषः। इत्यमरः।
।३।३॥ अयं इलावृतभद्राश्ववर्षयोः सीमा-
त। अस्य विस्तारः नीलनिषधपर्व्वत-
न्तः। इति श्रीभागवतम्॥ (तथा च महा-
रते। २। १०। ३०।
लयो दर्द्दरश्चैव महेन्द्रो गन्धमादनः।
इकीलः सुनाभश्च तथा दिव्यौ च पर्व्वतौ॥"
स गिरेरधिष्ठातृदेवोऽपि एतन्नाम्ना विश्रुतः।
ा, तत्रैवाध्याये। २८ श्लोके।
मः किम्पुरुषैश्चैव उपास्ते धनदेश्वरम्।
क्षसाधिपतिश्चैव महेन्द्रो गन्धमादनः॥"
यमेव पर्व्वतो भगवत्याः पीठस्थानविशेषः।
ा, देवीभागवते। ७। ३०। ५६।
यागे ललिता प्रोक्ता कामुकी गन्धमादने॥")
ादनः, पुं, (गन्धेन पुष्पसौरभेण मादयत्या-
ननिति। गन्ध+मद्+णिच्+ल्युः। यद्वा
धेन माद्यति इति। मद्+स्वार्थे णिच्+ल्युः।)
मरः। वानरविशेषः। (यथा, रामायणे ४।
५। ३३।
ायो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः।
न्दश्च द्विविदश्चैव हनूमान् जाम्बवांस्तथा॥")
न्धकः। इति मेदिनी॥ ने। २३४॥
ादनी, स्त्री, (गन्धेन माद्यतेऽनया। मद्+
च्+करणे ल्युट् ततो ङीप्।) मदिरा। इति
काण्डशेषः॥ वन्दाकः। चीड़ानामगन्धद्रव्यम्।
ति राजनिर्घण्टः॥
ादनी, स्त्री, (गन्धेन मादयतीति। मद्+

णिच्+णिनिः।) लाक्षा। मुरानामगन्धद्रव्यम्।
इति राजनिर्घण्टः॥
गन्धमार्ज्जारः, पुं, (गन्धेन गात्रगन्धेन युक्तः गन्ध-
प्रधानो वा मार्ज्जारः।) खट्टासः। इति जटा-
धरः॥
गन्धमालती, स्त्री, (गन्धेन मालती इव।) गन्ध-
द्रव्यविशेषः। सा तु गुणैर्गन्धकोकिलातुल्या।
(यथा, भावप्रकाशे।
"गन्धकोकिलया तुल्या विज्ञेया गन्धमालती॥")
गन्धमालिनी, स्त्री, (गन्धानां गन्धस्य वा माला समूहः
अस्त्यस्यामस्या वा इति। अस्त्यर्थे इनिः ततो
ङीप्।) मुरानामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः॥
गन्धमुण्डः, पुं, (गन्धं अपरगन्धं मुण्डयति मर्द्दयति
स्वगन्धेनेति शेषः। मुडि मर्द्दने+णिच्+अण्।
यद्वा गन्धेन स्वगन्धेन अन्यं दुष्टगन्धं मार्ष्टि
शोधयतीति। मुडि शोधने+णिच्+अच्।)
लताविशेषः। गन्धभादालिया इति भाषा।
तत्पर्य्यायः। नन्दीवृक्षः १ ताम्रपाकी ३ फल-
पाकी ४ पीतकः ५ गर्द्दभाण्डः ६ चिप्रपाकी ७।
इति वैद्यकम्॥
गन्धमूलः, पुं, (गन्धसारं मूलमस्य।) कुलञ्जन-
वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
गन्धमूलकः, पुं, (गन्धमूल+संज्ञायां कन्।) शटी।
इति शब्दरत्नावली॥
गन्धमूला, स्त्री, (गन्धसारं गन्धप्रधानं वा मूल-
मस्याः।) शल्लकी। शटी। इति राजनिर्घण्टः॥
गन्धमूलिका, स्त्री, (गन्धमूली+संज्ञायां कन्।
पूर्व्वह्रस्वः। यद्वा गन्धप्रधानं मूलमस्य इति कप्
ततष्टाप् कापि अत इत्वम्।) माकन्दी। शटी।
इति राजनिर्घण्टः॥
गन्धमूली, स्त्री, (गन्धमूल+स्त्रियां ङीष्।) शटी।
इत्यमरः। २। ४। १४५॥
गन्धमूषिकः, पुं स्त्री, (गन्धप्रधानो मूषिकः।)
छुछुन्दरी। इति त्रिकाण्डशेषः॥
गन्धमूषी, स्त्री, (गन्धा दुर्गन्धप्रधाना मूषी।)
छुछुन्दरी। इति हेमचन्द्रः। ४। ३६८॥
गन्धमृगः, पुं, (गन्धाढ्यः गन्धेन युक्तो वा मृगः।)
खट्टासः। इति शब्दमाला॥ (खट्टाशशब्देऽस्य
गुणादयो व्याख्याताः॥)
गन्धमैथुनः, पुं, (गन्धेन वासितायाः ऋतुमत्या
गोर्योनिघ्राणेन मैथुनोद्योगः स्पृहा वा यस्य।)
वृषः। इति जटाधरः॥
गन्धमोदनः, पुं, (गन्धेन आत्मोद्भवगन्धेन मोद-
यतीति। मुद्+णिच्+ल्युः।) गन्धकः। इति
राजनिर्घण्टः॥
गन्धमोहिनी, स्त्री, (गन्धेन स्वावयवस्थगन्धेनेत्यर्थः
मोहयति सन्निकर्षस्थानिति। मुह्+णिच्+
णिनिः ङीप् च।) चम्पककली। इति राज-
निर्घण्टः॥
गन्धरसः, पुं, (गन्धाढ्यः गन्धान्वितो वा रसोऽस्य।)
उपधातुविशेषः। फुलसत्व इति ख्यातः। तत्-
पर्य्यायः। वोलः २ प्राणः ३ पिण्डः ४ गोपः ५

रसः ६। इत्यमरः। २। ६। १०४॥ रस-
गन्धः ७ गोसः ८ पिण्डगोसः ९ शशः १० गोस-
शशः ११। इति तट्टीका॥ गान्धारम् १२ मसि-
वर्द्धनम् १३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ गोपरसः १४
वोलजः १५ गोपकः १६। इति शब्दरत्नावली॥
(यथा, महाभारते। ५। २७। ११।
"न्यायोपेतं ब्राह्मणेभ्यो यदन्नं
श्रद्धापूतं गन्धरसोपपन्नम्॥")
गन्धरसाङ्गकः, पुं (गन्धरसो अङ्गे यस्य इति कप्।)
श्रीवेष्टनामसुगन्धिद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥
गन्धराजं, क्ली, (गन्धेन राजते इति। राज्+
अच्।) चन्दनम्। जवादिनामगन्धद्रव्यम्। इति
राजनिर्घण्टः॥ स्वनामख्यातमुक्तवर्णपुष्पञ्च॥
गन्धराजः, पुं, (गन्धानां गन्धसाराणां राजा।
"राजाहसखिभ्यष्टच्।" ५। ४। ९१। इति
टच्।) मुद्गरवृक्षः। कणगुग्गुलुः। इति राज-
निर्घण्टः॥ स्वनामख्यातपुष्पवृक्षः। तस्य पत्रं
पनसवृक्षस्य चुद्रदलवत्। पुष्पञ्च सुगन्धिश्वेतवर्णं
उपर्य्यधोद्वादशदलं षट्केशरमध्यं भवति वसन्त-
वर्षाकाले प्रस्फुटति च। तस्य शाखारोपणे वृक्षो
जायते। इति लोकप्रसिद्धम्॥ गन्धश्लेष्मञ्च॥
गन्धराजी, स्त्री, (गन्धराज+स्त्रियां ङीप्।) नखी-
नामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥
गन्धर्व्वः, पुं, (गन्धं सङ्गीतवाद्यादिजनितप्रमोदं
अर्व्वति प्राप्नोतीति। अर्व्व गतौ+अण्।
शकन्ध्वादित्वात् अलोपे साधुः।) स्वर्गगायकः।
स तु देवयोनिः। तत्पर्य्यायः। गातुः २ दिव्य-
गायनः ३। तद्भेदा यथा,—
"हाहा हूहूश्चित्ररथो हंसो विश्वावसुस्तथा।
गोमायुस्तुम्बुरुर्नन्दिरेवमाद्याश्च ते स्मृताः॥"
इति जटाधरः॥ * ॥
तस्य एकादश गणा यथा,—
"अभ्राजोऽङ्गारिवम्भारी सूर्य्यवर्चास्तथा क्षधुः।
हस्तः सुहस्तः स्वाश्चैव मूर्द्धन्वांश्च महामनाः।
विश्वावसुः कृशानुश्च गन्धर्व्वैकादश गणाः॥"
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः॥
(असौ देवमर्त्यभेदेन गानधर्म्मिगन्धर्व्वोऽपि
द्विविधः। यथाह शब्दार्थचिन्तामणिः।
"अस्मिन् कल्पे मनुष्यः सन् पुण्यपाकविशेषतः।
गन्धर्व्वत्वं समापन्नो मर्त्यगन्धर्व्व उच्यते॥
पूर्व्वकल्पकृतात् पुण्यात् कल्पादावेव चेद् भवेत्।
गन्धर्व्वत्वं तादृशोऽत्र देवगन्धर्व्व उच्यते॥"
तत्र दिव्यगन्धर्व्वो यथा, ऋग्वेदे। १०।१३९।५।
"विश्वावसुरभि तन्नो गृणातु
दिव्यो गन्धर्व्वो रजसो विमानः॥"
तथाच महाभारते। ३। १६१। २६।
"स तमास्थाय भगवान् राजराजो महारथम्।
प्रययौ देवगन्धर्व्वैः स्तूयमानो महाद्युतिः॥"
मर्त्यगन्धर्व्वः। यथा, रामायणे। १। ४। ११।
"भ्रातरौ स्वरसम्पन्नौ गन्धर्व्वाविव रूपिणौ॥")
गुह्यकलोकोपरि विद्याधरलोकस्याधो गन्धर्व्व-
लोकः। यथा,—

"ततो विलोकयामास लोकं लोचनसुन्दरम् ।
शिवशर्म्मा ततः प्राह पुरस्तौ विष्णुपार्षदौ ॥
कोऽमी जनास्तसौ लोकः किन्नाम वदताङ्गणौ ॥
गणावूचतुः ।
गान्धर्व्व एष लोकोऽमी गन्धर्व्वाश्च शुभव्रताः ।
देवानां गायना ह्येते चारणाः स्तुतिपाठकाः ॥
गीतज्ञा अतिगीतेन तोषयन्ति नराधिपान् ।
स्तुवन्ति च धनाढ्यांश्च धनलोभेन मोहिताः ॥
राज्ञां प्रसादलब्धानि सुवासांसि धनानि च ।
द्रव्याण्यपि सुगन्धीनि कर्पूरादीन्यनेकशः ॥
आभ्यणेभ्यः प्रयच्छन्ति गीतं गायन्त्यहर्निशम् ।
स्तुतावेव मनस्तेषां नाट्यशास्त्रकृतश्रमाः ॥
तेन पुण्येन गान्धर्व्वो लोकस्तेषां विधीयते ।
आम्रणास्तोषिता यद्वै गीतविद्यार्जितैर्धनैः ॥
गीतविद्याप्रभावेण देवर्षिर्नारदो महान् ।
मान्यो वैष्णवलोके वै श्रीशम्भोश्चातिवल्लभः ॥
तुम्बुरुर्नारदश्चोभौ देवानामपि दुर्ल्लभौ ।
नादरूपी शिवः साक्षात् नादतत्त्वविदौ हि तौ ॥
यदि गीतं क्वचिद्गीतं श्रीमद्धरिहरात्मकम् ।
मोक्षस्तु तत्फलं प्राहुः सान्निध्यमथवा तयोः ॥
गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम् ।
रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥
अस्मिंल्लोके सदा कालं स्तुतिरेषा प्रगीयते ।
तद्गीतमालया पूज्यौ देवौ हरिहरौ सदा ॥
इति शृण्वन् क्षणात् प्राप पुनरन्यं मनोहरम् ।
शिवशर्म्माथ पप्रच्छ किंस्विन्नगरमीदृशम् ॥"
इति काशीखण्डम् ॥ * ॥
घोटकः । (यथा, महाभारते । ३ । १६१ । २३ ।
"रथं संयोजयामासुर्गन्धर्व्वैर्हेममालिभिः ॥")
पशुजातिविशेषः । स तु कस्तूरीमृगः । अन्तराभवसत्त्वः । इत्यमरः । ३ । ३ । १३२ ॥ "अन्तराभवसत्त्वस्तु जन्ममरणयोर्मध्यभवः प्राणी यो मृतो नैव कायान्तरं प्राप्तः नापि जन्म स मरणजन्मनोरन्तरा भवत्वादन्तराभवसत्त्वः स च यातनाशरीरः इत्येके इति मुकुटः । शुभप्राणीति केचित् गन्धर्व्वाः पतयो मम इति विराटे इति रमानाथः ।" इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ८ । ३४ ।
"न चाप्यहं चालयितुं शक्या केनचिदङ्गने ! ।
दुःखशीला हि गन्धर्व्वास्ते च मे बलवत् प्रियाः ।
प्रच्छन्नाश्चापि रक्षन्ति ते मां नित्यं शुचिस्मिते ॥")
पुंस्कोकिलः । गायनमात्रम् । इति मेदिनी । वे । ११ ॥ (शिवः । यथा, महाभारते ।१३।१७।६७ ।
"गन्धर्व्वो ह्यदितिस्तार्क्ष्यः सुविज्ञेयः सुशारदः ॥"
ग्रहविशेषः । यथा, सुश्रुते ।
"देवास्तथा शत्रुगणाश्च तेषां
गन्धर्व्वयक्षाः पितरो भुजङ्गाः ।
रक्षांसि या चापि पिशाचजाति-
रेषोऽष्टधा देवगणो ग्रहाख्यः ॥"
एतैर्ग्रहैर्ग्रस्तस्य मनुष्यस्य लक्षणं यथा तत्रैव ।
"हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी
स्वाचारः प्रियपरिगीतगन्धमाल्यः ।
नृत्यन् वा प्रहसति चारु चाल्पशब्दं
गन्धर्व्वग्रहपरिपीडितो मनुष्यः ॥"
अस्योदाहरणं श्रुतावपि यथा, बृहदारण्यके ७म ब्राह्मणे जनकगोदानप्रकरणे ।
"मद्रेषु चरकाः पर्य्यव्रजाम ते पतञ्चलस्य काप्यस्य गृहानैम तस्यासीद्दुहिता गन्धर्व्वगृहीता ॥"
"मद्रेषु मद्रानाम जनपदास्तेषु चरकाः अध्ययनार्थं व्रतचरणात् चरका अध्वर्य्यवो वा पर्य्यव्रजाम पर्य्यटितवन्तः । ते वयं पर्य्यटन्तः पतञ्चलस्य नामतः काप्यस्य कपिगोत्रस्य गृहानैम गतवन्तः । तस्यासीद्दुहिता गन्धर्व्वगृहीता । गन्धर्व्वेण अमानुषेण सत्त्वेन केनचिदाविष्टा ॥" * ॥
गाः रश्मीन् पृथ्वीपयोगीनि वारीणि वा धारयति इति । गो + धृ + व । गोर्गमादेशश्च भाष्यकृद्भिर्भगवन्माधवाचार्य्यपादैरित्थं व्युत्पत्तिकृते सोमः । रश्मिमात्रधारकः । उदकधारकसूर्य्यादित्यविशेषः सूर्य्यश्च एते सर्व्वे एव बोधिता इत्यर्थः । एतेषां क्रमात्वयेनोदाहरणम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६३ । २ ।
"गन्धर्व्वो अस्य रशना मगृभ्णात् सूरादश्वं वसवो निरतष्ट ॥" "गन्धर्व्वः सोमः ।" इति भाष्यम् । तत्रैव । ६ । ५८६ । १२ । "ऊर्द्ध्वो गन्धर्व्वो अधिनाके अस्थात् विश्वारूपा प्रतिचक्षाणो अस्य ॥" "गन्धर्व्वो रश्मीनां धारकः ।" इति भाष्यम् । तत्रैव वेदे । ६ । ८३ । ४ । "गन्धर्व्व इत्या पदमस्य रक्षति पाति देवानां जनिमान्यद्भुतः ।" "गन्धर्व्वः उदकानां स्तुतीनां वा धारक आदित्यः ।" इति भाष्यम् । तत्रैव । ८।१।११ । "वह्नत कृतसमार्ज्जनेयं प्रतक्रतुः तत्सदृगन्धर्व्वमस्तृतम् ।" "गन्धर्व्वः गवां रश्मीनां धर्त्तारं सूर्य्यम् । इति भाष्यम् ॥" अह्नः दिवससमूह इत्यर्थः । यथा, भागवते । ४ । २९ । २१ ।
"तन्नामानीह गन्धर्व्वा गन्धर्व्वा रात्रयः स्मृताः ।"
राज्ञां स्तुतिपाठकः । यथा, भागवते ।१।११।२० ।
"नटनर्त्तकगन्धर्व्वाः सूतमागधवन्दिनः ।
गायन्ति चोत्तमश्लोकचरितान्यद्भुतानि च ॥"
अनूढ़ानां बालास्त्रीणां भर्त्तृभोगात् प्रागेव प्रथमयज्ञदयौवनोपभोक्तृरूपशरीराधिष्ठातृदेवविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ८५ । ४० ।
"सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्व्वो विविद उत्तरः ।
तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ॥"
तथाच पञ्चतन्त्रे । ३ । २१०-२१३ ।
"स्त्रियः पूर्व्वं सुरैर्भुक्ताः सोमगन्धर्व्ववह्निभिः ।
भुञ्जते मानुषाः पश्चात् तस्माद्दोषो न विद्यते ॥
सोमस्तासां ददौ शौचं गन्धर्व्वाः शिक्षितां गिरम् ।
पावकः सर्व्वमेध्यत्वं तस्मान्निष्कल्मषाः स्त्रियः ॥
असम्प्राप्तरजा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।
अव्यञ्जना भवेत् कन्या कुचहीना च नग्निका ॥
व्यञ्जनैस्तु समुत्पन्नैः सोमो भुङ्क्ते हि कन्यकाम् ।
पयोधराभ्यां गन्धर्व्वा रजस्यग्निः प्रतिष्ठितः ॥")
गन्धर्व्वतैलं, क्ली, (गन्धर्व्वनामकं तैलम् । शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपिकर्म्मधारयः ।) एरण्डतैलम् ।
"गन्धर्व्वतैलसिद्धां हरीतकीं गोजलेन पिबेत् ।
श्लीपदविबन्धमुक्तो भवत्यसौ सप्तरात्रेण ।
गन्धर्व्वतैलं एरण्डतैलम् । गोजलेन गोमूत्रेण ।
इति भावप्रकाशः ।
गन्धर्व्ववेदः, पुं, (वेदनमनेन वा । विद् अपादाने करणे वा घञ् वेदः । गन्धर्व्व-सङ्गीतविद्योपजीविनां यो वेदः सामवेदस्य वेदविशेषः । यद्वा गन्धर्व्वः गन्धर्व्वसम्बन्धि गन्धर्व्वकर्त्तेत्यर्थः सङ्गीतरूपा विद्या विद्यतेऽनेन ज्ञायते वा । विद् ज्ञाने + करणे अपादाने वा घञ्) संगीतविद्या । यथा, "ऋग्वेदस्यायुर्व्वेदोपवेदः यजुर्व्वेदस्य धनुर्व्वेदोपवेदः । सामवेदस्य गान्धर्व्ववेदोऽथर्व्ववेदस्य शस्त्रशास्त्राणीति ।" इति शौनकोक्तचरणव्यूहः ॥
गन्धर्व्वहस्तः, पुं, (गन्धर्व्वस्य मृगविशेषस्य हस्त अग्रपाद इव शाखादलमस्य ।) एरण्डवृक्षः इति हारावली । १०८ ॥ एतस्य पत्राकृतेरश्व-पत्तिमाश्रित्य कप् प्रत्ययेन सह यथाह सुश्रुतः "गन्धर्व्वहस्तकमुष्ककनककमालाटरूषकपूतिकरञ्जकवधचित्रकपटोलानां पत्राण्यद्दार्दानि लवणेन सह दूखलेऽशुदव्य स्नेहघटे प्रक्षिप्यावलिप्य गोमूत्रैर्दाहयेत् एतत् पत्रलवणमुपदिशन्ति वातरोगेषु ॥")
गन्धर्व्वहस्तकः, पुं, (गन्धर्व्वहस्त + स्वार्थे कन् ।) एरण्डवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५० ॥ (यथास्य पर्य्यायाः । वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"आमण्डो वर्द्धमानः स्यादेरण्डो रुबुको रुवुः ।
गन्धर्व्वहस्तकश्चित्रो वातारिस्तरुणो रुवुः ।")
गन्धलोलुपा, स्त्री, (गन्धे गन्धात्मकद्रव्ये लोलुपा लोभनप्रकृतिः ।) मक्षिका । इति शब्दरत्नावली ॥
गन्ध(व)वणिक्, [ज्] पुं, (गन्धस्य आगरचन्दनादेर्गन्धद्रव्यजातस्य वणिक् आजीवः । यद्वा गन्धद्रव्यजातं पणायते व्यवहरति गन्धद्रव्यक्रयविक्रयादिना आजीवति इत्यर्थः । पण् + इजि कृते पस्य (व)त्वे च पृषोदरात् साधुः ।) गान्धिकः । स च वर्णसङ्करजातिविशेषः । गन्धवेणिया इति भाषा । स तु अम्बष्ठात् राजपुत्र्यां जातः । तस्य कर्म्म लिखनं गन्धद्रव्यविक्रयं इति पराशरभाष्यम् ॥
गन्धवती, स्त्री, (गन्धो विद्यतेऽस्याः । गन्ध + मतुप् । मस्य वत्वे स्त्रियां ङीप् ।) पृथिवी ("गन्धवती पृथ्वीरूपा ।" इति काशीखण्डे २९ । ४९ श्लोकस्य टीकायाम् ॥) वायुपुरी (यथा, काशीखण्डे । १३ । १ ।
"इमां गन्धवतीं पुण्यां पुरीं वायोर्विलोकय ।
वारुण्या उत्तरे भागे महाभाग्यनिधे द्विज ।")
व्यासमाता । (इयं हि पूर्व्वं मत्स्यगन्धा आसीत् पश्चात् प्रसन्नात् पराशरात् लब्धवरा सद्गन्धविशिष्टा गन्धवतीति प्रसिद्धा जाता । यथा महाभारते । १ । ६३ । ७६—८० ।
"एवमुक्ता वरं वव्रे गात्रसौगन्ध्यमुत्तमम् ।

शाखे भगवान् प्रादान्मनस: काङ्क्षितं प्रभु:।
ो लब्धवरा प्रीता स्त्रीभावगुणभूषिता ॥
ाम सह संसर्गन्दविणाद्भुतकर्म्मणा ।
। गन्धवतीत्येवं नामास्या: प्रथितं भुवि ॥”)
ा। इति मेदिनी। ते। १६४ ॥ वनमल्लिका।
त रत्नमाला ॥ सुरानामगन्धद्रव्यम्। इति
ाधर:॥ (गङ्गा। यथा, काशीखण्डे।२६।४६।
ङ्गा गन्धवती गौरी गन्धर्व्वनगरप्रिया ॥”)
ल्कलं, क्ली, (गन्धाढ्यं वल्कलं अस्य।)
चम्। इति राजनिर्घण्ट: ॥ दारचिनी इति
षा ॥
ल्लरी, स्त्री, (गन्धाढ्या वल्लरी लताविशेष:।)
हदेवी। इति राजनिर्घण्ट: ॥
ल्ली, स्त्री, (गन्धान्विता वल्ली लता।) पीत-
मदल्लोतपल:। डानिपोला इति भाषा। तत्-
र्याय:। गोवन्दनी २ सहदेवी ३ सहा ४।
त रत्नमाला ॥
ह:, पुं, (गन्धं वहतीति। वह् + अच्। गन्धस्य
हो वा।) वायु:। इत्यमर:। १। १। ६५ ॥
था, महाभारते। २। १०। ७।
न्दाराणामुदाराणां वनानि परिलोड़यन्।
ान्धिकवनानाञ्च गन्धं गन्धवहो वहन ॥”)
मयुक्ते त्रि ॥
हा, स्त्री, (गन्धमिष्टानिष्टघ्राणं वहतीति। गन्ध
वह् + अच् + टाप्। यद्वा, गन्धस्य वहा।)
ासिका। इत्यमर:। २। ६। ८६ ॥
ाह:, पुं, (गन्धं वहतीति। वह् + “कर्म्म-
ण्।” ३। २। १। इति अण्।) वायु:।
यमर:।१।१।६५॥ (यथा, गीतगोविन्दे।१।३६।
रह हि दहति चेत: केतकीगन्धबन्धु:
सरदसमबाणप्राणवद् गन्धवाह: ॥”)
गविशेष:। स तु कस्तूरीमृग:। इति हेमचन्द्र: ॥
ाहा, स्त्री, (गन्ध + वह् + घञ् + टाप्।)
ासिका। इति हेमचन्द्र: ॥
वङ्कल:, पुं, (गन्धेन आत्मोत्थसुरभिणा विङ्क-
यतीति। वि + ङ्कल् + णिच् + अच्।) गोधूम:।
ति शब्दचन्द्रिका ॥
ाषक:, पुं, (गन्ध: स्वनिर्यासजन्यसुरभियुक्त:
न्धप्रधानो वा वृक्ष:। तत: स्वार्थे संज्ञायां वा
न्।) सालवृक्ष:। इति राजनिर्घण्ट: ॥
याकुलं, क्ली, (गन्धेन व्याकुलयतीति। वि +
ा + कुल + णिच् + अच्।) कक्कोलम्। इति
ब्दचन्द्रिका ॥
शटी, स्त्री, (गन्धान्विता शटी।) शटी।
ति शब्दरत्नावली ॥
शाकं, क्ली, (गन्धाढ्यं शाकम्।) गौरसुवर्ण-
ाकम्। इति राजनिर्घण्ट: ॥
शालि:, पुं, (गन्धाढ्य: शालि:।) शालि-
ान्यविशेष:। तत्पर्याय:। कल्माष: २ गन्धालु:
कलमोत्तम: ४ सुगन्धि: ५ गन्धबहुल: ६
रभि: ७ गन्धतण्डुल: ८ सुगन्धिशालि: ९।
स्य गुणा:। मधुरत्वम्। अतिवृष्यत्वम्। पित्त-

श्रमघ्नत्वायुविदाहशान्तिकारित्वम्। स्तन्यगर्भ-
स्थिरताल्पवायुपुष्टाल्पकफबलप्रदत्वञ्च। इति
राजनिर्घण्ट: ॥
गन्धमुण्डिनी, स्त्री, (गन्धाढ्य: मुण्ड: मुखमस्यस्या:।
इति इनि:।) कुच्छुन्दरी। इति राजनिर्घण्ट: ॥
क्वचित् पुस्तके गन्धा मुण्डिनी इति नामद्वयम् ॥
गन्धशेखर:, पुं, (गन्ध: शेखरे शिरोदेशेऽस्य।)
कस्तूरी। इति हारावली। १०३ ॥
गन्धसार:, पुं, (गन्धाढ्य: सार: स्थिरांशो यस्य।)
चन्दनवृक्ष:। इत्यमर:। २। ६। १३१ ॥
(अस्य पर्य्याया: यथा,—
“श्रीखण्डं चन्दनं न स्त्री भद्र: श्रीस्तलपर्णिक:।
गन्धसारो मलयजस्तथा चन्द्रद्युतिश्च स: ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मुद्गरवृक्ष:। इति राजनिर्घण्ट: ॥
गन्धसारण:, पुं, (गन्धं सारयतीति। सृ + णिच् +
ल्यु:।) वृश्चमखी। इति रत्नमाला ॥
गन्धसोमं, क्ली, (गन्धाय गन्धार्थं प्रमोदायेत्यर्थ:
सोमश्चन्द्रो यस्य।) कुमुदम्। इति त्रिकाण्डशेष: ॥
गन्धहारिका, स्त्री, (गन्धं हरतीति। हृ + ण्वुल्
ततष्टाप् कापि अत इत्वञ्च।) परगृहं गत्वा
कर्म्मकारिणी शिल्पिनी। इति शब्दमाला ॥
गन्धहरणकर्त्री च ॥
गन्धा, स्त्री, (गन्धयति गन्धं वितरतीति। गन्ध + णिच्
+ अच् + टाप् च।) चम्पककलिका। इति शब्द-
रत्नावली ॥ शटी। इति राजनिर्घण्ट: ॥ शाल-
पर्णी। इत्यमरटीकायां भरत: ॥
गन्धाखु:, पुं, (गन्धप्रधान: गन्धाढ्यो वा आखु:।)
छुच्छुन्दरी। इति हारावली ॥ ८३ ॥
गन्धाजीव:, पुं, (गन्धेन गन्धात्मकद्रव्येण आजी-
वतीति। गन्ध + आ + जीव् + अच्।) गन्ध-
बणिक्। इति जटाधर: ॥
गन्धाढ्यं, क्ली, (गन्धेन आढ्यम्।) जवादिनाम-
गन्धद्रव्यम्। चन्दनम्। इति राजनिर्घण्ट: ॥ गन्ध-
युक्ते त्रि ॥
गन्धाढ्य:, पुं, (गन्धेनाढ्य:।) नारङ्गवृक्ष:। इति
राजनिर्घण्ट: ॥
गन्धाढ्या, स्त्री, (गन्धेनाढ्या।) गन्धपत्रा। स्वर्ण-
यूथी। तरुणी। आरामशीतला। इति राज-
निर्घण्ट: ॥ गान्धाली। इति शब्दचन्द्रिका ॥
(गन्धान्वितद्रव्ये त्रि। यथा, भ्रमराष्टके। १।
“गन्धाढ्याऽसौ भुवनविदिता केतकी स्वर्णवर्णा ॥”)
गन्धाधिकं, क्ली, (गन्ध: अधिक: अस्मिन्। गन्धस्य
अधिकोऽत्रेति वा।) त्वक्कुङ्कुमम्। इति राज
निर्घण्ट: ॥
गन्धाम्ला, स्त्री, (गन्धयुक्ता अम्ल: अम्लरसोऽस्या
वा।) वनबीजपूरक:। इति राजनिर्घण्ट: ॥
गन्धाला, स्त्री, (गन्धेन अलति पर्य्याप्नोतीति। अल्
+ अच् टाप् च।) वृक्षविशेष:। इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ जियतीति ख्याता ॥
गन्धाली, स्त्री, (गन्धस्य आली श्रेणी अस्याम्।
यद्वा गन्धेन अलति पर्य्याप्नोतीति। अल् + अच्

आतो ङीष्।) लताविशेष:। गाँधाली गन्धभादाली
इति च भाषा। तत्पर्याय:। प्रसारणी २
भद्रपर्णी ३ कटम्भरा ४। इति रत्नमाला ॥
गन्धाढ्या ५। इति शब्दचन्द्रिका ॥ सरणा ६
राजबला ७ भद्रबला ८। इत्यमर:।२।५।२७ ॥
गन्धोली ९ सारणी १०। इति जटाधर: ॥
अपि च।
“प्रसारणी राजबला भद्रपर्णी प्रतानिनी।
सरणि: सारणी भद्रबला चापि कटम्भरा ॥
प्रसारणी गुरुर्वृष्या बलसन्धानकृत्सरा।
वीर्य्योष्णा वातहृत्तिक्ता वातरक्तकफापहा ॥”
इति भावप्रकाश: ॥
राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ प्रसारिणीशब्दे
द्रष्टव्यौ ॥
गन्धालीगर्भ:, पुं, (गन्धाली गन्धश्रेणी गर्भ यस्य।)
सूक्ष्मैला। इति राजनिर्घण्ट: ॥
गन्धाश्मा [न्] पुं, (गन्धयुक्त: अश्मा प्रस्तर इव।)
गन्धक:। इत्यमर:।२।९।१०२ ॥
गन्धाष्टकं, क्ली, (गन्धानां गन्धात्मकागुरुचन्दना-
दीनां अष्टकम्।) पञ्चदेवतादेयाष्टप्रकारगन्ध-
द्रव्यम्। यथा,—
“चन्दनागुरुकर्पूरचोरकुङ्कुमरोचना:।
जटामांसी कपियुता शक्तेर्गन्धाष्टकं विदु: ॥*॥
चन्दनागुरुह्रीवेरकुष्ठकुङ्कुमसेव्यका:।
जटामांसी सुरमिति विष्णोर्गन्धाष्टकं विदु: ॥*॥
चन्दनागुरुकर्पूरतमालजलकुङ्कुमम्।
कुशीदं कुष्ठसंयुक्तं शैवं गन्धाष्टकं शुभम् ॥ * ॥
स्वल्पं चन्दनं चोरं रोचनागुरुमेव च।
मदं मृगद्वयोद्भूतं कस्तूरीचन्द्रसंयुतम्।
गन्धाष्टकं विनिर्द्दिष्टं गणेशस्य महेशितु: ॥”
इति शारदातिलकम् ॥ * ॥
अपि च।
“चन्दनागुरुकर्पूररोचनाकुङ्कुमं मदम्।
रक्तचन्दनह्रीवेरं गाणपत्यमुदाहृतम् ॥ * ॥
जलकाश्मीरकुष्ठैस्तु रक्तचन्दनचन्दनै:।
उशीरागुरुकर्पूरै: सौरं गन्धाष्टकं विदु: ॥”
इति मेरुतन्त्रम् ॥
गन्धि, क्ली, (गन्ध + “सर्व्वधातुभ्य इन्।”४।११७।
इति इन्।) त्वक्कुङ्कुमम्। इति राजनिर्घण्ट: ॥
गन्धिक:, पुं, (गन्धो विद्यतेऽस्मिन्। गन्ध + “अत
इनिठनौ।” ५।२।११५। इति ठन्।) गन्धक:।
इति हेमचन्द्र:।३।१२३ ॥
गन्धिनी, स्त्री, (गन्धोऽस्यस्या इति। “अत इनिठनौ।”
५।२।११५। इति इनि:। स्त्रियां ङीप्।) सुरा।
इत्यमर:।२।४।१२३ ॥
गन्धिपर्ण:, पुं, (गन्धि गन्धप्रधानं पर्णं पत्रमस्य।)
सप्तच्छदवृक्ष:। इति राजनिर्घण्ट: ॥
गन्धोतु:, पुं, (गन्ध: गन्धयुक्त: ओतु:। “ओत्वोष्ठयो:
समासे वा।” इति वार्त्तिं इति अकारलोप:।)
खट्टाश:। इति त्रिकाण्डशेष: ॥ गन्धौतुश्च ॥
गन्धोत्कटा, स्त्री, (गन्धेन उत्कटा उद्रिक्ता
उग्रा वा।) दमनकवृक्ष:। इति राजनिर्घण्ट: ॥

गन्धोत्तमा, स्त्री, (गन्धेन उत्तमा गन्धप्रधानेत्यर्थः ।) मदिरा । इत्यमरः ।२।१०।४० ॥

गन्धोलिः, स्त्री, (गन्धयति गन्धयुक्तं करोति संमिलितद्रव्यान्तराणीत्यर्थः । गन्ध + ओलच् ततो जातौ ङीष् निपातनात् ह्रस्वः ।) शटी । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धोली, स्त्री, (गन्धयति अर्द्दयतीति । गन्ध अर्द्दने + बाहुलकात् ओलच् ततो जातौ संज्ञायां वा ङीष् ।) वरटा । इत्यमरः । २ । ५ । २७ ॥ भद्रा । शटी । इति मेदिनी ॥ ले । ८५ ॥

गभस्तिः, पुं, (गम्यते ज्ञायते इति गः विषयः । गम + डः । तं बभस्ति दीपयति प्रकाशयतीति । भस + " क्तिच्क्तौ चेति । " ३।३।१७४ । इति क्तिच् ।) किरणः । (यथा, भागवते ।५।८।२२ ।
"मासुपहृतमङ्गतमयं शिशिरमयूखानुरागगुणितनिजवदनसलिलात्मतमयगभस्तिभिः स्वधयतीति च ॥" गम्यते ज्ञायते इति । गम् + डः । गं इदं सर्व्वं जगत् बभस्ति भासयति निजकिरणजालैरिति शेषः । भस + क्तिच् ।) सूर्य्यः । इति मेदिनी ॥ ते ।१०७ ॥ (यथा, सूर्य्यस्तोत्रे ।
"गभस्तिमान् गभस्तिश्च विश्वात्मा भासकस्तथा ।
त्वं योनिर्वेदविद्यानां वेदवेद्यस्तथैव च ॥"
शिवः । यथा, महाभारते ।१३।१७।१३३ ।
"गभस्तिर्ब्रह्मकृद् ब्रह्मा ब्रह्मवित् ब्राह्मणोगतिः ॥")

गभस्तिः, स्त्री, (गच्छति प्राप्नोति हव्यादिकमिति गः अग्निस्तं बभस्त्यनया इति । भस + करणे क्तिच् ।) स्वाहा । इति मेदिनी । ते । १०७ ॥

गभस्तिमत्, क्ली, (गभस्तयो रश्मयः नित्यं वर्त्तन्तेऽस्मिन् लोके मणयादिज्योतिःप्रभावात् । इति नित्ययोगे मतुप् ।) सप्तपातालान्तर्गतपातालविशेषः । तत्तु तलातलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गभस्तिमान्, [त्] पुं, (गभस्तयः रश्मयः विद्यन्ते भूमान्यस्मिन् । इति भूमार्थे मतुप् ।) सूर्य्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ३।३।१६ ।
"ओँ सूर्य्योऽर्य्यमाभगस्त्वष्टा पूषार्कः सविता रविः ।
गभस्तिमानजः कालो मृत्युर्धाता प्रभाकरः ॥")

गभस्तिहस्तः, पुं, (गभस्तयो रश्मयो हस्ता इव जलाद्याकर्षणविसर्ज्जनाय यस्य ।) सूर्य्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गभीरं, त्रि, (गच्छति जलमत्र । गम + "गभीरगम्भीरौ" । उणां । ४।३५ । इति ईरन् भश्चान्तादेशः ।) बोधस्थानम् । तत्पर्य्यायः । निम्नम् २ गम्भीरम् ३ । इत्यमरः ।१।१०।१५ ॥ गभीरकम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अगाधम् । (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये ।४।१५ ।
"निष्कम्पनिर्म्मलपयोधिगभीरवीरा
धीराः परस्य परिवादगिरः सहन्ते ॥")
गहनम् । इत्युणादिकोषः ॥ (प्रचण्डम् । यथा, भागवते ।१।५।१८ ।
"कालेन सर्व्वत्र गभीररंहसा ॥")

गभीरिका, स्त्री, (गभीरो ध्वनिर्विद्यतेऽस्याः । "अत इनिठनौ ।" इति ठन् । स्त्रियां टाप् ।) बृहड्ढक्का । इति शब्दरत्नावली ॥

गभोलिकः, पुं, मसूरः । इति हारावली । १३४ ॥

गम, ऌ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट् ।) ऌ, गच्छति । ऌ, अगमत् । गतिरुत्तरदेशसंयोगफलकव्यापारः । इति दुर्गादासः ।

गमः, पुं, (गम्यते इति यथायथं भावकर्म्मादौ अप् ।) जिगीषोर्गमनम् । इत्यमरः ।२।८।९५ ॥ अक्षविवर्त्तः । स तु द्यूतप्रभेदः । अपर्य्यालोचितम् । अध्वा । इति मेदिनी । मे १० ॥ सदृशपाठः । इति हेमचन्द्रः ॥ गमनञ्च ॥ (उपभोगः । मैथुनम् । यथा, मनौ ।११।५४ ।
"ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्व्वङ्गनागमः ॥")

गमकः पुं,(गमयति प्रापयति बोधयति वा मन्द्रं नादिलक्षणत्वेन आत्मानमिति । गम + णिच् + ण्वुल् ।) स्वरविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
"गमकः स्वश्रुतिस्थानच्छायां श्रुत्यन्तराश्रयाम् ।
स्वरो यो मन्द्रं गामेति गमकः स इहोच्यते ॥
कम्पितः स्फुरितो लीनो भिन्नः स्थविर एव च ।
आहतान्दोलितो चेति गमकाः सप्त कीर्त्तिताः ॥
माघपौषनिशायान्तु शेषप्रहरमाचके ।
साधकः सलिले स्थित्वा गमकान् सप्त साधयेत् ॥
दाक्षिणात्या हरिप्रीत्यै गायन्ति गमकानिमान् ॥"
(गमयति बोधयतीति । गम + णिच् + ण्वुल् । बोधकमात्रे त्रि । यथा, मालतीमाधवे । ३ ।
"यत् प्रौढत्वमुदारता च वचसां यच्चार्थतो गौरवं
तच्चेदस्ति ततस्तदेव गमकं पाण्डित्यवैदग्ध्ययोः ॥")

गमकारित्वं, क्ली, (गम्यते इति । गम + भावे अप् । गमं करोतीति । कृ + णिनि । तस्य भावः इति ।) रभसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गमथः, पुं, (गच्छत्यस्मिन् इति । गम + "शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः ।" उणां ३ । ११३ । इति अधिकरणे अथः ।) पन्थाः । (गम + कर्त्तरि अथः ।)पथिके त्रि । इत्युणादिकोषः ॥

गमनं, क्ली, (गम्यते जिगीषुणा इति । गम + भावे ल्युट् ।) जिगीषोः प्रयाणम् । कुच इति पारस्य भाषा । तत्पर्य्यायः । यात्रा २ व्रज्या ३ अभिनिर्य्याणम् ४ प्रस्थानम् ५ । गमः ६ । इत्यमरः । २ । ८ । ९५ ॥ प्रयाणम् ७ प्रस्थितिः ८ यानम् ९ प्रायणम् १० । इति शब्दरत्नावली ॥ पादविहरणम् । (यथा, रामायणे । ३।१३।११ ।
"न च मे रोचते वीर ! गमनं दण्डकां प्रति ॥")
तत्तु पञ्चविधकर्म्मान्तर्गतकर्म्मविशेषः । (यथा, भाषापरिच्छेदे । ६ ।
"उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा ।
प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च ॥")
तस्य भेदाः । यथा, भ्रमणम् १ रेचनम् २ स्यन्दनम् ३ ऊर्द्ध्वज्वलनम् ४ तिर्य्यग्गमनम् ५ । इति च भाषापरिच्छेदे ७ । (उपभोगः । यदुक्तं तिथितत्त्वे ।
"अगम्यागमनाच्चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणात् ।
मुच्यते सर्व्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात् ॥")

गमी, [न्] त्रि, (गमिष्यतीति । गम + "भविष्यति गम्यादयः ।" ३।३।३ । "गमेरिनिः ।" उणां । ... इति भविष्यति इनिः ।) गमनकर्त्ता । ... सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

गम्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-... सेट् ।) गम्बति । इति दुर्गादासः ।

गम्भारिका, स्त्री, (गच्छति दार्ढ्यं सौ... भारञ्च इति । निम्नगतिमित्येके । गम + ... गमं बिभर्त्ति इति । भृ + ण्वुल् ततष्टाप् ... अत इत्वञ्च ।) गम्भारीवृक्षः । इति रा... वल्लभः ॥

गम्भारी, स्त्री, (कं जलं बिभर्त्ति इति । ... "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् ... दरात् कस्य गत्वे साधुः । यद्वा ग... प्राप्नोति सौन्दर्य्यमिति । गम् + विच् । गमं ... रौति ।) वृक्षविशेषः । गामारी इति भा... तत्पर्य्यायः । सर्व्वतोभद्रा २ काश्मरी ३ ... पर्णिका ४ श्रीपर्णी ५ भद्रपर्णी ६ काश्मर्य्यः ... इत्यमरः । २ । ४ । ३५ ॥ काश्मीरी ८ । ... तङ्कीका ॥ भद्रा ९ गोपभद्रिका १० कुमु... सदाभद्रा १२ कटफला १३ कृष्णवृन्तिका । ... इति रत्नमाला ॥ कृष्णवृन्ता १५ हीरा ... सर्व्वतोभद्रिका १७ स्निग्धपर्णी १८ सुभद्रा ... कम्भारी २० गोपभद्रा २१ विदारिणी ... चौरिणी २३ महाभद्रा २४ मधुपर्णी ... स्वरभद्रा २६ छाया २७ अम्बुता ... रोहिणी २९ ग्रन्थिः ३० स्थूलत्वचा ३१ । ... मती ३२ सुफला ३३ मेदिनी ३४ ... कुमुदा ३५ सुढत्वचा ३६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । गुरुत्वम् । उष्णत्व... भ्रमशोषत्रिदोषविषदाहार्त्तिज्वरतृष्णास्र... नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ एतत्... गुणाः । तिक्तत्वम् । गुरुत्वम् । ग्राहित्वम् । ... रत्वम् । केशहितत्वम् । रसायनत्वम् । ... त्वम् । शीतलत्वम् । दाहपित्तनाशि... एतन्मूलगुणाः । अत्युष्णत्वम् । मानव... अहितकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः । पर्य्यायगुणाः ।
"गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका
काश्मीरी काश्मरी हीरा काश्मर्य्यः पीतरोहिणी
कृष्णवृन्ता मधुरसा महाकुसुदिकापि च ।
काश्मरी तुवरा तिक्ता वीर्य्योष्णा मधुरा गु...
दीपनी पाचनी मेध्या भेदिनी भ्रमशोषजित् ।
दोषतृष्णामशूलार्शोविषदाहज्वरापहा ।
तत्फलं बृंहणं वृष्यं गुरु केश्यं रसायनम् ।
वातपित्ततृषारक्तक्षयमूत्रविबन्धनुत् ।
स्वादु पाके हिमं स्निग्धं तुवराम्लं विशुद्धिकृत् ।
हन्याद्दाहतृषावातरक्तपित्तक्षतक्षयान् ॥"
इति भावप्रकाशः ।

मीरं, त्रि, (गच्छति जलमत्र । "गभीर-गम्भीरौ ।" उणां । ४ । ३५ । इति गच्छते-रीरन् भत्वान्तादेशः नुमागमश्च ।) गभीरम् । इत्यमरः । १।१०।१५ ॥ (यथा, गोः रामायणे । ५ । १ । ५० ।
"ततः सागरगम्भीरो वानरः पवनो जवे ॥")
मीरः, पुं (गम्+" गभीरगम्भीरौ" उणां । ४ । ३५ । इति ईरन् भत्वान्तादेशः नुमागमश्च ।) गम्भीरः । पङ्कजम् । कह्लारः । इत्युणादिकोषः ॥ (शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ५२ ।
"गम्भीरघोषो गम्भीरो गम्भीरबलवाहनः ॥"
स्त्रियां, हिक्कारोगभेदः । यथा, सुश्रुते उत्तर-तन्त्रे ५० अध्याये ।
"नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी ।
शुष्कोष्ठकण्ठजिह्वास्यश्वासपार्श्वरुजाकरी ।
अनेकोपद्रवयुता गम्भीरा नाम सा स्मृता ॥")
मीरवेदी [न्] पुं, (गम्भीरं मन्दं यथा स्यात् तथा चिरकालात् इत्यर्थः यद्वा गम्भीरं अङ्कुश-वेधनं निषादिदत्तशिक्षामादेशं वा वेत्तीति विद् + णिनि ।) दुर्द्धरहस्ती । तत्पर्य्यायः । अङ्कुश-दुर्द्धरः २ चालकः ३ व्यालकः ४ । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ अवमताङ्कुशः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघौ । ४ । ३९ ।
"स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्द्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत् ।
अङ्कुशं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥"
अस्य लक्षणम् ।
"चिरकालेन यो वेत्ति शिक्षां परिचितामपि ।
गम्भीरवेदी विज्ञेयः स गजो गजवेदिभिः ॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतराजपुत्त्रीयवचनम् ॥
मतभेदेन लक्षणान्तरमपि दृश्यते ।
"त्वग्भेदाच्छोणितस्रावात् मांसस्य क्रथनादपि ।
आत्मानं यो न जानाति स स्याद् गम्भीर-
वेदिता ॥"
इति रघुटीकायां मल्लिनाथः ॥)
, त्रि, (गम्यते इति । गम् + कर्म्मादौ यत् ।) गाप्यम् । इत्यमरः । ३ । २ । ४२ ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । १३ । १७ ।
'ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्व्वस्य विष्ठितम् ॥")
गमनयोग्यश्च ॥ (यथा, महाभारते ।३।८५।१०२।
गम्यान्यपि च तीर्थानि कीर्त्तितान्यगमानि च ॥"
स्त्रियां, सम्भोगार्हा स्त्री । यथा, महाभारते । १ । ८३ । ३५ ।
अभिकामां स्त्रियं यस्तु गम्यां रहसि याचितः ॥")
मानः, त्रि, (गम्यते इति । गम् + कर्म्मणि शानच् ।) वर्त्तमानगमनाश्रयग्रामादिः ॥
ः, पुं, (गीयते वीर्य्यादिप्रभावेणासौ । गै + यत् । पृषोदरात् इत्वत्वे साधुः ।) वानर-भेदः । (यथा, गोः रामायणे ।४।२५।३३।
"गयो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥")
स तु वैवस्वतपुत्त्रः । इति रामायणम् ॥ राजर्षि-भेदः । स च अमूर्त्तरयःपुत्त्रः । (यथा, श्रीभाग-वते । ५ । १५ । ७ ।
"गयं नृपः कः प्रति याति कर्म्मभिः ॥")
असुरभेदः । इति वायुपुराणम् ॥ गयाप्रदेशः । यथा, रैः रामायणे । २ । १०७ । ११ ।
"गयेन यजमानेन गयेष्वेव पितॄन् प्रति ।"
"गयेषु गयाप्रदेशेषु ।" इति तट्टीकायाम् ॥)
गया, स्त्री, (गयेन गयनाम्ना लोकप्रसिद्धेना-सुरेण पुराणान्तरमतभेदेन तन्नाम्ना राजर्षिणा वा निर्म्मिता ।) गयराजर्षिपुरी । इति हेम-चन्द्रः । ४ । ३९ ॥ सा तु तीर्थभेदः । तस्य नामकरणं यथा,—
"यज्ञं चक्रे गयो राजा बह्वन्नं बहुदक्षिणम् ।
यत्र द्रव्यसमूहानां संख्या कर्त्तुं न शक्यते ॥
गयं विष्ण्वादयस्तुष्टा वरं ब्रूहीति चाब्रुवन् ।
गयस्तान् प्रार्थयामास अभिशप्तास्तु ये पुरा ॥
ब्रह्मणा ते द्विजाः पूता भवन्तु क्रतुपूजिताः ।
गयापुरी तु मन्नाम्ना ख्यातु ब्रह्मपुरी तथा ॥
एवमस्तु वरं दत्त्वा तत्रैवान्तर्दधुः सुराः ॥"*॥
तस्योत्पत्तिकारणं यथा,—
"गयासुरोऽसुराणाञ्च महाबलपराक्रमः ।
योजनानां सपादञ्च शतं तस्योच्चयः स्मृतः ॥
स्थूलः षष्टियोजनानां श्रेष्ठोऽसौ वैष्णवः स्मृतः ।
कोलाहले गिरिवरे तपस्तेपे सुदारुणम् ॥
बहुवर्षसहस्राणि निरुच्छ्वासः स्थिरोऽभवत् ।
तत्तपस्तापिता देवाः संक्षोभं परमं गताः ॥
ब्रह्मलोकं गता देवाः प्रोचुस्तेऽथ पितामहम् ।
गयासुरात्त्राहि देव ! ब्रह्मा देवांस्तथाब्रवीत् ॥
व्रजामः शङ्करं देवा ब्रह्माद्याश्च गताः शिवम् ।
कैलासे चाब्रुवन्नत्वा रक्ष रक्ष महाऽसुरात् ॥
ब्रह्मादीन्स्वाब्रवीच्छम्भुर्व्रजामः शरणं हरिम् ।
क्षीराब्धौ देवदेवेशः स नः श्रेयो विधास्यति ॥
ब्रह्मा महेश्वरो देवा विष्णुं गत्वा प्रतुष्टुवुः ।
किमर्थमागता देवा विष्णुनोक्तास्तमब्रुवन् ॥
गयासुरभयाद्देव ! रक्षास्मानब्रवीद्धरिः ।
ब्रह्माद्या यान्तु तं दैत्यञ्चागमिष्याम्यहं ततः ॥"*
"ऊचुस्तं वासुदेवाद्याः किमर्थं तप्यते त्वया ।
सन्तुष्टास्त्वागताः सर्व्वे वरं ब्रूहि गयासुर ! ॥"
"यदि तुष्टाः स्थ मे देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
सर्व्वदेवद्विजातिभ्यो यज्ञतीर्थशिलोच्चयात् ॥
मन्त्रेभ्यो देवदेवीभ्यो योगिभ्यश्चापि सर्व्वशः ।
ज्ञातिभ्योऽतिपवित्रोऽहं पवित्रः स्यां सदा सुराः ॥
पवित्रो भव तं देवा दैत्यमुक्त्वा ययुर्दिवम् ।
दृष्ट्वा दैत्यं ततः स्पृष्ट्वा सर्व्वे हरिपुरं ययुः ॥
शून्ये लोकत्रये जाते शून्या यमपुरी ह्यभूत् ।
यम इन्द्रादिभिः सार्द्धं ब्रह्मलोकं ततोऽगमत् ॥
ब्रह्माणमूचिरे देवा गयासुरविलोपिताः ।
त्वया दत्तो योऽधिकारस्तं गृहाण पितामह ! ॥
ब्रह्माब्रवीत्ततो देवा व्रजामो विष्णुमव्ययम् ।
ब्रह्मादयोऽब्रुवन् विष्णुं त्वया दत्तवरेऽसुरे ॥
तद्दर्शनाद्ययुः स्वर्गं शून्यं लोकत्रयं ह्यभूत् ।
देवैरुक्तो वासुदेवो ब्रह्माणं स वचोऽब्रवीत् ॥
गत्वासुरं प्रार्थयस्व यज्ञार्थं देहि देहकम् ।
विष्णूक्तः ससुरो ब्रह्मा गत्वाऽपश्यन्महासुरम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि दृष्टानि भ्रमता मया ।
यज्ञार्थं न तु ते तानि पवित्राणि शरीरतः ॥
अतः पवित्रं देहं स्वं यज्ञार्थं देहि मेऽसुर ! ॥
गयासुर उवाच ।
धन्योऽहं देवदेवेश ! यद्देहः प्रार्थ्यते त्वया ।
त्वयैवोत्पादितो देहः पवित्रश्च त्वया कृतः ।
सर्व्वेषामुपकाराय यागोऽवश्यं भवत्विति ॥
इत्युक्त्वा सोऽपतद्भूमौ श्वेतकल्पे गयासुरः ।
नैरृतीं दिशमाश्रित्य तदा कोलाहले गिरौ ॥
शिरः कृत्वोत्तरे दैत्यः पादौ कृत्वा तु दक्षिणे ।
ब्रह्मा सम्भृतसम्भारो मानसानृत्विजोऽसृजत् ॥
चलितस्त्वसौ ब्रह्मा धर्म्मराजमभाषत ।
यास्ते गृहे तव शिला तामानीयात्र धारय ॥
दैत्यस्य शीर्षं शिरसि तां धारय ममाज्ञया ।
निश्चलार्थं यमः श्रुत्वा धारयन्मस्तके शिलाम् ॥
शिलायां धारितायान्तु सशिलश्चासुरोऽचलत् ।
देवानूचेऽथ रुद्रादीन् शिलायां निश्चलाः किल ॥
तिष्ठन्तु देवाः सकलास्तथेत्युक्त्वा च ते स्थिताः ।
देवाः पादैश्चालयित्वा तथापि चलितोऽसुरः ॥
ब्रह्माथ व्याकुलो विष्णुं गतः क्षीराब्धिशायिनम् ।
अजमूचे हरिः कस्मादागतोऽसि वदस्व तत् ॥
ब्रह्मोवाच ।
देवदेव ! कृते यागे प्रचचाल गयासुरः ।
इदानीं निश्चलार्थं हि प्रसादं कुरु माधव ॥
ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा ह्याकृष्य स्वशरीरतः ।
मूर्त्तिं ददौ निश्चलार्थं ब्रह्मणे भगवान् हरिः ॥
आनीय मूर्त्तिं ब्रह्मापि शिलायां समधारयत् ।
तथापि चलितं वीक्ष्य पुनर्देवमिहाह्वयत् ॥
आगत्य विष्णुः क्षीराब्धेः शिलायां संस्थितो-
ऽभवत् ।
आद्यया गदया चासौ यस्माद्दैत्यः स्थिरीकृतः ॥
स्थित इत्येव हरिणा तस्मादादिगदाधरः ॥"*॥
"ऊचे गयासुरो देवान् किमर्थं वञ्चितो ह्यहम् ।
यज्ञार्थं ब्रह्मणे दत्तं शरीरममलं मया ।
पीडाञ्च यद्यहं देवाः प्रसन्नाः सन्तु सर्व्वदा ॥"
"वरं ब्रूहि प्रसन्नाः स्मो देवैरुक्ते गयासुरः ॥"
"यावत् पृथ्वी पर्व्वताश्च यावच्चन्द्रार्कतारकाः ।
तावच्छिलायां तिष्ठन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥
गदाधरः स्वयं लोकान् पूयात् सर्व्वावनाशनः ।
श्राद्धं सपिण्डकं येषां ब्रह्मलोकं प्रयान्तु ते ॥"
"किं बहूक्त्या सुरेशानां युष्माकमपि देवताः ।
चैव, तिष्ठाम्यहं चापि समयः प्रतिपाल्यताम् ॥"
"त्वया यत् प्रार्थितं वीर ! तद्भविष्यत्यसंशयम् ।
अस्मत्पादानर्च्चयित्वा यास्यन्ति परमां गतिम् ।
देवैरुक्तवरो दैत्यो हर्षितो निश्चलोऽभवत् ॥"
अथ गयाशिरआदिपरिमाणम् ।
"नागाज्जनार्द्दनाद्धृयपाश्चोत्तरमानसात् ।
एतद्गयाशिरः प्रोक्तं फल्गुतीर्थं तदुच्यते ॥
पितामहं समासाद्य यावदुत्तरमानसम् ।
फल्गुतीर्थन्तु विज्ञेयं देवानामपि दुर्लभम् ॥
क्रौञ्चपादात् फल्गुतीर्थं यावत् साक्षाद्गयाशिरः ।

मुखं गयासुरस्यैतत्तस्मात् श्राद्धमथाक्षयम् ॥
मुण्डपृष्ठाच्च पूर्व्वस्मिन् पश्चिमे दक्षिणोत्तरे ।
सार्द्धं क्रोशद्वयं मानं गयायां ब्रह्मणेरितम् ॥
पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः ।
तन्मध्ये सर्व्वतीर्थानि त्रैलोक्ये यानि सन्ति वै ॥"

अथ गयामाहात्म्यादि ।

"गयायां न हि तत् स्थानं यत्र तीर्थं न विद्यते ।
सान्निध्यं सर्व्वतीर्थानां गयातीर्थं ततो वरम् ॥
ब्रह्मज्ञानेन किं साध्यं गोगृहे मरणेन किम् ।
वासेन किं कुरुक्षेत्रे यदि पुत्त्रो गयां व्रजेत् ॥
श्राद्धकृद्यो गयाक्षेत्रे पितॄणामनृणोऽपि सः ।
शिरसि श्राद्धकृद्यस्तु कुलानां शतमुद्धरेत् ॥
गयाशिरसि यः पिण्डान् येषां नाम्ना तु निर्व्वपेत् ।
नरकस्था दिवं यान्ति स्वर्गस्था मोक्षमाप्नुयुः ॥
गत्वा वणिग्गयाशीर्षे प्रेतराजस्य पिण्डकम् ।
प्रददौ मनुजैः सार्द्धं स्वपितृभ्यस्ततो ददौ ॥
प्रेताः प्रेतत्वनिर्म्मुक्ता वणिक् च गृहमागतः ।
प्रेतराजः सह प्रेतैर्गयाश्राद्धाद्दिवं गतः ॥" * ॥
"गयायां सर्व्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विचक्षणः ।
अधिमासे जन्मदिने चास्तेऽपि गुरुशुक्रयोः ॥
न त्यक्तव्यं गयाश्राद्धं सिंहस्थेऽपि बृहस्पतौ ।
तथा दैवप्रमादेन प्रवष्टत्सु (?) क्षयेषु च ॥
पूतः कर्म्माधिकारी च श्राद्धकृद्ब्रह्मलोकभाक् ॥
मीने मेषे स्थिते सूर्य्ये कन्यायां कार्म्मुके घटे ।
नारद ! त्रिषु लोकेषु गयाश्राद्धं सुदुर्लभम् ॥" * ॥
"मुण्डनञ्चोपवासश्च सर्व्वतीर्थेष्वयं विधिः ।
वर्ज्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालां विरजां गयाम् ॥
दण्डं प्रदर्शयेद्भिक्षुर्गयां गत्वा न पिण्डदः ।
दण्डं न्यस्य विष्णुपदे पितृभिः सह मुच्यते ॥
गयागजो गयादित्यो गायत्री च गदाधरः ।
गया गयासुरश्चैव षड्गया मुक्तिदायिकाः ॥"

अथ पिण्डदानद्रव्याणि ।

"पायसेनाथ चरुणा सक्तुना पिष्टकेन वा ।
तण्डुलैः फलमूलाद्यैर्गयायां पिण्डपातनम् ॥
तिलकल्केन खण्डेन गुड़ेन सघृतेन वा ।
केवलेनैव दध्ना वा अन्नेन मधुनाथवा ॥
पिण्याकं सघृतं खण्डं पितृभ्योऽक्षयमित्युत ॥"

अथ गयास्थब्राह्मणपूजाविधिः ।

तत्रस्था ब्राह्मणा ब्रह्माणमूचुः ।

"त्वया यद्दत्तमखिलं तत् सर्व्वं शापतो गतम् ।
जीवनार्थं प्रसादं नो भगवन् ! कर्त्तुमर्हसि ॥
तत् श्रुत्वा ब्राह्मणान् ब्रह्मा प्रोवाचेदं दयान्वितः ।
तीर्थोपजीविका यूयमाचन्द्रार्कं भविष्यथ ॥
लोकाः पुण्यगयायां ये श्राद्धिनो ब्रह्मलोकगाः ।
युष्मान् ये पूजयिष्यन्ति तैरहं पूजितः सदा ॥"

अथ गयायां श्राद्धादिकरणार्थं तीर्थानि ।

प्रथमदिने गयाप्रवेशे फल्गुतीर्थे स्नानतर्पण-श्राद्धानि १ प्रेतशिलायां ब्रह्मकुण्डे स्नानं श्राद्धं षोड़शपिण्डदानं प्रेतपर्व्वते तिलमिश्रितसक्तु-निक्षेपश्च २ पञ्चतीर्थमध्ये उत्तरमानसे स्नानं सपिण्डकं श्राद्धं सूर्य्यार्च्चनञ्च ३ दक्षिणमानसे उदीच्यां उदीचीतीर्थे स्नानम् ४ तस्य मध्ये कनखलतीर्थे स्नानम् ५ तस्य दक्षिणे दक्षिण-मानसे तीर्थत्रये स्नानं श्राद्धं सूर्य्यार्च्चनञ्च ६ फल्गुतीर्थे स्नानं तर्पणं सपिण्डकं श्राद्धं ततो गदाधरस्य दर्शनं पूजनञ्च ७ ॥ द्वितीयदिने धर्म्मारण्ये गमनं धर्म्मेश्वरगमनं बोधितरु-गमनञ्च ८ मतङ्गवाप्यां स्नानं तर्पणं श्राद्धं मत-ङ्गाश्रमगमनं यूपकूपयोर्मध्ये श्राद्धञ्च ९ ॥ तृतीय-दिने ब्रह्मसरसि स्नानं सपिण्डकं श्राद्धं यूप-प्रदक्षिणं ब्रह्मनमनञ्च १० गोप्रचारसमीपे आम्रवृक्षसेचनम् ११ ततो यमकुक्कुरकाकबलि-दानं पुनः स्नानञ्च १२ ॥ चतुर्थदिने फल्गुतीर्थे स्नानादिकं ततो गयाशिरसि विष्णुपदस्य दर्शनं स्पर्शनं पूजनं तत्र सपिण्डकं श्राद्धञ्च १३ रुद्रः १४ ब्रह्मा १५ दक्षिणाग्निः १६ गार्हपत्यः १७ आहवनीयः १८ सभ्यः १९ आवसथ्यः २० शक्रः २१ अगस्त्यः २२ क्रौञ्चः २३ मातङ्गः २४ कार्त्तिकेयः २५ गणेशः २६ कश्यपः एषां पदेषु श्राद्धम् २७ गजकर्णिकायां तर्पणम् २८ कनकेशकेदारनरसिंहवामनरथमार्गाणां पूज-नम् २९ ॥ पञ्चमदिने गदालोले स्नानं सपि-ण्डकं श्राद्धञ्च ३३ अक्षयवटे श्राद्धं ब्रह्मकल्पित-विप्राणां पूजनं पुरोधसे षोड़शदानञ्च ३४ गायत्र्यग्रे प्रातःसन्ध्याचरणं सपिण्डकं श्राद्धञ्च ३५ समुद्यततीर्थे स्नात्वा सावित्र्यग्रे मध्याह्नसन्ध्या-चरणं पिण्डदानञ्च ३६ प्राचीसरस्वत्यां स्नात्वा सायाह्नसन्ध्याचरणं ३७ विशाला ३८ लेलि-हानम् ३९ भरताश्रमनामकरामतीर्थम् ४० पदा-ङ्कितम् ४१ मुण्डपृष्ठस्थगदाधरसमीपम् ४२ आकाशगङ्गा ४३ गिरिकर्णमुखं एषु स्नानं पिण्डदानञ्च ४४ वैतरण्यां स्नानं पिण्डदानं श्राद्धं गोदानञ्च ४५ घृतकुल्या ४६ मधुकुल्या ४७ देविकानदी ४८ शिलासङ्गम ४९ मधुस्रवासु स्नानं सपिण्डकं श्राद्धं पिण्डदानञ्च ५० दशाश्वमेधिकम् ५१ हंसतीर्थम् ५२ अमरकण्टकम् ५३ कोटितीर्थम् ५४ रुक्मिणीकुण्डं एषु पिण्डदानम् ५५ मार्कण्डेये-श्वर-५६ कोटीश्वरयोर्दर्शनं गमनञ्च ५७ दिवौ-कसां पुष्करिण्यां पितृभ्यो दानम् ५८ पङ्कजवने पाण्डुशिलायां श्राद्धम् ५९ मुख्यतीर्थे स्नानं तर्पणं पिण्डदानञ्च ६० गयाकूपे पिण्डदानं ६१ भस्मकूटे भस्मना स्नानम् ६२ सङ्गमतीर्थे स्नानम् ६३ धेनुकारण्ये पिण्डदानम् ६४ काम-धेनुपदे स्नात्वा कामदुघागमनम् ६५ ॥ * ॥
"कर्द्दमाले गयानाभौ मुण्डपृष्ठसमीपतः ।
स्नात्वा श्राद्धादिकं कृत्वा पितॄणामनृणो भवेत् ॥
फल्गुचण्डीश्मशानाचीमङ्गलाद्याः समर्च्चयेत् ।
गयायाञ्च वृषोत्सर्गस्त्रिसप्तकुलमुद्धरेत् ॥"

इति वायुपुराणे गयामाहात्म्यम् ॥ * ॥

तत्र मरणे मुक्तिर्यथा, तत्रैव ३ अध्याये ।
"गदाधरोद्दिश्यतीर्थं सर्व्वतीर्थोत्तमोत्तमम् ।
मुक्तिर्भवेत् पितॄणाञ्च कर्णॄणां श्राद्धतः सदा ॥
जरायुजा अण्डजा वा स्वेदजा वापि चोद्भिदः ।
त्यक्ता देहं शिलायां ते यान्ति विष्णुस्वरूपताम् ॥"
तत्रस्थजनार्द्दनहस्ते जीवितस्य पिण्डदानविधि यथा,—
"जनार्द्दनो भस्मकूटे तस्य हस्ते तु पिण्डदः ।
आत्मनोऽप्यथवान्येषां सव्येनैव तिलैर्व्विना ।
जीवतां दधिसंमिश्रं सर्व्वे ते विष्णुलोकगाः ।
यस्तु पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्द्दन ! ।
यमुद्दिश्य त्वया देयस्तस्मिन् पिण्डो मृते प्रभो ! ।
एष पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्द्दन ! ।
अन्तकाले गते मह्यं त्वया देयो गयाशिरे ।"
इति च वायुपुराणे गयामाहात्म्ये ४ अध्यायः ।

गरं, क्ली, (गिरति दोषबहुलं नाशयति तस्मिन् जातस्य बालकस्येति भावः । गॄ + पचाद्यच् ।) ववादेरेकादशकरणान्तर्गतपञ्चमकरणम् । इति मेदिनी । रे । २२ ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ९९ । ४ ।
"ववबालवकौलवतैतिलाख्य
गरवणिजविष्टिसंज्ञानाम् ।"
एतेषामधीशाः । यथा, तत्रैव । ९९ । ४-५ ।
" पतयः सुररिन्द्रकमलज-
मित्रार्य्यमभूश्रियः सयमाः ॥
कृष्णचतुर्द्दश्यर्धाद् ध्रुवाणि
शकुनिश्चतुष्पदं नागम् ।
किन्तुघ्नमिति च तेषां
कलिवृषफणिमारुताः पतयः ॥")
तत्र जातस्य फलम् ।
"विचारदक्षो विजितारिपक्षः
शूरोऽतिधीरो मृदुहास्ययुक्तः ।
दाता दयालुर्गुणवान्नरः स्याद्
गरे परेषामुपकारकर्त्ता ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ।
(गरादेः फलं यथा, बृहत्संहितायाम् । ९९ । ७
"कृषिबीजगृहाश्रयजानि गरे
वणिजि ध्रुवकार्य्यवणिग्युतयः ॥"
गीर्य्यते भक्ष्यते इति । गॄ + कर्म्मण्यप् ।)
विषम् । (यथा, भागवते । ८ । ७ । ४१ ।
"तस्मादिदं गरं भुञ्जे प्रजानां स्वस्तिरस्तु मे ।"
वत्सनाभाख्यविषम् । इति राजनिर्घण्टः ।
(सम्मोहजं विषम् । इति माधवकरकृतरुग्-विनिश्चयटीकाकृता श्रीकण्ठदत्तेनोदररोगव्याख्याने उक्तम् ॥)

गरः, पुं, (गीर्य्यते इति । गॄ + कर्म्मणि अप् ।) विषम् । (यथा, भागवते । ६ । १४ । ४३ ।
"विद्वेषनष्टमतयः स्त्रियो दारुणचेतसः ।
गरं ददुः कुमाराय दुर्मर्षा नृपतिं प्रति ॥")
उपविषम् । रोगः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८० ।

गरघ्नः, पुं, (गरं विषं हन्तीति । हन् + टक् ।) कृष्णार्जकः । वर्व्वरः । इति राजनिर्घण्टः ।

गरघ्नी, स्त्री, (गरघ्न + टित्वात् ङीप् ।) मत्स्य-विशेषः । गरइ इति भाषा । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । वातपित्तकफनाशित्वम् । रुचिबलवीर्य्यकारित्वम् । दीपनत्वम् । लघुत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

"गरघ्नी मधुरा तिक्ता तुवरा वातपित्तहृत् ।
ापघ्नी रुचिकृल्लध्वी दीपनी बलवीर्य्यकृत् ॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम् ॥
ारं संसारयातनारूपं विषं हन्तीति । हन्+
ाक् ङीप् च । गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६।५४।
'ग्रहपीड़ाहरा गुम्फा गरघ्नी गानवत्सला ॥")
ां, क्ली, (गृ सेचने गॄ निगरणे+भावे ल्युट् ।)
ेचनम् । निगरणम् । इति व्याकरणम् ॥
ः,क्ली,(गॄ+ भावे अप् । गरो भक्षणम् । गरेण
क्षणेन दीयते खण्ड्यते म्रियतेऽस्मादनेन वा ।
ो+अपादाने करणे वा घञर्थे कः ।) विषम् ।
ति राजनिर्घण्टः ॥
ः, त्रि, (गरं विषं ददातीति । दा+कः ।)
वषदानकर्त्ता । (अयं हि आततायिनामन्यतमः ।
ास्य हनने दण्डादिकं नास्ति ।) यथा, स्मृतिः ।
'अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।"
अयं हि श्राद्धभोजने परिहर्त्तव्यः । तथा च
मनौ । ३ । १५८ ।
' आगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
ामुद्रयायी वन्दी च तैलिकः कूटकारकः ॥")
ातः, पुं, (गरो गरणं सर्पादिग्रसनरूपं व्रतं
ैसर्गिको नियमो यस्य ।) मयूरः । इति
ाब्दरत्नावली ॥
भः, पुं, (गॄ+बाहुलकात् अभच् ।) गर्भः ।
इति हेमचन्द्रः । ३।२०४ ॥
लं, क्ली, (गिरति ग्रसति नाशयतीत्यर्थः ।
ॄ+अलच् । गरात् भक्षणात् लाति आदत्ते
ीवनं वा । ला+कः ।) विषम् । इत्यमरः ।
।८।६ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ४ । २ ।
'शालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति
मलयसमीरम् ॥")
पन्नगविषम् । परिमाणम् । तृणपूलकम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ घासेर गाछा पुला आटि इत्यादि
भाषा ॥
लारिः, पुं, (गरलस्य विषस्य अरिः तन्नाशक-
ात्तथात्वम् ।) मरकतमणिः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
, स्त्री, (गीर्य्यते भक्ष्यते औषधार्थं रोगि-
भरिति शेषः । गॄ+कर्म्मण्यप् । ततोऽजादि-
ात् टाप् ।) देवदालीलता । इति राज-
निर्घण्टः ॥ निगरणम् । इति धरणी ॥
गरी, स्त्री, (गरं विषं आगिरति नाश-
ीति । गरं मूषिकविषमित्येके । आ+गॄ
ाच् । संज्ञायां जातौ वा ङीष् ।) देवताड़-
ः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (यथास्याः
र्य्यायाः ।
'गरागरी च वेणी च तथा स्याद्देवताड़कः ।"
ति कल्पस्थाने द्वितीयेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥
ुणाश्चास्या जीमूतकशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
ात्मकं, क्ली, (गरः विषं आत्मा बीजभूतं
ास्य इति कप् ।) शोभाञ्जनबीजम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

गराधिका, स्त्री, (गरेषु गरप्रतीकारादिषु अधिका प्रधाना ।) लाक्षा । इति रत्नमाला । गराधिका गवाधिकापि पाठः ॥ (गरादधिका । विषप्रधाना ॥)

गरिमा, [न्] त्रि, ("प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुल-गुरुवृद्धेति ।" ६ । ४ । १५७ । इति गरादेशः । पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ।" ५ । १ । १२२ । इति इमनिच् ।) गुरुता । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ८ । २ । २२ ।
"गिरिं गरिम्णा परितः प्रकम्पयन् ॥
निषेव्यमाणोऽलिकुलैर्मदाशनैः ॥ ")

गरिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन गुरुः । "प्रियस्थिरेति ।" ६।४।१५७ । इति इष्ठन् गरादेशश्च ।) अति गुरुः । इति जटाधरः ॥ (पुं, दानवविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ३० ।
"गरिष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः ॥"
नृपविशेषः । यथा, तत्रैव । २।७।१२ ।
"हविर्भ्राश्च गरिष्ठश्च हरिश्चन्द्रश्च पार्थिवः ॥")

गरी, स्त्री, (गर+जातौ संज्ञायां वा ङीष् ।) देवताड़वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥ खरा । इति मेदिनी । रे । २२ ॥ (देवताड़शब्देऽस्या विवरणं बोद्धव्यम् ॥)

गरीयान्, [स्] त्रि, (अतिशयेन गुरुः । गुरु+ईयसुन् गरादेशश्च ।) अतिगुरुः । इति व्याकरणम् ॥

गरुड़ः, पुं, (गरुद्भ्यां पक्षाभ्यां डयते उड्डयते । इति गरुत्+डी+डः । पृषोदरात् तलोपे साधुः । यद्वा, "गिर उड़च् ।" उणां ४ । १५५ । इति उड़च् ।) स्वनामख्यातपक्षी । तत्-पर्य्यायः । गरुत्मान् २ तार्क्ष्यः ३ वैनतेयः ४ खगेश्वरः ५ नागान्तकः ६ विष्णुरथः ७ सुपर्णः ८ पन्नगाशनः ९ । इत्यमरः । २ । २ । ३२ ॥ महा-वीरः १० पक्षिसिंहः ११ उरगाशनः १२ । इति जटाधरः ॥ शाल्मली १३ हरिवाहनः १४ अमृताहरणः १५ नागाशनः १६ । इति हारा-वली ॥ शाल्मलिस्थः १७ खगेन्द्रः १८ भुजगा-न्तकः १९ तरस्वी २० तार्क्ष्यनायकः २१ । इति राजनिर्घण्टः ॥*॥ तस्योत्पत्तिकारणं यथा,—
"यजतः पुत्त्रकामस्य कश्यपस्य प्रजापतेः ।
साहाय्यमृषयो देवा गन्धर्व्वाश्च ददुः किल ॥
तत्रेध्मानयने शक्रो नियुक्तः कश्यपेन ह ।
मुनयो वालिखिल्याश्च ये चान्ये देवतागणाः ॥
शक्रस्तु वीर्य्यसदृशमिध्मभारं गिरिप्रभम् ।
समुत्क्षिप्यानयामास नातिकृच्छ्रादिव प्रभुः ॥
अथापश्यदृषीन् ह्रस्वानङ्गुष्ठोदरवर्ष्मणः ।
पलाशवृन्तिकामेकां सहितान् वहतः पथि ॥
तान् सर्व्वान् विस्मयाविष्टो वीर्य्योन्मत्तः पुरन्दरः ।
अवहस्याभ्ययाच्छीघ्रं लङ्घयित्वावमन्य च ॥
तेऽथ रोषसमाविष्टाः सुभृशं जातमन्यवः ।
आरेभिरे महत् कर्म्म तदा शक्रभयङ्करम् ॥
कामवीर्य्यः कामगमो देवराजभयप्रदः ।
इन्द्रोऽन्यो सर्व्वदेवानां भवेदिति यतव्रताः ॥
तच्छ्रुत्वा भृशसन्तप्तो देवराजः शतक्रतुः ।
जगाम शरणं तत्र कश्यपं संशितव्रतम् ॥
तच्छ्रुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽथ प्रजापतिः ।
वालिखिल्यानुपागम्य कर्म्मसिद्धिमपृच्छत ॥
अथ ते तं महात्मानं प्रत्यूचुः सत्यवादिनः ।
तान् कश्यप उवाचेदं सान्त्वपूर्व्वं प्रजापतिः ॥"
तस्य पक्षीन्द्रत्वकारणं यथा,—
"अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगात् ब्रह्मणः कृतः
इन्द्रार्थञ्च भवन्तोऽपि यत्नवन्तस्तपोधनाः ॥
न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्त्तुमर्हथ सत्तमाः ।
भवतां हि न मिथ्यायं संकल्पो वै चिकीर्षितः ॥
भवत्वेष पतत्त्रीणामिन्द्रोऽतिबलसत्ववान् ।
प्रसादः क्रियतामस्य देवराजस्य याचतः ॥
वालिखिल्या ऊचुः ।
अपत्यार्थं समारम्भो भवतश्चायमीप्सितः ।
तथा चैवं विधत्स्वात्र यथाश्रेयोऽनुपश्यसि ॥
एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा ।
विनता नाम कल्याणी पुत्त्रकामा यशस्विनी ॥
तपस्तप्त्वा व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः ।
उपचक्राम भर्त्तारं तामुवाचाथ कश्यपः ॥
आरम्भः सफलो देवि ! भवितायं तवेप्सितः ।
जनयिष्यसि पुत्त्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ ॥
तपसा वालिखिल्यानां मम सङ्कल्पजौ तथा ।
एतौ सर्व्वपतत्त्रीणामिन्द्रत्वं कारयिष्यतः ॥
विनता चापि सिद्धार्था बभूव मुदिता तथा ।
जनयामास पुत्त्रौ द्वावरुणं गरुड़ं तथा ॥
विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः ।
पतत्त्रीणान्तु गरुड़ इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत ॥"*॥
तस्य जन्मकालीनरूपं यथा,—
"एतस्मिन्नन्तरे चापि गरुड़ः काल आगते ।
विना मात्रा महातेजा विदार्य्याण्डमजायत ॥
महासत्वबलोपेतः सर्व्वा विद्योतयन्दिशः ।
कामरूपी कामगमः कामवीर्य्यो विहङ्गमः ॥
अग्निराशिरिवोद्भासन् समिद्धोऽतिभयङ्करः ।
विद्युद्विस्पष्टपिङ्गाक्षो युगान्ताग्निसमप्रभः ॥
प्रवृद्धः सहसा पक्षी महाकायो नभो गतः ।
घोरो घोरस्वनो रौद्रो वह्निरौर्व्व इवापरः ॥"*॥
तस्य विष्णुवाहनत्वे कारणं यथा,—
"अपीत्वा चामृतं पक्षी परिगृह्याशु निःसृतः ।
अगच्छदपरिश्रान्त आवार्य्यार्कप्रभां खगः ॥
विष्णुना तु तदाकाशे वैनतेयः समेयिवान् ।
तस्य नारायणस्तुष्टस्तेनालौल्येन कर्म्मणा ॥
तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम् ।
स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरीक्षगः ॥
उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः ।
अजरश्चामरश्चास्याममृतेन विनाप्यहम् ।
एवमस्त्विति तं विष्णुरुवाच विनतासुतम् ॥
प्रतिगृह्य वरौ तौ तु गरुड़ो विष्णुमब्रवीत् ।
भवतेऽपि वरं दद्मि वृणोतु भगवानपि ॥
तं वव्रे वाहनं कृष्णो गरुत्मन्तं महाबलम् ।
ध्वजञ्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम् ॥"
इति महाभारते । १ । ३१-३३ । अध्यायेषु ॥

(व्यूहविशेषः। यथा, मनुः। ७। १८७।
"वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा॥"
"सूक्ष्ममुखपश्चाद्भागः पृथुमध्यो वराहव्यूहः। एष एव पृथुतरमध्यो गरुडव्यूहः।" इति कुल्लूकभट्टः॥)

गरुड़ध्वजः, पुं, (गरुड़ः ध्वजश्चिह्नं यस्य। यद्वा, गरुड़ो ध्वजे रथध्वजे यस्य।) विष्णुः। इत्यमरः।१।१।१६॥ (यथा, विष्णुपुराणे।५।१।३३।
"इत्युक्त्वा प्रययौ विप्र! सह देवैः पितामहः।
समाहितमतिश्चैवं तुष्टाव गरुड़ध्वजम्॥"
अस्य एतन्नामकारणकथा यथा, महाभारते। १। ३३। १२-१७।
"विष्णुना तु तदाकाशे वैनतेयः समेयिवान्।
तस्य नारायणस्तुष्टस्तेनालौल्येन कर्म्मणा॥
तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम्।
स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरीक्षगः॥
उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः।
अजरश्चामरश्च स्याममृतेन विनाप्यहम्।
एवमस्त्विति तं विष्णुरुवाच विनतासुतम्॥"
"ध्वजञ्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम्॥")

गरुड़ाग्रजः, पुं, (गरुड़स्य अग्रजो ज्येष्ठः।) अरुणः। इत्यमरः।१।३।३२॥ (अस्य गरुड़ाग्रजत्वकथा यथा, महाभारते। १।३१।२४-३४।
"विनता नाम कल्याणी पुत्त्रकामा यशस्विनी।
तपस्तप्त्वा व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः॥
उपचक्राम भर्त्तारं तामुवाचाथ कश्यपः।
आरम्भः सफलो देवि! भवितायं तवेप्सितः॥
जनयिष्यसि पुत्त्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ।
तपसा वालिखिल्यानां मम सङ्कल्पजौ तथा॥
भविष्यतो महाभागौ पुत्त्रौ त्रैलोक्यपूजितौ।
उवाच चैनं भगवान् कश्यपः पुनरेव ह॥
धार्य्यतामप्रमादेन गर्भोऽयं सुमहोदयः।
एतौ सर्व्वपतत्त्रीणामिन्द्रत्वं कारयिष्यतः॥"
"विनता चापि सिद्धार्था बभूव मुदिता तथा।
जनयामास पुत्त्रौ द्वावरुणं गरुड़ं तथा॥
विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः।
पतत्त्रीणाञ्च गरुड़ इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत॥")

गरुड़ाङ्कितं, क्ली, (गरुड़ इव अङ्कितम्। गरुड़सादृश्यादस्य तथात्वम्।) मरकतमणिः। इति शब्दरत्नावली॥

गरुड़ाश्मा, [न्] पुं, (गरुड़वर्णवत् अश्मा प्रस्तरः। गरुड़वर्णसादृश्यात् तथात्वम्।) मरकतमणिः। इति जटाधरः॥

गरुड़ोत्तीर्णं, क्ली, (गरुड़ादुत्तीर्णं वर्णेनेति शेषः। यद्वा, गरुड़ उत्तीर्णो वर्णेनातिक्रान्तो येन।) मरकतमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥

गरुत्, पुं, (गृणाति शब्दायते वायुवेगवशादिति। गॄ शि शब्दे+"मृग्रोरुतिः।" उणां। १। ९६। इति उतिः।) पक्षः। इत्यमरः। २। ५। ३६॥ पाखा इति भाषा॥ (गिरतीति। गॄ निगरणे+उतिः। निगरणम्। भक्षणम्। यथा, यजुर्व्वेदे।१७।७२। "सुपर्णोऽसि गरुत्मान् पृष्ठे।" "अग्ने! त्वं सुपर्णोऽसि सुपर्णपक्ष्याकारो गरुड़ोऽसि गरुत्मान् गरुत् गरणं गिलनं भक्ष अस्यास्तीति गरुत्मान् अशनायत्वानित्यर्थः।" इति वेददीधितिः॥)

गरुत्मान्, [त्] पुं, (गरुतः पक्षाः सन्त्यस्य। गरुत्+मतुप्।) गरुड़ः। इत्यमरः। १।१।३१। (यथा, भागवते। ३। १९। ११।
. "जग्राह लीलया प्राप्तां गरुत्मानिव पन्नगीम्॥")
पक्षिमात्रम्। इति मेदिनी। ते। १९६॥

गरुद्योधी, [न्] पुं, (गरुता पक्षेण युध्यतीति। युध्+णिनिः।) भारतीपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ भारद्द इति भाषा॥

गर्गः, पुं, (गृणाति वेदध्वनिना शब्दायते स्तौति इत्यर्थः। गॄ शि शब्दे+"मुदिग्रोर्गग्गौ।" उणां। १।१२७। इति गः।) मुनिविशेषः। स तु गयाक्षेत्रे यज्ञार्थं सृष्टो ब्रह्मणः पुत्त्रः। इति वायुपुराणे गयामाहात्म्ये २ अध्यायः॥ (वृहस्पतिवंशसमुद्भवोऽन्यो मुनिभेदः। स तु वितथस्य पुत्त्रः। यथा, हरिवंशे। ३२। १५—२०।
"वृहस्पतेरङ्गिरसः पुत्त्रो राजन्महामुनिः।
संक्रामितो भरद्वाजो मरुद्भिः क्रतुभिर्व्विभुः॥
अत्रैवोदाहरन्तीमं भरद्वाजस्य धीमतः।
धर्म्मसंक्रमणञ्चापि मरुद्भिर्भरताय वै॥
अयाजयद्भरद्वाजो मरुद्भिः क्रतुभिर्हि तम्।
पूर्व्वन्तु वितथे तस्य कृते वै पुत्त्रजन्मनि॥
ततोऽथ वितथो नाम भरद्वाजात् सुतोऽभवत्।
पौत्त्रेऽथ वितथे जाते भरतस्तु दिवं ययौ॥
वितथञ्चाभिषिच्याथ भरद्वाजो वनं ययौ।
स चापि वितथः पुत्त्रान् जनयामास पञ्च वै॥
सुहोत्रञ्च सुहोतारं गयं गर्गन्तथैव च॥"
अयं हि शिवमाराध्य चतुःषष्ट्यङ्गज्योतिषादिज्ञानमलभत। यथा, महाभारते। १३।१८।३८।
गर्ग उवाच।
"चतुःषष्ट्यङ्गमददत् कलाज्ञानं ममाद्भुतम्।
सरस्वत्यास्तटे तुष्टो (शिवः) मनोयज्ञेन पाण्डव!॥"
तथा, वृहत्संहितायाम्। २१। ५।
"न तु तन्मतं बहूनां गर्गादीनां मतं वक्ष्ये॥"*॥)
तालविशेषः। यथा, सङ्गीतदामोदरे।
"चतुर्द्रुतं विरामान्तं तालोऽयं गर्गसंज्ञितः॥"

गर्गरः, पुं, (गॄ शि शब्दे+भावे गः। गर्गं शब्दं रातीति। रा+"आतोऽनुपसर्गे कः।"३।२।३। इति कः।) मत्स्यभेदः। इति जटाधरः॥ गागरा इति भाषा॥ अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। स्निग्धत्वम्। वातपित्तनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ अस्याकारगुणौ यथा, राजनिर्घण्टे।
"यः पीतवर्णोऽपि च पिच्छिलाङ्गः
पृष्ठेषु रेखा बहुलः सशल्कः।
स गर्गरो वक्त्ररनादवश्यो
जड़श्च शीतः कफवातकारी॥"
"गर्गरः पित्तलः किञ्चित् वातजित् कफकोपनः।"
इति भावप्रकाशः॥

गर्गरी स्त्री, (गर्गं शब्दं रातीति। रा+कः। गौरादित्वात् ङीष्।) मन्थनी। दधिमन्थनपात्रम्। इत्यमरः। २। ९। ७४। कलसी गागरी इति भाषा॥ यथा, तिथ्यादितत्त्वे।
"मेषादौ सक्तवो देया वारिपूर्णा च गर्गरी।"

गर्गाटः, पुं, (गर्गेति शब्दं कृत्वा अटतीति। गर्ग+अट्+पचाद्यच्। शकन्ध्वादिवदकारलोपः।) मत्स्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। योगनाविकः। इति हारावली। १८६॥

गर्ज्ज, ऊर्ज्जाशब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां पअकं-सेट्।) ऊर्ज्जा बलम्। सेमन्तात् सर्वोअः तत्करणकशब्दः। गर्ज्जति सिंहः। इति दुर्गादासः॥

गर्ज्ज, क स्वने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पअकं-सेट्।) क, गर्ज्जयति। इति दुर्गादासः॥

गर्ज्जं, क्ली, (गर्ज्जनमिति। गर्ज्ज+भावे घञ्) हस्तिशब्दः। इति हेमचन्द्रः। ६। ... मेघादिशब्दश्च॥

गर्ज्जकः, पुं, (गर्ज्जतीति। गर्ज्ज+ण्वुल्।) मत्स्यविशेषः। गजाड़ इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः शालः। शालचः ३। इति शब्दरत्नावली (शालशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या॥)

गर्ज्जनं, क्ली, (गर्ज्ज+भावे ल्युट्।) शब्दः। (गर्ज्जत्यनेनेति। गर्ज्ज+करणे ल्युट्।) कोपः। इति मेदिनी। ने। ५६॥

गर्ज्जरं, क्ली, मूलविशेषः। गाजर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पिण्डमूलम् २ पीतकन्दम् सुमूलकम् ४ स्वादुमूलम् ५ सुपीतम् ६ नागरङ्गम् ७ पीतमूलकम् ८। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। रुचिकारित्वम्। किञ्चित् कटुत्वम्। कफाध्मानक्रिमिशूलदाहपित्ततृष्णानाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्पर्य्यायगुणाः।
"गाजरं गृञ्जनं प्रोक्तं तथा नारङ्गवर्णकम्।
गाजरं मधुरं तीक्ष्णं तिक्तोष्णं दीपनं लघु।
संग्राहि रक्तपित्तार्शोग्रहणीकफवातजित्।"
इति भावप्रकाशः॥

गर्ज्जाफलः, पुं, (गर्ज्जा मर्म्मरध्वनिः फले यस्य। शुष्कपक्वफले शब्दबाहुल्यादस्य तथात्वम्।) विकण्टकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (गर्ज्जनमेव फलं यस्य।) युद्धम्। इति हेमचन्द्रः॥ भर्त्सनम्। उत्तेजनम्। इति शब्दरत्नावली॥

गर्ज्जिः, पुं, (गर्ज्ज ऊर्ज्जाशब्दे+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां। ४। ११७। इति इन्।) मेघशब्दः। इति हेमचन्द्रः। ६। ४२॥

गर्ज्जितं, क्ली, (गर्ज्ज+भावे क्तः।) मेघशब्दः। इत्यमरः। १। ३। ८॥ (रणादौ वीरस्फालनम्। यथा, हरिवंशे। १८२। ४९।
"बाण! किं गर्ज्जसे मोहात् शूराणां नास्ति गर्ज्जितम्
एह्येहि युध्यस्व रणे किं वृथा गर्ज्जितेन ते।"
मत्तशब्दे च॥ (यदुक्तं स्मृतौ।
"सन्ध्यायां गर्ज्जिते मेघे शास्त्रचिन्तां करोति यः।
चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुर्विद्या यशो बलम्।"

…भतः, पुं, (गर्ब्बो गर्ब्बनं जातोऽस्य । जातार्थे इतच् ।) मत्तहस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३६ ॥
…ः, पुं, (गिरति ग्रसति यस्मिन् पतितं जीव-जातादिकमित्यर्थः । गॄ निगरणे + "हुचि-शि…णवामिदमीति ।" उणा । ३ । ८६ । इति तन् ।) भुवि श्वभ्रम् । गाड़ा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अवटः २ । इत्यमरः । १ । ८ । २ ॥ भूरन्ध्रम् ३ दरः ४ श्वभ्रम् ५ । इति जटाधरः ॥ आवटिः ६ आवटुः ७ पृथिवी-रन्ध्रम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मार्क-ण्डेये । २१ । ६ ।
"धरण्यां विवृते गर्त्ते निपपात लघुक्रमः ॥")
…त्रिगर्त्तदेशः । कुक्कुन्दरः । इति मेदिनी । ते । १३ ॥
रोगभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (मातृगर्भ-रूपगह्वरम् । यथा, भागवते । ३ । ३१ । ५ ।
"शेते विण्मूत्रयोर्गर्त्ते स जन्तुर्जन्तुसम्भवे ॥"
कूपः । यथा, तत्रैव । ३ । १३ । ३४ ।
"यद्रोमगर्त्तेषु निलिल्युरध्वरा-स्तस्मै नमः कारणसूकराय ते ॥"
नरकविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । २१ । १० ।
"निपपात महागर्त्ते तिमिरौघसमावृते ॥"
अल्पधनुःसहस्रेभ्यो न्यूनगतिर्देवखातभेदः । एतल्लक्षणं यथा, छन्दोगपरिशिष्टे ।
"धनुः सहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते । न ता नदीशब्दवहा गर्त्तास्ताः परिकीर्त्तिताः ॥"
अस्योदाहरणं यथा, मनौ । ४ । २०३ ।
"नदीषु देवखातेषु तड़ागेषु सरःसु च । स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च ॥"
गीर्य्यते स्तूयते वेदस्तुतिं कुर्व्वता जनेनेति । गॄ + तन् गुणश्च । देवरथः । यथा, ऋग्वेदे । ५।६२।८।
"आरोहथो वरुण ! मित्र ! गर्त्तमतश्चक्षाथे अदितिं दितिं च ॥" "गर्त्तं रथम् ॥" इति भाष्यम् ॥)
…िका, स्त्री, (गर्त्तोऽस्त्यस्याः इति ठन् ।) तन्तुशाला । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६५ ॥ ताँत-घर इति भाषा ॥
…, कि रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-…दि-भ्वा-परं-अकं सेट् ।) कि, गर्द्दयति गर्द्दति । …रवः शब्दः । इति दुर्गादासः ॥
…भं, क्ली, (गर्द्दते शब्दायते विश्रयते गन्धादिभि-रिति यावत् । गर्द्द रवे । "कृशॄशलिकलि-गर्द्दिभ्योऽभच् ।" उणा । ३।१२२ । इति अभच् ।) श्वेतकुमुदम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, वैद्यक-रत्नमालायाम् ।
"कैरवं चन्द्रकान्तञ्च गर्द्दभं कुमुदं कुमुत् ॥")
विड़ङ्गम् । इति रत्नमाला ॥
…भः, पुं, (गर्द्दति गर्द्दयति वा कर्कशशब्दं करो-तीत्यर्थः । गर्द्द कि रवे + "कृशॄशलिकलीति ।" उणा । ३ । १२२ । इति अभच् ।) पशुविशेषः । गाधा इति भाषा । (यथा, मनौ । ८ । २९८ ।
"गर्द्दभाजाविकानान्तु दण्डः स्यात् पञ्च माषिकः ॥")

तत्पर्य्यायः । चक्रीवान् २ बालेयः ३ रासभः ४ खरः ५ । इत्यमरः । २ । ९ । ७७ ॥ रासभः ६ । इति तट्टीका ॥ शङ्कुकर्णः ७ भारगः ८ भूरि-गमः ९ धूसराह्वयः १० वेशवः ११ धूसरः १२ । इति जटाधरः ॥ स्मरस्तम्भः १३ चिरमेही १४ पशुचरिः १५ चारपुष्टः १६ चारटः १७ ग्राम्याश्वः १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अस्य मांसस्य गुणाः । किञ्चित् गुरुत्वं बलप्रदत्वञ्च । मूत्रस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्त-त्वम् । क्षारत्वम् । कफमरुद्वातभूतकम्पोन्माद-हरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथा च ।
"गार्द्दभं वा घनं मूत्रं तैलयोग्यं क्वचिद्भवेत् । सक्षारं तिक्तकटुकमुन्मादकुष्ठरोगजित् ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने नवमेऽध्याये ॥
"गरचेतोविकारघ्नं तीक्ष्णं ग्रहणिरोगनुत् । दीपनं गार्द्दभं मूत्रं क्रमिवातकफापहम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ५४ अध्याये ॥)
तस्मात् गुणशिक्षा यथा,—
"अविश्रामं वहेद्भारं शीतोष्णञ्च न विन्दति । ससन्तोषस्तथा नित्यं त्रीणि शिक्षेत गर्द्दभात् ॥"
इति चाणक्यम् । ७० ॥
गर्द्दभगदः, पुं, (गद्यते पीड्यतेऽनेनाऽगदः + करणे अप् । गदो रोगः । गर्द्दभनामको गदः शाकपार्थिववत् समासः ।) ज्वालागर्द्दभकरोगः । इति राज-निर्घण्टः ॥ अस्य लक्षणं जालगर्द्दभशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
गर्द्दभशाकः, पुं, (गर्द्दभाख्यः शाकः । यद्वा, गर्द्दभ-प्रियः शाको यस्य ।) ब्रह्मयष्टिवृक्षः । इति जटाधरः ॥
गर्द्दभशाका, स्त्री, (गर्द्दभशाक + टाप् ।) ब्रह्म-यष्टिः । वामनहाटी इति भाषा । इति रत्न-माला ॥
गर्द्दभशाखी, स्त्री, (गर्द्दभाख्या शाखा यस्याः । यद्वा गर्द्दभप्रिया शाखा अस्याः जातौ संज्ञायां वा ङीष् ।) भार्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥
गर्द्दभाण्डः, पुं, (गर्द्दभं गन्धविशेषं अमति गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । अम गत्याम् + "अमन्ताड्डः ।" उणा । १ । ११३ । इति ड़प्रत्ययः ।) वृक्षविशेषः । गान्धिभाट इति ख्यातः । अयं पत्रकाण्ड-फलादिभिरश्वत्थाकारः । गन्धपिप्पलः । इति केचित् । इति भरतः ॥ गर्द्दपिप्पली । इति ख्यातः । इति सारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः । कन्द-रालः २ कपीतनः ३ सुपार्श्वकः ४ प्लक्षः ५ । इत्यमरः । ३ । ४ । ४२ ॥ शुङ्गी ६ प्लवः ७ कमण्डलुः ८ । इति जटाधरः ॥ गर्द्दभाण्डः ९ प्लवेशः १० कन्दरालकः ११ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ प्लक्षवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाकुड़ इति भाषा ॥ (कपीतनाश्वत्थशब्दयोरस्य विवृति-र्ज्ञेया ॥)
गर्द्दभाह्वयः, पुं, (गर्द्दभेन गन्धेन आह्वयति स्पर्द्धते इति । आ + ह्वे + अच् । यद्वा गर्द्दभः आह्वयः आख्या अस्य ।) कुमुदम् । इति हेम-चन्द्रः । ४ । २३० ॥

गर्द्दभिका, स्त्री, (गर्द्दभः दुर्गन्धमयपिड़काभेदो विद्यतेऽस्यामिति ठन् टाप् च ।) क्षुद्ररोग-विशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
"मण्डलं वृत्तमुत्सन्नं सरक्तं पिड़काचितम् । रुजाकरीं गर्द्दभिकां तां विद्यात् वातपित्तजाम् ॥"
तच्चिकित्सा यथा,—
"विद्रधामिन्द्रवृद्धाञ्च गर्द्दभीं जालगर्द्दभम् । पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्भिषक् ॥ पाके तु शोधयेदाज्यैः पक्वैर्मधुरभेषजैः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
गर्द्दभी, स्त्री, (गर्द्दभस्य पत्नीति स्त्रियां जातौ गौरादित्वाद्वा ङीष् ।) गर्द्दभपत्नी ।
("सहैव दशभिः पुत्त्रैर्भारं वहति गर्द्दभी ॥")
तस्याः क्षीरस्य गुणाः । बलकारित्वम् । वात-श्वासहरत्वम् । मधुराम्लरसत्वम् । रूक्षत्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वञ्च । तद्दधिगुणाः । रूक्ष-त्वम् । उष्णत्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् । पाच-नत्वम् । मधुराम्लरसत्वम् । रुच्यत्वम् । वातदोष-नाशित्वञ्च । तन्नवनीतगुणाः । कषायत्वम् । कफ-वातनाशित्वम् । बल्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाके लघुत्वम् । उष्णत्वम् । मूत्रदोषकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्षुद्रजन्तुविशेषः । गर्द्दभिका-रोगः । इति मेदिनी । भे । १६ ॥ (अस्य लक्षणं यथा,—
"सा विज्ञा वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्द्दभी । मण्डला विपुलोत्सन्ना सरागपिटिकाचिता ॥"
इति वाभटे उत्तरस्थाने एकत्रिंशेऽध्याये ॥)
अपराजिता । श्वेतकण्टकारी । कटभी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्षुद्रकीटभेदः । यथाह सुश्रुतः ।
"पञ्चकीटो दुन्दुभिको मकरः शतपादकः । पञ्चालकः पाकमत्स्यः कृष्णतुण्डोऽथ गर्द्दभी ॥")
गर्द्ध, क लिप्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, गर्द्धयति । इति दुर्गादासः ॥
गर्द्धः, पुं, (गर्द्ध्यते इति । गर्द्ध + भावे घञ् ।) स्पृहा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६४ ॥ गर्द्दभाण्डवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
गर्द्धनः, त्रि, (गृध्यति लुभ्यतीति । गृध + "जु-चङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधीति ।" ३ । २ । १५० । इति युच् ।) लुब्धः । इत्यमरः । ३ । १ । २२ ॥
ग(र्व्व)र्ब्ब, त क ङ दर्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरां-आत्मं-अकं-सेट् ।) दर्पोऽहङ्कारः । ङ, गर्ब्बयते गर्ब्बापयते धनेनैचः । इति दुर्गा-दासः ॥
ग(र्व्व)र्ब्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) गर्ब्बति । इति दुर्गादासः ॥
ग(र्व्व)र्ब्बः, पुं, (गर्ब्ब + भावे अच् । यद्वा, गिरति मदमिति । गॄ निगरणे + "कॄगॄशॄदृभ्यो वः ।" उणा । १ । १५५ । इति वः ।) अहङ्कारः । दर्पार्थादस्माद्गर्ब्बधातोर्भावेऽल्प्रत्ययः ॥ इति मुग्ध-बोधम् ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३१ । २० ।
"यदि दुःखो न रक्षेत भरतो राज्यमुत्तमम् । प्राप्य दुर्म्मनसा वीर ! गर्ब्बे(र्व्वे)ण च विशेषतः ॥")

गर्भः, पुं, (गीर्य्यते जीवसञ्चितकर्म्मफलदात्रा ईश्वरेण प्रकृतिबलात् जठरगह्वरे स्थाप्यते पुरुषशुक्रयोगेणासौ । गॄ + “अर्त्तिगॄभ्यां भन् ।” उणां । ३ । १५२ । इति कर्म्मणि भन् ।) भ्रूणः । तद्विवरणं यथा,—

“स्वर्गाच्च नरकान्मुक्तः क्षीणो गर्भो भवत्यपि ।
नाभिभूतश्च तस्यैव याति बीजद्वयं हि तत् ॥
कललं बुद्बुदत्वञ्च ततः पेशीत्वमेव च ।
पेश्यापलसमोऽण्डः स्यादङ्कुरस्तत उच्यते ॥
अङ्गानामथ चोत्पत्तिः पञ्चानामतुलांशकात् ।
उपाङ्गान्यङ्गुलीनेत्रनासास्यश्रवणानि च ॥
प्ररोहं यान्ति चाङ्गेभ्यस्तद्वत्तेभ्यो नखादिकम् ।
त्वचो रोमाणि जायन्ते केशाश्चैव ततः परम् ॥
नरश्चाधोमुखः स्थित्वा दशमे च स जायते ।
ततस्तु वैष्णवी माया समाश्रयति मोहिनी ॥
बालत्वन्तु कुमारत्वं यौवनं वृद्धतामपि ।
ततश्च मरणं तत्तत्कर्म्ममाप्नोति मानवः ॥
एवं संसारचक्रेऽस्मिन् भ्राम्यते घटियन्त्रवत् ।”
इति गारुड़े २२६ अध्यायः ॥

तस्य लक्षणं यथा,—

“गर्भाशयगतं शुक्रमार्त्तवं जीवसंज्ञकम् ।
प्रकृतिः सविकारा च तत् सर्व्वं गर्भसंज्ञकम् ॥
कालेन वर्द्धितो गर्भो यदाङ्गोपाङ्गसंयुतः ।
भवेत्तदा स मुनिभिः शरीरीति निगद्यते ॥”*॥

तदन्यप्रकृतिर्यथा,—

“यदा नार्य्यावुपेतायां वृषस्यन्त्यौ कथञ्चन ।
मुञ्चन्त्यौ शुक्रमन्योऽन्यमनस्थिस्तत्र जायते ॥
ऋतुस्नाता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमाचरेत् ।
आर्त्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि ॥
मासि मासि प्रवर्द्धेत स गर्भो गर्भलक्षणः ।
कललं जायते तस्या वर्जितं पैतृकैर्गुणैः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अस्य द्वादशधा गतिर्यथा,—

“भुग्नोऽनिलेन विगुणेन ततः स गर्भः
संख्यामतीत्य बहुधा समुपैति योनिम् ।
द्वारं निरुध्य शिरसा जठरेण कश्चित्
कश्चिच्छरीरपरिवर्त्तितकुब्जदेहः ॥
एकेन कश्चिदपरस्तु भुजद्वयेन
तिर्य्यग्गतो भवति कश्चिदवाङ्मुखोऽन्यः ।
“पार्श्वापवृत्तगतिरेति तथैव कश्चि-
दित्यष्टधा गतिरियं ह्यपरा चतुर्द्धा ॥
सङ्कीलकः प्रतिखुरः परिघोऽथ बीज-
स्तेषूर्द्ध्वबाहुचरणैः शिरसा च योनौ ।
सङ्गी च यो भवति कीलकवत् सकीलो
दृश्यैः खुरैः प्रतिखुरः स हि कायसङ्गी ॥
गच्छेद्भुजद्वयशिराः स च बीजकाख्यो
योनौ स्थितः सपरिघः परिघेण तुल्यः ॥”*॥

गर्भनाशलक्षणादि ।

“अपविद्धशिरा या तु शीताङ्गी निरपत्रपा ।
नीलोद्गतशिरा हन्ति सा गर्भं स च तां तथा ॥
मानसागन्तुभिर्मातुरुपतापैः प्रपीड़ितः ।
गर्भो व्यापद्यते कुक्षौ व्याधिभिश्च प्रपीड़ितः ॥”*॥

अन्तर्मृतगर्भलक्षणं यथा,—

“गर्भास्पन्दनमावीनां प्रणाशः श्याववर्णता ।
भवेदुच्छ्वासपूतित्वं शोथश्चान्तर्मृते शिशौ ॥”
इति माधवकरः ॥ * ॥

(“कामान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः ।
गर्भः सञ्जायते नार्य्याः सञ्जातो बाल उच्यते ॥
आधिक्ये रजसः कन्या पुत्रः शुक्राधिके भवेत् ।
नपुंसकं समत्वेन यथेच्छा पारमेश्वरी ॥”
इति पूर्व्वखण्डे चतुर्थेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

“शुद्धे शुक्रार्त्तवे सत्वः स्वकर्म्मक्लेशचोदितः ।
गर्भः सम्पद्यते युक्तिवशादग्निरिवारणौ ॥
बीजात्मकैर्महाभूतैः सूक्ष्मैः सत्वानुगैश्च सः ।
मातुश्चाहाररसजैः क्रमात् कुक्षौ विवर्द्धते ॥
तेजो यथार्करश्मीनां स्फटिकेन तिरस्कृतम् ।
नेन्धनं दृश्यते गच्छत् सत्वो गर्भाशयं तथा ॥
कारणानुविधायित्वात् कार्य्याणां तत्स्वभावता ।
नानायोन्याकृतीः सत्वो धत्तेऽतो द्रुतलोहवत् ॥
अतएव च शुक्रस्य बाहुल्याज्जायते पुमान् ।
रक्तस्य स्त्री तयोः साम्ये क्लीवः शुक्रार्त्तवे पुनः ॥
वायुना बहुशो भिन्ने यथास्वं बह्वपत्यता ।
वियोनिविकृताकारा जायन्ते विकृतैर्मलैः ॥”

“पूर्णषोड़शवर्षा स्त्री पूर्णविंशेन सङ्गता ।
शुद्धे गर्भाशये मार्गे रक्ते शुक्रेऽनिले हृदि ॥
वीर्य्यवन्तं सुतं सूते ततो न्यूनाब्दयोः पुनः ।
रोग्यल्पायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥”

“शुद्धशुक्रार्त्तवं स्वस्थं संरक्तं मिथुनं मिथः ।
स्नेहैः पुंसवनैः स्निग्धं शुद्धशीलितवस्तिकम् ॥
नरं विशेषात् क्षीराज्यैर्मधुरौषधसंस्कृतैः ।
नारीं तैलेन माषैश्च पित्तलैः समुपाचरेत् ॥”

“मासेनोपचितं रक्तं धमनीभ्यामृतौ पुनः ।
ईषत् कृष्णं विगन्धञ्च वायुर्योनिमुखान्नुदेत् ॥
ततः पुष्पे क्षणादेव कल्याणध्यायिनी त्र्यहम् ।
मृजालङ्काररहिता दर्भसंस्तरशायिनी ॥
क्षैरेयं यावकं स्तोकं कोष्ठशोधनकर्षणम् ।
पर्णे शरावे हस्ते वा भुञ्जीत ब्रह्मचारिणी ॥
चतुर्थेऽह्नि ततः स्नात्वा शुक्लमाल्याम्बरा शुचिः ॥
इच्छन्ती भर्त्तृसदृशं पुत्रं पश्येत् पुरः पतिम् ।
ऋतुस्तु द्वादशनिशाः पूर्व्वास्तिस्रश्च निन्दिताः ॥
एकादशी च युग्मासु स्यात् पुत्रोऽन्यासु कन्यका ।
उपाध्यायोऽथ पुत्रीयं कुर्व्वीत विधिवद्विधिम् ॥
नमस्कारपरायास्तु शूद्राया मन्त्रवर्ज्जितम् ।
अवन्ध्य एवं संयोगः स्यादपत्यञ्च कामतः ॥
सन्तोऽप्याहुरपत्यार्थं दम्पत्योः सङ्गतं रहः ।
दुरपत्यं कुलाङ्गारो गोत्रे जातं महत्यपि ॥
इच्छेतां यादृशं पुत्रं तद्रूपचरितांश्च तौ ।
चिन्तयेतां जनपदांस्तदाचारपरिच्छदौ ॥
कर्म्मान्ते च पुमान् सर्पिः क्षीरशाल्योदनाशितः ।
तैलमाषोत्तराहारा तत्र मन्त्रं प्रयोजयेत् ॥
अहिरसि आयुरसि सर्व्वतः प्रतिष्ठासि धाता त्वाम् ।
दधातु विधाता त्वां दधातु ब्रह्मवर्चसा भवेति ॥
ब्रह्मा बृहस्पतिर्विष्णुः सोमः सूर्य्यस्तथाश्विनौ ।
भगोऽथ मित्रावरुणौ वीरं ददतु मे सुतम् ।
सान्त्वयित्वा ततोऽन्योन्यं संविशेतां सुदान्वितौ ।
उत्ताना तन्मना योषित् तिष्ठेदङ्गैः सुसंस्थितैः ।
तथाहि बीजं गृह्णाति दोषैः स्वस्थानमाश्रितैः ।
लिङ्गन्तु सद्यो गर्भाया योन्या बीजस्य संग्रहः ।
तृप्तिर्गुरुत्वं स्फुरणं शुक्रास्रानुबन्धनम् ।
हृदयस्पन्दनं तन्द्रा तृड्ग्लानिर्लोमहर्षणम् ।
अव्यक्तः प्रथमे मासि सप्ताहात् कललो भवेत् ।
गर्भः पुंसवनान्यत्र पूर्व्वं व्यक्तेः प्रयोजयेत् ।
बली पुरुषकारो हि दैवमप्यतिवर्त्तते ।
पुष्ये पुरुषकं हैमं राजतं वाथ वायसम् ।
कृत्वाग्निवर्णं निर्व्वाप्य क्षीरे तस्याञ्जलिं पिबेत्
गौरदण्डमपामार्गं जीवकर्षभसैर्य्यकान् ।
पिबेत् पुष्ये जले पिष्टान् एकद्वित्रिसमस्तशः ।
क्षीरेण श्वेतबृहतीमूलं नासापुटे स्वयम् ।
पुत्रार्थं दक्षिणे सिञ्चेत् वामे दुहितृवाञ्छया ।
पयसा लक्ष्मणामूलं पुत्रोत्पादस्थितिप्रदम् ।
नासयास्येन वा पीतं वटशुङ्गाष्टकन्तथा ।
ओषधीर्जीवनीयाश्च बाह्यान्तरुपयोजयेत् ।
उपचारः प्रियहितैर्भर्त्रा भृत्यैश्च गर्भधृक् ।
नवनीतघृतक्षीरैः सदा चैनामुपाचरेत् ।
अतिव्यवायमायासं भारं प्रावरणं गुरु ।
अकालजागरस्वप्नकठिनोत्कटकासनम् ।
शोकक्रोधभयोद्वेगवेगश्रद्धाविधारणम् ।
उपवासाध्वतीक्ष्णोष्णगुरुविष्टम्भिभोजनम् ।
रक्तं निरसनं श्वभ्रकूपेक्षां मद्यमामिषम् ।
उत्तानशयनं यच्च स्त्रियो नेच्छन्ति तत् त्यजेत्
तथा रक्तस्रुतिं शुद्धिं वस्तिमामासतोऽष्टमात् ।
एभिर्गर्भः स्रवेदामः कुक्षौ शुष्येत् म्रियेत वा
वातलैश्च भवेद्गर्भः कुब्जान्धजड़वामनः ।
पित्तलैः खलतिः पिङ्गः श्वित्री पाण्डुः कफात्मभिः ।
व्याधींश्चास्या मृदुसुखैरतीक्ष्णैरौषधैर्जयेत् ।
द्वितीये मासि कललाद्घनः पेश्यथवार्व्वुदम् ।
पुंस्त्रीक्लीवाः क्रमात्तेभ्यस्तत्र व्यक्तस्य लक्षणम्
व्यक्तीभवति मासेऽस्य तृतीये गात्रपञ्चकम् ।
मूर्द्धा द्वे सक्थिनी बाहू सर्व्वसूक्ष्माङ्गजन्म च
सममेव हि मूर्द्धाद्यैर्ज्ञानञ्च सुखदुःखयोः ।
गर्भस्य नाभौ मातुश्च हृदि नाड़ी निबध्यते ।
यया स पुष्टिमाप्नोति केदार इव कुल्यया ।
चतुर्थे व्यक्तताङ्गानाञ्चेतनायाश्च पञ्चमे ।
षष्ठे स्नायुशिरारोम-बल-वर्ण-नख-त्वचाम् ।
सर्व्वैः सर्व्वाङ्गसम्पूर्णो भावैः पुष्यति सप्तमे ।
गर्भेणोत्पीड़िता दोषास्तस्मिन् हृदयमाश्रिताः
कण्डूं विदाहं कुर्व्वन्ति गर्भिण्याः किक्किसानि च
नवनीतं हितन्तत्र कोलाम्बुमधुरौषधैः ।
सिद्धमल्पपटुस्नेहं लघुस्वादु च भोजनम् ।
चन्दनोशीरकल्केन लिम्पेदूरुस्तनोदरम् ।
ओजोऽष्टमे सञ्चरति माता पुत्रौ मुहुः क्रमात् ।
तेन तौ म्लानमुदितौ तत्र जातो न जीवति ।
शिशुरोजोऽनवस्थानात् नारी संशयिता भवेत्

क्षीरपेया च पेयात्र सघृतान्वासनं हितम् ।
मधुरैः साधितं शुद्ध्यै पुराणशकृतस्तथा ॥
शुष्कमूलककोलाम्लकषायेण प्रशस्यते ।
शताह्वाकल्कितो वस्तिः स तैलघृतसैन्धवः ॥
तस्मिंस्त्वेकाहयातेऽपि कालः सूतेरतः परम् ।
गर्भाद्विकारकारी स्यात् कुक्षौ वातेन धारितः ॥
प्रसवे नवमे मासि स्निग्धो मांसरसौदनः ।
बहुस्नेहा यवागूर्वा पूर्व्वोक्तश्चानुवासनम् ॥
अत एव पिचुश्चास्या योनौ नित्यं निधापयेत् ।
वातघ्नपत्रभङ्गाम्भः शीतं स्नानेऽन्वहं हितम् ॥
निःस्नेहाङ्गी न नवमान्मासात् प्रभृति वासयेत् ।
प्राग्दक्षिणस्तनस्तन्या पूर्व्वं तत् पार्श्वचेष्टिनी ॥
पुन्नामदोहदप्रश्नरता पुंस्वप्नदर्शिनी ।
उन्नते दक्षिणे कुक्षौ गर्भे च परिमण्डले ॥
पुत्रं सूतेऽन्यथा कन्यां या चेच्छति नृसङ्गतिम् ।
नृत्यवादित्रगान्धर्व्व-गन्धमाल्यप्रिया च या ॥
क्लीवं तत् सङ्करे तत्र मध्यं कुक्षेः समुन्नतम् ।
यमौ पार्श्वद्वयोन्नामात् कुक्षौ द्रोण्यामिव स्थिते ॥
प्राक् चैव नवमान्मासात् सूतिकागृहमाश्रयेत् ।
देशे प्रशस्ते सम्भारैः सम्पन्नं साधकेऽहनि ॥
तत्रोदीक्षेत सा सूतिं सूतिका परिवारिता ।
अद्य श्वः प्रसवे ग्लानिः कुक्ष्यक्षिश्लथताक्लमः ॥
अधो गुरुत्वमरुचिः प्रसेको बहुमूत्रता ।
वेदनोरूदरकटीपृष्ठहृद्बस्तिवंक्षणे ॥
योनिभेदरुजातोदस्फुरणस्रवणानि च ।
आवीनामनु जन्मातस्ततो गर्भोदकस्रुतिः ॥
अथोपस्थितगर्भां तां कृतकौतुकमङ्गलाम् ।
हस्तस्थपुन्नामफलां स्वभ्यक्तोष्णाम्बुसेचिताम् ॥
पाययेत् सघृतां पेयां तनौ भूशयने स्थिताम् ।
आभुग्नसक्थिमुत्तानामभ्यक्ताङ्गीं पुनः पुनः ॥
अधोनाभेर्विमृद्नीयात् कारयेज्जृम्भचंक्रमम् ।
गर्भः प्रयात्यवागेवन्तल्लिङ्गं हृद्विमोचनः ॥
आविश्य जठरं गर्भो वस्तेरुपरि तिष्ठति ।
आवी हि त्वरयन्त्येनां खट्वामारोपयेत्ततः ॥
अथ सम्पीडिते गर्भे योनिमस्याः प्रसाधयेत् ।
मृदुपूर्व्वं प्रवाहेत वाढमाप्रसवाच्च सा ॥
हर्षयेत्तां मुहुः पुत्रजन्मशब्दजलानिलैः ।
प्रत्यायान्ति तथा प्राणाः सूतिक्लेशावसादिताः ॥
धूपयेद्गर्भसङ्गे तु योनिं कृष्णाहिकञ्चुकैः ।
हिरण्यपुष्पीमूलञ्च पाणिपादेन धारयेत् ॥
सुवर्च्चलां विशल्यां वा जरायुपतनेऽपि च ।
कार्य्यमेतत् तथोत्क्षिप्य बाह्वोरेनां विकम्पयेत् ॥
कटीमाकोटयेत् पार्ष्ण्या स्फिचौ गाढं निपी-
डयेत् ।
तालुकण्ठं स्पृशेद्वेण्या मूर्द्ध्नि दद्यात् स्नुहीपयः ॥
भूर्ज्जलाङ्गलिकीतुम्बीसर्पत्वक्कुष्ठसर्षपैः ।
पृथग् द्वाभ्यां समस्तैर्वा योनिलेपनधूपनम् ॥
कुष्ठतालीशकल्कं वा सुरामण्डेन पाययेत् ।
यूषेण वा कुलत्थानां बिल्वजेनासवेन वा ॥
शताह्वासर्षपाजाजीशिग्रुतीक्ष्णाकचित्रकैः ।
सहिङ्गुकुष्ठमदनैर्मूत्रे क्षीरे च सार्षपम् ॥
तैलं सिद्धं हितं पायौ योन्यां वाप्यनुवासनम् ।
शतपुष्पा वचाकुष्ठकणासर्षपकल्कितः ॥
निरूहः पातयत्याशु सस्नेहलवणोऽपराम् ।
तत्सङ्गे ह्यनिलो हेतुः सा निर्यात्याशु तज्जयात् ।
कुशला पाणिनाक्तेन हरेत् कृत्तनखेन वा ।
मुक्तगर्भापरां योनिं तैलेनाङ्गञ्च मर्द्दयेत् ॥
मक्कल्लाख्ये शिरोवस्तिकोष्ठशूले तु पाययेत् ।
सचूर्णितं यवक्षारं घृतेनोष्णजलेन वा ॥
धान्याम्बु वा गुडव्योषत्रिजातकरजोऽन्वितम् ॥”
इति वाभटे शरीरस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥*॥

अथ गर्भोपचारः ।

आत्रेय उवाच ।

“प्रथमे मासि मधुकं मधुपुष्पाणि चैव हि ।
नवनीतेन पयसा मधुरं पाययेच्च सा ॥
द्वितीये मासि काकोलीं मधुरं पाययेत्तथा ।
तृतीये कृशरं श्रेष्ठं चतुर्थे च कृतौदनम् ॥
पञ्चमे पायसं दद्यात् षष्ठे च मधुरं दधि ।
सप्तमे घृतखण्डेन चाष्टमे घृतपूरकम् ॥
नवमे विविधान्नानि दशमे दोहदन्तथा ।
मासि तृतीये सम्प्राप्ते दोहदं भवति स्त्रियाः ॥
यद्यत् कामयते सा च तत्तद्दद्याद्भिषग्वरः ।
वर्ज्जयेद्द्विदलान्नानि विदाहीनि गुरूणि च ॥
अम्लानि सोष्णतीक्ष्णानि गुर्व्विणीनां विवर्ज्जयेत् ।
मृत्तिका भक्षणीया न न च शूरणकन्दकाः ॥
रसोनञ्च पलाण्डुञ्च सन्त्यक्तो गुर्व्विणीस्त्रिया ।
शूरणानि प्रदेयानि गौल्यानि सरसानि च ॥
पथ्ये हितानि चैतानि गुर्व्विणीनां सदा भिषक् ।
व्यायामं मैथुनं रोषं शैत्यञ्चक्रमणन्तथा ॥
वर्ज्जयेद्गुर्व्विणीनाञ्च जायन्ते सुखसम्पदः ॥
अथोपपन्नं विहितमपि स्वकीयाचारेण पञ्च-
मासिकमष्टमासिकं वा । ब्राह्मणमङ्गलादिभि-
र्गोत्रभोजनमपि कर्त्तव्यम् । दोहदादिषु परि-
पूर्णेषु रूपवान् शूरः पण्डितः शीलवान् पुत्रो
जायते ॥” इति महर्ष्यात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे
तृतीयस्थाने गर्भोपचारो नाम अष्टचत्वारिंशो
ऽध्यायः ॥ * ॥

अथ चलितगर्भचिकित्सा ।

आत्रेय उवाच ।

“प्रथमे मासि गर्भस्य चलनं दृश्यते यदि ।
तदा मधुकन्दष्टीका चन्दनं रक्तचन्दनम् ॥
पयसा लोडितं पीतं तेन गर्भः स्थिरो भवेत् ।
द्वितीये मासि चलिते मृणाले नागकेशरम् ॥
तृतीये मासि गर्भस्य चलनं दृश्यते यदा ।
तदा मृषककीकृत्तु शर्करां पयसा पिबेत् ॥
चतुर्थे मासि दाहश्च पिपासा शूलमेव च ॥
ज्वरेण स्त्रीणां यदि गर्भश्चलते तदोशीरचन्दन-
नागकेशरधातकीकुसुमशर्कराघृतमधुदधि पाय-
येत् । पञ्चमे मासे चलिते गर्भे दाडिमी-
पत्राणि चन्दनं दधि मधु च पाययेत् । षष्ठे-
मासि गैरिकं कृष्णमृत्तिकां गोमयभस्म उदकं
परिस्रुतं शीतलं चन्दनं शर्करया सह पिबेत् ।
सप्तमे मासि गोक्षुरसमङ्गापद्मकघनसुशीरं मधुरं
पाययेत् । अष्टमे मासि रोध्रं मधुमागधिकाश्च
सह दुग्धेन पीतवतीनाञ्चलिते गर्भे स्त्रीणां
सुखं सम्पद्यते ।” इति महर्ष्यात्रेयभाषिते
हारीतोत्तरे तृतीये स्थाने चलितगर्भचिकित्सा
नामोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ * ॥
“नरो धातुबलेनापि जीवितश्चात्र दृश्यते ।
तस्माच्च मैथुनात् सम्यग्जायते गर्भसम्भवः ॥

हारीत उवाच ।

संयोगेन विना शास्त्र ! कथं गर्भो न जायते ।
संयोगेन विना पुष्पं फलं वा न कथं भवेत् ॥
वृक्षवन्न कथं स्त्रीणां फलोत्पत्तिः प्रदृश्यते ।
एतत् पृष्टो महाचार्य्यः प्रोवाच ऋषिपुङ्गवः ॥

आत्रेय उवाच ।

विरुद्धानाञ्च वल्लीनां स्थावराणाञ्च पुत्रक ! ।
तत्र धातुसमं बीजं सह योगेन वर्त्तते ॥
न भिन्नदृष्टिस्तस्यैव दृश्यते शृणु पुत्रक ! ।
स्थावराणाञ्च सर्व्वेषां शिवशक्तिमयं विदुः ॥
निश्चलोऽपि शिवो ज्ञेयो वाग्निशक्तिर्महामते ! ।
तत्र स्त्रीपूरुषगुणा वर्त्तन्ते समयोगतः ॥
आम्रपुष्पं फलं तद्वत् बीजं शुक्रमयं विदुः ।
स्त्रीणां रजोमयं रेतो बीजाद्यमिन्द्रियं नरे ॥
तस्मात् संयोगतः पुत्रो जायते गर्भसम्भवः ।
प्रथमेऽहनि रेतश्च संयोगात् कललञ्च यत् ॥
जायते बुद्बुदाकारं शोणितञ्च दशाहनि ।
घनं पञ्चदशाहे स्यात् विंशाहे मांसपिण्डकम् ॥
मासैकेन च पिण्डस्य पञ्च तत्त्वं प्रजायते ।
पञ्चाशद्दिवसे प्राप्ते अङ्कुराणाञ्च सम्भवः ॥
मासत्रये तु सम्प्राप्ते हस्तपादौ प्रवर्त्तितौ ।
सार्द्धमासत्रये प्राप्ते शिरश्च सारवद्भवेत् ॥
चतुर्थके च लोमानां सम्भवश्चात्र दृश्यते ।
पञ्चमे च सजीवः स्यात् षष्ठे प्रस्फुरणं भवेत् ॥
अष्टमे मासि याते च अग्नियोगः प्रवर्त्तते ।
मासे तु नवमे प्राप्ते जायते तस्य चेष्टितम् ॥
जायते तस्य वैराग्यं गर्भवासस्य कारणात् ।
दशमे च प्रसूयेत तथैकादशमासि वा ॥
अथ दोषबलेनापि गर्भो वापि प्रसूयते ।
वातसंप्रेरिते गर्भे अपूर्णे दिवसे यदि ॥
प्रसूतये वाप्यथ तद्गर्भे बालः प्रदृश्यते ॥”
इति हारीते शारीरस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥*॥)
शिशुः । (गीर्य्यते निगीर्य्यते निःक्षिप्यते वीर्य्यं योनि-
रन्ध्रेणास्मिन् । गिरति सिञ्चति निषेकं करोति
रेतोऽत्र वा । गॄ गॄ वा + भन् ।) कुक्षिः । (यथा,
महाभारते । १४ । १८ । ६ ।
“यथा लोहस्य निस्यन्दो निषिक्तो विम्बविग्रहम् ।
उपैति तद्विजानीहि गर्भे जीवप्रवेशनम् ॥”)
सन्धिः । पनसकण्टकम् । इति मेदिनी ॥ भे । ३ ॥
मध्यम् । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । १७६ ।
“केतकगर्भे गन्धादरेण दूरादमी द्रुतमुपेताः ॥”)
अपवरकः । इति हेमचन्द्रः ॥ गङ्गादिसन्निहित-
देशः । यथा,—
“भाद्रकृष्णचतुर्द्दश्यां यावदाक्रमते जलम् ।
तावद्गर्भं विजानीयात् तदूर्द्ध्वं तीरमुच्यते ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(आभ्यन्तरिकवस्तुमात्रम् । यथा, गो: रामायणे । ४ । २७ । ३ ।
"अष्टमासधृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभि: ।
रसं सर्व्वसमुद्राणां द्यौ: प्रसूते रसायनम् ॥")

गर्भकं, क्ली, (गर्भ + संज्ञायां कन् । यद्वा चन्द्रस्य गर्भद्वयमिव कायतीति । कै + क: ।) रजनीद्वन्द्वम् । इति हेमचन्द्र: ।२।५८॥ दुइ रात्रि इति भाषा ॥

गर्भक:, पुं, (गर्भे केशगर्भे केशमध्ये इति यावत् कायते प्रकाशते शोभते इत्यर्थ: । यद्वा गर्भ इव प्रतिकृति: । "इवे प्रतिकृतौ ।" ५ । ३ । ९६ । इति कन् ।) केशमध्यस्थितमाल्यम् । इत्यमर: । २ । ७ । १३५ । खोपार माला इति भाषा ॥

गर्भकर:, पुं, (गर्भं करोति गर्भदोषं निवारयति व्यवहारयोगेन इति । कृ + ट: ।) पुत्त्रजीववृक्ष: । इति भावप्रकाश: ॥

गर्भघातिनी, स्त्री, (गर्भं घातयति स्रावयतीति । हन् + णिच् + णिनि: ङीप् च ।) लाङ्गलिकावृक्ष: । इति रत्नमाला ॥

गर्भण्ड:, पुं, (गर्भस्य अण्ड इव । शकन्ध्वादित्वात् अकारलोपे साधु: ।) नाभिगुड़क: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ नाभिर गोंड़ इति भाषा ॥

गर्भद:, पुं, (गर्भं ददाति उत्पादयति व्यवहारेणेति । दा + क: ।) पुत्त्रजीववृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

गर्भदात्री, स्त्री, (गर्भं ददातीति । दा + तृच् ङीप् ।) क्षुपविशेष: । गर्भदा इति ख्याता । तत्पर्य्याय: । पुत्त्रदा २ प्रजादा ३ अपत्यदा ४ वृद्धिप्रदा ५ प्राणिमाता ६ तापसद्रुमसन्निभा ७ । अस्य गुणा: । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । नारीपुष्पादिदोषपित्तदाहश्रमनाशित्वम् । गर्भसम्भूतिदातृत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥

गर्भनुत्, [द्] पुं, (गर्भं नुदति प्रेरयति नाशयतीत्यर्थ: । नुद् + क्विप् ।) कलिकारीवृक्ष: । इति भावप्रकाश: ॥ विषलाङ्गलिया इति भाषा ॥

गर्भपाकी, [न्] पुं, (गर्भस्य पाक: परिपाक: परिणतिरित्यर्थ: साध्यतयास्त्यस्य इति इनि: ।) षष्टिकव्रीहि: । इति हेमचन्द्र: । ४ । २३४ ॥ षेटे धान इति भाषा ॥

गर्भपात:, पुं, (गर्भस्य पात: पतनं विच्युतिरित्यर्थ: ।) पञ्चमषष्ठमासीयस्य कठिनशरीरस्य गर्भस्य पतनम् । (यथा, माधवकरोक्तवैद्यके ।
"आ चतुर्थात् ततो मासात् प्रस्रवेद्गर्भविच्युति: ।
तत: स्थिरशरीरस्य पात: पञ्चमषष्ठयो: ॥"
तथाच सुश्रुते निदानस्थाने १ अध्याये ।
"गर्भपातनिमित्तञ्च शोणितातिस्रवाच्च य: ।
अभिघातनिमित्तश्च न सिध्यत्यपतानक: ॥")
अस्य प्रमाणादि विशेषतो गर्भस्रावशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

गर्भपातक:, पुं, (गर्भं पातयति नाशयतीति । पत् + णिच् + ण्वुल् ।) रक्तशोभाञ्जनवृक्ष: । इति जटाधर: ॥

गर्भपातन:, पुं, (गर्भं पातयतीति । पत् + णिच् + कर्त्तरि ल्यु: ।) रीठाकरञ्ज: । इति भावप्रकाश: ॥

गर्भपातनी, स्त्री, (गर्भपातन + संज्ञायां ङीष् । गौरादित्वादित्येके ।) कलिकारीवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

गर्भपातिनी, स्त्री, (गर्भं पातयतीति । पत् + णिच् + णिनि: । स्त्रियां ङीप् ।) विशल्यावृक्ष: । इति जटाधर: ॥

गर्भरूप:, त्रि, (गर्भे देहकोषे रूपं लावण्यादिकं यस्य । यद्वा गीर्य्यते निगीर्य्यते प्रकाश्यते रूपं यस्मात् । तारुण्यप्रभावादिति यावत् ।) तरुण: । इति भूरिप्रयोग: ॥

गर्भवती, स्त्री, (गर्भो विद्यतेऽस्या: अस्यां वा । अस्त्यर्थे मतुप् । मस्य वत्वम् ।) अन्तरापत्या । (यथा, महाभारते । ३ । १३४ । १७ ।
"दशैव मासान् बिभ्रति गर्भवत्य: ।
दशेरका दशदाशा दशार्हा: ॥")
तत्पर्य्याय: । अन्तर्वत्नी २ गुर्व्विणी ३ गर्भिणी ४ ससत्त्वा ५ आपन्नसत्त्वा ६ दोहदवती ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ उदरिणी ८ गुर्व्वी ९ । इति हेमचन्द्र: । ३ । २०२ ॥ अथ सद्योगृहीतगर्भाया लक्षणम् । यथा,—
"शुक्रशोणितयोर्योनिरस्रावोऽथ श्रमोद्भव: ॥
सावसाद: पिपासा च ग्लानि: स्फुर्त्तिभंगे भवेत् ॥"
तस्या उत्तरोत्तरकालीनलक्षणम् । यथा,—
"स्तनयोर्मुखकाष्णर्यं स्यात् रोमराज्युद्गमस्तथा ।
अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्या: संमील्यन्ते विशेषत: ॥
छर्द्दयेत् पथ्यभुक्तापि गन्धादुद्विजतेऽशुभात् ।
असेक: सदनञ्चैव गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते ॥" * ॥
पुत्त्रगर्भवत्या लक्षणम् । यथा,—
"पुत्त्रगर्भयुतायास्तु नार्य्या मासि द्वितीयके ।
गर्भो गर्भाशये लक्ष्य: पिण्डाकारोऽपरं शृणु ॥
दक्षिणाक्षिमहत्त्वं स्यात् प्राक्क्षीरं दक्षिणस्तने ।
दक्षिणोरु: सुपुष्ट: स्यात् प्रसन्नमुखवर्णता ॥
पुन्नामधेयद्रव्येषु स्वप्नेष्वपि मनोरथ: ।
आम्रादि फलमाप्नोति स्वप्नेषु कमलादि च ॥" * ॥
कन्यागर्भवतीलक्षणम् । यथा,—
"कन्यागर्भवतीगर्भे पेशी मासि द्वितीयके ।
पुत्त्रगर्भस्य लिङ्गानि विपरीतमवेक्षते ॥" * ॥
नपुंसकगर्भवतीलक्षणम् । यथा,—
"नपुंसकं यदा गर्भो भवेद्गर्भोऽर्व्वुदाकृति: ।
उन्नते भवत: पार्श्वे पुरस्तादुदरं महत् ॥"
इति भावप्रकाश: ॥

गर्भशय्या, स्त्री, (गर्भे गर्भगता वा शय्येव । गर्भगतस्यापत्यस्य वासस्थानमित्यर्थ: ।) गर्भोत्पत्तिस्थानम् । तत्तु पित्ताशयपक्वाशययोर्मध्यवर्त्ति । तस्या रूपं यथा, भावप्रकाशे ।
"शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्त्ता सा च कीर्त्तिता ।
तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रकीर्त्तिता ॥
यथा रोहितमत्स्यस्य मुखं भवति रूपत: ।
तत् संस्थाञ्च तथारूपां गर्भशय्यां विदुर्बुधा: ॥"
(यथा, वेणीसंहारे । ३ ये अङ्के ।
"यो य: शस्त्रं बिभर्त्ति स्वभुजगुरुमदात् पाण्डवीनां चमूनां
यो य: पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।")

गर्भस्राव:, पुं, (गर्भस्य स्राव: च्युति: पात इत्यर्थ: ।) गर्भपात: । चतुर्थमासपर्य्यन्तं शोणितरूपगर्भस्य स्रवणम् । पेटखसा इति भाषा । तस्याशौचं यथा,—
"यदि गर्भो विपद्येत स्रवते वापि योषित: ।
यावन्मासान् स्थितो गर्भस्तावद्दिनानि सूतकम् ॥"
इति गारुडे १०७ अध्याय: ।
"रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्रावे विशुध्यति ।"
इति मनु: । ५ । ६६ । * ।
"अर्व्वाक् षण्मासत: स्त्रीणां यदि स्यात् गर्भसंस्रव: ।
तदा माससमैस्तासामशौचं दिवसै: स्मृतम् ।
अत ऊर्द्ध्वन्तु पतने स्त्रीणां स्याद्दशरात्रकम् ।
सद्य:शौचं सपिण्डानां गर्भस्रावाच्च वा तत: ॥"
इति कूर्म्मपुराणम् ॥ * ।
("अन्तराजन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुध्यति ।
गर्भस्रावे मासतुल्या निशा: शुद्धेस्तु कारणम् ।"
इति याज्ञवल्क्य: । ३ । २० ।)
अन्यत् अशौचशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ * ॥

अथ गर्भस्रावनिदानलक्षणे ।

"भयाभिघाततीक्ष्णोष्णपानाशननिषेवणात् ।
गर्भे पतति रक्तस्य सशूलं दर्शनं भवेत् ॥
आ चतुर्थात् ततो मासात् प्रस्रवेद्गर्भविद्रव: ।
तत: स्थिरशरीरस्य पात: पञ्चमषष्ठयो: ।
गर्भोऽभिघातविषमाशनपीडनाद्यै:
पक्वं द्रुमादिव फलं पतति क्षणेन ।
मूढ: करोति पवन: खलु मूढगर्भं
शूलञ्च योनिजठरादिषु मूत्रसङ्गम् ॥"
इति माधवकर: ।

अथ गर्भस्रावपातयोर्निदानमाह ।

"ग्राम्यधर्म्माध्वगमनयानस्खलनपीड़नै: ।
ज्वरोपवासोत्पतनप्रहाराजीर्णधावनै: ॥
वमनाच्च विरेकाच्च कुन्थनाद्गर्भपातनात् ।
तीक्ष्णक्षारोष्णकटुकतिक्तरूक्षनिषेवणात् ॥
वेगाभिघाताद्विषमादासनाच्छयनाद्भयात् ।
गर्भे पतति रक्तस्य सशूलं दर्शनं भवेत् ॥"
गर्भपातनात् नियमेन गर्भपातनशीलं द्रव्यं तस्मात् ॥ गर्भस्य स्रावपातयो: पूर्व्वरूपमाह । गर्भे पततीत्यादि । पतति स्रावेण पातेन वा पतिष्यति ॥ * ॥

स्रावपातयोरवधिमाह ।

आ चतुर्थात्ततो मासात् प्रस्रवेद्गर्भविद्रव: ।
तत: स्थिरशरीरस्य पात: पञ्चमषष्ठयो: ।
आ चतुर्थात् मासात् चतुर्थमासपर्य्यन्तम् । गर्भस्य विद्रव: शोणितरूप: । गर्भ: भवति शोणितमिति भोजवचनात् । स्थिरशरीरस्य कठिनशरीरस्य गर्भस्य । गर्भपातस्य हेतुं दर्शयति ।
गर्भोऽभिघातविषमासनपीडनाद्यै:
पक्वं द्रुमादिव फलं पतति क्षणेन ।

। हृत्तलयं पत्रं फलं अभिघातेनाकाल पतति तथा गर्भोऽप्यभिघातादिनाऽकालेऽपि त ॥ * ॥

अथ गर्भस्रावस्य चिकित्सा ।
गया गर्भतो रक्तं स्रवेद्यदि मुहुर्मुहुः ।
रोधाय सुशिशिरधसत्पलादि सृतं पिबेत् ॥
उत्पलादिगणमाह ।
पलं नीलमारक्तं कह्लारं कुमुदं तथा ।
अभोजञ्च मधुकसत्पलादिरयं गणः ॥
मैलिनो हरत्येव दाहं तृष्णां हृदामयम् ।
पित्तञ्च मूर्च्छाञ्च तथा छर्दिमरोचकम् ॥*॥
अथ गर्भपातस्योपद्रवानाह ।
समाने गर्भे स्याद्दाहं शूलञ्च पार्श्वयोः ।
रक् प्रदरानाहौ मूत्रसङ्गश्च जायते ॥
समाने पतति ॥ * ॥ अथ गर्भस्य स्थाना-
गमने चोपद्रवानाह ।
नात् स्थानान्तरं तस्मिन् प्रयात्यपि च जायते ।
मपक्वाशयादौ तु चोभः पूर्व्वेऽप्युपद्रवाः ॥
र्व्युपद्रवाः पार्श्वे शूलादयः ॥ * ॥
तच्चिकित्सामाह । [चरेत् ।
यथा शीताः क्रियास्तेषु दाहादिषु समा-
काशीरबूकाणां मूलेर्गोक्षुरकस्य च ॥
ं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलनुत् परम् ।
द्रामधुकश्चुद्राम्लानैः सिद्धं पयः पिबेत् ॥
रामधुसंयुक्तं गुर्व्विण्यावेदनापहम् ।
ज्ञानः पुष्पजातिः । अयं वाणपुष्पं इति
डादौ प्रसिद्धः ।” इति भावप्रकाशः ॥
वी, [न] पुं, (गर्भं उदरस्थशिशुं स्राव
 वियोतयति सेवनेनेति । गर्भ + स्रु + णिच्
“नन्दिग्रहीति ।” ३ । १ । १३४ । इति
निः ।) हिन्तालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गारं, क्ली, (गर्भ इव आगारं गृहम् । गृहाभ्य-
रवर्त्तित्वात् तथात्वम् ।) गृहमध्यभागः ।
मगृहम् । गृहाभ्यन्तरं घ इत्येके । इति भरतः ॥
र्य्यायः । वासगृहम् २ । इत्यमरः । २ ।
। २८ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७।७१।
गाप्यस्मीं ससुहृच्च तत्र राजसुता ययौ ।
तैव देवं दृष्ट्वा गर्भागारादथाविशत् ॥” * ॥
र्भः कुक्षिः आगारं गृहमिव । शिशोराश्रय-
भूतत्वात्तथात्वम् । यद्वा, गर्भस्य उदरस्य-
शोरागारम् ।) गर्भाशयः । इति राज-
र्घण्टः ॥
धानं, क्ली, (गर्भं आधीयतेऽनेनेति । आ +
 + करणे ल्युट् ।) दशसंस्कारान्तर्गतप्रथम-
स्कारः । यथा,—
गर्भाधानन्तौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा ।
तौ ऋतुकाले । स च कालो याज्ञवल्क्येनोक्तः ।
ड़शर्त्तुनिशाः क्षीणा तासु युग्मासु संविशेत् ।”
ति मलमासतत्त्वम् ॥ तत्र क्रमः ।“ऋतुस्नानादूर्द्धं
थिकेदिवसे सायं सन्ध्यायामतीतायां पतिः शुचिः
र्भिः सुवेशः मङ्गल्य सूर्य्यार्घं दत्त्वा पूर्व्वाभि-
खोपविश्यायाश्च बध्वा दक्षिणहस्तेनोपस्थं
स्पृशन् मन्त्रं जपेत् ततः पुनरपि उपस्थं स्पृशन्
मन्त्रं जपेत् । ततो भार्य्यामुपेयात् ।” इति भव-
देवभट्टः ॥ तद्विहितनिषिद्धनक्षत्रादि यथा,—
“ज्येष्ठा मूला मघाश्लेषा रेवती कृत्तिकाश्विनी ।
उत्तरात्रितयं त्यक्त्वा पर्व्ववर्ज्ज्यं व्रजेद्दतौ ॥”
पर्व्वाण्याह विष्णुपुराणम् ।
“चतुर्द्दश्यष्टमी चैव अमावास्याथ पूर्णिमा ।
पर्व्वाण्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ॥”
शौनकः ।
“पुंनक्षत्राणि चैतानि तिष्यो हस्तः पुनर्व्वसुः ।
अभिजित् प्रौष्ठपश्चैवानुराधाषाढ़श्रवणयुक् ॥”
अन्यच्च । [पुष्यश्च ।
“हस्तो मूलं श्रवणः पुनर्व्वसुर्मृगशिरस्तथा
गर्भाधानादिकार्य्येषु पुंनामायं गणः शुभदः ॥
रोहिण्यन्त्यकचित्राहिविशाखपूतवर्ज्जिते ।
भे पुंग्रहाहे स्त्रीशुद्धा फलबन्धनमिष्यते ॥
पुष्यार्कचन्द्रशिवमूलपुनर्व्वसुः स्या-
दाषाढ़युग्महरिभाद्रपदद्वयञ्च ।
एतानि पुंसि कथितानि शुभानि भानि
कार्य्येषु गर्भपतनादिभयञ्च भेषु ॥
नन्दा भद्रा भवेत् पुंसि स्त्रीषु पूर्णा जया स्मृता ।
रिक्ता नपुंसके त्याज्या सस्मार्त्तां परिवर्ज्जयेत् ॥
स्त्रीणामृतुर्भवति षोड़शवासराणि
तत्रादितः परिहरेच्च निशाश्चतस्रः ।
युग्मासु रात्रिषु नरा विषमासु नार्य्यः
कुर्य्यान्निषेकमथ तास्वपि पर्व्ववर्ज्जम् ॥
मूलर्क्षे स्मृतिदुष्टत्वाद्गर्भाधानेषु नेष्यते ।
तस्य पुंसवनादौ तु पुंसंज्ञत्वे प्रयोजनम् ॥
(मतान्तरे तु चतुर्थेऽहनि स्नानानन्तरं नार्य्यः
शुध्यन्ति । यथाह भरद्वाजः ।
“प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी ।
तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति ॥”
एवं धर्म्मशास्त्रेऽपि । यथा,—
“भर्त्तुः स्पृश्या चतुर्थेऽह्नि स्नानेन स्त्री रजस्वला ।
पञ्चमेऽहनि योग्या स्याद्दैवे पित्र्ये च कर्म्मणि ॥”)
यथा, याज्ञवल्क्यः ।
“एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलाञ्च वर्ज्ज-
येत् ।
सुस्थ इन्दौ सकृत् पुत्रं लक्षण्यं जनयेत् पुमान् ॥”
क्षामां आहारलाघवादिना क्षीणाम् । फलञ्च ।
“युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।
तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम् ॥
पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।
(समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्य्ययः ॥”
इति मनुः । ३ । ४८—४९ ॥)
एवञ्च ।
“युग्मायामपि रात्रौ चेत् शोणितं प्रचुरं यदा ।
कन्या च पुंवद्भवति शुक्राधिक्ये पुमान् भवेत् ॥
कन्यैवायुग्मरात्रौ च प्राधान्यं समवायिनोः ।
निमित्तकारणात् कालात् शुक्रशोणितयोर्यतः ॥
पीड़ा राशौ भौमदृष्टे शशाङ्के
मासं मासं योषितामार्त्तवं स्यात् ।
चंशे शुभानां यत्र रक्तं नवाभं
तद्गर्भार्थं वेदनागन्धहीनम् ॥”
गर्भयोग्यर्त्तुनिरूपणम् ॥
“पापांशयुतमध्यगेषु दिनकृल्लग्नेन्दुपापाख्यमिषु
तद्गुनेषु शुभेक्षितेषु विकुजे छिद्रे विपापे सुखे ।
सद्युक्तेषु त्रिकोणकण्टकविधुव्ययविधस्थान्विते
पापे युग्मनिशाखलग्नसमये पुंयुक्तः सङ्गमः ॥
मूलमघाश्विनीनामाद्यं ज्येष्ठान्त्यसर्पाणामन्त्यम् ।
चतुर्थांशं गण्डपदं त्यक्त्वा षोड़शाहे ऋतौ व्रजेत् ॥”
अप्रक्तौ तु भुजबलभीमे ।
“अन्त्यं पौष्णेन्द्रसर्पाणामाद्यं पित्र्याश्विमूलगम् ।
गण्डं दण्डत्रयं ख्यातं सर्व्वकार्य्येषु कल्पितम् ॥
पुमान् विंशतिवर्षश्चेत् पूर्णषोड़शवर्षया ।
स्त्रिया सङ्गच्छते गर्भाशये शुद्धे रजस्यपि ॥
अपत्यं जायते भद्रं तयोर्न्यूनेऽधमं स्मृतम् ।
मासेशैः सितकुजगुरुरविशशिसौम्यलग्नपशशीनैः ।
कलुषैः पीड़ा गर्भस्य पीड़ितैः पतनमन्यथा पुष्टिः ॥
कालुष्यं मासेशेन पापग्रहयोगशत्रुग्रहस्थिति-
नीचग्रहयोगोपग्रहयोगादि । मासेशजन्मनक्षत्रे
पापग्रहयोगः पीड़ा येषां जन्मर्क्षाणि । १६ ।
३ । २० । २२ । ११ । ८ । २७ । २ । ६ ।
मासेशशान्त्यादौ कृते न गर्भपीड़ा ॥
अथ प्रश्नात् पुत्रादिज्ञानम् ।
“विवाहलग्नं विषमर्क्षसंस्थः
सौरोऽपि पुंजन्मकरो विलग्नात् ।
स्पष्टादिग्रहाणामवलोक्य वीर्य्यं
वाच्यः प्रसूतौ पुरुषोऽङ्गना वा ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
अपि च । गोभिलः ।
“यदा ऋतुमती भवति उपरतशोणिता तदा
सम्भवकालः । ऋतुः प्रजाजननयोग्यकालः ।
तन्निमित्तेन नैमित्तिकं गमनं कार्य्यं अकुर्व्वतः
प्रत्यवायान्नियमः । यदुक्तं स्मृतेः ॥
“ऋतुमतीन्तु यो भार्य्यां सन्निधौ नोपसर्पति ।
अवाप्नोति स मन्दात्मा भ्रूणहत्यान्तताहतौ ॥”
ज्योतिषे ।
“ज्येष्ठा मूला मघाश्लेषा रेवती कृत्तिकाश्विनी ।
उत्तरात्रितयं त्यक्त्वा पर्व्ववर्ज्ज्यं व्रजेदृतौ ॥”
विष्णुपुराणम् ।
“चतुर्द्दश्यष्टमी चैव अमावस्याथ पूर्णिमा ।
पर्व्वाण्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ॥”
याज्ञवल्क्यः ।
“षोड़शर्त्तुनिशा स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।
अत्र षोड़शाद्यो रात्यात्मककालस्य सावनत्वात्
पुंसवनसामकरणयोरपि सावनगणनाया युक्त-
त्वाच्च संस्कारमात्रे सावनगणनया व्यवहारः ॥
तथा च याज्ञवल्क्यः ।
“गर्भाधानन्तौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा ।
षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः प्रसवे जातकर्म्म च ॥
अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।
षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूड़ा कार्य्या यथाकुलम् ॥
एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम् ॥”

चतुर्थे स्पन्दते ततः इति वचनात् स्पन्दनात् पूर्व्वं तृतीयमासः पुंसवनकालः। अत्र चतुर्थमासस्य सौरत्वे चान्द्रत्वे वा निषेकमासस्यापि तथात्वे तदाद्यन्तदिननिषेके सति अधिकन्यूनकालयोर्गर्भस्पन्दनमनियतमापद्येत सावने तु नियतम्। तेनात्र सावनगणना युक्ता योषिद्व्यवहारसिद्धा च। अहन्येकादशे नाम इत्यत्रापि अशौचव्यपगमे नामधेयमिति विष्णुसूत्रात् सूतकोत्तरदिनपरमेकादशपदम्।

"सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा।
मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिताः॥"

इति सूर्य्यसिद्धान्तवचनेन सूतकस्य सावनदिनघटितत्वात् तदुत्तरदिनस्यापि तथात्वम्। अतो दिनमासवर्षगणना सावनेनेति। शुभाशुभविवेचनन्तु सौरेण ज्योतिःशास्त्रात्। अतएव पितामहः।

"विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः।"

अत्र द्वितीयादिशब्दात् संस्कारपरिग्रहः।

"गर्भाधाने सदा ग्राह्या वारा भौमरवीन्यकाः।"

गोभिलः। दक्षिणेन पाणिना उपस्थमभिमृशेत् विष्णुर्योनिं कल्पयत्वेतया ऋचा। गर्भं धेहि सिनीवालि च समाप्य ऋचौ सम्भवतः॥ कुत्सितदेशस्य सव्येन पाणिना शौचदर्शनात् तद्वारणाय दक्षिणेनेति। उपस्थं योनिं स्पृशेत् विष्णुरिति मन्त्रेण प्रथमं ततो गर्भं धेहि सिनीवालीत्यादिमन्त्रेण च। मन्त्रान्ते कर्म्मादिसन्निपात इति न्यायात् पाठानन्तरं स्पर्शः। न तु भवदेवभट्टोक्तं स्पृशन् जपतीति। ऋचौ समाप्यैव संयोगं कुरुतः न मध्ये वामदेव्यजपः। देवलः। 'सकृच्च संस्कृता नारी सर्व्वगर्भेषु संस्कृता।' तेन गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनानि सकृदेव कर्त्तव्यानि। छन्दोगपरिशिष्टम्।

"विवाहादिः कर्म्मगणो य उक्तो
गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते।
विवाहादावेकमेवात्र कुर्य्यात्
श्राद्धं नादौ कर्म्मणः कर्म्मणः स्यात्॥"

विवाहादिगर्भाधानान्तकर्म्मसु एकमेव श्राद्धं न तु प्रतिकर्म्मादौ एकेनैव श्राद्धेन कृतेन सर्व्वाणि श्राद्धवन्तीति। अन्तशब्दोऽत्रावयवार्थः दशान्तः पट इतिवत्। समीपार्थत्वे उपलक्षणं स्यात्। ततश्च विशेषणोपलक्षणसन्देहे विशेषणत्वेन ग्रहणं कार्य्यान्वितत्वात्। यत्तु।

"निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा।
ज्ञेयं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्म्माङ्गमेव च॥"

इत्यनेन भविष्यपुराणेन श्राद्धं कर्म्माङ्गत्वेन विहितं तच्छन्दोगेतरपरं अतएव भवदेवभट्टेनापि न लिखितम्। अत्र श्राद्धोत्तरगमनेऽपि न दोषः। उक्तभविष्यपुराणात्। नित्ये नान्दीमुखश्राद्धे कृते दाराद्यवर्ज्जनम्। इति वचनान्तराच्च।" इति संस्कारतत्त्वम्॥ *॥ (निषेकादनन्तरं यद्यन्मासि मिश्रितशुक्रशोणितस्य यद्यद्रूपं भवति तदुक्तं यथा, वृहज्जातके निषेकाध्याये।

"कललं कठिनं हस्ताद्यस्थित्वग्रोमचेतनाः।
अशनोद्वेगसूतिश्च मासेष्वीशाः क्रमादमी॥
भृग्वारेज्यार्कचन्द्रार्किशशाङ्कशशिजदिवाकराः।
मासेशे पीड़िते गर्भरोगः पुष्टिश्च सद्बले॥"

अस्यार्थः। प्रथमे मासि कललं शुक्रशोणितमिश्रणरूपं तत्र अधिपः शुक्रः। द्वितीये कठिनं मिश्रितशुक्रशोणितयोः काठिन्यं तत्राधिपतिः कुजः। तृतीये हस्ताद्युत्पत्तिस्तत्राधिपो गुरुः। चतुर्थे अस्थ्युत्पत्तिस्तत्राधिपः सूर्य्यः। पञ्चमे त्वच उत्पत्तिस्तत्रेशश्चन्द्रः। षष्ठे रोमोत्पत्तिस्तत्राधिपः शनिः। सप्तमे चैतन्यं तत्राधिपो बुधः। अष्टमे भोजनशक्तिस्तत्र गर्भाधानलग्नपतिः स्वामी। नवमे उद्वेगस्तत्राधीशश्चन्द्रः। दशमे प्रसवस्तत्राधीशो दिवाकरः। आधानकाले उक्तग्रहे पीड़िते तत्तुल्यमासे गर्भपातादि। बलवति च तत्तन्मासे गर्भपुष्टिः॥

"ऊनषोड़शवर्षायामप्राप्तः पञ्चविंशतिम्।
यद्याधत्ते पुमान् गर्भं कुक्षिस्थः स विपद्यते॥
जातो वा न चिरं जीवेज्जीवेद्वा दुर्ब्बलेन्द्रियः।
तस्मादत्यन्तबालायां गर्भाधानं न कारयेत्॥
अतिवृद्धायां दीर्घरोगिण्यां अन्येन वा विकारेणोपसृष्टायां गर्भाधानं नैव कुर्व्वीत। पुरुषस्याप्येवंविधस्य त एव दोषाः सम्भवन्ति॥"

इति सुश्रुते शारीरस्थाने दशमेऽध्याये॥)

गर्भाशयः, पुं, (आशेतेऽस्मिन्निति। आ+शी+अधिकरणे अच्। गर्भस्य भ्रूणस्य आशयः शय्यावदाश्रयस्थानम्।) जरायुः। येन वेष्टितो गर्भः कुक्षौ तिष्ठति सः। इत्यमरः।२।६।३८॥ गर्भशय्या। इति भावप्रकाशः॥ (यथा, महाभारते। १४। १८। ५।

"शुक्रं शोणितसंसृष्टं स्त्रिया गर्भाशयं गतम्।
क्षेत्रं कर्म्मजमाप्नोति शुभं वा यदि वाऽशुभम्॥"
"पूर्णषोड़शवर्षा स्त्री पूर्णविंशेन सङ्गता।
शुद्धे गर्भाशये मार्गे रक्ते शुक्रेऽनिले हृदि॥
वीर्य्यवन्तं सुतं सूते ततो न्यूनाब्दयोः पुनः।
रोग्यल्पायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा॥"

इति वाभटे शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये॥)

गर्भाष्टमः, पुं, (गर्भात् गर्भकालात् अष्टमः।) गर्भजननमासादष्टममासः। तत्पर्य्यायः। देवमासः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, मनुः। २। ३६।

"गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्व्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम्।
गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः॥")

गर्भिणी, स्त्री, (गर्भोऽस्त्यस्याम्। गर्भ+"अत इनिठनौ।" ५। २। ११५। इति इनि ततो ङीप्।) गर्भवती। इत्यमरः। २। ६। २२॥ पोयाति इति भाषा॥ (यथा, मनुः। ३। ११४।

"सुवासिनीः कुमारीश्च रोगिणो गर्भिणीस्तथा।
अतिथिभ्योऽग्र एवैतान् भोजयेदविचारयन्॥"

अस्याः कर्त्तव्यतामाह कश्यपः। यथा,—

"गर्भिणी कुञ्जराश्वादिशैलहर्म्यादिरोहणम्।
व्यायामं शीघ्रगमनं शकटारोहणं त्यजेत्॥
शोकं रक्तविमोक्षञ्च साध्वसं कुक्कुटासनम्।
व्यवायञ्च दिवास्वप्नं रात्रौ जागरणं त्यजेत्।"

तथा, मदनरत्ने स्कान्दे।

"हरिद्रां कुङ्कुमञ्चैव सिन्दूरं कज्जलं तथा।
कूर्पासकञ्च ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं शुभम्।
केशसंस्कारकवरीकरकर्णविभूषणम्।
भर्त्तुरायुष्यमिच्छन्ती वर्ज्जयेद्गर्भिणी न हि॥"

वृहस्पतिरप्याह।

"चतुर्थे मासि षष्ठे वाप्यष्टमे गर्भिणी यदा
याचा तदा विवर्ज्या स्यादाषाढ़े तु विशेषत

गर्भिणीप्रतिकरणीयतामाह याज्ञवल्क्यः।

"दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात्
वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात्कार्य्यं प्रियं स्त्रि

आश्वलायनः।

"वपनं मैथुनं तीर्थं वर्ज्जयेद्गर्भिणीपतिः।
श्राद्धञ्च सप्तमान्मासादूर्द्ध्वं चान्यत्र वेदवित्

कालविधाने मुहूर्त्तदीपिकायाम्।

"चौरं शवानुगमनं नखकृन्तनञ्च
युद्धादिवास्तुकरणं त्वतिदूरयानम्।
उद्वाहमौपनयनं जलधेश्च गाहमायुः क्षयार्थमिति गर्भिणिकापतीना

रत्नसंग्रहे गालवोऽपि।

"दहनं वपनञ्चैव चौलं वै गिरिरोहणम्
नाव आरोहणञ्चैव वर्ज्जयेद्गर्भिणीपतिः॥

गर्भिण्या यद्यत् लक्षणं जायते तदा

"क्षामता गरिमा कुक्षौ मूर्च्छाच्छर्द्दिररो
जृम्भा प्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाश
अम्लेष्टता स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ कृष्णचू
पादशोफो विदाहोऽन्ये श्रद्धाश्च विविधात्
मातृजं ह्यस्य हृदयं मातुश्च हृदयेन तत्
सम्बद्धं तेन गर्भिण्या नेष्टं श्रद्धाविधारण

इति वाभटे शारीरस्थाने प्रथमेऽध्

"समानयोगक्षेमा हि माता तदा गर्भ
श्चिदर्थेषु तस्मात् प्रियहिताभ्यां गर्भिणीं
विशेषेणोपचरन्ति कुशलाः।

तस्या गर्भापत्तेर्द्विहृदय्यस्य च विज्ञानार्थं
समासेनोपदेक्ष्यामः। उपचारासम्बाधं
ज्ञाने दोषज्ञानञ्च लिङ्गतस्तस्मादिष्टो
देशस्तद्यथा वैवादशनमास्यसंस्रवणमन
लापः छर्द्दिररोचकोऽम्लकामता वि
श्रद्धाप्रणयनञ्चोच्चावचेषु भावेषु गु
चक्षुषोर्ग्लानिः स्तनयोः स्तन्यमोष्ठयोः
मण्डलयोश्च कार्ष्णमत्यर्थं श्वयथुः पाद
रोमराज्या योन्याश्च जालत्वमिति गर्भे
गते रूपाणि भवन्ति। सा यद्यदि
दद्यादन्यत्र गर्भोपघातकरेभ्यो भावेभ्यः।
घातकराणिमे भावास्तद्यथा,—
गुरूष्णतीक्ष्णदारुणाश्च चेष्टा इमांश्चा
दिशन्ति वृद्धाः। देवतारक्षोऽनुचरपरि
न रक्तानि वासांसि बिभृयान्न मदकराणि
नाभ्यवहरेन्न यानमधिरोहेन्न मांसमश्नीय
न्द्रियप्रतिकूलांश्च भावान् दूरतः परिवर्ज्ज

चतुर्थे मासि स्थिरत्वमापद्यते गर्भस्तस्मात्तदा गर्भिणी गुरुगात्रत्वमधिकमापद्यते विशेषेण। पञ्चमे मासि गर्भस्य मांसशोणितोपचयो भवत्यधिकमन्येभ्यो मासेभ्यस्तस्मात्तदा गर्भिणी कार्श्यमापद्यते विशेषेण।

षष्ठे मासि गर्भस्य बलवर्णोपचयो भवत्यधिकमन्येभ्यो मासेभ्यस्तस्मात्तदा गर्भिणी बलवर्णहानिमापद्यते विशेषेण।

सप्तमे मासि गर्भः सर्व्वभावैराप्याय्यते सहसा तस्मात्तदा गर्भिणी सर्व्वाकारैः क्लान्ततमा भवति।

अष्टमे मासि गर्भश्च मातृतो गर्भतश्च माता रसहारिणीभिः संवाहिनीभिर्मुहुर्मुहुरोजः परस्परत आददाते गर्भस्य सम्पूर्णत्वात् तस्मात्तदा गर्भिणी मुहुर्मुदा युक्ता भवति मुहुर्मुहुश्च ग्लाना तस्मात्तदा गर्भस्य जन्मव्यापद्भवत्योजसोऽनवस्थितत्वात् तच्चैवमभिसमीक्ष्याष्टमं मासमगर्भिण्यमित्याचक्षते कुशलाः।" इति चरके शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये॥

"स्तनयोः कृष्णमुखता रोमराज्युद्गमस्तथा।
अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः संमील्यन्ते विशेषतः॥
अकामतश्छर्द्दयति गन्धादुद्विजतेऽशुभात्।
प्रसेकः सदनञ्चापि गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते॥

तदा प्रभृत्येव व्यायामं व्यवायमपतर्पणमतिकर्षणं दिवास्वप्नं रात्रिजागरणं शोकं यानावरोहणं भयमुत्कटकासनं चैकान्ततः स्नेहादिक्रियां शोणितमोक्षणञ्चाकाले वेगविधारणञ्च न सेवेत।

दोषाभिघातैर्गर्भिण्या यो यो भागः प्रपीड्यते।
स स भागः शिशोस्तस्य गर्भस्थस्य प्रपीड्यते॥"

"इन्द्रियार्थांस्तु यान् यान् सा भोक्तुमिच्छति गर्भिणी।
गर्भाबाधभयात्तांस्तान् भिषगाहृत्य दापयेत्॥
सा प्राप्तदौहृदा पुत्त्रं जनयेत गुणान्वितम्।
अलब्धदौहृदा गर्भे लभेतात्मनि वा भयम्॥
येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दौहृदे वै विमानना।
प्रजायेत सुतस्यार्त्तिस्तस्मिंस्तस्मिंस्तथेन्द्रिये॥
राजसन्दर्शने यस्या दौहृदं जायते स्त्रियाः।
अर्थवन्तं महाभागं कुमारं सा प्रसूयते॥
दुकूलपट्टकौशेयभूषणादिषु दौहृदात्।
अलङ्कारैषिणं पुत्त्रं ललितं सा प्रसूयते॥
आश्रमे संयतात्मानं धर्म्मशीलं प्रसूयते॥
देवताप्रतिमायान्तु प्रसूते पार्षदोपमम्।
दर्शने व्यालजातीनां हिंसाशीलं प्रसूयते॥
गोधामांसाशने पुत्त्रं सुषुप्सुं धारणात्मकम्।
गवां मांसे च बलिनं सर्व्वक्लेशसहन्तथा॥
माहिषे दौहृदाच्छूरं रक्ताक्षं लोमसंयुतम्।
वराहमांसात् स्वप्नालुं शूरं सञ्जनयेत् सुतम्॥
मार्गाद्विक्रान्तजङ्घालं सदा वनचरं सुतम्।
सृमराद्विग्नमनसं नित्यभीतञ्च तैत्तिरात्॥
अतोऽनुक्तेषु या नारी समभिध्याति दौहृदम्।
शरीराचारशीलैः सा समानं जनयिष्यति॥
कर्म्मणा चोदितं जन्तोर्भवितव्यं पुनर्भवेत्।
यथा यथा दैवयोगाद्दौहृदं जनयेद्धृदि॥"

इति सुश्रुते शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये॥) चीरावीटचः। इति शब्दचन्द्रिका॥ चीराइ इति भाषा॥

गर्भिण्यवेक्षणं, क्ली, (गर्भिण्या गर्भवत्या अवेक्षणं यत्नेन परिचर्य्या।) कुमारभृत्या। गर्भिणीपरिचर्य्या। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गर्भोपघातिनी, स्त्री, (गर्भं उपहन्तीति। उप+हन्+"सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये।" ३।२।७८। इति णिनिः। गर्भं उपघातयतीति। हन्+णिच् णिनिः। इति केचित्।) ऋतौ वृषोपगमनादिवशात् यस्या गर्भपातो भवति सा गौः। गावकड़ाफेला गाइ इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। वेहत् २। इत्यमरः। २। ९। ६९॥

गर्म्मुत्, स्त्री, (गीर्य्यते भक्ष्यते प्राकृतैरिति। गॄ निगरणे+"ग्रो मुट् च।" उणां। १। ९७। इति उतिः मुडागमश्च।) तृणधान्यविशेषः। इत्यमरो भरतश्च॥ मयना इति ख्यातः। गड़ गड़ इति केचित्॥ (गीर्य्यते भक्ष्यते यद्वा गीर्य्यते विज्ञाप्यते विख्याप्यतेऽनेनेति। गॄ+उति मुट् च।) स्वर्णम्। नड़ः। इति मेदिनी। ते। १०७॥

गर्म्मूटिका, स्त्री, (गर्म्मुत इव उटं पत्रमस्याः। कप्+टाप्+अत इत्वञ्च। पृषोदरात् तकारलोपः।) व्रीहिभेदः। माड़ुया इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। गर्म्मूच्छदः २। इति रत्नमाला॥

गर्म्मोटिका, स्त्री, (गर्म्मूटिका+निपातनात् ऊकारस्योकारः।) जरड़ीतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गर्व्व, मदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) मद इह अहङ्कारः। नीचो गर्व्वति सम्पदा। इति दुर्गादासः॥

गर्व्वः, पुं, (गर्व्व मदे+भावे घञ्। यद्वा, गिरति मदमत्तस्यात्मानमुद्गिरतीव इति। गॄ निगरणे+"कॄगॄशॄदॄभ्यो वः।" उणां। १। १५५। इति वः।) अहङ्कारः। इत्यमरः। १। ७। २२॥ (यथा, रामायणे। २। ३१। २०।
"यदि दुःखो न रक्षेत भरतो राज्यमुत्तमम्।
प्राप्य दुर्म्मनसा वीर! गर्व्वेण च विशेषतः॥")
अहङ्कारस्तथाध्यात्मं सर्व्वसंसारकारणम्।
अभिमानोऽधिभूतञ्च रुद्रस्तत्राधिदैवतम्॥"
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व्व॥
(अयं हि व्यभिचारिभावविशेषः। तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे। ३। १५०।
"गर्व्वो मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिजः।
अवज्ञासविलासाङ्गदर्शनाविनयादिकृत्॥")

गर्व्वाटः, पुं, (गर्व्वेण मदेन अटतीति। अट्+अच्। शकन्ध्वादित्वात् अलोपः।) द्वाःस्थितः। द्वारपालः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गर्व्वितः, त्रि, (गर्व्वः सञ्जातोऽस्य। गर्व्व+"तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्।" ५।२।३६। इति इतच्। यद्वा, गर्व्व+कर्त्तरि क्तः।) गर्व्वयुक्तः। अहङ्कृतः। इति जटाधरः॥ (यथा, रघुः। ६। ५५।
"आविर्बभूव कुशगर्भमुखं मृगाणां
यूथं तदग्रसरगर्व्वितकृष्णसारम्॥")

गर्ह, ङ कुत्सने। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) रेफोपधः। ङ, गर्हते। कुत्सनं निन्दा। इति दुर्गादासः॥ (यथा, रामायणे। २। ८२। १०।
"स वाष्पकलया वाचा कलहंसस्वरो युवा।
विललाप सभामध्ये जगर्हे च पुरोहितम्॥")

गर्ह, कि कुत्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) कि, गर्हयति गर्हति। इति दुर्गादासः॥ (यथा, भागवते। ६।७।१०।
"गर्हयामास सदसि स्वयमात्मानमात्मना॥"
तथा, तत्रैव। ४। ४। १०।
"जगर्ह साऽमर्षविपन्नया गिरा
शिवद्विषं धूमपथश्रमस्मयम्॥")

गर्हणं, क्ली, (गर्ह कुत्सने+भावे ल्युट्।) निन्दा। इत्यमरः। १। ६। १३॥

गर्हा, स्त्री, (गर्ह्यते निन्द्यते इति। गर्ह कुत्सने+"गुरोश्च हलः।" ३। ३। १०३। इति स्त्रियां अः ततष्टाप्।) निन्दा। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। १८७।
"कुलपतनं जनगर्हां
बन्धनमपि जीवितव्यसन्देहम्।
अङ्गीकरोति कुलटा
सततं परपुरुषसंसक्ता॥")

गर्हितं, त्रि, (गर्ह्यते स्म इति। गर्ह+क्त। यद्वा, गर्हा सञ्जाताऽस्य। गर्हा+इतच्।) निन्दितम्। यथा, चाणक्ये। ५०।
"अतिदर्पे हता लङ्का अतिमाने च कौरवाः।
अतिदाने बलिर्व्वद्धः सर्व्वमत्यन्तगर्हितम्॥"

गर्ह्यः, त्रि, (गर्ह्यते निन्द्यते इति। गर्ह ङ निन्दायाम्+"ऋहलोर्ण्यत्।" ३। १। १२४। इति ण्यत्।) अधमः। निन्द्यः। इत्यमरः। ३। १। ५४॥ (यथा, मनुः। ५। १४९।
"पित्रा भर्त्रा सुतैर्व्वापि नेच्छेद्विरहमात्मनः।
एषां हि विरहेण स्त्री गर्ह्ये कुर्य्यादुभे कुले॥")

गर्ह्यवादी, [न्] त्रि, (गर्ह्यं वदतीति। गर्ह्य+वद्+"सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये।" ३। २। ७८। इति णिनिः।) कद्वदः। इत्यमरः। ३। १। ३७॥

गल, भक्षे। स्रावे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-स्रावे अकं-सेट्।) गलति। इति दुर्गादासः॥ (स्रावार्थे यथा, कथासरित्सागरे। ११। ५७।
"इति मे तव कल्याणमपश्यन्त्या गलन्त्यमी।
सन्तापक्वथिताः प्राणा इव वाष्पाम्बुबिन्दवः॥")

गल, क ङ स्रावे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-अकं-सेट्।) स्रावः। चरणम्। क ङ, गालयते रक्तं चतस्य। इति दुर्गादासः॥

गलः, पुं, (गलति भक्षयत्यनेन । गल + करणे अप् । यद्वा गीर्य्यतेऽनेन । गॄ + करणे अप् ।) कण्ठः । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥ गला इति भाषा ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । १६४ ।
"प्रजा न रञ्जयेद्यस्तु राजा रक्षादिभिर्गुणैः ।
अजागलस्तनस्येव तस्य राज्यं निरर्थकम् ॥"* ॥
गलति क्षरति शालवृक्षादेरिति । गल् + पचाद्यच् ।) सर्ज्जरसः । इति मेदिनी । ले । १३ ॥ धुना इति भाषा ॥ वाद्यभेदः । (गलति निःसरति जालादेरिति ।) गड़कमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

गलकः, पुं, (गलति निःसरति जालादिभ्य इति । गल क्षरणे + ण्वुल् ।) गड़कमत्स्यः ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

गलकम्बलः, पुं, (गले कम्बल इव ।) गवां गलस्थितकम्बलाकृतिर्मांसम् । तत्पर्य्यायः । सास्ना २ । इत्यमरः । २ । ९ । ६३ ॥ ("सास्ना गोगलकम्बलः ।" इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

गलगण्डः, पुं, (गले गण्डः स्फोटक इव ।) गलरोगविशेषः । गरगण्ड इति भाषा ॥ अथ गलगण्डाधिकारः । तत्र गलगण्डस्य सामान्यं लिङ्गमाह ।
"निबद्धः श्वयथुर्यस्य मुष्कवल्लम्बते गले ।
महान् वा यदि वा ह्रस्वो गलगण्डं तमादिशेत् ॥"
निबद्धो दृढ़ः अचलो वा । मुष्कवत् अण्डवत् । गल इति हनुमन्ययोरुपलक्षणम् । तथा च भोजः ।
"महान्तं शोथमल्पं वा हनुमन्या गलाश्रयम् ।
मुष्कवल्लम्बमानं तु गलगण्डं विनिर्द्दिशेत् ॥"* ॥

संप्राप्तिमाह ।
"वातः कफश्चापि गले प्रदुष्टो
मन्ये तु संसृत्य तथैव मेदः ।
कुर्व्वन्ति गण्डं क्रमशः स्वलिङ्गैः
समन्वितं तं गलगण्डमाहुः ॥"
क्रमशः शनैः शनैः । स्वलिङ्गैः वातकफमेदोलक्षणैः ॥ * ॥

वातिकमाह ।
"तोदान्वितः कृष्णशिरावनद्धः
श्यावारुणो वा पवनात्मकस्तु ।
पारुष्ययुक्तश्चिरवृद्ध्यपाको
यदृच्छया पाकमियात् कदाचित् ॥
वैरस्यमास्यस्य च तस्य जन्तो-
र्भवेत्तथा तालुगलप्रशोषः ।"
चिरवृद्ध्यपाकः चिरेण वृद्धिरपाकश्च यस्य सः ॥

श्लैष्मिकमाह ।
"स्थिरः सवर्णो गुरुरुग्रकण्डुः
शीतो महांश्चापि कफात्मकस्तु ।
चिराच्च वृद्धिं भजतेऽचिराद्वा
प्रपच्यते मन्दरुजः कदाचित् ॥
माधुर्य्यमास्यस्य च तस्य जन्तो-
र्भवेत्तथा तालुगलप्रलेपः ।"
कदाचित् प्रपच्यते वा पाकोऽपि चिराद्भवति ॥ प्रलेपः श्लेष्मणा ॥ * ॥

मेदोजमाह ।
"स्निग्धो मृदुः पाण्डुरनिष्टगन्धो
मेदोऽन्वितः कण्डुयुतो रुजश्च ।
प्रलम्बतेऽलाबुवदल्पमूलो
देहानुरूपक्षयवृद्धियुक्तः ॥
स्निग्धास्यता तस्य भवेच्च जन्तो-
र्गलेन शब्दं कुरुते च नित्यम् ।"
देहक्षये कार्श्ये क्षयं देहवृद्धौ वृद्धिं यातीत्यर्थः ॥ * ॥

असाध्यमाह ।
"कृच्छ्राच्छ्वसन्तं मृदुसर्व्वगात्रं
संवत्सरातीतमरोचकार्त्तम् ।
क्षीणञ्च वैद्यो गलगण्डयुक्तं
भिन्नस्वरं नैव नरं चिकित्सेत् ॥"* ॥

अथ गलगण्डचिकित्सा ।
"सर्षपान् शिग्रुबीजानि शणबीजातसीयवान् ।
मूलकस्य च बीजानि तक्रेणाम्लेन पेषयेत् ॥
गलगण्डो गण्डमाला ग्रन्थयश्चैव दारुणाः ।
प्रलेपादस्य नश्यन्ति विलयं यान्ति सत्वरम् ॥१॥
रक्षोघ्नतैलयुक्तेन जलकुम्भीकभस्मना ।
लेपनं गलगण्डस्य चिरोत्थस्यापि नाशनम् ॥
रक्षोघ्नः सर्षपः ॥ २ ॥
श्वेतापराजितामूलं प्रातः पिष्ट्वा पिबेन्नरः ।
सर्पिषा नियताहारो गलगण्डप्रशान्तये ॥ ३ ॥
तिक्तालाबुफले पक्वे सप्ताहमुषितं जलम् ।
सद्यः स्याद्गलगण्डघ्नं पानात् पथ्यानुसेविनाम् ॥४॥
तैलं पिबेच्चामृतवल्लिनिम्ब-
हिंस्राभयावृक्षकपिप्पलीभिः ।
सिद्धं बलाभ्यां सह देवदारु
हिताय नित्यं गलगण्डरोगी ॥
वृक्षकोऽत्र तुणिः । उक्तञ्च निघण्टौ धन्वन्तरिणा ।
'तुणिस्तुणी कपीतस्तु नन्दिवृक्षोऽथ वृक्षकः ।'
बलाभ्यां बलातिबलाभ्याम् । अमृतादितैलम् ॥५॥
यवमुद्गपटोलादिकटुरूक्षान्नभोजनम् ।
वमनं रक्तमोक्षञ्च गलगण्डे प्रयोजयेत् ॥ ६ ॥
दापयेद्गलगण्डे तु प्रच्छन्नानि बहूनि च ।
गण्डगोपालिकां पिष्ट्वा तत्र लेपं प्रकल्पयेत् ॥
अवश्यं नश्यति क्षिप्रं गलगण्डो गदोऽसुना ।
प्रलेपस्त्वनुभूतोऽयं बहुधा बहुभिर्ज्जनैः ॥
प्रच्छन्नानि पछना इति लोके । गण्डगोपालिका गण्डगुया इति लोके प्रसिद्ध आम्रवाटिकायां सुलभः कीटविशेषः ॥ ७ ॥
लवणं जलकुम्भ्यास्तु कणाचूर्णेन संयुतम् ।
प्रभाते नित्यमश्नीयात् गलगण्डप्रशान्तये ॥" ८ ॥
इति भावप्रकाशः ॥

गलग्रहः, पुं, (गलं कण्ठं गृह्णाति मत्स्यास्थ्नः इति । ग्रह + अच् । यद्वा गलः मत्स्यकण्ठो गृह्यतेऽस्मिन् । ग्रह + अधिकरणे अप् ।) व्यञ्जनविशेषः । तत्पर्य्यायः । मत्स्यघण्टः २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तिथिविशेषः । यथा,—
"कृष्णपक्षे चतुर्थी च सप्तम्यादिदिनत्रयम् ।
त्रयोदशीचतुष्कञ्च अष्टावेते गलग्रहाः ॥"
इति मदनरत्ने नारदः ॥
अपि च ।
"आरम्भानन्तरं यत्र प्रत्यारम्भो न विद्यते
गर्गादिमुनयः सर्व्वे तमेवाहुर्गलग्रहम् ।"
इति राजमार्त्तण्डः ॥
(रोगविशेषः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने अध्याये ।
"पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलग्र
"यस्य श्लेष्मा प्रकुपितस्तिष्ठत्यन्तर्गले स्थिर
आशु सञ्जनयेच्छोथं जायतेऽस्य गलग्रहः
इति चरके सूत्रस्थानेऽष्टादशेऽध्
गलग्रहरोगवत् परित्यागाशक्यत्वात् दायकत्वाच्च लक्षणया ऋणा पोष्यात्मीयज बोध्यते । यथा, स एव मे गलग्रहः । लोकप्रसिद्धिः ॥)

गलन्तिका, स्त्री, (गलतीति । गल + शतृ त्वात् ङीप् । "शप्श्यनोर्नित्यम् ।" ७ । ८१ । इति नुम् स्वार्थे कन् ह्रस्वश्च ।) क स्वल्पवारिधानिका । इत्यमरः । २ । ९ (यथा, काशीखण्डे ।
"एवा काश्यां च वैशाखे देवे देया गलन्तिका ।")

गलमेखला, स्त्री, (गलस्य कण्ठस्य मेखलेव ।) गलसूत्रम् । कण्ठाभरणविशेषः । तत्पर्य्यायः सूत्राली २ । इति हारावली । १७४ ॥

गलव्रतः, पुं, (गलो गिलनमेव व्रतं नियमो यस्य ।) मयूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गलशुण्डिका, स्त्री, (अल्पा शुण्डा शुण्डिका । गलस्य शुण्डिकेव ।) तालूर्द्ध्वलम्बजिह्वा । आल जिव् इति भाषा ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः ।३।८९
"तालूदरं वस्तिः शीर्षं चिबुके गलशुण्डिके ॥")
तत्पर्य्यायः । सुधास्रवा २ घण्टिका ३ लम्बिका ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४९ ॥ रसाज्ञा प्रतिजिह्विका ६ माध्वी ७ अलिजिह्विका ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (तालुगतरोगविशेष यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने २५ अध्याये ।
"शल्यं जतुमणिर्म्मांससङ्घातो गलशुण्डिका ।"
"यस्य श्लेष्मा प्रकुपितः काकले व्यवतिष्ठते ।
आशु सञ्जनयेच्छोथं करोति गलशुण्डिकाम् ।"
इति चरके सूत्रस्थानेऽष्टादशेऽध्याये ।
तच्चिकित्सादिकं यथा,—
"गले च घण्टिकामार्गे रक्तश्लेष्मविकारजा ।
लम्बिका वर्द्धते नृणां विज्ञेया गलशुण्डिका ।
रुणद्धि चास्य मार्गञ्च नेत्रस्रावः प्रदृश्यते ।
शिरोऽर्त्तिः श्वासकासश्च ज्वरश्चैव प्रपद्यते ।
आशुकारी महाप्राज्ञः शीघ्रं कुर्य्यात् प्रतिक्रियाम् ।
शस्त्रेण शुण्डिकां छित्त्वा कुर्य्याद्विस्रावणं हितम्
मागधी मरिचं पथ्या वचा धान्ययवानिका ।
क्वाथः सोष्णः स्वेदनञ्च गलशुण्ड्योपशान्तये ।
दिवारात्रौ यवान्याश्च मुखे सन्धारणं हितम्
मर्द्दनं कण्ठदेशे तु तेन सम्पद्यते सुखम् ।
सिद्धार्थकं वचा कुष्ठं रजनी पारिभद्रकम् ।
गृहधूमं स लवणं कण्ठे वा लेपनं हितम् ।

ऱि प्रोक्तानि पथ्यानि यानि तानि महामते!।
ग्रीष्म पिच्छिलं शैत्यं तैलं नैव गलामये ॥"
ति हारीते चिकित्सितस्थाने पञ्चचत्वारिंशे-
ध्याये ॥)

नी, स्त्री, (गले स्तनाविव मांसपिण्डौ यस्या:।)
गी। इति हेमचन्द्र:। ४। ३४१ ॥

स्त्री, (गलतीति। गल्+अच्। स्त्रियां
प्।) अलम्बुषा। इति भावप्रकाश: ॥

ुर:, पुं, (गलरोधकोऽङ्कुरो यत्र।) गल-
गविशेष:। तत्पर्य्याय:। रोहिणी ०। इति
मचन्द्र:। ३। १३१ ॥ तस्य सम्प्राप्तिपूर्ब्बक-
क्षणमाह माधवकर:।

"गलेऽनिल: पित्तकफौ च मूर्च्छितौ
प्रदूष्य मांसञ्च तथैव शोणितम्।
गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरै-
र्निहन्त्यसून् व्याधिरयञ्च रोहिणी ॥"

नल:, पुं, (गले कण्ठदेशे अनिल: प्राणवायु-
स्य।) मत्स्यविशेष:। तत्पर्य्याय:। गङ्गा-
य: २। इति त्रिकाण्डशेष: ॥ गलानिक:
गाविल इति च क्वचित् पाठ: ॥

, पुं, (गिरति श्रमेण विना केवलं भक्षय-
ति। गॄ+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां। ४।
७। इति इन्। गुण: रस्य लत्वञ्च।) शक्तो-
धर्व्वहो वृष:। गड़िया गरु इति भाषा।
त्पर्य्याय:। दुष्टवृष: २। इति हेमचन्द्र:।
।३२६ ॥

:, त्रि, (गल्+क्त।) पतित:। तत्पर्य्याय:।
स्त: २ ध्वस्त: ३ भ्रष्ट: ४ स्कन्न: ५ पन्न: ६
त: ७। इत्यमर:। ३। १। १०४ ॥ (यथा,
ागवते। १। १। ३।

"निगमकल्पतरोर्गलितं फलं
शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् ॥")

पुं, (गलतीति। गल्+उन्।) मणि-
शेष:। इति महाभारतम् ॥

ड:, पुं, (गले गण्ड इव यस्य। अलुक् समास:।)
िविशेष:। तत्पर्य्याय:। मर्कट: २। इति
काण्डशेष: ॥ (छाड़गिला इति भाषा ॥)

नी, स्त्री, (गले स्तनाविव मांसपिण्डौ यस्या:।
लुक् समास:।) छागी। इति राजनिर्घण्ट: ॥

, ङ धृष्टत्वे। इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-
ात्मं-अकं-सेट्।) अन्त:स्थतृतीयोपध:। ङ,
ल्भते लोक: प्रगल्भ: स्यादित्यर्थ:। इति
ादास: ॥

, स्त्री, (गलानां कण्ठानां समूह:। "पाशा-
भ्यो य:।" ४। २। ४६। इति य:।) गल-
ूह:। कण्ठानां समूह:। इत्यमर: ।३।२।४३॥
पुं, गण्ड:। इति हेमचन्द्र: ॥ गाल इति
षा ॥

ातुरी, स्त्री, (गल्ले गल्ले गल्लमधिकृत्य चातुरी
ा: यस्यां वा। संज्ञात्वात् कप्।) उपधान-
शेष:। इति जटाधर: ॥ गालवालिश इति
षा ॥

गल्वर्क:, पुं, (गलुर्मणिविशेष: स इव अर्को दीप्ति-
र्यस्य।) चषक:। मद्यपानपात्रम्। इति हेम-
चन्द्र:। ३। ५७० ॥ मसारवज्रमणि:। इति
त्रिकाण्डशेष: ॥ (यथा, महाभारते ।७।१५।५३।

"मसारगल्वर्कसुवर्णरूप्य-
वज्रप्रवालस्फटिकैश्च मुख्यै: ॥")

गल्ह, ङ कुत्सने। इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-
आत्मं-सकं-सेट्।) अन्त:स्थतृतीयोपध:। ङ,
गल्हते। इति दुर्गादास: ॥

गवय:, पुं, (गु ङ शब्दे+भावे अप्। गवं शब्दं
याति प्राप्नोति गव इति शब्दं यातीति वा।
गव+या+क:।) गलकम्बलशून्यगोसदृशपशु:।
(यथा, रामायणे। २। १०३। ४२।

"व्याघ्रगोकर्णगवया वित्रेसु: पृषतै: सह ॥")

तत्पर्य्याय:। गवालूक: २। इति त्रिकाण्ड-
शेष: ॥ वनगौ: ३ बलभद्र: ४ महागन्ध: ५।
तन्मांसगुणौ। परुषत्वम्। बृंहणत्वञ्च। इति
राजनिर्घण्ट: ॥ वानरविशेष:। स तु वैवस्वत-
पुत्र:। यथा,—

"पुत्रा वैवस्वतस्यात्र पञ्च कालान्तकोपमा:।
गयो गवाक्षो गवय: शरभो गन्धमादन: ॥"

इति रामायणम् ॥

गवयी, स्त्री, (गवय+जातौ गौरादित्वात् वा
ङीष्।) गवयस्त्री। तत्पर्य्याय:। वनधेनु: २
भिल्लगवी ३। इति राजनिर्घण्ट: ॥

गवराज:, पुं, (गवेन शब्देन राजते इति। राज्+
अच्।) वृष:। इति शब्दचन्द्रिका ॥

गवलं, क्ली, महिषशृङ्गम्। इत्यमर:। २।९।१००॥

गवल:, पुं, (गवं शब्दं लातीति। ला+क:।)
वनमहिष:। इति हेमचन्द्र: ।४।३४६॥ (यथा,
बृहत्संहितायाम्। ३२। १७।

"गवलालिकुलाहिनिभा विसृजन्ति पय: पयो-
वाहा: ॥")

गवाक्ष:, पुं, (गवामक्षीव। "अक्ष्णोऽदर्शनात्।"
५। ४। ७६। इत्यच्। यद्वा, गाव: रश्मय:
अक्ष्णुवन्ति व्याप्नुवन्ति अनेन इति। अक्षू व्याप्तौ
+अकर्त्तर्य्यर्थे घञ्।) गवामक्षीव य:। जाना-
लार जाली इति भाषा ॥ (यथा, रघु: ।७।७।

"उत्सृष्टलीलागतिरागवाक्षा-
दलक्तकाङ्कां पदवीं ततान ॥")

तत्पर्य्याय:। वातायनम् २। इत्यमर: ।२।२।९॥
वधूदृगयनम् ३ जालम् ४ जालकम् ५। इति
कोषान्तरम्। इति भरत: ॥ वानरविशेष:।
इति मेदिनी। क्षे। ३५ ॥ स तु वैवस्वतपुत्र:।
यथा, रामायणे।

"पुत्रा वैवस्वतस्यात्र पञ्च कालान्तकोपमा:।
गयो गवाक्षो गवय: शरभो गन्धमादन: ॥"

गवाक्षी, स्त्री, (गां भूमिमक्ष्णोति व्याप्नोतीति।
अक्षू व्याप्तौ+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १।
इत्यण्। स्त्रियां ङीप्।) गोडुम्बा। इत्यमर:।
२। ४। १५६ ॥ गोमुक् इति भाषा ॥ इन्द्र-
वारुणी। राखाल शशा इति भाषा ॥
(अस्या: पर्य्याया यथा,—

"ऐन्द्रीन्द्रवारुणी चित्रा गवाक्षी गजचिर्भटा।
मृगेर्व्वारु: पिटङ्कोटी विशाला च मृगादनी ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

व्यवहारोऽस्य यथा,—

"चित्रकं शृङ्गवेरञ्च तथादन्ती गवाक्ष्यपि ॥"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे बालरोगाधिकारे ॥
मामालाकु इति क्वचित् भाषा ॥) शाखोट:।
शेओड़ा इति भाषा ॥ इति राजनिर्घण्ट: ॥
अपराजिता। (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।

"गवाक्ष्यश्वखुरीश्वेता श्वेतभण्डापराजिता।
द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णी गवादनी ॥")

गवाची, स्त्री, (गवि भूमौ अञ्चति गच्छतीति।
अञ्च+क्विप्। ङीप्। "अवङ् स्फोटायनस्य।"
६। १। १२३। इत्यवङ्।) मत्स्यविशेष:।
पाँकाल माछ् इति भाषा ॥ अस्य गुणा:।
अजीर्णकारित्वम्। गुरुत्वम्। श्लेष्मप्रकोपन-
त्वञ्च। इति राजवल्लभ: ॥

गवादनं, क्ली, (अद्यते भक्ष्यते इति। अद्+
कर्म्मणि ल्युट्। तत: षष्ठीतत्पुरुष:।) घास:।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

गवादनी, स्त्री, (गवादन+गौरादित्वात् ङीष्।)
इन्द्रवारुणी। (अद्यतेऽस्यामिति। अद्+
अधिकरणे ल्युट्। तत: षष्ठीतत्पुरुषस्तत:
स्त्रियां ङीष्।) गवां घासभक्षणाधार:। इति
मेदिनी। ने। १७६ ॥ गरुर घास खाइवार गड़ा
इति भाषा ॥ नीलापराजिता। इति राज
निर्घण्ट: ॥ (यथास्या: पर्य्याया:,—

"गवाक्ष्यश्वखुरी श्वेता श्वेतभण्डापराजिता।
द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णी गवादनी ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गवालूक:, पुं, (गवेन शब्देन अलति पर्य्याप्नो-
तीति। अल्+बाहुलकात् ऊकण्।) गवय:।
इति त्रिकाण्डशेष: ॥

गवाशन:, पुं, (गामश्नातीति। अश ग भोजने+ल्यु:।)
गोभक्षक:। मुचि इति भाषा ॥ यथाह कश्चित्।

"मातामहिका पितामहको मम तस्य च पाचका:।
अहं मुनिभिरानीत: स चानीतो गवाशनै: ॥"

गवाषिका, स्त्री, लाक्षा। इति रत्नमाला ॥ गरा-
धिकापि पाठ: ॥ (गवायिका इति क्वचित् पाठ: ॥)

गवीश्वर:, पुं, (गवामीश्वर:। पक्षे अवङादेशा-
भाव:।) गवां स्वामी। तत्पर्य्याय:। गोमान् २
गोमी ३। इत्यमर: ।२।९। ५८ ॥ गवेश्वरोऽपि ॥

गवेडु:, स्त्री, (गवे गवार्थं दीयते इति। दा+
मृगय्वादित्वात् कु:। पृषोदरात् दकारस्य डत्वम्।
तत्पुरुषे कृतीत्यलुक्।) धान्यविशेष:। इत्य-
मर:। २। ९। २५ ॥ गड़गड़ इति भाषा ॥

गवेधु:, पुं, (गवे गवार्थं धीयते इति। धा+
कु:। तत्पुरुषे कृतीत्यलुक्। यद्वा, गवि
भूमौ एधते इति। गो+एध वृद्धौ+कु:।)
गवेडु:। इति भरत: ॥ (क्वचित् स्त्रीलिङ्गेऽपि
दृश्यते। यथा,—

"गवेधुका तु विद्वद्भिर्गवेधुः कथिता स्त्रियाम् ।
गवेधुः कटुका स्वाद्वी कार्श्यकृत् कफनाशिनी ॥"
इति भावप्रकाशः ॥)

गवेधुकं, क्ली, (गवेधुरिव कायतीति । कै + कः ।) गैरिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तृणधान्यविशेषः । गड़गड़ि इति भाषा ॥ यथा,—
"चिल्लीलट्वाकलोणीका कुरुण्टकगवेधुकम् ।"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
सर्पविशेषे पुं । यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये ।
"महासर्पः शुक्लपाली लोहिताक्षो गवेधुकः परिसर्पः" इत्यादयः ॥)

गवेधुका, स्त्री, (गवेधु + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) तृणधान्यविशेषः । गड़गड़ देधान इति च भाषा । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । २५ ।
"श्यामाकास्त्वथ नीवारा जर्त्तिलाः सगवेधुकाः ।")
तत्पर्य्यायः । गवेडुः २ । इत्यमरः । २ । ९ । ५२ ॥ गवेधुः ३ गवेड़का ४ । इति तट्टीका ॥ क्षुद्रा ५ गोजिह्वा ६ गुन्द्रा ७ गुत्यः ८ । इति रत्नमाला ॥ नागबला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"गाङ्गेरुकी नागबला भषा ह्रस्वगवेधुका ।
खरयष्टिका विश्वदेवा गोरक्षतण्डुली ॥"
इति च वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गवेरुकं, क्ली, (गां भूमिमीर्त्ते उत्पत्तिकारणत्वेन प्राप्नोतीति । गो + ईर् + बाहुलकादुक । ततोऽवङादेशः ।) गैरिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गवेशुका, स्त्री, (ईष्टे इति । ईश + अच् । ततो गवामीशः । स इव कायतीति । कै + कः ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गोरक्ष चाउलिया । इति भाषा ॥ (गुणादयोऽस्या गोरक्षतण्डुलाशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

गवेष, त् क मार्गणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) मह्वन्त्योपधः । अजगवेषत् गुणं गुणी । इति दुर्गादासः ॥

गवेषणा, स्त्री, क्ली, (गवेष + भावे युच् ।) अन्वेषणा । इत्यमरः । २ । ७ । ३२ ॥

गवेषितं, त्रि, (गवेष्यते स्म इति । गवेष + क्त ।) अन्वेषितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०५ ॥

गवोद्वहः, पुं, उत्तमगवः । गोवृन्दः प्रशस्तः । इति व्युत्पत्तिः ॥

गव्यं, त्रि, (गोरिदं गोविकारो वा । "गोपयसोर्यत् ।" ४ । ३ । १६० । इति यत् । "वान्तो यि प्रत्यये ।" ६ । १ । ७९ । इति अव् ।) गवां सर्व्वम् । गोसम्बन्धि । तत्तु दुग्धगोमयादि । इत्यमरः । २ । ९ । ५० ॥ (यथा, मनुः । ३ । ७१ ।
"संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन च ॥")
गोहितम् । इति मेदिनी । ये । १७ ॥

गव्यं, क्ली, (गवि वाणी साधु । गो + यत् । ततोऽव ।) ज्या । (गवि नेत्रे साधु इति ।) रागद्रव्यम् । इति मेदिनी । ये । १७ ॥

गव्या, स्त्री, (गवां समूहः । "खलगोरथात् ।" ४ । २ । ५० । इति यत् । "वान्तो यि प्रत्यये ।" ६ । १ । ७९ । इति अव् ।) गोसमूहः । तत्पर्य्यायः । गोत्रा २ । इत्यमरः । २ । ९ । ६० ॥ गव्यूतिः । (गवि इषौ साधुः । गो + यत् । तत्ष्टाप् ।) ज्या । इति हेमचन्द्रः ॥ गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥

गव्यूतं, क्ली, (गोर्यूतिः । "गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम् ।" "अध्वपरिमाणे च ।" ६ । १ । ७९ । इत्यस्य वार्त्तिं इति अव् । पृषोदरात् इकारलोपे साधुः ।) क्रोशः । गव्यूतिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५१ ॥

गव्यूतिः, स्त्री, पुं, (गोर्यूतिः । "गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम् ।" "अध्वपरिमाणे च ।" ६ । १ । ७९ । इत्यस्य वार्त्तिं इति अव् ।) द्विसहस्रधनुः । इति शब्दार्णवः ॥ क्रोशद्वयम् । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४०९ ।
"गव्यूतिमात्रमासन्ने देवीधामनि धैर्य्यवान् ।
धुन्वन् कराभ्यां मधुपान् धावति स्म स धीरधीः ॥")
तत्पर्य्यायः । क्रोशयुगम् २ । इत्यमरः । २ । १ । १८ ॥ गव्यूतम् ३ गोरुतम् ४ गोमतम् ५ । इति भरतधृतवाचस्पतिः ॥ गव्या ६ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५२ ॥

गह, त् क गहने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) गहनं दुर्बोधः । गहयति शास्त्रं जड़धीः । दुःखेन जानातीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

गहनं, क्ली, (गाह्यते दुर्गम्यतेऽस्मिन्निति । गाह + बहुलमन्यत्रापि इति युच् लक्ष्मगहनयोरिति निर्द्देशात् वा ह्रस्वः । यद्वा, गह त् क गहने + ल्युट् ।) वनम् । इत्यमरः । २ । ४ । १ ॥ (यथा, गोः रामायणे । ६ । ८ । ६ ।
"सखीस्नेहेन तद्भीरु मया सर्व्वं प्रतिश्रुतम् ।
निलीय गहने शून्ये भयसन्त्रस्य रावणात् ॥")
गह्वरम् । दुःखम् । इति मेदिनी । ने । ५७ ॥ (पुं, विष्णुः । दुर्ज्ञेयत्वादस्य तथात्वम् । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ५४ ।
"करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः ।"
"सर्व्वरूपं सामर्थ्यं चेष्टितं तस्य ज्ञातुं न शक्यते इति गहनः ।" इति भाष्यम् ॥)

गहनः, त्रि, (गाह्यते दुःखेन गम्यते इति । गाह + युच् । लक्ष्मगहनयोरिति निर्द्देशात् वा ह्रस्वः ।) दुर्गमः । दुष्प्रवेशः । तत्पर्य्यायः । कलिलः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १ ॥ (यथा, रामायणे । ३ । १ । २३ ।
"गहनेष्वाश्रमाग्र्येषु लीलाविलसदर्शनाः ।
रमन्ते तापसांस्तत्र वासयन्तः सुदारुणाः ॥")

गहना, स्त्री, अलङ्कारः । इति देवीपुराणम् ॥

गह्वरं, क्ली, (गाह्यते इति । गाह + "छित्वरछत्वरेति ।" उणां । ३ । १ । इति वरच्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) गुहा । (यथा, रघुः । २ । २६ ।
"गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पं
गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश ॥" * ॥
गाह्यते विलुड़्यते आत्माऽनेन इति ।) दम्भः । इत्यमरः । २ । ३ । ६ ॥ वनम् । इति मेदि[नी] ।
रे । १४९ ॥ रोदनम् । इति हेमचन्द्रः ।
(गहने त्रि । यथा, भागवते । १ । [. । .] ।
"नलवेणुशरस्तम्बकुशकीचकगह्वरम् ।
एक एवातियातोऽहमद्राक्षं विपिनं महत् ।")

गह्वरः, पुं, (गाह्यते विलुड्यते इति । गाह [+] इने + "छित्वरछत्वरेति ।" उणां । ३ । [१ ।] इति वरच्प्रत्ययेन निपातनात् साधु[ः ।]) निकुञ्जः । इति मेदिनी । रे । १४९ ॥

गह्वरी, स्त्री, (गह्वर + स्त्रियां ङीप् ।) गु[हा ।] इति शब्दरत्नावली ॥

गा, ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-[आ-]सकं-सेट् ।) ङ, गाते । इति दुर्गादास[ः ॥]

गा, र लि स्तुतौ । जन्मनि । इति कविकल्प[द्रुमः ।] (ह्वां-परं-सकं-सेट् ।) र, वैदिक[ः ।] जगाति । इति दुर्गादासः ॥

गा, स्त्री, (जगाति स्तौति अनया । गा स्तु[तौ +] क्विप् ।) गाथा । इति पुरुषोत्तमः ॥

गाङ्गं, त्रि, (गङ्गाया इदमिति अण् ।) [.] सम्भूतम् । इति मेदिनी । गे । ५ । [.] कुमारे । ५ । ३७ ।
"विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभि-
स्तथा न गाङ्गैः सलिलैर्दिवश्च्युतैः ।"
मेघधाराविनिःसृते जलविशेषे, क्ली । तत्प[र्य्यायः ।] दिव्यं यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।
"तत्रान्तरीक्षं चतुर्व्विधम् । तद्यथा, [धा]रं कारं तौषारं हैममिति । तेषां धारं प्र[धानं] लघुत्वात् । तत्पुनर्द्विविधं गाङ्गं सामुद्रं [च ।] तत्र गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायशो [.] तयोर्द्वयोरपि परीक्षणं कुर्व्वीत शाल्यो[दनं] पिण्डमकुथितमविदग्धं रजतभाजनोपहितं [.] देवे वर्षति कुर्व्वीत स यदि मुहूर्त्तं स्थितस्त[थैव] एव भवति तदा गाङ्गं पततीत्यवगन्तव्य[म् ।] न्यत्वे सिक्थक्लेदे च सामुद्रमिति विद्या[त् ।] पादेयम् । सामुद्रमप्याश्वयुजे मासि ग[ृहीतं] गाङ्गवद् भवतीति ॥"
अस्य परीक्षा यथा,—
"गाङ्गं सामुद्रविज्ञानं कथयिष्यामि साम्प्र[तम् ।]
धारितं येन पात्रेण लभ्यते येन तद्विधम् ।
धौतं शुक्लं सितं वस्त्रं चतुर्हस्तप्रमाणकम् ।
दशाङ्गिकदशांशं चतुष्कोणेषु बन्धयेत् ।
तस्मात् परीक्षते तोयं शुक्ले रौप्यमयेऽथवा
कांस्यपात्रे समुद्धृत्य परीक्षेत भिषग्वरः ।
शुक्लकर्म्मा स तत्रत्या श्वेतशाल्योदनस्य वा
पिण्डिका तत्र संक्षिप्ता नान्यथा भाति वा [.]
श्वेता च निर्म्मला पिण्डी शुक्लश्च विमलं [.]
तद्गाङ्गं सर्व्वदोषघ्नं गृहीत्वा हि शुभावहे[त् ।]
तद्धारयेच्च मतिमान् वल्यं मेध्यं रसायनं
श्रमक्लमपिपासाघ्नं कफदोषनिवारणम् ।
लघु मूर्च्छातृषा-च्छर्द्दि-मूत्र-स्तम्भ-विनाश[नम् ।]
गाङ्गोदकस्य दृष्टिः स्यादिवसे वा प्रदोष[े ।]"
इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्या[ये ।]

ागर्भजातत्वात् सुवर्णमपि । इति महा-
ारतम् ॥)
, पुं, (गङ्गाया अपत्यं पुमानिति । "शिवा-
भ्योऽण् ।" ४ । १ । ११२ । इत्यण् ।) भीष्मः ।
यथा, हरिवंशे । ३२ । १११ ।
गाङ्गं देवव्रतं नाम पुत्रं सोऽजनयत् प्रभुः ।
तु भीष्म इति ख्यातः कौरवाणां पितामहः ॥"
स्य जन्मवृत्तान्तादिकं भीष्मशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
ार्त्तिकेयः । इति मेदिनी । ये । ५ ॥
टः, पुं, (गाङ्गे गङ्गातीरादौ अटति भ्रम-
ीति । अट् + अच् । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।)
त्स्यभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ चिङ्गिड़ि
ाछ इति भाषा ॥ (चिङ्गिटशब्दे विवरण-
स्य ज्ञेयम् ॥)
टकः, पुं, (गाङ्गे गङ्गातीरादौ अटतीति ।
ाट् + ण्वुल् ।) गाङ्गटमत्स्यः । इति शब्दरत्ना-
ली ॥
टेयः, पुं, (गाङ्गे अटतीति । अट गतौ +
ाहुलकात् एयः ।) गाङ्गटमत्स्यः । इति
ब्दरत्नावली ॥
ायनिः, पुं (गङ्गाया अपत्यं पुमान् । "तिका-
भ्यः फिञ् ।" । ४ । १ । १५४ । इति फिञ् ।)
ीष्मः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कार्त्तिकेयश्च ॥
यं, क्ली, (गङ्गाया अपत्यम् । "शुभ्रा-
भ्यश्च ।" ४ । १ । १२३ । इति ढक् । गङ्गा-
ातत्वादस्य तथात्वम् ।) स्वर्णम् । (यदुक्तं
हाभारते वनपर्व्वणि ।
यं गर्भं सुषुवे गङ्गा पावकाद्दीप्ततेजसम् ।
दुल्वं पर्व्वते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यत ॥")
स्तूरः । कशेरु । इत्यमरः । २ । ९ । ९४ ॥
स्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य पर्य्यायाः
था, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
मेघाख्यं मुस्तकं मुस्ता गाङ्गेयं भद्रमुस्तकम् ॥"
ङ्गाजातजलादौ त्रि । यथा, महाभारते ।
। ३ । ३४ ।
योगमास्थाय धर्म्मात्मा वायुभक्षो जितेन्द्रियः ।
ाङ्गेयं वार्य्युपस्पृश्य प्राणायामेन तस्थिवान् ॥")
यः, पुं, (गङ्गाया अपत्यं पुमान् । "शुभ्रा-
दिभ्यश्च ।" ४ । १ । १२३ । इति ढक् ।)
ीष्मः । (यथा, देवीभागवते । २ । ४ । ३७ ।
वसुदेवं विदित्वैनं सुखं सुङ्क्ष्व सुतोद्भवम् ।
ाङ्गेयोऽयं महाभाग ! भविष्यति बलाधिकः ॥"
स्य जन्मविवरणं तत्रैव २ अध्याये तथा
ीष्मशब्दे विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥) कार्त्तिकेयः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।१।१३८।१३।
आग्नेयः कृत्तिकापुत्रो रौद्रो गाङ्गेय इत्यपि ।
ूयते भगवान् देवः सर्व्वदेवमयो गुहः ॥")
क्षौशमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भद्र-
ुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
ेरुकी, स्त्री, (गाङ्गं जलविशेषमीरयतीति ।
र गतौ चेपणे च + "स्मगयादयश्च ।" उणां ।
। ३८ । इति कुः । ततः स्वार्थे कन् गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) गोरक्षतण्डुला । इत्यमरः । २ ।
४ । ११७ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६
अध्याये । "चीरदधयजजाम्बवराजादनतोदन-
तिन्दुकवकुलधन्वनाश्मन्तकाश्वकर्णफल्गुपरूषक-
गाङ्गेरुकीपुष्करवर्त्तिविल्वविम्बीप्रभृतीनि ॥"
यथास्याः पर्य्यायाः ।
"गाङ्गेरुकी नागबला भषा ह्रस्वगवेधुका ।
खरयष्टिका विश्वदेवा गोरक्षतण्डुली ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
यथास्या गुणाः ।
"गाङ्गेरुकी करीरश्च विम्बीतोदनधन्वनम् ।
मधुरं सकषायच शीतं पित्तकफापहम् ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥)
गाङ्गेष्ठी, स्त्री, (गाङ्गे गङ्गादिनदीतटे तिष्ठतीति ।
स्था + कः अलुक् । गौरादित्वात् ङीष् ।) कठ-
शर्कराला । इति हारावली । २१० ॥ नटा
इति भाषा ॥
गाञ्जिकायः, पुं, वर्त्तिकपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
गाढ़ं, क्ली, (गाहते स्म इति । गाह विलोड़ने +
क्तः ।) अतिशयः । दृढ़म् । (यथा, आर्य्या-
सप्तशत्याम् । ६१० ।
"आलिङ्गति सा गाढ़ं पुनः पुनर्यामिनीप्रथमे ॥")
तद्युक्ते त्रि । इत्यमरः । १ । १ । ७० ॥ (यथा,
रघुः । ६ । ७२ ।
"अमपीनसुचा तपस्विगाढ़ां
तमसां प्राप नदीं तुरङ्गमेण ॥")
गाढ़मुष्टिः, पुं, (गाढ़ा दृढ़ा मुष्टिर्यत्र । दृढ़मुष्ट्या
धारणादस्य तथात्वम् ।) खड्गः । कृपणे त्रि ।
इति मेदिनी । टे । ६१ ॥ (दाढ़त्वाभावादेवास्य
तथात्वम् ॥)
गाढ़ावटी, स्त्री, (गाढ़ा दृढ़ा वटी वटिका यत्र ।
निपातनात् पुंवद्भावाभावः ।) चतुरङ्गक्रीड़ा-
मध्ये क्रीड़ाविशेषः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
"नौकैका वटिका यस्य विद्यते खेलने यदि ।
गाढ़ावटीति विख्याता पदं तस्य न दुष्यति ॥"
गाणपत्यः, त्रि, (गणपतिर्गणेश उपास्यदेवो
यस्य । गणपति + ण्यः । केषाञ्चिन्मते अश्वपत्या-
दिभ्यश्चेति ण्यापवादोऽण् । तत्र गाणपत इति
साधुः ।) गणेशोपासकः । इत्यागमः ॥ (गण-
पतेर्भावः कर्म्म वा "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः
कर्म्मणि च ।" ५ । १ । १२४ । इति ष्यञ् ।)
गणपतिसम्बन्धी । गणपतिभावे क्ली ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । ८५ । ६७ ।
"प्रदक्षिणमुपावृत्य गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥")
गाणिक्यं, क्ली, (गणिकानां वेश्यानां समूहः ।
"गणिकाया यञिति वक्तव्यम् ।" ४ । २ । ४० ।
इत्यस्य वार्त्तिं इति यञ् ।) गणिकासमूहः ।
बहुवेश्याः । इत्यमरः । २ । ६ । २२ ॥
गाण्डिवः, पुं, क्ली, (गाण्डिर्ग्रन्थिरस्यास्तीति । गाण्डि
+ "गाण्ड्यजगात् संज्ञायाम् ।" ५ । २ । ११० ।
इति वः ।) अर्ज्जुनधनुः । (यथा, महाभारते ।
३ । २३५ । ३० ।
"धनुर्ग्राहश्चार्ज्जुनः सव्यसाची
धनुश्च तद्गाण्डिवं भीमवेगम् ॥")
धनुर्मात्रम् । इति मेदिनी ॥ वे । ३६ ॥
गाण्डीवः, पुं, क्ली, (गाण्डिर्ग्रन्थिः । "कृदिकारादक्ता-
दिति ।" ङीषि कृते गाण्डी । सा विद्यते
अस्य । "गाण्ड्यजगात् संज्ञायाम् ।" ५ । २ ।
११० । इति वः ।) अर्ज्जुनधनुः । इत्यमरः । २ ।
८ । ८४ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ४१ । १ ।
"यत्तां पूर्व्वमिहापृच्छः शत्रुसेनानिवर्हणम् ।
गाण्डीवमेतत् पार्थस्य लोकेषु विदितं धनुः ॥"
एतद्धनुर्हि ब्रह्मादयोऽपि आदौ धृतवन्तः ।
यदुक्तं तत्रैव । ४ । ४१ । ५—८ ।
"एतद्वर्षसहस्रन्तु ब्रह्मा पूर्व्वमधारयत् ।
ततोऽनन्तरमेवाथ प्रजापतिरधारयत् ॥
त्रीणि पञ्चशतञ्चैव शक्रोऽशीतिञ्च पञ्च वै ।
सोमः पञ्चशतं राजा तथैव वरुणः शतम् ॥
पार्थः पञ्च च षष्टिञ्च वर्षाणि श्वेतवाहनः ।
महावीर्य्यं महद्दिव्यमेतद्धनुरनुत्तमम् ॥
एतच्च मानुषं प्राप्तं वरुणाच्चारुदर्शनम् ।
पूजितं सुरमर्त्त्येषु बिभर्त्ति परमं वपुः ॥"
खाण्डवदाहनार्थं हि वह्निना वरुणसकाशादा-
नीयधनुरेतदर्ज्जुनाय प्रदत्तम् । तत्कथा यथा,
महाभारते । १ । २२६ । १—९ ।
"एवमुक्तः स भगवान् धूमकेतुर्हुताशनः ।
चिन्तयामास वरुणं लोकपालं दिदृक्षया ॥
आदित्यमुदके देवं निवसन्तं जलेश्वरम् ।
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास पावकम् ॥
तमब्रवीद्धूमकेतुः प्रतिगृह्य जलेश्वरम् ।
चतुर्थं लोकपालानां देवदेवं सनातनम् ॥
सोमेन राज्ञा यद्दत्तं धनुश्चैवेषुधी च ते ।
तत् प्रयच्छोभयं शीघ्रं रथञ्च कपिलक्षणम् ॥
कार्य्यञ्च सुमहत् पार्थो गाण्डीवेन करिष्यति ।
चक्रेण वासुदेवश्च तन्ममाद्य प्रदीयताम् ॥
ददानीत्येव वरुणः पावकं प्रत्यभाषत ।
तदद्भुतं महावीर्य्यं यशःकीर्त्तिविवर्द्धनम् ॥
सर्व्वशस्त्रैरनाधृष्यं सर्व्वशस्त्रप्रमाथि च ।
सर्व्वायुधमहामात्रं परसैन्यप्रधर्षणम् ॥
एकं शतसहस्रेण सम्मितं राष्ट्रवर्द्धनम् ।
चित्रमुच्चावचैर्व्वर्णैः शोभितं श्लक्ष्णमव्रणम् ॥
देवदानवगन्धर्व्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः ।
प्रादाच्चैव धनूरत्नमक्षय्ये च महेषुधी ॥"
"तच्च दिव्यं धनुःश्रेष्ठं ब्रह्मणा निर्म्मितं पुरा ।
गाण्डीवमुपसंगृह्य बभूव मुदितोऽर्ज्जुनः ॥")
कार्म्मुकम् । इति मेदिनी । वे । ३६ ॥
गाण्डीवी, [न्] पुं, (गाण्डीवोऽस्त्यस्य । गाण्डीव
+ "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति
इनिः ।) अर्ज्जुनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अर्ज्जुन-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गाता, [ऋ] त्रि, (गायतीति । गै गाने + तृच् ।)
गायकः । इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (यथा, हरि-
वंशे । ५४ । ११ ।
"गाता चतुर्णां वेदानामुद्गाता प्रथमर्त्विजाम् ॥"

गातुः, पुं, (गायतीति । गै गाने+“कमिमनि-जनिगाभायाहिभ्यश्च ।” उणां । १ । ७३ । इति तुः ।) कोकिलः । भ्रमरः । गन्धर्व्वः । इति मेदिनी । ते । १५ ॥ (गाते गच्छतीति । गा ङ, गतौ+कमिमनीतिसूत्रे गानिर्द्देशात् तुः । पथिकः । इति उज्ज्वलदत्तः ॥ गै गाने+भावे तु । गानम् । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५१ । १ । “गातुं कृणवन्नुषसो जनाय ।” “गातुं गानम् ।” इति भाष्यम् ॥ गाते गच्छत्यत्र इति । गा ङ गतौ+अधिकरणे तु । गमनीयः पन्थाः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ८५ । ४ । “उरुं नो गातुं कृणु सोममीढ्वः ।” “गातुं गन्तव्यमार्गम् ।” इति भाष्यम् ॥ पृथिवी । यथा, तत्रैव । ३ । ३१ । १५ । “इन्द्रो नृभिरजनद्दीद्यानः साकं सूर्य्यमुषसं गातुमग्निम् ।” “गातुं पृथिवीम् ।” इति भाष्यम् ॥ गा र लि स्तुतौ+भावे तुः । स्तवः । यथा, तत्रैव । ४ । ४ । ६ । “स ते जानाति सुमतिं यविष्ठ य ईवते ब्रह्मणे गातुमैरत् ।” “गातुं स्तवम् ।” इति भाष्यम् ॥ उपायः । यथा, तत्रैव । ५ । ६५ । ४ । “मित्रो अंहोश्चि-दादुरुक्षयाय गातुं वनते ।” “गातुमुपायम् ।” इति भाष्यम् ॥)

गातुः, त्रि, (गाते कोपं गच्छतीति । गा ङ गतौ +“कमिमनीति ।” उणां । १ । ७३ । इति गानिर्द्देशात् तुः ।) रोषणः । इति मेदिनी । ते । १५ ॥ (गायतीति । गै गाने+तुः ।) गायनः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

गात्र, न् क ङ शैथिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-आत्मं-अकं-सेट् ।) दन्त्यवर्गमध्यः । ङ, गात्रयते गात्रापयते । इति दुर्गादासः ॥

गात्रं, क्ली, (गच्छत्यनेन । गम्+“गमेरा च ।” उणां । ४ । १६८ । इति त्रन् आकारादेशश्च ।) हस्तिपूर्व्वजङ्घादिदेशः । हस्त्यग्रपदादिसम्मुख-भागः । (यथा, माघे । १८ । ४६ ।

“आपस्फाराह्लूनगात्रस्य भूमिं
निःसाधारङ्गच्छतोऽवाङ्मुखस्य ॥”

“लूनगात्रस्य छिन्नजङ्घस्य ॥” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥ * ॥ गच्छति मरणात् परं स्वकारण-भूतपञ्चत्वं प्राप्नोति यद्वा गम्यते स्थानात् स्थाना-न्तरं प्राप्यते यद्वाऽऽत्मने वाऽनेन इति।) अङ्गम् । इति मेदिनी । रे । २३ । हस्तपादाद्यवयवसमु-दयः । गा इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते ।१। १५४ । ३० ।

“अद्य गात्राणि ते कङ्काः श्येना गोमायवस्तथा ।
कर्षन्तु भुवि संहृष्टा निहतस्य मया मृधे ॥”)

तत्पर्य्यायः । कलेवरम् २ वपुः ३ संहननम् ४ शरीरम् ५ वर्ष्म ६ विग्रहः ७ कायः ८ देहः ९ मूर्त्तिः १० तनुः ११ तनूः १२ । इत्यमरः । २ । ६ । ७० ॥ इन्द्रियायतनम् १३ अङ्गम् १४ क्षेत्रम् १५ भूघनः १६ मत्करणम् १७ वेरम् १८ सञ्चरः १९ घनः २० बन्धः २१ पुरम् २२ पिण्डः २३ पुद्गलम् २४ । इति हेमचन्द्रः ॥ भूतात्मा २५ स्वर्गलोकेशः २६ स्कन्धः २७ पञ्जरः २८ कुलम् २९ बलम् ३० । इति जटाधरः ॥

(गात्रवादनादि निषेधो यथा,—

“गात्रवक्त्रनखैर्वाद्यं हस्तकेशावधूननम् ।
तोयाग्निपूज्यमध्येन यानं धूमं शवाश्रयम् ॥
मद्यातिसक्तिं विश्रम्भस्वातन्त्र्ये स्त्रीषु च त्यजेत् ॥”

इति वाभटे सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥)

गात्रभङ्गा, स्त्री, (गात्रस्य भङ्गोऽवसादो यस्याः ।) शूकशिम्बी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गात्रमार्ज्जनी, स्त्री, (गात्रं मृज्यतेऽनयेति । मृज् +ल्युट्+स्त्रियां ङीप् ।) शरीरमार्ज्जनार्थं वस्त्रम् । इति लोकप्रसिद्धिः ॥ गामोछा इति भाषा ॥

गात्रसङ्कोची, [न्] पुं, (गात्रं सङ्कोचयतीति । सम्+कुच्+णिच्+णिनिः । यद्वा, गात्रस्य सङ्कोचो ।) जाहकजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गात्रसंप्लवः, पुं, (गात्रेण संप्लवते भासते सन्तरति जले इत्यर्थः । सम्+प्लु+अच् ।) प्लवपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०६ ॥

गात्रसम्मितः, पुं, (गात्रं सम्मितं उत्पन्नावयवमात्रं यत्र ।) गात्रावयवोत्पत्तिः । यथा,—

“पाद उत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ गात्रसम्मिते ।
पादोनं व्रतमाचष्टे हत्वा गर्भमचेतनम् ॥
अङ्गप्रत्यङ्गसम्पन्ने गर्भे चेतःसमन्विते ।
द्विगुणं गोव्रतं कुर्य्यात् प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥

मध्यमवचनं भवदेवेन व्याख्यातम् । यदा लगुडाद्यभिघातेन गौर्भवति गर्भमात्रपातो भवति तदोत्पन्नगर्भमात्रपाते यथोक्तप्रायश्चित्त-पादाचरणम् । गात्रावयवोत्पत्तौ प्रायश्चित्त-पादद्वयम् । सकलगात्रसम्पत्तौ प्रायश्चित्तपाद-त्रयम् । अर्थाच्चैतन्ययुक्तगर्भघाते कृत्स्नमेव प्राय-श्चित्तमूहनीयम् ।” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

गात्रानुलेपनी, स्त्री, (गात्रमनुलिप्यतेऽनया इति । अनु+लिप्+ल्युट्+स्त्रियां ङीप् ।) गात्रानु-लेपनयोग्यं घृष्टं पिष्टं वा सुगन्धिद्रव्यम् । तत्-पर्य्यायः । वर्त्तिः २ वर्णकम् ३ विलेपनम् ४ । इत्यमरः । २ । ७ । १३३ ॥

गाथकः, त्रि, (गायतीति । गै गाने+“गस्थकन् ।” ३ । १ । १४६ । इति थकन् ।) गायकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गाथा, स्त्री, (गीयते इति । गै गाने+“उषि-कुषिगार्त्तिभ्यस्थन् ।” उणां । २ । ४ । इति थन् स्त्रियां टाप् ।) श्लोकः । (यथा, महाभारते । ३ । ८५ । ३० ।

“गाथा च गीतिका चापि तस्य सम्पद्यते नृप ! ॥”)

संस्कृतान्यभाषा । सा तु प्राकृतभाषा । गेयम् । तच्च गीतम् । (यथा, मनुः । ९ । ४२ ।

“अत्र गाथा वायुगीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः ।
यथा बीजं न वप्तव्यं पुंसा परपरिग्रहे ॥”)

वृत्तम् । तत्तु अक्षरसंख्यातं पद्यम् । इति मेदिनी । थे । ६ ॥

गाध, ऋ ङ प्रतिष्ठायाम् । ग्रन्थे । लिप्सायाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-प्रतिष्ठायां सकं-अन्यत्र अकं-सेट् ।) ऋ, अजगाधत् । ङ, गाधितासे नभो भूय इति भट्टिः । गा... मालिकः स्रजः । इति दुर्गादासः ॥

गाधः, पुं, (गाध प्रतिष्ठायां लिप्सायाञ्च+भावे घञ् ।) स्थानम् । (यथा, महाभारते । २१ । १३ ।

“अगाधसादितगाधश्च पातालतलमव्ययम् ।”) लिप्सा । इति हेमचन्द्रः ॥ (कूलम् । पारम् । यथा, महाभारते । ७ । ११३ । २ ।

“द्वीपो य आसीत् पाण्डूनामगाधे गाधमिच्छताम् ॥”) सुखोत्तरणीये, त्रि । यथा, रघुः । ४ । २४ ।

“सरितः कुर्व्वती गाधाः पथश्चाश्यानकर्द्दमान् । यात्रायै चोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत् ॥”) स्त्रियां टाप् । गायत्रीरूपिणी महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४० ।

“गौतमी गामिनी गाधा गन्धर्व्वाप्सरसेविता ।” “गाधा प्रतिष्ठारूपिणी ।” इति तट्टीका ।

गाधिः, पुं, (गाधते उच्चपदं लिप्सतीति । गाध लिप्सायाम्+“सर्व्वधातुभ्य इन् ।” उणां । ४ । ११७ । इति इन् ।) चन्द्रवंशीयकुशिकराज-पुत्रः । स तु विश्वामित्रमुनिपिता कान्यकुब्ज-देशस्य राजा च । (यथा, महाभारते । १ । ११५ । १६ ।

“कान्यकुब्जे महानासीत् पार्थिवः सुमहाबलः । गाधीति विश्रुतो लोके वनवासं जगाम ह ।”) अस्य उत्पत्तिकथा यथा, हरिवंशे । २७ । १३—१६ ।

“कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्रमिन्द्रसमं विभुः ।
लभेयमिति तं शक्रस्त्रासादभ्येत्य जज्ञिवान् ।
पूर्णे वर्षसहस्रे वै तन्तु शक्रो ह्यपश्यत ।
अत्युग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः ।
समर्थं पुत्रजनने स्वमेवांशमवासयत् ।
पुत्रत्वे कल्पयामास स देवेन्द्रः सुरोत्तमः ।
स गाधिरभवद्राजा मघवान् कौशिकः स्वयम् ।
पौरकुत्स्यभवद्भार्य्या गाधिस्तस्यामजायत ।”

अस्य कन्या सत्यवती भृगुवंशीय-ऋचीकपत्नी सा च जमदग्निं प्रसूतवती । यथा, हरिवंशे । २७ । १८ ।

“गाधेः कन्या महाभागा नाम्ना सत्यवती शुभा । तां गाधिः काव्यपुत्राय ऋचीकाय ददौ प्रभुः ।” ऋग्वेदमते तु अयमेव गाथीत्याख्यया प्रसिद्धः इति तु तत्रैव ३ मण्डले द्रष्टव्यः ॥ एतदसुत-मेव रामायणे ‘गाधिन्’ इति नाम्ना प्रो-भगवता वाल्मीकिना विहितः । यथा, तत्रैव । १ । १८ । ४० ।

“शीघ्रमाख्यात मां प्राप्तं कौशिकं गाधिनः सुतम् ।”

गाधिजः, पुं, (गाधेः राज्ञः कौशिकात् जायते इति । जन्+डः ।) विश्वामित्रमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । ७ । ४२ ।

“पृथुस्तु विनयाद्राज्यं प्राप्तवान् मनुरेव च ।

वेरञ्च धनैश्वर्य्यं ब्राह्मण्यञ्चैव गाधिज: ॥”
एतद्गल्पकथा विश्वामित्रशब्दे द्रष्टव्या ॥)
गाधिपुरं, क्ली, (गाधे: कौशिकस्य राज्ञ: पुरम् ।)
कान्यकुब्जदेश: । इति हेमचन्द्र: । ३ । ४० ॥
यथा राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १३४ ।
“कन्यानां यत्र कुब्जत्वं अधात् गाधिपुरे मरुत् ।
तत्रैव प्रंसनीय: स पुर्माश्चक्रे भयस्पृशाम् ॥”)
गाधिभू:, पुं, (गाधेर्भूरुत्पत्तिर्यस्य गाधिर्भूरुत्-
पत्तिस्थानं यस्येति वा । यद्वा गाधेर्भवति उत्
पद्यते स्म । भू + भूतवर्त्तमानयोरिति क्विप् ।)
विश्वामित्रमुनि: । इति शब्दरत्नावली ॥
गाधेय:, पुं, (गाधेरपत्यं पुमान् । गाधि + “इत-
श्चानिञ: ।” ४ । १ । १२२ । इति ढक् ।) विश्वा-
मित्रमुनि: । इति हेमचन्द्र: । ३ । ५१४ ॥ (यथा,
हरिवंशे । २७ । १७ ।
“विश्वामित्रस्तु गाधेयो राजा विश्वरथश्च ह ॥”)
गानं, क्ली, (गीयते इति । गै + भावे ल्युट् ।)
गीतम् । इत्यमर: । १ । ७ । २५ ॥ (यदुक्तम्,—
“जपकोटिगुणं ध्यानं ध्यानकोटिगुणो लय: ।
लयकोटिगुणं गानं गानात् परतरं न हि ॥”)
तत्पर्य्याय: । गेयम् २ गीति: ३ गान्धर्व्वम् ४ ।
इति हेमचन्द्र: । २ । १६४ ॥ (गानं हि वैदिक-
लौकिकभेदात् द्विविधम् । तत्र वैदिकगानन्तु
मुक्तिप्रदं अन्यत् लोकरञ्जनकरम् । वैदिक-
लौकिकयोर्मार्गदेशीति नामान्तरमपि श्रूयते ।
गानन्तु सामवेदादेव उत्पन्नं यदुक्तं सङ्गीत-
दर्पणटीकायाम् ।
“ऋग्भि: पाठ्यमभूद्गीतं सामभ्य: समपद्यत ।
यजुर्भ्योऽभिनया जाता रसाश्चाथर्व्वण: स्मृता: ॥”
द्विविधसङ्गीतयोर्लक्षणमाह सङ्गीतदर्पणे । ३–६ ।
“मार्गदेशीविभागेन सङ्गीतं द्विविधं मतम् ।
द्रुहिणेन यदन्विष्टं प्रयुक्तं भरतेन च ।
महादेवस्य पुरतस्तन्मार्गाख्यं विमुक्तिदम् ॥
तत्तद्देशस्थया रीत्या यत् स्याल्लोकानुरञ्जनम् ।
देशे देशे तु सङ्गीतं तद्देशीत्यभिधीयते ॥
गीतवादित्रनृत्यानां रक्ति: साधारणो गुण: ।
अतो रक्तिविहीनं यत् न तत् सङ्गीतमुच्यते ॥”
गानन्तु नादात्मकमेव नादस्तु यदा स्वयं राजते
तदा स्वर इति प्रसिद्ध: स्यात् । स्वरस्तु षड्ज-
ऋषभ-गान्धार-मध्यम-पञ्चम-धैवत-निषादभेदात्
सप्तविध: । एतेषां विज्ञापनार्थं एतदाश्रयीभूत-
द्वाविंशतिश्रुतीनां नामानि स्वरस्थितिश्च कथ्यन्ते ।
यथा, सङ्गीतदर्पणे । ५३—५६ ।
“तीव्रा कुमुद्वती मन्दा छन्दोवत्यस्तु षड्जगा: ।
दयावती रञ्जनी च रतिका चर्षभे स्थिता ॥
रौद्री क्रोधा च गान्धारे वज्रिकाथ प्रसारिणी ।
प्रीतिश्च मार्ज्जनीत्येता: श्रुतयो मध्यमाश्रिता: ॥
क्षिती रक्ता च सन्दीपन्यालापिन्यपि पञ्चमे ।
मदन्ती रोहिणी रम्येत्येता धैवतसंश्रया: ॥
उग्रा च क्षोभिणीति द्वे निषादे वसत: श्रुती ॥”
अन्यत् विशेषविवरणन्तु तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
गाने तु रागा रागिण्यश्च प्रयोक्तव्या: अतस्तेषां
नामानि कथ्यन्ते । यथा, सङ्गीतदर्पणे स्वरा-
ध्याये । १२—१६ ।

पार्व्वत्युवाच ।

“के रागा: काश्च रागिण्य: का वेला ऋतवश्च के ।
किं रूपं कथमुद्धारो वद देव ! प्रसादत: ॥”

ईश्वर उवाच ।

“श्रीरागोऽथ वसन्तश्च भैरव: पञ्चमस्तथा ।
मेघरागो बृहन्नाट: षडेते पुरुषाह्वया: ॥”

इति षट् रागा: ॥

अथ रागिण्य: ।

“मालश्री त्रिवणी गौरी केदारी मधुमाधवी ।
तत: पाहाडिका ज्ञेया श्रीरागस्य वराङ्गना: ॥
देशी देवगिरी चैव वराटी तोडिका तथा ।
ललिता चाथ हिन्दोली वसन्तस्य वराङ्गना: ॥
भैरवी गुर्ज्जरी रामकिरी गुणकिरी तथा ।
वाङ्गाली सैन्धवी चैव भैरवस्य वराङ्गना: ॥
विभाषा चाथ भूपाली कर्णाटी वडहंसिका ।
मालवी पटमञ्जर्य्या सहैता: पञ्चमाङ्गना: ॥
मल्लारी सौरटी चैव सावेरी कौशिकी तथा ।
गान्धारी हरशृङ्गारा मेघरागस्य योषित: ॥
कामोदी चैव कल्याणी आभिरी नाटिका तथा ।
सारङ्गी नट्टहम्बीरा नट्टनारायणाङ्गना: ॥”

इति षट्त्रिंशत् रागिण्य: ॥

रागरागिणीनां विशेषविवरणन्तु तत्तच्छब्दे
गानस्य अन्यद्विवरणं गीतशब्दे च द्रष्टव्यम् ॥)
ध्वनि: । इति धरणी ॥
गानिनी, स्त्री, (गानं रोगादिनाशकतया प्रशस्त-
गीतिर्विद्यतेऽस्या: । गान + इनि: ।) वचा ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गानं सङ्गीतविद्या
गति: स्तुतिर्वास्त्यस्या इति व्युत्पत्त्या यथाक्रमं
गानज्ञा गतिमती स्तवयुक्ता च स्त्री । इति
व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थ: ॥)
गान्तु:, त्रि, (गच्छतीति । गम गतौ + “क्रमि-
गमिक्षमीति ।” उणा० । ५ । ४३ । इति तुन्
वृद्धिश्च ।) गन्ता । इत्युणादिकोष: ॥ गायक: ।
इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति: ॥
गान्त्री, स्त्री, (गन्त्री एव । स्वार्थे अण् । ततो
ङीप् ।) गन्त्री । वृषवाह्यशकट: । गरुर गाड़ि
इति भाषा । इत्यमरटीकायां रायमुकुट: ॥
(क्वचित् क्लीवलिङ्गत्वमपि दृश्यते ॥)
गान्दिनी, स्त्री, (गां पशुं जीवजातमित्यर्थ: दायति
शोधयतीति । दै प शोधने + णिनि: + ङीप् ।
पृषोदरात् साधु: ।) गङ्गा । इति त्रिकाण्ड-
शेष: शब्दरत्नावली च ॥ (गां धेनुं ददाति
प्रतिदिनमित्यर्थ: । दा दाने + णिनि + ङीप् ।
पृषोदरात् साधु: ।) अक्रूरमाता । इति श्रीभाग-
वतम् ॥ (अस्या नामनिरुक्तिर्यथा, हरिवंशे ।
३४ । ७—११ ।
“श्वफल्क: काशिराजस्य सुतां भार्य्यामविन्दत ।
गान्दिनीं नाम सा गास्तु ददौ विप्रेषु नित्यश: ॥
सा मातुरुदरस्था वै बहून् वर्षगणान् किल ।
निवसन्ती न वै जज्ञे गर्भस्थां तां पिताब्रवीत् ॥
जायस्व शीघ्रं भद्रन्ते किमर्थञ्चेह तिष्ठसि ।
प्रोवाच चैनन्तु गर्भस्था सा कन्या गाश्च मे दिने ॥
यदि दद्यां ततो जाये पितरं प्रत्युवाच ह ।
तथेत्युक्ता च तां तस्या: पिता काममपूरयत् ॥
दाता यज्वा च वीरश्च श्रुतवानतिथिप्रिय: ।
अक्रूर: सुषुवे तस्यां श्वफल्काद्भूरिदक्षिण: ॥” * ॥
गान्धिनीति पाठोऽपि क्वचित् दृश्यते ॥)
गान्दिनीसुत:, पुं, (गान्दिन्या गङ्गाया: सुत: ।)
भीष्म: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (कार्त्तिकेय: ।
इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थ: ॥ गान्दिन्याख्यदाख्यया
प्रसिद्धाया श्वफल्कभार्य्याया: सुत: ।) अक्रूर: ।
इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, माघे । १७ । १२ ।
“विलङ्घितस्थितिमभिवीक्ष्य रुष्टया
रिपोर्गिरा गुरुमपि गान्दिनीसुतम् ॥”)
गान्धर्व्वं, क्ली, (गन्धर्व्वस्य इदं गन्धर्व्वेण गीतं वा ।
गन्धर्व्व + अण् । यद्वा, गन्धर्व्वो अधिष्ठात्री देवता
अस्येति अण् ।) गानम् । इति हेमचन्द्र: ॥
(यथाह दत्तिल: ।
“पदस्थस्वरसङ्घातस्तालेन सङ्गतस्तथा ।
प्रयुक्तश्चावधानेन गान्धर्व्वमभिधीयते ॥”
यथा च महाभारते । १३ । १६ । ४६ ।
“अवादयंश्च गन्धर्व्वा वाद्यानि विविधानि च ।
अथ प्रवृत्ते गान्धर्व्वे दिव्ये ऋषिरुपाविशत् ॥”
गन्धर्व्वो अधिष्ठात्री देवता अस्येति अण् ।
गन्धर्व्वदेवताकमस्त्रम् । यथा, रघु: । ५ । ५७ ।
“गान्धर्व्वमादत्स्व यत: प्रयोक्तु-
र्न चारिहिंसा विजयश्च हस्ते ॥”)
गान्धर्व्व:, पुं, (गन्धर्व्व एव । “प्रज्ञादिभ्यश्च ।” ५ ।
४ । ३८ । इत्यण् ।) गन्धर्व्व: । इति हेमचन्द्र: ।
२ । १६४ ॥ (भारतवर्षीयोपद्वीपविशेष: । यथा,
विष्णुपुराणे ।
“भारतस्यास्य वर्षस्य नवभेदान्निशामय ।
इन्द्रद्वीप: कशेरुमांस्ताम्रवर्णो गभस्तिमान् ॥
नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्व्वस्त्वथ वारुण: ।
अयन्तु नवमस्तेषां द्वीप: सागरसंवृत: ॥”)
अष्टप्रकारविवाहान्तर्गतविवाहविशेष: । यत्र
कन्यावरयोरन्योन्यानुरागात् त्वं मे भार्य्या त्वं
मे पतिरिति निश्चय: स: । (तल्लक्षणं यथा,
मनौ । ३ । ३२ ।
“इच्छयाऽन्योन्यसंयोग: कन्यायाश्च वरस्य च ।
गान्धर्व्व: स तु विज्ञेयो मैथुन्य: कामसम्भव: ॥”
स च क्षत्रियाणामेव धर्म्म्य: । यथा, तत्रैव । ३ । २६ ।
“गान्धर्व्वो राक्षसश्चैव धर्म्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ ॥”)
तत्सम्बन्धिनि त्रि ॥ (यथा, काशीखण्डे ।
“गान्धर्व्वस्त्वेष लोकोऽमी गन्धर्व्वाश्च शुभव्रता: ॥”
गन्धर्व्वदेशोद्भवे च । यथा, महाभारते । १ । २२६ । १० ।
“उपेतं राजतैरश्वैर्गान्धर्व्वैर्हेममालिभि: ।
पाण्डराभ्रप्रतीकाशैर्मनोवायुसमैर्जवे ॥”)
गान्धारं, क्ली, (गन्ध एव गान्धं सुगन्धं ऋच्छ-
तीति । ऋ गतौ + “कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ ।
इत्यण् । यद्वा, गान्धाराणान्तद्देशवासिनां
प्रियम् । अण् ।) गन्धरस: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

गान्धारः, पुं, (गन्ध एव गान्धो गन्धकस्तं ऋच्छति उत्पत्तिकारणत्वेन गच्छतीति । ऋ गतौ + अण् ।) सिन्दूरम् । जम्बुद्वीपस्योत्तरदेशः । कान्धार इति भाषा । इति मेदिनी । रे । १४६ ॥ (देशोऽयं हृहत्संहितायां कूर्म्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः । यथा, तत्रैव । १४ । २८ ।
"उत्तरतः कैलासः ।" इत्युपक्रम्य,—
"गान्धारयशोवतिहेमतालराजन्यखचरगव्याश्च ॥"
इत्युक्तवान् । दुर्य्योधनमातुलः शकुनिस्तु एतद्देशस्य राजासीत् । यथा, महाभारते । ३ । २३७ । २१ ।
"गान्धारराजः शकुनिः प्रत्युवाच हसन्निव ॥" ॥
गन्ध एव गान्धः । स्वार्थे अण् । तं ऋच्छतीति । "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) सप्तस्वरान्तर्गततृतीयस्वरः । स तु छागस्वरतुल्यः । (यदुक्तं सङ्गीतशास्त्रे ।
"षड्जं रौति मयूरस्तु गावो नर्द्दन्ति चर्षभम् ।
गान्धारन्तु अजो रौति क्रौञ्चः क्वणति मध्यमम् ॥")
तस्योत्पत्त्यादिः ।
"वायुः समुद्गतो नाभेः कण्ठशीर्षसमाहतः ।
नानागन्धवहः पुण्यो गान्धारस्तेन हेतुना ॥"
इति भरतः ॥

अपि च ।
"नाभेः समुद्गतो वायुर्गन्धं श्रोत्रे च चालयन् ।
स शब्दस्तेन निर्य्याति गान्धारस्तेन कथ्यते ॥
चतस्रः पञ्चमे षड्जे मध्यमे श्रुतयो मताः ।
ऋषभे धैवते तिस्रो द्वे गान्धारनिषादके ॥"
(अयन्तु देवकुलसम्भूतो वैश्यजातिः स्वर्णवद्उज्ज्वलपीतवर्णः । अस्य जन्म कुशद्वीपे, ऋषिः शशाङ्कः, सरस्वती देवता, त्रिष्टुप् छन्दः । करुणरसे एवास्य उपयोगित्वम् ॥ इति सङ्गीतदर्पणे । ८३—६१ ॥ ॥ ॥ स्वरग्रामविशेषः । तल्लक्षणम् । यथा, तत्रैव ७६—८० ।
"रि-मयोः श्रुतिमेकैकां गान्धारश्चेत् समाश्रयेत् ।
प-श्रुतिं धो निषादस्तु ध-श्रुतिं स-श्रुतिं श्रितः ॥
गान्धारग्राममाचष्ट तदा तं नारदो मुनिः ।
प्रवर्त्तते स्वर्गलोके ग्रामोऽसौ न महीतले ॥" ॥)
रागविशेषः । तस्य रूपं यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

"जटां दधानः सितभूतिभूषणः
काषायवासास्त्रिशिखयष्टिः ।
सयोगपट्टः सतनेत्रमुद्रो
गान्धाररागः कथितस्तपस्वी ॥"

स तु भैरवरागपुत्रः । प्रभाते तस्य गानसमयः ॥

गान्धारराजः, पुं, (गान्धारस्य देशविशेषस्य राजा । "राजाहःसखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) शकुनिः । (यथा, महाभारते । ३ । २३७ । २१ ।
"गान्धारराजः शकुनिः प्रत्युवाच हसन्निव ॥"
अस्य पित्रादयोऽपि । यथा, तत्रैव । १ । ११० । १४ ।
"ततो गान्धारराजस्य पुत्त्रः शकुनिरभ्ययात् ॥")

गान्धारी, स्त्री, (गान्धारस्य गान्धारराजस्य अपत्यं स्त्री । इञ् ततो ङीष् ।) धृतराष्ट्रराजपत्नी । सा तु दुर्य्योधनमाता । इति महाभारतम् ॥ (इयं हि हरमाराध्य शतपुत्त्रवरं लब्धवती । यथा, महाभारते । १ । ११० । ६ ।
"अथ शुश्राव विप्रेभ्यो गान्धारीं सुबलात्मजाम् ।
आराध्य वरदं देवं भगनेत्रहरं हरम् ॥
गान्धारी किल पुत्त्राणां शतं लेभे वरं शुभा ॥"
पार्व्वतीसहचरीभेदः । यथा, तत्रैव । ३ । २३० । ४८ ।
"गौरी विद्याथ गान्धारी केशिनी मित्रसाह्वया ॥"
गायत्त्रीस्वरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४० ।
"गायत्त्री गोमती गीता गान्धारी गानलोलुपा ॥"
गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ५१ ।
"गान्धारी गर्भशमनी गतिभ्रष्टगतिप्रदा ॥"
"गां धारयतीति गान्धारी ।" इति तट्टीका ॥
नाडीविशेषः । यथा, सङ्गीतदर्पणे । २६ ।
"सुषुम्नेडा पिङ्गला च कुहूरथ पयस्विनी ।
गान्धारी हस्तिजिह्वा च वारणाथ यशस्विनी ॥")
जिनानां शासनदेवताविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ यवासः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दुरालभा । इति भावप्रकाशः ॥ मादकद्रव्यविशेषः । गाँजा इति भाषा ॥ इति विष्णुसिद्धान्तसारावलीवैद्यकग्रन्थः ॥

गान्धारेयः, पुं, (गान्धार्य्या अपत्यं पुमान् । "स्त्रीभ्यो ढक् ।" ४ । १ । १२० । इति ढक् ।) दुर्य्योधनराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दुःशासनादयोऽपि ॥)

गान्धिकः, पुं, (गन्धयति परप्रार्थनां गच्छतीति । गन्ध क ड गतौ + णिनिः । ततः स्वार्थे कन् । यद्वा, गन्धो गर्व्वोऽस्यास्तीति । गन्ध + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) लेखकः । सुगन्धिव्यवहारी । गन्धवणिक् इति ख्यातः । इति मेदिनी । के । ८३ ॥ स तु अम्बष्ठात् राजपुत्त्र्यां जातः । इति पराशरपद्धतिः ॥ (अयं हि नायकस्य शृङ्गारसहायेषु अन्यतमः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ४६ ।
"शृङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः ।
भक्ता नर्म्मसु निपुणाः कुपितवधूमानभञ्जनाः शुद्धाः ॥
आदिशब्दात् मालाकाररजकताम्बूलिकगान्धिकादयः ॥") कीटविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ गाँधिपोका इति भाषा ॥ (गान्धं गन्धप्रधानं द्रव्यमस्यास्ति । ठन् । गन्धप्रधानद्रव्यविशिष्टे त्रि । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १३ । [दिभिः ।
"पण्यानां गान्धिकं पण्यं किमन्यैः काञ्चनायत्नैकेन च यत् क्रीतं तच्छतेन प्रदीयते ॥")

गामुकः, त्रि, (गच्छतीति । गम गतौ + "लषपतपदेति ।" ३ । ३ । १५४ । इति उकञ् ।) गन्ता । इति व्याकरणम् ॥

गाम्भीर्य्यं, क्ली, (गम्भीरस्य भावो गम्भीरे भवं वा । "गम्भीराञ्ञ्यः ।" ४ । ३ । ५८ । इति ञ्यः ।) गम्भीरता । यथा,—
"मेघनिर्घोषगाम्भीर्य्यं प्रतिनादविधायिता ।"
इति जिनवाग्गुणे हेमचन्द्रः ॥
(इदं हि नायकस्य सात्त्विकगुणविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ५८ ।
"शोभा विलासो माधुर्य्यं गाम्भीर्य्यं धैर्य्यतेजसी । ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः ॥"
तस्य लक्षणम् । यथा, तत्रैव । ३ । ६२ ।
"भीशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाम्भीर्य्यं निर्व्विकारता ।"
उदाहरणम् । यथा,—
"आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च ।
न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥")

गायकः, त्रि, (गायतीति । गै गाने + ण्वुल् ।) गानकर्त्ता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे । ११ । १० ।
"कलमविकलतालं गायकैर्बोधहेतोः ॥")
तत्पर्य्यायः । गायनः २ गायकः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गाता ४ । तस्य दोषा यथा,—
"लज्जितं भीतसन्त्रस्तं अव्यक्तमनुनासिकम् ।
काकस्वरः शिरःकम्पो लयस्थानविवर्ज्जितम् ।
विस्वरं विरसञ्चैव विश्लिष्टं विषमाहतम् ।
व्याकुलं तालहीनञ्च गातुर्दोषाश्चतुर्द्दश ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ।

गायत्री, [न्] पुं, (गायन्तं त्रायते इति । गाय + त्रै + णिनिः । आलोपात् साधुः ।) खदिरवृक्षः । इति भरतः ॥ (खदिरशब्दे गुणादिर्ज्ञेयम् ॥ गायत्रं स्तोत्रमस्यास्तीति गायत्र + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः । उद्गातरि सामगायके त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । १० । १ ।
"गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्च्चन्त्यर्कमर्किणः ॥")

गायत्री, स्त्री, (गायन्तं त्रायते इति । त्रै ङ पालने + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ इति कः । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) खदिरवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४६ ॥ (यथा, वैद्यके हृद्रोगे खादिरकाथे ।
"मूर्व्वादारुकलिङ्गभृङ्गमगधा जायन्ति पाठाशठी गायत्री त्रिफलाकिरातकमहानिम्बासनारग्वधम् ॥")
षड्वर्णच्छन्दोविशेषः । तस्यास्तिस्रो विधा यथा । तनुमध्या १ शशिवदना २ सोमराजी ३ । आद्यायाः आद्यन्तयोर्गुरुद्वये मध्ये लघुद्वयम् । द्वितीयायाः आदिमध्ययोर्लघुद्वये अन्ते गुरुद्वयम् ॥ तृतीयायाः आदिमध्ययोर्लघुगुरू गुरू लघू अन्ते गुरुद्वयम् ॥ क्रमेणोदाहरणानि यथा । आस्तां मम चित्ते नित्यं तनुमध्या ॥ १ ॥ शशिवदनानां व्रजतरुणीनाम् ॥ २ ॥ हरे सोमराजी समा ते यशःश्रीः ॥ ३ ॥ इति छन्दोमञ्जरी ॥ दुर्गा । यथा,—
"गायनात्त्रमनाद्वापि गायत्री त्रिदशार्च्चिता । साधनात् सिद्धिरित्युक्ता साधका वाथ ईश्वरी ॥"
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्तनाम ४५ अध्यायः ॥ (सा च गायत्त्रीरूपेण ब्रह्मण्येव वर्त्तते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ८१ ।
"गायत्त्री वेदवदने पार्व्वती शिवसन्निधौ ॥"

गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। २८। ५३।
"गुणातीतपरिमा च गायत्री गिरिशप्रिया॥")
त्रिपदा देवी। इति मेदिनी। रे। १५०॥ सा तु त्रिपादष्टाक्षरच्छन्दोयुक्तमन्त्रात्मिका वेदमाता द्विजैरुपास्या। (यथाह मनुः। २। ७७—७८।
'त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत्।
तदित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः॥
एतदक्षरमेतां च जपन् व्याहृतिपूर्व्विकाम्।
सन्ध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते॥"
इयमेव सव्याहृतिका ब्रह्मपदप्राप्तिद्वाररूपं तस्मात् प्रत्यहं ब्राह्मणैर्व्याहृतिपूर्व्विकेयं अध्ययनीया।
यदुक्तं तत्रैव। २। ८१—८३।
"ओङ्कारपूर्व्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः।
त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम्॥
योऽधीतेऽहन्यहन्येतांस्त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः।
स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्त्तिमान्॥
एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परन्तपः।
सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशिष्यते॥")
तस्या नामव्युत्पत्तिर्यथा, स्मृतौ।
गायन्तं त्रायते यस्मात् गायत्री त्वं ततः स्मृता॥"
सापि ब्रह्मणः पत्नी। यथा,—
अध्वर्य्युणा समाहूता एहि देवि! त्वरान्विता।
उत्पन्नाश्चाग्नयः सर्व्वे दीक्षाकालमुपागताः॥
सावित्र्युवाच।
लक्ष्मीर्नाद्यापि चायाति सती नैवेह दृश्यते।
इहदाग्रायणी हूता शक्राणी गच्छती त्विह।
नाहमेकाकिनी यास्ये यावन्नायान्ति ताः स्त्रियः॥
ब्रूहि गत्वा विरिञ्चिन्तं तिष्ठत्विह मुहूर्त्तकम्॥
वदमानां तथाध्वर्य्युस्त्यक्त्वा देवमुपागमत्।
सावित्री व्याकुला देवी प्रसक्ता गृहकर्म्मणि॥
सख्यो नाभ्यागता यावत् तावन्नागमनं मम।
एवमुक्तोऽस्मि वै देव! कालश्चाप्यतिवर्त्तते॥
यच्च योग्यं भवेदत्र तत् कुरुष्व पितामह!।
एवमुक्ते तदा वाक्यं किञ्चित्कोपसमन्वितः॥
पत्नीञ्चान्यां मदर्थन्तु शीघ्रं त्वञ्च समानय।
प्रवर्त्तते यथा यज्ञः कालहीनो न जायते॥
तथा शीघ्रं विधेहि त्वं नारीं काञ्चिदुपानय।
एवमुक्तस्तया शक्रो गत्वा सर्व्वं धरातलम्॥
स्त्रियो दृष्टास्तु यास्तेन सर्व्वास्तास्तु परिग्रहाः।
आभीरकन्या सुरूपा सुभाषा चारुलोचना॥
ददर्श तां सुचार्व्वङ्गीं कमलायतलोचनाम्।
कासि कस्य कुतश्च त्वमागता सुभ्रु! कथ्यताम्॥
एकाकिनी किमर्थञ्च वीथिमध्येऽवतिष्ठसे।
रूपान्विता च सा कन्या शक्रं प्रोवाच वेपती॥
गोपकन्या अहं वीर! विक्रेतुमिह गोरसम्।
समागता घृतादीनां प्रगृह्णीष्व यथेप्सितम्॥
एवमुक्तस्तदा शक्रो गृहीत्वा तां करे दृढम्।
आनीय तां विशालाक्षीं यत्र ब्रह्मा व्यवस्थितः॥
कमलाक्षीं स्फुरद्वाणं पुण्डरीकनिभेक्षणाम्।
गान्धर्व्वेण तदा ब्रह्मा गृहीत्वा मन आदधे॥

गायत्री

प्रभुश्चात्मनो दाने गोपकन्याप्यमन्यत।
यदेवं मां सुरूपत्वादिच्छत्यादातुमाग्रहात्॥
नास्ति सीमन्तिनी काचिन्मत्तो धन्यतरा यतः।
अनेनाहं समानीता यस्य दृग्गोचरं गता॥
एवं चिन्तापरा दीना यावत् सा गोपकन्यका।
भवत्येषा महाभागा गायत्री नामतः प्रभो!॥
तावदेव महाविष्णुः प्रोक्तवानिदमुत्तमम्।
अनुग्रहेण देवेश! अस्याः पाणिग्रहं कुरु॥
गान्धर्व्वेण विवाहेन उपयेमे पितामहः॥"*॥
अस्या ध्यानं यथा,—
"श्वेता त्वं श्वेतरूपासि शशाङ्केन समा मता।
बिभ्रती विपुलावूरू कदलीगर्भकोमलौ॥
एणशृङ्गं करे गृह्य पङ्कजञ्च सुनिर्म्मलम्।
वसाना वसने क्षौमे रक्ते चाद्भुतदर्शने॥
शशिरश्मिप्रकाशेन हारेणोरसि राजसे।
दिव्यकुण्डलपूर्णाभ्यां श्रवणाभ्यां विभूषिता॥
चन्द्रसौम्येन युक्तेन मुकुटेन विराजसे।
मुकुटेन त्रिशस्थेन केशबन्धेन शोभिना॥
भुजगाभोगसदृशौ भुजौ भ्राजयतो दिशः।
स्तनौ ते कठिनौ देवि! वर्त्तुलौ समचूचुकौ॥
जघनेनातिशुभ्रेण त्रिवलीभिश्च संयुता।
विस्तीर्णस्थलजघना सुश्रोणी च वरानना॥
चारुरूपोरुयुगला अम्बुजाभरणा तथा।
त्रैलोक्यचारिणी सा त्वं जगतामेव पावनी॥"
अस्या वैदिकतान्त्रिकध्यानद्वयं गुह्यत्वादत्र न लिखितम्॥*॥ तस्या जपफलं तत्र ब्राह्मणान् प्रति गायत्रीवाक्यम्।
"विशेषात् पुष्करे स्नात्वा मां जप्त्वा वेदमातरम्।
प्रतिग्रहकृतान् दोषान्न प्राप्स्यथ द्विजोत्तमाः!॥
मदीयैः किल जप्यैस्तु तारणाय त्रिभिः कृतैः।
ब्रह्महत्यासमं पापं तत्क्षणादेव नश्यति॥
दशभिर्जन्मजनितं शतेन तु पुरा कृतम्।
त्रियुगन्तु सहस्रेण नात्र कार्य्या विचारणा॥
अष्टाक्षरा स्थिता चाहं जगद्व्याप्तं मया त्विदम्।
माताहं सर्व्ववेदानां पदैः सर्व्वैरलङ्कृता॥
जप्त्वा मां परमां सिद्धिं यास्यन्ति द्विजसत्तमाः!।
प्राधान्यं मम जाप्येन सर्व्वेषां वो भविष्यति॥"*॥
तस्या माहात्म्यादि यथा,—
"उपलभ्य च सावित्रीं नोपतिष्ठेत यो द्विजः।
काले त्रिकालं सप्ताहात् स पतेन्नात्र संशयः॥
गायत्रीमन्त्रतोयाढ्यं दत्तं येनाञ्जलित्रयम्।
काले सावित्रिकेण स्यात्तेन दत्तं जगत्त्रयम्॥
अष्टादशसु विद्यासु मीमांसाऽतिगरीयसी।
ततोऽपि तर्कशास्त्राणि पुराणं तेभ्य एव च॥
ततोऽपि धर्म्मशास्त्राणि तेभ्यो गुर्व्वी श्रुतिर्नृप!।
ततो ह्युपनिषत् श्रेष्ठा गायत्री च ततोऽधिका॥
वाच्यवाचकसम्बन्धो गायत्र्याः सवितुर्द्वयोः।
वाच्योऽसौ सविता साक्षात् गायत्री वाचिका परा॥
तां देवीमुपतिष्ठन्ते ब्राह्मणा ये जितेन्द्रियाः।
सूर्य्यलोकं ते प्रयान्ति क्रमान्मुक्तिञ्च पार्थिव!॥"
इति पद्मपुराणम्॥*॥

गायत्री

अथ गायत्रीकल्पः।
"जपन् हि पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम्।
तपसा भावितो देव्या ब्राह्मणः पूतकिल्बिषः॥
न सीदेत् प्रतिगृह्णन् स त्वपि पृथ्वीं ससागराम्।
द्वे सन्ध्ये ह्युपतिष्ठेत गायत्रीं प्रयतः शुचिः॥
यत्तस्य दुष्कृतं नास्ति पूर्व्वतः परतोऽपि वा।
यज्ञदानरतो विद्वान् साङ्गवेदस्य पाठकः॥
गायत्रीध्यानपूतस्य कलां नार्हति षोड़शीम्।
एवं किल्बिषयुक्तस्तु विनिर्द्दहति पातकम्॥
उभे सन्ध्ये ह्युपासीत तस्मान्नित्यं द्विजोत्तमः।
छन्दस्तस्यास्तु गायत्रं गायत्रीत्युच्यते ततः॥
गायन्तं त्रायते यस्मात् गायत्री तु ततः स्मृता।
मरीचे! कारणात्तस्मात् गायत्री कीर्त्तिता मया॥
तव बुद्धिमतां श्रेष्ठ! नित्यं सर्व्वेषु कर्म्मसु।
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह॥
जपन्ति ये सदा तेषां न भयं विद्यते क्वचित्।
दशकृत्वः प्रजप्ता सा रात्र्यह्नोर्यत् कृतं लघु॥
तत् पापं प्रणुदत्याशु नात्र कार्य्या विचारणा।
शतं जप्ता तु सा देवी पापौघशमनी स्मृता॥
सहस्रं जप्ता सा देवी महापातकनाशिनी।
लक्षजाप्येन साध्वेवं सप्त जन्मानि पातकम्॥
कोटिजाप्येन विप्रर्षे! यदिच्छति तदाप्नुयात्।
यक्षविद्याधरत्वे वा गान्धर्व्वे देवतेऽपि वा॥
यत्र यत्र भवेद्वाञ्छा तत्तदाप्नोत्यसंशयम्।
दशसाहस्रजाप्येन निष्कामः पुरुषो यदि॥
विधिना नियतं ध्यायेत् प्राप्नोति परमं पदम्।
यथाकथञ्चिज्जपिता गायत्री पापहारिणी॥
सर्व्वकामप्रदा प्रोक्ता पृथक्कर्म्मसु निष्ठिता॥"*॥
मरीचिरुवाच।
"विधिना केन कर्त्तव्या गायत्री पापनाशिनी।
पवित्रा परमा ह्येषा सर्व्वकल्याणसाधिनी॥
वह्निरुवाच।
सव्याहृतिं सप्रणवां जप्त्वा मासांश्च षोड़श।
अपि भ्रूणहनः पापात् मुच्यन्तेऽहरहःकृतात्॥
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते॥
प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राणायामैस्त्रिभिस्त्रिभिः।
अहोरात्रकृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः॥
अन्तर्जले त्रिरावर्त्त्य गायत्रीं प्रयतस्तथा।
मुच्यते पातकैः सर्व्वैर्यदि न ब्रह्महा भवेत्॥
नास्ति सत्यात् परो धर्म्मो नास्ति क्षमात् समा गतिः।
गायत्र्याश्च समं नास्ति दिवि चेह च पावनम्॥
हुता च वरदा देवी सर्व्वकामफलप्रदा।
गायत्र्याश्च तिलैर्होमः सर्व्वपातकनाशनः॥
शान्तिकामो यवैः कुर्य्यादायुष्कामो घृतेन तु।
कर्म्मान्तसिद्धिकामस्तु कुर्य्यात् सिद्धार्थकैर्नरः॥
ब्रह्मवर्च्चसकामस्तु पयसा च समाचरेत्।
पुत्त्रकामः सदा दध्ना धान्यकामस्तु शालिभिः॥
क्षीरवृक्षसमिद्भिस्तु ग्रहपीड़ोपशान्तये।
धनकामस्तथा विल्वैः श्रीकामः कमलैस्तथा॥
आरोग्यकामः क्षीराक्तैः कुर्य्यात् दूर्व्वाङ्कुरैस्तथा।

देशोपसर्गे संप्राप्ते तदेव च विधीयते ॥
गुग्गुलेर्गुटिकाभिस्तु कृत्वा होममतन्द्रितः ।
सौभाग्यं महदाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा ॥
पायसेन तथा हुत्वा विद्यां समधिगच्छति ॥”*॥
“येन येन तु कामेन लक्षहोमं समाचरेत् ॥
तं तं काममवाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा ।
कृच्छ्रेण शुद्धिमुत्पाद्य प्राणायामशतेन च ॥
अन्तर्जले च तां जप्त्वा स्नातो नित्यमतन्द्रितः ।
प्राणायामांस्ततः कृत्वा विधानेनैव षोडश ॥
पूर्व्वाह्णे जुहुयादग्नौ सुसमिद्धे यथाविधि ।
भैक्षया च कणाशी वा फलमूलाशनोऽपि वा ॥
क्षीरशक्तुहुताहारो भवेत्तत्र विचक्षणः ।
आहाराणां यथोक्तानामेकाहारं समाश्रयेत् ॥
समाप्तिर्लक्षहोमस्य यावद्भवति नित्यशः ।
लक्षहोमावसाने तु ब्राह्मणेभ्यस्तु दक्षिणा ॥
देया भवति शक्त्या तु गावो वस्त्राणि काञ्चनम् ।
सर्व्वोत्पातसमुत्पत्तौ सर्व्वं भवति शोभनम् ॥
पञ्चभिर्दशभिर्व्वाथ लक्षहोमं समाचरेत् ।
असङ्कीर्णे तथा दोषे नृपतिस्तत्प्रशान्तये ॥
नास्ति लोके स उत्पातो यो ह्यतो नोपशाम्यति ।
मङ्गलञ्च परं नास्ति यदस्मादतिरिच्यते ॥
ग्रहशान्तिं पुरा कृत्वा मन्त्रैः स्वैः स्वैः प्रणुत्य तान् ।
इन्द्रायाग्नये सोमाय नमः प्रजापतेस्तथा ॥
व्याहृतिभ्यस्ततः पश्चात् पूर्णाहुतिमथाददेत् ।
गणानान्त्वेति वा कृष्ण इमं देवेति चेन्द्रवे ॥
अग्निर्मूर्द्धेत्युकुध्यस्व इहस्यतेति प्रयोजयेत् ।
अन्नात् परिस्रुतेनैव सन्नो देवीस्ततः पुनः ॥
कया न इति राह्णोर्व्वै केतुं कृण्वेति केतवे ।
त्र्यम्बकेन तु रौद्रन्तु होमयेज्जातवेदसि ॥
सर्व्वं गायत्त्रीहोमन्तु लक्षहोमे प्रकल्पयेत् ।
दिक्पालेभ्यश्च होतव्यं भूतेभ्यश्च ततः क्रमात् ॥
मरुत्वमग्निं दूतं वै यस्मिन् वृक्षे नमामि तम् ।
वरुणं वो रिशा दश वयमुत्वा पथस्य ते ॥
सोमं राजानमवसे ब्रह्मरुद्राय वै तथा ।
क्षेत्रस्य पतिना चैव भूतानां पतये तथा ॥
रक्षोघ्नेनैव मन्त्रेण होतव्यं विधिपूर्व्वकम् ।
घृताक्ताभिः समिद्भिश्च तिलहोमं ततः परम् ॥
दशैकं प्रति वा कुर्य्यादष्टाविंशतिमेव च ।
एकैकं प्रति पूर्णा स्यात्तदत्र ऋषिसत्तमाः ॥
बकुलाद्योद्भवाश्चेभास्तथा दूर्व्वाङ्कुरोद्भवाः ।
होतव्या लक्षहोमे तु गायत्त्र्याः कामिकं परम् ॥
श्रीसूक्तं पावमानञ्च पौरुषं शाम्भवं तथा ।
रौद्रमैन्द्रञ्च रामञ्च ज्येष्ठसाम बृहद्रथम् ॥
महाजपन्तु होमान्ते कुर्य्यात् वै सर्व्वसिद्धिदम् ।
सम्यक् पूर्णां ततो दद्यात् सप्त ते अभिमन्त्रितम् ॥
नमो ब्रह्मणेति चामन्त्र्य स्थविराश्च नवं घटम् ।
रत्नैर्बीजैः शुभैर्व्वस्त्रैर्हेम्ना चैव तु संयुतम् ॥
तज्जलेनाभिषिञ्चेत देवस्य त्वेति वै तदा ।
धन्वनागादिभिर्मन्त्रैरभिषिञ्चेत्ततः क्रमात् ॥
एवं यः कुरुते राजा लक्षहोमं यतव्रतः ।
न तस्य शत्रवः सन्ति अग्रे तिष्ठन्ति कर्हिचित् ॥
न चैव मरको देशे व्याधिर्व्वा जायते तथा ।
अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शलभाः शुकाः ॥
राक्षसाद्या विनश्यन्ति सर्व्वास्तत्र तथेतयः ।
रसवन्ति च तोयानि शस्यञ्च निरुपद्रवम् ॥
जायते यस्य या चेष्टा धर्म्मिष्ठा सा न किं भवेत् ॥*॥
कोटिहोमन्तु यो राजा कारयेद्विधिपूर्व्वकम् ॥
न तस्य मानसो दाह इह लोके परत्र च ।
कोटिहोमे तु वरयेत् ब्राह्मणान् विंशतिं नृप ! ॥
शतं वाथ सहस्रं वा य इच्छेच्छ्रितिमात्मनः ।
कोटिहोमं स्वयं यस्तु कुरुते श्रद्धया द्विजः ॥
क्षत्त्रियो वाथ वैश्यो वा तस्य पुण्यफलं महत् ।
यद्यदिच्छति कामानां तत्तदाप्नोत्यसंशयम् ॥
सशरीरोऽपि चेन्नन्तुं दिवमिच्छेत्तदाप्नुयात् ।
सावित्त्री परमा देवी सावित्त्री पावनं परम् ॥
सर्व्वकामप्रदा चैव सावित्त्री कथिता तव ।
अभिचारेषु तां देवीं विपरीतां विचिन्तयेत् ॥
कार्य्या व्याहृतयश्चात्र विपरीताक्षरास्तथा ।
विपरीताक्षरं कार्य्यं शिरश्च ऋषिसत्तम ! ॥
आदौ शिरः प्रयोक्तव्यं प्रणवोऽन्तेन वै ऋषे ! ।
मतिस्थेनैव फट्कारं मध्ये नाम प्रकीर्त्तितम् ॥
गायत्त्रीं चिन्तयेत्तत्र दीप्तानलसमप्रभाम् ।
घातयन्तीं त्रिशूलेन केशेष्वाक्षिप्य वैरिणम् ॥
निहृहन्तीं त्रिशूलेन भ्रुकुटीभूषिताननाम् ।
उच्चाटने तु तां देवीं वायुभूतां विचिन्तयेत् ॥
धावमानं तथा साध्यं तस्माद्देशात्तु दूरतः ।
अभिचारेषु होतव्या राजिका विषमिश्रिताः ॥
स्वरक्तमिश्रं होतव्यं कटुतैलमथापि वा ।
तत्रापि च विषं देयं होमकाले प्रयत्नतः ॥
क्रोधेन महताविष्टः पराणभिचरेद्बुधः ।
न जह्यात् यदि क्रोधेन ध्रुवं नश्येत् स एव तु ॥
अनागसि न कर्त्तव्यमभिचारमतो बुधैः ।
स्वल्पागसि न कर्त्तव्यो ह्यभिचारो महामुने ! ॥
महापराधं बलिनं देवब्राह्मणकण्टकम् ।
अभिचारेण यो हन्यान्न स दोषेण लिप्यते ॥
धर्म्मप्रदाने तु तथा स्वल्पागसि तथैव च ।
अभिचारं न कुर्व्वीत बहुपापं विचक्षणः ॥
बहूनां कण्टकं यस्तु पापात्मानं सुदुर्म्मतिम् ।
हन्यात् प्राप्तापराधन्तु तस्य पुण्यफलं महत् ॥
ये भक्ताः पुण्डरीकाक्षे वेदयज्ञे द्विजे जने ।
न तानभिचरेत् जातु तत्र तद्विफलं भवेत् ॥
न हि केशवभक्तानामभिचारेण कर्हिचित् ।
विनाशमभिपद्येत तस्मात्तन्न समाचरेत् ॥
सेयं धात्री विधात्री च साविश्र्याघविनाशिनी ।
प्राणायामेन जप्येन तथा चान्तर्ज्जलेन च ॥
सव्याहृतीकप्रणवा जप्तव्या शिरसा सह ।
प्रणवेन तथा न्यस्ता वाच्या व्याहृतयः पृथक् ॥
दैवतं सवितास्यास्तु गायत्त्रं छन्द एव च ।
विश्वामित्र ऋषिश्चैव प्रोच्यते ऋषिसत्तम ! ॥
कर्म्मेन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि च ।
पञ्चेन्द्रियार्थाः सुमहत् भूतानां पञ्चपञ्चकम् ॥
मनो बुद्धिस्तथैवात्मा अव्यक्तमृषिसत्तम ! ।
चतुर्व्विंशत्यथैतानि गायत्त्र्यास्त्वक्षराणि तु ॥
प्रागेवं पुरुषं विद्धि सङ्गतं पञ्चविंशकम् ।
सप्तलोकाश्च ये चेह महाव्याहृतयस्तथा ।
शिरश्च तत्तथा वाच्यः पुरुषः परमेश्वरः ।
एवंविधा च गायत्त्री जप्तव्या राजसत्तम ! ।
होतव्या च यथाशक्त्या सर्व्वकामसमृद्धिदा ।
सावित्त्रीसारमात्त्रोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ।
नायन्त्रितश्चतुर्व्वेदी सर्व्वाशी सर्व्वविक्रयी ।
गायत्त्रीं जपते यस्तु त्रिकालं ब्राह्मणः सदा ।
अर्थी प्रतिग्रही वापि स गच्छेत् परमां गतिम् ।
गायत्त्रीं जपते यस्तु कल्यमुत्थाय यो द्विजः ।
स लिप्यति न पापेन पद्मपत्त्रमिवाम्भसा ।
कामकामी लभेत् कामान् गतिकामश्च सद्गतिम् ।
अकामः समवाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ।”
इत्याद्ये वह्निपुराणे गायत्त्रीकल्पनामाध्यायः ।

गायनः, त्रि, (गायति सङ्गीतविद्यया उपजीवतीति । गै + “ण्युट् च ।” ३ । १ । १४७ । इति ण्युट् ।) गायकः । (यथा, काशीखण्डे ।
“देवानां गायना ह्येते चारणाः स्तुतिपाठकाः ।”) गानोपजीवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एतेषामन्नं विशुद्धब्राह्मणादिभिरग्राह्यं पतितत्वात् । यथाह मनुः । ४ । २१० ।
“स्तेनगायनयोश्चान्नं तक्ष्णोर्वार्द्धुषिकस्य च ।”) जल्पाकः । इति धरणी ॥ (स्तुतिपाठकः । यथा, महाभारते । १ । ७८ । ३२ ।
“सत्यं किलैतत् सा प्राह दैत्यानामसि गायनः ।”)

गारित्रं, क्ली, (गीर्य्यते भक्ष्यते इति । गॄ निगरणे + “भूवादिगृभ्यो णित्रन् ।” उणां ४।१७० । इति कर्म्मणि णित्रन् ।) ओदनम् । इत्युणादिकोषः ।

गारुडं, क्ली, (गरुडस्य इदमिति । गरुड + अण् इति । यद्वा, गरुडं श्रोतारमालम्ब्य भगवता यदुपदिष्टम् । यद्वा, गरुडेन प्रोक्तमिति । तद्धितवृत्तिरुक्ता शिवपुराणे यथा,—
“गरुडस्तु स्वयं वक्ता यत्तद् गारुडसंज्ञकम् ।”) गरुडपुराणम् । इति पुराणम् ॥ यथा,—

गरुड उवाच ।
“मम माता च विनता नागैर्दासीकृता हरे ! ।
यथाहं दैवतान् जित्वा चामृतं ह्यानयामि तत् ।
दास्याद्धि मोक्षयिष्यामि यथाहं वाहनं तव ।
महाबलो महावीर्य्यः सर्व्वज्ञो नागदारणः ।
पुराणसंहिताकर्त्ता यथाहं स्यां तथा कुरु ।

विष्णुरुवाच ।
यथा त्वयोक्तं गरुड ! तथा सर्व्वम्भविष्यति ।
देवादीन् सकलान् जित्वा चामृतं ह्यानयिष्यसि ।
नागदास्यान्मातरं स्वां विनतां मोक्षयिष्यसि ।
महाबलो वाहनस्त्वं भविष्यसि विषार्द्दनः ।
पुराणं मत्प्रसादाच्च मम माहात्म्यवाचकम् ।
यदुक्तं मत्स्वरूपञ्च तव चाविर्भविष्यति ।
गारुडं तव नाम्ना तल्लोके ख्यातिं गमिष्यति ।
यथाहं देवदेवानां श्रीः ख्याता विनतासुत ! ।
तथा ख्यातिं पुराणेषु गारुडं गरुडैष्यति ।
यथाहं कीर्त्तनीयोऽथ तथा त्वं गरुडात्मना ।
मां ध्यात्वा पक्षिमुख्येदं पुराणं गद गारुडम् ।
इत्युक्तो गरुडो रुद्र ! कश्यपायाह पृच्छते ।

पो गरुड़ं स्तुत्वा हृष्टं हृष्टमजीवयत् ।
शाल्मलो भूत्वा विद्ययाव्यागजीवयत् ॥
ओम् तं स्वाहा आपी विद्येयं गारुडी
परा ।
ह्योऽहं गारुडं हि प्रश्न रुद्र ! महात्मकम् ॥"
श्री महापुराणे गारुडे प्रश्नाध्यायो नाम
ाय: ॥ * ॥ (अस्मिन् पुराणे एकोनविंशत्-
सहस्रसंख्यकश्लोका वर्त्तन्ते । यथा, देवीभाग-
। १ । ३ । ११ ।
ोनविंशत् साहस्रं गारुडं हरिभाषितम् ॥"
विशेषविवरणन्तु पुराणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥*॥)
ड़ी विद्या गरुड़पुराणे २०२ अध्यायादौ
ा ॥ स्वर्णम् । इति हेमचन्द्रः ॥ विषमन्त्रः ।
जटाधरः ॥ (गरुड़ः गरुड़वर्णस्तस्येदम् ।
+ अण् । गरुड़वर्णा इव वर्णोऽस्येति भावः।)
तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा-
। १३ । ५३ ।
"त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः
सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतः ।
राशिर्मणीनामिव गारुड़ानां
सपद्मरागः फलितो विभाति ॥"
ड़ाकारेण सेनारचनयाधिष्ठितत्वात् महा-
भेदः । यथा, महाभारते । ६ । ५३ । २ ।
रुड़ञ्च महाव्यूहं चक्रे शान्तनवस्तदा ॥"
स्य रचनायां गरुड़ाकृतित्वविवृतिर्यथा,
ाध्याये । ३—८ ।
ड़स्य स्वयं तुण्डे पिता देवव्रतस्तव ।
श्री च भरद्वाजः कृतवर्म्मा च सात्वतः ॥
त्थामा कृपश्चैव शिर आस्तां यशस्विनौ ।
त्तिर्मत्स्यकेकयैर्वाटधानैश्च संयुतैः ॥
श्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारिष ! ।
का: सिन्धुसौवीरास्तथा पञ्चनदाश्च ये ॥
द्रथेन सहिता ग्रीवायां सन्निवेशिताः ।
दुर्य्योधनो राजा सोदर्य्यैः सानुगैर्वृतः ॥
ानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजाश्च शकैः सह ।
मासन् महाराज ! शूरसेनाश्च मारिष ! ॥
णं पञ्चमासाद्य स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ।
हषाश्च विकुञ्जाश्च मुण्डाः कुण्डीवृषास्तथा ॥
द्वलेन सहिता वामपार्श्वे समास्थिताः ॥"
ा वास्य व्यूहस्य प्रयोजनं तदाह मनुः ।
। १८६—१८७ ।
नुसेविनि मित्रे च गूढ़े युक्ततरो भवेत् ।
प्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः ॥
व्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा ।
हमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुड़ेन वा ॥"
नसुखपश्चाद्भागः पृथुमध्यो वराहव्यूहः ।
एव पृथुतरमध्यो गरुड़व्यूहः ॥" इति तट्टीका-
कुल्लूकभट्टः ॥)
कः, पुं, (गरुड़ः अधिष्ठाताऽस्य इति
ड़ः विषनिवारणमन्त्रविशेषः । तेन चिकित्-
ति स एव आजीवो यस्येति वा । इति ठक् ।)
वैद्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

गारुड़ी, स्त्री, (गरुड़नाम्नाख्यायते इति । अण्
ङीप् च ।) पातालगरुड़ीलता । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (गरुड़ः अधिष्ठात्री देवता अस्या इति
अण् ङीप् च । गरुड़विद्या । सा च गरुड़पुराणे
२०२ अध्यायादौ द्रष्टव्या ॥)
गारुत्मतं, क्ली, (गरुत्मान् गरुड़स्तस्य वर्णोऽस्त्यस्य
गरुत्मान् अधिष्ठातृदेवताऽस्य वा इति अण् ।)
मरकतमणिः । इत्यमरः । २ । ९ । ९२ ॥
(यथा, माघे । ३ । ५ ।
"तस्योल्लसत्काञ्चनकुण्डलाग्र-
प्रत्युप्तगारुत्मतरत्नभासा ।"
पन्ना इति लोके । तस्य नामानि ।
"गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
गारुत्मतपत्रिका, स्त्री, (गारुत्मतं मरकतमणि-
स्तद्वर्णसदृशं पत्रमस्याः इति कप् कापि अत
इत्वञ्च ।) पाचीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
गार्गकः, पुं, (गर्गस्य अपत्यं पुमान् इति । "गर्गा-
दिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इति गार्ग्यः
ततः कन् । "आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ।" ६ ।
४ । १५१ । इति यकारलोपः ।) गर्गस्यापत्यम् ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
गार्गी, स्त्री, (गर्गस्यापत्यं स्त्री । "गर्गादिभ्यो
यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इति यञ् । "यञश्च ।"
४ । १ । १६ । इति ङीप् "ततो हलस्तद्धितस्य ।"
६ । ४ । १५० । इति यलोपः ।) गर्गस्य स्त्र्यप-
त्यम् । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, बृहदारण्यके
पञ्चमप्रपाठके ६ ब्राह्मणे ।
"अथ हैनं गार्गी वाचक्नवी पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति
होवाच यदिदं सर्व्वमप्स्वोतञ्च प्रोतञ्च कस्मिन्नु
खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति ॥" दुर्गा । यथा,
हरिवंशे । १७६ । १४ ।
"ह्रीं श्रीं गार्गीञ्च गान्धारीं योगिनीं योगदां
सदा ॥")
गार्गीपुत्रकायणिः, पुं, (गार्ग्याः पुत्रस्तस्मादागतो
वंशः इति । "पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ।" ४ । १ ।
१५९ । इति वा फिञ् वा कुक् च ।) गार्गी-
पुत्रवंशः । अस्य रूपान्तरम् । गार्गीपुत्रायणिः ।
गार्गीपुत्रिः । इति पाणिनिव्याकरणम् ॥
गार्ग्यः, पुं, (गर्गस्यापत्यं पुमान् । "गर्गादिभ्यो यञ् ।"
४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) गर्गस्य पुमपत्यम् ।
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, बृहदा-
रण्यके । ४ । १ । "दृप्तबालाकिर्हानूचानो
गार्ग्य आस सहोवाचाजातशत्रुं काश्यं ब्रह्म ते
ब्रवाणीति ॥")
गार्द्धपक्षः, पुं, (गृध्रस्य गृध्रस्य वायमिति अण् गार्द्धो
गार्द्ध्रौ वा पक्षः पत्रं यत्र यस्य वा ।) गार्द्ध्र-
पक्षवाणः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४२ ॥ गार्द्ध्र-
पक्षोऽपि ॥
गार्द्ध्रं, क्ली, (गर्द्ध एव इति । चतुर्वर्णादित्वात्
स्वार्थे ष्यञ् ।) लिप्सा । यथा, माघे । ३ । ७३ ।
"पीत्वा जलानां निधिनातिगार्द्ध्यात् ॥"

गार्द्ध्रपत्रः, पुं, (गार्द्ध्रं गृध्रसम्बन्धिनं पत्रं पक्षः यस्य
यत्र वा ।) गृध्रपक्षयुक्तवाणः । (यथा, महा-
भारते । ४ । ४८ । २५ ।
"न हि गाण्डीवनिर्म्मुक्ता गार्द्ध्रपत्राः सुतेजनाः ।
अन्तरेष्वेव तिष्ठन्ते गिरीणामपि दारणाः ॥")
गार्भिणं, क्ली, (गर्भिणीनां समूहः इति । "भिक्षा-
दिभ्योऽण् ।" ४ । २ । ३८ । इति अण् ।)
गर्भिणीसमूहः । इत्यमरः । २ । ६ । २२ ॥
गार्हपत्यः, पुं, (गृहपतिर्यजमानस्तेन संयुक्तः इति ।
"गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः ।" ४ । ४ । ९० । इति
ञ्यः ।) गृहपतिर्गृहस्वामी तेन नित्यसम्बद्धः ।
इत्यमरभरतौ ॥ यज्ञीयाग्निविशेषः । (यथा,
ऋग्वेदे । १० । ८५ । २७ ।
"इह प्रियं प्रजया ते समृध्यता-
मस्मिन् गृहे गार्हपत्याय जागृहि ॥"
भक्तिवर्द्धनाय पितापि गार्हपत्याग्नित्वेन पुत्रा-
दिना वेदितव्यः इत्युपदिदेश भगवान् मनुः ।
यथा । २ । २३१ ।
"पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्मातााग्निर्दक्षिणः
स्मृतः ॥")
गालनं, क्ली, (गाल्यते इति । गल् + णिच् + भावे
ल्युट् ।) चालनम् । छाँकन गड़ान इत्यादि
भाषा ॥ यथा । "तथा पचेत् यथा दारुकाठि-
न्यातिशैथिल्यमण्डगालनरहितोऽन्तरुष्मपक्वश्च
भवति ।" इति भवदेवभट्टः ॥
गालवः, पुं, (गाल्यते नाश्यतेऽज्ञानमनेन इति ।
गल् + णिच् + घञ् । गालः वेदान्तादिज्ञानप्रति-
पादकशास्त्रं तं वाति गच्छति जानाति वा ।
वा + कः ।) मुनिविशेषः । (यथा, भागवते ।
८ । १३ । १५ ।
"गालवो दीप्तिमान् रामो द्रोणपुत्रः कृपस्तथा ॥")
लोध्रवृक्षः । इति मेदिनी । वे । ३७ ॥ श्वेतलोध्रः ।
इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ केन्दुकवृक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
गालिः, पुं, (गाल्यते विक्रियते श्रवणमात्रेण
मनो यस्मात् येन वा । गल् + इञ् ।) शापः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यदुक्तं चिन्तामणौ ।
"ददति ददतु गालीर्गालिमन्तो भवन्तो
वयमपि तदभावाद्गालिदानेऽसमर्थाः ॥")
गालितः, त्रि, (गल् + णिच् + कर्म्मणि क्तः ।) द्रवी-
कृतः । गलान इति भाषा ॥ यथा,—
"गालितस्य सुवर्णस्य षोड़शांशेन सीसकम् ॥"
इति रत्नावली ॥
स्रुतगालनः । यथा । "तथा पचेत् यथा अगा-
लितमण्डश्चरुर्भवति ।" इति कात्येशः ॥
गालिनी, स्त्री, (गालयति द्रवीकरोत्यविद्यामिति ।)
गल् + णिच् + णिनि + ङीप् ।) मुद्राविशेषः ।
यथा,—
"कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ सक्तौ करयोरितरेतरम् ।
तर्ज्जनी मध्यमानामा संहता भुग्नवर्ज्जिता ॥
मुद्रैषा गालिनी प्रोक्ता शङ्खस्योपरिचालिता ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

गालोडनं, क्ली, (गाः इन्द्रियाणि आलोडयन्ति प्रमाद्यन्त्यनेन । गो+आ+लोड़ि+करणे ल्युट् । निपातनात् साधुः ।) उन्मादः । रोगः । मूर्खत्वम् । इति वक्ष्यमाणशब्ददर्शनात् ॥

गालोड़ितः, त्रि, (गालोड़ः उन्मादरोगः सञ्जातोऽस्य । इतच् ।) उन्मत्तः । रुग्नः । मूर्खः । यथा,
"उन्मादशीले रोगार्त्ते मूर्खे गालोड़ितः स्मृतः ॥"
इति दुर्गसिंहकृतकलापवृत्तिटीकायां त्रिलोचनदासः ॥ गोलोढितोऽपि पाठः ॥

गालोड्यं, क्ली, (गोभिः पशुविशेषैरालोड्यते भक्षणाय इति । गो+आ+लोड़ि+कर्म्मणि यत्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) पद्मबीजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गावौ, पुं, (गोशब्दस्य द्विवचनेन निष्पत्तिरिति बोध्यम् ।) ग्रामः । यथा —
"एकैकेन तथा द्वाभ्यां वचनैस्त्रिभिरेव च ।
साकाङ्क्षत्वप्रयुक्तन्तु नाम पञ्चविधं स्मृतम् ॥"
एकवचनसाकाङ्क्षत्वमुक्तं एकविंशत्यादिशब्दे । उभपदं द्विपदं पुष्पवन्तपदं सर्व्वैव अश्विनादिपदं भूस्वर्गयो रोदस्यादिपदं ग्रामे गोपदञ्च द्विवचनमात्रेणाकाङ्क्षम् । इति । तदा गावौ ग्राम इत्यादाविव साधुत्वार्थकमेव तत्र द्विवचनमिति वदन्ति ।" इति च शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

गाह, ऊ ङ विलोड़ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-सकं-सेट् ।) ङ, गाहन्तां महिषा निपानसलिलमिति शाकुन्तले । ऊ, अगाहिष्ट अगाढ़ । इति दुर्गादासः ॥

गिरा, स्त्री, (गॄ+भावे क्विप् स्त्रियां टाप् ।) वचनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ("तां गिरां करुणां श्रुत्वा ।" इति दशरथविलापनाटकम् ॥)

गिरिः, पुं (गिरति धारयति पृथ्वीं गिरयते स्तूयते गुरुत्वाद्वा । "कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिच्छिदिभ्यश्च ।" उणां । ४ । १४२ । इति इः किच्च ।) पर्व्वतः । इत्यमरः । २ । ३ । १ ॥ (पर्व्वतानां अष्टावेव पूजनीयाः कुलाचलत्वात् । यदुक्तम्,—
"मेरुमन्दरकैलासमलया गन्धमादनः ।
महेन्द्रः श्रीपर्व्वतश्च हेमकूटस्तथैव च ।
अष्टावेते तु सम्पूज्या गिरयः पूर्व्वदिक्क्रमात् ॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)
गेन्दुकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५२ ॥ चक्षूरोगविशेषः । इति मेदिनी । रे । २३ ॥ पारदस्य दोषविशेषः । यथा, रसावल्याम् ।
"नागो वङ्गो मलो वह्निश्चाञ्चल्यञ्च विषं गिरिः ।
असह्याग्निर्महादोषा निसर्गात् पारदे स्थिताः ॥"
सन्न्यासिनां पद्धतिविशेषश्च ॥ (तत्र प्रथमतस्तान्त्रिकगिरिसन्न्यासिलक्षणं यथा,—
"सदोर्द्ध्ववाहुर्यो वीरो मुक्तकेशो दिगम्बरः ।
सर्व्वत्र समभावेन भावयेद्यो नरोत्तमः ।
इष्टदेवीधिया नारीं स गिरिः परिकीर्त्तितः ॥"
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥
शङ्कराचार्य्यकृतदशनामब्रह्मचारिपरिव्राजकानामन्यतमः । तेषां दशनामानि यथा,—
"तीर्थाश्रमवनारण्यगिरिपर्व्वतसागराः ।
पुरिः सरस्वती चैव भारती च तथा दश ॥"
तत्र गिरेर्लक्षणम् । यथा, प्राणतोषिण्यां अवधूतप्रकरणे ।
"वासो गिरिवरे नित्यं गीताभ्यासे हि तत्परः ।
गम्भीराचलबुद्धिश्च गिरिनामा स उच्यते ॥"
यदुवंशीयश्वफल्कस्य द्वादशपुत्राणामन्यतमः । यथा, भागवते । ९ । २४ । १५—१६ ।
"अक्रूरप्रमुखा आसन् पुत्त्रा द्वादशविश्रुताः ।
आसङ्गः सारमेयश्च मृदुरो मृदुविद्गिरिः ॥")

गिरिः, स्त्री, (गॄ+भावे इः किच्च ।) निगरणम् । इत्यमरः । ३ । २ । ११ ॥ गेला इति भाषा ॥ बालमूषिका । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ पूज्ये त्रि । इति मेदिनी । रे । २४ ॥

गिरिकण्टकः, पुं, (गिरेः पर्व्वतस्य कण्टक इव तन्नाशकत्वात्तथात्वम् ।) वज्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गिरिकदम्बः, पुं, (गिरिसमुत्पन्नः कदम्बः ।) नीपः । धाराकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गिरिकदली, स्त्री, (गिरिसञ्जाता कदली ।) पर्व्वतीयकदली । तत्पर्य्यायः । गिरिरम्भा २ पर्व्वतमोचा ३ अरण्यकदली ४ बहुबीजा ५ वनरम्भा ६ गिरिजा ७ गजवल्लभा ८ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । हिमत्वम् । बलवीर्य्यवृद्धिकारित्वम् । लघुत्वम् । तृष्णापित्तदाहशोषप्रशमनत्वम् । दुर्ज्जरत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गिरिकर्णिका, स्त्री, (गिरौ गिरिमधिकृत्य कर्णिकेव प्रतिभातीत्यर्थः । यद्वा, गिरिः सुमेरुपर्व्वतः कर्ण इव यस्याः इति कप् टाप् च कापि अत इत्वम् ।) पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्वेतकिणिहीवृक्षः । अपराजिता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या व्यवहारो यथा,—
"गुड़पुष्पसारशिखरितण्डुलगिरिकर्णिका
हरिद्राभिः ।
अञ्जनगुड़िका शमयति विषूचिकां त्रिकटुसनाथा ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽग्निमान्द्याधिकारे ॥)

गिरिकर्णी, स्त्री, (गिरेर्बालमूषिकायाः कर्ण इव पत्त्रमस्याः ।) अपराजिता । इत्यमरः । २ । ४ । १०४ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"गवाक्ष्यश्वखुरी श्वेता श्वेतभण्डापराजिता ।
द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णी गवादनी ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
पार्व्वतीयापराजितार्थे पर्य्याया यथा तत्रैव,—
"गिरिकर्णी महाश्वेता स्थूलपुष्पा सिता क्वचित् ॥")
यवासः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गिरिका, स्त्री, (गिरिरेव स्वार्थे कन् टाप् च ।) बालमूषिका । इत्यमरः । २।५।१२ ॥ (स्वनामख्याता उपरिचरवसुराजपत्नी । सा हि गिरेः कोलाहलाख्यपर्व्वतात् शक्तिमत्यां नद्यां जातत्वात् गिरिकेति नाम्ना विश्रुता । यथा, महाभारते । १ । ६३ । ३३—३९ ।
"राजोपरिचरेत्येवं नाम तस्याथ विश्रुतम् ।
पुरोपवाहिनीं तस्य नदीं शुक्तिमतीं गिरिः ।
अरौत्सीत् चेतनायुक्तः कामात् कोलाहलः ...
गिरिं कोलाहलं तन्तु पदा वसुरताड़यत् ।
निश्चक्राम ततस्तेन प्रहारविवरेण सा ।
तस्यां नद्यामजनयन्मिथुनं पर्व्वतः स्वयम् ।
तस्माद्विमोक्षणात् प्रीता नदी राज्ञे न्यवेदयत् ।
यः पुमानभवत्तत्र तं स राजर्षिसत्तमः ।
वसुर्वसुप्रदश्चक्रे सेनापतिमरिन्दमः ।
चकार पत्नीं कन्यान्तु तथा तां गिरिकां नृपः ।
वसोः पत्नी तु गिरिका कामकालं न्यवेदयत् ।
ऋतुकालमनुप्राप्ता स्नाता पुंसवने शुचिः ॥"

गिरिकाणः, पुं, (गिरिणा अचिररोगविशेषेण काणः एकचक्षुर्हीनः ।) गिरिरोगेणैकचक्षुर्हीनः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

गिरिगुड़ः, पुं, (गिरेः गिरौ वा जातः गुड़ः गु... वर्त्तुल इव ।) गेन्दुकः । इति हेमचन्द्रः । ३।३५...

गिरिजं, क्ली, (गिरौ जायते इति । जन्+ड ।) अभ्रकम् । शिलाजतु । शैलजम् । लौ... इति मेदिनी । जे २३ ॥ गैरिकम् । इति रा... निर्घण्टः ॥

गिरिजः, पुं, (गिरौ जायते इति । जन्+ड ।) मधूकवृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । गौरशा... मधूलः ३ स्वल्पपत्रकः ४ । इति रत्नमाला ...

गिरिजा, स्त्री, (गिरेर्हिमालयपर्व्वतात् हिमा... रधिष्ठातृदेवतादिति तात्पर्य्यार्थः जायते । ... ड स्त्रियां टाप् च । हिमालयस्य अधिष्ठा... प्रमाणं यथा, कुमारे । १ । १ ।
"अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराजः ।"
"देवता आत्मा यस्य सः । एतेनास्य ... मेनकापरिणयपार्व्वतीजननादिचेतनव्यवहा... योग्यत्वसिद्धिः ।" इति टीकायां मल्लिनाथः । पार्व्वती । (यथा अनर्घराघवे । ४ र्थ अङ्के ।
"स्त्रीषु प्रवीरजननी जननी तवैव
देवी स्वयं भगवती गिरिजापि यस्य ।"
गायत्रीरूपा देवी । यथा, देवीभाग... १२ । ६ । ४३ ।
"गिरिजा गुह्यमातङ्गी गरुड़ध्वजवल्लभा ।
गङ्गा । इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ॥ गिरौ जायते इति । जन्+ड ।) मातुलुङ्गी । मेदिनी । जे । २४ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,
"मातुलुङ्गी सुगन्धाढ्या गिरिजा पूतिपुष्पि...
अत्यम्ला देवदूती च सा क्वचिन्मधुकुक्कुटी ।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
श्वेतबुह्मा । इति रत्नमाला ॥ क्षुद्रपाषाण... त्रायमाणा लता । कारवेल्ल । मल्लिका । ... कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

गिरिजामलं, क्ली, (गिरौ पर्व्वते अभ्रे अथवा ... त्वर्थः जायते इति । जन्+ड । गिरिजम् ... मति गच्छति । अम्+कलच् । यद्वा, गिरि...

[मलं।) अभ्रकम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ अभ्रवज्जातत्वे प्रमाणं यथा, भावप्रकाशे।
पुरा वधाय विप्रस्य वज्रिणा वज्रमुद्धृतम्।
स्फुलिङ्गास्ततस्तस्य गगने परिसर्पिताः॥
निपेतुर्घनध्वानाच्छिखरेषु महीभृताम्।
भ्य एव समुत्पन्नं तत्तद्गिरिषु चाभ्रकम्॥
तु यं वज्रजातत्वादभ्रमभ्ररवोद्भवात्॥"
भ्रकशब्दोऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

ज्वरः, पुं, (गिरेः पर्व्वतस्य ज्वर इव तद्भेदकात्। गिरिं ज्वरयतीति वा। ज्वर + णिच् + अण्।) वज्रः। इति शब्दरत्नावली॥

तः, त्रि, (गिल् + कर्म्मणि क्तः लस्य रत्वञ्च।) गलितः। भक्षितः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

धातुः, पुं, (गिरौ जात धातुः। शाकपार्थिवत्वात् मध्यपदलोपिसमासः।) गैरिकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

निम्बः, पुं, (गिरिसम्भूतोनिम्ब इव।) महानिम्बवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

पीलुः, पुं, (गिरिसम्भूतः पीलुर्वृक्षविशेषः।) रूषकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

पुष्पकं, क्ली, (गिरिजातं पुष्पकम्।) शैलेयम्। इति राजनिर्घण्टः॥

प्रिया, स्त्री, (गिरिः पर्व्वतः प्रियो यस्याः पर्व्वताहतविचरणायेति भावः।) चमरीगवी। इति राजनिर्घण्टः॥

भिद्, [द्] पुं, (गिरिं भिनत्ति भित्वा उत्पद्यते इति। भिद् + क्विप्।) पाषाणभेदकवृक्षः। इति भावप्रकाशः॥

भूः, स्त्री, (गिरौ भवति उत्पद्यते इति। भू + क्विप्।) क्षुद्रपाषाणभेदा। इति राजनिर्घण्टः॥
गिरेर्भूः। पर्व्वतभूमिः। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ६१५।
"सकलकटकैकमणिनि !
कठिनीभूताशये शिखरदन्ति।
गिरिभुव इव तव मन्ये
मनः शिला समभवच्चित्ते !॥" * ॥
गिरेर्हिमालयात् हिमालयाधिष्ठातृदेवादित्यर्थः भवतीति। भू + क्विप्।) पार्व्वती॥

मल्लिका, स्त्री, (गिरौ जाता मल्लिकेव मध्यपदलोपिसमासः।) कुटजवृक्षः। इत्यमरः। २।४।६६॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।
"इन्द्रक: शक्रपर्य्यायो वत्सको गिरिमल्लिका।
कुटजस्तत्फलञ्चेन्द्रयवञ्चापि कलिङ्गकः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

मानः, पुं, (गिरिरिव मानं परिमाणमस्य उच्चत्वेनेति शेषः।) हस्ती। इति शब्दरत्नावली॥

मृत्, [द्] स्त्री, (गिरेः पर्व्वतस्य मृत् मृत्तिका।) गैरिकम्। इति चिकित्साशेषः। (यथा। अयनारोऽस्याः यथा,—
गिरिमृच्चन्दनगैरिकखटिकाशयोजितो वह्निर्लेपः।
कुरुते वच्चया मिश्रो लोचनमगदं न सन्देहः॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे नेत्ररोगाधिकारे॥)

गिरिमृद्भवं, क्ली, (गिरेर्मृदो मृत्तिकाया भवतीति। भू + अच्।) गैरिकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गिरिमेदः, पुं, (गिरेर्मेद इव।) विट्खदिरः। इति रत्नमाला॥ इरिमेद इति वा पाठः॥

गिरियकः,पुं,(गिरिं पर्व्वतमाश्रित्य आत्मनिर्म्माणार्तां याति प्राप्नोतीति। या + कः तत: संज्ञायां कन्।) गेन्दुकः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३५३॥

गिरियाकः, पुं, (गिरिं गिरिमधिकृत्यात्मसत्तां यातीति। या + क्विप्। तत: संज्ञायां कन्।) गेन्दुकः। इति शब्दरत्नावली॥

गिरिवासी, [न्] पुं, (गिरौ गिरिमाश्रित्य वसतीति। वस् + णिनिः। गिरिं वासयति सुरभीकरोतीत्यर्थे। वस् + करोत्यर्थे णिच् णिनिः।) हस्तिकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

गिरिशः, पुं, (गिरिराश्रयत्वेन वसतित्वेनास्त्यस्य इति। "लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः।" ५।२।१००। इति शः। यद्वा, गिरौ कैलासाख्यपर्व्वते आध्यात्मिकार्थे तु नित्यशुद्धमनसीत्यर्थः शेते विराजते इति। यद्वा, गिरिं त्रिगुणात्मकं मनः श्यति तनूकरोति विशुद्धं करोति शरणागतभक्तसाधकानाम्। शी डल शयने शो यच्छेदे वा गिरौ छन्दसि डः। लोके तु छान्दसानां क्वचिद्भाषायामपि प्रयोग इति आशुमुक्तशिवदित्याह स्वामी।) शिवः। इत्यमरः। १।१।३३॥ (यथा, रघुः। २। ४१।
"इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो
मृगाधिराजस्य वचो निशम्य।
प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावात्
आत्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार॥")

गिरिशालिनी, स्त्री, (गिरिं पर्व्वतस्थभुवं शालयते शोभयते इति। शल् + णिच् + णिनिः नान्तत्वात् ङीप् च। गिरिं वालत्वधिकाकर्णं शलते श्लाघते निजपत्रावयवैनेत्यर्थे। शल श्लाघायां + णिनिः ङीप् च।) अपराजिता। यथा,—
"पारिभद्रं पाटला च वकुलं गिरिशालिनी।"
इति वामनपुराणम्॥

गिरिशृङ्गः, पुं, (गिरेः शृङ्गमिवाकृतास्त्यस्येति अच्। शुण्डादण्डोत्तलनसमये शृङ्गसादृश्यादस्य तथात्वम्।) गणेशः। इति शब्दरत्नावली॥ (गिरेः शृङ्गमिति विग्रहे क्ली। पर्व्वतशेखरम्। यथा, महाभारते। ६। ५६। १५।
"गतैर्निपतितैर्नागैर्गिरिशृङ्गैरिवावृतः॥")

गिरिसारः, पुं, (गिरेः सार इव।) लौहम्। (यथा, गोः रामायणे। ६। ७८। १६।
"तप्तैलधौतं विमलं गिरिसारमयं महत्।
शक्तं परमसंक्रुद्धो वालिपुत्रे न्यपातयत्॥") वङ्गम्। मलयपर्व्वतः। मेदिनी। रे। २६१॥

गिरिसुता, स्त्री, (गिरेर्हिमालयपर्व्वताधिष्ठातुः सुता पुत्री।) पार्व्वती। यथा,—
"अवतु वो गिरिसुता शशिभृतः प्रियतमा
वसतु मे हृदि सदा भगवतः पदयुगम्॥"
इति छन्दोमञ्जरी॥
(तथाच पञ्चतन्त्रे। १। १७५।
"अत्तुं वाञ्छति शाम्भवो गणपतेराखुं क्षुधार्त्तः फणी
तञ्च क्रौञ्चरिपोः शिखी गिरिसुतासिंहोऽपि नागाशनम्॥"
गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। २६। ५२।
"गुहाम्बिका गिरिसुता गोविन्दाङ्घ्रिसमुद्भवा॥")

गिरीशः, पुं, (गिरेः कैलासस्य ईशः।) शिवः। (यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम्। ३३।
"चिन्तामेऽत्र न वेत्सनि प्रियतमे किं चिन्त्य स्नानव-
गावग्गीत्यद्रिसुतां जयमवतु वः सस्मा गिरीशोऽनिशम्॥"
गिरीणां पर्व्वतानामीशः श्रेष्ठः।) हिमालयपर्व्वतः। (गिरां वाचां शास्त्राणां वा ईशः।) वृहस्पतिः। इति मेदिनी। शे। १६॥

गिलः, पुं, (गिल् + "इगुपधेति।" ३। १। १३५। इति कः।) जम्बीरः। इति शब्दचन्द्रिका॥

गिलग्राहः, पुं, (गिलं गृह्णाति गिलं यथा स्यात् तथा गिलेन गिलनेन वा गृह्णाति धारयति इति तात्पर्य्यार्थः। ग्रह् + अण्।) नक्रः। इति राजनिर्घण्टः॥

गिलनं, क्ली, (गिल् + भावे ल्युट्।) गिरणम्। भक्षणम्। इत्यमरटीका॥ (यथा, हारीते प्रथमे स्थाने प्रथमेऽध्याये।
"चर्व्वणं गिलनञ्चापि कासितं श्वासितन्तथा।
नीचोच्चञ्चैव गम्भीरं वर्ज्जयेत् पाठकं सुधीः॥")

गिलिः, स्त्री, (गिल् + भावे इन्।) गिलनम्। इत्यमरटीका॥

गिलितं, त्रि, (गिल् + कर्म्मणि क्तः। गिलिर्जाताऽस्येति तारकादित्वादितजित्येके।) भक्षितम्। इत्यमरः। ३। २। ११०॥

गिणः, पुं, (गायति सामवेदं गायतीति वा। गै गाने + "इणो गादाभ्यां किन्न।" इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रेण इणः। किदभावपक्षे तु "गादाभ्यां इणच्।" उणां। ३। १६। इति इणच् प्रत्ययनिष्पन्नत्वात् गेणुरित्येवपदं स्यात्।) सामवेदवेत्ता। गायकः। इत्युणादिकोषः॥

गीः, [र्] स्त्री, (गॄ + सम्पदादित्वात् क्विप्।) वाक्यम्। सरस्वती। इत्यमरः। १। ६। १॥

गीतं, क्ली, (गीयते इति। गै गाने + भावे क्तः।) गानम्। इत्यमरः। १। ६। २५॥ तस्य लक्षणं यथा,
"धातुमातुसमायुक्तं गीतमित्युच्यते बुधैः।
तत्र नादात्मको धातुर्मातुरक्षरसञ्चयः॥" * ॥
तद्द्विविधं यथा,—
"गीतञ्च द्विविधं प्रोक्तं यन्त्रगात्रविभागतः।
यन्त्रं स्याद्वेणुवीणादि गात्रन्तु मुखजं मतम्॥"
अपि च।
"निबद्धमनिबद्धञ्च गीतं द्विविधमुच्यते।

अनिबद्धं भवेद्गीतं वर्णादिनियमं विना ॥
यद्वा गमकधातुभ्यैरनिबद्धं विना कृतम् ।
निबद्धञ्च भवेद्गीतं तालमानरसाश्रितम् ॥
छन्दो गमकधातुभ्यैर्वर्णादिनियमैः कृतम् ॥
ऋग्भिः पाठ्यमभूद्गीतं सामभ्यः समपद्यत ।
यजुर्भ्योऽभिनया जाता रसाश्चाथर्व्वणः स्मृताः॥"

अथ संगीतलक्षणम् ।

"तालवाद्यानुगं गीतं नटीभिर्यत्र गीयते ।
नृत्यस्यानुगतं रङ्गे तत् सङ्गीतकमुच्यते ॥" * ॥

अथ गीतप्रशंसा ।

"सङ्गीतकेन रम्येण सुखं यस्य न चेतसि ।
मनुष्यवृषभो लोके विधिनैव स वञ्चितः ॥
संसारदुःखदग्धानामुरुमानामनुग्रहात् ।
प्रभुणा शङ्करेणात्र गीतवाद्यं प्रकाशितम् ॥
गीतं वाद्यं तथा नृत्यं तौर्य्यत्रिकमिदं मतम् ।
तूर्य्यशब्दो मृदङ्गे स्यात् मुरजेऽपि च दृश्यते ॥
गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम् ।
रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥
गीतेन हरिणा रङ्गं प्राप्नुवन्त्यपि पक्षिणः ।
वनाद्यायान्ति फणिनः शिशवो न रुदन्ति च ॥

श्रुतिचमत्कृतये किमतः परं
फणिवरोऽश्वतरो वत पञ्चमः ।
अपि सुतां यदवाप मदालसां
मधुरगीतवशीकृतशङ्करः ॥

परमानन्दविवर्द्धनमभिमतफलं वशीकरणम् ।
सकलजनचित्तहरणं विमुक्तिबीजं परं गीतम् ॥
गीतं पीनपयोधरा समदना नारी विचित्रा कथा
रम्यं हर्म्यातलं सुधांशुकिरणप्रोद्दीपिता यामिनी।
चित्तज्ञाः सुहृदः सुताः सुमनसो भक्ताः पुनः सेवकाः
शुद्धं गीतफलं कवित्वमतुलं संसारसारा मताः॥"
"शुद्धशालगसङ्कीर्णभेदाद्गीतं त्रिधा मतम् ॥"
शुद्धसूत्रं विंशतिर्यथा,—
"एला सोऽथभवा सपाढ़करणं ततपञ्चतालेश्वरः
कैरातस्वरचक्रपालविजया गद्यं त्रिभङ्गिस्तथा ।
ढेङ्कीवर्णस्वरः पुटौ द्विपदिका मुक्तावली मातृका
लम्बो दण्डकवर्त्तनीति कथिताः शुद्धास्तु ते विंशतिः ॥"
एलादीनामेतेषां विंशतिसंख्यकानां प्रबन्धगीताङ्गानि षट् भवन्ति । तथा च ।
"पदं नामो विरुदञ्च तालः पाढ़ः स्वरस्तथा ।
एलादीनां षड़ङ्गानि कथितानि विरिञ्चिना ॥
पौनरुक्त्यं न देशीये गीते दोषोऽभिजायते ।
शीघ्रोच्चारेण वर्णानां तथा चैव प्रसारणे ॥
लिङ्गान्यत्वे विसन्धौ च संयुक्ताक्षरमोचणे ।
परिवर्त्तेऽक्षराणाञ्च ह्रस्वदीर्घव्यतिक्रमे ॥" * ॥

अथ शालगसूत्रम् ।

"ध्रुवको मण्ठकश्चैव प्रतिमण्ठो निसारुकः ।
वासकः प्रतिलाभश्च तथान्या चैकतालिका ॥
यतिश्च भुमरिश्चेति शालगं सूत्रमीरितम् ॥"*॥

अथ सङ्कीर्णसूत्रम् ।

"चैत्रो मङ्गलकस्तथा न गणिका चर्चातिनाटीमवी
दोहा स्याद्वहुलस्तथा गुरवली गीता च गोविन्दस्तथा ।
हेम्नोकोऽप्यथ कारिका त्रिपदिकेत्येतानि कामद्विषा
संक्षेपेण चतुर्द्दशः प्रकटितान्यत्राधमानि क्रमात्॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(सङ्गीतस्यान्यद्विवरणं गानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥*॥
गीयते स्म इति । गै शब्दे + कर्म्मणि क्तः ।)
शब्दिते त्रि । इति मेदिनी । ते । १६ ॥

गीतमोदी, [न्] पुं, (गीतेन सङ्गीतेन मोदते इति । मुद् + "नन्दिग्रहीति ।" ३ । १ । १३४ । इति णिनिः ।) किन्नरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (सङ्गीतानुरागिणि त्रि ॥)

गीता, स्त्री, (गीयते स्म आत्मविद्योपदेशात्मिका ब्रह्मतत्त्वोपदेशमयी कथा यत्र । गै + क्त ।) ग्रन्थविशेषः । भगवद्गीतेति ख्याता । सा तु अर्ज्जुनस्य मोहनिवृत्त्यर्थं महाभारतीयभीष्मपर्व्वान्तर्गता कर्म्मोपासनाज्ञानकाण्डत्रयात्मिकाष्टादशाध्यायी श्रीकृष्णोक्ता । यथा,—
"भारते सर्व्ववेदार्थो भारतार्थश्च कृत्स्नशः ।
गीतायामस्ति तेनेयं सर्व्वशास्त्रमयी मता ॥
इयमष्टादशाध्यायी क्रमात् षट्कत्रयेण हि ।
कर्म्मोपास्तिज्ञानकाण्डत्रितयात्मा निगद्यते ॥"
इति नीलकण्ठः ॥
"गीता सुगीता कर्त्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ।
या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्मात् विनिःसृता ॥"
इति स्वामी ॥
(अस्याः प्रयोजनादिकं श्रीमद्भिर्मधुसूदनसरस्वतीपादैर्विस्तरशो गीतागूढ़ार्थदीपिकायां दर्शितम् । तद्यथा,—
"सहेतुकस्य संसारस्यात्यन्तोपरमात्मकम् ।
परं निःश्रेयसं गीताशास्त्रस्योक्तं प्रयोजनम् ॥
सच्चिदानन्दरूपं तत् पूर्णं विष्णोः परं पदम् ।
यत्प्राप्तये समारब्धा वेदाः काण्डत्रयात्मकाः ॥
कर्म्मोपास्तिस्तथाज्ञानमिति काण्डत्रयं क्रमात् ।
तद्रूपाष्टादशाध्यायीगीताकाण्डत्रयात्मिका ॥
एकमेकेन षट्केन काण्डमत्रोपलक्षयेत् ।
कर्म्मनिष्ठाज्ञाननिष्ठे कथिते प्रथमान्त्ययोः ॥
यतः समुच्चयो नास्ति तयोरतिविरोधतः ।
भगवद्भक्तिनिष्ठा तु मध्यमे परिकीर्त्तिता ॥ *
उभयानुगता सा हि सर्व्वविघ्नापनोदिनी ।
कर्म्ममिश्रा च शुद्धा च ज्ञानमिश्रा च सा त्रिधा ॥
तत्र तु प्रथमे काण्डे कर्म्म तत्त्यागवर्त्मना ।
त्वंपदार्थो विशुद्धात्मा सोपपत्तिर्निरूप्यते ॥
द्वितीये भगवद्भक्तिनिष्ठावर्णनवर्त्मना ।
भगवान् परमानन्दस्तत्पदार्थोऽवधार्य्यते ॥
तृतीये तु तयोरैक्यं वाक्यार्थो वर्ण्यते स्फुटम् ।
एवमप्यत्र काण्डानां सम्बन्धोऽस्ति परस्परम् ॥
प्रत्यध्यायं विशेषस्तु तत्र तत्रैव वक्ष्यते ।
मुक्तिसाधनपर्व्वेदं शास्त्रार्थत्वेन कथ्यते ॥
निष्कामकर्म्मनिष्ठातं त्यागात् काम्यनिषिद्धयोः ।
तत्रापि परमो धर्म्मो जपस्तुत्यादिकं हरेः ॥
क्षीणपापस्य चित्तस्य विवेके योग्यता यदा ।
नित्यानित्यविवेकस्तु जायते सुदृढ़स्तदा ।
इहामुत्रार्थवैराग्यं वशीकाराभिधं क्रमात् ।
ततः शमादिसम्पत्त्या सन्न्यासो निष्ठितो भवेत् ।
एवं सर्व्वपरित्यागान्मुमुक्षा जायते दृढ़ा ।
ततो गुरूपसदनमुपदेशग्रहस्ततः ॥
ततः सन्देहहानाय वेदान्तश्रवणादिकम् ।
सर्व्वमुत्तरमीमांसाशास्त्रमत्रोपयुज्यते ॥
ततस्तत्परिपाकेन निदिध्यासननिष्ठता ।
योगशास्त्रन्तु सम्पूर्णमुपक्षीणं भवेदिह ॥
क्षीणदोषे ततश्चित्ते वाक्यात्तत्त्वमतिर्भवेत् ।
साक्षात्कारो निर्व्विकल्पः शब्दादेवोपजायते ।
अविद्याविनिवृत्तिस्तु तत्त्वज्ञानोदये भवेत् ।
तत आवरणे क्षीणे क्षीयेते भ्रमसंशयौ ॥
अनारब्धानि कर्म्माणि नश्यन्त्येव समन्ततः ।
न चागामीनि जायन्ते तत्त्वज्ञानप्रभावतः ॥
प्रारब्धकर्म्मविक्षेपाद्वासना तु न नश्यति ।
सा सर्व्वतो बलवता संयमेनोपशाम्यति ॥
संयमो धारणा ध्यानं समाधिरिति यत्त्रिकम् ।
यमादिपञ्चकं पूर्व्वं तदर्थमुपयुज्यते ॥
ईश्वरप्रणिधानात्तु समाधिः सिध्यति द्रुतम् ।
ततो भवेन्मनोनाशो वासनाक्षय एव च ॥
तत्त्वज्ञानं मनोनाशोवासनाक्षय इत्यपि ।
युगपत्त्रितयाभ्यासाज्जीवन्मुक्तिर्दृढ़ा भवेत् ॥
विद्वत्सन्न्यासकथनमेतदर्थं श्रुतौ श्रुतम् ।
प्रागसिद्धो य एवांशो यत्नः स्यात्तस्य साधने ।
निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।
निर्व्विकल्पसमाधिस्तु भवेदत्र त्रिभूमिकः ॥
व्युत्तिष्ठते स्वतस्त्वाद्ये द्वितीये परबोधितः ।
अन्ते व्युत्तिष्ठते नैव सदा भवति तन्मयः ॥
एवम्भूतो ब्राह्मणः स्याद्वरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम्
गुणातीतः स्थितप्रज्ञो विष्णुभक्तश्च कथ्यते ।
अतिवर्णाश्रमी जीवन्मुक्त आत्मरतिस्तथा ।
एतस्य कृतकृत्यत्वात् शास्त्रमस्मान्निवर्त्तते ॥
यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ।
इत्यादिश्रुतिमानेन कायेन मनसा गिरा ।
सर्व्वावस्थासु भगवद्भक्तिरत्रोपयुज्यते ॥
पूर्व्वभूमौ कृता भक्तिरुत्तरां भूमिमानयेत् ।
अन्यथा विघ्नबाहुल्यात् फलसिद्धिः सुदुर्लभा ।
पूर्व्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।
अनेकजन्मसंसिद्ध इत्यादि च वचो हरेः ।
यदि प्राग्भवसंस्कारस्याचिन्त्यत्वात्तु कश्चन ।
प्रागेव कृतकृत्यः स्यादाकाशफलपातवत् ।
न तं प्रति कृतार्थत्वाच्छास्त्रमारब्धुमिष्यते ।
प्राक्सिद्धसाधनाभ्यासाद्दुर्ज्ञेया भगवत्कृपा ।
एवं प्राग्भूमिसिद्धावप्युत्तरोत्तरभूमये ।
विधेया भगवद्भक्तिस्तां विना सा न सिध्यति ।
जीवन्मुक्तिदशायान्तु न भक्तेः फलकल्पना ।
अद्वेष्टृत्वादिवत्तेषां स्वभावो भजनं हरेः ।
आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे ।
कुर्व्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः ।

ो ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्व्विशिष्यते ।
ादिवचनात् प्रेमभक्तोऽयं मुख्य उच्यते ॥
न सर्व्वं भगवता गीताशास्त्रे प्रकाशितम् ।
तो व्याख्यातुमेतन्मे मन उत्सहते भृशम् ॥
ष्कामकर्म्मानुष्ठानं मूलं मोक्षस्य कीर्त्तितम् ।
ाकादिरासुर: पाप्मा तस्य च प्रतिबन्धक: ॥
ः स्वधर्म्मविभ्रंश: प्रतिषिद्धस्य सेवनम् ।
ाभिसन्धिपूर्व्वा वा साहङ्कारा क्रिया भवेत् ॥
ाविष्ट: पुरुषो नित्यमेवमासुरपाप्मभि: ।
ार्थलाभायोग्य: सन् लभते दु:खसन्ततिम् ॥
खं स्वभावतो द्वेष्यं सर्व्वेषां प्राणिनामिह ।
तत्तत्साधनं त्याज्यं शोकमोहादिकं सदा ॥
नादिभवसन्तानन्नि(ग)रूढं दु:खैककारणम् ।
त्यजं शोकमोहादि केनोपायेन हीयताम् ॥
ामाकाङ्क्षयाविष्टं पुरुषार्थोन्मुखं नरम् ।
ोधयिष्यताह्येदं भगवान् शास्त्रमुत्तमम् ॥”)
ान्या: श्रीभागवतोक्तगोपीगीताध्यात्मरामा-
ोक्तरामगीताश्वमेधिकपर्व्वोक्त ब्राह्मणगीता-
ोते देवीभागवतोक्तभगवतीगीता शिवगीता
ााद्या: सन्ति ॥

ार:, पुं, (गीतासु सार: गीतानां वेदान्तादि-
स्त्राणां वा सारो यत्र इति वा । सुक्ष्यर्थं संक्षे-
। समस्तयोगज्ञानादिप्रतिपादकशास्त्राणां
ारार्थो गीतो यत्र इति तात्पर्य्यार्थ: ।) अर्ज्जुनं
न श्रीकृष्णोक्तमुक्त्यर्थाष्टाङ्गादियोग: । यथा,—

श्रीभगवानुवाच ।

ीतासारं प्रवक्ष्यामि अर्ज्जुनायोदितं पुरा ।
ाङ्गयोगं मुक्त्यर्थं सर्व्ववेदान्तसारगम् ॥
ात्मलाभ: परो नान्य आत्मा देहादिवर्ज्जित: ।
ादिमान् हि देहोऽत: करणत्वादि लोचनम् ॥
ात्वान्मनोऽधीनो न प्राणोऽचेतनो यत: ।
ानरहित: प्राण: सुषुप्ते हि प्रतीयते ॥
द्रष्टात्मा च दु:खादिसंसाराभिसमन्वयात् ।
ूम इव दीप्तार्च्चिरादित्य इव दीप्तिमान् ॥
ुतोऽग्निरिवाकाशे हृत्स्थो ज्ञेयात्मनात्मनि ।
नादीनि न पश्यन्ति स्वं स्वमात्मानमात्मना ॥
ज्ञ: सर्व्वदर्शी च क्षेत्रज्ञस्तानि पश्यति ।
ानु मनसा रश्मीन् यदा सम्यङ्नियच्छति ॥
ा प्रकाशते ह्यात्मा घटे दीपो ज्वलन्निव ।
नमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्म्मण: ॥
ादर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ।
ियाणीन्द्रियार्थांश्च महाभूतानि पञ्च च ॥
ो बुद्धिमहङ्कारमव्यक्तं पुरुषं तथा ।
ख्याय परावाप्तौ विमुक्तो बन्धनैर्भवेत् ॥
ियग्राममखिलं मनस्यभिनिवेश्य च ।
ैवाप्यहङ्कारे प्रतिष्ठाप्य च पाण्डव ! ॥
हङ्कारं तथा बुद्धौ बुद्धिञ्च प्रकृतावपि ।
ातिं पुरुषे स्थाप्य पुरुषं ब्रह्मणि न्यसेत् ॥
ं ब्रह्मपरं ज्योति: प्रसंख्याय विमुच्यते ।
ादशेभ्य: ख्यातो य: पुरुष: पञ्चविंशक: ॥
ात् केवलीभूत: षड्विंशमनुपश्यति ।
ारमिदं गेहं त्रिस्थूणं पञ्चसाक्षिकम् ॥

क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं विद्वान् यो वेद स पर: कवि: ॥
ज्ञानयज्ञस्य सर्व्वाणि कलां नार्हन्ति षोड़शीम् ॥”
अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।
इति गारुड़े २३३ अध्याय: ॥ * ॥

श्रीभगवानुवाच ।

“यमाश्च नियमा: पार्थ ! आसनं प्राणसंयम: ।
प्रत्याहारस्तथा ध्यानं धारणार्ज्जुन ! सप्तमी ॥
समाधिरयमष्टाङ्गो योग उक्तो विमुक्तये ।
कर्म्मणा मनसा वाचा सर्व्वभूतेषु सर्व्वदा ॥
अक्लेशजननं प्रोक्तं भूतानां यदहिंसनम् ।
अहिंसा परमो धर्म्मो ह्यहिंसा परमं सुखम् ॥
विधिना या भवेद्धिंसा त्वहिंसा सा प्रकीर्त्तिता ।
यथा नागपदेऽन्यानि पदानि पदगामिनाम् ॥
सर्व्वाण्येवापिधीयन्ते पदजातानि कौञ्जरे ।
एवं सर्व्वं हि हिंसायां धर्म्मार्थमपिधीयते ॥
यद्भूतहितमत्यन्तं वच: सत्यस्य लक्षणम् ।
सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ॥
प्रियञ्च नानृतं ब्रूयात एष धर्म्म: सनातन: ।
यत्र द्रव्यापहरणं चौर्य्याद्वाथ बलेन वा ॥
स्तेयं तस्यानाचरणमस्तेयं धर्म्मसाधनम् ।
कर्म्मणा मनसा वाचा सर्व्वावस्थासु सर्व्वदा ॥
सर्व्वत्र मैथुनत्यागं ब्रह्मचर्य्यं प्रचक्षते ।
द्रव्याणामप्यनादानमापत्स्वपि यथेच्छया ॥
अपरिग्रहमित्याहुस्तं प्रयत्नेन वर्ज्जयेत् ।
द्विधा शौचं मृज्जलाभ्यां बाह्यं भावादथान्तरम् ॥
यदृच्छालाभतस्तुष्टि: सन्तोष: सुखलक्षणम् ।
मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च ऐकाग्र्यं परमं तप: ॥
शरीरशोषणं वापि कृच्छ्रचान्द्रायणादिभि: ।
वेदान्तशतरुद्रीयप्रणवादिजपं बुधा: ॥
सत्त्वशुद्धिकरं पुंसां स्वाध्यायं परिचक्षते ।
स्तुतिस्मरणपूजादिवाङ्मन:कायकर्म्मभि: ॥
सुनिश्चला हरौ भक्तिरेतदीश्वरचिन्तनम् ।
आसनं स्वस्तिकं प्रोक्तं पद्ममर्द्धासनं तथा ॥
प्राण: स्वदेहजो वायुरायामस्तन्निरोधनम् ।
प्राणापाननिरोधस्तु प्राणायाम उपस्थित: ॥
इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावत: ।
नियम: प्रोच्यते सद्भि: प्रत्याहारस्तु पाण्डव ! ॥
मूर्त्तामूर्त्तब्रह्मरूपचिन्तनं ध्यानमुच्यते ।
योगारम्भे मूर्त्तहरिममूर्त्तमथ चिन्तयेत् ॥
नाभिकन्दे स्थितं नालं दशाङ्गुलसमायुतम् ।
नाले चाष्टदलं पद्मं द्वादशाङ्गुलविस्तृतम् ॥
सकर्णिके केशराले सूर्य्यसोमाग्निमण्डलम् ।
अग्निमण्डलमध्यस्थो वासुदेवश्चतुर्भुज: ॥
शङ्खचक्रगदापद्मयुक्त: कौस्तुभसंयुत: ।
वनमाली कौस्तुभेन युतोऽहं ब्रह्ममुक्त ओम् ॥
धारणेत्युच्यते चेयं धार्य्यते यन्मनोमये ।
प्राङ्नाभ्यां हृदये चापि तृतीया च तथोरसि ॥
कण्ठे मुखे नासिकाग्रे नेत्रभ्रूमध्यमूर्द्धसु ।
किञ्चित्तस्मात् परस्मिंश्च धारणा दश कीर्त्तिता: ॥
अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिरभिधीयते ।
एकाकार: समाधि: स्याद्देशलक्षणवर्ज्जित: ॥”
इति गारुड़े २३४ अध्याय: ॥ * ॥

श्रीभगवानुवाच ।

“ब्रह्मगीतां प्रवक्ष्यामि यां ज्ञात्वा मुच्यते भवान् ।
अहं ब्रह्मास्मीति वाक्याज्ज्ञानान्मोक्षो भवे-
न्नृणाम् ॥
वाक्यज्ञानं भवेज्ज्ञानादहंब्रह्मपदार्थयो: ।
पदद्वयार्थौ द्विविधौ वाच्यौ लक्ष्यौ स्मृतौ बुधै: ॥
वाच्यौ दशबलौ ज्ञेयौ लक्ष्यौ शुद्धौ प्रकीर्त्तितौ ।
प्राणपिण्डात्मकार्थेन चेतनं शरणन्तु यत् ॥
तथा वै देवपर्य्यन्तमहं शब्देन गोच्यते ।
प्रत्ययूपमद्वितीयमहं शब्देन भण्यते ॥
अद्वयानन्दचैतन्यं परोक्षसहितं परम् ।
प्राणपिण्डात्मकापार्थसद्वितीयविभागकम् ॥
त्यागेन प्रत्यक्चैतन्यभागो लक्ष्येत चाहमा ।
तथा ब्रह्मपदेनैव प्राणपिण्डात्मकारणा ॥
विद्यापरोक्षभागे च परित्यागे च लक्ष्यते ।
अद्वयांनन्दचैतन्यभाग एवं विचिन्तयेत् ॥
अहंपदेन चैतन्यप्रत्यग्ब्रह्मपदेन तु ।
अद्वयानन्दचैतन्यं लक्षयित्वा स्थितस्य च ॥
ब्रह्माहमस्म्यहं ब्रह्म अहंब्रह्मपदार्थयो: ।
अहं ब्रह्मास्मि वाक्याच्च आत्मभूतिफलात्मकम् ॥
एकत्वज्ञानञ्च भवेद्देहाद्गुरुतो ध्रुवम् ।
ज्ञानादज्ञानताकार्य्यनिवृत्तेर्भुक्त एकत: ॥”
इति गारुड़े २३५ अध्याय: ॥ * ॥

श्रीभगवानुवाच ।

“सम्मायिब्रह्मत: खं स्यात् खान्मरुत्वांस्ततोऽनल: ।
अग्नेरापस्तत: पृथ्वी प्रपञ्चीकृतभूतकम् ॥
तत: सप्तदशं लिङ्गं पञ्च कर्म्मेन्द्रियाणि च ।
वाक्पाणिपादं पायुश्च उपस्थमथ धीन्द्रियम् ॥
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणं स्यात् पञ्च वायव: ।
प्राणोऽपान: समानश्च व्यानस्तूदान एव च ॥
मनो धीरन्त:करणं स्यान्मन: संशयात्मकम् ।
बुद्धिर्निश्चयरूपा तु एतत्सूक्ष्मशरीरकम् ॥
हिरण्यगर्भमात्मीयं भूततत्कार्य्यलिङ्गकम् ।
पञ्चीकृतानि भूतानि अपञ्चीकृतभूतत: ॥
पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्यो ब्रह्माण्डं समजायत ।
लोकप्रसिद्धं स्थूलाख्यं शरीरचरणादिमत् ॥
पञ्चीकृतानि भूतानि तत्कार्य्यञ्चाहमेव च ।
सर्व्वं शरीरजातञ्च प्राणिनां स्थूलमीरितम् ॥
नीरादुपरतात्मान: शरीरं प्रोच्यते बुधै: ।
देहद्वयाभिमानी च त्वमथो जीव एकत: ॥
सच्छब्दवाच्यं ब्रह्मैव प्रविष्टं देहयोर्द्वयो: ।
जलार्कवद्घटखवज्जीव: प्राणादिधारणात् ॥
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीनां साक्षी जीव: स च स्मृत: ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यैर्व्यतिरिक्तश्च निर्गुण: ॥
निर्गतावयवोत्सर्गो नित्यशुद्धस्वभावक: ।
परमात्मैव सञ्जाग्रत्स्वप्नादौ सन्निधानत: ॥
अन्त:करणरागेश्च अन्त:करणसंस्थित: ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीश्च पश्यतोर्व्विकृत: सदा ॥
फलं क्रियाकारकयोर्ज्जाग्रदादीन् वदाम्यहम् ।
इन्द्रियैरनुविज्ञानं जाग्रत्स्थानमुदीरितम् ॥
जाग्रत्संस्कारसम्भूत: प्रत्ययो विषयान्वित: ।
स्वप्नं प्रसुप्तिशरणोपसंहारोऽधिप: स्थित: ॥

ब्रह्मकारणरूपेण घटस्य कणिकात्मना ।
भ्रमते भ्रमतो जीवो जाग्रदादीन् स पश्यति ॥
समाध्यारम्भकाले तु पूर्व्वमेवावधारयेत् ।
मुमुक्षुः पश्चात् संजाते अन्तःकरणनिश्चले ॥
विलापयेत् शेषजातं शेषञ्च परिशोषयेत् ।
पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्यः ब्रह्मादिव्यतिरिक्तकम् ॥
यथा मृदो घटो भिन्नो नास्ति तत्कार्य्यतस्तथा ।
पञ्चीकृतानि भूतानि अपञ्चीकृतभूततः ॥
समष्टिव्यतिरेकेण शिष्टं सूक्ष्मशरीरकम् ।
अपञ्चीकृतभूतेभ्यो न लिङ्गं व्यतिरिक्तकम् ॥
पृथ्वी वारि विना नास्ति वारि नास्ति च तेजसा ।
तेजश्च वायुना नास्ति वायुः खेन विना न हि ॥
सद्ब्रह्मणा च खं नास्ति शुद्धब्रह्म विना च सत् ।
शुद्धभावात्तथा जाग्रत्स्वप्नादीनामसम्भवे ॥
जीवत्ववर्ज्जितः प्रत्यगात्मा वै तनुरूपकः ।
नित्यशुद्धबुद्धमुक्तं सत्यं ब्रह्माद्वितीयकम् ॥
तत्त्वंपदार्थौ शिष्टौ तच्चाकारो ब्रह्मकारकः ।
उकारश्च अकारश्च मकारोऽहं इगद्वयः ॥
ब्रह्माहमस्म्यहं ब्रह्म ज्ञानमज्ञानमर्द्दनम् ।
अयमात्मा ब्रह्मज्योतिर्विज्ञानानन्दरूपकम् ॥
सत्यज्ञानमनन्तः स तत्त्वमसि श्रुतीरितम् ।
अहं ब्रह्मास्मि ब्रह्माहं सर्व्वप्राणिषु सर्व्वगम् ॥
योऽसावादित्यपुरुषः सोऽसावहमनादिमत् ।
गीतासारोऽर्ज्जुनायोक्तो येन ब्रह्मणि वै लयः ॥”
इत्यादिमहापुराणे गारुड़े गीतासारे २३६ अध्यायः ॥

गीतिः, स्त्री, (गै गाने + क्तिन् ।) गानम् । (यथा, कुमारे । ३ । ४० ।
“श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्
हरः प्रसंख्यानपरो बभूव ॥”)
आर्य्याच्छन्दोविशेषः । इति मेदिनी । ते १६ ॥ (अस्या लक्षणं यथा छन्दोमञ्जर्य्यां मात्रावृत्ते । ७ ।
“आर्य्याप्रथमार्द्धसमं यस्याः परार्द्धमीरिता गीतिः ॥”)

गीरथः, पुं, (गीर्व्वाणी वाङ्मयं शास्त्रमित्यर्थः रथ इव यस्य ।) वृहस्पतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गीर्णः, त्रि, (गीर्य्यते स्म इति । गॄ गि स्तुतौ + क्त ।) स्तुतः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

गीर्णिः, स्त्री, (गॄ + क्तिन् । ऋल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावत् तेन नत्वम् ततो रेफात् णत्वञ्च ।) गिलनम् । इत्यमरः । ३ । ३११ ॥ स्तुतिश्च । गीर्णशब्ददर्शनात् ॥

गीर्द्देवी, स्त्री, (गीर्व्वाणी तस्या देवी । वागधिष्ठातृतयास्यास्तथात्वम् ।) सरस्वती । इति शब्दरत्नावली ॥

गीर्लता, स्त्री, (गीरिव तमोनाशिनी विस्तृता च लता ।) महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥

गी(र्व्वा)र्वाणः, पुं, (गीर्वाणेव बाणोऽस्त्रं यस्य । अयथार्थवाक्यतयास्य तथात्वम् । अन्तःस्थवकारमध्यपाठे तु गिरं वनुते याचते काङ्क्षतीत्यर्थः स्तुतिप्रियत्वादिति । वन याच्ञायाम् + “कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् । “पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः ।” ८ । ४ । ३ । इति णत्वम् ।) देवता । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (यथा, भागवते । ८ । १५ । ३२ ।
“एवं सुमन्त्रितार्थास्ते गुरुणार्थानुदर्शिना ।
हित्वा त्रिविष्टपं जग्मुर्गी(र्व्वा)र्वाणाः कामरूपिणः ॥”)

गी(र्व्वा)र्वाणकुसुमं, क्ली, (गी(र्व्वा)र्वाणप्रियं कुसुमं पुष्पं यस्य ।) लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गीष्पतिः, पुं, (गिरां पतिः । अहरादीनामिति रेफाभावपक्षे “इदुदुपधस्येति ।” ८।३।४१ । इति षः । मुग्धबोधमते “खपि वा ।” इति सूत्रस्य पाक्षिको विधिः ।) वृहस्पतिः । इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥ पण्डितः । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य रूपान्तरे गीर्पतिः गीःपतिः । इति मुग्धबोधम् ॥

गु, ङ ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-अनिट् ।) ङ, गवते । इति दुर्गादासः ॥

गु, शि ओ विष्ठोत्सर्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-(कुटां)-परं-अकं-अनिट् ।) शि, गुवति अगुवीत् । ओ, गुणः । इति दुर्गादासः ॥

गुग्गुलः, पुं, (गोजति शब्दायतेऽनेनेति । गुज् + क्विप् । गुक् रोगस्तस्मात् गुड़ति रक्षतीति । गुड़ + “इगुपधज्ञेति ।” ३ । १ । १३५ । इति कः । डलयोरैक्यात् डस्य लत्वम् ।) गुग्गुलुः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

गुग्गुलुः, पुं, (गुज्यतेऽनेनेति । गुज शब्दे + क्विप् । गुक् रोगस्तस्मात् गुड़तीति । गुड़ रक्षणे + बाहुलकात् कुः । डलयोरैक्यात् डस्य लत्वम् ।) रक्तशोभाञ्जनवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वनामख्यातवृक्षः । स तु गोमूत्रोद्भवः । यथा,—
“गोरोचनाया मङ्गल्याः संजाताः सर्व्वकामिकाः ।
गुग्गुलुस्तु ततो जातो गोमूत्राच्छुभदर्शनः ॥”
इति वह्निपुराणे वैष्णवधर्म्मे शुद्धिव्रतनामाध्यायः ॥ अस्य निर्य्यासः सुगन्धिद्रव्यम् । तत्पर्य्यायः । कुम्भम् २ उलूखलकम् ३ कौशिकः ४ पुरः ५ ॥ इत्यमरः । २ । ४ । ३४ ॥ कुम्भोलुः ६ खलकम् ७ कुम्भोलूखलकम् ८ गुग्गुलः ९ । इति भरतः ॥ जटायुः १० कालनिर्य्यासः ११ देवधूपः १२ सर्व्वसहः १३ महिषाक्षः १४ पलङ्कषा १५ । इति रत्नमाला ॥ यवनद्विष्टः १६ भवाभीष्टः १७ निशाटकः १८ जटालः १९ पुटः २० भूतहरः २१ शिवः २२ शाम्भवः २३ दुर्गः २४ यातुघ्नः २५ महिषाक्षकः २६ देवेष्टः २७ मरुद्दिष्टः २८ रक्षोहा २९ रूक्षगन्धकः ३० दिव्यम् ३१ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफमारुतकासकृमिवातोदरक्लेदशोफार्शोनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीपनत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कषायत्वम् । मेदःकुष्ठनाशित्वम् । पित्तदाहित्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ विशदत्वम् । सारकत्वम् । रूक्षत्वम् । पाके कटुत्वम् । भग्नसन्धानकारित्वम् । वृष्यत्वम् । सूक्ष्मत्वम् । स्वर्य्यत्वम् । पिच्छिलत्वम् । बलकारित्वम् । व्रणमेहाश्मवातामवातपित्तगण्डग्रन्थिगण्डमालानाशित्वञ्च ॥ * ॥
“माधुर्य्याच्छमयेद्वातं कषायत्वाच्च पित्तहा ।
तिक्तत्वात् कफजित्तेन गुग्गुलुः सर्व्वदोषहा ॥”
स तु पञ्चधा यथा,—
“महिषाक्षो महानीलः कुमुदः पद्म इत्यपि ।
हिरण्यः पञ्चमो ज्ञेयो गुग्गुलोः पञ्चजातयः ॥”
तेषां रूपाणि यथा,—
“भृङ्गाञ्जनसवर्णस्तु महिषाक्ष इति स्मृतः ।
महानीलस्तु विज्ञेयः स्वनामसमलक्षणः ।
कुमुदः कुमुदाभः स्यात् पद्मो माणिक्यसन्निभः ।
हिरण्याख्यस्तु हेमाभः पञ्चानां लिङ्गमीरितम् ॥”
एषां प्राणिविशेषे प्रयोगो यथा,—
“महिषाक्षमहानीलौ गजेन्द्राणां हिताशुभौ ।
हयानां कुमुदः पद्मः स्वस्थ्यारोग्यकरौ परौ ।
विशेषेण मनुष्याणां कनकः परिकीर्त्तितः ।
कदाचिन्महिषाक्षस्तु मतः कैश्चिन्नृणामपि ॥”
नूतनगुग्गुलो रूपं यथा,—
“स्निग्धकाञ्चनसङ्काशः पक्वजम्बूफलोपमः ।
नूतनो गुग्गुलुः प्रोक्तः सुगन्धिर्यस्तु पिच्छिलः ॥”
पुरातनस्य रूपं यथा ।
“शुष्को दुर्गन्धिकश्चैव त्यक्तप्रकृतवर्णकः ।
पुराणः स तु विज्ञेयो गुग्गुलुर्व्वीर्य्यवर्जितः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
अस्य स्थानविशेषे जन्मादिकथनम् । यथा,—
“जायन्ते पुरपादपा मरुभुवि ग्रीष्मेऽर्कसन्तापिताः
शीतार्त्ताः शिशिरेऽपि गुग्गुलुरसं मुञ्चन्ति ये पञ्चधा ।
हेमाभं महिषाक्षतुल्यमपरं सत्पद्मरागोपमं
भृङ्गाभं कुमुदद्युतिश्च विधिना ग्राह्या परीक्ष्य तत् ।
वह्नौ ज्वलन्ति तपने विलयं प्रयान्ति
क्लिद्यन्ति कोष्णसलिले पयसः समानाः ।
ग्राह्याः शुभाः परिहरेच्चिरकालजाता-
नङ्गारवर्णसमपूयविगन्धवर्णान् ॥”
इति प्रयोगामृतम् ॥
पक्वस्यास्य पूर्णवीर्य्यत्वं मासत्रयपर्य्यन्तं तिष्ठति इति परिभाषा ॥

गुच्छः, पुं, (गुध्यति परिवेष्टते इति । गुध “शस्यादिभ्यश्छण् ।” इति छण् इति भोजराजः । यद्वा, गुड शब्दे + क्विप् । गुतं शब्दं छ्यति नाशयतीति । गुत् + छो + “आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) स्तवकः । पुष्पादिर थलुया इति भाषा । (यथा, गीतगोविन्दे । ११ । ११ ।
“अक्ष्णोर्निक्षिपदञ्जनं श्रवणयोस्तापिच्छगुच्छावलीम् ।”)
स्तम्बः । लताादिर गोछा इति भाषा । (उद्भिद्विशेषः । स तु मल्लिकादिः । यथा, मनुः । १ । ४८ ।
“गुच्छगुल्मन्तु विविधं तथैव तृणजातयः ।”
“मूलत एव यत्र लतासमूहो भवति न च प्रकाण्डानि ते गुच्छा मल्लिकादयः ।” इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥) द्वात्रिंशद्यष्टिकहारः । इति

र हार इति भाषा ॥ कलापः । इति मेदिनी ।
।३॥ मयूरेर पाखा इति भाषा । मुक्ता-
ारः । इति रन्तिदेवः ॥
कं, क्ली, (गुच्छ + संज्ञायां कन् ।) ग्रन्थि-
र्णम् । इति भावप्रकाशः ॥
कः, पुं, (गुच्छ + स्वार्थे कन् ।) स्तवकः । इत्य-
रः । २ । ४ । ३४ ॥ तत्पर्य्यायः । गुलच्छः २
तम्बः ३ कुसुमोच्चयः ४ गुच्छः ५ । इति राज-
नर्घण्टः ॥ गुत्सः ६ गुत्सकः ७ । इत्यमर-
ीकायां भरतः ॥ रीठाकरञ्जः । इति राज-
नर्घण्टः ॥ स्वार्थे कप्रत्ययात् गुच्छशब्दार्थोऽप्यत्र ॥
कणिशः, पुं, (गुच्छवत् कणिशानि मञ्जर्य्यो
ास्य ।) रागीधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
करञ्जः, पुं, (गुच्छः स्तवकः करञ्जफले यस्य ।)
रञ्जविशेषः । तत्पर्य्यायः । स्निग्धदलः २
ुच्छपुष्पकः ३ नन्दी ४ गुच्छी ५ सानन्दः ६
न्तधावनः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
नक्तत्वम् । उष्णत्वम् । विषवातार्शःकण्डूविच-
र्चिकाकुष्ठसर्पत्वग्दोषनाशित्वञ्च ॥" इति राज-
नर्घण्टः ॥
दन्तिका, स्त्री, (गुच्छाः स्तवकीभूता दन्ता
व फलानि यस्याः । कप् टाप् अत इत्वञ्च ।)
दली । इति राजनिर्घण्टः ॥
पत्रः, पुं, (गुच्छीभूतानि पत्राणि यस्य ।)
ालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुष्पः, पुं, (गुच्छीभूतानि पुष्पाणि यस्य ।)
सप्तच्छदवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अशोक-
ृक्षः । अस्य पर्य्याया यथा,—
'हेमपुष्पश्चाशोकश्च गुच्छपुष्पोऽङ्गनाप्रियः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
पुष्पकः, पुं, (गुच्छपुष्प + संज्ञायां कन् ।)
ीठाकरञ्जः । गुच्छकरञ्जः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
पुष्पी, स्त्री, (गुच्छपुष्प + जातौ ङीष् ।) धातकी ।
शिम्डड़ीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
फलः, पुं, (गुच्छीभूतानि फलानि यस्य ।)
ीठाकरञ्जः । राजादनी । कतकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (राजादनशब्देऽस्य गुणादयो
ज्ञातव्याः ॥
फला, स्त्री, (गुच्छीभूतानि फलानि यस्याः ।
स्त्रियां टाप् ।) अग्निदमनी । काकमाची ।
निष्पावी । द्राक्षा । कदली । इति राज-
निर्घण्टः ॥
बध्ना, स्त्री, (गुच्छेन बध्यते इति । बन्ध +
बाहुलकात् रक् । ततष्टाप् ।) गुण्डालावृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
मूलिका, स्त्री, (गुच्छाकृति मूलमस्याः ।
कप् स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च ।) गुण्डासिनी-
तृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
ार्द्धः, पुं, (गुच्छस्य द्वात्रिंशद्यष्टिकहारस्य
अर्द्धः । ग्रामार्द्धवत् समासः ।) चतुर्व्विंशति-
यष्टिको हारः । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥

(पुंलिङ्गनिर्द्देशादेवास्य तथात्वम् । क्लीवलिङ्गे तु
"पुंस्यर्द्धोऽर्द्धं समेंऽशके ।" इत्यमरोक्तेः षोड़श-
यष्टिकहारो बोद्धव्य इति तु सुधीभिर्विभाव्यम् ॥)
गुच्छालः, पुं, (गुच्छेन अलति पर्य्याप्नोतीति ।
अल पर्य्याप्तौ + अच् ।) भूतृणम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
गुच्छाङ्ककन्दः, पुं, (गुच्छाङ्को गुच्छसंज्ञकः कन्दः ।)
गुलञ्चकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गुच्छी, स्त्री, (गुच्छ + जातौ ङीष् ।) गुच्छकरञ्जः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
गुण, कूणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-
अकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । गोणति । कूजन-
मव्यक्तशब्दः । इति दुर्गादासः ॥
गुज, इ कूजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-
अकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ, कर्म्मणि गुञ्ज्यते ।
कूजनमव्यक्तशब्दः । गुञ्जति भ्रमरः कुञ्जे । इति
दुर्गादासः ॥
गुज, शि ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-
(कुटा)-परं-अकं-सेट् ।) शि, गुजति अगु-
जीत् जुगोज । इति दुर्गादासः ॥
गुर्ज्जरी, स्त्री, (गुर्ज्जरदेशवासिनां प्रिया ।
गुर्ज्जर + अण् + स्त्रियां ङीप् । पृषोदरात्
रलोपे वृद्ध्यभावे च साधुः ।) रागिणीविशेषः ।
अस्य ध्यानं यथा, सङ्गीतदर्पणे ।
"श्यामा सुकेशी मलयद्रुमाणां
मृदूल्लसत्पल्लवतल्पयाता ।
श्रुतेः स्वराणां दधती विभागं
तन्त्रीमुखाद्दक्षिणगुर्ज्जरीयम् ॥"
अस्याः कालनियमो यथा,—
"नाटो गौड़ो वड़ारी च गुर्ज्जरी देशिरेव च ।
पूर्व्वाह्णे गानमेतेषां निषिद्धमिति तद्विदः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
मतभेदेन पूर्व्वाह्णेऽपि गीयते ॥ (इयंपुनर्भैरव-
रागस्य वराङ्गना । हनूमन्मते तु मेघरागस्य ।
अस्याः स्वरूपं यथा, सङ्गीतदर्पणे ।
"ग्रहांशन्यास-ऋषभा सम्पूर्णा गुर्ज्जरी मता ।
पौरवी मूर्च्छना यस्यां वङ्गाल्या सह मिश्रिता ॥"
"पौरवीमूर्च्छना यस्याम् ।" इत्यत्र "सप्तमी
मूर्च्छनैतस्याम् ।" इति क्वचित् पाठः । सोमे-
श्वरमते इयं पञ्चमहीना षाड़वा । इयञ्च
केनापि कारणेन रागविकारे जाते तत्पाप-
प्रायश्चित्तार्थं प्रायेण गीयते तथाचोक्तम्,—
"लोभान्मोहाच्च ये केचिद् गायन्ति च विरागतः ।
सुरसा गुर्ज्जरी तस्य दोषं हन्तीति कथ्यते ॥")
गुञ्जः, पुं गुञ्जन्ति भ्रमरादयो यत्र गुञ्ज + अधि-
करणे घञ् ।) गुच्छः । पुष्पस्तवकः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
गुञ्जकृत्, पुं, (गुञ्जं गुञ्जनं करोतीति । कृ + क्विप्
तुक् च ।) भ्रमरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
गुञ्जनं, क्ली, (गुजि कूजने + भावे ल्युट् ।) गुन्-
गुन्ध्वनिः । भ्रमरादिशब्दः ।
(किमिदं गुञ्जनं सख्यः षट्पदानां मनोहरम् ।)

गुञ्जा, स्त्री, (गुञ्जतीति । गुजि + अच् । अस्याः
पक्वफलगुच्छे शब्दबाहुल्यात्तथात्वम् ।) लता-
विशेषः ॥ कुँच इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः ।
काकचिञ्ची २ कृष्णला ३ । इत्यमरः । २।४।९८॥
साङ्गुष्ठा ४ रक्तिका ५ काकवल्लिका ६ काका-
दनी ७ काकतिक्ता ८ काकणन्ती ९ शिख-
ण्डिनी १० । इति रत्नमाला ॥ चूड़ामणिः ११
सौम्या १२ शिखण्डी १३ अरुणा १४ ताम्रिका १५
शीतपाकी १६ उच्चटा १७ कृष्णचूड़िका १८
रक्ता १९ काम्बोजी २० भिल्लभूषणा २१ वन्या २२
श्यामलचूड़ा २३ काकपिच्छिका २४ । अस्या
वीजगुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ कुष्ठव्रणनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥ अस्याः शिफागुणाः । वान्तिकारि-
त्वम् । शूलविषनाशित्वञ्च । वश्यकर्म्मणि श्वेता
प्रशस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ (इयन्तु
श्वेतरक्तभेदेन द्विविधम् । यदुक्तं भावप्रकाशे ।
"श्वेतरक्तप्रभेदेन ज्ञेयं गुञ्जाद्वयं बुधैः ।
गुञ्जाद्वयन्तु केश्यं स्यात् वातपित्तज्वरापहम् ॥
मुखशोषश्रमश्वासतृष्णामदविनाशनम् ।
नेत्रामयहरं वृष्यं बल्यं कण्डूव्रणं हरेत् ॥
कृमीन्द्रलुप्तकुष्ठानि रक्ता च धवलापि च ॥"
श्वेतगुञ्जा तु अभिचारकर्म्मणि प्रशस्ता । यथा,
नवदुर्गामन्त्राभिचारे ।
"जपित्वा सितगुञ्जानां कुर्व्वं कुलिकोदये ॥"
इत्यादि ॥
गुञ्जाफलन्तु विषप्रायत्वात् कदापि स्वस्थैर्न भोक्त-
व्यम् । अस्या विषमयत्वमुक्तं यथा, पञ्चतन्त्रे ।
४ । ५८ ।
"अन्तर्विषमया ह्येता बहिश्चैव मनोरमाः ।
गुञ्जाफलसमाकाराः स्वभावादेव योषितः ॥")
चतुर्यवपरिमाणम् । रति इति भाषा । (यथा,—
"यवोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥"
इति शार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥)
चतुर्धान्यपरिमाणम् । इति शुभङ्करः ॥ गोधूम-
द्वयमानम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुञ्जति
शब्दायते इति । कर्त्तरि अच् ।) पटहः ।
(गुञ्जनमिति । गुजि + भावे अप् ।) कल-
ध्वनिः । इति मेदिनी ॥ (गुञ्ज्यते भ्रमरादिभि-
र्मद्यपायिभिर्वा यत्र + अधिकरणे अप् घञ् वा ।)
मदिरागृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥ चर्चा ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गुञ्जिका, स्त्री, (गुञ्जा एव । स्वार्थे कन् । अत
इत्वम् ।) गुञ्जा । त्रियवपरिमाणम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (गुञ्जाशब्दे विवरणमस्या ज्ञातव्यम् ॥)
गुञ्जितं, क्ली, (गुञ्ज + भावे क्तः ।) गुञ्जनम् । यथा,
"न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥"
इति भट्टिः । २ । १९॥
गुटिका, स्त्री, (गुटिरेव । गुटि + स्वार्थे कन् ।)
वटिका । गुलि इति वड़ि इति च भाषा ॥
यथा, "गुटिकापातादिना वञ्चनम् ।" इति
दायभागः ॥

गुठ, इ क वेष्टे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) इस्वी। इ क, गुण्ठयति अजुगुठत्। इति दुर्गादासः॥

गुड़, इ क वेष्टे। रक्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) प्रथमस्वरी। इ क गुण्डयति। अनेकार्थत्वाच्चूर्णीकरणेऽपि। गुण्डयति हिङ्गुलं लोकः। इति दुर्गादासः॥

गुड़, शि रक्षे। आघाते। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-(कुटां) परं-सकं-सेट्।) शि, गुड़ति अगुडीत्। इति दुर्गादासः॥

गुड़ः, पुं, (गवते अव्यक्तशब्दं करोतीति। गु ङ शब्दे+"काद्भ्यः कित्।" उणां। १। ११४। इति डः स च कित्।) गोलः। हस्तिसन्नाहः। इति मेदिनी। डे। १०॥ ग्रासः। इति हेमचन्द्रः॥ कार्पासी। इति राजनिर्घण्टः॥ इक्षुपाकः। इत्यमरः। ३। ३। ४१। तस्य पर्यायः। इक्षुसारः २ मधुरः ३ रसपाकजः ४ खण्डजः ५ द्रवजः ६ सिद्धः ७ मोदकः ८ अन्तसारजः ९ शिशुप्रियः १० सितादिः ११ अरुणः १२ रसजः १३। इति राजनिर्घण्टः॥ इक्षुरसक्वाथः १४ गडोलः १५ मधुवीजकः १६। इति वैद्यकम्॥ गडोलम् १७ गुलः १८ खाडुखण्डः १९। इति शब्दरत्नावली॥ खाडुः २०। इति त्रिकाण्डशेषः॥ अस्य गुणाः। वृष्यत्वम्। स्निग्धत्वम्। गुरुत्वम्। वातनाशित्वम्। मूत्रशोधनत्वम्। नातिपित्तहरत्वम्। मेदःकफकृमिबलप्रदत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ मधुरत्वम्। क्षारत्वम्। उष्णत्वम्। कफनाशित्वम्। पित्तरक्ते अहितत्वम्। जीर्णश्चैव रसायनः॥ पुरातनस्य तस्य गुणाः। पित्तपवनार्त्तित्रिदोषपाण्डुप्रमेहश्रमनाशित्वम्। द्रव्यान्तरसंयोगेन विशेषतो ज्वरनाशित्वम्। रुचिकारित्वम्। हृद्यत्वम्। सन्तापशान्तिप्रदत्वम्। विण्मूत्रामयशोधनत्वम्। अग्निजननत्वम्। स्निग्धत्वम्। स्वादुतरत्वम्। लघुत्वम्। पथ्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अधिकगुणत्वम्। रक्तप्रसन्नबलकारित्वम्। मधुरत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ यावनालरसपाकभवगुड़गुणाः। क्षारत्वम्। कटुत्वम्। मधुरत्वम्। कफवातनाशित्वम्। पित्तप्रदत्वम्। सततनिषेवणेन कण्डूतिकुष्ठजननत्वम्। जनन इत्यत्र शमन इति क्वचित् पाठः। अस्रविदाहदायित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥*॥

"इक्षो रसो यः संपक्वो जायते लोष्टवद्दृढः।
स गुड़ो गौड़देशे तु मत्स्यण्डेव गुड़ो मतः॥
श्लेष्माणमाशु विनिहन्ति सदार्द्रकेण
पित्तं निहन्ति च तदेव हरीतकीभिः।
शुण्ठ्या समं हरति वातमशेषमित्थं
दोषत्रयक्षयकराय नमो गुड़ाय॥"

इति भावप्रकाशः॥

("बल्यो वृष्यो गुरुः स्निग्धो वातघ्नो मूत्रशोधनः।
नातिपित्तहरो मेध्यः कफकृत्क्रिमिकरो गुड़ः॥
पित्तघ्नो मधुरः शुद्धो वातघ्नो मूत्रशोधनः।
स पुराणोऽधिकगुणो गुल्मार्शोऽरोचकापहः॥

क्षये कासे क्षतक्षीणे पाण्डुरोगेऽसृजि क्षये।
हितो योगेन संयुक्तो गुड़ः पथ्यतमो मतः॥
गुदामये कामलशोषमेहे
गुल्मामये पाण्डुहलीमके च।
वाते सपित्तासृजि राजरोगे
रुचिप्रदो रोगहरो गुड़ः स्यात्॥
कासे शोफे गुड़ो नेष्टः अन्यत्रापि हितो मतः।
योगयुक्तोऽपि सर्व्वत्र हितो गुणगणो नयः॥
श्वासश्लेष्मिण पवनकुपिते श्वाससम्मूर्च्छातुराणां
अध्वश्रान्तश्रममदविषे मूत्रकृच्छ्राश्मरीणाम्।
जीर्णे श्वासज्वरविषमगे रक्तपित्तप्रकोपे
तृष्णादाहक्षयरुधिरगे सर्व्वरोगान्निहन्ति॥"

इति गुड़गुणाः॥

इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्याये॥*॥)

गुड़कः, पुं, (गुड़ेन पक्वः। गुड़+बाहुलकात् कः। यद्वा, गुड़ेन कायतीति। कै+कः।) गुड़द्वारा पक्वौषधविशेषः। अस्य पूर्णतेजः षण्मास पर्य्यन्तं तिष्ठति। इति परिभाषा॥ (गुड़ इव। स्वार्थे कन्। गोलाकृतिः। यथा, महाभारते। ३। १५। ८।
"सभुशुण्ड्यश्मगुड़का सायुधा सपरश्वधा॥"
"अश्मगुड़का वर्त्तुलीकृताः पाषाणाः।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः॥)

गुड़करी, स्त्री, (गुड़ं गुड़वत्सुमिष्टं श्रुतिसुखकरमित्यर्थः करोतीति। गुड़+कृ+"कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु।" ३। २। २०। इति टः स्त्रियां ङीप्।) रागिणीविशेषः। इति हलायुधः॥

गुड़ची, स्त्री, (चि+क्विप् निपातनाद्दीर्घत्वे साधुः। गुड़वत् ची चयनं चरितो रसो यस्याः इत्यर्थः। अन्तोद्भवत्वादेवास्यास्तथात्वम्।) गुड़ूची। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (अस्या उत्पत्तिकथा अमृताशब्दे गुड़ूचीशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

गुड़त्वं, क्ली, (गुड़प्रधानं गुड़कारणं वा त्वगम्।) इक्षुः। इति राजनिर्घण्टः॥

गुड़त्विगं, क्ली, (गड़प्रधानं त्वगम्। निपातनात् साधु।) गुड़त्वगम्। इक्षुः। इति शब्दरत्नावली॥

गुड़त्वक्, [च्] क्ली, (गुड़इव मधुरा त्वगस्य।) स्वनामख्यातगन्धद्रव्यम्। तत्पर्य्यायः। उत्कटम् २ भृङ्गम् ३ त्वक्पत्रम् ४ वराङ्गकम् ५ त्वचम् ६ चोलम् ७ त्वचापत्रम् ८ हृद्यम् ९ सुरभिवल्कलम् १०। इति शब्दरत्नावली॥ उत्कटम् ११ चोचम् १२। इत्यमरः। २। ४। १३४॥ त्वक् १३ पत्रम् १४ इति तट्टीका॥ अस्य गुणाः। कफशुक्रामवातनाशित्वम्। मधुरत्वम्। कटुत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ लघुत्वम्। उष्णत्वम्। स्वादुत्वम्। तिक्तत्वम्। रूक्षत्वम्। पित्तवृद्धिकारित्वम्। अरुचिकण्डूहृद्वस्तिवातार्शःकृमिपीनसरोगनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

गुड़त्वचं, क्ली, (गुड़वत् मधुरं त्वचम्।) गुड़त्वक्। राजभोग्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ जयित्री इति भाषा॥

गुड़दारु, क्ली, गुड़प्रधानं गुड़कारणं वा दारु (त्वगम्।) इक्षुः। इति त्रिकाण्डशेषः।

गुड़धेनुः, स्त्री, (गुड़निर्म्मिता गुड़भारादिभिः कृता धेनुः।) गुड़ादिनिर्म्मिता धेनुः। यथा,—
"गुड़धेनुविधानस्य यद्रूपमिह यत् फलम्।
तदिदानीं प्रवक्ष्यामि सर्व्वपापविनाशनम्।
कृष्णाजिनं चतुर्हस्तं प्रागग्रीवं विन्यसेद्भुवि।
गोमयेनानुलिप्तायां दर्भमास्तीर्य्य सर्व्वतः।
लघ्वेणाजिनं तद्वत् वत्सस्य परिकल्पयेत्।
उदङ्मुखीं कल्पयेद्धेनुसदीयाम्च सवत्सकाम्।
उत्तमा गुड़धेनुः स्यात् सदा भारचतुष्टयैः।
बहुभारेण वा कार्य्या भाराभ्यां मध्यमा स्मृता
अर्द्धभारेण वत्सः स्यात् कनिष्ठा भारकेण तु।
चतुर्थांशेन वत्सः स्यात् गृहवित्तानुसारतः।
धेनुवत्सौ तदा तौ तु सितसूक्ष्माम्बरावृतौ।
शुक्तिकर्णाविक्षुपादौ शुचिमुक्ताफलेक्षणौ।
सितसूत्रशिरालौ तु सितकम्बलकम्बलौ।
ताम्रगुड़कपृष्ठौ तु सितचामररोमकौ।
विद्रुमभ्रूयुगलकौ नवनीतस्तनान्वितौ।
क्षौमपुच्छौ कांस्यदोहाविन्द्रनीलकतारकौ।
इत्येवं रचयित्वा तु धूपदीपैः समर्च्चयेत्।
सर्व्वासां धेनूनामेवं विधानं ज्ञेयम्। इति मा[illegible] स्यविष्णुखण्डम्॥

गुड़पुष्पः, पुं, (गुड़ इव मधुरं पुष्पमस्य।) मधुवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। २७॥

गुड़फलः, पुं, (गुड़ इव मधुरं फलमस्य।) पीलुवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। २८॥

गुड़बीजः, पुं, (गुड़वत् मधुरं यद्वा, गुड़ं वर्त्तुलं कृतिं बीजं यस्य।) मसूरः। इति राजनिर्घण्टः॥

गुड़भा, स्त्री, (गुड़वत् भाति शोभते इति। भा+कः। स्त्रियां टाप्।) यावनालशर्करा। इति राजनिर्घण्टः॥

गुड़मूलः, पुं, (गुड़वत् सुमिष्टं मूलं यस्य।) आम्रमारिषशाकम्। इति शब्दचन्द्रिका।

गुड़लं, क्ली, (गुड़ं उत्पत्तिकारणत्वेन लातीति ला+कः।) गौड़ी मदिरा। इति शब्दचन्द्रिका॥

गुड़शर्करा, स्त्री, (गुड़जाता शर्करा।) शर्करा। तत्पर्य्यायः। पिप्पटा २। इति त्रिकाण्डशेषः। (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४२ अध्याये।
"विदारीं त्रिफला भीरु मृद्वीकाटी गुड़शर्करा।)

गुड़शिग्रुः, पुं, (गुड़ इव रक्तवर्णः शिग्रुः वृक्षविशेषः।) रक्तशोभाञ्जनः। इति शब्दचन्द्रिका।

गुड़ा, स्त्री, (गुड़+स्त्रियां टाप्।) स्नुहीवृक्षः। गुड़िका। इति मेदिनी॥ उशीरी। इति राजनिर्घण्टः॥

गुड़ाका, स्त्री, (गुड़यति सङ्कोचयति बाह्येन्द्रियादीनि यो अवस्थाविशेषः स गुड़ः आकायति प्रकाशयतीति। गुड़ा आलस्यं वा वक्षो कायति वा। गुड़+आ+कै+कः स्त्रियां टाप्।) निद्रा। इति गुड़ाकेशशब्दव्युत्पत्तौ [illegible]

ग्मी ॥ (आलस्यम् । इति मधुसूदनसर-
ति: ॥)
केशः, पुं, (गुडाका निद्रा माया इत्यर्थस्तस्या
शः ।) शिवः । (गुडा निद्रा आलस्यं इन्द्रि-
लि वा तस्या ईशः शास्ता जितनिद्रो जिते-
यो वा ।) अर्ज्जुनः । इति जटाधरः ॥ (यथा,
तायाम् । १ । २४ ।
एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ! ॥”)
शयः, पुं, (आश्रेतेऽस्मिन्निति । आश्रयो वास-
ानम् । ततो गुडस्येव मधुररसस्य आश्रयः ।)
ाखोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
का, स्त्री, (गुडा वर्त्तुलाकृतिः । स्वार्थे कन्
ापि अत इत्वम् ।) गुटिका । इहद्वटिका ।
था, वैद्यकपरिभाषा ॥
वटिका गुटिका चेति संज्ञावाक्तरभेदतः ।”
'चूर्णावलेहगुड़िका कल्कानामनुपानकम् ।
तपित्तकफोद्रेके त्रिद्व्येकपलमाहरेत् ॥
इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे षष्ठेऽध्याये ॥)
ी, स्त्री, (गुड़ची + निपातनादुत्वागमः ।)
ड्ची । इति द्विरूपकोषः ॥
ी, स्त्री, लताविशेषः । गुलञ्च इति भाषा ॥
पर्य्यायः । वत्सादनी २ छिन्नरुहा ३
न्तिका ४ अमृता ५ जीवन्तिका ६ सोम-
ी ७ विशल्या ८ मधुपर्णी ९ । इत्यमरः ॥
ची १० । इति भरतः ॥ कुण्डली ११ चक्र-
णा १२ । इति रत्नमाला ॥ अमृतवल्ली १३
रारिः १४ श्यामा १५ वरा १६ सुरकृता १७
पर्णिका १८ छिन्नोद्भवा १९ अमृतलता २०
यनी २१ छिन्ना २२ सोमलतिका २३
कप्रिया २४ कुण्डलिनी २५ वयःस्था २६
कुमारिका २७ छिन्निका २८ चन्द्रहासा २९ ।
राजनिर्घण्टः ॥ अमृतवल्लरी ३० सुधा ३१
वल्ली ३२ सोमा ३३ चक्रलक्षणिका ३४
स्था ३५ मण्डली ३६ देवानिर्म्मिता ३७ ।
स्या गुणाः । कटुत्वम् । स्वादुपाकित्वम् ।
यनत्वम् । संग्राहित्वम् । कषायत्वम् । उष्ण-
। लघुत्वम् । बल्यत्वम् । अग्निदीपनत्वम् ।
षत्रयामतृड्दाहमेहकासपाण्डुताकामला-
वातास्रज्वरकृमिवमिनाशित्वञ्च । इति भाव-
शः ॥ गुरुत्वम् । वीर्य्यदातृत्वम् । भ्रम-
शित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तपित्त-
शित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अस्याः पत्रस्य
ः । आग्नेयत्वम् । सर्व्वज्वरहरत्वम् । लघु-
। कषायत्वम् । कटुत्वम् । स्वादुपाकित्वम् ।
यनत्वम् । बलकारित्वम् । उष्णत्वम् ।
ाहित्वम् । त्रिदोषतृष्णादाहप्रमेहवाता-
कामलाकुष्ठपाण्डुतानाशित्वञ्च । इति भाव-
शः ॥ घृतयुक्ताया वातनाशित्वम् । गुड़-
ायाः पित्तनाशित्वम् । मधुयुक्तायाः कफ-
शित्वम् । एरण्डतैलयुक्ताया उग्रवातास्र-
शित्वम् । शुण्ठीयुक्ताया आमवातनाशि-
। इति राजवल्लभः ॥ * ॥

अस्या उत्पत्तिर्यथा,—
“अथ लङ्केश्वरो नाम्ना रावणो राक्षसाधिपः ।
रामपत्नीं बलात् सीतां जहार मदनातुरः ॥
ततस्तं बलवान् रामो रिपुं जायापहारिणम् ।
बलं वानरसैन्येन जघान रणमूर्द्धनि ॥
हते तस्मिन् सुराराती रावणे बलगर्व्विते ।
देवराजः सहस्राक्षः परितुष्टोऽपि राघवे ॥
तत्र ये वानराः केचिद्राक्षसैर्निहता रणे ।
तानिन्द्रो जीवयामास संसिच्यामृतवृष्टिभिः ॥
ततो येषु च देशेषु कपिगात्रात् परिच्युताः ।
पीयूषबिन्दवः पेतुस्तेभ्यो जाता गुडूचिका ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(गुडूचीघृतम् । यथा,—
“गुडूचीक्वाथकल्काभ्यां सपयस्कं घृतं शृतम् ।
हन्ति वातं तथारक्तकुष्ठं जयति दुस्तरम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे वातरक्ताधिकारे ॥)
गुड़ेरः, पुं, (गुडति रक्षतीति गुड रक्षायाम् +
“पतिकठिकुठिगड़ि गुड़िदंशिभ्य एरक् ।” उणां ।
१ । ५८ । इति एरक् । रक्षकः । इति व्युत्पत्ति-
लब्धोऽर्थः ।) ग्रासः । इत्युणादिकोषः ॥ गुड़कः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
गुड़ेरकः, पुं, (गुड़ेर + स्वार्थे कन् ।) ग्रासः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ८९ ॥
गुड़ोद्भवा, स्त्री, (गुड़ादुद्भवो यस्याः । यद्वा, उद्भव-
त्यस्मादिति उद्भवः । गुड़ उद्भवो उत्पत्त्याश्रयो
यस्याः ।) शर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥
गुण, त् क मन्त्रणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरां-परं-सकं-सेट् ।) ह्रस्वी । मूर्द्धन्योपधः ।
गुणयति । इति दुर्गादासः ॥
गुणः, पुं, (गुण्यते मन्त्र्यते मन्त्रणादिभिर्निश्चीयते
राजभिरितिशेषः । गुण मन्त्रणे + घञ् ।) षट्-
प्रकारराजनीतिविशेषः । तद्यथा । सन्धिः १
विग्रहः २ यानम् ३ आसनम् ४ द्वैधम् ५
आश्रयः ६ ॥ (यथा, मनुः । ७ । १६० ।
“सन्धिञ्च विग्रहञ्चैव यानमासनमेव च ।
द्वैधीभावं संश्रयञ्च षड्गुणांश्चिन्तयेत् सदा ॥”
एते षड्गुणास्तु नीतिविदा राज्ञा कदा केनो-
पायेन च प्रयोक्तव्यास्तद्विवरणादिकन्तु तत्रैव ।
७ । १६१ । श्लोकमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥) धनुरा-
कर्षणरज्जुः । छिला इति भाषा । (यथा,
रघुवंशे । ९ । ५४ ।
“अथ नभस्य इव त्रिदशायुधं
कनकपिङ्गतडिद्गुणसंयुतम् ।
धनुरधिज्यमनाधिरुपाददे
नरवरो रवरोषितकेशरी ॥”)
तत्पर्य्यायः । मौर्व्वी २ ज्या ३ शिञ्जिनी ४
शिञ्जा ५ ज्यावा ६ पतञ्चिका ७ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ जीवा ८ । इति जटाधरः ॥ रज्जुः ।
(यथाह कश्चित् ।
“गुणवन्तोऽपि सीदन्ति न गुणग्राहको यदि ।
सगुणोऽपि पूर्णकुम्भो यथा कूपे निमज्जति ॥”
सूत्रम् । यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । २६९ ।
“काञ्चीगुण इव पतितः शिथिलैकरत्नः फणी
स्फुरति ॥”)
सत्वरजस्तमांसि । (यथा, भागवते । १ । २ । २३ ।
“सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तै-
र्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते ।
स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञाः
श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युः ॥”)
शुक्लकृष्णरक्तपीतादिः । द्रव्याश्रितः । स तु
शौर्य्यादिः रसगन्धादिश्च । इत्यमरः । ३ । ३ । ४६ ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
“सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।
आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥”
इति मुग्धबोधम् ॥
(अस्यार्थमाह दुर्गादासः ।
“यः सत्त्वे द्रव्ये निविशते तदेवाश्रयतीत्यर्थः ।
अपैति तस्मात् सत्त्वादपगच्छतीत्यर्थः ॥ यथा
श्यामता पूर्व्वमाम्रादिफलमुपगच्छति पश्चात्
पक्वदशायां ततोऽपैति । पृथक् जातिषु दृश्यते
भिन्नेषु पदार्थेषु दृश्यते । यथा आम्रादिफले या
श्यामता दृष्टा सा कदलीफलादिषु च दृश्यते
स गुणः स्यादित्यर्थः । ननु तर्हि उत्क्षेपणाव-
क्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्चैव कर्म्मा
णीति उक्तकर्म्मस्वपि गुणत्वापत्तिः यदा द्रव्यं
सक्रियं भवति तदा कर्म्म सत्त्वे निविशते यदा
द्रव्यं निष्क्रियं भवति तदा कर्म्म सत्त्वादपैति
पृथग्जातिषु च दृश्यते यथा मनुष्येषु गमनादि-
क्रिया दृश्यते तथा पश्वादिषु च दृश्यते अतः
कर्म्मणो गुणत्वमपाकर्त्तुमाह आधेयश्चाक्रियाज-
श्चेति । आधेय उत्पाद्यः यथा पक्वमृण्मय-
पात्रेषु रक्ततागुणः सहि वह्निसंयोगादिना
निष्पाद्यते । अक्रियाज इति । क्रियाया जायते ।
इति क्रियाजः । न क्रियाजोऽक्रियाजः नित्य
इत्यर्थः । आकाशादिषु महत्त्वादिर्गुणः । ततश्च
गुणस्य उत्पाद्यत्वमनुत्पाद्यत्वञ्च इति प्रकार-
द्वयदर्शनतया कर्म्मणो गुणत्वं न स्यादिति ज्ञापि-
तम् कर्म्मत्वं सर्व्वमेव उत्पाद्यमिति । एवञ्चेत्तर्हि
द्रव्यमपि गुणोऽस्तु तत्रापि त्र्येते धर्म्मा वर्त्तन्ते ।
यथा तदपि द्रव्यमारम्भकं अवयवद्रव्ये निविशते
ततोऽपैति च यथा शरीरमवयवि तद्धि मस्तका-
दिष्ववयवेषु समवेतं भवतीति तद्विनाशात् ततो-
ऽपैति । पृथग्जातिषु पश्वादिषु च दृश्यते एवं
द्रव्यस्य उत्पाद्यत्वमनुत्पाद्यत्वञ्चास्ति अवयवि
द्रव्यस्य उत्पाद्यत्वात् आकाशादेस्तु अनुत्-
पाद्यत्वादिति । अत आह असत्त्वप्रकृतिरिति ।
सत्त्वं द्रव्यं प्रकृतिः स्वभावः । सत्त्वं प्रकृतिर्यस्य स
सत्त्वप्रकृतिः । न सत्त्वप्रकृतिरसत्त्वप्रकृतिः ॥”)
विशेषाधानहेतुः सिद्धो वस्तुधर्म्मः । शुक्लादयो
हि गवादिकं स्वजातीयेभ्यः कृष्णगवादिभ्यो
व्यावर्त्तयन्तीति साहित्यदर्पणम् ॥
अपि च ।
द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकसत्ताव्यजातिमत्त्वं तदर्थः
तद्यथा । रूपम् १ रसः २ गन्धः ३ स्पर्शः ४

संख्या ५ परिमाणम् ६ पृथक्त्वम् ७ संयोगः ८ विभागः ६ परत्वम् १० अपरत्वम् ११ बुद्धिः १२ सुखम् १३ दुःखम् १४ इच्छा १५ द्वेषः १६ यत्नः १७ गुरुत्वम् १८ द्रवत्वम् १६ स्नेहः २० संस्कारः २१ धर्म्मः २२ अधर्म्मः २३ शब्दः २४। इति भाषापरिच्छेदः ॥ (सात्त्विकनायकगुणा यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ५८ ।

"शोभाविलासोमाधुर्य्यङ्गाम्भीर्य्यं धैर्य्यतेजसी ।
ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषागुणाः ॥

एतेषां विशेषविवरणन्तु तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥) अप्रधानम् । सूदः । इन्द्रियम् । त्यागः । वटी । इति मेदिनी ॥ णे । १० ॥ भीमसेनः । तन्तुः । दोषान्यविशेषणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ विद्यादि । इति विश्वः ॥ (व्यञ्जनम् । यथा, मनुः । ३।२२६।

"गुणांश्च सूपशाकाद्यान् पयोदधिघृतं मधु ।
विन्यसेत् प्रयतःसम्यक् भूमावेव समाहितः ॥"

"गुणान् व्यञ्जनानि अन्नापेक्षयाऽप्राधान्यात् गुणयुक्तान् वा ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ आवृत्तिः । यथा, महाभारते ।

"आहारो द्विगुणः स्त्रीणां बुद्धिस्तासां चतुर्गुणाः ।
षड्गुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥")

व्याकरणोक्तसंज्ञाविशेषः । यथा । इकोऽरले- ङ्गुणः । अस्यार्थः । इ उ ऋ ऌ एषां स्थाने ए ओ अर् अल् एते गुणसंज्ञा भवन्ति । इति मुग्धबोधम् । काव्यगुणस्य लक्षणं यथा,—

ये रसस्याङ्गिनो धर्म्माः शौर्य्यादय इवात्मनः ।
उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः ॥

इति काव्यप्रकाशः ॥

तस्य भेदाः ।

श्लेषः प्रसादः समता माधुर्य्यं सुकुमारता ।
अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥
इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृताः ॥

इति दण्डी ॥

माधुर्य्यौजःप्रसादाख्यास्त्रयस्ते न पुनर्दश ॥

तस्य दशसंख्याभावे हेतुर्यथा,—

केचिदन्तर्भवन्त्येषु दोषत्यागात् परे श्रिताः ।
अन्ये भजन्ति दोषत्वं कुत्रचिन्न ततो दश ॥

इति भरतमुनिः । स्त्र्युक्तगुणविशेषा उपवास- शब्दे द्रष्टव्याः ॥

गुणकः, पुं, (गुणयति आवर्त्तयतीति । गुण + ण्वुल् ।) पूरकाङ्कविशेषः । यथा, गुण्यात्यमङ्कं गुणकेन हन्यात् । इति लीलावती ॥

गुणकारः, पुं, (गुणं व्यञ्जनादिकं पाकजनितगुणं वा करोतीति । कृ + अण् । विराटनगरे छद्म- वेशेन सूपकारित्वग्रहणात् पाकशास्त्रकर्त्तृ- त्वाच्च भीमस्य तथात्वम् ।) भीमसेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विराटनगरेऽस्य सूपकारित्व- स्वीकारकथा यथा, महाभारते । ४।२।१—४।

भीम उवाच ।

"पौरोगवो ब्रुवाणोऽहं वल्लवो नाम नामतः ।
उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः ॥
सूपानस्य करिष्यामि कुशलोऽस्मि महानसे ।
कृतपूर्व्वाणि यैरस्य व्यञ्जनानि सुशिक्षितैः ॥
तानप्यभिभविष्यामि प्रीतिं सञ्जनयन्नहम् ।
आहरिष्यामि दारूणां निचयान् महतोऽपि च ॥
तत् प्रेक्ष्य विपुलं कर्म्म राजा प्रीतो भविष्यति ।
अमानुषाणि कुर्व्वाणं तानि कर्म्माणि भारत ! ॥
राजस्तस्य परिप्रेष्या मंस्यन्ते मां यथा नृपम् ।
भक्ष्यान्नरसपानानां भविष्यामि तथेश्वरः ॥")

पाचके गुणकारके च त्रि ।

गुणज्ञः, त्रि, (गुणं जानातीति । गुण + ज्ञा + कः ।) गुणवेत्ता । यथा,—

गुणिनि गुणज्ञो रमते नागुण-
शीलस्य गुणिनि परितोषः ।
अलिरेति वनात् कमलं
न हि भेकस्त्वेकवासोऽपि ॥

इत्युद्भटः ॥

गुणनिका, स्त्री, (गुणयति पुनःपुनराम्रेडयतीति । गुणत् क आम्रेडने + "ण्यासश्रन्थो युच् ।" ३।३।१०७ । इति युच् । संज्ञायां कन् कापि अत इत्वञ्च ।) नृत्यम् । शून्याङ्कम् । पाठनिश्चयः । इति मेदिनी ॥ के १८५ । (शास्त्रादीनां पुनः पुनरनुशीलनम् । यथा, माघे । २ । ७५ ।

"हेतुःपरिचयस्थैर्य्ये वक्तुर्गुणनिकेव सा ॥"

माला । इत्यानन्दलहरीटीका ॥ (यथा, आनन्द- लहर्य्याम् । ३ ।

"दरिद्राणां चिन्तामणिगुणनिका जन्मजलधौ
निमग्नानां दंष्ट्रा मुररिपुवराहस्य भवती ॥")

गुणनी, स्त्री, (गण्यते पुनःपुनरनुशील्यतेऽनया । गुण + ल्युट् + ङीप् ।) पाठनिश्चयः । तत्- पर्य्यायः । भविनी२ शीलनम् ३ । इति त्रिकाण्ड- शेषः ॥

गुणनीयः, पुं, (गुण्यते पुनःपुनरनुशील्यतेऽनेन इति । गुण आम्रेडने + करणे अनीयर् ।) शास्त्राद्यभ्यासः । इति हारावली । १५० । (कर्म्मणि अनीयर् । गुणितव्ये त्रि ॥)

गुणभंशः, पुं, (गुणस्य भंशोविनाशः ।) गुणनाशः । तत्पर्य्यायः पर्य्यन्तिका २ । इति हारावली ॥ २१० ॥

गुणलयनिका, स्त्री, (गुणा गुणनिर्म्मिताः पटाः लीयन्तेऽस्याम् । गुण + ली + अधिकरणे + ल्युट् । स्त्रियां ङीप् कन् टापि पूर्व्वह्रस्वश्च ।) वस्त्रनिर्म्मितगृहम् । तत्पर्य्यायः केणिका २ पट- कुटी ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४६ ॥

गुणलयनी, स्त्री, (गुणा गुणमयपटाः लीयन्ते यत्र । ली + ल्युट् + ङीप् ।) गुणलयनिका । इति हलायुधः ॥

गुणवान्, [त्] पुं, त्रि, (गुणोविद्यतेऽस्य । गुण + मतुप् मस्य वत्वम् ।) सम्बन्धी । इति त्रिकाण्ड- शेषः ॥ गुणविशिष्टः । यथा, "दाता दयालु- र्गुणवान्नरः स्यात् नरे परेषामुपकारकर्त्ता । इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ (पुं, यदुवंशीय सुनाभस्य दौहित्रः । यथा, हरिवंशे । १५५ ।

"गुणवत्यपि पुत्रञ्च गुणवन्तमजीजनत् ॥"

स्त्रियां ङीप् । तस्य सुनाभस्य दुहिता । तत्रैव । १५३ ।

"वज्रनाभस्य तनयः सुनाभो नाम विश्रुतः ।
दुहितृद्वयञ्च नृपते ! तस्य रूपगुणान्वितम् ।
एकाचन्द्रवती नाम्ना गुणवत्यथ चापरा ।"

गायत्रीरूपा महादेवी । यथा, देवीभाग० १२ । ६ । १२ ।

"गुहावासा गुणवती गुरुपापप्रणाशिनी ।"

गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ५३ ।

"गूढरूपा गुणवती गुर्व्वी गौरववर्द्धिनी ।"

अप्सरोविशेषः । यथा, तत्रैव ६ अध्याये ।

"अलम्बुषा गुणवती स्थूलकेशी कलावती ।"

गुणवृक्षकः, पुं, (गुणानां तरणीरज्जूनां वृक्ष इव । ततः स्वार्थे कन् ।) नौकागुणवन्धनार्थ- मास्तुल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कूपकः इत्यमरः । १ । १० । १२ ।

गुणसागरः, पुं, (गुणानां सागर इव स्थानम् ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली । विशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सकल- धारश्च ॥

गुणा, स्त्री, (गुणाः सत्त्वरजस्तमःसन्त्यस्याः । "अर्श- आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । स्त्रियां टाप् ।) दूर्व्वा । मांसरोहिणी । राजनिर्घण्टः ॥

गुणाकरः, पुं, (गुणानामाकर इव । गुणगण- तथात्वम् ।) बुद्धः । इति शब्दरत्ना० (महादेवः । यथा, महाभारते । १३।१७।

"गजहा दैत्यहा कालो लोकधाता गुणाकरः"

गुणयुक्ते त्रि । यथा,—

"तपस्विभिरतस्याथ तस्य पुत्रो गुणाकरः
सत्यवान् नाम देवर्षे ! मनसा सम्मतो मम"

इति वनपर्व्वणि सावित्रीव्रतक०

गुणितः, त्रि, (गुण्यते स्म । गुण आम्रेडने + पूरितः । तत्पर्य्यायः । आहतः २ । इत्यमरः ३ । १ । ८८ ॥ यथा । पञ्चधा गुणिता संख्या षड्भिर्भवतीत्यादि इति भरतः । (ऽस्य जातः । तारकादिभ्य इतच् ।) पिण्डि- इति शब्दरत्नावली ॥

गुणी, [न्] पुं, (गुणो ज्या विद्यतेऽस्य । इनिः ।) धनुः । इति त्रिकाण्डशेषः । (गुणी तु दाक्षिण्यादयो विद्यन्तेऽस्येति ।) गुणी त्रि । यथा । गुणिगणगणनारम्भे न कठिनी ससम्भ्रमाद्यस्य । तेनाम्बा यदि वद बन्ध्या कीदृशी नाम ॥ इति हितोप०

गुणीभूतः, त्रि, (अगुणो गुणोभूतः । गुण + क्तः । अभूत तद्भावे च्विः ।) अप्रधानी- यथा । कृतपूर्व्वोकटमित्यत्र समासविधि- गुणीभूतादिशेषबोधिका द्वितीया गोवि- सुषेणकविराजः ॥ (तथाच महाभारते १५ । ११ ।

"सर्व्वैरपि गुणैर्युक्तो निर्द्धनः किं करिष्य- गुणीभूता गुणाः सर्व्वे तिष्ठन्ति हि परा-

[त]यङ्ग्य:, पुं, (गुणीभूतमप्रधानीभूतं व्यङ्ग्यं
[य]त्र प्रक्रियेत्र ।) काव्यविशेष: । यथा,—
[इ]तादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम् ॥*
तस्याष्टौ भेदा: यथा ।
[अ]गूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम् ।
[स]न्दिग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वाक्षिप्तमसुन्दरम् ।
[व्य]ङ्ग्यमेवं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदा मता: ॥*॥
अगूढं यथा ।
[स्फु]टतया वाच्यायमानमिति अपराङ्गम् । यथा
[प]रस्य रसादेर्वाच्यस्य वा वाक्यार्थीभूतस्य
[अ]ङ्गं रसादि अनुरणनरूपं वा ॥ * ॥
वाच्यसिद्ध्यङ्गं यथा ।
[प्र]तीत: प्रतीतस्य वाच्यार्थस्य 'प्रतिसन्धीय-
[मा]नानुपपत्तिनिरासकं व्यङ्ग्यम् ॥ * ॥
अस्फुटं यथा ।
[ध]ीरैरपि क्लेशगम्यं सन्दिग्धप्राधान्यं यथा
[प्र]धान्यमत्र रसादिव्यञ्जकत्वेन तथा च प्रती-
[ति]र् रसादेर्व्यञ्जकं किं वाच्यं किंवा व्यङ्ग्यमितौ-
[ता]लिकसन्देहविषयत्वं तत्त्वम् ॥ * ॥
तुल्यप्राधान्यं यथा ।
[अत्रा]पि रसादिव्यञ्जकत्वेनैव प्राधान्यं व्यङ्ग्यस्य
[चम]त्कारित्वेन तेन तेन वाच्येन तुल्यार्थो बोध्य: ॥*
काक्वाक्षिप्तं यथा ।
[आक्षि]प्तमत्र प्रागेव पदार्थविधया उपस्थानम् ॥*
असुन्दरं यथा ।
[र]सादिव्यञ्जने वाच्यसुखनिरीक्षकं व्यङ्ग्यम् ।"
इति काव्यप्रकाश: ॥
अत्र साहित्यदर्पणकारेण काव्यभेदमाश्रित्य
[उ]क्तं तद्यथा । ४ । १ ।
[का]व्यं ध्वनिर्गुणीभूतव्यङ्ग्यञ्चेति द्विधा मतम् ।
[वा]च्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत् काव्यमुत्तमम् ॥"
[त]ेन च । ४ । १६ ।
[अ]परन्तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये ।
[अ]परं काव्यम् । अनुत्तमत्वं न्यूनतया साम्येन च
[भ]वति ॥" ततस्तत्र रसादितराङ्गं काक्वाक्षिप्त-
[म]ाद्यष्टौ भेदानुक्त्वा इतरस्य रसादेरङ्गं रसादि-
[त]ि यथेत्यभिधाय क्रमश्च इतराङ्गादेरुदाहर-
[णा]नि प्रदर्शितानि । यथा,—
[अ]यं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दन: ।
[ना]भ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसन: कर: ॥
[अ]त्र शृङ्गार: करुणस्याङ्गम् ।
"मानोन्नतां प्रणयिनीमनुनेतुकाम-
स्त्वत्सैन्यसागररवोद्गतकर्णतापः ।
हा ! हा ! कथं नु भवतो रिपुराजधानी-
प्रासादसन्ततिषु तिष्ठति कामिलोक: ॥
[अ]त्रौत्सुक्यत्रासवसन्धिसंस्कृतस्य करुणस्य राज-
[विष]यरतावङ्गभाव: ।
जनस्थाने भ्रान्तं कनककन्दगतृष्णान्वितधिया
वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम् ।
कृता लङ्काभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना
मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥"
[अत्र] रामत्वं प्राप्तमित्यवचनेऽपि शब्दशक्तेरेव

रामत्वमवगम्यते । वचनेन तु सादृश्यहेतुक-
तादात्म्यारोपणमाविष्कुर्वता तद्गोपनमपा-
कृतम् । तेन वाच्यं सादृश्यं वाक्यार्थान्वयोप-
पादकतयाऽङ्गतां नीतम् । काक्वाक्षिप्तं यथा,—
मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपात्
दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्त: ।
सञ्चूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू
सन्धिं करोतु भवतां नृपति: पणेन ॥
अत्र 'मथ्नाम्येवेत्यादि' व्यङ्ग्यं वाच्यस्य निषेधस्य
सह भावेनैव स्थितम् ।
दीपयन् रोदसीरन्ध्रमेष ज्वलति सर्वत: ।
प्रतापस्तव राजेन्द्र ! वैरिवंशदवानल: ॥
अत्रान्वयस्य वेणुत्वारोपणरूपो व्यङ्ग्य: । प्रता-
पस्य दवानलत्वारोपसिद्ध्यङ्गम् । 'हरस्तु किञ्चित्
परिवृत्तधैर्यादि' विलोचनव्यापारचुम्बनाभि-
लाषयो: प्राधान्ये सन्देह: ।
ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।
जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥
अत्र परशुरामो रक्ष:कुलक्षयं करिष्यतीति
व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यम् ।
सन्धौ सर्वस्वहरणं विग्रहे प्राणनिग्रह: ।
अल्लापदीननृपतौ न सन्धिर्न च विग्रह: ॥
अत्र अल्लापदीनाख्ये नृपतौ दानसामादिमन्तरेण
नान्य: प्रशमोपाय: व्यङ्ग्यं व्युत्पन्नानामपि झटिति
स्फुटम् ।
अनेन लोकगुरुणा सतां धर्म्मोपदेशिना ।
अहं व्रतवती स्वैरमुक्तेन किमत: परम् ॥
अत्र प्रतीयमानोऽपि शाक्यमुनेस्तिर्य्यक् योषिति
बलात्कारोपभोग: स्फुटतया वाच्यायमान इत्य-
गूढम् ।
वाणीरकुडुङ्गुड्डीणसउणिकोलाहलं सुणन्तीए ।
घरकम्मवावडाए वहूए सीअन्ति अङ्गाइं ॥"
अत्र दत्तसङ्केत: कश्चिल्लतागहनं प्रविष्ट इति
व्यङ्ग्यात् 'सीदन्त्यङ्गानि' इति वाच्यस्य चमत्-
कार: सहृदयसंवेद्य इत्यसुन्दरं किञ्च यो
दीपकतुल्ययोगितादिषु उपमाद्यलङ्कारो व्यङ्ग्य:
स गुणीभूतव्यङ्ग्य एव । काव्यस्य दीपकादि-
मुखेनैव चमत्कारविधायित्वात् । तदुक्तं ध्वनि-
कृता ।
अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते ।
तत्परत्वं न काव्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मत: ॥
यत्र च शब्दान्तरादिना गोपनकृतचारुत्वस्य
विपर्य्यास: । यथा,—
दृष्ट्या केशवगोपरागहृतया किञ्चिन्न दृष्टं मया
तेनात्र स्खलितास्मि नाथ ! पतितां किं नाम नालम्बसे ?
एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसां सर्व्वाबलानां गति-
र्गोप्यैवं गदित: सलेशमवताद्गोष्ठे हरिर्वश्चिरम् ॥"
अत्र गोपरागादिशब्दानां गोपे राग इत्यादि-
व्यङ्ग्यार्थानां 'सलेशमिति' पदेन स्फुटतयाव-
भास: । सलेशमिति पदस्य परित्यागे ध्वनिरेव ।

किञ्च यत्र वस्त्वलङ्काररसादिरूपव्यङ्ग्यानां रसा-
भ्यन्तरे गुणीभाव: तत्र प्रधानकृत एव काव्य-
व्यवहार: । तदुक्तं तेनैव ।
प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपताम् ।
धत्ते रसादितात्पर्य्यालोचनया पुनरिति ॥
यत्र च ।
यश्चोन्मादानां प्रमदाजनाना-
मभ्रंलिह: शोणमणीमयूखै: ।
सन्ध्याभ्रमं प्राप्नुवता मकाण्डे-
ऽप्यनङ्गनेपथ्यविधिं बबन्ध ॥
इत्यादौ रसादीनां नगरीवृत्तान्तादि वस्तुमात्रे-
ऽङ्गत्वम् । तत्र तेषामतात्पर्य्यविषयत्वेऽपि तैरे
गुणीभूतै: काव्यव्यवहार: । तदुक्तमस्मत्सगोत्र-
कविपण्डितमुख्यश्रीचण्डिदासपादै: । काव्यार्थ-
स्याखण्डबुद्धिवेद्यस्य तन्मयीभावेनास्वादद्रशायां
गुणप्रधानभावावभासस्तावन्नानुभूयते कालान्तरे
तु प्रकरणादिपर्य्यालोचनया भवन्नप्यसौ न
काव्यव्यपदेशं व्याहन्तुमीशस्तस्यास्वादमात्रा-
यत्तत्वादिति ॥")
गुणेश्वर:, पुं (गुणैरैश्वर्य्यादिभिरीश्वर:श्रेष्ठ: पूज्य इत्यर्थ: ।
विविधगुणशालिद्रव्यजातोत्पादकतयास्य तथा-
त्वम् ।) चित्रकूटपर्व्वत: । इति शब्दरत्नावली ॥
गुणपतौ त्रि ॥ (गुणानां नानाविधपुरुषोपयोगि-
गुणानां ईश्वर: प्रभु: स्वामी वा शान्तदान्तादि
गुणशाली पुरुष इत्यर्थ: । गुणानां सत्त्वरजस्तमसां
त्रयाणां मायागुणानामिति यावत् ईश्वर:
नियन्ता । परमेश्वर: ॥)
गुणोत्कर्ष:, पुं, (गुणानां उत्कर्ष: उत्कर्षेणं
प्राधान्यमित्यर्थ: ।) गुणप्राधान्यम् । (यथा, गो:
रामायणे । १ । २५ । १६ ।
"स्वभावजैर्गुणैर्दिव्यै: कामजैश्च कुलैर्वृत: ।
भूयस्तव गुणोत्कर्षमेते विप्रा करिष्यत: ॥")
अतिशय: । तत्पर्य्याय: । परभाग: २ । इति
हेमचन्द्र: । ६ । ११ ॥
गुणोत्कीर्त्तनं, क्ली, (गुणानां उत्कीर्त्तनं कथ-
नम् ।) यद्वा गुणैर्गणस्य नृपकवाक्यैरुत्कीर्त्तनम् ।
गुणकथनम् । विरहकालीनकान्ताविषयक-
प्रशंसाऽतिपादनम् । इति रसमञ्जरी ॥ कान्ता-
पदमत्रोपलक्षणम् ॥
गुण्ठित:,त्रि,(गुठि वेष्टने + कर्म्मणि क्त: ।) गुण्ठित: ।
इत्यमरटीकायां रमानाथ: ॥ आवृत: ।
रूषित: । धूल्यादिभिर्धूसरित इत्यर्थ: ।
यथा, गो: रामायणे । ६ । ८२ । ८ ।
"तत्र युद्धेन मे कार्य्यं न प्राणैर्नापि सीतया ।
लक्ष्मणं निहतं दृष्ट्वा भ्रातरं पांशुगुण्ठितम् ॥")
गुण्ड:, पुं, (गुडि वेष्टने + अच् ।) तृणभेद: । यस्य
कन्द: कशेरु । तत्पर्य्याय: । काण्डगुण्ड: २
दीर्घकाण्ड: ३ त्रिकोणक: ४ छत्रगुच्छ: ५ अवि-
पत्र: ६ नीलपत्र: ७ त्रिधारक: ८ । अस्य गुणा: ।
मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तातिसारदाह-
रक्तनाशित्वम् । अस्य मध्ये स्थूलतरोऽधिकगुण: ।
इति राजनिर्घण्ट: ॥

गुण्डकः, पुं, (गुण्ड+संज्ञायां कन् । गुडि+ण्वुल् वा ।) मलिनः । धूली । कलोक्तिः । स्नेहपात्रम् । इति मेदिनी । के । ८३ ॥

गुण्डकन्दः, पुं, (गुण्ड इत्याख्यया प्रसिद्धः कन्दः । गुण्डाभो कन्द इति केचित् ।) कशेरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुण्डारोचनिका, स्त्री, (गुण्डाऽपि रोचना हरिद्रा इव । तत इवार्थे कन् टाप् कापि अत इत्वञ्च ।) वृक्षविशेषः । कमलागुंड़ि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । काम्पिल्लकः २ रक्ताङ्गा ३ । इति रत्नमाला ॥

गुण्डाला, स्त्री, (गुण्डाल+टाप् । यद्वा गुण्डां चूर्णां आलाति आदत्ते इति । आ+ला+कः । स्त्रियां टाप् ।) क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः । जलोद्भूता २ गुच्छवधा ३ जलाश्रया ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । शोथव्रणनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुण्डासिनी, स्त्री, (गुण्ड इत्याख्यया आस्ते वर्त्तते इति । आस्+णिनिः । गुण्डा सती आस्ते इत्येके ।) तृणभेदः । तत्पर्य्यायः । गुण्डाला २ गुड़ाला ३ गुच्छमूलिका ४ चिपिटा ५ तृणपत्री ६ यवासा ७ पृथुला ८ विष्टरा ९ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । पित्तदाहश्रमश्वयथुव्रणदोषनाशित्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुण्डिकः, पुं, स्त्री, (गुण्डोऽस्त्यस्येति । "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) गुण्डकः । तण्डुलादिचूर्णम् । गुँड़ा इति भाषा । यदुक्तं अनन्तव्रतकथायाम् ।
"गुण्डिकैः सितपीतैश्च मण्डयन्ती गृहाङ्गनम् ॥"

गुण्डिचा, स्त्री, (गुण्डिभिर्गुण्डिकैः सितपीतादिरङ्गैः प्रस्तरेष्टकादिचूर्णैर्वा चीयते उपचीयते इति । चि+घञर्थे कः ततष्टाप् । गुण्डिचा इत्याख्यया प्रसिद्धा वा । यद्वा गुण्ड्यते अवगुण्ठ्यते भक्ततेजोभिरस्या दर्शक इति शेषः । गुड़ि वेष्टने इति धातोर्निपातनात् चकारागमे साधुः । इयं व्युत्पत्तिस्तु गुण्डिचाविवरणदर्शनेरेवबोध्यया ।) श्रीपुरुषोत्तमदेवस्य रथारोहणानन्तरवासार्थमण्डपविशेषः । यथा,—
"मण्डपे वासयेद्देवान् गुण्डिचाख्ये मनोहरे ।
चारुचन्द्रातपे चारुमाल्यचामरभूषिते ॥
रत्नस्तम्भमये स्वर्णवेदिकोपस्तृतान्तरे ।
प्राचीरवलयावीते सुधालेपसमुज्ज्वले ॥
साधुसोपानघटिते चतुर्द्वारोपशोभिते ।
त्रैलोक्याड़म्बरयुते महावेद्यां महाकृतौः ॥
प्रादुर्भावो महेशस्य यात्राभूद्द्वारुवर्ष्मणः ॥ * ॥
तस्यां श्रीजगन्नाथदेवस्य दर्शनफलं यथा,—
"बिन्दुतीर्थतटे तस्मिन् सप्ताहानि जनार्द्दनः ।
तिष्ठेत् पुरा स्वयं राज्ञे वरमेतत् समादिशत् ॥
तत्तीर्थतीरे राजेन्द्र ! स्थास्यामि प्रतिवासरम् ।
सर्व्वतीर्थानि तस्मिंश्च स्थास्यन्ति मयि तिष्ठति ॥
तत्र स्नात्वा विधानेन तीर्थे तीर्थोपपावने ।
सप्ताहं ये प्रपश्यन्ति गुण्डिचामण्डपे स्थितम् ॥
माञ्च रामं सुभद्राञ्च मम सायुज्यमाप्नुयुः ॥" * ॥
तस्या नामकरणं यथा, उत्कलखण्डम् ।
"अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि महावेदीमहोत्सवम् ।
अज्ञानतिमिरान्धोऽपि येन भास्वत्पदं भजेत् ॥
सर्व्वपापरजःशान्त्या पूज्यत्वात् सर्व्वदैवतैः ।
गुण्डिचाख्यापि सा यात्रा भक्ततेजोऽवगुण्ठनात् ॥"

गुण्ठितः, त्रि, (गुड़ि वेष्टने+कर्म्मणि क्तः ।) धूलिगुण्डकेनैव न्यस्तः । तत्पर्य्यायः । रूषितः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ८९ ॥ चूर्णितश्च ॥

गुत्थः, पुं, (गुत्स+पृषोदरादित्वात साधुः ।) गवेधुका । इति रत्नमाला ॥

गुत्थकं, क्ली, (गुत्थ+संज्ञायां कन् । यद्वा गुच्छ इव गुच्छेन वा कायतीति । कै+कः । पृषोदरात् साधुः ।) ग्रन्थिपर्णम् । इति रत्नमाला ॥

गुत्सः, पुं, (गुध्यते तृणपत्रपुष्पादिभिः परिवेष्ट्यतेऽसौ इति । गुध् परिवेष्टने+"उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च ।" उणां । ३ । ६८ । इति कर्म्मणि सः किच्च ।) स्तवकः । स्तम्बः । (हारादौ तु गुध्यते परिवेष्ट्यते कण्ठवक्षःस्थलादिकमनेन ।) द्वात्रिंशद्यष्टिकहारः । ग्रन्थिपर्णवृक्षः । इति मेदिनी । से । २ ॥

गुत्सकः, पुं, (गुत्स+स्वार्थे कन् ।) स्तवकः । इति शब्दरत्नावली ॥ ग्रन्थपरिच्छेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गुत्सकपुष्पः, पुं, (गुत्सकानि स्तवकीभूतानि पुष्पाणि यस्य यत्र वा ।) सप्तच्छदवृक्षः । इति जटाधरः ॥

गुत्सार्द्धः, पुं, (गुत्सं गुच्छं प्राप्य आश्रित्य वा ऋध्नोतीति । ऋध्+अच् । गुत्सं आर्द्धयति वर्द्धयति इति । ऋध्+णिच् अच् वा । यद्वा गुत्सस्य अर्द्धः असमांशकः ।) गुच्छार्द्धः । चतुर्व्विंशतियष्टिकहारः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

गुद, ङ खेलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ङ, गोदते । इति दुर्गादासः ॥

गुदं, क्ली, (गोदते खेलति चलतीत्यर्थः अपानसंज्ञकवायुः अनेन । गुद्+"इगुपधेति ।" ३।१। १३५ । इति कः ।) मलत्यागद्वारम् । तत्पर्य्यायः । अपानम् २ पायुः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ७३ ॥ गुह्यम् ४ गुदवर्त्म ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनौ । ८ । २८२ ।
"अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः ।
अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्द्धयतो गुदम् ॥")

गुदकीलः, पुं, (गुदस्य अपानस्य मलद्वारस्येत्यर्थः यद्वा गुदे कील इव ।) अर्शोरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
"आनाहभेदी गुदकीलहिक्का-
श्वासापहः शोणितपित्तलश्च ॥")

गुदकीलकः, पुं, (गुदकील+स्वार्थे कन् ।) गुदकीलः । इति हलायुधः ॥

गुदग्रहः, पुं, (गुदस्य ग्रह इव गुदमाश्रित्य ग्रहवत् प्रवर्त्तते इत्यर्थः । यद्वा गुदं मलद्वारमाश्रित्य आभ्यन्तरिकस्थानं गृह्णाति धारयतीति । ग्रह+अच् ।) उदावर्त्तरोगः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १३३ ॥

गुदभ्रंशः, पुं, (गुदस्य भ्रंशोऽस्मात् । गुदं भ्रश्यतेऽस्मादिति वा ।) मलद्वारनिर्गमरोगः । तस्य लक्षणम् ।
"प्रवाहनातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं बहिः ।
रूक्षदुर्ब्बलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशेत् ॥"
इति माधवकरः ।

तच्चिकित्सा यथा,—
"गुदभ्रंशे गुदं स्विन्नं स्नेहेनाक्तं प्रवेशयेत् ।
प्रविष्टं रोधयेद्यत्नाद्गव्यसच्छिद्रचर्म्मणा ।
पद्मिन्याः कोमलं पत्रं यः खादेच्छर्करान्वितम् ।
एतन्निश्चित्य निर्द्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ।
मूषकाणां वसाभिर्व्वा गुदभ्रंशे प्रलेपनम् ।
सुस्विन्नमूषिकामांसेनाथवा स्वेदयेद्गुदम् ।
वृक्षाम्लानलचाङ्गेरीबिल्वपाठायवाग्रजम् ।
तक्रेण शीलयेत् पायुं भ्रंशार्त्तोऽनलदीपनम् ।
मूषकान् दशमूलानि गृह्णीयादुभयं समम् ।
तयोः क्वाथेन कल्केन पचेत्तैलं यथोदितम् ।
अभ्यङ्गात्तस्य तैलस्य गुदभ्रंशो विनश्यति ।
विनश्यति तथा तेन गुदमूलं भगन्दरः ॥"
इति मूषकतैलम् । इति भावप्रकाशः ।

(यदा गुह्यं निरस्येत तदा कुर्य्यात् क्रियामिमाम् ।
सहचर्य्याबलानाञ्च रसो ग्राह्यो घृतं पयः ।
पक्त्वा घृतेन लेपः स्यात् तस्य चेदं प्रशस्यते ।
अरणीपल्लवक्वाथो वाप्यं लोध्रं सचन्दनम् ।
प्रोत्तप्य वह्निसदृशं सहसा नरस्य
निर्व्वाप्य काञ्जिकमथो विदधीत तद्वत् ।
सौख्यञ्च साम्यगुदसेचनकं प्रशस्तं
संवेशयमध्यगुदतो दृढ़बन्धनं स्यात् ॥"
इति गुदभ्रंशः ।
इति हारीते चिकित्सितस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥
अथास्य चिकित्सा ।
"गुदनिःसरणे शूले पानमम्लस्य सर्पिषः ।
प्रशस्यते निरामाणामथवाप्यनुवासनम् ।
चाङ्गेरी कोलदध्यम्लनागरक्षारसंयुतम् ।
घृतमुत्क्वथितं पेयं गुदभ्रंशरुजापहम् ॥"
इति चाङ्गेरीघृतम् ॥ * ॥
"सच्चव्यपिप्पलीमूलं सव्योषविड़दाड़िमम् ।
पेयमम्लं घृतं युक्त्या सधान्याजाजिचित्रकम् ।
दशमूलोपसिद्धं वा सविल्वमनुवासनम् ।
शताह्वा शटी विल्वैर्व्वा वचया चित्रकेण वा ।
स्तब्धभ्रष्टगुदे पूर्व्वं स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत् ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये ॥

गुदाङ्कुरः, पुं, (गुदे अङ्कुरः प्ररोह इव गुदमाश्रित्य प्ररोहवदुत्पद्यते वलिरित्यर्थः ।) अर्शोरोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ ३ । १३२ । ("गुदाङ्कुरा बह्वनिलाः ।" इति वाभटे निदानस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)

द क कुन्द्रे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-कं-सेट्-इदित्।) पञ्चमस्वरी। इत्यवर्गतीयोपधः। कुन्द्रो मिथ्योक्तिः। द क, गुन्द्रति नीचः मिथ्या वदतीत्यर्थः। गुन्द्र इत्यनेवेष्टसिद्धे इदनुबन्धो वेदेषूच्चारणभेदार्थः। इति र्गादासः॥

ग रुषि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्या-परं-कं-सेट्।) ग, गुभ्नाति। जुगोध। इति दुर्गासः॥

ङ क्रीडे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मवं-सेट्।) ङ, गोधते। इति दुर्गादासः॥

य वेष्टे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-कं-सेट्।) य, गुध्यति। जुगोध। इति दुर्गासः॥

:, त्रि, (गुध्यति सर्व्वतो वेष्टयति वेष्टनेन रक्षतीत्यर्थः इति। गुधय वेष्टने "मूलेरादयः।" र्णां।१।६१। इति एरक्।) रक्षकः। ति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

नः, पुं, (गुमिति मधुरमस्फुटशब्दं कारयन् लति मर्द्दयतीऽसौ। दल्+णिच्+कर्म्मणि च्।) मर्द्दलशब्दः। इति हेमचन्द्रः।६।४४॥

, पुं, (गुद्रि+अच्।) शरतृणम्। इत्यमरः।।४।१६२॥ तृणविशेषः। गोदपटेर इति शान्तरीयभाषा। तत्पर्य्यायः। पटरकः २ म्कः ३ शृङ्गवेराभमूलकः ४। अस्य गुणाः।ायत्वम्। मधुरत्वम्। हिमत्वम्। पित्तरक्तत्रकृच्छ्रनाशित्वम्। स्तन्यशुक्ररजोमूत्रशोधनत्व। इति भावप्रकाशः॥

गुन्द्रान् दग्ध्वा कृतं भस्म हरितालं मनःशिला। पदंशविसर्पाणामेतच्छान्तिकरं परम्॥"

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये॥)

मूला, स्त्री, (गुन्द्रस्य मूलमिव मूलमस्य।) रकातृणम्। इति भावप्रकाशः॥

ा, स्त्री, (गुन्द्र+टाप्।) भद्रमुस्तकः। प्रियङ्गुनः। इत्यमरः।२।४।१६०॥ गवेधुका।ति रत्नमाला॥ एरका। इति भावप्रकाशः॥

("वेत्रान्तराररणिकवूकवृषाश्मभेद-
गोकण्टकेत्कटसहाचरवाणकाशाः।
वृक्षादनीनलकुशद्वयगुण्ठगुन्द्रा
भल्लूकमोरटकुरण्टकरम्भपार्थाः॥"

इति वाभटे सूत्रस्थाने १५ अध्याये॥

ात्तसंशमनीयवर्गान्तर्गतौषधिविशेषः। यथा। चन्दनकुचन्दनह्रीवेरोशीरमञ्जिष्ठा पयस्यादारीशतावरीगुन्द्राशैवालकह्लारकुमुदोत्पलदलीकन्दलीदूर्व्वामूर्व्वाप्रभृतीनि काकोल्यादियोधादितृणपञ्चमूलमिति समासेन पित्तशमनो वर्गः॥" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ८ अध्याये॥)

ाङ्गा। यथा काशीखण्डे।२८।५४।

गन्धपीड़ाहरा गुन्द्रा गरघ्नी गानवत्सला॥")

ालः, पुं, (गुन्द्रं नीड़निर्म्माणार्थं तृणादिकं गलाति आदत्ते इति। आ+ला+कः।) जीवञ्जीवपक्षी। इति हेमचन्द्रः।४।४०६॥ गुन्द्रालोऽपि पाठः॥

गुन्फ, श ग्रन्थे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां परं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। श, गुम्फति मालां मालिकः। जुगुम्फ। इति दुर्गादासः॥

गुप, ऊ रक्षे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-परं-सकं-वेट्।) आयन्तत्वादुभयपदमिति वोपदेवः। गोपायति गोपायते। अरे तु आयस्याप्राप्तिपक्षे परस्मैपदमेव। अगोपीत्। जुगोप गोरूपधरामिवोर्व्वीमिति रघुः॥ ऊ, गोपिष्यति गोप्स्यति। इति दुर्गादासः॥

गुप, क भासि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां परं-अकं-सेट्।) क, गोपयति। भासि दीप्तौ। इति दुर्गादासः॥

गुप, ङ गोपनकुत्सयोः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां आत्मं-सकं-सेट्।) गोपनमपह्नवः। ङ, कङ्कणभग्नतुकारच किं गोपसे। अत्र त्यादयो न स्युरिति रमानाथः। कुत्सा। निन्दा। सा जुगुप्सां प्रचक्रेऽस्तुन्। इति भट्टिः। इति दुर्गा-दासः॥

गुप, य इर् व्याकुलत्वे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-अकं सकञ्च-सेट्।) व्याकुलत्वं व्याकुलीभावस्तत्करणञ्च। य, धीरो न गुप्यति महत्यपि कार्य्यजाते। इति हलायुधः। गुप्यति गा वृष्टिः। आकुलीकरोतीत्यर्थः। इति चतुर्भुजः। इर्, अगुपत् अगोपीत्। अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

गुपिलः, पुं, (गोपायति प्रजाजनानिति। गुप् रक्षणे +"गुपादिभ्यः कित्।" उणां।१।५६। इति इलच् किच्च।) राजा। इत्युणादिकोषः॥

गुप्तं, त्रि, (गुप्यते स्म। गुप्+कर्म्मणि क्तः।) कृतरक्षणम्। तत्पर्य्यायः। त्रातम् २ त्राणम् ३ रक्षितम् ४ अवितम् ५ गोपायितम् ६। (यथा, महाभारते।१।१।१८८।

"यदाश्रौषं व्यूहमभेद्यमन्यै-
र्भारद्वाजेनात्तशस्त्रेण गुप्तम्॥")

कृतगोपनम्। तत्पर्य्यायः। गूढम् २। इत्यमरः।३।१।१०६। (यथाह वशिष्ठः।

"आहारनिर्हारविहारयोगाः
सुसंवृता धर्म्मविदा तु कार्य्याः।
वाग्गुप्तिकार्य्याणि तपस्तथैव
धनायुषी गुप्ततमे तु कार्य्ये॥"

"हेम्नो भस्मकमभ्रकं द्विगुणितं लौहास्त्रयः पारदाश्चत्वारो नियतन्तु वङ्गयुगलञ्चैकोकृतं मर्द्दयेत्। मुक्ता विद्रुमयो रसेन समता गोक्षुरवासेक्षुणा सर्व्वं वन्यकरीषकेण सुदृढ़ं गुप्तं पचेत् सप्तधा॥" इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रसायनाधिकारे॥) सङ्गतम्। इति शब्दरत्नावली॥ वैश्यशूद्राणां पद्धतिविशेषे पुं। यथा, इत्युद्वाहतत्त्वम्॥

"गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः।"

गुप्तगतिः, पुं, (गुप्ता संवृता अन्यैरलक्षिता गतिर्गमनं चेष्टादिर्वा यस्य।) चरः। इति शब्दरत्नावली॥

गुप्तचरः, पुं, (गुप्तः योगेनात्मसंवृतः सन् स्वयं विष्णुरपि सर्व्वैश्वर्य्यमाच्छाद्य नररूपेण चरतीत्यर्थः।) वलदेवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (कर्म्मधारयसमासे तु राज्ञां गूढ़चरः। गुप्तचरो यस्य इति विग्रहे राजानमेव बोधयति॥)

गुप्तस्नेहः, पुं, (गुप्तः गूढ़भावेन स्थितः स्नेहः तैलादिरसो यस्य।) अङ्कोठवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गुप्ता, स्त्री, (गुप्त+टाप्।) कपिकच्छुः। इति राजनिर्घण्टः॥ परकीयान्तर्गतनायिकाभेदः। तस्या लक्षणम्। मैथुनगोपनम्। सा च त्रिधा। वृत्तसुरतगोपना १ वर्त्तिष्यमाणसुरतगोपना २ वृत्तवर्त्तिष्यमाणसुरतगोपना ३। इति रसमञ्जरी॥

गुप्तिः, स्त्री, (गुप्+अधिकरणभावकरणादिषु यथायथं क्तिन्।) अवकरस्थानम्। कारागारम्। (यथा, माघे।११।६०।

"चिरमतिरसलौल्याद्बन्धनं लम्भितानां
पुनरयमुदयाय प्राप्य धाम स्वमेव।
दलितदलकपाटः षट्पदानां सरोजे
सरभस इव गुप्तिस्फोटमर्कः करोति॥")

रक्षणम्। इति मेदिनी। ते।१६॥ (यथा, मनुः।१।६४।

"तं हि स्वयम्भुः स्वादास्यात्तपस्तप्त्वादितोऽसृजत्।
हव्यकव्याभिवाह्याय सर्व्वस्यास्य च गुप्तये॥")

भूगर्त्तः। यमः। इति हेमचन्द्रः॥ गर्त्तार्थं क्षितेरुत्खननम्। नौकाच्छिद्रम्। इत्यमरटीकायां भरतः। गोपनम्। इति सट्टीकासारसुन्दरी॥ (यथा, साहित्यदर्पणे।३।१५५।

"भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्था॥"

सम्बरणम्। यथा, कुमारे।६।३८।

"इदन्नागिशिलासालं गुप्तावपि मनोहरम्॥"

ग्रहणीयमन्त्रसंस्कारविशेषः। यथा, तन्त्रसार धृतगौतमीये।

"यजनं जीवनं पश्चात् ताड़नं बोधनं तथा।
तथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने पुनः।
तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रियाः॥")

गुफ, प श ग्रन्थे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। प श, गुम्फति मालां मालिकः। जुगोफ। इति दुर्गादासः॥

गुफितः, त्रि, (गुफ्+कर्म्मणि क्तः।) गुम्फितः। ग्रथितः। इत्यमरटीका॥

गुम्फः, पुं, (गुम्फ+घञ्।) ग्रन्थनम्। (यथा, रावणकृतशिवताण्डवे।१३।

"निगुम्फनिर्भरक्षरन्मधूष्णिकामनोहरम्॥"

तथाच आर्य्यासप्तशत्याम्।६०६।

"सततमरणितसुखे सखि! निगिरन्ती गिरां
गुम्फम्॥")

बाहोरलङ्कारः। इति मेदिनी। फे।२। श्मश्रु। इति शब्दरत्नावली॥ गोँप इति भाषा॥

गुम्फितः, त्रि, (गुम्फ+कर्म्मणि क्तः।) ग्रन्थितः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (यदुक्तम्।

"प्रयत्नगुम्फितामाला यत्नस्तेन निराकृता॥")

गुर, ई य ङ वधे। गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-आत्मं-सकं-सेट्॥)

गुर, ङ ई शि उद्यमे। इति कविकल्पद्रुमः॥(तुदां-आत्मं-अकं-सेट्।) इश्वी। ङ शि, गुरते अगुरिष्ट। ई, गूर्णः। इति दुर्गादासः॥

गुरणं, क्ली, (गुर्+भावे ल्युट्।) उद्यमः। इत्यमरः। ३।२।११॥ अस्य रूपान्तरे गूरणं गोरणं इति भरतः॥

गुरुः, पुं (गृणाति उपदिशति वेदादिशास्त्राणि इन्द्रादिदेवेभ्यः इति। यद्वा गीर्य्यते स्तूयते देव-गन्धर्व्वमनुष्यादिभिः।गॄ+"कृग्रोरुच।" उणां। १।२४। इति उत्।) बृहस्पतिः। (यथा, देवीभागवते।१।११।४४।

"इत्याश्वास्य गुरुं शक्रो दूतं वक्तुं विचक्षणः॥")

निषेकादिकृत्। इत्यमरः। ३।३।१६१॥ (यथा, मनुः।२।१४२।

"निषेकादीनि कर्म्माणि यः करोति यथाविधि। सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते॥")

निषेको गर्भाधानं आदिना सीमन्तोन्नयनादि-मन्त्रविद्यादानादेश्च ग्रहणम्। तत्कर्त्ता पित्रादि-र्गुरुः स्यात्। इति भरतः॥ मन्त्रदाता। तस्य वर्ज्जनीयत्वं यथा, कालिकापुराणे ५४ अध्याये।

"अभिशप्तमपुत्रञ्च सन्नद्धं कितवं तथा। क्रियाहीनमकल्याङ्गं वामनं गुरुनिन्दकम्॥ सदा मत्सरसंयुक्तं गुरुं मन्त्रेषु वर्ज्जयेत्। गुरुर्मन्त्रस्य मूलं स्यान्मूलशुद्धौ सदा शुभम्॥"

अपि च। क्रियासारसमुच्चये।

"श्वित्री चैव गलत्कुष्ठी नेत्ररोगी च वामनः। कुनखी श्यावदन्तश्च स्त्रीजितश्चाधिकाङ्गकः॥ हीनाङ्गः कपटी रोगी बह्वाशी बहुजल्पकः। एतैर्दोषैर्व्विहीनो यः स गुरुः शिष्यसम्मतः॥"

इति तन्त्रसारः॥ *॥

गुरुवर्गो यथा,—

"उपाध्यायः पिता ज्येष्ठभ्राता चैव महीपतिः। मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ॥ बन्धुर्ज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवः स्मृताः। मातामही मातुलानी तथा मातुश्च सोदरा॥ श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रीषु। इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातृतः पितृतो द्विजाः॥ अनुवर्त्तनमेतेषां मनोवाक्कायकर्म्मभिः। गुरुं दृष्ट्वा समुत्तिष्ठेदभिवाद्य कृताञ्जलिः॥ नैतैरुपविशेत् सार्द्धं विवदेन्नात्मकारणात्। जीवितार्थमपि द्वेषाद्गुरुभिर्नैव भाषणम्॥ उदितोऽपि गुणैरन्यैर्गुरुद्वेषी पतत्यधः। गुरूणामेव सर्व्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः॥ तेषामाद्यास्त्रयः श्रेष्ठास्तेषां माता सुपूजिता। यो भावयति या सूते येन विद्योपदिश्यते॥ ज्येष्ठभ्राता च भर्त्ता च पञ्चैते गुरवः स्मृताः। आत्मनः सर्व्वयत्नेन प्राणत्यागेन वा पुनः॥ पूजनीया विशेषेण पञ्चैते भूतिमिच्छता। यावत् पिता च माता च द्वावेतौ निर्व्विकारिणौ॥ तावत् सर्व्वं परित्यज्य पुत्त्रः स्यात्तत्परायणः। पिता माता च संप्रीतौ स्यातां पुत्त्रगुणैर्यदि॥ स पुत्त्रः सकलं धर्म्मं प्राप्नुयात्तेन कर्म्मणा। नास्ति पितृसमो देवो नास्ति मातृसमो गुरुः॥ तयोः प्रत्युपकारोऽपि न कथञ्चन विद्यते। तयोर्नित्यं प्रियं कुर्य्यात् कर्म्मणा मनसा गिरा॥ न ताभ्यामननुज्ञातो धर्म्ममन्यं समाश्रयेत्। वर्ज्जयित्वा मुक्तिफलं नित्यं नैमित्तिकं तथा॥ धर्म्मसारः समुद्दिष्टः प्रेत्यानन्त्यफलप्रदः। सम्यगाराध्य वक्तारं विसृष्टस्तदनुज्ञया॥ शिष्यो विद्याफलं भुङ्क्ते प्रेत्य चापद्यते दिवि॥ यो भ्रातरं पितृसमं ज्येष्ठं मूढोऽवमन्यते। तेन दोषेण स प्रेत्य निरयं घोरमृच्छति॥ पुंसा वर्त्मनि विष्ठेन पूज्यो भक्त्या तु सर्व्वदा। अपि मातरि लोकेऽस्मिन्नुपकाराद्धि गौरवम्॥ ये नरा भर्तृपिण्डार्थं स्वान् प्राणान् संत्यजन्ति हि। तेषामथाक्षयाँल्लोकान् प्रोवाच भगवान् मनुः॥ मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरांश्चर्त्विजो गुरून्। असावहमिति ब्रूयुः प्रत्युत्थाय यवीयसः॥"

इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे ११ अध्यायः॥*॥

तस्य परीक्षा यथा।

"सदाचारः कुशलधीः सर्व्वशास्त्रार्थपारगः। नित्यनैमित्तिकानाञ्च कार्य्याणां कारकः शुचिः॥ अपर्व्वमैथुनपरः पितृदेवार्च्चने रतः। गुरुभक्तो जितक्रोधो विप्राणां हितकृत् सदा॥ दयावान् शीलसम्पन्नः सत्कुलीनो महामतिः। परदारेषु विमुखो दृढसङ्कल्पको द्विजः॥ अन्यैश्च वैदिकगुणैर्युक्तः कार्य्यो गुरुर्नृपैः। एतैरेव गुणैर्युक्तः पुरोधाः स्यान्महीभुजाम्॥"

इति युक्तिकल्पतरुः॥ *॥

शिष्यकृतपापं गुरुं स्पृशति यथा।

"मन्त्रिपापञ्च राजानं पतिं जायाकृतं तथा। तथा शिष्यकृतं पापं प्रायो गुरुमपि स्पृशेत्॥ प्राय इति गुरुणा शिष्यः सम्यग्बोधितोऽपि तद्वाक्यमनादृत्य पापञ्चेदाचरति तदा तत् पापं गुरौ न व्याप्नोतीत्यर्थः॥ वर्णाश्रमाणां सर्व्वेषामाचारः सन्नतिप्रदः। गुरुस्त्रिवारमाचारं बोधयेत् कुलनायिके!॥ न गृह्णाति हि शिष्यश्चेत्तदा पापं गुरोर्न हि। इति कुलार्णववचनात्। इति शिवार्च्चनचन्द्रिका॥

मन्त्रदगुरोर्लक्षणं यथा।

"गकारः सिद्धिदः प्रोक्तो रेफः पापस्य हारकः। उकारो विष्णुरव्यक्तस्त्रितयात्मा गुरुः परः॥ शान्तो दान्तः कुलीनश्च विनीतः शुद्धवेशवान्। शुद्धाचारः सुप्रतिष्ठः शुचिर्दक्षः सुबुद्धिमान्॥ आश्रमी ध्याननिष्ठश्च मन्त्रतन्त्रविशारदः। निग्रहानुग्रहे शक्तो गुरुरित्यभिधीयते॥ उद्धर्त्तुं चैव संहर्त्तुं समर्थो ब्राह्मणोत्तमः। तपस्वी सत्यवादी च गृहस्थो गुरुरुच्यते॥"*॥

देशभेदेन तस्य विशेषो यथा।

"मध्यदेशकुरुक्षेत्रनाटकोङ्कणसम्भवाः। अन्तर्व्वेदिप्रतिष्ठाना आवन्त्याश्च गुरूत्तमाः॥ गौड़ाः शाल्वोद्भवाः सौरा मगधाः केरलास्तथा। कोशलाश्च दशार्णाश्च गुरवः सप्त मध्यमाः। कर्णाटनर्म्मदारेवाकच्छातीरोद्भवास्तथा। कालिङ्गाश्च कलम्बाश्च काम्बोजाश्चाधमा मताः। वैष्णवे वैष्णवो ग्राह्यः शैवे शैवश्च शाक्तिके। शैवः शाक्तोऽपि सर्व्वत्र दीक्षाखामी न संशयः॥"

इति तन्त्रसारः॥*॥

"गुरुरग्निर्द्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः। पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्व्वत्राभ्यागतो गुरुः॥"

इति चाणक्यम्॥

कपिकच्छुः। इति राजनिर्घण्टः॥ शिमाः। दीर्घः। इति शब्दरत्नावली॥ (गृणाति उपदिशति वेदान्। गॄ+"कृग्रोरुच।" उणां।१।२। इति उत्। वेदाध्यापयिताचार्य्यः। यथा, मनुः।३।१।

"षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्य्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम्। तदर्द्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा॥"

गृणाति उपदिशति किञ्चिदपि यः। उपाध्यायः इत्यर्थः। यथा, मनुः।२।१४९।

"अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः। तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तया॥"

गीर्य्यते स्तूयतेऽसौ ज्ञानतपोवृद्धत्वात्। ज्ञानप्रभावान्वितत्वात् तपोबलप्राधान्याद् वा पूज्यः। तमोमहात्मा। यथा, मनुः।२।१३०।

"मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरांश्चर्त्विजो गुरून्"

"भूयिष्ठाः खलु गुरव इत्युपक्रम्य ज्ञानवृद्धतपोवृद्धयोरपि हारीतेन गुरुत्वकीर्त्तनात् तयोः कनिष्ठयोरपि सम्भवात् तद्विषयोऽयं गुरुशब्दः इति टीकाकृत् कुल्लूकभट्टः। गृणाति उपदिशति सन्ध्योपासनाचारादीनि कर्म्माणि उपदिशति उपनेता सन्ध्योपासनाद्युपदेष्टा च। यथा, मनुः।२।६९।

"उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः। आचारमग्निकार्य्यञ्च सन्ध्योपासनमेव च॥"

पिता। यथा, रामायणे।२।७९।२।

"गतो दशरथः स्वर्गं यो नो गुरुतरो गुरुः।"

राजचक्रवर्त्ती सम्राट्। यथा, रघुः।२।६९

"गुरुर्नृपाणां गुरवे निवेद्य।"

गिरति अज्ञानमन्धकारमिव स्वप्रभावेणाविद्यां नाशयतीत्यर्थः। गीर्य्यते स्तूयते जीवनिकरैरिति वा गॄ वा उत्। विष्णुः। यथा, महाभारते।१३।१४९।६५।

"आदिदेवो महादेवो देवेशो देवभृद्गुरुः।"

शिवः। तत्रैव।१७।१३०।

"सहस्रमूर्द्धा देवेन्द्रः सर्व्वदेवमयो गुरुः।"

ब्रह्मा। माननीयः। एकेनैव श्लोकेनैतयोरुदाहरणं यथा, काशीखण्डे।६६।७१।

"बिभ्रत् सहजकाठिन्यं जातो गौरीगुरुर्गिरिः। शम्भुं प्रपूज्य सुतया सजा विश्वगुरोरपि॥"

विश्वगुरोर्ब्रह्मणोऽपि गुरुर्माननीयः पूज्यो वा इति तट्टीका।

उपदेष्टृ अर्थे यथा सुश्रुतसूत्रस्थाने इतीवा

"अथ वत्स! तदेतद्ध्येयं यथा तपोयुक्त

।प्रोच्यमानम्। अथ शुचये शातोत्तरासङ्गाया-
कुलायोपस्थितायाध्ययनकाले शिष्याय यथा-
त गुरुरुपदिशेत् पदं पादं श्लोकं वा ते च
-पाद-श्लोका भूयः क्रमेणानुसन्धेया एव-
कश्चो घटयेदात्मनाचानुपठेत्।" तत्रैव चतुर्थे
।ख्यं गुरुमुखोच्चीर्णमादायोपास्य चासकृत्।
कर्म्म कुरुते वेदः स वेदोऽन्ये तु तस्कराः॥")
त्रि, (गीर्य्यते स्तूयते महत्त्वात्। गॄ + कुग्रो-
।" उणां।१।२४। इति उत्) महान्। (यथा,
वेदे।४।५।६। "इदं मे अग्ने! कियते पावका-
ते गुरुं भारं न मन्म।") दुर्ज्जरः। अलघुः।
।मेदिनी॥ रे।२५॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे।२।१६६
तो बन्धनमप्ययं गुरुम्हगस्तावत् त्वया मे
:।" पराक्रान्तः। यथा, पञ्चतन्त्रे।३।२८।
तुत्साहशक्तिसम्पन्नो हन्याच्छत्रुं लघुर्गुरुम्।"
।यमाणः। यथा, रघुः।१२।१०२।
य मदगुरुपक्षैर्लोकपालद्विपानाम्।"
। मदेन गजगण्डस्यस्वारसंक्रान्तेन गुरुपक्षैः
।यमाणपक्षैः अलिवृन्दैः।" इति टीका-
मल्लिनाथः। अतिशयः। यथा, मेघदूते।१।१।
श्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः
पनास्तं गमितमहिमा वर्षभोग्येन भर्त्तुः॥")
:, पुं, (गुरुरेव क्रमः पारम्पर्य्यं यत्र।)
।ह। पारम्पर्य्योपदेशः। इति हलायुधः॥
, पुं, (गुरून् पराक्रान्तानपि यक्षप्रान्
सादीन् हन्ति निराकरोतीत्यर्थः। हन् +
।) गौरसर्षपः। इति राजनिर्घण्टः।
हन्तरि त्रि॥
कः, पुं, (गुरुं दुर्जरवस्त्रादिकं रुण्टति
ंयति हरतीति यावत्। गुरुं गुरुतां दुर्ज्जरतां
इतीत्येके रुटदस्तेये + ण्वुल् ततः पृषोदरात्
पि साधुः।) तिलमयूरः। इति त्रिकाण्ड-
:॥
पगः, पुं, (गुरोः पितुराचार्य्योपाध्याया-
तल्पं शय्यां पत्नीमितियावत्ः गच्छति इति
+ डः।) विमातृगन्ता। यथा,—
रुतल्पगः सुरापश्च रुक्मस्तेयश्च विप्रहा।
।पातकिनस्त्वेते संसर्गी चैव पञ्चमः॥
इति प्रायश्चित्तविवेकः॥
था, मनुः।६।२३५।
सहा च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः।
सर्व्वे पृथग्ज्ञेया महापातकिनो नराः॥"
स्य नरकभोगावसाने पुनर्गृहीतमनुष्यदेहस्य
ं यथा, तत्रैव।११।४६।
महा क्षयरोगित्वं दौश्चर्म्म्यं गुरुतल्पगः।")
ल:, पुं, (गुरुः अपेक्षाकृतदीर्घकालव्यापी-
न:।) तालविशेषः। यथा,—
क एव गरुर्यत्र गुरुतालः स कथ्यते।
परं नियमं विना॥" इति सङ्गीतदामोदरः
, क्ली, (गुरोर्भावः। "त्वतलौ" इति
त्ययस्ततः त्वान्तं क्लीवमिति क्लीवत्वम्।।
त्वम्। गुरुता। (यथा, भाषापरिच्छेदे।३१)

"स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च गुरुत्वञ्च द्रवत्वकम्।")
अलघुता। यथा,—
"अतीन्द्रियं गुरुत्वं स्यात् पृथिव्यादिद्वये तु तत्।
अनित्ये तदनित्यं स्यात् नित्ये नित्यमुदाहृतम्॥
तदेवासमवायि स्यात् पतनाख्ये तु कर्म्मणि।"
इति भाषापरिच्छेदः॥
(आधिक्यम्। यथा, रघुः।२।१८।
"रुद्धिर्गुरुत्वाद्वपुषो नरेन्द्रः।" वपुषो गुरु-
त्वात् आधिक्यात् इति मल्लिनाथस्तट्टीकायाम्।
पूज्यत्वम्। यथा, तत्रैव।१०।६४।
"मेने परार्द्ध्यमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः।")

गुरुदैवतः, पुं, (गुरुर्बृहस्पतिर्दैवतमस्येति।) पुष्य-
नक्षत्रम्। इति हेमचन्द्रः।२।२५॥

गुरुपत्रं, क्ली, (गुरुपाके दुर्ज्जरं पत्रं पत्राकार-
फलकमस्य।) वङ्गम्। इति हेमचन्द्रः॥
४।१०८॥

गुरुपत्रा, स्त्री, (गुरु सेवने दुर्ज्जरं पत्रं पर्ण-
मस्याः।) तिन्तिडीवृक्षः। इति शब्दरत्ना-
वली॥

गरुमर्द्दलः, पुं, (गरुः मर्द्दल इति नित्यकर्म्म-
धारयः।) डिण्डिमवाद्यम्। इति शब्दरत्ना-
वली॥

गुरुरत्नं, क्ली, (गुरु गौरवान्वितं मूल्यवदित्यर्थः
गुरुत्वाद्गुरु वा रत्नम् गुरोः प्रियं रत्नमित्येके।)
पुष्परागमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥ (पर-
मित्यत्र नवग्रहदोषशान्त्यै गुरौ मुक्तैवेत्युक्ता)
यथा, अस्मिन्नेव शब्दकल्पद्रुमे नवरत्नशब्दे।
"नवग्रहदोषशान्त्यै धार्य्याणि नवरत्नानि।
वज्रूर्य्यं धारयेत् सूर्य्ये नीलञ्च मृगलाञ्छने॥
आवनेयेऽपि माणिक्यं पद्मरागं शशाङ्कजे।
गुरौ मुक्ता भृगौ वज्रं शनौ नीलं विदुर्बुधाः॥"
इति॥
मणीत्वस्यप्रयोगोऽत्रैव रत्नशब्दे दृश्यते यथा,—
"वज्रमुक्ताश्ममणयः सपद्मरागाः समरकताः
प्रोक्ताः।
अपिचेन्द्रनीलवरवैदूर्य्याश्च पुष्परागाश्च॥")

गुरुवर्च्चोघ्नः, पुं, (गुरुवर्च्चः वातपित्तादिप्रकोप-
जनिताग्निमान्द्यकोष्ठरोधनादिदोषस्तं हन्ति इति
हन् + टक्।) लिम्पाकः। इति शब्दचन्द्रिका॥
पातिलेबु। इति भाषा॥

गुरुहा, [न्] पुं, (गुरुं हन्ति इति। हन् + क्विप्।)
गुरुघ्नः। तत्पर्य्यायः। नरकीलकः २। इति
हेमचन्द्रः।३।५२२॥ गुरुहन्तरि त्रि।

गुर्ज्जरः, पुं, (गुर् शत्रुकृतताडनं वधोद्यमादिकं
वा उज्जरयति यो देशः। कलिङ्गाः साह-
सिका इतिवद्देशस्यजने लक्षणेति ज्ञेयम्।)
गुज्जराटदेशः। इति शब्दरत्नावली॥

गुर्ज्जरी, स्त्री, (जॄ + णिच् + अच्। गुरिति शत्रु-
कृतताडनादिकं तज्जीर्य्यत्यत्र इति अधिकरणे
अच्। गुर्ज्जरः देशः तस्य प्रियेति ङीष्। यद्वा
गुर्ज्जरदेशःप्रियोऽस्या इति अच् ङीप् च।
गुर्ज्जरदेशवासिनी अतो गुर्ज्जरीति केचित्।)

रागिणीविशेषः। इति हलायुधः॥ इयन्तु भैरव-
रागस्य रागिणीति बोध्यम्। यथा, सङ्गीतदर्पणे
रागविवेकाध्याये।१६।
"भैरवी गुर्ज्जरी रामकिरी गुणकिरी तथा।
वाङ्गाली सैन्धवी चैव भैरवस्य वराङ्गनाः॥"
अस्या गानवेलानिर्णयो यथा, तत्रैव।२०।
"वेलावली च मल्लारी वल्लारी सोमगुर्ज्जरी।"
इयं हि ग्रीष्मऋतौ स्वस्वामिना भैरवरागेण सह
गीयते। यथा, तत्रैव।२७।
"भैरवः ससहायस्तु ऋतौ ग्रीष्मे प्रगीयते।"
इति सोमेश्वरमतम्। हनूमन्मते तु। इयमेव
मेघरागस्य स्त्री। यथा, तत्रैव।३७।
"मल्लारी देशकारी च भूपाली गुर्ज्जरी तथा।
टङ्का च पञ्चमी भार्य्या मेघरागस्य योषितः॥"
इयं पुना रागार्णवमते पञ्चमरागाश्रया रागिणी-
त्यवधेयम्। यथा, तत्रैव।४०।
"ललिता गुर्ज्जरी देशी वराडी रामकृत्तथा।
मता रागार्णवे रागाः पञ्चैते पञ्चमाश्रयाः॥")

गुर्द्द क निकेतने। कूर्द्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥
(चुरां-परं-अकं-सेट्।) दीर्घिणो वक्ष्यमाणत्वा-
दस्य न दीर्घः। क गुर्द्दयति। निकेतनं निवासः।
इति दुर्गादासः॥

गुर्द्द ङ कूर्द्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-
अकं-सेट्।) दीर्घिणो वक्ष्यमाणत्वादस्यापि न
दीर्घः। ङ गुर्द्दते। कूर्द्दः क्रीडा। इति दुर्गादासः॥

गुर्व्व ई उद्यमे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-
सकं-सेट् ईरित्। अकमित्येके। खड्गादेरुत्तो-
लनार्थकस्य गुर्व्वधातोः सकर्म्मकत्वमकर्म्मकत्वम्
वैतत् प्रशावद्भिरेव चिन्तनीयम्।) ई स्त्री। गः
गुरौ गुरः। ई गूर्णः। गुर्व्वति पत्तिः खड्गम्।
इति दुर्गादासः॥

गुर्व्विणी, स्त्री, (गर्व्वति कुक्षौ सन्तानमपत्यमित्यर्थः
प्राप्नोति धारयतीति यावत्। गर्व्वगतौ "गर्व्वे-
रत उच्च।" उणां।२।५४। इति उत् इनन्
च गौरादित्वात् ङीष्। गर्व्वयति मुच्यतीत्येके।
यद्वा गुरुर्गुरुभारयुक्तो गर्भोऽस्त्यस्याः अपत्य-
धारणात्तथात्वम्। गुरु + "व्रीह्यादिभ्यश्च।" ५।
२।११६। इति इनिः।) गर्भिणी। इत्यमरः।
२।६।२२॥ (यथा, मार्कण्डेये।२७।२०।
"बन्धकीपद्मशरभमूलिकागुर्व्विणीस्तनात्।
प्रश्ना नृपेण चादेया तथा गोपालयोषितः॥"
यथाऽस्याः पथ्यापथ्यनियमः।
यद्यत् कामयते सा च तत्तद्द्याद्भिषग्वरः।
वर्ज्जयेद्विदलान्नानि विदाहीनि गुरूणि च॥
अम्लानि सोष्णचीराणि गुर्व्विणीनां विवर्ज्जयेत्।
मृत्तिका भक्षणीया न न च सूरणकन्दकाः॥
रसोनञ्च पलाण्डुञ्च सन्त्यज्यो गुर्व्विणीस्त्रिया।
सूरणानि प्रदेयानि गौल्यानि सरसानि च॥
पथ्ये हितानि चैतानि गुर्व्विणीनां सदा भिषक्।
व्यायामं मैथुनं रोषं शीर्य्यच्चंक्रमणन्तथा॥
वर्ज्जयेद्गुर्व्विणीनाञ्च जायन्ते सुखसम्पदः॥"
इति हारीते तृतीयस्थानेऽष्टचत्वारिंशेऽध्याये॥)

गुर्व्वी, स्त्री, (गुरुर्भारयुक्तो गर्भोऽस्याः । गुरु + ङीष् ।) गर्भवती । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०३ ॥ ("नहि वन्ध्या विजानाति गुर्व्वीप्रसववेदनाम् ॥" इति हितोपदेशः ॥) गुरुपत्नी । (गुरोः पत्नीति गुरु + ङीष् ।) गौरवयुक्ता । (गुरु + "वोतोगुणवचनात् ।" ४ । १ । ४४ । इति विभाषायां ङीष् ।) यथा, "अनन्यगुर्व्व्यास्तवकेन केवलः पुराणमूर्त्तेर्महिमावगम्यते ।" इति माघः ॥ (गुरुभारविशिष्टा । यथा, महाभारते । ३ । २२ । ३० । "ततः शाल्वं गदां गुर्व्वीमाविध्यन्तं महाहवे । द्विधाचकार सहसा प्रजज्वाल च तेजसा ॥" गायत्री । यथा,— देवीभागवते । १२ । ६ । ४२ । "गुहावासा गुणवती गुरुपापप्रणाशिनी । गुर्व्वी गुणवती गुह्या गोप्तव्या गुणरूपिणी ॥")

गुलः, पुं, (गुड् + डलयोरैक्यादुकारस्य लत्वम् ।) रोचनः । गुडः । इति मेदिनी । ले । १३ ॥

गुलञ्चकन्दः, पुं, (गुलञ्चस्य लताविशेषस्य कन्द इव कन्दोऽस्य गुलं गुडवद्रसं अञ्चति अञ्च + अण् । ततः शकन्ध्वादित्वादलोपे गुलञ्चः तादृशः कन्दः । इति केचित् ।) कन्दविशेषः । क्षुली इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गुच्छाङ्ककन्दः २ बलाङ्ककन्दः ३ निषाटिका ४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । सुशीतलत्वम् । वृष्यप्रदत्वम् । तर्पणत्वम् । दाहनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुला, स्त्री, (गुलः गुड इव रसोऽस्त्यस्या इति अर्श आदिभ्योऽच् ततष्टाप् ।) स्नुहीवृक्षः । इति मेदिनी । ले । १३ ॥

गुली, स्त्री, (गुडः क्षुद्रवर्त्तुलाकृतिविषमयस्फोटाकृतिरित्यर्थः विद्यतेऽस्याः इति अर्श आदिभ्योऽच् ततो ङीष् ।) गुटिका । रोगभेदः । वसन्त इति ख्यातः । इति मेदिनी । ले । १४ ॥

गुलुच्छः, पुं, (गुच्छ + पृषोदरात् साधुः ।) गुच्छः । स्तवकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गुलुञ्छः, पुं, (गुडति गोलाकारेण वेष्टयतीति गुड् + क्विप् गुड् तं तदाकारं उञ्छति आदत्ते उपार्ज्जयति वा । उछि "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् । ततो डस्य लत्वे साधुः ।) गुच्छः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६२ ॥

गुलुञ्छकः, पुं, (गुलुञ्छ + स्वार्थे कन् ।) गुच्छः । इति शब्दरत्नावली ॥

गुल्फः, पुं, (गल + "कलिगलिभ्यां फगस्योच ।" उणां । ५ । २६ । इति फक् अकारस्योत्वं च ।) पादग्रन्थिः । तत्पर्य्यायः । घुटिका २ । इत्यमरः । २ । ६ । ७२ ॥ चरणग्रन्थिः ३ घुटिकः ४ घुण्टकः ५ घुण्टः ६ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २७८ ॥ (यथा, गोः रामायणे । ६ । २३ । १२ । "समावेतौ करौ पादौ गुल्फौ चावनतौ मम ॥")

गुल्मः, पुं, (गुडति वेष्टयति गुड्यते वेष्ट्यते वा, गुड् + करणे बाहुलकात् मक् डलयोरैक्यात् डस्य लत्वे साधुः ।) उदरजरोगविशेषः । तस्य निदानादि । "दुष्टा वातादयोऽत्यर्थं मिथ्याहारविहारतः । कुर्व्वन्ति पञ्चधा गुल्मं कोष्ठान्तर्ग्रन्थिरूपिणम् ॥* तस्य पञ्चविधं स्थानं पार्श्वे हृन्नाभिवस्तयः । हृन्नाभ्योरन्तरे ग्रन्थिः सञ्चारी यदि वाचलः ॥ वृत्तश्चयापचयवान् स गुल्म इति कीर्त्तितः । स व्यस्तैर्जायते दोषैः समस्तैरपि चोच्छ्रितैः ॥ पुरुषाणां तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापरः ॥*

तस्य पूर्ब्बरूपं यथा,—

"उद्गारबाहुल्यपुरीषबन्ध-
तृप्त्यक्षमत्वान्त्रविकूजनानि ।
आटोपमाध्मानमपक्तिशक्ति-
रासन्नगुल्मस्य वदन्ति लिङ्गम् ॥" * ॥

तस्य सामान्यरूपम् ।

"अरुचिः कृच्छ्रविण्मूत्रवातताऽन्त्रविकूजनम् । आनाहश्चोर्द्ध्ववातश्च सर्व्वगुल्मेषु लक्षयेत् ॥ * ॥

वातिकस्य निदानं यथा,—

"रूक्षान्नपानं विषमातिमात्रं
विचेष्टनं वेगविनिग्रहश्च ।
शोकोऽभिघातोऽतिमलक्षयश्च
निरन्नता चानिलगुल्महेतुः ॥" * ॥

वातिकस्य रूपम् । यथा,—

"यः स्थानसंस्थानरुजा विकल्पं
विड्वातसङ्गं गलवक्त्रशोषम् ।
श्यावारुणत्वं शिशिरज्वरञ्च
हृत्कुक्षिपार्श्वांसशिरोरुजञ्च ॥
करोति जीर्णेऽभ्यधिकं प्रकोपं
भुक्ते मृदुत्वं समुपैति यश्च ।
वातात् स गुल्मो न च तत्र रूक्षं
कषायतिक्तं कटु चोपशेते ॥" * ॥

पैत्तिकस्य निदानं यथा,—

"कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्ष-
क्रोधातिमद्यार्कहुताशसेवा ।
आमाभिघातो रुधिरञ्च दुष्टं
पैत्तस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तम् ॥" * ॥

पैत्तिकस्य रूपं यथा,—

"ज्वरः पिपासा वदनाङ्गरागः
शूलं महज्जीर्य्यति भोजने च ।
स्वेदो विदाहो व्रणवच्च गुल्मः
स्पर्शासहः पैत्तिकगुल्मरूपम् ॥" * ॥

श्लैष्मिकस्य निदानम् ।

"शीतं गुरु स्निग्धमचेष्टनञ्च
संपूरणं प्रस्वपनं दिवा च ।
गुल्मस्य हेतुः कफसम्भवस्य
सर्व्वस्तु दुष्टो निचयात्मकस्य ॥" * ॥

श्लैष्मिकस्य रूपम् ।

"स्तैमित्यशीतज्वरगात्रसाद-
हृल्लासकासारुचिगौरवाणि ।
शैत्यं रुगल्पा कठिनोन्नतत्वं
गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य ॥" * ॥

द्वन्द्वजस्य रूपं यथा,—

"निमित्तलिङ्गान्युपलभ्य गुल्मे
द्विदोषजे दोषबलाबलञ्च ।
व्यामिश्रलिङ्गानपरांश्च गुल्मां-
स्त्रीनादिशेदौषधकल्पनार्थम् ॥" * ।

त्रिदोषजस्य रूपं यथा,—

"महारुजं दाहपरीतमश्मवद्
घनोन्नतं शीघ्रविदाहिदारुणम् ।
मनःशरीराग्निबलापहारिणं
त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ॥" * ।

अथ स्त्रीणां रक्तजगुल्मनिदानं यथा,—

"नवप्रसूताहितभोजना या
या चामगर्भं विसृजेदृतौ वा ।
वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं
करोति गुल्मं सरुजं सदाहम् ॥" * ।

स्त्रीणां रक्तजगुल्मलक्षणं यथा,—

"पैत्तस्य लिङ्गेन समानलिङ्गं
विशेषणञ्चाप्यपरं निबोध ।
यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गै-
श्चिरात् सशूलः समगर्भलिङ्गः ॥
सरौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो
मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः ।
स्त्रीणामार्त्तवजो गुल्मो न पुंसामुपजायते ।
अन्यस्त्वसृग्भवो गुल्मः स्त्रीणां पुंसाञ्च जायते ॥

अथासाध्यलक्षणं यथा,—

सञ्चितः क्रमशो गुल्मो महावास्तुपरिग्रहः ।
कृतमूलः शिरानद्धो यदा कूर्म्म इवोन्नतः ।
दौर्ब्बल्यारुचिहृल्लासकासच्छर्द्यरतिज्वरैः ।
तृष्णातन्द्राप्रतिश्यायैर्युज्यते न स सिध्यति ।
गृहीत्वा सज्वरं श्वासच्छर्द्यतीसारपीडितम् ।
हृन्नाभिहस्तपादेषु शोथः कर्षति गुल्मिनम् ।
श्वासः शूलं पिपासान्नविद्वेषो ग्रन्थिमूढ़ता ।
जायते दुर्ब्बलत्वञ्च गुल्मिनो मरणाय वै ॥"

इति माधवकरः ॥ * ॥

तच्चिकित्सा यथा,—

"वातारितैलेन पयोयुतेन
पथ्यासमेतेन विरेचनं हि ।
संस्वेदनं स्निग्धमतिप्रशस्तं
प्रभञ्जनक्रोधकृते तु गुल्मे ॥

स्वर्ज्जिकाकुष्ठसहितः क्षारः केतकसम्भवः । पीतस्तैलेन शमयेद्गुल्मं पवनसम्भवम् ॥ तित्तिरांश्च मयूरांश्च कुक्कुटान् क्रौञ्चवर्त्तकान् । सर्पिः शालिं प्रसन्नाञ्च वातगुल्मे प्रयोजयेत् ॥ पित्तगुल्मे त्रिवृच्चूर्णं पातव्यं त्रिफलाम्बुना । विरेकाय सितायुक्तं कम्पिल्लं वा समाक्षिकम् ॥ त्रिफलाम्बुना त्रिफलाक्वाथेन । कम्पिल्लं कमिला इति लोके ।

"अभयां द्राक्षया खादेत् पित्तगुल्मी गुडेन वा । योगैश्च वातगुल्मोक्तैः श्लेष्मगुल्ममुपाचरेत् । अपरैश्च बलासघ्नैर्युक्तियुक्तैः शमं नयेत् ॥" * । हिङ्गुग्रन्थिकधान्यजीरकवचाचव्याग्निपाठाशठी वृक्षाम्लं लवणत्रयं त्रिकटुकं क्षारद्वयं दाडिमम् । पथ्यापौष्करवेतसाम्लहवुषाजाज्यस्तदेभिः कृतं चूर्णं भावितमेतदार्द्रकरसैः स्याद्बीजपूरद्रवैः । गुल्माध्मानगुदाङ्कुरान् ग्रहणिकोदावर्त्तशूलं ...

ष्वाभानगरोदराश्मरियुतांस्तूनीश्वयारोच-
कान् ।
रस्तम्भमतिभ्रमश्च मनसो बाधिर्य्यमष्ठीलिकां
त्यष्ठीलिकया सहापहरते प्राक्पीतमुष्णा-
म्बुना ॥
हृत्कुक्षिवंक्षणकटीजठरान्तरेषु
वस्तिस्तनांशफलकेषु च पार्श्वयोश्च ।
शूलानि नाशयति वातवलासजानि
हिङ्ग्वाद्यमाद्यमिदमाश्विनसंहितोक्तम् ॥"
हिङ्ग्वादिचूर्णम् ॥ * ॥
धीमानुपचरेद्गुल्मं प्रत्येकञ्च त्रिदोषजम् ।
न्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ॥
रपुरस्य लवणं पथ्याचूर्णं समं द्वयम् ।
णप्रमाणमश्नीयाचूर्णं गुल्मगदापहम् ॥
र्ज्जिका शाणमाना स्यात्तावदेव गुड़ं भवेत् ।
भयोर्व्वटिकां खादेद्गुल्मामयविनाशिनीम् ॥*
लाशवज्रोशिखरिचिञ्चार्कतिलनालजाः ।
वजः स्वर्ज्जिका चेति क्षारा अष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥
ल्मशूलहराः क्षारा अजीर्णस्य च पाचनाः ।"
क्षाराष्टकम् ॥ * ॥
सामुद्रं सैन्धवं काचं यवक्षारः सुवर्च्चलम् ।
ङ्कणं स्वर्ज्जिकाक्षारं तुल्यं चूर्णं प्रकल्पयेत् ॥
औक्षीरैरविक्षीरैरातपे भावयेत् त्र्यहम् ।
ष्टयेदर्कपत्रेण रुद्धा भाण्डपुटे पचेत् ॥
तक्षारं चूर्णयेत् पश्चात् त्र्यूषणं त्रिफलां
तथा ।
वानी जीरको वह्निश्चूर्णमेषाञ्च कारयेत् ॥
त्रिचूर्णसमं क्षारं सर्व्वमेकत्र कारयेत् ।
चूर्णं टङ्कयुगलं सलिलेन प्रयोजयेत् ॥
ल्मे शूले तथाजीर्णे शोथे सर्व्वोदरेषु च ।
न्दे वह्नावुदावर्त्ते प्लीह्नि चापि परं हितम् ॥
तेऽधिके जलैः कोष्णैर्हितं पित्तेऽधिके घृतैः ।
गोमूत्रेण कफाधिक्ये काञ्जिकेन त्रिदोषजे ॥
वज्रक्षार इति ख्यातः प्रोक्तः पूर्व्वं स्वयम्भुवा ।
देविनो हरतेऽजीर्णं तथाजीर्णभवान् गदान् ॥"
वज्रक्षारः ॥ * ॥
'सुवर्च्चिका टङ्कमिता शाणमानार्द्रिकापि च ।
उभे भुञ्जीत युगपद्गुल्मामयनिवृत्तये ॥"
सुवर्चिका सोरा इति लोके ।
'शुक्तिकाचूर्णगुटिकां टङ्कमात्रां सुवेष्टयेत् ।
गुड़ेन शाणमानेन ताङ्गिलेत् गुल्मरोगवान् ॥
गुल्मी कुमारिकामांसं कर्षार्द्धं गोघृतान्वितम् ।
गिलेत् घोषाभयासिन्धुशुण्ठचूर्णावधूलितम् ॥
कुमारिका घिउकुँयारी इति लोके ॥ * ॥
"वल्लूरं मूलकं मत्स्यं शुष्कशाकानि वैदलम् ।
न खादेदालुकं गुल्मी मधुराणि फलानि च ॥
वैदलानां निषेधेऽपि माषकुलत्थयोर्मात्रनिषेधः ।
इति सुश्रुतटीका । इति गुल्माधिकारः ॥ इति
भावप्रकाशः ॥

अथ गुल्मचिकित्सा ।
आत्रेय उवाच ।
"यथाकृत्योपचारैश्च दोषैः संकुप्यतेऽनिलः ।
मन्दाग्निना हि जठरे जायते गुल्मरुङ् नृणाम् ॥
उदरं गर्ज्जते यस्य विषमाग्निश्च दृश्यते ।
तोदो वपुषि शूलञ्च वातगुल्मं विनिर्द्दिशेत् ॥
शोषोऽरतिः सपीतत्वं मन्दज्वरनिपीड़ितम् ।
तमोभ्रमपिपासार्त्तं गुल्मं तत् पित्तसम्भवम् ॥
शोफो जाड्यञ्च कृच्छ्रासं तन्द्रालस्यं सशीतकम् ।
मन्दाग्निर्विड्विबन्धश्च गुल्मं तत् श्लेष्मसम्भवम् ॥
मोहो विभ्रमता जाड्यमरतिक्षुत्पिपासकम् ।
आलस्यं निद्रया चैवं गुल्मं तत् कफपैत्तिकम् ॥
निद्रालस्यञ्च दाहश्च शोथात् शूलञ्च सज्वरम् ।
वैवर्ण्यमरतिर्जाड्यं विड्बन्धो विकलाङ्गता ॥
तथातीसारमूर्च्छा च तृषाकृच्छ्रासवेपथु ।
श्वासोऽरुचिरजीर्णत्वं गुल्मं तत्सान्निपातिकम् ॥
साध्यं केवलदोषोत्थं द्वन्द्वं कष्टेन सिध्यति ।
असाध्यं सन्निपातोत्थं वक्ष्यामस्तत्प्रतिक्रियाम् ॥
यत्तत्चिकित्सितञ्चैव कथितञ्चोपचारणम् ।
तत्तत्तत्रोदरा समाख्यातो न चात्र कथितं पुनः ॥
चिकित्सोदरगुल्मस्य वक्ष्यते शृणु साम्प्रतम् ।
स्नेहनं स्वेदनञ्चैव पाचनं शोधनानि च ॥
संशमनं विरेकश्च वस्ति-स्नेह-निरूहणम् ।
क्षये पानञ्च चूर्णानि गुल्मोपचरणक्रिया ॥
शुण्ठीमूर्व्वा पञ्चमूलं लघुरास्ना च दारु च ।
क्वाथोऽस्य चावशेषः स्यात् तत्समं क्षीरमेव च ॥
दधितत्सममेवन्तु पाचयेत्तत्समाग्निना ।
घृतं यावत् प्रपश्येच्च सिद्धस्तार्य्यते ततः ॥
तत्कृतं पानकेऽभ्यङ्गे भोजने च प्रदापयेत् ।
स्नेहं सप्तदिनं यावत् तस्माच्च रूक्षणं हितम् ॥
दिनत्रयञ्च कर्त्तव्यं कथयाम्यत्र कोविद ! ।
शुण्ठी सौवर्च्चलं जीरे द्वे वा हिङ्गुसमन्वितम् ॥
काञ्जिकं पानमेतेषां रूक्षणं गुल्मशान्तये ।
गुल्मचिकित्सिते क्षारपाकोऽत्र प्रतिरुच्यते ॥
क्षारं पलाशार्ज्जुनशूरणस्य
क्षारं तथा वै सहयावशूकम् ।
सौवर्च्चलं सिन्धुभवोद्भिदञ्च
सामुद्रजं वापि विमिश्रयेच्च ॥
तोयं परिस्राव्य विधानतोऽपि
युक्तं तथैतानि सदौषधानि ।
पथ्याग्निशुण्ठी रजनीसुराह्वं
कुष्ठं विशाला च यवानिका च ॥
तथाजमोदा सहजीरके द्वे
षड्ग्रन्थिका हिङ्गुयुतञ्च चूर्णम् ।
क्षारोदकौ पाकविमिश्रपानं
निघ्नन्ति सर्व्वाण्यपि कोष्ठजानि ॥
गुल्मानि सर्व्वाणि विसूचिकानां
मन्दाग्निशूलानि भगन्दराणाम् ।
प्लीहोदरानाहमथो विबन्धं
विनाशनो रोगचयं नराणाम् ॥"
इति विरूक्षणम् ॥ * ॥
अथ विरेचनानि वक्ष्यामः ॥ * ॥
"नागरं क्रिमिजित् पथ्या त्रिवृता त्रिगुणायुतम् ।
चूर्णं गुड़ान्वितं देयं वातगुल्मविरेचनम् ॥
दन्ती च भागमेकञ्च द्वौ भागौ च हरीतकी ।
त्रिवृतायास्त्रिभागः स्यात् शुण्ठ्याश्चक्षार एव च ॥
प्रक्षिप्य सर्व्वमेकत्र सर्व्वतुल्यगुड़ेन तु ।
वटकं भक्षयेत् प्रातस्तस्योपरि जलं पिबेत् ॥
कथितश्च विरेकश्च वातगुल्मोपशान्तये ।"
इति वातगुल्मविरेचनम् ॥ * ॥
"पिबेदेरण्डतैलञ्च सर्कराक्षीरसंयुतम् ।
पित्तगुल्मविरेकाय श्रेष्ठमेतत् सुखावहम् ॥
आरग्वधं प्रवालानि तथैवारग्वधानि च ।
विभाव्यैरण्डतैलेन तत्पत्रैश्चैव वेष्टयेत् ॥
कर्द्दमेन प्रलिप्याथ अङ्गारेषु निधापयेत् ।
सुस्विन्नभर्ज्जितां ताञ्च भक्षयेत् शर्करान्विताम् ॥
विरेकं पैत्तिके गुल्मे हितं शुद्धविरेचनम् ।"
इति पित्तगुल्मविरेचनम् ॥ * ॥
"त्रिफला सुरसा शुण्ठी चूर्णं कृत्वा विभावयेत् ।
स्नुहीक्षीरेण वारैकं गुड़ेन सह मिश्रितम् ॥
विरेकः श्लेष्मगुल्मे च सर्व्वोदरविनाशनम् ।
शुण्ठी सौवर्च्चलं पथ्या विड़ङ्गञ्च पुनर्नवा ॥
चूर्णोऽपामार्गबीजानां स्नुहीक्षीरेण भावितः ।
गुड़ेन संयुतं खादेत् पश्चात् सोष्णं जलं पिबेत् ॥
विरेकः सर्व्वगुल्मेषु प्रशस्तो हितकारकः ॥
इति विरेचनम् । [कोकिला
शुक्तिक्षारनिशाविशालकदली स्यात् शूरणं
पालाशं दहनार्ज्जुनं शठिजयाऽपामार्गकुशा-
ण्डकम् ।
दग्ध्वाक्षारविपाचितं परिश्रुतं हिङ्गुत्रिकट्वन्वितं
गुल्मानाहविबन्धशूलहरणं सर्व्वोदराणां हितम् ॥
इति क्षारपानम् ॥ * ॥
"अजमोदा शठी दन्ती विड़ङ्गं शुण्ठितुम्बुरु ।
त्रिफला चित्रकञ्चैव शुण्ठी कर्कटशृङ्गिका ॥
त्रिवृता च सुराह्वा च पुष्करं शृङ्गदारकम् ।
तथाम्लवेतसञ्चैव तिन्तिड़ीकञ्च चित्रिलिः ॥
समन्तु मातुलुङ्गेन विभाव्यमेकतः कृतम् ।
त्रिभागहिङ्गुसंयुक्तं घृतेन चूर्णितं हितम् ॥
निहन्ति वातगुल्मञ्च सशूलमुदरन्तथा ।"
इत्यजमोदादि ॥ * ॥
हिङ्गुफलत्रिकजीरकयुग्मं
चित्रकभागिककुष्ठविड़ङ्गम् ।
तुम्बुरुपुष्कर-विश्वसुराह्वं
क्षारयुतं लवणानि च पञ्च ॥
वातिकगुल्मविनाशनहेतुः
शूलरुजञ्च नरस्य निहन्ति ॥"
इति वातगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥
"विदारी क्षीरशुक्ला च पथ्या विश्वौषधं मधु ।
लेहः पित्तात्मके गुल्मे हितः शोफनिवारणः ॥
षष्टिकं निम्बपत्राणि तथा धात्रीफलं सिता ।
चूर्णं मध्वावलीढ़ञ्च पित्तगुल्मनिवारणम् ॥"
इति पित्तगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥
"त्रिकटुत्रिफलाचित्रवटकट्फलसंयुतम् ।
चूर्णं मद्येन वा पीतं फलक्वाथेन वा पीतम् ॥
श्लेष्मगुल्मविनाशाय हितञ्चैतत् सुखावहम् ।
लोध्रञ्च कट्फलं विश्वा कुष्ठं चित्रकमेव च ॥
नागरं हिङ्गुसंयुक्तं चूर्णं मूत्रेण संयुतम् ।

श्लेष्मगुल्मविनाशाय शूलोदरविनाशनम् ॥
उग्रगन्धा च मरिचं क्षारचूर्णसमन्वितम् ।
पिबेन्मूत्रेण संयुक्तं श्लेष्मगुल्मविनाशनम् ॥”
इति श्लेष्मगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥
“शुण्ठी सौवर्चलं भार्गी वत्सकं यावशूकजम् ।
जीरे द्वे चाटरूषञ्च यवानी हिङ्गुसैन्धवम् ॥
आरग्वधेन संयुक्तं चूर्णं सघृतमेव च ।
वातश्लेष्मोद्भवे गुल्मे सुखमाशु प्रपद्यते ।
उग्रगन्धा फलत्रिकं देवदारुपुनर्नवा ॥
त्रिवृत्सौवर्च्चलोपेतं क्षारोदकसमन्वितम् ।
पीतं वातकफे गुल्मे शुभकारि परं मतम् ॥”
इति वातश्लेष्मगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥
इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥
“रूक्षकृष्णारुणशिरा तन्तुजालगवाचितः ।
गुल्मोऽष्टधा पृथक् दोषैः संसृष्टैर्निचयं गतः ॥
आर्त्तवस्य च दोषेण नारीणां जायतेऽष्टमः ।
ज्वरच्छर्द्यतिसाराद्यैर्वमनाद्यैश्च कर्म्मभिः ॥
कर्षितो वातलान्यत्ति शीतं वाम्बुबुभुक्षितः ।
यः पिबत्यनुचान्नानि लङ्घनं प्लवनादिकम् ॥
सेवते देहसंक्षोभिच्छर्दिं वा समुदीरयेत् ।
अनुदीर्णानुदीर्णान् वा वातादीन् विसृजति ॥
स्नेहस्वेदावनभ्यस्य शोधनं वा निषेवते ।
शुद्धो वाशु विदाहीनि भजते स्यन्दनानि वा ॥
वातोल्वणास्तस्य मलाः पृथक् क्रुद्धा द्विशोऽथवा ।
सर्व्वे वा रक्तयुक्ता वा महास्रोतोऽनुशायिनः ॥
ऊर्द्ध्वाधोमार्गमावृत्य कुर्व्वते शूलपूर्व्वकम् ।
स्पर्शोपलभ्यं गुल्माख्यमुत्प्लुतं ग्रन्थिरूपिणम् ॥
कर्षणात् कफविट्पित्तैर्मार्गस्यावरणेन वा ।
वायुः कृताश्रयः कोष्ठे रौक्ष्यात् काठिन्यमागतः ।
स्वतन्त्रः स्वाश्रये दुष्टः परतन्त्रः पराश्रये ॥
पिण्डितत्वादमूर्त्तोऽपि मूर्त्तत्वमिव संश्रितः ।
गुल्म इत्युच्यते वस्तिनाभिहृत्पार्श्व-संश्रयः ॥
वाताच्छन्याशिरःशूलं ज्वरप्लीहान्त्रकूजनम् ।
व्यथा सूच्येव विट्सङ्गः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं मुहुः ॥
स्तम्भो गात्रे मुखे शोषः कार्श्यं विषमवह्निता ।
रूक्षकृष्णत्वगादित्वं चलत्वादनिलस्य च ॥
अनिरूपित-संस्थान-स्थानवृद्धिक्षयव्यथः ।
पिपीलिकाव्याप्त इव गुल्मः स्फुरति तुद्यते ॥
पित्ताद्दाहोऽम्लको मूर्च्छा विड्भेदस्वेदतृड्-
ज्वराः ।
हारिद्रत्वं त्वगाद्येषु गुल्मश्च स्पर्शनासहः ॥
दूयते दीप्यते सोष्मा स्वस्थानं दहतीव च ।
कफात् स्तैमित्यमरुचिः सदनं शिशिरज्वरः ॥
पीनसालस्य-हृल्लास-कासशुक्लत्वगादिताः ।
गुल्मोऽवगाढ़ः कठिनो गुरुः सुप्तः स्थिरोऽल्प-
रुक् ॥
स्वदोषस्थानधामानः स्वे स्वे काले च रुक्कराः ।
प्रायस्त्रयस्तु द्वन्द्वोत्था गुल्माः संसृष्टलक्षणाः ॥
सर्व्वजस्तीव्ररुग्दाहः शीघ्रपाकी घनोन्नतः ।
सोऽसाध्यो रक्तगुल्मस्तु स्त्रिया एव प्रजायते ॥
ऋतौ वा नवसूता वा यदि वा योनिरोगिणी ।
सेवते वातलानि स्त्री क्रुद्धस्तस्याः समीरणः ॥
निरुणद्ध्यार्त्तवं योन्यां प्रतिमासमवस्थितम् ।
कुक्षिं करोति तद्गर्भ-लिङ्गमाविष्करोति च ॥
हृल्लास-दौहृदस्तन्य-दर्शनं क्षामतादिकम् ।
क्रमेण वायुसंसर्गात् पित्तयोनितया च तत् ॥
शोणितं कुरुते तस्या वातपित्तोत्थगुल्मजान् ।
रुक्स्तम्भदाहातिसारतृड्ज्वरादीनुपद्रवान् ॥
गर्भाशये च सुतरां शूलं दुष्टास्रगाश्रये ।
जन्याच्च स्रावदौर्गन्ध्यतोदस्पन्दनवेदनाः ॥
न चाङ्गैर्गर्भवद् गुल्मः स्फुरत्यपि तु शूलवान् ।
पिण्डीभूतः स एवास्याः कदाचित् स्पन्दते चिरात् ॥
न चास्या वर्द्धते कुक्षिर्गुल्म एव तु वर्द्धते ।
स दोषसंश्रयो गुल्मः सर्व्वो भवति तेन सः ॥”
इति वाभटे निदानस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
“रूक्षान्नपानैरतिसेवनैर्वा
शोकेन मिथ्या प्रतिकर्म्मणा वा ।
विचेष्टितैर्वा विषमातिमात्रैः
कोष्ठे प्रकोपं समुपैति वायुः ॥
कफञ्च पित्तञ्च स दूषयित्वा
प्रोद्धूय मार्गान् विनिबध्य ताभ्याम् ।
हृत्क्लोमपार्श्वोदरवस्तिशूलं
करोत्यधो याति न बद्धमार्गः ॥
पक्वाशये पित्तकफाशये वा
स्थितः स्वतन्त्रः परसंश्रयो वा ।
स्पर्शोपलभ्यः परिपिण्डितत्वात्
गुल्मो यथा दोषमुपैति नाम ॥
वस्तौ हि नाभ्यां हृदिपार्श्वयोर्वा
स्थानानि गुल्मस्य भवन्ति पञ्च ।
पञ्चात्मकस्य प्रभवन्तु तस्य
वक्ष्यामि लिङ्गानि चिकित्सितञ्च ॥
क्रियाक्रममतः सिद्धं गुल्मिनां गुल्मनाशनम् ।
प्रवक्ष्याम्यत ऊर्द्ध्वञ्च योगान् गुल्मनिवर्हणान् ॥
रूक्षव्यायामजं गुल्मं वातिकं तीव्रवेदनम् ।
बद्धविट् मारुतं स्नेहैरादितः समुपाचरेत् ॥
भोजनाभ्यञ्जनैः पानैर्निरूहैः सानुवासनैः ।
स्निग्धस्य भिषजा स्वेदः कर्त्तव्यो गुल्मशान्तये ॥
स्रोतसां मार्द्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुल्वणम् ।
भित्त्वा विबन्धं स्निग्धस्य स्वेदो गुल्ममपोहति ॥
स्नेहपानं मतं गुल्मे विशेषेणोर्द्ध्वनाभिजे ॥
हबुषाद्यं घृतम् ।
हबुषा व्योष पृथ्वीका चव्यचित्रकसैन्धवः ।
साजाजीपिप्पलीमूलैर्दीप्यकैर्विपचेद्घृतम् ॥
मातुलुङ्गदधिक्षीर-कोलमूलकदाड़िमैः ।
रसैस्तद्वातगुल्मघ्नं शूलानाहविमोक्षणम् ॥
योन्यर्शोग्रहणीदोषश्वासकासारुचिज्वरान् ।
वस्तिहृत्पार्श्वशूलञ्च घृतमेतद्व्यपोहति ॥”
इति हबुषाद्यं घृतम् ॥ * ॥
“तैलं प्रसन्ना गोमूत्रमारनालं यवाग्रजः ।
गुल्मजठरमानाहं पीतमेकत्र साधयेत् ॥”
इति तैलपञ्चकम् ॥ * ॥
“यथोक्तैः कोपनैर्दोषाः कुपिताः कोष्ठमागताः ।
जनयन्ति नृणां गुल्मं स पञ्चविध उच्यते ॥
पञ्च गुल्माश्रया नृणां पार्श्वहृन्नाभिवस्तयः ।
कुपितानिलमूलत्वाद्गूढ़मूलोदयादपि ॥
गुल्मवद्वा विशालत्वाद् गुल्म इत्यभिधीयते ।
स यस्मादात्मनिचयं गच्छत्यप्स्विव बुद्बुदः ।
अन्तःसरति यस्माच्च न पाकमुपयात्यतः ।
सदनं मन्दता वह्नेराटोपोऽन्त्रविकूजनम् ।
विण्मूत्रानिलसङ्गश्च सौहित्यासहता तथा ।
द्वेषोऽन्ने वायुरूर्द्ध्वञ्च पूर्व्वरूपेषु गुल्मिनाम् ।
हृत्कुक्षिशूलं मुखकण्ठशोषो
वायोर्निरोधो विषमाग्निता च ।
ते ते विकाराः पवनात्मकाश्च
भवन्ति गुल्मेऽनिलसम्भवे तु ॥
स्वेदज्वराहारविदाहदाहा-
स्तृष्णाङ्गरागः कटुवक्त्रता च ।
पित्तस्य लिङ्गान्यखिलानि यानि
पित्तात्मके तानि भवन्ति गुल्मे ॥
स्तैमित्यमन्नेऽरुचिरङ्गसाद-
श्छर्दिः प्रसेको मधुरास्यता च ।
कफस्य लिङ्गानि च यानि तानि
भवन्ति गुल्मे कफसम्भवे तु ॥
सर्व्वात्मकः सर्व्वविकारयुक्तः
सोऽसाध्य उक्तः क्षतजञ्च वक्ष्ये ।
“न स्पन्दते नोदरमेति वृद्धिं
भवन्ति लिङ्गानि च गर्भिणीनाम् ॥
तं गर्भकालातिगमे चिकित्स्य
मसृग्भवं गुल्ममुशन्ति तज्ज्ञाः ॥”
चिकित्सा यथा ॥
“वातगुल्मार्द्दितं स्निग्धं युक्तं स्नेहविरेचनैः ।
उपाचरेत् यथाकालं निरूहैः सानुवासनैः ।
पित्तगुल्मार्द्दितं स्निग्धं काकोल्यादिघृतेन तु ।
विरिक्तं मधुरैर्योगैर्निरूहैः समुपाचरेत् ॥
श्लेष्मगुल्मार्द्दितं स्निग्धं पिप्पल्यादिघृतेन तु ।
तीक्ष्णैर्विरिक्तं तद्रूपैर्निरूहैः समुपाचरेत् ।
सन्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ।
पित्तवद्रक्तगुल्मिन्या नार्य्याः कार्य्यः क्रियाविधि
विशेषमपरञ्चास्याः शृणु रक्तविभेदनम् ।
पलाश-भस्मतोयेन सिद्धं सर्पिः प्रयोजयेत् ।
दद्यादुत्तरवस्तिञ्च पिप्पल्यादिघृतेन तु ।
उष्णैर्वा भेदयेद्भिन्ने विधिरासृग्दरोदितः ।
आनूपौदकमांसानी वसातैलं घृतं दधि ।
विपक्वमेकतः शस्तं वातगुल्मेऽनुवासनम् ।
जाङ्गलैकशफानान्तु वसा सर्पिश्च पैत्तिके ।
तैलं जाङ्गलमाव्जान एवं गुल्मे कफोत्थिते ।
धात्रीफलानां स्वरसे षड़ङ्गं विपचेद्घृतम् ।
शर्करा सैन्धवोपेतं तद्धितं वातगुल्मिने ।
चित्रकव्योषसिन्धूत्थ पृथ्वीका चव्यदाड़िमैः ।
दीप्यकग्रन्थिकाजाजी हबुषा धान्यकैः समैः
दध्यारनालबदर-मूलकस्वरसैर्घृतम् ।
तत् पिबेद्वातगुल्मार्त्तिदौर्व्बल्याटोपशूलनुत् ।
विड़दाड़िमसिन्धूत्थ-हुतभुग्व्योषजीरकैः ।
हिङ्गुसौवर्च्चलक्षार-वृक्षाम्लाम्लवेतसैः ।
बीजपूररसोपेतं सर्पिर्दधिचतुर्गुणम् ।
साधितं दाधिकं नाम गुल्मघ्नं प्लीहशूलजित्

सोमस्वरसे सर्पिः पञ्चमूलरसान्वितम् ।
सुरारनालदध्यम्ल-मूलकस्वरसैः सह ॥
क्षोष-दाडिमहृद्याम्लयवानीचव्यसैन्धवैः ।
हिङ्ग्वम्लवेतसाजाजीदीप्यकैश्च समांशिकैः ॥
सद्वङ्गुल्मग्रहण्यर्शःश्वासोन्मादक्षयज्वरान् ।
कासापस्मारमन्दाग्नि-प्लीहशूलानिलान् जयेत् ॥
दशमूलकषाये तु जीवनीयैः पचेद्घृतम् ।
न्यग्रोधादिगणे वापि गणे वाप्युत्पलादिके ॥
रक्तपित्तोत्थितं घ्नन्ति घृतान्येतान्यसंशयम् ।
आरग्वधादौ विपचेद्दीपनीययुतं घृतम् ॥
सारवर्गे पचेच्चान्यत् पचेन्मूत्रगणेऽपरम् ।
घ्नन्ति गुल्मं कफोद्भूतं घृतान्येतान्यसंशयम् ॥
यथा दोषोच्छ्रयश्चापि चिकित्सेत् सान्निपातिकम् ।
षट्पलं हिङ्ग्वादिकं वापि घृतं वा प्लीहनाशनम् ॥
पिबेद्गुल्मापहं काले सर्पिस्त्र्यूषणकमेव वा ।
तिलेक्षुरकपालाशसार्षपं यवनालजम् ॥
भस्म मूलकजञ्चापि गोजाविखरहस्तिनाम् ।
मूत्रेण महिषीणाञ्च पालिकैश्चावचूर्णितैः ॥
कुष्ठ-सैन्धवयष्ट्याह्व-नागरक्रिमिघातिभिः ।
नागमोदैश्च दशभिः सामुद्राच्च पलैर्युतम् ॥
अयःपात्रेऽग्निनाल्पेन पक्त्वा लेह्यमथोद्धरेत् ।
तस्य मात्रां पिबेद्दध्ना सुरया सर्पिषापि वा ॥
धान्याम्लेनोष्णतोयेन कौलत्थेन रसेन वा ।
गुल्मं वातविकारांश्च क्षारोऽयं हन्त्यसंशयम् ॥"
पीतं सुखाम्बुना वापि स्वर्ज्जिका कुष्ठसैन्धवम् ।
वर्षाभूशतनीचक्ष च वर्षाभूहतीद्वयम् ।
चित्रकञ्च जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषितम् ॥
मागधी चित्रकक्षौद्रलिप्ते कुम्भे निधापयेत् ।
मधुनः प्रस्थमावाप्य पथ्याचूर्णार्द्धसंयुतम् ॥
तुषोषितं दशाहन्तु जीर्णभक्तः पिबन्नरः ।
अरिष्टोऽयं जयेद्गुल्ममविपाकमरोचकम् ॥
सम्भूते शोणितस्यन्दे दाहपाकरुगन्विते ।
गुल्मे रक्तं जलौकोभिः शिरामोक्षेण वा हरेत् ॥
सुखोष्णा जाङ्गलरसाः सुस्निग्धा व्यक्तसैन्धवाः ।
कटुत्रिकसमायुक्ता हिताः पाने च गुल्मिनाम् ॥
पेया वातहरैः सिद्धाः कौलत्थाः संस्कृता रसाः ।
खलाः सपञ्चमूलाश्च गुल्मिनां भोजने हिताः ॥
बद्धवर्चोऽनिलानान्तु सार्द्रकं क्षीरमिष्यते ।
कुम्भीपिण्डेष्टकास्वेदान् कारयेत् कुशलो भिषक् ॥
गुल्मिनः सर्व्व एवोक्ता दुर्व्विरेच्यतमा भृशम् ।
अतस्तेनांस्तु सुस्निग्धान् स्रंसनेनोपपादयेत् ॥
विलेपनाभ्यञ्जनानि तथा सन्दहनानि च ।
उपनाहाश्च कर्त्तव्याः सुखोष्णाः साल्वणादयः ।
उदरोक्तानि सर्पींषि चूर्णवर्त्तिक्रियास्तथा ॥
लवणानि च योग्यानि यान्युक्तान्युदरामये ।
वातवर्च्चोनिरोधे तु सामुद्रार्द्रकसर्षपैः ॥
कृत्वा पायौ विधातव्या वर्त्तयो मरिचोत्तराः ।
दन्ती चित्रकमूलैश्च तथा वातहरैश्च च ॥
कुर्य्यादरिष्टान् सर्व्वांश्च सूत्रस्थाने यथेरितान् ।
खादेद्वाप्यसुरान् भृष्टान् पूतिकञ्चपटोलजान् ॥
कर्ष्वं वातमशुष्यञ्च गुल्मिनं न निरूहयेत् ।

पिबेच्चित्रकनागरं वा सगुड़ां वा हरीतकीम् ॥
गुग्गुलुं त्रिवृतां दन्तीं द्रवन्तीं सैन्धवं वचाम् ।
मूत्रमद्य-पयोद्राक्षा-रसैर्वीक्ष्य बलाबलम् ॥
एवं पीलूनि पिष्टानि पिबेत् सलवणानि तु ।
पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकसैन्धवैः ॥
युक्ता हन्ति सुरागुल्मं ग्रीष्मे काले प्रयोजिता ।
बद्धविण्मारुतो गुल्मी भुञ्जीत पयसा यवान् ॥
कुल्माषान् वा बहुस्नेहान् भक्षयेल्लवणोत्तरान् ॥"
इत्युत्तरतन्त्रे द्वाचत्वारिंशत्तमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥) सेनासंख्याविशेषः । (यथा, महाभारते । १।२।१९-२० ।
"एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः ।
त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥
पत्तिन्तु त्रिगुणामेतामाहुः सेनामुखं बुधाः ।
त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥")
अस्यार्थविवृतिर्यथा,—
अत्र गजा नव, रथा नव, अश्वाः सप्तविंशतिः पदातयः पञ्चचत्वारिंशत्, समुदायेन नवतिः ॥ प्लीहा । अप्रकाण्डवृक्षः । तत्पर्य्यायः । स्तम्बः २ इत्यमरः । २ । ४ । ६ ॥ "अविद्यमानप्रकाण्डस्तनुप्रकाण्डो वा बहुपत्रवान् मल्लीझिण्टीनलकमलवंशवीरणादिः मूलादारभ्य पूर्व्वभागः प्रकाण्डः ।" इति भरतः ॥ (यथा, मनुः । १।४८ ।
"गुच्छगुल्मन्तु विविधं तथैव तृणजातयः ।"
"यत्र लतासमूहा भवन्ति न च प्रकाण्डानि ते गुच्छा मल्लिकादयः, गुल्मा एकमूलाः सङ्घातजाताः ।" इति टीकाकृत् कुल्लूकभट्टः ॥) घट्टभेदः । सैन्यरक्षणम् । इति मेदिनी । मे । ११ ॥ (रक्षिपुरुषसमूहः । यथा, मनुः । ७ । ११४ ।
"द्वयोस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम् ।"
गुल्मं रक्षिपुरुषसमूहमित्यस्य टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ सैन्यैकदेशः । यथा, तत्रैव । ७ । १९० ।
"गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान् कृतसंज्ञान् समन्ततः ।"
गुल्मान् सैन्यैकदेशानिति टीकाकृत् कुल्लूकभट्टः ॥)

गुल्मकेतुः, पुं, (गुल्मानां केतुर्ध्वज इव । गुल्मः केतुर्यस्येति वा । अत्र तु केतुर्लिङ्गं ज्ञापनमित्यर्थः ।) अम्लवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुल्ममूलं, क्ली, (गुल्मवन्मूलमस्य ।) आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुल्मवल्ली, स्त्री, (गुल्माढ्या वल्ली यस्याः ।) सोमलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सोमलताशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

गुल्मशूलः, पुं, (गुल्मात्मकं गुल्मजनकं वा शूलमत्र ।) रोगविशेषः । तस्यौषधं यथा,—
"नारी पुष्पदिने पीत्वा गोक्षीरेणोपवासतः ।
श्वेतार्कस्य तु वै मूलं तस्यास्तद्गुल्मशूलनुत् ॥"
इति गारुड़े १९३ अध्यायः ॥

गुल्मिनी, स्त्री, (गुल्मोऽस्त्यस्या इति । "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः । ततः ङीप् ।) विस्तृता लता । तत्पर्य्यायः । वीरुत् २ उलुपः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ९ ॥ वीरुधा ४ अवरुत् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

गुल्मी, स्त्री, (गुल्माकारो विद्यतेऽस्या इति । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् ततो ङीष् ।) आमलकी । एला । वनी । वस्त्रवेश्म । इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ हेमचन्द्रश्च ॥ गन्धमस्तीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गुड़काञ्जोली इति भाषा ॥ (गुल्मः गुल्मनामको रोगोऽस्त्यस्य इति । गुल्म + इनिः ।) गुल्मरोगयुक्ते त्रि ॥ (यथा, अत्रैव वृतपनसशब्दगुणव्याख्याने भावप्रकाशः ।
"विशेषात् पनसं वर्ज्ज्यं गुल्मिभिर्मन्दवह्निभिः ॥)

गुल्यः, पुं, (गुड़मिव माधुर्य्यमर्हतीति । गुड़ + यत् । ततो ड़स्य लत्वम् ।) मधुरः । स्वादुः । इति हेमचन्द्रः । ६ । २४ ॥

गुवाकः, पुं, (गुवति मलवत् कायसुत्सृजतीति । गु + "पिणाकादयश्च ।" उणां । ४ । १५ । इति आकः तुदादित्वाद्गुणाभावः । निपातनात् दीर्घोऽपि दृश्यते ।) वृक्षविशेषः । गुया सुपारि इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । घोण्टा २ पूगः ३ क्रमुकः ४ खपुरः ५ । इत्यमरः । २।४।१३९ ॥ गूवाकः ६ । इति तट्टीका ॥ पूगवृक्षः ७ दीर्घपादपः ८ वल्कतरुः ९ दृढ़वल्क १० चिक्कणः ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पूगी १२ । इति भावप्रकाशः ॥ सुरञ्जनः १३ गोपदलः १४ राजतालः १५ छटाफलः १६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥ अस्य फलस्य पर्य्यायः । क्रमुकफलम् १ पूगम् २ चिक्कणी ३ चिक्का ४ चिक्कणम् ५ श्लक्ष्णकम् ६ उद्वेगम् ७ पूगफलम् ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पूगीफलम् ९ । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ अस्य मस्तिष्कस्य गुणाः । स्वादुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । बलप्राणशुक्रवृद्धिभेदमदकारित्वम् । मूत्ररोगनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ अस्य निर्य्यासस्य गुणाः । हिमत्वम् । मोहनत्वम् । गुरुत्वम् । विपाके उष्णत्वम् । सारत्वम् । साम्लत्वम् । वातघ्नत्वम् । पित्तलत्वञ्च ॥ * ॥ अस्य फलगुणाः सम्मोहकारित्वम् । कषायत्वम् । स्वादुत्वम् । रेचनत्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् । रुच्यत्वम् । वक्त्रक्लेदमलापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ गुरुत्वम् । रूक्षत्वम् । कफपित्तकारित्वम् । दीपनत्वञ्च ॥ * ॥ आर्द्रस्य तस्य गुणाः । गुरुत्वम् । अभिष्यन्दित्वम् । अग्निदृष्टिहरत्वञ्च ॥ * ॥ स्विन्नस्य तस्य गुणाः । दोषत्रयच्छेदित्वम् । दृढ़मध्यं तदुत्तमम् । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ आमपूगस्य गुणाः । कषायत्वम् । मुखमलरक्तामश्लेष्मपित्तोदराध्माननाशित्वम् । कण्ठशुद्धिकारित्वम् । सारकत्वञ्च ॥ * ॥ शुष्कस्य तस्य गुणाः । कण्ठामयघ्नत्वम् । रुचिकरत्वम् । पाचनत्वम् । रेचनत्वञ्च ॥ * ॥ तत् ताम्बूलेनोनमयुतञ्च चेत् झटिति पाण्डुवातशोषकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ तत्पीतगुणाः । तस्यादिपीतं विषतुल्यम् । द्वितीयपीतं भेदकं दुर्जरञ्च । तृतीयपीतं पानोपयुक्तं सुधातुल्यं रसायनञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (ताम्बूलेन विना केवलं गुवाकभक्षणाकाङ्क्षा-

लव्यावाप्तिस्तन्मोचनार्थं गङ्गादर्शनरूपप्राय-
श्चित्तमप्युक्तम् । यथा,—
"ताम्बूलं न मुखे दत्त्वा गुवाकं भक्षयेद् यदि ।
तावच्चाण्डालतां याति यावद् गङ्गाम्न दर्शनम् ॥")
गुह, ऊ न संवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-
उभ-सकं-वेट् ।) ऊदी । ऊ, अगूहीत् अघु-
क्षत् । न, गूहति गूहते । गुहो गोऽन्हरिति
दीर्घः । इति दुर्गादासः ॥
गुहः, पुं, (गूहति रक्षति पालयतीत्यर्थः देव-
सेनाम् । गुह+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।"
३।१।१३५। इति कः । नामनिरुक्तौ तु गुहा
आवासत्वेनास्त्यस्येति अच् । एतयोर्व्युत्पत्ति-
द्वययोरेव क्रमान्वयेनोदाहरणे द्रष्टव्ये । यथा,
महाभारते । ३ । २२८ अध्याये ।
"वदस्तु तं ततः प्राहुर्गुहं गुणवतांवरम् ।"
इत्युपक्रम्य ।
"अथैनमभ्ययुः सर्वा देवसेनाश्च सङ्घशः ।
अस्माकं त्वं पतिरिति ब्रुवाणाः सर्व्वतो दिशः ॥"
इत्यन्तेन महात्मा कार्त्तिकेयः सेनापत्यार्थं देवैः
प्रार्थितः । ततो नामनिरुक्तिः । यथा, महा-
भारते । १३ । ८५ । ८०—८३ ।
"दिव्यं शरवणं प्राप्य ववृधेऽद्भुतदर्शनः ।
ददृशुः कृत्तिकास्तन्तु बालार्कसदृशद्युतिम् ॥
स्कन्नत्वात् स्कन्दताञ्चापि गुहावासाद्गुहोऽभवत् ॥")
कार्त्तिकेयः । इत्यमरः । १ । १ । ४२ ॥ घोटकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ श्रीरामसखः । स तु
शृङ्गवेरपुरवासी निषादाधिपतिः । (यथा, रामा-
यणे । २ । ५० । ३३ ।
"तत्र राजा गुहो नाम रामस्यात्मसमः सखा ।
निषादजात्यो बलवान् स्थपतिश्चेति विश्रुतः ॥"
गूहति संवृणोति स्वरूपादीनि मायया इति ।
गुह+कः ।) विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ ।
१४९ । ५४ ।
"करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः ॥"
महादेवः । यथा, महाभारते । १३।१७।६० ।
"बालरूपी गुहावासी गुहो माली तरङ्गवित् ॥")
कायस्थानां पद्धतिविशेषः ॥ (यथा, कायस्थ-
कुलदीपिकायाम् ।
"अयं गुहकुलोद्भवो दशरथाभिधानो महान्
कुलाम्बुजमधुव्रतो विविधपुण्यपुञ्जान्वितः ॥")
गुहषष्ठी, स्त्री, (गुहस्य कार्त्तिकेयस्य प्रिया या
षष्ठी तस्य जन्मतिथित्वात्तथात्वम् ।) मार्ग-
शीर्षमासीयशुक्लषष्ठी । यथा, भविष्ये ।
"येयं मार्गशिरे मासि षष्ठी भरतसत्तम ! ।
पुण्या पापहरा धन्या शिवा शान्ता गुहप्रिया ॥"
शुक्लेयं गुहषष्ठी । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
गुहा, स्त्री (गुह+कः टाप् च ।) सिंहपुच्छी-
लता । गर्त्तः । पर्व्वतादेर्गह्वरम् । इति मेदिनी ।
हे । ४ । (यथा, रामायणे । १ । १ । ७० ।
"किष्किन्धां रामसुग्रीवौ जग्मतुश्चौ गुहां
तदा ॥")
गृहस्य पर्य्यायः । विलम् २ शिलासन्धिः ३ देव-
खातम् ४ गह्वरम् ५ । शालपर्णीरक्षः ६ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (हृदयम् । यथा, शतपथ-
ब्राह्मणे । ११ । २ । ६ । ५ ।
"तस्मादिदं गुहाहृदयम् ॥" गूढ़ा आत्मज्ञान-
ज्ञेयपदार्थाः अस्यां गूहतेऽस्यामात्मा इति वा ।
गुह+भिदादित्वादधिकरणे अङ् टाप् च ।
बुद्धिः । यथा, श्वेताश्वतरोपनिषदि ।
"अणोरणीयान् महतो महीयान्
आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ॥")
गुहाशयः, पुं, (गुहासु गिरिगह्वरादिषु शेते
अवतिष्ठते इति । शीङ् ल शयने+"अधिकरणे
शेतेः ।" ३ । २ । १५ । इति अच् ।) व्याघ्रः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुहाशायित्वादेवास्य
तथात्वम् । यथा, भावप्रकाशे ।
"सिंहव्याघ्रवृका ऋक्षतरक्षुद्वीपिनस्तथा ।
बभ्रुजम्बुकमार्ज्जारा इत्याद्याः स्युर्गुहाशयाः ॥"
गुहायां हृदये बुद्धौ वा शेते विराजते इत्यर्थः ।)
विष्णुः । (यथा, श्वेताश्वतरोपनिषदि । "सर्व्व-
भूतगुहाशयः ।" यथा च । [शयः ।
"तावत् स भगवान् साक्षात् योगाधीशो गुहा-
अन्तर्दधे ऋषेः सद्यो यथेहानीशनिर्म्मिता ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥
(प्राणाः । यथा, मुण्डकोपनिषदि । २ । १ । ८ ।
"सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा
गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ।"
गुहाशायिनि त्रि ॥)
गुहिनं, क्ली, (गूहते तृणादिभिराच्छन्नं भवतीति ।
गूहतेऽस्मिन्निति वा । गुह+बाहुलकात् इनन् ।)
वनम् । इति शब्दरत्नावली ॥
गुहिलं, क्ली, (गूहते पादपादिभिराच्छन्नं भव-
तीति । गुह+"गुपादिभ्यः कित् ।" उणा ।
१ । ५६ । इति इलच् । गुणनिषेधार्थं किच्च ।)
वनम् । इत्युणादिकोषः ॥
गुहेरः, पुं, (गूहते लौहादेर्मलादिकं विलोपयन्
खड्गाद्याकारेणापादयतीति । धातूनामनेका-
र्थत्वात्तथात्वमित्यवधेयम् । गुह+"मुलेरादयः ।"
उणा । १ । ६१ । इति निपातनादेरक्प्रत्ययः ।)
लौहकारः । इत्युणादिकोषः ॥ (गूहते रक्ष-
तीति ।) गोप्ता । इति संक्षिप्तसारे उणादि-
वृत्तिः ॥
गुह्यं, क्ली, (गुहां गोपनं अर्हति वस्त्राद्यभ्यन्तर-
स्थानं लब्धुमर्हतीति यावत् । गुहा+"तद-
र्हति ।" ५ । १ । ६३ । इति यत् । गुह+कर्म्मणि
क्यप्विधिके ।) उपस्थः । स तु भगं लिङ्गञ्च ।
(भगार्थे यदुक्तम् ।
"कामार्त्तः पुरुषो यत्र चुम्बयेद् गुह्यमादृतः ॥")
रहस्ये त्रि । इत्यमरः । ३ । ३ । १५३ ॥ गोप्यम् ।
तत्पर्य्यायः । विविक्तः २ विजनः ३ छन्नः ४
निःशलाकः ५ रहः ६ उपांशु ७ गूढ़म् ८
उपह्वरम् ९ । इति जटाधरः ॥ (यथा, भग-
वद्गीतायाम् । ९ । २ ।
"राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ॥"
तथा च, देवीभागवते । १ । ३ । ३७ ।
"पुराणगुह्यं सकलं समेतं
गुरोः प्रसादात् करुणानिधेश्च ॥")
गुह्यः, पुं, (गुहां सरस्यादेर्गर्भमर्हतीति । गुहा-
"दण्डादिभ्यो यत् ।" ५ । १ । ६६ । इति यत् ।)
कमठः । दम्भः । इति मेदिनी ॥ ये । ११
(गुह्यितुमर्हतीति योग्यो भवति उपनिषद्
त्वात् यद्वा गुहायां बुद्धौ हृदयाकाशे
मर्हति ध्यानायार्हतीति यावत् ।) विष्णुः ।
इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितः ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । १४९ । ७१ ।
"गुह्यो गभीरो गहनो गुप्तश्चक्रगदाधरः ।"
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ ।
"यज्ञः पादभुजो गुह्यः प्रकाशो जङ्गमस्तथा ।
गुह्यानि गूहति गुणान् प्रकटीकरोतीति । गु
शालिप्रभावान्वितजीवविशेषः । यथा, ऋग्वे
७ । १०३ । ८ ।
"अध्वर्य्यवो घर्म्मिणः सिष्विदाना
आविर्भवन्ति गुह्या न केचित् ॥"
उपदेवताविशेषः । यथा, महाभारते । ३
३ । ४३ ।
"गुह्याः पितृगणाः सप्त ये दिव्या ये च मानुषाः
स्त्रियां टाप् । गायत्रीस्वरूपा देवी । य
देवीभागवते । १२ । ६ । ४२ ।
"गुह्या गुणवती गुह्या गोप्तव्या गुणदायिनी ।
गोपनीये त्रि । यथा, मनुः । ११ । २६५ ।
"सगुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो यस्तं वेद स वेदवित्
"प्रणवाख्यो गुह्यो गोपनीयः ।" इति कुल्लूक-
भट्टः ॥)
गुह्यकः, पुं, (गूहति निधिं धनविशेषं रक्षतीति ।
गुह+ण्वुल् । पृषोदरादित्वाद्यागमे साधु ।)
देवयोनिविशेषः । स तु कुवेरानुचरः । नि
रक्षको माणिभद्रादियक्षभेदः । इत्यमरभरतः ॥
(कार्य्योत्पत्त्यादिभिस्तैरेव तु बहुधोदाहृतं
तथाच वाङ्गिनोक्तम् ।
"निधिं रक्षन्ति ये यक्षास्ते स्युर्गुह्यकसंज्ञकाः ।
गुह्यं कुत्सितं कायति शब्दायते प्रकाश
वा । कै+कः । यद्वा गुह्यं गोप्यं कं सुखं य
"शंसिदुहिगुहिभ्योवेति" काशिकोक्तेः क्यप्
यद्वा गुह्यात् सृष्टिं चिकीर्षोः परमब्रह्मणः
गुह्यदेशात् कायति आविर्भवतीति । य
ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे । ५ । ६० ।
"आविर्बभूव कृष्णस्य गुह्यदेशात्ततः परम् ।
पिङ्गलश्च पुमानेकः पिङ्गलैश्च गणैः सह ।
आविर्भूता यतो गुह्यात् तेन ते गुह्यकाः स्मृताः
यथा, महाभारते । ३ । ३ । १० ।
"तव दिव्यं रथं यान्तमनुयान्ति वरार्थिनः ।
सिद्धचारणगन्धर्व्वा यक्षगुह्यकपन्नगाः ॥")
तस्य लोकः पिशाचलोकादूर्द्ध्वं गन्धर्व्वलोकात्
येन येन कर्म्मणा एतल्लोकप्राप्तिर्भवति
"ततो गच्छन्ददर्शाग्रे वृक्षपुष्पजनैर्वृतम् ।
पिच्छिलैः स्थूलवक्त्रैश्च घनगम्भीरनिस्वनैः ।

तोकैरध्युषितं लोकं श्यामलाङ्गैश्च लोमशैः ।
कौ कथयतं केऽमी को लोकः पुण्यतः कृतः ॥
शशाबूचतुः ।
गुह्यकानामयं लोकस्तेते वै गुह्यकाः स्मृताः ।
धार्येणोपार्ज्य वित्तानि गूहयन्ति च ये भुवि ॥
मार्गेण धनाढ्याश्च शूद्रप्रायाः कुटुम्बिनः ।
विभज्य च भोक्तारः क्रोधासूयाविवर्ज्जिताः ॥
तिथिं नैव वारञ्च संक्रान्त्यादि न पर्व्व च ।
धर्म्मञ्च न धर्मञ्च विदन्त्येते सदासुखाः ॥
कमेव हि जानन्ति कुलपूज्यो हि यो द्विजः ।
ते गाः संप्रयच्छन्ति मन्यन्ते तच्च स्फुटम् ॥
द्विभागो ह्यत्रापि तेन पुण्येन गुह्यकाः ।
भुञ्जते स्वर्गसौख्यानि देववत्समकुतोभयाः ॥”
ति काशीखण्डे शिवशर्म्मणो वैकुण्ठलोकगमने
गुह्यकसंवादः ॥ (पक्वान्नविशेषः । तस्य
पाकप्रकारो यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतपाक-
शास्त्रे ।
समितां सर्पिषा भृष्टां सितादाक्षादिसम्भृताम् ।
ला लवङ्गकर्पूरमरीचपरिवासिताम् ॥
न्यान्यसमितालम्बपुटे वेष्ट्य घृते पचेत् ।
नः खण्डे न्यसेत् पक्वं गुह्यकोऽयमुदाहृतः ॥”
स्य गुणाश्चैव । यथा,—
गुह्यको बृंहणो वृष्यो हृद्यः पित्तानिलापहः ।
गुरोऽतिगुरुः पाके किञ्चित् सन्धानकृत् सरः ॥”)
केश्वरः, पुं, (गुह्यकानामीश्वरः प्रभुरधिपति-
रित्यर्थः ।) कुवेरः । इत्यमरः । १ । १ । ७१ ॥
यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे । ५ । ६१ ।
यः पुमान् स कुवेरश्च धनेशो गुह्यकेश्वरः ॥”)
गुहः, पुं, (गुह्यः गोप्यः हृदयाभ्यन्तवर्त्ती
अन्तर्यामिस्वरूपो गुरुः ।) शिवः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
दीपकः, पुं, (गुह्येन गुह्यस्थज्योतिषा दीप-
ति प्रकाशयतीति । स्वयं गुह्यः सन् दीपय-
तीत्येके । दीप् + ण्वुल् ।) खद्योतः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
निष्यन्दः, पुं, (गुह्यात् गुह्यदेशात् उपस्थ-
देशादित्यर्थः निष्यन्यते निर्गम्यते इति ।)
मूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुष्पः, पुं, (गुह्यानि अदृश्यानि पुष्पाणि अस्य
ति ।) अश्वत्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
बीजः, पुं, (गुह्यमदृश्यं बीजमस्य ।) भू-
तृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
भाषितं, क्ली, (गुह्यं रहस्यं भाषितम् ।)
मन्त्रः । इति जटाधरः ॥ गुप्तवाक्यञ्च ॥
गू शि विट्त्सर्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-
दि-सकं-अनिट् ।) क्ली, गूनः । शि, गुवति
गुवीत् । विट्त्सर्गो विड्दनम् । इति दुर्गादासः ॥
, गुः । विष्ठा । गुधातोः कर्म्मणि क्विप्प्रत्य-
निष्पन्नः ॥ (गच्छत्यपानेन देहात् । गम् +
। मलोप इत्येके ॥)
क्ली, (गुह + भावे क्तः ।) रहः । गुह्यम् ।
ति मदिनी । ढे । १ ॥

गूढः, त्रि, (गुह + कर्म्मणि क्तः ।) संवृतः । गुप्तः ।
इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् ।११।८८
“शक्तिरस्त्यैश्वरी काचित् सर्व्ववस्तुनियामिका ।
आनन्दमयमारभ्य गूढा सर्व्वेषु वस्तुषु ॥”)
गूढजः, पुं, (गूढात् गुप्तभावादित्यर्थः गूढे गुप्तस्थाने
वा जायते इति । गूढः सन् जायते इत्येके ।
गूढ + जन् + डः ।) गूढोत्पन्नपुत्रः । इति मिता-
क्षरा ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १३२ ।
“गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतो मतः ।
कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥”)
गूढनीड़ः, पुं, (गूढः गोपनस्थलस्थः गूढे गुप्तस्थाने
वा नीड़ः कुलायोऽस्य ।) खञ्जनपक्षी । इति
शब्दमाला ॥
गूढ़पत्रः, पुं, (गूढः समाच्छन्नः पत्रैव योऽसौ ।
गूढं पत्रमस्येति केचित् ।) करीरवृक्षः ।
अङ्कोठवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढ़पथः, पुं, (गूढः पन्था गतिर्यस्य समासनिष्पन्न-
त्वादच् ।) अन्तःकरणम् । इति हेमचन्द्रः ।६।५॥
गुप्तपथश्च ॥
गूढ़पात्, [द्] पुं, (गूढं पादयति । पद गतौ +
णिजन्तात् क्विप् । यद्वा गूढाः पादा अस्य पृषो-
दरादित्वादलोपे साधुः ।) सर्पः । इत्य-
मरः । १ । ८ । ७ ॥
गूढ़पादः, पुं, (गूढाः संवृताः पादा अस्य ।) सर्पः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
(“पादानामपि विज्ञेये द्वे शते द्वे च विंशती ।”
इत्यागमः ।
आच्छादितपादे त्रि । यथा, महाभारते ।
“सन्तोषास्तलप्रस्य विश्वैश्वर्य्यं करस्थितम् ।
उपानद्गूढपादस्य सर्व्वा चर्म्मावृतेव भूः ॥”)
गूढ़पुरुषः, पुं, (गूढः गुप्तः पुरुषः छद्मवेशी राज-
प्रेरितो जनः इत्यर्थः ।) चरः । इत्यमरः ।२।८।१३॥
गूढ़पुष्पकः, पुं, (गूढः समावृत इव पुष्पैर्योऽसौ
इत्यर्थे कन् । गूढानि संवृतानि पुष्पाण्यस्य
इत्येके ।) वकुलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढ़फलः, पुं, (गूढः संवृतप्रायः फलैर्योऽसौ । गूढं
यथा स्यात् तथा फलतीत्येके ।) वदरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
गूढ़मार्गः, पुं, (गूढः प्रच्छन्नः मार्गः ।) भुवो-
ऽन्तरमार्गः । सुड़ङ्ग इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः ।
सुरङ्गा २ सन्धिला ३ । इति हेमचन्द्रः । ४।५१॥
गूढ़मैथुनः, पुं, (गूढं अन्यैरदृश्यं मैथुनं यस्य ।)
काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गूढ़वर्च्चाः, [स्] पुं, (गूढं वर्च्चोऽस्य ।) भेकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गूढ़वल्लिका, क्ली, (गूढा वल्लिका वल्ली यस्य ।)
अङ्कोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढ़साक्षी, [न्] त्रि, (गूढः प्रच्छन्नः सन् यः
अर्थिना प्रत्यर्थिवाक्यं श्रावितः ताड़शः साक्षी ।)
योऽर्थिना गूढतया प्रत्यर्थिवचनं श्रावितः सः ।
फरियादी गोपने राखिया आसामीर कथा
याहाके शुनाइयाछे सेइ साक्षी इति भाषा ॥

तथा च नारदः ।
“अर्थिना स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम् ।
यः श्राव्यते तदा गूढो गूढसाक्षी स उच्यते ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
गूढ़ाङ्गः, पुं, (गूढानि अङ्गानि यस्य इच्छा-
मात्रेणैवाङ्गानि अन्तःप्रवेशयति इति तात्-
पर्य्यार्थः ।) कच्छपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढ़ाङ्घ्रिः, पुं, (गूढः संवृतः शल्कैर्नाड़्यतोऽङ्घ्रि-
श्चरणोऽस्य ।) सर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढ़ोत्पन्नः, पुं, (गूढं अन्यैरविज्ञातं यथा स्यात्
तथा उत्पन्नो जातः ।) द्वादशविधपुत्रमध्ये
पुत्रविशेषः । यथा, मनुः । ९ । १७० ।
“उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।
स गृहे गूढ़ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ॥”
अस्यार्थः । “यस्य गृहेऽवस्थितायां भार्य्यायां पुत्र
उत्पद्यते सजातीयोऽयं भवतीति ज्ञानेऽपि
कस्मात् पुरुषविशेषाज्जातोऽसाविति न ज्ञायते
स गृहे अप्रकाशमुत्पन्नस्तस्य पुत्रः स्यात् यदी-
यायां भार्य्यायां जातः ।” इति कुल्लूकभट्टः ॥
(अयं हि बन्धुदायहारी । यथाह मनुः । ९।१५९ ।
“औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥”)
गूथं, क्ली पुं, (गवते शब्दायते गुवति पुरीषमुत्-
सृजतीति वा । गुड शब्दे गुशि विट्सर्गे वा
+ “तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः ।” उणा । २ । १२ ।
इति थक् दीर्घश्च ।) विष्ठा । इत्यमरः । २ ।
६ । ६८ ॥ गु इति भाषा । (शरीरादिमलेऽपि
कर्णगूथादिशब्ददर्शनात् ॥)
गूथलक्तः, पुं, (गूथे विष्ठायां रक्तः अनुरक्त आसक्त
इत्यर्थः । ततो रस्य लत्वम् ।) पक्षिविशेषः ।
गुये शालिक् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शर-
मल्लः २ क्षुद्रचूड़ः ३ सारिकः ४ । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
गूनः, त्रि, (गूयते पुरीषमुत्सृज्यते स्म इति ।
गु शि विट्त्सर्गे + क्तः । “दुग्वोर्दीर्घश्चेति ।”
नत्वं दीर्घश्च ।) कृतपुरीषोत्सर्गः । तत्पर्य्यायः ।
हन्नः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥
गूर, ङ क उद्यमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
आत्म-सकं सेट् ।) दीर्घी । ङ क, भयेषु गो
गूरयते मद्योरगः । इति दुर्गादासः ॥ (तथा
च कविरहस्ये । ५१ ।
“भयेषु गोदृगूरयतेऽत्यमाहवे-
ऽप्युक्तोऽपि यो गोदृगुरते स्वधर्म्मवित् ॥”)
गूर, ई य ङ वधे । गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
(दिवा-आत्मं-सकं-सेट् ।) दीर्घी । तथा च ।
“दीपिपूरिजनिगादिधूरयः
काशिवाशिपदिमूरितूरयः ।
घूरिजूरिशिदिविद्यतिः क्लिशि-
श्चरिशुध्यतिमनी दिवादिषु ॥
इति रथोद्धतायां चक्रेश्वरः ।” इति दुर्गादासः ॥
गूरणं, क्ली, (गूर क ङ उद्यमे + भावे ल्युट् ।)
उद्यमः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।३।२।११॥

गृह्, क निकेतने। कूर्हे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) क, गृहयति। इति दुर्गादासः॥

गृह्, ङ कूर्हे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) ङ, गृहते। इति दुर्गादासः॥

गृवाकः, पुं, (गुवति पुरीषमुत्सृजत्यनेन यद्वा गुवति बहुलभक्षणेन मुखविवरात् पुरीषवद्‌त्सृजतीति। गुध्रि विष्ठोत्सर्गे+"पिनाकादयश्च।" उणां। ४।१५। इति आकः। कुटादित्वाद्‌गुणाभावः। निपातनात् दीर्घत्वम्।) गुवाकः। इति शब्दरत्नावली॥

गृषणा, स्त्री, (भूषयतीति। निपातनात् भकारस्य गत्वम्।) मयूरचन्द्रकः। मयूरपिच्छचक्रम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

गृ, सेके। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) गरति तरुं मेघः। इति दुर्गादासः॥

गृज, ध्वनौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) सप्तमस्वरी गर्ज्जति। इति दुर्गादासः॥ (यथा, पूर्व्वचातकाष्टके। ४।

"गर्ज्जसि मेघ! न यच्छसि तोयं
चातकपक्षी व्याकुलितोऽहम्।
दैवादिह यदि दक्षिणवातः
क्व त्वं क्वाहं क्व च जलपातः॥")

गृज, इ ध्वनौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) सप्तमस्वरी। इ, गृञ्जति। इति दुर्गादासः॥ (ध्वनिरिह कथनमिति मत्वा केचित् सकर्म्मकमपि वदन्ति॥)

गृञ्जनं, क्ली, (गृञ्जते अभक्ष्यत्वेन कथ्यते प्राणनाशकत्वादिति। गृजि ध्वनौ+कर्म्मणि ल्युट्।) विषदिग्धपशोर्म्मांसम्। इति मेदिनी। ने। ५८॥ (गृञ्जते रोगनाशकतया भक्ष्यत्वेन कथ्यते इति।) मूलविशेषः। सलगम इति ख्यातः। तत्पर्य्यायः। शिखिमूलम् २ यवनेष्टम् ३ वर्त्तुलम् ४ ग्रन्थिमूलम् ५ शिखाकन्दम् ६ कन्दम् ७ डिण्डीरमोदकम् ८। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातरोगगुल्मनाशित्वम्। रुच्यत्वम्। दीपनत्वम्। हृद्यत्वम्। दुर्गन्धत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गृञ्जनः, पुं, (गृञ्जते अभक्ष्यत्वेन कथ्यते इति। गृजि+ल्युट्।) रसोनकः। रसुन् इति भाषा। इति मेदिनी। ने। ५८॥ रक्तलसुनः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य अभक्षणीयत्वमुक्तं यथा, मनौ। ५।१९—२०।

"छत्राकं विड्‌वराहञ्च लसुनं ग्रामकुक्कुटम्।
पलाण्डुं गृञ्जनञ्चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्द्विजः॥
अमत्यैतानि षड्‌जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनञ्चरेत्।
यतिचान्द्रायणं वापि शेषेषूपवसेदहः॥")

गृण्डीवः, पुं, पृथुशृगालः। वड़शेयाल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। लीपाकः २। इति हेमचन्द्रः। ४।३५७॥ (गृण्डिवोऽपि पाठः॥)

गृत्सः, पुं, (गृध्यति लिप्सत्यनेनेति। गृध् अभिकाङ्क्षायाम्+"गृधिपण्योर्दकौ च।" उणां। ३।६९। इति सः। स च कित् दकारान्तादेशश्च।) कन्दर्पः। इत्युणादिकोषः॥ (त्रि, स्तुत्यः। यथा, ऋग्वेदे। ७।८७।५।

"गृत्सो राजा वरुणश्चक्र एतं दिविप्रेङ्खम्।"
"गृत्सः स्तुत्यः।" इति भाष्यम्॥)

गृध, इर् य उ लिप्से। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् क्वावेट्।) इर्, अगृधत् अगर्धीत्। अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये। य, गृध्यति धनं लुब्धः। उ, गर्द्धित्वा गृद्ध्वा। इति दुर्गादासः॥

गृध्नुः, पुं, (गृध्यत्यनेनास्माद्वा इति। गृध्य इर लिप्सायाम्+"पृभिदिव्यधिगृधिधृषिहृषिभ्यः।" उणां। १।२३। इति कुः।) कामदेवः। इत्युणादिकोषः॥ (गृध्यति अभिलषतीति विग्रहे वाच्यलिङ्गत्वात्।) अभिलाषुकः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

गृधूः, पुं, (गृध्+बाहुलकात् कूः।) गुह्यः। अपानम्। कुत्सितम्। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

गृध्नुः, त्रि, (गृध्यति कामयते लिप्सति वा धनमिति शेषः। गृध्+त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः।" ३।२।१४०।। इति क्नुः।) लुब्धः। इत्यमरः। ३।१।२१॥ (यथा, भागवते। ३।१४।२०।

"न वयं प्रभवस्तां त्वामनुकर्त्तुं गृहेश्वरि!।
अप्यायुषा वा कार्त्स्न्येन ये चान्ये गुणगृध्नवः॥"
क्वचित् गृध्रोऽपि पाठः॥)

गृध्नुता, स्त्री, (गृध्नोर्भावः इति तल्।) लुब्धता। तत्पर्य्यायः। रागः २ सङ्गः ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गृध्रः, पुं, (गृध्यति अभिकाङ्क्षति मांसानीति। "सुसूधाञ्गृधिभ्यः क्रन्।" उणां। २।२४। इति क्रन्।) पक्षिविशेषः। गृधिनी शकुनी इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। दाक्षाय्यः २ वज्रतुण्डः ३ दूरदर्शनः ४। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, महाभारते। ६।३।३१।

"गृध्रः संपतते शीर्षं जनयन् भयमुत्तमम्॥"

इह लोके लोभवशात् यस्तु देवब्राह्मणस्वं हरति स पापात्मा परत्र गृध्रोच्छिष्टेनोपजीवति। यथाह मनुः। ११।२६।

"देवस्वं ब्राह्मणस्वं वा लोभेनोपहिनस्ति यः।
स पापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति॥")

गृध्रनखी, स्त्री, (गृध्रस्य नख इवाकारोऽस्त्यस्याः इति। "अर्श आदिभ्योऽच्।" ५।२।१२७। इत्यच्। ततो ङीष्।) कुलिकवृक्षः। इति रत्नमाला॥ कालियाकड़ा इति भाषा। (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने। ३८ अध्याये।

"करमर्द्दत्रिकण्टकसैरीयकशतावरीगृध्रनख्य इति कण्टकसंज्ञः॥") कोलिवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गृध्रपत्रा, स्त्री, (गृध्रस्य पत्रमिव पत्रवदित्यर्थः पत्रमस्याः। गृध्र इव धूम्रवर्णं पत्रमस्या इत्येके।) धूम्रपत्रावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गृध्रराजः, पुं, (गृध्रः राजा इवेत्युपमितसमासः। गृध्राणां राजेति वा। "राजाहःसखिभ्यष्टच्।" ५।४।९१। इति टच्।) जटायुः। यथा,—

"भूयः कनकपुङ्खाग्रै रक्षो वाणैरजिह्मगैः।
निर्बिभेद सुतीक्ष्णाग्रैर्गृध्रराजं शिलाशितैः॥"
इति रामायणम्।

गृध्रसी, स्त्री, (गृध्यति मांसमभिकाङ्क्षति सततं गृध्+क्रन्। गृध्रो मांसलोलुपो मनुष्यः तं स्यति पीड़यति नाशयति वा। सो+कः ङीष्।) वातरोगविशेषः। तल्लक्षणं यथा,—

"स्फिक्‌पूर्व्वोरुकटीपृष्ठजानुजङ्घापदं क्रमात्।
गृध्रसी स्तम्भरुक् तोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः।
वाताद्वातकफाभ्यां सा विज्ञेया द्विविधा पुनः।
वातजायां भवेत्तोदो देहस्यातीववक्रता।
जानुजङ्घोरुसन्धीनां स्फुरणं स्तम्भता भृशम्।
वातश्लेष्मोद्भवायान्तु गौरवं वह्निमार्द्दवम्।
तन्द्रा मुखप्रसेकश्च भक्तद्वेषस्तथैव च॥"

गृध्रसीवातात् केवलात् स्फिगादिपर्य्यन्तं स्तम्भतोदैर्गृह्णाति। क्रमात् वृद्धिक्रमात्। तेन यथा यथा वर्द्धते तथा तथा स्फिगादीन्याक्रामति नात्र ग्रहणे निर्द्देशक्रमनियमः। तथा मुहुः स्पन्दते स्फिगादिषु शिराकम्पं करोतीत्यर्थः॥

अथ तस्याश्चिकित्सा।

"गृध्रस्यान्तु नरं सम्यक् रेकेण वमनेन वा।
ज्ञात्वा निरामं दीप्ताग्निं वस्तिभिः समुपाचरेत्।
नादौ वस्तिविधिं कुर्य्याद्‌यावदूर्द्ध्वं न शुध्यति।
स्नेहो निरर्थकः स स्याद्भस्मन्येव हुतो यथा॥
तैलमेरण्डजं प्रातर्गोमूत्रेण पिबेन्नरः।
मासमेकं प्रयोगोऽयं गृध्रस्यान्तु महापहः॥१॥
तैलं घृतं सार्द्रकमातुलुङ्ग-
रसं सचुक्रं सगुड़ं पिबेद्वा।
कट्यूरुपृष्ठत्रिकशूलगुल्म-
गृध्रस्युदावर्त्तहरः प्रयोगः॥२॥
निष्कुष्यैरण्डबीजानि पिष्ट्वा क्षीरे विपाचयेत्।
तत्पायसं कटीशूले गृध्रस्यां परमौषधम्॥३॥
एरण्डमूलं विल्वञ्च वृहती कण्टकारिका।
कषायो रुचकोपेतः पीतो वृषणवस्तिजम्।
गृध्रसीजं हरेच्छूलं चिरकालानुबन्धि च।"
रुचकं सौवर्च्चलम्॥४॥
"गोमूत्रैरण्डतैलाभ्यां कृष्णाचूर्णं पिबेन्नरः।
दीर्घकालोत्थितां हन्ति गृध्रसीं कफवातजाम्।
सिंहास्यदन्तीकृतमालकानां
पिबेत् कषायं रुबु-तैलमिश्रम्।
यो गृध्रसीनष्टगतिः प्रसुप्तः
स शीघ्रगः स्याद्धि किमत्र चित्रम्।
वृहन्निम्बतरोः सारो वारिणा परिपेषितः
स पीतो नाशयेत् क्षिप्रमसाध्यामपि गृध्रसीम्।
शेफालिकादलैः क्वाथो मृद्वग्निपरिपाचितः
दुर्व्वारं गृध्रसीरोगं पीतमात्रः प्रणाशयेत्
शेफालिकानिर्गुण्डी॥ ८॥
"रास्नायास्तु पलञ्चैकं पञ्च कर्षाणि गुग्गुलोः।
सर्पिषा वटिकां कृत्वा भक्षयेद् गृध्रसीहरीम्

इति रास्नागुग्गुलुः ॥ ६ ॥

"रास्नामृतारग्वधदेवदारु-
त्रिकण्टकैरण्डपुनर्नवानाम् ।
क्वाथं पिबेन्नागरचूर्णमिश्रं
जङ्घोरुपृष्ठत्रिकपार्श्वशूली ॥"

इति रास्नासप्तकक्वाथः ॥ १० ॥

"पथ्याविभीतामलकीफलानां
पूतं क्रमेण द्विगुणाभिवृद्धम् ।
प्रस्थेन युक्तञ्च पलत्रयाणां
द्रोणे जले संस्थितमेकरात्रम् ॥
अर्द्धावशेषं क्वथितं कषायं
भाण्डे पचेत्तत् पुनरेव लौहे ।
अग्निना वह्नेरवताप्य दद्यात्
दशानि संचूर्ण्य पलार्द्धकानि ॥
विडङ्गदन्तीत्रिफलागुडूची-
कृष्णात्रिवृन्नागरकोषणानि ।
यथेष्टचेष्टस्य नरस्य शीघ्रं
हिमाम्बुपानानि च भोजनानि ॥
निषेव्यमाणो विनिहन्ति रोगान्
स गृध्रसीं नूतनखञ्जताञ्च ।
प्लीहानमुग्रं जठराणि गुल्मं
पाण्डुत्वकण्डूवमिवातरक्तम् ॥
पथ्यादिको गुग्गुलुरेष नाम्ना
ख्यातः चितावप्रमितप्रभावः ।
बलेन नागेन समं मनुष्यं
जवेन कुर्य्यात्तुरगेण तुल्यम् ॥
आयुःप्रकर्षं विदधाति चक्षु-
र्बलं तथा पुष्टिकरो विषघ्नः ।
भग्नस्य सन्धानकरो विशेषा-
द्रोगेषु शस्तः सकलेषु तज्ज्ञैः ॥"

इति पथ्यादिगुग्गुलुः ॥ ११ ॥

इति भावप्रकाशः ॥

तथा च ।

"रक्तवातसमुद्भूतान् दोषान् शृणु महामते ! ।
स्फिग्जानुमध्ये तु जायते बहुवेदना ।
गृध्रसीति विजानीयात् तेन नोक्तञ्च लक्षणम् ॥"
"शतावरी बले द्वे च पिप्पली पुष्कराह्वयम् ।
एरण्डमेरण्डतैलेन गृध्रसीमपकर्षति ॥
अजमोदादिकं चूर्णमामवाते प्रकीर्त्तितम् ।
तदेव योजनीयञ्च गृध्रसीनां निवारणम् ॥"

इति हारीते चिकित्सितस्थाने त्रयोविंशेऽध्याये ॥

"पार्ष्णिं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा मारुतार्द्दिता ।
सक्थ्युत्क्षेपं निगृह्णाति गृध्रसीं तां प्रचक्षते ॥"

इति वाभटे निदानस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥

"पार्ष्णीं प्रत्यङ्गुलीनान्तु कण्डरा यानिलार्द्दिता ।
सक्थ्नः क्षेपं निगृह्णीयाद् गृध्रसीति हि सा स्मृता ॥"

इति सुश्रुते निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

चिकित्सास्या यथा,—
"गृध्रसीविश्वाचीक्रोष्टुकशिरःखञ्जपङ्गुलवातकण्टक-
पाददाहपादहर्षावबाहुकबाधिर्य्यधमनीगतवात-
रोगेषु यथोक्तं यथोद्देशञ्च शिराव्यधं कुर्य्या-
दन्यत्रावबाहुकाद्वातव्याधिचिकित्सितस्थाने-
क्षेत ॥" इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५ मे
अध्याये ॥)

गृध्राणी, स्त्री, (गृध्र इव धूम्रवर्णेन अनिति प्राणि-
तीति । अन्+पचाद्यच् । गौरादित्वात् ङीष् ।
संज्ञायां णत्वम् ।) धूम्रपत्राक्षुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गृष्टिः, स्त्री, (गृह्णाति सकृद्गर्भमिति । ग्रह उपा-
दाने + कर्त्तरि क्तिच् पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
एकवारप्रसूता गौः । तत्पर्य्यायः । सकृत्प्रसू-
तिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । १३ । ९३ । ३३ ।
"प्रष्ठौहीनां पीवराणाञ्च तावद्‌गृष्टौ धेनवः
सुव्रताश्च ॥"

यथा च ।
"एभ्य एव स्थिरादीनि जले पक्त्वैकविंशतिम् ।
रसे तस्मिन् पचेत् सर्पिर्गृष्टिक्षीरं चतुर्गुणम् ॥
वीराद्विमाषककोली स्वयं गुप्तर्षभर्द्धिभिः ॥
मेदया च समैः कल्कैस्तत् स्यात् कल्याणकं महत् ।
बृंहणीयं विशेषेण सन्निपातहरं परम् ॥"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे उन्मादाधिकारे ॥
सकृत्प्रसूतस्त्रीमात्रम् । इति शब्दार्थचिन्ता-
मणिः ॥) वराहक्रान्ता । इत्यमरः ।२।४।१३५ ॥
बदरवृक्षः । इति मेदिनी । टे । १२ ॥ काश्मरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गृह, त क ङ ग्रहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) सप्तमस्वरी । क ङ,
गृहयते । गृहो गृहणम् । इति दुर्गादासः ॥

गृहं, क्ली, (गृह्णाति धान्यादिकं जीवनार्थं यस्मि-
न्निति । गृह + "गेहे कः ।" ३।१।१४४ । इति
कः ।) इष्टकादिरचितवासस्थानम् । घर इति
भाषा ॥ (यथा, मनुः । २ । ३४ ।
"चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ॥"
अर्द्धर्चादित्वादेवायं शब्दो विभाषया पुंसि च
वर्त्तते । तत्र बहुवचनान्त एव । यथा,—
"गृहाः पुंसि च भूम्न्येव ।" इत्यमरः ॥ अत
एव मनौ । ४ । २५० ।
"शय्यां गृहान् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मणीन्
दधि ॥")

तत्पर्य्यायः । गेहम् २ उदवसितम् ३ वेश्म ४
सद्म ५ निकेतनम् ६ निशान्तम् ७ वस्त्यम् ८
सदनम् ९ भवनम् १० अगारम् ११ मन्दिरम् १२
गृहाः १३ निकाय्यः १४ निलयः १५ आलयः १६
वासः १७ कुटः १८ शाला १९ सभा २० । इत्य-
मरः । २ । २ । ४-५ ॥ पस्त्यम् २१ सादनम् २२
आगारम् २३ कुटिः २४ कुटी २५ गेहः २६
निकेतः २७ साला २८ मन्दिरा २९ ओकः ३० ।
इति भरतः ॥ निवासः ३१ संवासः ३२
आवासः ३३ अधिवासः ३४ निवसतिः ३५
वसतिः ३६ केतनम् ३७ । इति शब्दरत्नावली ॥
गयः ३८ क्षदरः ३९ गर्त्तः ४० हर्म्म्यम् ४१
अस्तम् ४२ दुरोणे ४३ नीलम् ४४ दुर्य्या ४५
स्वसराणि ४६ अमा ४७ दमे ४८ कृत्तिः ४९
योनिः ५० शरणम् ५१ वरूथम् ५२ छर्द्दिः ५३
छदिः ५४ छाया ५५ शर्म्म ५६ अजम ५७ ।
इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥ * ॥

अथ गृहारम्भकालः ।
"वैशाखश्रावणाषाढमार्गफाल्गुनकार्त्तिकाः ।
सुप्रशस्ता गृहारम्भे पत्नीपुत्रसमृद्धिदाः ॥
शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं कृष्णपक्षे भवेद्भयम् ।
आदित्यभौमवर्ज्जन्तु सर्व्वे वाराः शुभावहाः ॥
पूर्णिमादाष्टमीं यावत् पूर्व्वास्यं वर्जयेद्‌गृहम् ।
उत्तरास्यं न कुर्व्वीत नवम्यादिचतुर्द्दशीम् ॥
अमावस्याष्टमीं यावत् पश्चिमास्यं विवर्ज्जयेत् ।
नवम्यादि तथा याम्यां यावच्छुक्लचतुर्द्दशीम् ॥
वज्रव्याघातशूले च व्यतीपातातिगण्डयोः ।
विष्कुम्भगण्डयोश्चैव गृहारम्भं न कारयेत् ॥
आदित्यहस्तरोहिण्यो मृगशिरो ज्येष्ठा धनिष्ठो-
त्तरा
रेवत्यश्च मघानुराधहरिभिः शुद्धैः स्वभावा-
दिभिः ।
सौम्यानां दिवसेऽथ गण्डरहिते योगे विरिक्ते
तिथौ
विहितलक्षदिने वदन्ति मुनयो वेश्मादिकार्य्यं
शुभम् ॥
त्रिभिस्त्रिभिर्वेश्मनि कृत्तिकाद्यैः
सत्क्लेशपुत्राग्निधनानि शोकाः ।
शत्रोर्भयं राजभयञ्च मृत्युः
सुखं प्रवासश्च नव प्रभेदाः ॥
नाशं दिशन्ति मकरालिकुलीरलग्ने
मेषे घटे धनुषि कार्म्मसुदीर्घसूत्रम् ।
कन्याभसे मिथुनके ध्रुवमर्थलाभो
ज्योतिर्व्विदः कलससिंहवृषेषु वृद्धिम् ॥"

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

तत्र प्रवेशकालः ।
"ज्येष्ठापुनर्व्वसुवर्जं गृहारम्भोदितञ्च यत् ।
तत् सर्व्वं चिन्तयेद्वेश्मप्रवेशे दैवचिन्तकः ॥
हस्तापुष्यपुनर्व्वसूत्तराभिषाश्विन्यास्वथो रोहिणी-
रेवत्युत्तरविष्णुवातशशभृन्मूलाधनिष्ठासु च ।
कन्याकुम्भवृषालिसिंहमिथुनस्वर्णोदयेऽर्के शुभ-
शुक्रेज्येन्दुजशीतरश्मिदिवसे वेश्मप्रवेशः शुभः ॥
कृत्वाग्रतो द्विजवरानथ पूर्णकुम्भं
दध्यक्षताम्रदलपुष्पफलोपशोभम् ।
दत्त्वा हिरण्यवसनञ्च तथा द्विजेभ्यो
माङ्गल्यशान्तिनिलयं निलयं विशेत् ॥"

इति समयप्रदीपः ॥ * ॥

(गृहकरणे समयशुद्धिरुक्ता विश्वकर्म्मप्रकाशे
द्वितीयाध्याये यथा,—
"चैत्रे व्याधिमवाप्नोति यो नवं कारयेद्‌गृहम् ।
वैशाखे धनरत्नानि ज्यैष्ठे मृत्युं तथैव च ॥
आषाढ़े भृत्यरत्नानि पशुवर्गमवाप्नुयात् ।
श्रावणे मित्रलाभन्तु हानिं भाद्रपदे तथा ॥
युद्धञ्चैवाश्विने मासि कार्त्तिके धनधान्यकम् ।
धनवृद्धिं मार्गशीर्षे पौषे तस्करतो भयम् ॥

माघे चाग्निभयं विद्यात्प्रीतिर्ह्निष फाल्गुने ॥"
गृहसंस्थापने मेषादिराशिगतशुभाशुभं यथा
तत्रैव, द्वितीयाध्याये ।
"गृहसंस्थापनं सूर्य्ये मेषस्थे शुभदं भवेत् ।
वृषस्थे धनवृद्धिः स्यान्मिथुने मरणं भवेत् ॥
कर्कटे शुभदं प्रोक्तं सिंहे भृत्यविवर्द्धनम् ।
कन्या रोगं तुला सौख्यं वृश्चिके धनधान्यकम् ॥
कार्म्मुके च महाहानिर्मकरे स्याद्धनागमः ।
कुम्भे तु रत्नलाभः स्यात् मीने सद्मभयावहम् ॥
चापमीनमृयुक्कन्यामासा दोषवहाः स्मृताः ।
ज्यैष्ठोर्ज्जमाघसिंहाख्याः सौरमासे तु शोभनाः ॥
मासे तपस्ये तपसि माधवे नभसि त्विषि ।
ऊर्ज्जे च गृहनिर्म्माणं पुत्त्रपौत्त्रधनप्रदम् ॥
निषिद्धेष्वपि कालेषु स्वानुकूले शुभे दिने ।
तृणदारुगृहारम्भे मासदोषो न विद्यते ॥
पाषाणेष्टादिगेहानि निन्द्यमासे न कारयेत् ।
निन्द्यमासेऽपि चन्द्रस्य मासेन शुभदं गृहम् ॥
गोचराष्टकवर्गाभ्यां वामवेधं विचिन्तयेत् ।
दशा चान्तर्द्दशादीनां विचारश्चात्र कर्म्मणि ॥
गुरुशुक्रबले विप्रान् सूर्य्यभूमिजयोस्तथा ।
राशिसौम्यबले सौर-वर्णाशुक्रमपूर्व्वशः ॥
गृहारम्भं प्रकुर्व्वीत वर्णनाथबले सति ।
सर्व्वेषामपि वर्णानां सूर्य्यचन्द्रबलं स्मृतम् ॥"
गृहयोग्यभूमिपरीक्षा यथा तत्रैव, १मे अध्याये ।
"अथातः संप्रवक्ष्यामि लोकानां हितकाम्यया ।
श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा वर्णानुपूर्व्वशः ॥
सुगन्धा ब्राह्मणी भूमी रक्तगन्धा तु क्षत्त्रिणी ।
मधुगन्धा भवेद्वैश्या मद्यगन्धा च शूद्रिणी ॥
मधुरा ब्राह्मणी भूमिः कषाया क्षत्त्रिया मता ।
अम्ला वैश्या भवेद्भूमिस्तिक्ता शूद्रा प्रकीर्त्तिता ॥"
अथ भूमिभेदे फलानि यथा तत्रैव ।
"सुवर्णगन्धा सुरसा धनधान्यसुखावहा ।
तद्व्यये व्ययफला ह्यतः कार्य्यं परीक्षणम् ॥
चतुरस्रा महाधन्या द्विपाभा धनदायिनी ।
सिंहाभा सद्गुणान् पुत्त्रान् वृषाभा पशुवृद्धिदा ॥
वृत्ता सद्वृत्तदा भूमिर्भद्रपीठनिभा तथा ।
त्रिशूलरूपा वीराणांसुतवित्तधनसौख्यदा ॥
लिङ्गाभा लिङ्गिनां श्रेष्ठा प्रासादध्वजसन्निभा ।
पदोन्नतिं प्रकुरुते कुम्भाभा धनवर्द्धिनी ॥
त्रिकोणशकटाकारा सूर्पव्यजनसन्निभा ।
क्रमेण सुखसौख्यार्थधर्म्महानिकरी स्मृता ॥
मुरजा वंशहा सर्पमण्डूकाभा भयावहा ।
नैःस्वा खरानुकारा च मृत्युदाऽजगरान्विता ॥
चिपिटा पौरुषैर्हीना सुरजाभा तथैव च ।
काकोलूकनिभास्तद्वत् दुःखशोकभयप्रदा ॥
सर्पाभा पुत्त्रपौत्त्रघ्नी वंशाभा वंशहानिदा ।
शूकरोष्ट्राजसदृशी धनुःपरशुरूपिणी ।
कुचितान् मलिमान् मूर्खान् अज्ञानान् जनयेत्
सुतान् ॥
शकलासशवाकारा स्वतपुत्त्रधनार्त्तिदाम् ।
दुर्गन्धां पापिनीं दुष्टप्रजां भूमिं परित्यजेत् ॥
मनोरमा सुतप्रदा दृढ़ा धनप्रदा मता ।
सुतार्थदा तथाप्युदक् सुरेशादिकप्लवा मही ॥"
अन्यद्विवरणन्तु तत्रैव विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥*॥
गृहकर्म्मणि वर्ज्यकाष्ठान्याह यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।
"चौरिष्टकोद्भवं दारु गृहेषु न निवेशयेत् ।
लताधिवासं विहगैरनिलानलपीड़ितम् ॥
गजैर्विभग्नञ्च तथा विद्युन्निर्घातपीड़ितम् ।
चैत्यदेवालयोत्पन्नं वज्रभग्नं श्मशानजम् ॥
देवाद्यधिष्ठितं दारुनीपनिम्बविभीतकान् ।
कण्टकिनोऽसारतरून् वर्जयेद्गृहकर्म्मणि ॥
वटाश्वत्थौ च निर्गुण्डीं कोविदारांस्तथैव च ।
प्लक्षं शाल्मलीश्चैव पलाशञ्च विवर्जयेत् ॥"*॥
गृह्यते निर्द्दिश्यतेऽनेन इति ।) नाम । (गृह्यते
स्वीक्रियते धर्म्माचरणायासौ इति ।) कलत्त्रम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ तथा च स्मृतिः ।
"न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
तया हि सहितः सर्व्वान् पुरुषार्थान् समश्नुते ॥"
गृहकच्छपः, पुं, (गृहस्थितः कच्छप इव । हस्त-
पादादिरहितत्वात्तद्वन्निर्हितकरचरणकच्छप-
वत् प्रतीयमानत्वादस्य तथात्वम् ।) पेषणशिला ।
तत्पर्य्यायः । पेषणिः २ पेषणीपट्टः ३ गृहाश्मा ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥
गृहकन्या, स्त्री, (गृहस्थिता कन्येव । गृहपालित-
तया कन्याया इव रोगादिषु हितकारितया
चास्यास्तथात्वम् ।) घृतकुमारी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"कुमारी गृहकन्या च कन्या घृतकुमारिका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
गृहकपोतकः, पुं, (गृहस्थितः गृहपालितो वा
कपोतः । ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) पक्षि-
विशेषः । पायरा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः ।
प्रासादकुक्कुटः २ भित्तिकण्टः ३ पारावतः ४ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पारावतशब्दे विवृति-
रस्य ज्ञातव्या ॥)
गृहकर्त्ता, पुं, (गृहं वासार्थं तृणादिरचितवेश्म
करोतीति । गृह + कृ + तृच् ।) धूसरोऽति-
सम्भ्रचटकः । तत्पर्य्यायः । धान्यभक्षणः २
चमः ३ भीरुः ४ लघिष्ठिः ५ कणप्रियः ६ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गृहकारके, त्रि ॥)
गृहकारकः, पुं, (गृहं करोतीति । गृह + कृ +
ण्वुल् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । घरामी इति
भाषा ॥ यथा, पराशरपद्धतौ ।
"प्रतिमाघटकाद्देव कन्यायां नापितस्य च ।
सूत्रकारस्य सम्भूतिः सोपानगृहकारकः ॥"
गृहकारी, [न्] (गृहं करोतीति । गृह + कृ +
णिनिः ।) कीटविशेषः । कुमिरपोका इति
भाषा ॥ इति केचित् ॥ (यथा, मनुः ।१२।६६ ।
"वको भवति हृत्वाग्निं गृहकारी ह्युपस्करम् ॥")
गृहगोधा, स्त्री, (गृहे गृहस्थिता गोधेव ।) ज्येष्ठी ।
जेठी टिकटिकी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः ।
पल्ली २ मुषली ३ विशम्भरा ४ ज्येष्ठा ५ कुड्य-
मत्स्यः ६ पल्लिका ७ गृहगोधिका ८ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ गृहगोलिका ९ माणिक्या १०
भित्तिका ११ गृहालिका १२ । इति हे-
मचन्द्रः । ४ । ३६३ ॥
गृहगोधिका, स्त्री,(क्षुद्रा गोधा अल्पार्थे कः।
अत इत्वं टाप् च । गृहस्य गोधिका गोधि...
ज्येष्ठी । इत्यमरः । २ । ५ । १२ । (य...
बृहत्संहितायाम् । ८६ । ३७ ।
"शिवा श्यामा रला छुच्छुः पिङ्गला गृहगोधिका ।
सूकरी परपुष्टा च पुन्नामानश्च वामतः ।"
यथा च सुश्रुते कल्पस्थाने तृतीयेऽध्याये ।
"मार्ज्जारश्ववानरमकरमण्डूकपाकमत्स्यगोध-
शम्बूकप्रचलाकगृहगोधिकाचतुष्पादकीटा-
स्तथान्ये दंष्ट्रा नखविषाः ॥")
गृहगोलिका, स्त्री, (गृहे गृहस्था वा गोधिका ।
निपातनात् साधुः ।) ज्येष्ठी । इति हेमचन्द्रः ।
४ । ३५३ ॥
गृहणी, स्त्री, (गृहे नीयते क्रियते इति । नी + क्वि...
संज्ञायां णत्वम् ।) काञ्जिकम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (विवरणमस्याः काञ्जिकशब्दे ज्ञेयम् ॥)
गृहतटी, स्त्री, (गृहस्य गृहे वा गृहमाश्रित्य वा
तटीव ।) वीथी । इति हारावली । १५६ ।
पिंड़ा दाओया इति च भाषा ॥
गृहद्रुमः, पुं, (गृहमिव द्रुमः ।) मेषशृङ्गीवृक्षः ।
इति रत्नमाला ॥
गृहनाशनः, पुं, (गृहं नाशयति प्रवेशेन इति ।
नश् + णिच् + ल्युः ।) कपोतः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (कपोतोऽत्र वनकपोतः वनकपोतस्य
प्रवेशेनैव गृहनाशित्वात् । घुघु इति यस्य भाषा।)
गृहनीड़ः, पुं, (गृहे नीड़ं कुलायोऽस्य ।) चटकः ।
इति हारावली । ८६ ॥
गृहपतिः, पुं, (गृहस्य पतिः ।) गृहस्थः । (यथा,
अथर्व्ववेदे । १४ । १ । ५१ ।
"भगस्ते हस्तमग्रहीत् सविता हस्तमग्रहीत् ।
पत्नीत्वमसि धर्म्मणाहं गृहपतिस्तव ॥")
सत्त्री । इति मेदिनी । ते । १६५ ॥ धर्म्मः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (अग्निः । यथा, ऋग्वेदे । १ ।
१२ । ६ ।
"अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा ।")
स्त्री, गृहस्य पतिः "विभाषा सपूर्व्वस्य ।" ४ ।
३४ । इति वा नान्तादेशे गृहपत्नी गृहपतिरिति
रूपद्वयम् । गृहस्वामिनी ॥)
गृहपोतकः, पुं, (गृहं पोतः शिशुरिव यस्य इति ।
कप् ।) वास्तुः । वाटी । इति शब्दरत्नावली ।
गृहबलिप्रियः, पुं, (गृहबलिः प्रियोऽस्य । गृह-
बलीनां प्रिय इत्येके ।) वकपक्षी । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (काकादयोऽपि ॥)
गृहबलिभुक्, [ज्] पुं, (गृहे दत्तं बलिं भुङ्क्ते ...
भक्ष्यवस्तु भुङ्क्ते इति । भुज् + क्विप् ।) चटकः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६३ ॥ वकः । काकः ।
इति केचित् ॥
गृहभूमिः, स्त्री, (गृहयोग्या भूमिः ।) वास्तु-
वेश्मभूः । इति हलायुधः ॥ (अस्याः सम्बन्धे ...
दिकं गृहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

मणिः, पुं, (गृहे मणिरिव ।) प्रदीपः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५१ ॥

माचिका, स्त्री, (गृहे मचति शठति गुप्तभावेन गच्छतीति । मच् + "ण्वुल् तृचौ" ।३।१।१३३ । ति ण्वुल् । ततष्टाप् । कापि अत इत्वञ्च ।) र्म्मचटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चामचिका ति भाषा ॥

मृगः, पुं, (गृहे मृग इव । यद्वा, गृहस्थितो मृगः पशुः ।) कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः ।४।३४५॥

मेधी, [न्] पुं, (गृहैर्दारैर्मेधते सङ्गच्छते ति । गृह + मेधृ सङ्गमे + "सुप्यजातौ णिनि ।" ।२।७८ । इति णिनिः ।) गृहस्थः । ति हेमचन्द्रः । ३ । ४७२ ॥ (यथा, मनुः । ।३१ ।

वेदविद्याव्रतस्नातान् श्रोत्रियान् गृहमेधिनः । जयेद्धव्यकव्येन विपरीतांश्च वर्ज्जयेत् ॥ ")

मेधिनी, स्त्री (गृहं मेधते पुनाति शास्त्रोक्तदानयादाचिण्यादिना सङ्गच्छते इत्यर्थः। गृह + मेध -णिनिः । ततो ङीप् ।) सात्त्विकी बुद्धिः । इति हाभारतम् ॥ (गृहमेधिन् + स्त्रियां ङीप् ।) हस्थपत्नी च ॥

याय्यः, पुं, (गृह ग्रहणे । गृहयते इति । गृह + श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः ।" उणां । ३ । ६ । इति आय्यः । ततः "अयामन्तेति ।" ६।४। ५ । इति णेरयादेशः ।) गृहस्थः । इत्युणादिषः ॥

यालुः, पुं, (गृहयते गृह्णातीति । गृह + "स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ।" ३ । ।१५८ । इति आलुच् । "अयामन्तेति ।" ।४ । ५५ । इति णेरयादेशः ।) गृहीता । हणशील: । इत्यमरः । ३ । १ । २७ ॥

वाटिका, स्त्री, (गृहसमीपस्था वाटिका आरामः ।) गृहसमीपवनम् । इति हारावली । १६८ ॥

स्थः, पुं, ("न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।" अतएव गृहेषु दारेषु तिष्ठति अभिमते इति । गृह + स्था + "सुपि स्थः ।"३।२।४। ति कः ।) गृही । द्वितीयाश्रमी । तत्पर्य्यायः । ज्येष्ठाश्रमी २ गृहमेधी ३ स्नातकः ४ गृही ५ । ति हेमचन्द्रः । ३ । ४७१ ॥ गृहपतिः ६ ती ७ । इत्यमरः । २ । ८ । १५ ॥ गृहयाय्यः ८ ति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ गृहापः ९ । इति हलायुधः ॥ कुटुम्बी १० । इति टाधरः ॥ गृहायनिकः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्य धर्म्मो यथा,—

गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः । त्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्व्वे गार्हस्थ्यमूलकाः॥ कश्चिदिह लोकेऽस्मिन्नागमः संप्रकीर्त्तितः । स्यात्र गमनं श्रेयः कीर्त्तिरेषा सनातनी ॥ स्कारैः संस्कृतः पूर्व्वं यथावच्चरितव्रतः । तौ गुणविशिष्टायां समावर्त्तेत वेदवित् ॥ दारनिरतो नित्यं शिष्टाचारो जितेन्द्रियः ।

पञ्चभिश्च महायज्ञैः श्रद्दधानो यजेदिह ॥ देवतातिथिशिष्टाशी निरतो वेदकर्म्मसु । इज्याप्रदानयुक्तश्च यथाशक्ति यथाविधि ॥ न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः । न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य गोचरः ॥ नित्यं यज्ञोपवीती स्यात् शुक्लवासाः शुचिव्रतः । नियतो दमदानाभ्यां सदा शिष्टैश्च संविशेत् ॥ जितशिश्नोदरो मैत्रः शिष्टाचारसमन्वितः । वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम् ॥ अधीत्याध्यापनं कुर्य्यात् तथा यजनयाजने । दानं प्रतिग्रहञ्चापि षड्गुणां वृत्तिमाचरेत् ॥ त्रीणि कर्म्माणि यानीह ब्राह्मणानान्तु जीविका । याजनाध्यापने चोभे शुद्धाच्चापि प्रतिग्रहः ॥ अथ शेषाणि चान्यानि त्रीणि कर्म्माणि यानि तु । दानमध्ययनं यज्ञो धर्म्मयुक्तानि तानि तु ॥ तेष्वप्रमादं कुर्व्वीत त्रिषु कर्म्मसु धर्म्मवित् । दान्तो मैत्रः क्षमायुक्तः सर्व्वभूतसमो मुनिः ॥ सर्व्वमेतद् यथाशक्ति विप्रो निर्व्वर्त्तयन् शुचिः । एवं युक्तो जयेत् स्वर्गं गृहस्थः संशितव्रतः ॥"

इत्याश्वमेधिकपर्व्व ॥

"सर्व्वेषामाश्रमाणान्तु द्वैविध्यन्तु चतुर्व्विधम् । ब्रह्मचार्य्युपकुर्व्वाणो नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः ॥ योऽधीत्य विधिवद्वेदान् गृहस्थाश्रममाव्रजेत् । उपकुर्व्वाणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिकः ॥ अग्नयोऽतिथिशुश्रूषा यज्ञो दानं सुरार्च्चनम् । गृहस्थस्य समासेन धर्म्मोऽयं द्विजसत्तमाः ॥ उदासीनः साधकश्च गृहस्थो द्विविधो भवेत् । कुटुम्बभरणे युक्तः साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥ ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य त्यक्त्वा भार्य्याधनादिकम् । एकाकी विचरेद् यस्तु उदासीनः स मौक्षिकः ॥"

इति गारुडे ४९ अध्यायः ॥

बाहुल्यन्तु तत्रैव ।५०।५१। अध्याययोर्द्रष्टव्यम् ॥*॥ गृहस्थब्राह्मणधर्म्मो यथा,—

"चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः । द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥ अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः । या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥ यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं स्वैः कर्म्मभिरगर्हितैः । अक्लेशेन शरीरस्य कुर्व्वीत धनसञ्चयम् ॥ ऋतामृताभ्याञ्जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा । सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन ॥ ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् । मृतन्तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥ सत्यानृतन्तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते । सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्ज्जयेत् ॥"

इत्यादि मानवे ४ अध्यायः ॥

गृहस्थूणं, क्ली, (गृहस्य गृहावलम्बनार्थां स्थूणा । अभिधानात् क्लीवत्वम् ।) गृहस्तम्भः । इत्यमरः । ३ । ५ । ३० ॥

गृहाः, पुं, (गृह्णन्ति धान्यादिकं इति । ग्रह + "गेहे कः ।" ३।१।१४४ । इति कः ।) गृहम् । (यथा, मनुः । ४ । २५० ।

"शय्यां गृहान् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मणीन् दधि । धाना मत्स्यान् पयो मांसं शाकञ्चैव न निर्णुदेत् ॥" गृह्यन्ते धर्म्माचरणाय इति । ग्रह + कः ।) दाराः । इत्यमरः । २ । २ । ५ ॥ नित्यबहुवचनान्तोऽयं शब्दः ॥

गृहागतः, पुं, (गृहमागतः । आ + गम् + कर्त्तरि क्तः ।) अतिथिः । इत्यमरः । २ । ७ । ३४ ॥ (गृहमागते, त्रि । यथा, हितोपदेशे । "नाहं गृहागतं हन्मि ॥")

गृहाधिपः, पुं, (गृहस्य अधिपः ।) गृहस्थः । इति हलायुधः ॥

गृहाम्लं, क्ली, (गृहे पर्य्युषितान्नादिना प्रस्तुतीकृतमम्लम् ।) काञ्जिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गृहायनिकः, पुं, (गृहरूपमयनं विद्यतेऽस्य इति ठन् ।) गृहस्थः । इति शब्दरत्नावली ॥

गृहारामः, पुं, (गृहस्य गृहे गृहसमीपस्थो वा आरामः ।) गृहसमीपे कृत्रिमवनम् । तत्पर्य्यायः । निष्कुटः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १ ॥

गृहालिका, स्त्री, (गृहे आलिरिव कायते प्रकाशते इति । गृहालि + कै + कः । ततष्टाप् ।) ज्येष्ठी । इति हारावली । १८४ ॥

गृहावग्रहणी, स्त्री, (गृहमवगृह्यतेऽनया इति । अव + ग्रह् + करणे ल्युट् । ततो ङीप् ।) देहली । इत्यमरः । २ । २ । १३ । चातिना दाओया इति च भाषा ॥

गृहाशया, स्त्री, (गृहे इव छायायुक्तस्थाने आशेते इति । आ + शी + अच् । ततः स्त्रियां टाप् ।) ताम्बूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पानेर गाछ इति भाषा ॥

गृहाश्मा, [न्] पुं, (गृहरचितोऽश्मा अश्मनिर्म्मितपेषणशिलाविशेषः ।) पेषणशिला । इति शब्दरत्नावली । शिल इति भाषा ॥

गृहिणी, स्त्री, (गृहस्वामित्वमस्त्यस्याः । इति इनिः ङीप् च ।) भार्य्या । इति हेमचन्द्रः । ३ । १७६ । (यथा, रघौ । ८ । ६७ ।

"गृहिणी सचिवः सखी मिथः
प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना
हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥"

गृहं गृहकार्य्यं साध्यतयाऽस्त्यस्याः इति इनिः ङीप् च । गृहकर्म्मकुशला स्त्री । यथा, शकुन्तलायां चतुर्थाङ्के ।

"शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने भर्त्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः । भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥)

गृही, [न्] पुं, (गृहा दारा विद्यन्तेऽस्य इति इनिः ।) गृहस्थः । इत्यमरः । २ । ७ । ३ ॥ भर्त्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा भागवते । ३ । ३० । ९ "गृहेषु कूटधर्म्मेषु दुःखतन्त्रेष्वतन्द्रितः । कुर्व्वन् दुःखप्रतीकारं सुखवन्मन्यते गृही ॥"

गृहीतं, त्रि, (ग्रह + कर्म्मणि क्तः ।) स्वीकृतम् । प्राप्तम् । ज्ञातम् । धृतम् । यथा, हितोपदेशे ।१।३।
"अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थञ्च चिन्तयेत् ।
गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्म्ममाचरेत् ॥"

गृहीतदिक्, [श्] त्रि, (गृहीता आश्रिता दिक् हन्तुः प्रहर्त्तुर्वा भयाद्येन ।) पलायितः । तिरोहितः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६६ ॥

गृहोलिका, स्त्री, (गृहे वलते चलतीति । गृह + वल + क्वुन् । बाहुलकात् सम्प्रसारणम् । तेन वस्य उत्वम् ।) ज्येष्ठी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६८ ॥

गृह्यं, क्ली, (गृह्यते आक्रम्यते अर्श-आदिभी रोगैरिति । ग्रह + "पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च ।" ३ । १ । ११९ । इति क्यप् ।) गुदम् । (गृह्यन्ते संगृह्यन्ते सामवेदादुक्तानि कर्म्मविधानान्यत्र इति । ग्रह + क्यप् ।) कात्यायनगोभिलादिकृतसूत्रग्रन्थभेदः । इति मेदिनी । ये । १९ ॥ तत्र तु गोभिलादिकृतसामवेदाद्युक्तकर्म्मकाण्डनिर्णयः ॥

गृह्यः, पुं, (गृह्यते मानवेनेति । ग्रह + "पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च" । ३ । १ । ११९ । इति क्यप् । पञ्जरादिबन्धनेन परस्वीकृतत्वादस्य तथात्वम् ।) गृहासक्तमृगादिः । इति मेदिनी । ये । १८ ॥ (अग्निः । यथा, मनौ । ३ । ८४ ।
"वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्ब्बकम् ।
आभ्यः कुर्य्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम् ॥")

गृह्यः, त्रि, (गृह्यते स्वाम्यादिभिरिति । ग्रह + क्यप् ।) अस्वैरी । अस्वतन्त्रः । पक्षः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (यथा, भारविः । २ । ५ ।
"ननु वक्तृविशेषनिःस्पृहा
गुणगृह्या वचने विपश्चितः ॥"
गृहे भव इति यत् । गृहोत्पन्नवस्तु ॥)

गृह्यकः, त्रि, (गृह्य + स्वार्थे अनुकम्पायां वा कन् ।) अस्वतन्त्रः । पराधीनः । इत्यमरः । ३।१।१६ ॥

गृह्यकः, पुं, (गृह्य + स्वार्थे अनुकम्पायां वा कन् ।) गृहासक्तपक्षिमृगादिः । तत्पर्य्यायः । छेकः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४३ ॥

गृह्या, स्त्री, (गृह्यते नृपेणेति । ग्रह + क्यप् + टाप् ।) शाखापुरम् । नगरनिकटस्थग्रामः । इत्यमरः ॥

गॄ, क ङ विज्ञापे । विज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) विज्ञापो विज्ञापनम् । क ङ, गारयते सूक्ष्ममर्थं सुधीः । इति दुर्गादासः ॥

गॄ, गि शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-परं-सकं-सेट् ।) शब्द इह व्यक्तवाक्यम् । गि, गृणाति वाक्यं लोकः । गीर्णः गीर्णिः । इति दुर्गादासः ॥

गॄ, श निगरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) निगरणं भक्षणम् । श, गिरत्यन्नं लोकः । दैवात्तो विगलितो गिलितो वकेन इति तु अस्मात् क्तप्रत्ययः कभावे इति भावे कप्रत्यये कदिरणाविति हरि वक्तव्यादूरेफस्य लकारे गिल इति स्थिते लेः शत्याख्याने इति शौ कर्म्मणि क्ते सिद्धम् । इति दुर्गादासः ॥

गेण्डुः, पुं, (गच्छतीति । गम् + डुः । गो गन्ता । ग इन्दुरिवेति गेन्दुः पृषोदरादित्वात् दस्य डत्वे साधुः ।) गेण्डुकः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥ (गेन्दुरपि च दृश्यते ॥)

गेण्डुकः, पुं, (ग इन्दुरिवेत्यतः इवे प्रतिकृताविति कन् । अत्र गेन्दुकोऽपि पाठः ।) कन्दुकः । इत्यमरः । २ । ७ । १३८ ॥ गेँडु इति गेँद । इति च भाषा ॥

गेण्डूकः, पुं, (गेण्डुकः ततः पृषोदरादित्वात् दीर्घः । अत्र गेन्दूकोपि पाठः ।) गेण्डुकः । इति जटाधरः ॥

गेद, ऋ ङ उ गतौ । चाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ॥)

गेप, ङ ऋ गतिचालयोः । (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ङ, गेपते । ऋ, अजिगेपत् । इति दुर्गादासः ॥

गेयं, क्ली, (गै + "अचो यत् ।" ३ । १ । ९७ । इति यत् । "ईद्यति ।" ६ । ४ । ६५ । इति आत ईत्वम् । ततो गुणश्च । गीतम् । इति मेदिनी । गे । २० ॥ (यथा, माघे । २ । ७२ ।
"वर्णैः कतिपयैरेव ग्रथितस्य स्वरैरिव ।
अनन्ता वाङ्मयस्याहो गेयस्येव विचित्रता ॥")

गेयः, त्रि, (गै + यत् । तत आत ईत्वम् ।) गातव्यः । गायनः । इति मेदिनी । गे । २० ॥ (यथा हरिवंशे हरिवंशपर्व्वणि । ५० । ४१ ।
"इमे त्वां मुनयः सप्त सहिता मुनिमण्डलैः ।
स्तुवन्ति देवदिव्याभिर्गेयाभिर्गीर्भिरञ्जसा ॥")

गेव, ऋ ङ सेवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ऋ, अजिगेवत् । ङ, गेवते । इति दुर्गादासः ॥

गेष, ऋ ङ अन्वेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ऋ, अजिगेषत् । ङ, गेषते । जिगेषे । अन्वेषोऽनुसन्धानम् । इति दुर्गादासः ॥

गेष्णः, पुं, (गायतीति । गै + "इष्णो गादाभ्यां किद्वा ।" इत्युणादिकोषटीकाकारसूत्रात् इष्णः ।) रङ्गोपजीवी । सामगानकर्त्ता । इत्युणादिकोषः ॥

गेष्णुः, पुं, (गायतीति । गै गाने + "गादाभ्यामिष्णुच् ।" उणां । ३ । १६ । इति इष्णुच् ।) गायनः । नटः । इति मेदिनी । णे । ११ ॥ सामगानकर्त्ता च ॥

गेहं, क्ली, (गो गन्धर्व्वो गणेशश्च । गेन गन्धर्व्वेण गणेशेन वा ईह्यते काम्यते इति । ग + ईह + कर्म्मणि घञ् । यद्वा, गो गन्धर्व्वो गणेशो वा ईहः ईप्सितो यस्मिन् ।) गृहम् । इत्यमरः । २ । २ । ४ ॥ (यथा, हितोपदेशे ।
"तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता ।
एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥")

गेही, [न्] त्रि, (गेहमस्त्यस्येति । गेह + इनिः ।) गृही ॥ (स्त्रियां ङीप् । गृहिणी । यथा, आर्य्यासप्तशती । १६६ ।
"गेहिन्याः प्रणमन्तो गोत्रस्खलितापराधतो [मानम् ॥")

गेहेनर्द्दी, [न्] पुं, (गेहे नर्द्दति गर्ज्जतीति । गेह + नर्द्द + णिनिः अलुक् समासः । अस्य गृह एव गर्ज्जनं नान्यत्र अतस्तथात्वम् ।) कापुरुषः । तत्पर्य्यायः । गेहेशूरः २ पिण्डीशूरः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १४१ ॥

गेहेशूरः, पुं, (गेहे एव शूरः । अलुक् समासः । अन्यत्र शूरत्वाभावादस्य तथात्वम् ।) गेहेनर्द्दी । इति हेमचन्द्रः । ३ । १४१ ॥

गै, गाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट् ।) गीतं गायति गायनः । इति दुर्गादासः ॥

गैरिकं, क्ली, (गिरौ भवमिति अध्यात्मादित्वात् ठञ् ।) स्वर्णम् । रक्तवर्णधातुविशेषः । गिरिमाटी इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । रक्तधातुः २ गिरिधातुः ३ गवेधुकम् ४ धातुः ५ सुराधातुः ६ गैरिमेयकम् ७ । इति राजनिर्घण्टः । वनालक्तम् ८ गवेरुकम् ९ प्रत्यग्रा १० गिरिमृत् ११ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लोहितमृत्तिका १२ गिरिजम् १३ ॥ पीतगैरिकस्य पर्य्यायः । सुवर्णगैरिकम् १ सुवर्णम् २ स्वर्णगैरिकम् ३ । इति रत्नमाला ॥ स्वर्णधातुः ४ सुरक्तकः ५ सन्ध्याभ्रम् ६ बभ्रुधातुः ७ शिलाधातुः ८ । अनयोर्गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । कषायत्वम् । व्रणरोपणत्वम् । विस्फोटार्शोऽग्निदाहनाशित्वम् । स्वर्णवर्णादिकं शुभम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ निर्म्मलत्वम् । स्निग्धत्वम् । सुवर्णगैरिकं तद्वत् विशेषतश्चक्षुष्यत्वं नस्कारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
"गैरिकं रक्तधातुश्च गैरेयं गिरिजन्तथा ।
सुवर्णगैरिकन्त्वन्यत्ततो रक्ततरं हि तत् ॥
गैरिकद्वितयं स्निग्धं मधुरन्तुवरं हिमम् ।
चक्षुष्यं दाहपित्तास्रकफहिक्काविषापहम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥

गैरिकाक्षः, पुं, (गैरिकमिव रक्तवर्णमक्षि पुष्परूपनयनं यस्य ।) जलमधूकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गैरी, स्त्री, (गिरौ भवः । गिरि + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) लाङ्गलिकीवृक्षः । इति रत्नमाला । (लाङ्गलिकीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ।) विषलाङ्गला इति भाषा ॥

गैरेयं, क्ली, (गिरौ भवमिति । गिरि + ढक् ।) शिलाजतु । इत्यमरः । २ । ९ । १०४ ॥ (यथास्य पर्य्यायाः ।
"शिलाजत्वद्रिजतु च शैलनिर्य्यास इत्यपि ।
गैरेयमश्मजञ्चापि गिरिजं शैलधातुजम् ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ।
गुणास्तु शिलाजतुशब्दे ज्ञेयाः ॥) गिरिजाते त्रि ॥

गोकराटकः, पुं, (गोः पृथिव्याः कराटक इव ।) गोक्षुरकवृक्षः । (अस्य पर्य्याया यथा,—
"गोक्षुरः क्षुरकोऽपि स्यात् त्रिकराटः स्वादुकराटकः ।
गोकराटको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ।
पलङ्कषा श्वदंष्ट्रा च तथा स्यादिक्षुगन्धिका ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥

पुटः । गवां खुरम् । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
खुरे: शफपुटीकृतः । इति हेमचन्द्रः ॥ त्रिक-
कण्टकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
र्णः, पुं, (गोः कर्ण इव । तत्तुल्यपरिमाण-
त्वादस्य तथात्वम् ।) परिमाणविशेषः । स तु
नामिकायुक्तविस्तृताङ्गुष्ठम् । (गोः कर्णाविव
र्णौ यस्य ।) मृगभेदः । इत्यमरः । २।५।१० ॥
यथा च अनर्घराघवे । ५ । २३ ।
मुनिविनियोगविलूनप्ररूढ़ग्रन्थिदुग्धाङ्कुराणि
बर्हींषि ।
गोकर्णतर्णकोऽयं तर्णोत्पकण्टकच्छेदेषु ॥"
अस्य मांसगुणा यथा,—
गोकर्णमांसं मधुरं स्निग्धं मृदु कफापहम् ।
विपाके मधुरञ्चापि रक्तपित्तविनाशनम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)
अश्वतरः । (गोखुरेव कर्णौ यस्य ।) सर्पभेदः ।
गोरिव कर्णौ यस्य ।) गणदेवताविशेषः ।
इति मेदिनी । णे । ४६ ॥ तीर्थविशेषः । यथा,
भागवते ।
'ततोऽभिव्रज्य भगवान् केरलांस्तु त्रिगर्त्तकान् ।
गोकर्णाख्यं शिवक्षेत्रं सान्निध्यं यत्र धूर्जटेः ॥"
पीठस्थानम् । यथा, देवीभागवते ।७।३०।६०।
'केदारपीठे सम्प्रोक्ता देवी सन्मार्गदायिनी ।
भद्रा हिमवतः पृष्ठे गोकर्णे भद्रकर्णिका ॥")
कर्णी, स्त्री, (गोः कर्ण इव पत्रमस्याः । "पाक-
कर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च ।" ४।१।
६४ । इति ङीष् ।) मूर्व्वालता । इत्यमरः ।
२।४।८४ ॥ (विवृतिरस्या मूर्व्वाशब्दे ज्ञातव्या ॥)
किराटिका, स्त्री, (गां वाचं किरति रटतीत्यर्थः ।
कॄ+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३।१।१३५ ।
इति कः । ततष्टाप् गोकिरा । तथा सती
अटतीति । अट्+ण्वुल् । ततष्टाप् अत इत्वञ्च ।)
सारिकापक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥
किराटी, स्त्री, (गोकिरा वाचं रटन्ती सती
अटतीति । अट गतौ+"कर्म्मण्यण् ।" ३।२।१।
इत्यण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) सारिकापक्षी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
किलः, पुं, (गोः पृथिव्याः कील इव । निपा-
तनात् ह्रस्वः ।) मुषलम् । हलम् । इति
हेमचन्द्रः ॥
कीलः, पुं, (गोः पृथिव्याः कील इव ।) मुषलम् ।
हलम् । इति हारावली ॥ २५५ ॥
कुलं, क्ली, (गोः कुलम् ।) गोसमूहः । तत्-
पर्य्यायः । गोधनम् २ गवांव्रजः ३ । इत्यमरः ।
२ । ९ । ५८ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ४६ । १७ ।
"गोकुलाकुलतीरायाः तमसाया विदूरतः ।
अवसत् तत्र तां रात्रिं रामः प्रकृतिभिः सह ॥")
गोस्थानम् । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
"गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः ।
अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेषु च ॥"
मथुरेकदेशे श्रीनन्दस्य वासस्थानम् । यथा,—
"कालेन व्रजता तात ! गोकुले रामकेशवौ ।
जानुभ्यां सह पाणिभ्यां रिङ्गमाणौ विजह्रतुः ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥
(अत्र प्रदेशे महादेवो गोपीश्वर इत्याख्यया
प्रसिद्धो विराजते । यदुक्तं महालिङ्गेश्वरतन्त्रे
शिवशतनामस्तोत्रे,—
"गोकुले गोपिनीपूज्यो गोपीश्वर इतीरितः ॥"
पुं, स्वनामख्यातः पण्डितविशेषः । अयन्तु सप्त-
दशशतपरिमितशकाब्दसम्वत्सरप्रारम्भे एव
मिथिलादेशान्तर्वर्त्तिनि 'मगरौणी' संज्ञकग्रामे
विद्यानिधिपीताम्बरपण्डितात् जातः इति
मैथिलाः । अद्यावधि ज्ञाता अनेन विरचिता
ग्रन्थास्त्विमे । १ दीधितिविद्योतः (शिरोमणि-
टीका ।) २ न्यायसिद्धान्ततत्त्वम् । ३ पदवाक्य-
रत्नाकरः । ४ मासमीमांसा । ५ मिथ्यात्व-
निरुक्तिः । ६ रश्मिचक्रम् (चिन्तामणिटीका ।
७ रसमहार्णवः । ८ लाघवगौरवरहस्यम् ।
९ शिवशतकम् ॥)

गोकुलिकः, त्रि, (गोर्निःस्वस्य कुलं चञ्चलभावः
प्रखरदृष्टिचातुर्य्यमित्यर्थः । तदस्यास्तीति ।
"अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।)
केकरः । (पङ्कपतिते गवि कुलिकः उपेक्षक-
त्वात् जड इव ।) पङ्कस्थगव्युपेक्षकः । इति
मेदिनी । के । १८६ ॥

गोक्षतं, क्ली, (गोभिः क्षतम् उच्चरितम् । क्षै+
भावे क्तः । कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रका-
शते इति न्यायात् गोपुरीषमित्यर्थः ।) गोमयम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

गोक्षुरः, पुं, (क्षुरति विलिखतीति । क्षुर विले-
खने+"इगुपधेति ।" ३ । १ । १३५ । इति
कः । ततो गोः पृथिव्याः क्षुरः अस्त्रविशेष
इव । बहुकण्टकाकीर्णत्वात् तथात्वम् ।) क्षुद्र-
क्षुपविशेषः । स तु क्षुद्रबृहद्भेदेन द्विविधः ।
गोखुरि इति गोखुर इति च भाषा ॥ तत्-
पर्य्यायः । त्रिकण्टः २ स्थलशृङ्गाटः ३ गोकण्टः ४
त्रिकण्टकः ५ त्रिपुटः ६ कण्टकफलः ७ क्षुरः ८ ।
इति रत्नमाला ॥ गोक्षुरकः ९ पलङ्कषा १०
इक्षुगन्धा ११ श्वदंष्ट्रा १२ स्वादुकण्टकः १३
गोकण्टकः १४ वनशृङ्गाटः १५ । इत्यमरः ।
२।४।९८—९९ ॥ क्षुरकः १६ भक्षकण्टः १७
इक्षुगन्धिका १८ । इति भावप्रकाशः ॥ क्षुरङ्गः १९
श्वदंष्ट्रकः २० कण्टकी २१ भद्रकण्टः २२ व्याल-
दंष्ट्रः २३ षडङ्गः २४ गोखुरः २५ त्रिकटः २६
त्रिकः २७ इक्षुरः २८ । इति शब्दरत्नावली ॥
अस्य गुणाः । सुशीतलत्वम् । बलप्रदत्वम् ।
मधुरत्वम् । बृंहणत्वम् । तृष्णाश्मरीमेहविदाह-
नाशित्वम् । रसायनत्वम् । तत्र बृहतो गुणो-
त्तरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वादुत्वम् ।
वस्तिशोधनत्वम् । दीपनत्वम् । पुष्टिदत्वम् ।
श्वासकासार्शोव्रणनाशित्वञ्च । इति भाव-
प्रकाशः ॥ वायुनाशित्वम् । वृष्यत्वञ्च ॥ तच्छाक-
गुणाः । तिक्तत्वम् । वृष्यत्वम् । स्रोतोविशोधन-
त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

गोक्षुरकः, पुं, (गोक्षुर+स्वार्थे कन् ।) गोक्षुरः ।
इत्यमरः । २।४।९८ ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"गोक्षुरः क्षुरकोऽपि स्यात् त्रिकण्टः स्वादु-
कण्टकः ।
गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ।
पलङ्कषा श्वदंष्ट्रा च तथा स्यादिक्षुगन्धिका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
यथा, च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने षड्विंशे-
ऽध्याये ॥
"गुप्तापलं गोक्षुरकाच्च बीजं
तथोच्चटां गोपयसा विपाच्य ।
खजाहतं शर्करया च युक्तं
पीत्वा नरो हृष्यति सर्व्वरात्रम् ॥")

गोखुरः, पुं, (खुरति विलिखतीति । खुरः अस्त्र-
विशेषः । गोः पृथिव्याः खुर इव ।) गोक्षुर-
क्षुपः । इति शब्दरत्नावली ॥ (गवां खुरम् ।)
गवां शफे क्ली ॥

गोखुरिः, पुं, (गवां खुरिरिव ।) गोक्षुरः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

गोगृष्टिः, स्त्री, (गौर्गृष्टिः गौरेव गृष्टिरित्यर्थः ।
जात्या समासे परनिपातः ।) सकृत्प्रसूता
गौः । इति केचित् ॥

गोगोयुगं, क्ली, (गोर्द्वित्वम् । गो+द्वित्वे गोयुगच् ।)
गोद्वयम् । ("पशुभ्यः स्थानद्विषट्के गोष्ठगोयुग-
षड्गवम् ।" इति मुग्धबोधसूत्रम् ॥)

गोगोष्ठं, क्ली, (गोः स्थानम् । गो+स्थाने गोष्ठच् ।)
गोस्थानम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

गोग्रन्थिः, पुं, (गोभिःकृतो ग्रन्थिरिव ।) करीषः ।
(गोर्ग्रन्थिर्बाहुल्यात् एकत्र ग्रन्थनं यत्र ।)
गोष्ठम् । (गोर्ग्रन्थिरिव ।) गोजिह्विकौषधिः ।
इति मेदिनी । थे । १९ ॥

गोघ्नः, पुं, (गौर्हन्यतेऽस्मै । गो+हन्+सम्प्रदाने
मूलविभुजादित्वात् कः ।) अतिथिः । इति
पाणिनिः ॥ (गां हन्ति । हन्+कः ।) गोघा-
तके त्रि । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
"गोघ्नवद्विहितः कल्पश्चान्द्रायणमथापि वा ॥"

गोघृतं, क्ली, (गोः पृथिव्या घृतमिव शस्यादिपोषक-
त्वात् ।) वृष्टिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गोर्जातं
घृतम् ।) गव्यघृतञ्च ॥

गोचरः, पुं, (गाव इन्द्रियाणि चरन्त्यस्मिन् ।
गो+चर+"गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजापणनिग-
माश्च ।" ३ । ३ । ११९ । इति निपातनात
साधुः ।) इन्द्रियार्थः । स तु रूपशब्दगन्धरस-
स्पर्शरूपः । इत्यमरः । १ । ५ । ८ ॥ (यथा
भाषापरिच्छेदे "घ्राणस्य गोचरो गन्धः ॥"*॥
गावश्चरन्त्यस्मिन्निति । गोचरणस्थानम् । इति
सिद्धान्तकौमुदी । यथा च भारविः । ४ । १० ।
"उपारताः पश्चिमरात्रिगोचरा-
दपारयन्तः पतितुं जवेन गाम् ॥"
गोषु इन्द्रियेषु चरतीति । गो+चर्+पचाद्यच् ।
इन्द्रियग्राह्यीभूतविषयः । यथा, वेदान्तसारे ।
"अखण्डं सच्चिदानन्दमवाङ्मनसगोचरम् ॥"

देशः। यथा, चै: रामायणे। २। ८५। ५।
"अब्रवीत् प्राञ्जलिर्भूत्वा गुहो गहनगोचरः॥"
"गहनं वनं गोचरो देशो यस्य सः।" इति तट्टीकायां रामानुजः॥) जन्मराश्यवधिग्रहाक्रान्तराशीनां संज्ञा। यथा,—
"गोचरे वा विलग्ने वा ये ग्रहारिष्टसूचकाः।
पूजयेत्तान् प्रयत्नेन पूजिताः स्युः शुभावहाः॥"
अपि च।
"अष्टवर्गशुभे श्रीमान् कर्म्म कुर्य्यान्नभश्चरैः।
गोचरस्थैस्तदप्राप्तौ तदप्राप्तौ तु वेधगैः॥"
गोचरशुद्धिर्यथा,—
"केतूपप्लवभौममन्दतनयः षट्त्रिसंस्थाः शुभाश्चन्द्रार्कावपि तेऽत्र तौ च दशमौ चन्द्रः पुनः सप्तमः।
जीवः सप्तनवद्विपञ्चमगतो युग्मेषु सोमात्मजः
शुक्रः षड्दशसप्तवर्ज्जमितरे सर्व्वेष्वपूपान्ते शुभाः॥"
इति दीपिका॥
(अथ ग्रहाणां गोचरगतफलम्। यथा,—
बुधस्य गोचरफलम्।
"स्थानं जन्मनि नाशयेद्दिनकरः कुर्य्याद्द्वितीये भयम्।
दुश्चिक्ये श्रियमातनोति हिबुके मानक्षयं यच्छति॥
दैन्यं पञ्चमगः करोति रिपुहा षष्ठेऽर्थहा सप्तमे।
पीडामष्टमगः करोति नितरां कान्तिक्षयं धर्म्मगः॥
कर्म्मेष्टसिद्धिजनकस्तु कर्म्मगो
वित्तवृद्धिकृदथायसंस्थितः।
द्रव्यनाशजनितां महापदं
यच्छति व्ययगतो दिवाकरः॥"
चन्द्रस्य गोचरफलम्।
"जन्मन्यर्थं दिशति हिमगुर्व्वित्तनाशं द्वितीये
दद्याद्द्रव्यं सहजभवने नेत्ररोगं चतुर्थे।
कार्य्यभ्रंशं तनयगृहगो वित्तलाभञ्च षष्ठे
द्यूने द्रव्यं युवतिसहितं क्लृप्तसंस्थोऽथ क्लृप्तम्॥
नृपभयं कुरुते नवमः शशी
दशमधामगतस्तु महत् सुखम्।
विविधमायगतः कुरुते धनं
व्ययगतस्तु रुजं सधनक्षयम्॥"
मङ्गलस्य गोचरफलम्।
"प्रथमगृहगः चौर्य्यादिस्तुः करोत्यरिजं भयं
क्षपयति धनं वित्तस्थाने तृतीयगतोऽर्थदः।
अरिभयकरः पातालेऽस्तन् चिनोति च पञ्चमः
रिपुगृहगतो धत्ते वित्तं सुखं मदनस्थितः॥
जनयति मरणस्थः शत्रुबाधां धराजो
दिशति च नवमस्थो कार्य्यपीडामतीव।
शुभमपि दशमस्थो लाभगो भूरिलाभं
व्ययभवनगतोऽसौ वाधनर्थार्थनाशान्॥"
बुधस्य गोचरफलम्।
"बुधः प्रथमधामगो दिशति बन्धमर्थं धनं
वधं रिपुभयान्वितं सहजगश्चतुर्थेऽर्थदः।
अनिष्टतिकरो भवेत्तनयगोऽरिगः स्थानदः
करोति मदनस्थितो बहुविधां शरीरापदम्॥
अष्टमे शशिसुते धनलब्धि-
धर्म्मगोऽतिमहतीं तनुपीडाम्।
कर्म्मगः शुभमथायगतोऽर्थं
द्वादशे भवति वित्तविनाशः॥"
गुरोर्गोचरफलम्।
"भयं जन्मन्यार्य्यो जनयति धनस्थोऽर्थमतुलं
तृतीयेऽङ्क्लेशं दिशति च चतुर्थेऽर्थविलयम्।
शुभं पुत्त्रस्थानेऽशुभमपि च कुर्य्यादरिगृहे
गुरुर्द्यूने पूजां धननिचयनाशञ्च निधने॥
धर्म्मगतो धनवृद्धिकरः स्यात्
प्रीतिहरो दशमेऽमरपूज्यः।
स्थानधनानि ददाति स चाये
द्वादशगस्तनुमानसपीडाम्॥"
शुक्रस्य गोचरफलम्।
"जन्मन्यतिक्षयकरो भृगुजोऽर्थदोऽर्थे
दुश्चिक्यगः शुभकरो धनदश्चतुर्थे।
स्यात् पुत्त्रदस्तनयगोऽरिगतोऽरिवृद्धिं
शोकप्रदो मदनगो निधनेऽर्थदाता॥
जनयति विविधाम्बराणि धर्म्मे
न शुभकरो दशमस्थितस्तु शुक्रः।
धननिचयकरस्तु लाभसंस्थो
व्ययभवनेऽपि धनागमं करोति॥"
शनेर्गोचरफलम्।
"वित्तभ्रंशं वदाहं दिनकरतनयो जन्मराशिं प्रपन्नश्चित्तक्लेशं द्वितीये रिपुहननकृतं वित्तलाभं तृतीये।
पाताले शत्रुवृद्धिं सुतभवनगतः पुत्त्रभृत्यादिनाशं
षष्ठस्थानेऽर्थलाभं जनयति मदने दोषसङ्घासमाप्तिः॥
शरीरपीडां निधनेऽथ धर्म्मे
धनक्षयं कर्म्मणि दौर्म्मनस्यम्।
उपान्त्यगो वित्तमनर्थमन्त्ये
शनिर्ददातीत्यवदत् सुहृत्तः॥"
राहोर्गोचरफलम्।
"जन्मान्त्यपञ्चवसुरन्ध्रनवद्विसप्तराशौ स्थिते यदि भवेदसुरः कदापि।
अर्थक्षयं रिपुभयं बहुकार्य्यहानिं
रोगप्रवासमरणाग्निभयं करोति॥"
केतोर्गोचरफलम्।
"एकादशत्रिदशषष्ठगते नराणां
सम्मानभोगनृपमानसुखार्थदाता।
आज्ञाकराश्च पुरुषाः प्रमदाश्च नित्यं
सौख्योदयं दिशति पुण्यचयञ्च केतुः॥"
अन्यत्सर्व्वं ग्रहग्रन्थे द्रष्टव्यम्॥)
गोचर्म्म, [न्] क्ली, (गोश्चर्म्म।) गवां त्वक्। कर्म्मविशेषे तदासनविधिर्यथा,—
"मेषासनन्तु वश्यार्थमाकृष्टौ व्याघ्रचर्म्म च।
शान्तौ मृगाजिनं शस्तं मोक्षार्थं व्याघ्रचर्म्म च॥
गोचर्म्मस्तम्भने देवि! सम्भवे वाजिचर्म्म च॥"
इति समयाचारतन्त्रे २ पटलः॥ * ॥
परिमाणविशेषः। यथा,—
"यत् किञ्चित् कुरुते पापं ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा।
अपि गोचर्म्ममात्रेण भूमिदानेन शुध्यति॥"
गोचर्म्मलक्षणञ्च बृहस्पतिना दर्शितम्। यथा,—
"सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डैर्निवर्त्तनम्।
दश तान्येव गोचर्म्म दत्त्वा स्वर्गे महीयते॥"
इति मिताक्षरायां आचाराध्यायः।
गोच्छालः, पुं, (गां भूमिं छादयतीति। छद+णिच्+अच्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) कुशाग्रवृक्षः। इति रत्नमाला॥ कोकथिमा इति भाषा॥
गोजलं, क्ली, (गवि जातं जलम्।) गोमूत्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, गारुड़े १८० अध्याये।
"गोजलेनैव पूरेण कर्षेणावो विनश्यति।")
गोजा, स्त्री, (गवि पृथिव्यां जायते इति। गो+जन्+"जनसनखनक्रमगमो विट्।" ३।२।६७। इति विट्। "विड्वनोरिति।" ६।४।४१। इति आत्वञ्च।) गोलोमिकाहृषः। इति राजनिर्घण्टः॥
गोजागरिकं, क्ली, (गोषु इन्द्रियेषु जागरः आयत्तोऽस्त्यस्य ठन्।) मङ्गलम्। इति मेदिनी। के। २२७॥
गोजागरिकः, पुं, (गवि पृथिव्यां जागरिकः प्ररीव। अस्त्रवत्काष्ठकान्वितत्वादस्य तथात्वम्।) काष्ठकारिका। इति मेदिनी। के। २२७।
गोजापर्णी, स्त्री, (गोजं दुग्धं तद्वत् आपर्णं शुक्लवर्णो भवतीति। आ+पर्ण+अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) दुग्धफेनीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
गोजिह्वा, स्त्री, (गोर्जिह्वेव।) क्षुपविशेषः। गोजियालता इति दारियाशाक इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। दार्व्विका २। इत्यमरः। २।४।११६॥ दर्व्विका ३। इति भरतः। दार्व्विपत्रिका ४। इति रत्नमाला॥ खरपर्णी। वातोना ६ अधोमुखा ७ अनडुज्जिह्वा ८ अधःपुष्पी ९ दर्व्वी १० गोजिह्विका ११। इति शब्दरत्नावली॥ अपि च भावप्रकाशे।
"गोजिह्वा गोजिका गोभी दार्व्विका खरपर्णिनी।
गोजिह्वा वातला शीता ग्राहिणी कफपित्तनुत्।
हृद्या प्रमेहकासास्रव्रणज्वरहरी लघुः।
कोमला तुवरी तिक्ता स्वादुपाकरसा स्मृता।"
अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तीक्ष्णत्वम्। शीतलत्वम्। पित्तसर्व्वदन्तिविषार्तिनाशित्वम्। व्रणसंरोपणत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः। (अस्या व्यवहारो यथा तद्यथा,—
"सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपदिका।
रजन्यौ गैरिकं लेपो नखदन्तविषापहः॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे विषाधिकारे॥)
गवेधुका। इति रत्नमाला॥ गड़गड़ इति भाषा॥
गोजिह्विका, स्त्री, (गोर्जिह्वेव गोजिह्वा स्वार्थे कन्। अत इत्वञ्च।) गोजिह्वा लता। इति शब्दरत्नावली॥

:, पुं, (गोरक्क इव । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) गोक्कः । स तु नाभौ प्रवृद्धमांसगुडकः । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥

[illegible]ः, पुं, (गां भुवं तुम्पति अर्हतीति । गो + [illegible]+कः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) घोर्म्य-[illegible]ः । इति मेदिनी । बे । १९ ॥ तरम्न इति ख्यातः ॥

[illegible]ा, स्त्री, (गोतुम्ब + स्त्रियां टाप् ।) गवा-[illegible]नी । इति मेदिनी । बे । १२ ॥ गोमुक इति ख्याता गोमा इति राजगोमुक् इति च ख्याता लोके । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । चित्रा २ वाची ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १५६ ॥ गोतु-म्बका ४ । इति रत्नमाला ॥

[illegible]म्बिका, स्त्री, (गोतुम्ब + स्वार्थे कन् + स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च ।) गोतुम्बा । इति रत्नमाला ॥

[illegible]ी, स्त्री, (शृणादिशृणात् जातः गोणः निपातनादुकारस्य गुणः । गोणशब्दात् जानपदे-र्ये "जानपदकुण्डगोणेति ।" ४ । १ । ४२ । इति ङीष् ।) धान्यादिवहनार्थाधारविशेषः । इति मुग्धबोधम् । गुण इति भाषा ॥ द्रोणी-परिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने चतुर्थाध्याये ।

"विडालनकुलोष्ट्राणां चर्म्मगोण्यां स्थगस्य वा ।
विन्यसेद्वा स्वभ्यक्तं भ्यावर्गोणोपगाहितम् ॥"
"शूर्पाभ्यां भवेद्द्रोणी वाही गोणी च सा स्मृता ।

गायटङ्काचविस्त्रानि कुडवः प्रस्थमाढकम् ।
राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥"

इति शार्ङ्गधरेण पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याय उक्तम् ॥
"गोणी शूर्पद्वयं विद्यात् खारी भारीन्तथैव च ।
त्रिंशत् विजानीयात् वाहं शूर्पाणि बुद्धिमान् ॥"
इति कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥) छिद्रवस्त्रम् । तत्पर्य्यायः । प्रावी २ । इति हैम-चन्द्रः । ३ । ३४३ ॥

[illegible]ः, पुं, (गोः अण्ड इव ।) नाभौ वृद्धमांस-गुडकः । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः । ३ । ५ । [illegible]॥ गेंड इति भाषा । पामरजातिः । [illegible]नाभियुक्ते त्रि । इति मेदिनी । डे । ११ ॥ [illegible]स्य रूपान्तरं गोड़ः गौड़ः । इत्यमरटीका ॥

[illegible]मः, पुं, (गोभिर्ध्वस्तं तमो यस्य । पृषोदरादि-त्वात् साधुः । एतन्निरुक्तिर्यथा, महाभारते । [illegible]३ । ६३ । ६५ ।

"गोदमोऽहमतोऽधूमोऽदमस्ते समदर्शनात् ।
गोभिस्तमो मम ध्वस्तं जातमात्रस्य देहतः ।
अतो मां गोतमं विद्धि यातुधानि ! निबोध माम् ॥")
गौतममुनिः । स तु ब्रह्मपुत्त्रः । इति गया-माहात्म्ये वायुपुराणम् ॥

[illegible]मान्वयः, पुं, (गोतमोऽन्वयो वंशप्रवर्त्तको यस्य ।) शाक्यमुनिः । इति हैमचन्द्रः ॥

[illegible]ः, पुं, (प्रशस्तो गौः "प्रशंसावचनैश्च ।" २ । १ । ६६ । इति कर्म्मधारयः ।) उत्तमगौः । गोषु मध्ये तल्लजः प्रशस्तः इति वा व्युत्पत्तिः ॥

गोत्रं, क्ली, गायते शब्दयति पूर्व्वपुरुषान् यत् । इति भरतः ॥ (गु + "गुधृवीपतीति ।" उणां । ४ । १६६ । इति त्रः ।) तत्पर्य्यायः । सन्ततिः २ जननम् ३ कुलम् ४ अभिजनः ५ अन्वयः ६ वंशः ७ अन्ववायः ८ सन्तानः ९ । इत्यमरः । २ । ७ । १ ॥ आख्या । (यथा, कुमारे । ४ । ८ ।

"स्मरसि स्मरमेखलागुणै-
रुत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम् ॥")

सम्भावनीयबोधः । काननम् । क्षेत्रम् । वर्त्म । इति मेदिनी । रे । २६ ॥ छत्रम् । इति हैम-चन्द्रः ॥ संघः । वृद्धिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वित्तम् । इति विश्वः ॥ * ॥ "वंशपरम्पराप्रसिद्धं आदिपुरुषं ब्राह्मणरूपम् ।

क्षत्त्रियवैश्ययोरुपदिश्यातिदिष्टगोत्रं शूद्रस्याति-दिष्टातिदिष्टगोत्रम् ।" इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥ क्षत्त्रिय-वैश्यशूद्राणामतिदिष्टातिदिष्टगोत्रप्रवरमतत्त्वे-तेषां पुरोहितगोत्रप्रवरमित्यर्थः । तथा चाग्नि-पुराणे वर्णसङ्करोपाख्याने ।

"क्षत्त्रियवैश्यशूद्राणां गोत्रञ्च प्रवरादिकम् ।
तथान्यवर्णसङ्कराणां येषां विप्राश्च याजकाः ॥"
गोत्राणि तु चतुर्व्विंशतिः तथा च मनुः ।
"शाण्डिल्यः काश्यपश्चैव वात्स्यः सावर्णकस्तथा ।
भरद्वाजो गौतमश्च सौकालीनस्तथापरः ॥
कल्किवश्चाग्निवैश्यश्च कृष्णात्रेयवशिष्ठकौ ।
विश्वामित्रः कुशिकश्च कौशिकश्च तथापरः ॥
घृतकौशिकमौद्गल्यौ आलम्यानः पराशरः ।
सौपायनस्तथाविश्च वासुकी रोहितस्तथा ॥
वैयाघ्रपद्यकश्चैव जामदग्न्यस्तथापरः ।
चतुर्व्विंशतिर्वै गोत्रा कथिताः पूर्व्वपण्डितैः ॥"
तथा च मनुः ।
"जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रात्रिगौतमाः ।
वशिष्ठकाश्यपागस्त्या मुनयो गोत्रकारिणः ॥
एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्यते ॥"
एतदुपलक्षणमन्येषामपि दर्शनात् । तथा च ।
"सौकालीनकमौद्गल्यौ पराशरबृहस्पती ।
काञ्चनो विष्णुकौशिक्यौ कात्यायनात्रेय-
काश्यकाः ॥
कृष्णात्रेयः साङ्कृतिश्च कौण्डिल्यो गर्गसंज्ञकः ।
आङ्गिरस इति ख्यातः अनावृकाश्यसञ्ज्ञितः ॥
अथ जैमिनिरित्याख्याः शाण्डिल्यो वात्स्य
एव च ।
सावर्ण्यालम्यानवैयाघ्रपद्याश्च घृतकौशिकः ॥
शक्तिः कात्यायनश्चैव वासुकी गौतमस्तथा ।
शुनकः सौपायनश्चैव मुनयो गोत्रकारिणः ॥
एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्यते ॥"
सर्व्वे चत्वारिंशद्गोत्राः । इति कुलदीपिका-धृतधनञ्जयकृतधर्म्मप्रदीपः ॥ (मेघः । इति निघण्टुः । १ । १० । यथा, ऋग्वेदे । २ । ५१ । ३ ।

"त्वं गोत्रमङ्गिरोभ्योऽवृणोरपोतात्रये शत-
दुरेषु गातुवित् ॥")

गोत्रः, पुं, (गां पृथिवीं त्रायते रक्षतीति । गो + त्रै + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) पर्व्वतः । इत्यमरः । २ । ३ । १३ ॥ (यथा, भागवते । २ । ६ । ८ ।

"नाड्यो नदनदीनाञ्च गोत्राणामस्थिसंहतिः ॥")

गोत्रजः, त्रि, (गोत्रे जायते इति । गोत्र + जन् + डः ।) गोत्रोत्पन्नः । स तु जन्मनामस्मृतिपर्य्यन्त-समानोदकभावात् पश्चाद्भवति । इति शुद्धि-तत्त्वम् । (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १३८ ।

"पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।
तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सब्रह्मचारिणः ॥")

गोत्रभित्, [द्] पुं, (गोत्रं पर्व्वतं भिनत्तीति ।

"सत्सूद्विषेति ।" ३ । २ । ६१ । इति क्विप् । तत्स्तुगागमः ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ । १७ । २ ।

"यो गोत्रभिद्वज्रभृद्यो हरिष्ठाः
स इन्द्र चित्राँ अभि तृन्धि वाजान् ॥"
यथा च भट्टौ । १ । ३ ।
"सहासनं गोत्रभिदाध्युवासौत ॥")

गोत्रवृक्षः, पुं, (गोत्रजातः पर्व्वतजातो वृक्षः ।) धन्वनवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

"धन्वनस्तु धनुर्वृक्षो गोत्रवृक्षः सुतेजनः ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

गोत्रा, स्त्री, (गाः पशून् सर्व्वान् जीवानित्यर्थः त्रायते इति । त्रै + कः । स्त्रियां टाप् च ।) पृथिवी । (गवां समूहः । "इनित्रकट्यचश्च ।" ४ । २ । ५१ । इति त्रः । टाप् च ।) गोसमूहः । इति मेदिनी । रे । २६ ॥ (गायत्रीस्वरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४१ ।

"गन्धर्व्वी गह्वरी गोत्रा गिरिशा गहना गमी ॥")

गोदः, पुं, (गा इन्द्रियाणि दायति शोधयतीति । गो + दै + कः ।) मस्तकस्नेहः । मस्तिष्कम् । इति हैमचन्द्रः ॥ (गाः ददातीति । + दा + कः ।) गोदातरि त्रि । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, मनुः । ४ । २३१ ।

"वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः ।
अनडुहः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रध्नस्य विष्टपम् ॥")

गोदन्तं, क्ली, (गोदन्त इव अवयवो विद्यते यस्य ।) हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हरिताल शब्देऽस्य गुणादयो बोध्याः ॥)

गोदा, स्त्री, (गां जलं स्वर्गं वा ददाति स्नानेनेति । गो + दा + कः । स्त्रियां टाप् ।) गोदावरी नदी । इति हैमचन्द्रः । ४ । १५० ॥ (गायत्री-स्वरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४३ ।

"गर्व्वापहारिणी गोदा गोकुलस्था गदाधरा ॥"
गाः ददातीति । दा + क्विप् । गोदातरि त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४ । २ ।

"गोदा इद्रेवतो मदः ।"
"गोदाश्चक्षुरिन्द्रियबलप्रदः ।" इति दया-नन्दभाष्यम् ॥)

गोदारणं, क्ली, (गौर्भूमिर्दार्य्यतेऽनेनेति । गो + दृ + णिच् + करणे ल्युट् ।) लाङ्गलम् । इत्यमरः । २ । ९ । १४ ॥ कुद्दालः । इति हैमचन्द्रः । ४ । ५५६ ॥

गोदावरी, स्त्री, (गां जलं स्वर्गं वा ददातीति गोदा । तासु वरी श्रेष्ठा । वर+ङीष् संज्ञायाम् । यद्वा गां स्वर्गं ददाति । गो+दा+वनिप्+ङीप् रान्तादेशश्च ।) नदीविशेषः । (अस्या उत्पत्तिकथा यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते । १० । १२६—१३० ।

"गच्छन्तीं तीर्थयात्रायां ब्राह्मणीं रविनन्दनः ।
ददर्श कामुकः शान्तः पुष्पोद्याने च निर्ज्जने ॥
तया निवारितो यत्नात् कालेन बलवान् सुरः ।
अतीवसुन्दरीं दृष्ट्वा वीर्य्याधानं चकार सः ॥
द्रुतं तत्याज गर्भं सा पुष्पोद्याने मनोहरे ।
सद्यो बभूव पुत्त्रश्च तप्तकाञ्चनसन्निभः ॥
सपुत्त्रा स्वामिनो गेहं जगाम व्रीड़िता तदा ।
स्वामिनं कथयामास यन्मार्गे दैवसङ्कटम् ॥
विप्रो रोषेण तत्याज तञ्च पुत्त्रं स्वकामिनीम् ।
सरिद्बभूव योगेन सा च गोदावरी स्मृता ॥")

तत्पर्य्यायः । गोदा २ । इति हेमचन्द्रः ॥ गौतमसम्भवा ३ ब्रह्माद्रिजाता ४ गौतमी ५ । (यथा, हितोपदेशे ।

"अस्ति गोदावरीतीरे विशालः शाल्मलीतरुः ॥")

इयमेव पीठस्थानविशेषः । अत्र देवी त्रिसन्ध्यामूर्त्त्याविराजते । यथा, देवीभागवते ।७।३०।६८।

"गोदावर्य्यां त्रिसन्ध्या तु गङ्गाद्वारे रतिप्रिया ॥")

अस्या जलस्य गुणाः । पित्तास्रिरक्तार्त्तिवायुपापकुष्ठादिदुष्टामयदोषलक्षणनाशित्वम् । परमपथ्यत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोदुग्धदा, स्त्री, (गवां दुग्धं ददाति आधिक्येन सम्पादयतीति । गो+दा+कः । तद्भक्षणेन गवां दुग्धवर्द्धनादस्यास्तथात्वम् ।) चणिकाख्यतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोदोहनी, स्त्री, (गावो दुह्यन्तेऽस्यामिति । गो+दुह्+अधिकरणे ल्युट् ।) गोदोहनपात्रम् । तत्पर्य्यायः । पारी २ । इति जटाधरः ॥

गोद्रवः, पुं, (द्रवति स्रवतीति । द्रु+अच् द्रवः । गवां द्रवः ।) गोमूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोधनं, क्ली, (गवां धनं समूहः ।) गोसमूहः । इत्यमरः । २ । ९ । ५८ ॥ (यथा, गोः रामायणे । २ । ३२ । ४२ ।

"स आत्मनो ड्ढ़ां कक्षां बद्ध्वा सम्भ्रान्तमानसः ।
दण्डमुद्यम्य सहसा प्रतस्थे गोधनं प्रति ॥")

गोधनः पुं, (धन शब्दे भावे अप् धनं शब्दः । गोर्वृषस्येव धनं शब्दो यस्य ।) स्थूलाग्रवाणः । इति हरिवंशः ॥ तुक्का इति भाषा ॥

गोधा, स्त्री, (गुध्यते परिवेष्ट्यते बाहुर्य्यया । गुध् +"हलश्चेति ।" करणे घञ् ।) धनुर्गुणाघातवारणाय प्रकोष्ठबद्धा चर्म्मनिर्म्मितपट्टिका । तत्पर्य्यायः । तला २ ज्याघातवारणा ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ८४ ॥ तलम् ४ । इति तट्टीका ॥ (यथा, महाभारते ।३ । १७ । ३ ।

"चित्रचापमादायंचापि धनुः श्रेष्ठं महाबलैः ।
तूणखड्गधरः शूरो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ॥")

जन्तुविशेषः । गोसाप् इति भाषा ॥ सा तु स्थलजजलजभेदात् द्विविधा । तत्पर्य्यायः । निहाका २ गोधिका ३ । इत्यमरः । १।१०।२२॥ दारुसुव्याघ्रा ४ । (यथा, वृहत्संहितायाम् । ५४ । १३ ।

"श्वेता गोधाङ्गरे पुरुषे चरहूसरा ततः कृष्णा ।
पीता सिता ससिकता ततो जलं विनिर्द्दिशेद-
मितम् ॥"

पञ्चनखतया गोधाया मांसं भक्ष्यत्वेन ग्राह्यमित्यभिहितं मन्वादिभिर्धर्म्मशास्त्रप्रयोक्तृभिः । यथा, मनुः । ५ । १८ ।

"श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्म्मशशांस्तथा ।
भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्रांश्चैकतोदतः ॥")

अस्या मांसगुणाः । वातश्वासकासनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाके मधुरत्वम् । कषायत्वम् । कटुरसत्वम् । पित्तनाशित्वम् । रक्तशुक्रबलकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

("गोधा विपाके मधुरा कषायकटुका रसे ।
वातपित्तप्रशमनी वृंहणी बलवर्द्धनी ॥"

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)

गोधापदिका, स्त्री, (गोधाया इव पादो मूलमस्याः । स्वाङ्गत्वात् ङीष् । ततः "कुम्भपदीषु च ।" ५ । ४ । १३९ । इति पद्भावः । गोधापदी । ततः स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च ।) गोधापदीलता । इति शब्दरत्नावली ॥

गोधापदी, स्त्री, (गोधाया इव पादो मूलं यस्याः । स्वाङ्गत्वात् ङीष् । "कुम्भपदीषु च" ५ । ४ । १३९ ।इति पद्भावः ।) लताविशेषः । गोयालिया इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । सुवहा २ । इत्यमरः । २ । ४। ११९ ॥ हंसपदी ३ गोधाङ्घ्री ४ त्रिफला ५ । इति भरतः ॥ त्रिपदी ६ मधुस्रवा ७ हंसपादी ८ । इति रत्नमाला ॥ हंसपादिका ९ हंसाङ्घ्रिः १० रक्तपादी ११ त्रिपदा १२ घृतमण्डलिका १३ विश्वग्रन्थिः १४ त्रिपादिका १५ त्रिपादी १६ कीटमारी १७ कर्णाटी १८ ताम्रपादी १९ विक्रान्ता २० प्रह्लादनी २१ पदाङ्गी २२ शीताङ्गी २३ सुतपादिका २४ सञ्चारिणी २५ पदिका २६ प्रक्लादी २७ कीटपादिका २८ धार्त्तराष्ट्रपदी २९ गोधापदिका ३० । इति शब्दरत्नावली ॥ छिद्रला ३१ हंसवती ३२ । इति जटाधरः ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । विषभूतभ्रान्त्यपस्मारदोषनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च । सुवली । तालमूली इति ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोधास्कन्धः, पुं, (गोधेव स्कन्धोऽस्य ।) विट्खदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोधिः, पुं, (गावौ नेत्रे धीयेते अस्मिन् । "कर्म्मण्यधिकरणे च ।" ३ । ३ । ९३ । इति किः ।) ललाटम् । इत्यमरः । २ । ६ । ९२ ॥ (गुध्नाति कुप्यतीति । गुध्+"सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां । ४ । ११८ । इति इन् ।) गोधिका । इति शब्दरत्नावली ॥

गोधिका, स्त्री, (गुध्नातीति । गुध्+ण्वुल् । टाप् अत इत्वञ्च ।) गोधा । इत्यमरः । १।१०।२२। गोसाप इति भाषा ॥

गोधिकात्मजः, पुं, (गोधिकाया आत्मजः ।) कृकगोधिका । गोधाशिशुतुल्याकारकोटरस्थजन्तुविशेषः सोर्के इति ख्यात इति भगो । इति सारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः । गौधेरः २ गौधारः ३ गौधेयः ४ । इत्यमरः ।२।५।११। (सर्पाद्गोधायामुत्पन्ने जन्तुविशेषे तु गोधिकापुत्त्रशब्दार्थे शब्दार्थचिन्तामणिः ।)

गोधिनी, स्त्री, (गोधः क्रीड़ाभेदः सोऽस्त्यस्याः इति इनिः ङीप् च ।) चविका । सा तु हस्तीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोधुक्, [ह्] त्रि,(गां दोग्धीति । गो+दुह्+"सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजइत्यादि ।" ३ । २ । ६१ । इति क्विप् ।) गोदोग्धा । इति व्याकरणम् । (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६४ । २६ ।

"उप ह्वये सुदुघां धेनुमेतां
सुहस्तो गोधुगुत दोहदेनाम् ॥")

गोधुमः, पुं, (गुध+"गुधेरूमः ।" उणां । ५ । २ । इति ऊमः । निपातनात् ह्रस्वः ।) गोधूमः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गोधूमः, पुं, (गुध्यते वेष्ट्यते त्वगादिभिः । गुध+"गुधेरूमः ।" उणां । ५ । २ । इति ऊमः । नागरङ्गः । ओषधीविशेषः । व्रीहिभेदः । इति मेदिनी ॥ मे । ४३ । गम गोम् इति च भाषा । शेषस्य पर्य्यायः । बहुदुग्धः २ अपूपः ३ म्लेच्छभोजनः ४ यवनः ५ निस्तुषक्षीरः ६ रसालः ७ सुमनाः ८ । (यथा, मनुः । ५ । २५ ।

"यवगोधूमजं सर्व्वं पयसश्चैव विक्रियाः ।")

अस्य गुणाः । स्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् । वातपित्तदाहनाशित्वम् । गुरुत्वम् । श्लेष्मदत्वम् । रुचिवीर्य्यकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृंहणत्वम् । जीवनहितत्वम् । शीतत्वम् । भग्नसन्धानस्थैर्य्यकारित्वम् । सारकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (अथ गोधूमस्य नामानि लक्षणं गुणाश्च ।

"गोधूमः सुमनोऽपि स्यात् त्रिविधः स च कीर्त्तितः ।
महागोधूम इत्याख्यः पश्चाद्देशात् समागतः ।
महागोधूमः बड़ गोधूमा इति लोके ।
मधुली तु ततः किञ्चिदल्पा सा मध्यदेशजा ।
निःशूको दीर्घगोधूमः क्वचिन्नन्दीमुखाभिधः ।
गोधूमो मधुरः शीतो वातपित्तहरो गुरुः ।
कफशुक्रप्रदो बल्यः स्निग्धः सन्धानकृत् सरः ।
जीवनो वृंहणो वर्ण्यो व्रण्यो रुच्यः स्थिरत्वकृत् ।
कफप्रदो नवीनो न तु पुराणः ।
पुराणयवगोधूमः क्षौद्रजाङ्गलमूलभागिति ।
वाग्भटेन वसन्ते गृहीतत्वात् ।
मधुली शीतला स्निग्धा पित्तघ्नी मधुरा लघुः ।
शुक्रला वृंहणी पथ्या तद्वन्नन्दीमुखः स्मृतः ।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।

गोधूमचूर्णं, क्ली, (गोधूमस्य चूर्णम् ।) चूर्णीकृत-गोधूमः । मयदा इति भाषा ॥ यथा,—
"शुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चित्पुष्टाञ्च रोटिकाम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

गोधूमसम्भवं, क्ली, (सम्भवत्यस्मादिति सम्भव उत्पत्तिस्थानम् । गोधूमः सम्भवोऽस्य ।) सौवीरम् । काञ्जिकभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोधूमसारः, पुं, गोधूमस्य सारभागः । पालो इति भाषा ॥ तत्करणविधिर्यथा । "निस्तुषगोधूमं उदूखले कण्डयित्वा सन्ध्याकाले मृत्तिकादिपात्रे जले मग्नं कारयित्वा परदिने प्रभाते उपरिस्थजलं क्रमेण दूरीकृत्य नीचस्थसारं रौद्रे शुष्कं कृत्वा पात्रान्तरे स्थापयेत् ।" इति पाकराजेश्वरः ॥

गोधूमी, स्त्री, (गां धूमयतीति । धूमि + अण् । गौरादित्वाद् ङीष् ।) गोलोमिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोलोमिकाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ॥)

गोधूलिः, स्त्री, (गवां खुरोत्थिता धूलिर्यत्र काले ।) कालविशेषः । गोधूलिकालस्तु त्रिविधः । यथा, ग्रीष्मे अर्द्धास्तरविकालः । हेमन्तशिशिरयोर्मृदुभाप्राप्तपिण्डीकृतरविकालः । वर्षाशरद्वसन्तेष्वस्तगतरविकालः । यथा,—
"गोधूलिं त्रिविधां वदन्ति मुनयो नारीविवाहादिके
हेमन्ते शिशिरे प्रयाति मृदुतां पिण्डीकृते भास्करे ।
ग्रीष्मेऽर्द्धास्तमिते वसन्तसमये भानौ गतेऽदृश्यतां
सूर्य्ये चास्तमुपागते च नियतं वर्षाशरत्कालयोः ॥"
इति दीपिका ॥

गोधेनुः, स्त्री, (गौरेव धेनुः ।) दुग्धवती गवी । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

गोधेरः, पुं, (गोधति धातूनामनेकार्थत्वात् रक्षतीति । गुध् + बाहुलकादेरक् ।) गोधा । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

गोनन्दी, स्त्री, (गवि जले नन्दतीति । नन्द + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) सारसपक्षिणी । इति हारावली ॥

गोनर्द्दं, क्ली,(गवि पृथिव्यां नर्द्दते स्वनाम्ना आख्यायते इत्यर्थः । नर्द्द + अप् ।) मुस्तकम् । इति मेदिनी । दे । २८ ॥

गोनर्द्दः, पुं, (गवि जले नर्द्दति कूजतीति । गो + नर्द्द + "नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ।" ३ । १ । १३४ । इति पचादित्वादच् ।) सारसपक्षी । इति मेदिनी । दे । २८ ॥ (गोभिर्वाग्भिर्नर्द्दतीति । अच् ।) देशविशेषः । यथा, वृहत्संहितायाम् । १४ । १२ ।
"कङ्कटटङ्कणवनवासिशिविकफणिकारकोङ्कणाभीराः ।
आकरवेणावन्तकदशपुरगोनर्द्दकेरलकाः ॥"
गोनर्द्दस्य देशस्य राजा । "तद्राजेऽपि ।" २ । ४ । ६२ । इत्यण् । गोनर्द्दराजः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ५७ ।
"काश्मीरेन्द्रः स गोनर्द्दो वेलाश्लिष्टाद्रिकूलया ।
दिशा कैलासहासिन्या प्रतापी पर्य्युपास्यत ॥")

गोनर्द्दीयः, पुं, (गोनर्द्दे देशे भवः । गोनर्द्द + "एङ् प्राचां देशे ।" १ । १ । ७५ । इति वृद्धसंज्ञत्वात् छः ।) पतञ्जलिमुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१५ ॥ (अस्य गोनर्द्ददेशोद्भूतत्वात् तथात्वम् । तद्देशभवे, त्रि ॥)

गोनसः, पुं, (गोरिव नासिका यस्य । "अच् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ।" ५ । ४ । ११८ । इति अच् नसादेशश्च ।) सर्पविशेषः । वोड़ा इति ख्यात इत्यन्ये । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । तिलित्सः २ । इत्यमरः । १ । ८ । ४ ॥ गोनासः ३ घोनसः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ मण्डलीवोड्रः ५ । इति विक्रमादित्यः ॥ वोड्रः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थाध्याये ।
"मिलिन्दको गोनसो वृद्धगोनसः पनसी ॥")
वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनाथः, पुं, (गवां नाथः ।) अनड्वान् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनासं, क्ली, (गोर्नासा इव आकृतिर्यस्य । गोनसाकारत्वादस्य तथात्वम् ।) वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनासः, पुं, (गोर्नासा इव नासा यस्य ।) गोनससर्पः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७२ ॥

गोनिष्यन्दः, पुं, (गोर्निष्यन्दते क्षरतीति । नि + स्यन्द + पचाद्यच् । यद्वा गवां निष्यन्दः ।"कृद्विहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते ।" इति न्यायात् ।) गोमूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपः, पुं, (गोर्जलात् कफपित्तादिदूषितरसात् पाति रक्षतीति । गो + पा + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) वोलः । (गां गोजातिं पाति रक्षतीति । गो + पा + कः ।) जातिविशेषः । गोयाला इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । गोसंख्यः २ गोधुक् ३ आभीरः ४ वल्लवः ५ गोपालः ६ । इत्यमरः । २ । ९ । ५७ ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"मणिबन्ध्यां तन्त्रवायात् गोपजातेश्च सम्भवः ।"
इति पराशरपद्धतिः ॥
(यथा, मनुः । ८ । २६० ।
"व्याधाञ्छाकुनिकान् गोपान् कैवर्त्तान् मूलखानकान् ।
व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनचारिणः ॥")
गोष्ठाध्यक्षः । (गां पृथिवीं पाति रक्षतीति । पा + कः ।) पृथ्वीपतिः । बहुग्रामस्याधिकृतः । इति मेदिनी । पे । ५ ॥ (गाः पाति रक्षतीति । पा + कः । गोरक्षकः । यथा, मनुः । ८ । २३१ ।
"गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम् ।
गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात् पालेऽभृते भृतिः ॥"
गन्धर्व्वविशेषः । यथा, रामायणे । ९६ । १४६ ।
"नारदस्तुम्बुरुर्गोपः प्रभया सूर्य्यवर्च्चसः ।
एते गन्धर्व्वराजानो भरतस्याग्रतो जगुः ॥")

गोपः, त्रि, (गोपायति रक्षतीति । गुपू ञ् रक्षणे गुप + आय + "आयादय आर्द्धधातुके वा ।" ३ । १ । ३१ । इति अच् ।) रक्षकः । उपकारकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ६१ । १० । "द्विबर्हसो य उप गोपमागुरदक्षिणासो अच्युता दुदुक्षन् ॥")

गोपकः, पुं, (गोप + स्वार्थे कन् ।) वोलः । बहुग्रामाधिपतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

गोपकन्या, स्त्री, (इन्द्रियाद्युपलक्षितशरीररक्षकस्य गोपस्य वैद्यस्य कन्येव हितकारित्वात् ।) शारिवौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोपस्य कन्या ।) आभीरसुता ॥ (यथा,—
"युवतीर्गोपकन्याश्च रात्रौ संकाल्य कालवित् ।
कैशोरकं मानयन् वै सह ताभिर्मुमोद ह ॥"
इति हरिवंशे । ७६ । १८ ॥)

गोपघोण्टा, स्त्री, (गोपप्रिया घोण्टा वदरीविशेषः ।) हस्तिकोलिः । इति रत्नमाला ॥ वदरीसदृशसूक्ष्मफलवृक्षः । शेयाकुल इति भाषा ॥ यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
("वदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत् ।
अटव्यामेव सा घोण्टा गोपघोण्टेति चोच्यते ॥")
विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपतिः, पुं, (गोर्वृषभस्य पतिः । यद्वा गवां पशूनां जीवानां पतिः ।) शिवः । (यथा, महाभारते । १३ । १७ । १३ ।
"गोपालिर्गोपतिर्ग्रामो गोचर्म्मवसनो हरिः ॥"
गां पृथ्वीं जगदित्यर्थः पाति पालयतीति । गो + पा + डतिः ।) विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६६ ।
"उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः ॥"
गोपेन्द्रनन्दनलक्ष्मणः । यथा, हरिवंशे । ७६ । ४ ।
"अमानुषाणि कर्म्माणि पश्यामस्तव गोपते ! ॥"
असुरभेदः । यथा, महाभारते । ३ । १२ । ३५ ।
"गोपतिस्तालकेतुश्च त्वया विनिहतावुभौ ॥"
गवां रश्मीनां पतिः ।) सूर्य्यः । (यथा भागवते । १ । १२ । १० ।
"परिभ्रमन्तमुल्काभां भ्रामयन्तं गदां मुहुः ।
अस्त्रतेजः स्वगदया नीहारमिव गोपतिः ॥"
गोः पृथिव्याः पतिः ।) राजा । (गवां सौरभेयाणां पतिः ।) वृषः । इति मेदिनी ॥ ते १०७ ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् । ६८ । ११५
"शार्द्दूलहंससमदद्विपगोपतीनां
तुल्या भवन्ति गतिभिः शिखिनां च भूपाः ।
येषाञ्च शब्दरहितं स्तिमितं च यानं
तेऽपीश्वरा द्रुतपरिप्लुतगा दरिद्राः ॥")
ऋषभनामौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपदलः, पुं, (गोपदं गोचरणन्यासयोग्यं स्थानं लाति गृह्णातीति । गोपद + ला + कः ।) गुवाकः इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गोपनं, क्ली, (गुप्+भावे ल्युट्।) अपह्नवः। (यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे। ४। ७६।
"गोपनाद्धीयते सत्यं न गुप्तिरनृतं विना।
तस्मात् प्रकाशतः कुर्य्यात् कौलिकः कुलसाधनम्॥")
कुत्सनम्। रक्षा। (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे।३४।
"अधिकं समाप्तसमरः प्रथितो भुवनेषु गोपनरसोत्कः॥")
व्याकुलत्वम्। दीप्तिः। इति कविकल्पद्रुमे गुपधात्वर्थदर्शनात्॥ तमालपत्त्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥ तेजपात इति भाषा॥

गोपनीयं, त्रि, (गुप्+अनीयर्।) गोप्यम्। गोपितव्यम्। यथा,—
"स्वर्गेऽपि दुर्लभा विद्या गोपनीया प्रयत्नतः।"
इति नाडीप्रकाशः॥

गोपवधूः, स्त्री, (गोपस्य वधूरिव प्रियत्वात्। गोपान् बध्नाति स्वगुणेन इति वा। बन्ध+बाहुलकात् ऊव्।) शारिवा। इति भावप्रकाशः॥ गोपस्य पत्नी च॥ (यथा, गीतगोविन्दे।१।४१।
"पीनपयोधरभारभरेण हरिं परिरभ्य सरागम्।
गोपवधूरनुगायति काचिदुदञ्चितपञ्चमरागम्॥")

गोपभद्रं, क्ली, (गोपे भद्रमिव।) शालूकम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

गोपभद्रा, स्त्री, (गोपानां भद्रं मङ्गलं यस्याः यस्यां वा गोपाद्यारण्यकजातिभिः पूज्यत्वादस्यास्तथात्वम्।) काश्मरीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोपभद्रिका, स्त्री, (गोपभद्रा संज्ञायां कन्। टापि अत इत्वञ्च।) गम्भारीवृक्षः। इति रत्नमाला॥

गोपरसः, पुं, (गोपः गन्धद्रव्यविशेषः। गोपः रसोऽस्य। गोपः अभ्यन्तरगुप्तो रसो यस्मिन् वा।) बोलः। इति शब्दरत्नावली॥

गोपवल्ली, स्त्री, (गां पाति रक्षतीति। पा+कः। टाप्। गोपा चासौ वल्ली चेति कर्म्मधारयः।) मूर्व्वा। शारिवा। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"गोपवल्ली कराला च सुगन्धा भद्रवल्लिका।
गोपीभद्रा तथानन्ता नागजिह्वातिशारिवा॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥
यथा च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५१ अध्याये।
"गोपवल्ल्युदके सिद्धं स्याद्दध्नि द्विगुणे घृतम्॥")
श्यामालता। इति शब्दरत्नावली॥

गोपा, स्त्री, (गां पाति रक्षतीति। पा+"आतोऽनुपसर्गे कः।"३।२।३। इति कः। स्त्रियां टाप्।) श्यामालता। इत्यमरटीका शब्दरत्नावली च॥ (गाः पाति रक्षतीति। पा रक्षणे+कप्राप्तिविषये वासरूपन्यायेन "आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च।" ३।२।७४। इति चेन विच् अदन्तत्वाभावादाप् विधेरभावे गोपा गोरक्षाकर्त्ता। गोपा विश्वपावदिति मुग्धबोधव्याकरणम्॥)

गोपानसी, स्त्री, (गोपायति रक्षति गृहमिति। गुपू रक्षणे+बाहुलकात् असच् यलोपश्च ततो ङीप् च।) वडभी। गृहाणामग्रभागे दत्तवक्रकाष्ठम्। सुदनी इति भाषा॥ इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥ गृहचूडा वडभी तच्छादनार्थं वक्रीकृत्य यत् काष्ठं दीयते सा वडभी पत्रुकिकादिचूडा तच्छादनाय वक्रीकृत्य यत् काष्ठं दीयते सा। इति मधुः॥ पटलाधोवंशपञ्जरम्। इति भट्टः॥ कर्णिकाविष्कम्भदारु इत्यन्ये। वक्रीभूतं धरणकाष्ठम्। इत्येके। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, माघे।३।४६।
"गोपानसीषु क्षणमास्थिताना-
मालम्बिभिश्चन्द्रकिणां कलापैः।
हरिन्मणिश्याममृणाभिरामै-
र्गृहाणि नीध्रैरिव यत्र रेजुः॥")

गोपायितं, त्रि, (गुपू रक्षणे। गोपाय्यते स्म इति। गोपाय+कर्म्मणि क्तः।"आयादय आर्द्धधातुके वा।" ३।१।३१। इति आयागमश्च।) रक्षितम्। इत्यमरः।३।१।१०६॥ (भावे क्तः रक्षणम्॥)

गोपालः, पुं, (गाः पालयतीति। गा+पाल+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) गवां पालकः। वृन्दावनस्थगोपालानां स्वरूपं यथा,
"गोपाला मुनयः सर्व्वे वैकुण्ठानन्दमूर्त्तयः॥"
इति पद्मपुराणे पातालखण्डे व्यासं प्रति श्रीकृष्णवाक्यम्॥ *॥ (गां पृथिवीं पालयतीति। गो+पाल+अण्।) राजा। (गां पृथिवीं वेदं वा पालयतीति।) नन्दनन्दनः कृष्णः। इति मेदिनी। ले।८६॥*॥ श्रीगोपालस्य ध्यानं यथा,
"अव्यादव्याकोषनीलाम्बुजरुचिररुणाम्भोजनेत्रोऽम्बुजस्थो
बालो जङ्घाकटीरस्थलकलितरणत्किङ्किणीको मुकुन्दः।
दोर्भ्यां हैयङ्गवीनं दधदतिविमलं पायसं विश्ववन्द्यो
गोगोपीगोपवीतो रुरुनखविलसत्कण्ठभूषश्चिरं वः॥"
इति तन्त्रसारः॥ *॥
तस्य स्वरूपं यथा,—
श्रीव्यास उवाच।
"ततोऽहमब्रुवं कृष्णः पुलकोत्फुल्लविग्रहः।
त्वामहं द्रष्टुमिच्छामि चक्षुर्भ्यां मधुसूदन!॥
यत्तत् सत्यं परं ब्रह्म जगद्योनिर्जगत्पतिः।
वदन्ति वेद शिरसि चाक्षुषं नाथ! मेऽस्तु तत्॥
श्रीभगवानुवाच।
ब्रह्मणैवं पुरा पृष्टः प्रार्थितश्च यथा पुरा।
यदवोचमहं तस्मै तत्तुभ्यमपि कथ्यते॥
मामेके प्रकृतिं प्राहुः पुरुषञ्च तथेश्वरम्।
धर्म्ममेके धनञ्चैके मोक्षमेकेऽकुतोभयम्॥
शून्यमेके भावमेके परमार्थमथापरे।
दैवमेके देवमेके गृहमेके मम परे॥
बुद्धिमेके कालमेके शिवमेके सदाशिवम्।
अपरे वेदशिरसि स्थितमेकं सनातनम्।
सद्भावं विक्रियाहीनं सच्चिदानन्दविग्रहम्।
मन्मायामोहितधियः सर्व्वकार्य्येषु वञ्चिताः।
कोऽपि वेद पुमान् लोके मदनुग्रहभाजनः।
पश्चादिह दर्शयिष्यामि स्वं रूपं वेदगोपितम्।
ततोऽपश्यमहं भूप! बालं बालाम्बुदप्रभम्।
गोपकन्यावृतं गोपं हसन्तं गोपबालकैः।
कदम्बमूलमासीनं पीतवाससमद्भुतम्।
वनं वृन्दावनं नाम नवपल्लवमण्डितम्॥
कोकिलभ्रमरारावमनोभवमनोहरम्।
नदीमपश्यं कालिन्दीमिन्दीवरदलप्रभाम्।
गोवर्द्धनं तथापश्यं कृष्णरामकरोद्धृतम्।
महेन्द्रदर्पनाशाय गोगोपालसुखावहम्॥
दृष्ट्वा विष्णुं ह्यभवं सर्व्वभूषणभूषणम्।
गोपालमबलासङ्गमुदितं वेणुनादितम्॥
ततो मामाह भगवान् वृन्दावनचरः स्वयम्।
यदिदं मे त्वया दृष्टं रूपं दिव्यं सनातनम्।
निष्कलं निष्क्रियं शान्तं सच्चिदानन्दविग्रहम्।
पूर्णं पद्मपलाशाक्षं नातः परतरं मम॥
इदमेव वदन्त्येते वेदाः कारणकारणम्।
सत्यं व्यापि परानन्दं चिद्घनं शाश्वतं शिवम्।
नित्यां मे मथुरां विद्धि वनं वृन्दावनं तथा।
यमुनां गोपकन्याश्च तथा गोपालबालकान्।
ममावतारो नित्योऽयमत्र मा संशयं कृथाः।
ममेष्टा हि सदा राधा सर्व्वज्ञोऽहं परात्परः।
मयि सर्व्वमिदं विश्वं भाति मायाविजृम्भितम्॥"
इति पद्मपुराणे पातालखण्डम्॥*॥
द्वादशगोपालाश्चैतन्यशब्दे द्रष्टव्याः॥

गोपालकः, पुं, (गां पशुं जीवजातमित्यर्थः पालयति रक्षतीति। गो+पालि+ण्वुल्।) शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ श्रीकृष्णः। यथा,—
"दाता फलानामभिवाञ्छितानां
प्रागेव गोपालकमन्त्र एषः।
क्रमदीपिका।
गोपालशब्दात् स्वार्थे के गोरक्षकश्च॥ (गवां पालकः रक्षकः। पालि+ण्वुल्। यथा, महाभारते।३।२३६।६।
"अथ संस्कारणं कृत्वा लक्षयित्वा त्रिहायणान्।
वृतो गोपालकैः प्रीतो व्यहरत् कुरुनन्दनः।"
चण्डमहासेननृपतेः पुत्त्रयोरन्यतरः। यथा, कथासरित्सागरे।११।७४।
"जातौ द्वौ तनयौ चण्डमहासेनस्य भूपतेः।
एको गोपालको नाम द्वितीयः पालकस्तथा।")

गोपालकर्कटी, स्त्री, (गोपालप्रिया कर्कटी वृक्षविशेषः।) कर्कटीभेदः। गोयालकाँकरी गुरुभा इति च हिन्दी भाषा॥ तत्पर्य्यायः। वन्या २ गोपकर्कटिका ३ क्षुद्रेर्व्वारुः ४ क्षुद्रफला ५ गोपाली ६ क्षुद्रचिर्भिटा ७। अस्या गुणाः। शीतत्वम्। मधुरत्वम्। पित्तश्रमकफदाहमेहदाहवमननाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गोपालिका, स्त्री, (गोपालकस्य गोरक्षकस्य पत्नी। "पालकान्तात् न।" ४।१।४८। इत्य

: इति न ङीष् अतष्टापि अत इत्वम् ।)
लपत्नी । इति मुग्धबोधम् ॥ कीटविशेषः ।
र्य्यायः । महाभीरुः २ । इति हेम-
। ४ । २७४ ॥
, स्त्री, (गोपालानां प्रिया । गोपाल +
ङीष् ।) गोपालककर्कटी । गोरक्षी । इति
निर्घण्टः ॥ (गोपालस्य पत्नी । गोपाल +
ङीष् । गोपपत्नी ॥ स्कन्दानुचरमातृ-
षः । यथा, महाभारते । ९ । ४६ । ४ ।
तु जाता च गोपाली इहद्दम्बालिका तथा ॥")
, स्त्री, (गोपप्रिया अष्टमी । शाक-
वादिवत् समासः ।) कार्त्तिकशुक्लाष्टमी ।
, —
ष्टमी कार्त्तिके तु शुक्ला गोपाष्टमी बुधैः ।
वासुदेवोऽभूद्गोपः पूर्व्वन्तु वत्सपः ॥
कुर्य्यात् गवां पूजां गोग्रासं गोप्रदक्षिणम् ।
नुगमनं कार्य्यं सर्व्वान् कामानभीप्सता ॥"
इति कूर्म्मपुराणम् ॥
, स्त्री, (गोप्येव स्वार्थे कन् ह्रस्वश्च ।)
। यथा, —
"न खलु गोपिकानन्दनो भवा-
नखिलदेहिनामन्तरात्मदृक् ।"
इति श्रीभागवते । १० । ३१ । ४ ॥
ायति रक्षति या । गुपू रक्षणे + ण्वुल् ।
टापि अत इत्वम् ।) रक्षित्री ॥
, स्त्री, (गोपायति रक्षतीति । गुप् +
ङीप् च ।) श्यामालता । इति शब्द-
का ॥ (वीराचारि-पश्वाचारिणां पूज-
नायिकाविशेषः । यदुक्तं गुप्तसाधनतन्त्रे
पटले ।
कापालिकी वेश्या रजकी नापिताङ्गना ।
णी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका ॥"
: नितक्तिर्यथा, कुलार्णवतन्त्रे ।
त्मानं गोपयेत् या च सर्व्वदा पशुसङ्कटे ।
वर्णाद्भवा रम्या गोपिनी सा प्रकीर्त्तिता ॥")
:, त्रि, (गोपायति रक्षतीति । गुपू रक्षणे
'मिथिलादयश्च ।" उणां । १ । ५८ । इति
निपातनात् किद्भावः ।) गोप्ता । इति
प्रसारे उणादिवृत्तिः ॥
स्त्री, (गोपस्य स्त्री । "पुंयोगादाख्या-
।" ४ । १ । ४८ । इति ङीष्) गोपपत्नी ।
वनस्थगोपीनां स्वरूपं यथा, —
प्सु श्रुतयो यथा: स्वाधिका गोपकन्यकाः ।
न्याश्च राजेन्द्र ! न मानुष्यः कथञ्चन ॥" ॥
व्रजबाला यथा, —
सा रसमन्थरा रसालया रससुन्दरी
पीयूषधामा रसतरङ्गिणी रसकल्लोलिनी
ापिका अनङ्गमञ्जरी अनङ्गमालिनी मद-
रङ्गविह्वला ललिता ललितयौवना अनङ्ग-
मा मदनमञ्जरी कलावती रतिकला कल-
अबाला रतोत्सुका रतिसर्व्वस्वा रति-
ामणिः इत्याद्याः ॥ ॥

श्रुतिगणा यथा, —
उद्गीता रसगीता कलगीता कलस्वरा कल-
कण्ठिका विपञ्ची कलपदा बहुमता बहुकर्म्म-
सुनिष्ठा बहुहरिः बहुशाखा विशाखा सुप्र-
योगतमा विप्रयोगा बहुप्रयोगा बहुकला कला-
वती क्रियावती इत्याद्याः ॥ ॥
मुनिगणा यथा, —
उग्रतपाः सुतपाः प्रियव्रता सुरता सुरेखा
सुपर्व्वा बहुप्रदा रत्नरेखा मणिग्रीवा अपर्णा
सुपर्णा मत्ता सुलक्षणा सुदती गुणवती सौका-
लिनी सुलोचना सुमनाः सुभद्रा सुशीला
सुरभिः सुखदायिका इत्याद्याः ॥ ॥
गोपबाला यथा —
चन्द्रावली चन्द्रिका काञ्चनमाला रुक्ममाला-
वती चन्द्रानना चन्द्ररेखा चान्द्रवापी चन्द्रमाला-
चन्द्रप्रभा चन्द्रकला सौवर्णमाला मणिमालिका
वर्णप्रभा शुद्धकाञ्चनसन्निभा मालती यूथी
वासन्ती नवमल्लिका मल्ली नवमल्ली शेफालिका
सौगन्धिका कस्तूरी पद्मिनी कुमुद्वती रसाला
सुरसा मधुमञ्जरी रम्भा उर्व्वशी सुरेखा स्वर्ग-
रेखिका वसन्ततिलका इत्याद्याः । इति पाद्मे
पातालखण्डम् ॥ अस्या विवरणं तत्तच्छब्दे
द्रष्टव्यम् ॥ ॥ (गोपायति रक्षतीति । गुप् +
अच् + गौरादित्वात् ङीष् ।) शारिवा ।
रक्षिका । इति विश्वः ॥ (रक्षित्री यथा,
रघुः । ४ । २० ।
"इक्षुच्छाया निषादिन्यस्तस्य गोप्तुर्गुणोदयम् ।
आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्य्यशः ॥")
प्रकृतिः । यथा, गोपायति सकलमिदं गोपायति
परं पुमांसं गोपी प्रकृतिरिति क्रमदीपिका ॥
गोपीथं, क्ली, (गोपायति रक्षति भवबन्धना-
दिति । यद्वा गाः पशून् पाति रक्षतीति । गुप्
अथवा गो + पा + "निशीथगोपीथावगाथाः ।"
उणां । २ । ९ । इति थक्प्रत्ययेन निपातनात्
साधुः ।) तीर्थस्थानम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुणादिवृत्तिः ॥ (गावः पिबन्त्यस्मिन्निति व्युत्-
पत्त्या जलाशयादि । इति चिन्तामणिः ॥)
गोपीथः, पुं, (गुप्यते रक्ष्यते इति । गुप् +
"निशिथगोपीथावगाथाः ।" उणां । २ । ९ ।
इति भावे थक्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।)
रक्षणम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १ । १९ । १ ।
"प्रति त्यं चारुमध्वरं गोपीथाय प्रहूयसे ।
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥"
"गोपीथाय पृथिव्यादीनां रक्षणाय ॥"
इति दयानन्दभाष्यम् ॥ गां वाणीं पृथिवीं वा
पातीति व्युत्पत्त्या । गो + पा + थक् । निपा-
तनात् ईत्वम् । पण्डितः । राजा । इति केचित् ॥)
गोपुच्छः, पुं, (गोः पुच्छ इव आकृतिर्यस्य
गोपुच्छाकारत्वादस्य तथात्वम् ।) हारभेदः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२५ ॥ (वाद्यविशेषः ।
इति तट्टीका ॥) गोलाङ्गूलवानरः । यथा, —

"शार्द्दूलसिंहसंघुष्टं सिंहैर्भीमबलैर्वृतम् ।
ऋक्षवानरगोपुच्छैर्माज्जारैश्च निषेवितम् ॥"
इति रामायणे किष्किन्ध्याकाण्डम् ॥
गवां लाङ्गूलञ्च ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् ।
६५ । ३५ ।
"गोपुच्छस्थो वल्मीकगोऽथवा दर्शनं भुजङ्गस्य ॥")
गोपुटा, स्त्री, (गौर्व्वत्सं तदुदन्तिकठिनमिति भावः
पुटं आच्छादनं यस्याः ।) स्थूलैला । इति
राजनिर्घण्टः ॥
गोपुटिकं, क्ली, (गोः शिववृषभस्य पुटिकं आच्छा-
दनयुक्तं गृहम् ।) शिववृषस्य मण्डपः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
गोपुरं, क्ली, (गोपायति नगरं रक्षतीति । गुप् +
बाहुलकात् उरच् । यद्वा गाः पिपर्त्तीति । पृ
पालनपूरणयोः + "मूलविभुजादिभ्य उपसंख्या-
नम् ।" इति कः ।) नगरद्वारम् । सहरेर फटक
इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पुरद्वारम् २ । इत्य-
मरः । २ । ३ । १६ ॥ दुर्गपुरद्वारम् । इत्यन्ये ॥
द्वारमात्रम् । इति भरतः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । २०८ । ३१ ।
"द्विपक्षगरुडप्रख्यैर्द्वारैः सौधैश्च शोभितम् ।
गुप्तमभ्रचयप्रख्यैर्गोपुरैर्मन्दरोपमैः ॥" ॥
गौर्जलं पुरमस्य यद्वा गवा जलेन पिपर्त्ति
पूरयति आत्मानमिति । पृ + कः ।) कैवर्त्ती-
मुस्तकम् । इति मेदिनी । रे । १५० ॥ (वैद्यक-
शास्त्रप्रणेता ऋषिभेदः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने
१ अध्याये । "अथ खलु भगवन्तममरवरमृषि-
गणपरिवृतं आश्रमस्थं काशिराजं दिवोदासं
धन्वन्तरिमौपधेनववैतरणौरभ्रपौष्कलावत कर
वीर्य्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः ॥")
गोपुरकः, पुं, (गां भूमिं पिपर्त्तीति । प पूर्त्तौ +
"मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ।" इति कः ॥
ततः संज्ञायां कन् ।) कुन्दुरुकः । इति राज
निर्घण्टः ॥
गोपुरीषं, क्ली, (गोः पुरीषम् विष्ठा ।) गोमयम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
गोपेन्द्रः, पुं, (गोपेषु गोकुलस्थगोपालेषु मध्ये इन्द्रः
श्रेष्ठः । गोप इन्द्र इव वा । यद्वा गां वाचं
पाति रक्षतीति गोपो वेदस्तत्र इन्दति सर्व्व-
श्वर्य्यवत्तया विराजते । इदि परमैश्वर्य्ये +
"ऋज्रेन्द्रेति ।" उणां । २ । २८ । इति रन्प्रत्य-
येन निपातनात् साधुः ।) विष्णुः । इति हेम-
चन्द्रः । २ । १३२ ॥ (श्रीकृष्णः । इति भागवतम् ।
गोपानामिन्द्र ईश्वरः । गोपपतिः । स तु नन्दः ।
यथा, महाभारते । ९ । २२ । २३ ।
"गोपेन्द्रस्यात्मजे व्यक्ते नन्दगोपकुलोद्भवे ॥")
गोपेशः, पुं, (गां पृथिवीं पान्ति रक्षन्तीति गोपा
राजानस्तेषामीशः सर्व्वहिंसानिवारणादिति
भावः । प्रशरराज्योऽप्ययं विषयभोगं तुच्छीकृत्य
सन्न्यासेन निर्व्वाणमलभताऽतोऽस्य राजसु श्रेष्ठ-
त्वमायातमिति तात्पर्य्यार्थः ।) शाक्यमुनिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गोपानां गोकुलस्थ-

गोपालानामीशः ।) नन्दघोषः । यथा,—
"रामकृष्णावुभयतो गोपेशं परितः परे ॥"
इति मुग्धबोधम् ॥
श्रीकृष्णश्च ॥
गोप्ता, [ऋ] त्रि, (गोपायति रक्षतीति । गुपू च रक्षणे + "ण्वुल्तृचौ ।" ३ । १ । १३३ । इति तृच् ।) रक्षकः । यथा,—
"विप्राणामभयार्थमध्वरविधेर्गोप्ता गुरो- राज्ञया ।"
इति राघवपाण्डवीये कविराजः ॥
(तथा च मनुः । ११ । ७६ ।
"ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान् परित्यजन् ।
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ॥"
गोपायति सर्व्वाणि यद्वा आत्मानं गोपायति स्वमायया संवृणोतीति व्युत्पत्त्या विष्णौ पुं ।
यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ७६ ।
"गोहितो गोपतिर्गोप्ता वृषभाक्षो वृषप्रियः ॥"
स्त्री, गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ५१ ।
"गोमती गुह्यविद्या गौर्गोप्त्री गगनगामिनी ॥")
गोप्यः, पुं, (गोप्यते रक्ष्यतेऽसौ इति । गुपू रक्षणे + "ऋहलोर्ण्यत् ।" ३ । १ । १२४ । इति ण्यत् ।)
दासः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ दासीपुत्त्रः ।
रक्षणीये त्रि । इति मेदिनी । ये । २०॥ (यथा, महाभारते । १२ । ४१ । १५ ।
"महदेवं समीपस्थं नित्यमेव समादिशत् ।
तेन गोप्यो हि नृपतिः सर्व्वावस्थो विशाम्पते ! ॥"
गोप्यतेऽसाविति । गुपू च गोपने + कर्म्मणि ण्यत् ।) गोपनीयः । यथा,—
"आयुर्वित्तं गृहच्छिद्रं मन्त्रमैथुनभेषजम् ।
अपमानस्तपो दानं नव गोप्यानि यत्नतः ॥"
इति पुराणम् ॥
गोपीसमूहश्च ॥ (तत्र गोपीशब्दात् प्रथमाविभक्तेर्बहुवचनप्रयोगः ॥)
गोप्यकः, पुं, (गोप्य एव । स्वार्थे कन् ।) दासः ।
इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥
गोप्याधिः, पुं, (गोप्यो रक्षणीय आधिर्बन्धकः ।) बन्धकविशेषः । (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । ६० ।
"गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ तापिते ॥")
"तथा च नारदः ।
अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।
कृतकालोपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा ॥
स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव च ।
गोप्यो रक्षणीयः ।" इति मिताक्षरा ॥
गोप्रकाण्डं, क्ली, (प्रशस्ता गौर्गोजातिः । "प्रशंसावचनैश्च ।" २ । १ । ६६ । इति परनिपातः । प्रकाण्डशब्दस्य नियतलिङ्गतया क्लीवत्वम् ।)
श्रेष्ठगौः ॥ इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
गोभण्डीरः, पुं,(गवि जले भण्डीरः अतिवाचालः ।) जलकुक्कुभपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गोम, त् क लेपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरां-परं-सकं-सेट् ।) अजुगोमद्गोमयेन स्थानं चेटी । इति दुर्गादासः ॥

गोमचिका, स्त्री, (गोसन्निकटस्था गोप्रिया वा मक्षिका ।) दंशः । इति शब्दरत्नावली ॥ डांश इति भाषा ॥
गोमतल्लिका, स्त्री, (प्रशस्ता गौर्गोजातिः । "प्रशंसावचनैश्च ।" २ । १ । ६६ । इति नित्य-समासेन परनिपातः ।) सुशीला गौः । इति हलायुधः ॥
गोमती, स्त्री, (बहवो गावो जलानि सन्त्यस्यामिति । भूम्नि "तदस्यास्तीति ।" ५ । २ । ९४ ।
मतुप् । "उगितश्च ।" ४ । १ । ६ । इति ङीप् ।) स्वनामख्याता नदी । तत्पर्य्यायः । वाशिष्ठी २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ६।९।१७।
"गोमतीं धूतपापाञ्च चन्दनाञ्च महानदीम् ॥"
अस्यास्तीरे महादेवस्त्र्यम्बकमूर्त्त्या विराजते ।
यदुक्तं महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे ।
"त्र्यम्बको गोमतीतीरे गोकर्णे च त्रिलोचनः ॥"
गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ५१ ।
"गोमती गुह्यविद्या गौर्गोप्त्री गगनगामिनी ॥"
पीठस्थानस्था भगवती । सा तु गोमन्तपर्व्वते वर्त्तते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ५७ ।
"गोमन्ते गोमती देवी मन्दरे कामचारिणी ॥"
वैदिकमन्त्रभेदः । यथा,—
"पञ्चगव्येन गोघाती मासेकेन विशुध्यति ।
गोमतीञ्च जपेद् विद्यां गवां गोष्ठे च संवसेत् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे शातातपः ॥
(गोविशिष्टायाम् ॥)
गोमन्तः, पुं, पर्व्वतविशेषः । इति जटाधरः ॥
(अयं हि सह्यपर्व्वतविवरस्थितो गिरिः यदुक्तं हरिवंशे । ९५ । ६३ ।
"ततस्त्वरा गमिष्यामः सह्यस्य विवरे गिरिम् ।
गोमन्त इति विख्यातं नैकश्रृङ्गविभूषितम् ॥"
अत्र पर्व्वते भगवती गोमतीरूपेण विराजते ।
यदुक्तं देवीभागवते । ७ । ३० । ५७ ।
"गोमन्ते गोमती देवी मन्दरे कामचारिणी ॥"
अयं हि द्वितीयमेरुरिव महान् पर्व्वतः । अस्य वर्णनं यथा, हरिवंशे । ९६ । ४—२७ ।
"ते चाध्वविधिना सर्व्वे ततो वै दिवसक्रमात् ।
गोमन्तमचलं प्राप्ता मन्दरं त्रिदशा इव ॥
लताचारुविचित्रञ्च नानाद्रुमविभूषितम् ।
गन्धागुरुपिनद्धाङ्गं चित्रं चित्रैर्मनोरमैः ॥
द्विरेफगणसङ्कीर्णं शिलासङ्कटपादपम् ।
मत्तबर्हिगणनिर्घोषैर्मोदितं मेघनादिभिः ॥
गगनालग्नशिखरं जलदासक्तपादपम् ।
मत्तद्विपविषाणाग्रपरिघृष्टोपलाङ्कितम् ॥
कूजज्झिल्लीखञ्जनाभैः समन्तात् प्रतिनादितम् ।
दरीप्रपातान्बुरवैर्व्याप्तं शाद्वलपक्कवैः ॥
नीलाभ्रचयसङ्घातैर्व्बहुवर्णं यथा घनम् ।
धातुविस्रावदिग्धाङ्गं सानुप्रस्रवभूषितम् ॥
कौश सुरगणैः कान्तैर्नाकमिव कामगम् ।
उच्छ्रितं सुविशालाग्रं सन्मूलाम्बुपरिस्रवम् ॥
सकाननदरीप्रस्थं श्वेताभ्रगणभूषितम् ।
पनसाम्रातकाम्रैर्बैल्वैस्त्रस्यन्दनचन्दनैः ॥

तमालैलावनयुतं मरिचक्षुपसङ्कुलम् ।
पिप्पलीवल्लिकलिलं चित्रमिङ्गुदपादपैः ।
द्रुमैः सर्व्वरसानाञ्च सर्व्वतः प्रतिशोभितम् ।
शांशुपालवनैर्गुप्तं बहुचित्रवनैर्वृतम् ।
सर्ज्जनिम्बाम्बुनवनं पाटलीकुलसङ्कुलम् ।
हिन्तालैश्च तमालैश्च पुन्नागैश्चोपशोभितम् ।
जलेषु जलजैश्छन्नं स्थलेषु स्थलजैरपि ।
पङ्कजैर्द्रुमषण्डैश्च सर्व्वतः प्रतिभूषितम् ।
जम्बूजम्बूलसम्बाढं कन्दकन्दलभूषितम् ।
चम्पकाशोकबहुलं बिल्वतिन्दुकशोभितम् ।
कुटजैर्नागपुष्पैश्च समन्तादुपशोभितम् ।
नागयूथसमाकीर्णं मृगसङ्घातशोभितम् ।
सिद्धचारणरक्षोभिः सेवितप्रस्तरान्तरम् ।
विद्याधरगणैर्नित्यमनुकीर्णशिलातलम् ।
सिंहशार्दूलसन्नादैः सततं प्रतिनादितम् ।
सेवितं वारिधाराभिश्चन्द्रपादैश्च शोभितम् ।
स्तुतं त्रिदशगन्धर्व्वैरप्सरोभिरलङ्कृतम् ।
वनस्पतीनां दिव्यानां पुष्पैरुच्चावचैश्चितम् ।
शक्रवज्रप्रहाराणामनभिज्ञं कदाचन ।
दावाग्निभयनिर्मुक्तं महावानभयोज्झितम् ।
प्रपातप्रभवाभिश्च सरिद्भिरुपशोभितम् ।
जलशैवलशृङ्गाग्रैरभिषक्तमिव श्रिया ।
स्थलीभिर्मृगजुष्टाभिः कान्ताभिरुपशोभितम्
पार्श्वैरुपलकृष्णाभैर्मेघैरिव विभूषितम् ।
पादपोच्छ्रितसौम्याभिः सपुष्पाभिः समन्ततः
मण्डितं वनराजीभिः प्रमदाभिः पतिं यथा
सुन्दरीभिर्दरीभिश्च कन्दरीभिस्तथैव च ।
तेषु तेष्ववकाशेषु सदारमिव शोभितम् ।
ओषधीदीप्तशिखरं वानप्रस्थनिषेवितम् ।
जातरूपैर्वनोद्देशैः कृत्रिमैरिव भूषितम् ।
मूलेन सुविशालेन शिरसात्युच्छ्रितेन च ।
पृथिवीमन्तरीक्षञ्च गाहयन्तमिव स्थितम् ।
श्रीकृष्णो बलरामेण सह जरासन्धभयात्
पर्व्वते पलायमानः स्थितः । ततो मदमत्तः
संख्यकराजभिरतिगर्व्वितो जरासन्धः
सार्द्धं युयुत्सुरत्रागत्येमं गोमन्तपर्व्वतं
प्रवृत्तः एतत्कथा हरिवंशे ९८ अध्याये वि-
स्तरशो द्रष्टव्या ॥*॥) गवां स्वामिसमूहश्च ।
गोमच्छब्दे प्रथमाविभक्तेर्बहुवचनप्रयोगः ।)
गोमयं, क्ली पुं, (गोः पुरीषम् । "गोश्च पुरीषे ।" ४ । ३ । १४५ । इति मयट् ।) गवां मल । गोबर इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । गोविट् इत्यमरः । २ । ९ । ५० ॥ छगलम् ३ गोशकृत् ५ । इति रत्नमाला ॥ गोपुरीषम् गोविष्ठा ७ गोमलम् ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥
तस्य माहात्म्यं यथा,—
"शतं वर्षसहस्राणां तपस्तप्तं सुदुष्करम् ।
गोभिः पूर्व्वविसृष्टाभिर्गच्छेम श्रेष्ठतामिति ।
अस्मत्पुरीषस्नानेन जनः पूयेत सर्व्वदा ।
शकृता च पवित्रार्थं कुर्व्वीरन् देवमानुषाः ।
ताभ्यो वरं ददौ ब्रह्मा तपसोऽन्ते स्वयं प्रभुः ।
एवं भवत्विति विभुर्लोकांस्तारयतेति च ।"

त्र लक्ष्म्या वाक्यो यथा, लक्ष्मीं प्रति गवां
ाक्यम् ।
अवश्यं मानना कार्य्या तवास्माभिर्यशस्विनि ! ।
ृकृन्मूत्रे निवस त्वं पुण्यमेतद्धि नः शुभे ! ॥"
श्रीरुवाच ।
'दिष्ट्या प्रसादो युष्माभिः कृतो मेऽनुग्रहात्मकः ।
ृवं भवतु भद्रं वः पूजितास्मि सुखप्रदाः ॥"
इति महाभारते दानधर्म्मः ॥
कृच्छ्रसान्तपने अस्य भक्षणविधिर्यथा, मनुः ।
११ । २१२ ।
'गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ॥"
"अत्यन्तजीर्णदेहाया वन्ध्यायाश्च विशेषतः ।
रोगार्त्तायाः प्रसूताया न गोर्गोमयमाहरेत् ॥"
इति चिन्तामणिधृतस्मृतिवचनम् ॥
गां सर्व्वतीर्थमयीं परिकल्प्य एतस्या गोमयं
यमुनानदीतया परिकल्पयन्ति वृद्धाः । यदु-
क्तम्,—
"गोमयं यमुना साक्षात् गोमूत्रं नर्म्मदा शुभा ।
गङ्गा क्षीरन्तु यासां वै किं पवित्रमतःपरम् ॥"*॥)
गवात्मके क्ली ॥
मयच्छत्रं, क्ली, (गोमयात् जातं छत्रं छत्रा-
कारं शिलीन्ध्रमित्यर्थः ।) करकम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ कोँड़कछाता इति भाषा ॥
मयच्छत्रिका, स्त्री, (गोमये गोमयप्रचुरे स्थाने
जाता छत्रिका शिलीन्ध्रमित्यर्थः ।) गोमय-
च्छत्रम् । तत्पर्य्यायः । दिलीरम् २ शिलीन्ध्र
कम् ३ । इति हारावली ॥ उच्छिलीन्ध्रम् ४ ।
यथा, "उच्छिलीन्ध्रमिवार्भकाः ॥" इति श्रीभाग-
वतम् ॥
मयप्रियं, क्ली, (गोमयं प्रियं उत्पत्तिकारण-
त्वेन यस्य ।) भूतृणम् । इति रत्नमाला ॥ गन्ध-
खड़ इति भाषा ॥
मयोत्था, स्त्री, (गोमयादुत्तिष्ठतीति । उत्+
स्था+"आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । १ । ३ ।
इति कः । ततः स्त्रियां टाप् ।) गोमयजात-
कीटविशेषः । तत्पर्य्यायः । गर्द्दभी २ । इति
हेमचन्द्रः । ४ । २७४ ॥
मयोद्भवः, पुं, (उद्भवत्यस्मादिति उद्भवः गोमय
उद्भवः कारणं यस्य । यद्वा गोमयादुद्भव उत्-
पत्तिर्यस्य ।) आरग्वधः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शोनालु इति भाषा ॥
मांसं, क्ली, (गवां मांसम् ।) गवां पिशितम् ।
तद्भक्षणप्रायश्चित्तं यथा । "सुमन्तुः । गोमांस-
भक्षणे प्राजापत्यञ्चरेत् । इदमज्ञानतः सकृद्-
भक्षणविषयम् । यथाह पराशरः ।
अगम्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्षणे ।
शुद्धो चान्द्रायणं कुर्य्यान्नदीं गत्वा समुद्रगाम् ॥
चान्द्रायणे ततश्चीर्णे कुर्य्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।
अनडुत्सहितां गाञ्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥
इदं ज्ञानतोऽभ्यासे । शङ्खः ।
गामश्वं कुञ्जरोष्ट्रौ च सर्व्वं पञ्चनखं तथा ।
क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्य्यात् संवत्सरं व्रतम् ॥
एतच्चिरकालाभ्यासे । संवत्सरकृच्छ्रव्रते पञ्च-
दशधेनवः । पुनरुपनयनञ्च । यथा, विष्णुः । विड्-
वराहग्रामकुक्कुटनरगोमांसभक्षणे सर्व्वेष्वेव
द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं
कुर्य्यात् ।" इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ (अस्य
गुणा यथा,—
"गव्यं केवलवातेषु पीनसे विषमज्वरे ।
शुष्ककासश्रमात्यग्निमांसक्षयहितञ्च यत् ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥
"श्वासकासप्रतिश्यायविषमज्वरनाशनम् ।
श्रमात्यग्निहितं गव्यं पवित्रमनिलापहम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥
अन्यत् गोशब्दे 'गौः इत्यत्र' द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
हठयोगमतेनास्य पारिभाषिकोऽर्थो यथा,
हठयोगप्रदीपिकायाम् । ३ । ४७—४८ ।
"गोमांसं भक्षयेन्नित्यं पिवेदमरवारुणीम् ।
कुलीनं तमहं मन्ये इतरे कुलघातकाः ॥
गोशब्देनोच्यते जिह्वा तत्प्रवेशो हि तालुनि ।
गोमांसभक्षणं तत्तु महापातकनाशनम् ॥")
गोमान्, [त्] त्रि, (बहवो गावोऽस्यास्मिन् वा
सन्तीति । "तदस्यास्तीति ।"५।२।९४। मतुप् ।)
बहूनां गवां स्वामी । तत्पर्य्यायः । गवीश्वरः २
गोमी ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ५८ ॥ (यथा,
अथर्व्ववेदे । ६ । ६८ । ३ ।
"येनावपत् सविता क्षुरेण
सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् ।
तेन ब्रह्मणो वपते दमस्य
गोमानश्ववानयमस्तु प्रजावान् ॥")
गोमायुः, पुं, (गां विकृतां वाचं मिनोतीति ।
डुमि ञ+कृवापेत्युण् ।) शृगालः । इत्य-
मरः । २ । ५ । ५ ॥ (यथा, महाभारते । २ ।
६७ । २३ ।
"ततो राज्ञो धृतराष्ट्रस्य गेहे
गोमायुरुच्चैर्व्याहरदग्निहोत्रे ॥"
अस्य ध्वनौ शुभाशुभफलं शृगालशब्दे द्रष्ट-
व्यम् ॥) गन्धर्व्वविशेषः । इति जटाधरः ॥
गोपित्ते सान्तक्लीवोऽयम् ॥
गोमी, [न्] त्रि, (गौरस्त्यस्य । "ज्योत्स्ना-
तमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्निति ।" ५ । २ । ११४ ।
इति मिनिः ।) गोमान् । इत्यमरः । २।९।५८ ॥
(यथा, मनुः । ९ । ५० ।
"यद्यन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् ।
गोमिनामेव ते वत्सा मोघं स्कन्दितमार्षभम् ॥"
गौर्व्वाजमन्त्रवाक्यं अस्यास्तीति ।) उपासकः ।
इति मेदिनी । ने । ६० ॥
गोमी, [न्] पुं, (गौः कठोरध्वनिरस्त्यस्येति ।
"ज्योत्स्नातमिस्रेति ।" ५ । २ । ११४ । इति
मिनिः ।) शृगालः । इति मेदिनी । ने । ६० ॥
बुद्धभिक्षुशिष्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गोमीनः, पुं, (गौरिव स्थूलो मीनः ।) मत्स्य-
विशेषः । यथा, मत्स्यसूक्ते ।
"शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि मांसभेदान् निबोध मे ।
न दद्यात् तिक्तकमठं पशुशृङ्गिणमेव च ॥
गोमीनं चक्रशकुलं वड़ालं राघवन्तथा ॥"
गोमुखं, क्ली, (गोर्मुखमिव मुखं प्रवेशद्वारमस्य ।)
कुटिलागारम् । (गोर्मुखमिव आकृतिरस्य ।)
वाद्यभाण्डम् । (एतदर्थे पुंलिङ्गोऽपि दृश्यते ।
यथा, गीतायाम् । १ । १३ ।
"ततः शङ्खाश्च भेर्य्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त सशब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥"
तथा च महाभारते । ९ । ४६ । ५७ ।
"आड़म्बरान् गोमुखांश्च डिण्डिमांश्च महा-
स्वनान् ॥")
लेपनम् । इति मेदिनी । खे । ८ ॥ (यथा,
माघे । ३ । ४८ ।
"शुकाङ्गनीलोपलनिर्म्मितानां
लिप्तेषु भासा गृहदेहलीनाम् ।
यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव
मुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि ॥")
चौरक्रियमाणसुरङ्गाभेदः । सिँधविशेष इति
भाषा ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (आसनविशेषः ।
तल्लक्षणं यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् ।१।२० ।
"सव्ये दक्षिणगुल्फं तु पृष्ठपार्श्वे नियोजयेत् ।
दक्षिणेऽपि तथा सव्यं गोमुखं गोमुखाकृति ॥")
जपमालागोपनार्थं वस्त्रनिर्म्मितयन्त्रं यथा,—
"चतुर्व्विंशाङ्गुलमितं पट्टवस्त्रादिसम्भवम् ।
निर्म्मायाष्टाङ्गुलिमुखं ग्रीवां तत् षड़्दशाङ्गुलम् ॥
ज्ञेयं गोमुखयन्त्रञ्च सर्व्वतन्त्रेषु गोपितम् ।
तन्मुखे स्थापयेन्मालां ग्रीवामध्यगतः करः ॥
प्रजपेद्विधिना गुह्यं वर्णमालाधिकं प्रिये ॥"
इति मुण्डमालातन्त्रम् ॥
अपि च मायातन्त्रे ।
"गोमुखादौ ततो मालां गोपयेन्मातृजारवत् ॥"
गोमुखः, पुं, (गोर्मुखमिव मुखं यस्य ।) नक्रः ।
यक्षविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥
(मातलिपुत्त्रः । यथा, महाभारते ।५।१००।८ ।
"बभ्रुशो मातले ! त्वञ्च तव पुत्त्रश्च गोमुखः ॥"
वत्सराजमन्त्रिपुत्त्रविशेषः । स पुनः वत्सराज-
सुतस्य मन्त्रिणामन्यतमः । यथा, कथासरित्-
सागरे । २३ । ५७ ।
"ततो नित्योदिताख्यस्य प्रतीहाराधिकारिणः ।
इत्यकापरसंज्ञस्य पुत्त्रोऽजायत गोमुखः ॥")
गोमुखी, स्त्री, (गोर्मुखमिव आकृतिरस्याः ।
स्त्रियां ङीष् ।) हिमालयाद्गङ्गापतने गोमुखा-
कारगुहा । इति लोकप्रसिद्धिः ॥ राढ़देशस्थ-
नदीविशेषः । गोमुड़ इति ख्याता ॥
गोमूत्रं, क्ली, (गोर्मूत्रम् ।) गोप्रस्रावः । चोना
इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । गोजलम् २ गोऽम्भः ३
गोनिष्यन्दः ४ गोद्रवः ५ । (कृच्छ्रसान्तपने
गोमूत्रभक्षणविधिर्यथा, मनुः । ११ । २१२ ।
"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ॥")
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।

लघुत्वम्। कफवातत्वग्दोषनाशित्वम्। पित्तकारित्वम्। दीपनत्वम्। मेध्यत्वम्। मतिप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तीक्ष्णत्वम्। क्षारत्वम्। कषायत्वम्। शूलगुल्मोदरानाहकण्डूक्षिमुखरोगकिलासवातामवस्तिरुक्कुष्ठकासश्वासशोथकामलापाण्डुतिसारमूत्ररोधक्रमिशीतशीत्वज्वरविषनाशित्वम्। पूरणात् कर्णशूलनाशित्वम्। सर्व्वमूत्रेषु गुणाधिकत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

("तीक्ष्णमुष्णं क्षारमेवं कषायं)
मेध्यं लघ्वग्निप्रदं पित्तकृच्च।
तन्माङ्गल्यं रक्तपित्तप्रमेदि
भूतघ्नकण्ठाहगुरोगघ्नञ्च॥
कण्डूकिलाससगदशूलमुखाक्षिरोगान्
गुल्मातिसार-मरुदामय-मूत्ररोधान्।
कासं सकुष्ठजठरक्रिमिरोगजालं.
गोमूत्रमेकमपि पीतमहो निहन्ति॥"

इति प्रथमस्थाने नवमेऽध्याये हारीतेनोक्तम्॥

"गोमूत्रं कटुतीक्ष्णोष्णं सक्षारत्वान्नवातलम्।
लघ्वग्निदीपनं मेध्यं पित्तलं कफवातजित्॥
शूलगुल्मोदरानाह विरेकास्थापनादिषु।
मूत्रप्रयोगसाध्येषु गव्यं मूत्रं प्रयोजयेत्॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चचत्वारिंशत्तमेऽध्याये॥ गां सर्व्वतीर्थमयीं कल्पयित्वा एतस्या मूत्रं नर्म्मदानदीत्वेन परिकल्पयन्ति वृद्धाः। यदुक्तम्।

"गोमयं यमुना साक्षात् गोमूत्रं नर्म्मदा शुभा।
गङ्गा क्षीरन्तु यासां वै किं पवित्रमतः परम्॥")

गोमूत्रिका, स्त्री, (गोमूत्रवत् वक्रसरलाकृतिरस्या अस्तीति। गोमूत्र+"अत इनिठनौ।" ५।२।११५। इति ठन् टाप् च।) तृणविशेषः। ताम्बडु इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। रक्ततृणा२ क्षेत्रजा३ कृष्णभूमिजा४। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। वृष्यत्वम्। गोदुग्ध दायित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (गोमूत्रस्येव उच्चावचा गतिरस्या अस्तीति ठन्।) चित्रकाव्यविशेषः। यथा,—

"गतिरुच्चावचा यत्र मार्गे मूत्रस्य गोरिव।
गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करञ्चित्रवेदिनः॥"

तस्या भेदाः। पादगोमूत्रिका। अर्द्धगोमूत्रिका। श्लोकगोमूत्रिका। विपरीतगोमूत्रिका। इति सरस्वतीकण्ठाभरणम्॥ (उदाहरणं यथा, किरातार्ज्जुनीये। १५।१२।

"नासुरोऽयं नवानागो धरसंस्थो न राक्षसः।
नासुखोऽयं नवाभोगो धरणिस्थो हि राजसः॥"
"वर्णानामेकरूपत्वं यद्येकान्तरमर्द्धयोः।
गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं तद्विदो विदुः॥"

इति लक्षणात्।

षोड़शकोष्ठद्वये अर्द्धद्वयं क्रमेण विलिख्यैकान्तरविनियमेन वाचने श्लोकनिष्पत्तिरित्युद्धारः॥"

इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥)

गोमेदः, पुं, (गौर्ज्जलमिव मेदयति स्नेहयतीति। मिद्+पचाद्यच्।) गोमेदकमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥ (स तु नवरत्नान्तर्गतरत्न-विशेषः। यथा,—

"रत्नं गारुत्मतं पुष्पं रागो माणिक्यमेव च।
इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वैदूर्य्यमित्यपि॥
मौक्तिकं विद्रुमश्चेति रत्नान्युक्तानि वै नव।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ अस्य परीक्षागुणादिकञ्च गोमेदकशब्दे द्रष्टव्यम्॥ कक्कोलः। इति हारावली। २६१॥ द्वीपविशेषः। तन्नामनिरुक्तिर्यथा,—

"गोमेदे गोपतिर्नाम राजाभूद्गौतमोद्भवः।
याज्योऽभूद्वत्विक्स्थानामौतथ्यानां मनोः कुले॥
स तेषु हरियज्ञाय प्रवृत्तेषु भृगून् गुरून्।
वव्रे तं गौतमः कोपादशपत् सोऽगमत् क्षयम्॥
यज्ञवाटेऽस्य ता गावो दग्धाः कोपाग्निना मुनेः।
तन्मेदसा महो छन्ना गोमेदः स ततोऽभवत्॥"

इति चिन्तामणिधृतवचनानि॥

प्लक्षद्वीपस्थवर्षाचलभेदः। यथा, विष्णुपुराणे। २।४।६—७।

"मर्य्यादाकारकास्तेषां तथान्ये वर्षपर्व्वताः।
सप्तैव तेषां नामानि शृणुष्व मुनिसत्तमाः॥
गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो दुन्दुभिस्तथा।
सोमकः सुमनाश्चैव वैभ्राजश्चैव सप्तमः॥")

गोमेदकं, क्ली, (गोमेद+स्वार्थे कन्।) पीतमणिः। काकोलम्। पत्रकम् इति मेदिनी। के। १८६॥

गोमेदकः, पुं, (गोमेद+स्वार्थे कन्।) स्वनामख्यातमणिः। तत्पर्य्यायः। गोमेदः २ राहुरत्नम् ३ तमोमणिः ४ स्वर्भानवः ५ पिङ्गस्फटिकः ६। अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। उष्णत्वम्। वातकोपविकारनाशित्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वम्। धारणे पापनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तस्य परीक्षा यथा,—

"हिमालये वा सिन्धौ वा गोमेदमणिसम्भवः।
स्वच्छकान्तिर्गुरुः स्निग्धो वर्णाढ्यो दीप्तिमानपि॥
वलक्षः पिञ्जरो धन्यो गोमेद इति कीर्त्तितः।
चतुर्द्धा जातिभेदस्तु गोमेदेऽपि प्रकाश्यते॥
ब्राह्मणः शुक्लवर्णः स्यात् क्षत्रियो रक्त उच्यते।
आपीतो वैश्यजातिस्तु शूद्रास्तु नील उच्यते॥
छाया चतुर्विधा श्वेता रक्ता पीतासिता तथा॥
गुरुप्रभाढ्यः सितवर्णरूपः
स्निग्धो मृदुर्व्वातिमहापुरागः।
स्वच्छस्तु गोमेदमणिर्धृतोऽयं
करोति लक्ष्मीं धनधान्यवृद्धिम्॥
लघुर्विरूपोऽतिखरोऽप्यमानः
स्नेहोपलिप्तो मलिनः खरोऽपि।
करोति गोमेदमणिर्विनाशं
सम्पत्तिभोगाबलवीर्य्यराशेः॥
ये दोषा हीरके ज्ञेयास्ते गोमेदमणावपि।
परीक्षा वह्नितः कार्य्या शाने वा रत्नकोविदैः॥
स्फटिकेनैव कुर्व्वन्ति गोमेदप्रतिरूपिकम्॥
शुद्धस्य गोमेदमणेस्तु मूल्यं
सुवर्णतो द्वैगुणमाहुरेके।
अन्ये तथा विद्रुमतुल्यमूल्यं
तथापरे चामरतुल्यमाहुः॥
चतुर्व्विधानामेषान्तु धारणं परिसम्मतम्।"

इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः।

(कतक-गोमेदक-विषग्रन्थि-शैवालमूल-वस्त्राणि मुक्तामणिश्चेति।" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने अध्याये॥)

गोमेदसन्निभः, पुं, (गोमेदस्य सन्निभस्तुल्यः।) दुग्धपाषाणः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोमेधः, पुं, (मेधर्हिंसायम्+भावे घञ्। गवां मेधो हिंसा यत्र।) यज्ञविशेषः। तत्र स्त्रीगोपशुमन्त्रेषु स्त्रीलिङ्गपाठात्। तस्य लक्षणं शफत्वनवशफत्वभग्नशृङ्गत्वकाणत्वछिन्नकर्णत्वादिदोषराहित्यम्। तस्य प्रयोगः सर्व्वोऽपि छागपशुवत्। यजमानस्य स्वर्गः फलं गोश्च गोलोकप्राप्तिः। तस्य च कलौ निषेधो यथा,—

"अश्वालम्भो गवालम्भः सन्न्यासः पलपैतृकम्।
देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत्।"

इत्यापस्तम्बादिकल्पसूत्रपुराणम्।

गोरक्षः, पुं, (गां रक्षतीति। रक्ष+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) ऋषभनामौषधम्। इति हेमचन्द्रः॥ नागरङ्गः। गोरक्षके त्रि। इति मेदिनी। षे। ३६॥ (यथा, मनुः। ८।१०२।

"गोरक्षकान् वाणिजिकांस्तथा कारुकुशीलवान्॥") स्वनामख्यातो योगिविशेषः। अयं हठविद्यया प्राप्तैश्वर्य्यः सिद्धपुरुषः। यथा हठयोगप्रदीपिकायाम्। १।५।

"श्री-आदिनाथमत्स्येन्द्रशावरानन्दभैरवाः।
चौरङ्गीमीनगोरक्षविरूपाक्षविलेशयाः॥"

एतदुपदिष्टयोगप्रकरणानि गोरक्षसंहितायां वर्त्तन्ते। तत्र आसनप्राणसंरोधप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयः षट् योगाङ्गानि उक्तान्येवेति। शिवोपासकानां 'कण् फट्' इत्याख्ययोगिनां गुरुर्गोरक्षनाथ एव धर्म्मप्रयोजकः। अमी शैवयोगिनः एनं शिवावतारं गुरुं मन्यमानास्तत्प्रवर्त्तितहठयोगमभ्यस्यन्ति। गोरक्षस्वामी आदिनाथस्य पौत्रो मत्स्येन्द्रनाथस्य पुत्र आसीदिति तद्देशीयैर्गाथायां भण्यते॥)

गोरक्षकर्कटी, स्त्री, (गोरक्षा गोरक्षाकर्षी कर्कटी।) चिर्भिटा। इति भावप्रकाशः॥

गोरक्षजम्बूः, स्त्री, (गोरक्षा जम्बूः।) गोधूमः। गोरक्षतण्डुला। इति विश्वः॥ घोण्टाफलः। इति जटाधरः॥

गोरक्षतण्डुला, स्त्री, (गोरक्षा तण्डुला।) क्षुद्रलताविशेषः। गोरक्षचाउलिया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गाङ्गेरुकी २ नागबला ३ झषा ४ ह्रस्वगवेधुका ५ खरवल्लरिका ६ विश्वदेवा ७। इति रत्नमाला॥

गोरक्षतुम्बी, स्त्री, (गां जलं रक्षत्यस्मिन्निति अप्। गोरक्षः कुम्भः। तद्वत् कुम्भाकारा तुम्बी। गोरक्षेति नामिका तुम्बी वा।) कुम्भतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥

गोरक्षदुग्धा, स्त्री, (गोरक्षं गोपालकं दुग्धं यस्याः।) क्षुद्रक्षुपविशेषः। तत्पर्य्यायः।

त्ची २ ताम्रदुग्धा ३ रसायनी ४ बहुपत्री ५ दता ६ जीवा ७ अमृतसञ्जीवनी ८। स्या गुणाः। मधुरत्वम्। रुच्यत्वम्। संग्राहि- त्। हिमत्वम्। सर्व्ववश्यकारित्वम्। रस- सिद्धिगुणप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

ी, स्त्री, (गां रक्षति पालयति इति। "कर्म्म- ण्।" ३।२।१। इति अण्। ततो ङीप्।) क्षुपविशेषः। सा तु मालवे प्रसिद्धा। तत्- याय:। सर्पदंष्ट्री २ दीर्घदंष्ट्री ३ सुदंष्ट्रिका ४ चला ५ गन्धबहुला ६ गोपाली ७ पञ्च- र्णिका ८। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। तिक्त- म्। शिशिरत्वम्। दाहपित्तविस्फोटवान्त्यती- रज्वरदोषनाशित्वञ्च। गोरक्तदुग्धा। क्षुम- टी। इति राजनिर्घण्टः॥

:, पुं, (गवा वाचा रङ्कुर्मृगविशेष इव।) क्षिभेदः। नग्नकः। बन्दी। इति मेदिनी। ।८५॥ क्वचित् पुस्तके नग्नकस्थाने नग्नकोऽपि ठः॥

:, पुं, (गवि इन्द्रिये रटतीति। रट्+अच्।) ग्खदिरः। इति राजनिर्घण्टः॥

ं, क्ली, (गुर्+भावे ल्युट्।) गुरणम्। र्य्यते गम्यते फलमनेनेति। गुर+करणे ल्युट्।) द्यमः। इत्यमरटीका॥

:, पुं (गवां रसः।) दुग्धम्। दधि। तक्रम्। ति हेमचन्द्रः। ३। ७२॥ (यथा, गोः रामा- णे। ३। २२। ७।

प्रशस्कामा जनपदाः सम्पन्नयवगोरसाः। वरन्ति मह्यीपाला यात्रार्थं विजिगीषवः॥" विषदा गुरवो रूक्षा ग्राहिण्यस्तक्रपिण्डकाः। ोरसानामयं वर्गो नवमः परिकीर्त्तितः॥"

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये॥)

सजं, क्ली, (गोरसात् जायते इति। गोरस+जन् +"अन्येष्वपि दृश्यते।" ३।२।१०१। इति :।) तक्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥

ाटी, स्त्री, (गां मनुष्यवद्वाचं रटतीति। ट्+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्। तो ङीप्।) शारिकापक्षी। इति हेम- चन्द्रः। ४। ४०२॥

ाटिका, स्त्री, (गोराटी+स्वार्थे कन्। टाप् र्व्वह्रस्वश्च। ततो निपातनात् साधुः। गोरा- टिका इत्यपि दृश्यते।) शारिकापक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

रेका, स्त्री, (गोराटिका+पृषोदरात् साधुः।) शारिकापक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

तं, क्ली, (गो रुतं इव: श्रूयते यावता पथेति र्थः। गोशब्दः श्रुतिगोचरत्वेन अस्यस्य इत्यथ लोके वस्तुतस्तु पारिभाषिकोऽयं शब्दः।) क्रोशद्वयम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ५५१॥ (गवां रुतं इव: इति तत्पुरुषसमासे तु गवां शब्दमात्रे। तच्च कालादिभेदेन स्वामिनर- पतिप्रभृतीनां शुभाशुभकरं स्यात्। यथा, बृहत्संहितायाम्। ६२। १—३।

"गावो दीनाः पार्थिवस्याशिवाय पादैर्भूमिं कुट्टयन्त्यश्च रोगान्। मृत्युं कुर्व्वन्त्यश्रुपूर्णायताक्ष्यः पत्युर्भीतास्तस्कराणामरवन्त्यः॥ अकारणे क्रोशति चेदनर्थो भयाय रात्रौ वृषभः शिवाय। भृशं निरुद्धा यदि मक्षिकाभि- स्तदाशु वृष्टिं सरमात्मजैर्वा॥ आगच्छन्त्यो वेश्म बम्भारवेण संसेवन्त्यो गोष्ठवृद्ध्यै गवां गाः। आर्द्राङ्ग्यो वा हृष्टरोमाः प्रहृष्टा धन्या गावः स्युर्महिष्योऽपि चैवम्॥")

गोरोचं, क्ली, (गोभिः तेजोभिरुच्यते दीप्यते इति। रुच्+अप्। गा इन्द्रियाणि इन्द्रियोपलक्षि- तानि शरीरादीनि रोचयति दीपयति औष- धादियोगेनेत्यर्थः। रुच्+णिच्+अच्।) हरि- तालम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गोरोचना, स्त्री, (गोर्जाता रोचना हरिद्रा इव।) स्वनामख्यातपीतवर्णद्रव्यम्। तत्तु गोमस्तकस्थ- शुष्कपित्तम्। यथा, माधवकरे।

विशोषयेद्वस्तिगतं सशुक्रं मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा। यदा तदाश्मर्य्युपजायते च क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः॥"

तत्पर्य्यायः। रुचिः २ शोभा ३ रुचिरा ४ शोभना ५ शुभा ६ गौरी ७ रोचनी ८ पिङ्गा ९ मङ्गल्या १० मङ्गला ११ शिवा १२ पीता १३ गौतमी १४ गवा १५ वन्दनीया १६ काञ्चनी १७ मेध्या १८ मनोरमा १९ श्यामा २० रामा २१। इति राजनिर्घण्टः॥ वन्द्या २२ रोचना २३। अस्या गुणाः। हिमत्वम्। तिक्तत्वम्। वश्य- मङ्गलकान्तिकारित्वम्। विषालक्ष्मीग्रहोन्माद- गर्भस्रावक्षतनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ रुच्यत्वम्। पवित्रताह्लादकारित्वकारित्वम्। क्रमिकुष्ठनाशित्वम्। भूतोपशमनत्वम्। जन- मोहनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, कुमारे। ७। १५।

"विन्यस्तशुक्लागुरु चकुरङ्गं गोरोचनापत्त्रविभक्तमस्याः।"

"क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः।"

इति माधवकृतनिदाने अश्मर्य्यधिकारे॥)

गोर्दं, क्ली, (गुर्+"अब्दादयश्च।" उणा। ४।९८। इति ददन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) मस्ति- ष्कम्। मस्तकस्नेहः। इत्यमरः। २।६।६५॥ (मस्तिष्कशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

गोलं, क्ली, (गुड+भावे घञ् डस्य लत्वं च।) मण्डलम्। इति मेदिनी। ले। २५॥ (यथा, भागवते। ३। २३। ४३। [स्वया।"] "प्रेक्षयित्वा भुवो गोलं पत्न्यै यावान् स्वसं-

गोल:, पुं, (गुड+भावे घञ् अजितेके। डस्य लत्वम्।) सर्व्ववर्त्तुलः। इति हेमचन्द्रः॥ मदन- वृक्षः। इति रत्नमाला॥ जारात् विधवाया:

सुतः। इति धरणी॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः। १। २२२।

"अवकीर्णी कुण्डगोलौ कुनखी श्यावदन्तकः॥") गोलः। इति जटाधरः॥ भूगोल: खगोलश्च। (यथा, भागवते। ५। २०। ४३।

"सूर्य्याण्डगोलयोर्मध्ये कोट्यः स्युः पञ्च विंशतिः॥")

यथा, शिद्धान्तशिरोमणौ। [त्वम्॥"] "गोलं श्रोतुं यदि तव मतिर्भास्करीयं महत्त्वम्

एकराशौ बहुग्रहयोगः। यथा, प्रश्नकौमुद्याम्। "ग्रहाणामेकस्मिन् यदि भवति षण्णां निवसति- स्तदा गोलो योगः प्रलयपदमिन्द्रोऽपि लभते। भवेल्लोको रुग्णः परिहरति पुत्त्रञ्च जननी कृपाणां नाशः स्यात् ज्वलति वसुधा शुष्यति नदी॥" एकराशौ सप्तग्रहयोगश्च। यथा, मयूरचित्रके। "सप्तग्रहा यदैकस्था गोलयोगस्तदा भवेत्। दुर्भिक्षं राष्ट्रपीडा च तस्मिन् काले नृपक्षयः॥" अपि च। [संख्याख्याः।

"एकादियुक्पतिरुक्तात् योगान् विहाय गोलयुकमूलकेदारपाशदामाख्यवीणाः स्युः॥ दुःखितदरिद्रघातुकजघिकारदुःशीलपशुप- निपुणानाम्॥ अब्धक्रमेण दुःखिनः परभाग्यैः सर्व्व एवैते॥" इति दीपिका॥

गोलकं, क्ली, (गुड+घञ्। स्वार्थे कन् च। वा लल् इत्येके।) गोलोकम्। यथा, तन्त्रे।

"यद्रूपं गोलकं धाम तद्रूपं नास्ति मामके॥"

गोलक:, पुं, (गुड+घञ्। ततः स्वार्थे कन्। डस्य लत्वं च। वा लल् इत्येके।) मृते भर्त्तरि जारजः। इत्यमरः॥ राँडेर छेले इति भाषा॥ (यथा, मनुः। ३। १५६।

"भूर्द्दशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ॥") अलिञ्जरः। गुडः। पिण्डः। इति हेमचन्द्रः॥ गन्धरसः। इति रत्नमाला॥ कलायः। इति शब्दचन्द्रिका॥ मटर इति ख्यातः॥

गोला, स्त्री, (गां पृथ्वीं सर्व्वं जगदित्यर्थः स्वशक्ति- व्यापकतया लाति प्रलयकाले स्वस्मिन् लाति गृह्णाति इति वा।) दुर्गा। (गां वक्त्रयोजनपथं जलरूपशरीरव्यापकतया लाति।) गोदावरी। (गां वाचं लाति। ला+क्विप्।) सखी। कुनटी। पत्राञ्जनम्। मण्डलम्। अलिञ्जरः। बालक्रीडनकाष्ठम्। इति मेदिनी। ले। २५॥

गोलाङ्गूल:, पुं, (गोर्लाङ्गूलवल्लाङ्गूलमस्य।) वानरः। (यथा, रामायणे। ६। १०५। ८।

"निरतो निर्भयश्चैव सम्पन्नबलपौरुषान्। गोलाङ्गूलांस्तथैवर्क्षान् द्रष्टुमिच्छामि मानद॥") तत्पर्य्यायः। कपित्थास्यः २ दधिशोणः ३ नगाटनः ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥ कृष्णवानरः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोलास:, पुं, (गां पृथ्वीं भूमिमित्यर्थः लासयति उल्लासयति विभूषयति इति यावत्।) गोमय- च्छत्रिका। शिलीन्ध्रम्। इति हारावली। २५॥

गोलिहः, पुं, (गाः लेढीव इति। लिह + कः। गोभिर्लिह्यते इति घञर्थे क इति केचित्।) घण्टापाटलिः। इति जटाधरः॥

गोलीढः, पुं, (गोभिर्लिह्यते स्म इति क्तः।) घण्टापाटलिः। इत्यमरः। २। ४। ३६॥

गोलोकं, क्ली, (गौर्ज्योतीरूपं ज्योतिर्म्मयः पुरुष इत्यर्थस्तस्य लोकः स्थानम्। अभिधानात् क्लीवत्वम्। यद्वा गोभिः किरणैः ब्रह्मज्ञानतेजोभिरित्यर्थः लोक्यते इति। लुक् + घञ्।) श्रीकृष्णस्य स्थानम्। यथा, तन्त्रे।

"वैकुण्ठस्य दक्षभागे गोलोकं सर्व्वमोहनम्।
तत्रैव राधिका देवी द्विभुजो मुरलीधरः॥
यद्रूपं गोलकं धाम तद्रूपं नास्ति मामके।
ज्ञाने वा चक्षुषोः किं वा ध्यानयोगे न विद्यते॥
शुद्धतत्त्वमयं देवि! नानादेवेन शोभितम्।
मध्यदेशे गोलोकाख्यं श्रीविष्णोर्लोभमन्दिरम्॥
श्रीविष्णोः सत्त्वरूपस्य यत् स्थलं चित्तमोहनम्।
तस्य स्थानस्य माहात्म्यं किं मया कथ्यतेऽधुना॥
तत्रैव सततं भाति द्विभुजो मुरलीधरः।
सदा सत्त्वमयो विष्णुर्भुवनं पाति निश्चितम्॥
वैष्णवस्य महामोक्षो यत्रैव परमेश्वरि!।
इति स्थानस्य माहात्म्यं संक्षेपेण मयोदितम्॥
विस्तारेण न शक्नोमि जन्मान्तरशतेन च।
बीजकोषस्य बाह्ये तु वेष्टितं तोयमण्डलम्॥
प्रमाणं सुन्दरं तोयं यथा क्षीरोदसागरम्।
धन्वस्य ज्योतिषाकारं कोटिचन्द्रसमप्रभम्॥
वलयाकाररूपेण सुशुभ्रं तोयमण्डलम्।
गङ्गादिसरितः सर्व्वास्तथैव भान्ति सुन्दरि!॥
इन्द्रादिदेवताः सर्व्वा स्तूयमाना निरन्तरम्।
गन्धर्व्वयक्षनागादिकुष्माण्डा भैरवास्तथा॥
नानासुखविलासेन सदा चैकाग्रचेतसः।
विष्णुगानं प्रकुर्व्वन्ति स्तुतिभक्तिपरायणाः॥
देवा गानं प्रकुर्व्वन्ति चतुर्व्वक्त्रेण वेधसा।
मालवाद्याश्च षड्रागा षट्त्रिंशद्रागिणी तथा॥
वेदगानेन भासन्तो मूर्त्तिमन्तः सदैव हि।
मालवेनैव रागेण सामगानं सदा प्रिये॥
मल्लारेण सदाथर्व्वं वसन्तेन तथा पुनः।।
हिन्दोलेन यजुःपाठं सदा कुर्व्वन्ति चेतसा॥
कर्णाटेनैव ऋग्वेदं श्रीरागेण तथा शिवे।
निर्द्दिष्टपाठमेतत्तु ह्यनिर्द्दिष्टमतः परम्॥
तत्रैव सन्ति ते रागाः सहस्राणि च षोडश।
मुरारेर्मुरलीगानात् सर्व्वस्तालः प्रजायते॥
तेन तालेन रागेण सदा गायन्ति वेधसः।
तद्रागस्य विभागं हि कुर्व्वन्ति मुनयो जनाः॥
वसन्ताद्याश्च ऋतवस्तिष्ठन्ति तत्र सन्ततम्।
नानाऋतुप्रसूतेन भूषितं मुरलीधरम्॥
तत्रैव राधिका देवी नानासुखविलासिनी।
वदन्ती मुरलीगानं कुरु कान्त! प्रमोहनम्॥
येन शब्देन कामस्य उत्पत्तिर्जायते सदा।
तद्रागश्चैव तत्तालं कुरु गानं प्रयत्नतः॥
एवमानन्दसंयुक्ता महावेशविलासिनी।
वामभागे सदा भाति राधिका भक्तवत्सला॥"
(एतस्य धाम्नो नित्यादिकमाहात्म्यं लक्षणादिकञ्च ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ब्रह्मखण्डे २८ अध्याये विस्तरशो विवृतं यथा,—
"नित्यं स्थूलञ्च प्रच्छन्नं गोलोकाभिधमेव च।
लक्षकोटियोजनञ्च चतुरस्रं मनोहरम्॥
रत्नेन्द्रसारनिर्म्माणैर्गोपीनामावृतं सदा।
सुदृश्यं वर्त्तुलाकारं यथैव चन्द्रमण्डलम्॥
रत्नेन्द्रसारनिर्म्माणं निराधारञ्च स्वेच्छया।
ऊर्द्ध्वञ्च नित्यं वैकुण्ठात् पञ्चाशत्कोटियोजनम्॥
गोगोपगोपीसंयुक्तं कल्पवृक्षसमन्वितम्।
कामधेनुभिराकीर्णं रासमण्डलमण्डितम्॥
वृन्दावनवनाच्छन्नं विरजावेष्टितं मुने!।
शतशृङ्गं शतशृङ्गैः सुदीप्तं दीप्तमीप्सितम्॥
लक्षकोटिपरिमितै राश्रमैः सुमनोहरैः।
शतमन्दिरसंयुक्तमाश्रमं सुमनोहरम्॥
प्राकारपरिखायुक्तं पारिजातवनान्वितम्।
कौस्तुभेन्द्रेण मणिना निर्म्माणकलसोज्ज्वलैः॥
हीरासारविनिर्म्माणसोपानसंघसुन्दरैः।
मणीन्द्रसारनिर्म्माणैः कपाटदर्पणान्वितैः॥
नानाचित्रविचित्राढ्यैराश्रमञ्च सुसंस्कृतम्।
षोड़शद्वारसंयुक्तं सुदीप्तं रत्नदीपकैः॥
रत्नसिंहासने रम्ये चामूल्यरत्ननिर्म्मिते।
नानाचित्रविचित्राढ्ये वसन्तमीश्वरं वरम्॥")

गोलोकः, पुं, (लोक्यतेऽसौ इति लोकः गोभिस्तेजोभिरुपलक्षितो लोकः। ब्रह्मस्वरूपज्योतिर्म्मयलोक इत्यर्थः।) श्रीकृष्णस्य नित्यधाम। यथा, ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे॥

"निराधारश्च वैकुण्ठो ब्रह्माण्डानां परो वरः।
ततपरश्चापि गोलोकः पञ्चाशत्कोटियोजनात्॥
ऊर्द्ध्वे निराश्रयश्चापि रत्नसारविनिर्म्मितः।
सप्तद्वारः सप्तसारः परिखासप्तसंयुतः॥
लक्षप्राकारयुक्तश्च नद्या विरजया युतः।
वेष्टितो रत्नशैलेन शतशृङ्गेण चारुणा॥
योजनायुतमानञ्च यस्यैकं शृङ्गमुज्ज्वलम्।
शतकोटीयोजनश्च शैल उच्छ्रित एव च॥
दैर्घ्यं तस्य शतगुणं प्रस्थे च लक्षयोजनम्।
योजनायुतविस्तीर्णस्तत्रैव रासमण्डलः॥
अमूल्यरत्ननिर्म्माणो वर्त्तुलश्चन्द्रविम्बवत्।
पारिजातवनेनैव पुष्पितेन च वेष्टितः॥
कल्पवृक्षसहस्रेण पुष्पोद्यानशतेन च।
नानाविधैः पुष्पवृक्षैः पुष्पितेन च चारुणा॥
त्रिकोटिरत्नाभरणैर्गोपीलक्षैश्च रक्षितः।
रत्नप्रदीपयुक्तश्च रत्नतल्पसमन्वितः॥
नानाभोगसमायुक्तो मधुवापीशतैर्वृतः।
पीयूषवापीयुक्तश्च कामभोगसमन्वितः॥
गोलोकगृहसंख्यानं वर्णनं वा विशारदः।
न कोऽपि वेद विद्वान् वा वेद विद्वान् व्रजेश्वरः॥"

गोलोमिका, स्त्री, (गवां लोमेव लोमानः सन्त्यस्याः इति ठन् टाप् च। यद्वा गोलोमी स्वार्थे के पूर्व्वह्रस्वः। इत्येके।) क्षुद्रक्षुपविशेषः। गोधूमा इति पाथरी इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। गोधूमी२ गोजा३ क्रोष्टुकपुच्छिका४ गोसम्भवा५ प्रस्तरिणी६। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। ति[illegible]त्वम्। त्रिदोषशमनत्वम्। हिमत्वम्। [illegible] रोगास्रदोषनाशित्वम्। ग्राहित्वम्। दीपनत्व[illegible]। इति राजनिर्घण्टः॥

गोलोमी, स्त्री, (गोर्लोमवत् लोमाकारं [illegible]मस्याः।) श्वेतदूर्व्वा। (व्यवहारो यथा,—
"पुराणसर्पिर्लशुनं हिङ्गु-सिद्धार्थकं वचा।
गोलोमी चाजलोमी च भूतकेशी जटा तथा॥"
इत्यादिषु इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे षष्टितमेऽध्याये।)
वचा। भूतकेशः। इति मेदिनी॥ (व्यवहारोऽ[illegible] यथा, संज्ञास्थापनगणे।
"हिङ्गुकैटर्य्यारिमेदा-वचा-चोरक-वयःस्था-गोलोमी-जटिला-पलङ्कषाशोकरोहिण्यं इति[illegible]मानि संज्ञास्थापनानि भवन्ति॥" इति च[illegible] सूत्रस्थाने चतुर्थेऽध्याये॥) वेश्या। इति हेम[illegible]चन्द्रः॥ गोलोमिका। इति राजनिर्घण्टः।

गोवत्सादी, [न्] पुं, (गोवत्सं अत्ति भक्षयति अद् + णिनिः।) वृकः। इति राजनिर्घण्टः।

गोवधः, पुं, (गोर्वधो हननम्।) गोहत्या। [illegible] उपपातकविशेषः। यथा, मनुः ११ अः।
"गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्य्यात्मविक्रयाः।"
तत्प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम्॥

गोवन्दनी, स्त्री, (गवि पृथिव्यां वन्द्यते प्रशस्[illegible] इति कर्म्मणि ल्युट् ततो ङीप्।) प्रियङ्गुवृक्षः। इत्यमरः॥ पीतदण्डोत्पलः। इति रत्नमाला। (प्रियङ्गु पीतदण्डोत्पलयोरस्या विशेषो ज्ञातव्यः।)

गोवरं, क्ली, (गोभ्यो निःसृतत्वाद् वरं श्र[illegible]मानगीयमित्यर्थः। गोषु व्रियते। वृ + बाहु[illegible]लकात् अः इत्येके।) गोखुरक्षुण्णगोष्ठस्थशुष्कगोमयचूर्णम्। यथा,—
"गोष्ठान्तर्गोखुरक्षुण्णं शुष्कं गोमयचूर्णितम्।
गोवरं तत् समाख्यातं वरिष्ठं रससाधने॥"
इति भावप्रकाशः।

गोवर्द्धनः, पुं, (गाः वर्द्धयति कोमलतृणप्रदानेन इति। वृध् + णिच् + ल्युः। यद्वा गाव[illegible] वर्द्धन्तेऽत्र इति। णिच् + ल्युट् अधिकरणे पर्व्वतबोधकत्वात् पुंस्त्वम्। यद्वा गां पृथ्वीं भूमिं वा वर्द्धयति। वृध् + णिच् कर्त्तरि ल्युः।) स्वनामख्यातश्रीवृन्दावनस्थपर्व्वतः। इति जटाधरः॥ तस्य स्वरूपं यथा,—
"अनादिर्हरिदासोऽयं भूधरो नात्र संशयः।"
इति पाद्मे पातालखण्डे व्यासं प्रति श्रीकृष्ण[illegible]वाक्यम्॥ तस्य पूजाकालादिर्यथा,—
"प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य द्यूतञ्चैव समाचरेत्।
भूषणीयास्तथा गावः पूज्याश्च दोहवाहनाः।
श्रीकृष्णदासवर्य्योऽयं श्रीगोवर्द्धनभूधरः।
शुक्लप्रतिपदि प्रातः कार्त्तिकेऽथ गोऽत्र वैष्णवैः।
"प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य रात्रौ जागरणं चरेत्।"
इति क्वचित् पाठः।
तस्मात्तदिदं कर्म्म गोवर्द्धनप्राधान्येन गोप्रा[illegible]धान्येन च ख्यातमप्येकमेव ज्ञेयम्। तत्र ति[illegible] निर्णयः। तदाह देवलः।

"प्रतिपद्दर्शसंयोगे क्रीड़नन्तु गवां मतम् ।
परविद्धान्तु यः कुर्य्यात् पुत्त्रदारधनक्षयः ॥"
निर्णयामृतधृतं पुराणान्तरवचनम् ।
"या कुहूः प्रतिपन्मिश्रा तत्र गाः पूजयेन्नृप ! ।
पूजामात्रेण वर्द्धन्ते प्रजा गावो महीपते ! ॥"
ततः प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्येति पूर्व्वाह्णतात्पर्य्यकम् । द्वितीयासमये तु सर्व्वथा निषिद्धम् । तद्यथा,—
"नन्दायां दर्शने रक्षा बलिदानं दशासु च ।
भद्रायां गोकुलक्रीड़ा देशनाशाय जायते ॥"
पुराणसमुच्चये तु सम्भावितचन्द्रोदयद्वितीयासंयोग एव निषिध्यते ।
"गवां क्रीड़ादिने यत्र रात्रौ दृश्येत चन्द्रमाः ।
सोमो राजा पशून् हन्ति सुरभी पूजकांस्तथा ॥"
तदुदयसम्भावनञ्च निर्णयामृते निर्णीतम् । प्रतिपद्यापराह्णिकत्रिमुहूर्त्तव्यापिन्यां द्वितीयायां चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते । तदुक्तमग्न्याधानविषये वृद्धशातातपेन ।
"द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी ।
अग्न्याधानं चतुर्द्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति ॥"
अपराह्णस्य पञ्चधा विभक्तस्याह्नश्चतुर्थो भागः । ततश्च यत्र प्रतिपदि यन्मुहूर्त्तव्यापिनी द्वितीया तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति । अन्यदा तूत्तरैव प्रतिपत्तत्र गृहीता । तथैव पुराणसमुच्चये ।
"वर्द्धमानतिथौ नन्दा यदा सार्द्धत्रियामिका ।
द्वितीयावृद्धिगामित्वादुत्तरा तत्र चोच्यते ॥"
किञ्च । यदा पूर्णप्रतिपत् परत्र निष्क्रामति तदाप्युत्तरैव कार्य्या । यथोक्तं भविष्योत्तरे ।
"यथा द्वादशभिर्म्मासैर्म्मासो वृद्धो मलिम्लुचः ।
तथैवाहोरात्रवृद्ध्या तिथिः प्रोक्तो मलिम्लुचः ॥
यथा मलिम्लुचः पूर्व्वो मासो दैवस्तथा परः ।
त्याज्या तिथिस्तथा पूर्व्वा ग्राह्या चैव तथोत्तरेति निर्णयामृतमतम् ॥ किन्तु । अश्मलोष्टन्यायेन पृथ्व्येव मन्तुं शक्यते । तद्वदत्रापि देवलादिवचनप्रामाण्यमस्तीति ॥ * ॥
अथ गोवर्द्धनपूजाविधिः । पाद्मे तत्रैव ।
"मथुरायास्तथान्यत्र कृत्वा गोवर्द्धनं गिरिम् ।
गोमयेन महास्थूलं तत्र पूज्यो गिरिर्यथा ॥
मथुरायां तथा साक्षात् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
वैष्णवं धाम सम्प्राप्य मोदते हरिसन्निधौ ॥"

पूजामन्त्रः ।

"गोवर्द्धन ! धराधार ! गोकुलत्राणकारक ! ।
विष्णुबाहुकृतोच्छ्रायो गवां कोटिप्रदो भव ॥"
गोपूजामन्त्रः । स्कान्दे तत्रैव ।
"लक्ष्मीर्या लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता ।
घृतं वहति यज्ञार्थे मम पापं व्यपोहतु ॥
अग्रतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृष्ठतः ।
गावो मे पार्श्वतः सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥"
अथ गोक्रीड़ा । तत्रैव ।
"क्रोधापयेद्धावयेच्च गोमहिष्यादिकं ततः ।
वृषान् कर्षापयेद्गोपैरुक्तिप्रत्युक्तिवादनात् ॥"
पाद्मे च तत्रैव ।
"महिष्यादेस्तथा भूषा क्रीड़नं वारणन्तथा ॥"
तन्माहात्म्यञ्च तत्रैव ।
"एवं गोवर्द्धनं गावश्च पूजनीया विधानतः ।
गोवर्द्धनमखो रम्यः कृष्णसन्तोषकारकः ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे कार्त्तिककृत्ये १६ विलासः ॥ (पुरुषोत्तमक्षेत्रे भगवता शङ्कराचार्य्येण प्रतिष्ठापितो मठविशेषः । इति शङ्करविजयः ॥ आर्य्यासप्तशतीप्रभृतिग्रन्थकारः आचार्य्यविशेषः । अयमेव कविवरः वङ्गाधिपस्य लक्ष्मणसेनस्य सभापण्डित आसीत् । एतन्मतसमर्थनोदाहरणानि क्रमान्वयेन वेदितव्यानि यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ७०२ ।
"हरिचरणाञ्जलिममलं कविवरहर्षाय बुद्धिमान् सततम् ।
अकृतार्य्यासप्तशतीमेतां गोवर्द्धनाचार्य्यः ॥"
तत्रैव टीकासुखबन्धाभ्यन्तरे । यथा,—
"गोवर्द्धनोक्तिसुखदाननिदानमेतद्-
अज्ञार्थदीपनमनल्पचमत्कृतीनाम् ।"
"गोवर्द्धनाचार्य्यसमयस्त्वद्यापि सम्यङ् न ज्ञायते परन्त्वयं गीतगोविन्दकर्त्तुर्जयदेवात् प्राचीनस्तत्समकालीनो वेति वक्तुं शक्यते । यतो जयदेवेन गीतगोविन्दप्रारम्भे 'शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचनैराचार्य्यगोवर्द्धनस्पर्द्धी कोऽपि न विश्रुतः' इत्युक्तमस्ति । जयदेवकविश्च वङ्गदेशाधिपस्य वल्लालसेनसूनोर्लक्ष्मणसेनस्य सभायामासीदिति श्रीसनातनगोस्वामिनां मतम् ।
'गोवर्द्धनश्च शरणो जयदेव उमापतिः ।
कविराजश्च रत्नानि समितौ लक्ष्मणस्य च ॥'
इत्ययं श्लोको लक्ष्मणसेनसभागृहद्वारोपरि शिलायामुत्कीर्ण आसीत् । तस्माद् गोवर्द्धनजयदेवादयः सर्व्वेऽपि लक्ष्मणसेनसभायामासन्निति केचित् ॥")
गोवर्द्धनधरः, पुं, (धरति धारयति वा । धृ + अच् । गोवर्द्धनस्य धरः ।) श्रीकृष्णः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, हरिवंशे । ७६ । १ ।
"गते शक्रे ततः कृष्णः पूज्यमानो व्रजालयैः ।
गोवर्द्धनधरः श्रीमान् विवेश व्रजमेव ह ॥")
गोवशा, स्त्री (वशा वन्ध्या गौरिति परनिपातनात् तथात्वम् ।) वन्ध्या गौः । इति कलापव्याकरणम् ॥
गोविट्, [श्] पुं, (गवां विट् विष्ठा ।) गोमयम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥
गोविन्दः, पुं, (गां पृथ्वीं धेनुं वा विन्दतीति । विन्द + "अनुपसर्गाल्लिम्पेति ।" ३ । १ । १३८ । इत्यस्य "गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् ।" इति वार्त्तिकोक्त्या शः ।) श्रीकृष्णः । (यथा, भगवद्गीतायाम् । १ । ३२ ।
"किं नो राज्येन गोविन्द ! किं भोगैर्जीवितेन वा ॥")
एतस्य शास्त्रान्तरीयव्युत्पत्तिर्यथा, हरिवंशे—विष्णुपर्व्वणि । ७५ । ४३ — ४५ ।
"अद्य प्रभृति नो राजा त्वमिन्द्रो वै भव प्रभो ! ।
तस्मात्त्वं काञ्चनैः पूर्णैर्दिव्यस्य पयसो घटैः ॥
एभिरद्याभिषिच्यस्व मया हस्तावनामितैः ।
अहं किलेन्द्रो देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गतः ॥
गोविन्द इति लोकास्त्वां स्तोष्यन्ति भुवि शाश्वतम् ॥"
गोभिर्वाणीभिर्वेदान्तवाक्यैर्विद्यते योऽसौ पुरुषः विदन्ति यं पुरुषं तत्त्वज्ञा इति वा । यथा, विष्णुतिलके ।
"गोभिरेव यतो वेद्यो गोविन्दः समुदाहृतः ॥"
गां वेदलक्षणां वाणीं गोभूम्यादिकं वा वेत्तीति । यथा, गोपालतापन्यां पूर्व्वविभागे ध्यानप्रकरणे । ७—८ ।
"तदु होचुः कः कृष्णो गोविन्दश्च कोऽसाविति गोपीजनवल्लभः कः का स्वाहेति ॥ तानुवाच ब्राह्मणः पापकर्षणो गोभूमिवेदविदितो विदिता गोपीजनाविद्याकलाप्रेरकस्तन्माया चेति ।"
एतन्नाम्नो भारतादिमतेन व्युत्पत्तिर्यथा, महाभारते । १ । २१ । १२ ।
"गां विन्दता भगवता गोविन्देनामितौजसा ।
वराहरूपिणा चान्तर्विक्षोभितजलाविलम् ॥"
तत्रैव । ५ । ७० । १३ ।
"विष्णुर्विक्रमणाद्देवो जयनाज्जिष्णुरुच्यते ।
शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनाद्गवाम् ॥"
यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २४ अध्याये ।
"युगेयुगे प्रणष्टां गां विष्णो ! विन्दसि तत्त्वतः ।
गोविन्देति ततो नाम्ना प्रोच्यसे ऋषिभिस्तथा ॥"
विन्दतीति विन्दः पालकः स्वामी वा । विन्द + शः । गवां गोसमूहानां विन्दः ।) गवाध्यक्षः । (गवां शास्त्रमयीनां वाणीनां विन्दः पतिः ।) बृहस्पतिः । इति मेदिनी ॥ (गौड़पादाचार्य्यशिष्यः योगिविशेषः । अयं हि परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यस्य भगवतः शङ्करस्य गुरुः । यथा, माधवीये संक्षेपशङ्करजये । ५ । १०१ ।
"तस्योपदर्शितवतश्चरणौ गुहायां
द्वारे न्यपूजयदपेत्य स शङ्करार्य्यः ।
आचार इत्युपदिदेश स तत्र तस्मै
गोविन्दपादगुरवे स गुरुर्यतीनाम् ॥"
अनेन च योगिप्रवरेण गोविन्देन बौधायनधर्म्मविवरणं बौधायनधर्म्मसूत्रभाष्यञ्च प्रणीतमिति श्रूयते ततो बौद्धमतमालोक्य रससाराख्यग्रन्थोऽपि विरचित इति दृश्यते । यथा, रससारे ५म पटले ।
"बौद्धानाञ्च मतं ज्ञात्वा रससारः कृतो मया ॥"
पञ्चाशत्स्यशिखजातीनां गुरुभेदः । योऽसौ गुरुगोविन्द इति नाम्नोदाहृतः ॥ गाः मनःप्रधानानीन्द्रियाणि तेषां विन्दः प्रवर्त्तयिता चेतयिता वा । अन्तर्य्यामी आत्मेत्यर्थः ।) परमब्रह्म । यथा,—
"तत्र यद्यसमर्थस्त्वं ज्ञानयोगे महामते ! ।
क्रियायोगे दिवा रात्रौ तत्परः सततं भव ॥
करोषि यानि कर्म्माणि तानि देवे जगत्पतौ ।

समर्पयस्व भद्रं ते ततः कर्म्म प्रहास्यसि ॥
शुभाशुभपरित्यागी क्षीणे निःशेषकर्म्मणि ।
लयमाश्वासि गोविन्दं तद्ब्रह्म परमं महत् ॥”
तन्नाममाहात्म्यं यथा,—
“ये तिष्ठन्तः स्वपन्तश्च गच्छन्तश्चलिते क्षुते ।
संकीर्त्तयन्ति गोविन्दं ते वस्याख्याः सुदूरतः ॥”
इति च वह्निपुराणे यमानुशासननामाध्यायः ॥
(अस्य ध्यानं यथा,—
“फुल्लेन्दीवरकान्तिमिन्दुवदनं बर्हावतंसप्रियं
श्रीवत्साङ्कमुदारकौस्तुभधरं पीताम्बरं सुन्दरम् ।
गोपीनां नयनोत्पलार्च्चिततनुं गोगोपसङ्घावृतं
गोविन्दं कलवेणुवादनपरं दिव्याङ्गभूषं भजे ॥”)

गोविन्दद्वादशी, स्त्री, (गोविन्दप्रीतये या द्वादशी गोविन्दाख्या द्वादशी वा । गोविन्दप्रिया द्वादशीत्येके ।) फाल्गुनशुक्लद्वादशी । यथा,—
“फाल्गुने द्वादशी शुक्ला या पुष्यर्क्षेण संयुता ।
गोविन्दद्वादशी नाम सा स्यात् गोविन्दभक्तिदा ॥
तस्यामुपोष्य विधिना भगवन्तं प्रपूजयेत् ।
लिखितः पापनाशिन्यां विधिर्योऽत्रापि स स्मृतः ॥”
तन्माहात्म्यञ्च ब्रह्मपुराणे श्रीवशिष्ठमान्धातृसंवादे ।
“फाल्गुनाऽमलपक्षे तु पुष्यर्क्षे द्वादशी यदि ।
गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी ॥
तस्यामुपोष्य विधिवन्नरः संक्षीणकल्मषः ।
प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभामिति ॥
आमर्द्दकी द्वादशीति लोके ख्यातियमेव हि ।
यत्र आमर्द्दकीपूजा व्रतमस्यां विशेषतः ॥”
तदुक्तं ब्राह्मे तत्रैव पापनाशिनीमाहात्म्यप्रसङ्गे ।
“फाल्गुने तु विशेषेण विशेषः कथितो नृप ! ।
आमर्द्दक्या व्रतं पुण्यं विष्णुलोकप्रदं नृणाम् ॥”
प्रभासखण्डे च । श्रीदेवीमहेशसंवादे ।
“फाल्गुनस्य सिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः ।
स्नात्वा नद्यां तडागे वा वाप्यां कूपे गृहेऽपि वा ॥
गत्वा गिरौ वने वापि यत्र सा प्राप्यते शिवा ।
क्षीरोदे मथ्यमाने तु यदा वृक्षः समुत्थितः ॥
आमर्द्दादेवदैत्यानां तेन सामर्द्दकी स्मृता ।
शिवा लक्ष्मीः स्मृतो वृक्षः सेव्यते सुरसत्तमैः ॥
देवैर्ब्रह्मादिभिः सर्व्वैर्वृक्षोऽसौ वैष्णवः स्मृतः ।
तत्र गत्वा हरिः पूज्यो वृक्षमूलेऽथवा शिवा ॥
पूज्या पुष्पैः शुभै रात्रौ कार्य्यं जागरणं हरेः ।
करकं जलपूर्णन्तु कर्त्तव्यं पात्रसंयुतम् ॥
हविष्यान्नन्तु कर्त्तव्यं दीपः कार्य्यो विधानतः ।
एवं जागरणं कार्य्यं कथाश्रवणतत्परैः ॥
मुच्यन्ते देहिनः पापैः कलिजैः कायसम्भवैः ।
देहान्ते च नराः सर्व्वे पूज्यन्ते हरिमन्दिरे ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलासः ॥

गोविष्ठा, स्त्री, (गवां विष्ठा शकृत् ।) गोमयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोवृन्दं, क्ली, (गवां वृन्दं सङ्घः ।) गोसमूहः । इति हलायुधः ॥

गोवृन्दारकः, पुं, (गौर्वृन्दारक इव पूज्य इति शेषः । “वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ।” २।१।६२ । इत्यनेन सूत्रेणोपमितसमासे वाघ्रादेराकृतिगणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थं वचनमिति वार्त्तिकम् ।) श्रेष्ठगौः । इति कलापव्याकरणम् ।

गोवृषः, पुं, (गोषु स्त्रीगोष्वित्यर्थः वर्षति सिञ्चति रेतः । वृष+“इगुपधेति ।” ३ । १ । १३५ । इति कः ।) वृषः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ६ । १५० ।
“कीनाशो गोवृषो यानमलङ्कारश्च वेश्म च ।”
“कीनाशः कर्षकः गवां सेक्ता वृषो यानमश्वादि ।”
इति कुल्लूकभट्टः ॥)

गोशकृत्, क्ली, (गवां शकृत् विष्ठा ।) गोमयम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । २ । १८२ ।
“उदकुम्भं सुमनसो गोशकृन्मृत्तिका कुशान् ॥”
पर्य्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“गोमयं जगलं गोविट् गोहन्नं तथ गोशकृत् ॥”)

गोशालं, क्ली स्त्री, (गवां शाला “विभाषा सेनेति ।” २ । ४ । २५ । इति विभाषया क्लीवत्वम् ।) गोगृहम् । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ॥ गोयालि इति भाषा ॥ (गोशालायां जातः । “स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ।” ४।३।३५ । जातार्थप्रत्ययस्य लुक् । ततो विभाषासेनेति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम् । गोगृहजाते त्रि ॥)

गोशीर्षं, क्ली, (गोः शीर्षं शीर्षदेशाकारो विद्यतेऽस्य ऋषभपर्व्वतैकदेशजातानां चन्दनभेदानां शीर्षभागस्य तद्वत्तया तथात्वम् ।) चन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ हरिचन्दनम् । इत्यमरः ॥ “गोः शीर्षं गोशीर्षं तदाकारे मलयैकदेशे जातं कालताम्रवर्णमिश्रवर्णमुत्पलगन्धि अतिसुरभि शीतलतया सदैव सर्पै र्वेष्टितम् ।” इति भरतः ॥ (यथा, गोः रामायणे । ४ । ४१ । ५६ ।
“गोशीर्षचन्दनं यत्र पद्मकाञ्जनसन्निभम् ॥”
व्यवह्रियते यस्मिंस्तद्यथा,—
“सोत्सर्गो वदनाद्यस्य स्वेदः प्रच्यवते भृशम् ।
लेपज्वरोपतप्तस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥”
इति चरके इन्द्रियस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)
गवां मस्तकञ्च ॥

गोशीर्षकः, पुं, (गोशीर्षमिव कायति प्रकाशते इति । कै+कः ।) द्रोणपुष्पीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (स्वार्थे कन् । चन्दनविशेषः ॥)

गोशृङ्गः, पुं, (गोः शृङ्गमिव शृङ्गं शीर्षभागोऽस्य ।) स्वनामप्रसिद्धः पर्व्वतविशेषः । यथा, महाभारते । २ ३१ । ५ ।
“निषादभूमिं गोशृङ्गं पर्व्वतप्रवरन्तथा ।”
अत्रैव पर्व्वते अरत्निमात्रा मन्देहा नाम राक्षसा निवसन्ति । ते हि देवराजमहेन्द्रेणाभिशप्ताः सन्तः सूर्य्योदये जले पतन्ति रजन्यां पुनरुत्पतन्ति । एतद्विवरणं यथा, रामायणे । ४ । ४० । ४२—४४ ।
“द्रक्ष्यथाम्बुरुहं दिव्यं गोशृङ्गं नाम पर्व्वतम् ।
तस्य शृङ्गसहस्रेषु मन्देहा नाम राक्षसाः ॥
अरत्निमात्रा लम्बन्ते नानारूपा भयावहाः ।
ते पतन्ति जले घोराः सूर्य्यस्योदयनं प्रति ।
अभिशप्ता महेन्द्रेण निशायामुत्पतन्ति च ।”)
वर्व्वूरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ गोविषाणे क्ली ॥

गोषड्गवं, क्ली, (गवां षट्कम् । “पशुभ्यः स्यात् द्विषट्के गोष्ठगोयुगषड्गवम् ।” इति मुग्धबोधसूत्रात् ।) गोषट्कम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

गोष्ठ, ङ संघाते । इति कविकल्पद्रुमः (भ्वां-आत्मं- सकं-सेट् ।) सङ्घातो राशीकरणम् । ङ, गोष्ठते धान्यं लोकः । इति दुर्गादासः ।

गोष्ठं, क्ली, (गावस्तिष्ठन्त्यत्र इति । स्था+“सुपि स्थः ।” ३ । २ । ४ । इति कः । घञर्थे कः इत्येके ।) गोस्थानम् । गोठ । इति भाषा । इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । ४ । २२ । ३१ ।
“सिंहेन निहतं गोष्ठे गौः सवत्सेव गोपतिम् ।
दृष्ट्वा संग्रामयज्ञेन रामबाणमहाम्भसा ।”)
प्रत्ययविशेषः । स तु स्थानार्थे पशुवाचकशब्देभ्यो भवति । यथा । गोगोष्ठं महिषगोष्ठं इत्यादि । इति भरतः ॥ (गोष्ठीश्राद्धे । यथा, मनुः । ३ । २५४ ।
“पित्र्ये स्वदितमित्येव वाच्यं गोष्ठे तु सुशृतम् ।
सम्पन्नमित्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि ॥”
“गोष्ठे गोष्ठीश्राद्धे ।” इति कुल्लूकभट्टः ॥)

गोष्ठश्वः, त्रि, (गोष्ठे श्वा । “अचतुरविचतुरेति ।” ५ । ४ । ७७ । समासे अच् । षष्ठीतत्पुरुषसमासे तु गोष्ठश्वा इत्येव स्यात् ।) स्वगृहाङ्गने स्थितो यः परान् द्वेष्टि सः । इति जटाधरः ।

गोष्ठाष्टमी, स्त्री, (गोष्ठोपपदान्विता अष्टमी । गोष्ठे विहिता अष्टमी वा । एतस्यां तिथौ भगवतो बालरूपिणो नन्दनन्दनस्य गोष्ठगमनपुरःसरं वत्सपत्वं विहाय गोपत्वस्वीकरणात् तथात्वम् ।) गोपाष्टमी । सा च कार्त्तिकशुक्लाष्टमी । यथा, पाद्मे कूर्म्मपुराणे च ।
“शुक्लाष्टमी कार्त्तिके तु स्मृता गोपाष्टमी बुधैः ।
तद्दिने वासुदेवोऽभूद्गोपः पूर्व्वन्तु वत्सपः ॥
तत्र कुर्य्याद्गवां पूजां गोग्रासं गोः प्रदक्षिणम् ।
गवानुगमनं कुर्य्यात् सर्व्वान् कामानभीप्सता ।”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः ।
“भीमपराक्रमे कार्त्तिकशुक्लपक्षमधिकृत्य ।
गोष्ठाष्टम्यां गवां पूजां गोग्रासं गोः प्रदक्षिणम् ।
गवानुगमनं कुर्य्यात् सर्व्वपापविमुक्तये ।”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

गोष्ठी, स्त्री (गावः बहुविधा वाचस्तिष्ठन्त्यत्र गो+स्था+कः । स्त्रियां ङीष् ।) सभा । तस्या लक्षणविशेषः ।
“एकाङ्गा कथिता गोष्ठी कैशिकीवृत्तिसंयुता ।
सम्भोगरसषट् पञ्च सप्त वा योषिदन्विता ।
प्राकृतैर्नवभिः पुंभिर्दशभिर्वाप्यलङ्कृता ।
गर्व्वावमर्षसन्धिभ्यां हीना प्राकृतसम्मता ।

ाद्यैरन्विता नैव कर्त्तव्येयं विचक्षणैः ॥"

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

ावोऽनेका वाचस्तिष्ठन्ति यत्र । गो + स्था + र्थे कः । ततः "अम्बाम्बगोभूमीति ।" ८ । ६७ । इति षत्वम् ।) संलापः । इति ानी । ठे । ४ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ४०० । वमनुष्ठिते चत्वारोऽपि ते एकस्थाने विष्टा-ः परस्परमनेकप्रकारगोष्ठीसुखमनुभवन्त-ष्ठन्ति ॥") पोष्यवर्गः । यथा, चाणक्ये । ापं गोष्ठी दरिद्रस्य वृद्धस्य तरुणी विषम् ॥" था च राजेन्द्रकर्णपूरे । ४७ ।

त्वा वेलापुलिनलवलीपल्लवग्रासगोष्ठीं ातङ्गाः सममथ सरिन्नाथपाथः पिबन्ति ॥")

ातिः, पुं, (पातीति पतिः । गोष्ठ्याः पोष्य-स्य सभाया वा पतिः ।) पोष्यवर्गपालकः । ापतिः ।

य ब्राह्मणगोष्ठीपतिलक्षणं यथा — [दिता ानाशास्त्रविशारदे रसिकता सत्काव्यसम्भो-र्षैः कुलभूषणैः परिमिता पूर्णा कुलज्ञैरपि । सद्भागवतादिकारणकथाशुश्रूषयानन्दिता ाभीष्टसुपैति यद्गुणिजनो गोष्ठी हि सा चोच्यते ॥"

ान्यता गोष्ठी तस्याः पतिः । अपि च । ालीनाः श्रोत्रियाः सर्व्वे यस्यान्नं भुञ्जते मुहुः । ीनाय सुतां दत्त्वा स गोष्ठीपतिरुच्यते ॥" . ःयथा । गाङ्गवंशे लक्ष्मीकान्तमजमुया-रः १ मुखवंशे मदनभट्टाचार्य्यः २ नदंशे ध्रुवराय: ३ वन्द्यवंशे शुभराजखानवंशः ४ ्वंशे अनन्तभट्टाचार्य्यः ५ एते प्राचीनाः ाधुनिका बहवः सन्ति ॥ * ॥

यस्थगोष्ठीपतिलक्षणं यथा,—

ीतिज्ञः कुलकर्म्मठः स्थितिमतां मान्योऽपि धर्म्मान्वितः

र्य्याकार्य्यविलोकनैः कुलभृतां सम्मानदानो-द्यतः ।

ा यः कुलसंविदां कुलसुधीः सन्मौलिकानां तथा

शप्रभवः क्षितौ सुविदितो दाता स गोष्ठी-पतिः ॥"

य कायस्थगोष्ठीपतिगणना ।

ादौ द्वादशपर्य्यये समभवद्दानेन गोष्ठीपतिः कीर्त्तिश्च सुबुद्धिखानतनयः श्रीमन्तरायः . कृती । १ ।

ातस्तदनन्तरं गुणधरा गण्ये च पर्य्यायके ातो हि पुरन्दरः कुलभवः खानः सदा दानतः ॥ २ ॥

ांये च चतुर्द्दशे समभवत् गौरन्दरः केशवः ः सन्ततदानतो हि विलसत्कीर्त्तिर्धरा-मण्डले ॥ ३ ॥

ावित्तविसर्जनेन जनितप्रोत्फुल्लकीर्त्तिः क्षिता-ीत् पञ्चदशे तदात्मजकृती श्रीकृष्णविश्वास-खास् ॥ ४ ॥

ततः षोडशे पर्य्यये दानजालः

कुलीनालिमालो दयारामपालः ॥ ५ ॥

ततस्तत्सुतः पर्य्यये सूर्य्यवाजि-

च्छपानाथगण्येऽभवत् पुण्यराजिः ॥ ६ ॥

ततः पर्य्ययेऽष्टादशे तत्तनूजः

समाहूय भूयोऽर्च्चितार्य्यव्रजो यः ।

सदा सत्कथालापसंलापतोषः

कुलीनौघपूजापरोऽयं सुभाषः ॥ ७ ॥

आसीत् किङ्करसेननामसुकृती यो मौलिकैकाग्रणीः

पर्य्याये परिपूजितार्य्यनिचये चैकोनविंशे हि सः ।

सद्गोष्ठीपतिपालवंशतनयापाणिग्रहेणात्मनो

दानेनापि च मेलिकाटिरपरो गोष्ठीपतिः प्राथमः ॥ ८ ॥

दानेनातिवदान्यतादिगुणतो निःसीमपुण्यैश्च यो

गोपीसिंहचतुर्धुरीणसुकृती विंशे हि पर्य्यायके ।

यस्मात् किङ्करसेनवंशतनयापाणिग्रहाद्दागतः

सोऽप्यासीद्द भुवि मेलिकाटिरपरो गोष्ठीपतिः सत्स्तुतिः ॥ ९ ॥

पर्य्याये पुनरेकविंशक इह ख्यातः क्षमामण्डले

गोपीसिंहचतुर्धुरीणकुलजो यो रामकान्तः कृती ।

धन्यो गण्यसुपुण्यजन्ययशसा गोष्ठीपतेरग्रणी-

र्दानैः कर्ण इवातिधैर्य्यपयसां रत्नाकरश्चा-परः ॥ १० ॥

द्वाविंशे किल पर्य्ययेऽतिनियतेस्तस्यात्मजा-संग्रहात्

स्वस्यैवास्य सुपुण्यदत्तकतनूद्भूतस्य च श्रीमतः ।

गोपीमोहनसंज्ञकस्य तनयद्वारा च गोष्ठीपतिः

सम्भूतो नवकृष्णभूपतिवरः सन्मौलिकाटिः क्षितौ ॥ ११ ॥

तावन्मुख्यकनिष्ठमध्यमकुलोद्भूतां स्तृतीयोद्भवान्

षड्भ्रातॄनपि तावतोऽत्र गणना बहुक्रमाना-दरात् ।

सद्गोष्ठीपतिकारकानतिनताधीमान् कुलीनान् समा-

हूयात्र प्रकृतांस्तथात्र सहजान् पूर्व्वांस्तथा कोमलान् ॥

वित्तैर्वागमृतैर्नतिप्रणतिभिश्चान्यैश्चयोविंशके

पर्य्यायेऽतितरां प्रपूज्य परमाज्ञादान्वितः श्रीयुतः ।

गोपीमोहनदेववंशतिलको गोष्ठीपतिः क्ष्मापति-

र्जातः संप्रति भूमिदेवघटकानाञ्चाञ्चना-द्द्युतिः ॥" १२ ॥

इति दक्षिणराढीयकायस्थकुलाचार्य्यकारिका ॥

अथ वैद्यानां गोष्ठीपतिर्यथा,—

"विप्रेभ्यः प्रियभोज्यवस्तुवसनं छत्रासनं भूषणं

ग्रामा भूमितुरङ्गमा गजगणाः स्वर्णानि रत्नानि च ।

गावो नाव उदारमन्दिरचयो वाद्यञ्च दत्ताः सदा

साधुज्ञातिकुटुम्बसद्गुणगणाः संप्रीणिता येन च ॥

गौड़क्ष्मापतिना य एव भिषजां श्रेष्ठोऽभिषिक्तः कृती

नानाशास्त्रविशारदः शुभमतिर्वाग्मी चिकित्सा-पटुः ।

तस्मात प्राप गजं तुरङ्गकनकच्छत्रञ्च रत्नं धनं

सोऽभूत् सेनविनायको बहुगुणैरम्बष्ठगोष्ठीपतिः ॥

वैनायकेषु सर्व्वेषु भास्करः श्रेष्ठ ईरितः ।

गोष्ठीपतितया ख्यातः स वैद्यैः पूजितोऽग्रतः ॥"

इति भरतमल्लिककृतकुलपञ्जिका ॥

गोष्पदं, क्ली, (गोः पदम् । यद्वा, गावः पद्यन्ते गच्छन्ति यस्मिन् देशे । "गोष्पदं सेवितासेवित-प्रमाणेषु ।" ६ । १ । १४५ । इति सुट् सस्य षत्वञ्च ।) गोसेवितस्थानम् । गोखुरप्रमाणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ८३ ॥ (यथा, महा-भारते । ८ । ७ । ३७ ।

"भीष्मद्रोणार्णवं तीर्त्त्वा कर्णपातालसम्भवम् ।

मा निमज्जस्व सगणः शल्यमासाद्य गोष्पदम् ॥")

तथा विश्वो मेदिनी च ।

"गोष्पदं गोपदश्वभ्रे गवाञ्च गतिगोचरे ॥"

(गवासेवितारण्यादि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

गोसः, पुं, (गां जलं स्यति नाशयतीति । सो य नाशने + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) वोलः । उषःकालः । इति मेदिनी । से । ३ ॥

गोसङ्ख्यः, पुं, (गाः सञ्चष्टे इति । चक्षिङ् उक्तौ + "चक्षिङः ख्याञ् ।" २ । ४ । ५४ । इति ख्याञ् ततः "समिख्यः ।" ३ । २ । ७ । इति कः । यद्वा, गवां संख्या बहवो गाव इत्यर्थः विद्यते यस्य । समासे पुंवद्भावः ।) गोपः । इत्यमरः । २ । ९ । ५७ ॥

गोसङ्गः, पुं, (गोभिः सङ्गो मिलनं यस्मिन् काले । प्रत्यूषकाले हि गावो गोष्ठगमनाय निर्गच्छ-न्तीति प्रसिद्धिः । यद्वा गौः सूर्य्यकिरणं तेन सङ्गो यस्मिन् ।) प्रत्यूषः । इति भूरिप्रयोगः ॥

गोसदृक्षः, पुं, (गोः सदृक्षस्तुल्यः । गोसदृशा-कारत्वादस्य तथात्वम् ।) गवयः । इति हेम-चन्द्रः ॥

गोसन्दायः पुं, (गां सन्ददातीति । सम् + दा + अण् ।) गोदानकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

गोसम्भवा, स्त्री, (गोरिव सम्भवो लोमादिरूपा कृतिर्यस्याः ।) श्वेतदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सम्भवत्यस्याः इति सम्भवा उत्पत्तिकारणम् । गौः सम्भवा यस्याः ।) गोजाते त्रि ॥

गोसर्गः, पुं, (गवां सर्गो वनगमनाय मोचनं यद्वा गवां सूर्य्यकिरणानां सर्गो विसृष्टिः यस्मिन् ।) प्रभातम् । इति हारावली । १६१ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये । "गोसर्गे चार्द्धरात्रे च तथा मध्यन्दिनेषु च ॥")

गोसवः, पुं, (गौः सूयते पीड्यते हिंस्यते यत्र । सु ञ् पीड़ायाम् + "ऋदोरप् ।" ३ । ३ । ५७ ।) इति अप् ।) गोमेधयज्ञः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ११ । ७४ ।

"यजेत वाश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा ।
अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां वा त्रिवृतानिवृतापि वा॥")

गोसप्रश:, पुं, (गोस एव प्रश: प्रश्नतुल्य: इति गोवलीवर्द्दन्यायेन सिद्ध: ।) वोल: । इत्यमरटीकायां रायमुकुट: ॥

गोसहस्री, स्त्री, (गवां सहस्रं तद्दानफलं विद्यते यत्र । अर्श आदित्वादच गौरादित्वात् ङीष ।) मङ्गलवारयुक्तामावास्या । तत्र गङ्गास्नाने सहस्रगोदानफलम् । यथा, व्यास: ।
"अमावास्यां भवेद्वारो यदि स्मसुतस्य च ।
गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानमात्रेण जाह्नवी ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

सोमवारयुक्तामावास्या । तत्र अरुणोदयकालमारभ्य स्नानकालपर्य्यन्तं मौनीभूत्वा स्नानात् गोसहस्रदानफलम् । यथा व्यास: ।
"सिनीवाली कुहूर्व्वापि यदि सोमदिने भवेत् ।
गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं यन्मौनिना कृतम् ॥"
इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥

गोस्तन:, पुं, (गो: स्तन इव गुच्छो यस्य ।) हारभेद: । इत्यमर: । २ । ६ । १०५ ॥ स तु चतुर्यष्टिक: । चतुस्त्रिंशद्यष्टिक इति केचित् । इति भरत: ॥ (गवां स्तन: ।) गवां कुचश्च ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे १ मे अध्याये ।
"सुवृत्तं गोस्तनाकारं सर्व्वभूतगुणोद्भवम् ॥")

गोस्तना, स्त्री, (गो: स्तन इव फलमस्या: । ङीषभावपक्षे टाप् ।) गोस्तनी । इत्यमरटीका ॥

गोस्तनी, स्त्री, (गो: स्तन इव फलमस्या: । "स्वाङ्गाच्चोपसर्ज्जनादसंयोगोपधात् ।" ४ । १ । ५४ । इति ङीष् ।) द्राक्षा । इत्यमर: । २ । ४ । १०७ ॥ कपिलद्राक्षा । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (यथास्या: पर्य्याया: ।
"द्राक्षा स्वादुफला प्रोक्ता तथा मधुरसापि च ।
मृद्वीका हारहूरा च गोस्तनी चापि कीर्त्तिता॥"
तथा स्याद् गोस्तनी द्राक्षा गुर्व्वी च कफपित्तनुत् ॥
गोस्तनी सुनका इति ।" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गो: स्तना इव स्तना यस्या: । कुमारानुचारिणी मातृगणानामन्यतमा । यथा, महाभारते । ६ । ४६ । ३ ।
"प्रभावती विशालाक्षी पलिता गोस्तनी तथा॥"
गोनसीति पाठोऽपि वर्त्तते ॥)

गोस्थानं, क्ली, (गवां स्थानम् ।) गोष्ठम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । ६० । २७ ।
"मार्गलद्धारगोवाटं मध्ये गोस्थानसङ्कुलम् ॥")

गोस्थानकं, क्ली, (गोस्थान + स्वार्थे कन् ।) गोष्ठम् । इत्यमर: । २ । १ । १३ ॥

गोस्वामी, [न्] त्रि, (गवां स्वामी ।) गोपति: । इति हलायुध: ॥ (यथा, मनु: । ८ । २३१ ।
"गोप: क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम् ।
गोस्वाम्यनुमते भृत्य: सा स्यात् पालेऽभृते भृति: ॥")
स्वर्गस्य भुवो वा प्रभु: । (यद्वा, गवां इन्द्रियाणां स्वामी । जितेन्द्रियतया एव तथात्वम् ।) यथा । "श्रीसनातनगोस्वामी प्रिया श्रीरतिमञ्जरी ।" इत्यनन्तसंहिता ॥

गोहत्या, स्त्री, (गवां हत्या हननम् ।) गोवध: । तत्प्रायश्चित्तादि प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ पारिभाषिकगोहत्या यथा,—
सावित्र्युवाच ।
"विप्रहत्याश्च गोहत्यां किंविधामातिदेशिकीम् ।
का वा गम्यामगम्या वा को वा सन्ध्याविहीनक: ॥
एतेषां लक्षणं सर्व्वं वद वेदविदां वर ! ॥
यम उवाच ।
गवामाहारं प्रकुर्व्वन्तं पिवन्तं यो निवारयेत् ।
याति गोविप्रयोर्मध्ये गोहत्याश्च लभेत्तु स: ॥
दण्डैर्गास्ताडयन् मूढो यो विप्रो वृषवाहक: ।
दिने दिने गवां हत्यां लभते नात्र संशय: ॥
ददाति गोभ्य उच्छिष्टं भोजयेद्वृषवाहकम् ।
भोजयेद्वृषवाहान्नं स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
वृषलीपतिं याजयेद् यो भुङ्क्तेऽन्नं तस्य यो नर: ।
गोहत्याशतकं सोऽपि लभते नात्र संशय: ॥
पादं ददाति वह्नौ यो गाश्च पादेन ताडयेत् ।
गृहं विशेदधौताङ्घ्रि: स्नात्वा गोवधमालभेत् ॥
यो भुङ्क्तेऽस्निग्धपादेन शेते स्निग्धाङ्घ्रिरेव च ।
सूर्य्योदये च द्विर्भोजी स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
अवीरान्नञ्च यो भुङ्क्ते योनिजीवी च ब्राह्मण: ।
यस्त्रिसन्ध्याविहीनश्च स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
पितॄंश्च पर्व्वकाले च तिथिकाले च देवता: ।
न सेवतेऽतिथिं यो हि स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम्॥
स्वभर्त्तरि च कृष्णे वा भेदबुद्धिं करोति या ।
कटूक्त्या ताडयेत् कान्तं सा गोहत्यां लभेद् ध्रुवम्॥
गोमार्गे खननं कृत्वा ददाति शस्यमेव च ।
तडागे च तदूर्द्धे वा स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
प्रायश्चित्तं गोवधस्य य: करोति व्यतिक्रमम् ।
अर्थलोभादथाज्ञानात् स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
राजके दैवके यत्नात् गोस्वामी गां न पालयेत् ।
दु:खं ददाति यो मूढो गोहत्यां लभते ध्रुवम् ॥
प्राणिनं लङ्घयेद्यो हि देवार्च्चामनलं जलम् ।
नैवेद्यं पुष्पमन्नञ्च स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
शश्वन्नास्तीति वादी यो मिथ्यावादी प्रतारक: ।
देवद्वेषी गुरुद्वेषी स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
देवताप्रतिमां दृष्ट्वा गुरुं वा ब्राह्मणं प्रति ।
न सम्भ्रमान्नमेत् यो हि स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
न ददात्याशिषं कोपात् प्रणताय च यो द्विज: ।
विद्यार्थिने च विद्याञ्च स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्याय: ॥

गोहन्नं, क्ली, (हद विष्ठात्यागे + क्त: । हन्नम् । गोर्हन्नं विष्ठा ।) गोमयम् । इति रत्नमाला ॥

गोहरीतकी, स्त्री, (गवां हरीतकीव हितकारित्वात् ।) विल्ववृक्ष: । इति शब्दरत्नावली ॥

गोहालिया, स्त्री, लताविशेष: । गोयालिया इति भाषा ॥ यथा, गारुडे १९० अध्याये ।
"पीतं गोहालियामूलं तिलदध्याज्यसंयुतम् ।
निवद्धमूत्रं कथितं प्रवर्त्तयति शङ्कर ! ॥"

गोहित:, पुं, (गोषु हित: ।) घोषलता । [illegible] इति शब्दचन्द्रिका ॥ गवां हितकारके [illegible] (गोर्भूमेर्भारावतरणे स्वेच्छया [illegible] कुर्व्वन् गोहित:, यद्वा गवां रक्षार्थं [illegible] धृतवानिति गोहित: । विष्णु: । यथा, म[illegible] भारते । १३ । १४९ । ७६ ।
"गोहितो गोपतिर्गोप्ता वृषभाक्षो वृषप्रिय:।"

गोहिरं, क्ली, (गुह + बाहुलकादिरच् ।) [illegible] स्फलम् । इति हेमचन्द्र: । ३ । २८० ।

गोह्यं, त्रि, (गुहू ञ संवरणे + "शंसिदुहिगुहि[illegible] वा ।" इति काशिकोक्ते: क्यबभावपक्षे [illegible] गुह्यम् । गोपनीयम् । इति पाणिनि[illegible] याम् ॥

गौ:, [गो] पुं स्त्री, (गच्छतीति । [illegible] "गमेर्डो: ।" उणां । २ । ६७ । इति डो: । [illegible] गच्छत्यनेनेति करणे डो: । वृषस्य [illegible] त्वात् स्त्रीगव्या दानेन स्वर्गगमनसाधन[illegible] उभयोरपि दानेन स्वर्गगमनत्वाद्वा [illegible] वस्तुतस्त्वयं रूढ़ एव शब्द: । यदुक्तम् ।
"रूढ़ा गवादय: प्रोक्ता यौगिका: पाचकादय: [illegible] योगरूढ़ाश्च विज्ञेया: पङ्कजाद्या मनीषिभि:[illegible]"
स्त्रनामख्यातपशु: । गरु इति भाषा । [illegible] पर्य्याय: अनडुह् इति पदे द्रष्टव्य: । [illegible] पर्य्याय: । माहेयी २ सौरभेयी ३ उ[illegible] माता ५ शृङ्गिणी ६ अर्ज्जुनी ७ अ[illegible] रोहिणी ९ । इत्यमर: ॥ माहेन्द्री १० इ[illegible] धेनु: ११ अघ्न्या १३ दोग्ध्री १४ भद्रा १५ [illegible] मही १६ अनडुही १७ कल्याणी १८ पावनी [illegible] गौरी २० सुरभि: २१ मद्रा २२ [illegible] नाचि: २३ सुरभी २४ अनडाही २५ [illegible] अधमा २७ । इति शब्दरत्नावली ॥ [illegible] मही २९ सरस्वती ३० । इति [illegible] उस्त्रिया ३१ अही ३२ अदिति: ३३ इ[illegible] जगती ३५ शर्करी ३६ । इति वैदि[illegible] २ अध्याय: ॥ * ॥ (गवां लक्षणादिकं [illegible] बृहत्संहितायां ६१ अध्याये ।
"पराशर: प्राह बृहद्रथाय
गोलक्षणं यत् क्रियते ततोऽयम् ।
मया समास: शुभलक्षणास्ता:
सर्व्वास्तथाप्यागमतोऽभिधास्ये ॥
सास्राविलरूक्षाक्ष्यो मूषकनयनाश्च न शुभ[illegible]
प्रचलच्चिपिटविषाणा: करटा: खरसदृ[illegible]
दशसप्तचतुर्दन्त्य: प्रलम्बमुण्डानना विनत[illegible]
ह्रस्वस्थूलग्रीवा यवमध्या दारितखुराश्च ।
श्यावातिदीर्घजिह्वा गुल्फैरतितनुभिरति[illegible]
[illegible]
अतिककुदा: कृशदेहा नेष्टा हीनाधिका[illegible]
वृषभोऽप्येवं स्थूलातिलम्बवृषण: शिरा[illegible]
स्थूलशिराचितगण्डस्त्रिस्थानं मेहते यश्च ।
मार्ज्जाराक्ष: कपिल: करटो वा न शुभ[illegible]

ोष्ठतालुजिह्वः श्वसनो यूथस्य घातकरः ॥
ाधूकपुष्पसदृशः सितोदरः कृष्णसारवर्णश्च ।
जातोऽपि त्याज्यो यूथविनाशावहो वृषभः ॥
मकपुष्पचिताङ्गो भस्मारुणसन्निभो विडा-
लाक्षः ।
ाह्मणमपि न शुभं करोति वृषभः परिगृहीतः ।
ोद्धरन्ति पादान् पङ्कादिव योजिताः कृश-
ग्रीवाः ।
ातरनयना हीनाः पृष्ठतश्च ते न भारसहाः ॥
ंहततास्रोष्ठास्तनुस्फिजस्ताम्रतालुजिह्वाश्च ।
ृस्वोच्चश्रवणाः सुकुक्षयः स्पष्टजङ्घाश्च ॥
ाम्रसंहतखुरा व्यूढोरस्का बृहत्ककुद-
युक्ताः ।
श्लक्ष्णतनुत्वग्रोमाणस्ताम्रतनुशृङ्गाः ॥
भूस्पृग्वालधयो रक्तान्तविलोचना महो-
च्छ्वासाः ।
हस्कन्धास्तन्वल्पकम्बलाः पूजिताः सुगताः ॥
ावर्त्तैर्वामे दक्षिणपार्श्वे च दक्षिणावर्त्तैः ।
दा भवन्त्यनडुहो जङ्घाभिश्चैणकनिभाभिः ॥
ूर्यमल्लिका बुद्बुदेक्षणाः स्थूलनेत्रचर्म्माणः ।
भिरस्फुटिताभिः शस्ताः सर्व्वेऽपि भार-
वहाः ॥
ोद्देशे सवलिर्मार्ज्जारमुखः सितश्च दक्षि-
णतः ।
लोत्पलला(क्षा)भः सुवालधिर्वाजितुल्यजवः ॥
ेशृङ्गणैर्मेघोदरश्च सङ्गिभवक्त्रणाक्रोडः ।
ो भाराध्वसहो जवेऽश्वतुल्यश्च शस्तफलः ॥
तवर्णः पिङ्गाक्षस्ताम्रविषाणेक्षणो महा-
वक्त्रः ।
ो नाम शुभफलो यूथस्य विवर्द्धनः प्रोक्तः ॥
ृग्वालधिराताम्रवक्त्रणो रक्तदृक् ककुद्मी च ।
ाषश्च स्वामिनमचिरात्कुरुते पतिं लक्ष्म्याः ॥
वासितैकचरणो यथेष्टवर्णश्च सोऽपि शस्त-
फलः ।
शफलोऽपि ग्राह्यो यदि नैकान्तप्रशस्तो-
ऽस्ति ॥” * ॥
रीङ्गितभेदेन शुभाशुभमुक्तं यथा, तत्रैव
२ अध्याये,—

“गावो दीनाः पार्थिवस्याशिवाय
पादैर्भूमिं कुट्टयन्त्यश्च रोगान् ।
मृत्युं कुर्व्वन्त्यश्रुपूर्णायताक्ष्यः
पत्युर्भीतास्तस्कराना(ा)रुवन्त्यः ॥
अकारणे क्रोशति चेदनर्थो
भयाय रात्रौ वृषभः शिवाय ।
भृशं निरुद्धा यदि मक्षिकाभि-
स्तदाशु वृष्टिं सरमात्मजैर्व्वा ॥
आगच्छन्त्यो वेश्म बम्भारवैश्च
संसेवन्त्यो गोष्ठवृद्ध्यै गवां गाः ।
आर्द्राङ्ग्यो वा हृष्टरोमण्यः प्रहृष्टा
धन्या गावः स्युर्महिष्योऽपि चैवम् ॥” * ॥)
ङ्गलत्वादि यथा, देवलः ।
केऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥
एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्च्चयेच्च यः ।
प्रदक्षिणञ्च कुर्व्वीत तथा चायुर्न हीयते ॥”
अभिप्रेतार्थसिद्धिर्म्मङ्गलं तद्धेतुतया ब्राह्मणा-
द्यपि ॥ * ॥ गोप्रणामे ब्रह्मपुराणम् ।
“सदा गावः प्रणम्यास्तु मन्त्रेणानेन पार्थिव ! ।
नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च ॥
नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नमः ।
मन्त्रस्य स्मरणादेव गोदानफलमाप्नुयात् ॥”
भविष्ये ।
“गामालभ्य नमस्कृत्य कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥
गवामस्थि न लङ्घेत मृते गन्धेन वर्ज्जयेत् ।
यावदाघ्राति तद्गन्धं तावद्गन्धेन युज्यते ॥”
विष्णुः ।
“गोमूत्रं गोमयं क्षीरं सर्पिर्दधि च रोचना ।
षडङ्गमेतन्मङ्गल्यं पवित्रं सर्व्वदा गवाम् ॥”
षडङ्गं षट्प्रकारम् । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥
तन्मांसगुणाः । सुस्निग्धत्वम् । पित्तश्लेष्मविवर्द्धन-
त्वम् । बृंहणत्वम् । बलकारित्वम् । पीनसप्रदर-
नाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ अपूतत्वम् ।
गुरुत्वम् । वातकफापहत्वञ्च ॥ * ॥ तद्दुग्धगुणाः ।
पथ्यत्वम् । अत्यन्तरुच्यत्वम् । स्वादुत्वम् । स्निग्ध-
त्वम् । पित्तवातामयनाशित्वम् । मेध्यत्वम् ।
कान्तिप्रज्ञाङ्गपुष्टिवीर्य्यवृद्धिकारित्वञ्च ॥ (यथा
च हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमाध्याये ।

“गव्यं पवित्रञ्च रसायनञ्च
पथ्यञ्च हृद्यं बलपुष्टिदं स्यात् ।
आयुःप्रदं रक्तविकारपित्त-
त्रिदोषहृद्रोगविषापहं स्यात् ॥” * ॥)

तद्दधिगुणाः । अतिपवित्रत्वम् । शीतत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । दीपनत्वम् । बलकारित्वम् । मधुर-
त्वम् । अरोचकवातामयनाशित्वम् । ग्राहित्वञ्च ॥
(यथा च हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्याये ।
“अम्लस्वादुरसं ग्राहि गुर्व्वुष्णं वातरोगजित् ।
मेदः-शुक्र-बल-श्लेष्म-रक्तपित्ताग्नि-शोफकृत् ॥
स्निग्धं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्द्धनम् ।
वातापहं पवित्रञ्च दधि गव्यं गुणप्रदम् ॥” * ॥
तद्दुग्धफेनगुणाः ।
“गवान्तु क्षीरफेनं वा तक्रेण सहितन्तथा ।
पक्वान्नं भक्षयेद्वापि ग्रहणी तस्य नश्यति ॥”)
तन्नवनीतगुणाः । शीतत्वम् । वर्णबलशुक्रकफ-
रुचिसुखकान्तिपुष्टिकारित्वम् । सुमधुरत्वम् ।
संग्राहकत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । वातसर्व्वाङ्गशूल-
कासश्रमसर्व्वदोषनाशित्वञ्च ॥ * ॥
तद्घृतगुणाः । हृद्यत्वम् । धीकान्तिस्मृतिबल-
मेधापुष्ट्यग्निवृद्धिशुक्रवपुःस्थौल्यकारित्वम् । वात-
श्लेष्मश्रमपित्तनाशित्वम् । विपाके मधुरत्वम् ।
हव्यतमत्वम् । बहुगुणत्वञ्च ॥ (तथा च ।
“विपाके मधुरं हृद्यं वातपित्तकफापहम् ।
चक्षुष्यं बलकृन्मेध्यं गव्यं सर्पिर्गुणोत्तमम् ॥”
इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥ * ॥)

“गवां प्रत्यूषसि क्षीरं गुरु विष्टम्भि दुर्ज्जरम् ।
तस्मादभ्युदिते सूर्य्ये यामं यामार्द्धमेव वा ॥
समुत्तार्य्य पयो ग्राह्यं तत् पथ्यं दीपनं लघु ।
विवत्सावालवत्सानां पयो दोष(क)रीरितम् ॥
शस्तं वत्सैकवर्णाया धवलीकृष्णयोरपि ।
दशाहाद्या मासपर्य्यन्ता जर्द्धशृङ्गी च या भवेत् ॥
तासां गवां हितं क्षीरं शृतं वाशृतमेव वा ।
गवां सितानां वातघ्नं कृष्णानां पित्तनाशनम् ।
श्लेष्मघ्नं रक्तवर्णानां त्रीन् हन्ति कपिलापयः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

गौः, [गो] पुं, (गम्यते कर्म्मभिः यज्ञदान-
परोपकारादिधर्म्ममूलककर्म्मफलैर्यस्मिन् । गम्
+“गमेर्डोः ।” उणां । २ । ६३ । इति अधि-
करणे डोः ।) स्वर्गः । (गम्यन्ते ज्ञायन्ते
विषया येन यद्वा गच्छति शीघ्रमिति करणे
कर्त्तरि वा डोः । किरणसम्पर्कं विना चाक्षुष-
ज्ञानाभावात् किरणस्य ज्ञानप्रकाशधर्म्मवत्त्वात्
शीघ्रगामित्वाच्च तथात्वम् ।) रश्मिः । (यथा,
महाभारते । ३ । ३ । ५२ ।
“त्रयोदशद्वीपवतीं गोभिर्भासयसे महीम् ।
त्रयाणामपि लोकानां हितायैकः प्रवर्त्तसे ॥” * ॥)
वज्रः । इति मेदिनी । गे । १ ॥ (गम्यते पुण्यवद्भि-
र्यस्मिन् । अधिकरणे डोः । इष्टापूर्त्तादिसकाम-
कर्म्मभिः पुण्यवतां चन्द्रलोकगमनात् तथा-
त्वम् ।) चन्द्रः । इति विश्वः ॥ (गच्छति प्राप्नोति
विश्वं प्रकाशकात्मकेन स्वतेजसेति जानाति
सर्व्वमिति वा । कर्त्तरि डोः ।) सूर्य्यः । गोमेध-
यज्ञः । इत्यमरटीकायां भानुदीक्षितः ॥ ऋषभ-
नामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौः, [गो] स्त्री, (गम्यते विषयज्ञानं यया । गम्
+“गमेर्डोः ।” उणां । २ । ६३ । इति करणे
डोः ।) चक्षुः । (गच्छति शीघ्रमिति कर्त्तरि
डोः ।) वाणः । दिक् । (गम्यते ज्ञायते चित्ताभि-
प्रायो यया । करणे डोः ।) वाक् । (यथा,
रघुः । ५ । १२ ।

“इत्यर्घ्यपात्रानुमितव्ययस्य
रघोरुदारामपि गां निशम्य ॥” * ॥

गम्यते प्रज्यतेऽस्यामिति । अधिकरणे डोः ।)
भूः । (यथा, रघुः । १ । २६ ।
“दुदोह गां स यज्ञाय शस्याय मघवा दिवम् ।
सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥” * ॥
जले बहुवचनान्तोऽयम् । इति मेदिनी । गे । १ ॥
जले एकवचनान्तोऽपि इति केचित् । इति
भरतः ॥ (यथा, वृन्दावनयमके । २ ।

“स्वमिव भुजं गवि शेषं
व्युपधाय स्वपिति यो भुजङ्गविशेषम् ।
नव पुष्करसमकरया
श्रीयोर्म्मिपंक्त्या च सेवितः समकरया ॥”)

माता । इत्येकाक्षरकोषः ॥ (स्वनामख्याता
शुक्राचार्य्यस्य ब्रह्मदत्तस्य भार्य्या । यथा, भाग-
वते । ९ । २१ । २५ ।
“स कीर्त्त्यां शुककन्यायां ब्रह्मदत्तमजीजनत् ।

स योगी गवि भार्य्यायां विष्वक्‌सेनमधात् सुतम्॥"
"गवि सरस्वत्यां भार्य्यायाम्॥" इति कश्चित् व्याचष्टे॥)

गौः, [गो] पुं, स्त्री, (गम्यते ज्ञायते स्वर्गसुखमनेन। गम्+"गमेर्डोः।" उणां। २। ६३। इति करणे डोः। स्वर्गे जातत्वादेवास्य तथात्वम्।) लोम। (गच्छति निम्नदेशमिति। कर्त्तरि डोः। निम्नप्रवणादेवास्य तथात्वम्।) जलम्। इत्यमरटीकायां भानुदीक्षितः॥

गौञ्जिकः, पुं, (गुञ्जा परिमाणविशेषस्तद्‌ग्रहीतुं शीलमस्य। यद्वा, गुञ्जा गुञ्जाफलं तस्य परिमाणार्थं ग्रहणं विद्यते अस्य। गुञ्जा+ठक्।) स्वर्णकारः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गौड़ः, पुं, स्वनामख्यातदेशः। (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये। २। ७।
"गौड़ं राष्ट्रमनुत्तमं निरुपमा तत्रापि राढ़ा पुरी।
भूरिश्रेष्ठिकनाम धाम परमं तत्रोत्तमो नः पिता॥")
तद्देशस्थे पुं भूम्नि। इति जटाधरः॥ तद्देशसीमा यथा, शक्तिसङ्गमतन्त्रे सप्तमपटले।
"वङ्गदेशं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे!।
गौड़देशः समाख्यातः सर्व्वविद्याविशारदः॥"
(देशोऽयं वृहत्संहितायां कूर्म्मविभागे पूर्व्वस्यामुक्तः। यथा, तत्रैव। १४। ५, ७।
"अथ पूर्व्वस्याम्।" इत्युक्त्वा
"उदयगिरि भद्रगौड़कपौण्ड्रोत्कलकाशिमेकलाम्बष्ठाः॥"
इत्युक्तवान्॥)
पञ्च गौड़ा यथा, स्कन्दपुराणे।
"सारस्वताः कान्यकुब्जा गौड़मैथिलिकोत्कलाः।
पञ्च गौड़ा इति ख्याता विन्ध्यस्योत्तरवासिनः॥"
(गुड़स्य विकारः। गुड़+अण्। गुड़जाते आसवे क्ली च। अस्य गुणा यथा,—
"सृष्टमूत्रशकृद्वातो गौड़स्तर्पण-दीपनः॥"
इति सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये वाभटेनोक्तम्॥
"श्यामादन्तीरसे गौड़ः पिप्पलीफलचित्रकैः।
लिप्तेऽविष्टोऽनिल-कफ-श्लेष्मपाण्डूदरापहः॥"
इति च चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये॥)

गौड़वास्तूकः, पुं, (गौड़े गौड़देशे जातः गौड़देशवासिप्रियो वा वास्तूकः शाकविशेषः।) चिल्लीशाकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (चिल्लीशब्देऽस्य विषया ज्ञेयाः॥)

गौड़िकं, क्ली, (गौड़ं गुड़विकारस्तत् कारणत्वेनास्त्यस्य। "अत इनिठनौ।" ५। २। ११५। इति ठन्।) मद्यविशेषः। यथा,"पैष्टिकगौड़िकमाध्वीकानां पानं सुरापाने कष्टतमम्॥" इति प्रायश्चित्तविवेके देवलः॥ गुड़निष्पन्नद्रव्ये त्रि॥ (पुं, गुड़े साधुः। "गुड़ादिभ्यष्ठञ्।"४।४।१०३। इति ठञ्। इक्षुः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥)

गौड़ी, स्त्री, (गुड़स्य विकारः गुड़विकारेण सम्पादिता इत्यर्थः। गुड़+अण्। स्त्रियां ङीप्।) गुड़ादिकृता सुरा। गुड़ेर मद इति भाषा॥ (यथा, मनुः। ११। ९४।
"गौड़ी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा॥")
तत्पर्य्यायः। वाल्कली २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ अस्या गुणाः। तीक्ष्णत्वम्। उष्णत्वम्। मधुरत्वम्। वातनाशित्वम्। पित्तबलकान्तिदृष्टिकारित्वम्। दीपनत्वम्। पथ्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा च हारीते प्रथमे स्थाने ११ अध्याये।
"गौड़ी कषाया मधुराम्लशीता
सन्दीपनी शूलरुजापहन्त्री।
हृद्या त्रिदोषं शमयत्यजीर्णं
पाण्डामयार्शःश्वसनं निहन्ति॥")
रागिणीविशेषः। सा तु मेघरागस्य पत्नी। इति सङ्गीतदामोदरः॥ (गौड़ानां गौड़देशवासिनां प्रिया।) काव्यरीतिविशेषः। यथा,—
"ओजःप्रसादमाधुर्य्यं गुणत्रितयभेदतः।
गौड़वैदर्भपाञ्चाला रीतयः परिकीर्त्तिताः॥"
इति काव्यचन्द्रिका॥
(यथा च साहित्यदर्पणे। ९। ४।
"ओजःप्रकाशकैर्वर्णैर्बन्ध आड़म्बरः पुनः।
समासबहुला गौड़ी——————॥"
उदाहरणं यथा, तत्रैव धृतो वेणीसंहारश्लोकः।
"चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघातसञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य।
पुरुषोत्तमस्याह।
बहुतरसमासयुक्ता सुमहाप्राणाक्षरा च गौड़ीया।
रीतिरनुप्रासमहिमपरतन्त्रास्तोभवाक्या च॥")

गौणः, पुं, (गुणादागता गौणी। तस्या आगतः प्रतिबोधितः। गौणी+अण्।) गौणीवृत्तिबोधितः। यथा,"शक्यस्य सादृश्यात्मकः सम्बन्धो गुणः तदधीना या लक्षणा सा गौणी तद्‌योगात् गौणः।" इति दायभागटीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः॥ (अमुख्ये त्रि। यथा, महाभारते। १२। ३४१। ९।
"बहूनि मम नामानि कीर्त्तितानि महर्षिभिः।
गौणानि तत्र नामानि कर्म्मजानि च कानिचित्॥")

गौणकालः, पुं, (गौणोऽमुख्यः कालः।) मुख्यकालकर्त्तव्यकर्म्मकरणयोग्यकालान्तरः। यथा,—
"यद्वागामिक्रियामुख्यकालस्याप्यन्तरालवत्।
गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राक्तनकर्म्मणि॥
यद्वेति पक्षान्तरं प्राक्तनकार्य्ये मध्यकालवत् आगामिक्रियाया मुख्यकालस्यापि गौणकालत्वम्। तेन सायं सन्ध्याया रात्रिः प्रातः सन्ध्याकालश्च गौणकाल इत्यर्थः।" इति मलमासतत्त्वम्॥

गौणचान्द्रः, पुं, (गौणोऽप्रधानश्चान्द्रश्चन्द्रसम्बन्धिमासः।) कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तमासः। यथा, जन्माष्टमीप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वे।
"गौणचान्द्रेण भाद्रेण सुख्यचान्द्रेण श्रावण[illegible]
अपि च शब्दरत्नावल्याम्।
"चान्द्रोऽपि द्विविधः प्रोक्तो मुख्यगौणविभेद[illegible]
गौणः कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्त ईरित[illegible]

गौणी, स्त्री, (गुणं सादृश्यमधिकृत्य प्रवृत्त[illegible] गुण+अण्+स्त्रियां ङीप्।) अशक्तिप्रकाशलक्षणान्तर्गतलक्षणाविशेषः। यथा,—
"सादृश्येतरसम्बन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि।
सादृश्यात्तु मता गौण्यस्तेन षोड़श भेदिताः।
("ताः पूर्व्वोक्ता अष्टादशभेदा लक्षणाः। सा
दृश्येतरसम्बन्धाः कार्य्यकारणभावादयः। [illegible]
शुद्धानां 'श्वेतो धावति' इत्यादीन्युदाहरणानि। रूढ़ावुपादानलक्षणा सारोपा गौ[illegible]
यथा, 'एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि'। [illegible]
तैलशब्दस्तिलभवत्वे रूढ़रूपं सुखार्थमुपादा[illegible]
सार्षपादिकं तैलेषु वर्त्तते। प्रयोजने यथा, रा[illegible]
कुमारेषु तत्सदृशेषु गच्छत्सु 'एते राजकुमा[illegible]
गच्छन्ति।' रूढ़ावुपादानलक्षणा साध्यवसा[illegible]
गौणी यथा, 'तैलानि हेमन्ते सुखानि।' प्र[illegible]
जने यथा, 'राजकुमारा गच्छन्ति।' [illegible]
लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी यथा, 'रा[illegible]
गौड़ेन्द्रः कण्टकं शोधयति।' प्रयोजने [illegible]
'गौर्वाहीकः।' रूढ़ौ लक्षणा साध्यवसा[illegible]
गौणी यथा, 'राजा कण्टकं शोधयति।' प्र[illegible]
जने यथा, 'गौर्जल्पति।'

अत्र केचिदाहुः गोसहचारिणो गुणा ज[illegible]
मान्द्यादयो लक्ष्यन्ते। ते च गोशब्दस्य वा[illegible]
कार्थाभिधाने निमित्तीभवन्ति। यदुक्तं, [illegible]
शब्दस्यागृहीतसङ्केतं वाहीकार्थमभिधातु[illegible]
सामर्थ्यात् गोशब्दार्थमात्रबोधनाच्च। [illegible]
धाया विरतत्वात् विरतायाश्च पुनरुत्था[illegible]
भावात्। अन्ये पुनर्गोशब्देन वाहीका[illegible]
नाभिधीयते किन्तु स्वार्थसहचारिगुणसाजा[illegible]
वाहीकार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते। तदप्यन्[illegible]
मन्यन्ते। तथाह्यत्र गोशब्दाद्वाहीकार्थः प्र[illegible]
यते न वा। आद्येऽपि गोशब्दादेव वा ल[illegible]
ताद्वा गुणात्। अविनाभाववशाद्वा न[illegible]
प्रथमः। वाहीकार्थेऽस्यासङ्केतितत्वात्।
द्वितीयः। अविनाभावलभ्यस्यार्थस्य श[illegible]
ऽन्वये प्रवेशासम्भवात्। शाब्दी ह्याकाङ्क्षा श[illegible]
नैव प्रपूर्य्यते। न द्वितीयः। यदि हि गोश[illegible]
द्वाहीकार्थो न प्रतीयते तदास्य वाहीक[illegible]
सामानाधिकरण्यमसमञ्जसं स्यात्। तस्मा[illegible]
गोशब्दो मुख्यया वृत्त्या वाहीकशब्देन सहा[illegible]
मलभमानोऽज्ञत्वादिसाधर्म्म्यसम्बन्धाद्वाहीका[illegible]
लक्षयति। वाहीकस्याज्ञत्वाद्यतिशयबोधनं [illegible]
जनम्। इयञ्च गुणयोगात् गौणी इत्यु[illegible]
पूर्व्वा तु उपचारामिश्रणात् शुद्धा। उप[illegible]
हि नामात्यन्तं विसकलितयोः सादृश्याति[illegible]
महिम्ना भेदप्रतीतिस्थगनमात्रम्। [illegible]
अग्निमाणवकयोः शुक्लपटयोस्तु नात्यन्तं [illegible]
प्रतीतिः। तस्मादेवमादिषु शुद्धैव लक्षणा

इति साहित्यदर्पणे। २। १३॥) अन्यत् सर्व्वं तदृशब्दे द्रष्टव्यम्॥

म:, पुं, (गोतमस्य ऋषेर्गोत्रापत्यमिति। "ऋष्यन्धकेति।" ४। १। ११४। इत्यण्।) मुनिविशेष:। स तु शतानन्द:। इति हेमचन्द्र:॥ शाक्यवंशावतीर्णबुद्धमुनिविशेष:। तत्पर्य्याय:। शाक्यमुनि: २ शाक्यसिंह: ३ सर्व्वार्थसिद्ध: ४ शौद्धोदनि: ५ अर्कबन्धु: ६ मायादेवीसुत: ७। इत्यमर:। १। १। १५॥ खजित् ८ श्वेतकेतु: ९ धर्म्मकेतु: १० महामुनि: ११ पञ्चज्ञान: १२ सर्व्वदर्शी १३ महाबोधि: १४ महाबल: १५ बहुधम: १६ त्रिमूर्त्ति: १७ सिद्धार्थ: १८ शाक: १९। इति शब्दरत्नावली॥ (अस्य हि गौतमीपुत्त्रत्वे प्रमाणं यथा, ललितविस्तरे १५ अध्याये। "ते सान्त्ववेर्हिमृगयन्ति। सान्त्ववेर्हिमृगयमाणा न पश्यन्ति स्म। महाप्रजावत्यपि गौतमी परिदेवमाना महीतले परिवर्त्तते स्म राजानं शुद्धोदनमेवाह। क्षिप्रं मां महाराज! पुत्त्रेण तद्दर्शनं कुरुष्वेति॥" वैवस्वतमन्वन्तरे सप्तर्षीणामन्यतम:। यदुक्तं हरिवंशे ७।३४—३५। "अत्रिर्वशिष्ठो भगवान् काश्यपश्च महानृषि:। गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रस्तथैव च॥ तथैव पुत्त्रो भगवान् ऋचीकस्य महात्मन:। सप्तमो जमदग्निश्च ऋषय: साम्प्रतं दिवि॥" अयमेव तु विंशतिमे द्वापरयुगे वेदव्यासो बभूव। यथा, देवीभागवते। १। ३। ३१ "अत्रिरेकोनविंशेऽथ गौतमस्तु तत: परम्॥" कुरुकुलजधृतराष्ट्रपाण्डुसुतानामाचार्य्य: कृप:। गोतमवंशोत्पन्नत्वादेवास्य तथात्वम्। यथा, हरिवंशे ३२। ७५—७६। "अवस्कन्नं शरस्तम्बे मिथुनं समपद्यत। कृपया तच्च जग्राह शान्तनुर्मृगयाङ्गत:॥ कृप: स्मृत: स वै तस्मात् गौतमी च कृपी तथा। एते शारद्वता: प्रोक्ता एते ते गौतमा: स्मृता:॥" मुनिभेद:। स तु एकतद्वित-त्रितमुनीनां पिता। यथा, महाभारते। ९। ३६। ७—९। "आसन् पूर्व्वयुगे राजन्! मुनयो भ्रातरस्त्रय:। एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चादित्यसन्निभा:। सर्व्वे प्रजापतिसमा: प्रजावन्तस्तथैव च॥ ब्रह्मलोकजित: सर्व्वे तपसा ब्रह्मवादिन:। तेषान्तु तपसा प्रीतो नियमेन दमेन च॥ अभवद्गौतमो नित्यं पिता धर्म्मरत: सदा॥" स्थावरविषभेद:। इति हेमचन्द्र:। ४। २६५॥)

तमसम्भवा, स्त्री, (गौतम: सम्भवो यस्या:। यद्वा, गौतमात् सम्भवतीति। सम्+भू+अच्।) गोदावरी नदी। इति राजनिर्घण्ट:॥

तमी, स्त्री, (गोतमस्य इयम्। तस्येदमित्यण्। तत: स्त्रियां ङीप्।) दुर्गा। इति मेदिनी॥ मे। ४३॥ (यथा, हरिवंशे। १७६। ७। "गौतमीं कंसघातां च यशोदानन्दवर्द्धिनीम्॥") राचनीविशेष:। इति शब्दरत्नावली॥ गोदावरी नदी। (यथा, गो: रामायणे। ६। २। २७। "यो नदीं गौतमीं रम्यां गिरिं पर्य्येति चार्व्वुदम्॥" तथा च हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये। "पश्चिमाद्रिसमुद्भूता गौतमी पुण्यभावना। अस्या: शीतं जलं वापि कफवातविकारहृत्॥ पित्तप्रशमनं बल्यं मूत्रदोषविकारजित्। पुण्या पयस्विनी वेषा प्रणीता च वराङ्गना॥ द्रोणा गोवर्द्धनी चान्या गौतम्यानुगता इमा:। आसां जलं घनं नातिवातश्लेष्मविकारजित्॥") गोरोचना। इति राजनिर्घण्ट:॥ (गोतमस्यापत्यं स्त्री। गोतमवंशीयशरद्वत: कन्यात्वादस्यास्तथात्वम्। कृपी। सा तु द्रोणस्य भार्य्या अश्वत्थाम्नो माता च। यथा, महाभारते। १। १३१। २३। "अलभत गौतमी पुत्त्रमश्वत्थामानमेव च॥" गायत्त्रीरूपा महादेवी। यथा, देवीभागवते। १२। ६। ४०। "गौतमी गामिनी गाधा गन्धर्व्वाप्सर:सेविता॥")

गौधार:, पुं, (गोधाया अपत्यम्। "आरगुदीचाम्।" ४। १। १३०। इति आरक्।) गोधिकात्मज:। इत्यमर:। २। ५। ६॥ गोधा इति ख्यात:॥

गौधेय:, पुं, (गोधाया अपत्यम्। "शुभ्रादिभ्यश्च।" ४। १। १२३। इति ढक्।) गोधिकात्मज:। इत्यमर:। २। ५। ६॥

गौधेर:, पुं, (गोधाया अपत्यम्। "गोधाया ढ्रक्।" ४। १। १२९। इति ढ्रक्।) गोधिकात्मज:। इत्यमर:। २। ५। ६॥

गौरं, क्ली, (गुरते चित्तं यत्र। गुर श ड उद्यमने+हलश्चेति घञ्। तत: स्वार्थे अण्। यद्वा, गवते इति। गुङ शब्दे+"ऋज्रेन्द्रेति।" उणां। २। २८। इति रन्प्रत्ययेन निपातनात् साधु:।) पद्मकेशर:। इति मेदिनी। रे २८॥ (पद्मकेशरशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या॥) कुङ्कुमम्। स्वर्णम्। इति राजनिर्घण्ट:॥

गौर:, पुं, (गवते अव्यक्तं शब्दयतीति। गुङ शब्दे +"ऋज्रेन्द्रेति।" उणां। २। २८। रन्प्रत्ययेन निपातनात् सिद्धम्।) श्वेतसर्षप:। ("गौरस्तु सर्षप: प्राज्ञै: सिद्धार्थ इति कथ्यते। सर्षपस्तु रसे पाके कटुस्निग्ध: सतिक्तक:॥ तीक्ष्णोष्ण: कफवातघ्नो रक्तपित्ताग्निवर्द्धन:। रक्षोहरो जयेत् कण्डूं कुष्ठ-कोष्ठकृमिग्रहान्॥ यथा रक्तस्तथा गौर: किन्तु गौरो वरो मत:॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) चन्द्र:। इति मेदिनी। रे। २८॥ धवहृच:। इति राजनिर्घण्ट:॥ पीतवर्ण:। गोरो इति भाषा। तद्वर्णकरणौषधं यथा,— "कुष्माण्डनालक्षारस्तु सगोमूत्रश्च तत्त्वच:। जलपिष्टा हरिद्रा च सिद्धा मन्दानलेन हि॥ माहिषेण पुरीषेण वेष्टिता वृषभध्वज!। अस्या उद्वर्त्तनं कुर्य्यादङ्गगौरत्वमीश्वर!॥" इति गारुडे १९४ अध्याय:॥ श्वेतवर्ण:। अरुणवर्ण:। तद्वति त्रि। इत्यमर:॥ (यथा, रामायणे। ४। ३९। १४। "तरुणादित्यगौरैश्च शरगौरैश्च वानरै:॥" यथा च रघु:। २। ३५।

"कैलासगौरं वृषमारुरुक्षो:
पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम्।
अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्त्ते:
कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम्॥")

श्रीचैतन्यदेव:। इत्यनन्तसंहिता॥ (मृगविशेष:। यथा, भागवते। ३। १०। २२। "खरोऽश्वोऽश्वतरो गौर: शरभश्चमरी तथा। एते चैकशफा: क्षत्त:! शृणु पञ्चनखान् पशून्॥")

गौर:, त्रि, विशुद्ध:। इति मेदिनी। रे। २७॥

गौरचन्द्र:, पुं, (गौरेण तप्तहेमवर्णेन चन्दयति आह्लादयतीति। चदि आह्लादे+णिच्+रन्।) श्रीचैतन्यदेव:। यथा,— "कृष्णचैतन्यगौराङ्गौ गौरचन्द्र: शचीसुत:। प्रभुर्गौरो गौरहरिर्नामानि भक्तिदानि मे॥" इत्यनन्तसंहिता॥

गौरजीरक:, पुं, (गौर: शुक्लवर्णो जीरक:।) शुक्लजीरक:। शादा जीरा इति भाषा॥ तत्पर्य्याय:। अजाजी २ श्वेतजीरक: ३ कणाह्वा ४ कणजीर: ५ कणा ६ सितदीप्य: ७ दीर्घकणा ८ सिताजाजी ९ गौराजाजी १०। अस्य गुणा:। हिमत्वम्। रुचिकारित्वम्। कटुत्वम्। मधुरत्वम्। दीपनत्वम्। कृमिविषाध्माननाशित्वम्। चक्षुर्हितत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट:॥

गौरत्वक्, पुं (गौरी शुक्लवर्णा त्वग् यस्य।) इङ्गुदीवृक्ष:। इति राजनिर्घण्ट:॥

गौरवं, क्ली, (गौरवं साधनत्वेनास्त्यस्य। "अर्श आदिभ्योऽच्।" ५।२।१२७। इत्यच्।) अभ्युत्थानम्। इति हेमचन्द्र:।३।१६४॥ (गुरोर्भाव:। गुरु+"इगन्ताच्च लघुपूर्व्वात्।" ५।१।१३१। इत्यण्।) गुरुत्वम्। इति मुग्धबोधम्॥ (यथा, महाभारते। १। १६३।१८। "शरीरगौरवादस्य शिला गात्रैर्विचूर्णिता॥" उत्कर्ष:। यथा, रघु:। १४। १८।

"शुश्राव तेभ्य: प्रभवादिवृत्तं
स्वविक्रमे गौरवमादधानम्॥"

आदर:। यथा, कुमारे। ३। १।

"प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणां
प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु॥")

गौरविन:, त्रि, (गौरवं सम्मानमस्येति तारकादित्वादितच्।) अर्य्य:। तत्पर्य्याय:। आर्य्यमिश्र: २। इति त्रिकाण्डशेष:॥

गौरशाक:, पुं, (गौर: गौरवर्ण: शाकोऽस्येति।) मधूकवृक्षविशेष:। इति जटाधर:॥

गौरसर्षप: पुं, (गौरश्चासौ सर्षपश्चेति कर्म्मधारय:।) श्वेतसर्षप:। (यथा,— "रक्षोघ्न: सर्षप: श्वेत: सिद्धार्थो गौरसर्षप:॥" इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥) तत्पर्य्याय:। अनल्य: २ सिद्धार्थ: ३ भूतनाशन: ४

कटुस्नेहः ५ ग्रहघ्नः ६ कड़ूघ्नः ७ राजिकाफलः ८ तीक्ष्णकः ९ दुराधर्षः १० रक्षोघ्नः ११ कुष्ठनाशनः १२ सिद्धप्रयोजनः १३ सिद्धसाधनः १४ सितसर्षपः १५ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वातरक्तग्रहत्वग्दोषविषभूतव्रणनाशित्वम् । रुच्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रूक्षत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कफरक्षःकच्छूकुष्ठकोठकृमिनाशित्वम् । रक्तपित्ताग्निवर्द्धनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (परिमाणविशेषः । यथा, मनुः । ८ । १३३ ।
"त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणतः ।
ता राजसर्षपस्तिस्रस्ते त्रयो गौरसर्षपाः ॥")

गौरसुवर्णं, क्ली, (गौरः शुभ्रः अतएव सु शोभनो वर्णो यस्य ।) पत्रशाकविशेषः । तत्तु चित्रकूटदेशे प्रसिद्धम् । तत्पर्य्यायः । स्वर्णम् २ सुगन्धिकम् ३ भूमिजम् ४ वारिजम् ५ नूतनम् ६ गन्धशाकम् ७ कटुश्टङ्गालम् ८ चूर्णशाकाङ्कः ९ । अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । कफपित्तज्वरदाहरुचिभ्रान्तिरक्तश्रमनाशित्वम् । पथ्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौरा, स्त्री, (गौरादिगणे वर्णवाचिन एव गौरशब्दस्य ग्रहणात् अत्र विशुद्धार्थपरत्वे टाप् ।) गौरी । इति द्विरूपकोषः ॥

गौराङ्गः, पुं, (गौरं तप्तकाञ्चनवर्णं अङ्गं कलेवरं यस्य ।) श्रीचैतन्यदेवः । यथा,—
"गौराङ्गं गौरदीप्ताङ्गं पठेत् स्तोत्रं कृताञ्जलिः ।
नन्दगोपसुतञ्चैव नमस्यामि गदाग्रजम् ॥"
इति ब्रह्मयामले चैतन्यकल्पे चैतन्यस्तवः ॥
अपि च कृष्णयामले ।
"गौराङ्गो नादगम्भीरः स्वनामामृतलालसः ॥"

गौरार्द्रकः, पुं, (गौरवर्ण आर्द्रक इव ।) स्थावरविषभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६४ ॥

गौरास्यः, पुं, (गौरं शुक्लवर्णं आस्यं मुखं यस्य ।) कृष्णवानरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौरिका, स्त्री, (गौर्य्येव । गौरी + स्वार्थे कन् । ह्रस्वश्च ।) अष्टवर्षीया कन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

गौरिलः, पुं, (गौरवर्णोऽस्यास्तीति । गौर + बाहुलकादिलच् ।) श्वेतसर्षपः । लौहचूर्णम् । इति मेदिनी । ८७ ॥

गौरी, स्त्री, (गौर + "षिद्गौरादिभ्यश्च ।" ४ । १ । ४१ । इति ङीष् ।) पार्व्वती । (यथा, रघुः । २ । २६ ।
"गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश ॥"
पार्व्वती किल गौरीमूर्त्त्या पीठस्थाने कान्यकुब्जे विराजते । यथा, देवीभागवते । ७।३०।५८ ।
"गौरी प्रोक्ता कान्यकुब्जे रम्भा तु मलयाचले ॥")
असञ्जातरजःकन्या । (सा तु अष्टवर्षवयस्ककन्यका । यदुक्तं स्मृतौ ।
"अष्टवर्षा भवेद् गौरी नववर्षा तु रोहिणी ॥"
तथा च महाभारते । १ । २२२ । ४७ ।
"स्त्रीणां सहस्रं गौरीणां सुवेशानां सुवर्च्चसाम् ॥")
हरिद्रा । दारुहरिद्रा । गोरोचना । प्रियङ्गुवृक्षः । वसुधा । नदीविशेषः । (यथा, महाभारते । ६ । ९ । २५ ।
"वस्तुं सुवर्णां गौरीञ्च किम्पुनां सहिरस्वतीम् ॥"
गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ४९ ।
"गङ्गा गन्धवती गौरी गन्धर्व्वनगरप्रिया ॥")
वरुणभार्य्या । इति मेदिनी । रे । २८—२९ ॥
सूर्य्यवंशीयप्रसेनजिद्राजभार्य्या । यथा,—
"लेभे प्रसेनजिद्भार्य्यां गौरीं नाम पतिव्रताम् ।
अभिशस्ता तु सा भर्त्रा नदी वै बाहुदाऽभवत् ॥"
इति हरिवंशः ॥
बुद्धशक्तिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ मञ्जिष्ठा । श्वेतदूर्व्वा । मल्लिका । तुलसी । सुवर्णकदली । आकाशमांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ रागिणीविशेषः । सा तु मालवरागपत्नी । तस्या रूपं यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
"आराममध्यगता कुमारिका शारदेन्दुसुखलक्ष्मीः ।
राज्ञी दाड़िमबीजं दधती कीरानने गौरी ॥"
(केषाञ्चित् मते तु इयं कौशिकरागस्य पत्नी । यदुक्तं सङ्गीतदर्पणे रागाध्याये । ३३ ।
"तोड़ी खाम्बावती गौरी गुणक्री ककुभा तथा ।
रागिण्यो रागराजस्य कौशिकस्य वराङ्गनाः ॥"
केषाञ्चित् मते इयं श्रीरागस्य पत्नी । यदुक्तं तत्रैव रागाध्याये । १४ ।
"मालश्री त्रिवणी गौरी केदारी मधुमाधवी ।
ततः पाहाड़िका ज्ञेया श्रीरागस्य वराङ्गनाः ॥"
अस्या रागवेला तृतीयप्रहरात् परं अर्द्धरात्रावधिः ॥)

गौरीजं, क्ली, (गौर्य्या जायते इति । जन् + डः ।) अभ्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौरीपुत्त्रः, पुं, (गौर्य्याः पुत्त्रः ।) कार्त्तिकेयः । इति हलायुधः ॥

गौरीपुष्पः, पुं, (गौरीप्रियं पुष्पमस्य ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौरीललितं, क्ली, (गौरीव हरिद्रेव ललितम् । पीतवर्णत्वादस्य तथात्वम् ।) हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौरुतल्पिकः, पुं, (गुरुतल्पं गुरुशय्यां गुरुपत्नीमित्यर्थः गच्छतीति । "गच्छतौ परदारादिभ्यः ।" ४ । ४ । १ । इत्यस्य वार्त्ति इति ठक् ।) गुरुपत्नीगामी । इति प्रायश्चित्तप्रकरणे धर्म्मशा[illegible] ॥

गौलिकः, पुं, (गुड़े साधुः । गुड़ + ठक् । डस्य लत्वम् ।) मुष्ककवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौल्यं, क्ली, (गुड़स्य भावः । गुड़ + ष्यञ् । डस्य लत्वम् ।) मधुरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौशतिकः, त्रि, (गोशतमस्यास्तीति । गोशत + "एकगोपूर्व्वात् ठञ् नित्यम् ।" ५ । २ ।११८ । इति ठञ् ।) गोशतस्वामी । इति व्याकरणम् ॥ याहार एक शतगरु आछे इति भाषा ॥

गौष्ठीनं, क्ली, (पूर्व्वं भूतं गोष्ठम् । गोष्ठ + "गोष्ठात् खञ् भूतपूर्व्वे ।" ५ । २ । १८ । इति खञ् ।) भूतपूर्व्वकगोस्थानम् । इत्यमरः । ३ । १ । १३ ॥ पूर्व्वेर गोठ इति भाषा । (यथा, भट्टिः । ४ । २१ ।
"तामुवाच स गौष्ठीने वने स्त्रीपुंसभीषणे ।")

ग्रथ, इ ङ कौटिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-आत्म-अकं-सकं च-सेट् ।) रेफयुक्तः । कौटिल्यमिह कुटिलीभावः कुटिलीकरणञ्च । इ, कर्म्मणि ग्रन्थ्यते । ङ, ग्रन्थते काष्ठं कुटिलं स्यादित्यर्थः । ग्रन्थते लतां वायुः कुटिलां करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

ग्रथितं, त्रि, (ग्रथ्यते स्म इति । ग्रन्थ ग दर्भे + क्तः । ततो न लोपः ।) कृतग्रन्थनम् । गाँथा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ग्रन्थितम् २ दृब्धम् ३ इत्यमरः । ३ । १ । ८६ ॥ गुम्फितम् ४ । (यथा, रघुः । ८ । ३४ ।
"कुसुमैर्ग्रथितामपार्थिवैः
स्रजमातोद्य शिरोनिवेशिताम् ॥")
आक्रान्तम् । हिंसितम् । इति मेदिनी । ते । १०६ ॥

ग्रन्थ, कि ग दर्भे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-पक्षे भ्वां-क्र्यां च-परं-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । दर्भो ग्रन्थनम् । कि, ग्रन्थयति ग्रन्थति । ग, ग्रथ्नाति मालां मालिकः । ग्रन्थिसुन्नथयितं इत्याशयेशः । इति माघे चिन्त्यम् । इति दुर्गादासः ॥

ग्रन्थः, पुं, (ग्रन्थ ग दर्भे + भावे घञ् ।) गुम्फः । ग्रन्थना । धनम् । (ग्रथ्यते विरच्यते इति । ग्रन्थ + कर्म्मणि घञ् ।) शास्त्रम् । (यथा, महाभारते । १ । १ । ८० ।
"ग्रन्थग्रन्थिं तदा चक्रे मुनिर्गूढं कुतूहलात् ।")
द्वात्रिंशदक्षरनिर्म्मितिः । अनुष्टुप्छन्दःश्लोकः । इति हेमचन्द्रः ॥

ग्रन्थकर्त्ता, [ऋ] त्रि, ग्रन्थं करोतीति । कृ + तृच् प्रत्ययः । ग्रन्थकारः । पुस्तककारकः । शास्त्रकर्त्ता ॥

ग्रन्थकुटी, स्त्री, (ग्रन्थस्य कुटी गृहम् ।) शास्त्रादिस्थानम् । लेख्यस्थानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ग्रन्थनं, क्ली, (ग्रन्थ + भावे ल्युट् ।) गुम्फनम् । ग्रन्थना । तत्पर्य्यायः । सन्दर्भः २ रचना ३ गुम्फः ४ श्रन्थनम् ५ । इति हेमचन्द्रः । ३।३१६ ॥

ग्रन्थना, स्त्री, (ग्रन्थ + भावे युच् । स्त्रियां टाप् ।) ग्रन्थनम् । इति मुग्धबोधम् ॥

ग्रन्थिः, पुं, (ग्रन्थ ग सन्दर्भे + "खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचरिभ्यश्च ।" उणां । ४ । १३९ । इति भावकरणादौ यथायथं इः ।) वंशादिसन्धिः । गाँटि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पर्व्व २ परुः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १६२ ॥ काण्डसन्धिः ४ । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ११ ।
"इक्षोरिव सुन्दरि ! मानस्य ग्रन्थिरपि काम्यः ।")
भद्रमुस्ता । हिंतावली । पिण्डालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अन्योन्याध्यासः । मायापाशः । यथा, भागवते । १ । २ । २१ ।

"भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व्वसंशयाः ॥")
कौटिल्यम् । ग्रन्थिपर्णञ्च । (यथा, चरके
सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ।

"मनःशिला त्वक्कुटजात् सकुष्ठः
सलोमशः सैड़गजः करञ्जः ।
ग्रन्थिश्च भौर्ज्जः करवीरमूलं
चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥")

बन्धनम् । रुग्भेदः । इति मेदिनी । थे । ६ ॥
तस्य निदानसंप्राप्ती यथाह माधवकरः ।

"वातादयो मांसमसृक्प्रदुष्टाः
सन्दूष्य मेदाश्च तथा शिराश्च ।
वृत्तोन्नतं विग्रथितन्तु शोथं
कुर्व्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥"

तस्य वातिकरूपं यथा,—

"आयम्यते वृश्च्यति तुद्यते च
प्रभंश्यते मथ्यति भिद्यते च ।
कृष्णो मृदुर्व्वस्तिरिवाततश्च
भिन्नः स्रवेच्चानिलजोऽस्रमच्छम् ॥"

पैत्तिकरूपं यथा,—

"दंदह्यते धूप्यति चुष्यते च
पापच्यते प्रज्वलतीव चापि ।
रक्तः सपीतोऽप्यथवापि पित्तात्
भिन्नः स्रवेदुष्णमतीव चास्रम् ॥"

श्लैष्मिकरूपं यथा,—

"शीतो विवर्णोऽल्परुजोऽतिकण्डूः
पाषाणवत्संहननोपपन्नः ।
चिराभिवृद्धिश्च कफप्रकोपा-
द्भिन्नः स्रवेच्छुक्लघनञ्च पूयम् ॥"

अथास्य ससम्प्राप्तिकलक्षणं यथा,—
"कफप्रधानाः कुर्व्वन्ति मेदोमांसास्रगामलाः ।
वृत्तोन्नतं यं श्वयथुं सग्रन्थिर्ग्रथनात् स्मृतः ॥
दोषास्रमांसमेदोऽस्थि शिराव्रणभवा नव ।
ते तत्र वातादायामतोदभेदान्वितोऽसितः ॥
स्थानात् स्थानान्तरगतिरकस्माद्धानिवृद्धिमान् ।
मृदुर्व्वस्तिरिवानद्धो विभिन्नोऽच्छस्रवत्यसृक् ॥
पित्तात् सदाहः पीताभो रक्तो वा पच्यते द्रुतम् ।
भिन्नोऽस्रमुष्णं स्रवति श्लेष्मणा नीरुजो घनः ॥
शीतः सवर्णः कण्डूमान् पक्वः पूयं स्रवेद्‌घनम् ।
दोषैर्दुष्टेऽसृजि ग्रन्थिर्भवेन्मूर्च्छत्सु जन्तुषु ॥
शिरामांसञ्च संश्रित्य सस्वापः पित्तलक्षणः ।
मांसलैर्दूषितं मांसमाहारैश्च ग्रन्थिमावहेत् ॥
स्निग्धं महान्तं कठिनं शिरानद्धं कफाकृतिम् ।
प्रवृद्धं मेदुरैर्मेदोनीतं मांसेऽथवा त्वचि ॥
वायुना कुरुते ग्रन्थिं भृशं स्निग्धं मृदुं चलम् ।
श्लेष्मतुल्याकृतिं देहक्षयवृद्धिक्षयोदयम् ॥
स विभिन्नो घनं मेदस्ताम्रासितसितं स्रवेत् ।
अस्थिभङ्गाभिघाताभ्यामुन्नतावनतन्तु यत् ॥
सोऽस्थिग्रन्थिः पदान्ते च सहसाम्भोऽवगाहनात् ।
व्यायामाद्वा प्रतान्तस्य शिराजालं सशोणितम् ॥
वायुः सम्पीड्य सङ्कोच्य वक्रीकृत्य विशोष्य च ।
निष्फुरं नीरुजं ग्रन्थिं कुरुते स शिराह्वयः ॥
अरूढ़े रूढ़मात्रे वा व्रणे सर्व्वरसाशिनः ।
सार्द्रे वा बन्धरहिते गात्रेऽश्माभिहतेऽथवा ॥
वातोऽस्रमसृतं दुष्टं संशोष्य ग्रथितं व्रणम् ।
कुर्य्यात् सदाहः कण्डूमान् व्रणग्रन्थिरयं स्मृतः ॥
साध्या दोषास्रमेदोजा न तु स्थूलखराश्चलाः ।
मर्म्मकण्ठोदरस्थाश्च——————————॥"

इति वाभटेनोत्तरस्थाने २६ अध्याये उक्तम् ॥)
तस्य चिकित्सा यथा,—
"स्वर्ज्जिकामूलकक्षारः शङ्खचूर्णसमन्वितः ।
एतेन विहितो लेपो हन्ति ग्रन्थिं तथार्व्वुदम् ॥

ग्रन्थिर्न यो नश्यति भेषजेन
निष्काश्य तं शस्त्रचिकित्सकेन ।
जात्यादिपक्वेन घृतेन वैद्यो
व्रणेन चान्येन च सच्चिकित्सेत् ॥'

ग्रन्थीनुद्धृत्य पश्चात्तु व्रणोक्तं क्रममाचरेत् ।
शिराग्रन्थिं विहायान्ये शोथे शस्त्रं प्रयुञ्जते ॥
अन्ये आचार्य्याः ।" इति भावप्रकाशः ॥
("ग्रन्थिष्वामेषु कर्त्तव्या यथास्वं शोफवत् क्रिया ।
बृहतीचित्रकव्याघ्रीकणासिद्धेन सर्पिषा ॥
स्नेहयेच्छुद्धिकामञ्च तीक्ष्णैः शुद्धस्य लेपनम् ।
संस्वेद्य बहुशो ग्रन्थिं विमृद्नीयात् पुनः पुनः ॥
एष वाते विशेषेण क्रमः पित्तासजे पुनः ।
जलौकसो हिमं सर्व्वं कफजे वातिको विधिः ॥
तथाप्यपक्वं छित्त्वैनं स्थिते रक्तेऽग्निना दहेत् ।
साध्यशेषं सशेषो हि पुनराप्यायते ध्रुवम् ॥
मांसव्रणोद्भवौ ग्रन्थी पाटयेदेवमेव च ।
कार्य्यं मेदोभवेऽप्येतत्तप्तैः फालादिभिश्च तम् ॥
प्रमृद्यात्तिलदिग्धेन च्छन्नं द्विगुणवाससा ।
शस्त्रेण पाटयित्वा वा दहेन्मेदसि सूद्धृते ॥
शिराग्रन्थौ नवे पेयं तैलं साहचरन्तथा ।
उपनाहोऽनिलघ्नैर्वस्तिकर्म्मशिराव्यधः ॥

अङ्गेऽकदेशेष्वनिलादिभिः स्यात्
स्वरूपधारी स्फुरणः शिराभिः ।
ग्रन्थिर्महान्मांसभवस्त्वनार्त्ति-
र्मेदोभवः स्निग्धतमश्चलश्च ॥
तं शोधितं स्वेदितमश्मकाष्ठैः
साङ्गुष्ठदण्डैर्विनयेदपक्वम् ।
विपाट्य चोद्धृत्य भिषक् सकोषं
शस्त्रेण दग्ध्वा व्रणवच्चिकित्सेत् ॥
अदग्ध ईषत् परिशोधितश्च
प्रयाति भूयोऽपि शनैर्विवृद्धिम् ।
तस्मादशेषः कुशलैः समन्ता-
च्छेद्यो भवेन्नैव शरीरदेशान् ॥
शोथे कृते पाकवशेन शीर्य्येत्
ततः चलोत्थः प्रसरेद्यथोक्तः ।
उपद्रवं तं प्रतिवारयेद्यैः
स्वैर्भेषजैः पूर्व्वतरैर्यथोक्तैः ॥
ततः क्रमेणास्य यथाविधानं
व्रणं व्रणज्ञस्त्वरया चिकित्सेत् ॥"

इति चरके चिकित्सास्थाने १७ अध्यायः ॥
अपरा चिकित्सा च यथा,—
"ग्रन्थिष्वथामेषु भिषग्विदध्या-
च्छोफक्रियायां विहितं विधिज्ञः ।
रक्षेद्बलञ्चापि नरस्य नित्यं
तद्रक्षितं व्याधिबलं निहन्ति ॥
तैलं पिबेत् सर्पिरथो द्वयं वा
दद्यात् वसां वा विहितं विदध्यात् ।
अपेहि वातादशमूलसिद्धं
वैद्यश्चतुःस्नेहमथो द्वयं वा ॥
हिंस्राथ रोहिण्यमृताथ भार्गी
श्योनाकविल्वागुरुकृष्णगन्धाः ।
गोजी च पिष्टा सह तालपत्र्या
ग्रन्थौ विधेयोऽनिलजे प्रलेपः ॥
स्वेदोपनाहान् विविधांश्च कुर्य्या-
त्तथा प्रसिद्धानपरांश्च लेपान् ।
विदार्य्य वा पक्वमपोह्य पूयं
प्रक्षाल्य विल्वार्कनरेन्द्रतोयैः ॥
तिलैः सपञ्चाङ्गुलपत्रमिश्रैः
संशोधयेत् सैन्धवसंप्रयुक्तैः ।
शुद्धं व्रणं वाप्युपरोपयेत्तु-
स्तैलेन रास्ना सवलान्वितेन ॥
विडङ्गयष्टीमधुकामृताभिः
सिद्धेन वाचीरसमन्वितेन ।
जलौकसः पित्तकृते हितास्तु
क्षीरोदकाभ्यां परिषेचनञ्च ॥
काकोलिवर्गस्य च शीतलानि
पिबेत् कषायाणि सशर्कराणि ।
द्राक्षारसेनेक्षुरसेन वापि
चूर्णं पिबेच्चापि हरीतकीनाम् ॥
मधूकजम्ब्वर्ज्जुनवेतसानां
त्वग्भिः प्रदाहानवचारयेत ।
सशर्करैर्वा तृणशून्यकन्दे-
र्दिह्यादभीक्ष्णं मुचुकुन्दजैर्व्वा ॥
विदार्य्य वा पक्वमपोह्य पूयं
धावेत् कषायेण वनस्पतीनाम् ।
तिलैः सयष्टीमधुकैर्विशोध्य
सर्पिः प्रयोज्यं मधुरैर्विपक्वम् ॥
हृतेषु दोषेषु यथानुपूर्व्व्या
ग्रन्थौ भिषक् श्लेष्मसमुत्थिते तु ।
स्विन्नस्य विम्लापनमेव कुर्य्या-
दङ्गुष्ठलोहोपलवेणुदण्डैः ॥
विकङ्कतारग्वधकाकगन्धी
काकादनी तापसवृक्षमूलैः ।
आलेपयेत् पिण्डफलार्कभार्गी
करञ्जकालामदनैश्च विद्वान् ॥
अमर्म्मजातं शममप्रयात-
मपक्वमेवापहरेद्विदार्य्य ।
दहेत् स्थिते वाऽसृजि सिद्धकर्म्मा
सद्यः क्षतोक्तञ्च विधिं विदध्यात् ॥
या मांसकन्द्यः कठिना हृताल्प-
स्ताश्चैव योज्यश्च विधिर्विधिज्ञैः ।
शस्त्रेण वापाद्य सुपक्वमाशु
प्रक्षालयेत् मध्यतमैः कषायैः ॥
संशोधनैस्तञ्च विशोधयेयुः
क्षारोत्तरैः क्षौद्रघृतप्रगाढ़ैः ।

मुष्के च तैलं लवणारणीयं
विड़ङ्गपाठारजनीविपक्कम् ॥
मेद: समुत्थे तिलकल्कदिग्धं
दग्धोपरिष्टाद्‌द्विगुणं पटान्तम् ।
हुताग्नितप्तेन मुहु: प्रमृज्या-
त्लोहेन धीमान् दहनं हिताय ॥
प्रलिप्य दार्व्वीमथ लाक्षया वा
प्रतप्तया खेदनमस्य कार्य्यम् ।
निपात्य वा शस्त्रमपोह्य मेदो-
दहेत् सुपक्वमथवा विदार्य्यम् ॥
प्रक्षाल्य मूत्रेण तिलै: सुपिष्टै:
सुवर्च्चिकाद्यैर्हरितालमिश्रै: ।
ससैन्धवै: क्षौद्रघृतप्रगाढ़ै:
चारोत्तरैरेनमभिप्रयोज्य ॥"
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थानेऽष्टादशेऽध्याये ॥)

ग्रन्थिकं, क्ली, (ग्रन्थिभि: कायति प्रकाशते इति । कै + क: ।) पिप्पलीमूलम् । (अस्य पर्य्याया यथा,
"ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलमूषणं चटकाशिर: ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
ग्रन्थिपर्णम् । गुग्गुलु: । इति मेदिनी । के । ६ ॥

ग्रन्थिक:, पुं, (ग्रन्थिभि: पर्व्वभि: कायतीति । ग्रन्थि + कै + क: ।) करीर: । (ग्रन्थिना कौटिल्येन कायतीति । कै + क: । यद्वा ग्रन्थ: पञ्जिकाद्यस्त्यस्येति ठन् ।) दैवज्ञ: । (यथा, महाभारते । १४ । ७० । ७ ।
"तत्र मल्ला नटाश्चैव ग्रन्थिका: सौखशायिका: ।
सूतमागधसङ्घाश्चाप्यस्तुवंस्तं जनार्द्दनम् ॥")
सहदेवाख्यपाण्डव: । इति मेदिनी । के । ८२ ॥
(नकुलश्च । इयमाख्या तु यदानेन छद्मरूपिणा विराटगृहे वास: कृतस्तदैव जाता । यथा, महाभारते । ४ । ३ । २ ।
नकुल उवाच ।
"अश्वबन्धो भविष्यामि विराटनृपतेरहम् ।
सर्व्वथा ज्ञानसम्पन्न: कुशल: परिरक्षणे ।
ग्रन्थिको नाम नाम्नाहं कर्म्मैतत् सुप्रियं मम ॥")

ग्रन्थितं, त्रि, (ग्रथ्यते स्म इति । ग्रथि + क्त: ।) ग्रथितम् । इत्यमर: । ३ । १ । ८६ ॥

ग्रन्थिदला, स्त्री, (ग्रन्थिर्दलेषु पत्रेषु यस्या: ।) मालाकन्द: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

ग्रन्थिदूर्व्वा, स्त्री, (ग्रन्थिबहुला दूर्व्वा । शाकपार्थिववदित् समास: ।) मालादूर्व्वा । इति राजनिर्घण्ट: ॥

ग्रन्थिपर्णं, क्ली, (ग्रन्थिषु पर्णानि यस्य । ग्रन्थिप्रचुराणि पर्णानि यस्येति वा ।) वृक्षविशेष: । गाँठियाला इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय: । शुकम् २ बर्हिपुष्पम् ३ स्थौणेयम् ४ कुक्कुरम् ५ । इत्यमर: । २ । ४ । १३२ ॥ बर्हि:पुष्पम् ६ बर्हा ७ पुष्पम् ८ बर्हम् ९ शुकबर्हम् १० । इति तट्टीका ॥ स्थौणेयकम् ११ कुशपुष्पम् १२ गुत्यकम् १३ । इति रत्नमाला ॥ विशीर्णाख्यम् १४ खारामगुच्छकम् १५ वर्हि: १६ शुकपुच्छम् १७ शुकच्छदम् १८ । इति ग्रन्थान्तरम् ॥ ग्रन्थिकम् १९ काकपुष्पम् २० नीलपुष्पम् २१ सुगन्धम् २२ तैलपर्णकम् २३ । अस्य गुणा: । तिक्तत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । दीपनत्वम् । लघुत्वम् । कफवातविषश्वासकण्डूदौर्गन्ध्यनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाश: ॥ अस्य लेपनगुणा: । कुष्ठतालव्रणीराक्षसज्वरनाशित्वम् । इति राजवल्लभ: ॥

ग्रन्थिपर्णः, पुं, (ग्रन्थि: पर्व्व तत्प्रचुराणि पर्णान्यस्य ।) चोरकनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (चोरकशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेया: ॥)

ग्रन्थिपर्णा, स्त्री, (ग्रन्थिपर्ण + टाप् ।) जतुकालता । इति राजनिर्घण्ट: ॥

ग्रन्थिपर्णी, स्त्री, (ग्रन्थिपर्ण + गौरादित्वात् ङीष् ।) गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्ट: ॥

ग्रन्थिफल:, पुं, (ग्रन्थियुक्तं फलमस्य ।) शाकुरुण्डवृक्ष: । कपित्थवृक्ष: । मदनवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

ग्रन्थिमत्फल:, पुं, (ग्रन्थिरस्यास्तीति मतुप् । ग्रन्थिमत् पर्व्वविशिष्टं फलं यस्य ।) लकुच: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

ग्रन्थिमान्, [त्] पुं, (ग्रन्थिरस्त्यस्यास्मिन् वा । ग्रन्थि + मतुप् ।) अस्थिसंहारकवृक्ष: । हाड़भाङ्गा इति हाड़जोड़ा इति च भाषा । तत्पर्य्याय: । अस्थिसंहारी २ वज्राङ्गी ३ अस्थिशृङ्खला ४ । अस्य गुणा: । वातश्लेष्मकृमिदुर्नामनाशित्वम् । अस्थियोक्तृत्वम् । उष्णत्वम् । सारकत्वम् । अक्षिरोगपित्तकारित्वम् । रूक्षत्वम् । स्वादुत्वम् । लघुत्वम् । वृष्यत्वम् । पाचनत्वञ्च । इति भावप्रकाश: ॥ रत्नमालोक्तपर्य्याया राजवल्लभोक्तगुणाश्चास्थिसंहारशब्दे द्रष्टव्या: ॥
(ग्रन्थियुक्ते, त्रि । यथा, कुमारे । ३ । ४६ ।
"कण्ठप्रभासङ्गविशेषनीलां
कृष्णत्वचं ग्रन्थिमतीं दधानम् ॥")

ग्रन्थिमूलं, क्ली, (ग्रन्थिर्मूले यस्य ।) गृञ्जनम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥

ग्रन्थिमूला, स्त्री, (ग्रन्थिबहुलं मूलं यस्या: । शाकपार्थिवादित्वात् समास: ।) मालादूर्व्वा । इति राजनिर्घण्ट: ॥

ग्रन्थिलं, क्ली, (ग्रन्थिर्विद्यतेऽस्य । ग्रन्थि + "सिध्मादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ९७ । इति लच् ।) पिप्पलीमूलम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥ आर्द्रकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ग्रन्थिल:, पुं, (ग्रन्थिरस्यास्तीति । "सिध्मादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ९७ । इति लच् ।) विकङ्कतवृक्ष: । वैंइचि इति भाषा ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"विकङ्कत: स्रुवावृक्षो ग्रन्थिल: स्वादुकण्टक: ।
स एव यज्ञवृक्षश्च कण्टकी व्याघ्रपादपि ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
करीरवृक्ष: । इत्यमर: । २।४।३७, ७७ ॥ तण्डुलीयशाकम् । हितावली । पिण्डालु: । चोरकनामगन्धद्रव्यम् । विकण्टकवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ ग्रन्थियुक्ते त्रि । इति मेदिनी । ले । ८५ ॥
(यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ५०० ।
"रोषेणैव मया सखि ! वक्रोऽपि ग्रन्थिलोऽपि कठिनोऽपि ।
इक्षुलतामनीयतायं सद्य: खेदेन वंश इव ॥")

ग्रन्थिला, स्त्री, (ग्रन्थिल + टाप् ।) भद्रमुस्ता (भद्रमुस्ता शब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञातव्यम् ।) मालादूर्व्वा । गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्ट: ॥

ग्रन्थिवर्हो, [न्] पुं, (ग्रन्थिभिर्वर्हते वर्हते इति वर्ह हल्तौ + णिनि: ।) ग्रन्थिपर्णवृक्ष: । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ग्रन्थिहर:, पुं, (ग्रन्थिं कौटिल्यं हरति परस्य कुटिलतां कार्य्यजटिलतां वा विमर्दयतीत्यर्थ: । ग्रन्थि + हृ + अच् ।) अमात्य: । मन्त्री । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

ग्रन्थीकं, क्ली, (ग्रन्थिभि: कायतीति । ग्रन्थि + कै + क: । निपातनात् दीर्घत्वम् ।) ग्रन्थिकम् । पिप्पलीमूलम् । इति द्विरूपकोष: ॥

ग्रस, उ ङ भक्षणे । इति कविकल्पद्रुम: । (भ्वा-आत्म-सकं-सेट् ।) रेफयुक्त: । उ, ग्रसित्वा । ङ, ग्रसते । द्विमांशुमाशु ग्रसते इति माघ: । इति दुर्गादास: ॥

ग्रस, कि ग्रासे । इति कविकल्पद्रुम: । (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) रेफयुक्त: । ग्रासयति फलं लोक: । ग्रसति तव सुखेन्दुं चन्द्रं विहाय । इमं ग्रहणे पठन्ति केचित् इति दुर्गादास: ॥

ग्रस्तं, त्रि, (ग्रस्यते स्म इति । ग्रस + क्त: । "विभाषा ।" ७ । २ । १५ । इति इडभाव: ।) लुप्तवर्णपदम् । असम्पूर्णवाक्यम् । भुक्तम् (यथा, रामायणे । २ । ४२ । १२ ।
"राम्नो नातिबभौ रूपं ग्रस्तस्यांशुमतो यथा ॥") खादितम् । इत्यमर: । ३ । १ । ९० ॥ (ग्रस्तम् । यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । २४४ ।
"दीर्घतीव्रामयग्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा ॥")

ग्रह, ग ञ ग्रहणे । इति कविकल्पद्रुम: । (क्र्यां-उभं-सकं-सेट् ।) ग ञ, गृह्णाति गृह्णीते । दुर्गादास: ॥

ग्रह, ज कि आदाने । इति कविकल्पद्रुम: । (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) ज, अग्रहीत् अग्राहीत् । कि, ग्राहयति ग्रहति । एवं रेव मन्यते तत्राप्यात्मनेपदी एव । इति दुर्गादास: ॥

ग्रह:, पुं, (गृह्णाति गतिविशेषानिति । गृह्णाति फलदातृत्वेन जीवानिति । "विभाषा ग्रह: ।" ३ । १ । १४३ । इति अच् ।) सूर्य्यादिनव । यथा, रविसोममङ्गलबुधवृहस्पतिशुक्रशनिराहुकेतव: । (यथा,—
"सूर्य्यश्चन्द्रो मङ्गलश्च बुधश्चापि वृहस्पति: ।
शुक्र: शनैश्चरो राहु: केतुश्चेति नव ग्रहा: ॥"
"लोकानन्तेन खरान् धातून् गृह्णीतेन ग्रहा: ॥"
समिध: तत्र सङ्ख्याता: सप्तजिह्वा हविर्भुज: ॥

...नेन ग्रहाणां यत् सप्तत्वमुक्तं तत् वराह-
...तानुसारेणेत्यवधेयम्। एतेन राहुकेत्वोर्ग्रहत्वं
...र्व्वं गाद्रियन्ते इति सूचितम्॥) तेषामष्टधा
...तिर्यथा। वक्रा १ अतिवक्रा २ कुटिला ३
...न्दा ४ मन्दतरा ५ समा ६ शीघ्रा ७ शीघ्र-
...रा ८। इति ज्योतिषम्॥ तेषां ध्यानानि यथा।
...त्र सूर्य्यस्य ध्यानम्।
...त्रियं काश्यपं रक्तं कालिङ्गं द्वादशाङ्गुलम्।
...द्महस्तद्वयं पूर्व्वाननं सप्ताश्ववाहनम्॥
...वाधिदैवतं सूर्य्यं वह्निप्रत्यधिदैवतम्॥" * ॥
...मस्य ध्यानम्।
...सामुद्रं वैश्यमात्रेयं हस्तमात्रं सिताम्बरम्।
...तं द्विबाहुं वरदं दक्षिणं सगदेतरम्॥
...आर्व्वं श्वेतपद्मस्थं विचिन्त्योमाधिदैवतम्।
...लप्रत्यधिदैवञ्च सूर्य्यास्यमाह्वयेत्तथा॥" * ॥
...लस्य ध्यानम्।
...वन्त्यं क्षत्रियं रक्तं मेषस्थं चतुरङ्गुलम्।
रक्तमाल्यवसनं भारद्वाजं चतुर्भुजम्॥
...थोर्द्धक्रमाच्छक्तिवराभयगदाकरम्।
...दिश्याभिमुखं देवं तद्वदेव समाह्वयेत्॥
...दाधिदैवतं भौमं क्षितिप्रत्यधिदैवतम्॥" * ॥
...स्य ध्यानम्।
...गधं द्व्यङ्गुलात्रेयं वैश्यं पीतं चतुर्भुजम्।
...र्द्धक्रमतश्चर्म्मगदावरदखड्गिनम्॥
...स्यं सिंहगं सौम्यं पीतवस्त्रं तथाह्वयेत्।
...यणाधिदैवञ्च विष्णुप्रत्यधिदैवतम्॥" * ॥
...स्पतेः ध्यानम्।
...जमाङ्गिरसं पीतं सैन्धवञ्च षडङ्गुलम्।
...त्वा पीताम्बरं जीवं सरोजस्थं चतुर्भुजम्॥
...र्द्धादक्षवरदकरकादण्डमाह्वयेत्।
...ाधिदैवं सूर्य्यास्यमिन्द्रप्रत्यधिदैवतम्॥" * ॥
...स्य ध्यानम्।
...क्रं भोजकटं विप्रं भार्गवञ्च नवाङ्गुलम्।
...स्थमाह्वयेत् सूर्य्यमुखं श्वेतं चतुर्भुजम्॥
...क्षवरकरकादण्डहस्तं सिताम्बरम्।
...ाधिदैवतं ध्यायेत् शचीप्रत्यधिदैवतम्॥" * ॥
...र्ध्यानम्।
...ौराष्ट्रं काश्यपं शूद्रं सूर्य्यास्यं चतुरङ्गुलम्।
...णं कृष्णाम्बरं गृध्रगतं सौरिं चतुर्भुजम्॥
...द्बाणवरं शूलंधनुर्हस्तं समाह्वयेत्।
...ाधिदैवतं प्राजापतिप्रत्यधिदैवतम्॥" * ॥
...होर्ध्यानम्।
...ाहुं मलयजं शूद्रं पैठीनं द्वादशाङ्गुलम्।
...णं कृष्णाम्बरं सिंहासनं ध्यात्वा तथाह्वयेत्॥
...र्ब्बाहुं खड्गवरशूलचर्म्मकरन्तथा।
...ालाधिदैवं सूर्य्यास्यं सर्पप्रत्यधिदैवतम्॥" * ॥
...तूनां ध्यानम्।
...ौशद्वीपं केतुगणं जैमिनीयं षडङ्गुलम्।
...त्रं गृध्रगतं शूद्रमाह्वयेद्विकृताननम्॥
...य्यास्यं धूम्रवसनं वरदं गदिनं तथा।
...चित्रगुप्ताधिदैवञ्च ब्रह्मप्रत्यधिदैवतम्॥"

इति ग्रहयागतत्त्वम्॥

तेषां कामरूपे स्थानानि ध्यानमन्त्रादिश्च यथा,
"पूर्व्वं सुमदनायास्तु ब्रह्मक्षेत्रस्य पश्चिमे।
महाक्षेत्रं यत्र देव आदित्यः सततं स्थितः॥
भैरवस्य हितार्थाय यदा सर्व्वे सुराः स्थिताः।
कामरूपे महापीठे ब्रह्मेन्द्रवरुणादयः॥
तदा तत्राह्वये शैले श्रीसूर्य्योऽपि व्यवस्थितः।
त्रिस्रोता नाम तत्रास्ति नदी पूर्व्वदिशि स्थिता॥
कापोतं करणं पश्चाद्यस्य कुण्डद्वयं स्थितम्।
कापोतकुण्डे विधिवत् स्नात्वा करणकुण्डके॥
तत्राचलं समारुह्य संपूज्य च दिवाकरम्।
सद्य एव नरो याति भास्करस्य गृहं प्रति॥
सूर्य्यरश्मिसमुद्भूत! कापोत! करणान्वित!।
पुण्यतोय! महाघोरं पापं कापोत! मे हर!॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण स्नात्वा कापोतपुष्करे।
करणं समुपस्पृश्य तत्रशैले रविं यजेत्॥
त्रिविधं ब्रह्मबीजन्तु सहस्रपदमन्ततः।
रक्षयेति चतुर्थ्यन्तं देवतायाः सुचेष्टतः॥
अङ्गबीजमिदं प्रोक्तमादित्यस्यातिकामदम्॥"
ध्यानं यथा,—
"पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमद्युतिः।
सप्ताश्वः सप्तरज्जुश्च द्विभुजो भास्करः सदा॥
वर्त्तुलं मण्डलं चास्य अष्टपत्रसमन्वितम्।
अङ्गुष्ठाद्यङ्गुलीनान्तु हृदादीनां तथा च षट्॥
अङ्गमन्त्रेण संयुक्त उपान्त्यो वह्निसंयुतः।
सर्व्वन्यासे समुद्दिष्टो मन्त्रः सर्व्वफलप्रदः॥
हृच्छिरस्तु शिखावर्म्मनेत्रास्योदरपृष्ठतः।
बाह्वोः पाण्योर्ज्जङ्घयोस्तु पादयोश्चापि विन्यसेत्॥
जघने तु समस्तानि क्रमान्मन्त्राक्षराणि तु।
क्रमश्चोत्तरतन्त्रोक्तः पूजनेऽस्य प्रकीर्त्तितः॥
विसर्ज्जनं तथैशान्यां विद्याद्या दलशक्तयः।
निर्म्माल्यधृग्दण्डपिङ्गो माठराद्यास्तु पार्षदः॥
बीजमुत्तरतन्त्रस्य पूर्व्वतः प्रतिपादितम्।
अनेन विधिना तत्र पूजयित्वा सुरोत्तमम्॥
स कामानखिलान् प्राप्य इह लोके स उत्तमः।
सुखी शेषे ततो गच्छेद्भास्करस्यालयं प्रति॥१॥"

इति कालिकापुराणे ८० अध्यायः॥

"पूर्व्वं वायुगिरेः शैलश्चन्द्रकूट इति स्मृतः।
त्रिकोणस्ताम्रसंकाशस्तदूर्द्ध्वं चन्द्रमण्डलम्॥
द्वितीयवर्गस्याद्यन्तु विन्दिन्दुभ्यामलङ्कृतम्।
चन्द्रबीजमिति प्रोक्तं तेन चन्द्रं प्रपूजयेत्॥
अद्यापि प्रतिदर्शे तु पर्व्वतं तं निशापतिः।
प्रदक्षिणीकरोत्येव दशभिश्चाश्वभिर्युतः॥
तस्यैव पूर्व्वभागे तु सोमकुण्डाह्वयं सरः।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च नरः कैवल्यमश्नुते॥
स्वर्गादवभ्रतश्चन्द्रः कामाख्यासेवने यदा।
तदा तद्रश्मिसङ्घातनिःसृतास्तोयराशयः॥
तैस्तोयैर्व्वासवः कुण्डमकरोदिन्द्रचन्द्रयोः।
मध्ये पुण्यतमस्थाने स्वयं ब्रह्मशिलोपरि॥
चन्द्ररश्मिसमुद्भूतचन्द्रकुण्ड महोदधे।
सुधास्रवण साक्षात् त्वं चन्द्र कलुषं हर॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण यः स्नात्वा चन्द्रपाथसि।
चन्द्रकूटं समारुह्य पूजयेद्यस्तु तं नरः॥
अविच्छिन्ना सन्ततिस्तु सुकान्ता तस्य जायते।
परत्र चन्द्रभवनं भित्त्वा याति परं पदम्॥"
ध्यानं यथा,—
"श्वेतः श्वेताम्बरधरो दशाश्वो हैमभूषितः।
गदापाणिर्द्विबाहुश्च सर्व्वस्थो वरदः शशी॥२॥
पूर्व्वस्यां कर्पटाख्यात्तु शैलाख्यश्च इति स्मृतः।
यः पूर्व्वभागगान्तोऽभूद्दिशायामैश्यां व्यवस्थितः॥
पीठस्य आशयावस्तु अर्व्वाक् पर्व्वत उच्यते।
तस्मिन् वसन्ति सततं ग्रहा राजन्! यथेच्छया॥
तत्र तान् पूजयेद्यस्तु स नाप्नोत्यापदं क्वचित्।
रूपं मन्त्रश्च सूर्य्यस्य चन्द्रस्य प्रतिपादितम्।
सप्तानामितरेषान्तु मन्त्रं रूपं शृणुष्व मे॥
रक्ताम्बरधरः शूली शक्तिमांश्च गदाधरः।
चतुर्भुजो मेषरथो वरदो मङ्गलो मतः॥३॥
पीताम्बरधरः शूली पीतमाल्यानुलेपनः।
खड्गचर्म्मगदापाणिः सिंहस्थो वरदो बुधः॥४॥
स्वर्णगौरः पीतवासाः स्वर्णपङ्कजसंस्थितः।
मालां कमण्डलुं दण्डं वामेन वरदायकम्॥
चतुर्भुजं सुसम्बद्धं चिन्तयेद्देवतीर्थकम्।
सर्व्वदेवगणैर्नित्यं नम्यमानं मनोहरम्॥५॥
शुक्लवस्त्रं शुक्लवर्णं शङ्खनागोपरिस्थितम्।
चतुर्भुजं चाक्षमालां पुस्तकञ्च वराभये॥
क्रमाद्दक्षिणवामाभ्यां धत्ते दैत्यगुरुः सदा॥६॥
इन्द्रनीलनिभः शूली वरदो गृध्रवाहनः।
पाशबाणासनधरो ध्यातव्योऽर्कसुतः सदा॥७॥
कामदेवस्य बीजन्तु मन्त्रं भौमस्य कीर्त्तितम्। मं।
दुर्गाया नेत्रबीजस्य यत्तु मध्याक्षरं शुभम्।
तन्मन्त्रं शशिपुत्रस्य सर्व्वकामफलप्रदम्॥ बु॥
भकारपञ्चमो यस्तु चतुर्थस्वरसंयुतः।
गणेशबीजं तदिदं गुरोर्म्मन्त्रं प्रकीर्त्तितम्॥ ह॥
विन्दिन्दुसंयुतश्चापि पूर्व्ववर्णद्वयं पुनः।
सप्तमस्वरसंयुक्तो भकारश्चादिरन्तरम्॥
शान्तवर्गाद्यचरन्तु विन्दिन्दुभ्यां समन्वितम्।
भवेच्छुक्रस्य बीजन्तु सर्व्वकामसमृद्धिदम्॥ शु॥
शान्तवर्गाद्यचरन्तु चन्द्रविन्दुसमन्वितम्।
आद्यमन्त्यस्वरोपेतं सदंवेन्द्वादिसंयुतम्।
शनैश्चरस्य मन्त्रोऽयं सर्व्वदोषविनाशनः॥ श॥
विन्दुचन्द्रसमायुक्तं नामाद्यक्षर एव वा।
तेषां सर्व्वग्रहाणां वै मन्त्रसङ्घः प्रकीर्त्तितः॥
शान्तिके पौष्टिके कृत्ये एभिर्मन्त्रैर्ग्रहानिमान्।
पूजयेत् सर्व्वदा धीरो भूतिकामो महामतिः॥
वरदाभयहस्तश्च खड्गचर्म्मधरस्तथा।
सिंहासनगतः कृष्णो राहुर्धीरैः प्रचक्ष्यते॥८॥
धूम्रवर्णो विशालाक्षः पुच्छरूपी चतुर्भुजः।
खड्गचर्म्मगदाबाणपाणिः केतुः शवासनः॥९॥
उपान्तादित्रादशेन स्वरेण सहितः पुनः।
उपान्तपञ्चमेनेन्दुविन्दुभ्यां सहितावुभौ॥
मन्त्रोऽयमनुलोमेन राहोः केतोर्विलोमतः।
आद्याक्षरं विन्दुमद्वा मन्त्रमुक्तं तयोस्तयोः॥ रा। के
एवं चित्रे शैलवरे पूजयित्वा नवग्रहान्।
अभीष्टान् लभते कामान्नरः शान्तिं तथोत्तमाम्॥"

इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः॥ * ॥

(अथ ग्रहयुत्यधिकारो यथा,—
"ताराग्रहाणामन्योन्यं स्यातां युद्धसमागमौ ।
समागमः शशाङ्केन सूर्य्येणास्तमनं सह ॥
शीघ्रे मन्दाधिकेऽतीतः संयोगो भवितान्यथा ।
द्वयोः प्राग्यायिनोरेवं वक्रिणोस्तु विपर्य्ययात् ॥
प्राग्याय्यिन्यधिकेऽतीतो वक्रिण्येष्यः समागमः ॥
ग्रहान्तरकलाः स्वस्वभुक्तिलिप्तासमाहताः ।
भुक्त्यन्तरेण विभजेदनुलोमविलोमयोः ॥
द्वयोर्वक्रिण्यथैकस्मिन् भुक्तियोगेन भाजयेत् ॥
लब्धं लिप्तादिकं शोध्यं गते देयं भविष्यति ।
विपर्य्ययाद्वक्रगत्योरेकस्मिंस्तु धनक्षयौ ॥
समलिप्तौ भवेतां तौ ग्रहौ भगणसंस्थितौ ।
विवरं तद्वदुद्धृत्य दिनादि फलमिष्यते ॥
कृत्वा दिनक्षपामानं तथा विक्षेपलिप्तिकाः ।
नतोन्नतं साधयित्वा स्वकालग्रहवशात्तयोः ॥
विषुवच्छाययाभ्यस्ताद्विक्षेपाद् द्वादशोद्धृतात् ।
फलं स्वनतनाडीघ्नं स्वदिनार्द्धविभाजितम् ॥
लब्धं प्राच्यामृणं सौम्याद्विक्षेपात् पश्चिमे धनम् ।
दक्षिणे प्राक्कपाले स्वं पश्चिमे तु तथा क्षयः ॥
सत्रिभग्रहजक्रान्तिभागघ्नाः क्षेपलिप्तिकाः ।
विकलाः स्वमृणं क्रान्तिक्षेपयोर्भिन्नतुल्ययोः ॥
नक्षत्रग्रहयोगेषु ग्रहास्तोदयसाधने ।
शृङ्गोन्नतौ तु चन्द्रस्य दृक्कर्म्मादाविदं स्मृतम् ॥
तात्कालिकौ पुनः कार्य्यौ विक्षेपौ च तयोस्ततः ।
दिक् तुल्ये त्वन्तरं भेदे योगः शिष्टं ग्रहान्तरम् ॥
कुजार्किज्ञामरेज्यानां त्रिंशदर्द्धार्द्धवर्द्धिताः ।
विष्कम्भाश्चन्द्रकक्षायां भृगोः षष्टिरुदाहृता ॥
त्रिचतुःकर्णयुक्त्याप्तास्ते द्विघ्नास्त्रिज्यया हृताः ।
स्फुटाः स्वकर्णास्तिथ्याप्ता भवेयुर्मानलिप्तिकाः ॥
छायाभूमौ विपर्य्यस्ते स्वच्छायाग्रे तु दर्शयेत् ।
ग्रहः स्वदर्पणान्तस्थः शङ्क्वग्रे सम्प्रदृश्यते ॥
पञ्च हस्तोच्छ्रितौ शङ्कू यथादिग्भ्रमसंस्थितौ ।
ग्रहान्तरेण विक्षिप्तावधो हस्तनिखातगौ ॥
छायाकर्णौ ततो दद्याच्छायाग्राच्छङ्कुमूर्द्धगौ ।
छायाकर्णाग्रसंयोगे संस्थितस्य प्रदर्शयेत् ॥
स्वशङ्कुमूर्द्धगौ व्योम्नि ग्रहौ दृक्तुल्यतामितौ ।
उल्लेखं तारकास्पर्शाद्भेदे भेदः प्रकीर्त्त्यते ॥
युद्धमंसुविमर्द्दाख्यमंसुयोगे परस्परम् ।
अंशादूनेऽपसव्याख्यं युद्धमेकोऽत्र चेदणुः ॥
समागमोंऽशादधिके भवतश्चेद्बलान्वितौ ।
अपसव्ये जितो युद्धे पिहितोऽणुरदीप्तिमान् ॥
रूक्षो विवर्णो विध्वस्तो विजितो दक्षिणाश्रितः ।
उदक्स्थो दीप्तिमान् स्थूलो जयी याम्येऽपि यो

बली ॥
आसन्नावप्युभौ दीप्तौ भवतश्चेत् समागमः ।
स्वल्पौ द्वावपि विध्वस्तौ भवेतां कूटविग्रहौ ॥
उदक्स्थो दक्षिणस्थो वा भार्गवः प्रायशो जयी ।
शशाङ्केनैवमेतेषां कुर्य्यात् संयोगसाधनम् ॥
भावाभावाय लोकानां कल्पनेयं प्रदर्शिता ।
स्वमार्गगाः प्रयान्त्येते दूरमन्योन्यमाश्रिताः ॥"
इति सूर्य्यसिद्धान्ते ग्रहयुत्यधिकारः ॥
अथ ग्रहाणां राश्यधिपत्वकथनं ग्रहभावप्रकाशे यथा,—
"मेषवृश्चिकयोर्भौमः शुक्रो वृषतुलाभृतोः ।
बुधः कन्यामिथुनयोः प्रोक्तः कर्कस्य चन्द्रमाः ॥
स्यान्मीनधन्विनोर्जीवः शनिर्मकरकुम्भयोः ।
सिंहस्याधिपतिः सूर्य्यः कथितो गणकोत्तमैः ॥"
अथ ग्रहाणामुच्चनीचत्वकथनं तत्रैव यथा,—
"रवेर्मेषतुले प्रोक्ते चन्द्रस्य वृषवृश्चिकौ ।
भौमस्य मृगकर्कौ च कन्यामीनौ बुधस्य तु ॥
जीवस्य कर्कमकरौ मीनकन्ये सितस्य च ।
तुलामेषौ च मन्दस्य उच्चनीचावुदाहृतौ ॥"
अथ ग्रहाणामन्योन्यं मित्रशात्रवमाह तत्रैव ।
"रवीन्दुभौमगुरवो ज्ञशुक्रशनिराहवः ।
स्वस्मिन् मित्राणि चत्वारि परस्मिन् शत्रवः

स्मृताः ॥
राहुरव्योः परं वैरं गुरुभार्गवयोरपि ।
हिमांशुबुधयोर्वैरं विवस्वन्मन्दयोरपि ॥"
अथ ग्रहाणां प्रभातादिकालज्ञानमाह तत्रैव,
"प्रभातमिन्दुजगुरू मध्याह्नं रविभूमिजौ ।
अपराह्णं भार्गवेन्दू सन्ध्या मन्दभुजङ्गमौ ॥"
अथ ग्रहाणां दृष्टिकथनं तत्रैव यथा,—
"तिर्य्यग्दृशौ बुधसितौ भौमार्कौ व्योमदर्शिनौ ।
जीवेन्दू समदृष्टी च शनिराहू अधोदृशौ ॥"
अथ ग्रहाणां विचरणस्थानानि तत्रैव यथा,—
"भार्गवेन्दू जलचरौ ज्ञजीवौ ग्रामचारिणौ ।
राहुक्षितिजमन्दार्कान् ब्रुवतेऽरण्यचारिणः ॥"
अथ ग्रहाणां पित्तादिधातुज्ञानमाह तत्रैव,
"पित्तं प्रभाकरक्ष्माजौ श्लेष्मा भार्गवशीतगू ।
ज्ञगुरू समधातू च पवनौ राहुमन्दगौ ॥"
अथ ग्रहाणां रसज्ञानमाह तत्रैव ।
"कुजार्कौ कटुकौ जीवो मधुरस्तुवरो बुधः ।
क्षाराम्लौ चन्द्रभृगुजौ तीक्ष्णौ सर्पार्कनन्दनौ ॥"
अथ ग्रहाणां धातुमूलादिचिन्ताज्ञानमाह ।
"मन्देन्द्वरगभौमाः स्युर्धातुः सविड्भार्गवौ ।
मूलं जीवस्य सौम्यस्य जीवं प्राहुर्महाधियः ॥"
अथ ग्रहाणां पदज्ञानमाह तत्रैव ।
"द्विपदौ भार्गवगुरू भूपुत्रार्कौ चतुष्पदौ ।
पक्षिणौ बुधशौरी च चन्द्रराहू सरीसृपौ ॥"
अथ ग्रहाणां जातिविशेषमाह ।
"विप्रौ शुक्रगुरू क्षत्रौ कुजार्कौ शूद्र इन्दुजः ।
इन्दुर्वैश्यः स्मृतौ म्लेच्छौ सैंहिकेयशनैश्चरौ ॥"
अथ ग्रहाणां देहादीनां स्वरूपमाह ।
"स्थूल इन्दुः सितः षण्डः चतुरस्रौ कुजो भृगुः ।
वर्त्तुलौ सोमधिषणौ दीर्घौ शनिभुजङ्गमौ ॥"
अथ ग्रहाणां वर्णस्वरूपमाह तत्रैव ।
"रक्तवर्णः कुजः प्रोक्तो धिषणः कनकद्युतिः ।
शुकपिच्छसमः सौम्यो गौरकान्तिरथोष्णगुः ॥
मन्दारस्यार्कपुष्पस्य समद्युतिरशुष्णगुः ।
कविरत्यन्तधवलः फणी कृष्णः शनिस्तथा ॥"
ग्रहाणां धातुचिन्तामाह तत्रैव ।
"शुक्रे चन्द्रे भवद्रौप्यं बुधे स्वर्णमुदाहृतम् ।
गुरौ रत्नयुतं हेम सूर्य्ये मौक्तिकमुच्यते ॥
भौमे त्रपुः शनौ लौहं राहावश्मानि कीर्त्तयेत् ।
धातोर्विनिश्चये ज्ञाते विशेषः स्यादुदाहृतः ।
शुक्रे चन्द्रे जलाधारो देवतावसतिर्गुरौ ।
रवौ चतुष्पदाश्मानमिष्टकानिचयो बुधे ।
भृगौ स्थानं कुजे प्रोक्तं शनिराहू च वा...
अमीभिर्हि वृकस्थाने नष्टभूमिं विलोकयेत् ।
अथ ग्रहाणां लिङ्गज्ञानमाह तत्रैव ।
"जीवमङ्गलमार्त्तण्डाःशुशन्ति पुरुषान् बुधाः ।
सोमसोमजमन्दा हि भृगुपुत्रास्तु योषितः ।
अथ ग्रहाणां वयोज्ञानमाह तत्रैव ।
"युवा कुजः शिशुः सौम्यः शशिशुक्रौ च मध्य...
मन्दमार्त्तण्डदेवेज्यफणिनः स्थविरा ग्रहाः ।
अथ ग्रहाणां प्रकृतिस्वरूपमाह तत्रैव ।
"भौममन्दार्कभोगीन्द्राः प्रकृत्या दुःखदाय...
शगुरुश्वेतकिरणशुक्राः सुखकराः सदा ।"
अथ ग्रहाणां राशिभोगकालनिरूपणं ...
ज्योतिषे ।
"रविर्मासं निशानाथः सपाददिवसद्वयम् ।
पक्षत्रयं भूमिपुत्रो बुधोऽष्टादशवासरान् ।
वर्षमेकं सुराचार्य्यश्चाष्टाविंशद्दिनं भृगुः ।
शनिः सार्द्धद्वयं वर्षं स्वर्भानुः सार्द्धवत्सरम्
ग्रहाणां स्तुत्यादिकन्तु नवग्रहशब्दे द्रष्टव्यम्
तेषां दशा तत्फलादि च दशाशब्दे ग...
पुराणे ६० अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥ *।
अथ नवग्रहयागविधानादि यथा,—
याज्ञवल्क्य उवाच ।
"श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत् । वृष्ट्यायुरभिचा...
वा...
ग्रहयज्ञं समं कुर्य्यात् ग्रहाश्चैते बुधैः स्मृ...
सूर्य्यः सोमो मङ्गलश्च बुधश्चैव वृहस्पतिः ।
शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुः कुर्य्यात् ग्रहांस्त...
ताम्रकात् स्फटिकाद्रक्तचन्दनात् स्वर्णकाद...
रजतादयसः सीसात् कांस्यात् वर्णान् निबो...
रक्तः शुक्लस्तथा रक्तः पीतः पीतः सितोऽसि...
कृष्णः कृष्णः क्रमाद्वर्णा द्रव्याणि सुनयस्त...
स्थापयेद्ग्रहवर्णानि होमार्थं प्रलिखेत् पटे
सवर्णानि प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च ।
गन्धाश्च वलयश्चैव धूपो देयश्च गुग्गुलुः ।
कर्त्तव्यास्तत्र मन्त्रैश्च चरवः प्रतिदैवतम् ।
आकृष्णेन इमं देवा अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककु...
उद्बुध्यस्वेति जुहुयाद्दृग्भिरेव यथाक्रमम्
वृहस्पतेऽतियदर्य्येति सर्व्वेऽन्नात् परिस्रुतः ।
शन्नो देवीस्ततः काण्डात् केतुं कृण्वन्निति क्र...
अर्कः पलाशः खदिरश्चापामार्गोऽथ पिप्पलः
औडुम्बरः शमी दूर्व्वा कुशाश्च समिधः क्रम...
होतव्या मधुसर्पिर्भ्यां दध्ना चैव समन्विताः
गुड़ौदनं पायसञ्च हविष्यं क्षीरयष्टिकम् ।
दध्योदनं हविः पूपान्मांसं चित्रान्नमेव च ।
दद्याद्ग्रहक्रमादेतान् ग्रहेभ्यो भोजनं तत...
धेनुः शङ्खस्तथानड्वान् हेम वासो हयस्तथा
कृष्णा गौरायसश्छाग एता वै दक्षिणाः क्रम...
ग्रहाः पूज्याः सदा यस्माद्राज्यादि प्राप्यते फल...
इति गारुडे १०१ अध्याय

ग्रहः

अथ वेदभेदे ग्रहादीनां मन्त्रभेदाः क्रमशः प्रदर्श्यन्ते ।

	ऋग्वेदिनाम्	यजुर्व्वेदिनाम्	सामवेदिनाम्	अथर्व्ववेदिनाम्
।	आ कृष्णेन रजसा ।१।३५।२	आ कृष्णेन रजसा । वा: ३३।४३	उदु त्यं जातवेदसम् १।१।१।३।११*	विषासहिं सहमानम् १७।१।१
।	आ प्यायस्व समेतु ते १।६१।१६	इमं देवा असपत्नम् । वा: ६।४०	सन्ते पयांसि । वा: १२।११३†	धूमकेतुं गच्छायि ६।१२८।१
स्य	अग्निर्मूर्द्धा दिव: ८।४४।१६	अग्निर्मूर्द्धा दिव: । वा: १५।२०	अग्निर्मूर्द्धा दिव: १।१।१।३।७	त्वया मन्यो सरथम् ४।३१।१
	अग्ने विवस्वत् १।४४।१	उद्बुध्यस्वाग्ने । वा: १५।५४	अग्ने विवस्वत् १।१।१।४।६	यज्ञाजामो विभजन्त: ३।२६।१
ते:	बृहस्पते परि दीया १०।१०३।४	बृहस्पते अतियदर्य्य: । वा: २६।३	बृहस्पते परि दीया २।६।३।२।१‡	बृहस्पतिर्न: परिपातु ७।५१।१
।	शुक्रं ते अन्यत् ६।५८।१	अन्नात् परिस्रुत: । वा: १६।७५	शुक्रं ते अन्यत् १।१।२।३।३	हिरण्यवर्णा: शुचय: १।३३।१
रस्य	शन्नोदेवीरभीष्टये १०।६।४	शन्नो देवीरभीष्टये । वा: ३६।१२	शन्नो देवीरभीष्टये १।१।१।३।१३	सहस्रबाहु: पुरुष: १६।६।१
:	कया नश्चित्र: ४।३१।१	काण्डात् काण्डात् । वा: १३।२०	कया नश्चित्र: १।२।२।३।५	दिव्यं चित्रमृतुधा:
	केतुं कृण्वन्नकेतवे १।६।३	केतुं कृण्वन्नकेतवे । वा: २६।३७	केतुं कृण्वन्नकेतवे २।६।३।१२।३	यत्ते पृथु: स्तनयित्नु: ७।११।१
देवेश्वरस्य	आ वो राजानम् ४।३।१	त्र्यम्बकं यजामहे । वा: ३।६०	आ वो राजानम् १।१।२।२।७	मा नो विदन् विव्याधिन:१।१६।१
धिदेवो- ना:	गौरीर्म्मिमाय १।१६४।४१	श्रीश्चते लक्ष्मीश्च । वा: ३१।२२	आपो हि ष्ठा २।६।२।१०।१	आपो हि ष्ठा १।५।१
धिदेव- दस्य	कुमारं माता ५।२।१	यदक्रन्द: प्रथमम् । वा: २६।२२	स्योना पृथिवि । वा: ३५।२१	अग्निरिव मन्यो त्विषित:४।३१।२
धिदेवहरे:	इदं विष्णुर्विचक्रमे १।२२।१७	विष्णोरराटमसि । वा: ५।२१	इदं विष्णुर्विचक्रमे १।३।१।३।६	प्र तद्विष्णु: स्तवते ७।२६।२
धिदेव- णा:	त्वमित् सप्रथा: ८।६०।५	आ ब्रह्मन् ब्राह्मण: । वा: २२।२२	त्वमित् सप्रथा: १।१।१।४।८	ब्रह्म जज्ञानम् ४।१।१
धिदेवेन्द्रस्य	इन्द्रं वो विश्वत: १।७।१०	सजोषा इन्द्र: । वा: ७।३७	इन्द्रमित् देवतातये १।३।२।१।७	इन्द्रेमं प्रतरम् ६।५।२
धिदेवयमस्य	यमाय सोमं सुनुत १०।१४।१३	यमाय त्वाङ्गिरस्वते । वा: ३८।६	आयं गौ: पृश्नि: २।६।१।११।१	य: प्रथमं प्रवतमाससाद६।२८।३
धिदेव- नस्य	ब्रह्म जज्ञानम् । वा: ।१३।३	कार्षिरसि समुद्रस्य । वा: ६।२८	ब्रह्म जज्ञानम् । १।४।१।३।६	रोहित: काल: १३।२।३६
धिदेव- गुप्तस्य	उषो वाजं हि १।४८।११	चित्रावसो स्वस्ति । वा: ३।१८	चित्र इच्छिशो: १।१।२।२।२।	आगात यदगाज्ञातम्
त्यधि- ग्ने:	अग्निं दूतं वृणीमहे १।१२।१	अग्निं दूतं पुरोदधे । वा: २२।१७	अग्निं दूतं वृणीमहे १।१।१।१।३	समास्त्वाग्ने ऋतव: २।६।१
प्रत्यधि- लस्य	अप्सु मे सोम: १।२३।२०	आपो हि ष्ठा । वा: ११।५०	उदुत्तमं वरुण पाशम् । वा:१२।१२	शन्नो देवीरभीष्टये । वा: ३६।१२
त्यधि- क्षिते:	स्योना पृथिवि १।२२।१५	स्योना पृथिवि । वा: ३५।२१	पृथिव्यन्तरीक्षम् । ते: आ:७।७।३	भूमे मातर्निधेहि १२।१।६३
त्यधि- विष्णो:	सहस्रशीर्षा पुरुष: १०।६०।१	इदं विष्णुर्विचक्रमे । वा: ५।१५	सहस्रशीर्षा पुरुष: । वा: ३१।१	इदं विष्णुर्विचक्रमे ७।२६।४
प्रत्यधि- न्द्रस्य	इन्द्रायेन्दो मरुत्वते ६।६४।२२	इन्द्र आसां नेता । वा: १७।४०	इन्द्रायेन्दो १।५।२।४।६	इन्द्र जुषस्व प्र वहा २।५।१
त्यधि- शच्या:	उत्तानपर्णे सुभगे १०।१४५।२	अदित्यै रास्नासि । वा: १।३०	एकाष्टका तपसे । अ: ३।१०।१२	प्रेतं पादौ १।२७।४
प्रत्यधि- जापते:	प्रजापते न त्वद् १०।१२१।१०	प्रजापते न त्वद् । वा: १०।२०	प्रजापते न त्वद् । वा: १०।२०	नक्तं जातास्योषधे १।२३।१
प्रत्यधि- र्पाणाम्	आयं गौ: पृश्नि: १०।१८६।१	नमोऽस्तु सर्पेभ्य: । वा: १३।६	तवेश्रिन्द्रावमम् १।३।२।३।८	घोरभक घोरभ २।२४।१
त्यधि- ब्रह्मण:	ब्रह्म जज्ञानम् । वा: १३।३	ब्रह्म जज्ञानम् । वा: १३।३	एष ब्रह्मा य ऋत्विज: १।५।२।१।२	ये दिशामधिर्देवेभ्य: ४।४०।८

पाठान्तराणि प्रदर्श्यन्ते,—

* वयश्वहाअवि १ । ३ । २ । ४ । ४ † सोमं राजानम् १ । १ । २ । ५ । १ ‡ इन्द्रयो हि । १ । १ । २ । ४ । ८

(गृह्यते अनुगृह्यते अभ्युपपद्यते इति । ग्रह + "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ।" ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।) अनुग्रहः । निर्ब्बन्धः । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४४५ ।
"महति स्नेहे निहितः कुसुमं बहु दत्तमर्च्चितो बहुशः ।
वक्रस्तदपि शनैश्चर इव सखि ! दुष्टग्रहो दयितः ॥"
"दुष्टो ग्रह आग्रहो यस्य पक्षे दुष्टश्चासौ ग्रहश्चेति विग्रहः ।" इति तट्टीका ॥) ग्रहणम् । (यथा, भागवते । ३ । १५ । ३५ ।
"सद्योहरेरनुचरावुरु विभ्यतुस्तत्-
पादग्रहावपततामतिकातरेण ॥")
रणोद्यमः । पूतनादयः । ते तु बालग्रहाः । (एतेषां नामानि विवरणञ्च बालग्रहशब्दे द्रष्टव्यानि ॥*॥) सैंहिकेयः । (यथा, रघुः । १२ । २८ ।
"सन्ध्याभ्रकपिशस्तस्य विराधो नाम राक्षसः ।
अतिष्ठन्मार्गमावृत्य रामस्येन्दोरिव ग्रहः ॥")
उपरागः । स तु चन्द्रसूर्य्ययोर्ग्रहणम् । इति मेदिनी । हे । ३ ॥ (यदुक्तं तिथितत्त्वे ।
"भत्रिपादान्तरे राहोः केतोर्व्वा संस्थितो रविः ।
चतुष्पादान्तरे चन्द्रस्तदा सम्भाव्यते ग्रहः ॥"
ग्रहाणां नवसंख्यात्वेन ग्रहशब्देनापि नवमसंख्या उच्यते । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । ३ ।
"चतुर्द्दशसहस्रञ्च मात्स्यमाद्यं प्रकीर्त्तितम् ।
तथा ग्रहसहस्रन्तु मार्कण्डेयं महाद्भुतम् ॥"
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ३७ ।
"चन्द्रः सूर्य्यः शनिः केतुर्ग्रहो ग्रहपतिर्व्वरः ॥")

ग्रहकल्लोलः, पुं, (ग्रहस्य चन्द्रसूर्य्यादेः कल्लोलः विमर्द्दक इव ।) राहुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ग्रहणं, क्ली, (गृह्यते इति । ग्रह + भावे ल्युट् ।) स्वीकारः । (यथा, हे रामायणे । १ । ६६ । १६ ।
"नशेकुर्ग्रहणे तस्य धनुषस्तोलनेऽपि वा ॥"
आदरः । करः । उपलब्धिः । (यथा, रघुः । ३ । २८ ।
"स वृत्तचूलश्चलकाकपक्षकै-
रमात्यपुत्त्रैः सवयोभिरन्वितः ।
लिपेर्यथावद्ग्रहणेन वाङ्मयं
नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥")
बन्दी । उपरागः । इति मेदिनी । णे ४५ ॥ (गृह्यन्ते विषयाः येन । ग्रह + करणे ल्युट् ।) इन्द्रियम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शब्दः । इति जटाधरः ॥ अथ सूर्य्यचन्द्रग्रहणकारणं यथा,—
"भत्रिपादान्तरे राहोः केतोर्व्वा संस्थितो रविः ।
चतुष्पादान्तरे चन्द्रस्तदा सम्भाव्यते ग्रहः ॥
यस्मिन्नृक्षे रविस्तस्माच्चतुर्द्दशगतः शशी ।
पूर्णिमाप्रतिपत्सन्धौ राहुणा ग्रस्यते शशी ॥
कृष्णपक्षे तृतीयायां मासर्क्षं यदि जायते ।
ततस्त्रयोदशे सूर्य्ये राहुणा ग्रस्यते रविः ॥"*॥
ग्रहणकालीनरविचन्द्रयोर्मेघेनाच्छादनाच्छादनकारणं यथा,—
"रविभौमनवांशे तु निरभ्रं ग्राससमादिशेत् ।
बुधसौरिनवांशे तु मलिनं क्षुद्रवर्षणम् ॥
गुरोरंशकमासाद्य दृश्यते सवलाहकः ।
शशिशुक्रनवांशे तु प्रावृट्काले महज्जलम् ।
अन्यत्राव्यक्तभूतौ तौ दृश्येते छादिताम्बरौ ॥"*॥
राहोर्वर्णविशेषे शुभाशुभं यथा, (वृहत् संहितायाम् । ५ । ५३-५८ ।)
"श्वेते क्षेमसुभिक्षं ब्राह्मणपीडाञ्च निर्द्दिशेद्राहौ ।
अग्निभयमनलवर्णे पीडा च हुताशवृत्तीनाम् ॥
हारिते रोगोल्वणता शस्यानामीतितश्च विध्वंसः ।
कपिले शीघ्रगसत्त्वम्लेच्छविध्वंसोऽथ दुर्भिक्षम् ॥
अरुणकिरणानुरूपे दुर्भिक्षं वृष्टयो विहगपीडा ।
धूम्राभे क्षेमसुभिक्षमादिशेन्मन्दवृष्टिञ्च ॥
कापोतारुणकपिले श्यामाभे क्षुद्भयं विनिर्द्दिशेत् ।
कापोतः शूद्राणां व्याधिकरः कृष्णवर्णश्च ॥
विमलकमलपीताभो वैश्यध्वंसी भवेत् सुभिक्षाय ।
सार्च्चिश्शत्यग्निभयं गैरिकरूपे च युद्धानि ॥
दूर्व्वाकाण्डश्यामे हारिद्रे वापि निर्द्दिशेन्मरकम् ।
अशनिभयसम्प्रदायी पाटलकुसुमोपमो राहुः ॥"
तद्दर्शननिषेधो यथा,—
"सप्ताष्टजन्मशेषेषु चतुर्थे दशमे तथा ।
नवमे च तथा चन्द्रे न कुर्य्याद्राहुदर्शनम् ॥
जन्मभे जन्मराशौ च षष्ठाष्टमगते तयोः ।
चतुर्थे द्वादशे चन्द्रे न कुर्य्याद्राहुदर्शनम् ॥
ग्रासदर्शनमात्रेण चार्थहानिर्म्महद्भयम् ।
जायते नात्र सन्देहस्तस्मात्तत्परिवर्ज्जयेत् ॥
विपत्करप्रत्यरिसंज्ञितेषु
वैनाशिकर्क्षेषु कृतं हि कर्म्म ।
सर्व्वं नृणां निष्फलमेव यस्मात्
कृतेऽपि तत्रास्ति शुभं न किञ्चित् ॥"
तत्र कर्त्तव्यं कर्म्म यथा,—
"एकरात्रमुपोष्यैव राहुं दृष्ट्वा चयं नरः ।
पुण्यमाप्नोति कृत्वा च स्नानं श्राद्धं विधानतः ॥
आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतञ्च वह्निना ।
जलं व्याध्यातुरः स्नायात् ग्रहणेऽप्युष्णवारिणा ॥
सर्व्वं भूमिसमं दानं सर्व्वे व्याससमा द्विजाः ।
सर्व्वं गङ्गासमं तोयं ग्रहणे नात्र संशयः ॥
सर्व्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने ।
अकुर्व्वाणस्तु तत् श्राद्धं पङ्के गौरिव सीदति ॥
आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथा ।
आमश्राद्धं द्विजैः कार्य्यं शूद्रेण तु सदैव हि ॥
चन्द्रसूर्य्यग्रहे स्नानं श्राद्धदानजपादिकम् ।
कार्य्याणि मलमासेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा ॥
सत्तीर्थेऽर्कविधुग्रासे तन्तुदामनपर्व्वणोः ।
मन्त्रदीक्षां प्रकुर्व्वाणो मासर्क्षादीन् न शोधयेत् ॥
चन्द्रग्रहश्चन्द्रवारे सूर्य्ये सूर्य्यग्रहस्तथा ।
चूड़ामणिरयं योगस्तत्रानन्तफलं स्मृतम् ॥
अन्यस्माद्ग्रहणात् कोटिगुणमत्र फलं लभेत् ।
अथवान्यप्रकारेण पुरश्चरणमिष्यते ॥
ग्रहणेऽर्कस्य चेन्दोर्व्वा शुचिः पूर्व्वमुपोषितः ॥
नद्यां समुद्रगामिन्यां नाभिमात्रोदके स्थितः ।
यद्वा पुण्योदके स्नात्वा शुचिः पूर्व्वमुपोषितः ।
ग्रहणादिविमोक्षान्तं जपेन्मन्त्रं समाहितः ।
अनन्तरं दशांशेन क्रमाद्धोमादिकं चरेत् ।
तदन्ते महतीं पूजां कुर्य्याद्ब्राह्मणतर्पणम् ।
ततो मन्त्रप्रसिद्ध्यर्थं गुरुं संपूज्य तोषयेत् ।
एवञ्च मन्त्रसिद्धिः स्याद्देवता च प्रसीदति ।
सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने ।
स्नानमात्रन्तु कर्त्तव्यं दानश्राद्धविवर्जितम् ।
नक्षत्रविशेषे ग्रहणे नराणां दोषस्तच्छान्ति
यथा,—
"यस्मिंश्चिज्जन्मनक्षत्रे ग्रस्येते शशिभास्करौ
तज्जातानां भवेत् पीड़ा ये नराः शान्तिवर्ज्जिताः ।
ग्रहणग्रहपरिपीड़ितनाड़ीनक्षत्रदोषशमनाय
सह शतपुष्पैः स्नायात् फलिनीफलचन्दनोशीरैः ।
नाड़ीनक्षत्राणि च । आद्यदशषोड़शाराः
त्रयोविंशपञ्चविंशतयः ॥
"ताम्रपात्रं तिलैः पूर्णं पूर्णं वा गव्यसर्पिषा
भास्करग्रहणे दद्यान्नाड़ीदोषोपपीड़ितः ।
घृतकुम्भोपरि निहितं शङ्खं नवनीतपूरितं दद्यात्
नाड्यादिदोषशान्त्यै द्विजाय दोषाकरग्रहे
तत्र भोजनादिनिषेधो यथा,—
"चन्द्रस्य यदि वा भानोर्यस्मिन्नहनि भार्गव
ग्रहणन्तु भवेत्तत्र तत्पूर्व्वं भोजनक्रियाम् ।
नाचरेत् सग्रहे चैव तथैवास्तमुपागते ।
यावत् स्यान्नोदयस्तस्य नाश्नीयात्तावदेव तु
मुक्तिं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत स्नानं कृत्वा परेऽहनि
सूर्य्यग्रहे तु नाश्नीयात् पूर्व्वं यामचतुष्टयम् ।
चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् बालवृद्धातुरैर्विना
त्र्यहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके
तत्राशौचं यथा,—
"सर्व्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने ।
स्नात्वा कर्म्माणि कुर्व्वीत शृतमन्नं विवर्ज्जयेत्
ग्रहणे शावमाशौचं विमुक्तौ सौतिकं स्मृत
तयोः सम्पत्तिमात्रेण उपस्पृश्य क्रियाक्रमः ।
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
अथ ज्योतिर्म्मते ग्रहणस्वरूपं यथा । चन्द्रमा पृथिवीच्छायां समाश्रित्य चन्द्रं चन्द्रमा रविं यदाच्छादयति तत् ग्रासाख्यम् । रविचन्द्रयोर्न गतिरोधकस्वरूपो ग्रासः । अथ ग्रहणसम्भावना । अमावस्याव समये यदि रविस्फुटराश्यादिः राहुं स्फुटराश्यादिभिस्तुल्यः किंवा दशभागा भवति तदा सूर्य्यग्रहणम् । पूर्णिमावसा यदि चन्द्रस्फुटराश्यादिः राहुकेत्वोः स्फुट दिभिस्तुल्यः किंवा त्रयोदशभागान्तरितो तदा चन्द्रग्रहणं स्यात् ॥ * ॥ तस्य प्रकारो यथा । अमावस्या शेषदण्डे पूर्णि वसाने च सूर्य्यसिद्धान्तोक्तगणितागतौ

नवराश्यादिस्थौ रविचन्द्रौ कर्त्तव्यौ। मध्य हुराश्यादिभिर्युक्तः स्फुटराश्यादिस्थो रविश्च र्य्यः। अस्मिन् राहुयुक्तरवौ षड्राश्यधिके सति राशीन् त्यक्त्वा त्रिंशता पूरितः सन् यदि तिभागाधिको भवति तदाशीत्युत्तरशता- यो हीनः कार्य्यः। अवशिष्टाङ्को द्विःस्थाप्य स्मात् द्वाभ्यां हृताङ्केनापरो युक्तः सन् ो भवति। राहुरव्योर्योगे कृते मेषादिराशि- के सति स शरः सौम्यसंज्ञकः तुलादिषट्के न याम्यसंज्ञकः स्यात्॥ *॥ चन्द्रराहुमान- नम्। पञ्चत्रिंशद्विकलाधिकनवत्युत्तरसप्तशत- ामितमध्यचन्द्रभुक्तिः ७६०। ३५। सा च ्टकर्म्मणा किञ्चित् कलादिभिर्न्यूनाधिका वा ति। तस्याः स्फुटेन्दुभुक्त्याः सकाशात् द्वा- वारिंशदधिकशतेन १४२ हरणाल्लब्धं चन्द्रस्य नं स्यात्। पञ्चगुणितचन्द्रमानात् द्वाभ्यां रणाल्लब्धं राहुमानं भवति॥ *॥

अथ चन्द्रग्रहणम्।

हुचन्द्रयोर्म्मानं मिलितं शरेण हीनकरणात् र्वशिष्टं तत् ग्रासो भवेत् शरे शून्ये सति हुचन्द्रयोर्म्मिलितं मानद्वयं ग्रासो भवेत्। ऽधिके ग्रासो न स्यात्॥ *॥

न्द्रग्रहणारम्भादिकालज्ञानं यथा। षड्- णितग्रासाङ्कात् चतुर्म्मिश्रितग्रासाङ्केन लब्धं डादिकं स्थितिदण्डादेरर्द्धं भवति। तत् पौर्ण- सीयदण्डादिषु हीनं सत् स्पर्शकालः। युक्तं मुक्तिकालः द्विगुणितं तत् स्थितिदण्डादि- लः स्यात्॥ *॥

चन्द्रमण्डलस्य स्पर्शादिदिग्ज्ञानम्।

बंक्तिशरे याम्ये सति आकाशे चन्द्रमण्डलस्य ग्निकोणे स्पर्शो नैरृतकोणे मुक्तिश्च स्यात्। रे सौम्ये सति ईशानकोणे स्पर्शः वायुकोणे ्षः। इति चन्द्रग्रहणम्॥ *॥

र्य्यग्रहणे अक्षो यथा। स्वदेशविषुवच्छाया ः स्थाप्या। एकस्याः षड्गुणितेनान्या युक्ता ी भागादिर्याम्याक्षः स्यात्॥ *॥ सूर्य्य- हणोपयोगिनतमाह। दिनार्द्धामावस्ययो- ण्डादीनां यदन्तरं तत् अंशादिकं नतनामकं ात्॥ *॥ सूर्य्यग्रहणोपयोगि लम्बनं यथा। गुणनतसमसङ्ख्याकखण्डो ग्राह्यः खण्डान्तर- िनशेषात् षष्टिलब्धयुक्तः सन् स्फुटलम्बनं शादिकं भवति॥ *॥ सूर्य्यग्रहणे फलं यथा। नपूर्व्वपरार्द्धक्रमेण षड्गुणितनतयुक्तलम्बन- हितस्फुटरवौ षड्राश्यधिके षड्राशीन् त्यक्त्वा शता गुणितो यदि नवत्या अधिको भवति ा अशीत्युत्तरशतात् हीनः कार्य्यः। त्रिगु- नदशलब्धैः खण्डो ग्राह्यः खण्डान्तरगुणित- ात् दशलब्धयुक्तः सन् फलं भवति॥ *॥ र्य्यग्रहणे नतिर्यथा। अक्षफलयोर्योगो नतिः ात् षड्राशिन्यूने अक्षफलान्तरनतिः सा फले धिके सति सौम्या अक्षे अधिके सति याम्या ति॥ *॥ सूर्य्यग्रहणे शरो यथा। मध्य

राहुसहितः स्फुटरविर्द्विगुणितलम्बनखण्डात् नवहृतांशादिभिर्हीनपूर्व्वार्द्धे रहितः दिनपरार्द्धे सहितः कार्य्यः एतादृशसंस्कृतरवौ षड्राश्यधिके षड्राशीन् त्यक्त्वा इत्यादि चन्द्रग्रहणोक्तवत् शरः कार्य्यः। एष स्फुटशरः उभयोः शरनत्योर्दिक्तुल्यतायां नत्या सह युक्तो दिग्वि भेदे रहितः कार्य्यः अन्तरे कार्य्ये सति यदधिकं तस्य दिशा शरस्य दिक् वक्तव्या॥ *॥ सूर्य्य- मानं यथा। दशानुपलाष्टविपलाधिकोनषष्टि कलामितरविमध्यभुक्तिः। ५६। ८। १० सा च स्फुटकर्म्मणि किञ्चित् कलादिभिर्न्यूनाधिका वा भवति। तस्यास्त्रिगुणितस्फुटरविभुक्तेर्द्वात्रिंशता लब्धं रविमानं स्यात्॥ *॥

अथ सूर्य्यग्रहणम्।

पूर्व्वोक्तचन्द्रमानं रविमानं मिलितं शरेण हीनं सत् ग्रासो भवेत्॥ *॥ सूर्य्यग्रहणस्या- रम्भादिकालज्ञानम्। चतुर्गुणितग्रासाङ्कात् द्वियुतग्रासाङ्केन लब्धं दण्डादिकं स्थितिनाडि- कार्द्धं भवति। तदमावस्याया दण्डादिषु हीनं स्पर्शकालः युक्तं मुक्तिकालः स्यात्॥ *॥ स्पर्शादिदिग्ज्ञानम्। शरे याम्ये सति अर्क- मण्डलस्य नैरृतकोणे स्पर्शोऽग्निकोणे मोक्षः स्यात्। सौम्ये शरे सति वायुकोणे स्पर्शः ईशानकोणे मुक्तिर्भवेत् द्विगुणितं तत् स्थिति- दण्डादि स्यात्॥ *॥ दिवारात्र्योः परार्द्धे यदि ग्रहणं भवति तदा अमावस्यापौर्णमास्यो- र्दण्डादिः स्फुटलम्बनयुक्तः कार्य्यः॥ गणिताप्त- कालात् हीनातिरिक्ते काले यदि ग्रहणं स्यात् तत् औत्पातिकं भवेत्॥ *॥ ग्रहणे मण्डलस्य सामान्यवर्णो यथा। बिम्बस्य वैवर्ण्यं अंशुहानि- स्तमोवृतिः खण्डनमल्पता वा शुक्लारुणश्यामल- पीतचित्रैः पटाद्यैः रोध इव वेष्टनं वा भवति॥*॥ अपर्व्वणं ग्रहणं ईतिव्यसनार्त्तिकारि स्यात् तदा दिशश्च विरूपाः स्युः॥ *॥ ग्रासाङ्गुलि- मानज्ञानम्। दशगुणितग्रासाङ्कात् मानद्वया- र्द्धेन लब्धं चन्द्रसूर्य्ययोर्ग्रासस्य गताङ्गुलाद्यं भवति। सूर्य्यस्य त्र्यङ्गुलमपि ग्रासोऽदृश्यो भवति। चन्द्रस्य सार्द्धाङ्गुलः सुदृश्यः यदि षोड- शाङ्गुलाधिको भवति तदा सर्व्वग्रासः॥ *॥ ग्रहणे मण्डलवर्णो यथा। अल्पे ग्रहणे धूम्राभं समग्रे कपिलं अर्द्धे कृष्णाभम्। इति सूर्य्य- ग्रहणम्॥ इति सिद्धान्तमञ्जरीसम्मतम्॥

(अधुना सूर्य्यसिद्धान्तमतमुच्यते तत्र चन्द्र- ग्रहणाधिकारो यथा,—

"सार्द्धानि षट्सहस्राणि योजनानि विवस्वतः।
विष्कम्भो मण्डलस्येन्दोः सहाशीत्या चतुःशतम्॥
स्फुटस्वभुक्त्या गुणितौ मध्यभुक्त्योद्धृतौ स्फुटौ।
रवेः स्वभगणाभ्यस्तः शशाङ्कभगणोद्धृतः॥
शशाङ्ककक्षागुणितो भाजितो वार्ककक्षया।
विष्कम्भश्चन्द्रकक्षायां तिथ्याप्ता मानलिप्तिका॥
स्फुटेन्दुभुक्तिर्भूव्यासगुणिता मध्ययोद्धृता।
लब्धं सूची महीव्यासस्फुटार्कश्रवणान्तरम्॥
मध्येन्दुव्यासगुणितं मध्यार्कव्यासभाजितम्।
विशोध्य लब्धं सूच्या तु तमो लिप्तास्तु पूर्व्ववत्॥
भानोर्भार्द्धे महीच्छाया तत्तुल्येऽर्कसमेऽपि वा।
शशाङ्कपाते ग्रहणं कियद्भागाधिकोनके॥
तुल्यौ राश्यादिभिः स्यातामभावास्यान्तकालिकौ।
सूर्य्येन्दुपौर्णमास्यन्ते भार्द्धे भागादिकौ समौ॥
गतैष्य पर्वनाडीनां स्वफलेनोनसंयुतौ।
समलिप्तौ भवेतां तौ पातस्तात्कालिकोऽन्यथा॥
छादको भास्करस्येन्दुरधःस्थो घनवद्भवेत्।
भूच्छायां प्राङ्मुखश्चन्द्रो विशत्यस्य भवेदसौ॥
तात्कालिकेन्दुविक्षेपं छाद्यच्छादकमानयोः।
योगार्द्धात् प्रोज्झ्य यच्छेषं तावच्छन्नं तदुच्यते॥
यद्ग्राह्यमधिके तस्मिन् सकलं न्यूनमन्यथा।
योगार्द्धादधिके न स्याद्विक्षेपे ग्राससम्भवः॥
ग्राह्यग्राहकसंयोगवियोगौ दलितौ पृथक्।
विक्षेपवर्गहीनाभ्यां तद्वर्गाभ्यामुभे पदे॥
षष्ट्या संगुण्य सूर्य्येन्द्वोर्भुक्त्यन्तरविभाजिते।
स्यातां स्थितिविमर्द्दार्द्धे नाडिकादिफले तयोः॥
स्थित्यर्द्धनाडिकाभ्यस्ता गतयः षष्टि भाजिताः।
लिप्तादि प्रग्रहे शोध्यं मोक्षे देयं पुनः पुनः॥
तद्विक्षेपैः स्थितिदलं विमर्द्दार्द्धं तथासकृत्।
संसाध्यमन्यथा पाते तल्लिप्तादिफलं स्वकम्॥
स्फुटतिथ्यवसाने तु मध्यग्रहणमादिशेत्।
स्थित्यर्द्धनाडिकाहीने ग्रासो मोक्षस्तु संयुते॥
तद्वदेव विमर्द्दार्द्धनाडिकाहीनसंयुते।
निमीलनोन्मीलनाख्ये भवेतां सकलग्रहे॥
इष्टनाडीविहीनेन स्थित्यर्द्धेनार्कचन्द्रयोः।
भुक्त्यन्तरं समाहन्यात् षष्ट्याप्ताः कोटिलिप्तिकाः॥
भानोर्ग्रहे कोटिलिप्ता मध्यस्थित्यर्द्धसङ्गुणाः।
स्फुटस्थित्यर्द्धसम्भक्ताः स्फुटाः कोटिकलाः स्मृताः॥
क्षेपो भुजस्तयोर्वर्गयुतेर्मूलं श्रवस्तु तत्।
मानयोगार्द्धतः प्रोज्झ्य ग्रासस्तात्कालिको भवेत्॥
मध्यग्रहणतश्चोर्द्ध्वमिष्टनाडीर्विशोधयेत्।
स्थित्यर्द्धान्मौक्षिकाच्छेषं प्राग्वच्छेषं तु मौक्षिके॥
ग्राह्यग्राहकयोगार्द्धाच्छोध्याः स्वच्छन्नलिप्तिकाः।
तद्वर्गात् प्रोज्झ्य तत्कालविक्षेपस्य कृतिम्पदम्॥
कोटिलिप्ता रवेः स्पष्टस्थित्यर्द्धेनाहता हृताः।
मध्येन लिप्तास्तन्नाड्यः स्थितिवद् ग्रासनाडिकाः॥
नतज्यात्वज्ययाभ्यस्ता त्रिज्याप्ता तस्य कार्मुकम्।
वलनांशाः सौम्ययाम्याः पूर्व्वापरकपालयोः॥
राशित्रययुताद्ग्राह्यात् क्रान्त्यंशैर्दिक्समैर्युताः।
भेदेऽन्तरात्ज्या वलना सप्तत्यङ्गुलभाजिता॥
सोन्नतं दिनमध्यर्द्धं दिनार्द्धाप्तं फलेन तु।
छिन्द्याद्विक्षेपमानानि तान्येषामङ्गुलानि तु॥

इति सूर्य्यसिद्धान्ते चन्द्रग्रहणाधिकारः॥

अथ सूर्य्यग्रहणाधिकारः।

"मध्यलग्नसमे भानौ हरिजस्य न सम्भवः।
अक्षोदङ्मध्यभक्रान्तिसाम्ये नावनतेरपि॥
देशकालविशेषेण यथावनतिसम्भवः।
लम्बनस्यापि पूर्व्वान्यदिग्वशाच्च तथोच्यते॥
लग्नं पर्व्वान्तनाडीनां कुर्य्यात् स्वैरुदयासुभिः।
तज्ज्याऽन्त्यापक्रमज्याघ्नी लम्बज्याप्तोदयाभिधा॥

तदा लम्बोदयैर्लग्नं मध्यसंज्ञं यथोदितम् ।
तत्क्रान्त्यक्षांशसंयोगो दिक्साम्येऽन्तरमन्यथा ॥
शेषं नतांशास्तन्मौर्व्वी मध्यज्या साभिधीयते ।
मध्योदयज्ययाभ्यस्ता त्रिज्याप्ता वर्गितं फलम् ॥
मध्यज्यावर्गविश्लिष्टं दृक्क्षेपः शेषतः पदम् ।
तत्त्रिज्यावर्गविश्लेषान्मूलं शङ्कुः स दृग्गतिः ॥
नतांशबाहुकोटिज्ये स्फुटे दृक्क्षेपदृग्गती ।
एकज्यावर्गतश्छेदो लब्धं दृग्गतिजीवया ॥
मध्यलग्नार्कविश्लेषज्या छेदेन विभाजिता ।
रवीन्द्वोर्लम्बनं ज्ञेयं प्राक्पश्चाद्घटिकादिकम् ॥
मध्यलग्नाधिके भानौ तिथ्यन्तात् प्रविशोधयेत् ।
धनमूनेऽसकृत् कर्म्म यावत् सर्व्वं स्थिरीभवेत् ॥
दृक्क्षेपः शीततिग्मांशोर्मध्यभुक्त्यन्तराहतः ।
तिथिघ्नत्रिज्यया भक्तो लब्धं सावनतिभवेत् ॥
दृक्क्षेपात् सप्ततिहृताद्भवेद्वावनतिः फलम् ।
अथवा त्रिज्यया भक्तात् सप्तसप्तकसङ्गुणात् ॥
मध्यज्या दिग्वशात् सा च विज्ञेया दक्षिणोत्तरा ।
सेन्दुविक्षेपदिक्साम्ये युक्ता विश्लेषितान्यथा ॥
तथा स्थितिविमर्द्दार्द्धग्रासाद्यं तु यथोदितम् ।
प्रमाणं वलनाभीष्टग्रासादि हिमरश्मिवत् ॥
स्थित्यर्द्धोनाधिकात् प्राग्वत् तिथ्यन्ताल्लम्बनं पुनः ।
ग्रासमोक्षोद्भवं साध्यं तन्मध्यहरिजान्तरम् ॥
प्राक्कपालेऽधिकन्मध्याद्भवेत् प्राग् ग्रहणं यदि ।
मौक्षिकं लम्बनं हीनं पश्चार्द्धे तु विपर्य्ययः ॥
तदा मोक्षस्थितिदले देयं प्रग्रहणे तथा ।
हरिजान्तरकं शोध्यं यत्रैतत् स्याद्विपर्य्ययः ॥
एतदुक्तं कपालैक्ये तद्भेदे लम्बनैकता ।
स्वे स्वे स्थितिदले योज्या विमर्द्दार्द्धेऽपि चोक्तवत्॥”
इति सूर्य्यसिद्धान्ते सूर्य्यग्रहणाधिकारः ॥)

ग्रहणिः, स्त्री, (गृह्णाति आक्रमते उदरभङ्गादि-रूपेण नाड़ीविशेषावच्छिन्नं शरीरमिति । ग्रह उपादाने + “ग्रहेरनिः ।” उणां । ५ । ६७ । इति अनिः णत्वं च ।) ग्रहणीरोगः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

ग्रहणी, स्त्री, (ग्रहणि + “कृदिकारादक्तिनः ।” इति ङीष् ।) अग्न्यधिष्ठाननाड़ी । स्वनामख्यातरोगः । तस्य निदानसम्प्राप्ती यथा,—
“अतीसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताशिनः ।
भूयः सन्दूषितो वह्निर्ग्रहणीमपि दूषयेत् ॥
एकैकशः सर्व्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः ।
सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति ॥
पक्वं वा सरुजं पूति मुहुर्ब्बद्धं मुहुर्द्रवम् ।
ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्व्वेदविदो जनाः ॥” * ॥
तस्य पूर्ब्बरूपं यथा,—
“पूर्ब्बरूपन्तु तस्येदं तृष्णालस्यं बलक्षयः ।
विदाहोऽन्नस्य पाकश्च चिरात् कायस्य गौरवम् ॥”
तस्य वातिकस्य निदानरूपे ।
“कटुतिक्तकषायातिरूक्षसन्दुष्टभोजनैः ।
प्रमितानशनात्यध्ववेगनिग्रहमैथुनैः ॥
मारुतः कुपितो वह्निं संछाद्य कुरुते गदान् ।
तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्तपाकं खराङ्गता ॥
कण्ठास्यशोषः क्षुत् तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः ।
पार्श्वोरुवङ्क्षणग्रीवारुगभीक्ष्णं विसूचिका ॥
हृत्पीड़ा कार्श्यदौर्ब्बल्यं वैरस्यं परिकर्त्तिका ।
गृद्धिः सर्व्वरसानाञ्च मनसः सदनं तथा ॥
जीर्णे जीर्य्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च ।
स वातगुल्महृद्रोगप्लीहाशङ्की च मानवः ॥
चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ।
पुनः पुनः सृजेद्वर्च्चः श्वासकासार्द्दितोऽनिलात् ॥”
पैत्तिकस्य तस्य निदानरूपे ।
“कट्वजीर्णविदाह्यम्लक्षाराद्यैः पित्तमुल्वणम् ।
आप्लावयद्धन्त्यनलं जलं तप्तमिवानलम् ॥
सोऽजीर्णं नीलपीताभं पीताभः सार्य्यते द्रवम् ।
पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृड़र्द्दितः ॥”
श्लैष्मिकस्य तस्य निदानरूपे ।
“गुर्व्वतिस्निग्धशीतादिभोजनादतिभोजनात् ।
भुक्तमात्रस्य च स्वप्नाद्धन्त्यग्निं कुपितः कफः ॥
तस्यान्नं पच्यते दुःखं हृल्लासच्छर्द्यरोचकाः ।
आस्योपदेहमाधुर्य्यकासष्ठीवनपीनसाः ॥
हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ।
दुष्टो मधुर उद्गारः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ॥
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्च्चःप्रवर्त्तनम् ।
अकृशस्यापि दौर्ब्बल्यमालस्यञ्च कफात्मके ॥
पृथग्वातादिनिर्द्दिष्टहेतुलिङ्गसमागमे ।
त्रिदोषं निर्द्दिशेदेवं तेषां वक्ष्यामि भेषजम् ॥”
तस्यासाध्यस्य लक्षणं यथा,—
“लिङ्गैरसाध्यग्रहणीविकारो
यैस्तैरतीसारगदो न सिध्येत् ।
वृद्धस्य नूनं ग्रहणीविकारो
हत्वा तनुं नो विनिवर्त्तते च ॥”
इति माधवकरः ॥
तस्य चिकित्सा यथा, गारुड़े १७४ अध्याये ।
“चिकित्साथ ग्रहण्यास्तु ग्रहणी चाग्निनाशिनी ।
चित्रकक्वाथकल्काभ्यां ग्रहणीघ्नं शृतं हविः ॥” * ॥
हरिरुवाच ।
“मरीचं शृङ्गवेरञ्च कुटजत्वचमेव च ।
पानाच्च ग्रहणी नश्येत् शशाङ्कक्षतशेखर ! ॥”
इति तत्रैव १८७ अध्यायः ॥
“अङ्कोठमूलकर्षार्द्धं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
सर्व्वातीसारग्रहणीं पीतं हरति भूतप ! ॥
मरीचशुण्ठीकुटजत्वक्चूर्णन्तु गुड़ान्वितम् ।
क्रमात्तत् द्विगुणं पीतं ग्रहणीव्याधिनाशकम् ॥”
इति तत्रैव १८६ अध्यायः ॥ * ॥
अथ सामान्यग्रहणीरोगस्य चिकित्सा ।
“ग्रहणीमाश्रितं रोगमजीर्णवदुपाचरेत् ।
लङ्घनैर्द्दीपनीयैश्च सदातीसारभेषजैः ॥
दोषं सामं निरामञ्च विद्यादत्रातिसारवत् ।
अतीसारोक्तविधिना तस्यामञ्च विपाचयेत् ॥
पेयादिपटुलघ्वन्नं पञ्चकोलादिभिर्युतम् ।
दीपनानि च तक्रञ्च ग्रहण्यां योजयेद्भिषक् ॥
कपित्थविल्वचाङ्गेरीतक्रदाड़िमसाधिता ।
यवागूः पाचयत्यामं शकृत् संवर्त्तयत्यपि ॥”
संवर्त्तयति घनीकरोति ॥ * ॥
अथ तक्रम् । तत्र गोदधिगुणाः ।
“गव्यं दध्युत्तमं बल्यं पाके स्वादु रुचिप्रदम्
पवित्रं दीपनं स्निग्धं पुष्टिकृत् पवनापहम्
उक्तं दध्नामशेषाणां मध्ये गव्यं गुणाधिकम् ।
अथ महिषीदधिगुणाः ।
“माहिषं दधि सुस्निग्धं श्लेष्मलं वातपित्तनु
स्वादुपाकमभिष्यन्दि वृष्यं गुर्व्वस्रदूषकम् ।”
अथ छागीदधिगुणाः ।
“आजं दध्युत्तमं ग्राहि लघु दोषत्रयापह
शस्यते श्वासकासार्शः-क्षयकार्श्येषु दीपनम्
उत्तमं ग्राहिणां मध्ये श्रेष्ठं इत्यर्थः ॥
अथ तक्रस्य भेदाः ।
“तक्रन्तु घोलमथितोदश्वित्तक्रप्रभेदतः ।
सुश्रुताद्यैर्मुनिश्रेष्ठैश्चतुर्द्धा परिकीर्त्तितम् ।
ससरं निर्जलं घोलं मथितन्त्वसरोदकम् ।
तक्रं पादजलं प्रोक्तमुदश्विच्चार्द्धवारिकम् ।
वातपित्तहरं घोलं मथितं कफपित्तनुत् ।
उदश्वित् कफदं बल्यं श्रमघ्नं परमं मतम् ।
अथ तक्रस्य गुणाः ।
“तक्रं ग्राहि कषायाम्लं मधुरं दीपनं लघु
वीर्य्योष्णं बलदं वृष्यं प्रीणनं वातनाशनम्
यान्युक्तानि दधीन्यष्टौ तद्गुणं तक्रमादिशेत्
ग्रहण्यादिमतं तक्रं पथ्यं संग्राहि लाघवा
वातघ्नमम्लसान्द्रत्वात् सद्यस्कं त्वविदाहि
किञ्च स्वादु विपाकित्वान्न च पित्तप्रकोपक
कषायोष्णविकारित्वाद्रौक्ष्याच्चैव कफे हितम्
अथोद्धृतस्तोकोद्धृतानुद्धृतघृतस्य तक्रस्य गु
“समुद्धृतघृत तक्रं पथ्यं लघु विशेषतः ।
स्तोकोद्धृतघृतं तस्माद्गुरु वृष्यं कफापहम्
अनुद्धृतघृतं सान्द्रं गुरु पुष्टिकफप्रदम् ।”
अथ दोषविशेषे तक्रविशेषाः ।
“वातेऽम्लसैन्धवोपेतं पित्ते स्वादु सशर्करम्
पिबेत्तक्रं कफे चापि क्षारत्रिकटुसंयुतम्
हिङ्गुजीरयुतं घोलं सैन्धवेनावधूलितम् ।
ग्रहण्यर्शोऽतिसारघ्नं भवेद्वातहरं परम् ।
रोचनं पुष्टिदं बल्यं वस्तिशूलविनाशनम् ।
अथामपक्वतक्रगुणाः ।
“तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति
पीनसश्वासकासादौ पक्वमेव विशिष्यते ।”
अथ तक्रस्य निषेधः ।
“नैव तक्रं क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्ब्बले
न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके ।”
अथ तक्रस्य गुणोत्कर्षः ।
“न तक्रसेवी व्यथते कदाचि-
न्न तक्रदग्धाः प्रभवन्ति रोगाः ।
यथा सुराणाममृतं सुखाय
तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः ।”
“मुद्गयूषं रसं तक्रं धान्यजीरकसंयुतम् ।
सैन्धवेनान्वितं दद्यात् षड्यूषमिति कीर्त्ति
रसं लघु ग्राहि मांसभवरसम् । इति षड्
“कर्षं गन्धमर्द्धपारदमुभे कुर्य्याच्छुभां क
त्र्यंशं त्र्यूषणतश्च पञ्चलवणं सार्द्धञ्च कर्षं
भृष्टं हिङ्गु च जीरकद्वययुतं सर्व्वार्द्धभ

ादेद्रुमितं प्रवृत्तिगदवांस्तक्रस्य विद्धेन च ॥"

इति लघुलाईचूर्णम् ॥ * ॥

त्रिकटु त्रिफला चैव विड़ङ्गं जीरकद्वयम् ।
ल्लातकं यमानी च हिङ्गु लवणपञ्चकम् ॥
ष्टग्रमवचाकुष्ठं रसगन्धकमभ्रकम् ।
ारत्रयाजमोदा च चित्रकं गजपिप्पली ॥
ला मोचरसं पाठा लवङ्गं जातिपत्रकम् ।
मभागकृतचैषां चूर्णं श्लक्ष्णं विनिर्म्मितम् ॥
क्राशनस्य चूर्णन्तु चूर्णतुल्यं प्रदापयेत् ॥
न्दाग्निकासदुर्नामशोथपाण्डुत्वचिज्वरान् ।
हणं संग्रहं मूलं हन्यान्नानातिसारजित् ॥
ामवातापहं बल्यं स्तिकादोषनाशनम् ।
र्ज्जनीयं माषमन्नं स्नानं पिष्टभोजनम् ॥
यं काञ्जिकमन्यापि दधि तक्रमथापि वा ।
हल्लाईचूर्णमिदं लाईभावितमुत्तमम् ॥"

इति वृहल्लाईचूर्णम् ॥ * ॥

जातीफललवङ्गैलापत्रत्वङ्नागकेशरैः ।
र्पूरचन्दनतिलत्वक्चीरीतगरामलैः ॥
ालीसपिप्पलीपथ्यास्थूलजीरकचित्रकैः ।
ुण्ठीविड़ङ्गमरिचैः समभागविचूर्णितैः ॥
ावन्त्येतानि सर्व्वाणि दद्याद्भङ्गां च तावतीम् ।
र्व्वचूर्णसमानांशा प्रदेया शुभ्रशर्करा ॥
र्षमात्रमिदं खादेन्मधुनाप्लावितं जनः ।
ाशयेत् ग्रहणीं कासं क्षयं श्वासमरोचकम् ॥"

इति जातीफलादिचूर्णम् ॥ * ॥

चित्रकं पिप्पलीमूलं क्षारौ लवणपञ्चकम् ।
ोषं हिङ्ग्वजमोदाच चव्यं चैकत्र चूर्णयेत् ॥
टिका मातुलुङ्गस्य रसैर्व्वा दाड़िमस्य वा ।
ता विपाचयत्यामं प्रदीपयति चानलम् ॥"
ारौ स्वर्ज्जिका यवक्षारश्च । लवणपञ्चकमिति
न्धवं रुचकं चैव विड़ं सामुद्रिकं गड़मिति ।
ोषं शुण्ठीपिप्पलीमरिचानि । अजमोदात्र
ानिका । मातुलुङ्गं बीजपूरकम् । इति
त्रकादिवटिका ॥ * ॥ [सगुड़ः ।
श्रीफलशलाटुः कल्को नागरचूर्णेन मिश्रितः
हणीगदमतुल्यं तक्रभुजा शीलितो जयति ॥"
फलशलाटुः विल्वस्यामं फलम् । गुड़स्यात्र
ागद्वयम् । इति विल्वकल्कः ॥ * ॥
चतुष्पलं सुधाकाण्डं त्रिपलं लवणत्रयम् ।
ार्त्ताकोः कुड़वश्चार्कमूलाद्विल्वे तथानलात् ॥
धा द्रवेण वार्त्ताकोर्गुटिका भोजनोत्तरम् ।
ता भुक्तं पचत्याशु नाशयेद्ग्रहणीगदम् ॥
ास श्वासं तथार्शांसि विसूचीञ्च हृदामयम् ॥"

इति वार्त्ताकुगुटिका ॥ * ॥

ुस्तकातिविषाविल्वकौटजं सूक्ष्मचूर्णितम् ।
ुना च समालीढ़ं ग्रहणीं सर्व्वजां जयेत् ॥"
ौटजं इन्द्रयवः । इति मुस्तकादिचूर्णम् ॥ * ॥
ेतो वा यदि वा रक्तः सुपक्को ग्रहणीगदः ।
ेनाधिकसर्ज्जेन भक्षितेनाशु नश्यति ॥"
र्ज्जः राल इति लोके । इति सर्ज्जरसचूर्णम् ॥ * ॥

"विल्वाब्दशक्रयववालकमोचसिद्ध-
माजं पयः पिबति यो दिवसत्रयेण ।
सोऽतिप्रवृद्धचिरजग्रहणीविकारं
सामं सशोणितमसाध्यमपि च्छिणोति ॥"

मोचो मोचरसः । च्छिणोति हन्ति ।

"प्रस्थत्रये त्वामलकीरसस्य
शुद्धस्य दत्त्वार्द्धतुलां गुड़स्य ।
चूर्णीकृतैर्ग्रन्थिकजीरचव्य-
व्योषेभकृष्णाहपुषाजमोदैः ॥
विड़ङ्गसिन्धुत्रिफलायवानी-
पाठाग्निधान्यैश्च पलप्रमाणैः ।
दत्त्वा त्रिवृच्चूर्णपलानि चाष्टा-
वष्टौ च तैलस्य पचेद्यथावत् ॥
तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं
यथेष्टचेष्टस्त्रिसुगन्धियुक्तम् ।
अनेन सर्व्वे ग्रहणीविकाराः
सश्वासकासस्वरभेदशोथाः ॥
शाम्यन्ति चायं चिरमन्तरग्ने-
र्हतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः ।
स्त्रीणान्तु वन्ध्यामयनाशनः स्यात्
कल्याणको नाम गुड़ः प्रसिद्धः ॥
तैले मनाक् त्रिवृद्भृष्टा त्रिसुगन्धि पलं पलम् ।
सिद्धे निधेयमत्रैव गुड़े कल्याणपूर्ब्बके ॥"

इति कल्याणगुड़ः ॥ * ॥

"पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली ।
त्रिफला चाजमोदा च नलिनी जीरकस्तथा ।
सैन्धवं रौमकञ्चापि सामुद्रं रुचकं विड़म् ॥
आरग्वधश्च त्वक्पत्रं सूक्ष्मैला चोपकुञ्चिका ।
शुण्ठीशक्रयवाश्चैव प्रत्येकं कर्षसम्मिताः ॥
म्टद्वीकायाः पलान्यत्र चत्वारि कथितानि हि ।
त्रिवृतायाः पलान्यष्टौ गुड़स्यार्द्धतुला तथा ॥
तिलतैलपलान्यष्टावामलक्या रसस्य तु ।
प्रस्थत्रयमिदं सर्व्वं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥
औड़म्बरं चामलकं वादरं वा यथाफलम् ।
तावन्मात्रमिदं खादेद्भक्षयेद् वा यथानलम् ॥
निखिलान् ग्रहणीरोगान् प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ।
उरोघातं प्रतिश्यायं दौर्ब्बल्यं वह्निसंक्षयम् ॥
ज्वरानपि हरेत् सर्व्वान् कुर्य्यात् कान्तिं मतिं
स्वरम् ।
पितुपाठान्वयाद्धन्ति रक्तपित्तञ्च विग्रहम् ॥
धातुक्षीणो वयःक्षीणः स्त्रीषु क्षीणः क्षयी च यः ।
तेभ्यो हितश्च वन्ध्यायै महाकल्याणको गुड़ः ॥"

इति महाकल्याणकगुड़ः ॥ * ॥

"कुष्माण्डानां सुपक्कानां छिन्नानां निष्कुल-
त्वचाम् ।
सर्पिःप्रस्थे पलशतं ताम्रपात्रे शनैः पचेत् ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली ।
धान्यकानि विड़ङ्गानि नागरं मरिचानि च ॥
त्रिफला चाजमोदा च कलिङ्गाजाजिसैन्धवम् ।
एकैकस्य पलं चैकं त्रिवृतोऽष्टौ पलानि च ॥
तैलस्य च पलान्यष्टौ गुड़ात् पञ्चाशदेव तु ।
आमलक्या रसस्यात्र प्रस्थत्रयमुदीरितम् ॥
तावत् पाकं प्रकुर्व्वीत म्टदुना वह्निना भिषक् ।
यावत् दर्व्वीप्रलेपः स्यात्तदैनमवतारयेत् ॥
औडुम्बरं चामलकं वादरं वा यथाफलम् ।
तावन्मात्रमिदं खादेद्भक्षयेद्वा यथानलम् ॥
अनेनैव विधानेन प्रयुक्तश्च दिने दिने ।
निहन्ति ग्रहणीरोगान् कुष्ठान्यर्शोभगन्दरान् ॥
ज्वरमानाहहृद्रोगगुल्मोदरविसूचिकाः ।
कामलां पाण्डुरोगञ्च प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ॥
वातशोणितवीसर्पदद्रुपामाहलीमकान् ।
वातपित्तकफान् सर्व्वान् दुष्टान् शुद्धान् समा-
चरेत् ॥
व्याधिक्षीणा वयःक्षीणाः स्त्रीषु क्षीणाश्च ये
नराः ।
तेभ्यो हितो गुड़ोऽयं स्यात् वन्ध्यानामपि पुत्रदः ॥
वृष्यो बल्यो वृंहणश्च वयसः स्थापनः परः ॥"

इति कुष्माण्डकल्याणकगुड़ः ॥ * ॥

अतीसाराधिकारलिखितं विल्वतैलं चात्र
हितम् । इति ग्रहणीरोगाधिकारः । इति
भावप्रकाशः ॥ (सनिदानलक्षणादिकं चिकित्-
सितञ्चास्य यथा,—
"सामं सान्नमजीर्णेऽन्ने जीर्णे पक्कन्तु नैव वा ।
अकस्माद्वा मुहुर्बद्धमकस्माच्छिथिलं मुहुः ॥
चिरकृद्ग्रहणीदोषः सञ्चयाच्चोपवेशयेत् ।
स चतुर्धा पृथग् दोषैः सन्निपाताच्च जायते ॥
प्राग्रूपं तस्य सदनं चिरात् पचनमम्लकः ।
प्रसेको वक्त्रवैरस्य मरुचिस्तृट्क्लमो भ्रमः ॥
आनद्धोदरता च्छर्द्दिः कर्णक्ष्वेडोऽन्त्रकूजनम् ।
सामान्यं लक्षणं कार्श्यं धूमकस्तमको ज्वरः ॥
मूर्च्छा शिरोरुग्विष्टम्भः श्वयथुः करपादयोः ।
तत्रानिलात्तालुशोषस्तिमिरं कर्णयोः स्वनः ॥
पार्श्वोरुवङ्क्षणग्रीवारुजाभीक्ष्णं विसूचिका ।
रसेषु गृद्धिः सर्व्वेषु क्षुत्तृष्णा परिकर्त्तिका ॥
जीर्णे जीर्य्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यं समश्नुते ।
वातहृद्रोगगुल्मार्शःप्लीहपाण्डुत्वशङ्कितः ॥
चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ।
पुनः पुनः सृजेद्वर्चः पायुरुक् श्वासकासवान् ॥
पित्तेन नीलं पीताभं पीताभः सृजति द्रवम् ।
पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृडर्द्दितः ॥
श्लेष्मणा पच्यते दुःखमन्नं छर्द्दिररोचकः ।
आस्योपदेहनिष्ठीवकासहृल्लासपीनसाः ॥
हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ।
उद्गारो दुष्टमधुरः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ॥
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्चःप्रवर्त्तनम् ।
अकृशस्यापि दौर्ब्बल्यं सर्व्वजे सर्व्वसङ्करः ॥
विभागेऽङ्गस्य ये चोक्ता विषमाद्यास्त्रयोऽग्नयः ।
तेऽपि स्युर्ग्रहणीदोषाः समस्तु स्वास्थ्यकारणम् ॥
वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः ।
अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः सुदुस्तराः ॥"

इति वाभटे निदानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

चिकित्सास्या यथा,—
"ग्रहणीमाश्रितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत् ।
अतीसारोक्तविधिना तस्यामञ्च विपाचयेत् ॥
अन्नकाले यवाग्वादिपञ्चकोलादिभिर्युतम् ।
वितरेत् पटुकचर्णं पुनर्योगांश्च दीपनान् ॥

दद्यात् सातिविषां पेयामामे साम्लां सनागराम्।
पानेऽतिसारविहितं वारितक्रं सुरादि च॥
ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनग्राहि लाघवात्।
पथ्यं मधुरपाकित्वान्न च पित्तप्रदूषणम्॥
कषायोष्णविकाशित्वाद्रूक्षत्वाच्च कफे हितम्।
वाते स्वाद्वम्लसान्द्रत्वात् सद्यस्कमविदाहि तत्॥"
"क्षीणक्षामशरीरस्य दीपनं स्नेहसंयुतम्।
दीपनं बहुपित्तस्य तिक्तैर्मधुरकैर्युतम्॥
स्नेहोऽम्ललवणैर्युक्तो बहुवातस्य शस्यते।
स्नेहमेव परं विद्याद्दुर्ब्बलानलदीपनम्॥
नालं स्नेहसमिद्धस्य शमायान्नं सुगुर्व्वपि।
योऽल्पाग्नित्वात् कफे क्षीणे वर्च्चः पक्वमपि श्लथम्॥
मुञ्चेद्दृष्ट्यौषधयुतं स पिबेदल्पशो घृतम्।
तेन स्वमार्गमानीतः स्वकर्म्मणि नियोजितः॥
समानो दीपयत्यग्निमग्नेः सन्धुक्षको हि सः।
पुरीषं यश्च कृच्छ्रेण कठिनत्वाद्विमुञ्चति॥
स घृतं लवणैर्युक्तं नरोऽन्नावग्रहं पिबेत्।
रौक्ष्यान्मन्देऽनले सर्पिस्तैलं वा दीपनैः पिबेत्॥
क्षारचूर्णासवारिष्टान् मन्दे स्नेहातिपानतः।
उदावर्त्तात् प्रयोक्तव्या निरूहस्नेहवस्तयः॥
दोषातिवृद्ध्या मन्देऽग्नौ संशुद्धोऽन्नविधिञ्चरेत्।
व्याधिमुक्तस्य मन्देऽग्नौ सर्पिरेव तु दीपनम्॥
अध्वोपवासक्षामत्वे यवाग्वा पाययेद्घृतम्।
अन्नावपीड़ितं बल्यं दीपनं बृंहणञ्च तत्॥
दीर्घकालप्रसङ्गात्तु क्षामक्षीणकृशान्नरान्।
प्रसहानां रसैः साम्लैर्भोजयेत् पिशिताशिनाम्॥
लघूष्णकटुशोधित्वाद्दीपयन्त्याशु तेऽनलम्।
मांसोपचितमांसत्वात् परञ्च बलवर्द्धनम्॥
स्नेहासवसुरारिष्टचूर्णक्काथहिताशनैः।
सम्यक्प्रयुक्तैर्देहस्य बलमग्नेश्च वर्द्धते॥
दीप्तो यथैव स्थाणुश्च वाह्योऽग्निः सारदारुभिः।
सस्नेहैर्जायते तद्वदाहारैः कोष्ठकोऽनलः॥
न भोजनेन कायाग्निर्दीप्यते नातिभोजनात्।
यथा निरिन्धनो वह्निरल्पो वातीन्धनान्वितः॥
यदा क्षीणे कफे पित्तं स्वस्थाने पवनानुगम्।
प्रवृद्धं वर्द्धयत्यग्निं तदासौ सानिलोऽनलः॥"
इति वाभटे चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये॥
अपरं सकारणलक्षणचिकित्सितं यथा,—
"दुष्यति ग्रहणी जन्तोरग्निसादनहेतुभिः।
अतिसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताशिनः॥
भूयः सन्दूषितो वह्निर्ग्रहणीमभिदूषयेत्।
तस्मात् कार्य्यः परीहारस्त्वतीसारे विरक्तिवत्॥
यावन्न प्रकृतिस्थः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा।
षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्त्तिता॥
पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्त्तिता।
ग्रहण्या बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीश्रितः॥
तस्मात् सन्दूषिते वह्नौ ग्रहणी सम्प्रदुष्यति।
तस्योत्पत्तौ विदाहान्नं सदनालस्यतृट्क्लमाः॥
बलक्षयोऽरुचिः कासः कर्णक्ष्वेडान्त्रकूजनम्।
अथ जाते भवेज्जन्तुः शूनपादकरः कृशः॥
पर्व्वरुग्लौल्यतृट्छर्द्दिज्वरारोचकदाहवान्।
उद्गिरेच्छुक्ततिक्ताम्ललोहधूममगन्धिकम्॥

प्रसेकमुखवैरस्य तमकारुचिपीड़ितः।
वाताच्छूलाधिकैः पायुहृत्पार्श्वोदरमस्तकैः॥
पित्तात् सदाहैर्गुरुभिः कफात्त्रिभिश्च सर्व्वजैः।
दोषवर्णनखैस्तद्वद्विण्मूत्रनयनाननैः॥
हृत्पाण्डूदरगुल्मार्शःप्लीहाशङ्की च मानवः।
यथा दोषोच्छ्रयन्तस्य विशुद्धस्य यथाक्रमम्॥
पेयादिं वितरेत् सम्यग् दीपनीयोपसम्भृतम्।
ततः पाचनसंग्राहि दीपनीयगणक्षयम्॥
पिबेत् प्रातः सुरारिष्टस्नेहमूत्रसुखाम्बुभिः।
तक्रेण वाथ तक्रं वा केवलं हितमुच्यते॥
कृमिगुल्मोदरार्शोघ्नीः क्रियाश्चाप्यवचारयेत्।
चूर्णं हिङ्ग्वादिकञ्चात्र घृतं वा क्षीरनाशनम्॥
कल्केन मगधादेश्च चाङ्गेरीस्वरसेन वा।
चतुर्गुणेन दध्ना च घृतं सिद्धं हितं भवेत्॥
सर्व्वथा दीपनं सर्व्वं ग्रहणीरोगिणां हितम्॥
ज्वरादीनविरोधाच्च साधयेत्स्वैश्चिकित्सितैः॥"
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे चत्वारिंशत्तमेऽध्याये॥)

ग्रहणीरुक्, [ज्] स्त्री, (ग्रहण्येव रुक्।) ग्रहणीरोगः। तत्पर्य्यायः। प्रवाहिका २। इत्यमरः।२।६।५५॥ ग्रहिणी ३। इति तट्टीका॥

ग्रहणीहरं, क्ली, (ग्रहणीं हरतीति। हृ + अच्।) लवङ्गम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (ग्रहणीहारके त्रि॥)

ग्रहद्रुमः, पुं, (ग्रहाख्यो द्रुमः वृक्षविशेषः।) शाकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

ग्रहनायकः, पुं, (नयतीति। नी + ण्वुल्। ततो ग्रहाणां नायकः।) शनिः। इति शब्दरत्नावली॥ सूर्य्यश्च॥

ग्रहनाशः, पुं, (गृह्णाति वध्नाति मलमिति शेषः। कोष्ठरोधकवायुविशेषः रोगविशेषो वा तं नाशयति। नश् + णिच् + अण्।) वृक्षविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ छातियान इति भाषा॥

ग्रहनाशनः, पुं, (ग्रहं रोगविशेषं नाशयतीति। नश् + णिच् + ल्युः।) ग्रहनाशवृक्षः। इति शब्दरत्नावली रत्नमाला च॥

ग्रहनेमिः, पुं, (ग्रहाणां ग्रहकक्षाणां ग्रहेषु वा नेमिरिव। ग्रहकक्षाधःस्थिततयाऽस्य नेमिसादृश्यमिति बोध्यम्।) चन्द्रः। इति शब्दरत्नावली॥

ग्रहपतिः, पुं, (ग्रहाणां पतिः।) सूर्य्यः। (यथा, महाभारते।१२।१६८।२५। [रिव॥")
"तस्य विस्तीर्य्यते राज्यं ज्योत्स्ना ग्रहपतेअर्कवृक्षः। इत्यमरः।१।३।३०॥ (शिवः। यथा, महाभारते।१३।१७।३७।
"चन्द्रः सूर्य्यः शनिः केतुर्ग्रहो ग्रहपतिर्वरः॥"
गृहस्वामी। यथा, महाभारते।१३।८५।११७।
"मम सत्रमिदं दिव्यं अहं ग्रहपतिस्त्विह।
त्रीणि पूर्व्वाण्यपत्यानि मम तानि न संशयः॥")

ग्रहपुषः, पुं, (ग्रहान् अन्यान् सर्व्वान् पुष्णाति स्वतेजसेत्यर्थः।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः॥

ग्रहभीतिजित्, [द्] पुं, (ग्रहभीतिं जयतीति। जि + क्विप्।) चोड़ानामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

ग्रहयागः, पुं, (ग्रहाणां ग्रहानुद्दिश्य वा यो या
ग्रहाणां यज्ञः। तस्य शान्तिकाले मलमास
वपि कर्त्तव्यत्वं पौष्टिकादौ तु शुद्धकाले।
प्रयोगो यथा। यजमानः कृतस्नानादिः शो
चलिप्ते देशे कुशासने उपविश्य उद
ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य संकल्प्य मण्डपसु
श्वेतसर्षपैश्च विघ्नकरानुत्सार्य्य स
धिपमोक्षणमातृकापूजावसोर्द्धाराहृद्धिश्रा
कृत्वा स्वयं करणासामर्थ्ये ब्राह्मणान् वृत्वा
ततो मण्डपोत्तरपूर्व्वभागे वितस्तिद्वयविस्ता
वितस्त्युच्छ्रितायां उदक्प्लवायां वेद्यां
चन्दनादिना मध्ये वर्त्तुलं सूर्य्यं आग्नेय्यां
मर्द्धचन्द्राकारं सोमं दक्षिणस्यां त्रिकोणं
मङ्गलं ऐशान्यां पीतं धनुराकारं बुधं उत्त
पीतं पद्माकारं गुरुं प्राच्यां श्वेतं चतुष्
शुक्रं प्रतीच्यां श्यामं सर्पाकारं शनिं नैऋ
श्यामं मकराकारं राहुं वायव्यां धूम्र
खड्गाकारान् केतून् विलिख्य स्वगृह्योक्तविधि
ऽग्निस्थापनादिब्रह्मस्थापनपर्य्यन्तं कर्म्म।
ग्रहशब्दे लिखितलक्षणानेन मण्डले ग्रह
वाह्य तेषां स्वस्ववर्णवस्त्रगन्धपुष्पादिना पूजां
गन्धे विशेषः सूर्य्याय रक्तचन्दनं सोमाय
चन्दनं मङ्गलाय कुङ्कुमं बुधाय सरलं
समभागेन मिश्रितानि रक्तचन्दनश्वेतच
कुङ्कुमसरलानि शुक्राय श्वेतचन्दनं शनैश्च
कस्तूरीं राहवे मद्यकाष्ठं केतुभ्यश्च पद्म
दद्यात्। धूपे विशेषः। रवये गुग्गुलुं सो
सरलं मङ्गलाय देवदारु बुधाय घृतमि
देवदारु वृहस्पतये दशाङ्गं शुक्रायागुरुं
श्चराय कालागुरुं राहवे गुड़लवं के
मधुमिश्रितगुड़त्वचं दद्यात्। ततोऽधिदेव
प्रत्यधिदेवताः पूजयेत्। ततो बलिं दद्या
सूर्य्याय गुड़ौदनं सोमाय घृतपायसं मङ्ग
पक्वयवचूर्णात्मकं यावकं बुधाय क्षीरान्नं
दध्योदनं शुक्राय घृतौदनं शनैश्चराय यवा
तण्डुलात्मकं कृशरं राहवे छागमांसं के
अजाक्षीरसाधिताजकर्णरक्तमिश्रितयवतिल
तण्डुलरूपं चित्रौदनम्। ततश्च अप
ततः कुशण्डिकां समाप्य रवादीनां चरु
कुर्य्यात्। ततो यथाशक्ति एकैकस्याष्टाविं
मष्टोत्तरशतमष्टोत्तरसहस्रं वा मधुसर्पिर्मि
ताभिः सूर्य्यादीनां तत्तत्समिद्भिर्होमं कुर्या
समिधस्तु।
"अर्कः पलाशः खदिरस्त्वपामार्गोऽथ पिप्पल
उडुम्बरः शमी दूर्व्वा कुशाश्च समिधः क्रमा
तत उदीच्यं कर्म्म समाप्य दक्षिणां दद्यात्।
दक्षिणास्तु।
"धेनुः शङ्खस्तथानड्वान् हेम वासो हयस्त
कृष्णागौरायसश्छागं एता वै दक्षिणाः स्मृताः
(अस्य यागस्य प्रयोजनं यथा, महानिर्व्वाण
"शान्तौ पुष्टौ महेशानि! तथा क्रूरेऽपि कर्म
ग्रहयागं प्रकुर्व्वाणो वाञ्छितार्थमवाप्नुयात्।

पिकीयाच । यथा,—
भग्रहार्कवारेषु चद्गृचिग्रधुवेषु च ।
राशिविलग्नेषु शुभं शान्तिकपौष्टिकम् ॥
गणः चित्राशुराधान्त्यमृगशिरोरेवत्यः । चिप्र-
णो लघुगणः पुष्याश्विहस्ताः । भ्रुवगणः
हिण्युत्तरात्रयम् ॥)
गोचरे वा विलग्ने वा ये ग्रहारिष्टसूचकाः ।
येतान् प्रयत्नेन पूजिताः स्युः शुभावहाः ॥"
इति ग्रहयागतत्त्वम् ॥
प्रातस्त्योक्तम् । यथा,—
श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत् ।
आयुः पुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन् पुनः ॥
ब्रह्मन् ! विधानेन तस्मै निगदतः शृणु ।
शास्त्राण्यनुक्रम्य सङ्क्षिप्य ग्रन्थविस्तरम् ॥
शान्तिं प्रवक्ष्यामि पुराणश्रुतिनोदिताम् ।
र्थेऽह्नि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥
हान् ग्रहादिदेवांश्च स्थाप्य होमं समारभेत् ।
यज्ञस्त्रिधा प्रोक्तः पुराणश्रुतिकोविदैः ।
मोऽयुतहोमः स्याल्लक्षहोमस्ततः परम् ।
तीयः कोटिहोमस्तु सर्व्वकामफलप्रदः ॥
युतेनाहुतीनाञ्च नवग्रहमखः स्मृतः ।
य तावद्विधिं वक्ष्ये पुराणश्रुतिभाषितम् ॥"
हवेदिनियमः । यथा,—
ग्नेस्त्वोत्तरपूर्व्वेण वितस्तिद्वयविस्तृताम् ।
द्वयाश्रितां वेदिं वितस्त्युच्छ्रयसम्मिताम् ॥
स्थापनाय देवानां चतुरस्रामुदङ्मुखाम् ।
ग्निप्रणयनं कृत्वा तस्यामावाहयेत् सुरान् ॥
वतानां ततः स्थाप्या विंशतिर्द्वादशाधिका ।
र्य्यः सोमस्तथा भौमो बुधजीवसितार्कजाः ॥
हुः केतुरिति प्रोक्ता ग्रहा लोकहितावहाः ॥"
ले स्थानम् । यथा,—
मध्ये तु भास्करं विद्याल्लोहितं दक्षिणेन तु ।
त्तरेण गुरुं विद्याद् बुधं पूर्व्वोत्तरेण तु ॥
र्व्वेण भार्गवं विद्यात् सोमं दक्षिणपूर्व्वके ।
श्चिमेन शनिं विद्याद्राहुं पश्चिमदक्षिणे ॥
मोत्तरतः केतुं स्थापयेच्छुक्लतण्डुलैः ॥"
र्देवताः । यथा,—
स्करस्येश्वरं विद्यात् उमाञ्च शशिनस्तथा ।
दमङ्गारकस्यापि बुधस्य च तथा हरिम् ॥
णञ्च गुरोर्विद्याच्छुक्रस्यापि शचीपतिम् ।
चरस्य तु यमं राहोः कालन्तथैव च ।
र्वं चित्रगुप्तञ्च सर्व्वेषामधिदेवताः ॥"
धिदेवताः । यथा,—
ग्निरापः क्षितिर्विष्णुरिन्द्र ऐन्द्री च देवताः ।
पतिश्च सर्पाश्च ब्रह्मा प्रत्यधिदेवता ॥"
लोकपालाः । यथा,—
नायकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव च ।
ाहयेद्व्याहृतिभिस्तथैवाश्विकुमारकौ ॥"
वर्णः । यथा,—
सरेत्तमादित्यमङ्गारकसमन्वितम् ।
शुक्रौ तथा श्वेतौ बुधजीवौ च पिङ्गलौ ।
राहू तथा कृष्णौ धूम्रं केतुगणं विदुः ॥"

"ग्रहवर्णानि देयानि वासांसि कुसुमानि च ।
धूपामोदोऽत्र सुरभिरुपरिष्टाद्वितानकम् ॥
शोभनं स्थापयेत् प्राज्ञः फलपुष्पसमन्वितम् ॥"
अन्यद्विवरणन्तु ग्रहयागतत्त्वे द्रष्टव्यम् ॥)

ग्रहराजः, पुं, (ग्रहाणां राजा इति । "राजाहः-सखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) सूर्य्यः । चन्द्रः । इति मेदिनी । जे । ३२ ॥ वृहस्पतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

ग्रहाधारः, पुं, (ग्रहाणां आधारः आश्रयः । मेधीवद्दृढतमध्रुवमाश्रित्य स्वस्वगत्यनुसारेण ग्रहाणां परिभ्रमणात्तथात्वम् ।) ध्रुवनक्षत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

ग्रहामयः, पुं, (ग्रहः उपदेवविशेषस्तज्जन्य आमयः रोगभेदः ।) आवेशः । स तु भूतादिना जातरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रहाशी, [न्] पुं, (ग्रहं ग्रहजन्यदोषं अश्नाति दूरीकरोतीति । अश् + णिनिः । स्कन्दग्रहदोषमश्नातीत्यन्ये ।) ग्रहनाशद्रुमः । इति शब्दरत्नावली ॥

ग्रहाह्वयः, पुं, (ग्रहाणामुपदेवानामाह्वयः आख्या संज्ञा यस्य । ग्रहान् आह्वयति आकारयति तज्जनितदोषनाशायेति भावः । आ + ह्वे + शः । इत्येके ।) भूताङ्कुशवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रहीता, [ऋ] त्रि, (गृह्णातीति । ग्रह + तृच् ।) ग्रहणकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । ग्रहयालुः २ । इत्यमरः । ३ । १ । २७ ॥ (यथा, श्वेताश्वतरोपनिषदि ।
"अपाणिपादो यवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।"
तथा च मनुः । ८ । १६६ ।
"ग्रहीता यदि नष्टः स्यात् कुटुम्बार्थे कृतो व्ययः ॥")

ग्रामः, पुं, (ग्रस् + "ग्रसेरात् ।" उणां । १।१४२ । इति मन् धातोराकारान्तादेशश्च ।) विप्रादिवर्णप्राया प्राकारपरिखादिरहिता बहुजनवसतिः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । संवसथः २ । इत्यमरः । २ । ३ । १९ ॥ शूद्रादिभूयिष्ठवसतिः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
"तथा शूद्रजनप्राया सुसमृद्धकृषीवला ।
क्षेत्रोपयोगभूमध्ये वसतिर्ग्रामसंज्ञिका ॥"
(तथा च मनुः । १० । ५४ ।
"अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने ।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥")
शब्दादिपूर्व्वकश्चेत् समूहार्थः । इति विश्वः ॥ यथा शब्दग्रामः भूतग्रामः गुणग्रामः । इत्यादि ॥ (यथा, मनुः । २ । २१५ ।
"बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥"
शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ११३ ।
"गोपालिर्गोपतिर्ग्रामो गोचर्म्मवसनो हरिः ॥")
स्वरभेदः । यथा,—
"षड्जमध्यमगान्धारास्त्रयो ग्रामा मता इह ।
षड्जग्रामो भवेदत्र मध्यमग्राम एव च ।
सुरलोके च गान्धारो ग्रामः प्रचरति स्वयम् ॥"
इदानीं षड्जग्रामस्य मूर्च्छनाः क्रियन्ते । मूर्च्छना प्रस्तार इत्यर्थः । स ऋ ग म प ध नि स । इति षड्जस्य । म-पौ ध-नी स ऋ च गः । इति मध्यमस्य । ऋ-गौ म-पौ ध-नी सोऽन्ते । इति गान्धारस्य मूर्च्छनाः । स ऋ ग म प ध नि स । नि-सौ ऋ-ग-म-पाश्च धः । ध नि स ऋ ग म पोऽन्ते । प-धौ नि-सौ ऋ-गौ च मः । म-पौ ध-नी च स ऋ ग । ग म प ध नि स च ऋः । ऋ-गौ म-पौ ध-नी गोऽन्ते । मूर्च्छनाः सप्त षड्जाः ॥
"आदि द्वित्रिचतुःपञ्चषट्सप्तस्वपि सप्तमे मता ।
मध्यमो मो यदा तेषु मध्यमग्राममूर्च्छना ॥
आदौ गकारो यत्रास्ति गान्धारग्राममूर्च्छना ॥"
तत्र षड्जग्रामप्रस्तारस्यायं क्रमः ।
"षड्जान्निषधान्तं नैषधान्तं धात् पान्तमिष्यते ।
पान्तान्तं मध्यमाद्गान्तं गाहृषभान्तमिष्यते ॥
ऋषभात् षान्तमित्याहुः षड्जग्रामस्य मूर्च्छनाः ।
मध्यमग्रामजाश्चैवं मूर्च्छनाः परिकीर्त्तिताः ॥
मकारादिक्रमेणैव गकारान्तास्तु ता मताः ।
तारो मन्द्रश्च आवश्च इति ग्रामनिरूपणाः ॥
षड्जग्राममूर्च्छनायाः सप्त कोष्ठानि ।
ब्रह्मविष्णुशिवैरुक्तास्त्रयो ग्रामा मनोहराः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

ग्रामकूटः, पुं, (ग्रामे ग्रामस्थो ग्रामस्य वा कूट इव तमःप्राधान्यात्तथात्वम् ।) शूद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ग्रामजनिष्पावी, स्त्री, (ग्रामे ग्रामसन्निकर्षे वा जायते इति । जन + डः । ग्रामजा निष्पावीति कर्म्मधारयः ।) नखनिष्पावी । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रामणीः, पुं, (ग्रामाः जीवसमूहाः नीयते चलन्त्यदानेन परिचाल्यतेऽनेन । यद्वा ग्रामान् जीवसमूहान् नयति प्रापयति चेतयतीत्यर्थः । नी + क्विप् ततो णत्वम् ।) विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ३७ ।
"अग्रणीर्ग्रामणीः श्रीमान् न्यायो नेता समीरणः ॥"
यक्षः । यथा, विष्णुपुराणे २ । १० । २ ।
"स रथाधिष्ठितो देवैरादित्यैरृषिभिस्तथा ।
गन्धर्व्वैरप्सरोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसैः ॥"
"देवैरादित्यैः आदित्या एव देवास्तैः । ग्रामणीर्यक्षः ।" इति तट्टीका ॥ नापितः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४९ ॥

ग्रामणीः, त्रि, (ग्रामं संवसथं तत्रत्यान् जनान् नयति दोषगुणविचारादिभिः परिचालयति प्रेरयति वा क्विप् ।) प्रधानः । अधिपतिः । इति मेदिनी । णे । ४५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १०७ । ५ ।
"दक्षिणावान् प्रथमो हूत एति
दक्षिणावान् ग्रामणीरग्रमेति ॥"
तथा च महानाटकपतिस्तोत्रे । ८ ।
"दानामोदविनोदलुब्धमधुपप्रोत्सारणाविर्भवत्
कर्णान्दोलनखेलनो विजयते देवो गणग्रामणीः ॥"

ग्रामेण ग्राम्येण भोग्यद्रव्येण आयुर्नयति यापयतीति। ग्रामान् भोग्यवस्तूनि नयति आत्मानं प्रापयतीति वा।) भोगिकः। इति हेमचन्द्रः॥

ग्रामणीः, स्त्री, (ग्रामेण जनसमूहेनैवार्थे नीयते प्राप्यते यद्वा ग्रामेण ग्राम्यधर्म्मेण केवलं मैथुनादिना नयति कालं यापयतीति। नी + क्विप्।) वेश्या। ग्रामेया। नीलिका। इति हेमचन्द्रः॥

ग्रामतक्षः, पुं, (ग्रामस्य ग्रामप्रतक्षो वा तक्षा। "ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः।" ५।४।९५। इति टच्।) ग्रामाधीनः काष्ठतट्। ग्रामायत्तक्षा। इत्यमरः। २।१०।९॥ गेंये छुतार इति भाषा॥

ग्रामता, स्त्री, (ग्रामाणां समूहः। "ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्।" ४।२।४३। इति तल्।) ग्रामसमूहः। इत्यमरः। ३।२।४३॥ (ग्रामस्य भावः। "तस्य भावस्त्वतलौ।" ५।१।११९। इति तल्।) ग्रामत्वम्॥

ग्रामभृतः, पुं, (ग्रामे ग्रामस्य वा भृतः भरणीयः ग्रामावस्थितजनैरिति शेषः।) ग्रामप्रेष्यः। स तु ब्राह्मणश्चेत् पञ्चमोऽब्राह्मणः। इत्याह्निकतत्त्वम्॥ (यथाह शातातपः।

"अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्ववेदिना।
आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी॥
तृतीयो बहुयाज्यः स्यात् चतुर्थो ग्रामयाजकः।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च॥
अनादित्यान्तु यः पूर्व्वां सादित्याञ्चैव पश्चिमाम्।
नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः॥")

ग्राममद्गुरिका, स्त्री, (ग्रामस्य मत्स्यग्रामेषु वा मद्गुरिकेव। क्षुद्रमद्गुर इवेत्यर्थः।) शृङ्गीमत्स्यः। ग्रामयुद्धम्। इति मेदिनी। के।२३४॥

ग्राममुखः, पुं, (ग्रामस्य मुखमिव यो स्थितः। यद्वा, ग्रामो ग्रामवासिजनो मुखत्वेन प्रधानकारणत्वेन यस्य। ग्रामस्थजनसाध्यत्वादेवास्य तथात्वम्।) हट्टः। इति शब्दरत्नावली॥

ग्राममृगः, पुं, (ग्रामस्य मृग इव। यद्वा, ग्रामे स्थितो मृगः पशुः।) कुक्कुरः। इति शब्दरत्नावली॥

ग्रामयाजकः, पुं, (ग्रामस्य याजको यागकर्त्ता।) ग्रामस्थनानावर्णानां पुरोहितः। स तु चतुर्थोऽब्राह्मणः। यथाह, शातातपः।

"अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्ववेदिना।
आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी॥
तृतीयो बहुयाज्यः स्यात् चतुर्थो ग्रामयाजकः।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च॥
अनादित्यान्तु यः पूर्व्वां सादित्याञ्चैव पश्चिमाम्।
नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः॥"

(एतस्मै प्रदत्तं दानादिकं निष्फलं भवति। यथोक्तं महाभारते। ३।१९९।७।

"वर्षन्तु पतिते दानं ब्राह्मणे तस्करे तथा।
गुरौ चानृतिके पापे कृतघ्ने ग्रामयाजके॥")

ग्रामस्थः, त्रि, ग्रामवासी। ग्रामे तिष्ठति य इत्यर्थे उप्रत्ययः॥

ग्रामहासकः, पुं, (ग्रामान् ग्रामवासिनः श्वशुरालयस्थसमस्तान् वा हासयतीति। हस् + णिच् + ण्वुल्।) भगिनीपतिः। इति शब्दरत्नावली॥

ग्रामाधानं, क्ली, (आधीयते उपजीविका यत्र तत्। आ + धा + ल्युट्। ततो ग्रामस्य मृगयुसमूहस्य आधानं पोषणकम्।) मृगया। इति हलायुधः॥

ग्रामान्तं, क्ली, (ग्रामस्य अन्तं समीपम्।) ग्रामसमीपम्। तत्पर्य्यायः। उपग्रामम् २। इत्यमरः। २।३।२०॥ ग्रामान्तिकम् ३। इति गोपालितः॥

ग्रामिणी, स्त्री, (ग्राम उत्पत्तिस्थानत्वेन अस्ति अस्याः। अत इनिः स्त्रियां ङीप्।) नीलीवृक्षः। इति जटाधरः॥

ग्रामी, [न्] त्रि, (ग्रामः अधिकारित्वेनास्त्यस्य। अत इनिः।) ग्रामविशिष्टः। गाँर इति भाषा॥ यथा, ब्राह्मणकुलाचार्य्यकारिकायाम्।

"ग्रामी गङ्गगङ्ग्रामी शिषः केशरकोषितः।
केशरकोषीति ख्यातो ग्रामी ग्रामवतामरः॥"

(ग्रामो ग्राम्यधर्म्मो मैथुनं अस्त्यस्येति। ग्राम्यधर्म्मविशिष्टः। यथा, भागवते। ४।२९।१४।

"आसुरी मेढ्रमर्वाग्द्वार्य्यवायो ग्रामिणां रतिः।
उपस्थो दुर्म्मदः प्रोक्तो निर्ऋतिर्गुद उच्यते॥")

ग्रामीणः, पुं, (ग्रामे भवः। ग्राम + "ग्रामाद्यखञौ।" ४।२।९४। इति खञ्।) ग्राम्यशूकरः। इति राजनिर्घण्टः॥ कुक्कुरः। काकः। ग्रामोत्पन्ने त्रि। इति मेदिनी। णे ४६॥ (यथा, भाषापरिच्छेदे। ७९।

"ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम्।
सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात् सा करणं मतम्॥")

ग्रामीणा, स्त्री, (ग्रामीण + स्त्रियां टाप्।) नीलीवृक्षः। इति मेदिनी॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,

"नीली तु नीलिनी तूली कालदोला च नीलिका।
रञ्जनी श्रीफली तुच्छा ग्रामीणा मधुपर्णिका॥
क्लीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा स्मृता॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ गुणाश्चास्या नीलिनीशब्दे ज्ञातव्याः॥) पालङ्क्यशाकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

ग्रामेयकः, त्रि, (ग्रामे भवः। ग्राम + "कत्र्यादिभ्यो ढकञ्।" ४।२।९५। इति ढकञ्।) ग्राम्यः। इति हेमचन्द्रः। ३।१९५॥

ग्रामेया, स्त्री, (ग्रामे भवा। ग्राम + ढक्।) ग्राम्यनारी। इति ग्रामणीशब्दार्थे हेमचन्द्रः॥

ग्रामेशः, त्रि, (ग्रामस्य ईशः।) ग्रामेश्वरः। ग्रामाधिपतिः। यथा, शान्तिशतके। ११।

"यं कश्चित् पुरुषाधमं कतिपयग्रामेशमल्पार्थदं।
सेवायै मृगयामहे नरमहो मूढ़ा वराका वयम्॥"

ग्राम्यः, त्रि, (ग्रामे भवः। ग्राम + "ग्रामात् यखञौ।" ४।२।९४। इति यः।) ग्रामोत्पन्नः। तत्पर्य्यायः। ग्रामेयकः २ ग्रामीणः ३। इति हेमचन्द्रः। ३।१९५॥ (यथा, मनुः। ११।१९९।

"ब्रह्मगालखरैर्दैह्यो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च॥"

तथा, माघे। १२।३८।

"ग्राम्यान्तमपास्य कपित्थं पिपासतः।)

मूढ़ः। प्राकृतः। यथा, तत्रैव। १४।

"ग्राम्यभावमपहातुमिच्छवो
योगमार्गपतितेन चेतसा॥")

भक्त्यादिवचनम्। "द्वालिकाद्याकटिकाद्यामे भवं ग्राम्यम्।" इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। अश्लीलम् २। इत्यमरः। १।६।१९। (दोषविशेषः। स च शब्दगतः अर्थगतः। शब्दगतो यथा, साहित्यदर्पणे। ७।

"दुःश्रवत्रिविधाश्लीलानुचितार्थाप्रयुक्तताः।
ग्राम्योऽप्रतीतसन्दिग्धनेयार्थनिहतार्थताः।"

अस्य उदाहरणं यथा तत्रैव। "कटिस्ते हरते मनः। अत्र कटिशब्दो ग्राम्यः।" अर्थगतो यथा, तत्रैव। ७।५।

"अपुष्टदुष्क्रमग्राम्यव्याहताश्लीलकष्टताः।"

उदाहरणं यथा तत्रैव। "स्वपिहि त्वं समालिङ्ग्य स्वपिम्येवाधुना प्रिय!॥ अत्रार्थो ग्राम्यः।")

ग्राम्यकन्दः, पुं, (ग्राम्यो ग्रामभवः कन्दः।) ग्राम्यौल। वनओल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। स्थूलकन्दः २। इति रत्नमाला॥ स तु... इति राजवल्लभः॥

ग्राम्यकर्कटी, स्त्री, (ग्राम्या ग्रामजाता कर्कटी।) कुष्माण्डः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ग्राम्यकुङ्कुमं, क्ली, (ग्राम्यं ग्रामसम्भूतं कुङ्कुमम्।) कुसुम्भम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ग्राम्यधर्म्मः, पुं, (ग्राम्यस्य इतरादेर्धर्म्मः।) मैथुनम्। इत्यमरः। २।७।५७॥ (यथा, भारते। ३।४८।४।

"प्रमत्तो ग्राम्यधर्म्मेषु मन्दात्मा पापनिश्चयः।
मम पुत्त्रः सुदुर्बुद्धिः पृथिवीं घातयिष्यति॥")

ग्राम्यपशुः, पुं, (ग्राम्यो ग्रामजातः पशुः।) जीवजन्तुः। (यथा, भागवते। ६।१५।

"तस्माद् युवां ग्राम्यपशोर्मम मूढ़धियः ...
अन्ध तमसि मग्नस्य ज्ञानदीप उदीर्यताम्॥")

स तु सप्तविधो यथा। गौः १ अजः २ ... मनुष्यः ४ अश्वः ५ अश्वतरः ६ गर्द्दभः ७। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ (यथाह पैठीनसिः।

"ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश। गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्द्दभो मनुष्याश्चेति ग्राम्याः पशवः। वा... ऋक्षवानरौ... इत्यारण्याः॥" सुश्रुतमते उक्तादयोऽपि ... यदुक्तं तत्रैव सूत्रस्थाने ४६ अध्याये

"अश्वाश्वतरगोखरोष्ट्रवस्तोरभ्रमेदःपुच्छकप्रभृतयो ग्राम्याः॥")

ग्राम्यमद्गुरिका, स्त्री, (ग्राम्या ग्रामोद्भवा मद्गुरिका।) शृङ्गीमत्स्यः। इति हारावली॥

ग्राम्यमृगः, पुं, (ग्राम्यो ग्रामभवो मृगः पशुर्वा इत्येके।) कुक्कुरः। इति ...

ग्राम्यराशिः, पुं, (ग्राम्यो राशिः।) कन्या। तुला। वृश्चिकः। धनुः। कुम्भः। मेषः वृषश्च। इति ज्योतिषम्॥

भा, स्त्री, (ग्राम्याणां ग्रामस्थजनानां
ा प्रिया । पक्षोग्रामस्थजनप्रियत्वादेवास्या-
त्वम् ।) पालङ्क्यशाकम् । इति राज-
ण्टः ॥ (ग्राम्यं अश्लीलं वल्लभं प्रियं यस्याः
विग्रहे वेश्या । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)
कर:, पुं, स्त्री, (ग्राम्यः सूकरः ।) ग्रामोत्-
राहः । तत्पर्य्यायः । विड्वराहः २
ोलः ३ ग्रामक्रोडः ४ ग्रामकोलः ५ विष्कलः
रकः ७ । तस्य मांसस्य गुणाः । वनवराह-
ाद्गुरुत्वम् । मेदोबलवीर्य्यवृद्धिकारित्वञ्च ।
राजनिर्घण्टः ॥
स्त्री, (ग्रामे भवा । ग्राम+"ग्रामात
औ ।" ४ । २ । ९४ । इति अः । स्त्रियां
।) नीली । शिम्बावी । इति राज-
ण्टः ॥ (तुलसी । इति चिन्तामणिः ॥)
ः, पुं, (ग्राम्यः ग्रामजातोऽश्वः ।) गर्द्दभः ।
त्रिकाण्डशेषः ॥
[न्] पुं, (ग्रसते इति ग्रः । ग्रस्+अन्ये-
पीति डः । आवनति शब्दायते इति ।
+वन शब्दे+विच् । ततो ग्रश्चासौ आवा
।) प्रस्तरः । (यथा, भागवते । ४ । ५ । १८ ।
ं एवल्लिङ्गो दृष्ट्वा सदस्याः सदिवौकसः ।
ामाना: सुभृशं ग्रावभिर्नैकधाऽद्रवन् ॥")
: । इत्यमरः । २ । ३ । १ ॥ (यथा,—
ी तावत् त्रिकोणा विपिननदनदीग्रावबद्धं
तदङ्गम् ॥"
इत्युद्भटः ॥)
। इति विश्वः ॥ दृढे त्रि । इति शब्दरत्ना-
॥
पुं, (ग्रस्यते ग्रद्यते इति । ग्रस्+कर्म्मणि
।) मुखपूरणान्नादि । यथा,—
कुटाण्डप्रमाणन्तु यावद्वा प्रविशेन्मुखम् ।
ग्रासं विजानीयात् शुद्ध्यर्थं कायशोधनम् ॥"
इति प्रायश्चित्तप्रकरणे पराशरः ॥
था च मनुः । ११ । २१३ ।
कं ग्रासमश्नीयात् त्र्यहाणि त्रीणि पूर्ववत् ॥")
र्य्यायः । कवलः २ । इत्यमरः । २।९।५४ ॥
रुः ३ पिण्डः ४ गण्डोलः ५ कवकः ६
७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८९ ॥ (दशौषध-
ाल्तर्गतकालविशेषः । "तत्र निर्भक्तं प्राग्-
मध्योभक्तं मध्येभक्तमन्तराभक्तं सभक्तं सामुद्गं
हुः ग्रासं ग्रासान्तरञ्चेति दशौषधकालाः ॥"
तरतन्त्रे चतुःषष्टितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)
पुं, (गृह्यते इति । ग्रह च उपादाने+
घञ् ।) ग्रहणम् । (गृह्णातीति । ग्रह+
भाषा ग्रहः ।" ३ । १ । १४३ । इति व्यव-
पनविभाषया णः ।) जलजन्तुविशेषः । हाङ्गर
भाषा । जलहस्ती इति केचित् ॥ तत्-
यः । अवहारः २ । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,
भारते । १ । २१ । ५ ।
मकरैर्विकृतैरन्यैर्घोरैर्जलचरैस्तथा ।
ैश्चमवाह्यं कूर्म्मग्राहसमाकुलम् ॥")

शिशुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (आग्रहः ।
यथा, गीतायाम् । १७ । १९ ।
"मूढ़ग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ॥"
"मूढ़ग्राहेणाविवेककृतेन दुराग्रहेण ।" इति
श्रीधरस्वामी ॥)
ग्राहकः, पुं, (गृह्णातीति । ग्रह+ण्वुल् ।) चिता-
वरशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ हिंस्रपक्षी ।
व्यालग्राही । ग्रहीतरि त्रि । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (ग्रह+णिच्+ण्वुल् । ज्ञापकः । यथा,
महाभारते । ३ । २१० । १३ ।
"यथाखं ग्राहकाण्येषां शब्दादीनामिमानि तु ॥")
ग्राहिणी, स्त्री, (गृह्णाति अशेषगुणानिति । ग्रह
उपादाने+"नन्दिग्रहीति ।" ३ । १ । १३४ ।
इति णिनिः ङीप् ।) क्षुद्रदुरालभा । इति
राजनिर्घण्टः ॥ ताम्रमूलाटृष्चः । इति रत्न-
माला ॥ चिरद इति भाषा ॥
ग्राहिफलः, पुं, (ग्राहि धारकं मलबन्धकमित्यर्थः
फलं यस्य ।) कपित्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ग्राही, [न्] पुं, (गृह्णातीति । ग्रह+णिनिः ।)
कपित्थः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
ग्राही, [न्] त्रि, (गृह्णातीति । ग्रह+णिनिः ।)
मलबन्धकः । धारकः । इति वैद्यकम् ॥ (यथा,
भावप्रकाशे ।
"काञ्चनारो हिमो ग्राही तुवरः श्लेष्मपित्तनुत् ॥")
ग्रहणकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । २५ । ४९ ।
"तत्र तस्यैव कैवर्त्तपतेः सत्यव्रतस्य सः ।
शफरग्राहिभिर्भृत्यैः प्राप्य दैवादगृह्यत ॥"
प्रतिकूलः । यथा, भट्टिः । ५ । ९३ ।
"मास्म भूर्ग्राहिणी भीरु ! गन्तुमुत्साहिनी भव ॥"
"हे भीरु ! मास्म भूर्ग्राहिणी प्रतिकूला मा भूः ।"
इति जयमङ्गलः ॥)
ग्रीवा, स्त्री, (गीर्य्यतेऽनया । गॄ निगरणे+"शॄवा-
यङ्कणिकाग्रीवाप्रामीवाः ।" उणां । १ । १५४ ।
इति वन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) गल-
घाटादिसमुदिता । इति भरतः ॥ (यथा,
शकुन्तलायां १ मे अङ्के । [इष्टिः ॥")
"ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्त-
सा तु गर्भे मासमात्रेण भवति । इति सुख-
बोधः ॥ तत्पर्य्यायः । शिरोधिः २ कन्धरा ३ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥ कन्धिः ४ शिरो-
धरा ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कन्धराशिरा ।
इति मेदिनी । वे । ६ ॥
ग्रीवी, [न्] पुं स्त्री, (ग्रीवा विद्यते यस्य । ग्रीवा
+इनिः । दीर्घग्रीवावत्तया एव अस्य तथा-
त्वम् ।) उष्ट्रः । इति जटाधरः ॥ प्रशस्तग्रीवा-
युक्ते त्रि ॥
ग्रीष्मः, पुं, (ग्रसते रसान् इति । ग्रस अदने+
"ग्रीष्मः ।" उणां । १ । १४९ । इति मक्
ग्रीभावश्च धातोः सुगागमश्च निपात्यते ।) ऋतु-
विशेषः । (यथा, मनुः । ६ । २३ ।
"ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशिकः ॥")

स तु ज्यैष्ठाषाढौ । तत्पर्य्यायः । उष्णकः २
निदाघः ३ उष्णोपगमः ४ उष्णः ५ उष्मागमः ६
तपः ७ । इत्यमरः । १ । ४ । १९ ॥ घर्म्मः ८
तापनः ९ उष्मागमः १० उष्णकालः ११ ।
"ग्रैष्मिकमन्नमभिस्निग्धं जलमित्येव निश्चयः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
("दीर्घवासरकं तीक्ष्णं ज्वालामालाकुलं जगत् ।
दिशि ग्रीष्मे ज्वलद्ध्याः स्त्रिग्धाः स्युर्मृगवाजिनः ॥
नैर्ऋतो मारुतो रूक्षः शीर्णपर्णा महीरुहाः ।
दग्धं तृणाकुलारण्यं दावाग्निश्च दिशो दश ॥
एवं सञ्चयके ग्रीष्मे पित्तरक्तमुदीर्य्यते ।
तस्मात् क्रिया प्रतीकारं कुर्य्यात् संशमनं भिषक् ॥
जलक्रीड़ा दिवानिद्रा सेवनं सुखसाधनम् ।
श्यामारामारतं शस्तं कुञ्जकिञ्जल्कशीतलम् ॥
नीलनालदलोपेतः अमन्दो व्यजनानिलः ।
केतक्या मोदकुसुमचन्दनोशीरशीतलैः ॥
लेपनं शीतलं सम्यक् धारागाराश्रयः पुनः ।
एवं क्रिया समापन्ने ग्रीष्मे च सुखसङ्गमः ॥"
इति ग्रीष्मोपचारः ॥
इति हारीते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
"तीक्ष्णांशुरतितीक्ष्णांशुर्ग्रीष्मे संक्षिपतीव यत् ।
प्रत्यहं क्षीयते श्लेष्मा तेन वायुश्च वर्द्धते ॥
अतोऽस्मिन् पटुकट्वम्लव्यायामार्ककरांस्त्यजेत् ।
भजेन्मधुरमेवान्नं लघुस्निग्धं हिमं द्रवम् ॥
सुशीततोयसिक्ताङ्गो लिह्यात् शक्तून् सशर्करान् ॥
मद्यं न पेयं पेयं वा स्वल्पं सुबहु वारि वा ॥
अन्यथा शोफशैथिल्यदाहमोहान् करोति तत् ।
कुन्देन्दुधवलं शालिमश्नीयाज्जाङ्गलैः पलैः ॥
पिबेद्रसं नातिघनं रसालां रागखाण्डवौ ।
पानकं पञ्चसारं वा नवमृद्भाजनस्थितम् ॥
मोचचोचदलैर्युक्तं साम्लं मृण्मयशुक्तिभिः ।
पटलावासितञ्चाम्भः सकर्पूरं सुशीतलम् ॥
शशाङ्ककिरणान् भक्ष्यान् रजन्यां भक्षयन् पिबेत्
ससितं माहिषं क्षीरं चन्द्रनक्षत्रशीतलम् ॥
अभ्रङ्कषमहाशालतालरुद्धोष्णरश्मिषु ।
वनेषु माधवीश्लिष्टद्राक्षास्तवकशालिषु ॥
सुगन्धिहिमपानीयसिच्यमानपटालिके ।
कायमाने चिते चूतप्रवालफललम्बिभिः ॥
कदलीदलकह्लार-मृणालकमलोत्पलैः ।
कल्पिते कोमले तल्पे हसत्कुसुमपल्लवे ॥
मध्यन्दिनेऽर्कतापार्त्तः स्वप्याद्धारागृहेऽथवा ।
पुस्तस्त्रीस्तनहस्तास्यप्रवृत्तोशीरवारिणि ॥
निशाकरकराकीर्णे सौधपृष्ठे निशासु च ।
आसना स्वस्थचित्तस्य चन्दनार्द्रस्य मालिनः ॥
निवृत्तकामतन्त्रस्य सुसूक्ष्मतनुवाससः ।
जलार्द्रास्तालवृन्तानि विस्तृताः पद्मिनीपुटाः ॥
उत्क्षेपाश्च मृदूत्क्षेपा जलवर्षिहिमानिलाः ।
कर्पूरमल्लिकामाला हाराः सहरिचन्दनाः ॥
मनोहरकलालापाः शिशवः शारिकाः शुकाः ।
मृणालवलयाः कान्ताः प्रोत्फुल्लकमलोज्ज्वलाः ॥
जङ्गमा इव पद्मिन्यो हरन्ति दयिताः क्लमम् ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

"ग्रीष्मे पुनर्भृशोष्णोपहतत्वात् शरीरमसुखोपपन्नं भवति। उष्णवातावधानमतिशिथिलमत्यन्तप्रविलीनदोषं भवनं पुनः संशोधनार्थं सुखास्वभावसुखानुगमनात्नीत्युल्लत्तरत्वमापद्यते। तस्मात्तयोः संयोगे संशोधनमतियोगायोपपद्यते शरीरं पिपासोपद्रवाय।" इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

"मयूखैर्जगतः सारं ग्रीष्मे पेपीयते रविः।
स्वादुशीतं द्रवं स्निग्धमन्नपानं तदा हितम् ॥
शीतं सशर्करं मन्थं जाङ्गलान्मृगपक्षिणः।
घृतं पयः स शाल्यन्नं भजन् ग्रीष्मे न सीदति ॥
मद्यमल्पं न वा पेयमथवा सुबहूदकम्।
लवणाम्लकटूष्णानि व्यायामञ्चात्र वर्ज्जयेत् ॥
दिवा शीतगृहे निद्रां निशि चन्द्रांशुशीतलम्।
भजेच्चन्दनदिग्धाङ्गः प्रवाते हर्म्म्यमस्तके ॥
व्यजनैः पाणिसंस्पर्शैश्चन्दनोदकशीतलैः।
सेव्यमानो भजेदास्यां मुक्तामणिविभूषितः ॥
काननानि च शीतानि जलानि कुसुमानि च।
ग्रीष्मकाले निषेवेत मैथुनाद्विरतो नरः ॥"
इति च सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥) तत्र जातफलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे।

"ग्रीष्मोद्भवो भोगभवानुरक्तो
वक्ता सुशीलो जलकेलिशीलः।
विद्याधनैश्वर्य्ययशोमनोज्ञो
धन्वी सुवेशः परदाररक्तः ॥"

उष्णः। इति मेदिनी। मे। १०। गरमि इति तान् इति च भाषा। तद्वति त्रि ॥

ग्रीष्मजा, स्त्री, (ग्रीष्मात् ग्रीष्मप्रभावात् ग्रीष्मे ग्रीष्मकाले वा जायते या इति। जन्+डः। ततष्टाप् च।) लवणी। इति शब्दचन्द्रिका। लोणा इति भाषा ॥ (ग्रीष्मजातमात्रे, त्रि ॥)

ग्रीष्मपुष्पी, स्त्री, (ग्रीष्मे ग्रीष्मकाले पुष्पं यस्याः। जातौ संज्ञायां वा ङीप्।) करुणीपुष्पवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रीष्मभवा, स्त्री, (ग्रीष्मे ग्रीष्मसमये ग्रीष्मागमे इत्यर्थः भवति उत्पद्यते या। भू+अच्। टाप्।) नवमल्लिका। इति रत्नमाला ॥ ("कुमारिका ग्रीष्मभवा सुगन्धा।" इति वैद्यकरत्नमालायाम्।)

ग्रीष्मसुन्दरकः, पुं, (ग्रीष्मे सुन्दर इव कायते शोभते इति। कै+कः। ग्रीष्मसुन्दर+स्वार्थे कन् वा।) शाकविशेषः। गिमा इति भाषा ॥ तस्य गुणाः। तिक्तत्वम्। लघुत्वम्। कफपित्तदोषनाशित्वम्। रुचिकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥

ग्रीष्महासं, क्ली, (ग्रीष्मे ग्रीष्मसमये हासः प्रकाशः उत्पत्तिजन्यशोभेत्यर्थः यस्य।) हंसतूलकम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुड़ीर सूता। इति भाषा ॥

ग्रीष्मी, स्त्री, (ग्रीष्मः ग्रीष्मसमयः उत्पत्तिकारणत्वेनास्त्यस्याः। "अर्श आदिभ्योऽच्।" ५।२।१२७। इत्यच् ततो ङीप्।) नवमल्लिका। इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रीष्मोद्भवा, स्त्री, (उद्भवतीति। उद्+भू+अच्। ग्रीष्मे उद्भवो यस्याः ग्रीष्मे उद्भवतीति वा।) नवमल्लिका। इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रुच, इर् उ चौर्य्ये। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट्-उदित्वात् क्त्वा वेट्।) रेफयुक्तः। पञ्चमस्वरी। इर्, अग्रुचत् अग्रोचीत्। उ, ग्रोचित्वा ग्रुक्त्वा। इति दुर्गादासः ॥

ग्रैवं, क्ली, (ग्रीवायां भवम्। "ग्रीवाभ्योऽण् च।" ४।३।५७। इति अण्।) ग्रीवाभूषणम्। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः। ४।४८ ॥

"भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम्।
नास्रसत् करिणां ग्रैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि ॥")

ग्रैवेयं, क्ली, (ग्रीवायां भवम्। "चात् ढञ्।" "ग्रीवाभ्योऽण् च।" ४।३।५७। इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिकोक्ता चकारात् ढञ्।) कण्ठभूषणम्। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते। ७। ३५। ३४।

"पुनर्द्विपान् द्विपारोहान् वैजयन्त्यङ्कुशध्वजान्।
तूणवर्म्माण्ययो कक्षान् ग्रैवेयाण्यथ कम्बलान् ॥")

ग्रैवेयकं, क्ली, (ग्रीवायां भवमिति। "कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु।" ४।२।९६। इति ढकञ्।) कण्ठभूषा। इत्यमरः। २।६।१०४ ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे। ८२। २५।

"नूपुरौ विमलौ तद्वद् ग्रैवेयकमनुत्तमम् ॥")

ग्रैष्मी, स्त्री, (ग्रीष्मे भवेति। "सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्।" ४।३।१६। इति अण् ततो ङीप्। "पचे स्त्रियां ङीप्।" इति अणितिके।) नवमल्लिका। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ग्रीष्मसम्बन्धिनि त्रि नाम्नश्च ॥

ग्लस, उ ङ भक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट्-उदित्वात् क्त्वा वेट्।) अन्तःस्थलतीययुक्तः। उ, ग्लसित्वा ग्लस्त्वा। ङ, ग्लसते। इति दुर्गादासः ॥

ग्लस्तः, त्रि, (ग्लस्+कर्म्मणि क्तः।) भक्षितः। इत्यमरः। ३।२।११२ ॥

ग्लह, ज कि आदाने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वा-परं-सकं-वेट्।) अन्तःस्थलतीययुक्तः। ज, अग्लहीत् अग्लाक्षीत्। कि, ग्लाहयति ग्लहति। एषः कैश्चिन्न मन्यते इति दुर्गादासः ॥ (यथा, महाभारते। २।६७।१८।

"इमां चेत् पूर्व्वं कितवोऽग्लहीष्य-
दीशोऽभविष्यदपराजितात्मा ॥")

ग्लहः, पुं, (ग्लह+"अक्षेषु ग्लहः।" ३।३।७०। अक्षशब्देन देवनं लक्ष्यते तत्र यत् पणरूपेण ग्राह्यं तत्र ग्लह इति निपात्यते। इति वार्त्तिकोक्त्या च निपातनात् तथात्वम्।) अक्षक्रीड़ासु पणः। इत्यमरः। २। १०। ४५ ॥ वाज़ि इति वाजि. इति च भाषा ॥ (यथा, महाभारते। २। ६७। ६।

"पाञ्चालस्य द्रुपदस्यात्मजामिमां
सभामध्ये यो वदेदुग्लहेषु ॥")

ग्लाता, [ऋ] त्रि, (ग्लायति ग्लानियुक्तो भ... तीति। ग्लै+तृच्।) ग्लानियुक्तः। इति व्याक... यम्।

ग्लानः, त्रि, (ग्लै+कर्त्तरि क्तः।) रोगान् शी... देहः। तत्पर्य्यायः। ग्लास्नुः २। इत्यमः ... २।६।५८ ॥ रोगी। इति राजनिर्घण्टः।

ग्लानिः, स्त्री, (ग्लायति अनेनास्मिन् वा। ग्लै ... "वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्।" उणा... ४।५१। इति निः।) बलहीनता। इति हे... चन्द्रः। २।२३३ ॥ (यथा, गीतायाम्। ४। ७ ...

"यदा यदा हि धर्म्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।" ...

रोगः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भाग... वते। ५। २४। १३। "देहवैवर्ण्यदौर्गन्ध्य... क्लमग्लानिरिति वयोऽवस्थाश्च भवन्ति।")

ग्लास्नुः, त्रि, (ग्लायतीति। ग्लै+"ग्लाजिस्थ... ग्स्नुः।" ३। २। १३९। इति ग्स्नुः।) ग्लान... इत्यमरः। २। ६। ५८ ॥ (यथा, भट्टिः। ७ ...

"वसन् माल्यवति ग्लास्नू रामो जिष्णुरधृष्णुवन्।"

ग्लुच, इर् उ चौर्य्ये गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ... (भ्वा-परं-सकं-सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) अन्तःस्थलतीययुक्तः। पञ्चमस्वरी। इर्, अग्ल... चत् अग्लोचीत्। उ, ग्लोचित्वा ग्लुक्त्वा। इ... दुर्गादासः ॥

ग्लुञ्च, उ इर् गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-... परं-सकं-सेट्।) उदित्वात् क्त्वावेट्। अन्तःस्थ... लतीययुक्तादिः। पञ्चमस्वरी। उ, ग्लुञ्चि... ग्लुक्त्वा। इर्, अग्लुचत् अग्लोचीत्। इ... दुर्गादासः ॥

ग्लेप, ऋ ङ दैन्ये। गतौ। चाले। इति कविकल्प... द्रुमः। (भ्वा-आत्मं-अकं-सकं-च-सेट्।) अन्तःस्थ... लतीययुक्तः। ङ, ग्लेपते निर्धनः सदा। ... अजिग्लेपत्। इति दुर्गादासः ॥

ग्लेयः, त्रि, (ग्लानिमर्हतीति। ग्लै+यः।) ग्लानि... योग्यः। इति व्याकरणम् ॥

ग्लेव, ऋ ङ सेवे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-... आत्मं-सकं-सेट्।) अन्तःस्थलतीययुक्तः। ... अजिग्लेवत्। ङ, ग्लेवते। इति दुर्गादासः।

ग्लेष, ऋ ङ अन्वेषे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-... आत्मं-सकं-सेट्।) अन्तःस्थलतीययुक्तः। ... अजिग्लेषत्। ङ, ग्लेषते जिग्लेषे। अन्वेषो... सन्धानम्। ग्लेषते यः सतां मार्गमिति इ... युधः। इति दुर्गादासः ॥

ग्लै, क्लमे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-अ... अनिट्।) अन्तःस्थलतीययुक्तः। क्लमो ... क्षयः। ग्लायति लोकः शोकात्। अनुपसर्ग... ग्लै ज्वल ह्वल ह्मल इत्यादिना वा ह्र... ग्लपयति ग्लापयति। सोपसर्गस्य तु प्रग्ला... यति। इति दुर्गादासः ॥ (यथा, मनुः। २।९८।

"श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः।
न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥"

ग्लौः, पुं, (ग्लायति ग्लानिं प्राप्नोति ह्रास... इति भावः। ग्लै+"ग्लानुदिभ्यां डौः।" उणा...

। ६४ । इति डी: ।) चन्द्र: । (यथा, अथर्व्व-
वेदसंहितायाम् । ६ । ८३ । ३ ।
"ग्लौरित: प्र पतिष्यति स गलुन्तो नशिष्यति ॥")
कर्पर: । इत्यमर: । १ । ३ । १४ ॥

घ

घकार: । स तु व्यञ्जनचतुर्थवर्ण: । अस्यो-
च्चारणस्थानं कण्ठ: । इति व्याकरणम् ॥ (एतत्तु
मुग्धबोधमतम् । यथा, "अ आ ह क ख ग
घ ङा: कण्ठ्या: ।" पाणिनीये तु एष कण्ठ्यो
जिह्वामूलीयश्च । यथा, "अकुहविसर्ज्जनीयानां
कण्ठ: ॥" इत्युक्त्वा पुन: शिक्षायाम् ।
'जिह्वामूले तु कु: प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो व: स्मृतो
बुधै: ॥")
अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
"घकारं चञ्चलापाङ्गि ! चतुष्कोणात्मकं सदा ।
पञ्चदेवमयं वर्णमरुणादित्यसन्निभम् ॥
निर्गुणं त्रिगुणोपेतं सदा त्रिगुणसंयुतम् ।
सर्व्वगं सर्व्वदं शान्तं घकारं प्रणमाम्यहम् ॥"
अस्योत्पत्तिर्गवर्णे द्रष्टव्या ॥ वङ्गाक्षरैस्तस्य
लेखनप्रकारादिर्यथा,—
"ऊर्द्धरूपा वामरेखा किञ्चिदाकुञ्चिता तत: ।
कुण्डलीरूपमास्थाय ततोऽधोगत्य दक्षत: ॥
अत ऊर्द्धं गता रेखा शम्भुर्नारायणस्तयो: ।
ब्रह्मस्वरूपिणी देवि ! मात्राशक्ति: प्रकीर्त्तिता ॥"
अस्य ध्यानं यथा,—
"मालतीपुष्पवर्णाभां षड्भुजां रक्तलोचनाम् ।
शुक्लाम्बरपरीधानां शुक्लमाल्यविभूषिताम् ॥
सदा स्मेरमुखीं रम्यां लोचनत्रयराजिताम् ।
एवं ध्यात्वा घकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
तत्प्रणाममन्त्रो यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।
"निर्गुणं त्रिगुणोपेतं सदा त्रिगोलसंयुतम् ।
सर्व्वगं सर्व्वदा शान्तं घकारं प्रणमाम्यहम् ॥"
तस्य नामानि यथा, नानातन्त्रेषु ।
"घ: खड्गी घुर्घुरो घण्टी घण्टीशश्च त्रिपुरान्तक: ।
वायु: शिवोत्तम: सत्ता किङ्किणी घोरनायक: ॥
मरीचिर्व्वरुणो मेधा कालरूपी च दाम्भिक: ।
लम्बोदरा ज्वालमूलं नन्देशो हननं ध्वनि: ॥
त्रैलोक्यविद्या संहर्त्ता कामाख्यमनघामय: ॥"
घ:, पुं, (घण्टयति शब्देन शोभते घटयति घर्घ-
रादिशब्दं वा । घटि द्युतौ घट चेष्टायां च
+ बाहुलकात् ड: ।) घण्टा । घर्घरशब्द: । इति
मेदिनी । घे । १ ॥
घघ, हसने । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-परं-
अकं-सेट् ।) कण्ठ्यवर्गतृतीयोपध: । घग्घति ।
इति दुर्गादास: ॥
घट्ट, क हिंसे । संघाते । द्युतौ । इति कविकल्प-
द्रुम: ॥ (चुरां-परं-सकं-अकं च-सेट् ।) क, घाट-
यति कवाटं द्वारि जन: संयोजयतीत्यर्थ: ।
इति दुर्गादास: ॥

घट, इ कि द्युतौ । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरां-
पक्षे भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) इ, भावे घण्ट्यते ।
कि, घण्टयति घण्टति । द्युतिर्दीप्ति: । द्युत्यर्थत्वेन
पाचिकचुरादित्वे सिद्धे कि करणमर्थान्तरेऽपि
पाचिकचुरादित्वार्थम् । तथाच,—
"क्रियावाचित्वमाख्यातुं प्रसिद्धोऽर्थ: प्रदर्शित: ।
प्रयोगतोऽन्ये मन्तव्या अनेकार्था हि धातव: ॥"
इति वोपदेव: ॥
प्रसिद्धार्थं कथयितुं धातूनां प्रसिद्धोऽर्थ: प्रद-
र्शित: । किन्तु महाकविप्रयोगं दृष्ट्वान्येऽप्यर्था
मन्तव्या: हि यस्मात् धातवोऽनेकार्था भवन्ती-
त्यर्थ: । तेन हिंसास्तुत्यो: पठितस्यापि शंसते:
कथनार्थत्वे न मे ह्रिया शंसति किञ्चिदीप्सित-
मिति रघौ कथयतीत्येवार्थ: । एवं दीप्तिपठित-
स्यापि तर्कधातोर्वितर्कणार्थत्वे तर्कयत्यन्यगुणं
सुधीरित्यादि: । इति दुर्गादास: ॥
घट, ष ङ म चेष्टे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-
आत्मं-अकं सेट् ।) ष, घटा । ङ, घटते
पठितुं शिष्य: । म, घटयति । घटतीति घटो
न्यायो नाघटन् घटतामियर्यादिति तु धटते घट:
पचादित्वादन् । ततो घट इवाचरतीति क्वौ
साध्यम् । इति दुर्गादास: ॥ (यथा, भट्टि: ।
१२ । २६ ।
"घटेत सन्ध्यादिषु यो गुणेषु
लक्ष्मीर्न तं मुञ्चति चञ्चलापि ॥")
घट:, पुं, (घटते मृदादिसङ्घातै: जलादिग्रहणाय
इत्यर्थ: । घट् + पचाद्यच् ।) कलस: । इत्यमर: ।
२ । ९ । ३२ ॥ (यथा, मनु: । ८ । ३१९ ।
"यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेद्भिन्द्याच्च य: प्रपाम् ।
स दण्डं प्राप्नुयान्माषं तच्च तस्मिन् समाहरेत् ॥")
तस्य परिमाणं कलशशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ समाधि-
भेद: । (घटस्थवारिवत् निश्चलत्वात्तथात्वम् ।)
स तु कुम्भकम् । इभशिर: । (आकृतिसादृश्या-
त्तथात्वम् ।) कूटकुट: । इति मेदिनी । टे । ७ ॥
कुम्भराशि: । यथा,—
"सिंहे वा यदि गोघटे गतनर: सर्व्वार्थसिद्धिं लभेत् ।"
इति समयप्रदीप: ॥ द्रोणपरिमाणम् । इति
वैद्यकपरिभाषा ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"चतुर्भिराढकैर्द्रोण: कलशोनल्वणोर्म्मण: ।
उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्य्यायसंज्ञित: ॥"
इति शार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥
"कंसश्चतुर्गुणो द्रोण: अर्म्मणोनल्वणश्च तत् ।
स एव कलश: ख्यातो घट उन्मान एव च ॥"
इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥)
कुम्भपरिमाणम् । यथा,—
"दशद्रोणी भवेत् खारी कुम्भस्तु द्रोणविंशति: ।"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे कात्यायन: ॥
(योगावस्थाभेद: । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् ।
४ । ६९ ।
"आरम्भश्च घटश्चैव यथा परिचयोऽपि च ।
निष्पत्ति: सर्व्वयोगेषु स्यादवस्थाचतुष्टयम् ॥"
एतदवस्थायां किं स्यात्तदाह तत्रैव । ४ । ७२-७३ ।

"द्वितीयायां घटीकृत्य वायुर्भवति मध्यग: ।
दृढासनो भवेद्योगी ज्ञानी देवसमस्तदा ॥
विष्णुग्रन्थेस्ततो भेदात् परमानन्दसूचक: ।
अतिशून्ये विमर्दश्च भेरीशब्दस्तथा भवेत् ॥")
घटक:, पुं, (घटयति परस्परसम्बन्धादिकमिति ।
घट् + णिच् + ण्वुल् ।) कुलाचार्य्य: । तस्या-
साधुत्वम् । यथा,—
"वरं चाण्डालसंस्पर्शं कुर्य्यात्तु साधकोत्तम: ।
तथाप्यशुभगणकं सर्व्वदा तं परित्यजेत् ॥
दूषिता: कलिकालेषु भारते विविधा: प्रजा: ।
अतएव महेशानि ! सर्व्वे संसर्गदूषिता: ॥
घटकं ब्राह्मणं देवि ! संस्पर्शे यत्नतस्त्यजेत् ॥"
इति शाक्तानन्दतरङ्गिण्यां षोडशोल्लासे महेश्वर
मर्द्दितन्त्रवचनम् ॥*॥ योजक: । तत्पर्य्याय: ।
चारचर: २ । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ तस्य लक्षणं
यथा, कुलदीपिकायाम् ।
"धावको भावकश्चैव योजकश्चांशकस्तथा ।
दूषकस्तावकश्चैव षडेते घटका: स्मृता: ॥"
अन्यच्च ।
"के नो विदन्ति पुरुषा पुरुषानुपूर्व्वी-
मुर्व्वीतले कुलभृतां परिवर्त्तनं वा ।
अत्यन्तसूक्ष्ममपि ये कुलतारतम्यं
जानन्ति ते हि घटका न तु योजकाद्या: ॥"
वनस्पति: । पुष्पेण विना य: फलति स: । इति
भूरिप्रयोग: ॥ (घटयति योजयति परार्थहिता-
दिकं साधयतीत्यर्थ: । योजके, त्रि । यथाह
भर्त्तृहरि: । २ । ६६ ।
"ते ते सत्पुरुषा: परार्थघटका: स्वार्थस्य
बाधेन ये
मध्यस्था: परकीयकार्य्यकुशला: स्वार्थाविरोधेन
ये ।
ते वै मानुषराक्षसा: परहितं यै: स्वार्थतो हन्यते
ये च घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानी-
महे ॥")
घटदासी, स्त्री, (घटार्थं घटनार्थं नियोजिता
दासीव या । घटयति योजयति नायकनायिके
इति घटा योजिका सा दासीव इति वा ।)
कुट्टनी । तत्पर्य्याय: । कुट्टिनी १ इम्भा २ शम्भ-
ली ४ गणेरुका ५ । इति त्रिकाण्डशेष: ॥
घटना, स्त्री, (घट + णिच् + युच् टाप् च ।) संघाता-
करणम् । समष्टीकरणम् । यथा, "करिणां घटना
घटा ।" इत्यमर: । २ । ८ । १०७ ॥ योजना ।
मेलनम् । यथा, "अघटनघटनापटीयसी
माया ।" इति मायालक्षणम् ॥ (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ४ । ३६५ ।
"शक्ति: काऽप्यपरीक्षितास्ति महतां स्वैरं
दविष्ठान्यपि
यन्माहात्म्यवशेन यान्ति घटनां कार्य्याणि
निर्यत्नतम् ॥")
घटयोनि:, पुं, (घट: कुम्भ: योनि: कारणं उत्-
पत्तिस्थानम् यस्य ।) अगस्त्यमुनि: । इति
हलायुध: ॥

घटराज:, पुं, (घटेषु राजते इति। यद्वा घटेन म्टदादिसङ्घटनेन राजते शोभते इत्यर्थः।) कुम्भः। इति हारावली ॥

घटा, स्त्री, (घट+भावे षित्वादङ् ततष्टाप् च।) करिणां घटना। हस्तिनां युद्धादावेकत्र संघातीकरणम्। इत्यमरः। २। ८। १०७ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे। १६। १०६।
"तुरुष्कतुरगव्राताः क्षुब्धस्याब्धेरिवोर्म्मयः।
तद्‌गजेन्द्रघटा वेलावनेषु दलशो ययुः ॥")
घटनम्। गोष्ठी। सभा। इति मेदिनी। टे। १३ ॥ समूहः। यथाह श्रीहर्षः।
"यद्‌गारघटाट्टकुट्टिमस्रवदिन्दूपलतुन्दिलापया॥"

घटालाबुः, स्त्री, (घटाकारा अलाबुः।) कुम्भतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः ॥

घटिकं, क्ली, (घटेन साहाय्यं विद्यतेऽस्य इति ठन्।) नितम्बः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (घटेन तरतीति। "नौद्व्यचष्ठन्।" ४। ४। ७। इति ठन्। घटेन तरणशीले त्रि। पुंसि तु। घटिं कायति वादयति घटीवादनेन समयं ज्ञापयतीति। कै+कः पूर्व्वह्रस्वश्च। घटीवादकः ॥)

घटिका, स्त्री, (पादस्यास्थ्नां ग्रन्थिघटः घटना विद्यतेऽत्र इति। घट+ठन्।) पादग्रन्थिः। इति शब्दरत्नावली ॥ (घटयति निर्द्दिशति निरूपयति वा कालांशविशेषं लोकयात्रासम्पादनाय। घट+णिच्+ण्वुल्+टापि अत इत्वञ्च।) मुहूर्त्तः। इति जटाधरः ॥ यथा, ज्योतिर्विदाभरणे।
"गुर्व्वक्षराणामुदितं च षष्ट्या
पलं पलानां घटिका किलैका ॥"
यथा, तिथितत्त्वे रघुनन्दनः। "अत्र घटिका मुहूर्त्तं आह्वयोग्यकालानुरोधात् ॥") दण्डः। घड़ी इति भाषा। यथा,—
"चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(घट+स्वल्पार्थे कन् टापि अत इत्वञ्च। क्षुद्रघटः। यथा, पञ्चतन्त्रे। १। २०३।
"एता हसन्ति च रुदन्ति च कार्य्यहेतो-
र्विश्वासयन्ति च परं न च विश्वसन्ति।
तस्मान्नरेण कुलशीलवता सदैव
नार्य्यः श्मशानघटिका इव वर्ज्जनीयाः ॥")

घटी, स्त्री, (घटते इति घटः। घट+अच्। ततः संज्ञायां जातौ वा ङीष्। यद्वा, घटः कालमानज्ञापकः सच्छिद्रः कुम्भः ज्ञापकतयाऽस्त्यस्यामित्यच् ततो गौरादित्वात् ङीष्।) दण्डः। इति भूरिप्रयोगः ॥ घड़ी इति भाषा ॥ (यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ।
"गुर्व्वक्षरैः खेन्दुमितैरसुस्तैः
षड्भिः पलं तैर्घटिका खषड्भिः
स्याद् वा घटी षष्टिरहः खरामैः ॥"
स्वल्पार्थे ङीष्।) क्षुद्रघटः। इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, मार्कण्डेये। १२। २९।
"घटीयन्त्रेषु चैवान्यो बद्धस्तोये यथा घटी ॥")

घटीकारः, पुं, (घटीं करोतीति। कृ+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्।) यद्वा, अघटं घटं करोति यः। कुलालः। इति मुग्धबोधम् ॥

घटीयन्त्रं, क्ली, (घट्याः यन्त्रम्।) कूपाज्जलोत्तोलनार्थरज्जुसहितघटः। जलतोला कल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। उद्घाटनम् २। इत्यमरः। २। १०। २७ ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे। १२। २०।
"तान्येव तत्र चक्राणि घटीयन्त्राणि चान्यतः ॥"
घटी क्षुद्रघटस्तदधस्तनार्द्धाकारं यन्त्रम्। यद्वा घट्याः दण्डरूपकालस्य ज्ञापकं यन्त्रम्। कालपरिमाणज्ञापको यन्त्रविशेषः। घड़ी इति ख्यातः ॥ सूर्य्यसिद्धान्ते कालमानज्ञापकयन्त्राणि बहुविधान्युक्तानि। तत्र शङ्कुयष्ट्यादिकं दिवाकालमानज्ञापकमुक्तवान्। घटीयन्त्रादिकन्तु अहर्निशं कालज्ञानसाधनमिति घटीयन्त्रादिकं सूर्य्यसिद्धान्ते रङ्गनाथेन विस्तीर्य्य प्रदर्शितम्। यथा,—
"अथ घटीयन्त्रादिभिः सूक्ष्मकारियन्त्रैर्वा सर्व्वोपजीव्यं कालं सूक्ष्मं साधयेदिति कालसाधनमुपसंहरति ॥"
"तोययन्त्रकपालाद्यैर्मयूरनरवानरैः।
ससूत्ररेणुगर्भैश्च सम्यक् कालं प्रसाधयेत् ॥"
इति सूर्य्यसिद्धान्तः ॥
अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा,—
"जलयन्त्रञ्च तत् कपालञ्च कपालाख्यं जलयन्त्रं वक्ष्यमाणं तदाद्यं प्रथमं तेषां तैर्यन्त्रैर्बालुकायन्त्रप्रभृतिभिः मापेक्षघटीयन्त्रैर्मयूरनरवानरैः। मयूराख्यं स्वयंवहयन्त्रं निरपेक्षं नरयन्त्रं शङ्काख्यं छायायन्त्रं पूर्व्वोद्दिष्टं वानरयन्त्रं स्वयंवहं निरपेक्षमेतैः ससूत्ररेणुगर्भैः सूत्रसहिता रेणवो धूलयो गर्भे मध्ये येषां तैः सूत्रप्रोताः षष्टिसंख्यका म्टद्गुटिका मयूरोदरस्था मुखात् घटिकान्तरेण स्वत एव निःसरन्तीति लोकप्रसिद्धा तादृशैर्यन्त्रैरित्यर्थः। यद्वा सूत्राकारेण रेणवः सिकतांशा गर्भे उदरे यस्यैतादृशं यन्त्रं बालुकायन्त्रं प्रसिद्धम्। तेन सहितैर्मयूरादियन्त्रैर्मयूराद्युक्तयन्त्रैर्बालुकायन्त्रेण चेति सिद्धोऽर्थः। चकारस्तोययन्त्रकपालाद्यैरित्यनेन समुच्चयार्थकः। कालं दिनगतादिरूपं सम्यक् सूक्ष्मं प्रसाधयेत्। प्रकर्षेण सूक्ष्मत्वेनातिसूक्ष्मत्वेनेत्यर्थः। जानीयादित्यर्थः ॥ * ॥ ननु मयूरादिस्वयंवहयन्त्राणि कथं साध्यानीत्यतस्तत्साधनप्रकारा बहवो दुर्गमाश्च सन्तीत्याह ॥"
"पारदाराम्बुसूत्राणि शुल्वतैलजलानि च।
बीजानि पांशवस्तेषु प्रयोगास्तेऽपि दुर्लभाः ॥"
अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा,—
"तेषु मयूरादियन्त्रेषु स्वयंवहार्थमेते प्रयोगाः प्रकर्षेण योज्याः। प्रकर्षस्तु यावदभिमतसिद्धेः। एते क इत्यत आह। पारदाराम्बुसूत्राणीति पारदयुक्ता आराः। यथा सिद्धान्तशिरोमणौ।
लघु काष्ठजसमचक्रे समसुषिराराः समान्तरा नेम्याम्।
किञ्चिद्‌वक्रा योज्याः सुषिरस्यार्द्धे पृथक् ताश्च
रसपूर्णे तच्चक्रं द्व्याधाराक्षस्थितं स्वयं भ्रमति
अम्बु जलस्य प्रयोगः। सूत्राणि सूत्रस्य प्रयोगः। शुल्वं शिल्पनैपुण्यम्। तैलजला तैलयुक्तजलस्य प्रयोगः। चकारात् तयोः पृ प्रयोगोऽपि। यथा च सिद्धान्तशिरोमणौ।
उत्कीर्य्यनेमिमथवा परितो मदनेन संलग्न
तदुपरि तालदलाद्यं कृत्वा सुषिरे रसं क्षिपेत्
तावत्
यावद्रसैकपार्श्वे क्षिप्तजलं नान्यतो याति।
पिहितच्छिद्रं तदतश्चक्रं भ्रमतिस्वयं जलाकृष्टम्
ताम्रादिमयस्याङ्कुशरूपनलस्याम्बुपूर्णस्य।
एकं कुण्डजलान्तर्द्वितीयमग्रं त्वधोमुखं च बहि
युगपन्मुक्तं चेत् कं नलेन कुण्डाद्‌बहिः पतति।
नेम्यां बद्धा घटिकाश्चक्रं जलयन्त्रवत् तथा
धार्य्यम्
नलकप्रच्युतसलिलं पतति यथा तद्‌घटीमध्ये
भ्रमति ततस्तत् सततं पूर्णघटीभिः समाकृष्टम्
चक्रच्युतं तदुदकं कुण्डे याति प्रणालिकया।
बीजानि केवलं तुङ्गबीजप्रयोगः। पांसवो धूलि प्रयोगास्तैर्युक्ताः प्रयोगाः। अपिशब्दात् प्र गेषु सुगमतरा इत्यर्थः। दुर्लभा अमाधारण मनुष्यैः कर्त्तुमशक्या इत्यर्थः। अन्यथा प्रति स्वयंवहानां प्राचुर्य्यापत्तेः। इयं स्वयंवहवि समुद्रान्तर्निवासिजनैः फिरङ्गाख्यैः सम्य भ्यस्तेति। कुहककविद्यात्वादत्र विस्तारानुद्य इति संक्षेपः ॥*॥ अथ कपालाख्यजलयन्त्रमाह
"ताम्रपात्रमधश्छिद्रं न्यस्तं कुण्डेऽमलाम्भसि।
षष्टिर्मज्जत्यहोरात्रे स्फुटं यन्त्रं कपालकम् ॥"
अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा,—
"यत् ताम्रघटितं पात्रमधश्छिद्रं अधोभागे छि यस्य तत्। अमलाम्भसि निर्म्मलं जलं वि यस्मिन् तादृशे कुण्डे हृद्‌भाण्डे न्यस्तं धा सत् अहोरात्रे नाक्षत्राहोरात्रे षष्टिः षष्टिवा मेव न न्यूनाधिकं मज्जति। अधश्छिद्रमा जलागमनेन जलपूर्णतया निमग्नं भवति त कपालकं कपालमेव कपालकं घटखण्ड कपालपदवाच्यत्वात् घटाधस्तनार्द्धाकारं य घटीयन्त्रं स्फुटं सूक्ष्मम्। तद्‌घटनन्तु।
शुल्वस्य दिग्भिर्विहितं पलैर्यत्
षडङ्गुलोच्चं द्विगुणायतास्यम्।
तदम्भसा षष्टिपलैः प्रपूर्य्यं
पात्रं घटार्द्धप्रतिमं घटी स्यात्॥
सत्र्यंशमाषत्रयनिर्म्मिता या
हेम्नः शलाका चतुरङ्गुला स्यात्।
विद्धं तया प्राक्तनमत्रपात्रं
प्रपूर्य्यते नाड़िकयाम्बुभिस्तत्॥
तथाच सिद्धान्तशिरोमणौ,—
"घटदलरूपा घटिता घटिका ताम्री तले पृथुच्छिद्रा
द्युनिशनिमज्जनमित्या भक्तं द्युनिशं घटीमानं
"अत्र दशभिः शुल्वस्य पलैरित्यादि बृह

वर्षं केचित् कृतं तद्युक्तिशून्यं दुर्घटं चैवेतद्-चितम्। इदप्रमाणाकारसुषिरं पात्रं घटी-इमस्त्रीकृतम्। तुनिमग्निमज्जनसङ्ख्याया यदि द्विंशच्छतानि पानीयपलानि लभ्यन्ते तदे-न निमज्जनेन किमिति चेराशिकम्।" इति टीयन्त्रम्॥ अन्यानि कालमानयन्त्राणि तु लशब्दे द्रष्टव्यानि॥)

घटोत्कचः, पुं, (घट इव उन्नतःकचोऽस्य।) राक्षसविशेषः। स तु हिडिम्बाराक्षसीगर्भे भीमसेनाज्जातः॥ इति महाभारतम्॥ (अस्य नामनिरुक्ता सह जन्मादिविवरणं यथा, महा-भारते। १। १५६। २१—६३।

नयेति तत् प्रतिश्रुत्य हिडिम्बा राक्षसी तदा। भीमसेनमुपादाय सोर्द्धमाचक्रमे ततः॥
शैलशृङ्गेषु रम्येषु देवतायतनेषु च।
मृगपक्षिविघुष्टेषु रमणीयेषु सर्व्वदा॥
कृत्वा च रूपं परमं सर्व्वाभरणभूषिता।
सञ्जल्पन्ती सुमधुरं रमयामास पाण्डवम्॥
तथैव वनदुर्गेषु पुष्पितद्रुमसानुषु।
सरःसु रमणीयेषु पद्मोत्पलयुतेषु च॥
नदीद्वीपप्रदेशेषु वैदूर्य्यसिकतासु च।
सुतीर्थवनतोयासु तथा गिरिनदीषु च॥
काननेषु विचित्रेषु पुष्पितद्रुमवल्लिषु।
हिमवद्गिरिकुञ्जेषु गुहासु विविधासु च॥
प्रफुल्लशतपत्रेषु सरःस्वमलवारिषु।
सागरस्य प्रदेशेषु मणिहेमचितेषु च॥
पत्तनेषु च रम्येषु महाशालवनेषु च।
देवारण्येषु पुण्येषु तथा पर्व्वतसानुषु॥
गुह्यकानां निवासेषु तापसायतनेषु च।
सर्व्वर्तुफलपुष्पेषु मानसेषु सरःसु च॥
बिभ्रती परमं रूपं रमयामास पाण्डवम्।
रमयन्ती तथा भीमं तत्र तत्र मनोजवा॥
प्रजज्ञे राक्षसीपुत्त्रं भीमसेनात् महाबलम्।
विरूपाक्षं महावक्त्रं शङ्कुकर्णं विभीषणम्॥
भीमनादं सुताम्रोष्ठं तीक्ष्णदंष्ट्रं महारवम्।
महेष्वासं महावीर्य्यं महासत्त्वं महाभुजम्॥
महाजवं महाकायं महामायमरिन्दमम्।
दीर्घघोणं महोरस्कं विकटोद्बद्धपिण्डिकम्॥
अमानुषं मानुषजं भीमवेगं महाबलम्।
यः पिशाचानतीवान्यान् बभूवातीव राक्षसान्॥
बालोऽपि यौवनं प्राप्तो मानुषेषु विशाम्पते!।
सर्व्वास्त्रेषु परं वीरः प्रकर्षमगमद् बली॥
सद्यो हि गर्भान् राक्षस्यो लभन्ते प्रसवन्ति च।
कामरूपधराश्चैव भवन्ति बहुरूपिकाः॥
प्रणम्य विकचः पादावगृह्णात् स पितुस्तदा।
मातुश्च परमेष्वासस्तौ च नामास्य चक्रतुः॥
घटो हास्योत्कच इति माता तं प्रत्यभाषत।
अब्रवीत्तेन नामास्य घटोत्कच इति स्म ह॥"
असौ हि कुरुक्षेत्रयुद्धे कर्णनिक्षिप्तैकपुरुष-घातिन्या वासवदत्तया शक्त्या आहतो मृतश्च। यथा, महाभारते। ७। १७७। ४८—६३।

"ततोऽब्रुवन् कुरवः सर्व्व एव
कर्णं दृष्ट्वा घोररूपाञ्च मायाम्।
शक्त्या रक्षो जहि कर्णाद्य तूर्णं
नश्यन्त्येते कुरवो धार्त्तराष्ट्राः॥
करिष्यतः किञ्च नो भीमपार्थौ
तपन्तमेनं जहि पापं निशीथे।
यो नः संग्रामाद्घोररूपाद्विमुच्येत्
स नः पार्थान् सबलान् योधयेत॥
तस्मादेनं राक्षसं घोररूपं
जहि शक्त्या वै दत्तया वासवेन।
मा कौरवाः सर्व्व एवेन्द्रकल्पा
रात्रियुद्धे कर्ण! नेशुः सयोधाः॥
स बध्यमानो रक्षसा वै निशीथे
दृष्ट्वा राजंस्त्रास्यमानं बलञ्च।
महच्च श्रुत्वा निनदं कौरवाणां
मतिं दध्रे शक्तिमोक्षाय कर्णः॥
स वै क्रुद्धः सिंह इवात्यमर्षी
नामर्षयत् प्रतिघातं रणे तम्।
शक्तिं श्रेष्ठां वैजयन्तीमसह्यां
समाददे तस्य वधं चिकीर्षन्॥
यासौ राजन्! निहिता वर्षपूगान्
वधायाजौ सत्कृता फाल्गुनस्य।
यां वै प्रादात् सूतपुत्त्राय शक्रः
शक्तिं श्रेष्ठां कुण्डलाभ्यां निमाय॥
तां वै शक्तिं लेलिहानां प्रदीप्तां
पाशैर्युक्तामन्तकस्येव रात्रिम्।
मृत्योः स्वसारं ज्वलितामिवोल्कां
वैकर्त्तनः प्राहिणोद्राक्षसाय॥
तामुत्तमां परकायावहर्त्रीं
दृष्ट्वा सौतेर्बाहुसंस्थां ज्वलन्तीम्।
भीतं रक्षो विप्रदुद्राव राजन्!
कृत्वात्मानं विन्ध्यतुल्यप्रमाणम्॥
दृष्ट्वा शक्तिं कर्णबाह्वन्तरस्थां
नेदुर्भूतान्यन्तरीक्षे नरेन्द्र!।
ववुर्वातास्तुमुलाश्चापि राजन्!
सनिर्घाता चाशनिर्गां जगाम॥
सा तां मायां भस्म कृत्वा ज्वलन्ती
भित्वा गाढं हृदयं राक्षसस्य।
ऊर्द्ध्वं ययौ दीप्यमाना निशायां
नक्षत्राणामन्तराण्याविशन्ती॥
युद्धा चित्रैर्विविधैः शस्त्रपूगै-
र्दिव्यैर्वीरो मानुषै राक्षसैश्च।
नदन्नादान् विविधान् भैरवांश्च
प्राणानिष्टांस्त्याजितः शक्रशक्त्या॥
इदञ्चान्यच्चित्रमाश्चर्य्यरूपं
चकारासौ कर्म्म शत्रुक्षयाय।
तस्मिन् काले शक्तिनिर्भिन्नमर्म्मा
बभौ राजन्! शैलमेघप्रकाशः॥
ततोऽन्तरीक्षादपतद्गतासुः
स राक्षसेन्द्रो भुवि भिन्नदेहः।
अवाक् शिरास्तब्धगात्रो विजिह्वो
घटोत्कचो महदास्थाय रूपम्॥
स तद्रूपं भैरवं भीमकर्म्मा
भीमं कृत्वा भैमसेनिः पपात।
हतोऽप्येवं तव सैन्यैकदेश-
मपोथयत् स्वेन देहेन राजन्!॥
ततो मिश्राः प्राणदन् सिंहनादै-
र्भेर्य्यश्च शङ्खा मुरजाश्चानकाश्च।
दग्धां मायां निहतं राक्षसञ्च
दृष्ट्वा हृष्टाः प्राणदन् कौरवेयाः॥
ततः कर्णः कुरुभिः पूज्यमानो
यथा शक्रो वृत्रवधे मरुद्भिः।
अन्वारूढ़स्तव पुत्त्रं रथस्थं
हृष्टश्चापि प्राविशत् स्वं स्वसैन्यम्॥")

घटोत्कचान्तकः, पुं, (घटोत्कचस्य अन्तकः संहारकः।) कर्णराजः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

घटोद्भवः, पुं, (उद्भवतीति उद्भवः घटः कलसः उद्भवः उत्पत्तिस्थानं यस्य। यद्वा घटात् उद्भवतीति। उत्+भू+अच्।) अगस्त्यमुनिः। इति हेमचन्द्रः। २। ३६॥

घट्, क चाले। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं क्वचित् सकञ्च-सेट्।) टद्वयान्तः। चालश्चलनम्। क, घट्टयति मेघो वायुना। इति दुर्गादासः॥

घट्, ङ चाले। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं क्वचित् सकञ्च-सेट्।) टद्वयान्तः। ङ, घट्टते। इति दुर्गादासः॥

घट्टः, पुं, (घट्टतेऽस्मिन् इति। घट्ट+"हलश्च।" ३। ३। १२१। इति घञ्।) नद्यादौ स्नाना-वर्थं प्रवेशस्थानम्। इति लिङ्गादिसंग्रहे अमर भरतौ॥ घाट् इति यस्य प्रसिद्धिः। जगात इति ख्यातो वा। तत्पर्य्यायः। तीर्थः २। अव-तारः ३। इति हेमचन्द्रः। ४। १५३॥

घट्टगा, स्त्री, (घट्टेति नाम्ना गीयते उदाह्रियते इति। घट्ट+गै+कः टाप् च।) नदीभेदः। यथा,—

"मलापहा भीमरथी च घट्टगा
यथा च कृष्णा जलसाम्यतागुणैः।
मलापहा घट्टपयस्तथापि
पथ्यं लघु स्वादुतरं सुकान्तिदम्॥"
इति राजनिर्घण्टः॥

घट्टजीवी, [न्] पुं, (घट्टेन घट्टे देयतरपण्येन शुल्कादिनेत्यर्थः जीवतीति। जीव+णिनिः।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। पाटुनि इति भाषा। स तु वैश्यायां रजकाज्जातः। इति विवादार्णव-सेतुः॥

घट्टना, स्त्री, (घट्ट+"ण्यासश्रन्थोयुच्।" ३। ३। १०७। इत्यस्य सूत्रस्य "घट्टिवन्दिविदिभ्यश्चेति वाच्यम्।" इति वार्त्तिकोक्त्या युच् टाप् च।) चलना। (आङ् पूर्ब्बकघट्टनाशब्दस्य प्रयोगो यथा, माघे। १। १०।

"रणद्भिराघट्टनया नभस्वतः
पृथग्विभिन्नश्रुतिमण्डलैः स्वरैः॥")
वृत्तिः। इति हेमचन्द्रः॥

घण, द ण उ दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तना०-उभं-अकं-सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) द ण, घणोति घणुते। उ, घणित्वा घत्वा। इति दुर्गादासः॥

घण्टः, पुं, (घण्+क्तः।) स्वनामख्यातव्यञ्जनविशेषः। मत्स्यघण्टगुणाः। बलकारित्वम्। वातनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

घण्टकः, पुं, (घण्ट+संज्ञायां कन्।) क्षुपविशेषः। घेँटकोल इति भाषा। अस्य मूलगुणाः। कफनाशित्वम्। कटुपाकित्वम्। पित्तकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ घण्टकर्णोऽपि पाठः॥

घण्टा, स्त्री, (घण्टयति दीप्यते पूजादिकाले वाद्येन शोभते, घण्टयति शब्दायते वा। घटि दीप्तौ+अच् ततष्टाप्।) कांस्यनिर्म्मितवाद्यविशेषः। यथा, स्मृतिः।

"सर्व्ववाद्यमयी घण्टा वाद्याभावे नियोजयेत्॥"

"शङ्खो यस्य गृहे नास्ति घण्टा वा गरुडान्विता।
पुरतो वासुदेवस्य न स भागवतः कलौ॥"

इति पद्मपुराणे पातालखण्डम्॥

अथ घण्टामाहात्म्यसूक्तञ्च स्कान्दे श्रीब्रह्मनारदसंवादे यथा,—

"स्नानार्च्चनक्रियाकाले घण्टानादं करोति यः।
पुरतो वासुदेवस्य तस्य पुण्यफलं शृणु॥
वर्षकोटिसहस्राणि वर्षकोटिशतानि च।
वसते देवलोके तु अप्सरोगणसेवितः॥
सर्व्ववाद्यमयी घण्टा केशवस्य सदा प्रिया।
वादनाल्लभते पुण्यं यज्ञकोटिसमुद्भवम्॥
वादित्रनिनदैस्तूर्य्यगीतमङ्गलनिःस्वनैः।
यः स्नापयति गोविन्दं जीवन्मुक्तो भवेद्धि सः॥
वादित्राणामभावे तु पूजाकाले हि सर्व्वदा।
घण्टाशब्दो नरैः कार्य्यः सर्व्ववाद्यमयी यतः॥
सर्व्ववाद्यमयी घण्टा देवदेवस्य वल्लभा।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन घण्टानादन्तु कारयेत्॥
मन्वन्तरसहस्राणि मन्वन्तरशतानि च।
घण्टानादेन देवेशः प्रीतो भवति केशवः॥"*॥

तथा, विष्णुधर्म्मोत्तरे श्रीभगवत्प्रह्लादसंवादे।

"शृणु दैत्येन्द्र! वक्ष्यामि घण्टामाहात्म्यमुत्तमम्।
प्रह्लाद! त्वत्समो नास्ति मद्भक्तो भुवनत्रये॥
मम नामाङ्किता घण्टा पुरतो मम तिष्ठति।
अर्च्चिता वैष्णवगृहे तत्र मां विद्धि दैत्यज!॥
वैनतेयाङ्कितां घण्टां सुदर्शनयुतां यदि।
ममाग्रे स्थापयेद्यस्तु देहे तस्य वसाम्यहम्॥
यस्तु वादयते घण्टां वैनतेयेन चिह्निताम्।
धूपे नीराजने स्नाने पूजाकाले विलेपने॥
ममाग्रे प्रत्यहं वत्स! प्रत्येकं लभते फलम्।
मखायुतं गोयुतञ्च चान्द्रायणशतोद्भवम्॥
विधिवाह्यकृता पूजा सफला जायते नृणाम्।
घण्टानादेन तुष्टोऽहं प्रयच्छामि स्वकं पदम्॥
नागारिचिह्निता घण्टा रथाङ्गेन समन्विता।
वादनात् कुरुते नाशं जन्ममृत्युभयस्य च॥
गरुडेनाङ्कितां घण्टां दृष्ट्वाहं प्रत्यहं सदा।
प्रीतिं करोमि दैत्येन्द्र! लक्ष्मीं प्राप्य यथाधनः॥
दृष्ट्वा गतं यथा देवाः प्रीतिं कुर्व्वन्त्यहर्निशम्।
सुपर्णे च तथा प्रीतिं घण्टाशिखरमाश्रिते॥
स्वकरेण प्रकुर्व्वन्ति घण्टानादं सुभक्तितः।
मदीयार्च्चनकाले तु फलं कोट्यंशमन्दं कलौ॥"

अन्यच्च च।

"घण्टादण्डस्य शिखरे सचक्रं स्थापयेत्तु यः।
गरुडं वै प्रियं विष्णोः स्थापितं भुवनत्रयम्॥
सचक्रघण्टानादन्तु मृत्युकाले शृणोति यः।
पापकोटियुतस्यापि नश्यन्ति यमकिङ्कराः॥
सर्व्वे दोषाः प्रलीयन्ते घण्टानादे कृते हरौ।
देवतानां मुनीन्द्राणां पितॄणामुत्सवो भवेत्॥
अभावे वैनतेयस्य चक्रस्यापि न संशयः।
घण्टानादेन भक्तानां प्रसादं कुरुते हरिः॥
गृहे यस्य भवेन्नित्यं घण्टा नागारिसंयुता।
न सर्पाणां तत्र भयं नाग्निविद्युत्समुद्भवम्॥
यस्य घण्टा गृहे नास्ति शङ्खश्च पुरतो हरेः।
कथं भागवतं नाम गीयते तस्य देहिनः॥"

"अतो भगवतः प्रीत्यै घण्टा श्रीगरुडान्विता।
संग्राह्या वैष्णवैर्यत्नाच्चक्रेणोपरि मण्डिता॥
गीतं नृत्यं पुराणादिपठनञ्च प्रशस्यते॥"

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ६ विलासः॥

(घण्टयति दीप्यते कुसुमादिभिरिति। घटि+अच्। स्त्रियां टाप्।) घण्टापाटलिवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ अतिबला। नागबला। इति राजनिर्घण्टः॥(अतिबलानागबलाघण्टापाटलिशब्देष्वासां विवृति र्यथायथं ज्ञातव्या॥)

घण्टाकः, पुं, (घण्टयति दीप्यते स्वकुसुमैरिति। घटि+अच् टाप्। घण्टा तया घण्टेति आख्ययेत्यर्थः कायतीति। घण्टा+कै+कः।) घण्टापाटलिवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

घण्टाकर्णः, पुं, (घण्टावत् कर्णो यस्य।) शिवगणविशेषः। घेँटु इति ख्यातः। यथा,—

"घण्टाकर्णो गणः श्रीमान् शिवस्यातीववल्लभः॥"

इति शिवपुराणम्॥

तस्य पूजाविधिर्यथा,—

"चैत्रे मासि च संपूज्यो घण्टाकर्णो घटात्मकः।
आरोग्यायु स्त्वष्टिमूलं संक्रान्त्यां तत्र कारयेत्॥"

पूजामन्त्रो यथा,—

"घण्टाकर्ण! महावीर! सर्व्वव्याधिविनाशन!।
विस्फोटकभये प्राप्ते रक्ष रक्ष महाबल!॥"

इति तिथ्यादितत्त्वे रविसंक्रान्तिप्रकरणम्॥ (काशीस्थरुद्रविशेषः। यथा, काशीखण्डे। ३३। १०५।

"दर्श्यं हि चित्रघण्टेशो घण्टाकर्णस्वयं हृदः॥")

घण्टापथः, पुं, (घण्टानां उपलक्षणात् घण्टादिवादित्राणां पन्थाः। "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे।" ५। ४। ७४। इति अः।) घण्टोपलक्षितानां हस्त्यादीनां पन्थाः। इति भरतः॥ ग्रामादौ प्रधानमार्गः। यथा,—

"दशधन्वन्तरो राजमार्गो घण्टापथः स्मृतः॥"

इति चाणक्यम्।

तत्पर्य्यायः। संसरणम् २। तत् संसरणं यदि पुरसम्बन्धि स्यात्तदा उपनिष्क्रामिति ख्यातम्। इत्यमरः। २। १। १८॥

घण्टापाटलिः, पुं, (घण्टा चासौ पाटलिश्चेति कर्म्मधारयः।) वृक्षविशेषः। घण्टापारुल इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। गोलीढः २ झाटलः ३ मोचः ४ मुष्ककः ५। इत्यमरः। २। ४। ५१॥ गोलिहः ६ घण्टा ७ पाटलिः ८ इति तट्टीका॥ क्षारद्रुः ९ कालमुष्ककः १० इति रत्नमाला॥ पाटली ११ घण्टाकः १२ झाटः १३। इति शब्दरत्नावली॥ तीक्ष्णः १४ घण्टकः १५ इति रत्नकोषः॥ मोक्षकः १६ काष्ठपाटली १७ कालस्थाली १८ काचस्थली १८। इति भावप्रकाशः॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ मुष्कशब्दे द्रष्टव्यौ॥

घण्टाबीजं, क्ली, (घण्टेव बीजमस्य।) जयपालः। इति राजनिर्घण्टः॥

घण्टारवा, स्त्री, (घण्टारववत् रवः पक्वफलेषु यस्याः। यद्वा, पक्वेषु फलेषु घण्टेव रौति। रु ल ध्वनौ+अच्।) वृक्षविशेषः। शणपुष्पिका। इति वनशण इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। शणपुष्पिका २। इत्यमरः। २। ४। १०७॥ शणपुष्पी ३। इति भरतः॥

घण्टाली, स्त्री, (घण्टां अलति पर्य्याप्नोति शब्देनेत्यर्थः। अल पर्य्याप्तौ+"कर्म्मण्यण्। ३। २। १। इत्यण् स्त्रियां ङीप् च। यद्वा, घण्टा आली सहचरी यस्याः शब्दसाम्यात् तथात्वम्।) कोषातकी। इति राजनिर्घण्टः॥ झिङा इति भाषा॥ (घण्टा आली श्रेणी।) घण्टाश्रेणी च॥

घण्टाशब्दं, क्ली, (घण्टायाः शब्द इव शब्दो यस्य।) कांस्यम्। इति हेमचन्द्रः। ४। ११

घण्टिका, स्त्री, (घण्टा+अल्पार्थे कन् तत अत इत्वम्। घण्टिका क्षुद्रघण्टा तद्वत् आकारस्यस्याः। अर्श आदित्वादच्।) लम्बिता तालूर्द्ध्वसूक्ष्मजिह्वा। इति राजनिर्घण्टो चन्द्रश्च॥ (गलरोगविशेषः। अस्य सलक्षणचिकित्सितं यथा,—

"तिलपिच्छलगौल्यादिसेवनातिद्रवादपि।
नवोदकेन कफजो जायते घण्टिकागदः॥
जिह्वामूले कण्ठसन्धौ श्लेष्मरक्तसमुद्भवा।
तेनास्यशोषो जडता ज्वरो मन्दश्च जायते।
शिरोव्यथा वक्तिस्तन्द्रा तथास्यजडता भवेत्।
तर्ज्जन्या कण्ठमध्ये तु संपीड्य रक्तघण्टिका।
परिस्रुतं तथा रक्तं तदा विस्रावणं हितम्।
वचाञ्च मरिचं लाक्षाचूर्णं तत्र निधापयेत्।
मर्द्दनं स्यात् कण्ठदेशे तेन ग्रन्थिर्विलीयते।
धान्यनागरजीरकलवणान्योपशुण्ठिका॥
क्वाथः खेदो घण्टिकाया मुखे गण्डूषधारणम्।
गले च घण्टिकामार्गे रक्तश्लेष्मविकारकाः॥"

इति घण्टिकारोगः।

इति हारीते चिकित्सितस्थाने पञ्चचत्वारिंशत्तमेऽध्याये॥)

…बीजं, क्ली, (घण्टेनेव बीजं यस्य ।)
…यपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
…:, पुं, (घण्टयति दीप्यते इति । घटि दीप्तौ
"तन्वादेरः ।" इति उणादिकोषटीकाधृत-
…त्रेण उः ।) गजघण्टा । प्रतापः । इत्युणादि-
…षः ॥
…कर्णः, पुं, (घण्टानां घण्टाकर्णादिगणविशेषाणां
…श्वरः प्रभुः ।) देवताविशेषः । स तु मङ्गल-
…रः । अन्नदाता च । घेंटु इति भाषा ॥ यथा,
मङ्गलस्य प्रिया मेधा तस्यां घण्टेश्वरो महान् ।
…दाता च तेजस्वी विश्वातुल्यो बभूव ह ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥
…, पुं, (घणिति शब्दं कुर्व्वन् डयते उड्डीयते
…ति । डी नभोगतौ + बाहुलकात् डः ।) भ्रमरः ।
…ति संप्रसारे उणादिवृत्तिः ॥
…, क्ली, (हन्यते ताड्यते यत् इति । हन् +
मूर्त्तौ घनः ।" ३ । ३ । ७७ । इति अप् घना-
…शश्च ।) कांस्यतालादिकं वाद्यम् । इत्य-
…रः । १ । ७ । ४ ॥ कांस्यतालः करताल इति
…तः आदिना काहलादयः । इति सार-
…न्दरी ॥ मध्यमनृत्यम् । इति मेदिनी । ने । ३ ॥
…हः । इति हेमचन्द्रः ॥ लवम् । इति राज-
…र्घण्टः ॥
…, पुं, (घनति दीप्यते इति । घन दीप्तौ + अच् ।)
…घः । (यथा, महाभारते । १ । १३७ । २४ ।
…नः स्नेहाद्गुरिषयं दृष्ट्वा रङ्गावलोकिनम् ।
…स्करोऽप्यनयन्नाशं समीपोपगतान् घनान् ॥")
…स्ता । ओघः । दार्ढ्यं । विस्तारः । (हन्यते
…धातेऽनेन । हन् + "मूर्त्तौ घनः ।" ३ । ३ ।
…७ । इति अप् घनादेशश्च ।) लौहमुद्गरः ।
…ति मेदिनी । ने । ३ ॥ (यथा, भारविः ।१८।१।

"धनुरपास्य सबाणधिशङ्करः
प्रतिजघान घनैरिव मुष्टिभिः ॥")

…रीरम् । कफः । अभ्रकम् । इति राज-
…र्घण्टः ॥ सजातीयाङ्कत्रयस्य पूरणम् । यथा,

"समत्रिघातश्च घनः प्रदिष्टः
स्थाप्यो घनोऽन्त्यस्य ततोऽन्त्यवर्गः ।
आदित्रिनिघ्नस्तत आदिवर्ग-
स्त्यान्त्याहतोऽथादिघनश्च सर्व्वे ॥"

इति लीलावती ॥

वेदपाठविशेषः । यथा,—
जटासुक्तौ विपर्य्यस्य घनमाहुर्मनीषिणः ॥")
…, त्रि, (हन्यते इति । हन् + अप् घना-
…शश्च ।) निविडः । तत्पर्य्यायः । निरन्तरः २
…न्द्रः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥ (यथा,
…घुः । ८ । ६१ ।

"स तथेति विनेतुरुदारमतेः
प्रतिगृह्य वचो विससर्ज्ज मुनिम् ।
तदलब्धपदं हृदि शोकघने
प्रतियातमिवान्तिकमस्य गुरोः ॥")

…ढः । इति मेदिनी । ने । ४ ॥ (यथा, रघुः ।
…। ११८ ।

"यश्चकार विवरं शिलाघने
ताड़कोरसि स रामसायकः ॥")

पूर्णः । (यथा, महाभारते । १ । १३६ । २८ ।
"किंस्विदापूर्य्यते व्योम जलधारावनैर्घनैः ॥")
सम्पुटः । इति शब्दरत्नावली ॥ (निरवकाशः ।
यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २३६ ।
"किं गाण्डीवस्फुरदुरुघनास्फालनक्रूरपाणि-
र्नासौलीलानटनविलसन् मेखली सव्यसाची ॥")

घनकफः, पुं, (घनस्य मेघस्य कफ इव ।) करका ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनकालः, पुं, (घनस्य मेघस्य घनप्रधानो वा
कालः ।) वर्षा ऋतुः । इति शब्दरत्नावली ॥

घनगोलकः, पुं, (घनस्य नानावर्णमेघस्य गोलः ।
स इव कायति प्रकाशते इति । घन + कै +
"आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।
शुक्लरक्तमेघसादृश्यादस्य तथात्वम् ।) संश्लिष्ट-
रजतसुवर्णम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११३ ॥
मिशान सोणा रूपा इति भाषा ॥

घनजम्बालः, पुं, (घनः सान्द्रो जम्बालः इति
कर्म्मधारयः ।) चुलुकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनज्वाला, स्त्री, (घनस्य मेघस्य ज्वाला दीप्तिः
प्रस्फुरणमित्यर्थः ।) मेघदीप्तिः । वज्राग्निः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

घनतालः, पुं, (घनतायां निविड़तायां अलति
पर्य्याप्नोतीति । अल पर्य्याप्तौ + अच् ।) सारङ्ग-
पक्षी । इति जटाधरः ॥

घनतोलः, पुं, (घनं मेघं अभिलक्षीकृत्य स्वसुखं
तोलयति ऊर्द्ध्वमुखीभवतीत्यर्थः । तुल उन्माने +
अच् ।) चातकपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनद्रुमः, पुं, (घनः कण्टकाकीर्णत्वान्निविड़ो द्रुमो
वृक्षः ।) विकण्टकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घननाभिः, पुं, (घनस्य मेघस्य नाभिर्गर्भाशयस्थान-
मिव । मेघस्य धूमयोनित्वादेव तथात्वम् ।)
धूमः । इति शब्दरत्नावली ॥

घनपत्रः, पुं, (घनानि निविड़ानि पत्राणि यस्य ।)
पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

घनपाषण्डः, पुं, (घनेन मेघेन मेघध्वनिनेत्यर्थः ।
पाषण्ड इव । मेघध्वनिश्रवणेन उन्मत्ततयास्य
तथात्वम् ।) मयूरः । इति शब्दमाला ॥

घनफलः, पुं, (घनानि बहुतपन्नत्वात् निविड़ानि
फलानि यस्य ।) विकण्टकवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

घनमूलं, क्ली, (घनस्य सजातीयाङ्कत्रयपूरणस्य
मूलम् आद्यम् ।) पूरितसजातीयाङ्कत्रयस्या-
द्याङ्कः । यथा । नवघनस्य मूलं त्रयं इत्यादि ॥
करणसूत्रं यथा,—

"आद्यं घनस्थानमथाघने द्वे
पुनस्तथान्त्याद् घनतो विशोध्य ।
घनं पृथक्स्थं पदमस्य कृत्वा
त्रिघ्ना तदाद्यं विभजेत् फलन्तु ॥
पंक्त्यां न्यसेत्तत्कृतिमन्त्यनिघ्नीं
त्रिघ्नीं त्यजेत्तत्प्रथमात् फलस्य ।
घनं तदाद्यात् घनमूलमेवं
पंक्त्या भवेदेवमतः पुनश्च ॥"

इति लीलावती ॥

घनमूलः, पुं, (घनं दृढ़ं मूलमस्य ।) मोरटः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

घनरसः, पुं, (घनः सान्द्रो रसः ।) सान्द्रनिर्य्यासः ।
(घनो रसो यस्य ।) मोरटः । (घनस्य मेघस्य
रसः ।) जलम् । कर्पूरम् । पीलुपर्णी । सम्यक्-
सिद्धरसः । इति मेदिनी । से । ५१ ॥ जले क्लीव-
लिङ्गोऽपि । यथा, रत्नकोषे ।
"घनरसमयं क्षीरं प्रसमन्तं जीवनं भुवनम् ॥"

घनवल्लिका, स्त्री, (घनस्य मेघस्य वल्लिका लता
इव ।) विद्युत् । इति हारावली । ५८ ॥

घनवल्ली, स्त्री, (घना घनरसा वल्ली लता ।)
अम्लतसवा लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (घनस्य
मेघस्य वल्लीव इति विग्रहे विद्युत् ॥)

घनवातः, पुं, (घनो निविड़ो वातो वायुर्यत्र ।)
नरकभेदः । इति हेमचन्द्रः । ५ । २ ॥

घनवासः, पुं, (घनस्तीव्रः वासो गन्धो यस्य ।)
कुष्माण्डः । इति हारावली । ८७ ॥

घनवाहनः, पुं, (घन इव शुभ्रं वाहनं यस्य । शुभ्र-
वृषवाहनत्वादेवास्य तथात्वम् ।) शिवः । इति
हेमचन्द्रः ।२।१११ ॥ (घनो मेघः वाहनं यस्य ।)
इन्द्रः । मेघवाहन इत्यमरदर्शनात् ॥

घनश्यामः, त्रि, (घनो मेघस्तद्वत् श्यामः श्याम-
वर्णः ।) निविड़कृष्णवर्णः । मेघतुल्यश्यामवर्णः ।
योगरूढ़िरयं शब्दः श्रीरामकृष्णयोर्बोधकः ।
इति केचित् तत्र पुं । यथा, महानाटके ।
"अयं राम ! घनश्याम ! पश्यामि सुखपङ्कजम् ।
यदि जीवामि शोकेन पुनर्द्रक्ष्यामि ते सुखम् ॥"
"समानकर्णविन्यस्तस्फुरन्मकरकुण्डलम् ।
हेमाम्बरं घनश्यामं श्रीवत्सश्रीनिकेतनम् ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥

घनसारः, पुं, (घनः शुक्लमेघस्तद्वत् शुभ्रः सारो
यस्य ।) कर्पूरम् । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे
४७ अध्याये ।
"पीनस्तनोरुजघना घनसारदिग्धा-
स्ता एवमाद्रवमनाः मह संविशन्तु ॥"
यथाच महागणपतिस्तोत्रे । ६ ।
"दिक्कान्ताघनसारचन्दनरसासाराः श्रयन्तां
मनः ॥"
घनो निविड़ः सारो यस्य ।) दक्षिणावर्त्त-
पारदः । इति मेदिनी रे । २६० ॥ वृक्षभेदः ।
(घनस्य मेघस्य सारः ।) जलम् । इति धरणी ॥

घनस्कन्धः, पुं, (घनो दृढ़ः स्कन्धो यस्य ।) कोशाम्र-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घनस्वनः, पुं, (घनो मेघः तद्वत् सुष्ठु अनिति
प्राणितीति । अन प्राणने + अच् ।) तण्डु-
लीयशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (घनस्य
मेघस्य स्वनः ।) मेघशब्दश्च ॥

घना, स्त्री, (घन + टाप् ।) माषपर्णी । रुद्र-
जटा । इति राजनिर्घण्टः ॥

घनाकरः, पुं, (घनानां मेघानामाकरः।) वर्षाकालः। इति शब्दरत्नावली ॥

घनाघनः, पुं, (हन्तीति। हन वधे+पचाद्यच्। ततः "हन्तेर्घत्वञ्च।" ३। १। १३४। इत्यस्य वार्त्ति इति द्वित्वं आक चाभ्यासस्य।) इन्द्रः। घातुकमत्तहस्ती। वर्षुकमेघः। इत्यमरः।३।३। १०६॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४। ३६५। "अम्भोजानि घनाघनत्वविहितोऽप्युन्नाघयत्यंशुमान् दूरस्थोऽपि पयोधरोऽतिशिशिरस्पर्शं करोत्यातपम्॥")

अन्योन्यघट्टनं इति धरणी॥

घनाघनः, त्रि, निरन्तरः। (हन्तीति। हन्+ अच्। "हन्तेर्घत्वञ्च।" इति द्वित्वं आक् चाभ्यासस्य।) घातुकः। इति हेमचन्द्रः॥(यथा, ऋग्वेदे। १०। १०३। १।

"आशुः शिशानो वृषभो न भीमो घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम्॥")

घनाघना, स्त्री, (घनाघन+टाप्।) काकमाची। इति शब्दचन्द्रिका॥

घनात्ययः, पुं, (घनानां मेघानामत्ययो नाशो यस्मिन्।) शरत्कालः। इति हेमचन्द्रः।२।७२॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये। "पैत्तिकानां व्याधीनामुपशमो हेमन्ते श्लैष्मिकाणां निदाघे वातिकानां घनात्यये स्वभावत एव॥"

"हैमन्तिकं दोषचयं वसन्ते प्रवाहयन् ग्रैष्मिकमभ्रकाले।
घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक् प्राप्नोति रोगानृतुजान्न जातु॥"

इति चरके शरीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये॥)

घनामयः, पुं, (घनो दृढ़ः आमयो यस्मात्।) खर्जूरवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

घनामलः, पुं, (घनो निविड़ः अमलश्च।) वास्तूकशाकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

घनाश्रयः, पुं, (घनानां मेघानामाश्रयः।) आकाशम्। इति हेमचन्द्रः। २। ७७॥

घनोदधिः, पुं, (घनानां लौहमुद्गराणामुदधिः समुद्र इव। लौहमुद्गरप्रचुरतया एवास्य तथात्वम्।) नरकभेदः। इति हेमचन्द्रः। ५। २॥

घनोपलः, पुं, (घनस्य मेघस्य उपलः।) करका॥ इति हेमचन्द्रः। २। ८०॥ (करकाशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

घम्ब, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) ओष्ठ्यवर्गशेषोपधः। घम्बति। इति दुर्गादासः॥

घरट्टः, पुं, (घरं घर्घर इति शब्देन अटति भ्राम्यतीति। अट+निपातनात् द्वित्वे साधुः।) पेषणी। इति पुराणम्। जाँता इति भाषा॥ (यथा, श्रीकण्ठचरिते। ६। ६३।

एष भ्रमन्मृदुजवघटपदचक्रचिह्नं
यत्प्रोक्षसत्कुसुममाविरभूल्लतानाम्।
मानस्य पश्यलटप्रां सहसैव पेष्टुं
तन्नु स्मरमाकथघरट्टविलासमासीत्॥")

घर्घटः, पुं, (घर्घं इत्यस्फुटशब्दं अटति गच्छतीति। अट+अच्। शकन्ध्वादित्वात् साधुः।) मत्स्यविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ टाङ्गरा इति भाषा॥

घर्घरः, पुं, (घर्घेति अव्यक्तं ध्वनिविशेषं रातीति। रा+"आतोऽनुपसर्गे कः।"३। २। ३। इति कः।) पर्व्वतद्वारम्। द्वारम्। उलूकः। नदविशेषः। खरभेदे त्रि। इति मेदिनी। रे।१५१॥ ध्वनिः।(यथा, राजतरङ्गिण्याम्। २। १०३।

"चकोर्डमरुनिर्घोषघर्घरं श्रुतवान् ध्वनिम्॥")

हास्यम्। इति हेमचन्द्रः। २। २१०॥ तुषानलः। इति भूरिप्रयोगः॥

घर्घरकः, पुं, (घर्घर एव। स्वार्थे कन्।) घर्घरनदः। यथा, राजनिर्घण्टे।

"शोणे घर्घरके जलन्तु रुचिदं सन्तापशोषापहं पथ्यं वह्निकरं तथाच बलदं क्षीणाङ्गपुष्टिप्रदम्॥"

घर्घरा, स्त्री, (घर्घ इत्यव्यक्तशब्दं रातीति। रा+कः स्त्रियां टाप्।) क्षुद्रघण्टिका। वीणाभेदः। इति मेदिनी। रे। १५१॥ (गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। २९। ५७।

"घुष्टया शिञ्जरत्नुर्घघरा घर्घरस्वना॥")

घर्घरिका, स्त्री, (घर्घरेव। स्वार्थे कन्। अत इत्वञ्च।) क्षुद्रघण्टिका। भृष्टधान्यम्। नदीविशेषः। वादित्रदण्डः। इति हेमचन्द्रः॥ वाद्यप्रभेदः। इति विश्वः॥

घर्घुरी, स्त्री, (घुर ध्वनौ+क्विप्। घुर्घुरा ध्वनिविशेषेण गायतीति। गै+डः। निपातनात् गस्य घत्वम्।) यमकीटः। इति रत्नमाला॥ घुरघुरिया इति भाषा॥

घर्ब्ब, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) रेफोपधः। घर्ब्बति। इति दुर्गादासः॥

घर्म्मः, पुं, (घरति क्षरति अङ्गादिति। घृ क्षरणे+"घर्म्मः।" उणां। १। १४८। इति मनूप्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) अमवारि। अङ्गजलम्। घाम इति भाषा॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। २१२।

"दयितस्पर्शोन्मीलितघर्म्मजलस्खलितचरणनखलाक्षे॥")

तत्पर्य्यायः। निदाघः २ स्वेदः ३। इत्यमरः। १।७।३३॥ स्विन्नः४। इति जटाधरः॥ स्वेदम् ५। इति शब्दरत्नावली॥ अस्य निदानं स्वेदशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (घरति क्षरति स्वेदः शरीरादनेनेति। घृ+करणे मन्।) आतपः। ग्रीष्मः। उष्मा। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ६४ अध्याये।

"सरांसि सरितो वापि वनानि रुचिराणि च। चन्दनानि परार्घ्याणि स्रजः सकमलोत्पलाः॥ तालवृन्तानिलाहाराः शयाशीतगृहाणि च। घर्म्मकाले निषेवेत वासांसि सुलघूनि च॥"

घर्म्मदोषः, पुं, (घर्म्मस्य स्वेदस्य दोषः विकृतिः।) स्वेदस्य विकारः। तस्यौषधं यथा,—

"मन्दोष्णलोध्रनीवारचूर्णेन कनकस्य च तेनोद्वर्त्तितदेहस्य हरेद्‌घ्नीघ्नप्रसारिकाम्। लगदोषश्च देवेन्द्र! घर्म्मदोषश्च नश्यति।" इति गारुड़े १६४ अध्यायः॥

घर्म्मविचर्च्चिका, स्त्री, (घर्म्मजनिता स्वेदोत्था विचर्च्चिका। घर्म्मो ग्रीष्मकालस्तज्जनिता विचर्च्चिका वा।) घर्म्मविचर्च्ची। घर्म्मचर्च्चिघामाचि इति भाषा॥ यथा, प्रयोगामृते।

"स्वेदवाहीनि दुष्यन्ति क्रोधशोकभयैस्तथा। ततः स्वेदः प्रवर्त्तेत दौर्गन्ध्यं घर्म्मचर्च्चिका। रात्रिकाळतिरश्चोत्था यतो घर्म्मविचर्च्चिका अस्याश्चिकित्सा स्वेदशब्दे द्रष्टव्या॥

घर्म्मान्तः, पुं, (घर्म्मस्य निदाघकालस्य अन्तः।) वर्षाकालः। इति राजनिर्घण्टः।(यथा, मेघदूते। १०६।

"घर्म्मान्ते मे विगणय कथं वासराणि व्रजेयुः। वर्षाकालविवरणेऽस्य विशेषो बोध्यः॥)

घर्म्मान्तकामुकी, स्त्री, (घर्म्मान्ते वर्षासु कामुकी कामार्त्ता। वर्षाकाले हि अस्याः मैथुनं भवतीति प्रसिद्धिः। यद्वा, घर्म्मान्तं वर्षाकं कामयते इति। कम्+उकञ् स्त्रियां ङीप्।) बलाका। इति राजनिर्घण्टः॥

घर्षणं, क्ली, (घृष्+भावे ल्युट्।) घर्षः। इति भाषा॥ यथाह, माधवकरः।

"घर्षणादभिघाताद्वा यदङ्गं विगतत्वचम्। उषासावान्वितं तद्धि छृष्टमित्यभिधीयते॥"

घर्षणालः, पुं, (घर्षणी घर्षणाय वा अलति पर्य्याप्नोति। अल्+अच्।) शिलापुत्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ लोड़ा इति भाषा॥

घर्षणी, स्त्री, (घृष्यते इति। घृष+कर्म्मणि ल्युट्। टित्वात् ङीप् च।) हरिद्रा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (विवृतिरस्या हरिद्राशब्दे ज्ञातव्या

घष, इ उ क्षरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) आद्यस्वरी। इ, घंषते। घंषते। अयं केश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

घस, इ उ क्षरणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) इ, घंसते। उ, घंसित्वा। अयं केश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

घस, ऌ औ भक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट्।) ऌ, अघसत्। औ, घस्ता इति दुर्गादासः॥

घसिः, पुं, (घस् भक्षणे+भावे इन्।) आहार इति हेमचन्द्रः॥ (तथाच, वैदिके।

"घसिना मे मासं पृकथा जर्हे मे नाभिः शीता

घस्मरः, त्रि, (घस+"सृघस्यदः क्मरच्।" २। १६०। इति क्मरच्।) अद्मरः। भक्षक इत्यमरः। ३। १। २०॥ (यथा, महाभारते ८। ४०। ३६।

"गौर्य्यो बृहत्यो निर्ह्रीकाः मद्रिकाः कम्बलावृता घस्मरा नष्टशौचाश्च प्राय इत्यनुशुश्रुम॥")

घस्रं, क्ली, (घस्+रक्।) कुङ्कुमम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

..., पुं, (घसति भक्षयति अन्धकारम् । घस् + क्त ।) दिनम् । हिंस्रे त्रि । इति मेदिनी ।रे।३०॥ यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । १८५ ।
...ात्रिघस्रौ सुप्तिबोधाद्युन्मीलननिमीलने ।
...ीभावमनोराज्ये इव स्फुटिलयाविमौ ॥")
...ी (हन् + डः । हस्य घत्वम् । टाप् च ।) ...घी । घातः । इति मेदिनी । घे । १ ॥
..., पुं, घटते सङ्गच्छते शिरोऽनेन देहे इत्यर्थः । ...ट् + करणे घञ् ।) घाटा । इति शब्दरत्नावली ॥ (घाटा अस्यास्तीति । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् । घाटाविशिष्टे, ... । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)
..., स्त्री, (घाटा विद्यतेऽस्मिन् इति घाटः ततः ... ।) ग्रीवापश्चाद्भागः । घाड़ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अवटुः २ कृकाटिका ३ । इत्यमरः ॥ शिरःपश्चात्सन्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ...टः ५ कृकाटी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ ...ाटिका ७ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
("दोषास्तु दुष्टास्त्रय एवमन्यां
संप्राप्य घाटां सुरुजां सुतीव्राम् ॥"
इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चविंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)
...का, स्त्री, (घाटा + स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) घाटा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, ...तन्त्रे गङ्गदत्तप्रकरणे । ४ । २५ । "अथ ...मासाद्यारघट्टघाटिकामार्गेण सर्पस्तेनात्मना ...नयं नीतः ॥")
...टकः, पुं, (घण्टया चरतीति । चरतीति ठक् ।) ... बहुभिर्मिलित्वा स्तुतिं पठति सः । यो ...नावसरे घण्टाघातेन शंसति स आवणाख्यः । ...त स्वामी । इति सारसुन्दरी ॥ (यदुक्तम् । ...प्रबोधसमये घण्टाशिल्पास्तु घाण्टिकाः ।") तत्पर्य्यायः । घाटिकः २ । इति भरतः ॥ ...ाक्रिकः ३ । इत्यमरः ।२ । ८ । ९७ ॥ अन्यच्च ।
...मिलिता बहवो ये तु भवेयुः स्तुतिकारकाः ।
...ाक्रिकास्ते निगदिताश्चाक्रिका अपि कुत्रचित् ॥
...ानावसरे वाचका ये घाण्टिका घण्टिकाश्च ते ।"
इति शब्दरत्नावली ॥
...स्तरङ्गः । इति हारावली । १०७ ॥
..., पुं,(हन् + करणभावादौ घञ् । "हनस्तोऽचिण्णलोः ।" ७ । ३ । ३२ । इति हन्तेस्त...ोऽन्त्यादेशः । "हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु ।" ७ । ३ । ५४ । इति कुत्वञ्च ।) काण्डः । प्रहारः । ...ति मेदिनी । ते । १७ ॥ (यथा, गोः रामा...णे । ६ । ८८ । २४ ।
"...ष्टिभिः पार्ष्णिघातैश्च बाहुघातैश्च शोभने ।
...ानुप्रहारैश्च नयनापीड़नैः ॥")
...ड्पूरणम् । यथा । "समत्रिघातश्च घनः ...ष्टः ।" इति लीलावती ॥ (वधः । यथा-...तन्त्रे । १ । ३१२ ।
"...ष्टे शत्रुमपि प्राप्तं विश्वस्तमकुतोभयम् ।
... हन्यात् तस्य पापं स्याच्छतब्राह्मणघात...नम् ॥"

लुण्ठनम् । यथा, मनुः । ६ । २७४ ।
"ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि मोषाभिदर्शने ॥"
"ग्रामघाते ग्रामलुण्ठने तस्करादिभिः ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥ दयाद्युत्खातः इत्यादिर्वा । यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । १६२ ।
"माषानष्टौ तु महिषी शस्यघातस्य कारिणी ॥"
भङ्गः । उच्छेदादिर्वा । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । सञ्जीवककथायाम् । "प्रोवाच भो शेषभागे अयुक्तं मया पापेन कृतं सञ्जीवकं घातयता यस्माद् विश्वासघातादन्यन्नास्ति पापतरम् ॥")
घातकः, त्रि, (हन्तीति । हन् + ण्वुल् । णितितान्तादेशे कुत्वम् ।) हननकर्त्ता । यथा,—
"गौरीमाधवयोर्भर्त्ता राधिका शिवसन्निधौ ।
इन्दुः कुमुदहन्ता च सूर्य्यः कमलघातकः ॥"
इति विदग्धमुखमण्डनम् ॥
(तथा च मनुः । ५ । ५१ ।
"संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादकश्चेति घातकाः ॥")
घातनं, क्ली, (हन् + णिच् + भावे ल्युट् ।) हननम् । वधः । यज्ञार्थपशुवधः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । २ । ४४ । ४० ।
"पशुवद्घातनं वा मे दहनं वा कटाग्निना ॥")
घातनः, त्रि, (हन्ति मारयतीति । हन् + कर्त्तरि ल्युः स्वार्थे णिच् ।) वधकर्त्ता । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (केचित्तु एतस्य प्रामादिकत्वमुक्तम् । "हन्तेर्घुत्वमादन्तयोर्घत्वतस्ते ।" ५।४२। इत्युणादिसूत्रेण हन्तेर्धनिक्रते आद्यन्तयोर्घत्वतत्वे घतनः । इत्युक्तत्वात् । अतः सुधीभिश्चिन्त्यम् ।)
घातिः, पुं, (हन् + इण् ।) पक्षिबन्धनम् । इत्युणादिकोषः ॥ प्रहरणम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥
घातिपक्षी, [न्] पुं, (घातिः घातकः पक्षीति कर्म्मधारयः ।) श्येनपक्षी । इति हारावली । ८६ ॥
घातुकः, त्रि, (हन्तीति । हन् + "लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशृभ्य उकञ् ।" ३ । २ । १५४। इति उकञ् ।) हिंस्रः । क्रूरः । इत्यमरः । ३। १ । ४७ ॥ (यथा, अथर्ववेदे । १२ । ४ । ७ ।
"ततः किशोरा म्रियन्ते वत्सांश्च घातुको वृकः ॥")
घात्यं, त्रि, (हन्यतेऽसौ हन्तुमर्हो य इत्यर्थः । हन् + ण्यत् ।) हननयोग्यम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २२८ । "ततो मम सुखघात्याः सञ्जाताः ॥") [हेमचन्द्रः ॥
घारः, पुं, (घृ सेचने + घञ् ।) सेचनम् । इति
घार्त्तिकः, पुं, (घृतेन निर्वृत्तः । इति ठञ् ।) घृतपूरः । इति हेमचन्द्रः ॥ (घृतसंयुक्ते त्रि । यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । ३५ ॥ "अन्यस्य घार्त्तिकभोजनं दत्तम् ॥")
घासः, पुं, (घस्यतेऽसौ पशुभिरित्यर्थः । घस् + कर्म्मणि घञ् ।) गवाद्यदनीयतृणविशेषः । तत्पर्य्यायः । यवसम् २ । इत्यमरः । २।५।१६७॥ यवसः ३ जवसः ४ । इति भरतः ॥ यवासम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।४।५३।

घासिः, पुं, (घसति भक्षयति हव्यमिति । घस + "अजिघसिभ्यामिण् ।" उणां ४ । १३० इति इण् ।) अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६२ । १४ ।
"यच्च पपौ यच्च घासिं जघास सर्व्वा ता ते अपि [देवेष्वस्तु ॥")
घिण, इ ङ ग्रहणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं सकं-सेट् ।) इ, घिण्यते । ङ, घिण्णते । जेघिण्यते । इति दुर्गादासः ॥
घु, ङ ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-अनिट् ।) ङ, घवते । इति दुर्गादासः ॥
घुः, पुं, (घुङ ध्वनौ + भावे बाहुलकात् डुः ।) ध्वनिः । इति जटाधरः ॥
घुट, ङ ल्ह परिवर्त्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) परिवर्त्तो गमवत् प्रत्यागमनं विनिमयो वा । ङ, घोटते नदी । ल्ह, अघुटत् । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, कविरहस्ये १४६।
"यस्य आघोटते दण्डो नाक्रतार्थः कृतश्च न ॥")
घुट, शि प्रतिघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) शि, घुटति अघुटीत् शत्रुं शूरः । जुघोट । इति दुर्गादासः ॥
घुटः, पुं, (घुट् प्रतिघाते + संज्ञायां अच् ।) चरणग्रन्थिः । इति हेमचन्द्रः ॥ [कोषः ॥
घुटिः, स्त्री, (घुट + इन् ।) गुल्फः । इति द्विरूप-
घुटिकः, पुं, (घुट् + ठन् ।) गुल्फः । इति हेमचन्द्रः ॥ [मरः । २ । ६ । ७२ ॥
घुटिका, स्त्री, (घुटिक + टाप् ।) गुल्फः । इत्य-
घुटी, स्त्री, (घुट् + इन् । "कृदिकारादक्तिनः ।" इति ङीष् ।) गुल्फः । इति द्विरूपकोषः ॥
घुड, शि आघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) शि, घुड़ति अघुड़ीत् । इति दुर्गादासः ॥
घुण, ङ भ्रमणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ङ, घोणते । इति दुर्गादासः ॥
घुण, इ ङ ग्रहणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) इ, घुण्यते । ङ, घुणते जोघुण्यते । इति दुर्गादासः ॥
घुण, श भ्रमणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-अकं-सेट् ।)श, घुणति घोणिता । इति दुर्गादासः॥
घुणः, पुं,(घुणति काष्ठं भक्षयन् काष्ठाभ्यन्तरे भ्राम्यतीति । घुण भ्रमणे + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) काष्ठक्रिमिः । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । ८ अध्याये । "घुणोपहतकाष्ठवेणुनलनालीशुष्कालाबुमुखेष्वेष्यस्य ॥") तत्पर्य्यायः । काष्ठवेधकः २ । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥ काष्ठलेखकः ३ । इति भूरिप्रयोगः ॥
घुणवल्लभा, स्त्री, (घुणः वल्लभो यस्याः । घुणस्य वल्लभा वा ।) अतिविषा । इति भावप्रकाशः ॥ (अवच्छारोऽस्या यत्र तद्यथा,—
"कुटजत्वक्फलं तार्क्ष्यं माक्षिकं घुणवल्लभाम् ।
पिबेत्तण्डुलतोयेन——————"
इति वाभटे चिकित्साख्यानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

घुण्टः, पुं, (घुष्यते परिहृयतेऽनेन । घुट+ घञर्थे कः निपातनात् मुम् च ।) गुल्फः । इति शब्दमाला ॥ [हेमचन्द्रः ॥

घुण्टकः, पुं, (घुण्ट+स्वार्थे कन् ।) गुल्फः । इति

घुण्टिकं, क्ली, (घुण्ट इव कायतीति । कै+ कः ।) वनस्थकरीषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ विलघुँटे इति भाषा ॥ [शादिकोषः ॥

घुण्डः, पुं, (घोणते भ्राम्यतीति ।) भ्रमरः । इत्यु-

घुर, श ध्वनौ । भीमार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-अकं-सेट् ।) भीमो भयानकरसस्तस्य अर्थो निमित्तं हेतुरिति यावत् भीमार्थः । श, घुरति व्याघ्रो मनुष्याणां भयहेतुर्भवतीत्यर्थः । घुर भीमार्थशब्दयोरिति प्राञ्चः । आर्त्त इति शब्दविशेषणमिति रमानाथः । घुरत्यार्त्तं च कुरुते इति । शब्दागुरुत्तौ भट्टमल्लः । घोरिता । इति दुर्गादासः ॥

घुर्घुरः, पुं, (घुरति मनुष्याणां भयहेतुर्भवतीति । घुर्+क्विप् । ततः घुरो भयानकात् जन्तोरपि घुरः भयानकः । एतद्दंशनेन प्रायशो मृत्युसम्भवादेव तथात्वम् ।) कीटविशेषः । घुरघुरिया इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । यमकीटः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ घर्घुर्घा ३ । इति रत्नमाला ॥ (शूकरशब्दः । इति चिन्तामणिः ॥)

घुर्घुरी, स्त्री, (घुर्घुरः शूकरशब्दवदव्यक्तशब्दः सोऽस्या अस्तीति । घुर्घुर+"अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) जलजन्तुविशेषः । तत्पर्य्यायः । म्लत्किरा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घुलघः, पुं, गवेधुका । इति रत्नमाला ॥ गड़गड़ इति भाषा ॥

घुलघुलारवः, पुं, (घुल् घुल् इत्यव्यक्तमारौतीति । आ+रु+अच् ।) पारावतभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घुष, इ ङ घूषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) घूषः कान्तिकृतिः । इ, घुंष्यते । ङ, घुंषते चन्दनं गात्रम् । इति दुर्गादासः ॥

घुष, इर् वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) इर्, अघुषत् अघोषीत् । इति दुर्गादासः ॥

घुष, कि इर् नुतौ । स्तुतौ इति यावत् । विशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं सकं-सेट् ।) विशब्द इह कथनं आविष्करणं नानाशब्दकरणं वा आङ्पूर्ब्बकः सततक्रन्दने । इति तट्टीका ॥ कि, घोषयति घोषति गूढ़मर्थमभियुक्तः । नानाशब्दे वाद्यं घोषयति द्वारि यस्य कश्चिदुपद्रुतः । इति हलायुधः । इर्, अघुषत् अघोषीत् । घुष किरनुवर्त्तते । कि, आघोषयति आघोषति शोकार्त्तः सततं क्रन्दतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

घुषितं, त्रि, (घुष्यते स्म इति । घुष विशब्दे+ क्तः । "घुषिरविशब्दने ।" ७ । २ । २३ । इति कथनात् अत्र इट् ।) शब्दितम् । इति सुपद्म व्याकरणम् ॥

घुष्टं, त्रि, (घुष्यते स्म इति । घुष+"क्षुब्धवारस्वान्तध्वान्तेति" मुग्धबोधसूत्रात् निपातनात् साधुः ।) शब्दितम् । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, हरिवंशे । २० । ८६ ।

"हंससारसघुष्टेषु कारण्डवरुतेषु च ॥"

शब्दितान्यदर्थे तु "घुषिरविशब्दने ।" ७ । २ । २३ । इति नेट् । "घुष्टा रज्जुः ।" इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

घुसृणं, क्ली, (घुष्यते स्तूयते इति भावः । घुष+ बाहुलकात् ऋणक् । पृषोदरादित्वात् साधुः । यद्वा घुंष्यते कान्तिविशिष्टं क्रियते शरीरमनेन । घुषि घूषि+ऋणक् ।) कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, काशीखण्डे । २६ । ५७ ।

"घुसृणापिञ्जरतनुर्घर्घरा घर्घरस्वना ॥"

यथा च भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ।

"चन्दनं घुसृणोपेतं मृगनाभिसमायुतम् ।
न चोष्णं न च वा शीतं वर्षाकाले तदिष्यते ॥"

इति घुसृणकुङ्कुमम् ॥)

घूकः, पुं, (घू इत्यव्यक्तशब्देन कायति शब्दायते इति । घू+कै+कः ।) उलूकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६ ॥

घूकारिः, पुं, (घूकस्य पेचकस्य अरिः शत्रुः ।) काकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८८ ॥

घूकावासः, पुं, (घूकानां पेचकानां आवासो वासस्थानम् ।) शाखोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घूर, य ङ ई हिंसावयोहान्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्मं-सकं-अकं च-सेट् ।) दीर्घी । य ङ, घूर्य्यते । ई, घूर्णः । वयोहानिर्गतवहुवयोभावः । इति दुर्गादासः ॥

घूर्ण, भ श भ्रमणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-उभं-अकं-सेट् ।) भ, घूर्णति घूर्णते । श, घूर्णती घूर्णन्ती । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, गोः रामायणे । ४ । १५ । २५ ।

"स तु वाली रणगतः सालताड़नविह्वलः ।
गुरुभारसमाक्रान्तश्चचाल च जुघूर्ण च ॥")

घूर्णः, पुं, (घूर्णति स्वोत्पत्तिभूमौ घूर्णाकारेण सम्भवतीति । घूर्ण+अच् । घूर्णाकारेण जायमानत्वात् तथात्वम् ।) ग्रीष्मसुन्दरकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गीमा इति भाषा ॥ (घूर्ण+ भावे अच् ।) भ्रमणञ्च ॥ (विघूर्णिते, त्रि । यथा, भागवते । ७ । २ । २ ।

"आह चेदं रुषा घूर्णः संदष्टदशनच्छदः ॥")

घूर्णनं, क्ली, (घूर्ण+भावे ल्युट् ।) भ्रमणम् । तत्पर्य्यायः । चक्रावर्त्तः २ भ्रमः ३ भ्रान्तिः ४ भ्रमिः ५ घूर्णिः ६ । इति हेमचन्द्रः । ६।१५५ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । ६ । ११ ।

"अन्तर्मोहनमौलिघूर्णनचलन्मन्दारविस्रंसनस्तब्धाकर्षणदृष्टिहर्षणमहामन्त्रः कुरङ्गीदृशाम् ॥")

घूर्णायमानः, त्रि, (घूर्ण इवाचरतीति । घूर्ण+ क्यङ् । ततो घूर्णायते इति । घूर्णाय+शान भ्राम्यमाणः । यथा, कलापधातुव्याख्यानारे ।

"इन्द्राद्यैरखिलार्थसाधनपरैः संस्तूयमानं मु पीतोऽमृतफलातुलालसतया घूर्णायमानेऽबा

घूर्णिः, स्त्री, (घूर्ण+"सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उ ४ । ११७ । इति भावे इन् ।) घूर्णनम् । । हेमचन्द्रः । ६ । १५५ ॥

घूर्णितः, त्रि, (घूर्णते स्म इति । घूर्ण+क्त भ्रमितः । तत्पर्य्यायः । प्रचलायितः २ । । मरः । ३ । १ । ३२ ॥ (यथा, कथास सागरे । २४ । १ ।

"मदघूर्णितवक्त्रोत्थैः सिन्दूरैश्छुरयन् महीम् हेरम्बः पातु वो विघ्नान् स्वतेजोभिरिवाग्नि

घूर्णमानः, त्रि, (घूर्णते इति । घूर्ण+णिच्+कर्म शानच् ।) भ्राम्यमाणः । यथा, महानाटके

"भो दृप्ताः पर्व्वतस्था बहुकुसुमयुता वायुन घूर्णमानाः ।

अणिजन्ते तु घूर्णमाना इत्येव स्यात् । य हरिवंशे ४८ । ३६ ।

"भ्रमन्तं घूर्णमानञ्च स्तुतिं देवाः प्रचक्रिरे ।

घृ, सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं-स अनिट् ।) घरति तरुं मेघः । इति दुर्गादा

घृ, क सेके । छादने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चु परं-सकं-अनिट् ।) क, घारयति । इति दु दासः ॥

घृ, र लि भासि । सेके । इति कविकल्पद्रुम (ह्वां-परं-अकं-अनिट् ।) र वैदिकः । जघर्त्ति घृतं दीप्यते क्षरति वेत्यर्थः । इति दु दासः ॥

घृण, इ ङ ग्रहणे । कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आ सकं-सेट् ।) इ, घृण्यते । ङ, घृणते घ घृण्यते । इति दुर्गादासः ॥

घृण, द ञ उ दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (त उभं अकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) घृणोति घर्णोति । घृणुते घर्णुते । उ, घर्णि घृत्वा । इति दुर्गादासः ॥

घृणा, स्त्री, (घ्रियते सिच्यते हृदयमनया । । सेके+बाहुलकात् नक् स्त्रियां टाप् । दयार हि हृदयं सिक्तमिवार्द्रं भवतीति तथात्वम् करुणा । (यथा, किरातार्ज्जुनीये । १५ ।

"मन्दमस्यन्निषुलतां घृणया मुनिरेष वः ।
प्रणुदत्यागतावज्ञं जघनेषु पशूनिव ॥")

घ्रियते आच्छाद्यते गुणादिकमनयेति जुगुप्सा । तत्पर्य्यायः । अर्त्तनम् २ ऋतीय ऋणीया ४ । इत्यमरः । ३ । २ । ३२ । री हृणिया ६ घ्रिणीया ७ हृणीया ८ । तट्टीका ॥ (यथा, रघुः । ११ । १७ ।

"तां विलोक्य वनितावधे घृणां
पत्रिणा सह मुमोच राघवः ॥")

घृणावासः, पुं, (घृणायाः आवासः ।) कुष्माण्ड इति त्रिकाण्डशेषः ॥ घृणायुक्ते त्रि ।

पुं, (अघर्त्ति दीप्यते इति । घृ+"हृषि-
र्मृपार्थ्यिमूर्च्छिभूर्ग्मि ।" उणां । ४ । ५२ । इति
प्रत्ययेन निपातनात् साधु: ।) किरण: ।
अमर: । १ । ३ । ३३ ॥ सूर्य्य: । (घरति सिञ्च-
ति । घृ सेके+नि: गुणाभावश्च ।) जलम् ।
ति मेदिनी ॥ (जघर्त्ति दीप्यते इति यत्तपस्ताग्
प्रिशालिनि, त्रि । यथा, भागवते । ७ । २ । ७ ।
तस्य त्यक्तस्वभावस्य घृणेर्मायावनौकस: ॥")
पुं क्ली, (जघर्त्ति घरतीति । घृ+"अञ्जि-
सिभ्य: क्त: ।" उणां । ३ । ८६ । इति क्त: ।)
नवनीतम् । घि इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय: ।
आज्यम् २ हवि: ३ सर्पि: ४ । इत्यमर: । २ । ६ । ५२ ॥
पवित्रम् ५ नवनीतकम् ६ अमृतम् ७ अभि-
घार: ८ होम्यम् ९ आयु: १० तैजसम् ११ ।
इति राजनिर्घण्ट: ॥ आजम् १२ । यथा,—
घृतोऽस्त्री चाजमाज्यञ्च सर्पि: स्यादमृतं
हवि: ।"
इति जटाधर: ॥

अस्य गुणा: । बुद्धाग्निशुक्रौजोमेद:स्मृतिकफ-
कारित्वम् । वातपित्तविषोन्मादरोगशोथालक्ष्मी-
ज्वरनाशित्वम् । मांसादष्टगुणगुरुत्वञ्च । इति
राजवल्लभ: ॥ रसायनत्वम् । स्वादुत्वम् । चक्षु-
र्हितत्वम् । शीतवीर्य्यत्वम् । पापनाशित्वम् ।
अल्पाभिष्यन्दित्वम् । कान्तितेजोलावण्यस्वरायु-
र्हितबलकारित्वम् । पवित्रत्वम् । गुरुत्वम् । उदा-
नशूलानाहव्रणक्षयवीसर्परक्तनाशित्वम् । स्निग्ध-
त्वम् । रूक्षत्वञ्च । इति भावप्रकाश: ॥ * ॥ अथ
गव्यघृतस्य गुणा: । विशेषेण चक्षुर्हितत्वम् ।
शीतत्वम् । वातपित्तकफालक्ष्मीपापरक्षोनाशि-
त्वम् । शुक्राग्निस्वादुपाकमेधालावण्यकान्त्योज-
स्तेजोवृद्धिवय:स्थितिबलायुर्हितकारित्वम् । गुरु-
त्वम् । पवित्रत्वम् । सुमङ्गल्यत्वम् । रसायनत्वम् ।
सुगन्धित्वम् । रोचनत्वम् । चारुत्वम् । सर्व्वा-
ज्येषु गुणाधिकत्वञ्च । इति भावप्रकाश: ॥
वृद्धिस्मृतिपुष्टिवपु:स्थैर्य्यकारित्वम् । श्रमोपशमन-
त्वम् । हृद्यतमत्वम् । बहुगुणत्वञ्च ॥ * ॥ माहिष-
घृतगुणा: । उत्तमत्वम् । धृतिसौख्यकान्तिबलवर्ण-
चक्षुर्हितकारित्वम् । वातश्लेष्मदुर्नामग्रहणी-
विकारनाशित्वम् । मन्दानलोद्दीपनत्वम् । नव-
नयन: परमहृद्यत्वम् । मनोहारित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्ट: ॥ स्वादुत्वम् । पित्तरक्तनाशित्वम् ।
शीतत्वम् । श्लेष्मशुक्रवृद्धिकारित्वम् । गुरुत्वम् ।
स्वादुपाकित्वञ्च ॥ * ॥ छागीघृतगुणा: ।
अग्निचक्षुर्हितबलकारित्वम् । कासश्वासक्षयेषु
हितत्वम् । कटुपाकित्वञ्च । इति भाव-
प्रकाश: ॥ कफनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्ट: ॥ * ॥ मेषीघृतगुणा: । पित्तमेदस्कारि-
त्वम् । योनिदोषे शोषे कफे अनिले च शस्त-
त्वम् । रूक्षत्वम् । दुर्नामोन्मादनाशित्वञ्च । इति
राजवल्लभ: ॥ पाके लघुत्वम् । पित्तकोपकारि-
त्वम् । शोफे कम्पे च हितत्वञ्च ॥ * ॥ मेढ़क-
घृतगुणा: । अतिगौरवात् सुकुमारदेहिवर्ज्य-
त्वम् । बुद्धिपाटवहरत्वम् । बलकारित्वम् । नृणां
वपुषो विस्रगन्धकारित्वञ्च ॥ * ॥ हस्तिनीघृत-
गुणा: । कफपित्तविषकृमिनाशित्वम् । कषाय-
त्वम् । लघुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । तिक्तत्वम् ।
वह्निकरत्वञ्च ॥ * ॥ अश्वाघृतगुणा: । कटु-
त्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । ईषदग्निदीप-
नत्वम् । बाल्यप्रदत्वम् । मूर्च्छाहारित्वम् । गुरु-
त्वञ्च ॥ * ॥ गर्द्दभीघृतगुणा: । अग्निबलकारि-
त्वम् । मूत्रदोषकफनाशित्वम् । पाके लघुत्वम् ।
कषायत्वम् । उष्णवीर्य्यत्वञ्च ॥ * ॥ उष्ट्री-
घृतगुणा: । मधुरत्वम् । विपाके कटुत्वम् ।
शीतलत्वम् । कुष्ठकृमिविषवातकफगुल्मोदर-
नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ शोथनाशि-
त्वम् । इति राजवल्लभ: ॥ * ॥ नारीघृतगुणा: ।
चक्षुर्हितरुचिकारित्वम् । पथ्यत्वम् । मन्दाग्नि-
दीपनत्वम् । पाके लघुत्वम् । सर्व्वामयविष-
नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ प्रमेहनाशि-
त्वम् । इति राजवल्लभ: ॥ * ॥ दुग्धभवघृत-
गुणा: । ग्राहित्वम् । शीतलत्वम् । नेत्र-
रोगकारित्वम् । पित्तदाहासमदमूर्च्छाभ्रमा-
निलनाशित्वञ्च ॥ * ॥ स्यस्तनदधिजघृतं तदेव
हैयङ्गवीनम् । तस्य गुणा: । चक्षुर्हितत्वम् ।
दीपनत्वम् । रुचिबलकारित्वम् । बृंहणत्वम् ।
वृष्यत्वम् । विशेषाज्ज्वरनाशित्वञ्च ॥ * ॥ वर्षा-
दूर्द्ध्वं पुराणस्य तस्य गुणा: । त्रिदोषमूर्च्छाकुष्ठ-
विषोन्मादापस्मारतिमिरनाशित्वम् । इति भाव-
प्रकाश: ॥ मदशिर:कर्णादिजरोगभ्रान्तिनाशि-
त्वम् । व्रणस्य शोधनत्वम् । रोपणत्वञ्च । आयु-
र्वृद्धिशरीरदृढ़तासौकुमार्य्यकान्तिस्मृतिबलकारि-
त्वम् । बाल्ये तरुणे वार्द्धके चातिबल्यत्वम् ।
पथ्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ प्रतिश्यायाम-
कासजीर्णज्वरसर्व्वरोगनाशित्वम् । श्रेष्ठत्वम् ।
धातुसाम्यकारित्वञ्च ॥ * ॥ तस्य लक्षणम् ।
"उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितम् घृतम् ।
लाक्षारसनिभं शीतं प्रपुराणमत: परम् ।
यथा यथा भवेज्जीर्णं गुणवत् स्यात्तथा तथा ॥"
कांस्यपात्रे दशदिनस्थितं घृतं त्याज्यम् । इति
राजवल्लभ: ॥ औषधघटितपक्वघृतस्य पूर्णवीर्य्यं
षण्मासपर्य्यन्तं तिष्ठति । इति वैद्यकपरिभाषा ॥
("शस्तं धीस्मृतिमेधाग्नि-बलायु:शुक्रचक्षुषाम् ।
बालवृद्धप्रजाकान्ति-सौकुमार्य्यस्वरार्थिनाम् ॥
क्षतक्षीणपरीसर्पशस्त्राग्निग्लपितात्मनाम् ।
वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ॥
स्नेहानामुत्तमं शीतं वयस: स्थापनं परम् ।
सहस्रवीर्य्यं विधिभिर्घृतं कर्म्मसहस्रकृत् ॥"
इति पूर्व्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥
"विपाके मधुरं वृष्यं वातपित्तकफापहम् ।
चक्षुष्यं बलकृन्मेध्यं गव्यं सर्पिर्गुणोत्तरम् ॥"
इति गव्यघृतम् ॥
"आजं सन्दीपनीयञ्च चक्षुष्यं बलवर्द्धनम् ।
कासे श्वासे क्षयेऽर्श:सु लघुपाकं कफापहम् ॥"
इत्याजघृतम् ॥
"वातपित्तसमं सर्व्वं सुशीतं माहिषं घृतम् ।
मधुरं गुरु विष्टम्भि भवत्यल्पगुणात्मकम् ॥"
इति माहिषघृतम् ॥
"औष्ट्रं कटु घृतं पाके शोषकृमिविषापहम् ।
दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम् ॥"
इत्युष्ट्रीघृतम् ॥
"पाके लघ्वाविकं सर्पि: सर्व्वरोगविषापहम् ।
वृद्धिं करोति चास्थ्नाञ्च वाश्मरीशर्करापहम् ॥"
इत्याविकं घृतम् ॥
"वृद्धिं करोति देहाग्नेर्लघु पाके विषापहम् ।
चक्षुष्यं दीपनञ्चाग्नेर्वातदोषनिवारणम् ।
वृद्धिं करोति चास्थीनां तत्प्रोक्तञ्च विषापहम् ॥"
इत्यश्वीघृतम् ॥
"कफेऽनिले योनिदोषे शोषे पित्तेषु तद्धितम् ।
सात्म्यं स्त्रीणाञ्च चक्षुष्यं सर्पि: स्यादमृतोपमम् ॥"
इति नारीघृतगुणा: ॥
"तर्पणं नेत्ररोगघ्नं दाहकृत पयसो घृतम् ॥"
इति क्षीरोद्भवघृतम् ॥
"दोषापहं वह्निसन्धुक्षणञ्च
मूर्च्छाहिकोन्मादकर्णाक्षिशूले ।
शोफार्शसोर्योनिदोषे व्रणेषु
शस्तं सर्पिर्जीर्णमेव नृणां स्यात् ॥
उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षोषितं घृतम् ।
यथा यथा जरां याति गुणवत् स्यात्तु तत्तथा ॥"
इति जीर्णघृतगुणा: ॥
इति हारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥
"स्मृतिबुद्ध्यग्निशुक्रौज:कफमेदोविवर्द्धनम् ।
वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ॥
सर्व्वस्नेहोत्तमं शीतं मधुरं रसपाकयो: ।
सहस्रवीर्य्यं विधिभिर्घृतं कर्म्मसहस्रकृत् ॥
मदापस्मारमूर्च्छायशोफोन्मादगरज्वरान् ।
योनिकर्णशिर:शूलं घृतं जीर्णमपोहति ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥
"विशेषत: पुराणञ्च घृतं तत् पाययेद्भिषक् ।
त्रिदोषघ्नं पवित्रत्वात् विशेषाद्ग्रहमोचनम् ॥
गुणकर्म्माधिकं स्याणादास्वादात् कटुतिक्तकम् ।
उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं घृतम् ॥
लाक्षारसनिभं शीतं तद्धि सर्व्वग्रहापहम् ।
मेध्यं विरेचनेष्वग्र्यं प्रपुराणमत: परम् ॥
नासाध्यं नाम तस्यास्ति यत् स्याद्वर्षशतस्थितम् ।
दृष्टं स्पृष्टमथाघ्रातं तद्धि सर्व्वग्रहापहम् ।
अपस्मारग्रहोन्मादवतां शस्तं विशेषत: ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने चतुर्द्दशेऽध्याये ॥
"घृतन्तु सौम्यं शीतवीर्य्यं मृदुमधुरमल्पाभिष्यन्दि
स्नेहनमुदावर्त्तोन्मादापस्मारशूलज्वरानाहवात-
पित्तप्रशमनमग्निदीपनं स्मृतिमतिमेधाकान्ति-
स्वरलावण्यसौकुमार्य्यौजस्तेजोबलकरं आयुष्यं
वृष्यं मेध्यं वय:स्थापनं गुरु चक्षुष्यं श्लेष्माभि-
वर्द्धनं पापालक्ष्मीप्रशमनं विषहरं रक्षोघ्नञ्च ॥
विपाके मधुरं शीतं वातपित्तविषापहम् ।
चक्षुष्यमग्र्यं बल्यञ्च गव्यं सर्पिर्गुणोत्तरम् ॥
आजं घृतं दीपनीयं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम् ।

कासे श्वासे क्षये चापि पथ्यं पाके च तल्लघु ॥
मधुरं रक्तपित्तघ्नं गुरुपाके कफावहम् ।
वातपित्तप्रशमनं सुशीतं माहिषं घृतम् ॥
औष्ट्रं कटुरसं पाके शोफक्रिमिविषापहम् ।
दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम् ॥
पाके लघ्वाविकं सर्पिर्न च पित्तप्रकोपणम् ।
कफेऽनिले योनिदोषे शोषे कम्पे च तद्धितम् ॥
पाके लघ्वश्ववीर्य्यञ्च कषायं कफनाशनम् ।
दीपनं बद्धमूत्रञ्च विद्यादैकशफं घृतम् ॥
चक्षुष्यमग्र्यं स्त्रीणान्तु सर्पिः स्यादमृतोपमम् ।
वृद्धिं करोति देहाग्न्योर्लघुपाकं विषापहम् ॥
कषायं बहुविण्मूत्रं तिक्तमग्निकरं लघु ।
हन्ति कारेणवं सर्पिः कफकुष्ठविषक्रमीन् ॥”
क्षीरघृतं पुनः संग्राहि रक्तपित्तभ्रममूर्च्छा-प्रशमनं नेत्ररोगहितञ्च । सर्पिर्मण्डस्तु मधुरः सरो योनिश्रोत्राक्षिशिरसां शूलघ्नो वस्तिनस्याक्षि-प्रपूरणेषूपदिश्यते । सर्पिः पुराणं सरं कटुविपाकं त्रिदोषापहं मूर्च्छामेदोन्मादोदर-ज्वरगरशोफापस्मारयोनिश्रोत्राक्षिशिरःशूलघ्नं दीपनं वस्तिनस्याक्षिपूरणेषूपदिश्यते । भवन्ति चात्र ।
“पुराणं तिमिरश्वासपीनसज्वरकासनुत् ।
मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥
एकादशशतञ्चैव वत्सरानुषितं घृतम् ।
रक्षोघ्नं कुम्भसर्पिः स्यात् परतस्तु महाघृतम् ॥
पेयं महाघृतं भूतैः कफघ्नं पवनाधिकैः ।
बल्यं पवित्रं मेध्यञ्च विशेषात्तिमिरापहम् ॥
सर्व्वभूतहरञ्चैव घृतमेतत् प्रशस्यते ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥ * ॥
स्त्री, सलिलम् । इति मेदिनी । ते । १७ ॥)

घृतः, त्रि, (जघर्त्ति दीप्यते घरति सिञ्चतीति वा । घृ + “अञ्जिघृसिभ्यः क्तः ।” उणां । ३ । ८९ । क्तः ।) दीप्तः । सेचकः । इति शब्दरत्नावली ॥

घृतकरञ्जः, पुं, (घृतमिव करञ्जः । घृतवद्रस-बाहुल्यादस्य तथात्वम् ।) करञ्जभेदः । घियाकरम्चा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । प्रकीर्य्यः २ घृतपर्णकः ३ स्निग्धपत्रः ४ तपस्वी५ विषारिः६ विरोचनः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वातव्रणसर्व्वत्वग्दोषविषसर्पनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

घृतकुमारिका, स्त्री, (घृतेन घृतसदृशरसेन कुमारिका सुन्दरी बालिकेव वा । गृहपाल्यत्वात् तथात्वम् ।) घृतकुमारी । इति भावप्रकाशः ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।
“कुमारी गृहकन्या च कन्या घृतकुमारिका ॥”
गुणाश्च यथा,—
“कुमारी भेदिनी शीता तिक्ता नेत्र्या रसायनी ।
मधुरा बृंहणी बल्या वृष्या वातविषप्रणुत् ॥
गुल्मप्लीहयकृद्वृद्धिकफज्वरहरी हरेत् ।
ग्रन्थ्यग्निदग्धविस्फोटपित्तरक्तत्वगामयान् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

घृतकुमारी, स्त्री, (घृतेन घृतवद्रसेन कुमारी सुन्दरी । यद्वा कुमारी कन्येव । गृहे पालिततया तथात्वम् ।) स्वनामख्यातगुल्मः । घिकुमारी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुमारी २ तरणिः ३ सहा ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ कन्यका ५ दीर्घपत्रिका ६ स्थलेरुहा ७ मृदुः ८ कन्या ९ बहुपत्रा १० अमरा ११ अजरा १२ कण्टकप्रावृता १३ वीरा १४ भृङ्गेष्टा १५ विपुलास्रवा १६ ब्रह्मघ्नी १७ तरणी १८ रामा १९ कपिला २० अम्बुधिस्रवा २१ सुकण्टका २२ स्थूलदला २३ गृहकन्या २४ । अस्या गुणाः । हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । मदगन्धित्वम् । कफपित्तकासविषश्वासकुष्ठनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ भेदकत्वम् । नेत्रहितत्वम् । मधुरत्वम् । बृंहणत्वम् । शुक्रबलकारित्वम् । वातगुल्मप्लीहयकृत्वृद्धिज्वरग्रन्थ्यग्निदग्धविस्फोटपित्तरक्तत्वग्रोगनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (कुमारीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ॥)

घृततैलादिकल्पः, पुं, (घृततैलादीनां रोगविनाशकपक्वघृततैलादीनां कल्पो विधिः ।) रोगनाशकनानौषधिपक्वघृततैलादिवर्गः । यथा ।
धन्वन्तरिरुवाच ।
“घृततैलादि वक्ष्यामि वृद्धसुश्रुत ! रोगनुत् ।
शङ्खपुष्पी वचा सोमा ब्राह्मी ब्रह्मसुवर्च्चला ॥
अभया गुडुची चैव अटरूषकवाकुची ।
एतैरक्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
कण्टकार्य्या रसप्रस्थक्षीरप्रस्थसमन्वितम् ।
एतद्ब्राह्मीघृतं नाम स्मृतिमेधाकरं परम् ॥१॥
त्रिफलाचित्रकबलानिर्गुण्डीनिम्बवासकाः ।
पुनर्नवा गुडूची च बृहती च शतावरी ॥
एतैर्घृतं यथालाभं सर्व्वरोगविमर्द्दनम् ॥ २ ॥
बलाशतकषाये तु तैलस्याढ़कं पचेत् ॥
कल्कैर्म्मधुकमञ्जिष्ठाचन्दनोत्पलपद्मकैः ।
सूक्ष्मैलापिप्पलीकुष्ठत्वगेलागुरुकेशरैः ॥
गन्धाश्वजीवनीयैश्च क्षीराढ़कसमाश्रितम् ।
एतन्मृद्वग्निना पक्वं स्थापयेद्रजते शुभे ॥
सर्व्ववातविकारांस्तु सर्व्वधात्वन्तराश्रयान् ।
तैलमेतत् प्रशमयेद्बलाख्यं राजवल्लभम् ॥ ३ ॥
शतावरीरसप्रस्थं क्षीरप्रस्थं तथैव च ।
शतपुष्पा देवदारु मांसी शैलेयकं बला ॥
चन्दनं तगरं कुष्ठं माला चांशुमती तथा ।
एतैः कर्षसमैः कल्कैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
कुब्जवामनपङ्गूनां वधिरव्यङ्गकुष्ठिनाम् ।
वायुना भग्नगात्राणां ये च सीदन्ति मैथुने ॥
जराजर्ज्जरगात्राणामाध्मानसुखशोषिणाम् ।
लग्नताश्चापि ये वाताः शिराश्वायुगताश्च ये ॥
सर्व्वान्निं नाशयत्याशु तैलञ्चैव स्वाहशाङ्गकम् ।
नारायणमिदं तैलं विष्णुनोक्तं रुगर्द्दनम् ॥ ४ ॥
पृथक् तैलं घृतं कुर्य्यात् समस्तैरौषधैः पृथक् ।
शतावर्य्या गुडूच्या वा चित्रके रोचनायुतः ॥
निर्गुण्ड्या वा प्रसारण्याः कण्टकार्य्या रसादिभिः ॥
वर्य्या वानलया वापि वासकेन पलत्रिकैः ।
ब्राह्म्या चेरण्डकेनापि भृङ्गराजेन सुश्रिया ।
मुषल्या दशमूलेन खदिरेण वटादिभिः ।
वटिका मोदको वापि चूर्णं स्यात् सर्व्वरोगनुत्
घृतेन मधुना वापि युक्तं खण्डगुड़ादिभिः ।
लवणैः कटुकैर्युक्तं यथालाभञ्च रोगनुत् ॥ ५ ॥
चित्रकार्कत्रिवृत्तामलकं हयमारकम् ।
सुधाञ्च बालागणिकासप्तपर्णंसुवर्च्चिकाम् ।
ज्योतिष्मतीञ्च संभृत्य तैलं धीरो विपाचयेत् ।
एतन्निस्यन्दनं तैलं भृशं दद्याद्भगन्दरे ।
शोधनं रोपनञ्चैव सर्व्ववर्णकरं परम् ।
चित्रकाद्यं महातैलं सर्व्वरोगप्रभञ्जनम् ॥ ६ ॥
अजमोदा ससिन्दूरा हरितालं निशाद्वयम् ।
क्षारद्वयं फेनयुतमार्द्रकं सरलोद्भवम् ।
इन्द्रवारुण्यपामार्गकदलैः कन्दलैः समैः ।
एभिः सर्षपजं तैलमजमूत्रेण योजितम् ।
मृद्वग्निना पचेदेतदर्कक्षीरेण संयुतम् ॥
अजमोदादिकं तैलं गण्डमालां व्यपोहति ।
विदग्धस्तु पचेत् पक्वं पक्वञ्चैव विशोधयेत् ।
रोपणं मृदुभावञ्च तैलेनानेन कारयेत् ।
अजमोदादिकं तैलं महावीर्य्यञ्च रोगनुत् ।”
इत्यादिमहापुराणे गारुड़े १७८ अध्यायः

घृतदीधितिः, पुं, (घृतेन प्रदीप्ता दीधितिः किरणो यस्य । घृताहुत्या अग्निवर्द्धनादेव तथात्वम्) अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घृतपर्णकः, पुं, (घृतयुक्तमिव पर्णं पत्रं यस्य कप् ।) घृतकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घृतपूरः, पुं, (घृतेन पूर्य्यते इति । पुरी ई पूर्त्तौ + कर्म्मणि अप् । प्रचुरघृतपाकत्वादेव तथात्वम् ।) पिष्टकविशेषः । यथाह राजवल्लभः
“मर्द्दितां समितां क्षीरनारिकेलघृतादिभिः
अवगाह्य घृते पक्वा घृतपूरोऽयमुच्यते ॥
घृतपूरो गुरुर्वृष्यः कफकृद्रक्तमांसदः ।
रक्तपित्तहरो हृद्यः स्वादुः पित्तहरोऽग्निदः
तत्पर्य्यायः । पिष्टपूरः२ घृतवरः ३ घार्त्तिकः इति हेमचन्द्रः । ३ । ६४ ॥ (अस्य पाकप्रकारादि यदुक्तं चिन्तामणौ ।
“क्षीरेण मर्द्दितं चूर्णं गोधूमानां सुगालितम्
विस्तार्य सर्पिषा पाच्यं कटाहेऽथ सितान्वित
घृतपूरोऽयमुद्दिष्टः कर्पूरमरिचान्वितः ॥”
नारिकेलजो यथा,—
“समिता मर्द्दिता क्षीरे नारिकेलसितार्द्रकैः
अवगाह्य घृते पाच्या घृतपूरोऽपरः स्मृतः ।
दुग्धजो यथा,—
“पाकपिण्डीकृतं क्षीरं शर्कराचूर्णमिश्रितम्
घृतपूरविनिर्म्माणं कारयेत् स्वल्पसर्पिषि ॥”
शालिभवो यथा,—
“सुशालिपिष्टं दुग्धन्तु कथितं वस्त्रगालित
खण्डयुक्तं घृते पक्वं घृतपूरो भवेदयम् ॥”
कशेरुभवो यथा,—
“कशेरुचूर्णं निःक्षिप्य पाकपिण्डीकृतं पयः
निर्म्माणं घृतपूराणां शर्करासहितं भवेत् ।

(कृ)णो यथा,—
क्काथस्य घृते तप्ते रसस्खगलपिच्छितः ।
शर्करया योग्यो घृतपूरो यदृच्छया ॥
रमाद्यं स्वरूपं हि खण्डं चूर्ण्यं ततः सुतम् ।
जिते यो विशेषोऽत्र तदाख्यास्वर्णसंज्ञितः ॥
पूरो गुरुर्वृष्यो हृद्यः पित्तानिलापहः ।
ः प्राणप्रदो बल्यः सुखथ्योऽग्निप्रदीपनः ॥
ाटकमुखानामप्येवं स्यात् घृतपूरकः ।
ार्य्य वस्तुसंयोगं तद्गुणानपि चाहरेत् ॥”)
कः, पुं, (घृतेन पूर्ण इव कायतीति । कै +
।) करञ्जवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
लिका, स्त्री, (घृतस्य मण्डलं समूहः ।
इव निर्य्यासः अस्या अस्यां वा अस्तीति ।
मण्डल + “अत इनिठनौ ।” ५ । २ ।
५ । इति ठन् ।) हंसपदीवृक्षः । इति
जनिर्घण्टः ॥
डा, स्त्री, (घृतमण्डवत् निर्य्यासोऽस्त्यस्याः ।
र्श आदिभ्योऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।)
यसोलीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ माकड़-
ता इति भाषा ॥
ः, पुं, (घृतमेव वरं बाहुल्यात् प्रधानं यत्र ।)
पूरः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६४ ॥
स्त्री, (घृतवत् निर्य्यासोऽस्त्यास्याः । “अर्श
आदिभ्योऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।)
मण्डा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
ी, स्त्री, (घृतेन अमृतेन अञ्चति तृप्तिं गच्छ-
ति । अनृच + क्विप् । नलोपे स्त्रियां ङीप् ।
थया मनुष्याहारवर्ज्जितानां देवजातीनां
मृतमयघृतभोजनं महाभारतपुराणादिप्रसि-
म् ।) अप्सरोविशेषः । इति हलायुधः ॥ (यथा,
णपुराणे । १ । ६ । १०१ ।
घृताचीप्रमुखा ब्रह्मन् नगृतुश्चाप्सरोगणाः ॥”
यत्तीस्वरूपा महादेवी । यथा, देवीभाग-
ते । १२ । ६ । ४६ ।
नगारिमण्डला घूर्णा घृताची घनवेगिनी ॥”)
गर्भसम्भवा, स्त्री, स्थूलैला । इति राज-
र्घण्टः ॥
ः, पुं, (घृतस्य आह्वा आख्या यस्य । यद्वा,
तेन आह्वयते स्पर्द्धते स्वगन्धेन इति । आ
ह्वे + कः ।) सरलद्रवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ी, स्त्री, (घृते इलति तद्भक्षणाय तत्र स्वपि-
ति । इल स्वप्ने + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
टविशेषः । तैलपायिका इति केचित् ॥ तत्-
याय: । पिङ्गकपिशा२ । इति हेमचन्द्रः ।
। २७३ ॥
ः, पुं,(घृतमिव स्वादु आस्मत्या मुख्यं वा उदकं
स्य । उदकस्योदादेशः ।) घृतसमुद्रः । यथा,
एवं सुरोदाद्बहिस्तद्द्विगुणः समानेन घृतोदेन
था पूर्व्वः कुशद्वीपः ।” इति श्रीभागवते । ५ । २०॥
उ संघर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-
क-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ, घर्षित्वा
ा । घर्षति चन्दनं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

घृष्टः, त्रि, (घृष् + कर्म्मणि क्तः ।) घर्षितः । घषा इति भाषा ॥ यथा । घृष्टो मलयजो गन्धः । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ (यथाच काशीखण्डे । १६ । ५६ । “घातुका घूर्णितजला घृष्टपातकसन्ततिः ॥”)

घृष्टिः, स्त्री, (घृष्यतेऽसौ । घृष् + कर्म्मणि क्तिच् ।) वाराही । चामर आलु इति भाषा ॥ इत्य-मरः । २ । ४ । १५१ ॥ (घृष् + भावे क्तिन् ।) घर्षणम् । स्पर्द्धा । अपराजिता । (घर्षतीति । घृष् + कर्त्तरि क्तिच् ।) शूकरे पुं, । इति मेदिनी । टे । १३ ॥

घृष्टिला, स्त्री, (घृष्टिं घर्षणं लातीति । ला + कः ।) चित्रपर्णिका । पृश्निपर्णी । इति रत्नमाला ॥

घृष्विः, पुं स्त्री, (घर्षति इति । घृष संघर्षे + “कविघृष्विच्छवीति ।” उणां । ४ । ५६ । इति क्विन्प्रत्ययेन निपातनात् सिद्धः ।) शूकरः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (भावे + क्विन् । घर्षणम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३७ । ४ । “प्रवः शर्द्धाय घृष्वये ।” “घृष्वये शत्रुघर्षण-युक्ताय ।” इति भाष्यम् ॥)

घेञ्चुलिका, स्त्री, क्रौञ्चादनम् । इति रत्नमाला ॥ घेँचु इति भाषा ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् । “क्रौञ्चादनं घेञ्चुलिका ॥”)

घोटः, पुं स्त्री, (घोटते परिवर्त्तते इति । घुट परि-वर्त्तने + पचाद्यच् ।) घोटकः । इति राज-निर्घण्टः ॥

घोटकः, पुं स्त्री, (घोटते गत्वा प्रत्यागच्छतीति । घुट परिवर्त्तने + ण्वुल् ।) पशुविशेषः । घोड़ा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पीतिः २ तुरगः ३ तुरङ्गः ४ अश्वः ५ तुरङ्गमः ६ वाजी ७ वाहः ८ अर्व्वा ९ गन्धर्व्वः १० हयः ११ सैन्धवः १२ सप्तिः १३ । इत्यमरः । २ । ८ । ४४ ॥ घोटः १४ पीती १५ पीथिः १६ । इति भरतः ॥ तार्क्ष्यः १७ हरिः १८ वीती १९ । इति हेमचन्द्रः ॥ मुद्गभोजी २० धाराटः २१ जवनः २२ जितवः २३ जवी २४ वाहनश्रेष्ठः २५ श्रीभ्राता २६ अमृतसोदरः २७ । मुद्गभुक् २८ शालिहोत्रः २९ लक्ष्मीपुत्त्रः ३० प्रकीर्णकः ३१ । इति जटाधरः ॥ वातायनः ३२ श्रीपुत्त्रः ३३ चामरी ३४ हेषी ३५ शालिहोत्री ३६ मरु-द्रथः ३७ वाजस्कन्धः ३८ हरिद्राक्तः ३९ एक-शफः ४० किन्धी ४१ ललामम् ४२ विमानकः ४३ ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ अत्यः ४४ वह्निः ४५ दधिक्रा ४६ दधिक्रावा ४७ एतग्वः ४८ एतशः ४९ पैद्वः ५० दौर्गहः ५१ उच्चैःश्रवसः ५२ आशुः ५३ ब्रध्नः ५४ अरुषः ५५ मांश्चत्वः ५६ अव्यथयः ५७ श्येनासः ५८ सुपर्णाः ५९ पतङ्गाः ६० नरः ६१ क्षार्य्याणाम् ६२ हंसासः ६३ । इति वेद-निघण्टौ १ अध्यायः ॥ हरी इन्द्रस्य १ रोहितः अग्नेः २ हरितः आदित्यस्य ३ रासभौ अश्विनोः ४ अजाः पूष्णः ५ पृषत्यो मरुताम् ६ अरुण्यो गावः उषसाम् ७ श्यावाः सवितुः ८ विश्वरूपा बृहस्पतेः ९ नियुतो वायोः १० । इति दशा-दिष्टोपयोजनानि । इति च वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥ अस्य मांसगुणाः । उष्णत्वम् । वात-नाशित्वम् । लघुगुरुत्वम् । अतिसेवनात् पित्त-दाहप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्निकफ-बलकारित्वम् । बृंहणत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । मधुरत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अथाश्वपरीक्षा ।

“सपक्षा वाजिनः पूर्व्वं संजाता व्योमचारिणः ।
गन्धर्व्वेभ्यो यथाकामं गच्छन्ति च समन्विताः ॥
इन्द्रादेशाच्छालिहोत्रस्तेषां पक्षमथाच्छिनत् ।
ततः प्रभृति निष्पक्षास्तुरङ्गा धरणीं गताः ॥
उत्तमा मध्यमा नीचाः कनीयांसस्तथापरे ।
चतुर्द्धा वाजिनो भूमौ जायन्ते देशसंश्रयात् ॥
ताजिताः खुरशालाश्च तुषाराश्चोत्तमा हयाः ।
गोजिकाणाश्च केकाणाः प्रौढ़ाहाराश्च मध्यमाः ॥
ताड़जा उत्तमाशाश्च वाजशूलाश्च मध्यमाः ।
गव्वराः साध्यवासाश्च सिन्धुदाराः कनीयसः ॥
अन्यदेशोद्भवा ये च ते वै नीचाः प्रकीर्त्तिताः ।
वाजिनो जलजाः केचिद्वह्निजातास्तथापरे ॥
समीरप्रभवाश्चान्ये तुरगा ह्यगजाः परे ।
जलोद्भवा द्विजा ज्ञेयाः क्षत्त्रिया वह्निसम्भवाः ॥
प्रभञ्जनभवा वैश्या ह्यगजाः शूद्रजातयः ।
पुष्पगन्धिर्भवेद्विप्रः क्षत्त्रियोऽगुरुगन्धिकः ॥
घृतगन्धो भवेद्वैश्यो मीनामोदी च शूद्रकः ।
विवेकी सघृणो विप्रस्तेजस्वी क्षत्त्रियो बली ॥
कोपाभावो भवेद्वैश्यः शूद्रो निःसत्त्वको भवेत् ।
विप्राद्या वाहनाः सर्व्वे जयो भूमिपतेः सदा ॥
शूद्रजातिं तुरङ्गन्तु न स्पृशन्ति नरेश्वराः ॥”

इत्युत्पत्तिः ॥ * ॥

अथाङ्गुल्याङ्गविभागः ।

“सप्तविंशत्यङ्गुलिभिर्मुखमानं विधीयते ।
कर्णौ षड़ङ्गुलौ प्रोक्तौ भालकं चतुरङ्गुलम् ॥
चत्वारिंशच्च सप्ताढ्या स्कन्धः संपरिकीर्त्तितः ।
पृष्ठवंशश्चतुर्व्विंशः सप्तविंशा तथा कटी ॥
इति स्मृतं तथा निम्नं प्रतिपुच्छं द्वयाधिकम् ।
लिङ्गं हस्तप्रमाणन्तु तथाण्डौ चतुरङ्गुलौ ॥
मध्यस्थानं चतुर्व्विंशं हृदयं षोड़शात्मकम् ।
कटिकुक्ष्यन्तरं प्रोक्तं चत्वारिंशत् प्रमाणतः ॥
मणिबन्धद्वयञ्चैव खुराश्च चतुरङ्गुलाः ।
अशीत्यङ्गुलिकाः पादा दीर्घा विंशाधिका मताः ॥”

इत्यङ्गुलिविभागः ॥ * ॥

अथ वयोविभागः ।

“दन्तेषु यज्जनं यद्वत्तेन ज्ञेयो वयःक्रमः ॥”

तद्यथा,—

“कालिका हरिणी शुक्ला काचा मक्षिकया सह ॥
शङ्खो मुषलकश्चैव दन्तानां चलता तथा ।
इत्यष्टौ यज्जनान्याहुरश्वेषां लक्षणं श्रृणु ॥
चतुर्भिर्वत्सरैर्दन्ताश्चत्वारः परिकीर्त्तिताः ।
पञ्चभिश्च षड़ित्येवं जायन्ते त्वथ कालिकाः ॥
षष्ठे संवत्सरे प्राप्ते कालिकाख्या भवेत्तु हि ।
तथान्या सप्तमे वर्षे चतुर्थी कालिका भवेत् ॥
अष्टमे वत्सरे प्राप्ते जायन्ते सर्व्वकालिकाः ।

नवमे त्वथ ताः सर्व्वा आपीताः सम्भवन्ति च ॥
केचिद्देकादशे वर्षे तावत् पीतत्वमागताः ।
ततः श्वेताः प्रजायन्ते चतुर्द्दशसमावधि ॥
ततः काचप्रभाः सम्यक् यावत् संवत्सराष्टयः ।
ततः सप्तदशादूर्द्ध्वं यावद्वर्षाणि विंशतिः ॥
मक्षिकाभा वदन्त्येषां यावद्वर्षत्रयं पुनः ।
शङ्खाभासाः सर्व्वदन्ता भवन्ति वाजिनां ततः ॥
त्रयोविंशात् परे वर्षे दशना मुषला मताः ।
षड्विंशात् परतो दन्ताः स्थानाच्चलनमाप्नुयुः ॥
यावद्वर्षत्रयं पश्चान्निपतन्ति समाश्रये ।
द्वात्रिंशद्वत्सरे वाजी नूनं निर्व्वाणमाप्नुयात् ॥”

अथ शुभलक्षणानि ।

“दीर्घाः शुष्का विशालास्या ये भवन्ति तुरङ्गमाः ।
ते शस्ताः पार्थिवेन्द्रस्य यानवाहनकर्म्मणि ॥
आस्यं भुजौ चापि कृकाटिका च
दीर्घं चतुष्कं तुरगस्य शस्तम् ।
तथोन्नते घ्राणपुटे ललाटे
कफश्च वाजिप्रवरस्य बोध्यः ॥
श्रोणी च मणिबन्धश्च पुच्छं कोष्ठं लघूत्तमम् ।
पीताङ्गः श्वेतपादो यो यश्च स्यात् सितलोचनः ॥
चक्रवाकः स विज्ञेयो राजार्हः प्रियसत्तमः ।
सुखे चन्द्रकसम्बीतः पक्वजम्बूफलाकृतिः ॥
श्वेतपादः स विज्ञेयो मल्लिकाख्यः सुपूजितः ।
सर्व्वश्वेतो हयो यस्तु श्यामैकश्रवणो भवेत् ।
स वाजी वाजिमेधार्हः श्यामकर्णः सुदुर्लभः ॥
यस्य पादाः सिताः सर्व्वे पुच्छो शुष्को मुखं तथा ।
मुष्कौ तास्तु सिता यस्य तद्विद्यादष्टमङ्गलम् ॥
यस्य पादाः सिताः सर्व्वे चन्द्रकश्च ललाटके ।
कल्याणपञ्चकः प्रोक्तो भर्त्तुः कल्याणकारकः ॥
विमिश्रवर्णकाः सर्व्वे प्रशस्ता वाजिनो मताः ।
यस्योत्कृष्टतरा वर्णा वृद्धिं यान्ति शनैः शनैः ॥
नाशयन्ति तथा गौणान् करोति स बहून् हयान् ॥”

अथावर्त्तगुणाः ।

“रोमर्णा भ्रमिवदावृत्तिरावर्त्त इति गद्यते ।
षड्विधो दक्षिणो वामो दक्षिणस्तु शुभावहः ॥
नासिकाग्रे ललाटाग्रे शङ्खे कण्ठे च मस्तके ।
आवर्त्तो जायते येषां ते धन्यास्तु तुरङ्गमाः ॥
ललाटे यस्य चावर्त्तो द्वितीयस्तु कुकुन्दरे ।
मस्तके च तृतीयस्तु स विज्ञेयो हयोत्तमः ॥
गण्डावर्त्तो भवेद् यस्य वाजिनो दक्षिणाश्रयः ॥
स करोति महासौख्यं स्वामिनः शिवसंज्ञितः ।
कर्णमूले यदावर्त्तः स्तनमध्ये तथापरः ।
विजयाख्यावुभौ तौ तु युद्धकाले जयप्रदौ ॥
स्कन्धपार्श्वे यदावर्त्तः स भवेत् सुखकारकः ।
नासामध्ये यदावर्त्त एको वा यदि वा त्रयः ॥
चक्रवर्त्ती स विज्ञेयो वाजी भूपालभूषितः ।
कण्ठे यस्य महावर्त्तः प्रोक्तश्चिन्तामणिः शुभः ॥
रोमर्णा वृश्चिकवत् स्थानं शुक्तिरित्यभिधीयते ।
यत्रावर्त्तः शुभस्तत्र शुक्तिस्तत्र शुभावहा ॥”*॥

अथ दोषाः ।

“चत्वारोऽप्यसिताः पादाः सर्व्वश्वेतस्य वाजिनः ।
भवन्ति यस्य स त्याज्यो यमदूतः सुदूरतः ॥

घोटकः

चत्वारो यस्य वै पादाः परस्परविवर्णकाः ।
स त्याज्यो मुषली नाम्ना मुनिभिः कुलनाशनः ॥
दुर्लक्षणवाजिनं जह्यात् यदीच्छेः शाश्वतीं श्रियम् ।
यस्तु वर्णविभेदेन ज्ञायते रोमसम्भवात् ॥
पुष्पाख्यः स परित्याज्यः सर्व्ववाजिभयावहः ।
यस्यावशेषवर्णेन छाद्यते च प्रधानतः ॥
विवृद्धिं गच्छतः सोऽश्वः कुरुते हयसंचयम् ।
इति स्कन्धे गले चैव कटिदेशे तथैव च ॥
नाभौ कुक्षौ च पार्श्वांशे मध्यमः स प्रकीर्त्तितः ।
एको वामकपोलस्थो यस्यावर्त्तः प्रदृश्यते ॥
चर्व्वणी स हयस्त्याज्यः कुरुते स्वामिनाशनम् ।
वामगण्डाश्रयावर्त्तः प्रकरोति धनक्षयम् ॥
कक्षान्ते यस्य चावर्त्तः स मृत्युं कुरुते विभोः ।
क्षेमं जानुगतावर्त्तः प्रवासं कुरुतेऽथवा ॥
वाजी मेढ्रगतावर्त्तो वर्ज्जनीयो महीभुजा ।
त्रिवलिप्रभवावर्त्तस्त्रिवर्गस्य प्रणाशकः ॥
पृष्ठवंशे यदावर्त्त एकः संपरिलक्ष्यते ।
धूमकेतुरिति ख्यातः स त्याज्यो दूरतो नृपैः ॥
गुह्ये पुच्छे बलौ यस्य भवन्त्यावर्त्तकास्त्रयः ।
स कृतान्तस्तु रूपेण वर्ज्जनीयस्तुरङ्गमः ॥
अधोर्द्ध्वञ्च यदा वाजी सम्पुटं न स्पृशेत् क्वचित् ।
यमदूतः स विज्ञेयो वर्ज्जनीयस्तुरङ्गमः ।
हीनदन्तोऽधिकश्चैव कराली कृष्णतालुकः ।
मुषली च तथा शृङ्गी षडेते घातकाः स्मृताः ॥
तत्राद्यौ विदितार्थौ तु शेषाणां लक्षणं शृणु ।
त्रयः पादाः सिता यस्य कृष्णश्चैकोऽभिजायते ॥
त्रयो वाप्यसिता यस्य एकः शुक्लोऽभिजायते ।
मूषली नाम पापोऽयं दूरे त्याज्यो हयाधमः ॥
विकटो विषमो यस्य दशनः स करालकः ।
कराली कुरुते नाशं भर्त्तुरत्र न संशयः ॥
कृष्णतालुर्हयो नाशं कुरुते नात्र संशयः ।
विषदन्तो भवेद्यस्तु कृष्णतालुर्न दुष्यते ॥
कर्णान्ते चूलिकान्ते च शृङ्गवल्लक्ष्यते यदि ।
स शृङ्गी कुरुते नाशं राष्ट्रस्य च कुलस्य च ॥
एकाण्डोऽजातकाण्डश्च हीनाण्डोऽभ्यधिकाण्डकः ।
घरटी च कम्बली चैव षडेते पापलक्षमाः ॥”*॥

अथारिष्टम् ।

“सुस्थस्यापि च नेत्रान्ते स्यातां नीले च वाजिनः ।
तथैव तस्य जानीयाद्भवेन्मृत्युर्द्विवार्षिकी ॥
नीलपीते च नेत्रान्ते त्रिभिर्मासैर्वपुःक्षयः ।
यस्य नेत्रान्तरे रेखा बहुवर्णा प्रजायते ॥
विंशाद्वाजिनो ज्ञेयं तस्यायुः पञ्चमासिकम् ।
जिह्वायां जायते बिन्दुरकस्माद्यदि वाजिनः ॥
मासैकं जीवितं तत्र पीते मासद्वयन्तथा ।
रक्ते मृत्युस्त्रिभिर्मासैश्चतुर्भिश्च विचित्रके ॥
पञ्चभिर्नीलवर्णे च षड्भिर्वभ्रुसमाकृतौ ।
सप्तभिः पाटलाकारे चणकाभे तथाष्टभिः ॥
नवभिश्च हरिद्राभे दशभिर्जतुकोपमे ।
एकादशे सुवर्णाभे वत्सरेण हिमद्युतौ ॥
यस्य श्वासो भवेदुष्णः शरीरं पुलकाङ्कितम् ।
जिह्वा हि मलिनाकारा मासषट्कं स जीवति ॥
जिह्वाग्रे पिड़का यस्य पादान्ते च तथोदरे ।

घोटकः

मूत्रं करोति रक्ताभा मासषट्कं स जीवति
कर्णयोः चलनं यस्य नेत्राभ्यां वा प्रवर्त्तते ।
वाजिनः पित्तयुक्तस्य दशमासान् स जीवे
यस्य नेत्रे हरिद्राभे यस्य वातार्दितस्य च
तस्यायुः सप्तमासीयं बहुवर्णे तथा दिवे ।
यस्यैकं लोचनं हीनं द्वितीयं रक्तसन्निभम्
पुटान्ते च स विज्ञेयः पीताभे मासजीवक
एतानि अरिष्टानि रक्तदोषजानि ।
“स्फुलिङ्गा यस्य दृश्यन्ते पुच्छतोऽश्वस्य वा
निर्गच्छन्तः प्रभोर्नाशं ते वदन्ति निशागमे
अश्वशालां समासाद्य यदा च मधुमक्षिक
मधुजालं प्रबध्नन्ति तदाश्वान् घ्नन्ति तत्
अथ हयक्रियाकालः ।
“श्रवणगुरुपार्श्वस्थेषु भौमार्कवारे
स्तिथिकरणताराचन्द्रयोगोदयेषु ।
शुभमिह हयकार्य्यं कार्य्यमार्य्येण बुद्धा
न शनिरविकुजानां वासरे नोग्रतारे ॥”

इति कालः ॥*

अथ हयारोहणज्ञानम् ।

“चलकिशलयपादः कर्णमध्यैकदृष्टि-
र्नचलति कटिदेशः श्वासने संस्थितो यः ।
हयहृदयगतिज्ञः स्थानदण्डावपातः
स खलु तुरगयाता पूज्यते पार्थिवेन्द्रैः ॥
मेरुः स्थिरौ यस्य चलौ च पादौ
त्रिकोन्नतं संहृतमासनञ्च ।
स वाजिवाहः प्रथितः पृथिव्यां
शेषा नरा भारकरा हयानाम् ॥*

तत्र ताड़नविधिः ।

“रक्तकोष्ठे सुखे चौष्ठे गले पुच्छे च ताड़यं
भीते वक्षःस्थलं हन्याद्वक्रं चोन्मार्गगामिन
कुपिते पुच्छसंस्थानं भ्रान्ते जानुद्वयं तथा
सर्व्वस्याप्राप्तदण्डस्य दण्डमेकं निपातयेत् ।
अस्थानदण्डपाताच्च बहुदोषः प्रजायते ।
तस्मान्निरीक्ष्य कर्त्तव्यं हये दण्डनिपातनम् ।

अथ धावनविधिः ।

“हस्तैश्चतुर्व्विंशतिभिर्द्धनुर्द्दण्ड उदाहृतः ।
अक्ष्णोर्निमेषणान्यष्टौ मात्रा प्रोक्ता विचक्ष
मात्राषोड़शकेनाश्वो यो धावति धनुःशतम्
तस्तत्तमोत्तमं विद्याद्वायुवेगं महाजवम् ।
विंशत्या मध्यमो ज्ञेयो स्यतोऽन्ये चाधमा म
नभस्याश्वयुजे मासि नैवाश्वान् वाहयेन्नृपः
वसन्ताग्निसदृशं पित्तं श्रमात् कुप्यति वाजिन
कार्य्येण महता वापि योग्यो मासि तु कार्त
हेमन्ते शिशिरे योगो वसन्ते च यथेच्छया
बालं वृद्धं कृशं रुग्नं दत्तलेहं दृढ़ाङ्गलिम् ।
पूर्णातिरिक्तकोष्ठञ्च गुर्व्विणीञ्च न वाहयेत् ।

अथ रक्तमोक्षणविधिः ।

“द्वासप्ततिसहस्राणि नाड़ीनां सम्भवन्ति
वाजिनामिह सर्व्वेषामासु रक्तं व्यवस्थितम्
तासां निर्मोक्षणार्थाय द्वाराण्यष्टौ वदाम्य
येर्यान्ति कुत्सितं रक्तं सर्व्वदेहसमुद्भवम् ।
कण्ठे कर्णे लोचनयोरंसयोश्च मुखे तथा ।

जङ्घयोरथ पादेषु पार्श्वयोरुभयोरपि ॥
एतद्रक्तं सुविज्ञेयं वाजिनां भिषगुत्तमैः ।
यस्य सप्तदशाभ्यासु सिरास्वाराखि वाजिनः ॥
येषु रक्तं हृतं सद्यः प्रकरोति ततः सुखम् ।
गुल्फे गले तथा मेढ्रे कथाभ्यां चैव पञ्चके ।
गुदे पुच्छेऽथ वस्तौ च जङ्घयोः सर्व्वसन्धिषु ।
जिह्वायां चाधरे चौष्ठे नेत्रयोरुभयोरपि ॥
कर्णमूले मस्तौ गण्डे रुधिरं स्रावयेद्भिषक् ।
लौहेनमानपलेन त्याज्यं रक्तं तुरङ्गप्रमाणम् ॥”

तद्यथा,—
“पलं शतं मुखे त्याज्यं कथयोश्चैकमेव च ।
शताद्धं नेत्रदेशाच्च मेढ्रदेशात्तथैव च ॥
जङ्घयोरक्षयोश्चैव स्रावयेत् पञ्चविंशतिम् ।
शतार्द्धमेव गुदे प्राहुरश्वशास्त्रविचक्षणाः ॥
पैत्तिकं कालिकं विद्याच्छ्वेति विद्यात् सश्लेष्मिलम् ।
पिच्छिलं श्लेष्मलं प्राहुः कषायोदकवच्च यत् ॥”*

अथ ऋतुचर्य्या ।
“न प्रायो वाहयेदश्वान् प्रावृट्काले कथञ्चन ।
यदीच्छेद्रक्षितुं तस्य वाहनं दशमासिकम् ॥
कूपोदकं कटुकतैलमिवातगेहं
शस्तं पलार्द्धलवणं दिवसान्तरेण ।
सत्राप्यथा सति सुखामयवीर्य्यहानि-
र्मूर्च्छावलैर्व्विरहितस्तु वयो विनश्येत् ॥
शरदि गुडहृतं पयः प्रशस्तं
शरदि सिताष्टपलप्रमाणमच्छम् ।
मधुरमथ जलं सरोवरोत्थं
घृतयुतनीलसकुल्थकाश्च भोज्याः ॥
हेमन्तकाले घृततैलमाषा
निर्व्वातसंस्था च पयो यथेच्छम् ।
शनैः शनैर्वाहनकर्म्म कुर्य्याद्-
यवांश्च पक्वा वितरेद् विधिज्ञः ॥
शिशिरे तैलपलाष्टकं कटिस्थं
दिवसप्रावधि पाययेत्तुरङ्गान् ।
तदनु प्रातर्भोजयेद्यवांश्च
यवयवसाश्च तथान्यतस्वरूपाः ॥
यस्य रक्ता यवा भोज्ये शिशिरे समुपस्थिते ।
अन्यत्रापि क्रियाः सर्व्वाः स हयः सुखमृच्छति ॥
वसन्ते संप्राप्ते निजसुखवशाद्धन्य हयान्
घृतं तैलं शस्तं सकलविधिरुक्तोऽपि च मतः ।
पयो दद्यादस्मै सलवणमथो वाहनविधि-
र्भृशं योज्यस्तेनाब्दमपि सुखमिच्छेद्धयवरः ॥
वषन्तसमये योऽश्वः स्थाने तिष्ठति बन्धने ।
तस्योत्साहः प्रणश्येत सालस्यं जायते वपुः ॥
ग्रीष्मे घृतं चलनमोचनधर्म्मशान्ति-
सुच्छायबन्धनविमर्द्दनशीतलीयम् ।
दूर्व्वा तृणं लघु च कोमलमन्यदेव
यत्किञ्चिदेवसुपयुक्तमिदं वदन्ति ॥”*॥
भोजे तु हयलक्षणमन्यथा,—
स्निग्धाङ्गो लघुतरलोमकस्तु पुच्छो
दीर्घास्याक्षिनयनकेशदृढवंशः ।
रक्तोष्ठः पृथुलनितम्बभारवक्षा
राजार्हो भवति तुरङ्गमः प्रशस्तः ॥
नाभेरारभ्य देहस्तु द्विधा पूर्व्वापरक्रमात् ।
पूर्व्वकायस्थिता रक्ताः शुभाय हयसंस्थिताः ॥
अधःकाये स्थिता रक्ता अधमत्वप्रकाशकाः ।
शुक्लानां वैपरीत्येन प्रशस्तफलमादिशेत् ॥”*॥
वातक्षस्तु ।
“ब्रह्मादिजातिभेदेन हयजातिश्चतुर्व्विधा ।”
तद्यथा,—
“ये शुक्लाः सुविमलपुष्पगन्धा ये वा
शुद्धाङ्गाः सद्दशसदुग्धभोजिनो वा ।
अक्रुद्धाः समरगता भृशञ्च पुरा-
स्ते विप्राः क्षितिपतिवाहनेऽतियोग्याः ॥
ये रक्ताः सदगुरुगन्धयोऽहता वा
संहृष्टाः बहुतरभोजिनो बलाढ्याः ।
अश्रान्ताः सकलगुणाग्रयुक्ताः प्रवीणा
विज्ञेया विधिकरजातजातयस्ते ॥
ये पीताः खलु घृतगन्धयोऽपि ये वा
येऽक्रुद्धाः कथमपि रोषशालिनो ये ।
बद्धा वा बहुतरनादघोषणा वा
विज्ञेया नृपवर ! वैश्यजातयस्ते ॥
ये कृष्णाः सदघामगन्धयोऽपि ये वा
अन्यथा बहुतरताडनैरपीमे ।
क्षीणाङ्गा लघुतनवोऽपि वेगहीना-
स्ते शूद्राः क्षितिपतिना भृशं विहेयाः ॥”
एतत्तु एकैकमेव लक्षणं न सामुदायिकम् ॥
“लक्षणद्वयसम्बन्धात् द्विजातिः स्यात्तुरङ्गमः ।
चतुर्लक्षणयुक्तस्तु दूरे त्याज्यो हयाधमः ॥”*॥
अन्यच्च तु ।
“सात्त्विका राजसाश्चेति तामसाश्चेति ते हयाः ॥
ये शुभ्रवर्णा भृशवेगयुक्ता
अश्रान्तिभाजो बहुभोगिनश्च ।
अक्रोधशीलाः समरेऽतिदक्षा-
स्ते सात्त्विका भूप ! तुरङ्गमाः स्युः ॥
ये रक्तवर्णा गुरुवेगरोषाः
कशाभिघातं न हि ये सहन्ते ।
येऽमी बलाढ्याः खलु दीर्घदेहा-
स्ते राजसा भूप ! तुरङ्गमाः स्युः ॥
ये कृष्णवर्णास्तनुरोषवेगा
अल्पाशिनो लंघनलक्षिताश्च ।
ये दुर्ब्बलाः सर्व्वगुणैर्विहीना-
स्ते तामसा भूप ! तुरङ्गमाधमाः ॥
द्वयोर्लक्षणसम्बन्धात् द्विगुणो वाजिमध्यमः ।
त्रयाणां गुणसम्बन्धात् त्रिगुणो वाजिनिन्दितः ॥”
पराशरसंहितायान्तु ।
“पृथिव्यब्वायुतेजःखैः पञ्चभिस्तुरगाश्रितैः ।
उत्पन्नैः पञ्चधा भेदाः परस्परमता यथा ॥
ये स्थूलाः श्रमसहदेहरूपभाज-
श्चाक्रान्ता बहुतरभोजनाश्च दीर्घाः ।
अक्रुद्धाः समरगतास्तु रोषभाजो
भौमास्ते घनगुरुघर्घरस्वरास्तु ॥
ये श्यामाङ्गास्तनुबलाः श्रमासहकलेवराः ।
अक्रोधवेगाः सखसा आप्यास्ते तुरगाधमाः ॥
ये वातवेगप्रतिमोग्रवेगाः
शुष्का भृशं दीर्घकलेवराश्च ।
अश्रान्तिभाजो बहुदूरगाश्च
ते वायवा वाजिवराः प्रदिष्टाः ॥
ये क्रोधशीला भृशवेगयुक्ता
सुक्ता दिनात् क्रोशशतं व्रजन्ति ।
ते तैजसाः पुण्यवतां प्रदेशे
भवन्ति पुण्यैरपि ते मिलन्ति ॥
एको यदा तैजससंज्ञकोऽश्वः
किं कार्य्यमन्यैस्तुरगाधमैस्तु ।
शुद्धं यदा हीरकखण्डमेकं
किं कार्य्यमन्यैर्मणिभिर्विचित्रैः ॥
उत्प्लुत्य ये वाजिवरा व्रजन्ति
क्षुधा भृशं वेगसमन्विताश्च ।
ये लङ्घयन्तः परिखामपारां
ते गागना पुण्यतमाः प्रदिष्टाः ॥
द्वयोर्लक्षणसम्बन्धात्तुरगः स्यात् द्विभौतिकः ।
स्वजातिगुणभूतानां हयानां वाहनं शुभम् ॥
शालिहोत्रादिविज्ञानात्तद्विज्ञेयं यथोत्तरम् ।
असम्भवे हि दुष्टान् वाहयेदिति चेत्तदा ॥
तिलं सकाञ्चनं दद्याल्लवणं वा गुडान्वितम् ।
रेवन्तं पूजयेच्चापि नित्यं निर्मन्थयेत्तदा ॥
दद्यात्ताम्रपलं वापि अभावे सर्व्वकर्म्मणः ॥”
एवमन्यच्चापि ।
“काञ्चनं रजतं ताम्रं लौहमेतद्यथाक्रमम् ।
ब्रह्मादिजातिदोषाणां देयमेतत् प्रशान्तये ॥
अभावेऽपि च सर्व्वेषां ताम्रेण स्यात् प्रतिक्रिया ।”

इति हयपरीक्षा ॥ * ॥

इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥

(“येन ज्ञानवता हिमालयतरुच्छायासु विक्रीडितम्
यः कालो हिमपुण्यवातशिशिरे गङ्गाजले पावने ।
रेमे यस्तु तुरङ्गयूथजनितैर्नानाविधैर्ह्रेषितैः
पायाद्वः स तुरङ्गघोषतनयः श्रीशालिहोत्रो मुनिः ॥
जयति च पाण्डवनाथो धर्म्मसनाथो युधिष्ठिरो नृपतिः ।
भीमार्ज्जुनसहदेवाश्चद्गु च ये वाजिशास्त्रतत्त्वज्ञाः ॥
दृष्ट्वा नकुलः शास्त्रं कृतं च शालिहोत्रीयम् ।
ब्रूते शास्त्रार्थमन्यच्छास्त्रं कृत्वा समासेन ॥
प्रश्नो जातिवर्णावर्त्तदन्ता
लक्ष्म वेगा वाहनं धातुरसम् ।
कालो नस्यं पिण्डमाज्यं कषायं
शाला चेयं वाजिनामत्र वक्ष्ये ॥
सपक्षा वाजिनः सर्व्वे सञ्जाता व्योमचारिणः ।
गन्धर्व्वेभ्यो यथाकामं गच्छन्ति च समन्ततः ॥
तान् दृष्ट्वा अवसम्पन्नानसक्तान्वाहनोचितान् ।
शक्रः प्रोवाच पार्श्वस्थं शालिहोत्रं मुनीश्वरम् ॥
नास्त्यसाध्यं मुने ! किञ्चिद्भवतो भुवनत्रये ।
तस्मादाशु कुरुष्व त्वं वाहनार्हान् हयोत्तमान् ॥

ये च मे युद्धकालेषु प्रवहन्ति रथं सदा ।
अश्वक्यं वारणेन्द्रैश्च दानवैर्बलवत्तरै: ॥
इषिकास्त्रं समुत्सृज्य पक्षच्छेदं यथा तदा ।
वाजिनां शक्रवाक्येन शालिहोत्रो महामुनि: ॥
छिन्नपक्षास्तु ते सर्व्वे गत्वा तम्हषिमब्रुवन् ।
दीना: सुदु:खसम्पन्ना रुधिरेण परिप्लुता: ॥
भगवन् ! किं निमित्तं न: पक्षच्छेद: कृतस्त्वया ।
अपराधविहीनानां नेहगिच्छन्ति पण्डिता: ॥
तस्माद्गतिर्भव प्राज्ञ ! सर्व्वेषामिह वाजिनाम् ।
यथा स्यात् सर्व्वदा सौख्यं पुष्टिश्च मुनिपुङ्गव ! ॥
अथासौ कृपयाविष्टस्तानुवाच सुदु:खितान् ।
इन्द्रादेशात् कृतं सर्व्वं भवतां पक्षपातनम् ॥
तस्माद्व: प्रकरिष्यामि भविष्यति यथासुखम् ।
पृथ्वीरम्या यथा देहे गौरवं च जगत्त्रये ॥
यूयं शक्रादिदेवानां वाहनत्वं करिष्यथ ।
तथा भूमिपतीनाञ्च गौरवेण समन्विता: ॥
यो राजा भवतां पुष्टिं खन्नपानादिभि: सदा ।
करिष्यति न सन्देहो भविष्यति स दुर्ज्जय: ॥
न च त्यक्ष्यति तं लक्ष्मी: कदाचिज्जयलक्षणा ।
अपि सर्व्वैर्गुणैर्हीनं बहुशत्रुभिरावृतम् ॥
तथा चैव विधास्यामि परमञ्च चिकित्सितम् ।
पुष्टौ च रोगनाशार्थं नराणां विहितं यथा ॥
तस्माद्गच्छत भूलोकं पातालञ्च तथापरे ।
स्वर्गं चान्ये मदादेशाद्येन शान्तिर्भवेद् ध्रुवम् ॥
एवं विसृज्य तान् सर्व्वान् शालिहोत्रस्तुरङ्गमान् ।
चक्रे द्वादशसाहस्रीं तदर्थं संहितां सुधी: ॥
तत:प्रभृति लोकेऽस्मिन् वाह्या जातास्तुरङ्गमा: ।
ततश्चिकित्सितं तेषां शालिहोत्रप्रभाषितम् ॥”
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते प्रश्नो नाम
प्रथमोऽध्याय: ॥

अथ जाति: ।

“उत्तमा मध्यमा नीचा: कनीयांसस्तथापरे ।
चतुर्धा वाजिनो भूमौ जायन्ते देशसंश्रयात् ॥
ताजिका: खुरशाणाश्च उत्तराश्चोत्तमा [illegible]: ।
गोजिकाणाश्च केकाणा: प्रौढाहाराश्च मध्यमा: ॥
भाण्डजाश्चोत्तमाशाश्च राजशूलाश्च मध्यमा: ।
गोक्षरा: शावराश्चैव सिन्धुपारा: कनीयस: ॥
अन्यदेशोद्भवा ये च नीचनीचाश्च ते स्मृता: ।
वाजिनो जलजा: केचिद्वह्निजातास्तथापरे ॥
समीरप्रभवाश्चान्ये उलूकमृगजास्तथा ।
जलोद्भवा द्विजातीया: क्षत्रिया वह्निसम्भवा: ॥
समीरप्रभवा वैश्या एणोलूकाश्च शूद्रजा: ।
विवेकी सघृणो विप्रस्तेजस्वी क्षत्रियो बली ॥
दृष्टभावस्तथा वैश्य: शूद्रो नि:सत्वकातर: ।
ब्राह्मण: सामवाही च भेदवाही च क्षत्रिय: ॥
उपादानेन वैश्य: स्याच्छूद्रो दण्डेन ताडित: ।
पुष्पगन्ध: सदा विप्र: क्षत्रियोऽगुरुगन्धक: ॥
घृतगन्ध: सदा वैश्यो मीनामोदी च शूद्रक: ।
विप्रार्हा वाजिन: सर्व्वे क्षत्रियो भूपते: सदा ॥
द्वौ वैश्यस्याथ शूद्रस्य शूद्र एव सुखावह: ।
केचिदिच्छन्ति भूपानां सर्व्वेऽश्वा वाहनोचिता: ॥
तदर्थं भूतले यस्माच्छालिहोत्रेण निर्म्मिता: ।

ब्राह्मणा: क्षेमकृत्येषु सिद्धिं गच्छन्ति वाजिन: ॥
क्षत्रिया युद्धकार्य्येषु वैश्या वित्तार्ज्जने सदा ।
शूद्राश्चान्येषु कृत्येषु ज्ञात्वैवं वाजिन: सदा ॥
आरोहेत् सर्व्वकार्य्येषु यदीच्छेच्छाश्वतीं श्रियम् ।
सदा शुभा भवन्त्येते वाजिनो यस्य भूतले ॥
सदैव निद्रावशगा निद्राच्छेदस्य सम्भव: ।
जायते सङ्गरे प्राप्ते कर्क्करस्य च भक्षणे ॥
प्रबुद्धा: कथयन्त्यश्वा: शुभं वा यदि वाशुभम् ।
स्वस्वामिनो निजैश्चिह्नैस्ताङ्शृणुयं विचक्षणै: ॥
य: सन्नद्धो हयो रावमूर्द्ध्वमूर्द्ध्वं करोति च ।
खुराग्रेण लिखन् भूमिं स शंसति रणे जयम् ॥
य: करोत्यसकृन्मूत्रं पुरीषञ्चाश्रुमोचनम् ।
स शंसति पराभूतिं यश्चैवं वर्त्तते हय: ॥
निरामिषं निशीथे यो जागर्त्ति नृपतेर्हय: ।
स शंसति दुतन्तस्य स्थिरस्यापि प्रयाणकम् ॥
यदा व्याधिं विना वाजी ग्रासन्त्यजति दुर्म्मना: ।
अश्रुपातञ्च कुरुते तदा भर्त्तुरशोभनम् ॥
पुलकाङ्कितपुच्छा ये जायन्ते भूपतेर्हया: ।
निरीक्षन्त: प्रभोराशां ते वदन्ति निशागमे ॥
शरटं रक्षयेद्यत्नात् प्रविशन्तं हयालये ।
यदीच्छेच्छाश्वतीं वृद्धिं तेषाञ्चैव तथात्मन: ॥
स्फुलिङ्गा यस्य दृश्यन्ते पुच्छदेशे च वह्निजा: ।
परचक्रागमाशंसी विज्ञेयो हयपण्डितै: ॥
अश्वशालां समासाद्य यदान्तर्म्मधुमक्षिका: ।
मधुजालं प्रकुर्व्वन्ति तदाश्वान् घ्नन्ति कृत्स्नश: ॥
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन वाजिशालां प्ररक्षयेत् ।
उपायेभ्यश्च सर्व्वेभ्यो य इच्छेद्भूतिमात्मन: ॥
ब्राह्मणान्वाचयेत् स्वस्ति नित्यं वेदविचक्षणान् ।
तिलहोमस्तथा कार्य्यो जपश्च शतरुद्रिय: ॥
मन्दुरान्ते सदा धार्य्यो रक्तवक्त्रो महाकपि: ।
सर्व्वपापविनाशाय वाजिनाञ्च विवृद्धये ॥
सरघां रक्षयेद् यत्नात् प्रविशन्तीं हयालये ।
यदीच्छेच्छाश्वतीमृद्धिं तेषाञ्चैव तथात्मन: ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते जात्यधिकारे
द्वितीयोऽध्याय: ॥

अथ वर्णवर्णनम् ।

“वर्णा: सप्त भवन्तीह सर्व्वेषां वाजिनां ध्रुवम् ।
तानहं कीर्त्तयिष्यामि भेदैर्ज्जातानेकधा ॥
सितो रक्तस्तथा पीत: सारङ्ग: पिङ्ग एव च ।
नील: कृष्णोऽथ सर्व्वेषां श्वेत: श्रेष्ठतम: स्मृत: ॥
पट्टार्हो भूपतेर्वाजी सर्व्वश्वेत: प्रशस्यते ।
तदभावे यथा प्रोक्तास्तथा श्रेष्ठा: क्रमेण च ॥
श्वेत: प्रालेयसङ्काशो रक्त: कुङ्कुमसन्निभ: ।
हरिद्रासदृश: पीत: सारङ्ग: कर्वुर: स्मृत: ॥
पिङ्ग: कपिलकाकारो नीलो दूर्व्वाग्रसन्निभ: ।
कृष्णो जम्बूफलाकार: शास्त्रज्ञै: समुदाहृत: ॥
पीताभ: श्वेतपादो यस्तथा स्यात् सितलोचन: ।
चक्रवाक: स विज्ञेयो राजार्हो वाजिसत्तम: ॥
सर्व्वश्वेतो हयो यस्तु भवेच्चैककर्णक: ।
स वाजी वाजिमेधार्ह: श्यामकर्ण: प्रकीर्त्तित: ॥
मुखे चन्द्रकसंवीतो जम्बूफलसमाकृति: ।
श्वेतपाद: स विज्ञेयो मल्लिकाख्य: स पूजित: ॥

चत्वारोऽप्यसिता: पादा: सर्व्वश्वेतस्य वाजिन: ।
भवन्ति यस्य स त्याज्यो यमदूत: सुदूरत: ।
यस्य पादा: सिता: सर्व्वे पुच्छं वक्षो मुखं तथा ।
मूर्द्धजाश्च सिता यस्य तं विद्यादष्टमङ्गलम् ।
भस्माभं वाजिनं जह्यात् सुदूरेण नराधिप: ।
यदि वाञ्छति कल्याणं वाञ्छेच्च श्रीसमुद्भवम् ।
यस्य रोमविभेदेन जायन्ते रोमविन्दव: ।
पुष्पाख्य: स परित्याज्य: सर्व्ववाजिभयावह: ।
यस्य पादा: सिता: सर्व्वे तथा वक्षश्च मध्यत: ।
कल्याणपञ्चक: प्रोक्त: सर्व्वकल्याणकृच्च स: ।
विमिश्रवर्णका: सर्व्वे प्रशस्ता वाजिन: स्मृता ।
कृष्णनीलस्य मिश्रत्वमेकं मुक्त्वा सुदूरत: ।
यस्योत्कृष्टतरो वर्णो वृद्धिं याति शनै: शनै: ।
नाशयति वथा नीचान् स करोति बहून् हया ।
यस्याधमेन वर्णेन छाद्यते च प्रधानज: ।
विवृद्धिं गच्छता सोऽथ करोति हयसंक्षयम्
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते वर्णो ना
तृतीयोऽध्याय:

अथ आवर्त्ता: ।

“आवर्त्ता विंशति: प्रोक्ता: शालिहोत्रमहात्
गात्रस्थानविभागेन तेषां व्यक्तिर्म्मयोच्यते ।
ललाटे मस्तके चैव ग्रीवायां हृदये तथा ।
पादे पृष्ठे मणीवन्धे नाभिदेशे विशेषत: ।
स्कन्धे पार्श्वे गले वक्त्रे कुक्षौ रन्ध्रे त्रिके तथ
आद्यास्त्रयोदशावर्त्ता विज्ञेया वाजिपण्डितै
नासिकाग्रे ललाटाग्रे शङ्खे कण्ठे च मस्तके
आवर्त्तो जायते येषां ते धन्यास्तुरगोत्तमा: ।
हृदि स्कन्धे गले चैव कटिदेशे तथैव च ।
नाभौ कुक्षौ च पार्श्वाङ्गे मध्यमास्ते प्रकीर्त्तिता:
ललाटे यस्य चावर्त्तो द्वितीयस्य स लिङ्गक: ।
मस्तके च तृतीयश्च पूर्णकुक्षि: स उत्तम: ।
पृष्ठवंशे तथावर्त्तो यस्यैक: संप्रजायते ।
स करोत्यश्वसंघातान् स्वामिन: सूर्य्यसंज्ञक: ।
कक्षायां जानुमेढ्रे च त्रिबलौ पुच्छसन्निधौ ।
पुच्छे गुह्ये बलावष्टावावर्त्ता अधमा हये ।
त्रयो यस्य ललाटस्था आवर्त्ता अधरोत्तरा: ।
त्रिकूट: स परिज्ञेयो वाजिवृद्धिकर: पर: ।
एवमेव प्रकारेण त्रयो ग्रीवां समाश्रिता: ।
त्रयावर्त्त: स वाजीशो जायते भूपमन्दिरे ।
ललाटे युगलावर्त्तौ चन्द्रार्कौ संप्रकीर्त्तितौ ।
वाजिनो यदि तौ स्यातां राष्ट्रवृद्धिकरौ परौ
उपर्य्युपरि यस्य स्युरावर्त्ता अलिके त्रय: ।
नि:श्रेणि: सतु विज्ञेयो राष्ट्रवृद्धिकर: पर: ।
एकोऽथवा कपोलस्थो यस्यावर्त्त: प्रदृश्यते ।
वर्त्तमान: स विज्ञेय: स इच्छेत् स्वामिनाशन
कपोलाभ्यान्तथावर्त्तो विद्येते वाजिनो यदि ।
सावश्विनाविति प्रोक्तौ युद्धकाले जयप्रदौ ।
गण्डावर्त्तो भवेद्यस्य वाजिनो दक्षिणाश्रय:
स करोति महासौख्यं स्वामिन: शिवसंज्ञक:
तद्वद्वामाश्रय: क्रूर: प्रकरोति धनक्षयम् ।
इन्द्राख्यावुभौ शस्तौ नृपराज्यविवृद्धिदौ ।
कर्णमूले यदावर्त्तस्तन्मध्ये च तथापर: ।

ग्रयास्तावुभौ श्रेयौ युद्धकाले जयप्रदौ ॥
सामध्ये यदावर्त्त एको वा यदि वा ध्वयः ।
वर्त्तौ स विज्ञेयो वाजी भूपालपूजितः ॥
इ यस्य मध्यावर्त्त एकोऽन्यस्य प्रजायते ।
नामणिः स विज्ञेयश्चिन्तितार्थविदष्टिदः ॥
ने पार्श्वे यदावर्त्तौ स भवेत् पद्मलक्षणः ।
रोति विधिवत् पद्मो स्वामिनः सततं सुखम् ॥
ग्राख्यौ तालुकान्तस्थावावर्त्तौ कीर्त्तिदृष्टिदौ ।
ग्रस्य स्वामियुक्तस्य सदैव सुसुखावहौ ॥
वर्त्तो भवेद्यस्य कक्षान्ते वाजिनो यदा ।
रक्षे म्लुमाप्नोति द्वौ च स्वामिविनाशनौ ॥
तुदेशे यदावर्त्तो वाजिनः संप्रदृश्यते ।
ग्रासं सततं व्रते स्वभर्त्तुः क्लेशसंयुतम् ॥
ञ्जी मेढ्तलावर्त्तो वर्जनीयो मनीषिणाम् ।
करोति हरेर्नाशं परदारसमुद्भवम् ॥
वलिस्थो यदावर्त्तस्त्रिवर्गस्य प्रणाशकः ।
विनस्ते परिज्ञेयाः श्रीपार्श्वस्था भयप्रदाः ॥
ष्कदेशे यदावर्त्तो वाजिनः संप्रदृश्यते ।
सकेतुरिति ख्यातः स त्याज्यो दूरतो नृपैः ॥
ञ्जे पुच्छे वलौ यस्य भवन्त्यावर्त्तकास्त्रयः ।
कृतान्तसरूपेण वर्जनीयस्तुरङ्गमः ॥
ध ऊर्द्ध्वं यदा वाजी सम्पुटं न स्पृशेत् क्वचित् ।
मदूतः स विज्ञेयो वर्जनीयः प्रयत्नतः ॥
नैनदन्तोऽधिदन्तश्च करालो कृष्णतालुकः ।
ग्राली च तथा श्रृङ्गी मण्डते स्वामिघातकाः ॥
काङ्कजातश्चैकाण्डो हीनाङ्गोऽप्यधिकाङ्गकः ।
रित्याज्यः स वाञ्छद्भिरन्विष्य परमं यशः ॥
पटौ वदनको वाली श्रृङ्गी चैव चतुर्थकः ।
र्जनीयः प्रयत्नेन सर्व्वे ते पापकृत्तमाः ॥
पटौ च स्वामिनं हन्ति वदनो धनसंचयम् ।
न्तःपुरं तथा व्यालो श्रृङ्गी राष्ट्रविनाशनः ॥
टपदाभो भवेद्यश्च कृष्णतालुर्न दुष्यति ।
कृपादसखो यस्तु आवर्त्तैः कुत्सितैरपि ।
दुष्यति सदावर्त्तः शालिहोत्रमतं यथा ॥
इति श्रीनकुलविरचितेऽश्वचिकित्सिते
ग्रावर्त्ताध्यायश्चतुर्थः ॥
अथ दन्ताः ।
न्तोद्देशं प्रवक्ष्यामि वाजिनामायुलक्षणम् ।
न विज्ञातमात्रेण आयुर्ज्ञानं प्रचक्षते ॥
पश्चस्तु तनुभिर्दन्तैः क्षीरदन्त इति स्मृतः ।
णा षोडशभिः कोणो प्राक्त्रैद्वादशमासिकः ॥
त्रंशकासोद्भवाः सर्व्वे अखण्डाः परिकीर्त्तिताः ।
ते स्यातां द्वौ च न स्यातां मूर्द्धोपरि यथाक्रमम् ॥
तुर्भिर्वत्सरैर्दन्ताः कालिकाख्या भवन्ति च ।
थान्चः सप्तमे वर्षे चतुर्थः कालिको भवेत् ॥
ष्टमे वत्सरे प्राप्ते प्राप्ताः स्युः सार्व्वकालिकाः ।
नमे लघवा रेखा पीतलं प्रंसयन्ति च ॥
षाष्टेकादशे वर्षे तावत् पीतलमागताः ।
न्ति दशमासेषां वाजिनामप्यसंशयम् ॥
तः श्वेताः प्रदृश्यन्ते यावच्छ्ेचयं पुनः ।
नः काचप्रभाः सम्यक् यावत् संवत्सरास्त्रयः ॥
नः सप्तदशादूर्द्ध्वं यावद्वर्षाणि विंशतिः ।

मक्षिकाभारदास्तेषां यावच्छ्ेचयं पुनः ॥
तस्मादुदूखलं प्राप्तास्तावच्छ्ेचयं पुनः ।
प्रकम्पश्च समागम्य पश्चात् पातः समाश्रयम् ॥
द्वात्रिंशद्वत्सरैरेव वाजी निर्व्वाणमाप्नुयात् ।
दंष्ट्राचतुष्टयं श्वेतं वक्रेण परमायुषि ॥
अश्वानामेव सर्व्वेषां दन्ता द्वादश कीर्त्तिताः ।
कालिका हारिणी शुक्ला काचा वाप्यथ मक्षिका॥
प्रश्लोदूखलकश्चैव दन्तानाश्चलनं तथा ।
ततस्तु पतनं विद्यादेव अष्टकसंयमः ॥
चतुर्विंशतयो दंष्ट्राः शालिहोत्रमतं तथा ।
एवं दन्तविशेषेण सर्व्वेषामिह वाजिनाम् ।
विज्ञेया चायुषःसंख्या वाजिपोषणतत्परैः ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते दन्तोद्देशो
नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥
अथ अवयवप्रमाणम् ।
दीर्घस्कन्धविमांशाख्या ये भवन्ति तुरङ्गमाः ।
ते शस्ताः पार्थिवेन्द्रस्य यानवाहनकर्म्मणि ॥
स्कन्धमभ्युन्नतं दीर्घं वक्रग्रीवं विशेषतः ।
चमरालङ्कृतं सम्यक् लोकवालसमन्वितम् ॥
येषां पृष्ठं सुवंशं स्याद्विपुलं ग्रन्थवर्जितम् ।
किञ्चिन्मध्ये भवेन्निम्नं राजार्हास्ते तुरङ्गमाः ॥
स्निग्धरोमा सुवृत्ता च सुस्थूला विपुला कटी ।
ग्रथिताः सुदृढ़ा रम्या भुजा मांसप्रपूरिताः ॥
पादा निर्म्मांसला वक्राश्चक्राकारखुरान्विताः ।
अप्रमाणं तथा वक्षः कर्णौ लघुतरौ स्मृतौ ॥
पार्श्वौ तनुतरौ शस्तौ सुरक्तस्निग्धतालुकम् ।
दन्ताश्च शिखराकारा विपुला चन्द्रवर्चसः ॥
सप्तविंशप्रमाणेन मुखमश्वस्य शस्यते ।
कर्णौ षडङ्गुलौ प्रोक्तौ तालुकं चतुरङ्गुलम् ॥
चत्वारिंशच्च सप्ताढ्याः स्कन्धाः सम्यक् प्रकीर्त्तिताः ।
पृष्ठवंशश्चतुर्व्विंशः सप्तविंशा तथा कटी ॥
अतिसूक्ष्मं तथा निम्नं पुच्छं हस्तद्वयायतम् ।
लिङ्गं हस्तप्रमाणश्च तथाण्डौ चतुरङ्गुलौ ॥
मार्गस्थानं चतुर्व्विंशं हृदयं षोडशाङ्गुलम् ।
कटिकन्धान्तरश्चोक्तं चत्वारिंशत् प्रमाणतः ॥
मणिबन्धद्वयं चैव खुराश्च चतुरङ्गुलाः ।
अग्रीवकुल उत्सेधो दैर्घ्यञ्च द्वाधिकं शतम् ।
एवं क्रमेण गात्रस्य प्रमाणं वाजिनां मतम् ॥
दीर्घाणि चत्वारि तथोन्नतानि
चत्वारि रक्तानि च सूक्ष्मकाणि ।
ह्रस्वानि चत्वार्य्यथ चायतानि
भूयश्च चत्वार्य्यथ नम्रकाणि ॥
द्वात्रिंशत् क्रमशोऽप्यात्तुर्लक्षणानि मुनीश्वराः ।
तान्यहं कीर्त्तयिष्यामि वाजिनाञ्च पृथक् पृथक् ॥
आस्यं भुजौ केशलकाटिकाश्च
दीर्घं चतुष्कं तुरगस्य शस्तम् ।
तथोन्नते घ्राणपुटे ललाटे
शफाश्च तन्मध्यतरौ वदन्ति ॥
ओष्ठौ च जिह्वाप्यथ तालुकञ्च
मेढ्रं सुरक्तं शुभदं हयस्य ।

लघूनि बन्धाश्चरणेषु कोष्ठं
श्रोत्राणि सर्व्वाणि तथैव पुच्छम् ॥
कर्णान्तरं कर्णसमन्वितञ्च
वंशं तथा ह्रस्वतरं प्रशस्तम् ।
वक्रं मुखं कन्धराजानुनी च
पार्श्वञ्च सर्पिः शुभदं प्रदिष्टम् ॥
कक्षान्तरं चोदरमध्यमञ्च
निम्ना कटी तानि सजानुकानि ।
वक्षःप्रपोरूजघनस्थलञ्च
चतुष्कमेतत् पृथुलं प्रदिष्टम् ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते सर्व्वावयवप्रमाणो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥
अथ वेगः ।
गुणानामिह सर्व्वेषां गुणो वेगमयोऽधिकः ।
अश्वानां शस्यते तज्ज्ञैरश्वज्ञानविचक्षणैः ॥
संवाहनविधानेन प्रकाशं यान्यसंशयम् ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन वेगो ज्ञेयश्च वाजिनाम् ॥
अवाञ्छिता विनश्यन्ति विनश्यन्त्यतिवाञ्छिताः ।
अश्वानां वाहनं पथ्यं सातुरागश्च मोक्षणम् ॥
अधमा मध्यमास्ते स्युर्मध्यमाश्च तथोत्तमाः ।
उत्तमाश्चोत्तमा भूयो वाह्यमानास्तुरङ्गमाः ॥
रूढ़मश्वविदां श्रेष्ठं रूढ़े सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ।
रूढ़ेन तु विहीनस्य लक्षणं चाप्यलक्षणम् ॥
रूपावर्त्तगतिच्छायासत्ववर्णवयोबलम् ।
जवहीनस्य वाहस्य सर्व्वमेव निरर्थकम् ॥
गतेर्धन्यतरो वर्णो वर्णाद्धन्यतरः स्वरः ।
स्वराद्धन्यतरं सत्वं सर्व्वं सत्वे प्रतिष्ठितम् ॥
लघुत्वं मातृदोषेण पितृदोषेण जाड्यता ।
दौर्ब्बल्यं स्वामिदोषेण स्वदोषो नास्ति वाजिनाम्॥
जवो हि सप्तेः प्रथमं विभूषणं
त्रपाङ्गनायाः कृशता तपस्विनः ।
द्विजस्य वेदोऽथ मुनेरपि क्षमा
पराक्रमः शस्त्रबलोपजीविनः ॥
आकर्षन्निव गां वभन्निव खुरौ पश्चार्द्धसूत्यन्निव
स्वीकुर्व्वन्निव खं पिबन्निव दिशो वायुं समश्नन्निव ।
साङ्गारप्रकरान् स्पृशन्निव मही छायाममर्षन्निव
चञ्चच्चामरवीज्यमानवदनः श्रीमान् हयो धावति॥
अलच्छितगतागतैरवेगढ्याश्च कटाक्षैरिव
लघ्यातुनयशीतलैः प्रलयकेलिकोपैरिव ।
सुवृत्तमसृणोत्तरैरगदशासुरोक्तैरिव
त्वदीयतुरगैरलं धरणिचक्रमाक्रम्यते ॥
येषां दीपशिखोपमानि नयनान्युद्भासितः स्रग्निव
ग्रीवा क्रौञ्चनिभा विभाति च समा पादाश्च
सुक्लोपमाः ॥
वेगो वायुरिवाथ वानरसमः स्वाङ्गाररोर्ष्क्लितं
शङ्खक्रौञ्चमृगेन्द्रदुन्दुभिघनध्वानैभसुस्वनः ॥
वक्रे यो हरिणाधिपप्रतिनिभो व्याघ्रोपमो
बाहुभिः
आवर्त्तैश्च शुभैः प्रधानकुलजाः सुस्निग्धवर्ण-
प्रभाः ।
उद्दामाः प्रियदर्शनाश्च सुभगाः श्वासैः
सुगन्धैश्च ये

धन्यास्ते जयराज्यवित्तसुखदाः संवाहका
भूपतेः ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते वेगवर्णनो-
नाम सप्तमोऽध्यायः ॥

अथ आरोहणम् ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि हयारोहणमुत्तमम् ।
येन विज्ञानमात्रेण रेवन्तेनोपमीयते ॥
चलकिसलयपादः कर्णमध्यैकदृष्टिः
न चलति कटिदेशे आसने संस्थितश्च ।
हयहृदयगतिज्ञः स्थानदण्डावपाती
स खलु तुरगयोक्ता मान्यते पार्थिवेन्द्रैः ॥
यो नित्यं दृढ़मुष्टिहस्तलघुकः क्रोधानलैर्वर्ज्जितः
सत्यैकस्थिरबुद्धिमध्यमतनुः शास्त्रस्य तत्त्वज्ञकः ।
काले दण्डनिपातविश्रमयुतः ताम्बूलवक्त्रान्वितः
त्वेवं लक्षणसंयुतो हयरथो राज्याधिपैः पूज्यते ॥
ऊरू स्थिरौ यस्य चलौ च पादौ
त्रिकोन्नतं संहतमासनञ्च ।
स वाजिवाहः कथितः पृथिव्यां
शेषा नरा भारवहा हयानाम् ॥
प्राज्ञः सत्त्वबलोत्साही दृढ़ः सर्व्वाङ्गसौष्ठवः ।
जितशीतातपालस्यो जितायासो जितासनः ॥
हयकालबलप्राणजवकामाध्वयोगवित् ।
शान्त्योपचारसारज्ञो रणक्रीड़ासु दीक्षितः ॥
वाजिनां हृदयज्ञश्च स्थाने दण्डनिपातवित् ।
दुष्टाश्वदमने दक्षः सर्व्वक्लेशसहः शुचिः ॥
ग्रासौषधान्नपानीये परव्यूहावलोकने ।
त्रिषु श्रेष्ठः प्रवेशे च निर्गमे कुशलोऽस्त्रवित् ॥
रोगं विकुरुते यश्च हत्वा वाधाविचारवित् ।
धनुःकुन्तासिशक्तिज्ञः सोऽश्ववाहः प्रकीर्त्तितः ॥
वक्त्रे स्कन्धे मुखे कोष्ठे गात्रे सक्थौ च ताड़येत् ।
उन्मार्गी यदि भ्रष्टोऽश्वो मूढ़ः स्खलति क्रुध्यते ॥
कुपिते पुच्छसंस्थाने भ्रान्ते जानुद्वयं तथा ।
सर्व्वथा प्राप्तदण्डस्य दण्डमेकं निपातयेत् ॥
द्वेषणे स्कन्धमुद्दिष्टं स्खलिते जघनान्तरम् ।
भीते वक्षःस्थलं हन्याद्वक्त्रञ्चोन्मार्गगामिनम् ॥
अस्थाने ताड़ितो वाजी बहून् दोषान् प्रदर्शयेत् ।
तावद्भवन्ति ते दोषा यावज्जीवत्यसौ हयः ॥
दण्डेनाभिभवेद्वाहान्नारोहेद्दण्डवर्ज्जितान् ।
दण्डो हि साधनं तीव्रं पदं दण्डात् प्रजायते ॥
तुलावदुन्नता वल्गा नात्युच्चा नातिलम्बिता ।
दोषं दृष्ट्वा तु कर्त्तव्या तिर्य्यगाकुञ्चिता श्लथा ॥
कटिं समेक्ष्य शैथिल्याद्वह्यमानस्य ताड़येत् ।
सद्यः प्रस्खलिते गात्रं तत्र दण्डं प्रदापयेत् ॥
अकालदण्डपाताच्च त्वकालग्रहमोचनात् ।
अकालहिंसानाताच्च तेन वाजी न धावति ॥
आसनं शिथिलं यस्य खरो यस्य न भीषणः ।
लघुप्रहारदाता च वाजी तस्य न धावति ॥
सर्व्वलक्षणसम्पन्नः सर्व्वदोषविवर्जितः ।
कुलशीलबलोपेतः कथमश्वो न धावति ॥
गतिरेका प्लुता चान्या चतुराख्या तृतीयका ।
वेगसन्धिश्चतुर्थी च धारावेगगतिस्तथा ॥
श्वथरागार्थवेषस्य चञ्चलस्य त्रिकोणतः ।
नित्यमुद्यतदण्डस्य तस्य वाजी न धावति ॥
धारा तु पञ्चमी प्रोक्ता न शृणोति न पश्यति ।
सर्व्वकर्म्मोत्तमो वाजी तस्मात्तां परिवर्ज्जयेत् ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते आरोहणं
नाम अष्टमोऽध्यायः ॥

अथ ऋतुचर्य्या ।

कर्म्मचर्य्यासु नित्यानां शुद्धानां सुनिवर्हितम् ।
धनुरष्टादशे योग्यं वाजिनां मण्डलं क्रमात् ॥
सङ्कोचयेत्ततः तावद् यावत् कार्म्मुकपञ्चकम् ।
तदूर्द्धं मण्डलैर्योग्यो गोमूत्रात्तदनन्तरम् ॥
ऋजुर्वृत्तानुवृत्ता च गोमूत्रा सर्व्वकर्म्मसु ।
युज्यमानानि दृश्यन्ते प्रायशो हि विचक्षणैः ॥
शालिहोत्रमुनिप्रोक्ता चर्य्या षोड़श वाजिनाम् ।
तासामनुपयोगित्वान्न कृतः संग्रहो मया ॥
तीक्ष्णस्त्वेकेन मुदितो द्वाभ्यां भद्रस्तु धावति ।
त्रिभिर्दण्डैस्तदा मन्दः क्रमात् पृष्ठाभिताड़नैः ॥
तीक्ष्णाश्वभद्रमन्दानां प्रधानो जव उच्यते ।
सोऽप्यनेनैव मार्गेण संविभज्यो विजानता ॥
अवाहिता विनश्यन्ति सर्व्वकर्म्मोत्तमा हयाः ।
कृशा व्याधिपरीताङ्गा जायन्तेऽत्यन्तवाहनात् ॥
बलं कालो वयो भूमिः कालः सत्त्वमतः क्रमात् ।
कुर्य्यादेकान्तरे योगश्चातियोगो हि दोषवान् ॥
तच्च लोकप्रसिद्धं हि बोद्धव्यं यत्नतो बुधैः ।
हयवाहनवेत्तारो नरेन्द्रैः पूज्यते सदा ॥
धाविते ये गुणाः सम्प्रवेक्ष्यमाणान्निबोध तान् ।
शालिहोत्रादिशास्त्राणां व्यायामफलसम्भवान् ॥
स्थिरमांसो भारसहो लघुगात्रः पराक्रमी ।
दीप्ताग्निश्च सुशीलश्च व्यायामेनोपजायते ॥
सत्वार्था विनयी प्रीतो निर्द्दोषस्तापवर्जितः ।
वेदवित्साहितैश्चित्तज्ञ उक्तो धावति तिष्ठति ॥
सुभावर्त्तगतिच्छायाबलशीलसमन्वितम् ।
गन्धवर्णस्वरोत्कण्ठसारपुण्ड्रविभूषितम् ॥
एवं विधं समारुह्य देवतांशं हयं नृपः ।
जित्वा रिपुकुलं भुंक्ते निःशङ्कोऽथ वसुन्धराम् ॥
जवः श्रेष्ठस्तुरङ्गानामुत्तमाधममध्यमः ।
त्रिविधोऽपि तथा भिन्नो जवभेदः स उच्यते ॥
यवोदरैरष्टसङ्ख्यैरङ्गुलं परिकीर्त्तितम् ।
हस्तश्च तैश्चतुर्विंशैः कार्म्मुकं तैश्चतुर्गुणैः ॥
अक्ष्णोर्निमेषणैः काष्ठा अष्टलघ्वक्षरं तथा ।
मात्रा ज्ञेया प्रमाणेश्च पूर्व्वप्रोक्ता तपोधनैः ॥
मात्राषोड़शकेनाश्वो यो धावति धनुःशतम् ।
तमश्वमुत्तमं विद्याद्वायुवेगं महाजवम् ॥
यथोत्तमजवा वाहास्तथाश्वा मध्यमाधमाः ।
चतुरस्राधिका वृद्धिं मात्राणां लक्षणं बुधाः ॥
नभस्यश्वयुजे मासि भाराध्वानं जवं त्यजेत् ।
वर्षाग्निसदृशं पित्तं श्रमात् कुप्यति वाजिनाम् ॥
कार्य्येणैव महान् किञ्चिद् युज्यो नभसि कार्त्तिके ॥
हेमन्ते शिशिरे योगं वसन्ते च यथेच्छया ॥
श्लेष्मचयात् श्लथं गात्रं न ग्रीष्मे वाहयेद्धयम् ।
बालो वृद्धः कृशो रोगी दन्तस्रेहो महाबली ॥
पूर्णातिरिक्तकोष्ठश्च गुर्व्विणी न च वाहयेत् ।
समां च विपुलाश्चैव किञ्चित्-पांसुसमन्विताम् ॥
एकान्ते विजने चैव रङ्गभूमिं हयं नयेत् ।
सान्द्राश्चैव सुकठिनां पाषाणोदकवर्ज्जिता
तृणकाष्ठसमायुक्तां रङ्गभूमिं विवर्ज्जयेत् ।
विण्मूत्रं कारयेदश्वं क्रोशक्रोशद्वयान्तरे ।
वारि दद्याद् यथाकामं घासं सुविच्छ
अन्यथा दोषजातानि वध्याम्येतानि ताव
गुरुविसब्धगात्रश्च छिन्नश्वासी च कम्पते ।
दुर्म्मना रुद्धविण्मूत्रः सर्व्वकर्म्माक्षमो हयः
गूढ़मेढ्रोन्नतग्रीवो रक्तमेही गुरुक्रमः ।
क्षुत्तृष्णाहृतशुष्कास्यश्छायां प्राप्य विनिद्र
तर्ज्जनैर्हन्यमानोऽपि विधुनोति शिरः पर
मुहुर्विनमते पृष्ठं पदमेकं न गच्छति ।
भाराध्वानपरिश्रान्तं शनैः संक्रामयेत् प
नावतारितपर्य्याणं मार्गेऽध्वानसमागतम्
मुक्तपुच्छाग्रबन्धस्य खलीनं नावतारयेत्
मर्द्दयित्वास्य गात्राणि पांशुमध्ये विवर्त्तये
स्नानपानावगाहञ्च प्रतिपानं सभोजनम्
सर्व्वं क्रमेण कर्त्तव्यमन्यथा दोषसम्भवः ।
रक्तपित्तसमीरोत्थमन्यास्तम्भोदरादयः ।
हृद्रोगा वातशूलानि शीतोष्णोदकपानत
रक्तपित्तहरं देयं प्रतिपानं गुड़ौदनम् ।
रक्तपित्तसमीरोत्थं दातव्यं शर्करोदकम्
जीवनं वातपित्तघ्नं हृद्यं बल्यतमं ततः
सर्व्वरोगहरोऽश्वानां मधु जाङ्गलको र
स्वच्छात्तञ्च घृतं क्षीरं वारियुक्तं तुरङ्ग
पीत्वा हि निर्हरेद्दोषान् श्रमभाराध्वसं
धर्म्मार्थकामा विजयो यशःश्री-
शोभासुखं जातिजनैश्च पूज्या ।
रणे निमित्तानि शुभावहानि
नृपस्य चैवं विनिवेदयन्ति ॥
प्रत्यूषकाले च दिनं निरीक्ष्य
वह्निं द्विजं पूर्णघटं कुमारीम् ।
छत्रं ध्वजं चामरदर्पणञ्च
रुष्टञ्च दृष्ट्वा तुरगं जयाय ॥
श्रुत्वा तु शङ्खाम्बुदवेदवाक्यं
पुण्याहमाङ्गल्यशिवस्य गीतम् ।
हेषं निमित्तं भवति स्वनेन
ध्रुवं जयं तत्र रणे नराणाम् ॥
सन्ध्याङ्घ्रिघातेन महीं निहन्ति
हेषन्ति ये स्वामिमुखं निरीक्ष्य ।
प्रदक्षिणावर्त्तविकीर्णपुच्छा
जयावहास्ते समरे नृपाणाम् ॥
विच्छिन्नदीनस्वरगद्गदा ये
अश्रुप्लुता भिन्नपुरीषमूत्राः ।
अनल्पमाना दिनकृन्निरीक्ष्याः
पराजयं ते कथयन्ति युद्धे ॥
अन्यापदं याश्च वदन्ति दीनाः
सव्येतरं चक्रविकीर्णपुच्छाः ।
युग्यासनादीन् परिवर्ज्जयन्ते
पराजयं ते कथयन्ति भर्त्तुः ॥
विना निमित्तं रसयन्त्यभीक्ष्णं
आकुञ्चिता व्यापितमक्षिकाङ्गाः

धावन्ति वातेन न चोदितास्ते
भयावहास्ते समरे नृपाणाम् ॥
रोकं शीलं भयं लज्जामालस्यं चैवमादिषु ।
कुलं तं विजानीयादलं पर्य्याणवारणे ॥
ग्राम्यकण्टकतश्चैव सुधाखदिरकण्टकैः ।
नामिघाताय चादते तेषां रूपमिदं शृणु ॥
नरोलकमार्जारतरक्षुगवलोचनाः ।
तिर्य्यगसुरैस्तुल्या स्थूलमेढ्रशिरान्विताः ॥
नीलकर्णनासाच्च लतदृष्टीगाधिकाङ्किताः ।
शङ्खप्रोथगण्डा ये भ्रुकुटीचित्रमेहनाः ॥
ते दोषास्तथान्येऽपि सुकुलान्वसमुद्भवाः ।
लानामिह राजेन्द्र! वक्तुं शक्या न मादृशैः ॥
ध्यं प्रधानमित्येके चान्ये लक्षणमाश्रिताः ।
लक्षणमेतेषां तेनेदं दुष्करं विदुः ॥
यापिरतिसंक्षेपादतियामिश्च विस्तरात् ।
ग्रीणामेकवाक्यत्वाद् ब्रूयामः क्षितिदुष्कराः ॥
वर्णगतिच्छायास्वरस्थानगतिः कुलम् ।
यं पुष्टकनामानि दोषं वा जवलक्षणम् ॥
वं लक्षणसंयुक्तं दृश्यते शूरलक्षणैः ।
लक्षणेन विहीना ये निर्दोषाःस्युः प्रधाविताः ॥
हयारोहस्य का चिन्ता लक्षणैः शुभनिन्दितैः ।
नात न कृतोऽस्माभिर्हयलक्षणविस्तरः ॥
हयवाहनविज्ञानं कौतुकाहितबुद्धयः ।
नायासेन गच्छन्ति परं कृत्वा इमे जनाः ॥
वलासनं कथा रागाः पाणिघातप्रतोदनम् ।
पदप्रघातसंज्ञानि दोषो येरुपजायते ॥
कामात् कोपाद्भयान्मोहाद्दर्पाच्चैव मदाश्रयात् ।
र्गाणारोहदोषाच्च दुष्यन्त्यश्वा निसर्गतः ॥

श्रीयुक्तसामन्तनरेन्द्रवन्दितं
रणे हयारोहवराभिनन्दितम् ।
धर्मार्थकामादियशःप्रधान-
मित्थं कृतं वाहनशास्त्रविस्तरम् ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते वाहनाध्यायो नवमः ॥

अथ धातुपरीक्षा ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि धातूनां लक्षणं परम् ।
येन विज्ञानमात्रेण ज्ञायन्ते रोगसम्भवाः ॥
ततः शुद्धशरीरोऽयं रक्तदोषानवाप्नुयात् ।
रक्तदोषात्तदा वाजी प्राप्नोत्येव महामयान् ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन रक्तं ज्ञेयं विचक्षणैः ।
आषाढसमये प्राप्ते शिरामोक्षेण कृतक्षणः ॥
तेन संशोध्यते रक्तं वाजिनां दोषसम्भवम् ।
ततः शुद्धशरीरोऽयं पित्ताद्यैश्च बलीकृतः ॥
सावर्णे शष्पमासाद्य वत्सवत् सुदृढो भवेत् ।
यदि रक्ताधिको वाजी शष्पमश्नाति कर्हिचित् ॥
रक्तात् सञ्जायते पित्तं ततो नाशमवाप्नुयात् ।
रक्ताधिकश्वासपुटः स्नेहाद्यैः शष्पमत्ति चेत् ॥
संप्राप्य श्लेष्मरक्ताभ्यां नाशमवाप्नुयात् ।
हीनरक्तो यदा शष्पं रूक्षोऽश्नाति तुरङ्गमः ॥
तदा वायुं परं प्राप्य सद्यो नाशमवाप्नुयात् ।
तवेदं लक्षणं प्रोक्तं रक्तकोपसमुद्भवम् ॥
धातूनामपि सर्वेषां श्रेयश्चिह्नं विचक्षणैः ।

पित्तरक्तप्रकोपेण यदा संपीड्यते हयः ॥
तदा कण्डूतिमासाद्य कषते सततं वपुः ।
छायां वाञ्छति यत्नेन विशेषेण जलाश्रयम् ॥
मुहुर्वाञ्छति पानीयमाहारञ्च विशेषतः ।
एवं वातोत्थरक्तेन ज्ञात्वाश्वम्पीडितं ततः ॥
शिरामोक्षं विधायैव दद्यात् सकटुकं गुडम् ।
ततः शुद्धिमवाप्नोति नीरोगः संप्रपद्यते ॥
पित्तादृग्दूषितो वाजी यदि चाश्रूणि मुञ्चति ।
नेत्रान्ते पाण्डुरत्वञ्च सद्यो मृत्युमवाप्नुयात् ॥
नेत्रयोर्लक्षणं प्रोक्तं पित्तरक्तसमुद्भवम् ।
श्लेष्मरक्तप्रकोपेण यदा सम्पीड्यते हयः ॥
अधोवक्त्रो भवेन्नित्यं कासते च मुहुर्मुहुः ।
आहारं न च गृह्णाति नोत्साहं कुरुते क्वचित् ॥
न विन्दति कशाघातं न च पार्ष्णिं न चासनम् ।
नासाग्रेण क्षिपेत्तोयं वह्निधर्मेण वाञ्छति ॥
तस्यापि शोधयित्वासृग् दद्यात्कुष्ठायुतं गुडम् ।
सर्वं रक्तं ततः शुद्धा निःशेषं समवाप्नुयात् ॥
वाजिनः श्लेष्मरक्ताभ्यां दूषितस्य सदा भवेत् ।
नेत्रान्ते बिन्दुकाकारकण्डूस्तस्य तथोदरे ॥
तदा मृत्युमवाप्नोति षण्मासाभ्यन्तरे ध्रुवम् ॥

शुण्ठ्याम्रता गोक्षुरकं घनञ्च
श्यामावचाहिङ्गुयुता च यष्टिः ।
कफप्रणाशाय विनिर्मितोऽयं
पिण्डः प्रसिद्धश्च कफापहश्च ॥

नोचेदश्नाति शुण्ठ्याढ्यं सैन्धवं नस्यमार्गतः ।
वायुरक्तप्रकोपेण पीडितस्तु तुरङ्गमः ॥
कुक्षिद्वये हयस्तीव्रं मुहुः श्वासं प्रमुञ्चति ॥
नैकत्र मन्यते स्थातुं कम्पते च निरर्गलम् ।
एवं वातोद्भवं ज्ञात्वा रक्तन्देहे हयस्य च ॥
शोधयित्वाथ सन्दद्यात्कषायतमनल्पकम् ।
ततः शुद्धिमवाप्नोति परां पुष्टिञ्च गच्छति ॥
उत्साहं कुरुते मार्गे सर्वदोषविवर्जितः ।
वातरक्तप्रकोपेण लोचनान्ते हयस्य च ॥
यदा स्यातां सिते रक्ते काशः कण्डूस्तथानने ।
तदा तस्य भवेन्मृत्युर्यदि नाश्नाति चामिषम् ॥
अभ्रकञ्च पुनर्न्द्या माहिषेण निशागमे ।
सन्निपातेऽथ रक्तेन यदा सम्पीड्यते हयः ॥
यदा वेपथुमाप्नोति कम्पते च निरर्गलम् ।
निद्रालस्याग्निमन्दत्वं वक्त्रौ मलनिबन्धनम् ॥
वर्णयोः पातनश्चैव वल्गाज्वालाविमोक्षणम् ।
तत्रापि शोधयेद्रक्तं ततो लङ्घनमर्हति ॥
यावद्दोषस्य निर्णाशं स्तोकोदककृताशनः ।
क्वचिदुष्णं क्वचिच्छीतं क्वचिद्व्यञ्जनसंयुतम् ॥
प्रदेयं युक्तितत्त्वज्ञैर्वारि वार्य्यं न कुत्रचित् ।
सपथ्या चाब्दता चैव कटुका च वचा तथा ॥
शामयेत्तत्क्षणादेव त्रिधातुकुपितं ज्वरम् ।
शिरीषं श्रीफलञ्चैव वेतसञ्चैव दन्तिभाक् ॥
मन्दाग्नित्वं त्रिदोषाणां कुरुते भस्मसाद्द्रुतम् ।
मधुकं मधुजालञ्च माधुर्य्यं कुलिकान्वितम् ॥
शिरीषं क्षुद्रकं लाक्षां क्वाथयित्वा विभागतः ।
यश्चैतत् सन्निपाताय वाजिनः संप्रदीयते ॥
तस्य तन्नाशमायाति तमः सूर्योदये यथा ।

स्वस्थस्यापि हि नेत्रान्ते स्यातां नीले च वाजिनः ॥
गन्धश्च सदृशः श्रोण्या तदा मृत्युर्द्विमासिकः ।
नीले पीतेऽथ नेत्रान्ते स्यातां चेद्वाजिनः क्वचित् ।
स निर्वाणमवाप्नोति त्रिभिर्मासैरसंशयम् ॥
यस्य नेत्रान्तरे रेखा बहुवर्णा प्रजायते ।
विशेषात् स्वरभेदः स्यात्तस्यायुः पाञ्चमासिकम् ॥
जिह्वायां जायते बिन्दुरकस्माद् यस्य वाजिनः ।
कृच्छ्रञ्च जीवते मासं स वाजी नात्र संशयः ॥
पीतो मासद्वयेनैव सप्तिर्मृत्युं प्रयच्छति ।
त्रिभिर्मासैस्तथा रक्तश्चतुर्भिश्च विचित्रितः ॥
पञ्चभिर्नीलवर्णश्च षड्भिर्व्यसमाकृतिः ।
सप्तभिः पाटलाकारश्चम्पकाभस्तथाष्टभिः ॥
नवभिश्च हरिद्राभो दशभिर्जतुकोपमः ।
एकादशभिर्दूर्वाभो वत्सरेण हिमद्युतिः ॥
यस्य श्वासो भवेदुष्णः शरीरं पुलकाङ्कितम् ।
जिह्वा हिमकराकारा मासषट्कं स जीवति ॥
ग्रीवाग्रे पिण्डिका यस्य जायते च तथाधरे ।
मूत्रं करोति रक्ताढ्यं मासषट्कं स जीवति ॥
वर्णः श्वेतो यदा यस्य नेत्रयोश्च प्रजायते ॥
दशमासान् समासाद्य पित्तार्त्तो न स जीवति ।
यस्य नीलप्रभे स्यातां नेत्रे वातार्दितस्य तु ।
मासत्रयञ्च कृच्छ्रेण यः सप्तिः स न जीवति ॥
श्लेष्मयुक्तस्य वा रक्ते यदि स्यातां विलोचने ।
वक्त्रगन्धः सुरातुल्यो दश मासान् स जीवति ॥
यस्य नेत्रे हरिद्राभे स्यातां पित्तार्दितस्य च ।
तस्यायुः सप्तमासाख्यं मुनिभिः परिकीर्त्तितम् ॥
बहुवर्णे घने नेत्रे स्यातां धातुसमागमे ।
तस्य सप्तभिर्मृत्युः सप्तरात्रादसंशयम् ॥
यस्यैकं लोचनं नीलं द्वितीयं रक्तसन्निभम् ।
दृश्यते स च विज्ञेयः पित्ताढ्यो मासजीवकः ॥
यस्य पित्तप्रसक्तस्य काले नीरदवर्त्तिनि ।
हयस्य जीवितं तावद्दिनानि दश पञ्च च ॥
एवं रक्तविकाराणां ज्ञात्वा धातुं तुरङ्गमे ।
ततः प्रतिक्रिया कार्य्या उक्ता या कीर्त्तिता परा ॥
भयादपीतपानीयशीतविशेषयुतस्य च ।
आर्त्तोऽपि ताडितोऽत्यर्थं निर्य्यत्नो यदापि वा ॥
श्रमाद्दूराच्च बन्धाद्वा गात्रे वा विषमस्थिते ।
क्षीणशोणितमांसस्य शिरावेधः प्रशस्यते ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते धातुपरीक्षाध्यायो दशमः ॥

अथ ऋतुचर्य्या ।

द्वासप्ततिसहस्राणि नाडीनां हि भवन्ति च ।
वाजिनामिह सर्वेषां वायुरक्तं व्यवस्थितम् ॥
तासां निर्मोचनार्थाय द्वाराण्यष्टौ वदाम्यहम् ।
येर्याति कुत्सितं रक्तं सर्वदेहसमुद्भवम् ॥
कण्ठे वक्षसि तालौ च नासयोश्च मुखे तथा ।
नाड्योरथ पादेषु पादयोरुभयोरपि ॥
कालं बलञ्च विज्ञाय वाजिनां भिषगुत्तमः ।
शिरामोक्षं प्रकुर्वीत स्थानेष्वेतेषु पण्डितः ॥
अन्ये सप्तदश प्राहुः शिराद्वाराणि वाजिनः ।
विकारयुक्तं यद्रक्तं सुस्थस्यापि वर्जयेत् ॥
एवं शरदि यः सम्यक् पुष्टिं नयति वाजिनाम् ।

तस्य यद्वाञ्छितं किञ्चिद्दयानार्थं तच्च सिध्यति ॥
ततो हेमन्तमासाद्य निवाते निबधेद्धयम् ।
मासोत्थं यवसन्दद्यात् पानीयञ्च यथेच्छया ॥
घृतं वा यदि वा तैलं पाने दद्याद्विचक्षणः ।
वाहयेच्च शनैर्नित्यं सर्व्वदोषप्रशान्तये ॥
ततः शिशिरमासाद्य दद्यात्तैलं हि वाजिनाम् ।
पलाष्टकप्रमाणेन यावद्दिनत्रिसप्तकम ॥
यवोत्थं यवसन्दद्यादेकविंशत्यहानि च ।
यवाभावेऽथ चणकान् दद्यादार्द्रतरान् सदा ॥
तदभावे मसूरांश्च शुष्कार्द्रांस्तैलसंयुतान् ।
यवसं चापि तद्देयं नीरोगो जायते हयः ॥
औषधानाञ्च सर्व्वेषां खाद्यानां नस्यकर्म्मणाम् ।
तैलानाञ्च घृतानाञ्च यवस्य यवसं परम् ॥
पर्व्वतानां यथा मेरुरायुधानाञ्च वज्रकम् ।
तथा सर्व्वोपचाराणां सप्तेः श्रेष्ठतमा यवाः ॥
देवतानां यथा विष्णुर्ब्रह्मा वेदविदां वरः ।
नदीनाञ्च यथा गङ्गा तथा श्रेष्ठा यवा हये ॥
यथोदितः सहस्रांशुर्निःशेषं तिमिरं जयेत् ।
तथा शरीरजान् दोषान् यवाः सप्तेर्हरन्ति च ॥
उपचारक्रियाः सर्व्वाः पञ्चर्त्तुजनिता हये ।
कृताः स्युर्य्यवभोज्येन सप्तेस्तस्य कृता नरैः ॥
यस्य दत्ता यवा भोज्ये शिशिरे समुपस्थिते ।
अकृतापि कृता सर्व्वा पञ्चर्त्तुजनिता हये ॥
कृताः स्युर्य्यवभोज्येन सप्तेस्तस्य कृता नरैः ।
नीरोगास्तुरगाः सर्व्वे शालिहोत्रमतं यथा ॥
पञ्चर्त्तुजनिता वाथ क्रिया न्यस्ता तुरङ्गमे ।
अतीतास्ते विजानीयाद्यवभोज्यविवर्जिताः ॥
एवं रक्तविशुद्धानां कृत्वा यत्नेन वाजिनाम् ।
दद्याद्गोमूत्रसंयुक्तां सतैलां च हरीतकीम् ॥
दिनं त्रिसप्तकं यावत् पलपञ्चप्रमाणतः ।
ततः शुद्धिमवाप्नोति निःशेषाद्रुधिरोद्गमात् ॥
ततो नवतृणाहारं संप्राप्य सुमनोहरम् ।
परां पुष्टिमवाप्नोति नीरोगश्च प्रजायते ॥
न प्रायो वाहयेदश्वं प्रावृट्काले कथञ्चन ।
य इच्छेद्वाजिनस्तस्य वाहनं दशमासिकम् ॥
कूपोदकं सदा शस्तं पानाय जलदागमे ।
अभ्यङ्गः कटुतैलेन निर्वातस्थानबन्धनम् ॥
एकाहान्तरितं दद्याल्लवणञ्च विचक्षणः ।
पलद्वयप्रमाणेन सुखजापरिशुद्धये ॥
मुखरोगमवाप्नोति क्षारस्वादविवर्जितः ।
हृद्याम्भोभिस्तु सिक्ताङ्गस्तेजसा त्यज्यते हयः ॥
अशुद्धोदकजान् प्राप्नान् प्राप्नोति शतशः परान् ।
नवोदकप्रधानेन बलहीनश्च जायते ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन प्रावृट्काल उपस्थिते ।
अनेन विधिना प्राज्ञो वाजिनः परिपोषयेत् ॥
ततः शरदमासाद्य बहुखण्डसमन्वितम् ।
शस्तं चारोदनं सप्तपलाष्टपरिसंख्यया ॥
दुग्धं वा केवलं रात्रौ क्वथितं संप्रशस्यते ।
तथान्यदपि यत्किञ्चिन्मधुरं संप्रजायते ॥
पानाय सारसं तोयं यवसं सुमनोहरम् ।
नीलवर्णामुकुष्ठाश्च घृतं प्राशेन संयुतम् ॥
वाहनं च प्रयत्नेन सुस्वल्पमपि वर्जयेत् ॥

परीक्षाप्तौ यथा हेम्नः लोहस्य च प्रतिक्रिया ।
हयजीवस्य तद्वच्च परीक्षा यवभक्षणे ॥
यथा सांयात्रिकः पारं गत्वोब्धेः स्वस्थतां व्रजेत् ।
तद्वत् यवाशनोत्तीर्णाः शुद्धदेहा हयोत्तमाः ॥
अल्पेनापि हि छिद्रेण यथा नश्यति नौर्जले ।
स्वल्पेनापि हि दोषेण यवदोषांस्तथैव च ॥
‘एवं ज्ञात्वा विदग्धेन यवा देयाः प्रयत्नतः ।
प्राप्तक्षीरा विशेषेण शिशिरे समुपस्थिते ॥
शुष्का वापि यवा देयाः सर्व्वकालं च वाजिनाम् ।
प्राणदास्ते ततो ज्ञेयाः सर्व्वव्याधिविनाशनाः ॥
यश्चाश्नाति यवानाशु शुष्कांश्च स्वेच्छया सदा ।
न तस्य जायते रोगः कदाचिच्च यवान्नभाक् ॥
न च शूलं न च श्वासो न च प्लीहा न च क्लमः ।
न च रक्तप्रकोपश्च न च वातादिधातवः ॥
योग्योऽशनार्थं वाहानां प्रधानो यव उच्यते ।
यवाभावेऽथ चणका धान्यमन्यतमं परम् ॥
यवाभावेऽथवा दद्यान्मुकुष्ठांस्तैलसंयुतान् ।
भोजने तुरगेन्द्राणां परां पुष्टिमभीप्सताम् ॥
मुकुष्ठभोजनाद्वाजी पुष्टिं गच्छत्यलौकिकीम् ।
उत्साहं परमं धत्ते स च रोगैर्विमुच्यते ॥
अप्राप्तौ च मुकुष्ठानां मुद्गा देया मनीषिभिः ।
सतैलास्तेऽपि कुर्व्वन्ति पुष्टिं सत्त्वविवर्द्धिनीम् ॥
एते पुष्टिगुणाः प्रोक्तास्तृणकाहारजा हये ।
नान्यस्तस्मादभावेन सर्व्वेषां तान् विनिर्द्दिशेत् ॥
नाभ्यर्च्चितं प्रशंसन्ति पञ्चमं वाजिनां बुधाः ।
भक्षणार्थं यतस्तस्य दानोल्लङ्घनमुत्तमम् ॥
अन्नाभावे प्रदातव्यं घृतं वा यदि वा पयः ।
शस्यं वा मांसमेवाथ पुष्ट्यर्थं वाजिनां सदा ॥
यस्याश्वः शस्यमश्नाति सदा लवणमिश्रितम् ।
किं तस्य शस्यदानेन यथाभूतेन भूपते ॥
शस्याभावेऽथ यवसं शुष्कं वा यस्य वाजिनः ।
दिवानिशमरण्ये च स्वेच्छया संविभुक्तिकाः ॥
ते चापि वाजिनो ज्ञेया यथा शस्यचरास्तथा ।
तथा सर्व्वप्रयत्नेन मुक्तान् सञ्चारयेद्वने ॥
आरोग्यार्थं सुपुष्ट्यर्थमुत्साहार्थं विशेषतः ।
वित्तव्ययस्य रक्षार्थं हरेद्रोगं प्रयत्नतः ॥
वसन्तसमये प्राप्ते वाहयेत् सततं हयम् ।
सनिम्बं लवणं दद्यात्ताभ्यां तैलं विशेषतः ॥
सर्व्वत्र सम्भवं भोज्यं तैलं वा यदि वा घृतम् ।
न दोषकारणं प्रोक्तं सञ्चारं लवमन्नतः ॥
वसन्तसमये योऽश्वः स्थाने तिष्ठति बन्धने ।
तस्योत्साहः प्रणश्येत सालस्यं जायते वपुः ॥
ततो मन्दाग्निनाविष्टो रोगाभावे प्रजायते ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन वसन्ते वाहयेद्धयम् ॥
ग्रीष्मकाले च संप्राप्ते दूर्व्वाभोज्यं प्रशस्यते ।
वाजिनामिह सर्व्वेषां घर्म्मतापोपशान्तये ॥
घृतपानं विशेषेण सुच्छायासु निबन्धनम् ।
रक्तस्रावे च गात्रेषु ग्रासं वा घृतसंयुतम् ॥
दूर्व्वाभावे प्रदातव्यं तुरगाय घृतान्वितम् ।
कृत्तकाशस्यमध्याग्रं सर्व्वदोषोपशान्तये ॥
एवं स्वस्थमयं सम्यगुपचारं करोति यः ।
हयस्य तु गृहे नित्यं तस्य वर्द्धन्ति वाजिनः ॥

नीरोगाः पुष्टिसंयुक्ताः प्रहृष्टोत्साहसंयुताः
तर्पिता भूमिपैरश्वा भूमिमार्गक्रियाक्षमाः
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते
पर्य्यायाध्याय एकादशः ॥

अथ नस्यः ।

कासश्वाससमो नस्यो वातपित्तकफोद्भवः ।
नस्यः संनाशयेत्तस्मात्तं नस्यं योजयेद्धये ।
पिप्पली सैन्धवं सारं नागरञ्च गुडान्वितम्
कृत्तिकासारमध्याग्रं वाजिनां श्लेष्मनाशनम्
चूलिकालवणं नस्ये सदा रोगविनाशनम् ।
सिता चन्दनतोयानि वालुकाख्यानि वाजिन
नस्यकर्म्माणि युक्तानि नाडीवातप्रशान्तये
म्द्दुकेरार्द्रकं सान्द्रं वचाक्षारविमिश्रितम ।
नस्ये दत्तं वातशान्त्यै हयरोगविनाशनम् ।
शर्करा माक्षिकं सैरं पटोलं पलसंयुतम् ।
नस्ये शरदि सप्तीनां जायते रोगशान्तये ।
वचा चोश्नाणकं कुष्ठं शुण्ठी च कासमर्दिका
युक्तं शीतोदके क्लोके तेषां नस्येऽपसर्पयेत् ।
गुडूची कौमुदी ताली मिश्रिता कूपवारिभिः
नस्ये दत्ता वराश्वानां शिशिरे सुखदा स्मृता
अपामार्गं महानस्यं सर्व्वरोगविनाशनम् ।
केवलं कटुतैलं वा गोमूत्रे पाचितञ्च यत् ।
मैथुनाद्रिक्तसन्धीनां स्रोतोबलकरं विदुः ।
कण्ठरोगे तथा नस्यं गोमूत्रलवणान्वितम् ।
महद्गुणकरं प्रोक्तं सर्व्वदोषनिवारणम् ।
अपामार्गस्य मूलेन नस्यं मूत्रञ्च छागलम् ।
मुखरोगविनाशाय नस्यं मत्स्यवसोद्भवम् ।
लशुनं पिप्पलीमूलं गण्डकी नागकेशरम् ।
दत्तं नस्येन रोगघ्नं कटुतैलेन वाजिनाम् ।
नस्यं पर्य्युषितैस्तोयैः प्रातर्दत्तं तु केवलैः ।
अश्वानाञ्च नराणाञ्च चाक्षुष्यं बलवर्द्धनम् ।
पिप्पलीमिश्रतोयेन ससितासलिलेन च ।
नस्यं यच्छति सप्तीनां सर्पिषा यच्छते बलम्
नस्यं स्निग्धं तथा रूक्षं तिक्तञ्च मधुरं तथा
चतुर्द्धा वाजिशास्त्रज्ञैर्यथावत्परिकीर्त्तितम्
देयं वाताधिके स्निग्धं रूक्षं तिक्तं कफाधिके
मधुरं चैव पित्ताढ्ये तुरङ्गे समयोचितम् ।
द्विपञ्चाशत्प्रमाणं वा श्रेष्ठं तन्नस्यमुच्यते ।
पादोनं मध्यमं तत्र षड्विंशत्या तथाधमम् ।
नस्यान्ते वाजिनो रक्तं सदा पुष्टं प्रजायते
नस्यदानात् क्षतं तस्य विनाशमुपगच्छति ।
दाडिमं पुष्करं श्रीकं श्वेतदूर्व्वाङ्कुरास्तथा ।
शीतोदकेन संयुक्तं रक्तं दुष्टं न जायते ।
धातकी गोक्षुरं रोध्रं कुसुम्भं सिन्धुवारकम्
शीतोदकेन संयुक्तं नस्यं रक्तविनाशनम् ।
धातकी गण्डकी चैव गोमूत्रं लवणं तथा ।
नस्ये दत्तं कफं हन्ति तमः सूर्य्योदये यथा ।
शुण्ठी घृतञ्च दुग्धञ्च रससारं तथैव च ।
वातदोषविनाशाय नस्यमेतत्प्रयोजयेत् ।
माक्षिकं शर्करायुक्तं चन्दनं केशराणि च ।
नस्योऽयं वारिणा सद्यः पित्तनाशकरः परः
गुडूची शुण्ठी मुस्ता च तगरं सितसर्षपाः ।

न्निपाते सपित्तेऽयं नस्यः स्याच्छीवरघ्नकः ॥
भया पृश्निपर्णी धात्री एला लाक्षा शतावरी ।
न्निपातेऽनिलाधिक्ये नस्योऽयं क्षेमकारकः ॥
रिचं पिप्पलीमूलं वचा भारङ्गिकाभया ।
न्निपाते कफाधिक्ये नस्यं सर्पिः सुखप्रदम् ॥"

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते नस्याधिकाराध्यायो द्वादशः ॥

अथ पिण्डः ।

कटुका च जयन्ती च भ्रामरी सुरसा वचाः ।
वातमयः पिण्डो वाजिनामयमिष्यते ॥
ला शतघ्नी सुरसा काकजङ्घा शतावरी ।
क्षिकं ससितं पिण्डः पित्तयुक्ते हि वाजिनि ॥
क्षिकं सैन्धवं मुस्ता गोमूत्रञ्च हरीतकी ।
समभागेन पिण्डोऽयमुक्तो वह्निप्रदीपकः ॥
कंकोलं केतकी द्राक्षा शर्करा मधुयष्टिका ।
दत्तो घृतयुतः पिण्डः पुष्टिं नयति वाजिनः ॥
मत्स्यमांसेन संयुक्तं शावचूर्णं घृतप्लुतम् ।
बलहीनस्य वाहस्य पिण्डोऽयं बलवर्द्धनः ॥
बला मद्यं दधि क्षौद्रं भक्षयंस्तुरगो भवेत् ।
अतिवृद्धोऽपि यच्चोऽपि यथा षट्सप्तवार्षिकः ॥
मेथिका धातकी काली सारखी बीजपूरकः ।
पिण्डो दत्तो वराश्वानां तेजोवृद्धिकरः स्मृतः ॥
कटुका मद्यसंमिश्रा धात्री लोध्रगुडान्विता ।
दत्ता पिण्डविधानेन वाजिनां सुखवृद्धिदा ॥
त्रिफला कटुका मुस्ता विडङ्गानि च चित्रकम् ।
सदालस्यसमेतानां वाजिनां पिण्ड आर्त्तिकृत् ॥
वचा त्रिदलिता: स्निग्धाः सघृताः क्षारभाविताः ।
पिण्डैर्दत्ताः प्रकुर्व्वन्ति वाजिनां व्याधिनाशनम् ॥
सैन्धवं नागरं श्यामा गुडूची सितसर्षपाः ।
अम्लवेतससमश्वानां पिण्डोऽयं शूलनाशनः ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं कटुका सहदेविका ।
दूर्व्वापल्लवसंमिश्रः पिण्डोऽयं शोफनाशकः ॥
केशरं श्रीफलं तालं माक्षिकं गिरिकर्णिका ।
पिण्डोऽयं शयने शस्तो वाजिनां सुरतिप्रदः ॥
वचा लोध्रं सकर्पूरं गुञ्जा श्यामा गुडं मधु ।
समांशकेन पिण्डोऽयं करोति लघुतां हये ॥
मद्यं मरिचसंयुक्तं लशुनं नागकेशरम् ।
त्रिगुणं मेषमांसञ्च पिण्डो दत्तो जयेच्छ्रमम् ॥
जम्बीरं नलिनीपत्रं त्वचा किञ्जल्कमेव च ।
जातशोणितवाहानां पिण्डोऽयं रक्तनाशनः ॥
तमालं पुष्करं लोध्रमपामार्गं सतिन्दुकम् ।
पयसा पिण्डमेतद्धि वातकोपप्रणाशनम् ॥
आरनालं प्रविष्टा च पथ्या नेपालिकाफलम् ।
पिण्डे दत्ते हये दध्ना निहन्त्याशु विजृम्भितम् ॥
मुक्तपूगं वचामिश्रं तथा सर्व्वरसान्वितम् ।
पिण्डे दत्ते निहन्त्याशु कृमिसंघं व्रणोद्भवम् ॥
कुष्ठोशीरं सकर्पूरं कूपोदकविभावितम् ।
पिण्डोऽयं हन्ति मध्यस्थान् रोगान् सर्व्वान् कृमिव्रणान् ॥
सिता दुग्धं सकर्पूरमेलया पञ्चसंयुतम् ।
अमिताहारितयुक्तानां पिण्डोऽयं वाजिनां स्मृतः ॥
शीघ्रावसन्नप्रतप्तानामारनालं परिप्लुतम् ।
सन्तर्दिच्छन्ति पिण्डेन वाजिनां सुखकारकम् ॥
दृष्टिवाताहिंतानाञ्च वाजिनां पुष्टिलक्षणः ।
पिण्डः कृतः सतैलेन लशुनेन पलेन च ॥
महाश्वेतं सकर्पूरं शर्करा दुग्धमेव च ।
कफनाशकरः प्रोक्तः पिण्डोऽयं सुखदः स्मृतः ॥
रोचना च वरी धात्री तथा स्याद्बीजपूरकः ।
गुल्मं प्रशमयन्त्याशु वाजिनां हृदयोद्भवम् ॥
सहदेवी वचा कुष्ठं वयस्था चेन्द्रवारुणी ।
अतिश्वासं हरन्त्येते वाजिनां मधुना सह ॥
उडुम्बरफलं मांसं शौकरं माक्षिकं दधि ।
हयस्य चातिवृद्धस्य करोति परमं सुखम् ॥
विभीतकं प्रियङ्गुञ्च सर्ज्जिका लवणं तथा ।
कासदोषोपशमनः पिण्डः सर्पिः सुखप्रदः ॥
तक्रं कर्पूरचूर्णञ्च शिवं सौवर्चलान्वितम् ।
पिण्डोऽयं वस्तिसंरोधे वाजिनः संप्रकीर्त्तितः ॥
सौवर्चलं हरिद्रा च पिप्पली चेन्द्रवारुणी ।
मूत्रकृच्छ्रे परीघ्नन्ति पिण्डोऽयं तुरगस्य हि ॥
पिण्डीरसक्तवः क्षौद्रं भल्लातकफलं वृषम् ।
रक्तमूत्रे तु पिण्डोऽयं वाजिनां रक्तनाशनः ॥
अभया यष्टिका श्यामा देवदारु सगन्धकम् ।
पुरीषे रक्तसंमिश्रे सदा शंसति वाजिनः ॥
पटोलं धातकी मुस्ता यष्टिका गिरिकर्णिका ।
रक्ताधिके कृतः पिण्डः करोति रुधिरक्षयम् ॥
हरिद्राद्वयसंयुक्तं गन्धकं कटुतैलकम् ।
पिण्डकं श्रुतियुक्तानां सदाश्वानां प्रशस्यते ॥
अतसीपत्रकं निम्बं न्यग्रोधकलिकान्वितम् ।
अतीसारे सुशंसन्ति पिण्डोऽयं वाजिनः शुभः ॥
अर्शः कृमिभिरत्यर्थं सदा वाजी प्रपीड्यते ।
तदा पिण्डः प्रदातव्यः स्थूलैरण्डदलैरलम् ॥
कर्पूरशर्करालोध्रं माक्षिकं त्रिफलान्वितम् ।
तुरङ्गिण्याः प्रशंसन्ति पिण्डोऽयं वाजिनः शुभः ॥
पत्रकं सिन्धुवारञ्च भ्रामरं चक्रकिंशुकम् ।
मांसवृद्धौ प्रशंसन्ति पिण्डोऽयं वाजिनः शुभः ॥
सैन्धवं चूलिकाक्षारं विडङ्गानि मधूनि च ।
शूलपीड़ाभिभूतस्य पिण्डोऽश्वस्य प्रशस्यते ॥"

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते पिण्डाध्यायस्त्रयोदशः ॥

अथ घृतविधानम् ।

"शिलाजतु विशाला च पद्मकं नागकेशरम् ।
द्राक्षा पद्मकमूलञ्च निम्बद्वयसमन्वितम् ॥
घृतं माक्षिकसंयुक्तं सप्तविंशतिकं विदुः ।
अष्टांशं तु समादाय सुरामांसघृतस्य च ॥
पलमात्राणि सर्व्वाणि पूर्व्वद्रव्याणि निःक्षिपेत् ।
तेषां दानेन तत्सर्पिर्जायते सर्व्ववाजिनाम् ॥
बलपुष्टिकरं नित्यं सर्व्ववातविनाशनम् ।
सर्व्वरोगप्रशमनं कायाग्नेश्च प्रदीपनम् ॥
ओजस्करं व्रणनाशं शोफशोषप्रणाशनम् ।
धातकी केशरं कुष्ठं कुसुम्भं कुङ्कुमं नलम् ॥
दाड़िमं सितलोध्रञ्च पलमात्राणि निःक्षिपेत् ।
घृतञ्च पाचयेत् पानादभिघातान्वितो हयः ॥
जायते सर्व्वसुखाङ्गो महाप्राणैश्च संशयः ।
आरनालं वचा कुष्ठं पिप्पला सिक्थकं घृतम् ॥
एतैः पक्वं घृतं सम्यक् पित्तव्याधिविनाशनम् ।
हरिद्राद्वयसंयुक्तं गन्धकं तु मनःशिला ॥
क्वाथयेन्नवनीतेन त्रिगुणेन घृतेन च ।
अभ्यङ्गनाय पानेन सप्तरात्रेण वाजिनः ॥
कण्डूतिर्निःक्षयं याति तथोदरभवा रुजः ।
माक्षिकं निम्बपत्राणि नक्तं गुग्गुल एव च ॥
भृङ्गराजो विशाला च पाठा चैव पुनर्नवा ।
बिल्वमातुलुङ्गकं लोध्रं सैन्धवं तगरं तथा ॥"
एतैः पक्वं घृतं वाजी संप्राप्यार्त्तेर्विमुच्यते ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते घृताध्यायश्चतुर्द्दशः ॥

अथ क्वाथः ।

"पूर्व्वाणि समभागानि क्वाथयेत् कूपवारिणा ।
ततोऽष्टांशं समादाय तोयस्य क्वथितस्य च ॥
एतत् सिद्धार्थकं नाम तुरङ्गं सर्व्ववाजिनाम् ।
कायाग्निं वर्द्धयत्याशु नीरोगत्वं प्रयच्छति ॥
मुस्तां मधुकपत्राणि केशरं लवणं वचा ।
शताङ्गा शाल्मली धात्री त्रपुषं नलिनी तथा ॥
क्वाथयित्वा जलं कौपं दत्तेस्तुल्यैर्विचक्षणः ।
त्रिभागमेवमादाय ततो दद्याद्धयस्य च ॥
प्रकरोति सदा नाशं पित्तस्यागन्तुकस्य च ।
एकविंशद्दिनं यावच्छालिहोत्रमतं यथा ॥
शुण्ठी हरीतकी पाठा ब्राह्मी मुस्ता शिफालिका ।
हरिद्राद्वयसंयुक्ता हरितालं मनःशिला ॥
सिद्धस्त्रिभागशेषोऽयं क्वाथो हन्त्याशिराचिकम् ।
सन्निपातमशेषेण पलिकः पलमात्रकः ॥
मधुकं केशरं पत्रं भल्लातकविभीतकम् ।
शणपुष्पं वचा सारं समभागेन मिश्रितम् ॥
कासार्त्तस्य समुद्दिष्टः क्वाथोऽयं त्रिफलात्मकः ।
उत्साहवर्द्धकः सद्यस्तथा कायाग्निदीपकः ॥
कुमारी शाल्मली पाठा मञ्जिष्ठा चेन्द्रवारुणी ।
काकोली समभागेन क्वाथयेत् समभागतः ॥
पलद्वयप्रमाणेन ततः पीतेन वाजिना ।
मोचयेच्छूलजं दोषं मूत्रदोषं च तत्क्षणात् ॥
यवानी माक्षिकं क्वाथं सौवर्चलयुताभया ।
क्वाथयेदष्टमांशेन तत्पानाज्जायते हयः ॥
प्रदीप्ताग्निस्तु तेजस्वी सर्व्वरोगाद्विमुच्यते ।
स शीघ्रमार्गगामी च स्निग्धो रोगविवर्ज्जितः ॥
सेफालिका रुद्रजटाले वेणुका सिन्धुवारिका ।
एतैः क्वाथः कृतः सम्यक् कृमिनाशकरः परः ॥
मातुलुङ्गस्य बीजानि चन्दनं सितसर्षपाः ।
उशीरं पुष्करं ब्राह्मी लज्जालुः च पुनर्नवा ॥
क्वाथोऽयं शुण्ठिचूर्णेन धावितक्लेशनाशनः ।
प्रकरोति तुरङ्गाणां सर्व्वदेव सुखं तथा ॥"

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते क्वाथाध्यायः पञ्चदशः ॥

अथ विषम् ।

"वारुणी माक्षिकी गौरी श्रीतालीबीजपूरकम् ।
कृमिक्लेदविनाशाय क्वाथो नित्यं जलाह्वरः ॥
अश्वगन्धा घृतं क्षौद्रं विषदग्धस्य वाजिनः ।
विषनाशं करोत्येव सर्व्वगात्रेषु तत्क्षणात् ॥
सामान्येन प्रदिष्टोऽयमगदो विषनाशनः ।

पृथक् पृथग्विभागेन कर्त्तव्यं साम्यतः परम् ॥
त्रिविधं कीर्त्तितं चैव कृत्रिमञ्च ततःपरम् ।
त्रिविधं कीर्त्तितं प्राज्ञै र्विषज्ञानविचक्षणैः ॥
स्थावरं कन्दजं प्रोक्तं जङ्गमं सत्त्वसंस्थितम् ।
कृत्रिमं योगजं प्रोक्तं त्रिविधं विषमुच्यते ॥
यदा शिरं समश्नन्ति कदाचित्तुरगोत्तमाः ।
तदा कार्य्यं विधानज्ञै रगदस्य प्रयोजनम् ॥
केशरं पद्मनालञ्च सौपर्णी वदरीफलम् ॥
तक्रमिश्रं हये दत्तं सर्व्वथा विषनाशनम् ॥
सौपर्णी सिन्धुवारञ्च नागवल्ली जटा तथा ।
विषार्त्तं प्राप्य संमिश्रं दुग्धे स्यादायुधी हयः ॥
अश्वगन्धा वचा एला घृतमिश्रा प्रयोजिता ।
विषनाशं नयत्याशु जङ्गमं हयगात्रतः ॥
मूलं चन्दनवृक्षस्य माषचूर्णपरिप्लुतम् ।
जङ्गमस्य विषस्याशु प्रकरोति च संक्षयम् ॥
तक्रं केशरसंयुक्तं विषं सद्यो नवाभ्रकम् ।
हयस्य जङ्गमं नाशं विषंनयति तत्क्षणात् ॥
सौपर्णी विषकङ्कोली पिष्टा मद्येन भाविता ।
जङ्गमं गात्रतः कृत्स्नं विषं नयति तत्क्षणात् ॥
एला कङ्कोलिकामूलं सौपर्णीघृतमिश्रितम् ।
विषनाशं करोत्याशु नस्यदानेन वाजिनाम् ॥
कौसुम्भं केशरं लाक्षा माक्षिका नाकुली तथा ।
कृत्रिमस्य विषस्याशु प्रकरोति च संक्षयम् ॥
चम्पकं मालतीमूलमुक्तकरसं तथा ।
अश्वानां नाशयत्याशु विषं जङ्गममाश्रितम् ॥”

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते विषयोगाध्यायः षोड़शः ॥

अथ अश्वशालाविधिः ।

“नृपवेश्मवामभागे सुभदिने तु कारयेद्धयागारम् ।
पूज्यश्रियं प्रयत्नादुच्चैःश्रवसं प्रतिष्ठाप्य ॥
सुशुभे भूमिविभागे पूर्व्वोत्तरजलप्लवविधानात् ।
तस्मिन् शालां चित्रां दशहस्तसमुच्छ्रितां दृढां
कुर्य्यात् ॥
खादनकोष्ठकमस्मिन् हस्तत्रितयं समुच्छ्रितं
कुर्य्यात् ।
संस्थाप्य वृषभगावौ सप्ताहं वाजिशालायाम् ॥
अत ऊर्द्ध्वन्तु हुताग्निः प्रवेशयेद्वाजिनो यथा-
योग्यम् ।
कुशलैस्तरणैर्दन्तैरनुकूलैः स्थानपालैश्च ॥
कृतमङ्गलसंस्कारा बन्धयास्तेऽथ चोत्तराभि-
मुखाः ।
नात्यायता न शिथिलाः स्थाने वा दक्षिणाभि-
मुखम् ॥
वेश्यानां तुरगाय समीपं गृहं कारयेत् पूर्व्वम् ।
कार्य्यासिकेन सूत्रेण माक्षिकाणां निवारणम् ॥
गन्धैर्माल्यैर्धूपैः स्थानानि विभूषयेदलङ्कारैः ।
सविशेषं त्वश्वपीतौ हुत्वाग्निं पूरयेद्विद्वान् ॥
स्वच्छन्दं नातियवसं यथा पश्यन्ति वाजिनः ।
स्थानं चैव पृथक् प्राप्तं प्रयत्नं रोगिणां न वै ॥
कोष्ठी कुष्ठी ज्वरी यक्ष्मी परस्परं दूषयति चारैः ।
तिथिवारे केशांश्च खुरांश्च प्रशन्ति दीर्घान् ॥
अश्वस्याङ्गं प्रलिपेद्धरिद्रया वरिष्ठया मञ्जिष्ठया च ।
सुपवित्रान् दोषघ्नैर्विभूषयेदलङ्कारैः ॥”

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सितेऽश्वशालाविधिरष्टादशोऽध्यायः ॥ सप्तदशाध्यायस्तु नाधिगम्यते ॥’

अथ ग्रहनामलक्षणानि ।

“दृश्यन्ते यानि लिङ्गानि ग्रहदोषेण वाजिनाम् ।
‘तानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि ग्रहनामानि यानि तु ॥
लोहिताक्षो विरूपाक्षो हरिर्बलिस्तथैव च ।
सकाशी चैव विख्यातः सङ्काशी च परः स्मृतः ॥
सुसंस्थितश्च कौवेरो वैशाखश्च महाग्रहः ।
ऊर्द्ध्वश्च दारुणश्चैव षड़्विधो वरुणग्रहः ॥
वृहस्पतिश्च सोमश्च तथा सूर्य्यग्रहोऽपरः ।
एते प्रोक्ता ग्रहाः सर्व्वे दारुणा मुनिसत्तमैः ॥
एतैर्ह्रताः स्फुटं वाहा नैव जीवन्ति सर्व्वदा ।
चिह्नं सर्व्वं प्रवक्ष्यामि यथा शास्त्रे व्यवस्थितम् ॥
कम्पते पूर्व्वकायस्तु निश्चलो यस्य पश्चिमः ।
पश्चाल्लङ्गी सकम्पश्च खिद्यते हरिपीड़ितः ॥
भवन्ति विन्दवो रक्ता अकस्माद् यस्य चक्षुषः ।
हरिताश्वगृहीतोऽश्वो श्वासदंशी च जायते ॥
प्रस्विन्नगुरुगात्रश्च लुब्धचङ्क्रमणक्रियः ।
मीलतोन्मीलता चाक्ष्णा स्वभावान्नित्यमेव च ॥
विरूपाक्षगृहीते तु कम्पः स्वेदश्च जायते ।
उत्थितः सहसा यस्तु मूर्च्छा पतति भूतले ॥
स्तब्धाक्षो मुच्यते केशैस्तथा वालैः खुरैरपि ।
बलिग्रहगृहीतोऽसौ स्तब्धकर्णशिरोधरः ॥
अकस्माद् यस्य लोमानि शीर्य्यन्ते यश्च लङ्घति ।
शूनपश्चिमपादस्य तस्य काशिग्रहं वदेत् ॥
सहसा कुपितो वाजी स्वानि गात्राणि खादति ।
शोथते सततञ्चैव सङ्काशिग्रहपीड़ितः ॥
खिन्नाङ्गो वेपमानश्च जानुभ्यां यश्च तिष्ठति ।
कौवेरग्रहसन्दष्टं तं विद्यात् कष्टजीवितम् ॥
हृषते सततं यस्तु पश्चादात्मानमीक्षते ।
सुसंस्थितग्रहाविष्टः स विज्ञेयो मनीषिभिः ॥
स्तब्धेन गुरुणा चैव वेपमानेन पश्चिमः ।
गात्रेण विद्याद् वाहं तु वैशाखग्रहसेवितम् ॥
ग्रीवां चैव तथा जिह्वां परिवर्त्त्य मुहुर्मुहुः ।
जृम्भते पूर्व्वकायेन शीतोच्छ्वासी विशोषणः ॥
नोद्विजेत्ताड़ितः पृष्ठे कशया पाणिनापि वा ।
तं वै दीर्घस्वरग्रस्तं दृष्ट्वैव परिवर्ज्जयेत् ॥
श्यामं जिह्वामुखं यस्य नष्टदृष्टिस्तुतिर्भवेत् ।
ऊर्द्ध्वग्रहकृतं दोषं तस्य दीनस्य निर्द्दिशेत् ॥
तालुजिह्वे च नेत्रे च वृषणौ मेढ्रमेव च ।
श्यावं रूपञ्च यस्य स्याद् गात्रगौरवमेव च ॥
तस्य स्वेदपरीतस्य बुद्धिमान् वरुणग्रहैः ।
कृतं दोषं महाघोरं स्तब्धाङ्गस्य विनिर्द्दिशेत् ॥
हृषते सततं यस्तु हृष्टरोमा तुरङ्गमः ।
स्तब्धाक्षो जृम्भतेऽत्यर्थं तस्यापि सलिलग्रहः ॥
सुविस्फुरितसर्व्वाङ्गः सलिले निश्चलस्थितः ।
हृषते विस्तरं वाजी वरुणग्रहपीड़ितः ॥
सुचूर्णावस्थितस्तोये जानुभ्यां योऽवगच्छति ।
मुखपाकश्च यस्यान्ते तं विद्यादुदकग्रहम् ॥
उद्वर्त्तिताक्षः खिन्नश्च संगृहीतहनुश्च यः ।
कम्पमानश्च यो वाजी स रविग्रहपीड़ितः ।
स्तब्धग्रीवो न जानाति कशाघातं मुहुर्मुहुः ।
चन्द्रग्रहगृहीतोऽश्वो वामपार्श्वेन निश्चलः ।
शूनाक्षिकूटो रक्ताक्षः क्षणः स्खलति यो मुहुः ।
वृहस्पतिगृहीतोऽसौ नैव जीवति तादृशः ।
कम्पते पूर्व्वकायेन स्वपमानाशनश्च यः ।
शेते प्रसार्य्य गात्राणि शीताङ्गः सोमपीड़ितः ।
रक्ताक्षः शूनकण्ठश्च कम्पमानश्च भावुक ।
पिनतीक्ष्णाङ्गखेदश्च ग्रस्तः सूर्य्यग्रहेण सः ।
उदके तत्समीपे वा प्रायो गृह्णाति दारुणः ।
तुरङ्गं सत्त्वहीनन्तु षड़्विधो वरुणग्रहः ।
यज्ञभूमिचिताचैत्यशून्यवेश्मसुरालये ।
लोहिताक्षादयो दोषाद् ग्रहा गृह्णन्ति वाजिनः
एवंविधैर्निदानैस्तु ग्रहदोषं विनिर्द्दिशेत् ।
वातपित्तकफानान्तु निदानैर्व्याधिमादिशेत् ।
एकाकारेण रोगेण म्रियते वा हयो यदा ।
तुरङ्गाणां तदा ज्ञेया उपसर्गाः सुदारुणाः ।
ग्रहदोषेषु सर्व्वेषु उपसर्गास्तथैव च ।
अथोक्ताश्च महाशान्तिं गान्धर्व्वीञ्च प्रयोजयेत्
अश्वरक्षाविधानाय कृत्वं सम्मान्य पावकम् ।
जुहुयाद्घृतसंयुक्तं शुचिः स्नात्वा सुपूजितः ।
शान्तिकं कारयेत् कर्म्म बलिञ्चापि प्रयोजयेत्
ग्रहदोषेषु सर्व्वेषु शान्तिकर्म्माणि कारयेत् ।
देवद्विजप्रव्रजितगुरुवृद्धान् यतीनपि ।
तोषयेद्भोजनैर्दानैर्वस्त्रगोकाञ्चनादिभिः ।
रात्रौ शालासमीपे तु बलिं दद्यात् चतुर्दिशम्
मत्स्यमांसैश्च पक्वान्नैः कृशरैः पायसादिभिः
त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्तरात्रमथापि वा ।
नीराजनविधिं कृत्वा नयेदश्वान् पृथक् पृथक्

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे ग्रहगृहीतचिकित्सिते सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥)

घोटिका, स्त्री, (घोटते परिवर्त्तते कक्षादिषु रिति । घुट् + ण्वुल् । ततष्टापि अत इत्वम्) हयभेदः । तत्पर्य्यायः । कर्कटी २ तुरङ्गी ३ चतुरङ्गा ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उ त्वम् । मधुरत्वम् । वातप्रणाशकत्वम् । कुष्ठाश्मय नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोणा, स्त्री, (घोणते गृह्णाति वस्तुगन्धम् । घुण अच् टाप् च । घोणतेऽनया इति करणे घञ् वा) नासा । (यथा, महाभारते । १ । १५६ । ३ “दीर्घघोणं महोरस्कं विकटोद्धृतपिण्डिकम् । “घोणायां द्वे ॥” इति सुश्रुते शारीरस्य पञ्चमाध्याये ॥) अश्वनासिका । तत्पर्य्याय प्रोथः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ४८ ॥ (यथा अश्ववैद्यके । २ । ७ ।
“नासाच्छिद्राक्षिमध्ये तु घोणाख्यः समुदाहृत घोणापार्श्वगतौ गण्डौ क्षीरिके च ततः परम् ।

घोणी, [न्] पुं, (प्रशस्ता घोणा अस्त्यस्य इति “शौष्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११७ । इति इनिः) शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥

घोण्टा, स्त्री, (घुण्यते गृह्यते भक्षणायेति । घु + बाहुलकात् टः ।) वृक्षविशेषः । श्रेयाकृत

ति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । बदरः २ गोप-
घोण्टा ३ शृगालकोलिः ४ कपिकोलिः ५ ।
ति काचित् रत्नमाला ॥ हस्तिकोलिः ६ वदरी-
कुहा ७ कर्कन्धुः । इति रत्नकोषः ॥ पूगवृक्षः ।
ति मेदिनी । टे । १४ ॥ (यथा, उत्तरस्थाने
अंशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ।

"घोण्टाफलत्वग्लवणं सलाचं
वृकस्य पत्रं वनितापयश्च ।
सुगार्कदुग्धान्वित एष कल्को
वर्त्तीकृतो हन्त्यचिरेण नाडीम् ॥")

सः, पुं, (गोनसः + पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
नसः । तिलित्सर्पः । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
१२ ॥ (क्वचित् मूर्द्धन्यमध्योऽपि दृश्यते ॥)

, स्त्री, (हन्यते वध्यतेऽनेनेति । हन् + "हन्ते
घुर् च ।" उणां । ५ । ६४ । इति अच्
धातोर्घुरादेशश्च ।) विषम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

, पुं, (घोरयति भयानकरसनिमित्तीभव-
ति । घुर + अच् । यद्वा, हन्ति विनाशयति
दुरूपेण इति । हन वधे + "हन्तेरच् घुर्
।" उणां । ५ । ६४ । इति अच् धातोर्घुरा-
शश्च ।) शिवः । भयानके त्रि । इति हेम-
न्द्रः ॥ (यथा, मनुः । १२ । ५४ । [चयात् ।
हृन् वर्षगणान् घोरान्नरकान् प्राप्य तत्-
ारान् प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमान् ॥")

र्शनः, पुं स्त्री, (घोरं भयानकं दर्शनं यस्य ।)
नकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भयानकरूपे
॥ (यथा, रामायणे । १ । १ । ५५ ।
ार्गमाणो वने सीतां राक्षसं सन्ददर्श ह ।
न्धं नाम रूपेण विकृतं घोरदर्शनम् ॥")

ष्यं, स्त्री, कांस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
रघुष्यमपि पाठः ॥

ासनः, पुं, (घोरं भयानकं रासनं शब्दो
य ।) शृगालः । इति शब्दरत्नावली ॥

ासी, [न्] पुं, (घोरं यथा तथा रसति शब्दं
ोतीति । रस शब्दे + णिनिः ।) शृगालः ।
हेमचन्द्रः । ४ । ३५६ ॥

स्त्री, (घोरति भयानकरसनिमित्तीभव-
ति । घुर + अच् + टाप् च ।) रात्रिः । इति
काण्डशेषः ॥ देवदाली लता । इति राज-
र्घण्टः ॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ५५ ।
ष्टारवप्रिया घोराऽघौघविध्वंसकारिणी ॥"
संक्रान्तिविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥ यथा,
यतत्त्वे रविसंक्रान्तिप्रकरणे ।
ा मन्दाकिनी ध्वांक्षी घोरा चैव महोदरी ।
मनीमिश्रिता प्रोक्ता संक्रान्तिः सप्तधा नृप ! ॥
ा ध्रुवेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनी तथा ।
ध्वांक्षी विजानीयादुग्रे घोरा प्रकीर्त्तिता ॥")
ानका ॥ (यथा, कालीध्याने ।
रालवदनां घोरां मुक्तकेशीं चतुर्भुजाम् ॥")

स्त्री, (घुष्यते आलोड्यते यत् । घुट + अच् ।
दरादित्वात् साधुः ।) ससरं निर्जलं मथितं
। (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।

"यत्तु सस्नेहमजलं मथितं घोलमुच्यते ॥")
तत्पर्य्यायः । दण्डाहतम् २ कालसेयम् ३ अरि-
ष्टम् ४ गोरसः ५ घनम् ६ शलिनम् ७
केवलम् ८ भग्नसन्धिकम् ९ । तस्य भेदाः ।
"तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्द्धाम्बुनिर्जलम् ।
ससारं यद्भवेत्तक्रं कट्वरं तत् प्रकीर्त्तितम् ॥" .
इति शब्दचन्द्रिका ॥
अस्य विशेषाः तक्रशब्दे द्रष्टव्याः ॥

घोली, स्त्री, पत्रशाकविशेषः । तत्पर्य्यायः । घोलिका
२ घोलिः ३ कलम्बुः ४ क्षुद्रकालुका ५ । क्षेत्र-
जाताया अस्या गुणाः । लवणत्वम् । रुचिकारि-
त्वम् । अम्लत्वम् । वातकफनाशित्वञ्च ॥ आराम-
घोलिकागुणाः । अम्लत्वम् । रूक्षत्वम् । रुच्यत्वम् ।
वायुनाशित्वम् । पित्तश्लेष्मकारित्वञ्च । सूक्ष्मायाः
जीर्णज्वरनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोषं, स्त्री, (घोषति शब्दायते इति । घुष विशब्दने
+ अच् ।) कांस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोषः, पुं, (घोषन्ति शब्दायन्ते गावो यस्मिन् ।
घुषिर् विशब्दने + "हलश्च ।" ३ । ३ । १२१ ।
इति घञ् ।) आभीरपल्ली । (यथा, रघुः । १ । ४५ ।
"हैयङ्गवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान् ।
नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशाखिनाम् ॥"
घोषति शब्दायते इति । घुष + कर्त्तरि अच् ।)
गोपालः । (घुष + भावे घञ् ।) ध्वनिः ।
(यथा, मनुः । ७ । २२५ ।
"तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित् तूर्य्यघोषैः प्रहर्षितः ।
संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लमः ॥")
घोषकलता । कांस्यम् । मेघशब्दः । इति
मेदिनी । षे । ११ ॥ मशकः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (वर्णोच्चारणबाह्यप्रयत्नविशेषः । यदुक्तं
शिक्षायाम् । २० ।
"संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम् ।
घोषा वा संवृताः सर्व्वे अघोषा विवृताः स्मृताः ॥")
कायस्थादीनां पद्धतिविशेषः । (यथा, कुलदीपि-
कायाम् ।
"वसुवंशे च मुख्यौ द्वौ नाम्ना लक्षणपूषणौ ।
घोषेषु च समाख्यातश्चतुर्भुजमहाकृती ॥")

घोषकः, पुं, (घोष एव । घोष + संज्ञायां कन् ।)
घोषालता । तत्पर्य्यायः । धामार्गवः २ । इत्य-
मरः । २ । ४ । ११७ ॥ घोषकाकृतिः ३ आदानी
४ देवदाली ५ तुरङ्गकः ६ घोषः ७ घोषालता
८ । इति शब्दरत्नावली ॥ कोषकालः ९ । इति
जटाधरः ॥ महाश्वेत् हस्तिघोषातकी ॥ * ॥
पीतघोषायाः पर्य्यायः । धामार्गवः १ पीत-
घोषा २ राजघोषातकी ३ कर्कोटकी ४ महा-
जाली ५ चञ्चुः ६ कोषफला ७ कोषातकी ८ ।
इति च जटाधरः ॥ * ॥ श्वेतघोषायाः पर्य्यायः ।
घोषातकी १ मृदङ्गी २ जालिनी ३ क्षतवेधकः
४ श्वेतपुष्पा ५ आकृतिच्छत्रा ६ ज्योत्स्ना ७
इति रत्नमाला ॥

घोषकाकृतिः, पुं, (घोषकस्य घोषलताया आकृति-
रिवाकृतिर्यस्य ।) घोषकः । इति रत्नमाला ॥

घोषणा, स्त्री, (घुषिर् विशब्दने + "ण्यासश्रन्थो
युच् ।" ३ । ३ । १०७ । इति युच् ।) उच्चैः-
शब्दः । लोकविज्ञापनायोच्चैःशब्दितम् । (यथा,
कथासरित्सागरे । २४ । ५० ।
"गच्छ भ्रमय तत्क्षेऽत्र पुरे पटहघोषणाम् ॥")
तत्पर्य्यायः । उच्चैर्घुष्टम् २ । इत्यमरः । १ । ६ । १२ ॥
निघुष्टम् ३ घुष्टघोषणम् ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

घोषयित्नुः, पुं, (घोषयतीति । घुष् + णिच् + बाहु-
लकात् इत्नुच् ।) ब्राह्मणः । कोकिलः । वन्दी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

घोषवती, स्त्री, (घोषो विद्यतेऽस्याः । घोष +
मतुप् मस्य वः । स्त्रियां ङीप् ।) वीणा । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ११ । ३ ।
"स बभूव शने राजा सुखैकान्ततत्परः ।
सदा सिषेवे मृगया वीणां घोषवतीञ्च ताम् ।
दत्तां वासुकिना पूर्व्वं नक्तं दिनमवादयत् ॥"
तथाच तत्रैव । १२ । ३२ ।
"अङ्के घोषवती तस्य कण्ठे गीतश्रुतिस्तथा ॥")
शब्दविशिष्टे त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
२५ । ११ ।
"त्वं वज्रमतुलं घोरं घोषवांस्त्वं बलाहकः ॥")

घोषा, स्त्री, (घोष्यन्ते मधुकरी यया । घुष +
णिच् + घञ् ।) मधुरिकौषधिः । मौरी इति
भाषा । इति मेदिनी ॥ (यथा, गारुडे
१९ अध्याये ।
"घोषाफलं सैन्धवञ्च तक्रिप्राशः पतेत्तथा ॥")
कर्कटशृङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा ।
यथा, काशीखण्डे । २९ । ५५ ।
"शाश्वतुष्टिकरी घोषा घनानन्दा घनप्रिया ॥"
गायत्रीरूपा भगवती । यथा, देवीभागवते । १२ ।
६ । ४४ ।
"घृणिमन्त्रमयी घोषा घनसम्पातदायिनी ॥")

घोषातकी, स्त्री, श्वेतघोषा । इति रत्नमाला ॥
(पर्य्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"घोषातकी मृदङ्गी स्याज्जालिनी क्षतवेधनः ।
श्वेतपुष्पा कृतिच्छत्रा ज्योत्स्नाकोषातकी
क्वचित् ॥")

घ्रा, गन्धोपादाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-
परं-सकं-अनिट् ।) जिघ्रति पुष्पं लोकः । इति
दुर्गादासः ॥

घ्राणं, स्त्री, (जिघ्रत्यनेनेति । घ्रा + करणे ल्युट् ।
यद्वा, घ्रा + क्तः "नुदविदोन्दत्राघ्रेति ।" ८ । २ ।
५६ । इति निष्ठातस्य नो वा ।) नासिका । इत्य-
मरः । २ । ६ । ८९ ॥ (यथा रघुः । १९ । ११ ।
"घ्राणकान्तमधुगन्धकर्षिणीः
पानभूमिरचनाः प्रियासखः ॥")
न्यायमते घ्राणेन्द्रियग्राह्यगन्धत्वादि । (घ्रा +
भावे ल्युट् । आघ्राणम् । यथा, देवीभागवते ।
१ । १४ । २४ ।
"आलिलिङ्ग मुहुर्वाणं मूर्द्ध्नि तस्य चकार ह ॥")
घ्राते त्रि । इति मेदिनी । णे । ११ ॥

घ्राणतर्पण:, पुं, (घ्राणमिन्द्रियविशेषं तर्पयतीति । तृप् + ल्युः ।) सुगन्धिः । इत्यमरः । २।५।११ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६४ । १४ ।
"घ्राणतर्पणमभ्येत्य कं नरं न प्रहर्षयेत् ॥")

घ्राणदुःखदा, स्त्री, (घ्राणस्य दुःखं ददातीति । दा + कः । स्त्रियां टाप् ।) छिक्कनी । इति भावप्रकाशः ॥

घ्रातः, त्रि, (घ्रा + क्तः । "नुदविदेति ।" ८ । २ । ५६ । इति पाक्षिको नत्वाभावः ।) गृहीतगन्धपुष्पादिः । घ्राण लओया इति सोँका इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । घ्राणः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ९० ॥ शिङ्क्तिः ३ । इति जटाधरशब्दरत्नावल्यौ ॥ (यथा, मनुः । ५ । १२५ ।
"पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् ।
दूषितं केशकीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति ॥")

घ्रातिः, स्त्री, (जिघ्रत्यनया । घ्रा + करणे क्तिन् ।) नासिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (भावे क्तिन् । आघ्राणम् । यथा, मनुः । ११ । ६७ ।
"ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः ॥")

ङ

ङ, ङकारः । स तु व्यञ्जनपञ्चमवर्णः । अस्योच्चारणस्थानं सनासिककण्ठः । इति व्याकरणम् ॥ ("जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः ।" इति ।
"अनुस्वारयमानाञ्च नासिकास्थानमुच्यते ॥"
इति च शिक्षोक्तेस्तथात्वम् ॥)
अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
"ङकारं परमेशानि ! स्वयं परमकुण्डली ।
सर्व्वदेवमयं वर्णं त्रिगुणं लोललोचने ! ॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं ङकारं प्रणमाम्यहम् ॥"
अपि च ।
"ऊर्द्धाधःक्रमतो रेखा किञ्चिदाकुञ्चिता ततः ।
अधोगता कुण्डली तु मात्रा शक्तिस्वरूपिणी ॥
रेखात्रयेषु ब्रह्मेशविष्णवः सन्ति देवताः ॥
ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।
"धूम्रवर्णां महाघोरां ललज्जिह्वां चतुर्भुजाम् ।
पीताम्बरपरीधानां साधकाभीष्टसिद्धिदाम् ॥
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"

तस्य नामानि यथा,—
"ङः शङ्खी भैरवश्चण्डो बिन्दूत्तंसः शिशुप्रि[illegible]
एकरुद्रो दक्षनखः खर्परो विषयस्पृहा ।
कान्तिः श्वेताङ्कयो धीरो द्विजात्मा ज्वालि[illegible]
त्रिक[illegible]
मन्त्रशक्तिश्च मदनो विघ्नेशी चात्मनायकः ।
एकनेत्रो महानन्दो दुर्द्धरश्चन्द्रमा यतिः ।
शिवयोषा नीलकण्ठः कामेशी च मधीमुखी[illegible]
इति नामातन्त्राभि[illegible]
(मातृकान्यासे अस्य दक्षिणकराङ्गुल्यग्रेषु न्यस्तता ॥)

ङः, पुं, (ङयते शब्द्यते इन्द्रियैरिति । ङु + बाहुल[illegible] डः ।) विषयः । विषयस्पृहा । इति मेदि[illegible] डे । १ ॥ भैरवः । इत्येकाक्षरकोषः ॥ ([illegible] स्तुतिपञ्चाशत् ।
"ङवन्दिते ! ङलिप्सिते ! ङकारवर्णरूपिणि ![illegible]

ङु, ङ ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आ[illegible] अकं-अनिट् ।) ङ, ङवते । इति दुर्गादासः ।

च

चकार: । स तु व्यञ्जनषष्ठवर्ण: । (द्वितीयवर्गप्रथमवर्णश्च ।) अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति व्याकरणम् । (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् । "इचुयशानां तालु ।" इति । तथा च शिक्षायाम् । कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ॥")
मातृकान्यासेऽस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
चवर्णं शृणु सुश्रोणि ! चतुर्वर्गप्रदायकम् ।
कुण्डलीसहितं देवि ! स्वयं परमकुण्डली ॥
तत्तं कुण्डलीयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा ।
पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ॥
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं प्रिये ! ॥"
अपि च ।
वर्णाङ्कुवर्त्तुलाकार ऊर्द्धाध: क्रमतो गत: ।
स्वात्रयेषु चन्द्रार्काग्निस्थ्यास्तिष्ठन्ति नित्यश: ।
शक्तिर्मात्रा तु विज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्ष्यते ॥"
अस्य ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे
"सुधारक्तबन्धुपुष्पाभां नानालङ्कारभूषिताम् ।
सदा षोडशवर्षीयां वराभयकरां पराम् ॥
रक्तवस्त्रकटिं शुक्लवस्त्रोत्तरीयिणीम् ।
एवं शोभनां रम्यामष्टबाहुसमन्विताम् ॥
एवं ध्यात्वा चकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
अस्य नामानि यथा, नानातन्त्रेषु ।
"च: पुष्करा छली वाणी चात्मशक्ति: सुदर्शन: ।
अमेशुक्लधरो भूत्वा महिषाचारसम्भिनी ॥
कच्छपो रुचि: कूर्म्मश्चासुखा दीर्घबालुक: ।
वामबाहुर्मूलमाया चतुर्म्मिस्वरूपिणी ॥
यिनश्च द्विनेत्रश्च लक्ष्मीश्चितयलोचन: ।
चन्द्रनं चन्द्रमा देवश्चेतनो वृश्चिको बुध: ॥
... केटसुखेच्छात्मा कौमारी पूर्व्वफाल्गुनी ।
अनङ्गमेखला वायुर्म्मेदिनी च मूलावती ॥"
मातृकान्यासे वामबाहुमूले एवास्य न्यस्यता ॥)
च (चयति चिनोतीति वा । चण शब्दे चिञ्न चयने वा + "अन्येष्वपि दृश्यते ।" ३ । २ । १०१ । इति ड ।) अन्वाचय: । यत्र एकस्य प्राधान्येनापरस्य गौणत्वेनाख्यानं सोऽन्वाचय: । यथा । भो वटो ! भिक्षामट गाञ्चानय । भिक्षाटनमत्र प्रधानं तत् कुर्व्वाणो यदि गां पश्यसि तदा तामप्यानयेति नो चेत् भिक्षामेवाटेति । समाहारस्तिरोहितावयवभेद: इतरेतर उद्रिक्तावयवभेद: । अतएव चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रं विधाय चार्थोऽत्र समाहार इतरेतरश्चेति व्याख्याय समाहारे अनभिव्यक्तावयवत्वात् एकवचनम् । इतरेतरयोगे संहन्यमानप्रधानत्वात् द्विबहुवचनम् । यथा । "पाणिपादं अश्ववलीवर्द्दं ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्रा: । प्लक्षन्यग्रोधाविति परैरुक्तम् । समुच्चय: समुच्चय: प्राधान्येन क्वचित् क्रियाविषयेऽनेकस्य चीयमानता । यथा । धवाश्च खदिराश्च छिन्धि । इति भरत: ॥ समाहार: । अन्वाचय: । समुच्चय: । (यथा, मनु: ।१२।८८।
"इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म्म कीर्त्त्यते ॥")

पक्षान्तरम् । (यथा, हितोपदेशे ।
"मूर्खोऽपि शोभते तावत् सभायां वस्त्रवेष्टित: ।
तावच्च शोभते मूर्खो यावत् किञ्चिन्न भाषते ॥"
तथा च शकुन्तलायां १ मे अङ्के ।
"शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहु: कुत: फलमिहास्य ।
अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्व्वत्र ॥")
पादपूरणम् । (यथा, रामायणे । १ ।२०।१८।
"तेन सञ्चोदितौ तौ तु राक्षसौ च महाबलौ ।
मारीचश्च सुबाहुश्च यज्ञविघ्नं करिष्यत: ॥")
अवधारणम् । इति मेदिनी । चे । १२ ॥ हेतु: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

च:, पुं, (चणति शब्दायते इति । चण शब्दे + "अन्येष्वपि दृश्यते ।" ३ । २ । १०१ । इति ड: ।) चण्डेश: । (चिनोति स्वाङ्गानि सङ्कोचयतीति । चि + ड: ।) कच्छप: । (चीयते उपचीयते क्रमश: कलाभि: प्रतिपदादिमारभ्येत्यर्थ: ।) चन्द्र: । (चिनोति सञ्चिनोति परधनानि इति ।) चौर: । इति मेदिनी ॥ चे । १ ॥ निर्व्वीजे दुर्ज्जने त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

चक, इ भ्रान्तौ । सौत्रो धातुरयम् । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा-परं-अकं-सेट् ।) इ, चङ्कुर: रथे । इति दुर्गादास: ॥

चक, ञ ङ म प्रतिघाते । तृप्तौ । इति कविकल्पद्रुम: ॥) भ्वा-उभं-आत्मञ्च सकं-अकञ्च-सेट् ।) ञ, चकति चकते खल: साधुम् । ङ, चकते जनस्तृप्यतीत्यर्थ: । म, चकयति । इति दुर्गादास: ॥

चकास, ऋ च लु दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (अदा-परं-अकं-सेट् ।) ऋ, अचीचकासत् अचचकासत् । अनेकस्वरात् सन्वद्भावविकल्प: । च, चकासति । लु, चकास्ति । इति दुर्गादास: ॥

चकितं, त्रि, (चक भ्रान्तौ + क्त: ।) भीतम् । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (यथा, कलाविलासे ।२।८।
"दत्त्वा दिशि दिशि दृष्टिं याचकचकितोऽवगुण्ठनं कृत्वा ।
चौर इव कुटिलचारी पलायते विकटरथ्याभि: ॥
क्ली, भावे क्त: । भयम् । नायिकालङ्कारविशेष: । तल्लक्षणं यदुक्तं साहित्यदर्पणे । ३ । १२१ ।
"कुतोऽपि दयितस्याग्रे चकितं भयसम्भ्रम: ॥")
"प्रियाग्रे चकितं भीतेरस्थानेऽपि भयं महत् ।"
इत्युज्ज्वलनीलमणि: ॥
(स्त्री, छन्दोविशेष: । यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"भात् समसनगैरष्टच्छेदे स्यादिह चकिता ॥")

चकोर:, पुं स्त्री, (चकते चन्द्रकिरणेन तृप्यतीति । चक तृप्तौ + "कठिचकिभ्यामोरन् ।" उणां । १ । ६४ । इति ओरन् ।) पक्षिविशेष: । (यथा, भागवते । ३ । २१ । ४३ ।
"सारसैश्चक्रवाकैश्च चकोरैर्वल्गुकूजितम् ॥")
तत्पर्य्याय: । चन्द्रिकापायी २ कौमुदीजीवन: ३ अस्य मांसगुणा: । यथा, राजनिर्घण्टे ।
"चटकं शीतलं रुच्यं वृष्यं कापिञ्जलामिषम् ।
तद्वच्चकोरजं मांसं वृष्यञ्च बलपुष्टिदम् ॥"
("वातश्लेष्माधिको ज्ञेय: शीतल: शुक्रवर्द्धन: ।
व्यञ्जरीं हन्ति विशदो बलकृन्मांसलस्तथा: ॥
चकोर: शुकशारी च समदोषा गुणागुणे: ॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने एकादशेऽध्याये ॥
अस्य स्निग्धगुणा यथा, चरके सूत्रस्थाने२७अ: ।
"धार्त्तराष्ट्रचकोराणां दक्षाणां शिखिनामपि ।
चटकानाञ्च यानि स्युरण्डानि च हितानि च ॥
रेत:क्षीणेषु कासेषु हृद्रोगेषु क्षतेषु च ।
मधुराण्यविपाकीनि सद्यो बलकराणि च ॥")

चकोरक:, पुं स्त्री, (चकोर एव । चकोर + स्वार्थे कन् ।) चकोरपक्षी । इत्यमर: ।२।५।३५॥

चक्क, क व्यथने । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरा-परं-सकं-सेट् ।) कोपध: । आद्यस्वरमध्य: । व्यथि: पीडनम् । क, चक्कयति शत्रुं शूर: । इति दुर्गादास: ॥

चक्रं, क्ली, (क्रियतेऽनेनेति । कृ + घञर्थे क: । कृञादीनामिति द्वित्वञ्च ।) व्रज: । समूह: । सैन्यम् । रथाङ्गम् । चाका इति भाषा ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । ३५१ ।
"यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।
तथा पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥")
राष्ट्रम् । दम्भविशेष: । कुम्भकारोपकरणम् । कुमारेर चाक इति भाषा ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । १४६ ।
"मृद्दण्डचक्रसंयोगात् कुम्भकारो यथा घटम् ।
करोति तृणमृत्काष्ठैर्गृहं वा गृहकारक: ॥")
अस्त्रविशेष: । (यथा, रघु: । ७ । ४६ ।
"आधोरणानां गजसन्निपाते
शिरांसि चक्रैर्निशितै: क्षुराग्रै: ॥")
जलावर्त्त: । इति मेदिनी ॥ भगवत: सुदर्शनचक्रम् । (यथा, महाभारते । १ । १९ । ६ ।
"ततो भगवता तस्य शिरश्छिन्नमलङ्कृतम् ।
चक्रायुधेन चक्रेण पिबतोऽमृतमोजसा ॥")
तस्य भगवन्मन्दिरे स्थापनविधिर्यथा, श्रीभागवते । ३ । १ । २३ ।
"अत्यानि चेह द्विजदेवदेवै:
कृतानि नानायतनानि विष्णो: ।
प्रत्यङ्गमुख्याङ्कितमन्दिराणि
यद्दर्शनात् कृष्णमनुस्मरन्ति ॥"
"द्विजदेवै: ऋषिभिर्देवैश्च कृतानि अङ्गमङ्गं प्रति वर्त्तन्ते इति प्रत्यङ्गान्यायुधानि तेषु मुख्यं चक्रं तेनाङ्कितानि मूर्द्धन्यहेमकुम्भेषु चिह्नितानि मन्दिराणि येषु तानि नानाविधानि विष्णोरायतनानि क्षेत्राणि तीर्थानि च आसिषेवे । येषां चक्राङ्कितमन्दिरवतां दर्शनात् श्रीकृष्णस्मरणं भवति ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥*
अथ चक्रलक्षणम् ।
"द्वादशारन्तु षट्कोणं वलयत्रयसंयुतम् ।
चक्रं स्याद्द्वादशावर्त्त: शङ्खश्च श्रीहरे: स्मृत: ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ६ विलास: ॥

ग्रामजालम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तगरपुष्पम्। इति राजनिर्घण्टः॥ व्यूहविशेषः। (एतस्य लक्षणं यथा,—
"अष्टारं वर्त्तुलाकारं व्यूहचक्रं त्रिनाडिकम्।
दण्डचतुष्टयं वाह्ये कर्णश्चैव चतुर्द्दिशम्॥
पूर्व्वदण्डाग्रतोऽन्यस्य दिनभाद्यं भमण्डलम्।
प्रवेशे निर्गमे चैव त्रीणि त्रीणि प्रदक्षिणे॥
शशिसंज्ञाष्टकं मध्ये तद्वाह्ये भानुसंज्ञकम्।
तृतीयं राहुसंज्ञञ्च केतुर्द्दण्डचतुष्टये॥
चन्द्रर्क्षे विजयो लाभः सूर्य्यर्क्षे मध्यमं फलम्।
राहुधिष्ण्याष्टके विघ्नं मृत्युः केतुचतुष्टये॥
एवमुक्तं चतुःस्थाने यद्दिने यस्य नामभम्।
तद्दिने तत् फलं तस्य सर्व्वकार्य्येषु सर्व्वदा॥"
एतच्चक्रन्तु भगवता द्रोणाचार्य्येण अभिमन्युवधार्थं वाभिकल्पितम्। तत्र व्यूहमध्ये निर्म्माणप्रणाल्या कः कुत्र आसीदिति प्रदर्शयितुमाह।
"चक्रव्यूहो महाराज! आचार्य्येणाभिकल्पितः।
तत्र शक्रोपमाः सर्व्वे राजानो विनिवेशिताः॥
अवस्थानेषु विन्यस्ताः कुमाराः सूर्य्यवर्च्चसः।
संघातो राजपुत्त्राणां सर्व्वेषामभवत्तदा॥
कृताभिसमयाः सर्व्वे सुवर्णविकृतध्वजाः।
रक्ताम्बरधराः सर्व्वे सर्व्वे रक्तविभूषणाः॥
सर्व्वे रक्तपताकाश्च सर्व्वे वै हेममालिनः।
चन्दनागुरुदिग्धाङ्गाः स्रग्विणः सूक्ष्मवाससः॥
सहिताः पर्य्यधावन्त कार्ष्णिं प्रति युयुत्सवः।
तेषां दशसहस्राणि बभूवुर्द्दृढधन्विनाम्॥
पौत्त्रं तव पुरस्कृत्य लक्ष्मणं प्रियदर्शनम्।
अन्योन्यसमदुःखास्ते अन्योन्यसमसाहसाः॥
अन्योन्यं स्पर्द्धमानाश्चाप्यन्योन्यस्य हिते रताः॥
दुर्य्योधनस्तु राजेन्द्र! सैन्यमध्ये व्यवस्थितः।
कर्णदुःशासनकृपैर्वृतो राजा महारथैः॥
देवराजोपमः श्रीमान् श्वेतच्छत्त्राभिसंवृतः।
चामरव्यजनाक्षेपैरुदयन्निव भास्करः॥
प्रमुखे तस्य सैन्यस्य द्रोणोऽवस्थितनायकः।
सिन्धुराजस्तथाऽतिष्ठत् श्रीमान् मेरुरिवाचलः॥
सिन्धुराजस्य पार्श्वस्था अश्वत्थामपुरोगमाः।
सुतास्तव महाराज! त्रिंशत्त्रिदशसन्निभाः॥
गान्धारराजः कितवः शल्यो भूरिश्रवास्तथा।
पार्श्वतः सिन्धुराजस्य राजन्त महारथाः॥
ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम्।
तावकानां परेषाञ्च मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम्॥"
इति महाभारते। ७। ३३। १३—२४॥) तैलयन्त्रम्। इत्यमरटीकायां स्वामी॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ५६२। [कारस्य॥"
"स्नेहमयान् पीड़यतः किं चक्रेणापि तैल-
कालज्ञापकयन्त्रविशेषः। यथा, गोलाध्याये।
"चक्रं चक्रांशाङ्कं परिधौ स्वच्छद्मलादिकाधारम्।
धात्री त्रिभ आधारात् कल्प्या भार्द्धेऽत्र खार्द्धञ्च॥
तन्मध्ये सूक्ष्माक्षं क्षिप्त्वार्काभिमुखनेमिकं धार्य्यम्।
भूमेरुन्नतभागास्तन्माध्यच्छायया भुक्ताः॥ [लम्।
तत्खार्द्धान्तश्च नता उन्नतनवसंगुणीकृतं द्युदद्युदलोन्नतांशभक्तं नाड्यः स्थूलाः परैः प्रोक्ताः॥"

धातुमयं दारुमयं वा समं चक्रं कृत्वा तन्नेम्यां शृङ्खलादिराधारः शिथिलः कार्य्यः। चक्रमध्ये सूक्ष्मं सुषिरमाधारात् सुषिरोपगामिनी लम्बवदूर्द्ध्वरेखा कार्य्या। तन्मध्यतोऽन्या तिर्य्यक्रेखा चात्र कार्य्या। तच्चक्रं परिधौ भगणांशैरङ्कयित्वाधारात् त्रिभ इति नवतिभागान्तरे तिर्य्यग्रेखा तत्परिधिसम्पाते धात्री क्षितिः कल्प्या। भार्द्धेऽन्तर ऊर्द्ध्वरेखानेमिसम्पाते खार्द्धं कल्प्यम्। सुषिरे सूक्ष्मा शलाका प्रदातव्या। सा चाक्षसंज्ञा। तच्चक्रमर्काभिमुखनेमिकञ्च यथा भवति तथाधारे धार्य्यम्। तथा धृतेऽक्षस्य छाया परिधौ यत्र लगति तत्कुजचिह्नयोरन्तरे ये अंशास्ते रवेरुन्नतांशाः। ये छायाखार्द्धयोरन्तरे ते नतांशा ज्ञेयाः। एवमत्र नतोन्नतांशज्ञानमेव भवति। अतोऽन्यैर्घटिका अप्यानीताः। तद्यथा, तस्मिन् दिने गणितेन मध्यन्दिनोन्नतांशान् दिनार्द्धमानञ्च ज्ञात्वानुपातः कृतः। यदि मध्यन्दिनोन्नतांशैर्द्दिनार्द्धनाड्यो लभ्यन्ते तदेभिः किमित्येवं स्थूला घटिकाः स्युः॥ अथ वेधेन ग्रहज्ञानमाह।
"पौष्णर्क्षपुष्यान्तिमवारुणानामृक्षद्वयं नेमिगतं यथा स्यात्।
दूरेऽन्तरेऽल्पेषु भखेचरौ वा
तथात्र यन्त्रं सुधिया प्रधार्य्यम्॥
नेमिस्थदृष्ट्याक्षगतं प्रपश्येत्
खेटञ्च धिष्ण्यस्य च योगताराम्।
नेम्यङ्कयोरक्षयुजोस्तु मध्ये
येऽंशाःस्थिता भध्रुवको युतस्तैः॥
प्रत्यक्स्थिते भेऽथ पुरःस्थिते तैर्हीनो ध्रुवः स्यात् खचरस्य भुक्तम्॥"
तत्र यन्त्रस्याधो नेम्यां दृष्टिं कृत्वोर्द्ध्वनेम्यासक्तर्क्षाणां मध्ये भद्वितयं युगपन्नेमिगतं यथा स्यात् तथा यन्त्रं स्थिरं कृत्वा नेम्यां धिष्ण्ययोरेकतरं स्थानमङ्कयेत्। ततोऽग्रे पृष्ठतो वा दृष्टिं चालयित्वा ग्रहं विध्येत्। ग्रहः प्रायोऽक्षगतो दृश्यते। अदृष्टलस्य ग्रहस्य चान्तरं शरो ग्रहावधिः अक्षमूलं नेम्यां यत्र लग्नं दृश्यते तत् स्थानमप्यङ्क्यम्। अथ भग्रहाङ्कयोर्मध्ये येऽंशास्तैर्भध्रुवो युतः स्फुटग्रहो भवति यदा ग्रहात् पश्चिमस्थं नक्षत्रम्। यदा पूर्व्वस्थं नक्षत्रं तदा भध्रुवो हीनः स्फुटग्रहो भवति। अथवाल्पशरं नक्षत्रं रोहिण्याद्यं ततो दूरेऽन्तरे यदा ग्रहस्तदा तावेव विद्ध्वा प्रोक्तवद्ग्रहज्ञानम्। इति चक्रयन्त्रम्॥ शरीरस्थषट्चक्राणि यथा। मूलाधारः१ स्वाधिष्ठानम्२ मणिपूरम्३ अनाहतम्४ विशुद्धम्५ आज्ञाख्यम्६। तद्यथा,—
"मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मके।
मध्ये स्वयम्भुलिङ्गन्तु कोटिसूर्य्यसमप्रभम्॥
तदूर्द्ध्वे कामबीजन्तु कलशान्तीन्दुनादकम्।
तदूर्द्ध्वे तु शिखाकारा कुण्डली ब्रह्मविग्रहा॥
तद्वाह्ये हेमवर्णाभं वसवर्णचतुर्द्दलम्।
द्रुतहेमसमप्रख्यं पद्मं तत्र विभावयेत्॥
तदूर्द्ध्वेऽग्निसमप्रख्यं षड्दलं हीरकप्रभम्।
वादिलान्तषड्वर्णेन युक्ताधिष्ठानसंज्ञकम्।
मूलमाधारषट्कानां मूलाधारं ततो विदुः
स्वशब्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः
तदूर्द्ध्वे नाभिदेशे तु मणिपूरं महाप्रभम्।
मेघाभं विद्युदाभञ्च बहुतेजोमयं ततः।
मणिवद्भिन्नतत्पद्मं मणिपूरं तथोच्यते।
दशभिश्च दलैर्युक्तं डादिफान्ताक्षरान्वितम्
शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वालोकैककारणम्
तदूर्द्ध्वेऽनाहतं पद्ममुद्यदादित्यसन्निभम्॥
कादिठान्ताक्षरैरर्कपत्त्रैश्च समधिष्ठितम्।
तन्मध्ये वाणलिङ्गन्तु सूर्य्यायुतसमप्रभम्।
शब्दब्रह्ममयं शब्दोऽनाहतस्तत्र दृश्यते।
तेनाहताख्यं पद्मं तन्मुनिभिः परिकीर्त्तित
आनन्दसदनं तत्तु पुरुषाधिष्ठितं परम्।
तदूर्द्धन्तु विशुद्धाख्यं दलषोड़शपङ्कजम्।
स्वरैः षोड़शकैर्युक्तं धूम्रवर्णं महाप्रभम्।
विशुद्धिं तनुते यस्मात् जीवस्य हंसलोकना
विशुद्धं पद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महाद्भुत
आज्ञाचक्रं तदूर्द्ध्वे तु आत्मनाधिष्ठितं परम्
आज्ञासंक्रमणं तत्र गुरोराज्ञेति कीर्त्तितम्
कैलासाख्यं तदूर्द्ध्वे तु बोधनीन्तु तदूर्द्ध्वतः॥
एवञ्च शिवचक्राणि प्रोक्तानि तव सुव्रत।"
मन्त्रोद्धारार्थषट्चक्राणि यथा। कुला चक्रम् १ राशिचक्रम् २ नक्षत्रचक्रम् ३ अ थहचक्रम् ४ अकड़मचक्रम् ५ ऋणि चक्रम् ६। तद्यथा,—
"कुलाकुलस्य भेदं हि वक्ष्यामि मन्त्रिणां
वाय्वग्निभूजलाकाशाः पञ्चाशल्लिपयः क्रमा
पञ्चह्रस्वाः पञ्चदीर्घा बिन्द्वन्ताः सन्धिसम्भव
कादयः पञ्चशः य च ल स हान्ताः प्रकीर्त्तित
तथा च।
अ आ ए क च ट त प य षाः मारुता:
इ ई ऐ ख छ ठ थ फ र क्षाः आग्नेया:
उ ऊ ओ ग ज ड द ब लाः पार्थिवा:
ऋ ॠ औ घ झ ढ ध भ व साः वारुणा:
ऌ ॡ अं ङ ञ ण न म श हाः नाभसा:
साधकस्याक्षरं पूर्व्वं मन्त्रस्यापि तदक्षरम्।
यद्येकभूतदैवत्यं जानीयात् सकुलं हि तत्
भौमस्य वारुणं मित्रमाग्नेयस्यापि मारुतम्
मारुतं पार्थिवानाञ्च शत्रुराग्नेयमम्भसाम्
नाभसं सर्व्वमित्रं स्याद्विरुद्धं नैव शीलयेत्।
अथ राशिचक्रम्।
"रेखाद्वयं पूर्व्वपरागतं स्यात्
तन्मध्यतो याम्यकुवेरभेदात्।
एकैकमीशानिशाचरे तु
हुताशवाय्वोर्विलिखेत्ततोऽर्णान्॥
वेदाग्निवह्नियुगलश्रवणाब्धिसंख्यान्
पञ्चेषुबाणशरपञ्चचतुष्टयार्णान्।
मेषादितः प्रविलिखेत् सकलांस्तु वर्णा
कन्यागतान् प्रविलिखेदथ शादिवर्णान्

ते अ आ इ ई मेषः। उ ऊ ऋ वृषः। ॠ ऌ ॡ मिथुनम्। ए ऐ कर्कटः। ओ औ सिंहः। अं अः श ष स ह ल क्षाः कन्या। कवर्गस्तुला। चवर्गो वृश्चिकः। टवर्गो धनुः। तवर्गो मकरः। पवर्गः कुम्भः। यवर्गो मीनः। स्वराशीनामनुकूलं मन्त्रं भजेत्।
राशीनां शुद्धता ज्ञेया त्यजेत् शत्रुं स्वतिं यथा।
स्वराशेर्मन्त्रराश्यन्तं गणनीयं विचक्षणैः॥
यदा तु स्वराशेरज्ञानं तदा साधकनामाद्याक्षर-सम्बन्धिनं राशिं गृहीत्वा गणयेत्॥ * ॥

अथ नक्षत्रचक्रम्।

अ आ अश्विनी देवगणः। इ भरणी मानुषः। ई उ ऊ कृत्तिका राक्षसः। ऋ ॠ ऌ ॡ रोहिणी मानुषः। ए मृगशिरो देवः। ऐ आर्द्रा मानुषः। ओ औ पुनर्व्वसुर्देवः। क पुष्यो देवः। ख ग अश्लेषा राक्षसः। घ ङ मघा राक्षसः। च पूर्व्वफल्गुनी मानुषः। छ ज उत्तरफल्गुनी मानुषः। झ ञ हस्ता देवः। ट ठ चित्रा राक्षसः। ड स्वाती देवः। ढ ण विशाखा राक्षसः। त थ द अनुराधा देवः। ध ज्येष्ठा राक्षसः। न प फ मूला-राक्षसः। ब पूर्व्वाषाढ़ा मानुषः। भ उत्तरा-षाढ़ा मानुषः। म श्रवणा देवः। य र धनिष्ठा राक्षसः। ल शतभिषा राक्षसः। व श पूर्व्व-भाद्रपदा मानुषः। ष स ह उत्तरभाद्रपदा मानुषः। अं अः ल क्ष रेवती देवः॥ तथा च।
"अश्विन्यादिक्रमेणैव विलिखेत्तारकाः पुनः।
वक्ष्यमाणविधानेन तन्मध्ये वर्णकान् लिखेत्॥
उत्तराद्दक्षिणाग्रान्तु रेखां कुर्य्याच्चतुष्टयीम्।
दश रेखाः पश्चिमाग्राः कर्त्तव्या वीरवन्दिते!॥
अकारादिक्षकारान्तान् द्विचन्द्रवह्निवेदकान्।
भूमीन्द्रनेत्रचन्द्रांश्च अश्लेषान्तं खगौ प्रिये!॥
द्विभूनेत्रनेत्रयुग्मांश्चेन्दुनेत्राग्निचन्द्रकान्।
मघादिज्येष्ठपर्य्यन्तं द्वितीयं नवतारकम्॥
वह्निभूमीन्दुचन्द्रांश्च युग्मेन्दुनेत्रवह्निकान्।
वेदेन भेदिता वर्णा रेवत्यंशगताः क्रमात्॥
पूर्व्वोत्तरात्रयञ्चैव भरण्यार्द्रा च रोहिणी।
इमानि मानुषाण्याहुर्नक्षत्राणि मनीषिणः॥
ज्येष्ठाशतभिषामूलाधनिष्ठाश्लेषकृत्तिकाः।
चित्रामघाविशाखाः स्युस्तारा राक्षसदेवताः॥
अश्विनी रेवती पुष्यः स्वाती हस्तः पुनर्व्वसुः।
अनुराधामृगशिरःश्रवणा देवतारकाः॥
स्वजातौ परमा प्रीतिर्मध्यमा भिन्नजातिषु।
रक्षोमानुषयोर्नाशो वैरं दानवदेवयोः॥
जन्म सम्पद्विपत् क्षेमः प्रत्यरिः साधको वधः।
मित्रं परममित्रञ्च जन्मादीनि पुनः पुनः॥"
जन्मत्रिपञ्चसप्तानि वर्ज्जनीयानि नक्षत्राणि। स्वनक्षत्रादेव नक्षत्रं गणनीयम्। स्वनक्षत्राज्ञाने स्वनामाद्यक्षरसम्बन्धिनक्षत्राद्गणनीयम्॥ * ॥

अथाकथहचक्रम्।

"चतुरस्रं लिखेत् कोष्ठं चतुष्कोष्ठसमन्वितम्।
पुनश्चतुष्कं तत्रापि लिखेद्धीमान् क्रमेण तु॥
इन्द्वग्निरुद्रनवनेत्रयुगार्कदिक्षु
ऋत्वष्टषोड़शचतुर्द्दशभौतिकेषु।
पातालपञ्चदशवह्निहिमांशुकोष्ठे
वर्णान् लिखेत् लिपिभवान् क्रमशस्तु धीमान्॥
नामाद्यक्षरमारभ्य यावन्मन्त्रादिमाक्षरम्।
चतुर्भिः कोष्ठैरेकैकमिति कोष्ठचतुष्टयम्॥
पुनः कोष्ठगकोष्ठेषु सव्यतो नाम्न आदितः।
सिद्धः साध्यः सुसिद्धोऽरिः क्रमाज्ज्ञेया मनी-षिभिः॥
सिद्धः सिध्यति कालेन साध्यस्तु जपहोमतः।
सुसिद्धो ग्रहमात्रेण रिपुर्मूलं निकृन्तति॥" * ॥

अथाकड़मचक्रम्।

"रेखाद्वयं पूर्व्वपरेण कुर्य्यात्
तन्मध्यतो याम्यकुवेरभेदात्।
महेशरक्षोऽधिपतिक्रमेण
तिर्य्यक् तथा वायुहुताशनेन॥
आकारादिक्षकारान्तान् क्लीवहीनान् लिखे-त्ततः।
तथा ऋ ॠ वर्णद्वयं ऌ ॡ तद्धि क्लीवं प्रचक्षते॥
एकैकक्रमतो लेख्यान् मेषादिषु वृषान्तकान्।
गणयेत् क्रमशो भद्रे नामादिवर्णकादिमान्॥
मेषादितश्च मीनान्तं गणयेत् क्रमशः सुधीः।
जपुः स्वनामतो मन्त्री यावन्मन्त्रादिमाक्षरम्॥
सिद्धसाध्यसुसिद्धारीन् पुनः सिद्धादयः पुनः।
नवैकपञ्चमे सिद्धः साध्यः षड्दशयुग्मके॥
सुसिद्धस्त्रिसप्तके रुद्रे वेदाष्टद्वादशे रिपुः।
एतत्ते कथितं देवि! अकड़मादिकमुत्तमम्॥
ताराशुद्धिर्वैष्णवानां कोष्ठशुद्धिः शिवस्य च।
राशिशुद्धिस्त्रिपुरे च गणेशेऽकड़मः स्मृतः॥"

अथ ऋणिधनिचक्रम्।

"कोष्ठान्येकादशान्येव वेदेन पूरितानि च।
अकारादिक्षकारान्तं लिखेत् कोष्ठेषु तत्त्ववित्॥
प्रथमं पञ्चकोष्ठेषु ह्रस्वदीर्घक्रमेण तु।
द्वयं द्वयं लिखेत्तत्र विचारे खलु साधकः॥
शेषेष्वेकैकशो वर्णान् क्रमशस्तु लिखेत् सुधीः॥
द्वौ द्वौ स्वरौ पञ्चसु कोष्ठकेषु
शेषान् स्वरान् षट्सु षडेकमेकम्।
कादीन् हशेषान् विलिखेत्ततोऽर्णा-
नेकैकमेकादशसु त्रिकेषु॥
षट्कालकालवियदग्निसमुद्रवेद-
स्वाकाशशून्यदहनाः खलु साध्यवर्णाः॥
युग्मद्विपञ्चवियदम्बरयुक्शशाङ्क-
व्योमाब्धिवेदशशिनः खलु साधकार्णाः॥
नामाद्भक्ताद्दकठवादृगणभुक्तशेषं
ज्ञात्वोभयोरधिकशेषमृणं धनं स्यात्॥
मन्त्रो यद्यधिकाङ्कः स्यात् तदा मन्त्रं जपेत् सुधीः।
समेऽपि च जपेन्मन्त्रं न जपेत्तु ऋणाधिके॥
शून्ये मृत्युं विजानीयात्तस्माच्छून्यं विवर्ज्जयेत्॥"
इति तन्त्रसारः॥ * ॥

अथोत्तरायणचक्रं यथा,—
"चक्रं सारं विलिख्य ग्रहपतिरयने संक्रमं यत् करोति
यस्मिन्नृक्षे तदृक्षं मरणभयकरं मूलमूलेऽपि-दद्यात्।
तत् पश्चाद्द्वारमूले विविधभयकरं मूलपार्श्वेऽर्थ-लाभः
सख्यं स्यात् मूलमध्ये भवति च नियतं वित्त-नामक्रमेण॥"

केतुचक्रं यथा,—
"कण्ठे हृदि त्रिभयुगे क्रतुमानलाभौ
षट्पृष्ठभं चयकरं धनदं करे त्रिः।
वामे चतुर्षु च वनं पदयोस्तथाष्टौ
क्लेशो भयञ्च नितरामिह केतुचक्रम्॥" * ॥

अहिचक्रं यथा,—
"अथाहिचक्रं वक्ष्यामि विश्वान्तद्रव्यशल्ययोः।
ऊर्द्ध्वं रेखाष्टकं लेख्यं तिर्य्यक् च पञ्चरेखिकाः॥
स्यान्नद्वारसुखं चक्रमष्टाविंशतिकोष्ठकम्।
तत्र पौष्णाश्वियाम्यर्क्षकृत्तिकामघभाग्यभम्॥
उत्तराफल्गुनी लेख्या पूर्व्वपङ्क्त्यां भसप्तकम्।
अहिर्ब्रध्नोऽजपादर्क्षं शतभं श्राद्धसर्पभम्॥
पुष्यं हस्तं समालेख्य द्वितीयां पङ्क्तिमाश्रितम्।
अभिजिद्विष्णुवस्वृक्षं सौम्यं रौद्रं पुनर्व्वसुम्॥
चित्रभञ्च तृतीयायां पङ्क्तौ धिष्ण्यस्य सप्तकम्।
विश्वर्क्षं तोयभं मूलं ज्येष्ठामैत्रविशाखभम्॥
स्वातीं पङ्क्तौ चतुर्थ्यान्तु कर्षयं पन्नगाकृति।
द्वारशाखे मघा याम्ये द्वारस्था कृत्तिका ततः॥
अश्वीशपूर्व्वाषाढ़ादित्रिकपञ्चचतुष्टयम्।
रेवती पूर्व्वभाद्रेन्दोर्भानि शेषाणि भास्वतः॥
उदयादिगता नाड्यो भघ्नाः षष्ट्याप्तशेषकैः।
दिनेन्दुभुक्तयुक्तोऽसौ भवेत्तत्कालचन्द्रमाः॥
चन्द्रवत्साधयेत् सूर्य्यमन्तरस्यैव कालिकम्।
चन्द्र ऋक्षे यदार्केन्दू तदास्ति निश्चितं निधिः॥
भानु ऋक्षे स्थितौ तौ चेत्तदा शल्यं न संशयः।
स्वस्वभे स्थितयं ज्ञेयं नास्ति किञ्चिद्विपर्य्यये॥
स्थितं न लभ्यते द्रव्यं चन्द्रे क्रूरग्रहान्विते।
पुष्टे चन्द्रे भवेन्मुद्रा क्षीणे चन्द्रेऽल्पको निधिः॥
हेमतारञ्च ताम्रारं रत्नं कांस्यं तथा त्रपु।
नागं चन्द्रे विजानीयाज्ज्ञास्करादिग्रहे स्थिते॥
मिश्रैर्मिश्रं भवेद्द्रव्यं शून्यं दृष्टिविवर्ज्जिते॥
हेमतारञ्च ताम्रारं पाषाणं मृण्मयायसम्।
सूर्य्यादिग्रहगे चन्द्रे द्रव्यभावं प्रजायते॥
भुक्तराश्यंशमानेन भूमानं परिकल्पयेत्।
नीचे छिद्रं परे नीचे जलसंस्थो भवेन्निधिः॥
स्वोच्चस्थे तुङ्गगं द्रव्यं नवांशकक्रमेण च।
परमोच्चे भवेत्तुङ्गे भित्तिस्थमन्तरसंक्रमे।
अधिष्ठितं भवेद्द्रव्यं यत्र चन्द्रो ग्रहान्वितः॥" * ॥

कुलाकुलचक्रं यथा,—
"द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम्।
विषमाश्चाकुलाः सर्व्वाः शेषाश्च तिथयः कुलाः॥
रविश्चन्द्रो गुरुः सौरिश्चत्वारोऽप्यकुला मताः।
भौमशुक्रौ कुलाख्यौ च बुधवारः कुलाकुलः॥
वरुणार्द्राभिजिन्मूलं कुलाकुलमुदाहृतम्।
कुलानि समधिष्ण्यानि शेषभान्यकुलानि च॥
तिथौ वारे च नक्षत्रे अकुले यायिनो जयः।

कुलाख्ये स्थायिनो नूनं सन्धिश्चैव कुलाकुले ॥”

अथ कुम्भचक्रम् ।

“कुम्भाकारं लिखेच्चक्रं तिर्य्यग्रेखाप्रभेदितम् ।
क्रमादूर्द्ध्वमधो लेख्यमेकैकान्तरभं क्रमात् ॥
भानुभानि लिखेत्तत्र रिक्तः पूर्ण इति क्रमात् ।
एवं राशिक्रमो लेख्यो रिक्तः पूर्ण इति द्विधा ॥
रिक्ते रिक्ता भवेद्यात्रा पूर्णे पूर्णा शुभावहा ॥”

अथ कोटचक्रम् ।

“अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कोटचक्रमिहाष्टधा ।
स्रोकोऽरिः कुरुते यत्र भूरिसैन्यपराजयम् ॥
प्रथमो न्मण्मय; कोटो द्वितीयो जलकोटकः ।
तृतीयो ग्रामकोटश्च चतुर्थस्तत्र गह्वरः ॥
पञ्चमो गिरिकोटश्च षष्ठः कोटश्च डामरः ।
सप्तमो चक्रभूमिस्थो विषमाख्यस्तथाष्टमः ॥
न्मण्मये साधयेत् खड्गिं जलस्थे बन्धमोचनम् ॥
ग्रामदुर्गेऽग्निदाहश्च प्रवेशं गह्वरे तथा ।
पर्व्वते स्थानभेदश्च भूतलं डामरे रणे ॥
चक्रस्थे कवियोगश्च विषमे स्थायियायिनौ ।
अतिदुर्गं कालकर्णं चक्रावर्त्तश्च टिङ्गनम् ॥
तुलावर्त्तश्च पद्माख्यो यन्त्रभेदश्च शार्म्बरम् ।
एतन्नामाष्टकं ज्ञेयं वर्गाष्टकक्रमेण च ॥
यस्य वर्गस्य ये भक्ष्या वर्ण्यांस्तन्नामनगराः ।
योऽश्रयेत् तेन वर्गेण तद्वर्गास्तस्य भङ्गदाः ॥
अ गरुडः क मार्ज्जारश्च सिंहश्च शुनीसुतः ।
त सर्पश्च प आखुश्च य गजः श शशासुतः ॥
दुर्गवर्गस्य ये भक्ष्या वर्गनामस्थिता नराः ।
तद्वर्गे ते रणे त्याज्या न कर्त्तव्या गडाधिपाः ॥
अवर्गात् पञ्चमे स्थाने खड्गिभङ्गश्च जायते ।
अवर्गाद्यष्टकं ज्ञेयं पूर्व्वाद्यष्टदिशां क्रमात् ॥
कोटचक्रं लिखेच्चादौ चतुरस्रं त्रिनाड़िकम् ।
कृत्तिकादीनि धिष्ण्यानि साभिजिन्ति न्यसेद्बुधः ॥
वहिःकोटे तथा मध्ये कोटे मध्ये वहिर्व्वहिः ।
प्रवेशो निर्गमस्तत्र ज्ञातव्यः स्वरवेदिभिः ॥
वहिर्द्वादशभान्यत्र प्राकारे तारकाष्टकम् ।
दुर्गमध्ये तथा चाष्टौ मध्ये स्तम्भचतुष्टयम् ॥
कृत्तिकापुष्यसर्पैश्च मघास्वातिविशाखभे ।
अनुराधाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठाश्वियमा वहिः ॥
अश्वा पुनर्व्वसुभाग्यं चित्रा ज्येष्ठा तथोत्तराः ।
शतभं रेवती चैव प्राकारे तारकाष्टकम् ॥
न्मगरौद्रोत्तरा हस्तं मूलमाषाढ़पूर्व्वकम् ।
पूर्व्वोत्तरा तथा भद्रा मध्ये त्वष्टकं विदुः ॥
पूर्व्वे रौद्रं यमे हस्तं पूर्व्वाषाढ़ा च वारुणे ।
उत्तरे चोत्तरं भाद्रमेतत् स्तम्भचतुष्टयम् ॥
कृत्तिकाद्यं मघाद्यञ्च मैत्राद्यं वासवादिकम् ।
त्रीणि त्रीणि प्रवेशे च भानि द्वादश निर्गमे ॥
कृत्तिकादिरयं न्यासः सुबोधोऽयं प्रदर्शितः ।
दुर्गभाद्गणनञ्चात्र ग्रहैर्व्वीक्ष्य ततः फलम् ॥
चतुरस्रं तथाष्टस्रं त्रिकोणं वृत्तदीर्घकम् ।
अर्द्धचन्द्रं वर्त्तुलञ्च गोस्तनं धनुराकृति ॥
चतुरस्रे यथा न्यासो भूमिभागक्रमेण च ।
प्रवेशे निर्गमे स्तम्भे तथा वृत्तादिसप्तके ॥
दुर्गे भित्तिविभागेन दातव्यं धिष्ण्यमण्डलम् ।
वाह्यभे मध्यभे चैव यत्रस्थाः क्रूरखेचराः ॥
तत्र स्थाने कृते यत्ने हस्तिदुर्गं ससैनिकम् ।
ऊर्द्ध्वदृष्टौ च भौमार्कौ केकरौ बुधभार्गवौ ॥
समदृष्टी च जीवेन्दू शनिराहू ह्यधोदृशौ ।
नाड़ीत्रये वहिर्मध्ये गर्भे नामादि लिख्यते ॥
कालचन्द्रौद्रशुक्रेभ्यः पराक्रमविवक्षया ।
धातुर्भे कालनाड़ीस्थे न्मत्युर्मध्यपदे स्थिते ॥
चौर्य्यक्षयोपतापाश्च रौद्रनाड्यां पुरग्रहः ।
क्रूरा गर्भे पुरं घ्नन्ति प्राकारे खड्गिकारकाः ॥
वहिःस्था वेष्टके सैन्ये भङ्गदा नात्र संशयः ।
क्रूरा गर्भे शुभा वाह्ये गृह्यते निश्चितं पुरम् ॥
सौम्या मध्ये वहिः क्रूरा असाध्यं दुर्गमुच्यते ।
क्रूरचतुष्टयं मध्ये प्राकारे सौम्यखेचराः ॥
भेदाद्भङ्गो भवेद्दुर्गे विना युद्धेन गृह्यते ।
प्राकारे संस्थिताः क्रूरा मध्ये सौम्यग्रहा यदि ॥
दुर्गभङ्गे समुत्पन्ने भङ्गमायान्ति वेष्टकाः ।
मध्यनाड़ीस्थिताः सौम्याः क्रूरा वहिरवस्थिताः ॥
सैन्यावर्त्तो वहिः शत्रोर्विना युद्धेन जायते ।
प्राकारे पुरमध्ये च यदा क्रूरा व्यवस्थिताः ॥
सौम्या वाह्ये तदा दुर्गमयत्नेनापि सिध्यति ।
सौम्या मध्ये च कोटे च वाह्ये पापग्रहा यदि ॥
देवैर्गन्धर्व्वादिभिः कोटो गृह्यते न कदाचन ।
प्राकारवाह्यगाः क्रूराः सौम्या मध्यगता यदि ॥
युद्धं प्राकारखड्गिश्च पुरभेदो न जायते ।
स्तम्भान्तरगता यस्य ग्रहाः सौम्याः शुभान्विताः ॥
भवेयुस्तस्य कोटस्य न नाशो विद्यते क्वचित् ।
स्तम्भान्तरगता यस्य रविराहुशनैश्चराः ॥
भूमिपुत्त्रश्च तस्याशु नाशः कोटस्य निश्चितम् ।
सौम्या वाह्ये तथा कोटे मध्ये क्रूरग्रहाः स्थिताः ॥
स्वयं दुर्गं प्रयच्छन्ति वेष्टकाय गड़ाधिपाः ।
वाह्याभ्यन्तरगाः क्रूराः प्राकारे शोभनग्रहाः ॥
रिपुद्वयं क्षयं याति विना युद्धेन निश्चितम् ।
प्रकारस्था ग्रहाः क्रूरा वहिर्मध्ये शुभाः स्थिताः ॥
समयुद्धं भवेत्तत्र खड्गिपातो दिने दिने ।
सौम्याः क्रूरास्तथा चाष्टौ प्राकारमध्यवाह्यगाः ॥
एकस्था यत्र कुर्व्वन्ति संग्रामस्तत्र दारुणम् ।
गजाश्वरथभूपालाः सामन्ता मण्डलेश्वराः ॥
कुर्व्वन्ति च भटा युद्धमुभयोरपि सैन्ययोः ।
विचार्य्य कुरुते युद्धं कोटचक्रं स्वरोदयी ॥
प्रवेशधिष्ण्यगे चन्द्रे जीवपञ्चकसंस्थिते ।
निशीथे कविरणं दुर्गे कर्त्तव्यं वेष्टकैर्नृपैः ॥
कर्त्तव्यं कवियुद्धञ्च रात्रौ सुप्ते वहिर्जने ।
प्रवेशनिर्गमावुक्तौ सैनयोरुभयोरपि ॥
कवौ कोटे जयो युद्धे विपरीते पराजयः ।
विहाय प्रकृतं चारं वक्रं गच्छति चेद्गुरुः ॥
तदा प्रागदिशि भङ्गः स्यात् तद्वयोः पूर्व्वसैन्ययोः ।
भौमे च वक्रिते भङ्गो भवेत् दक्षिणतोऽन्न च ॥
भवेत् पश्चिमतो भङ्गो भार्गवे वक्रगामिनि ।
बुधे वक्रगतौ चैव भङ्गश्चोत्तरतो भवेत् ॥
यदि तत्र स्थितौ स्यातां न आत्मकौशनैश्चरौ ॥
क्रूरो वक्री प्रवेशर्क्षे पुरमध्ये स्थितो यदा ।
तदा कोटविनाशाय कोटस्थो वाह्यभूपतिः ॥
प्रवेशवाह्यगे क्रूरे वक्रे स्वसैन्यविग्रहः ।
दुर्भिक्षं न्मत्युभङ्गौ च वहिः सैन्यस्य जायते ।
निर्गमर्क्षे वहिःस्थे च क्रूरो वक्रं करोति चे[illegible]
प्राकारस्थे भवेद्भङ्गः प्राकारस्थे पुरस्य च ।
पुरभे निर्गमे वक्राः कथञ्चित् क्रूरखेचराः ।
दुर्गं त्यक्त्वा तदा काले दुर्गस्थः प्रपलायते ।
यथा क्रूरैस्तथा सौम्यैः फलं ग्राह्यं विपर्य्यया[illegible]
मिश्रैर्मिश्रं विजानीयात् कोटचक्रे न संशय[illegible]
दुर्गसैन्यं तथैवोच्चं प्राकारे मध्यभागगम् ।
नीचस्थं वेष्टकं सैन्यं ज्ञातव्यं स्वरवेदिभिः ।
कोटे कोटाधिपे नीचौ विशदौ भौमभास्करौ
समस्थौ च पुरे सर्व्वे उच्चस्थौ निष्फलौ च तौ
प्राकारं वेष्टकं हन्ति उच्चस्थौ राहुसूर्य्यजौ ।
प्राकारस्थौ वहिःसैन्यं नीचस्थौ तौ च निष्फल[illegible]
सितेऽर्कपुत्त्रे तु रवौ गुरावश्विनितेऽपि च ।
वक्रिता नैव शस्ताः स्युर्विधातुं कोटभेदनम् ।
समदृष्ट्या गुरुश्चन्द्रः पश्यतः सर्व्वतः सदा ।
तिर्य्यक्स्थितौ बुधशुक्रौ फलदौ नात्र संशयः
ऊर्द्ध्वदृष्टिग्रहे कुर्य्यात् टिङ्गणीयन्त्रवाहनम् ।
समे च साधयेत् खड्गिं रन्ध्रपातमधोमुखे ।
कोटभं मुखपुच्छस्थं राहोर्यदि गलादिके ।
कोटश्च भज्यते क्षिप्रं पूर्व्वोक्तविधिना चिरात्
दुर्गमध्यगते सूर्य्ये जलशोषः प्रजायते ।
चन्द्रे भङ्गः कुजे दाहो बुधे बुद्धिबला नराः ।
वाक्पतौ दुर्गमध्यस्थे सुभिक्षं प्रचुरं जलम् ।
चलचित्ता नराः शुक्रे न्मत्युरोगौ शनैश्चरे ।
राहौ मध्यगते दुर्गे भङ्गो भेदो महद्भयम् ।
केतौ मध्यगते तत्र विषादः स्याद्गड़ाधिपे ।
सौरिश्च वाक्पतिश्चैव भवेतां दिशि संस्थितौ
यस्यां तया स कोटस्तु भज्यते नात्र संशयः ।
इत्येवोक्तं फलं मध्ये एवं वाह्यगते ग्रहे ।
उपग्रहसमायोगादत्यन्तं प्राशसंशयः ।
अकारादिस्वराः पञ्च पूर्व्वाशादिचतुष्टये ।
मध्यान्ताः सव्यमालेख्या अन्तस्थाः खड्गि-कारकाः
दुर्गनाम्नः स्वरो यस्य बालो वास्तमितोऽपि च
तद्दिने प्रारभेत् युद्धं दुर्गं सिध्यति नान्यथा ।

इति कोटचक्रम्

इति समयामृतम् ॥*॥ चक्रान्तराणि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि ॥ (चित्रकाव्यविशेषः । शब्दालङ्कार-भेदः । अस्य च तथाविधलिपिसन्निवेशवशं चमत्कारिविधायिनामपि वर्णानां तथाविधश्रोत्राकाशसमवायविशेषवशेन चमत्कारिविधायिभिर्वर्णैरभेदेन उपचारत्वात् शब्दालङ्कारत्वम् । उदाहरणं यथा, काव्यालङ्कारे ५ । ६—१३ ।

“मारारिशक्ररामेभमुखैरासाररंहसा ।
सारारब्धस्तवा नित्यं तदर्त्तिहरणक्षमा ।
माता नतानां संघट्टः श्रियां बाधितसम्भ्रमा ।
मान्याथ सीमारामाणां शं मे दिश्यादुमादिजा ।
मायाविनं महाहावा रणायातं लसद्भुजा ।
जातलीला यथा सारचापं महिषमावधीः ।

शामभीदा शरण्यास्तुभ्यं देवास्त्वप्रदा च धीः।
धीरा पवित्रा सम्भाषात्त्वासीष्ठा मातरारम ॥
मानगापरुषं लोकदेवीं सद्गस सन्नम।
मनसा सादरं गत्वा सर्वदा दास्यमङ्ग ताम् ॥
मा तुषो राजस त्वासूंल्लोककूटेश्वदेवताम्।
तां शिवावाशितां सिद्धसाध्यासितां हि स्तुतां स्तुहि ॥
माहिषास्ये रणेऽन्या तु सा तु नागेयमत्र हि।
हिमातङ्कादिवासं च कं काम्यिनसुपप्लुतम् ॥
मातङ्गानङ्गविधिनासुना पादं तसुद्यतम्।
तङ्घयित्वा शिरस्यस्य निपात्याहन्ति रंहसा ॥”

अथ चक्रे वर्णविन्यासक्रमः।

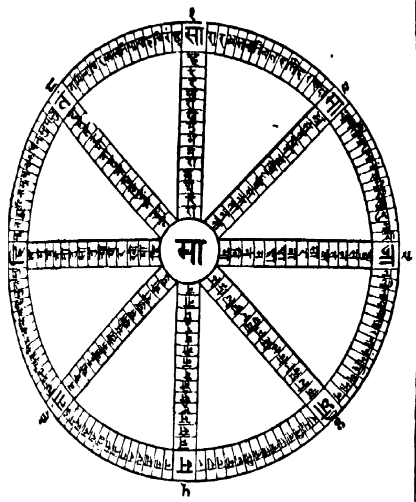

[च]क्रः, पुं, (करोति अस्फुटशब्दम्। कृ + बाहुलकात् कः ततो निपातनात् द्वित्वे साधुः।) चक्रवाकपक्षी। इत्यमरः। २। ५। २२ ॥

[च]क्रकः, त्रि, (चक्र इव कायति प्रकाशते इति। कै + कः।) तर्कविशेषः। तस्य लक्षणं यथा। स्वापेक्षणीयापेक्षितसापेक्षितत्वनिबन्धनप्रसङ्गत्वम्। अपेक्षा च शाप्तौ उत्पत्तौ स्थितौ च ग्राह्या। तत्राद्या यथा। एतद्घटज्ञानं यद्येतद्घटज्ञानजन्यज्ञानजन्यं स्यात् तदा एतद्घटज्ञानजन्यज्ञानभिन्नं स्यात्। द्वितीया यथा। घटोऽयं यद्येतद्घटजन्यजन्यजन्यः स्यात् तदा एतद्घटजन्यजन्यभिन्नः स्यात्। तृतीया यथा। घटोऽयं यद्येतद्घटज्ञप्तिज्ञप्तिः स्यात् तथात्वेनोपलभ्येत इति। इति तर्कशास्त्रम् ॥ (वेदान्तदर्शनमते तु स्वग्रहसापेक्षग्रहकत्वं आत्माश्रयः। स्वग्रहसापेक्षग्रहसापेक्षग्रहकत्वं अन्योन्याश्रयः। स्वग्रहसापेक्षग्रहसापेक्षग्रहसापेक्षग्रहकत्वम् चक्रकम् ॥”)

[च]क्रकारकं, क्ली, (चक्रं चक्रवदाकारं करोत्यात्मनः वक्रनखात्तत्या इति शेषः। यद्वा चक्रं चक्राकृतिरेखादिकं करोतीति। कृ + ण्वुल्।) व्याघ्रनखनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः। २। ४। १२६ ॥

[च]क्रकुल्या, स्त्री, (चक्रस्य चक्राख्यौषधीलताविशेषभेदस्य कुल्या इव।) चित्रपर्णी। इति शब्दचन्द्रिका ॥ चाकुलिया इति भाषा ॥ (चित्रपर्णिकाशब्देऽस्या विवरणम् ॥)

चक्रगजः, पुं, (चक्रेण चक्राख्यया गम्यते शब्द्यते। यद्वा चक्रं चक्राकृतिदद्रुशाघौ गज इव। गज इव दद्रुरोगमर्द्दक इत्यर्थः।) चक्रमर्द्दवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

चक्रगण्डुः, पुं, (चक्रमिव वर्त्तुलाकारो गण्डुः।) वर्त्तुलाकारोपाधानम्। इति चतुरशब्दार्थे हेमचन्द्रः ॥ गोलबालिश इति गालबालिश इति च भाषा ॥

चक्रगुच्छः, पुं, (चक्रवद्गुच्छः पुष्पगुच्छोऽस्मिन् अस्य वा।) अशोकवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

चक्रजीवकः, पुं, (चक्रेण कुम्भाद्युत्पादनयन्त्रविशेषेण जीवतीति। जीव + ण्वुल्।) कुम्भकारः। इति हेमचन्द्रः ॥

चक्रदंष्ट्रः, पुं, (चक्रं चक्राकृतिर्दंष्ट्रायां यस्य चक्रमिव दंष्ट्रा यस्येति वा।) शूकरः। इति राजनिर्घण्टः ॥

चक्रदन्ती, स्त्री, (चक्रमिव दन्तरूपमिव च इत्येके।) दन्तीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

चक्रदन्तीबीजं, क्ली, (चक्रदन्त्या बीजम्।) जयपालः। इति राजनिर्घण्टः ॥

चक्रधरः, पुं, (धरतीति। धृ + अच्। चक्रं सुदर्शनाख्यं द्वादशारादिलक्षणलक्षितमस्त्रम्। तस्य धरः। चक्रं धरति धारयतीति वा।) विष्णुः। (यथा, रघुः। १६। ५५।

“विगाहितुं श्रीमहिमानुरूपं
प्रचक्रमे चक्रधरप्रभावः ॥”

चक्रं फणा तस्य धरः।) सर्पः। (यथा, महाभारते। ३। ८५। ७०।

“अङ्गिरःप्रमुखाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽपरे।
तथा नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्चक्रधरास्तथा ॥”)

ग्रामजालिनि त्रि। इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते। ३। ८५। ७६।

“यजन्ते क्रतुभिर्देवास्तथा चक्रधरा नृपाः ॥”)

चक्रनखः, पुं, (चक्रमिव नखः नखाकृत्यंशविशेषोऽस्त्यस्य इति। “अर्श आदिभ्योऽच्” इत्यच्।) व्याघ्रनखनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

चक्रनामा, [न्] पुं, (चक्रं सरघानिर्म्मितमधुचक्रं तन्नामेव नामास्य।) माक्षिकधातुः। इति हेमचन्द्रः ॥

चक्रनायकः, पुं, (चक्रं कर्षणजन्यचक्राकाररेखादिकं नयतीति। नी + ण्वुल्।) व्याघ्रनखः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (चक्रस्य नायके त्रि ॥)

चक्रपद्माटः, पुं, (चक्रं चक्रवत् यत् पद्मं दद्रुरोगः तत्र अटति तं मर्द्दातीत्यर्थः।) चक्रमर्द्दकवृक्षः। इति शब्दरत्नावली ॥

चक्रपरिव्याधः, पुं, (चक्रं दद्रुरोगं परिविध्यतीति। परि + व्यध + अण्।) आरग्वधवृक्षः। इति वैद्यकम् ॥

चक्रपर्णी, स्त्री, (चक्राकारं पर्णमस्या इति। जातौ संज्ञायां वा ङीष्।) चक्रकुल्यालता। इति शब्दचन्द्रिका ॥

चक्रपाणिः, पुं, (चक्रं सुदर्शनाख्यं पाणौ यस्य। अधिकरणबहुव्रीहिसमासः।) विष्णुः। इत्यमरः। १। १। २० ॥ (यथा, विष्णोरष्टोत्तरशतनामकीर्त्तने।

“वैकुण्ठश्चाच्युतो रामश्चक्रपाणिरधोक्षजः ॥”)

चक्रपादः, पुं, (चक्रं पाद इवास्य।) रथः। (चक्रवत् पादा यस्य।) हस्ती। इत्यजयपालः ॥

चक्रपुष्करिणी, स्त्री, (चक्रेण विष्णुचक्रेण खनिता पुष्करिणी।) मणिकर्णिका। इति काशीखण्डम् ॥

चक्रफलं, क्ली, (चक्राकारं फलं फलकमस्य।) अस्त्रविशेषः। तत्पर्य्यायः। अङ्गनम् २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चक्रबान्धवः, पुं, (चक्रस्य पद्मस्य बान्धवः बन्धुः।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः ॥

चक्रभृत्, [द्] पुं, (चक्रं बिभर्त्तीति। भृ + क्विप्।) विष्णुः। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। १। ३८।

“चक्रभृद्विजयेशादिकेशवे गानभूषिते ॥”)

चक्रभेदिनी, स्त्री, (चक्रं चक्रवाकमिथुनं भिनत्ति पृथक् करोतीति। भिद् + णिनिः। ततो ङीप्। निशायां हि चक्रवाकयोर्वियोजनं भवतीति लोकप्रसिद्धम्।) रात्रिः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चक्रमण्डली, [न्] पुं, (चक्राकारेण यत्मण्डलं तदस्त्यस्य इति इनिः।) अजगरसर्पः। इति हेमचन्द्रः ॥

चक्रमर्द्दः, पुं, (चक्रं चक्राकारदद्रुरोगं मर्द्दातीति। मृद + “कर्म्मण्यण्।” ३। २। १। इत्यण्।) क्षुपविशेषः। चाकुन्दिया इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। एडगजः २ अडगजः ३ गजाख्यः ४ मेषाक्षयः ५ एडहस्ती ६ व्यावर्त्तकः ७ चक्रगजः ८ चक्री ९ पुन्नाटः १० पुन्नाडः ११ विमर्द्दकः १२ दद्रुघ्नः १३ तर्व्वटः १४ चक्राक्षः १५ शुकनाशनः १६ डढ्रबीजः १७ प्रपुन्नाडः १८ खर्ज्जुघ्नः १९। इति राजनिर्घण्टः ॥ चक्रमर्द्दकः २० पद्माटः २१ उरणाख्यः २२। इत्यमरः। २। ४। १४७ ॥ प्रपुन्नडः २३ प्रपुनाडः २४ उरणाक्षः २५। इति तट्टीका ॥ अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तीव्रत्वम्। [illegible]वातकफकण्डूकुष्ठदद्रुपामादिदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ लघुत्वम्। स्वादुत्वम्। रूक्षत्वम्। पित्तश्वासक्रमिनाशित्वम्। हृद्यत्वम्। हिमत्वञ्च। तत्फलगुणाः। उष्णताकुष्ठकण्डूदद्रुविषानिलगुल्मकासक्रमिश्वासनाशित्वम्। कटुत्वञ्च। इति भावप्रकाशः ॥ (अस्य गुणाः पर्य्यायाश्च यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।

“चक्रमर्द्दः प्रपुन्नाटो दद्रुघ्नो मेषलोचनः।
पद्माटः स्यादेडगजश्चक्री पुन्नाट इत्यपि ॥
चक्रमर्द्दो लघुः स्वादू रूक्षः पित्तानिलापहः।
हृद्यो हिमः कफश्वासकुष्ठदद्रुक्रिमीन् हरेत् ॥
हन्त्युष्णन्तत्फलं कुष्ठकण्डूदद्रुविषानिलान्।
गुल्मकासक्रिमिश्वासनाशनं कटुकं स्मृतम् ॥”)

चक्रमर्द्दकः, पुं, (चक्रं दद्रुरोगविशेषं मर्द्दातीति। मृद् + ण्वुल्।) चक्रमर्द्दः। इत्यमरः। २। ४। १४७ ॥ (स्त्रियान्तु क्वापि अत इत्वञ्च।

राजमातृविशेषः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्।४।२१३।
"ललितादित्यभूभर्त्तुर्वल्लभा चक्रमर्द्दिका॥")

चक्रयानं, क्ली, (चक्रेण अन्वितं यानम्।) रथादि। चक्रयुक्तवाहनम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटादयः॥

चक्ररदः, पुं, (चक्रवद्वृत्तो रदः दन्तोऽस्येति।) शूकरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चक्रलक्षणा, स्त्री, (चक्रे चक्राकारे दग्धे मण्डलाकारे कुष्ठादौ वा लक्षणं आरोग्याय चिह्नं आरोग्यसूचनमित्यर्थः यस्याः।) गुडूची। इति रत्नमाला॥ (चक्रं लक्षणं यस्य इति व्युत्पत्त्या। रथे विष्णौ च पुं॥)

चक्रलताम्रः, पुं, (चक्+रक्। चक्रः तृप्तिजनकः लताम्रः यत्र यस्य वा।) बहुरसालवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

चक्रला, स्त्री, (चक्रं चक्राकारं लाति आदत्ते चक्राकारेण वर्द्धत इति यावत्। ला+कः ततष्टाप्।) उच्चटा। इत्यमरः।२।४।१६०॥

चक्रवर्त्तिनी, स्त्री, (चक्राकारेण वर्त्तते इति। वृत्+णिनिः।) जनीनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः।२।४।१५३॥ अलक्तकः। जटामांसी। इति राजनिर्घण्टः॥ (चक्रं पृथ्वीचक्रं वर्त्तते अस्यां यद्वा चक्रं सेनाचक्रं अशेषव्यूहरचनयाधिष्ठितं सेनावृन्दं वर्त्तयितुं शीलमस्या इति। सर्व्वभूमेरधीश्वरी॥ चक्रेषु समूहेषु वर्त्तते या। यूथेश्वरी। यथा, कथासरित्सागरे।२०।११४।
"एवं बालोऽपि जाताहं डाकिनीचक्रवर्त्तिनी॥")

चक्रवर्त्ती, [न्] पुं, (चक्रं पद्माकारशुभचिह्नं करे वर्त्तते यस्य। वृत्+णिनिः। यद्वा चक्रं पृथ्वीचक्रं तेन वर्त्तते इति। वृत+णिनिः।) समुद्रपरिवृतायाः सर्व्वभूमेरीश्वरः। तत्पर्य्यायः। सार्व्वभौमः २। इत्यमरः।२।८।२॥ (यथा, शकुन्तलायां १ म अङ्के।
"जन्म यस्य पुरोर्वंशे युक्तरूपमिदं तव।
पुत्त्रमेवं गुणोपेतं चक्रवर्त्तिनमाप्नुहि॥")
वास्तूकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (श्रेष्ठः। यथा, गीतगोविन्दे।१।२।
"वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसद्मा
पद्मावतीचरणचारणचक्रवर्त्ती॥"
"चारणचक्रवर्त्ती नर्त्तकश्रेष्ठः।" इति तट्टीकायां चैतन्यदासः। यद्वा पद्मावती महालक्ष्मीः राधा तस्याश्चरणचारणे परिचर्य्यायां यच्चक्रं मण्डलं तत्र वर्त्तते इति व्युत्पत्त्या वैष्णवसम्प्रदायविशेषः॥)

चक्रवाकः, पुं स्त्री, (चक्र इत्याख्यया उच्यतेऽसौ। वच+कर्म्मणि घञ्। ततो "न्यङ्क्वादीनाञ्च।" ७।३।५३। इति कुत्वम्।) पक्षिविशेषः। चकाचकि इति भाषा॥ (यथा, महाभारते।१।६६।५६।
"धृतराष्ट्री तु हंसांश्च कलहंसांश्च सर्व्वशः।
चक्रवाकांश्च भद्रं ते जनयामास सैव तु॥")
तत्पर्य्यायः। कोकः २ चक्रः ३ रथाङ्गाह्वयनामकः ४। इत्यमरः।२।५।२२॥ भूरिप्रेमा ५ द्वन्द्वचारी ६ सहायः ७ कान्तः ८ कामी ९ रात्रिविश्लेषगामी १० रामावश्योजोपमः ११ कामुकः १२। अस्य मांसगुणाः। लघुत्वम्। स्निग्धत्वम्। बलप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, चरके सूत्रस्थाने २७ अ।
"चक्रवाकास्तथान्ये च खगाः सन्त्यम्बुचारिणः।")

चक्रवाटः, पुं, (चक्रेण चक्राकारेण वाटः वेष्टनं यस्य।) क्रियारोहः। पर्य्यन्तः। शिखातरुः। इति मेदिनी। टे।६२॥

चक्रवाडं, क्ली, (चक्रवद् वाडते वेष्टयतीति। वाड+अच्।) चक्रवालम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ पर्व्वतविशेषे पुं। इति मेदिनी। डे।३८॥

चक्रवातः, पुं, (चक्रवद्वातः। तृणपांश्वादीन्यादाय चक्राकारेण भ्राम्यति यो वायुरिति यावत्।) भ्रमिवातः। घूर्णवातास इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। वात्या २। यथा, भागवते।१०।७।२०।
"दैत्यो नाम्ना तृणावर्त्तः कंसभृत्यः प्रचोदितः।
चक्रवातस्वरूपेण जहारासीनमर्भकम्॥"

चक्रवालं, क्ली, (चक्रमिव वाडते वेष्टयतीति। वाड+अच्। डस्य लत्वम्।) मण्डलाकारेण परिणतं समूहमात्रम्। मण्डलाकारो दिक्समूहः इति माधवी। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। मण्डलम् २। इत्यमरः।१।३।६॥ (यथा, भागवते।५।१८।१४।
"हित्वा गृहं संसृतिचक्रवालं
नृसिंहपादं भजताकुतोभयम्॥")

चक्रवालः, पुं, (चक्रेण चक्राकारेण वलते लोकालोकौ परिवेष्ट्य विराजते इत्यर्थः। वल+बाहुलकात् णः। अस्य पर्व्वतस्य लोकालोकपरिवेष्टनकारितया विराजमानत्वात्तथात्वम्।) लोकालोकपर्व्वतः। इत्यमरः।२।३।२॥ (मनुष्यादीनां मण्डलाकारेण स्थितिः। यथा, हरिवंशे।७६।३५।
"एवं स कृष्णो गोपीनां चक्रवालैरलङ्कृतः।
शारदीषु सचन्द्रासु निशासु मुमुदे सुखी॥")

चक्रवृद्धिः, स्त्री, (चक्रमिव चक्रभ्रमणमिव वृद्धिः उत्तरोत्तरं वृद्धेरपि वृद्धिरित्यर्थः।) यत्र वृद्धिरूपं धनं दातुमशक्तोऽधमर्णः सवृद्धिकमिदं दास्यामीति स्वीकरोति तत्र या वृद्धिः सा। सुदेर सुद इति भाषा। यथाह नारदः।
"वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृता॥"
(तथाच मनुः।८।१५३।
"चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या।"
"कायिका कायसंयुक्ता मासग्राह्या च कालिका।
वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना कृता॥"
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टधृतबृहस्पतिवचनम्॥)

चक्रव्यूहः, पुं, (चक्रवत् मण्डलाकारेण रचितो व्यूहः रचनयाधिष्ठापितः सेनासमूह इति यावत्।) युद्धार्थमण्डलाकारेण सैन्यरचना। (एतस्य रचनालक्षणादिश्चक्रशब्दे द्रष्टव्यः॥ व्यूहोऽयमभिमन्युवधेप्सुना भगवता द्रोणाचार्य्येणाभिकल्पितः। यथा, महाभारते।७।३
१२—२३।
"चक्रव्यूहो महाराज! आचार्य्येणाभिकल्पि
तत्र शक्रोपमाः सर्व्वे राजानो विनिवेशित
अवस्थानेषु विन्यस्ताः कुमाराः सूर्य्यवर्चसः
सङ्घातो राजपुत्त्राणां सर्व्वेषामभवत्तदा।
कृताभिसमयाः सर्व्वे सुवर्णविकृतध्वजाः।
रक्ताम्बरधराः सर्व्वे सर्व्वे रक्तविभूषणाः।
सर्व्वे रक्तपताकाश्च सर्व्वे वै हेममालिनः।
चन्दनागुरुदिग्धाङ्गाः स्रग्विणः सूक्ष्मवास
सहिताः पर्य्यधावन्त कार्ष्णिं प्रति युयुत्सवः
तेषां दशसहस्राणि बभूवुर्दृढधन्विनाम्।
पौत्त्रं तव पुरस्कृत्य लक्ष्मणं प्रियदर्शनम्।
अन्योन्यसमदुःखास्ते अन्योन्यसमसाहसाः।
अन्योन्यं स्पर्द्धमानाश्चाप्यन्योन्यस्य हिते रता
दुर्य्योधनस्तु राजेन्द्र! सैन्यमध्ये व्यवस्थितः।
कर्णदुःशासनकृपैर्वृतो राजा महारथैः।
देवराजोपमः श्रीमान् श्वेतच्छत्त्राभिसंवृतः।
चामरव्यजनाक्षेपैरुदयन्निव भास्करः।
प्रमुखे तस्य सैन्यस्य द्रोणोऽवस्थितनायकः।
सिन्धुराजस्तथाऽतिष्ठत् श्रीमान् मेरुरिवाचल
सिन्धुराजस्य पार्श्वस्था अश्वत्थामपुरोगमाः।
सुतास्तव महाराज! त्रिंशत्त्रिदशसन्निभाः।
गान्धारराजः कितवः शल्यो भूरिश्रवास्तथा
पार्श्वतः सिन्धुराजस्य व्यराजन्त महारथाः।

चक्रशल्या, स्त्री, (चक्रवत् चक्राकारेण वा श
मत्र।) काकतुण्डी। श्वेतगुञ्जा। इति रा
निर्घण्टः॥

चक्रश्रेणी, स्त्री, (चक्रमिव चक्राणां वा श्रे
यत्र।) अजशृङ्गीवृक्षः। इति रत्नमाला।

चक्रसंज्ञं, क्ली, (चक्रेण वैद्यकयोगचक्रेण संज्ञा
इति। सं+ज्ञा+कः। चक्रस्य संज्ञा सं
यस्य इति वा।) वङ्गम्। इति हेमचन्द्रः।

चक्रसंवरः, पुं, (चक्रं अविद्याकामकर्म्मादि
विषयवासनासमूहं इन्द्रियाणां समूहं
संवृणोति संशमयतीति। सं+वृ+अच्
बुद्धभेदः। तत्पर्य्यायः। हेरम्बः २ हेवक
देवः ४ वज्रकपाली ५ निशुम्भी ६ शशिशेख
७ वज्रटीकः ८। इति त्रिकाण्डशेषः।

चक्रा, स्त्री, (चक् तृप्तौ+रक्। ततष्टाप्।) नाग
मुस्ता। कर्कटशृङ्गी। इति राजनिर्घण्टः।

चक्राङ्की, स्त्री, (चक्रेण चक्राकारेण अङ्कते गच्छत
त्यर्थः। अकि गतौ+अच् ततो ङीष्।) हंस
इति शब्दरत्नावली॥ चक्राकी च पाठः।

चक्राङ्गः, पुं, स्त्री, (चक्रेण चक्राकारेण अङ्ग
गच्छतीति। अङ्ग+अच्) हंसः। इत्यमर
२।५।२३॥ (यथा, महाभारते।८।४१।२१।
"इदन्तु तः स चक्राङ्गा वचः काकं विहङ्गमाः।
चक्रमङ्गमस्येति व्युत्पत्त्या रथोऽपि। (च
वाकः। यथा, मनुः।५।१२।
"कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुक्कुटम्।"

क्राङ्गा, स्त्री, (चक्रमिवाङ्गमस्त्यस्याः इति । “अर्श आदिभ्योऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ततष्टाप् ।) सुदर्शना लता । इति रत्नमाला ॥

क्राङ्गी, स्त्री, (चक्राङ्ग + जातौ ङीष् ।) कटुरोहिणी । इति मेदिनी । गे । ३५ ॥ (अस्याः पर्य्याया: यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे । “कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा । अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी ॥ मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी ॥”) हंसी । इति शब्दरत्नावली ॥ हिलमोचिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मञ्जिष्ठा । वृषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ कर्कटशृङ्गी । इति रत्नमाला ॥

क्राटः, पुं, (चक्रं धूर्त्तताजालं शाठ्यसमूहं आलम्ब्य अटतीति । अट् + अच् ।) विषवैद्यः । धूर्त्तः । दीनारः । इति मेदिनी । टे । ४२ ॥

क्राणः, त्रि, (चक्रे कर्म्मादिकं इति । कृ + कानच् प्रत्ययः । ततो धातौ अभ्यस्तं णत्वम् ।) कृतवान् । कर्म्मवाच्ये कृतः । भाववाच्ये क्ली कृतम् । इति मुग्धबोधव्याकरणं तट्टीका च ॥

क्राधिवासी, [न्] पुं, (चक् तृप्तौ + रक् । चक्रं तृप्तिजनकं अधिवासयतीति । अधि + वस् + णिच् + णिनिः ।) नागरङ्गवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्रावर्त्तः, पुं, (चक्राकारः आवर्त्तः ।) घूर्णनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

क्राह्वः, पुं, (चक्र इत्याह्वा संज्ञा यस्य ।) चक्रमर्द्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चक्रवाकपक्षिविशेषः । यथा, भागवते । ३ । १० । २४ । “हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः ॥” यथाच, हारीते प्रथमस्थाने ११ अध्याये । “चक्राह्वोऽतिकषायश्च शुक्रजननो वृष्योऽतिवच्चोमृदुः ॥”)

क्रिः, पुं, (करोतीति । कृ + “आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ।” ३ । २ । १७१ । इति किन् । स च लिड्वत् ।) कर्त्ता । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ६ । २ । “चक्रिं विश्वानि चक्रये ।” “चक्रये पुरुषार्थकरणशीलाय ॥” इति दयानन्दकृतभाष्यम् ॥)

क्रिका, स्त्री, (चक्रं चक्रवद्गोलाकारो विद्यते अत्रास्या वा । चक्र + ठन् टाप् च ।) जानु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३७६ । “अथोभयघनादायि भृत्यचक्रिकया समम् ॥”)

क्री, [न्] पुं, (चक्रं सुदर्शनाख्यं मनस्तत्त्वात्मकमिति यावत् अस्यास्तीति । चक्र + इनिः ।) विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ११० । “अरौद्रः कुण्डली चक्री विक्रम्यूर्ज्जितशासनः ॥” चक्रं ग्रामचक्रं ग्रामसमूह इत्यर्थः अधिकारितयास्त्यस्य इति इनिः ।) ग्रामजालिकः । (चक्रं चक्राकारचिह्नविशेषोऽस्त्यस्य ।) चक्रवाकः । (चक्रं घटादिनिर्म्माणकरणयन्त्रविशेषः । सोऽस्त्यस्य इति ।) कुलालः । (चक्रं फणा अस्त्यस्य इति ।) सर्पः । सूचकः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ अजः । तैलिकभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ चक्रवर्त्ती । इति हेमचन्द्रः ॥ चक्रमर्द्दः । तिनिशः । व्यालनखः । काकः । खरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुलालतैलिकराजचक्रवर्त्तिप्रभृत्यर्थे प्रमाणं यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ५९२ । “स्नेहमयान् पीडयतः किं चक्रेणापि तैलकारस्य । चालयति पार्थिवानपि यः स कुलालः परं चक्री ॥”) चक्रविशिष्टे त्रि ॥ (चक्रयुक्तरथादियानारूढः । यथाह मनुः । २ । १३८ । “चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः [स्त्रियाः ॥” “चक्रिणः चक्रयुक्तरथादियानारूढस्य ॥” इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥”)

चक्रीवान्, [त्] पुं, स्त्री, (“आसन्दीवदष्ठीवचक्रीवदिति ।” ८।२।१२ । चक्रशब्दस्य चक्रीभावः ततो निपातनात् साधुरिति ।) गर्द्दभः । इत्यमरः ॥ राजविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

चक्रुः, पुं, (करोतीति । कृ + “कुर्श्च ।” उणां १ । २२ । इति कुः ।) कर्त्ता । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

चक्रेश्वरी, स्त्री, (चक्राणां जिनविशेषाणां ईश्वरी अधिष्ठात्री ।) जिनानां विद्यादेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

चच, ल ङ वदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-आत्मं-सकं-सेट् ।) वदः कथनम् । (दर्शने च इति केचित् ।) ल ङ, आचष्टे धर्म्मं धीरः । तृतीयस्वरानुबन्ध इति प्राञ्चः । इकार उच्चारणार्थं इति केचित् । छन्दसि नुमागमार्थ इति केचित् । वेदोच्चारणार्थ इति केचित् । अत्र बहवस्तु तृतीयस्वरो भ्रमकारितः किन्तु चतुर्थस्वरानुबन्धोऽयं निष्ठाया इण्निषेधार्थः तेन वर्ज्जनार्थे ख्याञ्क्शाञादेशयोरप्राप्तौ आचष्टं वर्ज्जनमित्याहुः । इति दुर्गादासः ॥

चक्षणं, क्ली, (चक्ष्यते कथ्यते मद्यपानाय मद्यपानेन सह वा । चक्ष + ल्युट् । यद्वा, चक्ष्यते भक्ष्यते मद्यमनेनेति । चक्ष + ल्युट् निपातनात् ख्याञागमश्च ।) मद्यपानरोचकभक्ष्यद्रव्यम् । इति हेमचन्द्रः । ३।५।७१ ॥ (चक्ष + भावे ल्युट् ।) कथनम् । (दर्शनम् । यथा, ऋग्वेदे । १।१३।५। “स्तृणीत बर्हिरानुषग्घृतपृष्ठं मनीषिणः । यत्रामृतस्य चक्षणम् ॥”)

चक्षाः, [स्] पुं, बृहस्पतिः । इति त्रिकाण्डशेषः । उपाध्यायः । इत्युणादिकोषः ॥ (क्ली, दर्शनम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७ । ३ । “इन्द्रो दीर्घाय चक्षस आ सूर्य्यं रोहयद्दिवि । वि गोभिरद्रिमैरयत् ॥”)

चक्षुः, [स्] क्ली, (चष्टे पश्यत्यनेनेति । चक्ष + “चक्षेः शिच्च ।” उणां । २ । १२० । इति उसिः स च शित् । शित्वात् ख्याञादेशाभावः ।) दर्शनेन्द्रियम् । तस्य गुणाः उद्भूतरूपम् १ महत्त्वम् २ पृथक्त्वम् ३ संख्या ४ विभागः ५ संयोगः ६ परत्वम् ७ अपरत्वम् ८ स्नेहः ९ द्रवत्वम् १० संख्यापरिमाणम् ११ योग्यवृत्तिक्रिया १२ योग्यवृत्तिजातिः १३ योग्यवृत्तिसमवायः १४ । अस्येन्द्रियसहकारिणः आलोकः उद्भूतरूपं महत्त्वम् । इति भाषापरिच्छेदः ॥ अस्याधिष्ठात्री देवता सूर्य्यः । इति श्रीभागवतम् । तत्पर्य्यायः । लोचनम् २ नयनम् ३ नेत्रम् ४ ईक्षणम् ५ अक्षि ६ दृक् ७ दृष्टिः ८ । इत्यमरः । २ । ६ । ९३ ॥ अम्बकम् ९ दर्शनम् १० । इति हेमचन्द्रः ॥ तपनम् ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ विलोचनम् १२ दृशा १३ वीक्षणम् १४ प्रेक्षणम् १५ देवदीपः १६ देवदीपः १७ दृशिः १८ दृशी १९ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ यथा, कर्म्मलोचने । “पाणिभ्यां न स्पृशेच्चक्षुश्चक्षुषी नैकपाणिना । चक्षुः परहिताकाङ्क्षी न स्पृशेदेकपाणिना ॥” मेषशृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

चक्षुर्वर्द्धनं, क्ली, (चक्षुस्तज्ज्योतिर्वर्द्धयत्यनेनेति । वृध + ल्युट् । चक्षुर्ज्योतिर्वृद्धिकारित्वादेव तथात्वम् ।) मेषशृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

चक्षुःश्रवाः, [स्] पुं, (चक्षुर्नयनमेव श्रवः श्रवणं यस्य ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ७ ॥ (यथा, नैषधे । १ । २८ । “इति स्म चक्षुःश्रवसां प्रिया नले स्तुवन्ति निन्दन्ति हृदा तदात्मनः ॥” अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् । “व्याडश्चाशीविषः सर्पो द्विजिह्वोऽहिः सरीसृपः । चक्षुःश्रवा दन्दशूको गूढ़पात् पन्नगोरगाः ॥”)

चक्षुष्यं, क्ली, (चक्षुषे लोचनाय हितम् । चक्षुस् + “शरीरावयवात् यत् ।” ५ । १ । ६ । इति यत् ।) प्रपौण्डरीकम् । अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् । “प्रपौण्डरीकं चक्षुष्यं शीतं श्रीपुष्पपुष्करी ॥” सौवीराञ्जनम् । खर्परीतुत्थम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चक्षुष्यः, पुं, (चक्षुषे हितः । “शरीरावयवात् यत् ।” ५ । १ । ६ । इति यत् ।) केतकवृक्षः । पुण्डरीकवृक्षः । इति मेदिनी । ये । ८२ ॥ शोभाञ्जनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रसाञ्जनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

चक्षुष्यः, त्रि, (चक्षुषे हितः । चक्षुष् + यत् ।) प्रियदर्शनः । इति जटाधरः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४९५ । “धिया भाग्यानुगामिन्या चेष्टमानो न याचितम् । अभूत् सर्व्वस्य चक्षुष्यः स तु दुर्लभवर्द्धनः ॥” चक्षुज्ञः । इति विश्वः । यथा, माघे । ८ । ५७ । “चक्षुष्यः खलु महतां परैरलङ्घ्यः ॥” “चक्षुषि भवश्चक्षुष्यः प्रियोऽपि जनः ।” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) चक्षुर्हितः । इति मेदिनी । ये । ८२ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने २० अध्याये ।

"दक्षिणो मारुतः श्रेष्ठश्चञ्चुष्यो बलवर्द्धनः ॥")

चञ्चुष्या, स्त्री, (चञ्चुष्य+टाप् ।) कुलत्थिका । सुभगा । इति मेदिनी । ये । ८२ ॥ अजशृङ्गी । अरण्यकुलत्थिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

चच, न घातने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) न, चञ्चति । इति दुर्गादासः ॥

चञ्चुरं, क्ली, (चञ्चति लुप्यतेऽनेन । चञ्च+उरच् । इति बाहुलकात् ।) यानमात्रम् । तत्पर्य्यायः । घोरणम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चञ्चुरः, पुं, (चञ्च्यते लुप्यतेऽनेन । चञ्चि+उरच् ।) इतिबाहुलकात् ।) रथः । इच्चः । इति मेदिनी । रे । १५३ ॥

चङ्क्रमणं, क्ली, (पुनःपुनरतिशयेन वा क्राम्यतीति । चङ्क्रम+भावे ल्युट् ।) पुनःपुनर्भ्रमणम् । (यथा, भागवते । ३ । २१ । ५० ।

"ननं चङ्क्रमणं देव ! सतां संरक्षणाय ते । वधाय चासतां यस्त्वं हरेः शक्तिर्हि पालिनी ॥")

अतिशयभ्रमणम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने १९ अध्याये ।

"स्थानासनं चङ्क्रमणं यानयानातिभाषणम् ॥")

अनतिदेहपीडाकारकचङ्क्रमणस्य गुणाः । आयुर्बलमेधाग्नीन्द्रियशुद्धिकारित्वम् । सदोपानद्रहितपादचङ्क्रमणदोषाः । अनारोग्यत्वम् । अनायुष्यत्वम् । इन्द्रियदृष्टिनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

चङ्गः, त्रि, शोभनः । दक्षः । इति मेदिनी । गे । ७ ॥ (पुं, राजमन्त्रिविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । "अन्तरङ्गाश्च चङ्गाद्या येऽभूवंस्तत्र मन्त्रिणः । तैः स्त्रीवदासितन्त्रुणी बन्धैः शस्त्राण्वितैरपि ॥")

चचेण्डा, स्त्री, (चि+बाहुलकात् डः । चं उपचीयमानं अण्डवत् फलं अस्याः ततो निपातनात् साधुः ।) फललताविशेषः । चिचिण्डा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । श्वेतकुलः २ श्वेतराजी ३ बृहत्फलः । अस्या गुणाः । पटोलगुणात् किञ्चिन्न्यूनत्वम् । विशेषात् शोषिणो हितत्वञ्च । इति मदनविनोदः ॥

चचत्पुटः, पुं, (चचत् गुरुलघूनां लयविशेषाणां पुटं द्वन्द्वं यत्र ।) तालप्रभेदः । यथा,— "ताले चचत्पुटे ज्ञेयं गुरुद्वन्द्वं लघु प्लुतम् ॥" इति सङ्गीतदामोदरः ॥

चचत्पुटोऽपि कुत्रचित् पाठः ॥

चचरी, स्त्री, पुं, (चर्च्य्यते पुनः पुनरतिशयेन वा चरति भ्राम्यतीति । चर+यङ् लुक् ततो टक् टित्वात् ङीप् च ।) भ्रमरी । यथा,— "करी वरी भरीति चेद्विशं सरी सरीति काम् । स्थिरी चरी करीति चेन्न चचुरीति चचरी ॥" इत्युद्भटः ॥

चचरीकः, पुं, (चरति पुनःपुनररिति "चर्फरीकादयश्च ।" उणां । ४ । २० । इति यङ् लुगन्तेन साधुः ।) भ्रमरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चञ्चलं, त्रि, (चञ्चं गतिं लातीति । ला+कः ।) अस्थिरम् । (यथा, हरिवंशे । ६४ । ७ ।

"एवं ऋतुसान् पालयन्तौ शोभमानौ महावनम् । चचूर्य्यन्तौ रमन्तौ स्म किशोराविव चञ्चलौ ॥")

तत्पर्य्यायः । चलनम् २ कम्पनम् ३ कम्प्रम् ४ चलम् ५ लोलम् ६ चलाचलम् ७ तरलम् ८ पारिप्लवम् ९ परिप्लवम् १० । इत्यमरः । ३ । १ । ७५ ॥ चपलम् ११ चटुलम् १२ । इति तट्टीका ॥ वायौ पुं । इति मेदिनी । ले । ९० ॥

चञ्चला, स्त्री, (चञ्चं लाति । ला+कः टाप् च । यद्वा चञ्चलं चाञ्चल्यं अस्त्यस्याः इति अच् ।) लक्ष्मीः । विद्युत् । इति मेदिनी । ले । ९० । पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वर्णवृत्तविशेषः । यथा, शब्दार्थचिन्तामणिः ।

"तूर्य्यतालपक्षिराजमेवहारनायकेन । चामरध्वजेन चापि मण्डिता सुवर्णकेन ॥ वर्णितातिसुन्दरेण पन्नगेन्द्रपिङ्गलेन । चञ्चला चकोरचारुलोचने सुमङ्गलेन ॥")

चञ्चा, स्त्री, (चञ्च+अच्+टाप् ।) नलनिर्म्मिता । चाच इति भाषा । (चञ्चेव मनुष्यः । इति इवार्थे कन् ततः "लुम्मनुष्ये ।" ५ । ३ । ९८ । इति कनो लुप् ।) तृणनिर्म्मितपुरुषः । इति मेदिनी । चे । ५ ॥

चञ्चुः, पुं, (चमुच+बाहुलकात् उः ।) गोनाकीचः । स तु नाड़ीचशाकः । एरण्डवृक्षः । इति मेदिनी । चे । ५ ॥ मृगः । इति शब्दरत्नावली ॥ रक्तैरण्डः । क्षुद्रचञ्चुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चञ्चुः, स्त्री, (चञ्चति प्राप्नोति गृह्णाति भक्ष्यमनया ।) पक्षिणामोष्ठः । पाखिर ठोँट इति भाषा । (यथा, चातकाष्टके । ६ । [जानीमहे "भातश्चातक ! पातकं किमपि ते सम्यङ् न यत्तेऽस्मिन् पतन्ति चञ्चुपुटके द्वित्राः पयोबिन्दवः ॥")

तत्पर्य्यायः । त्रोटिः २ । इत्यमरः । २ । ५ । ३६ ॥ चञ्चूः ३ चोटी ४ चञ्चुका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ चपाटिका ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ चञ्चुशाकविशेषः । तत्पर्य्यायः । विजला २ चञ्चूः ३ कलभी ४ चीरपत्रिका ५ चञ्चुरः ६ चञ्चुपत्रः ७ सुशाकः ८ क्षेत्रसम्भवः ९ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कषायत्वम् । मलशोधनत्वम् । गुल्मोदरविबन्धार्शोग्रहणीनाशित्वञ्च ॥

"चिञ्चञ्चुश्चिञ्चुकी च दीर्घपत्रा सतिक्तिका । चञ्चुः शीता सरा रुच्या स्वाद्वी दोषत्रयापहा । धातुपुष्टकरी बल्या मेध्या पिच्छिलिका स्मृता ॥" इति भावप्रकाशः ॥

तस्या बीजस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । गुल्मशूलोदररोगविषत्वग्दोषकण्डूखर्जूकुष्ठनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अवहारोऽस्य यथा, "आमे परिणते यस्तु विबन्धमतिसार्य्यते । सशूलपिच्छमल्पाल्पं बहुशः संप्रवाहिकम् ॥ तं मूलकानां यूषेण बदराणामथापि वा । उपोदकायाः चौरिण्या यवान्या वास्तुकस्य वा ॥ सुवर्चलायाश्चञ्च्वा शाकैनावल्गुजस्य वा ॥" इति चरके चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये ॥)

चञ्चुका, स्त्री, (चञ्चु+स्वार्थे कन् टाप् च ।) चञ्चुः । पक्षिणामोष्ठः । इति शब्दरत्नावली ।

चञ्चुपत्रः, पुं, (चञ्च्वाकारं पत्रमस्य) चञ्चुशाकः इति राजनिर्घण्टः ॥

चञ्चुभृत्, पुं, स्त्री, (चञ्चुं बिभर्त्तीति । भृ+क्विप् ।) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ।

चञ्चुमान्, [त्] पुं, स्त्री, (चञ्चुरस्यास्तीति । मतुप् ।) पक्षी । इति हारावली ।

चञ्चुरः, पुं, (चञ्चति चञ्चुवदाकृतिं गच्छतीति चञ्च गतौ+बाहुलकात् उरच् ।) चञ्चुशाकः इति राजनिर्घण्टः ॥ (दक्षः । यथा, काशीखण्डे । १० । ४६ ।

"विज्ञाताखिलशास्त्रार्थो लौकिकाचारचञ्चुरः । कदाचिच्चिन्तयामास हृदि ध्यात्वा महेश्वरम् ॥")

चञ्चुरुचिः, पुं, (चञ्चुः रुचिरिव यस्य ।) काष्ठकुटपक्षी । तत्पर्य्यायः । सुमङ्गः २ पीततुण्डः । इति त्रिकाण्डशेषः । मरुलः ४ चञ्चुरुचिकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०७ ॥

चञ्चुरुचिकः, पुं स्त्री, (चञ्चुरुचि+स्वार्थे कन् वा चञ्चुः रुचिरिव यस्य इति कप् ।) चञ्चुरुचिपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०७ ॥

चञ्चूः, स्त्री, (चञ्चु+"ऊङुतः ।" ४ । १ । ६६ इत्यस्य "अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामुपसंख्यानम् ।" इति वार्त्तिकोक्त्या ऊङ् ।) चञ्चुः इति हेमचन्द्रः ॥

चट, भेदे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां परं सकं सेट् ।) चटति । इति दुर्गादासः ॥

चट, क वधे । भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, चाटयति । इति दुर्गादासः ॥

चटकः, पुं, (चटति भिनत्ति धान्यादिकं चञ्चुपुटेनेति चट भेदे+"नन्दिग्रहीति ।" ३ । १ । १३४ इति पचादित्वादच् ततः स्वार्थे कन् ।) पक्षिविशेषः । चटा इति भाषा ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ४ । ८ ।

"वीक्ष्य प्रेमाद्भुतं तत्र बाले चटकयोस्तदा । व्यासश्चिन्तातुरः कामं मनसा समचिन्तयत् ॥")

तत्पर्य्यायः । कलविङ्कः २ । इत्यमरः । २ । ५ । १८ ॥ चित्रपृष्ठः ३ गृहनीड़ः ४ वृषायणः ५ । इति हारावली ॥ कामुकः ६ नीलकण्ठकः ७ कालकण्ठकः ८ कामचारी ९ । इति जटाधरः । कलाविकलः १० । इति शब्दरत्नावली । तन्मांसगुणाः । शीतत्वम् । लघुत्वम् । शुक्रबलप्रदत्वम् । तद्वच्चारण्यचटकं तत् क्रयं लघु पथ्यदम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

("चटकाः श्लेष्मलाः स्निग्धा वातघ्नाः शुक्रलाः परम् । गुरूष्णस्निग्धमधुरा वर्गाश्चातो यथोत्तरम् ॥" इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ।

"चटका मधुराः स्निग्धा बलशुक्रविवर्द्धनाः । सन्निपातप्रशमनाः शमना मारुतस्य च ॥" इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)

चटकिका, स्त्री, (चटका+स्वार्थे कन्। "उदीचामातः स्थाने यकपूर्व्वायाः।" ७। ३। ४६। इति मध्ये इत्वादेशाभावः।) चटका। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

चटका, स्त्री, (चटक+टाप्।) चटकपत्नी। (चटकस्य चटकाया वा स्त्र्यपत्यम्। चटका+ऐरक्। स्त्रियामपत्ये लुक् वक्तव्यः। तत्र टाबन्तात् तद्धिते लुप्ते "लुक् तद्धितलुकि।"१।२।४९। इति टापो लुकि पुनः अजाद्यतष्टाप्। स च जातिलक्षणङीषो बाधकः।) चटकस्त्र्यपत्यम्। चटी इति भाषा॥ इत्यमरः। २। ५। १८॥ पिप्पलीमूलम्। इत्यमरटीकायां नारायणचक्रवर्त्ती॥ श्यामापक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

चटकाशिरः [स्] क्ली. (चटकायाः शिर इव।) पिप्पलीमूलम्। इति हेमचन्द्रः॥

चटकिका, स्त्री, (चटका+स्वार्थे कन्। "उदीचामातः स्थाने यकपूर्व्वायाः।" ७। ३। ४६। इति इत्वादेशः।) चटका। इति मुग्धबोधव्याकरणम्।

चटिका, स्त्री, (चटति भिनत्ति रोगादिकं नाशयतीत्यर्थः। चट्+बाहुलकात् इकन्।) पिप्पलीमूलम्। (चटति भिनत्ति धान्यादिकं स्वचञ्चुपुटेनेति।) चटका। इति हलायुधः॥

चटिकाशिरः, [स्] क्ली, (चटिकायाः चटकपत्न्याः मस्तकमिव आकृतिरस्य।) पिप्पलीमूलम्। इत्यमरः। २। ९। ११०॥

चटिकाशिरः, पुं, ("सर्व्वे सान्ता अदन्ताः स्युः।" इत्युक्तेः पृषोदरादित्वात् सलोपः।) पिप्पलीमूलम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।

"ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं षड्ग्रन्थिश्चटिकाशिरः॥")

चटुः, पुं, (चटति शोकसन्तापादिकं भिनत्तीति। चट भेदे+"मृगय्वादयश्च।" उणां। १। ३७। इति कुः।) प्रियवाक्यम्। (यथा, माघे। ३। ६।

"छायां निजस्त्रीचटुलालसानां
मदेन किञ्चित् चटुलालसानाम्॥")

उदरम्। व्रतिनामासनभेदः। इति मेदिनी। टे। १४॥ प्रियभाषणे क्लीवलिङ्गोऽपि। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

चटुलः, त्रि, (चटतीति। चट्+बाहुलकादुलच्। यद्वा, चटु+"सिध्मादिभ्यश्च।" ५। २। ९७। इति मत्वर्थे लच्।) चपलः। इति हेमचन्द्रः। ६। ९१॥ (यथा, रघुः। ९। ५८।

"नावातिमाचचटुलैः स्मरतः सुनेत्रैः
प्रौढ़प्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि॥")

सुन्दरः। इत्युणादिकोषः॥

चटुला, स्त्री, (चटुल+"अजाद्यतष्टाप्।" ४। १। ४। इति टाप्।) विद्युत्। इति जटाधरः॥ (मायारूपा भगवती। यथा, देवीभागवते। १२। ६। ४७।

"चटुला चण्डिका चित्रा चित्रमाल्यविभूषिता॥")

चटुलोलः, त्रि, (चटुलश्चपलः लोलश्च। अतिचपलत्वात्तथात्वम्। निपातनादलोपे साधुः।) चाटुलोलः। सुचपलः। इति हारावली।२१९॥

चड, इ क रोषे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) इ क, चण्डयति। इति दुर्गादासः॥

चड, इ ङ रोषे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) इ, कर्म्मणि चण्ड्यते। ङ, चण्डते। इति दुर्गादासः॥

चण, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) चणति। इति दुर्गादासः॥

चण, म दाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) म, चणयति। इति दुर्गादासः॥

चण, मि गतौ। हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) मि, चणयति चाणयति। इति दुर्गादासः॥

चणकः, पुं, (चणति वेदोच्चारणादिध्वनिना शब्दायते इति। चण शब्दे+क्वुन्।) मुनिविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ (चण्यते दीयते इति। चण दाने+क्वुन्।) शस्यविशेषः। चणा बुट छोला इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। हरिमन्थकः २। इत्यमरः। २। ९। १८॥ हरिमन्थजः ३। इति तट्टीका॥ चणः ४ हरिमन्थः ५ सुगन्धः ६ कृष्णचञ्चुकः ७ बालभोज्यः ८ वाजिभक्ष्यः ९ कञ्चुकी १०। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। रूक्षत्वम्। मेहवान्तस्रपित्तनाशित्वम्। दीपनत्वम्। वर्णबलरुच्याध्मानकारित्वञ्च॥*॥ आमस्य तस्य गुणाः। शीतलत्वम्। रुच्यत्वम्। सन्तर्पणत्वम्। दाहतृष्णाश्मरीशोषनाशित्वम्। गौल्यत्वम्। कषायत्वम्। ईषत्कफवीर्य्यकारित्वञ्च॥*॥ भृष्टस्य तस्य गुणाः। रुच्यत्वम्। वातनाशित्वम्। रक्तदोषकारित्वम्। उष्णवीर्य्यत्वम्। लघुत्वम्। स्वेदशैत्यहरत्वञ्च॥*॥ तस्य यूषस्य गुणाः। मधुरत्वम्। कषायत्वम्। कफवातविकारश्वासोर्द्ध्वकासक्लमपीनसनाशित्वम्। बलदीपनत्वञ्च॥*॥ प्रातस्तज्जलपानगुणाः। चन्द्रमरीचिवत् शीतलत्वम्। पित्तरोगनाशित्वम्। पुष्टिप्रदत्वम्। पाके नैजगुणत्वम्। सन्तर्पणत्वम्। मञ्जुलत्वम्। मधुरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥*॥ तस्य आर्द्रभृष्टस्य गुणः। बलकारित्वम्। रोचनत्वञ्च॥*॥ स्विन्नस्य तस्य गुणः। पित्तकफनाशित्वम्॥*॥ तद्रूपः शोभकरः॥*॥ तस्य शाकस्य गुणाः। रुच्यत्वम्। दुर्ज्जरत्वम्। कफवातकारित्वम्। अम्लत्वम्। विष्टम्भजनकत्वम्। पित्तदन्तशोथनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

चणकात्मजः, पुं, (चणकस्य मुनिविशेषस्य आत्मजः।) वात्स्यायनमुनिः। इति हेमचन्द्रः। ३। ५१७॥

चणकाम्लकं, क्ली, (चणकजातमम्लम्। ततः स्वार्थे कन्।) चणकलवणम्। तस्य गुणाः। अत्यम्लत्वम्। दीपनत्वम्। दन्तहर्षणत्वम्। लवणानुरसत्वम्। रुच्यत्वम्। शूलाजीर्णविबन्धनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥

चणकाम्लवाः, [र्] क्ली, (चणकाम्लस्य चणकलवणस्य वार् जलम्।) शीतस्थफलवच्चणकपत्रशिशिरवारि। इति रत्नावली॥

चणद्रुमः, पुं, (चणश्चणक इव द्रुमो वृक्षः।) क्षुद्रगोक्षुर इति राजनिर्घण्टः॥ चणोद्रुमोऽपि पाठः॥

चणपत्री, स्त्री, (चणश्चणकस्तस्य पत्रमिव पत्रं यस्याः। स्त्रियां ङीप्।) रुदन्तीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

चणिका, स्त्री, (चणति दुग्धवद्रसं ददातीति। चण दाने+क्वुन्। टाप् अत इत्वञ्च।) तृणविशेषः। तत्पर्य्यायः। गोदुग्धा २ सुनीला ३ क्षेत्रजा ४ हिमा ५। अस्या गुणाः। बीजे वृष्यत्वम्। बल्यत्वम्। अतिमधुरत्वञ्च। तृणे पशुहितत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चण्डं, क्ली, (चण्डते इति। चडि+पचाद्यच्।) तीक्ष्णम्। इति शब्दरत्नावली॥

चण्डः, पुं, (चणति चणयति वा अन्नरसं ददातीत्यर्थः। चण+"अमन्तात् डः।"उणां।१।११४। इति डः।) तिन्तिडीवृक्षः। चण्डते कुप्यतीति। चडि+अच्।) यमकिङ्करः। दैत्यविशेषः। इति मेदिनी। डे। ११॥ (अयं हि शुम्भासुरसेनानीः। कदाचिदयं हिमाचलस्थां भगवतीं दृष्ट्वा शुम्भाय कथितवान्। ततः शुम्भार्थं भगवत्यानयनाय गतोऽसौ तल्ललाटफलकनिर्गतया चामुण्डया निहतः। एतद्विवरणं मार्कण्डेयपुराणे द्रष्टव्यम्। कार्त्तिकेयः यथा, महाभारते। ३। २३१। ४।

"शिशुः शीघ्रः शुचिश्चण्डो दीप्तवर्णः शुभाननः॥")

चण्डः, त्रि, (चण्डते रुष्टो भवतीति। चडि+पचाद्यच्।) अत्यन्तकोपनः। इत्यमरः। ३।१।३२॥ (यथा, महाभारते। ३। २३३। ११।

"चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च
चौराश्च दुष्टाश्चपलाश्च वर्ज्याः॥")

तीक्ष्णताविशिष्टः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। १। ३२। २३।

"दहन्तमिव तीक्ष्णांशुं चण्डवायुसमीरितम्॥")

चण्डता, स्त्री, (चण्डस्य भावः। चण्ड+तल्।) उग्रता। इति हेमचन्द्रः। २। २३२॥

चण्डनायिका, स्त्री, (चण्डी कोपना नायिका।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली॥ अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेषः। (यथा, दुर्गाध्याने।

"उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्रा चण्डनायिका।
चण्डा चण्डवती चैव चामुण्डा चण्डिका तथा॥
आभिः शक्तिभिरष्टाभिः सततं परिवेष्टिताम्।
चिन्तयेत् सततं दुर्गां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम्॥")

तस्या ध्यानं यथा, देवीपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धतौ।

"चण्डनायिकां नीलवर्णां षोडशभुजाम्।
कपालं खेटकं घण्टां दर्पणञ्च धनुर्ध्वजम्।
पाशञ्च शोभनां शक्तिं वामहस्तेन बिभ्रतीम्॥
मुद्गरं शूलवज्रञ्च खड्गञ्चैव तथाङ्कुशम्।
शरं चक्रं शलाकाञ्च दक्षिणेन च बिभ्रतीम्॥"

चण्डचन्द्रिका, स्त्री, (चण्डः प्रचण्डः चन्द्रः अधिष्ठातृतयास्त्यस्याः। चण्डचन्द्र+"अत इनिठनौ।"

५।२।११५। इति ठन्। स्त्रियां टाप्। यद्वा प्रचण्डरुद्री रुद्रशक्तिविशेषः। ततः स्वार्थे कन्। टापि पूर्व्वह्रस्वः।) विद्याविशेषः। इति रत्नावली॥

चण्डवती, स्त्री, (चण्ड+"अमन्ताड्डः।" उणां। १।११४। इति डः। चड़ि+अच् वा। चण्डचण्डता विद्यतेऽस्याम्। यद्वा, चण्डः रुद्रांशो भैरवविशेषो रक्षकतया विद्यतेऽस्याः। मतुप् ततो मस्य वत्वम्।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली॥ अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेषः। अस्या ध्यानं यथा। चण्डवतीं धूम्रवर्णां षोड़शभुजामित्यादि शेषं चण्डनायिकाध्यानवत्। इति देवीपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धतिः॥

चण्डा, स्त्री, (चम् चण् वा+डः। चड़ि+अच् वा। ततष्टाप्।) अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेषः। (यथा, देवीपुराणे।
"चण्डा चण्डवती चण्डनायिकाप्यतिचण्डिका॥")
अस्या ध्यानं यथा। चण्डां शुक्लवर्णां षोड़शभुजामित्यादि शेषं चण्डनायिकाध्यानवत्। इति देवीपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धतिः॥ जिनानां शासनदेवताविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ चोरनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः। २।४।१२८॥ (यथा, चरके सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये।
"कुष्ठं हरिद्रे सुरसं पटोलं
निम्बाश्वगन्धे सुरदारुशिग्रू।
ससर्षपं तुम्बुरुधान्यवन्यम्
चण्डाञ्च चूर्णानि समानि कुर्य्यात्॥")
शङ्खपुष्पी। इति मेदिनी। डे। १२॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये॥ "एलातगरकुष्ठमांसीध्यामकत्वक्पत्रनागपुष्पप्रियङ्गुहरेणुकाव्याघ्रनखशुक्तिचण्डास्थौणेयकश्रीवेष्टकचोचचोरकवालकगुग्गुलुसर्ज्जरसतुरुष्ककुन्दुरुकागुरुस्पृक्कोशीरभद्रदारुकुङ्कुमानि पुन्नागकेशरञ्चेति॥" लिङ्गिनीलता। कपिकच्छुः। आखुकर्णी। श्वेतदूर्व्वा। इति राजनिर्घण्टः॥ नदीविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥

चण्डांशुः, पुं, (चण्डाः प्रखरास्तीव्रा वा अंशवो रश्मयोऽस्य।) सूर्य्यः। यथा, महानाटके।
"चण्डांशोर्निशि का कथा रघुपते चन्द्रोऽयमुन्मीलति।"
(तथाच राजतरङ्गिण्याम्। ४। ४०१।
"भ्रातरौ तौ समासाद्य राज्यं नैव वराजतः।
हेमन्तशिशिरौ प्राप्य चण्डांशोरिव मण्डलम्॥")

चण्डातः, पुं, (चण्डं चण्डतां तीव्रत्वं अतति निरन्तरं प्राप्नोतीति। अत+अण्।) करवीरः। इत्यमरः। २।४।७६॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डातो लगुडस्तथा॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ गुणाश्चास्य करवीरशब्दे ज्ञातव्याः॥)

चण्डातकं, क्ली, (चण्डां स्त्रियं अतति सततं गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः। अत+ण्वुल्।) अर्द्धोरुकम्। वरस्त्रीयामर्द्धोरुपर्य्यन्तं वासः। इत्यमरः। २।६।११६॥ पुंस्काण्डे वोपालितधृतात् पुंलिङ्गोऽपि॥

चण्डालः, पुं, (चण्डते कुप्यतीति। चड़ि कोपे+"पतिचण्डिभ्यामालञ्।" उणां।१।११६। इत्यालञ्। यद्वा, चण्डं विकटं अलं अलङ्कारो यस्य इत्युज्ज्वलदत्तः।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। चाँड़ाल इति भाषा। स तु ब्राह्मणीगर्भे शूद्रौरसाज्जातः। इति पराशरपद्धतिः॥ तत्पर्य्यायः। प्लवः २ मातङ्गः ३ दिवाकीर्त्तिः ४ जनङ्गमः ५ निषादः ६ श्वपचः ७ अन्तेवासी ८ चाण्डालः ९ पुक्कसः १० इत्यमरः। २। १०। १९॥ जनङ्गमः ११ निषादः १२ श्वपक् १३ पुक्कशः १४ पुक्कषः १५ इति तट्टीका॥ निष्कः १६ इति त्रिकाण्डशेषः॥ तस्याकृतिर्यथा, रामायणे।
"अथ रात्र्यां व्यतीतायां तस्यां राजा बभूव ह।
चण्डालदर्शनो राम। सदा एव दुराकृतिः॥
नीलपीताम्बरधरो रक्ताम्बरकृतोत्तरः।
संरब्धताम्रघोराक्षः करालो हरिपिङ्गलः॥
कृष्णचर्म्मनिवासी च लौहाभरणभूषितः॥"
श्वपाकचण्डालस्य निवासकर्म्मादि यथा,—
"चण्डालश्वपचानान्तु बहिर्ग्रामात् प्रतिश्रयः।
अपपात्राश्च कर्त्तव्या धनमेषां श्वगर्द्दभम्॥
वासांसि मृतचेलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम्।
कार्ष्णायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः॥
न तैः समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्म्ममाचरन्।
व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह॥
अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च॥
दिवा चरेयुः कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनैः।
अबान्धवं शवञ्चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः॥
वध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया।
वध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च॥"
(एतेर्हतस्य पशोर्मांसमशुद्धिमाह मनुः।५।१३१।
"श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत्।
क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः॥")
क्रूरकर्म्मा। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥ (स्त्रियां ङीष्। तन्त्रोक्तशक्तिविशेषः॥)

चण्डालकन्दः, पुं, (चण्डालप्रियः कन्दः।) कन्दविशेषः। तस्य गुणाः। मधुरत्वम्। कफपित्तास्रदोषविषभूतादिदोषनाशित्वम्। रसायनत्वञ्च। तस्य भेदाः। एकपत्रः द्विपत्रः त्रिपत्रः चतुष्पत्रः पञ्चपत्रः। इति राजनिर्घण्टः॥

चण्डालवल्लकी, स्त्री, (चण्डालवादनीया वल्लकी वीणा।) चण्डालवीणा। इत्यमरः।२।१०।३२॥ अस्याः पर्य्यायः। कण्डोलवीणाशब्दे द्रष्टव्यः॥

चण्डालिका, स्त्री, (चण्डालः वादकत्वेनास्त्यस्याः। चण्डाल+ठन् टाप् च।) चण्डालवल्लकी। उमा। (चण्डं प्रचण्डभावं अलतीति। अल+ण्वुल् कापि अत इत्वञ्च।) औषधीभेदः। इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ॥

चण्डिः, स्त्री, (चड़ि कोपे+इन्।) चण्डी। इत्यमरटीकायां भरतः॥

चण्डिका, स्त्री, (चण्डी+स्वार्थे कन् टापि पूर्व्वह्रस्वः। चण्डि+कन् वा।) दुर्गा। इत्यमरः। १।१।३९॥ (यथा, मार्कण्डेये। ८२।७१।
"इत्युक्ता सा भगवती चण्डिका चण्डविक्रमा।"
इयमेव अमरकण्टके पीठशक्तिरूपेण विराजते। यथा, देवीभागवते। ७।३०।७३।
"छगलण्डे प्रचण्डा तु चण्डिकाऽमरकण्टके।"
गायत्रीरूपा देवी। यथा, देवीभागवते। १२। ६। ४७।
"चटुला चण्डिका चित्रा चित्रमाल्यविभूषिता।")

चण्डिलः, पुं, (चण्डते कोपयुक्तो भवतीति। चड़ि कोपे+इलच्। चण्ड+अस्त्यर्थे इलच् वा।) रुद्रः। नापितः॥ वास्तूकम्। इति हेमचन्द्रः॥

चण्डिला, स्त्री, (चण्डिल+स्त्रियां टाप्।) नदीभेदः। इत्युणादिकोषः॥

चण्डी, स्त्री, (चण्डि+"बह्वादिभ्यश्च।" ४।१।४५। इति वा ङीष्।) दुर्गा। (यथा, तिथितत्त्वे दुर्गोत्सवबोधनप्रकरणे।
"चण्डीमामन्त्रयेद्विद्वान् नात्र कार्य्या विचारणा॥")
हिंस्रा। कोपना। इति मेदिनी। ते। १२। (यथा, रघुवंशे। १२। ५।
"सा किलाश्वासिता चण्डी भर्त्रा तत्संश्रुतौ वरौ।")
अस्या रूपान्तराणि। चण्डिः चण्डा चण्डिका इत्यमरटीकायां भरतः॥ * ॥ मार्कण्डेयपुराणोक्तदेवीमाहात्म्यम्। तस्य पाठक्रमो यथा,—
"अर्गलं कीलकञ्चादौ पठित्वा कवचं पठेत्।
जपेत् सप्तशतीं पश्चात् क्रम एष शिवोदितः।
अर्गलं दुरितं हन्ति कीलकं फलदं तथा।
कवचं रक्षयेन्नित्यं चण्डिका त्रितयं तथा।"
इति तन्त्रम्।

अपि च।
"नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम्।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत्।
आदौ च प्रणवं जप्त्वा स्तोत्रं वा संहितां पठेत्।
अन्ते च प्रणवं दद्यादित्युवाचादिपूरुषः।
सर्व्वत्र पाठे विज्ञेयो ह्यन्यथा विफलं भवेत्।
शुद्धेनानन्यचित्तेन पठितव्यं प्रयत्नतः।
न कार्य्यासक्तमनसा कार्य्यं स्तोत्रस्य वाचनम्।
आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत् सुधीः।
हस्तसंस्थापनादेव यस्मादर्द्धफलं लभेत्।
स्वयञ्च लिखितं यत्तु ब्राह्मणेन लिखितं न यत्।
अब्राह्मणेन लिखितं तथापि विफलं भवेत्।
क्वचिच्छन्दादिकं न्यस्य पठेत् स्तोत्रं विचक्षणः।
स्तोत्रे न दृश्यते यत्र प्रणवन्यासमाचरेत्।
सङ्कल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां ज्ञात्वा पठेत् सुधीः।
अध्यायं प्राप्य विरमेन्न तु मध्ये कदाचन।
कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादि पठेन्नरः।
ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्नान्यवर्णजमादरात्।
श्रुत्वान्यवर्णजाद्राजन्! वाचकान्नरकं व्रजेत्।
देवार्चामग्रतः कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः।
ग्रन्थिञ्च शिथिलं कुर्य्याद्वाचकः कुरुनन्दन!।
पुनर्ब्बध्नीत तत् सूत्रं न मुक्तं धारयेत् क्वचित्।

विंशत्यष्टशतं शाक्तं सहस्राक्षरपदक्रमात् ॥
कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ।
बुध्यमानः सदर्थं वै ग्रन्थार्थं ज्ञातवान् नृप ! ॥
ब्राह्मणादिषु सर्व्वेषु ग्रन्थार्थञ्चार्पयेन्नृप ! ।
य एवं वाचयेद्ब्रह्मन् ! स विप्रो व्यास उच्यते ॥
सप्तस्वरसमायुक्तं काले काले विशाम्पते ।
प्रदर्शयन् रसान् सर्व्वान् वाचयेद्वाचको नृप! ॥”
तस्य फलं यथा,—
“चण्डीपाठफलं देवि! शृणुष्व गदतो मम ।
एकावृत्त्यादिपाठानां यथावत् कथयामि ते ॥
सङ्कल्प्य पूर्व्वं सम्पूज्य न्यस्याङ्गेषु मनून् सकृत् ।
पाठाद्बलिप्रदानाच्च सिद्धिमाप्नोति मानवः ॥
उपसर्गस्य शान्त्यर्थं त्रिरावृत्तं पठेन्नरः ।
ग्रहोपशान्त्यै कर्त्तव्यं पञ्चावृत्तं वरानने ! ॥
महाभये समुत्पन्ने सप्तावृत्तं समुच्चयेत् ।
नवावृत्त्या भवेच्छान्तिर्वाजपेयफलं लभेत् ॥
राजवश्याय भूत्यै च रुद्रावृत्तमुदीरयेत् ।
अर्कावृत्त्या काम्यसिद्धिर्वैरिहानिश्च जायते ॥
मन्वावृत्त्या रिपुर्वश्यस्तथा स्त्रीवश्यतामियात् ।
सौख्यं पञ्चदशावृत्त्या श्रियमाप्नोति मानवः ॥
कलावृत्त्या पुत्त्रपौत्त्रधनधान्यागमं विदुः ।
राज्ञो भीतिविमोचाय वैरस्योच्चाटनाय च ॥
कुर्य्यात् सप्तदशावृत्तं तथाष्टादशकं प्रिये ! ।
महाव्रणविमोचाय विंशावृत्तिं पठेत् सुधीः ॥
पञ्चविंशावर्त्तनात्तु भवेद्बन्धविमोचनम् ।
सङ्कटे समनुप्राप्ते दुश्चिकित्स्यामये तथा ॥
जातिध्वंसे कुलोच्छेदे आयुषो नाश आगते ।
वैरिवृद्धौ व्याधिवृद्धौ धननाशे तथा क्षये ।
तथैव त्रिविधोत्पाते तथा चैवातिपातके ।
कुर्य्याद्यत्नात् शतावृत्तिं ततः सम्पद्यते शुभम् ॥
श्रियोवृद्धिः शतावृत्ताद्राज्यवृद्धिस्तथापरे ।
मनसा चिन्तितं देवि ! सिद्ध्येदष्टोत्तराच्छतात् ॥
शताश्वमेधयज्ञानां फलमाप्नोति सुव्रते ! ।
सहस्रावर्त्तनाल्लक्ष्मीरावृणोति स्वयं स्थिरा ॥
भुक्त्वा मनोरथान् कामान् नरो मोक्षमवाप्नुयात् ।
यथाश्वमेधः क्रतुराट् देवानाञ्च यथा हरिः ॥
स्तवानामपि सर्व्वेषां तथा सप्तशतीस्तवः ॥
अथवा बहुनोक्तेन किमेतेन वरानने ! ।
चण्ड्याः शतावृत्तपाठात् सर्व्वाः सिध्यन्ति
सिद्धयः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
अथ प्रथमचरितस्य ब्रह्मर्षिर्महाकाली देवता गायत्री छन्दो नन्दा शक्ती रक्तदन्तिका बीजमग्निस्तत्त्वम् । तत्र महाकाल्या ध्यानं यथा,—
“दशवक्त्रा दशभुजा दशपादाञ्जनप्रभा ।
विशालया राजमाना त्रिंशल्लोचनमालया ॥
स्फुरद्दशनदंष्ट्राभा भीमरूपा भयङ्करी ।
खड्गशूलगदाबाणतोमरञ्च सुशुण्डिभृत् ॥
परिघं कार्म्मुकं शीर्षं निश्च्योतद्रुधिरं दधौ ।
मधुकैटभयोर्युद्धे ध्येया सा तामसी शिवा ॥”
मध्यमचरितस्य विष्णुर्ऋषिर्महालक्ष्मीर्देवता अनुष्टुप् छन्दः शाकम्भरी शक्तिर्दुर्गा बीजं सूर्य्यस्तत्त्वम् । तत्र महालक्ष्म्या ध्यानं यथा,—
“श्वेतानना नीलभुजा सुश्वेतस्तनमण्डला ।
रक्तमध्या रक्तदेहा स्थूलजङ्घोरुतालुका ॥
चित्रानुलेपना कान्ता सर्व्वसौभाग्यशालिनी ।
अष्टादशभुजा पूज्या सा सहस्रभुजा रणे ॥
आयुधान्यत्र रक्षन्ति दक्षिणाधःकरक्रमात् ।’
अक्षमालाञ्च मुषलं वाणासिकुलिशं गदाम् ॥
चक्रं त्रिशूलं परशुं शङ्खघण्टे च पाशकम् ।
शक्तिदण्डं चर्म्म चापं पानपात्रं कमण्डलुम् ॥
अलङ्कृतभुजा एतैरायुधैः परमेश्वरी :
स्मर्त्तव्या स्तुतिकालादौ महिषासुरमर्द्दिनी ॥
इत्येषा राजसी मूर्त्तिः सर्व्वदेवमयी मता ।
यां ध्यात्वा मानवो नित्यं लभेतेप्सितमात्मनः ॥”
उत्तरचरितस्य रुद्र ऋषिः सरस्वती देवता उष्णिक् छन्दो भीमा शक्तिर्भ्रामरी बीजं वायुस्तत्त्वम् । तत्र सरस्वत्या ध्यानं यथा,—
“गौरीदेहसमुत्पन्ना या सत्त्वैकगुणाश्रया ।
साक्षात् सरस्वती प्रोक्ता शुम्भासुरनिसूदनी ॥
दधौ चाष्टभुजा वाणं मुषलं शूलचक्रकम् ।
शङ्खघण्टाहलञ्चैव कार्म्मुकञ्च तथा परम् ॥
ध्येया सा स्तुतिकालादौ वधे शुम्भनिशुम्भयोः ॥”
इति कात्यायनीतन्त्रम् ॥
(छन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
“नयुगलसयुगलगैरिति चण्डी ॥”)

चण्डीकुसुमः, पुं, (चण्डीप्रीतिजनकं कुसुमं यस्य ।) रक्तकरवीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य करवीरशब्दे बोद्धव्याः ॥)

चण्डुः, पुं, (चडि + बाहुलकात् उः ।) उन्दुरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

चत, ए ञ याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-द्विकं-सेट् ।) ए, अचतीत् । ञ, चतति चतते । इति दुर्गादासः ॥

चतुः, [र्] व्य, चतुर्व्वारम् । इति व्याकरणम् ॥

चतुःपत्त्री, स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पत्त्राण्यस्याः ।) क्षुद्रपाषाणभेदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपर्णी, स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पर्णानि यस्याः ।) क्षुद्राम्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपला, स्त्री, (चत्वारि पलानि यस्यां यस्या वा ।) नागबला । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपुण्ड्रः, पुं, (चत्वारि पुण्ड्राणीव यत्र ।) भिण्डावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःशालं, क्ली स्त्री, (चतसृणां शालानां समाहारः ।) परस्पराभिमुखगृहचतुष्टयम् । चक्मिलनबाड़ी इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४५ । ८ ।
“तत्र गत्वा चतुःशालं गृहं परमसंवृतम् ॥”)

चतुःशालकं, क्ली, (चतुःशाल + स्वार्थे कन् ।) चतुःशालम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चतुःषष्टिः, स्त्री, (चतुरधिका षष्टिः ।) चतुरधिकषष्टिसंख्या । चौषट्टि इति भाषा ॥ कलानाम्नी उपविद्या । (यदुक्तं रूपगोस्वामिकृतभगवन्माहात्म्ये ।
“चतुःषष्टिकलानान्तु विद्यानां पारदृश्वनः ।
ऋते त्वत्ताद्भगवतः कः क्षमो देहवान्नरः ॥”)
ऋग्वेदः । इति मेदिनी । टे । ६३ ॥

चतुरः, त्रि, (चत्यते याच्यते इति । चत + “मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच् ।” उणां । १ । ३८ । इत्युरच् ।) कार्य्यक्षमः । निरालस्यः । तत्पर्य्यायः । दक्षः २ पेशलः ३ पटुः ४ सूत्थानम् ५ उष्णः ६ । इत्यमरः । २ । १० । १६ । पेशलः ७ पेषलः ८ इति तट्टीका ॥ निपुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ४४ ।
“चतुरो नैव मुह्येत मूर्खः सर्व्वत्र मुह्यति ॥”)
तस्य लक्षणं यथा । वाक्चेष्टाव्यङ्ग्यसमागमः । तत्र वचनव्यङ्ग्यसमागमो यथा, रसमञ्जर्य्याम् ।
“तमोजटाले हरिदन्तराले
काले निशायास्तव निर्गतायाः ।
तटे नदीनां निकटे वनानां
घटेत शालोदरिकः सहायः ॥”
चेष्टाव्यङ्ग्यसमागमो यथा,—
“कान्ते कनकजम्बीरं करे कमपि कुर्व्वति ।
अगारलिखिते भानौ बिन्दुमिन्दुमुखी ददौ ॥”
(उपभोगक्षमः । यथा, रघुः । ८ । ४७ ।
“त्यजत मानमलं बत विग्रहैः
न पुनरेति गतं चतुरं वयः ॥”
“चतुरं उपभोगक्षमम् ।” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) नेत्रगोचरः । इति हेमचन्द्रः ॥

चतुरः, पुं, (चत + उरच् ।) चक्रगण्डुः । हस्तिशाला । इति हेमचन्द्रः ॥

चतुरक्रमः, पुं, (चतुरः चातुर्य्यान्वितः क्रमः प्रणाली यत्र ।) सप्तधारूपकान्तर्गतरूपकभेदः । यथा—
“द्रुतद्वन्द्वं प्लुतद्वन्द्वं तथा प्रान्ते गुरुर्भवेत् ।
द्वाविंशत्यक्षरैर्युक्तः शृङ्गारे चतुरक्रमः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

चतुरङ्गं, क्ली, (चत्वारि अङ्गानि यस्य ।) हस्त्यश्वरथपदातिरूपं सैन्यम् । यथा, रामायणे ।
“चतुरङ्गं ह्यपि बलं सुमहत् प्रसहेमहि ।”
अक्षक्रीड़ाविशेषः । चौरंखेला इति भाषा ॥ यथा,—
युधिष्ठिर उवाच ।
“अष्टकोष्ठाश्च या क्रीड़ा तां मे ब्रूहि तपोधन ! ।
प्रकर्षेणैव मे नाथ चतूराजी यतो भवेत् ॥
व्यास उवाच ।
अष्टौ कोष्ठान् समालिख्य प्रदक्षिणक्रमेण तु ।
अरुणं पूर्व्वतः कृत्वा दक्षिणे हरितं बलम् ॥
पार्थ ! पश्चिमतः पीतमुत्तरे श्यामलं बलम् ।
राज्ञो वामे गजं कुर्य्यात् तस्मादश्वं ततस्तरिम् ॥
कुर्य्यात् कौन्तेय ! पुरतो युद्धे पत्तिचतुष्टयम् ।
कोणे नौका द्वितीयेऽश्वस्तृतीये तु गजो वसेत् ॥
तुरीये च वसेद्राजा वटिकाः पुरतः स्थिताः ॥
पश्चकेन वटी राजा चतुष्कोणेव कुञ्जरः ॥
त्रिकेण तु चलत्यश्वः पार्थ ! नौकाद्वयेन तु ॥
कोष्ठमेकं विलङ्घ्याथ सर्व्वतो याति भूपतिः ॥

अग्र एव वटी याति बलं हन्त्यग्रकोणगम् ।
यथेष्टं कुञ्जरो याति चतुर्दिक्षु महीपते ! ॥
तिर्य्यक् तुरङ्गमो याति लङ्घयित्वा त्रिकोष्ठकम् ।
कोणकोष्ठद्वयं लङ्घ्य व्रजेन्नौका युधिष्ठिर ! ॥
सिंहासनं चतूराजी नृपाश्चन्द्रस्तु षट्पदम् ।
काककाष्ठं हस्तनौका नौकाष्टप्रकारकम् ॥
घाताघाते वटी नौका बलं हन्ति युधिष्ठिर ! ।
राजा गजो हयश्चापि त्यक्त्वा घातं निहन्ति च ॥
आत्मनः स्वबलं रक्षेत् स्वरात्वा बलमुत्तमम् ।
अल्पस्यारक्षया पार्थ ! हन्तारं बलमुत्तमम् ॥
नौकाया चत्वारि पदानि अश्वस्याष्टौ पदानि
इत्याधिक्यमश्वस्य ॥
मतङ्गजस्य गर्व्वेण राजा क्रीड़ति निर्भरम् ।
तस्मात् सर्व्वबलं दत्त्वा रक्ष कौन्तेय ! कुञ्जरम् ॥
सिंहासनं चतूराजी यदवश्यागतो भवेत् ।
सर्व्वसैन्यैर्गतैर्वापि रक्षितव्यो महीपतिः ॥
अन्यद्राजपदं राजा यदाक्रान्तो युधिष्ठिर ! ।
तदा सिंहासनं तस्य भण्यते नृपसत्तम ! ॥
राजा च नृपतिं हत्वा कुर्य्यात् सिंहासनं यदा ।
द्विगुणं वाहयेत् पणमन्यथैकगुणं भवेत् ॥
द्विगुणं पणं दातव्यत्वेन प्रापयेत् ॥
मित्रसिंहासनं पार्थ यदारोहति भूपतिः ।
तदा सिंहासनं नाम सर्व्वं नयति तद्बलम् ॥
यदा सिंहासनं कर्त्तुं राजा बलपदाश्रितः ।
तदा घातेऽपि हन्तव्यो बलेनापि सुरक्षितः ॥
विद्यमाने नृपे यत्र स्वकीये च नृपद्वयम् ।
प्राप्नोति च तदा तस्य चतूराजी यदा भवेत् ॥
नृपेणैव नृपं हत्वा चतूराजी यदा भवेत् ।
द्विगुणं वाहयेत् पणमन्यथैकगुणं भवेत् ॥
स्वपदस्थं यदा राजा राजानं हन्ति पार्थिव ।
चतुरङ्गे तदा भूप ! वाहयेच्च चतुर्गुणम् ॥
यदा सिंहासने काले चतूराजी समुत्थिता ।
चतूराजी भवत्येव न तु सिंहासनं नृप ! ॥
अत्रेदं बीजं उभयथा जयेऽपि परसिंहासनाधि-
कारात् परराजवधे शौर्य्याधिक्यनिष्कण्टकत्व-
दर्शनात् । क्रीड़ायामपि तथा कल्प्यते ॥ * ॥
राजद्वयं यदा हस्ते आत्मनो राशि संस्थिते ।
परेण संहृतश्चैको बलेनाप्यपहार्य्यते ॥
राजद्वयं यदा हस्ते न स्यादन्यकरे परः ।
तदा राजा हि राजानं घातेऽपि तं हनिष्यति ॥
नृपाकृष्टे यदा राजा गमिष्यति युधिष्ठिर ! ।
घाताघातेऽपि हन्तव्यो राजा तत्र न रक्षकः ॥
कोणं राजपदं त्यक्त्वा वटिकान्यं यदा व्रजेत् ।
वटी नयेत् पदं नाम तदा कोष्ठबलं च षट् ॥
यदि तस्य भवेत् पार्थ ! चतूराजी च षट्पदम् ।
तदापि च चतूराजी भवत्येव न संशयः ॥
पदातिः षट्पदे विद्धे राज्ञा वा हस्तिना तथा ।
षट्पदं न भवेत्तस्य अवश्यं द्रक्ष्य पार्थिव ॥
सप्तमे कोष्ठके या स्याद्वटिका दृश्यकेन वै ।
तदान्योन्यश्च हन्तव्यं सुखाय दुर्बलं बलम् ॥
त्रिवटीकस्य कौन्तेय ! पुरुषस्य कदाचन ।
षट्पदं न भवत्येव इति गोतमभाषितम् ॥
नौकैका वटिका यस्य विद्यते खेलने यदि ।
गाढ़ावटीति विख्याता पदं तस्य न दुष्यति ॥
गाढ़ावात्यपदं राजपदं कोणपदञ्च तत् ।
हस्ते रक्षे बलं नास्ति काककाष्ठं तदा भवेत् ॥
वदन्ति राक्षसाः सर्व्वे तस्य न स्तो जयाजयौ ।
प्राप्तिते पञ्चमे राशि न्यस्तवर्ज्जाश्च षट्पदे ॥
अग्रेऽथ स्यात्तदा राजन् ! चलित्वा चालितं
पदम् ।
द्विराष्ट्रस्या गतौ तस्मादन्यात् परबलं जयी ॥
सिंहासनं भवत्येव काककाष्ठं न भण्यते ॥
उपविश्य यत् स्थानं तस्योपरि चतुष्टये ।
नौकाचतुष्टयं यत्र क्रियते यस्य नौकया ॥
नौकाचतुष्टयं तत्र हस्तनौकेति भण्यते ।
न कुर्य्यादेकदा राजन् ! गजस्याभिमुखं गजम् ॥
यदि कुर्व्वीत धर्म्मज्ञ ! पापयुक्तो भविष्यति ।
स्थानाभावे यदा पार्थ ! हस्तिनं हस्तिसम्मुखम् ॥
करिष्यति तदा राजन्निति गोतमभाषितम् ।
प्राप्ते गजद्वये राजन् ! हन्तव्यो वामतो गजः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वे चतुरङ्गक्रीड़नम् ॥

चतुरङ्गा, स्त्री, (चत्वारि अङ्गानि यस्याः ।)
घोटिकाष्टवः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुरङ्गिणी, स्त्री, (चत्वारि अङ्गानि हस्त्यश्वरथ-
पदातयः सन्त्यस्यामिति । चतुरङ्ग + इनिः ।)
चतुरङ्गसेना । इति रामायणम् ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । ७३ । २० ।
“प्रेषयिष्ये तवार्थाय वाहिनीं चतुरङ्गिणीम् ॥”)

चतुरङ्गुलः, पुं, (चतस्रः अङ्गुलयः परिमाणमस्य ।
समासे अच् ।) आरग्वधवृक्षः । इत्यमरः ।
२ । ४ । २३ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने
४४ अध्याये ।
“विरेचनानि सर्व्वाणि विशेषाच्चतुरङ्गुलात् ॥”)
चतुरङ्गुलपरिमिते त्रि॥ (यथा, शतपथ-
ब्राह्मणे । १० । २ । २ । १ ।
“स चतुरङ्गुलमेवोभयतोऽन्त उपगूहति ॥”)

चतुरम्लं, क्ली, (चतुर्णां अम्लानां समाहारः ।)
चतुर्विधाम्लद्रव्यम् । यथा, भावप्रकाशे ।
“अम्लवेतसवृक्षाम्लबृहज्जम्बीरनिम्बुकैः ।
चतुरम्लं हि पञ्चाम्लं बीजपूरयुतैर्भवेत् ॥”

चतुरस्रः, त्रि, (चतस्रोऽस्रयोऽस्य । “सुप्रातसुश्व-
सुदिवेति ।” ५ । ४ । १२० । इति अच्प्रत्ययेन
निपातितः ।) चतुष्कोणः । यथा,—
“चतुरस्रं त्रिकोणं वा वर्त्तुलं चार्द्धचन्द्रकम् ।
कर्त्तव्यमानुपूर्व्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ॥”
इत्याह्निकतत्त्वे बौधायनः ॥
लग्नाच्चतुर्थाष्टमलग्नम् । इति दीपिका ॥

चतुराननः, पुं, (चत्वारि आननानि मुखानि
यस्य ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥ तस्य
चतुराननत्वे कारणं यथा,—
“तस्यां स चाम्भोरुहकर्णिकाया-
मवस्थितो लोकमपश्यमानः ।
परिक्रमन् व्योम्नि विवृत्तनेत्र-
श्चत्वारि लेभेऽनुदिशं मुखानि ॥”
इति श्रीभागवते । ३ । ८ । १६ ॥ (यथा,—
“इतरतापशतानि यथेच्छया
वितर तानि सहे चतुरानन ! ।
अरसिके तु रसस्य निवेदनं
शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख ॥”
इत्युद्भटः ॥

चतुरूषणं, क्ली, (चतुर्णां ऊषणानां समाहारः ।)
पिप्पलीमूलसहितं त्रिकटु । यथा, भावप्रकाशे ।
“त्र्यूषणं सकणामूलं कथितं चतुरूषणम् ।
व्योषस्यैव गुणाः प्रोक्ता अधिकाश्चतुरूषणे ॥”

चतुर्गतिः, पुं, (चतुर्भिर्गतिरस्य ।) कच्छपः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१६ ॥ (चतुर्णां आश्र-
माणां वर्णानां ब्राह्मणादीनां यथोक्तकारि-
गतिराश्रयः ।) विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ ।
१४९ । ९५ ।
“चतुर्मूर्त्तिश्चतुर्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः ॥”)

चतुर्थः, त्रि, चतुर्णां पूरणः । (“तस्य पूरणे डट् ।”
५ । २ । ४८ । इति डट् । ततः “षट्कतिपय-
चतुरां थुक् ।” ५ । २ । ५१ । इति थुक् ।
“चतुर्थसंख्यापूरणः । इति मुग्धबोधम् । चौ-
इत्यादि भाषा ॥

चतुर्थांशः, पुं, (चतुर्थः अंशः ।) चतुर्भागैकभागः ।
तत्पर्य्यायः । तुरीयः २ पादः ३ । इति रा-
जनिर्घण्टः ॥ (चतुर्थः अंशो यस्य । चतुर्थांश-
स्वामिनि त्रि । यथा, मनुः । ८ । २१० ।
“तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः ॥”

चतुर्थिका, स्त्री, पलपरिमाणम् । इति वैद्यक-
परिभाषा ॥

चतुर्थी, स्त्री, (चतुर्णां पूरणी । “तस्य पूरणे
डट् ।” ५ । २ । ४८ । इति डट् । ततः “ष-
कतिपयचतुरां थुक् ।” ५ । २ । ५१ । इति
थुक् । ततष्टित्वात् ङीप् ।) तिथिविशेषः । स
तु चन्द्रस्य चतुर्थकलाक्रियारूपा । इति स्मृतिः ।
(चतुर्थी तु पञ्चमीयुता ग्राह्या । “युग्माग्नि-
कृतभूतानि ।” इति युग्मवचनात् तथा,—
“एकादश्यष्टमी षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।
उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्व्वेण संयुताः ॥”
इत्यग्निपुराणवचनाच्च ।
भविष्ये,—
“अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।
चतुर्थी भौमवारेण अक्षयादपि चाक्षया ॥”
यत्तु,—
‘चतुर्थीसंयुता कार्य्या तृतीया च चतुर्थिका ।
तृतीयया युता नैव पञ्चम्या कारयेत् क्वचित् ॥’
इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनं पञ्चमीयुतानिषेधकं तद्
विनायकव्रतपरमिति गुरुचरणाः तृतीयायुता-
निषेधकत्वे क्वचिदित्यनुपपत्तेः सर्व्वत्रैव पञ्चमी-
युताया ग्रहणात् । सारस्वतादिप्रदोषमाह ।
‘त्रयोदश्याञ्चतुर्थ्याञ्च सप्तम्यां द्वादशीतिथौ ।
प्रदोषेऽध्ययनं धीमान् न कुर्व्वीत यथाक्रमम् ।
सारस्वतो गायत्रः सौरश्च वैष्णवस्तथा ।’
प्रदोषश्चाद्योऽत्र प्रथमप्रहर इति हेमाद्रिः ।

रात्रिपर इति निर्णयामृतकृद्‌ भोजदेवः ॥
‘शुक्लपक्षे चतुर्थ्यान्तु सिंहे चन्द्रस्य दर्शनम् ।
मिथ्याभिशापं कुरुते न पश्येत्तत्र तं ततः ॥’
चतुर्थ्यां दर्शननिषेधात् तत्रोदितस्य चन्द्रस्य
पञ्चम्यां दर्शने तु न दोषः । अतः,—
‘पञ्चाननगते भानौ पक्षयोरुभयोरपि ।
चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेक्षितव्यः कदाचन ॥’
दैवात् प्रमादाद्वा दर्शने तु ।
“सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ।
सुकुमारक ! मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः ॥”
अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितं जलं पेयं आचारात्
स्यमन्तकोपाख्यानञ्च श्रोतव्यम् । माघमासस्य
शुक्लचतुर्थ्यां गौरी पूजनीया । यथा, भविष्यो-
त्तरे माघशुक्लपक्षमधिकृत्य,—
“चतुर्थी वरदा नाम तस्यां गौरी सुपूजिता ।
सौभाग्यमतुलं कुर्य्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥)
तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
“स्वपुत्त्रमित्रप्रमदाप्रमोदी
द्यूताभिलाषी कृपया समेतः ।
विवादशीलो विजयी विवादे
भवेच्चतुर्थीप्रभवः कठोरः ॥”

चतुर्द्दन्तः, पुं, (चत्वारो दन्ता यस्य ।) ऐरावत-हस्ती । इति हेमचन्द्रः । २ । ६१ ॥ (स्वनाम-ख्यातः पञ्चतन्त्रोक्तगजविशेषः । यथा, पञ्च-तन्त्रे । ३ । ८० । “कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे चतुर्द्दन्तो नाम महागजो यूथाधिपः प्रतिवसति स्म ॥”)

चतुर्द्दश, [न्] त्रि, चतुरधिका दश । चौद्द इति भाषा । इति ज्योतिषम् ॥ (यथा, नैषधे । १ । ४ ।
“अधीतिबोधाचरणप्रचारणै-
र्दशाश्चतस्रः प्रणयन्नुपाधिभिः ।
चतुर्द्दशत्वं कृतवान् कुतः स्वयं
न वेद्मि विद्यासु चतुर्द्दशस्वयम् ॥”
चतुर्द्दशानां पूरणः । “तस्य पूरणे डट् ।” ५।२।४८ । इति डट् ।) पूरणार्थे अकारान्तोऽयं शब्दः ॥ (यथा, रामायणे । २।११२।२५ ।
“चतुर्द्दशे हि सम्पूर्णे वर्षेऽहनि रघूत्तम ! ।
न द्रक्ष्यामि यदि त्वान्तु प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥”)
तद्वाचकानि । विद्या १ यमः २ मनुः ३ इन्द्रः ४ भुवनम् ५ ध्रुवतारकम् ६ । इति कविकल्पलता ॥

चतुर्द्दशी, स्त्री, (चतुर्द्दश + टित्त्वात् ङीप् ।) तिथिविशेषः । सा तु चन्द्रस्य चतुर्द्दशकला-क्रियारूपा । तत्पर्य्यायः । भूता २ । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (“सा च शुक्ला पूर्णिमायुता ग्राह्या युग्मात् कृष्णा पूर्व्वयुता ।
“कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्द्दशी ।
पूर्व्वविद्धैव कर्त्तव्या परविद्धा न कुत्रचित् ।
उपवासादिकार्य्येषु एष धर्म्मः सनातनः ॥’
इति निगमवचनात् अपराह्णव्यापित्वे तु शुक्ल-चतुर्द्दश्यपि पूर्व्वविद्धा ग्राह्या
‘चतुर्द्दशी तु कर्त्तव्या त्रयोदश्या युता विभो ! ।
मम भक्तैर्म्महाबाहो ! भवेद्या चापराह्णिकी ।
दर्शविद्धा न कर्त्तव्या राकाविद्धा तथा मुने ॥’
इति स्कन्दपुराणात् मम भक्तैरिति ईश्वरोक्तेः शिवव्रतविषयम् । त्रयोदश्यां दिवातनमुहूर्त्त-चतुर्द्दश्यलाभे तु पद्मपुराणम् ।
‘एकादश्यष्टमी षष्ठी उभे पक्षे चतुर्द्दशी ।
अमावास्या तृतीया च उपोष्याः स्युः परा-न्विताः ॥’
एतद्विषय एव ।
‘शिवा घोरा तथा प्रेता सावित्री च चतुर्द्दशी ।
कुहूयुक्तैव कर्त्तव्या कुक्षामेव हि पारणम् ॥’
इति वचनम् ।” इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥)
तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
“विरुद्धशीलः पुरुषः सरोष-
श्चौरः कठोरः परवञ्चकश्च ।
परान्नभोक्ता परदारचित्त-
श्चतुर्द्दशी चेत् जननस्य काले ॥”
मासविशेषे तत्र कर्म्माणि यथा । ज्यैष्ठकृष्ण-चतुर्द्दश्यां स्त्रीकर्त्तृकसावित्र्यादिदेवतापूजा स्वामिपूजा च ॥ भाद्रशुक्लचतुर्द्दश्यां अनन्त-पूजा चतुर्द्दशपिष्टकभक्षणं डोरकबन्धनञ्च ॥ कार्त्तिककृष्णचतुर्द्दश्यां चतुर्द्दशशाकभक्षणं चतु-र्द्दशदीपदानं यमतर्पणञ्च ॥ अग्रहायणशुक्ल-चतुर्द्दश्यां गौरीपूजा पाषाणाकारपिष्टकभक्ष-णञ्च ॥ माघकृष्णपक्षे रटन्त्याख्यचतुर्द्दश्यां काली-पूजारुणोदये स्नानञ्च ॥ फाल्गुनकृष्णपक्षे शिव-रात्र्याख्यचतुर्द्दश्यामुपवासः शिवपूजा च ॥ चैत्र-शुक्लपक्षे मदनचतुर्द्दश्यां मदनवृक्षपल्लवेन काम-देवपूजा । इति स्मृतिः ॥

चतुर्द्दोलं, क्ली, पुं, (चतुर्भिर्वाहकैर्दोल्यते उत्क्षिप्य नीयते उह्यते इति यावत् । दोलि + कर्म्मणि घञ् । यद्वा, चतुर्भिर्दण्डैरुपलक्षितं दोलं दोलायमानयानविशेषः ।) स्वनामख्यातयान-विशेषः । यथा,—
“राज्ञो यद्द्विपदं यानं विशेषाख्यमलं विदुः ।
चतुर्भिरुह्यते यत्तु चतुर्द्दोलं तदुच्यते ॥
भोजस्तु ।
चतुर्भिर्वाहकैर्दण्डैः षड्भिः कुम्भैः सुसंस्थितैः ।
स्तम्भैरष्टाभिरुदितं चतुर्द्दोलमनुत्तमम् ॥
तद्भेदा जयकल्याणवीरसिंहा यथाक्रमम् ।
चतुर्व्विधानां भूपानां चतुर्द्दोलाः प्रकाशिताः ॥
त्रिहस्तसम्मितायामो द्विहस्तपरिणाहवान् ।
हस्तद्वयोन्नतः प्रोक्तश्चतुर्द्दोलो जयाख्यया ॥
चतुर्हस्तायतो यस्तु सार्द्धद्वन्द्वस्तदन्यथा ।
चतुर्द्दोलः समाख्यातः कल्याणस्तावदुन्नतः ॥
पञ्चहस्तायतो यस्तु त्रिहस्तपरिणाहवान् ।
तावदेवोन्नतो वीरश्चतुर्द्दोल उदाहृतः ॥
आयामपरिणाहाभ्यां चतुर्हस्तमितो हि यः ।
चतुर्द्दोलो ह्ययं सिंहस्तदर्द्धेनोन्नतः शुभः ॥
सर्व्वोऽप्ययं द्विविधः प्रोक्तः सच्छदिश्चापि निश्छदिः ।
आद्यः समरवर्षासु परः केलिघनात्यये ॥
सर्व्वेषामेव काष्ठानां दृढः स्याद्वकवारणः ।
चन्दनेनैव घटना सर्व्वेषामुपयुज्यते ॥
लौलजं सर्व्ववस्त्रेषु कनकं सर्व्वधातुषु ।
कुम्भश्च पद्मकोषश्च गिरिश्चेति यथाक्रमम् ॥
भेदेशानां महीन्द्राणां चतुर्द्दोलेषु विन्यसेत् ॥
दर्पणश्चार्द्धचन्द्रश्च हंसः केकी शुको गजः ।
अश्वः सिंहश्च तस्याग्रे आदित्यादिदशोत्तराम् ॥
मणिनियमस्तु दण्डवत् ॥
रक्तः शुक्लश्च पीतश्च कृष्णश्चित्रस्तथारुणः ।
नीलः कपिल इत्युक्तः पताकानान्तु संग्रहः ॥
चतुर्द्दोलः सपताकः शुभयानमिति स्मृतः ॥
मुक्तास्तवकैर्द्दशभिर्युक्तः स्याद्राजवेशानाम् ।
चामरदण्डैर्द्दशभिर्द्दिग्जयिनां चतुर्द्दोलः ॥
चासपक्षस्य पुच्छञ्चेत् सर्व्वोपरि परिन्यसेत् ।
यात्रासिद्धिरयं नाम्ना चतुर्द्दोलो महीभुजाम् ॥
स्तम्भच्छादरहितो निश्छदिरुक्तश्चतुर्द्दोलः मानं पूर्व्ववत् ॥
स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः सध्वजश्चापनिर्ध्वजः ।
ध्वजान् यत्र न्यस्यन्ति षड्गर्वविजयैषिणः ॥
तेषां मानन्तु चत्वारः स्वामिहस्तैकसम्मिताः ।
कोणेषु पश्चादग्रे च हस्तद्वयमितौ ध्वजौ ॥
सुवर्णं रजतं युग्मं त्रिविधानां महीभुजाम् ।
मणिचामरकुम्भानां खड्गादीनां विनिश्चयः ॥
चतुर्द्दोलध्वजे राज्ञां विज्ञेयो नवदण्डवत् ।
निर्ध्वजे च चतुर्द्दोले मानमन्यतमं श्रृणु ॥
आयामपरिणाहाभ्यां चतुर्हस्तमितो हि यः ।
विजयो नाम विज्ञातश्चतुर्द्दोलो महीभुजाम् ॥
विजयो मङ्गलो भद्रो वितर्द्ध्येकैकवर्द्धितः ।
त्रिविधानां महीन्द्राणां यानत्रयमुदाहृतम् ॥
अष्टाभिरुह्यते यस्तु अष्टदोलमुशन्ति च ।
सोपानद्वितयश्चात्र विज्ञेयं शिल्पिनिर्म्मितम् ॥
भोजस्तु ।
अष्टाभिर्व्वाहकैर्द्दण्डैः षड्भिस्तु दशभिर्घटैः ।
स्तम्भैस्तु दशभिर्ज्ञेयमष्टदोलं महीभुजाम् ॥
तद्भेदा जयकल्याणवीरसिंहा यथाक्रमम् ।
चतुर्व्विधानां भूपानामष्टदोलाः प्रकाशिताः ॥
षड्भिर्हस्तैर्म्मितायामः परिणाहश्चतुर्भुजः ।
चतुर्हस्तोन्नतो राज्ञामष्टदोलं जयं विदुः ॥
आयामपरिणाहाभ्यां पञ्चहस्तमितो हि यः ।
कल्याणाख्योऽष्टदोलोऽयं चतुर्हस्तमितोन्नतिः ॥
सप्तहस्तायतः कार्य्यः प्रवरे पञ्चहस्तकः ।
पञ्चहस्तोन्नतो वीरश्चाष्टदोलो महीभुजाम् ॥
आयामपरिणाहाभ्यामष्टहस्तमितो हि यः ।
सिंहनामाष्टदोलोऽयं विज्ञेयः षड्भुजोन्नतः ॥
सर्व्वोऽप्ययं द्विविधः प्रोक्तः सच्छदिश्चापि निश्छदिः ।
काष्ठवस्त्रघटादीनां मणीनां चामरस्य च ॥
चतुर्द्दोलवद्ज्ञेयो नियमोऽन्योऽपि सूरिभिः ।
पूर्व्ववन्निश्छदिर्मानं ध्वजमार्गमिहोच्यते ॥
दशध्वजास्तेषु चाष्टौ स्वामिहस्तद्वयोन्नताः ।
पश्चादग्रे ध्वजौ राज्ञश्चतुर्हस्तमितौ मतौ ॥
मणिचामरपत्राणां निर्णयो निश्छताकवत् ।
निर्ध्वजश्चाष्टदोलो यः शिविकेति स गद्यते ॥
मणिकुम्भमुखादीनां नियमो नवदण्डवत् ।
इत्यष्टदोलकथनम् ॥ * ॥

एवं द्वादशषोडशविंशतिदोलादिका: कार्य्या: ।
मानं सार्द्धद्विगुणं सार्द्धत्रिगुणितं युक्तमेतेषाम् ॥
विंशतिदोलात् परतो भोजमते सम्भवेद् यानम् ।
यानं बहुतुर्य्यं बहुगुणमेतत्त्वगाद वेदव्यास: ॥
भविष्योत्तरेऽपि ।
यद्दत्तं द्वैपदं यानं तेन मानेन यो नृप: ।
स्वयानं कुरुते दिव्यं स चिरं सुखमश्नुते ॥
स्वयोमयुक्तयानस्थो भोगमाप्नोति मानव: ।
परयौगिकयानस्थ: क्लेशमाप्नोति पुष्कलम् ॥
यो दम्भादथवाज्ञानाद्यानं प्रकुरुतेऽन्यथा ।
तस्यैतानि विनश्यन्ति आयुर्व्विद्या यशो धनम् ॥
प्रधानं यानमाश्रित्य नियमोऽयं समाश्रित: ।
नाप्रधाने निर्णयोऽस्ति तत्रिङ्गन्तु मनोज्ञता ॥"
इति युक्तिकल्पतरु: ॥

चतुर्धा, व्य, (चतु:प्रकारमिति । "धाच् प्रकारे ।" इति मुग्धबोधसूत्रेण धाच् ।) चतु:प्रकारम् । चारिप्रकार इति भाषा । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ३ । २६ । १४ ।
"मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्यन्तरात्मकम् ।
चतुर्धा लक्ष्यते भेदो वृत्त्या लक्षणरूपया ॥")

चतुर्ब्बीजं, क्ली, (चतुर्णां बीजानां समाहार: ।) मेथिका चन्द्रशूरं कालाजाजी यवानिका एतच्चतुष्टयं मिलितम् । तच्चूर्णनित्यभक्षणगुणा: । पवनामयाजीर्णशूलाध्मानपार्श्वशूलकटिव्यथानाशित्वम् । इति भावप्रकाश: ॥

चतुर्भद्रं, क्ली, (चत्वारि भद्राणि यत्र द्वन्द्वे । यद्वा, चतुर्णां धर्म्मार्थकाममोक्षसंज्ञकानां भद्राणां श्रेयसां समाहार: ।) सकलधर्म्मार्थकाममोक्षम् । इत्यमर: । २ । ७ । ५८ ॥ अन्यूनाधिकशक्तिधर्म्मार्थकाममोक्षम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ (तत्तन्मङ्गलमयगुणयुक्ते त्रि । यथा, महाभारते । ७ । ६२ । १७ ।
"स चेन्ममार सञ्जय ! चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्त्रमनुतप्यथा: ॥")

चतुर्भुज:, पुं, (चत्वारो भुजा यस्य ।) विष्णु: । इत्यमर: । १ । १ । २० ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ७ । ५ ।
"विष्णुं प्रबोधयाम्यद्य शेषे सुप्तं जनार्द्दनम् ।
चतुर्भुजं महावीर्य्यं दु:स्वप्ना स भविष्यति ॥"
वटिकौषधविशेष: । यथा,—
"स्तसूतस्य भागौ द्वौ भागैकं हेमभस्मकम् ।
स्तगकस्तूरिका चैव हरितालञ्च तत्समम् ॥
सर्व्वं खल्लतले पिष्ट्वा कन्याखरसमर्द्दितम् ।
एरण्डपत्रैरावेष्ट्य धान्यगर्भे दिनत्रयम् ॥
संस्थाप्य तत उद्धृत्य सर्व्वरोगेषु योजयेत् ।
एतद्रसायनवरं त्रिफलामधुमर्द्दितम् ॥
तद्यथाग्निबलं खादेद्वलीपलितनाशनम् ।
अपस्मारे ज्वरे कासे शोषे मन्दानले क्षये ॥
हस्तकम्पे शिर:कम्पे गात्रकम्पे विशेषत: ।
वातपित्तसमुत्थांश्च कफजं नाशयेद्ध्रुवम् ॥
सर्व्वौषधिप्रयोगैर्ये व्याधयो न निवर्त्तिता: ।
कर्म्मभि: पञ्चभिश्चैव योजयेद्रसराड्डुत: ॥

चतुर्भुजो रसो नाम महेशेन प्रकाशित: ।
क्रमेण शीलितं हन्ति वृद्धमिन्द्राशनिर्यथा ॥"
इति चतुर्भुजो रस: ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे उन्मादाधिकारे ॥
स्त्रियां गायत्रीरूपा महाशक्ति: । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४७ ।
"चतुर्भुजा चारुदन्ता चातुरी चरितप्रदा ॥"
चतुर्भुजविशिष्टे, त्रि । यथा, देवीभागवते । १ । १५ । ५६ ।
"तदा शान्ता भगवती प्रादुरास चतुर्भुजा ।
शङ्खचक्रगदापद्मवरायुधधरा शिवा ॥")

चतुर्म्मुख:, पुं, (चत्वारि मुखानि अस्य । यद्वा चत्वारो वेदाश्चत्वारि मुखानीवास्य ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघु: । १० । २२ ।
"चतुर्व्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगा: ।
चतुर्व्वर्णमयो लोकस्त्वत्त: सर्व्वं चतुर्म्मुखात् ॥"
"सर्व्वं चतुर्म्मुखात् चतुर्म्मुखरूपिणस्त्वत्त: जातमिति शेष: ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथ: ॥
शिव: । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ७६ ।
"चतुर्म्मुखो महालिङ्गश्चारुलिङ्गस्तथैव च ॥")
औषधविशेष: । यथा,—
"रसगन्धकलौहाभ्रं समं स्वर्णं हेम च ।
सर्व्वं खल्लतले पिष्ट्वा कन्यारसविमर्द्दितम् ॥
एरण्डपत्रैरावेष्ट्य धान्यराशौ दिनत्रयम् ।
संस्थाप्य तत उद्धृत्य सर्व्वरोगेषु योजयेत् ॥
एतद्रसायनवरं त्रिफलामधुसंयुतम् ।
तद्यथाग्निबलं खादेत् बलीपलितनाशनम् ॥
क्षयमेकादशविधं कासं पञ्चविधन्तथा ।
कुष्ठमष्टादशविधं पाण्डुरोगान् प्रमेहकान् ॥
शूलं श्वासञ्च हिक्काञ्च मन्दाग्निं चाम्लपित्तकम् ।
व्रणान् सर्व्वानाढ्यवातं विसर्पं विद्रधिन्तथा ॥
अपस्मारग्रहोन्मादान् सर्व्वार्शांसि त्वगामयान् ।
क्रमेण सेवितं हन्ति वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥
पौष्टिकं बल्यमायुष्यं पुत्त्रप्रसवकारणम् ।
चतुर्म्मुखेण देवेन लक्ष्मार्थेण सूचितम् ॥"
इति प्रयोगामृते चतुर्म्मुखरस: ॥
(औषधान्तरं यथा,—
"स्तं सूतं स्तं स्वर्णं द्वाभ्यां तुल्या मन:शिला ।
विमर्द्दितञ्च तैलेन चातकीसम्भवेन च ॥
तद्गोलं वस्त्रतो बद्धा स्वर्चयेत्संप्रयेत्तत: ।
अतसीफलकल्केन दोलायन्त्रे त्र्यहं पचेत् ॥
उद्धृत्य धारयेद्वक्त्रे जिह्वास्यदन्तरोगनुत् ॥"
इति चतुर्म्मुखो रस: ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे मुखरोगाधिकारे ॥)

चतुर्युगं, क्ली, चतुर्णां युगानां समाहार: । इति व्याकरणममरटीका च ॥ (चत्वारि युगानि यत्र इति विग्रहे चतुर्युगविशिष्टे, त्रि । यथा, रघौ । १० । २२ ।
"चतुर्व्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगा: ॥"
"चत्वारि युगानि कृतत्रेतादीनि यासु ता: चतुर्युगा: कालावस्था: कालपरिमाणम् ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथ: ॥)

चतुर्व्वक्त्र:, पुं, (चत्वारि वक्त्राणि अस्य यद्वा चत्वारो वेदा एव वक्त्राणि मुखानीवास्य ।) ब्रह्मा । इति हलायुध: ॥

चतुर्व्वर्ग:, पुं, (चतुर्णां धर्म्मार्थकाममोक्षाणां समूह: ।) धर्म्मार्थकाममोक्षम् । इत्यमर: । २ । ७ । ५८ ॥ (यथा, रघौ । १० । २२ ।
"चतुर्व्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगा: ॥")

चतुर्व्विद:, पुं, (चतस्रो विद्या अस्मिन्निति यद्वा । ७ । ३ । ३१ । इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिकोक्तं यथा, "चतुर्व्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च । चतुरो वेदानधीते चतुर्व्वेद: स एव चातुर्व्वैद्य: । चतुर्व्विद्येति पाठान्तरम् । चतुर्व्विद्य एव चातुर्व्वैद्य: ।"). चतुर्व्वेदवेत्ता । अस्य रूपान्तराणि चतुर्व्वेद: । चातुर्व्वैद्य: । चातुर्व्वेद: । इति व्याकरणम् ॥

चतुल:, त्रि, (चत + उलच् ।) स्थापयिता । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति: ॥

चतुष्कं, क्ली, (चत्वारोऽवयवा यस्य वा कन् ।) चतुष्कं चतुरवयवम् । यथा, मनु: । ७ । ५० ।
"पानमक्षा: स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।
एतत् कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ।"
गृहविशेष: । यथा, कुमारे । ५ । ६८ ।
"चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयो:
परोऽपि को नाम तवानुमन्यते ॥")
यष्टिभेद: । इति शब्दरत्नावली ॥
(पुंसि तु राजविशेष: । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ८ । २८४६ ।
"अथ पार्श्वे हरिर्यो भूच्चतुष्क: कोष्ठकानुज: ।")

चतुष्की, स्त्री, (चतुष्क + स्त्रियां ङीप् ।) मशहरी मशारि इति भाषा ॥ पुष्करिणीभेद: । इति मेदिनी । के । ८७ ॥

चतुष्टयं, क्ली, केन्द्रम् । इति नीलकण्ठीयजातकम् (चत:संख्या । यथा, कुमारे । ७ । १३ ।
"तस्मात् प्रदेशाच्च वितानवन्तं
युक्तं मणिस्तम्भचतुष्टयेन ॥"
चत्वारोऽवयवा यस्य । "संख्याया अवयवे तयप् ।" ५ । २ । ४२ । इति तयप् । तत्र रेफस्य विसर्गे सति च क्षते "ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ।" ८ । ३ । १०१ । इति षत्वम् ।) चतुरवयवे त्रि । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा मनु: । ८ । १३० ।
"वधेनापि यदा त्वेतान्निग्रहीतुं न शक्नुयात् ।
तदेषु सर्व्वमप्येतत् प्रयुञ्जीत चतुष्टयम् ॥"
यथाच, कुमारे । २ । १७ ।
"प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ।"

चतुष्पथं, क्ली, (चतुर्णां पथां समाहार: । "तद्धितार्थेति ।" २ । १ । ५१ । इति समास: । "ऋक्पूरब्धू:पथामानक्षे ।" ५ । ४ । ७४ । इति अ: । "इदुदुपधस्येति ।" ८ । ३ । ४१ । इति षत्वम् । यद्वा, चत्वार: पन्थानो यत्र इति ।) एकत्र मिलितपथचतुष्टयम् । चौमाता पथ इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय: । शृङ्गाटकम् २ । इत्य

रः। २। १। १७॥ (यथा, मनु:। ४। ३६।
"चतुष्पात् दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम्।
प्रदक्षिणानि कुर्व्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन्॥")
चतुष्पथः, पुं, (चत्वारः पन्थानो ब्रह्मचर्य्यादय आश्रमा यस्य। "ऋक्पूरिति।" ५। ४। ७४।
इति अः।) ब्राह्मणः। इति मेदिनी।
थे २७॥
चतुष्पदः, पुं, (चत्वारि पदानि यस्य।) पशुः।
(यथा, हरिवंशसंहितायाम्। २१। १७।
"नरवच निरुपद्रवाङ्कुरा नरचतुष्पदा वृता॥")
करणविशेषः। इति मेदिनी। दे। ४८॥ तत्र
जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे।
"चतुष्पदभवो मर्त्यः सदाचारविवर्जितः।
अल्पवित्तः चौर्य्यदक्षश्चतुष्पादधनान्वितः॥"
मेषवृषसिंहराशयः मकरपूर्व्वार्द्धं धनुःपरार्द्धञ्च।"
इति दीपिका॥
चतुष्पदविशिष्टे। त्रि। यथा, महाभारते।
१। ६०। ११।
"चतुष्पदं द्विपदञ्चापि सर्व्वमेवं भूता गर्भभूता भवन्ति॥"
व्याधिनिवारणोपायाः। यथा,—
"वैद्यो व्याध्युपसृष्टस्तु भेषजं परिचारकः।
एते पादाश्चिकित्सायाः कर्म्मसाधनहेतवः॥
गुणवद्भिस्त्रिभिः पादैश्चतुर्थो गुणवान् भिषक्।
व्याधिमल्पेन कालेन महान्तमपि साधयेत्॥
वैद्यहीनास्त्रयः पादा गुणवन्तोऽप्यपार्थकाः।
उद्गातृहोतृब्रह्माणो यथाध्वर्य्युं विनाध्वरे॥
वैद्यस्तु गुणवानेकस्तारयेदातुरान् सदा।
प्लवं प्रतितरैर्हीनं कर्णधार इवाम्भसि॥
तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्म्मा स्वयं कृती।
लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करभेषजः॥
प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी विशारदः।
सत्यधर्म्मपरो यश्च स भिषक् पाद उच्यते॥
आयुष्मान् सत्त्ववान् साध्यो द्रव्यवानात्मवानपि।
आस्तिको वैद्यवाक्यस्थो व्याधितः पाद उच्यते॥
प्रशस्तदेशसम्भूतं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम्।
युक्तमात्रं मनस्कान्तं गन्धवर्णरसान्वितम्॥
दोषघ्नमग्लानिकरमविकारि विपर्य्यये।
समीक्ष्य दत्तं काले च भेषजं पाद उच्यते॥
स्निग्धोऽजुगुप्सुर्ब्बलवान् युक्तो व्याधितरक्षणे।
वैद्यवाक्यकृदश्रान्तः पादः परिचरः स्मृतः॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३४ अध्याये॥)
चतुष्पदी, स्त्री, (चत्वारः पादा यस्याः। "संख्यासुपूर्व्वस्य।" ५। ४। १४०। इति अन्त्यलोपे।
"पादोऽन्यतरस्याम्।" ४। १। ८। इति ङीपि।
"पादः पत्।" ६। ४। १३०। इति पदादेशः।)
पद्यम्। इति मेदिनी। दे। ४८॥ चौपदी इति
भाषा॥ (यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम्। १ स्तवके।
"पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा॥")
चतुष्पाटी, स्त्री, (चतस्रः दिशः पाटयति भिनत्तीति। पाटि + अण् + स्त्रियां ङीप्।) नदी।
इति शब्दमाला॥

चतुष्पाठी, स्त्री, चतुर्णां वेदानां पाठो यस्यां सा।
छात्राध्ययनस्थानम्। चौपाठी इति भाषा॥
इति लोके प्रसिद्धिः॥
चतुष्पाणिः, पुं, (चत्वारः पाणयो हस्ता यस्य।)
विष्णुः। इति हारावली। ६॥ (चतुर्हस्तविशिष्टे, त्रि॥)
चतुःसमं, क्ली, (चतुर्णां चन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमानां समः समभागो यत्र। यद्वा, चतुर्भिः चन्दनादिभिः समं एकत्र सद्भावस्थानं यत्र।)
मिलितचन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमरूपम्। इति
हेमचन्द्रः। ३। ३०३॥ औषधविशेषः। यथा,
सुखबोधे।
"लवङ्गं सैन्धवं पथ्या यमानी च चतुःसमम्।
आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं भेदि शोधनम्॥"
अन्यच्च।
"जातीफलं त्रिदशपुष्पसमन्वितञ्च
जीरञ्च टङ्कणयुतं चरकेण चोक्तम्।
चूर्णानि माक्षिकसितासहितानि लीढ्वा
आमातिसारमखिलं गुद हन्ति शूलम्॥"
चतुस्त्रिंशत्, स्त्री, चतुरधिका त्रिंशत्। चौतिश्
इति भाषा॥ इति ज्योतिषम्॥ (यथा, ऋग्वेदे।
१। १६२। १८।
"चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धो
र्वङ्क्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति॥")
चतुस्त्रिंशज्जातकः, पुं, (चतुस्त्रिंशज्जातं जानातीति।
ज्ञा + "आतोऽनुपसर्गे कः।" ३।२।३। इति कः।)
बुद्धभेदः। इति हेमचन्द्रः। २। १४७॥
चतूराजी, स्त्री, (चतुर्भिरङ्गैः राजते दीप्यते
इति। राज् + "कर्म्मण्यण्।" ३। २। १।
इति अण्। स्त्रियां ङीप्।) चतुरङ्गक्रीड़ाविशेषः। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
चत्वरं, क्ली, (चत्यते स्त्रीक्रियते इति। चत + "कृगृशॄदृ चतिभ्यः ष्वरच्।" उणां। २। १२१।
इति ष्वरच्।) स्थण्डिलम्। होमार्थपरिष्कृता
भूमिः। अङ्गनम्। इत्यमरः। २। ७। १८॥
उठान चाताल इति च भाषा॥ (चतसृणां
रथ्यानां सङ्गमः। इति शब्दार्थचिन्तामणिः॥
यथा, महाभारते। ३। १५। २०।
"अट्टरथ्यासु सर्व्वासु चत्वरेषु च कौरव!।
बभूव राजेन्द्र! प्रभूतगणवासिभिः॥"
नानाजनपदेभ्यः समागतानां वासस्थानम्। मठ
इति भाषा॥ यथा, कथासरित्सागरे। ६।४३।
"कृत्वा तांश्चणकान् पिष्टान् गृहीत्वा जलकुम्भिकाम्।
अतिष्ठं चत्वरे गत्वा छायायां नगराद्वहिः॥")
चत्वारः, त्रि, (चतुर्शब्दस्य प्रथमाविभक्तिबहुवचनेन सिद्धत्वात्।) चतुःसंख्या। चारि
इति भाषा॥ इति व्याकरणम्॥ तद्वाचकानि।
वेदः १ ब्रह्मास्यम् २ वर्णः ३ समुद्रः ४ हरिबाहुः ५
ख़र्द्दनिदन्तः ६ सेनाङ्गम् ७ उपायः ८ यामः ९
युगम् १० आश्रमम् ११ हत्पादः १२। इति
कविकल्पलता॥ चतुःसंख्याविशिष्टे त्रि। इत्यमरः॥

चत्वारिंशत्, स्त्री, (चत्वारो दशतः परिमाणमस्याः। "पङ्क्तिविंशतीति।" ५। १। ५९।
इति निपातनात् साधुः।) संख्याविशेषः।
इति ज्योतिषम्॥ चल्लिश इति भाषा॥ (यथा,
भागवते। ४। १। ६०।
"तेभ्योऽग्नयः समभवन् चत्वारिंशच्च पञ्च च॥")
चत्वालः, पुं, (चत्यते प्रार्थ्यते स्त्रीक्रियते होमायेति।
चत + "स्थाचतिम्रजेरिति।" वालन् न इड्।)
होमकुण्डम्। दर्भः। इति मेदिनी। ले। ८६॥
गर्भः। इति विश्वहेमचन्द्रौ॥
चद, ए ञ याचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-उभं-द्विकं-सेट्।) ए, अचदीत्। ञ, चदति
चदते। इति दुर्गादासः॥
चद, इ ह्लादे। दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-अकं-सेट्।) इ, कर्म्मणि चन्द्यते। ह्लादो
हर्षः। इति दुर्गादासः॥
चदिरः, पुं, (चन्दति दीप्यते स्वशरीरादिना इति।
चदि + बाहुलकात् किरच् निपातनात् नस्य
लोपः।) हस्ती। चन्द्रः। कर्पूरम्। भुजगः।
इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥
चन, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-अकं-सेट्।) चनति। इति दुर्गादासः॥
चन, म हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा परं-सकं-सेट्।) म, चनयति। इति दुर्गादासः॥
चन, अ असाकल्यम्। अकारान्तम्। यथा।
किञ्चन। इत्यमरभरतौ॥ ("किमः क्रमात्
चित्चनौ।" इति सूत्रेण।) प्रत्ययोऽयं विभ-
क्त्यन्तकिम्शब्दादुत्तरे भवति। इति मुग्धबोधम्॥
चनुष, उ हतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-सकं सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) उ, चषित्वा
चष्ट्वा। हतिर्गतिः। इति दुर्गादासः॥
चन्दः, पुं, (चन्दयति आह्लादयति यद्वा चन्दति
दीप्यते इति। चन्दि वा चन्द + पचाद्यच्।)
चन्द्रः। इति भरतधृतशब्दार्णवः॥
चन्दकः, पुं, (चन्दयति आह्लादयति लोकानिति।
चदि ह्लादे + णिच् + "ण्वुल्तृचौ।" ३। १।१३३।
इति ण्वुल्।) मत्स्यविशेषः। चांदा इति
भाषा॥ तस्य गुणाः। रुचिबलकारित्वम्। अग्नि-
भिव्यञ्जित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ चन्द्रकोऽपि
पाठः॥ (चन्द्रकशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या॥)
चन्दनः, पुं, क्ली, (चन्दयति आह्लादयतीति। चदि
आह्लादे + णिच् + ल्युः।) स्वनामख्यातवृक्षः।
(यथा, गोः रामायणे। ५। ७४। ३।
"चन्दनांस्तिलकांश्चूतानशोकान् सिन्धुवारकान्॥"
तथा च पञ्चतन्त्रे। १। ४२।
"विना मलयमन्यत्र चन्दनं न प्ररोहति॥")
तत्पर्य्यायः। गन्धसारः २ मलयजः ३ भद्रश्रीः ४।
इत्यमरः। २। ६। १३१॥ श्रीखण्डम् ५ महार्हम् ६ श्वेतचन्दनम् ७ गोशीर्षम् ८ तिलपर्णम् ९ मङ्गल्यम् १० मलयोद्भवम् ११ गन्धराजम् १२ सुगन्धम् १३ सर्पावासम् १४ शीतलम् १५ गन्धाढ्यम् १६ भोगिवल्लभम् १७ पाव-

नम् १८ शीतगन्धः १६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तैलपर्णिकः २० चन्द्रद्युतिः २१ । इति भावप्रकाशः ॥ भद्रश्रियम् २२ हितम् २३ हिमम् २४ । इति रत्नमाला ॥ पटीरः २५ वर्णकः २६ भद्राश्रयः २७ सेव्यः २८ रौहिणः २६ । इति शब्दरत्नावली ॥ याम्यः ३० पीतसारः ३१ । इति जटाधरः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शीतलत्वम् । स्वादे कियनकषायत्वम् । पित्तभ्रान्तिवमिज्वरक्रिमिलृष्णासन्तापशान्तिकारित्वम् । श्रेष्यत्वम् । वक्त्ररोगनाशित्वम् । शरीरकान्तिवृद्धिकारित्वम् । लेपने कामवृद्धिकारित्वम् । अतिसौरभ्यदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रूक्षत्वम् । तिक्तत्वम् । आह्लादनत्वम् । लघुत्वम् । श्रमशोषरोगविषश्लेष्मामदाहनाशित्वञ्च ॥ * ॥ श्रेष्ठचन्दनलक्षणं यथा,—

"स्वादे तिक्तं कषे पीतं छेदे रक्तं तनौ सितम् ।
ग्रन्थिकोटरसंयुक्तं चन्दनं श्रेष्ठमुच्यते ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

वानरविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०५ ॥

चन्दनं, क्ली, (चन्द्यते आह्लाद्यते अस्मादनेन वा इति । चदि ह्लादे + णिच् + ल्युट् ।) भद्रकाली । इति मेदिनी । ने । ६१ ॥

चन्दनगोपी, स्त्री, (चन्दनमपि गोपायति स्वगन्धादिना रक्षतीति । गुप + अण् । ततो ङीप् । यद्वा, चन्दनवद् गुप्यति दीप्यते इति । अच् ।) शारिवाविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्दनधेनुः, स्त्री, (चन्दनेन अङ्किता धेनुः । मध्यपदलोपिकर्म्मधारयः ।) पतिपुत्त्रवन्मृतनार्य्युद्देश्यकोत्सृष्टचन्दनाङ्कितसवत्सगौः । तत्प्रमाणप्रयोगौ लिख्येते ।

"नत्वा शिवं चन्दनचर्च्चिताया
धेनोः प्रदाने सविधिप्रयोगम् ।
रत्नाकरादेर्लिखितं विलोक्य
तनोति वाचस्पतिरग्र्यबुद्धिः ॥

अथ चन्दनधेनुदानविधिः । तत्र रत्नाकरे देवलः ।

जीवद्भर्त्री तु या नारी पुत्त्रिणी म्रियते यदि ।
सवत्सामङ्किता धेनुमाचार्य्याय प्रदापयेत् ॥
पतिपुत्त्रवती नारी म्रियते याग्रतस्तयोः ।
वृषं न चोत्सृजेत् पुत्त्रः पिता यावच्च जीवति ॥

तथा कर्म्मोपदेशिन्यां ब्राह्मणसर्व्वस्वे च हलायुधधृतानि वचनानि । यथा स्मृतिः ।

पतिपुत्त्रवती नारी म्रियते भर्त्तुरग्रतः ।
चन्दनेनाङ्कितां धेनुं तस्याः स्वर्गाय कल्पयेत् ॥

तथा जातूकर्णः ।

धेनुं चन्दनमालिप्य यो दद्यान्मातृहेतवे ।
यदि पापशतैर्युक्ता तथापि स्वर्गमाप्नुयात् ॥

तथा वशिष्ठः ।

न युक्तश्च वृषोत्सर्गो यावत् पितरि जीवति ।
चन्दनेनाङ्कितां धेनुमाचार्य्याय प्रदापयेत् ॥ * ॥
चतुर्हस्तो भवेद्यूपो यज्ञवृक्षसमुद्भवः ।
वर्त्तुलः शोभनः स्थूलः कर्त्तव्यो धेनुमौलिकः ॥
विल्वस्य वकुलस्यैव कलौ यूपः प्रशस्यते ।
अभावे वारणेनापि यूपं कुर्य्याद्विधानतः ॥
वृषोत्सर्गे तु वृषमौलिकः ।
तरुणी रूपसम्पन्ना सुशीला च पयस्विनी ।
न्यायार्ज्जिता गृहे जाता देया सा श्रोत्रियाय
गौः ॥
नदीतीरे वने गोष्ठे देवतायतनेषु च ।
शैवक्षेत्रे कुशक्षेत्रे राजद्वारे चतुष्पथे ॥

एषु वचनेषु वृषोत्सर्गनिषेधचन्दनधेनूत्सर्गविध्योर्युगपदुपसंहारदर्शनात् वृषोत्सर्गस्थाने प्रधानतया चन्दनधेनूत्सर्गः प्रतीयते । अतोऽस्य वृषोत्सर्गकार्य्यकारित्वात् तत्फलहेतुत्वं लभ्यते । एकोद्दिष्टं न कुर्व्वीत न्यासिनाञ्चैव सर्व्वदा । अहन्येकादशे प्राप्ते पार्व्वणन्तु विधीयते ॥ इति श्राद्धविवेकधृतोशनोवचने त्रिदण्डसन्न्यासिनां एकोद्दिष्टनिषेधपार्व्वणविध्योर्युगपदुपसंहारात् एकोद्दिष्टस्थाने पार्व्वणमिव । यद्वा पतिपुत्त्रवतीरूपप्रेतविशेषाधिकृतवृषं न चोत्सृजेदिति निषेधचन्दनधेनूत्सर्गविधिभ्यां प्रेतमात्राधिकृतसामान्यवृषोत्सर्गविध्यवगतफलभावनाकरणीभूतवृषकर्म्मकत्यागमनूद्य तत्कर्म्मीभूतवृषमपहाय तत्स्थाने धेनुमात्रगुणविधिर्लाघवादवगम्यते । पशुयागे सामान्यविध्यवगतापः प्रणयनीयाधिकरणीभूतचमसस्थाने गोदोहेनापः प्रणयेदिति विशेषविधिना गोदोहगुणविधिवत् । नालाभेऽपि प्रवेशिनीम् । उपोष्य द्वादशीं तत्र त्रयोदश्यान्तु पारणमित्यत्र एकादशीरूपनिमित्तस्थाने द्वादशीमात्रगुणविधिवच्च । अन्यथा धेनूत्सर्गस्य पृथक्कर्म्मत्वे फलभावना तत्करणनियोज्यानां पृथक्कल्पने गौरवं स्यात् । उक्तविधिनिषेधयोरुपसंहारवैयर्थ्यञ्च स्यात् । ततश्च करणैक्यात् फलैक्यमिति । चन्दनधेनूत्सर्गेऽपि प्रेतत्वविमुक्तिपूर्व्वकस्वर्गप्राप्तिः फलम् । एवं कपिलमन्त्रस्थपापक्षयपगमस्वर्गप्रार्थनाया अपि तथैव तात्पर्य्यम् । तथा जातूकर्णवचनस्थपापस्वर्गपदयोरपि तथैव तात्पर्य्यं बोध्यम् । भूतार्थानां विधिशेषिणामेव जैमिन्युक्तप्रामाण्येन प्रकृते सिद्धे विधिशेषित्वे लाघवात् । पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृतापि वेति कात्यायनवचनस्थपापपदस्य प्रेतत्वे एव तात्पर्य्यदर्शनाच्च । अत्र यद्यपि पतिपुत्त्रवतीत्यत्र पतिपुत्त्रवत्त्वस्य विशेष्यीभूतकर्त्त्रन्वयिमरणान्वयित्वेन न विशेषणत्वं किन्तूपलक्षणत्वमेव ततश्च काकवन्तो देवदत्तस्य गृहा इतिवत् कादाचित्कतद्वत्तामादायापि पतिपुत्त्रवतीतिप्रयोग उपपद्यते । तथापि अग्रतस्तयोर्भर्त्तुरग्रत इत्याभ्यां मरणकालिकी पतिपुत्त्रसत्तावगम्यते । गवां गोष्ठे इतिवत् । अथवा पराह्नान्वयेन धेनूत्सर्गकालिकीति । नचापुष्पिता मृता काचित् तस्या धेनुर्विगर्हिता । इति कपिलवचने अपुष्पितायाः पुत्त्रकर्त्तृकधेनूत्सर्गनिषेधस्याप्रसक्ततया सपत्नीपुत्त्रकर्त्तृकधेनूत्सर्गनिषेधप्राप्तौ तद्दृष्ट्या पतिपुत्त्रवतीत्यस्य सपत्नीपुत्त्रवतीपरत्वं अवश्यं वाच्यम् । तदेकवाक्य… पुत्त्रिणीत्यादावपि तथात्वमिति वाच्य… अपुष्पितेति कपिलार्द्धस्य प्रसक्तिपूर्व्वक… पतिपुत्त्रवत् निष्टत्तरजस्काया धेनूत्सर्गनि… धार्थत्वात् गत्यां सत्यां लक्षणाया दोषाभावा… प्रतियोगिवत्ध्वंसप्रागभावयोरपि अत्यन्ता… विरोधित्वमते तु अजातपुष्पस्त्रीपरत्वं वा… तथात्वेऽपि तस्या धेनुर्विगर्हितेति अप्रस… र्थापि अपुष्पिताधेनुदाननिन्दा पतिपुत्त्र… चन्दनधेनुदानस्तुतिपरा । यथा हरेरुत्… पौर्णमासेषु किन्तेन प्रतिपद्यथ यो विष्णौ… प्रसक्तापि निन्दा एकादश्यादिपौर्णमास… पक्षके रेवत्यन्तपादयोगविधिस्तुतिपरा । … वा वेदगाने यो गिरा गिरेति ब्रूयात् स आत्मा… मपि गिरेत् इत्यप्रसक्तनिन्दा ऐरं कृत्वा … गिरेदिति विधेः स्तुतिपरा । अतएव … शाबरभाष्ये । न हि निन्दा निन्द्यं निन्… प्रवर्त्तते अपि तर्हीतरत् स्तोतुमिति । स्तुतौ… अप्रसिद्धगुणदोषारोपणदोषाय । न चात्र का… स्यैव कार्त्तिक्यादिवृषोत्सर्गस्य स्थाने धेनु… विधीयते इति वाच्यम् । तन्मात्रपरत्वे मा… भावात् । प्रत्युत म्रियत इति वर्त्तमाना… विभक्त्या वर्त्तमानसामीप्येनाचिरप्रमी… स्थितेश्च । ये तु बह्वीनामेकपत्नीनामेका पुत्त्रिणी भवेत् । सर्व्वास्तास्तेन पुत्त्रेण प्राह… वतीर्म्मनुरिति मनुना पुत्त्रवतीत्वाभिधान… पतिपुत्त्रवतीत्यत्र सपत्नीपुत्त्रवती प्रतीयते ब्रुवते तेऽतीवभ्रान्ताः । पुत्त्रवतीति पदस्या… तया मतुपा पतिपदस्यान्वये तटस्थत्वापत्तेः नन्नु वृषतुल्यवयो वर्णो वृषः स्याद्दक्षिणा हि… वृषोत्सर्गे तथा पुंसां स्त्रीणां स्त्रीगौर्विशि… इति भविष्यसंवादाद्धेनुदानमिदं पतिपुत्त्र… वृषोत्सर्गे दक्षिणादानस्य विशेषरूपम् । प्रधानकर्म्मान्तरं गौरवात् । न च दक्षि… अङ्गत्वेन फलासङ्गतिः । यस्य पर्णमयी … भवति न स पापश्लोकं शृणोतीतिवत्तदुप… रिति चेत् न । वृषोत्सर्गदक्षिणात्वच… ङ्कितधेनुदानस्य प्रकरणान्तराम्नायेन प्रक… न्तरन्यायतः प्रधानत्वसिद्धेः । वृषोत्सर्गस्था… त्वेनानुवर्त्तमानशिष्टाचारात् । धेनुदानयु… वृषोत्सर्गनिषेधानामसङ्गतेः । कपिलव… चन्दनधेनुदानस्यापीति कर्त्तव्यतायां वृष… दक्षिणादानविधानाच्च ॥ * ॥

यथा कपिल उवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि धेनुदानमनुत्तमम् ।
पतिपुत्त्रवती नारी म्रियते भर्त्तुरग्रतः ॥
चन्दनेनाङ्कितां धेनुमाचार्य्याय निवेदयेत् ।

तथा ।

जीवद्भर्त्री तु या नारी पुत्त्रिणी म्रियते य…
सवत्सामङ्कितां धेनुमाचार्य्याय निवेदयेत्
साध्वी पतिव्रता नारी म्रियते याग्रतस्त…
वृषं नैवोत्सृजेत् पुत्त्रो यावत् पितरि जी…

मृतपुत्रा च या नारी संगृहीता तु या भवेत्।
तस्या धेनुर्न दातव्या वृषोत्सर्गो विधीयते ॥
अपुत्रिता मृता काचित्तस्या धेनुर्विगर्हिता।
श्राद्धेतु सुतो ज्येष्ठः कनिष्ठो वृषमुत्सृजेत् ॥
द्वयोः सोदरयोरेको भवेत् ज्येष्ठः प्रधानतः।
भार्यायां द्वौ सुतौ ज्येष्ठौ चतुर्णाञ्च त्रयः स्मृताः॥
तेषां सोदराणाञ्च त्रयो ज्येष्ठाः प्रकीर्त्तिताः।
ज्येष्ठेनैव तु कर्त्तव्यं धेनुदानं विधानतः ॥
हेमशृङ्गीं खुरे रूप्यैः सुशीलां वस्त्रसंयुताम्।
कांस्योदरीं ताम्रपृष्ठां घण्टाचामरभूषिताम् ॥
प्रवालमालिकां दद्यात् कर्णयोरुभयोरपि।
चन्दनेनाङ्कितां धेनुमाचार्य्याय निवेदयेत् ॥
गवां लोकमवाप्नोति दिवि देवैश्च मोदते।
चन्दनेनाङ्कितां धेनुं दत्त्वा गच्छेत् सुरालयम् ॥
तावत्तिष्ठति स्वर्लोके यावदाभूतसंप्लवम्।
न चोत्सर्गो वृषस्यात्र वत्सतर्य्यन्वितस्य च ॥
वृषोत्सर्गविधानेन कर्त्तव्यं सर्व्वकर्म्म च।
मा नस्तोकेति मन्त्रेण दक्षे वृषाण्यसीति च ॥
धेनोश्च सक्थिदेशे तु त्रिशूलाङ्कं समालिखेत्।
वामभागे विशेषोऽयं दक्षे चक्रं समालिखेत् ॥
तत्राप्यद्वर्ज्जयेद्विद्वानाचार्य्यस्तु विधानवित्।
ततो वै संलिखेच्चक्रं पञ्चाङ्गुलप्रमाणकम् ॥
शूलं षडङ्गुलं कार्य्यं दक्षे वामे यथाविधि।
पूर्व्वाशाभिमुखीं धेनुं यजमानोत्तरामुखः ॥
मस्तकादिक्रमेणैव प्रतिमन्त्रैः प्रपूजयेत् ॥" * ॥
शिरसि ओँ ब्रह्मणे नमः। ललाटे ओँ वृषभध्वजाय नमः। कर्णयोः ओम् अश्विनीकुमाराभ्यां नमः। चक्षुषोः ओँ शशिभास्कराभ्यां नमः। जिह्वायां ओँ सरस्वत्यै नमः। दन्तेषु ओँ वसुभ्यो नमः। ओष्ठयोः ओँ सन्ध्यायै नमः। ग्रीवायां ओँ नीलकण्ठाय नमः। हृदि ओँ स्कन्दाय नमः। रोमकूपेषु ओम् ऋषिभ्यो नमः। दक्षिणपार्श्वे ओँ कुवेराय नमः। वामपार्श्वे ओँ वरुणाय नमः। रोमाग्रेषु ओँ रश्मिभ्यो नमः। जठरेषु ओँ धर्म्माय नमः। जङ्घासु ओम् अधर्म्माय नमः। श्रोणितटे ओँ पितृभ्यो नमः। खुरमध्ये ओँ गन्धर्व्वेभ्यो नमः। खुराग्रे ओम् अप्सरोभ्यो नमः। लाङ्गूले ओँ द्वादशादित्येभ्यो नमः। गोमये ओँ महालक्ष्म्यै नमः। गोमूत्रे ओँ गङ्गायै नमः। पयोधरेषु ओँ चतुःसागराय नमः।
एवमङ्गानि संपूज्य पठेन्मन्त्रं समाहितः।
ओम् इन्द्रस्य च त्वमिन्द्राणी विष्णोर्लक्ष्मीश्च या स्मृता।
रुद्रस्य गौरी या देवी सा देवी वरदास्तु मे ॥
ओँ या लक्ष्मीर्लोकपालानां या च देवेष्ववस्थिता।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः पापं व्यपोहतु ॥
ओँ देहस्था या च रुद्राणी शङ्करस्य सदा प्रिया।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः शान्तिं प्रयच्छतु ॥
ओँ सर्व्वदेवमयी दोग्ध्री सर्व्वलोकमयी तथा।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः स्वर्गं प्रयच्छतु ॥
गृहीत्वार्घ्यञ्च पाद्यञ्च उत्सृजेत्तामलङ्कृताम्।
दीयते ब्राह्मणायैषा आचार्य्याय महात्मने ॥
एवंविशिष्टां तां धेनुं दत्त्वा तर्पणमारभेत्।
पुच्छं गृहीत्वा पित्रादीन् वृषोत्सर्गविधानतः ॥
ऐशान्याञ्चालयेत् किञ्चिदाचार्य्याय च दक्षिणाम्।
वृषभञ्च ततो दद्यादाचार्य्याय गुणान्वितम् ॥
पूजयेद्ब्राह्मणांश्चैव वस्त्रमाल्यादिभिस्ततः।
कांस्यपात्रं वस्त्रयुग्मं सुवर्णञ्च विशेषतः ॥
आचार्य्याय प्रदातव्यं ब्रह्मणे कनकं तथा।
आगतान् पूजयेद्भक्त्या यथाशक्ति विधानतः ॥
दीनान्धकृपणादींश्च अन्नाद्यैः परितोषयेत् ॥"
इति कापिले धेनुदानप्रमाणम् ॥ * ॥
पुस्तकान्तरे पाठाधिक्यं यथा,—
"एकादशाहे प्रेतायाः षण्मासे चाब्दिके तथा।
त्रिपक्षे मासिके वापि दद्यान्तां चन्दनाङ्किताम् ॥
तथा वराहपुराणम्।
अयने विषुवेऽष्टम्यां युगाद्यापूर्णिमासु च।
दर्शे मन्वन्तरे चैव धेनुं दद्यात् सुपूजिताम् ॥
ननु आद्यश्राद्धे त्रिपक्षे वेत्यादिना आद्यश्राद्धकर्त्तव्यनित्यवृषोत्सर्गकालस्य परपरकालो गौणः। न वा सर्व्वे कालाः स्युः। तत्र नाद्यः त्रिपक्षादौ शिष्टाचारविरोधात्। नापि द्वितीयः त्रिपक्षादौ नित्यत्वबोधकाभावात्। वस्तुतः आद्यश्राद्धे वृषोत्सर्गस्य नित्यत्वं त्रिपक्षादौ काम्यत्वम्। आद्यश्राद्धपदं अशौचान्तद्वितीयदिनपरम्। अशौचान्ताद्द्वितीयेऽह्नीत्याद्येकवाक्यत्वात्। अत्र च आद्यश्राद्धस्य विप्रपतितत्वेन एकादशाहादौ क्रियमाणत्वे वृषोत्सर्गमपि न कुर्य्यात्। आद्यश्राद्धदिने वृषोत्सर्गाकरणे त्रिपक्षाद्यन्यतमकालेऽपि वृषोत्सर्गस्यावश्यप्रेतत्वपरीहारकत्वेन तस्य पुनः संवत्सरसाध्यसत्त्वत्स्नतस्य नित्यत्वं कल्प्यम्। एवं धेनुदानस्यापि। अतएव पूर्णसंवत्सरे मलमासपातेऽपि प्रागकृतश्चेत् कार्य्य एव इति नवीना जगुः। एककर्त्तृकानेकवृषोत्सर्गोऽपि शिष्टाचार एकदिनेऽपि। तथा हि स्वर्गलोकगमनफलश्रुतेः काम्यत्वेन यो भूय आरभते तस्मिन् फले विशेष इति न्यायादविरोधः ॥ ननु नैमित्तिकत्वात् कथमावृत्तिः सकृत्कृते कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायात्। न चैकत्र क्रियाद्वयमिति वचनाच्च। अत्रायं विशेषः। काम्यनैमित्तिकं फलविशेषार्थं भूयः कार्य्यं नैमित्तिकमात्रं सकृदेव। किञ्च। संक्रान्त्यादिनिमित्तकश्राद्धमपि पुनः पुनः स्यात्। मैवं तत्र पितृतृप्तिरूपप्रधानफलस्य सकृत्त्वेन चरितार्थ इति ॥ * ॥ अत्रोक्तानि सर्व्वाण्येतानि वचनानि तिर्य्यगधिकरणन्यायमूलानि। तथा हि तिर्य्यगधिकरणे तिर्य्यक्पशुत्रार्षेयदेवतानामनधिकार इति यागमात्रे उक्तम्। तत्र हेतवः तिरश्चां विशिष्टान्तःकरणविरहात् मङ्गोः प्रचरणविरहात् आर्षेयाणां अन्धवधिरमूकानामवेक्षणश्रवणोच्चारणविरहात् साङ्गयागासामर्थ्ये तेषां यथा यागानधिकारस्तद्वत्
स्वपितुः पितृतर्पणेषु अधिकारो न विद्यते। इति छन्दोगपरिशिष्टे अभिश्रावणाद्यन्तर्गणस्मृता जीवत्पितृकश्चैतानग्न्याचेतर इति कात्यायनसूत्रे च जीवत्पितृकस्य पितृतर्पणनिषेधात् वृषोत्सर्गे तदङ्गभूततत्पुच्छगलितोदकतर्पणविरहात् साङ्गकरणासामर्थ्ये वृषोत्सर्गानधिकारः। अतएव द्वैतनिर्णयेऽपि। अनूचितस्त्रियां करणीभूतगर्भाधेन यागवद्वृषोत्सर्गस्य बाध उक्तो वाचस्पतिमिश्रेण। धेनुदानाङ्गतर्पणे तु प्रधानाधिकारश्रुतेः जीवत्पितृकाधिकृतविशेषविधानाच्चाधिकार एवाभ्युदयिकश्राद्धवत् अन्नमासुपनयनाङ्गसशिखवपनवच्च। अयन्तु सामान्यशास्त्रोपजीवित्वेन निषेधः पर्य्युदास एव। स तु यदि पतिपुत्रवञ्चिमाया वृषोत्सर्गं कुर्य्यादित्येव मात्रस्तदा पुत्र इत्यादिवचनभागवैयर्थ्यं स्यात्। यदि च जीवत्पितृकभिन्नो वृषोत्सर्गं कुर्य्यात् इत्येव मात्रस्तदा पूर्व्वभागवैयर्थ्यं स्यात्। यदि वा पतिपुत्रवत्या जीवत्पितृकपुत्रभिन्नो वृषोत्सर्गं कुर्य्यादिति विशिष्टरूपस्तथापि पतिपुत्रवत्यास्तदुभयरहितायाश्च जीवत्पितृकपौत्रादिना वृषोत्सर्गः स्यात्। स चायुक्त एव प्रागुक्तवचनन्यायविरोधात्। तस्मात् समुदायवचनसार्थक्याय पतिपुत्रवञ्चिमाया वृषोत्सर्गं कुर्य्यात्। तथा जीवत्पितृकभिन्नो वृषोत्सर्गं कुर्य्यात् इति वचनन्यायसंवादाद्वाक्यद्वयमेव सिध्यति। प्रमाणवल्लीरवस्य सर्व्वाङ्गीकृतत्वात्। दर्शपौर्णमासयोः षट्प्राधानापूर्व्ववत्। अथ-वोक्तदेवलादिवचने ज्येष्ठेनैव तु कर्त्तव्यं धेनुदानं विधानत इत्यन्तकापिलसकलवचनपर्य्यालोचनया कनिष्ठपुत्रवतीभिन्नपतिपुत्रवतीतरजनस्य कापिलप्रतिप्रसूतकनिष्ठपुत्रभिन्नजीवत्पितृकात् अन्यो जनो वृषोत्सर्गं कुर्य्यात्। इति सामान्यत एव वृषोत्सर्गविधिः। तथा पतिपुत्रवत्या ज्येष्ठपुत्र एव चन्दनाङ्कितधेनुमुत्सृजेदिति विधिश्च सिध्यति। ततश्च पतिपुत्रवत्याः कनिष्ठपुत्रसत्त्व एव तेन तदन्यमृतपितृकेण वा वृषोत्सर्गः कार्य्यः। कनिष्ठपुत्राभावे तु न केनापि। एवं पत्यादिना चन्दनधेनुदानमिति। प्रतिप्रसूतकनिष्ठान्यजीवत्पितृकेण न कस्यापि वृषोत्सर्गः कार्य्य इत्यपि च पर्य्यवसितम् ॥ वस्तुतस्तु पतिपुत्रवत्या वृषोत्सर्गनिषेधे तत्पुत्रस्य जीवत्पितृकत्वेनानधिकार एव हेतुः न तु स्त्रियाः पतिसत्त्वं पुत्रसत्त्वं वा। मृतपुत्रेत्यादिप्रागुक्तकापिलवचने पतिसत्त्वे कनिष्ठपुत्रसत्त्वे च वृषोत्सर्गावगतेः। तत्पुत्रस्य पितुः सत्त्व एवानधिकारोक्त्या तन्मरणे वृषोत्सर्गावगमाच्च। न वा तदुभयसत्त्वं मिलितं उक्तन्यायावगततत्पुत्रस्य जीवत्पितृकत्वहेतोरेव तादृशनिषेधप्राप्तेः पतिपुत्रसत्त्वयोर्निर्वीजहेतुत्वकल्पनागौरवात् तयोर्व्यावर्त्तकहेतुत्वे तु अदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात् विद्वज्जीवत्पितृकनिषेधप्रपञ्चतया पतिपुत्रवत्या निषेधोपपत्तौ अधिकनिषेधकल्पने

गौरवाच्च। यत्तु जीवत्पितृकवृषोत्सर्गनिषेधे पतिपुत्रवत्याः पृथगुपसंहारः सोऽपि तस्याः पुत्रानधिकारमात्रप्रयुक्तनिषिद्धवृषोत्सर्गाभावभागित्वानुवादः। पूर्व्ववाक्यावगतधेनुदानस्य वृषोत्सर्गस्थानीयत्वज्ञापनार्थं एवेति प्रागपि निरूपितम्। ततश्चोक्तवचने तिर्य्यगधिकरणन्यायप्राप्तं जीवत्पितृकस्य वृषोत्सर्गकर्त्तृत्वाभावमनूद्य सपतिकाया वृषोत्सर्गस्थाने चन्दनाङ्कितधेनूत्सर्ग एव विधीयते। एतेन वृषोत्सर्गकर्त्तरि कपिलप्रतिप्रसूतसपतिकावृषोत्सर्गज्ञतिमत्कनिष्ठपुत्राद्यजीवत्पितृकेतरत्वविशेषणं सपतिकाया वृषोत्सर्गस्थाने ज्येष्ठपुत्रस्यैव चन्दनाङ्कितधेनूत्सर्गमात्रञ्च लभ्यते। अतो जीवत्पितृकेण काम्यवृषोत्सर्गः पतिते प्रव्रजिते वा पितरि जीवति पितामहादिवृषोत्सर्गश्च न कार्य्यः। एवं सपतिकाया अपि पुत्रस्य कर्म्मयोग्यत्वे असत्त्वे वा पत्या कन्यादिना वा वृषोत्सर्गः कार्य्य एवेति स्थितम्। इदन्तु रत्नाकरहलायुधाचार्य्यचूडामणिविद्याभूषणशुभङ्करमहादेवभट्टाचार्य्यप्रभृतीनामपि सम्मतं तेषां पृथक् पृथक् पद्धतिरपि प्रचरति। क्वचिद्देशे स्मार्त्तभट्टाचार्य्यस्यापि सम्मूलपद्धतिर्दृश्यते। अतएवात्र विशेषादर्शनमनाचारोऽनाचार एव। अत्र भविष्योक्तप्रकारस्तु वैकल्पिक एव। स्मृतिशास्त्रे विकल्पो हि आकाङ्क्षापूरणे सतीति जैमिन्युक्तेः। तत्रत्यपूजाहोमाद्यङ्गेषु विशेषमन्त्रस्यानुक्तेः। कापिलकल्पेन वृषोत्सर्गधर्म्मातिदेशेन विशेषोक्तनिरासाच्च॥*॥ सम्प्रति विचारितकापिलकल्पप्रयोगोऽभिधीयते यथा। गोशालादौ वितानयुक्ते प्रागुदक्प्लवने देशे गोमयेनोपलिप्य कृतनित्यक्रिय आचान्तः कुशहस्तो द्विवासाः प्राङ्मुखः ओँ तद्विष्णोः परमं पदं इति विष्णुं स्मृत्वा नत्वा च उदङ्मुखः ओँ तत् सदित्युच्चार्य्य कुशतिलजलपूर्णताम्रपात्रमादाय विशेषानुपदेशात् मुख्यचान्द्रमासोल्लेखेन अद्यामुके मासि अमुके पक्षे अमुकतिथौ अमुकगोत्रायाः प्रेतायाः अमुकायाः अशौचान्ताद्द्वितीयेऽह्नि अमुकगोत्रायाः प्रेतायाः अमुकायाः प्रेतलोकविमुक्तत्वस्वर्गलोकगमनकामः चन्दनाङ्कितसवत्सधेनुदानकर्म्माहं करिष्यामीति संकल्पयेत्। ततस्तज्जलमैशान्यां क्षिपेत्। ततः स्वशाखया सङ्कल्पसूक्तं पठेत्। ततः प्रथमं ब्रह्मवरणम्। तत्र उत्तरामुखं ब्रह्माणमुपवेश्य तत्समीपे आसनमानीय प्राङ्मुखो यजमानः प्राञ्जलिः ओँ साधुभवानास्तां इति वदेत्। ओँ साध्वहमासे इति प्रतिवचनं दत्त्वा ब्रह्मा तदासने उपविशति। ततः कर्त्ता ओम् अर्चयिष्यामो भवन्तं इति वदेत्। ओम् अर्चयेति प्रतिवचनम्। ततो गन्धपुष्पताम्बूलवस्त्रालङ्कारैर्ब्रह्माणं संपूज्य तद्दक्षिणं जानु स्पृष्ट्वा ओम् अद्यामुकेमासि अमुकेपक्षेऽमुकतिथौ अमुकगोत्रायाः प्रेतायाः अमुकाया अशौचान्ताद्द्वितीयेऽह्नि अमुकगोत्रममुकप्रवरं श्रीअमुकदेवशर्म्माणं त्वामस्मिन् चन्दनाङ्कितधेनुदानाङ्गहोमकर्म्मणि ब्रह्मकर्म्मकरणाय गन्धादिभिरभ्यर्च्याहं वृणे इति ब्रह्माणं वृणुयात्। ओँ वृतोऽस्मीति प्रतिवचनम्। ओँ यथाविहितं ब्रह्म कर्म्म कुरु। ओँ यथाज्ञानं करवाणीति प्रतिवचनम्। स्वयं नानाशक्तौ ब्रह्मकर्म्म कारयेत्यत्र ब्रह्मादिकर्म्मकरणायेति वदेत्। स्वयं होमासामर्थ्ये होतारं वृणुयात्। तत्र होतृकर्म्मकरणायेति विशेषः। एवं तन्त्रधारकाचार्य्यमपि। आचार्य्यान्तराभावे ब्रह्मैवाचार्य्यत्वेनापि वरणीयः। तत्र ब्रह्माचार्य्यकर्म्मकरणायेति विशेषः। एवं प्रागुक्तवत् सदस्यवरणमपि। हस्तानुष्ठ्यादिमानन्तु याजमानिकमेव सर्व्वत्र ग्राह्यम्। ततः पुण्याहस्वस्त्यृद्धिवाचनं कृत्वा चन्दनाङ्कितधेनुदाननिमित्तकहोमीयहविश्चयनकामो भारतनामोच्चारणं कुर्य्यात्। ततो यजमानो होता वा गायत्र्या गोमूत्रं ओँ गन्धद्वारेत्यादिना गोमयं ओम् आप्यायस्वेत्यादिना दुग्धं ओँ दधिक्राव्ण इत्यादिना दधि ओँ तेजोऽसीत्यादिना घृतं ओँ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे इति कुशोदकञ्च शोधयित्वा गायत्र्या सर्व्वमेकीकृत्य तेन वेदीमभ्युक्ष्य तत्र घटान् संस्थाप्य गणेशं ग्रहान् विष्णुञ्च संपूजयेत्। ततो हस्तप्रमाणं स्थण्डिलं शर्कराङ्गारास्थिकेशतुषादिरहितं पूर्व्वोत्तरप्लवं समं वा गोमयेनोपलिप्य तत्र स्वगृह्योक्तविधिनाग्निं संस्थाप्य स्वस्वगृह्योक्तवृषोत्सर्गपद्धतिक्रमेण कर्म्म कृत्वा प्राङ्मुखीं धेनुमग्निसमीपं नीत्वा ओँ मा नस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नोऽश्वेषु रीरिषः। वीरान्मा नो रुद्रभामिनोऽवधीर्हविष्मन्तः सदमित्त्वा हवामहे। इति मन्त्रेण धेनोर्वामसक्थिनि षडङ्गुलं त्रिमूलं चन्दनेन कुशेन लिखेत्। वीरान्मा न इति सामगानाम्। यजुषान्तु मा नो वीरानिति मन्त्रभागे पाठः। ततः ओँ वृषोऽसि भानुना द्युमन्तं त्वा हवामहे पवमानः स्वर्दृशम्। इति मन्त्रेण दक्षसक्थिनि पञ्चाङ्गुलं आरकोणं चक्रञ्च तथैवाचार्य्यो लिखेत्। अस्मिन्नवसरे अनन्तरे सवत्सधेनुमौलिकं यूपमारोपयेत्। ततः स्वस्वगृह्योक्तविधिना वृषवद्धेनुं स्नापयेत्। ततः सितवाससा जलमपनीय गन्धचन्दनपुष्पाञ्जनसिन्दूरगोरोचनाद्यैः स्वर्णशृङ्गाभ्यां रूप्यखुराभ्याञ्च वस्त्रेण कांस्यक्रोडेन ताम्रपृष्ठेन घण्टाचामराभ्याञ्च यथायोग्यं तथा कर्णयोः प्रवालमालिकाभ्याञ्च धेनुं भूषयित्वा पाद्यादिभिरभ्यर्च्य स्वस्वगृह्योक्तमन्त्रान् श्रावयित्वा च प्राङ्मुखीं धेनुं शुक्लवाससा यूपे बध्नीयात्। ततो यजमान उत्तरामुखः धेनोर्मस्तकादिक्रमेण तत्तन्मन्त्रैः पूजयेद्यथा। शिरसि ओँ ब्रह्मणे नमः। एवं ललाटे वृषभध्वजाय नमः। कर्णयोः अश्विनीकुमाराभ्याम्। चक्षुषोः शशिभास्कराभ्याम्। जिह्वायां सरस्वत्यै। दन्तेषु वसुभ्यः। ओष्ठयोः सन्ध्यायै। ग्रीवायां नीलकण्ठाय। हृदि स्कन्दाय। रोमकूपेषु ऋषिभ्यः। दक्षपार्श्वे कुवेराय। वामपार्श्वे वरुणाय। रोमान्तरेषु रश्मिभ्यः। जठरे धर्म्माय। जङ्घासु अधर्म्माय। श्रोणीतटे पितृभ्यः। खुरमध्ये गन्धर्व्वेभ्यः। खुराग्रेषु अप्सरोभ्यः। लाङ्गूले द्वादशादित्येभ्यः। गोमये महालक्ष्म्यै। गोमूत्रे गङ्गायै। पयोधरेषु चतुःसागराय। एवं संपूज्य पठेत्।

ओम् इन्द्रस्य च त्वमिन्द्राणी विष्णोर्लक्ष्मीश्च या स्मृता।
रुद्रस्य देवी या गौरी सा देवी वरदास्तु मे।
ओँ या लक्ष्मीर्लोकपालानां या च देवेष्ववस्थिता।
धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु।
ओँ देहस्था या च रुद्राणी शङ्करस्य सदा प्रिया।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः शान्तिं प्रयच्छतु।
ओँ सर्व्वदेवमयी दोग्ध्री सर्व्वलोकमयी तथा।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः स्वर्गं प्रयच्छतु।

ततः ओम् आचार्य्याय नमः इत्यनेनोद्दिष्टं सम्प्रदानब्राह्मणं पाद्यादिभिः संपूज्य एवं ओँ रुद्राय नमः इति तद्देवतां संपूज्य ओँ चन्दनाङ्कितसवत्सधेनवे नमः इत्यनेन पाद्यार्घ्याचमनीयगन्धपुष्पैर्धेनुं संपूज्य संप्रोक्ष्य च ब्राह्मणहस्ते जलं दत्त्वा कुशतिलजलान्यादाय ओँ तत् सदद्यामुके मासि अमुके पक्षे अमुकतिथावमुकगोत्रायाः प्रेताया अमुकाया अशौचान्ताद्द्वितीयेऽह्नि अमुकगोत्रायाः प्रेताया अमुकायाः प्रेतलोकविमुक्तत्वस्वर्गलोकगमनकामोऽहं एतां सालङ्कारां चन्दनाङ्कितसवत्सधेनुं रुद्रदैवताकां अमुकगोत्राय श्रीअमुकदेवशर्म्मणे आचार्य्यब्राह्मणाय तुभ्यं ददानीति ब्राह्मणहस्ते जलं दद्यात्। ततः सम्प्रदानब्राह्मणः पुच्छं धृत्वा ओमित्युक्त्वा प्रतिगृह्य स्वस्तीत्युक्त्वा च सावित्रीं पठेत्। ततो धेनुरियं रुद्रदेवताकेति वदेत्। यथाशाखं कामस्तुतिञ्च पठेत्। यथा सामवेदे। ओँ क इदं कस्मा अदात् कामः कामायादात् कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामः समुद्रमाविशत् कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते॥ यजुर्व्वेदे तु। ओँ द्यौस्त्वा परिददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु कोऽदात् कस्मा अदात् कामः कामायादात् कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते तव कामशतात् भवन्तामि। ऋग्वेदे तु। सामगमन्त्रान्ते। ओँ इत्यादि द्यौस्त्वा परिददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु इदमधिकम्। ततो यजमानः ओँ अद्यत्यादि कृतैतत्सालङ्कारचन्दनाङ्कितसवत्सधेनुदानकर्म्मणः साङ्गतार्थं दक्षिणामिमं स्वर्णं तन्मूल्यं वा विष्णुदैवतं अमुकगोत्राय श्रीअमुकदेवशर्म्मणे आचार्य्याय ब्राह्मणाय तुभ्यमहं ददानीत्याचार्य्याय दद्यात्। आचार्य्यस्तु ओमिति गृहीत्वा

स्तीति वदेत् । ततो हृषोत्सर्गवन्मन्त्रोहेन सखयज्ञोक्तभाषादिशेषं कर्म्म समापयेत् । ततः सदस्यदक्षिणां दत्त्वा आहूतान् ब्रह्म-माण्यादिभिः पूजयेत् । सामगश्चेदिदानीं ब्रह्म-होत्राचार्य्यसदस्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणां हृषोत्सर्गवद्दद्यात् । अन्यवेदी तु स्वस्वयज्ञोक्त-रीत्या यथास्थानं दक्षिणां हृषोत्सर्गवद्दद्यात् । शूद्रस्तु यजुर्व्वेदिवत् सर्व्वं कुर्य्यात् । किन्तु मन्त्र-पाठं ब्राह्मणेन कारयेत् । दीनानाथादींश्च यथासामर्थ्यैस्तोषयेदिति ॥”* ॥ इति श्रीचन्द्रशेखर-वाचस्पतिभट्टाचार्य्यविरचितः चन्दनाङ्कितधेनु-दानविधिप्रयोगः समाप्तः ॥

न्दनपुष्पं, क्ली, (चन्दनमिव सुगन्धि पुष्पं यस्य ।) लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

न्दनशारिवा, स्त्री, (चन्दनगोपी शारिवा । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) शारिवाविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

न्दनसारः, पुं, (चन्दनस्येव सारो यस्य ।) वज्र-क्षारम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

न्दना, स्त्री, (चन्दयति आह्लादयति स्वगन्धा-दिनेति । चदि आह्लादे + णिच् + युच् । स्त्रियां टाप् ।) शारिवाविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नदीविशेषः । सा तु मधुसाख्याख्यनगरसमीपे प्रसिद्धा ॥

न्दनाचलः, पुं, (चन्दनस्य चन्दनोत्पादको वा अचलः । चन्दनाकरः पर्व्वत इत्यर्थः ।) मलय-पर्व्वतः । इति जटाधरः ॥

न्दनाद्रिः, पुं, (चन्दनस्य चन्दनोत्पादको वा अद्रिः पर्व्वतः ।) मलयपर्व्वतः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

न्दनी, स्त्री, (चन्दयति आह्लादयति जलादिदाने-नेत्यर्थः । चन्दन + ङीष्) नदीविशेषः । इति मेदिनी । ने । ६० ॥ (यथा, गोः रामायणे । ४ । ४० । २० ।
“रथिरां कुटिलाञ्चैव चन्दनीं चापगां तथा ॥”)

न्दनीया, स्त्री, (चन्द्यते दीप्यतेऽनया । चदि + करणे अनीयर् ।) गोरोचना । इति राज-निर्घण्टः ॥

न्दिरः, पुं, (चन्दन्ति हृष्यन्ति लोका येन । चदि आह्लादे + “इषिमदीदि ।” उणां । १ । ५१ । इति किरच् ।) चन्द्रः । हस्ती । इति मेदिनी । रे । १५२ ॥

न्द्रं, क्ली, (चन्दति दीप्यते इति । चदि + “स्फायितञ्चीति ।” उणां । २ । १३ । इति रक् ।) स्वर्णम् । शुक्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वृत्त-विशेषः । यथा, वृत्तग्रन्थे ।
“द्विजवरगणयुगसुपधाय परिकलय कर-मथनगणयुगलमिह गन्धयुगमपि वितर ।
फणिनृपतिभणितमिति चन्द्रमिदमिति ग्रथित सकलकविकुलहृदयमोदकरमवतनुत ॥”)

न्द्रः, पुं, (चन्दयति आह्लादयति चन्दति दीप्यते इति वा । चन्द + “स्फायितञ्चीति ।” उणां । २ । १३ । इति रक् ।) देवताविशेषः । चाँद इति भाषा । तत्पर्य्यायः । हिमांशुः २ चन्द्रमाः ३ इन्दुः ४ कुमुदबान्धवः ५ विधुः ६ सुधांशुः ७ शुभ्रांशुः ८ ओषधीशः ९ निशापतिः १० अब्जः ११ जैवातृकः १२ सोमः १३ ग्लौः १४ मृगाङ्कः १५ कलानिधिः १६ द्विजराजः १७ शशधरः १८ नक्षत्रेशः १९ क्षपाकरः २० । इत्यमरः । १ । ३ । १३—१४ ॥ दोषाकरः २१ निशीथिनी-नाथः २२ शर्व्वरीशः २३ एणाङ्कः २४ शीत-रश्मिः २५ । इति शब्दान्तरम् ॥ समुद्रनवनीतः २६ सारसः २७ श्वेतवाहनः २८ नक्षत्रनेमिः २९ उडुपः ३० सुधासूतिः ३१ तिथिप्रणीः ३२ अमतिः ३३ चन्दिरः ३४ चित्राटीरः ३५ पक्ष-धरः ३६ अत्रिजः ३७ नभश्चमसः ३८ राजा ३९ रोहिणीशः ४० अत्रिनेत्रजः ४१ पक्षजः ४२ सिन्धुजन्मा ४३ दशाश्वः ४४ हरचूडामणिः ४५ माः ४६ तारापीडः ४७ निशामणिः ४८ । इति जटाधरः ॥ मृगलाञ्छनः ४९ दर्शविपत् ५० छायामृगधरः ५१ ग्रहनेमिः ५२ दाक्षायणी-पतिः ५३ लक्ष्मीसहजः ५४ सुधाकरः ५५ सुधाधारः ५६ शीतभानुः ५७ तमोहरः ५८ तुषारकिरणः ५९ हरिः ६० हिमद्युतिः ६१ द्विजपतिः ६२ विश्वप्सा ६३ अमृतदीधितिः ६४ हरिणाङ्कः ६५ रोहिणीपतिः ६६ सिन्धुनन्दनः ६७ तमोनुत् ६८ एणतिलकः ६९ कुमुदेशः ७० क्षीरोदनन्दनः ७१ कान्तः ७२ कलावान् ७३ यामिनीपतिः ७४ सिप्रः ७५ मृगपिप्लुः ७६ सुधानिधिः ७७ तुङ्गी ७८ पक्षजन्मा ७९ चन्दः ८० अब्धिनवनीतकः ८१ पीयूषमहाः ८२ शीतमरीचिः ८३ शीतलः ८४ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ त्रिनेत्रचूडामणिः ८५ अत्रिनेत्रभूः ८६ सुधाङ्गः ८७ परिज्ञाः ८८ वलक्षगुः ८९ तुङ्गी-पतिः ९० यज्वनाम्पतिः ९१ पर्व्वधिः ९२ क्लेदुः ९३ जयन्तः ९४ तपसः ९५ खचमसः ९६ विकसः ९७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दशवाजी ९८ श्वेत-वाजी ९९ अमृतसूः १०० कौमुदीपतिः १०१ कुमुदिनीपतिः १०२ भपतिः १०३ दक्षजापतिः १०४ ओषधीपतिः १०५ कलाभृत् १०६ शश-भृत् १०७ एणभृत् १०८ छायाभृत् १०९ अत्रि-दृग्जः ११० निशारत्नम् १११ निशाकरः ११२ अमृतः ११३ श्वेतद्युतिः ११४ । इति हेमचन्द्रः । २ । १९ ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“ब्रह्मणो मानसः पुत्त्रस्त्वत्रिर्नाम महातपाः ।
स्रष्टुकामः प्रजा वत्स ! तपस्तेपे सुदुश्चरम् ॥
त्रीणि वर्षसहस्राणि दिव्यानीतीह नः श्रुतम् ।
ऊर्द्ध्वमाचक्रमे तस्य रेतः सोमत्वमीयिवत् ॥
नेत्राभ्यां तस्य सुस्राव दशधा द्योतयन्दिशः ।
तं गर्भं ब्रह्मणादिष्टा दश देव्यो दधुर्दिशः ॥
संगत्यैव महाराज ! नैव ताः समशक्नुवन् ।
यदा न धारणे शक्तास्तस्य गर्भस्य ता दिशः ॥
ततस्ताभिः सहैवासौ निपपात वसुन्धराम् ।
पतितं सोममालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
रथमारोपयामास लोकानां हितकाम्यया ।
स तेन रथमुख्येन सागरान्तां वसुन्धराम् ॥
त्रिःसप्तकृत्वो द्रुहिणोऽकारयत्तं प्रदक्षिणम् ।
तस्य तत्प्रावितं तेजः पृथिवीमन्वपद्यत ॥
तेनौषध्यः समुद्भूता याभिः सन्धार्य्यते जगत् ।
स लब्धतेजा भगवान् ब्रह्मणा वर्द्धितः स्वयम् ॥”
तस्य क्षीणत्वपूर्णत्वयोः कालो यथा,—
“कृष्णाष्टमीदिनादूर्द्ध्वं यावच्छुक्लाष्टमीदिनम् ।
तावत् कालं शशी क्षीणः पूर्णस्तस्योपरि स्फुटः ॥”
इत्यग्निपुराणे ज्योतिःशास्त्रम् ॥
तस्य क्षयरहिकारणं यथा, पाद्मे स्वर्गखण्डे ।
“अश्विन्याद्यास्तु दक्षस्य उपयेमे सुता विधुः ।
रोहिण्यामेव सततं बहुप्रेमा रराम ह ॥
दृष्ट्वा तदितरास्ताश्च तप्ताः पितरमब्रुवन् ।
अस्माकं कामदस्तात ! जामाता तव रोहिणीम् ।
रमयत्येव सततं तेन तप्ता वयं पितः ! ॥
तत् श्रुत्वा चाप्रियं दक्षः सोममाह भजस्व भोः ।
प्रेम्णा समेन सर्व्वास्त्वं दुहितॄर्म्मम मानद ! ॥
जग्राह तद्वचो नैव सोमः सप्रेम रोहिणीम् ।
तथैव रमयामास श्रुत्वा दक्षश्चुकोप ह ॥
शशाप ते न भविता ह्यपत्यं मद्वचोऽतिगः ।
यक्ष्मणा च परिग्रस्तो भव त्वं क्षीणरेतकः ॥
अथ क्षयमिति तस्मिन् सर्व्वास्ताः सहिताः स्त्रियः ।
पितरं शरणं प्राप्ताः क्षीयते नः पतिः पितः ! ।
न वयं तेन वर्त्तामो विना सुखनिराकृताः ॥
उवाच दक्षस्ताः सर्व्वाः शापो मे नान्यथा भवेत् ।
मासमध्ये पक्षमेकं वर्द्धतां स क्रमेण वै ॥
क्षयं क्रमेण प्राप्नोतु पक्षमेकं व्यवस्थया ।
एवं शापं वरञ्चैव ददावस्मै व्यवस्थया ॥
तथैव राजते व्योम्नि क्षयवृद्धी दधद्विधुः ॥”
स च गौरवर्णः वायुकोणस्त्रीवैश्यजातिसत्त्वगुण-कर्कटराशिमृगशिरोनक्षत्रतौष्यलवणरससुक्ता-गैरिकादिधातुसर्पाणामधिपतिः । आर्द्रभूमि-चारी तपस्वी अपराह्णकाले प्रबलः श्लेष्मप्रकृतिः स्थूलो युवा शुभग्रहः शुभाभश्च । इति ताजक-जातकादयः ॥ अर्द्धोनः शशी पापः । इति समयामृतम् ॥ * ॥ कर्पूरम् । स्वर्णम् । (यथा, ऋग्वेदे । १ । १४१ । १२ । [वचन्द्ररथः ॥”)
“उत नः सुद्योत्मा जीराश्वो होता मन्द्रः शृण-जलम् । काम्पिल्लः । इति मेदिनी । रे ३१ ॥ द्वीप-विशेषः । इति शब्दमाला ॥ विसर्गः । इति तन्त्रम् ॥ कमनीयः । मेचकः । स तु बर्हचन्द्रकः । इति हेमचन्द्रः ॥ रक्तरजतम् । तत्तु शीषसुक्ता-फलम् । (योगोक्तनाडी । यथा, हठयोग-प्रदीपिकायाम् । २ । ७ ।
“बद्धपद्मासनो योगी प्राणं चन्द्रेण पूरयेत् ॥”
“चन्द्रेण चन्द्रनाड्या ।” इति तट्टीका ॥ भ्रूमध्य-भागस्थसोममण्डलम् । यथा, तत्रैव । ३ । ४९ ।
“चन्द्रात् स्रवति यः सारः स स्यादमरवारुणी ॥”
“चन्द्रात् भ्रुवोरन्तर्वामभागस्थात् सोमात् ।”
तट्टीका ॥)
आह्लादजनकत्वे त्रि । इति भरतधृतव्याडिः ॥

चन्द्रकं, स्त्री, (चन्द्र इव चन्द्रप्रभा इव कायतीति । कै+कः । वर्णसादृश्यात्तथात्वम् ।) सितमरिचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रकः, पुं, (चन्द्र इव कायति प्रकाशते इति । कै+कः ।) वर्हनेत्रम् । मयूरपुच्छेर चाँद इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मेचकः २ । इत्यमरः । २ । ५ । ३१ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । २ । ३ ।

"चन्द्रकचारुमयूरशिखण्डकमण्डलवलयित-
केशम् ॥")

नखः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मत्स्यविशेषः । चाँदा माछ इति भाषा । अस्य गुणाः । अनभिष्यन्दित्वम् । मधुरत्वम् । बलवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायः । चलत्पूर्णिमा २ चन्द्रचञ्चला ३ चन्द्रिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (मण्डलम् । यथा, माघे । ५ । ४० ।

"यां चन्द्रकैर्मदजलस्य महानदीनां
नेत्रश्रियं विकसतो विदधुर्गजेन्द्राः ॥"

"चन्द्रकैश्चन्द्राकारैर्मण्डलैर्महानदीनाम् ।" इति मल्लिनाथः ।) चन्द्रशब्दात् स्वार्थे के चन्द्रश्च ॥

चन्द्रकला, स्त्री, (चन्द्रं चन्द्राकारं मुखभागं कलयतीति । कलि+अण् टाप् च ।) नगड़वाद्यम् । वाचामत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (चन्द्रस्य कला ।) चन्द्रस्य षोड़शभागेषु भागः । तद्यथा,—

"पूषा यशा सुमनसा रतिः प्राप्तिस्तथा धृतिः ।
ऋद्धिः सौम्या मरीचिश्च तथा चैवांशुमालिनी ॥
अङ्गिरा शशिनी चेति छाया सम्पूर्णमण्डला ।
तुष्टिश्चैवामृता चेति कलाः सोमस्य षोड़श ॥"

आसां प्रयोजनं तिथिभेदे स्त्रीणामङ्गविशेषे स्थितस्य कामस्य प्रणवादिसविन्दुप्रत्येकस्वरयुक्तनमोऽन्ततत्तत्प्रत्येककलानामरूपैर्मन्त्रैश्चालनम् । इति कामशास्त्रम् ॥ * ॥ तन्त्रोक्ता कला यथा,

"अमृता मानदा पूषा पुष्टिस्तुष्टी रतिर्धृतिः ।
शशिनी चन्द्रिका कान्तिर्ज्योत्स्ना श्रीः प्रीतिरङ्गदा ॥
पूर्णापूर्णामृताकामदायिन्यः शशिनः कलाः ।
आसां प्रयोजनं कलावतीदीक्षादौ पूजनम् ॥"

इति रुद्रयामलम् ॥

(चन्द्रः । यथा, कथासरित्सागरे । १ । ३६ ।

"स च दत्तमखस्तेन शापितो मन्युना मया ।
ततो जाता हिमाद्रिस्थमब्धेश्चन्द्रकला यथा ॥")

चन्द्रकान्तं, क्ली, (चन्द्रवत् कान्तं कान्तिः कमनीयता अस्य ।) श्रीखण्डचन्दनम् । कैरवम् । इति रत्नमाला ॥

चन्द्रकान्तः, पुं, (चन्द्रः कान्तः प्रियो यस्य ।) कैरवम् । (चन्द्र इव कान्तः कान्तियुक्तः । चन्द्रः कान्तः अभीष्टो अधिष्ठातृदेवोऽस्येति वा ।) मणिभेदः । इति मेदिनी । ते । १६५ ॥ अस्य पर्य्यायाः । चन्द्रमणिः २ चान्द्रः ३ चन्द्रोपलः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३२ ॥ इन्दुकान्तः ५ चन्द्राश्मा ६ संभवोपलः ७ शीताश्मा ८ चन्द्रिकाद्रावः ९ शशिकान्तः १० । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ८८ ।

"परीक्षका यत्र न सन्ति देशे
नार्घन्ति रत्नानि समुद्रजानि ।
आभीरदेशे किल चन्द्रकान्तं
त्रिभिर्वराटैर्विपणन्ति गोपाः ॥")

अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । स्निग्धत्वम् । असदाहग्रहालक्ष्मीनाशित्वम् । शिवप्रीतिकरत्वम् । स्वच्छत्वञ्च ॥ * ॥ तदुद्भववारिगुणाः । विमलत्वम् । लघुत्वम् । पित्तमूर्च्छाधिताससदाहकासमदात्ययरोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रकान्ता, स्त्री, (चन्द्रः कान्तः प्रियो यस्याः ।) रात्रिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (चन्द्रस्य कान्ता ।) चन्द्रपत्नी च ॥

चन्द्रकालानलं, क्ली, चक्रविशेषः । यथा,—

"चन्द्रकालानलं चक्रं व्योमाकारं लिखेद्बुधः ।
चतुर्द्दिक्षु त्रिशूलानि मध्यभिन्नानि कारयेत् ॥
पूर्व्वत्रिशूलमध्यस्थं दिन कृत्यादि लिख्यते ।
त्रिशूले च वह्निर्मध्ये मध्ये वह्निस्त्रिशूलके ॥
मृत्युस्त्रिशूले नामर्क्षं मध्यमं चाहिरक्षके ।
चेमलाभजयप्रज्ञा नामर्क्षे चन्द्रगर्भगे ॥
वर्ज्जनीयं प्रयत्नेन प्रथमाद्यत्रिपञ्चकम् ॥"

इति समयामृतम् ॥

चन्द्रकी, पुं, स्त्री, (चन्द्रको विद्यतेऽत्रेति अच् । चन्द्रक+ङीष् ।) मयूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चन्द्रकुण्डः, पुं, (चन्द्रस्य कुण्डः चन्द्ररश्मिनिर्म्मितः कुण्डो वा । चन्द्राधिष्ठातृकः कुण्ड इत्यर्थः ।) कामरूपस्थसरोवरविशेषः । (यथा, कालिकापुराणे कामाख्यारूपनिर्णये ८१ अध्याये ।

"चन्द्ररश्मिसमुद्भूत ! चन्द्रकुण्ड ! महोदधे ! ॥")

चन्द्रकूटः, पुं, (चन्द्राख्यः कूटः पर्व्वतः । यद्वा, चन्द्रः कूटे शृङ्गे यस्य । प्रतिदिने चन्द्रप्रदक्षिणकरणादेवास्य तथात्वम् ।) कामरूपस्थपर्व्वतभेदः । यथा,—

"पूर्व्वे वायुगिरेः शैलश्चन्द्रकूट इति स्मृतः ।
त्रिकोणस्ताम्रसङ्काशस्तदूर्द्ध्वे चन्द्रमण्डलम् ॥
द्वितीयवर्गस्याद्यन्तु विन्दिन्दुभ्यामलङ्कृतम् ।
चन्द्रबीजमिति प्रोक्तं तेन चन्द्रं प्रपूजयेत् ॥
अद्यापि प्रतिदर्शे तु पर्व्वतं तं निशापतिः ।
प्रदक्षिणीकरोत्येव दशभी रश्मिभिर्युतः ॥
तस्यैव पूर्व्वभागे तु सोमकुण्डाह्वयं सरः ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च नरः कैवल्यमश्नुते ॥
स्वर्गादवभ्रतश्चन्द्रः कामाख्यासेवने यदा ।
तदा तद्रश्मिसंघातनिःसृतास्तोयराशयः ॥
तैस्तोयैर्व्वासवः कुण्डमकरोदिन्द्रचन्द्रयोः ।
मध्ये पुण्यतमस्थाने स्वयं अश्मशिलोपरि ॥
चन्द्ररश्मिसमुद्भूत ! चन्द्रकुण्ड ! महोदधे ! ।
सुधास्रवण ! साह्लाद ! त्वं चन्द्र ! कलुषं हर ॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण स्नात्वा चन्द्रपाथसि ।
चन्द्रकूटं समारुह्य पूजयेद्यस्तु तं नरः ॥
अविच्छिन्ना सन्ततिस्तु सुकान्ता तस्य जायते ।
परत्र चन्द्रभवनं भित्त्वा याति परं पदम् ॥
तीरे तु चन्द्रकूटस्य नन्दनो नाम वै गिरिः ।
तस्मिन् वसति शक्रस्तु कामाख्यासेवने रतः ॥
न्यक्षभावं समासाद्य सर्व्वदेवेश्वरो हरिः ।
सेवितुं त्रिदशेशानीं सततं वर्त्तते नरः ॥
चन्द्रकूटस्य तु गिरेर्नन्दनस्य तथा गिरेः ।
प्रतिदर्शं तथा चन्द्रः प्रदक्षिणयति त्रिधा ॥
चन्द्रकुण्डजले स्नात्वा समारुह्याथ नन्दनम् ।
आराध्य शक्रं लोकेशं महापत्तमवाप्नुयात् ॥"

इति कालिकापुराणे कामाख्यारूपनिर्णये ८१ अध्यायः ॥

चन्द्रगुप्तः, पुं, (चन्द्रेण गुप्तः रक्षितः । चन्द्र... वदाक्षादजनकरूपगुप्तवत्त्वात्तथात्वं वा ।) राज... विशेषः । (यथा, भागवते । १२ । १ । ११—१२ ।

"नवनन्दान् द्विजः कश्चित् प्रपन्नानुद्धरिष्यति ।
तेषामभावे जगतीं मौर्य्या भोक्ष्यन्ति वै कलौ ।
स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्येऽभिषेक्ष्यति ।"

चित्रगुप्तः । इति केचित् ॥

चन्द्रगोलस्थाः, पुं, (चन्द्र एव गोलः चन्द्रगोलः... स्थानं चन्द्रलोक इत्यर्थः । तत्र तिष्ठन्ति ये ।) दिव्यपितरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बहुव... नान्तोऽयं शब्दः ॥

चन्द्रगोलिका, स्त्री, (चन्द्रगोलः साधनत्वेना... स्त्यस्याः । इति ठन् टाप् च ।) ज्योत्स्ना... इति हेमचन्द्रः । २ । २० ॥

चन्द्रचञ्चला, स्त्री, (चन्द्र इव चलज्जलस्थचन्द्र... चञ्चला ।) चन्द्रकमत्स्यः । इति शब्दरत्ना... वली जटाधरश्च ॥

चन्द्रदाराः, पुं, (चन्द्रस्य दाराः पत्न्यः ।) अश्वि... न्यादिनक्षत्राणि । इति हलायुधः ॥ बहुव... नान्तोऽयम् ॥

चन्द्रपुष्पा, स्त्री, (चन्द्र इव पुष्पमस्याः ।) श्वे... कण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रप्रभः, पुं, (चन्द्र इव प्रभा यस्य ।) दृग्ना... द्विशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । २७ ॥ (चन्... प्रभाविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । ६ । २०...

"चन्द्रप्रभं श्वेतमस्यातपत्रं
सौवर्णस्रग्भ्राजते चोत्तमाङ्गे ॥")

चन्द्रप्रभा, स्त्री, (चन्द्रवत् प्रभा स्निग्धादिगु... वत्तास्याः ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्ट... औषधविशेषः यथा, सुखबोधे ।

"कृमिरिपुदहनव्योषत्रिफलामरदारुचव्यभू-
निम्बम् ।
मागधिमूलं मुस्तं सशठीवचामाक्षिकञ्चैव ।
लवणक्षारनिशायुगकुस्तुम्बुरुगजकणातिविषाः
कर्षांशकान्येव समानि कुर्य्यात्
पलाष्टकं चाश्मजतोर्विदध्यात् ।
निष्पत्रशुद्धस्य पुरस्य धीमान्
पलद्वयं लौहरजस्तथैव ॥
सिताचतुष्कं पलमत्र वंशा
निकुम्भकुम्भत्रिसुगन्धियुक्तम् ।
चन्द्रप्रभेयं गुड़िका प्रयोज्या
चार्शांसि निर्णाशयते षडेव ॥
भगन्दरं पाण्डुरकामलाच
निर्णेष्टवह्नेः कुरुते च दीप्तिम् ।

कृच्छ्रामयान् पित्तकफानिलोत्था-
न्नाड़ीगते मर्म्मगते व्रणे च ॥
ग्रन्थ्यर्व्वुदे विद्रधिराजयक्ष्मणो-
र्मेद्रे भगाख्ये प्रवले च योन्या ।
मूत्रक्षये चाश्मरिमूत्रकृच्छ्रे
मूत्रप्रवाहेऽप्युदरामये च ॥
भक्तस्य पूर्व्वं सततं प्रयोज्या
तक्रानुपानं त्वथ मस्तुपानम् ।
आजो रसो जाङ्गलजो रसो वा
पयोऽथवा शीतजलानुपानम् ॥
बलेन नागस्तुरगो जवेन
दृष्ट्या सुपर्णः श्रवणे वराहः ॥
वलीपलितनिर्मुक्तो वृद्धोऽपि तरुणायते ॥
न पानभोज्ये परिहार्य्यमस्ति
न शीतवातातपमैथुनेषु ।
शम्भुं समभ्यर्च्य कृतप्रसादे-
नाम्ना गुड़ी चन्द्रमसः प्रसादात् ॥"
("मृतकृष्णाभ्रकं लौहं नागं वङ्गं समं समम् ।
एलाबीजं लवङ्गञ्च जातीकोषफलन्तथा ॥
मधूकं मधुयष्टी च धात्री च समशर्करा ।
कर्पूरं खादिरं सारं शताह्वा कण्टकारिका ॥
अम्लवेतसतुल्यांशमम्ललोणीद्रवैर्द्दिनम् ।
भावयेच्चेषधद्राक्षा च नागवल्ल्या दिनं दिनम् ॥
वटिकां वदरास्थ्याभां नाम्ना चन्द्रप्रभां पराम् ।
भक्षयेत्तीव्रमेहार्त्तः सर्व्वमेहकुलान्तकम् ॥
धात्री पटोलपत्रं वा कषायं वाम्लतायुतम् ।
सक्षौद्रं पाययेच्चानु सर्व्वमेहप्रशान्तये ॥"
इति चन्द्रप्रभावटी ।
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे प्रमेहाधिकारे ॥)

चन्द्रभागः, पुं, (भज + भावे घञ् । चन्द्रस्य भागो-विभागो यत्र इति ।) पर्व्वतविशेषः । यथा,—
ऋषय ऊचुः ।
"चन्द्रभागा कथं सिन्धुस्तत्रोत्पन्ना महागिरौ ।
कीदृक् सरस्तद्द्विजेन्द्र ! वृहल्लोहितसंज्ञकम् ॥
कथं स पर्व्वतश्रेष्ठश्चन्द्रभागाह्वयोऽभवत् ।
चन्द्रभागाह्वया कस्मान्नदी जाता वृषोदका ॥
एतन्नः श्रोष्यमाणानां जायते कौतुकं महत् ।
माहात्म्यं चन्द्रभागायाः कासारस्य गिरेस्तदा ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
शृणुतां चन्द्रभागाया उत्पत्तिं द्विजसत्तमाः ।
शुभाभिश्चन्द्रभागस्य माहात्म्यं नामकारणम् ॥
हिमवन्गिरिसंसक्तः शतयोजनविस्तृतः ।
योजनत्रय उच्छ्रायः कुन्देन्दुधवलो गिरिः ॥
तस्मिन् गिरौ पुरा वेधाश्चन्द्रं शुद्धं सुधानिधिम् ।
विभज्य कल्पयामास देवार्थं स पितामहः ॥
पित्रर्थञ्च तथा तस्य तिथिवृद्धिक्षयात्मकम् ।
कल्पयामास जगतां हिताय कमलासनः ॥
विभक्तश्चन्द्रमा यस्मात् तस्मिन् पर्व्वतसत्तमे ।
अतो देवाश्चन्द्रभागं नाम्ना चक्रुः पुरा गिरिम् ॥"
इत्यादि कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥

चन्द्रभागा, स्त्री, (चन्द्रभागः पर्व्वतविशेषः स उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः । "अर्श आदिभ्यो-ऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् ततष्टाप् । चन्द्र-भागात् पर्व्वतविशेषात् जाता इति वा ।) नदीविशेषः । इत्यमरः । १ । १० । ३४ ॥ तत्-पर्य्यायः । चन्द्रभागी २ चन्द्रिका ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ सा तु काश्मीरदेशे प्रसिद्धा । तस्या उत्पत्तिर्यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।
"यत्र देवसभा भूता सानौ तस्य महागिरेः ।
तत्र जाता देवनदी शीताख्या वचनाद्विधेः ॥
स्नापयित्वा यथा चन्द्रं शीतातोयैर्मनोहरैः ।
चन्द्रं पपुस्तत्रवाक्यात् सर्व्वे ते त्रिदिवौकसः ॥
तदा शीताजलं चन्द्रस्नानयोगाच्च साम्रतम् ।
भूत्वा निपतितं तस्मिन् वृहल्लोहितसंज्ञके ॥
तद्विवृद्धं तदा तोयं तस्मिन् सरसि निर्म्मलम् ।
तद्दृष्ट्वा स्वयं ब्रह्मा विरुद्धं साधु तज्जलम् ॥
तद्दर्शनाज्जलात्तस्मादुत्थिता कन्यकोत्तमा ।
चन्द्रभागेति तन्नाम विधिश्चक्रे स्वयं ततः ॥
भार्य्यार्थं सागरस्तान्तु जग्राह ब्रह्मसम्मते ।
तत्रैवाधिष्ठितं तोयं गदाग्रेण निशापतिः ॥
निर्भिद्य पश्चिमे पार्श्वे गिरिं तत्तु प्रवाहयत् ।
तत् साम्रतजलं भित्त्वा वृहल्लोहितसंज्ञकम् ॥
कासारं सागरं जातं चन्द्रभागा नदी तु सा ।
सागरोऽपि तदा भार्य्यां चन्द्रभागां महानदीम् ॥
तेन तोयप्रवाहेण निनाय भवनं स्वकम् ।
एवं तस्मिन् समुत्पन्ना चन्द्रभागाह्वया नदी ॥
चन्द्रभागे महाशैले गुणैर्गङ्गासमा सदा ।"
इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥
अस्या जलस्य गुणः । सुशीतलत्वम् । दाहपित्त-वातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रभागी, स्त्री,(चन्द्रभागस्य तदाख्यया प्रसिद्धस्य पर्व्वतस्य इयम् । चन्द्रभागपर्व्वतसञ्जातत्वात्तथा-त्वम् । चन्द्रभाग + "तस्येदम् ।" ४ । ३ १२० ॥ इत्यण् । अत्र न वृद्धिः । ततः "वह्वादिभ्यश्च ।" ४ । १ । ४५ । इति ङीष् ।) चन्द्रभागानदी । इति शब्दरत्नावली ।

चन्द्रभूति, क्ली, (चन्द्रस्येव शुक्ला भूतिः सम्पत् कान्तिरिति यावत् यस्य । चन्द्रवत् शुभ्रदीप्ति-तयास्य तथात्वम् ।) रूप्यम् । इति राज-निर्घण्टः ॥

चन्द्रमणिः, पुं, (चन्द्रप्रियश्चन्द्रकान्त इत्यर्थः मणिः । शाकपार्थिववत् समासः ।) चन्द्रकान्तमणिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३३ ॥

चन्द्रमण्डलं, क्ली, (चन्द्रस्य मण्डलम् ।) चन्द्रविम्बम् । चन्द्रपरिवेशः ॥ (यथा, गोः रामायणे ।५।३२।३८।
"तस्याश्च विमलं वक्त्रं सुदन्तं सुगुणैर्युतम् ।
यथा राहुविनिर्मुक्तमभवच्चन्द्रमण्डलम् ॥")

चन्द्रमाः, [स्] पुं, (चन्द्रमानन्दं मिमीते यद्वा चन्द्रं कर्पूरं साहश्येन माति परिमातीति । मा + "चन्द्रे मो डित् ।" उणां । ४।२२८ । इति असिः स च डित् । चन्द्रं रजतं अमृतञ्च तदिव मीयते चन्द्र इति वा मीयते इति दासी-भारादित्युत्पादने हरदत्तः ।) चन्द्रः । इत्य-मरः । १ । ३ । १३ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३।६८।
"एकोपि कोपि सेव्यो यः क्षीणं क्षीणं पुनर्नवम् ।
अनुदिनः करोत्येव सूर्य्यश्चन्द्रमसं यथा ॥")

चन्द्रमौलिः, पुं, (चन्द्रः मौलौ शेखरे यस्य ।) शिवः । इति हारावली । ८ ॥ (यथा, कुमारे । ५ । ८६ ।
"अद्य प्रभृत्यवनताङ्गि ! तवास्मि दासः
क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ॥")

चन्द्ररेखा, स्त्री, (चन्द्रस्य रेखा इव आकृति-र्यस्याः ।) वागुजी । इति भैषज्यरत्नावली ॥ हाकुच इति भाषा ॥ (यथा, भैषज्यरत्नावल्यां कुष्ठाधिकारे ।
"गुडुची चन्द्ररेखा च सोमराट् चक्रमर्द्दकम् ॥"
वाकुचीशब्दे विवरणमस्या ज्ञातव्यम् ॥)

चन्द्ररेणुः, पुं, (चन्द्र आह्लादको रेणुर्यस्य ।) काव्यचौरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चन्द्रलेखा, स्त्री, (चन्द्रस्य लेखा इव आकृति-र्यस्याः ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अप्सरोविशेषः । यथा, काशीखण्डे । ६ । ७ ।
"उर्व्वशी मेनका रम्भा चन्द्रलेखा तिलोत्तमा ॥"
छन्दोविशेषः । यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"म्रौ मो यौ चेद्भवेतां सप्ताष्टकैश्चन्द्रलेखा ॥")

चन्द्रलोहकं, क्ली, (चन्द्र इव शुभ्रं लोहकं धातु-द्रव्यम् ।) रूप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रवंशः, पुं, (चन्द्रस्य वंशः अन्ववायः ।) चन्द्र-सन्तानः । यथा । ब्रह्मणः पुत्रः अत्रिः तस्य पुत्रश्चन्द्रः तस्य बुधः तस्य वैवस्वतमनुकन्यायां इलायां भार्य्यायां पुरूरवाः स प्रतिष्ठाननगरे इदानीं विठोरसंज्ञे राजचक्रवर्त्ती आसीत् । तस्योर्व्वश्यां षट् पुत्रा आसन् तेषां आयुर्ज्येष्ठः । तस्य पुत्रो नहुषस्तस्य ययातिश्चक्रवर्त्ती । तस्य द्वे भार्य्ये वृषपर्व्वणो दानवराजस्य सुता शर्म्मिष्ठा शुक्रस्य कन्या देवयानी च । देव-यान्यां ययातेर्द्वौ पुत्रौ यदुस्तुर्व्वसुश्च । शर्म्मि-ष्ठायां त्रयः पुत्राः द्रुह्युः अनुः पूरुश्च । तत्र यदुप्रभृतयश्चत्वारः पितुराज्ञाहेलनं कृतवन्तः पित्रा शप्ताः । ज्येष्ठपुत्रं यदुं शशाप तव वंशे राजचक्रवर्त्ती माभूत् । तुर्व्वसुद्रुह्युनन् शशाप युष्माकं वंश्या वेदवाह्या म्लेच्छा भविष्यन्ति । पूरुस्तु पितुराज्ञया दुष्करं कर्म्म कृत्वा पितु-रतिप्रिय आसीत् । ययातिः स्वमरणसमये कनिष्ठपुत्रं पूरुं राजचक्रवर्त्तिनं कृतवान् । यदवे दक्षिणस्यां दिशि किञ्चिद्राज्यखण्डं दत्तवान् । तथा द्रुह्यवे पूर्व्वस्यां दिशि, पश्चि-मायां तुर्व्वसवे, उत्तरस्यां अनवे, सर्व्वान् पूरो-रधीनांश्चक्रे । यदुरतीवधर्म्मशीलस्तद्वंशे द्वापर युगस्यान्ते श्रीकृष्णोऽवतीर्णः । तच्चरितं सर्व्व-शास्त्रप्रसिद्धम् ॥ (अधुना, यदोर्वंश उच्यते । यदोः पुत्रः क्रोष्टा (क्रोष्टु) तस्य वृजिनिवान् तस्य स्वाहिः तस्य उशङ्कुः तस्य चित्ररथः तस्य शशविन्दुः तस्यः पृथुकीर्त्तिः पृथुजयः पृथु-दानः पृथुश्रवा इति चत्वारः पुत्राः । पृथु-

श्रवसः तमः तस्य उशनाः तस्य शितायुः तस्य रुक्मकवचः तस्य ज्यामघः तस्य विदर्भः तस्य क्रथः तस्य कुन्तिः तस्य वृष्णिः तस्य निर्वृत्तिः तस्य दशार्हः तस्य व्योमः तस्य जिमूतः तस्य विकृतिः तस्य भीमरथः तस्य मधुरथः तस्य शकुनिः तस्य करन्तिः तस्य देवमतः तस्य देवक्षेत्रः तस्य मधुः तस्य कुरुवशः तस्य अनुरथः तस्य पुरुहोत्रः तस्य अंशुः तस्य सत्वश्रुतः तस्य वृष्णिः देवावृधः अन्धकः महाभुजः इति चत्वारः पुत्राः। तेषु वृष्णिज्येष्ठः तस्य सुमित्रः तस्य अनमित्रः तस्य वृष्णिः तस्य चित्रकः तस्य विदूरथः तस्य शूरः तस्य भजमानः तस्य शिनिः तस्य भोजः तस्य राधिकः तस्य देवमीढ़ः तस्य शूरसेनः तस्य वसुदेवः तस्य पुत्रो भगवान् श्रीकृष्णः ॥*॥) ययातिपुत्रस्य पूरोरतिविस्तीर्णो वंश उच्यते। पूरोः पुत्रो जनमेजयः तस्य प्रचिन्वान् तस्य प्रवीरः तस्य मनस्युः तस्य चारुपदः तस्य सुद्युः तस्य बहुगवः तस्य संयातिः तस्य अहंयातिः तस्य रौद्राश्वः तस्य ऋचेयुः तस्य रन्तिनारः तस्य सुमतिः (तंसुः) तस्य रैभ्यः (सुरोधः) तस्य दुष्मन्तश्चक्रवर्त्ती। तस्य शकुन्तलायां भार्य्यायां भरतश्चक्रवर्त्ती आसीत्। यस्त्रयस्त्रिंशच्छतमश्वमेधान् कृतवान् पश्चाद्राजसूयान् एवमन्यान् नानाविधान् यज्ञान् अकरोत् बहूनि धनरत्नादीनि दत्तवान् सप्तविंशतिसहस्रवत्सरान् एकच्छत्रं राज्यं कृतवान्। तस्य पुत्रो वितथः तस्य मन्युः तस्य वृहत्क्षेत्रः तस्य हस्ती येन हस्तिनापुरं निर्म्मितम्। तस्य अजमीढ़ः तस्य ऋक्षः तस्य सम्बरणः तस्य सूर्य्यकन्यायां तपत्यां कुरुः तस्य जह्नुः तस्य सुरथः तस्य विदूरथः तस्य सार्व्वभौमः तस्य जयत्सेनः तस्य राधिकः तस्य अयुतायुः तस्य ऋक्षः तस्य दिलीपः तस्य प्रतीपः तस्य देवापिः शान्तनुः वाह्लीक इति त्रयः पुत्राः। तत्र देवापिः कलापग्रामे योगी भूत्वा वर्त्तते। स कलौ चन्द्रवंशे लुप्ते कलेरन्ते पुनः सत्ययुगे चन्द्रवंशं भावयिष्यति ॥*॥ तत्र शान्तनू राजा अभवत् स चक्रवर्त्ती तस्य गङ्गायां भीष्मः पुत्रो जातः स परमधर्म्मात्मा महावीरः येन पितुर्दाशकन्याविवाहार्थं पितृराज्यं त्यक्तम्। यः स्वस्य विवाहं त्यक्त्वा ऊर्द्ध्वरेता जातः। शान्तनोर्दाशकन्यायां द्वौ पुत्रौ जातौ चित्राङ्गदो विचित्रवीर्य्यश्च। सत्यवत्याः कन्याकाले पराशरात् व्यासो जातः। पुनर्मुनेर्वरात् व्यासजन्मानन्तरं सा कन्यारूपाभवत्। चित्राङ्गदो युद्धे गन्धर्व्वेण हतः। विचित्रवीर्य्यस्य क्षेत्रे सत्यवत्याज्ञया व्यासः धृतराष्ट्रं पाण्डुञ्च जनयामास। धृतराष्ट्रस्यान्धस्य गान्धार्य्यां भार्य्यायां दुर्य्योधनज्येष्ठं पुत्रशतं बभूव। पाण्डोर्द्वे भार्य्ये कुन्ती माद्री च। मृगीभूतस्य मुनेः शापात् मैथुनरहितस्य पाण्डोराज्ञया कुन्ती धर्म्माद् युधिष्ठिरं पवनाद्भीमं इन्द्रादर्ज्जुनं जनयामास। माद्री अश्विनीकुमाराभ्यां नकुलसहदेवौ जनयामास। युधिष्ठिरस्तु राजसूययाजी। अर्ज्जुनस्य सुभद्रायां भार्य्यायां अभिमन्युस्तस्य उत्तरायां भार्य्यायां परिक्षित्। युधिष्ठिरादनन्तरं कलियुगस्यारम्भे स राजासीत् चक्रवर्त्ती। तस्य जनमेजयः तस्य शतानीकः तस्य सहस्रानीकः तस्य अश्वमेधजः तस्य असीमकृष्णः तस्य नेमिचक्रः स हस्तिनानगरे नद्याहृते कौशाम्ब्यां पुर्य्यां राजासीत्। तस्य उप्तः तस्य चित्ररथः तस्य शुचिरथः तस्य वृष्टिमान् तस्य सुसेनः तस्य सुनीथः तस्य नृचक्षुः तस्य सुखीनलः तस्य परिप्लवः तस्य सुनयः तस्य मेधावी तस्य नृपञ्जयः तस्य दूर्व्वः तस्य तिमिः तस्य वृहद्रथः तस्य सुदासः तस्य शतानीकः तस्य दुर्द्दमनः तस्य महीनरः तस्य दण्डपाणिः तस्य निमिः तस्य क्षेमकः। एतत्पर्य्यन्तमस्य वंशस्य शान्तिः एते कलेः सहस्रवर्षपर्य्यन्तं स्थिताः ॥*॥ सोमवंशशाखान्तरे मगधवंश्या राजानः कलौ बहुकालं स्थिताः। अतस्ते वर्ण्यन्ते। तत्र युधिष्ठिरसमकालीनो जरासन्धसुतः सहदेवो मगधेषु राजासीत्। तस्य मार्जारिः तस्य श्रुतश्रवाः तस्य अयुतायुः तस्य निरमित्रः तस्य सुनक्षत्रः तस्य वृहत्सेनः तस्य कर्म्मजित् तस्य श्रुतञ्जयः तस्य विप्रः तस्य शुचिः तस्य क्षेमः तस्य सुव्रतः तस्य धर्म्मसूत्रः तस्य समः तस्य दृढ़सेनः तस्य सुमतिः तस्य सुबलः तस्य सुनीथः तस्य सत्यजित् तस्य विश्वजित् तस्य पुरञ्जयः एते राजानः कलेः सहस्रवत्सरपर्य्यन्तं राज्यं कृतवन्तः ॥*॥ ततः पुरञ्जयस्य मन्त्री शुनकः पुरञ्जयं हत्वा तस्य पुत्रं प्रद्योतं राजानं कृतवान्। तदारभ्य राजानो वर्णसङ्करदोषदुष्टा जाताः। प्रद्योतपुत्रः पालकः तस्य विशाखयूपः तस्य राजकः तस्य नन्दिवर्द्धनः। एते पञ्च अष्टत्रिंशोत्तरशतवर्षं भूमिपा आसन् ॥*॥ नन्दिवर्द्धनस्य पुत्रः शिशुनागः तस्य काकवर्णः तस्य क्षेमधर्म्मा तस्य क्षेत्रज्ञः तस्य विधिसारः तस्य अजातशत्रुः तस्य दर्भकः तस्य अजयः तस्य नन्दिवर्द्धनः तस्य महानन्दिः एते दश नृपाः षष्ट्युत्तरशतत्रयं वत्सरान् भूमिपाला आसन् ॥*॥ महानन्दिसुतो नन्दः शूद्रायां समुत्पन्नः राजासीत् तस्य सुमाल्याद्या अष्टौ पुत्रा आसन्। ते शतवत्सरान् राज्यं कृतवन्तः। चाणक्यनामा कश्चिद्ब्राह्मणः नन्दं तत्पुत्रांश्च हत्वा मौर्य्यं चन्द्रगुप्तं राजानं कृतवान्। कलौ नन्दान्तः क्षत्रियवंशः। इति श्रीभागवतं महाभारतञ्च ॥

चन्द्रवल्लरी, स्त्री, (चदि आह्लादे+रक्। चन्द्रा आनन्ददायिका वल्लरी। सुधातुल्यमधुस्राविलात्तथात्वम्। चन्द्रस्य वल्लरी लता इति केचित्।) सोमवल्लरी। सोमलता इति ख्याता। ब्राह्मी शाकमिति केचित्। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

चन्द्रवल्ली, स्त्री, (चन्द्र इव आनन्ददायिका वल्ली।) प्रसारणी। माधवीलता। इति राजनिर्घण्टः ॥ सोमलता च ॥ (सोमलताशब्दे गुणादयोऽस्या ज्ञेयाः ॥)

चन्द्रवाला, स्त्री, (चन्द्रं कर्पूरमपि वलते संवृणोति स्वगन्धेन इति। वल संवरणे+अण्। ततष्टाप्।) स्थूलैला। इत्यमरः। २। ४। १२५ ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—

"एला स्थूला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटापि च।
भद्रैला बृहदेला च चन्द्रवाला च निष्कुटिः।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।)

चन्द्रविहङ्गमः, पुं, (चन्द्र इव शुभ्रो विहङ्गमः।) बकपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चन्द्रव्रतं, क्ली, (चन्द्राय चन्द्रलोकप्राप्तये यत् व्रतम्। यद्वा, चन्द्रस्य ह्रासवृद्धिभ्यां कृतं यद्व्रतं तत्।) चान्द्रायणम्। इति स्मृतिः ॥ (एतद्विवरणं चान्द्रायणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

चन्द्रशाला, स्त्री, (चन्द्रेण शालते शोभते इति। शाल+अच्। ततष्टाप्।) ज्योत्स्ना। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (चन्द्र इव शालते श्लाघते इति। उच्चस्थानस्थितत्वादेव तथात्वम्।) प्रासादोपरिगृहम्। तत्पर्य्यायः। शिरोगृहम् २। इति हेमचन्द्रः। ४। ६१ ॥ चन्द्रशालिका ३ वडभी ४ कूटागारम् ५। इति त्रिकाण्डशेषः। (यथा, रघुः। १३। ४०।

"तस्यायमन्तर्हितसौधभाजः
प्रसक्तसङ्गीतमृदङ्गघोषः।
वियद्गतः पुष्पकचन्द्रशालाः
क्षणं प्रतिश्रुन्मुखराः करोति ॥")

चन्द्रशालिका, स्त्री, (चन्द्र इव शालते इति। शाल+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्। यद्वा, चन्द्रशाला+स्वार्थे कन्।) वडभी। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चन्द्रशूरं, क्ली, फलविशेषः। हालिम् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। चन्द्रिका २ चर्म्महन्त्री ३ पशुमेहनकारिका ४ नन्दनी ५ कारवी ६ भद्रा ७। अस्य गुणाः। हिक्कावातश्लेष्मातिसारिणां हितत्वम्। असृग्वातरोगद्वेषित्वम्। बलपुष्टिविवर्द्धनत्वञ्च। इति भावप्रकाशः ॥

चन्द्रशेखरः, पुं, (चन्द्रः शेखरे मौलौ यस्य। यद्वा, चदि आह्लादे+रक्। चन्द्रः आह्लादः स्वानन्दानुभवरूपपरमात्मज्योतिः शेखरे ललाटोर्द्ध्वभागे यस्य। स्वप्रकाशात्मनां शरीरत्रयोपाधिवर्जितानां योगीन्द्रपुरुषाणामपि ललाटदेशे सत्यज्ञानानन्दात्मकसेतोः परब्रह्मणः स्वाभाविकज्योतिर्मण्डलस्य प्रकाशमानत्वात् अस्त्येव चन्द्रशेखरत्वमिति चेन्न। विश्वगुरोर्महादेवस्यैव पूर्णतमयोगसिद्धिरप्रसिद्धेः। किञ्च महेश्वरादिशब्दवत् रूढ़िशक्तितोऽपि सर्व्वयोगीन्द्रगुरौ भगवति महेश्वरे एव चन्द्रशेखरपदस्य समन्वयं तेति पूर्व्वाचार्य्यपादाः ॥) शिवः। इत्यमरः। १। १। ३२ ॥ (यथा, कुमारे। ५। ५८

"यदा बुधैः सर्व्वगतस्त्वमुच्यसे
न वेत्सि भावस्थमिमं कथं जनम्।

इति चन्द्रशेखरोपाख्यानं श्रुत्वा सर्वं सुखया
रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः ॥”
चन्द्रयुक्तः शेखरः शृङ्गं यस्य ।) पर्व्वतविशेषः ।
यथा, आगमे शिववाक्यम् ।
“विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे ॥”
(यथा, महालिङ्गेश्वरतन्त्रे ।
“श्रीभैरवाय चन्द्रनाथ चन्द्रशेखर पर्व्वते ॥”)
चट्टलदेशे महापीठे भैरवविशेषः । यथा,—
“चट्टले दक्षबाहुर्मे भैरवश्चन्द्रशेखरः ।
व्यक्तरूपा भगवती भवानी तत्र देवता ॥
विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे ॥”
इति तन्त्रचूडामणौ ५१ पीठनिर्णयः ॥
करवीरपुरराजा । स च पौष्यराजपुत्रः । यथा,-
“अथ काले व्यतीते तु सर्व्वज्ञो वृषभध्वजः ।
तद्वाचिकर्म्मे शार्व्वेव मानुषो ह्यभवत् स्वयम् ॥
ब्रह्मणो दक्षिणाङ्गुष्ठाद्दक्षो ब्रह्मसुतोऽभवत् ।
अदितिस्तत्सुता जाता ततः पूषाऽद्यभवत् ॥
पूषः पुत्रोऽभवत् पौष्यः सर्व्वशास्त्रार्थपारगः ।
यस्य तुल्यो नृपो भूमौ न भूतो न भविष्यति ॥
स पुत्रहीनो राजाभूत् पौष्यो नृपतिसत्तमः ।
शेषे वयसि सम्प्राप्ते भार्य्याभिस्तिसृभिः सह ॥
पौष्यः परमया भक्त्या ब्रह्माणं पर्य्यतोषयत् ।
तस्य प्रसन्नो भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
समुवाच स राजानं किमिच्छसि वदस्व मे ।
प्रसन्नोऽस्मि नृपश्रेष्ठ ! प्रदास्यामि यथेप्सितम् ॥
यदिष्टं तव जायानां तत्तद्दास्यामि साम्प्रतम् ॥
पौष्य उवाच ।
हिरण्यगर्भापुत्रोऽहं पुत्रार्थी त्वामुपासहे ।
त्वयि प्रसन्ने पुत्रो मे भवेल्लक्षणसंयुतः ॥
तदर्थं सभार्य्योऽहं भक्त्या त्वां समुपस्थितः ।
यथा मे जायते पुत्रस्तथा कुरु जगत्पते ! ॥
पुन्नाम्नो नरकात् पुत्रस्त्रायते पितरं प्रभुम् ।
अतस्तस्मादयं ब्रह्मन् ! त्वं नाशयितुमर्हसि ॥
ब्रह्मोवाच ।
शृणु पौष्य ! यथा भावी पुत्रस्तव कुलोद्वहः ।
तदहं ते वदाम्यद्य भार्य्याभिस्तत् समाचर ॥
इदं फलं गृहाण त्वं मया दत्तं नृपोत्तम ! ।
अजीर्णं बहुले काले प्राप्तेऽपि सुरसं सदा ॥
फलमेतत् समादाय यावत् संवत्सरद्वयम् ।
आराधय महादेवं सुप्रसन्नो भविष्यति ॥
यथा संभाषते भर्गः फलमेतत्तथा भवान् ।
करिष्यति फलं राजन्! भार्य्याभिस्तिसृभिः सह ॥
ततस्ते लक्षणोपेतस्तनयः कुलवर्द्धनः ।
भविष्यति च यः शास्ता चक्रवर्त्ती भविष्यति ॥
इत्युक्त्वा प्रययौ ब्रह्मा राजापि सह भीरुभिः ।
हरं यष्टुं समारेभे भक्त्या परमया युतः ॥
निराशी संयताहारः कदाचित् फलभोजनः ।
दृषद्वतीनदीतीरे फलं संस्थाप्य चायतः ॥
पुष्पार्घ्यधूपदीपाद्यैर्वृषध्वजमतर्पयत् ।
स तु वर्षद्वयेऽतीते महादेवो जगत्पतिः ॥
पौष्यस्य नृपतेः सम्यक् प्रसादार्थसिद्धये ।
प्रसन्नः प्राह नृपतिं महादेवो हसन्निव ॥
उपास्यते किमर्थं मां तन्मे वद ददामि ते ॥
पौष्य उवाच ।
अपुत्रोऽहं पुत्रकामः पूजयामि वृषध्वज ! ।
यथाहं पुत्रवान् वै स्यां वृषध्वज ! तथा कुरु ॥
इति संव्यवदद्राजा भार्य्याभिः सह हर्षितः ।
प्रणम्य स्तुतिपूर्व्वेण भक्तिनम्रात्ममानसः ॥
ततः पुत्रार्थिनं भूपं प्रसन्नो वृषभध्वजः ।
ब्रह्मदत्तफलं हस्ते हले दृष्ट्वा तमुवाच ह ॥
ईश्वर उवाच ।
इदं फलं ब्रह्मदत्तं विभज्य नृपते त्रिधा ।
भोजयैता: स्वजायास्त्वं प्रहृष्टः सुसमानसः ॥
ततः प्रहृष्टे भवत एतासु ऋतुसङ्गमे ।
आधास्यन्ति च गर्भांस्तु भार्य्यास्ते युगपन्नृप ! ॥
काले प्राप्ते च युगपत् प्रसवो योषितां तव ।
भविष्यति नृपश्रेष्ठ ! ता एवं त्वं करिष्यसि ॥
एकस्या जठरे शीर्षं भार्य्यायास्ते भविष्यति ।
अपरस्यास्तथा कुक्षौ मध्यभागो भविष्यति ॥
अधो नाभ्यास्तु यो भागः सोऽपरस्यां भविष्यति ।
ततः खण्डत्रयं भूप ! यथास्थानं पृथक् पृथक् ॥
योजयिष्यसि पश्चात्ते पुत्र एको भविष्यति ।
तस्य शीर्षे चन्द्ररेखा सहजा संभविष्यति ॥
तेनैव नाम्ना स ख्यातिं गमिष्यति च भूपते ! ।
इत्युक्त्वा स महादेवस्तासां गर्भान् स्वयं तदा ॥
संस्कर्त्तुं जाह्नवीतोयमात्मनः शिरसो व्यधात् ।
ततः फले स्वयं देवः प्रविवेश वृषध्वजः ॥
तत्क्षणात् तत् फलं भूतं त्रिभागं स्वयमेव हि ।
पौष्यस्तत् फलमादाय मुदितः सह भार्य्यया ॥
प्रययौ मन्दिरं हृष्टो अनुज्ञाप्य वृषध्वजम् ।
ततः समुचिते काले प्राप्ते ताभिस्तु भक्षितम् ॥
तत् फलं नृपशार्दूल ! गर्भाश्चाप्याहिता: शुभाः ।
सम्पूर्णे गर्भकाले तु गर्भेभ्यः समजायत ॥
खण्डत्रयं पृथक् राजा यथा भर्गेण भाषितम् ।
तच्च खण्डत्रयं पौष्यो यथास्थानं नियोज्य च ।
एकं पिण्डं चकारासु तत्र पुत्रो व्यजायत ।
तस्य शीर्षे तदा राजन् सहजेन्दुकला शुभा ॥
विरराज यथा स्वच्छा शरत्काले कला विधोः ।
तं सर्व्वलक्षणोपेतं पीनोरस्कं सुनासिकम् ॥
सिंहग्रीवं विशालाक्षं दीर्घायतभुजं तदा ।
दृष्ट्वा पौष्योऽथ भार्य्याभिस्तिसृभिः सह संमुदम् ।
लेभे दरिद्रः सतकोषं प्राप्येव विपुलं ततः ।
तस्य नामाकरोद्राजा ब्राह्मणैः स्वैः पुरोहितैः ॥
चन्द्रशेखर इत्येवं कान्त्या चन्द्रमसः समः ।
ववृधे स महाभागः प्रत्यहं चातपत्रगयत ॥
कलाभिरिव तेजस्वी शरदीव निशाकरः ।
एवं तिसृणामम्बानां गर्भे जातो यतो हरः ॥
अतस्त्र्यम्बकनामाभूत् प्रथितो लोकदेवयोः ।
स राजपुत्रः कौमारावस्थां प्राप यदा तदा ॥
सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो निर्णयोत्सुको बभूव ह ।
बले वीर्य्ये प्रहरणे शास्त्रे शीले च तत्समः ॥
नान्योऽभून्नृपशार्दूल ! नो वा भूमौ भविष्यति ।
अभिषिच्याथ तं बालं कुमारं बलवत्तरम् ॥
दशपञ्चैकवर्षीयं सर्व्वराजगुणैर्युतम् ।
तिसृभिः सह भार्य्याभिर्व्वनं पौष्यो विवेश ह ॥
इष्टोचितक्रियां कर्त्तुं राजा परमधार्म्मिकः ।
गते पितरि राजा स वनवासं महाबलः ॥
सर्व्वां क्षितिं वशे चक्रेऽमात्यैः स चन्द्रशेखरः ।
सार्व्वभौमो नृपो भूत्वा राजभिः परिषेवितः ॥
अमरैरिव देवेन्द्रो विजहार श्रिया युतः ।
एवं पौष्यसुतो भूत्वा त्र्यम्बकः प्राप्य निर्वृतिम् ॥
ब्रह्मावर्त्ताक्वये रम्ये करवीराह्वये पुरे ।
दृषद्वतीनदीतीरे राजा भूत्वा समोद ह ॥”
इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः ॥ * ॥
(स्वनामख्यातः पण्डितविशेषः । असौ हि
सिद्धपुरुषः त्रिवेणीसन्निकर्षस्थखण्डपाड़ाख्यग्रामे
१६०० शकस्य प्रारम्भ एव वर्त्तमान आसीत ।
अद्यापि तस्य सिद्धिस्थानं तत्रैव वर्त्तते । अयं
नानाशास्त्रवेत्ता विशेषतो ज्योतिषशास्त्रेषु
लब्धप्रतिष्ठो बभूव । एतत्संकलिता बहवो
ग्रन्था अस्मद्देशेऽद्यापि प्रचरन्ति ॥ * ॥)
षोड़शभुवकान्तर्गतनवमभुवकः । तद्विवरणं
ध्रुवकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ अपि च ।
“ऊनविंशतिवर्णाङ्घ्रिः सिद्धिदश्चन्द्रशेखरः ।
कथितः कैश्चिदस्मिन् ताले भवेन् शृङ्गारवीरयोः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(वटिकौषधविशेषः ।
“सूतो गन्धकजुग्मः सोषणः स्या-
दैतैस्तुल्या शर्करा मत्स्यपित्तैः ।
भूयो भूयो भावयेत् त्रिवारं
वल्लो देयः शृङ्गवेरस्य वारा ॥
सम्यक् तापं वारिभक्तं समस्तं
हन्ताकाठं पथ्यमेव प्रदिष्टम् ।
अङ्गे रोगं हन्ति सामं प्रभावात्
पित्ताधिक्ये मर्द्दि वारिप्रयोगः ॥”
इति उदकमञ्जरीरसः ॥
“अत्रैव शर्करां त्यक्त्वा शिला च यदि दीयते ।
गुणैः समो भवेदस्य नाम्ना च चन्द्रशेखरः ॥”
इति चन्द्रशेखरो रसः ॥)

चन्द्रसंज्ञः, पुं, (चन्द्रस्य संज्ञा संज्ञा यस्य ।) कर्पूरम् । इत्यमरः । २ । ६ । १३० ॥

चन्द्रसम्भवा, स्त्री, (चन्द्रः सम्भवो यस्याः ।) क्षुद्रैला । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (बुधे, पुं ॥)

चन्द्रहासं, क्ली, (चन्द्रस्येव शुक्लो हासः प्रभा यस्य ।) रौप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रहासः, पुं, (चन्द्रस्येव शुक्लो हासो दीप्तिर्यस्य ।) खड्गः । रावणखड्गः । इति मेदिनी । से, ५२ ॥

चन्द्रहासा, स्त्री, (चन्द्रहास+टाप् ।) गुडूची । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चन्द्रवदाह्लादकरो हासो यस्याः इति । गायत्त्रीरूपा भगवती । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४८ ।
“चन्द्रहासा चारुदात्री चकोरी चन्द्रहासिनी ॥”)
छदिनी । तस्याः पर्य्याया यथा,—
“क्षुद्रायां क्षुद्रभण्टाक्यां छिन्नतीति निगद्यते ।
श्वेता क्षुद्रा चन्द्रहासा लक्ष्मणा क्षेत्रदूतिका ॥

गर्भदा चन्द्रभा चन्द्री चन्द्रपुष्पा प्रियङ्करी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

चन्द्रा, स्त्री, (चन्दयति आह्लादयतीति । चदि + णिच् + रक् । स्त्रियां टाप् ।) एला । वितानम् । इति शब्दरत्नावली ॥ गुडूची । इति केचित् ॥

चन्द्रातपः, पुं, (चन्द्र इव आतपति शीतलं करोति छायादानेन । आ + तप् + अच् ।) आच्छादनविशेषः । चाँदोया इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । उल्लोचः २ वितानम् ३ चन्द्रा ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (चन्द्रस्य आतपः रश्मिः ।) ज्योत्स्ना । इति हेमचन्द्रः । २ । २१ ॥ (यथा, कादम्बर्य्याम् । “चन्द्रातपमिव रक्ततामुपेतम् ॥”)

चन्द्रापीडः, पुं, (चन्द्रः आपीडे शेखरे यद्वा आपीडः शिरोभूषणं यस्य ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (काश्मीरस्य राजविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ४५ । ।
“राजचूडामणिः श्रीमांश्चन्द्रापीडस्ततोऽभवत् ।
पीडितेन्दुत्विषा कीर्त्त्या कलेः पीडाञ्चकार यः ॥”
कादम्बरीवर्णितनायकविशेषः । स तु राजस्तारापीडस्य पुत्त्रः । यथा, कादम्बर्य्याम् । १३७ ।
“अतिक्रान्ते च षष्ठीजागरे प्राप्ते दशमेऽहनि पुण्ये मुहूर्त्ते गाः सुवर्णञ्च कोटिशो ब्राह्मणसात् कृत्वा ‘मातुरस्य मया परिपूर्णमण्डलश्चन्द्रः स्वप्ने मुखकमलमाविशन् दृष्टः’ इति स्वप्नानुरूपमेव राजा सूनोश्चन्द्रापीड इति नाम चकार ।”
अयं हि एकदा मृगयां गच्छन् किन्नरमिथुनमनुधावन् हिमालयशिखरमधिरुह्य अच्छोदसरोवरसमीपं गतवान् । तत्रस्थाञ्च महाश्वेतां गन्धर्व्वकुमारीमवलोक्य तन्मुखात् तस्याः सर्व्ववृत्तान्तमाकर्ण्य च तया सह गन्धर्व्वलोकं गतवान् । तत्र गत एव गन्धर्व्वराजस्य चित्ररथस्य कादम्बरीं नाम कन्यां ददर्श । दृष्ट्वा च तां कन्दर्पबाणपीडितो बभूव । ततोऽतिकष्टेन तस्मात् स्थानात् प्रत्यागत्य स्वसहचरं वैशम्पायनं स्कन्धावाररक्षकत्वेन परिकल्प्य पित्राहूतः स्वभवनमाजगाम । अथ गच्छति काले वैशम्पायनानयनाय गतोऽसौ चिरबन्धोर्वैशम्पायनस्य मृत्युवार्त्तामाकलय्य छिन्नतरुरिव भूतले पतित्वा महाश्वेतासन्निकर्ष एव विदीर्णहृदयो गतासुरासीत् । ततो दैवादेशेन रक्षितशरीरोऽसौ पुनर्जीवितश्च कादम्बरीं परिणीतवान् । इत्येषातीवाश्चर्य्यजनिका कथा कादम्बरीग्रन्थत एव विशेषतो विज्ञेया ॥)

चन्द्रावली, स्त्री, गोपीविशेषः । सा तु चन्द्रभानुकन्या व्रजे श्रीकृष्णस्य नित्यप्रिया राधातुल्या । यथा, उज्ज्वलनीलमणौ ।
“राधाचन्द्रावलीमुख्याः प्रोक्ता नित्यप्रिया व्रजे ।
कृष्णवन्नित्यसौन्दर्य्यवैदग्ध्यादिगुणाश्रयाः ॥”

चन्द्रिका, स्त्री, (चन्द्र आश्रयत्वेनास्त्यस्याः । “अत इनिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) ज्योत्स्ना । इत्यमरः । १ । ३ । १६ ॥ (यथा, रघुः । १६ । ३६ ।
“अन्वभुङ्क्त सुरतश्रमापहां
मेघमुक्तविशदां स चन्द्रिकाम् ॥”)
स्थूलैला । चन्द्रकमत्स्यः । चन्द्रभागानदी । इति शब्दरत्नावली ॥ कर्णस्फोटा । मल्लिका । श्वेतकण्टकारी । मेथिका । सूक्ष्मैला । इति राजनिर्घण्टः ॥ चन्द्रशूरम् । इति भावप्रकाशः ॥ (पीठस्थदेवीविशेषः । सा तु हरिश्चन्द्रे विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६७ ।
“सह्याद्रावेकवीरा तु हरिश्चन्द्रे तु चन्द्रिका ॥”
छन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
“ननततगुरुभिश्चन्द्रिकाऽश्वर्त्तुभिः ॥”
वासपुष्पा । अस्याः पर्य्याया यथा, —
“चन्द्रिका चर्म्महन्त्री च पशुमेहनकारिका ।
नन्दिनी कारवी भद्रा वासपुष्पा सुवासरा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

चन्द्रिकाद्रावः, पुं, (चन्द्रिकया द्रावो द्रवणं यस्य ।) चन्द्रकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रिकापायी, [न्] पुं स्त्री, (चन्द्रिकां ज्योत्स्नां पिबतीति । पा + णिनिः ।) चकोरपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रिकाम्बुजं, क्ली, (चन्द्रिका इव शुभ्रं अम्बुजम् ।) सितोत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रिलः, पुं, (चन्द्रो विद्यतेऽस्य । चन्द्र + बाहुलकात् अस्त्यर्थे इलच् ।) शिवः । नापितः । वास्तूकम् । इति मेदिनी । ले, ८६ ॥

चन्द्री, स्त्री, (चन्दयति आह्लादयतीति । चदि + णिच् + रक् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रेष्टा, स्त्री, (चन्द्रः इष्टः प्रियो यस्याः । निष्ठायाः परनिपातः ।) उत्पलिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रोदयः, पुं, (चन्द्रस्य उदयः ।) आकाशे चन्द्रस्य प्रकाशः । स च यद्दिने सार्द्धप्रहरद्वयव्यापिनी या तिथिस्तत्तिथ्यनुसारेण भवति । तस्य प्रमाणं यथा, पुराणसमुच्चये ।
“गवां क्रीडादिने यत्र रात्रौ दृश्येत चन्द्रमाः ।
सोमो राजा पशून् हन्ति सुरभीपूजकांस्तथा ॥
तदुदयसम्भावनञ्च निर्णयामृते निर्णीतम् ।
प्रतिपद्यापराह्णिकत्रिमुहूर्त्तव्यापिन्यां द्वितीयायां चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते । तदुक्तमग्न्याधानविषये वृद्धशातातपेन ।
द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी ।
अग्न्याधानं चतुर्द्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति ॥
अपराह्णश्च पञ्चधाविभक्तस्याह्नश्चतुर्थो भागः ।
ततश्च यत्र प्रतिपदि षण्मुहूर्त्तव्यापिनी द्वितीया तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति ।” इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥ (चन्द्रस्य वस्त्रखण्डादिरचितचन्द्राकृतिरातपो यत्र ।) चन्द्रातपः । औषधविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४५ ॥ स तु मकरध्वजाख्यरससिन्दूरम् । यथा, —
“पलं मृदु स्वर्णदलं रसेन्द्रं
पलाष्टकं षोडश गन्धकस्य ।
शोणैः सुकार्पासभवैः प्रसूनैः
सर्व्वं विमर्द्याथ कुमारिकाद्भिः ।
तत्काचकुम्भे निहितं सुगाढे
मृत्कर्पटैस्तद्दिवसत्रयञ्च ।
पचेत् क्रमाग्नौ सिकताख्ययन्त्रे
ततो रजः पल्लवरागरम्यम् ॥
निगृह्य चैतस्य पलं पलानि
चत्वारि कर्पूररजस्तथैव ।
जातीफलं सोषणमिन्द्रपुष्पं
कस्तूरिकाया इह शाण एकः ॥ * ॥
चन्द्रोदयोऽयं कथितस्तु माषो
भुक्तोऽहिवल्लीदलमध्यवर्त्ती ।
मदोन्मदानां प्रमदाशतानां
गर्व्वाधिकत्वं श्लथयत्यकाण्डे ॥
घृतं घनीभूतमतीव दुग्धं
मृदूनि मांसानि समस्तकानि ।
माषान्नपिष्टानि भवन्ति पथ्यान्यानन्ददायीन्यपराणि चात्र ॥ * ॥
वलीपलितनाशनस्तनुभृतां वयःस्तम्भनः
समस्तगदखण्डनः प्रचुररोगपञ्चाननः ।
गृहेषु रसराडयं भवति यस्य चन्द्रोदयः
स पञ्चशरदर्पितो मृगदृशां भवेद्दुर्लभः ।”
इति सारकौमुदी सुखबोधश्च ।

चन्द्रोदया, स्त्री, (चदि आह्लादे + भावे रक् । चन्द्रस्य दर्शनादिजन्यानन्दस्य उदयो यस्याः ।) नेत्ररोगस्यौषधविशेषः । यथाह चक्रपाणिदत्तः ।
“हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च ।
विभीतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्मनःशिला ।
सर्व्वमेतत् समं कृत्वा छागीक्षीरेण पेषयेत् ।
नाशयेत्तिमिरं कण्डुं पटलान्यर्व्वुदानि च ।
अधिकानि च मांसानि यश्च रात्रौ न पश्यति ।
अपि द्विवार्षिकं पुष्पं मासेनैकेन साधयेत् ।
वर्त्तिश्चन्द्रोदया नाम्ना तथा दृष्टिप्रसादनी ।”)

चन्द्रोपलः, पुं, (चन्द्रप्रभोद्भासित उपलः प्रस्तरः ।) चन्द्रकान्तमणिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३३ ।

चप, सान्त्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) सान्त्वः प्रियवचनं उपशमो वा । चपति पुत्त्रं माता । इति दुर्गादासः ॥

चप, क म कल्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) कल्कश्चूर्णीकरणम् । क म, चपयति तण्डुलं शिला । इति दुर्गादासः ।

चपटः, पुं, (चप + घञर्थे कः । चपः सान्त्वनं चूर्णीकरणं वा तस्मै अटति गच्छतीति । अट + पचाद्यच् । ततः शकन्ध्वादिवत् साधुः ।) चपेटः । इत्यमरटीका ॥ चड़ इति भाषा ।

चपलं, क्ली, (चपं सान्त्वनं लाति प्राप्नोतीति । ला + “आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) शीघ्रम् । इति मेदिनी । ले, ८८ । क्षणिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

चपलः, पुं, (चोपति मन्दं मन्दं गच्छतीति । चुप मन्दायां गतौ + “चुपेरच्चोपधायाः ।” उणां । १ । १११ । इति कलः धातोरुकारस्य अकारः

पुष्ठ ।) पारदः । (अस्य पर्य्याया यथा,—
"पारदो रसधातुश्च रसेन्द्रश्च महारसः ।
चपलः शिववीर्य्यञ्च रसः सूतः शिवाह्वयः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मीनः । चोरकः । प्रस्तरविशेषः । इति मेदिनी ।
ले, ८७ ॥ चवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मूषिक-
विशेषः । यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ६ अध्याये ।
"पूर्व्वमुक्ता शुक्रविषा मूषिका ये समासतः ।
नामलक्षणभैषज्यैरष्टादश निबोध तान् ॥"
"कुलिङ्गश्चाजितश्चैव चपलः कपिलस्तथा ॥"
एतस्य दंशनेन यल्लक्षणं भवति तदुपशमनाय
च यदौषधं तद्यथा तत्रैव,—
"चपलेन भवेच्छर्द्दिर्मूर्च्छा च सह तृष्णया ।
समदकाष्ठां सजटां चौद्रेण त्रिफलां लिहेत् ॥")
त्रि, (चोपति मन्दं मन्दं गच्छतीति । चुप
+कलः । धातोरुकारस्याकारादेशश्च ।) तरलः ।
चञ्चलः । इति मेदिनी । ले, ८८ ॥ (यथा,
आर्य्यासप्तशत्याम् । ५३० ।
"विचरति परितः क्षणं राधायां रागचपल-
नयनायाम् ।
दशदिशविशुद्धं विशिखं विदधाति विषमेषुः ॥")
दीर्घमनिश्चित्य वधबन्धनादेः कर्त्ता । तत्पर्य्यायः ।
चिकुरः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥ विकलः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
चपला, स्त्री, (चपल+टाप् ।) लक्ष्मीः । (यथा,
माघे । ८ । १६ ।
"निलयः श्रियः सततमेतदिति
प्रथितं यदेव जलजन्म तया ।
दिवसात्ययात्तदपि मुक्तमहो
चपलाजनं प्रति न चोद्यमदः ॥"
"चपला चापलवती स्त्री कमला च ॥" इति
तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) विद्युत् । (यथा,
आर्य्यासप्तशत्याम् । १९८ ।
"किं पृच्छसि गण्डशैलभ्रमेषु नवनीरदेषु निद्रासि ।
अनुभव चपलाविलासितगर्ज्जितदेशान्तर-
भ्रान्तीः ॥")
पुंश्चली । पिप्पली । इति मेदिनी । ले, ८८ ॥
(अस्याः पर्य्याया यथा,—
"पिप्पली मागधी कृष्णा वैदेही चपला कणा ।
उपकुल्योषणा शौण्डी कोला स्यात्तीक्ष्णतण्डुला ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
जिह्वा । इति शब्दचन्द्रिका । विजया । मदिरा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (आर्य्याछन्दोविशेषः ।
तल्लक्षणं यथा, वृत्तरत्नाकरे २ अध्याये ।
"उभयार्द्धयोर्जकारौ द्वितीयतुर्य्यौ गमध्यगौ
यस्याः ।
चपलेति नाम तस्याः प्रकीर्त्तितं नागराजेन ॥")
चपेटः, पुं, (चप+घञर्थे कः । चपः सान्त्वना
पूर्व्वीकरणं वा तस्मै एटति गच्छतीति । इट
गतौ+अच् ।) विस्तृताङ्गुलिपाणिः । चड़ इति
चापड़ इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रतलः २
प्रहस्तः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ८४ ॥

चपेटी, स्त्री, भाद्रशुक्लषष्ठी । यथा, भाद्रशुक्लषष्ठ्यां
अक्षयफलप्राप्तिकामः स्नानादिकं कुर्य्यात् ।
सन्तानकामा जलसमीपे षष्ठीं पूजयेत् । षष्ठी
नमः इति अरण्यषष्ठीपूजावत् । चापड़ाषष्ठी-
यम् । इति तत्त्वचन्द्रिकाख्या ॥ * ॥ अन्यच्च ।
"प्रसूत्या द्वादशे मासि सम्यग्व्याप्यत्वहेतवे ।
सुते जाते तथा षष्ठ्यां षष्ठी द्वादशरूपिणी ॥
वैशाखे चान्दनी षष्ठी ज्यैष्ठे चारण्यसंज्ञिता ।
आषाढ़े कार्द्दमी ज्ञेया श्रावणे लुण्ठनी मता ॥
भाद्रे चपेटी विख्याता दुर्गाख्याश्वयुजे तथा ।
नाड़ाख्या कार्त्तिके मासि मार्गे मूलकरूपिणी ॥
पौषे मासस्वरूपा च शीतला तपसि स्मृता ।
गोरूपिणी फाल्गुने च चैत्रेऽशोका प्रकीर्त्तिता ॥"
इति स्कन्दपुराणम् ॥
मन्थानषष्ठी इति केचित् ॥
चम, उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-उभं-
सकं सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) चमति । उ,
चमित्वा चान्त्वा । इति दुर्गादासः ॥
चम, न र उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा-
परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) न, चम्नोति ।
र वैदिकः । उ, चमित्वा चान्त्वा । इति दुर्गा-
दासः ॥
चमत्कारः, पुं, (चमत्करोतीति । कृ+अण् ।)
अपामार्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ (चमत्+
कृ+भावे घञ् ।) चित्तविस्ताररूपः । तत्-
पर्य्यायः । विस्मयः २ । इति साहित्यदर्पणम् ॥
डमरः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लोकातीतार्था-
कलनेन किमेतदिति ज्ञानधाराजनने चित्तस्य
दीर्घप्रायत्वं चित्तविस्तारः । इष्टहेतुभ्योऽसम्भ-
दितज्ञानेन हेत्वन्तरानुसन्धाने मनोव्यापार एव
चित्तविस्तार इत्यपरे । इति साहित्यदर्पणटीका ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ७२ । २५७ ।
"एवं सकलजगत्त्रयहृदयचमत्कारकारि-
चरितानाम् ।
स्वयमनुधावन्ति सदा कल्याणपरम्पराः पदवीम् ॥")
चमरं, क्ली, (चमरस्येदम् । चमर+अण् । अत्र
न वृद्धिः ।) चामरम् । इति मेदिनी । रे, १५२ ॥
चमरः, पुं, (चमति भक्षयतीति । चम+"अर्त्ति-
कमिभ्रमिचमीति ।" उणां । ३ । १३२ । इति
अरच् ।) चमरगौः । तत्पर्य्यायः । चमरी २
वन्यः ३ धेनुशः ४ वालधिप्रियः ५ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, वै रामायणे । २८ । ३ ।
"चमराः सृमराश्चैव ये चान्ये वनचारिणः ॥")
चमरपुच्छः, पुं, (चमरस्य पुच्छ इव पुच्छो यस्य ।)
कोकड़ः । स तु विड़ालविशेषः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ चामरे क्ली च ॥
चमरिकः, पुं, (चमरमिव केशरोऽस्त्यस्य । "अत
इनिठनौ ।" ५।२।११५ । इति ठन् ।) कोविदार-
वृक्षः । इत्यमरः । २।४।२२ ॥ (पर्य्यायोऽस्य
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ।
"कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः ।
कुण्डलीताम्रपुष्पश्च अश्मकः स्वल्पकेशरी ॥")

चमरी, स्त्री, (चमरस्य स्त्रीजातिः । चमर+
स्त्रियां ङीष् ।) चमरगवी । तत्पर्य्यायः । दीर्घ-
वाला २ गिरिप्रिया ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, कुमारे । १ । १३ ।
"यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं
कुर्व्वन्ति वालव्यजनैश्चमर्य्यः ॥")
मञ्जरी । इति मेदिनी । रे, १५२ ॥
चमसः, पुं, क्ली, (चम्यते भक्ष्यते पीयते इति यावत्
सोमोऽस्मिन्निति । चमु भक्षणे+"अत्यवि-
चमीति ।" उणां । ३ । ११७ । इति असच् ।)
यज्ञपात्रभेदः । इति मेदिनी । से, २१ ॥ चमच्
इति भाषा ॥ (एतल्लक्षणादिकमुक्तं यथा,—
"चमसानां तु वक्ष्यामि दण्डाः स्युश्चतुरङ्गुलाः ।
त्र्यङ्गुलस्तु भवेत् स्कन्धो विस्तारश्चतुरङ्गुलः ॥
विकङ्कतमयाः श्लक्ष्णा वाग्विलाश्चमसाः स्मृताः ।
अन्येभ्यो वापि वा कार्य्यास्तेषां दण्डेषु लक्षणम् ॥
होतुर्मण्डल एव स्यात् ब्रह्मणश्चतुरस्रकः ।
उद्गातगाश्च त्र्यस्रिः स्यादु याजमानः पृथुः
स्मृतः ॥
प्रशास्तुरवतष्टः स्याद्वत्तोष्ठो ब्रह्मशंसिनः ।
पोतुरग्रे विशाखो स्यान्नेष्टुः स्याद्विरष्टक्तिलकः ॥
अच्छावाकस्य रास्नाव आग्नीध्रस्य मयूखकः ।
इत्येते चमसाः प्रोक्ता ऋत्विजां यज्ञकर्म्मणि ।
पलाशाश्वा वटाश्वाम्रश्चाश्वा चमसाः स्मृताः ॥")
चमसः, पुं, (चम्यते भक्ष्यते इति । चम+असच् ।)
पर्पटः । पिष्टभेदः । लड्डुकः । इति जयपालः ॥
(ऋषभदेवस्य पुत्राणामन्यतमः । यथा, भाग-
वते । ५ । ४ । ११ ।
"कविर्हविरन्तरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः ।
आविर्होत्रोऽथ द्रुमिलश्चमसः करभाजनः ॥
एते भागवतधर्म्मदर्शना नव महाभागवताः ॥")
चमसी, स्त्री, (चमस+गौरादित्वात् ङीष् ।)
मुद्गमसूरादिपिष्टम् । कालरचितं यज्ञपात्र-
मित्यन्ये । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥
"चूर्णं यच्छुष्कमाषाणां चमसी सा विधीयते ।"
इति भावप्रकाशः ॥
चमूः, स्त्री, (चमति भक्षयति शत्रून् नाशयतीत्यर्थः ।
चम+"कृषिचमितनीति ।" उणां ।१।८० । इति
ऊः ।) सेनामात्रम् । (यथा, गीतायाम् । १ । ३ ।
"पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य्य ! महतीं चमूम् ॥")
सेनाविशेषः । तत्र ७२९ हस्तिनः ७२९ रथाः
२१८७ अश्वाः ३६४५ पदातयः । समुदायेन
७२९० द्विशतनवत्यधिकसप्तसहस्रम् । इत्यमर-
मेदिनीकरौ ॥
चमूरुः, पुं, स्त्री, (चमतीति । चम+"खर्ज्जिपिञ्जा-
दिभ्य ऊरोलचौ ।" उणां ।४।९० । इति ऊरः ।
पृषोदरादित्वात् अत उत्वञ्च ।) हरिणविशेषः ।
इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥ (यथा, माघे ।१।८ ।
"चकासतं चारुचमूरुचर्म्मणा
कुथेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम् ॥")
चम्पः, पुं, (चम्पतीति । चम्प+अच् ।) कोवि-
दारवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

चम्पकं, क्ली, (चम्पति सद्गन्धं गच्छतीति । चम्प + ण्वुल् ।) कदलीफलविशेषः । चाँपा कला इति भाषा । अस्य गुणाः । वातपित्तनाशित्वम् । गुरुत्वम् । वीर्य्यकारित्वम् । अतिशीतलत्वम् । रसे पाके मधुरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (चम्पकस्य इदम् । चम्पक + अण् । ततोऽणो लुक् ।) चम्पकपुष्पम् ॥ (सांख्यशास्त्रोक्तसिद्धिभेदः । यथा,— "न्यायेन स्वयं परीक्षितमप्यर्थं तावन्न श्रद्धत्ते यावद्गुरुशिष्यसब्रह्मचारिभिः सह न संवाद्यते । अतः सुहृदां गुरुशिष्यसब्रह्मचारिणां संवादकानां प्राप्तिः सुहृत्प्राप्तिः सा सिद्धिस्तुर्य्यौ चम्पकमुच्यते ॥")

चम्पकः, पुं, (चम्पयति सद्गन्धादिकं गच्छतीति । चम्प + ण्वुल् ।) वृक्षविशेषः । चाँपा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । चाम्पेयः २ हेमपुष्पकः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ६३ ॥ स्वर्णपुष्पः ४ शीतलच्छदः ५ सुभगः ६ भृङ्गमोही ७ शीतलः ८ भ्रमरातिथिः ९ सुरभिः १० दीपपुष्पः ११ स्थिरगन्धः १२ अतिगन्धकः १३ स्थिरपुष्पः १४ हेमपुष्पः १५ पीतपुष्पः १६ हेमाह्वः १७ सुकुमारः १८ वनदीपः १९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शिशिरत्वम् । दाहकुष्ठकण्डूव्रणनाशित्वम् । गुणाढ्यो राजचम्पकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कषायत्वम् । मधुरत्वम् । विषकृमिकृच्छ्रकफवातास्रपित्तनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ पनसफलकोषैकदेशावयवश्च ॥

चम्पककलिका, स्त्री, (चम्पकस्य कलिका कोरकः ।) चम्पककोरकः । तत्पर्य्यायः । गन्धफली २ बहुगन्धा ३ गन्धमोदिनी ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

चम्पकचतुर्द्दशी, स्त्री, (चम्पकसाध्या चतुर्द्दशी । अस्यां चम्पकैः शिवपूजनात् शिवलोकप्राप्तिस्तथात्वम् ।) ज्यैष्ठशुक्लचतुर्द्दशी । यथा, ज्यैष्ठमासमुपक्रम्य मत्स्यसूक्ते ४५ पटले ।
"चतुर्द्दश्याञ्च शुक्लायां चम्पकैः पूजयेत् शिवम् ।
अयुतैर्वा सहस्रैर्वा शतैर्वा परमेश्वरि ! ॥
पायसञ्च बलिं दद्यात् ततो नक्तं चरेद्व्रती ।
वृक्षत्वेन विशेषेण न भूयो जायते भुवि ॥
त्रिमध्वक्तैश्चम्पकैश्च सहस्रं जुहुयान्निशि ।
चयपढ्ज्वरान् हन्ति हत्वा दोषाणि यानि च ॥
चम्पकचतुर्द्दशी ख्याता पूजयेद्वा सदाशिवम् ।
दशजन्मकृतं पापमचिरेणैव नश्यति ॥"
अन्यच्च ।
"चतुर्द्दश्याञ्च शुक्लायां ज्यैष्ठे मासि महेश्वरम् ।
चम्पकैः पूजयेत् भक्त्या शिवलोकमवाप्नुयात् ॥"
इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः ॥
अपि च ।
"ज्यैष्ठशुक्लचतुर्द्दश्यां पुष्पैश्चम्पकसम्भवैः ।
अर्च्चयित्वा महादेवं रुद्रलोके महीयते ॥"
इति संवत्सरकौमुदीधृतब्रह्मपुराणवचनम् ॥

चम्पकरम्भा, स्त्री, (चम्पक इति नाम्ना प्रसिद्धा रम्भा । यद्वा, चम्पकपुष्पगन्धवद्गन्धविशिष्टा रम्भा ।) सुवर्णकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चाँपा कला । इति भाषा ॥ गुणादिकं चम्पकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

चम्पकालुः, पुं, (चम्पकवत् चम्पकपुष्पवर्णवत् आलु रभ्यन्तरबीजकोषो यस्य । यद्वा, चम्पकं चम्पकवर्णं आलाति प्रतिगृह्णातीति । आ + ला + मितद्र्वादित्वात् डुः ।) पनसः । इति भूरिप्रयोगः ॥

चम्पककुन्दः, पुं, (चम्पकवर्णःसन् उनत्तीति । उन्दी क्लेदने + अच् । पृषोदरादित्वात् अकारलोपः ।) मत्स्यभेदः । चाँदकुड़ा । इति भाषा । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । शुक्रकारित्वम् । मधुरत्वम् । वातपित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

चम्पकोषः, पुं, (चम्पश्चम्पक इव कोषो यस्य ।) पनसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चम्पा, स्त्री, (चम्पा नदी विद्यतेऽस्यामिति । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् । यद्वा, चम्पेन राज्ञो हरिश्चन्द्रस्य प्रपौत्रेण निर्म्मिता या पुरी । यदुक्तं भागवते । ९।८।१ ।
"हरितो रोहितसुतश्चम्पस्तस्माद्विनिर्म्मिता ।
चम्पा पुरी..........................॥")
कर्णपुरी । अधुना भागलपुर इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । मालिनी २ लोमपादपूः ३ कर्णपूः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४२ ॥ चम्पावती ५ चम्पापुरी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (इयन्तु अङ्गदेशान्तर्गता । यदुक्तं हेमचन्द्रेण । ४ । २३ ।
"वङ्गास्तु हरिकेलीया अङ्गाश्चम्पोपलक्षिताः ॥"
तथा च महाभारते । १२ । ५ । ६—७ ।
"प्रीत्या ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ ।
अङ्गेषु नरशार्दूल ! स राजासीत् सपत्नजित् ॥
पालयामास चम्पाञ्च कर्णः परबलार्द्दनः ।
दुर्य्योधनस्यानुमते तवापि विदितं तथा ॥"
इयमेव पुरा राज्ञो लोमपादस्य राजधानी आसीत् । इति रामायणम् ॥ अङ्गदेशस्थनदीविशेषः ॥)

चम्पाधिपः, पुं, (चम्पाया अधिप ईश्वरः ।) कर्णराजः । इति हेमचन्द्रः ॥

चम्पापुरी, स्त्री, (चम्पा एव पुरी ।) चम्पानगरी । इति शब्दरत्नावली ॥

चम्पालुः, पुं, (चम्पश्चम्पकस्येव कोषवर्णं आलाति आ + ला + डुः ।) पनसः । इति शब्दरत्नावली ॥

चम्पावती, स्त्री, (चम्पा तदाख्यया प्रसिद्धा नदी विद्यतेऽस्यामिति । चम्पा + मतुप् । मस्य वत्वम् ।) चम्पापुरी । इति शब्दरत्नावली ॥

चम्पूः, स्त्री, काव्यविशेषः । इति जटाधरः ॥ तल्लक्षणं यथा,—
"गद्यपद्यमयी वाणी चम्पूरित्यभिधीयते ॥"
इति साहित्यदर्पणे । ६ । २६८ ॥

चम्पेशः, पुं, (चम्पाया ईशः ।) कर्णराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चम्पोपलक्षितः, पुं, (चम्पया नगर्य्या नद्या वा उपलक्षितः ।) अङ्गदेशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २३ ॥ तद्देशस्थे पुं भूम्नि ॥

चम्भ, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) चम्भति । इति दुर्गादासः ॥

चय, ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ङ, चयते । इति दुर्गादासः ॥

चयः, पुं, (चीयते इति । चि + "एरच् ।" ३ । ३ । ५६ । इति कर्म्मणि अच् ।) वप्रम् । इत्यमरः । २ । २ । ३ ॥ तत्तु प्राकारादिमूलबन्धम् । उपरि प्राकारो निरूप्यते सः । पगार इति ख्यात इति केचित् । इति तट्टीकासारसुन्दरी । दुर्गनगरे उद्धृतन्तत्तिकास्तूपवन्धं यदुपरि प्राकारो निवेश्यते । तथाचार्थशास्त्रम् । खातसमुद्धृतया वप्रं कारयेत् तस्योपरि प्राकारमिति । इति भरतः ॥ समूहः । (यथा माघे । १ । ३ ।
"चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरा ।")
समाहृतिः । इति मेदिनी । ये, २१ ॥ प्राकारः । (यथा, महाभारते । ३ । १६० । ३७ ।
"शैलादभ्युच्छ्रयवता चयाट्टालकशोभिना ।")
पीठम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (दोषाणां सञ्चयप्रकोपप्रशमादिषु प्रकारविशेषः । तद्यथा,—
"शैत्ये सञ्चीयते वायुः प्रावृट्काले प्रकुप्यति ।
वर्षासु चीयते पित्तं शरत्काले प्रकुप्यति ।
हेमन्ते चीयते श्लेष्मा वसन्ते च प्रकुप्यति ।
प्रायेण प्रशमं याति स्वयमेव समीरणः ।
शरत्काले वसन्ते च पित्तं प्रावृड्ऋतौ कफः ।"
"चयकोपशमान् दोषा विहाराहारसेवनैः ।
समानैर्यान्त्यकालेऽपि विपरीतैर्विपर्य्ययम् ।"
इति पूर्ब्बखण्डे द्वितीयेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥ शोथः । यथा,—
"कटुतैलान्वितैर्लेपात् सर्पनिर्म्मोकभस्मभिः ।
चयः शाम्यति गण्डस्य प्रकोपः स्फुटति द्रुतम् ।"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे व्रणशोथाधिकारे ॥)

चर, गमने । अदने । आचारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) चरति । इति दुर्गादासः ॥

चर, क संशीत्यसंशीत्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) संशीतिः संशयः । असंशीतिरसंशयः । क, विचारयति यो धर्म्ममिति हलायुधः । चर असंशये । इति प्राञ्चः । केचित्तु संशये इति पठित्वा संशये हि विचारणा स्यादित्याहुः । इति दुर्गादासः ॥

चरः, पुं, (चरति स्वपरराष्ट्रस्य शुभाशुभज्ञानाय भ्राम्यतीति । चर + अच् ।) राष्ट्रादेः शुभाशुभादिज्ञानार्थं राज्ञा सगोपनं नियुक्तः पुरुषः । परतत्त्वज्ञानार्थमभ्रमकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । यथार्हवर्णः २ प्रणिधिः ३ अपसर्पः ४ चारः ५ स्पशः ६ गूढ़पुरुषः ७ । इत्यमरः । २ । ८ । १३ ॥ अपसर्पकः ८ प्रतिष्कः ९ प्रतिष्कशः १० गुप्तगतिः ११ मन्त्रगूढ़ः १२ हितप्रणीः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ उदास्थितः १४ । इति जटाधरः ॥ तत्रादौ भिक्षुवणिगादिवेशेन विचरणशीला ज्ञायिनि चरे । पञ्च स्वदेशपरदेशभ्रमणकारीति मत्स्ये । इति भरतः ॥ तस्य लक्षणं यथा—

"विवस्वानिव तेजोभिर्नभस्वानिव वेगतः ।
राजा चरैर्जगत् सर्वं प्राप्नुयाल्लोकसम्मतैः ॥
तर्कोङ्गितज्ञः स्मृतिमान् स्वीयभावाप्रकाशकः ।
क्लेशायाससहो दक्षः सर्वत्र भयवर्जितः ॥
सुभक्तो राजसु तथा कार्य्याणां प्रतिपत्तिमान् ।
नृपो निहन्याच्चारेण परराष्ट्रं विचक्षणः ॥
कालज्ञो मन्त्रकुशलान् संवत्सरचिकित्सकान् ।
तथान्यानपि युञ्जीत समर्थान् शुद्धचेतसः ॥
धर्मज्ञांश्च तथालुब्धान् दृष्टार्थान् तत्त्वभाषिणः ।
पाषण्डिनस्तापसादीन् परराष्ट्रे नियोजयेत् ॥
स्वदेशपरदेशज्ञान् सुशीलान् सुविचक्षणान् ।
वार्त्ताहर्य्यान् बहूंश्चैव चराणां विनियोजयेत् ॥
नैकस्य वचने राजा चारस्य प्रत्ययं वहेत् ।
द्वयोः सम्मतमाज्ञाय तद्युक्तं कार्य्यमारभेत् ॥
तस्माद्राजा प्रयुञ्जीत चरान् बहुसुखान् बहून् ।
नीरेतोवामनाः कुब्जास्तद्विधा ये च कारवः ॥
भिक्षुक्यश्चारणा दास्यो मालाकार्य्यः कलाविदः ।
अन्तःपुरगतां वार्त्तां निर्द्धरेयुरलक्षिताम् ॥
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च चरस्तु द्विविधो मतः ।
अप्रकाशोऽयमुद्दिष्टः प्रकाशो दूतसंज्ञकः ॥"

इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

ग्रहविशेषः । भौमः । चलः । इति मेदिनी । रे, ३० ॥ खञ्जनपक्षी । इति शब्दमाला ॥ कपर्द्दकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेषकर्कटतुलामकरलग्नानि । इति ज्योतिषम् ॥ अस्थिरविभूतिमित्रं चलमटनं स्खलितनियममपि चरभे । इति दीपिका ॥ (यथा, तिथितत्त्वे ।
"चरलग्ने चरांशे वा स्थापनञ्च विसर्ज्जनम् ॥"
जङ्गमे, त्रि । यथा मनुः । ७ । १५ ।
"तस्य सर्व्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥"
तथाच चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।
"चरः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रिया ।
लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते ॥
चरोऽनूपजलाकाशधन्वाद्यो भक्ष्यसंविधिः ।
जलजानूपजाश्चैव जलानूपचराश्च ये ॥
गुरुभक्ष्याश्च ये सत्त्वाः सर्व्वे ते गुरवः स्मृताः ॥")

चरकः, पुं, (चर एव । स्वार्थे कन् ।) चारः । इत्युणादिकोषः ॥ पर्पटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चरति गच्छति वेत्ति वेदवेद्यकादीनि सर्व्वशास्त्राणीति । चर + अच् ततः कन् च । यद्वा चर इव मह्यीतलं द्रष्टुमागतः । चर + इवार्थे कन् ।) मुनिविशेषः । तत्कृततन्नामकग्रन्थः । तयोरुत्पत्तिर्यथा,—
"यदा मत्स्यावतारेण हरिणा वेद उद्धृतः ।
तदा शेषश्च तत्रैव वेदं साङ्गमवाप्तवान् ॥
अथर्व्वान्तर्गतं सम्यगायुर्व्वेदञ्च लब्धवान् ।
एकदा स महीवृत्तं द्रष्टुं चर इवागतः ॥
तत्र लोकान् गदैर्ग्रस्तान् व्यथया परिपीडितान् ।
स्थलेषु बहुषु व्यग्रान् म्रियमाणांश्च दृष्टवान् ॥
तान् दृष्ट्वातिदयायुक्तस्तेषां दुःखेन दुःखितः ।
अनन्तश्चिन्तयामास रोगोपशमकारणम् ॥
संचिन्त्य स स्वयं तत्र मुनेः पुत्त्रो बभूव ह ।
यतश्चर इवायातो न ज्ञातः केनचिद्यतः ॥
तस्माच्चरकनाम्नासौ विख्यातः क्षितिमण्डले ।
स भाति चरकाचार्य्यो देवाचार्य्यो यथा दिवि ॥
सहस्रवदनस्यांशो येन ध्वंसो रुजां कृतः ।
आत्रेयस्य मुनेः शिष्या अग्निवेशादयोऽभवन् ॥
मुनयो बहवस्तैश्च कृतं तन्त्रं स्वकं स्वकम् ।
तेषां तन्त्राणि संस्कृत्य समाहृत्य विपश्चिता ॥
चरकेणात्मनो नाम्ना ग्रन्थोऽयं चरकः कृतः ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

चरटः, पुं, (चरति नृत्यतीव विचरतीर्थः । चर + बाहुलकात् अटच् ।) खञ्जनपक्षी । इति शब्दमाला ॥

चरणं, क्ली, (चर + भावे ल्युट् ।) गमनम् । (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ११४ । ६ ।
"यत्रानुकामं चरणं त्रिनाके त्रिदिवे दिवः ॥")
भक्षणम् । (यथा, मनुः । २ । १८६ । ·
"अक्षता भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ।
अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतञ्चरेत् ॥")
आचारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५०७ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १३६ । ६ ।
"अप्सरसां गन्धर्व्वाणां मृगाणां चरणे चरन् ॥")

चरणः, पुं क्ली, बह्वृचादिः । (यथा, पञ्चतन्त्रे ।४।३।
"न एकचरणं गोत्रं न च विद्यां कुलं न च ।
अतिथिं वैश्वदेवान्ते श्राद्धे च मनुरब्रवीत् ॥"
अपि च महाभाष्यवचनम् । यथा,—
"समुदाख्यातनिर्वाह्यो गोत्रं च चरणैः सह ॥"
"चरणशब्दो वेदैकदेशवाची कठादिरूपः ।" इति मुग्धबोधटीकाकृद्दुर्गादासः ।) मूलम् । गोत्रम् । इति मेदिनी । णे, ४७ ॥ (चरतीति । चर + ल्युः । चरत्यनेनेति करणे ल्युट् वा ।) अधमाङ्गम् । तत्पर्य्यायः । पादः २ पत् ३ अङ्घ्रिः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ७१ ॥ विक्रमः ५ पदः ६ आक्रमः ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्रमणः ८ चलनः ६ क्रमः १० । इति हेमचन्द्रः । ३।२८०॥ पदम् ११ पात् १२ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ८ । २७७ ।
"अङ्गुलीर्ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत् प्रथमे ग्रहे ।
द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥"
श्लोकचतुर्थभागः । यथा वृत्तरत्नाकरे१ अध्याये ।
"शेषं गाथास्त्रिभिः षड्भिश्चरणैश्चोपलक्षिताः ॥")

चरणग्रन्थिः, पुं, (चरणस्य ग्रन्थिः ।) गुल्फः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६१५ ॥

चरणव्यूहं, क्ली, (चरणानां वेदशाखानां व्यूहोऽत्र ।) वेदव्यासविरचितचतुर्व्वेदविवरणशास्त्रम् । तत्तु वेदशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

चरणायुधः, पुं, (चरण एवायुधं अस्त्रविशेषो यस्य ।) कुक्कुटः । इत्यमरः । २ । ५ । १७ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"कुक्कुटः कृकवाकुः स्यात् कलयश्चरणायुधः ।
ताम्रचूडस्तथा दक्षो यामनादी शिखण्डिकः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
अस्य मांसगुणादिकं कुक्कुटशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
चरणाक्षि, त्रि । यथा, रामायणे ।३।५६।३५।
"तुण्डपक्षप्रहारैश्च जटायुश्चरणायुधः ॥")

चरमः, त्रि, (चरतीति । "चरेश्च ।" उणां ५ । ६८ । इति अमच् ।) अन्त्यः । पश्चिमः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, मनुः । २ । १६४ ।
"उत्तिष्ठेत् प्रथमं चास्य चरमं चैव संविशेत् ॥")

चरमक्ष्माभृत्, पुं, (क्ष्मां बिभर्त्तीति । भृ + क्विप् । ततः चरमश्चासौ क्ष्माभृच्चेति कर्म्मधारयः ।) अस्ताचलः । इत्यमरः । २ । ३ । २ ॥

चरमाचलः, पुं, (न चलतीति पचाद्यच् अचलः पर्व्वतः । ततः चरमश्चासौ अचलश्चेति कर्म्मधारयः ।) अस्तपर्व्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चरमाद्रिः, पुं, (चरमश्चासावद्रिश्चेति ।) अस्ताचलः । इति हेमचन्द्रः ॥

चराचरं, क्ली, (चराचरयोः समाहारः ।) जगत् । इति मेदिनी । रे, २६० ॥ (तथा च मनुः ।१।५७।
"एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्व्वं चराचरम् ।
सञ्जीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाव्ययः ॥")
आकाशः । इति धरणी ॥ जङ्गमाजङ्गमम् । यथा, देवीमाहात्म्ये ।
"तया विसृज्यते विश्वं जगदेतच्चराचरम् ॥"

चराचरः, त्रि, (चरश्चलं आचरो व्यवहारचेष्टादिकं तौ विद्येतेऽस्मिन् ।) जङ्गमः । इत्यमरः । ३ । १ । ७४ ॥ द्रुः । इति विश्वः ॥ दृष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥ कपर्द्दके पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चरतीति चरो जङ्गमः अचरः स्थावरः । चरेण सह अचरः । स्थावरजङ्गमः । यथा, भागवते । ३ । ६ । ६ ।
"युक्ताभ्योऽयमासाद्य यस्मिंल्लोकाश्चराचराः ॥")

चरिः, पुं, (चर + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां ४।११७। इति इन् ।) पशुः । इत्युणादिकोषः ॥

चरितं, क्ली, (चर + भावे क्तः ।) चरित्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते ।१०।१।१।
"कथितो वंशविस्तारो भवता सोमसूर्य्ययोः ।
राज्ञाञ्चोभयवंश्यानां चरितं परमाद्भुतम् ॥")
तद्द्विविधं यथा, उज्ज्वलनीलमणौ ।
"अनुभावाश्च लीला च गीयते चरितं द्विधा ।
अनुभावा अलङ्काराख्याः उद्भास्वराख्याः वाचिकाख्याश्च । लीला स्याच्चारुविक्रीडा रासकन्दुकखेलाद्या चारुक्रीडा प्रकीर्त्तिता । ताण्डवं वेणुवादश्च गोदोहः पर्व्वतोद्धारो गोहूतिर्गमनादिका ॥" (यथा, गीतगोविन्दे । १ । २ ।
"वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसद्मा ॥"
वाच्यलिङ्गे तु । चर + कर्म्मणि क्तः । कृतम् । आचरितम् । यथा, रामायणे । १ । ३ । १ ।
"श्रुत्वा पूर्व्वं काव्यबीजं देवर्षेर्नारदाद्दषिः ।
लोकादन्विष्य भूयश्च चरितं चरितव्रतः ॥")

चरितार्थः, त्रि, (चरितः कृतः अर्थः प्रयोजनं येन सः ।) प्राप्तप्रयोजनः । यथा, कुमारसम्भवे । २ । ७ ।
"पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्म्मुखसमीरिता ।
प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ॥"

चरित्रं, क्ली, (चर + "अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः।" ३। २। १८४। इति इत्रः।) स्वभावः। तत्पर्य्यायः। चरितम् २ चारित्रम् ३ चरीत्रम् ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ४। ८३।
"अचिन्त्यं शीलगुप्तानां चरित्रं कुलयोषिताम्॥")

चरित्रा, स्त्री, (चरित्र + टाप्।) तिन्तिडीवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

चरिष्णुः, त्रि, (चरतीति। चर + "अलङ्कृञिति।" ३। २। १३६। इति इष्णुच्।) जङ्गमः। इत्यमरः।३।१।७४॥ (यथा, भागवते। २।६।४०।
"द्रव्यं विकारो गुण इन्द्रियाणि
विराट् स्वराट् स्थास्नु चरिष्णु भूम्नः॥")

चरीत्रं, क्ली, (चरित्र + पृषोदरादित्वाद्दीर्घत्वम्।) चरित्रम्। इति शब्दरत्नावली॥

चरुः, पुं, (चरन्ति भक्षयन्ति देवा इमं चर्य्यते भक्ष्यते अग्न्यादिभिर्द्देवैरिति वा चरति होमादिकमस्मादितिके। चर + "भृमृशीति।" उणां १। ७। इति उः।) हव्यान्नम्। तत्पाकभाण्डम्। इति मेदिनी। रे, १२॥
"ततश्च संस्कृते वह्नौ गोक्षीरेण चरुं पचेत्॥"
इति शारदातिलकम्॥

तस्यानुष्ठानं यथा। अग्नेः पश्चिमायान्दिशि प्रागग्रान् कुशानास्तीर्य्य तदुपरि प्रक्षालितं वारुणमुदूखलं मुषलं वैणवञ्च सूर्पं वारुणचमसस्थजलप्रोक्षितं संस्थाप्य ब्रीहीन् यवान् वा सूर्पे निधाय चमसस्थजलेन ओँ वास्तोस्पतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओम् इन्द्राय त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओँ भूस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओँ भुवस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओँ स्वस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओँ प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि त्रिस्तूष्णीं इत्यष्टौ वारान् प्रोक्षयेत्। ततः कांस्यपात्रेण चरुस्थाल्या वा ओँ वास्तोस्पतये त्वा जुष्टं निर्व्वपामि ओम् इन्द्राय त्वा जुष्टं निर्व्वपामि ओँ भूस्त्वा जुष्टं निर्व्वपामि ओँ भुवस्त्वा जुष्टं निर्व्वपामि ओँ स्वस्त्वा जुष्टं निर्व्वपामि ओँ प्रजापतये त्वा जुष्टं निर्व्वपामि इति प्रत्येकं गृहीत्वा उदूखले स्थापयेत् त्रिस्तूष्णीम्। ततो दक्षिणहस्तमुपरि कृत्वा मुषलेनावहत्य सूर्पेण प्रस्फोटयेत्। इत्थमेव वारत्रयं कृत्वा त्रिः प्रक्षालयेत्। ततश्चरुस्थालीममलकं कृतोत्तराग्रं पवित्रं निक्षिप्य प्रक्षालिततण्डुलं निधाय दुग्धं निक्षिप्य स्तोकं स्तोकमुदकं दत्त्वा तन्मध्ये खदिरपलाशोडुम्बराणामन्यतमस्य प्रादेशप्रमाणं अग्रे उभयतोऽङ्गुष्ठपर्व्वप्रमाणं चतुष्कोणपुष्कलं मेक्षणं दक्षिणावर्त्तेन भ्रामयित्वा तथा पचेत् यथान्तरूष्मणा सम्यक् पाको भवति गालनं न भवति दाहश्च न भवति ततः सम्यक्पाके भते मध्ये घृतस्रुवं दत्त्वा प्रागादिदक्षिणचिह्नितं चरुमवतार्य्य अग्नेरुत्तरतः कुशोपरि स्थापयित्वा पुनर्म्मध्ये घृतस्रुवं दद्यात्। इति भवदेवभट्टः॥

चरुव्रणः, पुं, (चरोर्व्रण इव।) पिष्टापूपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ पिताइ पिटा इति भाषा॥

चर्च, क इ अध्ययने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) इ अध्ययनम्। क, चर्चयति वेदं विप्रः। इति दुर्गादासः॥

चर्च, श उक्तौ। भर्त्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) रेफोपधः। श, चर्चती चर्चन्ती। गुणस्थानरहितानां तुदादिपाठफलन्तु शत्रन्तानामादौपोरिति नुमो विभाषा वेदेन्तूच्चारणभेदश्च। इति दुर्गादासः॥

चर्चरी, स्त्री, (चर्च + बाहुलकात् अरन् ततो गौरादित्वात् ङीष्।) गीतभेदः। चर्चरी गीतभेदे च केशभित्करशब्दयोरिति रुद्रः॥ हर्षक्रीडेति सुभूतिः। कापटिकानां सादरवचनं तौर्य्यत्रिकध्वनिः। वसन्तसमयक्रीडेत्यन्ये। इत्यमरटीकायां भरतः॥ हर्षक्रीडावाक्। तत्पर्य्यायः। चर्भटी २। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, रत्नावल्याम्। १ अङ्के। "अये! मधुरमभिहन्यमानमृदङ्गानुगतसङ्गीतमधुरः पुरः पौराणामुच्चरति चर्च्चरीध्वनिः॥" एतदुदाहरणं यथा, विक्रमोर्व्वश्याम्। ४ अङ्के। अनन्तरे चर्चरीत्युक्ता,—
"गन्धोन्मादितमधुकरगीतै-
र्वाद्यमानैः परभृततूर्य्यैः।
प्रसरितपवनोद्वेल्लितपल्लवनिकरः
सुललितविविधप्रकारैर्नृत्यति कल्पतरुः॥"
वर्णवृत्तविशेषः। यथा, शब्दार्थचिन्तामणौ।
"हारयुक्तसुवर्णकङ्कणपाणिशङ्खविराजिता
पादनूपुरसङ्गता सुपयोधरद्वयभूषिता।
शोभिता वलयेन पिङ्गलपन्नगाधिपवर्णिता
चर्चरी तरुणीव चेतसि चाकसीति सुसङ्गता॥")

चर्चरीकः, पुं, (चर्च + "फर्फरीकादयश्च।" उणां ४। २०। इति ईकन्प्रत्ययान्तेन निपातनात् साधुः।) महाकालः। केशविन्यासः। शाकः। इति मेदिनी। के, १८७॥

चर्चा, स्त्री, (चर्च्यते विचार्य्यते वेदवेदान्तादितत्त्वशास्त्रैरसौ इति। चर्च + णिच् + अङ्।) दुर्गा। चिन्ता। चार्च्चिक्यम्। इति मेदिनी। चे, ४॥ विचारणा। इत्यमरः। १। ५। २॥ (चर्च + भावे अङ्। लेपनम्। यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम्। १५। ४।
"मृगमदकृतचर्चा पीतकौषेयवासाः॥"
गायत्रीरूपा महाशक्तिः। यथा, देवीभागवते। १२। ६। ४६।
"ज्ञानधातुमयी चर्चा चर्च्चिता चारुहासिनी॥")

चर्चिका, स्त्री, (चर्चा + स्वार्थे कन्। कापि अत इत्वम्।) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ चर्चा। इति द्विरूपकोषः॥ (रोगविशेषः। तदपनोदनं तुषारपानीयं यथा,—
"तौषारं लघुशीतलं श्रमहरं पित्ताभिशान्तिप्रदं
दोषाणां शमनं अलार्त्तिदमनं सर्व्वामयघ्नं परम्।
कुष्ठघ्नीपदचर्चिका-विषहरं पामाविसर्पापहं
क्षीणानां क्षतशोषिणां हितकरं संसेवने मानवे॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये। (चर्चा वेदादिविचारणां वेत्ति इति। ठन्। वेदाद्यध्येतरि, त्रि॥)

चर्चितः, त्रि, (चर्च + कर्म्मणि क्तः। चर्चा लेपः सञ्जातास्य इति इतच् वा।) चन्दनादिकृतलेपनम्। तत्पर्य्यायः। दिग्धम् २ लिप्तम् ३। इति जटाधरः॥ (यथा, गीतगोविन्दे। १।३४।
"चन्दनचर्च्चितनीलकलेवरपीतवसनवनमाली।")

चर्त्यः, त्रि, (चर्त्यते इति। चृत हिंसायाम् + "ऋदुपधाच्चापि चृतेः।" ३। १। ११०। इति क्यप्।) हननीयः। इति पाणिनिव्याकरणम्।

चर्पटः, पुं, (चृप् + अटन्।) स्फारः। विपुलः। चपेटः। पर्पटः। इति मेदिनी। टे, ४१।

चर्पटा, स्त्री, (चर्पट + टाप्।) भाद्रशुक्लषष्ठी। चापड़ाषष्ठी इति भाषा॥ अस्या विवरणं चपेटीशब्दे द्रष्टव्यम्॥

चर्पटी, स्त्री, (चर्पट + ङीष्।) पोली। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चर्ब्ब, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) चर्ब्बति। इति दुर्गादासः॥

चर्भटः, पुं, (चर + क्विप्। भटति भरति स्वशरीरं दानेनेति। भट् + अच्। ततः कर्म्मधारयः।) इर्व्वारुः। इति हलायुधः॥

चर्भटी, स्त्री, (चर्भट + ङीष्।) चर्चरी। हर्षक्रीडावाक्। इति हेमचन्द्रः॥

चर्म्मं, क्ली, (चर्म्म साधनतयास्त्यस्य अच्।) फलकः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, मनुः। ७। १९२।
"स्यन्दनाश्वैः समे युध्येदनूपे नौद्विपैस्तथा।
वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्म्मायुधैः स्थले॥")

चर्म्म, [न्] क्ली, (चर + "सर्व्वधातुभ्यो मनिन्।" उणां। ४।१४५। इति मनिन्।) इन्द्रियविशेषः। चाम इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। त्वक् २ असृग्धरा ३ कृत्तिः ४ अजिनम् ५ देहवर्म्म ६ रक्ताधारः ७ रोमभूमिः ८ शरीरावरणम् ९। इति राजनिर्घण्टः॥ असृग्वरा १०। इति भरतधृतसर्व्वधरः॥ (यथा, भागवते।३।६।११।
"निर्भिन्नान्यस्य चर्म्माणि लोकपालोऽनिलो-
ऽविशत्।")

शरीरावरकं शस्त्रम्। ढाल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। फलकः २ फलम् ३ इत्यमरः। २। ८। ९०॥ फरम् ४ चर्म्मम् ५। इति भरतः॥ तस्य लक्षणं यथा, युक्तिकल्पतरौ।
"शरीरावरकं शस्त्रं चर्म्म इत्यभिधीयते।
तत् पुनर्द्विविधं काष्ठचर्म्मसम्भवभेदतः॥
शरीरावरकत्वञ्च लघुता दृढता तथा।
दुर्भेद्यतेति कथिता चर्म्मणां गुणसंग्रहः।
स्वल्पता गुरुता चैव मृदुता सुखभेद्यता।
विरुद्धवर्णता चेति चर्म्मणां दोषसंग्रहः।

सितो रक्तस्तथा पीतः कृष्ण इत्यभिशब्दितः ।
ब्राह्मणादिजातिभेदेन चर्म्मणां वर्णनिर्णयः ॥
चित्रवर्णस्तु सर्व्वेषां सर्व्वदेवोपपद्यते ॥”*॥
ब्रह्मचारिधार्य्यकृष्णसारचर्म्म । इत्यमरः । २।७।
४७ ॥ (यथा, मनुः । २ । ४१ ।
“कार्ष्णरौरववास्तानि चर्म्माणि ब्रह्मचारिणः ॥”)

चर्म्मकषा, स्त्री, (चर्म्मणः कषा । चर्म्म कषतीति । कष + अच् इत्येके ।) पश्चिमदेशजातं गन्धद्रव्यम् । केचित्तु चामारकषा इति ख्याता इत्याहुः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । सप्तला २ विमला ३ सातला ४ भूरिफेना ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १४३ ॥ शातला ६ चर्म्मकसा ७ । इति भरतः ॥ मांसरोहिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (“चर्म्मकषायाः कल्कं बिल्वसमं मूर्द्ध्नि काकपदमस्य ।
दत्वा शृणुयात् कटभीं कटुकोटफलाप्रधमनञ्च ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने पञ्चविंशेऽध्याये ॥)

चर्म्मकसा, स्त्री, (चर्म्मणः कसा ।) चर्म्मकषा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

चर्म्मकारः, पुं, (चर्म्म चर्म्मनिर्म्मितद्रव्यादिकं करोतीति । कृ + “कर्म्मण्यण्” । ३ ।२।१ । इति अण् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । चामार इति मुचि इति च भाषा ॥ स तु चण्डाल्यां तीवराज्जातः । इति पराशरपद्धतिः ॥ तत्पर्य्यायः । पादूकृत् २ । इत्यमरः ।२।१०।७॥ पादुकृत् ३ चर्म्मारः ४ । इति तट्टीका ॥ चर्म्मकृत् ५ पादुकाकारः ६ । इति हलायुधः ॥ चर्म्मरुः ७ कुरटः ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । १० । ३६ ।
“कारावरो निषादात्तु चर्म्मकारः प्रसूयते ॥”)

चर्म्मकारी, स्त्री, (चर्म्म करोति वर्द्धयति उत्कर्षं करोतीति यावत् । कृ + अण् । चर्म्म किरतीति चर्म्म + कॄ + अणित्येके । ततो ङीष् ।) चर्म्मकषौषधिः । इति मेदिनी । रे, २६१ ॥

चर्म्मकीलः, पुं, (चर्म्म कीलतीति । कील + अच् । चर्म्मणि गुह्यस्यचर्म्मणि कील इवेति वा ।) गुह्यरोगविशेषः । ह्यालीश इति हारिस इति च भाषा ॥ तस्य निदानं यथा,—
“व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो बहिः ।
कीलोपमं स्थिरखरं चर्म्मकीलन्तु तद्विदुः ॥
वातेन तोदपारुष्यं पित्तादसितरक्तता ।
श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं सवर्णता ॥”
इति माधवकरेण रोगविनिश्चयग्रन्थे अर्शोरोगाधिकारे धृतम् । अतोऽस्य चिकित्सा अर्शोरोगचिकित्सावत् । अपि च ।
“चर्म्मकीलं जतुमणिं मसकान् तिलकालकान् ।
उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत् क्षाराग्निभ्यामशेषतः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

चर्म्मकृत्, पुं, (चर्म्म करोति चर्म्मघटितपादुकादिकम् उत्पादयतीत्यर्थः । चर्म्म + कृ + क्विप् ।) चर्म्मकारः । इति हलायुधः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ५५ । [योगिनीम् ॥”)
“चर्म्मकृत् कोऽपि न प्रादात् कुटीं देवोप-

चर्म्मचटका, स्त्री, (चर्म्मणा चटकेव ।) निशाचरपक्षिविशेषः । चामचिका इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । जतुका २ अजिनपत्रिका ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ जतूका ४ गृहमाचिका ५ जतुनी ६ अजिनपत्रा ७ चार्म्मिः ८ चर्म्मचटी ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ चर्म्मपत्रा १० । इति जटाधरः ॥ चर्म्मचटिका ११ । इति केचित् ॥

चर्म्मचटी, स्त्री, (चर्म्मणा चटीव । यद्वा, चर्म्म चटति भिनत्तीति । चट + अच् ङीष् ।) चर्म्मचटका । इति शब्दरत्नावली ॥

चर्म्मचित्रकं, क्ली, (चर्म्मणि चित्रकं चित्रितमिवेत्यर्थः । चर्म्म चित्रयतीति वा । चित्र + ण्वुल् ।) श्वेतकुष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चर्म्मजं, क्ली, (चर्म्मणो चर्म्मणि वा जायते । जन + डः ।) रोम । रुधिरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चर्म्मण्वती, स्त्री, (चर्म्मैव उत्पत्तिहेतुत्वेनास्त्यस्याः इति मतुप् मस्य वत्वम् ।) नदीविशेषः । सा तु बुन्देलखण्डाख्यदेशे चम्बल् इति ख्याता ॥ कदली । इति मेदिनी । ते, १८६ ॥ (आसीत् किल पुरा रन्तिदेवनामा (शशबिन्दुनामा वा) कश्चित् राजचक्रवर्त्ती । तस्य यज्ञे मारिता ये गावस्तेषां चर्म्मगलितरसक्लेदादिभ्यो जातेयं नदीति पौराणिकी गाथा । यथा, देवीभागवते । १ । १८ । ५४ ।
“चर्म्मणां पर्व्वतो जातो बिन्ध्याचलसमः पुनः ।
मेघाम्बुप्लावनाज्जाता नदी चर्म्मण्वती शुभा ॥”)

चर्म्मदण्डः, पुं, (चर्म्मभिश्चर्म्मणा वा निर्म्मितो दण्डः ।) कशा । इति हेमचन्द्रः ॥ चाबुक् इति भाषा ॥
(“चर्म्मदण्डाहतो विप्रः शशापातिरुषा च तम् ॥”
इति महाभारतशान्तिपर्व्वणि ॥)

चर्म्मदूषिका, स्त्री, (चर्म्म दूषयति दोषयति वा । दुष् + णिच् + ण्वुल् । ततष्टापि अत इत्वम् ।) कोठरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चर्म्मतरङ्गः, पुं, (चर्म्मणां चर्म्मभिर्वा तरङ्ग इव ।) वलिः । त्वक्सङ्कोचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चर्म्मद्रुमः, पुं, (चर्म्माकृतिवल्कलमयो द्रुमः ।) भूर्जवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चर्म्मपत्रा, स्त्री, (चर्म्ममयं पत्रं पक्षद्वयं यस्याः ।) चर्म्मचटी । इति जटाधरः ॥

चर्म्मपादुका, स्त्री, (चर्म्मनिर्म्मिता चर्म्ममयी वा पादुका ।) उपानत् । चामड़ार जुता इति भाषा ॥ यथा । “ततो ब्रह्मचारी अनेन मन्त्रेण चर्म्मपादुकायुगले पादौ निदध्यात् ।” इति भवदेवभट्टः ॥ अस्या गुणाः पादुकाशब्दे द्रष्टव्याः ॥

चर्म्मपुटः, } पुं, (चर्म्मनिर्म्मितः पुटः पात्रम् ।
चर्म्मपुटकः, } पक्षे स्वार्थे कन् । चर्म्ममयं पुटमत्र इति कप् इत्येके ।) चर्म्मनिर्म्मितपात्रविशेषः । कुपा इति भाषा ॥ यथा । दृतिश्चर्म्मपुटकः । दृतिश्चर्म्मपुटे मत्स्ये चेति मेदिनी ॥ इति पुंलिङ्गसंग्रहटीकायां भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । दृतिः खल्लश्चर्म्ममयीति हेमचन्द्रः ॥

चर्म्मप्रभेदिका, स्त्री, (चर्म्म प्रभिनत्तीति । प्र + भिद + ण्वुल् । टापि अत इत्वञ्च ।) चर्म्मप्रभेदनास्त्रम् । इत्यमरः । २ । १० । ३५ ॥ पोड़ इति भाषा ॥

चर्म्मप्रसेवकः, पुं, (चर्म्मणा प्रसीव्यते इति । सिवु तन्तुसन्ताने + “संज्ञायाम् ।” ३ । ३ । १०९ । इति कर्म्मणि ण्वुल् बाहुलकात् वुन् वा ।) चर्म्मप्रसेविका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

चर्म्मप्रसेविका, स्त्री, (चर्म्मप्रसेवक + टाप् अत इत्वञ्च ।) अग्निसन्दीपनार्थं चर्म्म निर्म्मितयन्त्रम् । भाती इति जाँता इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । भस्त्रा २ । इत्यमरः । २ ।१०।३३॥

चर्म्ममुण्डा, स्त्री, (चर्म्मणः जीवरहितदेहस्येत्यर्थः मुण्डमस्तिहस्तेऽस्या इति । छिन्नशिरोधारणादेव तथात्वम् ।) दुर्गा । इति हेमचन्द्रः । २ । १२० ॥ (चण्डमुण्डा । इत्यपि क्वचित् पाठः ॥)

चर्म्मरङ्गा, स्त्री, (चर्म्मणि रङ्गो यस्याः ।) आवर्त्तकीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (देशविशेषे, पुं । स च देशः कूर्म्मविभागे पश्चिमोत्तरस्यां दिशि उक्तः । यथा, वृहत्संहितायाम् । १४ । २३ ।
“दिशि पश्चिमोत्तरस्याम् ।” इत्युपक्रम्य,—
“वेणुमती फल्गुलुका
गुरुहा मरुकुचचर्म्मरङ्गाख्याः ॥”
इत्युक्तवान् ॥)

चर्म्मरुः, पुं, (चर्म्म रचयतीति । रच + बाहुलकात् डुः ।) चर्म्मकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चर्म्मसम्भवा, स्त्री, (चर्म्मणि सम्भव उत्पत्तिर्यस्याः ।) एला । इति हारावली । ६७ ॥

चर्म्मसारः, पुं, (चर्म्मणः सारः । भुक्तद्रव्येभ्यो रसस्य त्वङ्मध्ये जायमानत्वात् तथात्वम् ।) रसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चर्म्माम्भः, पुं, (चर्म्मणोऽम्भः जलम् । सर्व्वे सान्ता अदन्ताश्च ।” इति न्यायादत्र अकारान्तः । क्वचित् क्लीवे सान्तोऽपि दृश्यते ।) रसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चर्म्मारः, पुं, (चर्म्म चर्म्मक्रियां ऋच्छतीति । ऋ गतौ + “कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) चर्म्मकारः । इति जटाधरः ॥

चर्म्मी, [न्] पुं, (चर्म्म शरीरावरकं शस्त्रविशेषोऽस्त्यस्य । चर्म्म + इनिः ।) चर्म्मधारियोद्धा । ढाली इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । फलकपाणिः २ । (यथा, महाभारते । ३।२७।३१ ।
“श्यामं बृहन्तं तरुणं चर्म्मिणामुत्तमं रणे ।
नकुलं ते वने दृष्ट्वा कस्मात् मन्युर्न वर्द्धते ॥”
चर्म्म त्वक् अस्त्यस्येति ।) भूर्जवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४६ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ११ अः । “चर्म्मिवृक्षगिरिकर्णिकाशीतशिवनिचुलदाडिमाजकर्णहरितद्रुराजादनगोपघोण्टाविकङ्कतेषु वा यवान्नविकारांश्च सेवेत ॥”) भृङ्गरिटिः । मोचा । इति शब्दरत्नावली ॥

चर्य्या, स्त्री, (चर + "गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ।" ३ । १ । १०० । इति यत् । स्त्रियां टाप् ।) ईर्य्यापथस्थितिः । इत्यमरः । २ । ७ । ३६ ॥ नियमापरित्यागः । ईर्य्यते गुरौ शास्त्रोपासनया ज्ञायते ईर्य्या सा च ध्यानधारणादिः तस्याः पन्था उपायः तत्र व्रतिनां या स्थितिरवस्थानमपरित्यागः सा । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १ । २ । ३२६ ।
"चर्य्यायां हयसुतस्येह पाण्डवस्यानुगच्छतः ॥")
गमनम् । अदनम् । आचरणम् । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ (यथा, मनुः । ६।३२ ।
"आसां महर्षिचर्य्याणां त्यक्त्वान्यतमया तनुम् ॥"
सेवा । यथा, रामायणे । २ । २६ । १५ ।
"वनवासस्य शूरस्य मम चर्य्या हि रोचते ॥"
त्रि, अनुष्ठेयः । आचरणीयः । यथा, मनुः ।३।१।
"षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्य्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् ॥")
चर्व्व, कि भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) कि, चर्व्वयति चर्व्वति तण्डुलं बालकः । इति दुर्गादासः ॥
चर्व्वणं, क्ली, (चर्व्व + भावे ल्युट् ।) दन्तैश्चूर्णनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८८ ॥ चिवान इति भाषा ॥ (यथा, हारिते प्रथमे स्थाने प्रथमेऽध्याये ।
"चर्व्वणं गिलनञ्चापि कासितं श्वासितं तथा ॥")
चर्व्वा, [न्] पुं, तलप्रहारः । इति हारावली । १६७ ॥
चर्व्वितं, त्रि, (चर्व्व्यते स्म इति । चर्व्व + कर्म्मणि क्तः ।) कृतचर्व्वणम् । भक्षितम् । इत्यमरः । ३।२।११० ॥ (यथा, भागवते । ७ । ५ । ३० ।
"अदान्तगोभिर्विशतां तमिस्रं
पुनः पुनश्चर्व्वितचर्व्वणानाम् ॥")
चर्व्वितपात्रकं, क्ली, (चर्व्वितानां ताम्बूलादीनां त्यागपात्रम् । ततः स्वार्थे कन् ।) चर्व्विततांबूलादित्यागपात्रम् । पीगदान इति भाषा ॥ यथा, रासलीलायां पातालखण्डे ।
"ताम्बूलं दर्पणं पानपात्रं चर्व्वितपात्रकम् ॥"
चर्व्व्यं, त्रि, (चर्व्व्यते दन्तैश्चूर्ण्यते इति । चर्व्व + कर्म्मणि ण्यत् ।) चर्व्वणीयम् । यथा,—
"षट्कोटिं ब्राह्मणांश्च भोजयामास नित्यशः । चूष्यपेयलेह्यचर्व्व्यैरतिसृष्टं दिने दिने ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
चर्षणिः, पुं, (कर्षतीति । कृष + "कृषेरादेश्च चः ।" उणां । २ । १०३ । इति अनिः आदेश्च चः ।) जनः । यथा, श्रीभागवते ।
"स चर्षणीनामुदगाच्छुचो मृजन्
प्रियः प्रियाया इव दीर्घदर्शनः ॥"
मनुष्यजातिः । यथा,—
"अर्य्यम्णो मातृका पत्नी तयोश्चर्षणयः सुताः । यत्र वै मानुषी जातिर्ब्रह्मणा चोपकल्पिता ॥"
इति श्रीभागवते । ६ । ६ । ४१ ॥ "चर्षणयः कृताकृतज्ञानवन्तः । पश्यन्तिकर्म्मत्वेन निघण्टावुक्तेः । यत्र येषु आत्मानुसन्धानविशेषेण मानुषी जातिर्ब्रह्मणोपकल्पिता । तथा च श्रुतिः । पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मेति ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (अत्र उणादिवृत्तिकृतोज्ज्वलदत्तेन तु "कृषेरादेश्च धः ।" इति पठित्वा धर्षणिर्बन्धकीति व्याख्यातम् ॥)
चल, क भृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, चालयति । दन्त्यवकारादिरयमिति दुर्गासिंहजुमरनन्दी । भृतिरिह पोषणम् । इति दुर्गादासः ॥
चल, ज गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) ज, चालः चलः । मित्त्वे इति वक्ष्यमाणे न पठित्वा इममेव मानुबन्धं भ्रान्ताः पठन्ति तद्धेयम् । तेनास्य चालयति हस्तिनं यन्ता । चलमाणोऽनिल इत्यत्र ताच्छील्ये शानः । मित्त्वे । पूर्व्वेणान्वयः । चलधातुः कम्पने मानुबन्धः स्यादित्यर्थः । म, चलयति लतां वायुः । चलयन् भृङ्गरुचस्तवालकानिति रघुः । चालयन् सकलां पृथ्वीमिति चलनात् चालं करोतीति ण्यौ शत्रन्तम् । इति दुर्गादासः ॥
चल, श विलासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-अकं-सेट् ।) श, चलति चलन्ती । विलासः क्रीड़नम् । इति दुर्गादासः ॥
चलं, त्रि, (चलति गच्छतीति । चल + पचाद्यच् ।) चञ्चलम् । इत्यमरः । ३ । १ । ७४ ॥ (यथा, रघुः । ११ । १५ ।
"ताड़का चलकपालकुण्डला
कालिकेव निविड़ा बलाकिनी ॥"
पारदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११६ ॥ अष्टादशाक्षरवृत्तभेदः । यथा, वृत्तरत्नाकरे ।
"भौ नजौ भौ चेच्चलमिदमुदितं युगैर्मुनिभिः खरैः ॥")
चलः, पुं, (चल + पचाद्यच् ।) कम्पः । तद्युक्ते त्रि । इति मेदिनी । ले, १५ ॥ (शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ११६ ।
"महाकेतुर्महाधातुर्नैकसानुचरश्चलः ॥"
विष्णुः । यथा, तत्रैव । १३ । १४६ । ६२ ।
"वीरहा विषमः शून्यो घृताशीरचलश्चलः ॥"
"वायुरूपेण चलः ।" इति भाष्यम् ॥)
चलचञ्चुः, पुं, (चला चञ्चला चञ्चुरस्य ।) चकोरपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०५ ॥
चलत्पूर्णिमा, स्त्री, (चलन्ती पूर्णिमा तदाश्रयीभूतचन्द्र इवेति तात्पर्य्यार्थः ।) चन्द्रकमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चलदङ्गः, पुं, (चलत् चञ्चलं अङ्गं यस्य ।) मत्स्यविशेषः । चेङ्गा इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । अनभिष्यन्दित्वम् । वाते हितत्वम् । रोचनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
चलदङ्गकः, पुं, (चलदङ्गं यस्य इति कप् ।) चलदङ्गमत्स्यः । इति जटाधरः ॥
चलदलः, पुं, (चलानि दलानि पत्राणि यस्य ।) अश्वत्थवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २० ॥ (अश्वत्थशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
चलनं, क्ली, (चल + भावे ल्युट् ।) भ्रमणम् । (यथा, देवीभागवते १ । १७ । १६ ।
"चलनञ्च विना कार्य्यं न भवेदिति मे मतिः ॥")
कम्पनम् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १७३ ।
"द्वावुपायाविह प्रोक्तौ विमुक्तौ शत्रुदर्शने । हस्तयोश्चलनादेको द्वितीयः पादवेगजः ॥")
कम्प्रे, त्रि । इति मेदिनी । ने, ६१ ॥
चलनः, पुं, (चलत्यनेन इति । चल + करणे ल्युट् ।) पादः । इति हेमचन्द्रः ॥ हरिणः । इति जटाधरः ॥
चलनकः, पुं, (चलन + संज्ञायां कन् ।) चण्डातकम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३३८ ॥
चलनी, स्त्री, (चलन + ङीप् ।) वारीभेदः । बन्धनी । वस्त्रघर्घरी । इति हेमचन्द्रः ॥ घाघरा इति भाषा ॥
चलपत्रः, पुं, (चलानि पत्राणि यस्य ।) अश्वत्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, नैषधे ।
"अङ्गेन केनापि विजेतुमस्या
गवेष्यते किं चलपत्रपत्रम् ।
न चेद्विशेषादितरच्छदेभ्य-
स्तस्यास्तु कम्पस्तु कुतो भयेन ॥")
चला, स्त्री, (चलतीति चल + पचाद्यच् टाप् च । नैकत्रावस्थितत्वात् तथात्वम् ।) लक्ष्मीः । इति मेदिनी । ले, १५ ॥ सिह्लकः । इति रत्नमाला ॥
चलाचलः, त्रि, (चलतीति चल + अच् । चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमिति द्वित्वे अभ्यासस्य आगागमस्य इति वार्त्तिकसूत्रेणास्य सिद्धिः ।) चञ्चलः । इत्यमरः । ३ । १ । ७४ ॥ (यथा, किरातार्ज्जुनीये । ११ । ३० ।
"जन्मिनोऽस्य स्थितिं विद्वान् लक्ष्मीमिव चलाचलाम् ॥")
काके पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥
चलातङ्कः, पुं, (चले चलने आतङ्को भयं यस्मात् ।) वातरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चलितं, त्रि, (चल + कर्त्तरि क्तः ।) कम्पितम् । इत्यमरः । ३ । १ । ८७ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३६५ ।
"तयोर्विलासवलितैश्चलितापाङ्गविभ्रमैः ।")
गतम् । चल ज गतावितिदर्शनात् ॥ (यथा, रामायणे । ३ । ५७ । २३ ।
"अधिरूढ़ो गजारोहो यथास्याच्चलितो गजः ॥")
चलुः, पुं, (चल + उन् ।) गण्डूषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६२ ॥
चलुकः, पुं, (चलुना कायतीति । कै + कः ।) प्रसृतिः । भाण्डभेदः । इति मेदिनी । के, ५७ ॥
चविः, स्त्री, (चर्व्व्यते इति । चर्व्व + इन् । पृषोदरादित्वात् रलोपे साधुः ।) चविका । इति शब्दरत्नावली ॥
चविकं, क्ली, (चवि + संज्ञायां कन् ।) चविका । इति भरतधृतरत्नः ॥
चविका, स्त्री, (चवि + स्वार्थे कन् ।) द्रव्यविशेषः । चइ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । चव्यम् २ । इत्यमरः । २ । ४ । ६४ ॥ चव्या ३ चविका ४

५। इति भरतः ॥ चविः ६। इति शब्द-
वली ॥ तेजोवती ७ कोला ८ गाकुली ९
ग१० चव्यकम् ११ वशिरः १२ गन्ध-
ली १३ वल्ली १४ कोलवल्ली १५ कोलम् १६
लवणकम् १७ तीक्ष्णम् १८ करिकरणा-
१९ लकरः २०। (यथा, सुश्रुते उत्तर-
३९ अध्याये।
...ारंवाह्ययश्चाक्षचविकारत्क्तचन्दनैः ॥")
...स्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। लघुत्वम्।
...चनत्वम्। दीपनत्वम्। जन्तूद्रेककासश्वास-
...लनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ भेद-
त्वम्। कफनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥
, स्त्री, (चवि+"बह्वादिभ्यश्च।" ४।१।४५।
ति ङीष्।) चविका। इति शब्दरत्नावली ॥
यथा, कथासरित्सागरे। ६। १५१।
सर्व्ववर्म्मा चवीहस्तः प्रतिज्ञां तां सुदुस्तराम्।
श्यन् सानुशयः सर्व्वं स्वभार्य्यायै शशंस तत् ॥")
स्त्री, (चर्व्यते इति। चर्व्व+ण्यत्। पृषो-
रादित्वात् रलोपे साधुः।) चविका। इत्यमरः।
।४।९८ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये।
व्येन्द्रबीजं त्रिफला सर्पिर्म्मांसरसाम्बुभिः ॥")
कं, स्त्री, (चव्यमेव। स्वार्थे कन्।) चविका।
इति राजनिर्घण्टः ॥
जा, स्त्री, (चव्यमिव जायते इति। जन+
डः।) गजपिप्पली। इति राजनिर्घण्टः ॥
विवृतिरस्या गजपिप्पलीशब्दे ज्ञेया ॥)
फलं, स्त्री, (चव्यमिव फलं यस्य।) गज-
पिप्पली। इति राजनिर्घण्टः ॥
, स्त्री, (चव्य+टाप्।) चविका। इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे
४१ अध्याये।
"सर्पिर्मधुभ्यां त्रिकटु प्रलिह्या-
च्चव्याविडङ्गोपहितं क्षयार्त्तः ॥")
ा। इति मेदिनी ॥ कार्पासी। इति राज-
निर्घण्टः ॥
, वधे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-
सेट्।) चषति। इति दुर्गादासः ॥
भक्षे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-
सकं-सेट्।) भ, चषति चषते। इति दुर्गा-
दासः ॥
कः, पुं, स्त्री, (चषति भक्षयति पिबत्यनेनेत्यर्थः।
ष+"कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्व्वस्यापि।"उणां।
। ३२। इति कुन्।) मद्यपानपात्रम्। तत्-
र्य्यायः। गल्वर्कः २ सरकः ३ अनुतर्षणम् ४।
ति हेमचन्द्रः। ४। १०२४ ॥ * ॥

अथ चषकोद्देशः।
यत् पानपात्रं भूपानां तज्ज्ञेयं चषकं बुधैः।
कानकं राजतञ्चैव स्फाटिकं काचमेव च ॥
रत्नं खरादिकोषं चतुर्णां पृथिवीभुजाम्।
इत्यत्र सम्मतं तेषां निर्णयः पाठसम्मतः ॥
खसुदिग्मितं रत्नैश्चतुर्व्वर्णैः समन्वितम्।
मार्त्तिकं वाथ फालं वा सर्व्वेषामुपयुज्यते ॥
काष्ठजं धातुजं शैलं जाङ्गलादि महीभुजाम्।
यदन्यत्तोयपानादि पात्रं पृथ्वीभुजां भवेत् ॥"
एवं तत्रापि नियम इति भोजस्य निश्चयः। इति
युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥ सुरापात्रम्। मधु। मद्य-
प्रभेदः। इति मेदिनी। के, ८६ ॥

चषतिः, पुं, (चष भक्षे वधे वा+भावे अतिः।)
भक्षणम्। वधः। इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुणादिवृत्तिः ॥

चषालः, पुं, (चष्यते वध्यतेऽस्मिन्। चष+"सानसि-
वर्णसीति।" उणां। ४। १०७। इति आल
प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) यूपकटकः। इत्य-
मरः। २। ७। १८ ॥ यज्ञसमाप्तिसूचकं पशु-
बन्धनार्थं यज्ञभूमौ यत् काष्ठमारोप्यते स यूपः
तस्य शिरसि वलयाकृतिर्ङमरकाकृतिर्व्वा यः
काष्ठविकारः सः। यूपमूले विहितलोहवलयश्च।
इति केचित्। इति भरतः ॥ मधुस्थानम्। इति
संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

चह, शाठ्ये। प्रतारणे इति यावत्। इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) चहति।
इति दुर्गादासः ॥

चह, त् क शाठ्ये। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-परं सकं-सेट्।) चहयति खलः। इति
दुर्गादासः ॥

चह, क म शाठ्ये। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट्।) क म, चहयति खलः साधुं
प्रतारयतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः ॥

चाकचक्यं, स्त्री, उज्ज्वलता। चकचक् इति भाषा।
यथा, न हि लोकसिद्धसामग्री प्रातिभासिक-
रजतोत्पादिका किन्तु विलक्षणैव तथा हि।
काचादिदोषदूषितलोचनस्य पुरोवर्त्तिद्रव्यसंयो-
गादिदमाकारा चाकचक्याकारा च काचि-
दन्तःकरणवृत्तिरुदेति। इति वेदान्तपरिभाषा ॥

चाकचिक्या, स्त्री, श्वेतगुञ्जा। इति रत्नमाला ॥

चाक्रिकः, पुं, (चक्रेण समूहेन यन्त्रविशेषेण वा
चरतीति। चक्र+"चरति।" ४। ४। ८।
इति ठक्।) बहुभिर्मिलित्वा यः स्तौति सः।
तत्पर्य्यायः। घाण्टिकार्थकः २। इत्यमरः।
२। ८। ९७ ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये। १। १६५।
"पिशुनानृतिनोश्चैव तथा चाक्रिकवन्दिनाम्।
एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा ॥")
तैलकारः। इति हेमचन्द्रः ॥ शाकटिकः।
इति महाभारते राजधर्म्मः ॥ गाड़ोयान्
इति भाषा ॥

चाक्षुषं, स्त्री, (चक्षुषा निर्वृत्तम्। चक्षुष्+"तेन
निर्वृत्तम्।" ५। १। ७९। इत्यण्।) प्रत्यक्ष-
विशेषः। तत्तु चक्षुरिन्द्रियजन्यज्ञानम्। द्रव्य-
चाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयोगः कारणम्। द्रव्य-
समवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायः। द्रव्य-
समवेतसमवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवेत-
समवायः। इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ तथा च।
"द्रव्यग्रहस्तु संयोगात् संयुक्तसमवायतः।
द्रव्येषु समवेतानां तथा तत्समवायतः ॥
तत्रापि समवेतानां शब्दस्य समवायतः।
तद्वृत्तीनां समवेतसमवायेन तु ग्रहः ॥"
इति भाषापरिच्छेदे ॥ ५९—६० ॥
(चक्षुषा गृह्यते इति। चक्षुष+अण्। चक्षु-
र्ग्राह्यरूपादि। चक्षुर्याति, त्रि ॥)

चाक्षुषः, पुं, (चक्षुषः ऋषेर्यो लोचनात् जातः।
चक्षुष्+अण्। एतन्निरुक्तिर्यथा, मार्कण्डेये।
७६। २।
"अन्यजन्मनि जातोऽसौ चक्षुषः परमेष्ठिनः।
चाक्षुषत्वमतस्तस्य जन्मन्यस्मिन्नपि द्विज ! ॥")
षष्ठमनुः। अस्मिन्मन्वन्तरे अजितनामको विष्णो-
रवतारः। मन्त्रद्रुम इन्द्रः। आप्यादयो देवाः।
हर्य्यस्मद्वीरकादयः सप्तर्षयः। पुरुपुरुषसुद्युम्ना-
दयो मनुपुत्राः। इति श्रीभागवतम् ॥ (अस्य
अन्यद्विवरणं मन्वन्तरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

चाङ्गः, पुं, (चीयते इति। चि+डः। चमङ्गं
यस्य।) चाङ्गेरी। इत्यमरटीकायां राय-
मुकुटः ॥

चाङ्गेरी, स्त्री, (चाङ्गं ईरयतीति। ईर+अण्।
ततो ङीष्।) अम्ललोणिका। इत्यमरः।२।४।१४०॥
("ग्रहण्यर्शोविकारघ्नी साम्ला वातकफे हिता।
उष्णा कषायमधुरा चाङ्गेरी चाग्निदीपनी ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

चाचपुटः, पुं, तालभेदः। यथा,—
"गुरुर्लघुः प्लुतश्चैव भवेच्चाचपुटाभिधे ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

चाञ्चल्यं, स्त्री, (चञ्चलस्य भावः। चञ्चल+ष्यञ्।)
चञ्चलता। चापल्यम्। यथा —
"चाञ्चल्यरहिता लक्ष्मीः पुत्त्रपौत्त्रावधिस्थिरा ॥"
इति जगन्मङ्गलाख्यकवचम् ॥

चाटः, पुं. (चट्यते भिद्यते यस्मात्। चट+घञ्।
यद्वा चटति भिनत्ति भित्त्यादिकम्। चट+णः।)
चौरः। इति मिताक्षरा ॥ प्रतारकः। यथा,—
"चाटतस्करदुर्वृत्तमहासाहसिकादिभिः।
पीड्यमानाः प्रजा रक्षेत् कायस्थैश्च विशेषतः ॥
चाटाः प्रतारकाः विश्वास्य ये परधनमपहरन्ति।
प्रच्छन्नापहारिणस्तस्कराः। दुर्वृत्ता ऐन्द्रजालिक-
कितवादयः। सहो बलं सहसा बलेन कृतं
साहसं महच्च तत् साहसञ्च महासाहसं तेन
वर्त्तन्ते इति महासाहसिकाः प्रसह्यापहारिणः।
आदिशब्दात् मौलिककुहककृत्तयः। एतैः पीड्य-
माना बाध्यमानाः प्रजा रक्षेत्। कायस्था
गणका लेखकाश्च तैः पीड्यमाना विशेषतो
रक्षेत्। तेषां राजवल्लभतया अतिमायावितया
च दुर्निवारत्वात्।" इति मिताक्षरायां आचारा-
ध्यायः ॥

चाटकेरः, पुं, (चटकस्य चटकाया वा पुमपत्य-
मिति। "चटकाया ऐरक्।" ४। १। १२८।
इत्यैरक्प्रत्ययः। "चटकश्चेति वाच्यम्। लिङ्ग-
विशिष्टपरिभाषया स्त्रिया अपि"। इति वार्त्ति-
कम्।) चटकस्य पुमपत्यम्। इत्यमरः ॥ चटार
छा इति भाषा ॥

चाटुः, पुं, क्ली, (चटति भिनत्ति मनस्तोषामोद-वाक्येनेति । चट + "कृसनीति ।" उणां १ । ३ । इति ञुण् ।) प्रियवाक्यम् । तत्पर्य्यायः । चटुः २ प्रियप्रायम् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ स्फुटवादी । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ मिथ्याप्रिय-वाक्यम् । इति महाभारतम् ॥ खोशामदिया कथा इति भाषा ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । २ । १२ ।

"प्रथमसमागमलज्जितया
पटुचाटुशतैरनुकूलम् ॥"

चाटूक्तादौ त्रि । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । २१३ ।
"उपनिन्ये च संगृह्य पुटकैश्चाटुसीत्कृतैः ॥")

चाटुपटुः, पुं, (चाटुषु पटुः निपुणः ।) भण्डः । इति हारावली ॥ भाँड़ इति भाषा ॥
("पाण्डवानां पण्डितोऽसौ व्यासश्चाटुपटुः कविः ॥
इति नैषधम् ॥")

चाटुलोलः, त्रि, (चाटुरेव लोल इति कर्म्मधारयः। चाटुषु लोल इत्येके ।) चटुलोलः । इति हारा-वली ॥

चाटुवटुः, पुं, (चाटुपटु + पृषोदरात् साधुः ।) चाटुपटुः । इति भूरिप्रयोगः ॥

चाटूक्तिः, स्त्री, (चाटुरूपा उक्तिः । चाटूना-मुक्तिर्वा ।) सेवा । इति हारावली ॥ प्रियकथा च ॥

चाणकीनं, त्रि, (चणकानां भवनं क्षेत्रंवा । "धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ।" ५ । २ । १ । इति खञ् ।) चणकोत्पत्तियोग्यक्षेत्रम् । इत्य-मरटीकायां रायमुकुटः ॥

चाणक्यः, पुं, (चणकस्य गोत्रापत्यम् । "गर्गा-दिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) मुनिविशेषः । तत्पर्य्यायः । द्रोमिणः २ अंशुलः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अयमेव द्विजस्त्वभि-चारक्रियायोगेन योगनन्दराजं मारयन् नन्दौ-रसात् चौरकारपत्नीगर्भे जातं स्वशिष्यं चन्द्रगुप्तं राज्येऽभिषेचयंश्च तस्यामात्यपदवीमप्यङ्गीचकार । एतद्विवरणं मुद्राराक्षसविष्णुपुराणभागवता दिषु विशेषतो दर्शनीयम् । इत्यत्र क्वचिन्मत-भेदोऽपि दृश्यते यथाच, कथासरित्सागरे । ५ । १२१—२३ ।

"स चाणक्यो द्विजः क्वापि गत्वा कृत्यामसाधयत् ।
तद्वशाद्योगनन्दोऽथ दाहज्वरमवाप्य सः ॥
सप्तमे दिवसे प्राप्ते पञ्चत्वं समुपागमत् ।
हत्वा हिरण्यगुप्तञ्च शकटालेन तत्सुतम् ।
पूर्व्वनन्दसुते लक्ष्मीश्चन्द्रगुप्ते निवेशिता ॥"

चाणक्येन प्रोक्तमित्यण् ।) ग्रन्थविशेषे, क्ली । यथा, तत्रैव ।

"नानाशास्त्रोद्धृतं वक्ष्ये राजनीतिसमुच्चयम् ।
सर्व्वबीजमिदं शास्त्रं चाणक्यं सारसंग्रहम् ॥"

चाणक्यमूलकं, क्ली, (चणकमेव चाणक्यं तद्व-न्मूलमस्य । इति कप् स्वार्थे कन् वा ।) मूलक-प्रभेदः । चणकमूलीति ख्यातम् । तत्पर्य्यायः । वालेयम् २ विष्णुगुप्तकम् ३ स्थूलमूलम् ४ महा-कन्दम् ५ कौटिल्यम् ६ मरुसम्भवम् ७ शालाक-कटुकम् ८ मिश्रम् ९ । अस्य गुणाः । उष्णत्वम् । कटुत्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वम् । कफ-वातक्रिमिगुल्मनाशकत्वम् । ग्राहकत्वम् । गुरु-त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

चाणूरः, पुं, कंसराजस्य मल्लविशेषः । यथा,—
"ततः क्रोधाग्निताम्राक्षः कंसः परमकोपनः ।
चाणूरमादिशद्युद्धे कृष्णस्य सुमहाबलम् ॥"
इति महाभारते हरिवंशम् ॥

(तथाच, भागवते । १० । ४४ ।
"भगवद्गात्रनिष्पातैर्वज्रनिष्पेषनिष्ठुरैः ।
चाणूरो भज्यमानाङ्गो मुहुर्ग्लानिमवाप ह ॥")

चाणूरसूदनः, पुं, (चाणूरं सूदयतीति । सूदि + ल्युः ।) श्रीकृष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एतस्या-सुरस्य नाशवृत्तान्तं हरिवंशे ८६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

चाण्डालः, पुं, (चण्डति कुप्यति सततमिति ।"पति-चण्डिभ्यामालञ् ।" उणां १ । ११७ । इति आलञ् । यद्वा, चण्डाल + "कुलादिभ्योऽण्" यद्वा चण्डाल एवेति प्रज्ञादिभ्योऽण् ।) चण्डालः । इत्यमरः । २ । १० । १९ ॥ (यथा, मनुः । ४ । ७९ ।
"न संवसेच्च पतितैर्न चाण्डालैर्न पुक्कशैः ॥"
कर्म्मदोषतो ब्राह्मणानामपि पारिभाषिकचाण्डा-लत्वम् । यथा, महाभारते । १२ । ७५ ।
"आह्वायका देवलका नक्षत्रग्रामयाजकाः ।
एते ब्राह्मणचाण्डाला महापथिकपञ्चमाः ॥")

चाण्डालिका, स्त्री, (चाण्डालो वादकत्वेनास्त्यस्याः । इति ठन् । चण्डालेन निर्वृत्ता इति ठक् वा ।) चण्डालवीणा । इत्यमरः । २ । १० । ३२ । चण्डालिकाशब्दार्थोऽप्यत्र ॥ (चण्डालेन कृतेति कुलालादिभ्योऽण् । चण्डालाकृतवस्तुमात्रे, त्रि ॥)

चाण्डाली, स्त्री, (चाण्डाल + जातित्वात् ङीष् ।) लिङ्गिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ चाण्डालपत्नी च ॥

चातकः, पुं, (चतते याचते जलमम्बुदमिति । चत याचने + ण्वुल् ।) खनामख्यातपक्षी । तत्-पर्य्यायः । स्तोककः २ सारङ्गः ३ मेघजीवनः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तोककः ५ । इत्यमरः । २।५।१७ ॥ शारङ्गः ६ । इति भरतः ॥ (यथा, मेघदूते । ९ ।
"वामश्चायं नुदति मधुरं चातकस्ते सगर्व्वः ॥")
तन्मांसगुणाः । लघुत्वम् । शीतत्वम् । कफरक्त-पित्तनाशित्वम् । अग्निकारित्वञ्च । इति राज-वल्लभः ॥

चातकानन्दनः, पुं, (चातकं आनन्दयतीति । आ + नन्द + णिच् + ल्युः ।) वर्षाकालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चातुरः, पुं, (चतुर्भिरङ्गैः हस्तपदपृष्ठशिरोभि-रित्यर्थः गृह्यते इति । चतुर + अण् । यद्वा चतुर एव । स्वार्थे अण् ।) चक्रगण्डुः । इति मेदिनी ॥ गोलबालिश इति भाषा ॥

चातुरः, त्रि, (चतुर + स्वार्थे अण् ।) नेत्रगोचरः । चाटुकारः । नियन्ता । इति मेदिनी । रे, १५३ ॥

चातुरकः त्रि, (चातुर + स्वार्थे कन् ।) ... इति हेमचन्द्रः ॥

चातुराश्रम्यं, क्ली, (चतुर्णां आश्रमाणां ... इति । "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्म्मणि च" ५ । १ । १२४ । इति ष्यञ् ।) ब्रह्मचर्य्यगार्ह-वानप्रस्थभिक्षुरूपाश्रमचतुष्टयानां धर्म्मः । ... पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ४६ । ...
"चातुर्विद्यं चातुर्होत्रं चातुराश्रम्यमेव च ।
राजधर्म्मांश्च निखिलान् पृच्छैनं पृथिवीपते ।"
चत्वार आश्रमा एवेति स्वार्थे ष्यञ् । चतुर-श्रममात्रम् ॥)

चातुरिकः, पुं, (चातुरीं रथपरिचालनकौशलं वेत्तीति ठक् ।) सारथिः । इति जटाधरः ।

चातुरी, स्त्री, (चतुरस्येयं "तस्येदम् ।" ४।३।१२० । इत्यण् । ततो ङीप् । यद्वा चतुरस्य भावः ष्यञ् षित्वात् ङीष् ततो यलोपः ।) दाक्ष्यम् । चतुरता । इति मेदिनी ॥ [चातुरी ।"
"या लोकद्वयसाधनी तनुभृतां सा चातुरी
इत्युद्भटः ।
(गायत्त्रीरूपा महाशक्तिः । यथा, देवीभाग-वते । १२ । ६ । ४७ ।
"चतुर्भुजा चारुदन्ता चातुरी च ऋतप्रदा ।"

चातुर्जातकं, क्ली, (चतुर्जातक एव इति स्वार्थे अण् ।) गुड़त्वगेलापत्रनागकेशररूपचतुष्टयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम् ।
नागकेशरसंयुक्तं चातुर्जातकमुच्यते ॥
तद्द्वयं रेचनं रूक्षं तीक्ष्णोष्णमुखगन्धहृत् ।
लघुपित्ताग्निकृद्वर्ण्यं कफवातविषापहम् ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

चातुर्थकः, पुं, (चतुर्थे चतुर्थेऽह्नि भव इति । चतुर्थ + वुञ् ।) प्रतिचतुर्थदिनभवज्वरः । तस्य मन्त्रौषधं यथा, ओँ जम्भनि स्तम्भनि त्रिलो-क्य सर्व्वव्याधीन्मे वशेण फट् । इति ।
पुष्यमष्टशतं जप्त्वा हस्ते दत्त्वाथ न स्पृशेत् ।
चातुर्थको ज्वरो रुद्र ! अन्ये चैव ज्वरास्तथा ।
जम्बुफलं हरिद्रा च सर्षपश्चैव च कञ्चुकम् ।
सर्व्वज्वराणां धूपोऽयं हर ! चातुर्थकस्य च ।"
इति गारुड़े १८७ अध्यायः ।
(अस्य सलक्षणचिकित्सादीनि यथा,—
"चातुर्थो द्विविधो ज्ञेयो वातश्लेष्मात्मको ज्वरः ।
चातुर्थको नाम गदो दारुणो विषमज्वरः ।
शोषणः सर्व्वधातूनां बलवर्णाग्निनाशनः ।
त्रिदोषजो विकारः स्यादस्थिमज्जगतोऽनिलः ।
कुपितं पित्तमेवन्तु कफश्चैवं स्वकालतः ।
शीतदाहकरस्तीव्रस्त्रिकालश्चानुवर्त्तते ॥
स सन्निपातसम्भूतो विषमो विषमज्वरः ।
जङ्घे कायस्य गृह्णाति यः पूर्व्वं सोऽनिलात्मकः ।
पूर्व्वं गृह्णात्यधः कायं श्लेष्मपूर्व्वज्वरश्च सः ।
अङ्गाभ्यां श्लैष्मिको ज्ञेयः शिरसोऽनिलसम्भवः ।
एवं विज्ञाय सद्वैद्यः कुर्य्यात्तस्य प्रतिक्रियाम् ।
वेलाज्वरो रसगतो रक्तश्चैकाहिकस्तथा ।

मांसगोऽपि तृतीयः स्याच्चतुर्थोऽस्थिसमाश्रितः ।
सर्व्वधातुगतो ज्ञेयो जीर्णो धातुचयङ्करः ॥
भूतघ्ने भूतविद्या स्यादृधाति समताङ्गनम् ।
वाताधात्रीदारुपथ्या नागरञ्चिपला भवः ॥
मधुना संयुतः क्वाथश्चातुर्थकनिवारकः ॥

अगस्तिपत्रस्वरसो निहन्ति
नस्ये च चातुर्थकरोगमुग्रम् ।
कासं भ्रमञ्चापि शिरोव्यथाञ्च
विनाशयत्याशु हि तन्नराणाम् ॥"

इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)
चतुर्भद्रं, क्ली, (चतुर्भद्रमेवेति अण् ।) नागरातिविषामुस्ता गुडूचीति चतुष्टयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चातुर्म्मास्यं, क्ली, (चतुर्षु मासेषु क्रियते इति । "चतुर्म्मासाण्ण्यो यज्ञे ।" ५ । १ । ६४ । इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिकोक्तेः ण्यः । यागविशेषः । चातुर्म्मास्ययागस्य चत्वारि पर्व्वाणि । वैश्वदेवो वरुणप्रघासः शाकमेधः शुनासीरीयश्चेति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥) आषाढ़शुक्लद्वादश्यादिचतुर्म्मासकर्त्तव्यनियमविशेषः । "यत्तु वाराहे ।
'आषाढ़शुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा ।
चातुर्म्मास्यव्रतारम्भं कुर्य्यात् कर्कटसंक्रमे ॥
अभावे तु तुलार्केऽपि मन्त्रेण नियमं व्रती ।
कार्त्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत्तत् समापयेत् ॥
चतुर्धापि हि तच्चीर्णं चातुर्म्मास्यं व्रतं नरः ।
कार्त्तिक्यां शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत् समापयेत् ॥'
मात्स्ये ।
'चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।
मधुस्वरो भवेन्नित्यं नरो गुड़विवर्ज्जनात् ॥
तैलस्य वर्ज्जनादेव सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
कटुतैलपरित्यागात् शत्रुनाशः प्रजायते ॥
लभते सन्ततिं दीर्घां स्थालीपाकमभक्षयन् ।
सदा मुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्ज्जनात् ॥
निराधिर्नीरुगोजस्वी विष्णुभक्तश्च जायते ।
एकान्तरोपवासेन विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
धारणान्नखलोम्नाञ्च गङ्गास्नानं दिने दिने ।
ताम्बूलवर्ज्जनाद्भोगी रक्तकण्ठश्च जायते ।
घृतत्यागात् सुलावण्यं सर्व्वं स्निग्धं वपुर्भवेत् ॥
फलत्यागात्तु मतिमान् बहुपुत्रश्च जायते ।
नमो नारायणायेति जप्तानशनजं फलम् ॥
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभेद्गोदानजं फलम् ।
एवमादिव्रतैः पार्थ ! तुष्टिमायाति केशवः ॥'
सनत्कुमारः ।
'इदं व्रतं मया देव ! गृहीतं पुरतस्तव ।
निर्व्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु प्रसन्ने त्वयि केशव ! ॥
गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव ! यद्यपूर्णे त्वहं म्रिये ।
तन्मे भवतु सम्पूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्द्दन ! ॥'
समाप्तौ च ।
'इदं व्रतं मया देव ! कृतं प्रीत्यै तव प्रभो ! ।
न्यूनं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जनार्द्दन ! ॥'
अत्रैव यतिमधिकृत्य काठकगृह्यम् ।
'एकरात्रं वसेद्ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।
वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत् ॥'
एतदशक्तविषयम् । 'ऊर्द्ध्वं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां नैकस्थानवासी' इति शङ्खोक्तेः ।" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ अन्यच्च । तत्रोपक्रमकालः सनत्कुमारेणोक्तः ।
"एकादश्यान्तु गृह्णीयात् संक्रान्तौ कर्कटस्य तु ।
आषाढ्यां वा नरो भक्त्या चातुर्म्मास्योदितं
व्रतम् ॥"
तत्र मन्त्रः ।
"चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।
इमं करिष्ये नियमं निर्व्विघ्नं कुरु मेऽच्युत ! ॥"
अथ चातुर्म्मास्यनियमावश्यकता भविष्ये ।
"यो विना नियमं मर्त्त्यो व्रतं वा जप्यमेव वा ।
चातुर्म्मास्यं नयेन्मूर्खो जीवन्नपि मृतो हि सः ॥"
अथ चातुर्म्मास्यनियमाः । स्कान्दे नागरखण्डे ।
"श्रावणे वर्ज्जयेच्छाकं दधि भाद्रपदे तथा ।
दुग्धमाश्वयुजे मासि कार्त्तिके चामिषं त्यजेत् ॥"
तत्रैव श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।
"निष्पावान् राजमाषांश्च सुप्ते देवे जनार्द्दने ।
यो भक्षयति विप्रेन्द्र ! श्वपचादधिको हि सः ॥
कार्त्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च भक्षयन् ।
निष्पावान् मुनिशार्दूल ! यावदाभूतनारकी ॥
कलिङ्गानि पटोलानि वृन्ताकसहितानि च ।
एतानि भक्षयेद्यस्तु सुप्ते देवे जनार्द्दने ॥
सप्तजन्मार्ज्जितं पुण्यं हरते नात्र संशयः ॥"
किञ्च ।
"तथ्यं तत्तत्काललभ्यं फलमूलादि वर्ज्जयेत् ।
जपहोमाद्यनुष्ठानं नामसङ्कीर्त्तनन्तथा ।
स्वीकृत्य प्रार्थयेदेवं गृहीतनियमो बुधः ॥
इदं व्रतं मया देव ! गृहीतं पुरतस्तव ।
निर्व्विघ्नं सिद्धिमायातु प्रसादात्तव केशव ! ॥
गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव ! पञ्चत्वं यदि मे भवेत् ।
तदा भवतु सम्पूर्णं प्रसादात्ते जनार्द्दन ! ॥" * ॥
अथ चातुर्म्मास्यव्रतनियममाहात्म्यम् । विष्णुरहस्ये ब्रह्मनारदसंवादे ।
"शृणु नारद ! कार्त्स्न्येन चातुर्म्मास्यव्रतक्रियाः ।
या निर्व्वर्त्त्य नरो भक्त्या प्रयाति परमां गतिम् ॥
व्रतानि वैष्णवानीह मनस्यपि चिकीर्षतः ।
नरस्य क्षयमाप्नोति पापं जन्मशतोद्भवम् ॥
एकभक्तो नरः शान्तो नित्यस्नायी दृढ़व्रतः ।
योऽर्च्चयेच्चतुरो मासान् हरिं स्यात्तस्य लोकभाक् ॥
यस्तु सुप्ते हृषीकेशे क्षितिशायी भवेन्नरः ।
वार्षिकान् चतुरो मासान् लभते वैष्णवीं गतिम् ॥
यस्तु केशवमुद्दिश्य चान्द्रायणपरायणः ।
चातुर्म्मास्यं नयेद्भक्त्या स विष्णुतनुमाविशेत् ॥"
भविष्योत्तरे भगवद्युधिष्ठिरसंवादे ।
"चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।
स्त्री वा नरो वा मद्भक्तो धर्म्मार्थं सुदृढ़व्रतः ॥
गृह्णीयान्नियमानेतान् दन्तधावनपूर्व्वकम् ।
तेषां फलानि वक्ष्यामि तत्कर्त्तॄणां पृथक् पृथक् ॥
मधुरस्वरसम्पन्नो भवेद्गुडविवर्ज्जनात् ।
लभते सन्ततिं दीर्घां तैलस्य परिवर्ज्जनात् ॥
अभ्यङ्गवर्ज्जनात् पार्थ ! सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
पक्वतैलपरित्यागाच्छत्रुनाशमवाप्नुयात् ॥
मधूकतैलत्यागेन सौभाग्यमतुलं भवेत् ।
पुष्पोपभोगत्यागेन स्वर्गे विद्याधरो भवेत् ॥
योगाभ्यासी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात् ।
कट्वम्लतिक्तमधुरक्षारकाषायजान् रसान् ॥
यो वर्ज्जयेत् स वैरूप्यं दौर्गन्ध्यं नाप्नुयात् क्वचित् ।
ताम्बूलवर्ज्जनाद्भोगी अपकाशोऽमलो भवेत् ॥
पादाभ्यङ्गशिरोऽभ्यङ्गपरित्यागाच्च पार्थिव ! ।
दीप्तिमान् दीप्तकरणो यक्षो द्रव्यपतिर्भवेत् ॥
दधिदुग्धतक्रनियमात् गोलोकं लभते नरः ।
इन्द्रातिथित्वमायाति स्थालीपाकविवर्ज्जनात् ॥
लभेच्च सन्ततिं दीर्घां तापपक्वस्य वर्ज्जनात् ।
भूमौ प्रस्तरशायी च विष्णोरनुचरो भवेत् ॥
सदा मुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्ज्जनात् ।
निर्व्याधिर्नीरुगोजस्वी सुरामद्यविवर्ज्जनात् ॥
एकान्तरोपवासेन ब्रह्मलोके महीयते ।
धारणान्नखलोमानां गङ्गास्नानं दिने दिने ॥
मौनव्रती भवेद्यस्तु तस्याज्ञाऽस्खलिता भवेत् ।
भूमौ भुङ्क्ते सदा यस्तु स पृथिव्याः पतिर्भवेत् ॥
नमो नारायणायेति जप्त्वा शानशतं फलम् ।
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्भवेद्गोदानजं फलम् ॥
विष्णुपादाम्बुजस्पर्शात् कृतकृत्यो भवेन्नरः ।
विष्णोर्द्देवकुले कुर्य्यादुपलेपनमार्ज्जने ॥
कल्पस्थायी भवेद्राजा स नरो नात्र संशयः ।
प्रदक्षिणात्रयं यस्तु करोति स्तुतिपाठकः ॥
हंसयुक्तविमानेन स च विष्णुपदं व्रजेत् ।
गीतवाद्यकरो विष्णोर्गान्धर्व्वं लोकमाप्नुयात् ॥
नित्यं शास्त्रविनोदेन लोकान् यस्तु प्रबोधयेत् ।
स व्यासरूपी भगवानन्ते विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
पुष्पमालाकुलां पूजां कृत्वा विष्णोः पुरं व्रजेत् ।
कृत्वा प्रैक्षणिकं दिव्यं स्यानमप्सरसां लभेत् ॥
तीर्थाम्भसि कृतस्नानो निर्म्मलं देहमाप्नुयात् ।
पञ्चगव्याशनात् पार्थ ! चान्द्रायणफलं लभेत् ॥
एकभक्ताशनान्नित्यमग्निहोत्रफलं लभेत् ।
नक्तभोजी समग्रन्तु तीर्थयात्राफलं लभेत् ॥
अयाचितेन चाप्नोति वापीकूपप्रपाफलम् ।
षष्ठकालेऽन्नभोजी यः स्थायी स्वर्गे नरो भवेत् ॥
नित्यस्नायी नरो यस्तु नरकं स न पश्यति ।
भाजनं वर्ज्जयेद्यस्तु स स्नानं पौष्करं लभेत् ॥
पत्रेषु यो नरो भुङ्क्ते कुरुक्षेत्रफलं लभेत् ।
शिलायां भोजनं नित्यं भवेत् स्नानं प्रयागजम् ॥
यामद्वयजलत्यागान्न रोगैः परिभूयते ।
एवमादिव्रतैः पार्थ ! तुष्टिमायाति तोषितः ॥"
किञ्च ।
"योगनिद्रां समालम्ब्य शेषाहिशयने स्वपन् ।
क्षीरोदतोयवीच्यग्रैर्धौतपादः समाहितः ॥
लक्ष्मीकराम्बुजैः शश्वन्मृज्यमानपदद्वयः ।
तस्मिन् काले च मद्भक्तो यो मासांश्चतुरः क्षिपेत् ॥
व्रतैरनेकैर्नियमैः पाण्डवश्रेष्ठ ! मानवः ।
कल्पस्थायी विष्णुलोके भवेन्नास्त्यत्र संशयः ॥

सर्वां व्रतसमाप्तौ च श्रीकृष्णस्य प्रसादत: ।
यद्‌यद्दानादिकञ्चैव लेख्यं तत्तच्च कार्त्तिके ॥
स्तुत्वाथ कृष्णमभ्यर्च्च्य प्रसाद्य च पुन: पुन: ।
शेषं प्रभ्रोदतीर्थे च स्त्रीकुर्य्याद्वैष्णवै: सह ॥
गीतनृत्यादिना देवं परितोष्याथ वैष्णवान् ।
संपूज्य नरयानेन देवं स्वालयमानयेत् ॥
प्रभोर्नीराजनं कृत्वा विसर्ज्ज्य वत वैष्णवान् ।
निवेश्य स्वासने देवं शयीत भुवि तं स्मरन् ॥
एवञ्च कुर्व्वतो मासाश्चत्वारो यान्ति ते सुखम् ।
अन्यथा प्रभवेद्दु:खमनावृष्टिश्च जायते ॥
तथा च भविष्ये ।
मिथुनस्थे सहस्रांशौ न स्नापयति यो हरिम् ।
वैष्णवै: सह सम्भूय ह्यनावृष्टिस्तदा भवेत् ॥
किञ्च । भविष्योत्तरे ।
यो देवशयनं पार्थ ! अनुमोद्य समाचरेत् ।
उत्थानं वापि कृष्णस्य स हरेर्लोकमाप्नुयात् ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलास: ॥

चातुर्व्वर्ण्यं, क्ली, (चत्वारो वर्णा: । "चतुर्वर्णादीनां स्वार्थे उपसंख्यानम् ।" इति ष्यञ् ।) ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रा: । इति हेमचन्द्र: । ३।४७२॥ (यथा, मनु: । १२ । १ ।
"चातुर्व्वर्ण्यस्य कृत्स्नोऽयमुक्तो धर्म्मस्त्वयानघ ! ॥") चतुर्वर्णधर्म्मश्च ॥

चातुर्व्वैद्य:, पुं, (चतुरो वेदानधीते इति चतुर्व्वेद: । स एव । "चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च ।" इति ष्यञ् ।) चातुर्विद्य: । चतुर्व्वेदवेत्ता । इति व्याकरणम् ॥

चात्वालं, क्ली पुं, (चतते याचते इति । चत+"स्याचतिमृचेरालञ्वालञालीयच: ।" उणां १ । ११५ । इति वालञ् ।) गर्त्त: । अग्निहोत्रोपकरणम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति: ॥ (यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । ६ ।१ । ३ । ८ ।
"योनिर्वै यज्ञस्य चात्वालम् ॥")

चान्द्रं, क्ली, (चन्द्रस्य इदम् । चन्द्र+अण् । यद्वा, चन्द्राय चन्द्रलोकप्राप्तये इदम् ।) चान्द्रायणम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

चान्द्र:, पुं, (चन्द्रस्यायम् । "तस्येदम् ।" ४।३।१२० । इत्यण् ।) चन्द्रकान्तमणि: । इति हेमचन्द्र: । ४।१३३ ॥ चान्द्रमास: । इति शब्दरत्नावली ॥

चान्द्रकं, क्ली, (चान्द्रं आर्द्रकमिव कायतीति । कै+क: ।) शुण्ठी । इति राजनिर्घण्ट: ॥

चान्द्राख्यं, क्ली, (चान्द्रमित्याख्या संज्ञा यस्य ।) आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥

चान्द्रभागा, स्त्री, (चान्द्रश्चान्द्रसम्बन्धी भागो यस्याम् ।) चन्द्रभागानदी । इति द्विरूपकोष: ॥

चान्द्रमसं, क्ली, (चन्द्रमाश्चन्द्रोऽधिष्ठातृदेवता यस्य । चन्द्रमस्+अण् ।) मृगशिरोनक्षत्रम् । इति हेमचन्द्र: । २ । २३ ॥ (चन्द्रमसश्चन्द्रस्य इदम् । चन्द्रमस्+"तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) चन्द्रमस्सम्बन्धिनि त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १२ । २५० । २० ।
"सर्व्वत: सुखमन्वेति वपुश्चान्द्रमसं यथा ॥")

चान्द्रमसायन:, पुं, (चन्द्रमसोऽपत्यं पुमान् । चन्द्रमस्+फक् ।) बुधग्रह: । इति हलायुध: ॥ ("तिकादिभ्य: फिञ् ।" ४ । १ । १५५ । इति फिञ् ।) चान्द्रमसायनिश्च ॥

चान्द्रमास:, पुं, (चान्द्रश्चन्द्रसम्बन्धी मास: ।) चन्द्रसम्बन्धिमास: । स तु गौणमुख्यभेदेन द्विविध: । तत्राद्य: कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्त: । द्वितीय: शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्त: । सामान्यत्रिंशत्तिथ्यात्मकमासश्च ॥ तत्र मुख्यचान्द्रे कर्म्माणि । आब्दिकश्राद्धाद्यश्राद्धादिसपिण्डीकरणान्तश्राद्धानि चान्द्रायणप्राजापत्यादिव्रतानि दानकर्म्मनित्यस्नानं गृहपुष्करिण्यादिप्रतिष्ठा साधारणतिथिविहितकर्म्म । गौणचान्द्रे अष्टकादिपार्व्वणश्राद्धं वारुणीस्नानं जन्मतिथिकृत्यं जन्माष्टम्याद्युपवास: दुर्गोत्सवादितिथिनियतपूजा । सामान्यत्रिंशत्तिथ्यात्मकमासेन मासिकादिमासगणना । इति स्मृति: ॥

चान्द्रायणं, क्ली, (चान्द्रस्य चन्द्रलोकस्य अयनं प्राप्तिर्यस्मात् । "धर्म्मार्थी यश्चरेदेतच्चन्द्रस्येति सलोकताम् ।" इति याज्ञवल्क्यवचनादेव तथात्वम् । यद्वा चन्द्र: अमृतानन्दमयपुरुष: अयनं आश्रयोऽधिष्ठातृदेवो यस्य व्रतस्य यत्र व्रते वा ।) व्रतविशेष: । तत्पर्य्याय: । इन्दुव्रतम् २ । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ तत्तु चतुर्व्विधं पिपीलिकामध्याख्यम् १ यवमध्याख्यम् २ यतिचान्द्रायणम् ३ शिशुचान्द्रायणम् ४ । यथा,—
"एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत् ।
उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥"
"एतदेव पिपीलिकामध्याख्यम् ।" इति कुल्लूकभट्ट: ॥
"एवमेव विधिं कृत्स्नमाचरेद्‌यवमध्यमे ।
शुक्लपक्षादिनियतश्चरंश्चान्द्रायणं व्रतम् ॥
अष्टावष्टौ समश्नीयात् पिण्डान् मध्यन्दिने स्थिते ।
नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणं चरन् ॥
चतुर: प्रातरश्नीयात् पिण्डान् विप्र: समाहित: ।
चतुरोऽस्तमिते सूर्य्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥"
इति मनु: ॥
तद्विधानं यथा, गारुडे १०५ अध्याये ।
"तिथिपिण्डांश्चरेद्धुत्वा शुक्ले शिख्यण्डसंमिताम् ।
एकैकं ह्रासयेत् कृष्णे पिण्डं चान्द्रायणं चरेत् ॥
यथाकथञ्चित् पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयम् ।
मासेनैवोपयुञ्जीत चान्द्रायणमथापरम् ॥
कुर्य्यात्त्रिषवणं स्नानं पिण्डं चान्द्रायणं चरेत् ।
पवित्राणि जपेत् पिण्डान् गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ॥
अनादिष्टेषु सर्व्वेषु शुद्धिश्चान्द्रायणेन च ।
धर्म्मार्थी यश्चरेदेतत् चन्द्रस्येति सलोकताम् ॥
कृच्छ्रकृद्धर्म्मकामस्तु महतीं श्रियमश्नुते ॥"
अपि च ।
"एकैकं वर्द्धयेत् पिण्डं शुक्ले कृष्णे च ह्रासयेत् ।
उपस्पृश्य त्रिषवणं विपरीतावमर्द्दनम् ॥"
इति तत्रैव २२६ अध्याय: ॥

चान्द्री, स्त्री, श्वेतकण्टकारी । (चन्द्रस्य इयम् । चन्द्र+"तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० । इत्यण् । स्त्रियां ङीप् ।) ज्योत्स्ना । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (चन्द्रसम्बन्धिनि त्रि । यथा, माघे । २ । ...
"गुरुकाव्यानुगां बिभ्रच्चान्द्रीमभिनभ: श्रियम् ।" ...)

चापं, क्ली पुं, (चपस्य वंशविशेषस्य विकार: । "अवयवे च प्राण्यौषधिवृक्षेभ्य: ।" ४।३।१३५ । इत्यण् ।) धनु: । इत्यमर: । २ । ८ । ... (यथा, रघु: । १२ । ४७ ।
"क्रमशस्ते पुनस्तस्य चापात् सममिवोद्ययु: ।") वृत्तक्षेत्रार्द्धः । यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ।
"दलीकृतं चक्रमुशन्ति चापं
कोदण्डखण्डं खलु तुर्य्यगोलम् ।"
नवमराशि: । यथा, बृहत्संहितायाम् । ...
"चापगते गृह्णीयात् कुङ्कुमशङ्खप्रवालकाचादि ...")

चापपट:, पुं, (चापो धनुस्तद्वत् वक्रीभूत: पट: पत्त्रं यस्य ।) पियालवृक्ष: । इति जटाधर: ॥

चापलं, क्ली, (चपलस्य भाव: कर्म्म वा युवादित्वात् अण् ।) अनवस्थिति: । इति हेमचन्द्र: । २ । २२६ ॥ तस्य लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे ।
"मात्सर्य्यद्वेषरागादेश्चापलं त्वनवस्थिति: ।"
(यथा, रघु: । १ । ९ ।
"तद्‌गुणै: कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदित: ।")

चापल्यं, क्ली, (चपलस्य भाव: कर्म्म वा । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ।) चपलता । चाञ्चल्यम् । यथा,
"परदारं परद्रव्यं परीवादं परस्य च ।
परीहासं गुरो: स्थाने चापल्यञ्च विवर्ज्जयेत् ॥"
इति चाणक्ये । ३० ।

चामरं, क्ली पुं, (चमरी मृगविशेषस्तस्या इदम् । चमरी+अण् ।) चमरीपुच्छलोमनिर्म्मितव्यजनम् । चौरी । इति भाषा ॥ तत्पर्याय: । प्रकीर्णकम् २ । इत्यमर: । २ । ८ । ३१ ॥ चमरम् ३ चामरा ४ चामरी ५ । इति भरत: ॥ वालव्यजनम् ६ रोमगुच्छकम् ७ । इति रभस: ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २६६ ।
"गुणेषु रागो व्यसनेष्वनादरो
रति: सुभृत्येषु च यस्य भूपते: ।
चिरं स भुङ्क्ते चलचामरांशुकां
सितातपत्राभरणां नृपश्रियम् ॥")
अस्य वायुगुणा: । ओज:कारित्वम् । मक्षिकादिदंशापोहनत्वञ्च । इति राजवल्लभ: ॥
अथ चामरोद्देश: ।
"हस्तद्वयोन्नत: शुक्ल: सुवर्णवलिभूषित: ।
हीरेणालङ्कृतो राज्ञां भवमानसुखप्रद: ।
दलेश्चामरदैर्घ्याद्‌वा आयामत्वं प्रकाशितम् ।
भव्यो भद्रो जय: शील: सुख: विहितवत: स्थिर: ।
वितस्त्येकैकसंवृद्ध्या दिनेशादिदिशां भुवाम् ।
सौवर्णं राजतं युग्मं नरेशानां महीभुजाम् ।
योजयेदिति निश्चित्य वलिकार्य्यनकर्म्मणि ।
स्वर्णं जगन्नो राजा अनूपो जलजं वहेत् ।
हीरञ्च पद्मरागञ्च वैदूर्य्यं नील एव च ।
मणिर्वलिषु योक्तव्यो ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् ॥

क्ती रक्तोऽथ पीतश्च नानावर्णो यथाक्रमम् ।
ामरी राजकेश्यस्य न सामान्यस्य भूपतेः ॥
भवमानतो नूनं चामरं गुणमावहेत् ॥”
अथ चामरपरीक्षा ।
ालजं जलजञ्चेति चामरं द्विविधं विदुः ।
री हिमालये विन्ध्ये कैलासे मलये तथा ॥
दयेऽस्तगिरौ चैव गन्धमादनपर्व्वते ।
वमेतेषु देशेषु याश्चमर्यो भवन्ति हि ॥
ासां वालस्य जायेत चामरेत्यभिधा भुवि ॥
ापीताः कनकाभिख्या हिमगिरेः शुभ्रायता विन्ध्यजाः
ासादसिताः सिता मलयजाः शुक्लास्तथा पिङ्गलाः ।
ारक्ता उदयोद्भवाश्चमरजा आनीलशुक्लत्विषः
ाश्चाः केचन गन्धमादनभवाः पाकुत्विष-चामराः ॥
ान्येषु प्रायशः कृष्णाश्चामराः सम्भवन्ति हि ।
ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रजातयस्ताश्चतुर्व्विधाः ॥
ामर्य्यः पर्व्वतोद्भूता यथापूर्व्वं गुणावहाः ।
ीर्घवालाः सुलघवः स्निग्धाङ्गाश्चापि कोमलाः ।
ारलास्तनुपर्व्वाणश्चमर्यो ब्रह्मजातयः ।
ाना संस्कारमप्यासां चामरं विमलं भवेत् ॥
ीर्घवालाः सुगुरवः कर्कशाङ्गा भृशं घनाः ।
ाज्ञेयाः स्थूलपर्व्वाणश्चमर्यो वैश्यजातयः ॥
स्कारे चाप्यसंस्कारे न स्वभावं त्यजेदिदम् ।
ार्व्ववालाः सुलघवः कोमलाङ्गा भृशं घनाः ॥
मर्य्यस्तनुपर्व्वाणो विज्ञेयाः शूद्रजातयः ।
स्कारेणापि मलिनमासां चामरमिष्यते ॥ * ॥
ीर्घता लघुता चैव स्वच्छता घनता तथा ।
ाश्चत्वार इत्येते चामराणां प्रकीर्त्तिताः ॥
ार्व्वता गुरुता चैव वैवर्ण्यं मलिनाङ्गता ।
दोषाश्चत्वार इत्येते चामराणां प्रकीर्त्तिताः ॥
दीर्घे दीर्घायुराप्नोति लघौ भीतिविनाशनम् ।
स्वच्छे स्याद्धनकीर्त्तिश्च घने स्युः स्थिरसम्पदः ॥
खर्व्वे खर्व्वायुरुद्दिष्टं गुरुर्गुरुभयप्रदः ।
वैवर्ण्ये रोगशोकौ च मलिनं मृत्युमादिशेत् ॥”
इति स्थलजम् ॥ * ॥
अथ जलजम् ।
“लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधितोयपयोऽब्धिषु ।
यथोत्तरं गुणवहाश्चमर्य्यः सप्त सप्तसु ॥
पुच्छानि तासां हन्तानि जन्तुभिर्म्मकरादिभिः ।
कदाचिदुपलभ्येत तत्तीरे पुण्यशालिभिः ॥
लवणाब्धिसमुद्भूतं पीतं गुरु तथा लघु ।
वह्नौ क्षिप्तश्च वालश्चेत् किञ्चिच्चटचटायते ॥
इक्षुसिन्धूद्भवं ताम्रं चामरं विमलं लघु ।
मक्षिका मशकाश्चैव तस्मिन् व्यजति चामरे ॥
सुराब्धिजातं कलुषं कर्व्वरं गुरुकर्कशम् ।
तद्गन्धेनैव माद्यन्ति अपि दृष्ट्वा मतङ्गजाः ॥
सर्पिःसिन्धुभवं स्निग्धं श्वेतापीतं घनं लघु ।
वायुरोगाः प्रशाम्यन्ति तस्य वीजनवायुना ॥
जलसिन्धूद्भवं पाण्डु दीर्घं लघु घनं महत् ।
अस्य वातेन नश्यन्तु तृष्णा मूर्च्छा मदो भ्रमः ॥

नारिष्टं नैतयस्तस्य यस्येदं चामरं गृहे ।
क्षीरोदसम्भवं श्वेतं दीर्घं लघु घनं महत् ॥
अस्य चामरराजस्य विज्ञेयो गुणविस्तरः ।
नाल्पेन तपसा लभ्यो देवानामपि जायते ॥
ध्रियतेऽभ्यन्तरे सिन्धोर्नागैः सम्पत्तिलोलुपैः ।
एषां पूर्व्ववदुन्नेयं जातिदोषगुणादिकम् ॥ * ॥
स्थलजे जलजे चैव भाव्यमेतद्विशेषणम् ।
स्थलजं सुखदस्यं हि दाहे मिषमिषायते ॥
जलजं वह्निदुर्दस्यं महान्तं धूमसुद्गिरेत् ।
चामराणां समुद्दिष्टमित्येवं लक्षणद्वयम् ॥
एवं विज्ञाय यो धत्ते स राजा सुखमश्नुते ॥ * ॥
जलजं चामरं राजा यो धत्ते जाङ्गलेश्वरः ।
तस्याचिरात् कुलं वीर्य्यं लक्ष्मीरायुश्च नश्यति ॥
अनूपाधीश्वरो राजा यो वहेत् स्थलजं तथा ।
तस्यैतानि विनश्यन्ति लक्ष्मीरायुर्यशो बलम् ॥
नालं वर्णद्वये तेषां विधेयं शिल्पिना क्रमात् ।
संस्कारो वालुकायन्त्रे मस्तुरसलिलादिभिः ।
तदुष्णसलिलस्नानात् कृत्रिमत्वं विपद्यते ॥”
इत्युपकरणयुक्तौ चामरोद्देशः । इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥
चामरपुष्पः, पुं, (चामरवत् पुष्पमस्य ।) गुवाकः । काशः । आम्रः । केतकः । इति मेदिनी । पे, ३१ ॥
चामरपुष्पकः, पुं, (चामरपुष्प + स्वार्थे कन् । चामरमिव पुष्पमस्य इति कप् वा ।) काशः । इति जटाधरः ॥ चामरपुष्पार्थोऽप्यत्र ॥
चामरा, स्त्री, (चामर + अजादित्वात् टाप् ।) चामरम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
चामरी, स्त्री, (चामर + संज्ञायां ङीष् ।) चामरम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
चामरी, [न्] पुं स्त्री, (चामर इव केशरोऽस्यस्य । इति इनिः ।) घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चामीकरं, क्ली, (चमीकरः रत्नाकरविशेषः तत्र भवमित्यण् ।) स्वर्णम् । (यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायाम् । २ । १३ ।
“दशभुर्मुनयो देवा देवर्षिगणसेवितम् ।
शुद्धचामीकरप्रख्यं सर्व्वाभरणभूषितम् ॥”)
धुस्तूरः । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ॥
चामुण्डा, स्त्री, (महासंग्रामे चण्डमुण्डाख्यौ द्वौ शुम्भनिशुम्भसेनाध्यक्षौ अनया हत्वा निहतौ अतः परितुष्टया भगवत्या कौशिक्या अस्याश्चामुण्डेति संज्ञा रचिता । एतत् सर्व्वं वक्ष्यमाणासु प्रवृत्तिषु द्रष्टव्यम् ।) दुर्गा । इति जटाधरः ॥ मातृकाभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्पर्य्यायः । चर्च्चिका २ चर्म्ममुण्डा ३ मार्ज्जारकर्णिका ४ कर्णमोटी ५ महागन्धा ६ भैरवी ७ कापालिनी ८ । इति हेमचन्द्रः ॥
अस्या ध्यानं यथा,—
“काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी ।
विचित्रखट्वाङ्गधरा नरमालाविभूषणा ॥
द्वीपिचर्म्मपरीधाना शुष्कमांसातिभैरवा ।
अतिविस्तारवदना जिह्वाललनभीषणा ॥
निमग्नारक्तनयना नादापूरितदिङ्मुखा ॥”

अस्याश्चामुण्डेति नामकारणं यथा,—
“यस्माच्चण्डञ्च मुण्डञ्च गृहीत्वा त्वमुपागता ।
चामुण्डेति ततो लोके ख्याता देवि ! भविष्यसि ॥”
इति चण्डी ॥
अस्यास्तन्त्रादिकं यथा,—
“देव्या ललाटनिष्क्रान्ता या कालीति च विश्रुता ।
तस्यास्तन्त्रं प्रवक्ष्यामि कामदं शृणु भैरव ! ॥
समाग्निसहितो दन्त्यः प्रान्तस्तस्मात् पुरःसरः ।
षष्ठस्वराग्निबिन्द्विन्दुसहितो मादिरेव च ॥
कालीतन्त्रमिति प्रोक्तं धर्म्मकामार्थदायकम् ।
एतन्मूर्त्तिं प्रवक्ष्यामि वत्सैकाग्रमनाः शृणु ॥
नीलोत्पलदलश्यामा चतुर्बाहुसमन्विता ।
खट्वाङ्गं चन्द्रहासञ्च बिभ्रती दक्षिणे करे ॥
वामे चर्म्म कपालञ्च ऊर्द्धाधोभावतः पुनः ।
दधती मुण्डमालाञ्च व्याघ्रचर्म्मधराम्बरा ॥
कृशाङ्गी दीर्घदंष्ट्रा च अतिदीर्घातिभीषणा ।
लोलजिह्वा निम्नरक्तनयना नादभैरवा ॥
कबन्धवाहना पीनविस्तारश्रवणानना ।
एषा ताराह्वया देवी चामुण्डेति च कथ्यते ॥
एतस्या योगिनी चाष्टौ पूजयेच्चिन्तयेदपि ।
त्रिपुरा भीषणा चण्डी कर्त्री हन्त्री विधात्रिका ॥
करालाः शूलिनी चेति अष्टौ ताः परिकीर्त्तिताः ।
एषातिकामदा देवी जाड्यहानिकरी सदा ॥
एतस्याः सदृशी काचित् कामदा न हि विद्यते ॥”
इति कालिकापुराणे ६० अध्यायः ॥
चाम्पिला, स्त्री, (चपि + भावे घञ् । ततष्टाप् । चम्पेवेति चाम्पा । ततोऽस्त्यर्थे इलच् टाप् च ।) नदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चाम्पेयः, पुं, (चम्पायां नद्यां भव इति ढक् ।) चम्पकः । इत्यमरः । २ । ४ । ६३ ॥ (यथास्य पर्य्यायाः ।
“चाम्पेयश्चम्पकः प्रोक्तो हेमपुष्पश्च स स्मृतः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
नागकेशरः । (यथा,—
“नागपुष्पः स्मृतो नागः केशरो नागकेशरः ।
चाम्पेयो नागकिञ्जल्कः कथितः काञ्चनाह्वयः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
दानविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । ५४० ।
“चाम्पेयो जाघटोवक्षधरो वल्लापुराधिपः ॥”
विश्वामित्रपुत्राणामन्यतमः । यथा, महाभारते । १३ । ४ । ५७ ।
“आराणिर्नाचिकश्चैव चाम्पेयोज्जयनौ तथा ॥”
क्ली, सुवर्णम् । यथा काशीखण्डे । २४ । ३८ ।
“मणिमाणिक्य-चाम्पेयदुकूलेभाश्वगोधनम् ॥”)
चाम्पेयकं, क्ली, (चाम्पेय इव कायतीति । कै + कः । स्वार्थे कन् वा ।) किञ्जल्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चाम्यं, क्ली, (चम्यते भक्ष्यते इति । चम + कर्म्मणि यत् ।) भक्ष्यम् । इति व्याकरणम् ॥
चाय, ऋ ञ निशामे । अर्च्चे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) ऋ, अचचायत् । ञ, चायति चायते । निशाम इति चाक्षुषज्ञानम् । तं पर्व्वतीयाः प्रमदाश्चचायिरे । इति माघः । इति दुर्गादासः ॥

चारं, क्ली, (चर्य्यते भक्ष्यते कोपदेशादिवग्रा-
दिति । चर + कर्म्मणि घञ् ।) कृत्रिमविषम् ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६८ ॥

चारः, पुं, पियालवृक्षः । गतिः । बन्धः । अपसर्पः ।
इति मेदिनी । रे, ३३ ॥ कारागारम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ३६८ ॥ (चर एव इति स्वार्थे
अण् ।) गूढ़पुरुषः । चरः । तद्विवरणम् । यदुक्तं
कालिकापुराणे ८५ अध्याये ।
"कृषिदुर्गञ्च वाणिज्यं खन्यानां करसाधनम् ।
आदानं सैन्यकरयोर्बन्धनं गजवाजिनोः ॥
शून्यप्रसूखानाञ्च योजनं सततं जनैः ।
प्रजानां सारसेतूनां बन्धनं चेति चाष्टमम् ॥
एतदष्टासु वर्गेषु चारान् सम्यक् प्रयोजयेत् ।
कार्य्याकार्य्यविभागाय चाष्टवर्गाधिकारिणाम् ॥
अष्टौ चारान् नियुञ्जीयादष्टवर्गेषु पार्थिवः ।
दशसन्येषु युञ्जीत क्रमतः श्रणु तानि मे ॥
स्वामी सचिवराष्ट्राणि मित्रं कोषो बलं तथा ।
दुर्गेषु सप्तमं ज्ञेयं राज्याङ्गं गुरुभाषितम् ॥
दुर्गयुक्तं चाष्टवर्गं चारं नात्मनि योजयेत् ।
तस्मादिमानि शेषाणि पञ्च चारपदानि तु ॥
गुह्यान्तेष्वेव पुत्त्रेषु सूपकारादौ महानसे ।
शूद्रदासीसमयोश्चैव बलाबलविनिश्चये ॥
आदौ दशसु चैतेषु चारान् राजा प्रयोजयेत् ।
नयात् प्रकाशं जानीयात् तत्तु चारैर्निरूपयेत् ॥
निरूप्य तत्प्रतीकारमवश्यं छिद्रतश्चरेत् ।
यथानियोगमेतेषां यो यो यत्रान्यथा चरेत् ॥
ज्ञात्वा तत्र नृपश्चारैर्दण्डयेद्वा नियोजयेत् ।
चारांस्तु मन्त्रिणा सार्द्धं रहस्ये संस्थितो नृपः ॥
प्रदोषसमये पृच्छेत्तदानीमेव साधयेत् ।
स्वपुत्त्रे चाथ गुह्यान्ते ये तु चारा महानसे ॥
नियुक्तांस्तान् मध्यरात्रौ पृच्छेत् यत्रापि मन्त्रिणि ।
एतान् चारान् स्वयं पश्येत् नृपतिर्मन्त्रिणा विना ॥
अर्थांश्च मन्त्रिणा सार्द्धं निरूप्य प्रदिशेत फलम् ।
नैकवेशधरश्चारो नैको गोत्रसाहवर्ज्जितः ॥
संस्तुतो न हि सर्व्वत्र नातिदीर्घो न वामनः ।
सततं न दिवाचारी न रोगी नाप्यबुद्धिमान् ॥
न वित्तविभवैर्हीनो न भार्य्यापुत्त्रवर्ज्जितः ।
कार्य्यचारी नृपतिना गुह्यतत्त्वविनिर्णये ॥
अनेकदेशभाषज्ञञ्चाधमं भार्य्यासुतैर्युतम् ।
बहुदेशवचोऽभिज्ञं पराभिप्रायवेदकम् ॥
दृढ़भक्तं प्रकुर्व्वीत चारं ग्रज्ञमसाध्वसम् ।
अधितिष्ठेत् स्वयं राजा क्षमिमात्मसमैस्तथा ॥
वणिक्पथे च दुर्गादौ तेषु शक्तान्नियोजयेत् ।
अन्तःपुरे पितुस्तुल्यान् धीरान् वृद्धान् नियो-
जयेत् ॥
सक्तान् पञ्चान् तथा वृद्धान् स्त्रियो या बुद्धि-
तत्पराः ।
गुह्यान्तदारि युञ्जीयात् स्त्रियो वृद्धा मनी-
षिणीः ॥"
यथा च युक्तिकल्पतरौ ।
"नृपो निरूप्याचारेण परराष्ट्रं विचक्षणः ।"
(कापटिकपुरुषादयः । यथा, मनुः । ७।१८४।
"उपयज्ञास्त्रदद्यश्चैव चारान् सम्यग्विधाय च ॥"
"चारांश्च कापटिकादीन् ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥
प्रचारः । यथा, रामायणे । २ । ६६ । २६ ।
"निष्टत्तचारः सहसा गतो रविः
प्रवृत्तचारा रजनी ह्युपस्थिता ।"
"निष्टत्तचारः निष्टत्तकिरणप्रचारः प्रवृत्तचारा
प्रवृत्ततमःप्रचारा ।" इति तट्टीकायां रामा-
नुजः ॥ वाणिज्यादिव्यवहारः । यथा, महा-
भारते । ५ । ३८ । १२ ।
"भृतैर्वाणिज्यचारञ्च पुत्त्रैः सेवेत च द्विजान् ॥"
सञ्चारः । प्रवृत्तिः । यथा, देवीभागवते । १ ।
११ । २२ ।
"न स्त्री दुष्यति चारेण न विप्रो वेदकर्म्मणा ।"
"चारेण रजःसञ्चारेण ।" इति टीकाकृन्नील-
कण्ठः ॥)

चारकः, पुं, (चारयति इति । चर + णिच् +
ण्वुल् ।) अश्वादेः पालकः । सञ्चारकः । (यथा,
रामायणे । ३ । ६६ । १८ ।
"इयं स्वते भ्रातरि मे मयि वत्स्यति मैथिली ।
न चाहमाप्नुं कुर्य्यां ते पाप! प्रच्छन्नचारक ! ॥")
बन्धः । इति मेदिनी ॥ के, ८७ । पियालवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (चर एव स्वार्थे अण्
चारः । ततः स्वार्थे कन् । गुप्तचरः । यथा
महाभारते । २।५।३८ । [चारकैः ॥"
"त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि
चारणशीले,त्रि । यथा,कथासरित्सागरे।२४।६५।
"गुप्तं विरचितां नाम भेजेऽन्तःपुरचारिकाम् ॥")

चारटिका, स्त्री, (चर + णिच् + "शकादिभ्यो-
ऽटन् ।" ४ । ८१ । उणां । इति अटन् ततः
संज्ञायां कन् कापि अत इत्वञ्च ।) नलीनाम-
गन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चारटी, स्त्री, (चर + णिच् + "शकादिभ्योऽटन् ।"
इति अटन् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) पद्म-
चारिणीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १४६ ॥
भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चारणः, पुं, (चारयति प्रचारयति नृत्यगीतादि-
विद्यां तत्स्वयकीर्त्तिं वा । चर + णिच् + ल्युः ।)
नटविशेषः । तत्पर्य्यायः । कुशीलवः । इत्यमरः ।
२ । १० । १२ ॥ (यथा, मनुः । १२ । ४४ ।
"चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः ।
रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसीषूत्तमा गतिः ॥"
"चारणाः नटादयः ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥")
गन्धर्व्वविशेषः । यथा,—
"गन्धर्व्वाणां ततो लोकः परतः शतयोजनात् ।
देवानां गायनास्ते च चारणाः स्तुतिपाठकाः ॥"
इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥
(देवयोनिविशेषः । यथा, भागवते । २ । १ । ३६ ।
"गन्धर्व्वविद्याधरचारणाप्सरः
स्वरःस्मृतीरसुरानीकवीर्य्यः ॥"
चारपुरुषः । यथा, भागवते । ४ । १६ । १२ ।
"अन्तर्वहिश्च भूतानां पश्यन् कर्म्माणि चारणैः ।
उदासीन इवाध्यक्षो वायुरात्मेव देहिनाम् ॥")

चारभटः, पुं, (चारेषु चरेषु भटः । यद्वा,
बुद्धिकौशलादिप्रचारे भटः ।) वीरः । इति
हेमचन्द्रः ।३।३८ ॥ (यथाह भर्तृहरिः ।१।४।
"कथमति कुलपुरुषो वेश्याधरपल्लवं मनोज्ञमपि ।
चारभटचौरचेटकनटविटनिष्ठीवनशरावम् ।")

चारवायुः, पुं, (चारेण स्वस्थानोद्गमनेनैव प्रेरि-
यो वायुः ।) निदाघजवायुः । इति त्रिका-
ण्डशेषः ॥

चारिणी, स्त्री, (चारयति · स्वगुणमिति । चर-
णिच् + णिनिः ङीप् च ।) करुणीवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

चारित्रं, क्ली, (चरित्रमेव इति । स्वार्थे अण् ।
चरित्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५०० । (यथा,
रामायणे । ३ । ५६ । ६ ।
"कुलाक्रोशकरं लोके धिक् ! ते चारित्रमीदृशम् ।
महत्त्वानामन्यतमः । यथा, हरिवंशे ।१६६।
"अयोनयाकृतिश्चैव चारित्रं बहुपन्नगम् ।"
चरतीति । "चरेर्वृत्ते ।" ४ । १७२ । उणां
इति णित्रम् । वृत्तान्तम् ॥)

चारित्रा, स्त्री, (चारित्रं अत्यन्तभावो विद्य-
तेऽस्या इति । अच् टाप् ।) तिन्तिडीवृक्षः । इति
शब्दरत्नावली ॥

चारी, स्त्री, (चारः पदनिक्षेपभेदः गतिभेदो वा
अस्त्यस्यामिति । "अर्श आदिभ्योऽच् ।"५।२।१२७।
इत्यच् । ततो ङीष् ।) नृत्याङ्गविशेषः । यथा,—
"न हि चारीं विना नृत्ये नृत्यस्याङ्गं प्रवर्त्तते ।
शृङ्गारादिरसानान्तु भावोद्दीपनकारिका ।
माधुर्य्योत्पादिका नित्यं चारी चारुगतिर्म्मता ।"
अन्ये तु ।
"एकपादप्रचारो यः सा चारी तु निगद्यते ।
पादयोश्चारणं यत्र सा चारीति निगद्यते ।
करणानां समायोगः खण्डकः परिकीर्त्तितः ।
त्रिभिः खण्डैश्चतुर्भिर्व्वा मण्डलं समुदाहृतम् ।
समनखा नूपुरविद्धा तिर्य्यङ्मुखी सवला च ।
कातरा च कुवीरा च विश्लिष्टा रथचक्रिका ।
पार्श्विरेचितका तलदर्शिनी गजहस्तिका ।
पराविद्धतला चोरुताड़िताप्यर्द्धमण्डला ।
स्तम्भक्रीड़निका हरिणत्रासिका चोर्द्धरेचिका ।
तलोद्वृत्ता सञ्चरिता स्फुरिकापि तथैव च ।
लङ्घितजङ्घा सङ्घट्टिता स्यादथ मदालसा ।
उत्कुञ्चितातितिर्य्यङ्कुञ्चिता चापकुञ्चिता ।
षड्विंशतिर्भौमचार्य्य इत्याख्याता मनीषिभिः ।"
अन्ये तु ।
"समपादस्थिता वर्णा शकटास्याध्यर्द्धिकापि च ।
विचाधा ताड़िता बद्धा एड़का क्रीड़िता तथा ।
उरुवृत्ता छन्दिता जनितापस्यन्दिता तथा ।
स्यन्दितावत्समतन्वी समोत्सारितमत्तिता ।
उत्स्यन्दिता च विज्ञेयाश्चार्य्यः षोड़श भूमिगाः ।"
इति भूमिचारी ।*।
आकाशचारी यथा,—
"चारीश्चाकाशगा वक्ष्ये विद्येया जङ्घरी तथा ।
अङ्घ्रिताड़िता भ्रमरी पुरःक्षेपा च सूचिका ।

चापधीपा अङ्गावर्त्ता विद्धा च हरिणप्लुता।
उत्क्षिप्ताव्दोलिता च जङ्घा जङ्घनिका तथा॥
विद्युत्क्रान्ता भ्रमरिका दण्डपार्श्वेति षोड़श॥"
अन्ये तु।
"विभ्रान्तातिक्रान्तापक्रान्ता पार्श्वक्रान्तिका।
ऊर्द्धजानुर्दोलपादादूत्पत्ता नूपुरपादिका॥
भुजङ्गभासिका क्षिप्ताविद्धा ताला च सूचिका।
विद्युत्क्रान्ता भ्रमरिका दण्डपादा तथैव च॥
आकाशचारिका एताः षोड़शैव निरूपिताः॥"
एतास्वेव भूमिचारीष्वप्यन्तरभेदोऽस्ति तिर्य्यक्-
चारी ऊर्द्धचारी अधश्चारीति ता ऊहनीयाः॥
"तैलाभ्यक्तेन गात्रेण लघ्वाहारो जितश्रमः।
स्तम्भे वा भित्तिदेशे वा प्रथमं ताः प्रयोजयेत्॥
रूक्षाहारं तथाज्ञश्च भुक्त्वा तां न समाचरेत्।
वृक्षपादस्य विन्यासश्चारी सैवाभिधीयते॥
शृङ्गारादिरसानान्तु भवेद्दीपनकारणम्।
माधुर्य्यो भूमना नित्यं लयतालत्रयान्विता॥
नियतोऽङ्गविशेषाणां चारी सञ्चारतो भवेत्॥"
इति सङ्गीतदामोदरोक्तचारीलक्षणम्॥

चारुः, पुं, (चरति देवेषु गुरुत्वेन। चर+"दृ-
सनिजनिचरीति।" उणां १। ३। इति ञुण्।)
बृहस्पतिः। (चरति चित्ते इति।) मनोज्ञे त्रि।
इति मेदिनी। रे, ३३॥ (यथा, गीतगोविन्दे।
१०। ६। [मधिवचनजातम्॥"
"इति चटुलचाटुपटुचारुमुरवैरिणो राधिका-
श्रीकृष्णस्य रुक्मिणीगर्भसम्भूतपुत्त्राणामन्यतमः।
यथा, हरिवंशे। ११७। ३६।
"चारुञ्च बलिनां श्रेष्ठं सुताञ्चारुमतीं तथा॥")

चारुकः, पुं, (चारु+संज्ञायां कन्।) शरबीजम्।
अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। रूक्षत्वम्। रक्त-
पित्तकफापहत्वम्। शीतलत्वम्। लघुत्वम्।
अवृष्यत्वम्। कषायत्वम्। वातकोपनत्वञ्च। इति
भावप्रकाशः॥

चारुकेशरा, स्त्री, (चारूणि केशराणि अस्याः।)
नागरमुस्ता। तरुणीपुष्पम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चारुगर्भः, पुं, (चारुः मनोज्ञः गर्भः अभ्यन्तर्वैर्त्तान्तः-
करणमिति यावत् यस्य। यद्वा चारुगर्भे उत्-
पत्तिस्थानं यस्य।) श्रीकृष्णपुत्त्रः। यथा, हरि-
वंशे। १६०। ६।
"चारुभद्रश्चारुगर्भः सुदंष्ट्रो द्रुम एव च॥"

चारुगुप्तः, पुं, (चारु यथा स्यात् तथा गुप्तः। यद्वा
चारुणा ईश्वरेण कृष्णेन गुप्तः पालितः।)
श्रीकृष्णपुत्त्रः। यथा, हरिवंशे। १६०। ६।
"सुषेणश्चारुगुप्तश्च चारुविन्दश्च वीर्य्यवान्॥"

चारुदेष्णः, पुं, रुक्मिण्यां श्रीकृष्णपुत्त्रः। यथा,
हरिवंशे। १६०। ५।
"द्वितीयश्चारुदेष्णश्च हृष्टसिंहो महारथः॥"

चारुधारा, स्त्री, (चारूणां मनोहरपदार्थानां
धारा इव, त्रैलोक्यसुन्दरत्वेनास्यास्तथात्वम्।
चार्व्वी धारा नीतिर्य्यवहारो यस्याः वा।)
शची। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (चारु धाम
यस्याः।) चारुधामा इत्यपि पाठः॥

चारुनालकं, क्ली, (चारु नालं यस्य कप्।)
रक्तपद्मम्। इति पुराणम्॥

चारुपर्णी, स्त्री, (चारु मनोज्ञं पर्णं पत्रं अस्याः।)
प्रसारणी। इति राजनिर्घण्टः॥ गन्धभादालिया
इति भाषा॥ (प्रसारणीशब्देऽस्या गुणादिकं
ज्ञेयम्॥)

चारुफला, स्त्री, (चारु मनोहरं फलं अस्याः।)
द्राक्षा। इति राजनिर्घण्टः॥

चारुवाहुः, पुं, (चारू वाहू यस्य।) श्रीकृष्ण-
पुत्त्रः। यथा, हरिवंशे। १६०। ६।
"चारुवाहुः कनीयांश्च कन्या चारुमती तथा॥"

चारुविन्दः, पुं, (चारु चारुतां विन्दतीति।
विदि+अण्।) श्रीकृष्णपुत्त्रः। यथा, हरि-
वंशे। १६०। ६।
"सुषेणश्चारुगुप्तश्च चारुविन्दश्च वीर्य्यवान्॥"

चारुमती, स्त्री, (चारु चारुता सौन्दर्य्यं अस्या
अस्तीति। मतुप् ततो ङीप्।) रुक्मिण्यां
श्रीकृष्णस्य कन्या। यथा, हरिवंशे। १६०। ६।
"चारुवाहुः कनीयांश्च कन्या चारुमती तथा॥"

चारुलोचनः, पुं, (चारुणी लोचने यस्य।) हरिणः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥ (चारुलोचनविशिष्टे त्रि॥)

चारुवर्द्धना, स्त्री, (चारु चारुत्वं श्रियमित्यर्थः
वर्द्धयति स्वगुणैरिति यावत्। वृध+णिच्+
युच्। कर्त्तरि ल्युर्वा ततष्टाप्।) नारी। इति
राजनिर्घण्टः॥

चारुव्रता, स्त्री, (चारु व्रतमस्याः।) मासोप-
वासिनी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चारुशिला, स्त्री, (चारुश्चार्व्वी शिला इति नित्य-
कर्म्मधारयः।) मणिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चार्च्चिक्यं, क्ली, (चर्च्चिकैव। स्वार्थे ष्यञ्।)
चन्दनादिना देहविलेपनविशेषः। इत्यमरः॥
तत्पर्य्यायः। चर्च्चा २ स्थासकः ३। इत्यमरः॥
चर्च्चिक्यम् ४। इति भरतः॥ अपि च।
"स्थासकः स्थायकश्चर्च्चा चार्च्चिक्यञ्च चतुष्टयम्।
वस्त्रादौ कुङ्कुमादीनां छटादिषु निगद्यते॥"
इति शब्दरत्नावली॥

चार्म्मः, पुं, (चर्म्मणा परिवेष्टितः इति। चर्म्म
+अण्।) चर्म्माच्छादितरथः। इति भरतः॥
चर्म्माच्छन्नद्रव्ये त्रि॥

चार्म्मणं, क्ली, (चर्म्मणां समूहः इति। भिक्षा-
दिभ्योऽण्।" ४। २। ३८। इत्यण्।) चर्म्म-
समूहः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

चार्म्मिणं, क्ली, (चर्म्मिणां चर्म्मधारिणां समूहः।
इति अण्।) चर्म्मिसमूहः। इत्यमरटीकायां
स्वामी॥

चार्व्वाकः, पुं, (चारुः आपातमनोरमः लोक-
चित्ताकर्षकः इति यावत् वाकः वाक्यमस्य।
ततः पृषोदरादित्वात् साधुः।) तार्किकविशेषः।
तत्पर्य्यायः। वार्हस्पत्यः २ नास्तिकः ३ लौकाय-
तिकः ४। इति हेमचन्द्रः॥ स च आकाश-
भिन्नभूतचतुष्टयवादी। प्रत्यक्षमेकं प्रमाणमिति
चार्व्वाकाः। इति न्यायसंग्रहः॥ (यथा च
सर्व्वदर्शनसंग्रहे।"अथ कथं परमेश्वरस्य निःश्रेय-
सप्रदत्वमभिधीयते बृहस्पतिमतानुसारिणा
नास्तिकशिरोमणिना चार्व्वाकेण दूरोत्सारित-
त्वात् दुरुच्छेदं हि चार्व्वाकस्य चेष्टितम्॥")
दुर्य्योधनसखराक्षसविशेषः। (यथा, महा-
भारते। १२। ३८। २२—२३।
"निःशब्दे च स्थिते तत्र ततो विप्रजने पुनः।
राजानं ब्राह्मणच्छद्मा चार्व्वाको राक्षसोऽब्रवीत्॥
तत्र दुर्य्योधनसखा भिक्षुरूपेण संवृतः।
साक्षः शिखी त्रिदण्डी च धृष्टो विगतसाध्वसः॥")

चार्व्वी, स्त्री, (चारु+गुणवचनत्वात् ङीष्।)
कुवेरपत्नी। ज्योत्स्ना। बुद्धिः। शोभना। इति
मेदिनी। वे, ६॥ दीप्तिः। इति शब्दरत्ना-
वली॥

चालः, पुं, (चालयति छादयतीति। चल+णिच्
+अच् णो वा। यद्वा चालयति आच्छादयत्यने-
नेति। चलं+णिच्+करणे घञ्।) गृहाच्छा-
दनम्। तत्पर्य्यायः। पिटम् २। इति
त्रिकाण्डशेषः॥ पटलम् ३ छदिः ४। इत्य-
मरः। २। २। १४॥ कटलम् ५। इति शब्द-
रत्नावली॥ छादम् ६। इति जटाधरः॥ स्वर्ण-
चूड़पक्षी। इति भूरिप्रयोगः॥

चालकः, पुं, (चलति स्वेच्छयैव। चल+ण्वुल्।)
अङ्कुशदुर्द्धरहस्ती। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चालनं, क्ली, (चालयत्यनेनेति। चल+णिच्+
करणे ल्युट्।) चालनी। इत्यमरटीकायां
भरतः॥ (यथा, कर्म्मप्रदीपे।
"सुद्रच्छिद्रसमोपेतं चालनं तितउः स्मृतः॥"
भावे ल्युट्। प्रेरणम्। यथा, भागवते। ३।
२६। ३७।
"चालनं व्यूहनं प्राप्तिर्नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोः॥")

चालनी, स्त्री, (चालयत्यनेनेति। चल+णिच्+
करणे ल्युट् ङीप् च।) स्वनामख्यातशस्यादि-
चालनपात्रम्। तत्पर्य्यायः। तितउः २। इत्य-
मरः। २। ६। २६॥ चालनम् ३ बहुच्छिद्रा ४।
इति भरतः॥ चाचीरः ५। इति जटाधरः॥

चाषः, पुं, (चाषयति भक्षयति कणादिकमिति। चष
+स्वार्थे णिच्+अच्। यद्वा चष्यते भक्ष्यते-
ऽसौ मांसाशिभिरिति। चष्+कर्म्मणि घञ्।)
स्वर्णचातकः। सोणाचड़ा इति ख्यातः। नील-
कण्ठ इति क्वचित् ख्यातः। इत्यमरटीकायां
भरतः॥ तत्पर्य्यायः। किकीदिविः २ नीलाङ्गः ३
पुण्यदर्शनः ४। इति राजनिर्घण्टः॥

चासः, पुं, (चाष+पृषोदरात् सत्वम्।) चाष-
पक्षी। इक्षुः। इति मेदिनी। से, ३॥

चि, ञ चित्याम्। चयने। इति कविकल्पद्रुमः॥
(भ्वां-उभं-द्विकं-अनिट्।) ञ, चयति चयते
धनं लोकः। इति दुर्गादासः॥

चि, ञ न चित्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वां-
उभं-द्विकं-अनिट्।) चितिश्चयनं राशीकरण-
मिति यावत्। न ञ, चिनोति चिनुते। इति
दुर्गादासः॥

चि, क मि चित्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-द्विकं-सेट् ।) क मि, चययति चाययति । क्षमते तु चपयति चापयतीत्यपि । इति दुर्गादासः ॥

चिकित्सकः, पुं, (चिकित्सति रोगमपनयतीति । कित्+"गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ।" ३।१।५। इति स्वार्थे सन्+ण्वुल् ।) चिकित्साकर्त्ता । (यथा, मनुः । ६ । २८४ ।

"चिकित्सकानां सर्व्वेषां मिथ्या प्रचरतां दमः॥")

तत्पर्य्यायः । रोगहारी २ अगदङ्कारः ३ भिषक् ४ वैद्यः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥ तस्य लक्षणं यथा, चाणक्ये ।

"आयुर्व्वेदकृताभ्यासः सर्व्वेषां प्रियदर्शनः ।
आर्य्यशीलगुणोपेत एष वैद्यो विधीयते ॥"

चिकित्सा, स्त्री, (चिकित्सनमिति । कित् व्याधिप्रतीकारे+"गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ।" ३ । १ । ५ । इति स्वार्थे सन् ततः अप्रत्ययः ।) रोगप्रतीकारः । तत्पर्य्यायः । रुक्प्रतिक्रिया २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥ उपचारः ३ उपचर्य्या ४ निग्रहः ५ वेदनानिग्रहः ६ क्रिया ७ उपक्रमः ८ शमः ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ चिकित्सितम् १० प्रतीकारः ११ भिषग्जितम् १२ । इति रत्नमाला ॥ रोगप्रतिकारः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ सा त्रिधा यथा, वैद्यके ।

"आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा सा त्रिधा मता ।
शस्त्रप्रधाना दैवी स्यात् छेदभेदात्मिकासुरी ॥
मानुषी षड्रसा ज्ञेया जपहोमादिसंस्कृता ।
कलौ चाल्पबले लोके मानुषी तत्र पूजिता ॥"

तस्या लक्षणं यथा,—

"याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।
सा चिकित्सा विकाराणां कर्म्म तद्भिषजां मतम्॥
या ह्युदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च ।
सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत् ॥"

चिकित्साविध्युपदेशो यथा,— [गदः ।

"जातमात्रश्चिकित्स्यः स्यान्नोपेक्ष्योऽल्पतया
वह्निशत्रुविषैस्तुल्यः स्वल्पोऽपि विकरोत्यसौ ॥
रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।
ततः कर्म्म भिषक् पश्चाज्ज्ञानपूर्ब्बं समाचरेत् ॥
औषधं केवलं कर्त्तुं यो जानाति न चौषधम् ।
वैद्यकर्म्म स चेत् कुर्य्याद्वधमर्हति राजतः ॥
आदावन्ते रुजां ज्ञाने प्रयतेत चिकित्सकः ।
भेषजानां विधानेऽथ ततः कुर्य्यात् चिकित्सितम्॥
शीते शीतप्रतीकारमुष्णे चोष्णनिवारणम् ।
कृत्वा कुर्य्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत् ॥
अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न क्रिया कृता ।
क्रियाहीनातिरिक्ता च साध्येष्वपि न सिध्यति ॥
क्रिया यास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् ।
पूर्ब्बस्यां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो मतः ॥"

चिकित्साफलं यथा,—

"क्वचिदर्थः क्वचिन्मैत्री क्वचिद्धर्म्मः क्वचिद्यशः ।
कर्म्माभ्यासः क्वचिच्चेति चिकित्सा नास्ति निष्फला ॥" ॥

चिकित्साङ्गानि यथा, भावप्रकाशे ।

"रोगी दूतो भिषग्दीर्घमायुर्द्रव्यञ्च सेवकः ।
सदौषधं चिकित्सायामित्यङ्गानि बुधा जगुः ॥"

चिकित्सितं, क्ली, (कित्+स्वार्थे सन् ततो भावे क्तः ।) चिकित्सा । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने २ अः । [तम् ॥"

"शीर्णं चिकित्सितस्यैतत् समासेन प्रकीर्त्तिपर्य्याया अस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"चिकित्सितं प्रतीकारश्चिकित्सा च भिषग्जितम् ॥"

चिकित्स्यतेऽनेनेति । करणे क्तः । भेषजम् । अस्य पर्य्याया यथा, चरके चिकित्सास्थाने १ अः।

"चिकित्सितं व्याधिहरं पथ्यं साधनमौषधम्।
प्रायश्चित्तं प्रशमनं प्रकृतिस्थापनं हितम् ॥
विद्याद्भेषजनामानि भेषजं द्विविधञ्च तत् ।
यद्व्याधिनिर्घातकरं वक्ष्यते तच्चिकित्सितम् ॥
चिकित्सितार्थ एतावान् विकाराणां यदौषधम् ।"

यथा, भागवते । १ । ५ । ३२ ।

"एतत् संसूचितं ब्रह्मंस्तापत्रयचिकित्सितम्।
यदीश्वरे भगवति कर्म्म ब्रह्मणि भावितम् ॥")

कृतप्रतीकारे त्रि ॥

चिकिनः, त्रि, (नि नता नासिकास्यस्य । "इनच्पिटच्-चिकचि च ।" ५ । २ । ३३ । इति इनच् प्रकृतेश्चिकादेशश्च ।) चिपिटनासिकः । इति केचित् ॥

चिकिलः, पुं, (चि+बाहुलकात् इलच् कुक् च ।) पङ्कः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५६ ॥

चिकीर्षा, स्त्री, (कर्त्तुमिच्छा इति ।"धातोः कर्म्मणः समानकर्त्तृकादिच्छायां वा ।" ३ । १ । ७ । इति कृधातोः इच्छार्थकसन्प्रत्ययेन चिकीर्ष । ततः "अप्रत्ययात् ।" ३ । ३ । १०२ । इत्यः ।) कर्त्तुमिच्छा । इति मुग्धबोधम् ॥ करिवार वाञ्छा इति भाषा । (यथा, भागवते ।२।१०।२४।

"हस्तौ रुरुहतुस्तस्य नानाकर्म्मचिकीर्षया ॥")

चिकीर्षुः, त्रि, (चिकीर्षतीति । कृ+सन्+"सनाशंसभिक्ष उः ।" ३ । २ । १६८ । इति उः ।) कर्त्तुमिच्छुः । करणेच्छाविशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥

चिकुरः, पुं, (चि इत्यव्यक्तशब्दं कुरतीति । कुर-शब्दे+"इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) केशः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।८।३६७।

"चिकुरनिचये यत् कौटिल्यं विलोचनयोश्च या ॥")

सर्पः । (अयं हि ऐरावतकुलजातस्य सुमुखस्य पिता । यथा, महाभारते । ५ । १०३ । २४ ।

"एतस्य हि पिता नागश्चिकुरो नाम मातले !।
न चिरात् वैनतेयेन पञ्चत्वमुपपादितः ॥")

पर्व्वतः । पक्षिभेदः । वृक्षविशेषः । गृहबभ्रुः । तरलः । इति मेदिनी । रे, १५५ ॥

चिकुरः, त्रि, (चि+कुर+कः ।) चपलः । तु दोषमगणयित्वा वधबन्धनादेः कर्त्ता । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥

चिकुरपक्षः, पुं, (चिकुराणां केशानां पक्षः समूहः ।) कचसमूहः । केशसमूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ९८ ॥

चिकुरपाशः, पुं, (चिकुराणां केशानां पाशः समूहः ।) केशसमूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ९८

चिकुरहस्तः, पुं, (चिकुराणां हस्तः समूहः ।) केशसमूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ९८ ।

चिकूरः, पुं, (चिकुर+निपातनात् दीर्घः ।) केशः । इति शब्दभेदप्रकाशः ॥

चिक्क, क अर्त्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां परं-सकं-सेट् ।) कोपधः । तृतीयस्वरमध्यः । अर्त्तिः पीडनम् । क, चिक्कयति शत्रुं शूरः । इति दुर्गादासः ॥

चिक्कः, पुं, (चिक् इत्यव्यक्तशब्देन कायति शब्दायते इति । चिक्+कै+कः ।) छुच्छुन्दरी । इति चिकाण्डशेषः ॥ (नि नता नासिकास्येति । "इनच्पिटच्चिकचि ।" ५ । २ । ३३ । इत्यस्य वार्त्तिं "कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ" इति कप्रत्ययो नेश्चिकादेशश्च । नतनासिके, त्रि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

चिक्कणं, त्रि, (चित्यते ज्ञायते इति । चित-"चितेः कणः कश्च ।" उणां । ४।१७। इति कर्म्मणि कणः कश्चान्तादेशः । बाहुलकात् गुणः ।) स्निग्धयज्ञनादि (स्निग्धत्वमसृणत्वादि-गुणवद्वस्तु ।) इत्यमरः । २ । ९ । ४६ ॥ चिकण इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १८४ । ३४ ।

"कठिनश्चिक्कणः श्लक्ष्णः पिच्छिलो मृदुदारुणः ।")

चिक्कणः, पुं, (चिक्कणं स्निग्धगुणं विद्यतेऽस्य । अच् ।) पूगवृक्षः । तत्फले क्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (औषधपाकस्यावस्थाविशेषो यथा,

"पाकस्तु त्रिविधो मन्दश्चिक्कणः खरचिक्कणः ।"

इति वाभटे कल्पस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

चिक्कणा, स्त्री, (चिक्कणं मसृणता विद्यतेऽस्याः । अर्श आदित्वादच् । ततष्टाप् ।) उत्तमा गौः । तत्पर्य्यायः । नैचिकी २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पूगफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिक्कणी, स्त्री, (चिक्कण+गौरादित्वात् ङीष् ।) पूगफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिक्कसः, पुं, (चिक्कयति पीडयति चूर्णीकरोतीति । चिक्क+असच् ।) यवचूर्णम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६६ ॥

चिक्का, स्त्री, (चिक्कयति पीडयति मोक्तारमिति । चिक्क+अच् ।) पूगफलम् । इति राजनिर्घण्टः ।

चिक्कटः, पुं, (चिक्क इत्यव्यक्तशब्देन अटतीति । अट गतौ+अच् । शकन्ध्वादित्वात् अलोपः ।) मत्स्यविशेषः । गर्दाचिङ्कडी इति मोचाचिङ्कडी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । महाशल्कः ।

ति हारावली । १८७ ॥ अस्य गुणाः । गुरु-
त्वम् । ग्राहित्वम् । मधुरत्वम् । बलवर्द्धनत्वम् ।
मेदःपित्तास्रनाशित्वम् । हृद्यत्वम् । रोचनत्वम् ।
कफवातकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (अथा-
शनविधौ भक्ष्यनिषेधोऽस्य यथा,—
'प्रातः पानीयपाने मद्यकदधिगणितं द्रव्यमेतच्च
गाद्यात् ।
मांसं चौरञ्च शाकं सकलविदलकं पिष्टकं
चिङ्गटञ्च ॥"
इति वैद्यक-ऋतुचर्य्यायाम् ॥)

ङ्गटी, स्त्री, (चिङ्गट+जातौ ङीष् ।) मत्स्य-
विशेषः । घुषाचिङ्गड़ी इति भाषा ॥ अस्या
गुणाः । मधुरत्वम् । हृद्यत्वम् । वातनाशित्वम् ।
श्लेष्मकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

ङ्गड़ः, पुं, (चिङ्गट+पृषोदरादित्वात् टस्य डत्वे
साधुः ।) चिङ्गटमत्स्यः । इति शब्दमाला ॥
(विवरणमस्य चिङ्गटशब्दे व्याख्यातम् ॥)

चिण्डः, पुं, फलविशेषः । चिचिण्डा इति चिचिङ्गा
इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । श्वेतराजिः २
सुदीर्घः ३ गृहकूलकः ४ । अस्य गुणाः । वात-
पित्तनाशित्वम् । पथ्यत्वम् । बलरुचिकारित्वम् ।
शोषिणोऽतिहितत्वम् । पटोलतः किञ्चिद्गुण-
हीनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (यथा च हारीते
प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ।
"चिचिण्डो वातपित्तघ्नो बल्यः पथ्यो रुचिप्रदः ।
शोषिणोऽतिहितः किञ्चिद्गुणैर्न्यूनः पटोलतः॥")

ञ्चा, स्त्री, (चिं चयनं चिनोतीति । चि+
अन्येभ्योऽपीति डः ।) तिन्तिड़ीवृक्षः । इत्य-
मरः । २ । ४ । ४३ ॥ (यथा,—
"चिञ्चादलरसश्चाशु पथ्यं दध्योदनं हितम् ॥"
इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे गुल्माधिकारे ॥)

ञ्ची, स्त्री, (चिञ्च+गौरादित्वात् ङीष् ।)
गुञ्जा । इति केचित् ॥

चाम्लं, स्त्री, (चिञ्चा तिन्तिड़ी तद्वत् अम्लं
यत्र ।) अम्लशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चासारः, पुं, (चिञ्चायास्तिन्तिड्याः सार इव
सारोऽम्लं यत्र ।) अम्लशाक. । इति राज-
निर्घण्टः ॥

चोटकः, पुं, (चिञ्चेव अटतीति । अट+
ण्वुल् । पृषोदरात् साधुः ।) तृणविशेषः ।
चेँचको इति चेँचड़ा इति च भाषा ॥ तत्-
पर्य्यायः । अङ्कलोद्यः २ । इति रत्नमाला ॥
चिञ्चाटकोऽपि पाठः ॥

ट, प्रेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-
सेट् ।) चेटति भृत्यं स्वामी । इति दुर्गादासः ॥

ट, क प्रेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
सकं-सेट् ॥)

त, ई ज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-
सकं-सेट् ।) ई, चित्तः । ज्ञानमिह जागरणम् ।
ज्ञानञ्च अविद्यानिद्राक्रान्ते जगत्येकः स चेत-
तीति हलायुधः । चिचेत रामस्तत् लक्ष्म्म् ।
इति दुर्गादासः ॥

चित, इ क स्मृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-
परं-सकं-सेट् ।) इ क, चिन्तयति विद्यां सुधीः ।
इति दुर्गादासः ॥

चित, क ङ ज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) क ङ, चेतयते । राघवस्य
चेतयन्ति न । इति भट्टौ णत्वन्ततानित्यत्वमिति
रमानाथः । वस्तुतस्तु चेतयते ततश्चेतं करोतीति
णौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

चित्, स्त्री, (चित् संज्ञाने+सम्पदादित्वात् भावे
क्विप् ।) ज्ञानम् । इत्यमरः । १ । ५ । १ ॥
(यथा, भागवते । ३ । ७ । २ ।
"ब्रह्मन् कथं भगवतश्चिन्मात्रस्याविकारिणः ।
लीलया चापि युज्येरन् निर्गुणस्य गुणाः
क्रियाः ॥")

चित्, व्य, असाकल्यम् । इत्यमरः ॥ यथा । किञ्चित्
कश्चित् इत्यादि ॥ (तत्तु प्रत्ययविशेषः । कालाद्य-
निर्णये चित्प्रत्ययस्य प्रयोगो दृश्यते । "किमः
क्वन्ताच्चिचनौ ।" इति मुग्धबोधव्याकरणप्रणेता
पूज्यपादवोपदेवाचार्य्यः ॥)

चितः, त्रि, (चि+कर्म्मणि क्तः ।) छन्नः । इति
मेदिनी । ते, १८ ॥ (कृतचयनः । सञ्चितः ।
"इह वै कर्म्मचितो लोकः क्षीयते एवमसुत्र
पुण्यचितः क्षीयते ।" इति श्रुतेः ॥)

चिता, स्त्री, (चीयते श्मशानाग्निरस्यां यद्वा
चीयते उच्चीयतेऽसौ प्रेतस्य परलोकशर्म्मणे इति ।
चि+अधिकरणे वा कर्म्मणि क्तस्ततष्टाप् ।)
शवदाहाधारचुल्ली । तत्पर्य्यायः । चित्या २ ।
इत्यमरः । २।८।११७ ॥ काष्ठमठी ३ चैत्यम् ४
चिताचूड़कम् ५ चित्यम् ६ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ चितिः ७ । (यथा, महाभारते ।
३ । २१८ । १७ ।
"चिताग्निरद्ववहमान्यं पचाभ्यां तत् प्रवर्त्तते॥")
संहतिः । इति मेदिनी । ते, १८ ॥

चिताचूड़कं, क्ली, (चितेव चूड़कम् ।) चिता ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चितिः, स्त्री, (चीयतेऽस्यामग्निरिति । चि+अधि-
करणे क्तिः ।) चिता । (यथा, भागवते ।४।२८।५०।
"चितिं दारुमयीं चित्वा तस्यां पत्युः कलेवरम्॥")
समूहः । इति मेदिनी । ते, १८ ॥ दुर्गा । यथा,
"चितिश्चैतन्यभावाद्वा चेतना वा चितिः
स्मृता ।
महान् याप्य स्थिता सर्व्वं महा वा प्रकृति-
र्मता ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥
भित्तिस्थेष्टिकादिसङ्ख्याज्ञानार्थाङ्कविशेषः । यथा,
चितौ करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।
"उच्छ्रयेण गुणितं चितेः किल
क्षेत्रसम्भवफलं घनं भवेत् ।
इष्टिकाघनहृते घने चिते-
रिष्टिकापरिमितिश्च लभ्यते ॥
इष्टकोच्छ्रयहृदुच्छ्रितिश्चितेः
स्युः स्तराश्च दृषदां चितेरपि ॥

उदाहरणम् ।
अष्टादशाङ्गुलं दैर्घ्यं विस्तारो द्वादशाङ्गुलः ।
उच्छ्रितिस्त्र्यङ्गुला यस्यामिष्टिकास्ताश्चितौ किल॥
यद्विस्तृतिः पञ्चकराष्टहस्तं
दैर्घ्यञ्च यस्यां त्रिकरोच्छ्रितिश्च ।
तस्यां चितौ किं फलमिष्टिकानां
सङ्ख्या च का ब्रूहि कतिस्तराश्च ॥

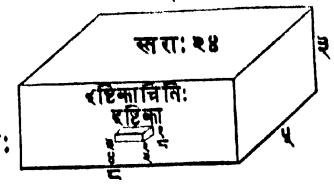

इष्टिकायाः घनहस्तमानम् $\frac{३}{६४}$ चितेः क्षेत्र-
फलम्४० । उच्छ्रयेण गुणितं चितेर्घनफलम्१२० ।
लब्धा इष्टिकासङ्ख्या २५६० । स्तरसङ्ख्या २४ ।
एवं पाषाणचयेऽपि । इति चितिव्यवहारः ॥"
इति लीलावती ॥ (इष्टकाङ्गविशेषः । यथा, मार्क-
ण्डेये । २२ । ६ ।
"चितयस्तत्र कर्णथा नान्तरिचगता यतः ॥")

चितिका, स्त्री, (चितिः काञ्चीभेदः सा इव काय-
तीति । कै+कः ।) कटिशृङ्खला । इति हारा-
वली । २२४ ॥

चित्तं, क्ली, (चेतत्यनेनेति । चित्+करणे क्तः ।) अनु-
सन्धानात्मिकान्तःकरणवृत्तिः । इति वेदान्तः ॥
"यत्तत् सत्त्वगुणं स्वच्छं शान्तं भगवतः पदम् ।
यदाहुर्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकम् ॥
स्वच्छत्वमविकारित्वं शान्तत्वमिति चेतसः ।
प्रवृत्तिलक्षणं प्रोक्तं यथापां प्रकृतिः परा ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥
अस्यार्थः । "अधिभूतस्वरूपेण तस्यैव महा-
निति संज्ञा अध्यात्मरूपेण चित्तं उपास्यरूपेण
वासुदेवः अधिष्ठाता तु तस्य क्षेत्रज्ञः ।" इति
श्रीधरस्वामी ॥ (अनेनैव चित्तवृत्तेः प्रथमसम्बन्धः ।
अतएव भगवत्पतञ्जलिपादैरुपदिष्टं प्रथमसूत्रे
"योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ।" तथा च मुण्डकोप-
निषदि । ३ । १ । ६ ।
"एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो
यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश ।
प्राणैश्चित्तं सर्व्वमोतं प्रजानां
यस्मिन् विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥")
मनः । इत्यमरः । १ । ४ । ३१ ॥

चित्तप्रसन्नता, स्त्री, (चित्तस्य प्रसन्नता प्रसादः ।)
हर्षः । इति हेमचन्द्रः । २ । २२६ ॥

चित्तविप्लवः, पुं, (चित्तस्य विप्लवो विपर्य्ययः ।)
उन्मादः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३४ ॥

चित्तविभ्रमः, पुं, (चित्तस्य विभ्रमः भ्रान्तिः ।)
उन्मादः । इत्यमरः । १ । ७ । २६ ॥ (उन्माद-
शब्दे विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)

चित्तसमुन्नतिः, स्त्री, (चित्तस्य समुन्नतिः सम्-
न्नयनं उत्तोलनमिति यावत् ।) मानः । इत्य-
मरः । १ । ७ । २२ ॥

चित्ताभोगः, पुं, (चित्तस्य आभोगः परिपूर्णता इत्यर्थः ।) एकस्मिन् विषये मनसः पुनः पुनः प्रवृत्तिः । तत्पर्य्यायः । मनस्कारः २ । इत्यमरः । १ । ५ । २ ॥

चित्तोन्नतिः, स्त्री, (चित्तस्य उन्नतिः उन्नयनम् ।) गर्व्वः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३१ ॥

चित्यं, क्ली, (चीयते इति । चि+"चित्याग्निचित्ये च ।" ३ । १ । १३२ । इति कर्म्मणि यः । निपातनात्तुगागमे साधुः । यद्वा, क्यप्प्रत्ययेन पिति तुगागमः ।) चिता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (तज्जाते त्रि । यथा, रामायणे । १ । ५८।११।
"चित्यमाल्याङ्गरागश्च आयसाभरणोऽभवत् ॥")

चित्यः, पुं, (चीयतेऽसौ इति । चि+"चित्याग्निचित्ये च ।" ३ । १ । १३२ । इति कर्म्मणि यः ।) अग्निः । इति मुग्धबोधम् ॥

चित्या, स्त्री, (चीयतेऽग्निरस्यां प्रेतस्य । चि+यः निपातनात् साधुः । क्यप् वा ।') चिता । इत्यमरः । २ । ८ । ११७ ॥

चित्र, त् क चणिके चणे । लेख्येऽद्भुते । इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।)चणिकेचणं कदाचिद्दर्शनम् । चित्रयति चित्रापयति राहुं लोकः कदाचित् पश्यतीत्यर्थः । चित्रयति प्रतिमां लोकः । इति दुर्गादासः ॥

चित्रं, क्ली, (चित्रयतीति । चित्र+कर्म्मणि अप् । यद्वा, चीयते इति ।"अमिचिमिशसिभ्यः क्तः ।" उणां ४ । १६४ । इति क्तः ।) तिलकम् । आलेख्यम् । (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ५ ।
"उत्तमाधमभावेन वर्त्तन्ते पटचित्रवत् ॥")
अद्भुतम् । (यथा, रामायणे । १ । १० ।
"चित्रं संक्रीड़मानास्ताः क्रीड़नैर्विविधैस्तथा॥")
कर्व्वुरवर्णः । (यथा, माघे । १ । ८
"भिसर्गचित्रोज्ज्वलसूक्ष्मपक्ष्मणा ॥")
तद्युक्ते त्रि । इति मेदिनी । रे, २५ ॥ (अलङ्कारविशेषः । यथा,—
"तच्चित्रं यत्र वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुता ।"
सन्निवेशविशेषेण यत्र न्यस्ता वर्णाः खड्गमुरजपद्माकारमुल्लासयन्ति तच्चित्रं काव्यम् ॥ * ॥
अष्टिसंज्ञकषोड़शाक्षराष्टत्तिच्छन्दोभेदः । तल्लक्षणं यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"चित्रसंज्ञमीरितं समानिकापदद्वयन्तु ।"
उदाहरणं यथा,—
"विद्रुमारुणाधरोष्ठशोभि वेणुवाद्यहृष्टवल्लवीजनाङ्गसङ्गजातमुग्धकण्टकाङ्ग ! ।
त्वां सदैव वासुदेव ! पुण्यलभ्यपाद ! देव !
वन्यपुष्पचित्रकेश ! त्वां स्मरामि गोपवेश ! ॥")
आकाशः । कुष्ठविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।६।३४॥ (आश्चर्य्यान्विते, त्रि । यथा, महाभारते । १ । १ । ३ ।
"चित्राः श्रोतुं कथास्तत्र परिवव्रुस्तपस्विनः ॥")

चित्रः, पुं, (चित्रयति पापपुण्ये विचार्य्य चित्रं करोति लिखतीत्यर्थः । चित्र+णिच्+अच् । यद्वा चीयन्ते उपचीयन्ते प्रेतलोका येन । चि +"अमिचिमिशसिभ्यः क्तः ।" उणां ।४।१६४ । इति क्तः ।) यमविशेषः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
"वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥"
कर्व्वुरवर्णः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (सर्पविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ८ । ८ ।
"शङ्खश्च लोहितश्चैव पद्मश्चित्रश्च वीर्य्यवान् ॥"
धृतराष्ट्र-पुत्रभेदः । यथा, तत्रैव ।१।११७।४।
"चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्रः शरासनः॥")
एरण्डवृक्षः । अशोकवृक्षः । चित्रकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रकं, क्ली, (चित्र+स्वार्थे कन् । यद्वा चित्रमिव कायति । कै+कः ।) तिलकम् । इति मेदिनी । के, ८८ ॥ (वृक्षविशेषः । यथा, गारुड़े १८७ अध्याये ।
"त्रिफला चित्रकं चित्रं तथा कटुकरोहिणी ॥")

चित्रकः, पुं, (चित्रेण चित्र इव वा कायति । कै+कः ।) व्याघ्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५१ ॥ व्याघ्रभेदः । चिताबाघ् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । चित्रकायः २ उपव्याघ्रः ३ मृगान्तकः ४ शूरः ५ क्षुद्रशार्दूलः ६ चित्रव्याघ्रः ७॥ वृक्षविशेषः । चिता इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अग्निः २ शार्दूलः ३ चित्रः ४ पाचीकटुः ५ शिखी ६ अशाशुः ७ दहनः ८ व्यालः ९ ज्योतिष्कः१० पालकः११ अनलः१२ दारुणः१३ वह्निः १४ पावकः १५ शम्बरः १६ पाची १७ द्वीपी १८ चित्राङ्गः १९ शूरः २० । अस्य गुणाः । अग्निसमत्वम् । पाके कटुत्वम् । शोफकफार्शोवातोदरार्शोग्रहणीकृमिकण्डुनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ पाकेऽग्नितुल्यत्वम् । कुष्ठनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥ (यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम् ।
"चित्रकः कटुकः पाके वह्निकृत् पाचनो लघुः ।
रूक्षोष्णो ग्रहणीकुष्ठशोथार्शःकृमिकासनुत् ॥
वातश्लेष्महरो ग्राही वातार्शःश्लेष्मपित्तहृत् ।
विचित्रं चैत्रकं शाकं काशमर्द्दविमर्द्दितम् ॥
तप्ततैले सवाङ्गीके पाचितं तक्रसम्भृतम् ॥"
ओषधिविशेषः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ अध्याये ।
"पूतिकश्चित्रकः पाठा विड़ङ्गैलाहरेणवः ॥")
एरण्डवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५१ ॥ (चित्र +कुन् ।) चित्रकारः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सुचुकुन्दः । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
सुचुकुन्दः चन्द्रवृक्षश्चित्रकः प्रतिविष्णुकः ॥"
अस्य गुणाः । शिरःपीड़ापित्तास्रविषनाशित्वञ्च ॥)

चित्रकण्ठः, पुं, (चित्रः चित्रितः कण्ठोऽस्य ।) कपोतः । इति जटाधरः ॥ (कपोतशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

चित्रकम्बलः, पुं, (चित्रश्चासौ कम्बलश्चेति ।) कम्बलविशेषः । दुलिचा गालिचा इत्यादि भाषा ॥ यथा, उणादिकोषे ।
"कुथः स्त्रीपुंसयोश्चित्रकम्बले पुंसि वर्हिषि ॥"

चित्रकारः, पुं, (चित्रं करोतीति । कृ+अ... वर्णसङ्करजातिविशेषः । पटुया इति भाषा... स तु शूद्रागर्भे विश्वकर्म्मौरसजातः । इति ... वैवर्त्तपुराणम् ॥ तत्पर्य्यायः । रङ्गाजीवः ... इत्यमरः । २ । १० । ७ ॥ रङ्गजीवकः ३ । ... शब्दरत्नावली ॥ वर्णी ४ वर्णाटः ५ चि... कारः ६ । इति जटाधरः ॥ (यथा, शार्ङ्ग... सप्तशत्याम् । ३४५ ।
"चित्रकरतूलिकेव त्वां सा प्रतिभित्ति भावयति"

चित्रकर्म्मा, [न्] पुं, (चित्रं कर्म्मास्य ।) तिनि... वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ बहुव्रीहौ वाच्य... कर्म्मा चित्रकारश्च ॥

चित्रकायः, पुं, (चित्रो नानावर्णयुक्तः का... देहो यस्य ।) व्याघ्रः । इति हेमचन्द्रः ।४।३।... चित्रव्याघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रकारः, पुं, (चित्रं करोतीति । कृ+"कर्म्म... ण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) चित्रकर । (यथा, महाभारते । १ । १२८ । ४० ।
"समार्ज्जितं सौधकारैश्चित्रकारैश्च चित्रितम् ।"
अस्य उत्पत्तिविवृतिर्यथा, पराशरपद्धतौ ।
"स्थपतेरपि गान्धिक्यां चित्रकारो व्यजायत ।"

चित्रकूटः, पुं, (चित्राणि कूटानि शृङ्गाणि यस्य । पर्व्वतविशेषः । इति शब्दरत्नावली । पुरा रामो वनं गत्वा प्रथमे यत्र वासमकरोत् । (पर्व्वतोऽयं प्रयागक्षेत्रस्थभरद्वाजाश्रमात् सार्द्ध... योजनद्वयेऽतीते पार्श्वगताया मन्दाकिन्या... ख्याया सरितो दक्षिणतो राजते । यदुक्तं रामायणे । २ । ९२ । १० —१२ ।
"भरतार्द्धतृतीयेषु योजनेष्वजने वने ।
चित्रकूटगिरिस्तत्र रम्यनिर्द्दरकाननः ॥
उत्तरं पार्श्वमासाद्य तस्य मन्दाकिनी नदी ।
पुष्पितद्रुमसंछन्ना रम्यपुष्पितकानना ॥
अनन्तरं तत्सरितश्चित्रकूटञ्च पर्व्वतम् ।
तयोः पर्णकुटीं तात ! तत्र तौ वसतो ध्रुवम् ।")
अधुना बुन्देलखण्डाख्यदेशे कामता इति ख्यातः ॥ (अयं हि पीठस्थानेषु अन्यतमः । अत्र च भगवती सीतारूपेण महादेवश्च-चूड़रूपेण विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ७० ।
"चित्रकूटे तथा सीता विन्ध्ये विन्ध्याधिवासिनी"
तथा, महालिङ्गेश्वरतन्त्रे ।
"चित्रकूटे चन्द्रचूड़ो योगेन्द्रो विन्ध्यपर्व्वते ।")

चित्रकृत्, पुं, (चित्रं नानावर्णं करोतीति । कृ+क्विप् ।) तिनिशवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४।२४ (चित्रमालेख्यं करोतीति ।) चित्रकरः । इति हलायुधः ॥

चित्रकोलः, पुं, (चित्रो विचित्रः कोल क्रोड़देशो यस्य ।) अञ्जनिका । इति त्रिकाण्डशेषः ।

चित्रगन्धं, क्ली, (चित्रो विचित्रो गन्धो यस्य ।) हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रगुप्तः, पुं, (गुप रक्षणे+भावे क्तः । चित्राणां जीवकृतपापपुण्यादिविचित्राणां गुप्तं गोपनं

रूपकं यस्मात्। यद्वा, चित्रं विचित्रं गुप्तं धर्म्मस्य रूपकं यस्य।) चतुर्द्दशयमान्तर्गतयमः। तस्य लेखकः। इति मेदिनी। ते, १६८॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—

"ब्रह्मपादोद्भवः शूद्रमसीशौ द्वौ बभूवतुः।
एको मसीशः सर्व्वाख्यः सर्व्वाणीहृदयद्विजात्॥
कुलप्रदीपः सोयानां जातीनां पूततासुतः।
गालेति महाविद्यां गुरूत्तां साधयन् सदा॥
सर्व्वाणीहृदयाख्यस्य पण्डितस्य प्रसादतः।
वरं याचितवान् भक्त्या त्रिलोकाधिपतिं, गुरो!॥
कृपया कुरु मां नाथ! त्वमेव वरदाता मम।
गुरुणापि वरो दत्तो राज्यं भुक्त्वा पुनर्भवान्॥
त्रिलोकाधिपतिर्भूत्वा सदा तत्र सुखिष्यति।
गुर्व्वाज्ञया मसीशः स राज्यभोगी द्विजार्च्चनात्॥
विहाय देहं भूयश्च त्रिधारूपो बभूव ह।
चित्रगुप्तश्चित्रसेनश्चित्राङ्गद इति त्रयः॥
स्वर्गे मर्त्ये च पाताले राजते चिरसत्तमः।
चित्रगुप्तो महाविद्यां प्राप्य कुल्लाख्यविप्रतः॥
पुत्रान् गाधितवांश्चैव गुरोर्देवलमावहन्।
यमान्तिके बभूवापि स्वर्मर्त्याधोविवेचकः॥
चिरं शुभाशुभं कर्म्म विविच्य प्राणनान्तिके।
यद्ददेत् सकलान्तान् तदेवाभोजयेद्यमः॥"

इत्याचारनिर्णयतन्त्रम्॥

अस्योत्पत्त्यन्तरं कायस्थशब्दे द्रष्टव्यम्॥

चित्रजल्पः, पुं, (चित्रो मनोहरो जल्पः।) वाक्यविशेषः। तल्लक्षणादिर्यथा,—

"प्रेष्ठस्य सुहृदा लोके गूढ़रोषाभिजृम्भितः।
भूरिभावमयो जल्पो यस्तीव्रोत्कण्ठितान्तिमः॥
चित्रजल्पो दशाङ्गोऽयं प्रजल्पः परिजल्पितम्।
विजल्पो जल्पसंजल्पावजल्पोऽभिजल्पितम्॥
आजल्पः प्रतिजल्पश्च सुजल्पश्चेति कीर्त्तितः।
एष भ्रमरगीताख्यो दशमे प्रकटीकृतः॥
असङ्ख्याभाववैचित्री चमत्कृतिसुदुस्तरः।
अपि चेच्चित्रजल्पोऽयं मनाक् तदपि कथ्यते॥

तत्र प्रजल्पः।

असूयेर्ष्यामदयुजा योऽवधीरणमुद्रया।
प्रियस्याकौशलोद्गारः प्रजल्पः स तु कीर्त्त्यते॥

यथा,—

मधुप! कितवबन्धो! मा स्पृशाङ्घ्रिं सपत्न्याः
कुचविलुलितमालाकुङ्कुमश्मश्रुभिर्नः।
वहतु मधुपतिस्तन्मानिनीनां प्रसादं
यदुसदसि विडम्ब्यं यस्य दूतस्त्वमीदृक्॥ १॥

अथ परिजल्पितम्।

प्रभोर्निर्दयताशाठ्यचापलाद्युपपादनात्।
स्वविचक्षणताव्यक्तिर्भङ्ग्या स्यात् परिजल्पितम्॥

यथा,—

सकृदधरसुधां स्वां मोहिनीं पाययित्वा
सुमनस इव सद्यस्तत्यजेऽस्मान् भवादृक्।
परिचरति कथं तत्पादपद्मं नु पद्मा
अपि बत हृतचेता उत्तमश्लोकजल्पैः॥ २॥

अथ विजल्पः।

व्यक्तयासूयया गूढ़मानमुद्रान्तरालया।

अघद्विषि कटाक्षोक्तिर्विजल्पो विदुषां मतः॥

यथा,—

किमिह बहु षडङ्घ्रे! गायसि त्वं यदूनामधिपतिमगृहाणामग्रतो नः पुराणम्।
विजयसखसखीनां गीयतां तत्प्रसङ्गः
क्षपितकुचरुजस्ते कल्पयन्तीष्टमिष्टाः॥ ३॥

अथोज्जल्पः।

हरेः कुहकताख्यानं गर्व्वगर्भितयेर्ष्यया।
सासूयश्च तदाक्षेपो धीरैरुज्जल्प ईर्य्यते॥

यथा,—

दिवि भुवि च रसायां काः स्त्रियस्तद्दुरापाः
कपटरुचिरहासभ्रूविजृम्भस्य याः स्युः।
चरणरज उपास्ते यस्य भूतिर्व्वयं का
अपि च कृपणपक्षे ह्युत्तमश्लोकशब्दः॥ ४॥

अथ संजल्पः।

सोल्लुण्ठया गहनया कयाप्याक्षेपमुद्रया।
तस्याकृतज्ञताद्युक्तिः संजल्पः कथितो बुधैः॥

यथा,—

विसृज शिरसि पादं वेद्म्यहं चाटुकारैरनुनयविदुषस्तेऽभ्येत्य दौत्यैर्मुकुन्दात्।
स्वकृत इह विसृष्टापत्यपत्यन्यलोका
व्यसृजदकृतचेताः किन्नु सन्धेयमस्मिन्॥ ५॥

अथ अवजल्पः।

हरौ काठिन्यकामित्वधौर्त्त्यादासक्त्ययोग्यता।
यत्र सेर्ष्यं भियेवोक्ता सोऽवजल्पः सतां मतः॥

यथा,—

मृगयुरिव कपीन्द्रं विव्यधे लुब्धधर्म्मा
स्त्रियमकृत विरूपां स्त्रीजितः कामयानाम्।
बलिमपि बलिमत्त्वाऽवेष्टयद्ध्वाङ्क्षवद्य-
स्तदलमसितसख्यैर्दुस्त्यजस्तत्कथार्थः॥ ६॥

अथाभिजल्पितम्।

भङ्ग्या त्यागौचितं तस्य खगानामपि खेदनात्।
यत्र सानुशयं प्रोक्तं तद्भवेदभिजल्पितम्॥

यथा,—

यदनुचरितलीलाकर्णपीयूषविप्रुट्-
सकृददनविधूतद्वन्द्वधर्म्मा विनष्टाः।
सपदि गृहकुटुम्बं दीनमुत्सृज्य दीना
बहव इव विहङ्गा भिक्षुचर्य्यां चरन्ति॥ ७॥

अथ आजल्पः।

जैह्म्यं तस्यार्त्तिदत्वञ्च निर्व्वेदाद्यत्र कीर्त्तितम्।
भङ्ग्यान्यसुखदत्वञ्च स आजल्प उदीरितः॥

यथा,—

वयमृतमिव जिह्मव्याहृतं श्रद्दधानाः
कुलिकरुतमिवाज्ञाः कृष्णवध्वो हरिण्यः।
ददृशुरसकृदेतत्तन्नखस्पर्शतीव्र-
स्मररुज उपमन्त्रिन्! भण्यतामन्यवार्त्ता॥ ८॥

अथ प्रतिजल्पः।

दुस्त्यजद्वन्द्वभावेऽस्मिन् प्राप्तिर्नार्हेत्यनुद्धतम्।
दूतसंमाननेनोक्तं यत्र स प्रतिजल्पकः॥

यथा,—

"प्रियसख! पुनरागाः प्रेयसा प्रेषितः किं
वरय किमनुरुन्धे माननीयोऽसि मेऽङ्ग!।
नयसि कथमिहास्मान् दुस्त्यजद्वन्द्वपार्श्वं
सततमुरसि सौम्य! श्रीर्वधूः साकमास्ते॥ ९॥

अथ सुजल्पः।

यत्रार्जवात् सगाम्भीर्य्यं सदैन्यं सहचापलम्।
सोत्कण्ठञ्च हरिः पृष्टः स सुजल्पो निगद्यते॥

यथा,—

अपि बत! मधुपुर्य्यामार्य्यपुत्त्रोऽधुनास्ते
स्मरति स पितृगेहान्! सौम्यबन्धूंश्च गोपान्।
क्वचिदपि स कथा नः किङ्करीणां गृणीते
भुजमगुरुसुगन्धं मूर्द्ध्न्यधास्यत् कदा नु॥"१०॥

इत्युज्ज्वलनीलमणौ स्थायिभावः॥

चित्रतण्डुलं, क्ली, (चित्रो विचित्रस्तण्डुलो यस्य।) विडङ्गम्। इति रत्नमाला॥

चित्रतण्डुला, स्त्री, (चित्रो नानावर्णस्तण्डुलो यस्याः।) विडङ्गम्। इत्यमरः। २। ४। १०६॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।

"पुंसि क्लीवे विडङ्गः स्यात् क्रिमिघ्नो जन्तुनाशनः।
तण्डुलश्च तथा वेल्लममोघा चित्रतण्डुला॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

चित्रत्वक्, [च्] पुं, (चित्रा विचित्रा त्वक् यस्य।) भूर्ज्जवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रदण्डकः, पुं, (चित्रो विचित्रो दण्डो यस्य। इति कप्।) ओलवृक्षः। इति रत्नमाला॥

चित्रदेवी, स्त्री, (चित्रं दीव्यतीति। दिव्+अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) महेन्द्रवारुणी। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रनेत्रा, स्त्री, (चित्रे मनोज्ञे नेत्रे यस्याः।) सारिकापक्षी। इति हारावली। ८८॥

चित्रपक्षः, पुं, (चित्रौ विचित्रौ पक्षौ यस्य।) तित्तिरिपक्षी। इति जटाधरः॥

चित्रपत्रिका, स्त्री, (चित्राणि विचित्राणि पत्त्राणि पर्णानि यस्याः। कापि अत इत्वम्।) कपित्थपर्णीवृक्षः। इति रत्नमाला॥ द्रोणपुष्पी। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रपत्री, स्त्री, (चित्राणि पत्त्राणि यस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) जलपिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रपदा, स्त्री, (चित्रं पदं यस्याः।) गोधापदीलता। इति शब्दमाला॥ छन्दोभेदः। इति छन्दोमञ्जरी॥ अस्य लक्षणादि छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (चित्रं पदं वस्तुविन्यासो यस्य यत्र वा इति विग्रहे विचित्रपदयुक्ते त्रि। यथा, महाभारते। ३। ३१। १।

"वल्गु चित्रपदं श्लक्ष्णं याज्ञसेनि! त्वया वचः।
उक्तं तत् श्रुतमस्माभिर्नास्तिक्यन्तु प्रभाषसे॥")

चित्रपर्णिका, स्त्री, (चित्राणि पर्णानि पत्त्राणि यस्याः। कापि अत इत्वम्।) चित्रपर्णीभेदः। तत्पर्य्यायः। दीर्घा २ शृगालविन्ना ३ त्रिपर्णी ४ सिंहपुच्छिका ५ दीर्घपत्रा ६ अतिगुहा ७ घृष्टिला ८। इति रत्नमाला॥

चित्रपर्णी, स्त्री, (चित्राणि पर्णानि यस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) पृश्निपर्णी। इत्यमरः।

२।४।६२॥ कर्णस्फोटालता। जलपिप्पली। द्रोणपुष्पी। इति राजनिर्घण्टः॥ मञ्जिष्ठा। इति रत्नमाला॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।
"मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी काला योजनपर्ण्यपि। ताम्रवल्ली चित्रपर्णी काण्डीरी रक्तयष्टिका॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

चित्रपादा, स्त्री, (चित्रौ पादौ यस्याः।) सारिकापक्षी। इति हारावली। ८६॥

चित्रपिच्छकः, पुं, (चित्राणि पिच्छानि पुच्छकानि यस्य। ततः कप्।) मयूरः। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रपुङ्खः, पुं, (चित्रः पुङ्खो यस्य।) शरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चित्रपुष्पी, स्त्री, (चित्राणि पुष्पाणि यस्याः। स्त्रियां ङीप्।) अम्बष्ठा। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवरणमम्बष्ठाशब्देऽस्या ज्ञेयम्॥)

चित्रपृष्ठः, पुं, (चित्रं नानावर्णं पृष्ठं यस्य।) कलविङ्कपक्षी। इति हारावली। ८६॥

चित्रफलः, पुं, (चित्रं फलं फलकं तद्वदाकृतिर्विद्यतेऽस्य। अच्।) मत्स्यविशेषः। चितल इति भाषा॥ अस्य गुणाः। गुरुत्वम्। स्वादुत्वम्। स्निग्धत्वम्। वृष्यत्वम्। बलप्रदत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चित्रफलकः, पुं, (चित्रफल+स्वार्थे कन्।) चित्रफलमत्स्यः। इति भूरिप्रयोगः॥

चित्रफला, स्त्री, (चित्राणि फलानि यस्याः।) चिर्भिटा। मृगेर्व्वारुः। लिङ्गिनी। महेन्द्रवारुणी। वार्त्ताकी। कण्टकारी। इति राजनिर्घण्टः॥ मत्स्यविशेषः। फलइ इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। राजग्रीवः २ फलकी ३ महोत्सादः ४। इति शब्दरत्नावली॥

चित्रभानुः, पुं, (चित्रा नानावर्णा भानवो रश्मयो यस्य।) अग्निः। (यथा, महाभारते।२।३१।४२।
"चित्रभानुः सुरेशश्च अनलस्त्वं विभावसो!॥")
सूर्य्यः। इति मेदिनी। ने,१८३॥ चित्रकवृक्षः। अर्कवृक्षः। वह्निसंज्ञक इति अर्काङ्क इति चामरदर्शनात्॥ भैरवः। इति शब्दरत्नावली॥ (वर्षविशेषः। यथा, वृहत्संहितायाम्।८।३५।
"श्रेष्ठं चतुर्थस्य युगस्य पूर्व्वं यच्चित्रभानुं कथयन्ति वर्षम्॥")

चित्रभेषजा, स्त्री, (चित्रं भेषजं यस्याः।) काकोदुम्बरिका। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रमेखलः, पुं, (चित्रा विचित्रा मेखला यस्य।) मयूरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चित्रयोधी, [न्] पुं, अर्ज्जुनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (चित्रं यथा स्यात् तथा युध्यतीति। युध+णिनिः।) पार्थः॥ (चित्रयुद्धशीले, त्रि। यथा, महाभारते।१।१।१८६।
"यदा द्रोणे विविधानस्त्रमार्गान् निदर्शयन् समरे चित्रयोधी॥")

चित्ररथः, पुं, (चित्रो रथो यस्य।) सूर्य्यः। गन्धर्व्वविशेषः। इति मेदिनी। थे,२८॥ शेषस्य पर्य्यायः। गन्धर्व्वराजः २ अङ्गारपर्णः ३ कुवेरसखः ४ दग्धरथः ५। (यथा, महाभारते।१।१७१।३७—३६।

गन्धर्व्व उवाच।

"जितोऽहं पूर्व्वकं नाम मुक्त्वाङ्गारपर्णताम्। न च श्लाघे बलेनाङ्ग! न नाम्ना जनसंसदि॥
साध्विमं लब्धवॉल्लाभं योऽहं दिव्यास्त्रधारिणम्। गान्धर्व्व्या माययेच्छामि संयोजयितुमर्ज्जुनम्॥
अस्त्राग्निना विचित्रोऽयं दग्धो मे रथ उत्तमः। सोऽहं चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम्॥")
स तु मुनिनाम्न्यां दक्षकन्यायां कश्यपौरसात्जातः। इति महाभारते।१।६५।४३॥

चित्रलः, पुं, (चित्रमाश्चर्य्यं लातीति। ला+कः।) कर्व्वुरवर्णः। तद्वति त्रि। इति शब्दरत्नावली॥

चित्रलता, स्त्री, (चित्रा नानावर्णा लता।) मञ्जिष्ठा। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रला, स्त्री (चित्रल+"अजाद्यतष्टाप्।" ४।१।४। इति टाप्।) गोरक्षीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रलेखा, स्त्री, (चित्रो लेखो लेखनशक्तिर्यस्याः। चित्रं लेखयतीति वा। लिख+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्। चित्रलेखनदक्षतयास्यास्तथात्वम्।) अप्सरोविशेषः। सा ऊषायाः सखी कुम्भाण्डस्य कन्या। यथा, हरिवंशे। १७४।७४—७५।
"उवाच रुदतीत्येव कुम्भाण्डतनया सखीम्। कुशला ते विशालाक्षि! सर्व्वथा सन्धिविग्रहे॥ अप्सराश्चित्रलेखा वै क्षिप्रं विज्ञाप्यतां सखि!॥"
यथा, श्रीभागवते।१०।६२।१४।
"बाणस्य मन्त्री कुम्भाण्डश्चित्रलेखा च तत्सुता। सख्यपृच्छत् सखीमूषां कौतूहलसमन्विता॥"
(अस्याश्चित्रलेखनपटुत्वकथा यथा हरिवंशे। १७४।८०—८८।
"चित्रलेखाऽब्रवीद्वाक्यमूषां हर्षयती शुभे:॥"
"देवदानवयक्षाणां गन्धर्व्वोरगरक्षसाम्। ये विशिष्टाः प्रभावेण रूपेणाभिजनेन च॥ यथा प्रधानतः सर्व्वानालिखिष्याम्यहं सखि!। मनुष्यलोके ये चापि प्रवरा लोकविश्रुताः॥ सप्तरात्रेण ते भीरु! दर्शयिष्याम्यहं प्रियम्। ततो विज्ञाय यद्रूपं भर्त्तारं प्रतिलप्स्यसे॥ सा चित्रलेखया प्रोक्ता ऊषा हितचिकीर्षया। क्रियतामेवमित्याह चित्रलेखां सखीं प्रति॥ ततः कुशलहस्तत्वात् यथा लेख्यं समन्ततः। इत्युक्ता सप्तरात्रेण कृत्वा लेख्यगतांस्तु तान्॥ चित्रपट्टगतान् सख्यामानयामास शोभना॥")
छन्दोविशेषः। इति छन्दोमञ्जरी॥ अस्य विवरणं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम्॥

चित्रलोचना, स्त्री, (चित्रे लोचने यस्याः।) सारिकापक्षी। इति जटाधरः भूरिप्रयोगश्च॥

चित्रवदालः, पुं, (चित्रवत् आ समन्तादलति पर्य्याप्नोतीति। आ+अल+अच्।) पाठीनमत्स्यः। इति जटाधरः॥

चित्रवल्लिकः, पुं, (चित्रा विचित्रा वल्लिर्लता इव कायतीति। कै+कः।) ...
इति हेमचन्द्रः।४।४११॥

चित्रवल्ली, स्त्री, (चित्रा विचित्रा वल्ली यस्याः।) मृगेर्व्वारुः। महेन्द्रवारुणी। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रवीर्य्यः, पुं, (चित्रमाश्चर्य्यजनकं वीर्य्यमस्य) रक्तैरण्डः। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रशिखण्डिजः, पुं, (चित्रशिखण्डिनोऽङ्गिरसो मुनेर्ज्जायते इति। जन+डः।) बृहस्पतिः। इत्यमरः।१।३।२४॥

चित्रशिखण्डिप्रसूतः, पुं, (चित्रशिखण्डिनोऽङ्गिरसः प्रसूतः सन्ततिः।) बृहस्पतिः। इति हलायुधः॥

चित्रशिखण्डी, [न्] पुं, (चित्रः शिखण्डः शिखा अस्त्यस्य। "अत इनिठनौ।" ५।२।११५। इति इनिः।) सप्तर्षयः। इत्यमरः।१।३।२१॥ यथाह भरतः।
"मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः। वशिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्रशिखण्डिनः॥"
(यथाच, महाभारते।१२।३३५।२६—२८।
"ये हि ते ऋषयः ख्याताः सप्त चित्रशिखण्डिनः। तैरेकमतिभिर्भूत्वा यत् प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमम्। वेदैश्चतुर्भिः समितं कृतं मेरौ महागिरौ। आस्यैः सप्तभिरुद्गीर्णं लोकधर्म्ममनुत्तमम्। मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः। वशिष्ठश्च महातेजास्ते हि चित्रशिखण्डिनः।")

चित्रसर्पः, पुं, (चित्रः नानावर्णैरञ्जितः सर्पः।) मालुधानसर्पः। इति शब्दरत्नावली॥

चित्रसेनः, पुं, ब्रह्मपादजमसीशाख्यकायस्थस्य चित्रगुप्तादिचित्रयान्तर्गतमूर्त्तिविशेषः। स तु मर्त्त्यलोकविवेचकः। यथा,—
"चित्रसेने महाविद्यां वगलेति गुरोर्नयन्। जप्त्वा सन्तोष्य पुत्त्रादीन् याचित्वा प्राप्य मर्त्य... राज्यं चकार सद्युक्तश्चित्राङ्गद अधो गतः।
इत्याचारनिर्णयतन्त्रम्।
(चित्रा सेना यस्य। गन्धर्व्वविशेषः। यथा, महाभारते।२।१०।२५।
"चित्रसेनश्च गीतज्ञस्तथा चित्ररथोऽपि च। एते चान्ये च गन्धर्व्वा धनेश्वरमुपासते।"
धृतराष्ट्रपुत्त्रविशेषः। यथा, महाभारते।१।६५।५७। "तेषां धृतराष्ट्रस्य पुत्त्राणां चत्वारः प्रधाना बभूवुः। दुर्य्योधनो दुःशासनो विकर्णश्चित्रसेनश्चेति॥" पुरुवंशीयस्य परिचितः पुत्त्रनामन्यतमः। यथा, महाभारते।१।६४।५२।
"परिक्षितोऽभवन् पुत्त्राः सर्व्वे धर्म्मार्थकोविदाः। कक्षसेनोग्रसेनौ च चित्रसेनश्च वीर्य्यवान्।"
शम्बरासुरस्य पुत्त्रविशेषः। यथा, हरिवंशे। १६१।४३।
"चित्रसेनोऽतिसेनश्च विश्वक्सेनजितस्तथा।"
नरिष्यन्तपुत्त्रः। यथा, भागवते।६।२।१६।
"चित्रसेनो नरिष्यन्तात् दक्षस्तस्य सुतोऽभवत्।"

त्रा, स्त्री, (चित्रयति चित्रकर्म्म करोति सर्व्व-
गुणैः शोभते इति वा । चित्र + अच् + टाप् ।)
श्रीकृष्णसखीविशेषः । यथा, उज्ज्वलनीलमणौ ।
"परमप्रेष्ठसख्यस्तु ललिता सविशाखिका ।
सचित्रा चम्पकलता तुङ्गविद्येन्दुलेखिका ।
रङ्गदेवी सुदेवी चेत्यष्टौ सर्व्वगुणाग्रिमाः ॥"
अस्याः कुञ्जः श्रीकुण्डस्य पूर्व्वस्यां आनन्द-
सुखदो नाम । वयः अष्टमासाधिकत्रयोदश-
वत्सरम् । वर्णो गौरः । अस्या वस्त्रं जाती-
पुष्पतुल्यम् । कर्म्म चित्रम् । इति गोस्वामि-
ग्रन्थः ॥ * ॥ मूषिकपर्णी । गोडुम्बा । सुभद्रा ।
दन्तिका । (पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"चित्रा दन्ती निकुम्भः स्यादुपचित्रा मुकूलकः ।
दाशायणी विशल्या च तथोडुम्बरपर्ण्यपि ॥")
माया । सर्पभेदः । नदीविशेषः । इति मेदिनी ॥
अप्सरोविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ अश्वि-
न्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतचतुर्द्दशनक्षत्रम् ।
तत्तु मुक्तावदुज्ज्वलं एकतारकामयम् ।
अस्य अधिष्ठात्री देवता विश्वकर्म्मा । यथा,—

"एकमौक्तिकसमुज्ज्वलप्रभे
त्वष्टरीन्दुवदने खमध्यगे ।"

इति कालिदासः ॥

तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।

"प्रतापसन्तापितशत्रुपक्षो
दक्षो नये चापि विचित्रवासाः ।
प्रसूतिकाले यदि यस्य चित्रा
बुद्धिर्विचित्रा खलु तस्य शास्त्रे ॥"

नागेश्वरः । (यथा, चरके सूत्रस्थाने । १३ अः ।

"तिलः पियालाभिषुकौ विभीतका-
श्चित्राभयैरण्डमधूकसर्षपाः ।
कुसुम्भविल्वारुकमूलकातसी
निकोठकाक्षोडकरञ्जशिग्रुजाः ॥
स्नेहाशयाः स्थावरसंज्ञितास्तथा
स्युर्जङ्गमा मत्स्यमृगाः सपक्षिणः ॥")

गण्डदूर्व्वा । मृतश्रेणी । मञ्जिष्ठा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने
७ अध्याये ।
"चित्रासमन्वितश्चैव रुजादाहविनाशनम् ॥")
छन्दोविशेषः । इति छन्दोमञ्जरी ॥ अस्य विव-
रणं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (गायत्रीस्वरूपा
महाशक्तिः । यथा, देवीभागवते ।१२।६।५२।
"चक्रशाकस्तनी चेष्टा चित्रा चारुविलासिनी ॥")

चित्राक्षी, स्त्री, (चित्रे अक्षिणी नेत्रे यस्याः ।
समासे षच् स्त्रियां ङीष् ।) सारिकापक्षी ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चित्राक्षुपः, पुं, (चित्रा मूषिकपर्णीव क्षुपः ह्रस्व-
शाखस्कन्धः ।) द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्राङ्गं, क्ली, (चित्रं अङ्गं यस्मात् ।) हिङ्गुलम् ।
हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्राङ्गः, पुं, (चित्रमङ्गं यस्य ।) चित्रकः । रक्त-
चित्रकः । सर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य
गुणाः ।

"चित्राङ्गो वातशमनो हृद्यो बलकृन्मतः ।
श्लेष्मलः कथितो वापि दुर्ज्जरो मेदवर्द्धकः ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने एकादशेऽध्याये ॥
धृतराष्ट्रपुत्राणामन्यतमः । यथा, महाभारते ।
१ । ११७ । ६ ।
"अयोबाहुर्महाबाहुश्चित्राङ्गश्चित्रकुण्डलः ॥")

चित्राङ्गदः, पुं, चन्द्रवंशीयराजविशेषः । स तु
शान्तनुराजपुत्रः । विचित्रवीर्य्यभ्राता । (अयन्तु
शान्तनुराजस्य स्वर्गगमनानन्तरं राज्यं लब्ध्वा
ऐश्वर्य्यवीर्य्यमदेन शूरान् सर्व्वान् तृणवदमन्यत ।
अथ कदाचित् गन्धर्व्वराजचित्ररथः युद्धार्थमेन-
मभ्ययात् । ततः कुरुक्षेत्रमध्ये प्रवृत्ते महति
युद्धे समधिकमायाबलेनानेन गन्धर्व्वराजेन
निहतोऽयं कौरवप्रवीरः । इत्येषा कथा महा-
भारते । १ । १०१ । अध्याये द्रष्टव्या ॥) गन्धर्व्व-
विशेषः । इति महाभारतम् ॥ (यथा, देवी-
भागवते । १ । २० । २२ ।
"चित्राङ्गदस्तु गन्धर्व्वो दृष्ट्वा तं मार्गगं नृपम् ।
उत्तताराग्तिकं भूमेर्विमानवरमास्थितः ॥")
ब्रह्मपादजमसीशाख्यकायस्थस्य चित्रगुप्तादि-
त्रितयान्तर्गतमूर्त्तविशेषः । स अधोलोकविवे-
चकः । तस्याधोगमनकारणं यथा,—
"अधोगतस्य हेतुत्वं वगले ! शृणु कालिके ! ।
वगलेति मनुं प्राप्य विप्रः स्वामिति वाञ्छया ॥
तपश्चकार पञ्चाब्दं नान्यत् किञ्चिद्गृहीतवान् ।
फलमूलादिकं किञ्चित् सायमत्ति यथा मिलेत् ॥
विहाय विप्रस्य गुरोरपि पूजाञ्च पार्व्वति ! ।
जपेन्नित्यं हि वगलामन्यविप्रञ्च नेच्छयन् ॥
ज्ञात्वेति ब्राह्मणाः सर्व्वे ऊचुश्चित्राङ्गदं क्रुधा ।
वचो हि मधुरं किञ्चित् प्रियाङ्कस्थाञ्च सुन्दरि ! ॥
रे चित्राङ्गद ! अशक्तं वत्स ! विप्रत्वमिच्छसि ।
कदाप्युपानन् मस्तस्थो नैवेति न हि बुध्यसे ॥
वत्स ! शीघ्रमधो गच्छ चिरं कुरु तपो सदा ॥"
चित्राङ्गदः शापं श्रुत्वा ब्राह्मणान् तुष्टाव ततो
ब्राह्मणा लज्जिताः सन्तस्तमूचुः ।
"हे चित्राङ्गद ! हे तात वत्स ! त्वं नोत्सवः किल ।
दुश्चिन्तां कुरु मा तात भद्रं ते कथयाम भोः ॥
जनस्तपोबलेनैव सर्व्वं प्राप्नोत्यसंशयम् ।
नार्हतीशं विना तात ! ब्राह्मणो भवितुं किल ॥
इतीश्वराज्ञा वेदेऽस्ति प्रतिजानीहि तत्त्वतः ।
वरं प्राप्नोति देवत्वं ब्राह्मणत्वं कदापि न ॥
यथामरत्वमीशेन विना क्वापि न शासने ।
नोत्सवस्त्वमधो गच्छ सुखेन वगलां जप ॥
कलेर्द्दशसहस्राणि नागलोकेश्वरो भव ।
ततस्त्रिलोकनाथस्त्वमिन्द्रतुल्यो भविष्यसि ॥
राज्यं भुक्त्वा ततो नैव पुनरावर्त्तनं तव ।
सदा वयं तव शिवं चिन्तयामो न भीं कुरु ॥
तात गच्छ सुखं भुङ्क्ष्व नागलोकेऽपि विस्तरात् ।
तत आनन्दमनसा गतश्चित्राङ्गदस्तलम् ॥"
इत्याचारनिर्णयतन्त्रम् ॥
(स्त्रियां टाप् । मणिपुरेश्वरस्य चित्रवाह-
नस्य कन्या । यथा, महाभारते । १।२१६।१५।
"तस्य चित्राङ्गदा नाम दुहिता चारुदर्शना ॥")

चित्राङ्गदसूः, स्त्री, (चित्राङ्गदं सूते प्रसूते इति ।
सू ङ प्रसवे + क्विप् ।) सत्यवती । सा व्यास-
माता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चित्राङ्गी, स्त्री, (चित्रमङ्गं यस्याः । स्त्रियां ङीप् ।)
मञ्जिष्ठा । कर्णजलौका । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्राटीरः, पुं, (चित्रां नक्षत्रविशेषं अटतीति ।
अट गतौ + बाहुलकात् ईरच् ।) चन्द्रः । (चित्रं
तिलकं अटति गच्छति प्राप्नोति बलिच्छागास-
बिन्दुभिरित्यर्थः । अट + ईरच् ।) घण्टाकर्ण-
बलिच्छागासबिन्दुभिरङ्कितभालः । इति
मेदिनी । रे, २६३ ॥

चित्रापूपः, पुं, (चित्रो विचित्र आपूपः पिष्टकः ।)
पिष्टकभेदः । चिताइ पिटा इति भाषा ॥ तत्-
पर्य्यायः । चरुव्रणः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चित्रायसं, क्ली, (चित्रमायसं लोहम् ।) तीक्ष्ण-
लोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रिकः, पुं, (चित्रा नक्षत्रविशेषः सा पौर्ण-
मास्यामस्यस्य । चित्रा + ठन् ।) चैत्रमासः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

चित्रिणी, स्त्री, (चित्रं विचित्रतास्त्यस्याः । चित्र
+ इनिः + ङीप् ।) पद्मिन्यादिचतुर्व्विधस्त्री-
मध्ये स्त्रीविशेषः । सा मीनगन्धा । तस्या लक्षणं
यथा । रतिमञ्जर्य्याम् । ४ ।
"भवति रतिरसज्ञा नातिदीर्घा न खर्व्वा
तिलकुसुमसुनासा स्निग्धदेहोत्पलाक्षी ।
कठिनघनकुचाढ्या सुन्दरी सा सुशीला
सकलगुणविचित्रा चित्रिणी चित्रवक्त्रा ॥"
(इयं हि मृगजातीयपुरुषं लब्ध्वा सन्तुष्टा
भवति । यदुक्तं तत्रैव । ८ ।
"शशके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते मृगम् ।
वृषभे शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हयम् ॥"
अस्यां रतिकरणप्रकारमाह तत्रैव । २६ ।
"शीत्कारं चुम्बनं पीड़ा गले हस्ते च चुम्बनम् ।
चणे चणे स्तने हस्तं चित्रिणीरतिमादिशेत् ॥")

चित्रेशः, पुं, (चित्रा नक्षत्रविशेषस्तस्या ईशः
पतिः ।) चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

चित्रोक्तिः, स्त्री, (चित्रा आश्चर्य्यकरी उक्तिर्वाणी ।)
आकाशवाणी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आश्चर्य्य-
कथनञ्च ॥

चित्रौदनं, क्ली, (चित्रमोदनम् ।) विचित्रान्नम् ।
इति ग्रहयज्ञतत्त्वम् ॥

चिद्रूपः, त्रि, हृदयालुः । इति भूरिप्रयोगः ।
(चित् ज्ञानमेव रूपं यस्य ।) ज्ञानमयः । यथा ।
चिद्रूपे परमात्मनीति योगशास्त्रम् ॥

चिन्ता, स्त्री, (चिन्तनमिति । चिति चिन्तायाम् +
"चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्च्चश्च ।" ३ । ३ । १०५ ।
इति अङ् ।) चिन्तना । चिन्तनम् । तत्पर्य्यायः ।
स्मृतिः २ आध्यानम् ३ । इत्यमरः । १ । ७ । २६ ॥
आध्या ४ ध्यानम् ५ चिन्तितिः ६ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ चिन्तिया ७ । इति रभसः ॥ (यथाह
कश्चित् ।

"चिता चिन्ता द्वयोर्मध्ये चिन्ता नाम गरीयसी।
चिता दहति निर्जीवं चिन्ता हि जीवितन्तथा॥")
दर्शनसम्भोगयोः प्रकारभावना। इति रस-
मञ्जरी॥ (सा च अभिचारिभावविशेषः। यथा,
साहित्यदर्पणे। ३। १७०। [क्तत्॥")
"ध्यानं चिन्ता हितानाप्तेः शून्यताश्वासताप-
चिन्तामणिः, पुं, (चिन्तायाः सर्व्वकामप्रदो मणि-
रिव। शाकपार्थिवादिवत् समासः। यद्वा,
चिन्तया ध्यानधारणादिना मण्यते आहूयते
इति। मण+इन्।) ब्रह्मा। इति शब्दरत्ना-
वली॥ (चिन्ता एव मणिरिव यस्य। चिन्ता-
शीलत्वादेवास्य तथात्वम्।) बुद्धविशेषः। इति
त्रिकाण्डशेषः॥ मणिविशेषः। यथा, भट्टिः।
"सामर्थ्यसम्पादितवाञ्छितार्थ-
श्चिन्तामणिः स्यान्न कथं हनूमान्॥"
स्पर्शमणिः। तथा च।
"यथा चिन्तामणिं स्पृष्ट्वा लौहं काञ्चनतां भजेत्॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डम्॥
(अश्वविशेषः। यथा, नकुलकृताश्वचिकित्-
सिते। ४। १६।
"कण्ठे यस्य महावर्त्त एकोऽश्वस्य प्रजायते।
चिन्तामणिः स विज्ञेयश्चिन्तितार्थविवृद्धिदः॥")
चिन्तावेश्म, [न्] क्ली, (चिन्ताया मन्त्रणादेर्वेश्म
गृहम्।) मन्त्रणागृहम्। तत्पर्य्यायः। दार्व्व-
टम् २। इति हारावली। १६८॥
चिन्तिड़ी, स्त्री, (तिन्तिड़ी। पृषोदरादित्वात्
तस्य चत्वम्।) तिन्तिड़ी। इति द्विरूपकोषः॥
इति कश्चित्॥
चिन्तितं, त्रि, (चिति+कर्म्मणि क्तः।) कृत-
चिन्तनम्। यथा,—
"यच्चिन्तितं तदिह दूरतरं प्रयाति
यच्चेतसा न गणितं तदिहाभ्युपैति।"
इत्युद्भटः॥
कर्त्तरि क्ते चिन्तायुक्तः। भावे क्ते चिन्ता॥
चिन्तितिः, स्त्री, (चिन्त+भावे क्तिच् इट् च।)
चिन्ता। इति शब्दरत्नावली॥
चिन्तिया, स्त्री, चिन्ता। इति त्रिकाण्डशेषः॥
चिनः, पुं, शस्यविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥
चिना इति भाषा॥ (चीनशब्दे विशेषोऽस्य
ज्ञातव्यः॥)
चिपिटः, पुं, (चयतीति। चि+बाहुलकात्
पिटच् स च कित्।) भक्ष्यद्रव्यविशेषः। चिड़ा।
इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। पृथुकः २। इति
हेमचन्द्रः। ३। ६५॥ चिपिटकः ३ इत्यमरः॥
चिपुटः ४। इति भरतः॥ धान्यचमसः ५।
इति त्रिकाण्डशेषः॥ चिपीटकः ६। इति
शब्दरत्नावली॥ अस्य गुणाः। गुरुत्वम्।
स्निग्धत्वम्। बृंहणत्वम्। कफवर्द्धकत्वञ्च॥ क्षीर-
युक्तस्य तस्य गुणाः। बलकारित्वम्। वायुनाशि-
त्वम्। मलभेदकत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥
बृंहणत्वम्। दृष्यत्वञ्च। तस्य लक्षणं यथा,
भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे।

"शालयः सतुषा आर्द्रा भृष्टा अस्फुटिताश्च ताः।
कुट्टिताश्चिपिटाः प्रोक्तास्ते स्मृताः पृथुका अपि॥"
"शालेया यावनालाद्याश्चिपिटाः पृष्टिवर्द्धनाः॥"
इति राजनिर्घण्टः॥
तस्य भक्षणविधिनिषेधौ यथा,—
"द्विःखिन्नमन्नं पृथुकं शुद्धं देशविशेषके।
नात्यन्तशस्तं विप्राणां भक्ष्यणे च निवेदने॥
अभक्ष्यञ्च यतीनाञ्च विधवाब्रह्मचारिणाम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डम्॥
(नि नता नासिका विद्यतेऽस्य। "इनच्पिटच्-
चिकचि च।" ५। २। ३३। इति पिटच्
प्रकृतेश्चिरादेशश्च। नतनासिके त्रि। यथा,
विश्वकर्म्मप्रकाशे। १३। २।
"दिग्वक्त्रं चिपिटश्चैव अङ्गनं सुरजन्तथा॥"
इत्यस्य फलमाह तत्रैव। ५म श्लोके।
"तुङ्गहीनञ्च चिपिटं अङ्गणानर्थदर्शनम्॥"
चिपिटाकारसुखादौ च। यथा, काशीखण्डे।
३७। १४।
"वक्त्रौ ह्रस्वश्च चिपिटः सुखसौभाग्यभञ्जकः॥"
"चिपिटः चिण्टिकाकारः।" इति तट्टीका॥)
चिपिटकः, पुं, (चिपिट+स्वार्थे कन्।) चिपिटः।
इत्यमरः। २। ६। ४७॥ (स्त्रियां टाप्। नत-
नासिका॥)
चिपिटा, स्त्री, गुण्डासिनीतृणम्। इति राज-
निर्घण्टः॥ (चिपिटा चिपिटाकारा इति।
चिपिट+टाप्। चिपिटमूर्त्तिः। यथा, काशी-
खण्डे। ३७। २६। "चिपिटाभिर्भवेद्दासी॥")
चिपुटः, पुं, (चिपिट+पृषोदरादित्वात् साधुः।)
चिपिटकः। इति भरतधृततरुद्रकोषः॥
चिप्पः, पुं, (चिक्कति पीड़यति अङ्गुलिमिति। चिक
+अच्। निपातनात् कस्थाने पागमे साधुः।)
नखरोगविशेषः। आङ्गुलहाड़ा इति भाषा॥
तल्लक्षणं यथा,—
"नखमांसमधिष्ठाय वातः पित्तञ्च देहिनाम्।
करोति दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्पमादिशेत्॥"
अथ कुनखस्य लक्षणमाह।
"अभिघातात् प्रदुष्टो यो नखो रूक्षोऽसितः खरः।
भवेत्तं कुनखं विद्यात् कुल्लीरं वा विधानतः॥"
अथ तयोश्चिकित्सा।
"चिप्पं रुधिरमोक्षेण शोधनेनाप्युपाचरेत्।
गतोष्माणमथैनन्तु सेचयेदुष्णवारिणा।
शस्त्रेणापि यथायोग्यमुच्छिद्य स्रावयेत्ततः॥
प्रणोक्तेन विधानेन रोपयेत्तं विचक्षणः।
खरसेन हरिद्रायाः पात्रे लावायसेऽभयाम्॥
घृष्ट्वा तत्कल्केन कल्केन लिम्पेच्चिप्पं पुनः पुनः।
काश्मर्य्याः सप्तभिः पत्रैः कोमलैः परिवेष्टितः॥
अङ्गुलीवेष्टकः पुंसां ध्रुवमाशु प्रशाम्यति।
श्लेष्मविद्रधिकल्पेन कुनखं समुपाचरेत्॥
नखकोटिप्रविष्टेन टङ्कणेन प्रशाम्यति।
कुनखश्चेत्तदा शीलः सजिले अवतेऽपि च॥"
इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे ४र्थे भागः॥
(लक्षणान्तरमस्य यथा,—

"कुर्य्यात् पित्तानिलं पाकं नखमांसे सवेदनाम्।
चिप्पमक्षतरोगञ्च विद्यादुपनखञ्च तम्॥"
इति वाभटेनोत्तरस्थाने ३१ अध्याये उक्तम्।
चिकित्सास्य यथा,—
"चिप्पं शुद्ध्या जितोष्माणं साधयेच्छस्त्रकर्म्मणा।"
इत्युत्तरस्थाने द्वात्रिंशेऽध्याये वाभटेन प्रोक्तम्।)
चिमिः, पुं, (चिनोति सञ्चिनोति मनुष्यजाति-
वाक्यानीति। चि+बाहुलकात् मिक्।) शुक-
पक्षी। इति शब्दमाला॥
चिमिकः, पुं, (चिमि+स्वार्थे कन्।) शुकपक्षी।
इति शब्दरत्नावली॥
चिरं, व्य, (चि+बाहुलकात् रक्।) दीर्घ-
कालः। तत्पर्य्यायः। चिराय २ चिररात्राय ३
चिरस्य ४। इत्यमरः॥ चिरेण ५ चिरात्
६ चिरे ७। इति भरतः॥ चिरतः ८। इति
शब्दरत्नावली॥ (यथा, मनुः। ४। ६०।
"नैकः प्रपद्येताध्वानं न चिरं पर्व्वते वसेत्॥")
चिरकारी, [न्] त्रि, (चिरं व्याप्य करोतीति।
कृ+णिनिः।) चिरक्रियः। (यथा, महाभारते
१२। २६४। ३।
"चिरकारी हि मेधावी नापराध्यति कर्म्मसु॥")
गौतमस्य पुत्रभेदः। अस्य निरुक्त्यादिकं यद्रूपं
महाभारते। १२। २६५। ४-५।
"चिरकारी महाप्राज्ञो गौतमस्याभवत् सुतः।
चिरेण सर्व्वकार्य्याणि विमृश्यार्थान् प्रपद्यते।
चिरं सञ्चिन्तयत्यर्थांश्चिरं जाग्रत् चिरं स्वपन्।
चिरं कार्य्याभिपत्तिश्च चिरकारी तथोच्यते॥")
चिरकालः, पुं, (चिरः काल इति कर्म्मधारयः।)
दीर्घकालः। तत्पर्य्यायः। दीर्घरात्रम् २।
इति त्रिकाण्डशेषः॥
चिरक्रियः, त्रि, (चिरं व्याप्य क्रिया यस्य।)
चिरकालेन क्रियाकारकः। तत्पर्य्यायः। दीर्घ-
सूत्रः। इत्यमरः। ३। १। १७॥
चिरजीवकः, पुं, (चिरं जीवतीति। जीव+ण्वुल्।)
जीवकवृक्षः। इति जटाधरः॥
चिरजीवी, [न्] पुं, (चिरं जीवतीति। जीव+
णिनिः।) विष्णुः। काकः। इति मेदिनी।
जीवकवृक्षः। शाल्मलिवृक्षः। इति राज-
निर्घण्टः॥ मार्कण्डेयः। अश्वत्थामा। बलिः।
व्यासः। हनूमान्। विभीषणः। कृपः। परशु-
रामः। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ बहुकालजीविनि
त्रि। इति जटाधरः॥ (यथा, रामायणे। १।
१। ३६।
"अथ रामो बभूवैवं वृद्धस्य चिरजीविनः॥")
चिरञ्जीवी, [न्] पुं, (चिरं जीवतीति। जीव
+णिनिः।) विष्णुः। काकः। इति हेम-
चन्द्रः। ४। ३८८॥ जीवकवृक्षः। शाल्मलि-
वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ चिरजीविनि त्रि।
चिरण्टी, स्त्री, (चिरात् चिरेण वा अटति
पितृगृहादिति। अट+अच्। "वयसि प्रथमे।"
४। १। २०। इति ङीप्। ततः पृषोदरादि-
त्वात् साधुः।) सुवासिनी। ऊढ़ा अनूढ़ा वा पितृ-

गृहस्थिता कन्या। द्वितीयवयाः स्त्री। सा च युवती। इति भरतधृतरत्नः हेमचन्द्रश्च ॥

चिरतिक्तः, पुं, (चिरं चिरात् वा चिरावधीत्यर्थः तिक्तः।) वृक्षविशेषः। चिरता इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। चिरातिक्तः २ तिक्तकः ३ अनार्य्यतिक्तकः ४ किराततिक्तः ५ भूनिम्बः ६ किराततिक्तः ७ सुतिक्तकः ८। इति शब्दरत्नावली ॥ (भूनिम्बशब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम् ॥)

चिरन्तनः, त्रि, (चिर + "चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः।" ४।३।२३। सूत्रस्य वार्त्तिकोक्त्या त्नप्रत्ययः।) पुरातनः। चिरकालोत्पन्नः। इति जटाधरः ॥

चिरन्तनः, त्रि, (चिरं भव इति। "सायंचिरमिति।"४।३।२३। इति ट्युल् तुट् च। निपातनात् साधुः।) पुरातनः। इत्यमरः।३।१।७७॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे।१। ८०। "अयमस्माकं चिरन्तनो मन्त्रिपुत्रो दमनकोऽव्याहतप्रवेशः ॥" पुं, मुनिविशेषः। यथा, सिद्धान्तकौमुद्याम्।४।३।१०५। इत्यस्य वार्त्तिके। "आख्यानेषु पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना ॥")

चिरपाकी, [न्] पुं, (चिरेण पाकोऽस्यास्य। पाक + इनिः।) कपित्थः। इति राजनिर्घण्टः ॥

चिरपुष्पः, पुं, (चिराणि पुष्पाणि यस्य।) वकुलवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

चिरम्, व्य, (चि + रमुक्।) चिरार्थम्। दीर्घकालार्थम्। तत्पर्य्यायः। चिराय २ चिररात्राय ३ चिरस्य ४ चिरात् ५ चिरेण ६। इति हेमचन्द्रः।३।१६८॥ (यथा, रघौ।३।६२।

"तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे
विपक्षभावे चिरमस्य तस्थुषः ॥")

चिरमेही, [न्] पुं, स्त्री, (चिरेण मेहतीति। मिह + णिनिः।) गर्द्दभः। इति हेमचन्द्रः।४।३२२॥

चिरम्भणः, पुं, (चिरं भणति क्रोशतीति। चिरं + भण + अच्।) चिल्लः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चिररात्रं, क्ली, (चिरा रात्रिरिति योगविभागात् अच् समासे।) दीर्घकालः। इति हलायुधः॥ (यथा, महाभारते।१।१६८।३।

चिररात्रोषिताः स्मेह ब्राह्मणस्य निवेशने ॥")

चिररात्राय, व्य, (चिररात्रं अयते इति। अय + "कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) दीर्घकालः। इत्यमरः।३।४।१४॥ (यथा, रघुः।३।२६६। "हविर्य्येचिररात्राय यज्ञागन्ताय कल्पते। पितृभ्यो विधिवद्दत्तं तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥")

चिरविल्वः, पुं, (चिरं विलति आच्छादयति पत्रकण्टकादिभिरिति। विल आच्छादने + वः।) करञ्जवृक्षः। इत्यमरः।२।४।४७॥ (यथा,— चिरविल्वोऽग्निको दन्ती चित्रको हयमारकः। कपोतगृध्रकङ्कानां पुरीषाणि च दारुणम् ॥" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षट्त्रिंशेऽध्याये॥)

चिरसूता, स्त्री, (चिरं सूता या सा।) चिरप्रसूता गवी। केलेन् गाइ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वष्कयणी २। इत्यमरः। २।६।७१॥

चिरस्थायी, [न्] त्रि, (चिरं तिष्ठतीति। स्था + णिनिः।) बहुकालस्थाता ॥

चिरस्य, व्य, (चिरमस्यते इति। असु + यत्। शकन्ध्वादित्वात् साधुः।) दीर्घकालः। इत्यमरः।३।४।१॥ (यथा, हरिवंशे।१२६।२३। "चिरस्य खलु लग्नेन संस्तुतोऽस्मि मन्त्रात्मना ॥")

चिराटिका, स्त्री, (चिरं अटतीति। अट + ण्वुल् कापि अत इत्वञ्च।) श्वेतपुनर्नवा। इति रत्नमाला ॥ मालाडी इति भाषा ॥ यथा, वैद्यके।

"गोमूत्रगुडस्य पुरातनस्य
यद्वायसक्तानि चिराटिकायाः ॥"

चिरात्, व्य, (चिरं अततीति। अत + क्विप्) दीर्घकालः। इति हेमचन्द्रः। ६।१६८॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ४। ७८। "भो भगिनीसुत ! किमतिचिरादृष्टोऽसि ॥")

चिरात, पुं, (चिरं चिरेण वा अत्ति। अद् + क्विप्।) गरुडः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चिरातिक्तः, पुं, (चिरं आतिक्तः।) चिरतिक्तः। इति शब्दरत्नावली ॥

चिराय, व्य, (चिरं अयते। अय + अण्।) दीर्घकालः। इति हेमचन्द्रः। ६। १६८॥ (यथा, महाभारते। १३। ६४। १०।

"पुरा धर्म्मो वर्त्तते नेह यावत्
तावद्गच्छाम: सुरलोकं चिराय ॥")

चिरायुः, [स्] पुं, (चिरमायुर्यस्य।) देवता। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चिरजीविनि त्रि। यथा, "भवति यदि मनुष्यो गुर्व्वधीनश्चिरायुः ॥" इत्यागमः ॥

(यथा च पञ्चतन्त्रे। ५। ३४।
"यदि विस्तारविस्तीर्णं तद्भवेन्न चिरायुषम् ॥")

चिरि, र न हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वां-परं-सकं-सेट्।) रेफोपधः। र वैदिकः। न, चिरिणोति। इति दुर्गादासः॥

चिरिः, पुं, (चिनोति मनुष्यवद्वाक्यादिकम्। चि + रिक्।) शुकपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चिरिण्टी, स्त्री, (चिरण्टी + पृषोदरात् साधुः।) ऊढा अनूढा वा पितृगृहस्थिता कन्या। तत्पर्य्यायः। स्ववासिनी। इत्यमरः। २। ६। ९॥ चिरण्टी ३ सुवासिनी ४। इति भरतः॥ द्वितीयवयाः स्त्री। युवती। इति मेदिनी ॥

चिरिविल्वः, पुं, (चिरविल्वः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) चिरविल्वः। करञ्जवृक्षः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

चिरु, स्त्री, (चिञ् चयने + क्विप्। चि चयनं ग्रहणमित्यर्थः रातीति। रा + "आतोऽनुपसर्गे कः" इति कुः। बाहुसन्धिबलमाश्रित्यैव ग्रहणक्रियासम्भवात् तथात्वम्।) बाहुसन्धिः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

चिरे, व्य, चिरम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

चिरेण, व्य, चिरम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, रघुः। ५। ६४।

"भावावबोधकलुषा दयितेव रात्रौ
निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव ॥")

चिर्भटी, स्त्री, (चिरेण भटतीति। भट + अच्। गौरादित्वात् ङीष्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) कर्कटी। इति हेमचन्द्रः। ४। २५५॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे।१।१६७। "अहो अविवेकोऽस्य भूपतेर्यः पुरीषोत्सर्गमात्रं चिर्भटीभक्षणं करोति ॥")

चिर्भिटा, स्त्री, कर्कटीभेदः। चिभिडा इति वेलसेद इति च देशान्तरीयभाषा॥ तत्पर्य्यायः। सुचित्रा २ चित्रफला ३ क्षेत्रचिर्भिटा ४ पाण्डुफला ५ पथ्या ६ रोचनफला ७ चिर्भिटिका ८ कर्कचिर्भिटा ९। इति राजनिर्घण्टः॥ चिर्भिटम् १० धेनुदुग्धम् ११ गोरक्षकर्कटी १२। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। रूक्षत्वम्। गुरुत्वम्। पित्तकफापहत्वम्। अनुष्णत्वम्। ग्राहित्वम्। विष्टम्भित्वञ्च॥ पक्वाया अस्या गुणाः। उष्णत्वम्। पित्तलत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ गौल्यत्वम्। दीपनत्वञ्च॥ बालाया अस्या गुणाः। तिक्तत्वम्। किञ्चिदम्लत्वञ्च। शुष्कायास्तस्या गुणाः। श्लेष्मवातारुचिजाड्यनाशित्वम्। रोचनत्वम्। दीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (क्वचित् पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते॥)

चिल, श वासे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) वासः परिधानम्। श, चिलति वस्त्रं लोकः परिदधातीत्यर्थः। चेलिता। इति दुर्गादासः॥

चिलमीलिका, स्त्री, (चिरं मीलतीति। मील सङ्कोचे + ण्वुल्। ततष्टापि अत इत्वम्। रस्य लत्वे साधुः।) कण्ठीभेदः। खद्योतः। विद्युत्। इति मेदिनी। के, २२८॥

चिलिचिमः, पुं, (चिरिं हिंसां चिनोतीति। चिरि + चि + मक्। रस्य लत्वम्।) मत्स्यविशेषः। बालियागाडक इति ख्यातः। इथाक इत्येके। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। नलमीनः २। इत्यमरः। १। १०। १८॥ तलमीनः ३ चिलीचिमिः ४ चिलीचिमः ५ चिलिचीमः ६ चेलिचीमः ७ चिलीमः ८ चिलिमीनकः ९ चिलिचीमिः ११ कवलः ११ विलोटकः १२। इति भरतधृतकोषान्तरम्॥ चेङ्गो इति ख्यातो मत्स्यः। तस्य गुणाः। लघुत्वम्। रूक्षत्वम्। अनभिष्यन्दित्वम्। वायुकारित्वम्। कामाग्नित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चिल्ल, शैथिल्ये। हावकृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) द्वयी लड्यान्तः। चिल्लति चेचिल्लति। इति दुर्गादासः॥

चिल्लः, पुं, (चिल्लति हावभावेन उड्डीयते इति। चिल्ल + अच्।) पक्षिविशेषः। चिल् इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। आतायी २। इत्यमरः। २। ५। २१॥ शकुनिः ३ आतापी ४। इति हेमचन्द्रः॥ खभ्रान्तिः ५ कण्ठनीडकः चिरम्भणः ७। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, विष्णुधर्म्मोत्तरे।

"गृध्रः कङ्कः कपोतश्च उलूकः श्येन एव च ।
चिल्लश्च चर्म्मचिल्लश्च भासः पाण्डर एव च ॥"
क्लिन्ने चक्षुषी अस्य । "क्लिन्नस्य चिल्पिल् लश्चास्य चक्षुषी ।" ५ । २ । ३३ । इत्यस्य वार्त्तिं इति चिलादेशो लप्रत्ययश्च ।) क्लिन्नचक्षुः । क्लिन्ननेत्रयुक्ते त्रि । इति मेदिनी । ले, १६ ॥

चिल्लका, स्त्री, (चिल्ल इव कायतीति । कै+कः ।) झिल्लिका । इति शब्दरत्नावली ॥

चिल्लभक्ष्या, स्त्री, (चिल्लस्य भक्ष्या भक्षणीया ।) छट्टविलासिनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

चिल्लाभः, पुं, (प्रसह्य हारकत्वात् चिल्ल इव आभातीति । आ+भा+कः ।) प्रसह्यचौरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ छातछेँचड़ इति गाँटिकाटा इति च भाषा ॥

चिल्ली, स्त्री, (चिल्लति हावं करोति चिल्ल्यतेऽनेन वा । चिल्ल+इन् । ततो वा ङीष् ।) लोध्रः । पत्रशाकभेदः । तत्पर्य्यायः । चिल्लिका २ डुली ३ अग्रलोहिता ४ मृदुपत्री ५ चारदला ६ चारपत्रा ७ वास्तुकी ८ महद्दला ९ गौड़वास्तुकः १० । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
"सतीनो वास्तुकश्चुञ्चू चिल्ली मूलकपोतिकाः ।
मण्डूकपर्णी जीवन्ती शाकवर्गे प्रशस्यते ॥")
अस्य गुणाः । वास्तुकतुल्यत्वम् । क्षारत्वम् । श्लेष्मपित्तप्रमेहमूत्रकृच्छ्रनाशित्वम् । पथ्यत्वम् । रुचिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
("तद्वच्चिल्ली तु विज्ञेया वातपित्तविकारिणाम् ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ॥)
झिल्लिका । इति शब्दरत्नावली ॥

चिविः, पुं, (चीव्यते आदराय गृह्यते इति । चीव ग्रहणे+"सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां ४ । ११७ । इति इन् । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) चिवुकम् । इति जटाधरः ॥

चिविटः, पुं, (चिपिटः निपातनात् पस्य वः ।) चिपिटः । इत्यमरटीका ॥

चिविल्लिका, स्त्री, क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः । रक्तदला २ क्षुद्रघोली ३ मधुमालपत्रिका ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् । जीर्णज्वरे अतिहितत्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिवुः, पुं, (चीयते आदरार्थं गृह्यतेऽसौ । चीव + "मृगय्वादयश्च ।" उणां । १ । ३८ । इति कुप्रत्ययेन साधुः ।) चिवुकम् । इति भरतः ॥

चिवुकं, क्ली, (चिवु+स्वार्थे कन् । अभिधानात् क्लीवत्वम् ।) अधराधोभागः । इत्यमरः । २ । ६ । ९० ॥ थुँति इति दाड़ि इति च भाषा ॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । १ । ४६ ।
"उत्तम्भ्य चिवुकं वक्षस्युत्थाप्य पवनं शनैः ॥")

चिवुकः, पुं, (चिवुरिव कायतीति । कै+कः ।) मुचुकुन्दवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिह्न, लक्षणे । (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) सौत्रचुरादिरिति वृद्धाः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

चिह्नं, क्ली, (चिह्न्यतेऽनेनेति । चिह्न लक्षणे+करणे घञ् ।) चिह्न्यते येन तत् । चिना इति दाग् इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । कलङ्कः २ अङ्कः ३ लाञ्छनम् ४ लक्ष्म ५ लक्षणम् ६ लिङ्गम् ७ । इत्यमरः । १ । ३ । १७ ॥ लक्ष्मणः ८ । इति भरतः ॥ अभिज्ञानम् ९ । इति जटाधरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १५ । ९ ।
"वैन्यस्य दक्षिणे हस्ते दृष्ट्वा चिह्नं गदाभृतः ।
पादयोररविन्दञ्च तं वै मेने हरेः कलाम् ॥")
पताका । इति मेदिनी । ने, ४ ॥

चिह्नकारी, [न्] त्रि, (चिह्नं करोतीति । कृ+णिनिः ।) घोरदर्शनः । विघाती । इति विश्वः ॥

चिह्नधारिणी, स्त्री, (चिह्नं धरति धारयतीति वा । धृ+णिनिः स्त्रियां ङीप् ।) श्यामालता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

चिह्नितः, त्रि, चिह्न+कर्म्मणि क्तः । चिह्नयुक्तः । अङ्कितः । लक्षितः । (यथा, मनुः । १० । ५५ ।
"दिवा चरेयुः कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनैः ॥")

चीक, कि मर्शने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) कि, चीकयति चीकति । मर्शनं स्पर्शः । तथा च । चन्द्रावतीतरङ्गाद्रीश्चीकयन्ति च यद्वपुरिति हलायुधः । वायवः स्पृशन्तीत्यर्थः । भट्टमल्लस्तु मर्षणे इति मूर्द्धन्यषमध्यं पठित्वा क्षमार्थमाह । इति दुर्गादासः ॥

चीड़ा, स्त्री, गन्धद्रव्यविशेषः । चीड़ागन्ध इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । दारुगन्धा २ गन्धवधूः ३ गन्धमादनी ४ तरुणी ५ तारा ६ भूतमारी ७ मङ्गल्या ८ कपटिनी ९ ग्रहभीतिजित् १० । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । कासकफनाशित्वम् । दीपनत्वम् । अत्यन्तसेवनात् पित्तदोषभ्रमापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

चीनं, क्ली, (चिनोति कौशल्यादिकमिति । चि+बाहुलकात् नक् दीर्घश्च ।) पताका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सीसकम् । इति रत्नमाला ॥

चीनः, पुं, (चीयते सञ्चीयते दृषलत्वादिदोषो यत्र । चि+बाहुलकात् नक् दीर्घश्च ।) देशविशेषः । चीना इति भाषा ॥ यथा,—
"काश्मीरन्तु समारभ्य कामरूपात्तु पश्चिमे ।
भोटान्तदेशो देवेशि ! मानसेशाच्च दक्षिणे ।
मानसेशादुत्तपूर्व्वे चीनदेशः प्रकीर्त्तितः ॥"
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रम् ॥
(तद्देशवासिषु तन्नृपेषु च बहुवचनान्तः । यथा, महाभारते । २ । २६ । ९ ।
"स किरातैश्च चीनैश्च वृतः प्राग्ज्योतिषोऽभवत् ॥")
अंशुकविशेषः । (यथा, शकुन्तलायां १ माङ्के ।
"चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं नीयमानस्य ॥")
व्रीहिभेदः । तन्तुः । मृगविशेषः । इति मेदिनी । ने, ४ ॥

चीनकः, पुं, (चीन एव । चीन+स्वार्थे कन् ।) धान्यविशेषः । चीना इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । काककङ्गुः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । २१ ।
"प्रियङ्गवो ह्युदाराश्च कोरदूषाः सचीनकाः ।
अस्य गुणाः । शोषणत्वम् । वायुवर्द्धक... पित्तश्लेष्मनाशित्वम् । रूक्षत्वञ्च । इति रा... वल्लभः ॥ कङ्गनी । चीनकर्पूरः । इति रा... निर्घण्टः ॥ (चीनदेशवासिषु बहुवचना... यथा, महाभारते । ८ । ८ । १९ ।
"सुह्मानङ्गांश्च वाटांश्च निषधान् पुण्ड्रचीनकान्...

चीनकर्पूरः, पुं, (चीननामकः कर्पूरः ।) क... विशेषः । चीनकर्पूर इति देशान्तरीयभा... तत्पर्य्यायः । चीनकः २ कृत्रिमः ३ घन... पटुः ५ मेघसारः ६ तुषारः ७ द्वीपकर्पूरः... अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्ण... ईषच्छीतत्वम् । कफकण्ठदोषकृमिनाशित्व... मेध्यत्वम् । पावनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

चीनजं, क्ली, (चीने चीनदेशे जायते इति । ... +डः ।) लोहम् । तत्तु तीक्ष्णलोहम् । ... राजनिर्घण्टः ॥

चीनपिष्टं, क्ली, (चीनस्य सीसकस्य पिष्टं ... पेषणं वस्तु चूर्णमित्यर्थः ।) सिन्दूरम् । ... हेमचन्द्रः ॥ सीसकम् । इति राजनिर्घण्टः ... (यथा, कथासरित्सागरे । २३ । ८५ ।
"चीनपिष्टमयो लोकश्चारणैकमयी च भ..."

चीनवङ्गं, क्ली, (चीनभवं वङ्गम् ।) सीसकम् इति राजनिर्घण्टः ॥

चीनाकः, पुं, (चीनं चीनाकारमकतीति । ... +अण् ।) कर्पूरविशेषः । तद्गुणाः । यथा ... भावप्रकाशे ।
"चीनाकसंज्ञः कर्पूरः कफक्षयकरः स्मृ... ।
कुष्ठकण्डूवमिहरस्तथा तिक्तरसश्च सः ॥"

चीनाकर्कटी, स्त्री, (चीनमिव स्वादुः कर्कटी । ना... पृषोदरात् साधुः ।) कर्कटीप्रभेदः । सा... चित्रकूटदेशे प्रसिद्धा । तत्पर्य्यायः । रा... कर्कटी २ सुदीर्घा ३ राजफला ४ बाला... क्षुद्रकर्कटी ६ । अस्या गुणाः । रुच्यत्वम्... शिशिरत्वम् । पित्तदाहशोषनाशित्वम् । म... रत्वम् । तृप्तिदत्वम् । हृद्यत्वञ्च । इति रा... निर्घण्टः ॥

चीभ, ऋ ङ कत्थे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) कत्थः प्रशंसा । ऋ, अ... चीभत् । ङ, चीभते गुणिनं गुणी बोध्य... कारादिरयमित्येके । इति दुर्गादासः ॥

चीय, ऋ ञ संहत्यादानयोः । (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) चतुर्थस्वरी । ऋ, अचिचीयत् । ... चीयति चीयते । इति दुर्गादासः ॥

चीरं, क्ली, (चिनोति आप्नोति वृषं कटिदेशा... दिकं वा । चि+"शुसिचिमीनां दीर्घश्च ।" उणां । २ । २५ । इति क्रन् दीर्घश्च ।) वृक्ष... त्वक् । (यथा, रामायणे । ५ । ३१ । २२ ।
"प्रागेव तु महाबुद्धिः सौमित्रिर्भ्रातृवत्सलः ।
पूर्व्वजस्यानुयात्रार्थं द्रुमचीरैरलङ्कृतः ॥")
जीर्णवस्त्रखण्डम् । इति सुभूतिः । इति लिङ्गादि... संग्रहटीकायां भरतः ॥ (यथा, भागवते । ...

"चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षां
नैवाङ्घ्रिपाः परभृतः सरितोऽप्यशुष्यन् ।")
गोस्तनः । वस्त्रभेदः । (यथा, मनुः ।११।१०१।
"चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्महणो व्रतम् ॥")
रेखाभेदः । लेखनभेदः । इति मेदिनी ॥ चूडा ।
(यथा, महाभारते । ३ । ११ । ४६ ।
"शुक्लवर्णेरीभूता बहवस्तत्र पादपाः ।
चीराणीव युदस्तानि रेजुस्तत्र महावने ॥")
सीसकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

चीरकः, पुं, (चीर+संज्ञायां कन् ।) विक्रिया-लेखः । विकारलेखनम् । इति विश्वः ॥ (स्वार्थे कनि चीरशब्दार्थोऽप्यत्र ॥)

चीरपत्रिका, स्त्री, (चीरमिव पत्त्रमस्य । ततः कन् टापि अत इत्वञ्च ।) चञ्चुशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चीरपर्णः, पुं, (चीरमिव पर्णमस्य ।) शालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य शालशब्दे विज्ञेया ॥)

चीरिः, स्त्री, (चि+बाहुलकात् क्रिः दीर्घश्च ।) नेत्रांशुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चीरिका, स्त्री, (चीरीति कृत्वा कायति शब्दायते इति । कै+कः ।) झिल्ली । इति हेमचन्द्रः ॥

चीरितच्छदा, स्त्री, (चीरिताः चीरमिव जातश्छदः पत्त्रं यस्याः ।) पालङ्कशाकम् । इति भावप्रकाशः ॥

चीरी, स्त्री, (चीरि+"कृदिकारादिति ।" वा ङीष् ।) कच्छाटिका । झिल्ली । इति हेमचन्द्रः ॥

चीरुकं, क्ली, (ची इति कृत्वा रौति । रु+क्विप् । चीरुर्झिल्लीपतङ्गः स इव इति इवार्थे कन् ।) फलविशेषः । चैँउर इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । रुचिदाहकफपित्तकारित्वम् । अम्लत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

चीर्णं, त्रि, (चर+क्त । पृषोदरात् साधुः ।) शीलितम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चीर्णपर्णः, पुं, (चीर्णं विदीर्णं पर्णमस्य ।) निम्बवृक्षः । खर्ज्जूरवृक्षः । इति मेदिनी ॥

चीलिका, स्त्री, (चीरिका+रस्य लत्वे साधुः ।) चीरिका । झिल्ली । इति शब्दरत्नावली ॥

चील्लिका, स्त्री, (चीलिका+पृषोदरात् साधुः । चीदिति शब्देन लक्ष्यते इति । लक्ष+घञ् । ततः पृषोदरादित्वात् साधुः इति वा ।) झिल्ली । इति शब्दरत्नावली ॥

चीव, ऋ ञ ग्रहणे । संवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) ऋ, अचिचीवत् । ञ, चीवति चीवते वल्कलं भिक्षुः । गृह्णाति परिदधाति वेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

चीव, क दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) क, चीवयति । इति दुर्गादासः ॥

चीवरं, क्ली, (चीयते तन्तुवयनैरिति । चि+"चिलरच्छत्वरधीवरेति ।" उणां । ३ । १ । इति ष्वरच् । निपातनात् धातोर्दीर्घत्वे साधुः ।) भिक्षुवस्त्रम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६१ । १२ ।
"अनग्निरनिकेतश्चाप्यगोत्रचरणो मुनिः ।
कौपीनाच्छादनं यावत्तावदिच्छेच्च चीवरम् ॥")

चीवरी, [न्] पुं, (चीवरं अस्त्यस्येति । इनिः ।) बुद्धभिक्षुकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चुक, क व्यथने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) कोपधः पञ्चमस्वरमध्यः । व्यथिः पीडनम् । क, चुकयति शत्रुं शूरः । इति दुर्गादासः ॥

चुकारः, पुं, (चुक+भावे अप् । चुकं पीडनं आराति सम्यक् ददातीति । सिंहनादश्रवणेन भीरूणां भयजनकत्वात्तथात्वम् । आ+रा+कः ।) सिंहनादः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चुक्रं, क्ली, (चकते तृप्यत्यनेन इति । चक+"चकिरम्योरुच्चोपधायाः ।" उणां । २ । १४ । इति रक् उपधाया उच्च ।) अम्लद्रव्यविशेषः । महादा इति ख्यातम् । तत्पर्य्यायः । तिन्तिडीकम् २ वृक्षाम्लम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ३५ ॥ चुक्रकम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ महाम्लम् ५ । इति जटाधरः ॥ (अम्लवृक्षकम् ६ । इति भावप्रकाशः । १ । १ ॥) पत्रशाकविशेषः । चुक इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । चुक्रवास्तुकम् २ लिकुचम् ३ अम्लवास्तुकम् ४ दलाम्लम् ५ अम्लशाकाख्यम् ६ अम्लादि ७ हिमलोचिका ८ । अस्य गुणाः । अम्लपचत्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । वातगुल्मनाशित्वम् । रुच्यशीतपित्तकारित्वम् । पथ्यत्वम् । तत्पर्य्यायगुणाः ।
"चुक्रिया स्यात् पञ्चाम्ला रोचनी शतवेधिनी ।
चुक्रा लघ्वतरा स्वाद्वी वातघ्नी कफपित्तकृत् ॥
रुच्या लघुतरा पाके दृष्ट्वाक्षे नातिरोचनी ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
("चुक्रमत्यम्लसुष्णञ्च दीपनं पाचनं परम् ।
शूलगुल्मविबन्धामवातश्लेष्महरं परम् ॥
वमित्वाच्यवैरस्यहृत्पीडाक्रिमान्द्यहृत् ॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवैद्यकम् ॥)
काञ्जिकप्रभेदः । तत्पर्य्यायः । सहस्रवेधम् २ रसाम्लम् ३ चुक्रवेधकम् ४ शाकाम्लभेदनम् ५ चन्द्रम् ६ अम्लसारम् ७ चुक्रिका ८ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । अम्लत्वम् । स्वादुत्वम् । कफपित्तनासिकागोगदुर्गन्धशिरोरोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥*॥ सन्धानविशेषः । यथा,
"यन्मस्त्वादिशुचौ भाण्डे सगुडक्षौद्रकाञ्जिकम् ।
धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते ॥
द्विगुणं गुडमध्वारनालमस्तु क्रमादिह ॥"
इति परिभाषा ॥
(अस्य लक्षणं यथा,—
"विनष्टे संहितो यस्तु तच्चुक्रमभिधीयते ॥"
इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे दशमेऽध्याये ॥)

चुक्रः, पुं, (चकते तृप्यतेऽनेनेति । चक+रक् उपधाया उच्च ।) अम्लः । अम्लवेतसः । इति विश्वः ॥

चुक्रकं, क्ली, (चुक्र+संज्ञायां कन् ।) शाकविशेषः । चुकापालङ्क इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । दुर्ज्जरत्वम् । भेदकत्वम् । वायुनाशित्वम् । पित्तकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (चुक्रार्थे स्वार्थे कन् ॥)

चुक्रफलं, क्ली, (चुक्रमेव फलं यस्य । चुक्रं फलति वा । फल+अच् ।) वृक्षाम्लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वृक्षाम्लशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

चुक्रा, स्त्री, (चुक्रः अम्लत्वं विद्यतेऽस्य इत्यच् टाप् च ।) चाङ्गेरी । इति मेदिनी । रे, ३५ ॥ आमरुल इति भाषा ॥ (अस्या गुणा यथा,—
"चुक्रा लघ्वतरा स्वाद्वी वातघ्नी कफपित्तकृत् ।
रुच्या लघुतरा पाके दृष्ट्वाक्षे नातिरोचनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तिन्तिडी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ।
"अम्लिका चुक्रिकाम्ली च चुक्रा दन्तशठापि च ।
अम्ला च चिञ्चिका चिञ्चा तिन्तिडीका च
तिन्तिडी ॥")

चुक्राम्लं, क्ली, (चुक्रमिव अम्लम् । चुक्रवदम्लोऽत्र इति वा ।) वृक्षाम्लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वृक्षाम्लशब्दे विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)

चुक्राम्ला, स्त्री, (चुक्रमिव अम्लः अम्लत्वं विद्यतेऽस्याः । अच् टाप् च ।) अम्ललोणिका । चिञ्चा । काञ्जिकभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चुक्रिका, स्त्री, (चुक्रो विद्यतेऽस्मिन् इति । ठन् टाप् च ।) अम्ललोणिका । इत्यमरः । २ । ४ । १४० ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा, भावप्रकाशे ।
"चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्बष्ठाम्ललोणिका ।
अश्मन्तकस्तु शफरी कुशली चाम्लपत्रकः ॥")
कुचाङ्गेरी । इति रत्नमाला ॥ चुकापालङ्क इति भाषा ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।
"चुक्रिका स्यात्तु पञ्चाम्ला रोचिनी शतवेधिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥
तिन्तिडी । तत्पर्य्याया यथा, तत्रैव ।
"अम्लिका चुक्रिकाम्ली च चुक्रा दन्तशठापि च ॥
अम्ला च चिञ्चिका चिञ्चा तिन्तिडीका च
तिन्तिडी ॥")

चुचुकं, क्ली, (चुचु इत्यव्यक्तशब्देन कायति पानकाले इति । कै+कः ।) कुचाग्रम् । तत्पर्य्यायः । चूचुकम् २ चुचूकम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ कुचाननम् ४ । पुंलिङ्गोऽपि । इति रत्नकोषः ॥ स्तनवृन्तम् ५ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (देशविशेषे तद्देशवासिषु च पुं । यथा, महाभारते । १२ । २०७ । ४२ ।
"दक्षिणापथजन्मानः सर्व्वे नरवरान्ध्रकाः ।
गुहाः पुलिन्दाः शबराश्चुचुका मद्रकैः सह ॥")

चुचुः, पुं, सुनिषण्णशाकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चुचूकं, क्ली, (चुचुक+पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) चूचुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चुच्च, इ अभिषवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सकञ्च-सेट् ।) तालव्यवर्गाद्योपधः । पञ्च-

मञ्जरी। ई, चुक्तः। यद्वयान्तोऽयमित्येके। अभिषव: स्नानं मन्थनं पीडनं सन्धानञ्च। इति दुर्गादासः॥

चुचुः, पुं, कुक्कुन्दरिः। इति हारावली। ८३॥ (सङ्करजातिविशेषः। यथा, मनुः। १०। ४८।
"मेदान्ध्रचुचुमद्गूनामारण्यपशुहिंसनम्॥"
"चुचुर्मद्गुश्च वैदेहकवन्दिस्त्रियोर्ब्राह्मणेन जातौ वौधायनेनोक्तौ बोद्धव्यौ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥ व्याकरणोक्तप्रत्ययविशेषः। स तु प्रसिद्धार्थे भवति। यथा, विद्यया वित्तो विद्याचुचुः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ स्त्री, उद्भिज्जविशेषः। चेञ्चुना इति लोके। नाडीचवत्। अस्या पर्य्याया गुणाश्च यथा,—
"चिञ्चा चचुश्चचुकी च दीर्घपत्रा सतिक्तका।
चुचुः शीता सरा रुच्या स्वाद्वी दोषत्रयापहा।
धातुपुष्टिकरी बल्या मेध्यपिच्छिलका स्मृता॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
"सुवर्च्चलाया चुञ्चोर्वा लोणिकाया रसैरपि॥"
इति वाभटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये॥)

चुचुरी, स्त्री, (चुचुरिव रातीति। रा+कः। स्त्रियां ङीप्।) तिन्तिडीद्यूतम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ काँइवीचिर खेला इति भाषा॥

चुचुली, स्त्री, (चुचुरी। रस्य लत्वम्।) तिन्तिडीकास्थिभिर्द्यूतक्रीडा। इति हारावली। ६२॥

चुट, तुच्छने। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। तुच्छनमल्पीभावः। चोटति नदी ग्रीष्मे। इति दुर्गादासः॥

चुट, इ तुच्छने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। तुच्छनमल्पीभावः। इ, चुण्टाते नद्या ग्रीष्मे। इति दुर्गादासः॥

चुट, इ क छेदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। इ क, चुण्टयति धान्यं लोकः। इति दुर्गादासः॥

चुट, क शि छेदे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-तुदांच-परं-सकं-सेट्।) क, चोटयति। शि, चुटति अचुटीत्। इति दुर्गादासः॥

चुड्ड, क तुच्छने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) टद्वयान्तः। पञ्चमस्वरी। एकटकार इति रामः। तुच्छनमल्पीभावः। क, चुड्डयति नदी ग्रीष्मे। इति दुर्गादासः॥

चुड, इ तैक्ष्ण्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) इ, चुण्डाते। तैक्ष्ण्यमल्पीभावः। इति दुर्गादासः॥

चुड, इ क छिदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) इ क, चुण्डयति। इति दुर्गादासः॥

चुड, इ क रोषे। (चुरां-परं-अकं-सेट्।) इ क, चुण्डयति। इति दुर्गादासः॥

चुड, इ ङ रोषे। (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) इ, चुण्डाते। ङ, चुण्डते। इति दुर्गादासः॥

चुड्ड, ल्लौ। हावे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अकंच-सेट्।) टवर्गान्ततीयोपधः। क्विपि संयोगान्तलोपे चुड्। कातन्त्रादौ हावकरण इत्येकोऽर्थो दृश्यते। अमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः। इत्यमरः। भाव एवाल्पसंलक्ष्यविकारो हाव इष्यते। इति साहित्यदर्पणम्। चुड्डुति कान्तायवा कान्तः। इति दुर्गादासः॥

चुण, शि छिदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) शि, चुणति अचुणीत् चुचोण। इति दुर्गादासः॥

चुण्टा, स्त्री, (चुण्ट्यतेऽसाविति। चुण्ट छेदे+घञ्। स्त्रियां टाप्।) मृत्तिकाखननेन जायमानजलाशयालम्।) कूपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चुण्डी, स्त्री, कूपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ उपकूपम्। कूपसमीपे स्वल्पजलाधारः। इति हेमचन्द्रः॥

चुत, इर् च्युरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्। अकं-इति केचित्।) इर्, अचुतत् अचोतीत्। च्युर इह आसेचनम्। चोतति घृतं वह्नौ यज्वा आसिञ्चतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

चुतः, पुं, (चोतति च्यवति मलशोणितादिर्यस्मात्। चुत+घञर्थे कः।) गुदद्वारम्। इति शब्दरत्नावली॥

चुतिः, स्त्री, (चोतति च्यवति मलशोणितादिर्यस्याः। चुत+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां ४।११७। इति इन्।) गुदद्वारम्। इति शब्दरत्नावली॥

चुद, क चुदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) चुदि प्रेरणे। क, चोदयति वाग्यं चापः। इति दुर्गादासः॥

चुद्ड, ल्लौ। हावे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अकं च-सेट्।) तवर्गान्ततीयोपधः। क्विपि संयोगान्तलोपे चुद्। कातन्त्रादौ हावकरण इत्येकोऽर्थो दृश्यते। अमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः। इत्यमरः। भाव एवाल्पसंलक्ष्यविकारो हाव इष्यते। इति साहित्यदर्पणम्। चुद्दुति कान्तायवा कान्तः। इति दुर्गादासः॥

चुन्दी, स्त्री, (चोदयति प्रेरयति घटयतीत्यर्थः नायकादीनिति। चुद+कः। निपातनात् नुमागमः। ततः स्त्रियां ङीप्।) कुट्टनी। इति हेमचन्द्रः। ३। १६७॥

चुप, मन्दे गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) चोपति खञ्जः। चोपति दुष्टं राजा। इति रमानाथः। इति दुर्गादासः॥

चुब, इ कि चुम्बने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) चुम्बनं मुखसंयोगः। इ, चुम्ब्यते। कि, चुम्बयति चुम्बति कान्ताधरं कामी। प्रियामुखं किम्पुरुषश्चुचुम्बे॥ इति यत्तौदारे आत्मनेपदम्। इति दुर्गादासः॥

चुम्बं, स्त्री, (चुम्ब्यतेऽनेनात्र वा। चुबि चुम्बने+"ऋज्रेन्द्राग्रेति।" उणां। २। २८। इति रप्रत्ययो नकारलोपश्च।) वदनम्। इत्युणादिकोषः॥

चुम्बकः, पुं, (चुम्बति आकर्षति लौहादिकम्। चुम्ब+ण्वुल्।) कान्तलौहभेदः। तत्पर्य्यायः। कान्तपाषाणः २ अयस्कान्तः ३ लौहकान्तः। अस्य गुणाः। लेखनत्वम्। शीतलत्वम्। मेदोविषगरापहत्वञ्च। इति भावप्रकाशः। (विशेषोऽस्य कान्तलौहशब्दे ज्ञेयः॥) घटस्रोतोलग्नम्। इति मेदिनी। के, ८८॥

चुम्बकः, त्रि, (चुम्बतीति। चुम्ब+ण्वुल्।) चुम्बनपरः। धूर्त्तः। बहुग्रन्थैकदेशज्ञः। इति मेदिनी। के, ८६॥

चुम्बनं, स्त्री, (चुब इ कि चुम्बने+भावे ल्युट्।) मुखसंयोगः। चुमा इति भाषा। तत्स्थानानि यथा, कामशास्त्रे।
"मुखे स्तने ललाटे च कण्ठे च नेत्रयोरपि।
गण्डे च कर्णयोश्चैव कयोरुभगमूलयोः।
चुम्बनस्थानमित्युक्तं विज्ञेयं कामकेलिषु।"

चुर, कि स्तेये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) कि, चोरयति चोरति धनं चौरः। इति दुर्गादासः॥

चुरा, स्त्री, (चुर+बाहुलकात् कः। स्त्रियां टाप्।) चौर्य्यम्। इति शब्दरत्नावली॥

चुरी, स्त्री, (चुर+कः। स्त्रियां ङीप्।) उपकूपम्। कूपसमीपस्थाल्पजलाधारः। इति हेमचन्द्रः। ४। १५६॥

चुलुकं, क्ली, (चोलयतीति। चुल+बाहुलकात् उकञ्।) मायमज्जनजलम्। यथा। मायमज्जनजलमाचामं तच्चुलुकमिति मन्त्रोपनिषत्।

चुलुकः, पुं, (चोलयति उन्नतो भवतीति। चुल उन्नतौ+बाहुलकात् उकञ्।) घनपङ्कः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ प्रसृतिः। भाण्डप्रभेदः। इति हेमचन्द्रः॥

चुलुकी, [न्] पुं, (चुलुक जलं नित्यमिति विद्यतेऽस्य। चुलुक+इनिः।) शिशुमारान्तिमत्स्यः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, वाभटे सूत्रस्थाने। ६।५५
"चुलुकी नक्रमकरशिशुमारतिमिङ्गिलाः।
राजीचिलिचिमाद्याश्च मांसमित्याहुरप्सवाः॥")

चुलुम्प, लोपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) अन्तःस्थलतृतीयमध्यः। पञ्चमस्वरी। ओष्ठ्यवर्गशेषोपधः। चुलुम्पति। यथादौ चुलुम्प्यते इत्यादि। न तु नकारस्यानुस्वारः पञ्चमाविति स्वरेषान्नप्रकृतित्वे यथादौ तल्लोपः इति वाच्यम्। तर्हि नोपधस्येव पठितुमुचितत्वात्। एवं सति अङ्कादीनां न प्रकृतित्वेऽपि ङमध्यपाठः कथमिति चेन्न। ते तु कार्य्यार्थं ङमध्या एवेति ज्ञापनाय ङमध्याः पठिताः। न च तर्हि इदित् पाठेऽपीष्टसिद्धिरिति वाच्यम्। क्विपि संयोगान्तलोपे इदित्पाठे चुलुन् चुलुम् लोपे चुलुम् इति भेदात्। एवं सर्व्वत्र। इति दुर्गादासः॥

चुलुम्पः, पुं, (चुलुम्प्यते इति चुलुम्पनमिति वा। चुलुम्प+भावे घञ्।) बालकलालनम्। इति जटाधरः॥

म्पा, स्त्री, (चुलुम्पति चञ्चला भवतीति । चुलुम्प + अच् । स्त्रियां टाप् ।) छागी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

म्पी, [न्] पुं, (चुलुम्पो लौल्यं चञ्चलता इत्यर्थः । सोऽस्यास्तीति । इनिः ।) शिशुमाराकृतिमत्स्यः । उत्पलमत्स्यः । इति कश्चित् । इति शब्दरत्नावली ॥

प, हावकृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी लघ्वयान्तः । एकोऽर्थः । चुलम्पि चारुनयनाश्च सह प्रियेणेति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

ः, पुं, क्लिन्नचक्षुः । (क्लिन्ने चक्षुषी अस्य । "चुल् च ।" ५ । २ । ३३ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या क्लिन्नस्य चुलादेशो लप्रत्ययश्च ।) तद्युक्तेत्रि । इति हेमचन्द्रः । ३ । १२५ ॥

की, स्त्री, (चुलति हावभावेन क्रीड़तीति । चुल + ण्वुल् । गौरादित्वात् ङीष् ।) शिशुमारः । कुण्डीभेदः । कुलविशेषः । इति मेदिनी शब्दरत्नावली च ॥

लिः, स्त्री, (चुल्यते प्रज्वाल्यते अग्निरत्र । चुल + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां । ४ । ११७ । इति इन् । यद्वा, चुद्यते प्रेर्य्यते अग्निर्येन । चुद् + बाहुलकात् लिक् ।) पाकार्थमग्निस्थानम् । चुला इति आखा इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अश्मन्तम् २ उद्धानम् ३ अधिश्रयणी ४ अन्तिका ५ । इत्यमरः । २ । ९ । २९ ॥ अश्मन्तम् ६ उध्मानम् ७ उद्धारम् ८ चुल्ली ९ आन्तिका १० । इति तट्टीका ॥ उद्धानिः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥

ली, स्त्री, (चुल्लि + "कृदिकारादक्तिनः ।" ४ । १ । ४५ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या वा ङीष् ।) चिता । उद्धानम् । इति मेदिनी । ले, १७ ॥ (यथा, मनुः । ३ । ६८ ।

"पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्कर: ।
कण्डनी चोदकुम्भश्च वध्यते यास्तु वाहयन् ॥")

स्तं, क्ली पुं, चुस्तम् । तत्तु मांसपिण्डकविशेषः ॥ स्थालीभ्रष्टमांसम् । पनसादिफलस्यासारभागः । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥ भोता इति ख्यातः ॥

चुकं, क्ली पुं, (चूष्यते पीयते इति । चूष पाने + बाहुलकात् उकः षस्य चत्वञ्च ।) चुचुकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, रामायणे । ६ । २३ । १३ ।

"समौ च विरलौ पीनौ समौ मे मग्नचूचुकौ ॥")

ड़कः, पुं, (चुड़ति आर्द्रीभवतीति । चुड़ + ण्वुल् ततो निपातनात् दीर्घत्वे साधुः ।) कूपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ड़ा, स्त्री, (चोलयति मस्तकादुपरि उन्नता भवतीति । चुल क् उन्नतौ + भिदादित्वादङ् ततो दीर्घस्तनोलस्य ड़त्वे साधुः ।) मयूरशिखा । शिरोमध्यस्थशिखामात्रम् । तत्पर्य्यायः । शिखा २ । इत्यमरः । २ । ५ । ३२ ॥ केशपाशी ३ । जूटिका ४ जुटिका ५ । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।

"शिखा चूड़ा केशपाशी जूटिका जुटिकेत्यपि ।
शिरोमध्यवद्धचूड़े भवेदेतत्तु पञ्चकम् ॥"

वड़भी । बाहुभूषणम् । इति मेदिनी । ड़े, १३ ॥ अग्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हितोपदेशे ।

"अस्ताचलचूड़ालम्बिनि भगवति चन्द्रमसि ॥")

कूपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषः । यथा । चूड़ा कार्य्या यथाकुलमिति मलमासतत्त्वम् ॥ (यथाच,—

"अयुग्माब्दे तथा मासि चूड़ा भौमशनीतरे ।
अर्केन्दुकालशुद्धौ च जन्ममासेन्दुभाद्दते ॥
रिक्तादर्शाष्टमीषष्ठीप्रतिपद्वर्ज्जिते सिते ॥"

इति संस्कारतत्त्वधृतज्योतिषवचनम् ॥ अस्य विशेषविवरणं चूड़ाकरणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

चूड़ाकरणं, क्ली, (चूड़ायाः करणं कर्म्म ।) दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषः । तस्य क्रमो यथा । कुलाचारवशात् प्रथमे तृतीये वा वर्षे चूड़ाकरणं कर्त्तव्यम् । तत्र प्रथमं प्रातःकृतस्नानः कृतवृद्धिश्राद्धः पिता सत्यनामानमग्निं संस्थाप्य विरूपाक्षजपान्तां कुशण्डिकां समाप्याग्नेर्दक्षिणत एकविंशतिदर्भपिञ्जलीः सप्तसप्तभिरेकीकृत्य कुशान्तरेण वेष्टयित्वा उष्णोदकसहितं कांस्यपात्रं ताम्रनिर्म्मितक्षुरं तदभावे दर्पणं वा लौहक्षुरपाणिञ्च नापितं स्थापयेत् अग्नेरुत्तरतो वृषगोमयं तिलतण्डुलमाषसिद्धञ्च कृशरं अग्नेः पूर्व्वतो मिश्रितव्रीहियवतिलमाषपूरितपात्रत्रयं स्थापयेत् । माता शुचिना वस्त्रेण कुमारमाच्छाद्य क्रोड़े निधाय अग्नेः पश्चिमतो भर्त्तुर्व्वामपार्श्वे उत्तराग्रेषु कुशेषु प्राङ्मुखी उपविशति । ततः पिता प्रकृतकर्म्मारम्भे प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमं कुर्य्यात् । प्रजापतिरृषिर्गायत्री छन्दोऽग्निर्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः । ओँ भूः स्वाहा । प्रजापतिरृषिरुष्णिक् छन्दो वायुर्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः । ओँ भुवः स्वाहा । प्रजापतिरृषिरनुष्टुप् छन्दः सूर्य्यो देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः । ओँ स्वः स्वाहा । प्रजापतिरृषिर्बृहती छन्दः प्रजापतिर्देवता व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमे विनियोगः । ओँ भूर्भुवः स्वः स्वाहा । ततः पिता उत्थाय प्राङ्मुखः कुमारस्य मातुः पश्चादवस्थितः क्षुरपाणिं नापितं पश्यन् तमेव सवितृरूपं ध्यायन् जपति । प्रजापतिरृषिः सविता देवता चूड़ाकरणे विनियोगः । ओम् आयमगात् सविता क्षुरेण । तत उष्णोदकसहितं कांस्यपात्रं पश्यन् वायुं मनसा ध्यायन् जपति । प्रजापतिरृषिर्वायुर्देवता चूड़ाकरणे विनियोगः । ओँ उष्णेन वाय उदकेनेधि । ततः कांस्यपात्रस्थितोष्णोदकेन दक्षिणहस्तगृहीतेन दक्षिणकपुष्णिकाममेन मन्त्रेण क्लेदयति । कपुष्णिकाशब्देन दक्षिणोत्तरतः शिखास्थानादधः शिरसः कर्णाभिमुखोच्चदेश उच्यते । ततः प्रजापतिरृषिरापो देवता चूड़ाकरणे विनियोगः । ओम् आप उदन्तु जीवसे । ततस्ताम्रक्षुरं तदभावे दर्पणं वा पश्यन् जपति । प्रजापतिरृषिर्विष्णुर्देवता चूड़ाकरणे विनियोगः । ओँ विष्णोर्दंष्ट्रोऽसि । ततः कुशवत्सप्तदर्भपिञ्जलीर्गृहीत्वा क्लिन्नदक्षिणकपुष्णिकादेशे अनेन मन्त्रेण ऊर्द्ध्वमूला निदध्यात् । प्रजापतिरृषिरोषधिर्देवता चूड़ाकरणे विनियोगः । ओम् ओषधे त्रायस्वैनम् । ततो वामहस्तगृहीतकुशपिञ्जलीसहितकपुष्णिकादेशे सदक्षिणहस्तगृहीतताम्रक्षुरं दर्पणं वा अनेन मन्त्रेण निदध्यात् । प्रजापतिरृषिः स्वधितिर्देवता चूड़ाकरणे विनियोगः । ओँ स्वधिते मैनं हिंसीः । ततः केशच्छेदो यथा न भवति तथा ताम्रक्षुरं दर्पणं वा तत्रैव कपुष्णिकादेशे अनेन मन्त्रेण प्रेरयेत् । प्रजापतिरृषिः पूषा देवता चूड़ाकरणे विनियोगः । ओँ येन पूषा बृहस्पतेर्वायोरिन्द्रस्य चावपत्तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय दीर्घायुष्ट्वाय बलाय वर्च्चसे । तूष्णीं वारद्वयम् । ततो लौहक्षुरेण दक्षिणकपुष्णिकदेशस्य केशं छित्त्वा दर्भपिञ्जलीसहितकेशस्य बालमित्रविधृतपात्रस्थवृषगोमयोपरि निधानं कुर्य्यात् । ततः कपुच्छलदेशस्य कांस्यपात्रस्थितोष्णोदकेन दक्षिणहस्तगृहीतेन पूर्व्ववदेव आप उन्दन्तु जीवसे इत्यनेन मन्त्रेण क्लेदनं ओँ विष्णोर्दंष्ट्रोऽसि इत्यनेन ताम्रक्षुरस्य दर्पणस्य वा प्रेरणं ओम् ओषधे त्रायस्वैनं इत्यनेन कपुच्छलदेशे ऊर्द्ध्वमूलदर्भपिञ्जलीनिधानं ओँ स्वधिते मैनं हिंसीरित्यनेन ताम्रक्षुरस्य दर्पणस्य वा कपुच्छलदेशे निधानं ओँ येन पूषा बृहस्पतेरित्यनेन पूर्व्वाभिमुखं ताम्रक्षुरप्रेरणं लौहक्षुरेण कपुच्छलदेशस्य केशं छित्त्वा दर्भपिञ्जलीसहितकेशस्य बालमित्रविधृतपात्रस्थवृषगोमयोपरि निधानं कुर्य्यात् । कपुच्छलशब्देन पश्चिमतः शिखास्थानादधःशिरसो नापितक्रोड़ाभिमुखोच्चदेशोऽभिधीयते । तथैव वामकपुष्णिकाप्लावनादिच्छेदनपूर्व्वकं वृषगोमयोपरिदेशे निधानान्तं पूर्व्ववत् सर्व्वं कुर्य्यात् । ततः कुमारस्य शिरः पाणिभ्यामुपगृह्य जपति । प्रजापतिरृषिरुष्णिक् छन्दो जमदग्निकश्यपागस्त्यादयो देवताश्चूड़ाकरणे विनियोगः । ओँ त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषं अगस्त्यस्य त्र्यायुषं यद्देवानां त्र्यायुषं तत्तेऽस्तु त्र्यायुषम् । ततोऽग्नेरुत्तरदेशं नीत्वा पुष्पाद्यलङ्कृतो नापितः कुमारं मुण्डयति । सर्व्वमेव केशं वृषगोमयोपरि निधायारण्ये वंशविटपे स्थापयेत् ततः पूर्व्ववत् व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमं कृत्वा तूष्णीं प्रादेशप्रमाणघृताक्तसमित्प्रक्षेपान्तप्रकृतं कर्म्म समाप्य उदीच्यं शाट्यायनहोमादिवामदेव्यगानान्तं कर्म्म निर्व्वृत्य कर्म्मकारयितृब्राह्म-

गाय दक्षिणां दद्यात्। अश्वरधान्ययवतिलमाषशरावान् नापिताय दद्यात्। इति चूडाकरणं समाप्तम्॥" इति भवदेवभट्टः॥

चूडामणिः, पुं, (चूडा शिरोभूषणं मुकुटकिरीटादिकम्। तत्र स्थितो मणिः। शाकपार्थिवादिवत् समासः।) शिरोरत्नम्। (यथा, महाभारते। १।११६।३८।
"ततश्चूडामणिं निष्कमङ्गदे कुण्डलानि च॥"
चूडायामग्रभागे मणिरिव यस्य।) काकचिञ्चाफलम्। इति मेदिनी। णे, ६४॥ योगविशेषः। (स तु ग्रहणकाले एव भवति।) यथा गारुडे।
"सूर्य्यग्रहः सूर्य्यवारे सोमे सोमग्रहस्तथा।
चूडामणिरयं योगस्तत्रानन्तं फलं स्मृतम्।
अन्यस्मादग्रहणात् कोटिगुणमत्र फलं लभेत्॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
शुभाशुभगणनाविशेषः। तस्य विवरणं गरुडपुराणे २०५ अध्याये द्रष्टव्यम्॥ * ॥ वङ्गदेशीयपण्डितानामुपाधिश्च॥

चूडाम्लं, क्ली, (चूडायां अग्रभागे अम्लो यस्य।) वृक्षाम्लम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चूडालं, क्ली, (चूडा अस्त्यस्य। "प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्।" ५।२।९६। इति लच्।) मस्तकम्। इति शब्दरत्नावली॥ चूडायुक्ते त्रि। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। १०।७।३७।
"चूडालाः कर्णिकाराश्च प्रहृष्टाः पिठरोदराः॥")

चूडाला, स्त्री, (चूडा शिखा अस्त्यस्याः। "प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्।" ५।२।९६। इति लच्। ततोऽजादित्वात् टाप्।) उच्चटावृक्षम्। इत्यमरः। २।४।१६०॥ श्वेतगुञ्जा। नागरमुस्ता। इति राजनिर्घण्टः॥

चूडावान्, [त्] (चूडा अस्त्यस्य। चूडा+मतुप्। मस्य वत्वम्।) चूडाविशिष्टः। इति चूडालाशब्दार्थे मेदिनी। ले, ६०॥

चूण, क सङ्कोचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) तालव्यवर्गाद्यादिः। षष्ठस्वरी। क, चूणयति चक्षुः सङ्कुचितं स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

चूतः, पुं, (चूष्यते पीयते इति। चूष+कर्म्मणि क्तः। पृषोदरादित्वात् षलोपः। रसालत्वादेवास्य तथात्वम्।) आम्रवृक्षः। इत्यमरः। २।४।३३॥ (यथा, रामायणे।३।७६।१७।
"परिचुम्बति संविश्य भ्रमरश्चूतमञ्जरीम्।
नवसङ्गमसंहृष्टः कामी प्रणयिनीमिव॥"
चोतति चरति शोणितादिकमस्मादिति। चुतक्षरणे+बाहुलकात् घञर्थे कः दीर्घश्च।) गुदद्वारम्। इति शब्दरत्नावली॥ च्युत इत्यपि पाठः॥

चूतकः, पुं, (चूत एव। चूत+स्वार्थे कन्।) आम्रः। कूपकः। इति मेदिनी। के, ६०॥

चूर, ई ड य दाहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-आत्मं-सकं-सेट्।) (दीर्घी। ड य, चूर्य्यते वह्निर्दिवम्। ई, चूर्णः। इति दुर्गादासः॥

चूर्ण, क पेषे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) षष्ठस्वरी। पेषश्चूर्णीकरणम्। क, चूर्णयति शिला। इति दुर्गादासः॥

चूर्णं, क्ली, (चूर्ण्यते पिष्यते यत्। चूर्ण+कर्म्मणि घञ्।) सम्पेषणेन जातरजः। तस्य लक्षणं यथा,—
"अत्यन्तशुष्कं यद्‌द्रव्यं सुपिष्टं वस्त्रगालितम्।
तत् स्याच्चूर्णं रजः क्षोदस्तन्मात्रा कर्षसम्मिता॥
चूर्णे गुडः समो देयः शर्करा द्विगुणा मता।
चूर्णेषु भर्ज्जितं हिङ्गु देयं नोत्क्लेदकृद्भवेत्॥
लिहेच्चूर्णं द्रवैः सर्व्वैर्घृताद्यैर्द्विगुणोन्मितैः।
पिबेच्चतुर्गुणैरेव चूर्णमालोड़ितं द्रवैः॥
चूर्णावलेहगुटिका कल्कानामनुपानकम्।
पित्तवातकफातङ्के त्रिद्व्येकपलमाहरेत्॥"
इति भावप्रकाशः॥ * ॥
चूर्णौषधस्य पूर्णवीर्य्यं पञ्चत्रयपर्य्यन्तं तिष्ठति। इति वैद्यकपरिभाषा॥
("कर्षचूर्णस्य कल्कस्य गुडिकानाञ्च सर्व्वशः।
द्रवशुक्त्या स लेढव्यः पातव्यश्च चतुर्द्रवः॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे॥)
आवीर इति ख्यातम्। (यथा, मेघदूते। ७०।
"अर्च्चिस्तुङ्गानभिमुखगतान् प्राप्य रत्नप्रदीपान्
ह्रीमूढ़ानां भवति विफला प्रेरणा चूर्णमुष्टिः॥")
पटवासक्षोद इत्यन्ये। इति भरतः॥ गन्धगुँड़ा इति ख्यातम्। इति सारसुन्दरी॥ तत्पर्य्यायः। वासयोगः २। इत्यमरः। २।६।१३४॥ वासयुक्तिः ३। इति मेदिनी। ने,१२॥ गन्धयुक्तिः ४। इति भूरिप्रयोगः॥ पटयुक्तिः ५। इति शब्दरत्नावली॥ (कुङ्कुमादिरजः। यथा, रघुः। ४।५४।
"अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः॥")

चूर्णः, पुं, (चूर्ण्यते सम्पिष्यते इति। चूर्ण+कर्म्मणि घञ्।) सम्पेषणेन जातरजः। चूर इति गुँड़ा इति फाकि इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। क्षोदः २। इत्यमरः। २।८।९६॥ चूर्णम् ३ रजः ४। इति भावप्रकाशः॥ (यथा, महाभारते। ६।११८।३।
"कन्याचन्दनचूर्णैश्च लाजैर्माल्यैश्च सर्व्वशः।
अवाकिरन्शान्तनवं तत्र गत्वा सहस्रशः॥")
धूलिः। क्षारविशेषः। इति मेदिनी। ने, १२॥ चूण इति भाषा॥ (यथा,—
"पर्णानि शीर्णवर्णानि सीदन्त्याकर्णलोचने!।
चूर्णमानीयतां तूर्णं पूर्णचन्द्रनिभानने!॥")
शेषस्य गुणाः। वातश्लेष्ममेदोनाशित्वम्॥ शङ्खचूर्णस्य गुणाः। कटुत्वम्। क्षारत्वम्। उष्णत्वम्। कृमिनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चूर्णकं, क्ली, (चूर्ण इव कायतीति। चूर्ण+कै+कः।) गद्यविशेषः। यथा,—
"अपादः पदसन्तानो गद्यं तत्तु त्रिधा मतम्।
चूर्णकोत्कलिकाप्रायवृत्तगन्धिप्रभेदतः॥
अकठोराक्षरं स्वल्पसमासं चूर्णकं विदुः।
तत्तु वैदर्भरीतिस्थं गद्यं हृद्यतरं भवेत्॥
भवेदुत्कलिकाप्रायं समासाढ्यं दृढ़ाक्षरम्।
वृत्तैकदेशसम्बन्धाद्‌वृत्तगन्धि पुनः स्मृतम्।
चूर्णकं यथा। स हि त्रयाणामेव जगतां गतिः परमपुरुषः पुरुषोत्तमो दृप्तदानवभरेण भराक्रान्तामवनिमवलोक्य करुणार्द्रहृदयस्तस्या भारमवतारयितुं रामस्वरूपेणांशतो रघुवंशे अवततार।" इति छन्दोमञ्जरी॥ (क्वचित् चूर्णम् इत्यपि दृश्यते॥)

चूर्णकः, पुं, (चूर्णः कायते प्रकाश्यते इति। कै+कः।) सक्तुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (शालिविशेषः। यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये। "शालिकाङ्गुकमुकुन्दकपीतकप्रमोदककाकलकासनपुष्पकमहाषष्ठिकचूर्णककुरवककेदारकप्रभृतयः षष्ठिकाः॥") स्वार्थे के चूर्णशब्दार्थोऽप्यत्र।

चूर्णकारः, पुं, (चूर्णं क्षारविशेषं करोतीति। चूर्ण+कृ+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१ इत्यण्।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। चूणारी इति भाषा। स नटकन्यायां पुण्ड्रकाज्जातः। इति पराशरपद्धतिः॥

चूर्णकुन्तलः, पुं, (चूर्णं वासयोगस्तद्युक्तः कुन्तलः। शाकपार्थिवादिवत् समासः।) अलकः। इत्यमरः। २।६।९६॥

चूर्णखण्डं, क्ली, (चूर्णाय यत् खण्डम्।) कर्करम्। इति हारावली। २०८॥ कॉकर इति भाषा॥ इति च भाषा॥

चूर्णपारदः, पुं, (चूर्णः पारदस्य। एकदेशिसमासः। पारदजन्यतया एवास्य तथात्वम्।) हिङ्गुलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चूर्णशाकाङ्कः, पुं, (चूर्ण इव शुभ्रः शाकलमङ्कः साहश्येन गच्छतीति। अङ्क गतौ+अच्।) गौरसुवर्णशाकम्। इति राजनिर्घण्टः।

चूर्णिः, स्त्री, (चूर्णयति खण्डयति अशेषशङ्कानां तर्कमिति। चूर्ण+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां। ४।११७। इति इन्। यद्वा, "चूर्णिं प्रश्निपाणोति।" उणां। ४।५२। इति इः।) पातञ्जलव्याकरणम्। महाभाष्यम्। कपर्दकः। इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः॥ शतसंख्यककपर्दकाः। इति सिद्धान्तकौमुद्यां उणादिवृत्तिः॥

चूर्णिका, स्त्री, (चूर्णः क्षोदोऽस्त्यस्या इति। चूर्ण+"अत इनिठनौ।"५।२।११५। इति ठन्।) सक्तुः। इति भूरिप्रयोगः॥

चूर्णिकृत्, पुं, (चूर्णिं महाभाष्यं करोतीति। कृ+क्विप्।) भाष्यकारः। इति त्रिकाण्डशेषः।

चूर्णी, स्त्री, (चूर्णिः+"कृदिकारादक्तिनः।" इति ङीष्।) १।४५। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या वा ङीष्।) कपर्दकः। इति मेदिनी। णे, १२॥ नदीविशेषः। सा राधाघाड़ाख्यग्रामसमीपे तिष्ठति।

चूलः, पुं, (चोलयति पुनः पुनः छिद्रेऽपि उन्नमतीति। चुल उन्नतौ+"इगुपधेति।" ३। १। १३५। इति कः। निपातनात् दीर्घः। यद्वा, चूर्य्यते इति। चूर्+कः। रस्य लत्वम्।

…स्य:। यथा। "सुतकेशाश्च चूलिनः।" इति लिङ्गपुराणम्॥

…लकः, पुं, (चूल एव। चूल+स्वार्थे कन्।) …शिखा:। यथा, मत्स्यसूक्ते १८ पटले।
"गृहीतचूलको विप्रो क्षौरेण रजकादिना।
प्राणायामद्वयं कुर्यात् शूद्रः कुर्यात्तु भागतः॥
…शिखां निःक्षिपेत् केशं धृते चान्यावसायिना।
…न्यवर्णेस्तु शिखावर्ज्जं शूद्रैरप्याङ्गुलिद्वयम्॥"

…ा, स्त्री, (चूडा+डस्य लत्वम्।) चन्द्रशाला। …शोपरिगृहम्। इति शब्दरत्नावली॥ चूडा च॥

…लिका, स्त्री, (चोलयति गोधूमचूर्णं पिष्टकाकारेण उन्नयति उत्पादयतीत्यर्थः। चुल+णिच्+ण्वुल्। पृषोदरात् दीर्घत्वे अत इत्वे च साधुः।) घृतभृष्टगोधूमचूर्णम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ लूची इति भाषा॥

…लिका, स्त्री, (चोलयति सन्निहितचर्म्ममांसराशिं उन्नयतीति। चुल+ण्वुल्+कापि अत इत्वञ्च। पृषोदरात् दीर्घत्वे साधुः।) हस्तिकर्णमूलम्। इत्यमरः।२।८।३८॥ नाटकाङ्गविशेषः। इति मेदिनी। के, ८०॥

…, पाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) दीर्घो चूषत्यात्रं लोकः। इति दुर्गादासः॥

…ा, स्त्री, (चूष्यते पीयते पृष्ठमांसेनाद्यश्वता नीयते इति। चूष+घञर्थे कः।) कक्ष्या। इत्यमरः।२।८।४२॥ काकदड़ी इति भाषा॥

…, क्लि सन्दीपने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) क्लि, चर्त्तयति। इति दुर्गादासः॥

…, ग्र हिंसे। ग्रन्थे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं सकं-सेट्।) ग्र, चृतति चर्त्तिता। ग्रन्थो ग्रन्थनम्। इति दुर्गादासः॥

…टः, पुं, (चेटतीति। चिट् परप्रेषे+अच्।) दासः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ६।१२७।
"एतत्तस्य सुखाकूला राजचेटस्य दुर्म्मनाः॥"
सतु शृङ्गारसहायः। यथा, साहित्यदर्पणे।३।४६।
"शृङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः॥")

…टकः, पुं, (चेटति दासत्वं करोतीति। चिट+ण्वुल्।) दासः। इत्यमरः।२।१०।१७॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ६।१२४।
"आवाभ्यां राजहंसाख्य आहूतो राजचेटकः॥")
उपपतिनायकभेदः। तस्य लक्षणं सन्धानचतुरः। इति रसमञ्जरी॥

…टिका, स्त्री, (चेटी+स्वार्थे कन् टापि अत इत्वं पूर्व्वह्रस्वः। यद्वा चिट् ण्वुल् टापि अत इत्वम्।) दासी। इति द्विरूपकोषः॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ४।५१।
"अङ्गीकुर्व्वन् स तन्मातृश्चेटिकाभिः प्रवेशितः॥")

…टी, स्त्री, (चेट+ङीप्।) दासी। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, रामायणे। २।८१।६४।
"प्रेष्याश्चेटश्च बध्यश्च वलस्यश्चापि सर्व्वशः॥")

चेड़ः, पुं, (चेटति परप्रेष्यत्वं करोतीति। चिट+अच्। टस्य ड़त्वञ्च।) दासः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

चेड़कः, पुं, (चेटति इति। चिट+ण्वुल्। टस्य ड़त्वम्।) दासः। इत्यमरटीका॥

चेड़िका, स्त्री, (चेड़क+टाप्। कापि अत इत्वम्।) दासी। इति द्विरूपकोषः॥

चेड़ी, स्त्री, (चेड़+ङीप्।) दासी। इत्यमरटीका॥

चेत्, व, (चित्+विच्।) यदि। इत्यमरः।३।४।१२॥ (यथा, पञ्चदश्याम्। ६।४२।
"अयत्ववारकं सत्वमिति चेदव्यवारधम्।
कूटस्थस्यात्मतां वक्तुरिष्टमेव हि तद्भवेत्॥"
पक्षान्तरम्। असन्देहेऽपि सन्देहवचनम्। यथा,
"सत्यचेद्गुरुवाक्यमेव पितरो देवाश्च चेद्योगिनी
प्रीता चेत् परदेवता च यदि चेद्वेदाः प्रमाणं हि चेत्।
शाक्तीयं यदि दर्शनं भवति चेदाज्ञाप्य मोषाखि चेत्
स्वातन्त्र्या अपि कौलिकाश्च यदि चेत् स्याज्जे जयः सर्व्वदा॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतश्लोकः॥)

चेतः, [स्] क्ली, (चेतत्यनेन इति। चित्+करणेऽसुन्।) चित्तम्। इत्यमरः।१।४।३१॥ (यथा, पञ्चदश्याम्। १।५४। [यत्।
"ताभ्यां निर्व्विचिकित्सेऽर्थे चेतसः स्थापितस्य एकतानत्वमेतद्धि निदिध्यासनमुच्यते॥")

चेतकी, स्त्री, (चेतयति उन्मीलयति ज्ञानेन्द्रियबलादीनि। चित+ण्वुल्। गौरादित्वात् ङीष्।) हरीतकी। इत्यमरः।२।४।५६॥ हिमाचलभवा त्रिशिरा हरीतकी। सा च सर्व्वरोगनाशिनी गन्धयुक्तद्वयकरी प्रशस्ता। इति वैद्यकम्॥
("चेतकी द्विविधा प्रोक्ता आकाराद्वर्णतस्तथा।
षड्ङ्गुला सिता प्रोक्ता शुक्ला चैकाङ्गुला स्मृता॥
श्रेष्ठा ज्ञाया समाख्याता रेचनार्थे जिगीषुणा।
चेतकी तरुशाखायां यावत्तिष्ठति तां पुनः॥
भिन्दन्ति पशुपक्ष्याद्या नराणां कोऽत्र विस्मयः।
चेतकीं यावद्धस्ते तिष्ठति मानवः॥
तावद्भिनत्ति रोगांस्तु प्रभावान्नात्र संशयः॥"
इति कल्पस्थाने प्रथमेऽध्याये हारीतेनोक्तम्॥
एतस्या उत्पत्तिगुणजात्यादिकं यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"पपात बिन्दुर्मेदिन्यां शक्रस्य पिबतोऽमृतम्।
ततो दिव्या समुत्पन्ना सप्तजातिर्हरीतकी॥
हरीतक्यभया पथ्या कायस्था पूतनाऽमृता।
हैमवत्यव्यथा चापि चेतकी श्रेयसी शिवा॥
वयस्था विजया चापि जीवन्ती रोहिणीति च।
विजया रोहिणी चैव पूतना चामृताऽभया॥
जीवन्ती चेतकी चेति पथ्यायाः सप्तजातयः।
अलाबुवृत्ता विजया वृत्ता सा रोहिणी स्मृता॥
पूतनास्थिमती सूक्ष्मा कथिता मांसलामृता।
पञ्चरेखाऽभया प्रोक्ता जीवन्ती स्वर्णवर्णिनी॥
त्रिरेखा चेतकी ज्ञेया शिवानामियमाकृतिः।
विजया सर्व्वरोगेषु रोहिणी व्रणरोहिणी॥
प्रलेपे पूतना योज्या शोधनार्थेऽमृता हिता।
अक्षिरोगेऽभया शस्ता जीवन्ती सर्व्वरोगहृत्॥
चूर्णार्थे चेतकी शस्ता यथायोगं प्रयोजयेत्।
चेतकी द्विविधा प्रोक्ता श्वेता कृष्णा च वर्णतः॥
षडङ्गुलायता शुक्ला कृष्णात्वेकाङ्गुला स्मृता।
काचिदास्वादमात्रेण काचिद्गन्धेन भेदयेत्॥
काचित् स्पर्शेन दृष्ट्यान्या चतुर्द्धा भेदयेच्छिवा।
चेतकी पादपच्छायामुपसर्पन्ति ये नराः॥
भिद्यन्ते तत्क्षणादेव पशुपक्षिमृगादयः।
चेतकी तु धृता हस्ते यावत्तिष्ठति देहिनः॥
तावद्भिद्येत रोगैस्तु प्रभावान्नात्र संशयः।
नृपाणां सुकुमाराणां कृशानां भेषजद्विषाम्॥
चेतकी परमा शस्ता हिता सुखविरेचनी॥")
जातीपुष्पम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चेतनः, पुं, (चेतति जानाति सर्व्वं इति। चित्+कर्त्तरि ल्युः।) आत्मा। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, पञ्चदश्याम्। ६।४५।
"चेतना चेतनभिदा कूटस्थात्मकृता न हि।
किन्तु बुद्धिकृताभासकृतैवेत्यवगम्यताम्॥")
मनुष्यः। इति राजनिर्घण्टः॥ प्राणी। इत्यमरः।१।४।३०॥
("रथादौ नियता चेष्टा चेतनेनाधितिष्ठिते।
न दृष्टा चेतनस्तेन प्राणादीनां प्रवर्त्तकः॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम्॥)
चेतनं चेतन्यं विद्यतेऽस्य इति। "अर्श आदिभ्योऽच्।"५।२।१२७। इत्यच्।) प्राणयुक्ते त्रि। इति मेदिनी। ने, ६४॥ (यथा, मेघदूते। ५।
"कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु॥")

चेतनकी, स्त्री, (चेतनं करोति बुद्धीन्द्रियादिस्फुरणं वर्द्धयतीत्यर्थः। कृ+डः। ततो ङीष्।) हरीतकी। इति राजनिर्घण्टः॥

चेतना, स्त्री, (चेतयतेऽनया इति। चित् संज्ञाने "ण्यासश्रन्थेति।" युच्, टाप् च।) बुद्धिः। इत्यमरः।१।५।१॥ (यथा, भागवते। ४।२१।३४।
"प्रधानकालाशयधर्म्मसंग्रहे
शरीर एष प्रतिपद्य चेतनाम्॥"
"एष विभुः परमात्मोऽपि शरीरे विषयकारां बुद्धिं प्राप्य क्रियाफलत्वेन प्रतीयते।" इति टीकायां स्वामी॥) सा गर्भस्थबालकस्य सप्तमे मासे भवति। इति सुखबोधः॥ (ज्ञानात्मिका मनोवृत्तिः। यथा, भगवद्गीतायाम्। १३।६।
"इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः॥"
तस्यामभिव्यक्तेन्द्रियवृत्तिः तप्त इव लौहपिण्डेऽग्निरात्मचैतन्याभासरसविद्धा चेतना इति शाङ्करभाष्यम्। ज्ञानात्मिका मनोवृत्तिरिति श्रीधरस्वामी॥ स्वरूपज्ञानयज्ञिकायां प्रमाणासाधारणकारणिकायां चित्तवृत्तौ ज्ञानाख्यायां भगवतो विभूतावित्ति शब्दार्थचिन्तामणिः॥)

चेतनीया, स्त्री, (चित् + णिच् + अनीयर् टाप् च। यद्वा चेतनायै हिता इति छः।) ऋद्धिनामौषधिः। इति राजनिर्घण्टः॥

चेदिः, पुं, देशभेदः। तत्पर्य्यायः। चेपुरः १२ डाहलः ३ चैद्यः ४। (अयं देशस्तु आग्नेय्यां दिशि शुक्तिमतीनदीतीरे स्थितः। यथा, वृहत्संहितायाम्। १४। ८।
"शौलिकविदर्भवत्साम्ध्रचेदिकाश्चोर्द्धकण्ठाश्च॥")
तद्देशस्थे पुं भूम्नि। इति हेमचन्द्रः॥

चेदिपतिः, पुं, (चेदिदेशस्य पतिः पालकः राजा।) उपरिचरवसुः। यथा,—
"इन्द्रप्रीत्या चेदिपतिश्चकारेन्द्रमहञ्च सः।
पुत्त्राश्चास्य महावीर्य्याः पञ्चासन्नमितौजसः॥"
इति महाभारतम्॥
(शिशुपालः। यथा, महाभारते। २। ४०। १५।
"इति तस्य वचः श्रुत्वा ततश्चेदिपतिर्नृपः।
भीष्मं रूक्षाक्षरा वाचः श्रावयामास भारत॥")

चेदिराजः, पुं, (चेदीनां राजा इति। "राजाहःसखिभ्यष्टच्।" इति टच्।) शिशुपालः। इति पुराणम्॥ (यथा, महाभारते। २। ४०। १२।
"विमुता चास्य दुर्बुद्धिर्बुद्धिर्बुद्धिमताम्बर!।
चेदिराजस्य कौन्तेय! सर्व्वेषाञ्च महीक्षिताम्॥")
उपरिचरवसुः। स तु चन्द्रवंशीयकृतिराजपुत्रो विष्णुभक्त इन्द्रसखा इन्द्रादेशाच्चेदिराज्यं गृहीतवान् इन्द्रदत्ताकाशगविमानेनोपरिचरो बभूव। एकदा ऋषयो देवाश्च विवदमानास्तमपृच्छन् किमौषध्या पशुना वा यज्ञः कर्त्तव्यः। तेनोक्तं पशुना तत ऋषयस्तं शेपुर्भवता यथाशास्त्रमनुक्त्वा देवानां पक्षपातः कृतस्तस्मादधो गच्छ इत्यभिशापः स तत्क्षणात् भूविवरे गतः। श्रीविष्णुना तस्य भक्षणार्थं वान्धीश्राद्धादौ यज्ञभित्तौ घृतधारादानं विहितम्। इति महाभारतम्॥

चेदिराट्, [ज्] पुं, (चेदिषु राजते इति। राज + क्विप्। यद्वा चेदिषु राट्।) शिशुपालः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, महाभारते। २।३८।३१।
"स वै पश्येद्यथा धर्म्मं न तथा चेदिराड़यम्॥"
उपरिचरवसुः। दमघोषश्च। इति पुराणम्॥)

चेवी, स्त्री, रागिणीविशेषः। इति हलायुधः॥

चेल, क चाले। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सकञ्च-सेट्-ऋदित्।) क, अचिचेलत्। इति दुर्गादासः॥

चेलं, क्ली, (चेल्यते विस्तार्य्यते तन्तुभिरिति। चेल चाले + कर्म्मणि घञ्। यद्वा चिल्यते परिधीयते यत् इति। चिल + कर्म्मणि घञ्।) वस्त्रम्। (यथा, मनुः। ११। १६६।
"चेलचर्म्मामिषाणाञ्च त्रिरात्रं स्यादभोजनम्॥")
अधमे त्रि। इत्यमरः। ३। ३। २०१॥

चेलानः, पुं, (चेल + आनच्।) फललताविशेषः। चेलना इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। अल्पप्रमाणकः २। इति रत्नमाला॥ अस्य फलस्य गुणाः। गुरुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। मधुरत्वम्। कफवायुकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

चेलालः, पुं, (चेलमिव त्वचं आलाति। आ + ला + "कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) फललताविशेषः। तत्पर्य्यायः। चित्रफलः २ सुखाशः ३ राजतेमिषः ४ लतापनसः ५ नाटाम्रः ६ सेदुः ७। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चेलिका, स्त्री, (चिल्यते परिधीयतेऽसौ इति। चिल + इन्। स्वार्थे कन् ततष्टाप्।) पट्टवस्त्रविशेषः। चेलिरकापड़ इति भाषा॥ यथा,—
"सेयं कृष्णस्य वनिता पीतशाटीपरिच्छदा।
रक्तचेलिकया च्छन्ना शातकुम्भघनस्तनी॥"
इति पाद्मे पातालखण्डम्॥

चेलुकः, पुं, (चेलति बुद्धितत्त्वं गच्छति इति। चेल + उकः।) बुद्धभिक्षुशिष्यः। तत्पर्य्यायः। श्रामणेरः २ प्रव्रजितः ३ महापासकः ४ गोमी ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चेल्ल, ऋ चाले। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) लद्वयान्तः। ऋ, अचिचेल्लत्। अस्य ऋदनुबन्धः कुटतेः कुटादिपाठवशिष्फलः वेदेषूच्चारणभेदार्थो वा। अयं केचिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

चेष्ट, ङ ईहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) ईहो व्यापारः। ङ, चेष्टते पठितुं शिष्यः। इति दुर्गादासः॥

चेष्टकः, पुं, (चेष्टते इति। चेष्ट + ण्वुल्।) रतिबन्धविशेषः। यथा, स्मरदीपिकायाम्।
"पादमेकं हृदि न्यस्य इतरेणैव चेष्टयेत्।
कान्तः क्रोड़े स्थितां नारीं बन्धोऽयं चेष्टको मतः॥"
चेष्टाकर्त्तरि त्रि॥

चेष्टा, स्त्री, (चेष्ट + भावे अङ् टाप् च।) कायिकव्यापारः। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥ (यथा, मनुः। ७। ६७।
"आकारमिङ्गितं चेष्टां भृत्येषु च चिकीर्षितम्।"
"प्रवृत्तिश्च चेष्टा ज्ञानेच्छा प्रयत्नादीनां देहेऽभावस्योक्तप्रायत्वात् चेष्टायाश्च यत्नवानात्माप्यनुमीयते॥" इति सिद्धान्तमुक्तावली। ५५॥)

चेष्टानाशः, पुं, (चेष्टायाः कृष्यादेर्व्यापारस्य नाशो निवृत्तिश्च।) प्रलयः। इति राजनिर्घण्टः॥

चेष्टितं, क्ली, (चेष्ट + भावे क्तः।) गतिः। चेष्टा। इति मेदिनी॥ (यथा, देवीभागवते।१।१५।१८।
"जलूकेव सदा नारी रुधिरं पिबतीति व।
मूर्खस्तु न विजानाति मोहितो भावचेष्टितैः॥")

चैतन्यं, क्ली, (चेतन एवेति। स्वार्थे भावे वा ष्यञ्।) प्रकृतिः। इति राजनिर्घण्टः॥ चेतना॥ (यथा,
"चैतन्यं परमाणूनां प्रधानस्यापि नेष्यते।
ज्ञानक्रिये जगत्कर्त्रीं दृश्येते चेतनाश्रये॥
नेष्यते वैशेषिकैः साङ्ख्यैश्चेति शेषः।" इति शब्दार्थचिन्तामणिः॥ तथाच, याज्ञवल्क्ये। ३। ८१।
"मनश्चैतन्ययुक्तोऽसौ नाड़ीस्नायुशिरायुतः।
सप्तमे चाष्टमे चैव त्वङ्मांसस्मृतिमानपि॥")

चैतन्यः, पुं, (चैतन्य एव। स्वार्थे ष्यञ्।) अवतारविशेषः। तस्य प्रमाणं यथा,—
"श्रुत्वा तु कलिधर्म्मांस्तान् ब्रह्मा लोकपितामहः।
सर्व्वलोकहितार्थाय प्रोवाच मधुसूदनम्।
भविष्यति कलौ केनोपायेन धर्म्मपालनम्।
भक्तिमार्गस्थितिः कस्मात्तद्वदस्व जगद्गुरो।
श्रीभगवानुवाच।
अवतीर्णो भविष्यामि कलौ निजगणैः सह।
शचीगर्भे नवद्वीपे स्वर्धुनीपरिवारिते।
अप्रकाश्यमिदं गुह्यं न प्रकाश्यं बहिर्मुखे।
भक्तावतारं भक्ताख्यं भक्तं भक्तिप्रदं स्वयम्।
मन्मायामोहिताः केचिन्न ज्ञास्यन्ति बहिर्मुखाः।
ज्ञास्यन्ति मद्भक्तियुताः साधवो न्यासिनोऽमलाः।
कृष्णावतारकाले याः स्त्रियो ये पुरुषाः प्रियाः।
कलौ तेऽवतरिष्यन्ति श्रीदामसुबलादयः।
चतुःषष्टिमहान्तस्ते गोपा द्वादश बालकाः।
धर्म्मसंस्थापनार्थाय विहरिष्यामि तैरहम्।
काले नष्टं भक्तिपथं स्थापयिष्याम्यहं पुनः।
कृष्णश्चैतन्यगौराङ्गो गौरचन्द्रो गौरहरिः।
शचीसुतः प्रभुर्गौरो नामानि भक्तिदानि मे।
गच्छन्तु भुवि ते पुत्त्रा जायन्तां भक्तरूपिणः।
धर्म्मसंस्थापनं काले कुर्व्वन्तु ते ममाज्ञया।
कृष्णावतारकाले ये मद्भक्तास्तान् शृणु क्रमात्।
श्रीदामनामगोपालो मम रामस्य च प्रियः।
अभिराम इति ख्यातः पृथिव्यां स भविष्यति।
सुदामनामगोपालः श्रीमान् सुन्दरठक्कुरः।
वसुदामप्रियसखः श्रीधनञ्जयपण्डितः।
सुबलो मे प्रियसखो गौरीदासाख्यपण्डितः।
कमलाकरपिप्पलाइः पूर्व्वख्यातो महाबलः।
महाबाहुर्गोपबालः श्रीमान् साहसपण्डितः।
पुरुषोत्तमो वैद्यकुले स्तोककृष्णः प्रियो मम।
अर्ज्जुनः पूर्व्वदेहे यः कलौ श्रीपरमेश्वरः।
पूर्व्वप्रियो लवङ्गो मे कृष्णाख्यः स कलौ युगे।
श्रीधरः श्रीधरसमः पूर्व्वं श्रीमधुमङ्गलः।
सुबलो बलरामसखः कलौ श्रीलहलायुधः।
द्वादशैते भविष्यन्ति कलौ मद्धर्म्मरक्षकाः।
चतुःषष्टिमहान्तो ये स्त्रियः केचिच्च पूरुषाः।
पुरा गोपाङ्गनाः ख्याताः कलौ ताः पुरुषा भुवि
यतिर्यस्मात् कलौ चाहं तदर्थं पुरुषाः स्त्रियः।
नीलाम्बरश्चक्रवर्त्ती गर्गः ख्यातो मुनिः पुरा।
अतिप्रिया राधिका मे श्रीगदाधरपण्डितः।
राधिकायाः प्रियांशः स श्रीगदाधरठक्कुरः।
मधुमती प्रियसखी श्रीनरहरिसंज्ञकः।
वृन्दा देवी प्राणसखी श्रीमुकुन्दः कलौ युगे।
चन्द्रावली प्राणतुल्या कविराजः सदाशिवः।
ललिता या सखी मुख्या जगदानन्दपण्डितः।
विशाखा या प्रियसखी श्रीदामोदरनामकः।
वनमाली कविराजः श्रीविशाखा सखी मम।
श्रीरघुनाथभट्टश्च रङ्गदेवी मम प्रिया।
श्रीगदाधरभट्टस्तु सुदेवी सा मम प्रिया।
प्रबोधानन्दविख्यातस्तुङ्गविद्या तथा प्रिया।
श्रीरघुनाथगोस्वामी चम्पकाख्या लता प्रिया।

गोस्वामी श्रीलभूगर्भं इन्दुलेखा तथा प्रिया ।
काशीमिश्रः शशिरेखा रूपः श्रीरूपमञ्जरी ॥
श्रीसनातनगोस्वामी प्रिया श्रीरतिमञ्जरी ।
श्रीरघुनाथदासः श्रीस्वरूपमञ्जरी मम ॥
द्वितीयो रघुनाथश्च श्रीरागमञ्जरी प्रिया ।
श्रीलगोपालभट्टः श्री-अनङ्गमञ्जरी सखी ॥
लोकनाथः प्रेमभक्तो लवङ्गमञ्जरी सखी ।
श्रीगदाधरभट्टस्तु प्रिया श्रीगुणमञ्जरी ॥
भट्टः श्रीजीवगोस्वामी योगमाया सहायिनी ।
दूती कलावती प्रेष्ठा श्रीगोविन्दः प्रियो मम ॥
दूती लीलावती श्रीमान् माधवः प्रीतिवर्द्धनः ।
वासुघोषाभिधो दूती ममानन्दप्रदायिनी ॥
श्रीशिवानन्दभार्य्या या मत्प्रियेन्दुमती सखी ।
श्रीपरमानन्दपुरि प्रियो मे उद्धवः सखा ॥
श्रीलराघवदासस्तु धनिष्ठा मे प्रिया सखी ।
शुक्लाम्बरो ब्रह्मचारी याज्ञिको ब्राह्मणः स्मृतः ॥
पण्डितो जगदीशश्च यज्ञपत्नी मम प्रिया ।
आचार्य्यः श्रीलभगवान् श्रीचैतन्यप्रियांशभाक् ॥
पण्डितो गरुड़ः श्रीमान् गरुड़ो मम वाहनः ।
श्रीलगोपीनाथसिंहोऽक्रूरो भक्तो मम प्रियः ॥
घोषः शङ्कर आख्यातो गुणसागररायकः ।
माधवः शान्तसुनिर्विश्वकर्म्मा तु भास्करः ॥
वनमाली सुदामा च सार्व्वभौमो वृहस्पतिः ।
प्रिया इन्दुमुखी या मे मकरध्वजविश्रुतः ॥
सिंहानन्दो लोकनाथः कविचन्द्रस्ततः परम् ।
श्रीनाथो रामनाथश्च चत्वारः सनकादयः ॥
काशीमिश्रस्तु कुब्जा स्याद्रामानन्दोऽर्ज्जुनः सखा ।
प्रतापरुद्रः ख्यातोऽसाविन्द्रद्युम्नो महीपतिः ॥
ठक्कुरश्च कालिदासः पुलिन्दीवनचारिणी ।
शिखी च राधिका दासी मा इति ख्यातिसंयुता ॥
आचार्य्यगोपीनाथश्च रत्नावती मम प्रिया ।
शार्ङ्गदासः पद्मिनी स्यात् सूर्य्यो विश्वेश्वरः स्मृतः ॥
भानुमती सत्यराजो रामानन्दः कलावती ।
जयश्च विजयश्चैव गोविन्दो गरुड़स्तथा ॥
आचार्य्यरत्नचन्द्रः स्याच्छ्रीवासो वृन्दावनः स्मृतः ।
शुकदेवो व्यासपुत्रो भट्टो वल्लभ ईरितः ॥
शिवानन्दोऽनुज इव देवानन्दश्च भार्गवः ।
पण्डितः श्रीजगन्नाथो दुर्व्वासा मुनिरुच्यते ॥
आचार्य्यः श्री-अनन्तश्च हरिदासस्तथैव च ।
एता गोप्यो व्रजे ख्याता हृदयानन्द एव च ॥
प्रियाश्चतुःषष्टिरेते धर्म्मसंस्थापने कलौ ।
एतेषां पुण्यनामानि ये स्मरन्ति दिने दिने ॥
ते प्राप्नुवन्ति मद्भक्तिं पुनन्ति भुवनत्रयम् ।
मद्भक्तदासा ये मर्त्त्या नास्ति तेषां समः क्वचित् ॥
श्रुत्वा भगवतो वाक्यं ब्रह्मा हर्षमवाप्तवान् ।
स्तौति तं देवदेवेशं नेदुर्दुन्दुभयस्तदा ॥
जगुर्गन्धर्व्वप्रवरास्तुष्टुवुरप्सरास्तदा ॥”

इत्यनन्तसंहितायां श्रीचैतन्यजन्मखण्डे सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।

“यः सत्ये सितवर्णमादधदसौ श्रीशुक्लनामाभवत्
त्रेतायां मखभुक् मखाख्य उचितोऽभूद्रक्तवर्णं दधत् ।
यः श्यामं दधदाशु वर्णकममुं श्यामो युगे द्वापरे
सोऽयं गौरविधुर्व्विभाति कलयन्नामावतारं कलौ ॥
नित्यानन्दो भक्तरूपो व्रजे यः श्रीहलायुधः ।
भक्तावतार आचार्य्योऽद्वैतो यः श्रीसदाशिवः ॥”

इति गौरगणोद्देशः ॥

(अयमेव भगवांश्चैतन्यदेवो नवीनवैष्णवसम्प्रदायविशेषस्य प्रवर्त्तकस्तत्सम्प्रदायैश्चोपास्येष्टदेवत्वेनासौ परिगृहीतश्च । असौ एव वृन्दावनरमण-श्रीकृष्णस्य पूर्णावतार इति केचित्, परैस्तु प्रामाणिकग्रन्थवचनादर्शनात् तन्न मन्यते अत एवास्मिन् विषये पण्डितानां प्रायशो मतभेदो दृश्यते ।

स तु प्रभुः (१४०७) सप्ताधिकचतुर्द्दशशतशके कुम्भस्थे सवितरि पौर्णमास्यां तिथौ शुक्रवारे प्रदोषसमये नवद्वीपाख्यनगर्य्यां प्रादुर्बभूव । तस्मिन्नेव महामहिमस्तस्य भगवतो जन्मसमये चन्द्रदेवं प्रति सैंहिकेयोपरागो जातः । एतदुपलक्षीकृत्य गङ्गास्नानार्थं बहवो लोका नानादिग्देशादागत्य तत्र मिलिताः । तदा ग्रस्तोऽपि राहुणा चन्द्रमसि भक्तजनकुमुदबान्धवो गौरचन्द्रः समवेतलोकानां हरिसंकीर्त्तनप्रभृतिभिर्मङ्गलाचरणैः सह शचीपूर्व्वपर्व्वतादुदियाय । भवन्ति हि शुभसूचकानि महतामाविर्भूतानि । अतस्तदापि प्रसन्ना दिक् शैत्यसौगन्ध्यमान्द्यादिगुणगणाढ्यो मलयसमीरणः प्रसन्नानि च साधु जनमनांसि समभवन् । अस्य पिता जगन्नाथमिश्रस्तु पुरा श्रीहट्टनिवासी आसीत् । कदाचित् गङ्गास्नानार्थमेव नवद्वीपमागत्य विप्रचक्रवर्त्तिकुलतिलकस्य नीलाम्बरशर्म्मणः शचीनाम्नीं कन्यां परिणीतवान् । ततो गच्छति काले अयं चैतन्यदेवः शचीगर्भे त्रयोदशमासं यावदुषित्वा जगन्नाथमिश्रस्य दशमपुत्रत्वेन समभवत् । अस्य पूर्व्वजो विश्वरूपो नाम जगन्नाथमिश्रस्यापरः पुत्र आसीत् । स तु यौवन एव ज्ञानवैराग्यविशारदो दारपरिग्रहमनङ्गीकुर्व्वन् पारिव्राज्यधर्म्मं समाश्रयत् ।

अथ चैतन्यदेवस्य जातकर्म्मादिसंस्कारे यथाकालं क्रमशो निवृत्ते अस्य मातामहो नीलाम्बरचक्रवर्त्ती सुलक्षणादिकमवलोक्य विश्वम्भर इति नाम्नैनमाजुहाव । शचीदेवी तु पुनः पुनः पुत्रधनेन वञ्चिता प्रियतममेनं कनीयांसं संसारस्थितिदीर्घजीवनकामनया निमाइ इत्याख्यया पौरवासिनस्तु असामान्यरूपलावण्यतया परमसमादरेण गौर इत्याख्यया च आहूतवन्तः । परं धर्म्मरसिकानां भक्तानां समाजे, शाक्यसिंहस्य बुद्धदेव इव अस्य महाप्रभुरिति चैतन्यदेव इति च आख्या प्रसिद्धा ।

अथ प्राप्ते काले चैतन्यदेवोऽयं शास्त्रसागरपारगमशेषबुधवर्गवन्दितचरणारविन्दं महामहोपाध्यायं गङ्गादासशर्म्माणमुपाध्यायत्वेनाङ्गीकृत्य स्वल्पेनैव कालेन सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः समभवत् । अस्य बुद्धिप्राखर्य्यमवगम्य तदा सर्व्वं एवैनं देवांशसम्भूतममन्यन्त । अथ कदाचिदयं गङ्गास्नानार्थं गत्वा तत्र वल्लभाचार्य्यस्य लोकातीतरूपलावण्यां लक्ष्मीं नाम कन्यामवलोक्य मोहित आसीत् । वल्लभाचार्य्यस्तु एतदवगम्य स्वयमेव तां कन्यामस्मै सम्प्रददे । विवाहानन्तरमेवासौ छात्रानध्यापयितुं प्रवृत्तः । एतस्मिन्नेव समये बहवो दिग्विजयिनः पण्डिता नवद्वीपमागत्य अस्य तर्कजालैः समाक्रान्ता भग्नदर्पाश्च सन्तः प्रतिनिवृत्ताः । असावपि दिग्विजिगीषया पूर्व्वादिस्थलीं गत्वा तत्रत्यान् पण्डितान् विमोहयन् सुविमलं यशः प्राप्तवान् । एतस्मिन्नेव काले अस्य पूर्व्वपत्नी कालधर्म्मं प्राप्ता । चैतन्यदेवस्तु तस्या विरहेण व्याकुलितोऽपि मातुरनुरोधेनैव पुनः सनातनपण्डितस्य विष्णुप्रियानाम्नीं कन्यां द्वितीयपत्नीत्वेन स्वीचकार । परं सर्व्वगुणविभूषितायाः साक्षात् लक्ष्म्या इव लक्ष्म्या मरणादेवासौ संसारविरक्तः श्रीवासादिभिर्भक्तवर्गैर्मिलितो हरिभक्तिरसनिमग्न एव कालं यापयामास । अथ कदाचित् पितॄलोकोद्धारवासनया गयातीर्थं गत्वा भक्तचूड़ामणेः श्रीमदीश्वरपुरिनाम्नो गोस्वामिनः सकाशात् हरिनामामृतदीक्षां लब्ध्वात्मानं कृतकृतार्थं मत्वा च स्वदेशं प्रत्यावृत्तवान् । एतस्मिन्नवसरे पाषण्डदुराचारौ दस्युप्रवरौ जगाइ माधाइ चेति प्रसिद्धौ ब्रह्मबन्धू अन्यांश्च कुष्ठादिव्याधिपीड़ितान् महापातकिनः करुणया हरिनामदीक्षादानेन संसारसागरात् समुद्धृत्य यवनजातीयकाजिप्रभृतीन् वैष्णवद्वेषिणः स्वमहिम्ना दमयामास । ततः प्रभृत्येवासौ भक्तिरसप्रधानं वैष्णवधर्म्मं प्रचारयितुमिच्छन् नित्यानन्दाद्वैताचार्य्यादिभिर्भक्तवर्गैः सह नानाजनपदं परिभ्रमन् बहूनेव जनान् प्रेमोन्मत्तानकरोत् । अथ(१४३१) एकत्रिंशदधिकचतुर्द्दशशतशके उत्तरायणसंक्रान्त्यां संसारमायां परित्यज्य काटोयाख्यग्रामे केशवभारतिसकाशात् सन्न्यासधर्म्मं समाश्रयत् । अथ नीलाचलमागत्य श्रीजगन्नाथदेवं दृष्ट्वा राज्ञः प्रतापादित्यस्य सभापण्डितं वेदान्तशास्त्रपारदर्शिनं सार्व्वभौमं विचारेण पराजित्य वैष्णवदीक्षां प्रदत्तवान् । अथ कदाचित् गोदावरीतीरे भक्तवरं रामानन्दमवलोक्य तेन्यनिर्णयैर्धर्म्मालापैरात्मानं कृतकृत्यवदमन्यत । ततोऽसौ त्रिपदी-शिवकाञ्ची-विष्णुकाञ्ची-त्रिमल्लप्रभृतीन् बहून् दाक्षिणात्यजनपदान् हरिप्रेमरसेन प्लावयित्वा द्वारकातीर्थदर्शनार्थं प्रस्थितः । तत्रैवासौ ‘कृष्णकर्णामृतं’ नाम सुप्रसिद्धवैष्णवग्रन्थं लब्धवान् । अतः परं पुनरेव नीलाचलमागत्य काशीश्वरनाम्नः कस्यचिद्भक्तप्रधानस्य भवने अवस्थितवान् । अत्रैवासौ श्रीश्रीजगन्नाथदेवस्य रथयात्रामहोत्सवे हरिसंकीर्त्तनादिकं विधाय प्रेमोन्मादप्रलापादिभिर्भक्तिलक्षणं दर्शयामास । अथ गच्छति काले वृन्दावनं

निगमिषुर्वैश्येनैव पथा व्रजन् स्वभावसारल्येन व्याघ्रादीनपि हिंसजन्तून् भक्तिप्रेम्णा मादयित्वा वृन्दावनमुपतस्थे। तत्र स्वभक्तवृन्दावृत एवासौ गोपीवल्लभश्रीकृष्णस्य विहारस्थानादिकमवलोक्य मथुरामुद्दिश्य प्रस्थितः। ततोऽस्मात् स्थानात् प्रयागगमनकाले बहून् पाषण्डानपि यवनान् हरिभक्तान् विधाय वाराणसीमुपस्थितः। तत्र कियत्कालमुषित्वा स्वधर्म्मं प्रचार्य्य च पुनर्नीलाचलमाजगाम। अत्रस्थ एवासौ स्वप्रचारितवैष्णवधर्म्मस्य माहात्म्यं विज्ञापयितुं भक्तवृन्दाग्रगण्यान् रूपसनातनादीन् नानातीर्थस्थानेषु प्रेषयामास। अथ स्वभक्तैर्मिलितो नानाविधमहोत्सवेन हरिसंकीर्त्तनादिकं विधाय भक्तिरसस्य उत्कटकोटिमभिगम्य विरहोन्मादादिप्रगाढ़भक्तिलक्षणैरन्वित आसीत्। तत एवासौ स्वभक्तगणान् कलियुगे हरिसंकीर्त्तनस्य माहात्म्यादिकं श्रावयित्वा अष्टचत्वारिंशद्वर्षवयसि कालस्य दुरतिक्रमणीयत्वात् (१४५५) पञ्चपञ्चाशदधिकचतुर्द्दशशतशाके मानवकायं परित्यज्य अन्तर्हितवान् ॥)

चैत्यं, क्ली पुं, (चित्यस्य इदम्। "तस्येदम्।" ४। ३। १२०। इत्यण्।) आयतनम्। इत्यमरः। २। २। ७॥ यज्ञस्थानं केचित्तु सुखरहितं देवकुलसदृशं यज्ञायतनं सचित्यमचित्यमपीत्याहुः। देवायतनमात्रम्। म्हदां देवकुलम्। इति भरतः॥ (यथा, महाभारते। २।३।१२। "यत्र यूपा मणिमयाश्चैत्याश्चापि हिरण्मयाः॥") चिता। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चैत्यः, पुं, (चैत्ये देवायतनादिस्थाने तिष्ठतीति। चैत्य+अण्।) बुद्धः। बिम्बः। उद्देशवृक्षः। इति मेदिनी भरतश्च॥ शेषस्य पर्य्यायः। देवतरुः २ देवावासः ३ करिभः ४ कुञ्जरः ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, महाभारते।६।३।४०। "वृक्षाः पतन्ति चैत्याश्च ग्रामेषु नगरेषु च॥" चैत्रजः पुरुषः। यथा, भागवते। ३। २६।६०। "अहङ्कारस्तयोरुद्रश्चित्तं चैत्यस्ततोऽभवत्॥")

चैत्यद्रुः, पुं, (चैत्य एव द्रुर्वृक्षः।) अश्वत्थवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (अश्वत्थशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

चैत्यमुखः, पुं, (चैत्यं चितिसम्पन्नं विस्तृतमित्यर्थः मुखं यस्य।) कमण्डलुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चैत्यवृक्षः, पुं, (चैत्यस्तदाख्यया प्रसिद्धो वृक्षः।) अश्वत्थवृक्षः। इति रत्नमाला॥ (यथा, मनुः। ६। २६४। "चतुष्पथांश्चैत्यवृक्षाः समाजाः प्रेक्षणानि च॥")

चैत्रं, क्ली, (चीयन्ते जीवाः स्थानात् स्थानान्तरमनेनेति। चि+बाहुलकात् करणे त्रन्। ततः स्वार्थे अण्।) मृतम्। देवकुलम्। इति मेदिनी। रे, ३७॥ देउल इति भाषा॥ (यज्ञस्थानम्। यथा, महाभारते। १। १०६। १३। "भीष्मेण धर्म्मतो राजन्! सर्व्वतः परिरक्षिते। बभूव रमणीयश्च चैत्रयूपशताङ्कितः॥")

चैत्रः, पुं, (चित्रे विचित्रे कार्य्यादौ साधुः। चित्र+अण्।) बुद्धभिक्षुकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ वर्षपर्व्वतविशेषः। इति मेदिनी। रे, ३७॥ (यथा, हारावल्याम्। "हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च। चैत्रः कर्णौ च शृङ्गी च सप्तैते वर्षपर्व्वताः॥" चित्रायां भवः। चित्रा+अण्।) चित्रागर्भजो बुधपुत्रः। स सप्तद्वीपाधिपतिः सुरथराजपितामहः। इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥ (चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यत्र सः। चित्रा+ "विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः।" ४। २। २३। इति पक्षे अण्।) मासभेदः। स तु सौरचान्द्रभेदेन द्विविधः। तत्र मीनराशिस्थरविकः सौरः; मीनस्थरविप्रारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तश्चान्द्रः। इति मलमासतत्त्वम्॥ तत्पर्य्यायः। चैत्रिकः २ मधुः ३। इत्यमरः। १।४।१५॥ चैत्री ४ कालादिकः ५। इति राजनिर्घण्टः॥ चैत्रकः ६ चित्रिकः ७। इति शब्दरत्नावली॥ * ॥ तत्र जातफलम्।

"सत्कर्म्मशाली विनयी सुवेशो
भोगी सुखी स्यान्मधुरान्नभोजी।
सत्सङ्गयुक्तो द्विजदेवभक्तो
भवेन्मनुष्यो मधुमासजन्मा॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः॥ * ॥

(चैत्रकृत्यानि तु वारुणयशोकाष्टमी-श्रीरामनवमी-मदनत्रयोदशी-मदनचतुर्द्दशीप्रभृतीनि। एतेषां प्रकरणादिकं तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम्॥) तत्र शिवव्रतं कर्त्तव्यम्। यथा,—

"चैत्रे मास्यथ माघे वा योऽर्च्चयेत् शङ्करं व्रती।
करोति नर्त्तनं भक्त्या वेत्रपाणिर्दिवानिशम्॥
मासं वाप्यर्द्धमासं वा दश सप्त दिनानि वा।
दिनमानं युगं सोऽपि शिवलोके महीयते॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्॥

अधुनास्य सन्न्यास इति गाजन् इति च भाषा॥

चैत्रकः, पुं, (चैत्र+एव। स्वार्थे कन्।) चैत्रमासः। इति शब्दरत्नावली॥

चैत्ररथं, क्ली, (चित्ररथेन गन्धर्व्वेण निर्वृत्तम्। "तेन निर्वृत्तम्।" ४। २। ६८। इत्यण्।) कुवेरस्योपवनम्। तत्तु चित्ररथगन्धर्व्वनिर्म्मितम्। इत्यमरः।१।२।७३॥ (यथा, रघुः।५।६०।

"एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान्
सौराज्यरम्यानपरो विदर्भान्॥"

इदन्तु पीठस्थानानामन्यतमं। यथा, देवीभागवते। ७। ३०। ५८।

"मदोत्कटा चैत्ररथे जयन्ती हस्तिनापुरे॥"

पुं, कुरुपुत्रविशेषः। यथा, महाभारते। १। ६४। ४६।

"अविक्षितमभिष्वन्तं तथा चैत्ररथं मुनिम्।
जनमेजयञ्च विख्यातं पुत्त्रांश्चास्यानुशुश्रुम॥")

चैत्रावली, स्त्री, (चैत्रं चैत्रमासं आ सम्यक्रूपेण वरयत्यभिलवतीति। आ+वर+णिच्+अच्। स्त्रियां ङीप्। रस्य लत्वम्।) चैत्री पूर्णिमा। तत्पर्य्यायः। मधूत्सवः २ सुवसन्तः ३ कामम... वासन्ती ५ कर्द्दमी ६। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चैत्रिकः, पुं, (चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमास्यै वि... ऽस्मिन्। "विभाषा फाल्गुनीति।" ४।२।२३। इति पक्षे ठक्।) चैत्रमासः। इत्यमरः।१।४।१५॥

चैत्री, [न्] पुं, (चैत्री चित्रायुक्ता पौर्णमा... विद्यतेऽस्मिन्। व्रीह्यादित्वादिनिः।) चैत्रमासः। इति राजनिर्घण्टः॥ (चित्रा+इञ्।) चैत्रिरिति च पाठः॥

चैद्यः, पुं, (चेदीनां जनपदानां राजा। चेदि+ष्यञ्।) शिशुपालः। स तु दमघोषसुतः। इति जटाधरः॥ (यथा, माघे। २। ३८। "त्वया विप्रकृतश्चैद्यो रुक्मिणीं हरता हरे।" चेदिराजस्तु। इति पुराणम्॥) तद्देशीये भूम्नि। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चोक्षः, त्रि, (ख्यायते उच्यते गीयते इत्यर्थः... चक्ष+कर्म्मणि घञ्। ततः पृषोदरात् साधुः।) गीतः। शुचिः। (यथा, मनुः। ३। २०७। "अवकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि। विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा।") दक्षः। (यथा, महाभारते। १२। ७०। ८। "अनीर्षुर्गुप्तदारः स्याच्चोक्षः स्यादघृणी नृपः।") तीक्ष्णः। मनोज्ञः। इति मेदिनी। षे, १२।

चोचं, क्ली, (प्रशस्तं चोचं त्वक् विद्यतेऽस्य... "अर्श आदिभ्योऽच्।" ५।२।१२७। इत्यच्।) गुड़त्वक्। इत्यमरः। २। ४। १३४॥ (यथा... सूक्ष्माचौरकचोचपत्रतगरस्थौणेयजातीरसाः। इति वाभटे सूत्रस्थाने। १५। ४५। तेजपात इति ख्यातम्। इति केचित्॥ (अस्य पर्य्यायाः यथा,— "त्वक्पत्रञ्च वराङ्गं स्याद्भृङ्गं चोचन्तथोत्कटम्।" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) उपभुक्तफलावशिष्टम्। चोँचा इति ख्यातम्। तालफलम्। इति भरतः। कदलीफलम्। इति सारसुन्दरी॥ नारिकेलम्। इति स्वामी॥ वल्कलम्। चर्म्म। इति धरणी॥

चोचकं, क्ली, (चोच+स्वार्थे कन्। यद्वा, चोचेन त्वचा कायतीति। कै+कः।) वल्कलम्। इति शब्दरत्नावली॥

चोटी, स्त्री, शाटी। इति हेमचन्द्रः।३।३३८।

चोड़ः, पुं, (चुड़ति संवृणोति शरीरमिति। चुड़ संवरणे+अच्।) प्रावरणम्॥ देशविशेषः। इति मेदिनी। ड़े, १३॥

चोदना, स्त्री, (चोद्यते प्रवर्त्त्यतेऽनयेति। चुरक् चुदि+युच् टाप् च।) विधिः। (यथा, गीतायाम्। १८। १८। "ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्म्मचोदना।") प्रेरणा। यथा। चोदना लक्षणोऽर्थो धर्म्म इति जैमिनिसूत्रम्॥ एकोद्दिष्टादिश्राद्धे शूद्रादि चोदना। इति स्मृतिः॥

चोदनागुड़ः, पुं, (चोदनया प्रेरणया गुड्यते ... क्षिप्यते इति। गुड़+"इगुपधज्ञेति।" ३।१...

१३१ । इति कः । क्रीडनकाले कन्दुकानां ऊर्द्ध्व-क्षेपणप्रसिद्धतयास्य तथात्वम् ।) कन्दुकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

[चो]द्यं, क्ली, (चोदयति प्रेरयति चित्तं रसविशेषे अनेनेति । चुद्+णिच्+ण्यत् ।) अद्भुतम् । प्रश्नः । इति मेदिनी । ये, २३ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ४३ । ३४ ।
"सत्यं ध्यानं समाधानं चोद्यं वैराग्यमेव च ।
अस्तेयं ब्रह्मचर्य्यञ्च तथासंग्रहमेव च ॥")

[चो]द्यः, त्रि, (चोदयितुं प्रेरयितुं योग्यः । "अर्हे कृत्यतृचश्च ।" ३ । ३ । १६९ । इति यत् ।) चोदनार्हः । प्रेरणयोग्यः । इति मेदिनी । ये, २३ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ३८ । ७ ।
"नीवारमूलेङ्गुदशाकवृत्तिः
सुसंयता चाग्निकार्य्येषु चोद्यः ।
वने वसन्नतिथिष्वप्रमत्तो
धुरन्धरः पुण्यकृदेष तापसः ॥")

[चो]पनं, क्ली, (चुप मन्दगमने+भावे ल्युट् ।) शनै-र्गमनम् ॥

[चो]रः, पुंस्त्री, (चोरयतीति । चुर+णिच्+पचा-द्यच् ।) स्तेयकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । चौरः २ दस्युः ३ तस्करः ४ प्रतिरोधी ५ मलिम्लुचः ६ स्तेनः ७ ऐकागारिकः ८ स्तैन्यः ९ प्रच्छन्नजनः १० मोषकः ११ पाटच्चरः १२ परास्कन्दी १३ कुम्भिलः १४ खनकः १५ शङ्कितवर्णः १६ खानिकः १७ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रचुर-पुरुषः १८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तृपुः १९ तक्वा २० रिभ्वा २१ रिपुः २२ रिक्वा २३ विहायाः २४ तायुः २५ वनर्गुः २६ हुरश्चित् २७ मुषीवान् २८ मलिम्लुचः २९ अघशंसः ३० वृकः ३१ । इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥ (यथा, देवीभागवते १ । १९ । ६ ।
"चोरेषु चौरबुद्धिस्ते साधुबुद्धिस्तु तापसे ।
समत्वं तवाप्यस्ति विदेहत्वं कथं नृप ! ॥")
कृष्णशटी । इति क्रमचन्द्रिकाधृतहड्डचन्द्रः ॥ गन्धद्रव्यविशेषः । यथा । चोरकुङ्कुमरोचनाः । इत्यष्टगन्धकथने आगमः ॥

[च]ोरकः, पुं, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषस्तद्वत् काय-तीति । कै+कः ।) पृक्का । इति रत्न-माला ॥ पिड़िङ्ग इति भाषा । (चोर+स्वार्थे कन् ।) सुगन्धिद्रव्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । शङ्कितः २ खड्गः ३ दुष्पत्रः ४ क्षेमकः ५ रिपुः ६ चपलः ७ कितवः ८ धूर्त्तः ९ पटुः १० नीचः ११ निशाचरः १२ गणहासः १३ कोपनकः १४ चोरः १५ फलचोरकः १६ दुष्कुलः १७ ग्रन्थिलः १८ सुग्रन्थिः १९ पर्णचोरकः २० ग्रन्थिपर्णः २१ ग्रन्थिदलः २२ ग्रन्थिपत्रः २३ । (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ६ अध्याये ।
"चोरको वरुणः कुष्ठं सर्व्वगन्धा सशम्पला ॥")
अस्य गुणाः । तीव्रगन्धत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्त-त्वम् । वातकफनाशसुखकण्डजीर्णक्रिमिदोष-नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

चोरपुष्पिका, स्त्री, (चोरपुष्पी+स्वार्थे संज्ञायां वा कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च ।) चोरपुष्पी । इति शब्दरत्नावली ॥ ("शङ्खिनी चोरपुष्पिका ।" इति वैद्यकम् ॥)

चोरपुष्पी, स्त्री, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषस्तद्वत् सुगन्धि पुष्पमस्याः । "पाककर्णपर्णेति ।" ४ । १ । ६४ । इति ङीष् ।) क्षुपविशेषः । चोणा इति चोर-हुली इति च ख्याता इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । शङ्खिनी २ केशिनी ३ । इत्यमरः ।२।४।१२६ ॥ चोरपुष्पिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (चोरा ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥)

चोरस्नायुः, स्त्री, (चोरस्य स्नायुरिव ।) काक-नासालता । तस्करस्नायुरिति राजनिर्घण्ट-दर्शनात् ॥

चोरा, स्त्री, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषः तस्येव गन्धो-ऽस्त्यस्य । अच् ततष्टाप् ।) चोरपुष्पी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

चोरिका, स्त्री, (चोरस्य भावः । मनोज्ञादि-त्वात् ठन् ।) चौरिका । चौर्य्यम् । इत्यमर-टीकायां रायमुकुटः ॥

चोलः, पुं, (चोलयति समुच्छ्रयति स्त्रीणां वक्षः-प्रदेशे इति । चुल उन्नतौ+अच् ।) कञ्चुलिका । काँचुलि इति भाषा ॥ (यथा, आनन्दलह-र्य्याम् । ६६ । तम् ॥")
"निजां वीणां वाणी निचुलयति चोलेन निभृ-
तत्पर्य्यायः । कूर्पासकः २ । इत्यमरः ।२।६।११८॥ कञ्चूकः ३ इति जटाधरः ॥ कञ्चुली ४ कञ्चु-लिका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ स्त्रीणां निचोल इति रमानाथः ॥ पुंसोऽप्येतौ चोला इति ख्यातौ इति सुभूतिः ॥ नदादित्वात् चोली च । कूर्परः कफोणिर्जानु च तद्द्वयमस्यते क्षिप्यते अत्र कूर्पासः घञमनीषादित्वाद्दलोपः ततः स्वार्थे कः । इति भरतः ॥ * ॥ देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली । अधुना ताञ्जोर इति ख्यातः ॥ श्मश्रुधारिवेदयागानधिकारिम्लेच्छविशेषः । स तु पूर्व्वं क्षत्रिय आसीत् सगरराजेनास्य धर्म्मनाशं वेशान्यत्वञ्च चकार । इति हरिवंशः ॥

चोलकं, क्ली, (चोलयति आच्छादयतीति । चुल+णिच्+अच्+स्वार्थे कन् । यद्वा चोल इव कायति इति । कै+कः ।) वल्कलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चोलकः, पुं, (चोल इव कायति इति । कै+कः ।) बाणवारः । कवचम् । इति हारावली ।१९७॥ (देशभेदः । यथा कथासरित्सागरे । १९।९५।
"उन्मज्जमाना कावेरी तेन संमर्द्दकारिणा ।
चोलकेश्वरकीर्त्तिश्च कालुष्यं ययतुः समम् ॥")

चोलकी, [न्] पुं, (चोलकमिवास्त्यस्य इति इनिः ।) करीरः । नारङ्गः । किष्कुपर्व्व । इति मेदिनी । ने, १८४ ॥

चोलखण्डुकः, पुं, (चोलस्य खण्डुक इव शकन्ध्वादि-त्वात् साधुः ।) शिरोवेष्टः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

चोषः, पुं, (चीयते इति । चि+डः । ततः उष-दाहे+अप् । चश्चासौ उषश्चेति ।) पार्श्व-ज्वाला ॥ यथा,—
"हृच्छूलपीडनयुतं पवनेन पित्ता-
त्तृड्दाहचोषबहुलं सकफप्रसेकम् ।
श्लेष्मात्मकं बहुरुजं बहुभिश्च विद्यात्
वैगुण्यमोहजडताभिरथापरञ्च ॥
चोषः पार्श्वस्थिताग्निनेव सन्तापः ।" इति भाव-प्रकाशः ॥ (यथाच, सुश्रुते । १ । ४२ ।
"यो गले चोषमुत्पादयति मुखवैशद्यं जनयति भक्तरुचिं चापादयति हर्षञ्च स तिक्तः ॥")

चोस्कः, पुं, (चन्दयति आह्लादयति । चदि+डः । ततः स्कन्दति आक्रमति शत्रून् स्कुनाति आप्न-वते वा । स्कन्दि स्कु वा+डः । ततः पृषोदरा-दित्वे साधुः ।) सिन्धुवारदेशीयाश्वः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चौक्षं, त्रि, (चोक्ष एव इति । स्वार्थे अण् ।) मनो-ज्ञम् । इति महाभारतम् ॥

चौरः, पुं स्त्री, (चोर एव प्रज्ञादिभ्योऽण् । यद्वा चुरा शीलमस्य । "इति छत्रादिभ्यो णः ।" ४।४। ६२ । इति णः ।) चोरः । इत्यमरः ।२।१०।२४॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १६ । ५९ ।
"चौरं वा तापसं वापि समानं मन्यते कथम् ॥"
असुरविशेषः । यथा, हरिवंशे । १७६ । १९ ।
"किरातौ चौरवसनौ चौरसेनानमस्कृताम् ॥"
कविभेदः ।
"कविरमरः कविरमरुः कविश्चौरो मयूरकः ॥"
इत्युद्भटः ॥)
चोरपुष्पी । इति मेदिनी । रे, ३७ ॥ (चोर-पुष्पीशब्दे विवरणमस्य ज्ञेयम् ॥) सुगन्धिद्रव्य-विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

चौरिका, स्त्री, (चोरस्य कार्य्यं भावो वा । "द्वन्द्व-मनोज्ञादिभ्यश्च ।" ५ । १ । १३३ । इति वुञ् । टापि अत इत्वम् ।) चौर्य्यम् । इत्यमरः । २ । १० । २५ ॥ (यथा, मनुः । १ । ८२ ।
"चौरिकानृतमायाभिर्धर्म्मश्चापैति पादशः ॥")

चौरी, स्त्री, (चौर+ङीष् ।) चौर्य्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (गायत्रीरूपा महाशक्तिः । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४९ ।
"चन्द्रिका चन्द्रधात्री च चौरी चौरा च चण्डिका ॥")

चौर्य्यं, क्ली, (चोरस्य कर्म्म भावो वा । "गुण-वचनब्राह्मणादिभ्यः कर्म्मणि च ।" ५ । १ । १२४ । इति ष्यञ् ।) चौरधर्म्मः । चोरी इति चुरी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । स्तैन्यम् २ स्तेयम् ३ चौरिका ४ । इत्यमरः । २ । १० ।२५॥ चौरी ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ चोरिका ६ । इत्यमरटीका ॥ (यथा, मनुः । ९ । २७६ ।
"सन्धिं छित्वा तु ये चौर्य्यं रात्रौ कुर्व्वन्ति तस्कराः ।
तेषां छित्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णशूले निवेशयेत् ॥")

चौलकर्म्म, [न्] क्ली, (चूडाया इदम् । "तस्ये-दम् ।" ४ । ३ । १२० । इत्यण् डस्य लत्वञ्च ।

ततश्चौलमेव कर्म्म इति कर्म्मधारयः ।) चूड़ाकर्म्म । इति स्मृतिः ॥

चौलुक्यः, पुं, (चुलकस्य गोत्रापत्यमिति । “गर्गादिभ्यो यञ् ।” ४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) राजर्षिभेदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७१२ ॥

च्यु, क हासे । सहने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सकञ्च-सेट् ।) अन्तःस्थाद्योपधः । क, च्यावयति । इति दुर्गादासः ॥

च्यु, ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-अनिट् ।) अन्तःस्थाद्योपधः । ङ, च्यवते । इति दुर्गादासः ॥

च्युत्, इर् क्षरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । क्वचित् अकञ्च ।) अन्तःस्थादियुक्तः । इर्, अच्युतत् अच्योतीत् । क्षर इह आसेचनम् । च्योतति घृतं वह्नौ यज्वा । आसिञ्चतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ (यथाच, भट्टिः । ६ । २८ ।

“सीतां निर्याह सौमित्रे ! राक्षसावारतां ध्रुवम् ।
इदं शोणितमभ्यग्रं सम्प्रहारेऽच्युतत्तयोः ॥”

“अच्युतत् गलितमकर्म्मकोऽत्र ।” इति तट्टीकायां जयमङ्गलभरतौ ॥”)

च्युतं, त्रि, (च्यूयते स्म इति । च्यु + कर्म्मणि क्तः । यद्वा च्युत् + घञर्थे कः ।) क्षरितम् । यथा,—

“पिबन्तं त्वन्मुखाम्भोजच्युतं हरिकथामृतम् ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥

(स्खलितम् । यथा, रघुः । ११ । २५ ।

“सम्भ्रमोऽभवदपोढ़कर्म्मणा-
मृत्विजां च्युतविकङ्कतस्रुचाम् ॥”)

च्युतिः, स्त्री, (च्यवते शोणितादिकमस्या इति । च्यु + अपादाने क्तिन् ।) भगम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६०६ ॥ गुदद्वारम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (च्यु + भावे क्तिन् ।) क्षरणम् । यथा,—

“कुर्य्यां हरस्यापि पिनाकपाणे-
र्धैर्य्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ॥”
इति कुमारसम्भवे । ३ । १० ॥

च्युपः, पुं, (च्यवन्ते भाषन्तेऽनेन इति । च्यु + “च्युवः किच्च ।” उणां । ३ । २४ । इति पः स च कित् च्युधातुरत्र भाषणार्थे वर्त्तते इत्युज्ज्वलदत्तः ।) मुखम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

च्युस, क हानौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) क्वचित् पुस्तके हासे । अन्तःस्थादियुक्तः । क, च्योसयति । इति दुर्गादासः ॥

च्योतं, क्ली, (च्युत + पृषोदरादित्वादोत्वे साधुः ।) स्रोतम् । घृतादिक्षरणम् । इत्यमरटीका ॥

च्यौत्नः, त्रि, (च्यवते इति । “जनिदाच्यु स्निति ।” उणां । ४ । १०४ । इति त्नण् ।) गमनकर्त्ता । अण्डजः । चीर्णपुण्यः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ बलम् । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

छ

छ, छकारः । स तु व्यञ्जनसप्तमवर्णः । चवर्गद्वितीयवर्णश्च । (वृञ्चारैः) तस्य लेखनप्रकारो यथा,

“ऊर्द्ध्वादधोगता रेखा कुञ्चिता कुण्डली ततः ।
पुनश्चाधोगता तासु सन्ति ब्रह्मादयः क्रमात् ॥”
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति व्याकरणम् ॥ (“इचुयशानान्तालु ।” इति सूत्रकारेणोक्तम् । “कण्ठावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ॥” इति शिक्षाग्रन्थः ॥)

अस्योत्पत्तिर्यथा । प्रपञ्चसारे ।

“विसर्गस्तालुगः सोष्मा शं चवर्गश्च यन्तथा ।”

अत्रोत्तरत्रापि वर्गस्य द्वितीयादिवर्णोच्चारणे स्वरश्रवणादिति श्लोकगम्भीरसंस्पर्शादिति च यथास्थानमन्वेतीति तट्टीकाकारो विश्वरूपः ॥ अस्या ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।

“ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि द्विभुजान्तु त्रिलोचनाम् ।
पीताम्बरधरां नित्यां वरदां भक्तवत्सलाम् ।
एवं ध्यात्वा छकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”

अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।

“छकारं परमाश्चर्य्यं स्वयं परमकुण्डली ।
सततं कुण्डलीयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ।
त्रिबिन्दुसहितं वर्णं सदा ईश्वरसंयुतम् ॥
पीतविद्युल्लताकारं छकारं प्रणमाम्यहम् ॥”

तस्य नामानि यथा, तन्त्रशास्त्रे । *

“छश्छन्दनं सुषुम्णा च पशुः पशुपतिर्म्मृतिः ।
निर्म्मलं तरलं वह्निर्भूतमात्रा विलासिनी ॥
एकनेत्रश्च वृषली द्विशिरा वामकूर्परः ।
गोकर्णा लाङ्गली वामकामममत्ता सदाशिवः ॥
माता निशाचरः पाशुविश्वतः स्थितिशब्दकः ॥”

छं, त्रि, (छायते परिस्क्रियते यत् इति । छो + कर्म्मणि घञर्थे कः ।) निर्म्मलम् । इति मेदिनी । छे, १ ॥ तरलम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥

छः, पुं, (छो + भावे डः घञर्थे को वा ।) छेदनम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥

छगः, पुं स्त्री, (छं यज्ञादौ छेदनं गच्छति प्राप्नोतीति । गम + डः ।) छागः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२७५ ॥

छगणं, क्ली पुं, (छद + डः । छः तस्मै अग्निच्छादनायेत्यर्थः गण्यते इति । गण + कर्म्मणि अप् ।) करीषः । इति हेमचन्द्रः ।४।१२।७३ ॥

छगलं, क्ली, (छ्यति छिनत्ति छायते वा । छो + छेदने + “छो गुग् ह्रस्वश्च ।” उणां । १ ।११३ । इति कलच् प्रत्ययः धातोर्गुगागमो ह्रस्वश्च ।) नीलवस्त्रम् । इति मेदिनी । ले, १ ॥

छगलः, पुं स्त्री, (छायते छिद्यते देवोपहाराय इति । छो + कलच् गुगागमो ह्रस्वश्च ।) छागः । इति मेदिनी । ले, ६१ ॥ (यथा, सुश्रुते ।१।४६।

“नाति शीतो गुरुः स्निग्धो मन्दपित्तकफः स्मृतः ।
छगलस्त्वनभिष्यन्दी तेषां पीनसनाशनः ॥”)

छगलकः, पुं स्त्री, (छगल + स्वार्थे कन् ।) छा इत्यमरः । २ । ९ । ७६ ॥

छगला, स्त्री, (छगलस्तदाकारोऽस्त्यस्य ० इम त्वक् विद्यतेऽस्येति वा । “अर्श आदिभ्यो ५ । २ । १२७ । इति अच् टाप् च ।) दारकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली मेदिनी (यथाहारोऽस्या यथा, “चुञ्चूपूथिकाल जीवन्तीविम्बीतिकानन्दीभल्लातकच्छगला वृक्षादनीफञ्जीशाल्मलीशेलुवनस्पतिप्रसव वृन्दारकोविदारप्रभृतीनि ।” इति सुश्रुते स्थाने ४६ अध्याये ॥)

छगलाङ्घ्री, स्त्री, (छगलवदङ्घ्रिर्मूलमस्याः । ङीष् ।) छगलान्त्री । इत्यमरटीकायां रा नाथः ॥

छगलाण्डी, स्त्री, (छगलवदण्डं अग्रं यस्याः छगलान्त्री । इत्यमरटीकायां रायमुकुट (पुंसि तु पीठस्थानभेदे । यथा, देवीभागव ७ । ३० । ७३ ।

“छगलण्डे प्रचण्डा तु चण्डिकाऽमरकण्टके ।”

छगलान्त्रिका, स्त्री, (छगलान्त्री + स्वार्थे कन् । टा पूर्व्वह्रस्वः ।) छगलान्त्री । इति शब्दरत्नाव

छगलान्त्री, स्त्री, (छगलवदन्त्रं यस्याः ।) वृद्धदार वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १३७ ॥ वृकः । रा राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । अध्याये ।“श्यामामहाश्यामात्रिवृद्दन्तीशङ्खि तिल्वककम्पिल्लकरम्यकक्रमुकपुत्रश्रेणीगवा राजवृक्षकरञ्जद्वयगुडूचीसप्तलाच्छगलान्त्री सुधाः सुवर्णक्षीरी चेति ॥”)

छगली, स्त्री, (छगल + जातित्वात् ङीष् ।) छा माता । वृद्धदारकवृक्षः । इति विश्वः ॥

छटा, स्त्री, (छो + अटन् किच्च ।) दीप्तिः । (यथ राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १२८ ।

“प्रतापांशुच्छटाकूटैः पटवासमघर्म्मभिः ।
जम्बुद्वीपद्विजेन्द्रस्य येनातन्यत मण्डनम् ।”)

समूहः । यथा, माघे । १ । ४७ ॥

“सटाच्छटाभिन्नघनेन बिभ्रता
नृसिंहसैंहीमतनुं तनुं त्वया ।”

(सटाच्छटाभिः केशरसमूहैः ।” इति मल्लिनाथ ।

छटाफलः, पुं, (छटा इव परस्परसंलग्नानि फलानि यस्य ।) गुवाकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः (पूगशब्दे विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)

छटाभा, स्त्री, (छटाभिर्दीप्तिभिर्भाति इति । भा + क्विप् । यद्वा । भा + कः । टाप् च ।) विद्युत् इति हारावली । ५८ ॥

छ(त्र)त्रं, क्ली, (छादयत्यनेनातपादिकमिति । छद + णिच् + “सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन् ।” उणां । ४ । १५८ । इति ष्ट्रन् णिलोपः ह्रस्वश्च ।) रौद्रवृष्टिनिवारणार्थावरणविशेषः । छाति इति भाषा । तत्पर्य्यायः । आतपत्रम् २ । इत्यमरः । २।८।३१ छायामित्रम् ३ पटोटजम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ आतपवारणम् ५ । राजच्छत्रं यथा,—

“आतपत्रञ्च राज्ञस्तु नृपचाप्ये स्थितन्तु तत् ।

पुण्डरीकमथो भद्रासनं राजासनं तु यत् ॥”

इति जटाधरः ॥

अपि च शब्दरत्नावल्याम् ।

“छत्रे कनकदण्डे तु राजछत्रमुदाहृतम् ।

नृपलक्ष्म भवेत्तत्तु यच्छत्रं पृथिवीभुजाम् ॥”

तस्य गुणाः । वृष्ट्यातपधूलिवायुहिमनाशित्वम् । वर्णदृष्टिकारित्वम् । शुभशावरणमङ्गलकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा । एकदा ज्यैष्ठमासि जमदग्निमुनिर्धनुषि वाणान् सन्धाय सन्धाय प्रचिक्षेप तत्पत्नी रेणुका तान् वाणानानीयानीय तस्मै प्रादात् । सा मध्याह्नकाले रौद्रेण पीडिता ‘वृक्षच्छायामवलम्ब्य किञ्चित् कालं स्थित्वा तानानिनाय । ऋषिस्तदा क्रुद्धस्तामाह किं चिरेणागता । सा आह सूर्य्यतेजसा मे शिरः पादौ च सन्तप्तौ तेन वृक्षच्छायामाश्रित्य स्थिता तस्मात् चिरायितं कृतम् । तच्छ्रुत्वा मुनिराह अद्य सूर्य्यमस्त्राग्नितेजसा निपातयिष्यामीत्युक्त्वा धनुषि वाणान् सन्धाय सूर्य्याभिमुखोऽतिष्ठत् । सूर्य्यस्तं दृष्ट्वा भीतो द्विजरूपेण आगत्य आह सूर्य्यादन्नादि भवति तेनान्नेन भवद्भिः कर्म्माणि क्रियन्ते कथमेनं हनिष्यसि एवं माकार्षीस्तथापि मुनिः शमं न जगाम । अथ सूर्य्यः शिरस्त्राणं छत्रं निर्म्माय तस्मै दत्त्वा अद्यप्रभृति एतत् लोके प्रचरिष्यति व्रतादिषु च अस्य दानं महाफलं स्यादित्युक्त्वा गतः ॥ * ॥ तस्य दानफलं यथा,—

“छत्रं हि भरतश्रेष्ठ ! यः प्रदद्यात् द्विजातये ।

शुभं शतशलाकं वै स प्रेत्य सुखमेधते ॥

स शक्रलोके वसति पूज्यमानो द्विजातिभिः ।

अप्सरोभिश्च सततं देवैश्च भरतर्षभ ! ॥”

इति महाभारते दानधर्म्मः ॥

अथ छत्रयुक्तिः ।

“विशेषश्चाथ सामान्यं छत्रस्य द्विविधा भिदा ।

राजच्छत्रं विशेषाख्यं सामान्यञ्चान्यदुच्यते ॥

तत्र विशेषच्छत्रोद्देशः ।

सदण्डञ्चाथ निर्द्दण्डं तज्ज्ञेयं द्विविधं पुनः ।

सदण्डं तत्र विज्ञेयं धारणाकुञ्चनात्मकम् ॥

दण्डः कन्दः शलाकाश्च रज्जुर्व्वस्त्रञ्च कीलकः ।

षड्भिरेतैः सुसम्बद्धैश्छत्रमित्यभिधीयते ॥

दिगष्टषट्चतुर्हस्तदीर्घो दण्डो युगक्रमात् ।

षड्वाणवेदनयनवितस्त्या कन्द उच्यते ॥

शतान्यशीतिः षष्टिश्च चत्वारिंशद्युगक्रमात् ।

शलाकाः षट्पञ्चवेदत्रिहस्तैः सम्मिताः क्रमात् ॥

नवभिस्तन्तुभिः सूत्रं सूत्रैस्तु नवभिर्गुणः ।

गुणैस्तु नवभिः पाशो रश्मिस्तैर्नवभिर्भवेत् ॥

नवाष्टसप्तषट्संख्यै रश्मिभी रज्जवः क्रमात् ।

वस्त्रं शलाकाद्विगुणमायामेन प्रतिष्ठितम् ॥

भानुदिग्गजवसुभिरङ्गुलीभिस्तु कीलकः ।

सर्व्वां शतामनुदितं सम्राजामेव भूतये ॥

पादोनं युवराजस्य अन्येषान्तु तदर्द्धतः ॥

एतेन राज्ञो दण्डो दशहस्तः युवराजस्य तत्

अन्येषामपि तदेव ।

विशुद्धकाष्ठस्य तु दण्डकन्दौ

तथा शलाका अपि शुद्धवंशजाः ।

रज्जुश्च रक्ता वसनञ्च रक्तं

छत्रप्रसादं नृपतेर्व्वदन्ति ॥

प्रसादमिति प्रसादार्हम् ।

नीलो दण्डश्च वस्त्रञ्च शिरःकुम्भस्तु कानकः ।

सौवर्णं युवराजस्य प्रतापं नाम विश्रुतम् ॥

चान्दनौ दण्डकन्दौ चेत् सुशुक्ले रज्जुवाससी ।

छत्रं मनोहरं राज्ञां स्वर्णकुम्भोपशोभितम् ॥

शुक्लानि रज्जुवासांसि स्वर्णकुम्भस्तथोपरि ।

इदं कनकदण्डाख्यं छत्रं सर्व्वार्थसाधकम् ॥

दण्डकन्दशलाकाश्च शुद्धस्वर्णेन निर्म्मिताः ।

कीलकं स्वर्णघटितमशुक्ले रज्जुवाससी ॥

कुम्भादिरथ हंसादिश्चामरादिर्यथाक्रमम् ।

कुम्भादावथ हंसादौ नवरत्नानि रचयेत् ॥

द्वात्रिंशन्मौक्तिकी माला द्वात्रिंशत्तत्र दापयेत् ।

सर्व्वोपरि अग्रजातिं विशुद्धं हीरकं न्यसेत् ॥

दण्डान्ते कुरुविन्दांश्च पद्मरागांश्च विन्यसेत् ।

स्वामिहस्तैकमानेन चामरः सित इष्यते ॥

इत्ययं नवदण्डाख्यश्छत्रराजो महीभुजाम् ।

अभिषेके विवाहे च यात्रायां प्रीतिवर्द्धनः ॥

पताका नवदण्डाग्रे राज्ञोऽष्टाङ्गुलिसंमिताः ।

अयं दिग्विजयी नाम छत्रराजो महीभुजाम् ॥”

इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥

छत्रः, पुं, (छद् + णिच् + ष्ट्रन् ह्रस्वश्च ।) मूलेन पत्रेण च छत्राकारवृक्षः । छातारियाविष । छातनाविष । खरविष इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । अतिच्छत्रः २ कटुः ३ । इति रत्नमाला ॥ भूतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

छत्रकः, पुं, (छत्रमिव कायति इति । कै + कः ।) मत्स्यरङ्गपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अतिच्छत्रः । राङ्गा कुलेखाड़ा इति भाषा ॥ इति रत्नमाला ॥ ईश्वरगृहविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

छत्रगुच्छः, पुं, (छत्रमिव गुच्छो यस्य ।) गुण्डतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

छत्रचक्रं, क्ली, (छत्राकृति चक्रम् ।) चक्रविशेषः । यथा, समयामृते छत्रचक्रम् ।

“अश्विनीमघमूलाद्यं चक्रं छत्रत्रयात्मकम् ।

प्रतीचीमध्यरेखाया ईशानान्तं हयाधिपः ॥

आग्नेयान्तं नराधीशो नैरृतान्तं गजाधिपः ।

एषां छत्रविभागेन ज्ञातव्यञ्च शुभाशुभम् ॥

अन्यस्य राज्ञो नामर्क्षं यत्र छत्रे ततः फलम् ।

चामरं कलसं वीणा छत्रं दण्डः पतद्ग्रहः ॥

आसनं कीलकं रज्जुर्नव भेदाः प्रकीर्त्तिताः ।

यत्र छत्रे स्थितः सौरिर्भङ्गं तस्य विनिर्द्दिशेत् ॥

चामरे चञ्चला वायोरनावृष्टिः प्रजायते ।

दुर्भिक्षञ्च भवेत् घोरं प्रजापीड़ा न संशयः ॥

कलसस्थे भवेद्युद्धं भङ्गो घातादिकं ध्रुवम् ।

वीणास्थेनार्कपुत्त्रेण पट्टराज्ञी विनश्यति ॥

चलच्चित्तो भवेद्राजा भयभीता च मेदिनी ।

यदा छत्रत्रये सौरिश्छत्रे दण्डे पतद्ग्रहे ॥

तदा तस्य भवेद्भङ्गश्छत्रस्यात्र न संशयः ।

आसनस्य भवेन्नाश आसनस्थे शनैश्चरे ॥

युवराजभयः कीले बन्धनं रज्जुसंस्थिते ।

सौम्ययुक्तोऽतिचारस्थः शनिश्चक्रफलो न हि ॥

वक्रगः क्रूरयुक्तश्च सर्व्वं क्रूरं करोति सः ।

शनिराहुकुजादित्या यदा जीवेन्दुसंयुताः ॥

उत्तराधीशराज्ञो वै निश्चितं छत्रभङ्गदाः ।

क्रूरं चतुष्टयञ्चैव बुधचन्द्रेण संयुतम् ॥

पूर्व्वच्छत्रविनाशाय तथा पापचतुष्टयम् ।

शुक्रेन्दुसंयुतं छत्रे दक्षिणे शस्यभङ्गदम् ॥

एवमन्येषु राज्येषु नामर्क्षात् फलमादिशेत् ।

यथा दुष्टफलः सौरिस्तथा सौम्यफलो गुरुः ॥

भौमशनी गुरुराहू च रविचन्द्रौ बले समौ ।

यथा हानिकराः क्रूरास्तथा सौम्याः शुभङ्कराः ॥

एतेऽष्टौ ग्रहाश्छत्रे परचक्रेण भङ्गदाः ।

नृपनामर्क्षगो राहुः केतुर्व्वा यत्र संस्थितः ॥

छत्रभङ्गो भवेत्तस्य विषदानेन भूपतेः ।

मृगयासाहसं यात्रा दुष्टहस्त्यश्ववाहनम् ॥

विग्रहञ्च त्यजेद्राजा छत्रस्थे क्रूरखेचरे ।

शान्तिर्वै शान्तिकं कुर्य्यात् ग्रहाणां जायते शुभम् ॥”

छत्रधारः, त्रि, (छत्रं धरतीति । धृ + “कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) छत्रधरः । छातिधरा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । छायाकरः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४२८ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ६७ । “स्वपक्षे च यथा, जननी देवी कञ्चुकी मालिकः शय्यापालकः स्पशाध्यक्षः सांवत्सरिकः भिषक् जलवाहकः ताम्बूलवाहकः आचार्य्यः अङ्गरक्षकः स्थानचिन्तकः छत्रधारः विलासिनी च ॥”)

छत्रपत्रं, क्ली, (छत्रमिव पत्रमस्य ।) स्थलपद्मम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

छत्रपत्रः, पुं, (छत्रमिव विस्तृतं पत्रमस्य ।) भूर्ज्जवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (भूर्जशब्दे विवृतिरस्य ज्ञातव्या ॥) मानकचुः । इति केचित् ॥ सप्तपर्णवृक्षः । इति च केचित् ॥

छत्रभङ्गः, पुं, (छत्रस्येव रक्षितुः स्वामिन इत्यर्थः भङ्गो यत्र ।) वैधव्यम् । स्वातन्त्र्यम् । नृपनाशः । इति मेदिनी । गे, ५६ ॥

छत्रा, स्त्री, (छत्रमिव आकृतिर्विद्यतेऽस्याः । अर्श आदित्वादच् ततष्टाप् । यद्वा, छदति आच्छादयति स्वोत्पत्तिस्थानमिति । छद् + “सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन् ।” उणां । ४ । १५८ । इति ष्ट्रन् । ततः णिलुक्चास्य ङीषोऽनित्यत्वात् टाप् ।) मिषिः । मौरी इति भाषा ॥ कुस्तुम्बुरु । धन्या इति भाषा ॥ (यथा,—

“शुक्तपर्पटकोदीच्यछत्राख्योशीरचन्दनैः ।

सृतं शीतं जलं दद्यात् तृड्दाहज्वरशान्तये ॥

छत्रा धान्याकम् ॥” इति भावप्रकाशः ॥)

शिलीन्ध्रम् । इति मेदिनी । रे, ३८ ॥ कोँड़कछाता इति भाषा ॥ मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (निरूहसन्तापान्तर्गतरसायनौषधिविशेषः । तस्य

लक्षणं यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३० अः ।
"लक्ष्मसर्पस्वरूपेण वाराहीकन्दसम्भवा ।
एकपत्रा महावीर्य्या भिन्नाञ्जनसमप्रभा ॥
छत्रातिच्छत्रके विद्याद्रक्षोघ्ने कन्दसम्भवे ॥")

छत्राकं, क्ली, (छत्रा इव कायतीति । कै+कः ।) किम्पाकः । छत्रिका । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ (यथा, मनुः । ५ । १६ ।
"छत्राकं विड्वराहञ्च लसुनं ग्रामकुक्कुटम् ।
पलाण्डुं गृञ्जनञ्चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्द्विजः ॥")

छत्राकः, पुं, (छत्रमिव अकति आच्छादकत्वं गच्छतीति । छत्र+अक्+अच् ।) जलवर्व्वूरकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

छत्राकी, स्त्री, (छत्राक+गौरादित्वात् ङीष् ।) रास्ना । इत्यमरः । २ । ४ । ११५ ॥

छत्रातिच्छत्रः, पुं, (छत्रमतिक्रम्य छदति आच्छादयतीति । अति+छद्+इन् ।) छत्राकारजलोद्भवसुगन्धाख्यतृणविशेषः । तत्पर्य्यायः । छत्रातिच्छत्रा २ मालत्रः ३ अतिच्छत्रा ४ सुगन्धा ५ छत्रकः ६ कटुकः ७ कटुः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

छत्राधान्यं, क्ली, (छत्रा धान्यमिव ।) धन्याकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

छत्रिका, स्त्री, (छत्रा एव । छत्रा+स्वार्थे कन् । अत इत्वञ्च ।) शिलीन्ध्रम् । कोँडकछाता इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । गोमयच्छत्रिका २ दिलीरम् ३ शिलीन्ध्रकम् ४ उच्छिलीन्ध्रम् ५ वसारोहम् ६ गोलासम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ छत्राकम् ८ । इति स्मृतिः ॥ उच्छिलीन्ध्रम् ६ । इति श्रीभागवतम् ॥ करीषेक्षुपलालपृथ्वीवेणुजच्छत्रिकायाः सामान्यगुणाः । शीतलत्वम् । कषायत्वम् । स्वादुत्वम् । पिच्छिलत्वम् । गुरुत्वम् । छर्द्यतीसारज्वरश्लेष्मरोगकारित्वञ्च ॥ पलालजच्छत्रिकागुणाः । पाके स्वादुरसत्वम् । रूक्षत्वम् । दोषकारित्वञ्च ॥ शुचिस्थानकाष्ठवंशगोष्ठजश्वेतच्छत्रिकाया गुणाः । अतिदोषकारित्वम् । अन्यच्छत्रिकास्तेभ्यो विगर्हिताः । इति राजवल्लभः ॥

छत्री, [न्] पुं, (छत्रं कौशलादिभिराच्छादकत्वं विद्यतेऽस्य । छत्र+इनिः ।) नापितः । इति शब्दरत्नावली ॥ छत्रविशिष्टे, त्रि । यथा,—
"गच्छेद्वर्षातपे छत्री दण्डी रात्र्यटवीषु च ।"
इति स्मृतिः ॥
(यथा च हरिवंशे । २५३ । ५ ।
"मौञ्जी यज्ञोपवीती च छत्री दण्डाजिनी तथा ।
वामनो धूमरक्ताक्षो भगवान् बालरूपधृक् ॥")

छत्वरः, पुं, (छदते अपवारयति वर्षोष्णादिकमिति । छद अपवारणे+"छित्वरच्छत्वरेति ।" उणां । ३ । १ । इति ष्वरच् प्रत्ययेन साधुः ।) गृहम् । कुञ्जः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

छद, त् क संवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरां-परं-सकं-सेट् ।) छदयति । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, कविरहस्ये । १६ ।
"छदयति सुरलोकं यो गुणैर्यश्च युद्धे
सुरयुवतिविमुक्तान्छादयन्ति स्तनञ्च ॥")

छद, कि च संवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) कि च, छादयति छादयते छदति छदते दिशं मेघः । आच्छादयति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

छद, म कि च ऊर्ज्जने । ऊर्ज्जनं बलं जीवनञ्च । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) छदयति पुत्रं पिता । जीवयति बलवन्तं करोति वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

छदः, पुं, (छदति आच्छादयतीति । छद+अच् ।) पत्रम् । (यथा, रामायणे । २।५५।६ ।
"ततो न्यग्रोधमासाद्य महान्तं हरितच्छदम् ॥")
पक्षः । ग्रन्थिपर्णवृक्षः । तमालवृक्षः । इति मेदिनी । दे, ५ ॥

छदनं, क्ली, (छदति आच्छादयतीति । छद+ल्युः ।) पत्रम् । पक्षः । (यथा, महाभारते । ३ । १५८ । ६६ ।
"विमलस्फाटिकाभानि पाण्डरच्छदनैर्द्विजैः ।
कलहंसैरुपेतानि सारसाभिरुतानि च ॥"
छद+भावे ल्युट् ।) पिधानम् । इति मेदिनी । ने, ६५ ॥ तमालपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजपात इति भाषा ॥

छदपत्रः, पुं, (छदानि आच्छादकानि पत्राणि यस्य ।) भूर्जपत्रवृक्षः । इति काचित् रत्नमाला ॥

छदिः, [स्] स्त्री, (छादयतीति छाद्यतेऽनेन वा । छद्+णिच्+"अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः ।" उणां । २ । १०६ । इति इसिः । "इस्मन्त्रन्क्विषु च ।" ६ । ४ । ९७ । इति ह्रस्वः ।) पटलम् । इत्यमरः । २ । २ । १४ ॥ (यथा, भागवते । ७ । १४ । १३ ।
"कृमिविड्भस्मनिष्ठान्तं क्वेदं तुच्छं कलेवरम् ।
क्व तदीयरतिर्भार्य्या क्वायमात्मा नभश्छदिः ॥")

छद्म, [न्] क्ली, (छद्यते आव्रियते स्वरूपमनेनेति । छद्+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।" उणां । ४ । १४४ । इति मनिन् ।) व्याजः । (यथा, रघुः । १२ । २
"तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीर्न्यस्यतामिति ।
कैकेयीशङ्कयेवाह पलितच्छद्मना जरा ॥")
कपटः । शाठ्यम् । अपदेशः । स्वरूपाच्छादनम् । इति मेदिनी । ने, ६४ ॥

छद्मतापसः, पुं, (छद्मना कपटेन तापसः । अप्रकृततपस्वितया एवास्य तथात्वम् ।) छलतपस्वी । तत्पर्य्यायः । सर्व्वाभिसन्धी २ वैडालव्रतिकः ३ वेशधारी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

छद्मिका, स्त्री, (छद्म अस्त्यस्याः । व्रीह्यादित्वादिनिः संज्ञायां कन् टाप् च ।) गुडूची । इति राजनिर्घण्टः ॥

छन्दः, पुं, (छन्द्यते इति । छन्द+भावे घञ् ।) अभिप्रायः । (यथा, रामायणे । २ । ६ । ७ ।
"मयोच्यमानं यदि ते श्रोतुं छन्दो विलासिनि ।
श्रयतामभिधास्यामि श्रुत्वा चैतद्विधीयताम् ॥")
वशः । इत्यमरः । ३ । ३ । ८८ ॥ अभिलाषः । भरतः ॥ विषम् । इति शब्दचन्द्रिका । त्रि । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

छन्दः, [स्] क्ली, (चन्दयति आह्लादयति चन्द्यतेऽनेन वा । यदि आह्लादे+"चन्देरादेश्च छः ।" उणां । ४ । २१८ । इति असुन् चस्य छश्च ।) वेदः । (यथा, रघुः । १ । ११ ।
"आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव ।")
स्वैराचारः । अभिलाषः । (यथा, महाभारते । १२ । २०१ । १२ ।
"कामात्मकाश्छन्दसि कर्म्मयोगा
एभिर्विमुक्तः परमश्नुवीत ॥")
पद्यम् । इति मेदिनी । से, २२ ॥ अस्य लक्षणं यथाह गङ्गादासः ।
"पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।
वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ।
सममर्द्धसमं वृत्तं विषमञ्चेति तत्त्रिधा ।
समं समचतुष्पादं भवत्यर्द्धसमं पुनः ।
आदिस्तृतीयवद्यस्य पादस्तुर्य्यो द्वितीयवत् ।
भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्त्तितम् ।"
एतदर्थः । अक्षरसंख्यातं अक्षरगणनया प्राप्तं वृत्तमुच्यते । मात्राकृता मात्रागणनया निर्णीता जातिर्जातिसंज्ञिका भवति । समचतुष्पादम् । अर्द्धसमं यस्य प्रथमः पादः तृतीयेन पादेन तुल्यः चतुर्थः पादो द्वितीयेन पादेन तुल्यः । विषमं पृथक्लक्षणचतुष्पादम् । (तत्र समवृत्तन्तु उक्थादिसंज्ञाभेदेन षड्विंशतिप्रकारकम् । यदुक्तं छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"आरभ्यैकाक्षरात् पादादेकैकाक्षरवर्द्धितैः ।
पादैरुक्थादिसंज्ञं स्याच्छन्दः षड्विंशतिं गतम् ।
उक्थात्युक्था तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुप्रतिष्ठिका
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च वृहती पङ्क्तिरेव च ।
त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता ।
शक्वरी सातिपूर्व्वा स्यादष्ट्यत्यष्टी तथा स्मृते
धृतिश्चातिधृतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः ।
विकृतिः संस्कृतिश्चैव तथातिकृतिरुत्कृतिः ।
छन्दोलक्षणोपयोगिगणास्तु इत्थं । यदुक्तं तत्रैव
"म्यरस्तजभ्नगैर्लान्तैरेभिर्दशभिरक्षरैः ।
समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ।
मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो
भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यः ।
जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः
सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः ।
गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः ।
क्रमेण चैषां रेखाभिः संस्थानं दर्श्यते यथा ।
म ऽऽऽ, न ।।।, भ ऽ।।, य ।ऽऽ, ज ।ऽ।,
र ऽ।ऽ, स ।।ऽ, त ऽऽ।, ग ऽ, ल ।)
छन्दस्तु नानाविधम् । तत्र यथा इह विचितिपिङ्गलच्छन्दोमञ्जरीवृत्तरत्नाकरश्रुतबोधादयः सन्ति तेषु छन्दोमञ्जर्य्याद्युक्तवृत्तान्येव आहरणादीनि लिख्यन्ते ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणगणाः।	छन्दसामुदाहरणानि।
एकाक्षरा वृत्तिः। उक्था।		
श्रीः	ग् श्रीः ऽ	श्रीस्ते। सास्ताम्॥
द्व्यक्षरा वृत्तिः। अत्युक्था।		
स्त्री	गौ स्त्री ऽ,ऽ	गोपस्त्रीभिः। कृष्णो रेमे॥
त्र्यक्षरा वृत्तिः। मध्या।		
नारी	मो नारी ऽऽऽ	गोपानां नारीभिः। श्लिष्टोऽव्यात् कृष्णो वः॥
मृगी	रो मृगी ऽ।ऽ	सा मृगीलोचना। राधिका श्रीपतेः॥
चतुरक्षरा वृत्तिः। प्रतिष्ठा।		
कन्या	ग्मौ चेत् कन्या ऽ,ऽऽऽ	भास्वत्कन्या सैका धन्या। यस्याः कूले कृष्णोऽखेलत्॥
सती	नगि सती ।।।,ऽ	सुररिपो! तव पदम्। नमति सा ननु सती॥
पञ्चाक्षरा वृत्तिः। सुप्रतिष्ठा।		
पङ्क्तिः	भ्गौ गिति पङ्क्तिः ऽ।।,ऽ,ऽ	कृष्णसनाथा तर्णकपङ्क्तिः। यामुनकच्छे चारु चचार॥
प्रिया	सलगैः प्रिया ।।ऽ,।,ऽ	व्रजसुभ्रुवो विलसत्कलाः। अभवन् प्रिया सुरवैरिणः॥
षडक्षरा वृत्तिः। गायत्री।		
तनुमध्या	त्यौ चेत् तनुमध्या ऽऽ।,।ऽऽ	मूर्त्तिर्मुररातेरत्यद्भुतरूपा। आस्तां मम चित्ते नित्यं तनुमध्या॥
शशिवदना	शशिवदना न्यौ ।।।,।ऽऽ	शशिवदनानां व्रजतरुणीनाम्। अधरसुधोर्म्मिं मधुरिपुरैच्छत्॥
सोमराजी	द्वियां सोमराजी ।ऽऽ,।ऽऽ	हरे! सोमराजीसमा ते यशःश्रीः। जगन्मण्डलस्य च्छिनत्त्यन्धकारम्॥
विद्युल्लेखा	विद्युल्लेखा मो मः ऽऽऽ, ऽऽऽ	
वसुमती	त्सौ चेद् वसुमती ऽऽ।,।।ऽ	
सप्ताक्षरा वृत्तिः। उष्णिक्।		
मधुमती	ननगि मधुमती ।।।,।।।,ऽ	रविदुहितृतटे नवकुसुमततिः। अधित मधुमती मधुमथनमुदम्॥
कुमारललिता	कुमारललिता ज्सगाः ।ऽ।,।।ऽ,ऽ	सुरारितनुवल्ली कुमारललिता सा। व्रजैणनयनानां ततान मुदमुच्चैः॥
मदलेखा	म्सगौ स्यात् मदलेखा ऽऽऽ,।।ऽ,ऽ	रङ्गे बाहुविलग्नाद्यन्तीन्द्रान्मदलेखा। तस्याभून्मुरशत्रौ कस्तूरीरसचर्चा॥
हंसमाला	सरगैर्हंसमाला ।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	
अष्टाक्षरा वृत्तिः। अनुष्टुप्।		
चित्रपदा	चित्रपदा यदि भौ गौ ऽ।।,ऽ।।,ऽ,ऽ	यामुनसैकतदेशे गोपवधूजनकेलौ। कंसरिपोर्गतिलीला चित्रपदा जगदव्यात्॥
माणवकम् माणवकक्रीडमिति केचित्।	भात्तलगा माणवकम् ऽ।।,ऽऽ।,।,ऽ	चञ्चलचूडं चपलैर्वत्सकुलैः केलिपरम्। ध्याय सखे स्मेरमुखं नन्दसुतं माणवकम्॥
विद्युन्माला	मो मो गो गो विद्युन्माला ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ,ऽ	वासो वल्लीविद्युन्माला बर्हश्रेणी शक्रश्चापः। यस्मिन्नास्तां तापोच्छित्त्यै गोमध्यस्थः कृष्णाम्भोदः॥
समानिका	ग्लौ रजौ समानिका तु ऽ,।,ऽ।ऽ,।ऽ।	यस्य कृष्णपादपद्ममस्ति हृत्तडागसद्म। धीः समानिका परेण नोचिताऽत्र मत्सरेण॥
प्रमाणिका नगस्वरूपिणी इति क्वापि।	प्रमाणिका जरौ लगौ ।ऽ।,ऽ।ऽ,।,ऽ	पुनातु भक्तिरच्युता सदाच्युताङ्घ्रिपद्मयोः। श्रुतिस्मृतिप्रमाणिका भवाम्बुराशितारिका॥
गजगतिः	नभलगा गजगतिः ।।।,ऽ।।,।,ऽ	रविसुतापरिसरे विहरतो दृशि हरेः। व्रजवधूगजगतिर्मुदमलं व्यतनुत॥
हंसरुतम्	म्नौ गौ हंसरुतमेतत् ऽऽऽ,।।।,ऽ,ऽ	
नाराचिका	नाराचिका तरौ लगौ ऽऽ।,ऽ।ऽ,।,ऽ	
नवाक्षरा वृत्तिः। बृहती।		
भुजगशिशुभृता भृतेत्यत्र मृतेति सुतेति च केचित्।	भुजगशिशुभृता नौ मः ।।।,।।।,ऽऽऽ	हृदतटनिकटक्षौणी भुजगशिशुभृता यासीत्। सुररिपुदलिते नागे व्रजजनसुखदा साभूत्॥

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणगणाः।	छन्दसामुदाहरणानि।
मणिमध्यम्	स्यान्मणिमध्यं चेत् भमसाः ऽ।।,ऽऽऽ,।।ऽ	कालियभोगाभोगगतस्तन्मणिमध्यस्फीतरुचा। चित्रपदाभो नन्दसुतश्चारु ननर्त्त स्मेरमुखः॥
भुजङ्गसङ्गता	सजरैर्भुजङ्गसङ्गता ।।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ	तरला तरङ्गरिङ्गितैर्यमुना भुजङ्गसङ्गता। कथमेतु वत्सचारकश्चपलः सदैव तां हरिः॥
हलमुखी	रान्नसाविह हलमुखी ऽ।ऽ,।।।,।।ऽ	
भद्रिका	भद्रिका भवति रो नरौ ऽ।ऽ,।।।,ऽ।ऽ	
दशाक्षरा वृत्तिः। पङ्क्तिः।		
रुक्मवती रूपवती क्वचित्। चम्पकमाला इति क्वापि।	रुक्मवती सा यत्र भमस्गाः ऽ।।,ऽऽऽ,।।ऽ,ऽ	कायमनोवाक्यैः परिशुद्धैर्यस्य सदा कंसद्विषि भक्तिः। राज्यपदे हर्म्यालिरुदारा रुक्मवती चिह्नः खलु तस्य।
मत्ता	ज्ञेया मत्ता मभसगयुक्ता ऽऽऽ,ऽ।।,।।ऽ,ऽ	पीत्वा मत्ता मधु मधुपाली कालिन्दीये तटवनकुञ्जे। उद्दीव्यन्तीर्व्रजजनरामाः कामासक्ता मधुजिति चक्रे।
त्वरितगतिः	त्वरितगतिश्च नजनगैः ।।।,।ऽ।,।।।,ऽ	त्वरितगतिर्व्रजयुवतिस्तरणिसुताविपिनगता। सुररिपुणा रतिगुरुणा परिरमिता प्रमदमिता॥
मनोरमा	नरजगैर्भवेन्मनोरमा ।।।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ	तरणिजातटे विहारिणी व्रजविलासिनी विलासतः। मुररिपोस्तनुः पुनातु वः सुकृतशालिनां मनोरमा।
शुद्धविराट्	म्सौ ज्गौ शुद्धविराडिदं मतम् ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
पणवम्	म्नौ य्गौ चेति पणवनामेदम् ऽऽऽ,।।।,।ऽऽ,ऽ	
मयूरसारिणी	र्जौ र्गौ मयूरसारिणी स्यात् ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	
उपस्थिता	तो जौ गुरुणेयमुपस्थिता ऽऽ।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ	
दीपकमाला	दीपकमाला भ्मौ मता जगौ ऽ।।,ऽऽऽ,।ऽ।,ऽ	
हंसी	ज्ञेया हंसी मभनगयुता ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,ऽ	
एकादशाक्षरा वृत्तिः। त्रिष्टुप्।		
इन्द्रवज्रा	स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः ऽऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ	गोष्ठे गिरिं सव्यकरेण धृत्वा रुष्टेन्द्रवज्राहतिमुक्तवृष्टौ। यो गोकुलं गोपकुलञ्च सुस्थं चक्रे स नो रक्षतु चक्रपाणिः॥
उपेन्द्रवज्रा उपेन्द्रवज्रायाः इन्द्रवज्रायाश्च चरणघटिता उपजातयः। ताश्च चतुर्व्वर्णप्रस्तारभेदादाद्यन्तौ त्यक्त्वा चतुर्द्दशप्रकारा भवन्ति।	उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ।ऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः। इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जातिष्विदमेव नाम॥	उपेन्द्रवज्रादिमणिच्छटाभिर्विभूषणानां छुरितं वपुस्ते। स्मरामि गोपीभिरुपास्यमानं सुरद्रुमूले मणिमण्डपस्थम्॥
सुमुखी	ननजलगैर्गदिता सुमुखी ।।।,।ऽ।,।ऽ।,।,ऽ	तरणिसुतातटकुञ्जगृहे वदनविधुस्मितदीधितिभिः। तिमिरमुदस्य सुखं सुमुखी हरिमवलोक्य चुचुम्ब चिरम्॥
शालिनी अस्याश्चतुर्थे ततः सप्तमे च यतिः।	मात्तौ गौ चेत् शालिनी वेदलोकैः ऽऽऽ,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	अंहो हन्ति ज्ञानवृद्धिं विधत्ते धर्म्मं धत्ते काममर्थञ्च सूते। मुक्तिं दत्ते सर्व्वदोपास्यमाना पुंसां श्रद्धाशालिनी विष्णुभक्तिः॥
वातोर्म्मी	वातोर्म्मीयं गदिता म्भौ तगौ गः ऽऽऽ,ऽ।।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	ध्याता मूर्त्तिः क्षणमप्यच्युतस्य श्रेणी नाम्नां गदिता हेलयापि। संसारेऽस्मिन् दुरितं हन्ति पुंसां वातोर्म्मी पोतमिवाम्भोधिमध्ये॥
भ्रमरविलसिता भ्रमरविलसितमिति केचित्।	मो गो नौ गो भ्रमरविलसिता ऽऽऽ,ऽ,।।।,।।।,ऽ	मुग्धे! मानं परिहर न चिरात्तारुण्यन्ते सफलयतु हरिः। फुल्लावल्ली भ्रमरविलसिताभावे शोभां कलयति किमु ताम्॥
अनुकूला	स्यादनुकूला भतनगगाश्चेत् ऽ।।,ऽऽ।,।।।,ऽ,ऽ	वल्लववेशा सुररिपुमूर्त्तिर्गोपन्दनाद्यौज्ज्वलरतिपूर्त्तिः। वाञ्छितसिद्ध्यै प्रणतिपरस्य स्यादनुकूला जगति न कस्य॥
रथोद्धता	रात् परैर्नरलगै रथोद्धता ऽ।ऽ,।।।,ऽ।ऽ,।,ऽ	राधिका दधिविलोडनस्थिता कृष्णवेणुनिनदैरथोद्धता। यामुनं तटनिकुञ्जमञ्जसा सा जगाम सलिलाहृतिच्छलात्॥
स्वागता	स्वागता रनभगैर्गुरुणा च ऽ।ऽ,।।।,ऽ।।,ऽ,ऽ	यस्य चेतसि सदा मुरवैरी वल्लवीजनविलासविलोलः। तस्य नूनममरालयभाजः स्वागतादरकरः सुरराजः॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
दोधकम्	दोधकमिच्छति भत्रितयाद्गौ ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ,ऽ	देव ! सदोधकदम्बतलस्थ ! श्रीधर ! तारकनामपदं मे । कण्ठतलेऽसुविनिर्गमकाले स्वल्पमपि क्षणमेष्यति योगम् ॥
मोटनकम्	स्यान्मोटनकं तजजाश्च लगौ ऽऽ।,।ऽ।,।ऽ।,।,ऽ	रङ्गे खलु मल्लकलाकुशलश्चाणूरमहाभटमोटनकम् । यः केलिलवेन चकार स मे संसाररिपुं प्रतिमोटयतु ॥
श्येनी श्येनिका इति क्वचित् ।	श्येन्युदीरिता रजौ रलौ गुरुः ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।,ऽ	यस्य कीर्त्तिरिन्दुकुन्दचन्दनश्येन्यशेषलोकपावनी सदा । जाह्नवीव विश्ववन्द्यविभ्रमा तं भजामि भावगम्यमच्युतम् ॥
श्रीः	बाणरसैः स्यात् भतनगगैः श्रीः ऽ।।,ऽऽ।,।।।,ऽ,ऽ	
वृत्ता	ननसगगुरुरचिता वृत्ता ।।।,।।।,।।ऽ,ऽ,ऽ	
भद्रिका	ननरलगुरुभिश्च भद्रिका ।।।,।।।,ऽ।ऽ,।,ऽ	
मौक्तिकमाला	मौक्तिकमाला यदि भतनात् गौ ऽ।।,ऽऽ।,।।।,ऽ,ऽ	
उपस्थितम्	उपस्थितमिदं जसौ ताद् गकारौ ।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,ऽ,ऽ	
उपचित्रम्	उपचित्रमिदं सससाल्लगौ ।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	
कुपुरुषजनिता	कुपुरुषजनिता ननौ रगौ गः ।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ,ऽ	
अनवसिता	अनवसिता न्यौ भगौ गुरुरन्ते ।।।,।ऽऽ,ऽ।।,ऽ,ऽ	
विध्वङ्कमाला	विध्वङ्कमाला भवेत्तौ तगौ गः ऽऽ।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	
सान्द्रपदम्	सान्द्रपदं स्याद्भतनगलैश्च ऽ।।,ऽऽ।,।।।,ऽ,।	
शिखण्डितम्	शिखण्डितमिदं जसौ तगौ गुरुश्चेत् ।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,ऽ,ऽ	
द्वादशाक्षरा वृत्तिः । जगती ।		
चन्द्रवर्त्म	चन्द्रवर्त्म निगदन्ति रनभसैः ऽ।ऽ,।।।,ऽ।।,।।ऽ	चन्द्रवर्त्म पिहितं घनतिमिरे राजवर्त्म रहितं जनगमनैः । इष्टवर्त्म तदलङ्कुरु सरसे ! कुञ्जवर्त्मनि हरिस्तव कुतुकी ॥
वंशस्थविलम् वंशस्तनितमिति क्वापि ।	वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ ।ऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ	विलासवंशस्थविलं मुखानिलैः प्रपूर्य्य यः पञ्चमरागमुद्गिरन् । व्रजाङ्गनानामपि गानशालिनां जहार मानं स हरिः पुनातु नः ॥
इन्द्रवंशा वंशस्थविलेन्द्रवंशाचरणोभयघटिता- श्चतुर्वर्णप्रस्तारीयाद्यन्तव्यतिरिक्त- चतुर्दशप्रकारा उपजातयो भवन्ति।	स्यादिन्द्रवंशा ततजैरसंयुता ऽऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ	दैत्येन्द्रवंशाग्निरुदीर्णदीधितिः पीताम्बरोऽसौ जगतीतमोहरः । यस्मिन् ममज्जुः शलभा इव स्वयं ते कंसचाणूरमुखा मखद्विषः ॥
जलोद्धतगतिः	जसौ जसयुतौ जलोद्धतगतिः ।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ	यदीयहलतो विलोक्य विपदं कलिन्दतनया जलोद्धतगतिः । विलासविपिनं विवेश सहसा करोतु कुशलं हली स जगताम् ॥
भुजङ्गप्रयातम्	भुजङ्गप्रयातं चतुर्भिर्यकारैः ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	सदारात्मजज्ञातिभृत्यो विहाय स्वमेतं इदं जीवनं लिप्समानः । मया शोधितः कालियेत्थं कुरु त्वं भुजङ्ग ! प्रयातं द्रुतं सागराय ॥
तोटकम्	वद तोटकमब्धिसकारयुतम् ।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ	यमुनातटमच्युतकेलिकला- लसदङ्घ्रिसरोरुहसङ्गरुचिम् । मुदितोऽटकलेरपनेतुमघं यदि चेच्छसि जन्म निजं सफलम् ॥
स्रग्विणी	कीर्त्तितैषा चतूरेफिका स्रग्विणी ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	इन्द्रनीलोपलेनेव या निर्म्मिता शातकुम्भद्रवालङ्कृता शोभते । नव्यमेघच्छविः पीतवासा हरे- र्मूर्त्तिरास्तां ममैवोरसि स्रग्विणी ॥
वैश्वदेवी	बाणाश्वैश्छिन्ना वैश्वदेवी ममौ यौ ऽऽऽ,ऽऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	अर्चामन्येषां त्वं विहायामराणा- मद्वैतेनैकं श्यामभ्यर्च्च भक्त्या । तत्राशेषात्मन्यर्चिते भाविनी ते भ्रातः ! सम्पन्नाराधना वैश्वदेवी ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणगणाः।	छन्दसामुदाहरणानि।
प्रमिताक्षरा	प्रमिताक्षरा सजससैः कथिता ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।।ऽ	अम्बतस्य प्रीकरमिवोज्ज्ञिरती रदमौक्तिकांशुलहरीच्छुरिता। प्रमिताक्षरा मुररिपोर्भणिति- र्व्रजसुभ्रुवामभिजहार मनः॥
द्रुतविलम्बितम्	द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ ।।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।ऽ	तरणिजापुलिने नववल्लवी- परिषदा सह केलिकुतूहलात्। द्रुतविलम्बितचारुविहारिणं हरिमहं हृदयेन सदा वहे॥
मन्दाकिनी	ननररघटिता तु मन्दाकिनी ।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	बलिदमनविधौ बभौ सङ्गता पदजलरुहि यस्य मन्दाकिनी। सुरनिहितसिताम्बुजस्रङ्निभा हरतु जगदघं स पीताम्बरः॥
कुसुमविचित्रा	नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा ।।।,।ऽऽ,।।।,।ऽऽ	विपिनविहारे कुसुमविचित्रा कुतुकितगोपीमहितचरित्रा। मुररिपुमूर्तिर्मुखरितवंशा चिरमवताद्वस्तरलवतंसा॥
तामरसम्	इह वद तामरसं नजजा यः ।।।,।ऽ।,।ऽ।,।ऽऽ	स्फुटसुषमामकरन्दमनोज्ञं व्रजललनानयनालिनिपीतम्। तव मुखतामरसं मुरशत्रो! हृदयतडागविकाशि ममास्तु॥
मालती यमुनेति क्वापि।	भवति नजावथ मालती जरौ ।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ	इह कलयाच्युतकेलिकानने मधुरससौरभसारलोलुपः। कुसुमकृतस्मितचारुविभ्रमा मलिरपि चुम्बति मालतीं मुहुः॥
मणिमाला अस्याः षड्वर्णैर्यतिः।	त्यौ त्यौ मणिमाला छिन्ना गुहवक्त्रैः ऽऽ।,।ऽऽ,ऽऽ।,।ऽऽ	प्रह्वामरमौलौ रत्नोपलकॢप्ते जातप्रतिबिम्बा शोणा मणिमाला। गोविन्दपदाब्जे राजी नखराणा- मास्तां मम चित्ते ध्वान्तं शमयन्ती॥
जलधरमाला अस्याश्चतुर्भिरष्टाभिश्च यतिः।	मो भः स्मौ चेज्जलधरमालाब्ध्यष्टैः ऽऽऽ,ऽ।।,।।ऽ,ऽऽऽ	या भक्तानां कलिदुरितोत्तप्तानां तापोच्छेदे जलधरमाला नव्या। भव्याकारा दिनकरपुत्रीकूले केलीलोला हरितनुरव्यात् सा वः॥
पुटः	वसुयुगविरतिर्नौ म्यौ पुटोऽयम् ।।।,।।।,ऽऽऽ,।ऽऽ	
प्रमुदितवदना प्रभेति मल्लिनाथः। गौरीति कौमुदीकारः।	प्रमुदितवदना भवेन्नौ च रौ ।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
प्रियंवदा	भुवि भवेन्नभजरैः प्रियंवदा ।।।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ।ऽ	
ललिता	धीरैरभाणि ललिता तभौ जरौ ऽऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ।ऽ	
उज्ज्वला	ननभरसहिता गदितोज्ज्वला ।।।,।।।,ऽ।।,ऽ।ऽ	
नवमालिका	इह नवमालिका नजभयैः स्यात् ।।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽऽ	
ललना	पञ्चमुनि भमौ सात् सयुता ललना ऽ।।,ऽऽऽ,।।ऽ,।।ऽ	
ललितम्	ललितमभिहितं नौ म्रौ नामतः ।।।,।।।,ऽऽऽ,ऽ।ऽ	
द्रुतपदम्	द्रुतपदं भवति नभनयाश्चेत् ।।।,ऽ।।,।।।,।ऽऽ	
विद्याधारः	सर्व्वे मा यस्मिन् सोऽयं विद्याधारः स्यात् ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽऽ	
पञ्चचामरम्	लघुर्गुरुर्वदन्ति पञ्चचामरम् ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ	
सारङ्गम्	सारङ्गसंज्ञं समस्तैस्तकारैस्तु ऽऽ।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽऽ।	
मौक्तिकदाम	समस्तजमीरय मौक्तिकदाम ।ऽ।,।ऽ।,।ऽ।,।ऽ।,	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
मोटकम्	मोटकनाम समस्तभमीरय ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।	
तरलनयनम्	वरिलघु तरलनयनमिह ।।।।।।।।।।।।	
योदशाक्षरा वृत्तिः। अतिजगती।		
प्रहर्षिणी त्रिभिर्दशभिश्च यतिः ।	म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम् ऽऽऽ,।।।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	गोपीनामधरसुधारसस्य पाने- रुत्तुङ्गस्तनकलसोपगूहनेष । आश्चर्यैरपि रतिविभ्रमैर्मुरारेः संसारे मतिरभवत् प्रहर्षिणीह ॥
रुचिरा चतुर्भिर्नवभिश्च यतिः ।	जभौ सजौ गिति रुचिरा चतुर्ग्रहैः ।ऽ।,ऽ।।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	पुनातु वो हरिरतिरासविभ्रमी परिभ्रमन् व्रजरुचिराङ्गनान्तरे । समीरणोल्लसिततमालराजगो यथा मरुत्तरलतमालभूरुहः ॥
मत्तमयूरः चतुर्भिर्नवभिश्च यतिः ।	वेदैरन्ध्रैर्म्तौ यसगा मत्तमयूरः ऽऽऽ,ऽऽ।,।ऽऽ,।।ऽ,ऽ	लीलानृत्यन्मत्तमयूरध्वनिकान्तं नृत्यद्गोपामोदिपयोदानिलरम्यम् । कामक्रीडालम्पटमना गोपवधूभिः कंसध्वंसी निर्जनवृन्दावनमाप ॥
चण्डी	नयुगलसयुगलगैरिति चण्डी ।।।,।।।,।।ऽ,।।ऽ,ऽ	जयति दितिजरिपुताण्डवलीला- कुपितकवलकरकालियमौलौ । चरणकमलयुगचापलचण्डी पदनखरुचिजितभोगमणिश्रीः ॥
मञ्जुभाषिणी सुनन्दिनीति शम्भौ	सजसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणी ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	अम्बुतोर्मिशीतलकरेण लालयं- स्तनुकान्तिचोरितविलोचनो हरे ! । नियतं कलानिधिरसौति वल्लवी मुदमच्युते व्यधित मञ्जुभाषिणी ॥
चन्द्रिका उत्पलिनीति क्वापि। विद्युदिति चमेति च क्वापि। सप्तभिः षड्- भिश्च यतिः।	ननततगुरुभिश्चन्द्रिकाऽश्वर्तुभिः ।।।,।।।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ	शरदमलतरुचन्द्रिकाचालिते दिनकरतनयातीरदेशे हरिः । विहरति रभसाद्वल्लवीभिः समं त्रिदिवयुवतिभिः कोऽपि देवो यथा ॥
कलहंसः सिंहनादः क्वापि ।	सजसाः सगौ च कथितः कलहंसः ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।।ऽ,ऽ	यमुनाविहारकुतुके कलहंसो व्रजकामिनीकमलिनीकृतकेलिः । जनचित्तहारिकलकण्ठनिनादः प्रमदं तनोतु तव नन्दतनूजः ॥
प्रबोधिता	सजसा जगौ च भवति प्रबोधिता ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	शयिता त्वया चटुलमानतिन्द्रया रतिकेलिकुञ्जनिलये विलासिनी । मुरवैरिणा वदनचुम्बनादिना स्मितमाततान सपदि प्रबोधिता ॥
मृगेन्द्रमुखम्	भवति मृगेन्द्रमुखं नजौ जरौ गः ।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	गुरुभुजवीर्यभरं हरिं मदान्धा युधि समुपेत्य न दानवा जिजीवुः । क्षुधितमृगेन्द्रमुखं मृगा उपेत्य क नु खलु बिभ्रति जीवनस्य योगम् ॥
चञ्चरीकावली	यमौ रौ विख्याता चञ्चरीकावली गः ।ऽऽ,ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	
चन्द्ररेखा	नसरयुगगैश्चन्द्ररेखर्तुलोकैः ।।।,।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	
कन्दुकम्	इदं कन्दुकं यत्र येभ्यश्चतुर्भ्यो गः ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,ऽ	
मृगेन्द्रमुखम्	भवति मृगेन्द्रमुखं नजौ जरौ गः ।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	
उपस्थितम्	उपस्थितमिदं ज्सौ त्सौ यदि गुरुः स्यात् ।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,।।ऽ,ऽ	
मञ्जुहासिनी	जतौ सजौ गो भवति मञ्जुहासिनी ।ऽ।,ऽऽ।,।।ऽ,।ऽ।,ऽ	
नन्दिनी	इह नन्दिनी सजससैर्गसंयुक्तैः ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।।ऽ,ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणगणाः।	छन्दसामुदाहरणानि।
कुटजगतिः	कुटजगतिर्नजौ सप्तसु मृतौ गुरुः ।।।,।ऽ।,ऽऽऽ,ऽऽ।,ऽ	
प्रभावती।	यस्यां प्रिये! प्रथमकमक्षरद्वयं तुर्य्यं तथा गुरु नवमं दशान्तिमम्। सान्त्यं भवेद्यतिरपि चेद्युगग्रहैः सा लक्ष्यतामन्तलवते! प्रभावती॥	
चतुर्द्दशाक्षरा वृत्तिः। शर्करी।		
असम्बाधा पञ्चभिर्नवभिश्च यतिः।	मो गो गो नौ मः शरनवभिरसम्बाधा ऽऽऽ,ऽ,ऽ,।।।,।।।,ऽऽऽ	वीर्य्याग्नौ येन ज्वलति रणवशात् क्षिप्ते दैत्येन्द्रे जाता धरणिरियमसम्बाधा। धर्म्मस्थित्यर्थं प्रकटिततनुसम्बन्धः साधूनां बाधां प्रशमयतु स कंसारिः॥
वसन्ततिलकम् अष्टाभिः षड्भिश्च यतिः। सिंहोन्नता क्वापि। 'सिंहोन्नता' इति सनिकाश्यपः। उद्धर्षिणी इति सुनिसैतवः॥	ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ गः ऽऽ।,ऽ।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ	फुल्लं वसन्ततिलकं तिलकं वनाल्या लीलापरं पिककुलं कलमत्र रौति। वात्येष पुष्पसुरभिर्मलयाद्रिवातो यातो हरिः स मथुरां विधिना हताः स्मः।
अपराजिता सप्तभिर्यतिः।	ननरसलघुगैः स्वरैरपराजिता ।।।,।।।,ऽ।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	यदनवधिभुजप्रतापहतास्तदा यदुमिषयचमूः परैरपराजिता। अजयत समरे समस्तरिपुव्रजं स जयति जगतां गतिर्गरुड़ध्वजः॥
प्रहरणकलिका सप्तभिर्व्वियतिः।	ननभनलगिति प्रहरणकलिका ।।।,।।।,ऽ।।,।।।,।,ऽ	व्यथयति कुसुमप्रहरण! कलिका प्रमदवनभवा तव धनुषि तता। विरहविपदि मे शरणमिह ततो मधुमथनगुणस्मरणमविरतम्॥
वासन्ती	मात्तो नो मो गौ यदि गदिता वासन्तीयम् ऽऽऽ,ऽऽ।,।।।,ऽऽऽ,ऽ,ऽ	भ्राम्यद्भृङ्गीनिर्भरमधुरालापोद्गीतैः श्रीखण्डाद्रेरङ्कुतपवनैर्मन्दान्दोला। लीलालोला पल्लवविलसद्धस्तोल्लासैः कंसारातौ नृत्यति सदृशी वासन्तीयम्॥
लोला अस्याः सप्तभिर्यतिः।	द्विःसप्तच्छिदि लोला म्सौ म्भौ गौ चरणे चेत् ऽऽऽ,।।ऽ,ऽऽऽ,ऽ।।,ऽ,ऽ	मुग्धे यौवनलक्ष्मीर्विद्युद्विभ्रमलोला त्रैलोक्याद्भुतरूपो गोविन्दोऽतिदुरापः। तद्वृन्दावनकुञ्जे गुञ्जद्भृङ्गसनाथे श्रीनाथेन समेता स्वच्छन्दं कुरु केलिम्॥
नान्दीमुखी अस्याः सप्तभिर्यतिः।	स्वरभिदि यदि नौ तौ च नान्दीमुखी गौ ।।।,।।।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ,ऽ,	सरसखगकुलालापनान्दीमुखीयं लहरिभुजलता चारुफेनस्मितश्रीः। सुरहरकलयासक्तिमासाद्य किन्ते प्रमुदितहृदया भानुजा नृत्यतीह॥
इन्दुवदना	इन्दुवदना भजसनैः सगुरुयुग्मैः ऽ।।,।ऽ।,।।ऽ,।।।,ऽ,ऽ	
नदी सप्तभिर्यतिः।	ननतजगुरुगैः सप्तयतिर्नदी स्यात् ।।।,।।।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ	
लक्ष्मीः	लक्ष्मीरन्तविरामा म्सौ तभौ गुरुयुग्मम् ऽऽऽ,।।ऽ,ऽऽ।,ऽ।।,ऽ,ऽ	
सुपवित्रम्	त्रिननगगिति वसुयति सुपवित्रम् ।।।,।।।,।।।,।।।,ऽ,ऽ	
मध्यक्षामा	मध्यक्षामा युगदशविरमा म्भौ न्यौ गौ ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,।ऽऽ,ऽ,ऽ	
कुटिलम्	युगदिग्भिः कुटिलमिति सभौ न्यौ गौ चेत् ।।ऽ,ऽ।।,।।।,।ऽऽ,ऽ,ऽ	
प्रमदा	नजभजला गुरुश्च भवति प्रमदा ।।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,।,ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
मञ्जरी पञ्चमे नवमे च यतिः ।	सजसा यलौ गिति शरग्रहैर्मञ्जरी ।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,।ऽऽ,।,ऽ	
कुमारी अष्टमे नवमे च यतिः ।	नजभजगैर्गुरुश्च वसुषट् कुमारी ।।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ,ऽ	
सुकेसरम्	नरनरैर्लगौ च रचितं सुकेसरम् ।।।,ऽ।ऽ,।।।,ऽ।ऽ,।,ऽ	
चन्द्रौरसः	म्भौ न्यौ लगौ चेदिह भवति च चन्द्रौरसः ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,।ऽऽ,।,ऽ	
चक्रपदम्	चक्रपदमिह भननलगुरुभिः ऽ।।,।।।,।।।,।।।,।,ऽ	
वासन्ती	वासन्तीयं स्यादिह खलु मतौ न्यौ गौ चेत् ऽऽऽ,ऽऽ।,।।।,।ऽऽ,ऽ,ऽ	
पञ्चदशाक्षरा वृत्तिः । अतिशक्वरी ।		
शशिकला	गुरुनिधनमनुलघुरिह शशिकला ।।।।।।।।।।।।।।,ऽ	मलयजतिलकसमुदितशशिकला व्रजयुवतिलसदलिकगगनगता । सरसिजनयनहृदयसलिलनिधिं व्यतनुत विततरभसपरितरलम् ॥
स्रक् अस्याः षड्भिर्नवभिश्च यतिः ।	स्रगियमपि च रसनव-रचितयतिः ।।।।।।,।।।,।।।।।,ऽ	अयि सहचरि ! रुचिरतरगुणमयी म्रदिमवसतिरनपगतपरिमला । मणिव निवस विलसदनुपमरसा सुमुखि ! मुदितदनुजदलनहृदये ॥
मणिगुणनिकरः अष्टभिः सप्तभिश्च यतिः ।	वसुमुनियतिरिति मणिगुणनिकरः ।।।।।।,।,।।।।।।,ऽ	नरकरिपुरवतु निखिलसुरगति- रमितमहिमभरसहजनिवसतिः । अनवधिमणिगुणनिकरपरिचितः सरिदधिपतिरिव धृततनुविभवः ॥
मालिनी अष्टभिः सप्तभिश्च यतिः ।	ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ।।।,।।।,ऽऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	मृगमदकृतचर्चा पीतकौशेयवासा रुचिरशिखिशिखण्डाबद्धधम्मिल्लपाशा । अनृजुनिहितमंशे वंशमुत्क्वाणयन्ती धृतमधुरिपुलीला मालिनी पातु राधा ॥
लीलाखेलः	एकन्यूनौ विद्युन्मालापादौ चेल्लीलाखेलः ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ,ऽ,ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ	पायाद्वो गोविन्दः कालिन्दीकूलच्छायाचक्रे रासोल्लासक्रीडद्गोपीभिः सार्द्धं लीलाखेलः । मन्दाकिन्यास्तीरोपान्ते स्वैरक्रीडाभिर्लोलो यद्वद्देवानामीशः स्वर्वेश्याभिः खेलन्तीभिः ॥
विपिनतिलकम्	विपिनतिलकं नसनरेफयुग्मैर्भवेत् ।।।,।।ऽ,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	विपिनतिलकं विकसितं वसन्तागमे मधुलतमदैर्मधुकरै रणद्भिर्वृतम् । मलयमरुता रचितलास्यमालोकयन् व्रजयुवतिभिर्विहरति स्म मुग्धो हरिः ॥
तूणकम्	तूणकं समानिकापदद्वयं विनान्तिमम् ऽ,।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ,।,ऽ।ऽ,।ऽ	सा सुवर्णकेतकं विकाशि भृङ्गपूरितं पञ्चबाणबाणजालपूर्णहेमतूणकम् । राधिका वितर्क्य माधवाद्य मासि माधवे मोहमेति निर्भरं त्वया विना कलानिधे ! ॥
चन्द्रलेखा सप्तमे अष्टमे च यतिः ।	म्रौ मो यौ चेद्भवेतां सप्ताष्टकैश्चन्द्रलेखा ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,	विच्छेदे ते मुरारे ! पाण्डुप्रकाशा कृशाङ्गी म्लानच्छायं दुकूलं न भ्राजते बिभ्रती सा । राधाम्भोदस्य गर्भे लीना यथा चन्द्रलेखा किन्त्वार्त्ता त्वां स्मरन्ती धत्ते ध्रुवं जीवयोगम् ॥
चित्रा	चित्रा नामच्छन्दश्चित्रचेत् त्रयो मा यकारौ ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	गोपाली लीलालोला यद्वत् कलिन्दाङ्गनान्ते खेलन्मुक्ताहारा वन्यस्रस्तसन्मूर्द्धचित्रा । कंसारातेर्मूर्त्तिस्तद्वन्मे हृदि क्रीडतीयं कोऽन्यः स्वर्गो मोक्षो वाञ्छाविद्यते तत्र जाने ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणगणाः।	छन्दसामुदाहरणानि।
प्रभद्रकम्	भवति नजौ भजौ रसहितौ प्रभद्रकम् ।।।,।ऽ।.ऽ।।,।ऽ।,ऽ।ऽ	
एला पञ्चभिर्दशभिश्च यतिः।	सजना नयौ शरदशयतिरियमेला ।।ऽ,।ऽ।,।।।,।।।,।ऽऽ	
कामक्रीड़ा	माः पञ्च स्युर्यस्यां सा कामक्रीड़ासंज्ञा ज्ञेया ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽऽ	
सुखेलकम्	नजभजरैर्विराजितमिदं सुखेलकम् ।।।, ।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ।ऽ	
चन्द्रकान्ता सप्तभिरष्टाभिश्च यतिः।	चन्द्रकान्ताभिधा रौ मसौ यो विरमः स्वराष्टौ ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽऽ	
उपमालिनी अष्टाभिः सप्तभिश्च यतिः।	ननतभरहतावश्वरैरुपमालिनी ।।।,।।।,ऽऽ।,ऽ।।,ऽ।ऽ	
ऋषभः	ऋषभाख्यमेतदुदितं सजसा सयौ चेत् ।।ऽ,।ऽ। ।।ऽ,।।ऽ,।ऽऽ	
मानसहंसः	कथयन्ति मानसहंसनाम सजौ जभराः ।।ऽ,।ऽ।,।ऽ।.ऽ।।,ऽ।ऽ	
नलिनी	सगणैः शिववक्रमितैर्गदिता नलिनी ।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,	
निशिपालकम्	शंस निशिपालकमिदं भजसनाश्च रः ऽ।।,।ऽ।,।।ऽ,।।।,ऽ।ऽ	
षोड़शाक्षरा वृत्तिः। अष्टिः।		
चित्रम्	चित्रसंज्ञमीरितं समानिका पदद्वयन्तु ऽ,।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ,।,ऽ।ऽ,।ऽ।	विद्रुमारुणाधरोष्ठशोभिवेणुवाद्यहृष्ट- वल्लवीजनाङ्गसङ्गजातमुग्धकण्टकाङ्ग!। त्वां सदैव वासुदेव! पुण्यलभ्यपादसेव! वन्यपुष्पचित्रकेश! संस्मरामि गोपवेश!॥
ऋषभगजविलसितम् गजतुरगविलसितमिति शम्भौ। सप्तभिर्नवभिश्च यतिः।	भनिनगैः स्वराङ्कऋषभगजविलसितम् ऽ।।,ऽ।ऽ,।।।,।।।,।।।,ऽ	यो हरिरुच्चखान खरतरनखरशरै- र्दुर्ज्जयदैत्यसिंहसुविकटहृदयतटम्। किञ्चिह चित्रमेष यदखिलमपहृतवान् कंसनिदेशहप्यदृषभगजविलसितम्॥
चकिता अष्टा अष्टमे यतिः।	भात् समसनगैरष्टच्छेदे स्यादिह चकिता ऽ।।,।।ऽ,ऽऽऽ,ऽऽ।,।।।,ऽ	दुर्ज्जयदनुजश्रेणीदुश्चेष्टाग्रसचकिता यद्भुजपरिघत्राता याता साध्वसविगमम्। दीव्यति दिवि यन्माला स्वेच्छं नन्दनविपिने गच्छत शरणं कृष्णं तं भीता भवरिपुतः॥
पञ्चचामरम्	प्रमाणिका पदद्वयं वदन्ति पञ्चचामरम् ।ऽ।,ऽ।ऽ,।,ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।,ऽ	सुरद्रुमूलमण्डपे विचित्ररत्ननिर्म्मिते लसद्वितानभूषिते सलीलविभ्रमालसम्। सुराङ्गनाभवल्लवीकरप्रपञ्चचामर- स्फुरत्समीरवीजितं सदाच्युतं भजामि तम्।
मदनललिता चतुर्थे षष्ठे च यतिः।	म्भौ नो म्नौ गो मदनललिता वेदैः वसुभिः ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,ऽऽऽ,।।।,ऽ	विभ्रष्टस्रग्गलितचिकुरा धौताधरपुटा म्लायत्पत्रावलिकुचतटोच्छ्वासोर्म्मितरला। राधात्यर्थं मदनललितान्दोलालसवपुः कंसारातेरतिरसमहो चक्रेऽतिचटुलम्।
वाणिनी	नजभजरैर्यदा भवति वाणिनी गयुक्तैः ।।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	स्फुरतु ममाननेऽद्य ननु वाणि! नीतिरम्यं तव चरणप्रसादपरिपाकतः कवित्वम्। भवजलराशिपारकरणक्षमं मुकुन्दं सततमहं स्तवैः स्वरचितैः स्तवानि नित्यम्।
प्रवरललितम्	यमौ नः स्नौ गश्च प्रवरललितं नाम वृत्तम् ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।।,।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	भुजोत्क्षेपः मूर्ध्नि चलवलयभाङ्कारयुक्तो मुधा पादन्यासः प्रकटिततुलाकोटिनादः। स्मितं वक्त्रेऽकस्माद्दृशि पटुकटाक्षोर्म्मिलीला हरौ जीयादीदृक् प्रवरललितं वल्लवीनाम्।

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
अचलधृतिः	द्विगुणितवसुलघुभिरचलधृतिरिह IIIIIIII,IIIIIIII	तरणिदुहितृतटविचरतरवसति- रमरमुनिसुखजनविहितधृतिरिह । मधुरिपुरभिनवजलधररुचितनु- रचलधृतिरुदयति सुकृतिहृदि खलु ॥
गरुडरुतम्	गरुडरुतं नजौ भजतगा यदा सुखदा III,ISI,SII,ISI,SSI,S	अमरमयूरमानसमुदे पयोदरुचि- र्गरुडरुतं सुरारिभुजगेन्द्रसन्त्रासने । धरणिभरावतारविधिविज्ञिमाडम्बरः स जयति कंसरङ्गभुवि सिंहनादो हरेः ॥
धीरललिता	संकथिता भरौ नरनगाश्च धीरललिता ऽII,ऽIऽ,III,ऽIऽ,III,ऽ	
अश्वगतिः	पञ्चभकारयुताऽश्वगतिर्यदि चान्त्यगुरुः ऽII,ऽII,ऽII,ऽII,ऽII,ऽ	
मणिकल्पलता	नजरभभेन गेन च स्यान्मणिकल्पलता III,IऽI,ऽIऽ,ऽII,ऽII,ऽ	
रूपम्	यस्मिन् सर्व्वे गा राजन्ते अष्टाद्यं तद्रूपं नाम ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ,ऽ	
वरयुवतिः	भो रयना नगौ च यस्यां वरयुवतिरियम् ऽII,ऽIऽ,Iऽऽ,III,III,ऽ	
सप्तदशाक्षरा वृत्तिः । अत्यष्टिः ।		
शिखरिणी षष्ठे एकादशे च यतिः ।	रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी Iऽऽ,ऽऽऽ,III,IIऽ,ऽII,I,ऽ	करादस्य भ्रष्टं ननु शिखरिणी दृश्यति शिशो- र्विलोमाः स्रः सत्यं नियतमवधेयं तदखिलैः । इति व्यस्तश्रोपानुचितनिभृतालापजनितं स्मितं बिभ्रद्देवो जगदवतु गोवर्द्धनधरः ॥
पृथ्वी अष्टमे नवमे च यतिः ।	जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः IऽI,IIऽ,IऽI,IIऽ,Iऽऽ,I,ऽ	दुरन्तदनुजेश्वरप्रकरदुःस्थपृथ्वीभरं जहार निजलीलया यदुकुलेऽवतीर्य्याशु यः । स एष जगतीगतिर्दुरितभारमस्मादृशां हरिष्यति हरिः स्तुतिस्मरणचाटुभिस्तोषितः ॥
वंशपत्रपतितम् वंशदलमिति शम्भौ वंशपत्रपतिता इति केचित् । अस्य दशमे सप्तमे च यतिः ।	दिङ्मुनि वंशपत्रपतितं भरनभनलगैः ऽII,ऽIऽ,III,ऽII,III,I,ऽ	नूतनवंशपत्रपतितं रजनिजललवं पश्य मुकुन्द ! मौक्तिकमिवोत्तममरकतगम् । एष च तं चकोरनिकरः प्रपिबति मुदितो वान्तमवेत्य चन्द्रकिरणैरमृतकणमिव ॥
मन्दाक्रान्ता अस्याश्चतुर्थे षष्ठे सप्तमे च यतिः । इयं दौत्यवर्णनोपयोगिनी प्रशस्ता ।	मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्मो भनौ तौ गयुग्मम् ऽऽऽ,ऽII,III,ऽऽI,ऽऽI,ऽ,ऽ	प्रेमालापैः प्रियवितरणैः प्रीणितालिङ्गनाद्यै- र्मन्दाक्रान्ता तदनु नियतं वश्यतामेति बाला । एवं शिक्षावचनसुधया राधिकायाः सखीनां प्रीतः पायात् स्मितसुवदनो देवकीनन्दनो नः ॥
हरिणी षष्ठे चतुर्थे सप्तमे च यतिः ।	नसमरसला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता III,IIऽ,ऽऽऽ,ऽIऽ,IIऽ,I,ऽ	व्यधित स विधिर्नेत्रं नीत्वा ध्रुवं हरिणीगणाद्- व्रजजनदृशां सन्दोहस्योल्लसन्नयनश्रियम् । यदयमनिशं दूर्व्वाश्यामे मुरारिकलेवरे व्यकिरदधिकं बद्धाकाङ्क्षं विलोलविलोचनम् ॥
नर्द्दटकम्	यदि भवतो नजौ भजजला गुरु नर्द्दटकम् III,IऽI,ऽII,IऽI,IऽI,I,ऽ	व्रजवनिता वसन्तलतिका विलसन्मधुपं मधुमथनं प्रणम्य जनवाञ्छितकल्पतरुम् । विभुमभिनौति कोऽपि सुकृती मुदितेन हृदा रुचिरपदावलीघटितनर्द्दटकेन कविः ॥
कोकिलकम् अस्य सप्तमे षष्ठे चतुर्थे च यतिः ।	हयऋतुसागरैर्यतियुतं यदि कोकिलकम् III,IऽI,ऽII,IऽI,IऽI,I,ऽ	लसदरविन्दचयं मधुरभाषणमोदकरं मधुसमयागमे सरसकेलिभिरुल्लसितम् । अलिललितद्युतिं रविसुतावनकोकिलकं ननु कलयामि तं सखि ! सदा हृदि नन्दसुतम् ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणगणाः।	छन्दसामुदाहरणानि।
हारिणी अस्याश्चतुर्थे षष्ठे सप्तमे च यतिः।	वेदर्त्वश्वैर्मभनमयला गश्चेत्तदा हारिणी ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,ऽऽऽ,।ऽऽ,।,ऽ	यस्या नित्ये श्रुतिकुवलये शोभाशालिनी लोचने रागः स्वीयोऽधरकिसलये लाक्षारसारञ्जनम्। गौरी कान्तिः प्रकृतिरुचिरा रम्याङ्गरागस्फुटा सा कंसारेरजनि न कथं राधा मनोहारिणी
भाराक्रान्ता चतुर्थे षष्ठे सप्तमे च यतिः।	भाराक्रान्ता मभनरसला गुरुः श्रुतिषड्हयैः ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,ऽ।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	भाराक्रान्ता मम तनुरियं गिरीन्द्रविधारणात् कम्पं धत्ते श्रमजलकणां तथा परिमुञ्चति।
हरिः	रसयुगहययुङ् नौ म्रौ सो लगौ हि यदा हरिः ।।।,।।।,ऽऽऽ,ऽ।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	इत्याह्वयन् जयति जलदश्यामाकुलवल्लवी- संश्लेषोत्थं स्मरविलसितं विलोक्य गुरुं हरिः।
कान्ता	भवेत् कान्ता युगरसहयैर्यभौ नरसा लगौ ।ऽऽ,ऽ।।.।।।,ऽ।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	
चित्रलेखा दशमे सप्तमे च यतिः।	ससजा भजगा ग दिक्स्वरैर्भवति चित्रलेखा ।।ऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ,ऽ	
अतिशायिनी	ससजैरतिशायिनी मता भजपरैर्गुरुभ्याम् ।।ऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ,ऽ	
पञ्चचामरम्	अवेहि पञ्चचामरं जरौ जरौ जगौ लघुश्च ।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ,।	
अष्टादशाक्षरा वृत्तिः। धृतिः।		
कुसुमितलतावेल्लिता पञ्चमे षष्ठे सप्तमे च यतिः।	स्याद्भूतर्त्वश्वैः कुसुमितलतावेल्लिता म्तौ नयौ यौ ऽऽऽ,ऽऽ।,।।।,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	क्रीडत्कालिन्दीललितलहरीवारिभिर्दाक्षिणात्यै- र्वातैः खेलद्भिः कुसुमितलता वेल्लिता मन्दमन्दम् भृङ्गालीगीतैः किसलयकरोल्लासितोल्लास्यलक्ष्मीं तन्वाना चेतो रभसतरलं चक्रपाणेश्चकार।
नन्दनम् एकादशे सप्तमे च यतिः। इदमेव वेदरेफैश्छिन्ना मल्लामालिका त्र्यधिकदशभिस्तारका दशवसुभिर्लसा इति क्वापि।	नजभजरैस्तु रेफसहितैः शिवैर्हयैर्नन्दनम् ।।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	तरणिसुतातरङ्गपवनैः सलीलमान्दोलितं मधुरिपुपादपङ्कजरजःसुपूतपृथ्वीतलम्। सुरहरचित्रचेष्टितकलाकलापसंस्मारकं क्षितितलनन्दनं व्रज सखे! सुखाय वृन्दावनम्।
नाराचम्	इह ननरचतुष्कसृष्टन्तु नाराचमाचक्षते ।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	दिनकरतनयातटीकानने चारुसञ्चारिणी श्रवणनिकटकृष्टमेणीदृशां कृष्ण! राधा त्वयि। ननु विकिरति नेत्रनाराचमेषातिहृच्छेदनं तदिह मदनविभ्रमोद्भ्रान्तचित्तावधत्स्व द्रुतम्।
चित्रलेखा चन्द्रलेखा इति क्वचित्।	मन्दाक्रान्ता नपरलघुयुता कीर्त्तिता चित्रलेखा ऽऽऽ,ऽ।।,।।।,।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	शङ्केऽस्मिन् जगति मृगदृशां साररूपं यदासी- दाकृष्येदं व्रजयुवतिसभा वेधसा सा व्यधायि। नैतादृक् चेत् कथमुदधिसुतामन्तरेणाच्युतस्य प्रीतं तस्यां नयनयुगमभूच्चित्रलेखाङ्कितायाम्।
शार्दूलललितम् द्वादशे चरणान्ते च यतिः।	मः सो जः सतसा दिनेशऋतुभिः शार्दूलललि- तम् ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,।।ऽ	कृत्वा कंसमृगे पराक्रमविधिं शार्दूलललितं यश्चक्रे क्षितिभारकारिषु सुरारातिष्वतिदरम्। सन्तोषं परमन्तु देवनिवहे त्रैलोक्यशरणं श्रेयो वः स तनोत्वपारमहिमा लक्ष्मीप्रियतमः।
हरिणप्लुतम् हरिणप्लुतेति क्वापि।	मात् सो जौ भरसंयुतौ करिवाणखैर्हरिणप्लुतम् ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।।,ऽ।ऽ	
अश्वगतिः	पञ्चभकारयुताश्वगतिर्यदि चान्त्यसरचिता ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,।।ऽ	
सुधा	सुधा तर्कैस्तर्कैर्भवति ऋतुभिर्यो मो नससताः ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।।,।।ऽ,ऽऽ।,।।ऽ	
चित्रलेखा	वर्णाश्वैर्मनननतमकैः कीर्त्तिता चित्रलेखेयम् ऽऽऽ,।।।,।।।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽऽऽ,	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
भ्रमरपदकम्	भाद्रनना नसौ भ्रमरपदकमिदमभिहितम् ऽ॥,ऽ।ऽ,।।।,।।।,।।।,।।ऽ	
शार्दूलम्	शार्दूलं वद मासषट्कयति मः सो जसौ रो मश्चेत् ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽऽऽ	
केसरम्	अर्णाश्वाश्वैर्मभनयरयुगैर्वृत्तं मतं केसरम् ऽऽऽ,ऽ॥,।।। ।ऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
चलम्	भौ नजौ भौ चेच्चलमिदमुदितं युगैर्मुनिभिः स्वरैः ऽऽऽ,ऽ॥,।।।,।ऽ।,ऽ॥,ऽ।ऽ	
लालसा	सैका वसुविरतिस्तनौ रैश्चतुर्भिर्युता लालसा ऽऽ।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
लता	भवति नयुगलं रभौ रौ दशभिर्गजेन्द्रैर्लता ।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ॥,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
सिंहविस्फूर्जितम्	तद्भूतत्वैश्चैर्मौ भमौ विरतिश्चेत् सिंहविस्फूर्जितं यौ ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ॥,ऽऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	
हरनर्त्तनम् तनुधप्रिया इति च क्वापि ।	रसौ जजौ भरसंयुतौ करिवाणखैर्हरनर्त्तनम् ऽ।ऽ,।।ऽ,।ऽ।,।ऽ।,ऽ॥,ऽ।ऽ	
क्रौञ्चचक्रम्	इदं क्रौञ्चचक्रं सदीर्घं समस्तैर्यकारैः समेतम् ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,	
चीरकम्	चीरकमुदितं भसनजनैरिह रगणोऽन्ततः ऽ॥,।।ऽ,।।।,।ऽ।,।।।,ऽ।ऽ	
ऊनविंशत्यक्षरा वृत्तिः । अतिधृतिः ।		
मेघविस्फूर्जिता षष्ठे षष्ठे सप्तमे च यतिः ।	रसर्त्वश्वैर्य्मौ नसौ ररगुरुयुतौ मेघविस्फूर्जिता स्यात् । ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।।,।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	कदम्बामोदाढ्या विपिनपवनाः केकिनः कान्तकेका विनिद्राः कन्दल्यो दिशि दिशि मुदा दर्दुरा दृप्तनादाः । निशा नृत्यद्विद्युद्विलसितलसन्मेघविस्फूर्जिता चेत् प्रियः स्वाधीनोऽसौ दनुजदलनो राज्यमस्मात् किमन्यत् ॥
छाया षष्ठे द्वादशे अन्ते च यतिः ।	भवेत् सैवच्छाया तयुगगयुता स्यात् द्वादशान्ते यदा ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।।,।।ऽ,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ	अभीष्टं कुष्ठो यो वितरति लसद्दोश्चारशाखोज्ज्वलः स्फुरन्नानारत्नस्तवकिततनुश्चित्रांशुकालम्बितः । न यस्याङ्घ्रिच्छायामुपगतवतां संसारतीव्रातपस्तनोति प्रोत्तापं स जगदवतात् कंसारिकल्पद्रुमः ॥
शार्दूलविक्रीडितम् द्वादशे ऊनविंशतौ च यतिः ।	सूर्य्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम् ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ	गोविन्दं प्रणमोत्तमाङ्ग ! रसने ! त्वं घोषयाहर्निशं पाणी ! पूजयतं मनः ! स्मर पदे ! तस्यालयं गच्छतम् । एवञ्चेत् कुरुताखिलं मम हितं शीर्षादयस्तद् ध्रुवं न प्रेक्षे भवतां कृते भवमहाशार्दूलविक्रीडितम् ॥
सुरसा सप्तमे चतुर्द्दशे अन्ते च यतिः ।	म्रौ भ्नौ यो गौ गुरुश्चेत् स्वरमुनिकरणैराह सुरसाम् ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ॥,।।।,।ऽऽ,।।।,ऽ	कामक्रीडासतृष्णो मधुसमयसमारम्भरभसात् कालिन्दीकूलकुञ्जे विहरणकुतुकाासक्तहृदयः । गोविन्दो वल्लवीनामधररससुधां प्राप्य सुरसां शङ्के पीयूषपानप्रभवजनसुखं व्यस्मरदसौ ॥
फुल्लदाम पञ्चमे द्वादशे अन्ते च यतिः । पुष्पदाम इति केचित् ।	मो गौ नौ तौ गौ स्वरहयतुरगैः फुल्लदाम प्रसिद्धम् ऽऽऽ,ऽ,ऽ,।।।,।।।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	शश्वल्लोकानां प्रकटितकदनं ध्वस्तमालोक्य कंसं कृष्णं चेतोभिर्खिदिववसतिभिर्व्योमसंस्थैर्विसृष्टम् । सुग्धामोदेन स्थगितदशदिगाभोगमाकृष्टभृङ्गं मौलौ दैत्यारेर्न्यपतदनुपमं स्वस्तरोः फुल्लदाम ॥
पञ्चचामरः	नयुगलगलघू रजौ रलगा यदा स पञ्चचामरः ।।।,।।।,ऽ,।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।,ऽ	
बिम्बम्	वृत्तं बिम्बाख्यं शरमुनितुरगैर्म्तौ नसौ ततौ चेद्गुरुः ऽऽऽ,ऽऽ।,।।।,।।ऽ,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि।	छन्दसां लक्षणगणाः।	छन्दसामुदाहरणानि।
मकरन्दिका	रसैः षड्भिर्लोकैर्यमनसजजा गुरुर्मकरन्दिका ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।।,।।ऽ,।ऽ।,।ऽ।,ऽ	
मणिमञ्जरी	ऋत्वश्वैः स्यात् यभनयजजगाः कीर्त्तिता मणिमञ्जरी ।ऽऽ,ऽ।।,।।।,।ऽऽ,।ऽ।,।ऽ।,ऽ	
समुद्रतता	सजाविषुरगैर्भसौ जसतभा गश्चेत् समुद्रतता ।ऽ।,।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,ऽऽ।,ऽ।।,ऽ	
विंशत्यक्षरा वृत्तिः। कृतिः।		
सुवदना सप्तमे चतुर्द्दशे विंशतौ च यतिः।	ज्ञेया सप्ताश्वषड्भिर्मरभनययुता भ्लौ गः सुवदना ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।।,।।।,।ऽऽ, ऽ।।,।,ऽ	प्रत्याहृत्येन्द्रियाणि त्वदितरविषयाण्यासाद्य नयना त्वां ध्यायन्ती निकुञ्जे परमतररुचं हर्षोत्थपुलका। आनन्दाश्रुप्लुताक्षी वसति सुवदना योगैकरसिका कामार्त्तिं त्यक्तुकामा ननु नरकरिपो! राधा मम सखी
गीतिका	सजजा भरौ सलगा यदा कथिता तदा खलु गीतिका ।।ऽ,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।।,ऽ।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	करतालचञ्चलकङ्कणस्वनमिश्रणेन मनोरमा रमणीयवेणुनिनादरङ्गिमसङ्गमेन सुखावहा। बहुलानुरागनिवासराससमुद्भवा भवरागिणं विदधौ हरिं खलु वल्लवीजनचारुचामरगीतिका
वृत्तम्	वृत्तमीदृशन्तु नामतो रजौ रजौ रजौ गुरुर्लघुश्च ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ,।	चित्रवृत्तलीलया निसर्गरम्यदेहरूपविभ्रमेण राजमानसद्वयोविलाससम्पदा कलाकुतूहलेन। यः समं व्रजाङ्गनाजनैः सुराङ्गनानिभैः सुखं समेत्य विष्णुरुल्ललास चित्तपद्मकोषषट्पदः स मे सदास्तु।
शोभा षष्ठे त्रयोदशे अन्ते च यतिः।	रसाश्वाश्वैः शोभा यमुगनगणरा मेघविस्फूर्जिता चेत् ।ऽऽ,ऽऽऽ,।।।,।।।,ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	सपीयूषोन्मीलत्सरसिजयुगला मध्यनम्रा फलाभ्यां तयोरूर्द्ध्वं राजत्तरलकिशलयाश्लिष्टसुस्निग्धशाखा। लसन्मुक्तारक्तोत्पलकुवलयवच्चन्द्रबिम्बाञ्चिताग्रा महाशोभा मौलौ मिलदलिपटलैः कृष्ण! सा काचि वल्ली।
सुवंशा	ख्याता पूर्व्वैः सुवंशा यदि मरभनसा तद्द्वयं गो गुरुश्च ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।।,।।।,ऽऽ।,ऽऽ।,ऽ,ऽ	
मत्तेभविक्रीडितम् त्रयोदशे यतिः।	सभरा नमौ यलगास्त्रयोदशयतिर्मत्तेभविक्रीडितम् ।।ऽ,ऽ।।,ऽ।ऽ,।।।,ऽऽऽ,।ऽऽ,।,ऽ	
एकविंशत्यक्षरा वृत्तिः। प्रकृतिः।		
स्रग्धरा सप्तमे चतुर्द्दशे एकविंशतौ च यतिः।	म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्तितेयम् ऽऽऽ,ऽ।ऽ,ऽ।।,।।।,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	श्यामोऽथेन्दीवराभा कनककषलसत्पीतवासाः सुहासा बर्हिश्चन्द्रकान्तैर्वलयितचिकुरा चारुकर्णावतंसा। अंसव्यासक्तवंशध्वनिसुखितजगद्वल्लवीभिर्लसन्ती मूर्त्तिर्गोपस्य विष्णोरवतु जगति वः स्रग्धरा हारिहारा।
सरसी सिंहकमिति सलिलनिधिरिति च कापि।	नजभजजा जरौ यदि तदा गदिता सरसी कवीश्वरैः ।।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ	चिकुरकलापशैवलकृतप्रमदासु लसद्रसोर्म्मिषु स्फुटवदनाम्बुजासु विलसद्भुजवालमृणालवल्लिषु। कुचयुगचक्रवाकमिथुनानुगता सुकलाकुतूहली व्यरचयदच्युतो व्रजमृगीनयनासरसीषु विभ्रमम्।
द्वाविंशत्यक्षरा वृत्तिः। आकृतिः।		
हंसी अष्टमे द्वाविंशतौ च यतिः।	मौ गौ नाश्चत्वारो गो गौ वसुभुवनयतिरिति भवति हंसी ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ,ऽ,।।।,।।।,।।।,।।।,ऽ,ऽ	सार्द्धं कान्तेनैकान्तेऽसौ विकचकमलमधुसुरभि पिबन्ती कामक्रीडाकूतस्फीतप्रमदरसरभसमलघु रसन्ती। कालिन्दीये पद्मारण्ये पवनपतनपरितरलपरागे कंसाराते! पश्य स्वेच्छं सरभसगतिरिह विलसति हंसी।
मदिरा	सप्तभकारयुतैकगुरुर्गदितेयमुदारतरा मदिरा ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ	माधवमासि विकस्वरकेशरपुष्पलसन्मदिरामुदिते- र्भृङ्गकुलैरुपगीतवने वनमालिनमालि! कलानिलयम्। कुञ्जगृहोदरपल्लवकल्पिततल्पमनल्पमनोजरसं त्वं भज माधविका मृदुनर्त्तकयाशुनवातललतोपमया।

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
भद्रकम्	भौ नरना रनावथ गुरुर्दिगर्कविरमं हि भद्रकमिदम् ऽ।।,ऽ।ऽ,।।।,ऽ।ऽ,।।।,ऽ।ऽ,।।।,ऽ	
लालित्यम्	लालित्यं भुजगेन्द्रेण भाषितमेतच्चेन् मसरस- जनगुभिः ऽऽऽ,।।ऽ,ऽ।ऽ,।।ऽ,ऽऽ।,।ऽ।,।।।,ऽ	
मद्रासम्धरा	सजता नसौ ररौ गः फणितुरगहयैः स्यान्मद्रा सग्धराख्या ।।ऽ,।ऽ।,ऽऽ।,।।।,।।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ	
योविंशत्यक्षरा वृत्तिः। विकृतिः।		
अद्रितनया अश्वललितमित्यन्यत्र ।	नजभजभा जभौ लघुगुरू बुधैस्तु गदितेय- मद्रितनया ।।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ।।,।ऽ।,ऽ।।,।,ऽ	खरतरशौर्य्यपावकशिखापतङ्गनिभमम्बमदशुभो जलधिसुताविलासवसतिः सतां गतिरशेषमान्यमहिमा । भुवनहितावतारचतुरश्चराचरधरोऽवतीर्ण इह हि क्षितिवलयेऽस्ति कंसमथनस्तवेति नमचोचदद्रितनया ॥
मत्ताक्रीडम् ष्टमे त्रयोदशे त्रयोविंशतौ च तिः। मत्ताक्रीडा इति क्वचित् ॥	मत्ताक्रीडं वक्षिव्याशायति मयुगनयुगमलघु- गुरुभिः ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽ,ऽ,।।।।।।।।।।।।,ऽ	मुग्धोन्मीलन्मत्ताक्रीडं मधुसमयसुलभमधुरमधुरसात् गाने याने किञ्चित्सम्बन्दतपदमरुणनयनयुगलसरसिजम् । रासोल्लासक्रीडत्कम्रव्रजयुवतिवलयरचितभुजरसं सान्द्रानन्दं वृन्दारण्ये स्मरत हरिमनघचरणपरिचयम् ॥
सुन्दरिका	इह सुन्दरिका पिङ्गलमुनिनोक्ता सदयतो भसता जलभगाः ।।ऽ,।।ऽ,ऽ।।,।।ऽ,ऽऽ।,।ऽ।,।,ऽ।।,ऽ	
तुर्विंशत्यक्षरा वृत्तिः। संस्कृतिः।		
तन्वी चमे द्वादशे चतुर्विंशतौ च यतिः।	भूतमुनीनैर्यतिरिह भतनाः सभौ भनयाश्च यदि भवति तन्वी ऽ।।,ऽऽ।,।।।,।।ऽ,ऽ।।,ऽ।।,।।।,।ऽऽ	माधव सुम्भैर्मधुकरविरुतैः कोकिलकूजितमलयसमीरैः काम्यमुपेता मलयजसलिलैः प्लावनतोऽप्यधिगततनुदाहा । पद्मपलाशैर्विरचितशयना देहजसंज्वरभरपरिदूने निःश्वसती सा मुहुरतिपरवशं ध्यानलये तव निवसति तन्वी ॥
किरीटम्	नाम किरीटमिदं भगणा यदि पिङ्गलनाग- मुनीन्द्रमतं किल ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।	
दुर्म्मिलम्	सगणैरिह वृत्तवरं वसुभिः किल दुर्म्मिलमुक्तमिदं कविभिः ।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ	
ञ्चविंशत्यक्षरा वृत्तिः। अतिकृतिः।		
क्रौञ्चपदा चमे दशमे अष्टादशे पञ्च- विंशतौ च यतिः।	क्रौञ्चपदा स्यात् भो मसभाश्चेदिषुशरवसुमुनि- यति ननुलघुगैः ऽ।।,ऽऽऽ,।।ऽ,ऽ।।,।।।।।।।।।।।।,ऽ	क्रौञ्चपदालीचिचिततीरा मदकलखगकुलकलकलरुचिरा फुल्लसरोजश्रेणिविलासा मधुमुदितमधुपरवरभसकरौ । फेनविलासप्रोज्ज्वलहासा ललितलहरिभरपुलकिततनुः पश्य हरेऽसौ कस्य न चेतो हरति तरलगतिरहिम- किरणजा ॥
ड्विंशत्यक्षरा वृत्तिः। उत्कृतिः।		
भुजङ्गविजृम्भितम् ष्टमे जनविंशतौ षड्विंशतौ च तिः।	वस्वीशाश्वैश्छेदोपेतं ममतननयुग रसलगै- र्भुजङ्गविजृम्भितम् ऽऽऽ,ऽऽऽ,ऽऽ।,।।।,।।।,।।।,ऽ।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	हेलोदञ्चन्नाञ्चत्पादप्रकटविकटनटनभरो रणत्करतालक- श्चावप्रेङ्खच्चूडाबर्हः सुतितरलनवकिसलयस्तरङ्गित- हारभृत् । भव्यन्नागस्त्रीभिर्भक्त्या मुकुलितकरकमलयुगं स्तुतस्तुति- रच्युतः पायाद्भिन्दन् कालिन्दीशृङ्खलतनिजवसतिरहह भुजङ्ग- विजृम्भितम् ॥
अपवाहम्	मो नाः षट् सगाविति यदि नवरसरसशर- यतियुतमपवाहाख्यम् ऽऽऽ,।।।,।।।,।।।,।।।,।।।,।।।,।।ऽ,ऽ,ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
अथ दण्डकाः । सप्तविंशत्यक्षरा वृत्तिः । चण्डवृष्टिप्रपातः	यदिह नयुगलं ततः सप्तरेफास्तदा चण्ड-वृष्टिप्रपातो भवेद्दण्डकः ।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,	प्रलयघनघटामहारम्भमेघावलीचण्डवृष्टिप्रपाताकुलं गो सपदि समवलोक्य सव्येन हस्तेन गोवर्द्धनं नाम शैलं दधल्लीलया कमलनयन ! रक्ष रक्षेति गर्व्वत्रसम्मुग्धगोपाङ्गनालिङ्गनानन्दि गलदभिनवधातुधाराविचित्राङ्गरागो मुरारातिरस्तु प्रमोदाय वः
प्रचितकः	प्रचितकसमभिधो धीरधीभिः स्मृतो दण्डको नद्वयादुत्तरैः सप्तभिर्यैः ।।।,।।।,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	सुरहर ! यदुकुलाम्भोधिचन्द्र ! प्रभो ! देवकीगर्भरत्न ! त्रिलोकैकनाथ प्रचितकपटसुरारिव्रजोद्दामदन्तावलस्तोमविद्रावणैकेशरीन्द्र ! चरणनखरसुधांशुच्छटोन्मेषणैःशोषितध्यायिचेतोनिविष्टान्धकार प्रबलजनपरितापोग्रदावानलोच्छेदमेघ ! प्रसीद प्रसीद प्रसीद ।
कुसुमस्तवकम्	सगणैः सकलैः खलु यत्र भवेत्तमिह प्रवदन्ति बुधाः कुसुमस्तवकम् ।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ	विरराज यदीयकरः कनकद्युतिबन्धुरवामदृशः कुचकुड्मलगो भ्रमरप्रकरेण यथावृतमूर्त्तिरशोकलताविलसत्कुसुमस्तव स नवीनतमालदलप्रतिमच्छविबिभ्रदतीवविलोचनहारिच चपलारुचिरांशुकवल्लिधरो हरिरस्तु मदीयहृदम्बुजमध्यगतः
मत्तमातङ्गलीलाकरः	यत्र रेफः परं स्वेच्छया गुम्फितः स स्मृतो दण्डको मत्तमातङ्गलीलाकरः ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	हेमगौरं वसानोऽंशुकं शक्रनीलासिते वर्ष्मणि स्वर्दिशाशुलेपाङ्कितं हारतारांशुवत्सोनभश्चित्रमालाञ्चितो भव्यभूषोज्ज्वलाङ्गः समं सीरिणा अञ्जनाभास्वरेणेन्दुकुन्दाभ देहेन लीलापरिहासहासोर्म्मिकौतूहलै कंसरङ्गाद्विपः पातु वश्चक्रपाणिर्गतिक्रीड़या मत्तमातङ्गलीलाकरः
अष्टविंशत्यक्षरा वृत्तिः । अशोकपुष्पमञ्जरी	यत्र दृश्यते गुरोः परो लघुः क्रमात् स उच्यते बुधैरशोकपुष्पमञ्जरीति ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।	मूर्द्ध्नि चारुचम्पकस्रजा सलीलवेष्टनं लसल्लवङ्गचारुचन्द्रिका कर्ण कर्णयोरशोकपुष्पमञ्जरीवतंसको गलेच कान्तकेशरोपक्लृप्तदाम पुन्नागकेशरादिपुष्परेणुरूषणं तनौ विचित्रमित्यपास्तवेश एव केशवः पुनातु वः सुपुष्पभूषितः स मूर्त्तिमानिवागतो मधुर्विहर्त्तुमत्र
अनङ्गशेखरः	लघुर्गुरुर्निरन्तरं यदा निवेश्यते तदैष दण्डको भवत्यनङ्गशेखरः ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ	उदेत्यसौ सुधाकरः पुरो विलोकयाद्य राधिके ! विकृष्ममाणगौरदीधितैः रतिस्वहस्तनिर्म्मितः कलाकुतूहलेन चारुचम्पकैरनङ्गशेखरः शिरः इति प्रमोदकारिणीं प्रियाप्रमोदलक्षणां गिरं समुद्गिरन्मुरारिरद्भुतां प्रदोषकालसङ्गमोल्लसन्मना मनोजकेलिकौतुकी करोतु वः कृतार्थताम् ।

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
त्रिंशदक्षरा वृत्तिः । अर्णः	प्रतिचरणविवृद्धरेफाः स्युरर्णार्णवव्यालजीमूत- लीलाकरोद्दामशङ्खादयः प्रतिचरणं चण्डवृष्टिप्रपातस्य इत्यर्थः । ।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	जय जय जगदीश विष्णो हरे राम दामोदर श्रीनिवासा- च्युतानन्त नारायण त्रिदशगणगुरो मुरारे मुकुन्दासुरारे हृषीकेश पीताम्बर श्रीपते माधव । गरुडगमन कृष्ण वैकुण्ठ गोविन्द विश्वम्भरोपेन्द्र चक्रायुधा- धोक्षज श्रीनिधे बलिदमन नृसिंह शौरे । भवाम्भोधिघोरार्णसि त्वं निमज्जन्त- मभ्युद्धरोपेत्य माम् ॥
सिंहविक्रीडः	यकारैः कवीच्छानुरोधान्निबद्धैः प्रसिद्धो विशुद्धो- ऽपरो दण्डकः सिंहविक्रीडनामा ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	
त्रयस्त्रिंशदक्षरा वृत्तिः । अर्णवः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	अर्णोवदर्णवादीनामप्युदाहरणानि बोद्धव्यानि ॥
अशोकमञ्जरी	स्वेच्छया रजौ क्रमेण संनिवेशयत्युदारधीः कविः स दण्डकः स्तुतो जयत्यशोकमञ्जरी ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ	
षट्त्रिंशदक्षरा वृत्तिः । व्यालः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
ऊनचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः । जीमूतः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ, ऽ।ऽ	
द्वाचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः । लीलाकरः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ, ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
पञ्चचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः । उद्दामः	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ, ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
सिंहविक्रान्तः	नयुगलगुरुयुगेवं यकाराः कवीच्छानुरोधा- त्तदा यत्र बध्यन्त एषोऽपरो दण्डकः पण्डितै- रीरितः सिंहविक्रान्तनामा ।।।,।।।,।,ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ, ।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ,।ऽऽ	
अष्टचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः । शङ्खः इत्यादयः ।	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ, ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
इति समवृत्तानि समाप्तानि ॥*॥		
अथार्द्धसमवृत्तानि ।		
उपचित्रम् ११ । ११ वृत्तिः ।	विषमे यदि सौ सलगा दले भौ युजि भाद्- गुरुकावुपचित्रम् । द्विरावृत्त्या श्लोकः पूरयितव्यः	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,।,ऽ	सुरवैरिवधूस्तनुतां मुदं हेमनिभांशुकचन्दनलिप्तम् ।
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ,ऽ	गगनञ्चपलामिलितं यथा शारदनीरधरैरुपचित्रम् ॥
वेगवती १० । ११ वृत्तिः ।	विषमे प्रथमाक्षरहीनं दोधकमेव हि वेगवती स्यात्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।ऽ,।।ऽ,।।ऽ,ऽ	स्मर वेगवती व्रजरामा केशववंशरवैरतिमुग्धा ।
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ऽ।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ,ऽ	रभसान्न गुरून् गणयन्ती केलिनिकुञ्जगृहाय जगाम ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
भद्रविराड् १०।११ वृत्तिः ।	ओजे तपरौ जरौ गुरुश्चेत् मसौ जगौ ग भद्रविराड् भवेदनोजे	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	ऽऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ऽऽऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ,ऽ	
केतुमती १०।११ वृत्तिः ।	असमे सजौ सगुरुयुक्तौ केतुमती समे भरनगाद् गः	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।ऽ,।ऽ।,।।ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ऽ।।,ऽ।ऽ,।।।,ऽ.ऽ	
विपरीतपूर्ब्बा ११।११ वृत्तिः ।	जतौ जगौ गो विषमे समे चेत् तौ जगौ ग एषा विपरीतपूर्ब्बा	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।ऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	ऽऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ	
आख्यानकी ११।१२ वृत्तिः ।	आख्यानकी तौ जगुरू ग ओजे जतावनोजे जगुरू गुरुश्चेत्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	ऽऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।ऽ।,ऽऽ।,।ऽ।,ऽ,ऽ	
हरिणप्लुता ११।१२ वृत्तिः ।	अयुजि प्रथमेन विवर्ज्जितं द्रुतविलम्बितकं हरिणप्लुता	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।ऽ	स्फुटफेनचया हरिणप्लुता बलिमनोज्ञतटा तरणेः सुता ।
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।।,ऽ।।,ऽ।।,ऽ।ऽ	कलहंसकुलारवशालिनी विहरतो हरति स्म हरेर्मनः ।
अपरवक्त्रम् ११।१२ वृत्तिः ।	अयुजि ननरला गुरुः समे तदपरवक्त्रमिदं नजौ जरौ	
प्रथमे तृतीये च पादे	।।।,।।।,ऽ।ऽ,।,ऽ	स्फुटसुमधुरवेणुगीतिभिस्तमपरवक्त्रमवेत्य माधवम् ।
द्वितीये चतुर्थे च पादे	।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ	मृगयुवतिगणैः समं स्थिता व्रजवनिता धृतचित्तविभ्रमाः ।
द्रुतमध्या ११।१२ वृत्तिः ।	भत्रयमोजगतं गुरुणी चेद् युजि च नजौ ज्ययुतौ द्रुतमध्या	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	ऽ।। ऽ।।,ऽ।।,ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।।,।ऽ।,।ऽ।,।ऽऽ	
मालभारिणी ११।१२ वृत्तिः ।	विषमे ससजा यदा गुरू चेत् सभरा येन तु मालभारिणीयम्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।ऽ,।।ऽ,।ऽ।,ऽ,ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।ऽ,ऽ।।,ऽ।ऽ,।ऽऽ	
कौमुदी १२।१२ वृत्तिः ।	अयुजि ननभभा समकेऽपि तु नयुगरयुगलं तदा कौमुदी	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।।,।।।,ऽ।।,ऽ।।	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।।,।।।,ऽ।ऽ,ऽ।ऽ	
पुष्पिताग्रा १२।१३ वृत्तिः ।	अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।।,।।।.ऽ।ऽ,।ऽऽ	करकिसलयशोभया विभान्ती कुचफलभारविनम्रदेहयष्टिः ।
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	स्मितरुचिरविलासपुष्पिताग्रा व्रजयुवतिव्रतती हरेर्मुदेऽभूत् ।
जवमती १२।१३ वृत्तिः ।	स्यादयुग्मके रजौ रयौ समे चेत् जरौ जरौ गुरुश्चैवात् परा मतीयम्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।ऽ।,ऽ।ऽ,।ऽ।,ऽ।ऽ,ऽ	
मञ्जुसौरभम् १२।१३ वृत्तिः ।	यदि विषमे भवतो नजौ जरौ सजयाः समे तु जगौ मञ्जुसौरभम्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च	।।।,।ऽ।,।ऽ।,ऽ।ऽ	
द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	।।ऽ,।ऽ।,।ऽऽ,।ऽ।,ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि।		छन्दसां लक्षणानि।	छन्दसामुदाहरणानि।
सुन्दरी १०।११ वृत्तिः।		अयुजोर्यदि सौ जगौ युजोः सभराः लगौ यदि सुन्दरी तदा	
प्रथमे तृतीये पादे च		IIऽ,IIऽ,IऽI,ऽ	यदवोचदवेक्ष्य सुन्दरी परितः क्षेमयेन चक्षुषा।
द्वितीये चतुर्थे पादे च		IIऽ,ऽII,ऽIऽ,I,ऽ	अपि कंसहरस्य दुर्वचं वचनन्तद्विदधीत विस्मयम्॥
इत्यर्द्धसमवृत्तानि समाप्तानि ॥ * ॥			
अथ विषमवृत्तानि।			
उद्गता		प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुरुकाण्यनन्तरम्। यद्यथ भनभगाः स्युरथो सजसा जगौ च भवतीयमुद्गता॥	
प्रथमे पादे	१०	IIऽ,IऽI,IIऽ,I	विललास गोपरमणीषु तरणितनयाप्रभोद्गता।
द्वितीये	१०	III,IIऽ,IऽI,ऽ	हृद्यनयनचकोरयुगे दधती सुधांशुकिरणोर्म्मिविभ्रमम्॥
तृतीये	१०	ऽII,III,ऽII,ऽ	
चतुर्थे	१३	IIऽ,IऽI,IIऽ,IऽI,ऽ	
अन्यविधोद्गता		प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुरुकाण्यनन्तरम्। यद्यथ भनजलगाः स्युरथो सजसा जगौ च भवतीयमुद्गता॥	
प्रथमे पादे	१०	IIऽ,IऽI,IIऽ,I	अथ वासवस्य वचनेन रुचिरवदनस्त्रिलोचनम्।
द्वितीये	१०	III,IIऽ,IऽI,ऽ	क्लान्तिरहितमभिराधयितुं विधिवत्तपांसि विदधे धनञ्जयः॥
तृतीये	११	ऽII,III,IऽI,I,ऽ	इति भारवावुद्गताभेदः।१२।१॥
चतुर्थे	१३	IIऽ,IऽI,IIऽ,IऽI,ऽ	
सौरभम्		अयमुद्गता सदृशमेव पदमिह तृतीयमन्यथा। जायते रनभगैर्ग्रथितं कथयन्ति सौरभकमेतदीदृशम्॥	
प्रथमे पादे	१०	IIऽ,IऽI,IIऽ,I	परिभूतफुल्लशतपत्रवनविलसद्गन्धविभ्रमा।
द्वितीये	१०	III,IIऽ,IऽI,ऽ	कस्य कृष्ण हरतीह हरे सुखपद्मसौरभकला नवाद्भुता॥
तृतीये	१०	ऽIऽ,III,ऽII,ऽ	
चतुर्थे	१३	IIऽ,IऽI,IIऽ,IऽI,ऽ	
ललितम्		नयुगं सकारयुगलञ्च भवति चरणे तृतीयके। तदुदितमुरुमतिभिर्ललितं यदि शेषमस्य सकलं यथोद्गता।	
प्रथमे पादे	१०	IIऽ,IऽI,IIऽ,I	व्रजसुन्दरी समुदयेन मुदितमनसा स पीयते।
द्वितीये	१०	III,IIऽ,IऽI,ऽ	हिमकरगलितमिवामृतकं ललितं मुरारिमुखचन्द्रविच्युतम्॥
तृतीये	१२	III,III,IIऽ,IIऽ	
चतुर्थे	१३	IIऽ,IऽI,IIऽ,IऽI,ऽ	
वक्त्रम्		वक्त्रं युग्भ्यां मगौ स्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभि ख्यातम्।	
प्रथमे पादे	८	ऽऽऽऽIऽऽऽ	वक्त्राम्भोजं सदा स्मेरं चक्षुर्नीलोत्पलं फुल्लम्।
द्वितीये	८	ऽऽऽऽIऽऽऽ	वल्लवीनां मुरारातेश्चेतोभृङ्गं जहारोच्चैः॥
तृतीये	८	ऽIऽऽIऽऽऽ	
चतुर्थे	८	ऽऽऽऽIऽऽऽ	
पथ्यावक्त्रम्		युजोश्चतुर्थतो जेन पथ्यावक्त्रं प्रकीर्त्तितम्।	
प्रथमे पादे	८	ऽIऽIIऽऽI	रासकेलिसतृष्णस्य कृष्णस्य मधुवासरे।
द्वितीये	८	ऽऽIIIऽIऽ	आसीद्गोपाङ्गनाचीर्णा पथ्या वक्त्रमधुस्रुतिः॥
तृतीये	८	ऽऽऽIIऽऽऽ	
चतुर्थे	८	ऽऽऽIIऽIऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।		छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
अनुष्टुप्		पञ्चमं लघु सर्व्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरु षष्ठञ्च पादानां शेषेष्वनियमो मतः ॥ प्रयोगे प्रायिकं प्राहुः केऽप्येतद्वक्त्रलक्षणम् । लोकेऽनुष्टुबिति ख्यातं तस्याष्टाक्षरता मता ॥	
प्रथमे चरणे	८	ऽ।ऽ।।ऽऽ।	पञ्चमं लघु सर्व्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।
द्वितीये	८	ऽ।ऽ।।ऽ।ऽ	गुरु षष्ठञ्च पादानां शेषेष्वनियमो मतः ॥
तृतीये	८	।।ऽऽ।ऽऽऽ	
चतुर्थे	८	ऽऽ।।।ऽ।ऽ	
इति वर्णवृत्तानि समाप्तानि ॥*॥			
——			
अथ मात्रावृत्तानि ।			
आर्य्या अर्थात् गाथा		लक्ष्मैतत् सप्तगणा गोपेता भवति नेह विषमे जः । षष्ठो जश्च नलघु वा प्रथमार्द्धे नियतमार्य्यायाः ॥ षष्ठे द्वितीयलात् परके न्ले मुखलाच्च सयतिपद- नियमः । चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः ॥	
प्रथमे पादे	१२	ऽऽ।ऽ।ऽऽ	कृष्णः शिशुः सुतो मे वल्लवकुलटाभिराहृतो न गृहे ।
द्वितीये	१८	ऽ।।।ऽ।ऽ।ऽ।।ऽ	क्षणमपि वसत्यसाविति जगाद गोष्ठां यशोदार्य्या ॥
तृतीये	१२	।।।।।ऽ।ऽ।।	
चतुर्थे	१५	।ऽ।ऽऽ।ऽऽऽ	
प्रकारान्तरो यथा			
प्रथमे पादे	१२	ऽऽ।ऽ।ऽऽ	वृन्दावने सलीलं वल्गुद्रमकाण्डनिहिततनुयष्टिः ।
द्वितीये	१८	ऽऽ।।ऽ।।।।।ऽऽ	स्मेरमुखार्पितवेणुः कृष्णो यदि मनसि कः स्वर्गः ॥
तृतीये	१२	ऽ।ऽ।।ऽऽ	
चतुर्थे	१५	ऽऽ।।।।ऽऽऽ	
नवधा आर्य्या क्रमेण यथा ।		[पथ्या ।	
पथ्या		प्रथमगणत्रयविरतिर्दलयोरुभयोः प्रकीर्त्तिता	
प्रथमे पादे	१२	।।।।ऽ।।ऽऽ	जय जय नाथ ! मुरारे ! केशव ! कंसान्तकाच्युतानन्त ।
द्वितीये	१८	ऽ।।ऽऽ।ऽ।ऽऽऽ	कुरु करुणामिति विनतिः पथ्या भवरोगदुःस्थानाम् ॥
तृतीये	१२	।।।।ऽ।।।।ऽ	अत्र द्वितीयपादान्तलघोर्गुरुत्वम् ।
चतुर्थे	१५	ऽऽ।।ऽ।ऽऽऽ	पूर्ब्बपरार्द्धयोर्द्वादशमात्रायां यतिः ॥
विपुला		संलङ्घ्य गणत्रयमादिमं शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः । यस्यास्तां पिङ्गलनागो विपुलामिति समाख्याति ॥	
प्रथमे पादे	१८	ऽऽ।।ऽऽऽ।।ऽऽ	पुंसां कलिकालव्यालहतानां नास्त्युपपत्तिरन्यापि ।
द्वितीये	१२	ऽ।।।ऽऽऽ	वीर्य्यविपुला मुखे चेत् स्याद्गोविन्दाख्यमन्त्रकला ॥
तृतीये	१४	ऽ।।।ऽ।ऽऽऽ	अत्र द्वितीयचरणान्तलघोर्गुरुत्वम् ।
चतुर्थे	१३	ऽऽऽ।ऽ।।ऽ	पूर्ब्बपरार्द्धयोर्द्वादशमात्रां संलङ्घ्य यतिः ॥
चपला		दलयोर्द्वितीयतुर्य्यौ गणौ जकारौ तु यत्र चपला सा ।	
प्रथमे पादे	१२	।।ऽ।ऽ।ऽऽ	चपला न चेत् कदाचिन्मृणां भवेद्भक्तिभावना कृष्णे ।
द्वितीये	१८	।ऽ।ऽऽ।ऽ।ऽऽऽ	धर्म्मार्थकाममोक्षास्तदा करस्था न सन्देहः ॥
तृतीये	१२	ऽऽ।ऽ।ऽऽ	
चतुर्थे	१५	।ऽ।ऽऽ।ऽऽऽ	
मुखचपला		आद्यं दलं समस्तं भजेत लक्ष्म चपलागतं यस्याः । शेषः पूर्ब्बजलक्ष्मा मुखचपला सोदिता मुनिना ॥	
प्रथमे पादे	१२	ऽ।।।ऽ।ऽऽ	नन्दसुत ! चञ्चलत्वं दृष्टं न ते प्रेम गच्छ तत्रैव ।
द्वितीये	१८	।ऽ।ऽऽ।ऽ।ऽऽऽ	यत्र भवति ते रागः कापि जगादेति मुखचपला ।
तृतीये	१२	ऽ।।।।ऽऽऽ	अत्र द्वितीयपदान्तलघोर्गुरुत्वम् ॥
चतुर्थे	१५	ऽ।।ऽऽ।।।।ऽ	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणानि ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
जघनचपला	प्राक्प्रतिपादितमर्द्धे प्रथमे प्रथमेतरे च चपलायाः । लक्ष्माश्रयेत सोक्ता विशुद्धधीभिर्जघनचपला ॥	
प्रथमे चरणे १२	ऽऽऽऽ।।ऽ	लक्ष्मः शृङ्गारपटुर्यौवनमदचपलः सुललिताङ्गः ।
द्वितीये १८	ऽ।।।ऽ।ऽ।।।ऽऽ	आसीद्व्रजाङ्गनानां मनोहरो जघनचपलानाम् ॥
तृतीये १२	ऽऽ।ऽ।ऽऽ	
चतुर्थे १५	।ऽ।ऽ।।।।।ऽऽ	
गीतिः	आर्य्याप्रथमार्द्धसमं यस्या अपरार्द्धमाह तां गीतिम् ।	
प्रथमे चरणे १२	ऽ।।ऽऽऽऽ	केशववंशीगीतिर्लोकमनोहारिणी जयति ।
द्वितीये १८	ऽ।।ऽ।।।ऽ।ऽ।।ऽ	गोपीमानग्रन्थेर्व्विमोचनी दिव्यगायनाचार्य्या ॥
तृतीये १२	ऽऽऽऽऽऽ	अत्र द्वितीयचरणान्तलघोर्गुरुत्वम् ॥
चतुर्थे १८	।ऽ।ऽऽऽ।ऽऽऽऽ	
उपगीतिः	आर्य्यापरार्द्धतुल्ये दलद्वये प्राहुरुपगीतिम् ।	
प्रथमे चरणे १२	।।ऽ।ऽऽऽ	नवगोपसुन्दरीणां रासोल्लासे मुरारातिम् ।
द्वितीये १५	ऽऽऽऽ।ऽऽऽ	अस्मारयदुपगीतिः स्वर्गकुरङ्गीदृशां गीतिम् ॥
तृतीये १२	ऽऽ।।।ऽऽ	
चतुर्थे १५	ऽ।।ऽऽ।ऽऽऽ	
उद्गीतिः	आर्य्याशकलद्वितये विपरीते पुनरिहोद्गीतिः ।	
प्रथमे चरणे १२	ऽऽ।ऽ।ऽ।।	नारायणस्य सन्ततमुद्गीतिः संस्मृतिर्भक्त्या ।
द्वितीये १५	ऽऽऽऽ।ऽऽऽ	अर्च्चायामासक्तिर्दुस्तरसंसारसागरे तरणिः ॥
तृतीये १२	ऽऽऽऽऽऽ	
चतुर्थे १८	ऽ।।ऽऽ।ऽ।ऽ।।ऽ	
आर्य्यागीतिः	आर्य्याप्राग्दलमन्तेऽधिकगुरु तादृगपरार्द्धमार्य्यागीतिः ।	
प्रथमे चरणे १२	ऽऽऽ।।।।ऽ	हर्षाश्रुस्तिमितदृशः प्रमोदरोमाञ्चकञ्चुकाञ्चितदेहाः ।
द्वितीये २०	।ऽ।ऽऽऽ।ऽ।ऽ।।ऽऽ	आर्य्यागीतिं भक्त्या गायन्ति श्रीपतेश्चरितसम्बद्धाम् ॥
तृतीये १२	ऽऽऽऽऽऽ	लघुगुरुविपर्य्ययरूपप्रस्तारभेदेन बहुविधा आर्य्या भवन्ति ॥
चतुर्थे २०	ऽऽऽऽ।ऽ।।।ऽऽऽ	
पूर्व्वार्द्धे विंशत्याश्चतुर्विंशत्या वा मात्राणां परार्द्धे षोड़शमात्राणां परे लघुवर्णचतुष्टये सति प्रथमं द्वितीयं वा लघ्वक्षरं प्राप्य आर्य्यायाः सामान्येन यतिनियमः ॥		
वैतालीयम् । अपरवक्त्रमित्येके ।	षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समेस्युर्नो निरन्तरा । न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः ॥	
प्रथमे चरणे १४	।।ऽ।।ऽ।ऽ।ऽ	घुस्रणेन मदेन चर्च्चितं तव यन्निन्दति राधिके कुचम् ।
द्वितीये १६	।।ऽऽ।।ऽ।ऽ।ऽ	मदमातनुतेऽत्र पङ्क्तिमं तद्वैतालीयं फलं हरेः ॥
तृतीये १४	।।ऽ।।ऽ।ऽ।ऽ	लघुगुरुव्यत्ययेनापि बहुधा भवति ॥
चतुर्थे १६	ऽऽऽऽऽ।ऽ।ऽ	
औपच्छन्दसकम्	तत्रैवान्तेऽधिके गुरौ स्यादौपच्छन्दसकं कवीन्द्रहृद्यम् ।	
प्रथमे चरणे १६	ऽऽऽऽ।ऽ।ऽऽ	आतन्वानं मुरारिकान्ताश्चौपच्छन्दसकं मुदा विनोदम् ।
द्वितीये १८	ऽऽऽ।।ऽ।ऽ।ऽऽ	कंसं यो निजघान देवो वन्दे तं जगतां स्थितिं दधानम् ॥
तृतीये १६	ऽऽऽऽ।ऽ।ऽऽ	
चतुर्थे १८	ऽऽऽ।।ऽ।ऽ।ऽऽ	
वैतालीयभेदः ॥		

छन्दसां वृत्तिनामानि ।		छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
पज्झटिका		प्रतिपदयमकितषोड़शमात्रा नवमगुरुत्वविभूषितगात्रा । पज्झटिकापुनरत्र विवेकः क्वापि न मध्यगुरुर्गण एकः ॥	
प्रथमे चरणे	१६	।।।।ऽऽऽऽऽऽ	तरलवतंसाश्लिष्टस्कन्धचलतरपज्झटिकाकटिबन्धः ।
द्वितीये	१६	।।।।ऽ।।ऽ।।ऽऽ	मौलिचपलशिखिचन्द्रकवृन्दः कालियशिरसि ननर्त्त मुकु
तृतीये	१६	ऽ।।।।।।ऽ।।ऽऽ	इयं प्रतिपदयमकितषोड़शमात्रा लघुगुरुव्यत्ययेनापि बहु
चतुर्थे	१६	ऽ।।।।।ऽ।।ऽऽ	अस्या नवमी मात्रा च कदाचित् लघ्वी भवति ॥
दोहड़िका		मात्रा त्रयोदशकं यदि पूर्व्वं लघुकविरामि । पश्चादेकादशकन्तु दोहड़िका द्विगुणेन ॥	
प्रथमे चरणे	१३	ऽऽऽ।।।।।।	माई दोहड़िपठण सुणि हासिओ काण्ह गोआल ।
द्वितीये	१३	ऽ।ऽऽ।ऽऽ।	वृन्दावणघणकुञ्ज चलिओ कमलरसाल ॥
तृतीये	११	ऽऽ।।।ऽ।	अस्यार्थः । हे मातः ! दोहड़िकापाठं श्रुत्वा क्व
चतुर्थे	११	।।ऽ।।।ऽ।	गोपालो हसित्वा कमपि रसालं चलितः कुत्र वृन्दावनघ
अस्या अन्त्या मात्रा लघ्वी अपभ्रंशभाषया प्रचारः ॥			कुञ्जे वृन्दावनस्य निविड़निकुञ्जे । राई इति क्वचित् पा
इति मात्रावृत्तानि समाप्तानि ॥*॥			तत्पक्षेण राधिकाया दोहड़िकापाठं श्रुत्वा ॥ गुरुलघुव्यत्ययेन बहुधा भवति ॥

अत्र समवृत्तानि (२४७) सप्तचत्वारिंशदधिकं द्विशतं, अर्द्धसमवृत्तानि (१५) पञ्चदश, विषमवृत्तानि (७) सप्त, मात्रावृत्तानि च (१५) पञ्च समुदायेन (२८४) चतुरशीत्यधिकद्विशतसंख्यकानि छन्दांसि लिखितानीति ॥ * ॥

छन्नकपातनः, पुं, (छन्नकेन छद्मना पातयति लोकानिति । पत् + णिच् + ल्युः ।) छद्मतापसः । इति जटाधरः ॥

छन्दोगः, पुं, (छन्दो वेदविशेषं सामेत्यर्थः गायतीति । गै + "गोपोष्टक् ।" ३।२।८। इति टक् ।) सामगः । सामवेदी । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ३ । १४५ ।

"यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृचं वेदपारगम् ।
शाखान्तगमथाध्वर्य्युं छन्दोगन्तु समाप्तिकम् ॥")

छन्दोगपरिशिष्टं, क्ली, (छन्दोगेन सामगेन कात्यायनेन मुनिनेत्यर्थः । प्रणीतं यत् परिशिष्टम् । यद्वा, छन्दोगेभ्यः कृतं परिशिष्टम् ।) कात्यायनमुनिकृतं सामवेदिकर्म्मबोधकगोभिलसूत्राणां परिशेषशास्त्रम् । इति स्मृतिः ॥

छन्दोविचितिः, स्त्री, (छन्दसां विचितिर्यत्र ।) श्रुतिच्छन्दसां प्रत्यायकं शास्त्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । १०४ । ६४ ।

"विपुलामपि बुद्ध्वा छन्दोविचितिं भवति कार्य्यमेतावत् ।
श्रुतिसुखवृत्तसंग्रहमिममाह वराहमिहिरोऽतः ॥")

छन्नं, क्ली, (छद् + क्तः ।) रहः । निर्जनस्थानम् । इति मेदिनी । ने, ५ ॥

छन्नः, त्रि, (छद् + क्तः ।) छादितः । इति मेदिनी । ने, ५ ॥ (व्याप्तः । यथा, महाभारते । ३ । २० । २४ ।

"न च्छया न रथो वीर ! न यन्ता मम दारुकः ।
अदृश्यन्त शरैश्छन्नास्तथाहं सैनिकाश्च मे ॥")
रहः । इत्यमरः । २ । ८ । २२ ॥

छप, इ क सर्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) इ क, छम्पयति । सर्पो गतिः । इति दुर्गादासः ॥

छम, उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) छमति । उ, छमित्वा छान्त्वा । इति दुर्गादासः ॥

छमण्डः, पुं, (छमति भक्षयति जन्मग्रहणान्तरं पितरं मातरं नाशयतीत्यर्थः । छम + बाहुलकादण्डम् ।) म्लतपितृकः । इत्युणादिकोषः ॥ छेमड़ा इति भाषा ॥ बन्धुहीनः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

छर्द्द, क वमने । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) वमनं वान्तिः । क, छर्द्दयति अन्नं लोकः । इति दुर्गादासः ॥ (तथाच, महाभारते । ५ । ६६ । ४२ ।

"स्वपन्ति च प्रवन्ति च छर्द्दयन्ति च मानवाः ॥")

छर्द्दं, क्ली, (छर्द्द + भावे घञ् ।) वमनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १३३ ॥

छर्द्दनं, क्ली, (छर्द्द + भावे ल्युट् ।) वमनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुश्रुते । ४ । १० ।

"तत्राशु मदनालाबुबिम्बीकोशातकीफलैः ।
छर्द्दनं दधिशर्दिभ्यामथवा तण्डुलाम्बुना ॥")

छर्द्दनः, पुं, (छर्द्दयति नरपश्वादिकं ग्रसित्वा पुनरुद्गिरतीति । छर्द्द + ल्युः ।) अलम्बुषराक्षसः । (छर्द्दयति कटुगन्धेन उद्गिरत्यनेनेति । छर्द्द + ल्युट् ।) निम्बवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ मदनवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

छर्द्दापनिका, स्त्री, (छर्द्द वमनं आपयति प्रापयतीत्यर्थः । आप् + णिच् + ल्युः । ततः स्वार्थे कः । टापि अत इत्वञ्च ।) कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

छर्द्दिः, स्त्री, (छर्द्दयत्यनेनेति । छर्द्द वम इन् ।) वमिरोगः । वाँति इति भाषा । पर्य्यायः । प्रच्छर्द्दिका २ छर्द्दम् ३ वम वमनम् ५ वमिः ६ । इति हेमचन्द्रः । ३ । छर्द्दिका ७ छर्द्दीका ८ वान्तिः ९ उद्गारः इति राजनिर्घण्टः ॥ उत्कासिका ११ नम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या नादि यथा,—

"दुष्टैर्दोषैः पृथक्सर्व्वैर्बीभत्सालोकनादिभिः
छर्द्दयः पञ्च विज्ञेयास्तासां लक्षणमुच्यते ॥
अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृद्यैर्लवणैरति ।
अकाले चातिमात्रैश्च तथा सात्म्यैश्च भोज
श्रमाद्भयात्तथोद्वेगादजीर्णात् क्रिमिदोषतः
नार्य्याश्चापन्नसत्त्वायास्तथातिद्रुतमश्नतः ।
बीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्द्रुतमुत्क्लेशितो बला
छादयन्नाननं वेगैरर्द्दयन्नङ्गभञ्जनैः ॥
निरुच्यते छर्द्दिरिति दोषो वक्त्रं प्रधावितः ।
तस्याः पूर्व्वरूपं यथा,—
"हृल्लासोद्गाररोधौ च प्रसेको लवणस्तनुः ।
भृशं द्वेषोऽन्नपाने च वमीनां पूर्व्वलक्षणम् ।
वातजायास्तस्या रूपं यथा,—
"हृत्पार्श्वपीड़ामुखशोषशीर्षनाभ्यर्त्तिकासस्वरभेदतोदैः ।
उद्गारशब्दप्रबलं सफेनं विच्छिन्नकृष्णं तनुकं कषायम् ॥
कृच्छ्रेण चाल्पं महता च वेगेनार्त्तोऽनिलाच्छर्द्दयतीह दुःखम् ।"
तस्याः पित्तजाया रूपं यथा,—
"मूर्च्छा पिपासा मुखशोषमूर्द्धताल्वक्षिसन्तापतमोभ्रमार्त्तः ।

पीतं भृशोष्णं हरितं सतिक्तं
धूम्रञ्च पित्तेन वमेत् सदाहम् ॥"
श्लेष्मजाया रूपं यथा,—
"तन्द्रास्यमाधुर्य्यकफप्रसेक-
सन्तोषनिद्रारुचिगौरवार्त्तः ।
स्निग्धं घनं स्वादु कफाद्विशुद्धं
सलोमहर्षोऽल्परुजं वमेच्च ॥"
त्रिदोषजाया रूपं यथा,—
"शूलाविपाकारुचिदाहतृष्णा-
श्वासप्रमोहप्रबलाप्रसक्तम् ।
छर्द्दिस्त्रिदोषाल्लवणाम्लनील-
सान्द्रोष्णरक्तं वमतां नृणां स्यात् ॥"
असाध्याया लक्षणं यथा,—
"विट्स्वेदमूत्राम्बुवहानि वायुः
स्रोतांसि संरुध्य यदोर्द्ध्वमेति ।
उत्सन्नदोषस्य समाचितं तं
दोषं समुद्धूय नरस्य कोष्ठात् ॥
विण्मूत्रयोस्तत्समगन्धवर्णं
तृट्श्वासकासार्त्तियुतं प्रसक्तम् ॥
प्रच्छर्द्दयेद्दुष्टमिहातिवेगा-
त्तयार्द्दितस्त्वाशु विनाशमेति ॥"
आगन्तुजाया लक्षणं यथा,—
"वीभत्सजा दौर्हृदजामजा सु
असात्म्यजा या क्रिमिजा च या हि ।
सा पञ्चमी ताञ्च विभावयेच्च
दोषोच्छ्रयेणैव यथोक्तमादौ ॥"
क्रिमिजाया लक्षणं यथा,—
"शूलहृल्लासबहुला क्रिमिजा च विशेषतः ।
क्रिमिहृद्रोगतुल्येन लक्षणेन च लक्षिता ॥
क्षीणस्य या च्छर्द्दिरतिप्रसक्ता
सोपद्रवा शोणितपूययुक्ता ।
सचन्द्रिकां तां प्रवदेदसाध्यां
साध्याञ्चिकित्सेन्निरुपद्रवाञ्च ॥"
तस्या उपद्रवा यथा,—
"कासः श्वासो ज्वरो हिक्का तृष्णा वैचित्त्य-
मेव च ।
हृद्रोगस्तमकश्चैव ज्ञेयाश्छर्द्देरुपद्रवाः ॥"
इति माधवकरः ॥
तस्यौषधं यथा, गारुडे १८७ अध्याये ।
"अश्वगन्धाभया चैव उष्णेन समं पिबेत् ।
हरीतकीकुष्ठचूर्णं कृत्वा आस्यञ्च पूरयेत् ॥
शीतं पीत्वाथ पानीयं सर्व्वच्छर्द्दिनिवारणम् ।
गुडूचीपद्मकारिष्टधन्याकं रक्तचन्दनम् ॥
पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्द्दिदाहतृष्णाघ्नमिष्यते ॥"
अपिच ।
"विल्वमूलञ्च समधु गुडूचीक्वथितं जलम् ।
पीतं हरेच्च त्रिविधां छर्द्दिं वै नात्र संशयः ॥
पीता दूर्व्वा च्छर्द्दिं नश्येत् पिष्टा तण्डुलवारिणा ॥"
इति च गारुडे १९४ अध्यायः ॥ * ॥
अथ छर्द्दिचिकित्सा ।
"आमाशयोत्क्लेशभवा हि सर्व्वा-
श्छर्द्द्यो मता लङ्घनमेव तस्मात् ।
विधीयते मारुतजां विना तु
संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥"
अत्र छर्द्दीशब्दः ।
"हन्यात् क्षीरोदकं पीतं छर्द्दिं पवनसम्भवाम् ।
मुद्गामलकयूषो वा ससर्पिष्कः ससैन्धवः ॥
क्षीरोदकं नाशितस्य क्षीरस्योदकम् ।
गुडूचीत्रिफलानिम्बपटोलैः क्वथितं जलम् ।
पिबेत् मधुयुतं तेन छर्द्दिर्नश्यति पित्तजा ॥
हरीतकीनां चूर्णन्तु लिह्यान्माक्षिकसंयुतम् ।
अधोमार्गीकृते दोषे छर्द्दिः शीघ्रं निवर्त्तते ॥
विडङ्गत्रिफलाविश्वाचूर्णं मधुयुतं पिबेत् ।
विडङ्गप्लवशुण्ठीनां चूर्णं वा कफजां वमिम् ॥
प्लवं कैवर्त्तीमुस्तं गुडत्वगी इति लोके ।
पिष्ट्वा धात्रीफलं लाजान् शर्कराञ्च पलोन्मितान् ।
दत्त्वा मधुपलञ्चापि कुडवं सलिलस्य च ॥
वाससा गालितं पीतं हन्ति छर्द्दिं त्रिदोषजाम् ।
गुडूच्या रचितं हन्ति हिमं मधुसमन्वितम् ॥
दुर्न्निवारामपि छर्द्दिं त्रिदोषजनितां बलात् ॥
एलालवङ्गगजकेशरकोलमज्जा-
लाजाप्रियङ्गुघनचन्दनपिप्पलीनाम् ।
चूर्णानि माक्षिकसितासहितानि लीढ्वा
छर्द्दिं निहन्ति कफमारुतपित्तजाताम् ॥
इति एलादिचूर्णम् ॥
अश्वत्थवल्कलं शुष्कं दग्धं निर्व्वापितं जले ।
तज्जलं पानमात्रेण छर्द्दिं जयति दुर्ज्जयाम् ॥
यथा त्रिकटुधान्याकजीरकाणां रजो लिहन् ।
मधुना नाशयेच्छर्द्दिमरुचिञ्च त्रिदोषजाम् ॥
विल्वत्वचो गुडूच्या वा क्वाथः क्षौद्रेण संयुतः ।
छर्द्दिं त्रिदोषजां हन्ति पर्पटः पित्तजां तथा ॥
आम्रास्थिविल्वनिर्यूहः पीतः समधुशर्करः ।
निहन्याच्छर्द्द्यतीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥
निर्यूहः क्वाथः ।
जम्ब्वाम्रपल्लवश्टतं लाजरसःसंयुतं शीतम् ।
शमयति मधुना युक्तं वमिमतिसारं तृषार्त्ति-
मुग्राम् ॥
वीभत्सजां हृद्यतमैरिष्टैर्द्दौर्हृदजां फलैः ।
लङ्घनैरामजां छर्द्दिं जयेत् सात्म्यै रसात्मजाम् ॥
क्रमिहृद्रोगवद्धन्याच्छर्द्दिं क्रमिसमुद्भवाम् ।
तत्र तत्र यथा दोषं क्रियां कुर्य्याच्चिकित्सकः ॥
इति छर्द्द्यधिकारः ।" इति भावप्रकाशः ॥

छर्द्दिः, [स्] स्त्री, (छर्द्दयति छर्द्द्यते इति वा । छर्द्द वमने + "अर्चिशुचिहुसृपिच्छादिछर्द्दिभ्य इसिः ।" उणां । २ । १०८ । इति इसिः ।) वमिः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, चरके चिकित्सास्थाने २३ अध्याये ।
"तदग्निवेशस्य वचो निशम्य
प्रीतो भिषक्श्रेष्ठ इदं जगाद ।
छर्द्दींषि यानीह पुरोदितानि
विस्तारतस्तानि निबोध सम्यक् ॥")

छर्द्दिका, स्त्री (छर्द्दि + स्वार्थे कन् । स्त्रियां टाप् । यद्वा, छर्द्दयतीति । छर्द्दि + ण्वुल् । टापि अत इत्वञ्च ।) छर्द्दिः । विष्णुक्रान्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

छर्द्दिकारिपुः, पुं, (छर्द्दिकाया रिपुः नाशक इत्यर्थः ।) सूक्ष्मैला । इति शब्दचन्द्रिका ॥

छर्द्दिघ्नः, पुं, (छर्द्दिं हन्तीति । हन् + टक् ।) निम्बवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (निम्बशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

छलं, क्ली, (छो + वृषादित्वात् कलच् । यद्वा, छल + अच् ।) स्खलितम् । शाठ्यम् । इति मेदिनी । ले, १७ ॥ (यथा, मनुः । ८ । ४९ ।
"धर्म्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च ।
प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च ॥"
व्याजः । यथा, मार्कण्डेये । २५ । १० ।
"तां वै मदालसा पुत्त्रं बालमुत्तानशायिनम् ।
उल्लापनच्छलेनाह रुदमानमविस्वरम् ॥"
तात्पर्य्यान्तरेण प्रयुक्तस्य शब्दस्यार्थान्तरेण कथनम् । यथा, अक्षपादसूत्रे । ५० ।
"वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम् ॥"
"अर्थस्य वाद्यभिमतस्य यो विकल्पो विरुद्धः कल्पः अर्थान्तरकल्पनेति यावत् तदुपपत्त्या युक्तिविशेषेण यो वचनस्य वाद्युक्तस्य विघातो दूषणं तच्छलमित्यर्थः । वक्तृतात्पर्य्याविषयार्थकल्पनेन दूषणाभिधानमिति फलितम् । तात्पर्य्याविषयत्वं विशेष्ये विशेषणे संसर्गे वा । यथा, नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्त्वादित्यत्र नवसंख्यापरत्वकल्पनयाऽसिद्ध्यभिधानम् । प्रमेयं धर्म्मत्वादित्यत्र पुण्यत्वार्थकल्पनया भागासिद्ध्यभिधानम् । वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमावयवे व्यभिचाराभिधानम् । तत्त्रिविधम् । वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलञ्च ॥" "छलं नाम परिशठमर्थाभासमपार्थकं वाग्वस्तुमात्रमेव । तद्द्विविधं वाक्छलं सामान्यच्छलञ्च । तत्र वाक्छलं नाम यथा कश्चिद्ब्रूयात् नवतन्त्रोऽयं भिषगिति भिषग् ब्रूयात् नाहं नवतन्त्र एकतन्त्रोऽहमिति । परो ब्रूयात नाहं ब्रवीमि नव तन्त्राणि तवेति अपितु नवाभ्यस्तं ते तन्त्रमिति भिषग् ब्रूयात् न मया नवाभ्यस्तं तन्त्रं अनेकशोऽभ्यस्तं मया तन्त्रमिति । एतद्वाक्छलम् । सामान्यच्छलं नाम यथा, व्याधिप्रशमनायौषधमित्युक्ते परो ब्रूयात् सत् सत्प्रशमनायेति भवानाह सन् रोगः सदौषधं यदि च सत्प्रशमनाय भवति सत् कासः सत् क्षयः सत्सामान्यात् कासस्ते क्षयप्रशमनाय भविष्यतीति एतत्सामान्यच्छलम् ॥" इति चरके विमानस्थाने अष्टमे अध्याये ॥)

छल्लिः, स्त्री, (छदं छादनं लातीति । ला + बाहुलकात् किः ।) त्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥ छाल इति भाषा ॥

छल्ली, स्त्री, (छदं छादनं लातीति । ला + किः । ततः कृदिकारादिति वा ङीष् ।) वीरुत् । सन्तानः । वल्कलम् । कुसुमविशेषः । इति मेदिनी । ले, १८ ॥

छविः, स्त्री, (छ्यति तमः करोति यद्वा छ्यति छिनत्ति दूरीकरोति मालिन्यादिकमनेनेति । छो + "कृशॄशकिच्छविस्यविकिकौहिभ्यः ।"

उणां । ४ । ५६ । इति क्विन् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) शोभा । दीप्तिः । इत्यमरः । १।३।१७॥ (यथा, मेघदूते । ३५ ।
"भर्त्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः॥")
छष, ण वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा-उभं-सकं-सेट् ।) ण, छषति छषते । अयं केचिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ।
छा, स्त्री, (छद् + डः टाप् च ।) आच्छादनम् । इति मेदिनी । छे, १ ॥
छाः,पुं,(छाद्यते मातृपक्षाभ्यामसौ । छद् + "सर्व्व-धातुभ्योऽसुन् ।" उणां ।४।१८८। इति असुन् ततः पृषोदरात् साधुः ।) शावकः । इत्येकाक्षरकोषः ॥
छागः, पुं, स्त्री, (छायते छिद्यते देववलये इति । छो + "छापूखड्भ्यः कित् ।" उणां । १।१२४। इति गन् ।) पशुविशेषः । तत्पर्य्यायः । वस्तः २ छगलकः ३ अजः ४ स्तुभः ५ । इत्यमरः । २ । ९ । ७६ ॥ छगः ६ छगलः ७ छागलः ८ तभः ९ स्तभः १० शुभः ११ । इति तट्टीका ॥ लघुकामः १२ क्रयसदः १३ वर्करः १४ पर्णभोजनः १५ लम्बकर्णः १६ मेनादः १७ बुक्कः १८ अल्पायुः १९ श्रिवाप्रियः २० । इति शब्दरत्नावली ॥ अवुकः २१ मेध्यः २२ पशुः २३ पयस्खलः २४ । तन्मांसगुणाः । लघुत्वम् । स्निग्धत्वम् । नातिशीतत्वम् । रुचिबलपुष्टि-दातृत्वम् । निर्द्दोषत्वम् । वातपित्तनाशित्वम् । मधुरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्रधातु-साम्यकारित्वम् । बृंहणत्वम् । स्निग्धत्वम् । मृदुत्वम् । अनभिष्यन्दित्वम् । नातुग्रत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥*॥ छागपोतमांसगुणाः । लघुत्वम् । शीतत्वम् । प्रमेहनाशित्वञ्च ॥ त्यक्त-चारिच्छागस्य मांसगुणः । ईषल्लघुत्वम् । बल-दातृत्वञ्च ॥ तन्मूत्रगुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रूक्षत्वम् । नाडीविषार्शश्शोथोदरकफश्वास-गुल्मशोफनाशित्वम् । लघुत्वञ्च । इति राज-निर्घण्टः ॥
"छागलो वर्करश्छागो वस्तोऽजश्छेलकः शुभः ।
छागमांसं लघु स्निग्धं स्वादुपाकं त्रिदोषनुत् ॥
नातिशीतमदाहि स्यात् स्वादु पीनसनाशनम् ।
परं बलकरं रुच्यं बृंहणं बलवर्द्धनम् ॥
अजाया अप्रसूताया मांसं पीनसनाशनम् ।
शुष्ककासेऽरुचौ शोषे हितमग्नेश्च दीपनम् ॥
अजासुतस्य बालस्य मांसं लघुतरं स्मृतम् ।
हृद्यं ज्वरहरं श्रेष्ठं सुस्वादु बलदं भृशम् ॥
मांसं निष्कासिताण्डस्य छागस्य कफकृद्गुरु ।
स्रोतःशुद्धिकरं बल्यं मांसदं वातपित्तनुत् ॥
वृद्धस्य वातलं रूक्षं तथा व्याधिमृतस्य च ।
ऊर्द्ध्वजत्रुविकारघ्नं छागमुण्डं रुचिप्रदम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(एतन्मांसं पितॄणां तृप्तिकरत्वात् श्राद्धाय देयम् । यथाह याज्ञवल्क्यः । १ । २५८ ।
"मात्स्यहारिणकौरभ्रशाकुनच्छागपार्षतैः ॥"
छागमांसेन पितॄणां षण्मासान् यावत्तृप्तिः । यथाह मनुः । ३ । २६९ ।
"षण्मासान् छागमांसेन पार्षतेन च सप्त वै ॥"
भोजराजेन युक्तिकल्पतरौ एततपरीक्षोक्ता । यथा,—
"नक्षत्राणां विभेदेन नराणाञ्च गणत्रयम् ।
तेषां शुभाय निर्द्दिष्टं पशुवस्तत्रयं बलौ ।
ये कृष्णाः शुचयश्छागाः पशवोऽन्ये तथैव च ।
देवतातिमिरतल्पाख्यास्ते सर्व्वार्थोपसिद्धये ॥
ये पीता हरिता वापि नरजातेरुदीरिताः ।
ये शुक्लाश्च मध्यान्तो वा रक्षोजातेः शुभप्रदाः ॥
यो मोहादथवाज्ञानादृबलिमन्यं प्रयच्छति ।
वध एव फलं तस्य नान्यत् किञ्चित् फलं भवेत् ॥"
एतस्य पशोर्लक्षणादिकं विशेषतो बृहत्संहि-तायाम् ६५ अध्याये उक्तम् । यथा,—
"छागशुभाशुभलक्षण-
मभिधास्ये नवदशाष्टदन्तास्ते ।
धन्याः स्थाप्या वेश्मनि
सन्त्याज्याः सप्तदन्ता ये ॥
दक्षिणपार्श्वे मण्डल-
मसितं शुक्लस्य शुभफलं भवति ।
ऋष्यनिभकृष्णलोहित-
वर्णानां श्वेतमपि शुभदम् ॥
स्तनवदवलम्बते यः
कण्ठेऽजानां मणिः स विज्ञेयः ।
एकमणिः शुभफलकृ-
द्धन्यतमा द्वित्रिमणयो ये ॥
मुण्डाः सर्व्वे शुभदाः
सर्व्वसिताः सर्व्वकृष्णदेहाश्च ।
अर्द्धासिताः सिताद्धां
धन्याः कपिलार्द्धकृष्णाश्च ॥
विचरति यूथस्याग्रे
प्रथमं चाम्भोऽवगाहते योऽजः ।
स शुभः सितमूर्द्धा वा
मूर्द्धनि वा टिक्किका यस्य ॥
सपृषतकण्ठशिरा वा
तिलपिष्टनिभश्च ताम्रदृक् शस्तः ।
कृष्णचरणः सितो वा
कृष्णो वा श्वेतचरणो यः ॥
यः कृष्णाण्डः श्वेतो
मध्ये कृष्णेन भवति पट्टेन ।
यो वा चरति सशब्दं
मन्दञ्च स शोभनश्छागः ॥
ऋष्यशिरोरुहपादो
यो वा प्राक् पाण्डुरो ऽपरे नीलः ।
स भवति शुभकृच्छागः
श्लोकश्चाप्यत्र गर्गोक्तः ॥
कुट्टकः कुटिलश्चैव जटिलो वामनस्तथा ।
ते चत्वारः श्रियः पुत्त्रा नालक्ष्मीके वसन्ति ते ॥
अथाप्रशस्ताः खरतुल्यनादाः
प्रदीप्तपुच्छाः कुनखा विवर्णाः ।
निकृत्तकर्णा द्विपमस्तकाश्च
भवन्ति ये चासिततालुजिह्वाः ॥
वर्णैः प्रशस्तैर्मणिभिश्च युक्ता
मुण्डाश्च ये ताम्रविलोचनाश्च ।
ते पूजिता वेश्मसु मानवानां
सौख्यानि कुर्व्वन्ति यशः श्रियञ्च ।
छागणः, पुं, (छगण एव । स्वार्थे अण् ।) वाग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ घुँटेर इति भाषा ॥
छागभोजी, [न्] पुं, स्त्री, (छागं भुङ्क्ते तीति । भुज् + णिनिः ।) वृकः । इति निर्घण्टः ॥ छागभक्षके, त्रि ॥
छागरथः, पुं, (छागः रथो वाहनमस्य ।) वह्निः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६३ ॥
छागलः, पुं, स्त्री, (छगल एव इति प्रज्ञा- छागः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, तन्त्रे । ३ । ११७ ।
"बहुबुद्धिसमायुक्ताः सुविज्ञाना बलोत्कटाः शक्ता वञ्चयितुं धूर्त्ता ब्राह्मणं छागलादि ।" छगलस्य गोत्रापत्यं पुमान् इति । छा "विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु ।" ४ । २ । ११७ । इति अण् । आत्रेय ऋषि इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
छागलकः, पुं, (छागल इव कायतीति । कै + मत्स्यविशेषः । यथा,—
"श्वेतं सुपाकं समदीर्घवृत्तं
निःशल्कलं छागलकं वदन्ति ।
गले द्विकण्टः किल तस्य पृष्ठे
कण्टः सुपथ्यो रुचिदो बलप्रदः ॥"
इति राजनिर्घण्टः
(स्वार्थे कन् ।) छागलश्च ॥
छागलाद्यं, क्ली, (छागल आद्यः प्रधानो यत्र ।) छागलादिघृतम् । तच्च वातरोगस्यौषधम् ।
"आजं चर्म्मविनिर्म्मुक्तं त्यक्तशृङ्गनखादिकम् ।
पञ्चमूलीद्वयञ्चैव जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
जीवनीयैः सयष्ट्याह्वैः क्षीरञ्चैव शतावरी ।
छागलाद्यमिदं नाम्ना सर्व्ववातविकारनुत् ।
अर्दिते कर्णशूले च बाधिर्य्ये मूकमिन्मिने ।
जड़गद्गदपङ्गूनां खञ्जे गृध्रसिकुब्जयोः ।
अपतानेऽपतन्त्रे च सर्पिरेतत् प्रशस्यते ॥
पृथगर्द्धतुलां पञ्चमूलद्वन्द्वाजमांसयोः ।
निःक्वाथ्य सलिलद्रोणे क्वाथे पादावशेषिते ।
इति स्वल्पच्छागलाद्यं घृतम् ॥
घृतारम्भे मन्त्रः ।
"ओँ कालि वज्रेश्वरि अमुकस्य फलसिद्धिं रुद्रवचनेन स्वाहा ।
स्नापयित्वा छागमादौ मधु दत्त्वा ललाटके उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा भिषगेनमुपालभेत् ।
छागमारणमन्त्रः ।
ओँ हुँ ओँ गँ गणपतये स्वाहा ।
छागमांसतुलां ग्राह्य दशमूल्याः पलं शतम् ।
अश्वगन्धापलशतं वाट्यालकशतं तथा ।
घृताढकं पचेत्तोयैश्चतुर्भागावशेषितैः ।

क्षीरं चैवसमं दद्यात् शतावर्य्या रसं तथा ॥
सर्व्वपात्रे दृढ़े चैव शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
तस्यौषधस्य कल्कस्य प्रत्येकं शुक्तिसम्मितम् ॥
जीवन्ती मधुकं द्राक्षाकाकोल्यौ नीलमुत्पलम् ।
मुस्तं सचन्दनं रास्ना पर्णिनीद्वयशारिवे ॥
मेदे द्वे च तथा कुष्ठं जीवकर्षभकौ शटी ।
दार्व्वी प्रियङ्गु त्रिफला नतं तालीशपद्मकौ ॥
एलापत्रं वरीनागजातीकुसुमधान्यकम् ।
मञ्जिष्ठा दाड़िमं दारु रेणुकं शैलवालुकम् ॥
विड़ङ्गं जीरकञ्चैव पेषयित्वा विनिक्षिपेत् ।
वस्त्रपूते च शीते च शर्कराप्रस्थसंयुतम् ॥
निधापयेत् स्निग्धभाण्डे आर्द्रे वा भाजने शुभे ।
अस्यौषधस्य सिद्धस्य शृणु वीर्य्यमतःपरम् ॥
देवदेवं नमस्कृत्य संपूज्य गणनायकम् ।
पिबेत् पानिपलं तस्य व्याधिं वीक्ष्याशु-
पानतः ॥

सर्व्ववातविकारेषु अपस्मारे विशेषतः ।
उन्मादे पक्षघाते च आध्माने कोष्ठनिग्रहे ॥
कर्णरोगे शिरोरोगे वाधिर्य्ये चापतन्त्रके ।
भूतोन्मादे च गृध्रस्यां खोञ्जारे चाक्षिपातने ॥
पार्श्वशूले च हृच्छूले वाह्यायामाहते तथा ।
वातकण्टकहृद्रोगमूत्रकृच्छ्रे सपङ्गुके ॥
क्रोष्टुशीर्षे तथा खञ्जे कुब्जे चाध्मानि मिन्मिने ।
अपतानेऽन्तरायामे रक्तपित्ते तथोरुगे ॥
नानाद्रेऽर्शोविकारेषु चातुर्थकज्वरेऽपि च ।
हनुग्रहे तथा शोषे चीणे चैवाववाहुके ॥
दण्डापतानके भग्ने दाहे चाक्षेपके तथा ।
जीर्णज्वरे विषे कुष्ठे शोफःस्तम्भे मदात्यये ॥
आढ्यवातेऽग्निमान्द्ये च वातरक्तगदेषु च ।
एकाङ्गरोगिणो चैव तथा सर्व्वाङ्गरोगिणी ॥
हस्तकम्पे शिरःकम्पे जिह्वाकम्पे जड़े भ्रमे ।
चीणेन्द्रिये नष्टशुक्रे शुक्रनिःसरणे तथा ॥
क्षीणा वातासृपाते च पटले चाक्षिस्पन्दने ।
एकाङ्गस्पन्दने चैव सर्व्वाङ्गस्पन्दने तथा ॥
नगादिपतिते वाते स्त्रीणामप्राप्तिहेतुके ।
आभिचारिकदोषे च धनुःस्तम्भसम्भवे ॥
ये वातप्रभवा रोगा ये च पित्तसमुद्भवाः ।
शिरोमध्यगता ये च जङ्घापार्श्वादिसंस्थिताः ॥
मातृग्रहाभिभूतश्च शिशुर्यश्च विशुष्यति ।
प्रचीणवलमांसश्च न वलंगमनक्षमः ॥
घृतेनानेन सिध्यन्ति वत्सशुक्तिरिवासुरान् ।
निहन्ति सकलान् रोगान् घृतं परमदुर्लभम् ॥

रसायनं वह्निवलप्रदञ्च
वपुःप्रकर्षं विदधाति रूपम् ।
दन्तावलेन्द्रैश्च समानतेजा
दीर्घायुषं पुत्रशतं करोति ॥
क्षीणा शतं गच्छति वातिरेकं
न याति हानिं सरसः समाङ्गः ।
अपुत्रिणीपुत्रशतं करोति
शतायुषं कामसमं वलिष्ठम् ॥
महद्घृतं नाम तु छागलाद्यं
विनिर्म्मितं वातनिसूदनञ्च ।
शिवं शुभं रोगभयापहञ्च
चकार हारीतमुनिर्व्विशिष्टः ॥
छागलवर्ह्निश्चः पाके पुमांसं तत्र दापयेत् ।
मयूरी जम्बुकी छागी वीर्य्यहीनाः स्वभावतः ॥
भावितं काशिराजेन छागमेव नपुंसकम् ॥"
घृतम् १६ शेर । क्वाथार्थं छागमांसपलम् १००।
पाकार्थंजलं शं ६४ । शेषः शं १६ । विल्वादि-
दशमूलं प्रपलम् १० । जलं शं ६४ । शेषः
शं १६ । अश्वगन्धा १०० पलम् । जलं शं ६४ ।
शेषः शं १६ । वाट्यालकं १०० पलम् ।
जलं शं ६४ । शेषः शं १६ । दुग्धं शं १६ ।
शतमूलीरसः शं १६ । कल्कार्थं जीवन्त्या-
दीनां जीरकपर्य्यन्तानां कल्कद्रव्याणां प्रं तो ४ ।
वस्त्रपूते शीते शर्करा शं २ । इति वृहच्छागलाद्यं
घृतम् । इति भैषज्यरत्नावली ॥
("छागमांसं तुलार्द्धं स्यात् दशमूलं तथापरम् ।
तोयद्रोणे पचेद्धीमान् यावत् स्यादंशशेषितम् ॥
तैलप्रस्थद्वयञ्चैव क्षीरञ्चैव शतावरी ।
जीवनीयं समधुकं वला रास्ना च शैलजम् ॥
मांसीस्याह्वमतालीशनाशुकावनवालुकम् ।
पृथक् पृथक् समादाय सर्व्वमेकत्र साधयेत् ॥
मञ्जिष्ठालोध्रलाक्षा च प्रत्येकं कुड़वान्वितम् ।
आढ़कञ्च जलञ्चैव विधिना च विपाचयेत् ॥
छागलाद्यमिदं तैलं हारीतेन महात्मना ।
पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे भोज्ये चैव प्रशस्यते ।
सर्व्वज्वरगदं हन्ति सन्धिमज्जास्थिजन्तथा ॥"
इति छागलाद्यं तैलम् ॥
इति वैद्यकचक्रमालिकायां वातरोगाधिकारे ॥)

छागलान्त्रिका, स्त्री, (छागलान्त्री + संज्ञायां कन् । टापि पूर्व्वह्रस्वः ।) वृद्धदारकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

छागलान्त्री, स्त्री, (छागलं अन्तयतीति बाहुलकात् रक् ततो ङीष् ।) वृकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

छागवाहनः, पुं, (छागेन आत्मानं वाहयतीति । वह + णिच् + ल्युः । यद्वा, छागो वाहनमस्य ।) अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

छागिका, स्त्री, (छागी + स्वार्थे कन् । ततः टापि पूर्व्वह्रस्वः ।) छागी । इति हेमचन्द्रः । ४।३४१ ॥

छागी, स्त्री, (छायते छिद्यते देवोपहारायेति । छो + "छापूखड़िभ्यः कित् ।" उणां । १ । १२४ । इति गण् छागः ततः स्त्रियां जातौ ङीष् ।) छागमाता । वकरी इति पाँटी इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । अजा २ पयस्विनी ३ भीरुः ४ मेध्या ५ गलेस्तनी ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ छागिका ७ मञ्जा ८ सर्व्वभक्ष्या ९ गलस्तनी १० । इति हेमचन्द्रः ॥ तुलुम्या ११ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सञ्जा १२ सुखविलुञ्चिका १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तद्दुग्धगुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । ग्राहित्वम् । दीपनत्वम् । रक्तपित्तविकारक्षयकासनाशित्वञ्च । यथा, राजनिर्घण्टे ।
"अजानां लघुकायत्वान्नानाशस्यनिषेवणात् ।
नात्यम्बुपानात् व्यायामात् सर्व्वव्याधिहरं पयः ॥"
कषायत्वम् । लघुत्वम् । अतीसारज्वरनाशित्वञ्च । यथा, भावप्रकाशे ।
"छागं कषायं मधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु ।
रक्तपित्तातिसारघ्नं क्षयकासज्वरापहम् ॥
अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तादिभक्षणात् ।
स्तोकाम्बुपानाद्व्यायामात् सर्व्वरोगापहं पयः ॥"
तद्दधिगुणाः । उत्तमत्वम् । ग्राहित्वम् । लघुत्वम् । दोषत्रयापहत्वम् । श्वासकासार्शःक्षयकार्श्येषु शस्तत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ कफवातनेत्रदोषदुर्नामश्वासकासनाशित्वम् । उष्णत्वम् । रूक्षत्वम् । पाचनत्वञ्च ॥ तन्नवनीतगुणाः । लघुत्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । त्रिदोषनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । दीपनत्वम् । बल्यत्वम् । सदा हितत्वञ्च ॥ तन्नवोत्थनवनीतगुणाः । क्षयकासनेत्रामयकफनाशित्वम् । बल्यत्वम् । परमदीपनत्वञ्च ॥ तद्घृतगुणाः । चक्षुष्यत्वम् । दीपनत्वम् । बलवर्द्धनत्वम् । कासश्वासकफनाशित्वम् । राजयक्ष्मणि शस्तत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

छातः, त्रि, (छो + क्तः । "शाच्छोरन्यतरस्याम् ।" ७ । ४ । ४१ । इति विभाषायामित्वाभावः ।) छिन्नः । दुर्ब्बलः । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥

छात्रं, क्ली, वरटीच्छत्रसम्भवं मधु । तस्य गुणाः । श्वित्रक्रिमिरोगरक्तपित्तनाशित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
("वरटाः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवतो वने ।
कुर्व्वन्ति छत्रकाकारं तज्जं छात्रं मधु स्मृतम् ॥"
छात्त्रं कपिलपीतं स्यात् पिच्छिलं शीतलं गुरु ।
स्वादुपाकं क्रिमिश्वित्ररक्तपित्तप्रमेहजित् ।
भ्रमतृण्मोहविषहृत् तर्पणञ्च गुणाधिकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

छा(त्त्र)त्रः, पुं, (छत्रं गुरोर्दोषाणामावरणं तच्छीलमस्येति । "छत्रादिभ्यो णः ।" ४ । ४ । ६२ । इति णः ।) शिष्यः । इत्यमरः । २ । ७ । ११ ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । ८७ ।
"भूभुजा दानशौण्डेन पौत्रके स्वाङ्किते कृतः ।
छात्त्राणामार्य्यदेशानां तेन विद्यार्थिनां मठः ॥")

छात्त्रकं, क्ली, (छात्त्र + स्वार्थे कन् ।) छात्त्रं मधु । यथा, राजनिर्घण्टे ।
"छत्राकारन्तु पटलं सरघाः पीतपिङ्गलाः ।
ये कुर्व्वन्ति तदुत्पन्नं मधु च्छात्त्रकमीरितम् ।
श्वित्रमेहक्रिमिघ्नञ्च विद्याच्छात्त्रं गुणोत्तरम् ॥"
अपिच भावप्रकाशे ।
"वरटाः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवतो वने ।
कुर्व्वन्ति छत्रकाकारं तज्जं छात्त्रं मधु स्मृतम् ॥
छात्त्रं कपिलपीतं स्यात् पिच्छिलं शीतलं गुरु ।
स्वादुपाकं क्रिमिश्वित्ररक्तपित्तप्रमेहजित् ॥
भ्रमतृण्मोहविषहृत्तर्पणञ्च गुणाधिकम् ॥"

छात्त्रगण्डः, पुं, (छात्त्रो गण्ड इव ।) पद्याद्यवित् । विभक्त्यन्तस्य श्लोकचरणस्य वा आदिमात्रवेत्ता ।

(अल्पच्छात्त: ।) इति हारावली । २१६ ॥

छात्रदर्शनं, क्ली, (छात्रं वरटीच्छवसम्भूतं मधु तदिव दृश्यते इति । दृश + कर्म्मणि ल्युट् ।) हैयङ्गवीनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (छात्राणां दर्शनम् ।) शिष्यावलोकनञ्च ॥

छादं, क्ली, (छाद्यते गृहमनेनेति । छद + णिच् + करणे घञ् । छादयतीति । छद् + णिच् + अच् वा ।) पटलम् । इति जटाधर: ॥ छात इति चाल इति च भाषा ॥

छादनं, क्ली, (छद कि संवृतौ + णिच् + करणे ल्युट् ।) छदनम् । अन्तर्द्धानम् । (कर्त्तरि ल्यु: ।) पत्रम् । इत्यमरटीकायां भरत: ॥ (भावे ल्युट् ।) आच्छादनम् । (यथा, हरिवंशे । ६५ । २५ ।
"नियोगपाशैरासक्तैर्गर्गरीस्तम्भमूर्द्धसु ।
छादनार्थं प्रकीर्णैश्च कण्टकैस्तृणसङ्कटे: ॥")

छादन:, पुं, (छादयति आवृणोति पत्रादिभिरिति । छादि + ल्यु: ।) नीलाम्लानवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

छादित:, त्रि, (छाद्यते स्मेति । छद + "वा दान्तशान्तेति ।" ७।२।२७ । इडागमात् साधु: ।) छन्न: । इति जटाधर: ॥ आच्छादित: । यथा,
"घनतरघनवृन्दैश्छादितौ पुष्पवन्तौ ॥"
इत्युद्भट: ॥

छान्दस:, पुं, (छन्दो वेदं अधीते वेत्ति वा । छन्दस् + "तदधीते तद्वेद ।" ४ । २ । ५९ । इत्यण् ।) वेदाध्येता । इत्यमर: । २।७।६ ॥ (छन्द एवेति । स्वार्थे अण् । वेद: ।
"मन्ये त्वां विषये वाचां स्नातमन्यत्र छान्दसात्॥"
इति भागवते । १ । ४ । १३ ॥
त्रि, छन्दसो व्याख्यानस्तत्र भव: । "छन्दसो यदणौ ।" ४ । ३ । ७१ । इत्यण् । वेदभव: ॥ छन्दसोऽयम् । "तस्येदम् ।" इत्यण् । वेदसम्बन्धी । स्त्रियान्तु ङीप् । यथा, हरिवंशे । २१५ । ७ ।
"छान्दसीभिरुदाराभि: श्रुतिभि: समलङ्कृत: ॥")

छान्दोग्यं, क्ली, (छन्दोगानां धर्म्म: आम्नायो वा । छन्दोग + "छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृच नटाञ्ञ्य: ।" ४ । ३ । १२९ । इति ञ्य: ।) सामवेदोपनिषत् । इति वैदिकसम्प्रदाय: ॥ (यथा, मौक्तिकोपनिषदि १ अध्याये ।
"ऐतरेयञ्च छान्दोग्यं वृहदारण्यकन्तथा ॥")

छाया, स्त्री, (छ्यति छिनत्ति सूर्य्यादे: प्रकाशं नाशयतीत्यर्थ: । छो + "माच्छाससिसूभ्यो य: ।" उणां । ४ । १०९ । इति यस्ततष्टाप् च ।) रौद्रशून्यम् । तत्पर्य्याय: । भावानुगा २ श्यामा ३ अतेज: ४ भीरु: ५ अनातप: ६ आभीति: ७ आतपाभाव: ८ भावालीना ९ । अस्या गुणा: । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । दाहश्रमहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ धर्म्मनाशित्वम् । मेघच्छायागुणा: । श्रमभ्रममूर्च्छासन्तापनाशित्वम् । इति राजवल्लभ: ॥ * ॥ छायाविशेषे दोषो यथा,—

"दीपखट्वातरुच्छाया छिन्नकेशनखादिकम् ।
अजमार्ज्जाररेणुश्च हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥

(लक्षणभेदेनास्या अरिष्टकारित्वं यथा,—
"ज्योत्स्नायामातपे दीपे सलिलादर्शयोरपि ।
अङ्गेषु विकृता यस्य छायाप्रेतस्तथैव स: ॥
छिन्ना भिन्नाकुला च्छाया हीना वाप्यधिकापि वा ।
नष्टा तन्वी द्विधा च्छाया विशिरा विकृता च या ॥
एताश्चान्याश्च या: काश्चित् प्रतिच्छाया विगर्हिता: ।
सर्व्वा मुमूर्षतां ज्ञेया नचेल्लक्ष्यनिमित्तजा: ॥
संस्थानेन प्रमाणेन वर्णेन प्रभया तथा ।
छाया विवर्त्तते यस्य स्वप्नेऽपि प्रेत एव स: ॥"
"खादीनां पञ्चपञ्चानां छाया विविधलक्षणा: ।
नाभसी निर्म्मला नीला सस्नेहा सप्रभेव च ॥
रूक्षा श्यावारुणा या तु वायवी सा हतप्रभा ।
विशुद्धरक्ता त्वाग्नेयी दीप्ताभा दर्शनप्रिया ॥
शुद्धवैदूर्य्यविमला सुस्निग्धा चाम्भसी मता ।
स्थिरा स्निग्धा घना श्लक्ष्णा श्यामा श्वेता च पार्थिवी ॥
वायवी गर्हिता त्वासां चतस्र: स्यु: सुखोदया: ।
वायवी तु विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥
स्यात्तैजसी प्रभा सर्व्वा सा तु सप्तविधा स्मृता ।
रक्ता पीता सिता श्यावा हरिता पाण्डुरा सिता ॥
तासां या: स्युर्विकासिन्य: स्निग्धाश्च विपुलाश्च या: ।
ता: शुभा रूक्षमलिना: संक्षिप्ताश्चाशुभोदया: ॥
वर्णमाक्रामति च्छाया भास्तु वर्णप्रकाशिनी ।
आसन्ना लक्ष्यते च्छाया भा: प्रकृष्टा प्रकाशते ॥
नाच्छायो नाप्रभ: कश्चिद्विशेषाश्चिह्नयन्ति तु ।
नृणां शुभाशुभोत्पत्तिं काले च्छाया: प्रभाश्रिता: ॥"
इतीन्द्रियस्थाने सप्तमेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥)
प्रतिविम्बम् । (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । २७९ ।
"मयि तेज इति च्छायां स्वां दृष्ट्वाम्बुगतां जपेत् ॥")
सूर्य्यपत्नी । सा संज्ञाप्रतिकृति: । (यथा मत्स्यपुराणे । ११ । ५ ।
"नारीमुत्पादयामास स्वशरीरादनिन्दिताम् ।
त्वाष्ट्रीस्वरूपेण नाम्ना छायेति भामिनी तदा ॥")
पालनम् । उत्कोच: । कान्ति: । (यथा, मेघदूते । ३१ ।
"वेणीभूतप्रतनुसलिला तामतीतस्य सिन्धु: पाण्डुच्छायातटरुहतरुभ्रंशिभि: शीर्णपर्णै: ॥")
सच्छोभा । पङ्क्ति: । इति मेदिनी । ये, २३ ॥ कात्यायनी । इति शब्दरत्नावली ॥ तम: । इति हेमचन्द्र: ॥ सादृश्यम् । यथा,—
"अङ्गात्‌ प्रत्यङ्गं जप्त्वा आघ्राय शिशुमूर्द्धनि ।
वस्त्रादिभिरलङ्कृत्य पुत्रच्छायावहं सुतम् ॥
पुत्रच्छाया पुत्रसादृश्यम् ।" इति दत्तकचन्द्रिका ॥
(जगविंशत्यक्षरवृत्तिविशेष: । इति छन्दोमञ्जरी॥ अस्य लक्षणादिकं छन्द:शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

छायाकर:, त्रि, (करोतीति । कृ + अच् । छाया-कर: । छायां करोतीति वा ।) छत्रधार: । इति हेमचन्द्र: ॥ छातावरदार इति भाषा ।

छायातनय:, पुं, (छायाया: सूर्य्यपत्न्या: पुत्र: ।) शनि: । इति हलायुध: ॥

छायातरु:, पुं, (छायाप्रद: छायाप्रधानो वा तरु: शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपिसमास: ।) छायावृक्ष: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (अस्य ... यदाह कश्चित् ।
"पूर्व्वाह्णे च पराह्णे च तलं यस्य न मुञ्चति ... अत्यन्तशीतलच्छाया स च्छायातरुरुच्यते ।
यथा, मेघदूते । १ ।
"कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्त: शापेनास्तंगमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्त्तु: ।
यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्य्याश्रमेषु ॥

छायात्मज:, पुं, (छायाया: सूर्य्यपत्न्या आत्मज: ।) शनिग्रह: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

छायापथ:, पुं, (छाया मेघच्छाया तदाश्रय: पन्था: । छायायुक्त: पन्था इत्येके ।) देवपथ: । आकाश: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

छायापुरुष:, पुं, (छायायां दृष्ट: पुरुष: पुरुषाकृतिविशेष: ।) आकाशे दृष्ट: स्वीयच्छायापुरुष: । यथा,—

श्रीदेव्युवाच ।
"भगवन् ! देवदेवेश ! सर्व्वागमविशारद ।
नराणां पापिनां लोके पापनिर्म्मोचनं कथम् ।
कालज्ञानं कथं वा स्यात् सूक्ष्मोपायेन तद्वद ।
श्रुतानि साधनानीश ! मयानेकानि भूरिश: ।
तथापि तानि मनुजैरशक्यान्यल्पबुद्धिभि: ।
प्रायेण मनुजा लोके कलौ स्वल्पायुषो ध्रुवम् ।
अनेकवर्षसाध्येऽस्मिन् योगाभ्यासे ह्यशक्तय: ।

शिव उवाच ।
साधु देवि ! त्वया पृष्टं लोकानां हितकाम्यया ।
तादृशं साधनं वक्ष्ये सर्व्वसाधारणं लघु ।
गोपनीयं प्रयत्नेन न वाच्यं वै कथञ्चन ।
सिद्धाय भक्तियुक्ताय सेवकाय सुचेतसे ॥
पापिने क्रूरचेष्टाय भक्तिहीनाय भामिनि ! ।
न वदेद्यदि वा मोहात् वदेत् सिद्धिं न विन्दति ।
तस्मात् परीक्ष्य वक्तव्यं शिष्याय ज्ञानिने प्रिये ।
स्वच्छायापुरुषं पश्येद्गगने शुद्धमानस: ॥
तस्यावलोकनात् सद्य: पापराशिर्विनश्यति ।
महापातकसङ्घैश्च तत्समैश्चोपपातकै: ॥
विमुच्यते क्षणार्द्धेन तूलराशिर्यथानलात् ।
कालज्ञानञ्च षण्मासे तस्मिन् दृष्टे भवेद्ध्रुवम् ।

देव्युवाच ।
अतच्छायां कथं पश्येद्गगने भूतलस्थिताम् ।
षण्मासकालज्ञानञ्च तस्मिन् दृष्टे कथं भवेत् ।

शिव उवाच ।
निरभ्रं गगनं देवि ! यदा भवति निर्म्मलम् ।
तदा छायासखो भूत्वा निश्चलं प्रवतो ... ।

छायाकवचमालोक्य स्वगुरुः क्रमेण वै ।
मुखं गगनं पश्येन्निर्निमेषस्तथैकधीः ॥
शुद्धस्फटिकसङ्काशः पुरुषस्तत्र दृश्यते ।
दृश्यते यदा तत्र पुनस्तद्वत् परीक्षयेत् ॥
शुभा दर्शनेनैव साक्षात्कारो भवेद् ध्रुवम् ।
कस्यचिद् भाग्यतः पश्येद् यदि विष्णोऽपि गोचरः।
वत्सेव न सन्देहो गुरुविश्वासतः शिवे ! ।
तं सम्यक् पूजयित्वा पश्येच्छायां समाहितः ॥
या षण्मासपर्य्यन्तं मृत्युस्तस्य न विद्यते ।
शिरोहीनं यदा पश्येत् षण्मासाभ्यन्तरे मृतिः ॥
दा पादौ न दृश्येते भार्य्याहानिर्न संशयः ।
दृश्येते यदा पाणी भ्रातुर्हानिर्न संशयः ॥
तन्नात्वा सुधीः सम्यक् गङ्गातीरं समाश्रयेत्।
योगाभ्यासेन सततं प्राणायामेण संस्तुतिः ॥
था वा तत्समीपस्थो लक्षं मृत्युञ्जयं जपेत् ।
न भुक्तो हविष्याशी यतवाग् यतमानसः ॥
मृत्युञ्जयेन सन्देहो ह्यन्यथा मृत्युमृच्छति ।
दा तु मलिनं पश्येत् ज्वरपीडा भवेत्तदा ॥
स्य शान्तिं प्रकुर्व्वीत शिवसेवां समाहितः ।
रक्तवर्णं यदा पश्येदैश्वर्य्यं भवति ध्रुवम् ॥
मध्यच्छिद्रं यदा पश्येत् शत्रुघातो भवेत्तदा ।
एवं सन्दर्शनाद् देवि ! ज्ञानवान् भवति ध्रुवम् ॥
नारदाय पुरा प्रोक्तं मया पुरुषदर्शनम् ।
तत्प्रसादान्महायोगी भूत्वा लोकांश्चरत्यसौ ॥
सच्छायादर्शनं देवि ! कलौ पुरुषलक्षणम् ।
दीर्घायुः समवाप्नोति ज्ञानञ्चापि सुनिर्म्मलम् ॥”

इति योगप्रदीपिकायां उमामाहेश्वरसंवादे छायापुरुषलक्षणं नाम पञ्चमः पटलः ॥ * ॥

ओम् अस्य श्रीच्छायापुरुषमन्त्रस्य ब्रह्मर्षिर्बृहद्गायत्री छन्दः छायादेवी देवता ह्रीं बीजं स्वाहा शक्तिः पुरुष इति कीलकं सर्व्वसिद्धिसन्दर्शनसिद्ध्यर्थे जपे विनियोगः । ह्रामित्यादि षडङ्गन्यासः ॥ मायया मायया लौं लौं ह्रीं माया शिवविचार्य्या ऋषयः ओँ ह्रीँ अं गां सरस्वति ओँ नमो भगवते भूतशरीरमात्मानमाकाशे दर्शय दर्शय च्रां च्रां घ्रां ह्रीँ भैरवाय नमः स्वाहा । इति मन्त्रः ॥

मातृभावे च पुत्रं वा वाङ्भावे च बान्धवम् ।
आत्मानं शिरसोऽभावे सर्व्वाभावे कुलक्षयम् ॥
विशीर्णे विधृते घृते कुम्भे धूमे च विज्वरम् ।
दुर्भिक्षं जायते घोरं कज्जले च पराङ्मुखे ॥
संपूर्णे च सुखे स्थाने क्षेमलाभं सुसिद्धये ।
हीने रक्ते जये शीते उष्णे मृत्युर्न संशयः ॥
पतिभीतिं शस्त्रघातमिति वेदविदो विदुः ।
मृत्युञ्जयं जपन्नेव शान्तिस्तस्य विधीयते ॥
षण्मासे मरणं तस्य शीर्षाद्यपचये विदुः ॥

अथ मृत्युञ्जययन्त्रम् ।
“प्रथमं प्रणवमालिख्य तन्मध्ये साध्यनामकम् ।
बहिरष्टदलं पद्मं यान्तान्तं वसुपत्रके ॥
विलिखेत् षट्कारञ्च केशरेषु सुशोभितम् ।
तद्बहिश्चक्रवृत्तं स्यात् षोडशाक्षरकं लिखेत् ॥
द्वारं भूपुरमालिख्य चतुर्द्वारञ्च वारुणम् ।
पार्थिवञ्च चतुष्कोणं चक्रं मृत्युञ्जयं भवेत् ॥
ज्वरादिसर्व्वरोगादिदाहशान्तिकरं परम् ।
मृत्युञ्जयं महाचक्रं सर्व्वरक्षाकरं नृणाम् ॥”

अथ ध्यानम् ।
“चन्द्रार्काग्निविलोचनं स्मितमुखं पद्मद्वयान्तःस्थितं
मुद्रापाशमृगाक्षसूत्रविलसत्पाणिं हिमांशुप्रभम् ।
कोटीरेन्दुगलत्सुधाप्लुततनुं हारादिभूषोज्ज्वलं
कान्त्या विश्वविमोहनं पशुपतिं मृत्युञ्जयं भावयेत् ॥ * ॥
नत्वा तातगुरुं शिवं गणपतिं मन्त्रं जपेत् सर्व्वदा ।
खे लक्षेत् सततं विलोकनपरां शुक्ले रवौ प्रत्यहम् ॥
खे विलोकनमन्त्रस्तु ।
ओँ ह्रीँ भूचरी खेचरी आत्मानमाकाशे दर्शय सर्व्ववृत्तान्तं कथय कथय हुं फट् स्वाहा।
यः पश्येत् सर्व्वगं शान्तमात्मानं सत्यमद्वयम् ।
न तेन किञ्चिज्ज्ञातव्यं ज्ञातव्यं वावशिष्यते ॥”

इति योगप्रदीपिकायां छायापुरुषोपदेशो नाम षष्ठः पटलः ॥

छायाव्यवहारः, पुं, ज्योतिःशास्त्रोक्ताङ्कविशेषः । अथ छायाव्यवहारे करणसूत्रं वृत्तम् ।

“छाययोः कर्णयोरन्तरे ये तयो-
र्व्वर्गविश्लेषभक्ता रसाद्रीषवः ।
सैकलब्धेः पदघ्नन्तु कर्णान्तरं
भान्तरेणोनयुक्तं दले स्तः प्रभे ॥

उदाहरणम् ।
नन्दचन्द्रैर्मितं छाययोरन्तरं
कर्णयोरन्तरं विश्वतुल्यं ययोः ।
ते प्रभे वक्ति यो युक्तिमान् वेत्त्यसौ
व्यक्तमव्यक्तयुक्तं हि मन्येऽखिलम् ॥

न्यासः

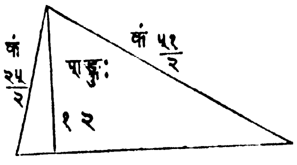

छा $\frac{७}{२}$ छाया $\frac{४५}{२}$

छायान्तरम् ।१९। कर्णान्तरम् ।१३। अनयोर्व्वर्गान्तरेण ।१९२। भक्ता रसाद्रीषवः ।५७६। लब्धम् ।३। सैकस्यास्य । ४। मूलम् । २। अनेन कर्णान्तरम् । १३ । गुणितम् । २६ । द्विस्थम् । २६। भान्तरेण ।१९। ऊनयुते । ७। ४५। तदर्द्धे लब्धे छाये $\frac{७}{२}$ $\frac{४५}{२}$ तत्छाययोः वर्गयोगपदमित्यादिना जातौ कर्णौ $\frac{२५}{२}$ $\frac{५१}{२}$

छायान्तरे करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।
शङ्कुः प्रदीपतलशङ्कुतलान्तरघ्न-
श्छाया भवेद्विनरदीपशिखौच्च्यभक्तः ।

उदाहरणम् ।
शङ्कुप्रदीपान्तरभूस्त्रिहस्ता
दीपोच्छ्रितिः सार्द्धकरत्रया चेत् ।
शङ्कोस्तदार्काङ्गुलसम्मितस्य
तस्य प्रभा स्यात् कियती वदाशु ॥

न्यासः

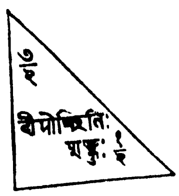

भूः ३ छाया $\frac{१}{२}$ शङ्कुः $\frac{१}{२}$ प्रदीपशङ्कुतलान्तरम् ३

अनयोर्घातः $\frac{३}{२}$ विनरदीपशिखौच्च्येन ।३। भक्तो लब्धानि छायाङ्गुलानि ।१२।

अथ दीपोच्छ्रित्यानयनाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।
छायाहृते तु नरदीपतलान्तरघ्ने
शङ्कौ भवेन्नरयुते खलु दीपकौच्च्यम् ।

उदाहरणम् ।
प्रदीपशङ्क्वन्तरभूस्त्रिहस्ता
छायाङ्गुलैः षोडशभिः समा चेत् ।
दीपोच्छ्रितिः स्यात् कियती वदाशु
प्रदीपशङ्क्वन्तरमुच्यतां मे ॥

न्यासः

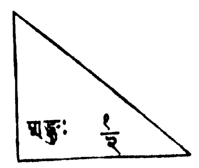

भूः ३ छाया $\frac{२}{३}$

शङ्कुः ।१२। छायाङ्गुलानि ।१६। शङ्कुप्रदीपान्तरहस्ताः ।३। लब्धं दीपकौच्च्यं हस्ताः $\frac{११}{४}$

प्रदीपशङ्क्वन्तरभूमानयनाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।
विशङ्कुदीपोच्छ्रयसंगुणा भा
शङ्कूद्धृता दीपनरान्तरं स्यात् ॥

उदाहरणम् । पूर्व्वोक्त एव दीपोच्छ्रायः $\frac{११}{४}$

शङ्क्वङ्गुलानि ।१२। छाया ।१६। लब्धाः शङ्कुप्रदीपान्तरहस्ताः ।३।

छायाप्रदीपान्तरदीपौच्च्यानयनाय करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।
छाययोरन्तरसंगुणाभा
छायाप्रमाणान्तरहृद्भवेद्भूः ।

भूयशङ्कुघातः प्रभया विभक्तः
प्रजायते दीपशिखौच्चमेवम् ॥
त्रैराशिकेनैव यदेतदुक्तं
व्याप्तं स्वभेदैर्हरिणेव विश्वम् ॥

उदाहरणम् ।
शङ्कोर्भार्कमिताङ्गुलस्य सुमते! दृष्टा किलाष्टाङ्गुला
छायाग्राभिमुखे करद्वयमिते न्यस्तस्य देशे पुनः ।
तस्यैवार्कमिताङ्गुला यदि तदा छायाप्रदीपान्तरं
दीपौच्चञ्च कियद्वद व्यवहृतिं छायाभिधां वेत्सि चेत् ॥

न्यासः

भूः $\frac{१३}{३}$ छा $\frac{१}{३}$ भूः २ छा $\frac{१}{२}$

अत्र छायाग्रयोरन्तरमङ्गुलात्मकम् । ५२ ।
छाये च । ८ । १२ । अनयोरन्तरं । ८ । इय-
मनेन । ५२ । गुणिता । ४१७ । छायाप्रमाणा-
न्तरेण । ४ । भक्ता लब्धं भूमानम् । १०४ ।
इदं प्रथमच्छायाग्रदीपतलयोरन्तरमित्यर्थः ।
एवं द्वितीयच्छायाग्रमानम् ।१५६। भूशङ्कुघातः
प्रभया विभक्त इति जातमुभयतोऽपि दीपौच्चं

सममेव हस्ताः ६ $\frac{१}{२}$ ।

एवमित्यत्र छायाव्यवहारे त्रैराशिककल्पनया-
नयनं वर्त्तते तद्यथा । प्रथमच्छायातो द्वितीय-
च्छाया । १२ । यावताधिका तावता छाया-
वयवेन यदि छायाग्रान्तरतुल्याभूर्लभ्यते तदा
छायया किमिति एवं पृथक् पृथक् छाया-
प्रदीपतलान्तरप्रमाणं लभ्यते । ततो द्वितीयं
त्रैराशिकं यदि छायातुल्ये भुजे शङ्कुः कोटि-
स्तदा भूतुल्ये भुजे किमिति लब्धं दीपकौच्च-
मुभयतोऽपि तुल्यमेव । एवं पञ्चराशिकादिक-
मखिलं त्रैराशिककल्पनयैव सिद्धं यथा भग-
वता श्रीनारायणेन जननमरणक्लेशापहारिणा
निखिलजगज्जननैकबीजेन सकलभुवनभावनेन
गिरिसरित्सुरनरासुरादिभिः स्वभेदैरिदं जग-
द्व्याप्तं तथेदमखिलं गणितजातं त्रैराशिकेन
व्याप्तं यद्येवं तद्बहुभिः किमित्याशङ्क्याह ।
यत्किञ्चिद्गुणभागहारविधिना बीजेऽत्र वा
गण्यते
तत् त्रैराशिकमेव निर्म्मलधियामेवावगम्यं
विदाम् ।
एतद्यद्बहुधास्मदादिजडधीधीवृद्धिबुद्ध्या बुधे-
स्तद्भेदान् सुगमान् विधाय रचितं प्राज्ञैः
प्रकीर्णादिकम् ॥"
इति श्रीभास्कराचार्य्यविरचितायां लीलावत्यां
छायाधिकारः समाप्ततामगात् ॥

छायाभृत्, पुं, (छायां छायारूपमङ्गलाञ्छनं यद्वा छायां शीतलकान्तिं बिभर्त्तीति । भृ + क्विप् ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । १६ ॥

छायामित्रं, क्ली, (छायया छायाकरणेन मित्र-मिव छायाया मित्रमिति वा ।) छत्त्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

छायाम्गधरः, पुं, (छाया छायारूप एव म्गस्तं धरतीति । धृ + अच् । छायाम्गस्य धरो वा ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

छायासुतः, पुं, (छायायाः सूर्य्यपत्न्याः सुतः पुत्त्रः ।) शनिः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३४ ॥

छिः, पुं, (छ्यति छिनत्ति कीर्त्त्यादिकं नाशयतीत्यर्थः । छो + बाहुलकात् किः ।) गर्हा । इत्येकाक्षरकोषः ॥

छिक्कनी, स्त्री, (छिक् इत्यव्यक्तश्रुतशब्दं कनत्यनया । कन् + करणे अप् ततो ङीष् ।) वृक्षविशेषः । छिक्कनी इति नाकछिक्कनी इति हाँचोटी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । चवक्षत् २ तिक्ता ३ छिक्किका ४ घ्राणदुःखदा ५ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । रुच्यत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । वह्निपित्तकारित्वम् । वातरक्तकुष्ठकृमिवातकफनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

छिक्का, स्त्री, (छिगित्यव्यक्तशब्देन कायतीति । कै + कः । ततष्टाप् ।) क्षुतम् । इति शब्दरत्नावली ॥ छिँक् इति हिन्दी भाषा ॥ (यथा, गारुडे ज्योतिश्चक्रे ६० अध्याये ।
"छिक्काया लक्षणं वक्ष्ये लभेत् पूर्ब्बे महाफलम् ।
आग्नेये शोकसन्तापौ दक्षिणे हानिमाप्नुयात् ॥
नैरृते शोकसन्तापौ मिष्टान्नञ्चैव पश्चिमे ।
अन्नं प्राप्नोति वायव्ये उत्तरे कलहो भवेत् ।
ईशाने मरणं प्रोक्तं प्रोक्तं छिक्काफलाफलम् ॥")

छिक्किका, स्त्री, (छिक्का क्षुतं साध्यत्वेनास्त्यस्याः । बाहुलकात् ठन् ।) छिक्कनी । इति भावप्रकाशः ॥

।[छेदनकर्त्ता ॥

छित्, [द्] त्रि, (छिनत्तीति । छिद् + क्विप् ।)

छितं, त्रि, (छायते स्मेति । छो + क्तः । "शाच्छोरन्यतरस्याम् ।" ७।४।४१ । इतीः ।) छिन्नम् । इत्यमरः । । ३ । १ । १०३ ॥

छित्तिः, पुं, (छिद् + क्तिन् ।) करणद्वयः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ छेदश्च ॥

छित्वरः, त्रि, (छिनत्तीति । छिद् + "छित्वरच्छत्वरेति ।" उणां । ३ । १ । इति ष्वरच् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) छेदनद्रव्यम् । धूर्त्तः । वैरी । इत्युणादिकोषः ॥

छिद, इर ध न औ छेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधां-उभं-सकं-अनिट् ।) छेदो द्विधाकरणम् । इर्, अच्छिदत् अच्छैत्सीत् । ध न, छिनत्ति छिन्ते दात्रेण लवं लोकः । औ, छेत्ता । इति दुर्गादासः ।

छिद्रकं, क्ली, (छिनत्तीति । छिद् + वुन् ।) वज्रम् । इत्युणादिकोषः ॥

छिदा, स्त्री, (छिद् + "षिद्भिदादिभ्योऽङ् । ३ । ३ । १०४ । इत्यङ् ततष्टाप् ।) छेदनम् । मुग्धबोधम् ॥

छिदिः, स्त्री, (छिद्यतेऽनया इति । छिद् + "कृटिभिदिच्छिदिभ्यश्च ।" उणां । ४ । इति इः स च कित् ।) कुठारः । इत्युणादि

छिदिरः, पुं, (छिनत्त्यनेनेति । छिद् + "इषिमदिमुदिखिदिच्छिदीति ।" उणां । १ । ५१ किरच् ।) करवालः । परश्वधः । प रज्जुः । इति मेदिनी । रे, १५५ ॥

छिदुरः, पुं, (छिनत्तीति । छिद् + "विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ।" ३।२।१६२ । इति छेदनकर्त्ता । धूर्त्तः । वैरी । इति मेदिनी १५६ ॥ (स्वयं छिन्ने, त्रि । यथा, रघुः ।
"संलक्ष्यते न छिदुरोऽपि हारः ।

छिद्र, त् क भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-परं-सकं-सेट् ।) भेद इह रन्ध्र छिद्रयति छिद्रापयति भाण्डं बालकः । दुर्गादासः ॥

छिद्रं, क्ली, (छिद्यते भिद्यते यत् । छेदने + "स्फायितञ्चिवञ्चीति ।" उणां । इति रक् ।) भेदः । छेँदा इति भाषा । पर्य्यायः । कुहरम् २ शुषिरम् ३ वि विलम् ५ निर्व्यथनम् ६ रोकम् ७ र श्वभ्रम् ९ वपा १० शुषिः ११ । इत्य १ । ८ । २ ॥ खभ्रम् १२ शुषी १३ । तट्टीका ॥ (यथा, महाभारते । ३।८२
"ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ ! हिमवत्सुतमर्बु पृथिव्यां यत्र वै छिद्रं पूर्ब्बमासीत् युधिष्ठि दूषणम् । इति मेदिनी । रे, ३८ । (महाभारते । २ । १२ । २६ ।
"बहुविघ्नश्च नृपते ! क्रतुरेष स्मृतो महा छिद्राण्यस्य तु वाञ्छन्ति यज्ञघ्ना ब्रह्मराक्ष अवकाशः । नवमसंख्या । इति ज्योति लग्नादष्टमस्थानम् । "छिद्राख्यमष्टमं मिति ।" इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥)

छिद्रवैदेही, स्त्री, (छिद्रप्रधाना वैदेही पिप्प गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

छिद्रान्तः, [र्], पुं, (छिद्रमन्तर्मध्ये य नलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

छिद्राफलं, क्ली, (छिद्रं दूषणमाप्नोतीति । फल + अच् ।) मायाफलम् । इति राजनिर्घ

छिद्रितः, त्रि, (छिद्र + क्तः ।) जातछि तत्पर्य्यायः । वेधितः २ विद्धः ३ । इत्य ३ । १ । ९९ ॥

छिन्नं, त्रि, (छिद्यते स्म इति । छिद् + क्त कृतच्छेदनम् । छेँका इति काटा इ भाषा । तत्पर्य्यायः । छातम् २ लूनम् ३ कृ दातम् ५ दितम् ६ छितम् ७ वृक्णम् ८ । मरः । ३।१।१०३ ॥ लवम् ९ छादितम् १० जटाधरः ॥ छिदितम् ११ खण्डितम् १२ हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ९० । ११

हिन्ने यद्यपि देवेशि तथा शक्तिमयावहे ॥"*॥
…मादिषेषि, पुं। तन्त्रप्रसिद्धादिकं यथा, विश्वसारे।
मणोर्यत्तादिमध्यान्तमावर्ण बीजमुच्यते।
…युक्तं वा वियुक्तं वा मरात्कान्तस्त्रिधा पुनः ॥
…तुर्धा पञ्चधा वापि स मन्त्रश्छिन्नसंज्ञकः ॥")
…चछिन्निका, स्त्री, (छिन्ना ग्रन्थिनी। संज्ञायां
…न् ततष्टाप् पूर्व्वस्य ह्रस्वश्च।) त्रिपर्णिका। इति
…जनिर्घण्टः ॥
…पत्री, स्त्री, (छिन्नं पत्रं यस्याः। स्त्रियां
…ष्।) अम्बष्ठा। इति राजनिर्घण्टः ॥ (विव-
…मस्या अम्बष्ठाशब्दे ज्ञेयम् ॥)
…मस्ता, स्त्री, (छिन्नं मस्तं शिरो यस्याः।)
…महाविद्यान्तर्गतषष्ठमहाविद्या'। सा च
…वक्रपञ्चिका। यथा,—
"प्रचण्डचण्डिकां वक्ष्ये सर्व्वकामफलप्रदाम्।
…स्याः प्रसादमात्रेण सदाशिवो भवेन्नरः ॥
…पुत्रो लभते पुत्रं अधनो धनवान् भवेत्।
…विताश्च सुपाण्डित्यं लभते नात्र संशयः ॥"
…प्रचण्डचण्डिकामन्त्रः। विश्वसारे नामके च।
लक्ष्मीं लज्जां ततो मायां मायां द्वादशिका-
मपि।
…वैरोचनीये हे मायै फट्स्वाहया युतः ॥
…क्ष्मीबीजं यदाद्यं स्यात् तदा श्रीः सर्व्वतोमुखी।
…लज्जाबीजेन चाद्येन वश्यतां यान्ति योषितः ॥
…मायाबीजेन चाद्येन महापातकनाशनम्।
…न्ते द्वादशिकां बीजमाद्यं स्यान्मुक्तिदायकम् ॥
…रोऽस्य ऋषिर्देवि! सम्राट् छन्द उदीरितम्।
छिन्नमस्ता स्मृता देवी बीजं कूर्च्चद्वयं पुनः ॥
…हा शक्तिरभीष्टार्थे विनियोग उदाहृतः ॥"
'अत्र लज्जापदं कामबीजपरम्। तथा च।
…त्र लज्जापदे देवि! कामबीजं विलम्यते।
…हाकालमतं ज्ञेयं मन्त्रोद्धारं शुभावहम् ॥"
पूर्व्वमायापदे इति पाठे मायायाः पूर्व्वं लज्जा-
…जं सन्निविशेषः। तथा च। पूर्व्वमायापदेन
…ज्जाबीजमुच्यते। अन्यथा तापिन्यादिविरोधः।
…था च।
कामाद्यां वाग्भवाद्यां वा मायाद्यां वा जपेत्
सुधीः।
…ज्जाद्यां वा जपेद्विद्यां चतुर्व्वर्गफलप्रदाम् ॥
…तेषाञ्च सुगोप्यं मते सर्व्वत्र मायापदं कूर्च-
…रम्। तत्रैव।
…न्तं वह्निसमायुक्तं रतिबिन्दुसमन्वितम्।
…क्ष्मीबीजमिदं प्रोक्तं सर्व्वकामार्थसिद्धये ॥
…माक्षिवह्निसंयुक्तं बिन्दुनादविभूषितम्।
…बीजं महेशानि! लज्जाबीजमुदाहृतम् ॥
देशानमुद्धृत्य पुरारिबीजं
सबिन्दुकं नादविभूषितञ्च।
सवामकर्णं परितः प्रकल्प्य
मायां वदन्तीह मनीषिणस्ताम् ॥
…दशस्वरवर्णं स्यात् नादबिन्दुविभूषितम्।
…भवं बीजमित्युक्तं सर्व्ववाक्यविशुद्धये ॥
इति मन्त्रे चतुर्व्वीजव्याख्यानात् अयमु

समीचीनः। भैरवमते तु माया भुवनेश्वर्य्येव ॥
लक्ष्मीः प्रथमबीजेऽस्ति लज्जाबीजे मनोभवः।
तृतीयेऽस्मिन् सदा देवी महापातकनाशिनी ॥
चतुर्थे तु गुणातीता मुक्तिविद्याप्रदायिका।
वकारे वरुणः साक्षात् जकारे तु सुराधिपः ॥
रेफे कुलाग्नी देवी वकारे वसुधाधिपः।
ऐकारे त्रिपुरा देवी रेफे त्रिपुरसुन्दरी ॥
त्रैलोक्यविजया देवी सदैवौकारसंस्थिता।
चकारे चन्द्रमा देवी नकारे हि विनायकः ॥
ईकारे कमला साक्षात् यकारे च सरस्वती।
मायायुग्मे सदा देवी प्रज्ञता सह सङ्गता ॥
वैखरी चैव फट्कारे स्वाकारे कुसुमायुधः।
हाकारे च रतिस्तिष्ठेदेवं मन्त्रसमुच्चयः ॥"
इति याज्ञावाच ॥ * ॥
अस्याः पूजाप्रयोगः।
प्रातःकृत्यादिकं कृत्वा मन्त्राचमनं कुर्य्यात्।
यथा,—
"लक्ष्मीमायाकूर्चबीजैस्त्रिभिः पीत्वाम्बु साधकः।
वाग्भवेनौष्ठौ संमृज्य मायाभ्यान्तु हिरण्मृजेत् ॥
कूर्च्चेन चालयेत् पाणी रभिर्मन्त्रैश्च विन्यसेत्।
श्रीमायाकूर्च्चवाक्कामत्रिपुटाभगवत्ककैः ॥
कामकलाकृशाभ्याञ्च वक्त्रनासाक्षिकर्णकान्।
नाभिहृन्मस्तकं चांसौ स्पृष्ट्वा शुद्धो भवेत् ध्रुवात् ॥
आचम्येवं छिन्नमस्ता वत्सरान्तं प्रपश्यति ॥
ततः प्राणायामान्तं विधाय षोढान्यासं कुर्य्यात्।
मन्त्रषोढां ततः कुर्य्यात् त्रैलोक्यवशकारिणीम्।
श्रीबालात्रिपुटायोनिप्रासादप्रणवैस्तथा ॥
कालीवध्वकूर्च्चैः कामकलाकूर्च्चात्मकैः क्रमात्।
षोडशीमनुवर्णैश्च पृथगष्टादशाक्षरी ॥
एभिर्बीजैर्मातृकार्णान् षट्सु स्थानेषु विन्यसेत्।
एषा ब्रह्मस्वरूपा हि बीजषोढा प्रकीर्त्तिता ॥
अस्याः संन्यसनात् सर्व्वे वन्द्देवा भवन्ति हि।
सर्व्वैश्वर्य्ययुतास्ते हि जीवन्मुक्ता इहाप्यतः ॥"*॥
तत ऋष्यादिन्यासः।
अस्य मन्त्रस्य भैरव ऋषिः सम्राट् छन्दः
छिन्नमस्ता देवता हुंकारद्वयं बीजं स्वाहा
शक्तिरभीष्टार्थसिद्धये विनियोगः। यथा, शिरसि
भैरवऋषये नमः। मुखे सम्राट्छन्दसे नमः।
हृदि छिन्नमस्तायै देवतायै नमः। गुह्ये हूँ
हूँ बीजाय नमः। पादयोः स्वाहाशक्तये
नमः ॥ ततः कराङ्गन्यासौ। ओम् आं
खड्गाय हृदयाय स्वाहा। इति कनीयसि।
ओम् ईं सुखड्गाय शिरसे स्वाहा। इति
मध्यमाङ्गुलयोः। ओम् ऊं सुवज्राय शिखायै
स्वाहा। इति मध्यमयोः। ओम् ऐं पाशाय
कवचाय स्वाहा। इति तर्ज्जन्योः। ओम् औं
अङ्कुशाय नेत्रत्रयाय स्वाहा। इत्यङ्गुष्ठयोः।
ओम् अः सुरक्षरक्षाहुं फट्। इति
करतलपृष्ठयोः। एवं हृदयादिषु। तदुक्तं भैरव-
तन्त्रे।
"उद्धरेत् पूर्व्वमाकारं बिन्दुनालङ्कृतमस्तकम्।
खड्गाय हृदयायेति स्वाहायुक्तं कनीयसि ॥

ईकारञ्च ततो देवि! चन्द्रकोटिसमप्रभम्।
सुखड्गाय ततो वाच्यं शिरसे तदनन्तरम् ॥
स्वाहायुक्तं ततो वाच्यं पवित्राङ्गुलिसंयुतम्।
ऊकारञ्च ततो वाच्यं बिन्दुनालङ्कृतमस्तकम् ॥
सुवज्राय ततो वाच्यं शिखायै तदनन्तरम्।
स्वाहान्तं मध्यमायाञ्च विन्यसेत्तदनन्तरम् ॥
मायां द्वादशिकां देवीं विन्यसेच्च ततः परम्।
पाशायेति समुच्चार्य्य प्रवदेत् कवचाय च ॥
स्वाहान्तं विन्यसेन्मन्त्रं तर्ज्जन्यां तदनन्तरम्।
औकारञ्च ततो देवि! चाङ्कुशं तदनन्तरम् ॥
नेत्रत्रयाय स्वाहान्तमङ्गुष्ठे करयोर्द्वयोः।
अकारञ्च विसर्गाढ्यं सुरक्षारक्षयुग्मम् ॥
असुरक्षायसंयुक्तं अस्त्रायेति ततः परम्।
पञ्चाक्षरसमायुक्तं विन्यसेत् करयोर्द्वयोः ॥
हृदि मूर्ध्नि शिखायाञ्च कवचे नेत्रमण्डले।
यावदस्त्रं चतुर्दिक्षु विदिक्षु च यथाक्रमम् ॥"
विशुद्धितन्त्रे भैरववाक्यम्।
"उद्धरेत् प्रणवं पूर्व्वमाकारं बिन्दुसंयुतम्।"
इत्यादिवाक्यात् कराङ्गेषु प्रणवसम्बलितो
न्यासः। ततो न्यासेन मस्तकादिपादपर्य्यन्तं
पादादिमस्तकपर्य्यन्तं वारत्रयं न्यसेत् ॥ * ॥
ततो ध्यानम्।
"स्वनाभौ नीरजं ध्यायेदर्द्धं विकसितं सितम्।
तत्पद्मकोषमध्ये तु मण्डलं चण्डरोचिषः ॥
जवाकुसुमसङ्काशं रक्तबन्धूकसन्निभम्।
रजःसत्त्वतमोरेखायोनिमण्डलमण्डितम् ॥
मध्ये तु तां महादेवीं सूर्य्यकोटिसमप्रभाम्।
छिन्नमस्तां करे वामे धारयन्तीं स्वमस्तकम् ॥
प्रसारितमुखीं देवीं लेलिहानाग्रजिह्विकाम्।
पिबन्तीं रौधिरीं धारां निजकण्ठविनिर्गताम् ॥
विकीर्णकेशपाशाञ्च नानापुष्पसमन्विताम्।
दक्षिणे च करे कर्त्रीं मुण्डमालाविभूषिताम् ॥
दिगम्बरीं महाघोरां प्रत्यालीढपदे स्थिताम्।
अस्थिमालाधरां देवीं नागयज्ञोपवीतिनीम् ॥
रतिकामोपरिष्ठाञ्च सदा ध्यायन्ति मन्त्रिणः।
सदा षोडशवर्षीयां पीनोन्नतपयोधराम् ॥
विपरीतरतासक्तौ ध्यायेद्रतिमनोभवौ।
डाकिनीवर्णिनीयुक्तां वामदक्षिणयोगतः ॥
देवीगलोच्छलद्रक्तधारापानं प्रकुर्व्वतीम्।
वर्णिनीं लोहितां सौम्यां मुक्तकेशीं दिगम्बरीम्।
कपालकर्त्तृकाहस्तां वामदक्षिणयोगतः।
नागयज्ञोपवीताढ्यां ज्वलत्तेजोमयीमिव ॥
प्रत्यालीढपदां दिव्यां नानालङ्कारभूषिताम्।
सदा द्वादशवर्षीयामस्थिमालाविभूषिताम् ॥
डाकिनीं वामपार्श्वे तु कल्पसूर्य्यानलोपमाम्।
विद्युज्जटां त्रिनयनां दन्तपंक्तिबलाकिनीम् ॥
दंष्ट्राकरालवदनां पीनोन्नतपयोधराम्।
महादेवीं महाघोरां मुक्तकेशीं दिगम्बरीम् ॥
लेलिहानमहाजिह्वां मुण्डमालाविभूषिताम्।
कपालकर्त्तृकाहस्तां वामदक्षिणयोगतः ॥
देवीगलोच्छलद्रक्तधारापानं प्रकुर्व्वतीम्।
करस्थितकपालेन भीषणेनातिभीषणाम् ॥

आभ्यां निपीयमानां तां ध्यायेद्देवीं विचक्षणः ॥”
ध्यानस्यावश्यकत्वमाह । तन्त्रे ।
“प्रचण्डचण्डिकामेवमध्यात्वा यस्तु पूजयेत् ।
मन्त्रस्तस्य शिरश्छित्वा देवी पिबति शोणितम् ॥”
पिबन्तीमिति तेन सुखेनेति शेषः ।
तथा च ।
“स्वमस्तकं सखर्परं रक्तधाराभिपूरितम् ।
ललज्जिह्वं महाभीमं धृतं वामभुजे तथा ॥”
इति भैरवतन्त्रे ।
तन्त्रैव ।
“सितं कुर्य्याद्दलं पूर्व्वमाग्नेयं रक्तवर्णकम् ।
याम्यं कृष्णमतः पीतं शुक्लं रक्तं सितासितम् ॥
ततः पीतां प्रकुर्व्वीत कर्णिकां तस्य मध्यगाम् ।
तन्मध्ये तु प्रकुर्व्वीत मण्डलं चण्डरोचिषः ॥
रजःसत्त्वतमोरेखा रक्ता शुक्लासिता क्रमात् ।
मायायुग्मं ततो न्यस्य षडक्षरसमन्वितम् ॥
वाह्यं तस्य च चक्रस्य कुर्य्यात् प्राकारवेष्टितम् ।
पूर्व्वं रक्तं ततः कृष्णं सितं पीतं यथाक्रमम् ॥
चतुर्द्वारसमायुक्तं क्षेत्रपालैरधिष्ठितम् ॥”
इत्यस्याः पूजायन्त्रम् ॥ * ॥
यथा वा ।
“त्रिकोणं विन्यसेदादौ तन्मध्ये मण्डलत्रयम् ।
तन्मध्ये विन्यसेद्योनिं द्वारत्रयसमन्विताम् ॥
वहिरष्टदलं पद्मं भूविम्बत्रितयं पुनः ।
कूर्च्चवीजं लिखेन्मध्ये त्रिकोणे फट् समन्वितम् ॥”
यद्वा एतद्वागोक्तं यन्त्रम् ।
तथाच ।
“अपरञ्च प्रवक्ष्यामि शृणु देवि ! यथाक्रमम् ।
स्वनाभौ नीरजं ध्यायेद्भानुमण्डलसन्निभम् ॥
योनिचक्रसमायुक्तं गुणत्रितयसंज्ञितम् ।
तत्र मध्ये महादेवीं छिन्नमस्तां स्मरेद्यतिः ॥
प्रदीपकलिकाकारामद्वितीयव्यवस्थिताम् ।
योनिमुद्रासमायुक्तां हृदयस्थितलोचनाम् ॥
घोरमेतद्व्रतीनाञ्च गृहस्थानां निशामय ॥”
यथा,—
“अन्तरे स्वशरीरस्य नाभिनीरजसङ्गताम् ।
निर्लेपां निर्गुणां सूक्ष्मां बालचन्द्रसमप्रभाम् ॥
समाधिमात्रगम्याञ्च गुणत्रितयवेष्टिताम् ।
कलातीतां गुणातीतां मुक्तिमात्रप्रदायिनीम् ॥”
एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य तारिणीवच्छङ्ख-स्थापनं कुर्य्यात् । ततः पीठपूजा । आधारश-क्तये । प्रकृतये । कूर्म्माय । अनन्ताय । पृथिव्यै । क्षीरसमुद्राय । रत्नद्वीपाय । कल्पवृक्षाय । तदधः स्वर्णसिंहासनाय । आनन्दकन्दाय । सम्वि-न्नालाय । सर्व्वतत्त्वात्मकपद्माय । सं सत्त्वाय । रं रजसे । तं तमसे । आं आत्मने । अं अन्त-रात्मने । पं परमात्मने । ह्रीं ज्ञानात्मने नमः । पद्ममध्ये रतिकामाभ्याम् ॥ भैरवमते तु ।
“आधारशक्तिं कूर्म्मन्तु नागराजमतःपरम् ।
पद्मनालञ्च पद्मञ्च पूजयेन्मन्त्रवित्तरः ॥
मण्डलं चतुरस्रञ्च रजः सत्त्वं तमस्तथा ।
रतिकामौ च संपूज्य शक्तिपूजां समाचरेदिति ॥

रतिकामोपरि वज्रवैरोचनीये देहि देहि एहि एहि गृह्ण गृह्ण मम सिद्धिं देहि देहि मम शत्रून् मारय मारय करालिके हूँ फट् स्वाहेति पीठमन्त्रः ॥ सर्व्वत्र प्रणवादिनमो-ऽन्तेन पूजयेत् । पुनर्ध्यात्वावाहयेत् । सर्व्व-सिद्धिवर्णनीये सर्व्वसिद्धिडाकिनीये वज्रवैरोच-नीये इहावह इहावह पुनस्तन्मन्त्रमुच्चार्य्य इह तिष्ठ इह तिष्ठ इह सन्निधेहि इह सन्निरुध्यस्व इत्यनेनावाह्य आं ह्रीं क्रोँ हंसः इत्यनेन प्राण-प्रतिष्ठां कृत्वा । ओम् आं खड्गाय हृदयाय स्वाहा इत्यादिना षडङ्गं विन्यस्य यथाशक्ति पूजां कृत्वा बलिं दद्यात् । यथा । वज्रवैरो-चनीये देहि देहि एहि एहि गृह्ण गृह्ण इमं बलिं मम सिद्धिं देहि देहि मम शत्रून् मारय मारय करालिके हूं फट् स्वाहा इति मन्त्रेण । ततो देव्या दक्षिणे ओँ वर्णिन्यै नमः । वामे ओँ डाकिन्यै नमः । ततो देव्यग्रे षडङ्गं संपूज्य दक्षिणे ओँ शङ्खनिधये नमः । वामे ओँ पद्मनिधये नमः । पूर्व्वादिदिक्षु लक्ष्मीं लज्जां मायां वाणीञ्च पूजयेत् । विदिक्षु ब्रह्म-विष्णुरुद्रेश्वरान् मध्ये सदाशिवं सर्व्वत्र प्रणवादि नमोऽन्तेन पूजयेत् । ततः पञ्च पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा आवरणान् पूजयेत् । अग्नीशासुरवायुषु मध्ये दिक्षु च ओम् आं खड्गाय हृदयाय स्वाहा इत्यादिना षडङ्गानि संपूज्य अष्टपत्रेषु पूर्व्वादिक्रमेण ओम् ह्रीं काल्यै नमः एवं वर्णिन्यै डाकिन्यै भैरव्यै महाभैरव्यै इन्द्राक्ष्यै पिङ्गाक्ष्यै संहारिण्यै सर्व्वत्र प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् ।
यथा,—
“एका नामाभिधा काली वर्णिनी डाकिनी तथा ।
भैरवीञ्च महापूर्व्वां भैरवीं तदनन्तरम् ॥
इन्द्राक्षीञ्च सपिङ्गाक्षीं ततः संहारकारिणीम् ।
पूर्व्वादिके दले पूज्याः शक्तयश्च यथाक्रमम् ॥
प्रणवादिनमोऽन्तेन लज्जावीजं समुच्चरन् ।”
पद्ममध्ये हूं हूं फट् नमः स्वाहा नमः । देव्या दक्षिणे सम्राट्छन्दसे नमः । देव्या उत्तरे सर्व्ववर्णेभ्यो नमः । पुनर्दक्षिणे ओं वीज-शक्तिभ्यां नमः । पत्राग्रेषु पूर्व्वादिक्रमेण ब्राह्म्यै माहेश्वर्य्यै कौमार्य्यै वैष्णव्यै वाराह्यै इन्द्राण्यै चामुण्डायै महालक्ष्म्यै सर्व्वत्र प्रणवादिनमो-ऽन्तेन पूजयेत् । ततश्चतुर्द्दिक्षु द्वारेषु ओम् करालाय नमः । विकरालाय नमः । एवं अति-करालाय महाकरालाय । यथा, भैरवीये ।
“पूर्व्वद्वारे करालञ्च विकरालञ्च दक्षिणे ।
पश्चिमेऽतिकरालञ्च महाकरालमुत्तरे ॥”
ततो धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत् । विसर्ज्जने त्वयं विशेषः । संहारमुद्रां प्रदर्श्य अञ्जलावारोप्य वामनासापुटेन ।
योनिमुद्रासमारूढां प्रदीपकलिकोज्ज्वलाम् ।
कृष्णपक्षे विधुमिव क्रमेण क्षीणतां गताम् ॥
इमं मन्त्रं समुच्चार्य्य पद्मरश्मौ निवेशयेत् ।
उत्तरे शिखरे इत्यादि । अस्य पुरश्चरणं लक्ष-

जपः । सिद्धविद्यात्वात् ॥ * ॥ बलि
भैरवीये ।
“रात्रौ बलिः प्रदातव्यो मनुष्यमांससुरा
अथवा मधुपानाद्यैर्म्मधुरैर्व्विभवक्रमैः ।
मन्त्रस्तु ।
उच्चरेत् प्रणवं पूर्व्वं सर्व्वसिद्धिप्रदेऽन्वितम
वर्णनीये ततो वाच्यं सर्व्वसिद्धिप्रदे ततः
डाकिनीये ततो वाच्यं देवीनाम ततः प
एह्येहीति ततो वाच्यं इमं बलिमनन्तर
गृह्ण गृह्ण ततः प्रोक्ता मम सिद्धिमनन्तर
देहि देहीति मायं च ततः फट्स्वाहया
बलिमन्त्रः समाख्यातः पूजितोऽयं सुरेश्व
मन्त्रान्तरम् ।
भुवनेशी कामवीजं कूर्च्चवीजञ्च वाग्भव
भुवनेशी कूर्च्चवीजं वाग्भवं तदनन्तरम् ।
वज्रवैरोचनीये च हूं फट् स्वाहा ततः
अस्य पूजाप्रयोगन्यासपूजादिकं षोड
कार्य्यम् ॥ * ॥
हृल्लेखा मादनं लक्ष्मीर्व्वाग्भवं कूर्च्चमेव
अष्टान्ता छिन्नमस्ताया महाविद्या प्रकी
अस्यापि सहशी विद्या जगत्स्वपि न वि
षड्वर्णोऽयं मनुः साक्षान्मोक्षदो नात्र संश
अस्या ध्यानमहं वक्ष्ये शृणुष्व कमलानन
प्रत्यालीढ़पदां सदैव दधतीं छिन्नं शि
का
दिग्वस्त्रां स्वकबन्धशोणितसुधाधारां पि
मु
नागाबद्धशिरोमणिं त्रिनयनां हृद्युत्पला
रत्यासक्तमनोभवोपरिदृढ़ां ध्यायेज्जवा
भा
दक्षे चातिसिता विमुक्तचिकुरा कर्त्रीं त
ह
हस्ताभ्यां दधती रजोगुणभवा नाम्नापि
वर्णि
देव्याश्छिन्नकबन्धतः पतदसृग्धारां पिबन्ती
नागाबद्धशिरोमणिर्म्मनुविदा ध्येया सदा
सास
वामे कृष्णतनुस्तथैव दधती खड्गं तथा
प्रत्यालीढ़पदा कबन्धविगलद्रक्तं पिबन्ती
सैषा या प्रलये समस्तभुवनं भोक्तुं क्षमा त
शक्तिः सापि परात्परा भगवती नाम्ना
डाकि
इति ध्या
अस्याः पूजादिकं सर्व्वं षोड़शीवत् कार्य्य
मन्त्रान्तरम् ।
तारं लज्जाद्वयं वज्रवैरोचनीये हूं फट् स
अस्यापि ध्यानपूजादिकं सर्व्वं षोड़शीवत्
वियत्सत्त्वयुतं विन्दुनादयुक्तं ततः प्रिये
एकाक्षरी महाविद्या त्रैलोक्यवशकारि
स्वत्वं दीर्घं जकारः ॥
ठठान्तैषा महाविद्या त्रैलोक्यमोहकारि
ताराद्यन्ता भवत्येषा चतुर्व्वर्गफलप्रदा ।

ं यथा,—
…वैरोचनीये च कूर्च्चयुग्मं सफट्ठठ: ।
…राद्येषा महाविद्या सर्व्वतेजोऽपहारिणी ॥
…लोक्याकर्षिणी विद्या चतुर्व्वर्गफलप्रदा ।
…नपूजादिकं सर्व्वं षोड़शीवत् समाचरेत् ॥*॥
…दानीं षोड़शीविद्याप्रशंसामाह ।
…था सर्व्वप्रयत्नेन सर्व्वोपास्या च षोड़शी ।
…श्रीबीजादिका सैव सर्व्वैश्वर्य्यप्रदायिनी ॥
…ज्जाद्या स्वर्गभूनागयोषिदाकर्षिणी परा ।
…कूर्च्चाद्या सर्व्वजन्तूनां महापातकनाशिनी ॥
…वाग्भवाद्या यदा देवी वागीशत्वप्रदायिनी ।
…षा तु षोड़शीविद्या चैव्या सप्तदशाक्षरी ॥
…श्रीबीजपुटिता सा तु लक्ष्मीवृद्धिकरी सदा ।
…लज्जया पुटिता विद्या त्रैलोक्याकर्षिणी परा ॥
…कूर्च्चेन पुटिता सर्व्वपापिनां पापहारिणी ।
वाग्बीजपुटिता चैषा वागीशत्वप्रदायिनी ॥
चतुर्व्विधेति विद्येषा प्रिये ! सप्तदशाक्षरी ।
ताराद्या षोड़शी चान्या भवेत् सप्तदशाक्षरी ।
एषा विद्या महाविद्या भुक्तिमुक्तिकरी सदा ।
कमला भुवनेशानी कूर्च्चबीजं सरस्वती ॥
वज्रवैरोचनीये च पूर्व्वबीजानि चोच्चरेत् ।
फट् स्वाहा च महाविद्या वसुचन्द्राक्षरी परा ।
ताराद्येकोनविंशार्णा ब्रह्मविद्यास्वरूपिणी ।
एतं विद्योत्तमे देवि ! भुक्तिमुक्तिप्रदं शुभे ॥ * ॥
लज्जादिपुटिता पूर्व्वा रन्ध्रचन्द्राक्षरी भवेत् ।
चतुर्था च महाविद्या चतुर्व्वर्गफलप्रदा ॥
प्रणवाद्या यदा चैषा भोगमोक्षकरी सदा ।*।
विद्यान्तरं प्रवक्ष्यामि सावधानावधारय ।
कूर्च्चाकूर्च्चवाग्बीजवज्रवैरोचनीये हूं ॥
अस्त्रं स्वाहा महाविद्या चतुर्द्दशाक्षरी मता ।
सर्व्वैश्वर्य्यप्रदा चैषा सर्व्वसंमोहकारिणी ॥*॥
भुवनेशी त्रितत्त्वञ्च वाग्बीजं प्रणवं ततः ।
वज्रवैरोचनीये च फट् स्वाहा च तथापरा ॥
चतुर्द्दशाक्षरी चैषा चतुर्व्वर्गफलप्रदा ।
एषा विद्या महाविद्या जन्ममृत्युविनाशिनी ॥*॥
तन्त्रान्तरे ।
रमा कामस्तथा लज्जा वाग्भवं वज्र वै पदम् ।
रोचनीये लज्जाद्वन्द्वमन्तं स्वाहासमन्वितम् ॥
इयं सा षोड़शी प्रोक्ता सर्व्वकामफलप्रदा ।
कथिताः सकला विद्याः सारात्सारतराः शुभाः ॥
आसां ऋषिर्भैरवोऽहं नाम्ना तु क्रोधभूपतिः ।
सम्राट् छन्दो देवता च छिन्नमस्ता प्रकीर्त्तिता ।
षड्दीर्घभाक्स्वरेणैव प्रणवाद्येन सुन्दरि ! ।
खड़्गाद्येन ठठान्तानि षड़ङ्गानि प्रकल्पयेत् ॥
नारदेशादिकश्चासां ताः सुसिद्धाः सुरासुरैः ।
सकलेषु च वर्णेषु सकलेष्वाश्रमेषु च ॥
अन्तिमेषु च वर्णेषु भुक्तिमुक्तिप्रदायिका ।
प्रणवाद्याश्च या विद्या शूद्रादौ न समीरिताः ॥
अस्याश्चैव विशेषोऽयं योषिच्चेत् समुपासयेत् ।
डाकिनी सा भवत्येव डाकिनीभिः प्रजायते ॥
पतिहीना पुत्त्रहीना यथा स्यात् सिद्धयोगिनी ।
इति ते कथितं तत्त्वं रहस्यमखिलं प्रिये ! ॥
अतिस्नेहतरङ्गेन भक्त्या दासोऽस्मि ते प्रिये ! ।
एतासां ध्यानपूजादिकं षोड़शीवत् कार्य्यम् ॥*॥
नाभौ शुभ्रारविन्दं तदुपरि कमलं मण्डलं चण्ड-
रश्मेः
संसारस्यैकसारां त्रिभुवनजननीं धर्म्म-
कामोदयाढ्याम् ।
तस्मिन् मध्ये त्रिकोणे त्रितयतनुधरां छिन्नमस्तां
प्रशस्तां
तां वन्दे ज्ञानरूपां निखिलभयहरां योगिनीं
योगमुद्राम् ॥”
इति छिन्नमस्ताप्रकरणम् । इति तन्त्रसारः ॥

छिन्नरुहः, पुं, (छिन्नोऽपि रोहतीति । रुह + “इगुपधज्ञेति ।” ३ । १ । १३५ । इति कः ।) तिलकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

छिन्नरुहा, स्त्री, (छिन्ने सत्यपि रोहतीति । रुह + कः । अजादित्वात् टाप् ।) गुड़ूची । इत्यमरः । २ । ४ । ८२ ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।
“वत्सादनी च्छिन्नरुहा मधुपर्ण्यमृतामरा ।
कुण्डल्यमृतवल्ली च गुड़ूची चक्रलक्षणा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) स्वर्णकेतकी । शल्लकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

छिन्नवेशिका, स्त्री, (छिन्नो विच्छिन्नो वेशो यस्याः । संज्ञायां कन् । ततष्टापि अत इत्वम् ।) पाठा । इति शब्दचन्द्रिका । आकनादी इति भाषा ॥

छिन्ना, स्त्री, (छिद्यतेऽसौ । छिद + क्त । “अजाद्यतष्टाप् ।” ४।१।४। इति टाप् ।) गुड़ूची । (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“गुड़ूची मधुपर्णी स्यादमृतामृतवल्लरी ।
छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च ॥”
छिद्यते कुलात् वहिष्क्रियते इति ।) पुंश्चली । इति विश्वः ॥

छिन्नोद्भवा, स्त्री, (छिन्ना विभिन्ना सत्यपि उद्भवति पुनर्जायते इति । उत् + भू + अच् । यद्वा, छिन्ने छेदनेऽपि उद्भव उत्पत्तिर्यस्याः ।) गुड़ूची । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुड़ूचीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)

छिलिहिण्डः, पुं, (चिक्कणा वसनखण्डरूपतया हिण्डते अनाद्रियते इति । हिण्ड अनादरे + अच् । पृषोदरादित्वात् चस्य छः ।) पातालगरुड़वृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

छुछुन्दरी, स्त्री, (छुछुमित्यव्यक्तशब्दो दीर्य्यति निर्गच्छत्यस्याः । दॄ + “सर्व्वधातुभ्य इन् ।” उणा ४ । ११७ । इति इन् । ततः कृदिकारादिति ङीष् ।) जन्तुविशेषः । छुँचा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गन्धमूषा २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६७ ॥ चिक्कः ३ वेश्मनकुलः ४ पुंरूषः ५ गन्धमूषिकः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गन्धमूषिका ७ । इति हलायुधः । राजपुत्त्री ८ प्रतिमूषिका ९ सुगन्धिमूषिका १० गन्धशुण्डिनी ११ शुण्डिमूषिका १२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धाखुः १३ मन्थनकुलः १४ चुचुः १५ । इति हारावली । (छुछुन्दरिः १६ । इति मार्कण्डेयपुराणम् । १५ । ३१ ॥
“अभ्यङ्गान्नाशयेत् क्षिप्रं गण्डमालां सुदारुणाम् ।
छुछुन्दर्य्या विपक्वन्तु यथाम्भेलघरं भृषम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे गण्डमालाधिकारे ॥)

छुट, क श छेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-तुदां च-सकं-सेट् ।) क, छोटयति । श, छुटति । अच्छुटीत् । इति दुर्गादासः ॥

छुप्रं, क्ली, (छद + रक् । पृषोदरादित्वात् उत्वम् ।) प्रतीकरणम् । रश्मिः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

छुप, श औ स्पर्शे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-अनिट् ।) श, छुपति । औ, छोप्ता । इति दुर्गादासः ॥

छुपः, पुं, (छुप + घञर्थे कः ।) क्षुपः । स्पर्शनम् । इति मेदिनी । पे, ६ ॥ चपलः । युद्धम् । इति विश्वः ॥

छुर, छिदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । छोरति । अच्छोरीत् ॥)

छुर, श लोपे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-परं-सकं सेट् ।) श, छुरति, अच्छुरीत् चुच्छोर । लोपश्छेदः । इति दुर्गादासः ॥

छुरा, स्त्री, (छुरति रञ्जयति नाशयति दुर्गन्धादिकमिति वा । छुर + कः टाप् च ।) सुधा । चूर्णम् । इति हारावली । १३५ ॥

छुरिका, स्त्री, (छुरति छिनत्तीति । छुर + कुन् । यद्वा, छुरी + स्वार्थे कन् । पूर्व्वह्रस्वश्च ।) अस्त्रविशेषः । छुरी इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । शस्त्री २ असिपुत्त्री ३ असिधेनुका ४ । इत्यमरः । २ । ८ । ९० ॥ छुरी ५ । इति भरतः ॥ खुरी ६ छूरी ७ कृपाणिका ८ धेनुपुत्त्री ९ । इति हेमचन्द्रः ॥ छूरिका १० । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७५ । १४९ ।
“तावत् स्त्रियमपश्यत्तां छित्त्वा च्छुरिकया मुहुः ।
खादन्तीं तस्य मांसानि पुंसः शूलाग्रवर्त्तिनः ॥”)

छुरितं, त्रि, (छुर + क्तः ।) खचितम् । इति जटाधरः ॥ (रञ्जितम् । यथा, माघे । १ । २२ ।
“परस्परेण च्छुरितामलच्छवी
तदेकवर्णाविव तौ बभूवतुः ॥”)
छिन्नञ्च ॥

छुरी, स्त्री, (छुरति छिनत्तीति । छुर छेदे + “इगुपधज्ञेति ।” ३ । १ । १३५ । इति कः । ततो ङीष् ।) छुरिका । इति भरतः ॥

छूरिकापत्त्री, स्त्री, (छुरिका इव पत्त्राणि यस्याः । स्त्रियां ङीष् ।) श्वेता । इति राजनिर्घण्टः ॥

छूरी, स्त्री, (छुरी + पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।) छुरिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४८ ॥

छूर्द, कि सन्दीपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं सेट् ।) सन्दीपो दीप्तीकरणम् । कि, छर्द्दयति छर्द्दति दीपं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

छूर्द, उ ञ ध इर् दवने । त्विषि । वमने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधां-उभं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ, छर्द्दित्वा छूर्त्वा । ञ ध, छृणत्ति

छृन्ते। ईर्. अछृदत् अच्छर्दीत्। देवनं जिगीषिच्छायवहारस्तुतिद्युतिक्रीडागतय:। इति केचित्। स्वमते तु क्रीडनमेव अन्यथा त्विषो ग्रहणमनर्थकं स्यात्। त्विषि दीप्तौ। इति दुर्गादास: ॥

छेक:, त्रि, (छ्यति वनवासादिसुखं छिनत्ति नाशयतीति। छो य लूनौ + बाहुलकात् डेकन्।) गृहासक्तपक्षिमृगौ। तत्पर्य्याय:। गृह्यक: २। इत्यमर:। २।६।४३ ॥ नागर:। इति मेदिनी। के, २४ ॥ (शब्दालङ्कारविशेषे, पुं। स तु अनुप्रासभेद:। तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे ।१०।४।
"छेको व्यञ्जनसङ्घस्य सकृत्साम्यमनेकधा ॥"
तदुदाहरणं यथा, तत्रैव,— [भ्रमरान्।
"आदाय वकुलगन्धानन्धीकुर्व्वन् पदे पदे
अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावन: पवन:॥"
अत्र गन्धानन्धीति संयुक्तयो: कावेरीवारीत्यसंयुक्तयो: पावन: पवन इति बहूनां व्यञ्जनानां सकृदावृत्ति:। छेको विदग्धस्तत्प्रयोज्यत्वादेष छेकानुप्रास: ॥")

छेकोक्ति:, स्त्री, (छेकानां विदग्धानां उक्ति:।) वक्रोक्ति:। इति जटाधर:॥ (विशेषस्तु वक्रोक्तिशब्दे ज्ञेय: ॥)

छेद, त क छेदे। इति कविकल्पद्रुम: ॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट्।) अचिच्छेदत्। इति दुर्गादास: ॥

छेद:, पुं, (छिद + भावे घञ्।) छेदनम्। इति हेमचन्द्र:। ३। ३६ ॥ (यथा, कुमारे ।२।४१।
"तेनामरवधूहस्तै: सदयालूनपल्लवा:।
अभिज्ञाश्छेदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमा: ॥"
नाश:। अपगति:। यथा, शाकुन्तले २य अङ्के।
"मेदश्छेदकृशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपु:
सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं
भयक्रोधयो: ॥" * ॥
छिद्यते इति। छिद् + कर्म्मणि घञ्।) खण्डम्। इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (यथा, कुमारे। १। ४।
"वलाहकच्छेदविभक्तरागा-
मकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥")

छेदनं, क्ली, (छिद् + भावे ल्युट्।) अवयवेन द्विधा करणम्। तत्पर्य्याय:। वर्द्धनम् २। इत्यमर:। ३। २। ७ ॥ कर्त्तनम् ३ कल्पनम् ४ छेद: ५। इति हेमचन्द्र: ॥ (यथा, मनु:। ११। १४२।
"फलदानान्तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृक्शतम् ॥"
नाश:। अपनोदनम्। यथा, महाभारते। ३। १८५। २४।
"श्रुत्वैव तु महात्मानो मुनयोऽभ्यद्रवन् द्रुतम्।
सनत्कुमारं धर्म्मज्ञं संशयच्छेदनाय वै ॥" * ॥)
भेद:। इति मेदिनी। ने, ६५ ॥
(छिनत्तीति। छिद् + ल्यु:। छेदके, त्रि। यथा, महाभारते। २। ५४। ६।
"प्रच्छन्नो वा प्रकाशो वा योगो योऽरिं प्रबाधते।
तद्वै शस्त्रं शस्त्रविदां न शस्त्रं छेदनं स्मृतम् ॥"
तथाच तत्रैव। १। ३३। ३।
"ज्वलनार्कप्रभं घोरं छेदनं सोमहारिणाम्।
घोररूपं तदत्यर्थं यन्त्रं देवै: सुनिर्म्मितम् ॥")

छेदनीय:, पुं, (छेदितुं योग्य:। छेद + "अर्हे-कृत्यतृचश्च।" ३।३।१६९। इति अनीयर्।) कतकवृक्ष:। इति राजनिर्घण्ट: ॥ (कतकशब्दे गुणादयोऽस्य व्याख्याता: ॥) छेद्ये, त्रि ॥ (यथा, सुश्रुते। १। २७।
"अनुत्तुण्डित शल्यानि छेदनीयमुखानि च ॥")

छेदि:, त्रि, (छिनत्तीति। छिद् + "कृपिषिविभ्यो..." इति।" उणां ४। ११८। इति इन्।) छेदनकर्त्ता। इत्युणादिकोष: ॥

छेदितं, त्रि, (छेद त क छेदे + क्त।) छिन्नम्। इति हेमचन्द्र: ॥ (यथा, काशीखण्डे ।२९।६२।
"छेदिताखिलपापौघा छद्मघ्नी छलहारिणी॥")

छेमण्ड:, पुं, (छस अदने + बाहुलकात् अण्डन् अत एत्वञ्च।) पितृहीन:। इत्युणादिवृत्ति:। १। १२८। छेमड़ा इति भाषा ॥

छेलु:, पुं, सोमराजी। इति शब्दचन्द्रिका ॥

छो, य लूनौ। इति कविकल्पद्रुम: ॥ (दिवां-परं-सकं-अनिट्।) लूनिश्छेद:। य, छ्यति धान्यं लोक:। इति दुर्गादास: ॥

छोटिका, स्त्री, (छुटति यत्नविघ्नकारिणीं मायां छिनत्तीति। छुट + ण्वुल्। टापि अत इत्वञ्च।) तर्ज्जन्यङ्गुष्ठाङ्गुलिध्वनि:। यथा, "छोटिकाभिर्दशदिग्बन्धनं कृत्वा भूतशुद्धिं कुर्य्यात्।" इति तन्त्रसार: ॥

छोटी [न्] पुं, (छुटति नीचजातितया स्वल्पीभवतीति। छुट + णिनि:।) कैवर्त्त:। इति त्रिकाण्डशेष: ॥

छोरणं, क्ली, (छुर + भावे ल्युट्।) परित्याग:। इति त्रिकाण्डशेष:॥ छोड़न इति हिन्दी भाषा ॥

छोलङ्ग:, पुं, (छुरतीति। छुर + बाहुलकात् अङ्गच्। ततो रस्य लत्वम्।) मातुलुङ्ग:। इति शब्दरत्नावली ॥ टावालेबु इति भाषा ॥

छ्यु, ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) ङ, छ्यवते। इति दुर्गादास: ॥

ज

ज, जकार:। स व्यञ्जनाष्टमवर्ण:। चवर्गतृतीयवर्णश्च। अस्योच्चारणस्थानं तालु। इति व्याकरणम् ॥ (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम्। "इचुयशानां तालु।" तथाच शिक्षायाम्।
"कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ॥")
अस्योत्पत्तिर्यथा, प्रपञ्चसारे।
"विसर्गस्तालुग: सोष्मा शं चवर्गश्च यन्तथा ॥"
(वङ्गाक्षरेण) अस्य लेखनप्रकारो यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे।
"ऊर्द्धाध:कुञ्चिता रेखा तासु ब्रह्मेशसंविभ:।
वाग्देवी कमला नित्या द्विधा मात्रा प्रकीर्त्तिता ॥"
अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे।
"जकारं परमेशानि ! या स्वयं मध्यकुण्ड-
शरच्चन्द्रप्रतीकाशं सदा त्रिगुणसंयुतम्।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं प्रिये
तस्य ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे।
"ध्यानमस्या: प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलान-
नानालङ्कारसंयुक्तैर्भुजैर्द्वादशभिर्युताम्।
रक्तचन्दनदिग्धाङ्गीं विचित्राम्बरधारिणी-
त्रिलोचनां जगद्धात्रीं वरदां भक्तवत्सला
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपे
तस्य पर्य्याया यथा,—
"ज: शिवो नागर: शूली भोगदा विजया शि
ललदेवो जयो जेता धातकी सुमुखी विमु
लम्बोदरी स्मृति: शाखा सुप्रभा कर्णिकाध
दीर्घबाहू रविर्हंसो नन्दी तेज: सुराधि
जवनो वेगितो वामो मानवाश्च सदात्मक:
कुम्भारतेश्वरी वेगी चामोदो मदविह्वल:
इति नानातन्त्र
(धातुपाठेऽनुबन्धविशेष:। यथा, कविकल्प
"जो ज्वलाद्यो मिरद्यक्षट्: सायुर्ङ्मिम
युत:
छन्द:शास्त्रोक्तमध्यगुरुगणविशेष:। (।
यदुक्तं छन्दोमञ्जर्य्याम्।
"जो गुरुमध्यगतो रलमध्य: ॥" इति ॥)

ज:, पुं, (जयति जायते वा। जि जन् व
"अन्येष्वपि दृश्यते।" ३। २। १०१।
ड:।) मृत्युञ्जय:। जनि:। तातमा
जनार्द्दन:। इति मेदिनी। जे, १॥ वि
भुक्ति:। तेज:। पिशाच:। इति शब्दर
वली ॥ वेग:। इत्येकाक्षरकोष: ॥

ज:, त्रि, (जयति विपक्षमिति। जि + ड:
जेता। वेगित:। इति शब्दरत्नावली ॥

जकुटं, क्ली, (जं जातं सत् कुठति वक्रीभवती
कुट् कौटिल्ये + "इगुपधज्ञेति।" ३।१।१[illegible]।
क:।) वार्त्ताकुपुष्पम्। इति मेदिनी ॥ जे, ४

जकुट:, पुं, (जो जात: सन् कुटतीति।
+ क:।) मलयपर्व्वत:। कुक्कुर:। इति मेदि
जे, ४३ ॥

जक्ष, इ म ङ दाने। गतौ। इति कविकल्पद्रुम
(भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) इ, जक्ष्यते। न म
पाठे नैवेत्सिद्धे इदनुबन्धो वेदेषूच्चारणभेदा
म, अजक्षि अजाक्षि जक्षं जक्षं जाक्षं ज
अनुबन्धबलादनुपधाया अपि दीर्घ:। चमते
अत्र दीर्घविधिरुपधां नापेक्षते। ङ, जक्ष
इति दुर्गादास: ॥

जक्ष, च क्षु व भक्षे। हासे। इति कविक
द्रुम: ॥(अदां-परं-भक्षे सकं-हासे-अकर्म-सेट्
केचित्तु विष्णुपुराणे यक्षराक्षसोत्पत्तिप्र
यक्ष्यतामिति यैरुक्तं ते वै यक्षास्तु यक्षादि
भक्षणार्थस्यैव यक्षशब्दव्युत्पादनादेतमन्त
स्यादिं मन्यन्ते ॥ तत्र अमरटीकायां त

ारव्याख्या:ख्यवकारश्चाप्रयो भवत्य इत्युक्ता
र्गादित्वं निर्वृत:। च, जचति। तु च,
चिति। इति दुर्गादासः॥
ं, क्ली, (जच+भावे ल्युट्।) भक्षणम्।
ति हेमचन्द्रः। ३। ८७॥
:, पुं, (जचिति भक्षयति शरीरं वाग्रयती-
र्थे। जच+बाहुलकात् मन्।) जक्ष्मा। इत्य-
रटीका। (केचित् तु "अर्त्तिस्तुसुहुसृधि।"
। १३८। उणादिसूत्रेण जच पूजायामिति
तोर्मन्प्रत्ययनिर्देशात् अन्तःस्थयकारादिरिति
वदन्ति।)
ा, [न्] पुं, (जचिति भक्षयति शरीरं
ाग्रयतीत्यर्थः। जच+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन्।"
र्णा। ४। १४४। इति मनिन्।) यक्ष्मरोगः।
ामरटीकायां भरतः॥
ःचु:, [स्] पुं, (जगतां भुवनानां चक्षुरिव
काशकत्वात्।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः।
।१२। (यथा, काशीखण्डे। ४६। ४४।
इति काशीप्रभावज्ञो जगच्चक्षुस्तमोहरः।
ला द्वादशधात्मानं काशीपुर्य्यां व्यवस्थितः॥")
ी, क्ली, (गच्छतीति। गम+"द्युतिगमिजुहो-
तीनां द्वे च।" ३। २। १३८। इत्यस्य वार्त्ति-
ति क्विपि द्वित्वे च "गमः क्वौ।" ६। ४। ४०।
ति मलोपे तुक्।) विश्वम्। तत्पर्य्यायः।
गती२ लोकः३ पिष्टपम्४ भुवनम्५। इत्य-
रः। २। १। ६। विष्टपम्६। इति तट्टीका॥
यथा, मनुः। १। ५२।
यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत्।
दा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्व्वं निमीलति॥"
च्छति इतस्ततो वातीति।) वायौ, पुं। (गच्छ-
स्थिन् जीवा इति। महादेवः। यथा,
हाभारते। १३। १७। १५१।
संस्तो सुस्तैश्चाव श्रीमान् श्रीवर्द्धनो जगत्॥")
ङ्गमे त्रि। इति मेदिनी। ते, १०८॥
त्कर्त्ता, [ऋ] पुं, (करोतीति। कृ+तृच्।
तो जगतः कर्त्ता कारकः।) ब्रह्मा। इति
हेमचन्द्रः। २। १२६॥
त्प्राणः, पुं, (जगतां विश्वस्थजीवानां प्राणो
जीवनम्।) वायुः। इत्यमरः। १। १। ६५॥
त्साक्षी, [न्] पुं, (जगतां भुवनानां साक्षी
प्रत्यक्षद्रष्टा।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः। २। १२॥
ती, क्ली, (गच्छति कार्य्यत्वात् सदा भवतीति।
म+"वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च।"
र्णा। २। ८४। इति अतिप्रत्ययेन निपा-
नात् साधुः। ततः शतृत्वात् "उगितश्च।"
। १। ६। इति ङीप्।) भुवनम्। (यथा,
ामायणे। २। ६६। ११।
सर्व्वेऽपि सागरं शुष्कं चन्द्रश्च पतितं भुवि।
उपप्लवाच्च जगतीं तमसैव समावृताम्॥")
थ्वी। (यथा, मार्कण्डेये। ६। २२।
तमाकर्ण्य ततो देवी सर्व्वदेवजनेश्वरम्।
मस्त्रा पावयामास भिन्ना मूर्खेव कथवि।")

जनः। छन्दोविशेषः। इति मेदिनी। ते,१०६॥
(सा च द्वादशाक्षरा इति। यथा, छन्दो-
मञ्जर्य्यां १ स्तबके।
"त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता॥"
अस्या उदाहरणानीति छन्दःशब्दे द्रष्टव्यानि॥)
जम्बूद्वीपम्। इति हेमचन्द्रः॥
जगदम्बा, स्त्री, (जगतामम्बा माता।) दुर्गा।
यथाह कश्चित्।
"अदूरे जगदम्बाया शारदीयो महोत्सवः॥"
"जगदम्बापदद्वन्द्वमापदां ध्वंसकारणम्॥"
इति मूलपाठः॥
अपि च ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ३१ अध्याये।
"विष्णुमायां भगवतीं दुर्गां दुर्गतिनाशिनीम्।
प्रकृतिं जगदम्बाञ्च पतिपुत्रवतीषु च॥"
जगदम्बिका, स्त्री, (जगतां अम्बा जननी। ततः
स्वार्थे कन्। टापि अत इत्वम्।) दुर्गा। यथा,
"सृष्टिस्थितिविनाशानां विधात्री जगदम्बिका।
अहं सर्व्वान्तरस्था च संसारार्णवतारिणी॥"
इति भगवतीगीतायां ५ अध्यायः॥
(यथा च देवीभागवते। १। ७। ४६।
"कामं कुरुष्व वधमद्य ममैव मात-
र्दुःखं न मे मरणजं जगदम्बिकेऽत्र॥")
जगदाधारः, पुं, (जगतामाधारः आश्रयः।)
वायुः। इति शब्दचन्द्रिका॥ जगदाश्रयः। यथा,
"कालो हि जगदाधारः।" इति स्मृतिः।
जगदीशः, पुं, (जगतामीशो नियन्ता।) विष्णुः।
इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, माघे उत्तर-
खण्डे। १११ अध्याये।
"सर्व्वान्तर्यामी जगदीशश्चाङ्गरमर्द्दनः प्रभुः॥"
विधाता। यथा, कुमारे। २। ६।
"जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः।
जगदादिरनादिस्त्वं जगदीशो निरीश्वरः॥"
स्वनामख्यातपण्डितविशेषः। स च न्यायशास्त्र-
टीकाद्यनेकग्रन्थप्रणेता अस्य जन्मस्थानं
नवद्वीपः॥)
जगद्गौरी, स्त्री, (जगत्सु मध्ये गौरी।) मनसा-
देवी। इति शब्दरत्नावली॥
जगद्धात्री, स्त्री, (जगतां धात्री विधात्री।) दुर्गा-
विशेषः। अस्याः पूजायाः कालो विधिश्च यथा,
निगमकल्पद्रुमानन्दतन्त्रयोः दुर्गाकल्पे।
श्रीशिव उवाच।
"प्रसीद जगतां मातर्जगन्निस्तारकारिणि!।
अतएव महेशानि! तवाहं शरणागतः॥
त्वया यत् कथितं पूर्व्वं तत् सर्व्वञ्च श्रुतं मया।
जगद्धात्री महादुर्गा चतुर्व्वर्गफलप्रदा॥
तस्याः पूजाविधिर्दिनं कालं तत्र प्रकाशितम्।
तदेव कथयेशानि! श्रोतुमिच्छामि साम्प्रतम्॥
श्रीदेव्युवाच।
कथयामि महेशान! सावधानोऽवधारय।
तस्याः पूजाविधिर्दिनं समयं भावमेदतः॥
कार्त्तिके शुक्लपक्षे च या दुर्गानवमी तिथिः।
सा प्रशस्ता महादेव! महादुर्गाप्रपूजने॥

प्रातश्च सात्त्विकी पूजा मध्याह्ने राजसी मता।
सायाह्ने तामसी पूजा त्रिविधा परिकीर्त्तिता॥
जपयज्ञादिभिर्देव! इति चैकाहिकी मता।
अथान्यत् संप्रवक्ष्यामि शृणुष्व परमेश्वर!॥
सप्तम्यादिनवम्यन्तं पूजाकालमितीरितम्।
त्रिदिने त्रिविधा पूजा दशम्याञ्च विसर्ज्जयेत्॥
पूजापरेऽपि देवेश! तथाप्येव विसर्ज्जनम्।
बोधितायाः प्रकारेण तत्र पूजा प्रकीर्त्तिता॥
श्रीशिव उवाच।
त्रिसन्ध्याव्यापिनी या तु यदि स्यान्नवमी तिथिः।
त्रिकाले त्रिविधा पूजा कथं देया जगन्मयि!॥
कथयस्व महेशानि! इति मे संशयो हृदि॥
श्रीदेव्युवाच।
या प्रातर्व्यापिनी यत्र वासरे नवमी तिथिः।
त्रिसन्ध्यं पूजयेत्तत्र वासरे जगदम्बिकाम्॥
मुहूर्त्तव्यापिनी चापि तत्र ग्राह्या महेश्वर!।
एककाले त्रिधा पूजा साधको नैव कारयेत्॥
इति ते कथितं वत्स! किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि।
कथयिष्यामि तद्भक्त्या तव प्रीत्या त्रिलोचन!॥"
श्रीमार्कण्डेय उवाच।
"दशम्यां बलिदानन्तु निषिद्धं जगदीश्वर!।
कथं त्रिकालं पूजा वा सम्भवेत् परमेश्वर!॥
श्रीशिव उवाच।
नवमीतिथिमासाद्य यत्र पूजाविधिर्भवेत्।
निषिद्धं बलिदानन्तु दशम्यां तत्र सुन्दरि!॥
नवमीदिनमासाद्य पूजाविधिरिहोदितः।
दशम्यां बलिदानन्तु निषिद्धं नात्र पार्व्वति!॥
शास्त्रान्तरे पूर्व्वं पूजाप्रकारं उक्तः।
"मुहूर्त्तव्यापिनी चापि प्रातर्न्नवमी तिथिः।
तद्दिने पूजनं कार्य्यं त्रिसन्ध्यं वरवर्णिनि!॥
त्रिकालं पूजयेत्तत्र नैककाले कदाचन॥"
अथ कात्यायनीतन्त्रे अष्टसप्ततिपटले।
"कुम्भराशिगते चन्द्रे नवम्यां कार्त्तिकस्य च।
उपस्थितोदिते भानौ दुर्गामाराध्य यत्नवान्॥
पुत्रारोग्यधनं लेभे लोकपालसमेव च।
तां तिथिं प्राप्य मनुजः शनिभौमदिने यदि॥
प्रपूजयेज्जगद्धात्रीं धर्म्मकामार्थमोक्षदाम्॥"
शक्तियामलतन्त्रे।
"कार्त्तिकस्य सिते पक्षे नवम्यां जगदीश्वरीम्।
त्रिकालमेककालं वा वर्षे वर्षे प्रपूजयेत्॥
निर्म्माय प्रतिमां शस्तां जगद्धात्र्या विधानतः।
पूजयित्वा परदिने प्रतिमां तां विसर्ज्जयेत्॥
एवं कृत्वा चक्रवर्त्ती भवेत् साधकसत्तमः।
पुत्रपौत्रधनैश्वर्य्ययुतश्च भवेत् पुरी॥"
तन्त्रान्तरे।
"कुजवारे शुभायां नवम्यान्तु जगत्प्रसूः।
प्रादुर्भूता महेशानी तत्र तां परिपूजयेत्॥"
तन्त्रान्तरे।
"त्रिकालं पूजयेद्दुर्गां भक्तेनैकाक्षरेण च।
नानारत्नविधानेन मीनवायुपुरःसरम्॥
कार्त्तिकस्य सिते पक्षे नवम्याञ्च विधानतः।
छलेन साधकश्रेष्ठो लभेद्राज्यमकण्टकम्॥"

योगिनीतन्त्रे ।
"कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्याञ्च विशेषतः ।
प्रगल्भाग्रु जगद्धात्रीं पूजयेद्दीपमालया ॥"
आगमतत्त्वसारे ।
"कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्यां भौमवासरे ।
आविर्भूता जगद्धात्री युगादौ दैत्यनाशिनी ॥"
उत्तरकामाख्यातन्त्रे ।
"कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेतायां प्रथमेऽहनि ।
त्रिसन्ध्यं पूजयेद्देवीं दुर्गां सम्पत्प्रवृद्धये ॥"*॥
कुब्जिकातन्त्रे ।
"कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु नवम्यां जगदम्बिकाम् ।
दुर्गां प्रपूजयेद्भक्त्या धर्म्मकामार्थसिद्धये ॥"*॥
दुर्गाकल्पे विद्योत्पत्तिः ।
"कार्त्तिके शुक्लपक्षेऽह्नि भौमवारे जगत्प्रसूः ।
सर्व्वदेवहितार्थाय दुर्वृत्तप्रशमनाय च ॥
आविरासीज्जगच्छान्त्यै युगादौ परमेश्वरी ॥"
व्रतकालविवेकधृतवचनम् ।
"कार्त्तिकेऽमलपक्षस्य त्रेतायां नवमेऽहनि ।
पूजयेत्तां जगद्धात्रीं सिंहपृष्ठे निषेदुषीम् ॥"*॥
स्मृतिः ।
"युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्व्वतीप्रिया ।
रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥"*॥
कृत्यतत्त्वार्णवे ।
"कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु युगाद्या नवमी स्मृता ।
पूर्व्वाह्णसमये तत्र पूजाविधिरिहोदितः ॥"*॥
भविष्यपुराणकृत्यतत्त्वार्णवयोः ।
"कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु युगाद्या नवमी स्मृता ।
पूर्व्वाह्णसमये कास्ताल्पिका परदिने यदि ॥
तत्र पूजादिकं कुर्य्यात् पिण्डनिर्व्वपणादृते ॥"
स्मृतिसागरे
"कार्त्तिकस्य युगाद्यायामृद्धिकामोऽर्च्चयेदुमाम् ॥"
इति जगद्धात्रीपूजाकालव्यवस्था ॥ * ॥ * ॥
अथ जगद्धात्रीविद्योत्पत्तिः ।
श्रीपार्व्वत्युवाच ।
"भगवन् ! प्राणनाथेश ! सर्व्वतत्त्वविशारद ! ।
श्रुता कात्यायनीविद्यासमुत्पत्तिस्त्रिलोचन ! ॥
महादुर्गाजगद्धात्रीविद्योत्पत्तिर्भवेद्यतः ।
तत् सर्व्वं ब्रूहि भगवन् ! कृपया परमेश्वर ! ॥
यदि न कथ्यते देव ! विमुञ्चामि तदा तनुम् ॥
श्रीशिव उवाच ।
शृणु पार्व्वति ! वक्ष्यामि रहस्यं परमाद्भुतम् ।
यत् श्रुत्वा लभते देवि ! सौभाग्यं सुखमुत्तमम् ॥
पुरा पुरन्दरमुखाः स्वेश्वरत्वाभिमानिनः ।
प्राहुः किमीश्वरोऽस्मत्सदतिरिक्तः सुरानिति ॥
अथ दुर्गा जगन्माता नित्या चैतन्यरूपिणी ।
एतेषां धर्म्मसेतूनामिन्द्रादीनां नियन्तृणाम् ॥
करिष्यामीति निश्चित्य ज्योतीरूपं दधात्यलम् ।
तेषामाविरभूद्दुर्गा जगद्धात्री जगन्मयी ॥
कोटिसूर्य्यप्रतीकाशा चन्द्रकोटिसमप्रभा ।
ज्वलन्तं पर्व्वतमिव सर्व्वलोकभयङ्करी ॥
तद्दृष्ट्वा सुराः सर्व्वे भयमापुर्म्महौजसः ।
किमेतन्न विनिश्चेतुं शक्तास्ते ह्यभवन् सुराः ॥
वायुमाहुः समाहूय किमेतत् परमाद्भुतम् ॥
विजानीहि महावीर ! मातरिश्वा दिशःपते ! ॥
ततो वायुर्द्रुतं तत्र गतस्तेजोऽन्तिकं ततः ।
तमन्तिकमुपायातं प्राह तेजोमयी ततः ॥
बलवान् कस्त्वमायातो वीर्य्यं किञ्चास्ति वा त्वयि ।
आदातुं शक्यते सर्व्वं पृथिवीतलसम्भवम् ॥
इति प्रत्युक्तवान् वायुः सर्व्वं तत्रैव तिष्ठति ।
आदत्स्वैतत् तृणमिति निदधौ वायवे तृणम् ॥
वायुः सर्व्वप्रयत्नेन नादातुं तत् क्षमोऽभवत् ।
ततो देवाः प्राहुरग्निं भीता उद्विग्नमानसाः ॥
अग्ने ! एतद्विजानीहि किमेतत् कर्म्म चाद्भुतम् ।
इत्युक्तो देवतावृन्दैरग्निस्तेजोऽन्तिकं गतः ॥
अमरो जातवेदा वा तेजो वागितुवाच तम् ।
स प्रोक्तवानग्निरस्मि सर्व्वदाहकशक्तिकः ॥
दहैतत्तृणमल्पमिति तस्मै तृणं ददौ ।
अग्निः सर्व्वप्रयत्नेन दग्धुं नैतत् क्षमोऽभवत् ॥
ततो निवृत्ते वह्निर्भूत्वा सोऽपत्रपान्वितः ।
एकत्रस्थाः सुराः सर्व्वे मन्त्रयामासुरुत्तमम् ॥
इयमेवेश्वरी नूनं स्तोष्यामो नेश्वरा वयम् ।
इति निश्चित्य सुधियस्तुष्टुवुः परमेश्वरीम् ॥
प्राहुर्देवगणाः सर्व्वे त्वमीशा नेश्वरा वयम् ।
ईश्वरत्वाभिमानेन यदस्माकं सुदुष्कृतम् ॥
तत्क्षमस्वेषि तत् सर्व्वं कृपया जगदम्बिके ! ।
तव रूपं सुगोप्यं यन्मङ्गलं सर्व्वमङ्गलम् ॥
तद्द्रष्टुं वयमिच्छामो देहि दर्शनमुत्तमम् ।
इत्युक्तानां सुबुद्धीनामाविरासीच्छिवाम्बरे ॥
तेजस्यन्तर्हिते तस्मिन् चमत्कारकलेवरे ।
नगेन्द्रोपरि सुस्मेरा सर्व्वालङ्कारभूषिता ॥
चतुर्भुजा महादेवी रक्ताम्बरधरा शुभा ।
बालार्कसदृशीदेहा नागयज्ञोपवीतिनी ॥
त्रिनेत्रा कोटिचन्द्राभा देवर्षिमुनिसेविता ।
दर्शयामास देवानामेवं रूपं जगन्मयी ॥
ततस्तां तुष्टुवुर्देवा जगद्धात्रीं महेश्वरीम् ।
वरं प्रापुः सुरगणा यथेष्टं त्रिदशालये ॥
तत्रैवान्तर्हिता देवी महादुर्गा जगन्मयी ।
इति ते कथितं भद्रे ! विद्योत्पत्तिं सुदुर्लभाम् ॥"
इति कात्यायनीतन्त्रे ७६ पटलः ॥ * ॥
श्रीशिव उवाच ।
"अथ दुर्गामनुं वक्ष्ये शृणुष्व हरवल्लभे ! ।
यस्य प्रसादमात्रेण मुच्यते भवबन्धनात् ॥
थान्तवर्णं समुद्धृत्य वामकर्णविभूषितम् ।
इन्दुबिन्दुसमायुक्तं बीजं परमदुर्लभम् ॥
चतुर्व्वर्गप्रदं साक्षान्महापातकनाशनम् ।
एकाक्षरीसमा नास्ति विद्या त्रिभुवने प्रिये ! ॥
कूर्च्चाद्यां वा जपेद्विद्यां तदन्ते वह्निसुन्दरी ।
लज्जाद्यां वा जपेद्विद्यां षडर्णां वा जपेत् सुधीः ॥
वधूबीजयुतां वापि स्वाहान्तां वा जपेत् पुनः ।
लक्ष्म्याद्यां वा जपेद्विद्यां चतुर्व्वर्गफलाप्तये ॥
वाग्भवाद्यां जपेद्वापि प्रणवाद्यां जपेत् पुनः ।
कामबीजादिकां वापि षडर्णां वा जपेत् पुनः ॥
चराचरी विविधा विद्या कथिता ब्रह्मणा पुरा ।
विना गन्धैर्व्विना पुष्पैर्व्विना होमपुरःसरैः ॥
प्राणायामं विना देवि ! जपमात्रेण सि[ध्यति]
मन्त्रस्यास्य ऋषिर्देवि ! नारदः परिकीर्त्ति[तः]
गायत्री छन्द आख्यातं जगद्धात्री च दे[वता]
चतुर्व्वर्गप्रदा दुर्गा सर्व्वसत्त्वेषु संस्थिता ।
दीर्घस्वरसमायुक्तबिजबीजानि पार्व्वति ।
विन्यसेदात्मनो देवि हृदयादिषु शङ्करि !
पूर्व्ववन्न्यासवर्गञ्च पूर्व्ववत् कर्म्म चाचरेत्
कालीवदाचरेद्विद्यां जपेद्विद्यामहर्निशम्
लक्षद्वादशकं देवि ! पुरश्चरणमीरितम् ।
यथास्थाने यथाकाले यथाचारविधानतः
प्रजपेत् परया भक्त्या दुर्गां दुर्गतिनाशिनी[म्]
ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व नगनन्दि[नि]
सिंहस्कन्धाधिसंरूढां नानालङ्कारभूषिता[म्]
चतुर्भुजां महादेवीं नागयज्ञोपवीतिनीम्
शङ्खचक्रधनुर्ब्बाणलोचनमितयान्विताम् ।
रक्तवस्त्रपरीधानां बालार्कसदृशीतनुम् ।
नारदाद्यैर्म्मुनिगणैः सेवितां भवसुन्दरीम्
त्रिवलीवलयोपेतनाभिनालमृणालिनीम् ।
रत्नद्वीपे महाद्वीपे सिंहासनसमन्विते ।
प्रफुल्लकमलारूढां ध्यायेत्तां भवगेहिनीम्
एवं ध्यात्वा जगद्धात्रीं पूर्व्वोक्तपूजनं चरे[त्]
यन्त्रमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व हरवल्लभे !
त्रिकोणं चितयश्चादौ ततो विन्यसहितन्तः ।
अष्टपत्रं ततो लिख्य त्रिरेखासहितं ततः
चतुर्भूपुरसंयुक्तं विलिखेद्विधिनामुना ।
तत्र तां पूजयेद्देवीं मूलप्रज्ञतिरूपिणीम् ।
प्रभाद्याः शक्तयः पूज्या गन्धाद्यैर्नवकोणके
प्रभा माया जया सूक्ष्मा विशुद्धा नन्दिनी
सुप्रभा विजया सर्व्वसिद्धिदा नव शक्तयः ।
ह्रीमाद्याः पूजयेत्तास्तु रक्तचन्दनदूर्व्वकैः ।
शङ्खपद्मनिधी देव्या वामदक्षिणयोगतः ।
पूजयेत् परया भक्त्या रक्तचन्दनदूर्व्वकैः ।
अर्घ्यदानं ततः कुर्य्यात् पूजान्ते नगनन्दि[नि]
अङ्गावृतिः पुनः पूज्या पत्रकोणेषु मातरः
वज्राद्यायुधसंयुक्ता भूपुरे लोकनायकाः ।"
इति कात्यायनीतन्त्रे ७७ पटोलः ॥
श्रीशिव उवाच ।
"पूजा तिथिविशेषेण चतुर्व्वर्गफलाप्तये ।
कर्त्तव्या या तु दुर्गायास्तां शृणुष्व शुभान[ने]
अष्टम्याञ्च चतुर्द्दश्यां नवम्यां वापि यत्नतः
यः पूजयेन्महादुर्गां सोऽभीष्टफलमाप्नुयात्
पौर्णमास्याममायां वा रविसंक्रमणे तथा ।
शनिभौमदिने चैव पूजयेत् परमेश्वरीम् ।
सुखं सौभाग्यमारोग्यमैश्वर्य्यं लभते ध्रुवम् ।
शनिभौमदिने चैव यदि स्यादष्टमी तिथिः ।
तत्र पूज्या जगद्धात्री पुत्रपौत्रधनप्रदा ।
सोमवारेऽप्यमावास्या मघानक्षत्रसंयुता ।
उत्तरा सप्तमीयुक्ता आदित्यारे च पार्व्वति
चतुर्थ्यङ्गारवारे च रोहिणीसंयुता यदि ।
गुर्व्वष्टम्यां तथा स्वाती यदि स्यात् परमेश्वरि
एषु पूजा महादेव्याः कर्त्तव्या सर्व्वसिद्धये ।
मधुमासे सिताष्टम्यां वैशाखसितवेऽष्टमि ।

पौर्णमास्यां तथा ज्येष्ठे अमायाञ्च महेश्वरि ! ॥
मिथुनेऽर्के द्वितीयायां श्रावणे द्वादशीदिने ।
भाद्रे मासवसिताष्टम्यां आश्विने शुक्लपक्षके ॥
सप्तम्यामेव चाष्टम्यां नवम्याञ्च विशेषतः ।
अमायां कार्त्तिके चैव नवम्यां शुक्लपक्षके ॥
गतं मार्गशिरे भूते पौषेऽष्टम्यां सितेतरे ।
माघे च सितपञ्चम्यां फाल्गुन्यां च सुरेश्वरि ! ॥
एषु द्वादशमासेषु तिथिष्वेतासु पार्व्वतीम् ।
पूजयेत् परया भक्त्या यथाविभवविस्तरैः ॥
राजराजेश्वरो भूत्वा वसेत् कल्पायुतं दिवि ।
पुत्त्रपौत्त्रधनाढ्यो ग्रामाधिपो जायते ऽचिरात् ॥
अन्ते देवीपुरं याति भुक्त्वा भोगान् यथेप्सि-
तान् ॥

श्रीपार्व्वत्युवाच ।

देवदेव ! महादेव ! विश्वनाथ ! महेश्वर ! ।
श्रुता तव मुखाम्भोजाद्दुर्गापूजा महाफला ॥
केन वा पूजिता देवी कस्य वा किञ्च सिध्यति ।
केन प्रकाशिता नॄणां तत् सर्व्वं कथय प्रभो ! ॥

श्रीशिव उवाच ।

रामरावणयोर्युद्धे दुर्गा रामेण पूजिता ।
अवधीद्रावणं राम इषे मासि प्रपूजनात् ॥
तेन लोकाश्चरिष्यन्ति दुर्गायाः शारदोत्सवम् ।
एवमाराध्य देवेशीमिन्द्रजिद्रावणात्मजः ॥
अभवत् कार्त्तिके यो वै दुर्गामेवं समर्च्चयन् ।
अमायां कार्त्तिके मासि तारकासुरनाशकः ॥
कुम्भराशिगते चन्द्रे नवम्यां कार्त्तिकस्य च ।
उपस्यन्द्रोदितो भानुर्दुर्गामाराध्य यत्नवान् ॥
पुत्त्रारोग्यवरं लेभे लोकसाक्षित्वमेव च ।
तां तिथिं प्राप्य मनुजः शनिभौमदिने यदि ॥
प्रपूजयेन्महादुर्गां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम् ।
एवं मार्गशिरे मासि वृषराशिगते विधौ ॥
चतुर्द्दश्यां निशायान्तु चन्द्रः संपूज्य पार्व्वतीम् ।
महापापाद्विमुक्तोऽसौ राजेशत्वमवाप च ॥
तेन मार्गशिरे मासि चतुर्द्दश्यां प्रपूजयेत् ।
इन्द्रत्वमेवमिन्द्रोऽसौ लेभे दुर्गां समर्च्चयन् ॥
ब्रह्मत्वमपि विष्णुत्वं रुद्रत्वञ्च महेश्वरि ! ।
देवत्वं सर्व्वदेवानामभवच्चण्डिकार्च्चनात् ॥
भूतं भव्यं भविष्यं यत् स्थावराणि चराणि च ।
सर्व्वं दुर्गाप्रभावेण स्वस्वभोगमवाप्नुयुः ॥
विना दुर्गां महेशानि ! न किञ्चिदपि वर्त्तते ।
इति ते कथितं देवि ! संक्षेपेण तवाग्रतः ॥
महादुर्गाजगद्धात्रीविद्योत्पत्तिं सुदुर्लभाम् ॥”

इति कात्यायनीतन्त्रे ७८ पटलः ॥

(सरस्वती । यथा, मार्कण्डेये । २३ । ३० ।
“जगद्धात्रीमहं देवीमारिराधयिषुः शुभाम् ।
स्तोष्ये प्रणम्य शिरसा ब्रह्मयोनिं सरस्वतीम् ॥”)

जगद्बलः, पुं, (जगतां बलं यस्मात् ।) वायुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जगद्योनिः, पुं, (जगतां योनिरुत्पत्तिस्थानम् ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २०० । १३ ।
“जगद्योनिं जगद्बीजं जयिनं जगतो गतिम् ॥”)
विष्णुः । इति तस्य सहस्रनाम ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १२ । ३२ ।
“ते समेत्य जगद्योनिमनादिनिधनं हरिम् ॥”
केचित्तु हरिविशेषणं कल्पयन्ति ॥)
ब्रह्मा । (यथा, कुमारे । २ । ९ ।
“जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः ॥”)
पृथिव्यां स्त्री । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जगद्वहा, स्त्री, (जगन्ति वहति धारयतीति । वह + अच् । अजादित्वात् टाप् ।) पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जगद्विनाशः, पुं, (जगतां विनाशो ध्वंसः अखिलकार्य्यनाश इत्यर्थः यस्मिन् ।) युगान्तः । इति हलायुधः ॥ (प्रलयकाले च अखिलकार्य्यशून्यत्वं यथाह मनुः । १ । ५२—५४ ।
“यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्व्वं निमीलति ॥
तस्मिन् स्वपिति तु स्वस्थे कर्म्मात्मानः शरीरिणः ।
स्वकर्म्मभ्यो निवर्त्तन्ते मनश्च ग्लानिमृच्छति ॥
युगपत्तु प्रलीयन्ते तदा तस्मिन् महात्मनि ।
तदायं सर्व्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः ॥”)

जगन्नाथः, पुं, (जगतां नाथ ईश्वरः ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते ।१।४।३६।
“देवदेव ! जगन्नाथ ! भूतभव्यभवत्प्रभो ! ।
तपश्चरसि कस्मात्त्वं किं ध्यायसि जनार्द्दन ! ॥”)
पुरुषोत्तमक्षेत्रम् । यथा,

मुनय ऊचुः ।

“पुरुषोत्तमाख्यं सुमहत् क्षेत्रं परमपावनम् ।
यत्रास्ते दारवतनुः श्रीशो मानुषलीलया ॥
दर्शनान्मुक्तिदः साक्षात् सर्व्वतीर्थफलप्रदः ।
तन्नो विस्तरतो ब्रूहि तत् क्षेत्रं केन निर्म्मितम् ॥
ज्योतिःप्रकाशो भगवान् साक्षान्नारायणः प्रभुः ।
कथं दारुमयस्तस्मिन्नास्ते परमपूरुषः ॥

जैमिनिरुवाच ।

एतत् क्षेत्रवरस्यास्य वपुर्भूतं महात्मनः ।
स्वयं वपुष्मान् यत्रास्ते स्वनाम्नाख्यापितं हि तत् ॥
यथा चानुदिनं देवाः सिद्धाः ब्रह्मर्षयस्तथा ।
समर्च्चितुमिहायान्ति दैवेशं न तथान्यतः ॥
अहो ! तत् परमं क्षेत्रं विस्तृतं दशयोजनैः ।
तीर्थराजस्य सलिलादुत्थितं वालुकाचितम् ॥
नीलाचलेन महता मध्यस्थेन विराजितम् ।
एकं स्तनमिवावन्याः सुदूरात् परिभावितम् ॥”
ब्रह्माणं प्रति विष्णुवाक्यम् ।
“सागरस्योत्तरे तीरे महानद्यास्तु दक्षिणे ।
स प्रदेशः पृथिव्यां हि सर्व्वतीर्थफलप्रदः ॥
एकाम्रकाननाद्यावद्दक्षिणोदधितीरभूः ।
पदात् पदात् श्रेष्ठतमः क्रमेण परिकीर्त्तितः ॥
सिन्धुतीरे च यो ब्रह्मन् ! राजते नीलपर्व्वतः ।
पृथिव्यां गोपितं स्थानं तव चापि सुदुर्लभम् ॥
सुरासुराणां दुर्ज्ञेयं मायया च्छादितं मम ।
सर्व्वसङ्गपरित्यक्तस्तत्र तिष्ठामि देहभृत् ॥
क्षयालयेन नाक्रान्तं क्षेत्रं मे पुरुषोत्तमम् ।
नीलाद्रेरन्तरभुवि कल्पन्यग्रोधमूलतः ॥
वारुण्यां दिशि यत् कुण्डं रोहिणं नाम विश्रुतम् ॥
तत्तीरे निवसन्तो मां पश्यन्तश्चर्म्मचक्षुषा ॥
तदम्भसा क्षीणपापा मम सायुज्यमाप्नुयुः ॥
अन्येषु तीर्थेषु च यज्ञदानयोः
पुण्यं यदुक्तं विमलात्मनां हि ।
अश्वमेधाख्यकर्म्मभिः च सर्व्वं
निमेषपातात् खलु चाश्वमेधिकम् ॥

जैमिनिरुवाच ।

उदकार्थैः समागत्य कृतचित्तायसोत्तमः ।
कारणोदकसम्पूर्णे तस्मिन् कुण्डे निमज्जिनः ॥
विलोक्य माधवं नीलरत्नकान्तिं कृपानिधिम् ।
काकदेहं समुत्सृज्य सुठमानं मुहुः क्षितौ ॥
शङ्खचक्रगदापाणिस्तस्य पार्श्वे व्यवस्थितः ॥”
यमं प्रति लक्ष्मीवाक्यम् ।
“पञ्चक्रोशमिदं क्षेत्रं समुद्रान्तर्व्यवस्थितम् ।
त्रिक्रोशं तीर्थराजस्य तटभूमौ सुनिर्म्मलम् ॥
सुवर्णवालुकाकीर्णं नीलपर्व्वतशोभितम् ।
योऽसौ विश्वेश्वरो देवः साक्षान्नारायणात्मकः ॥
संयम्य विषयग्रामं समुद्रतटमाश्रितः ।
उपासितुं जगन्नाथं चतुःषष्ठ्यात्मकः प्रभुः ॥
यमेश्वर इति ख्यातो यमसंयमनाशनः ।
यं दृष्ट्वा पूजयित्वा तु कोटिलिङ्गफलं लभेत् ॥
सीमा प्रतीची क्षेत्रस्य शङ्खाकारस्य मर्द्दनि ।
शङ्खाग्रे नीलकण्ठः स्यादेतत् क्रोशं सुदुर्लभम् ॥
परमं पावनं क्षेत्रं साक्षान्नारायणस्य वै ।
शङ्खस्योत्तरभागस्तु समुद्रोदकसंप्लुतः ॥
यत्सम्पर्कात् समुद्रोऽभूत् तीर्थराजत्वमागतः ।
यथायं भगवान्मुक्तिप्रदो दृष्टिपथं गतः ॥
तथेदं मरणात् क्षेत्रं सिन्धुस्नानाद्विमुक्तिदम् ।
चिच्छेद ब्रह्मणः पूर्व्वं रुद्रः क्रोधात्तु पञ्चमम् ॥
तच्छिरो दुस्त्यजं गृह्णन् ब्रह्माण्डं परिबभ्रमे ।
तत्रागतो यदा ब्रह्मकपालं परिमुक्तवान् ॥
कपालमोचनं तीर्थं द्वितीयावर्त्तसंस्थितम् ।
तस्य दक्षिणपार्श्वे तु मरणं भवमोचनम् ॥
तृतीयावर्त्तसीमायां शक्तिं मे विमलाह्वयाम् ।
जानीहि धर्म्मराज ! त्वं भुक्तिमुक्तिफलप्रदाम् ॥
नाभिदेशे स्थितं ह्येतत् चयं कुण्डं वटो विभुः ।
कपालमोचनं यावदर्द्धाशनी प्रतिष्ठिता ॥
मध्यं शङ्खस्य जानीयात् सुगुप्तं चक्रपाणिना ।
तां दृष्ट्वा प्रणमेद्यस्तु भोगान् सोऽश्नाति शाश्व-
तान् ॥
सिन्धुराजस्य सलिलात् यावन्मूलं वटस्य वै ।
कीटपक्षिमनुष्याणां मरणान्मुक्तिदो मतः ॥
अन्तर्व्वेदी त्वियं पुण्या वाञ्छ्यते त्रिदशैरपि ।
अत्र स्थितान् हि पश्यन्ति सर्व्वांश्चक्राब्जधारिणः ॥
कामाख्या क्षेत्रपालश्च विमला चान्तरा स्थिता ।
साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपोऽसौ नृसिंहो दक्षिणे विभोः ॥
अन्तर्व्वेद्या रक्षणार्थं शक्तयोऽष्टौ प्रकल्पिताः ।
उग्रेण तपसा पूर्व्वमहं सर्व्वेण भाविता ॥
पत्न्यर्थं सा मया दृष्टा गौरी तस्याय भाविनी ।
सर्व्वसौन्दर्य्यवसतिर्वपुषो मे विनिर्गता ॥
तदा दृष्टा मया भद्रे ! वचनं मे प्रियं कुरु ।
अन्तर्व्वेदीं रक्ष मम परितस्त्वं स्वमूर्त्तिभिः ॥

साच तिष्ठति मत्प्रीत्या अष्टधा दिक्षु संस्थिता ।
मङ्गला वटमूले तु पश्चिमे विमला तथा ।
शङ्खस्य पूर्व्वभागे तु संस्थिता सर्व्वमङ्गला ॥
अर्द्धाशनी तथा लम्बा कुवेरदिशि संस्थिता ।
कालरात्रिर्दक्षिणस्यां पूर्व्वस्यान्तु मरीचिका ॥
कालरात्र्यास्तथा पश्चात् चण्डरूपा व्यवस्थिता ।
चण्डाण्याश्चाष्टधा भेदं दृष्ट्वा सत्रोऽपि शङ्करः ।
आत्मानमष्टधा भित्त्वा उपास्ते परमेश्वरम् ॥
कपालमोचनं नाम क्षेत्रपालं यमेश्वरम् ।
मार्कण्डेयं तथेशानं विश्वेशं नीलकण्ठकम् ॥
वटमूले वटेशञ्च लिङ्गान्यष्टौ महेशितुः ।
यानि दृष्ट्वा तथा स्नात्वा पूजयित्वा विमुच्यते ॥"
तत्र जगन्नाथस्याविर्भावकारणम् ।

जैमिनिरुवाच ।

"इन्द्रद्युम्नस्य नृपतेः क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे ।
जगदीशप्रसादाय पितामहनिदेशतः ॥
एकोनं क्रमशः संख्यामवाप पृथिवीपतेः ॥
सहस्रं हयमेधस्य यथावद्विधिचोदितम् ।
स्नात्वा समाप्तिदिनात् पूर्व्वं या रात्रिरभवद्द्विजाः ! ॥
तस्यास्तुरीयप्रहरे ध्यायतो विष्णुमव्ययम् ।
ध्याने तस्मिन् ददर्शासौ महाभाग्यवशान्नृपः ॥
प्रत्यक्षमिव स श्वेतद्वीपं स्फाटिकनिर्म्मितम् ।
तन्मध्ये ददृशे देवं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
नीलजीमूतसङ्काशं वनमालाविभूषितम् ।
दक्षपार्श्वे स्थितं तस्य अनन्तं धरणीधरम् ॥
हलनाङ्गलशङ्खाब्जस्फुरद्बाहुचतुष्टयम् ।
दक्षपार्श्वे स्थितां विष्णोर्लक्ष्मीं तां शुभलक्षणाम् ॥
वराभयाब्जहस्तां वै कुङ्कुमाभां सुलोचनाम् ।
ददर्श पद्मासनगां लावण्याम्बुधिपुत्त्रिकाम् ॥
पितामहश्च ददृशे पुरतोऽस्य कृताञ्जलिम् ।
वामपार्श्वस्थितं चक्रं सर्व्वज्ञानमयं विभोः ॥
ततः प्रभाते स्नात्वा नृपतेर्वाजिमेधिकाः ।
शस्त्रैः लोचैर्दिव्यहङ्गभिर्वर्णक्रमसमुज्ज्वलैः ॥
दक्षिणे तटभूदेशे विश्वेश्वरसमीपतः ।
नियुक्ताः सेवका राज्ञा ससम्भ्रममुपस्थिताः ॥
न्यवेदयन्तो नृपतिं कृताञ्जलिपुटा द्विजाः ।
देव ! दृष्टो महाटचस्तटभूमौ महोदधेः ॥
प्रविष्टाग्रसमुद्रान्तकल्लोलप्रवमूलकः ।
माञ्जिष्ठवर्णः सर्व्वत्र शङ्खचक्राङ्कितः प्लवन् ॥
न दृष्टपूर्व्वो वृक्षोऽयमुद्यत्सूर्य्यनिभांशुना ।
नियुक्तानां वचः श्रुत्वा राजा नारदमब्रवीत् ॥
तत् किं निमित्तं यद्दृष्टं तरुश्रेष्ठं वदन्ति ते ।
नारदः प्रहसन् वाक्यमुवाच नृपसत्तमम् ॥
उपस्थितन्तु ते भाग्यं स्वप्ने यद्दृष्टवान् पुरा ।
श्वेतद्वीपे विश्वमूर्त्तिर्दृष्टो यो विष्णुरव्ययः ॥
तदङ्गस्खलितं लोम तरुत्वमुपपद्यते ।
तन्नाम्यवशगः सर्व्वलोकानां नयनातिथिः ॥
भविष्यति महाराज ! सर्व्वकल्मषनाशनः ।
समाप्यावभृथस्नानं तटान्ते सरितां पतेः ॥
उत्सवं समहत् कृत्वा कृतकौतुकमङ्गलम् ।
महावेद्यां स्थापयाश्च यच्छ्रेष्ठं तरुरूपिणम् ॥
विचार्य्येत्थं तदा युक्तौ तौ च नारदभूभुजौ ।
सुसन्नद्धौ ततो यातौ यत्रासौ भगवान् द्रुमः ॥
पुनः पुनः प्रणम्यैनं हर्षाश्रुनयनो नृपः ।
द्विजैराहारयामास तरुं कल्लोललोडितम् ॥
स्रग्गन्धालेपनं दिव्यं महावेद्यां विनिन्यतुः ।
वचसा नारदस्यैनं पूजयामास पार्थिवः ॥
पूजावसाने पप्रच्छ नारदं मुनिसत्तमम् ।
कीदृशीं प्रतिमां विष्णोर्घटयिष्यति कः पुनः ॥
विचारयन्तौ तावित्थं यावन्नारदपार्थिवौ ।
अशरीरा ततो वाणी शुश्राव चान्तरीक्षतः ॥
अपौरुषेयो भगवान् सद्विचारपथे स्थितः ।
सगुप्तायां महावेद्यां स्वयं सोऽवतरिष्यति ॥
प्रच्छादयतां दिनान्येव यावत् पञ्चदशानि वै ।
उपस्थितोऽयं यो वृद्धः शस्त्रपाणिस्तु वर्द्धकी ॥
एनमन्तः प्रवेश्यैव द्वारं बध्नन्तु यत्नतः ।
बहिर्वाद्यानि कुर्व्वन्तु यावत्तु घटना भवेत् ॥
श्रुतस्तद्घटनाशब्दो वाधिर्य्यान्धत्वदायकः ।
नरकं वसतिश्चैव कुर्य्यात् सन्तानगाशनम् ॥
नान्तः प्रवेशनं कुर्य्यान्न पश्येच्च कदाचन ।
नियुक्ताश्च प्रपश्येच्चेन्नाशो राष्ट्रस्य चैव हि ॥
प्रजाश्चापि महाभीतिरन्धता च युगे युगे ।
तच्छ्रुत्वा नारदाद्यास्ते यथोक्तं विष्णुना स्वयम् ॥
चिकीर्षन्ति तथा कर्त्तुं तत्रायातस्तु वर्द्धकी ।
प्रोवाच नृपतिं सोऽथ स्वप्ने दृष्टास्तु यास्त्वया ॥
ता एवाहं घटिष्यामि दारुणा दिव्यरूपिणीः ।
इत्युक्त्वान्तर्दधे वेद्यां वृद्धवर्द्धकिरूपधृक् ॥
वधनार्थं मनुष्याणां साक्षान्नारायणो विभुः ।
ततः स पृथिवीपालस्तथा कृत्वान्तरीक्षगा ॥
यदुवाच गिरां देवी तत्तत् परिचचार च ।
निर्व्ववाह स्वयं देवः क्रमात् पञ्चदशे दिने ॥
चतुर्मूर्त्तिः स भगवान् यथा पूर्व्वं मयोदितः ।
दिव्यसिंहासनगतो बलभद्रसुदर्शनैः ॥
शङ्खचक्रगदापद्मलसद्बाहुर्जनार्द्दनः ।
हलं मुषलचक्राब्जं धारयन् पन्नगाकृतिः ॥
कृष्णीकृतघनाभासमुकुटोज्ज्वलकुण्डलः ।
सुभद्रा चारुवदना वराब्जाभयधारिणी ॥
लक्ष्मीः प्रादुर्बभूवेयं सर्व्वचैतन्यरूपिणी ।
सुदर्शनन्तु यच्चक्रं सदा विष्णोः करे स्थितम् ॥
शाखाग्रस्तम्भमध्यस्थं तद्रूपन्तु तुरीयकम् ॥ * ॥
निर्वृत्ते भगवद्रूपे चतुर्द्धा दिव्यरूपिणी ॥
लोकानामुपकाराय पुनराहान्तरीक्षगा ।
पटैराच्छाद्य सुदृढं नृपते ! प्रतिमास्त्विमाः ॥
स्वं स्वं वर्णं प्रापयान्तु वर्णकैश्चित्रकर्म्मिणः ।
अस्मद्दारुस्वरूपेण दृष्टाः पापाय चैव वः ॥
गोपनीयाः प्रयत्नेन पट्टनिर्य्यासवल्कलैः ।
शिल्पिभिः कर्म्मकुशलैर्दृढमाच्छादयान्वितः ॥
वर्षे वर्षे च संस्कार्य्या पूर्व्वसंस्कारमोचनात् ।
कृते वस्त्रमलेपन्तु स तु दिव्यचिरन्तनः ॥
प्रमादाद्यदि तं लेपमपनीयेत कश्चन ।
दुर्भिक्षं मरकं राष्ट्रे सन्ततिश्चास्य क्षीयते ॥
नैश्चितस्त्वनया राजन् ! कदाचिदपचारणाः ।
मनुष्येश्च राजेन्द्र ! दृष्टाः स्युर्भयहेतवः ॥
तस्मात् सुचिन्ता प्रष्टव्या वस्तुलेपविलेपिता ।
नीलाद्रौ कल्पवृक्षस्य वायव्यां शतहस्तत
प्रदेशे सुमहत्स्थाने प्रासादं सुदृढायतम् ।
उत्तरे नरसिंहस्य बहुप्राकारसुचित्रितम् ।
कारयित्वा प्रतिष्ठाप्य तत्रैनं विनिवेशय ।
पुरा स्थितः पर्व्वतेऽस्मिन् योऽभ्यर्च्चति मा
नाम्ना विश्वावसुर्नाम शवरो वैष्णवोत्तमः
तस्य सन्ततिरेवास्य लेपनस्नानकर्म्मणि ।
नियुज्यतां महाराज ! भविष्यत्युत्सवेषु
ततः स नृपतिः श्रीमान् शिल्पशास्त्रविशार
सत्कारैर्दानमानैश्च योजयामास नारद
दिने दिने सुघटितः प्रासादो वर्द्धते द्विजा
परितः पूर्णमासस्तु शुक्लपक्षे यथा शशी ।

नारद उवाच ।

प्रवर्षं बहु राजेन्द्र ! स्थित्वा चास्मिन् चिरं
आराधय जगन्नाथमुपचारैर्महोत्सवैः ।
पितामहं प्रष्टुकामो गत्वा पैदन्तिकं विभो
उपदेक्ष्यति सोऽप्यस्य यात्राकाला महोत्स
उभौ तौ दिव्ययानेन जग्मतुर्मुनिभूभुजौ ।
प्रदक्षिणीकृत्य हरिं व्योममण्डलमध्यमम् ।
दृष्ट्वा पितामहं दूरात् स्रष्टारं जगतां नृप
अमन्यत द्विजश्रेष्ठाः साक्षाद्धामवं हरि
शनैः शनैर्ययौ भूपः प्रणनाम कृताञ्जलिः
स्तुवन् प्रणिपतन् भूमौ साध्वसस्खलितं वच
जानन्नपि हि तत् कार्य्यं मानयन्नृपसत्तमम्
उवाच परमप्रीत इन्द्रद्युम्नं पितामहः ।
किमर्थमागतोऽस्यत्र तद्ब्रूहि हृदयस्थित

इन्द्रद्युम्न उवाच ।

आविर्बभूव भगवान् भूतभव्यभवत्प्रभुः ।
गत्वा देवं जगन्नाथं स्थापयिष्यसि च प्रभो

ब्रह्मोवाच ।

त्वमग्रतोऽधरां गत्वा यावत् सम्भारसंहिम
करिष्यसि महाभाग ! तावदेव व्रजाम्यह
इन्द्रद्युम्नोऽपि हृष्टात्मा दृष्ट्वा ब्राह्मीं श्रियं
द्विजा
आजगाम भुवं विप्रा विधिना चानुमोदित
आगत्य च जगन्नाथं चिरादुत्कण्ठमानसः
दण्डवत् प्रणनामासौ घनरोमाञ्चकञ्चुकः ।
ततः क्रमात् समुद्धृष्टे विमानाग्र्ये प्रजापतिः
स्वर्णहंसयुते स्वस्थैः स्तूयमानं समन्ततः ।
प्रणिपत्य जगन्नाथं त्रिः परीत्य पितामहः ।
आनन्दसिन्धुसंमग्नः सरोमाञ्चवपुः स्वयम् ।
समुत्तस्थौ ततो ब्रह्मा कृतस्वस्त्ययनः स्वयम्
ऋषिभिर्नारदाद्यैश्च विद्वद्भिर्ब्राह्मणैस्तथा ।
प्रासादद्वारि रचिते रत्नस्तम्भेऽथ मण्डपे !
वासयित्वाभिषेकाय सम्मुखादर्शमण्डपे ।
सुवासिते रत्नकुम्भैस्तीर्थवार्य्युपसंभृतैः ।
युक्ताभ्यां स्त्रीपुरुषयोरभिषेकं पितामहः ।
चकार भगवान् लोकसंग्रहार्थं द्विजोत्तमाः
ततोऽभ्यलङ्कृतान् देवान् माल्यमाल्योपशोभित
नीराजयित्वा विधिवत् स स्वयं लोकभावनः ।
रत्नसिंहासने रम्ये स्थापयामास भक्ततः ।
स्थापयित्वा जगन्नाथं कृत्वा तत्र [illegible]

आयुष्मं मन्वराणां सहस्रं प्रजजाप ह ॥
वैशाखस्यामले पक्षे चरम्यां पुष्ययोगतः ।
कृता प्रतिष्ठा भो विप्राः शोभने गुरुवासरे ॥"
तन्महाप्रसादमाहात्म्यं यथा,—
"बहून् नियोजयेत्तत्र लोकान् नैवेद्यकाङ्क्षत ।
लौकिकव्यवहारोऽयं पचति श्रीः स्वयं ध्रुवम् ।
भुङ्क्ते नारायणो नित्यं तया पक्वं शरीरवान् ॥
अमृतं तद्धि नैवेद्यं पापघ्नं महद्धि धारयात् ।
भक्ष्याभक्ष्यपानादिमहादुरितनाशनम् ॥
आघ्राणाज्जागसं पापं दर्शनाद्दृष्टिजं तथा ।
आस्वादाद्वाक्कृतं पापं आश्वासाच्च व्यपोहति ॥
स्पर्शनात् त्वक्कृतं पापं मिथ्यालापं तथा द्विजाः ॥
गात्रे लेपाद्धरेत् पापं शारीरं वै न संशयः ॥
महापवित्रं हि हरेर्निवेदितं
नियोजयेद्यः पितृदेवकर्म्मसु ।
तृप्यन्ति तस्मै पितरः सुराश्च
प्रयान्ति लोकं मधुसूदनस्य ॥
नातः परं हि वस्त्वस्ति हव्यकव्येषु भो द्विजाः ॥
नराणां रूपमास्थाय तदश्नन्ति दिवौकसः ॥
त्रिभुवनगतं तद्धि निर्म्माल्यं पतितादयः ।
स्पृशन्ति चेन्न दुष्टं हि यथा विष्णुस्तथैव तत् ॥
निन्दन्ति ये तदन्नं मूढाः पण्डितमानिनः ।
स्वयं दण्डधरस्तेषु सहते नापराधिनः ॥
येषामत्र न दण्डश्चेद्ध्रुवा तेषां हि दुर्गतिः ।
कुम्भीपाके महाघोरे पच्यन्ते तेऽतिदारुणे ॥
चिरस्थमपि संशुष्कं नीतं वा दूरदेशतः ।
यथा तथोपयुक्तं तत् सर्व्वपापापनोदनम् ॥
नैवेद्यान्नं जगन्नाथगाङ्गं वारि समं द्वयम् ।
दृष्टिस्पर्शनचिन्ताभिर्भक्षणादघनाशनम् ॥"
इत्युत्कलखण्डम् ॥ * ॥

स च कलेर्दशसहस्रवर्षपर्य्यन्तं पृथिव्यां स्थास्यति। यथा,—
"शालग्रामो हरेर्मूर्त्तिर्जगन्नाथश्च भारतम् ।
कलेर्दशसहस्रान्ते ययौ त्यक्त्वा हरेः पदम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

(स्वनामख्यातो बहुलग्रन्थकर्त्ता पण्डितविशेषः । अयं हि तैलङ्गवंशोद्भवः । अस्य पिता पेरमभट्ट इति ख्यातः । असौ पण्डितराजजगन्नाथो दिल्लीप्रभोः शाहजहान्-ज्येष्ठतनयस्य दाराशाहस्य सभायामासीत् । यतोऽनेन जगदाभरणकाव्ये दाराशाहस्यैव यशोवर्णनं कृतम्। अपिच भामिनीविलाससमाप्तौ "दिल्लीवल्लभपाणिपल्लवतले नीतं नवीनं वयः" इत्युक्तम्। दाराशाहस्तु १५८१ एकाशीत्यधिकपञ्चदशशतशकाब्दपर्य्यन्तं जीवित आसीत् । अतः पण्डितराजजगन्नाथोऽयं तात्कालिक इत्यवयातम्। अनेन पण्डितराजपदवी शाहजहान्नाम्नो दिल्लीप्रभोः प्राप्तेति तत्कृतादासफविलासनामकग्रन्थादेवावगम्यते यथा,—

"अथ सकललोकविस्तारविस्तारितमहोपकारपरम्पराधीनमानसेन प्रतिदिनसमुद्यदनवद्यगद्यपद्याद्यनेकविद्याविद्योतितान्तःकरणैः कविभिरुपास्यमानेन कृतयुगीनकलिकालेन क्रमतिरस्कृतजनसमाच्छादितवैदिकमार्गविलोकनाय समुदीपितसूतकरदनज्वालाजालेन मूर्त्तिमतेव नव्वाबासफखानमनःप्रसादेन मायुरकुलकमलदिनेन्दुना रायमुकुन्दनाम्नादिष्टेन सार्व्वभौमश्रीशाहजहान्प्रसादाधिगतपण्डितराजपदवीविराजितेन तैलङ्गकुलावतंसेन पण्डितजगन्नाथेनासफविलासाख्येयमाख्यायिका निरमीयत। सेयमनुग्रहेण सहृदयानामनुदिनमुल्लासिता भवतात् ॥"

एतत्पण्डितविरचिता बहवो ग्रन्थाः सन्ति । तेषु अद्यावधि ज्ञाताश्चेते, रसगङ्गाधरः १, यमुनावर्णनचम्पूः २, रतिमन्मथनाटकम् ३, वसुमतीपरिणयनाटकम् ४, जगदाभरणकाव्यम् ५, प्राणाभरणकाव्यम् (कामरूपदेशाधिपस्य प्राणनारायणमहीपस्य स्तुतिरूपोऽयं ग्रन्थः) ६, पीयूषलहरी ७, अमृतलहरी (यमुनास्तुतिरूपोऽयं ग्रन्थः) ८, सुधालहरी (सूर्य्यस्तवरूपोऽयं ग्रन्थः) ९, करुणालहरी (विष्णुलहरी वा) १०, लक्ष्मीलहरी ११, भामिनीविलासः १२, मनोरमाकुचमर्द्दिनी १३, अश्वधाटीकाव्यम् १४, आसफविलासः १५ ॥ * ॥

तर्कपञ्चाननोपाधिकोऽपरपण्डितविशेषः। अयं हि विवादभङ्गार्णवसेतु-रामचरितादिग्रन्थानां प्रणेता । पितास्य रुद्रदेवः माता च अम्बिका । रुद्रदेवस्तु चतुःषष्टितमवयसि पूर्व्वसहधर्म्मिण्यां सन्ततायां मृतायां संसारविरक्तः काशीवाससुखमभिलषन् चिरसुहृदं नित्यानन्दपुरनिवासिनं ज्योतिर्विद्याविशारदं सुप्रसिद्धं चन्द्रशेखरवाचस्पतिमभिगम्य स्वीयान्तिमदशाफलाफलं पृष्टवान्। चन्द्रशेखरस्तु रुद्रदेवस्य जन्मलग्नानुसारतश्चरमे वयसि सुप्रसिद्धपुत्रलाभरूपं शुभफलमवगम्य वासुदेवनाम्नः कस्यचिद् विप्रवरस्याम्बिकानाम्नीं कन्यामुद्वाहयामास। रुद्रदेवस्तु ज्योतिर्विद्यापारदर्शिनश्चन्द्रशेखरस्य वाक्यादम्बिकां परिणीय सत्पुत्रप्राप्तिकामो काशीमभिगम्य विश्वेश्वरसुहृदेकविंशतिपुरश्चरणं कृतवान्। चरमपुरश्चरणदिवसीययामिन्याः शेषयामे प्राप्तसत्पुत्रलाभस्वप्नः प्रहृष्टमनाः पुनः स्वस्थानं त्रिवेणीप्रदेशं प्रत्यागत्य गार्हस्थ्यधर्म्मानुरक्तो बभूव । अथ गच्छति काले सतिपरायणाम्बिका गर्भमुपलभ्य १६१६ शके (११०१ परिमितवङ्गाब्दे) सौराश्विनस्य देवीपक्षीयपञ्चम्यां पुत्ररत्नं जगन्नाथं प्रसूतवती। रुद्रदेवस्तु नवजातपुत्रस्य जातसंस्कारादिकं विधाय राश्यनुसारतो रामराम इति नाम चक्रे परं कुमारस्य मातामहो वासुदेवः अस्मिन्नेव समये श्रीजगन्नाथक्षेत्रात् तीर्थस्थानात् प्रत्यागत्य दौहित्रमुखं दृष्ट्वा जगन्नाथ इत्याख्ययैनमयोजयत्। ततः प्रभृत्येवायं जगन्नाथ इति नाम्ना प्रसिद्धोऽभूत् ।

अयन्तु बाल्यावस्थायामतीवचञ्चलप्रकृतिर्दुर्दान्तोऽपि स्मृतिशक्तिबलशालितादिगुणनिकरैश्च बहूनां नितरां प्रियपात्रमासीत् । अयं प्रथमतः पितृसन्निधाने व्याकरणमधीत्य ततो ज्येष्ठतातस्य न्यायालङ्कारोपनामकस्य भवदेवस्य समीपे साहित्यादिकमधीतवान् । ततो भवदेवस्य परलोकप्राप्त्यनन्तरं कामालपुरनिवासिनं रघुदेवविद्यावाचस्पतिं अध्यापकत्वेन स्वीकृत्य दर्शनशास्त्रादिचिन्तया कालं यापयामास। अस्य एतादृशी प्रखरा स्मृतिशक्तिरासीत् यदनधीतस्यापि भिन्नदेशीयभाषायां निबद्धस्य ग्रन्थस्य श्लोकपञ्चाशत् एकवारमात्रमाकर्ण्यैवायं अनर्गलं अभ्रान्त इव आवर्त्तयितुं समर्थः । एतादृशीमेधाशक्तिरेवैनं अल्पसमयेन बहुशास्त्रपारदर्शिनमकरोत् ।

पञ्चदशवर्षवयस एवासौ श्रीपदीनाम्नीं सुलक्षणां कन्यामुपनीतवान् । विवाहात् परमेवास्य ज्येष्ठतातो भवदेवः परलोकं गतः । माता तु पूर्व्वमेव कालधर्म्ममुपगता पिता च चतुर्व्विंशतिवर्षकमेनमवलोक्यैव इह लोकं तत्याज। पितृवियोगानन्तरमेवायं छात्रानध्यापयितुं प्रवृत्त आसीत्।

अथ कदाचित् वर्द्धमानाधिपतिर्म्महाराजत्रिलोकचन्द्रबाहादुरोऽस्य पाण्डित्यप्रभावमवगम्य राजसभामधिरोहयितुं निमन्त्रयामास । जगन्नाथस्तु राजप्रसादमुपलभ्य राजसभां प्रविश्य तर्कजालेन समस्तान् पण्डितान् जितवान् । महीपतिस्तु जगन्नाथस्य तादृशीं बुद्धिशक्तिं मेधाशक्तिञ्चावलोक्य विशेषेण परीक्षितुं पथि दृष्टस्य समग्रवस्तुनो वार्त्तां विज्ञापयितुमादिदेश । जगन्नाथस्तु नृपतेर्मनोऽभिप्रायमवगम्य त्रिवेणीप्रदेशात् वर्द्धमानपर्य्यन्तं यावत् पथि स्थितानां प्रत्येकपादपमन्दिरादीनामपि वृत्तान्तं कथयामास। राजा तु स्वकर्म्मचारिभिरेतद्वृत्तान्तस्य याथार्थ्यमुपगम्य सातिशयेनानन्दितो बभूव ।

एकदा मुर्शिदाबादाख्यप्रदेशनृपतेर्यवनस्य मन्त्री नन्दकुमारोऽस्य पाण्डित्यमवगम्य (नवाव) महीपतिसमीपमेनमानयामास। नृपतिस्तु बहुविधैर्दुरूहप्रश्नैरेनं बाधयितुमभिलाष परं जगन्नाथः स्वीयबुद्धिप्राखर्य्येण नृपतिकृतप्रश्नानां सदुत्तरं दत्त्वा तं सन्तोष्य च तस्माद् बहुकार्थप्रदां भूम्यादिसम्पत्तिं लब्धवान् ।

अथ कालचक्रगत्यनुसारतो यवनराजानां वैभवरविरस्तं गतः इंराजराजानां सौभाग्यसमयः समुपागतश्च । तदा इंराजनृपतयस्तदानीन्तनप्रजारञ्जनार्थं विचारकार्य्यस्य सौकर्य्याय जगन्नाथतर्कपञ्चाननं समाहूय व्यवहारोपयोगिनं ग्रन्थमेकं प्रणेतुमादिदेश । जगन्नाथस्तु नवीननृपतिभिस्तथादिष्टः "विवादभङ्गार्णवसेतु" नामकं ग्रन्थं प्रणीतवान् ।

अस्य द्विषष्टितमवयसि सहधर्म्मिणी श्रीपदी बहुपुत्रपौत्रादिकं संरक्ष्य परलोकं गता । अस्य द्वौ पुत्रौ तिस्रः कन्याश्चाभवन् । पुत्रयोर्घनश्यामसार्व्वभौम एव ज्येष्ठः प्रतिभाशाली बहुशास्त्र-

पारदर्शी च। जगन्नाथोऽयमन्तिमावस्थायां वृद्ध-प्रपौत्रादिसुखमवलोक्य अतिदुर्लभमेतादृशं संसारसुखमनुभूय शकनरपतेः १७२६ वत्सरे (१२१४वङ्गाब्दे) आश्विनशुक्लपक्षीयतृतीयायां गङ्गातीरे प्राणान् तत्याज। तस्योः प्राक्काल-पर्य्यन्तमेवास्येन्द्रियशैथिल्यं न जातम्। गङ्गा-तीरं गतेन मुमूर्षुणामुना मृत्युप्राक्काले कृतः श्लोको यथा,—

"केचिद् ब्रह्म निराकारं नराकारञ्च केचन।
वयन्तु दीर्घयोगेन नीराकारमुपास्महे॥" इति॥)

जगन्नु:, पुं, (जगता विश्वस्थजीवजातेन नम्यते इति। जगत्+नम्+बाहुलकात् डु:। यद्वा, नु+क्विप् पृषो। नु नैवनं स्तुतिरित्यर्थः जगति विश्वसंसारे नुः स्तुतिर्यस्य। सर्व्वजीवस्तुतत्वा-देवास्यतथात्वम्।) अग्निः। जन्तुः। इति विश्वः शब्दरत्नावली च॥ जगनुरपि पाठः॥

जगर:, पुं, (जागर्त्ति संग्रामेऽनेनेति। जागृ+अप्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) कवचः। इति हेमचन्द्रः। ३। ४३०॥

जगल:, पुं, (पुनःपुनरतिशयेन वा गलतीति। गल चरणे+यङ्लुगन्तात् अच्। संज्ञापूर्व्वक-त्वात् "दीर्घोऽकितः।" ७।४।८३। इति न दीर्घः। यद्वा, जन्+डः। जः जातः सन् गलति निर्गच्छ-तीति। गल+अच्।) सुराकल्कम्। मेथा इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। मेदकः २। इत्य-मरः। २। १०। ४२॥ (यथा, शार्ङ्गधरे मध्य-खण्डे दशमेऽध्याये।

"तदधो जगलो ज्ञेयो मेदको जगलाह्वनः॥")

मदनवृक्षः पिष्टमद्यम्। (तद्‌गुणा यथा,—

"शूलप्रवाहिकाटोपकफवातार्शसां हितः।
जगलो ग्राहिरूक्षोष्णः शोथघ्नो भुक्तपाचनः॥"
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये॥

"ग्राहुष्णो जगलः पक्ता रूक्षस्तृट्कफशोफहृत्।
हृद्यः प्रवाहिकाटोपदुर्नामानिलशोषहृत्॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये॥)

धूर्त्ते त्रि। इति मेदिनी। ले, ६१॥ कवचः। रलयोरैक्यात्॥ गोमये, क्ली। इति रत्नमाला॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।

"गोमयं जगलं गोविट् गोहन्नं तच्च गोशकृत्॥")

जग्धं, त्रि, (अद्यते स्म इति। अद् भक्षणे+क्तः। "अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति।" २। ४। ३६। इति जग्धादेशः। इकार उच्चारणार्थः।) भुक्तम्। इत्यमरः। ३। २। १११॥

("स्निग्धं घनं कुटजवल्कमजन्तु जग्धम्॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽतीसाराधिकारे॥)

जग्धि:, स्त्री, (अद भक्षणे+क्तिन्। "अदो जग्धि-र्ल्यप्ति किति।" २। ४। ३६। इति जग्धा-देशः।) सहभोजनम्। इत्यमरः। २।९।५५॥ भक्षणम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, मनौ। ३। ११५।

"अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्व्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः। स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः॥")

जग्मि:, पुं, (गच्छति इतस्ततो वातीति। गम+"आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च।" ३।२। १७१। इत्यस्य "भाषायां धाञ्कृसृजनिगमिजनि-नमिभ्यः।" इति वार्त्तिकोक्त्या किन्‌ द्वित्वञ्च।) वायुः। इति केचित्॥

जघनं, क्ली, (हन्यते इति। हन्+"हन्तेः शरीरा-वयवे द्वे च।" उणा। ५। ३२। इति अच् द्वित्वञ्च। "अभ्यासाच्च।" ७। ३। ५५। इति कुत्वम्।) स्त्रीकट्याः पुरोभागः। (यथा, माघे। ५। २६।

"नाभिह्रदैः परिगृहीतरयाणि यत्र
स्त्रीणां बृहज्जघनसेतुनिवारितानि॥",)

कटिः। इति मेदिनी। ने, ६७॥ (यथा, देवी-भागवते। १। ६। ८१।

"भगवान् द्विगुणं चक्रे जघनं विस्मितौ तदा।
शीर्षे सन्दधतां तत्र जघने परमाद्भुते॥")

जघनकूपकौ, पुं, (जघनकूपे इव कायतः इति। कै+कः।) कुकुन्दरौ। इति हलायुधः॥ द्विवचनान्तोऽयं शब्दः॥

जघनेफला, स्त्री, (जघने इव मध्यभागे फलमस्याः।) काकोडुम्बरिका। इत्यमरः। २। ४। ६१॥

जघन्य:, त्रि, (कुटिलं हन्यते निन्द्यते इति। हन+यङन्तात् अचो यत्। अनित्यमागमशासन-मिति नुगतोऽनुनासिकान्तस्येति न नुक्। यद्वा, जघनमिव। "शाखादिभ्यो यत्।" ५। ३। १०३। इति यत्।) चरमः। (यथा, वैद्यकचक्र-पाणिसंग्रहे स्नेहाधिकारे।

"उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिरक्षैश्च मध्यमे।
जघन्यस्य पलार्द्धेन स्नेहक्वाथ्यौषधेषु च॥")

गर्हितः। (यथा, महाभारते। २। ३५। १३।

"तत्र द्यूतमभवन्नो जघन्यं
तस्मिन् जिताः प्रव्रजिताश्च सर्व्वे॥"*॥

जघने कटिदेशे भवम्। दिगादित्वात् यत्।) मेहने, क्ली। इति मेदिनी। ये, ८३॥ पुं, शूद्रः। इति शब्दरत्नावली॥ (हीनजातिमात्रम्। यथा, मनौ। ८। ३६६।

"उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति॥"

"हीनजातिस्तूत्कृष्टजातीयां कन्यामिच्छन्ती-मनिच्छन्तीं वा गच्छन् जात्यपेक्षयाऽङ्गच्छेदन-मारणात्मकं वधमर्हति॥" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥ *॥ पृष्ठभागः। यथा, रामा-यणे। २। १०४। २६।

"ततो जघन्यं सहितैः स्वमन्त्रिभिः
पुरप्रधानैश्च तथैव सैनिकैः।
जनेन धर्म्मज्ञतमेन धर्म्मवा-
नुपोपविष्टो भरतस्तदाग्रजम्॥"

"जघन्यं जघनभागं पृष्ठभागमाश्रितः सन्।" इति तट्टीकायां रामानुजः॥ *॥ राजानुचर-विशेषः। यथा, बृहत्संहितायाम्। ६९। ३१, ३३—३४।

"पश्चापरे वामनको जघन्यः
कुब्जोऽपरो मण्डलकोऽथ सामी।
पूर्व्वोक्तभूपानुचरा भवन्ति
सङ्कीर्णसंज्ञाः पृथगेव चैतान्॥"

"मालव्यसेवी तु जघन्यनामा
खण्डेन्दुतुल्यश्रवणः सुगन्धिः।
शुक्रेण सारः पिशुनः कविश्च
रूक्षच्छविः स्थूलकराङ्गुलीकः॥
क्रूरो धनी स्थूलमतिः प्रतीत-
स्ताम्रच्छविः स्यात् परिहासशीलः।
उरोऽङ्घ्रिहस्तेष्वविशक्तिपार्श्व-
परम्पराङ्कश्च जघन्यनामा॥")

जघन्यज:, पुं स्त्री, (जघन्ये चरमे जायते इ[ति।] जन्+"सप्तम्यां जनेर्डः।" ३। २। ९[७।] इति डः।) शूद्रः। कनिष्ठे, त्रि॥ इति मेदि[नी।] जे, ३२॥ (यथा, महाभारते। १। ६५। [१५।]

"एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते।
जघन्यजस्तु सर्व्वेषामादित्यानां गुणाधिकः॥")

जघ्नि:, पुं, (हन्यते इति। हन+"आदृ[गमहनजनः किकिनौ लिट् च।"] ३। २। १७१। इति किन् द्वित्व[ञ्च।] हननयोग्यास्त्रम्। इति संक्षिप्तसारः॥ ([यथा,] ऋग्वेदे। ९। ६१। २०।

"जघ्निर्वृत्रममित्रियं सस्निर्वाजं दिवे दिवे।[")]

जघ्नु:, त्रि, (हन्तीति। हन वधे+"कुर्भ्र[श्च।"] उणा। १।२३। चकारात् हन्तेरपि कुर्द्वित्व[ञ्च।]) हन्ता। हननकर्त्ता। इत्युणादिकोषः॥

जङ्गम:, त्रि, (पुनः पुनर्गच्छतीति। गम्+य[ङ्+] अच्।) अस्थावरः। गतिशक्तिविशिष्टः। [तत्] पर्य्यायः। चरिष्णुः २ चरः ३ त्रसः ४ इ[ङ्गम् ५] चराचरः ६। इत्यमरः। ३। १। ७४॥ (य[था,] रघौ। २। ४४।

"मान्यः स मे स्थावरजङ्गमानां
सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः॥"

"ओषधयस्तावद्‌द्विविधाः स्थावरा जङ्गमा[श्च।]
"जङ्गमास्वपि चतुर्व्विधा जरायुजाण्डजस्वे[दजो-]
द्भिज्जाः। तत्र पशु-मनुष्य-व्यालादयो ज[रा-]
युजाः। खग-सर्प-सरीसृप-प्रभृतयोऽण्ड[जाः।]
कृमिकीटपिपीलिकाप्रभृतयः स्वेदजाः। [इन्द्र-]
गोपमण्डूकप्रभृतय उद्भिज्जाः॥" इति सु[श्रुते]
सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये॥)

जङ्गमकुटी, स्त्री, (जङ्गमा गतिशक्तिविशि[ष्टा] कुटी गृहमिव।) छत्रम्। इति त्रिकाण्डशे[षः॥]

जङ्गलं, त्रि, (पुनः पुनरतिशयेन वा गलती[ति।] गल+यङ्+अच्। पृषोदरादित्वात् साधु[ः।] निर्व्वारिदेशः। इति शब्दरत्नावली। वि[जन]स्थानम्। पिशिते, क्ली। इति मेदिनी। ले, [...]

जङ्गाल:, पुं, (जङ्गं कुटिलगतिं अलति प्रा[प्नो]तीति। अल+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१ इत्य[ण्।] रोधविशेषः। जाङ्गाल इति भाषा। [तत्] पर्य्यायः। आलिः २ पद्धारः ३ सेतुः [४] सम्बरः ५। इति जटाधरः॥

जङ्गुल, क्ली, विषम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जङ्घा, स्त्री, (जङ्घन्यते कुटिलं गच्छतीति। [हन] वधे गतौ च यङ् लुगन्तात्+"अर्त्तिकम्प्रीभी[...]

:।) गुल्फोर्द्ध्वान्वधोभागः । जाङ् इति
ता॰। तत्पर्य्यायः। प्रसृता २। इत्यमरः॥
ङ्गा ३ टङ्कम् ४ टङ्किका ५। इति शब्दरत्ना-
ली॥ (यथा, महाभारते। ५। १३३। १६।
त्रुर्गमिष्यता यास्रो जङ्घायां प्रपतिष्यता॥")
कारिकः, पुं, (जङ्घा तत्साध्यगतिरेव आकरो
धि: जीविकानिर्व्वाहधनस्रोतोऽर्थः। सोऽस्य-
ति। जङ्घाकर+"अत इनिठनौ।" ५। २।
१५। इति ठन्।) धावकः। तत्पर्य्यायः।
ाङ्गिकः२। इत्यमरः। २। ८। ७३॥ डाक-
ऋ३। इति शब्दरत्नावली॥
जाणं, क्ली, (जायतेऽनेनेति। जै+करणे
ट्। जाणं वर्म्म। ततो जङ्घायास्त्राणमिति।)
ङ्घात्राणः। तत्पर्य्यायः। मङ्घुखम् २।
ति त्रिकाण्डशेषः॥
ल:, त्रि, (प्रशस्ता वेगवतीत्यर्थः जङ्घास्य-
ति। जङ्घा+"सिध्मादिभ्यश्च।"५।२।९७। इति
च्। जङ्घाबलेनैव वेगस्य जननात्तथात्वम्।)
तिवेगवान्। तत्पर्य्यायः। अतिजवः २। इत्य-
रः। २। ८। ७३॥ (यथा, काशीखण्डे
ङ्गामाहात्म्ये। २९। ६४।
ाङ्गवीव्या जगन्माता जय्या जङ्घाल-
दीर्घिका॥")
रिण। एणः। कुरङ्गः। ऋष्यः। पृषतः।
ङ्कुः। शम्बरः। राजीवः। मृगः। (यथा,—
एणहरिणर्क्षकुरङ्गकरालकृतमालशरभ-
दंष्ट्राष्ट्रपृषतचारुष्करमृगमात्रिकाप्रभृतयो
ङ्घाला मृगाः कषाया मधुरा लघवो वातपित्त-
ात्तीव्णा हृद्या वस्तिशोधनाश्च॥" इति
श्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः॥)
ां मांसगुणाः।
ङ्घालाः प्रायशः सर्व्वे पित्तश्लेष्महराः स्मृताः।
ं किञ्चिद्वातकराश्चापि लघवो बलवर्द्धनाः॥"
इति भावप्रकाशः॥
मूलं, क्ली, (जङ्घायाः मूलं रोगविशेषः।)
ृवेदना। तस्यौषधं यथा;—
हरीतकी शृङ्गवेरं देवदारु च चन्दनम्।
यथेच्छागदुग्धेन अपामार्गस्य मूलकम्॥
ङ्गिमूलमथास्यं सप्तरात्रे तु नाशयेत्॥"
इति गारुडे १८७ अध्यायः॥
युधि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-अकं-
ट्।) जवति। युधि योधने। इति दुर्गादासः॥
र युधि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-
कं-सेट्।) र, जञ्जरते। युधि योधने। इति
ादासः।
क:, त्रि, (पुनःपुनरतिशयेन वा जपतीति।
प+यङ्+"यजजपदशां यङः।"३।२।१६६।
त जकः।) पुनःपुनर्जपकर्त्ता। इति मुग्ध-
धम्।
संहतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा-परं-
कं-सेट्।) जटति केशाः परस्परं लग्नाः
सिमर्थः। इति दुर्गादासः॥

जटा, स्त्री, (जटति परस्परं संलग्ना भवतीति।
जट्+अच्। यद्वा, जायते प्रादुर्भवतीति।
जन्+"जनेरटन् लोपश्च।" उणां। ५। ३०।
इति टन् अन्त्यलोपश्च।) व्रतिनां शिखा।
लयकच:। तत्पर्य्यायः। सटा २। इत्य-
मरः॥ जटिः३ जटी४ जूटः५ जूटकम्६ शटम्७
कोटीरम् ८ जूटकम् ९ हस्तम् १०। इति
शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते।३।११२।२।
"नीलाः प्रसन्नाश्च जटाः सुगन्धा
हिरण्यरज्ज्वग्रथिताः सुदीर्घाः॥")
मूलम्। यथा,—
"यदि न समुद्धरन्ति यतयो हृदि कामजटा
दुरधिगमोऽसतां हृदि गतोऽस्मृतकण्ठमणिः॥"
इति श्रीभागवते श्रुतिस्तवे ८७ अध्यायः॥
मांसी। इति मेदिनी। टे, १५॥ वरजटा।
(यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ७ अध्याये।
"कासेयकं पद्मकञ्च मधुकं नागरं जटाम्॥")
शतावरी। इति राजनिर्घण्टः॥ कपिकच्छुः।
इति रत्नमाला॥ (वेदपाठविशेषः। यथा,—
"जटा माला शिखा लेखा ध्वजो दण्डो रथो
घनः।
अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्व्वा महर्षिभिः॥")
जटाजूटः, पुं, (जटानां जूटः समूहः।) जटा-
समूहः। यथा, महानाटके।
"जटाजूटग्रन्थिं द्रढयति रघूणां परिवृढः॥"
शिवजटा च॥
जटाज्वालः, पुं, (जटेव ज्वाला यस्य।) प्रदीपः।
इति हारावली। २४॥
जटाटङ्कः, पुं, (जटा टङ्क इवास्य।) शिवः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥
जटाटीरः, पुं, (जटामटतीति। अट्+बाहु-
लकादीरन्।) शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
जटाधरः, पुं, (धरतीति। धृ+अच्। जटाया
धरः।) शिवः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,
महाभारते। १३। १७। १२६।
"चिनेत्रश्च विरूपाङ्गो मणिविद्धो जटाधरः॥")
बुद्धभेदः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ पर्य्याय-
नानार्थकोषाख्याभिधानस्य कारश्च॥ (स्कन्द-
स्यानुचरविशेषः। यथा, महाभारते। ९।
४५। ५६।
"परिश्रुतः कोकनदः प्रियमाल्यो जटाधरः॥"
देशविशेषः। स तु दाक्षिणात्यप्रदेशः। यथा,
बृहत्संहितायाम्। १४। ११।
"अथ दक्षिणेन।" इत्युक्त्वा,—
"क्रौञ्चद्वीपजटाधरकावेर्यो रिष्यमूकश्च॥"
इत्युक्तवान्॥
जटाधारिणि, त्रि। यथा, रामायणे।२।८६।२५।
"जटाधरौ तौ द्रुमचीरवाससौ
महाबलौ कुञ्जरयूथपोपमौ॥")
जटामांसी, स्त्री, (जटां जटाकृतिं मन्यते इति।
मन्+"मनेर्दीर्घश्च।" उणां।३।६४। इति सो
दीर्घश्च।) सुगन्धिद्रव्यविशेषः। तत्पर्य्यायः।

नलदम् २ क्रव्यादी ३ पेशी ४ मांसी ५ तपस्विजटा ६
जटी ७ किरातिनी ८ जटिला ९ लोमशा
१० तपस्विनी ११। इति रत्नमाला॥ भूत-
जटा १२। इति भावप्रकाशः॥ पेशी १३
क्रव्यादि १४ मिशिता १५ पिशी १६ पिशिनी
१७ जटा १८ हिंसा १९ मांसिनी २० जटाला
२१ नलदा २२ मेषी २३ तामसी २४ चक्र-
वर्त्तिनी २५ माता २६ अमृतजटा २७ जननी
२८ जटावती २९ जनभक्षा ३० जटामांसी
३१ मिंसी ३२ मिषिः ३३ मिषी ३४ मिषिका
३५ मिषिः ३६। इति शब्दरत्नावली॥ अस्या
गुणाः। सुरभित्वम्। कषायत्वम्। कटुत्वम्।
शीतलत्वम्। कफभूतदाहपित्तनाशित्वम्। कान्ति-
मोदकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तिक्तत्वम्।
मेध्यत्वम्। बलप्रदत्वम्। स्वादुत्वम्। त्रिदोषास्र-
वीसर्पकुष्ठनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ अनु-
लेपनेन ज्वरकृच्छ्रतानाशित्वम्। इति राज-
वल्लभः॥
जटायुः, पुं, (जटां याति प्राप्नोतीति। या+मृग-
य्वादित्वात् कुः। बाल्यप्रभृति जटासंहतमायुर्यस्य।)
स्वनामख्यातपक्षी। स तु अरुणपुत्रः सम्पातेर-
नुजः दशरथराजसखः सीताहरणसमये राव-
णेन हतः। इति रामायणम्॥ (यथा, च
महाभारते। ३। २७८। १—७।
"सखा दशरथस्यासीत् जटायुररुणात्मजः।
गृध्रराजो महावीरः सम्पातिर्यस्य सोदरः॥
स ददर्श तदा सीतां रावणाङ्कगतां स्नुषाम्।
सक्रोधोऽभ्यद्रवत् पक्षी रावणं राक्षसेश्वरम्॥
अथैनमब्रवीद्‌गृध्रो मुञ्च मुञ्चेति मैथिलीम्।
ध्रियमाणे मयि कथं हरिष्यसि निशाचर!॥
नहि मे मोक्ष्यसे जीवन् यदि नोत्सृजसे वधूम्।
उक्त्वैवं राक्षसेन्द्रं तं चकर्त्त नखरैर्भृशम्॥"
"स वध्यमानो गृध्रेण रामप्रियहितैषिणा।
खड्गमादाय चिच्छेद भुजौ तस्य पतत्रिणः॥
निहत्य गृध्रराजं स भिन्नाभ्रशिखरोपमम्।
ऊर्द्ध्वमाचक्रमे सीतां गृहीत्वाङ्केन राक्षसः॥")
गुग्गुलु। इति मेदिनी। ये, ८४॥
("गुग्गुलुर्देवधूपश्च जटायुः कौशिकः पुरः।
कुम्भोलूखलकं क्लीबे महिषाक्षः पलङ्कषः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
"जटायुः कालनिर्य्यासः कौशिको गुग्गुलुः पुरः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
साम्नोऽव्ययम्। इति हेमचन्द्रकोषः॥ (यथा,
महाभारते। १। ६६। ७०।
"अरुणस्य भार्य्या श्येनी तु वीर्य्यवती महाबला।
सम्पातिं जनयामास वीर्य्यवन्तं जटायुषम्॥")
जटालः, पुं, (जटाऽस्त्यस्येति। जटा+"सिध्मादि-
भ्यश्च।" ५। २। ९७। इति लच्।) कर्चूरः।
वटः। मुष्ककः। गुग्गुलुः। इति राज-
निर्घण्टः। जटायुक्ते, त्रि। इति शब्दरत्नावली॥
(यथा, हरिवंशे। १८०। २२।
"चीरिणः शिखिनश्चान्ये जटालोर्द्ध्वशिरोरुहाः॥")

तत्पुण्यादेव चाप्नोति यद्यं यद्यं सुनिश्चितम् ॥”

इति च तन्त्रसारः ॥

हनूः, स्त्री, (हन+पृथि ऊङ् ।) हनुः । इत्य-मरटीकायां भरतः ॥ (यथा,—

“शाखास्थ हन्वोः कर्णयोश्च पेटावन्तस्तु सञ्चयः ।”

इति सुश्रुते शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)

हनूमान्, [त्] पुं, (हनूरस्यास्तीति । हनू+मतुप् ।) हनुमान् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १४७ । २७ ।

“अहं केशरिणः क्षेत्रे वायुना जगदायुना ।

जातः कमलपत्राक्ष हनूमान्नाम वानरः ॥”)

हनूषः, पुं, (हन्ति मानुषानिति । हन+“क्वह-निव्यान्नृषन् ।” उणा० ४।७३। इति ऊषन् ।) राक्षसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हन्त, व्य, हर्षः । अनुकम्पा । (यथा, गीतायाम् । १० । १९ ।

“हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।

प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥”)

वाक्यारम्भः । विषादः । इत्यमरः ।३।३।२४३॥ (यथा, अमरुशतके । ८ ।

“रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं

भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजश्रीः ।

इत्थं विचिन्तयति कोषगते द्विरेफे

हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार ॥”)

अर्तिः । वाद: । सम्भ्रमः । इति शब्दरत्नावली ॥ खेदः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रामायणे ।

“काञ्चनस्येन विक्रीतो हन्त चिन्तामयिर्मया ॥”)

अनुकम्पनम् । इत्यजयपालः ॥

हन्तकारः, पुं, (हन्त इत्यस्य कारः करणम् ।) अतिथिदेयतण्डुलम् । इति केचित् ॥ हन्त-शब्दः । यथा । यत्तु ।

“निवीतो हन्तकारेण मनुष्यांस्तर्पयेदथ ।

कुशस्य मध्यदेशेन तृतीयेन उदङ्मुखः ॥”

इति लघुविष्णूक्तम् ॥

हन्तप्रयोगेण जलदानमुक्तं तत् सनकादिप्रत्येक-तर्पणे । यथा । सनकस्तृप्यतां तस्मैतदुदकं हन्त । इत्यादौ । न तु पद्मपुराणीयमिलिततर्पणे । इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥ * ॥ अतिथये दानार्थ-षोडशग्रासाः । यथा,—

“पूजयेदतिथिं नित्यं नमस्येदर्चयेद्द्विजम् ।

मनोवाक्कर्म्मभिः शान्तमागतं स्वगृहं ततः ॥

हन्तकारमथाग्रं वा भिक्षां वा शक्तितो द्विजः ।

दद्यादतिथये नित्यं बुध्येत परमेश्वरम् ॥

भिक्षामाहुर्ग्रासमात्रमग्रं तस्माच्चतुर्गुणम् ।

पुष्कलं हन्तकारश्च तच्चतुर्गुणमुच्यते ॥”

इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे । १८।११३-११५॥

अपि च ।

“भिक्षाञ्च याचते दद्यात् परिव्राड्ब्रह्मचारि-णाम् ।

ग्रासप्रमाणं भिक्षा स्यादग्रं ग्रासचतुष्टयम् ॥

अग्रं चतुर्गुणं प्राहुर्हन्तकारं द्विजोत्तमाः ।

भोजनं हन्तकारं वा अग्रं भिक्षामथापि वा ।

अदत्त्वा तु न भोक्तव्यं यथाविभवमात्मनः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे मदालसोपाख्याने । २९ । ३४—३६ ॥

हन्ता, [ऋ] त्रि, (हन्तीति । हन+तृच् ।) हननकर्त्ता । यथा, भट्टौ ५ सर्गे ।

“भवन्तं कार्त्तवीर्य्यो यो दोर्नसन्धिमचीकरत् ।

जिगाय तस्य हन्तारं स रामः सार्व्व-लौकिकः ॥”

हन्तुः, पुं, म्रत्युः । वृषः । हनधातोः तुप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति केचित् ॥ (विनाशः । यथा, भागवते । ११ । ५ । ५० ।

“भूभारासुरराजन्यहन्तवे गुप्तये सताम् ।

अवतीर्णस्य निर्वृत्यै यशो लोके वितन्यते ॥”)

हन्तोक्तिः, स्त्री, (हन्त इत्यस्य उक्तिः ।) अनु-कम्पोक्तिः । इति केचित् ॥

हन्नः, त्रि, (हद+क्तः ।) कृतपुरीषोत्सर्गः । इत्य-मरः । ३ । १ । ९६ ॥

हन्यमानः, त्रि, (हन+कर्म्मणि शानच् ।) वर्त्त-मानहननीयवस्तु । हनधातोः कर्म्मणि शान-प्रत्ययेन निष्पन्नः । यथा,—

“हन्यमानं महासैन्यं विलोक्यामर्षमुद्वहन् ।

अभ्यधावन्निशुम्भोऽथ मुख्ययासुरसेनया ॥”

इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥

हपुषा, स्त्री, वणिग्द्रव्यविशेषः । तत्तु मरीच-तुल्यवर्त्तुलश्यामवर्णवस्तु । हबुष् इति ख्यातम् । इति वैद्याः ॥ हाउवेर इति हिन्दीभाषा । तत् द्विविधम् । तन्मध्ये प्रथमं फलं मत्स्यसदृशं विस्रगन्धम् । द्वितीयमश्वत्थफलसदृशं मत्स्य-गन्धम् । तयोर्नामानि गुणाश्च ।

“हपुषा वपुषा विस्रा पराश्वत्थफला स्मृता ।

मत्स्यगन्धा श्रीहहन्त्री विषघ्नी ध्वाङ्क्षनाशिनी ॥

हपुषा दीपनी तिक्ता कटूष्णा तुवरा गुरुः ।

पित्तोदरप्रमेहार्शोग्रहणीगुल्मशूलहृत् ॥

पराप्येतद्गुणा प्रोक्ता रूपभेदो द्वयोरपि ॥”

इति भावमिश्रकृतभावप्रकाशः ॥ * ॥

अपि च ।

“हपुषा हवुषा विस्रा विस्रगन्धा विगन्धिका ।

अन्या चान्या स्वल्पफला कच्छुघ्नी ध्वाङ्क्षनाशिनी ।

श्रीहघ्नी विषघ्नी च कपघ्नी चापराजिता ।

पूर्व्वा तु पञ्चनाम्नी स्यादपरा सप्तधाभिधा ॥

हपुषा कटुतिक्तोष्णा गुरुश्लेष्मवातजित् ।

प्रदरोदरविड्बन्धशूलगुल्मार्शसां हरा ॥”

इति श्रीनरहरिपण्डितविरचितराजनिर्घण्टे शताह्वादिवर्गश्चतुर्थः ॥

हबुषा, स्त्री, हपुषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

हम्बा, स्त्री, गोध्वनिः । तत्पर्य्यायः । हम्भा २ रेभणम् ३ । इति जटाधरः ॥ हभा ४ रम्भा ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १७६ । ३१ ।

“क्रोधरक्तेक्षणा सा गौर्हम्बारवघनस्वना ।

विश्वामित्रस्य तत्सैन्यं व्यसृजत् सर्व्वशः ॥”)

हम्भा, स्त्री, गोध्वनिः । इति हेमचन्द्रः । [illegible] शेषश्च ॥

हम्म, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) मद्ध्यान्तः । हम्मति । [illegible] दुर्गादासः ॥

हय, क्लमे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-क्लमे अक०-गतौ सक०-सेट् ।) हयति [illegible] क्लमो ग्लानिः । इति दुर्गादासः ॥

हयः, पुं, (हयति गच्छतीति । हय+अच् [illegible] हिनोतीति । हि+अच् वा ।) घोटकः । इत्यमरः । २ । ८ । ४४ ॥ अथ हयायुर्वेदः । धन्वन्तरिरुवाच ।

“हयायुर्व्वेदमाख्यास्ये हयैः सर्व्वार्थरक्षणम् ।

काकुटी शङ्खजिह्वश्च शङ्खाक्षः कृष्णतालुकः ।

कराली हीनदन्तश्च शृङ्गी चाधिकदन्तकः ।

एकाण्डश्चैव जाताण्डः कञ्चुकी शिखरी तथा ।

मार्जारपादो व्याघ्राभः कुष्ठविद्रुधिसन्निभः ।

यमजो वामनश्चैव मार्जारकपिलोचनः ।

एतद्दोषी हयस्त्याज्य उत्तमोऽश्वश्चतुष्करः ।

एते दोषाश्च कथिता हयरत्नादिभूतमाः ।

मध्योऽर्द्धहस्तहीनोऽन्यो मुष्टिहस्तविहीनकः ।

कनीयांस्त्वर्द्धमानः स्यादर्द्धरत्नस्तु दीर्घतः ।

पञ्चमुष्टिहीनः पञ्चोन उत्तमाद्यास्तु दीर्घतः ।

असंहता ये च वाहा कुव्वकर्णास्तथैव च ।

स्वरनेत्रप्रभावेषु न दीनाश्चिरजीविनः ।

रेवन्तपूजनाद्धोमाद्दत्त्वा स्यात् द्विजभोजनात्

लोहकं निम्बपत्राणि गुग्गुलुः सर्षपा घृतम् ।

तिलश्चैव वचा हिङ्गु बध्नीयाद्वाजिनां गले ।

आगन्तुकं दोषजन्तु व्रणं द्विविधमीरितम् ।

चिरपाकं खरं वातात् पित्तजं चिप्रपाकि[illegible]

कफजं दाहात्मकं पित्तात् श्लोष्मादं मन्दवेदनम्

घनं कफात् सन्निपातात् सर्व्वरूपं त्रिदोषजं

आगन्तुकन्तु शस्त्राद्यैर्दुष्टव्रणविशोधनम् ।

दन्तीमूलं हरिद्रे द्वे चित्रकं विश्वभेषजम् ।

रसोनं सैन्धवं वापि तक्रकाञ्जिकपेषितम् ।

तिलशक्तुकपिण्डीका दधियुक्ता सुरैन्धवा ।

निम्बपत्रयुतं पिण्डं तिलैः शोधनरोपणम् ।

करवीरकदम्बार्कसूचीकुटजचित्रकैः ।

भल्लातस्य पचेत्तैलं नाडीव्रणहरं परम् ।

पञ्चवल्कलकल्केन घृतेन च प्रलेपयेत् ।

द्वे हरिद्रे विडङ्गानि तथा लवणपञ्चकम् ।

पटोलं निम्बपत्रञ्च वचा चित्रकमेव च ।

पिप्पली शृङ्गवेरञ्च चूर्णमेकत्र कारयेत् ।

एतत्पानं क्रमिश्लेष्ममन्दाग्निविनाशनम् ।

निम्बपत्रं पटोलञ्च त्रिफला खदिरं तथा ।

क्वाथयित्वा ततो वाहं क्षतरक्तं विचक्षणः ।

ज्वरमेवं प्रदातव्यं पानं क्षुद्रोपशान्तये ।

मूत्रपीड़े च कुष्ठेषु तैलं सर्षपजं हितम् ।

पञ्चवल्कलतैलं वा दग्धस्थानेषु शोधकम् ।

अग्रपादीन् यदि कल्याणान् शक्तिपाकानवेषतः

मातुलुङ्गरसोपेतं शीतकारकमेव वा ।”

शालिहोत्रे शोधनादिनि च पाठः ।

र्वं दद्याद्घोमस्य अन्येद्या तैलसंयुतैः ।
ाद्यं प्रथमेऽह्नि दद्येकपलवृद्धितः ॥
वह्नि शान्तिपूर्वा स्नानमावेतुत्तमात्मके ।
ामे चतुर्दश खुरधमेऽष्टपलानि च ॥
रन्निदाघयोर्नैव देयो नैव तु दापयेत् ।
तेव वातिके पित्ते शर्कराज्यपयोऽन्वितैः ॥
ट्तैलैः कफे योषैः कफे मुद्गान् कुलत्थकान् ।
लिन्निइष्टिकदुग्धाभ्यां हयोऽखिलकुगुप्सितः ॥
हंसमूनिभो हैमवर्णैः श्रेष्ठश्च गुग्गुलुः ।
ुंप्रहरके चूर्ण्यं गुग्गुलुं पाययेद्धयम् ॥
ावे पायसं दुग्धं गाढ़ीक्लिस्यत्तगोनि सः ।
ाकाले भोजयेदन्नं शाल्यन्नं वातुले हरेत् ॥
ानाश्च रसैः पित्ते मधुमुद्गरसाज्यकैः ।
ो मुद्गान् कुलत्थान् वा कटुतिक्तान् प्रदापान्
हये ॥
ाधिते याचिते न्यासे त्रिदोषादौ तु गुग्-
गुलुम् ।
ासेदूत्वा सर्व्वरोगे प्रथमेऽह्नि पलं हरेत् ॥
वर्द्धयेत् ततो वर्षमेकादिपलपञ्चकम् ।
ामे स्याच्च चत्वारि त्रीणि मध्यजघन्ययोः ॥
ानेन भोजनेनैव अशीतिपलकं वरे ।
ध्ये षष्टिश्चाधमेऽथ चत्वारिंशच्च भोगिषु ॥
ाे कुष्ठेषु खञ्जेषु त्रिफलाक्वाथसंयुतम् ।
मदाग्नौ शोथरोगे च गवां मूत्रेण योजयेत् ॥
ानपित्तोत्थयोः व्याधौ गोक्षीरघृतसंयुतम् ।
यं भक्ष्यां पुष्ट्यर्थं माषैर्यत्नाच्च भोजनम् ॥
ंपिष्टायाः प्रदातव्यं गुडूच्याः पलपञ्चकम् ।
ाभाते घृतसंयुक्तं शरदग्रीष्मेषु वाजिनाम् ॥
ोगघ्नं पुष्टिदञ्चापि बलतेजोविवर्द्धनम् ।
ादेवाश्वाय दद्याद्वै क्षीरयुक्तमथापि वा ॥
गुडूचीकल्कयोगेन शतावर्य्यश्वगन्धयोः ।
चत्वारि त्रीणि मध्यस्य जघनस्य पलानि हि ॥
पक्षमाद्यन्न वाहानामेकरूपं यदा भवेत् ।
म्रियते च तदा क्षिप्रं उपसर्गं तमादिशेत् ॥
होमाद्यैरच्चया विप्रभोजनैर्बलिकर्म्मणा ।
शान्त्योपसर्गशान्तिः स्याद्धरीतक्यादिकल्पतः ॥
हरीतकी वगोमूत्रा तैलेन लवणान्विता ।
चादौ पञ्च ततः पञ्चवृद्ध्या पूर्वा शतावधि ।
दशमात्रे शतं प्रोक्तमशीतिः षष्टिरन्तरे ॥*॥
मयायुर्व्वेदमाख्याख्ये उक्ताः कल्पा गजे स्थिताः ।
ाजे चतुर्गुणा मात्रा ताभिर्गजरुगर्द्दनम् ॥
गजोपसर्गबाधीनां शमनं शान्तिकर्म्म च ।
पूजयित्वा सुरान् विप्रान् आश्वयी कपिलां हरेत् ॥
शान्तिदमन्त्रये मात्रां विप्रमीयाद्युपोषितः ।
मन्त्रं मन्त्रिता वैद्यो वचाविद्धार्यकामये ॥
गमेवायाः शिवदुर्गाश्रीर्विष्णुना रक्षणं गजः ।
वर्णं दद्याच्च भूतेभ्यः स्नापयेच्च चतुर्घटैः ॥
भोजनं मन्त्रितं दद्यात् भक्तगोहूनयेन्नम् ।
मुनी रक्षा शुभा मेध्या वारुणी रक्षणं सदा ॥
त्रिफला पञ्चकोषे च दशमूलं त्रिकटुकम् ।
शतावरी गुडूची च निम्बवासककिंशुकाः ॥
मदरोमविनाशाय पीतः वाजः कषायकः ।

आयुर्व्वेदो गजाश्वानामुक्तः संक्षेपसारतः ॥"
इति गारुडे हयायुर्व्वेदः २०७ अध्यायः ।
युक्तिकल्पतरूक्तहयपरीक्षा घोटकशब्दे द्रष्टव्या ॥*॥ हये वर्णनीयानि यथा । वेगः १ औन्नत्यम् २ तेजः ३ सत्त्वचञ्चलत्वस्थितिः ४ खुरोत्खातरजः ५ रूपम् ६ जातिः ७ गतिविचित्रता ८ । इति कविकल्पलता ॥*॥ अथ हयशकुनः ।

"हेषारवं मुञ्चति वामतो यः
क्षुण्णक्षितिर्दक्षिणपादघातैः ।
कण्डूयते दक्षिणमङ्गभागं
तुङ्गं तुरङ्गः स पदं ददाति ॥"

इति वसन्तराजे हयशकुनः १३ वर्गः ॥

हयकातरा, स्त्री, (हयः कातरो यस्याः ।) अश्वकातराइत्यः । घोड़कायरा इति हिन्दी भाषा ॥

हयकातरिका, स्त्री, (हयकातरा एव । स्वार्थे कन् । टाप् अत इत्वम् ।) अश्वकातरावृक्षः । घोड़कायरा इति हिन्दी भाषा । यथा,—
"कातरा हयपर्य्यायैः कातरान्तैः प्रकीर्त्तिता ।
अश्वकातरिका तिक्ता वातघ्नी दीपनी परा ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

हयगन्धं, क्ली, (हयस्येव गन्धो यस्य ।) काचलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य काचलवणशब्दे ज्ञातव्यम् ।)

हयगन्धा, स्त्री, (हयस्येव गन्धो यस्याः ।) अश्वगन्धा । इति रत्नमाला ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"गन्धान्ता वाजिनामादिरश्वगन्धा हयाह्वया ।
वराहकर्णी वरदा बलदा कुष्ठगन्धिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

हयग्रीवः, पुं, (हयस्य ग्रीवा इव ग्रीवा यस्य ।) मधुकैटभहृतवेदोद्धारार्थं विष्णोरवतारविशेषः । तस्य रूपं यथा,—
"सुनासिकेन कायेन भूत्वा चन्द्रप्रभस्तदा ।
कृत्वा हयशिरः शुभ्रं वेदानामालयं प्रभुः ॥
तस्य मूर्द्धा समभवत् द्यौः सनक्षत्रतारका ।
केशाश्चास्याभवन् दीर्घा रवेरंशुसमप्रभाः ॥
कर्णावाकाशपाताले ललाटं भूतधारिणी ।
गङ्गा सरस्वती श्रोण्यौ भ्रुवावास्तां महोदधी ॥
चक्षुषी सोमसूर्य्यौ ते नासा सन्ध्या पुनः स्मृता ।
प्रणवस्त्वथ संस्कारो विद्युज्जिह्वा च निर्म्मिता ॥
दन्ताश्च पितरो राजन् सोमपा इति विश्रुताः ।
गोलोको ब्रह्मलोकश्च ओष्ठावास्तां महात्मनः ॥
ग्रीवा चास्याभवद्राजन् कालरात्रिर्गुणोत्तरा ।
एतद्धयशिरः कृत्वा नानामूर्त्तिभिरावृतम् ॥"
इति महाभारतम् ॥*॥
(हयग्रीवदैत्यवधार्थमेव भगवान् हयग्रीवमूर्त्तिरभवत् । इति देवीभागवतमतम् ॥ अस्य विवरणन्तु तत्रैव १ स्कन्धे ५ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)
विष्णुवध्यदैत्यविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ स च कल्पान्ते ब्रह्मणि प्रसुप्ते वेदं हृतवान् । तद्वेदोद्धारार्थं विष्णुना मत्स्यावतारेण स हतः ॥ इति केचित् ॥*॥ अपि च ।
"ब्रह्मगङ्गाजलस्यान्ततीरे मत्स्यसुतस्य च ।
त्रिषष्ठाचाङ्कयो देवः शिवलिङ्गसमन्वितः ।
विश्वेशो महादेवो योनिमण्डलरूपिणी ॥
हयग्रीवेण युयुधे तत्र देवो जगत्पतिः ।
हयग्रीवं यत्र हत्वा मणिकूटं तथागमत् ॥"
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

हयग्रीवहा, [न्] पुं, (हयग्रीवं हन्तीति । हन् + क्विप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

हयग्रीवा, स्त्री, दुर्गा । यथा,—
"नारसिंही हयग्रीवा हिरण्याक्षविनाशिनी ।"
इति तस्याः सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

हयङ्कषः, पुं, (हयं उच्चैःश्रवसं कषतीति । कष + खच् ।) मातलिः । स तु इन्द्रसारथिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हयनं, क्ली, (हयति गच्छत्यनेनेति । हय + ल्युट् ।) कर्णीरथः । इत्यमरः ॥ तस्य रूपान्तरं वयनम् । इति तट्टीकायां भरतः ॥

हयपुच्छी, स्त्री, (हयस्य पुच्छमिव आकृतिर्यस्याः । ङीप् ।) माषपर्णी । इत्यमरः । २।४।१३८ ॥

हयप्रियः, पुं, (हयस्य प्रियः ।) यवः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यवशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ।)

हयप्रिया, स्त्री, (हयस्य प्रिया ।) अश्वगन्धा । खर्ज्जूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

हयमारः, पुं, (हयं मारयतीति । मृ + णिच् + अण् ।) करवीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हयमारकः, पुं, (हयं मारयतीति । मृ + णिच् । ण्वुल् ।) करवीरवृक्षः । इत्यमरः । २।४।७६ ॥

हयमारणः, पुं, (हयं मारयतीति । मृ + णिच् + ल्युः ।) अश्वत्थवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हयवाहनः, पुं, (हयो वाहनमस्य ।) रेवन्तः । स तु सूर्य्यपुत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ कुबेरः । इति केचित् ॥

हयवाहनशङ्करः, पुं, रक्तकाञ्चनः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हयशाला, स्त्री, (हयस्य शाला ।) अश्वालयः । यथा, मात्स्ये । २१७ । १६—२१ ।
"गवां स्थानं तथैवाच तुरगाणान्तथैव च ।
उत्तराभिमुखा श्रेणी तुरगाणां विधीयते ॥
दक्षिणाभिमुखा वाथ परिशिष्टास्तु गर्हिताः ।
तुरगास्तु तथा धार्य्याः प्रदीपैः सर्व्वरात्रिकैः ॥
कुक्कुटा वानराश्चैव मर्कटाश्च नराधिप ! ।
धारयेदश्वशालायां सवत्सां धेनुमेव च ।
अजाश्च धार्य्या यत्नेन तुरगाणां हितैषिणा ॥
गोगजाश्वादिशालासु ततपुरीषस्य निर्गमम् ।
अस्तं गते न कुर्व्वीत देवदेवे दिवाकरे ॥"

हयशीर्षः, पुं, (हयस्य शीर्षं शीर्षं यस्य ।) विष्णुः । यथा,—
"ततो जगाम ब्रह्मोऽसौ द्रष्टुं वाजिसखं प्रभुम् ।

तत्र देवह्रदे स्नात्वा तर्पयित्वा पितॄन् सुरान् ।
संपूज्य हयग्रीवञ्च जगाम गजसाह्वयम् ॥"

इति वामनपुराणे ७१ अध्यायः ॥

हया, स्त्री, (हयस्तद्गन्धोऽस्त्यस्या इति । अच् । टाप् ।) अश्वगन्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥

हयाध्यक्षः, पुं, (हयस्य अध्यक्षः ।) अश्वाध्यक्षः । तस्य लक्षणं यथा,—
"हयशिक्षाविधानज्ञस्तच्चिकित्सितपारगः ।
अश्वाध्यक्षो महीभर्त्तुः स्वासनश्च प्रशस्यते ॥"

इति मात्स्ये । २१५ । ३७ ॥

हयानन्दः, पुं, (हयस्य आनन्दो यस्मात् ।) मुद्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य मुद्गशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

हयायुर्व्वेदः, पुं, (हयस्य आयुर्व्वेदः ।) घोटकचिकित्साशास्त्रविशेषः । तच्छास्त्रं हयशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

हयारिः, पुं, (हयस्य अरिः ।) करवीरः । इति रत्नमाला ॥

हयाशना, स्त्री, (हयानामशनं यस्याः ।) शल्लकीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हयी, स्त्री, (हयस्य स्त्री । हय+ङीप् ।) घोटकी । इति जटाधरः ॥

हयेष्टः, पुं, (हयानामिष्टः ।) यवः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हयोत्तमः, पुं, (हयेषु उत्तमः ।) कुलीनाश्वः । तत्पर्य्यायः । वाताश्वः २ जात्यः ३ आजानेयः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हरः, पुं, (हरति पापानीति । हृ+अच् ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३५ ॥ (यथा, रघुः । ४ । ३२ ।
"ससैनां महतीं कर्षन् पूर्व्वसागरगामिनीम् ।
बभौ हरजटाभ्रष्टां गङ्गामिव भगीरथः ॥")
अग्निः । गर्द्दभः । इति केचित् ॥ हरणम् । इत्यच्प्रत्ययः । त्रि, हरणकर्त्ता । (यथा, भागवते । ३ । १८ । ११ ।
"एते वयं न्यासहरा रसौकसां
गतह्रियो गदया द्रावितास्ते ॥")

हरकः, पुं, (हर एव । स्वार्थे कन् ।) शिवः । चौरः । इति केचित् ॥ हरणकर्त्तरि, त्रि ॥

हरगौरी, स्त्री, (हरेण सह गौरी ।) अर्द्धनारीश्वरमूर्त्तिः । यथा,—

देव्युवाच ।
"यथा तवाहं सततं छायेवानुगता हर ।
भवेयं सहचर्य्येण तथा मां कर्त्तुमर्हसि ॥
सर्व्वगात्रेण संस्पर्शं नित्यालिङ्गनविभ्रमम् ।
अहमिच्छामि भवतस्तत्त्वं चेत् कर्त्तुमर्हसि ॥

श्रीभगवानुवाच ।
रोचते ममाप्येतदपि यत्त्वमिच्छसि भाविनि ! ।
तत्रोपायमहं वक्ष्ये यदि शक्नोषि तत् कुरु ॥
अर्द्धं मम शरीरस्य सहाय त्वं मनोहरे ।
अर्द्धं भवतु मे नारी तथैवार्द्धं पुमानिति ॥
यदि त्वं नहि शक्नोषि कर्त्तुं तत्त्वर्द्धमीदृशम् ।
तदाहं ते हरिष्यामि शरीरार्द्धं वरानने ! ॥
तवैवार्द्धं तथा नारी अर्द्धं भवतु पूरुषः ।
विद्यते तत्र शक्तिर्मे त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥

श्रीदेव्युवाच ।
"तवैवाहं हरिष्यामि शरीरार्द्धं वृषध्वज ! ।
किन्त्वहं त्वेकमिच्छामि यथैतत्त्वं हर इच्छसि ॥
तथाहमर्द्धं भवतो हृत्वा तिष्ठामि तावता ।
त्वज्ञाप्यहं यदा तेऽर्द्धं सम्पूर्णं स्यात्तदा ह्ययम् ॥
इत्यर्द्धभागहरणं भवेद्यदि यथेप्सितम् ।
तदेवाहं तदा शम्भोः शरीरार्द्धं हराम्यहम् ॥"

ईश्वर उवाच ।
एवमस्तु भवेन्नित्यं यथा त्वं कर्त्तुमिच्छसि ।
शरीरार्द्धस्य हरणं भूयात्तव यथेप्सितम् ॥

श्रीऔर्व्व उवाच ।
अथ गौरी तदा पूर्व्वमनुभूतं तपःस्थिता ।
योगनिद्रास्वरूपं तदात्मानोऽचिन्तयत्स्थिता ॥
हरं प्रणम्य प्रथमं ब्रह्माणञ्च ततः परम् ।
ततस्त्रिजगतामीशं हरिं नारायणं प्रभुम् ॥
चिन्तयित्वा तथा तेषामेकतां सा जगन्मयी ।
आत्मानं योगनिद्राञ्च चिन्तयित्वा मनस्विनी ॥
दक्षिणे स्वशरीरस्य भागार्द्धं शम्भुसङ्गतः ।
शरीरस्य तथा वाममतिप्रेम्णा निजं हरे ॥
हरोऽपि स्वशरीरार्द्धं गौरीकाये तदा स्वयम् ।
प्रेम्णा निवेशयत्तस्याश्चिकीर्षुः प्रियमद्भुतम् ॥
अथ स्थित्वा तदा भर्गः कान्त्या सह चिरं तदा ।
परित्यज्य शरीरार्द्धं पृथगेव बभौ तथा ॥
काली भूत्वा स्वर्णगौरी शरीरार्द्धेन शाङ्करम् ।
प्राप्य मोदात्तदात्मानं सन्तुष्टा च जगन्मयी ॥
एवं यदा शरीरार्द्धमादाय परमेश्वरी ।
हरस्य तिष्ठति तदा राजतेऽतीवशोभना ॥
अर्द्धं धम्मिल्लसंयुक्तं जटाजूटार्द्धयोजितम् ।
एकस्मिन् श्रवणे भोगी भागे चाम्बूनदोचितम् ॥
कुण्डलं श्रवणेऽन्यस्मिन् शीर्षे तस्या वराजत ॥
अर्द्धं मृगाक्षि चास्यार्द्धं वृषभाक्षि व्यराजत ।
अर्द्धं स्थूलनसं चारु तिलपुष्पनसं परम् ॥
दीर्घश्मश्रु तथैवार्द्धमर्द्धं श्मश्रुविवर्ज्जितम् ।
आरक्तचारुदशनं रक्तौष्ठमेवमन्यथा ॥
अपरं शुक्लविपुलदीर्घदन्ति रदं परम् ।
अर्द्धं नीलगलञ्चार्द्धमपरं हारसंयुतम् ॥
अर्द्धं कङ्कणकेयूरयुक्तबाहु तथापरम् ।
नागकेयूरसंयुक्तस्थूलबाहु निरूर्म्मिकम् ॥
अर्द्धं विशालायतभुजं करिहस्तभुजं परम् ।
एकत्र चोर्म्मिकाः शाखाः करस्यान्यत्र तां विना ॥
एकस्तनन्तु हृदयं रोमावल्यर्द्धसंयुतम् ।
रम्भास्तम्भसमानोरु सुपार्ष्णि मृदुपादकम् ॥
एकं तथापरं स्थूलसंहतोरु पदाम्बुजम् ।
एकचारु मृदु स्थूलजघनं सुमनोहरम् ॥
तथापरं दृढकटि संहतोरुपदाम्बुजम् ।
एकं वैयाघ्रचर्म्मोपयुक्तं भूतिविलेपनम् ॥
अपरं मृदुकौषेयवसनं चन्दनोचितम् ।
एवमर्द्धं तथा जातं चौविम्बकसंयुतम् ।
अपरं कनकद्भूरि सुदृढं पुष्पजातिं ।
एवमर्द्धं स्मररिपोर्व्वभार गिरिजा सती ।
हिताय सर्व्वजगतां कामाख्या कालिकोपमा
तस्याः शरीरं राजेन्द्र हरवर्द्धसंयुतम् ।
येनोपमेयं नमास्ति मार्गितं भुवनत्रये ।
सन्तानः पारिजातो वा एकान्तविपदसर:
अमोघया तथा वन्ध्यौ तौ चापि यथतुर्नौ
बहुधा च पृथक्केन तौ रेमाते नरेश्वर ।
अर्द्धनारीश्वरो भूत्वा स तु रेमे कदा च न ।
इति यद्यपि भूतेशः स्वयं शक्नोति कालिका
गौरीं कर्त्तुं तदा सर्व्वभूतकारककारणः ।
तथापि तां गिरिसुतां संयोज्य विविधैः पु
तपस्त्वीवोजयद्देव क्रियोपायैरनेकशः ॥
तपोनिधूतसर्व्वाङ्गीं पश्चाद्गौरीमथाकरोत् ।
अर्द्धञ्च प्रददौ तस्यै शरीरस्य महेश्वरः ।
नैवास्य तत्त्वं जानन्ति शक्राद्याः सकलाः सुराः
शरीरार्द्धप्रदानस्य तपसो योजनस्य च ।
एतस्य तत्त्वं जानन्ति महात्मानो महाबला
नन्दी भृङ्गी महाकालो वेतालो भैरवस्तथा
अङ्गभूता महेशस्य वीतभीतास्तपोधनाः ।
ये मानुषशरीरेण प्रापिरे तपसो बलात् ।
गणानामाधिपत्यन्तु ते जानन्ति हरं परम्
एवं सदा त्वया योज्याः सानुगा नृपसत्तम
वनिताः सतृक्रियोपायैस्ततो भद्रमवाप्स्यसि
य इदं शृणुयान्नित्यमद्भुतं पुण्यदायकम् ।
शिवयोः प्रीतिकरणं शरीरार्द्धग्रहं तथा ।
गौरीत्वापादनञ्चैव कालिकायाः शुभावह
न तस्य विघ्ना जायन्ते स च पुण्यतमो मन
दीर्घायुः स सुखी भूयात् पुत्त्रपौत्त्रसमन्वित
सततं परिभ्रमणात् शिवयोश्चरितं महत् ।
शिवलोकमवाप्नोति सुचिरं शिववल्लभः ।"

इति श्रीकालिकापुराणे ४४ अध्याय

हरचूडामणिः, पुं, (हरस्य चूडामणिः [illegible] भूषणमिव ।) चन्द्रः । इति भूरिप्रयोगः । शिरोरत्नञ्च ॥

हरणं, क्ली, (ह्रियते इति । हृ+ल्युट् ।) कादिदेयद्रव्यम् । (यथा, रघुः । ७ । ३२
"स्वत्वागुरूपाहरणीकृतश्रीः
प्रास्थापयत् राघवमन्वगाच्च ॥")
तत्पर्य्यायः । दायः २ । इत्यमरः । २ । ८ ।
यौतकं आदिना उपनयनभिक्षाप्रदाना
यत् देयं तत् दायहरणपदवाच्यं कन्यादा
जामात्रादिभ्यो व्रतभिक्षादौ ब्रह्मचारिभ्य
द्रव्यं दीयते तत्र दायादिपदमित्यर्थः ।
योनिसम्बन्धः तत्र भवमिति वा यौतकं
वधूवरयोरिदमिति वा कश्चि यौतकं
सुकारमध्यमपि । यौतकं यौतुकञ्च तत्
वाचस्पतिः । दीयते दायः कर्म्मणि घञ्
दीयते सुदायः इति पाठः इत्यन्ये ।
हरणं कर्म्मणि ल्युट् । इति भरतः

भुजः । हृतिः । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । १० । ५० । ६ ।
"एतदर्थोऽवतारोऽयं भूभारहरणाय मे ।
संरक्षणाय साधूनां कृतोऽन्येषां वधाय च ॥")
भुक्तम् । स्वर्णम् । कपर्द्दकम् । उष्णोदकम् । इति केचित् ॥ भाज्याङ्कात् भाजकाङ्कद्वारा भागग्रहणम् । इति लीलावती ॥

हरतेजः, [स्] क्ली, (हरस्य तेजः ।) पारदम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिववीर्य्यञ्च ॥

हरनेत्रं, क्ली, (हरस्य नेत्रम् ।) शिवचक्षुः । संख्यात्रयम् । इति ज्योतिःशास्त्रम् ॥

हरबीजं, क्ली, (हरस्य बीजम् ।) पारदम् । इति भूरिप्रयोगः ॥

हररूपः, पुं, (हरस्य रूपमिव रूपमस्य ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥

हरशेखरा, स्त्री, (हरस्य शेखरं आवासत्वेनास्त्यस्या इति । अच् ।) गङ्गा । इति हेमचन्द्रः ॥

हरहूरा, स्त्री, हारहूरा । द्राक्षा । इति केचित् ॥

हराद्रिः, पुं, (हरस्य अद्रिः ।) कैलासपर्व्वतः । इति केचित् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।११३। ६६ ।
"विद्याधराः शृणुत यः कुरुते ममात्र
धर्म्मव्यतिक्रममितः प्रभृति प्रजासु ।
वध्यः स मे नियतमित्यभितो हराद्रि-
सुह्नोषणाश्च स ततो भ्रमयाञ्चकार ॥")

हरिः, पुं, (हरति पापानीति । हृ + "अर्त्तिसृधृ-
हृभ्य इः ।" उणा० ४ । ११८ । इति इन् ।) विष्णुः । (यथा, रघुः । १० । ८६ ।
"हरिरिव युगदीर्घैर्दोर्भिरंशैस्तदीयैः
पतिरवनिपतीनां तैश्चकाशे चतुर्भिः ॥")
सिंहः । (यथा, रघुः । २ । ५६ ।
"स न्यस्तशस्त्रो हरये स्वदेह-
मुपानयत् पिण्डमिवामिषस्य ॥")
शुकपक्षी । सर्पः । वानरः । भेकः । इत्यमरः ॥ चन्द्रः । सूर्य्यः । वायुः । अश्वः । (यथा, महाभारते । ३ । १६६ । ५ ।
"ततः स हरिभिर्युक्तं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
मेघनादिनमारुह्य श्रिया परमया ज्वलन् ॥")
यमः । शिवः । ब्रह्मा । किरणः । इन्द्रः । (यथा, रघुः । १२ । १०३ ।
"यन्ता हरेः सपदि संहृतकार्म्मुकज्य-
मापृच्छ्य राघवमनुष्ठितदेवकार्य्यम् ॥")
वर्णविशेषः । इति मेदिनी ॥ मयूरः । कोकिलः । हंसः । अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥ भर्तृहरिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पिङ्गवर्णः । हरिद्वर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ हरेरष्टोत्तरशतनामानि यथा,—

श्रीसदाशिव उवाच ।

"श्रीलक्ष्म्याष्टोत्तरशतं नाम मङ्गलदायकम् ।
तत्शृणुष्व महाभाग ! सर्व्वकल्मषनाशनम् ॥
श्रीकृष्णः पुण्डरीकाक्षो वासुदेवो जनार्द्दनः ।
नारायणो हरिर्विष्णुर्माधवः पुरुषोत्तमः ॥
गोविन्दः केशवोऽनन्तो वामनो मधुसूदनः ।
दामोदरो हृषीकेशः पद्मनाभस्त्रिविक्रमः ॥
वैकुण्ठश्चाच्युतो रामश्चक्रपाणिरधोक्षजः ।
पीताम्बरो जगन्नाथो नृसिंहो गरुडध्वजः ॥
राधिकापतिरानन्दस्वरूपो विश्वमोहनः ।
यशोदानन्दनः सत्यः श्रीगोपीजनवल्लभः ॥
गदाधरो हयग्रीवो वराहश्च गवीश्वरः ।
गोवर्द्धनधरो विश्ववीजं कमललोचनः ॥
सर्व्वान्तर्यामी जगदीशश्चानूरमर्द्दनः प्रभुः ।
विश्वम्भरो यज्ञभोक्ता वनमाली सनातनः ॥
पुराणपुरुषो नन्दात्मजः श्रीवत्सलाञ्छनः ।
देवकीनन्दनः श्यामः श्रीश्यामाप्राणवल्लभः ॥
अनिरुद्धः परं ब्रह्म मुरारिः श्रीधरस्तथा ।
श्रीगोपीमोहनः शार्ङ्गधन्वा तु माधवप्रियः ॥
ब्रह्मण्यदेवः चैतन्यस्तापत्रयविनाशनः ।
कैटभारिर्गुणातीतो रुक्मिणीरमणो विराट् ॥
सङ्कर्षणः शेषशायी दैत्यारिर्वैकभित्तथा ।
सर्व्वशास्त्रप्रणेता च मुकुन्दो भक्तवत्सलः ॥
अघासुरघ्नः प्रद्युम्नो हंसश्च मुरलीधरः ।
कुवलयापीडघाती च पद्मधारी चतुर्भुजः ॥
भक्तलोकैकशरणो गोपालो वैष्णवप्रियः ।
वंशीपाणिर्गुणमयः कोटिकन्दर्पमोहनः ।
वेणुवाद्यविनोदी च कंसारिर्यादवस्तथा ।
चतुर्व्वेदमयो नित्यः सच्चिदानन्दविग्रहः ।
दीननाथैकशरणं भक्तानुग्रहकारकः ॥ * ॥
एतदष्टोत्तरशतं लक्ष्मनाम सुमङ्गलम् ।
प्रत्यहं यः पठेत् प्रातस्त्रिसन्ध्यां वा विशेषतः ॥
दिवादिवनिशो भक्त्या शृणोति जपति स्मरेत् ।
दुःस्वप्ननाशनं तस्य मनोमलविनाशनम् ॥
सर्व्वापराधशमनं सर्व्वपापक्षयो भवेत् ।
पावनं शान्तिदं पुण्यं तापत्रयविनाशनम् ॥
आयुष्यं सर्व्वसुखदं सर्व्वदुःखापहं मुने ! ।
व्रतयज्ञतपोदानयागतीर्थफलप्रदम् ॥
पुत्रदं चाशु वन्ध्यानां ग्रहपीडादिनाशनम् ।
सर्व्वाभीष्टप्रदं सर्व्वैश्वर्य्यदं विघ्ननाशनम् ॥
सर्व्वोपद्रवदारिद्र्यनाशनं मानवस्य तु ।
सद्बुद्धिविद्याविज्ञानयशोधर्म्मप्रदं तथा ॥
सर्व्वभीतिहरं भक्तिमुक्तिधान्यधनप्रदम् ।
सर्व्वरोगक्षयकरं वाह्यान्तःशुद्धिदं परम् ॥
फलकामिनो वैष्णवस्य सर्व्वकामफलप्रदम् ।
सर्व्वशत्रुक्षयो याति हरिभक्तिश्च जायते ॥
सरस्वती च वशगा कमला विरतं भवेत् ।
क्षेत्रतीर्थे च मरणं गङ्गायां वा विशेषतः ॥
मोचनं भवबन्धस्य यमभीतिविनाशनम् ।
निष्कामिनस्त्वनन्यस्य प्रेमभक्तिसुखप्रदम् ।
भवेदहैतुकं ज्ञानं साक्षात् कृष्णः प्रसीदति ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १११ अध्यायः ॥ * ॥

श्रीहरिपादचिह्नानि यथा,—

श्रीसदाशिव उवाच ।

"सच्चिदानन्दरूपस्य कृष्णस्याद्भुतकर्म्मणः ।
संस्मरेत् पादचिह्नानि प्रातर्भक्त्या नरोत्तमः ॥
अतिगुह्यानि देवर्षे ! यानि भक्तिपराणि च ।
धर्म्मसुखप्रदानीह तव प्रोक्तानि वेधसा ॥
मयापि भुवनेश्वर्य्यै कथितानि प्रयत्नतः ।
पुरासौ तुष्टचित्ताभूत् श्रुत्वा कृष्णसुखप्रदा ॥

दिलीप उवाच ।

कानि कानि च चिह्नानि कृष्णस्य पादयोर्मुने ।
वशिष्ठ ! श्रोतुमिच्छामि कथयस्वानुपूर्व्वकम् ॥

वशिष्ठ उवाच ।

बहूनिचाम् स्वयं ब्रह्मा नारदाय नराधिप ! ।
तत् शृणुष्व महत् पुण्यमतिगोप्यतमं वचः ॥
विधिर्द्देवर्षिणा पृष्ट उपाख्यानमिदं पुरा ।
महाभागवतं पुण्यमेकदा तमुवाच ह ॥

ब्रह्मोवाच ।

शृणु नारद वक्ष्यामि पादयोश्चिह्नलक्षणम् ।
भगवत्कृष्णरूपस्य ह्यानन्दैकरसस्य च ॥
अवताराः ह्यसंख्याश्च कथिता ये तवाग्रतः ।
परं सम्यक् प्रवक्ष्यामि कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ॥
देवानां कार्य्यसिद्ध्यर्थमृषीणां वा कृते तथा ।
आविर्भूतस्तु भगवान् स्वानां प्रियचिकीर्षया ॥
केनैव ज्ञायते देवो भगवान् भक्तवत्सलः ।
तान्यहं वेद्मि नान्योऽस्ति सत्यमेतन्मयोदितम् ॥
ऊनविंशतिचिह्नानि मया दृष्टानि तत्पदे ।
दक्षिणे दश चिह्नानि वामे च नव नारद ! ॥
ध्वजातपत्रं कमलं वज्रञ्चाङ्कुशो यवः ।
स्वस्तिकं चोर्द्ध्वरेखा चाष्टकोणं चक्रमेव तु ॥ * ॥
नवान्यानि प्रवक्ष्यामि साम्प्रतं वैष्णवोत्तम ! ।
चिह्नानि वामचरणे गोविन्दस्याद्भुतानि च ॥
इन्द्रचापं त्रिकोणञ्च कलसञ्चार्द्धचन्द्रकम् ।
शक्तोऽम्बरं मत्स्यचिह्नं गोष्पदं जाम्बवं स्मृतम् ॥
अङ्कान्येतानि भो विप्र ! दृश्यन्ते च यदा कदा ।
कृष्णाख्यन्तु परं ब्रह्म भुवि जातं न संशयः ॥
द्वयं वाथ त्रयं वाथ चत्वारः पञ्च एव वा ।
दृश्यन्ते ब्रह्मविन्मुख्य अवताराः कथञ्चन ॥
मध्ये ध्वजा तु विज्ञेया पद्मं दक्षिणमानतः ।
वज्रन्तु दक्षिणे पार्श्वे चाङ्कुशो वै तदग्रतः ॥
यवोऽप्यङ्गुष्ठमध्ये स्यात् स्वस्तिकं यत्र कुत्र-चित् ।
आतपत्रं चोर्द्ध्वरेखा वामे चक्रञ्च दक्षिणे ॥
आद्यमङ्गुलिमारभ्य यावद्वै मध्यमा स्थिता ।
तावद्वै चोर्द्ध्वरेखा च कथिता पद्मसम्भव ॥
अष्टकोणं ततो वत्स ! समागाष्टाङ्गुलेन तत् ।
निर्द्दिष्टं दक्षिणे पादे वैष्णाङ्गुर्व्वयो हरेः ॥ * ॥
एवं पादस्य चिह्नानि नान्यं वहति वैष्णवः ।
दक्षिणेतरस्थानानि संवदामीह संस्मरेत् ॥
चतुरङ्गुलमानेन द्व्यङ्गुलिकमीपतः ।
इन्द्रचापं ततो विद्याद्यत्र च न ते ज्ञापिताः ॥
त्रिकोणं मध्यनिर्द्दिष्टं कलसो यत्र कुत्रचित् ।
अष्टाङ्गुलप्रमाणेन तद्धरेरर्द्धचन्द्रकम् ॥
अर्द्धचन्द्रसमाकारं निर्द्दिष्टं तस्य सुव्रत ।
इन्दुं वै यत्र चिह्नन्तु ज्ञायते वै निरूपितम् ॥
त्रिकोणं दक्षिणे भागे त्वम्बरं तदधो यवः ।
अम्बरं त्रिकोणस्य वामपार्श्वे निरूपितम् ॥

गोष्पदं द्विखुरं ज्ञेयं तदा ह्यङ्गुलमानतः ।
त्रिकोणाधस्तु निर्द्दिष्टमथवा कलसो यथा ॥
श्रीनारद उवाच ।
न श्रुतं न च दृष्टञ्च चिह्नमेतन्मयोदितम् ।
रूपं वै सदृशं ब्रह्मन् वद त्वं साम्प्रतं मम ॥
श्रीब्रह्मोवाच ।
पताका च ध्वजा प्रोक्ता प्राप्ते त्रैलोक्यकालयः ।
पद्मं वै वारिजञ्च मानवं श्रुतिनोदितम् ॥
वज्रं खड्ग इति प्रोक्तं दृष्टं वै गोत्रभित्करे ।
सहस्रारं समाख्यातं कविदेवविदो विदुः ॥
अङ्कुशो नागशिक्षाख्यं निर्म्मितं यष्टि पुस्तक ।
तादृशं तन्नवेचिह्नं विज्ञेयं वैष्णवैर्नरैः ॥
यवोऽप्यङ्गुष्ठमूलेषु कथितो मुनिभिर्ध्रुवम् ।
आतपत्रं नृपच्छत्राकारं वत्स सुशोभनम् ॥
चक्रं सुदर्शनाकारं यच्चिह्नं तन्मनोहरम् ।
वासुदेवकरे यद्वत् मुनिभिः परिकीर्त्तितम् ॥
विवाहादौ च माङ्गल्ये पुत्रे जाते तथैव च ।
स्त्रीभिश्चैव सदा कार्य्यं स्वस्तिकञ्च तदुच्यते ॥
रेखाश्चतस्रः संख्यातास्तिर्य्यगूर्द्ध्वं यदोच्छ्रिताः ।
पल्लवेन च संयुक्तमष्टकोणं तदुच्यते ॥
दण्डाकारोर्द्धरेखा स्यात् न वक्रा दृश्यते यदा ।
मध्यमाङ्गुष्ठमानेन कथिता मुनिभिः किल ॥
दशभिश्चिह्नितैः पादं वन्द्यं पूज्यञ्च सर्व्वदा ।
चिह्नान्येतानि भो विप्र दक्षिणे चरणे विभोः ।
स श्रीकृष्ण इति ज्ञेयो बुद्धिमद्भिर्नरोत्तमैः ॥ * ॥
यद्रूपाणि च चिह्नानि वामपादे च तत् शृणु ।
इन्द्रचापं धनुर्व्विद्यात् द्व्यङ्गुलञ्च चतुर्गुणम् ।
मौर्व्वीसंयुक्तवक्रं चेत्तदाहुर्मुनयो ध्रुवम् ॥
त्रिकोणन्तु त्रिरेखाख्यं शकटाकारकं यदा ।
तदा वै तत्त्रिकोणाख्यं चिह्नन्तु मुनिनोदितम् ॥
कलसो वर्त्तुलाकारो ग्रीवया सहितो यदा ।
दृश्यते तादृशं पुत्र चिह्नितं सकलाधिकम् ॥
द्वितीयायां यथा चन्द्रो दृश्यते चाम्बरे क्वचित् ।
तदर्द्धचन्द्रं विज्ञेयं श्रुतौ च प्रतिपादितम् ॥
अम्बरं बिन्दुरित्येवं द्विरेखासुसमन्वितम् ।
वर्त्तुलञ्च सदा दृष्टं श्रीकृष्णे परमात्मनि ॥
मत्स्याकारो भवेद्यत्र तच्चिह्नं मत्स्यसंज्ञकम् ।
जम्बूफलसमाकारं जम्बूचिह्नं विदुर्बुधाः ॥
एतच्चिह्नं समाख्यातमूनविंशतिसंख्यकम् ।
पादयोरुभयोराहुः कृष्णस्य मुनयोऽनघाः ॥ ७ ॥
एवं वृन्दावनेश्वर्य्याः पादयोर्मुनिसत्तम ! ।
ऊनविंशतिचिह्नानि कथयामीह तत् शृणु ॥
दक्षिणे नव चिह्नानि राधाया दश वामतः ।
भेदोऽयं कथितो विप्र कृष्णस्याह्लादरूपिणी ॥
एतानि पदचिह्नानि दृष्टानि च श्रुतानि च ।
त्वदग्रे कथितान्येव पुनः किं कथयाम्यहम् ॥
नारद उवाच ।
चिह्नान्येतानि भो ब्रह्मन् किं कर्त्तव्यानि वैष्णवैः ।
कथयस्व हि सर्व्वज्ञ युगयोः पादयोर्म्मम ॥
ब्रह्मोवाच ।
सौवर्णं राजतं वापि पाषाणं काष्ठजादिकम् ।
युगलं युगलं पादं कृत्वा चिह्नैश्च चिह्नितम् ।
स्वगात्रे विन्यसेत्तानि पदचिह्नानि वैष्णवः ।
नाभेरूर्द्ध्वं मुनिः स्नात्वा वत्स वृन्दावनेशयोः ॥
अथवा चिह्नितं पादं कृत्वा भागवतोत्तम ! ।
पूजामारभते तावत् यावज्जीवति नारद ! ॥
पूजितो देवदेवेशः फलं भवति देहिनाम् ।
तथा तच्चिह्नितं पादं अर्च्चनं कुरुते यदि ॥
राजसूयाश्वमेधादिफल भवति सर्व्वथा ।
तदनन्तगुणं प्रोक्तं यद्येकं पूजयेत् सुधीः ।”
इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीकृष्णपदचिह्नमाहात्म्यं नाम ११२ अध्यायः ॥ * ॥ तन्नाममाहात्म्यं यथा,
श्रीसदाशिव उवाच ।
“शृणु नारद ! भद्रं ते कथयिष्यामि चानघ ।
पार्व्वत्यै यदहं पृष्टः प्रावोचन्तु यथातथम् ॥
वेदस्याध्ययनं यज्ञं तपो योगः शमो दमः ।
कृष्णनामसहस्रांशैर्देवर्षे ! नहि तुल्यकम् ॥
स्नानं देवार्च्चनं ध्यानं धारणा नियमो यमः ।
प्रत्याहारः समाधिश्च हरिनामसमं न च ॥
गोविन्दनामसदृशं न त्यागो न व्रतं मुने ! ।
न सङ्कल्पो नापि शौचं न पुण्यं न फलं तथा ॥
वानप्रस्थं ब्रह्मचर्य्यं गार्हस्थ्यं कर्म्मन्यासकम् ।
धर्म्म एव सदाचारो न हरेर्नामतुल्यकः ॥
न हरेर्नामसदृशं कर्म्म किञ्चित् तपस्तथा ।
सर्व्वतीर्थाटनञ्चैव चतुर्द्धा मुक्तिरेव च ॥
कृष्णनाम परा मुक्तिः कृष्णनाम परा गतिः ।
कृष्णनाम परं पुण्यं कृष्णनाम परं फलम् ॥
कृष्णनाम परो धर्म्मः कृष्णनाम परं तपः ।
कृष्णनाम परा शान्तिः कृष्णनाम परा स्तुतिः ॥
कृष्णनाम परा भक्तिः कृष्णनाम परा स्मृतिः ।
कृष्णनाम परं यज्ञं कृष्णनाम परा मतिः ॥
कृष्णनाम परं ज्ञानं कृष्णनाम परा स्थितिः ।
कृष्णनाम परं दानं कृष्णनाम जगत्प्रियम् ॥
कृष्णनाम परं श्राद्धं पितॄणां तर्पणं सदा ।
कृष्णनाम परा प्रीतिः कृष्णनाम परः प्रभुः ॥
कृष्णनाम जगत् सत्यं जन्तूनां कारणं परम् ।
जीवनं शरणं कृष्णनामैव विपुलं धनम् ॥
कृष्णनाम जगद्बन्धुर्ज्जगद्बीजं गुरुः परः ।
विश्वाधारं कृष्णनाम जगतां पावनं परम् ॥
कृष्णनाम जगज्जन्म यत्किञ्चित् सचराचरम् ।
धार्य्यते पाल्यते विश्वं कृष्णनाम्ना प्रलीयते ॥
यत्किञ्चित् क्रियते कर्म्म कृष्णनाम परायणः ।
तत् कर्म्म कर्म्म एव स्यात् साक्षाद्वदति केशवः ॥
श्रीहरेर्नाम ग्रहणं प्रशस्तञ्च युगे युगे ।
कुत्रापि न भवेत् सिद्धिर्हित्वा तन्नाम कर्म्म च ॥
विशेषतः कलियुगे कृष्णनामैव केवलम् ।
त्यक्त्वा नास्त्येव देवर्षे ! लोकस्य गतिरन्यथा ॥
हरिनामपरः शान्तः क्षमाशीलो जितेन्द्रियः ।
नीत्वा कुलसहस्राणि कृष्णं प्राप्नोति स्वामि च ॥
श्रीकृष्ण हरिगोविन्दराघवनामादिको जनः ।
यः कश्चिद्याति कलुषं सर्व्वं तन्नामकीर्त्तनात् ॥
ब्रह्मायुतं पानसहस्रयं
गुर्व्वङ्गनाकोटिनिषेवणञ्च ।
स्तेयान्यनेकानि हरेः प्रियेण
गोविन्दनाम्ना निहतानि सद्यः ॥
अनिच्छयापि दहति स्पृष्टो हुतवहो यथा ।
हरिनाम दहेत् पापं तथाज्ञमुखनिर्गतम् ॥
सकृदुच्चारितं येन हरे कृष्णेति निश्चयम् ।
यमाधिकारं नो याति कापथेन विना मुने ॥
अज्ञानादथवा ज्ञानादशुभावेन वा पुनः ।
कृष्णनामैव यच्चिन्त्या स याति परमं पदम् ॥
ब्रह्महा मद्यपः स्तेयी शूद्रान्नाद्गुरुतल्पगः ।
भवार्णवं तरेदन्ते कृष्णनामपरायणः ॥
पितृहा नृपहा गोघ्नः स्त्रीहन्ता पापिनोऽपरे ।
गोविन्दनामोच्चारेण पश्चात्ते शुद्धिमाप्नुयुः ॥
यत्कृतं पापमज्ञानाद्बहुमार्गेण नारद ! ।
यद्भविष्यति तत् सर्व्वं कृष्णनाम दहेद्ध्रुवम् ॥
जीवानान्तु सदा द्रोही चात्महा निन्द्यकर्म्मकृत् ।
स पूतो जायते धन्यो नामकीर्त्तनतो हरेः ।
क्षेत्रतीर्थतपोदानव्रतार्च्चनं फलं तथा ।
शक्तिश्च सर्व्वयज्ञानां मुक्तेरध्यात्मवस्तुनः ॥
ज्ञानञ्च देवमन्त्राणां सर्व्वसिद्धिप्रदं फलम् ।
नैमित्तिकानां नित्यानां तथा च काम्यकर्म्मणाम् ॥
वर्णाश्रमाणां योगानां स्थापितं येषु नामसु ।
आकृष्य सर्व्वासारं पुरा कृष्णेन नारद ॥
त्रैलोक्ये यानि पुण्यानि धर्म्मकर्म्मफलानि च ।
तुल्यतां तानि नो यान्ति हरिनामानुकीर्त्तने ॥
नाम्नोऽस्य यावती शक्तिः पापनिर्हरणे हरेः ।
तावत् कर्त्तुं न शक्नोति पातकं पातकी जनः ।
श्वपचो दुर्ज्जनं कर्त्तुं नहि शक्नोति यत्नतः ॥
तावद्दुःखं मुने यावत् कृष्णनामानुकीर्त्तनम् ।
मानसं कर्म्मजं वागजं लोके तन्नास्ति कल्मषम् ।
सर्व्वाशुभघ्नं शिवदं यद्धरेर्नामकीर्त्तनम् ।
चान्द्रायणादिभिः कृच्छ्रैः शुद्धिर्न स्यात्तथा नृणाम् ॥
कीर्त्तनेन हरेर्नाम्नः सकृदेव भवेद्यथा ।
सकृदाख्यानितं येन कृष्णनाम सुमङ्गलम् ।
तज्जिह्वा वैष्णवी नान्यं वचो वाच्यकारकम् ॥
ऋग्वेदो हि यजुर्व्वेदः सामवेदोऽप्यथर्व्वकम् ।
अधीतास्तेन येनोक्तं हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥
पापिनोऽपि हरेर्नाम कीर्त्तयन्ति यथा यथा ।
सर्व्वाघं भस्मसात् कृत्वा कृष्णभक्तिकृतो तथा ॥
सहस्रारायणैर्युक्ता पुमान् कल्पशतत्रयम् ।
गङ्गादिसर्व्वतीर्थेषु स्नातो भवति नारद ! ॥
पुराणशास्त्रागमवेदपाठ-
तीर्थावगाहादिफलं यदेतम् ।
गोविन्दनाम्नोऽपि कलाशतांशे-
स्तुल्यं भवेन्नैव मुने कदाचित् ॥
मा ऋचो मा यजुर्व्विप्र न साम पठ किञ्चन ।
कृष्णगोविन्दनामादि गेयं मायन निश्चयः ॥
गोकोटिदाने ग्रहणे खगस्य
प्रयागगङ्गाम्बुनि कल्पवासः ।
यज्ञायुतं मेरुसुवर्णदानं
गोविन्दनाम्नो न समं शतांशैः ॥

...देवेन किं तस्य किं काश्या पुष्करेण च ।
जिह्वाग्रे वर्त्तते यस्य हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥
...मृतानि बहून्येव तीर्थानि बहुधा न च ।
कोट्यंशेनापि तुल्यानि नामकीर्त्तनतो हरेः ॥
...दापूर्णानि कर्म्माणि सुबहूनि कृतान्यपि ।
भवहेतूनि तान्येव हरेर्नाम तु मुक्तिदम् ॥
परिहासेऽपि चाख्याते विष्णोर्ग्रहन्ति नाम ये ।
कृतार्थास्तेऽपि मनुजास्तेभ्योऽपीह नमो नमः ॥
स्त्री शूद्रः पुक्कसो वापि ये चान्ये पापयोनयः ।
कीर्त्तयन्ति हरिं भक्त्या तेभ्योऽपीह नमो नमः ॥
न देशनियमस्तत्र न कालनियमस्तथा ।
नोच्छिष्टादौ निषेधश्च नामलुब्धस्य श्रीहरेः ॥
चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्व्वत्र कीर्त्तयेत् ।
नाशौचं कीर्त्तने तस्य स पवित्रकरो यतः ॥
न कालशौचनियमा न देशाशौचनिर्णयः ।
हरेः संकीर्त्तनादेव नाम्नो नारद मुच्यते ॥
स्नाने कालोऽस्ति दाने च कालोऽस्ति जप-
यज्ञयोः ।
कृष्णसङ्कीर्त्तने कालो नास्त्यत्र पृथिवीतले ॥
किं सांख्ययोगैः किं यज्ञैस्तपोभिः किं करिष्यति ।
भुक्तिमिच्छन्मुक्तिश्च कुर्य्याद्गोविन्दकीर्त्तनम् ॥
परदाररतः पापी परहिंसापकारकः ।
मुक्तिमायाति संशुद्धो हरेर्नामानुकीर्त्तनात् ॥
कृष्णनामधनः कृष्णनामग्राही सदा नरः ।
तत्क्षणः कृष्णमाप्नोति कृष्णनामजनप्रियः ॥
हित्वा गोविन्दनामानि सर्व्वकर्म्म करोति यः ।
बन्धाय तस्य तत् कर्म्म न मोक्षाय तु नारद ! ॥
सर्व्वकर्म्म परित्यज्य हरिनाम स्मरेत् सदा ।
यत्तस्य कर्म्मसिद्धिः स्यात् कृष्णनामप्रसङ्गतः ॥
कामान्धका मनोभोगान् विषयांश्च चरन्ति ये ।
तेषां दद्यात् परां भक्तिं हरिनामपरायणः ॥
हरिनामरतो भूत्वा सर्व्वकर्म्म परित्यजेत् ।
स सर्व्वपापान्मुक्तो यः पद्मं हित्वोदकं यथा ॥
कृष्णनामैव यच्चित्ते देवर्षे तस्य कर्म्म च ।
स लोकान् सकलान् जित्वा तत्त्वतः कृष्ण-
माप्नुयात् ॥
हरिनाम सदा गीत्वा विचरन्ति महीतले ।
न प्राप्नुवन्ति तद्भाग्यं देवा इन्द्रादयोऽपरे ॥
श्रद्धया हेलया ये तु हरिनाम सुमङ्गलम् ।
गायन्त्येकान्तिनश्चित्तेऽच्युतस्तिष्ठति सन्ततम् ॥
एकान्तिनः कृष्णनामाश्रया ये च हरेः प्रियाः ।
यदि स्युरन्त्यजा वेदपारगा न तथा मुने ! ॥
कृष्णनामानि गायन्ति तस्य सेवादिकर्म्म च ।
सदा कुर्व्वन्ति ये विप्र ! तेभ्यो नित्यं नमो नमः ॥
स्तेयी गुर्व्वङ्गनागामी ब्रह्मघ्नो मद्यपः खलः ।
तत्पापेभ्यः स मुक्तोऽत्र श्रीहरेर्नाम यत्तपः ॥
पूर्व्वधर्म्मपरित्यक्तो व्रात्यकः कृष्णनामकृत् ।
यथात्मा भौतिकाद्देहात् स मुक्तः सर्व्वपातकात् ॥
हरिनाम व्रतं यस्य हरिनाम च यत्तपः ।
स्वयं भवार्णवात् त्राता गोविन्दो मुनिपुङ्गव ! ॥
श्रद्धया निरतं कृष्णनामगानरतो जनः ।
कुर्य्यात् सदैव सर्व्वत्र तच्चिन्तां कृपयाच्युतः ॥

मात्सर्य्यक्रोधमोहैश्च कामलोभमदैर्युतः ।
सर्व्वापहारी तन्मुक्तः कृष्णनामैव यत्तपः ॥
सर्व्वदोषयुतो विप्र आप्तवाप्युपपातकैः ।
मुक्तः स दुरितादस्मात् कृष्णनामैव यत्तपः ॥
स्वधर्म्मवर्ज्जितः पापी जीवद्रोही च हिंसकः ।
स मुक्तः सर्व्वपापेभ्यः कृष्णनामैव यत्तपः ॥
विप्रक्षत्त्रियविट्शूद्राः सङ्करान्त्यजजारजाः ।
कानीना गोलकाश्चैव पितुर्ज्जाताश्च क्षेत्रजाः ॥
ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।
यद्येते पापिनो विप्र ! महापातकिनोऽपि वा ॥
उपपातकिनश्चातिपापिनो लघुपापिनः ।
भ्रष्टाचाराश्च पाषण्डाः स्वस्वधर्म्मविवर्ज्जिताः ॥
जीवहत्यारता व्रात्या निन्दकाश्चाजितेन्द्रियाः ।
पश्चाज्ज्ञानसमुत्पन्नो गुरोः कृष्णप्रसादतः ॥
ततस्तु यावज्जीवन्ति हरिनामपरायणाः ।
मुक्तास्तेऽखिलपापेभ्यः पूर्व्वजेभ्यो हि नारद ! ॥
नामादेशं रटन्तस्तु श्रीहरेः स्तुतिपूर्व्वकम् ।
महद्भयं यमं जित्वा परं गोविन्दमाप्नुयुः ॥
गृहान्धकूपपतिताः सर्व्वदोषैस्तु संयुताः ।
संसारवासनालिप्ताः सर्व्वधर्म्मबहिष्कृताः ॥
मुक्तास्ते सर्व्वतस्तस्मादुच्चरन्तो हरेर्हि च ।
त्वयोर्म्मिहृदये नाम यान्ति गोविन्दमव्ययम् ॥
हरिनामानि तिष्ठन्ति सन्ति वक्त्राणि प्राणिनाम् ।
भवन्ति कर्म्मसम्बद्धा लोका नरकगामिनः ॥
विहाय कृष्णनामानि कर्म्ममार्गरता नराः ।
पुनर्जन्म पुनर्म्मृत्युं भ्रमन्तः स्युस्ततस्ततः ॥
कृष्णनामानि गायन्ति कुर्व्वन्ति तस्य सेवनम् ।
ते यान्ति वासुदेवस्य स्थानं परममव्ययम् ॥
वर्णाश्रमस्थिता विप्र ! हरिनामपरायणाः ।
तेषां वक्तुं न शक्नोमि महिमानमहं यदि ॥
हित्वा गोविन्दनामानि कर्म्माण्येव करोति यः ।
पथमप्राप्य कृष्णस्य भ्रमते कर्म्मवर्त्मनि ॥
मायामोहितचित्तेन पापिष्ठास्ते नराधमाः ।
त्यक्त्वा कृष्णस्य नामानि भ्रमन्ति सर्व्वयोनिषु ॥
यदृच्छयाप्यथा नाम शिक्षया यः स्मरेद्धरेः ।
सर्व्वाघमुक्तो देवर्षे ! सततं कृष्णनामतः ॥
येन तेन प्रकारेण मुकुन्दनामजल्पकः ।
घोराद्भवार्णवात् पूतो मुक्तः स कृष्णनामतः ॥
नामाश्रितं जनं दृष्ट्वा यस्य श्रद्धा भवेद्धरेः ।
स याति वैष्णवं धाम परमं कृष्णनामतः ॥
दृष्ट्वा प्रणामं कुर्व्वन्ति हरेर्नामाश्रयं जनम् ।
सकलांहसो मुक्ता मानवाः साधुवज्जनाः ॥
कृष्णनाम सदा गीत्वा विचरेत् कृष्णसन्निधौ ।
तथ्यं वदामि ते विप्र ! क्रीतस्तस्य जनार्द्दनः ॥
गीत्वा करोति नामानि श्रीहरेः करतालिकाम् ।
विक्रीतोऽनन्ततं तस्य वदामि ध्रुव नारद ! ॥
एकान्ती नाम गीत्वा तु सन्निधौ नर्त्तयेद्धरेः ।
सत्यं तस्य हरिः क्रीतो देवतानाञ्च का कथा ॥
ये भावगद्गदा भूत्वा वदन्त्यच्युतसन्निधौ ।
तेषां कृष्णः परिक्रीतो ब्रह्मादीनाञ्च का कथा ॥
ये पतन्त्यवनौ गीत्वा हरेर्नामानि गद्गदाः ।
भावेन तेषां गोविन्दः क्रीतो नारद ! नान्यथा ॥

अन्त्यजा ये न गृह्णन्ति कृष्णदीक्षां स्वतो गुरोः ।
तेषां च दर्शनं कार्य्यं दूरतः परिवर्ज्जयेत् ॥
कदाचित् यो न गृह्णाति कृष्णनाम भवान्तकम् ।
जनः सूकरकोटीनां स तु योनिषु जायते ॥
देवर्षे ! हरिनामानि भवनिस्तारहेतूनि ।
न गृह्णीयात्तु यो मोहान्मृते स्यात्तदधोगतिः ॥
गुणकर्म्माणि नामानि न गृह्णाति च यो हरेः ।
दर्शनस्पर्शने चैव ध्रुवं तस्य विवर्ज्जयेत् ॥
मनुष्यजन्म संप्राप्य न नामग्रहणं हरेः ।
कुर्य्यात् कदापि स्वप्ने वा मूढधीः स नराधमः ॥
ध्यानं सत्ययुगे विष्णोः त्रेतायां यज्ञसाधनम् ।
अर्च्चनं द्वापरयुगे हरिनाम कलौ युगे ॥
ध्यानं तपः सत्ययुगे त्रेतायां यज्ञकर्म्म च ।
द्वापरे पूजनं दानं हरेर्नाम कलौ युगे ॥
कलौ भवार्णवोत्तीर्णो मानवो मुनिपुङ्गव ! ।
वर्त्तते यस्य जिह्वाग्रे हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥
सर्व्वलोको जितस्तेन कृष्णः प्राप्तः सनातनः ।
सकृदुच्चारितं येन हरेर्नाम चिदात्मकम् ॥
फलं नास्य क्षमो वक्तुं सहस्रवदनो विधिः ।
जितं तेन जितं तेन जितं तेनेति निश्चितम् ।
वर्त्तते यस्य जिह्वाग्रे हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥
सत्यं कलियुगे विप्र ! श्रीहरेर्नाम मङ्गलम् ।
परं स्वस्त्ययनं नृणां नास्त्येव गतिरन्यथा ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीकृष्णनाममाहात्म्ये ९८ अध्यायः ॥ * ॥ कलौ दशसहस्रवर्षपर्य्यन्तं पृथिव्यां तस्यावस्थितिर्यथा,—
“शालग्रामो हरेर्म्मूर्त्तिर्जगन्नाथश्च भारतम् ।
कलेर्दशसहस्रान्ते ययौ त्यक्त्वा हरेः पदम् ॥
वैष्णवाश्च पुराणानि शङ्खानि श्राद्धतर्पणम् ।
वेदोक्तानि च कर्म्माणि ययुस्तैः सार्द्धमेव च ॥
हरिपूजा हरेर्नाम तत्कीर्त्तिगुणकीर्त्तनम् ।
वेदाङ्गानि च शास्त्राणि ययुस्तैः सार्द्धमेव च ॥
सत्यञ्च धर्म्मः सत्यञ्च वेदाश्च ग्रामदेवताः ।
व्रतं तपश्चानशनं ययुस्तैः सार्द्धमेव च ॥
वामाचाररताः सर्व्वे मिथ्या कापट्यमेव च ।
तुलसीवर्ज्जिता पूजा भविष्यन्ति ततः परम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे । ७ । १२—१६ ॥
तस्य स्वरूपं यथा,—
गर्ग उवाच ।
“अये नन्द प्रवक्ष्यामि वचनं ते सुखावहम् ।
प्रख्यापितोऽयं वसुना येन तत् श्रूयतामिति ॥
वसुना सूतिकागारे शिशुः प्रत्यर्पितोऽर्भकः ।
पुत्रोऽयं वसुदेवस्य ज्येष्ठस्य तस्य च ध्रुवम् ॥
कन्या ते च येन नीता मथुरां कंसभीतया ।
अस्यान्नप्राशनार्थं नामाकरणाय च ॥
गूढेन प्रेषितस्तेन तस्य योगं कुरु व्रज ।
पूर्व्वं ब्रह्मस्वरूपोऽयं शिशुस्ते मायया महीम् ।
आगत्य भारहरणं कर्त्ता धात्रा च सेवितः ॥
गोलोकनाथो भगवान् श्रीकृष्णो राधिकापतिः ।
नारायणो यो वैकुण्ठे कमलाकान्त एव च ॥
श्वेतद्वीपनिवासी यः पाता विष्णुश्च सोऽप्ययम् ।
कपिलोऽन्ये तदंशाश्च नरनारायणावृषी ॥

एकीभूय च सर्व्वेषां तेजसां राशिमूर्त्तिमान् ।
तं वसुं दर्शयित्वा च शिशुरूपो बभूव ह ॥
साम्प्रतं सूतिकागारादाजगाम तवालयम् ।
अयोनिसम्भवश्चायमाविर्भूतो महीतले ॥
वायुपूर्णं मातृगर्भं कृत्वा च मायया हरिः ।
आविर्भूय वसुं मूर्त्तिं दर्शयित्वा जगाम ह ॥
युगे युगे वर्णभेदो नामभेदोऽस्य वल्लव ! ।
शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः ॥
शुक्लवर्णः सत्ययुगे सुतीव्रतेजसा हतः ।
त्रेतायां रक्तवर्णोऽयं पीतोऽयं द्वापरे विभुः ॥
कृष्णवर्णः कलौ श्रीमांस्तेजसां राशिरेव च ।
परिपूर्णतमं ब्रह्म तेन कृष्ण इति स्मृतः ॥”*॥
तस्य कृष्णनाम्नो व्युत्पत्तिर्यथा,—
“ब्रह्मणो वाचकः कोऽयमृकारोऽनन्तवाचकः ।
शिवस्य वाचकः षश्च णकारो धर्म्म एव च ॥
अकारो विष्णोर्व्वचनं श्वेतद्वीपनिवासिनः ।
नरनारायणोऽर्थश्च विसर्गो वाचकः स्मृतः ॥
सर्व्वेषां तेजसां राशिः सर्व्वमूर्त्तिस्वरूपकः ।
सर्व्वाधारः सर्व्वबीजस्तेन कृष्ण इति स्मृतः ॥
कृषिर्निर्व्वाणवचनो णकारो मोक्ष एव च ।
अकारो दातृवचनस्तेन कृष्ण इति स्मृतः ॥
कृषिर्निश्चेष्टवचनो णकारो भक्तिवाचकः ।
अकारो दातृवचनस्तेन कृष्ण इति स्मृतः ॥
कर्म्मनिर्म्मूलवचनः कृषिर्णो दास्यवाचकः ।
अकारः प्राप्तिवचनस्तेन कृष्ण इति स्मृतः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । १३ । ४५—६२ ॥
तस्य नामान्तराणां व्युत्पत्तिर्यथा,—
“रामनारायणानन्त मुकुन्द मधुसूदन ।
कृष्ण केशव कंसारे हरे वैकुण्ठ वामन ॥
इत्येकादश नामानि पठेद्वा पाठयेद्यदि ।
जन्मकोटिसहस्राणां पातकादवमुच्यते ॥
राशब्दो विश्ववचनो मश्चापीश्वरवाचकः ।
विश्वानामीश्वरो यो हि तेन रामः प्रकीर्त्तितः ॥
रमते रमया सार्द्धं तेन रामं विदुर्बुधाः ।
रमाया रमणस्थानं रामं रामविदो विदुः ॥
रा चेति लक्ष्मीवचनो मश्चापीश्वरवाचकः ।
लक्ष्मीपतिं गतिं रामं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
नाम्नां सहस्रं दिव्यानां स्मरणे यत् फलं भवेत् ॥
तत्फलं लभते नूनं रामोच्चारणमात्रतः ॥
सारूप्यमुक्तिवचनो नारेति च विदुर्बुधाः ।
यो देवोऽप्ययनं तस्य स च नारायणः स्मृतः ॥
नाराश्च कृतपापाश्चाप्ययनं गमनं स्मृतम् ।
यतो हि गमनं तेषां सोऽयं नारायणः स्मृतः ॥
सकृन्नारायणेत्युक्त्वा पुमान् कल्पशतत्रयम् ।
गङ्गादिसर्व्वतीर्थेषु स्नातो भवति निश्चितम् ॥
नारञ्च मोक्षणं पुण्यमयनं ज्ञानमीप्सितम् ।
तयोर्ज्ञानं भवेद्यस्मात् सोऽयं नारायणः प्रभुः ॥
नास्त्यन्तो यस्य वेदेषु पुराणेषु चतुर्षु च ।
शास्त्रेष्वन्येषु योगेषु तेनानन्तं विदुर्बुधाः ॥*॥
मुकुमव्ययमानन्दं निर्व्वाणमोक्षवाचकम् ।
तद्ददाति च यो देवो मुकुन्दस्तेन कीर्त्तितः ॥
मुकुं भक्तिरसप्रेमवचनं वेदसम्मतम् ।
यस्तद्ददाति भक्तेभ्यो मुकुन्दस्तेन कीर्त्तितः ॥*॥
सूदनं मधुदैत्यस्य यस्मात् स मधुसूदनः ।
इति सन्तो वदन्तीशं वेदैर्भिन्नार्थमीप्सितम् ॥
मधु क्लीवञ्च माध्वीके कृतकर्म्मशुभाशुभे ।
भक्तानां कर्म्मणाञ्चैव सूदनं मधुसूदनः ॥
परिणामाशुभं कर्म्म भ्रान्तानां मधुरं मधु ।
करोति सूदनं यो हि स एव मधुसूदनः ॥*॥
कृषिरुत्कृष्टवचनो णश्च सद्भक्तिवाचकः ।
अश्चापि दातृवचनः कृष्णं तेन विदुर्बुधाः ॥
कृषिश्च परमानन्दे णश्च तद्दास्यकर्म्मणि ।
तयोर्दाता च यो देवस्तेन कृष्णः प्रकीर्त्तितः ॥
कोटिजन्मार्ज्जिते पापे कृषिः क्लेशे च वर्त्तते ।
भक्तानां णश्च निर्व्वाणी तेन कृष्णः प्रकीर्त्तितः ॥
नाम्नां सहस्रं दिव्यानां त्रिरावृत्त्या तु यत्
फलम् ।
एकावृत्त्या तु कृष्णस्य तत् फलं लभते नरः ॥
कृष्णनाम्नः परं नाम न भूतं न भविष्यति ।
सर्व्वेभ्यश्च परं नाम कृष्णेति वैदिका विदुः ॥
कृष्ण कृष्णेति हे गोपि यस्तं स्मरति नित्यशः ।
जलं भित्त्वा यथा पद्मं नरकादुद्धरत्ययम् ॥
कृष्णेति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्त्तते ।
भस्मीभवन्ति सद्यस्तु महापातककोटयः ॥
अश्वमेधसहस्रेभ्यः फलं कृष्णजपस्य च ।
वरं तेभ्यः पुनर्जन्म नातो भक्तः पुनर्भवः ॥
सर्व्वेषामपि यज्ञानां लक्षाणि च व्रतानि च ।
तीर्थस्नानानि सर्व्वाणि तपांस्यनशनानि च ॥
वेदपाठसहस्राणि प्रादक्षिण्यं भुवः शतम् ।
कृष्णनामजपस्यास्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
तेषां भोगाद्भवेत् स्वर्गफलञ्च सुचिरं नृणाम् ।
स्वर्गादवश्यं पुंसश्च जपकर्त्तुर्हरेः पदम् ॥*॥
के जले सर्व्वदेहेऽपि शयनं यस्य चात्मनः ।
वदन्ति वैदिकाः सर्व्वे तं देवं केशवं परम् ॥
कंसश्च पातके विघ्ने रोगे शोके च दानवे ।
तेषामरिर्निहर्त्ता यः स कंसारिः प्रकीर्त्तितः ॥
सद्रूपेण संहर्त्ता विश्वानामपि नित्यशः ।
भक्तानां पातको यो हि हरिस्तेन प्रकीर्त्तितः ॥
कुण्ठं जड़ञ्च विश्वौघं विशिष्टञ्च करोति या ।
विकुण्ठां प्रकृतिं वेदाश्चात्मारञ्च वदन्ति ताम् ॥
गुणाश्रयेण भगवान् तस्यां जातः स्वसृष्टये ।
परिपूर्णतमं तेन वैकुण्ठञ्च विदुर्बुधाः ॥*॥
वामो विपत्तौ नम्रेदे वाचादेदेषु वर्त्तते ।
सुराणां विपदां छेत्ता वामनस्तेन कीर्त्तितः ॥
एवं नाम्नाञ्च सर्व्वेषां व्युत्पत्तिश्च श्रुतौ श्रुता ।
यथागमञ्च कथितं सर्व्वं जानाति माधवः ॥*॥

यशोदोवाच ।

वासुदेवश्च गोविन्दो सुरारिर्माधवस्तथा ।
नाम्नां चतुर्णां व्युत्पत्तिं वद चाम्यच्च तिष्ठतु ॥

राधिकोवाच ।

वसुः सर्व्वनिवासश्च विश्वानि यस्य लोमसु ।
स च देवः परं ब्रह्म वासुदेव इति स्मृतः ॥१॥
गाञ्च विश्वसमूहञ्च विन्दते योऽवलीलया ।
ज्ञानविन्दुसमूहञ्च गोविन्दस्तेन कीर्त्तितः ॥२॥
सुरः क्लेशे च सन्तापे कर्म्मभोगे च कर्म्मिणा
दैत्यभेदेऽप्यरिस्तेषां सुरारिस्तेन कीर्त्तितः ॥३
मा च ब्रह्मस्वरूपा या मूलप्रकृतिरीश्वरी ।
नारायणीति विख्याता विष्णुमाया सनातनी
महालक्ष्मीस्वरूपा च वेदमाता सरस्वती ।
राधा वसुन्धरा गङ्गा तासां स्वामी च माधवः
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । १ ।
१६—५२ ; ५५—६० ॥ तस्य भूषणायुध
यथा,—

श्रीमैत्रेय उवाच ।

“भूषणास्त्रस्वरूपेण यथैतदखिलं जगत् ।
बिभर्त्ति भगवान् विष्णुस्तन्ममाख्यातुमर्हसि ।

श्रीपराशर उवाच ।

नमस्कृत्याप्रमेयाय विष्णवे प्रभविष्णवे ।
कथयामि यथाख्यातं वशिष्ठेन ममाभवत् ।
आत्मानमस्य जगतो निर्लेपमगुणामलम् ।
बिभर्त्ति कौस्तुभमणिस्वरूपं भगवान् हरिः ।
श्रीवत्ससंस्थानधरमनन्ते च समाश्रितम् ।
प्रधानं बुद्धिरप्यास्ते गदारूपेण माधवे ।
भूतादिमिन्द्रियादिञ्च द्विधाहङ्कारमीश्वरः ।
बिभर्त्ति शङ्खरूपेण शार्ङ्गरूपेण च स्थितम् ।
चलस्वरूपमत्यन्तजवेनान्तरितानिलम् ।
चक्रस्वरूपञ्च मनो धत्ते विष्णुः करस्थितम् ।
पञ्चरूपा तु या माला वैजयन्ती गदाभृतः
सा भूतहेतुसंघातो भूतमाला च वै द्विज ।
यानीन्द्रियाण्यशेषाणि बुद्धिकर्म्मात्मकानि वै
शररूपाण्यशेषाणि तानि धत्ते जनार्द्दनः ।
बिभर्त्ति यच्चासिरत्नमच्युतोऽत्यन्तनिर्म्मलम् ।
विद्यामयन्तु तज्ज्ञानमविद्याचर्म्मसंस्थितम् ।
इत्थं पुमान् प्रधानञ्च बुद्ध्यहङ्कारमेव च ।
भूतानि च हृषीकेशे मनः सर्व्वेन्द्रियाणि च
विद्याविद्ये च मैत्रेय सर्व्वमेतत् समाश्रितम् ।
अस्त्रभूषणसंस्थानस्वरूपं रूपवर्ज्जितः ।
बिभर्त्ति मायारूपोऽसौ श्रेयसे प्राणिनां हरि
सविकारं प्रधानं यत् पुमांश्चैवाखिलं जगत्
बिभर्त्ति पुण्डरीकाक्षस्तदेवं परमेश्वरः ।
या विद्या या तथाविद्या यत् सत् यच्चासदव
स्र

तत् सर्व्वं सर्व्वभूतेशे मैत्रेय मधुसूदने ।
कलाकाष्ठानिमेषादिदिनर्त्त्वयनहायनैः ।
कालस्वरूपो भगवानपरो हरिरव्ययः ।
भूर्लोकोऽथ भुवर्लोकः स्वर्लोको मुनिसत्तम
महर्जनस्तपः सत्यः सप्त लोका इमे विभुः ।
लोकात्ममूर्त्तिः सर्व्वेषां पूर्व्वेषामपि पूर्व्वजः
आधारः सर्व्वविद्यानां स्वयमेव हरिः स्थित
देवमानुषपश्वादिस्वरूपैर्बहुभिर्विभुः ।
स्थितः सर्व्वेश्वरोऽनन्तो भूतमूर्त्तिरमूर्त्तिमान्
रूपो यजूंषि सामानि तथैवाथर्व्वणानि च
इतिहासोपवेदाश्च वेदान्तेषु तथोक्तयः ।
वेदाङ्गानि समस्तानि मन्वादिगदितानि च
शास्त्राण्यशेषाण्याख्यानान्यनुवादाश्च ये
कृति

ज्ञानाज्ञानाच ये केचित् शीतकान्त्विषाणि च ।
सर्व्वमूर्त्तिधरस्यैते वपुर्विष्णोर्महात्मनः ॥
यान्यमूर्त्तानि मूर्त्तानि यान्यत्रान्यत्र वा क्वचित् ।
सन्ति वै वस्तुजातानि तानि सर्व्वाणि तद्वपुः ॥”
इति विष्णुपुराणे १ अंशे २२ अध्यायः ॥ *॥
हरिवासस्थानानि यथा,—
भरद्वाज उवाच ।
“केषु केषु विभो नित्यं स्थानेषु पुरुषोत्तम ! ।
सान्निध्यं भवतो ब्रूहि ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥
वामन उवाच ।
श्रूयतां कथयिष्यामि येषु येषु गुरो ह्यहम् ।
निवसामि सुपुण्येषु स्थानेषु बहुरूपवान् ॥
ममावतारैर्वसुधा नभःस्थलं
पातालमम्भोनिचयं दिवञ्च ।
दिशः समस्ता गिरयोऽम्बुदाश्च
व्याप्ता भरद्वाज ममानुरूपैः ॥
ये दिव्या ये च भौमा जलगगनचरा स्थावरा येऽत्र विश्वे-
शेन्द्राः शार्काः सचन्द्रा यमवसुवरुणाः साग्नयः सर्व्वपालाः ।
ब्रह्माद्याः स्थावरान्ता द्विजखगसहिता मूर्त्तिमन्तो ह्यमूर्त्ता-
स्ते सर्व्वे मत्प्रसूता बहुविविधगुणाः पूरणार्थं पृथिव्याः ॥
एते हि मुख्याः सुरसिद्धदानवैः
पूज्यास्तथा सन्निहिता महीतले ।
यैर्दृष्टमात्रैः सहसैव नाशं
प्रयाति पापं द्विजवर्य्य कीर्त्तितैः ॥”
इति वामने ८५ अध्यायः ॥ *॥
अपि च ।
श्रीभगवानुवाच ।
“आद्यं मात्स्यं महद्रूपं संस्थितं मानसे ह्रदे ।
सर्व्वपापक्षयकरं कीर्त्तनस्पर्शनादिभिः ॥
कौर्म्ममन्यत् सन्निधानं कौशिक्यां पापनाशनम् ।
हयग्रीवञ्च कृष्णाङ्गे गोविन्दं हास्तिने पुरे ॥
त्रिविक्रमञ्च कालिन्द्यां लिङ्गभेदे भवं विभुम् ।
केदारे माधवं शौरिं कुब्जाम्रे हृष्टमूर्द्धजम् ॥
नारायणं वदर्य्याञ्च वाराहे गरुडासनम् ।
जयेशं भद्रकर्णे च विपाशायां द्विजप्रियम् ॥
रूपधारिमिरावत्यां कुरुक्षेत्रे कुरुध्वजम् ।
कृतशौचे नृसिंहञ्च गोकर्णे विश्वकर्म्मिणम् ॥
प्राचीने कामपालञ्च पुण्डरीकं महाम्भसि ।
विशाखयूपे च ह्यजितं हंसं हंसपदे तथा ॥
पयोष्ण्याञ्च तमःखड्गं वितस्तायां कुमारिलम् ।
मणिमत्पर्व्वते ब्रह्मन् ! ब्रह्माणञ्च प्रजापतिम् ॥
मधुनद्यां चक्रधरं शूलबाहुं हिमालये ।
विद्धि विष्णुं मुनिश्रेष्ठ स्थितमौषधसानि ॥
भृगुतुङ्गे सुवर्णाक्षं नैमिषे पीतवाससम् ।
गयायां गोपतिं देवं गदापाणिनमीश्वरम् ॥
त्रैलोक्यनाथं वरदं गोप्रभावे कुशेशयम् ।
अर्द्धनारीश्वरं पुण्ड्रे महेन्द्रे दक्षिणे गिरौ ॥
गोपालमुत्तरे नित्यं महेन्द्रे सोमपिच्छिनम् ।
वैकुण्ठमपि सह्याद्रौ पारियात्रे पराजितम् ॥
कशेरुदेशे देवेशं विश्वरूपं तपोधन ! ।
मलयाद्रौ च सौगन्धिं विन्ध्यपादे सदाशिवम् ।
अवन्तिविषये विष्णुं निषधेष्वमरेश्वरम् ।
पाञ्चालिकञ्च ब्रह्मर्षे पञ्चालेषु व्यवस्थितम् ॥
महोदये हयग्रीवं प्रयागे योगशायिनम् ।
स्वयम्भुवं मधुवने अयोगन्धिञ्च पुष्करे ॥
तथैव विप्रप्रवर वाराणस्याञ्च केशवम् ।
अविमुक्तकमत्रैव लोलञ्चात्रैव गीयते ॥
पद्मायां पद्मकिरणं समुद्रे वडवामुखम् ।
कुमारवने वाह्लीशं कार्त्तिकेयञ्च वर्हिणम् ॥
अजेशं शम्भुमनघं स्थाणुञ्च कुरुजाङ्गले ।
वनमालिनमाहुर्म्मां किष्किन्धावासिनो जनाः ॥
वीरं कुवलयारूढं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
श्रीवत्साङ्कमुदाराङ्गं नर्म्मदायां श्रियःपतिम् ॥
माहिष्मत्यां त्रिनयनं तत्रैव च हुताशनम् ।
अर्व्वुदेषु त्रिसौपर्णं क्ष्माधरं शूकराचले ॥
त्रिणाचिकेतं ब्रह्मर्षे प्रभासेषु कपर्द्दिनम् ।
तथैवान्यापि विख्यातं तृतीयं शशिशेखरम् ॥
उदये शशिनं सूर्य्यं ध्रुवञ्च त्रिनयं स्थितम् ।
मन्दरे यज्ञपुरुषं स्कन्दं शरवणे स्थितम् ॥
महालये स्मृतं रुद्रं उत्तरेषु कुरुष्वथ ।
पद्मनाभं मुनिश्रेष्ठ सर्व्वसौख्यप्रदायकम् ॥
सप्तगोदावरे ब्रह्मन् विख्यातं हाटकेश्वरम् ।
तत्रैव च महावामं प्रयागेऽपि वटेश्वरम् ॥
भद्रीवने महायोगं मद्रेषु पुरुषोत्तमम् ।
प्लक्षावतरणे श्रीमत्श्रीनिवासं द्विजोत्तमम् ॥
शूर्पारके चतुर्बाहुं मगधायां सुधापतिम् ।
गिरिव्रजे पशुपतिं श्रीकण्ठं यमुनातटे ॥
वनस्पतिं समाख्यातं दण्डकारण्यवासिना ।
कालञ्जरे नीलकण्ठं शरय्वां शम्भुमुत्तमम् ।
हंसयुक्तं महाकौश्यां सर्व्वपापप्रणाशनम् ॥
गोकर्णे दक्षिणे सर्व्वं वासुदेवं प्रजामुखे ॥
विन्ध्यशृङ्गे महाशौरिं कण्वायां मधुसूदनम् ।
त्रिकूटशिखरे ब्रह्मंश्चक्रपाणिनमीश्वरम् ॥
लौहदण्डे हृषीकेशं कोशलायां मनोहरम् ।
महाबाहुं सुराष्ट्रे च नवराष्ट्रे यशोधरम् ॥
भूधरं देविकानद्यां महोदायां कुशप्रियम् ।
गोमत्यां छादितगदं शङ्खोद्धारे च शङ्खिनम् ॥
सुनेत्रं सैन्धवारण्ये शूरं शूरपुरे स्थितम् ।
भद्राञ्च हिरण्वत्यां वीरभद्रं त्रिविष्टपे ॥
शङ्कुकर्णञ्च भीमायां भीमं शालवने विदुः ।
विश्वामित्रञ्च गदितं कैलासे वृषभध्वजम् ॥
महेशं महिलाशैले कामरूपे शशिप्रभम् ।
वड्भ्यामपि गोमित्रं पटहे पद्मजप्रियम् ॥
उपेन्द्रं सिंहलद्वीपे शक्राह्वे कुन्दमालिनम् ।
रसातले च विख्यातं सहस्रशिरसं मुने ! ॥
कालाग्निरुद्रं तत्रैव तथान्यं कृत्तिवाससम् ।
सुतले कूर्म्ममचलं वितले पङ्कजासनम् ॥
महातले गुरो ख्यातं देवेशं छागलेश्वरम् ।
तले सहस्रचरणं सहस्रभुजमीश्वरम् ॥
सहस्राक्षं परिख्यातं मुषलाकृष्टदानवम् ।
पाताले योगिनामीशं स्थितञ्च हरिशङ्करम् ॥
धरातले कोकनदं मेदिन्यां चक्रपाणिनम् ।
भुवर्लोके च गरुडं स्वर्लोके विष्णुमव्ययम् ॥
महर्लोके तथागस्त्यं कपिलञ्च जने स्थितम् ।
तपोलोके स्थितं ब्रह्मन् ! वाङ्मयं सर्व्वसंवृतम् ॥
ब्रह्माणं ब्रह्मलोके तु सप्तमे वै प्रतिष्ठितम् ।
सनातनं तथा शैवे परं ब्रह्म च वैष्णवे ॥
अप्रतर्क्यं निरालम्बे निराकाशे तपोमयम् ।
जम्बूद्वीपे चतुर्बाहुं कुशद्वीपे कुशेशयम् ॥
प्लक्षद्वीपे मुनिश्रेष्ठ ख्यातं गरुडवाहनम् ।
पद्मनाभं तथा क्रौञ्चे शाल्मले वृषभध्वजम् ॥
सहस्रांशुः स्थितः शाके धर्म्मराट् पुष्करे स्थितः ।
तथा पृथिव्यां ब्रह्मर्षे ! शालग्रामे स्थितोऽव्ययम् ॥
सजलस्थलपर्य्यन्तं चरेषु स्थावरेषु च ।
एतानि पुण्यानि ममालयानि
ब्रह्मन् पुराणानि सनातनानि ।
धर्म्मप्रधानानि महोज्ज्वलानि
संकीर्त्तनीयान्यघनाशनानि ॥
संकीर्त्तनात् स्मरणाद्दर्शनाच्च
संस्पर्शनादेव च देवतायाः ।
धर्म्मार्थकामाद्यपवर्गमेव
लभन्ति देवा मनुजाः ससाध्याः ।
एतानि तुभ्यं विनिवेदितानि
ममालयानीह कनिष्ठितानि ॥”
इति वामनपुराणे स्थानोक्तिर्नाम ८६ अः ॥
हरिहरयोरभेदो यथा,—
“या श्रीः सा गिरिजा प्रोक्ता यो हरिः स त्रिलोचनः ।
एवं सर्व्वेषु शास्त्रेषु पुराणेषु च पठ्यते ॥
एतस्मादन्यथा यस्तु ब्रूते शास्त्रं पृथक्तया ।
तं नास्तिकं विजानीयात् सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतम् ॥”
इति वाराहे सौभाग्यव्रतनामाध्यायः ॥ *॥
ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणामेकत्वं सत्त्वादिरूपञ्च यथा,—
महेश्वर उवाच ।
“नारायणः परो देवः सत्त्वरूपो जनार्द्दनः ।
त्रिधात्मानं स भगवान् ससर्ज परमेश्वरः ॥
रजस्तमोभ्यां युक्तोऽभूत् सत्त्वाधिकं विभुः ।
ससर्ज नाभिकमलात् ब्रह्माणं कमलासनम् ॥
रजसा तमसा युक्तं सोऽपि मां सृष्टवान् प्रभुः ।
यत् सत्त्वं स हरिर्देवो यो हरिस्तत् परं पदम् ॥
ये सत्त्वरजसी सोऽपि ब्रह्मा कमलसम्भवः ।
यो ब्रह्मा सैव देवस्तु यो देवः स चतुर्म्मुखः ॥
यद्रजस्तमसोपेतं सोऽयं नास्त्यत्र संशयः ।
सत्त्वं रजस्तमश्चैव तृतीयं चैतदुच्यते ।
सत्त्वेन मुच्यते जन्तुः सत्त्वं नारायणात्मकम् ।
न तस्मात् परतो देवो भविता न भविष्यति ॥
यो विष्णुः स स्वयं ब्रह्मा यो ब्रह्मा सोऽहमेव च ।
वेदमध्येऽपि सर्व्वेऽस्मिन् पण्डितैरपि निश्चयः ॥
यो भेदं कुरुतेऽस्माकं त्रयाणां द्विजसत्तम !

स पापकारी दुष्टात्मा दुर्गतिं समवाप्नुयात् ॥”
इति तत्रैव ब्रह्मगीतानामाध्यायः ॥*॥
तद्गुणा यथा,—
“ब्रह्मादयः सुराः सर्व्वे ये चान्ये देवदानवाः ।
मनुष्याः पक्षिपश्वाद्याः सर्व्वे तद्ब्रह्मसंभवाः ॥
तत्र योऽसौ परो देवो व्यापको मुनिसत्तम ।
निर्व्वाचो ह्यचलः सूक्ष्मः कारणैः परिवर्जितः ॥
अनौपम्यश्च निर्द्देश्यो ह्यक्षरादक्षरं परम् ।
निष्प्रपञ्चो निरालम्बो विषयातीतगोचरः ॥
सर्व्वज्ञः सर्व्वकर्त्ता च प्रत्यक्षं सर्व्वदाक्षरम् ।
अनामा नामकोटीनां गीयते तदनेकधा ॥
अगम्यमथवा गम्यमदृश्यं दृश्यमेव च ।
अक्षरं स्वरसंयुक्तमघोषं घोषरूपकम् ॥
सकलं निष्कलं चैव निर्म्मलं मलसंयुतम् ।
हरिमेतद्गुणैर्युक्तं मया ते परिकीर्त्तितम् ॥*॥
मरीचिरुवाच ।
अक्षयं चाक्षयं चैव यदुक्तं ते प्रकीर्त्तितम् ।
कथं तस्य विनाशोऽस्ति सर्व्वज्ञः केन हेतुना ॥
अगम्यं कीर्त्तितं यच्च गम्यं चैव कथं भवेत् ।
अवर्णञ्च समाख्यातं वर्णयुक्तं हि कारणम् ॥
अक्षरं स्वरसंयुक्तं कथं तन्नश्यते हरिः ।
अप्रमाणं त्वया प्रोक्तं प्रमाणञ्च कथं भवेत् ॥
अनादेस्तु कथं चादिर्लभ्यते किं विभावसो ।
कथयस्व विशेषेण येन सम्पद्यते सुखम् ॥*॥
वह्निरुवाच ।
स्थावरं जङ्गमञ्चैव अण्डजं स्वेदजं तथा ।
विनश्यन्तीह भूतानि विनाशी तेन कथ्यते ॥
अगम्यमप्रबुद्धानां कामाद्यासक्तचेतसाम् ।
स्वकर्म्मविनिवृत्तानां गम्यं तच्छुभकर्म्मणाम् ॥
ज्ञानचक्षुर्विहीनानामदृश्यं सर्व्वजन्तुषु ।
ज्ञानचक्षुःसमायुक्ताः स्थितं पश्यन्ति नित्यशः ॥
अन्धकारे यथा दीपो दर्शयेत् गृहमेधिनाम् ।
विद्याचक्षुस्तथा विप्रो दर्शयेत् परमं पदम् ॥
ये नरा वेदसिद्धान्तैर्बोधिता गुरुणा च ये ।
अनेकरूपसंयुक्तं पश्यन्ति परमेश्वरम् ॥
ये स्वकर्म्मतपोहीनविषयासक्तचेतसः ।
वर्णरूपं न जानन्ति वेदसिद्धान्तवर्जिताः ।
भ्रान्तिं पश्यन्ति सर्व्वत्र सविकल्पाश्च मानवाः ॥
जीवाख्यं वर्णनिर्मुक्तं शून्यसंज्ञन्तु कथ्यते ।
यदा वर्णसमायुक्तस्तदा वर्णस्तु जायते ॥
स्वरं तु मन्यते यावत्तावद्घोषस्तु कीर्त्त्यते ।
विन्दुहीनस्तु निर्घोषो निराकारः स एव तु ॥
यदा सृजति भूतानि प्रकृतिस्थो हरिः स्वयम् ।
तावत् कर्त्ता स वै ज्ञेयः कर्त्ता प्रकृतिवर्जितः ॥
नासारन्ध्रे च निर्याति अङ्गुलानि दशद्वयम् ।
निर्म्मलः स विशुद्धेयः समलो देहवर्त्तितः ॥
अप्रमाणं भवेत्तावत् यावत् शास्त्रं न विन्दति ।
शास्त्रज्ञानमधीते यः प्रमाणं तस्य लभ्यते ॥
तेन सर्व्वमिदं विश्वं व्यापितं सचराचरम् ।
सूक्ष्मः सर्व्वगतस्त्वेषो लक्षणोपायवर्ज्जितः ॥”,
इत्याद्ये वह्निपुराणे वर्णकथननामाध्यायः ॥*॥
पूजितविष्णुदर्शनादिफलं वह्निपुराणे सुद्युम्न-
नामाध्याये क्रियायोगनामाध्याये च द्रष्टव्यम् ।
तस्य यमाष्टकस्तोत्रं नृसिंहपुराणे ९ अध्याये
तत्पूजायां द्रव्यविशेषदानफलञ्च तत्रैव १२
अध्याये द्रष्टव्यम् ॥*॥ शिवस्य हरेराराधन-
प्रमाणं यथा,—
ब्रह्मोवाच ।
“अहं गतोऽद्रिं कैलासमिन्द्राद्यैर्दैवतैः सह ।
तत्र दृष्टो महादेवो ध्यायमानः परं पदम् ॥
पृष्टो नमस्कृतो देवः किं त्वं ध्यायसि शङ्कर ।
त्वत्तो नान्यं परं देवं जानामि ब्रूहि मां ततः ।
सारात् सारतरं तत्त्वं श्रोतुकामः सुरैः सह ॥
रुद्र उवाच ।
अहं ध्यायामि तं विष्णुं परमात्मानमीश्वरम् ।
सर्व्वगं सर्व्वदं सर्व्वं सर्व्वप्राणिहृदि स्थितम् ॥
भस्मोद्धूलितदेहस्तु जटामण्डलमण्डितः ।
विष्णोराराधनार्थं मे व्रतचर्य्या पितामह ॥
तमेव गत्वा पृच्छामः सारं यच्चिन्तयाम्यहम् ।
विष्णुं जिष्णुं पद्मनाभं हरिं देहविवर्ज्जितम् ॥
शुचिं शुचिपदं हंसं तत्परं परमेश्वरम् ।
युक्त्वा सर्व्वात्मनात्मानं तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
यस्मिन् विश्वानि भूतानि तिष्ठन्ति च विशन्ति
च ।
गुणभूतानि भूतेशे सूत्रे मणिगणा इव ॥
सहस्राक्षं सहस्राङ्घ्रिं सहस्रोरुकराननम् ।
अणीयसामणीयांसं स्थविरञ्च स्थवीयसाम् ॥
गरीयसां गरिष्ठञ्च श्रेष्ठञ्च श्रेयसामपि ।
यं वाकेष्वनुवाकेषु निषत्सूपनिषत्सु च ॥
गृणन्ति सत्यकर्म्माणं सत्यं सत्येषु सामसु ।
पुराणे पुरुषः प्रोक्तो ब्रह्म प्रोक्तो द्विजादिषु ॥
क्षये सङ्कर्षणः प्रोक्तस्तमुपास्यमुपास्महे ।
यस्मिन् लोकाः स्फुरन्तीमे जले शकुनयो यथा ॥
ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म यत्तत् सदसतः परम् ।
अर्च्चयन्ति च यं देवा यक्षराक्षसकिन्नराः ॥
यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्द्धा खं नाभिश्चरणौ
क्षितिः ।
चन्द्रादित्यौ च नयने तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
यस्य त्रिलोकी जठरे यस्य काष्ठाः सुबाहवः ।
यस्योच्छ्वासश्च पवनस्तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
यस्य केशेषु जीमूता नद्यः सर्व्वाङ्गसन्धिषु ।
कुक्षौ समुद्राश्चत्वारस्तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
परः कालात् परो यज्ञात् परः सदसतश्च यः ।
अनादिरादिर्विश्वस्य तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
मनसश्चन्द्रमा यस्य चक्षुषश्च दिवाकरः ।
मुखादग्निश्च संजज्ञे तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
पद्भ्यां यस्य क्षितिर्ज्जाता श्रोत्राभ्याञ्च तथा
दिशः ।
शीर्षभागाद्दिवं यस्य तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितं यस्मात् तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
यं तं ध्यायाम्यहं यस्माद्ब्रह्मन् कामः सार-
मीप्सितुम् ॥”
इति गारुडे । २ । ६—२० ॥
तद्भक्तिर्यथा,—
सूत उवाच ।
“विष्णुभक्तिं प्रवक्ष्यामि यया सर्व्वमवाप्यते ।
यथा भक्त्या हरिस्तुष्येत्तथा नान्येन केनचित् ॥
महतः श्रेयसो मूलं प्रवरः पुण्यसन्ततेः ।
जीवितस्य फलं स्वादु स्मरणं सततं हरेः ॥
भज इत्येष वै धातुः सेवायां परिकीर्त्तितः ।
तस्मात् सेवा बुधैः प्रोक्ता भक्तिसाधनभूयसी ॥
ते भक्ता लोकनाथस्य नामकर्म्मादिकीर्त्तने ।
मुञ्चन्त्यश्रूणि संहर्षात् ये च हृष्टतनूरुहाः ॥
जगद्धातुर्महेशस्य दिव्याद्याचरणाश्रयाः ।
इह नित्यक्रियाः कुर्य्युः स्निग्धा ये वैष्णवास्तु ते ॥
प्रणामपूर्व्वकं क्षान्त्या यो वदेत् वैष्णवो हि सः ।
तद्भक्तजनवात्सल्यं पूजायाञ्चानुमोदनम् ॥
तत्कथाश्रवणे प्रीतिः स्वरनेत्राङ्गविक्रिया ।
येन सर्व्वात्मना विष्णौ भक्त्या भावो निवेशितः ।
विप्रेभ्योऽप्यधिकस्तस्य महाभागवतो हि सः ।
विष्णोश्च कारणं नित्यं तदन्नं दम्भवर्ज्जितम् ॥
स्वयमभ्यर्चनञ्चैव यो विष्णुं नोपजीवति ।
भक्तिरष्टविधा ह्येषा यस्मिन् म्लेच्छेऽपि वर्त्तते ॥
स विप्रेन्द्रो मुनिः श्रीमान् स यातः स च
पण्डितः ।
तस्मै देयं ततो ग्राह्यं स च पूज्यो यथा हरिः ।
स्मृतः संभाषितो वापि पूजितो वा द्विजोत्तमः ।
पुनाति भगवद्भक्तश्चण्डालोऽपि यदृच्छया ॥
प्रणताय प्रपन्नाय तवास्मीति च यो वदेत् ।
अभयं सर्व्वभूतेभ्यो दद्यादेतद्व्रतं हरेः ॥
मन्वर्यानिसहस्रेभ्यः सर्व्ववेदान्तपारगाः ।
सर्व्ववेदान्तवित्कोट्या विष्णुभक्तो विशिष्यते ॥
ऐकान्तिकाश्च पुरुषाः गच्छन्ति परमं पदम् ।
एकान्तिना समो विष्णुर्यस्मादेषां परायणः ॥
तस्मादेकान्तिनः प्रोक्तास्तद्भागवतचेतसः ।
प्रियाणामपि सर्व्वेषां देवदेवस्य स प्रियः ।
आपत्स्वपि सदा यस्य भक्तिरव्यभिचारिणी ।
या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ।
विष्णुं संस्मरतः सा मे हृदयान्नापसर्पतु ॥
अन्तर्गतोऽपि वेदानां सर्व्वशास्त्रार्थवेद्यपि ।
यो न सर्व्वेश्वरे भक्तस्तं विद्यात् पुरुषाधमम् ।
नाधीतवेदशास्त्रोऽपि न कृतं चापसवनत् ।
यो भक्तिं वहते विष्णौ तेन सर्व्वं कृतं भवेत् ।
यज्ञानां क्रतुमुख्यानां सर्व्वेषां पारगा अपि ।
न तां यान्ति गतिं भक्त्या यां यान्ति मुनिसत्त-
मः कश्चित् वैष्णवो लोके मिथ्याचारोऽप्यना-
श्रमी
पुनाति सकलान् लोकान् सहस्रांशुरिवोदित
ये नृशंसा दुरात्मानः पापाचाररतास्तथा
तेऽपि यान्ति परं स्थानं नारायणपरायणाः
दृढ़ा जनार्द्दने भक्तिर्यदैवाव्यभिचारिणी ।
तदा कियत् स्वर्गसुखं सैव निर्व्वाणहेतुनी ।
भ्राम्यतां तत्र संसारे नराणां कर्म्मदुर्गमे ।
हस्तावलम्बनो ह्येको भक्तिक्रीतो जनार्द्दनः ।
न प्राप्नोति गुणान् दिव्यान् देवदेवस्य चक्रि

स नरो वधिरो ज्ञेयः सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतः ॥
नामि संकीर्त्तिते विष्णोर्यस्य पुंसो न जायते ।
शरीरं पुलकोद्भासि तद्भवेत् कुणपोपमम् ॥
यस्मिन् न्यस्तं द्विजश्रेष्ठ ! मुक्तिरप्यचिराद्भवेत् ।
विष्णौ निविष्टमनसां किं पुनर्वृजिनक्षयः ॥
स्वपुरुषमभिवीक्ष्य पाशहस्तं,
वदति यमः किल तस्य कर्णमूले ।
परिहर मधुसूदनप्रपन्नान्
प्रभुरहमन्यनृणां न वैष्णवानाम् ॥
अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥
क्षिप्रं भवति धर्म्मात्मा शश्वच्छान्तिं नियच्छति ।
विप्रेन्द्र ! प्रतिजानीहि विष्णुभक्तो न नश्यति ॥
धर्म्मार्थकामैः किन्तस्य मुक्तिस्तस्य करे स्थिता ।
समस्तजगतां मूले यस्य भक्तिः स्थिरा हरौ ॥
दैवी ह्येषा गुणमयी हरेर्म्माया दुरत्यया ।
तमेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥
कियदाराधने पुंसां श्लिष्यते हरिमेधसः ।
भक्त्यैवाराध्यते विष्णुर्नान्यं तत्रोपकारकम् ॥
न दानैर्व्विविधैर्दत्तैर्न पुष्पैर्नानुलेपनैः ।
तोषमेति महात्मासौ यथा भक्त्या जनार्द्दनः ॥
संसारविषवृक्षस्य द्वे फले ह्यमृतोपमे ।
कदाचित् केशवे भक्तिस्तद्भक्तैर्व्वा समागमः ॥
पत्रेषु पुष्पेषु फलेषु सत्सु
तोयेषु लभ्येषु सदैव सत्सु ।
भक्त्येकलभ्ये पुरुषे पुराणे
मुक्त्यै कथं नु क्रियते प्रयत्नः ॥
आस्फोटयन्ति पितरः प्रनृत्यन्ति पितामहाः ।
वैष्णवोऽस्मत्कुले जातः स नः सन्तारयिष्यति ॥
अज्ञानिनः सुरवरं समधिक्षिपन्ति
ये पापिनोऽपि शिशुपालसुयोधनाद्याः ।
मुक्तिं गताः स्मरणमात्रविधूतपापाः
कः संशयः परमभक्तिमतां जनानाम् ॥
शरणं तं प्रपन्ना ये ध्यानयोगविवर्ज्जिताः ।
तेऽपि मृत्युमतिक्रम्य यान्ति तद्वैष्णवं पदम् ॥
भवोद्भवक्लेशकशाहतस्तथा
परिभ्रमन्निन्द्रियवन्धकैः पथैः ।
नियम्यतां माधव ! मे मनोहय-
स्त्वदङ्घ्रिशङ्कौ दृढभक्तिवन्धने ॥
विष्णुरेव परं ब्रह्म त्रिमेद इह पठ्यते ।
वेदसिद्धान्तमार्गेषु तं न जानन्ति मोहिताः ॥
वसति हृदि सनातने च तस्मिन्
भवति पुमान् जगतोऽस्य सौम्यरूपः ।
क्षितिरसमतिरम्यमात्मनोऽन्तः
कथयति चारुतयैव शालपोती ॥"
इति गारुडे भगवद्भक्तिः २३१ अध्यायः ॥*॥
तस्य नमस्कारादिकं तत्रैव २३२ । २३३ । २३४
अध्यायेषु द्रष्टव्यम् । * । तस्य द्वादशमासकृत्यं
यथा,—
"मासकृत्यं प्रवक्ष्यामि विष्णोः प्रीतिकरं परम् ।
ज्यैष्ठे तु स्नापनं कुर्य्यात् श्रीविष्णोः स्नानवासरे ।
देवस्थितस्य दुरितं पञ्चमासार्ज्जनजनम् ।
ब्रह्महत्यासहस्राणि ज्ञानाज्ञानकृतानि च ॥
स्वर्णस्तेयसुरापानगुरुतल्पायुतानि च ।
कोटिकोटिसहस्राणि उपपापानि यानि च ॥
सर्व्वाण्यपि प्रणश्यन्ति पौर्णमास्यान्तु वासरे ।
अभिषिच्य तन्मूर्द्ध्नि तदेतत् कलसोदकम् ॥
पुरुषसूक्तेन मन्त्रेण पावमानी ऋचा तथा ।
नारिकेलोदकेनाथ तथा तालफलाम्बुना ॥
रत्नोदकेन गन्धेन तथा पुष्पोदकेन च ।
पञ्चोपचारैराराध्य यथाविभवविस्तरैः ॥
घं घण्टायै नम इति घण्टावाद्यं निवेदयेत् ॥
पादे तस्य महाध्यानं ध्यस्तपातकपञ्जके ।
पाहि मां पापिनं घोरं संसारार्णवपातितम् ॥
य एवं कुरुते विद्वान् ब्राह्मणः श्रोत्रियः शुचिः ।
सर्व्वपापैः प्रमुच्येत विष्णुलोकं स गच्छति ॥ १ ॥
आषाढ़शुक्लैकादश्यां कुर्य्यात् स्वापमहोत्सवम् ।
आषाढ़े च रथं कुर्य्यात् श्रावणे श्रवणा-
विधिम् ॥ २ ॥ ३ ॥
भाद्रे च जन्मदिवसे उपवासपरो भवेत् । ४ ।
प्रसुप्तस्य पार्श्ववर्त्तमाश्विने मासि कारयेत् ॥
उत्थापनं हरेः कुर्य्यादन्यथा विष्णुदोहनम् ।
शुभे चैवाश्विने मासि महामायां प्रपूजयेत् ॥५॥
कार्त्तिके मासि यत् कृत्यं तच्छृणु देवि वरानने ! ।
सप्तवर्त्तीः प्रमाणेन दीपः स्याच्चतुरङ्गुलः ॥
पञ्चाङ्गं च प्रकर्त्तव्या दीपमालावलिः शुभा ॥६॥
मार्गशीर्षे सिते पक्षे षष्ठ्याञ्च सितवस्त्रकैः ।
पूजयेज्जगदीशञ्च तूलवस्त्रैर्विशेषतः ॥ ७ ॥
पौषे पुष्याभिषेकञ्च वर्ज्जयेच्चन्दनं तथा । ८ ।
संक्रान्त्यां माघमासे च साधिवासिततण्डुलान् ।
निवेद्य विष्णवे भक्त्या इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
जीवनं सर्व्वभूतानां जनकस्त्वं जगद्गुरो ! ।
त्वन्मायालीनतां प्राप्ता त्वय्येव जनितां प्रभो ! ॥
कर्पूरादिसमन्वितान्नि प्रशस्तानि निवेदयेत् ।
ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या देवदेवपुरःस्थितान् ॥
अभ्यर्च्य भगवद्भक्त्या दिनान्ते भगवद्धिया ।
एकस्मिन् भोजिते भक्ते कोटिर्भवति भोजिताः ।
विप्रभोजनमात्रेण यज्ञं साङ्गं भवेत् ध्रुवम् ॥
पञ्चम्यां शुक्लपक्षे तु स्नापयित्वा च केशवम् ।
पूजयेद्भगवद्भक्त्या चूतपल्लवसम्मितैः ॥ ९ ॥
फल्गुचूर्णैश्च विविधैर्व्वासितैः पटवासितैः ।
काननं रमणीयञ्च प्रदीप्तदीपदीपितम् ॥
द्राक्षेक्षुरम्भाजम्बीरनागरङ्गकपूगकम् ।
नारिकेलञ्च शाखी च पञ्चतालहरीतकी ॥
अन्यैश्च द्रुमवृक्षैश्च सर्व्वर्त्तुकुसुमान्वितम् ।
पुष्पैश्च विविधैश्चैव फलपुष्पसमन्वितम् ॥
वितानैः कुसुमोद्यानैर्व्वारिपूर्णघटैस्तथा ।
चूतशाखोपशाखाभिः शोभितं हेमचामरैः ॥
विशेषतः कलियुगे दोलोत्सवो विधीयते ।
फाल्गुने च चतुर्द्दश्यामष्टमे यामसंज्ञके ॥
अथवा पौर्णमास्यान्तु प्रतिपत्सन्धिसम्मितौ ।
पूजयेद्विधिवद्भक्त्या फल्गुचूर्णैश्चतुर्व्विधैः ॥
सितरक्तैर्गौरपीतैः कर्पूरादिविमिश्रितैः ।
हरिद्राचारयोगाच्च रङ्गरम्भैर्मनोहरैः ॥
अन्येषां रङ्गरम्भैश्च प्रोक्षयेत् परमेश्वरम् ।
एकादश्यां समारभ्य पञ्चम्यन्तं समापयेत् ॥
पञ्चाहानि च्यहानि दोलोत्सवो विधीयते ।
दक्षिणाभिमुखं कृष्णं दोलयानं कलस्वराः ॥
इष्टापराधनिचयैर्म्मुक्तास्ते नात्र संशयः ॥ १० ॥
निःक्षिप्य जलमाश्चे तु मासि माधवसंज्ञिते ।
सौवर्णपात्रे ताम्रे वा रौप्ये वा मृण्मयेऽपि वा ॥
तोयस्थं योऽर्च्चयेद्देवं शालग्रामसमुद्भवम् ।
प्रत्यहं सा महाभागे तस्य पुण्यं न गण्यते ॥
दमनारोपणं कृत्वा श्रीविष्णौ च समर्पयेत् ।
वैशाख्यां श्रावणे भाद्रे कर्त्तव्यञ्च तदर्पणम् ॥११॥
वैशाखे च तृतीयायां जलमध्ये विशेषतः ।
अथवा मण्डपे कुर्य्यात् मन्दिरे वा हरेगृहे ।
सुगन्धचन्दनेनाङ्गं सुपुष्टाङ्गो दिने दिने ।
यथा प्रयत्नतः कार्य्यः कृष्णाङ्गो नैव पूजितः ॥
चन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमरोचना ।
जटामांसी वचा चैव विष्णोर्गन्धाष्टकं तथा ।
एभिर्गन्धयुतैश्चापि अङ्गानि च विलेपयेत् ॥
छष्टञ्च तुलसीकाष्ठं कर्पूरागुरुयोगतः ।
अथवा केशरैर्योज्यं हरिचन्दनमच्युते ॥
अस्मिन् काले कृष्णभक्त्या ये प्रपश्यन्ति मानवाः ।
न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥
सुगन्धिमिश्रितैस्तोयैः स्नापयित्वा जगद्-
गुरुम् ।
अथवा पुष्पमध्ये च स्थापयेज्जगदीश्वरम् ॥
वृन्दावनं तत्र कृत्वा उपस्कृतफलानि च ।
विष्णुभक्तेन योग्येन भोजयेत्तद्विशेषतः ॥
नारिकेलं फलं नीरं कोषयोरुत्थ दापयेत् ।
कण्टाफलञ्च पनसं कोमलञ्च दीयते ॥
यथा पचेत्तथा दद्याद्यथाशक्तिनियोगतः ।
दध्ना विमिश्रितञ्चान्नं घृतेनाप्लुत्य दापयेत् ॥
पाचितं पिष्टकं धातुरसादश्च घृतेन च ।
तिलैश्च तिलसंमिश्रैः फलं गुडञ्च दापयेत् ॥
यद्यदेवात्मनः श्रेयस्तत्तदीशाय कल्पयेत् ।
दत्त्वा नैवेद्यवस्त्रादीन्नादद्यात् कथञ्चन ॥
त्यक्तार्थं विष्णुमुद्दिश्य तद्भक्तेभ्यो विशेषतः ।
इति ते कथितं किञ्चित् समासेन महेश्वरि ! ।
गोप्यञ्च प्रयत्नेन स्वयोनिरिव पार्व्वति ! ॥१२॥
श्रीकृष्णरूपगुणवर्णनशास्त्रवर्गौ
बोधाधिकार इह चेत्कमन्यपारैः ।
तत्प्रेमभावरसभक्तिविलासनाम-
चारैषु चेद्यदि रतिः किमु कामिनीभिः ॥
सञ्चितया विभजतां व्रजबालकैश्च
वृन्दावनं चिन्तितकं यमुनाजलञ्च ।
तल्लोकनाथपदपङ्कजधूलिभिश्च-
स्निग्धं वपुः किल तथागुरुचन्दनाद्यैः ॥"
इति पाद्मे पातालखण्डे १२ अध्यायः ॥
हरिः, त्रि, (हरति मेघदुःखमिति । हृ + इन् ।)
पिङ्गवर्णः । हरिद्वर्णः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
रघुः । ३ । ४३ ।
"शतैस्तमक्ष्णामनिमेषवृत्तिभि-
र्हरिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः ।

अत्रोपहेतं गगनस्पृशा रघुः
स्वरेण धीरेण निवर्त्तयन्निव ॥”)

पीतवर्णः । इत्यनेकार्थकोषः ॥

हरिकः, पुं, (हरिरेव । हरि+स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) पीतहरितवर्णाश्वः । तत्पर्य्यायः । हालकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ चौरः । अच-क्रीड़कः । इति केचित् ॥

हरिकेलीयः, पुं, (हरिकेलिमर्हतीति । हरिकेलि+छः ।) वङ्गदेशः । इति हेमचन्द्रः । तद्देशस्थे, त्रि ॥

हरिकेशः, पुं, (हरिः पिङ्गलः केशो यस्य ।) शिवः । इति केचित् ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १७ । ४४ ।
“दीर्घश्च हरिकेशश्च सुतीर्थः कृष्ण एव च ।”
विष्णुः । यथा, महाभारते । ६ । ६२ । ५० ।
“महोरग वराहाद्य हरिकेश विभो ! जय ॥”)
शिवभक्तयक्षविशेषः । स तु शिवप्रसादात् दण्डपाणित्वं क्षेत्रपालत्वादिकञ्च प्राप्तवान् । यथा,
“एवमुक्त्वा ततो देवः सह देव्या जगत्पतिः ।
जगाम यत्र यक्षोऽसौ तपसा धमनिसन्ततः ।
तं दृष्ट्वा प्रणतं भक्त्या हरिकेशं वृषध्वजः ।
दिव्यं चक्षुरदात्तस्मै येनापश्यत् स शङ्करम् ॥
सूत उवाच ।
अथ यक्षस्तदा तत्र शनैरुन्मील्य चक्षुषी ।
अपश्यत् स शिवं देवं वृषं श्वेतमुपाश्रितम् ॥
देव उवाच ।
जरामरणनिर्म्मुक्तः सर्व्वशोकविवर्जितः ।
भविष्यसि गणाध्यक्षो वरदः सर्व्वपूजितः ॥
अजेयश्चापि लोकानां योगैश्वर्य्यसमन्वितः ।
अन्नदश्चापि लोकेभ्यः क्षेत्रपालो भविष्यसि ॥
महाबलो महासत्त्वो ब्रह्मण्यो मम च प्रियः ।
त्र्यक्षश्च दण्डपाणिश्च महायोगी तथैव च ॥
उद्भ्रमः सम्भ्रमश्चैव गणौ ते परिचारकौ ।
तवाज्ञया करिष्येते लोकस्योद्भ्रमसम्भ्रमौ ॥”
इति मात्स्ये । १८० । ८८—९० ; ९६—९९ ॥

हरिक्रान्ता, स्त्री, (हरिणा क्रान्ता ।) विष्णुक्रान्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

हरिगृहं, क्ली, (हरेर्गृहम् ।) हरेरालयः । पुरीविशेषः । तत्पर्य्यायः । एकचक्रम् २ शुम्भपुरी ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हरिचन्दनं, पुं, क्ली, (हरेरिन्द्रस्य प्रियं चन्दनम् ।) देवतरुविशेषः । यथा,—
“पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ।
सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥”
इति स्वर्गवर्गे अमरः । १ । १ । ५३ ॥
देवभूमावेव सम्भवात् देवतरुः । चन्दयति आह्लादयति चन्दनं चदि आह्लादे दीप्तौ नन्द्यादित्वात् ल्युः । हरेरिन्द्रस्य चन्दनं हरिचन्दनम् । इति तट्टीकायां भरतः ॥ चन्दनविशेषः । तत्पर्य्यायः । तैलपर्णिकम् २ गोशीर्षम् ३ । इति मनुष्यवर्गे अमरः । २।६।१३१ ॥
क्लीबे हरिचन्दने । चन्दनविशेषाणां पृथक् पृथक् नामान्यमी । तथा च तिलस्येव पर्णमस्य तिलपर्णी वृक्षभेदः ततो जातं तैलपर्णिकम् । धवलं सुशीतलं चन्दनं तैलपर्णिकम् । गोः शीर्षं गोशीर्षं तदाकारे मलयैकदेशे जातं गोशीर्षम् । कालताम्रश्यामिश्रवर्णमुत्पलगन्धि अतिसुरभि शीतलतया सदैव सर्पैर्वेष्टितं गोशीर्षम् । कपिलवर्णत्वात् हरि च तच्चन्दनञ्चेति हरिचन्दनम् । हरेरिन्द्रस्य चन्दनं वा । हरिर्मर्कटस्तदाकारे पर्व्वतभागे जातत्वाद्वा हरिचन्दनम् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायान्तरं सुरार्हम् २ हरिगन्धम् ३ इन्द्रचन्दनम् ४ दिव्यम् ५ दिविजम् ६ मर्त्यागन्धम् ७ नन्दनजम् ८ लोहितजम् ९ । हरिचन्दनं लोकसे प्रसिद्धम् । अस्य गुणाः ।
“हरिचन्दनन्तु दिव्यं हिमं तदिह दुर्ल्लभं मनुजैः ।
पित्ताटोपविलोपि वमथुभ्रमशोषमान्द्यभेदोहृत् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥*॥
(पीतचन्दनम् । कलम्ब इति लोके ।
“कालीयकन्तु कालीयं पीताभं हरिचन्दनम् ।
हरिप्रियं कालसारं तथा कालानुसार्य्यकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पारिभाषिकहरिचन्दनं यथा,—
“घृष्टञ्च तुलसीकाष्ठं कर्पूरागुरुयोगतः ।
अथवा केशरैर्योज्यं हरिचन्दनमुच्यते ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डे १२ अध्यायः ॥

हरिचन्दनं, क्ली, (हरिचन्दनं तद्वर्णोऽस्त्यस्येति । अच् ।) ज्योत्स्ना । कुङ्कुमम् । इति मेदिनी ॥ पद्मकेशरम् । इति हलायुधः ॥ कान्ताङ्गम् । इति शब्दरत्नावली ॥

हरिणः, पुं, (हरति मनः ह्रियते गीतादिना वा । हृ+“श्यास्त्याहृञविभ्य इनच् ।” उणा० २ । ४६ । इति इनच् ।) स्वनामख्यातपशुः । तत्पर्य्यायः । मृगः २ कुरङ्गः ३ वातायुः ४ अजिनयोनिः ५ । इत्यमरः । २ । ५ । ८ ॥ सारङ्गः ६ चलनः ७ पृषत् ८ भीरुहृदयः ९ मृगः १० । इति जटाधरः ॥ चारुलोचनः ११ जिनयोनिः १२ कुरङ्गमः १३ ऋष्यः १४ ऋश्यः १५ रिष्यः १६ रिश्यः १७ एणः १८ एणकः १९ । इति शब्दरत्नावली ॥ कृष्णतारः २० सुलोचनः २१ पृषतः २२ । अस्य मांसगुणाः ।
“एणस्य मांसं लघु शीतलञ्च
त्रिदोषहृत् षड्रसदञ्च रुच्यम् ।
कुरङ्गमांसं मधुरञ्च वह्नि-
कषायकं पित्तहरं मरुत्प्रदम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥*॥
अपि च ।
“हरिणः शीतलो बद्धविण्मूत्रो दीपनो लघुः ।
रसे पाके च मधुरः सुगन्धिः सन्निपातहा ॥
एणः कषायो मधुरः पित्तास्रकफनाशनः ।
संग्राही रोचनो हृद्यो बलकृज्ज्वरनाशनः ॥”
इति राजवल्लभः ॥*॥
अन्यच्च ।
“कुरङ्गो वृंहणो बल्यः शीतलः पित्तहृद्गुरुः ।
मधुरो वातहृद् ग्राही किञ्चित्कफकरो मतः ।
इति भावप्रकाशः ॥*॥
हरिणस्य पञ्चभेदो यथा,—
“हरिणश्चापि विज्ञेयः पञ्चभेदोऽत्र भैरव ।
ऋष्यः खड्गो रुरुश्चैव पृषतश्च मृगस्तथा ।
एते बलिप्रदानेषु चर्म्मदाने च कीर्त्तिताः ।”
इति कालिकापुराणे ६६ अध्यायः ॥
शुक्लवर्णः । विष्णुः । शिवः । (यथा, म[हा]भारते । १३ । १७ । ११८ ।
“आषाढ़श्च सुषाढ़श्च ध्रुवोऽथ हरिणो हरः ।”)
सूर्य्यः । हंसः । इति केचित् ॥ (ऐरावतवंशोद्भूतनागविशेषः । यथा, महाभारते । ५ । १०३ । ११ ।
“पारावतः पारिजातः पाण्डरो हरिणः कृश[ः] ...
विहङ्गः शरभो मेदः प्रमोदः संहतापनः ।
ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा हव्यवाहनम् ।”)
पाण्डुवर्णः । तद्युक्ते, त्रि ॥ इत्यमरः ।१।५। ... (यथा, महाभारते । १ । १ । १३५ । ...
“स भोगान् विविधान् भुञ्जन् रत्नानि विवि[धानि च] ...
कथितो धृतराष्ट्रस्य विवर्णो हरिणः कृश[ः] ...

हरिणनर्त्तकः, पुं, (हरिण इव नृत्यतीति । नृ[त्+] ण्वुल् ।) किन्नरः । इति शब्दरत्नावली ॥

हरिणहृदयः, त्रि, (हरिणस्येव भीतं [हृदयं] यस्य ।) भीरुः । इति शब्दरत्नावली ॥

हरिणाक्षी, स्त्री, हट्टविलासिनीनामगन्धद्र[व्यम्] । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (हरिणस्य अ[क्षिणी इव] अक्षिणी यस्याः । समासे षः । ङीष् । [मृग]लोचना रमणी ॥)

हरिणाङ्कः, पुं, (हरिणः अङ्कश्चिह्नं य[स्य] ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

हरिणी, स्त्री, (हरिण+ङीष् ।) मृगी । [यथा,] रघुः । २ । ११ ।
“धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभाव-
माख्यातमन्तःकरणैर्विशङ्कैः ।
विलोकयन्त्यो वपुरापुरक्ष्णां
प्रकामविस्तारफलं हरिण्यः ॥”)
स्वर्णप्रतिमा । इत्यमरः । ३।३।५० ॥ (हरित+ङीष् । तस्य नः ।) हरिता । नारीभेदः । वृत्तभेदः । इति मेदिनी ॥ (तल्लक्षणं यथा,—
“नसमरसला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता ।”
विस्तारस्तु छन्दःशब्दे द्रष्टव्यः ।) मञ्जिष्ठा । स्वर्णयूथी । इति राजनिर्घण्टः ॥ तरुणी वरस्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥ (सुराङ्गनाभेदः । यथा, रघुः । ८ । ७९ ।
“चरतः किल दुश्चरं तप-
स्तृणबिन्दोः परिशङ्कितः पुरा ।
प्रजिघाय समाधिभेदिनीं
हरिरस्मै हरिणीं सुराङ्गनाम् ।”)

हरित्, पुं, (हरति नयनमनांसीति । हृ + “दृग्रु-हृषियुधिभ्य इतिः ।” उणा० १ । ९९ । इति इतिः ।) नीलपीतमिश्रितवर्णः । सबुजरङ् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पालाशः २ हरितः ३ । इत्यमरः । १ । ५ । १४ ॥ श्यामः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अश्वविशेषः । इति मेदिनी ॥ सूर्य्याश्वः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कुमारे । २ । ४३ ।
“उत्पाट्य मेघशक्कानि युक्तानि हरितो हरेः ।
वाक्शीपर्य्यताक्षेण कल्पिताः खेऽपि वेधसः ॥”)
सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ सिंहः । सूर्य्यः । विष्णुः । इति केचित् ॥ हरिद्वर्णविशिष्टे, त्रि ॥
हरित्, स्त्री, (हृ + इतिः ।) दिक् । इत्यमरः ।१।३।१॥ (यथा, रघुः । ३ । ३० ।
“सतार विद्याः पवनातिपातिभि-
र्दिशो हरिद्भिर्हरितामिवेश्वरः ॥”)
हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
हरित, पुं, स्त्री, (हृ + इतिः ।) तृणम् । इति मेदिनी ॥
हरितं, क्ली, (हृ + इतन् ।) स्थौणेयकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
हरितः, पुं, (हरति नयनमनांसीति । हृ + “हृश्या-भ्यामितन् ।” उणा० ३ । ९३ । इति इतन् ।) हरिद्वर्णः । इत्यमरः । १ । ५ । १४ ॥ सिंहः । इति केचित् ॥ मन्थानकतृणम् । इति राज-निर्घण्टः ॥ (हारीत इति लोके । तदर्थे पर्य्यायो यथा—
“हारीतो रक्तपित्तः स्याद्धरितोऽपि स कथ्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
हरिद्वर्णयुक्ते, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, किराते । ५ । ३८ ।
“परिसरविषयेषु लीढमुक्ता
हरिततृणोद्गमशङ्कया मृगीभिः ॥”)
हरितकं, क्ली, (हरितो वर्णोऽस्त्यस्येति । अच् । ततः कन् ।) शाकम् । इत्यमरः । २ । ९ । ३४ ॥ (यथा, माघे । ५ । ५८ ।
“अश्नाति भूमिपतिभिः स्वयमीतनिद्रे-
रश्वान् पुरो हरितकं मुदमादधानः ॥”)
हरितपत्त्रिका, स्त्री, (हरितानि पत्राणि यस्याः । ततः स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) पाची । इति राजनिर्घण्टः ॥
हरितशाकः, पुं, (हरितः हरिद्वर्णः शाकः ।) शिग्रुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शिग्रुशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
हरिता, स्त्री, (हरितो वर्णोऽस्त्यस्या इति । अच् । टाप् ।) दूर्व्वा । इति मेदिनी ॥ जयन्ती । हरिद्रा । कपिलद्राक्षा । पाची । नीलदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥
हरितालं, क्ली, (हरितं तद्वर्णं आलातीति । आ + ला + कः ।) पीतवर्णधातुविशेषः । स तु हरेर्व्वीर्य्यम् । यथा,—
“हरितालं हरेर्व्वीर्य्यं लक्ष्मीवीर्य्यं मनःशिला ।
पारदं शिववीर्य्यं स्यात् गन्धकं पार्व्वतीरजः ॥”
इति वैद्यकम् ॥
तत्पर्य्यायः । पिञ्जरम् २ पीतनकम् ३ तालम् ४ आलम् ५ हरितालकम् ६ । इत्यमरः ।२।९।१०३॥ गोदन्तम् ७ पीतनम् ८ नटमण्डनम् ९ हरि-बीजम् १० सिद्धधातुः ११ । इति जटाधरः ॥ वर्णकम् १२ नटभूषणम् १३ । इति रत्नमाला ॥ पीतम् १४ गोरोचम् १५ चित्राङ्गम् १६ पिञ्ज-रकम् १७ वेदलम् १८ तालकम् १९ कनक-रसः २० काञ्चनकम् २१ विडालकम् २२ चिप-गन्धम् २३ पिङ्गम् २४ पिङ्गसारम् २५ गौरी-ललितम् २६ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-त्वम् । स्निग्धत्वम् । त्वग्दोषभूतभीतिविषवात-रुजानाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अपि च ।
“हरितालं द्विधा प्रोक्तं पत्राख्यं पिण्डसंज्ञकम् ।
तयोराद्यं गुणैः श्रेष्ठं ततो हीनगुणं परम् ॥
स्वर्णवर्णं गुरु स्निग्धं सपत्रं चाभ्रपत्रवत् ।
पत्राख्यं तालकं विद्यात् गुणाढ्यं तद्रसायनम् ॥
निष्पत्रं पिण्डसदृशं स्वल्पसत्त्वं तथा गुरु ।
स्त्रीपुष्पहारकं स्वल्पगुणं तत्पिण्डतालकम् ॥
हरितालं कटु स्निग्धं कषायोष्णं हरेद्विषम् ।
कण्डूकुष्ठास्यरोगास्रकफपित्तकचव्रणान् ॥
हरति च हरितालं चारुता देहजातां
सृजति च बहुतापानङ्गसङ्कोचपीडाः ।
वितरति कफवातौ कुष्ठरोगं विदध्या-
दिदममितमशुद्धं मारितं चाप्यसम्यक् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अथ तालस्याशुद्धस्य दोषमाह ।
“अशुद्धं तालमायुर्घ्नं कफमारुतमेहकृत् ।
तापस्फोटाङ्गसंकोचान् कुरुते तेन शोधयेत् ॥”
अथ तालकस्य शोधनविधिः ।
“तालकं कणशः कृत्वा तच्चूर्णं काञ्जिके क्षिपेत् ।
दोलायन्त्रेण यामैकं ततः कूष्माण्डजे द्रवे ।
तिलतैले पचेद्यामं यामञ्च त्रिफलारसे ।
दोलायन्त्रे चतुर्यामं पक्वं शुध्यति तालकम् ॥” *
अथ तालकस्य मारणविधिः ।
“सदलं तालकं शुद्धं पौनर्नवरसेन तु ।
खल्ले विमर्दयेदेकं दिनं पश्चाद्विशोधयेत् ॥
संशोध्य गोलकं तस्य कुर्य्यात्तञ्च विशोधयेत् ।
ततः पुनर्नवाक्षारैः स्थाल्यामर्द्धं प्रपूरयेत् ॥
तत्र तद्गोलकं धृत्वा पुनस्तेनैव पूरयेत् ।
आकण्ठं पिठरं तस्य पिधानं धारयेत्सुधीः ॥
स्थालीं चुल्ल्यां समारोप्य क्रमाद्वह्निं विवर्द्धयेत् ।
दिनान्यन्तरशून्यानि पञ्चवह्निं प्रदीपयेत् ॥
एवं सम्म्रियते तालं मात्रा तस्यैकरक्तिका ।
अनुपानान्यनेकानि यथायोग्यं प्रयोजयेत् ॥” * ॥
एवं शोधितस्य मारितस्य तालकस्य गुणाः ।
“हरितालं कटु स्निग्धं कषायोष्णं हरेद्विषम् ।
कण्डूकुष्ठास्यरोगास्रकफपित्तकचव्रणान् ॥”
अन्यच्च ।
“तालकं हरते रोगान् कुष्ठमृत्युज्वरापहम् ।
शोधितं कुरुते कान्तिं वीर्य्यवृद्धिं तथायुषः ॥”
इति च भावप्रकाशः ॥
हरितालः, पुं, पीतवर्णपक्षिविशेषः । हरियाल इति भाषा । तस्य मांसगुणाः ।
“हरितालोऽल्पविट्कः स्यात् कषायो मधुरो लघुः ।
रक्तपित्तप्रशमनस्तृषाघ्नो वातकोपनः ॥”
इति राजवल्लभः ॥
हरितालकं, क्ली, (हरितालमेव । स्वार्थे कन् ।) हरितालम् । इत्यमरः । २ । ९ । १०३ ॥
हरितालिका, स्त्री, दूर्व्वा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भाद्रशुक्लचतुर्थी हरितालिका । भाद्र-शुक्लचतुर्थ्यामुदितचन्द्रस्य नष्टचन्द्र इति संज्ञा । इति पञ्जिकायां प्रसिद्धा । तत्र चन्द्रदर्शननिषेधो यथा । भोजदेवः ।
“शुक्लपक्षे चतुर्थ्यान्तु सिंहे चन्द्रस्य दर्शनम् ।
मिथ्याभिशापं कुरुते न पश्येत्तत्र तन्नतः ॥”
चतुर्थ्यां दर्शननिषेधात् तत्रोदितस्य चन्द्रस्य पञ्चम्यां दर्शने तु न दोषः । अतः ।
“पञ्चाननगते भानौ पक्षयोरुभयोरपि ।
चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेक्षितव्यः कदाचन ॥”
चतुर्थ्यां नेक्षितव्य इति मुनिभिर्वदित उक्त इत्यर्थः । अथवा चतुर्थ्यामित्यस्य प्रधानक्रिया-न्वयाभ्यर्हितत्वादीक्षितव्य इत्यनेनान्वयो न तूदित इत्यनेन । तथा च अव्यक्तं प्रधानगामि इति सूत्रे अव्यक्तस्य शब्दस्य प्रधानेनैव सम्बन्ध इति भट्टनारायणव्याख्यानं इति । उदितचन्द्रो-दितव्याप्तिपरः सम्पाख्यानपरो वा ।
“भाद्रे तु शुक्ला दृष्टा अमुकोऽस्मि वा गता ।
उदितं सोमनक्षत्रं दृष्ट्वा सद्यः शुचिर्भवेत् ॥”
इति पराशरोक्तोदित इतिवत् ॥ * ॥
नन्वेकपदस्य कथमनेकार्थता इति चेत् यावन्तो-ऽर्थास्तावन्ति पदानीति । तथा चोक्तम् ।
“यावतामेव धातूनां लिङ्गं रूढिगतं भवेत्
अर्थश्चैवाभिधेयस्तु तावद्भिर्गुणविग्रहः ॥”
लिङ्गं समार्थम् । रूढिगतं प्रसिद्धम् । न त्वप्रसिद्धम् । यत्र हिंसागत्योरित्यादौ गमना-दिकम् । अभिधेयो वाच्यः । तावद्भिर्धातुभि-र्गुणविग्रहो गुणैर्गुणाभिविग्रहो यद्यर्थे यथार्थं स तथा । एतेन धातुसमर्थार्थेन पदस्य ।
ब्रह्मपुराणे भिक्षाकाधिकारे ।
“नारायणोऽभिशप्तस्तु निशाकरमरीचिषु ।
स्थितश्चतुर्थ्यामथापि मनुष्याय पतेच्च नः ॥
अतश्चतुर्थ्यां चन्द्रन्तु प्रमादादीक्ष्य मानवः ।
पठेदाख्यायिकावाक्यं प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः ॥”
अभिशप्तः परीवादविषयीभूतः । सोऽभिशापः ।
आख्यायिकावाक्यं विष्णुपुराणे ।
“सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ।
सुकुमारक मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः ॥”
अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितं जलं पेयं आचारात् स्यमन्तकोपाख्यानञ्च श्रोतव्यम् । इति तिथ्यादि-तत्त्वम् ॥

हरिताली, स्त्री, (हरिताल + ङीष् ।) दूर्व्वा । आकाशरेखा । इति मेदिनी ॥ खड्गलता । इति विश्वः ॥ सौरभाद्रीयशुक्लपक्षविशेषयुक्त-चतुर्थी । यथा,—
"भाद्रे मासि सिते पक्षे वसुदेवतसंयुता ।
हरिताली चतुर्थी स्यात् सर्व्वाशीप्रीतिदा सदा ॥
भाद्रे मासि सिते पक्षे चतुर्थ्याख्याभियोगतः ।
ददाति किल्बिषं घोरं द्रष्टव्यो न संशयः ॥
करचित्रागतर्क्षेषु हरौ सूर्य्ये चतुर्थिका ।
हरिताली समाख्याता स्त्रीणां प्रीतिदा सदा ॥"
इति राजमार्त्तण्डः ॥

हरिताश्म, [न्] क्ली, (हरितं अश्म ।) तुत्थम् । पेरोजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

हरित्पर्णं, क्ली, (हरित् पर्णमस्य ।) मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ हरिद्वर्णपत्रयुक्ते, त्रि ॥

हरिदश्वः, पुं, (हरित् अश्वो यस्य ।) सूर्य्यः । (यथा, रघुः । ३ । २२ ।
"पुपोष वृद्धिं हरिदश्वदीधिते-
रनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः ॥")
अर्कवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥

हरिदेवः, पुं, (हरिर्देवोऽधिष्ठात्रीदेवता यस्य ।) श्रवणानक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ हरिर्देवो यस्य इति बहुव्रीहौ, त्रि । हरिश्चासौ देव-श्चेति कर्म्मधारये हरिमात्रबोधकः ॥

हरिद्गर्भः, पुं, (हरिद्वर्णो गर्भो यस्य ।) हरिद्वर्ण-कुशः । हरिद्दर्भ इति च पाठः । तत्पर्य्यायः । खरपत्रः २ ह्रस्वच्छदः ३ अत्र पृथुच्छदोऽपि पाठः । शूरी ४ रूक्षदर्भः ५ दीर्घपत्रः ६ पवित्रकः ७ । अस्य गुणाः ।
"दर्भौ द्वौ च गुणे तुल्यौ तथापि च सिता-धिकः ।
यदि श्वेतकुशाभावे अपरं योजयेद्भिषक् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।
"दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरं तुवरं हिमम् ।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णावस्तिरुक्प्रदरास्रजित् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
तन्मूलगुणाः ।
"कुशमूलं हिमं रुच्यं मधुरं पित्तनाशनम् ।
रक्तज्वरतृषाश्वासकामलाशोषमोचकृत् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

हरिद्रवः, पुं, (हरिद्वर्णः पिङ्गलवर्णः द्रव इव ।) नागकेशरचूर्णम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हरिद्रा, स्त्री, (हरितं पीतवर्णं रातीति । हरित् + रा + कः । टाप् ।) ओषधिविशेषः । हलुद इति भाषा । तत्पर्य्यायः । निशाख्या २ काञ्चनी ३ पीता ४ वरवर्णिनी ५ । इत्यमरः । २ । ९ । ४१ ॥ कावेरी ६ उमा ७ वर्णवती ८ गौरी ९ पीञ्जा १० । इति जटाधरः ॥ पीतवालुका ११ हेम-नाम्नी १२ भङ्गवासा १३ वर्णिनी १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ पीतिका १५ रजनी १६ निशा १७ मेहघ्नी १८ बहुला १९ वर्णिनी २० रात्रिनामिका २१ । इति रत्नमाला ॥ हरित् २२ रञ्जनी २३ स्वर्णवर्णा २४ सुवर्णा २५ शिवा २६ दीर्घरागा २७ हलदी २८ वराङ्गी २९ अनेष्टा ३० वरा ३१ वर्णदात्री ३२ पवित्रा ३३ हरिता ३४ विषघ्नी ३५ पिङ्गा ३६ मङ्गल्या ३७ मङ्गला ३८ लक्ष्मीः ३९ भद्रा ४० शिवा ४१ शोभा ४२ शोभना ४३ सुभगाह्वया ४४ श्यामा ४५ जयन्तिका ४६ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातास्र-कुष्ठमेहकण्डुव्रणनाशित्वम् । देहवर्णविधायि-त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अन्यच्च ।
"हरिद्रा कफपित्तास्रशोथकण्डुव्रणापहा ।"
इति राजवल्लभः ॥
अपि च ।
"हरिद्रा काञ्चनी पीता निशाख्या वर-वर्णिनी ।
कृमिघ्ना हलदी योषित्प्रिया हरिविलासिनी ॥
हरिद्रा कटुका तिक्ता रूक्षोष्णा कफपित्तनुत् ।
वर्ण्या त्वग्दोषमेहास्रशोथपाण्डुव्रणापहा ॥" * ॥
अथ वनहरिद्रा ।
"अरण्यहलदीकन्दः कुष्ठवातास्रनाशनः ।" * ।
अथ कर्पूरहरिद्रा ।
"दार्व्वीभेदाम्रगन्धा च सुरभिश्चारु दारु च ।
कर्पूरा पद्मपत्रा स्यात् सुरभिः सुरनायिका ॥
आम्रगन्धिहरिद्रा या सा शीता वातला मता ।
पित्तघ्नमधुरा तिक्ता सर्व्वकण्डुविनाशिनी ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

हरिद्रागणेशः, पुं, (हरिद्रावर्णो गणेशः ।) गणेशविशेषः । तन्मन्त्रो यथा,—
अथ हरिद्रागणेशः ।
"पञ्चान्तको धरासंस्थो बिन्दुभूषितमस्तकः ।
एकाक्षरो महामन्त्रः सर्व्वकामफलप्रदः ॥"
अथ वशिष्ठ ऋषिर्गायत्री च्छन्दो हरिद्रागण-पतिर्देवता गकारो बीजं लकारः शक्तिर्बीजे-नैव षडङ्गकम् । ध्यानन्तु ।
"हरिद्राभं चतुर्ब्बाहुं हारिद्रवसनं विभुम् ।
पाशाङ्कुशधरं देवं मोदकं दन्तमेव च ॥"
एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनादि-पीठमन्वन्तां पीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वा गण-पतिं पूजयेत् । आवरणपूजाविनियोगादिकं एकाक्षरगणपतिवत् । अस्य पुरश्चरणं चतु-र्लक्षजपः । त्रिमधुरयुक्तहरिद्राचूर्णमिश्रितै-स्तण्डुलैर्युतहोमः । इत्यादि तन्त्रसारः ॥

हरिद्राङ्गः, पुं, (हरिद्राया इव अङ्गं यस्य ।) हरितालपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हरिद्राभः, पुं, (हरिद्राया आभा इव आभा यस्य ।) पीतशालः । कर्पूरकः । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ पीतवर्णः । तद्युक्ते, त्रि ॥ इत्य-मरः । १ । ५ । १४ ॥ (यथा, तन्त्रसारे ।
"हरिद्राभं चतुर्ब्बाहुं हारिद्रवसनं विभुम् ॥")

हरिद्राराग:, त्रि, (हरिद्राया राग इव रागो यस्य । अचिरस्थायित्वादेवास्य तथात्वम् ।) अस्थिरसौहृदः । इति हेमचन्द्रः ॥ तत्पर्य्यायः । चक्षुरागरागी २ । हरिद्राराग इव रागो-ऽस्येति हरिद्रारागः । हरिद्रारागस्याचिर-स्थायित्वात् तथेति यावत् । यथा,—
"चक्षुरागरागी च हरिद्राराग उच्यते ।"
इति हलायुधः ।

हरिद्रुः, पुं, (हरिद्वर्णः द्रुः वृक्षः ।) वृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ दारुहरिद्रा । इत्यमरः । २ । ४ । १०१ ॥ तथा चोक्तम् ।
"दार्व्वी दारुहरिद्रा च पर्ज्जन्या पर्ज्जनीति च ।
कटङ्कटेरी पीता च भवेत् सैव च पचम्पचा ।
सैव कालीयकः प्रोक्तस्तथा कालेयकोऽपि च ।
पीतद्रुश्च हरिद्रुश्च पीतदारु कपीतकम् ।
दार्व्वी निशागुणा किन्तु नेत्रकर्णास्यरोगनुत् ।"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
वृक्षविशेषः । हलदीया इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । पीतदारु २ पीतकाष्ठः ३ पीतकः ४ कदम्बकः ५ सुपुष्पः ६ सुराह्वः ७ पीतकद्रुमः ८ । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । मङ्-गल्यत्वम् । पित्तवातनाशत्वग्दोषनाशित्वम् । अङ्गकान्तिकरत्वम् । बल्यत्वञ्च । इति राज-निर्घण्टः ॥

हरिद्वारं, क्ली, (हरेस्तत्प्राप्तेर्द्वारमिव ।) स्वनाम-ख्यातनगरम् । तत्तु तीर्थविशेषः । यथा,—
"शृणु देवि महामाये पठेचक्री शृण्वोऽपि ।
गयायाञ्चैव यत् पुण्यं काश्यां विश्वेश्वराग्रतः ।
प्रयागे मुण्डनाच्चैव हरिद्वारे हरेर्यदि ।
तुल्यं पुण्यं भवेद्देवि सत्यं दुर्गे शिवे रमे ॥"
इति रुद्रयामले हरगौरीसंवादे रुद्रपञ्चके ॥ * ॥
तत्र गङ्गावतरणात् गङ्गाद्वारमिति ख्यातम् ।
तत्र स्नानादिफलं यथा,—
"ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ नमस्कृत्य महागिरिम् ।
स्वर्गद्वारेण तत्तुल्यं गङ्गाद्वारं न संशयः ॥
तत्राभिषेकं कुर्व्वीत कोटितीर्थे समाहितः ।
लभते पुण्डरीकन्तु कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥
तत्रैकरात्रिवासेन गोसहस्रफलं लभेत् ॥"
इति पाद्मे भूमिखण्डे १२ अध्यायः ॥
अपि च ।
"सर्व्वत्र सुलभा गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुर्लभा ।
गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ॥
सवासवाः सुराः सर्व्वे गङ्गाद्वारं मनोरमम् ।
समागत्य प्रकुर्व्वन्ति स्नानदानादिकं मुने ! ॥
दैवयोगान्मुने तत्र ये त्यजन्ति कलेवरम् ।
मनुष्यपक्षिकीटाद्यास्ते लभन्ते परं पदम् ॥"
इति तत्रैव क्रियायोगसारे ६ अध्यायः ॥ * ॥
पुस्तकान्तरे गङ्गाद्वारस्थाने हरिद्वारमिति पाठः ॥

हरिनाम, [न्] क्ली, (हरेर्नाम ।) श्रीहरे-र्नाम । तन्माहात्म्यं यथा,—
"न कालनियमस्तत्र न देशनियमस्तथा ।

मोच्छिदादौ विविधोऽस्ति हरेर्नामनि सुव्रत ।
स्नानं देवार्च्चनं ध्यानं धारणा नियमो यमः ।
प्रत्याहारः समाधिश्च हरिनामसमं न च ।"
इति पाद्मोत्तरखण्डे ६८ अध्यायः ।

अपि च ।
"हरेर्नाम हरेर्नाम हरेर्नामैव केवलम् ।
कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा ।"
इति श्रीहरिभक्तिविलासस्य ११ विलासे वृहन्नारदीयपुराणवचनम् ॥ * ॥ वैष्णवानां जप्यहरिनामानि यथा,—
"हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे ।
हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे ।"
अस्य प्रमाणादि यथा,—

त्रिपुरोवाच ।

"वासुदेव महाबाहो ! शृणुष्व परमं वचः ।
त्वं हि देव सुरश्रेष्ठः किमर्थं तप्यते तपः ।
कुलाचारं विना पुत्त्र ! नहि सिद्धिः प्रजायते ।
शक्तिहीनस्य ते सिद्धिः कथं भवति रे सुत ! ॥
ममांशसम्भवां लक्ष्मीं त्यक्ता किं तप्यते तपः ।
वृथा श्रमं वृथा पूजा जपश्च विफलं सुत ! ॥
संयोगं कुरु यत्नेन शक्त्या सह तपोधन ! ।
सुखं विना सुतश्रेष्ठ ! विद्यासिद्धिर्न जायते ॥
साधके क्षोभमापन्ने देवता क्षोभमाप्नुयात् ।
तस्माद्भोगयुतो भूत्वा जपकर्म्म समारभेत् ॥
भोगं विना सुतश्रेष्ठ ! नहि मोक्षः प्रजायते ।
शृणु पुत्त्र सुतश्रेष्ठ दीक्षाया आनुपूर्व्विकीम् ॥
दशवर्षे तु संप्राप्ते द्वादशाभ्यन्तरे सुत ! ।
शृणुयाद्धरिनामानि षोड़शानि पृथक् पृथक् ।
हरिनाम विना पुत्त्र ! कर्णशुद्धिर्न जायते ॥

श्रीवासुदेव उवाच ।

शृणु मातर्म्महामाये विश्वबीजस्वरूपिणि ! ।
हरिनाम महामाये क्रमात्तव मतं वद ॥ * ॥

त्रिपुरोवाच ।

हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे ।
हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे ॥
द्वात्रिंशदक्षराण्येवं कलौ नामानि सर्व्वदा ।
शृणु छन्दः सुतश्रेष्ठ ! हरिनाम्नस्तु चैव हि ।
छन्दो हि परमं गुह्यं महत् पदमनव्ययम् ।
सर्व्वशक्तिमयं मन्त्रं हरिनाम तपोधन ! ।"*।
अस्य श्रीहरिनाममन्त्रस्य वासुदेव ऋषिर्गायत्री छन्दः श्रीत्रिपुरा देवता मम महाविद्यासिद्धार्थे विनियोगः । * ।
"एतन्मन्त्रं सुतश्रेष्ठ ! प्रथमं शृणुयान्नरः ।
श्रुत्वा द्विजमुखात् पुत्त्र दशकर्णे तपोधन ! ॥
आदौ छन्दस्ततो मन्त्रं श्रुत्वा शुद्धो भवेन्नरः ।
द्वादशाभ्यन्तरे श्रुत्वा कर्णशुद्धिमवाप्नुयात् ॥
कर्णशुद्धिं विना पुत्त्र महाविद्यामुपासयेत् ।
नारी वा पुरुषो वापि तत्तद्व्याधारको भवेत् ॥
ततस्तु षोडशे वर्षे संप्राप्ते सुरवन्दित ! ।
महाविद्यां ततः शुद्धां विद्यां ब्रह्मस्वरूपिणीम् ।
श्रुत्वा कुलमुखाद्विप्रात् साक्षाद् ब्रह्ममयो भवेत् ॥
कुर्य्यादेतद्रहस्यं यः शिवोऽसौ च तपोधन ! ।
तस्य सिद्धिर्भवेद्दिव्या अष्टैश्वर्य्यमवाप्नुयात् ॥
रहस्यं हि विना पुत्त्र ! मम एव हि केवलम् ।
अतएव सुतश्रेष्ठ ! रहस्यरहितस्तव ।
रहस्यरहितां विद्यां न जपेत्तु कदाचन ॥ * ॥
हकारस्तु सुतश्रेष्ठ ! शिवः साक्षान्न संशयः ।
रेफस्तु त्रिपुरादेवी मम मूर्त्तिमयी सदा ॥
एकारश्च भगं विद्यात् साक्षाद्योनिं तपोधन ! ।
एकारः शून्यरूपी च रेफो विग्रहधारिणः ।
हरे तु त्रिपुरा साक्षान्मम मूर्त्तिर्न संशयः ॥
ककारः कामदा कामरूपिणी स्फुरदव्ययम् ।
षकारश्च सुतश्रेष्ठ ! ज्येष्ठा शक्तिरितीरिता ॥
ककारश्च षकारश्च कामिनी वैष्णवी कला ॥
णकारश्चन्द्रमा देवः कलाषोड़शसंयुतः ॥
णकारश्च सुतवर ! साक्षान्निर्व्वाणरूपिणी ।
द्वयोरैक्यं तपःश्रेष्ठ ! महामाया जगन्मयी ॥
कृष्ण कृष्ण सुतश्रेष्ठ ! महामाया जगन्मयी ।
हरे हरे ततो देवि ! शिवशक्तिस्वरूपिणी ॥
हरे रामेति च पदं शिवशक्तिमयं सुत ! ।
हरे हरे इति पदं शक्तिद्वयसमन्वितम् ॥
आद्यन्ते प्रणवं दत्त्वा यो जपेद्दशधा द्विजः ।
स भवेत् सुतवर ! श्रेष्ठो महाविद्यासु सुन्दरः ॥
हरिनाम सुतश्रेष्ठ ! ज्येष्ठं तु वैष्णवं मतम् ।
एवं षोड़श नामानि द्वात्रिंशदक्षराणि च ।
आद्यन्ते प्रणवं दत्त्वा चतुस्त्रिंशदनुत्तम ! ॥
हरिनाम विना पुत्त्र ! दीक्षा च विफला सदा ।
कुलदेवमुखाच्छ्रुत्वा हरिनाम परात्परम् ॥
ब्राह्मणश्चान्यवैश्याश्च शूद्रः श्रुत्वा परात्परम् ।
दीक्षां कुर्य्यात् सुतश्रेष्ठ ! महाविद्यासु सुन्दर ! ॥
दीक्षां वापि हरेर्नाम यदि शूद्रमुखात् प्रिये ! ।
अज्ञानाद्यदि गृह्णीयात् तस्य पापफलं शृणु ॥
शूद्रः शूद्रमुखात् श्रुत्वा विद्यां वा मन्त्रसत्तमम् ।
कोटिवंशान् समादाय रौरवं प्रति गच्छति ।
अपि दातृग्रहीत्रोर्वा द्वयोरपि समं फलम् ॥
ब्रह्महत्यामवाप्नोति अक्षरं अक्षरं प्रति ।
शृणु पुत्त्र ! वासुदेवप्रसन्नाद्वचनं मम ।"
इति श्रीवासुदेवमाहात्म्ये राधातन्त्रे त्रिपुरावासुदेवसंवादे द्वितीयपटलः ॥

हरिनामा, [न्] पुं, (हरेर्नाम नाम यस्य ।) मुद्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हरिनेत्रं, क्ली, (हरेर्नेत्रमिव ।) श्वेतपद्मम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीहरेर्लोचनम् । यथा,—
"विबोधनार्थाय हरेर्हरिनेत्रकृताालयाम् ।
विश्वेश्वरीं जगद्धात्रीं स्थितिसंहारकारिणीम् ।"
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥
हरिदश्वश्च ।

हरिमेघः, पुं, (हरेर्मर्कटस्येव मेघमस्य ।) पेचकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हरिन्मणिः, पुं, (हरिद्वर्णो मणिः ।) मरकतमणिः । इत्यमरः । ३।६।६२ । (यथा, माघे । ६ । ४६ ।
"हरिन्मणिश्यामतृणाभिरामै-
र्गृहाणि नीव्रैरिव यत्र रेजुः ।")

हरिन्मुद्गः, पुं, (हरिद्वर्णो मुद्गः ।) शारदमुद्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हरिपर्णं, क्ली, (हरि हरिद्वर्णं पर्णं यस्य ।) मूलकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

हरिप्रियं, क्ली, (हरेः प्रियम् ।) रक्तचन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तत्तु कालीयकम् । कालियाकाष्ठमिति ख्यातम् । इति रत्नमाला ॥ (यथा,
"कालीयकन्तु कालीयं पीताभं हरिचन्दनम् ।
हरिप्रियं कालसारं तथा कालानुसार्य्यकम् ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
उशीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

हरिप्रियः, पुं, (हरेः प्रियः ।) कदम्बवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिकामरौ । २ । ४ । ४२ ॥ पीतभृङ्गराजः । विष्णुकन्दः । करवीरः । शङ्खः । बन्धूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवः । बातुलः । कम्बुकः । इति केचित् ॥

हरिप्रिया, स्त्री, (हरेः प्रिया ।) लक्ष्मीः । इत्यमरः । १ । १ । २८ ॥ तुलसी । द्वादशीतिथिः । पृथिवी । इति केचित् ॥

हरिवालुकं, क्ली, (हरिप्रिया वालुका यत्र ।) एलवालुकम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२१ ॥

हरिभक्तः, पुं, (हरेर्भक्तः ।) हरिसेवकः । तस्य लक्षणं यथा,—
"सर्व्वजीवेषु यो विष्णुं भावयेत् समताधिया ।
हरौ करोति भक्तिञ्च हरिभक्तः स च स्मृतः ।"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ॥

हरिभद्रं, क्ली, (हरेर्भद्रं हृष्टिर्यस्मात् ।) हरिवालुकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हरिभाविनी, स्त्री, हरिं भावयितुं शीलं यस्याः सा । (हरि+भू+णिनि । ङीप् ।) हरिभावनाशीला । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

हरिभुक्, [ज्] पुं, (हरिं भेकं भुङ्क्ते इति । भुज्+क्विप् ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

हरिमन्थः, पुं, गणिकारिका । इति शब्दरत्नावली ॥ चणकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"चणको हरिमन्थः स्यात् सकलप्रिय इत्यपि ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
देशविशेषः । इति हरिमन्थजशब्दटीकायां भरतः ॥

हरिमन्थकः, पुं, (हरिमन्थ एव । स्वार्थे कन् ।) चणकः । इत्यमरः । २ । ६ । १८ ॥

हरिमन्थजः, पुं, चणकः । इत्यमरः । २ । ६ । १८ ॥ हरिमन्थे देशे प्राचुर्य्येण जातत्वात् हरिमन्थजः सप्तम्यामिति डः । इति भरतः ॥ (क्लीवेऽपि दृश्यते । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
"स्वादुपाकरसं शाकं कुम्भरं हरिमन्थजम् ।")
लक्षमुद्गः । इति हेमचन्द्रः ॥

हरियः, पुं, (हरिं पीतवर्णं याति प्राप्नोतीति । या+कः ।) पीतवर्णघोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥

हरिलि, स्त्री, गात्रोत्थौ पिटौसञ्चोलनम् । इति केचित् ॥

हरिलोचनः, पुं, (हरेरिव लोचनमस्य ।) कुलीरः । इति त्रिकाण्डशेषः । पेचकः । इति केचित् ॥ हरिद्वर्णचक्षुर्युक्ते, त्रि ॥

हरिवर्षं, क्ली, (हरिप्रियं वर्षम् ।) जम्बुद्वीपस्य नववर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स तु निषधहेमकूटपर्व्वतयोर्म्मध्ये वर्त्तते । यथा । "एवं दक्षिणेनेलावृतं निषधो हेमकूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीलादयः । अयुतयोजनोत्सेधा हरिवर्षकिंपुरुषभारतानां यथासंख्यम् । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥ किञ्च । हरिवर्षे चापि भगवान् नरहरिरूपेणास्ते । तद्रूपग्रहणनिमित्तमुत्तरत्राभिधास्ये तद्दयितं रूपं महापुरुषगुणभाजनो महाभागवतो दैत्यदानवकुलतीर्थीकरणशीलाचरितः प्रह्लादोऽव्यवधानानन्यभक्तियोगेन सह तद्वर्षपुरुषैरुपास्ते । इति च तत्रैव १८ अध्यायः ॥

हरिवंशः, पुं, (हरेर्वंशः ।) श्रीकृष्णस्य वंशः । यथा,—

"हरिवंशं प्रवक्ष्यामि कृष्णमाहात्म्यलक्षणम् ।
वसुदेवात्तु देवक्यां वासुदेवो बलोऽभवत् ॥
रुक्मिणीसत्यभामाद्या अष्टौ पत्न्यो हरेः पुरा ।
षोड़शस्त्रीसहस्राणि अन्यान्यासन् महात्मनः ॥
तासां पुत्राश्च पौत्राद्याः शतशोऽथ सहस्रशः ।
रुक्मिण्याञ्चैव प्रद्युम्नो व्यवधीत् शम्बरञ्च यः ॥
तस्य पुत्रोऽनिरुद्धोऽभूत् उषाबाणसुतापतिः ।
अनिरुद्धाद्वज्रः स च राजा गते हरौ ।
सान्दीपनिं गुरुं चक्रे सपुत्रं यादवाधिपः ॥"

इति गारुड़े १४८ । १ ; ६—८ ; ११ ॥

विस्तारस्तु महाभारतीयहरिवंशपर्व्वणि द्रष्टव्यः ॥

हरिवल्लभा, स्त्री, (हरेर्वल्लभा ।) जया । तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ लक्ष्मीश्च ॥

हरिवान्, [त्] पुं, (हरिरश्वोऽस्यास्तीति । मतुप् । "झयः ।" ८।२।१० । इति मस्य वः ।) इन्द्रः । इति हलायुधः ॥ हरिविशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २० । ३९ ।

"सुषाणो बर्हिर्हरिवान्न इन्द्रः
प्राचीनं सीदत्प्रदिशा पृथिव्याः ॥")

हरिवासरं, क्ली, (हरेर्वासरम् ।) श्रीहरेर्दिनम् । तत्तु एकादशीद्वादशीतिथिरूपम् । यथा,—

"एकादशी द्वादशी च प्रोक्ता श्रीचक्रपाणिनः ॥"
"एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।
न चात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्द्देवता हरिः ॥"

इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अपि च ।

"यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ।
अन्नमाश्रित्य सर्व्वाणि तिष्ठन्ति हरिवासरे ॥"
"अघं स केवलं भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते हरिवासरे ॥"

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ * ॥

द्वादश्याः प्रथमपादः । यथा । विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

"द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञकः ।
तमतिक्रम्य कुर्व्वीत पारणं विष्णुतत्परः ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

अथ हरिवासरे जागरणादिविधिः । स्कान्दे श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।

"शृणु नारद ! वक्ष्यामि जागरस्य तु लक्षणम् ।
येन विज्ञातमात्रेण दुर्लभो न जनार्द्दनः ॥
गीतं वाद्यं च नृत्यं च पुराणपठनं तथा ।
धूपं दीपं च नैवेद्यं पुष्पगन्धानुलेपनम् ॥
फलमर्घ्यञ्च श्रद्धा च दानमिन्द्रियनिग्रहः ।
सत्यान्वितं विनिद्रञ्च मुदा युक्तं क्रियान्वितम् ॥
साश्चर्य्यं चैव सोत्साहं पापालस्यादिवर्ज्जितम् ।
प्रदक्षिणाभिसंयुक्तं नमस्कारपुरःसरम् ॥
नीराजनसमायुक्तमनिर्विण्णेन चेतसा ।
यामे यामे महाभाग ! कुर्य्यादारात्रिकं हरेः ।
एतैर्गुणैः समायुक्तं कुर्य्याज्जागरणं हरेः ॥" * ॥

किञ्च ।

"य एवं कुरुते भक्त्या वित्तशाठ्यविवर्ज्जितः ।
जागरं वासरे विष्णोर्लीयते परमात्मनि ॥
धनवान् वित्तशाठ्येन यः करोति प्रजागरम् ।
तेनात्मा हारितो नूनं कितवेन दुरात्मना ॥"

तत्रैव श्रीमदुमामहेश्वरसंवादे ।

"शस्यन्ते जागरं यत्र नृत्यमान्धर्व्वसंयुतम् ।
सवाद्यं तालसंयुक्तं सदीपं साधुभिर्युतम् ॥
उपचारैश्च संयुक्तं यथोक्तैर्भक्तिभावितैः ।
मनसस्तुष्टिजननं सहृदं लोकरञ्जनम् ॥
गुणैर्द्वादशभिर्युक्तं जागरं माधवप्रियम् ।
कर्त्तव्यं तत् प्रयत्नेन पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ॥" * ॥

किञ्च ।

"परापवादयुक्तं तु मनः प्रशमवर्ज्जितम् ।
शास्त्रहीनमगान्धर्व्वं तथा दीपविवर्ज्जितम् ॥
शक्त्योपचाररहितमुदासीनं सनिद्रकम् ।
कलियुक्तं विशेषेण जागरं नवधाधमम् ॥" * ॥

किञ्च । तत्रैव ।

"अभावे वाचकस्याथ गीतं नृत्यञ्च कारयेत् ।
वाचके सति देवेशि ! पुराणं प्रथमं पठेत् ॥" * ॥

अथ जागरणनित्यत्वम् ।

स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे ।

"अतीतानागतान् वापि पातयिष्यन्ति पूर्व्वजान् ।
अकुर्व्वाणाः प्रपत्स्यन्ति पुत्रधर्म्मवसुक्षयम् ।
जायते नरके वासः पितृभिः सह कालशः ॥
न पुरश्चरणात् पापं व्रतैर्दानैः समाधिभिः ।
विलयं याति विप्रेन्द्र ! विना द्वादशीजागरम् ॥"

तत्रैवोमामहेश्वरसंवादे ।

"संप्राप्ते जागरे विष्णोर्ये न कुर्व्वन्ति जागरम् ।
भज्यते सुकृतं तेषां वैष्णवानाञ्च निन्दया ॥
मतिर्न जायते यस्य द्वादश्यां जागरं प्रति ।
न हि तस्याधिकारोऽस्ति पूजने केशवस्य हि ॥"

अतएवोक्तं ब्रह्मणा । तत्रैव ।

"हृदये वर्त्तते यस्य सदा योगेश्वरो हरिः ।
मतिरुत्पद्यते तस्य द्वादशीजागरोपरि ॥" * ॥

सामान्येन पुराणेषु गीतनृत्यादिनित्यता ।
अधुना लिख्यते सेयं जागरे च विशेषतः ॥"

अथ जागरे गीतादिनित्यत्वम् । स्कान्दे उमामहेश्वरसंवादे ।

"नृत्यंस्तिष्ठते यो वै गानं पाठञ्च नाचरेत् ।
सप्त जन्मानि मूकत्वं जायते जागरे हरेः ॥
यो न नृत्यति मूढ़ात्मा पुरतो जागरे हरेः ।
पङ्गुत्वं जायते तस्य सप्त जन्मानि पार्व्वति ! ॥"

पाद्मे पद्मवह्निशौनकसंवादे ।

"स्तुवन्ति न प्रशंसन्ति ये जना जागरं हरेः ।
नोत्सवो भवते तेषां गृहे जन्मानि सप्त च ॥
स्तुवन्ति ये प्रशंसन्ति जागरं चक्रपाणिनः ।
नित्योत्सवो भवेत्तेषां जन्मानि दश पञ्च च ॥"

अथ जागरणमाहात्म्यम् ।

स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे तथा श्रीप्रह्लादसंहितायाञ्च ।

"न गयापिण्डदानेन न तीर्थैर्बहुभिर्मखैः ।
पूर्व्वजा मुक्तिमायान्ति विना द्वादशीजागरम् ॥
सर्व्वावस्थोऽपि यः कुर्य्याद्द्वादश्यां जागरं हरेः ।
यामिनैकेन दहते पापं जन्मसहस्रजम् ॥ * ॥
यः कुर्य्याद्दीपदानन्तु रात्रौ जागरणे हरेः ।
निमिषे निमिषे विप्र ! लभते गोशतं फलम् ।
यः कुर्य्याज्जागरे पूजां द्वादश्यां कुसुमैर्हरेः ।
पुष्पे पुष्पेऽश्वमेधस्य फलमाप्नोति मानवः ॥
यो दहेच्चागुरुं विष्णोः पूजां कृत्वा तु जागरे ।
निमिषार्द्धेन लभते तिलपात्रशतं फलम् ॥
निमेषञ्च दहेद्धूपं वह्नौ गुग्गुलुं हरेः ।
लभते जागरे विप्र ! पुण्यं मासफलोद्भवम् ।
यो दद्याज्जागरे विष्णोर्नैवेद्यं तत्समुद्भवम् ।
नैवेद्यं लभते पुण्यं शालिग्रामसमुद्भवम् ॥
पक्वान्नानि च यो दद्यात् फलानि विविधानि च ।
जागरे पद्मनाभस्य लभते गोऽयुतं फलम् ॥
सकर्पूरञ्च ताम्बूलं यो ददाति हि जागरे ।
पद्मनाभप्रसादेन श्वेतद्वीपे वसेच्चिरम् ॥
जागरे पद्मनाभस्य यः कुर्य्यात् पुष्पमण्डपम् ।
स पुष्पकविमानेषु क्रीड़ते ब्रह्मसद्मनि ॥
जागरे पद्मनाभस्य सकर्पूरं तथागुरुम् ।
दहते दहते पापं जन्मलक्षसमुद्भवम् ॥
स्नानं ददाति कृष्णस्य दधिक्षीरघृतादिभिः ।
रात्रौ जागरणे विप्र ! मुक्तिभागी भवेद्धि सः ॥
दिव्याम्बराणि यो दद्याज्जागरे समुपस्थिते ।
मन्वन्तराणि वसते तन्तुसंख्यासमानि वै ॥
दद्यादाभरणं विष्णोर्हेमजं रत्नसम्भवम् ।
सप्तकल्पानि वसति गोलोके मत्प्रियो हि सः ॥
श्रीचन्दनं सकर्पूरं सागुरुं तु सकेशरम् ।
युक्तं मृगमदेनापि यच्छते हरिजागरे ।
एकैकं मुनिशार्दूल ! अश्वमेधाधिकं फलम् ।
कलौ भवेन्न सन्देहो वासुदेवप्रसादतः ॥
घृतेन दीपकं विष्णोर्गन्धेन च विशेषतः ।
ज्वालयेज्जागरे रात्रौ निमेषे गोऽयुतं फलम् ।
जागरे वासुदेवस्य कर्पूरेण च दीपकम् ।
यो ज्वालयति कोटीनां कपिलानां लभेत् फलम् ॥
आरात्रिकं हरेर्यस्तु सकर्पूरञ्च जागरे ।
कुरुते मोक्षमाप्नोति कुलायुतसमन्वितः ॥
विना हि योऽपि कर्पूरं कुर्य्यादारात्रिकं हरेः ।

नः कोऽपि जागरे विष्णोर्दाता भूरिफलं लभेत् ॥
…रिवं वारिवा पूर्वं शिरसि खापयेद्धरिम् ।
…भक्ति शिरसा योऽयं गङ्गास्नानफलं फलम् ॥
…त्वा पूजां हरेर्यस्तु जागरे पुरत: शुचि: ।
…ठेन्नामसहस्रन्तु गीतां नागविमोक्षणम् ॥
…ाङ्गब्रह्मपनं पुण्यं स्तवराजमनुस्मृतिम् ।
…ैदिकानि च अन्यानि भक्त्या रात्रौ मुहुर्मुहु: ॥
…भवेत् प्रत्यक्षरं पुण्यं कपिलागोशतोद्भवम् ।
…ागरे यस्तु रूपस्य पुरत: पठतो हरे: ॥
…: पुन: कुरुते गीतं सयुक्तं वाद्यसंयुतम् ।
न तत् क्रतुशतै: पुण्यं ब्रतदानशतैरपि ॥
…: पुन: कुरुते गीतं विलज्जो नृत्यते यदि ।
लभते निमिषार्द्धेन क्रतुराजसमं फलम् ॥
जागरे पद्मनाभस्य कुर्य्यात् पुस्तकवाचनम् ।
श्लोकसंख्यां वसेत् स्वर्गे युगानि हरिसन्निधौ ॥
कुर्य्याद्वन्दनमालां यो रम्यास्तम्भै: सुशोभनै: ।
चूतवृक्षोद्भवै: पत्रैर्जागरे चक्रपाणिन: ॥
युगानि पत्रसंख्यानां स्वर्गे तस्योत्सवो भवेत् ।
पूज्यते वासवाद्यैश्च क्रीडते चाप्सरोवृत: ॥
नृत्यमानस्य मर्त्यस्य ये केचिन्निरयं गता: ।
विमुक्ता धर्म्मराजेन मुक्तिं यान्ति हरे: पदम् ॥
गीतध्वनिसुसन्तुष्टो जागरे तु रमापति: ।
वासवस्याधिकं सौख्यं दद्याज्जन्मान्तरं शतम् ॥
नृत्येन मर्त्ये सौख्यं तु स्वर्गे नृत्येन जागरे ।
रसातले तथा सौख्यं मुक्तिर्नृत्यादवाप्यते ॥
प्रेक्षणीयप्रदानेन यत् पुण्यं कथितं बुधै: ।
न तत् कोटिमखै: पुण्यं योगै: साङ्ख्यैरवाप्यते ॥
दीपमालां हरेरग्रे य: करोति प्रजागरे ।
विमानकोटिसंयुक्त: कल्पान्तं वसते दिवि ॥ * ॥
चरितं रामचन्द्रस्य य: शृणोति हरेर्दिने ।
रात्रौ वाल्मीकिना प्रोक्तं तत्समो न हि वैष्णव: ॥
य: पुन: पठते रात्रौ महाभारतसम्भवाम् ।
कथां जागरणे विष्णो: कुलकोटिं नयेद्दिवम् ॥
औत्तानपादेश्चरितं ध्रुवस्य च महात्मन: ।
लक्ष्मस्य बालचरितं जागरे पठते हि य: ॥
युगकोटिसहस्रस्य क्षय: पापस्य जायते ।
तस्माज्जागरणं कार्य्यं पक्षयो: शुक्लकृष्णयो: ॥
श्रीमद्भागवतं भक्त्या पठते विष्णुसन्निधौ ।
जागरे तत्पदं याति कुलवृन्दसमन्वित: ॥
अष्टादश पुराणानि पुराणपुरुषस्य च ।
दर्शितानि सदा विष्णोर्विप्रेषिव तु जागरे ॥
यो गीतां पठते रात्रौ विष्णोर्नामसहस्रकम् ।
वेदोक्तानां पुराणानां जागरी पुण्यमाप्नुयात् ॥
धेनुदानं तु य: कुर्य्याज्जागरे चक्रपाणिन: ।
लभते नात्र सन्देह: सप्तद्वीपावनीफलम् ॥
जागरे पद्मनाभस्य य: कुर्य्यात्कुम्भमण्डपम् ।
मण्डपे भुवलोकस्य यावत्तिष्ठति पद्मभू: ॥ * ॥
सर्व्वेषामेव पुण्यानां महत् पुण्यं महीतले ।
द्वादश्यां जागरे विप्र ! प्रविष्टं भुवनत्रये ॥
जागरं ये चिकीर्षन्ति कर्म्मणा मनसा गिरा ।
न तेषां पुनरावृत्तिर्विष्णुलोकात् कदाचन ॥
जागरे नृत्यमानस्तु हृष्टा वै द्वादशीदिने ।
रात्रौ मार्जयति श्रीरि: पापं तस्य युगा-
र्ज्जितम् ॥"

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलास: ॥

हरिवाहन:, पुं, (हरेर्वाहन: ।) गरुड: । इति हारावली ॥ (हरिर्वाहनमस्य वाहनं यस्येति । इन्द्र: । यथा, महाभारते । १ । २६ । १ ।
"एवं स्तुतस्तदा कद्रा भगवान् हरिवाहन: ।
नीलजीमूतसङ्घातै: सर्व्वमम्बरमावृणोत् ॥"
तथाच तत्रैव । १ । ४६ । ५२ ।
"तत आभाष्य तनयं विविक्ते हरिवाहन: ।
सान्त्वयित्वा शुभैर्व्वाक्यै: स्मयमानोऽभ्यभा-
षत ॥")

हरिवीजं, क्ली, (हरेर्वीजं वीर्य्यम् ।) हरितालम् । इति जटाधर: ॥

हरिवर्षं, क्ली, हरिवर्षम् । इति भूरिप्रयोग: ॥

हरिशयनं, क्ली, (हरे: शयनम् ।) श्रीहरेर्निद्रा । यथा । उपनयने दीपिकायाम् ।
"जीवार्केन्दुकुशुद्धौ हरिशयनबहिर्भास्करे चोत्त-
रस्थे
स्वाध्याये वेदवर्गाधिप इह ,शुभदे चौरभि
न्नादितौ च ।"
इत्यादि ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
तद्विधिर्यथा । वामनपुराणे ।
"एकादश्यां जगत्स्वामिशयनं परिकल्पयेत् ।
शेषाहिभोगपर्य्यङ्कं कृत्वा संपूज्य केशवम् ॥
अनुज्ञां ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्यां प्रयत: शुचि: ।
लब्ध्वा पीताम्बरधरं देवं निद्रां समानयेत् ॥"
अनुज्ञां लब्ध्वेत्यन्वय: । एकादशीसमये दिवा शयनं परिकल्पयेत् रात्रौ द्वादशीचर्यां निद्रेति ॥ * ॥ यत्तु वाराहे ।
"आषाढशुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा ।
चातुर्म्मास्यव्रतारम्भं कुर्य्यात् कर्कटसंक्रमे ॥
अभावे तु तुलार्केऽपि मन्त्रेण नियमं व्रती ।
कार्त्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत्तत् समापयेत् ॥
चतुर्धापि हि तच्चीर्णं चातुर्म्मास्यं व्रतं नर: ।
कार्त्तिक्यां शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत्समापयेत् ॥"
मात्स्ये ।
"चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापना-
वधि ।
मधुस्वरो भवेन्नित्यं नरो गुडविवर्ज्जनात् ॥
तैलस्य वर्ज्जनादेव सुन्दराङ्ग: प्रजायते ।
कटुतैलपरित्यागात् शत्रुनाश: प्रजायते ॥
लभते सन्ततिं दीर्घां स्थालीपाकमभक्षयन् ।
सदा मुनि: सदा योगी मधुमांसस्य वर्ज्जनात् ॥
निराधिर्नीरुगोजस्वी विष्णुभक्तश्च जायते ।
एकान्तरोपवासेन विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
धारणान्नखलोम्नाश्च गङ्गास्नानं दिने दिने ।
ताम्बूलवर्ज्जनाद्भोगी रक्तकण्ठश्च जायते ॥
घृतत्यागात् सुलावण्यं सर्व्वं स्निग्धं वपुर्भवेत् ।
फलत्यागात्तु मतिमान् बहुपुत्रश्च जायते ॥
नमो नारायणायेति अप्राशनकं फलम् ।
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभेद्गोदानजं फलम् ।
एवमादिव्रतै: पार्थ ! तुष्टिमायाति केशव: ॥" *
सनत्कुमार: ।
"इदं व्रतं मया देव ! गृहीतं पुरतस्तव ।
निर्व्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु प्रसन्ने त्वयि केशव ! ॥
गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव ! यद्यपूर्णे त्वहं म्रिये ।
तन्मे भवतु संपूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्द्दन ! ॥"
समाप्तौ च ।
"इदं व्रतं मया देव ! कृतं प्रीत्यै तव प्रभो ! ।
न्यूनं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जनार्द्दन ! ॥" * ॥
अत्रैव यतिमधिकृत्य काठकगृह्यम् ।
"एकरात्रं वसेद् ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।
वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत् ॥"
एतद्यतिविषयम् । अत्र वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां नैकस्थानवासीति शङ्खोक्ते: ॥ * ॥ मात्स्ये ।
"शेते विष्णु: सदाषाढे भाद्रे च परिवर्त्तते ।
कार्त्तिके परिबुध्येत शुक्लपक्षे हरेर्दिने ॥"
भविष्यनारदीययो: ।
"मैत्राद्यपादे स्वपितीह विष्णु-
र्वैष्णवमध्ये परिवर्त्तते च ।
पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता
प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन ॥"
मैत्रमनुराधा । वैष्णवं श्रवणा । पौष्णं रेवती ॥ *
भविष्ये ।
"निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्त-
नम् ।
अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत् ॥"
अन्यत्र स्वापादिविहितराव्यादीतरकाले दशमी प्रतिपदोश्च ।
"किं तन्मैत्राद्यपादेन दशम्यंशेन यो दिवा ।
पौष्णांशेषेण किन्तेन प्रतिपद्यश्च यो निशि ॥"
दशम्यंशेन दशम्या अंशी यत्र पादे तेन य: पादो दिवा प्राप्तस्तेन वा किम् । अत्र दशमी प्रतिपदोर्व्वर्ज्जनात् तदितरैकादश्यादि- पञ्चतिथिषु मैत्रादिनक्षत्रपादविशिष्टासु द्वादशीं विनापि शयनादिरिति प्रतीयते ॥ * ॥
वचनान्तरम् ।
"रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्या च समायुत: ।
तदा विबुध्यते विष्णुर्दिनान्ते प्राप्य रेवतीम् ॥"
दिनान्ते त्रिधाविभक्तदिनतृतीयभागे दिवोत्थान- निषेधानुरोधात् । विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"विष्णुर्द्दिवा न स्वपिति न च रात्रौ प्रबुध्यते ।
द्वादश्यामृक्षसंयोगे पादयोगो न कारणम् ॥
अप्राप्ते द्वादशीऋक्षे उत्थानशयने हरे: ।
पादयोगेन कर्त्तव्ये नाहोरात्रं विचिन्तयेत् ॥"
वराहपुराणम् ।
"द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणाममभवे ।
आ-भा का-सितपक्षेषु शयनावर्त्तनादिकम् ॥"
आ-भा-कानां आषाढभाद्रकार्त्तिकानाम् ॥ * ॥
ततश्च द्वादश्यां निशादौ नक्षत्रमात्रयोगात् । द्वादश्यामृक्षाभावे तिथ्यन्तरे निशाद्यनादरेण पादविशेषयोगात् । तदभावे द्वादश्यां सन्ध्यायामेव शयनादिकम् । बोधनन्तु द्वादश्यां रात्रौ

देवयन्त्रपादयोर्मे द्वितीयभागे इति विशेषः ॥ शयने मन्त्रमाह वराहपुराणम् ।

"नमो नारायणायेत्युक्त्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ।
पश्यन्तु मेघाश्च मेघश्यामं
समागतं सिच्यमानं महीमिमाम् ।
निद्रां भगवान् गृह्णातु लोकनाथ
वर्षास्विमं पश्यतु मेघवृन्दम् ॥
ज्ञात्वा च पश्येत च देवनाथ
मासांश्चत्वारि वैकुण्ठस्य तु पश्य नाथ ! ॥"

ततश्च ।

"सुप्ते त्वयि जगन्नाथे जगत् सुप्तं भवेदिदम् ।
विबुद्धे त्वयि बुध्येत जगत् सर्व्वं चराचरम् ॥"

इत्यनेन पूजयेत् ॥*॥ पार्श्वपरिवर्त्तने तु ।

"वासुदेव जगन्नाथ प्राप्तेयं द्वादशी तव ।
पार्श्वेन परिवर्त्तस्व सुखं स्वपिहि माधव ! ॥"

इति पठेत् ॥

"त्वयि सुप्ते जगन्नाथे जगत् सुप्तं भवेदिदम् ।
विबुद्धे त्वयि बुध्येत जगत् सर्व्वं चराचरम् ॥"

इत्यनेन पूजयेत् ॥

नैयतकालिककृत्यमदो ब्रह्मपुराणम् । कार्त्तिक-शुक्लपक्षमधिकृत्य ।

"उपवासः प्रकर्त्तव्य एकादश्यां प्रजागरः ।
द्वादश्यां वासुदेवश्च पूजितव्यः प्रयत्नतः ॥"*॥

उत्थानमन्त्रस्तु ।

"महेन्द्ररुद्रैरभिनूयमानो
भवानृषिर्वन्दितवन्दनीयः ।
प्राप्ता तवेयं किल कौमुदाख्या
जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ! ॥
मेघा गता निर्म्मलपूर्णचन्द्रः
शारद्यपुष्पाणि च लोकनाथ ! ।
अहं ददानीति च पुण्यहेतो-
र्जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ! ॥"

ततः ।

"उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्यज निद्रां जगत्पते ! ।
त्वया चोत्थीयमानेन उत्थितं भुवनत्रयम् ॥"

इति पठित्वा पूजयेत् ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

हरिशरः, पुं, (हरिः शरो यस्य ।) शिवः । इति केचित् ॥ त्रिपुरदहनार्थं हरिरेव यतस्तस्य शरोऽभूत्तस्मात् । यथा, पुष्पदन्तः ।

"रथः क्षोणी यन्ता शतधृतिरगेन्द्रो धनुरथो
रथाङ्गे चन्द्रार्कौ रथचरणपाणिः शर इति ।
दिधक्षोस्ते कोऽयं त्रिपुरतृणमाडम्बरविधि-
र्विधेयैः क्रीडन्त्यो न खलु परतन्त्राः प्रभुधियः ॥"

हरिश्चन्द्रः, पुं, नृपविशेषः । स तु त्रेतायुगे सूर्य्य-वंशीयः अष्टाविंशराजः । तत्पर्य्यायः । त्रिशङ्कुजः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ अपि च । त्रिशङ्को-र्हरिश्चन्द्रस्तस्माद्रोहिताश्वस्तस्य हरितः । इति विष्णुपुराणे । ४ । ३ । १५ ॥

हरिश्चन्द्रपुरं, क्ली, (हरिश्चन्द्रस्य पुरम् ।) हरि-श्चन्द्रराजनगरम् । तत्पर्य्यायः । सौभपुरम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हरिषः, पुं, हर्षः । इति केचित् ॥

हरिषेणः, पुं, जिनचक्रवर्त्तिविशेषः । तत्पर्य्यायः । हरिसुतः २ । यथा,—

"हरिषेणो हरिसुतो जयो विजयनन्दनः ।
ब्रह्मसूनुर्ब्रह्मदत्तः सर्व्वे चेक्ष्वाकुवंशजाः ॥"

इति हेमचन्द्रः ॥

हरिसङ्कीर्त्तनं, क्ली, (हरेः सङ्कीर्त्तनम् ।) श्रीहरे-र्नामोच्चारणम् । यथा,—

"दानं व्रतं तपो यज्ञः श्राद्धं वा पितृतर्पणम् ।
सकलं निष्फलं राजन् ! हरिसङ्कीर्त्तनं विना ॥"

इति कर्म्मलोचनम् ॥

अपि च ।

"नरके पच्यमानानां नराणां पापकर्म्मणाम् ।
मुक्तिः संजायते तस्मात् नामसंकीर्त्तनाद्धरेः ॥"

इति हरिभक्तिविलासधृतं इतिहासोत्तमवचनम् ॥

हरिसुतः, पुं, (हरेः सुत इव ।) हरिषेणराजा । इति हेमचन्द्रः ॥ हरेः पुत्रश्च ॥

हरिहयः, पुं, (हरिरेव हयो यस्य ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६७ । ५० ।

"द्वितीयस्तु ततस्तेषां श्रीमान् हरिहयोपमः ।
अपराजित इत्येव स बभूव नराधिपः ॥")

सूर्य्यः । कार्त्तिकेयः । गणेशः । इति केचित् ॥

हरिहरः, पुं, (हरिणा सह हरः ।) संयुक्त-हरिहरमूर्त्तिः । यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

"विमुक्तपापा देवेशं वासुदेवमथाब्रुवन् ।
क्वासौ वद जगन्नाथ ! शम्भुस्तिष्ठति केशव ।
यं क्षीराद्यभिषेकेण स्नापयामो विधानतः ॥
अथोवाच सुरान् विष्णुर्देहे तिष्ठति शङ्करः ।
मद्देहे किन्न पश्यध्वं योगप्रायं प्रतिष्ठितम् ॥
तमूचुर्नैव पश्यामस्त्वत्तो वै त्रिपुरान्तकम् ।
सत्यं वद सुरेशान ! महेशानः क्व तिष्ठति ॥
ततोऽव्ययात्मा स हरिः स्वहृत्पङ्कजशायिनम् ।
दर्शयामास देवानां मुरारिर्लिङ्गमैश्वरम् ॥
ततः सुराः क्रमेणैव क्षीरादिभिरनन्तरम् ।
स्नापयाञ्चक्रिरे लिङ्गं शाश्वतं ध्रुवमव्ययम् ॥
गोरोचनया त्वालिप्य चन्दनेन सुगन्धिना ।
बिल्वपत्राम्बुजैर्देवं पूजयामासुरञ्जसा ॥
पूजयित्वा गुरुं भक्त्या निवेद्य परमौषधीः ।
जप्त्वाष्टशतनामानि प्रणामं चक्रिरे ततः ॥
इत्येवं चिन्तयन्तश्च देवा देवौ हराच्युतौ ।
कथं योगत्वमापन्नौ संराध्यतममात्मनः ॥
सुराणां चिन्तितं ज्ञात्वा विश्वमूर्त्तिरभूद्विभुः ।
सर्व्वलक्षणसंयुक्तः सर्व्वायुधधरोऽव्ययः ॥
सार्द्धं त्रिनेत्रं कमलाहिकुण्डलं
जटामहाभारशिरोजमण्डितम् ।
हरिं हरत्वेन नगेन्द्रभूषणं
पीताजिनाच्छन्नकटिप्रदेशकम् ॥
चक्रासिहस्तं धनुःशार्ङ्गपाणिं
पिनाकशूलाजगवान्वितञ्च ।
कन्दर्पशत्रुशरचापधरत्वा-
दशुद्धचक्राजधरं भयार्द्दं ! ॥
दृष्ट्वैव देवा हरिशङ्करं तं
नमोऽस्तु ते सर्व्वगतायचेति ॥"

इति वामनपुराणे ५६ अध्यायः ॥

शिवविष्णोरभेदेनार्च्चकस्य फलवर्णनम् । यथा,

"निरामया नाम गणाः समायाता जनार्द्दन-पुरी ।
सार्द्धं दिनेशाः पद्मार्चाः श्रीवत्साङ्कितवक्षसः
समायाताः समारूढा वृषभध्वजिनोऽव्ययाः
महापाशुपता नाम शूलचक्रधरास्तथा ।
भैरवो विष्णुना सार्द्धमभेदेनार्चितो हि वैः ।"

इति तत्रैव ६४ अध्यायः

अन्यच्च ।

"अथवा विष्णुरूपेण पूजयेदीश्वरं सदा ।
शङ्करं वामभागस्थं सर्व्वकाममवाप्नुयात् ।"

इति देवीपुराणे १२ अध्यायः ।

हरिहरक्षेत्रं, क्ली, (हरिहरस्य क्षेत्रम् ।) ती[र्थ]विशेषः । स तु पाटलिपुत्रनगरस्य गङ्गोत्तरपारे वर्त्तते । तस्य नामान्तरं हरिहरक्षेत्र [...] तद्देशीया वदन्ति । तत्र गङ्गागण्डकीसङ्गमे कार्त्तिकपौर्णमास्यां स्नानार्थं जनसमूहमेल[कं] भवति । तस्य नामकारणं यथा,—

"ततः स पञ्चरात्राणि स्थित्वा वै विधिपूर्व्वक[म्]
शोधनान्यग्रतः कृत्वा हरिक्षेत्रं जगाम ह ।
हरिणाधिष्ठितं क्षेत्रं हरिक्षेत्रं ततः स्मृतम् ।
सदा नन्दी शूलपाणिर्गोधनेन पुरस्कृतः ।
स्थितवांस्तद्दिनादेव तत्क्षेत्रं हरिहरात्मकम् ।
देवानामटनाच्चैव देवाट इति संज्ञितम् ।"

इति वाराहे भगवच्छास्त्रे सोमेश्वरादिलिङ्ग-महिमाविमुक्तक्षेत्रनिवेशनादिमहिमानामाध्यायः ॥

हरिहरात्मकः, पुं, (हरिहरौ आत्मानौ यस्य । कप् ।) गरुडः । शिववृषः । इति शब्दरत्नावली ॥

हरिहरक्षेत्रे, क्ली । (हरिहरात्मरूपे, त्रि । यथा, हरिवंशे । १८१ । ३० ।

"अनादिमध्यनिधनमेतदक्षरमव्ययम् ।
तदेव ते प्रवक्ष्यामि रूपं हरिहरात्मकम् ।")

हरितकी, स्त्री, (हरि पीतवर्णं फलमिता प्राप्ता इति हरीता । ततः संज्ञायां कन् गौरादित्वात् ङीष् ।) स्वनामख्यातवृक्षः । हरडा इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । अभया २ अव्यथा ३ पथ्या ४ वयस्था ५ पूतना ६ अमृता ७ हैमवती ८ चेतकी ९ श्रेयसी १० शिवा ११ इत्यमरः । २ । ४ । ५९ ॥ सुधा १२ कायस्था १३ कन्या १४ रसायनफला १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ विजया १६ । इति जटाधरः ॥ जया १७ चेतनकी १८ रोहिणी १९ प्रपथ्या २० जीवप्रिया २१ जीवनिका २२ भिषग्वरा २३ पुस्तकान्तरे भिषक्प्रिया इति पाठः । जीवन्ती २४ प्राणदा २५ जीवा २६ देवी २७ दि[व्या] २८ । अस्या गुणाः ।

"हरीतकी पञ्चरसा च रेचनी
कोष्ठामयघ्नी कथितोष्णवीर्य्या ।
रसायनी नेत्रगदापहारिणी
त्वगामयघ्नी किल योगवाहिनी ।"

अन्यच्च ।

"नीलाम्लतिक्तं मधुरा तदन्त-
मम्लं भागतः सा कटुकाख्यवीर्य्या ।
मांसाम्लतिक्ताख्यकषाययुक्ता
हरीतकी पञ्चरसा स्मृतेयम् ।
पथ्यामज्जा तु चक्षुष्यो वातपित्तहरो गुरुः ।"

तस्या भेदा यथा,—

"हरीतक्यस्तथोत्पन्ना सप्तभेदैरुदीरिताः ।
तस्या नामानि वर्णाश्च वक्ष्याम्यथ यथाक्रमात् ॥
विजया रोहिणी चैव पूतना चामृताभया ।
जीवन्ती चेतकी चेति नाम्ना सप्तविधा स्मृता ॥
अलाबुवृत्ता विजया सुवृत्ता रोहिणी मता ।
स्वल्पत्वक् पूतना ज्ञेया स्थूलमांसामृता स्मृता ॥
पञ्चास्रा चाभया ज्ञेया जीवन्ती स्वर्णवर्णभाक् ।
त्र्यस्रा तु चेतकी विद्याद्धिनासां रूपलक्षणम् ॥
विन्ध्याद्रौ विजया हिमाचलभवा स्याच्चेतकी पूतना
सिन्धौ स्यादथ रोहिणी तु विजया जाता प्रतिष्ठानके ।
चम्पायाममृताभया च जनिता देशे सुराष्ट्राह्वये
जीवन्तीति हरीतकी निगदिता वा सप्तभेदा बुधैः ॥ ० ॥

सर्व्वप्रयोगे विजयाथ रोहिणी
क्षतेषु लेपेषु च पूतनोदिता ।
विरेचने स्यादमृता गुणाधिका
जीवन्तिका स्यादिह जीर्णरोगजित् ॥
स्याच्चेतकी सर्व्वरुजापहारिका,
नेत्रामयघ्नीमभयां वदन्ति ताम् ।
इत्थं यथारोगमियं प्रयोजिता
ज्ञेया गुणाढ्या न कदाचिदन्यथा ॥

चेतकी च धृता हस्ते यावत्तिष्ठति देहिनः ।
तावद्विरिच्यते वेगात्तत्प्रभावान्न संशयः ॥
सप्तानामपि जातीनां प्रधानं विजया स्मृता ।
सुखप्रयोगसुलभा सर्व्वव्याधिषु शस्यते ॥
चिप्तासु निमज्जति या या ज्ञेया गुणवती भिषग्वरैः ।
यस्या यस्या भूयो निमज्जनं सा गुणाढ्या स्यात् ॥
हरते प्रसभं व्याधीन् भूयस्तरति यद्गुरुः ।
हरीतकी तु सा प्रोक्ता तकतिर्दीप्तवाचिका ॥
हरीतकी तु द्वयानां वृद्धानां शस्यते ।
शोषे नवज्वरे चौर्षे गुर्व्विण्या नैव शस्यते ।"

इति राजनिर्घण्टः ॥ ० ॥

अपि च ।

"इन्द्रं प्रजापतिं सम्यगश्विनौ वाक्यमूचतुः ।
कुतो हरितकी जाता तस्यास्तु कति जातयः ॥
रसाः कति समाख्याताः कति चोपरसाः स्मृताः ।
नामानि कति चोक्तानि कानि तासाञ्च लक्षणम् ।
के च वर्णा गुणाः के च का च कुत्र प्रयुज्यते ।
केन द्रव्येण संयुक्ता कांश्च रोगान् व्यपोहति ।
एतत्सर्व्वं यथा एवं भगवन् ! वक्तुमर्हसि ।
अश्विनोर्व्वचनं श्रुत्वा इन्द्रो वचनमब्रवीत् ।
पपात बिन्दुर्म्मेदिन्यां शक्रस्य पिबतोऽमृतम् ।
ततो दिव्यात् समुत्पन्ना सप्तजातिर्हरीतकी ॥
हरीतक्यभया पथ्या कायस्था पूतनामृता ।
हैमवत्यव्यथा चापि चेतकी श्रेयसी शिवा ।
वयस्था विजया चापि जीवन्ती रोहिणीति च ।
विजया रोहिणी चैव पूतना चामृताभया ।
जीवन्ती चेतकी चेति पथ्यायाः सप्तजातयः ॥ ० ॥
अलाबुवृत्ता विजया वृत्ता सा रोहिणी स्मृता ।
पूतनास्थिमती सूक्ष्मा कथिता मांसलामृता ॥
पञ्चरेखाभया प्रोक्ता जीवन्ती स्वर्णवर्णिनी ।
त्रिरेखा चेतकी ज्ञेया सप्तानामियमाकृतिः ॥ ० ॥
विजया सर्व्वरोगेषु रोहिणी व्रणरोहिणी ।
प्रलेपे पूतना योज्या शोधनार्थेऽमृता हिता ॥
अक्षिरोगेऽभया शस्ता जीवन्ती सर्व्वरोगहृत् ॥
चूर्णार्थे चेतकी शस्ता यथा युक्तं प्रयोजयेत् ॥ ० ॥
चेतकी द्विविधा प्रोक्ता श्वेता कृष्णा च वर्णतः ।
षडङ्गुलायता शुक्ला कृष्णा चैकाङ्गुलायता ॥
काचिदास्वादमात्रेण काचिद्गन्धेन भेदयेत् ।
काचित् स्पर्शेन दृष्ट्यान्या चतुर्द्धा भेदयेच्छिवा ।
चेतकीपादपच्छायामुपसर्पन्ति ये नराः ।
भिद्यन्ते तत्क्षणादेव पशुपक्षिमृगादयः ॥
चेतकी तु धृता हस्ते यावत्तिष्ठति देहिनः ।
तावद्भिद्येत वेगैस्तु प्रभावान्नात्र संशयः ॥
नृपादिसुकुमाराणां कृशानां भेषजद्विषाम् ।
चेतकी परमा शस्ता हिता सुखविरेचनी ॥
सप्तानामपि जातीनां प्रधाना विजया स्मृता ।
सुखप्रयोगा सुलभा सर्व्वरोगेषु शस्यते ॥
हरीतकी पञ्चरसालवणा तुवरा परम् ।
रूक्षोष्णा दीपनी मेध्या स्वादुपाका रसायनी ॥
चक्षुष्या लघुरायुष्या बृंहणी चानुलोमिनी ।
श्वासकासप्रमेहार्शःकुष्ठशोथोदरक्रिमीन् ॥
वैस्वर्य्यग्रहणीरोगविबन्धविषमज्वरान् ।
गुल्माध्मानतृषाच्छर्द्दिहिक्काकण्डूहृदामयान् ॥
ब्रह्मस्थाने व्रणा इति क्वचित् पुस्तके पाठः ।
कामलां शूलमानाहं प्लीहानञ्च यकृत्तथा ।
अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रञ्च मूत्राघातञ्च नाशयेत् ॥
स्वादुतिक्तकषायत्वात् पित्तहृत् कफहृत्तु सा ।
कटुतिक्तकषायत्वादम्लत्वाद्वातहृच्छिवा ॥
पित्तकृत् कटुकाम्लत्वात् वातकृत् कथं शिवा ।
प्रभावाद्दोषहन्तृत्वं सिद्धं यत्तत् प्रकाश्यते ॥
हेतुभिः शिष्यबोधार्थं न पूर्व्वं क्रियतेऽधुना ।
कर्म्मान्यत्वं गुणे साम्यं दृष्टमाश्रयभेदतः ।
यतस्ततो नेति चिन्त्यं धात्रीलकुचयोर्यथा ॥
पथ्याया मज्जनि स्वादुः स्नायावम्लो व्यवस्थितः ।
वृन्ते तिक्तस्त्वचि कटुरस्थिस्थस्तुवरो रसः ॥ ० ॥
नवा स्निग्धा घना वृत्ता गुर्व्वी क्षिप्ता च याम्भसि ।
निमज्जेत् सा प्रशस्ता च कथितातिगुणप्रदा ॥
नवादिगुणयुक्तत्वं तथैकत्र द्विकर्षता ।
हरीतक्याः फले यत्र द्वयं तच्छ्रेष्ठमुच्यते ॥
चर्व्विता वर्द्धयत्यग्निं पेषिता मलशोधिनी ।
स्विन्ना संग्राहिणी पथ्या भृष्टा प्रोक्ता त्रिदोषनुत् ॥

उन्मीलिनी बुद्धिबलेन्द्रियाणां
निर्म्मूलिनी पित्तकफानिलानाम् ।
विस्रंसिनी मूत्रशकृन्मलानां
हरीतकी स्यात् सह भोजनेन ॥
अन्नपानकृतान् दोषान् वातपित्तकफोद्भवान् ।
हरीतकी हरत्याशु भुक्तस्योपरियोजिता ॥
लवणेन कफं हन्ति पित्तं हन्ति सशर्करा ।
घृतेन वातजान् रोगान् सर्व्वरोगान् गुडान्विता ॥
सिन्धूत्थशर्कराशुण्ठीकणामधुगुडैः क्रमात् ।
वर्षादिष्वभया प्राश्या रसायनगुणैषिणा ॥
अध्वातिखिन्नो बलवर्जितश्च
रूक्षः कृशो लङ्घनकर्षितश्च ।
पित्ताधिको गर्भवती च नारी
विमुक्तरक्तस्त्वभयां न खादेत् ।"

इति भावप्रकाशः ॥ ० ॥

अन्यच्च ।

"जीवन्ती रोहिणी चैव विजया चाभयामृता ।
पूतना कालिका चेति सप्तजातिर्हरीतकी ॥
सुवर्णवर्णा जीवन्ती रोहिणी कपिलद्युतिः ।
अलाबुवृत्ता विजया पञ्चास्रा चाभया स्मृता ।"

पञ्चास्रा पञ्चशिरा ।

"स्थूलमांसामृता ज्ञेया पूतनास्थिमती मता ।
श्यामा च कालिकैवं सप्तजातिर्हरीतकी ॥
लेहपानेषु सर्व्वेषु जीवन्ती तु प्रशस्यते ।
रोहिणी क्षतरोगेषु विजया सर्व्वकर्म्मसु ॥
पूतना लेपने ज्ञेया अमृता तु विरेचने ।
अभया नेत्ररोगेषु तन्मयुक्तौ तु कालिका ॥
हरस्य भवने जाता हरिता च स्वभावतः ।
हरते सर्व्वरोगांश्च तेन सा च हरीतकी ॥ ० ॥
पीयूषं पिबतस्त्रिपिष्टपपतेर्यं बिन्दवो निर्गता-
स्तेभ्योऽभूदभया दिवाकरकरश्रेणीव दोषापहा ।
कालिन्दीव बलप्रमोदजननी गौरीव शूलिप्रिया
वह्निद्योतकरी कृताकृतिरिव चौलीव नाना-रसा ।
पथ्या पञ्चरसायुष्या चक्षुष्याजरवा धरा ।
मेध्योष्णा दीपनी कुष्ठशोथवर्णोपरूपापहा ।" ० ॥
पञ्चरसस्य विवरणम् । त्वक् कटुः । मांसं अम्ल-कषायम् । अस्थि तिक्तम् । तन्मध्ये माधुर्य्यम् ॥ ० ॥
तन्मज्जगुणाः ।
"पथ्यामज्जा तु चक्षुष्यो वातपित्तहरो गुरुः ।"

इति राजवल्लभः ॥

हरीषा, स्त्री, मांसवल्कनविशेषः । आब इति हिन्दी भाषा । यथा,—

"पाकमात्रे तु हरति मांसखण्डानि निःक्षिपेत् ।

पानीयं प्रचुरं सर्पिः प्रभूतं हिङ्गु जीरकम् ॥
हरिद्रामार्द्रकं शुण्ठी लवणं मरिचानि च ।
तण्डुलांश्चापि गोधूमान् जम्बीराणां रसान्
बहून् ॥
यथा सर्व्वाणि वस्तूनि सुपक्वानि भवन्ति हि ।
तथा पचेन निपुणो बहुभक्ष्यस्थितिर्यथा ॥
एषा हरीषा बलकृद्वातपित्तापहा गुरुः ।
प्रीतोष्णा शुक्रदा स्निग्धा सरा सन्धान-
कारिणी ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

हरेणुः, स्त्री, (ह्रियते इति । हृ + “हृश्या-
मेणुः ।” उणा० २ । १ । इति एणुः ।) रेणु-
कानामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२० ॥
कुलयोषित् । इति मेदिनी ॥

हरेणुः, पुं, (ह्रियते इति । हृ + एणुः ।) सतीलः ।
इति मेदिनी ॥ (गुणादयोऽस्य सतीलशब्दे
ज्ञातव्याः ॥)

हरेणुकः, पुं, (हरेणुरिव । कन् ।) कलायः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
“कलायो वर्त्तुलः प्रोक्तः सतीलश्च हरेणुकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हर्त्ता, [त्टृ] पुं, (हरति ध्वान्तमिति । हृ + तृच् ।)
सूर्य्यः । यथा,—
“लोकसाक्षी त्रिलोकेशः कर्त्ता हर्त्ता तमिस्रहा ।
तपनस्तापनश्चैव शुचिः सप्ताश्ववाहनः ॥”
इति शाम्बपुराणे सूर्य्यस्तवः ॥
हरणकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ४।२४।५।
“अन्तर्धानो नभस्वत्यां हविर्धानमविन्दत ।
य इन्द्रमश्वहर्त्तारं विद्वानपि न जघ्निवान् ॥”)

हर्म्म, [न्] क्ली, (हरति ग्लानिमिति । हृ +
मनिन् ।) जृम्भणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

हर्म्मितं, त्रि, (हर्म्म जातमस्येति । इतच् ।)
क्षिप्तम् । दग्धम् । इति मेदिनी ॥ जृम्भितम् ।
इति हर्म्मशब्दार्थदर्शनात् ॥

हर्म्मुटः, पुं, सूर्य्यः । कच्छपः । इति केचित् ॥

हर्म्म्यं, क्ली, (हरति जनमनांसीति । हृ + अघ्न्या-
दित्वात् यत् मुट् च ।) धनिनां वासः । इत्य-
मरः । २ । २ । ९ ॥ धनिनां व्यवहारिकादीनां
वासः काष्ठेष्टकादिना कृतं धवलगृहं हर्म्म्यादि-
संज्ञकं स्यात् । हरति मनो हर्म्म्यं नाम्नीति
कृष्णो ण्यः इति भरतः । अन्यच्च । हरति मनो
हर्म्म्यं अघ्न्यादित्वात् यत् मुट् च हर्म्म्यम् ।
आदिशब्देन अट्टालिकाट्टालिकादिर्ग्रहणम् ।
धनिनां राजव्यतिरिक्तानां वासो गृहम् । एकं
काष्ठेष्टकादिकृतस्य धनिगृहस्य । इत्यमर-
टीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा,—
“हर्म्म्यचाण्डिभूमिनेभसि च शयनं शीकरोष्णा-
प्रहीणे ॥”
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ वर्षोपचारे ॥)

हर्य, क्रान्तौ । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-कान्तौ सक०-गतौ सक०-सेट् ।) रेफोपधः ।
हर्य्यति । कान्तौ ग्लानिः । इति दुर्गादासः ॥

हर्य्यक्षः, पुं, (हरि पिङ्गलं अक्षि यस्य । षच् ।)
सिंहः । इत्यमरः । २ । ५ । १ ॥ कुबेरः ॥ इति
जटाधरः ॥ (पिङ्गलनेत्रे, त्रि । यथा, महा-
भारते । ३ । ३०७ । ५ ।
“तथैवाबद्धकवचं कनकोज्ज्वलकुण्डलम् ।
हर्य्यक्षं वृषभस्कन्धं यथास्य पितरं तथा ॥”)

हर्य्यतः, पुं, (हर्य्यति गच्छतीति । हर्य्य + “भृम्-
दृशियजीति ।” उणा० ३ । ११० । इति
अतच् ।) घोटकः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुणादिवृत्तिः ॥ अश्वमेधीयाश्वः । इत्युणादि-
कोषः ॥

हर्य्यश्वः, पुं, (हरिनामा हरिवर्णो वा अश्वो
यस्य ।) इन्द्रः । इति केचित् ॥ (यथा, भाग-
वते । ८ । ११ । २१ ।
“हरीन् दशशतान्याजौ हर्य्यश्वस्य बलः शरैः ।
तावद्भिरर्द्दयामास युगपल्लघुहस्तवान् ॥”
हरिनामा हरिवर्णो वा अश्वः इति कर्म्मधारयेण
इन्द्राश्वः । यथा, महाभारते । ३ । २०९ । १३ ।
“अयं हर्य्यश्वयुग् जेता मघोनः स्यन्दनोत्तमः ।
अनेन शक्रः काकुत्स्थः समरे दैत्यदानवान् ।
शतशः पुरुषव्याघ्र ! रथोदारेण जघ्निवान् ॥”)

हर्षः, पुं, (हृष तुष्टौ + घञ् ।) इष्टश्रवणजन्य-
सुखम् । इति महाभारते मोक्षधर्म्मः ॥
आह्लादः । तत्पर्य्यायः । मुत् २ प्रीतिः ३ प्रमदः ४
प्रमोदः ५ आमोदः ६ सम्मदः ७ आनन्दथुः ८
आनन्दः ९ शर्म्म १० शातम् ११ सुखम् १२ ।
इत्यमरः । १ । ४ । २४ ॥ मुदा १३ मुदिता १४
आनन्दिः १५ नन्दिः १६ सातम् १७ सौख्यम् १८ ।
केचित्तु मुदादिसप्तकं प्रीतौ आनन्दथ्वादिपञ्चकं
सुखे । प्रीतिश्च सुखजो विकारः इत्याहुः ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥ तथा च ।
“मुत् प्रीतिः प्रमदामोदसम्मोदमोदसम्मदाः ।
प्रमोदो हर्ष इत्येव हर्षपर्य्याय ईरितः ॥
आनन्दो नन्दथुर्नन्दः सुखमानन्दथुर्म्मुदा ।
सौख्यं शर्म्मोपजोषः स्यादानन्दं जोषमित्यपि ॥
मुदादिजोषपर्य्यन्तमेकपर्य्यायः इत्यपि ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
हर्षस्य पुत्त्रः कन्दर्पः । यथा,—
पुलस्त्य उवाच ।
“कन्दर्पो हर्षतनयो योऽसौ कामो निगद्यते ।
स शङ्करेण संदग्धो ह्यनङ्गत्वमुपागतः ॥”
इति वामने ५ अध्यायः ॥
(रोमाञ्चः । यथा । “हृष्यते चैवं युक्तो भवतः
हर्षश्च रोमाञ्चप्रायः ।” इति वाग्भटनिदानस्य
वातव्याधिव्याख्याने विजयरक्षितः ॥)

हर्षकः, पुं, (हर्षयतीति । हृष् + णिच् + ण्वुल् ।)
पर्व्वतविशेषः । इति शब्दमाला ॥ हर्षकारके,
त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

हर्षणं, क्ली, (हृष + ल्युट् ।) हर्षः । इति धरणिः ॥
(यथा, महाभारते । ७ । १४४ । ११५ ।
“तच्छिरः सिन्धुराजस्य शरैर्वेहमवाहयत् ।
दुर्हृदामप्रहर्षाय सुहृदां हर्षणाय च ॥”)

हर्षणः, पुं, (हर्षयतीति । हृष् + णिच् + ल्युः ।)
विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतचतुर्द्दशयोगः ।
तत्र जातफलम् ।
“सुचारुगात्रं स्फुटपद्मनेत्रं
शास्त्रप्रयत्नो विनयोपपन्नः ।
प्रसूतिकाले यदि हर्षणः स्या-
दमर्षणो नैव जनः कदाचित् ॥”
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥
चक्षूरोगविशेषः । श्राद्धविशेषः । श्राद्धदेवः ।
हर्षकारके, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । ७ । ९१ । ७६ ।
“एवं सुकलिलं युद्धमासीत् क्रव्यादहर्षणम् ।
महद्भिस्तैरभीतानां यमराष्ट्रविवर्द्धनम् ॥”)

हर्षमाणः, त्रि, (हर्ष + ताच्छील्ये शानच् ।)
हर्षयुक्तः । तत्पर्य्यायः । विकुर्व्वाणः २ प्रमनाः ३
हृष्टमानसः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ७ ॥ प्रीत-
मानसः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

हर्षयित्नुः, पुं, (हर्षयतीति । हृष तुष्टौ + णिच् +
“स्तनिहृषिपुषीति ।” उणा० ३ । २९ । इति
इत्नुच् ।) पुत्त्रः । स्वर्णे, क्ली । इति मेदिनी ।
हर्षणशीले, त्रि ॥

हर्षस्वनः, पुं, (हर्षसूचकः स्वनः ।) आनन्द-
ध्वनिः । तत्पर्य्यायः । किलकिला २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

हर्षिणी, स्त्री, (हर्षयतीति । हृष् + णिच् +
णिनिः । ङीप् ।) विजया । इति राजनिर्घण्टः ।

हर्षितः, त्रि, आह्लादितः । हर्षोऽस्य जात इत्य-
नेन इतप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

हर्षुलः, पुं, (हृष तुष्टौ + “हृषेरुलच् ।) उणा०
१ । ९८ । इति उलच् ।) मृगः । कामुकः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ हर्ष-
शीले, त्रि ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १२२
२६ ।
“प्राभृतं प्रसुतेऽहमेि विद्रुमद्येति हर्षुलः ॥”)

हल, भ विलेखे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) भ, हालः हलः । हलति
भूमिं कृषकः । इति दुर्गादासः ॥

हलं, क्ली, (हलति भूमिमिति । हल + अच् ।)
लाङ्गलम् । इत्यमरः । २।९।१३ ॥ तत्पर्य्यायः ।
“हलन्तु लाङ्गलं गोदारणञ्च सीरकुन्तको ।”
इति जटाधरः ॥
तत्र गोयोजने दोषादोषौ । हारीतः ।
“अष्टागवं धर्म्महलं षड्गवं जीवितार्थिनाम् ।
चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम् ॥”
इति तृतीययामार्द्धकृत्ये आह्निकतत्त्वम् ॥ * ॥
हलप्रवाहदिनादि यथा । दीपिकायाम् ।
“पूर्व्वात्रियाम्यफणिपित्र्यशिवाश्विमैत्र-
रिक्ताष्टमीविगतचन्द्रतिथिं विहाय ।
इज्याङ्गलिगोचसुदये विकुजार्किवारे
शस्तेन्दुयोगकरणेषु हलप्रवाहः ॥ * ॥
हलप्रवाहवद्बीजवपनस्य विधिः स्मृतः ।
पितामाघ भूमे केन्द्रे क्विरदर्ग्मसुजोदये ॥”

गोमपराशरे ।

"वामे तथ्यं बलीवर्दं दक्षिणे रोहितं न्यसेत् ।
उत्तराभिमुखो भूत्वा कर्षकः कृषिमारभेत् ॥
हले तु योजिते यत्र क्षेत्रे यावं करोति गौः ।
तत्र स्यादिगुणं शस्यमवश्यं गर्गभाषितम् ॥"*॥

कृषिचिन्तामणौ बलभद्रः ।

"सुखदा प्रतिपच्चैव द्वितीया कार्य्यसाधिनी ।
आरोग्यदा तृतीया च चतुर्थी कीटकृत् सदा ॥
पञ्चमी श्रीप्रदा नूनं षष्ठी च कलहप्रिया ।
सप्तमी स्यानदा भोग्या हर्षं हन्ति तथाष्टमी ॥
नवमी शस्यनाशाय दशमी भूतिदा सदा ।
एकादशी तथा कुर्य्याद्धनं धान्यं मनोरथम् ।
द्वादशी प्राणसन्देहा सर्व्वसिद्धा त्रयोदशी ।
चतुर्द्दशी पतिं हन्ति पञ्चदश्येव निष्फला ॥
अमावस्याष्टमीषष्ठीरिक्ताश्च परिवर्ज्जयेत् ।
सौरिभौमदिने चैव कृष्यारम्भे धनक्षयः ॥
प्राजेशविष्णुतिष्येषु पितृकरोत्तरेषु च ।
अश्विनीवातपौष्णेषु मूलादितीन्दुभे तथा ॥
वारे भानुजशुक्रे च जीवे शीतकरे तथा ।
लग्ने स्त्रीगोमीनयुग्मे कृष्यारम्भं शुभं विदुः ॥
ऐशान्यां पुष्पनैवेद्यैः क्षेत्रपालञ्च पूजयेत् ।
सालङ्कारो हलधरः स्रग्भिश्च पूजितं हलम् ॥
दध्याज्यमधुभिः श्रेष्ठं फलाग्रञ्च प्रलेपितम् ।
कर्षं प्रावर्त्तयेत् प्राज्ञो नूतनेन हलेन च ॥*॥
हस्ताश्वितिष्यचन्द्रेषु अर्क्षेन्द्रविष्णुवारुणे ।
वायव्येन्द्राग्निभे चैव रोहिण्यामुत्तरासु च ॥
वारे जीवज्ञशुक्रे च सोमे दिनकरे तथा ।
युग्मे युवतिगोमीने शस्तं स्याद्बीजवापनम् ॥"

राजमार्त्तण्डे ।

"प्राजेशश्रवणोत्तरादितिमघामार्त्तण्डतिष्याश्विनी-
पौष्णानुराधमरीचयः शतभिषा स्वाती विशाखा तथा ।
जीवार्केन्दुसितेन्दुनन्दनदिने वारे स्थिरस्योदये
शस्यानां वपने भवन्ति सवने शस्ते तिथौ रोपणे ॥"

देवलः ।

"गुरुसोमसूर्य्यशुक्राः सौम्याः सम्पत्कराः शुभाः ।
बुधार्किभूमिपुत्राश्च न भवन्ति फलप्रदाः ॥
हन्ति मेषः पशून् सर्व्वान् स्वभावेनाथ वृश्चिकः ।
कर्कटेन भवेत् सौख्यं तुलायां न प्ररोहति ॥
केशरी शस्यघाती स्यात् पार्थिवोपद्रवं धनुः ।
मकरे चैव कुम्भे च भयमेव विनिर्द्दिशेत् ।
गोस्त्रीमन्मथमीनेषु शस्यं सम्पद्यते महत् ॥*॥
प्रशस्ते चन्द्रतारे च शुचिः शुक्लेन वाससा ।
स्नात्वा गन्धैश्च पुष्पैश्च पूजयित्वा विधानतः ॥
एभिश्च गृहसंयुक्तां पूजयित्वा प्रजापतिम् ।
अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य दीयते भूरिदक्षिणा ॥
हस्तौ हलौ नियोक्तव्यौ नवनीतेन तैलेन वा ।
तत्पार्श्वं सर्व्वलिप्यात् फालाग्रं कनकैः स्पृशेत् ॥
उत्तराभिमुखो भूत्वा क्षीरेणार्घ्यं प्रदापयेत् ।
ततः शुभकरः श्रीमान् कृषिकर्म्म समाचरेत् ॥*॥
वर्ज्जयेत् भग्नशृङ्गञ्च क्षुरभङ्गञ्च वर्ज्जयेत् ।
विकलं छिन्नलाङ्गूलं कपिलं वृषभं तथा ॥
हलप्रवाहणं कार्य्यं गोवृषभिः कृषिकर्म्मकैः ।
हलादिभिर्दृढैः सीमसद्भिर्न शुभं भवेत् ॥
वृषभा यदि सुप्यन्ति तस्य विघ्नप्रदा भवेत् ॥"

कृषिरिति शेषः ।

"तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन निर्व्विघ्नं कारयेत् सदा ।
एका जयकरी रेखा तृतीया चार्थदायिका ।
पञ्चमी या भवेद्रेखा बहुशस्यफला हि सा ॥
अत ऊर्द्धं न कर्त्तव्यं महादोषस्ततो भवेत् ॥
संपूर्ण्यापि ह्रिजं देवं कुर्य्याद्धलप्रवर्त्तनम् ।
हेमनि छत्रफालाग्रं छिन्नरेखां न कारयेत् ॥
सर्व्वथा वर्षवर्षेजः दृषू रामः सपत्नमाः ।
पराशरो बलभद्रः सर्व्वविघ्नोपशान्तये ॥*॥
हली प्रवाह्यमाणे तु कुम्भे उत्पद्यते यदि ।
गृहिणी म्रियते तस्य ततोऽन्येषां भयं भवेत् ॥
लाङ्गलं भिद्यते चापि प्रभुस्तत्र विनश्यति ।
ईषाभङ्गो यदा कर्त्तुः संशयो जीवितस्य च ॥
सुतनाशो युगभङ्गे समीने म्रियते सुतः ।"

समीने योक्तबन्धनकाष्ठद्वये ।

"योक्तच्छेदे तु चासन्नः शस्यहानिश्च जायते ॥
हले प्रवाह्यमाणे तु गौरेकः प्रपतेद्यदि ।
प्रपतेद्युक्तमात्रस्तु बन्धनं स प्रपद्यते ।
ज्वरातिसाररोगेण कृषिभङ्गं विनिर्द्दिशेत् ॥
प्रस्रवेत् युक्तमात्रस्तु ततो गौः स्रवते यदि ।
वत्सालीढ़ेन गर्द्दन्ति ततः शस्यं चतुर्गुणम् ॥*॥
हेमवारिविलिप्तस्य बीजस्योप्तवतः शुचिः ।
इन्द्रं चित्ते विधायाथ स्वयं मुष्टित्रयं वपेत् ॥
कृत्वा चान्योन्यप्रोत्साहं कर्षको हृष्टमानसः ।
प्राङ्मुखः कलसं गृह्य इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
त्वं वै वसुन्धरे सीते बहुपुष्पफलप्रदे ।
नमस्ते मे शुभं नित्यं कृषिं मेधां शुभे कुरु ॥
रोहन्तु सर्व्वशस्यानि काले देवः प्रवर्षतु ।
कर्षकास्तु भवन्त्वग्रा धान्येन च धनेन च स्वाहा ॥"*॥

कृत्यरत्नाकरे ब्रह्मपुराणम् ।

"चैत्रे च कृष्णपञ्चम्यां काश्मीरा च रजस्वला ।
नित्यं भवति तस्मात्तां कृत्वा शैलमयीं स्त्रियम् ॥
अभ्यङ्गवस्त्रनैवेद्यैः पूजयेच्च दिनत्रयम् ।
पुष्पालङ्कारधूपैश्च गोरसं वर्ज्जयन्ति च ॥"

काश्मीरा पृथ्वी ।

"अष्टम्याञ्च ततः स्नाप्य ताभिरेव गृहे गृहे ।
सुस्नाताभिः प्रहृष्टाभिर्जीवपत्नीभिरेव च ॥
अनन्तरं द्विजैः स्नाप्या सर्व्वौषधियुतैर्जलैः ।
गन्धैर्बीजैस्तथा रत्नैः फलैः सिद्धार्थकैस्तथा ॥
स्नापयित्वा च तां देवीं गन्धैर्माल्यैश्च पूजयेत् ।
तन्निवेदितभक्ष्यञ्च प्राशितव्यं गृहे गृहे ॥
अतः परन्तु स्नाता गर्भं गृह्णाति मेदिनी ॥"*॥

तथा ।

"ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च काश्यपः सुरभी तथा ।
इन्द्रः प्रचेताः पर्ज्जन्यः शिवचन्द्रार्कवह्नयः ॥
बलदेवो हलं भूमिर्वृषभो रामलक्ष्मणौ ।
रघोत्तमो जानकी सीता युगं गगनमेव च ॥"

सीता लाङ्गलपद्धतिः । युगं युगकाष्ठम् ।

"एते द्वाविंशतिः प्रोक्ताः प्रजानां सततं शुभाः ।
गोमङ्गले तु संपूज्याः कृष्यारम्भे महोत्सवे ॥
अर्घैः पुष्पैश्च धूपैश्च माल्यै रत्नैः पृथक् पृथक् ।
हलेन वाहयेद्भूमिं स्वयं स्नातः स्वलङ्कृतः ॥"

तथा ।

"उप्ता बीजन्तु तत्रैव भोक्तव्यं बान्धवैः सह ॥"

बीजवपनं प्राजापत्यतीर्थेन । यथा, हारीतः ।

कनिष्ठायाः पश्चात् प्राजापत्यमावपनं होमतर्पणे प्राजापत्येन कुर्य्यात् । इति । होमतर्पणे लाजहोमसक्तादितर्पणे । राजमार्त्तण्डे ।

"नित्यं दशहले लक्ष्मीर्नित्यं पञ्चहले धनम् ।
नित्यञ्च त्रिहले भक्तं नित्यमेकहले ऋणम् ॥"*॥

कृषिपराशरः ।

"वैशाखे वपनं श्रेष्ठं मध्यमं रोहिणीरवौ ।
अतः परस्तु अधमं न जातु श्रावणे शुभम् ॥"

ज्योतिषे ।

"पूर्व्वभाद्रपदा मूलं रोहिण्युत्तरफल्गुनी ।
विशाखा शतभिषा चाथ धान्यानां रोपणे वराः ॥
सदोषा रजनी नीली पुष्कविशेषैर्वियुज्यते ।
स्वयं जाते पुनश्चैते पालयन्नेव दुष्यति ॥
आरामे गृहमध्ये वा मोहात् सर्षपमावपन् ।
पराभवं रिपोर्याति सबाधनधनक्षयम् ॥
निशा नीली पलाशश्च चिञ्चा श्वेतापराजिता ।
कोविदारश्च सर्व्वत्र सर्व्वं निघ्नन्ति मङ्गलम् ॥"

निशा हरिद्रा । कोविदारकौ रक्तकाञ्चनः ॥*॥

"हेमाम्भसा शुभ्रबीजं स्नातो मन्त्रेण रोपयेत् ॥
वसुधेति सुशीलेति पुण्यदेति धरेति च ।
नमस्ते सुभगे नित्यं द्रुमोऽयं वर्द्धतामिति ॥*॥
लिखित्वालक्तकेनापि मन्त्रं शस्येषु बन्धयेत् ।
न व्याधिकीटहिंसाभ्यो भयं तत्र भवेत् क्वचित् ॥"

सिद्धिः प्रबलतरतरङ्गतरलितमद्दुनरसमीरसम्भवनोद्दिष्टे श्रीमद्रामभद्रपादाः कृपालिनः सलुण्टनामाशालवहव्रानराणां मध्ये खरनखरपयोहेलाङ्गूलं पवनसुतं वायुवेगं परचक्रप्रमथनं श्रीमद्धनुमन्तमाज्ञापयन्ति अमुकस्याक्षदेशे वाताभीम्नो गान्धीवती पाकरसुको धूर्तोपकारतस्या रूपराङ्गता चक्रिमा एता वानरा नवका दमनका मक्षिकादिरोगं खण्डयत अक्षमपि विलम्बं मा चरत यदि विलम्बं कारयत तदा युष्मान् शतखण्डं कारयामीति । ॐ ह्राँ ह्रीँ ह्रौँ श्रीरामाय नमः । इति शस्येषु बन्धयेत् ॥*॥ धान्यच्छेदनम् । दीपिकायाम् ।

"याम्याजपादहिधनानलतोयशाक-
चित्रोत्तरेषु कुलाकजवारवर्जम् ।
शस्तेन्दुयोगकरणेषु तिथौ विरिक्ते
धान्यच्छिदिः स्थिरनरस्यगोदयेषु ॥"

बलभद्रः ।

"रेवतीहस्तमूलेषु श्रवणे नागयाम्ययोः ।

पितृदेवे तथा सौम्ये धान्यच्छेदं मघोदये ॥"
अथ धान्यच्छेदनप्रकारः ।
"सपञ्चौ माषमुद्गौ च यवधान्ये सकाङ्कके ।
छिन्द्यात्तिलञ्च निष्पन्नमेतत् पाराशरं मतम् ॥"
पराशरः ।
"न मुष्टिग्रहणं कुर्य्यात् कदाचिच्चटपौषयोः ।
ईशाने लवणं कुर्य्यात् सार्द्धमुष्टिद्वयं शुचिः ॥
पौष्णे पुष्ये शुभाहे वा पूजयित्वेष्टदेवताम् ।
शस्त्रविघ्नप्रशान्त्यर्थं क्षेत्रे वाहकभोजनम् ॥"
बौधायनः ।
"रथाश्वगजधान्यानां गवां चैव रजः शुभम् ।
अशास्तं सम्मार्ज्जन्याः श्वाजाविखरवाय-
साम् ॥"
सम्मार्ज्जनी संमार्ज्जनी ॥ * ॥ कृत्यचिन्तामणौ
मेधिरोपणम् ।
वटश्च सप्तपर्णश्च गम्भारी शाल्मली तथा ।
औडुम्बरी तथा धात्री या चान्या क्षीर-
धारिणी ।
श्रीनाम्नी कर्षकैर्नित्यं मेधिः कार्य्या फलप्रदा ॥"
बीजसञ्चयदिनादि तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ * ॥
अथ प्रयोगः ।
पौषमासान्तचैत्रीयकृष्णपञ्चम्यां पृथ्वी रजस्वला
तां दिनत्रयमेकस्मिन् पर्व्वताकारे उच्चप्रदेशे
सधवाः स्त्रियः प्रपूजयेयुरष्टम्यां तां स्नापयित्वा
ताः पूजयेयुः । ततः शुभदिने बीजवपनदिने
वा सर्व्वौषधिगन्धबीजरत्नफलान्वितसर्षपैः पृथ्वीं
स्नापयित्वा गन्धादिभिः पूजयेत् । नैवेद्यशेषञ्च
पञ्चाङ्गोक्तम् ॥ * ॥ अथ हलप्रवाहदिने बीज-
वपनदिने च कृतस्नानादिराचान्तो गत्वा क्षेत्रे
कृत्वा अग्नेनापूर्य्य तत्र प्रजापतिं सूर्य्यादिनव-
ग्रहान् पृथ्वीञ्च पूजयेत् ।
"हिरण्यगर्भे वसुधे शेषस्योपरिशायिनि ।
वसाम्यहं तव पृष्ठे गृहाणार्घ्यं धरित्रि मे ॥"
इति मन्त्रेण क्षीरेणार्घ्यं दद्यात् । ऐशान्यां
पुष्पनैवेद्यैः प्रवालादिनमोऽन्तेन अक्षयी विष्णवे ।
नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने स्वाहा ।
इत्यनेन त्रिः पूजयेत् । रुद्राय काश्यपाय सुरभ्यै
इन्द्राय । तदर्घ्यमन्त्रस्तु ।
"शक्रः सुरपतिः श्रेष्ठो वज्रहस्तो महाबलः ।
शतयज्ञाधिपो देव तुभ्यमिन्द्राय वै नमः ॥"
प्रचेतसे पर्ज्जन्याय शेषाय चन्द्राय अर्काय वह्नये
बलदेवाय हलाय भूमये वृषभाय रामाय लक्ष्म-
णाय जानक्यै सीतायै युगाय गगनाय इति
द्वाविंशतिं पूजयेत् क्षेत्रपालमग्निं द्विजञ्च पूज-
येत् । अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्मणाय दक्षिणां
दद्यात् । आम्रपल्लवौदनदधीनि गर्त्ते निःक्षिप्य
मृत्तिकाभिः पूरयेत् । कृष्णौ वृषौ नवनीते-
र्घृतेन वा मुखपार्श्वयोर्निलिम्पेत् । हलप्रवाह-
कान् गन्धादिना भूषयित्वा हलं माल्यादिभिः
पूजयित्वा दधिघृतमधुभिः फालाग्रं प्रलिप्य
हेम्ना फालाग्रं घर्षयित्वा कर्षयेत् । वशिष्ठ-
पृथुरामेन्द्रपराशरबलभद्रान् स्मरेत् । एका

तिस्रः पञ्च वा रेखा हलेन कार्य्याः । भग्नशृङ्ग-
खुरलाङ्गूलाः कपिलाश्च वृषा न योक्तव्याः ।
हलप्रवाहकाश्च समर्थाः कर्त्तव्याः । हलानि
नवानि दृढानि कर्त्तव्यानि । वृषभेयुद्धादिकं न
शुभदं वृषभाणां मर्द्दनेन चतुर्गुणं शस्यं मूत्र-
पुरीषोत्सर्गे तथा ॥ * ॥ बीजवपने त्विदमधि-
कम् । सुवर्णजलसंयुक्तं बीजमुष्टित्रयं इन्द्रं
ध्यायन् स्वयं प्राजापत्येन तीर्थेन वपेत् । उभय-
त्रैव प्राङ्मुखः जलपूर्णं कलसं गृहीत्वा ।
"त्वं वै वसुन्धरे सीते बहुपुष्पफलप्रदे ।
नमस्ते मे शुभं नित्यं कृषिं मेधां शुभे कुरु ॥
रोहन्तु सर्व्वशस्यानि काले देवः प्रवर्षतु ।
कर्षकास्तु भवन्त्वग्र्या धान्येन च धनेन च
स्वाहेति प्रार्थयेदिति ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
अपि च ।
"अमावस्यां पितृश्राद्धे अम्बुवाचीदिने तथा ।
लाङ्गलेन चलं चैत्रं पृथिवी कम्पते सदा ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥
स्मृतिसागरसारे गोभिलः ।
"हलैर्व्वा शकटैर्व्वापि वाहयेत् यो वृषं स्वयम् ।
प्राजापत्यद्वयं कुर्य्यात् द्विगुणं योषितां गवाम् ॥
वृषभन्तु समुत्सृष्टं कपिलां वापि कामतः ।
योजयित्वा हले कुर्य्यात् व्रतं चान्द्रायणद्वयम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
हलद्दी, स्त्री, हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
हलधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । हलस्य
धरः ।) बलदेवः । यथा,—
"नीलाम्बरो हलधरो हलभृत्तालभृत् बलः ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा च महाभारते । १ । २२० । ७ ।
"ततो हलधरः क्षीवो रेवतीसहितः प्रभुः ।
अनुगम्यमानो गन्धर्व्वैरचरत्तत्र भारत ! ॥")
हालिकः । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
"सालङ्कारो हलधरः स्रग्भिश्च पूजितं हलम् ॥"
हलभूतिः, स्त्री, (हलसाध्या भूतिः ।) कृषिकर्म्म ।
यथा,—
"अथ सेवा श्ववृत्तिः स्यात् क्रिया कृषिश्च
कर्षणम् ।
कर्षोऽस्तत्रच प्रकृतं हलभूमिर्म्महाधनम् ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
हलभृत्, पुं, (हलं बिभर्त्तीति । भृ + क्विप् । हलस्य
भृदिति वा ।) बलदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, मेघदूते । ६९ ।
"अंसन्यस्ते सति हलभृतो मेचके वाससीव ॥")
हलभृतिः, पुं, (हलेन भृतिर्भरणमस्य ।) मुनि-
विशेषः । तत्पर्य्यायः । उपवर्षः २ कृतकोटिः ३
अयाचितः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (हलस्य
हलेन वा भृतिः ।) कृषिकर्म्म च ॥
हलराच्चं, क्ली, आढुक्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
हला, अ, नाट्योक्तौ सखीं प्रत्याह्वानम् । इत्य-
मरः । १ । ७ । १५ ॥

हला, स्त्री, सखी । इति जटाधरः ॥ मद्यम्
पृथिवी । जलम् । इत्यनेकार्थकोषः ॥
हलायुधः, पुं, (हलमायुधं यस्य ।) बलदेवः
इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥ (यथा, महाभारते
१ । २२१ । २३ ।
"ततस्ते तद्वचः श्रुत्वा ध्यात्वरूपं हलायुधात् ।
तूष्णींभूतस्ततः सर्व्वे साधु साध्विति चाब्रुवन् ॥")
हलाहः, पुं, चित्रिताश्वः । इति हेमचन्द्रः ॥
हलाहलः, पुं, (हलमिव आ समन्तात् सर्व्वाङ्गे
हलति कर्षतीति । आ + हल + अच् ।) वि
भेदः । यथा,—
"सर्पौ कञ्चुकनिर्म्मोकौ क्ष्वेडस्तु गरलं विषम्
पुंसि क्लीबे च काकोलकालकूटहलाहलाः ॥"
इत्यमरः । १ । ८ । १० ।
हलमिव आ समन्तात् हलति विलिख
हलाहलः । हल च विलेखे अच् स्वार्थे
हालाहलञ्च । निपातनात् अलोपे हाहलञ्च
"हालाहलं हालहलं हाहलञ्च हलाहलम् ।
इति रुद्रः ।
एते काकोलादयस्त्रयः पुंसि क्लीबे चैत्यन्वयः
केचित्तु क्ष्वेडभेदा इति पुंस्त्वे वक्ष्यमाणत्व
पुंसि क्लीबे चैत्यस्य विषमित्यनेन सम्बन्ध
इत्याहुः । तन्नातिहृद्यम् ।
"काकोलमुग्रतेजः स्यात् कृष्णच्छवि महा-
विषम् ।"
इति वैद्यकम्
"तत् कालकूटं विषमुग्रतेजः
कण्ठे धृतं पर्व्वतराजकन्ये ।"
इति व्यासः
हालाहलं विषमिव प्रगुणं तदेव इति वामन
"मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदये हलाह
महद्विषम्
अतएव निपीयतेऽधरो हृदयं मुष्टिभिरेव
ताड्यते ।
इति शृङ्गारतिलकेऽश्वघोषः । इति भरत
(मूलजविषभेदः ।
"सक्षौद्रं मर्कटं शृङ्गिविषं हलाहलन्तथा ।
एवमादीनि चान्यानि मूलजानि स्थिराणि च
इति चरके चिकित्सास्थाने २५ अध्याये ।
हलाहलः, पुं, (हलाहलोऽस्यास्तीति । अच्
ब्रह्मसर्पः । अञ्जना । इति मेदिनी । बुद्धविशे
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हलिः, पुं, (हलति कर्षति भूमिमिति । हल
"सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणा० ४ । ११७ ।
इन् ।) बृहद्धलम् । इति शब्दरत्नावली ।
पर्य्यायः । सिता २ । इति हेमचन्द्रः ।
हलिनी, स्त्री, (हलमिव आकारो ऽस्त्यस्या इ
इनिः । ङीप् ।) लाङ्गलिकीवृक्षः । विषला
इति भाषा । इति रत्नमाला । (पर्य्यायो
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे
"कलिहारी तु हलिनी लाङ्गली शक्रपुष्पी
विशल्याग्निशिखानन्ता वह्निवक्त्रा च गर्भनुत्

ाङ्गली हलिनी च स्यात्” इति गारुडे २०८
ध्याये ।) हलसमूहश्च ॥
ाय:, पुं, (हलिनो बलदेवस्य प्रिय: ।)
ादम्बः । इत्यमरः । २ । ४ । ४२ ॥ (पर्य्यायो
ा,—
दम्ब: प्रियको नीपो वृत्तपुष्पो हलिप्रिय: ॥”
ति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
प्रिया, स्त्री, (हलिनो बलदेवस्य प्रिया ।)
दिरा । इति राजनिर्घण्टः । अमरश्च । २ ।
। ३९ ॥ (विवरणमस्या मदिरा शब्दे
ातव्यम् ॥)
स्त्री, (हल्यते इति । हल + इन् । ङीप् ।)
लकारीवृक्ष: । इति राजनिर्घण्टः ॥
[न्] पुं, (हलमस्यास्तीति । हल + इनि ।)
लदेव: । इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥ कृषिकर्म्म-
ता । तत्पर्य्याय: । कुटुम्बी २ कर्षक: ३ क्षेत्री
कृषिक: ५ कार्षिक: ६ कृषीवल: ७ । इति
मचन्द्र: ॥ (यथा, उपदेशशतके । ६९ ।
हृष्टो हली कुल्यां पुरमुत्थाप्य चिपत्यन्याम् ।
गुणीनस्तदसुचन् क्रोधाविष्टोऽसुनेतव्य: ॥”)
त:, पुं, (हलाय हित: । हल + छ: ।)
ाकण्ठ: । इति शब्दचन्द्रिका ॥
मक: पुं, रोगविशेष: । यथा पाण्डुरोगस्यैव
दं हलीमकश्चाह ।
यदा तु पाण्डोर्व्वर्ण: स्याद्धरितश्यावपीतक: ।
मोत्साह: चयस्तन्द्रामन्दाग्नित्वं म्टदुज्वर: ॥
ीव्रहर्षोऽङ्गमर्दश्च श्वासतृष्णारुचिभ्रमा: ।
लीमकं तदा तस्य विद्यादनिलपित्तत: ॥”
ाण्डो: पाण्डुरोगिण: ॥ * ॥ तस्य चिकित्सा
था,—
मारितस्यायसश्चूर्णं मुस्ताचूर्णेन संयुतम् ।
ादिरस्य कषायेण पिबेद्धन्तुं हलीमकम् ॥
ुमा तिक्ता बला यष्टी त्रिफला रजनीयुगे: ।
त्वं लिह्यात् समध्वाज्यं हलीमकनिवृत्तये ॥
हनलतारसकल्कप्रसाधितं तुरगविद्विष: सर्पि: ।
ीरचतुर्गुणमेतद्धितरं च हलीमकार्त्तेभ्य: ॥”
इति अन्तताघृतम् ॥ * ॥
मधुरैरन्नपानैस्तं वातपित्तहरैर्हरेत् ।
ामलापाण्डुरोगोक्तक्रियाश्चापि योजयेत् ॥”
ाथ सामान्यत: पाण्डुरोगकामलाहलीमक-
चिकित्सा ।
फलत्रिकाम्टतावासातिक्ताभूनिम्बनिम्बजः ।
ाथ: क्षौद्रयुतो हन्यात् पाण्डुरोगं सकामलम् ॥१
ाषणं त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चव्यचित्रके ।
ार्व्वी त्वङ्माक्षिको धातुर्ग्रन्थिको देवदारु च ॥
ाषां द्विपलिकान् भागान् कृत्वा चूर्णं पृथक्
पृथक् ।
ाण्डूरं द्विगुणं चूर्णाच्छुद्धमञ्जनसन्निभम् ॥
ाे चाष्टगुणे पक्त्वा तस्मिंस्तत् प्रक्षिपेत्तत: ।
ौदुम्बरसमान् कृत्वा वटकांस्तान् यथाग्नि च ।
ायुञ्जीत तक्रेण जीर्णे सात्म्यञ्च भोजनम् ।
ाण्डूरवटका ह्येते प्राणदा: पाण्डुरोगिणाम् ॥

कुष्ठानि जठरं शोथमूरुस्तम्भं कफामयान् ।
अर्शांसि कामलां मेहं प्लीहानं शमयन्ति च ॥”
इति त्र्यूषणादिमण्डूरवटक: ॥२॥
“किराततिक्तं सुरदारु दार्व्वी
मुस्ता गुडूची कटुका पटोलम् ।
दुरालभा पर्पटकं सनिम्बं
कटुत्रिकं वह्निफलत्रिकञ्च ।
फलं विडङ्गस्य समांशकानि
सर्व्वै: समं चूर्णमयायसञ्च ।
सर्पिर्मधुभ्यां वटिका विधेया
तक्रानुपानात् भिषजा प्रयोज्या ॥
निघ्नन्ति पाण्डुञ्च हलीमकञ्च
शोथं प्रमेहं ग्रहणीरुजञ्च ।
श्वासञ्च कासञ्च सरक्तपित्त-
मर्शांस्यथोरुग्रहमामवातम् ॥
व्रणांश्च गुल्मान् कफविद्रधिञ्च
श्वित्रञ्च कुष्ठञ्च तत: प्रयोगात् ॥”
इति अष्टादशाङ्गलौहम् ॥ ३ ॥
“यवगोधूमशाल्यन्नै रसैर्जाङ्गलजैर्हितै: ।
मुद्गाढ़कीमसूराद्यैरेषु भोजनमिष्यते ॥”
एषु पाण्डुरोगकामलाहलीमकेषु ॥ ४ ॥
इति भावप्रकाश: ॥
हलीशा, स्त्री, (हलस्य ईशा । शकन्ध्वादित्वात्
साधु: ।) लाङ्गलदण्ड: । इति मुग्धबोधव्याक-
रणम् ॥
हल्यं, त्रि, (हलेन कृष्टम् । हल + यत् ।) कर्षित-
क्षेत्रम् । इत्यमर:। २ । ९ । ८ ॥ अस्य पर्य्याय:
कृष्टशब्दे द्रष्टव्य: ॥ (हलस्येदमिति ।) हल-
सम्बन्धि च ॥ (पुं, हलस्य कर्ष: । हल + “मत-
जनहलात् करणजल्पकर्षेषु ।” ४ । ४ । ९७ ॥
इति यत् ॥)
हल्यं, क्ली, (हलस्येदमिति । यत् ।) वैरूप्यम् ।
इति केचित् ॥
हल्या, स्त्री, (हलस्य समूह: । हल + “पाशा-
दिभ्यो य: ।” ४ । २ । ४९ । इति य: ।)
हलसमूह: । इत्यमर: । ३ । ३ । ३१ ॥
हल्लकं, क्ली, रक्तकह्लारम् । हेला इति भाषा ।
तत्पर्य्याय: । रक्तसन्ध्यकम् २ । इत्यमर: । १ ।
१० । ३६ ॥ रक्तसौगन्धिकम् ३ रेवना ४ ।
इति जटाधर: ॥ अल्पगन्धम् ५ सोमाख्यम् ६
रक्तकैरवम् ७ । इति रत्नमाला ॥
हल्लनं, त्रि, प्रचलायितम् । इति जटाधर: ॥
हल्लीषं, क्ली, स्त्रीणां सह नर्त्तनम् । इति
त्रिकाण्डशेष: ॥ (पुं, उपरूपकविशेष: । तल्ल-
क्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ५५५ ।
“हल्लीश एव एकाङ्क: सप्ताष्टौ दश वा स्त्रिय: ।
वागुदात्तैकपुरुष: कैशिकीवृत्तिसङ्कुल: ।
मुखान्तिमौ तथा सन्धी बहुताललयस्थिति: ॥”)
हल्लीषकं, क्ली, (हल्लीषमेव । स्वार्थे कन् ।)
स्त्रीणां मण्डलिकानृत्यम् । इति जटाधर: ॥
“मण्डलेन तु यन्नृत्यं स्त्रीणां हल्लीषकन्तु तत् ॥”
इति हेमचन्द्र: ॥

एकस्य पुंसो बहुभि: स्त्रीभि: क्रीड़नम् । तत्तु
रासक्रीड़ा । यथा,—
“गोपीनां मण्डलीनृत्यबन्धे हल्लीषकं विदु: ॥”
इति कोषात् ॥
तल्लक्षणन्तु ।
“एषु सुरतं मण्डनं विनस्ति-
मायोजतं स्त्री विनिखन्य प्रारुक्रम् ।
आक्रम्य पद्भ्यामितरेतरन्तु
हस्तैर्भ्रमोऽयं खलु रासगोष्ठी ॥”
इति हरिवंशटीकायां नीलकण्ठ: ॥
हल्लीसकं दन्त्यसकारमध्यमपि ॥
हव:, पुं, (हु ञि होमे + अप् ।) होम: । आज्ञा ।
(ह्वे + “भावेऽनुपसर्गस्य ।” ३ । ३ । ७५ । इति
अप् सम्प्रसारणञ्च ।) आह्वानम् । अध्वर: ।
इत्यमर: । ३ । २ । ८ ॥
हवङ्ग:, पुं, कांस्यपात्रे दधिमिश्रितान्नभक्षणम् ।
इति केचित् ॥
हवनं, क्ली, (हु + ल्युट् । होम: । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६८ ।
३४ ।
“याजस्तु हवनस्यान्ते देवीमाह्वापयत्तदा ।
प्रैहि मां राज्ञि पृषति ! मिथुनं त्वामुपस्थितम् ॥)
हवनायु:, [स्] पुं, (हवनमेव आयुर्यस्य ।)
अग्नि: । इति शब्दरत्नावली ॥
हवनी, स्त्री, (हूयतेऽनेनेति । हु + ल्युट् । ङीप् ।)
होमकुण्डम् । इति त्रिकाण्डशेष: ॥
हवनीयं, त्रि, होमीयद्रव्यम् । हव्यम् । हुधातो-
रनीयप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
हवि:, [स्] क्ली, (हूयतेऽनेनेति । हु + “अर्चि-
शुचिहुसृपीति ।” उणा० २ । १०९ । इति
इसि: ।) हवनीयद्रव्यम् । तत्पर्य्याय: । साना-
य्यम् २ । घृतम् । इत्यमर: । २ । ७ । २७ ॥
(यथा, महाभारते । १ । ८५ । ११ ।
“न जातु काम: कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते ।”)
जलम् । इति केचित् ॥ (विष्णु: । इति महा-
भारतम् । १३ । १४९ । ५० ॥ शिव: । इति च
तत्रैव । १३ । १७ । १०२ ॥)
हविर्नी, स्त्री, होमकुण्डम् । इति हेमचन्द्र: ॥
हविरशन:, पुं, (हविरशनं यस्य ।) अग्नि: । इति
हेमचन्द्र: ॥ घृतभोजने, क्ली ॥
हविर्गन्धा, स्त्री, (हविषो गन्धो यस्याम् ।) शमी ।
इति राजनिर्घण्ट: ॥ (शमीशब्देऽस्या गुणा-
दयो ज्ञातव्या: ॥)
हविर्गेहं, क्ली, (हविषो गेहम् ।) होमगृहम् ।
तत्पर्य्याय: । प्राग्वंशम् २ । इति हेमचन्द्र: ॥
हविर्म्मन्थ:, पुं, (हविषो हवनीयाय मथ्यते इति ।
मन्थ + घञ् ।) गणिकारीवृक्ष: । इति रत्न-
माला ॥
हविष्यं, क्ली, (हविषे हितम् । हविस् + “उग-
वादिभ्यो यत् ।” ५ । १ । २ । इति यत् ।)
घृतम् । यथा,—

"घृतं हविष्यमाज्यञ्च हविराधारसर्पिषी ।"

इति हेमचन्द्रः ॥

हविष्यान्नम् । यथा,—

"मयोदयां व्रतस्नातो ब्रह्मचारी समाहितः ।
निरामिषं हविष्यं वा सत्तङ्गुञ्जीत नान्यथा ॥"

इति शिवरात्रिव्रतकथा ॥

अन्यच्च ।

"हेमन्ते प्रथमे मासि नन्द व्रजकुमारिकाः ।
चेरुर्हविष्यं भुञ्जानाः कात्यायन्यर्च्चनव्रतम् ॥"

इति श्रीमद्भागवतम् ॥

हविष्यान्नं, क्ली, (हविष्यमन्नम् ।) व्रतादौ भक्ष्यभोज्यद्रव्यविशेषः । यथा, स्मृतिः ।

"हैमन्तिकं सिताखिन्नं धान्यं मुद्गास्तिला यवाः ।
कलायकङ्गुनीवारा वास्तूकं हिलमोचिका ॥
षष्टिका कालशाकञ्च मूलकं केमुकेतरत् ।
लवणे सैन्धवसामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिषी ॥
पयोऽनुद्धृतसारञ्च पनसाम्रहरीतकी ।
तिन्तिडी जीरकञ्चैव नागरङ्गकपिप्पली ॥
कदली लवली धात्री फलान्यगुडमैक्षवम् ।
अतैलपक्वं मुनयो हविष्यान्नं प्रचक्षते ॥"

अत्राखिन्नमित्युपादानादन्यत्र खिन्नधान्यत्वञ्चुलेन दोषः । हैमन्तिकमित्यभिधाय अगस्त्यसंहितायाम् ।

"नारिकेलफलञ्चैव कदलीं लवलीन्तथा ।
आम्रमामलकञ्चैव पनसञ्च हरीतकीम् ।
व्रतान्तरप्रशस्तञ्च हविष्यं मन्वते बुधाः ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

हव्यं, क्ली, (हूयते इति । हु + यत् ।) देवान्नम् । इत्यमरः । २ । ७ । २४ ॥ (यथा, मनुः । ३ । ९७ ।

"नश्यन्ति हव्यकव्यानि नराणामविजानताम् ।
भस्मीभूतेषु विप्रेषु मोहाद्दत्तानि दातृभिः ॥")

हवनीयद्रव्यञ्च ॥

हव्यपाकः, पुं, (हव्याय पाको यस्य ।) चरुः । इत्यमरः । २ । ७ । २२ ॥

हव्यवाट्, पुं, (हव्यं वहतीति । वह + ण्वि ।) अग्निः । इति रत्नमाला ॥ (यथा, महाभारते । १ । २२४ । ५८ ।

"एतच्छ्रुत्वा स्तुतवाङ्गवान् सर्व्वलोकभृत् ।
हव्यवाहमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥")

हव्यवाहनः, पुं, (हव्यं वाहयतीति । वह + णिच् + ल्युः ।) अग्निः । इत्यमरः । १ । १ । ५८ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २२४ । १३ ।

"नश्येत् कारणं ब्रह्मन्नयं सम्प्रतिभाति मे ।
यद्दहेत् सुसंक्रुद्धः खाण्डवं हव्यवाहनः ॥")

हव्याशः, पुं, (हव्यमश्नातीति । हव्य + अश् + अण् ।) हुताशनः । इति शब्दरत्नावली ॥

हव्याशनः, पुं, (हव्यं अशनं यस्य ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः ॥

हस, ऌ हासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-उपहासे सक०-सेट् ।) ऌ, अहसीत् । हासोऽपूर्व्वप्रतीत्या कपोलस्य विकसितीकरणम् । तत्रैवाकर्म्मकः । हसति मुने: शुष्कहृदिनखरी । इति गोवर्द्धनः । यदा तु कस्य चिद्दोषादिकमुद्दिश्य तत् स्यात्तदा सकर्म्मकः । हसन्ममन्तर्व्वलमर्व्वतो रवेरिति श्रीहर्षः । हसन्ति साधवश्चौरम् । इति दुर्गादासः ॥

हसः, पुं, (हसनमिति । हस + "स्वनहसोर्वा ।" ३ । ३ । ६२ । इति अप् ।) हास्यम् । इत्यमरः । १ । ७ । १८ ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ३० । ६ ।

"हसाय कारिमानन्दाय स्त्रीषखमिति ॥")

हसन्, [त्] त्रि, हास्यं कुर्व्वन् । हसधातोः शतृप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, हरिवंशे । १४६ । २७ ।

"हसन् विष्णुर्बलश्चैव जहाति हर्षात्
वाण्यागमं सर्व्वविनोदनार्थम् ॥")

हसनं, क्ली, (हस + ल्युट् ।) हास्यम् । इति मेदिनी । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ४३ । २५ ।

"हसने देशभ्रंशं रुदिते च व्याधिबाहुल्यम् ॥")

हसनी, स्त्री, (हसतीति । हस + कर्त्तरि ल्युट् इति ल्युट् । टिड्ढेति ङीप् ।) अङ्गारधानी । इति मेदिनी ॥

हसनीमणिः, पुं, अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हसन्तिका, स्त्री, अङ्गारधानी । इति हेमचन्द्रः ॥

हसन्ती, स्त्री, (हसतीति । हस + शतृ । ङीप् ।) अङ्गारधानिका । इत्यमरः । २ । ९ । २९ ॥ मल्लिकाविशेषः । शाकिनीभेदः । इति मेदिनी ॥ (हास्यं कुर्व्वती । यथा कथासरित्सागरे । ११ । ११ ।

"अस्तीहोज्जयिनी नाम नगरी भूषणं भुवः ।
हसन्तीव सुधाधौतैः प्रासादैरमरावतीम् ॥")

हसिकः, त्रि, (हसो हासोऽस्यस्येति । ठन् ।) हास्यकर्त्ता । इति केचित् ॥ हसशब्दात् ष्णिकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

हसितं, क्ली, (हस + क्तः ।) हास्यम् । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ६८ । ७४ ।

"हसितं शुभदमकम्पं
स निमीलितलोचनञ्च पापस्य ।
दुष्टस्य हसितमसकृत्
सोन्मादस्यासकृत् प्रान्ते ॥")

कामदेवधनुः । इति केचित् ॥ (हास्यकरणम् । यथा, कथासरित्सागरे । ५६ । १५६ ।

"अथ कर्म्मगतिं चित्रां दृष्ट्वास्य हसितं मया ।"

परिहासः । यथा, किराते । १३ । ४७ ।

"कौर्त्तितानि हसितेऽपि तानि यं
व्रीडयन्ति चरितानि मानिनम् ॥")

हसितः, त्रि, (हस + क्तः ।) विकसितः । इति शब्दमाला । कृतहासश्च ॥

हस्नं, क्ली, (हस + नन् ।) चर्म्मप्रसेविका । इति केचित् ॥

हस्तः, पुं, (हसति विकसतीति । हस + "हसिमृग्रिण्वामीति ।" उणा० ३ । ८६ । इति तन् ।) शरीरावयवविशेषः । स च कर्म्मेन्द्रियः । हात इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पाणिः २ शमः ३ शयः ४ । इत्यमरमाला ॥ पञ्चशाखः ५ । इत्यमरः ॥ करः ६ भुजः ७ । इति जटाधरः ॥ कुलिः ८ भुजादलः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

"हस्तावध्यात्ममित्याहुरध्यात्मविदुषो जनाः ।
अधिभूतञ्च कर्म्माणि शुक्रस्तत्राधिदैवतम् ॥"

इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व्व ॥

हस्तस्य शुभाशुभलक्षणं सामुद्रिकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ विस्तृतकरप्रकोष्ठः । इत्यमरः । २ । ६ । ८ ॥ स च चतुर्व्विंशत्यङ्गुलपरिमाणम् । इति भरत ॥ यथा,—

"यवानां तण्डुलैरेकमङ्गुलं चाष्टभिर्भवेत् ।
अष्टौ चैयोजितैर्हस्तश्चतुर्विंशतिभिरङ्गुलैः ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वधृतकालिकापुराणम् ॥

अपि च ।

"यवोदरैरङ्गुलमष्टसंख्यै-
र्हस्तोऽङ्गुलैः षड्गुणितैश्चतुर्भिः ।
हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डः
क्रोशः सहस्रद्वितयेन तेषाम् ॥"

इति लीलावती ॥

हस्तमाप्यदत्तस्नेहादिद्रव्यभक्षणनिषेधो यथा,
"हस्तदत्ताश्च ये स्नेहा लवणं व्यञ्जनानि च
दातारं नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुङ्क्ते तु किल्बिषम् ।
तस्माद्न्तरितं कृत्वा पर्णेनाथ तृणेन वा ।
प्रदद्यात् न तु हस्तेन नायसेन कदाचन ॥"

इति आह्निकतत्त्वधृतवशिष्ठवचनम् ॥

एकहस्तदत्तद्रव्यभोजननिषेधो यथा,—

"एकेन पाणिना दत्तं शूद्रदत्तं न भक्षयेत् ।"

इति कूर्म्मादिपुराणवचनम् ॥

हस्तिशुण्डः । (यथा, रामायणे । २ । २३ । ४ ।

"अग्रहस्तं विधुन्वंस्तु हस्ती हस्तमिवात्मनः")

हस्तनक्षत्रम् । (यथा, मार्कण्डेये । ३३ । ११ ।

"प्रयाति श्रेष्ठतां सत्यं हस्ते श्राद्धप्रदो नरः") केशात् परे तत्समूहवाचकः । इति मेदिनी ॥

हस्तकोड़िः, पुं, करकोड़िकः । हाता इति हिन्दी भाषा । अस्य गुणः । रसवद्वयःकृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तधारणं, क्ली, (हस्तस्य धारणम् ।) बोधतस्य निवारणम् । इति हस्तधारणटीकायां रामाश्रमः । ३ । २ । ५ ॥ (चारणम् । यथा, महाभारते । १ । २१३ ।

"ब्राह्मणस्ते हृते चौरैर्धर्म्मार्थे च विलोपिते ।
रोरूयमाणे च मयि क्रियतां हस्तधारणम् ॥")

हस्तपुच्छं, क्ली, (हस्तस्य पुच्छम् ।) हस्तविशेषः । हातेर मोंड़ा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कलाचम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हस्तबिम्बं, क्ली, (हस्तस्य बिम्बं यत्र ।) स्थासकः । स तु चन्दनादिना देहविलेपनविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ करप्रतिबिम्बञ्च ॥

हस्तवारणं, क्ली, (हस्तेन वारणम् ।) परित्राणम् । तत्तु मारणोद्यतस्य निवारणम् । इत्यमरः । ३ । २ । ५ ॥ करेण निषेधनञ्च ॥

हस्तवृद्धिः, स्त्री, (हस्तस्य वृद्धिः ।) भृतिः । वेतनम् । यथा,—
"प्रतीकारमिमं कृत्वा प्रीतास्तेऽस्य प्रजाः पुनः ।
वार्त्तोपायं ततश्चक्रुर्हस्तवृद्धिञ्च कर्म्मजाम् ।"
इति विष्णुपुराणे १ अंशे ६ अध्यायः ॥
हस्तवृद्धिं हस्ताभ्यां साध्यां वृद्धिं भृतिं तामेवाह कर्म्मजां तत्कर्म्मनिमित्ताम् । इति तट्टीका ॥ करेण साधनञ्च ॥

हस्तसूत्रं, क्ली, (हस्तस्य सूत्रम् ।) वलयम् । यथा,
"कटको वलयं पारिहार्य्यावापौ तु कङ्कणम् ।
हस्तसूत्रं प्रतिसरः ऊर्म्मिका त्वङ्गुलीयकम् ।"
इति हेमचन्द्रः ॥
(विवाहादिकालीनमङ्गलार्थं निबद्धकरसूत्रम् । यथा, कुमारे । ७ । २५ ।
"बबन्ध चास्राकुलदृष्टिरस्याः
स्थानान्तरे कल्पितसन्निवेशम् ।
धात्राङ्गुलीभिः प्रतिसार्य्यमाण-
मूर्णामयं कौतुकहस्तसूत्रम् ।")

हस्ता, पुं, स्त्री, अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतत्रयोदशनक्षत्रम् । तत्तु हस्ताकृतिपञ्चताराात्मकम् । अस्याधिदेवता दिनकृत् । जन्मकालीनोऽयं जघन्यगुणदायकः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥*॥ तद्दर्शनेन लग्ननिरूपणं यथा,—
"मस्तकोपरि करान्तनौ करे
तिष्ठतीन्दुमुखि ! बाणतारके ।
लिप्तिकाः शरकृपञ्चसंज्ञकाः
नायकासनविलग्नतो गताः ।" इं ३।३५ ।
इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणग्रन्थः ॥*॥
तत्र जातफलम् ।
"दाता यशस्वी सुतरां मनस्वी
भूदेवदेवार्च्चनतत्परश्च ।
प्रसूतिकाले किल यस्य हस्ता
हस्तस्थिता तस्य समस्तसम्पत् ।"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

हस्ताङ्गुलिः, पुं, (हस्तस्य अङ्गुलिः ।) करशाखा । यथा,—
"हस्ताङ्गुलय एव स्युरायुर्दा ललिताः शुभाः ।"
इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥
अस्य विवरणं बाहुशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

हस्तामलकं, क्ली, (हस्तस्थितं आमलकम् ।) करस्थितामलकीफलम् । (यथा, रामायणे ।
"त्वया दृष्टं जगत्सर्व्वं हस्तामलकवत् सदा ।")
वेदान्तग्रन्थविशेषः । तल्लिख्यते । श्रीमच्छङ्कराचार्य्यस्य दिग्विजयसमये पथिमध्ये कश्चित् बालकं प्रति प्रश्नः ।
"कस्त्वं शिशो ! कस्य कुतोऽसि गन्ता
किं नाम ते त्वं कुत आगतोऽसि ।
एतद्वद त्वं मम सुप्रसिद्धं
मत्प्रीतये प्रीतिविवर्द्धनोऽसि ।"
बालकस्योत्तरम् ।
"नाहं मनुष्यो न च देवयक्षो
न ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः ।
न ब्रह्मचारी न गृही वनस्थो
भिक्षुर्न चाहं निजबोधरूपः ।"
एतस्य श्लोकस्य शङ्कराचार्य्येण भाष्यं न कृतम् ।
"निमित्तं मनश्चक्षुरादिप्रवृत्तौ
निरस्ताखिलोपाधिराकाशकल्पः ।
रविर्लोकचेष्टानिमित्तं यथा यः
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥१॥
यमग्न्युष्णवन्नित्यबोधस्वरूपं
मनश्चक्षुरादीन्यबोधात्मकानि ।
प्रवर्त्तन्त आश्रित्य निष्कम्पमेकं
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥२॥
मुखाभासको दर्पणे दृश्यमानो
मुखत्वात् पृथक्त्वेन नैवास्ति वस्तु ।
चिदाभासको धीषु जीवोऽपि तद्वत्
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥३॥
यथा दर्पणाभाव आभासहानौ
मुखं विद्यते कल्पनाहीनमेकम् ।
तथा धीवियोगे निराभासको यः
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ४ ॥
मनश्चक्षुरादेर्वियुक्तः स्वयं यो
मनश्चक्षुरादेर्मनश्चक्षुरादिः ।
मनश्चक्षुरादेरगम्यस्वरूपः
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥५॥
य एको विभाति स्वतः शुद्धचेताः
प्रकाशस्वरूपोऽपि नानेव धीषु ।
शरावोदकस्थो यथा भानुरेकः
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥६॥
यथानेकचक्षुःप्रकाशो रविर्न
क्रमेण प्रकाशीकरोति प्रकाश्यम् ।
अनेका धियो यस्तथैकप्रबोधः
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥७॥
विवस्वत्प्रभातं यथा रूपमक्षं
प्रगृह्णाति नाभातमेवं विवस्वान् ।
यथा भात आभासयत्यक्षमेकः
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥८॥
यथा सूर्य्य एकोऽप्स्वनेकश्चलासु
स्थिरास्वप्यनन्यग्विभाव्यस्वरूपः ।
चलासु प्रभिन्नासु धीष्वेक एवं
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥९॥
घनच्छन्नदृष्टिर्घनच्छन्नमर्कं
यथा निष्प्रभं मन्यते चातिमूढः ।
तथा बद्धवद्भाति यो मूढदृष्टेः
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥१०॥
समस्तेषु वस्तुष्वनुस्यूतमेकं
समस्तानि वस्तूनि यन्न स्पृशन्ति ।
वियद्वत् सदा शुद्धमच्छस्वरूपं
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥११॥
उपाधौ यथा भेदता सन्मणीनां
तथा भेदता बुद्धिभेदेषु तेषु ।
यथा चन्द्रकाणां जले चञ्चलत्वं
तथा चञ्चलत्वं तवापीह विष्णो ।"१२॥
इति हस्तामलकं समाप्तम् ॥

हस्तिकं, क्ली, (हस्तिनां समूहः । कन् ।) हस्तिसमूहः । तत्पर्य्यायः । गजता २ । इति शब्दरत्नावली ॥

हस्तिकच्छः, पुं, (हस्ती कच्छे यस्य ।) सिंहः । व्याघ्रः । इति केचित् ॥

हस्तिकन्दः, पुं, (हस्तिनः पद इव कन्दो यस्य ।) बृहत्कन्दविशेषः । तत्पर्य्यायः । हस्तिपत्रः २ स्थूलकन्दः ३ अतिकन्दकः ४ बृहत्पत्रः ५ अतिपत्रः ६ हस्तिकर्णः ७ सुकन्दकः ८ त्वग्दोषारिः ९ कुष्ठहन्त्री १० गिरिवासी ११ नागाह्वयः १२ गजकन्दः १३ नागकन्दः १४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातामयत्वग्दोषश्लेष्मकुष्ठविषवैसर्पनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तिकरञ्जः, पुं, (हस्तीव महान् करञ्जः ।) महाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य महाकरञ्जशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

हस्तिकर्णः, पुं, (हस्तिनः कर्णमिव पर्णमस्य ।) एरण्डः । पलाशभेदः । गन्धदेवताभेदः । इति मेदिनी ॥ हस्तिकन्दः । रक्तैरण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥ हस्तिकर्णपलाशस्य गुणाः ।
"हस्तिकर्णः परं वृष्यो मेधायुर्बलवर्द्धनः ।"
इति राजवल्लभः ॥
अपि च ।
श्रीहरिरुवाच ।
"हस्तिकर्णस्य वै मूलं गृहीत्वा चूर्णयेद्धर ! ।
सर्व्वरोगविनिर्म्मुक्तं चूर्णं पलशतं शिव ! ॥
सक्षीरं भक्षितं कुर्य्यात् समाहेन वृषध्वज ! ।
नरं श्रुतिधरं शूरं नागेन्द्रगतिविक्रमम् ॥
पद्मगौरप्रतीकाशं युक्तं दशशतायुषा ।
षोडशाब्दाकृतिं रुद्र ! सततं दुग्धभोजिनम् ॥
मधुसर्पिःसमायुक्तं जघमायुष्करं भवेत् ।
तज्जग्धं मधुना सार्द्धं दशवर्षसहस्रिणम् ॥
कुर्य्यान्नरं श्रुतिधरं प्रमदाजनवल्लभम् ।
दध्ना नित्यं भक्षितन्तु वलिपलितवर्ज्जितम् ! ॥
कृष्णकेशसमायुक्तं नरं वर्षसहस्रिणम् ।
तच्च काञ्जिकसंयुक्तं नरं कुर्य्याच्च भक्षितम् ॥
शतवर्षं दिव्यदेहं वलीपलितवर्ज्जितम् ।
जग्धं त्रिफलया युक्तं चक्षुष्मन्तं करोति वै ।
अन्धः पश्येत् चूर्णस्य साज्यस्यैव तु भक्षणात् ।
महिषक्षीरसंयुक्तं तक्षपः कृष्णकेशतान् ॥
खल्वाटस्य च वै केशा भवन्ति वृषभध्वज ! ।
तैलयुक्तेन चूर्णेन वलीपलितवर्ज्जितम् ॥
तद्दर्शनमात्रेण सर्व्वरोगैः प्रमुच्यते ।
सच्छागक्षीरचूर्णेन दृष्टिः पक्षाश्रतोऽन्नगात् ।"
इति गारुडे १९० अध्यायः ॥

हस्तिकर्णकः, पुं, (हस्तिनः कर्ण इव पर्णमस्य । कप् ।) किंशुकभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥

हस्तिकर्णदलः, पुं, (हस्तिनः कर्ण इव दलमस्य ।) पलाशभेदः । इत्यमरमाला ॥

हस्तिकोलिः, पुं, (हस्तीव कोलिः ।) बदरीभेदः । तत्पर्य्यायः । गोपघोण्टा २ घोण्टा ३ बदरीच्छदा ४ । इति रत्नमाला ॥

हस्तिगिरिः, पुं, (हस्तिप्रधानो गिरिर्यत्र ।) काञ्चीदेशः । इति केचित् ॥

हस्तिघोषा, स्त्री, (हस्तीव दृश्यते घोषा ।) वृहद्घोषा । बड़ो तोरइ इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । ऐभी २ महत्पुष्पा ३ सपीतिका ४ महाकोशातकी ५ । अस्या गुणाः । स्निग्धत्वम् । सारकत्वम् । पित्तानिलनाशित्वञ्च । इति मदनविनोदः ॥ (पर्य्यायान्तरं यथा,—
"महाकोषातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा महाफला ।
धामार्गवो घोषकश्च हस्तिपर्णश्च स स्मृतः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हस्तिघोषातकी, स्त्री, (हस्तीव दृश्यते घोषातकी ।) हस्तिघोषा । इति रत्नमाला । (गुणादिकमस्या हस्तिघोषाशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

हस्तिघ्नः, पुं, (हस्तिनं हन्तुं शक्तः । हस्तिन् + हन + "शक्तौ हस्तिकपाटयोः ।" ३ । २ । ५४ । इति टक् ।) मनुष्यः । इति केचित् ॥ करिनाशके, त्रि ॥

हस्तिचारिणी, स्त्री, (हस्तीव चरतीति । चर + णिनिः । ङीप् ।) महाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तिदन्तं, क्ली, (हस्तिनो दन्त इव आकारोऽस्यास्तीति । अच् ।) मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तिदन्तः, पुं, (हस्तिनो दन्त इव आकारोऽस्य । अच् ।) मूलकम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (हस्तिनो दन्त इव ।) द्वारबाह्यभित्तिस्थकीलकः । (हस्तिनो दन्तः ।) गजदन्तश्च ॥ (यथा,—
"हस्तिदन्तमसीं कृत्वा मुख्यञ्चैव रसाञ्जनम् ।
लोमान्यनेन जायन्ते स्पृष्टा पाणितलेष्वपि ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे क्षुद्ररोगाधिकारे ॥)

हस्तिदन्तकं, क्ली, (हस्तिदन्तमेव । कन् ।) मूलकम् । इति शब्दमाला ॥ (मूलकशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

हस्तिदन्तफला, स्त्री, (हस्तिदन्त इव फलमस्याः ।) एर्व्वारुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तिद्वयसः, त्रि, गजपरिमाणम् । हस्तिशब्दात् द्वयसच्प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

हस्तिनखः, पुं, (हस्तिनो नख इव ।) पुरद्वारि यत् कूटं तत् । इत्यमरः ।२ । २ । १७ ॥ द्वारोपरि दुर्गार्थं यत् कूटं मृत्तिकाराशिस्तस्मिन् हस्तिनखो दन्तवमा इति ख्यातः । दुर्गद्वारावरणार्थं: क्रमनिम्नोन्नतस्थानोत्कृतमन्नकूटो हस्तिनख इत्यन्योऽपि । दुर्गपुरद्वारसमीपे युद्धार्थं यद्बहिस्तटमन्तःसोपानयुक्तं मृत्कूटं यत्र स्थित्वा विपक्षेषु काण्डादिकं क्षिप्यते तत्र हस्तिनखो दुरुज इति ख्यात इत्यपरे । हस्तिनख इव हस्तिनखः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, माघे । ३ । ६८ ।
"शनैरनीयन्त रयात् पतन्तो
रथाः क्षितिं हस्तिनखादखेदैः ।
सयत्नसूतायतरश्मिभुग्न-
ग्रीवाग्रसंसक्तयुगैस्तुरङ्गैः ॥")

हस्तिनपुरं, क्ली, हस्तिनापुरम् । इति हेमचन्द्रः ॥

हस्तिनापुरं, क्ली, चन्द्रवंशीयहस्तिनामकराजनिर्म्मितनगरम् । परिच्छिन्नगड़ इति दिल्ली इति च ख्यातम् । तत्पर्य्यायः । नागाह्वः २ हस्तिनपुरम् ३ हास्तिनम् ४ गजाह्वयम् ५ गजाह्वम् ६ गजसाह्वयम् ७ । ● इति शब्दरत्नावली ॥ हस्तिनीपुरम् ८ । इति हेमचन्द्रः । शतानीकादप्यश्वमेधदत्तो भविता । तस्मादप्यधिसीमकृष्णः अधिसीमकृष्णात् निचक्नुः । यो गङ्गापहृते हस्तिनापुरे कौशाम्ब्यां निवत्स्यति । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे २१ । ३ ॥

हस्तिनी, स्त्री, (हस्तिन् + स्त्रियां ङीप् ।) गजपत्नी । हातिनी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । करेणूः २ करेणुः ३ रेणुका ४ करेणुका ५ धेनुका ६ वाशिता ७ वासा ८ करिणी ९ वशा १० । इति शब्दरत्नावली ॥ कटम्भरा ११ पुष्करिणी १२ कषा १३ वशा १४ गणिका १५ गजयोषित् १६ । इति जटाधरः ॥ इभी १७ पद्मिनी १८ मातङ्गी १९ । अस्या दुग्धगुणाः । मधुरत्वम् । तुवरत्वम् । गुरुत्वम् । कषायत्वम् । स्निग्धत्वम् । स्थैर्य्यकरत्वम् । शीतलत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । बलवर्द्धनत्वञ्च ॥ तद्दधिगुणाः । कषायत्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । पक्तिशूलप्रशमनत्वम् । रुचिप्रदत्वम् । दीप्तिदत्वम् । बलासगदनाशित्वम् । वीर्य्यवर्द्धनत्वम् । उत्तमबलप्रदत्वञ्च ॥ तन्नवनीतगुणाः । कषायत्वम् । शीतलत्वम् । लघुत्वम् । तिक्तत्वम् । विष्टम्भिजन्तुपित्तकफक्रिमिनाशित्वञ्च ॥ तद्घृतगुणाः । कफपित्तविषक्रिमिनाशित्वम् । कषायत्वम् । विष्टम्भित्वम् । तिक्तत्वम् । अग्निकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ ● ॥ चतुर्व्विधस्त्रीमध्ये स्त्रीविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
"स्थूलाधरा स्थूलनितम्बभागा
स्थूलाङ्गुली स्थूलकुचा सुशीला ।
कामोत्सुका गाढ़रतिप्रिया च
नितम्बखर्व्वा खलु हस्तिनी स्यात् ॥"
इति रतिमञ्जरी ॥

कुम्भविलासिनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हस्तिनीपुरं, क्ली, हस्तिनापुरम् । इति हेमचन्द्रः ॥

हस्तिपः, पुं, (हस्तिनं पाति रक्षतीति । पा + कः ।) हस्त्यारोहः । इति शब्दमाला ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ३९ । १८ ।
"वश्यं मत्तं यथेच्छातो नागं नयति हस्तिपः ।
तथैव योगी स्वच्छन्दः प्राज्ञं नयति साधितम् ॥")

हस्तिपकः, पुं, (हस्तिप एव । कन् ।) गजारोहः । माहुत इति भाषा । तत्पर्य्यायः । आधोरणः २ हस्त्यारोहः ३ निषादी ४ । इत्यमरः । २ । ८ । ५९ ॥ आद्यौ पालकौ परौ योद्धाराविति केचित् । इति भरतः ॥ (यथा, माघे ।५।४६।
"अश्रं जनैर्मुकुलिताक्षमनाद्रियन्ते
संरब्धहस्तिपकनिष्ठुरचोदनाभिः ।

गम्भीरवेदिनि पुरः कवलं करीन्द्रे
मन्दोऽपि नाम न महानवगृह्य साध्यः ॥")

हस्तिपत्त्रः, पुं, (हस्तिनः कर्ण इव पत्त्रमस्य ।) हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तिपर्णिका, स्त्री, (हस्तिनः कर्ण इव पर्णमस्याः । कन् । टापि अत इत्वम् ।) राजकोशातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तिपर्णी, स्त्री, (हस्तिनः पर्णमिव पर्णमस्याः । ङीप् ।) मोरटालता । इति रत्नमाला । कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तिमदः, पुं, (हस्तिनो मदः ।) करिगण्डस्थितमदजलम् । तत्पर्य्यायः । गजमदः २ गजदानम् ३ मदः ४ कुम्भिमदः ५ दन्तिमदः ६ दानम् ७ द्विपमदः ८ । अस्य गुणाः । स्निग्धत्वम् । तिक्तत्वम् । केश्यत्वम् । अपस्मारविषकुष्ठकण्डूतिव्रणदद्रुविसर्पनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तिमल्लः, पुं, (हस्तिषु मल्लः ।) गणेशः । शङ्खनागः । ऐरावतः । इति मेदिनी ॥

हस्तिरोहणकः, पुं, (हस्तीव रोहति इति । रुह + ल्युः । ततः कन् ।) महाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तिलोध्रकः, पुं, (हस्तीव महान् लोध्रः । ततः कन् ।) लोध्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हस्तिवाहः, पुं, (हस्तिनं वाहयतीति । वह + णिच् + अण् ।) अङ्कुशः । इति शब्दरत्नावली । गजवाहकश्च ॥

हस्तिविषाणी, स्त्री, कदली । इति राजनिर्घण्टः । (विवरणमस्याः कदलीशब्दे ज्ञातव्यम् ।)

हस्तिशाला, स्त्री, (हस्तिनः शाला ।) गजगृहम् । फीलखाना इति पारस्यभाषा । तत्पर्य्यायः । चतुरम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥

हस्तिशुण्डा, हस्तिशुण्डी, स्त्री, (हस्तिनः शुण्ड इव आकारोऽस्यस्तीति । अच् । विभाषया ङीष् ।) क्षुपविशेषः । हातिशुँड़ा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । हस्तिनी २ सुवर्ची ३ वर्त्तेन्धया ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नागशुण्डी ५ शुण्डी ६ धूसरपत्त्रिका ७ । (पर्य्यायान्तरं यथा,
"हस्तिशुण्डी चातिविषा क्वाथं हैममाक्षिकम् ।"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे ।) अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । सन्निपातज्वरनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ करिकरे, पुं ॥

हस्तिश्यामाकः, पुं, (हस्तीव स्थूलः श्यामाकः ।) शस्यविशेषः । हातियाश्यामा इति भाषा । अस्य गुणाः । धातुशोषणत्वम् । पित्तश्लेष्मनाशित्वम् । वायुवर्द्धनत्वम् । रूक्षत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

हस्ती, [न्] पुं, सुहोत्रराजपुत्रः । यथा । हस्ती नामास्य सुहोत्रः पुत्रः सुहोत्राद्धस्ती य इदं हस्तिनापुरम् निर्म्मापयामास । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १९ अध्यायः । अपि च ।

"सुहोत्रस्यापि दायादो हस्ती नाम बभूव ह ।
तेनेदं निर्म्मितं पूर्व्वं पुरेव हस्तिनापुरम् ॥
हस्तिनश्चैव दायादास्त्रयः परमधार्म्मिकाः ।
अजमीढो द्विमीढश्च पुरुमीढस्तथैव च ॥"
इति हरिवंशे पिष्टकल्पे २० अध्यायः ॥ * ॥
अजमीढः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हस्तोऽस्यास्तीति । हस्त + इनिः ।) हस्तपशुविशेषः । हाती इति भाषा । तत्पर्य्यायः । दन्ती २ दन्तावलः ३ द्विरदः ४ अनेकपः ५ द्विपः ६ मतङ्गजः ७ गजः ८ नागः ९ कुञ्जरः १० वारणः ११ करी १२ इभः १३ स्तम्बेरमः १४ पद्मी १५ । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ मतङ्गः १६ मातङ्गः १७ पीलुः १८ वराङ्गः १९ पुष्करी २० जलकङ्कः २१ महामृगः २२ स्तरमः २३ शूर्पकर्णः २४ सिन्धुरः २५ सामजः २६ कटी २७ अन्तःस्वेदः २८ दीर्घमारुतः २९ विलोमजिह्वः ३० करटी ३१ पिण्डपादः ३२ महामदः ३३ पेटकी ३४ कटकी ३५ कुम्भी ३६ निर्झरः ३७ । इति शब्दरत्नावली ॥ सिन्दूरतिलकः ३८ पञ्चनखः ३९ मञ्जारी ४० करेणुः ४१ कर्णिकी ४२ शिङ्गी ४३ सामयोनिः ४४ । इति जटाधरः ॥ राजीवः ४५ जलकाङ्क्षः ४६ ससालकः ४७ पेचिलः ४८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ द्विरदनः ४९ करभी ५० विषाणी ५१ रदनी ५२ महाबलः ५३ भद्रः ५४ द्रुमारिः ५५ षष्टिहायनः ५६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ स च चतुर्जातिर्यथा,—
"भद्रो मन्द्रो मृगो मिश्रश्चतस्रो गजजातयः ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥
तद्गुणाः भ्रमवाहुल्याः । वातकोपनत्वम् । अङ्गस्थैर्य्यवलाग्निकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
कामुकोन्मत्तगजारोहणदोषो यथा ।
"नारोहेत् कामुकोन्मत्तं गजं राजा कदाचन ।
आरुह्य कामुकं तन्तु परश्चेह विषीदति ॥"
इति कालिकापुराणे ८६ अध्यायः ॥ * ॥
अथ गजायुर्व्वेदः ।
"गजायुर्व्वेदमाख्यास्ये उक्ताः कल्या गजे हिताः ।
गजे चतुर्गुणा मात्रा नाभिगण्डकमर्द्दनम् ॥
गजोपसर्गबाधीनां शमनं शान्तिकर्म्म च ।
पूजयित्वा सुरान् विप्रान् ब्राह्मणे कपिलां ददेत् ॥
दन्तिदन्तद्वये मालां निवध्नीयादुपोषितः ।
मन्त्रवं मन्त्रिता वैद्यो वचा सिद्धार्थकानले ॥
सर्व्वाद्याः शिवदुर्गा श्रीविष्णुना रक्षसाङ्कुशः ।
बलिं दद्याच्च भूतेभ्यः स्नापयेच्च चतुर्घटैः ॥
भोजनं मन्त्रितं दद्यात् भक्षणोद्धूनयेत्तनम् ।
भूतो रक्षा शुभा मध्या वारुणी रक्षसां सदा ॥
त्रिफला पञ्चकोले च दशमूलं विडङ्गकम् ।
शतावरी गुडूची च निम्बवासककिंशुकाः ॥
गजरोगविनाशाय प्रोक्तः कल्कः कषायकः ।
आयुर्व्वेदो गजानाञ्चासक्तः संक्षेपधारतः ॥"
इति गारुडे । २०७ । ३६—४२ ॥ * ॥ गजे कर्णवीजानि यथा,—

"गजे वक्षस्थयोषित्सुचल्वं कर्णचापलम् ।
अरिव्यूहविभेदित्वं कुम्भमुक्तामणादयः ॥"
इति कविकल्पलतायां १ स्तवके २ कुसुमम् ॥ * ॥
तल्लक्षणानि यथा ।
"ऊर्द्ध्वं करं यः कुरुतेऽथवा यो
धत्ते करं दक्षिणदन्तभागे ।
यो वा भवेत् दक्षिणपूरिताशः
करी भवेदश्वगपूरिताशः ॥"
इति वसन्तराजशाकुने चतुष्पदशाकुनम् ॥ * ॥
स च प्रजापतिर्देवताकः । यथा विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"अभयं सर्व्वदैवत्यं भूमिर्वै विष्णुदेवता ।
कन्या दासस्तथा दासी प्राजापत्याः प्रकीर्त्तिताः ।
प्राजापत्यो गजः प्रोक्तस्तुरगो यमदैवतः ॥"
इत्यादि ॥ * ॥
अस्य प्रतिग्रहे आरुह्य ग्राह्यम् । यथा ।
"करे गृह्य तथा कन्यां दासदास्यौ द्विजोत्तमाः ।
करन्तु हृदि विन्यस्य धर्म्मो ज्ञेयः प्रतिग्रहः ।
आरुह्य च गजस्योक्तः कर्णे चाश्वस्य कीर्त्तितः ॥"
इत्यादि ॥ * ॥
प्रतिग्रहाशक्तेन तदग्राह्यम् । यथा, ब्रह्मपुराणम् ।
"ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयाद्वृत्त्यर्थं साधुतस्तथा ।
अयत्नमपि मातङ्गतिललोहांश्च वर्ज्जयेत् ॥"
इत्यादि ॥
तद्दानफलम् । यथा नन्दिपुराणम् ।
"योऽश्वं रथं गजञ्चापि ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ।
"स शक्रस्य वसेल्लोके शक्रतुल्यो युगान् दश ।
प्राप्यान्ते चैव मानुष्यं राजा भवति बुद्धिमान् ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥
अपि च ।
"गामश्वञ्च मही हेम मणीनथ गजाञ्छिलान् ।
ये प्रयच्छन्ति पापेषु निरताः सर्व्वदा मुने ! ।
न तेषां रौरवः पन्था इत्येषां दानमित्युत ॥"
इति वह्निपुराणे यमधर्म्मिकोपाख्याननामाध्यायः ॥ * ॥ अथ गजपरीक्षा । तत्र कालः ।
"ऐन्द्रमित्रवरुणानिलपुष्या-
चन्द्रतोयरविवारिजतारे ।
सूर्य्यशुक्रगुरुसोमजवारे
श्रेयसे भवति कुञ्जरयानम् ॥
लग्ने चरे शुभसमाश्रितवीक्षिते वा
चन्द्रस्य दृष्टिरिभयानविधौ विशुद्धा ।
सौम्ये दिने करनिपाटवसुश्रवणय-
तोयेशमैत्रमदितिश्च शुभग्रहाश्च ॥
स्यात् कुञ्जरक्रयणदर्शनदानकालः
षष्ठेषु दुःखफलमार्कसुतेऽह्नि चैव ॥
गजानामष्टधा भेदाः संक्षेपेण प्रकाश्यते ।
ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ॥
पुष्पदन्तः सार्व्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ।
एषां वंशप्रसूतत्वाद्गजानामष्टजातयः ॥
ये कुञ्जराः पाण्डरसर्व्वदेहाः
सुदीर्घदन्ताः सितपुच्छदन्ताः ।

अलोमशा अल्पभुजो बलाढ्या
महाप्रमाणा लघुपुष्करिणाः ॥
क्रुद्धाः समीके न्दरतोऽल्पकाले
लघुप्रपाना बहुलोग्रदानाः ।
विस्तीर्णदानास्तनुलोमपुच्छा
ऐरावतस्याभिजनप्रसूताः ॥
तेऽप्येव सर्व्वेषु विशुद्धवर्णा
अतीवदत्ताः प्रभवन्ति सत्त्वाः ।
नान्येन पुण्येन महीपतीनां
स्पृशन्ति भूमण्डलमध्यमेते ।
दन्ता विभग्ना अपि युद्धरङ्गे
पुनः परोहन्ति पुरेव तेषाम् ॥ १ ॥
ये कुञ्जराः कोमलसर्व्वदेहाः
पुच्छा न दक्षाः खरगण्डदेशाः ।
स्वच्छन्दाः क्षान्तरोषभाजोऽ-
मरप्रियाः सर्व्वभुजो बलाढ्याः ॥
सुतीक्ष्णदन्ता रसना गजानां
ते पुण्डरीकप्रवरप्रसूताः ।
ते पद्मगन्धं विसृजन्ति देहो
दानञ्च तेषां वपुः प्रभूताः ॥
न तोयपानेऽभ्यधिका स्पृहा च
श्रमेऽपि नैते बलमुत्सृजन्ति ।
अमी तु येषां निवसन्ति राष्ट्रे
ते वै समस्तक्षितिशासनार्हाः ॥ २ ॥
ये कुञ्जराः कर्णशयस्वेदहाः
कदापि माद्यन्ति गलन्मदाश्च ।
आहारयोगाद्बलवीर्य्यभाजो
नात्यम्बुकामा बहुलोमगण्डाः ।
विकृष्टदन्तास्तनुपुच्छकर्णाः
ज्ञेया बुधैर्व्वामनवंशजाताः ॥ ३ ॥
ये दीर्घदेहास्तनुदीर्घशुण्डाः
कुद्दलभाजो मणिपूर्णदेहाः ।
स्पाविहगण्डाः कलहप्रियाश्च
ते कुञ्जराः स्युः कुमुदस्य वंश्याः ।
अल्पद्विपान् दर्शनमात्रतस्तु
निघ्नन्ति ते दुर्गमनाश्च पुंसाम् ॥ ४ ॥
ये स्निग्धदेहाः सलिलाभिलाषा
महाप्रमाणास्तनुशुक्लदन्ताः ।
स्पाविद्धदन्ताः श्रमदुःसहाश्च
ते कुञ्जराश्चाञ्जनवंशजाताः ॥ ५ ॥
रेतश्च दानञ्च स्रवन्ति शश्व-
दानपदेषु प्रभवन्ति ये तु ।
ते पुष्पदन्ताभिजनप्रसूता
महाजवास्ते तनुपुच्छभागाः ॥ ६ ॥
सुदीर्घदन्ता बहुलोमभाजो
महाप्रमाणाश्च सुकर्णशाखाः ।
श्राम्यन्ति नाध्वश्रमयाभियोगा-
आहारपानादिषु चातिशक्ताः ॥
मदप्रदेशे विचरन्ति ते वै
सुखायमानामिव जन्म मध्ये ।
महाशरीरातिसुकर्णशाखा
नातिद्रदन्ता मृदुशुक्लदन्ताः ॥

महाशना: क्षीणपुरीषमूत्र-
विलीनकर्णास्तनुरोमगण्डा: ।
ते सार्व्वभौमाभिजनप्रसूता
विशुद्धसत्त्वा: प्रभवन्ति चैव ॥ ७ ॥
ये दीर्घशुण्डा: सुविभक्तदेहा
महाजवा: क्रोधपरीतकाश्च ।
विस्तब्धकर्णास्तनुपुच्छदन्ता:
सदाशनाश्चैव वशाप्रियाश्च ॥
प्रवृद्धगण्डास्तनुलोमयुक्ता:
ते सुप्रतीकप्रवरप्रसूता: ।
महाप्रमाणामितमौक्तिकानि
भवन्ति चैतन्निजगाद काप्य: ॥८॥
एकजातिसमुत्पन्नो गज: शुद्ध इति स्मृत: ।
लक्षणञ्च यथा प्रोक्तं शुद्धश्चैतत्र दृश्यते ॥
शुद्धद्विजातिसम्भूतस्तल्लक्षणसमन्वित: ।
जारजो नाम विख्यातो यथास्वं बलवीर्य्यवान् ॥
द्विजातिद्वयजातो य: स शूर इति कथ्यते ।
द्विजातिजारजोत्पन्न उद्दान्त इति कथ्यते ॥
एवं संयोगभेदेन गजजातिरनेकधा ।
तां यो जानाति तत्त्वेन स राज्ञ: पांशमर्हति ॥
ब्रह्मादिजातिभेदेन तेषां भेदश्चतुर्विध: ।
विशालाङ्गा: पवित्राश्च भाग्यगा: स्वल्पभो-
जिन: ॥
शूरा विशाला वक्राशा: क्रुद्धा: क्षत्रिय-
जातय: ॥*"

अथ गुणा: ।
"यथा रत्नं यथा खड्गो यथा स्त्री सप्तयो यथा ।
परीक्ष्यन्ते गुणैरेवं गजानामपि निर्णय: ॥
रम्यो भीमो ध्वजोऽधीरो वीर: शूरोऽष्ट-
मङ्गल: ।
सुनन्द: सर्व्वतोभद्र: स्थिरो गम्भीरवेद्यपि ।
वरारोह इति प्रोक्ता गजा द्वादश सत्तमा: ।"
तद्यथाह भोज: ।
विभक्तावयव: पुष्ट: सुदन्त: सुमहानपि ।
तेजस्वी रम्य इत्युक्तो गज: सम्पत्तिवर्द्धक: ॥ १ ॥
अङ्कुशादिप्रहारेण यस्य भीतिर्न जायते ।
स भीमोऽयं गज: शुद्धो राज्ञ: सर्व्वार्थसाधन: ॥२
शुण्डाग्रात् पुच्छपर्य्यन्तं रेखा यस्यैव दृश्यते ।
ध्वज: शुद्धो गजो नाम साम्राज्यप्रसादा-
यक: ॥ ३ ॥
समौ कुम्भौ खराकारौ आवर्त्तौ तत्र चोच्छ्रयौ ।
अधीरोऽयं गजो नाम्ना राज्ञां विप्र विना-
शन: ॥ ४ ॥
आवर्त्त: पृष्ठतो यस्य स्वनाभिमभिविन्दति ।
पुष्टाङ्गो बलवान् वीरो राज्ञामभिमतप्रद: ॥५॥
महाप्रमाण: पुष्टाङ्ग: सुदन्तश्चारुगण्डक: ।
भक्षणे भक्षणे शान्त: शूरो लक्ष्मीविवर्द्धन: ॥६॥
सितौ दन्तौ सित: पुच्छ: सिता रेखा सिता
नखा: ।
रक्तकुम्भाग्रिवीर्य्याङ्गैर्विज्ञेय: सोऽष्टमङ्गल: ॥
अयं गजेन्द्रो यस्यास्ते तस्य स्यात् सकला मही ।
इहानीतयस्तत्र यत्रास्तेऽयं गजेश्वर: ॥
आयौजनशतं यावदनर्घं कुरुते चयम् ।
नाल्पपुण्यैरयं प्राप्यो मनुजेन्द्रै: कलौ युगे ॥८॥
शुभौ दन्तौ शुभ: शुण्ड: शुभौ कुम्भौ शुभस्तनु: ।
गण्डयोर्गण्डयोर्मध्ये आवर्त्त: शुभलक्षण: ॥
प्रस्यन्दसुतिपरिप्लुतगण्डदेशा-
स्तीव्राङ्कुशेन विनिवारयितुं न शक्या: ।
शातिद्विषो नवपयोदरवा गभीरा:
पृथ्वीभुजां सकलसौख्यकरा भवन्ति ॥*"॥
अथ दोषा: ।
"दीन: क्षीणोऽथ विषमो विरूपो विकल:
खर: ।
विमदो भापक: काको धूम्रो जटिल इत्यपि ॥
अजिनी मण्डली श्चित्री हतावर्त्तो महाभय: ।
राष्ट्रहा सुबली भाली नि:सत्त्व इति विंशति: ।
महादोषा: समाख्याता गजानां भोजभूभुजा ।"
तद्यथा,—
"अतिक्षीणतर: क्षीणतनुर्दन्तोऽतिनिष्प्रभ: ।
दीनाख्य: कुरुते दीनं भूभुजं नात्र संशय: ॥१॥
सर्व्वशुष्को महापुच्छो निश्वासी वेगवर्ज्जित: ।
क्षीणोऽयं कुरुते क्षीणं स्वामिनं धनसम्पदा ॥२
कुम्भे दन्तेऽक्षिकर्णे च वैषम्यं पार्श्वयोस्तथा ।
यस्यायं विषमो नागो नागवत् कुरुते चयम् ॥३
आस्कन्धात्तु शिर: क्षीणं पश्चाद्भागस्य पुष्टता ।
विरूप इति नागोऽयं कुरुते भूधनक्षयम् ॥४॥
नानाभोगैरपि कृतैर्यस्य नो जायते मद: ।
युद्धाय नोपक्रमते विकलं तं विवर्ज्जयेत् ॥५॥
खरता सहजा यस्य शरीरेऽस्तीति लक्ष्यते ।
तनुदन्तकरो हस्ती खर: कुलविनाशन: ॥६॥
न जायते मदो यस्य स्वकाले जायतेऽथवा ।
विरूपो विवशो वापि विमदं दूरतस्त्यजेत् ॥७॥
लघुप्रमाण: क्षीणाङ्गस्तनुशुण्डशिरोदर: ।
अश्रान्तं श्वसिति श्वश: पतेद्वै नेत्रयोर्म्मलम् ॥
त्रिके पुच्छाग्रतो वापि आवर्त्तौ मण्डलोऽथवा ।
बहि: प्रकुरुते लिङ्गं सर्व्वथा गतचेष्टवत् ॥
भूभुजा नहि वीक्ष्योऽयं भापकाख्यो गजाधम: ।
यदीच्छेच्छाश्वतीं भूतिं शरीरारोग्यमेव वा ॥८॥
शङ्खदेशौ यस्य भग्नौ स्कन्धदेशोऽतिगुच्छक: ।
काकोऽयं कुरुते मृत्युं स्वामिनो नात्र संशय: ॥९॥
विषमौ शङ्खगौ दन्तौ यस्य शुण्डविरोधिनौ ।
भिद्येते वा विदीर्य्येतां स्वयं शून्यान्तरावुभौ ।
कुरुते व्याधितं नाथं धूम्रनामा गजाधम: ॥१०॥
मूर्द्धजा: कर्कशा रूक्षा जटारूपानुबन्धिन: ।
यस्यायं जटिलो नाग: कुरुते धनसंक्षयम् ॥११॥
स्कन्धे वा गात्रदेशे वा लग्नं चर्म्मेऽवलक्ष्यते ।
अजिनी नाम नागोऽयं कुरुते भूधनक्षयम् ।
नैनं स्पृशेन्न वीक्षेत यदीच्छेदात्मन: श्रियम् ॥१२
मण्डलानि प्रदृश्यन्ते एकं द्वे वा बहूनि वा ।
विरूपाण्युन्नतानीव मण्डली कुलनाशन: ॥१३॥
तानि श्वेतानि यस्य स्यु: श्वित्री स धननाशन: ॥१४
हृदये उदरे चैव त्रिके पुच्छस्य मूलत: ।
गुदे मेढ्रे पदे चैव आवर्त्तेन हतश्रियम् ।
योगिनं कुरुते भूपं प्रवासिनमुपद्रुतम् ॥ १५ ॥
गच्छतो यस्य शुण्डाभ्यां भवेत् संघर्षं
तनु: ।
अपि सर्व्वगुणैर्युक्तस्त्याज्यश्च स महाभय: ।
राष्ट्रं धनं कुलं सैन्यं मैत्रं दारान् तथा प्रजा: ।
चपयत्यशुभो नागो हन्ति नात्र संशय: ।
तत्रापत्तिर्यतो लोकस्तत्र वधभयं भवेत् ।
व्याधिवह्निभयञ्चात्र यत्रास्ते स महाभय: ॥१५॥
भृशं सन्तापमानस्तु पादेकं यो न मच्छति ।
पृष्ठोदरं समावृत्य रेखा रक्तसमा यदि ।
व्यस्ताग्रिमपदस्थाने पश्चात् पात: पदे यदि ।
अपि सर्व्वगुणैर्युक्तो राष्ट्रहायं गजाधम: ।
राष्ट्रादपाक्रियतेऽयं भूभुजा श्रियमिच्छता ।
राष्ट्रान्ते रक्षितो मोहात् कुरुते राष्ट्रसंक्ष-
यम् ॥१७॥
पादाश्चात्यन्तविषमा दन्तौ चान्योन्यवैषमौ ।
पञ्जरो दृश्यते भग्न एको वाप्यो द्वयोऽथवा ।
दन्तौ वा चलतो यस्य किन्तु वा न प्ररोहत: ।
कुम्भौ वा विषदौ यस्य सुबली स गजाधम: ।
राष्ट्रदुर्गबलामात्यक्षयकृत्तं परित्यजेत् ॥१८॥
चर्म्मखण्ड इवाभाति भाले यस्यातिकर्क्कश: ।
भाली स कुरुते नागो भर्त्तु: कुलधनक्षयम् ॥१९
पुष्टो विशाल: सद्दन्त: सत्कारोऽपि शुभोऽपि-
सन् ।
न इष्टे साहसो यस्य स नि:सत्त्वो गजाधम: ॥
सर्व्वेषां गजदोषाणामासक्त एव महाभयम् ।
येनैकेन गुणा: सर्व्वे लयायन्ते सुनिश्चितम् ॥"२०
पालकाप्यस्तु ।
"क्षीणदन्ताङ्गशुक्लत्वं विषमत्वं रदादिषु ।
शिर: क्षीणमध:पुच्छिरेते दोषा गजे मता: ।"*
गार्ग्यस्तु ।
"ये कुञ्जरास्तनुरदास्तनुगण्डशुण्डा:
क्षीणा: सुदीनवपुषो गुरुदीर्घपुच्छा: ।
वक्षादिभि: खलु गुणैरहिता हिताय
ते भूभुजामभिमता नहि वीक्षणीया: ॥
यो न स्रवेन्मदजलं तनुमङ्गभागो
निर्व्वीर्य्यतामुपगतो बहुभोजनेऽपि ।
नेच्छत्यसावुपगतानपरान्निहन्तुं
भूमीभुजा न हि गजोऽयमवेक्षणीय: ॥
दोषैर्दुष्टान् गजान्नाजा न वीक्षेत कदाचन ।
न्यसेद्वा परराष्ट्रेषु नगरात् क्रियते बहि: ।
दद्यात् द्विजेभ्य: शुद्धेभ्यो गणकायाथवा नृप: ।
दृष्ट्वा यदि गजान् दुष्टान् दद्यात्कृष्णतं द्विजे ।
पुरं नीराजयेद्वापि आत्मानमथवा सुतम् ।
देवसूक्तेन जुहुयादयुतस्वातितत्पर: ॥
तिलान् वा जुहुयाद्यौ तत्प्रतीकारचेतवे ।
ब्रह्मादिजातिभेदेन जातिवक्ता चतुर्व्विधा ॥
चतुर्व्विधानां भूपानां वाहने ते शुभप्रदा: ।
ये दोषा दोषवत्त्वानां त एव स्यु: स्वजातित: ॥
ये व्याधयो नराणां स्युस्ते गजानामपि स्मृता: ।
चिकित्सापि तथा तेषां मात्रा चैव नरौषधी ।"
इति गजपरीक्षा ॥

इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरु: ॥

, च, प्राप्तौ । यथा । हस्ते करोति । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

...हस्तं, क्ली, पाणिग्रहणम् । विवाहः । इति ...चित् ॥

...:, त्रि, (हस्त+“तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ ।” ५ । १ । ९८ । इति यत्) हस्तेन ...: । हस्तेन कृतः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

...ध्यक्षः, पुं, (हस्तिषु अध्यक्षः ।) गजाध्यक्षः । ...लक्षणं यथा,—

“हस्तिशिक्षाविधानज्ञो वन्यजातिविशारदः ।
...श्रमक्षमस्तथा राज्ञो गजाध्यक्षः प्रशस्यते ॥”
इति मात्स्ये १८९ अध्यायः ॥

...युर्व्वेदः, पुं, (हस्तिनः आयुर्व्वेदः ।) गजायुर्व्वेदः । हस्तिचिकित्साशास्त्रम् । तत्प्रमाणं हस्तिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

...रोहः, पुं, (हस्तिनमारोहतीति । आ+रुह+कः ।) हस्तिपकः । इत्यमरः । २।८।५९ ॥ ...लक्षणं यथा,—

“एतैरेव गुणैर्युक्तः स्थानकश्च विशेषतः ।
गजारोहो नरेन्द्रस्य सर्व्वकर्म्मसु शस्यते ॥”
एतैर्हस्त्यध्यक्षगुणैः । इति मात्स्ये १८९ अः ॥

...:, त्रि, (हसति निरर्थकमिति । हस+“स्फायितञ्चीति ।” उणा० २ । १३ । इति रक् ।) मूर्खः । इत्युणादिकोषः ॥

...लं, क्ली, हालाहलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

...:, पुं, हाहानामगन्धर्व्वः । इति शब्दमाला ॥

..., ओ लि त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (जुहो०-पर०-सक०-अनिट् ।) ओ हाक त्यागे इति प्रसिद्धोऽयम् । यत्र हाक इति पठ्यते तत्राप्येव । तेन हामा ... हाक इत्यादि ...स्य हीयते इत्यादि । अन्यस्य हायते इत्यादि । ओ हीनः । लि जहाति । अकर्म्मकश्चायम् । यथा । स्वार्थाद्धीनः । एवं जहाति अपैति स्वार्थो यस्मादिति जहत्स्वार्था वृत्तिः । इति दुर्गादासः ॥

..., ओ ङ लि गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (जुहो०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) ओ हानः । ङ लि, जिहीते । इति दुर्गादासः ॥

..., व, विषादः । शोकः । अर्त्तिः । इत्यमरः । ३ । ४ । २५५ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ६३ । ३ ।

“हा नाथ ! हा महाराज ! हा स्वामिन् !
किं जहासि माम् ।
हा हतास्मि विनष्टास्मि भीतास्मि विजने वने ॥”)
कुत्सा । इति मेदिनी ॥

...हरः, पुं, स्वनामख्यातचर्मजन्तुः । इति शब्दचन्द्रिका । तत्पर्य्यायः अवहारकशब्दे द्रष्टव्यः ॥

हाटकं, क्ली, (हटति शोभते इति । हट दीप्तौ+ण्वुल् ।) स्वर्णम् । (यथा, माघे । १३ । ५१ ।

“नवहाटकेष्टकचितं ददर्श सः
क्षितिपस्य पस्त्यमथ तत्र संसदि ॥”
अस्य पर्य्यायो यथा,—
“स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् ।
तपनीयञ्च गाङ्गेयं कलधौतञ्च काञ्चनम् ।
चामीकरं शातकुम्भं तथा कार्त्तस्वरञ्च तत् ।
जाम्बूनदं जातरूपं महारजत इत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
हाटकपरिमितः । “जातरूपेभ्यः परिमाणे ।” ४ । ३ । १५३ । इति अण् ।) धुस्तूरः । इत्यमरः । २ । ९ । ९४ । स्वर्णनिर्म्मिते, त्रि ॥

हाटकमयं, त्रि, स्वर्णमयम् । हाटकशब्दात् मयट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

हाटकेश्वरः, पुं, (हाटकस्य ईश्वरः ।) गोदावरीतीरस्थशिवः । यथा,—

“एतस्मिन्नन्तरे प्राप्ताः सर्व्व एवर्षिपार्थिवाः ।
दृष्ट्वा त्रैलोक्यभर्त्तारं नाम्ना वै हाटकेश्वरम् ॥
ततः कपिवरः प्राप्तो हनुमान् वद सुन्दरि ! ।
स्नात्वा गोदावरीतीर्थे दिव्यञ्च हाटकेश्वरम् ॥”
इति वामने ६२ अध्यायः ॥

(वितलस्थितो महादेवः । यथा, भागवते । ५ । २४ । १७ । “ततोऽधस्ताद्वितले हरो भगवान् हाटकेश्वरः स्वपार्षदभूतगणावृतः प्रजापतिसर्गोपबृंहणाय भवो भवान्या सह मिथुनीभूय आस्ते । यतः प्रवृत्ता सरित्प्रवरा हाटकी नाम भवयोर्वीर्य्येण । यत्र चित्रभानुर्मातरिश्वना समिध्यमान ओजसा पिबति । तन्निष्ठ्यूतं हाटकाख्यं सुवर्णं भूषणेनासुरेन्द्रावरोधेषु पुरुषाः सह पुरुषीभिर्धारयन्ति ।”)

हातव्यं, त्रि, (हा+तव्य ।) त्यक्तव्यम् । यथा ।

“हातव्योऽयमसार एव विरसः संसार इत्यादिकम्
सर्व्वस्यैव हि वाचि चेतसि पुनः कस्यापि
पुण्यात्मनः ।”
इति शान्तिशतकम् ॥

हात्रं, क्ली, (हा+ष्ट्रन् ।) वेतनम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ प्रमथनम् । मरणम् । राक्षसः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

हानं, क्ली, (हा+क्तः ।) त्यागः । इति जटाधरः ॥

हानिः, स्त्री, (हा+“वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् ।” उणा० ४ । ५१ । इति निः । यद्वा, हा+क्तिन् । “ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निः ।” ३ । ३ । ९४ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या निः ।) त्यक्तिः । तत्पर्य्यायः । अपहारः २ अपचयः ३ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ९९ । ४ ।

“अत्रामृतं सुरैः पीत्वा निहितं निहतारिभिः ।
अतः सोमस्य हानिश्च वृद्धिश्चैव प्रदृश्यते ॥”)

हानुकः, त्रि, घातुकः । इति केचित् ॥

हान्त्रं, क्ली, (हन+“असुनिगमिनमिहनीति ।” उणा० ४ । १५९ । इति ष्ट्रन् वृद्धिश्च ।) मरणम् । इत्युणादिकोषः ॥

हापुत्रिका, स्त्री, पक्षिविशेषः । तत्पर्य्यायः । सर्षपी २ खञ्जनिका ३ तुलिका ४ स्फोटिका ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हापुत्री, स्त्री, हापुत्रिका । यथा,—

“गोभक्षौरः पङ्कक्रौरी हापुत्री राजमण्डिका ।”
इति हारावली ॥

हाफिका, स्त्री, जृम्भा । हाइ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । जृम्भिका २ । इति हारावली ॥

हायनः, पुं, क्ली, (जहाति त्यजति जिहीते प्राप्नोति वा भावानिति । हा त्यागे हा गतौ वा+“हञ्च व्रीहिकालयोः ।” ३ । १ । १४८ । इति ण्युट् ।) वत्सरः । इत्यमरः ॥ १।४।२० ॥ (यथा, भागवते । १ । ६ । ८ ।

“अहञ्च तद्ब्रह्मकुले ऊषिवांस्तदपेक्षया ।
दिग्देशकालाव्युत्पन्नो बालकः पञ्चहायनः ॥”)

हायनः, पुं, (जहात्युदकमिति । हा+“हञ्च व्रीहिकालयोः ।” ३ । १ । १४८ । इति ण्युट् ।) व्रीहिभेदः । अग्निशिखा । इति मेदिनी ॥

हारं, त्रि, (हरेरिदं । हरि+अण् । पक्षे हरतीति । हरं तदेव । हर+स्वार्थे अण् ।) हरिसम्बन्धीयम् । हरणकर्त्तृ । यथा,—

“यच्छृण्वतोऽपैत्यरतिर्वितृष्णा
सत्त्वञ्च शुध्यत्यचिरेण पुंसः ।
भक्तिर्हरौ तत्पुरुषे च सख्यं
तदेव हारं वद मन्यसे चेत् ॥”
इति श्रीभागवते १० । ७१ ॥

“तदेव हारं हरेश्चरितं मनोहरं वा ।”
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

हारः, पुं, (ह्रियते मनो येन । हृ+घञ् ।) मुक्तामाला । तत्पर्य्यायः । मुक्तावली २ । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥ हारा ३ यष्टिः ४ यष्टी ५ लता ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारे । ५ । ८ ।

“विमुच्य सा हारमहार्य्यनिश्चया
विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनम् ।
बबन्ध बालारुणबभ्रु वल्कलं
पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति ॥”

ह्रियन्ते प्राणा यत्रेति ।) युद्धम् । इति मेदिनी ॥ (हृ+भावे घञ् । हरणम् । यथा, भागवते । १० । ६१ । २७ ।

“हंस्युन्मार्गान् हिंसया वर्त्तमानान्
जन्मैतत्ते भारहाराय भूमेः ॥”)

हारकः, पुं, (हरतीति । हृ+ण्वुल् ।) कितवः । चौरः । गद्यभेदः । विज्ञानविशेषः । इति मेदिनी ॥ शाखोटवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ भाजकाङ्कः । इति लीलावती ॥ हरणकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, मनुः । ११ । ५१ ।

“वस्त्रापहारकः श्वैत्र्यं पङ्गुतामश्वहारकः ॥”)

हारहारा, स्त्री, कपिलद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

हारहूरः, पुं, मद्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

हारहूरा, स्त्री, द्राक्षा । इति हलायुधः ॥ (पर्य्यायो यथा,—

“द्राक्षा स्वादुफला प्रोक्ता तथा मधुरसापि च ।
मृद्वीका हारहूरा च गोस्तनी चापि
कीर्त्तिता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हारावली, स्त्री, पुरुषोत्तमकृतकोषविशेषः। यथा,
"मुक्तामयातिमधुरा मसृणावदात-
च्छायाधिरागतरलामलसद्गुणश्रीः।
साध्वी सतां भजतु कण्ठमसौ प्रियेव
हारावली विरचिता पुरुषोत्तमेन॥"
इति तद्गतश्लोकः॥
(हारस्य आवली।) हारश्रेणी च॥ (यथा, गीतगोविन्दे।११।१३।
"हारावलीतरलकाञ्चनकाञ्चिदाम-
मञ्जीरकङ्कणमणिद्युतिदीपितस्य॥")

हारिः, स्त्री, (हरतीति। हृ+बाहुलकात् इञ्। इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्तः।४।१२४।) पथिक-सन्तानः। द्यूतादिभङ्गः। इति मेदिनी॥ रुचिरे, त्रि॥

हारिकण्ठः, पुं, (हारी मनोहरः कण्ठो कण्ठ-रवो यस्य।) कोकिलः। (हारी हारयुक्तः कण्ठो यस्य।) हारान्वितगले, त्रि। इति मेदिनी॥

हारिणिकः, पुं, (हरिणं हन्तीति। हरिण+"पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति।" ४।४।३५। इति ठक्।) व्याधः। हरिणघातकः। इति केचित्॥

हारितः, पुं, पक्षिविशेषः। तत्पर्य्यायः। हरि-तालुकः २। इति जटाधरः॥ हारीतः ३। इति मेदिनी॥ अस्य मांसगुणाः हारीतकशब्दे द्रष्टव्याः। हरिदश्वश्च॥ (हरितस्य हरिश्चन्द्र-पौत्रस्यापत्यं पुमानिति। हरित+अण्। हरित-पुत्रः। यथा, हरिवंशे।१३।२८।
"हरितो रोहितस्याथ चञ्चुर्हारित उच्यते॥")

हारितकं, क्ली, (हरितकमेव। स्वार्थे अण्।) शाकम्। इति शब्दरत्नावली॥

हारिद्रः, पुं, कदम्बवृक्षः। (हरिद्रया रक्तम्। हरिद्रा+"हरिद्रामहारजनाभ्यामञ् वक्तव्यः।" ४।२।२। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या अञ्।) हरिद्रारञ्जिते, त्रि। इति मेदिनी॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्।५।५८,
"धूम्राकारशस्यानां हारिद्रे चापि निर्द्दिशेत्स्वर-कम्॥")
हारिद्रावर्णः। इति हेमचन्द्रः॥ विषभेदः। यथा,—
"हरिद्रातुल्यमूलो यो हारिद्रः स उदाहृतः॥"
इति भावप्रकाशः॥

हारी, स्त्री, मुक्ता। यथा,—
"मुक्ता मुक्ताफलं शुक्तिबीजं हारी च मौक्ति-कम्॥")
इति शब्दरत्नावली॥

हारी, [न्] त्रि, (हारोऽस्यास्तीति। इनिः।) हारविशिष्टः। यथा,—
"केयूरवान् कनककुण्डलवान् किरीटी
हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः।"
इति नारायणध्यानम्॥
(हरतीति। हृ+णिनिः।) हरणकर्त्ता॥ यथा, महाभारते।१।२।६५।
"ह्रियते बध्यमानोऽपि नरो हारिभिरिन्द्रियैः।
विमूढसंज्ञो दुष्टाश्वैरुद्भ्रान्तैरिव सारथिः॥"
मनोहरः। यथा, शाकुन्तले प्रस्तावनायाम्।
"तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः।
एष राजेव दुष्मन्तः सारङ्गेणातिरंहसा॥")

हारीतः, पुं, पक्षिभेदः। (अस्य लक्षणं गुणाश्च।
"हारीतो रक्तपित्तः स्याद्धरितोऽपि स कथ्यते।"
हारीतो हारील इति लोके।
"हारीतो रूक्ष उष्णश्च रक्तपित्तकफापहः।
स्वेदस्वरकरः प्रोक्तः ईषद्वातकरश्च सः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे॥
आयुर्व्वेद कर्त्तरि च। यथा,—
"अग्निवेशश्च भेलश्च जतूकर्णः पराशरः।
हारीतः क्षारपाणिश्च जगृहुस्तन्मुनेर्व्वचः॥"
इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये॥)
मुनिभेदः। स च धर्म्मशास्त्रकर्त्ता। (यथा, याज्ञवल्क्यः।१।४।
"मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः।
यमापस्तम्बसम्वर्त्ताः कात्यायनबृहस्पती॥
पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ।
शातातपो वशिष्ठश्च धर्म्मशास्त्रप्रयोजकाः॥"
अयञ्च पौराणिक आसीत्। यथा, भागवते।१२।७।५।
"त्रय्यारुणिः कश्यपश्च सावर्णिरकृतव्रणः।
वैशम्पायनहारीतौ षड् वै पौराणिका इमे॥")
कैतवः। इति मेदिनी॥

हारीतकः, पुं, (हारीत एव। स्वार्थे कन्।) हारीतपक्षी। हारिल इति हरियाल इति च भाषा। तस्य मांसगुणाः। स्वादुत्वम्। कफ-पित्तास्रदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

हार्द्दं, क्ली, (हृदयस्य भावः कर्म्म वा। हृदय+"हायनान्तयुवादिभ्योऽण्।" ५।१।१३०। इत्यण्। "हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु।" ६।३।५०। इति हृदादेशः।) प्रेम। स्नेहः। इत्यमरः।१।७।२७॥ (यथा, महाभारते। १३।७१।५२।
"गावो लोकांस्तारयन्ति क्षरन्त्यो
गावश्चान्नं संजनयन्ति लोके।
यस्तज्जानन् न गवां हार्द्दमेति
स वै गन्ता निरयं पापचेताः॥"
अभिप्रायः। यथा, भागवते।१।७।५५।
"अर्ज्जुनः सहसाज्ञाय हरेर्हार्द्दमथासिना।
मणिं जहार मूर्द्धन्यं द्विजस्य सह मूर्द्धजम्॥")

हार्द्दी, [न्] त्रि, (हार्द्दमस्यास्तीति। इनिः।) स्नेहयुक्तः। यथा,—
"अयञ्च निहतः पुत्रैर्हारिभिर्लोभमोहितैः।
स्वजनेन च सन्त्यक्तस्तेषु हार्द्दी तथाप्यति॥"
इति देवीमाहात्म्यम्॥

हार्य्यः, पुं, (ह्रियते इति। हृ+"ऋहलोर्ण्यत्।" ३।१।१२४। इति ण्यत्।) विभीतकवृक्षः। हर्त्तव्ये, त्रि। इति मेदिनी॥ (यथा, कुमारे। ५।७०।
"इयञ्च तेऽन्या पुरतो विडम्बना
यदूढया वारणराजहार्य्यया।
विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया
महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति॥")
हरणीयाङ्कः। तत्पर्य्यायः। भाज्यः २। इति लीलावती॥

हालः, पुं, (हलेन क्रीडतीति। अण्। यद्वा हलतीति। हल+"ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः।" ३।१।१४०। इति णः।) बलरामः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ शालिवाहनराजः। इति हेमचन्द्रः॥ हलः। इति मेदिनी॥

हालकः, पुं, पीतहरितवर्णाश्वः। यथा,—
"हरितः पीतहरितच्छायः स एव हालकः॥"
इति हेमचन्द्रः॥

हालहलं, क्ली, विषभेदः। इति शब्दरत्नावली॥

हालहालं, क्ली, विषभेदः। इति शब्दरत्नावली॥

हाला, स्त्री, (हल्यते कृष्यते इव चित्तमनयेति। हल+घञ्। टाप्।) मद्यम्। इत्यमरः। २।१०।३९॥ (पर्य्यायो यथा,—
"मद्यन्तु सीधुर्मैरेयमिरा च मदिरा सुरा।
कादम्बरी वारुणी च हालापि बलवल्लभा।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे।)
तालादिनिर्यासमद्यम्। इति राजनिर्घण्टः।
(यथा, माघे।१०।२१।
"योषिदित्यभिललाष न हालां
दुस्त्यजः खलु सुखादपि मानः।")

हालाहः, पुं, चित्रवर्णघोटकः। इति केचित्।

हालाहलं, क्ली, पुं, (हालामपि हलतीति। हल+अच्।) विषभेदः। तत्पर्य्यायः। हाल-हलम् २ हाहलम् ३ हलाहलम् ४ हाल-हलम् ५ हाहालम् ६। इति शब्दरत्नावली।
तस्य स्वरूपं यथा,—
"गोस्तनाभफलो गुच्छस्तालपत्रच्छदस्तथा।
तेजसा यस्य दह्यन्ते समीपस्था द्रुमादयः।
असौ हालाहलो ज्ञेयः किष्किन्धायां हिमा-लये।
दक्षिणाब्धितटे देशे कोङ्कणेऽपि च जायते।"
इति भावप्रकाशः।
मद्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा च वाभ-ट्टे उत्तरस्थाने ३५ अध्याये।
"कालकूटेन्द्रवत्सनाभशृङ्गीहालाहलादि-कम्।"

हालाहलः, पुं, (हालाहलमस्यास्तीति। अच्।) कीटविशेषः। तत्पर्य्यायः। अञ्जलिका २ क्षुद्र-कीटकः ३। इति राजनिर्घण्टः॥

हालाहलधरः, पुं, (धरतीति। धृ+अच्। हाला-हलस्य धरः।) सर्पः। इति शब्दरत्नावली॥

हालाहला, स्त्री, (हालाहलमस्त्यस्या इति अच्। टाप्।) क्षुद्रमूषिका। यथा,—
"हालाहलाञ्जलिका गिरिका बाल-मूषिका।"
इति जटाधरः।

हालहली, स्त्री, मदिरा । इति राजनिर्घण्टः ॥

[हा]लिकः, त्रि, हलेन चरति यः । (हलस्यायमिति वा । हल + "हलसीरात् ठक् ।" ४।३।१२४ । इति ठक् ।) हलस्य योद्धा । हलसम्बन्धी । तत्पर्य्यायः । कैरिकः २ । इत्यमरः ।२।६।६४॥ (यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । २ ।
"त्वं हालाहलभृत्करोषि मनसो मूर्च्छां ममा- लिङ्गितो
हालां नैव बिभर्मि नैव च हलं मुग्धे ! कथं हालिकः ।
सत्यं हालिकतैव ते सहितपिता शस्तस्य गोवाहने वक्रोक्त्येति जितो हिमाद्रिसुतया स्मेरो हरः पातु वः ॥")

[हा]लिनी, स्त्री, स्थूलपर्णी । इति हेमचन्द्रः ॥

[हा]ली, स्त्री, कनिष्ठा श्यालिका । इति हेमचन्द्रः ॥

[हा]लुः, पुं, (हल्यतेऽनेनेति । हल + उण् । इत्यु- णादिवृत्तौ उज्ज्वलः । १ । १ ।) दन्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

[हा]वः, पुं, (ह्वे + घञ् ।) आह्वानम् । इति जटा- धरः । स्त्रीणां शृङ्गारभावजाः क्रियाः । यथा,
"स्त्रीणां विलासबिब्बोकविभ्रमा ललितं तथा ।
हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गार- भावजाः ॥"
इत्यमरः । १ । ७ । ३१ ॥

स्त्रीणां विलासादयः शृङ्गारभावजाः क्रियाः हावशब्देनोच्यन्ते । क्रियाः चेष्टाः । शृङ्गार- भावो रतिः तत्र जाताः शृङ्गारभावजाः । हूयन्ते रागिणोऽत्र हावः ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दे आधारे घञ् । हूयन्ते रागिणः कामायाऽनेनेति करणे वा घञ् । यदुक्तम् ।
"हुवाना रागेन हूयन्ते नारीभिर्मदनातुरे ।
यतो निरुच्यते हावस्ते विलासादयो मताः ॥" इति ।
हा कष्टं वयति शोषयतीति वै शोषे इत्यस्मात् के वा । यदाह भरतः ।
"अलङ्काराश्च नाट्यज्ञैर्ज्ञेया भावरसाश्रयाः ।
यौवनेऽभ्यधिकाः स्त्रीणां विकारा वक्त्रगात्रजाः ॥"
तथा ।
"लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किल- किञ्चितम् ।
मोट्टायितं कुट्टमितं बिब्बोको ललितं तथा ।
विहृतञ्चेति मन्तव्या दश स्त्रीणां स्वभावजाः ॥"
इत्यमरभरतौ ॥ *॥

तल्लक्षणं यथा,—
"ग्रीवारेचकसंयुक्तो भ्रूनेत्रादिविकासकृत् ।
भावादीषत्प्रकाशो यः स हाव इति कथ्यते ॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

[हा]सः, पुं, (हस + घञ् ।) हास्यम् । इत्यमरः । १ । ७ । १८ ॥ (यथा, रघुः । १२ । ३६ ।
"संरम्भं मैथिलीहासः क्षणसौम्यां निनाय ताम् ।
निदाघकालिनीं वेलां चन्द्रोदय इवोदधिः ॥"

विकाशः । यथा, भट्टिः । २ । ३ ॥
"विभावतेः स्फोरदनैः सनर्हिं
दिशो विजोत्थापजृतां पयोभिः ।
कूलानि सामर्षतयेव तेषु
सरोजलक्ष्मीं स्थलपद्महासैः ॥")

हासाः, [स्] पुं, (जहाति प्रीतिकरत्वमिति । हा + "वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि ।" उणा० ४ । २२० । इति असुन् । तस्य णिट् च ।) चन्द्रः । वैदिकशब्दोऽयम् ॥

हासिका, स्त्री, हास्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

हास्तिकं, क्ली, (हस्तिनां समूहः । हस्तिन् + "अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ।" ४ । २ । ४७ । इति ठक् ।) हस्तिसमूहः । इत्यमरः । २ । ८ । १६ ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ४६ । १० ।
"दत्वा च दानं विविधं नानारत्नसमन्वितम् ।
सगोहास्तिकदासीकं सत्त्वावि गतवान् वनम् ॥"
हस्तिना चरतीति । "चरति ।" ४ । ४ । ८ । इति ठक् ।) हस्त्यारोहे, त्रि ॥

हास्तिनं क्ली, (हस्तिना नृपेण निर्वृत्तमिति । हस्तिन् + अण् ।) हस्तिनापुरम् । इति त्रिकाण्डशेषः । (हस्तौ प्रमाणमस्य । हस्तिन् + "पुरुषहस्तिभ्यामण् च ।" ५ । २ । ३८ । इति अण् ।) गजपरिमाणे हस्तहस्तिसम्बन्धिनि च त्रि ॥

हास्तिनपुरं, क्ली, (हास्तिनं पुरम् ।) हस्तिना- पुरम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ३५ । ६ ।
"स गत्वा हास्तिनपुरं धृतराष्ट्रं समेत्य च ।
उक्तवान् वचनं तथ्यं हितञ्चैव विशेषतः ॥")

हास्यं, क्ली, (हस + ण्यत् ।) रसविशेषः । स च कौतुकोद्भवम् । तत्पर्य्यायः । हासः २ हसः ३ । इत्यमरः । १ । १ । १८ ॥ हसनम् ४ घर्घरः ५ हासिका ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ *॥ अथ हास्यः ।
"विकृताकारवाग्वेशचेष्टादेः कुहकाद् भवेत् ।
हास्यो हासः स्थायिभावः श्वेतः प्रमथदैवतः ॥
विकृताकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसेज्जनः ।
तदत्रालम्बनं प्राहुः तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् ॥
अनुभावोऽक्षिसङ्कोचवदनस्मेरतादिकः ।
निद्रालस्यावहित्याद्या अत्र स्युर्व्यभिचारिणः ॥
ज्येष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहसिता- वहसिते च ।
नीचानामपहसितं तथातिहसितञ्च षड्भेदाः ॥
ईषद्विकासि नयनं स्मितं स्यात् स्पन्दिताधरम् ।
किञ्चिल्लक्ष्यद्विजं तत्र हसितं कथितं बुधैः ॥
मधुरस्वरं विहसितं सांसशिरःकम्पमवहसितम् ।
अपहसितं सास्राक्षं विक्षिप्ताङ्गं भवत्यतिह- सितम् ॥
यथा मम ।
"गुरोर्गिरः पञ्च दिनान्यधीत्य
वेदान्तशास्त्राणि दिनत्रयञ्च ।
अमी समाघ्राय च तर्कवादान्
समागताः कुक्कुटमिश्रपादाः ॥"
अस्य नाटकमेलकप्रभृतिषु परिपोषो द्रष्टव्यः । अत्र च ।
"यस्य हासः स चेत् क्वापि साक्षान्नैव निरीक्ष्यते ।
तथाप्येष विभावादिसामर्थ्यादुपलभ्यते ॥
अभेदेन विभावादि साधारण्यात् प्रतीयते ।
सामाजिकैस्ततो हास्यरसोऽयमनुभूयते ॥"
एवमन्येष्वपि रसेषु द्रष्टव्यम् । इति साहित्य- दर्पणे ३ परिच्छेदः ॥ *॥ तस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—
"अकम्पं हसितं श्रेष्ठं मीलिताक्षमपापदम् ।
अवसन्नहसितं दुष्टेत् तत् श्लोकादस्य नैकधा ॥"
इति गारुडे ६५ । ६५ अध्यायः ॥
(हासयोग्ये, त्रि । यथा, रघुः । २ । ४३ ।
"संबन्धिनस्य मृगेन्द्र ! कामं हास्यं वचस्तद्यदहं विवक्षुः ॥")

हाहनं, क्ली, हलाहलविषम् । इति शब्दरत्ना- वली ॥

हाहाः, [स्] पुं, देवगन्धर्व्वविशेषः । इत्यमर- टीकायां भरतः ॥

हाहाः, पुं, देवगन्धर्व्वविशेषः । यथा,—
"हाहा हूहूश्चैवमाद्या गन्धर्व्वास्त्रिदिवौकसाम् ।"
इत्यमरः । १ । १ । ५५ ॥
देवतानां हाहाहूहूविश्वावसुतुम्बुरुचित्ररथ- प्रभृतयो गन्धर्व्वशब्दवाच्याः । अपाक्ष्योपावक- मध्यवसानः । अव्युत्पन्नोऽयं हाहाशब्दः । हाइति शब्दं जहातीति जासुविति हाको विच् इत्येके अनुपन्ने तु प्रवाह्यचि घोरात्वीयो- ऽथयाविसर्गलोपः स्यात् । अचि प्रत्यये हाहः- शब्दश्च साक्षोऽपि । गन्धर्व्वौ हाहवि प्रोक्तौ गन्धर्व्वौ गायनेऽपि च । इति वाचस्पतिः । गन्धर्व्वः पीतिहाहसोरिति वाचस्पतिः । हाहाशब्दोऽपि दृश्यते । यथा हाहा हूहू च द्वौ तद्वदेव तुम्बुरुरिति चाड्गभनयः । इति भरतः ॥ *॥ विस्मयशब्दे शोकशब्दे च च । यथा,—
"ततो हाहा कृतं सर्व्वं दैत्यसैन्यं ननाश तत् ।
प्रहर्षञ्च परं जग्मुः सकला देवतागणाः ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ३ । ४० ॥

हाहाकारः, पुं, (हाहा इत्यव्ययशब्दस्य कारः करणम् ।) युद्धकलरवः । इति केचित् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १९ । १६ ।
"हाहाकारः समभवत्तत्र तत्र सहस्रशः ।
अन्योन्यं छिन्दतां शस्त्रैरादित्ये लोहितायति ॥")
शोकध्वनिः । यथा,—
"उग्रो विकटो वायुः कराली वाध्ययान्वितः ।
देशदच्यवतानाञ्च हाहाकाराय कथ्यते ॥"
इति ज्योतिषे वायुपवनम् ॥

हाहालं, क्ली, विषम् । इति शब्दरत्नावली ॥

हि, न वर्द्धने । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा०- पर०-सक०-अनिट् ।) गतिरिह वाजभूतन- त्वार्थकात् गतिप्रेरणम् । न, प्रहिणु वाजमु- मिति भट्टिः । वर्द्धने विरलप्रयोगः । इति दुर्गा- दासः ॥

हि, व, हेतुः । (यथा, शाकुन्तले । १ अङ्के ।
"असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा
यदार्य्यमस्यामभिलाषि मे मनः ।
सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु
प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥")
अवधारणम् । इत्यमरः ।३।४।२५६ ; ३।३।२५४।
पादपूरणम् । विशेषः । प्रश्नः । (यथा, रामायणे । २ । ६४ । ३० ।
"नाभिवादयसे मातः न च मामभिभाषसे ।
किञ्च शेषे तु भूमौ त्वं वत्स ! किं कुपितो ह्यसि ॥")
हेत्वपदेशः । सम्भ्रमः । असूया । इति मेदिनी ॥
शोकः । इति शब्दरत्नावली ॥
हिंसकः, पुं, (हिनस्ति तच्छीलः । हिंस + ण्वुल् ।)
हिंस्रपशुः । अथर्व्वविद्ब्राह्मणः । शत्रुः । इति शब्दरत्नावली ॥
हिंसकः, त्रि, (हिंस + ण्वुल् ।) हिंसाकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । घातुकः २ हिंस्रः ३ शरारुः ४ घ्नन्ता ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ स चाष्टविधः । यथा,—
"भोक्तानुमन्ता संस्कर्त्ता क्रयिविक्रयिहिंसकाः ।
उपहर्त्ता घातयिता हिंसकाश्चाष्टधाधमाः ॥"
इति काशीखण्डम् ॥ * ॥
साध्वीभार्य्यादिहिंसने दोषो यथा,—
"भार्य्यां प्रियसखीं यस्तु साध्वीं हिंसति निर्घृणः ।
न तेऽन्वतं प्राप्नुवन्ति हिंसका दुष्टयोनिजाः ॥"
इति वाराहे आश्चर्य्यदीर्घसूत्रनामाध्यायः ॥ * ॥
शरणागतादिहिंसकस्य असंवसनीयत्वं यथा,—
"शरणागतबालस्त्रीहिंसकान् संवसेन्न तु ।
चीर्णव्रतानपि सदा कृतघ्नसहितानिमान् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतयाज्ञवल्क्यवचनम् ॥
हिंसा, स्त्री, (हिंसनमिति । हिंस + अः । टाप् ।)
घातः । इति मेदिनी । चौर्य्यादिकर्म्म । यथा ।
हिंसा चौर्य्यादिकर्म्म च । इत्यमरः ।३।३।२२८।
चौरस्य कर्म्म चौर्य्यं आदिना वध्यमनाकृतिकृत्ति-नाशनादि च चकारादवधोऽपि हिंसा । इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥ हिंसिते प्रतिहिंसायां दोषाभावो यथा,—
"कृते प्रतिकृतं कुर्य्यात् हिंसिते प्रतिहिंसितम् ।
न तत्र दोषं पश्यामि दुष्टे दोषं समाचरेत् ॥"
इति गारुडे । ११५ । ४७ ॥
विष्णुभक्तानां ब्राह्मणादीनाञ्च हिंसाकर्त्तुरधिकारो यथा,—
"दुष्टा यदा मे भक्तानां ब्राह्मणानां गवामपि ।
क्रतूनां देवतानाञ्च हिंसां कुर्व्वन्ति निश्चितम् ।
तदाचिरेण नश्यन्ति यथा वह्नौ तृणानि च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६।६१-६२।
पशुहिंसाविधिर्बलिदानशब्दे द्रष्टव्यः ॥ * ॥ अथ वैधहिंसाविचारः । मा हिंस्यात् सर्व्वा भूतानि इत्यत्र सर्व्वशब्दस्य व्यापकार्थपरतया एतद्विधिमनुलङ्घ्य । वायव्यं श्वेतमालभेत । इत्यादिविधिविषयाप्रसिद्धेरतो वैधातिरिक्तविषयत्वम् ।
सर्व्वाः सर्व्वाणि छन्दांसि वेदनेन तत् पदं विहितम् । यदपि नागादर्शनटीकाकृद्भिर्व्याख्यातमिश्रैस्तत्त्वकौमुद्यां अभिहितम् । न च मा हिंस्यात् सर्व्वा भूतानि इति सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेणाग्नीषोमीयं पशुमालभेत इत्यनेन बाध्येत इति वाच्यं विरोधाभावात् विरोधे हि बलीयसा दुर्व्वलं बाध्यते । न चास्ति विरोधः भिन्नविषयत्वात् । तथा हि मा हिंस्यादिति निषेधेन हिंसाया अनर्थहेतुभावो ज्ञाप्यते न पुनरक्रत्वर्थत्वमपि । न चानर्थहेतुत्वक्रतूपकारकत्वयोः कश्चिदस्ति विरोधः । हिंसा हि पुरुषस्य दोषमावक्ष्यति क्रतोश्च उपकरिष्यतीत्यनेन । तदपि सांख्यनये । मीमांसकमते तु विरोध एव । तथा हि । गुरुनये न खलु सर्व्वभूतहिंसाभावविषयकं कार्य्यं इति निषेधविध्यर्थस्य बाधं विना अग्नीषोमीयपश्वालम्भनविषयकं कार्य्यं इति भावविध्यर्थं उपपद्यते । भट्टनये तु अङ्गे यथा तथास्तु । न च सुखमपशुयागे पुरुषार्थे पशुहिंसनस्यार्थसाधनत्वमनर्थसाधनत्वञ्चोपपद्यते विरोधात् वस्तुतस्तु अङ्गेऽपि विरोधोऽस्त्येव कुतो विधेरेव स्वभावो यः स्वविषयस्य साक्षात् परम्परया वा पुरुषार्थसाधनत्वमवगमयति अन्यथा अङ्गानां प्रधानोपकारकत्वमपि काङ्क्षीक्रियते । अर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वम् । अनर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टसाधनत्वम् । न चानयोरेकत्र समावेश इति । अत एवोक्तं तस्मात् यज्ञे वधोऽवध इति । नन्वेवं श्येनेनाभिचरन् यजेत इत्यत्र श्येनस्य प्रत्यवायरूपेष्टसाधनत्वमवगतं अभिचारो मूलकर्म्म चेति मनुना उपपातकमध्ये पाठात् अनिष्टसाधनत्वमवगतं तदेतत् कथमुपपद्यतामिति चेन्नैवम् । आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् इत्येकवाक्यतया आततायिस्थले इष्टसाधनत्वम् । अनाततायिस्थले तूपपातकत्वेन बलवदनिष्टसाधनत्वम् । इत्यविरोध इति । गुरुचरणा अप्येवम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
ब्राह्मणस्य हिंसानिषेधो यथा,—
"हिंसा चैव न कर्त्तव्या वैधहिंसा तु राजसी ।
ब्राह्मणैः सा न कर्त्तव्या यतस्ते सात्त्विका मताः ॥"
इति श्राद्धविवेकटीकायां गोविन्दानन्दधृतब्रह्मपुराणवचनम् ।
हिंसाकर्म्म, [न्] क्ली, (हिंसाप्रधानं कर्म्म ।)
अथर्व्ववेदोक्तमन्त्रयन्त्रादिभिर्व्याधितमारणोच्चाटनादि । तत्पर्य्यायः । अभिचारः २ । इत्यमरः । १ । २ । १६ ॥
हिंसारुः, पुं, (हिनस्तीति । हिंस + आरुः ।)
व्याघ्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हिंसालुः, त्रि, वधशीलः । घातुकः । हिंसधातोरालुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
हिंसालुकः, पुं, (हिंसालु + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) हिंसाशीलकुक्कुरः । यथा,—
"हिंसालुकः आलुकः स्या योषितोऽभक्षरक्षते ॥"
इति हारावली ॥
व्याघ्रशीले, त्रि ॥
हिंसितः, त्रि, (हिंस + क्तः ।) हिंसाप्राप्तः । यथा,—
"यस्तु भागवतान् दृष्ट्वा भूत्वा भागवतः शुचिः ।
अभ्युत्थानं न कुर्व्वीत अहं तेनापि हिंसितः ॥
यस्तु कन्यां पिता दत्त्वा न प्रयच्छति तां पुनः ।
अष्टौ पितृगणास्तेन हिंसिता नात्र संशयः ॥"
इति वाराहे आश्चर्य्यदीर्घसूत्रनामाध्यायः ॥
हिंसीरः, पुं, (हिनस्तीति । हिंस + "हिंसेरीरनीरचौ ।" उणा० ४ । १८ । इति ईरन् ।)
व्याघ्रः । खले, त्रि । इति उणादिवृत्तिः ॥
हिंस्रः, त्रि, (हिनस्तीति । हिंस + "नमिकम्पीति ।" ३ । २ । १६७ । इति रः ।)
हिंसाशीलः । तत्पर्य्यायः । शरारुः २ घातुकः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । २८ ॥ हिंसकः । घ्नन्ता ५ । इति शब्दरत्नावली । शार्व्वरः ६ इति जटाधरः ॥ * ॥ हिंस्रायां हिंसने दोषाभावो यथा,—
"कृपा कार्य्या सतां शश्वत् अहिंस्रेषु च जन्तुषु ।
हिंस्रायां न हि दोषश्च हिंसकाश्च प्रशेश्वर ! ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८५ अध्यायः ।
हिंस्रः, पुं, (हिनस्तीति । हिंस + रः ।) घोरः । भीमसेनः । हरः । इत्युणादिकोषः ॥
हिंस्रकः, पुं, (हिंस्र एव । कन् ।) हिंस्रपशुः । इति शब्दरत्नावली ॥
हिंस्रपशुः, पुं, (हिंस्रः पशुः ।) हिंसकजन्तुः । तत्पर्य्यायः । व्याडः २ हिंसकः ३ हिंस्रकः ४ श्वापदः ५ । इति शब्दरत्नावली । श्वापदः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हिंस्रा, स्त्री, (हिनस्तीति । हिंस + रः । टाप् ।)
एलावली । काकादनी । मांसी । जटामांसी । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ नवेडुका । नवेडुका । नाडी । शिरा । इति शब्दचन्द्रिका ।
हिक्क, अ कूजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-उभ०-अक०-सेट् ।) कोपधः । अ, हिक्कति हिक्कते । कूजोऽव्यक्तशब्दः । हिक्कायामेवायमिति भट्टमल्लः । हिक्कति लोकः । इति दुर्गादासः ॥
हिक्क, क ङ हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) कोपधः । क ङ, हिक्कयते । इति दुर्गादासः ॥
हिक्का, स्त्री, (हिक्क कूजे + गुरोश्चेति अः । टाप् । यद्वा, हिक्कतेऽनयेति । हिक्क + करणे घञ् ।) रोगोपसर्गविशेषः । हिँचकी इति भाषा । इत्यमरः । २ । ६ । ८ । हेँकटी इति ख्याता । व्याधिविशेषः । हिक्कति कूजत्यनया हिक्का । हिक्क अ कूजे समन्तात् शरोतीति वा । हिक्कयते हिनस्तीति वा । हिक्क क ङ हिंसे घञादिरादन् । हिक्किति कृत्वा कायति शब्दायते

इति वा हिक्का कै शब्दे इत्यस्मादिति वः। इति भरतः॥ * ॥ अथ हिक्कारोगनिदानम्।

धन्वन्तरिरुवाच।

"हिक्कारोगनिदानञ्च वक्ष्ये सुश्रुत! तच्छृणु।
श्वासैकहेतुप्राग्रूपसंख्याप्रकृतिसंश्रया॥
हिक्का भक्तोद्भवा क्षुद्रा यमला महतीति च।
गम्भीरा च मरुत्तत्र त्वरया भुक्तिपीतिसैः॥
रूक्षतीक्ष्णखराशान्तैरन्नपानैरपीडितः।
करोति हिक्कामरुणां मन्दशब्दां क्षुधानुगाम्॥
शमं सात्म्यान्नपानेन या प्रयाति च साम्नजा।
आयासात् पवनः क्रुद्धः क्षुद्रां हिक्कां प्रवर्त्तयेत्॥
जत्रुमूलप्रविसृतामल्पवेगयुताञ्च सा।
वृद्धिमायासतो याति भुक्तमात्रे च मार्द्दवम्॥
चिरेण यमलैर्वेगैराहारेऽप्यनुवर्त्तते।
परिणामसुखे वृद्धिं परिणामे च गच्छति॥
कम्पयन्ती शिरो ग्रीवामाध्मातस्यातितृष्यतः।
प्रलापच्छर्द्यतीसारनेत्रविप्लुतजृम्भिता॥
यमलावेगिनी हिक्का परिणामवती च सा।
भ्रष्टभ्रूशङ्खयुग्मस्य स्रुतविप्लुतचक्षुषः॥
स्तम्भयन्ती तनुं वाचं स्मृतिं संज्ञाञ्च मुष्णती।
तुदन्ती मार्गमन्नस्य कुर्व्वती मर्म्मघट्टनम्॥
पृष्ठतो नमनं शोषं महाहिक्का प्रवर्त्तते।
महामूला महाशब्दा महावेगा महाबला॥
पक्वाशयाधो नाभेर्व्वा पूर्व्ववत् सा प्रवर्त्तते।
तद्रूपा सा महत् कुर्य्याज्जृम्भमङ्गप्रसारणम्॥
गम्भीरेण निनादेन गम्भीरां तु सुसाधयेत्।
आद्ये द्वे वर्ज्जयेदन्त्ये सर्व्वलिङ्गाञ्च वेगिनीम्॥
सञ्चितस्य सञ्चितामस्य स्थविरस्य व्यवायिनः।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य भक्तच्छेदकृशस्य च॥
सर्व्वेऽपि रोगा नाशाय सत्त्वेवं शीघ्रकारिणः।
हिक्काश्वासौ तथा तौ हि न्मृत्युकाले कृता-
लयौ॥"

इति गारुडे १५५ अध्यायः॥ * ॥

तदौषधं यथा,—

"कुलत्थः श्वासहिक्काघ्नः कफगुल्मानिलापहः॥
त्रिदोषघ्नं मधु प्रोक्तं वातलञ्च प्रकीर्त्तितम्।
हिक्काश्वासघ्नमिच्छर्द्दिमेहतृष्णाविषापहम्॥"
इति च गारुडे १७३। ६; ५० अध्यायः॥
"तथा हिक्कां हरेत् पीता सौवर्च्चलयुता
सुरा।"

इत्यपि गारुडे १९० अध्यायः॥ * ॥

अन्यच्च।

अथ हिक्काधिकारः।

तत्र हिक्काया विप्रकृष्टनिदानमाह।

"विदाहिगुरुविष्टम्भिरूक्षाभिष्यन्दिभोजनैः।
शीतपानाशनस्नानरजोधूमैस्तथानिलैः॥
व्यायामकर्म्मभाराध्ववेगाघातापतर्पणैः।
हिक्काश्वासश्च कासश्च नृणां समुपजायते॥"
अपतर्पणमनशनादि॥ * ॥

सम्प्राप्तिमाह।

"वायुः कफेनानुगतः पञ्चहिक्काः करोति हि।
अन्नजां यमलां क्षुद्रां गम्भीरां महतीं तथा॥"

सामान्यलक्षणमाह।

"मुहुर्म्मुहुर्व्वायुरुदेति सस्वनो
यकृत्प्लिहान्त्राणि मुखादिवाक्षिपन्।
स दोषवानाशु हिनस्त्यसून् यत-
स्ततस्तु हिक्काभिधीयते बुधैः॥"

वायुरत्र बोदानः प्राणो बोद्धव्यः। उदेति ऊर्द्ध्वं याति। सस्वनो हिगिति शब्दवान्। ऊर्द्ध्वगमनं विशिनष्टि यकृदित्यादि। प्लिहनुशब्दो-ऽप्यस्ति दीर्घत्वविकल्पात्। मुखादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी। तेन यकृत्प्लीहान्त्राणि मुखमानीय आक्षिपन् निःसारयन्निवेत्यर्थः। स वायुः। दोषवान् दोषोऽत्र कफः तद्वान्। वायुः कफेनानुगतः इति सम्प्राप्तेः। हिनस्तीति हिक्का पृषोदरादित्वात् रूपसिद्धिः। हिगिति कायति शब्दं करोतीति वा॥ * ॥ पूर्व्वरूपमाह।

"कण्ठोरसोर्गुरुत्वञ्च वदनस्य कषायता।
हिक्कानां पूर्व्वरूपाणि कुक्षेराटोप एव च॥"
वदनस्य कषायता वातात्। न तु कफात् माधुर्य्यं व्याधिप्रभावात्॥ * ॥ अन्नजाया लक्षणमाह।

"पानान्नैरतिसंयुक्तैः सहसा पीडितोऽनिलः।
हिक्कयत्यूर्द्ध्वगो भूत्वा तां विद्यादन्नजां भिषक्॥"
अनिलः प्राणो वायुः॥ * ॥ यमलालिङ्गमाह।

"चिरेण यमलैर्वेगैर्या हिक्का संप्रवर्त्तते।
कम्पयन्ती शिरोग्रीवं यमलां तां विनिर्द्दिशेत्॥"

क्षुद्रामाह।

"विकृष्टकालैर्या वेगैर्मन्दैः समभिवर्त्तते।
क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जत्रुमूलात् प्रधा-
वति॥"

विकृष्टकालैः चिरेण। जत्रु कण्ठोरसोः सन्धिः॥

गम्भीरामाह।

"नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी।
अनेकोपद्रववती गम्भीरा नाम सा स्मृता॥"
अनेकोपद्रववती तृष्णाज्वरादियुक्ता॥ * ॥

महतीमाह।

"मर्म्माण्यापीडयन्तीव सततं या प्रवर्त्तते।
महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्व्वगात्रप्रकम्पनी॥"
मर्म्माणि वस्तिहृदयशिरःप्रभृतीनि॥ * ॥ असाध्यलक्षणमाह।

"आयम्यते हिक्कतो यस्य देहो
दृष्टिश्चोर्द्ध्वं भ्राम्यते नित्यमेव।
क्षीणोऽन्नद्विट् क्षौति यश्चातिमात्रं
तौ द्वौ चान्त्यौ वर्ज्जयेद्धिक्कमानौ॥"

आयम्यते विस्तार्य्यत इव। तौ द्वाविति आयम्यत इत्यादिना निश्चमेवेत्यन्तेनैको हिक्कमानः। क्षीण इत्यादिनातिमात्रमित्यन्तेनापरः। तौ द्वौ। अन्त्यौ च गम्भीरया महत्या च हिक्कमानौ वर्ज्जयेत्। अपरञ्च।

"अतिसञ्चितदोषस्य भक्तच्छेदकृशस्य च।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यातिव्यवायिनः॥
आसाञ्च समुत्पन्ना हिक्का हन्त्याशु जीवि-
तम्।
यमिका च प्रलापार्त्तिमोहतृष्णासमन्विता॥

साध्यत्वमाह।

"अक्षीणश्चाप्यदीनश्च स्थिरधात्विन्द्रियश्च यः।
तस्य साधयितुं शक्या यमिका हन्त्यतो-
ऽन्यथा॥" * ॥ * ॥

अथ हिक्कायाश्चिकित्सा।

"यत्किञ्चित् कफवातघ्नमुष्णं वातानुलोमनम्।
भेषजं पानमन्नञ्च हिक्काश्वासिषु तद्धितम्॥
हिक्काश्वासान्तरे पूर्व्वं तैलाक्ते स्वेद उच्यते।
ऊर्द्ध्वाधः शोधनं शक्ते दुर्व्वले शमनं मतम्॥
प्राणायरोधतर्ज्जनविस्मापनशीतवारिपरिषेकैः
चित्रैः कथाप्रयोगैः शमयेद्धिक्कां मनोऽभि-
घातैश्च॥
हिक्कार्त्तस्य पयश्छागं हितं नागरसाधितम्।
मधु सौवर्च्चलोपेतं मातुलुङ्गरसं पिवेत्॥
मधुकं मधुसंयुक्तं पिप्पली शर्करान्विता।
नागरं गुडसंयुक्तं हिक्कार्त्तं नावयन्नयम्॥
तत्र्यामलकशुण्ठीनां चूर्णं मधु सितायुतम्।
मुहुर्म्मुहुः प्रयोक्तव्यं हिक्काश्वासिषु तद्धितम्॥
चूर्णं कणागैरिकयोः समांशं चावलेहयेत्॥
प्रवालशङ्खत्रिफलाचूर्णं मधुघृतप्लुतम्।
पिप्पली गैरिकञ्चेति लेहो हिक्कानिवारणः॥
नैपाल्या गोविषाणाद्वा कुष्ठात् सर्ज्जरसस्य वा।
धूपं कुशस्य वा शाण्यं पिवेद्धिक्कोपशान्तये॥"
नैपाली मनःशिला।

"निर्धूमाङ्गारनिःक्षिप्तहिङ्गुमाषरजोभवः।
हिक्कापञ्चापि हन्त्याशु धूमः पीतो न संशयः॥
हरेद्गुणां कणानाञ्च क्वाथो हिङ्गुसमन्वितः।
हिक्काप्रशमनः श्रेष्ठो धन्वन्तरिवचो यथा॥
चन्द्रसूरस्य बीजानि चिपेट्टगुणे जले।
यदा मृदूनि गृह्णीयात्ततो वाससा गालयेत्॥
हिक्कानिर्वेगविकलस्तज्जलं पलमात्रया।
पिवेत् पुनः पुनश्चापि हिक्कावशं प्रशाम्यति॥"
चन्द्रसूररसः॥ * ॥ इति हिक्काधिकारः। इति भावप्रकाशः॥

हिङ्कारः, पुं, (हिं इत्यव्यक्तशब्दं करोतीति। कृ + अण्।) व्याघ्रः। इति केचित्॥ (हिं इत्यस्य कारः। करणम्। यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। २२। ७।

"हिङ्काराय स्वाहा हिङ्कृताय स्वाहेति॥")

हिङ्गु, क्ली, मूलविशेषनिर्य्यासः। स तु पारस्य-खोरासानमूलतानादिदेशे भवति। हिं इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सहस्रवेधि २ जतुकम् ३ बाह्लीकम् ४ रामठम् ५। इत्यमरः। २। ९। ४०॥ वाह्निकम् ६ रमठम् ७। इति भरतः। जन्तुघ्नम् ८। इति रत्नमाला। पिण्याकम् ९ बाह्लीकम् १० सहस्रवेधी ११ अग्निकी १२ मधुरा १३ सूपधूपनम् १४ जतु १५। इति शब्दरत्नावली॥ केशरम् १६। इति जटाधरः॥ उग्रगन्धम् १७ भूतारि १८ जन्तुनाशनम् १९ शूलघ्नम् २० रक्षोघ्नम् २१ उग्रवीर्य्यम् २२ अगूढगन्धम् २३ जरणम् २४ भेदनम् २५ दीप्तम् २६। अस्य गुणाः। हृद्यत्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्।

शूलमिवातकफविबन्धाध्मानमूलगुल्मनाशित्वम्। चक्षुष्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च॥
"हिङ्गूष्णं पाचनं रुच्यं तीक्ष्णं वातबलासहृत्।
रसे पाके च कटुकं स्निग्धञ्च वह्निदीपनम्।
शूलगुल्मोदरानाहकृमिघ्नं पित्तवर्द्धनम्॥"
इति भावप्रकाशः॥ *॥

अन्यच्च।
"हिङ्गु तीक्ष्णं कटुरसं शूलाजीर्णविबन्धनुत्।
लघूष्णं पाचनं स्निग्धं दीपनं कफवातजित्॥"
इति राजवल्लभः॥

वंशपत्री। इति भावप्रकाशः॥ (काकादनी। तदर्थे पर्य्यायो यथा,—
"हिङ्गु काकादनी मता।"
इति गारुडे २०८ अध्याये॥
क्वचिद्रामठार्थे, पुं। तत्पर्य्यायो यथा,—
"रामठं हिङ्गुरुच्यते।"
इति च तत्रैव २०८ अध्याये।)

हिङ्गुनाडिका, स्त्री, (हिङ्गुनः नाडिरिव नाडिर्यस्याः। कप्।) नाडीहिङ्गु। इति राजनिर्घण्टः॥

हिङ्गुनिर्यासः, पुं, (हिङ्गुन इव निर्य्यासोऽस्य।) निम्बवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ६२॥ (पर्य्यायो यथा,—
"निम्बः स्यात् पिचुमर्द्दश्च पिचुमन्दश्च तिक्तकः।
अरिष्टः पारिभद्रश्च हिङ्गुनिर्यास इत्यपि॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)
हिङ्गुरसः। इति मेदिनी॥

हिङ्गुपत्रः, पुं, (हिङ्गुन इव पत्रमस्य।) इङ्गुदीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवरणमस्येङ्गुदीशब्दे ज्ञातव्यम्॥)

हिङ्गुपत्री, स्त्री, हिङ्गुनः पत्रम्। हिङ्गुपत्रमिव पत्रमस्याः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ तत्पर्य्यायः। कारवी २ पृथुला ३ पृथुः ४ वाष्पीका ५ कवरी ६ पृथ्वी ७ त्वक्पत्री ८ कर्व्वरी ९। इति जटाधरः॥ पृथ्वीका १० वाष्पिका ११ बाष्पका १२ बाष्पा १३ पत्री १४। इति शब्दरत्नावली॥ दीर्घिका १५ तन्वी १६ दारुपत्री १७ विल्वी १८ वाष्पी १९। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तीक्ष्णत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातामकृमिहरत्वम्। रुच्यत्वम्। पथ्यत्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च।
"हिङ्गुपत्री भवेद्धृद्या तीक्ष्णोष्णा पाचनी कटुः।
हृद्वस्तिरुग्विबन्धार्शःश्लेष्मगुल्मानिलापहा॥"
इति भावप्रकाशः॥

हिङ्गुपर्णी, स्त्री, (हिङ्गुन इव पर्णमस्याः। ङीष्।) वंशपत्री। इति रत्नमाला॥

हिङ्गुलः, पुं, स्त्री, (हिङ्गु तद्वर्णं लातीति। ला+कः।) रागद्रव्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। हिङ्गुलुः २। इत्यमरभरतौ। २। ५। २०॥ हिङ्गुलम् ३ रक्तम् ४ मर्कटशीर्षम् ५ दरदः ६ रसः ७। इति रत्नमाला॥ हंसपादम् ८ कुरुविन्दः ९। इति हेमचन्द्रः॥ हिङ्गुलिः १० रक्तपारदः ११। इति जटाधरः॥ बर्ब्बरम् १२ सुरङ्गम् १३ सुगरम् १४ रञ्जनम् १५ दरदम् १६ म्लेच्छम् १७ चित्राङ्गम् १८ चूर्णपारदम् १९ चर्म्मारकम् २० मणिरागम् २१ रसोद्भवम् २२ रञ्जकम् २३ रसगर्भम् २४। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। वातकफत्रिदोषद्वन्द्वदोषज्वरनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ *॥ अपि च।
अथ हिङ्गुलस्य नामानि लक्षणानि गुणाश्च।
"हिङ्गुलं दरदं म्लेच्छं चित्राङ्गं चूर्णपारदम्।
दरदस्त्रिविधः प्रोक्तश्चर्म्मारः शुकतुण्डकः।
हंसपादस्तृतीयः स्याद्गुणवानुत्तरोत्तरः॥
चर्म्मारः शुक्लवर्णः स्यात् सपीतः शुकतुण्डकः।
जवाकुसुमसङ्काशो हंसपादो महोत्तमः॥
तिक्तं कषायं कटु हिङ्गुलं स्या-
न्नेत्रामयघ्नं कफपित्तहारि।
हृल्लासकुष्ठज्वरकामलांश्च
प्लीहामवातौ च गरं निहन्ति॥
ऊर्द्धपातनयुक्त्या तु तस्मात् यत् पारदं चितम्।
हिङ्गुलं तस्य सूतं तु शुद्धमेव न शोधयेत्॥"
इति॥ *॥

तत्र हिङ्गुलस्य शोधनविधिः।
"मेषीक्षीरेण दरदमम्लवर्गैश्च भावितम्।
सप्तवारान् प्रयत्नेन शुद्धिमायाति निश्चितम्॥"
एवं शोधितस्य हिङ्गुलस्य गुणाः।
"तिक्तं कषायं कटु हिङ्गुलं स्या-
न्नेत्रामयघ्नं कफपित्तहारि।
हृल्लासकुष्ठज्वरकामलांश्च
प्लीहामवातौ च परं निहन्ति॥" इति॥ *
(पर्य्यायः शोधनप्रकारान्तरञ्च यथा,—
"हिङ्गुले हिङ्गुलुर्यातिदरदः शुकतुण्डकः।
रसगन्धकसम्भूतो हिङ्गुलो दैत्यरक्तकः॥
अम्लवर्गद्रवैः पिष्ट्वा दरदो माहिषेण च।
दुग्धेन सप्तधा पिष्टः शुष्कीभूतो विशुध्यति॥"
तथाच प्रकारान्तरम्।
"आर्द्रकैलकुचद्रावैः सप्तधा भावितो यदि।
हिङ्गुलः शुद्धतां याति निर्दोषो जायते खलु॥
बिम्बाभं हिङ्गुलं दिव्यं रसगन्धकसम्भवम्।
मेहकुष्ठहरं रुच्यं वल्यं मेधाग्निवर्द्धनम्॥"
इति हिङ्गुलशुद्धिः॥ *॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे।) अथ हिङ्गुलाद्रसाकर्षणविधिः।
"निम्बरसैर्निम्बपत्ररसैर्वा याममात्रकम्।
घृष्ट्वा दरदमूर्द्धं तु पातयेत् सूतयुक्तिवत्॥
तत्रोर्द्धपिठरीलग्नं शुद्धं सूतमनुत्तमम्।
शुद्धमेव हि तत् सूतं सर्व्वकर्म्मसु योजयेत्॥"
इति च भावप्रकाशः॥

हिङ्गुला, स्त्री, देवीविशेषः। यथा,—
"ब्रह्मरन्ध्रं हिङ्गुलायां भैरवो भीमलोचनः।
कोट्टरी सा महामाया त्रिगुणा या दिगम्बरी॥"
इति तन्त्रचूडामणौ पीठमाला॥ *॥
अन्यच्च।
"कन्या चोत्पद्यते संयाता बाष्कलिविनिर्मिते-
ऽङ्गना।
ततस्तामाह वाणार्कप्रभां भैरवमूर्त्तिमान्॥
शङ्करो वरदो लोकश्रेयार्थाय वचो महत्।
त्वां पूजयिष्यन्ति सुरा ऋषयः पितरस्तथा॥
यक्षविद्याधराश्चैव मानवाश्च शुभङ्करि!।
त्वां स्तोष्यन्ति सदा देवि बलिपुष्पोत्करैः करैः॥
चर्च्चिकेति शुभं नाम यस्माद्रुधिरचर्च्चिता।
इत्येवमुक्ता वरदेन चर्च्चिका
भूतानुयाता हरिचर्म्मवासिनी।
महीं समन्ताद्विचचार सुन्दरी
स्थानं गता हैङ्गुलमाद्यमुत्तमम्॥"
इति वामनपुराणे ६७ अध्यायः॥

हिङ्गुलिः, पुं, (हिङ्गु इव वर्णं लातीति। ला+किः।) हिङ्गुलः। इति जटाधरः॥

हिङ्गुलिका, स्त्री, (हिङ्गुल इव वर्णोऽस्या अस्तीति। हिङ्गुल+ठन्।) कण्टकारी। इति शब्दचन्द्रिका॥ (कण्टकारीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

हिङ्गुली, स्त्री, वार्त्ताकी। इत्यमरः। २। ४। ११४। बृहती। इति भावप्रकाशः॥

हिङ्गुलुः, पुं, स्त्री, हिङ्गुलः। इत्यमरः। २। ५। २०। (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"हिङ्गुले हिङ्गुलुर्याति दरदः शुकतुण्डकः।
रसगन्धकसम्भूतो हिङ्गुलो दैत्यरक्तकः॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे॥)

हिङ्गुशिराटिका, स्त्री, (हिङ्गुन इव शिरां अटतीति। अट्+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्।) वंशपत्री। इति रत्नमाला॥

हिङ्गूलं, स्त्री, मधुमूलम्। इति शब्दचन्द्रिका। आलु इति ख्यातम्॥

हिज्जः, पुं, हिज्जलवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

हिज्जलः, पुं, (हिज्ज इति नाम लातीति। ला+कः।) वृक्षविशेषः। हिजल इति वङ्गभाषा। इजर इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। निचुलः २ इज्जलः ३। इति हेमचन्द्रः॥ पिचुलः ४ नदीकान्तः ५ अम्बुजः ६। इति जटाधरः॥ घनदः ७ कान्तः ८ जलजः ९ दीर्घपत्रकः १० नदीजः ११ रक्तः १२ कार्म्मुकः १३। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। पवित्रत्वम्। भूतवातामयनाशित्वम् विषादिदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च।
"इज्जलो हिज्जलश्चापि निचुलश्चाम्बुजस्तथा।
जलवेतसवद्वेद्यो हिज्जलोऽयं विषापहः॥"
इति भावप्रकाशः॥

हिज्जीरः, पुं, हस्तिपादबन्धः। यथा,—
"शिञ्जानं पुनः पश्चाद्भवेदालानशृङ्खलः।
हिज्जीरश्च पादपाशो वारिस्तु गजबन्धनः॥"
इति हेमचन्द्रः॥

, इ उ मतौ । अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ।
भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) इ, हिक्कते ।
, हिक्कते । इति दुर्गादासः ।

ड़िम्बः, पुं, राक्षसविशेषः । स भीमसेनेन हतः ।
इति महाभारतम् । (एतद्विवरणन्तु तत्रैव
आदिपर्व्वणि १५३ अध्यायादारभ्य द्रष्टव्यम् ।)
हिड़ब इति च पाठः ।

हिड़िम्बजित्, पुं, (हिड़िम्बं जितवानिति । जि+
क्विप् ।) भीमसेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

हिड़िम्बनिसूदनः, पुं, (हिड़िम्बं निसूदयतीति ।
नि+सूद+णिच्+ल्युः ।) भीमसेनः । इति
भूरिप्रयोगः ।

हिड़िम्बभित्, [द्] पुं, (हिड़िम्बं भिनत्तीति ।
भिद्+क्विप् ।) भीमसेनः । इति भूरिप्रयोगः ।

हिड़िम्बा, स्त्री, हिड़िम्बराक्षसभगिनी । यथा,—
"बुद्धो मानुषमांसस्य महाकायो महाबलः ।
आघ्राय मानुषं गन्धं भगिनीमिदमब्रवीत् ॥
उपपन्नश्चिरस्याद्य भक्ष्योऽयं मम सुप्रियः ।
स्नेहस्रवान् प्रस्रवति जिह्वा पर्य्येति मे मुखम् ॥
एवमुक्ता हिड़िम्बा तु हिड़िम्बेन तदा वने ।
भ्रातुर्व्वचनमाज्ञाय त्वरमाणेव राक्षसी ॥"
इति महाभारते आदिपर्व्वणि १५३ अध्यायः ॥
तद्गर्भे भीमसेनौरसेन घटोत्कचो जातः । यथा,
"प्रजज्ञे राक्षसी पुत्त्रं भीमसेनान्महाबलम् ।
विरूपाक्षं महावक्त्रं शङ्कुकर्णं विभीषणम् ॥
प्रणम्य विकचः पादावग्रह्णात् स पितुस्तदा ।
मातुश्च परमेष्वासस्तौ च नामास्य चक्रतुः ॥
घटो हास्योत्कच इति माता तं प्रत्यभाषत ।
अब्रवीत्तेन नामास्य घटोत्कच इति स्म ह ॥"
इति महाभारते आदिपर्व्वणि १५६ अः ॥

हिड़िम्बापतिः, पुं, (हिड़िम्बायाः पतिः ।) हनू-
मान् । इति शब्दरत्नावली ॥

हिड़िम्बारमणः, पुं, (हिड़िम्बाया रमणः ।) हनू-
मान् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हिक्कनं, क्ली, (हिक्क+ल्युट् ।) भ्रमणम् । रतम् ।
इति मेदिनी ॥ लेखनम् । इति विश्वः ॥

हिक्कुकः, पुं, लग्नाचार्य्यः । इति हारावली ॥

हिक्किरः, पुं, हिज्जीरः । इति शब्दरत्नावली ॥

हिक्की, स्त्री, दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हिक्कीप्रियतमः, पुं, (हिक्क्याः दुर्गायाः प्रिय-
तमः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥

हिज्जीरः, पुं, (हिक्कते इतस्ततो गच्छतीति ।
हिक्क+ईरन् । इत्युणादिसूत्रे उज्ज्वलदत्तः ।
४ । ३० ।) समुद्रफेनः । इत्यमरः । २ । ६ ।
१०५ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ६८ ।
"एतद्विभाति चरमाचलचूड़चूम्बि
हिज्जीरपिण्डरुचिशीतमरीचिबिम्बम् ।
उज्ज्वालितस्य रजनीं मदनानलस्य
धूमं दधत्प्रकटलाञ्छनकैतवेन ॥")
वार्त्ताकुः । पुरुषः । इति मेदिनी ॥ वचकम् ।
इत्युणादिकोषः ॥ (क्ली, दाड़िमम् । इत्युज्ज्वल-
दत्तहारावली । ३ । ३० ॥)

हितं, त्रि, (हि गतिप्रेरणे धा धारणे पुष्टौ वा+
क्तः ।) पथ्यम् । गतम् । धृतम् । इति मेदिनी ॥
इष्टसाधनम् । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गा-
दासः ॥ मङ्गलम् । यथा,—
"गच्छतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतो न चेत् ।
सर्व्वसत्त्वहितार्थाय तत् पशोरिव चेष्टितम् ॥
अहितहितविचारशून्यबुद्धेः
श्रुतिसमयैर्बहुभिर्विवर्जितस्य ।
उदरभरणमात्रतुष्टबुद्धेः
पुरुषपशोः पशोश्च को विशेषः ॥"
इति गारुड़े ११५ अध्यायः ॥
मित्रम् । यथा,—
"हितसमरिपुसंज्ञा ये निसर्गे निरुक्ता
अधिहितहितमध्यास्तेऽपि तत्कालमित्रैः ।"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

हितकः, पुं, (हितमर्हतीति । हि+संज्ञायां
कन् ।) शिशुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हितकारी, [न्] त्रि, (हितं करोतीति । कृ+
णिनिः ।) मङ्गलकारकः । शुभकारकः ।
यथा,—
"लक्ष्मणेन च धर्म्मात्मन् ! भ्रात्रा तद्धितकारिणा ।
मात्रभिर्भ्रातृसहितं पश्यामोऽद्य वयं नृप ! ॥"
इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे १ सर्गः ॥

हितप्रणीः, पुं, (हितं प्रणयतीति । प्र+नी+
क्विप् ।) चारः । इति शब्दरत्नावली ॥

हितवादी, [न्] त्रि, हितकथनशीलः । सत्परा-
मर्शी । हितशब्दपूर्व्वकवदधातोर्णिनिप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

हितावली, स्त्री, (हितानां आवली यत्र ।)
औषधविशेषः । हियावली इति हिन्दी भाषा ।
तत्पर्य्यायः । शृङ्गाली २ कुष्ठः ३ अङ्गार-
कुष्ठकः ४ अङ्गारग्रन्थिः ५ ग्रन्थिः ६ ग्रन्थिलः
७ । अस्या गुणाः । क्षारत्वम् । तिक्तत्वम् ।
शीतगुल्मोदरक्रिमिकुष्ठगदार्शोग्रहण्युर्ज्वरशूलना-
शित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

हितैषी, [न्] त्रि, (हितमिच्छतीति । इष+
णिनिः ।) हितेच्छाकारी । यथा, इह्ट्राज-
मार्त्तण्डे ।
"यात्राविवाहव्रतबन्धवेश्म-
प्रासादचूड़ाकरणं हितैषी ।
नष्टे भृगौ नोपदिशेन्नराणां
देवप्रतिष्ठामपि कर्णवेधम् ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥

हितोक्तिः, स्त्री, (हितस्य उक्तिः ।) पथ्यवच-
नम् । इति धनञ्जयः ॥

हितोपदेशः, पुं, (हितानामुपदेशः ।) सत्परा-
मर्शदानम् । (यथा, महाभारते ।१।२।१०१।
"हितोपदेशश्च पथि धर्म्मराजस्य धीमतः ।
विदुरेण कृतो यत्र हितार्थं म्लेच्छभाषया ॥"
हितानामुपदेशो यत्र ।) विष्णुशर्म्मकृतमित्र-
लाभसुहृद्भेदविग्रहसन्धिनामकचातुरध्यायक-
नीतिशास्त्रम् । यथा,—
"सिद्धिः साध्ये सतामस्तु प्रसादात्तस्य धूर्ज्जटेः
जाह्नवीफेनलेखेव यन्मूर्द्ध्नि शशिनः कला ॥
श्रुतो हितोपदेशोऽयं पाटवं संस्कृतोक्तिषु ।
वाचां सर्व्वत्र वैचित्र्यं नीतिविद्यां ददाति च ॥"
इति हितोपदेशप्रथमश्लोकद्वयम् ॥

हिन्तालः, पुं, वृक्षविशेषः । हेँताल इति भाषा ।
तस्य फलं उद्गमम् । इत्यमरः । २ । ४ । १६८ ॥
तत्पर्य्यायः । पूगरोटः २ । तत्फलम् किरिटि ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥ तस्य पर्य्यायान्तरं
गुणाश्च ।
"हिन्तालः स्थूलतालश्च वल्कपत्रो हलदलः ।
स्थिरपत्रो हिमावेशः शिरापत्रोऽस्थिराङ्कुरकः ॥
गर्भस्रावी नीलताली भीषणो बहुकण्टकः ।
अम्लसारो हरिताल: स्याच्चतुर्द्दशधाभिधः ॥
हिन्तालो मधुराम्लश्च कफकृत् पित्तदाहनुत् ।
श्रमतृष्णापहारी च शिशिरो वातदोषलः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
(व्यवहारोऽस्य यथा,—
"गुवाकतालहिन्तालखर्ज्जूरनारिकेलशाल्मलिकाः ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे कुष्ठाधिकारे
माणिक्यरसे ॥) स तु तृणराजविशेषः । यथा,
क्रियाकौमुद्यां वशिष्ठः ।
"गुवाकतालहिन्तालास्तथा ताड़ी च केतकी ।
खर्ज्जूरनारिकेलौ च सप्तैते तृणराजकाः ॥
तृणराजशिरापत्रैः कुर्य्याद्दन्तधावनम् ।
तावद्भवति चण्डालो यावद्गां नैव पश्यति ॥"
इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥

हिन्दुः, पुं, (हीनं दूषयतीति । दुष+डुः ।
पृषोदरादित्वात् साधुः ।) जातिविशेषः । हिँदु
इति भाषा । यथा,—
पश्चिमाम्नायमन्त्रास्तु प्रोक्ताः पारस्यभाषया ।
अष्टोत्तरशताशीतिर्येषां संसाधनात् कलौ ॥
पञ्च खानाः सप्त मीरा नव शाहा महाबलाः ।
हिन्दुधर्म्मप्रलोप्तारो जायन्ते चक्रवर्त्तिनः ॥
हीनञ्च दूषयत्येव हिन्दुरित्युच्यते प्रिये ! ॥
पूर्व्वाम्नाये नवशतं षडशीतिः प्रकीर्त्तिताः ।
फिरिङ्गभाषया मन्त्रास्तेषां संसाधनात् कलौ ॥
अधिपा मण्डलानाञ्च संग्रामेष्वपराजिताः ।
इंरेजा नव षट् पञ्च लण्डजाश्चापि भाविनः ॥"
इति मेरुतन्त्रे २३ प्रकाशः ॥

हिन्दोलः पुं, (हिन्दोल+घञ् ।) श्रावणशुक्ल-
पञ्चमीहितभगवद्यात्राविशेषः । झुलनयात्रा
इति यस्य प्रसिद्धिः । षड्रागान्तर्गतराग-
विशेषः । हिँदोल इति हिन्दी भाषा । यथा,
"भैरवः कौशिकश्चैव हिन्दोलो दीपकस्तथा ।
श्रीरागो मेघरागश्च षडेते पुरुषाह्वयाः ॥"
अस्य स्त्रियः ।
"वेलावली रामकली देशाख्या पटमञ्जरी ।
ललिता सहिता एता हिन्दोलस्य वराङ्गनाः ॥"
अथ हिन्दोलध्यानम् ।
"नितम्बिनीमन्दतरङ्गितासु
दोलासु खेलासुखमादधानः ।

सर्व्वः कपोलद्युतिकामयुक्तो
हिन्दोलरागः कथितो मुनीन्द्रैः ॥"

तत्पुत्रा यथा, सङ्गीतदर्पणे ।
'आभीरः शुभ्रधवलौ चन्द्रकान्तविमोहकाः ।
चन्द्रकान्तः क्षेहवेदः हिन्दोलात्मजकीर्त्तितः ॥"
तस्य गानसमयो यथा,—
'हिन्दोलः पञ्चमः सिन्धुर्ललितश्च वसन्तकः ।
मल्लारो भटीयारी च आद्ययामे प्रगीयते ॥"
इति हनुमत्सङ्गीतरत्नाकरः ॥ * ॥
हनूमन्मते षड्रागाणां मध्ये द्वितीयरागः । मन्मथः शरीराग्निर्गतः । केचिन्मते नाभितः । अस्य जातिः औडवः । अर्थात् ष ग म ध नि इति पञ्चस्वरमिलितः । अस्य ग्रहं षड्जस्वरः । वसन्तर्त्तौ दिवाप्रथमभागे गानसमयः । रागमालायामस्य रूपम् । अल्पवयःसुन्दरः पीतवर्णः उत्तमाङ्गः स्वर्णमयहिन्दोलारूढ़ः सुसज्जितसुन्दरीस्त्रीभिः गीतं गायन्तीभिः हिन्दोलान्दोलयन्तीभिश्च सह परमानन्देन हास्यकौतुककारी । अस्य पञ्च रागिण्यः । यथा । रामकरी १ देशाखी २ ललिता ३ विलावली ४ पटमञ्जरी ५ । अस्य पुत्रा अष्टौ यथा । 'चन्द्रबिम्बः १ मङ्गलः २ शुभः ३ आनन्दः ४ विनोदः ५ प्रधनः ६ गौरः ७ विभासः ८ ॥ * ॥ भरतमते अस्य रागिण्यो यथा । रामकली १ मालावती २ आशावरी ३ देवारी ४ गुणकली ५ । तन्मते पुत्रा यथा । वसन्तः १ मालवः २ मारुः ३ कुशलः ४ वसारवन्दः ५ लङ्काहहनः ६ नागधुनः ७ धवलः ८ । एषां भार्य्या यथा । लीलावती १ केरवी २ चयती ३ पूरवी ४ पारावती ५ तिरवणी ६ देवगिरी ७ सुरसती ८ । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

हिन्दोलकः, पुं, (हिन्दोल एव । कन् ।) यानविशेषः । तत्पर्य्यायः । प्रेङ्खा २ दोला ३ । इति जटाधरः ॥ दोलिका ४ हिन्दोला ५ । इति हारावली ॥

हिन्दोला, स्त्री, (हिन्दोल+घञ्+टाप् ।) दोलिका । हेँदला इति भाषा । इति हारावली ॥

हिमं, त्रि, (हन्ति उष्णत्वमिति । हन+"हन्तेर्हिं च ।" उणा० १ । १४६ । इति मक् हि च ।) शीतगुणविशिष्टः । शीतलवस्तु । तत्पर्य्यायः । सुषीमः २ शिशिरः ३ जड़ः ४ तुषारः ५ शीतलः ६ शीतः ७ । इत्यमरः । १ । ३ । १८ ॥ (यथा, सुश्रुते । ४ । २८ । "अपराह्णे हिमाभिरद्भिः परिषिक्तगात्रः शालीनां षष्टिकानाञ्च पयसा शर्करामधुरेणौदनमश्नीयात् ॥")

हिमं, क्ली, (हन+मक् । हन्तेर्हिं च ।) अवश्यायः । तत्पर्य्यायः । अवश्यायः २ नीहारः ३ तुषारः ४ तुहिनम् ५ प्रालेयम् ६ महिका ७ । इत्यमरः । १ । ३ । १८ ॥ इन्द्राग्निधूमः ८ खवाष्पः ९ रजनीजलम् १० । इति हारावली । (यथा, रघुः । ८ । ४५ ।

"अथवा मृदुवस्तु हिंसितुं
मृदुनैवारभते प्रजान्तकः ।
हिमसेकविपत्तिरत्र मे
नलिनी पूर्व्वनिदर्शनं मता ॥")

अस्य गुणः । कफवायुवर्द्धकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ चन्दनम् । इति मेदिनी ॥ पद्मकाष्ठम् । रङ्गम् । मौक्तिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ नवनीतम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शीतम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (कर्पूरः । पर्य्यायो यथा,—
"पुंसि क्लीवे च कर्पूरः सिताभ्रो हिमवालुकः ।
घनसारश्चन्द्रसंज्ञः हिमनामापि स स्मृतः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हिमः, पुं, (हन+मक् हन्तेर्हिं च ।) चन्दनवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ हेमन्तर्त्तुः । स तु अग्रहायणपौषमासात्मकः । यथा,—
"हिमशिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरत्सु
स्तनतपनवनाम्भोहर्म्यगोक्षीरपानैः ।
सुखमनुभव राजंस्त्वद्विषो यान्तु नाशं
दिवसकमलवल्लाशर्व्वरीरेणुपङ्काः ॥"
इति ऋतुसंहारः ॥
हिमालयपर्व्वतः । इति हिमजादिशब्ददर्शनात् ॥

हिमकः, पुं, (हिमेन कायतीति । कै+क ।) विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमकरः, पुं, (हिमः शीतलः करः किरणो यस्य ।) चन्द्रः । यथा,—
"दृशा द्राघीयस्या दरदलितनीलोत्पलरुचा
दवीयांसं दीनं स्नपय कृपया मामपि शिवे ! ।
अनेनायं धन्यो भवति न च ते हानिरियता
वने वा हर्म्ये वा समकरनिपातो हिमकरः ॥"
इत्यानन्दलहरी ॥
कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमकूटः, पुं, (हिमस्य कूटो यत्र ।) शिशिरर्त्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हिमस्य कूट इति । हिमालयशृङ्गे, पुं, क्ली ॥ यथा, भागवते । ५ । १७ । ९ । "तथैवालकनन्दा दक्षिणेन ब्रह्मसदनाद्‌ बहूनि गिरिकूटान्यतिक्रम्य हेमकूटहिमकूटान्यतिरभसतररंहसा लुठतीति ॥")

हिमगिरिः, पुं, (हिमप्रधानो गिरिः ।) हिमालयपर्व्वतः । यथा,—
"धनुः पौष्पं मौर्व्वी मधुकरमयी पञ्च विशिखा
वसन्तः सामन्तो मलयमरुदायोधनरथः ।
तथाप्येकः सर्व्वं हिमगिरिसुते ! कामपि कृपामपाङ्गात्ते लब्ध्वा जगदिदमनङ्गो विजयते ॥"
इत्यानन्दलहरी ।
(यथा च ।
"आमेया विन्ध्यशैलाद्याः सौम्यो हिमगिरिर्मतः ॥"
इति पूर्व्वखण्डे द्वितीयेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥)

हिमजः, पुं, (हिमात् हिमालयात् जायते इति । जन+डः ।) मैनाकगिरिः । इति मेदिनी ॥

हिमजा, स्त्री, (हिमात् हिमालयात् जाय इति । जन+डः । टाप् ।) पार्व्वती । शटी इति मेदिनी ॥ क्षीरिणी । इति राजनिर्घण्ट

हिमझण्टिः, पुं, (हिमानां झञ्झटिः । पृ षोदरादित्वात् साधुः ।) कुज्झटिः । इति हार वली ॥ क्वचित् पुस्तके हिमझटिरिति पाठः

हिमतैलं, क्ली, (हिमजातं तैलमिति ।) कर्पू तैलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमदुग्धा, स्त्री, (हिमवत् शुभ्रं दुग्धमस्याः क्षीरिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमदुर्द्दिनं, क्ली, (हिमेन दुर्द्दिनम् ।) हि मनूहपातेन दुःखदायकदिनम् । तत्पर्य्याय पत्रहिमम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हिमद्युतिः, पुं, (हिमा द्युतिर्यस्य ।) चन्द्र इति शब्दमाला ॥ (यथा, माघे । ९ । १२
"अविभाव्यतारकमदृष्टहिमद्युतिबिम्बमस्तमितभानुनभः ॥")

हिमद्रुमः, पुं, (हिमो द्रुमः ।) महानिम्ब इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमधातुः, पुं, (हिमो धातुरिव यत्र ।) हिमा लयपर्व्वतः । इति केचित् ॥

हिमप्रस्थः, पुं, (हिमप्रधानः प्रस्थो यत्र ।) हि लयः । इति हेमचन्द्रः ॥

हिमवत्सुतः, पुं, (हिमवतः सुतः ।) मैन पर्व्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हिमवत्सुता, स्त्री, (हिमवतः सुता ।) गङ्ग इति धनञ्जयः ॥ (यथा, महाभारते ।३।१०
"ततः पपात गगनाद्‌ गङ्गा सा हिमवत्सुता
उमा च ॥

हिमवान्, [त्] पुं, (हिममस्यास्तीति । हि मतुप् । मस्य वः ।) हिमालयपर्व्वतः । मरः । २ । ३ । ३ ॥ तत्कन्या गङ्गा । यथा,
"गङ्गा हिमवतो जज्ञे सर्व्वलोकैकपावनी ।
स्वयोगाग्निबलाद्देवी लेभे पुत्त्रीं महेश्वरीम
इति देवीपुराणे १२ अध्याय
हिमविशिष्टे, त्रि ॥

हिमवालुकः, पुं, (हिमस्य वालुका इ कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे
"पुंसि क्लीवे च कर्पूरः सिताभ्रो हिमवालु घनसारश्चन्द्रसंज्ञः हिमनामापि सः स्मृत

हिमवालुका, स्त्री ,(हिमस्य वालुकेव ।) क इत्यमरः । २ । ६ । १३० ॥ (यथा,—
"शनीरनीरं हिमवालुका च
मिश्रं कृता स्यात् सति मूत्रकृच्छ्रे ॥'
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ मूत्रकृच्छ्राधिक

हिमशर्करा, स्त्री, (हिमस्य शर्करेव ।) नाली । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमशैलजा, स्त्री, (हिमशैलात् जायते जन+डः ।) दुर्गा । इति शब्दरत्ना (हिमालयोद्भवे, त्रि । यथा, याज्ञवल्क्ये ।२
"एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं भक्षयेत् हिमशैल

[हि]मसंहतिः, स्त्री, (हिमानां संहतिः ।) हिमसमूहः । बरफ् इति पारस्यभाषा । तत्पर्य्यायः । हिमानी २ । इत्यमरः । १ । ३ । १८ ॥ महद्धिमम् ३ । इति जटाधरः ॥

[हि]महासकः, पुं, (हिममपि हसति शीतलत्वात् । हस + ण्वुल् ।) हिन्तालवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

[हि]मा, स्त्री, (हिम + अर्श आद्यच् । टाप् ।) सूक्ष्मैला । रेणुका । भद्रमुस्ता । नागरमुस्ता । पृक्का । चण्डिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

[हि]मांशुः, पुं, (हिमा अंशवो यस्य ।) चन्द्रः । इत्यमरः । १ । ३ । १३ ॥ (यथा, रघुः ।५।१६।
"पर्य्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः
कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः ॥")
कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

[हि]मांश्वभिख्यं, क्ली, (हिमांशोरिव अभिख्या शोभा यस्य ।) रौप्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

[हि]मागमः, पुं, (हिमस्य आगमो यत्र ।) हेमन्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ८३ । ७ ।
"कौमुदे मासि रेवत्यां शरदन्ते हिमागमे ।
स्फीतशस्यसुखे काले कल्यः सत्त्ववतां वरः ॥")

हिमाद्रिः, पुं, (हिमप्रधानोऽद्रिः ।) हिमालयपर्व्वतः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, रघुः । ४ । ७९ ।
"परस्परेण विज्ञातस्तेषूपायनपाणिषु ।
राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमाद्रिणा ॥")

हिमाद्रिजा, स्त्री, (हिमाद्रौ जायते इति । जन + डः ।) क्षीरिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ पार्व्वती च ॥ (यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । १ ।
"मेर्व्वं वक्ष्यसि किं वनं ननु जलं मूर्द्ध्नि मयैवोच्यते
वक्रोक्त्येति हिमाद्रिजामवचसं कुर्व्वन् हरः पातु वः ॥")

हिमाद्रितनया, स्त्री, (हिमाद्रेस्तनया ।) दुर्गा । इति वक्ष्यमाणशब्ददर्शनात् ॥

हिमाद्रितनयापतिः, स्त्री, (हिमाद्रितनयाया दुर्गायाः पतिः ।) शिवः । इति कविकल्पलता ॥

हिमानी, स्त्री, (महद्धिममिति । "हिमारण्ययोर्महत्त्वे ।" ४ । १ । ४९ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ङीष् आनुक् च ।) हिमसंहतिः । इत्यमरः । १।३।१८ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।१।१८० ।
"हिमान्यां बौद्धबाधाय पतन्त्यां प्रतिवत्सरम् ।
शीते दार्व्वाभिसारादौ यस्यावासान् पार्थिवोऽवसत् ॥")
यावनालशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमाब्जं, क्ली, (हिमे हेमन्ते जातं अब्जम् ।) उत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमारातिः, पुं, (हिमस्य अरातिः ।) अग्निः । सूर्य्यः । इति मेदिनी ॥ चित्रकवृक्षः । अर्क-वृक्षः । इत्यमरे वह्निसंज्ञकार्कशब्दयोर्दर्शनात् ॥

हिमालयः, पुं, (हिमस्य आलय इव शुक्लत्वात् ।) शुक्लखदिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (हिमानामालयः ।) स्वनामख्यातपर्व्वतः । तत्पर्य्यायः । नगपतिः २ मेनाधवः ३ उमागुरुः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हिमाद्रिः ५ नगाधिपः ६ । इति जटाधरः ॥ उदगद्रिः ७ अद्रिराट् ८ मेनकाप्राणेशः ९ हिमवान् १० हिमप्रस्थः ११ भवानीगुरुः १२ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कुमारे । १ । १ ।
"अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
पूर्व्वापरौ तोयनिधी वगाह्य
स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥")
स तु लङ्कायाः उत्तरे वर्त्तते । भारतवर्षस्य सीमापर्व्वतोऽयम् । अस्य दैर्घ्यं दशसहस्रयोजनानि । प्रस्थं द्विसहस्रयोजनानि । यथा,—
"एवं दक्षिणेनेलावृतं निषधो हेमकूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीलादयः । अयुतयोजनोत्सेधा हरिवर्षकिम्पुरुषभारतानां यथासंख्यम् ।" इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अः ॥

हिमालयसुता, स्त्री, (हिमालयस्य सुता ।) उमा । इति कविकल्पलता ॥

हिमालया, स्त्री, (हिमस्य शीतस्य आलयो यत्र ।) भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमावती, स्त्री, स्वर्णक्षीरी । इत्यमरः । २ । ४ । १३८ ॥ (पर्य्यायो यथा,—
"कटुपर्णी हैमवती हेमक्षीरी हिमावती ।
हेमाह्वा पीतदुग्धा च तन्मूलं चोकमुच्यते ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हिमाह्वः, पुं, (हिममपि आह्वयते स्पर्द्धते वर्णेनेति । ह्वे + कः ।) कर्पूरः । इति केचित् ॥ (वर्षविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५३ । ४० ।
"हिमाह्वं दक्षिणं वर्षं तस्य नाम्ना महात्मनः ॥")

हिमाह्वयः, पुं, (हिममाह्वयते स्पर्द्धते वर्णेनेति । आ + ह्वे + अच् । हिमस्य आह्वा आख्या यस्येति वा ।) कर्पूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वर्षविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५३ । ३६ ।
"यानि किम्पुरुषाख्यानि वर्णयित्वा हिमाह्वयम् ।
तेषां स्वभावतः सिद्धिः सुखप्राया ह्ययत्नतः ॥")

हिमाश्रया, स्त्री, (हिमस्य शीतलस्य आश्रयो यस्याः ।) स्वर्णजीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमिका, स्त्री, तृणोपरि पतितहिमम् । इति केचित् ॥

हिमेलुः, त्रि, (हिमं न सहते इति । हिम + "तन्न सहते इति हिमाच्चेलुः ।" ५।२।१२२ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या इलुः ।) हिमक्लिष्टः । हिमार्त्तः । इति केचित् ॥

हिमोत्तरा, स्त्री, (हिमः उत्तरो यस्याः ।) कपिलद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमोत्पन्ना, स्त्री, (हिमे हिमप्रधाने उत्पन्ना ।) यावनाली । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमोद्भवा, स्त्री, (हिमे हेमन्ते उद्भवो यस्याः ।) शटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिम्यः, त्रि, हिमभवः । हिमशब्दात् यत्प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदी । ५।४।१२० ॥

हिरकुः, पुं, राहुः । इति केचित् ॥

हिरणं, क्ली, रेतः । सुवर्णम् । वराटकः । इति मेदिनी ॥

हिरण्मयं, क्ली, (हिरण्यस्य विकारः । हिरण्य + मयट् । "दाण्डिनायनहास्तिनायनेति ।" ६ । ४ । १७४ । इति निपातितः ।) भारतवर्षादिनववर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तद्विवरणं यथा । उत्तरोत्तरेणेलावृतं नीलः श्वेतः शृङ्गवान् इति त्रयो रम्यकहिरण्मयकुरूणां वर्षाणां मर्य्यादागिरयः प्रागायता उभयतः क्षारोदावधयो द्विसहस्रयोजनपृथव एकैकशः पूर्व्वस्मात् पूर्व्वस्मादुत्तरोत्तरो दशांशाधिकांशेन दैर्घ्यं एव ह्रसन्ति । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥

हिरण्मयः, पुं, (हिरण्य + मयट् ।) ब्रह्मा । सुवर्णमये, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, भट्टिः । २ । ४७ ।
"हिरण्मयी शाललतेव जङ्गमा
च्युता दिवः स्थास्नुरिवाचिरप्रभा ।")

हिरण्यं, क्ली, (हर्य्यति दीप्यते इति । हर्य्य गतिकान्त्योः + "हर्य्यतेः कन्यन् हिर च ।" उणा० ५ । ४४ । इति कन्यन् । हिरादेशश्च धातोः ।) सुवर्णम् । (यथा, मनुः । २ । २४६ ।
"क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वं छत्रोपानहमासनम् ।
धान्यं शाकञ्च वासांसि गुरवे प्रीतिमावहेत् ॥")
तद्वैदिकपर्य्यायाः । हेम १ चन्द्रम् २ रुक्मम् ३ अयः ४ हिरण्यम् ५ पेशः ६ कृशनम् ७ लोहम् ८ कनकम् ९ काञ्चनम् १० भर्म्म ११ अमृतम् १२ मरुत् १३ दत्रम् १४ जातरूपम् १५ । इति पञ्चदश हिरण्यनामानि । इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥ धुस्तूरम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ९४ ॥ रेतः । द्रव्यम् । वराटः । अक्षयम् । मानभेदः । अकुप्यम् । इति मेदिनी ॥ रजतम् । धनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुं, गुग्गुलुविशेषः । तत्प्रकारो यथा,—
"महिषाक्षो महानीलः कुमुदः पद्म इत्यपि ।
हिरण्यः पञ्चमो ज्ञेयो गुग्गुलोः पञ्च जातयः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हिरण्यकशिपुः, पुं, दैत्यविशेषः । स तु कश्यपस्य दित्यां पत्न्यां जातः । तस्य सहोदरः हिरण्याक्षः । तस्य भार्य्या कयाधुः । तस्य पुत्राः संह्लादः १ अनुह्लादः २ ह्लादः ३ प्रह्लादः ४ । कन्या सिंहिका । इति श्रीभागवतम् ॥ अपि च ।
"यथा यौ निहतौ देव ! दानवौ मधुकैटभौ ।
अवतीर्णौ पुनर्देवौ भूत्वा कश्यपनन्दनौ ।
हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्याक्षो महासुरः ।

सुदर्शनेनोद्धतौ तौ तु पुनर्जातौ महाबलौ ।
पुलस्त्यस्य कुले देव ! राक्षसेन्द्रावरी च तौ ॥
तयोस्तु पादविन्यासममहन्तौ जनार्दन ! ।
तवान्तिकमनुप्राप्ता दशास्यकुम्भकर्णयोः ॥”
इति वह्निपुराणे वैश्रवणवरप्रदाननामाध्यायः ॥
तदुत्पत्त्यादि यथा,—
“दित्याः पुत्त्रद्वयं जज्ञे कश्यपादिति नः श्रुतम् ।
हिरण्याक्षश्च दुर्द्धर्षो हिरण्यकशिपुस्तथा ॥
कश्यपस्याश्रमोऽप्याभूत् पुण्ये वै पुष्करे पुरा ।
ऋषिभिर्द्देवताभिश्च गन्धर्व्वैरुपशोभितः ॥
आसनान्युपकॢप्तानि काञ्चनानि तु पञ्च वै ।
ऋषीणाम्त्विजां ते वै उपविष्टा यथाक्रमात् ॥
होतुस्त्वासनं यत्तु हविस्तत्राथ कुत्कृतः ।
अन्तर्व्वत्नी दितिश्चैव पत्नी च समुपागता ॥
दशवर्षसहस्राणि गर्भस्तस्यामवर्त्तत ।
स तु गर्भो विनिःसृत्य मातुर्वै उदरात्तदा ॥
निषसादासने गर्भः कश्यपस्यापि सन्निधौ ।
तं दृष्ट्वा सुमयस्तस्य नामाकुर्व्वन्त तद्धितम् ।
हिरण्यकशिपुस्तस्मात् कर्म्मणानेन स स्मृतः ।
हिरण्याक्षोऽनुजस्तस्य सिंहिका च तथानुजा ।
राहोः सा जननी देवी विप्रचित्तेः परिग्रहः ।
हिरण्यकशिपुर्दैत्यश्चचार परमं तपः ।
ततो वर्षसहस्राणि निराहारो ह्यधःशिराः ॥
तं ब्रह्मा छन्दयामास दैत्यं तुष्टो वरेण तु ।
सर्व्वामरत्वं वव्रे स प्रश्नात्स्मेनं दिवा निशि ॥
अहं सर्व्वं विनिर्जित्य सर्व्वदेवत्वमास्थितः ।
अणिमादिगुणैश्वर्य्यमेष मे दीयतां वरः ॥
तेनैवमुक्तो ब्रह्मा तु तस्मै दत्त्वा यथेप्सितम् ।
दत्त्वा चास्य सभां दिव्यां तत्रैवान्तरधीयत ॥
हिरण्यकशिपुर्दैत्यः श्लोकैर्गीतः पुरातनः ॥
राजा हिरण्यकशिपुर्दैत्यो यां यां निषेवते ।
तस्यां तस्यां नमश्चक्रुर्द्देवता ऋषिभिः सह ॥
एवंप्रभावो दैत्योऽभूत् हिरण्यकशिपुः पुरा ॥
स्वयमग्निश्च सूर्य्यश्च वायुरिन्द्रो जलं स्वयम् ।
भूत्वा चकार राज्यं स मन्वन्तरचतुर्दश ॥
तस्यासीत् नरसिंहस्तु मृत्युर्विष्णुः पुरा किल ।
नखैस्तेन विनिर्भिन्नो नार्द्रशुष्का नखाः
स्मृताः ॥
हिरण्याक्षसुताः पञ्च विक्रान्ताः सुमहाबलाः ।
हिरण्यकशिपोः पुत्त्राश्चत्वारः सुमहाबलाः ॥
प्रह्लादः पूर्व्वजस्तेषामनुह्लादस्तथैव च ।
संह्लादश्चैव ह्रादश्च ह्रादपुत्त्रान् शृणुष्व तान् ॥”
इति वह्निपुराणे काश्यपीयप्रजासर्गनामाध्यायः ॥

हिरण्यकशिपुहा, [न्] पुं, (हिरण्यकशिपुं हतवानिति । हन् + क्विप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

हिरण्यकामधेनुः, स्त्री, (हिरण्यनिर्म्मिता कामधेनुर्यत्र ।) षोड़शमहादानान्तर्गतमहादानविशेषः । यथा,—
मत्स्य उवाच ।
“अथातः संप्रवक्ष्यामि कामधेनुविधिं परम् ।
सर्व्वकामप्रदं नृणां महापातकनाशनम् ॥
लोकेशावाहनं तद्वद्धोमकार्य्याधिवासनम् ।
तुलापुरुषवत् कार्य्यं कुण्डमण्डपवेदिकम् ॥
स्वल्पेष्वेकाग्निवत् कुर्य्याद्गुरुरेकः समाहितः ।
काञ्चनस्यातिशुद्धस्य धेनुं वत्सञ्च कारयेत् ॥
उत्तमा पलसाहस्र्या तदर्द्धेन तु मध्यमा ।
कनीयसी तदर्द्धेन कामधेनुः प्रकीर्त्तिता ।
शक्तितस्त्रिपलादूर्द्ध्वं अशक्तोऽपीह कारयेत् ॥
वेद्यां कृष्णाजिनं न्यस्य गुड़प्रस्थसमन्वितम् ।
न्यसेदुपरि तां धेनुं महारत्नैरलङ्कृताम् ॥
कुम्भाष्टकसमोपेतां नानाफलसमन्विताम् ।
तथाष्टादशधान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ॥
इक्षुदण्डाष्टकं तद्वत् नानाफलविभूषितम् ।
भाजनञ्चासनं तद्वत्ताम्रदोहनकं तथा ॥
कौषेयवस्त्रद्वयसंप्रयुक्तां
दीपातपत्राभरणाभिरामाम् ।
सचामरां कुण्डलिनीं सघण्टां
सुवर्णशृङ्गीं मणिचित्रकाञ्च चन्द्रकरौप्यपादाम् ॥
रसैश्च सर्व्वैः पुरतोऽभिजुष्टां
हरिद्रया पुष्पफलैरनेकैः ।
अजाजिकुस्तुम्बुरुशर्कराभि-
र्व्वितानकञ्चोपरि पञ्चवर्णम् ॥
स्नानं ततो मङ्गलवेदघोषैः
प्रदक्षिणीकृत्य च पुष्पहस्तः ।
आवाहयेत् तां गुड़धेनुमन्त्रै-
र्द्विजाय दद्यादथ दर्भपाणिः ॥
त्वं सर्व्वदेवगणमन्दिरमङ्गभूता
विश्वेश्वरत्रिपथगोदधिपर्व्वतानाम् ।
त्वद्दानशस्त्रशकलीकृतपातकौघः
प्राप्तोऽस्मि निर्वृतिमतीव परां नमामि ॥
लोके यथेप्सितफलार्थविधायिनीं त्वा-
मासाद्य को हि भवदुःखमुपैति मर्त्त्यः ।
संसारदुःखशमनाय यतस्व कामं
त्वां कामधेनुमिति वेदविदो वदन्ति ॥
आमन्त्र्य शीलकुलरूपगुणान्विताय
विप्राय यः कनकधेनुमिमां प्रदद्यात् ।
प्राप्नोति धाम स पुरन्दरदेवजुष्टं
कन्यागणैः परिवृतः पदमिन्दुमौलेः ॥”
इति मात्स्ये हिरण्यकामधेनुप्रदानिको नाम २५३ अध्यायः ॥

हिरण्यकोषः, पुं, (हिरण्यस्य कोष इव ।) कृताकृतस्वर्णरूप्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

हिरण्यगर्भः, पुं, (हिरण्यं हेममयाण्डं गर्भ उत्पत्तिस्थानमस्य ।) ब्रह्मा । इत्यमरः ।१।१।१६॥ हिरण्यं गर्भ उत्पत्तिस्थानमस्य हिरण्यस्य गर्भो भ्रूण इति वा हिरण्यगर्भः । एतस्माण्डं हिरण्यवर्णमभवत् । तथा च स्मृतिः ।
“हिरण्यवर्णमभवत्तदण्डमुदकेशयम् ।
तत्र जज्ञे स्वयं ब्रह्मा स्वयम्भुरिति विश्रुतः ॥”
इति ।
उपचारात् हिरण्यवर्णमण्डं हिरण्यम् । इति भरतः ॥ अन्यच्च ।
“हिरण्यगर्भोऽभूद्ब्रह्मा तेन बुद्धिर्मता बुधौ ।”
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ते ४५ अध्यायः ॥०॥
षोड़शमहादानान्तर्गतद्वितीयमहादानम् । यथा,
मत्स्य उवाच ।
“अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
नाम्ना हिरण्यगर्भाख्यं महापातकनाशनम् ॥
पुण्यां तिथिं समासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ॥
कुर्य्यादुपोषितस्तद्वल्लोकेशावाहनं बुधः ।
पुण्याहवाचनं कृत्वा तद्वत् कृत्वाधिवासनम् ॥
ब्राह्मणैरानयेत् कुम्भं तपनीयमयं शुभम् ।
द्वासप्तत्यङ्गुलोच्छ्रायं हेमपङ्कजगर्भवत् ।
त्रिभागहीनं विस्तारमाज्यक्षीराभिपूरितम् ।
दशाङ्गानि सरत्नानि दीप्तं सूची तथैव च ।
हेमनालं सपिटकं बहिरादित्यसंयुतम् ॥
तथैवावरणं नाभेरुपवीतञ्च काञ्चनम् ।
पार्श्वतः स्थापयेत्तद्वद्धेमदण्डं कमण्डलुम् ॥
पद्माकारं पिधानं स्यात् समन्तादङ्गुलाधिकम् ।
मुक्तावलीसमोपेतं पद्मरागदलान्वितम् ॥
तिलद्रोणोपरिगतं वेदिमध्ये ततोऽर्च्चयेत् ।
ततो मङ्गलशब्देन ब्रह्मघोषरवेण च ।
सर्व्वौषध्युदकं स्नानं स्नापितो वेदपुङ्गवैः ।
शुक्लमाल्याम्बरधरः सर्व्वाभरणभूषितः ।
इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकवचाय च ।
सप्तलोकसुराध्यक्ष जगद्धात्रे नमो नमः ॥
भूर्लोकप्रमुखा लोकास्तव गर्भे व्यवस्थिताः ।
ब्रह्मादयस्तथा देवा नमस्ते विश्वधारिणे ॥
नमस्ते भुवनाधार ! नमस्ते भुवनाश्रय ! ।
नमो हिरण्यगर्भाय गर्भो यस्य पितामहः ॥
यतस्त्वमेव भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।
तस्मान्मामुद्धराशेषदुःखसंसारसागरात् ॥
एवमामन्त्र्य तन्मध्यमाविश्याम्भ उदङ्मुखः ।
मुष्टिभ्यां परिसंगृह्य धर्म्मराजचतुर्मुखौ ।
जानुमध्ये शिरः कृत्वा तिष्ठेत श्वासपञ्चकम् ॥
गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं तथा ।
कुर्य्युर्हिरण्यगर्भस्य ततस्ते द्विजपुङ्गवाः ॥
गीतमङ्गलघोषेण गुरुरुत्थापयेत्ततः ।
जातकर्म्मादिकाः कुर्य्यात् क्रियाः षोड़श
चापराः ।
सूच्यादिकञ्च गुरवे दत्त्वा मन्त्रमिमं जपेत् ।
नमो हिरण्यगर्भाय विश्वगर्भाय वै नमः ।
चराचरस्य जगतो गृहभूताय वै नमः ॥
मात्राहं जनितः पूर्व्वं मर्त्यधर्म्मा सुरोत्तम ।
त्वद्गर्भसम्भवादेष दिव्यदेहो भवाम्यहम् ॥
चतुर्भिः कलसैर्भूयस्ततस्ते द्विजपुङ्गवाः ।
स्नानं कुर्य्युः प्रसन्नाङ्गाः सर्व्वाभरणभूषिताः ॥
देवस्य त्वमिति मन्त्रेण स्थितस्य कनकासने ।
अद्य जातस्य तेऽङ्गानि अभिषेक्ष्यामहे वयम् ।
दिव्येनानेन वपुषा चिरं जीव सुखी भव ।
ततो हिरण्यगर्भन्तु तेभ्यो दद्याद्विचक्षणः ॥
ते पूज्याः सर्व्वभावेन बहुभ्यो वा तदाज्ञया ।
तत्रोपकरणं सर्व्वं गुरवे विनिवेदयेत् ॥

पादुकोपानहं छत्रं चामरासनभोजनम् ।
ग्रामं वा विषयं वापि यदन्यद्दयितं भवेत् ॥
अनेन विधिना यस्तु पुरुषेऽपि विनिवेदयेत् ।
हिरण्यगर्भदानं स ब्रह्मलोके महीयते ॥
पुरेषु लोकपालानां प्रतिमन्वन्तरं वसेत् ।
कल्पकोटिशतं यावत् ब्रह्मलोके महीयते ॥
कलिकलुषविमुक्तः सेवितः सिद्धसंघै-
रमरचमरमालावीज्यमानोऽप्सरोभिः ।
पितृशतमथ बन्धून् पुत्रपौत्रप्रपौत्रा-
नपि नरकनिमग्नांस्तारयेदेक एव ॥
इति पठति य इत्थं यः शृणोतीह सम्यक्
मधुसुररिपुलोके पूज्यते सोऽपि सिद्धैः ।
मतिमपि च जनानां यो ददाति प्रियार्थं
विबुधपतिजनानां नायकः स्यादमोघम् ॥”
इति मात्स्ये २७५ अध्यायः ॥*॥
विष्णुः । इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् । स्थूल-
शरीरसमष्ट्युपहितचैतन्यम् । तत्पर्य्यायः ।
प्राणात्मा २ सूत्रात्मा ३ । इति वेदान्तसारः ॥
हिरण्यदः, पुं, (हिरण्यं ददातीति । दा+कः ।)
समुद्रः । इति केचित् । हिरण्यदातरि, त्रि ॥
(यथा, मनुः । ४ । २३० ।
“भूमिदो भूमिमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ।
गृहदोऽग्र्याणि वेश्मानि रूप्यदो रूपमुत्त-
मम् ॥)
हिरण्यदा, स्त्री, (हिरण्यं ददातीति । दा+
कः । टाप् ।) पृथिवी । इति केचित् ॥
हिरण्यनाभः, पुं, (हिरण्यं नाभौ यस्य ।)
मैनाकपर्व्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (मुनिविशेषः ।
यथा, भागवते । ६ । १५ । १५ ।
“हिरण्यनाभः कौशल्यः श्रुतदेव ऋतध्वजः ।
एते परे च सिद्धेशाश्चरन्ति ज्ञानहेतवः ॥”)
हिरण्यबाहुः, पुं, (हिरण्यवत् बाहुर्य्यस्य ।)
शोणनदः । इत्यमरः । १ । १० । ३४ ॥ शिवः ।
इति केचित् ॥ (यथा, महाभारते । १३।१७।१६।
“हिरण्यबाहवे राजन्युग्राय पतये दिशाम् ॥”)
हिरण्यरेताः, [स्] पुं, (हिरण्यं रेतो यस्य ।)
अग्निः । (यथा, महाभारते । १ । ५५ । १० ।
“विभावसुश्चित्रभानुर्महात्मा
हिरण्यरेता हुतभुक् कृष्णवर्त्मा ॥”)
चित्रकवृक्षः । इत्यमरः । २।४।५८ ॥ सूर्य्यः ।
इति मेदिनी ॥ शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥*॥
अग्नेरस्य नामकारणं यथा,—
“यत् पीतं रौतिकेनैव वीर्य्यं शक्रं पिना-
किनः ।
तेनाक्रान्तोऽभवद्ब्रह्मन् ! मन्दतेजा हुताशनः ।
ततो जगाम देवानां सकाशममितद्युतिः ।
देवतैः प्रहितश्चैव ब्रह्मलोकं जगाम च ॥
स गच्छन् कुटिलां देवीं ददर्श पथि पावकः ।
तां दृष्ट्वा प्राह चाग्निस्तु तेजो यन्मम दुःसहम् ॥
महेश्वरेण संक्रान्तं निर्दहैतद्वनान्यपि ।
तद्धारयस्व कुटिले ! पुत्रो धन्यो भविष्यति ॥
इत्युक्तेन वा कुटिला भूत्वा सुतमनुत्तमम् ।
प्रक्षिप्तमात्रं जग्राह तेन देह्यं महापगा ।
ततश्चाधारयद्देवी शर्व्वं तेजः सुदुःसहम् ।
हुताशनोऽपि च भयाद्ययौ तत्र परिभ्रमम् ॥
पञ्चवर्षसहस्राणि स्थानेऽस्थि इहभुक् ततः ।
मांसमस्थीनि रक्तानि मेदोमज्जानचर्म्मत्वथा ।
रोमाणि चान्निकेशाद्याः सर्व्वं जाता हिर-
ण्मयाः ।
हिरण्यरेता लोकेऽस्मिन् विख्यातः पावक-
स्तदा ॥”
इति वामने ५४ अध्यायः ॥
हिरण्यवः, पुं, (हिरण्यानि सन्त्यस्येति । हिरण्य
+“वप्रकरणेऽन्यत्रेभ्योऽपि दृश्यते इति वक्तव्यम् ।”
५ । २ । १०९ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या वः ।)
दैवधनम् । देवस्वम् । इति केचित् ॥
हिरण्यवर्णा, स्त्री, (हिरण्यवत्तवर्णो यस्याः ।)
नदी । इति हेमचन्द्रः ॥
हिरण्यवाहः, पुं, (हिरण्यं वहतीति । वह+
अण् ।) शोणनदः । इति शब्दरत्नावली भर-
तश्च ॥
हिरण्याक्षः, पुं, (हिरण्यमिव पीते अक्षिणी
यस्य । अच् समासे ।) आद्यदैत्यविशेषः । स
च दितिगर्भे कश्यपाज्जातः वराहरूपिविष्णुना
हतः । यथा,—
“दितिस्तु भर्त्तुरादेशादपत्यपरिशङ्किनी ।
पूर्णे वर्षशते साध्वी पुत्रौ प्रसुषुवे यमौ ॥
प्रजापतिर्नाम तयोरकार्षीत्
यः प्राक् स्वदेहात् यमयोरजायत ।
तं वै हिरण्यकशिपुं विदुः प्रजा
यं तं हिरण्याक्षमसूत सायतः ॥”
इति श्रीभागवते ३ स्कन्धे १७ । ० ; १८ ॥
“हतो हिरण्यकशिपुर्हरिणा सिंहरूपिणा ।
हिरण्याक्षो धरोद्धारे बिभ्रता शौकरं वपुः ॥”
इति तत्रैव ७ स्कन्धे १ अध्याये ४० श्लोकः ॥
अपिच ।
“तत्रास्ते नाम वै शक्रो हिरण्याक्षो रिपुः
स्मृतः ।
हतो वराहरूपेण हिरण्याक्षोऽथ विष्णुना ॥”
इति मार्कण्डे ८७ । ३० ॥
(पीठस्थानविशेषः । यथा, देवीभागवते । ७ ।
३० । ६४ ।
“उत्पलाक्षी सहस्राक्षे हिरण्याक्षे महोत्-
पला ॥”)
हिरण्याश्वः, पुं, (हिरण्यस्य अश्वो यत्र ।)
तुलापुरुषादि-षोडशमहादानान्तर्गतमहादान-
विशेषः । यथा,—
मत्स्य उवाच ।
“अथातः संप्रवक्ष्यामि हिरण्याश्वविधिं परम् ।
यस्य प्रदानाद्भुवने चानन्त्यफलमश्नुते ॥
पुण्यां तिथिं समासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
लोकेशावाहनं कुर्य्यात्तुलापुरुषदानवत् ॥
ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।
तद्वत्सर्व्वं वाधिवत् कुर्य्याद्धेमवाजिनमञ्जु बुधः ॥
स्थापयेद्वेदिमध्ये तु कृष्णाजिनतिलोपरि ।
कौशेयवस्त्रसंवीतं कारयेद्धेमवाजिनम् ॥
शक्तितस्त्रिपलादूर्द्धमासहस्रपलाद्बुधः ।
पादुकोपानहच्छत्रचामरासनभाजनैः ॥
पूर्णकुम्भाष्टकोपेतं माल्येक्षुफलसंयुतम् ।
शय्यां सोपस्करां तद्वत्समाश्लिष्टसंयुताम् ॥
ततः सर्व्वौषधीस्नातः स्नापितो वेदपुङ्गवैः ।
इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
नमस्ते सर्व्वदेवेश ! वेदाहरणलम्पट ! ।
वाजिरूपेण मामस्मात् पाहि संसारसागरात् ॥
त्वमेव सप्तधा भूत्वा छन्दोरूपेण भास्कर ! ।
यस्माद्भासयसे लोकानतः पाहि सनातन ! ॥
एवमुच्चार्य्य गुरवे तमश्वं विनिवेदयेत् ।
दत्त्वा पापक्षयाप्नोति लोकममृतमव्ययम् ॥
गोभिर्विभवतः सर्व्वानृत्विजश्चापि पूजयेत् ।
सर्व्वधान्योपकरणं गुरवे विनिवेदयेत् ॥
सर्व्वशय्यादिकं दत्त्वा भुञ्जीतातैलमेव हि ।
पुराणश्रवणं तद्वत् कारयेद्गीतवादनम् ॥
इमं हिरण्याश्वविधिं करोति यः
पुमान् समासाद्य दिनं नरेन्द्र ! ।
विमुक्तपापः स पुरं मुरारेः
प्राप्नोति सिद्धैरभिपूजितः सन् ॥
इति पठति य इत्थं हेमवाजिप्रदानं
सकलकलुषमुक्तः सोऽन्ययुक्तेन भूयः ।
कनकमयविमानेनार्कलोकं प्रयाति
त्रिदशपतिवधूभिः पूज्यते योऽथ पश्येत् ॥
यो वा शृणोति पुरुषोऽल्पधनः स्मरेद्वा
हैमाश्वदानमभिनन्दयतीह लोके ।
सोऽपि प्रयाति हतकल्मषशुद्धदेहः
स्थानं पुरन्दरमहेश्वरलोकजुष्टम् ॥”
इति मात्स्ये हिरण्याश्वप्रदानिको नाम २८०
अध्यायः ॥
हिरण्याश्वरथः पुं, (हिरण्याश्वः सुवर्णघोटकयुक्तः
रथो यत्र ।) षोडशमहादानान्तर्गतमहादान-
विशेषः । यथा, मात्स्ये ।
“अथातः सर्व्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञितम् ।
हिरण्यगर्भदानञ्च ब्रह्माण्डं तदनन्तरम् ॥
कल्पपादपदानञ्च गोसहस्रञ्च पञ्चमम् ।
हिरण्यकामधेनुश्च हिरण्याश्वस्तथैव च ॥
पञ्चलाङ्गलकञ्चैव धरादानं तथैव च ।
हिरण्याश्वरथस्तद्वत् हेमहस्तिरथस्तथा ॥
द्वादशं विष्णुचक्रञ्च ततः कल्पलताह्वयम् ।
सप्तसागरदानञ्च रत्नधेनुस्तथैव च ॥
महाभूतघटस्तद्वत् षोडशः परिकीर्त्तितः ॥”
इति मत्स्यपुराणम् ॥ * ॥
तद्विधिर्यथा,—
मनुरुवाच ।
“अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
हिरण्याश्वरथं नाम महापातकनाशनम् ॥
पुण्यान्दिनमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
लोकेशावाहनं कुर्य्यात्तुलापुरुषदानवत् ॥
ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।

कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा काञ्चनं कारयेद्रथम्।
सप्ताश्वं चतुरश्वं वा चतुश्चक्रं सकूवरम्।
इन्द्रनीलेन कुम्भेन ध्वजरूपेण संयुतम्।
लोकपालाष्टकोपेतं पद्मरागदलान्वितम्॥
चतुरः पूर्णकलसान् धान्यान्यष्टादशैव तु।
कौषेयवस्त्रसंयुक्तमुपरिष्टाद्वितानकम्॥
माल्येक्षुफलसंयुक्तं पुरुषेण समन्वितम्।
यो यद्भक्तः पुनः कुर्य्यात् स तन्नाम्नाधिवासनम्॥
छत्रचामरकौषेयवस्त्रोपानहपादुकाः।
गोभिर्विभवतः सार्द्धं दद्याच्च शयनादिकम्॥
अभावात् त्रिपलादूर्द्ध्वं शक्तितः कारयेच्छुभम्॥
अश्वाष्टकेन संयुक्तं चतुर्भिरथ वाजिभिः।
द्वाभ्यामथ युतं दद्यादिमं मन्त्रमुदीरयेत्॥
नमो नमः पापविनाशनाय
विश्वात्मने वेदतुरङ्गमाय।
धाम्नामधीशाय भवाभवाय
पापौघदावानल देहि शान्तिम्॥
वस्वष्टकादित्यमरुद्गणानां
त्वमेव धाता परमं निधानम्।
यतस्ततो मे हृदयं प्रयातु
धर्म्मैकतानं त्वमघौघनाशात्॥
इति तुरगरथप्रदानमेतत्
भवभयसूदनमत्र यः करोति।
स कलुषपटलैर्विमुक्तदेहः
परमुपैति पदं पिनाकपाणेः॥
देदीप्यमानवपुषा विजितप्रभाव-
माक्रम्य मण्डलमखण्डलचण्डभानोः।
सिद्धाङ्गनानयनषट्पदपीयमान-
वक्त्राम्बुजोऽम्बुजभवेन चिरं सहास्ते॥
इति पठति शृणोति वा य इत्थं
कनकरथतुरगप्रदानमस्मिन्।
न स नरकपुरं व्रजेत् कदाचित्
नरकरिपोर्भवनं प्रयाति भूप!॥”
इति मात्स्ये हिरण्याश्वरथप्रदानिको नाम २५५ अध्यायः॥

हिरुक्, व्य, विनार्थः। मध्यार्थः। सामीप्यार्थः। इत्यमरभरतौ॥ अधमार्थः। इति शब्दरत्नावली॥

हिल, श हावकृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा०-पर०-अक०-सेट्।) रुकोऽर्थः। श, हिलति तरुणया तरुणः। इति दुर्गादासः॥

हिलमोचिः, स्त्री, हिलमोचिका। इति शब्दरत्नावली॥

हिलमोचिका, स्त्री, शाकविशेषः। इत्यमरः। २।४।१५७॥ हिंचा इति हिलचा इति च वङ्गभाषा। हरहुच् इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। हिलमोचिः २ हिलमोची ३ रोची ४। इति शब्दरत्नावली॥ मन्वी ५ विषघ्नी ६ मत्स्याक्षी ७ चक्राङ्गी ८। इति रत्नमाला॥ ब्राह्मी ९ शङ्खधरा १० आचारी ११। तस्या गुणाः। यथा, भावप्रकाशे।
“शोथं कुष्ठं कफं पित्तं हरते हिलमोचिका।”
अपि च।
“हिलमोची सरा तिक्ता कुष्ठघ्नी कफवातजित्।”
श्लेष्मपित्तजित् इति वा पाठः। इति राजवल्लभः॥

हिलमोची, स्त्री, (हिलमोचि + कृदिकारादिति ङीष्।) हिलमोचिका। इति शब्दरत्नावली॥ (तथास्या गुणाः।
“हिलमोची सरा तिक्ता कुष्ठघ्नी कफपित्तजित्॥”
इति वैद्यकराजवल्लभे चतुर्थपरिच्छेदे।)

हिल्लः, पुं, शरारिपक्षी। इति शब्दचन्द्रिका॥

हिल्लोल, तृ क दोलने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट्।) अन्तःस्थतृतीयद्वयमध्यस्थदेकोपधश्चायम्। अजिहिल्लोलद्वायुर्लताम्। इति दुर्गादासः॥

हिल्लोलः, पुं, (हिल्लोलयति दोलयतीति। हिल्लोलतृ क दोलने + अच्।) तरङ्गः। ढेउ इति भाषा। यथा,—
“श्लाघ्यं नीरसकाष्ठताडनशतं श्लाघ्यः प्रचण्डातपः
क्लेशः श्लाघ्यतरः सुपङ्कनिचयः श्लाघ्योऽतिदाहानलः।
यत्कान्ताकुचकुम्भबाहुलतिकाहिल्लोललीलासुखं
लब्धं कुम्भवर! त्वया न हि सुखं दुःखैर्विना लभ्यते॥”
इति कालिदासकृतशृङ्गारतिलकः॥ *॥
रतिबन्धविशेषः। स च षोडशबन्धान्तर्गताष्टमबन्धः। तस्य लक्षणं यथा,—
हृदि कृत्वा स्त्रियाः पादौ कराभ्यां धारयेत् करौ।
यथेष्टं ताडयेद्योनिं बन्धो हिल्लोलसंज्ञकः॥”
इति रतिमञ्जरी॥

हिल्वला, स्त्री, मृगशिरोनक्षत्रशिरोदेशस्थाः पञ्च स्वल्पतारकाः। यथा,—
“मृगशीर्षशिरोदेशे तारका या वसन्ति हि।
हिल्वला इल्वकाख्याः स्युरिल्वला इति कुत्रचित्॥”
इति शब्दरत्नावली॥

हिव, इ प्रीतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) इ, हिन्वते। प्रीतिरिह प्रीतीकरणम्। हिन्वति लोकः पितरम्। इति दुर्गादासः॥

हिबुकं, क्ली, एकस्माल्लग्नाच्चतुर्थलग्नम्। तत्पर्य्यायः।
“पातालं हिबुकञ्चैव सुहृद्भञ्चतुर्थकम्।”
अपि च।
“सपापात् भार्गवात् पापो हिबुके मातृनाशकृत्॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

हिस, इ ध कि हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (रुधा०-चुरा०-पक्षे भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) इ, हिंस्यते। ध, हिनस्ति। कि, हिंसयति हिंसति। हन्त्यर्थेनैव पाठिकचुरादित्वे सिद्धे किकरणं भ्वादित्वार्थम्। इति दुर्गादासः॥

हिहि, व्य, आह्लादजनकानुकरणशब्दः। इति केचित्॥ दीर्घान्तद्वयमिति साधुपाठः॥

ही, व्य, विस्मयः। इत्यमरः। ३।४।९॥ दुःखम्। हेतुः। विषादः। इति मेदिनी॥ शोकः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम्। ३१।
“ही नाहं भवतोऽतिवक्रवचसा दातुं प्रवीणोत्तरं
का ते सुन्दरि! हीनता ननु मता सर्व्वा त्रिलोक्येव ते।”)

हीनः, त्रि, (ओ हा क ङि त्यागे + क्तः। “ओदितश्च।” ८।२।४५। इति नत्वम्। “घुमास्थागापाजहातीति।” ६।४।६६। इति ईत्वम्।) ऊनः। (यथा, रघुः। १।७०।
“तया हीनं विधातर्मां कथं पश्यन्न दूयसे।
सिक्तं स्वयमिव स्नेहाद्‌ बन्ध्यमाश्रमपादपम्।”)
गर्ह्यः। इत्यमरः। ३।३।१२७॥ अधमः। इति जटाधरः॥ (यथा, मनौ। ३।१०७।
“आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनम्।
उत्तमेषूत्तमं कुर्य्यात् हीने हीनं समे समम्।”)
प्रतिवादिविशेषः। स च पञ्चविधः। यथा, नारदः।
“अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः।
आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः॥”
इति व्यवहारतत्त्वम्।

हीनजातिः, त्रि, (हीना जातिर्यस्य।) नीचवर्णः। इति केचित्॥ (यथा, मनुः। ३।१५।
“हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः।
कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम्।”)

हीनवर्णः, त्रि, (हीनो वर्णो यस्य।) नीचजातिः। यथा,—
“हीनवर्णोपभुक्ता या त्याज्या वध्यापि वा भवेत्।”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

हीनवादी, [न्] त्रि, (हीनं वदतीति। वद + णिनिः।) वाक्यवर्जितः। बोबा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अधरः २ इति हेमचन्द्रः॥ विरुद्धार्थवादी। यथा, नारदः।
“पूर्व्ववादं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः।
वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः॥”
इति।
हीनवादी दण्ड्यो भवति न प्रकृतादर्थाद्धीयते।
इति च मिताक्षरा॥

हीनसख्यं, क्ली, (हीनेन सह सख्यम्।) नीचेन सह मित्रता। इति केचित्॥

हीनाङ्गः, त्रि, (हीनमङ्गं यस्य।) स्वभावतो न्यूनावयवविशिष्टः। तत्पर्य्यायः। पोगण्डः २ विकलाङ्गकः ३ व्यङ्गः ४ अपाङ्गः ५ अपोगण्डः ६। इति जटाधरः। तेन सह परीहासनिषेधो यथा,—
“जातिहीनं वित्तहीनं रूपहीनमदक्षिणम्।
हीनाङ्गमतिरिक्ताङ्गं तेन दोषेण नाक्षिपेत्॥

इति ब्रह्मा पुरा प्राह वेदोक्तार्थविनिश्चयम् ।
तथावमन्य भवता परीक्षायोऽप्यभाष्यत ॥”

इति कालिकापुराणे ४४ अध्यायः ॥

[ही]राङ्गी, स्त्री, (हीनं क्षुद्रत्वात् अधमं अङ्गं यस्याः । ङीष् ।) क्षुद्रपिपीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥

[ही]लालः, पुं, हिन्तालवृक्षः । इत्यमरटीका ॥

[ही]रं, क्ली, (हरति माहात्म्यमिति । हृ + अच् । पृषोदरादित्वात् साधुः । यद्वा, ही विस्मयं रातीति । रा + कः ।) वज्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रसेन्द्रसारसंग्रहे ।

“हीरं सुवर्णं सुस्तनञ्च वार-
मेषां समं तीक्ष्णरजश्चतुर्णाम् ।”)

[ही]रः, पुं, (हरति सर्व्वं प्रलये इति । हृ + अच् । पृषोदरादित्वात् ईत्वम् ।) शिवः । वज्रम् । इति मेदिनी ॥ सर्पः । इति हेमचन्द्रः ॥ हारः । इति जटाधरः ॥ सिंहः । इति केचित् ॥ श्रीहर्षपिता । यथा,—

“श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
द्वैतीयीकतया मितोऽयमगमत् तस्य प्रबन्धे महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गो-
ज्ज्वलः ॥”

इति नैषधे २ सर्गः ॥

[ही]रकः, पुं, (हीर एव । स्वार्थे कन् ।) रत्नविशेषः । अयं श्वेतवर्णः बहुमूल्यः शुक्रदेवताकश्च । तत्पर्य्यायः । वज्रः २ हीरः ३ दधीच्यस्थि ४ वज्रकम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ सूचीमुखम् ६ वरारकम् ७ रत्नमुख्यम् ८ वज्रपर्य्यायनाम ९ । विराटदेशजहीरकपर्य्यायः । विराटजः १० राजपट्टः ११ राजावर्त्तः १२ । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य गुणाः । सारकत्वम् । शीतलत्वम् । कषायत्वम् । स्वादुत्वम् । वाग्मिकारित्वम् । चक्षुर्हितकारित्वम् । धारणे पापालक्ष्मीनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अन्यत् वज्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (यथास्य पर्य्यायादि ।

“हीरकः पुंसि वज्रोऽस्त्री चन्द्रो मणिवरश्च सः ।
स तु श्वेतः स्मृतो विप्रो लोहितः क्षत्त्रियः स्मृतः ।
पीतो वैश्योऽसितः शूद्रश्चतुर्व्वर्णात्मकश्च सः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

[ही]रा, स्त्री, लक्ष्मीः । तैलाम्बुकः । इति मेदिनी ॥ [पि]पीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥ काश्मरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायो यथा,—

“गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका ।
काश्मीरी काश्मरी हीरा काश्मर्यः पीतरोहिणी ।
कृष्णवृन्ता मधुरसा महाकुसुमिकापि च ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

[ही]राङ्गः, पुं, (हीरस्येव कठिनं अङ्गं यस्य ।) इन्द्रस्य वज्रम् । इति शब्दमाला ॥

हीलं, क्ली, (ही विस्मयं लातीति । ला + कः ।) रेतः । इति केचित् ॥

हीलुकं, क्ली, गौडीमद्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हीही, व्य, विस्मयः । हास्यम् । इति मेदिनी ॥

हु, लि होमे । अदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-अनिट् ।) होमो देवतासम्प्रदानकवह्न्यधिकरणकवस्तुत्यागः । लि जुहोति घृतमग्नौ ब्राह्मणाय होता । प्रहेपेऽप्ययम् ।

“चिराय सन्तर्प्य समिद्भिरग्निं
यो मन्त्रपूतां तनुमप्यहौषीत् ।”

इति रघुः ।

“जटाधरः सन् जुहुधीह पावकम् ।”

इति किराते प्रीणनार्थेऽपि । इति दुर्गादासः ॥

हुंकृतं, क्ली, (हुं इत्यव्यक्तशब्दस्य कृतं करणम् ।) हुङ्कारः । इति धरणिः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १४ । ३४ ।

निजघ्नुर्हुङ्कृतैर्वेणं हतमच्युतनिन्दया ।”)
वन्यवराहशब्दः । इति केचित् ॥ हुँ इति मन्त्रोचरिते, त्रि । (हुं इत्यनेन तिरस्कृतः । यथा, महाभारते । १२ । ११८ । १ ।

“स च प्रकृतिमापन्नः परं दैन्यमुपागतः ।
ऋषिणा हुंकृतः पापस्तपोवनबहिष्कृतः ॥”
हुङ्कृतमस्यास्तीति । अच् । हुङ्कारविशिष्टः । यथा, हरिवंशे । ४८ । ११ ।

“अचिरप्रसूतहुङ्कृतवत्सवत्सलवतीनमवे गोष्ठे ॥”)

हुड, इ ड संघे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) इ, हुण्डाते । ड, हुण्डते धनं लोकः । राशीकरोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

हुड, ऋ ड गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अजुहोडत् । ड, होडते । इति दुर्गादासः ॥

हुड, शि मज्जे । संघे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-मज्जे अक०- संघे सक०-सेट् ।) शि, हुडति अहुडीत् जुहोड । मज्जमिह मज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥

हुडः, पुं, (हुडतीति । हुड + कः ।) मेषः । इति हेमचन्द्रः राजनिर्घण्टश्च ॥ चौरादिनिवारणार्थभूमिनिहितलौहमयतीक्ष्ण-शङ्कुविशेषः ॥ तस्य नामान्तरं गुडः । पाँजिकाटा इति भाषा । लगुडः । इति महाभारतम् ॥ मेण्डाश्रयस्थानम् । हुवज इति भाषा । रथोपरि विन्यस्तलौहदण्डम् । यथा,—

“पुरी समन्तादिहिता सपताका सतोरणा ।
सचक्रा सहुडा चैव सयन्त्रखनका तथा ॥”

इति महाभारते वनपर्व्वणि सौभवधे १५ अध्यायः ॥ पताका ध्वजादयः । तोरणानि बहिर्द्वाराणि । चक्राणि योधगणाः । हुडा-स्तदाश्रयस्थानानि । भाषायां हुवजसंज्ञानि । अन्ये,तु विश्वसनोऽनर्थपत्राणि हुडा इत्याहुः । उदाहरन्ति च ।

“कल्पान्ते हुडपङ्क्तानि रथस्योपरि सूरिभिः ।
विन्यस्तलौहशूलार्थकराणि ध्रुवमुद्यते ॥”

इति ॥

यन्त्राणि आग्नेयौषधबलेन इषत्क्षेपणानि । मध्यानि कामानसंज्ञानि गुलानि चीलगुलिकोत्क्षेपणानि बन्दुकसंज्ञानि । खनका सुरङ्गद्वारा दुर्गभङ्गकर्त्तारः । इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥

हुडुकः, पुं, (हुडुक इति शब्देन कायति शब्दायते इति । कै + कः ।) वाद्यभेदः । दात्यूहपक्षी । मदमत्तः । इति मेदिनी ॥ ढक्कः । हुडुका इति भाषा । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्र हुडुक इति च पाठः ॥

हुडुत्, क्ली, वृषशब्दः । इति कात्यायनमिति केचित् ॥

हुडुम्बः, पुं, अट्टचिपिटः । हुडुम् इति भाषा । इति शब्दमाला ॥

हुडुः, पुं, आखुः । ग्राम्यशूकरः । मल्लः । राक्षसः । इति केचित् ॥

हुतं, त्रि, (हु + क्तः ।) अग्नौ प्रक्षिप्तं घृतादि । तत्पर्य्यायः । वषट्कृतम् २ । इत्यमरः ॥ (यथा, गीतायाम् । ८ । १६ ।

“अश्रद्धया हुतं दत्तम् ।”
तर्पितम् । यथा, रघुः । २ । ७१ ।

“प्रदक्षिणीकृत्य हुतं हुताश-
मनन्तरं भर्त्तुररुन्धतीञ्च ॥)

होमे, क्ली ॥

हुतभुक्, [ज्] पुं, (हुतं भुङ्क्ते इति । भुज + क्विप् ।) अग्निः । (यथा, भागवते । ३ । १६ । ८ ।

“नाहं तथाद्मि यजमानहविर्वितानै
श्च्योतद्घृतप्लुतमदन् हुतभुङ्मुखेन ॥”)
चित्रकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५८ ॥ (यथा, सुश्रुते । ४ । ४३ ।

“पाठाविडङ्गोषविडङ्गसिन्धु-
त्रिकण्टकाहुतभुग्वचाभिः ॥”
महादेवः । इति महाभारतम् । १३ । १७ । ८१ । विष्णुः । इति च तत्रैव । १३ । १४९ । १०८ ॥)

हुतभुक्प्रिया, स्त्री, (हुतभुजो वह्नेः प्रिया ।) अग्निभार्य्या । स्वाहा इत्यमरः । १ । १ । ५१ ॥

हुतवहः, पुं, (वहतीति । वह + अच् । हुतस्य वहः ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । २२४ । ५८ ।

“एतच्छ्रुत्वा हुतवहात् भगवान् सर्व्वलोककृत् ।
हुतवाहमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥”)

हुताग्रः, पुं, (हुतं अग्नाति इति । अग्न + अच ।) अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १ । १० । ३१ ।

“धर्म्मिमानमनमीरेषः शुक्लप्रमाणयोर्द्वयोः ।
हुताग्रः इव दुर्दर्षः समुद्र इव दुस्तरः ॥”)
भयम् । इति व्यवहारनिर्णयः ॥ (मुनिविशेषः । स चायुर्व्वेदसंहिताकारः । अग्निवेशमुनिः । तद्यथा,—

"अयं समासाद्द्विविधं कुनाशं !
काले च यन्त्री च हि तत्र यन्त्री ।"

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे भयाधिकारे ॥
कुनाश इति अग्निवेशसम्बोधनं चरके कुनाश-
शब्देनाग्निवेशोऽभिधीयते पदैकदेशे पदप्रवृत्तेः।
इति तट्टीकायां श्रीकण्ठदत्तः ।)

कुनाशनः, पुं, (कुत्सं आकुलत्वं अशनमस्य ।)
अग्निः । यथा, गोभिलपुत्रकृतसंग्रहे ।
"लक्षहोमे तु वह्निः स्यात् कोटिहोमे कुनाशनः।
पूर्णाहुत्यां मृडो नाम शान्तिके वरदः सदा ।"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अपि च ।
"आरोग्यं भास्करादिच्छेद्धनमिच्छेद्धुताशनात् ।
ज्ञानन्तु शङ्करादिच्छेन्मुक्तिमिच्छेज्जनार्दनात् ।"
इति मत्स्यपुराणम् ॥

शिवः । इति केचित् ॥ (वटिकौषधविशेषः ।
तद्यथा,—
"एकादिकद्वादशभागयुक्तं
योऽयं विषं टङ्कणमूत्रयार्च ।
कुनाशनो नाम कुनाशनस्य
करोति दृष्टिं कफजित्वरागाम् ।"
इति कुनाशनो रसः ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहेऽजीर्णाद्यधिकारे ।)

कुनिः, स्त्री, स्तवनम् । कुधातोः क्तिप्रत्ययेन
निष्पन्ना ॥

कुम, व्य, (कूयते इति । कु + बाहुलकात् मः ।)
स्तुतिः । अपाकृतिः । अर्थप्रश्नः । अभ्यनुज्ञा ।
इति मेदिनी ॥ तर्के वितर्के कूँ शब्दो दीर्घादि-
रूपादिरपीति केचित् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

कुर्च्छ, आ कौटिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) कुर्च्छी । क्विपि
राल्लोपे कूः कुरौ कुरः । आ कुर्च्छितं कूर्यां
तेन । कुर्च्छति खलः कुटिलः स्यादित्यर्थः ।
कुर्च्छति चौरः अपसरतीत्यर्थः । इति धातु-
प्रदीपः । इति दुर्गादासः ॥

कुल, ज, कुलिसम्बरणयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) ज कोलः कुलः ।
इति दुर्गादासः ॥

कुलकुली, स्त्री, (कुल + क । आभीक्ष्ण्ये द्वित्वं
गौरादित्वात् ङीष् ।) स्त्रीणां मङ्गलजनक-
सुखशब्दः । उलु उलु इति भाषा । तत्पर्यायः ।
सुखघण्टा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुहुः,｝पुं, (आकयतीति । के + निपातनात्
कुहूः,｝कुः कूच ।) गन्धर्वविशेषः । यथा,—
"कूहूहू कूच द्विविधो कूहूहूं कूच कुर्वचित् ।"
इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, महाभारते । १३ । ८३ । ६ ।
"पर्युपासन्त कौरव्य ! कदाचिद्वै पितामहम् ।
नारदः पर्वतश्चैव विश्वावसुर्हहा कूहूः ।")

कू, व्य, (के + डूः । निपातनम् ।) आह्वानम् ।
अवज्ञा । अहङ्कारः । शोकः । इति केचित् ॥

कूँ, व्य, मन्त्रविशेषः । तदुद्धारपर्यायौ यथा,—
"ककारो वामकर्णाढ्यो नादबिन्दुविभूषितः ।
कूर्चं क्रोध उग्ररूपो दीर्घहूङ्कार उच्यते ।
शब्दश्च दीर्घकवर्चं तारापद्म इत्यपि ।"

किञ्च ।
"शिखावषट् च कवचं क्रोधो वर्म्म ह्मित्यपि ।
क्रोधाख्यो कूँ तमुत्तच शब्दादौ रिपुसंज्ञकः ।"
अपि च ।
"व्योमस्थं तालजङ्घाख्यं नादबिन्दुविभूषितम् ।
कूर्चं कालो महाकालः क्रोधवीजं निरञ्जनम् ।"
इति नानातन्त्रम् ॥

कूङ्कारः, पुं, (कूम् + कृ + भावे घञ् ।) कूमिति
भयानकध्वनिः । यथा,—
"इत्युक्तः सोऽभ्यधावत्तामसुरो धूम्रलोचनः ।
कूङ्कारेणैव तं भस्म सा चकाराम्बिका ततः ।"
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥

कूङ, ङ ड गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ङ अचूकूरत् । ड,
कूङते । इति दुर्गादासः ॥

कूतं, त्रि, (के + क्त ।) आकूतम् । आकाङ्क्षी-
तत्वम् । कै ज धातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

कूतिः, स्त्री, (के + क्तिन् + सम्प्रसारणम् ।)
आह्वानम् । इत्यमरः । १ । ६ । ८ ।

कूनः, पुं, (के + नक् सम्प्रसारणञ्च ।) म्लेच्छ-
जातिविशेषः । यथा,—
"श्वपाकश्च तुरुष्कश्च कूनो यवन इत्यपि ।
गोकवाद्यासु यो वाजिगवाद्याचारवर्जितः ।
म्लेच्छः किरातशबरपुलिन्दाद्यासु तद्भिदा ।"
इति जटाधरः ॥
मादराजदेशीयस्वर्णमुद्राविशेषश्च ॥

कूम, व्य, (कूयते इति । बाहुलकात् मः ।) प्रश्नः ।
वितर्कः । इत्यमरः । ३ । ४ । १८ ॥ सम्मतिः ।
क्रोधः । भयम् । निन्दा । अवज्ञा । इत्यमर-
टीकायां नारायणचक्रवर्त्ती । वितर्के कूँ
पिकोऽपि पक्षितः । प्रश्ने कूँ को लङ्काधिपतिः ।
अनुमतौ च कूँ कृतं कूम् । भये च कूँ न
गन्तव्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः । अन्यत्
कुँ शब्दे द्रष्टव्यम् ॥

कूरवः, पुं, (कू इति रवोऽस्य ।) शृगालः । इति
हेमचन्द्रः ॥

कूर्च्छनं, क्ली, (कूर्च्छ + भावे ल्युट् ।) कौटिल्यम् ।
इति केचित् ॥

कूहुः,｝पुं, (आक्रयतीति । के शब्दायाम् ।
कूहूः,｝क्विप् । सम्प्रसारणम् । आभीक्ष्ण्ये द्वित्वं
निपातनात् कुकः । पक्षे तु न ।) गन्धर्वविशेषः ।
इति शब्दरत्नावली । (यथा, भागवते ।८।४।३।
"योऽसौ ग्राहः स वै सद्यः परमाश्चर्य्यरूपधृक् ।
मुक्तो देवलशापेन कूहूर्गन्धर्व्वसत्तमः ।")

कृ, ञ कृत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
उभ०-द्विक०-अनिट् ।) कृतिरेषाद्देशान्तर-
प्रापणम् । ञ करति करते गां वनं गोपः ।
इति दुर्गादासः ॥

कृ, लि र प्रयत्नकरणाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(कृ०-पर०-सक०-अनिट् ।) प्रयत्नकरणमेव्यापार-
कारः । लि अकार्षीत् धनं दस्युः । र वैदिकः ।
इति दुर्गादासः ॥

कृच्छ्रयः, पुं, (कृदि प्रीतै इति । शो "अधि-
करणे शेतेः । ३ । २ । १५ । इति अच् ।)
कामदेवः । इति हलायुधः ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ४६ । ४२ ।
"नत् प्रसीद न मामार्त्तां विसर्ज्जयितुमर्हसि ।
कृच्छ्रयेन च सम्प्राप्तां भक्ताञ्च भज मानद !।")
हृदयशायिनि त्रि । (यथा, महाभारते ।१३।
८५ । १०१ ।
"जगत्पतिरनिर्दिष्टः सर्व्वगः सर्व्वभावनः ।
हृच्छयः सर्व्वभूतानां ज्येष्ठो रुद्रादपि प्रभुः ।"
पुं, कामः । यथा, भागवते । १ । ६ । ७ ।
"सकृद्यद्दर्शितं रूपमेतत् कामाय तेऽनघ ।
मत्कामः शनकैः साधुः सर्व्वान् मुञ्चति
हृच्छयान् ।"
"हृच्छयान् कामान् ।" इति तट्टीकायां श्रीधरः ।)

कृच्छ्रूलं, क्ली, (हृदयजातं शूलमिति मध्यलोपी
समासः ।) हृदयजातशूलरोगः । तदौषधं
यथा, गारुडे १८६ अध्याये ।
कथितोदकपानन्तु शम्बूका चारकं तथा ।
व्याघ्रद्वयं हृत्प्रदग्धं गवाज्येन समन्वितम् ।
पीतं हृत्पृष्ठशूलानां भवेन्नाशकरं प्रिये ।"
अपि च ।
बिल्वाग्निमन्थश्योनाकपाटलापारिभद्रकम् ।
प्रसारण्यश्वगन्धा च बृहती कण्टकारिका ।
बलाचातिबला रास्ना श्वदंष्ट्रा च पुनर्नवा ।
शरस्थशारिवा पर्णी गुडूची कपिकच्छुरा ।
एषां दश पलिकान् भागान् क्वाथयेत् सलिले-
ऽम्भसि ।
तेन पादावशेषेण तैलं पाके विपाचयेत् ।
आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
शतावरीरसञ्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ।
द्रव्याणि यानि पेष्याणि तानि वक्ष्यामि तत्
शृणु ।
शतपुष्पा देवदारु मांसपर्णी वचागुरु ।
कुष्ठं मांसी सैन्धवञ्च फलमेकं पुनर्नवा ।
पाने नस्ये तथाभ्यङ्गे तैलमेतत् प्रदापयेत् ।
कृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च गलमालाञ्च नाशयेत् ।
अपस्मारं वातरक्तमायुर्वीर्य पुमान् भवेत् ।"
इति च गारुडे १८८ अध्यायः ।

कृणिया, स्त्री, (कृणीयते इति । कृणीङ्
कण्ड्वादित्वात् यक् । ततः अः । निपातनात्
कृणः ।) कृणीया । इत्यमरटीकायां रा
मुकुटः । ३ । २ । १२ ॥

कृणीया, स्त्री, (कृणीङ् + कण्ड्वादित्वात् यक्
अः ।) निन्दा । इत्यमरः । ३ । २ । १२ ।

कृत, [द्] स्त्री, (करति छिनत्ति वेति । कृ + "हृ
मुक्त दुक् चेति ।" उणा० ३।१०० । इतिबाहु
कात् केवलादपि दुक् ।) कृरणम् । तत्पर्याय

"चित्तन्तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः ।"

इत्यमरः । १ । ४ । ३१ ॥

(यथा, भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे द्वितीये भागे ।
"श्यामाभ्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च ।
हृद्बुक्कः फुस्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥")

हृत्कम्पः, पुं, (हृदयस्य कम्पः । हृदादेशः ।) हृदयकम्पनम् । यथा,—
"हृत्कम्पो जायते तावत् यावत् तस्य जपा न चेत् ।"

इति समयाचारतन्त्रोक्तं भद्रकालीकवचम् ॥

हृतं, त्रि, (हृ + क्तः ।) अपहृतवस्तु । यथा,—
"पुरा शुम्भनिशुम्भाभ्यामसुराभ्यां शचीपतेः ।
त्रैलोक्यं यज्ञभागाश्च हृता मदबलाश्रयात् ॥"

इति देवीमाहात्म्ये ५ अध्यायः ॥

हृद्, क्ली, (हृ + बाहुलकात् दुक् ।) हृदयम् । मनः । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥

हृदयं, क्ली, (ह्रियते विषयैरिति । हृ + "वृहोः षुगदुकौ च । उणा० ४ । १०० । इति कयन् दुक् च ।) वुक्कम् । वक्षः । मनः । यथा,—
"उरस्यपि च वुक्कायां हृदयं मानसेऽपि च ।"

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वुक्काग्रमांसं हृदयं हृदिति । चत्वारि हृदये । केचित्तु वुक्कात् पृथगेव हृदयान्तर्गते मांसविशेषे पद्माकारे हृदयादिद्वयमाहुः । धातोरनेकार्थत्वात् । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ६ । ६४ ॥ अत्र अनाहतनामकद्वादशदलपद्ममस्ति । यथा,
"आधारे लिङ्गनाभौ हृदयसरसिजे तालुमूले ललाटे
द्वे पत्रे षोडशारे द्विदशदशदले द्वादशार्द्धे चतुष्के ।
वासान्ते वादिलान्ते ड-फ-क-ठसहिते कण्ठदेशे स्वराणां
हक्षौ कोदण्डमध्ये सकलदलगतं वर्णरूपं नमामि ॥"

इति षट्चक्रभेदः ॥

किञ्च ।
"तस्योर्द्ध्वे हृदि पङ्कजं सुललितं बन्धूककान्त्युज्ज्वलं
काद्यैर्द्वादशवर्णकैरुपहितं सिन्दूररागान्वितैः ।
नामानाहतसंज्ञकं सुरतरुं वाञ्छातिरिक्तप्रदं
वायोर्मण्डलमत्र धूमसदृशं षट्कोणशोभान्वितम् ॥"

इति षट्चक्रक्रमः ॥७॥

तस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—
"समोन्नतञ्च हृदयमकम्पं मांसलं पृथु ।
नृपाणामधमानाञ्च खरलोमशिरालकम् ॥"

इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

(तथास्य विवृतिः ।
"षडङ्गमङ्गविज्ञानमिन्द्रियाण्यर्थपञ्चकम् ।
आत्मा च सगुणश्चेतः चिन्त्यञ्च हृदि संश्रितम् ।
अर्थे दश महामूलाः समासक्ता महाफलाः ।
महच्चार्थश्च हृदयं पर्य्यायैरुच्यते बुधैः ॥
प्रतिष्ठार्थं हि भावानामेषां हृदयमिष्यते ।
गोपानसीनामागारकर्णिके वार्थचिन्तकैः ।
तस्योपघातान्मूर्च्छायं भेदान्मरणमिच्छति ॥
यद्धि तत् स्पर्शविज्ञानन्धारि तत्तच्च संश्रितम् ।
तत्परस्यौजसः स्थानन्तत्र चैतन्यसंग्रहः ॥
हृदयं महदर्थश्च तस्मादुक्तं चिकित्सकैः ।
तेन मूलेन महता महामूला मता दश ॥"

इति चरके सूत्रस्थाने त्रिंशेऽध्याये ॥

"हृदयमिति चेतनास्थानमुक्तं सुश्रुते" (?)

"हृदयमिति तत्रचोर्य्यौ बुद्धेर्मनसश्च स्थानत्वात् ॥"

इति सुश्रुते शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

"शोणितकफप्रसादजं हृदयं तदाश्रया हि धमन्यः प्राणवहाः । तस्याधो वामतः प्लीहा फुस्फुसश्च दक्षिणतो यकृत् क्लोम च ।
तद्धृदयं विशेषेण चेतनास्थानमतस्तस्मिंस्तमसावृते सर्व्वप्राणिनः स्वपन्ति । भवति चात्र ।
पुण्डरीकेण सदृशं हृदयं स्यादधोमुखम् ।
जाग्रतस्तद्विकसति स्वपतश्च निमीलति ॥"

इति च सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

हृदयग्रन्थिः, पुं, (हृदयस्य ग्रन्थिरिव अविद्यासम्बन्धेन दुर्म्मोच्यत्वात् ।) हृद्बन्धः । यथा,—
"भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि दृष्ट एवात्मनीश्वरे ॥"

इति श्रीभागवते । १ । २ । २१ ॥

हृदयङ्गमं, क्ली, (हृदयं गच्छतीति । गम + खच् । मुम् च ।) युक्तियुक्तवाक्यम् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । सङ्गतम् २ । इत्यमरः । १ । ६ । १८ ॥ (मनोहरे, त्रि । यथा, कुमारे । २ । १६ ।
"इति तेभ्यः स्तुतीः श्रुत्वा यथार्था हृदयङ्गमाः ।
प्रसादाभिमुखो वेधाः प्रत्युवाच दिवौकसः ॥"
'हृदयङ्गमाः मनोहराः ।' इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

हृदयवान्, [त्] त्रि, (हृदयमस्यास्तीति । मतुप् । मस्य वः ।) हृदयालुः । इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी ॥

हृदयस्थानं, क्ली, (हृदयस्य स्थानम् ।) वक्षःस्थलम् । तत्पर्य्यायः । क्रोडम् २ उरः ३ वक्षः ४ वत्सम् ५ भुजान्तरम् ६ । इति हेमचन्द्रः ।

हृदयात्मा, [न्] पुं, (हृदयमेव आत्मा प्रधानदेहभागो यस्य ।) कङ्कपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हृदयालुः, त्रि, (प्रशस्तहृदयमस्यास्तीति । हृदय + ५ । २ । १२२ । इत्यत्र "हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् ।" इति काशिकोक्तेः आलुः ।) प्रशस्तमनाः । तत्पर्य्यायः । सुहृदयः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३ । सहृदयः ३ । इति भरतः ॥ हृदयी ४ हृदयिकः ५ हृदयवान् ६ । इति टीकान्तरम् । चिद्रूपः ७ । इति जटाधरः ॥

हृदयिकः, त्रि, (प्रशस्तं हृदयमस्यास्तीति । हृदय + ठन् ।) हृदयालुः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ।

हृदयी, [न्] त्रि, (प्रशस्तं हृदयमस्यास्तीति । इनिः ।) हृदयालुः । इति जटाधरः ॥

हृदयेशः, पुं, (हृदयस्य ईशः ।) भर्त्ता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्पर्य्यायः ।
"प्रियस्त्वाद्याः पुंसि पत्यौ भर्त्ता सेक्ता पतिर्व्वरः ।
विवोढा रमणो भोक्ता वल्लभो वरयिता धवः ॥"

इति हेमचन्द्रः ॥

हृदयेशा, स्त्री, (हृदयस्य ईशा ।) भार्य्या । यथा,
"प्रेयसी दयिता कान्ता प्राणेशा वल्लभा प्रिया ।
हृदयेशा प्राणसमा प्रेष्ठा प्रणयिनी च सा ॥"

इति हेमचन्द्रः ॥

हृदावर्त्तः, पुं, (हृदयस्थितः आवर्त्तः ।) अश्वहृदयावर्त्तः । तत्पर्य्यायः । श्रीवत्सकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हृदिस्पृक्, [श्] त्रि, (हृदि हृदये स्पृशतीति । स्पृश् + क्विन् । "हृद्द्युभ्यां ङेः ।" ६ । ३ । ९ । इत्यस्य वार्त्तिकात् अलुक्समासः ।) हृद्यः । इति केचित् ॥ (यथा, भागवते । ६ । १४ । ४१ ।
"यो दुस्त्यजान् दारसुतान् सुहृद्राज्यं हृदिस्पृशः ।
जहौ युवैव मलवदुत्तमश्लोकलालसः ॥")
हृदयस्पर्शकर्त्ता च ॥

हृल्लोलः, पुं, पर्व्वतविशेषः । इति केचित् ॥

हृल्लोलीयः, त्रि, (हृल्लोलोऽभिजनोऽस्येति । छः ।) हृल्लोलपर्व्वतोद्भवः । इति केचित् ॥

हृद्ग्रन्थः, पुं, (हृत् हृदयं ग्रथ्नातीति । ग्रन्थ + अच् ।) हृद्रन्ध्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हृद्यं, क्ली, (हृदयस्य प्रियं मनोज्ञत्वात् । हृदय + "हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु ।" ६।३।५० । इति यत् हृदादेशश्च ।) गुडत्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥

हृद्यः, पुं, (हृदय + यत । हृदादेशः ।) वशकृद्वेदमन्त्रः । इति मेदिनी ॥

हृद्यः, त्रि (हृदयस्य प्रियमिति । हृदय + "हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु ।" ६ । ३ । ५० । इति यत् हृदादेशश्च ।) मनोहरः । इत्यमरः । ३ । १ । ५३ ॥ अस्य पर्य्यायः मनोज्ञशब्दे द्रष्टव्यः ॥ हृष्टः । हृत्स्थः । हृत्प्रियः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनौ । ३ । २२७ ।
"भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं मूलानि च फलानि च ।
हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ।")

हृद्यगन्धं, क्ली, (हृद्यो गन्धोऽस्य ।) शुभ्रजीरकम् । इति शब्दचन्द्रिका । सौवर्च्चलम् । इति राजनिर्घण्टः ।

हृद्यगन्धः, पुं, (हृद्यो मनोहरो गन्धोऽस्य ।) बिल्ववृक्षः । इति जटाधरः ।

हृद्यगन्धा, स्त्री, (हृद्यो गन्धोऽस्याः ।) जाती । इति राजनिर्घण्टः ॥

हृद्यगन्धि, क्ली, (हृद्यो गन्धोऽस्य । इत् समासान्तः ।) शुभ्रजीरकम् । इति रत्नमाला ।

हृद्या, स्त्री, (हृद् + यत् । टाप् ।) वृद्धिनामौषधिः । इति मेदिनी ॥

हृद्रोगः, पुं, कुम्भराशिः । इति ज्योतिषदीपिका ॥ (हृदयस्य रोग इव ।) कामः । यथा,—
"हृद्रोगमाश्वपहिनोत्यचिरेण धीरः ।"
इति श्रीभागवतम् ॥
(हृदयस्य रोगः ।) हृदयपीड़ा । तत्र हृद्रोगस्य विप्रकृष्टं निदानमाह ।
"अत्युष्णगुर्व्वम्लकषायतिक्त-
श्रमाभिघाताध्यशनप्रसङ्गैः ।
सञ्चिन्तनैर्वेगविधारणैश्च
हृदामयः पञ्चविधः प्रदिष्टः ॥"
प्रसङ्गः सततं सेवा । सञ्चिन्तनमतिचिन्ता राजभयादिकमिति यावत् । पञ्चविधः वातिकः पैत्तिकः श्लैष्मिकः सान्निपातिकः क्रिमिजश्चेति ॥ * ॥ तस्य संप्राप्तिपूर्व्वकं लक्षणमाह ।
"दूषयित्वा रसं दोषा विगुणा हृदयङ्गताः ।
हृदि बाधां प्रकुर्व्वन्ति हृद्रोगं तं प्रचक्षते ॥"
विगुणाः दुष्टाः । बाधां दोषभेदे नानाविधां व्यथाम् । भञ्जवत् पीड़ामिति गयदासः ॥ * ॥ वातिकं हृद्रोगमाह ।
"आयम्यते मारुतजे हृदयं तुद्यते तथा ।
निर्मथ्यते दीर्य्यते च स्फोट्यते पाट्यतेऽपि च ॥"
मारुतजे हृद्रोगे इति शेषः । आयम्यते यथया विस्तार्य्यत इव । तुद्यते सूचीभिरिव । निर्मथ्यते मन्थानेनेव । दीर्य्यते करपत्रेण द्विधा क्रियत इव । स्फोट्यते आरयेव । पाट्यते कुठारेण बहुधा क्रियत इव ॥ * ॥ पैत्तिकमाह ।
"तृष्णोष्मदाहचोषाः स्युः पैत्तिके हृदये क्लमः ।
धूमायनञ्च मूर्च्छा च स्वेदः शोषो मुखस्य च ॥"
उष्मा शीतगात्रस्यैव शीतवाताभिलाषहेतु किञ्चिदन्तरौष्ण्यम् । दाहः पार्श्वस्थेन वह्निनेव दुःखहेतुर्गात्रसन्तापः । चोषः चूषणेनेव पीड़ा । हृदये क्लमः हृदयाकुलत्वं ग्लानिरित्यर्थः । धूमायनं कण्ठाद्धूमनिर्गम इव । स्वेदः किञ्चिद्गन्धः सटित इव ॥ * ॥ श्लैष्मिकमाह ।
"गौरवं कफसंस्रावोऽरुचिस्तम्भोऽग्निमार्द्दवम् ।
माधुर्य्यमपि चास्यस्य बलासा वर्त्तते हृदि ॥"
बलासा वर्त्तते हृदि कुपितकफप्रयामिः । गौरवं हृदयस्य । स्तम्भो जड़ता । मार्द्दवं जलप्लुतमिव । माधुर्य्यं मुखे ॥ * ॥ त्रिदोषजमाह ।
"विद्यात् त्रिदोषमप्येवं सर्व्वलिङ्गं हृदामयम् ।"
क्रिमिजमाह । क्रमयो जायन्ते अस्मिन्निति क्रमिज इति निरुक्तिः ॥ * ॥ तस्य निदानपूर्व्विकां संप्राप्तिमाह ।
"त्रिदोषहेतुहृद्रोगे यो दुरात्मा निषेवते ।
तिलक्षीरगुड़ादींश्च ग्रन्थिस्तस्योपजायते ॥
मर्म्मैकदेशसंक्लेदं रसश्चाप्युपगच्छति ।
संक्लेदात् क्रमयश्चास्य भवन्त्युपहतात्मनः ॥"
मर्म्मैकदेशे हृदयैकदेशे संक्लेदं सटितत्वं रस उपगच्छति संक्लेदात् । रसस्य सटितत्वात् । उपहतात्मनः तिलाद्यहिताहारेण ॥ * ॥ तस्य लक्षणमाह ।
"उत्क्लेदः ष्ठीवनं तोदः शूलं हृल्लासकस्तमः ।

अरुचिः श्यावनेत्रत्वं शोषश्च क्रिमिजे भवेत् ॥"
उत्क्लेदः वमनमिवोपस्थितम् । शोषो यक्ष्मा । हृद्रोगस्योपद्रवानाह ।
"क्लमसादो भ्रमः शोषो ज्ञेयास्तेषामुपद्रवाः । क्रिमिजे तु क्रमीणां ये श्लैष्मिकायां हि ते मताः ॥"
क्लमः पिपासाश्रमस्य सादः शोषः । शोषो मुखस्य । तेषां हृद्रोगाणाम् । क्रिमिजे तु हृद्रोगे श्लैष्मिकायां क्रमीणां ये उपद्रवा हृल्लासात् प्रसवण्याख्या विपाकादयस्ते मताः ॥ * ॥ अथ हृद्रोगस्य चिकित्सा ।
"घृतेन दुग्धेन गुड़ाम्भसा वा
पिबन्ति चूर्णं ककुभत्वचो ये ।
हृद्रोगजीर्णज्वररक्तपित्तं
हत्वा भवेयुश्चिरजीविनस्ते ॥ १ ॥
हरीतकी वचा रास्ना पिप्पली नागरोद्भवम् ।
शटी पुष्करमूलोत्थं चूर्णं हृद्रोगनाशनम् ॥२॥
पुटदग्धहरिणशृङ्गपिष्टं गव्येन सर्पिषा पिबतः । हृत्पृष्ठशूलमचिरादुपैति शान्तिं सुकष्टमपि ॥३॥
तैलाज्यगुड़विपक्वं चूर्णं गोधूमपार्थोत्थम् ।
पिबति पयोऽनु स भवति गतसकलहृदामयः पुरुषः ॥
पार्थः कौह इति लोके ॥ ४ ॥
गोधूमककुभचूर्णं पञ्चमनाज्यक्षीरगव्यसर्पिर्भ्याम् ।
मधुशर्कराघमेतं शमयति हृद्रोगमुल्बणं पुंसाम् ॥५॥
पार्थेन कल्केन रसेन सिद्धं
शस्तं घृतं सर्व्वहृदामयेषु ॥
अर्ज्जुनघृतम् ॥ ६ ॥
घृतं बला नागबलार्ज्जुनानां
क्वाथेन कल्केन च यष्टिकायाः ।
सिद्धं निहन्याद्धृदयामयं हि
सवातरक्तक्षतरक्तपित्तम् ॥"
बलादिघृतम् ॥ ७ ॥ इति हृद्रोगाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ अपि च ।
धन्वन्तरिरुवाच ।
"हृद्रोगादिनिदानं ते वक्ष्येऽहं सुश्रुताधुना । क्रमिहृद्रोगलिङ्गैश्च खलुताः मत्र तु हृद्गदाः ।
वातेन शूल्यतेऽत्यर्थं तुद्यता स्फुरतीति च ।
भिद्यते शुष्यते स्तब्धं हृदयं शून्यताद्रवः ॥
अकस्माद्दीनता शोको भयं शब्दोऽसहिष्णुता ।
वेपथुर्वेपनं मोहः श्वासरोधोऽल्पनिद्रता ॥
पित्तात्तृष्णा श्रमो दाहः स्वेदोऽम्लः कफजः भ्रमः ।
छर्द्दनञ्चाम्लपित्तस्य धूमकम्पितता ज्वरः ॥
श्लेष्मणा हृदयस्तब्धं भावितं चाश्मगभवत् ।
कासाग्निसादनिष्ठेव निद्रालस्यारुचिज्वरः ॥
सर्व्वलिङ्गं त्रिभिर्दोषैः क्रिमिभिः श्यामनेत्रता ।
तमःप्रवेशो हृल्लासः शोषः कण्डूः कफस्रुतिः ॥
हृदयं प्रततञ्चात्र क्रकचेनेव दार्य्यते ।
चिकित्सेदामयं घोरं तच्छीघ्रं शीघ्रकारकम् ॥"
इति गारुड़े । १५८ । १—७ ॥ * ॥

"शुष्की शीतवर्त्तनं हिक्का पीला हृदयरोगहृत् ।"
इति च गारुड़े । १८८ । ३१ ॥
हृद्रोगवैरी, [न्] पुं, (हृद्रोगस्य वैरी ।) अर्ज्जुनवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
हृद्वण्टकः, पुं, (हृदो वण्टकः ।) जठरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
हृल्लासः, पुं, (हृदयस्य लासोऽत्र । "हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु ।" ६ । ३ । ५० । इति हृदादेशः ।) हिक्का । यथा,—
"हिक्का हेका च हृल्लासः प्रतिश्यायस्तु पीनसः ।"
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने २६ अध्याये ।
"धमनीस्थे सफेनं रक्तमीरयन्ननिलः बद्धानो निर्गच्छत्यङ्गमर्द्दः पिपासा हृल्लासश्च ।") अस्य निदानादि हिक्काशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
हृल्लेखः, पुं, (हृदयं लिखतीति अच् । "हृदयस्य हृल्लेखेति ।" ६ । ३ । ५० । इति हृदादेशः ।) ज्ञानम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तर्कः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हृल्लेखा, स्त्री, (हृल्लेख + अजादित्वात् टाप् ।) औत्सुक्यम् । इति हलायुधः ॥
हृष, उ हृषौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा० पर०-अक०-सेट् । क्त्वावेट् ।) हृर्षित्वोत्साह उ, हर्षित्वा हृष्ट्वा । क्त इमो वेटत्वात्तेन च क्त्वादिना इमो निषेधे निष्ठायां हृष्टः अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥
हृष, उ ञि अलीके । इति कविकल्पद्रुमः (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् । क्त्वावेट् ।) उ, हर्षित्वा हृष्ट्वा । ञि, हृष्टोऽस्ति । अलीकं मिथ्याकरणम् । हर्षति कथां नीचः मिथ्या करोति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
हृष, य ञि इर् हृष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा०-पर०-अक०-सेट् ।) य, हृष्यति लोकः सुखात् । ञि, हृष्टोऽस्ति । इर्, अहृषत् अहर्षीत् । अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ, इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥
हृषितं, त्रि, (हृष् + क्त । वा इट् ।) विस्मितम् । प्रीतम् । प्रहृतम् । हृष्टरोम । इति मेदिनी । प्रयतम् । वर्म्मितम् । इति धरणिः ॥
हृषी, पुं, अग्निसोमौ । इति महाभारते मोक्षधर्म्मः ॥
हृषीकं, क्ली, (हृष्यत्यनेनेति । हृष् + "अलिहृषिभ्यां किच ।" उणा० । ४ । १७ । इति ईकन् । स कित् ।) इन्द्रियम् । इत्यमरः । १ । ५ । ८ ॥ (यथा, भागवते । २ । ६ । ३२ ।
"न भारती मेऽङ्ग मृषोपलक्ष्यते
न वै क्वचिन्मे मनसो मृषा गतिः ।
न मे हृषीकाणि पतन्त्यसत्पथे
यन्मे हृदौत्कण्ठ्यवता धृतो हरिः ।")
हृषीकेशः, पुं, (हृषीकाणां ईशः ।) विष्णुः । इत्यमरः । १।१।१८ ॥ हृषीकाणामिन्द्रियाणां

मीशो हृषीकेशः चेन्द्रसूर्य्यरूपकत्वात् परमात्म-
त्वाच्च। इन्द्रियाणि यद्वशे वर्त्तन्ते स पर-
मात्मा। इति शङ्कराचार्य्यः। पौराणिका-
स्त्वाहुः। हृष्टा जगत् प्रीतिकराः केशा रश्मयो-
ऽस्य हृषीकेशः। पृषोदरादिः। अयं हि
सूर्य्यरूपश्चन्द्ररूपश्च। तथा च मोक्षधर्म्मे।
"सूर्य्याचन्द्रमसोः शश्वत् अंशुभिः केशसंज्ञितैः।
बोधयन् स्वापयंश्चैव जगदुद्भिद्यते पृथक्।
बोधनात् स्वापनाच्चैव जगतो हर्षणं भवेत्॥
अग्नीषोमकृतैरेव कर्म्मभिः पाण्डुनन्दन!।
हृषीकेशोऽहमीशानो वरदो लोकभावनः॥"
इति भरतः।

अपि च।
"हृषीकाणि नियम्याहं यतः प्रत्यक्षतां गतः।
हृषीकेश इति ख्यातो नाम्ना तत्रैव संस्थितः॥"
इति वाराहे रुरुक्षेत्रहृषीकेशमाहात्म्यनामा-
ध्यायः॥ * ॥
"वृथा धर्म्मं चरिष्यन्ति कलौ तस्मिन् युगान्तिमे।
ये चान्यशापनिर्द्दग्धा गौतमस्य महात्मनः।
सर्व्वे ते च भविष्यन्ति ब्राह्मणाद्यासु जातिषु॥
विनिन्दन्ति हृषीकेशं ब्राह्मणान् ब्रह्मवादिनः।
वेदबाह्या व्रताचारा दुराचारा वृथाश्रमाः॥
मोहयन्ति जनान् सर्व्वान् दर्शयित्वा फलानि च।
तमसाविष्टमनसो वैडालव्रतिकाधमाः॥
कलौ रुद्रो महादेवो लोकानामीश्वरः परः।
न देवता भवेन्नॄणां देवतानाञ्च दैवतम्।
करिष्यत्यवताराणि शङ्करो नीललोहितः॥
श्रौतस्मार्त्तप्रतिष्ठार्थं भक्तानां हितकाम्यया।
उपदेक्ष्यन्ति तज्ज्ञानं शिष्याणां ब्रह्मसंहितम्॥"
इति कौर्म्मे २७ अध्यायः॥

[हृष्ट]ः, त्रि, (हृष् + क्त। वा इट्।) प्रीतः। जात-
हर्षः। इत्यमरः। ३। १। १०३॥ अस्य
पर्य्यायः प्रीतशब्दे द्रष्टव्यः। रोमाञ्चितः।
प्रहसितः। विस्मितः। इति विश्वमेदिन्यौ॥
प्रतिहतः। इति हेमचन्द्रः॥

[हृष्ट]मानसः, त्रि, (हृष्टं मानसं यस्य।) हृष्ट-
चित्तः। तत्पर्य्यायः। हर्षमाणः २। विकु-
र्व्वाणः ३ प्रमनाः ४। इत्यमरः। ३। १। ७॥
प्रीतमानसः ५। इति शब्दरत्नावली॥

[हृष्ट]रोमा, [न्] त्रि, (हृष्टानि रोमाण्यस्य।)
रोमाञ्चितः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा,
वह्निपुराणे ज्वराधिकारे।
"यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि सङ्घातशूलवान्।
वक्त्रेण चैवोच्छ्वसिति तं ज्वरो हन्ति मानवम्॥")

[हृष्ट]िः, स्त्री, (हृष् + क्तिन्।) आनन्दः। मानः।
इति धरणिः॥

[है], अ, (हिनोतीति। हि + बाहुलकात् डै।)
सम्बोधनम्। (यथा, हठयोगसंहितायाम्। ७४। ११।
"नाथा वा स्वामिनो वा बभवः स्वीकृतो
वृथाम्।
है सतमास्सदोनिन्द्रा कुर्व्वतां वः कृतः
सुखम्॥")

आह्वानम्। असूयादि। इति मेदिनी। आह्वानस्य
पर्य्यायः। प्याट् १ पाट् २ अङ्ग ३ है ४ भोः ५।
इत्यमरः। ३। ४। ७॥ हंहो ७ हुंहो ८
अरे ९ अये १० अयि ११। इति भरतः॥

हेक्का, स्त्री, (हेक् इति अव्यक्तं शब्दं कायतीति।
कै + कः। टाप्।) हिक्का। इति हेमचन्द्रः।

हेठ, बाधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट्।) हेठति। बाधो विहतिः। इति
दुर्गादासः॥

हेठ, ऋ ङ बाधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-
आत्म०-सक०-सेट्।), ऋ, अजिहेठत्। ङ,
हेठते मत्सरः साधुम्। इति दुर्गादासः॥

हेठ, श क्षपे। इति कविकल्पद्रुमः।) तुदा०-
पर०-उत्पत्तौ अक०-पवित्रीकरणे सक०-सेट्।)
क्षपो भूतिपूर्व्वोत्पत्तिः। श, हेठती हेठन्ती।
इति दुर्गादासः॥

हेठः, पुं, (हेठ + घञ्।) बाधा। विहेठः। इति
मेदिनी॥

हेड, ङ ऋ अनादरे। इति कविकल्पद्रुमः॥
(भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) ङ, हेडते
जिहेडे। ऋ, अजिहेडत्। इति दुर्गादासः॥

हेड, म वेष्टे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट्।) म, हेडयति अहिडि अहीडि
हिडं हिडं हीडं हीडम्। एकारस्य ह्रस्व-
विधाने कण्ठ्यत्वेन समानोऽप्यकारो न स्यात्
एचो युगस्वमित्युक्तेरिकार एव स्यात्। इका-
रस्य दीर्घविधौ ईकार एव एकारस्य आशिक-
कण्ठ्यत्वेन विरुद्धत्वात्। केचित्तु दीर्घत्वे गुणं
विधाय अहेडि अहेडीत्यादि मन्यन्ते। इति
दुर्गादासः॥

हेडजः, पुं, (हेडादनादराज्जायत इति। जन +
डः।) क्रोधः। इति केचित्॥

हेडावुक्कः, पुं, अश्वविक्रयकारी। इति त्रिकाण्ड-
शेषः॥

हेतिः, स्त्री, (हन्यतेऽनयेति। हन + "ऊतियूति-
जूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च।" ३। ३। ९७।
इति क्तिन्। निपातितश्च।) अस्त्रम्। (यथा,
रघुः। १०। १२।
"दैत्यस्त्रीगण्डलेखानां मदरागविलोपिभिः।
हेतिभिश्चेतनावद्भिरुदीरितजयस्वनम्॥"
हिनोति इति। हि + क्तिन्। निपातितश्च।)
सूर्य्यकिरणः। अग्निशिखा। इत्यमरः। ३।
३। ७०। शिखा। तत्रैव। १। १। ६०॥
तेजोमात्रम्। इति भरतः। साधनम्। यथा,—
"सधुङ्नियम्य यतयो यमकर्त्तहेतिं
जह्युः स्वराडिव निपानखनित्रमिन्द्रः॥"
इति श्रीभागवते २। ७। ४७।
कर्त्ते भेदः तन्निरासोऽकर्त्तः तत्र हेतिं साधनं
जह्युः। इति श्रीधरस्वामी। (पुं, असुरविशेषः।
यथा, भागवते। ६। १०। २०।
"पुलोमा वृषपर्व्वा च प्रहेतिर्हेतिरुत्कलः।
दैतेया दानवा यक्षा रक्षांसि च सहस्रशः॥")

हेतुः, पुं, (हिनोति व्याप्नोति कार्य्यमिति। हि +
"कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च।" उणा० १।
७३। इति तुः।) कारणम्। इत्यमरः। १। ४। २९॥
(यथा, मनुः। ८। ३।
"प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः।
अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक् पृथक्॥")
न्यायमते ज्ञापकज्ञापकः। साध्य इति यावत्।
तमेव लिङ्गमामनन्ति। तस्य लक्षणं यथा।
हेतुत्वञ्च अनुमितिकारणीभूतलिङ्गपरामर्श-
प्रयोजकशाब्दज्ञानकारणसाध्यविषयकशाब्द-
धीजनकहेतुविभक्तिमच्छब्दत्वम्। हेतुत्वप्रति-
पादकविभक्तिमन्न्यायावयवत्वमा। उदाहरण-
प्रयोजकाकाङ्क्षाजनकशाब्दज्ञानजनकन्यायावय-
वत्वं वा। साध्यविषयकज्ञानजनकहेतुपञ्चम्य-
न्तानुमितिपरशब्दत्वं वा। प्रतिज्ञावाक्यजन्य-
कारणाकाङ्क्षानिवर्त्तकज्ञानजनकहेतुविभक्तिमद्
वाक्यत्वं वा। पञ्चम्यन्तलाघवादिकपदवदनुमिति-
परवाक्यत्वं वा। इति गङ्गेशोपाध्यायकृततत्त्व-
चिन्तामणिः। (तथास्य लक्षणम्। "अथ हेतुः।
हेतुर्नामोपलब्धिकारणं तत्प्रत्यक्षमनुमान-
मैतिह्यमौपम्यमेभिर्हेतुभिर्यदुपलभ्यते तत्तत्त्वम्।
इति चरके विमानस्थाने अष्टमेऽध्याये।
तथास्य पर्य्यायः। "इह खलु हेतुर्निमित्तमाय-
तनं कर्त्ता कारणं प्रत्ययः समुत्थानं निदान-
मित्यनर्थान्तरम्।" इति च चरके निदानस्थाने
प्रथमेऽध्याये। तैजसधातुविशेषः। तत्पर्य्यायो
यथा,—
"यमदं रङ्गवङ्गं रीति हेतुञ्च तत्प्लवम्।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।)

हेतुकः, पुं, कारणम्। हेतुरेव स्वार्थे कः। तत्-
सम्बन्धिनि त्रि। अत्र बहुव्रीह्यर्थे कप्रत्ययः।
यथा प्रकृतसाध्यहेतुकानुमितिपरत्वमाचारकम्।
इति सामान्यनिरुक्तिगादाधरी॥

हेतुता, स्त्री, (हेतोर्भावः। हेतु + तल्।) कार-
णता। हेतुत्वम्। यथा,—
"सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा।
निर्व्वाहकैककार्य्यत्वे षोढा सङ्गतिरिष्यते॥"
इत्यनुमितिगादाधरी॥

हेतुमान्, [त्] त्रि, (हेतुरस्यास्तीति। हेतु +
मतुप्।) कारणवान्। यथा। हेतुहेतुमतो-
र्लिङ्। इति पाणिनिसूत्रम्॥

हेतौ, अ, हेतुना। हेतोर्द्वारा। इति केचित्॥

हेत्वाभासः, पुं, (हेतुरिव आभासते। आ + भास
+ अच्। हेतोराभासो वेति। आ + भास +
घञ्।) हेतुदोषः। स तु पञ्चविधः। अभि-
चारः १ विरुद्धः २ असिद्धः ३ सत्प्रतिपक्षः ४
बाधः ५। यथा,—
"अनैकान्तो विरुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः।
कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासास्तु पञ्चधा॥
आद्यः साधारणस्तु स्यात् असाधारणको-
ऽपरः।
तथैवानुपसंहारी त्रिधानैकान्तिको भवेत्॥

य: सपक्षे विपक्षे च स तु साधारणो मत: ।
यस्तूभयस्माद्व्यावृत्त: स त्वसाधारणो मत: ॥
तथैवानुपसंहारी केवलान्वयिपक्षक: ।
य: साध्यवति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृत: ॥
आश्रयासिद्धिराद्या स्यात् स्वरूपासिद्धिरप्यथ ।
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतस्त्रिधा ॥
पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेत्काञ्चनमयो गिरि: ।
ह्रदो द्रव्यं धूमवत्त्वादत्रासिद्धिरथापरा ॥
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत् ।
विरुद्धयो: परामर्शे हेत्वो: सत्प्रतिपक्षता ॥
साध्यशून्यो यत्र पक्षस्त्वसौ बाध उदाहृत: ।
उत्पत्तिकालीनघटे गन्धादिर्यत्र साध्यते ॥”

इति भाषापरिच्छेद: ॥ * ॥

तस्य सामान्यलक्षणानि यथा । अनुमिति-कारणीभूताभावप्रतियोगि यथार्थज्ञानविषयत्वम् । यद्विषयत्वेन लिङ्गज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वम् । ज्ञायमानं सत् यदनुमितिप्रतिबन्धकं तत्त्वं वा हेत्वाभासत्वम् ॥ * ॥ तस्य विशेषलक्षणानि यथा । उभयकोट्युपस्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वं तत्त्वम् । विरुद्धान्यपक्षावृत्तित्वे सति अनुमितिविरोधिसम्बन्धाद्यावृत्तित्वा अनैकान्तिक: । विपक्षवृत्तित्वं साधारणत्वम् । सर्व्वसपक्षव्यावृत्तो हेतुरसाधारण: । व्याप्तिग्रहानुकूलैकधर्म्म्युपसंहाराभावो यत्र स हेत्वभिमतोऽनुपसंहार्य्य: ॥ * ॥ साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वं विरुद्धत्वम् ॥ * ॥ साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थसमानबलोपस्थित्या प्रतिरुद्धकार्य्यलिङ्गत्वं तत्त्वं सत्प्रतिपक्षितत्वम् ॥ * ॥ व्याप्तिपक्षधर्म्मतान्यतरविरोधिरूपवत्त्वं असिद्धि: । पक्षनिष्ठ-प्रमाविषयत्व-प्रकाराभाव-प्रतियोगि-साध्यकत्वं बाध: । इति चिन्तामणि: ॥

हेम, [न्] क्ली, (हिनोति वर्द्धते स्फुटति वेति । हि + मनिन् ।) स्वर्णम् । (यथा, रघौ ।१।१० ।
“हेम्न: संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धि: श्यामिकापि वा ॥”)
धुस्तूरम् । इत्यमर: । १ । ६ । ६४ ; ३।५।२३। केशरम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥ हिम: । इति हेमन्तशब्दटीकायां भरतधृतमाधवी ॥

हेमं, क्ली, (हि + मन् ।) सुवर्णम् । इति केचित् ॥

हेम:, पुं, (हि + मन् ।) माषकपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ कृष्णवर्णाश्व: । बुध: । इति केचित् ॥ (ययातिवंशजरुषद्रथपुत्र: । यथा, विष्णुपुराणे । ४ । १८ । १ । “तितिक्षोरुषद्रथ: पुत्रोऽभूत् ततो हेम: हेमात् सुतपा: ॥”) .

हेमकन्दल:, पुं, (हेमवर्णं कन्दलं नवाङ्कुरोऽस्य । यद्वा, हेमवर्णं कन्दं लातीति । ला + क: ।) प्रवाल: । इति हेमचन्द्र: ॥

हेमकान्ति:, स्त्री, (हेमवत् कान्तिरस्या: ।) दारुहरिद्रा । इति राजनिर्घण्ट: ॥ स्वर्णद्युतिमति, त्रि ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ७ । २० ।
“हेमकान्तिरथवा शुकवर्ण:
सस्यकेन मणिना सदृशो वा ।
स्निग्धमूर्त्तिरलघुश्च हिताय
व्यत्ययेन शुभकृच्छशिपुत्र: ॥”)

हेमकार:, पुं, (हेम हेममयं भूषणं करोतीति । कृ + अण् ।) हेमकर्त्ता । स्वर्णकार: । यथा,
“सर्व्वसङ्करपापिष्ठं हेमकारं नराधिप: ।
अन्याये वर्त्तमानञ्च छेदयेत्तिलशः क्षुरै: ॥”
इति मत्स्यपुराणे । २२७ । १८५ ॥

हेमकिञ्जल्कं, क्ली, (हेमवर्णं किञ्जल्कमस्य ।) नागकेशरम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (नागकेशरशब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्य: ॥)

हेमकूट:, पुं, (हेममय: कूटो यस्य ।) पर्व्वतविशेष: । इत्यमर: । २।३।३ ॥ स तु किंपुरुषवर्षस्य सीमापर्व्वत: । नवतिसहस्रयोजनदीर्घ: । द्विसहस्रयोजनप्रस्थ: । द्विसहस्रयोजनविस्तार: । हिमालयादुत्तरे स्थित: । इति श्रीभागवतमतम् ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ११० । २ ।
“पर्व्वतं स समासाद्य हेमकूटमनामयम् ।
अचिन्त्यानद्भुतान् भावान् ददर्श सुबहून्नृप: ॥”)

हेमकेतकी, स्त्री, (हेमवर्णा केतकी ।) स्वर्णकेतकी । इति राजनिर्घण्ट: ॥

हेमकेलि:, पुं, (हेमवर्ण: केलि: कम्पनादि: यस्य ।) अग्नि: । इति शब्दमाला ॥

हेमकेश:, पुं, (हेमवर्ण: केशोऽस्य । जटाया पीतत्वात् तथात्वम् ।) शिव: । इति केचित् ॥

हेमक्षीरी, स्त्री, (हेमेव पीतवर्णं क्षीरं निर्य्यासो यस्या: । ङीष् ।) स्वर्णक्षीरी । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
“हेमक्षीरी स्मृता पीता गौरी च कालदुग्धिका ।”
इति गारुडे २०८ अध्याय: ॥
“कटुपर्णी हैमवती हेमक्षीरी हिमावती ।
हेमाह्वा पीतदुग्धा च तन्मूलं चोकमुच्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हेमगन्धिनी, स्त्री, (हेम्न: नागकेशरस्येव गन्धोऽस्ति अस्या: । इनि: ।) रेणुकाख्यगन्धद्रव्यम् । इति रत्नमाला ॥

हेमगौर:, पुं, (हेमवत् गौर: ।) किङ्किरातवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (यथास्य पर्य्याय: ।
“किङ्किरातो हेमगौर: पीतक: पीतभद्रक: ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
स्वर्णवद्गौरवर्णयुक्ते, त्रि ॥

हेमगौराङ्ग:, त्रि, (हेमेव गौराणि अङ्गान्यस्य ।) स्वर्णतुल्यगौरवर्णाङ्गविशिष्ट: । यथा,
“विशिखोत्तिष्ठमानेन काञ्चनसमत्विषा ।
निर्द्दग्धहेमगौराङ्ग: कृत: कृष्णो जनार्द्दन: ॥
तं दृष्ट्वा हेमगौराङ्गं कृतं कृष्णं जनार्द्दनम् ।
तत: सर्व्वे वयं भीतास्त्वामेव शरणं गता: ॥”
इति स्कान्दे नीलकण्ठस्तोत्रम् ॥

हेमचन्द्र:, पुं, अभिधानचिन्तामणिनामकोषकर्त्ता । यथा,—
“नानेकार्थनाममालात्मक: कोषवर: शुभ: ।
हेमचन्द्रप्रणीताभिधानचिन्तामणिर्मणि: ।”
इति तस्य सूचीकारश्लोक: ।
स्वर्णमयशृङ्गी च । सोणार चाँद इति भाषा ।

हेमज्वाल:, पुं, (हेमवर्णा ज्वालास्य ।) वह्नि: । इति शब्दमाला ॥

हेमतारं, क्ली, (हेम तारयति उत्कर्षं नयति । तॄ + णिच् + अच् ।) तुत्थम् । इति हेमचन्द्र: । (तुत्थशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

हेमदुग्ध:, पुं, (हेमवर्णं दुग्धं निर्य्यासोऽस्य ।) उडुम्बरवृक्ष: । इति शब्दरत्नावली ॥

हेमदुग्धक:, पुं, (हेमवर्णं दुग्धं निर्य्यासोऽस्य । कप् ।) उडुम्बरवृक्ष: । इत्यमर: । २ । ४ । १२ । (पर्य्यायो यथा,—
“उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धक: ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पीतवर्णक्षीरयुक्ते, त्रि ॥

हेमदुग्धा, स्त्री, (हेमवर्णं निर्य्यासोऽस्या: ।) स्वर्णक्षीरी । इति जटाधर: ॥ (गुणादयोऽस्या: स्वर्णक्षीरीशब्दे बोद्धव्या: ॥)

हेमदुग्धी, [न्] पुं, (हेमवर्णं दुग्धं निर्य्यासोऽस्यास्तीति । इनि: ।) यज्ञोडुम्बरवृक्ष: । इति शब्दरत्नावली ॥

हेमदुग्धी, स्त्री, (हेमवर्णं क्षीरं निर्य्यासोऽस्या: । ङीष् ।) स्वर्णक्षीरी । इति राजनिर्घण्ट: ।

हेमन्त:, पुं, क्ली, (हन्ति लोकान् शैत्येनेति । हन् + “हन्तेर्मुट् हि च ।” उणा० ३ । १२८ । इ[ति] झच् हन्तेर्हि चेति हिरादेश: मुडागम[श्च] गुणश्च ।) ऋतुविशेष: । स तु अग्रहायणपौ[ष]मासात्मक: । यथा । षड़मी ऋतव: पुं[सि] मार्गादीनां युगै: क्रमादिति वक्ष्यमाणेनान्वय: ते के इत्याह हेमन्त इत्यादि मार्गपौषाभ्[यां] ऋतुर्हेमन्त: । हन्ति सन्तापमिति । हिमो[ऽ]न्तोऽस्येति वा मनीषादित्वात् हेमन्त: । अ[ग्रहाय]णादिरयमिति केचित् । तेन अग्रहायणि[...] स्थानेनापि सम्बन्ध: । हेमन्शब्दोऽप्यस्ति[...] माधवी । इति भरत: ॥ तत्पर्य्याय: । हैमन: [...] इति शब्दरत्नावली ॥ उष्मागम: २ शरदन्त: [...] हिमागम: ५ । तत्कालोद्भवजलगुणा: ।
“हैमन्तिकं जलं स्निग्धं वृष्यं बल्यं हितं गुरु [...]”
इति राजनिर्घण्ट: ॥ *

तत्र लोकप्रतपनार्थमग्निप्रदानफलं यथा,—
“हेमन्ते शिशिरे चैव पुण्याग्निं य: प्रयच्छति
सर्व्वलोकप्रतापार्थं स पुण्यां गतिमाप्नुयात् ॥”
इति वह्निपुराणे कन्यादाननामाध्याय: ।
तत्र भगवत्समीपे अग्निप्रज्वालनविधि: शैत[्यनिवारण]शब्दे द्रष्टव्य: ॥ * ॥ तत्र वर्णनीयानि ।
“हेमन्ते दिनलघुता शीतयवस्तम्बवक-
हिमानि ।
इति कविकल्पलता

हेमन्तनाथ:, पुं, (हेमन्ते नाथ्यते याच्यते इ[ति] नाथ + कर्म्मणि घञ् ।) कपित्थ: । इति श[ब्द]चन्द्रिका ॥ (कपित्थशब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्य: ॥)

हेमपर्व्वत:, पुं, (हेममय: पर्व्वत:।) सुमेरुगिरि:। इति हलायुध:॥

हेमपुष्पं, क्ली, (हेमवर्णं पुष्पम्।) अशोकपुष्पम्। जवापुष्पम्। इति मेदिनी॥

हेमपुष्प:, पुं, (हेमवर्णं पुष्पं यस्य।) चम्पकवृक्ष:। इति शब्दचन्द्रिका॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"चाम्पेयश्चम्पक: प्रोक्तो हेमपुष्पश्च स स्मृत:।"
अशोक:। अस्य पर्य्यायो यथा,—
"अशोको हेमपुष्पश्च वञ्जुलस्ताम्रपल्लव:।
कङ्केलि: पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

हेमपुष्पक:, पुं, (हेमवर्णं पुष्पं यस्य। कप्।) चम्पकवृक्ष:। इत्यमर:।२।४।६३॥ लोध्र:। इति राजनिर्घण्ट:॥

हेमपुष्पिका, स्त्री, (हेमवर्णं पुष्पं यस्या:। कन्+टाप्। अत इत्वम्।) स्वर्णयूथिका। इत्यमर:।२।४।७१॥ (तथास्या: पर्य्याय:।
"यूथिका गणिकाम्बष्ठा सा पीता हेमपुष्पिका।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

हेमपुष्पी, स्त्री, (हेमवर्णं पुष्पमस्या:। गौरादित्वात् ङीष्।) मञ्जिष्ठा। इति शब्दमाला॥ महाजीवन्ती। इन्द्रवारुणी। स्वर्णुली। सुवर्णी। कण्टकारी। इति राजनिर्घण्ट:॥

हेमफला, स्त्री, (हेमवर्णानि फलान्यस्या:।) स्वर्णकदली। इति राजनिर्घण्ट:॥

हेममाला, स्त्री, यमपत्नी। इति केचित्। (हेमनिर्म्मिता माला।) स्वर्णस्रक्॥

हेममाली, [न्] पुं, (हेमेव किरणानां माला अस्य। इनि:।) सूर्य्य:। यथा, भविष्ये।
"या शुक्ला कुरुशार्दूल! वैशाखे मासि वै तिथि:।
तस्यां या सप्तमी लोके गीर्व्वाणैरभिवन्दिता॥
योऽस्यां ददाति करकान् वारिपानसमन्वितान्।
स याति पुरुषो वीर! लोकान् वै हेममालिन:॥"
हेममालिन: सूर्य्यस्य। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ (स्वर्णमालाविशिष्टे, त्रि॥)

हेमयूथिका, स्त्री, (हेमवर्णा यूथिका।) स्वर्णयूथिका। इति राजनिर्घण्ट:॥

हेमरागिणी, स्त्री, (हेम इव रागोऽस्या अस्तीति। इनि:। ङीप्।) हरिद्रा। इति त्रिकाण्डशेष:॥

हेमल:, पुं, (हेम तद्वर्णं लाति गृह्णातीति। ला+क:।) स्वर्णकार:। कृकलास:। प्रस्तरभेद:। स तु कषपाषाण:। इति मेदिनी॥

हेमलता, स्त्री, (हेमवर्णा लता।) स्वर्णजीवन्ती। इति राजनिर्घण्ट:॥ (स्वर्णजीवन्तीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या॥)

हेमवलं, क्ली, (हेम्ना वलते शोभते इति। वल्+अच्।) मौक्तिकम्। इति राजनिर्घण्ट:॥ हिमवलमिति साधुपाठ:॥

हेमशङ्ख:, पुं, (हेमवर्ण: शङ्खोऽस्य।) विष्णु:। इति त्रिकाण्डशेष:॥

हेमशिखा, स्त्री, (हेमवर्णा शिखास्या:।) स्वर्णक्षीरी। इति शब्दरत्नावली॥

हेमसारं, क्ली, (हेम सारयति निर्म्मलीकरोतीति। सृ+णिच्+अच्।) तुत्थम्। यथा —
"तुत्थके तु शिखिग्रीवं हेमसारं मयूरकम्।"
इति रसचन्द्रिका॥

हेमसूत्रकं, क्ली, (हेम्न: सूत्रमत्र। कप्।) हारविशेष:। इति भरत:॥

हेमहस्तिरथ:, पुं, (हेमनिर्म्मितहस्तिविशिष्टो रथो यत्र। स तु दानार्थं कल्पित:।) महादानविशेष:। तद्विवरणं यथा,—
"अथात: संप्रवक्ष्यामि हेमहस्तिरथं शुभम्।
यस्य प्रदानात् भवनं वैष्णवं याति मानव:॥
पुण्यां तिथिं समासाद्य तुलापुरुषदानवत्।
विप्रवाचनकं कुर्य्यात् लोकेशावाहनं बुध:॥
ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम्।
अत्राप्युपोषितस्तद्वत् ब्राह्मणै: सह भोजनम्॥
कुर्य्यात् पुष्परथाकारं काञ्चनं मणिमण्डितम्।
वलभीभिर्विचित्राभिश्चतुश्चक्रसमन्वितम्॥
लोकपालाष्टकोपेतं ब्रह्मार्कशिवसंयुतम्।
मध्ये नारायणोपेतं लक्ष्म्या चैव समन्वितम्॥
ध्वजाविनततनयोपेतं कृत्वा संस्थापयेद्रथम्।
तथाष्टादश धान्यानि भाजनासनचन्दनै:॥
दीपकोपानहच्छत्रदर्पणं पादुकान्वितम्।
ध्वजे तु गरुडं कुर्य्यात् कूबराग्रे विनायकम्॥
नानाफलसमायुक्तमुपरिष्टाद्वितानकम्।
कौषेयपञ्चवर्णञ्च अम्लानकुसुमान्वितम्॥
चतुर्भि: कलशै: सार्द्धं गोभिरष्टाभिरन्वितम्।
चतुर्भिर्हेममातङ्गैर्मुक्तादामविभूषितम्॥
स्वरूपत: करिभ्यान्तु युक्तं कृत्वा निवेदयेत्।
कुर्य्यात् पञ्चपलादूर्द्धमभावादपि शक्तित:॥
ततो मङ्गलशब्देन स्नापितो वेदपुङ्गवै:।
त्रि: प्रदक्षिणमावृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलि:॥
इममुच्चारयन्मन्त्रं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत्॥
नमो नम: शङ्करपद्मजार्क-
लोकेशविद्याधरवासुदेवै:।
त्वं सेव्यसे वेदपुराणयज्ञै-
स्तेजोमयस्यन्दन पाहि तस्मात्॥
यत्तत्पदं परमगुह्यतमं मुरारे-
रानन्दहेतु गुणरूपविमुक्तमन्त:।
योगैकमानसदृशो मुनय: समाधौ
पश्यन्ति तत्त्वमसि नाथ रथेऽधिरूढ:॥
यस्मात्त्वमेव भवसागरसंप्लुताना-
मानन्दभाण्डभृतमध्वरपानपात्रम्।
तस्मादघौघशमनेन कुरु प्रसादं
चामीकरेभरथमाधवसंप्रदानात्॥
इत्थं प्रणम्य कनकेभरथप्रदानं
य: कारयेत् सकलपापविमुक्तदेह:।
विद्याधरामरमुनीन्द्रगणाभिजुष्टं
प्राप्नोत्यसौ पदमतीन्द्रियमिन्दुमौले:॥
कृतदुरितवितानातुल्यवह्निप्रताप-
जनितकरणदाहोद्वेगभागोऽपि बन्धून्।
नयति च पितृपुत्रान् बान्धवानप्यशेषान्
कृतगजरथदान: शाश्वतं सद्म विष्णो:॥"
इति मत्स्यपुराणे महादानानुकीर्त्तने हेमहस्तिरथप्रदानिको नाम २८८ अध्याय:॥

हेमा, [न्] पुं, बुधग्रह:। इति त्रिकाण्डशेष:॥

हेमा, स्त्री, (हेम हेमवर्णमस्त्यस्या इति अच्। टाप्।) अप्सरा:। सुन्दरी स्त्री। इति केचित्॥

हेमाङ्ग:, पुं, (हेमेव पीतवर्णमङ्गं यस्य।) गरुड:। सिंह:। सुमेरु:। ब्रह्मा। इति मेदिनी॥ चम्पकवृक्ष:। इति शब्दरत्नावली॥ विष्णु:। इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम्॥ हेमवर्णशरीरे, क्ली। तद्युक्ते, त्रि॥

हेमाद्रि:, पुं, (हेममयोऽद्रि:।) सुमेरुपर्व्वत:। इत्यमर:।१।१।५२॥ ग्रन्थकारविशेष:। स च चिन्तामणिकामधेनुकल्पद्रुमनामकस्मृतिसंग्रहकारक:। यथा,—
"तस्यास्ति नाम हेमाद्रि: धर्म्मश्रीकरणप्रभु:।
निजोदारतया यश्च सर्व्वश्रीकरणप्रभु:॥
अनेन चिन्तामणिकामधेनु-
कल्पद्रुमानर्थिजनाय दत्तान्।
विलोक्य शङ्के किमसुष्य धर्म्म-
गीर्व्वाणनाथोऽपि करप्रदोऽभूत्॥
अथामुना धर्म्मकथादरिद्रं
त्रैलोक्यमालोक्य कवीश्वरेण।
तस्योपकारे रचनानुचिन्ता
चिन्तामणि: प्रादुरकारि चाय:॥
पञ्चखण्डात्मके ग्रन्थे व्रतखण्डादनन्तरम्।
दानखण्डमिदं तत्र द्वितीयमथ कथ्यते॥"
इति तत्कृतचतुर्व्वर्गचिन्तामणौ दानखण्डोपक्रमश्लोका:॥

हेमाद्रिजरण:, पु, (हेमाद्रौ जीर्य्यतीति। जॄ+ल्यु:।) स्वर्णक्षीरी। इति रत्नमाला॥ (अस्य पर्य्यायविवरणादिकं स्वर्णक्षीरीशब्दे ज्ञातव्यम्॥)

हेमाह्व:, पु, (हेम हेमवर्णमाह्वयते वर्णेन स्पर्द्धते इति। आ+ह्वे+क:।) वनचम्पक:। इति राजनिर्घण्ट:॥ (हेम आह्वा आख्या यस्य।) धुस्तूर:। कनकाह्वयशब्ददर्शनात्॥

हेमाह्वा, स्त्री, (हेम आह्वा आह्वा आख्या यस्या:।) स्वर्णजीवन्ती। इति राजनिर्घण्ट:॥

हेम्ना, पु, बुधग्रह:। यथा,—
"हेम्न: कर्म्मठमना: प्रीतरश्मि-
र्हेम्ना विलम्बो बोधनश्चेन्दुपुत्र:।"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

हेय:, त्रि, (हा+"अचो यत्।" ३।१।९७। इति यत्। "ईद्यति।" ६।४।६५। इति

ख्यात ईन्। गुणः।) ख्याम्यः। यथा,—
"ऊषरा वालुकाक्लिन्ना" इत्यादुपक्रम्य।
"वास्तुखण्डे महादोषा हेयास्तस्मादिचक्षणैः॥"
इति युक्तिकल्पतरुः॥

हेरं, त्रि, (हि+रन्।) मुकुटभेदः। हरिद्रा। आसुरी माया। इति केचित्॥

हेरम्बः, पुं, (हे रवे शिवसमीपे वा रम्बते इति। रवि शब्दे+पचाद्यच्।) गणेशः। इत्यमरः।१।१।४१॥ महिषः। शौर्य्यगर्व्वितः। इति मेदिनी॥ बुद्धविशेषः। तत्पर्य्यायः। हेरुकः २ चक्रसम्बरः ३ देवः ४ वज्रकपाली ५ निशुम्भी ६ शशिशेखरः ७ वज्रटीकः ८। इति त्रिकाण्डशेषः॥ *॥ अथ हेरम्बमन्त्रः। स च ऊकारयुक्तो गकारः सबिन्दुः प्रणवादिनमोऽन्तश्चतुरक्षरः। निबन्धे।
"पञ्चान्तको बिन्दुयुक्तो वामकर्णविभूषितः।
तारादिर्हृदयान्तोऽयं हेरम्बमनुरीरितः।
चतुर्वर्णात्मको मन्त्रश्चतुर्वर्गफलप्रदः॥"
अस्य पूजाप्रयोगः। प्रातःकृत्यादिपीठन्यासान्तं विधाय गणेशोक्तपीठशक्तीः पीठमनुञ्च विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं कुर्य्यात्। अस्य गणक ऋषिर्गायत्री छन्दो हेरम्बो देवता गकारो बीजं बिन्दुः शक्तिश्चतुर्व्वर्गसिद्ध्यर्थे विनियोगः। शिरसि गणकऋषये नमः। इत्यादि। ततः कराङ्गन्यासौ। गां गीं गूं गैं गौं गः इत्येतैः षडङ्गानि कुर्य्यात्। तथा च।
"षड्दीर्घभाजा बीजेन षडङ्गानि प्रकल्पयेत्॥"
ततो ध्यानम्।
"मुक्ताकाञ्चननीलकुन्दघुसृणच्छायैस्त्रिनेत्रान्वितै-
र्नागास्यैर्हरिवाहनं शशिधरं हेरम्बमर्कप्रभम्।
दृप्तं दानमभीतिमोदकरदान् टङ्कं शिरोऽक्षात्मिकां
मालां मुद्गरमङ्कुशं त्रिशिखकं दोर्भिर्दधानं भजे॥"
एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं कुर्य्यात्। ततो गणेशोक्तपीठपूजान्तं कृत्वा ॐ हुँ हुँ महासिंहाय गां हेरम्बासनाय नम इत्यासनं पूजयेत्। तथा च निबन्धे।
"प्रणवं कवचद्वन्द्वं महासिंहाय गां ततः।
हेरम्बेति पदं पश्चात् आसनाय हृदन्ततः॥
अयमासनमन्त्रः स्यात् प्रदद्यादमुनासनम्॥"
इति॥
पीठन्यासोऽप्येवं मन्त्रः। तत ॐ गं मन्त्रेण मूर्त्तिं संकल्पयेत्। तथा च निबन्धे।
"तारादिविघ्नबीजेन मूर्त्तिं तस्य प्रकल्पयेत्।"
पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं विधाय आवरणपूजामारभेत्। यथा अग्न्यादिकोणे मध्ये दिक्षु च गां हृदयाय नम इत्यादिना पूजयेत्। तद्बहिर्विघ्नादीन् वज्रादींश्च संपूज्य धूपादिविसर्जनान्तं कर्म्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरणं त्रिलक्षजपः। तथा च।
"त्रिलक्षञ्च जपेन्मन्त्रं दशांशं जुहुयात्ततः।"
होमद्रव्यं यथा,—
"लक्षत्रयं जपेन्मन्त्रमिक्षुदण्डैर्दशांशतः।
अपूपैराज्ययुक्तैर्व्वा जुहुयान्मन्त्रसिद्धये॥" *॥
मन्त्रान्तरम्। गं क्षिप्रप्रसादनाय हृत्। तथा च निबन्धे।
"सम्वर्त्तको मेन्दर्धुतः पार्श्वो वह्न्यासने स्थितः।
प्रसादनाय हृन्मन्त्रं स्वबीजाद्यो दशाक्षरः॥"
अस्य पूजा प्रातःकृत्यादिपीठन्यासान्तं कर्म्म विधाय ऋष्यादिन्यासं कुर्य्यात्। शिरसि गणकऋषये नमः। मुखे विराट्छन्दसे नमः। हृदि क्षिप्रप्रसादनाय देवतायै नमः। तथा च निबन्धे।
"गणको मुनिराख्यातो विराट् छन्द उदीरितम्।
क्षिप्रप्रसादनो विघ्नो देवतास्य प्रकीर्त्तिता।
दीर्घयुक्तेन बीजेन षडङ्गानि प्रकल्पयेत्॥"
एकाक्षरवत् कराङ्गन्यासौ कृत्वा ध्यायेत्।

"पाशाङ्कुशौ कल्पलतां विषाणं
दधत्स्वशुण्डाहितबीजपूरः।
रक्तस्त्रिनेत्रस्तरुणेन्दुमौलि-
र्हारोज्ज्वलो हस्तिमुखोऽवताद्वः॥"

इति ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं कृत्वा पीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं विधाय आवरणपूजामारभेत्। अग्न्यादिषु गां हृदयाय नम इत्यादिना पूजयेत्। तथा च निबन्धे।
"अङ्गानि पूर्व्वमभ्यर्च्य विघ्नानष्टौ यजेत्ततः।
पत्राग्रे पूजयेदेता ब्राह्म्याद्यास्तदनन्तरम्॥"
पत्रेषु।
"विघ्नं विनायकं शूरं वीरं वरदसंज्ञकम्।
इभवक्त्रं चैकरदं लम्बोदरं प्रपूजयेत्॥"
पत्राग्रेषु ब्राह्म्याद्यास्तद्बहिरिन्द्रादीन् वज्रादींश्च पूजयेत्। ततो धूपादिविसर्जनान्तं कर्म्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरणं लक्षजपः। तथा च।
"लक्षं जपेज्जपस्यान्ते जुहुयादयुतं तिलैः।
मधुरत्रितयैर्व्वापि द्रव्यैरष्टाभिरीरितैः॥"
इति कृष्णानन्दकृततन्त्रसारः॥

हेरम्बजननी, स्त्री, (हेरम्बस्य जननी।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली॥

हेरम्बहट्टः, पुं, देशविशेषः। स च दक्षिणप्रदेशे वर्त्तते। इति शब्दरत्नावली॥

हेरिकः, पुं, (हि+इकन्। रुट् च।) चरः। इति हेमचन्द्रः॥

हेरुकः, पुं, (हि+उकन्। रुट् च।) बुद्धभेदः। महाकालगणः। इति मेदिनी॥ शिवलिङ्गविशेषः। यथा,—
"शिवलिङ्गञ्च तत्रास्ति शिलायां हेरुकाह्वयम्।
नदीदक्षिणपूर्व्वस्यां नायकं तत्तु पूजयेत्॥"
इति कालिकापुराणे कामाख्याकल्पनिर्णये ८१ अध्यायः॥ गणेशः। इति तत्रैव॥

हेलञ्ची, स्त्री, (हेलं चिनोतीति। चि+ड। ङीष्। पृषोदरात् साधुः।) हिलमोचिका। हेलञ्चा इति भाषा। इति शब्दचन्द्रिका॥ (हिलमोचिकाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः॥)

हेलनं, क्ली, (हेड+ल्युट्। डलयोरैक्यम्।) अवहेला। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, भागवते। ६। २। १४।
"साङ्केत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव च।
वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः॥")

हेला, स्त्री, (हिल्+घञ्। टाप्।) स्त्रीणां शृङ्गारभावजक्रियाविशेषः। इत्यमरः।१।७।३२॥ सुरते प्रौढ़िच्छा हेला। यदाह।
"प्रौढ़िच्छा याति रूढ़ायां नारीणां सुरतोत्सवे।
शृङ्गारशास्त्रतत्त्वज्ञैर्हेला सा परिकीर्त्तिता॥"
इति।
अन्ये तु।
"स एव हेला सुव्यक्तः शृङ्गाररससूचकः।"
इत्याहुः। अस्यार्थः। हाव एव स्फुटशृङ्गाराणुभावो हेलेति। अन्ये त्वाहुः विलासादयो दश स्वाभाविकाः भावहावहेलाख्ययोऽङ्गजाः शोभादयः सप्त प्रयत्नजाः। इति विंशतिरलङ्काराः। तेषु।
"हृद्यात्मकं भवेत् सत्त्वं सत्त्वाद्भावः स्मृतः परः।
भावात् समुत्थितो हावो हावाद्धेला समुत्थिता॥"
इति॥
हिल च हावकृतौ घञ् स्त्रीत्वं लोकाश्रयात्।
हेलिरपि।
"हेलिः पुंसि रवौ हेलिर्हेलायामपि योषिति।"
इति रुद्रः। इति भरतः॥
अपि च।
"हाव एव भवेद्धेला व्यक्तः शृङ्गारसूचकः।"
* इत्युज्ज्वलनीलमणिः॥ *॥
अवज्ञा। इति मेदिनी॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे। १४। २६।
"स्वल्पं पुण्यं शुभं गन्धं हेलया सम्प्रयच्छति।
स्पर्शं वाप्यथवा शब्दं रसं रूपमथापि वा॥")
ज्योत्स्ना। इति केचित्॥

हेलावुकः, पुं, अश्वविक्रयी। इति हारावली॥

हेलिः, पुं, (हिलति। हिल+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणा० ४। ११७। इति इन्।) सूर्य्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ आलिङ्गनम्। इति केचित्॥

हेलिः, स्त्री, (हिल च हावकृतौ+इन्।) हेला। इति रुद्रः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

हेष, ऋ ङ अश्वानां स्वने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट्।) ङ, हेषते घोटकः। जिहेषे। ऋ, अजिहेषत्। इति दुर्गादासः॥

हेषा, स्त्री, (हेष+भावे अः।) अश्वानां निस्वनः। (यथा, मार्कण्डेयपुराणे। २२। २०।
"कृतार्त्तहेषाशब्दो वै ततः शत्रुविलोचनः।
गीतः सोऽश्वश्च तेनैव दानवेन दुरात्मना॥")

तत्पर्य्याय:। हेमा २। इत्यमर:। २।७।४७॥ हेमा ३। इति तट्टीका॥

षी, [न्] पुं, (हेमा इति शब्दोऽस्त्यस्य। इनि:।) अश्व:। इति त्रिकाण्डशेष:॥

है, व, (हे च है च।) सम्बोधनम्। हूति:। इति मेदिनी॥

, व. (हिनोतीति। हि गतौ बाहुलकात् डै।) सम्बोधनम्। आह्वानम्। इति मेदिनी॥

तुक:, पुं, (हेतुना चरतीति। हेतु+ठक्।) असद्युक्तिव्यवहारी। यथा, मनु:।

"त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्म्मपाठक:।
त्रयश्चाश्रमिण: पूर्व्वे परिषत् स्याद्दशावरा॥"

त्रैविद्य: त्रिवेदपारग:। हैतुक: असद्युक्तिव्यवहारी। इति व्यवहारतत्त्वम्। हेतुद्वारा सत्कर्म्मसु सन्देहकर्त्ता। यथा,—

"पाषण्डिनो विकर्म्मस्थान् वैडालव्रतिकान् शठान्।
हैतुकान् वकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्च्चयेत्॥"

इति विष्णुपुराणे। ३। १८। ६६॥

पाषण्डादीनां लक्षणम्।

"अत: स्वधर्म्मात् पाषण्डो विकर्म्मस्थो निषिद्धकृत्।
कुर्य्यात् धर्म्मध्वजो नित्यं सुरध्वज इवोच्छ्रित:।
प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्व्रतम्॥"

तद्वान् वैडालव्रतिक:।

"प्रियं वक्ति पुरोऽन्यत्र विप्रियं कुरुते भृशम्।
व्यक्तापराधचेष्टश्च शठोऽयं कथितो बुधै:॥
सन्देहकृत् हेतुभिर्य: सत्कर्म्मसु स हैतुक:।
अर्व्वाग्दृष्टिर्नैष्कृतिक: स्वार्थसाधनतत्पर:।
शठो मिथ्याविनीतश्च वकवृत्तिरुदाहृत:॥"

इति तट्टीका॥

(फलाभिसन्धानयुक्ते, त्रि॥)

हैमं, क्ली, (हिमे भवम्। अण्।) प्रातर्हिमोद्भवजलम्। इति राजनिर्घण्ट:॥ हिमभवे, त्रि॥ (यथा, रघौ। १६। ७।

"लक्ष्यान्तरा सावरणेऽपि गेहे
योगप्रभावो न च लक्ष्यते ते।
बिभर्षि चाकारमनिर्वृतानां
मृणालिनी हैममिवोपरागम्॥")

हेमजाते च त्रि॥ इत्यमर:। २। ८। ९२॥ (यथा, रघौ। ६। १५।

"आकुञ्चिताग्राङ्गुलिना ततोऽन्य:
किञ्चित् समावर्ज्जितनेत्रशोभ:।
तिर्य्यग्विसंसर्पिनखप्रभेण
पादेन हैमं विलिलेख पीठम्॥")

हैम:, पुं, भूनिम्ब:। इति राजनिर्घण्ट:॥ (हेम्नो विकार:। हेम+अण्।) हेम्नो विकार:। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (शिव:। यथा, महाभारते। १३। १७। ६३।

"हैमो हेमकरो यज्ञ: सर्व्वधारी धरोत्तम:।"

पर्व्वतविशेष:। यथा, महाभारते। १३। १६। ५३।

"कैलासं मन्दरं हैमं सर्व्वाननुचचार ह।
तावतीश्च महाशैलान् कैरातं स्थानमुत्तमम्॥")

हैमनं, क्ली, पुं. (हेमन्त एव इति। "सर्व्वत्राण् च तलोपश्च।" ४। ३। २२। इति स्वार्थे अण् तलोपश्च।) हेमन्त ऋतु:। यथा। हेमन्त-हैमनावस्त्री। इति शब्दरत्नावली॥ (हेम्न इदमित्यण्। न टिलोप:।) स्वर्णजाते हिम-जाते च त्रि॥ (हेमन्तभवे च त्रि। यथा, किरातार्ज्जुनीये। १७। १२।

"उमापतिं पाण्डुसुतप्रणुन्ना:
शिलीमुखा नयथयाम्बभूवु:।
अभ्युत्थितस्याद्रिपतेर्नितम्ब-
मर्कस्य पादा इव हैमनस्य॥")

हैमन:, पुं, (हेमन्त एव अण्। तलोपश्च।) मार्गशीर्षमास:। इति राजनिर्घण्ट:॥ (हेमन्ते जात: अण् तलोपश्च।) हिमकालोद्भववहिक-धान्यम्। अस्य गुणा:।

"हैमनास्तु हिमा हृद्या मधुरा बहुवर्च्चस:।"

इति राजवल्लभ:॥

हैमन्तं, क्ली, पुं, (हेमन्त+"सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्।"४।३।१६। इति अण्।) हेमन्त ऋतु:। हेमन्तसम्बन्धिनि, त्रि। इति हेमन्तशब्दात् स्वार्थे णप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

हैमन्तिकं, क्ली, (हेमन्ते भव:। ठञ्।) शालि-धान्यम्। आमन धान इति भाषा। यथा,—

"हैमन्तिकं सिताखिन्नं धान्यं मुद्गास्तिला यवा:॥"

इति हविष्यान्नप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम्॥

हेमन्तकालजाते, त्रि॥ (यथा, आश्वलायनीय-श्रौतसूत्रे। ४। १२। १।

"बृहस्पति: पांक्तस्त्रिणव: शाक्वरो हैमन्तिक:॥")

हैममुद्रिक:, त्रि, स्वर्णमुद्रिकाविशिष्ट:। हैमी मुद्रिका यस्य इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्न:॥ इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

हैमल:, पुं, क्ली, (हिमल+अण्।) हेमन्त ऋतु:। हिमलशब्दात् णप्रत्ययेन निष्पन्न:। इति कश्चित् शब्दरत्नावली॥ हैमन इति साधु-पाठ:॥

हैमवतं, क्ली, (हिमवतोऽदूरभवो देश: हिमवत इदं वा। अण्।) भारतवर्षम्। इति त्रिकाण्ड-शेष:॥

हैमवत:, पुं, विषभेद:। इति हेमचन्द्र:॥ (हिमालयसम्बन्धिनि, तज्जाते च त्रि॥ देशविशेष:। यथा, महाभारते। २। ५०। २०।

"निषादान् पारसीकांश्च लब्ध्वा हैमवतां-स्तथा॥")

हैमवतवर्षं, क्ली, भारतवर्षम्। यथा,—

"एतद्धैमवतं वर्षं भारती यत्र सन्तति:।
हेमकूटं परं यत्र नाम्ना किंपुरुषोत्तम:॥"

इति वाराहे हरगीता॥

हैमवती, स्त्री, (हिमवतोऽपत्यं स्त्री। अण् ङीप्।) पार्व्वती। (यथा, देवीभागवते। १२। ८। ५७।

"उमाभिधानां पुरतो देवीं हैमवतीं शिवाम्॥")

हरीतकी। इत्यमर:। १।१।१८; २। ४। ५६॥ स्वर्णक्षीरी। (अस्या: पर्य्यायो यथा,—

"कटुपर्णी हैमवती हेमक्षीरी हिमावती।
हेमाह्वा पीतदुग्धा च तन्मूलञ्चोकसुच्यते॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

श्वेतवचा। इति मेदिनी॥ (अस्या: पर्य्यायो यथा,

"वचोग्रगन्धा च वचा श्वेता श्वेता हैमवतीति च।"

इति गारुडे २०८ अध्याये॥

हिमवत: प्रभवति प्रकाशते प्रथमं दृश्यते इति। "प्रभवति।" ४। ३। ८३। इत्यण्।) गङ्गा। इति धरणि:॥ (यथा, महाभारते। ३। १०८। १६।

"एवमुक्त: प्रत्युवाच राजा हैमवतीं तदा।
पितामहा मे वरदे! कपिलेन महानदि!।
अश्वमेधाश्वसुरगं नीता वैवस्वतक्षयम्॥"

हिमवति भवा इति। अण्।) रेणुका। कपिलद्राक्षा। अतसी। इति राजनिर्घण्ट:॥

हैमा, } स्त्री, (हेम तद्वर्णोऽस्त्यस्या: इति अण्।
हैमी, } वा ङीप्।) पीतयूथिका। इति शब्द-रत्नावली॥ (यूथिकाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्य:॥)

हैयङ्गवीनं, क्ली, (ह्यो गोदोहस्य विकार: इति। "हैयङ्गवीनं संज्ञायाम्।" ५। २। २३। इति खञ् ह्यियङ्गादेशश्च।) ह्योगोदोहोद्भवं घृतम्। इत्यमर:। २। ९। ५२॥ नवनीतम्। इति रत्नमाला राजनिर्घण्टश्च॥ (यथा, हरिवंशे। भविष्यपर्व्वणि। ५८। १०।

"हैयङ्गवीनं क्षीराणि दधि वा किमनौजनम्।
गोधनं सर्व्वमेवेदं नीरोगं प्रतिपद्यते॥")

तत्पर्य्याय:। सरजम् २ मन्थजम् ३ कल-स्फुटम् ४। इति हारावली॥

हैरिक:, पुं, (हिनोतीति। रक्। हेरं आसुरी माया। तज्जानाति। ठक्।) चौर:। इति धरणि:॥

हैहय:, पुं, (हय्या अपत्यम्। "स्त्रीभ्यो ढक्।" ४।१।१२०। इति ढक्। पृषोदरादित्वात् साधु:। यद्वा हिंशब्देन नामैकदेशग्रहणेन नामग्रहणात् हेषाशब्देन हेषाशब्दं कुर्व्वन् हयान् गच्छतीति हेहयोऽन्य: तस्यायं "शिवादिभ्योऽण्।" ४। १। ११२। इत्यण्। यद्वा, हे भक्त हे भक्त इति वदन् हयति गच्छतीति हेहयो विष्णु:। तस्यायं हैहय:।) कार्त्तवीर्य्य:। इति हेम-चन्द्र:॥ देशविशेष:। यथा,—

"पश्चिमे हैहयास्तादृग्विश्वामशकादय:॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वे कूर्म्मचक्रम्॥

हैहय:, पुं, (हैहया: तद्देशवासिन: तेषां राजा अण्।) कार्त्तवीर्य्यराज:। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघौ। ११। ७४।

"बिभ्रतोऽस्त्रमचलेऽप्यकुण्ठितं
द्वौ रिपू मम मतौ समागसौ।
धेनुवत्सहरणाच्च हैहय:
त्वञ्च कीर्त्तिमपहर्त्तुमुद्यत:॥")

हो, व्य, (ह्वयते अनेनेति । ह्वे + डो । निपातनात् साधु: ।) सम्बोधनम् । आह्वानम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, किरातार्ज्जुनीये । १५ । २० ।
"ननु हो मथना राघो घोराघाय नघोऽघ न ।
तयदा तवदा भीमा माभीदावत दायत ॥")
विस्मय: । इत्यमर: ॥

होड, ऋ ङ गतौ । अनादरे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अजुहोडत् । ङ, होडते । इति दुर्गादास: ॥

होड:, पुं, (होडते गच्छतीति । होड गतौ + अच् ।) नौकाविशेष: । हुडी इति भाषा । तत्पर्य्याय: । तराण्ड: २ वहनम् ३ वहित्रम् ४ वार्बट: ५ । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (होड्यते इति । होड् अनादरे + कर्म्मणि घञ् ।) दक्षिणराढीयमौलिककायस्थानां द्विसप्ततिपद्धत्यन्तर्गतपद्धतिविशेष: । इति कुलाचार्य्यग्रन्थ: ॥ गौड़देशीयश्रोत्रियब्राह्मणविशेषाणामुपाधिश्च । अस्य प्रमाणं अम्बदामन्ननग्रन्थे भुवार्णवमिश्रग्रन्थे च द्रष्टव्यम् ॥

होड़ा, [ऋ] पुं, चोर: । इति केचित् ॥

होता, [ऋ] पुं, (जुहोतीति । हु + "नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृ" इति । उणा० २ । ९६ । इति तृन् निपातितश्च । यद्वा, हु + तृच् ।) ऋत्विग्वेत्ता । इत्यमर: । २ । ७ । १७ ॥ होमकर्त्ता । यथा । विशिष्टदेशावच्छिन्नप्रक्षेपोपहितहविस्त्यागस्य होमत्वात् प्रक्षेपस्य तदभिधाननिमित्तमित्यर्थ: । तेन स्रुघात्वर्थतावच्छेदकप्रक्षेपानुकूलव्यापारवति ऋत्विजि होता इत्यादिव्यपदेश: । इति दायभागटीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कार: ॥

होतृकार:, पुं, होतुल्कार: । होतुर्मीता । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

होत्रं, क्ली, (हूयते इति । हु + "हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् ।" उणा० ४ । १६७ । इति त्रन् ।) हवि: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ होम: । इति हेमचन्द्र: ॥

होत्रा, स्त्री, (हु + त्रन् + टाप् ।) स्तुति: । इति केचित् ॥ (आहूयमाना देवता । यथा, ऋग्वेदे । १ । १८ । ८ ।
"आदृभोति हविष्कृतिं प्राञ्चं कृणोत्यध्वरम् ।
होत्रा देवेषु गच्छति——————॥"
'होत्रा हूयमाना देवता ।' इति तद्भाष्ये सायन: ॥)

होत्री, [न्] पुं, होता । होत्रं विद्यतेऽस्य इति होत्रशब्दात् इन्प्रत्ययेन निष्पन्न: ॥

होत्री, स्त्री, (हु + तृच् + ङीप् ।) यजमानरूपा शिवस्य मूर्त्ति: । यथा,—
"या सृष्टि: स्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हविर्या च होत्री
ये द्वे कालं विधत्त: श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।
यामाहु: सर्व्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिन: प्राणवन्त:
प्रत्यक्षाभि: प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीश: ॥"
इत्यभिज्ञानशकुन्तलाप्रथमश्लोक: ॥

होत्रीयं, क्ली, (होत्राय हितम् होतुरिदं वेति । छ: ।) हविर्गेहम् । इति हेमचन्द्र: ॥ होत्रसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । ६ । ४ । ३ । ७ ।
"एकविंशतिं होत्रीय उपदधाति ॥")

होम:, पुं, (हवनमिति । हु + "अर्त्तिस्तुसुहु-सृधृक्षि" इति । उणा० १ । १३९ । इति मन् ।) पञ्चमहायज्ञान्तर्गतयज्ञविशेष: । इत्यमर: । २ । ७ । १४ ॥ स तु देवयज्ञ: । यथा,—
"अध्यापनं ब्रह्मयज्ञ: पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥"
इति मनु: ॥

तल्लक्षणं यथा,—
"विशिष्टदेशावच्छिन्नप्रक्षेपोपहितत्याग: ॥"
इति श्रीकृष्णतर्कालङ्कार: ॥ * ॥

अथ नित्यहोम: । तदुक्तं सोमभुजगावल्याम् ।
"नाजप: सिद्ध्यति मन्त्रो नाहुतश्च फलप्रद: ।
नानिष्टो यच्छति कामान् तस्मात्त्रितयमर्च्चयेत् ॥
पूजया लभते पूजां जपात् सिद्धिर्न संशय: ।
विभूतिं चाग्निकार्य्येण सर्व्वसिद्धिञ्च विन्दति ॥"
नीलतन्त्रेऽपि ।
"नित्यहोमं प्रवक्ष्यामि सर्व्वार्थं येन विन्दति ।
सपर्य्यां सम्यगापाद्य बलिपूर्व्वं चरेद्विधिम् ॥
ततो होमं तर्पणञ्च चरेत् साधकसत्तम: ।
बलिवैश्वादिकं चैव ब्राह्मण: समुपाचरेत् ॥
अर्घोदकेन संप्रोक्ष्य तिस्रो रेखा: समालिखेत् ।
विधिवद्वह्निमानीय क्रव्यादेभ्यो नमस्तथा ॥
मूलमन्त्रं समुच्चार्य्य कुण्डे वा स्थण्डिलेऽपि वा ।
भूमौ वा संस्करेद्वह्निं व्याहृतित्रितयेन च ।
स्वाहान्तेन त्रिधा हुत्वा षडङ्गहवनं चरेत् ॥"
तथा ।
"ततो देवीं समावाह्य मूलेन षोडशाहुतिम् ।
हुत्वा स्तुत्वा नमस्कृत्य विसृजेद्दिन्दुमण्डले ॥"
श्यामादौ विशेष: ।
"भैरवाय हुनेदष्टौ आज्याक्तैस्तिलै: शुभै: ।
पूर्व्वादिदिक्क्रमेणैव ततो होमं समाचरेत् ॥" *
अथ संक्षेपहोमप्रयोग: ।
"कुण्डे वा स्थण्डिले वापि बीजकादिभि: संस्कृते ।
प्रागग्रा उदगग्राश्च तिस्रो रेखा: समालिखेत् ॥"
तथा च ।
"बीजाक्षं मूलमन्त्रेण प्रोक्ष्य ताड़नं मतम् ।
तेनैव सेचनं प्रोक्तं वर्म्मणाभ्युक्षणं मतम् ॥"
ततो मूलमुच्चार्य्य कुण्डाय नम: इति संपूज्य प्रागग्रा उदगग्रास्तिस्रो रेखा: कर्त्तव्या: । प्रागग्रेषु तद्रेखासु ब्रह्मयमसोमान् उदगग्रेषु क्रमेण रुद्रविष्णुपुरन्दरान् प्रादक्षिण्येन संपूज्य उदगग्रासु मध्यवेदिकेन्दून् पूजयेत् । सुन्दरीपक्षे तु सर्व्वत्र सदृश नवीन: । मध्ये ऐं ह्रीं श्रीं ऐं क्लीं सौ: नम: । एवं क्रमेण पूजयेत् । तथा मन्त्रोदितायां होमकुण्डे ।
"ऐशान्यां वैदिकां कृत्वा विचार्योत्तमविधानेन ।
तत्राग्निम् स्थापयेत् कुम्भं यथोक्तक्रमयोगत: ।
तत्र संपूजयेद्देवं यथाविध्युपचारकै: ।
ततो होमं प्रकुर्व्वीत देवतावसिधानत: ॥"
तत: कुण्डमध्ये षट्कोणवृत्तत्रिकोणं तद्बहिरष्टदलपद्मं तद्बहिश्चतुरस्रं चतुर्द्वारसहितं लिखित्वा तदुपरि मूलेन पुष्पाञ्जलीन् दद्यात् । सुन्दरीपक्षे तु वाग्भवम् । तत: पञ्चाशद्वर्णैर्वा मूलेन वह्निबीजेन वा योगपीठमर्च्चयेत् । तद्यथा । कर्णिकोपर्य्याधारशक्त्यादीन् संपूज्य अग्न्यादिकोणचतुष्केषु ॐ धर्म्माय नम: ॐ ज्ञानाय नम: ॐ वैराग्याय ऐश्वर्य्याय पूर्व्वादिदिक्षु अधर्म्माय अज्ञानाय अवैराग्याय अनैश्वर्य्याय मध्ये ॐ अनन्ताय नम: । एवं पद्माय अं अर्कमण्डलाय द्वादशकलात्मने नम: । उं सोममण्डलाय षोडशकलात्मने नम: । मं वह्निमण्डलाय दशकलात्मने नम: । तत: केशरेषु पूर्व्वादिमध्ये ॐ पीतायै नम: । एवं श्वेतायै नम: अरुणायै नम: । कृष्णायै धूम्रायै तीव्रायै स्फुलिङ्गिन्यै रुचिरायै ज्वालिन्यै ततो रं वह्न्यासनाय नम: । तत: ।
"वागीश्वरीमृतुस्नातां नीलेन्दीवरलोचनाम् ।
वागीश्वरेण संयुक्तां क्रीड़ाभावसमन्विताम् ॥"
इति ध्यात्वा ॐ ह्रीं वागीश्वराय नम: वागीश्वर्य्यै नम: । इति मन्त्रेण पञ्चोपचारै: संपूज्य सूर्य्यकान्तादिसम्भूतं श्रोत्रियगेहजं वह्निमानयेत् । सुन्दरीपक्षे तु कामेश्वरं कामेश्वरीं पूजयेत् । गौतमीये ।
"पाषाणभववह्निञ्च यदि वारणिसम्भवम् ।
श्रोत्रियाणां गेहजञ्च वनस्थं वाथवा हरेत् ॥
यदृच्छालाभसंयुक्तो अयोग्यो याजकर्म्मणि ।
निरग्निब्राह्मणाद्वह्नी सर्व्वलाभकरो भवेत् ॥
चण्डालोऽचतुर्थोत्पन्नं दद्याद्धुताशन: ।
वेश्मात् शूद्राच्च विपक्वं चायतं होमकर्म्मणि
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन वह्निमुक्तं समाचरेत् ॥"
तन्त्रान्तरे ।
"द्विजातिभवनाद्वापि वह्निमानीय साधक: ।
बीजवृन्तेन मूलेन मन्त्रितं तं विलोकयेत् ॥
अग्निमावाहयेदस्त्रमन्त्रेण तदनन्तरम् ।
हूँ फडन्तेन मूलेन क्रव्यादांशं परित्यजेत् ॥"
तत: ॐ वह्नियोगपीठाय नम: चतुर्दिक्षु वामायै नम: एवं ज्येष्ठायै रौद्र्यै अम्बिकायै । ततो मूलमुच्चार्य्य अमुकदेवताकुण्डाय नम: इति कुण्डं संपूज्य तदधो वागीश्वरीं तत्स्वरूपां ऋतुमतीं ध्यात्वा यथोक्तवह्निं बीजकादिभि: संस्कृत्य इमिति तस्मात् सकृत मूलमुच्चार्य्य हूँ फट् क्रव्यादेभ्य: स्वाहेति क्रव्यादांशं परित्यज्य वह्निमन्त्रेण हूँ इत्यनुवाक्य वैष्णवया चक्षुषैव च

ामुद्रया कुण्डोपरि त्रिः परिभ्राम्य जानुस्पृष्ट-
ाहीतलः शिववीजबुद्धया आत्मनोऽभिमुखं
ृत्वा योनौ एनं क्षिपेत्। ततो ह्रीं वह्निमूर्त्तये
मः इत्यभ्यर्च्य रं वह्निचैतन्याय नमः इति
ैतन्यं तत्र संयोज्य ॐ चित् पिङ्गल हन हन
ह दह पच पच सर्व्वं ज्ञापय आज्ञापय स्वाहा
ति ज्वालयेत्। ततः।
"अग्निं प्रज्वलितं वन्दे जातवेदं हुताशनम्।
सुवर्णवर्णममलं समिद्धं विश्वतोमुखम्॥"
इत्युपतिष्ठेत्॥
तो अग्ने त्वमसुकनामासीति नाम कृत्वा ॐ
ैश्वानर जातवेद इहावह लोहिताक्ष सर्व्व-
कर्म्माणि साधय स्वाहा। अनेनार्घ्यादिभिः
ंपूज्य ॐ अग्नेर्हिरण्यादिसप्तजिह्वाभ्यो नमः।
ॐ सहस्रार्च्चिषे हृदयाय नमः इत्यादि अग्नि-
षडङ्गेभ्यो नमः। ॐ अग्नये जातवेदसे इत्या-
ष्टमूर्त्तिभ्यो नमः। तद्बाह्ये ॐ ब्राह्म्याद्यष्ट-
ाक्तिभ्यो नमः। तद्बहिः ॐ पद्माद्यष्टनिधिभ्यो
मः। तद्बाह्ये ॐ इन्द्रादिलोकपालेभ्यो नमः।
द्बाह्ये ॐ वज्राद्यस्त्रेभ्यो नमः। ततः प्रादेश-
ात्रं कुशपत्रद्वयं घृतमध्ये निक्षिप्य सव्यासव्य-
मध्यभागेषु इडां पिङ्गलां सुषुम्नां ध्यात्वा होमं
ुर्य्यात्। स्रुवेण दक्षिणभागादाज्यं गृहीत्वा
ॐ अग्नये स्वाहा इति अग्नेर्दक्षिणनेत्रे जुहु-
यात्। तथा वामभागादाज्यं गृहीत्वा ॐ
सोमाय स्वाहा इति वामनेत्रे जुहुयात्। ततो
मध्यभागादाज्यं गृहीत्वा ॐ अग्निसोमाभ्यां
स्वाहा इत्यग्नेर्ललाटनेत्रे जुहुयात्। पुनर्दक्षि-
णतः नम इति घृतं गृहीत्वा ॐ अग्नये
स्विष्टकृते स्वाहा इत्यग्निमुखे। ततो महा-
व्याहृतिहोमः। ॐ भूः स्वाहा ॐ भुवः स्वाहा
ॐ स्वः स्वाहा ॐ वैश्वानर जातवेद इहावह
लोहिताक्ष सर्व्वकर्म्माणि साधय स्वाहा इत्यनेन
त्रिवारं जुहुयात्। ततः अग्नौ मूलेन पीठ-
स्थितां देवतां संपूज्य तन्मुखे घृतेन मूलमन्त्रेण
पञ्चविंशतिवारं जुहुयात्। वह्निदेवतयोरा-
त्मना सह ऐक्यं विभाव्य मूलमन्त्रेण एकादशा-
हुतीर्जुहुयात्। ततो मूलमन्त्रस्य अङ्गदेव-
ताभ्यः स्वाहा प्रकल्पेत् प्रत्येकमेकैकाहुतिं
जुहुयात्। ततः सङ्कल्पं विधाय तत्तत्कल्पोक्त-
द्रव्येण होमं कुर्य्यात्। ततो मूलमन्त्रेण पूर्णाहुतिं
दत्त्वा संहारमुद्रया इष्टदेवतां हृदये समानीय
क्षमस्वेति विसृज्य दक्षिणां दत्त्वा अच्छिद्राव-
धारणं कुर्य्यात्। इति तन्त्रसारः॥ ग्रहहोम-
प्रयोगस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः॥

होमकः, पुं, (होमः + संज्ञायां कन्।) होता।
यथा, मात्स्ये ९३। १२८—१२९ श्लोकौ।
"पूर्व्वद्वारे च संस्थाप्य बह्वृचं वेदपारगम्।
यजुर्व्विदं तथा याम्ये पश्चिमे सामवेदिनम्॥
अथर्व्ववेदिनं तद्वदुत्तरे स्थापयेद्बुधः।
अष्टौ तु होमकाः कार्य्या वेदवेदाङ्गवेदिनः॥"

होमकुण्डं, क्ली, (होमार्थं कुण्डम्।) होमार्थ-
कुण्डम्। तत्पर्य्यायः। हवनी २। इति त्रिकाण्ड-
शेषः॥ अस्य विवरणं कुण्डशब्दे द्रष्टव्यम्॥

होमधान्यं, क्ली, (होमोपयुक्तं धान्यम्।) तिलः।
इति राजनिर्घण्टः॥

होमधूमः, पुं, (होमजातः धूमः।) होमीयाग्नि-
धूमः। तत्पर्य्यायः। निगमः २। इति हेमचन्द्रः॥

होमभस्म, [न्] क्ली, (होमजातं भस्म। तत्-
पर्य्यायः। वेहुतम् २। इति हेमचन्द्रः॥

होमाग्निः, पुं, (होमस्य अग्निः।) यज्ञवह्निः।
तत्पर्य्यायः। महाज्वालः २ महावीरः ३
प्रवर्ग्यः ४। इति हेमचन्द्रः॥

होमिः, पुं, (हूयते अस्मिन्निति। हु + इन्।
मुट् च।) अग्निः। (हूयते अनेनेति। इन्
मुट् च।) घृतम्। इति मेदिनी॥ जलम्।
इति शब्दरत्नावली॥

होमी, [न्] पुं, (होमः अस्यास्तीति। इनिः।)
होमकर्त्ता। यथा, तिथ्यादितत्त्वे।
"तिलोद्वर्त्ती तिलस्नायी तिलहोमी तिलप्रदः।
तिलभुक् तिलवापी च षट्तिली नावसीदति॥"
(जुहोतीति। हु + "उत्सुसर्व्विहोमिनः।"
उणा० ३। ८४। इति मिनिः। निपातितश्च।
यजमानः। इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्तः॥)

होम्यं, क्ली, (होमाय हितम्। यत्।) घृतम्।
इति राजनिर्घण्टः॥ होमीयद्रव्यमात्रे, त्रि॥
(यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि २५१ अध्याये।
"होता पोता हन्ता नेता मन्ता होम्यहोता
परात्परस्त्वम्॥")

होरा, स्त्री, (होलति कुत्स्यति वेत्ति। हुल हिंसा-
संवरणयोः + अच् घञ् वा। रलयोरैक्यम्
टाप्।) लग्नम्। राश्यर्द्धम्। रेखा। शास्त्र-
भेदः। इति मेदिनी॥ द्वितीयार्थस्य विशेषो
यथा, ज्योतिस्तत्त्वे।
"विषमर्क्षेषु प्रथम होराः सूर्य्यस्य कीर्त्तिताः।
द्वितीयाः शशिनो युग्मे व्यत्ययाद्गणयेत् सदा॥"
सार्द्धदण्डद्वयात्मककालः। स तु इंरेजानां आव-
यार इति ख्यातः। यथा, वह्निपुराणे गणभेदाध्याये।
"चतुर्विंशतिवेलाभिरहोरात्रं प्रचक्षते।
पश्चिमादर्द्धरात्रादि होराणां विद्यते क्रमः॥"

होलकः, पुं, (हु + क्विप्। लक्ष्यते आस्वाद्यते इति।
लक् + अच्।) तृणाग्निभृष्टार्द्धपक्वशमीधान्यम्।
होरा इति हिन्दी भाषा। यथा, भावप्रकाशे।
"अर्द्धपक्वैः शमीधान्यैस्तृणभृष्टैश्च होलकः।
होलकोऽल्पानिलो मेदःकफदोषश्रमापहः॥
भवेद्यो होलको यस्य स च तत्तद्गुणो भवेत्॥"

होलाकः, पुं, स्वेदविशेषः। यथा, चरकसूत्रस्थाने।
"धीतीकान्तु करीषाणां यथोक्तानां प्रदीपयेत्।
शयनान्तःप्रमाणेन शय्यामुपरि तत्र च।
सुदग्धायां विधूमायां यथोक्तामुपकल्पयेत्॥
स्ववच्छन्नः सुखं तत्राभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम्।
होलाकस्वेद इत्येष सुखप्रोक्तो महर्षिणा॥"
धीतीका शुष्कगोमयकृतोऽग्निविशेषः॥

होलाका, स्त्री, (हु + क्विप्। तं लाति ला +
संज्ञायां कन् टाप्।) वसन्तोत्सवः। होली
इति भाषा। इति दायभागटीका॥ तदधि-
करणन्यायो यथा। अथ होलाकाधिकरणम्।
प्रतीच्यानां होलाकाचारदर्शनेन सर्व्वैर्होलाका
आचरणीया इति सामान्यविधिः कल्प्यते।
न तु प्राच्यानामनाचरणात् प्रतीच्यैरिति तत्र
पदं देयं सामान्यविधिनैव प्रतीच्याचारोपपत्तिः।
प्राच्यानामनाचारस्य इच्छाविरहेणैव उपपत्तिः।
इच्छाविरहश्च तद्देशीयपूर्व्वपूर्व्वानाचारदर्शनात्।
प्रतीच्यानामुत्कटरागात्याचारविरहवत्। न
त्वनाचारार्थं वेदः कल्प्यते। यथा च यत्र
सामान्यश्रुत्या उपपत्तिस्तत्र विशेषविधिर्न
कल्प्यते गुरुत्वगुणत्वात् महेतिवत्। न हि
कर्म्मकाले तदसम्भवात् तदन्यकाले इति विशेष-
णीयम्। इति अधिकरणकौमुदी॥ अन्यच्च।
यथा होलाकाधिकरणे प्राच्यकर्त्तृकहोलाकानु-
ष्ठानोपपत्तये होलाका कर्त्तव्यैव श्रुतिः
कल्पिता। तावतैव तदुपपत्तेः। न तु प्राच्यादि-
पदवती कल्पनागौरवात्। तद्वदत्रापि अष्टकाः
कर्त्तव्याः गृह्यादिति श्रुतिः कल्पनीया न तु
शिष्टादिपदवती तदयुक्तं तत्र प्राच्यकर्त्तृकानु-
ष्ठानस्यावश्यकल्पनीयसामान्यश्रुत्यैवोपपत्तेः। न
चाप्राच्यानामननुष्ठानार्थं प्राच्यपदवती कल्प्यता-
मिति वाच्यम्। तेषामननुष्ठानस्यानाचारक्षपस्य
श्रुतिकल्पनानिमित्तत्वानुपपत्तेः। इति दाय-
भागः॥

हौ, अ, (हूयते अनेनेति। ह्वे + डौ।) सम्बो-
धनम्। आह्वानम्। इति मेदिनी॥

हौड, ऋ ङ गतौ। अनादरे। इति कविकल्पद्रुमः॥
(भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) चतुर्द्दशस्वरी।
ऋ, अजुहौडत्। ङ, हौडते। इति दुर्गादासः॥

हौत्रकः, त्रि, (होतुरागतम्। "ऋतष्ठञ्।" ४।
३। ७८। इति ठञ्।) होत्रसम्बन्धीयः। इति
होतृशब्दात् कप्रत्ययेन निष्पन्नः॥

हौम्यं, क्ली, (होमाय अर्हं। यत्।) घृतम्। इति
राजनिर्घण्टः॥ होमीयद्रव्ये, त्रि॥

हौम्यधान्यं, क्ली, (हौम्यञ्च तत् धान्यञ्च।)
तिलः। इति राजनिर्घण्टः॥ इति केचित्॥

हु, ङ हु चौर्य्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदा०-
आत्म०-सक०-अनिट्।) ङ ह्नु ह्नुते। इति
दुर्गादासः॥

ह्मल, म चाले। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-
अक०-सेट्।) म ह्मलयति। ज्वलिह्वलह्मल
नमामनुपसर्गाद्वेत्यादिना केवलस्य ह्रस्वविकल्प-
नात् सोपसर्गस्येव नित्यं ह्रस्वः। ह्मालयति
ह्मलयति। चालनम्। इति दुर्गादासः॥

ह्यः, [स्] अ, (गतमहः। ह्यो निपातितः।) गत-
दिनम्। इत्यमरः। ३। ४। २२॥ (यथा,
राजतरङ्गिण्याम्। ६। ४६।
"अयि राजनि निर्व्वैरैरभ्यभिर्विप्लुतः सुखम्।
ह्योऽभवद्भवतो दृष्टो मे दिनान्ते आप्ततः क्षितिः॥")

ह्यस्तनं, त्रि, (ह्यो भवम्। ह्यस् + "ऐषमोह्यः-

ष्णमोऽन्यतरस्याम् ।” ४।२।१०५। इति पक्षे त्यप् यलौ ।) ह्योभवम् । गतदिवसीयम् । इति शब्दमाला ॥ (यथा, महाभारते । ५।१८६।४ ।
“शान्तनेन च कोपेन शक्तिं वे शाह्यिणोऽमयि ॥”)

ह्यस्त्य, त्रि, (ह्यो भव इति । ह्यस्+“ऐषमोह्यः-श्वसोऽन्यतरस्याम् ।” ४।२।१०५। इति त्यप् ।) ह्यस्तनम् । इति शब्दमाला ॥

ह्रग, म ए संवरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) रेफमध्यः । म, ह्रगयति । ए, अह्रगीत् । इति दुर्गादासः ॥

ह्रणीया, स्त्री, (ह्रिणीया । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) ह्रिणीया । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

ह्रदः, पुं, (ह्रादते इति । ह्राद अव्यक्तशब्दे+अच् । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) अगाधजलाशयः । इत्यमरः । १ । १० । २५ ॥ तज्जलगुणाः ।
ह्रदवारि वह्निजननं मधुरं कफवातहारि पथ्यञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ किरणः । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥

ह्रदग्रहः, पुं, (ह्रदस्य ग्रहः ।) कुम्भीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ह्रदिनी, स्त्री, (ह्रदोऽस्यामस्तीति । इनि । ङीप् ।) नदी । इत्यमरः । १ । १६ । २५ ॥ (यथा, भागवते । २ । ७ । २८ ।
“तच्छुश्रुयेन विषवीर्य्यविलोलजिह्व-
मुच्चाटयिष्यदुरगं विहरन् ह्रदिन्याम् ॥”)

ह्रप, क भाषणे । (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रेफयुक्तादिरित्येके । क, ह्रापयति । भाषणं कथनम् । इति कविकल्पद्रुमटीकायां क्लपधातुकथने दुर्गादासः ॥

ह्रस, रवे । इति कविकल्पद्रुमः ।(भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) रेफयुक्तः । ह्रसति । इति दुर्गादासः ॥

ह्रसिमा, [न्] पुं, (ह्रस्वस्य भावः । “पृथ्वादिभ्य इमनिज् वा ।”५ । १ । १२२ । इति इमनिज् । “स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रेति ।” ६ । ४ । १५६ । इति ह्रसादेशः ।) ह्रस्वता । ह्रस्वशब्दात् इमनुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

ह्रसिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन ह्रस्वः । इष्ठन् । “स्थूलदूरयुवह्रस्वेति ।” ६ । ४ । १५६ । इति ह्रसादेशः ।) अतिशयह्रस्वः । इत्यमरः । ३ । १ । ११२ ॥ ह्रस्वशब्दात् इष्ठप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

ह्रसीयान्, [स्] त्रि, (ह्रस्व+ईयसुन् । ह्रसादेशः ।) अतिशयह्रस्वः ॥

ह्रस्वं, क्ली, (“सर्व्वनिघृष्वरिष्वेति ।”उणा० १।१५३। इत्यत्र “ह्रसशब्दे बाहुलकात् ततोऽपि वन् ।” इत्युज्ज्वलदत्तोक्तेर्वन् ।) परिमाणविशेषः । यथा,
“अणु दीर्घं महद्ह्रस्वमिति तद्भेद ईरितः ।”
इति भाषापरिच्छेदः ॥
गौरसुवर्णशाकम् । पुष्पकासीसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ह्रस्वः, पुं, स्त्री, (ह्रस+वन् ।) प्रकृतपुरुषप्रमाणात् न्यूनमनुष्यः । वाउने इति भाषा । तत्पर्य्यायः । खर्व्वः २ वामनः ३ वामनी ४ । इत्यमरभरतौ । २ । ६ । ४६ ॥ नीचकः ५ नीचः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अकर्णनः ७ । इति जटाधरः ॥ एकमात्रवर्णे, पुं । यथा,—
“एकमात्रो भवेद्ह्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ।
त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्द्धमात्रकम् ॥”
इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥
मुग्धबोधमते अस्य स्व-संज्ञा । यथा । आवन्-स्वघेप्र । अ-आ-अ इति वर्णत्रयं क्रमेण स्व-घे-प्र,-संज्ञं स्यात् । वच्छब्दात् इ-ई-इ इत्यादिषु च । तन्मते अस्य घुसंज्ञापि । यथा । स्वर्णो घुरू । स्वोर्णसंज्ञो घोरूसंज्ञः स्यात् । इति वोपदेवः ॥ मेषवृषकुम्भमीनराशयः । यथा । ह्रस्वास्तिमिगोऽविघटाः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

ह्रस्वः, त्रि, (ह्रस+वन् ।) क्षुद्रवस्तुमात्रम् । तत्पर्य्यायः । वामनः २ न्यङ् ३ नीचः ४ खर्व्वः ५ । इत्यमरः । ३ । १ । ७० ॥ नीचैः ६ । इति शब्दरत्नावली । अनुच्चः ७ । इति जटाधरः ॥ तद्वैदिकपर्य्यायः । कृष्वन् १ ह्रस्वः २ निघृष्वः ३ मायुकः ४ प्रतिष्ठा ५ क्षुभु ६ वम्रकः ७ दभ्रम् ८ अर्भकः ९ क्षुल्लकः १० अल्पः ११ । इत्येकादश ह्रस्वनामानि । इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥

ह्रस्वकुशः, पुं, (ह्रस्वश्चासौ कुशश्चेति । नित्यकर्म्मधारयः ।) श्वेतकुशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ह्रस्वगर्भः, पुं, (ह्रस्वो गर्भोऽस्य ।) कुशः । इति रत्नमाला ॥

ह्रस्वगवेधुका, स्त्री, (ह्रस्वा गवेधुका । नित्यकर्म्मधारयः ।) नागबला । इत्यमरः ।२।४।११७॥ अस्याः पर्य्यायगुणा नागबलाशब्दे द्रष्टव्याः ॥

ह्रस्वजम्बुः, पुं, (ह्रस्वो जम्बुः ।) क्षुद्रजम्बुः । इति रत्नमाला ॥

ह्रस्वतण्डुलः, पुं, (ह्रस्वः तण्डुलः ।) राजान्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ह्रस्वदर्भः, पुं, (ह्रस्वो दर्भः ।) श्वेतकुशः । इति राजनिर्घण्टे ह्रस्वकुशशब्ददर्शनात् ॥

ह्रस्वदा, स्त्री, (ह्रस्वेऽपि दीयते छिद्यते इति । दो+कः ।) शल्लकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

ह्रस्वपत्रकः, पुं, (ह्रस्वानि पत्राणि यस्य । कप् ।) गिरिजमधूकवृक्षः । इति जटाधरः ॥

ह्रस्वपत्रिका, स्त्री, (ह्रस्वानि पत्राण्यस्याः । कप् । टाप् अत इत्वम् ।) अश्वत्थी । इति राजनिर्घण्टः ॥

ह्रस्वफलः, पुं, (ह्रस्वश्चासौ फलश्चेति ।) क्षुद्रफलवृक्षः । तत्पर्य्यायः । सुप्रीतः २ प्रीतवीर्य्यकः ३ पुष्पः ४ महावरोहः ५ ह्रस्वपर्णः ६ पीपरिः ७ भिदुरः ८ मङ्गलच्छायः ९ । अस्य गुणाः ।
“प्लक्षः कटुः कषायश्च शिशिरो रक्तदोषजित् ।
मूर्च्छाभ्रमप्रलापघ्नो ह्रस्वप्लक्षो विशेषतः ॥”)
इति राजनिर्घण्टः ॥

ह्रस्वफला, स्त्री, (ह्रस्वं फलं यस्याः ।) भूमिजम्बुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ह्रस्वमूलः, पुं, (ह्रस्वं मूलं यस्य ।) रक्तेक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ह्रस्वशाखाशिफः,पुं, (शाखा च शिफा शाखाशिफे ह्रस्वे शाखाशिफे यस्य ।) क्षुपः । इत्यमरः ।

ह्रस्वा, स्त्री, सूक्ष्मपर्णी । नागबला । भूमिजम्बुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वामनी च ॥

ह्रस्वाग्निः, पुं, (ह्रस्वोऽग्निरस्मात् ।) अर्कवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ह्रस्वाङ्गः, पुं, (ह्रस्वमङ्गमस्य ।) जीवकौषधम् । इत्यमरः । २ । ४ । १४२ ॥ वामनश्च ॥

ह्राद, ङ स्वने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) रेफयुक्तो द्वितीयस्वरो-ध, ह्रादते । इति दुर्गादासः ॥

ह्रादः, पुं, (ह्राद+घञ् ।) शब्दः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ८० । ०६ ।
“ह्रादेन गजघण्टानां शङ्खानां निनदेन च ।”
हिरण्यकशिपुपुत्रः । यथा,—
“हिरण्यकशिपोः पुत्राश्चत्वारः सुमहाबलाः
प्रह्लादः पूर्व्वजस्तेषामनुह्रादस्तथैव च ॥
संह्रादश्चैव ह्रादश्च ह्रादपुत्रान् प्रशृणु तान् ।
ह्रादस्य पुत्रौ द्वावास्तां शिवकालौ मूक एव च ।
इति वह्निपुराणे काश्यपीयप्रजासर्गः

ह्रादिनी, स्त्री, (ह्रादते शब्दायते इति । ह्राद+णिनिः । ङीप् ।) विद्युत् । (यथा, महाभारते ६ । ११ । २६ ।
“ह्रादिन्य इव मेघेभ्यः शल्लस्य न्यपतन् शराः ।”
वज्रम् । इत्यमरः ।१ ।३ ।६ ; १।१।५१ ॥ नदी इति भरतः राजनिर्घण्टश्च ॥ शल्लकी । इति शब्दरत्नावली ॥

ह्रादी, [न्] त्रि, (ह्रादोऽस्यास्तीति । ह्राद+इनि शब्दविशिष्टः । (यथा, महाभारते ।८।५१।५१
“रथाः पञ्चशतास्चान्ये ह्रादिनश्च सुवर्म्मिणः ।”

ह्रासः, पुं, (ह्रस रवे+घञ् ।) शब्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ क्षयः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
“ह्रासवृद्धी च सततं दिनरात्र्योर्यथाक्रमम् ।
सन्ध्या मुहूर्त्तमाख्याता ह्रासे वृद्धौ समा स्मृता ॥

ह्रिणीया, स्त्री, लज्जा । इत्यमरटीकायां भरतः अस्य रूपान्तरम् । ह्रणिया ह्रणीया च ॥

ह्रितः, त्रि, (ह्रीतः । पृषोदरादित्वात् साधुः । लज्जितः । विभक्तः । गीतः । इति केचित् अंश, क्ली ॥

ह्रितिः, स्त्री, (हृतिः । पृषोदरादित्वात् साधुः । हृतिः । हरणम् । इति केचित् ॥

ह्रिवेर, क्ली, (ह्रिये लज्जायै वेरमङ्गमस्य । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) ह्रीवेरम् । इति भरतद्विरूपकोषः शब्दरत्नावली च ॥

ह्री, लि लज्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (जुहो०-पर०-अक०-अनिट् ।) लि, जिह्रेति गौरसङ्ख्या यः । इति दुर्गादासः ॥

ह्रीः, स्त्री, (ह्री लज्जायां+सम्पदादित्वात् क्विप् ।) लज्जा । इत्यमरः । १ । ७ । २३ ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १२६ । २२ ।
“नाहं तात ! करिष्यामि पृथिव्याः परिपालनम् नापैति ह्रीर्मे मनसो राज्येऽस्मिं त्वं नियोजय ।

ह्रीका, स्त्री, (ह्री + "ह्रियो रश्च लो वा।" उणा० १। ४८। इति कन्। टाप्।) त्रासः। इत्युणादिकोषः॥ लज्जा। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

ह्रीकुः, त्रि, (ह्री + "ह्रियः कुक् रश्च लो वा।" उणा० ३। ८५। इति कुक्।) लज्जितः। सलज्जः। इत्युणादिकोषः॥

ह्रीकुः, पुं, (ह्री + कुक्।) जतुकः। त्रपुः। इत्युणादिकोषः॥

ह्रीच्छ, लज्जे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) रेफयुक्तादिचतुर्थस्वरी। ह्रीच्छति वधूः। इति दुर्गादासः॥

ह्रीजितः, त्रि, (ह्रिया जितः।) लज्जाशीलः। इति जटाधरः॥

ह्रीणः, } त्रि, (ह्री + क्तः। तस्य वा नः।)
ह्रीतः, } लज्जितः। इत्यमरः। ३। १। ९१॥
(यथा, महाभारते। ३। २३। ८।
"हा नाथ! हा धर्म्म इति ब्रुवाणा
ह्रीतान्व सर्व्वेऽश्रुमुखाश्च राजन्!॥"
यथा च नैषधे। ३। ६७।
"इतीरिता पत्त्ररथेन तेन
ह्रीणा च हृष्टा च बभाण भैमी।")

ह्रीवेरं, क्ली, (ह्रिये लज्जायै वेरमङ्गमस्य। क्षुद्रत्वात्।) वालकम्। इत्यमरः। २। ४। १२२॥
वाला इति भाषा। अस्य गुणाः राजवल्लभे।
"ह्रीवेरं छर्द्दिहृल्लासतृष्णातीसारनाशनम्।"
अन्यत् ह्रीवेरशब्दे द्रष्टव्यम्॥

ह्रीवेलं, } क्ली, (ह्रीवेर + पृषोदरादित्वात् रस्य
ह्रीवेलकं, } लः। पक्षे ह्रीवेल + स्वार्थे कन्।)
ह्रीवेरम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥

हुड, } ऋ ङ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥
हूड, } (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) ऋ, अजुहुडत्। अजुहूडत्। ङ, हुडते हूडते। इति दुर्गादासः॥

ह्रेप, ऋ ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) ऋ, अजिह्रेपत्। ङ, ह्रेपते जिह्रेपे। इ. दुर्गादासः॥

ह्रेष, ऋ ङ सर्पणे। अव्यक्तशब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-अव्यक्तशब्दे अक०-सर्पणे सक०-सेट्।) रेफयुक्ताद्यः। ऋ, अजिह्रेषत्। ङ, ह्रेषते जिह्रेषे। इ, ह्रेषृ च स्वने। स्वनाम्। ङ, ह्रेषते घोटकः। जिह्रेषे। ऋ, अजिह्रेषत्। चकारात् ह्रेषृ ङ च। मधुरमधुपं ह्रेषयते।

इति गणकृतानित्यत्वात्। वस्तुतस्तु पचादित्वादनि ह्रेषा इवाचरतीति क्वौ साध्यम्। इति दुर्गादासः॥

ह्रेषा, स्त्री, (ह्रेष + भावे अः।) अश्वानां कण्ठादिनिर्गतशब्दः। इत्यमरः। २। ८। ४७॥

ह्रौड, ऋ ङ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) ऋ, अजुह्रौडत्। ह्रौडते। इति दुर्गादासः॥

ह्लग, म ए संवरणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) म, ह्लगयति अह्लगीत्। इति दुर्गादासः॥

ह्लप, क भाषणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) क, ह्लापयति। रेफयुक्तादिरित्येके। ह्रापयति। अन्तःस्थलकारयुक्तः कण्ठ्यवर्गाद्यादिरिति दुर्गसिंहादयः। क्लापयति अचिक्लपत्। भाषणं कथनम्। इति दुर्गादासः॥

ह्लस, रवे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) ह्लसति। इति दुर्गादासः॥

ह्लाद, ई ङ मोदने। स्वने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-मोदने सक०-सेट्। निष्ठायामनिट्।) मोदनं हृष्टीकरणं हृष्टीभावश्च। ई, ह्लन्नः। ङ, ह्लादते चन्द्रो गात्रम्। बलात् प्रह्लादते मनः। इति किराते। इति दुर्गादासः॥

ह्लादः, पुं, (ह्लाद + घञ्।) आह्लादः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, मार्कण्डेये। १५। ५३।
"ततस्तद्गात्रसंसर्गी पवनो ह्लाददायकः।
पापकर्म्मकृतो राजन्! यातना न प्रबाधते॥"
हिरण्यकशिपोः पुत्त्रभेदः। यथा, विष्णुपुराणे। १। १५। १४२।
"अनुह्लादश्च ह्लादश्च प्रह्लादश्चैव बुद्धिमान्।
संह्लादश्च महावीर्य्या दैत्यवंशविवर्द्धनाः॥")

ह्लादिनी, स्त्री, (ह्रादिनी रलयोरैक्यात् रस्य लः।) विद्युत्। वज्रम्। इत्यमरः। २। ४। १२४॥ (ह्लादयते इति। ह्लादि + णिनि। ङीप्।) शक्तिविशेषः। यथा,—
"ह्लादिन्या संविदाश्लिष्टः सच्चिदानन्द ईश्वरः।
स्वाविद्यासंवृतो जीवः संक्लेशनिकराकरः॥"
इति श्रीभागवते ७। १। ७ टीकायां श्रीधरस्वामी।

ह्लीका, स्त्री, (ह्री लज्जायाम् + "ह्रियो रश्च लो वा।" उणा० ३। ४८। इति कन्। रस्य लः।) लज्जा। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

ह्लीकुः, स्त्री, (ह्री + "ह्रियः कुक् रश्च लो वा।" इति कुक् पक्षे रस्य लः।) ह्रीकुः। इत्युणादिकोषः॥

ह्लीकुः, पुं, (ह्री + कुक्। रस्य लः।) जतु त्रपु। इत्युणादिकोषः॥

ह्लेषा, स्त्री, (ह्रेषा। रस्य लः।) ह्रेषा। इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः॥

ह्वल, म चाले। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) म, प्रह्वलयति। मित्त्वेऽप्यस्य ज्वलह्वल इत्यादिना केवलस्य ह्रस्वविकल्पनात् सोपसर्गस्य नित्यं ह्रस्वः। ह्वलयति ह्वालयति। चालचलनम्। इति दुर्गादासः॥

ह्वृ, कौटिल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-अनिट्।) ह्वरति लतां वायुः। इति दुर्गादासः॥

ह्वे, ञ ऐ स्पर्द्धे। शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-उभ०-शब्दे अक०-स्पर्द्धे-सक०-अनिट्।) स्पर्द्धः पराभिभवेच्छा। इति वोपदेवः। ञ, ह्वयति ह्वयते मल्लो मल्लमभिभवितुमिच्छति। ह्वयति जनं लोकः। आह्वयतीत्यर्थः। ऐ ह्वयात्। गोविन्दभट्टस्तु स्पर्द्धाविषये अक्रमकोऽयमित्याह। इति दुर्गादासः॥

ळ

ळ, शेषलकारः। गौडदेशे अस्याकारोच्चारणयोर्भेदो नास्ति। किन्त्वस्याध एकबिन्दुमात्रचिह्नं क्रियते। वेदे अस्य उच्चारणस्थानं जिह्वामूलम्। देवनागरवर्णमालायां अस्याकारः एवं प्रकारः ळ। अस्य प्रयोगः। अग्निमीळे। ऐं इळ वीळु पितृ। इत्यादि ऋग्वेदः॥ * ॥ तन्त्रे वर्णमालाजपे अस्य प्रयोजनम्। यथा,—
"अनुलोमविलोमेन कल्पया वर्णमालया।
आदिलान्त लादि आन्तक्रमेण परमेश्वरि!।
चकारं मेरुरूपञ्च लङ्घयेन्न कदाचन॥"
इति मुण्डमालातन्त्रम्॥
मातृकान्यासेऽपि अस्य प्रयोजनम्। तत्प्रमाणं मातृकाशब्दे द्रष्टव्यम्॥ * ॥ तस्य नामानि यथा,
"ळः पृथ्वी विमला मेधा अनन्तोऽयव शालिनी।
व्यापिनी शिवदा केतुर्ब्भगमूलकरो जठः।
स्त्रीसंज्ञको च वेदार्थसारो नारायणः स्वयम्।
जठरा नकुलिः पीता शिवयोरङ्गमालिनी॥"
इति श्रीमन्नमभट्टाचार्य्यविरचितवर्णाभिधानम्॥ अपि च।
"ळकारो विमलो जीवः शिवमूर्द्धिवरानने।॥"
इति श्रीरुद्रयामले ८ पटले मन्त्राभिधानम्॥

कोषः श्रीवरदाप्रसादवसुना श्रीशब्दकल्पद्रुमो यश्श्रीहरिपूर्व्वकेण चरणेनाकल्पितो यत्नतः।
सोऽयं कोविदवारिदैर्बहुगुणैः संसेचितः सन्ततं सन्तोषं नयतु क्षितौ बुधगणान् पीयूषगर्भैः फलैः॥
रसेन्द्वनागोडुपतिप्रमाणे शाके शुभेऽस्मिन् भगवत्प्रसादात्।
नीतः समाप्तिं बहुलप्रयासैः स शब्दकल्पद्रुम एष कोषः॥

समाप्तोऽयं [illegible]